

A black and white portrait of István Bibó, a Hungarian philosopher, writer, and politician. He is shown from the chest up, wearing glasses and resting his chin on his hand in a contemplative pose.

BIBÓ ISTVÁN

ÖSSZEGYŰJTÖTT
ÍRÁSAI

KALLIGRAM

1.

BIBÓ ISTVÁN
ÖSSZEGYÚJTOTT ÍRÁSAI 1.

AZ EURÓPAI POLITIKAI FEJLŐDÉS ÉRTELME

BIBÓ ISTVÁN
ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI 1.

AZ EURÓPAI POLITIKAI FEJLŐDÉS
ÉRTELME

KALLIGRAM
2016

A könyv megjelenését támogatta:

a Magyar Tudományos Akadémia

Sólyom László

MEMBER OF MOL GROUP

© Dénes Iván Zoltán

ISBN 978-615-5603-89-1

TARTALOMJEGYZÉK

DÉNES IVÁN ZOLTÁN: BEVEZETÉS	7
------------------------------------	---

1. A HATALOM HUMANIZÁLÁSA:

AZ EURÓPAI POLITIKAI FEJLŐDÉS ÉRTELME	61
---	----

1.1. Vezetés-követés	62
1.2.1. Nem a pénzben van a hiba	70
1.2.2. A pénz	78
1.3. Elit és szociális érzék	92
1.4. Az európai társadalom	107
1.5. Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom	111
1.6. Kéziratok a legitimitásról	129
1.6.1. Napóleon legendája	129
1.6.2. Feljegyzés az oroszországi hadjáratról	140
1.6.3. A legitimitás eszméje	141
1.6.4. Feljegyzés De Gaulle háború alatti és utáni szerepéről	149
1.6.5. Erkölcs és hatalom viszonya. (Töredék)	151
1.6.6. A tömegindulat természete. (Töredék)	153
1.7. Az egyetem, az akadémia és a tudomány válsága	154
1.8. Az államhatalmak elválasztása egykor és most	164
1.9. Az európai társadalmi és politikai fejlődés	186
1.10. Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlata	221
1.11. Fogalmazvány	246
1.12. Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet	258
1.13. Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna	275
1.14. Az európai társadalomfejlődés értelme	289
1.15. Lektor jelentések	383
1.16. Drámaelemzés	412
1.17. Három verselemzés	414
1.18. Joáb, vagy a kibírhatatlanná vált gyűlöletes hűség története	428
1.19. Az 1956 utáni helyzetről	441
1.20. A kapitalista liberalizmus és a szocialista-kommunizmus állítólagos kibékíthetetlen ellentéte	454
1.21. Vázlat	470

2. POLITIKAI HISZTÉRIÁK ÉS FELOLDÁSUK473

2.1. Előadás a német nemzetiszocializmusról	474
2.2. Az európai egyensúlyról és békéről	489
2.2.1. Az európai egyensúlyról és békéről	490
2.2.2. Levél Mannheim Károlynak	736
2.3. Levélváltás az UNESCO által indított fasizmuskutató munkatervéről	738
2.3.1. Jacques Rueff levele Bibó Istvánnak	738
2.3.2. Bibó István válasza	739
2.4. A magyar demokrácia válsága	744
2.4.1. A magyar demokrácia válsága	744
2.4.2. Vita demokráciánk válságáról	795
2.4.3. Levél Marót Károlynak	823
2.5. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága	824
2.6. A békeszerződés és a magyar demokrácia	891
2.7. A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások	915
2.8. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után	944
2.8.1. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után	944
2.8.2. Kőrösy Ferenc levele Bibó Istvánnak	1083
2.8.3. Dénes Béla levele Bibó Istvánnak	1085
2.8.4. Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről	1086
2.8.5. Barsy Ferenc és Bibó István levelezése	1093
2.8.5.1. Barsy Ferenc levele Bibó Istvánnak	1093
2.8.5.2. Bibó István levele Barsy Ferencnek	1097
2.8.5.3. Barsy Ferenc levele Bibó Istvánnak	1098
2.8.5.4. Barsy Ferenc levele Bibó Istvánnak	1099
2.8.6. Bibó István levele Réz Pálnak	1100
2.8.7. Száraz György és Bibó István levelezése	1101
2.8.7.1. Száraz György levele Bibó Istvánnak	1101
2.8.7.2. Bibó István levele Száraz Györgynek	1101
2.8.7.3. Száraz György levele Bibó Istvánnak	1102
2.8.8. Bibó István megjegyzése az „Európai napló”-ról	1103

DÉNES IVÁN ZOLTÁN: BEVEZETÉS

Bibó István életműve napjainkban ismét rendkívül aktuálissá vált, ezért jelenteti meg a Kalligram Kiadó művei, iratai, levelei és művei visszhangja eddigi legteljesebb kiadását. Megfogalmazom, hogy mi ad kivételes időszerezéset az életműnek (I.). Sorra veszem a közreadott írások témáit, amelyek egyúttal a könyv szerkezeti egységei (II.). Elhelyezem e kiadást a korábbi nagy gyűjtemények és a jövőendő kritikai kiadás sorában (III.). Áttekintem Bibó István életének alapélményeit és alaphelyzeteit (IV.), az őt ért szellemi hatásokat, életművének párhuzamait, szemléletének originalitását és az *oeuvre* recepcióját (V).¹

I.

Mi kapcsolja össze az egy országban élőket, ha helyzetük és hátterük nagyon eltérő, világnézetileg pedig áthidalhatatlan különbségek választják el őket egymástól, ugyanakkor nem kívánnak folyamatos polgárháborút folytatni egymással? Mi teszi őket politikai közösséggé? Mi alkotja a politikai közösség kohézióját?

Mindenekelőtt az, hogy tagjai olyan játékszabályokat, eljárási formákat, szocializációs mintákat alakítanak ki közösen újra és újra, amelyeket mindenki begyakorol, betart és betartat. Ez együtt jár azzal, hogy legkisebb közös többszörösüként a politikai közösség valamennyi tagja elfogad néhány közös alapértéket, az egyenlő emberi méltóságot, a szabadságot és a demokráciát, a hatalom forrásaként a népszuverenitást, és a hatalom önállósodásának és koncentrációjának ellenszereként a hatalommegosztás, a fékek és ellensúlyok – állandó fejlesztésre és megújításra szoruló – rendszerét.

¹ Az összegyűjtött szövegek hozzáférhetővé tételében segítségemre volt Láng József (Baja, 1937–Budapest, 2016), kiegészítésében pedig Balog Iván, ifj. Bibó István, Hajagos Csaba Imre, Horányi Károly, Mód Zsuzsanna és Tajti Erzsébet. A tanulmány megírásakor számíthattam Balog Iván, ifj. Bibó István, Cserne Péter, Hegedős Mária, Kiss Edit és Kovács Gábor észrevételeire. A korrektúra során pedig Balog Iván, ifj. Bibó István, Hegedős Mária figyelmével számolhattam. A borítót feleségem, Kiss Edit találta ki, és Hrapka Tibor kreatívan megvalósította. Segítségüket köszönöm.

A meggyőződés, a lelkiismeret magánügy, a magánszféra egyre táguló határai pedig elfogadottak, amelytől elszakadt a politikai közösséghez tartozás kritériuma. Azt a jogok és kötelességek egyenlősége, a politikai közösség megalkotása és fenntartása, az egyének közösségi cselekvései határozzák meg.

A külső kényszer visszaszorítása és visszaszorulása, a személyes uralom megfékezése a társadalmi integráció, a politikai közösség kohéziójának önkéntes, szabad és állandóan meg- és újrateremtendő kifinomult formáit feltételezi.² Ezek, ha léteznek, elfogadottak és hatnak, távolról magától értetődőknek, adottságoknak látszanak. Akkor érezhetjük, hogy mennyire nem így van, amikor valami miatt nem működnek. Akkor, amikor a személyes uralom dúvad állama a hatékonyság és a permanens mozgósítás jegyében hagyományos és új hatalomösszpontosítással osztja ketté a társadalmat kiváltságosokra és páriákra.

Holott: „Az állam nem merő erőszakszervezet, a modern európai állam pedig csak egészen kis részben az. Másfél ezer éves görög-római előkészítés után, másfél ezer éves keresztény társadalomszervezési munka alapján a háromszáz éves modern újkori állam alkotmányos fejlődése az államot túlnyomó részben erkölcsi személyiséggé tette, mely most azon a ponton van, hogy hatalomkoncentrációból fokozatosan átalakul a tárgyilagos szakszolgálatok szervezetévé. Négy évtizedes marxista-leninista-sztálinista gyakorlatnak sikerült ezt a háromezer éves kultúrfejlődést megfordítani, és az államot ismét emberséget, adott szót, kölcsönösséget nem ismerő dúvaddá tenni. A legsürgősebb feladat ennek a dúvad államnak minden megnyilvánulását felszámolni. Elég volt abból az ostobaságból, mely burzsoá specialításoknak nyilvánította a szabadság történetileg kialakult technikai biztosítékait, melyek hosszú időre visszanyúló történeti fejlődés eredményei, s melyeknél jobbat eddig senki nem talált, a népképviselői alkotmányt, a szabad választásokat, a közigazgatás bírói ellenőrzését, az államhatalmak elválasztását, a szólás- és sajtószabadságot.”³

Bibó István politikai gondolkodásának mondanivalója – úgy hiszem – a mai Magyarországon mindenekelőtt ebből a szempontból figyelemre méltó és aktuális.

² Rawls, John, 1971, 1993, 1999, Berlin, Isaiah, 1980, 1981, 1991, 1996, 1999, 2002, 2006, Kis János, 2004, 2013, 2014, 2015.

³ Fogalmazvány, 1956. október 27–29. A teljes szöveget lásd: 246–257.

II.

A könyv témák köré csoportosítja Bibó István műveit, s az egyes témákon belüli szövegeket időrendben közli. A tagolás tehát tematikai, s azon belül kronologikus.

1. A hatalom humanizálása: az európai politikai fejlődés értelme

Bibó István 1934-től 1979-ig, huszonhárom éves korától haláláig szóban és írásban különböző műfajban kifejtett gondolatmenetekben (előadásokban, esszéekben, tanulmányokban, tervezetekben, memorandumban, lektori jelentésekben, dráma-, vers- és bibliaelemzésekben, tanulmánytervben, szellemi végrendeletszerű politikai filozófiai – magnóra mondott, illetve vázlatosan papírra vetett, *magnum opus*nak tekinthető – előadásban) keresett választ arra a kérdésre, hogy mi teszi lehetővé, hogy erkölcsi értékeket kérjünk számon a politikai hatalom gyakorlóin. Rákérdezett arra, hogy min mérjük a mintaadók, a hatalom gyakorló cselekedeteit, az általuk vezetett társadalmat és az általuk meghatározott politikát, amikor számon kérjük rajtuk, hogyan cselekednek. Ezzel viszont arra is válaszolt, hogy mi az európai politikai fejlődés értelme. Méghozzá úgy, hogy a különböző ellenségek helyett jövőképet mutatott fel.

Aszemélyes és személytelen korlátlan uralom, a régi és az új hatalomösszpontosító tendenciák megfékezése, korlátozása, a hatalom megosztása, a legitimitás értelmezésében olyan társadalomszerveződés felé mutat, amelyet a hatalom humanizálása, az uralom megszüntetése, a személytelen szolgáltatás, a kölcsönös szolgáltatások társadalma határoz meg.

A kölcsönös szolgáltatások társadalmának filozófiai antropológiai alapja az, hogy az ember az egyetlen élőlény, aki tudja, hogy meg fog halni, s intelligenciájáért a veszélyhelyzetektől függetlenedő halálfélelemmel fizet. Amennyiben képes együtt élni a félelemmel, s azt meg tudja szelídíteni, ki tud törni a zsarnokságok körforgásából. Abból, hogy félelméről úgy feledkezzen meg, hogy másokat tart rettegésben, félelemben, alávettetésben, kiszolgáltatottságban.

Az alá-fölérendeltség, a kiszolgáltatottság, a szenvedés mennyiségének a csökkentése az európai politikai fejlődés mértéke. Olyan mérce és lehetőség, amelyet újra és újra ki kell vívni közösségi cselekvéssel, amelyhez közösségi élmények, tapasztalatok, értékelési és magatartási minták szükségesek.

2. Politikai hisztériák és feloldásuk

Amennyiben a monarchikus és arisztokratikus tekintélyek alóli felszabadulás, a szabadság, a közösség birtokbavételének élménye, s az ezen alapuló demokratikus legitimitás kiépülése és konszolidációja helyett cseppfolyós vagy vákuumhelyzet alakul ki, amelyet a félelem határoz meg, annyiban történelmi traumákból és félelmi reakciókból könnyen politikai hisztéria alakulhat ki, amely visszahátráláshoz vezethet a személyes uralomhoz.

A politikai hisztéria kiindulópontja a közösség megrázkódtató történelmi tapasztalata, gyökere a félelem. Következménye az a törekvés, hogy a közösség száz százalékos garanciát kapjon arra, hogy a megrázkódtató történelmi tapasztalat sohasem ismétlődhet meg. Az aktuális, megoldandó problémák minél inkább kapcsolatba hozhatók a megrázkódtató történelmi tapasztalattal, a traumával, annál inkább megoldhatatlannokká válnak. A közösség nem néz szembe azzal, hogy helyzetfelismerő és feladat-megoldó stratégiája és szisztémája válságba jutott, a közösség egésze pedig zsákutcába került. Mindezek helyett álmegoldás, a megoldás illúziója, az összeegyeztethetetlen dolgok összeegyeztetésére szolgáló formula vagy kompromisszum jelenik meg. Olyan hamis realitás jön létre, hogy mindazok, akik minél görcsösebben ragaszkodnak ahhoz, annál inkább folyamatos önértékelési zavarba kerülnek. Így a hisztéria egyre inkább beépül az identitásba, amely hatalmi túltengéshez és kisebbségi érzet-höz, jogcímekből élni akaráshoz és a valóságos teljesítmények értékének a csökkenéséhez, a pusztá siker mértéktelen tiszteletéhez, nagy elégtételek kereséséhez, a propaganda, a ráolvasás mágikus erejébe vetett hithez, a hamis realitás görcsös védelméhez vezet. Mindez ismétlés-kényszerrel jár, ami a megszerzett elégtétel után további elégtétel-keresések sorozatán keresztül újabb katasztrófát, megrázkódtató történelmi tapasztalatot, traumát eredményez.

Bibó István 1943–1944-ben a világháborút lezáró majdani békekonferencia döntéshozói brit munkáspárti tanácsadói számára készített nagy – a címzettekhez soha el nem jutott – kéziratában politikai hisztéria-elemzéssel közelítette meg és értelmezte a német nácizmust, s ennek eredményei alapján tett megoldási javaslatokat. 1945-ben a politikai hisztéria értelmezési kerete segítségével diagnosztizálta a magyar demokrácia bizalmi válságát és javasolt mediátorként demokratikus legitimitású konszolidációt és azt elősegítő játékszabályokat.

1946-ban a magyar, cseh és lengyel politikai kultúra torzulásait a traumákat feltáró hisztéria-elemzéssel határozta meg és ajánlott rá megoldást.

Az igazságtalan békeszerződéssel és a demokrácia szükségességével kapcsolatos álláspontját ugyancsak az újabb politikai hisztéria elkerülésének szándéka határozta meg.

1948-ban nagy esszében dolgozta fel a magyarországi antiszemitizmust és a zsidók ön- és ellenségképét, tárta fel a régi és az új antiszemitizmus okait, a középkori antijudaista keresztény előítéletet, az asszimiláló társadalom fejlődési zavarait, nem-zsidók és zsidók összeszerveződésének dehumanizált módját és az abból fakadó kölcsönös dehumanizált tapasztalatokat. Ennek alapján kidolgozta a politikai hisztéria feloldásának szintjeit és módjait. Saját személyes felelősségének elvállalásával és példamutatással. Millok Sándor dogmatikus marxista kritikájával szemben, amely szerint az osztály nélküli társadalom építése automatikusan el fogja tüntetni az antiszemitizmus okait és magát az antiszemitizmust, Bibó István röviden összefoglalta azt, amire jutott.

3. Demokratikus értékelési és magatartásminták

Bibó István 1956–1957-es állásfoglalásai nem vallanak rögtönzésre. Aki ezeket írta, kiforrott közösségi értékelési és magatartásmintákkal rendelkezett. Elmélyült szellemi munkával alakította ki őket a harmincas évek közepétől folyamatosan, és 1944-ben szűk, 1956–1957-ben nagy nyilvánosság előtt szerényen, de magától értetődően minden következményével vállalta és képviselte. A többségükben kéziratári iratok a közösségi értékelési és magatartásminták kialakítását, megszilárdulását és kontextusait mutatják be.

Bibó István a harmincas-negyvenes években ártértelmezte a közhivatalnok és az értelmiségi szerepét. A hatalmat szolgálatnak, nem pedig uralomnak fogta fel. A magyarságról Nyugat-Európában alkotott képet 1936-ban racionális kritika tárgyává tette. 1948-ban pedig a két világháború között Szabó Dezsőtől, Szekfű Gyulától, Karácsony Sándortól és Németh Lászlótól – a nemzeti jellegről, a nemzeti alkatról – kialakított nemzetkarakterológiát és nemzeti ontológiát lezárta. Azzal, hogy a *Mi a magyar?*-vita témáit, érveit, alapfogalmait és alapkoncepcióit sorra vette, újragondolta és lebontotta.

A német megszállás és a zsidók deportálása idején a németekkel szembeni ellenállás jegyében megkísérelt közvetíteni, békét teremteni a keresztény középosztály és a munkásosztály között – partnerek híján sikertelenül. A megszállás, a deportálások, a kollaborálás elleni tiltakozásul lemondott a *Magyar Jogi Szemle* szerkesztői tiszteréről. Mint igazságügy-minisztériumi tisztviselő hamis iratokat állított ki, hogy emberi életet mentsen. A nyi-

lasok letartóztatták, átadták az SS-nek, majd apósa ismerősének intervenciójára elengedték, ami után illegalitásba vonult, miközben bújtatta Marót Károlyt, egykori professzorát.

A felszabadulás után – mint politikai publicisztikájából is láthatjuk – gőzerővel azért dolgozott, hogy hazájában társadalmi és lélektani felszabadulás, politikai demokrácia és önkormányzaton alapuló közigazgatás legyen. Ezért dolgozott belügyminisztériumi közigazgatási főosztályvezetőként, fogalmazott választójogi törvényt, tartott előadásokat, dolgozta ki a közigazgatás megreformálását.

Amikor látta, hogy a svábokat származásukért kitelepítik, ellenállt, tiltakozott, majd lemondott hivataláról. Amikor pedig azt kellett tapasztalnia, hogy a politika professzoraként nem mondhatja azt, amiről meg van győződve, visszavonult az egyetemről. Mediátor-szerepet vállalt a Teleki Pál Tudományos Intézet megtámadott elnöke és annak riválisa között, majd társadalomtudományi intézetet próbált alapítani. Közben mindent megtett azért, hogy egy ártatlanul halálraítéltet megmentsen az akasztófától – sikertelenül. Kudarcai után az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában beosztott könyvtárosként dolgozott.

A forradalom idején elvi tisztázást, kibontakozási tervezeteket, a megszálláskor egyedül a helyén maradó államminiszterként nyilatkozatokat és Magyarország függetlenségét és a politikai demokráciát biztosítani hivatott megegyezési tervek készített, a megszállás után pedig *Magyarország helyzete és a világhelyzet* címmel emlékiratot írt s jelentetett meg.

Forradalom utáni tevékenységéért hajsza! híján halálra ítélték. Életfogytiglani fegyházbüntetési ítéletét követően hét év után amnesztiával szabadult. A Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában könyvtárosként dolgozott. Hatvan éves korában, 1971-ben nyugdíjba vonult és felfokozott tempóban igyekezett pótolni mindazt a szellemi munkát, amit el kívánt végezni. Többek között alternatív Kelet-Európa történeti filmtervet és értelmezést vetett papírra, Németh László kelet-európai koncepciójáról fogalmazott – letiltott – rádióelőadást, Szalai Pálnak és Arany Bálintnak pedig egy-egy levélben fejtette ki nézeteit a jogos patriotizmusról és a jogtalan, veszedelmes nacionalizmusról. Irataiból és írásaiból a közösségi értékelési és magatartásmintákról alkotott nézetei éppúgy kiolvashatók, mint minden romantikus és patetikus szereptől távoli, szerényen és magától értetődően vállalt szerepei.

4. Tények és értékek: jogtudomány, pszichológia, társadalom- és politikatudomány

Bibó István egyetemi tanulmányait a Szegedi Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán végezte 1929-től 1933-ig. A *szankciók kérdése a nemzetközi jogban* című nemzetközi jogi doktori értekezése 1934-ben, *Kényszer, jog, szabadság* című jogbölcseleti doktori disszertációja pedig 1935-ben jelent meg. Előbb a Bécsi Egyetemen, majd 1934 és 1938 között a Népszövetség híres genfi diplomataképzőjében, a Nemzetközi Tanulmányok Továbbképző Intézetében posztgraduális képzésben vett részt. Szegedi jogfilozófus mestere Horváth Barna volt. Bécsben Hans Kelsent hallgatta, talán éppen a *Tiszta jogtant*, amit ő fordított magyarra. Genfi tárgyai között összehasonlító polgári-, köz- és nemzetközi jogot, filozófiatörténetet, vallásfilozófiát, örökség, környezet és oktatást, Európa-történetet, általános antropológiát, gazdaságtörténetet, (feltehetően svájci) nemzeti történelmet, Népszövetség-kurzust találunk. Tanárai között pedig Maurice Bourquin, Paul Gugenheim és – a híres történész és filozófus mester, a legitimitást európai kontextusban újraértelmező – Guglielmo Ferrero nevére bukkanunk.

Számos ismertetést, tanulmányt és esszét írt. 1940-ben megtartotta magántanári próbaelőadását, 1941-től 1944-ig pedig Kolozsvárott magántanárként jogfilozófiai előadásokat tartott. 1946-ban Szegeden a politika professzora lett. Katedráját formálisan 1949-ig, valójában 1948-ig tarthatta meg. Mivel látszatzmegoldásokkal nem kívánta megtartani státuszát, s hamarosan azt is megtapasztalta, hogy gyakorló jogásként a diktatúrában annyi önállósága se maradna, mint egyetemi tanárként, kiharcolta, hogy 1951-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárának beosztott könyvtárosaként dolgozzon.

Bibó István problémamegoldó, antispekulatív gondolkodó volt, aki nagyon tudatosan kerülte az indoktrinációt, a mindenáron rendszerbe sorolást és rendszeralkotást, a nagy szellemi kirakós játék végső megoldásának keresését és megalkotását. A tények és az értékek, a *Van és a Legyen* világát – Horváth Barna *szinopszisát* követve – figyelmesen megkülönböztette és elválasztotta egymástól, s csak ez után vonatkoztatta egymásra. Elhárította mind a polarizáló és beszűkítő dichotómiákat, mint az *individualista-kollektivista*, *realista-utópikus* szembeállítást, mind azok szintézisét.

Bár stílusa nem volt mentes a válságirodalom metaforikus kifejezéseitől, kifejtése pedig szinte mindig az élőszóban elhangzó előadásét követte, fogalmait gondosan kontextusba helyezte. Gondolatmenete mindig világos és jól követhető, kiindulópontja, érvelése és konklúziója termékeny és ori-

ginális. Nemzetközi jogi, jogfilozófiai, pszichológiai, társadalomtudományi és politikatudományi ismertetései, tanulmányai és esszéi egyaránt nagyon világos gondolatmenetűek. A korabeli jogfilozófiai vitákban inkább a természetjogi, mint a pozitivista értelmezésekkel rokonszenvezett. Egyetemi előadásai – amelyekben szükségképpen rendszerező kifejtést kellett nyújtania hallgatóinak – jól egészítik ki politikaelméleti írásait, mindenekelőtt legitimitás-értelmezését.

5. Nemzetközi konfliktuselmélet: az önrendelkezés legitimitása

Bibó István nemzetközi konfliktuselmélettel még diákkorában kezdett foglalkozni: dolgozatot írt és önképzőköri előadást tartott vitás európai területi kérdésekről, amelynek során térképeken mutatta be megoldási javaslatait. Nemzetközi jogi írásaiban, számos politikai esszéjében, a *Békecsinálók könyve* kéziratában, kompromisszumos terveiben és az *Emlékirat*-ban ugyancsak arra tett kísérletet, hogy empatikus és tárgyilagos helyzetképet adjon, alternatívákat vázoljon fel és megoldási javaslatokat tegyen – egyebek között – nemzetközi konfliktusokra, mégpedig az önrendelkezés legitimitása alapján, procedurális ajánlásokkal, a konfliktusban érintett felek közötti mediátorként.

1965 és 1974 között a ciprusi görög-török szembenállás és a közel-keleti arab-izraeli konfliktus jellegét, okait és feloldásuk lehetőségeit elemezte. A szokásos értelmezésektől eltérően Ciprust a görög-török nemzetépítés elhatárolódási pontjának látta, míg a közel-keleti konfliktust a hipermodern izraeli és a rendkívül nehézkes, számos premodern, törzsi sajátosságot mutató arab nemzetté válás szembenállásának.

Minthogy a nemzetközi államközösség annyit ér, amennyit a benne lévő nagyhatalmak együttműködése lehetővé tesz, a nagyhatalmokat, az Amerikai Egyesült Államokat és a Szovjetuniót tekintette olyan helyzetben lévőeknek, akik, ha akarják, kikényszeríthetik a megoldást. Azt, amit erre a célra felkért nemzetközi politikai döntőbírárság találhat meg.

A demokratikus államok az önrendelkezés legitimitásának elvén alapulnak, egymás közötti kapcsolataik és konfliktusaik megoldása ugyancsak erre a fundamentumra kell, hogy épüljön. Ám míg a monarchikus-feudális legitimitású államoknak az „európai koncert”-ben megvoltak a működőképes tárgyalási, egyeztetési és konfliktus-feloldási eljárásai, a demokratikus államok ilyenekkel nem rendelkeztek sem az első, sem a második világháború lezárásakor, és ahogy azóta sem.

Nagyrészt azért, mivel a háborút bűnnek tartották, megbélyegezték, kiobbantását meg kívánták torolni, s emiatt bűnösöket kerestek. Ennek jegyében háborúellenes propagandát folytattak, s a háttérben zajló diplomáciai tárgyalások és a közvéleményt uraló leleplező propaganda megbénította a háborút kiobbantó okok felismerését, azonosítását és feloldását.

Bibó István értelmezési keretének kidolgozása során sorra vette a nemzetközi államközösség nemzetközi viták megoldásában tanúsított bénultságának tüneteit és okait, a nemzetközi államközösség szerkezetét és alapvető rendező elveit, az önrendelkezési elv kritikáit és apológiáját, a nemzetközi politikai vitaintéző eljárásokat, a nagyhatalmi egyetértés és a pártatlan politikai döntés kulcskérdéseit. Ezek után dolgozta ki a két esettanulmányt: a ciprusi és az arab-izraeli konfliktus tényeinek, értékelési szempontjainak és feloldásának terveit, azok lehetséges gazdáit és módjait. Ezt egészítette ki az az esetelemzés, amelyben az észak-írországi brit-ír konfliktust mutatta be, s a brit-ír nemzetépítés ütközése feloldására dolgozott ki béketervet.

A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságaiban, Bibó István nemzetközi jogi *magnum opus*ában legitimitás-értelmezésének kifejtése, nemzetépítési helyzetelemzései, a nemzetközi konfliktusmegoldás elveire és eljárási módjaira vonatkozó gondolatmenete és érvelése során több nagy elméleti vitában is állást foglalt.

A Carl Schmitt–Hans Kelsen–Alfred Verdross nevével jelezhető diszkusszióban a jog elvi megalapozásáról alkotott nézetei a természetjogi álláspontokhoz, a vitában Alfred Verdross állásfoglalásához állt a legközelebb. Guglielmo Ferrero legitimitás-értelmezését továbbgondolva kibontotta, egymás mellé helyezte és átértelmezte az önrendelkezéshez kapcsolódó szillogizmusokat: *demokratikus szabadság = önrendelkezés = nemzetállam; nemzetállam = nacionalizmus = fasizmus = háború*. Nem osztotta Arnold Toynbee a világi valláspótlékokról, az individualizmusról, a kommunizmusról és a nacionalizmusról alkotott véleményét. Úgy látta, hogy a szabadságelvű liberalizmus és a kommunizmus-szocializmus mellett – ha csökkenő jelentőséggel is, de még – jelen van a tekintélyi-arisztokratikus konzervatív politikai ideológia is, a nacionalizmus pedig szerintem egyáltalán nem önálló értékrendszer. Nacionalizmusok csak többes számban vannak, amelyek mindegyike a maga felsőbbrendűségét állítja, és így kölcsönösen érvénytelenítik és elvileg megsemmisítik egymást. A nacionalizmusban ugyanis a nemzetek ténye fejeződik ki. Emiatt hatja és formálja át a politikai ideológiákat, s tűnik olyannak, amely valamenynyit felül tudja írni és magához hasonítani. A nacionalizmusnak négy

jelentést tulajdonított: a közvetlen környezet iránti érzelmi lojalitást jelentő patriotizmust, a nemzetté válás programját, a program megvalósításának folyamatát és az agresszív nacionalizmust.

Bibó István a demokratikus nemzetállami fejlődés kibontakozásában látta az emberiség fejlődésének jelenlegi feladatát. A demokratikus nemzetek építkezésének és együttműködésének útjait-módjait kereste, amelyeket nem pótol, hanem elfed a világállam terve és ideálja.

A nemzetközi jogi monográfia politikai filozófiai kontextusa, hogy a modern emberiség legnagyobb vállalkozása, a szabadság és a demokrácia elvein alapuló társadalomszervezés több ponton is zsákutcába került. A zsákutcák azonosítása, a zsákutcákba jutás okai feltárása és a kivezető utak megtalálása a modern emberiség legfontosabb feladata.

6. Társadalmi és közigazgatási reform

Bibó István a társadalmi felszabadulást szolgáló közigazgatási reformterveit Erdei Ferenc *Magyar város* című, első ízben 1939-ben megjelent könyvének *Országépítés városokkal* konklúziója inspirálta. Az a követelmény, hogy minden vidéknek legyen városa és minden városnak legyen vidéke. Azért, hogy az urbánus civilizáció vívmányait és szabadságát mindenki számára elérhetővé tegyék. Erdei szerint ugyanis egyáltalán nem szükségszerű az úr-szolga viszonyra épülő társadalomszervezés. Az sem, hogy a mezőgazdaságból élők és a vidéken lakók mások szolgálai, az urbánus civilizációtól megfosztott, a termelés mindent maga alá rendelő kényszerének és a közösség mindenre kiterjedő kontrolljának alávetett parasztok legyenek. Egyrészt Észak- és Nyugat-Európa, másrészt az alföldi tanyás mezővárosok – a falvak népével szembeni – szabadsága tanúsítja, hogy vidéki mezőgazdasági termelők szabad, polgárosult, az urbánus civilizáció vívmányaival élő emberek lehetnek.

A parasztság és a magyar közigazgatás a parasztságot röghöz kötő, újabb jobbagyságba taszító, önállósága feltételeit felszámoló, a vidéket különös brutalitással kifosztó, az autonómiák valamennyi formáját megsemmisítő kommunista diktatúrából visszatekintve megőrzendőnek tűnhet. Holott a valóban elmaradott közigazgatást a kommunista diktatúra központosítása előtt sokan akarták korszerűsíteni. A leginkább Magyar Zoltán és iskolája, amely német, olasz, szovjet és amerikai minták nyomán és alapján hatékonyra kívánta formálni a magyar közigazgatást. Bibó István viszont nem egyszerűen hatékonyabbá, hanem mentalitásában és funkciójában gyökeresen mássá kívánta alakítani a közigazgatást. Azt, amelyet az uralmi

szemlélet itatott át, amely hatalmi funkciójú volt, s amely az alá-fölérendeltségi viszonyokat testesítette meg és konzerválta. Ő a fő- és alispánok, a szolgabírók és a csendőrök közigazgatási rendszerét a kölcsönös szolgáltatások – Hajnal Istvántól átvett – társadalmát építő közigazgatással kívánta felváltani. Olyannal, amelynek a mentalitása szolgáló értelmiségi.

Erdei Ferenc – aki a kommunista diktatúra idején a röghöz kötést és a központosítást szolgálta ki – a hatvanas években *Város és vidéke* című művében visszatért saját paraszti polgárosodás-konceptiójához.

Bibó István 1940-ben Erdei koncepcióját a teljes emberi méltóság és szabadság szempontjából értelmezte és gondolta tovább. A negyvenes évek második felében pedig egész közigazgatási reformtervezetet, városhálózat-fejlesztést dolgozott ki az önkormányzatra és a város és vidéke koncepcióra alapozva. Olyant, amely Hollandiában néhány évtizeddel később valóra vált. Amikor pedig látta, hogy a diktatúra mindezt hatályon kívül helyezte, szamizdatként megjelentette Magyarország városhálózata kiépítésének a térképeit. 1973-ban cikket írt a tanyakérdés vitájának újjáéledéséről és Erdei koncepciójáról, 1975-ben pedig vaskos tanulmányt tett le az asztalra – amely számozott példányú sokszorosítás és terjesztés után a közvélemény alakítása helyett raktárba került –, amelyben a közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció bírálatát fejtette ki és kisebb korrekciókkal megújította korábban kifejtett álláspontját. Ezekben és más írásaiban és hozzászólásaiban a technikai hatékonyság vezérelte gondolatmeneteket a teljes emberi méltóság és szabadság szempontjaihoz viszonyította, a központosítás-decentralizáció pártállami konjunkturális váltógazdaságát a hatalommegosztás, a hatalomkoncentrációval szembeni ellensúlyok szempontjából értelmezte. A korszerűsítés, az infrastruktúra fejlesztése, a szakszerűség ugyanis magában rejtje azt a kérdést, hogy mindez minek a korszerűsítését, minek a fejlesztését és milyen szakszerűség által szolgálja.

7. Reflexiók és visszaemlékezések

Bibó István nem írt visszaemlékezést. Arra sem ideje, sem módja nem volt. Mégis olvashatunk tőle visszaemlékezéseket. 1975 őszén ugyanis Erdei Ferenc egykori Benczúr utcai lakásában megtudta, hogy lehetősége nyílik arra, hogy TV-interjú formájában emlékezzen vissza pályatársára és barátjára, Erdei Ferencre. A számára szokatlan helyzetben igen kierielt formában és tárgyilagosan emlékezett először Erdei Ferencre, majd saját életútjára. Ezt 1976 novemberében Berkenye utcai lakásában kezdte el, 1977 júniusában,

1978 januárjában, majd februárjában pedig Orsó utcai lakásában folytatta. A visszaemlékezéseket időről időre torzította a kérdező Huszár Tibor korabeli pártállami ideológiai elvárásokat közvetítő szerepe, nehezítette Bibó István politikai kirekesztettsége, az alkalom súlya, az általa addig nem gyakorolt műfaj, valamint az, hogy írásaihoz hasonlóan most is mondanivalójának folyamatos csiszolására, végső formába öntésére törekedett. Letartóztatását, a börtönéveket, a Kádár-korszak idejére vonatkozó emlékezéseit, s az ebből kinövő politikai gondolatmenetet Hanák Gábornak mondta magnóra 1978 márciusa után.

1978-ban Borbándi Gyula népi mozgalom-könyvéhez egész tanulmánynak beillő levélben fűzött megjegyzéseket, amelyekben ugyancsak felbukkannak a visszaemlékezés elemei. Ezért az interjúsorozat és a magnóra mondott szövegek mellett a Borbándi Gyulához írt levelet is visszaemlékezésnek, azokat együtt pedig Bibó István önálló műben meg nem írt memoárjának tekintem, és ennek megfelelően közlöm. Felhasználom, de nem másolom azt a szövegváltozatot, amely egységes egésznek tekintette az interjúkat és a magnóra mondott szövegeket, amit ellensúlyozok Hanák Gábor 2012-ben megírt emlékezésében közölt interjúrészletével. Azzal, amelyből érzékelhetjük, hogy hogyan zajlott az interjú.

A memoárok sokkal inkább szólnak arról, hogy a visszaemlékezők milyenek akarják láttatni magukat, mint arról, hogy mit cselekedtek és milyenek voltak. Bibó István visszaemlékezései azonban egyáltalán nem ilyenek. Ironikusak és öniróniával telítettek, önkritikusak és reflexívek, mások iránt pedig empatikusak és tárgyilagosságra törekvők.

III.

Bibó István művei első kiadását Szabó Zoltán kezdeményezte, gondozta és írt hozzá bevezetőt. A könyv *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok* címmel jelent meg 1960-ban Londonban az erre az alkalomra alapított Magyar Könyves Céh kiadásában. A 381 oldalas, tíz – 1945 és 1957 között született – szöveget közreadó kötet reprezentatív válogatás volt.⁴ Akkor láttott napvilágot, amikor Bibó István életfogytiglani fegyházbüntetését töltötte Magyarországon.

A második Bibó-gyűjtemény Bernben az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában 1981-1984-ben jelent meg négy kötetben *Bibó*

⁴ *Bibó István, 1960.*

István összegyűjtött munkái címmel Kemény István és Sárközi Mátyás gondozásában. Ötven írást adott közre tematikus egységekbe rendezve. Szerkezeti egységei, témái és az írások többségét Bibó István választotta ki és hagyta jóvá 1978-ban. A kiadást Kenedi János kezdeményezte.

Az első kötet egységei a *Magyar demokrácia (1945–1947)* és a *Magyar és európai történelem (1942–1948)* voltak és *Függelék (1945–1979)* csatlakozott hozzájuk. A második kötetben a *Magyar társadalomfejlődés (1940–1978)*, a *Zsidókérdés és antiszemitizmus (1948–1949)* és *Az állam, a politika és a jog elmélete (1938–1972)* tematikus egységeit találjuk. A harmadik kötet témái: *Társadalmi reform és közigazgatás (1946–1974)*, *Népi mozgalom és Nemzeti Parasztpárt (1947–1978)*, *Az 1956-os forradalom (1956–1957)*, *1956 után (1969–1979)*. A negyedik kötetben *A nemzetközi államközösség bénultságát (1972–1976)* és *Különböző kisebb tanulmányok (1936–1978)* egységébe sorolt írásokat olvashatunk. A négy kötet 1310 oldalon a szövegeket, jegyzeteket, kötetenként egy-egy fényképet, az első kötet Tóth János fűlszövegét, Szöllősy Árpád előszavát és Szabó Zoltán bevezetőjét, a negyedik kötet pedig Bibó István – Kenedi János által összegyűjtött – életrajzi és életében megjelent írásai adatait, halála után publikált munkái bibliográfiáját, szerkesztői és kiadói utószót, név- és tárgymutatót és az egyes kötetek tartalomjegyzékét foglalta magában.⁵

A berni négykötetes *Összegyűjtött munkák* kiadásának bizonyosan lendületet adott az 1979-ben, Bibó István halálát követően megszületett, formálisan a Gondolat Kiadó, valójában az állampárt által visszautasított, ezért szamizdatban terjesztett *Bibó Emlékkönyv*. Az *Emlékkönyv* hetvenöt szerző írását, három Bibó-szöveget (*Az államhatalmak elválasztása egykor és most*-ot, *Levelét Szalai Pálhoz* és az *Uchróniát*), Bibó István egyetemi tanári kinevezésének Horváth Barna által írt ajánlását, Réz Pál szerkesztő előszavát és Bibó István – Kenedi János által készített – életrajzi és bibliográfiai adatait foglalta magában.⁶ Ugyanebben az évben a párizsi *Magyar Füzetek* egy egész száma pedig teljes terjedelmében, 200 lapon válogatást adott Bibó István tanulmányaiból és tanulmányrészleteiből.⁷

Az *Emlékkönyv*től, a párizsi *Magyar Füzetek* 4. számától, és az *Összegyűjtött munkáktól* korántsem függetlenül jelentette meg a Magvető Kiadó 1986-ban Budapesten három kötetben a *Válogatott tanulmányokat*. Ez időrendben közölt írásokat: kilencet 1935-től 1944-ig 737, húszat 1945-től 1949-ig 923 és ötöt 1971-től 1979-ig 653 – összesen 2313 – lapon. A harmincnégy Bibó-szö-

⁵ *Bibó István, 1981–1984.*

⁶ *Réz Pál, szerk., 1979, 1991.*

⁷ *Bibó István, 1979.*

veget tartalmazó válogatást Huszár Tibor, a *Bibó Emlékkönyv* ideológus lektora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szociológiai Tanszék tanára, a *Valóság* szerkesztőségének tagja végezte, s ő írta a harmadik kötetben publikált utószót is. A szövegeket Vida István történész és Nagy Endre jogszociológus szerkesztette és ugyancsak ők készítettek hozzájuk – többnyire jól használható – jegyzeteket. „A válogatásban és szerkesztésben közreműködött ifj. Bibó István.” – szerepelt a kötetekben.⁸

Az első kötet újdonsága *Az európai egyensúlyról és békéről. Békecsinálók könyve* volt, amely a kiadványban külön fel nem tüntetett Szilágyi Sándor filológiai munkáját dicsérte. Ő hozta ugyanis kiadható állapotba a Bibó István által „nagy salátának” nevezett, a kiadás reményének híján végleges formába nem öntött kéziratot. Szilágyi Sándor munkájáról ifj. Bibó István az első kötet 677. lapján szereplő feljegyzéséből lehetett tudomást szerezni. A *Békecsinálók könyve* első könyvének második egysége, *A német hisztéria okai és története* egy része ugyan már megjelent a *Történelmi Szemle* 1980/2. számában, egésze pedig egy esztendővel később, a berni kiadás első kötetében. A *Békecsinálók könyve* teljes szövegének közlése mégis esemény volt. A második kötet az 1945 és 1948 közötti politikai publicisztikai írásokat és a nagy esszét foglalta magában. A harmadik kötet tartalmazta a négy évvel korábban, a berni kiadás második kötetében már publikált, ám Budapesten – a *Mozgó Világ* 1983/12. számában kinyomtatott, de nyomtatás után – betiltott *Az európai társadalomfejlődés értelmét*, ahogy Bibó István 1976-ban írt és adásból letiltott rádióelőadásának írott szövegét Németh Lászlóról.⁹

A budapesti három kötet könnyen elérhetővé tette az addig csak könyvtárakban külön-külön olvasható, különböző régi folyóiratokban megjelent nagy esszéket, a szerzőt pedig beemelte az első nyilvánosságba. Ugyanakkor – az *Összegyűjtött munkákkal* ellentétben – nem adta ki sem az 1956–1957-es írásokat, sem az *Uchróniát*, sem *Az 1956 utáni helyzetről*, sem *A nemzetközi államközösség bénultságát*, sem annak esettanulmányait.¹⁰ A budapesti első nyilvánosságban publikálatlan írások a rendszerváltás után, a negyedik kötetben jelentek meg ifj. Bibó István válogatásában, szerkesztésében és jegy-

⁸ *Bibó István*, 1986.

⁹ *Bibó István*, 1980, 1981–1984. I. 107–183, 2. 383–387, 560–635, 1986. I. 295–635, hivatkozás: 677, III. 5–123, 375–384.

¹⁰ *Bibó István*, 1990a. A berni és a budapesti kiadások különbségét közreadó *Különbség* több írást is felsorol azok közül, amelyek a budapestiből hiányoztak, összesen huszonegy szöveget, nevezetesen a *Társadalmi reform és közigazgatás* témaköréből hét, az *1956-os forradalom* idején és után írtak közül öt, az 1956 utáni szövegek közül négy írást, a *Bénultságot* és az észak-ír esettanulmányt, a Szalai Pálhoz írt levelet, a *Békeajánlatot* és Bibó István megírandó tanulmányainak tervét.

zeteivel nemzetközi jogi írásokkal, a nemzeti szocializmusról tartott genfi szemináriumi előadásokkal, az *Uchróniával* és 1979-es, szellemi végrendelet-szerű írásokkal együtt. A 810 lapos kötetben válogatóként még megtaláljuk Huszár Tibor nevét is, aki a korábbi három kötetet és önmagát igazolta *Utószó helyett*.¹¹

A Kádár-korszak Bibó-felejtését a rendszerváltást megelőző és előkészítő Bibó-reneszánsz követte, majd a rendszerváltás után ismét a hárítás, az elfojtás és a felejtés következett.¹² A politikai recepció helyébe – korántsem automatikusan, komoly erőfeszítések eredményeként – a tudományos recepció lépett szakszerű filológiai és eszmetörténeti művekkel, számos forráskiadvánnyal, tanulmánnyal, tanulmánykötettel, monográfiával, és Bibó István munkáinak tizenkét kötetes centenáriumi kiadásával.¹³ Minthogy a sorozat kötetei igen kis példányszámban láttak napvilágot, könyvészeti ritkaságszámba mennek. A kötetek elérhetetlensége, s az újabb dúvad állam kiépülése miatt az életmű egyre növekvő aktualitása és az újabb Bibó-kutatások eredményei együttesen arra ösztönöztek, hogy meggyőzzem a Kalligram Kiadó főszerkesztőjét, Mészáros Sándort, hogy újabb, teljesebb, csaknem kétszázötven tételes három kötetes Bibó-kiadás megjelentetésére vállalkozzon. Ami még nem a kritikai kiadás, hiszen nem mindent, csak majdnem mindent tartalmaz. Nem foglal ugyanis magában valamennyi írást (a fiatalkori dolgozatokat és az összes lektori jelentést) a teljes levelezést és az egész iratanyagot, az életmű témái szerint csoportosít, mű-, szemlélet- és szerep-központú, s ezek kontextusát megvilágítva közli az iratokat, válogat a visszhangból, így a levelek közül.

IV.

Bibó István 1911. augusztus 7-én született Budapesten. Apai ágon sok nemzedékre visszamenően (feltehetően Erdélyből származó, majd Kis-kunhalason megtelepült) mezővárosi református kisnemesi – „negyedik, ötödik vagy hatodik generáció óta latin iskolát végzett” – értelmiségi, anyai ágon (valószínűleg évszázadokkal korábban Elzászból betelepült francia vagy német) pesti katolikus tisztviselő-értelmiségi családból származott.

¹¹ *Bibó István, 1990b.* 5–106, 139–681, 711–782, 795–798. Vö. 783–786.

¹² A politikai recepcióra lásd: *Balog Iván, 2010.*

¹³ *Huszár Tibor, 1991, Berki Róbert, 1992 (2004), Bibó István, 1995, Gyarmati György, 1999, Kenedi János, szerk, bev, 1996, Lányi Kamilla, 1998, 2002, Karády Viktor, 2001, 2002, Balog Iván, 2004, 2010, 2012a,b, Kovács Gábor, 2004, 2012, Tóth-Matolcsi László, 2005, Trencsényi Balázs, 2007, 2011, 2012, Percz László, 2007, Dénes Iván Zoltán, 1999, 2011, Csepregi András, 2012, Ifj. Bibó István, 2012, Rácz Sándor, 2013, Rauschenberger Péter, 2013, Erős Ferenc, 2016, Hatos Pál, 2016, Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993, 1999, 2001, 2012, Bibó István, 2011–2012.*

Édesapja, (idősebb) Bibó István (Kecskemét, 1877–Szeged, 1935) non-konformista, autonóm egyéniség volt, magántudós, amatőr filozófus és néprajzos, kultuszminisztériumi hivatalnok, majd főhivatalnok, a Szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatója. Rokonszenvezett a demokratikus forradalommal, elutasította a tanácsköztársaságot, kezdeményezte a Magyar Néprajzi Társaság társadalomtudományi szakosztályát, a Szegedi Alföldkutató Bizottságot, a *Széphalom* folyóiratot, szerkesztette a *Társadalomtudományt* és a *Népünk és Nyelvünket*. „Életét a hivatalos államszervezet és a hivatalos tudomány keretei között, ez utóbbinak inkább a periferiáján, inkább magántudósként, de azokkal szembe nem szállva töltötte, de bennük, főleg a minisztériumi bürokráciában helyét igazán sohasem találta meg, s mindig új meg új munkaköröket és feladatokat keresett, tudományos lapok szerkesztését, tudományos társulatok összehozását, népművelést, könyvtártervezést, ahol a hivatal szorításától aránylag mentesen lehet hasznos és tárgyilagos munkát végezni a magyar tudomány és a magyar nép szolgálatában.” „Filozófus alkat volt, inkább a magántudósok fajtájából. Az elején próbált valami rendszeralkotás felé orientálódni, aztán elaprózta magát különféle témák között. Van egy igen jó kis néprajzi monográfiája a primitív emberek világáról, van egy vesszőparipája, a számok szociológiai és kultúrhistoriai jelentése. (...) egy tudományt szeretett volna kiépíteni, és ezt ő úgy nevezte, hogy népléktan, közelebbről: magyar népléktan. Ebben volt egy kis magyar nemzeti parasztromantika, volt egy kis népjellem-elemzés – és ő sem tudott ebből többet kihozni, mint azután Németh Lászlóig bezárólag sokan mások. De ennek az alapmagatartásnak volt egy úriembernél szokatlan eleme: erős szolidaritás volt benne a magyar paraszti néppel anélkül, hogy különösebb éles nacionalizmus lett volna.”¹⁴

Édesanyja, Graul Irén (Budapest, 1889–1979) a világ és az emberiség megjavíthatóságában töretlenül bízó tolsztojánus humanista – műkedvelő irodalomértő és festegető, sokoldalú – személyiség volt. „...morális alkat, aki (...) rendkívül szeretett a hozzá közel álló férfiak munkáiba beleolvasni; nagy stilisztá volt.” Mindketten értelmiségi kört generáltak maguk körül ott, ahol laktak – 1925-ig Budapesten, utána Szegeden. Két gyermekük született, István és Irén (Bibó Irén, Budapest, 1913–1971). Az édesapa 1935-ben váratlanul meghalt, az édesanya igen hosszú ideig élt.¹⁵

Bibó István 1940-ben megnősült. Felesége, Ravasz Boriska történelem-latin szakos középiskolai tanár, Ravasz László református püspök lánya

¹⁴ Első idézet: Péter László, 1999. 19; második idézet: *Interjúsorozat Bibó Istvánnal*. In: *Visszaemlékezések*. BIM 12. 12.

¹⁵ Lengyel András, 1993, Péter László, 1999, Pénzes Ferenc, 1999, Kovács Gábor, 2004. 19–23.

volt. Egy fiuk (István, 1941) és két lányuk (Anna, 1945 és Boriska, 1949) született. Anna nyolcévesen meghalt.¹⁶

1. A történelmi Magyarország felbomlása

Bibó István azt szerette volna elérni, hogy a második világháborúban győztes nagyhatalmak ne ismételjék meg azt a hibát, amit az első világháború után elkövettek. Nyolc-tíz évesen első meghatározó történelmi élménye a történelmi Magyarország felbomlása volt. A döntéshozók a határokat sok esetben kifejezetten rosszul, olykor hebehurgyán, az önrendelkezés elvét pillanatnyi hatalmi érdekek alapján módosítva állapították meg. Az önrendelkezés elvét felemásan alkalmazták, rovására teret engedtek mindenféle stratégiai, vízrajzi, közlekedési, hadászati szempontnak, az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai pillanatnyi érdekeinek és korlátozatlan étvágyának. Olyan békeszerződést kényszerítettek az akkor – négy évszázad után ismét független – Magyarországra, amely nem-magyar nemzetiségek által lakott területeket, vegyes (magyar és nem-magyar) nemzetiségű területeket és kizárólag magyarok lakta területeket egyaránt elcsatolt az országtól. A független demokratikus köztársaság vezetői 1918–1919-ben nem tudták elfogadni a győztesek feltételeit. A négyéves világháború után és a polgárháború veszélye miatt nem rendelkeztek olyan hadsereg fölött, amely szembeszállhatott volna a francia, cseh, román és szerb megszálló katonasággal. Ez a helyzet rendszerváltásokhoz és polgárháborúhoz, kommunista diktatúrához, ellenforradalmi kormányzáshoz, katonai megszálláshoz vezetett. A kommunista diktatúra 1919 tavaszán szembeszállt a cseh, nyáron pedig a román inváziós seregekkel. A bukása után felálló ellenforradalmi kormányzatok viszont – az akkor már Budapestet és a Dunántúl egy részét megszálló román csapatok visszavonásáért cserében – 1919 őszén elfogadták és 1920. június 4-én aláírták azt a békeszerződést, amit a demokratikus köztársaság nem fogadott el.¹⁷

A győztes nagyhatalmak és szövetségeseik méltánytalan és hosszú távon elfogadhatatlan, a demokrácia kiépítését és konszolidálását megakadályozó békeszerződést korántsem csak Magyarországra kényszerítettek rá. Németországtól Törökorszáig, a versailles-i békeszerződéstől a sèvres-i döntésig ugyanezt tették másokkal is, ami előbb-utóbb komoly, súlyos

¹⁶ Kovács Gábor, 2004. 19–23, 154–157.

¹⁷ Romsics Ignác, 2005. 112–149.

visszahatást váltott ki. Az Oszmán Birodalom helyébe lépő Törökország Musztafa Kemal vezetésével, katonai erővel verte vissza az Anatóliába behatoló, Ankarát fenyegető görög seregeket. Németországban viszont a weimari demokratikus köztársaság a békeszerződés megalázó és elfogadhatatlan feltételei és következményei miatt nem tudta magát konszolidálni.

A nem-magyarok által lakott területek elszakadásával az önrendelkezés elve érvényesült, amit előbb-utóbb meg lehetett volna emésztetni és el lehetett volna fogadni. A vegyes lakosságú területek elcsatolása esetében konszenzusra, megegyezésre, népszavazásra kellett volna törekedni, ahol és amikor csak lehetett. Túlnyomó részben azonban nem ez történt. A csak magyarok lakta területek elszakítása pedig nyilvánvalóan az önrendelkezési elv durva megsértését jelentette. Ez viszont Magyarországról és a magyarok lakta határon kívül került területekről nézve elfedte a nem-magyar nemzetiségű területek elszakadását és a vegyes lakosságú területek – esetről esetre lakossági döntést igénylő – elcsatolását. Így az elfogadható és az elfogadhatatlan összecsúszott és elfogadhatatlanná tette azt is, ami a trianoni békeszerződésben jogos volt. A magyar kül- és belpolitika emiatt a revizionizmus kényszerpályájára szorult, ami a demokrácia érvényesülését meggátolta és megakadályozta.

A magyar állam, amikor 1938-ban és 1940-ben lehetősége nyílt rá, a náci Németország és a fasiszta Olaszország döntése alapján visszaszerezte a történelmi ország északi és délkeleti területeit (a Felvidék egy részét és Észak-Erdélyt). Amíg nem kapta meg Észak-Erdélyt, addig magyarokként hivatkozott az erdélyi magyar zsidókra. Amint bevonult oda, ellenségként bánt velük. Ám nem állt meg a magyarok lakta területeknél. 1939-ben és 1941-ben a magyar hadsereg túlnyomórészt nem-magyarok lakta területeket is megszállt északkeleten (Kárpátukrajnában) és délen (a Délvidéken). Ez utóbbi területre, Jugoszláviába 1941 tavaszán háborús megszállóként vonult be. A túlnyomórészt románok lakta Dél-Erdély visszacsatolása érdekében pedig hadat üzent. De nem az azt birtokló és a németekkel szövetséges Romániának, hanem a Szovjetuniónak, hogy a biztosnak tekintett német győzelem után megkaphassa egész Erdélyt. A visszacsatolt területeken a nem-magyarokkal szemben nem a meghirdetett föderatív, kisebbségvédelmi politikát valósította meg, hanem az etnikai homogenizációét: megszállóként viselkedett. Igaz, kevés ideje volt rá a szomszéd országok korábbi és későbbi, brutális és erőszakos etnikai homogenizációs és megszálló politikájához képest.¹⁸ De ez nem mentség.

¹⁸ Romsics Ignác, 2005. 235–270, 2006. 13–93.

A Trianonban elkövetett hibát a győztes hatalmak 1947-ben a második világháború utáni párizsi békeszerződésben – némileg továbbbrontott formában – a Szovjetunió hódító politikája miatt megismételték. A szovjet megszállás alapján kiépülő kommunista diktatúra pedig a békeszerződést, beleértve a határon kívül élő magyar közösségek kérdését a *Shoá*val, a világháborús veszteségekkel és a szovjet csapatok okozta szenvedésekkel együtt tabuvá tette. Emiatt megemésztetlen és feldolgozatlan maradt mindaz a kiszolgáltatottság, sérelem, félelem, fájdalom és veszteség, amely máig mérgezi a magyar egyének és közösségek életét Magyarországon és az ország határain kívül. A sok feldolgozatlan sérelem, félelem, fájdalom és veszteség viszont akadályozza a demokratikus politikai kultúra, a demokratikus közösségi identitás pozitív szocializációs mintáinak megalkotását. Elégtétel-kereséssel, áldozat-szereppel, párhuzamos, egymással szembenálló emlékezetépítésekkel, szimbolikus polgárháborúk gerjesztésével, politikai hisztériákkal.

A hiba elsősorban az volt, hogy diktálták a békét. Méghozzá úgy, hogy nem ismerték a háborút kiváltó helyzetet. Ezzel függött össze, hogy nem következetesen, hanem felemásan alkalmazták az önrendelkezés elvét. S amiatt sem, mert a demokráciáknak nem voltak olyan kifinomult eljárásaik a béketárgyalásokra, mint a 18–19. századi uralkodóknak és arisztokratáknak. Ezért büntették a legyőzötteket, ahelyett, hogy a kiváltó okok megoldását segítették volna a béketárgyalásokkal, amivel elfogadhatóvá tették volna a legyőzöttek társadalomépítő feladatainak hosszú távú megoldását. Nem helyettük, hanem a megbillent, kizökkent európai egyensúly helyreállítása érdekében.

Mindezt Bibó István abban a – be nem fejezett, végső formát nem kapott és címzettjeihez soha el nem jutott hatalmas – kéziratában gondolta végig, amelyet *Az európai egyensúlyról és békéről. Békecsinálók könyve* címmel 1942–1944-ben vetett papírra. A kézirat Bibó István halála után kézirat-hagyatékában maradt fenn. Abban a szerző a nemzetépítési folyamatok, a nemzeti traumák, a politikai kultúra eltorzulásai, s a politikai hisztériák közötti összefüggéseket elemezte és értelmezte. Mindenekelőtt és elsősorban a francia forradalom majd száz éves konszolidálhatatlanságát és annak európai következményeit, a német politikai hisztéria okait és történetét, Franciaország félelmét és az olasz önbizalom betegségét, a kelet-európai kisállamok politikai kultúrájának torzulásait. A jó békekötést az adott helyzet megértésével, azonosításával és az azt kiváltó okok, félelmek és élmények felismerésével, tehát történelmileg és pszichológiailag megalapozott, a korabeli sematikus értelmezésektől gyökeresen külön-

bőző politikai diagnózissal és terápiával, s a jó békekötés technikájának felvázolásával kísérelte meg elősegíteni.¹⁹

A kéziratot Bibó Istvánnak nem sikerült eljuttatnia a béketárgyalások szakértőihez. Annak ellenére, hogy 1945 végén Karl Mannheim, a London School of Economics tanára segítségét is megpróbálta megnyerni ahhoz, hogy a kézirat angolra fordított első nyolcvan oldala anyanyelvi lektorálás végett megfelelő kezekbe kerüljön. 1946-ban legalább azt szerezte volna, hogy a kéziratnak a kelet-európai kisállamokra vonatkozó része célba érjen. Ez sem sikerült. A fordítás befejezésére, végső formába öntésére és kinyomtatására nem volt idő, ezért kéziratban maradt. Végül magyarul publikálta a hazai politikai közvélemény számára cikkso-rozatban, majd röpiratban *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* címen. Ez volt Bibó István – nemzetközi jogi és jogbölcseleti doktori értekezését leszámítva – egyetlen, életében hazájában megjelent könyve.²⁰ A párizsi békeszerződést tehát nem sikerült befolyásolni. Ám annak hazai meg-emésztését 1946 októberében megpróbálta elősegíteni *A békeszerződés és a magyar demokrácia* című esszéjével.²¹

A nemzetközi konfliktusfeloldás és a jó békekötés kérdései Bibó Istvánt régóta foglalkoztatták. Egyetemistaként esettanulmányokban Elzász-Lotaringia, a Visztula-korridor, Macedónia, Trákia és Dél-Tirol vitás területi kérdéseinek megoldására tett kísérletet.²² Nemzetközi jogi doktori értekezése, *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban* pedig arra mutatott rá, hogy míg a nemzeteken belüli jog a fejlettebb és szankciókat is tartalmazó polgári joghoz, addig a nemzetek közötti, nemzetközi jog a polgári jog előtti, fejletlenebb állapothoz áll közel és a partnerek kölcsönös együttműködését feltételezi, amely nem kényszeríthető ki.

A nemzetközi államközösség együttműködésének és a helyi konfliktusok megoldásában játszott szerepének a továbbgondolását és továbbfejlesztését találjuk Bibó István 1976-ban Nagy-Britanniában megjelent *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers, and Political Arbitration* című

¹⁹ Az európai egységről és békéről, MTA KK Ms 5111/31–35 és *A német hisztéria okai és története*. Ms 10587. Nyomtatásban először együtt: Bibó István, 1986. I. 295–635. Vö. Balog Iván, 2004. 14–150, Kovács Gábor, 2004. 216–241.

²⁰ Bibó István, 1946a.

²¹ Ifj. Bibó István, 1946b.

²² Bibó István dolgozata vitás európai területi kérdésekről. Önképzőköri előadás? 1929–1931? MTA KK Ms 5111/3. Vö. Kovács Gábor, 2004. 30–40.

könyvében.²³ Az esettanulmányok – feltehetően területi okokból – ki-
maradtak a kötetből. A német egyesítés, a kelet-európai kisállamok, köz-
tük Magyarország területi állományának, önrendelkezésének, nemzeté-
válásának, szomszédaihoz fűződő viszonyának, és a nemzetközi államkö-
zösségen belül elfoglalt helyének taglalásai más, súlyosabb okból nem
szerepelhettek benne. Nyilvánvalóan azért, mert 1965 és 1974 között,
amikor Bibó István a ciprusi és a közel-keleti esettanulmányokat és ér-
telmezési keretüket megírta, a német kérdés, a független, demokratikus
kelet-európai országok, Magyarország békeszerződése és a határon kívü-
li magyar közösségek helyzete tabutémák voltak a szovjet birodalom által
megszállt vazallus államokban, így Magyarországon.

A könyv angliai megjelentetése a magyar hatóságok részéről így is igen
komoly rosszallást keltett. Külföldi visszhangját viszont igencsak beha-
tárolta, hogy a könyv a ciprusi és a közel-keleti konfliktus értelmezését,
elemzését és a konfliktus megoldására tett részletes javaslatot nem foglalta
magában.

2. Autokrata állam, anakronisztikus társadalom

Ígéretes, nagytehetségű pályakezdő jogfilozófusként és jogászként, a po-
litika iránt nagy érdeklődést mutató értelmiségiként Bibó István meg-
határozó élménye a két világháború közötti – a balti köztársaságokhoz,
Lengyelországhoz, Spanyolorzághoz és Portugáliához hasonlóan – autok-
ratikusan kormányzott Magyarország anakronisztikus társadalmi szerkeze-
te, s ezen belül különösen a parasztság elnyomott helyzete, társadalom
alatti élete volt. Az, hogy a földművelők többsége a civilizált urbánus élet
lehetőségétől megfosztott, a felette elhelyezkedő úri világ által kizsákmá-
nyolt, a maga helyzete ellen elkeseredetten lázadó, az urbanizáció civi-
lizációs vívmányait, a méltóságteljes életet reménytelenül igénylő, ezért
hagyományos paraszti kötelezettségeit szabotáló, azok elől – jobb híján
– önpusztításba menekülő paraszti életet élt. Ezen a helyzeten – a népi
írók harmincas évek végén politikai formát öltő radikális mozgalmához,
a Márciusi Fronthoz (a későbbi Nemzeti Parasztpárt elődjéhez) csatlakozó
Bibó István szerint mindenekelőtt – a nagybirtokrendszer felszámolásával,
a nyugat- és észak-európai országok mezőgazda polgárainak mintáival és
az alföldi tanyás mezővárosok, mindenekelőtt Nagykőrös, Kecskemét és

²³ Bibó István, 1976. Vö. Kovács Gábor, 2004. 354–388, Kardos Gábor, 2012.

Cegléd paraszti polgárosodása vívmányainak elterjesztésével, a mezőgazdaságból élő önálló kisvállalkozók példájával és szövetkezésével, az agrárurbanizáció országos kiépítésével lehet és kell változtatni.²⁴

A vezető réteg azonban magától értetődőnek tekintette a hagyományos úr-szolgá viszonyt. Az ellene lázadók között viszont – nem kevésbé a történelmi Magyarország felbomlásának megemészthetetlensége miatt – teret nyert az *etnoprotekcionista* közbeszéd, a *nemzeti egoizmus*, és annak alaptétele, a *paraszság etnicizálása és mitizálása*.

Az etnicista értelmezést a leghatásosabban Szabó Dezső fogalmazta meg a húszas években. Szerinte a magyar államra és társadalomra katasztrofális következményekkel járt az, hogy a négyszáz évig Magyarországon uralkodó Habsburg dinasztia székhelye Bécsben volt, s emiatt az ország középpontja a Habsburgok uralkodásával Budáról külföldre került.²⁵ Az arisztokrácia a Habsburgok kreatúrája lett, a középosztály pedig elsősorban zsidókból, németekből és szlávokból tevődött össze. Velük szemben a magyar nemzeti jelleget a paraszság őrizte meg. Ezért a Habsburg hódítás, a zsidó, német és szláv befolyás és hatás ellenszere, minden megújulás a parasztságból kellett, hogy merítsen.²⁶

A paraszság viszont olyan társadalmi osztály volt, amely nemhogy nem kínálhatott megoldási mintákat a modernizálódó társadalmak civilizációs problémái számára, hanem maga is a legmélyebb válságban volt és elnyomott állapotából ki akart törni. Ezzel szemben az 1945-től Magyarországon berendezkedő kommunista diktatúra ideológiai sémái Prokrasztész ágyába szorította bele. Nem a nagyobb szabadság, hanem a teljes kiszolgáltatottság – a szolgaság, a röghöz kötés, az állami nagybirtokrendszer, az új jobbagyság, a proletarizálódás – jegyében.

Holott Bibó István úgy látta, hogy semmiféle végső világmagyarázat, megváltó séma, filozófiai rendszer, valláspótlék, semmilyen kirakós játék egyedüli és végső megoldásának képze, semmilyen indoktrináció sem pótolja, csak elfedi és fokozza az egyéni és kollektív magára hagyatottság gerjesztette félelmeket.²⁷ Azokat a félelmeket, amelyek olyan helyzetekhez

²⁴ Vö. Kovács Gábor, 2004. 71–215, Trencsényi Balázs, 2007. 183–226, 277–336, Dénes Iván Zoltán, 2011. 82–200, Trencsényi Balázs, 2011. 372–465, 2012.

²⁵ Vö. Trencsényi Balázs, 2007. 183–226, 277–336, Dénes Iván Zoltán, 2011. 82–200, Trencsényi Balázs, 2011. 372–465, 2012.

²⁶ Vö. Kovács Gábor, 2004. 71–315, 434–464, Trencsényi Balázs, 2007. 183–226, Dénes Iván Zoltán, 2011. 82–262, Trencsényi Balázs, 2011. 372–465, 2012.

²⁷ A koncepció talán legkifejtettebb változata *Az európai társadalomfejlődés értelme* címet kapott, magnóra vett, majd legéptelt előadás. MTAKK Ms 5113/5. Nyomtatásban először: Bibó István, 1981–1984. 2. 560–635.

kapcsolódnak, amelyeket a személyes uralom már nem, a személytelen szolgáltatás még nem határoz meg. Azokat a politikailag cseppfolyós helyzeteket, amelyek politikai kultúrája és szocializációja, a közösségi értékelés és magatartás mintái a félelem elharapódzása miatt kedveznek a személyes uralom újjászületésének. A legitim állapot fokozatos kialakítása, a demokratikus rendszer megalapozása feltételezi, hogy megértsük és tudatosítsuk, hogy miért alakult ki a félelmi helyzet. Ha eddig eljutottunk, akkor megkereshetjük, hogy azt hogyan lehet feloldani. Mindez a helyzet felismerésére és a félelemmenyiség csökkentésére irányuló egyéni és kollektív erőfeszítéseket igényel és feltételez.²⁸

Másképp fogalmazva azt igényli, és azt feltételezi, hogy megkeressük, hogy a „*demokratikus szabadság egyenlő önrendelkezés egyenlő nemzetállam, nemzetállam egyenlő nacionalizmus egyenlő fasizmus és háború*” egyenlet sorokban hol a hiba.²⁹ A nacionalizmus (amely a nemzeti érzést, tehát a patriotizmust, a nemzetté válás programját, annak folyamatát és az adott nemzet mások felett állását, magasabbrendűségét, tehát a pejoratív értelemben felfogott nacionalizmust egyaránt jelöli) ugyanis nem önálló ideológia, nincs önálló elve. Önálló ideológia a konzervativizmus, a liberalizmus és a szocializmus. A liberalizmus elve a szabadság. A szocializmus a liberalizmus szabadságelvű továbbfejlesztése, a szabadságtechnikák és a szabad vállalkozás továbbvitele az egyenlőség és a társadalmi igazságosság jegyében. A tekintélyi-arisztokratikus elven alapuló konzervativizmus mára anakronisztikussá vált, ugyanis az emberi minőségek egyenlőtlensége, a születési kiváltságrendszer mint érvényes normarendszer, a születési szelekció elvesztette érvényességét, s az öröklött rang és az öröklött vagyon (a mamuttulajdon) kiváltságai szemben állnak a szabadsággal, az egyenlőséggel és a társadalmi igazságossággal. A (pejoratív értelmű) nacionalizmusok viszont kölcsönösen érvénytelenítik egymást. A nacionalizmus sikerei mögött a nemzet ténye húzódik meg. Az uralmi és agresszív elemek a nemzetté válás zavaival, a politikai kultúra deformációjával, az önrendelkezés elvének elsikkasztásával vagy felemás alkalmazásával függnek össze.³⁰

Azzal, ami a személyes uralomtól a személytelen szolgáltatás irányába mutató hatalomhumanizáló politikai vállalkozásnak, a szabadság és a de-

²⁸ Uo.

²⁹ Bibó István, 1976. 35. Vö. Balog Iván, 2004. 14–88, 89–189, 190–270, Kovács Gábor, 1999, 2004. 354–388, 2012.

³⁰ Bibó István, 1976. 35–52, Bibó István, 1981–1984. 4. 1003–1019, Bibó István, 1990b. 343–374, A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. BIM 6. 75–105.

mokrácia elvein alapuló társadalomszervezés nagy kísérletének több ponton is a zsákutcaja, s amelyből meg kell találni a kitörés lehetőségeit.

A nemzeti sajátosságok és a nemzeti történelem a közbeszéd régi toposza volt Európában. Közép-, Kelet- és Dél-Európában, így Magyarországon a 19. században olyan sztereotípiákat alakítottak ki, amelyek a helyi hagyományok védelmét, a nyugati intézmények importját, s a kettő egyeztetését szolgálták. A magyar történelmi hagyományt az alkotmányossággal azonosították, a magyar nemzetet pedig olyan bátor, harcias, politizáló, saját ügyeit megvitató és abban döntő, eredetileg keleti népnek tartották, amely Kelet és Nyugat között közvetít. Saját alkotmányos hagyományai miatt ugyanis alkalmas arra, hogy a nyugati intézményeket adaptálja. A nyugati intézmények importját és elterjesztését, a jogkiterjesztő asszimilációt a történelmi Magyarország hivatásának, létjogosultsága igazolásának, civilizációs missziójának tekintették.³¹ A protoliberalis és liberális nemzETFelfogást és nemzetépítő stratégiát az 1780-as évektől a 19. század közepéig Hajnóczy Józseftől Kossuth Lajosig az *ősi alkotmány*, a *felvilágosult kormányzás*, a *csinosodás* (a civilizálódás), és a *nemesi republikanizmus* politikai nyelvén fejtették ki.

~ Célközönségük a – Habsburg Birodalmon belül egyedüli rendi pluralista – magyar nemesi politikai közvélemény volt.³²

A program legfőbb eredményei az 1848-as törvényekben testet öltött rendszerváltó és társadalom-átalakító vívmányok: a jobbagyfelszabadítás, a törvény előtti egyenlőség, a közteherviselés, a népszuverenitáson alapuló népképviselés, a törvényhozásnak felelős kormány, a hatalmi ágak szétválasztása, a hatalmak megosztása. A felelős kormány kezdeményezte – az Orosz Birodalom hódító törekvéseinek kivédése, s az alkotmányos német egység előmozdítása érdekében, a dinasztikiák közötti egyensúlyt az alkotmányos országok egyensúlyával felváltó Európa megteremtése végett – Magyarország és az Osztrák Császárság politikai és gazdasági szövetségét. Ám az nem úgy és nem olyan alapon valósult meg, amiért kezdeményezték. Több mint egyéves háború, nemzetiségi polgárháborúk, Európa két legnagyobb hadseregének, az osztrák és az orosz hadseregnek a hadjáratai

³¹ Trencsényi Balázs, 2011. 36–85, 298–346.

³² A politikai nyelvek tipológiáját Takáts Józseftől vettem át: Takáts József, 2007.14–21. Vö. Varga János, 1980, 1980–1981, 1982, 1983, Dénes Iván Zoltán, ed, 2006, Miskolczy Ambrus, 2006, Trencsényi Balázs, 2007, Bérenger, Jean–Kecskeméti Károly, 2008, Kecskeméti Károly, 2008, Dénes Iván Zoltán, 2008, Dénes Iván Zoltán, szerk, 2008, 9–269, Miskolczy Ambrus, 2012, Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc, szerk, 2013. 137–300, Takáts József, 2014, 51–190, Erdmann Gyula, 2014.

után, 1849 nyár végén az osztrák abszolutizmus berendezkedett Magyarországon. Tizennyolc évvel később Magyarország az Osztrák Császárság társországa lett.

Az Osztrák-Magyar Monarchia, s benne a soknemzetiségű történelmi Magyarország ötvenegy évig állt fenn. Ahogy szaporodtak annak a jelei, hogy a nem-magyar nemzetiségek, a horvátok, a szerbek, a szlovákok és a románok a nemzeti liberalizmus jogkiterjesztő asszimilációs stratégiájával tömegesen nem asszimilálhatók, úgy vált szét egymástól és került szembe egymással a jogkiterjesztés és az asszimiláció politikája, ami a nemzeti liberalizmus kiürüléséhez és a nemzeti konzervativizmus és a jobboldali radikalizmus megerősödéséhez vezetett.³³

A történelmi Magyarország – az első világháború befejezését követő – felbomlásának (felemás jelleggel és rossz kivitelezéssel nehezített) sokkja a lineáris történelmi fejlődési sémával szemben a ciklikus magyarózó sémának, a nyugatos modernizációval szemben a *nemzeti jelleg* védelmének, a modernizáció igenlésével szemben a modernitás-ellenes *antimodernizmus*-nak, a jogkiterjesztéssel szemben a jogfosztásnak, az asszimilációval szemben a disszimilációnak, a Nyugathoz felzárkózással szemben az *etnoprotekciónizmus*nak kedvezett.

A nemzetkarakterológiai beszédmód egyre meghatározóbbá vált, s azon belül az átértelmezett *nemzeti historizmus* mellett *nemzeti ontológiák*, a *nemzeti jelleg* időtlen sémái terjedtek el. A *nemzeti egoizmus*, az *etnoprotekciónizmus*, a *homogén nemzetállam* kollektivista politikai nyelvein fogalmazták meg őket. Olyan politikai nyelveken, amelyek a szociáldarwinizmus mezőnyében helyezkedtek el.

A harmincas évek magyarországi nemzetkarakterológia-vitái egyszerre jelentették a nemzeti történelem hanyatlástörténeti újraértelmezéseit, nemzetkarakterológiai sztereotípiák, nemzeti ontológiák megalkotásait és kollektív identitásprogramok megfogalmazásait. Az *idegen hódítás, befolyás és hatás* ellenségképével a *parasztág mitizálását*, a nem-magyar nemzetiségek elszakadása miatt a sikeresen asszimilálódók, elsősorban és mindenekelőtt a *zsidók megbélyegzését*, és valamilyen *nemzeti jelleg* meghatározását állították szembe.³⁴

Bibó István ezt az *etnoprotekciónista* hagyományt törte meg és bontotta fel. Azt a politikai nyelvet, műfajt, tematikát és érvelésmódot, amit edes-

³³ Szabó Miklós, 1989, 2003, Dénes Iván Zoltán, szerk., 2008. 9–269, Trencsényi Balázs, 2007, 2008, 2011, Dénes Iván Zoltán, 2008, 2015.

³⁴ Dénes Iván Zoltán, 1999. 63–153, Balog Iván, 2004. 151–189, Kovács Gábor, 2004. 71–215, 434–464, Dénes Iván Zoltán, 2011. 64–122, Trencsényi Balázs, 2011. 346–465, 2012.

apjától, Szabó Dezsőtől és a rá egy időben nagy hatást gyakorló Németh Lászlótól tanult olyannyira, hogy ifjúkorában szinte „apanyelve” volt.³⁵

Nyugat-európai tapasztalatai alapján Bibó István így összegezte a külföldiek Magyarországról alkotott képét: Magyarország az európai egzotikum része, kultúrája túlpolitizált, görcsös, állandó önigazolás jellemzi, s a külföldiek számára a leginkább a nemzetközi kultúrájú arisztokrácia kultúrája és viselkedése érthető. A külföldiek magyarokról alkotott képét viszont ő nem bélyegezte meg és nem is kárhoztatta, hanem megértette. Mindenekelőtt azt értette meg, hogy ez a kép nem egyszerűen felületes és nem ellensúlyozható semmiféle propagandával. Ez a kép ugyanis Magyarország belső viszonyaiból, merev és anakronisztikus társadalomszerveződéséből, társadalmi értékelési és magatartásmintáinak arisztokratizmusából, a demokrácia hiányából következik. Változtatni is Magyarországon, demokratikus társadalomszerveződéssel lehet rajta.³⁶

Ez az értelmezés volt az első azok sorában, amelyekkel Bibó István elszakadt az etnoprotektionista hagyománytól. A következő az volt, hogy leszámolt a közösség mitizálásának különböző formáival. Azzal, hogy bárki a szó szoros értelmében közösségeket alanyoknak tekintsen. Alanyok, cselekvő emberek ugyanis csak az egyének lehetnek.

Ugyancsak elvetette a parasztromantika minden változatát. Azt is, miszerint a parasztság lehetne és kellene, hogy legyen a nemzet megújulásának a forrása. Nem lehet az, hiszen maga is válságban van és polgárosodni, városiasodni szeretne. Szembefordult azzal a közhittel, hogy a nemzeti jelleg programszerűen megalkotható, létrehozható. Az ugyanis vagy van, vagy nincs, kialakulni pedig csak konkrét feladatok eredményes megoldása során képes.³⁷ A programszerűség csupán valami díszítményt, cicomát eredményezhet.

Az európai egyensúlyról és békéről. Békecsinálók könyve című kéziratának írása során tovább ment: feltárta a nemzeti jelleg mitizálása mögötti felsőbbrendűség-igény és kisebbségi érzet, az elégtétel-keresés és áldozat-szerep gyökerét. A közösség megrázkódtató traumatikus történelmi félelmeiből és az azok mögött meghúzódó élményekből származó politikai hisztériát, annak mechanizmusát és feloldási módját.

Ezzel hozta összefüggésbe azt a kontraszelekciós mechanizmust, amelyet Németh László – pontosan, de rossz kontextusban – leírt. Azt, miszerint a nemzeti elit tagjai közül az 1860-as évek és 1944 között az op-

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

portunisták boldogultak, míg az értékesek peremre szorultak. Ez – úgy látta – valódi kontraszelekció volt. Ez viszont nem a mintaadók nemzeti vagy nem nemzeti jellegével, egyáltalán nem az asszimilációval, hanem azokkal a politikai konstrukciókkal függött össze, amelyek a politikai hisztériákhoz, a közösség félelmeihez kötődtek. Mindenekelőtt a történelmi Magyarország felbomlásától való félelemhez.³⁸

Az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című esszéjében nem arra kapunk választ, hogy az *eltorzult magyar alkattal* szemben milyen az *ép, nem torz, egészséges magyar alkat*. A furcsa című esszé ugyanis a magyar politikai hisztéria okait és történetét tárta fel. Úgy, hogy miközben szerzője az új tematikát kidolgozta, egyúttal érvénytelenítette a *nemzetkarakterológia*, a *nemzeti ontológia*, a *nemzeti historizmus*, s a *nemzeti hanyatlástörténet* témáit, előfeltevéseit, érveit, s a *nemzeti egoizmus* politikai nyelvét. A nemzeti alkat-diskurzust dekonstruálja, s annak az elit kontraszelekciójára vonatkozó tételét a magyar politikai hisztéria okainak és történetének kontextusában értelmezi át. A dekonstrukció folyamata és az abból kibomló hisztéria-elemzés együttese a magyarázata az esszé címe és tárgya közti feszültségnek.³⁹

3. „Zsidókérdés”

Bibó István harmadik – a történelmi Magyarország felbomlásával és a parasztság helyzetével szorosan összefüggő – meghatározó élménye a *zsidókérdés* volt. A politikai közbeszéd *etnoprotekcionista*, *nemzeti egoista* változatának az a toposza, amely szerint Magyarországon minden baj forrása a 19. század második fele és a két világháború között végső fokon a magyar etnikumot kiszorító zsidó és német gazdasági és kulturális térfoglalás volt. Eszerint – ugyancsak Szabó Dezsőt idézve – *kisebbségi többségek*, a Magyarországon többségi helyzetbe került zsidók és németek, egyre kizárólagosabban pedig a zsidók a magyarokat saját hazájukban kisebbségi helyzetbe szorították, amin a magyarok javára, a zsidók háttérbe szorításával a gazdasági és a szellemi életben elfoglalt számarányuk állami szabályozásával, visszaszorításával kellett és lehetett változtatni.⁴⁰

³⁸ Dénes Iván Zoltán, 1999. 63–153, Balog Iván, 2004. 151–189, Kovács Gábor, 2004. 71–215, 242–315, 434–464, Trencsényi Balázs, 2007. 183–226, Dénes Iván Zoltán, 2011. 64–261, Trencsényi Balázs, 2011. 346–465, 2012.

³⁹ Az esszé címe és tartalma közötti feszültség felfejtésére Lányi Kamilla megjegyzése inspirált.

⁴⁰ Balog Iván, 2004. 151–270, Kovács Gábor, 2004. 71–315, 434–464, Dénes Iván Zoltán, 2011. 82–122, Trencsényi Balázs, 2011. 346–449.

Az etnoprotekcionista antiszemitizmusnak, a redisztributív állami konzervativizmusnak és szélsőjobboldali radikalizmusnak a jegyében korlátozták 1920-ban a zsidó egyetemi hallgatók felvételi számát (numerus clausus), 1938-ban pedig a zsidók gazdasági és értelmiségi pályákon betölthető arányszámát. A náci terjeszkedéshez igazodva, az annak nyomán megerősödő szélsőjobboldali radikalizmus kivédésére, s a revizionista külpolitika jegyében viszont a konzervatív kormányzat által kezdeményezett antiszemita törvényhozás eljutott a számarányok állami szabályozásától a faji törvényekig.⁴¹

Magyarország német megszállása (1944. március 19.) után a németeket kiszolgáló végrehajtó hatalom megfosztotta maradék állampolgári jogaitól a zsidókat, elkülönítette, kirabolta őket, majd erőszakszervei segítségével egykori állampolgárait átadta a megszálló németeknek, hogy azok deportálják őket. Így a magyar állam 1944 tavaszán és nyarán – a második világháború vége felé, akkor, amikor a németek veresége már bizonyos volt – tette társsá vált a harmadik legnagyobb európai zsidó közösség megsemmisítésére irányuló, a teljes vidéki zsidóság meggyilkolását eredményező ipari méretű népirtásban, amit 1944 őszén és telén követett a budapesti zsidók egy részének a legyilkolása. Összesen közel félmillió embert (öregeket, gyerekeket, nőket, férfiakat és csecsemőket) irtottak ki, ami Magyarország háborús emberveszteségének kétharmadát tette ki.⁴²

A megbélyegzéssel, elkülönítéssel, jogfosztással, kirablással és deportálással olyan mobilitási és meggazdagodási mintát alakítottak ki és tettek elfogadottá sokak számára, amelynek zsákmányszerző technikáját (kinézem valaki boltját és lakását, elvitetem az illetőt és családját, kiigénylem a boltot és a lakást, beülök a boltba és beköltözöm a lakásba) a belső gyarmatosítás szovjet modellje jegyében a kommunista diktatúra a magyarországi németeken, majd a magyar társadalom valamennyi osztályán, saját pártbeli lehetséges riválisain, a szomszédos országok (a Szovjetunió, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) kormányai pedig az ott élő magyar közösségeken gyakorolt, s a vélt vagy valós politikai ellenféllel szembeni gyakorlat, mint pozíciószerezés ma sem ismeretlen.

Bibó István a „zsidókérdés”-sel kapcsolatban nagy utat járt be. Az út elején az állampolgárok közötti megkülönböztetés gyerekkori spontán filozofia gesztusait olvashatjuk visszaemlékezéseit tartalmazó TV-interjújában: azt,

⁴¹ Komoróczy Géza, 2012. 2. 377–437, 505–622.

⁴² Braham, Randolph L., 1981, Komoróczy Géza, 2012. 2. 505–866, 881–885.

hogy antiszemita plakátokat tépett le, *Éljenek a zsidók!* cédulát tett ki, amiért megpofozták, egyik játszópajtását pedig megfedte, mert az egy kislányt azért nem akart feleségül venni, mert zsidó.⁴³

Nem egészen húsz évvel később, 1938-ban viszont Bibó István nem tiltakozott az (első) zsidótörvény ellen, sőt politikai tanácsadóként kulturális etnoprotektionista kiegészítéseket javasolt a Márciusi Front programtervezetébe.⁴⁴

1942-ben egykori osztály- és egyetemista társát, legjobb barátját, Reitzer Bélát zsidó munkaszolgálatosként Ukrajnában meggyilkolták, valószínűleg úgy, hogy visszavonuláskor társaival együtt rágyújtották a tifuszosok kórház-barrakkját.⁴⁵ Emiatt feltehetően nagy sokkot élt át és valószínű, hogy ekkor fordult szembe végleg és visszavonhatatlanul az etnoprotektionizmus antiszemita logikájával.

1944-ben a német megszállással szemben középosztályi és munkás összefogást kezdeményezett. Nem adta a nevét semmilyen, még oly áttételes kollaborációhoz sem.⁴⁶ Igazságügy-minisztériumi tisztviselőként hamis papírokat gyártott és adott ki zsidóknak, amivel sokak – egyes források szerint több száz ember – életét mentette meg.⁴⁷

György Péter esztéta így elevenítette fel azt, hogy édesanyja miért élhette túl a zsidóüldözést: „Az anyám a maga szelíd, tűnékeny és tárgyilagos módján mesélte el történetét Bibó Istvánnal, aki belügyminisztériumi tisztviselőként habozás nélkül adott papírokat tizenhat éves anyámnak, miután ő erdélyi menekültként mutatkozott be. Így történt, hogy Bibót ismeretlenül is személyes ismerősömként tartottam számon, ahogyan anyám is figyelmesen, aggodalommal és szeretettel követte további pályafutását. Ugy olvasta a Bibóval kapcsolatos híreket, mint amelyek egy jeles távoli rokonával estek meg, akit a családban ugyan számon tartunk, de nem zaklathatunk.”⁴⁸

⁴³ Balog Iván, 2004. 191–206, Kovács Gábor, 2004. 193–215..

⁴⁴ Balog Iván, 2004. 191–206, Kovács Gábor, 2004. 193–215..

⁴⁵ Ifjabb Bibó István szóbeli visszaemlékezése. A hely Balog Iván szerint Дорошичи volt.

⁴⁶ *Békeajánlat-fogalmazvány*. MTAKK Ms 5109/225–226, A Magyar Jogi Szemle szerkesztése, 1944. nyár-ősz. MTAKK Ms 5109/220, 1-3, 5109/221, 1-2, 5109/222, 1-2, 5109/223, 1-2, 5110/136. Vö. Lochak, Danièle, 1989, 1994, 1996, 2006, Paksy Máté, 2011. 52–82. A Duverger-ügyre Cserne Péter (University of Hull, School of Law) hívta fel a figyelmemet.

⁴⁷ /Javaslatföredék a zsidótörvény alóli felmentésről/. MTAKK Ms 5109/224, Szathmáry Béla levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 20. MTAKK 5109/69, 1-2, Kőházi Endre levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 23. MTAKK 5109/70, 1-2. ; Szentes Sándor, 1986. 48. Vö. <http://www.danielcsoport.hu/tortenelem/andolph-l-braham-2>

⁴⁸ György Péter, 2011. 44.

A nyilasok hatalomra kerülésükkor, 1944. október 16-án irodájában le-
tartóztatták, átadták az SS-nek, ahonnan „további intézkedésig” (talán nem
szerepelt az SS letartóztatandókat tartalmazó listáin) néhány nap után el-
engedték. Munkahelyén 1944. november 20-án Szathmáry Béla miniszteri
tanácsos, az elnöki osztály vezetője fegyelmi eljárást indított ellene „egyes
zsidó személyek részére adott írásbeli értesítések kiállításával tanúsított ma-
gataratása miatt”.⁴⁹ Kihallgatására november 30-án került volna sor.⁵⁰ Ő vi-
szont illegalitásba vonult, elszabotálva a nyilas kormány behívó parancsát is.

Apósa munkahelyén, a Ráday utcai Teológiai Akadémia pincéjében buj-
kált, miközben egy szanatóriumban bújta egykori klasszika-filológia ta-
nárát, Marót Károlyt, aki erre egy szűk esztendővel később így emlékezett
vissza: „Még egyszer nagyon köszönöm, édes Pistám, irántam tanúsított ked-
vességeid végtelen láncolatát, hiszen végeredményben életem megmaradá-
sáért is Neked vagyok adósod, aki az Eszterházy utcához, a mentő útig, a sors
rendelése szerint, elsegítettél.”⁵¹

A pincében teológus hallgatókat interjúvolt meg – mintegy anyaggyűj-
tésként – készülő zsidókérdés-tanulmányához.⁵² Itt élte át Budapest ostrom-
át és felszabadulását.

Több éves munka eredményeként 1948 novemberében publikált *Zsi-
dókérdés* – tanulmányában elkülönítette egymástól a középkori keresztény
antijudaizmust, az asszimiláló társadalom fejlődési zavarait és a nem-zsidók
és a zsidók dehumanizált összeszerveződése következtében kialakuló és
újratermelő – egymásról szerzett – kölcsönös, dehumanizált tapasztala-
tokat. Szembenézett saját felelősségével, amivel példát mutatott minden
nem-zsidó magyarnak. A zsidókat és a nem-zsidókat arra ösztöklélte, hogy
ne egymást leckéztessék, hanem találják meg az egymáshoz viszonyulás em-
berséges formáit, s a lehetséges kommunikációs szinteket és módokat.⁵³

A kommunista diktatúra – amelynek meghonosítói és gyakorlói között
jócskán akadtak zsidó származásúak – új antiszemitizmust szült és betiltott

⁴⁹ Szathmáry Béla levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 20. *MTAKK* 5109/69, 1-2.

⁵⁰ Kőházi Endre levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 23. *MTAKK* 5109/70, 1-2.

⁵¹ Marót Károly levelei Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 29, december 6, Szeged, 1945. április 13, Budapest, 1945. augusztus 9. Az idézet az utolsó levélben található. Marót Károly összes, a Bibó-családhoz írt levele: *MTAKK* Ms 5117/260–268. Bibó István Marót Károlynak írt levelei: Ms 5209/182–191. A vonatkozó levelezés nyomtatásban: *Magántörténelem*, 1997. 531–544.

⁵² Tüski István (Budapest, 1924 – Utrecht, 2010) hollandiai református lelkész, a hollandiai Mikes Kelemen Kör alapító tagjának közlése (Maastricht, 1999). Tüski Istvánnal Németh Gábor (Heerlen) ismertette meg.

⁵³ Vö. Balog Iván, 2004. 190–270.

minden szabad véleménynyilvánítást. Bibó István cáfolta a *kommunista diktatúra* = *zsidó uralom* antikommunista és antiszemita sémáját. Elfogadta és másokkal is igyekezett elfogadtatni azt, hogy a *Shoára* többféle, egyaránt és azonosan jogos és érthető zsidó válasz született: az asszimiláns, a zsidó kisebbségi tudatot választó és a cionista magatartás.⁵⁴

Később többször is visszatért a témára. Ezek egyikeként igen inven-
ciózusan értelmezte a közel-keleti helyzetet, mint az európai antiszemitiz-
mus következményét, amelyért végső fokon a keresztény Európa a felelős.
Mélyenszántóan elemezte az egymástól alapvetően eltérő izraeli és arab
nemzetté válás folyamatait, és konszolidációs tervet dolgozott ki a fo-
lyamatos konfliktushelyzet nemzetközi garanciákkal végrehajtott feloldá-
sára.⁵⁵ Bibó István embermentései és egész életműve alapján igazán méltó
lenne a *Világ igaza* címre. Ám akik ezt kezdeményezhetnék, már régen
nem élnek.

4. Az úri világ összeomlása

Magyarország 1944–1945-ben hadszínterré vált, ahonnan a Vörös Hadse-
reg katonái kiverték a szívósan védekező német és magyar csapatokat.

A szovjet győzelem egyszerre jelentett megszabadulást a német megszá-
lástól és szovjet megszállást, a kommunista diktatúra kiépítésének kezdetét.
Ám a kommunista diktatúra sokak számára nem látszott sem szükségszerű-
nek, sem elkerülhetetlennek. Ezért tették, amit tudtak, hogy elkerüljék azt.

Így tett Bibó István is. Annak érdekében, hogy Magyarországon de-
mokrácia épüljön ki és konszolidálódjon. Ezért írta 1945 nyarán *A magyar
demokrácia válsága* című tanulmányát.⁵⁶ Azt, aminek a kinyomtatását és ter-
jesztését a kommunisták meg akarták akadályozni, s amit megjelenése után
két főideológusuk is élesen támadott: Lukács György és Révai József.⁵⁷

⁵⁴ Balog Iván, 2004. 190–270. Vö. Kovács Éva – Vajda Júlia, 2002. Dénes Béla (Budapest, 1904 – Tel Aviv, 1959), író, orvos, cionista politikus, a megalakuló izraeli követség sajtóügyeinek intézője 1949. január 14-én levélben melegen üdvözölte a tanulmányt: MTAKK Ms 5117/146,1. Levelében beszámolt arról is, hogy Magyar-Izraeli Művelődési Társaság létrehozásán dolgozik, amelyben számít Bibó Istvánra. Dénes Bélát 1949 májusában a cionista per fővádoltjaként letartóztattak és bebörtönözték. 1954-ben szabadult, 1957-ben kivándorolt Izraelbe, ahol a köv-
etkező évben megírta visszaemlékezéseit: Dénes Béla, 2002.

⁵⁵ Vö. Balog Iván, 2012.

⁵⁶ Bibó István, 1945.

⁵⁷ Szabó Zoltán, 2011. 1. 281–285.

A tanulmány – mivel Szabó Zoltán főszerkesztő annak publikálásához kötötte posztján maradását – megjelenhetett.⁵⁸ Ám olyan zártkörű vita követte, amelynek résztvevői nem Bibó István érveivel vitatkoztak, hanem a szerzőt minősítették, méghozzá – teljesen alaptalanul – jobboldalinak.⁵⁹ Jobboldali, reakciós és fasiszta akkor már nem voltak távol egymástól a kommunisták szótárában, és egyre inkább szinonimaként használták azokat.

Lukács György a demokrácia jobboldali kritikájának minősítette az eszszét, Révai József pedig hangsúlyozta: tovább kell folytatni a politikai polarizációra irányuló harcot.⁶⁰ Azt, amitől Bibó István óvta a kommunistákat.

Még a népi mozgalomhoz közelálló kiváló pedagógus, Karácsony Sándor is Bibó ellen fordította a baloldal kommunisták általi kisajátítását.⁶¹ Minthogy a jobboldal vitte katasztrófába az országot, ezért nincs joga kritizálni – állította. „Megindult itt egy folyamat, amit válságnak hívunk, de itt nem válság van. A maratoni futó egyéves korában nagyon gyengén futott, de nem mondták rá, hogy válságban van, hanem azt kellett mondani, hogy elindult a fejlődés egy állapotán.”⁶² Amire Bibó István így válaszolt: „...manapság sok egyéves gyerek hal meg, akiből maratoni futó lehetett volna. Nem is beszélve a magyar demokráciáról, amely már nem először érte meg az egyéves kort, és a maratoni távnak egy kis részét sem tudta megfutni.”⁶³

Bibó István ekkor még szót kapott, megvédhette magát és cikkét. A folyóirat példányainak terjesztését viszont a rendőrség már korábban megakadályozta azzal, hogy az újságírusoknak kiküldött példányokat begyűjtötte, elkobozta.⁶⁴

Bibó István így összegezte a vitát Marót Károlynak: „A vita végeredményben diszharmonikus volt számomra: nemcsak a hozzászólókról, de ugyanúgy saját magamról is az volt az érzésem, hogy az ügyet semmivel sem vittük előre.”⁶⁵

A reakciós fordulat lehetőségére és a kommunisták félelemkeltő akcióira harminc évvel később előszóban, egy – korántsem cenzúrázatlan és igencsak tendenciózusan irányított – TV-interjúban emlékezett vissza: „...én nem hiszem, hogy az ország ötvenhat százalékos többsége

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ *Vita*. Legutóbb: *A magyar demokrácia válsága*. BIM 3. 80–113.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Kende Péter 1996-ban elmondott visszaemlékezése szerint.

⁶⁵ Bibó István levele Marót Károlynak, Budapest, 1946. február 27. Nyomtatásban: *Magántörténelem*, 1997. 543.

a keresztény-nemzeti kurzus folytonosságát kívánta. Beleegyezőleg tűrte a Horthy-rendszert több okból s azért is, mert nem volt forradalmi lázban, de nem szerette sem a nagybirtok, sem a nagytőke, sem a szolgabíró önkényét, melyek e rendszer lényegéhez tartoztak. Többségében valóban őszintén hitte azt, hogy a trianoni békeszerződés nyilvánvaló igazságtalansága és elvtelensége olyan sérelem, melynek orvoslása, bárki bárhogyancsinálja is, már önmagában garancia a szóban lévő ügy igaz voltára. De az egész keresztény-nemzeti kurzus 1944–45-ben olyan csattanós összeomlást produkált és olyan katasztrófába torkollott, hogy ennek hitele azon a bizonyos Horthy-rendszert hallgatólagosan eltűrő többségen belül is nagyon kicsire csökkent. Az ország '45 nyarán elsősorban nem politikai és eszmei folytonosságot, hanem jog- és vagyónbiztonságot kívánt, mert a többségében továbbra sem élt forradalmi láz; de azért végeredményben fehér lap volt, amire sok mindent rá lehetett írni. Hogy ez a kisebbség, mely tudatosan vagy tudatlanul a Horthy-korszak folytonosságát kívánta, vagy szovjet- és kommunistaellenes rémképekben élt, természetesen eleve félt a kommunistáktól és pánikban volt, ez természetes. Ehhez járult egy sor megszállási élmény, amin nem lehetett változtatni. De én a magam vitáját a kommunistákkal magukkal azon okból folytattam: miért fokozák az adott rémképeket fölöslegesen gyarapító félelemkeltő akcióikat. (...) Révai József volt az egyik főszereplő, aki kifejezett ingerültséggel fogadta ezt az egész kritikát. Holott ebben a cikkben többek között az volt végiggondolva és konkretizálva, ami Révai Józsefnek abból az akkori tételéből következett, hogy a népfrontos, többpártrendszeres demokrácia a proletárdiktatúrával egyenértékű, lehetséges alternatíva a teljes értékű szocializmushoz való átmenetben. Tudom, hogy ezt utóbb Sztálin és Rákosi Révaival szigorúan revideáltatta, s ez az érvényes pártvonal ma is. Én azonban a többpártrendszeres népfrontos demokráciát a fasizmus megjelenéséből szükségszerűen s nem merőben taktikailag következő programnak tartottam – s tartom ma is –, ebben a cikkben leírtam, hogy ilyen helyzetben milyen hangszerelésbeli átállítás volna szükséges a kommunisták részéről. És pontosan ezt a hangszerelésbeli átállítást utasította vissza Révai a legnagyobb haraggal: ő valahogy úgy képzelte, hogy a népfrontos demokrácia ugyanolyan harcias és agresszív kommunista magatartásokkal járhat, mint amilyenek a proletárdiktatúrára törő kommunistákat jellemezték.”⁶⁶

⁶⁶ *Interjúsorozat Bibó Istvánnal. In: Visszaemlékezések. BIM 12. 104–105.*

Mindez 1945 végén és 1946 elején történt. Akkoriban, az 1945. november 4-én megtartott szabad választáson hat párt versengett egymással, s közülük a Független Kisgazda, Földmunkás- és Polgári Párt abszolút többséget szerzett. Mégsem egyedül vagy háború alatti szövetségesével, a Szociáldemokrata Párttal, illetve a Nemzeti Parasztpárttal alakított kormányt.

A választáson győztes párt szovjet követelésre négypárti nagykoalícióra lépett, amelyben a legfontosabb tárcát, a rendőrség irányítását biztosító belügyminisztériumot a kommunisták kapták meg.⁶⁷

Ők azután a megszerzett pozíciót gátlástalanul arra használták, hogy a koalíció legnagyobb pártját ellehetetlenítsék, a miniszterelnököt megzsarolják és lemondásra kényszerítsék, a koalíció pártjait felszámolják, s az egypárti, pártállami diktatúrát kiépítsék. Mindezt 1945-től 1948-ig a reakció elleni harc jegyében tették. Annak a jegyében, és olyan módon, amitől Bibó István már 1945-ben óvott. 1949-ben pedig bevezették a sztálini alkotmány magyar adaptációját, amivel Magyarország politikai rendszere proletárdiktatúrává, totalitárius rendszerré – ahogy Bibó István fogalmazott –, zsarnoksággá vált. Amelyben hisztéria-elemzésnek, mediációnak, politikai elemzésnek, önálló véleménynek éppúgy nem volt helye, mint együttműködésen alapuló szocializációnak.

5. A zsarnokság dúvad állama

Bibó István 1945–1946-ban a belügyminisztérium közigazgatási főosztályának vezetőjeként választási törvényeket és közigazgatási reformokat dolgozott ki. Olyanokat, amelyeket a kiépülő diktatúra nem engedett megvalósítani. Miután hiába próbálta megakadályozni a magyarországi németek kollektív felelősség alapján végrehajtott állami kitelepítését, lemondott főosztályvezetői posztjáról.⁶⁸

1946-ban kinevezték a politikatudomány egyetemi tanárának a Szegedi Tudományegyetemre és megválasztották a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának.⁶⁹

1947. január 13-án tartotta meg akadémiai székfoglaló előadását *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* címmel. Sorra vette a hatalomkoncentráció régi és új formáit, s az újak között a gazdasági, a kulturális, az

⁶⁷ Romsics Ignác, 2005. 285–296.

⁶⁸ Kovács Gábor, 2004. 242–246.

⁶⁹ Uo.

információs, a hatékonyságra hivatkozó, a szervezési arisztokráciát kitermelő hatalomkoncentrációs törekvéseket. Az emberi szabadságtörekvéseknek velük szemben is meg kell találniuk a hatalomkoncentrációk megbontásának és ellensúlyozásának új formáit.⁷⁰

Fél évvel későbbi *Demokrácia és szocializmus* címen meghirdetett egyetemi speciális kollégiumán – annak egyik hallgatója által lejegyzett szövege szerint – a politikai hatalomkoncentrációról és az emberi minőségek egyenlőségét sértő új arisztokratikus társadalomszerveződésről, a világnézeti egypártrendszerrel tartott előadást. Ebből idézek:

„Az igazi kérdés: hogy válik az egyén szubjektív szabadságélménye társadalmi módszerré. (...) A szabadság objektívvá válik, ahol az egyén szubjektív szabadságélménye mellett megjelenik az az állapot, amelyben két ember úgy van egymás mellé szervezve, hogy *egymás eszközei ne lehessenek*. Az eszközviszonylat visszahat az eszközhasználóra: nem lehet szabad az az állam, amely másokat elnyom, mert saját szabadságát is kétségessé, bizonytalanná teszi. Hasonlóképpen a személyes szabadság is veszélybe kerülhet (...) A korlátlan hatalmi viszonylat kölcsönös viszonylatot hoz létre: minden zsarnokoskodás a visszacsapás félelmét indítja el. (...) A többségi határozat érvényes, de ezt nem használja ki zsarnoki módon, mert akkor a szabadság veszélybe kerülne. A kisebbség akaratának is érvényesülnie kell. Nem szabad kizárni az ellenkezés lehetőségét. (...) / a demokráciában/ Minden nép maga kormányozza magát. A kormányzásban elvben mindenki részt vesz. Itt is megjelenhet a kvalitás. A születési kvalitás megszűnt, illetve elerőtlenedik (vagyon), megmarad viszont a műveltségi kvalitás szerepe. A szocializmusban a dolgozó kvalitás szűkebb az összesnél, és ezért új kvalitás válhat belőle. Ezt új arisztokráciával próbálják kitölteni, lásd világnézeti egypártrendszer. A kommunista párt egy tartósabb kísérletet próbál bevezetni egy újfajta arisztokratikus rend megvalósítására.”⁷¹

⁷⁰ Az államhatalmak elválasztása egykor és most. Akadémiai székfoglaló. 1947. január 13. MTAKK Ms 10588. Nyomtatásban: Réz Pál, szerk., 1979, 1991. I. 13–33, Bibó István, 1981–1984. 2. 541–559, Bibó István, 1986. II. 367–397.

⁷¹ Bibó István speciális kollégiumai 1947–1948. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, XIV. 30. Szentpéteri István jegyzeteit Balog Iván találta meg és adta közre: Bibó István, 2004. 215–251. Legutóbb nyomtatásban: A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. 431–479. Idézet: 441, 444, 445. Vö. Balog Iván, 2012b.

Mindössze egy évig, 1946–1947-ben tartott nagy előadást az egyetemen. 1947–1948-ban viszont már nem hirdetett fő kollégiumot.⁷² Minthogy az egyetemen a kiépülő diktatúra miatt nem taníthatta úgy a politikát, ahogy azt meggyőződése diktálta, elfogadta, hogy 1946–1947-ben a Teleki Pál Tudományos Intézet miniszteri biztosa legyen. Azzal a feladattal, hogy közvetítsen az intézet kommunisták által megvádolt elnöke, Dabasi-Schweng Loránd és annak ambíciózus, elképzeléseit mindenáron érvényre juttatni kívánó helyettese, Kosáry Domokos között. Mediátor-szerepet vállalt, amit sikeresen teljesített.⁷³ Az intézet átszervezése után annak utódszervezete, a Kelet-európai Tudományos Intézet elnökhelyetteseként társadalomtudományi kutatásokat kezdeményezett, ám a diktatúra az intézetet előbb megbénította, majd felszámolta. 1949-ben megfosztották akadémiai tagságától. Egyetemi tanárságát is elvették tőle. 1951-től 1957-ig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában szakozóként és decimátorként dolgozott.⁷⁴

1953 és 1956 között az európai társadalomfejlődésről papírra vetett fogalmazványában az európai haladás-hit 20. századi kudarcai között vetett számot a bolsevik forradalommal:

„...ez a forradalom első pillanattól kezdve meghökkentette a világot a kiontott vér és az alkalmazott erőszak minden eddigit meghaladó mennyiségével. (...) a marxi-leninista forradalom nem vállalt szolidaritást az előző forradalmak erkölcsi pátozával, hanem a marxizmus-leninizmus ide vonatkozó tételei alapján minden politikai ideológiát és mozgalmat, tehát minden forradalmat, a magáét is osztályérdek harcának, s e harc minden indoklását vagy lovagias játékszabályok által való megkötését merő képmutatásnak minősítette. Ennek a legmeghökkentőbb gyakorlati következménye pedig nem a több vérontás és nagyobb erőszak alkalmazása volt – mert az volt elég pl. a francia forradalomban is –, hanem ennek a vérontásnak és erőszak alkalmazásának a teljes szándékossága és programszerűsége. Az, hogy az orosz forradalom, vagy akár egy nála enyhébb, de azért teljes sikerű szocialista forradalom előrelépés volna a haladás útján, egyáltalán kétségessé vált. Ez a kétség nyílt és bevallott közvéleményként jelentkezik mindenütt, ahol a marxizmus-leninizmus politikai ideológiája nin-

⁷² *Interjú sorozat Bibó Istvánnal.* In: *Visszaemlékezések.* BIM 12. 155–156.

⁷³ *A Schweng-Kosáry ügy. Miniszteri biztosi vizsgálat.* MTAKK Ms 5110/101–111. Nyomtatásban: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* BIM 11. 151–194.

⁷⁴ *Kovács Gábor,* 2004. 242–246.

csen a hatalom birtokában. De ennél sokkal lényegesebb az, hogy ez a kétség ki nem mondottan és be nem vallottan, de félelmetesen jelen van mindazokban – a vasfüggönyön innen és túl –, akik a marxizmus vagy a marxizmus-leninizmus ideológiáját az igazságosság, szabadság és emberi méltóság vezéreszméin alapuló európai társadalmi program jegyében vallják és hirdetik. Ez a kétség csupán és kizárólag azok számára nem létezik, akiknek számára mindezek a kérdések merőben a hatalomra jutás vagy a hatalmon maradás kérdéseiként jelentkeznek.”⁷⁵

6. Forradalom

Azt a következtetést, hogy a bolsevik forradalom és a bolsevizmus nem illeszkedik az európai haladás, a szabadság, az igazságosság és az emberi méltóság programjába és azt a gondolatmenetet, hogy miért nem illeszkedik abba, Bibó István a forradalom napjaiban, 1956. október 27 és 29 között fűzte tovább. Bevezetésként leszögezte: „A fegyvert fogott magyarság ötnapos dicsőséges forradalma s a vesztét érző zsarnokság utolsó véres hatalommegőrző kísérlete után a társadalom és az állam elméleti igazságait, melyeket tegnap reménytelen és szőrszálhasogató vitákban sem lehetett az ideológiai mindentudás megszállottjaival megértetni, ma szinte magától értetődően, hosszadalmas indoklás nélkül ki lehet mondani.”⁷⁶

A sztálinizmus a leninizmus, a leninizmus pedig a marxizmus következménye. A korlátlan erőszak programszerű alkalmazása a korlátlan hatalmú és mindenható párt, a korlátlan hatalmú és mindenható párt pedig az öncélú forradalom, az erőszak-kultusz, az osztályharc, a proletárdiktatúra tanainak a folyománya. A bolsevizmus nem jó elmélet rossz megvalósítása, az elmaradott oroszországi viszonyok elméletet torzító következménye, hanem rossz, embertelen elmélet ráerőszakolása az emberi világra. A marxizmus-leninizmus a legrosszabb fajta idealizmus, metaforákra épülő elmélet, szabadságellenes és zsarnoksághoz vezet.⁷⁷

1956. november 3-án az egykori Nemzeti Parasztpárt, akkor Petőfi Párt jelölése alapján az utolsó Nagy Imre-kormány államminisztere lett. A szovjet intervenció hírére hajnalban a Parlamentbe ment, és minthogy senkit

⁷⁵ *Az európai politikai fejlődés értelme.* BIM 9. 128–129.

⁷⁶ 1956. BIM 4. 7–21. Vö. *Visszaemlékezések.* BIM 12. 196–216, 238–240.

⁷⁷ Vö. *Visszaemlékezések.* BIM 12. 196–216, 238–240, 1956. BIM 4. 7–21. Vö. Kovács Gábor, 2004. 319–327, Ifj. Bibó István, 2012.

sem talált ott a kormányból, aki politikai felelősséget vállalt volna, három napig, november 4-től 6-ig a törvényes kormány egyedül helyén kitartó minisztereként a szovjet csapatok által megszállt épületben dolgozott.⁷⁸ A minisztertanács ülésére már korábban elkészített és a Parlamentbe magával vitt külpolitikai nyilatkozattervezetet az Amerikai Egyesült Államok elnökéhez intézett üzenetté alakította át, azt átvitte az Egyesült Államok közeli nagykövetségére és ott távirattá fogalmazta, amelyet a nagykövetség eljuttatott Eisenhower elnökhöz. Ebben arra kérte az elnököt, hogy kezdeményezze, hogy a brit és a francia csapatok vonuljanak ki Egyiptomból, a szovjet csapatok pedig Magyarországról.⁷⁹ Ez után visszament a Parlamentbe, ahol nyilatkozatot gépelt, amelyben visszautasította a szovjet intervenció hivatkozási alapjául használt, a magyar forradalmat ért rágalmakat. A magyar népet passzív ellenállásra, a világ hatalmait pedig arra szólította fel, hogy mutassák meg az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt elvek és a világ szabadságszerető népeinek erejét. Istent arra kérte, hogy óvja Magyarországot.⁸⁰ November 6-án levelet, expozét és kompromisszumos tervezetet fogalmazott meg a magyar helyzet megoldására, amelyeket államminiszteri minőségében átadott a brit, a francia és az indiai nagykövetségnek.⁸¹ Három nap elteltével már értelmetlennek látta, hogy az épületben maradjon, ezért kikerülve a szovjet járőröket, hazagyalogolt. Otthon és munkahelyén, az Egyetemi Könyvtárban továbbdolgozott a kompromisszumos tervezeten és nyilatkozatokat készített annak érdekében, hogy a szovjet csapatok annak nemzetközi és magyar garanciája ellenében, hogy Magyarország nem fog szovjetellenes politikát folytatni, vonuljanak ki Magyarországról. Majd memorandumot írt *Magyarország helyzete és a világhelyzet* címmel, amelyet külföldre juttatott ottani publikálás végett. Jelentősége és aktualitása magáért beszél.⁸²

Mindezeket a megszálló hadsereg által hatalomra ültetett kormány és hatóságai nem hazafiságként, hanem hazaárulásként értékelték. 1957. május 23-án Bibó Istvánt letartóztatták. Másfél hónappal Nagy Imre és társai kivégzése után, 1958. augusztus 2-án tartott tárgyalásán az mentette meg a bitótól, hogy a tárgyalás előtt a moszkvai indiai nagykövet, Kumara Pad-

⁷⁸ 1956. BIM 4. 38–39. *Visszaemlékezések*. BIM 12. 216–238, Kovács Gábor, 2004. 319–327, Ifj. Bibó István, 2012.

⁷⁹ 1956. BIM 4. 36–37.

⁸⁰ 1956. BIM 4. 38–39. Vö. Kenedi János, 1993, Kenedi János, szerk. bev, 1996, Ifj. Bibó István, 2012. 125–128.

⁸¹ 1956 BIM 4. 40–46. Vö. Ifj. Bibó István, 2012.

⁸² 1956. BIM 4. 73–95.

manahba Sivasankara Menon – akivel ő és Göncz Árpád 1956 decemberében találkozott és akinek nyilatkozatot adtak át – közbenjárt érte. Így „csak” életfogytiglani fegyházra ítélték. A legszigorúbb börtönökben tartották: Vácott, Márianosztrán és a budapesti Gyűjtőfogházban (ahol a kivégzéseket végrehajtották). 1963. március 27-én amnesztiával szabadult. 1963-tól 1971-ig az Országos Statisztikai Hivatal Könyvtárában könyvtárosként dolgozott.⁸³

Bibó István 1971-től 1979-ig nyugdíjasként élt és számos művet írt. Ekkor írta meg a *Memorandum* elveit és szemléletét továbbgondoló *The Paralysis of International Institutions and the Remedies* magyar változatát az esettanulmányokkal együtt. Fia és menyee kérésére magnóra mondta az európai politikai fejlődés értelméről kifejtett gondolatmenetét. Visszaemlékezéseit TV-interjú, magnószalag és egy könyvhöz fűzött tanulmánymeretű és -jellegű reflexiók foglalták magukban. Szellemi végrendeletét magnószalag és néhány cédulára írt feljegyzés rögzítette. Ám ahogy Bartók Béla, ő is „teli tarisznyával” ment el. Felesége, Ravasz Boriska 1979. április 14-én tüdőrákban, ő május 10-én, nem egészen 68 évesen szívrohamban meghalt.⁸⁴

V.

1. Szemlélet, műfaj, szerep

Bibó István nem volt rendszeralkotó vagy analitikus politikai filozófus. Mindenféle indoktrinációtól ódzkodó antispekulatív, empirista, eklektikus és empatikus racionalista problémamegoldó politikai gondolkodó volt. Körmondatokban megfogalmazott mondanivalóját, amikor tehette, diktálta. Számos szövege inkább az előadás, mint a tanulmány műfajába sorolható. Stílusa és nyelve gyakran a két világháború közötti esszéíró hagyomány metaforikus megfogalmazásait mutatja. Szemlélete és módszere interdiszciplináris volt. Távol állt tőle a politikatudományban manapság annyira elterjedt instrumentalizmus és operacionalizálhatóság, bár azok korabeli változatait jól ismerte. A politikaelmélet, a morálfilozófia, a személyiségpszichológia és a társaslélektan, a történettudomány, a szociológia, a jogfilozófia és a nemzetközi jog szempontjait egyaránt alkalmazta

⁸³ Kovács Gábor, 2004. 342–354.

⁸⁴ Kovács Gábor, 2004. 389–472, Balogh Iván, 2010. 10–12.

originális elemzéseiben. Elemzései a történelmi traumaelemzések és a nemzetépítési folyamatok egymásra vonatkoztatását, a konfliktus- és válsághelyzetekben alkalmazott mediációt egyaránt tartalmazták. Műveiben érzékelhető szerepe a leginkább a mediátoréval rokonítható.

2. Szellemi hatások

Bibó Istvánt inspirálta Horváth Barna jogfilozófus szinoptikus jogszemlélete, Guglielmo Ferrero történész és filozófus legitimitás-értelmezése és francia forradalom-elbeszélése, Karl Mannheim filozófus társadalomregeneráló tervezete, Németh László író Kelet-Európa-felfogása és a magyar elit kontraszelekciójáról szóló leírása, Hajnal István történész kölcsönös szolgáltatások társadalom-fogalma, Erdei Ferenc szociológus polgárosodás-értelmezése és agrárurbanizációs terve. Hatottak rá az ókori és modern klasszikus politikai szerzők, a két világháború közötti válságirodalomból különösen Jan Huizinga és José Ortega y Gasset nemzet-értelmezése. Pályakezdekedésekor a két világháború közötti válságirodalom számos megállapítását osztotta, ám azokat szabadságelvű irányban értelmezte át. Az elköteleződéseiben döntő másik szocializációs és értelmezési keret, a kelet-európai agrárpopulizmus maga is nagyon összetett jellegű az orosz narodnyikizmustól a cionizmusig. A korabeli hatalom-, társadalom- és történelem- értelmezések közül osztotta Robert MacIver felfogását a hatalom humanizálhatóságáról, és tanult Bertrand Russell, Raymond Aron, Dankwart A. Rustow, Hugh Seton-Watson és Arnold Toynbee értelmezéseiből. A Hans Kelsen és Alfred Verdross nevével jelzett, a jogpozitivizmus és a természetjog közötti vitában Verdross nézetei álltak hozzá közelebb.

3. Szellemi párhuzamok

Berki Róbert brit-magyar politikatudós 1992-ben sorra vett számos szellemi hatást és felvetett jó néhány intellektuális párhuzamot.⁸⁵ Azóta sokat sikerült feldolgozni, így a szellemi hasonlóságot Wilhelm Röpke, Karl Raymund Popper, John Rawls, Félicité Lamennais, Dietrich Bonhoeffer, Németh László, Hajnal István, Erdei Ferenc, Guglielmo Ferrero, Isaiah

⁸⁵ Berki Róbert, 1992 (2004).

Berlin, Hannah Arendt és Kis János munkásságával és szemléletével. Mások még kidolgozásra várnak, mint a párhuzam George Orwell, Martin Buber, Hubert Butler, Robert MacIver és Walter Wink műveivel.

4. Originalitás

A hatások és a párhuzamok feltárása hasznos akkor, ha már ismerjük az *oeuvre*-t és rokonítani akarjuk. Ám Bibó István nézetei nem redukálhatók az őt ért hatásokra, és nem oldhatók fel semmiféle párhuzamban. Sem külön-külön, sem összességében. Szemlélete nem skatulyázható liberálisnak, radikálisnak, szocialistának, kereszténynek vagy konzervatívnak. Valamennyiük számos elemét megtalálhatjuk *oeuvre*-jében, ám más-más összefüggésben, mértékben és kontextusban. Gondolkodásának legfőbb jellemzője ugyanis autonóm, originális jellege. Ezzel a megállapítással nem valamilyen *Sonderweg*-elméletet szeretnék sugallni, hanem a művek olvasásához kívánok szellemi étvágyat gerjeszteni. Politikai hisztéria-elemzései, nemzetközi konfliktusmegoldó kísérletei, mediációs törekvései, a demokratikus legitimáció feltételeinek megteremtésére irányuló diagnózisai és terápiái nem bárhol beváltható receptek, habár messze túlmutatnak eredeti kontextusukon. Empatikus, ugyanakkor kritikus megközelítései és felismerései nemcsak Közép- és Kelet-Európában, hanem Írországtól Spanyolországig, a Baltikumtól Görögorszáig, Latin-Amerikától Ázsiáig tanulságosak és gyümölcsözőek. Magyarországon pedig a „dúvad állam” újabb kiépülése és rombolásai miatt ismét nagyon aktuálisak.

5. Recepció

Bibó István temetése az 1956-os forradalom még élő résztvevői és az akkor szerveződő demokratikus ellenzék – titkosrendőrök által megfigyelt és rögzített – méltóságteljes demonstrációja volt. Fél éven belül a diktatúrával szembenálló különböző meggyőződésű ellenzékiek *Emlékkönyv*vel tisztelegtek emléke előtt, amely a rendszerváltásig szamizdatban terjedt. Neve a Kádár rendszerrel szembenállás, a demokratikus és független Magyarország jelképe lett. A rendszerváltás idején rá hivatkoztak a legtöbben. Reneszánsza, szellemi divatja azonban hamar lecsengett. Egyrészt mivel szerény, minden heroizmustól idegenkedő személyisége nem volt alkalmas arra, hogy hőskultusz tárgya legyen. Másrészt azért, mert a be-

rendezkedő demokrácia oligarchikus jellege összeegyeztethetetlen volt mindazzal, amit képviselt, hiszen a pillanatnyi, gátlástalan, fékevesztett haszonra törekvés nagyon távol állt tőle és mindattól, amit képviselt. Életművének tudományos recepciója az elmúlt két és fél évtizedben bontakozott ki.⁸⁶ Különös időszerűséget ad neki a személyes uralom ki- s a fékek és ellensúlyok leépítése, a hatalomkoncentráció hagyományos és modern formáinak gátlástalan alkalmazása. Minthogy az egykori Bibó-kollégisták „nagyétvágyú hatalmasok”-ká váltak és autokrata pártállami csoporttá szerveződtek – s mivel Bibó István neve, életműve és szellemi hagyatéka nem használható hatalomtechnikai eszköznek – nem tudtak és nem tudnak mit kezdeni vele, szókimondó ideológusuk egyenesen a Kádár-kori kiátkozást felidéző módon bélyegezte meg.⁸⁷

Rövidítések

Balog Iván, 2004. *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában*. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 2.

Balog Iván, 2010. *Bibó István recepciója. Politikai átértelmezések*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 12.

Balog Iván, 2012a. *Bibó és a zsidókérdés*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk., 2012. 213–230.

Balog Iván, 2012b. *Politika- és társadalomtudomány-interpretációk*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk. 2012. 254–262.

Bérenger, Jean –Kecskeméti Károly, 2008. *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Ford. Bethlen Attila, Lajtai L. László, ifj. Benda Kálmán. Előszó: Miskolczy Ambrus. Napvilág Kiadó, Budapest.

Berki Róbert, 1992 (2004). *A moralizmus realizmusa: Bibó István politikai filozófiája*. Eredeti megjelenés: *History of Political Thought*, 1992/3. 513–534. Magyar fordítása: *Bibó István*, 2004. 253–278.

Berlin, Isaiah, 1980. *Concepts & Categories. Philosophical Essays*. With and introduction by Bernard Williams. Oxford University Press, Oxford.

⁸⁶ Balog Iván, 2010.

⁸⁷ Lásd Kövér László, 2011, Lánczi András, 2011. Lánczi András írását tárgyyszerűen cáfolta: Papp István, 2011, A Lánczi-írás nyilvánvaló ideológiai és műfaji párhuzamot mutat a Kádár-kori megbélyegzéssel: E. Fehér Pál, 1979. A kép persze nem teljesen egyszínű. Vö. Szájer József, 2011.

- Berlin, Isaiah, 1981. *Against the Current. Essays in the History of Ideas*. With an introduction by Roger Hausheer. Oxford University Press, Oxford.
- Berlin, Isaiah, 1991 (1996). *The Crooked Timber of Humanity. Chapters in the History of Ideas*. Alfred A. Knopf, New York. Magyar fordítása: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Ford. Pap Mária. Európa, Budapest.
- Berlin, Isaiah, 1996. *The Sense of Reality. Studies in Ideas and Their History*. Edited by Henry Hardy. With an introduction by Patrick Gardiner. Chatto & Windus, London.
- Berlin, Isaiah, 1999. *The Roots of Romanticism*. Edited by Henry Hardy. Chatto & Windus, London.
- Berlin, Isaiah, 2002. *Liberty*. Incorporated by Four Essays on Liberty. Edited by Henry Hardy. With an essay on Berlin and his critics by Ian Harris. Oxford University Press, Oxford. A Four Essays on Liberty magyar fordítása: *Négy esszé a szabadságról*. Ford. Erős Ferenc, Berényi Gábor. Európa, Budapest, 1990.
- Berlin, Isaiah, 2006. *Political Ideas in the Romantic Age. Their Rise and Influence on Modern Thought*. Edited by Henry Hardy. With an introduction by Joshua Cherniss. Chatto & Windus, London.
- Bibó István, 1945. *A magyar demokrácia válsága. Valóság*, 2–4. 5–43.
- Bibó István, 1946a. *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Új Magyarország, Budapest.
- Bibó István, 1946b. *A békeszerződés és a magyar demokrácia. Válasz*, 1. 43–59.
- Bibó István, 1960. *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. S. a. r, bev. Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London.
- Bibó István, 1976. *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers, and Political Arbitration*. Harvester Press, Hassocks, Sussex.
- Bibó István, 1979. *Bibó István 1911–1979. Dialogues Européens*, Párizs. *Magyar Füzetek*, 4.
- Bibó István, 1980. *A német hisztéria okai és története*. Részlet. *Történelmi Szemle*, 2. 169–195.
- Bibó István, 1981–1984. *Összegyűjtött munkái*. 1–4. S. a. r. Kemény István és Sárközy Máttyás. Előszó: Szöllősy Árpád. Bev. Szabó Zoltán. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Bibó István, 1986. *Válogatott tanulmányok*. I–III. Vál., utószó: Huszár Tibor. Szerk, jegyz.: Vida István, Nagy Endre. Közreműködött: Ifj. Bibó István. Magvető, Budapest.
- Bibó István, 1990a. *Különbség*. Szerk. Albert Tibor. Előszó: Szöllősy Árpád. Jegyzetek: Kemény István. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest.
- Bibó István, 1990b. *Válogatott tanulmányok*. IV. Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Magvető, Budapest.
- Bibó István, 1995. *Bibó István 1911–1979. Életút dokumentumokban*. Vál. Huszár Tibor, szerk. Litván György és S. Varga Katalin. 1956-os Intézet-Osiris- Századvég, Budapest.

- Bibó István, 2004. *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Szerk. Dénes Iván Zoltán, s. a. r, gondozta: Balog Iván –Tóth László Dávid. Ford. Csepregi András. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. Libri rationis rei publicae 1.
- Bibó István, 2011–2012. *Munkái. Centenáriumi sorozat*. BIM Sorozatszerkesztő: Dénes Iván Zoltán. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. 1–12.
- Iffj. Bibó István, 2012. *A század legizgalmasabb szocialista kísérlete*. In: BIM 4. 475–504.
- Braham, Randolph L, 1981. *A magyar Holocaust*. I-II. Ford. Zala Tamás et alia. Gondolat, Budapest-Blackburn International Incorporation, Wilmington.
- Cs. Kiss Lajos, 2013. *Bibó István és a Világosság, Világosság, Bibó István élete és műve*, tavasz-nyár. 5–8.
- Csepregi András, 2012. *Isten és erőszak: a Három verselemzés teológiai tartalmáról*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 2012. 496–514.
- Dénes Béla, 2002. *Ávós világ Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai*. Magánkiadás, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, 1999. *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, 2008. *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 11.
- Dénes Iván Zoltán, 2011. *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 16.
- Dénes Iván Zoltán, 2015. *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram, Pozsony.
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993. *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Tanulmány, Pécs.
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 1999. *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 2001. *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Új Mandátum, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán, ed, 2006. *Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires*. Central European University Press, Budapest-New York.
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 2008. *Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 8.
- Dénes Iván Zoltán, szerk, 2012. *Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 17.
- E. Fehér Pál, 1979. *A Bibó-probléma*. Kritika, 9. 25–27.
- Erdmann Gyula, 2014. *Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története*. Országgyűlés Hivatala, Budapest. Az Országgyűlés Könyvtára, Parlamenti értekezések.

- Erős Ferenc, 2016. *Psziché és hatalom. Tanulmányok, esszék.* Kalligram, Budapest.
- Fazakas Gergely Tamás–Miru György–Velkey Ferenc, szerk, 2013. „*Politica philosophiai okoskodás*”. *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig.* Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Gyarmati György, 1999. *A magyar közigazgatás reformja.* In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 1999. 77–104.
- György Péter, 2011. *Apám helyett.* Magvető, Budapest.
- Hatos Pál, 2016. *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete.* Jaffa, Budapest.
<http://www.danielcsoport.hu/tortenelem/randolph-l-braham-2>
- Huszár Tibor, 1991. *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front.* Szerk. Tóth Ferenc. ELTE Szociológiai Intézet – Makói József Attila Múzeum, Budapest-Makó.
- Karády Viktor, 2001. *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Új Mandátum, Budapest.
- Karády Viktor, 2002. *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után.* Múlt és Jövő, Budapest.
- Kardos Gábor, 2012. *Bibó István nemzetközi konfliktuselmélete.* In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 2012. 416–437.
- Kecskeméti Károly, 2008. *Magyar liberalizmus 1790–1848.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 10.
- Kende Péter, 1989. *Liberális, nemzeti-népi vagy keresztény-demokrata gondolkodó volt?* In: Kende Péter, vál, bev, 1997. 200–208.
- Kende Péter, 1993. *Önrendelkezés Kelet-Európában tegnap és ma.* In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993. 166–179.
- Kende Péter, vál, bev, 1997. *Bibó nyugatról – élteben, holtában. Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról.* Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel-Budapest.
- Kenedi János, 1993. *Bibó szocializmus-felfogása kihallgatótisztjei előtt.* In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993. 269–283.
- Kenedi János, szerk, bev, 1996. *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról.* 1956-os Intézet, Budapest.
- Kis János, 2004. *A politika mint erkölcsi probléma.* Irodalom Kft, Budapest.
- Kis János, 2013. *Az összetorlódott idő. Politikai írások, 1992–2013.* Kalligram, Pozsony. Kis János Válogatott Művei 1.
- Kis János, 2014. *Mi a liberalizmus? Esszék, tanulmányok, 1985–2014.* Kalligram, Pozsony. Kis János Válogatott Művei 2.
- Kis János, 2015. *Az állam semlegessége.* Kalligram, Pozsony. Kis János Válogatott Művei 3.
- Komoróczy Géza, 2012. *A zsidók története Magyarországon.* 1–2. Kalligram, Pozsony.

- Kovács Éva–Vajda Júlia, 2002. *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Második kiadás. Múlt és Jövő, Budapest.
- Kovács Gábor, 2004. *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 3.
- Kovács Gábor, 2012. *Az elitektől a reális utópiáig*. Bibó István politikaelméleti koncepciója. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 2012. 263–294.
- Kovács Kriszta, Tóth Gábor Attila, szerk, 2013. *Lehetséges. Kis Jánosnak tanítványaitól*. Kaligram, Pozsony.
- Kövér László, 2011. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán 2011. november 25–26-án Bibó István, az államtudós és államférfi címmel megrendezett tudományos ülés pódiumbeszélgetésén kifejtett álláspontja. Ismerteti: Cs. Kiss Lajos, 2013. 6, 7. lábjegyzet.
- Lánczi András, 2011. Már csak egy értelmiségi mítosz menthet meg bennünket? A száz éve született Bibó Istvánról. Kommentár, 4, http://komentar.info.hu/marcsak_egy_ertelmisegi_mitosz_menthet_meg_bennunket_
- Lányi Kamilla, 1998. *A bibói életpálya: egy magyar sors*. Budapesti Könyvszemle, 3. 247–261. Kötetben: Lányi Kamilla, 2007. 208–230.
- Lányi Kamilla, 2002. *Bibó István harmadik útjai*. Világosság, 2–3. 3–15. Kötetben: Lányi Kamilla, 2007. 231–246.
- Lányi Kamilla, 2007. *Piacok, globalizáció, harmadik út. Lányi Kamilla válogatott tanulmányai*. Kopint-Datorg, Budapest.
- Lengyel András, 1993. *Apai örökség. (Idősebb Bibó István)*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 1993. 68–83.
- Lochak, Danièle, 1989. „La doctrine sous Vichy ou les més aventures du positivisme” in *Les usages sociaux du droit*. Presses Universitaires de France, Paris. 252–285.
- Lochak, Danièle, 1994. „Une neutralité impossible” in Amselek, Paul, ed.,: *Théorie du droit et science*. Presses Universitaires de France, Paris. 293–309.
- Lochak, Danièle, 1996. „Écrire, se taire ... Réflexions sur l’attitude de la doctrine française” in „Le droit antisemite de Vichy” *Le genre humaine*. Summer–Autumn, 433–462.
- Lochak, Danièle, 2006. „Entre l’éthique du savant et les convictions du citoyen: juriste face à ses dilemmes” in *L’architecture du droit. Mélanges en l’honneur de Michel Troper*. Economica, Paris. 639–649.
- Magántörténelem, 1997. *Magántörténelem. Marót Károly és a Bibó-család levelezése (1927–1960)*. Közzéteszi: Dénes Iván Zoltán. *Holmi*, 4. 531–544. <http://holmi.org/pdf/archive/holmi1997-04.pdf>
- Miskolczy Ambrus, 2006. *A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről.”* Napvilág, Budapest.

- Miskolczy Ambrus, 2012. *Milyen nemzetet az emberiségnek? Kazinczytól Kossuthig, Széphalomtól Turinig.* Gondolat, Budapest.
- MTAKK. Magyar Tudományos Akadémia. Könyvtár. Kézirattár.
- Paksy, Máté, 2011. *Hart „visszatérő kérdései” és a francia jogbölcseleti hagyomány.* Doktori értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. <https://jak.ppke.hu/uploads/articles/12332/file/Paksy%20Máté%20PhD.pdf>. 52–82.
- Papp István, 2011. Az „ismeretlen” Bibó István. *Kommentár*, 6. http://kommentar.info.hu/iras/2011_6/az_ismeretlen_bibo_istvan
- Pénzes Ferenc, 1999. Idősebb Bibó István filozófiai és népléktani munkássága. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 1999. 42–61.
- Percz László, 2007. *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 7.
- Péter László, 1999. A szülők. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 1999. 13–41.
- Rác Sándor, 2013. *Lehetséges-e a politikai közösség igazságos újraalkotása? Erkölcsi érvelés a demokratikus politikában.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmetörténeti Könyvtár, 19.
- Rauschenberger Péter, 2013. *A demokrácia mint erkölcsi képződmény: objektivitás, vita és egyetértés.* In: Kovács Kriszta, Tóth Gábor Attila, szerk, 2013. 234–250.
- Rawls, John, 1971 (1997). *A Theory of Justice.* The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA. Magyar fordítása: *Az igazságosság elmélete.* Ford. Krokovay Zsolt. Osiris, Budapest. Osiris könyvtár.
- Rawls, John, 1993. *Political Liberalism.* Columbia University Press, New York. The John Dewey Essays in Philosophy, 4.
- Rawls, John, 1999. *The Law of Peoples with “The Idea of Public Reason Revisited”.* Harvard University Press, Cambridge, MA-London, England.
- Réz Pál, szerk, (1979) 1991. *Bibó-émlékkönyv.* I-II. Századvég, Budapest- Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Romsics Ignác, 2005. *Magyarország története a XX. században.* Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris, Budapest. Osiris tankönyvek.
- Romsics Ignác, 2006. *Az 1947-es párizsi békeszerződés.* Osiris, Budapest.
- Szabó Miklós, 1989. *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok.* Medvetánc könyvek, Atlantis program, Budapest.
- Szabó Miklós, 2003. *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918).* Új Mandátum, Budapest..
- Szabó Zoltán, 2011. *Nyugati vártán. Esszék és publicisztikai írások.* I-II. S.a.r, szerk. András Sándor. Utószó: Balla Bálint. Osiris-Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest. Szabó Zoltán Összegyűjtött Munkái.

- Szájer József, 2013. *Bibó István és a jogász Szakkollégium. Világosság, Bibó István élete és műve*, tavasz-nyár. 33–44.
- Széchenyi Ágnes, 2009. *Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949*. Argumentum, Budapest.
- Szenes Sándor, 1986. *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések*. A szerző kiadása, Budapest.
- Takáts József, 2007. *Modern magyar politikai eszmétörténet*. Osiris, Budapest. Osiris tankönyvek.
- Takáts József, 2014. *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmétörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest.
- Tóth-Matolcsi László, 2005. *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmétörténeti Könyvtár, 4.
- Trencsényi Balázs, 2007. *A politika nyelvei. Eszmétörténeti tanulmányok*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmétörténeti Könyvtár, 6.
- Trencsényi Balázs, 2008. „Jön a tatár!” A nemzeti antiliberalizmusok kihívása Kelet-Közép-Európában. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 2008. 241–269.
- Trencsényi Balázs, 2011. *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest. Eszmétörténeti Könyvtár, 14..
- Trencsényi Balázs, 2012. *A kelet-európai agrárpopulizmus, mint értelmezési keret*. In: Dénes Iván Zoltán, szerk, 2012. 295–327.
- Varga János, 1980. *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. Szerk. Degré Alajos. Zalaegerszeg. Zalai gyűjtemény 15.
- Varga János, 1980–1981. *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843)*. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 11–12. Szerk. Kanyar József. Kaposvár. I. 177–243, II. 155–194.
- Varga János, 1982. *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Akadémiai, Budapest.
- Varga János, 1983. *Keresztútzben a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a középutas liberalizmus szétválása 1841–42-ben*. Akadémiai, Budapest.
- Vita. *Vita demokráciánk válságáról*. Valóság, II,1-2. (1946. január-február) 86–103.

Budapest, 2016. május 10.

A kötetben szereplő szövegek kéziratári jelzete, első és utolsó megjelenésének adatai

1. A hatalom humanizálása: az európai politikai fejlődés értelme

Vezetés-követés. Vázlat. Művészek, Írók, Képzőművészek Szövetsége, Budapest vagy Szeged, 1941. A Bibó-hagyatékban nem találtam. Első kiadása: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 181–189. Legutóbbi közlése: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 24–43. A Vázlat szövegének filológiai-tartalmi szoros olvasata, rekonstrukciója és értelmezése: 390–395.

Nem a pénzben van a hiba. Budapest, rádióelőadás gépirata. 1938. április 24. MTAKK Ms 5116/23. Első közlése: *Tekintet*, 1994/1–2. 19–28. Közreadta: Lengyel András.

A pénz. Esszé. *Társadalomtudomány*, XXII, 2. (1942. április), 192–209. Kötetben először: Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* I–III. Vál. Huszár Tibor. Magvető, Budapest, 1986. I. 1935–1944. 205–220. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* (BIM 9.). Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 9–24.

Elit és szociális érzék. Esszé. *Társadalomtudomány*, XLII, 4. (1942. április) 169–177. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 338–350. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 25–44.

Az európai társadalom. Előadás vázlata. Györffy Kollégium, Budapest, 1942–1943. Kéziratári nyomát nem találtam. Leőhelye, egyben első kiadása: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 199–202. Az előadásvázlat szövegének szoros olvasata, filológiai-tartalmi rekonstrukciója és értelmezése: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 395–401.

Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom. Esszé. /Állásfoglalás Magyary Zoltán és Szontagh Vilmos vitájában./ *Társadalomtudomány*, 1944/1–3. 36–56. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 526–540. Legutóbbi közlése: *Az államhatalmak ekvivalenciája.* BIM 1. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 285–306.

/Kéziratok a legitimitásról/ Budapest, 1940-es évek első fele, 1944–1945, 1947. május, 5–6. 1.

Napóleon legendája.

2. *Feljegyzés az oroszországi hadjáratról.*

3. *A legitimitás eszméje.*

4. *Feljegyzés De Gaulle háború alatti és utáni szerepéről.*

5. *Erkölc és hatalom viszonya (Töredék).*

6. *A tömegindulat természete. (Töredék).*

Gépiratok. MTAKK Ms 5111/18–20, 4. 5115/100, 5. 102, 6. 103. 1–3. Első közlés: Bibó István Ferrero-rekonstrukciói. Beszélő, 1996/10. 53–68. Közreadta, bevezette: Dénes Iván Zoltán. Legutóbbi közlés: *Politikai hisztériák*. BIM 2. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 318–344.

Az egyetem, az akadémia és a tudomány válsága. Hozzászólás Szent-Györgyi Albert előadásához. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1945. december. Gépirat, MTAKK Ms 5116/27. Első közlés: *Pompeji*, 1991/3. 103–112. Közreadta: Lengyel András. Legutóbbi közlés: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 207–219.

Az államhatalmak elválasztása egykor és most. Magyar Tudományos Akadémia, székfoglaló előadás. Budapest, 1947. január 13. Gépirat, MTAKK Ms 10588. Első közlés: *Bibó-emlékkönyv*, 1979 (1991). I-II. Századvég, Budapest- Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. I. 13–33. Legutóbbi közlés: *Az államhatalmak elválasztása*. BIM 1. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 307–332.

Az európai társadalmi és politikai fejlődés. Ókéscke, 1947. augusztus 12. Ókésckei Gazdasági Egyesület, Pestmegyei népművelési előadás. Gépirat, MTAKK Ms 5116/38. Első közlés: *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Osiris, Budapest, 1999. 284–309. Közreadta és bevezette: Kovács Gábor. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 111–123.

Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlata. Budapest, 1953–1956. Gépirat, MTAKK Ms 5112/9. Első közlés: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Tanulmány, Pécs, 1993. Közreadta: Dénes Iván Zoltán és Takáts József. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* (BIM 9.). Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 124–156.

Fogalmazvány. Budapest, 1956. október 27–29. Gépirat. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. 869–878. Legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 7–21.

Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet. Budapest, 1957. január–április. Első megjelenés: *Die Lage Ungarns und die Lage der Welt. Vorschlag zur Lösung der Ungarn-Frage*. Die Presse, September 8, 1957. 5–6, 39–40. Kötetben először magyarul: Bibó István: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. S. a. r, bev. Szabó Zoltán. Magyar

Könyves Céh, London, 1960. Másodszor: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. 869–878. Legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 73–95.

Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna ... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr és politikátörténeti uchronia. „Egy leendő mű vázlata.” Budapest, 1968. Gépirat, MTAKK Ms 5113/4. Első közlés: *Bibó-émlékkönyv*. Szerk. Réz Pál. 1979 (1991). I-II. Századvég, Budapest- Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern. II. 380–390. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 157–174.

Az európai társadalomfejlődés értelme. Magnetofonra mondott szöveg átirata. Budapest, 1971–1972. Gépirat. Budapest, 1971–1972. MTAKK Ms 5113/5. Első közlés: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 560–636. Legutóbbi közlése: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 175–299.

Lektori jelentések. Budapest, 1966–1974. Gépiratok kötetbe kötve. MTAKK Ms 5116/1. Kovács Gábor 10 lektori jelentést választott ki az 1963 és 1976 között az Európa Könyvkiadó számára készített 300 lektori jelentésből: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 320–357.

Drámaelemzés. Németh László: VII. Gergely. Budapest, 1970-es évek. Gépirat. MTAKK Ms 5115/97. Első közlés: *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Osiris, Budapest, 1999. 315–317. Közreadta: Dénes Iván Zoltán. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 317–318.

Három verselemzés. Illyés Gyula: Églakók, József Attila: Négykézláb másztam, Radnóti Miklós: Sem emlék, sem varázslat. Budapest, 1970-es évek. Gépirat. MTAKK Ms 5115/98. Első közlés: *Két verselemzés, Confessio*, 1979/4, 75–80. Közreadta: Vályi Nagy Ervin. *Illyés Gyula: Églakók. Tiszatáj*, 1981/2. 48–51, *Három verselemzés*. Közreadja: Tóth László. In: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Új Mandátum, Budapest, 2001. 335–347. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 300–316. Értelmezés: Csepregi András: *Isten és erőszak: a Három verselemzés teológiai tartalmáról*. In: Bibó 100. *Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. Eszmetörténeti Könyvtár, 17. 496–514.

Joáb, vagy a kibírhatalanná vált gyűlöletes hűség története. Budapest, 1970-es évek. Gépirat. MTAKK Ms 5113/8. Nyomtatásban: 2000. 1996/12. 47–55.

/Az 1956 utáni helyzetről/. Az életrajzi interjúsorozat monológként magnóra mondott részének VIII-X. fejezete. Budapest, 1978. Első közlés: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Máttyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 942–953. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 407–424.

A kapitalista liberalizmus és a szocialista-kommunizmus állítólagos kibékíthetetlen ellentéte. Budapest, 1979. /Az 1956 utáni helyzetről/. VIII-X. fejezete gondolatmenetének 1979 tavaszán kórházban magnóra mondott folytatásának gépelt változat. Első közlése: *A kisiklott forradalom és következményei. A kapitalista liberalizmus és a szocialista-kommunizmus állítólagos kibékíthetetlen ellentéte*. Közreadta: Hanák Gábor. *Hitel*, 1988. november 16. 5–9. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 425–445.

Vázlat. Budapest, 1979. március-április. Kézirat. MTAKK Ms 5115/95–96. Első közlése: *Bibó István: Válogatott tanulmányok*. IV. 1935–1979. Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. Ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1990. 796–798. Legutóbbi közlés: *Az európai politikai fejlődés értelme* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 446–448.

2. Politikai hisztériák és feloldásuk

/Előadás a német nemzetiszocializmusról/ Szemináriumi referátum. Genf, 1935. MTAKK Ms 5116/2. Első kiadás: *Bibó István: Válogatott tanulmányok*. IV. 1935–1979. Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. Ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1990. 109–128. Fordította: Bibó Judit. Legutóbbi közlés: *Politikai hisztériák*. BIM 2. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 9–25.

Az európai egyensúlyról és békéről. Budapest, 1942–1944. Gépiratok. MTAKK Ms 5111/31–35, Ms 10587. Első közlése: *Bibó István: Válogatott tanulmányok*. I–III. Vál. Huszár Tibor. Magvető, Budapest, 1986. I. 1935–1944. 295–635. A Bibó István által „nagysalátának” nevezett kézirat részeit Szilágyi Sándor hozta közölhető állapotba és rendezte sorba. Legutóbbi közlés: *Politikai hisztériák*. BIM 2. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 27–317.

Levél Mannheim Károlynak. Budapest, 1945. december 15. Első közlés: *Bibó István: Levelek*. Újhold Évkönyv, 1991/1. Magvető, Budapest, 1991. Magvető, Budapest, 1991. 268–269. Közreadta: Ifj. Bibó István. Legutóbbi közlése: *Politikai hisztériák*. BIM 2. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 345–346.

Levélváltás az UNESCO által indított fasizmuskutató munkatervéről. 1. Jacques Rueff levele Bibó Istvánnak. /Párizs,/ 1949. július 9, 2. Bibó István válasza, Budapest, 1949.

augusztus 27. Első közlés: *Bibó István: Válogatott tanulmányok*. IV. 1935–1979. Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. Ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1990. 131–138. Fordította: Bibó Judit. Legutóbbi közlése: *Politikai hisztériák*. BIM 2. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 347–353.

A magyar demokrácia válsága. Valóság, 1945/ 2–4. 5–43. Kötetben először: Bibó István: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. S. a. r, bev. Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. 31–79. Másodszor: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 1. 39–80. Legutóbbi közlése: *A magyar demokrácia válsága*. BIM 3. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 20–79.

Vita demokráciánk válságáról. Valóság, 1946/1–2. 86–103. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 1. 289–311. Legutóbbi közlése: *A magyar demokrácia válsága*. BIM 3. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 80–113.

Levél Marót Károlynak. Budapest, 1946. február 27. MTA KK Ms 5117./260–268, idevágó levél. Első közlés: *Magán történelem: Marót Károly és a Bibó család levelezése (1927–1960)*. Közzétette: Dénes Iván Zoltán. *Holmi*, 1997/4. 531–544, 543. <http://holmi.org/pdf/archive/holmi1997-04.pdf>. Legutóbbi közlése: *A magyar demokrácia válsága*. BIM 3. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 114.

A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Új Magyarország kiadása, Budapest, 1946. Kötetben először: Bibó István: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. S. a. r, bev. Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. 109–167. Másodszor: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 1. 202–251. Legutóbbi közlése: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* BIM 5. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 47–134.

A békeszerződés és a magyar demokrácia. Válasz, 1946/1. 43–59. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 1. 184–201. Legutóbbi közlése: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* BIM 5. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 135–165.

A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. Válasz, 1946/2. 107–128. Kötetben először: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. S. a. r, bev. Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. 81–107. Kötetben másodszor: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 1. 81–106. Legutóbbi közlése: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I–III. Vál. Huszár Tibor. Magvető, Budapest, 1986. II. 1945–1949. 297–333.

- Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Válasz*, 1948/10–11. 778–877. Kötetben először: Bibó István: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. S. a. r. bev. Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. 227–354. Másodszor: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 391–504. Legutóbbi közlése: *Zsidókérdés* BIM 8. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 39–220.
- Kőrösy Ferenc levele Bibó Istvánnak*. Budapest, 1948. december 12. MTAK Ms 5117/250,1–2. Közlés: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 315–316.
- Dénes Béla levele Bibó Istvánnak*. Budapest, 1949. január 14. MTAKK Ms 5117/146,1. Közlés: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 317–318.
- Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről. Huszadik Század*, 1949/1. 47–53. (Válasz Molnár Sebestyénnek) /Millok Sándornak/. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 505–512. Legutóbbi közlése: *Zsidókérdés* BIM 8. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 221–229.
- Barsy Ferenc és Bibó István levelezése*. 1949. 1. Barsy István levele Bibó Istvánnak, Miskolc, 1949. március 18. 2. Bibó István levele Barsy Ferencnek, Budapest, 1949. március 21. 3. Barsy István levele Bibó Istvánnak, Miskolc, 1949. március 28. 4. Barsy István levele Bibó Istvánnak, Miskolc, 1949. december 10. MTAKK Ms 5117/61–64, 65, 66, 67. Közlés: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 319–326.
- Bibó István levele Réz Pálnak*, 1973. Budapest, 1973. december 31. Közlése: Bibó István: *Levelek. Újhold Évkönyv*, 1991/1. Magvető, Budapest, 1991. 261–282, 271. Közreadta: Ifj. Bibó István. Legutóbbi közlés: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 332.
- Száraz György és Bibó István levelezése*, 1975. 1. Száraz György levele Bibó Istvánnak, Törökbálint, 1975. augusztus 25. 2. Bibó István levele Száraz Györgynek, Budapest, 1975. október 3. 3. Száraz György levele Bibó Istvánnak, /Törökbálint, / 1975. október 11. MTAKK Ms 5118//18–19. Az első két levelet közreadta: Bibó István: *Levelek. Újhold-Évkönyv*, 1991/1. Magvető, Budapest, 1991. 261–282. 271, 272. Közreadta: Ifj. Bibó István. Legutóbbi közlés: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 337–338.
- Bibó István megjegyzése az „Európai napló”-ról*, 1979. Közlés: *Republikánus elmélkedések*. Dialogues Européens. Párizs, 1983. Magyar Füzetek, 12. 150–155. Legutóbbi közlés: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. (BIM 11.). Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 371–377.

A HATALOM HUMANIZÁLÁSA: AZ EURÓPAI POLITIKAI FEJLŐDÉS ÉRTELME

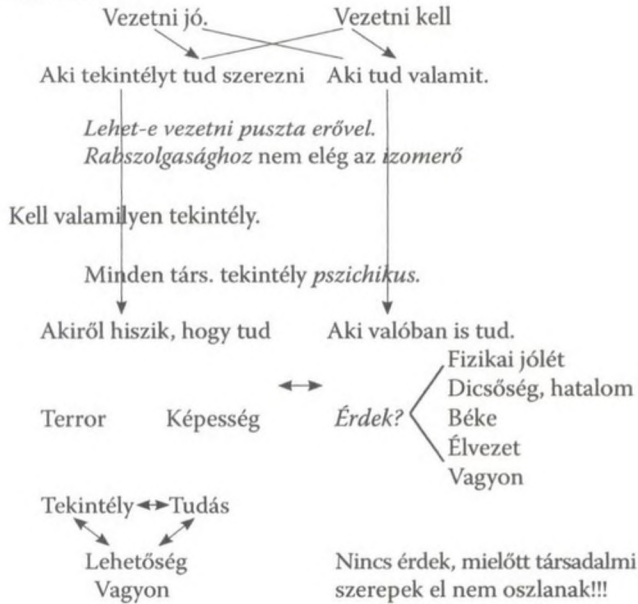
VEZETÉS-KÖVETÉS

Van-e társadalom vezetés nélkül?

(Nem azonos azzal, hogy van-e társadalom kényszer nélkül)

Tekintély

Ki vezet?

Fejlődés tagadása?

Vállalkozni-nyugodt-bomló.

Hitler

Kizsákmányolás tudata.

Géprombolás.

Kizs[ákmányolás] tudat
nélkül is van

Kizs[ákmányolás]

Megszokás-belső ellentmondás

Dialektika.

Gyomor-árvíz.

Mozgatórugók

Elégedetlen

V. Lehetőségek eloszlása

A lehetőségeket adagolni
kell a rendelkezésre álló
quantumból.

Vezetés $\neq$ több lehetőség
bianco lehetőség

A termelés-eredmény

felosztása

– a termelőeszköz felosztása.

Arányosság – szabadság alter-
natívája. Kezdetben ará-
nyosság – aztán megosztás

– megint arányosság.

Adagolás kérdése.

Ha a termelőeszközök
dinamikus állapotban van-
nak is, folyton újak csiná-
lódnak: indokolt a fokoza-
tos birtokba kerülés

Arisztoteles

Káosz

Krízisek Megoldás

1. Ki van kizsákmányolva ob-
jektíve? Aki egy érvényesnek
elfogadott értékrendben nem
kapja meg, ami *dukál* neki:
pláne, ha enni sem kap.
2. Ki van kizsákmányolva szub-
jektíve? Aki nem élheti a sa-
ját életét.

Gunther király hűbéresei.

Földet ő kapta, de ő is védte
meg.

Ruhákat ő kapta, de ő is csi-
nálta.

Miért nem csináltak kol-
hozt? Mert az életideáljuk
más volt, mert nemcsak élni
és termelni akartak, hanem
dicsőséget s ezt nem tud-
ták elképzelni király nél-
kül. Ők hittek a királyban,
a király kegyeket osztoga-
tott nekik: *circulus vitiosus*,
de ilyen hiteken nyugszik
egy társadalom. Minél telje-
sítőképesebb a hit, minél
tovább igazolódik, annál
inkább.

- 1/ Milyen képességek kellenek a v[ezetés]hez,
- 2/ Milyen módon történhetik a v[ezetés], a kiválasztás?
- 3/ Milyen viszony lehet v[ezetők] és mások között?
- 4/ *Hogyan oszolhatnak meg a leh[etőségek a vezetők] és mások között?*

2/ Képesség–Nevelés

1/ Kiválasztás van nincs

Barky:

tér, dem. árut.

Résztétel, részben vétel

2/ viszony és beleegyezés

3/ Lehetőség:

[Érdek csak fix elosztáshoz kapcsolódik.

Ha ez megbillen, csak nyers előre törekvés van, kvantitatív primér érdekek, de társadalmi érdekelismerés és érdekkövetés nincs.

Előbb a rendező elv, aztán az érdek. A rendező elvet nem társadalmi osztályok hordozzák, hanem egyének találják ki.

Sub ausp[iciis] – minta

A francia polgár 600 év óta gazdag s harcol érdekeiért, de új társadalmi rendet csak akkor kezdett hordozni, mikor eszébe juttatták, hogy minden ember egyenlő. Soha a jobbágy erre magától rá nem jön: egész nevelése más: összes érdekei kötve voltak az ő jobbágyságához. A jobbágyok harcolnak érdekeikért. Az emberek ön és közértékelése nem érdek szerint megy, hanem az érdek alapul az értékelésen. Mi az, hogy anyagi érdek?]

Ahhoz, hogy érdekem legyen a folytonos gazdagodás, ezt el is kell képzelni tudnom.

I. A vezetőképeség nevelés és nevelési keretek kérdése.

Koronként változik az ideál s a szükséglet.

tapasztalat

harciaság

tudás stb.

Mik az eddigi *nevelési keretek*:

Család

törzs, falu, csak nagyobb egység

Mindenütt a világon a *születés*

Mik a *nem családi* nevelési keretek: *iskola* majd nem[esség]

lovagiskola

angol úri iskola

papi szeminárium

általános népoktatás

Felvilágosodás.

Párt

Fordulón vagyunk: nem hiszünk a család nevelő elégségében, de nincs új *hiteles keret* vagy *iskolarendszer*.

Ad. I. Ne képzeljük, hogy olyan egyszerű azt mondani: igazságtalan stb., ne a születés, vagyon, hanem a *képesség*. Ebben módszer kell.

Ez az első számú *nehézség*, amit el kell intéznünk: nem elég lebontani, hanem a nevelési kereteken gondolkodni.

Párt: barbár

Angol!!

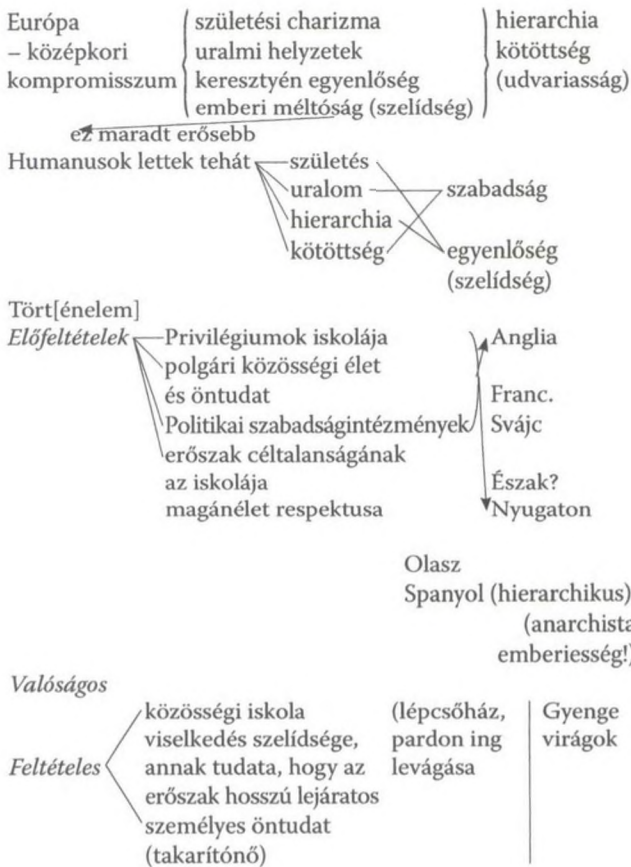
Kolostor: barbár

Általános népoktatás.

Kitűnőek iskolája

miért nem jó.

Ha nem hiszünk a családban

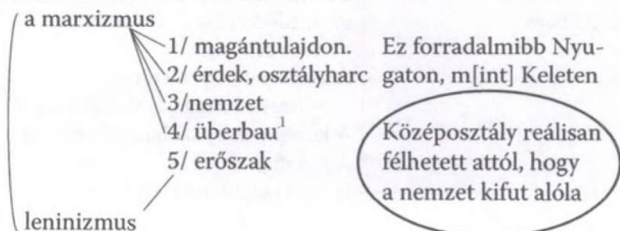

A XIX. sz[ázadban] Európa egység volt abban, hogy a nevelődés útjait a politikai szabadságintézményekben látta. De cezura volt a Regio abban, hogy amott megvoltak az előfeltételek, itt kevésbé, s a választott nevelődési út nem volt a legszerencsésebb.

A keleti rész épphogy nekilendült annak az átalakulásnak, ami Franciaországban 1790–1890 között folyt le.

Ebbe a világba belecsöppent a *marxizmus*, s erre a két világ toto coelo másképp reagált.

Mit mondott

Minél keletebbre megyünk, annál igazabb a marxizmus.

Ad. 1. Nyugaton a magántulajdon intenzív, keleten kizsákmányoló

a Marx tézis irreális,

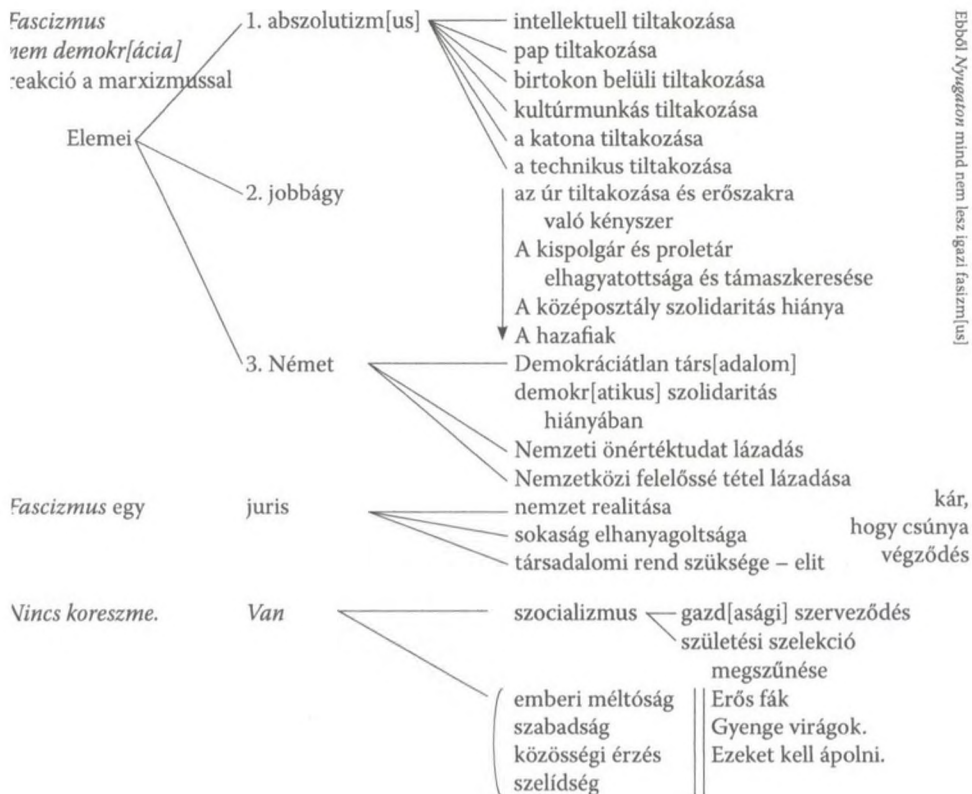
Ad. 2. Az érdekviszony spiritualizált, az érdekek komplexek.
(az öntudatos ember nem zsákmányolható ki teljesen)

Ad 3. A nemzet szelíd, de kiirthatatlan tény (polgári!) keleten
harcos és erőszakos

Ad 4. Keleten valóban überbau

Ad 5. Keleten valóban erőszak az effektív, mert nem élte át a céltalanság élményét.

¹ Felépítmény (német)

Család megszűnése *hülyeség*. Nem erről van szó.

mindig más, de alapján azonos *ítélet, bátorság, emberkezelés*

- I. *Képesség* felismerése: a társadalom ökonomiájához tartozik, hogy erre nézve előre lestemplizi a dolgokat: ez s ez hivattott a vezetésre, ez s ez nem. Ennek alapján teheti meg, hogy a marha embereket *letorkolja*. (Parasztok.) Jobb, hogy ezer közül egy okos is letorkolódjék, mintsem ezer kajabáljon. *Ponderálás*. A buta többség, ha nem talált szólásra, elhallgatott.

Ne higgyük, hogy ez pusztá illúzió: reális erő is kell hozzá.

Vezetőképesség nevelői keret kérdése: ott hol egyetlen nevelői keret a család: az *osztálytársadalom* szükségszerű.

Osztály: születési különbség, családok kiválasztása.

Oly társadalom, mely a családon kívül más egyetemes nevelői keretet nem ismer, csak osztálytársadalom formájában fungálhat.

- II. *Kiválasztás*. Milyen tág keretből történjék?

Önmagában a *szűk keret* nem borzasztó: funkcionálhat az is. A születés eleve más keretet *szab*.

Ma az a tendencia, hogy a keret teljesen tág legyen.

Ebben nincs különbség náci és nyugati közt stb.

- II. *A társadalom alapökonómiaja.*

Az arisztokratikus elem megnevezése:

ennek egy módja { *kiválasztani*
viszonyba hozni és szerepeket osztani
lehetőségeket osztani

1. *Kiválasztás*

- III. *Viszony vezetők és mások között.*

<i>Alaphelyzetek</i>	<i>vezető</i> – monarchikus elem	Tanuljuk
	<i>vezetőréteg</i> – arisztokratikus elem	meg elvá-
	<i>követő</i> – demokratikus elem	lasztani az
	az alaphelyzeteket a történelmi képződmé-	
	nyektől komm[unizmus]–aristokr[ácia]	

Aristoteles hatos felosztása: *Ma is igaz!* Nem lehet megmondani, melyik a jobb. Hülyeség ezt vagy azt reakciónak nevezni.

Most ne képzeljünk *osztályokat*, meg egyéb fix helyzeteket, csak azt, hogy ez a hármasság minden lehetséges államban fellép: Oroszország, Anglia.

Beteg: ha bármelyik hiányzik, vagy irreális.

A *monarchikus* elemre a társadalom technikája már kialakult: választás, parlamentarizmus, fix öröklés, exkluzív választás (pápa), egészen exkluzív választás (ulimis)

Tiltakozunk a misztikus fixség ellen: *öröklés* stb.

A demokratikus elemé szintén: közvetlen dem[okrácia], képvisleti dem[okrácia], általános-exkluzív dem[okrácia]

- I. *Kurrens hülyeség*: reakciónak venni, vagy forradalminak ezt vagy azt.

NEM A PÉNZBEN VAN A HIBA

A pénz jelentősége körüli zavar teljességét semmi sem érzékelteti jobban, mint az a rengeteg közszájon forgó bölcsesség, melyet úton-útfélen hallanunk kell róla. A társadalomtudomány és a közgazdaságtan újra meg újra részletesen megállapítják a pénz gazdasági szerepét és társadalmi hatásait, s az így nyert eredmények sok meglepő összefüggésre világítanak rá, de nem adnak feleletet a pénzt kereső, és a pénzt elköltő emberek problémáira, a mi mindennapos konfliktusainkra. A pénzről szóló hallomások és tanítások a legnagyobb mértékben ellentétesek és tévútra vezetők. Tanultuk, hogy a pénz piszkos, lealacsonyító és veszedelmes, tudjuk, hogy korunk romlottsága elsősorban az aranyborjú imádatából származik; megvetjük a pénzéhes és zsugori embert, keresztényhez és szocialistához egyaránt illő felháborodással beszélünk a tőkéről, mely felhalmozza a pénzt és kizsákmányolja a szegényt; tapasztaljuk, hogy a hirtelen meggazdagodott ember gyakran rosszul végzi, és pénz az, ami legkönnyebben letéríti a tisztesség útjáról az embereket. De tudjuk azt is, hogy a pénz valami nagyszerű hatalmas, izgalmas és jó dolog. Irigyeljük azokat, akik sok pénzzel rendelkeznek, s gyakran legnagyobb és legtisztább szándékaink a pénz hiányán buknak meg. A pénz reményteljes egzisztenciákat tud megteremteni és reménytelen helyzeteket megoldani. Felelős államvezetők naponta hangsúlyozzák a tőkeképződés fontosságát és majd minden izgalmas világesemény mögött ott áll a pénz. Mondjuk, hogy a pénz nem boldogít, de mondjuk azt is, hogy „pénz beszél, kutya ugat”. S úgy látszik, mindazt az erkölcsi rombolást és pusztítást, amit a pénz bősége okoz, ugyanígy okozhatja a pénz hiánya is. Igaz, hogy érdekházasságot kötni csúnya dolog, de úgy látszik, az a megvetés, mely az érdekből nősülőket sújtja, nem kibíratatlan. Igaz, hogy könnyebb a tévének a tű fokán átmenni, mint a gazdagnak a mennyországba bejutni, de részvétünk és jótekonyságunk mégsem a sajnálatraméltó gazdagok felé fordul, hanem a pénztelen szegények felé.

Egy bizonyos: képmutatók vagyunk a pénzzel szemben. Szeretjük és keressük, de ugyanakkor zavarban vagyunk és félünk tőle. Nélkülözhetetlenek tudjuk, de azért mégis valamiképpen alantasnak. Prófétáktól, pa-

poktól, tudósoktól, költőktől, művészekről, államférfiaktól, szerelmesektől és haldoklóktól, egyszóval mindenkitől, aki valamilyen módon közelebb van az emberiség örök értékeihez és nagy élményeihez, elvárjuk, hogy ne szeressék úgy a pénzt, mint más közönséges ember. De ha ugyanezek a papok, tudósok, művészek és államférfiak bennünket, közönséges embereket a pénz hasonló megvetésére szólítanak fel, akkor hirtelen támadt alázattal gyarlóságunkat hangsúlyozzuk, és arra az áthidalhatatlan szakadékra hivatkozunk, amely a szellem kiválasztottjait a hétköznapi emberektől elválasztja. Ide-oda hányódunk a kétféle beállítás között; alkalom, hangulat és szükség szerint vetjük meg a mások pénzéhségét és okoljuk meg a magunkét. Mindennapi használatra pedig legkényelmesebbnek találjuk azokat az aranyközéputas igazságokat, melyek szerint „törekednünk kell a pénzre, de nem szabad rabjává lennünk”; „a pénz azért fontos, mert sok jót lehet vele tenni”; „a pénz az emberi haladás legfőbb rugója, de nem a legfőbb érték”. Ezeknek a mélyén sok igazság van, mégis üresen konganak, mert nem áll mögöttük eleven közmeggyőződés, amely megmondaná, hol kezdődik a pénz rabsága, miben áll a pénz jó felhasználása és mi hát a legfőbb érték, ha a pénz nem az?

Ha szembe akarunk nézni a kérdéssel, mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, mi a pénz? Tudjuk, hogy a közgazdaságtan szerint csereeszköz, értékmérő, de bennünket most nem ezek érdekelnek, hanem az, hogy mi a pénz a reá vonatkozó erkölcsi tanítások szempontjából: mi az a pénz, ami veszedelmes, amire vigyázni kell, amihez vér tapad, aminek nincs sága. Ha ilyen értelemben beszélünk a pénzről, akkor valójában azt kérdezzük, hogy miként viszonylik a cselekvő emberhez, az emberi akarathoz, az emberi szabadsághoz vagy szolgasághoz.

A pénz utalvány sokféle és szabadon választható lehetőségekre, lehetőségek eszköze, s így maga is lehetőség. Abban különbözik minden más lehetőségtől, hogy nincs meghatározva: absztrakt, tárgyaltalan és személytelen lehetőség. Minden eszköz, amit az ember mozgósítani tud a maga számára, valamiképpen megköti: vagy egy tárgyhöz, amit használatba vesz, vagy egy személyhez, akinek a segítségére szorul. A pénz mindkét irányban minimumra redukálja ezt a kötöttséget, és ezzel egyszerre emeli legmagasabb fokra a társadalomban való cselekvés és a társadalomban való függetlenség lehetőségét. Önmagában nem ír elő semmit; s ha nem lenne a kezünkön megforduló pénz sorsa ezerféle kötöttséggel előre meghatározva, ha egy pillanatig csakis a pénzre gondolunk, s a legkisebb összegben is benne rejlő lehetőségek páratlan sokféleségére, akkor két érzés fog el bennünket: nagyfokú szabadságérzés és nagyfokú zavar. Valóban, az a kul-

túra, mely pénzgazdaságban él, minden más kultúránál nagyobb szabadságot és nagyobb zavart jelent részesei számára.

Európa a pénzgazdaságot megelőzően terménygazdaságban élt. Bennünket most nem az érdekel, hogy mit jelentett ez a termelés és a javak szempontjából, hanem hogy mit jelentett az értékes lehetőségek szempontjából. Ebben a tekintetben a legnagyobb kötöttséget jelentette. A várúnak volt vára, voltak fegyverei, kincsei, jobbágysai, hűbéresei és vendégbarátjai, de az ezekben rejlő lehetőségek nagyban és egészben szoros kereteit szabták annak, hogy miként éljen velük. A várúr nem adhatta el a várát, és nem építhetett az árából tengerparti nyaralót, mert összes lehetősége, kiváltsága, biztonsága és méltósága kötve voltak az ő várúri mivoltához.. Ugyanígy kötve volt a jobbágysa a földjéhez, a városi mesterember szerszámaihoz és polgári jogaihoz, a pap az ő papi rendjéhez és így tovább. E lehetőségek nagyrészt természetben voltak adva, ami eleve meghatározta a velük való életet, és legtöbbször csak egyféle felhasználást engedett, sokfelét pedig semmi esetre. Még a városokban is, ahol volt pénz, oly kicsi volt a pénzért megszerezhető javak száma, hogy csak nagyon kis mértékben növelhette az emberek lehetőségeit.

A pénzgazdaság bekövetkeztével a pénz került első helyre a lehetőségek világában. Pénzzel ma az emberek számára értékes és kíváncsi dolgoknak óriási hányadát meg lehet kapni, sőt tekintélyes hányadát csak pénzzel lehet megkapni, s alig van nyereség vagy veszteség, öröm vagy szomorúság, szellemi vagy anyagi érték, amit ne tudnánk vagy ne próbálnánk pénzben kifejezni.

Hogy értékes dolgok sokaságát meg lehet venni pénzen, az természetes. Hogy lehetőségeket és értékeket pénzbeli egyenértékük szerint is össze lehet hasonlítani egymással, azon sincs semmi csodálatos. De, hogy értékeinket ne tudjuk másképp kifejezni és egymással összemérni, csak úgy, ha a pénz közös nevezőjére hozzuk őket, ez már feltűnő és aggasztó jelenség. Hova vezet bennünket, ha nagyon sokszor használjuk értékmérőnek a pénzt? Az értékek számtalan kiterjedésűek. Két érték egymáshoz való viszonya csak végtelenül sokrétű megérzésen és megítélésen keresztül ragadható meg. A pénz értékének viszont egyetlen egy dimenziója van s az összemérés vele a legkönnyebb és a legközönyösebben egyszerű: száz több, mint tíz, ezer több, mint száz, ehhez nem fér kétség. Azóta, hogy a pénzből egyetlenes értékmérő lett, nemcsak az amerikai ember, de az európai kultúra is mindinkább egy dimenzióban, mindinkább számokban értékkel. Sokszor megállapították már, hogy korunk a mennyiségi értékelést a minőségi értékelés elé helyezi. Rekordok mérése, pontozás, szavazás,

mind megannyi módja annak, hogy értékelésbeli különbségeket számbeli különbségekre redukáljunk. Hány mai sportszakember szíve fáj, hogy a görögöknek nem volt stopperórájuk s nem jegyezték az olimpiai rekordokat. Pedig a görögök, ha lett volna stopperórájuk, sem mérték volna rekordokat, mert semmi szükségét nem érezték annak, hogy a bármiféle teljesítményeik értékét országos és világrekordok végtelenbe nyújtott és tizedesszámokig részletezett egydimenziós skáláján jegyezzék fel. Az az ókori társadalom, amelyben egy egész város kirohant a tengerpartra, hogy egy híres szépséget fürödni lásson, el nem fogadta volna a mi szépségkirálynőinket, akiket hat-nyolcszoros menetekben pontozással, szavazással, mérleg és centiméter segítségével választunk magunknak. Szépség, erő, könnyedség, szabályosság és eredetiség külön-külön pontjainak matematikai összegzéséből akarjuk megállapítani valami olyannak az értékét, ami nem hozható közös nevezőre másképp, csak mesterségesen, s amit igazán csak az egész teljesítmény összhangja által kiváltott és egyértelműen megnyilatkozó értékelismerés állapíthat meg. Ma az egyértelműségnek is tisztán számbeli értelmet adunk, a szótöbbséggel azonosítjuk s szavazással akarjuk rendezni a közösségi élet olyan területeit is, melyeket jobb időkben érvényes és hatékony közmeggyőződés szabályozott. Nem csoda, hogy annyian lettek ádáz ellenségei mindenféle szótöbbségnek. Pedig a szótöbbség elsőrendű találmány annak a biztosítására, hogy közösségek, melyek az alapvető kérdésekben együvé tartoznak, másodrendű dolgokon szét ne essenek, s ez az alapvető dolgokban való megegyezés a feltétele minden életképes demokráciának. Szavazás mindig volt a világon és mindig lesz, csak éppen azt kell tudni róla, hogy a társadalom egyensúlyozására szolgál, nem pedig értékek megállapítására. Semmiféle szótöbbség nem oldhat meg ellentéteket, ha az ellenfelek azt érzik, hogy értelem és ostobaság, tisztesség és gonoszság, jó ízlés és rossz ízlés között kell dönten.

Mivel azonban minden téren egy dimenzióban látjuk az értékeket, jobb híján úgy akarunk a dolgok mélyére hatolni, hogy minél inkább leegyszerűsítjük őket, s fantázia híján levő egységekre bontjuk a fantáziával teljes dolgokat. Azt hisszük, hogy a lényegét ragadjuk meg, ha mindennek a háttérben egyszerűnek hitt gazdasági rugókat keresünk, hogy leleplezzük a történelmet, ha a politikus mögé odaképzeltük a bankárt, aki számokban tudja kifejezni, hogy mit akar. Ha a jövőbe szeretnénk látni, a statisztikushoz fordulunk, akitől megtudhatjuk azt a különös dolgot, hogy Budapest lakossága, ha így halad tovább, pár száz év múlva 10 millió lesz, Magyarország lakossága viszont, ha a születések arányszáma így csökken, pár száz év múlva teljesen kipusztul. A statisztikus becsületesen számolt

mind a két esetben. A hiba ott van, hogy egyáltalán hozzá fordultunk, hogy a számokhoz fordultunk. A szám meglep, megrettent, meghökkent, anélkül, hogy igazában igénybe venné a fantáziánkat, s így lassan elszökünk attól, hogy a dolgok megértésére fantáziánkat és a dolgok iránti szeretetünket mozgósítsuk.

Ennek az értékelési módnak a tarthatatlansága akkor kerül csak igazán napvilágra, amikor magának az alapvető értéknek és értékmérőnek: a pénznek az értékéről van szó. A pénz értéke nem állhat másban, mint a benne adott lehetőségekben és azok kötetlen, szabad voltában. Ehhez azonban olyan pénzszerző emberfajta kell, aki a pénzben adott lehetőségekkel élni és azok között választani tud. Az újkori pénzgazdálkodás élet-szemléletére pedig éppen a tőkehalmozásnak az a formája jellemző, amely nem fogyasztja el a vállalkozás nyereségét, hanem jórészen hozzácsapja a tőkéhez további gyümölcsöztetésre, kamatos kamatra. Az ilyen élet-szemléletben a pénz nem szabad lehetőség, melynek értéke abban áll, hogy egyszer majd valamire felhasználható lesz, hanem összege szerint növekvő értékszimbólum, melyből a több mindig nagyobb értékű a kevesebbnél. Ebből a szempontból akárhol áll meg a pénzgyűjtés, mindig félúton érzi magát, épp ezért jellemző az újkori tőkefelhalmozódásra, hogy nem is tud normális úton megállni, hanem katasztrófák útján tűnik el. A takarékos-ság eszméje, mely a keresztyén sáfarkodás gondolatából veszi eredetét, így deformálódik a szünet nélküli pénzt kereső és pénzért robotoló üzlet-ember életformájává. Az a nyugtalanság, mely a vállalkozás hozadékát a maga céljaira elkölteni nem tudja, nem akarja vagy nem meri, áterjed a pénzt kereső és a pénzt költő egyes emberre is. Aránylag a francia polgári társadalom tudott még leginkább ment maradni ettől a nyugtalanságtól, mert világosan feladta magának a kérdést: miképpen növelhetik *a pénzgazdálkodás intézményei az emberi szabadságot* és az emberi élet kiterjesztését? S a tőkegyűjtés központi gondolatává nem a tőke növekedését tette, hanem a tőke járadékát, a „rente”-et. Ezzel a tőkegyűjtés célja a takarékos-ságnak egy bizonyos ponton való abbahagyása lett, amikor az összegyűjtött tőke járadéka pénzben kifejezve már biztosítja a tőkegyűjtő számára a lehetőségeknek valamilyen elegendőnek és értékesnek tűnő mennyiségét. A tőkegyűjtésnek ilyen szelleme bizonyos felszabadulást jelent a pénz egydimenziójú szemléletének értéksorvasztó hatása alól, mert végsőleg eszköznek tudja és kezeli a pénzt.

Nagy tévedés volna azonban azt hinni, hogy a pénzgazdálkodás uralomra jutása az, mely egy dimenzióra redukálta az értékekről való szemléletünket. Nem a gazdasági élet átalakulása változtatta meg az értékek

rendjét, hanem a gazdasági élet átalakulásával egyidejűleg ingott meg az értékek rendje önmagában is. Az emberi lehetőségek azóta sohasem hitt módon kitágultak, az értékek egyértelmű rendje azonban máig sem alakult ki még. A pénzgazdálkodás kivirágzásának az idejét, a XIX. századot a végső értékek teljes bizonytalansága jellemzi. Ezalatt folyt le a Válás és a Tudomány, az értékelő és a tárgyilagos tudomány, a szellem- és a természettudomány, az Egyház és az Állam, a tőke és a munka harca, s mindezekben egyértelmű döntés ma sincs még. A sok megingott érték közül ott maradt egyedüli értékmérőnek valami, ami nem változik: a szám; s az emberi lehetőségek mérésére ott maradt a sokféle lehetőség közös számszerű eszköze: a pénz. De a pénznek, mint értékmérőnek az értékét csak a benne adott emberi lehetőségek adhatják meg, ezeket pedig nem értékelhetjük, amíg nem érezzük, hogy a lehetőségek eloszlását és helyes felhasználását az értékek meghatározott és elfogadott rendje szabályozza. Minden kultúra értékes lehetőségek egyensúlyában áll, és az a szerepe, hogy a maga értékvilága szempontjából különbséget tegyen ember és ember között nemesség, tudás, szépség, siker, alkotás vagy munka szerint; e különbségtétel alapján oszt ki aztán mindenki számára illő és megérdemelt lehetőségeket, s e lehetőségeket életképes egyensúlyba hozza egymással. A középkorban is voltak lehetőségeik az embereknek, és pedig szigorúan elhatárolt papi, úri, polgári és paraszti lehetőségek. E keretek között az élet lehetett kényelmes vagy nyomorúságos, változatos vagy egyhangú, jó vagy rossz, de az életnek és a javaknak ebben a rendjében az ember és ember közt elosztott lehetőségek szétválaszt-hatatlanul és szorosan megfelelték annak, ami a középkor értékeinek rendjében és egyensúlyában a papot, a nemest, a polgárt és a parasztot megillették. Ebben a rendben a lehetőségekkel való élés módját egy szilárd egyensúlyban lévő érvényes közmeggyőződés alakította ki, amelynek világa mellett meg lehetett állapítani, ki az emberséges és ki a jobbágyait sanyargató földesúr, ki a takarékos és ki a pazarló életmódú polgár, ki a szorgos és ki a dologtalan jobbágy, és kinek-kinek mit kell tennie az illő nagylelkűsége és bölcs gondosságon felül, ha lelke üdvéről sem akar megfeledkezni. Minden ember számára, bárhol is állott az értékek lépcsőjén, többek között adva volt az a lehetőség is, hogy valami módon, valamiféle élményen keresztül kapcsolatba jusson az egész rend alapjait adó végső értékekkel is. S az Egyház, mint ezeknek a végső értékeknek a letéteményese, nemcsak igazolta a javak és lehetőségek eloszlását, de át is tudta törni őket. A végső értékek nevében a lehetőségek teljességére, a papi rend legmagasabb csúcsaira engedte emelkedni a jobbágyok

gyermekait, s ugyancsak a végső értékek nevében kínálta uraknak és jobbagyoknak egyaránt a javak és lehetőségek rabságából való teljes felszabadulást: a kolostort és a remeteséget.

Az újkor embere, nem utolsó sorban a pénzgazdálkodás segítségével felszabadult a rendi kötöttségekből. A lehetőségek aránytalanul szabadabban, kötetlenebbül és rugalmasabban oszlanak meg ember és ember között, mint azelőtt, de hogy ez a megoszlás az értékek milyen rendjének felel meg, azt nehéz megállapítani.

A kapitalista pénzgazdaság kezdetén kialakult az angolszász világban a vagyon értékelésének egy bizonyos rendje, mely a keresztyén sáfárkodás gondolatából kiindulva a takarékoság és a céltudatos tőkegyűjtés jutalmaként értékelte a vagyont. A technika fejlődése, a spekuláció s a világ-gazdasági válságok alapján megingatták és képmutatásra szorították ezt a szemléletet, amelynek az elhunyt Rockefeller volt az eleven reklámja, aki jobb ügühöz méltó buzgalommal ajándékozgatott 10 centeket kisgyerekeknek azzal az intéssel, hogy abból egy centet tegyenek félre. Vajon ki hitte el neki, hogy takarékosággal szerezte vagyonát, s hogy takarékosággal mindannyian csupa Rockefellerré válhatunk? A mai pénzgazdálkodás jövedelemeloszlási fejetlenségeit és véletlenségeit a valóságban csak akkor tudjuk elviselni, ha nem emberi intézményként, hanem a véletlen szeszélyeként és elemi csapásként fogadjuk őket. Ezért van az, hogy a mai ember, ha életszintje a nyomoron valamivel felül, de a dúskálódáson alul áll, oly süketen és zavarodottan tétovázik, valahányszor arról van szó, hogy pénztét kedve szerint elköltse vagy önzetlen célokra áldozza. Ha az éhező munkanélküli gondol, akkor a legkisebb kényelem is ajándék, ha a hirtelen meggazdagodott spekulánssal méri össze magát, akkor a maga nyomorán sajnálkozik. Néha úgy érzi, hogy a legkisebb fényűzés is véték a nyomorral szemben, és egyszerre csak hallja, hogy a tehetősebb rétegek költekezése enyhíti a munkanélküliséget és közgazdaságilag nagymértékben fontos. Ezt a dilemmát nem oldhatja meg a semmilyen okoskodás, mert hiányzik az egyensúlynak, az értékelő közmeggyőződésnek az az atmoszférája, amelyben a fényűzés a maga természetes helyére kerül, ahol szereplők és nézők számára egyaránt örömet jelent. Hiába tanítjuk az embereket, hogy miként kell a pénzt keresni, a pénzzel élni, a pénzzel bánni. Nem a pénzre vonatkozó erkölcsi igazságok ellentmondásaiban vagy hiányos voltában van a hiba. A pénz keresése, a pénz gyűjtése, a pénz elköltése nem jelentenek külön erkölcsi kategóriákat, melyekre külön erkölcsi igazságok vonatkoznának: aki pénzt keres, van valami jogcíme rá, aki pénzt gyűjt, tervez is vele valamit, és aki pénzt költ, vesz rajta valamit. A pénz körüli zavar tehát

elsősorban egy olyan világ zavara, mely nem tud világosan és egyértelműen felelni arra, hogy mi adja meg az ember értékét, milyen lehetőségek illetik meg az embereket a maguk értéke szerint, miben áll a méltó emberi élet, mik az érdekes célok és hogyan lehet a legszürkébb életformát is kapcsolatba hozni az értékek világával. Ma mindezekre csak ellentétes és nyugtalanító válaszokat kapunk. S egy ilyen világnak, mely a maga céljaival nincsen tisztában, egyszerre kezébe kerül egy páratlanul tökéletes eszköz: a pénz. Amit eddig elmondtunk, csak azt világítja meg, mennyire nem tudunk élni ezzel az eszközzel: túl zseniális találmány a ma embere számára. Az a sok konfliktus, amibe a pénz miatt belesodródunk, gyakran visszakívántatja velünk a kötöttségeknek azokat a formáit, melyeket a pénzben bizakodva egyszer már elvetettünk. Mégsem lehet az a legsürgősebb dolgunk, hogy a pénz által elérhető szabadságot csökkentsük. Ezzel csak még keservesebbé tesszük azt az ellentétet, mely a lehetőségek nagysága és az ember tehetetlensége között van. Ehelyett inkább készítsünk elő egy olyan emberfajta nevelését, mely tud élni a maga szabadságával. A pénz azok számára jelent értéket, akik megtalálják a módját, hogy átlagos, kivételes és kiváltságos lehetőségeket az ember értékéről való hitüknek és meggyőződésüknek megfelelően osszák el egymás között. Olyan emberek számára jelent szabadságot, akik sokkal inkább el vannakelve terveik lendülettel, semhogy ne tudnák értük a pénzt nélkülözni, megkeresni vagy elkölteni anélkül, hogy rabjaivá legyenek és hogy a pénzösszegek egykiterjedésű, szintelen mércéjén mérjék az emberi élet sokrétű és ezerszínű lehetőségeit és értékeit.

1938

A PÉNZ

A pénz erkölcsi jelentősége körüli zavar teljességét semmi sem érzékelteti jobban, mint azoknak a közszájon forgó igazságoknak az ellentmondó volta, melyek reá vonatkoznak. A társadalomtudomány és a közgazdaságtan igen részletesen foglalkozik a pénz gazdasági szerepével, társadalmi hatásaival és törvényszerűségeivel, azonban aránylag igen keveset a pénz társadalomerkölcsi problémáival, vagyis a pénzt kereső és pénzt elköltő emberek mindennapos erkölcsi kérdéseivel. A pénzre vonatkozó közkeletű erkölcsi tanítások a legnagyobb mértékben ellentétesek és tévútra vezetők. Egyik oldalról úgy szólnak, hogy a pénz valami lealacsonyító, alantas, veszedelmes és átkos dolog. A legderekabb cselekedet értéke is lecsökken, ha pénzért történt. Sajnálatos, de úgy látszik, hogy a pénz inkább a gonoszok, mint a jók kezén gyűlik össze. Tudjuk, hogy korunk romlottsága elsősorban az aranyborjú imádatából származik; hogy a hirtelen sok pénzhez jutott emberek majdnem kivétel nélkül szerencsétlenné lesznek, s a pénz az, ami a legkönnyebben letéríti az embereket a tisztesség útjáról. A pénzéhes és zsugori ember megvetésre méltó, s a tőkét, mely a pénz felhalmozásából származik, a legridegebb kizsákmányolónak ismerjük. Másrészt úgy is szólnak a pénzről szóló közkeletű tanítások, hogy a pénz valami áldásos, hatalmas, izgalmas és jó dolog. Felelős államvezetők naponta hangsúlyozzák a tőkeképződés fontosságát, s majdnem minden nagyobb világesemény mögött ott sejtjük a pénzt. A pénz képes reménytelen helyzeteket megoldani, reményteljes életlehetőségeket teremteni, viszont a pénz hiányán a legtisztább szándék is megbukhatik. A szegénység könnyen vezet bűnre, ellenben a gazdag ember – legalábbis vágyainkban és elképzeléseinkben – gyakran az isteni gondviselés szerepét tölti be. Úgy látszik, hogy mindazt az erkölcsi rombolást és lealjasodást, amit a pénz bősége okoz, ugyanúgy okozhatja a pénz hiánya is. S a kétféle erkölcsi ítékezés közül az emberek közmeggyőződése ugyan a pénzt elítélő álláspontot tartja az emelkedettebbnek, de a pénzt kedvelő álláspontot a természetesebbnek. Az érdekházasság elvben megvetésre méltó, de az érdekből nősülőket nem sújtja érezhető és kemény társadalmi közmegvetés. Prófétáktól, papoktól, tudósoktól, költők-

től, művészekről, államférfiakról, szerelmesektől és haldoklóktól, egyszóval mindenkitől, aki valami módon közelebb van az emberiség örök értékeihez és nagy élményeihez, megköveteli erkölcsi felfogásunk, hogy ne szeressék úgy a pénzt, mint más közönséges emberek. De az élet mindennapi helyzetekben azt várjuk és arra rendezkedünk be, hogy az emberek erősen, sőt ádázul kívánják a pénzt, s ha ilyen helyzetekben találkozunk a pénz megvetésével, akkor első érzésünk inkább a gyanakvás, mintsem a csodálat. Ezeknek az ellentmondásoknak a megoldására szintén van néhány közkeletű erkölcsi tételünk, amilyenek: „a pénz azért fontos, mert sok jót lehet tenni vele”, „törekedni kell a pénzre, de nem szabad rabjává lenni”, „a pénz az emberi haladás fontos rugója, de nem a legfőbb érték”. Ezek a tételek kétségen kívül igazak, de a kérdéseket nem oldják meg, csak továbbutalják. Nem érzünk mögöttük eleven meggyőződést, mely világosan tudja, hogyan kell jól felhasználni a pénzt, hol kezdődik a pénz rabsága, s mi hát a legfőbb érték, ha a pénz nem az.

Ha a pénz körüli erkölcsi zavar mélyére akarunk hatolni, fel kell vetnünk a kérdést: mi a pénz? Ezúttal nem a reá vonatkozó közgazdasági meghatározások érdekelnek, hanem az, hogy mi az a pénz, ami megvetendő, ami boldogít, amihez vér tapad, aminek nincs szaga: tehát hogyan viszonylik a cselekvő emberhez, az emberi akarathoz, az emberi szabadsághoz vagy szolgasághoz; mi az a pénz, amely az egyes ember s a társadalom számára erkölcsi kérdést jelenthet? Ebből a szempontból pedig a pénzre vonatkozóan csak az a fontos, hogy a pénz a társadalom által elfogadott utalvány más emberek vagy dolgok feletti rendelkezésre, a társadalomban való cselekvésre, vagyis tulajdonképpen a pénz maga is egy tárgyban megtestesített cselekvési lehetőség. Más cselekvési lehetőségtől abban különbözik, hogy valójában nem egy lehetőség, hanem választási képesség számtalan lehetőség között, vagyis önmagában elvont, személytelen és tárgyaltalan lehetőség. A természetben adott lehetőség megköti az embert: vagy a tárgyhöz, amit használatba vesz, vagy az emberhez, akivel rendelkezni akar, akinek a segítségére szorul; a tárgy, az ember ellenállhatnak, s cselekvésünket megbéníthatják. A pénzzel kikereshetjük a legkevésbé ellentálló tárgyat vagy személyt, hogy ahhoz forduljunk. A pénz

tehát – amint azt Simmel² megállapította – nagymértékben növeli a személyes szabadságot: egyszerre emeli a legmagasabb fokra a társadalomban való cselekvés és a társadalomban való szabadság lehetőségét.

Az ember erkölcsisége számára minden nagy lehetőség próbát jelent. Ha egy ember kezébe egyszerre több pénz kerül, mint amennyire nézve előre meghatározott tervei és vágyai voltak, meg kell szédülnie a legkisebb összegben is bennrejlő lehetőségek páratlan sokféleségétől, s nemcsak nagyfokú szabadságérzés fogja el, hanem nagyfokú zavar is. Valóban, az a kultúra, mely pénzgazdaságban él, minden más kultúránál nagyobb szabadságot és nagyobb zavart jelent részesei számára. S éppen az a szerepük az erkölcsi szabályoknak, hogy az emberi lelket megzavaró lehetőségek között eligazítást, a lehetőségek különbözőségére elfogadható indokolást, az értékes lehetőségekkel való élésre bátorítást, a veszedelmes lehetőségek elkerülésére irányítást adjanak.

A kérdés az: vannak-e ilyen szabályaink a pénzzel kapcsolatban? Már előljáróban rámutattunk a pénzre vonatkozó hangulati értékelés ingadozó voltára. Vajon a pénzre vonatkozó általánosabb elvekben nem mutatkozik-e meg mégis egy magasabb érvényű értékvilág, mely a felületi zavar mögött rendet és harmóniát mutat? Nem nagy, végső elvekre gondolunk, hanem a végső értékek helyes alkalmazásából fakadó kiegyenlítő elveknek és előírásoknak s a gyakorlatban kicsiszolódott részletmegoldásoknak a sokaságára: a társadalom rendje és harmóniája ilyeneken nyugszik.

A pénzzel mint értékes cselekvési lehetőséggel kapcsolatban két társadalomerkölcsi kérdés vethető fel: az egyik az, hogyan oszolja el ember és ember között, a másik: hogyan kell az embernek a maga pénzbeli lehetőségeivel élnie?

Ami a pénz eloszlását illeti, most mellőzhetjük azokat a teljesen elméleti vitákat, melyeket közgazdászaink folytatnak arról, hogy a jogi rendünk által megengedett pénzjövedelem különböző formái mennyiben igazol-

² Simmel, Georg (1858–1918): német filozófus és szociológus. Bibó István *A pénz filozófiája* (Philosophie des Geldes) című munkájára utal. A szövegkiadás jegyzetei tematikai egységként folyamatos számozásúak és kétfélek: vagy Bibó István jegyzetei, vagy *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat*. 1–12. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011–2012. Balog Iván, ifj. Bibó István, Kovács Gábor, és jómagam által készített magyarázatok, amelyekhez Hegedős Máriával, a *Centenáriumi sorozat* kiadói szerkesztőjével együtt felhasználtuk Nagy Endre és Vida István jegyzeteit a *Válogatott tanulmányokhoz*. Jegyzeteket csak a folyamatosan olvasható szövegekhez illesztettem, a vázlatokhoz nem, hiszen azok feloldása szoros olvasást, rekonstrukciót és magyarról magyarra fordítást feltételez. Ezt a kötetben szereplő vázlatok közül a *Vezetés-követés* és *Az európai társadalom* esetében elvégeztem, de nem itt, hanem a BIM 11-ben olvashatók: *Az értelmiségi szereppel járó kötelességek*. In: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. 390–401.

tak, s azt az elvi tagadást, melyet a szocializmus e pénzjövodelmi formák nagyobb részével szembeszegez. Nem ezeket, hanem azokat a közkeletű erkölcsi ítéleteket kell megvizsgálnunk, melyek segítségével a közfelfogás konkrét esetekben a pénzjövodelem megérdemelt voltát eldönti. Ezeket a következőkben lehet összefoglalni: általános felfogás szerint jogosult az örökléssel vagy tisztességes munkával szerzett vagyon hozadéka, a nagy vagyont azonban ugyanez a közfelfogás majdnemhogy erkölcsi fogyatkozásnak tekintí, vagy legalábbis olyan valaminek, aminek igen nagy a kiegyenlíteni való erkölcsi tehertétele. Az erkölcsi kiegyenlítés előfeltétele, hogy a vagyonos ember méltányos munkaadó legyen; kell hogy sokat áldozzon közcélokra, de nincs semmi mérték arra, hogy mennyit: sokan a legkevesebbet is elégnék, sokan a legtöbbet is kevésnek ítélik. Helyesléssel találkozík, ha a tulajdonos vagyonát saját munkájával hasznosítja, de igazi becsülete azért csak a feltaláló gyáros maga szerezte vagyonának van. A szerzett vagyonnak általában nagyobb a becsülete, mint az örököltnek, de érvényesül az a szemlélet is, mely a történelmi vagyont becsüli többre a szerzettnél. Különösen ellenséges a közhangulat a pénzforgató műveletekkel szerzett vagyonnal, a bankárvagyonnal szemben még akkor is, ha nem spekulációs eredetű. Általában van bizonyos ellenérzés a nagy vagyonnal, a mamutjövodelemmel szemben, s gyakran megnyilvánul oly felfogás, hogy senkit sem illet meg a középosztályúnál nagyobb jövodelem. Ez a szemlélet kétségkívül szocialista eredetű, azonban arról szó sincs, hogy a vagyoni egyenlőség helyeslése közvélemény volna. Úgy látszik, hogy az emberek többsége igen nagy vagyoni egyenlőtlenségeket is szívesen visel, ha úgy érzi, hogy a kiválasztást értékszemponatok szabályozzák. A mai kiválasztást nem érzi ilyennek; valóban nem látszik belső összefüggés az erkölcsi követelmények, a gyakorlati közmeggyőződés és a valóságos helyzet között, úgyannyira, hogy a mai pénzgazdálkodás jövodelemeloszlási és jövodelemfelhasználási szeszélyeit csak úgy lehet elviselni, ha nem erkölcsi alapon álló emberi intézményként, hanem a véletlen játékaként s elemi csapásként fogadja őket. Arra azonban, hogy a nagy pénzbeli lehetőségek kiket illetnének meg egy helyesebb rend szerint, egyértelmű válasz nincs. Jogosult még közfelfogás szerint általában a kamat, ha nem uzsorás, a vállalkozói nyereség, ha nem spekuláns, nem kizsákmányoló és nem aránytalan; s jogosult a munkának a dolgozó szorgalma, tehetsége és képesítése szerint különböző bére vagy fizetése, feltéve, ha nem túl aránytalan, s nem származik álmunkából vagy álláshalmozásból. Ahány állítás, annyi feltétel, s e feltételek nem oldják meg, csak elodázzák az erkölcsi bizonytalanságot: hiányoznak azok a részletesen kimunkált megoldások,

melyek közelebből megmondanák, hogy mi aránytalan, mi méltánytalan, mi uzsorás, mi kizsákmányoló és mi antiszociális.

Ennek a bizonytalanságnak a másik oldala a pénz helyes felhasználására vonatkozó útmutatások ingadozó volta. Még megközelítő zsinórmértéke is hiányzik annak, mi a helyes arány – az elsődleges szükségletek kielégítése után – költekezés, tőkegyarapítás és önzetlen célokra való áldozás között. Széltében érvényesül még, de már gyakran maradnak, sőt felháborítónak számít az a középkori eredetű szemlélet, mely társadalmi állás szerint írja elő a kötelező fényűzést, és rója meg az ezen felül való erőlködést. Ez a szemlélet szívesen segítségül hívja a kapitalista értékrendnek azt a tételét, hogy az egyes rétegeknek erejükhöz mért költekezése közgazdasági követelmény. Ezzel szemben áll az a szocialisztikus szemlélet, mely minden költekezést, mely nem vonható szorosán a „szükségletek” kielégítésének körébe, egy kis, gyökértelen és munkátlan réteg léhaságának tekint, s végül az új közösségi gondolatok³ nevében nem kis erővel érvényesül az a felfogás, mely minden szórakozást és fényűzést a szűkölködőkkel szemben való felelőtlenségnek érez. Ezért a mai ember, ha életszintje a nyomoron felül, a dúskálkodáson alul van, és eleget akar tenni a vele szemben támasztott erkölcsi követelményeknek, süketen és zavarodottan tétovázik, valahányszor arról van szó, hogy pénzét kedve szerint elköltse, vagy önzetlen célokra áldozza: szebb a bálí ruha árát az ínségeseknek juttatni, de akkor a szabómunkások és varrónők rövidülnek meg, akik ínségsegélyt nem kapnak, de munkára szükségük van. Ez az ellentmondás megoldhatatlan mindaddig, amíg nincs egy olyan értékrend, amelyben a fényűzésnek is megvan a maga helye úgy, hogy szereplők és nézők számára egyaránt örömet és kielégülést jelent. Nem kisebb a zavar a tőkegyűjtés kérdésében is. Az kétségtelen, hogy a takarékoskodás közérdek; de ha már arról van szó, hogy valaki, aki, bármily kis körben, egyben munkaadó is, takarékoskodjék, vagyis tőkét gyűjtsön-e inkább, vagy alkalmazottai helyzetét javítsa, akkor már a felelet nem olyan egyszerű. Az meg egyenesen rosszallással találkozik, ha a nagy vagyonok még további tőkét gyűjtenek. Ez a rosszallás az anonim, társasági, sőt a közületi nagy vagyonra is kiterjed: kifogásolták már azt is, hogy a társadalombiztosító intézetek bérházakat építenek ahelyett, hogy szolgáltatásaikat növelnék. Ez az ellentmondás is megoldhatatlan marad mindaddig, amíg ki nem alakul és meg nem valósul egy olyan társadalmi értékrend, amelyben a tőkegyűjtés és munkásvédelem nem szemben álló törekvések, s a tőkegyűjtés nem egyesek ügye, hanem a közösségé, munkaszervezőké és munkásoké egyaránt.

³ Bibó István itt valószínűleg a különböző fasiszta irányzatok luxus-kritikájára utalt.

Mai világunknak a pénzre vonatkozó erkölcsi szabályai tehát elégtelenek: csak egészen egyszerű és erkölcsi problémát alig jelentő helyzetekben igazítanak el, komoly nehézségek előtt azonban, amikor leginkább szükség volna rájuk, csődöt mondanak. Az egyes ember vagy velük, vagy nélkülük, vagy ellenükre valahogy elbukdácsol a maga konkrét problémái között: minél többet hallgat a józan eszére és minél kevesebbet elvekre, annál sikeresebben. Az elvek csődje azonban nem normális jelenség és nem magától értetődő: elvek nélkül lehet egyes embernek egyik napról a másikra józanul élni, de közösségek tartósan nem lehetnek meg nélkülük.

Ebben a helyzetben már elsőre nagyon furcsának kell tartanunk, hogy a pénz úgy szerepel a közfelfogásban is és a tudományban is, mint értékmérő. Az igaz, hogy a pénzgazdaságra éppen az jellemző, s abban különbözik más rendszerektől, melyek szintén ismerték a pénzt, hogy benne a pénzzel az értékes lehetőségek túlnyomó részét ki lehet fejezni és biztosítani: pénzzel ma az emberek számára értékes és kíváncsatos lehetőségek óriási hányadát meg lehet szerezni, sőt tekintélyes hányadát csak pénzzel lehet megszerezni, s alig van nyereség vagy veszteség, öröm vagy kár, szellemi vagy anyagi érték, aminek ne volna pénzbeli megfelelője, amit legalábbis ne próbálnának pénzben kifejezni. S az is igaz, hogy az értékes emberi lehetőségeket nagyon sokféleképpen össze lehet hasonlítani egymással, többek között pénzbeli egyenértékük szerint is. A pénzgazdálkodás egységei azonban, az árak, a bérek, a kamat, összekeverve tartalmaznak erkölcsi, jogi, hatalmi, konvencionális elemeket, s a pénzösszegek és a valódi értékek között nincs szerves összefüggés. A pénz tehát – amint azt Móricz Miklós⁴ oly meggyőzően bizonyította – már ezért sem szolgálhat értékek mérésére. De nem szolgálhat a pénz értékek mérésére azért sem, mert az értékek számtalan kiterjedésűek, s két érték egymáshoz való viszonyát csak egy igen sokrétű érzelmi, értelmi és akarati állásfoglaláson keresztül lehet megragadni. A pénz értékének ellenben, helyesebben a pénzösszegek számainak egyetlen dimenziója van, s így az értékeknek mindig csak egy esetleges töredékét ragadhatjuk meg vele. De még ha önmagában alkalmas volna is a pénz értékek mérésére, a pénzre vonatkozó közkeletű erkölcsi igazságok ellentmondásai világosan mutatják, hogy a mi kultúránk nem ad világos és egyértelmű választ sem a pénz helyes értékelésének, sem a pénz helyes eloszlásának, sem a pénz helyes felhasználásának, egyszóval a pénz értékének a kérdésére: hogyan mérhetünk tehát ezzel a pénzzel más értékeket? Ha mégis azt látjuk, hogy

⁴ Móricz Miklós (1886–1966): újságíró, író, statisztikus. Móricz Zsigmond öccse. Pénzre vonatkozó elképzeléseit *Hogy adod?* (Budapest, 1940.) című művében fejtette ki.

nemcsak az amerikai, hanem az európai ember is igen széles körben értékelt pénzüsszegek szerint, embereket vagyonuk szerint, tárgyakat áruk szerint, hivatásokat javadalmazásuk szerint s egyáltalán mindennemű értékes emberi lehetőséget pénzbeli „egyenértéke” szerint, akkor ez nemcsak a pénz értékelésének a bizonytalanságára, hanem egész társadalmi értékrendünk zavarára mutat. Valóban egy oly világban, melynek nincsenek szilárd érték-mérői, könnyű megszokni, hogy az értékes emberi lehetőségeket pénzbeli „egyenértékük” szerint mérjük össze, amivel az összemérés, ha nem is nagyon eredményes, de a legközönyösebben egyszerű dolog: száz több mint tíz, ezer több mint száz, ehhez nem fér kétség. Ebből a szempontból feltűnő a párhuzam a pénzgazdálkodás térhódítása és a kvantitatív értékelés elterjedése között. A legújabb kor embere – mint arra már többen rámutattak – mindinkább egy dimenzióban, mindinkább számokban értékelt. Mérték-telenül elterjedt minden gyakorlati módszer – mérés, pontozás, szavazás –, mellyel értékelésbeli különbségeket számbeli különbségekre lehet redukálni. Nem véletlen s nem a sportszellem hiánya, hogy a görögök nem mértek soha rekordokat: nyilván a verseny célját az egyszeri összemérkezésben látták, nem pedig abban, hogy teljesítményeik értékét a rekordoknak tértől, időtől és alkalomtól függetlenül, tizedes számokig részletezett, absztrakt, egydimenziós skáláján jegyezzék fel. Az a ferde szemlélet, mely műemlékeket, épületeket és más emberi teljesítményeket nagyságuk után, méterek és dollárok szerint értékelt, gyakran gúny tárgya, de mégis mélyen beleivódott egész kultúránkba. Ugyanilyen jelenség a statisztika túl- és félreértékelése, az a gyermekes hit, hogy statisztikai adatok alapján jóslni lehet, és az a közszólam, hogy a „számok beszélnek”. A számok némák, és maguktól semmit sem mondanak annak, aki az életet, a tényeket és mindazt, amire a számok vonatkoznak, nem ismeri a számok világán kívül is. A szavazás és a vele kapcsolatos intézmények válsága is értékelésbeli zavarokra vezethető vissza. A szavazás intézménye olyan régi, mint az emberi kultúra, de világos, hogy nem értékek mérésére szolgál, hanem egy gyakorlati, technikus módja annak, hogy egy közösség, mely együtt akar maradni, a maga mindennapi konfliktusait megoldja. Amint azonban szavazással és szavazáson alapuló intézményekkel magasabb értékekre vonatkozó ellentéteket akarunk elintézni, a szavazás kerekébe tört értékek bosszút állanak.

Nem alap nélkül tehetjük fel tehát, hogy a pénzgazdálkodás kiterjedésének része van a kvantitatív értékelés elburjánzásában. Ennek okát azonban nem lehet magában a pénzben keresni, s nem lehet csak a pénzre vonatkozó igazságok tisztázásával orvosolni. Hiába tanítjuk az embereket, hogy miként kell a pénzt keresni, a pénzzel élni, a pénzzel bánni. A pénz

keresése, a pénz gyűjtése, a pénz elköltése nem jelentenek különálló erkölcsi kategóriákat, melyekre külön erkölcsi igazságok vonatkoznak: aki pénzt keres, valami jogcíme van rá, aki pénzt gyűjt, valamit tervez vele, aki pénzt költ, valami értéket vesz rajta. A pénz körüli zavar egész erkölcsi rendünk zavara, mely nem tud világos és egyértelmű feleletet adni arra, hogy mi adja meg az ember értékét, milyen lehetőségek illetik meg az embereket a maguk értéke szerint, miben áll a méltó emberi élet, mik az érdemes emberi célok, és hogyan lehet a legszürkébb életformát is kapcsolatba hozni az értékek világával. Csak egy ilyen világ, melynek nincsenek szilárd társadalmi érték szempontjai, juthatott oda, hogy a pénzből, amelynek magának az értékét sem képes megragadni, „érték”-mérőt csináljon.

Társadalmi értékrendünk e válságának megvannak a maga történelmi előzményei. Minden kultúra értékes lehetőségek egyensúlyában áll, s ezt oly módon hozza létre, hogy a maga értékvilága szempontjából különbséget tesz ember és ember között szentség, nemesség, tehetség, tudás, erény, szépség, siker, alkotás vagy szorgalom szerint, s e különbségtétel alapján kiosztja mindenki számára a megfelelő értékes lehetőségeket; hatékony közmeggyőződés formájában megszabja a velük való élés szabályait: a maga képére alakítja a társadalom jogi és gazdasági rendjét, de a mindig szükségszerűen elégtelen jogi korlátokon belül is a közmegvetés, s ha kell, a kiközösítés szankciójával megmondja, hogy mi méltánytalan, mi aránytalan, s ugyanilyen erővel a közmeggyőződés védelme alá veszi a jogos és megérdemelt lehetőségeket.

Az európai emberiségnek kétségtől voltak olyan korszakai, és éppen a legvirágzóbb, legteljesítőképesebb és legemelkedettebb szellemű korok voltak azok, melyek az értékes lehetőségek eloszlására és a velük való élésre nézve ilyen határozott rendben és egyértelmű erkölcsi közmeggyőződésben éltek. A középkorban is voltak lehetőségeik az embereknek, és pedig szigorúan megszabott és elhatárolt papi, úri, polgári és paraszti lehetőségek. E keretek között az élet lehetett kényelmes vagy fáradtságos, változatos vagy egyhangú, jó vagy rossz, de az életnek és a javaknak ebben a rendjében az ember és ember között eloszlott lehetőségek szétválaszthatatlanul és szorosan összefüggtek azzal, ami az értékek elismert rendjében és egyensúlyában a papot, a nemest, a polgárt és a parasztot megillették. Az érvényes közmeggyőződés világa mellett könnyen meg lehetett állapítani, hogy ki az emberséges és ki a mértéktelenül követelő, jobbagyait sanyargató földesúr, ki a józan és ki a garázda életű polgár, ki a szorgos és ki a dologtalan jobbagy. Szabott rendje volt a fényűzésnek és az ünneplésnek, s a rendi állapothoz illő pompa elmulasztása éppoly szilárd erkölcsi ítélettel találkozott,

mint a rendi állapoton túllépő fényűzés. Tudva volt, hogy kinek-kinek hová kell fordulnia hitével, vágyaival és cselekedeteivel, ha az illő adakozáson és bölcs józanságon túl lelke üdvéről sem akar megfeledkezni. Minden ember számára, bárhol állott az értékek lépcsőjén, adva volt az a lehetőség, hogy valamiféle módon, valami-féle élményen keresztül kapcsolatba jusson az egész rend alapját jelentő végső értékekkel is. A Szentföldre elzarándokolhatott mindenki, ki keresztes lovagi díszben, ki darócban és mezítláb. S az Egyház, mint ezeknek a végső értékeknek a földi letéteményese, nemcsak igazolta a javak és lehetőségek eloszlását, de át is tudta törni őket. A végső értékek nevében a lehetőségek teljességére, a papi rend legmagasabb csúcsaira engedte emelkedni a jobbágyok gyermekeit, s ugyancsak a végső értékek nevében kínálta uraknak és jobbágyoknak egyaránt a javak és lehetőségek rabságából való teljes felszabadulást: a kolostort és remeteséget.

A keresztény középkornak ezt a rendjét a legteljesebb kötöttség jellemezte. A várúrnak volt vára, voltak fegyverei, kincsei, hűbéresei, jobbágyai és vendégbarátai, mindezek megannyi cselekvési lehetőséget jelentettek számára, azonban a legteljesebb kötöttség állapotában. Nem adhatta el a várát, és nem építhetett az árából tengerparti nyaralót, mert összes lehetőségei, kiváltságai, biztonsága és méltósága kötve voltak az ő várúri mivoltához. A városi polgár egy városban s csak egy céh tagjaként élvezte a maga kiváltságait, s ha elhagyta városát, vagy elhagyta céhét, lehetőségei semmivé zsugorodtak. Egy pap lehetőségei ugyan mindezeknél sokkalta szélesebb körűek voltak, s papi rendje mindenütt megkülönböztetett helyzetet biztosított számára, de csak addig, amíg tartotta magát ahhoz a nagyfokú s még a többi embereknél is nagyobb kötöttséghez, amit éppen papi rendje jelentett. Az emberi lehetőségek túlnyomó része természetben volt adva, ami eleve meghatározta a velük való élest, s legtöbbször csak egyféle felhasználást engedett meg, sokfélét pedig semmi esetre sem. Aki a társadalomban cselekedni, lehetőségekkel élni akart, annak nagymértékű kötöttségeket kellett vállalnia, aki pedig szabadságot kívánt, azt csak a társadalmon kívül találhatta meg.

Az újkor embere több tényező s nem utolsósorban a pénzgazdálkodás segítségével sorjában felszabadult a rendi kötöttségek alól. A lehetőségek a pénzgazdálkodásban aránytalanul szabadabban, kötetlenebbül és rugalmasabban oszlanak meg ember és ember között, s használhatók fel az egyes emberek által, mint azelőtt. Ugyanakkor azonban az újkor szellemi, politikai és gazdasági forradalmainak csapásai alatt a középkor értékvilága egészében is megingott és megrepedezett. Megingott mindenekelőtt annak a két emberfajtának a tekintélye, amelyre a középkorban az értékes lehetőségek eloszlásának rendje elsősorban támaszkodott: az egyházi

rend megszűnt az emberek kizárólagos szellemi vezetője lenni, a királyság és a nemesség születési kiváltságai pedig mindenütt vesztek hitelükből, ott is, ahol fenn tudtak maradni. A középkor egyházas és születésrendi társadalmi értékvilágát az európai civilizáció egy részében (Angliában, Észak-Amerikában, Franciaországban, Németalföldön és az északi országokban) egy ideig némi sikerrel pótolta a kapitalista polgárság társadalmi értékvilága, mely a pénz eloszlásának és felhasználásának kérdésére is igyekezett feleletet adni. Ez a felelet a városi polgárságnak eredetileg egyszerű s a keresztény hittel erősen átitatott értékvilágából nőtt ki, s különösen – mint azt Max Weber kimutatta – a protestantizmus hatására nyerte azt a különleges erkölcsi színezetet, mellyel a kapitalizmus erkölcsi megalapozásában részt vett.⁵ A polgári értékrend szerint a vagyon a munka jutalma, s tulajdonosának feladata a talentumok krisztusi példázata alapján a reá bízott javakkal való sáfárkodás. A pénz felhalmozódása, a tőke tehát, mint a talentumok gyarapítása, erkölcsi értékelést kapott, a pénzgazdálkodás legfeltűnőbb jelensége pedig, a tőkekamat, mellyel a középkor erkölcsi értékelése nem tudott mit kezdeni, úgy jelentkezett, mint a sáfárkodás, a munka gyümölcse és jutalma. Mindebből adódik a pénz helyes felhasználásának szabálya is: aki jövedelmének egy részét éli fel, más részét pedig megtakarítja, s ezzel tőkét gyűjt, vagy meglevő tőkéjét gyarapítja, az derék, józan, szilárd erkölcsi alapokon álló ember; aki egész jövedelmét elkölti, az könnyelmű és nem előrelátó; aki tőkéjét éli fel, az pazarló, garázda, megbízhatatlan. Mindezzel egyúttal az illő jótékonyság keretei és határai is adva voltak. Ez az értékelés némi életművész színezetet kapott a francia polgárság életrendjében, amely szerint a tőkegyűjtést addig kell folytatni, amíg további munka nélkül is állandó, biztos jövedelmet, „rente”-ot nem hoz, és lehetővé nem teszi tulajdonosának, hogy munka nélkül, családjának, kedvteléseinek élve tölthesse hátralevő napjait. Az egész polgári értékrend azonban csakis a közép- és kispolgárság életformájára nézve adott útmutatást, s erre is csak oly szerencsés társadalomgazdasági helyzetben, ahol a társadalom túlságos gazdagsága végletes ellentétet nem teremtett, viszont a tőkegyűjtés minden dolgozni akaró átlagember számára, még ha semmivel kezd is, nyitva áll. Utóbb azonban kialakult a kapitalista nagy vagyon és tömegnyomor ellentéte, s ebben a helyzetben a nagy vagyon azzal, hogy „takarékoskodik”, vagyis további tőkét gyűjt, többé nem javította, hanem rontotta erkölcsi mérlegét. Ez a mérleg csak

⁵ Bibó Max Webernek (1864–1920) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (1905) című írásában kifejtett koncepciójára utal.

akkor javulhatott volna meg, ha a kapitalizmus oly emberfaját tudott volna kiválasztani, amely a nagy vagyoni lehetőségek birtokában éppen olyan szabályozott értékrend és életrend szerint él, mint a feudális világ urai. Ennek kialakulásához azonban idő sem volt, s a polgárság egyszerű erkölcsi kategóriái nem is ilyen helyzetekhez voltak méretezve. Emiatt azután a kapitalista nagy vagyonnal kapcsolatban gát nélkül érvényesült a pénz egydimenziós jellegének értékromboló hatása. A legújabb kori pénzgazdálkodás életszemléletére a tőkehalmozásnak az a formája vált jellemzővé, mely nem fogyasztja el a vállalkozás nyereségét, hanem túlnyomó részben hozzácsapja a tőkéhez további gyümölcsöztetésre, kamatos kamatra; öncélúan termel, és öncélúan, az emberi céloktól függetlenül árasztja el javaival a fogyasztót. Az ilyen tőkehalmozódás, akárhol is akarna megállni, a kétszer annyival szemben mindig félúton érzi magát; ezért jellemző a legújabb kori tőkehalmozódásra, hogy nem tud normális úton megállni, hanem katasztrófák útján tűnik el. Ebben a szemléletben a pénz nem szabad lehetőség, amelynek értéke abban áll, hogy egyszer majd valamire felhasználható lesz, hanem összeg szerint növekvő értékszimbólum – igazában értékillúzió –, melyből a több mindig nagyobb értékű a kevesebbénél. A keresztény sáfarkodás gondolata így deformálódik a szünet nélkül pénzt kereső és pénzért robotoló üzletember életformájává, s az a nyugtalanság, mely a vállalkozás hozadékát a maga emberi céljaira elkölteni nem tudja, nem akarja vagy nem meri, áterjed a pénzt kereső és pénzt költő átlagemberre is. A szolid vagyonokat is elpusztító válságoknak és a spekulációs vagyonszerzésnek az ellentéte, különösen pedig az infláció végletes formában mutatták be a pénzbeli lehetőségeknek és a társadalmi értékeknek egymástól való gyógyíthatatlan elrugaszkodását. Mindezekre az erkölcsi kérdésekre a polgárság értékrendje már nem tudott válaszolni. Jellegzetes hirdetője, de egyben karikatúrája is volt ennek az értékrendnek az elhunyt Rockefeller⁶ azzal a gesztusával, hogy tíz centet ajándékozott kisgyermekeknek, és arra intette őket, hogy csak kilencet költsenek el belőle, egyet pedig tegyenek félre. A tanítás magában helyes lehetett, de a gesztus – amint arra már többen rámutattak – hamis volt: hamis a tömegnyomorral szemben, mert félretenni csak az elemi szükségletek kielégítése után lehet, s hamis a pénzgazdálkodásban létrejött nagy vagyonok vonatkozásában is, mert soha senki ezen az úton nem szerzett nagy vagyont, Rockefeller szerezte legkevesébbé ezen az úton a magáét.

⁶ Rockefeller, John Davidson (1839–1937): amerikai milliomos, a Rockefeller-dinasztia megalapítója.

A középkori-feudális és az újkori-polgári értékrendek szétmállott maradékain nyugszik végeredményben mai társadalmi értékrendünk is. Vele szemben fellépett a szocializmus értékrendje, éspedig a teljesség és teljesérvényűség igényével: kikezdte nemcsak az örökölt közjogi rangot, hanem az örökölt vagyont is, a munkát emelte ki mint egyedüli jogcímet a jóvedelemre, és felállította az egyenlő szükséglet-kielégítés követelményét. Nem adott azonban arra feleletet, hogy a meglevő szükségletek egyetemes és egyenlő kielégítésére irányuló óriási célkitűzés mellett ki és hogyan teljesítse az elitnek a szükségletek gazdagításában és finomításában álló mindenkori feladatát. Ezért nem tudott a szocializmus eszmevilága mit kezdeni a pénzzel, mely az előző korban az elit szabadságának legfőbb eszköze volt. Inkább szűkebbre igyekezett szorítani a pénzgazdálkodás érvényesülési területét, mert a pénz eloszlásának anonim és ellenőrizhetetlen jellegétől a társadalmi egyenlőséget féltette. Ugyanakkor azonban nem voltak szempontjai a munka különböző nemeinek, a különböző szükségleteknek és a különböző embereknek az értékelésére: éppen úgy kvantitatív és mechanikus módon értékelt, mint a késői kapitalizmus. Ezért nem tudott az egész társadalmat átható értékrenddé válni: valóságos hatása főleg az volt, hogy hozzájárult az előző értékrendek válságához, elsősorban azzal, hogy kikezdte a magántulajdon, különösen az örökölt magántulajdon erkölcsi jogosultságát, s azt védekezésre, önigazolásra szorította.

Új értékrend igényével lép fel a több oldalról hangoztatott közösségi gondolat is azzal az alapelvvel, hogy a közösség érdeke megelőzi az egyén érdekeit⁷. E tétel azonban önmagában csak visszahatása a kapitalista individualizmus visszaéléseinek, s önálló és teljes értékrend nem vezethető le belőle: egy értékrendnek nem az a legfőbb feladata, hogy az egyéni vagy közösségi érdek *elvi* elsőbbségét mondja ki, hanem az, hogy a közösségi és egyéni érdekek elhatárolására és kiegyensúlyozására megoldásokat adjon. Az új közösségi gondolatban még nem válik el az új értékrend a közösség nevében fellépő személyek igényeitől, s nincs még egyértelmű mérték arra nézve, hogy miféle kiválasztás jelölje ki azokat, akikben a közösségi érdekek megtestesülnek. A vagyoni lehetőségekre vonatkozólag az új közösségi gondolatok enyhített szocialista álláspontot foglalnak el: kevesebbet hangoztatják a társadalmi egyenlőséget és többet a vagyoni lehetőség közmegbízás jellegét. A pénzzel szemben azonban éppen olyan bizalmatlanok és megszorításra készek, mint a szocializmus. Belőlük is hiányzik a szükségletek gazdagítására irányuló program: mert

⁷ Itt Bibó ismét a fasizmusokra utalt.

a közösségi szükségletek legfeljebb a meglevő egyéni célok felemésztésével gazdagodhatnak, de a szükségleteknek önmagukban való gazdagodása és finomodása csakis az egyéni célok oldalán történhetik. Lényeges azonban, hogy az új közösségi gondolatokban újból nagy hangsúly van az értékek és a közösség *rendjén*, s az a nagy hatás, amit ezek a gondolatok különböző megnyilvánulási formáikban keltenek, világosan mutatja, hogy a tömegek a közösségi értékek tekintetében akármiféle irányítást is inkább kívánnak, mint semmilyen. A keresztény-középkori, kapitalista-polgári, szocialisztikus és új közösségi gondolatoknak – az elsorvadt és doktriner elemektől megtisztult – ötvözetéből nem volna lehetetlen életképes értékrendet létrehozni. Ehhez azonban nem elég az értékekben való elvi megállapodás – ami még szintén hiányzik –, hanem szükség van arra is, ami még sokkal nehezebb, hogy ez az új értékrend erős történelmi élmények tüzeiben egységgé és közmeggyőződéssé érjék, és a társadalom viszonylataiban tényleg érvényesüljön is. Ma egyelőre minden összefüggés nélkül élünk egy csomó, részben középkori, részben kapitalisztikus, részben szocialisztikus, részben új közösségi társadalomerkölcsi tétellel, s ezek szervesen összevisszaságából születnek azok az ellentmondások és bizonytalanságok, melyeket a pénzre vonatkozó közkeletű társadalomerkölcsi ítéletek kapcsán is bemutattunk.

Fejtegetéseink végeredményét abban foglalhatjuk össze, hogy a pénz értékelése körüli zavar és a kvantitatív értékelésnek az elterjedése, melynek értékromboló hatására már számos gondolkodó felhívta figyelmünket, összefügg a pénzgazdálkodás általánossá válásával. A pénzgazdaság azonban nem önmagában és nem szükségszerűen váltja ki ezt a káros következményt, hanem azért, mert az európai társadalomnak oly korszakában vált általánossá, melyben a társadalom értékrendje felborult. A pénz maga az emberi szabadságnak az egyik legcsodálatosabb eszköze, s a válság oka éppen az, hogy a pénz eszközi, instrumentális tökéletessége és a társadalom céljainak, értékrendjének a megzavarodása egyszerre kezdtek el hatni. Az egyes embernek pedig a közösségi szerepek és a közösségi viselkedés zavara vág leginkább az elevenébe, az ebben támadt űrt viseli el a legnehezebben, s ezért tölti ki azt, ha mással nem lehet, álértékekkel. A pénzgazdaság reformja önmagában vagy a pénz szerepének s az általa elérhető szabadságnak a korlátozása tehát csak a tünetek jelentkezését enyhítené, de az egyes embert a társadalmi értékek tekintetében továbbra is iránytű nélkül hagyná, s csak fájdalmasabbá tenné azt az ellentétet, mely az emberi lehetőségek nagysága és az emberi tehetetlenség között van. Az igazi megoldást csak egy olyan érvényes és ha-

tékony társadalmi értékrend kialakulása és érvényesülése hozhatja meg, mely azonfelül, hogy társadalmi értékvilágunkat regenerálja, a valóságban is egyaránt képes biztosítani a társadalmi igazságosságot az aránytalansággal, a visszaéléssel és a birtoklás merevségével szemben és az értékes társadalmi szerepvitelés tiszteletét és tekintélyét az illetéktelenséggel és az anarchiával szemben.

1942

ELIT ÉS SZOCIÁLIS ÉRZÉK

1.

Közkeletű ítélet, hogy a *társadalom elitjének*, vezető rétegének legfontosabb erénye a *szociális érzék*. Különösen abban a formában szoktuk ezt hallani, hogy az új nemzedéket, a jövőndő elitet, a leendő vezetőket több szociális érzékre kell nevelnünk, mint amennyi a régi vezető rétegnek volt. Ezzel rendesen annyit akarunk mondani, hogy a vezető réteg több szociális érzéke az, ami a társadalmi problémák és társadalmi válságok helyes és sikeres megoldásának a feltétele s egyben alkalmas eszköze is. A tétel oly egyszerűen és magától értetődően hangzik, hogy igazságát elsőre alig is lehet kétségbe vonni. Ha eliten azokat értjük, akikben a közösség céljai tudatosan kifomálódnak, szociális érzéken pedig a közösség élete és érdekei iránt való helyes érzéket, akkor alig kételkedhetünk abban, hogy az elit legfontosabb erénye valóban a szociális érzék. Egy közkeletű ítéletnek azonban nemcsak a helyes értelme, hanem a téves értelme is nagy jelentőségű. Érdekes tehát megvizsgálni, hogy a társadalom akár helyesen, akár tévesen mit ért alatta, midőn ezt az állítást hallja vagy hangoztatja.

Ha megvizsgáljuk az elit szociális feladatairól szóló közfelfogást, akkor már az első látásra észre kell vennünk, hogy az sem eliten, sem szociális érzéken nem ugyanazt érti, mint amit fentebb rövid, de elvileg végig gondolt megfogalmazásban elitnek és szociális érzéknek neveztünk. A közfelfogás, midőn a társadalmi elit szociális érzékéről van szó, elit alatt nem a társadalom legértékesebbjeit, hanem egyszerűen azokat érti, akik adott társadalmi rendünkben társadalmi helyzetük alapján magától értetődően a társadalom vezető rétegéhez tartoznak. Szociális érzéken pedig ugyanez a közfelfogás nem a közösség rendje, élete és érdekei iránti érzéket, a helyes társadalmi cselekvésre, a társadalmi cselekvés helyes összehangolására, a társadalmi rendet, harmóniát és igazságosságot sértő jelenségek észrevételére való képességet, a közösségi példaadásra, áldozathozatalra és szerepvállalásra való készséget, röviden és egyszerűen: nem *társas érzéket*, hanem ennél lényegesen szűkebb jelenséget ért. A szociális érzék e közfelfogás szerint nem az egész közösséggel, hanem mindenekelőtt a társadalmi lehetőségek

eloszlásában hátrányos helyzetbe, legalulra került vagy legalábbis konkrét helyzetben alattunk levő, „nyomorgó”, „ínséges”, „szegény”, „alacsony sorú” egyénnel szemben megnyilvánuló érzés. Szociális érzék jele, ha valaki munkásairól gondoskodik, alkalmazottjaival emberségesen bánik, megvan benne a nyomorgók helyzetének elviselhetőbbé, kevésbé elkészerítővé tételére való készség, kerüli a jólét, a társadalmi fölény, a társadalmi különbségek megalázó hangsúlyozását, nem néz le senkit, megbecsül mindenféle munkát a maga helyén, és állandóan szem előtt tartja, hogy alacsony, kevésbé megbecsült állapotban levő közösségi társaink nehéz munkája tartja fenn végeredményben a vezető réteg életét, egzisztenciáját és lehetőségeit is. Kétségtelenül ott lebeg a „szociális érzék” e fogalmazása mögött is a „társadalmi igazságtalanságok” vonatkozása, vagyis a társadalmi értékek rendjének meg nem felelő helyzetek elleni küzdelem gondolata, sőt az állami szociálpolitika és az ún. szociálpolitikai irodalom szélesebb távlatú szemléletében benne van bizonyos fokig a társadalmi erőviszonyok megváltoztatásának a célkitűzése is. A közönséges szóhasználat „szociális érzéké”-ből azonban ez az elem teljesen hiányzik. A hangsúly egyszerűen azon van, hogy a vezető réteg szociális érzéke van hivatva arra, hogy a társadalmi ellentétek élessé válását és a társadalom rendjének felborulását megakadályozza. E gyakorlati célkitűzéshez kapcsolódik azután hozzá a szociális érzék erkölcsi értékelése is: az a közfelfogás, hogy semmi sem olyan szép, olyan nemes, olyan emelkedett dolog, mint ha kiemelkedő társadalmi helyzetben állók szociális érzékük jelét adják; hogy a társadalom elitjének legemelkedettebb és erkölcsileg legnagyobb igényű tagjai akkor hasznosítják legjobban kvalitásaikat, ha munkaerejüket vagy legalábbis annak egy részét kifejezetten szociális munkára fordítják, hogy a jövőbeni elitnek is az a legjobb iskolája, ha minél több ilyen szociális munkában vesz részt. Ma a társadalom vezető rétegének olyan tagjai, akiket a társadalom vagy a család állandó munkára nem szorít, de erkölcsi emelkedettségük folytán a léhaság s a semmittevés vádját el akarják hárítani, kilenc esetben tíz közül valamiféle ún. szociális tevékenységbe fognak kezdeni, nem pedig pl. önképzésbe, nevelői munkába, gyümölcsnemesítésbe vagy bármiféle kutatómunkába, amelyek pedig sem erkölcsi emelkedettség, sem társadalmi hasznosság tekintetében nyilván nem maradnak el az ún. szociális munka mögött.

A következőkben az elit szociális érzékéről és szociális munkájáról szóló közkeletű ítélet valódi tartalmát és értelmét kívánjuk közelebbről megvizsgálni, s feleletet fogunk keresni arra a kérdésre, miben leli magyarázatát és mit jelent az elit szociális érzékének és szociális munkájának a közfelfogásban uralkodó erkölcsi értékelése.

Mindenekelőtt próbáljuk meg tisztázni azt: *mi az elit helye a társadalomban?* Kétségtelen, hogy eddig még az emberiségnek semmilyen része nem csinált kultúrát és társadalmi szervezetet valamiféle elit nélkül. Hogy ennek az elitnek a feladata a társadalom vezetése, az szinte közhely. A társadalomnak azonban elsősorban nem azért van elitre szüksége, hogy legyen, aki vezesse: erre akad vállalkozó akkor is, ha elit nincs. Voltak olyan társadalmak is, amelyekben a vezetői kiválasztást minden különösebb rend nélkül a legprimitívebb s a legelsődlegesebb emberi képességek és indulatok irányították: az lett a vezető, aki valamilyen fizikai és szellemi képességével terrorizálta vagy szuggesztiója alá tudta vonni a közösséget, s addig maradt vezető, amíg egy nála erősebb ki nem ütötte a nyeregből. Az elit feladata azonban több és szélesebb, mint a társadalom vállalkozásainak, akcióinak a *vezetése*. Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet *élésére*, az emberi helyzetekben való *erkölcsi viselkedésre* s az emberi *szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására* mintákat, példákat adjon, azaz *kultúrát* csináljon. Erre a szerepre pedig már csak valamilyen elit, vagyis valamilyen *értékelési rend* szerint kiválasztott embercsoport alkalmas: az értékelési rend tudja csak biztosítani az elit által adott példák és minták érvényességét és kötelező erejét.

Hogy milyen szempont szerint választja ki a társadalom a maga elitjét, ez népenként és koronként változhatik aszerint, hogy mi az illető társadalomnak a meggyőződése az emberi értékesség kritériumai felől. A megkülönböztető szempont lehet a születés, a vagyon vagy az öröklés intézménye révén kombinálva mind a kettő. Lehet valamely különleges nevelési rendszeren, próbákon, vizsgákon való átmenetel, lehet valamely vallásos szervezet, világnézeti közösség, beavatott társaság, politikai párt tagsága. Bármilyen is a kiválasztó szempont, minden elit nyugodt és termékeny működésének az az első feltétele, hogy az elit kiválasztását igazoló értékelési rend mögött olyan eleven társadalmi közmegegyezés álljon, mely ezt az értékelést magáévá teszi, s az elit kiválasztottságát egészében elismeri. Másik feltétele az elit nyugodt és termékeny működésének az, hogy a társadalom valóságos szervezete az elfogadott értékelési rendnek egészében megfeleljen, s az elit tagjai a társadalom szervezetében olyan helyeket foglaljanak el, ahonnan valóban képesek is a társadalmat irányítani, reá hatni s vezetői tevékenységük mögött a követés nagyfokú valószínűségét kiváltani.

Az értékvilágnak és a valóságos társadalmi helyzetnek ez a kettős háttér-védje kell mindig ahhoz, hogy az elit zavartalan önbizalommal, töprengés

nélküli hivatástudattal és ép társas érzékkel tudja a maga szerepét betölteni. Hiába van egy társadalmi réteg a hagyomány, a beidegzettség és a tényleges helyzet erejénél fogva a társadalmi irányításhoz szükséges pozíciók birtokában, ha a társadalom már nem ismeri el azt az értékelési módot, melynek alapján a társadalom adott rendje létrejött, s nem fogadja el azokat az értékszempontokat, melyek alapján az elit kiegészíti önmagát. Ilyenkor egyszerre felvetődik az a vád, hogy a legfontosabb pozíciók betöltésénél nem az „érdem” és a „tehetség” szempontja érvényesül. Valójában az történik, hogy a vezető réteg és a társadalom másképpen értékelnek, s ha ez bekövetkezett, akkor az a vezető réteg annak a társadalomnak a szó erkölcsi értelmében már nem elitje. Hiába van meg viszont az emberek egyik vagy másik csoportjának az az öntudata, hogy az értékek „igazi”, „helyes” rendje szerint ő hivatott a társadalom vezetésére, ha e mögött az öntudat mögött nem áll a társadalom kulcspozícióinak a birtoka és a társadalom tagjainak a követésre való készsége: ilyenkor az elitminősültség legfeljebb az idők sodrában érhetik és erősödhetik meg, de a társadalom életében még nem jelent valóságos irányító szerepet is. Egyes szellemileg kiváló embereknek az az öntudata, hogy ők a társadalom „igazi”, „szellemi” elitje, vagy az öntudatos proletároknak az a szilárd hite, hogy „reájuk van a jövő vetve”, gyakran válik pusztá, terméketlen igénnyé azért, mert csupán elvben vagy reményben létező szerepüket előlegezve máris egyedül azt tartják a társadalom valódi értékei szempontjából fontosnak, ami az ő csoportjukban történik. Az ön-elégültség állapotában pedig eleve nem fejlődhetnek ki azok a képességek, melyek a társadalom termékeny irányításához szükségesek.

Hogy tehát az elit teljesíthesse feladatát, egyaránt szükség van mind a két tényezőre: az érvényes társadalmi értékrend igazolóerejére és a valóságos társadalmi vezetői helyzetek zavartalan birtokára. E két tényező a társadalom életében egybefonódik, s ezt az egybefonódást azok a társadalmi jelenségek közvetítik, melyek általában lehetővé teszik, hogy a társadalomban értékek és valóságok együttes és egymást erősítő hatást tudjanak kifejteni: a társadalmi *eljárások és módszerek*, társadalmi problémák megoldására kialakult *konvenciók*, a társadalmi összeütközéseket enyhítő s az összeműködést erősítő *viselkedési minták*.

Ezeknek megőrzése, kezelése, terjesztése, fejlesztése a mindenkori elit feladata. Ahhoz, hogy a társadalom gépezete működhessék, kell, hogy ezek a társadalomban elismertek, begyakoroltak és magától értetődőek legyenek. Az elit működése és a társadalmat fenntartó eljárások magától értetődősége kölcsönhatásban vannak egymással: minél jobban működik az elit, annál magától értetődőbbek ezek az eljárások, és minél magától értetődőbbek

a társadalmi eljárások, annál inkább működésre képes a társadalom vezető rétege. Fontos, hogy a társadalmi konvenciók és eljárások, különösen pedig azok a módszerek, jogcímek és szempontok, melyek az elit kiválasztódását szabályozzák, elég fegyelmezőerővel bírjanak, de ugyanakkor elég szabadok és rugalmasak legyenek: se a követőket, se a vezetőket ne terheljék meg mértéken felül és erejükön túl. A követőket megterheli az elit kiválasztására szolgáló eljárás túldemokratizálása: az, ha a követőknek az elitkiválasztó eljárásban túl intenzíven részt kell venniük. Természetes, hogy minden elitet valamilyen módon a követők bizalma juttat a vezetői szerephez, s nagyon is szükséges, hogy ez a bizalom valóságos társadalmi eljárásokban (választás, felelősség stb.) is megnyilvánuljon. Az elitkiválasztó eljárás demokratizálásánál azonban van egy megterhelési határ, s minden olyan módszer, mely ezt túllépi, önmagát sebi meg, s végsőleg a demokrácia gyengüléséhez, belső megromlásához vagy bukásához vezet. Az elitképzés ugyanis elsősorban a társadalom ökonómiáját szolgálja, azt, hogy a követőknek ne kelljen kétségben élniük a követendő társadalmi példák és az érvényes társadalmi szerepek kérdéseiben: ezt pedig nem érheti el egy olyan elitkiválasztó módszer, mely ahelyett hogy a társadalom tagjainak életét megkönnyítené, őket az elitkijelölés folyamatába állandóan belevonja, s a vezetői helyzetek folytonos változásának izgalmaiban tartja benne. Nem szabad mértéken felül megterhelni a társadalom rendjét kialakító eljárásokkal magát az elitet sem. Természetesen ahhoz, hogy az elit egészben fenn tudja tartani magát, és az elit egyes tagjai az elit tagjai maradhassanak, folytonos erőfeszítésre és állandó készenlétre van szükség, melyet valamiféle fegyelem és szelekció nélkül nem lehet biztosítani. Nem szabad azonban, hogy azok a próbatételek, melyek az elithez tartozás jogcímét megállapítják és felülvizsgálják, az ember egész tevékenységét lenyűgözzék, s a célon túllöve, a készenlét lelkiállapota helyett a pozícióért való aggodalom lelkiállapotát váltsák ki.

A társadalmi értékrendre vonatkozó közmeggyőződés szilárdságából, a társadalom vezetői helyzeteinek biztonságos birtokából s társadalmi konvenciók magától értetődőségéből, a társadalmi eljárások és módszerek rugalmasságából virágzik ki az az erény, mely minden elit jó és termékeny működésének egyik legfőbb feltétele: az *elit elfogulatlansága*.⁸ Különösen fontos ez ahhoz, hogy az elit teljesíthesse kultúrfeladatát: azt, hogy az emberi élet helyes élésére s az emberi szükségletek mélyítésére és finomítására példákat adjon. Nem lehet szépen, nemesen és választékosan élni sem az önelégült-

⁸ Amint az a következő gondolatmenetekből kiderül, az elfogulatlanság itt a valósággal szembe-
ni kiegyensúlyozott viszonyt jelenti.

ség és önteltség, sem a törtetés és támadás, sem a szorongás és a számonkéréstől való félelem, sem az önvédelem és önigazolás állapotában.

Az elit elfogulatlanságának ez a követelménye mai gondolkodásunkban teljességgel háttérbe szorult. Érthető ez, ha meggondoljuk, hogy az egész mai európai társadalmi válság lényegében nem más, mint a születési elit felszámolásának a folyamata. A születési elitet pedig – mely alatt nemcsak a születési nemességet, de az örökölt vagyoni elitjét, sőt a családi keretekben kiegészülő hivatalnoki rendet is értenünk kell – jellemzi egyrészt a kiválasztás egyszer s mindenkorra voltánál fogva a lehető legnagyobb fokú elfogulatlanság, másrészt viszont éppen ezért az elegendő közösségi fegyelem hiánya s a kiválasztás nagyfokú önkényessége. Minthogy pedig mindnyájan benne élünk abban az ellenhatásban, mely a születésrendi társadalom ellen Európában a 18. század óta megindult, érthető, hogy elvesztettük az érzékünket egy olyan követelmény – az elfogulatlanság – iránt, mely a mi tapasztalataink távlatában elsősorban a születési elit erénye. Abbéli igyekezetünkben tehát, hogy fegyelmezt s az értékesség szempontjából erős ellenőrzés alatt álló eliteket – aminek legjellemzőbb példái a világnézeti diktatúrák egységpártjai – hozzunk létre, teljességgel megfelelünk arról, hogy az új elitnek nem elég fegyelmeztnek lennie ahhoz, hogy termékenyen működni tudjon, mert elfogulatlanság nélkül egész működése alig haladhatja túl a külső társadalmi cselekmények vezetését, a pusztá hatalomgyakorlást és hatalomdemonstrálást.

Nagy tévedés volna azonban azt képzelni, hogy adott esetben mindig a történeti elit az, amely elfogulatlanabb, mint az új értéksszpontok szerint kialakuló új elit. Azt, hogy a meglevő elit mögött álló értékrend hitele megingott, legelőször éppen az elit elfogulatlanságának a megzavarodásán lehet észrevenni. A következőkben ennek a megzavarodásnak a tüneteit akarjuk vizsgálat alá venni és azt bizonyítani, hogy ezek végsőleg az elit alkotóképességének és a társadalom munkakészségének teljes megbénulásához vezetnek.

3.

Miről lehet észrevenni, hogy az *elit* önbizalma, öntudata, *elfogulatlansága törést szenvedett?*

Az elfogulatlanság első, még egyáltalán nem feltűnő törése az, ha a vezető réteg maga s a társadalom többi része kezdi a vezető réteg feladatát túl szubtilisen, túl finoman, túl sok esztétikai színnel, túl sok külsőleges köve-

telménnyel felfogni. A születési elitnél pl. a kifinomodottság, a kitenyész-
tettség, egy papi elitnél az életszentség, az átszellemültség erényeinek más
eliterények rovására való túlságos előtérbe kerülése mutat erre: az, hogy
a grófnők és püspökök kezdenek az idevonatkozó regényekben kötelezően
karcsúak, légiesek s nem e világból valók lenni. Pedig egy ereje teljében
levő elit elsősorban hús-vérből álló, igen reálisan gondolkodó, mindkét lá-
bukkal a földön álló emberekből áll, akik a reájuk bízott értékeket egyálta-
lán nem a föld fölött való lebegés állandó állapotában képviselik. A „nem e
világból való emberek” az eliten belül is mindig kisebbséget alkotnak, s ez
így is van jól. A kifinomodottság hangsúlyozása mögött a realitástól való
elfordulás áll, amit a valóság világának valami olyan fordulata magyaráz,
melynek folytán a valóság kezd az elit számára visszautasításokat, ellenállást
és sérelmeket tartogatni.

A gyengülő elit mindinkább rabjává lesz azoknak a külsőséges előírá-
soknak, melyekben a közfelfogás szerint az elit különleges tulajdonságai-
nak, a kifinomultságnak, jó modornak, választékosságnak, műveltségnek
stb. meg kell nyilvánulnia. Semmi sem illusztrálja ezt a fordulatot olyan
jellemzően, mint Balzac leírása a nagyvilági hölgy, a *comme il faut*⁹ asszony
kötelező külsőségeiről,¹⁰ a választékos viselkedésről, veszélytelen szenvedé-
lyekről, divatos öltözködésről, ízléses lakásról stb., s szembeállítja velük az
ancien régime nagyasszonyait: „Azelőtt a nőnek lehetett olyan hangja is,
mint egy halaskofának, a járása lehetett olyan, mint a gránátosoké, a hom-
loka mint a vakmerő courtesane-é, a haját hátrafelé fésülhette, a lába le-
hetett nagy, a keze kövér, és mégis »grande dame« volt. Ma azonban, ha
mindjárt egy Montmorency¹¹ volna is, nem lehetne *comme il faut* asszony,
ha *ilyen* volna.” Balzac ugyan még udvariasan hozzáteszi, hogy „ha ugyan
valaha a Montmorency-ház asszonyai ilyenek lehettek volna”. Ez azonban
csak azt mutatja, hogy maga is részese volt annak a sznobizmusnak, amit
leírt. Számunkra az egész leírásból az a lényeges, hogy egy-egy erejében és
elfogulatlanságában gyengülő vezető réteg számára hogyan csukódnak be
lassanként a gazdag és teljes emberi élet lehetőségei, abban az arányban,
amint elhatalmasodik rajta az az érzés, hogy mindennekefelett az *emberek szí-
ne előtt* kell helytállania, s viselkedését elsősorban azokhoz a kívánalmak-
hoz kell szabnia, melyeket az emberek változó közhangulata támaszt vele
szemben. Mert minden elit erős közösségi ellenőrzés alatt áll ugyan, de
amíg teljesítőképessége töretlen, addig úgy érzi, hogy mindennekelőtt nem

⁹ *Comme il faut* (fr.): mintaszerű, kifogástalan.

¹⁰ Balzac: *Az elegáns élet filozófiája*. 1913. Világkönyvtár 16. sz. 119–144. Bibó István saját lábjegyzete

¹¹ Montmorency: francia főnemesi család.

az emberekkel, hanem azokkal az értékekkel szemben kell készenlétben lennie és számot adnia, melyeket képvisel.

Súlyosabb válság jele, ha az elit elkezd hamisan értékelni az átlagos, egyszerű, „köz”-népben rejlő értékeket. Olyan elit, mely tudatában van a maga erejének és a reá bízott értékeknek, mindig tisztában van azzal az elemi társadalmi ténnyel, hogy a társadalom legfontosabb értékeit vagy az elit őrzi jól, vagy senki sem. Az igaz, hogy a társadalom magas kultúrája felfrissülhet azzal, hogy visszanyúl tagolatlanabb, egyszerűbb kultúrállapotokhoz s azok tanulságaira; de eleven, termékeny és teljesítőképes elit minden értéket és tehetséget felemel, megszervez és magába olvaszt, az egyszerűbb kultúrállapotok felismert tanulságait a maga életében keresztül is viszi, s általuk saját maga is felfrissül. Csak megzavarodott társadalmi viszonyok között igaz az, hogy a nemzet, a közösség, a társadalom értékei az „egyszerű” nép tömegeiben jelennek. Lehet igaz egy társadalomban, hogy csak az egyszerű nép beszél zamatos és romlatlan nyelven, hogy a nép más rétegeket felülmúló politikai bölcsesség és józanság letéteményese, hogy falusi kupaktanácsokban méltóságteljes pátriárkák s a bölcsesség szoborba öntött példányai ülnek. Lehet az is igaz, hogy mindez naiv vagy fellelkes legenda. Akár igazak, akár nem, az ilyen állítások mindenképpen az elit csődjét jelentik: vagy azt, hogy a társadalom igazi értékeit kisszerű viszonyok közé szorítja, s érdemtelenül elfoglalja előlük a helyet; vagy azt, hogy elvesztette önbizalmát és bátorságát, s inkább oda költ értékeket, ahol nincsenek, de a maga értékében hinni nem tud. Jól rendezett társadalomban, jó egyensúlyú közösségben az elit beszél legegyszerűbben, az elit a politikai bölcsesség letéteményese, s a falusi kupaktanácsokban olyanok ülnek, akiknek képességei a falusi közösség szükségleteinek felelnek meg. S ha eszébe jut mély bölcsességű embereknek egyszerű viszonyok közé húzódnia, jól rendezett közösség számon tartja őket az elit tagjaiként, s ha szüksége van rájuk, az eke szarva mellől is, mint megannyi *Cincinnatusokat*¹², a közösség szolgálataiba hívni és állítani őket.

Dekadencia jele, ha ez elit körében homályos és meg nem fogható nosztalgia jelentkezik vagy hangoztatódik az egyszerű, együgyű, boldog „nép” életformája iránt, ha kultuszt űz a tanulatlan „östehetségek”-ből, ha hangoztatja a vezető osztály, a gazdagok, az urak, a városiak életformájának a sivárságát, anélkül hogy eszébe jutna, akarná vagy tudná a maga életformáját az egyszerű élet hangoztatott értékeihez igazítani. Ebben a helyzet-

¹² Cincinnatus, Lucius Quinctius: (az i. e. 5. sz. második felében élt) római konzul és diktátor, az egyszerűség, a szerénység és a katonai vitézség megtestesítője.

ben az együgyűség dicsérete, ha őszinte, tehetetlenséget és alkotásra való képtelenséget jelent, ha nem őszinte, akkor az elitre bízott értékek elárulását és a vezetői előnyök vállalása mellett a vezetői szerep rosszhiszemű nem vállalását jelenti, s mindenképpen az elit öntudatának, bátorságának, elfogulatlanságának a végét.

A vezetők és követők *személyes viszonyában* is megmutatkozik az elit elfogulatlanságának a törése. Kevés szármalmasabb dolog van annál, mint amikor a vezető réteg tagjai kezdenek mind nagyobb számban panaszkodni a köznép, a cselédek, a szolgák tiszteletlenségéről. Az meg egyenesen viszsztatasztító, ha az elit a tisztelet csökkenésére büntetésekkel és kényszereszközökkel reagál. Az igazi elit tud tiszteletet parancsolóan viselkedni, tudja, hogy mi az, amit megkövetelhet, s vele szemben a tiszteletlenség csak szórványos eset lehet. A „tiszteletlenség” általánossá válása annyit jelent, hogy az elit másként értékeli önmagát, mint a társadalom őt.

Nem kevésbé szármalmas ennek a viselkedésnek a fordítottja: ha az elit egyes tagjai azon erőlködnek, hogy a „köznéppel” való érintkezésükben ne tűnjenek fel gőgöseknek, pöffeszkedőknek, s ha külön problémává és félszegségek forrásává válik számukra az „alacsonyabb” rangúakkal való érintkezés.

Ezek a jelenségek átvezetnek a válság súlyosabb tüneteire s az elfogulatlanság döntő töréséhez, mely akkor jelentkezik, mikor az elit számára önnön helyzete tudatosan is *lelkiismereti problémává* válik.

Kezdődik ez azzal, hogy a társadalomban, akár az elit körein belül, akár a követők széles köreiben is mindinkább hangot kap az a meggyőződés, hogy az elit helyzetét, szerepét és kiváltságait a nép, a szegények, a dolgozók munkájának köszönheti. Bármennyire is közhelyszerűen hangzik ez a tétel, nagy tévedés azt hinni, hogy minden körülmények között magától értetődő. Ha igaz is, hogy minden vezetői szerep és hatalom forrása és feltétele a vezetettek beleegyezése, követése, önkéntes alávetése; mégis tartósan csak úgy válik ez az önkéntes alávetés a hatalom forrásává, ha a követők a társadalmi értékelésnek egy bizonyos rendjét fogadják el, s ennek a rendnek a nevében tesszik azt és azokat vezetővé, akik ennek az értékelésnek megfelelnek, akikben ezek az értékek megtestesülnek. Az elit tehát kiváltságait elsősorban a maga teljesítőképességének köszönheti: annak, hogy megfelel bizonyos erkölcsi és gyakorlati értékkövetelményeknek, melyeket a társadalom támaszt vele szemben. Amíg egy elit él és alkot, addig világos, hogy nem ő kapja kiváltságos helyzetét a tömegtől, hanem a tömeg köszönheti nyugalját, rendjét, munkáját neki. Amíg él és alkot az elit, addig az az igaz, hogy a szegény jobbágy a jó várúr védelmének köszöni, hogy békén mívelheti földjét, a szegény

kuli a derék mandarinnak köszöni, hogy rendesen igazgatott országban biztonsággal keresheti kenyerét, a munkás a gyáros vállalkozó szellemének köszöni, hogy munkája van, a szovjet polgár a kommunista pártnak köszöni, hogy életmódja napról napra halad a szocialista ideál felé, a német néptárs a nemzetiszocialista pártnak köszöni, hogy a németiség páratlan hatalmi emelkedésében s a nemzeti kollektívum nagy élményeiben személy szerint is része van. Amint az elit önbizalma meginog, célkitűzéseinek a helyessége bizonytalanná válik, teljesítőképessége megerőtlenedik, egyszerre kiderül, hogy a gőgös várúr a dolgoz jobbagy verejtékéből él, a pöffeszkedő mandarin a szegény kuli vérét szívja, a munkátlan, pohos gyáros a munkás szorgalmának jutalmát vágja zsebre, s a hatalmas pártszervezet megannyi elősdiék hada, mely pusztulásba és nyomorba dönti az egész közösséget. Tévedés azt hinnünk, hogy az előbbi szemlélet üres illúzió, ügyes világcsalás, az utóbbi pedig a dolgok igazi arca. Mind a kétféle szemlélet egyformán igaz lehet aszerint, hogy az elit betölti-e hivatását vagy sem. A kizsákmányolás igen relatív fogalom, s konkrét helyzetben az, hogy két egymástól függő ember közül melyik él a másiktól, teljesen azon múlik, hogy melyik nyújt többet és valóságosabbat a másiknak. Annál pedig, amit egy jó elit nyújthat a társadalomnak, alig van nagyobb értékű teljesítmény, s ezt a társadalom nagyon jól érzi. Ha viszont az emberek kezdik az elit kiváltságait kizsákmányolásnak, elősködésnek érezni, ez már súlyos tünete annak, hogy az elit kezdi szerepét rosszul vagy sehogy sem betölteni. De ennél ezerszerre súlyosabb tünet az, ha maga az elit kezdi a maga szerepét másból való élésnek érezni, vagy szükségét érzi, hogy ez ellen a vád ellen védekezék; mert ez azt jelenti, hogy a válság elérte a legkritikusabb pontot: az elit lelkiismeretét.

4.

A *lelkiismereti válság* tünetei az európai elitben – országonként más-más időrendben – azóta jelentkeznek, mióta a francia forradalom csapásai, majd a szocializmus eszmei támadásai az ezeréves európai születésrendi társadalom alapjait megrendítették. Az európai nemesi-polgári elit a támadások arányában mindinkább passzív, visszahúzódó, védekező álláspontot foglalt el. Közben lezajlottak világháborúk, szociális forradalmak és ellenforradalmak, s Európa vezető rétegei azon vették észre magukat, hogy immár több mint száz esztendeje tartó megtámadtatások után – hála a támadók s a támadások szellemi, erkölcsi és eszmei harmóniátlanságának –, csökkent önbizalommal, kihagyó hivatástudattal és megzavarodott eszmei fegy-

verzettél még mindig birtokosai az európai társadalom vezető posztjainak. Ebben a helyzetben kellett szembenézniök azzal a kifejezetten vagy hallgatólagosan mindig erősebben jelentkező váddal, hogy kiváltságaikat nem érdemlik, kivételes lehetőségeiket a szegények, a nép, a tömeg, a proletárok munkájának és jóvoltának köszönhetik, s arra a feladatra, amit maguknak igényelnek, nem alkalmasak. Egy ilyen válságos lelkiismereti állapotra háromféleképpen lehet reagálni. Lehet keményen szembeszegülni a váddal, s minden támadással szemben vállalni, élni és erősíteni azt a rendet és azt a szelekciót, mely születésen, öröklésen és vagyonon alapszik. Voltak olyan társadalompolitikai elgondolások, melyek lényegileg valóban ezt akarták, így pl. Magyarországon az 1924–1931 közötti, ún. konszolidációnak volt ilyen háttere. Hogy azonban ez az önmagában következetes program mennyire reménytelen és keresztülvihetetlen, s hogy a mögötte álló értékképzetek mennyire megerőtlenedtek és megfakultak, azt semmi sem bizonyítja jobban, hogy még a leg-„feudális”-abb rendszer sem tudott megállani anélkül, hogy a koreszméknek több vagy kevesebb engedményt ne tett volna; ha mást nem, azt, hogy nem mert nyíltan a születésrendi társadalomszervezés elvi alapjára helyezkedni. Ebben pedig már adva is van minden ilyen kísérlet csődje is: társadalomban és politikában, bármily szokatlanul hangzik is, minden eltérés a valóság és az elvek, a valóságos célok és a jelszavak közt idővel feltétlenül válsághoz és töréshez vezet.

A második lehetőség az, hogy a meglevő elit igyekszik szóval és tettel igazolni magát s megnyugtanni lelkiismeretét az ellene szegezett vádakkal szemben. Csakhogy az önigazolás és a belőle származó hamis önelégültség erkölcsi alapot mind az egyének, mind a közösségek életében az alkotóképesség megbénulásához vezet. Az olyan vezető réteg, mely bármely okból arra kényszerül, hogy vezetői jogosultságát felvesse, hangoztassa, bizonyítsa, éppen úgy nem képes a társadalom vezetésére, mint ahogyan nem képes alkotásra az olyan ember, aki állandóan felveti magának azt a kérdést, hogy tehetséges-e vagy sem. Abban a pillanatban, amikor az elit kiváltságainak igazolható vagy nem igazolható voltát, az elit egészének érdemes vagy nem érdemes voltát a társadalomban vitatni kezdik, ez máris arra kényszeríti az embereket azt a csoportját, mely a társadalom történetileg kialakult helyzetében tényleg irányító szerepet visz, hogy a maga szerepét, a maga jogosultságát, a maga *elitkvalifikációját megvédje*, s ezzel elvonja erőit sajátos feladatától, a társadalmi vezetésről, irányítástól és példaadástól. Ez elsőre szokatlanul hangozhatik azok számára, akik a társadalom viszonyait elsősorban hatalmi helyzeteknek tekintik, amelyekben a társadalomnak az elit részéről való vezetése és a vezető réteg *önvédelme* egy és ugyanaz. Ebben a szemléletben az a magától értetődő, hogy

a társadalom többi része állandóan támadja a vezető réteg vezetői pozícióját és minőségét, a vezető rétegnek pedig egyetlen lényeges vagy legalábbis leglényegesebb tevékenysége éppen az, hogy a maga vezetői pozícióit védje. Ez a szemlélet azonban már azoknak a szemlélete, akik nem ismertek és nem láttak ereje teljében levő s a maga életét elfogulatlanul élő elitet, hanem csak megtámadott, megingott és védekezésre szorított elitet. Ha az elit tevékenysége csak a maga helyzetének a védelmére szorítkozik, ebből a társadalomra édeskeves haszon származik, s ezt a társadalom rögtön meg is érzi.

Az önigazolás vágya arra vezet, hogy a megtámadott vezető réteg nem akar a válság jeleivel szembenézni, s mindenekelőtt a *válság tüneteit igyekszik enyhíteni*. Ilyen *tüneti kezelés az állandósított szociális munkának és szociális érzéknek az a felfogása*, melyet előljáróban bemutatunk. Az ilyen értelemben vett szociális munka és szociális érzék helyrehozhatatlanul elvonja az elitet hivatásától, és gyökereiben támadja meg alkotóképességét. Az igazi elit – legyen az papság, nemesség, osztályelit, hivatáselit vagy világnézeti elit – él és alkot, törvényeket hoz, társadalmi szabályokat őriz, közéletet él, hadat visel, békét köt, társadalmi munkát és társadalmi lehetőségeket oszt el, országot szervez, utat, csatornát, házat, várost épít, gépet konstruál, expedíciót szervez, embereket gyógyít, és mocsarakat csapol le, erdőt irt, növényt nemesít, állatfajokat keresztez, új kézműves-eljárásokat talál ki, könyvet ír, műveket alkot, utazik, szórakozik, könyvtárakat és képtárakat gyűjt, hivatalokat vezet, ítél, békít és büntet, prédikál, gyóntat és vigasztal, tanít és nevel, gondolkodik, kutat és kísérletezik: mindaz, amit csinál, *szociális munka*, mindazt, amit csinál, *társas érzékkel*, vagyis a társas élet feltételei s a közösség érdekei iránti érzékkel csinálja. Erőpazarlás, ha mindezek helyett az elit arra kényszerül, hogy a társadalmi egyensúly helyreállítására *külön* szociális munkát végezzen. Természetes, hogy hirtelen társadalmi vagy gazdasági válságok idején, csakúgy, mint földrengés vagy árvíz idején, szükség van alkalmi segítő és jóléti munkára, vagyis a szoros értelemben vett ún. szociális munkára is. Jaj azonban annak a segítségnek, mely gátak építése helyett örökké csak a dűledező házakat akarja megtámasztani, s mikor a válság állandósulását látja, nem a társadalom szerkezetében rejlő okokat keresi és küszöböli ki, hanem a „szociális” munkát állandósítja, s „szociális érzék” címen a bajok tüneti kezelésére való állandó készséget fejleszti ki magában. A társadalom szerkezeti hibáiért, akár okozta őket, akár nem, az elit – éppen azért, mert elit – felelős, ilyenkor tehát a szociális munkával azt toldozza-foldozza, amit egyéb munkájával maga ront el. A hiba nem az elkerülhetetlenül és parancsolóan szükséges szociális munkában van, hanem a tüneti kezelés intézményes állandósításán s az erre való készség hamis túlértékelésén, ami az egész társadalom

veszedelmes lelki deformálódására vezet. A vezető rétegben antiszelekciót¹³ hoz létre, mert előtérbe juttatja az álmunkákra, álteljesítményekre és hamis erkölcsi önelégültségre hajló elemeket. A társadalom többi tagjaiban pedig kiöli a rosszul működő közösséggel való szolidaritást, valamint az érte való munkakészséget, s ugyanakkor uralkodóvá teszi bennük azt az érzést, hogy a közösséggel szemben csak követelnivalójuk van.

A szociális érzék és a szociális munka hamis értékeléséhez nagymértékben hozzájárult a keresztyén szeretet, a caritas momentumával s az egyházak karitatív munkájával való összekapcsolódás. A pillanatnyi helyzet követelte szociális munka természetesen a keresztyén szeretet parancsa. De a tüneti kezelés állandósítása és intézményesítése nem szeretetből, hanem rosszul felfogott önvédelemből s egy hamis igényhez való ragaszkodásból származik. Erre pedig a kereszténységnek nagyon egyszerű a parancsa: „ha a te jobb kezed botránkoztat meg téged, vágd le azt, és vedd el magadtól.”¹⁴

Az a folyamat, amely a külön szociális érzék és a külön szociális munka megjelenésével indul el, végül szükségszerűen *circulus vitiosus*-ba¹⁵ torkollik. A válságba jutott társadalmi értékrend hordozói – az elit – avégből, hogy a társadalmi szükségletek megzavart menetét helyreállítsák vagy a társadalmi rend megingott értékalapjait megerősítsék, a válság tüneteinek enyhítésére vetik magukat, ami felületi válság esetén természetesen segít is. Mélyebb válság esetén azonban a tüneti kezelés, az ún. szociális munka kénytelen állandósulni, viszont állandósulása megbénítja az elit alkotóképességét s az egész társadalom munkakészségét. A társadalmi munka értékének csökkenése elmélyíti a válságot, ami viszont a „szociális” tevékenység fokozását kívánja meg. Ez az ördögkerék igen sokáig elforoghat, de az egész folyamat egyszer feltétlenül eljut oda, hogy üressé és terméketlenné teszi azt a társadalmi rendet, aminek a védelmére létrejött.

Az elit lelkiismereti válságán tehát nem segít sem a lelkiismeret megke-ményítése, sem a lelkiismeretnek szociális érzék hangoztatásával és szociális munkával való elcsitítása: megoldást – mint minden lelkiismereti válságnál – csupán a harmadik alternatíva: a tényekkel való szembenézés hozhat.

A *circulus vitiosus*t csak egy ponton lehet feloldani, a kiindulópontnál. Úgy, hogy az elit letesz azoknak a kiváltságoknak a védelméről, melyekben maga sem hisz már, és belsőleg is felszámolja tarthatatlanná vált igényeit. Ez sokkalta lényegesebb, mint a konkrét vezetői helyzetek átadása. Akiiktől konkrét pozíciók átadását követelik, az mindig felvetheti azt a kérdést – és

¹³ Fordított kiválasztást (lat.).

¹⁴ *Máté* 5:30.

¹⁵ Rossz, önmagába zárt, ördögi kör (lat.).

gyakran joggal –, hogy a vezetés átvételét igénylők jobbak és alkalmasabbak-e az előttük járónál. A magyarság mai vezető rétege is, ha ilyen követeléseket szegeznek vele szembe, arra hivatkozhatik, hogy mindazok a többi rétegek, melyeknek eszükbe juthat a vezetés átadását követelni, konkrét történeti alkalmakkor bebizonyították erre való képtelenségüket. Ez azonban nem ment fel sem a lelkiismeret-vizsgálat, sem a hamis önelégültség feladása, sem a tarthatatlan igények felszámolása alól, mert a társadalmi értékvilág regenerálása százszorta fontosabb a „hatalom átadása”-nál. Nekünk, magyaroknak a közösségi átrendeződés méltó lefolytatására van egy történelmi példánk, a magyar reformkor és az 1848-as törvényhozás példáján nyugvó nemes tradíciónk. Akkor még kevésbé volt a magyar nemességen kívül bármiféle réteg vagy osztály arra készen, hogy a nemzeti elit feladatát átvegye. Ez azonban nem akadályozta sem a belső leszámolást, sem a társadalmi átalakulás előkészítését¹⁶. Az akkori magyar elit végig merte gondolni – a reformmozgalom keretein belül – az átrendeződés feladatait, és adott pillanatban az előkészített megoldásokat maga tette politikai realitássá. Szomorú látvány ezzel szemben az olyan elit, mely nem ura sorsának, hanem megvárja, hogy erőszak vagy az események állítsák félre, s akkor azután duzzog, szabotál, s teljesítetlen igényein rágódik. A közösségi erők meg nem bocsátható pocskolása ez.

¹⁶ Annak a gesztusnak, amit a magyar nemesség 1848-ban tett, van egy romantikus és van egy materialista értelmezése, melyek mind a kettő a körül a teljesen értelmetlen és érdektelen kérdés körül forognak, hogy ez a lépés önzetlen volt-e vagy sem. A romantikus értelmezés szerint ez a cselekedet a nagylelkűségnek s az önkéntes áldozatkészségnek a páratlan megnyilvánulása. A materialista értelmezés szerint viszont az egész gesztus részben ijedségből, részben jól felfogott gazdasági érdekből származott. Mind a két beállítás szűk és embertelen: nem magyarázza meg sem azt, hogy milyen csoda tett egy társadalmi osztályt egészében annyira áldozatkésszé, hogy kiváltságait ellenállás nélkül feladta, sem azt, hogy miért tudta ez a társadalmi osztály a maga érdekeit jól felfogni, amire letűnőben levő rétegek ritkán lépések. A magyar nemesség reformkori szerepének és 1848-as cselekedetének értelmét akkor fogjuk meg helyesen, ha az akkori magyar elit bátorságának és tisztánlátásának jeleként értékeljük. A jobbágyfelszabadítás mag lehetett kikerülhetetlen és sokáig már el nem odázható, de megtörténhetett volna idegen kezdeményezésre, külső nyomásra, a magyar nemesség rosszakarató ellenállása mellett s mindkét részről a bosszúvágy vagy legalábbis az elégtétel-keresés keserű hangulatában is. A reformkori magyar elitnek az a történeti érdeme, hogy nemcsak felismerte a rendi társadalomszervezet tarthatatlanságát, hanem volt bátorsága arra, hogy ennek a következményeit le is vonja. (Bibó István saját jegyzete)

A szociális érzék hangoztatása, a szociális munka dicsőítése s a szociálpolitika állandósítása ellen már nemegyszer hangzottak kemény hangok. Ezek elsősorban szocialista hangok voltak, melyek mögött nem a régi elit csődjének s új elit kialakításának a gondja, hanem minden kiváltság megszüntetésének és a teljes társadalmi egyenlőségnek a követelménye állott. A fentiekben elmondottak azt akarták bizonyítani, hogy egy olyan felfogás, mely tisztában van a társadalmi elit szükségességével, minden szocialistánál keményebben kell hogy ítélkezzék a szociális érzék hangoztatásán, a szociális munka intézményesítésén és a karitatív szociálpolitikán alapuló társadalmi önelégültség felett. Még egyszer és utoljára hangsúlyoznunk kell, hogy ez az ítélet nem a szociális érzék konkrét megnyilvánulására és nem a valóban végzett szociális munkára vonatkozik, hanem azok önigazolási vágyból eredő *hamis értékelésére* s az erre alapított *társadalmi önelégültségre*. Az elit, ha kell, végezzen szociális munkát is, de legyen tudatában annak, hogy ha a reábizott társadalom odajut, hogy tartósan nem képes külön szociális munka nélkül fennállani, akkor az elitnek nem a szociális munka állandósítására, szervezésére, kiterjesztésére kell legjobb erőit fordítani, hanem a válság gyökerének a tisztázására és a válság okának a kiküszöbölésére. Ha pedig az derül ki, hogy a válság oka az elit mögött álló értékelési rend megingása s az elit teljesítőképességének a csökkenése, akkor az elitnek nem külön *szociális érzék* fejlesztésével és hangoztatásával kell szerepének feladását elodáznia, hanem *igazi társas érzékkel* a társadalmi értékelésnek azokat az új szempontjait kell megkeresnie és elsősorban magára alkalmaznia, melyek megfelelnek a megváltozott társadalmi közmeggyőződésnek, és alkalmasak a közösség megzavart harmóniájának a helyreállítására.

1942

AZ EURÓPAI TÁRSADALOM

Az V–VI–VII. sz. rettenetes *anarchiája*.

Ha a római birodalom fennmarad, sose jutott volna ide, a hatalomba[n] adva voltak [a társadalom rendje által meghatározott szelekciós szabályok].

Papok új szerepe: *társadalmi rendcsinálás*

Germán királyok és urak: *hűbériség* keresztyén antik
szelidség szabadság

Mindezt az Egyház *értékrenddé* tette. Ezzel megerősítette, de meg is merevítette. Az Egyház születéstelensége azonban nagy rugalmasságot adott ennek a rendszernek. Persze ezt nem kell tragikusan venni.

Tetőpont XI. század. Lovagság. – de lényegileg a XVII. századig Angliában olvadt össze először a nemesség és polgárság.

A találmány elfelejtődött
Maradt a nyers ellentrend

pap
úr
polgár
pária

személyek
arányos
közelsége

Gazdag polgárság. Gótika

értékesség
hierarchia

de a hierarchiában
külön értelem

Születés – munka

A történeti kompromisszum értelmetlenné vált: ami egykor megmentette a világot: a megszelídített feudalizmus, mivel csak értelmetlenségnek látszott s minden koncesszió keresztyén szempontból szörnyűség volt. *Polgárság megnőtt.*

Prot[estantizmus]

Destruált egy állapotot, de megindított egy új folyamatot és megtartotta a társadalmi rendcsinálás igényét.

A királlyal szemben az egyház szabadsága: ebből lett a demokrácia.

Holland szabadságharc. Cromwell.	}	Születési szelekció lassan süllyed
		Királyság győz

XVI. század elvadulása.	Ellenreformáció –	Kálvinizmus visszaszorul
	Királyság.	Skócia Svájc Holl[andia]

XVII–XVIII. sz. a finomodás és szelídülés folyamata *tetőpontjára ér*. A vallásügyet megunják; a királyság és arisztokrácia hatalma tetőpontjára ér, a polgárság megnőtt, de nem tör ki, új egyensúly, mérsékelt hatalom, udvarias, kifinomult élet, *utazás* stb. (Kraft... Minden egy kis...: de azért Bach, Mozart, Heine, Kant)

Árnyoldal:	Nyomorúság Büntetőség Emberi méltóság hiánya	}	Miért lett volna ez baj. Évezredekig volt rabszolgaság stb. <i>De ott volt a kereszténység.</i>

Francia forradalom fordulat + bizonytalanság

1. Most már teljesen *laikus* formában félretolja a papi rend vezető szerepét.
2. Királyság–nemesség teljes tekintélyvesztése.
3. Emberi méltóság általánosítása.
4. Polgári rend lesz az uralkodó s értékei kiterjednek.
5. A polgári elem befolyik a nemesi közösségi keretbe.
6. Nacionalizmus.

Hátrányok: Forradalmi romantika
Biztonságihiány. Nagy félelem. Minél nagyobb,
annál kevesebb a visszahatás.

1815–1914.

Szocializmus. A logika továbbvitele. A *vagyon*i cenzus ellen.
ez is születési szelekció.

Új közösségi Rend is kell valami! Tömegek elhagyatottsága.
Új elitkísérletek. Az urak megrendültek
a bizonytalanságtól és kí-
vánták a ~~sima~~ átmenetet.

Salazar: a kis közösségek melegsége.

Hitler: a teljes
~~demokratizálás~~.

Hohenzollern
[dinasztia és az]
arisztokrácia
[hatalma]

A *dolog közepe a születési szelekció válsága.*

Ma is érvényesül, de senki sem hisz benne.

A felszabadulás útja kettős: lélektani
intézményes

Az előbbi a lényeges. *Franciaország, Amerika.*

én a népfí
atyám a földbirtokos
Nagy fene kézfogás

szégyellni butaság,
de büszkének lenni
éppúgy butaság!
szőke – barna

Györffy koll[égium]

A *születési szelekció válsága egyben*

Születés – Képesség = sületlenség

Mi legyen az új hatás

Kitűnőek isk[olája]

Kommunista párt

Náci párt stb.

[Mindhárom új arisztokrácia kinevelése]

Első kötelesség – lélektani felszabadítás és felszabadulás

Olyan közvetlen, magát a létet, minden magára támaszkodó
hatalmi [szervezetet érinti]. Ez teljesen független attól, hogy

van-e *magántulajdon* vagy nincs,

van-e sajtószabadság v/agy/ nincs,

indiv[idualizmus] vagy koll[ektivizmus] van-e,

kereszt[yénség] vagy antikler[ikalizmus] stb.

Ha valahol hagyomány van, ez a döntő.

1942–1943

JOGSZERŰ KÖZIGAZGATÁS, EREDMÉNYES KÖZIGAZGATÁS, ERŐS VÉGREHAJTÓ HATALOM

A Magyar Jogi Szemle legutóbbi számaiban Szontagh Vilmos és Magyary Zoltán professzorok között vita folyt a közigazgatás jogszerűségének és eredményességének kérdéséről. Két-két polemikus cikk után¹⁷ a szerkesztő lezárta a vitát, és az olvasóra bízta véleményének kialakítását. Az olvasó azonban nehezen alkothatott véleményt; a vita ugyanis azon a ponton állott meg, hogy Szontagh Vilmos tévesnek minősítette azt az állítást, mely szerint a közigazgatás jogszerűsége és eredményessége alternatív vagy legalábbis szemben álló fogalmak, Magyary Zoltán viszont azt hangsúlyozta, hogy ez a tétel nem helyes megfogalmazása az ő felfogásának. Ilyen módon tehát a vita tárgyára nézve sem jött létre megegyezés.

Az alábbiakban a kérdés állam- és társadalomelméleti vonatkozásaihoz kívánnánk hozzászólni, és mindenekelőtt megkíséreljük a vitatott tételt lehetőleg szerzőjének intenciói szerint megfogalmazni. Azt hisszük, Magyary Zoltán álláspontjának az a lényege, hogy a mai posztindusztriális államban, mely az államra és a közigazgatásra széles körű gazdaságsszervezési feladatokat ró, a közigazgatás nagyüzemszerű eredményessége az *uralkodó* követelmény, szemben az azt megelőző indusztriális-liberális korszakkal, amely a „jogállam” gondolatának jegyében a közigazgatással szemben elsősorban a jogszerűség követelményét támasztotta.¹⁸ E felfogás hangsúlyozza, hogy nem akarja elvetni a jogállam vívmányait, hanem azokon *felül* tűzi ki az eredményesség követelményét is.¹⁹ Minthogy bizonyos fokú jogszerűség és bizonyos fokú eredményesség nyilvánvalóan fellép követelményként a világon mindenféle közigazgatással szemben, mely ezt a nevet igényli magának, a fenti tétel sem akar bizonyára többet mondani, mint

¹⁷ Szontagh Vilmos: Magyary Zoltán: Magyar közigazgatás. *Magyar Jogi Szemle*. 1943. július; Magyary Zoltán: Válasz a „Magyar közigazgatás” bírálóinak. *Magyar Jogi Szemle*. 1943. szeptember; Szontagh Vilmos: Eredményesség és jogszerűség a közigazgatásban. *Magyar Jogi Szemle*. 1944. február; Magyary Zoltán: Zárszó a „Magyar közigazgatás” vitájához. *Magyar Jogi Szemle*. 1944 (A tanulmány valamennyi jegyzete Bibó Istváné.)

¹⁸ Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*. Bp., 1942. 75–76.

¹⁹ Uo. 75–76.

azt, hogy néha az egyiken, néha a másikon van nagyobb hangsúly, s hogy a 19. század ipusztúriális-liberális állama a jogszerűség gyakorlati biztosításának, a 20. század posztindusztúriális állama pedig az eredményesség gyakorlati biztosításának fejlesztette ki a jellegzetes technikai megoldásait. Ezzel párhuzamos Magyar Zoltánnak az az álláspontja, mely szerint a modern államszervezet említett változása erős végrehajtó hatalmat, a végrehajtó hatalom túlsúlyát kívánja, s ellene dolgozik annak a – főleg a liberális korszakban uralkodó – tendenciának, mely más államhatalmi tényezőket, elsősorban a törvényhozást fölénybe juttatta a végrehajtó hatalom felett.²⁰

A következőkben a fenti tételekkel szeretnénk vitába szállni.

I.

A közigazgatás jogszerűsége ősrégi követelmény, mely évszázadokon keresztül abban a megfogalmazásban volt ismeretes, hogy a hatalmasoknak hatalmat igazságosan kell gyakorolniuk. Hosszú időn keresztül alig volt kétség afelől, hogy az, ami akkor a közigazgatásnak nagyjából megfelelt, lényege és értelme szerint nem más, mint hatalomgyakorlás. E tekintetben a keresztyénség megjelenése jelentett döntő fordulatot, s ez a döntő fordulat jut kifejezésre Szent Ágoston klasszikus mondásában: „Remota itaque iustitia quid sunt regna, nisi magna latrocinia? quia et ipsa latrocinia quid sunt, nisi parva regna?”²¹ Nem azért, mintha az ókor nem ismerte volna azt a gondolatot, hogy az állam célja a közjó, s hogy az igazságosságra tekintettel nem lévő államhatalom csak méreteiben különbözik a rablóbandától. A keresztyénség a gondolat erkölcsi hőfokában és súlyában hozott változást azáltal, hogy az államot mindenestül a bűn gyümölcsének állította be, és azáltal, hogy Krisztus példázatai nyomán – melyek a Messiás földi királyságáról szóló tanítást és reménykedést akarták ellensúlyozni – a lélek erőit állandóan az ország és az uralkodás (Isten országa) képeivel érzékeltette. Ezáltal az egyetemes keresztyén világképbe beleágyazott, eleven képekben élő morális fellebbezési fórumot állított a földi hatalom mellé és fölé,

²⁰ Uo. 73–75., 639. Ugyanígy Martonyi János: *A közigazgatás jogszerűsége a mai államban*. Bp., 1939. 32–40.

²¹ *De Civitate Dei*. IV. könyv. 4. fejezet. Bibó István Aurelius Augustinus-idézetének magyar fordítása Földváry Antaltól 1922-ből: „Az igazságosság megszűnésével tehát mivé válnak az országok, mint hatalmas rablóbandákká? mert a rablóbanda is mi egyéb, mint parányi birodalom?” *Aurelius Augustinus püspöknek a pogányok ellen Isten városáról írt 22. könyve*. Budapest, 1922. I. 238. Ford. dr. Földváry Antal. Idézte Nagy Endre: Bibó István: Válogatott tanulmányok I. 675.

s ennek a lélektani átütő ereje sokkal nagyobb volt, mint annak az értelemre apelláló tanításnak, mely egyszerűen szembeállította a hatalom hiú voltát a bölcs tartózkodásával. Abban az arányban, amelyben az ágostoni gondolat mindjobban átjárta a keresztyén középkor politikai gondolkodását, kerültek a politikai hatalomgyakorlás és a politikai hatalom gyakorlói mind fokozódó mértékben morális defenzívába. Az ágostoni gondolat élet enyhítette Szent Tamás tétele, mely szerint a földi törvény méltóságát az adja meg, hogy az isteni törvény konkretizálását és megvalósítását jelenti;²² ez azonban nemcsak enyhített a hatalom morális számláján, hanem szorosabbá tette a hatalom erkölcsi kötöttségét, s hierarchikusan alárendelte egy nem materiális, felsőbb hatalom megítélésének. Mindennek hatására s mindezzel párhuzamosan érvényesül a morális defenzívába szorult hatalommal szemben mind nagyobb erővel az a gondolat, hogy az államhatalom működésének belső lényege nem a hatalomgyakorlás, hanem valamely erkölcsi cél, az igazságosság, a közjó érvényesítése. Ezzel kezdődik Európában a politikai hatalomgyakorlásnak az az átalakulása, mely a hatalomviselés jellegzetes helyzeteit, mindenekelőtt a monarchikus uralkodó helyzetét, mindinkább morális tartalommal tölti meg. Az uralkodói funkció tényleges állapotból erkölcsi minősítéssé válik, mely azzal a nagy jelentőségű következménnyel jár, hogy az igazságtalanság ettől kezdve nem merő rosszalló jelzője az uralkodónak, hanem egy olyan körülmény, amely az uralkodói minőséget, legalábbis annak morális értelemben vett és erkölcsi tartalommal telt megfogalmazásában, teljességgel meg is szünteti. Ez jut kifejezésre a zsarnokgyilkosságról szóló középkori elmélet visszatérő tanításában, mely szerint a zsarnokot büntetlenül meg lehet ölni, mert hiszen nem uralkodó, hanem lázadó.²³

A földi hatalomnak egy magasabb erkölcsi fórum alá való *hierarchikus* alárendelése vetette fel komoly erővel a hatalomgyakorlás igazságossága felett ítélezésre hivatott *e világi* fórum kérdését is. Ez pedig egy olyan fejlődést indít meg, melyben egyaránt megmutatkozik az ágostoni gondolat félelmetes átütő ereje és a vele szemben álló, az eredendő bűn jegyével megbélyegzett emberi hatalomvágy diabolikus volta. Minél nagyobb erővel lépett fel az a törekvés, mely a politikai hatalomgyakorlás igazságosságát valamiféle reális erővel érvényesülni tudó ítélező fórum elé akarta bocsátani, annál inkább fenyegetett az a veszély, hogy ez a kijelölt, ítélezésre hivatott fórum – akár az Egyház volt az, akár a nép

²² *Summa Theologiae*. II. 2. qu. 57. a. 2.

²³ Vö. Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. Bp., 1943. 19–22.

– maga válik a politikai hatalom integrálódási pontjává, legfőbb hatalommá, és áldozatul esik a hatalomvágy és a hatalomkoncentráció hatalomviselőket és hatalmat szenvedőket egyaránt demoralizáló hatásának. Ebből a tanulságból született meg a szuverenitás elmélete, melynek kialakulása során különösen Hobbes mutatott rá a gondolkodás teljes logikai élességével arra, hogy akár a király, akár a parlament, akár oligarchia, akár demokrácia uralkodik, a hatalom fölött komoly hitellel nem létezik és nem létezhetik fórum, mely annak igazságosságát megítélhetné, mert ha ilyen léteznék, akkor az maga válnék szuverén hatalommá.²⁴

A hatalom erkölcsi minősítését valló gondolatkört ezen a kritikus ponton a hatalmak megosztásának az elve segítette túl: az a gondolat, hogy a hatalomgyakorlás megítélésére hivatott fórumot valahol az államon belül, a hatalomgyakorlás belső szervi tagozódásában és tagozásával kell megkeresni.²⁵ Első megjelenése ennek a gondolatnak az a tanítás (pl. Kálvinnál), hogy a rendeknek, az előjáróknak, mint erre hivatott szerveknek a feladata az uralkodót az igazságos hatalomgyakorlásra szorítani. Ez a gondolat azonban nem tudott erőre kapni addig, amíg a szuverenitást osztatlanként fogták fel. E tekintetben hozott döntő változást a hatalmak megosztásának elve: az a gondolat, hogy a hatalomgyakorlás relatív igazságosságát csakis úgy lehet biztosítani, ha a hatalmat nem osztatlan – személyes vagy megszemélyesített – egységként képzeljük el és szervezzük meg, hanem egymással bizonyos egyensúlyt tartó szervi és funkcionális egységekre bontjuk szét, pluralizáljuk.²⁶ Ennek a helyzetnek a követelményeit fogalmazza meg Locke, midőn kifejti, hogy az emberi méltóság követelményei értelmében az embernek nem embeerek, hanem a törvény uralma alatt kell állnia.²⁷ Minthogy pedig a zsarnokságnak, embernek ember feletti uralmának az a legfőbb oka, hogy a törvényeket ugyanaz a hatóság hozza, mint amelyik azok végrehajtására hivatott, s így nincs garancia arra, hogy azokat nem fogja esetről esetre kedve szerint megváltoztatni, felállítja azt a követelményt, hogy a törvényhozó (általános szabályokat felállító) és a végrehajtó (konkrét esetekben ügyintéző) hatalomnak nem szabad egy kézben egyesülnie.²⁸ Ezt a gondolatot kiegészíti a bírói hatalom beiktatásával Montesquieu, aki a hatalmak elválasztásának tanát egész Európára kiterjedő hitellel az

²⁴ *Leviathan*. XVIII. fejezet

²⁵ Horváth i. m. 119–122., 589–596.

²⁶ Horváth i. m. 119–122.

²⁷ *Two Treatises of Civil Government*. II. könyv. IV. fejezet.

²⁸ Uo. II. könyv. XII. fejezet.

ember méltóságát és szabadságát biztosító hatalomgyakorlás általános elvi követelményének az erejére emeli.²⁹

A hatalmak elválasztásának követelménye, mint általában minden nem folytonos fejlődésből eredő elvi formula, a kontinentális Európában bizonyos mértékig deformálódott és meghamisított. A kontinentális Európában ugyanis – részben a monarchia védekezéseképpen – sokáig közkeletű volt az a nézet, mely szerint a hatalmak elválasztása nevében a végrehajtó hatalomtól is távol kell tartani a törvényhozói hatalom és a bíráskodó hatalom beavatkozását. Holott a hatalmak elválasztásának a követelményében nem az a lényeges, hogy először ilyen vagy olyan szempontok szerint elkategorizáljuk az államhatalmakat két-, három- vagy többféle hatalomra, azután elvi követelményként kimondjuk, hogy ezeket egymástól feltétlenül és merően el kell választani;³⁰ hanem az, hogy a társadalomban található legerősebb hatalomkoncentrációt meg kell gyengíteni különálló hatalmi erőcsoportok kiszakításával, bizonyos funkcióknak – elsősorban a törvényhozásnak és a bíráskodásnak – a hatásköréből való kivonásával.³¹ Az elv belső értelme szerint a végrehajtó hatalom „megvédésének” csak akkor van értelme, ha a törvényhozás vagy a bíráskodás részéről fenyeget olyan hatalomkoncentráció, mely a hatalomgyakorlás igazságosságát veszélyezteti. Noha ez a veszély a bíráskodás részéről – a politizált bíráskodás esetétől eltekintve – alig fenyegetett, mégis a végrehajtó hatalom aktusainak bírói megítélés alá való vonását sokáig akadályozta Európában a hatalmak megosztásának ilyen módon félreértett elve. Ezt a merőben doktriner jellegű akadályt győzte le a jogállam gondolata, mely szerint a modern jogi állam nevét csak az olyan állam érdemli meg, mely a végrehajtó hatalom bármiféle jogsértő aktusával szemben lehetővé teszi a pártatlan fórumhoz való fordulást. Hogy ez a fórum rendes bíróság-e, külön közigazgatási bíróság-e, vagy egy más néven (államtanács stb.), közigazgatási szervként működő hatóság, az végeredményben lényegtelen. A bírói funkció, bármilyen név alatt és cím alatt jelentkezik is, végeredményben egységes és jellegzetes funkció. A jogállam gondolata tehát végeredményben annyit jelent, hogy az eddig izoláltan különválasztott bíráskodó hatalmat organikus egyensúlyozó tényezőként építi bele

²⁹ *Esprit des Lois*. XI. könyv. VI. feje.

³⁰ Vö. Balás P. Elemér: Személyi és dologi társadalomszemlélet. *Társadalomtudomány*. 1940. 2. sz. 149.

³¹ Vö. Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*. 41.

a törvényhozó és végrehajtó hatalom egymás közötti harcába. Ezt az egyensúlyozó funkciót különben a bíráskodás a jog uralmának elvén keresztül régtől fogva gyakorolta Angliában,³² s ugyanez a gondolat érvényesül, bár lényegesen merevebb és szerencsétlenebb formában, az Észak-amerikai Egyesült Államokban azáltal, hogy a törvényhozás és a végrehajtás intézkedéseinek alkotmányszerűségét a legfelsőbb bíróság felülvizsgálhatja.

A 20. század kétségtelenül bizonyos visszahatást hozott a jogállamnak azzal a felfogásával szemben, mely a közigazgatási jogvédelmet mindenekelőtt az *alanyi jogok* számára szervezte meg. Ez a beállítás, melyet legmerevebben a 19. századi német jogtudomány és joggyakorlat követett, a közigazgatási jogszerűség gondolatának a megszűkítését jelentette. A vele szemben támadt visszahatásnak tehát nem az az értelme, hogy a jogszerűség követelményén ma kevesebb hangsúly volna, hanem inkább az, hogy a közigazgatási jogszerűségnek egy szűk, mérőben az egyén oldaláról való szemlélete helyébe egy általánosabb és elmélyültebb szemlélet lép, mely a közigazgatás jogszerűségét nemcsak az egyének, hanem az egész közösség érdekének és ügyének tekinti.³³

Ebből a rövid áttekintésből is kiderül, hogy a hatalomgyakorlás jogszerűségének követelménye részaspektusa a hatalom megneemesítésére, spiritualizálására és tárgyiasítására irányuló évszázados fejlődési tendenciának, s mint ilyen, nem a 19. század jellegzetes teljesítménye vagy követelménye, hanem maga is évszázadok óta tartó fejlődési tendencia, melynek a hatalmak megosztása, a parlamentáris kormányrendszer, a „jogállam” 19. századi gondolatköre csak különböző megjelenési formái. A nagyobb és teljesebb jogszerűségre való törekvésnek vannak jelentős állomásai, de semmi vonatkozásban nem tekinthető még csak relatíve befejezettnek vagy lezártnak sem: az állami feladatoknak minden fejlődése vagy kiterjedése, az állami hatalomkoncentráció minden újabb jelensége újból meg újból azt a feladatot állítja a nagyobb, teljesebb jogszerűség felé törő erők számára, hogy új meg új „találmányok”-kal gondoskodjanak a hatalom új megjelenési formáinak az igazságosság garanciái alá való elhelyezéséről. Nem véletlen, hogy a nagyobb jogszerűség felé mutató fejlődés mindig akkor vesz nagyobb lendületet, s akkor talál új megoldási formákat, amikor a túlságos hatalomkoncentráció morális és materiális destruáló hatása nagy erővel jelentkezik, akár a monarchia,

³² Vö. Horváth Barna i. m. 17–18. és Balás P. Elemér i. m. 149.

³³ Vö. Goltner Dénes: *A közigazgatási bíráskodás helyzete és jövője a nemzetközi jogfejlődésben* (Bp., 1941), különösen 3–11.

akár a népuralom jelenti is ezt a hatalomkoncentrációt. Joggal feltehetjük, hogy a hatalomkoncentráció legmodernebb formája, az irányított gazdálkodás és a nagyméretű társadalmi szervezés hasonlóképpen új technikai megoldásait fogja életre hívni annak a törekvésnek, mely arra igyekszik, hogy a hatalmat újból meg újból jogszerűvé tegye és érvényes értékszempontok alá vesse.

II.

Másik oldalról a közigazgatás *eredményessége* is ősrégi követelmény, főleg ha eredményesség alatt egyszerűen csak azt értjük, hogy az államhatalmat birtoklók akarnak valamit, s ezt a közigazgatási apparátus mozgósításával érik el. Hogy egy közigazgatási apparátus segítségével mit lehet és mit nem lehet elérni, azt a társadalom mindenkori szervezete és feltételei szabják meg; ezen belül azonban minden közigazgatás célja bizonyos eredményesség. Nyilvánvaló, hogy ez a szó legáltalánosabb értelmében vett eredményesség nem lehet különösen jellegzetes a 20. század közigazgatásának a követelményeire. Kell tehát, hogy a közigazgatás modern értelemben vett eredményessége alatt ennél valami szűkebb és speciálisabb értelemben vett eredményességet érthessünk. Valóban, erre meg is van a lehetőség.

Először is különbséget tehetünk egyrészt a közigazgatásnak oly területe között, amelynél a cél elsősorban bizonyos szabályos eljárások ismétlődő betartása, és a célba vett eredmény éppen az a rend, melyet a szabályok ismétlődő betartása és állandó érvényesülése önmagában jelent, másrészt a közigazgatásnak olyan területe között, ahol az eredmény egy konkrétan meghatározott változás bekövetkezése, pl. egy vasút vagy egy híd gazdaságos megépülése, ahol tehát a szabályok és előírások betartásának az a célja és értelme, hogy ez az előírt eredmény valóban be is következze. Ebben az értelemben valóban lehet mondani, hogy a 20. században megnövekedett a közigazgatásnak utóbbi fajta konkrét feladatköre. Hozzá kell azonban tennünk, hogy csaknem párhuzamosan megnövekedett a közigazgatás által fenntartott, ismétlődő szabályszerűséggel működő, kiszámítható *rend* jelentősége is, melynek éppen a jogszerűség a leglényegesebb összetevője.

Ennél azonban jellegzetesebb és speciálisabb értelmet is adhatunk a modern korra jellemző eredményességi szükségletnek, és pedig a *szolgálszerűség* értelmét. Az állam uralmi szemlélete az állami igazgatásban

elsősorban egy hatalmi apparátus fenntartását látja, és minden igazgatási cselekedet végső szempontjának a hatalmi apparátus szilárdságát és presztízsét tekinti, amiből rengeteg demonstratív, presztízsjellegű és személyi pozíciók fenntartására irányuló igazgatási cselekedet következik. Ezzel áll szemben az állami feladatok modern, szolgálatszerű felfogása, mely az állami igazgatást tárgyi célok szolgálatának fogja fel. Ez a szempontváltozás azonban szintén nem lokalizálható a 20. századi államfejlődéshez. Ez is hosszú múltra visszatekintő fejlődés eredménye, melynek első összefüggő jelentkezése a középkori hivatalnoki apparátus kialakulásával kapcsolatos, a merkantilizmussal és a felvilágosult abszolutizmussal vesz nagy lendületet, s a francia forradalom után kerül döntőleg fölénybe a hatalmi és uralmi szempontokkal szemben – legalábbis az értékelés és a követelmények síkján. Az egész fejlődés csupán egy másik aspektusa a hatalom megnevesítésére irányuló évszázados fejlődésnek, s teljességgel párhuzamos a közigazgatás jogszerűsége felé haladó fejlődéssel.

Eredményesség alatt azonban szociológiai vonatkozásban nemcsak konkrét eredményekre való beállítottságot s nemcsak a közigazgatás szolgálatszerű felfogását érthetjük, hanem vizsgálhatjuk az *egész* közigazgatásnak az *egész társadalmi materiára* való hatását, s itt is kereshetjük az eredményesség speciális, modern értelmét. Egy középkori, hűbéries, rendi jellegű és gazdaságilag nagymértékben önellátó társadalomban egy közigazgatási intézkedés, bármi legyen is a tartalma, végeredményben eleve azzal indul el az útjára, hogy amint a társadalom mind kisebb egységei felé halad, ezenközben a legkülönbözőbb elhajlásokat fogja szenvedni, s csupán a kisebb egységek belső rendjének a szűrő és elhajlító közegén keresztül tud érvényesülni. A szóban lévő közigazgatási intézkedés ezt nem mondja ki, esetleg nem is gondolja végig, de mindenki tudja és természetesnek tartja, hogy csupán így érvényesülhet, ami egyúttal azt is jelenti, hogy bizonyos részben egyáltalán nem fog érvényesülni. Ez az aránylag nagy százalékban való nem érvényesülés jellegzetes volt az egész középkori állami szervezetre, sok helyütt egészen a legújabb korig. Ez a relatív eredménytelenség annyit jelentett, hogy a középkori állam, miközben egy közigazgatási jellegű intézkedést megfogalmazott, nem vette mindig tudatosan számba a maga lehetőségeit és a maga határait, aminek következtében a közigazgatási intézkedés az általános rendelkezésben foglalt megfogalmazástól gyakran egészen különböző módon érvényesült. Ez nem jelentette azt, hogy az ilyen állam a maga fogalmai szerint nem funkcionált és nem volt eredményes, ha-

nem csupán azt, hogy a központi hatalom szilárdsága, funkcionálása és eredményessége elsősorban az alsóbb, kisebb egységek belső rendjének a funkcionálásán állott vagy bukott, s csak egészen másodszorban azon, vajon a központi hatalom tetszés szerinti intézkedését keresztül tudta-e vinni vagy sem. Mindez radikálisan megváltozott a modern, tömegtermelésen és tömegfogyasztáson alapuló ipari társadalom kialakulásával. Ez a társadalomfejlődés a társadalom kisebb egységeit nagymértékben atomizálta, a társadalmi eljárásokat széles körben racionalizálta, és a társadalom gazdasági életét, egyensúlyát és prosperitását az eddigénél sokkal nagyobb egységekben valósította meg, melyeken belül az egyes hatóságok és egyének igazgatási és gazdasági tevékenysége nem maradt meg az aránylag kis egységek belső egyensúlyi tényezőjének, hanem igen nagy és egyesek számára áttekinthetetlen nemzetgazdasági, sőt világgazdasági egységekben, a nagy számok statisztikai törvényszerűségei szerint integrálódott. Egy ilyen helyzetben elképzelhetetlen, hogy egy közigazgatási intézkedés ne azt jelentse, amit szóhangzata szerint mond, mert hiszen egy kölcsönös ismeretségben nem lévő,³⁴ közös konvencionális szabályok által össze nem tartott nagy egységnek válik a közös orientálódási normájává. Minden olyan helyzet tehát, amelynek folytán egy közigazgatási intézkedés nem eredményes, azaz a konkrét végrehajtás során nem azt jelenti, mint amit az eredeti kibocsátás céljai szerint jelentenie kell, egyúttal az egész szervezet zavarát is jelenti.

Ez valóban döntő változása a közigazgatási eredményesség társadalmi hatásának. Erre azonban megint csak nem mondhatjuk, hogy szorosan a 20. század posztindusztriális fejlődéséhez kapcsolódnék, hanem itt is inkább a 18–19. század fordulóját s egyáltalán országonként a modern iparosodás beköszöntését tekinthetjük döntő cezúrának, melynek során a lokális egységek mind fokozódó mértékben atomizálódnak, s minden nemzetgazdasági és közigazgatási cselekvés a nagy számok törvényének erejénél fogva integrálódik az egész gazdasági és igazgatási egység számára jelentős tényné. Ennek megfelelően az állami igazgatásban is ebben az időben jelennek meg azok a jelenségek, melyek – elentétben az előző korszak, mondhatnánk úgy is, kedélyes szellemével – a közigazgatásból, főleg annak gazdasági vonatkozásaiban igyekeznek egy precíz és kalkulálható apparátust csinálni. A vasútépítést megszervező, kereskedelmi és váltójogot létesítő, telekkönyvet és adókatasztert berendező és – utoljára, de nem utolsósorban – megbízható bíraskodást

³⁴ Vö. Balás P. Elemér i. m. 129–130.

és bírói végrehajtást fenntartó államszervezettel jelenik meg a szó *ilyen* értelmében vett eredményesség.³⁵ Ismét egy olyan fejlődés, mely a jogszerűség, a jogállam irányában való fejlődéssel nagymértékben párhuzamos.

Semmi kétség, hogy szélességben és intenzitásban a posztindusztriális-etatista – mondhatjuk nyugodtan: szocialista – fejlődés óriási mértékű kiszélesedését és intenzívvé válását jelentette a modern értelemben eredményes közigazgatás társadalmi feladatainak és hatásainak. A legkevésbé sincs szándékunkban ennek a változásnak és kiterjedésnek a jelentőségét alábecsülni. Az angolszász országokban különösen jelentős ez a változás azért, mert ott az előző, *laissez faire* liberális korszak feladataiban a közigazgatásnak egészen másodrendű szerepe volt.³⁶ A kontinensen pedig jelentős volt ez a változás azért, mert a közigazgatás mindennemű nem szakszerű és nem szolgáltatászerű működése a közigazgatás területének kiterjedésével s a tömegtársadalmi összefüggések intenzívebbé válásával még sokkal gyorsabban és láthatóbban meghozza a maga káros következményeit. Lényeges az is, hogy a gazdaság területére mindinkább kiterjedő beavatkozás igen nagy jelentőséget biztosít a gazdaságosság szempontjának, és sokkal több mozgékonyt, célszerűbb szervezetet követel a közigazgatástól, mint azelőtt. Azt azonban, hogy e változás lényegét a jogszerűségtől az eredményesség és gazdaságosság irányába való hangsúlyváltozás jelentené, alig hiszszük. Az igaz, hogy a posztindusztriális korszak legfőképpen abban áll szemben az előző korszakkal, hogy szakít a gazdasági szabad versennyel, a *laissez faire* liberalizmussal. A jogállam ideológiája azonban nincs szerves és szoros kapcsolatban a gazdasági liberalizmussal:³⁷ mint eszmei program többet és hosszabb lejárátú valamit jelent, mint gyakorlati instrumentum pedig éppen úgy állhat a gazdasági liberalizmus szolgálatában, mint az irányított gazdaság szolgálatában. A merőben az alanyi jogokat védő jogállam valóban összefüggött a gazdasági liberalizmussal, ez azonban, mint mondtuk, nem a közigazgatási jogszerűséget, hanem csak annak egy szűk fogalmazását jelenti. Azonban a közigazgatási jogvédelemnek általánosabb, modern, közösségi felfogása sem jelentheti az alanyi jogvédelem megszüntetését, mert hiszen az ala-

³⁵ Vö. a magyar közigazgatás racionalizálásának 1871. évi szükségleteiről szóló érdekes idézetet Szontaghánál: *A közigazgatás racionalizálása jogelméleti lényege szerint*. Miskolc, 1937. 6–7.

³⁶ Magyary Zoltán: *A közigazgatástudomány nemzetközi irányai*. (Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai.) Szerk. Mártonffy Károly. Bp., 1941. 342–355., 343.

³⁷ Martonyi János i. m. 60–62.; Goltner i. m. 3–11.

nyi jogvédelem végeredményben a közigazgatásnak az egyén oldaláról nézett megbízhatóságát jelenti, amit a posztindusztriális állam éppen úgy nem nélkülözhet, mint a liberális. A változás lényegét inkább abban lehet összefoglalni, hogy a közigazgatástól a mai állam legfőképpen annak a szolgáltatászerű és tárgyilagos szellemnek az elmélyítését kívánja, melyet már az indusztriális-liberális korszak is követelt: ma ugyanis e követelmény figyelmen kívül hagyása nemcsak rosszálló értékítélettel találja magát szemben, hanem a tömegtársadalmi összefüggések erejénél fogva még hamarabb és közvetlenebbül megbosszulja magát az egész közösség gazdasági prosperitásának az állásában, mely gyorsan reagáló függvényévé vált a közösség erkölcsi, politikai és igazgatási közszellemének is. Jogszerűség és eredményesség e síkon is csak a szolgáltatászerűségnek és tárgyi céloknak való alárendelődésnek a különböző megjelenési formái.³⁸ A mai állam nemcsak a jogállam elért eredményeire és eredményei *mellett* állítja fel az eredményesség új követelményét, hanem az eredményességgel teljesen egy síkon és egyforma erővel kívánja a közigazgatás jogszerűségének a legnagyobb mértékű erősítését is, mert hiszen a jogszerűség a szolgáltatászerűségnek, a szakszerűségnek, a megbízhatóságnak az egyik leglényegesebb tényezője. A modern tömegtársadalmi összefüggéseknek éppen az a lényege, hogy az egyes ember, de az egyes hivatalnok is, nem képes áttekinteni intézkedésének minden távolhatását; a *konkrét* eredményekre való beállítottság tehát, melynek helye volt egy patriarkális szellemű rendőrállamban, súlyos károkat okozhat a modern posztindusztriális államszervezetben, ha nincs összekapcsolva az emberileg lehetséges legnagyobb fokú jogszerűséggel, kiszámíthatósággal és rendszerességgel. A modern közigazgatási szellemiség legfőbb ellensége – eltekintve az öncélú közigazgatási rutintól és a kóros akta-, betű- és paragrafusimádattól, mely mindennemű jó közigazgatás örök ellensége – az a szellem, mely a közigazgatási funkciókat hatalmi pozícióknak tekinti, mely a közigazgatás által érintett emberek felé uralmi viszonylatokat akar fenntartani, mely hajlik a demonstratív és presztízsszempontrú igazgatási cselekedetekre, s amely közjóléti feladatait is bizonyos atyáskodó, hálát és tiszteletet elváró jóakarattal látja el. Mindezek pedig nem a megelőző, indusztriális-liberális korszak maradványai, hanem még az azelőtti korszakéi. Súlyos tévedés, ha a közigazgatás modern eredményességét a személyes vállalkozás,

³⁸ Vö. a jogszerűség és eredményesség szintézisére nézve Szontagh i. m. 30.; Martonyi i. m. 66–68., 159.

a szabályokhoz nem kötött lendület és az ötlet jegyében értelmezzük, mintha minden egyes közigazgatási feladat egy-egy huszárosán megoldandó járőr-feladat volna. A mai közigazgatásban az ilyen feladatok sokkal ritkábbak, mint ahogyan az első pillantásra gondolnók.³⁹ Az az eredményesség, melyre a modern posztindusztriális államnak szüksége van, elsősorban nem huszáros lendületet, hanem nagyon sok megbízhatóságot, átgondoltságot, szolgálatszerűséget, összefüggést, egyenletességet és folyamatos készenlétet kíván, s ötletességnek csak nagyon határozott közösségi közreműködés mellett veheti hasznát. A mai állam ugyanis feltételez egy olyan emberfajtát, mely maga is megbízhatóan, szolgálatszerűen, szakszerűen és racionális tudatossággal végzi a maga munkáját, ez pedig nem az az emberfajta, mely a huszáros és ötletes közigazgatás esetlegességeit passzívan elviselje. Amelyik pedig elviseli, abból a legügyesebb közigazgatás sem fog tudni kihozni gazdaságos és racionális termelési eredményeket. A modern tömegtársadalmi összefüggések erejénél fogva tehát nemcsak a szűken megfogalmazott s az eredményességgel szemben kijátszható jogszerűség jelenti az állami apparátus tehetetlenné válását, hanem a szűken megfogalmazott s a jogszerűséggel szemben kijátszható eredményesség is az állami apparátus funkcionálásának a bizonytalanságát és látszatszerűségét idézi elő, tehát magasabb összefüggésben és hosszú lejáratra a teljes értelemben vett eredményességet bénítja és szünteti meg.

III.

Kérdés, hogy ebben az összefüggésben mi a helye és mi a jelentősége az erős *végrehajtó hatalom* programjának.

Ez a gondolat már megfogalmazásával is utal a hatalmak megosztásának az elvére. Mint már mondtuk, a hatalmak elválasztásának elve az európai kontinensen bizonyos doktriner elváltozáson ment keresztül. Ennek az elváltozásnak az egyik oka az volt, hogy a kontinensen eleven politikai tényező volt a monarchikus hatalom és a monarchikus hatalom szellemét öröklő közigazgatás, mely igen határozott uralmi szellemmel volt telítve,⁴⁰ s ezt megtartotta a monarchia fokozatos dekadenciája után is. Ez a monarchikus és uralmi szellem okozta, hogy a monarchia

³⁹ Ugyanezt hangsúlyozza Magyary: *A magyar közigazgatás gazdaságosságának és eredményességének biztosítása* c. művében. 17–18.

⁴⁰ Magyary Zoltán: *A közigazgatástudomány nemzetközi irányai*. 343.

és az uralmi szellemű igazgatás a maga számára védelmi pozíciókat igyekezett kiépíteni a túlságos törvényhozási és bírói ellenőrzéssel szemben. Ezeket a védelmi pozíciókat éppen a hatalmak elválasztásának a nevében építette ki, meg akarván védelmezni az „illetéktelen” beavatkozás ellen a végrehajtó hatalmat, mely elméletileg a törvények végrehajtásának fontos, de szerény szerepét viselte, a valóságban azonban integrálódási pontja maradt mindazoknak a hatalmi lehetőségeknek, melyeket valamely különleges szervezeti módszer segítségével (népképviselői törvényhozás, független bíróság) nem választottak külön a központi hatalomtól.⁴¹

A hatalmak megosztásáról szóló elv másik deformálódása a törvényhozás javára történt. A hatalmak megosztásának indokolásával kapcsolatban Locke fejtette ki azt, hogy nem jó, ha a törvényeket ugyanazok hozzák, mint akik alkalmazzák. Ebből született meg az az elméleti koncepció, mely a parlament és végrehajtó hatalom viszonyát nem úgy képzelte el, mint két valóságos hatalmi tényező egyensúlyát, sem úgy, mint az irányító ellenőrzés és cselekvés ellentétét, hanem úgy, mint az általános szabályalkotásnak és konkrét ügyintézésnek elméletileg és a dolgok belső természete szerint eltérő funkcióit. Ennek legkirívóbb következménye az volt, hogy a népképviselői parlament, mely lényege szerint elsősorban ellenőrző és közvéleményformáló szerv, a maga törvényhozási monopóliuma alapján beleszólást igényelt minden „általános” szabályalkotásba, még akkor is, ha annak szakjellege folytán ez a beleszólás nem jelenthetett komoly és érdemleges ellenőrzést, hanem csak ötletszerű módosításokat és zavaró, politikai szempontú változtatásokat eredményezett. A kormány parlamenti felelőssége ezenfelül lehetőséget adott a parlamentnek kicsinyes gyámkodásra is. A parlament intézménye tehát ezen a ponton maga is tényezőjévé vált az állami igazgatás szakszerűtlenné és szolgálatszerűtlenné válásának, s így vált az előretörő modern szakszerűség a parlamentarizmus kritikájának a megindítójává.⁴² Ebbe a kritikába azután örömmel bekapcsolódott az a monarchikus, uralmi szellemiség is, mely nem szűnt meg visszakívanni a közigazgatás régi, kötetlen, ellenőrizetlen s uralmi lehetőségeket nyújtó állapotát.

A parlamentarizmus elleni kritikának ez a kétféle összetevője a legvilágosabban szétválasztható éppen az erős *végrehajtó hatalom* program-

⁴¹ Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*. 41.

⁴² Magyary Zoltán: *Közigazgatási vezérkar*. Bp., 1938. 3.

jában. Azon ugyanis, hogy a végrehajtó hatalom erős, kétfélet érthetünk. Érthetjük egyrészt azt, hogy egy bizonyos társadalmi hatalmi szervezet a hatalmi eszközök olyan koncentrációját mutatja fel, amely lehetővé teszi számára, hogy a hatalmi körébe került személyeket kibúvás lehetősége nélkül uralma alatt tudja tartani, s ellenállásukat meg tudja törni. Érthetjük másrészt azt, hogy egy bizonyos hatalmi szervezet, mely meghatározott célokat hivatott és akar elérni, e célok megfogalmazását, központi beindítását és a végrehajtó közegekig való közvetítését képes olyan módon megszervezni és megvalósítani, hogy kitűzött céljait egészen a legkonkrétebb részletekig magas hatásfokban és a kiindulási intenciók minimális elhajlásával viszi keresztül és valósítja meg.

Nyilvánvaló, hogy itt két radikálisan különböző dologról van szó. Az első végeredményben nem más, mint a hatalomkoncentrációra való örök emberi törekvés, amelynek cselekvő és szenvedő alanyaira gyakorolt destruáló és demoralizáló hatása az egész történelemnek újból meg újból ismétlődő tanulsága, és amely ellen a hatalomgyakorlás igazságosságának ősi követelménye és az európai politikai gondolkodás évszázados fejlődése irányul. A második értelemben vett erő éppen azt a modern értelemben vett eredményességet jelenti, melyet a modern gazdasági és társadalmi fejlődés követel. Az államhatalomnak a kétféle értelemben vett *ereje* tehát nem függ össze. Egy hatalmi szervezet lehet igen erős, ha arról van szó, hogy tudatos ellenállásokat megtörjön, de ugyanakkor ugyanaz a hatalmi szervezet lehet igen kis mértékben eredményes, ha arról van szó, hogy intencióit a legkisebb részletekig nagy hatásfokban keresztül tudja vinni. Ilyenkor tárul eléink az a groteszk látvány, hogy az erős végrehajtó hatalom modern jelszava nevében fellépő uralmi szellemű közigazgatás a legvígabban karöltve marad a legnagyobb fokú szakszerűtlenséggel és a szolgálat szellemének a teljes hiányával. Más oldalról semmi akadálya nincs annak, hogy egy olyan hatalmi szervezet, amelyen belül a legkülönbözőbb garanciákkal körül van bástyázva bármiféle elfogadott társadalmi értéknek (egyéneknek, közösségeknek, autonómiáknak, erkölcsi és jogi elveknek) az érvényesülése, ugyanakkor igen nagy mértékben eredményes legyen abban az értelemben, hogy intencióit nagy hatásfokban keresztül tudja vinni. Ehhez nem kell más, mint az, hogy a garanciák gyakorlati érvényesítésénél is jó szervezés és egészséges igazgatási szellem érvényesüljön.

Minthogy alig kételkedünk benne, hogy az erős végrehajtó hatalom programját az általunk kétségbe vont tétel is elsősorban a modern szak-

szerszég és szolgálatszerség védelmében állította fel, azt kell mondanunk, hogy ez a megfogalmazás éppen a maga belső célja szempontjából nézve a legnagyobb mértékben alkalmas arra, hogy félreértésekre adjon okot, és éppen olyan, egyáltalán nem korszerű szellemiség kezében váljék fegyverré, amely ellen irányul.

Ha mármost erős közigazgatási végrehajtó hatalom alatt csakis a modern értelemben vett, szolgálatszerségen és szakszerségen alapuló eredményességet értjük, akkor nem érthetünk egyet azzal a véleményvel, hogy a modern, eredményes közigazgatásnak elengedhetetlen feltétele a végrehajtó hatalomnak a többi államhatalmi ággal, mindekelőtt a törvényhozással szemben való túlsúlya, mely esetleg egészen a törvényhozás és közigazgatás teljes egybeolvadásáig mehet,⁴³ s egyáltalán a modern, eredményes közigazgatásnak mindekelőtt mélyreható alkotmányjogi változások, főleg a parlamentáris *kormány*-rendszer megszüntetése az előfeltételei.⁴⁴ A modern közigazgatást nem az érdekli, hogy a végrehajtó hatalom túlsúlyban van-e a törvényhozó hatalom felett, s hogy a parlament buktathat-e kormányt vagy sem, hanem az, hogy az összes alkotmányos tényezők keretein belül érvényesülni tud-e a szolgálatszerség és szakszerség szelleme. Ha ez a szellem mégoly erős végrehajtó hatalom keretein belül hiányzik, akkor modern értelemben eredményes közigazgatás nem lehetséges, ha viszont ez a szellem megvan a törvényhozásban vagy annak bizottságaiban, s a törvényhozás kész megadni a szükséges felhatalmazásokat, akkor a végrehajtó hatalomnak alkotmányosan leszögezett túlsúlyára semmi szükség nincsen. A parlament kormánybuktatási jogköre adott esetben érintheti a közigazgatás folyamatos eredményességét, azonban nem érinti szükségszerűen. A politikum részéről a közigazgatás eredményességére gyakorolt káros behatásnak a gyakori és indokolatlan kormánybukás csupán egyik s nem is a legjelentősebb esete: a politikum ezenkívül s egyáltalán a törvényhozás behatása nélkül is ezerféleképpen érintheti a közigazgatás eredményes működését. A közigazgatás eredményessége érdekében nem a végrehajtó hatalmat kell erősíteni, hanem, amint ezt Magyary Zoltán is hangsúlyozza,⁴⁵ a politikum behatását csökkenteni a szakszerű igazgatással szemben, és pedig tekintet nélkül arra, hogy a törvényhozás vagy a végrehajtás részéről fenyeget-e inkább ez a behatás. Ennek pedig vannak ugyan alkotmányjogi s egyáltalán jogi módszerei is – többek között a jogszerség

⁴³ Magyary Zoltán: Az államtudomány új problémái. *Magyar Közigazgatás*. 1935. 51. sz.

⁴⁴ Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*. 1942. 640.

⁴⁵ *A közigazgatás legfőbb vezetése szervezési szempontból*. Bp., 1936. 92–93.

garanciáinak a növelése! –, azonban ami a döntő, az a szolgálatyszerűségnek, szakszerűségnek és jogszerűségnek az egész közigazgatást átható és a politikai tényezőket visszavonulásra késztető szelleme. Igazat kell tehát adnunk azoknak, akik a modern szakszerű és szolgálatyszerű közigazgatás erősödésének programját nem kapcsolják össze szükségszerűen alkotmányjogi változásokkal.⁴⁶ Természetesen lehet a racionalizálás programját egészen általános értelemben venni s a szakigazgatáson túlmenően az egész állami életre érteni, mint ahogyan Magyary Zoltán kétségtelenül ebben az értelemben hivatkozik a „hatalom racionalizálása”-nak a programjára.⁴⁷ A hatalom racionalizálása azonban ebben az értelemben a hatalomnak ésszerű, tárgyi szempontok alá való vetését jelenti, márpedig ennek eddig – minden hiba és tévút ellenére is – a hatalmak megosztásának az elve s a hatalomnak közösségi és bírói ellenőrzés alá való vonása a legsikeresebb gyakorlati kísérlete.

Tegyük azonban fel, hogy a szó mai értelmében vett politikum egy későbbi fejlődés során mindenestül háttérbe szorul, és a végrehajtó hatalom teljes egészében a szolgálatyszerű, szakszerű és eredményes modern közigazgatás kezébe kerül, azaz az általunk vitássá tett tétel jövőbeli víziója teljes elvi tisztaságban megvalósul. Kérdés, hogy ebben az esetben nem volna-e indokolt ezt az apparátust az eredményesség érdekében csakugyan kivonni, ha nem is a bírói ellenőrzés, de legalábbis a törvényhozás és egyáltalán bármiféle népképviselői szerv vagy közvéleményszerv gyámkodása és beleszólása alól.

Úgy véljük, hogy ez a perspektíva – ha már alkotmányjogi változásoknál tartunk – éppen nem a végrehajtó hatalom teljes függetlenítését írja elő, hanem a végrehajtó hatalom ellenőrzésének új formáit kívánja meg, ami természetesen nem zárja ki, hogy ez a végrehajtó hatalom kicsinyes beleszólástól mentes, nagy lehetőségek birtokában lévő, szabad és – az eredményesség értelmében – erős legyen. Míg ugyanis egyrészt a modern szolgálatyszerű közigazgatás organikus eredménye annak a fejlődésnek, mely a hatalom megnemesítése és az uralmi vágnak tárgyi célok alá való rendelése felé mutat, másrészt viszont áll az is, hogy a szó modern értelmében eredményes közigazgatás a legnagyobb veszedelmet jelenti, mely a társadalmi szervezet, a hatalom értékszempontoktól telített, *emberséges* voltát fenyegeti. Ugyanis nem a hatalomvágy, az uralmi tendencia az egyetlen veszedelem, mely a társadalom külső, hatalmi szervezetét az

⁴⁶ Mártonffy Károly: *A magyar közigazgatás megújulása*. Bp., 1940. 289–291.

⁴⁷ *A magyar közigazgatás racionalizálása*. Bp., 1930. 34.

igazságtalanság és értékrombolás székhelyévé teheti, hanem a technikai lehetőségek túl nagy volta és a társadalmat akarata ellenére boldogító erőszak is. A társadalom egészét mind anyagi, mind szellemi síkon megragadni és irányítani képes eredményes közigazgatás ugyanis, a maga instrumentális tökéletességével, az eldologiasodásnak,⁴⁸ az elembertelenedésnek oly veszélyeit rejtí magában, melynek során az eredményesség merő absztrakt bálvánnyá válhatik, elszakadhat a társadalom eleven szükségleteitől és értékvilágától, és megmerevedett, öncélú kimérákká deformálódott sikerképzetek uralma alá kerülhet. Hogy példát mondjunk, a modern értelemben eredményes végrehajtó hatalom szükség esetén hatalmas áttelepítési műveleteket tud végrehajtani a legkülönbözőbb gazdasági, katonai és politikai célok érdekében. De az embertelenségnek micsoda áradata lehet abból, ha a lehetőségek végtelensége úrrá lesz a társadalom vezetőin, és végül különféle eredményességi képzetek nevében egyszerűen *minden* vonatkozásban elhanyagolható mennyiségnek tekintik az emberek bármínemű lokális kötöttségét?

A nagy hatásfokú eredményességre képes közigazgatási apparátus tehát azt a veszedelmet rejtí magában, hogy elhomályosodik annak tudata, mire szolgál egyáltalán ez az eredményesség. Az eredményesség addig érték, amíg maga is a társadalmi értékszempontok szilárd uralma alatt áll. A közigazgatási apparátus eredményességének és hatásfokának növekedése tehát parancsolóan előírja, hogy ezzel az apparátussal vetekedő, sőt nagyobb társadalom-lélektani erővel létezzék egy célkitűző, irányelv-megszabó, értékszabályozó apparátus is, mely eleven kapcsolatban van a közösség szükségleteivel, érvényesen meg tudja állapítani a célmegvalósulás irányelveit, és érvényesen képes tisztázni a társadalmat irányító végső értékeket is. Ezzel pedig lényegileg a *törvényhozó* és végrehajtó hatalom elválasztásának modern megfogalmazásához jutottunk el. Bármiféle bajok származtak is a parlamentarizmus különféle tévutáiból, az a gyógy mód, mely egyszerűen a végrehajtó hatalomnak a törvényhozás feletti túlsúlyát vagy egyenesen a törvényhozást elnyelő megerősödését javasolja, a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiönti. A *közösség szükségleteivel* való eleven kapcsolatot valamiféle, a végrehajtó hatalomtól független közvéleményszerv nélkül nem lehet fenntartani, akár népképviselői parlament ez a szerv, akár valami más. Ami az *általános irányelvek* lerögzítését, a törvényhozást illeti, bármennyi dilettantizmust mutatott is fel a népképviselői parlament e téren, s bármennyire szükséges itt is

⁴⁸ Balás P. Elemér i. m. 129–155.

a szakszerűség szempontjainak az érvényesítése, mégis, ha el akarjuk kerülni a kormányhatalmi apparátus demoralizálódását és elembertelenedését, a törvényhozó szerv valamiféle önállóságát szintén fenn kell tartanunk. Ha végül végső *társadalmi értékeket szabályozó* fórumot keresünk, erre a szerepre a népképviselői parlament valóban nem alkalmas, de nem alkalmas a végrehajtó hatalom sem. Az itt jelentkező hiányon csak a társadalmi elitképzés új módszerei és szervei segíthetnek, akár beleépítve a közvélemény és a törvényhozás szerveinek rendszerébe, akár attól függetlenül külön hatalomként. Eddig a világnézeti egypártrendszerek jelentik a szervezett elitképzés egyetlen, modern szükségletekre szabott, átfogó kísérletét. Azonban a világnézeti egyetlen párt túlonként bele van ágyazva a modern hatalomkoncentráció szervezetébe, semhogy az értékek megállapításának, szabályozásának, tisztázásának a feladatát el tudná végezni. A világnak ma legjobban nem az – egykor a nemesség által betöltött – uralmi elit funkciója hiányzik, hanem az értékőrző és értékszabályozó elitnek az a funkciója, melyet a keresztyén középkorban az egyházi rend látott el.

IV.

A modern államfejlődés belső szükségletei tehát nem a hatalomkoncentráció felé, hanem a hatalom szolgáltatászerűsége, racionalizálása felé s ennek érdekében az államhatalmak megosztásának új formái felé mutatnak. Az eredményes közigazgatás hatásterületének a kiterjedésével párhuzamos a jogszerűség garanciáinak a növekvő szükséglete, s a végrehajtó hatalom behatási lehetőségének a meggyarapodásával párhuzamosan fellép az a tendencia, mely a közvélemény szerveinek, az általános szabályalkotás szerveinek és az értékszabályozás szerveinek hatékonyabb kiépülését és a végrehajtó hatalomnak az e szervek által képviselt értékszempontok alá való rendelését kívánja. Ez egyrészt a fejlődés belső, *tényleges* tendenciája azért, mert a modern tömegtársadalmi összefüggéseken csakis egy nagymértékben kiszámítható, szolgáltatászerű hatalomgyakorlás tud úrrá lenni, s eredményesség és jogszerűség csak különböző aspektusai ennek a szolgáltatászerűségnek. Ugyanakkor azonban ez a tendencia egyik megnyilvánulási formája annak az ősi politikai-erkölcsi *követelménynek* is, mely a merő hatalomkoncentrációval szemben mindenkor a hatalomgyakorlás igazságos, emberséges és ésszerű közösségi célját állítja szembe.

1944

KÉZIRATOK A LEGITIMITÁSRÓL

Napóleon legendája⁴⁹

A kaland szelleme

Európában Napóleon tüneményes pályafutása óta egy teljességgel hamis kép alakult ki a nagy ember, a zseni mibenlétéről. Az egész napóleoni korszakot úgy fogják föl, mint amelyre egyetlenegy zseniális ember páratlan akarati erőfeszítése, és ennek nyomán kisarjadt páratlan sikere nyomja rá bélyegét. Mindazokat, akik a Napóleon körül kialakult prózai hősköltemények értékét kétségbe vonják, mint illúziórontókat szeretik elhallgattatni. Ez az egész beállítás azonban alapvetően hamis, és ami még rosszabb, veszélyesen romantikus. A valóság az, hogy ha meg akarjuk érteni Napóleon jellemét és pályafutását, akkor nem a zseni mibenlétéről kell beszélnünk, hanem a *kaland* és a kalandor mibenlétéről. A kaland szelleme az emberi életnek az egyik legfőbb mozgatója, azonban van egy bizonyos pont, amit ha túllép, akkor az a térből és az időből való teljes kilépést, minden szilárd bázisnak az elhagyását jelenti, és a következményei beláthatatlanok. A legveszélyesebb a kaland a politika területén. A francia forradalom maga nem volt feltétlenül és mindenestől kaland, sőt elindulásában az emberi gondolkodás egyik legjobban előkészített és átgondolt vállalkozása volt. Azonban hamarosan kicsúszott azoknak a kezéből, akik átgondolták és elindították, és átcsúszott az erőszak és a félelem rettentő alternatívájába, amiből azután a napóleoni kaland megszületett. A tiszta erőszak a kalandnak az eszköze, a kalandé, amely fél az összeesküvéstől, az ellenségtől és egyáltalán mindenkitől, mert elhagyta a valóság szilárd talaját. Az erőszak alkalmazása azonban nem csökkenti, hanem növeli a félelmet, és a félelem növelése a hatalmon lévőket új meg új erőszakra készíti. Ez a politikai kalandnak a *circulus vitiosus*a. A történelem ilyen pillanataiban bizonyos jellegzetes emberfajta szokott felvetődni és nagy jelentőségre jutni.

⁴⁹ A gondolatmenet Ferrero, Guglielmo: *Reconstruction. Talleyrand à Vienne, 1814–1815*. (újabb kiadása: *Talleyrand au Congrès de Vienne*. Editions de Fallois, Paris, 1996. Magyarul: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris, 2002.) tömörített rekonstrukciója.

A kalandor

Ezeket az embereket töredékes intelligencia, az egységes áttekintés hiánya, de a részletekhez éleselmjűség, a siker mindenképp való keresése, a siker érdekében meglepő éleselmjűség, egyébként durva elnagyolás, színészkedésre való nagy készség és néha sötét fanatizmus jellemzi. Ez az az emberfajta, aki a történelem nagy kalandjaiban időnként megjelenik, képes arra, hogy a kaland mentén elrejtett lehetőségeket skrupulus nélkül kihasználja, és a maga rövid lejáratú sikerkeresésében belevesse magát a kaland olyan fajta lehetőségeibe is, amelyektől minden távolabbra néző jellem joggal visszariad.

Ebben a szellemben nézzünk szembe a napóleoni legendával.

A francia forradalom

A francia forradalom abban a pillanatban, amikor Napóleon karrierje megkezdődött, vagyis 1796-ban, túl volt már a terror lázálmán, komoly parlamenti életet, komoly sajtó- és gyülekezési szabadságot kezdett és tudott megvalósítani, a háttérben azonban mind külpolitikai, mind belpolitikai téren félelmes kalandok vetették előre árnyékukat.

Külpolitikai kaland

(A szabályos háború elvetése)

Külpolitikai téren a szabály nélküli háború jelentette a nagy kalandot. A XVI-II. század diplomáciai és katonai tudománya egy Európában addig soha nem ismert magaslatra jutott el: az indulat nélküli békekötés és a szabályos háborúviselés magaslatára. A XVIII. század háborúi metodikus ember- és anyagkímélő háborúk voltak, melyeket hivatásos katonákkal és nem rekvirálási alapon, hanem elvileg mozgó élelmiszerraktárakra támaszkodva vívtak az országok. Ez a fajta háború a polgári lakosságot alig terhelte, és annyira nem vadította az erkölcsöt, hogy a háború alatt is lehetséges volt például az ellenséges országok között az utazás, a társadalmi és tudományos érintkezés. A metodikus, Montecuccoli-féle föl és alá vonuló, metodikusan visszavonuló hadvezetésen lehetett csúfolódni, azonban ott, ahol mind a két fél ezt a fajta hadviselést művelte, ez a háború hallatlan mértékű humanizálását jelentette. A francia forradalom fiatal tábornokai

ezzel szemben a forradalom 1792. évi félelmes, kritikus helyzetében kitálták a felkelt nép háborújának és a szabály nélküli háborúnak szerintük páratlan újítását, amelynek lényege az volt, hogy hiányosan kiképzett, de erősen föllelkesített hadseregekkel az elfoglalt területekből való éléssel, magyarul mondva azok kifosztásával, és metodikus vonulások helyett gyorsasággal érjenek el sikereket. Ez a rendszer természetesen a régi rendszer meglepett hívein első ízben mindenütt sikert aratott, és Napóleon úgynevezett hadvezéri zsenialitásának 70–80%-a erre a tényezőre vezethető vissza: valaki, aki nem respektálja a játékszabályokat, természetesen sikert ér el azokkal szemben, akik respektálják őket, de csupán addig, ameddig azok rá nem jönnek, hogy így rosszul járnak.

Olasz katonai kaland

Az olaszországi hadjárat az ilyen szellemű hadviselésnek volt az egyik kalandos fejezete. Ne felejtsük el, hogy Olaszország mellékhadszíntér volt, az igazi hadszíntér Németország és Belgium voltak, ahol a direktórium kormánya a francia határnak a Rajnáig való kitolását szerette volna biztosítani. Evégből adta Napóleonnak azt az utasítást, hogy törjön be Olaszországba, próbálja megverni a szardíniai király hadseregét, és próbálja elfoglalni Lombardiát, amely az osztrák császár birtoka volt, hogy ezáltal egy olyan zálogot kapjon a kezébe, amellyel rászoríthatja az osztrák császárt a rajnai és belgiumi kérdésben való engedékenységre. Ennek megtörténte után természetesen Franciaország kivonult volna Olaszországból. A terv katonailag lehetetlen volt, és kalandos, mert Olaszország mellékhadszíntér lévén, az ottani francia hadsereg kicsi volt és felszereletlen. Úgyannyira, hogy nemcsak az osztrák császár hadseregével, de a szárd király hadseregével is alig-alig tudott volna megbirkózni. Napóleon azonban – mint ifjú kalandor – jellemének megfelelően vállalkozott erre a tervre, amely egyáltalán nem az ő terve volt, hanem a direktóriumé. Általában ne felejtsük el, hogy Napóleon ebben az időben még nem egy ellenállhatatlan zseni, hanem egy kis kezdő tábornok, aki általában igyekszik a direktórium megaláztatását kivívni, és majd – mint látni fogjuk – azokat az úgynevezett zseniális rögtönzéseket, melyeket a direktórium parancsai ellenére, a közfelfogás szerint egyedül zsenialitására támaszkodva csinált, a valóságban igen kegyes és kétségbeejtő kényszerhelyzetekben csinálta.

A másik téren, *belpolitikai téren* szintén ott leselkedett Franciaországban a kaland szelleme. Ez abból adódott, hogy a direktórium mint forradalmi kormány nem érzett biztos talajt a lába alatt, és a meginduló parlamenti és sajtószabadság mindinkább napvilágra hozta azt, hogy az ország többsége inkább royalista és inkább katolikus még, mintsem forradalmár. A direktórium vezetői tehát mindinkább kacérkodni kezdtek azzal a gondolattal, hogy a parlament valamiféle szétugratásával biztosítsák a köztársaságot és főleg magukat a várható royalista reakció támadásával szemben, ezáltal pedig egy szörnyű ingoványos talajra léptek, mert népuralmat nem lehet a nép gúzsbakötésével és erőszakkal létrehozni: a bajonettekre alapított demokrácia önellentmondás. Nézzük mármost, hogy ennek a szempontnak a jegyében milyennek mutatkozik a napóleoni hősköltemény kezdete.

A hadjárat

A hivatalos történetírás egy évszázad óta a következőképpen írta le a nagy napóleoni kaland kezdetét: Bonaparte, akit 1796. március 2-án neveztek ki az olasz hadsereg parancsnokának, 26-án érkezik a hadsereghez, amelyet éhezve és kedvetlenül talál. Pár nap alatt fellelkesíti őket, és április 12-én páratlan haditénnyel kezdi: Montenotte mellett betör az ellenség centrumába, a szövetségeseket kettészakítja, az osztrákokat Milánó felé, a piemontiakat Turin felé üldözi. A következő napokon sikert sikerre halmoz, és zseniális módon nem engedelmeskedik a direktóriumnak, hátat fordít az osztrákoknak, ráveti magát a piemontiakra, kiűzi, megveri, torokon ragadja őket, április 28-án a piemontiak kegyelmet kérnek, és aláírják a derascói fegyverszünetet. Ezután az osztrákok ellen fordul, átkel a Pón, megszállja Lombardiát, és május 15-én bevonul Milánóba, a lombard fővárosba. Egy hónap alatt elfoglalta Olaszországot.

Térkép

Így szól a napóleoni legenda. „Nézzük meg a térképet”, így szól Ferrero. Ha igaz az, hogy Bonaparte április 11-én és 12-én Montenotténál kettészakította a két szövetséges hadsereget, akkor az osztrákoknak nyilvánvalóan Milánó felé kellett volna visszavonulniuk. Az osztrákok azonban április 28-

án nem Milánó felé, nem északkelet felé, hanem nyugat felé, Nizza–Montferraton keresztül Cherasco felé vonultak, és április 28-án, amikor a piemontiak aláírták a fegyverszünetet, onnan csak kétnapi járóföldre voltak. Montenotténál nem történt más, mint az osztrákok és a franciák szélső szárnyának egy másodrendű csatája, ahol Bonaparte ott sem volt. Annyi történt, hogy az osztrákok támadni próbáltak, Bonaparte gyorsan oda küldte Laharpe és Masséna tábornokokat, ami által a franciák azon a ponton számbeli fölénybe kerültek, mire az osztrákok visszavonultak. A következő napokon a franciák igen váltakozó harcokban valamivel előbbre nyomulnak, és ennek eredményeképpen elvágják azt a legrövidebb utat, amelyik Acqui, az osztrák főhadiszállás és Ceva, a piemonti főhadiszállás között volt. A két szövetséges azonban továbbra is kitűnően tud közlekedni egymással azon a hosszabbik úton, amely Acquiból Nizza–Montferraton keresztül Cherasco és Turin irányába vezet. Az osztrák hadsereg éppen ezen az úton indul el a következő napokban, és a francia–piemonti fegyverszünet megkötésének pillanatában már csak kétnapi járóföldre van Cherascótól. Ugyanakkor a piemonti hadsereg Mondovi irányában lassan hátrál Cherasco felé, azonban ez a hátrálás a XVIII. század metodikus, szabályos hátrálása volt, és a piemonti hadsereg nemhogy meg lett volna verve, hanem hátrálás közben több ízben igen súlyos veszteségeket okozott a francia hadseregnek. A tények ismeretében lehetetlenség azt állítani, hogy április 28-án a piemonti hadsereg azért kötött fegyverszünetet, mert meg volt verve.

A szárd különbéke okai

Hogy miért kötött a piemonti hadsereg fegyverszünetet, az kiderül egy sor levélből, amelyek a bécsi levéltárban találhatók. 1796. január 13-án, amikor Bonaparte parancsnoka, Gherardini márki, a turini osztrák követ levelet írt Bécsbe báró Thugut osztrák államminiszterhez. Ebben megírja, hogy a piemonti külügyminiszter egy esetleges francia–piemonti különbékére tett neki célzást. Január 20-án azt írja a követ, hogy az a hír, hogy a franciák Szavoja és Nizza átengedése fejében az osztrák Lombardiát ígérik oda a piemontiak részére. Sőt beszélnek egy francia–piemonti szövetségről is. Február 24-én, tehát még mindig Bonaparte parancsnoki kinevezése előtt, az osztrák követ panaszkodik a nyílt osztrákellenes francia propaganda miatt, ami a turini udvar körében folyik. Íme, az első leplezett titok: Piemont fáradt volt az 1792 óta folyó háborúban, a háború

vége nem látszott sehol, Franciaország részéről időnként nagyon előnyös ajánlatok történtek, s a turini udvar körében egy komoly és befolyásos párt dolgozott a francia–piemonti különbéke érdekében. Az az egészen jelentéktelen visszavonulás, amire április folyamán az osztrák és a piemonti hadseregek kényszerültek, elég ürügy volt a diplomáciailag és lelkileg rég előkészített fegyverszünet megkötéséhez. Képzeljük el, írja Ferrero, hogy ha 1914-ben lett volna Franciaországban egy párt, amely mindenáron békét akart volna kötni az első lehetséges alkalommal Németországgal, akkor ez a párt a francia hadsereg minden kilométernyi visszavonulását, ami végül is a marne-i nagy győzelemhez vezetett, úgy állította volna be, mint súlyos vereséget és okot a békekötésre. Ugyanez történt Turinban 1796-ban.

Átkelés a Pón

De olvassuk tovább a napóleoni legendát. A piemonti fegyverletétel zavarba hozta az osztrákokat, és most már valóban arra kényszerítette őket, hogy Milánó felé visszavonuljanak. A fegyverszünet biztosította Napóleon számára, hogy Valenciánál átkelhessen a Pó folyón. Azonban a Valenciától Milánó felé vezető úton három, erős akadályt jelentő hegyi folyó volt közben: az Agogna, a Terdoppie és a Ticino. A visszavonuló osztrák tábornok mind a három folyó átkelését erősen megerősítette, és az áthajózásra alkalmas bárkákat fölégette. Volt egy pillanat, amikor Bonaparte – úgy látszik – le is akart tenni erről a vállalkozásról, azonban a kezében volt a direktórium levele, amelyik arra utasította, hogy Ceva elfoglalása után koncentrálja erőit Milánó felé. A direktóriumnak az volt a terve, hogy Lombardia elfoglalásával egy olyan zálogot szerez a megkötendő béke számára, amely engedékenyebbé teszi az osztrák császárt a rajnai határkérdésben, mert hiszen a direktórium politikájának ez volt a legfőbb gondja. És ne felejtjük el, hogy Napóleon ebben a pillanatban nem volt még sem a világ első hadvezére, sem Franciaország császára, sem nagy zseni, amivé a legenda utóbb megtette, hanem egy kezdő kis tábornok, akinek sorsa a direktórium kegyétől függött. Napóleon tehát megtette az előkészületeket, hogy betörjön Lombardiába. Előtte volt azonban a három megerősített folyó, és ebben a helyzetben egy zseniális gondolata támadt, legalábbis 100 éve így tanították ezt a történetírók. Ahelyett, hogy a Pó északi oldalán haladt volna, és megkísérelte volna a három folyón való átkelést, a Pó déli oldalán maradt, ahol ezek a hegyi folyók nem akadályozták, gyors menetekben lerohant Valenciától Piacenzáig, ahol volt kitűnő átkelőhely, és voltak bárkák, és így ahelyett, hogy nyugatról tört vol-

na neki Milánónak, délkeletről közelítette meg, és az osztrák tábornokot a legnagyobb zavarba hozta. Hogyan történhetett ez? Az osztrák tábornok tán olyan öreg volt, olyan korlátolt, hogy mindenütt elégettette a bárkákat és megerősítette az átkelőhelyeket, csak éppen Piacenzánál nem? A történetírás azóta gúnyolódik Beaulieu osztrák tábornokon, ezen a vén pedánszon, aki nem értette az ifjúság új stratégiáját. Ezek a történetírók csak egyetlen icipici dolgot felejtettek el: azt, hogy Piacenza a páрмаi herceg országához tartozott, s a páрмаi hercegség ebben a háborúban semleges volt. A francia hadseregnek tehát éppúgy nem volt joga Piacenzánál átkelni a Pón, mint ahogy az osztrák tábornoknak nem volt joga Piacenzánál megerősíteni a partot, és elégetni a bárkákat. Napóleon zsenialitása ebben az esetben tehát abból állott, hogy nem respektálta a játékszabályokat egy olyan ellenféllel szemben, akiről tudta, hogy respektálni fogja a játékszabályokat.

Olaszország állapota

Napóleon tehát ott volt, hogy a szárd királyság kiugrásával és egy nemzetközi jogsértéssel sikeresen elfoglalta Észak-Olaszország nagyobb részét. És itt kezdődik a napóleoni kaland egy újabb kiágazása, aminek végzetes következményei voltak mind Olaszország, mind egész Európa továbbfejlődésében. Olaszország a XVIII. század végén Európa egyik leggazdagabb országa volt. Nem úgy, mint ma: egy szegény, nagyobb részben parasztorság, amely ennek ellenére élelmiszer-behozatalra szorult. A világ nagy kereskedelmi útvonalaitól ugyan félreesett, és az ellenreformáció óta a stagnálás állapotában volt, mindamellett annál az óriási jelentőségnél fogva, amivel a pápaság és a katolikus világ továbbra is bírt, továbbra is rengeteg pénz és nemesfém áradt Olaszországba. Amit ma Olaszországban megcsodálunk, már csak egy üres csontváza a XVIII. századi Olaszország páratlan gazdagságának, amit soha többé nem fogunk látni. A templomok nem voltak olyan nagy üres kővázak, mint ma, hanem színültig tömve voltak selymekkel, szőnyegekkel, bársonnyal, szobrokkal, képekkel, márványokkal, ötvösmunkával, drágakövekkel. A palotákban, ahol ma a pazar homlokzatok mögött nagy kereskedelmi cégek székelnek, akkor valóságos nemesurak éltek a rájuk kötelező fényűző életet, amiből a legfejlettebb luxusipar élt akkor szerte egész Olaszországban. Templomok, kolostorok, paloták, iskolák, műhelyek torlódtak egymásra a szűk kis utcákban, a kolostorokban énekeltek, imádkoztak, tanítottak, leveseket osztogattak, a keresztény ideál és a valóságos élet ezer ellentmondását próbálták megoldani: a nemesurak ünnepélyeket,

bálokat és vadászatokat, a városok népünnepélyeket, a kis uralkodócskák mindenféle dinasztikus ünnepélyeket rendeztek, élén a legnagyobb olasz nemzeti ünneppel, a farsanggal. Olaszország kis országokra oszlott, de ezeken belül maga kormányozta önmagát, ügyesen adminisztráló, nem túl költekező, békeszerető kormányai voltak. E mögött az egész gazdaság és egyensúly mögött azonban az ellenreformáció óta mintha kissé megállt volna az élet, és az ellentmondás szelleme mintha kipusztult volna Olaszországból. A társadalom mereven és alig mozdíthatóan hierarchizálva volt, az iskolákat szigorúan kezükben tartották a szerzetesrendek, a szellemi életet az inkvizíció, a politikai mozgalmakat pedig a titkosrendőrség. De szinte nem is voltak politikai mozgalmak. A lázadás, az ellentmondás, a kaland szelleme mintha teljesen kihalt volna Olaszországban. Egy ilyen rendszert azonban nem lehet büntetlenül fenntartani. A kaland elfojtott szelleme egyszer valahol utat tör, és a legkiszámíthatatlanabb módon jelenik meg.

Napóleon betör az olasz nyugalomba!

A XVIII. századi Olaszország túlrendezett, túlszabályozott világába tör be Bonaparte hadseregével az újkori Európa egyik legkiszámíthatatlanabb kalandja, a francia forradalom. Az első, amivel elkezdte, az volt, hogy az örökösen pénzzavarban lévő direktórium utasításait pontosan követve, elképesztő alapossággal kifosztotta Olaszországot.

Kiürítette a templomokat, a pénztárak tekintélyes részét, a zálogházakat, ahová az olasz nemes úgy helyezte el abban az időben az értékeit, mint ma a bankok páncélszekrényeibe szokás, lefoglalta nemcsak az elfoglalt országoknak, hanem a környező kisebb semleges országoknak (Modena, Párma, Velence) a puskapor- és fegyverkészletét, és arra készült, hogy Olaszországot saját készleteinek a segítségével hódítsa meg. A XVIII. század hadviselésével szögesen ellenkezett ez a módszer, s hogy ezt keresztülvihesse, egy egészen forradalmi cselekedettel kellett kezdeni: a XVI-II. század szokásaitól eltérően fel kellett oszlatnia a törvényes lombardiai közigazgatást, és az egészet három francia polgári biztosnak rendelte alá: ezeknek lett a feladatuk, hogy a kirótt óriási sarcot behajtsák. Ebből azonban az észak-olaszországi politikai élet teljes felborulása következett. Az addig túl rendezett, túl hierarchikus olasz társadalomban egyszerre a legfantasztikusabb politikai bizonytalanság lett úrrá. A gazdagok halálra rémültek, viszont szerte Olaszországban a francia forradalom különböző tanait kezdték hangoztatni, ami azonban a pápasághoz, az egyházhoz,

a fejedelemhez teljességgel hozzászókött országban nem keltett visszhangot, ellenben a legnagyobb mértékben félelmi és bizonytalansági állapotot idézett elő. A direktóriumnak eredetileg egyáltalán nem volt szándékában Észak-Olaszországot forradalmasítani. Franciaország már belefáradt a hosszú háborúságba, már letett arról, hogy az elnyomott népeket fölszabadítsa akaratuk ellenére, és politikai célkitűzése éppen az volt, hogy Lombardia elfoglalásával a Rajna-vidék kérdésében tegye engedelkenyebbé a német császárt, azaz ha egyszer ezt az engedelkenységet elérte, akkor Lombardiát vissza akarta adni. Ezt azonban nem tehette meg, ha Lombardiában fenekestől felborítja a politikai életet. Napóleon tehát egyáltalán nem akart forradalmat Lombardiában, és politikai megnyilatkozásaiban igen tartózkodó volt az olasz forradalmárok kívánságaival szemben, leveleiben pedig állandóan kétségbeesetten panaszkodik az olaszországi politikai hangulat és politikai élet bizonytalanságáról, a közbiztonság teljes fölborulásáról. Az olasz hadjárat egész ideje alatt attól rettegett, hogy Olaszországban valamiféle lázadás tör ki, ami a francia hadsereget hátra támadja és teljességgel megsemmisíti. Az igazság az volt, hogy egy kis, rosszul felszerelt hadsereggel bemerészkedett egy idegen ország kellős közepébe, az egész idő alatt úgyszólván teljes űrben érezte magát, állandó bizonytalanságban élt, és nem vette észre, hogy ezt az egész bizonytalanságot éppen ő és az általa vezetett hadsereg idézte elő azzal, hogy egy túlságosan is megmerevített és kissé magatehetetlen ország politikai életét kibillentette a sarkaiból. Minthogy azonban a német császár híveiben nem bízhatott, tehát abban az arányban, amint szükségét érezte annak, hogy Olaszországban a bizonytalan és nyugtalanító politikai életben rendet csináljon, abban az arányban sodródott abba az irányba, hogy az olasz nép körében egyáltalán gyökérrel bíró valamiféle köztársasági rendszert vezessen bel. Így lyukadt ki a direktóriummal való állandó levelezés és a kapott utasítások állandó figyelembevételével a *Ciszalpin Köztársaság* megalakítására, amivel az egész kaland még veszélyesebb vágányra tévedt, mert ezáltal lehetetlenné tette Franciaország számára, hogy a rajnai engedmények fejében tisztességgel kivonuljon Olaszországból.

További előretörés

A politikai zűrzavar közepette Napóleon katonai helyzete most egy kicsit megjavult, az osztrák hadsereget be tudta szorítani Mantovába, hadseregét feltáplálta, felszerelte, és még erősítést is kapott, míg az osztrákok a semle-

ges Velence területén keresztül, ahol a keresztülhaladásukat aprólékos régi szerződése szabályozták, voltak kénytelenek Lombardia visszafoglalására csapatokat küldeni. Napóleon ezeket megverve most maga lépett velencei területre, majd behatolt az osztrák örökös tartományokba. Az egész olasz kalandnak ez volt a legfantasztikusabb része: egy kicsi hadsereggel, egy alig rendezett, forrongó Olaszországgal a háta mögött, az utánpótlás biztosítását teljesen elhagyva, behatolt egy idegen ország kellős közepébe, itt hajszolván azt a békét, mely hivatva volt őt és a direktóriumot zavaros politikai, katonai és pénzügyi helyzetéből kiszabadítani. Valósággal kétségbeesett levelekben sürgeti, hogy a rajnai hadsereg is támadjon, kösse le az osztrákokat másutt is, panaszkodik az utánpótlás teljes megakadása miatt, majd néhány nap alatt váratlanul megköti saját szakállára a leobeni fegyverszünetet.

Leoben

A leobeni fegyverszünet a történelem egyik legnagyobb szemfényvesztése. Hogy megérthessük, tudnunk kell, hogy Franciaország külpolitikai célkitűzése ebben a háborúban az volt, hogy a Rajna bal partját elfoglalja, s ezért az ottani német fejedelmeket, beleértve a Habsburg császárt is, a német egyházi birtokok felosztásával kárpótolja. Ilyen értelemben több javaslatot is tettek az osztrákoknak, azok azonban ebbe, mint katolikus és konzervatív hatalom, nem akartak belemenni. (Utóbb, 1803-ban, belementek.) Thugut osztrák miniszter egy ilyen tárgyú francia tapogatózásra azt felelte, hogy inkább Olaszországban kellene Ausztria számára kompenzációt keresni, de a franciák tegyenek proposíciót. Ez volt az osztrák udvar titkos hátsó gondolata, de ki sem merte mondani, mert egyetlen kompenzációs lehetőség Velence területéből, a régi világ emez ékkövéből telhetett volna. Ausztria ezzel szeretne volna területét kikerekíteni. Mármost Napóleon, végső szorultságában, Leobenben saját szakállára olyan ajánlatot tett, melyben elállott a rajnai határtól, és Belgium helyett Velence egy részét ajánlotta fel Ausztriának. Persze hogy az osztrák udvar örömmel kapott ezen, hiszen saját legtitkosabb vágyát kínálták neki. A leobeni fegyverszünet konsternációt keltett a direktórium körében, és Napóleon kudarcának volt tekinthető. Ekkor azonban segítségére jött Napóleonnak egy különös tény. Ausztria szövetségben volt Angliával, és feszélyezte, hogy szövetségesét cserbenhagyva különbékét kössön, s azt is szégyellte, hogy a semleges Velencét fossza ki és kebelezze be. Engedte tehát, hogy úgy tüntetődjék fel az egész dolog, mintha Ausztria megverve és szorultságában fogadta volna el a fegyverszünetet, amit, mint

régi legitim monarchia, különösebb kockázat és veszély nélkül megtehetett. Napóleon és a direktórium, akiknek mint illegitim uralomnak dicsőségre és sikerre volt szükségük, úgy állították be a dolgot, mint nagy katonai sikert, és az első konsternáció után a leobeni fegyverszünetet és az ezt követő campoformioi békét nagy sikerként állították be. Így született meg esztelen kalandorságból, szerencséből és az ellenfél közrejátszásából a napóleoni hősköltemény első éneke.

Olaszország: az 1805–1815-i európai háború fő oka!

Az olasz kaland azonban végzetévé vált Napóleonnak és Franciaországnak. Néhány évvel később, 1801-ben és 1802-ben, az amiens-i és luneville-i békével Franciaország elérte, amit akart, a rajnai határt, és néhány éves virágzó konszolidációs idő látszott kezdődni. Ez azonban pusztaság volt, mert a béke már 1804–1805-ben felborult, hogy 1815-ig szüntelen háborúknak adjon helyet. S min borult fel? Olaszországon. A végzetes Ciszalpin Köztársaság s az a presztízsszempont, hogy ezt a hibrid képződményt vállalnia és védenie kell, vitte bele Bonapartét mint első konzult abba, hogy Piemontot bekebelezze, s erre indított Anglia újból hadat. Ugyanezzel kezdődött az osztrákokkal újból a háború, mert a forradalmi Ciszalpin Köztársaság és a konzervatív osztrák uralom alatt álló velencei terület egymásmellettisége állandó izgalmi anyag lett Franciaország és Ausztria között.

Az államcsíny

De végzete lett az olasz kaland a francia belpolitikai fejlődésnek is. A direktórium a Ciszalpin Köztársaságban próbálta ki először a demokrácia fából vaskarikáját, a kinevezett parlamentet és a szabadságot gúzsba kötő demokráciát. Két év múlva a direktórium, hogy végleg biztosítsa magát a királypártiság felé hajló törvényhozó testület ellen, ugyanezt a figurát alkalmazza majd a brumaire 18-i államcsínyben, s eszköze ehhez ugyanaz a tábornok lesz, aki ezt a receptet már Olaszországban kitapasztalta: Bonaparte. Értsük jól, pusztaság eszköze, mert az egész államcsínyt a direktórium maga tervezte ki, és a vezér szerepét sorra felkínálta Moreau-nak, Bernadotte-nak, s csak ezek visszautasítása után fordult Bonapartéhoz, ki a kalandor lelkiismeretlenségével vállalta, és egyszer benne lévén, értette a módját, hogyan legyen a helyzet urává.

Feljegyzés az oroszországi hadjáratról

Tolsztoj a *Háború és béke*-ben úgy állítja be, hogy a történelem ismert szereplői csak tudattalan eszközei a nagy világtörténeteknek, és sikerük egyedül azon múlik, mennyire tudnak ezekbe a nagy világtörténetekbe beleilleszkedni. Ez nem biztos, hogy helyes beállítás, azonban Tolsztoj részletmegállapításai nagyon jól illusztrálják, hogy Napóleon és ellenfelei mennyire nem voltak tisztában azokkal az erőkkel, melyek a forradalom óta a világra szabadultak, s melyek őket a magasba lendítették.

Tolsztoj azt mondja, hogy Napóleon a háborút tulajdonképpen Borogyinónál vesztette el, ahogy győzött, s Kutuzov hadvezéri nagysága abban áll, hogy ezt felismerte, s egy vagy két egész napig tartott, és az orosz sereg több mint fele részét elvesztette, és *mégsem hagyta ott a csatateret*, és megtartotta összes állását. Ez pedig még sohasem fordult elő Napóleonnak, akivel szemben csupa XVIII. századi szellemű hadsereg állott, melyek a csata egy bizonyos rossz fordulata után mindig szabályosan elhagyták a csatateret. Napóleon felrúgta a XVIII. századi háború szabályait a támadás terén, de most először fordult elő, hogy egy hadsereg felrúgta ezeket a szabályokat a védekezés terén is.

Ez mélyen mehökkentette Napóleont. Utóbb az orosz hadsereg hátrább vonult, és Napóleon bevonult Moszkvába, de ettől kezdve nem mert kimozdulni Moszkvából, mert nem merete megtámadni ezt a hadsereget, de ugyanakkor halogatta a visszavonulást is, mert nem akarta bevallani a kudarcot, illetőleg nem jött rá, hogy meg van verve. Mire elhatározta, hogy visszavonul, eltelt az alkalmas idő, s a tél meg az utánpótlási vonalak hiánya megtették a többit.

Ugyanez volt a helyzet Moszkva égésével is. Tolsztoj azt mondja, hogy a kormányzó Moszkvát egyáltalán nem ürítette ki tudatosan, és még kevésbé gyújtatta fel szándékosan. Csak az történt, hogy ellentétben az összes többi fővárossal, melyek a XVIII. század derűs háborús szokásainak megfelelően nyugodtan várták az ellenséget, Moszkvában a távoli, rémületes és antikrisztusi méretekből feltűnő ellenség hírére pánik támadt, s nemcsak a hadsereg, hanem a lakosság is kiürítette a várost, s Napóleont az hökkentette meg, hogy semmiféle városi tanács nem járult elébe, melyet kegyességéről biztosítson, s ugyanakkor közölhesse vele, hogy hadseregének mi mindenre van szüksége. A város pedig felgyulladt egészen egyszerűen azért, mert nem lakván benne a polgárság, nem volt senki, aki a katonák garázdaságának a következményeit elhárítsa, tüzeket oltson stb.

A legitimitás eszméje

A párizsi béke⁵⁰

Talleyrand, Sándor cár és XVIII. Lajos

A történelem döntő pillanataiban az emberiség sorsának további alakulása kevés emberen múlik, s nincs garantálva, hogy ezek feladatuk magaslatán lesznek (pl. Wilson). Ilyen történelmi fordulópont volt 1814, amikor az volt a kérdés, hogy az európai emberiség meg tud-e szabadulni a kölcsönös félelemnek abból az útvesztőjéből, melybe a francia forradalmi, főleg pedig a napóleoni háborúk során került. Sokat hallottunk arról, hogy a francia hadseregek a forradalom eszméit terjesztették, Napóleon a világot akarta meghódítani. Valójában egész Európa félt: a régi monarchiák féltek Napóleontól, Napóleon pedig félt a koalícióktól, az összeesküvésektől, és támadó hadjáratainak legfőbb mozgatója nem a hódításvágy volt, hanem a bizonytalanságérzés és a gyanakvó félelem. De kiterjedt ez a félelem nemcsak a kormányokra, hanem a népekre is. Egész Európa félelemben élt, mindenekelőtt a háborúnak amiatt a féktelen és mértéktelen új formája miatt, melyet a forradalmi és napóleoni hadviselés bevezetett, mely az első igazi előfutára volt a mai totális hadviselésnek. Előzőleg ugyanis Európa évszázadok óta nem ismerte a totális hadviselést Kelet-Európát (török–magyar háborúk stb.) kivéve, mindenekelőtt azért nem, mert nem ismerte az általános hadkötelezettséget, hanem zsoldos és toborzott hadseregekkel vívta háborúit.

Ez a félelem 1814-ben érte el a tetőpontját. Napóleon a bukás felé közeledett, s ez maga is félelemkeltő volt. Az általa alapított vazallus és családi monarchiák vele együtt buktak, s ezek az országok kormány nélkül maradtak szerte Európában, tehát egyaránt féltek a napóleoni bábkormányok visszatértétől és ismeretlen jövőbeli kormányaiktól. Félt egész Franciaország, félt még Napóleontól, de félt attól is, ami, mint ismeretlen, előtt állott, félt a forradalmi állapotok új megjelenésétől, félt a monarchia és

⁵⁰ A gondolatmenet Ferrero, Guglielmo: *Reconstruction. Talleyrand à Vienne, 1814–1815*. (újabb kiadása: *Talleyrand au Congrès de Vienne*. Editions de Fallois, Paris, 1996. Magyarul: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris, 2002.) tömörített rekonstrukciója.

az arisztokrácia bosszújától. De féltek a győztesek is, mert nem tudták, mit kezdjenek a legyőzött Napóleonnal, és nem tudták, hogyan fogja fogadni őket a megszállott Franciaország. Emlékeztek még az 1792. évi francia népi ellenállás rettenetes erejére, és a korabeli politikai levelezések telve vannak olyan utalásokkal, hogy vajon nem fogja-e a francia nép a bevonuló szövetségeseket gerillaharcban (modern szóval partizánháborúval) hátba támadni. A szövetségesek tanácsstalanságukban újból meg újból tárgyalásokat kezdtek Napóleonnal, holott tudhatták, hogy Napoleon nem tépheti szét egy hátrányos békével saját verhetetlenségének legendáját, és csupán azért tárgyal, hogy időt nyerjen, s a hadiszerencse fordulását bevárja. Franciaország jövődő kormányformájára nézve semmi határozott elgondolásuk nem volt a szövetségeseknek: némelyek a római királyt képzeltek francia uralkodónak Mária Lujza régenssége alatt, Sándor cár Bernadotte marsallt, a svéd trónörököszt szeretne volna a francia trónra juttatni. A Bourbonokra csak vonakodva gondoltak a szövetségesek, mert tudták, hogy nem túl népszerűek.

Ebben a nagy zűrzavarban egy magányos ember ült párizsi palotájában, és folytatta azt, amit már évek óta csinált kényszerű politikai hidegre tetségében: gondolkodott. Ez az ember Talleyrand volt. Róla mindig csak azt tudjuk, hogy hogyan tette le püspöki ruháját, hogyan szegődött a forradalomhoz, hogyan szolgált ki minden kormányt, hogyan „árulta” el Napóleont. De mindenekelőtt tudnunk kell róla, hogy családi kényszerítésből lett pappá, mert sántasága miatt előkelő családjában őt jelölték ki erre a kötelező szerepre. Kicsapongó életmódja és a világ tudatos botránkoztatása erre a kényszerre volt felelet, és a forradalomhoz való csatlakozás nem karriervadászat, hanem mindenekelőtt a gyűlölt kényszertől való megszabadulás alkalmát jelentette. Már a forradalom első idejében diplomáciai feladatokat kapott, s 1792-ben Angliából a konventnek küldött jelentései világosan mutatják, hogy ennek az állítólagos köpönyegforgató embernek egyetlen központi gondolata volt: az, hogy az országok belső rendje és az európai béke szorosan összefüggő dolgok, mert a belsőleg bizonytalanságban élő kormányok előbb-utóbb háborút kezdenek, hogy így erősítsék magukat, ezért törekedett folyton arra, hogy a francia forradalmi kormányok stabilitását, szilárdságát előmozdítsa, és ezáltal a többi, monarchikus Európának a forradalomtól való félelmét eloszlatva az európai békét is biztosítsa. Ezért csatlakozott Napoleonhoz, s ezért „árulta” el, mikor látta, hogy Napoleon csak tovább fokozza az európai félelmet és békétlenséget. Híres „árulása” Erfurtban kezdődött, amikor rábeszélte a cárt, hogy ne engedjen Napoleonnak, mert Napó-

leonnak Európát leigázó kimérikus tervei minden stabil európai békét lehetetlenné tesznek. Ennek az „árulásnak” most döntő jelentősége lesz majd.

A krízis éveiben, mikor már elvesztette Napóleon kegyét, és díszes, de mellékes hivatalokat viselt, tovább gondolkodott a maga központi kérdésén, és amint 1814–15-ös szereplése bizonyítja, közelebb került az igazsághoz. Rájött arra az igazságra, hogy a kormányok belső stabilitásának és ezzel az európai békének a kulcsa a kormányok törvényessége, *legitimitása*. A legitimitás gondolatát ő nem úgy értette, ahogyan az később a Szent Szövetség rendszerében megmerevedett, és a haladás eszméinek az elnyomásává lett. Talleyrand éppen ellenkezőleg, arra jött rá, hogy a liberális, alkotmányos fejlődéshez van szükség a kormány legitimitására, törvényességére, mert csak a törvényes kormány mer alkotmányt és szabadságot biztosítani, míg a magát törvénytelennek érző kormány *fél, tehát erőszakos és elnyomó*. Persze, hogy melyik kormány törvényes, arra nincs fix szabály: a nagyon régi kormány törvényessége is kiüresedhetik, ha a közmeggyőződés ellene fordul: a lényeg a közmeggyőződés.

És ezen a ponton rájött Talleyrand arra, hogy Franciaországot és Európát egyedül a Bourbonok visszajövele mentheti meg. Hiába nem voltak népszerűek, Franciaország többsége mégis ekkor még királypárti volt, és szíve mélyén hitt a királyság törvényességében. Csakis a Bourbonok királyságától lehetett komolyan remélni a szabad intézmények megszilárdulását, mert hiszen a forradalmi és napóleoni kormányok azért hamisították meg a szabad intézmények lényegét, azért csináltak alkotmányos látszatok alatt zsarnokságot, azért csináltak erőszakos, nem tiszta választásokat, mert tudták, hogy tiszta választásokon királypárti többség jönne be. Minthogy tehát a Bourbonok az egyetlen lehetséges törvényes kormánya Franciaországnak, egyúttal ők az egyetlen lehetséges szervei az európai békének is, mert csak velük merhet Európa olyan békét kötni, melyről tudja, hogy meg is fogják tartani.

Ahhoz azonban, hogy Talleyrand ezeket a felismeréseit a beteg Európa hasznára fordíthassa, kellett, hogy a szövetségesek oldaláról is megértse valaki őket. Ez a valaki Sándor cár volt. Sándor cár megértéséhez tudnunk kell, hogy kiegyensúlyozatlan, világmegváltási hajlamok és intrika között ingadozó ember volt, akinek egész pályáját egy tragikus momentum határozta meg: az, hogy apja meggyilkoltatása után került a trónra, s egész politikája ennek a cselekedetnek az expiálása akart lenni. Ez a lelki alkat az 1814. évi európai bajok számára a lehető legszerencsésebb volt, mert a nagyvonalúság és nagylelkűség lehetőségét jelentette a bé-

kekötésnél. S ami még szerencsésebb, megvolt a lehetősége, hogy Talleyrand ehhez az emberhez forduljon, nemcsak azért, mert ismerte, hanem azért is, mert megszerezte az erkölcsi jogosultságot is ahhoz, hogy Sándor cár nagylelkűségére apelláljon éppen az erfurti „árulás” révén, amikor ő, a hatalmas és győztes Franciaország külügyminisztere nem Napóleon, hanem Európa érdekeit merte képviselni, most követelhetette Sándor cártól, hogy ő is így tegyen mint győztes.

De hogyan jusson érintkezésbe Sándor cárral? A cár ellenséges hadsereg élén közeleg Párizs felé, Napóleon éppen 1814 tavaszán elrendeli, hogy az egész udvar és az összes főméltóság hagyja el Párizst. Egy évszázad óta senki sem akadt fenn rajta, hogyan tudott Talleyrand ennek dacára Párizsban maradni, s ott a cárt bevárni, pedig ez nem volt könnyű (l. Szálasiék is hogy kényszerítettek mindenkit az elmenetelre!) neki, mint főméltóságnak.

Íme, mit mondanak erről a töredékes történeti adatok, amelyeket most egyberakhatunk.

Március végén két orosz tábornok jelent meg Párizsban, hogy a párizsi katonai parancsnokkal megtárgyalják Párizs békés átadását. Ekkor már az egész udvar és minden hatóság elköltözött Párizsból. Az orosz tábornokokat a francia tábornokok Párizs határában, egy vámházban fogadta. Amint ott tárgyalnak, nyílik az ajtó, bebiceg Talleyrand, üdvözlí az urakat, és elpanaszolja, hogy a császár parancsa szerint éppen el akarta hagyni Párizst az ellenkező oldalon, de egy katonai parancsnok feltartóztatta (amint egy levélből kitűnik, ő maga kérte meg erre!), s most nem tudja, hogyan utazzék el. Ezzel eltávozik, s távozóban azt mondja az egyik orosz tábornoknak: „Adja át a cár őfelségének a beneventi herceg (ez volt Talleyrand címe) hódolatteljes üdvözlétét!”

Mit jelentett ez? Azt, hogy „Itt vagyok, mondanivalóm van számodra, emlékezz Erfurtra!” De vajon megkapja és megérti-e a cár ezt az üzenetet? Úgy látszik, megkapta és megértette. Mert másnap reggel, mikor bevonultak az oroszok, Talleyrand-nál, aki természetesen nem utazott el Párizsból, megjelent a cár szárnysegédje. Talleyrand-t éppen a borbélya frizírozta, s mikor meghallotta, hogy itt a cár küldöttje, kirohant és úgy összevissza ölelgette, hogy csupa púder lett a szárnysegéd. Az persze, amint ezt elmondja, nem nagyon értette, de mi tudván az előzményeket, most már értjük, miért volt ez a nagy öröm. Még délután összeültek a cárral, és másnap Párizs utcáin megjelent a cár kiáltványa, mely örök mintája marad a nagylelkű békeszellemnek. A kiáltvány kimondotta, hogy a szövetségesek nem tárgyalnak sem Napóleonnal, sem semmi családtagjával (értsd: semmiféle nem legitim uralkodóval!), elfogadják azt a kormányt, melyet Franciaország

magának szervez, és azt akarják, hogy Franciaország nagy és erős legyen. A rettegett francia nép tomboló ünnepléssel fogadta a cárt. Pár nap múlva a szenátus szabadelvű alkotmányt állapított meg, s egyben visszahívta XVIII. Lajost azzal, hogy esküt köteles tenni az alkotmányra. A szabadelvű alkotmány főleg Sándor cárnak feküdt a szívéen – ez is mutatja, hogy a legitimitás gondolata a két szerző elgondolásában egyáltalán nem a reakciót jelentette.

Igen ám, de mi lesz, ha gazda nélkül számolnak? Az egész szerkezet egyetlenegy gondolatra, a legitimitás gondolatára volt felépítve, s ezzel együtt egyetlenegy emberre, akiben ez megtestesült, XVIII. Lajosra. Mi lesz, ha ez az ember nem érti meg a feladatát, és képtelen teljesíteni? A feladat nehéz volt, mert arról volt szó, hogy a dinasztikus legitimitást helyre kellett állítani úgy, hogy egyúttal Franciaországnak alkotmányt adjanak, de olyant, amit meg is tartanak. Mert Franciaországnak 1789 óta volt néhány alkotmánya, de olyan, amit az uralmon lévők be is mertek volna tartani, nem volt. A feladat két irányban is nehéz volt: fenntartani a legitim királyi tekintélyt egy olyan országban, ahol a monarchia tekintélye halálra sebződött, és alkotmányos életet biztosítani szemben a monarchia visszatért, túlzó, reakciós híveivel, akik nem alkotmányról, hanem csak bosszúról és korlátlan királyi hatalomról akartak hallani.

Szerencsére XVIII. Lajos tudatában volt egész helyzetének és feladatának. Róla csak azt szokták tudni, hogy egy morózus, kövér, nehézkes agastyán volt, de nem tudják róla, hogy a XVIII. századi Franciaország egyik legeszesebb embereként nagyon is ismerte és értette a felvilágosodás eszméit, fiatal- és férfikora alatt tehetetlenül kellett néznie, hogyan bukik bele tehetetlen bátyja abba a helyzetbe, melybe a történelem sodorta. Nézzük, mit csinált most ő új helyzetében.

XVIII. Lajos tehát partra szállott, és megindult Párizs felé. Félúton elébe utazott Sándor cár, elsősorban azzal a céllal, hogy rábeszélje XVIII. Lajost a szenátus által kidolgozott alkotmány elfogadására. De még aznap visszafordult, és magánkívül s a Bourbonokat szidva ért vissza Párizsba. XVIII. Lajos igen rezerváltan fogadta, az asztalnál a többi vendéggel együtt egyszerű székre ültette, míg ő egyedül ült karosszékekben, s őt szolgálták ki elsőnek, az alkotmányról való beszélgetés előtt pedig udvariasan, de háttározottan kitért. Párizs egyik elővárosában fogadta ezután XVIII. Lajos Talleyrand-t, aki arra számított, hogy ő lesz a miniszterelnök. XVIII. Lajos azonban egyelőre nem nevezett ki miniszterelnököt, hanem a kormány vezetését magának tartotta fenn, és Talleyrand csak külügyminiszter lett. S az első kihallgatáson nyíltan meg is mondta T.-nak: „Önöknek nagyobb

szükségük van reám, mint nekem Önökre!” Ezután tartotta ünnepélyes bevonulását Párizsba, pár nap múlva pedig kibocsátotta az ő alkotmányát, a *chartát*. A charta szabályai általában nem különböztek a szenátus által kidolgozott alkotmánytól: parlamentáris kormányt vezetett be az is. De volt két alapvető különbség: szó sem volt XVIII. Lajos meghívásáról, és szó sem volt arról, hogy akkor foglalja el a trónt, mikor az esküt az alkotmányra leteszi, ehelyett arról szólt a charta, hogy XVIII. Lajos, Franciaország örökös királya ilyen és ilyen intézményeket *ad* a franciáknak.

Miért tette mindezt XVIII. Lajos? Ma mindez idegen nekünk, mert a monarchikus legitimitás letűnt azóta, s csak a népre alapozott legitimitást fogadja el a mai közmegegyezés. Akkor azonban a nép legitimitása volt még az ingadozó és törékeny, s a monarchiáé az erős és köztudatban lévő, s XVIII. Lajos eljárása azt mutatja, hogy teljesen tisztában volt azzal, miről van szó. Mi is csak akkor érthetjük meg, ha tudjuk, hogy 1814 a legitimitás nagy drámája, s a szereplők ennek a szereplői. A köznapi okosság talán azt tanácsolta volna XVIII. Lajosnak, hogy hálálkodjék Sándor cárnak és Talleyrand-nak, mert még szüksége lehetett rájuk, s hogy igyekezzen a szenátusnak minél inkább a kedvébe járni, és felvenni a liberális uralkodó allűrjeit. Ő azonban ezt éppen úgy nem tette, mint ahogyan nem hallgatott a túlzó royalistákra, akik azt tanácsolták neki, hogy csak látszatra fogadja el az alkotmányt, s aztán, amint lehet, állítsa helyre a királyi önkényuralmat. Ő tudta, hogy visszajövetelét a legitimitás eszméjének köszönheti, nem pedig Sándor cárnak vagy Talleyrand-nak, s tudta, hogy ő, a legrégibb európai monarchia feje, igenis elég, ha egyszerű székre ülteti azt a Sándor cárt, aki a korzikai kalandorral barátkozott és szövetekezett, és elég, ha külügyminiszternek teszi meg azt a Talleyrand-t, aki kiugrott püspök lévén, nem lehetett az Isten kegyelméből való király után az első ember Franciaországban, és tudta XVIII. Lajos, hogy Franciaországban rajta kívül nincs törvényes tényező, mely alkotmányt adhatna az országnak, s legkevésbé a szenátus az, mely a korzikai kalandor kreatúráiból egy nem becsületes, elnyomó álalkotmány alapján alakult meg és állott össze. Az alkotmányt egyedül ő adhatta, mert *akkor* Európában a forradalom dacára sem volt eleven gyökere másnak, mint a királyi legitimitásnak. Nem az volt a lényeg, hogy mi volt s mi nem volt a chartában, hanem az, hogy XVIII. Lajos azt, ami benne volt, meg akarta, meg tudta és meg merte tartani úgy, ahogyan sem a konvent, sem a direktórium s legkevésbé Napóleon nem akarták és nem merték megtartani a maguk alkotmányait azért, mert nem érezték magukat biztosnak, nem érezték magukat törvényesnek. Franciaország 1815–1848 között lényegében azo-

kon a vágányokon maradt, melyeket XVIII. Lajos chartája jelölt ki számára, s ha a Bourbonok el is tűntek azóta, de Franciaország ez alatt az idő alatt vált igazán demokratikus országgá, s ez alatt az idő alatt váltak vérvé a francia közéletnek a parlamentáris intézmények: olyan eredmény ez, melyet sem a forradalom, sem Napóleon nem tudtak elérni.

A békekötés

Ilyen előzmények után jött létre a *párizsi béke*, mely egy lényegében 22 éves háborút zárt le úgy, hogy körülbelül száz évre lefektette Európa területi rendjét és békéjét. A XIX. század válságai és háborúi csupán bizonyos részletkorrekciókat hoztak anélkül, hogy az alapot változtatni kellett volna. S ez a béke létrejött nem egészen egy hónap alatt. Nem is szokták észrevenni, micsoda nagy dolog ez, ha összehasonlítjuk a versailles-i békével, mely tízszer annyi idő alatt jött létre, s csak húsz évig tartott, vagy a campoformiói békével, melyen egy fél évig kínlódtak, s két évig sem tartott. Pedig a párizsi békével a béke tulajdonképpeni problémája, a győztes és legyőzött megállapodása, ami a legnehezebb, már el volt intézve, a bécsi kongresszusra már csak a győzőknek egymás közötti vitái maradtak. Hogy ez így létre tudott jönni, annak a legfőbb tényezője az a lelkes és optimista hangulat, amit Sándor cárnak Talleyrand által inspirált kiáltványa és XVIII. Lajos legitimitásának ereje hozott létre.

A bécsi kongresszuson már csak az volt az érdekes, hogy Talleyrand-nak itt sikerült a legitimitást európai méretekben is alkalmaznia, ami azt jelentette, hogy az egész kongresszus alatt szigorúan tartotta magát ahhoz, hogy egyetlen kalandor monarchiát sem szabad elismerni, tehát Murat nápolyi királyságát, akivel az osztrákoknak a szövetségük volt sem. Ezt sikerült is elérnie: végül annyira izolálta Murat-t, hogy az jónak látta Napóleon száznapos visszatérése alatt hátba támadni az osztrákokat, amin azután rajta is vesztett. A másik elv, amit keresztülvitt, az volt, hogy minden területet a legitim tulajdonosnak kell kapnia, a gazdátlan területek felett az európai kongresszusnak együtt kell határoznia. Ez az európai nemzetközi jog jelentős fejlődése volt.

Napóleon száznapos visszatérése ezt a békeművet már nem tudta megakadályozni. Egyetlen komoly hatása ennek a visszatérésnek egy furcsa lelki s ezen keresztül politikai következmény volt: az, hogy Sándor cárban ez a visszatérés egy különös depressziót és az egész békeművel szemben egy végső pesszimizmust váltott ki, aminek egy vallási rajongás és ennek

következtében a Szent Szövetség lett a folyománya, melybe az európai uralkodók eleinte úgy mentek bele, mint valami megbocsátható cári extravaganciába, utóbb azonban az európai politikai fejlődésnek igen lényeges és nem nagyon hasznos tényezőjévé nőtte ki magát.

Feljegyzés De Gaulle háború alatti és utáni szerepéről

Franciaország jelenlegi politikai életének döntő tényezői mind a német elnyomás elleni ellenállási mozgalomból nőttek ki. Ennek az ellenállásnak az elindításában döntő része volt annak idején De Gaulle tábornoknak, aki a francia összeomlás után a vezető katonák közül elsőnek szállt szembe az összeomlást követő pesszimista és a németeknek lefekvő közhangulattal. Közvetlenül a németek párizsi bevonulása után mondotta híres londoni rádióbeszédét, melynek az volt a főmondata, hogy a „franciák elvesztettek egy csatát, de nem veszítették el a háborút”. Ettől kezdve rádión keresztül állandóan szembeszállásra buzdította a franciákat, és a Londonban megalakult szabad francia bizottság irányította a francia földön lassan kibontakozó földalatti ellenállási mozgalmat, a marquis-t (marquis = bozót). Ebben a mozgalomban a kommunisták voltak a legtevékenyebbek, azonban kezdettől fogva két fő irányzata volt e mozgalomnak, a forradalmi kommunista irányzat (maquis rouge) és az inkább polgári, nacionalistákat és katolikusokat magában foglaló irányzat (maquis bleu), amelyhez maga De Gaulle is közelebb állott. Ezek az ellenállás ideje alatt szépen együttműködtek, nem úgy, mint a jugoszláv és lengyel ellenállók, ahol a kommunisták és a kommunistaelenések végül egymással is fegyverrel fordultak szembe, és az utóbbiak a kommunistákkal szemben a németekkel is szöveteztek. A francia ellenállási mozgalom szervezettségén és lelkesedésén múlt, hogy a normandiai partraszállás után az ellenállók a németeket minden ponton sikeresen hátba támadták, s különösen az ő érdemük, hogy Párizsban barikádharcokkal, csatornabeli és ablakból való harcokkal annyira égővé tették a németek talpa alatt a talajt, hogy azok nem tudták Párizst rommá védeni, mint Budapestet, hanem kénytelenek voltak kivonulni. Ennek az ellenállásnak az erkölcsi tökéjéből lett Franciaország újból nagyhatalommá.

A németek kiűzése után De Gaulle lett az ideiglenes elnök, és koalíciós kormány alakult, mely a kommunista, szocialista és katolikus pártokból alakult. Hamar ellentétek támadtak a kommunisták és De Gaulle között az alkotmány kérdésében. A kommunisták olyan alkotmányt akartak, melyben minden hatalom az egykamarás parlamenté, De Gaulle viszont inkább olyant, amilyen a háború előtti francia alkotmány volt, ahol a nép által választott parlament mellett volt a második kamarának egy szenátusa is,

melyeket a községi képviselőtestületek választottak, és a köztársasági elnöknek is volt némi hatalma. Végül olyan alkotmányt fogadtak el, mely inkább a baloldal elgondolásához állt közel, bár tettek a kritikáknak is némi engedményt, mert a második kamara helyett csináltak egy *tanácsot*, melynek azonban ugyanolyan a választási módja és az összetétele, mint a képviselőházé. Engedmény volt az is, hogy a kormányt nem a képviselőház választja, hanem az elnök nevezi ki, de a képviselőház jóváhagyásával. De Gaulle erre azt mondta, hogy az engedmények nem komolyak, végsőleg szerinte az történt, amit a kommunisták akartak, és ilyen mindenható képviselőházzal nem lehet komolyan kormányozni. Ezért lemondott. A képviselőházi választások eredménye az lett, hogy a két legnagyobb pártnak egészen kicsi eltéréssel a kommunista és a katolikus párt (Mouvement Republicaine Populaire) bizonyult, mindkettő 30–30%-kal, a szocialista párt és De Gaulle pártja 15–15%-ot kaptak, a radikális párt (polgári baloldali párt, Herriot) pedig 10%-ot. Így megint koalíció alakult a De Gaulle-párt kivételével a másik négy párt között, amelyen belül mind nagyobbak lettek a kommunisták és a többiek ellentétei. De Gaulle viszont kívülről állandóan kritizálta az egész kormányzást azzal, hogy komoly tekintéllyel való kormányzást ilyen alkotmány mellett nem lehet csinálni. A napokban a kommunisták kiváltak a kormányból, s a magában is többségben lévő három középpárt kormányoz tovább (szocialista, katolikus és radikális). De Gaulle kétségtelenül nem fasiszta, és valódi Hitler vagy Mussolini nem lesz belőle. Amit az alkotmányról mond, azzal lehet vitatkozni, nekünk nehéz az ilyet megítélni, különben is az alkotmány férfiaknak való dolog. Azonban a tekintély szükségességére sokat hivatkozó államférfi rendszerint a saját tekintélyére szokott gondolni, tehát a diktatúra gyanúja mindig felmerül vele szemben, de hogy uralomra jut-e, és ha igen, diktátor lesz-e belőle, azt a jó ég tudja.

Erkölc és hatalom viszonya (Töredék)

(Emlékeztetünk)... az állam és társadalom szervezeti kérdéseiről szóló keresztény tanításra, mely mindenekelőtt két nagy alapelvnek a tiszteletét kívánja meg, a *szabad emberi személyiség* tiszteletét, vagyis annak tilalmát, hogy az ember – aki egyedül az Istennek lehet eszköze – más ember bármiféle céljainak az eszközeül használtassék, másrészt mindennemű *hatalomnak erkölcsi ítélet alá való vettetését*. Felismerjük a keresztény vallás közreműködésével felépülő állami és társadalmi fejlődésben, annak különböző formáiban, a középkori társadalomszervezetben, az újkori demokráciában és a mai kor szociális igazságmozgalmaiban a keresztény tanítás e két alapelvének a folytonos kibontakozását és gyakorlati megvalósulásra irányuló erőfeszítését, de ugyanakkor felismerjük ez alapelveknek az ember eredendő értelmi és erkölcsi gyarlóságából származó megromlását is. Ma ugyanis a világ ellentétei éppen a hatalom kérdéseinek az erkölcsi megfogalmazása folytán sokkal inkább eszmék és ideológiák ellentétei képében jelennek meg, mintsem hatalmi szervezetek ellentétei képében, amiből az a veszély fenyeget, hogy a hatalmi tényezők eszmék bajnokaiként lépnek fel, s a *hazugság* és az eszmék meghamisítása döntő tényezővé válik, ami minden nyers hatalomgyakorlásnál nagyobb veszedelem, amint azt a náciizmus példája világosan megmutatta. Különösen megmutatkozik ez abban a *központi kérdésben*, mely a kereszténység indíttatásaiból kiindulva, de már szekularizált formában is a világ mai válságának és ellentéteinek központi kérdése: az *emberi szabadság* kérdésében, s annak megvalósítására szolgáló elvek és intézmények helyessége körüli zűrzavarban. A szabadság ugyanis nem azt jelenti, hogy az ember azt tehesse, amit akar, mert az, hogy a gyengébbet eszközként használhassa, nem szabadság, hanem csupán hatalmaskodási lehetősége az embernek. Mai társadalomszervezetünkben két tényező az, melynek révén egyik ember a másikat eszközzé alacsonyíthatja: a gazdasági hatalom (pénz) és a politikai hatalom, s az a veszély fenyeget, hogy egyrészt *gazdasági szabadság* neve alatt, másrészt pedig arra hivatkozással, hogy a *politikai hatalom* valami úton a néptől *származik*, végül is a másik embernek eszközzé való súllyesztése éppen a szabadságra való hivatkozással történik meg. Nagyon nyugtalanítónak érezzük tehát, hogy sokan a gazdasági eszközökkel való kizsákmányolás lehetőségeit az ún. *gazdasági szabadság* neve alatt a szabadságeszme oltalma alá helyezik, ugyanakkor az

így értelmezett gazdasági szabadság minden sérelmét *totalitarizmusnak* minősítik. Rá kell mutatnunk arra, hogy míg a hitlerizmus *totalitarizmusában* a hatalom öncélúságán és újbóli korlátlan trónra ültetésén alapul, addig a szocializmus legtotálisabb rendszereiben is a keresztény tanításnak lényeges elemei foglaltatnak benne. Súlyos hiba volna a szocializmust – melynek legfőbb alapgondolata véleményünk szerint nem a magán- vagy köztulajdon kérdése, hanem minden kizsákmányolás megszüntetésének kérdése, bármi legyen is annak az eszköze – ebben az értelemben elintézett vagy túlhaladott problémafelvetésnek minősíteni. Ugyanakkor azonban nem kevésbé tartozik bele a társadalom és állam kérdésére vonatkozó keresztény tanításba annak a kimondása, hogy a politikai hatalomnak az ember egész személyisége, szabadsága és formálódása felett csak részleges igénye lehet, hogy vannak olyan politikai és társadalmi alapelvek, melyeknek érvénye túlhaladja osztályok és történeti helyzetek kötöttségeit, s végül ennek alapján annak kimondása, hogy az állam és társadalom szervezete és módszerei szüntelen erkölcsi ítélet alá tartoznak, a keresztény ember tehát elismerheti nagy történeti átalakulások idején a módszerek hirtelenebbé és radikálisabbá válását, de nem fogadhat el olyan tanítást, mely minden módszer eredendő relativitását, történeti és osztályhelyezethez való kötöttségét, vagyis az erkölcsi ítélet alóli mentességet emeli elv rangjára.

A tömegindulat természete (Töredék)

A tömegindulatok legfőbb jelentősége abban van, hogy egy olyan helyzetben, ahol valamilyen eszme vagy politikai akció mögött nem áll nyugalmi állapotban a szóban lévő közösség többsége, a számbeli hátrányt a fizika és stratégia ősi szabályai szerint mozgással és gyorsasággal, tömegeik mozgásba hozásával egyenlíthetik ki. A meglódult, mozgásba jött tömegindulatoknak az a természete, hogy többséget és erőt mutatnak ott is, ahol a nyugvó szám többsége nincs mellettük. Számtalanszor láttuk, hogy bizonyos nyugvó uralmi helyzetekkel szemben a fellázadó kisebbség messziről azt a látszatot tudja kelteni, hogy az egész elégedetlen országot tudja maga mögött, s az optikai csalódás akkor derül ki, mikor a kisebbség uralomra jut, s a vele szembeni lázadók hivatkoznak az egész elégedetlen országra. Egyáltalán, a nyugalmi állapot mindenkor a fennálló uralmi rendszer többségben létének az érzését kelti, viszont a tömegindulatok mozgásba jötte, a lázadás mindig az elégedetlenség, a forradalmi erők többségben létének a benyomását kelti. Ebből a felismerésből logikusan következik az a tanulság, hogy bármiféle eszmének, mozgalomnak vagy politikai akciónak akkor jó és akkor szabad a tömegindulatokra apellálnia, ha az illető közösségben lévő legerősebb és leghevesebb tömegindulatokat a maga oldalán tudja, viszont az illető közösség statikus, nyugvó többségére nem számíthat.

1944–1947

AZ EGYETEM, AZ AKADÉMIA ÉS A TUDOMÁNY VÁLSÁGA

Hozzászólás Szent-Györgyi Albert előadásához

Hozzászólásomat aszerint a hármas problémafeltevés szerint kívánom tagolni, amely Szent-Györgyi Albert előadásának a címében kifejezésre jut: tárgyalni óhajtom az *egyetem* válságát, az *akadémia* válságát és a *tudomány* válságát. Szent-Györgyi Albert ugyan a tudomány válságát csak a címben említi külön, egyébként együtt tárgyalja az egyetem és az akadémia válságával. Viszont hozzászólásom során az egyetem és az akadémia válságának tárgyalása után szükségesnek fog látszani, hogy külön fejezetben foglalkozunk a *tudomány* válságával is.

Szeretném azonban mindjárt bevezetőül összefoglalni hozzászólásom végeredményét a következőkben: Szent-Györgyi Albert a válságnak általa felvázolt jeleiből több és súlyosabb következtetést von le, mint amennyit *azok* indokolnak; mert gondolatmenete a válságnak néhány véleményünk szerint felületi, bosszantó, helyenként jellegzetesen hazai jeleiből indul ki és a válság egészét tárgyalatlanul hagyja.

I.

Az *egyetem* válságát Szent-Györgyi professzor úr a *tudós* és a *professzor*, és ennek megfelelően a *tudományművelés* és a *diplomagyártás* ellentétének a kiéleződésében látja. Az egyetemnek magának ez a dilemma valóban központi kérdése s a dilemma napjainkban kétségtelenül kiéleződött mindkét irányban: az egyetemtől, mint a tudósok összességétől is és mint a szakképzés intézményétől is többet vár és többet követel a társadalom, mint régen. Szent-Györgyi professzor úrnak erre a válságra egyszerű megoldási javaslata van: az egyetem számoljon le a tudományos nagyigényűséggel, vallja meg őszintén, hogy nem tudományt, hanem mesterséget tanít, és ennek egyszerűen vonja le a konzekvenciáit. Úgy érzem azonban, túl önkényes és túl egyszerű a problémát így megfogalmazni. Túl önkényes a felelet, mert ugyanezzel a fáradsággal azt is mondhatnók, hogy az egyetem válassza a tiszta tudományt, alakuljon át olyanfajta szabadiskolává, amilyen

a Collège de France és a mesterségbeli képzést engedje át a szakiskolának. Meg vagyok győződve, hogy ez a megoldás sem célravezető, de ha ragaszkodunk a vagy-vagy-hoz, akkor a kettő közül határozottan az utóbbi mellett szól több indok. Ha ugyanis az egyetem merőben a mesterségbeli kiképzés célját teszi magáévá, akkor nyugodtan szét is válhat annyi szakiskolára, ahányféle mesterséget tanít, vagy tanítania lehet, mert hiszen az, ami a különböző mesterségek karait *egyetemmé* fogja össze, nyilván éppen az, ami *több* mint mesterség.

Túl egyszerű is azonban a problémát úgy megfogalmazni, hogy az egyetemnek választania kell a két feladat közül vagy az egyiket vagy a másikat.

Meggyőződésünk szerint a válság nem annyira organikus, mélyen fekvő szellemi válság, hanem inkább bizonyos szervezési nehézségekből és megmerevedésből származó helyi válság. Éppen ezért nincs is okunk beszélni az egyetem *világválságáról*: azok a jelenségek, melyeket Szent-Györgyi professzor úr felsorol: az elemi ismereteket oktató, s a megfelelő kutatóeszközökért kétségbeesett harcot folytató világhírű tudósok, úgy ahogy ő megjeleníti őket, jellegzetesen hazai jelenségek, bár kétségtelenül vannak analóg jelenségek világszerte. De ugyanúgy ismereteseink világszerte olyan szervezeti megoldások, melyek e nehézségeknek fölébe kerülnek.

Ha már most arra kell felelnem, hol látom ezeket a szervezési megoldásokat, kiindulópontul mindenekelőtt csatlakozom az összes eddigi hozzászólóknak ahhoz a nézetéhez, hogy a tudományművelés központi jelentőségű intézménye a jövőben sem lehet más, mint az *egyetem*. A tudomány továbbplántálásának más módja, mint a tudomány valamiféle *tanítása* nincs, akár nagy előadóteremben, akár speciálkollégium formájában, akár szemináriumban, akár kutatóintézetben történik is ez a tanítás.

Mi akadályozza az egyetemet leginkább abban, hogy a tudományt *tanítani* tudja? Valóban az, amire Szent-Györgyi professzor úr is a súlyt helyezi, hogy ugyanaz az egyetemi tanár egyúttal meghatározott mesterségekre oktató és képesítő intézet szerve is. Igaz tehát, hogyha nem akarjuk, hogy a kétféle funkció zavarja és üsse egymást, akkor kétségtelen, hogy el kell őket egymástól választani. Azt jelenti-e ez, hogy a mesterségre képesítő iskolákat és a tudományművelő iskolákat teljesen különálló szakiskolákká kell szervezni? – Szó sincs róla. Az elválasztás a funkciók *számbavételét* és *tudatos megkülönböztetését* jelenti, de semmiképpen sem foglalja magába szükségszerűen azt, hogy az *egyik funkciónak* szükségszerűen *ki kell* szorulnia az egyetemről. Moór professzor úr utalt hozzászólásában arra, hogy az egyetemről független és nem egyetemi jellegű szakiskola a gyakorlat tapasztalatai szerint mindenkor nívósüllyedést jelent. Ugyancsak ő utalt, mint követendő

példára a tanárképzés bölcsészettudományi megszervezésére, ahol is az, aki *tiszta* tudományt akar tanulni, *doktorátusra* készül a *bölcsészeti* karon, aki pedig *tanári* diplomát akar szerezni, az *beiratkozik* a bölcsészeti kar keretein belül, de mégis attól különválasztva megszervezett tanárképző intézetbe. Ezt a megoldást a szükséges változtatásokkal az összes tudományterületeken és az összes szellemi mesterségek terén végig lehet vezetni. Azonban itt rögtön le kell szögeznünk, hogy ez az elvileg helyes megoldás a bölcsészettudományi és a tanárképző intézet jelenlegi szervezete mellett teljesen elsikkad. Ugyanis a tanárképző intézet úgy van szervezve, hogy minden egyetemi professzor egyben a tanárképző intézet illető szakjának a tanára is, s így a külön tanárképző intézet létezése csak névleges. Az egyetemi tanár számára ez a beosztás egyben olyan mellékes jövedelmet jelent, melyre a bölcsészprofesszor *rászorul*. A tanárképző intézeti előadások túlnyomó része egyetemi előadás, a külön egyetemi előadások száma aránylag kicsi, a külön tanárképző intézetieké pedig elenyésző. Holott ennek a *kettős* szervezetnek a jelentősége *éppen* az, hogy olyan tudósok számára, akik tudományt óhajtanak tanítani és különösebb szakképzésbeli ambícióik nincsenek, lehetőséget nyújtsanak arra, hogy esetleg kizárólag speciálkollégiumot, kizárólag szemináriumot vagy közös kutatógyakorlatot tartsanak. Ezzel párhuzamosan ebben a kettéválasztott rendszerben szükségképpen a szakképző intézet az, amelyiknek fix és meghatározott számú *tanszékekkel* kell bírnia, mert hiszen a mesterség tanítását nem lehet abbahagyni azért, mert az illető szakmában véletlenül éppen nincsen nagy tudósunk. Viszont az egyetem *tiszta tudományos* szervezete szempontjából éppen az a leglényegesebb következménye e kettéválasztott rendszernek, hogy a *meghatározott* szakhoz kötött tanszékek rendszerét meg lehet szüntetni. Ezzel az egyetemek nivósüllyedésének és elsekélyesedésének egyik lényeges oka kikapcsolódik: az, hogy bizonyos tanszékeket *előírásszerűen* be *kell* tölteni, akár *van* rá tudományos nivón lévő jelölt, akár *nincs*, viszont más szakmában egy életen keresztül nem jut katedrához egy komoly tudós csak azért, mert az illető tanszék már mással van betöltve. Egy következetesen végiggondolt kombinált egyetemi és főiskolai rendszert tehát úgy lehetne kitervelni, hogy az egyetem szervezeti egységébe foglalna egy csomó szakképzést folytató főiskolát, mely utóbbiaknak meghatározott tanszékeik vannak, állandóan tanító előadó tanárokkal, az egyetem viszont karonként felette áll ezeknek a szakfőiskoláknak, valamilyen Collège de France-szerű szabadabb szervezetben oly módon, hogy az egyetem tanszékei tárgyuknál, sőt lehetőleg számuknál sincsenek meghatározva, s az egyetem féltékenyen őrökdi a felett, hogy csak elsőrendű tudósokat foglal magában és azokat mind magában foglalja. Az egyetem tanárai bizonyos részben

a főiskolai tanárok közül rekrutálódnak, bizonyos részben olyan kívülállók közül, akik főiskolán nem tanítottak; bizonyos részben ellátják a megfelelő főiskola megfelelő tanszékét is, ha a szakoktatáshoz külön kedvet és tehetséget éreznek, bizonyos részben pedig, ha ezt így tartják jobbnak, speciálkollégiumokra, szemináriumra és kutatómunkára természetesen *tanító*, vagyis együttes kutatómunkára szorítkozhatnak. Egy ilyen szabadszervezetű egyetemen belül természetesen enyhülnie kellene a karok éles elválasztásának, ami a szakiskolai elem belekeveréséből származott, és sokkal határozottabban megvalósulhat a tudomány egységének, az Universitas Litterárumnak a gondolata. Természetesen ehhez hozzátartozik egy olyanfajta szervezési és javadalmazási rendszer, amely az egyetemi tanárok és igazi tudósok részére nem teszi anyagilag kívánatossá és szükségessé a különféle szakképzőintézeti előadói állások és a vizsgáztatások elvállalását. Az egyetem a szakképző iskolákban is tanító tanárain keresztül állandóan öröködik a főiskolai oktatás nívója felett anélkül, hogy a szakképzés robotjában el kellene vesznie.

Mindez az adott helyzetben, mondjuk a magyarországi helyzetben igen lényegbevágó és igen mélyreható reform volna, igen nagy ellenállásokat kellene leküzdeni. Mindamellettt vissza kell térnem ahhoz az induló álláspontomhoz, hogy itt csupán szervezeti bajoknak, szervezeti megmerevedéseknek az orvoslásáról van szó, s az esetleges reformok bármilyen mélyreható és bármilyen üdvös eredményekre vezethetnek is, nem érintik s nem érik el a tudomány mélyreható válságát.

II.

Ugyanebből kell kiindulnom akkor is, amikor az *akadémia* válságának a kérdésére térek át. Szent-Györgyi professzor úr helyesen mutat rá arra, hogy az akadémiáknak ma nem az a szerepük, ami a 17. és 18. században volt: a tudósok egymás közötti közlekedésének és eredményeik kicserélésének a megkönnyítése. Utal még arra is, hogy az akadémiát mint érdemes tudósokat dekoráló intézményt nem érdemes fenntartani és az akadémia speciális magyarországi feladata, a nyelvújítás, befejezettnek tekinthető. Ebből levonja azt a következtetést, hogy az akadémiákat vagy meg kell szüntetni, vagy ha nem, akkor ma egyetlen egy komoly feladatuk lehet, és az: az egyetemekkel szemben a tudomány komoly művelése és a tudományos kutatótevékenység irányítása. Például utal az orosz akadémia munkájára, amely az ötéves terv keresztülviteléhez szükséges tudományos kutatósoktól kezdve minden tudományos kutatást irányít és ellenőriz.

Itt mindenekelőtt fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy beszélhetünk-e az akadémiák *világválságáról*? Szent-Györgyi professzor úr előadása ezt a válságot szinte magától értetődőnek és adottnak veszi, okát pedig megtalálja abban, hogy azok az okok, amelyek az akadémiákat eredetileg életre hívták, megszűntek. Az igazság azonban az, hogy az, hogy az akadémia válságban van, magától értetődő Magyarországon, egyébként azonban nem valami fogható világjelenség. Bár az akadémiák életre hívó okai valóban sok vonatkozásban megszűntek, mégis a világ egyes akadémiái, bár nincsen az a jelentőségük, ami egykor volt, mint tudományos és erkölcsi *fórumok* komoly tekintéllyel bírnak, anélkül, hogy azt a szerepet vállalnák és viselnék, amit Szent-Györgyi professzor úr kijelölt számukra. A magyar akadémia speciális válsága különleges jelenség, amely az akadémiáknak világszerte észlelhető jelentőségcsökkenésétől meglehetősen független. Sokkal inkább összefügg a Magyarországon a múlt század közepe óta folyó közéleti kontraszelekcióval. A politikai és szellemi horizontok beszűkülésével és általában az egész nemzet tévútra kerülésének mindazokkal a jelenségeivel, amelyeknek végeredménye az 1944-es összeomlásban áll előttünk.

Ennek eredményeképpen előállott az a helyzet, hogy a Magyar Tudományos Akadémia, vagy legalábbis annak bizonyos osztályai személyi összetételükben részben vagy egészben megszűntek alkalmasak lenni arra, hogy a magyar szellemi élet számára az erkölcsi és értékelési fórum igényével fellépjenek. Ez kétségtelen nagyon súlyos jelenség. Különösen súlyos jelenség azért, mert egy ilyen önmagát kiegészítő testületnél a személyi összeállítás ferde vágányokra való terelődése olyan baj, amely esetleg csak több nemzedéknyi idő alatt tud orvosolódni. Épp azért meg kell mondanom, hogy ugyanakkor, amikor nem tudok egyetérteni Szent-Györgyi professzor előadásának csaknem összes főtételével, ugyanakkor ki kell fejeznem egyetértésemet azzal a javaslatával, amelyet speciálisan a magyar akadémia regenerálódása ügyében tett: hogy tudniillik az egész akadémia kollektíve mondjon le és regenerálódásának ügyét bízza egy válogatottabb, szűkebb bizottságra. Valóban ez lett volna az egyetlen mód, amely a gyors regenerálódás és az akadémia autonómiájának szempontjait egyszerre ki tudta volna elégíteni. Mindez azonban a magyar akadémia válsága és nem tudok róla, hogy *ebben* az értelemben léteznék az akadémiák *világválsága*. És főleg ezen válságon azután igazán nem segít Szent-Györgyi professzor remédiuma: az, hogy teljességgel új és szokatlan feladatokat helyezünk az akadémia vállára. Kérdés azonban, hogy segítene-e Szent-Györgyi professzor úr remédiuma az akadémiákon általában, amelyek nincsenek ebben a válságos állapotban, mint a magyar akadémia, csak éppen az ellanyhulásnak és elöregedésnek tüneteit mutatják?

Úgy vélem, hogy a tudományos kutatás irányításának az a köre, amelyet Szent-Györgyi professzor úr az akadémia részére lehetőségként kijelöl, bármennyire is fontos feladatkör, egyáltalán nem olyan, amelyik különösebben kívánná egy akadémia létezését. Ha egy akadémia már fennáll, akkor igen fontos szerephez jut, ha ezt az utóbbi feladatkört reábízzák, ha azonban azt kérdezzük, hogy erre a feladatkörre kell-e egy akadémia felállítani, akkor nyugodtan azt felelhetjük, hogy *nem*. Szent-Györgyi professzor úr javaslatában tisztázatlanul maradt egy lényeges momentum, amit nem tudunk: az, hogy vajon az akadémia az ő elgondolása szerint mindenféle tudományos kutatást ellenőriz és irányít-e, vagy pedig csupán az állam által végeztetni kívánt, hogy úgy mondjam, állami megrendelésre történő tudományos kutatást. Ez a kettő ugyanis teljességgel különböző dolog. A valódi tudósok tudományos kutatásait egy bizonyos ponton túl *ellenőrizni, irányítani* sem nem lehet, sem nem szabad. Itt nem lehet más csinálni, mint *bizalmat* előlegezni és a szükséges *feltételeket* megteremteni. Ennek a szervezeti megoldása, ha a tudósok együttességét akadémiaának hívjuk, akkor történhetik az *akadémián keresztül, ha egyetemnek hívjuk, történhetik az egyetemen keresztül*. A tudósok együttességének lehet bizonyos szerepe a kutatások összehangolása terén, de ez a szerep másodrendű, mert a valódi tudósok ezt minden szervezeti behatás nélkül is igyekeznek egymás között megtalálni.

Egészen más a helyzet az állami megrendelésre történő kutatómunka terén. Az államnak ma mind több vonatkozásban szüksége van a tudósok kutatómunkájára és a tudósok természetesen ezt a közreműködést nem tagadhatják meg. Azonban szögezzük le nagyon világosan és nagyon határozottan azt, hogy az állami megrendelésre történő kutatómunka az igazi tudósok részére gyakran éppen olyan ballaszt és éppen olyan időt rabló mellékfoglalkozás, mint az elsőéveseknek való előadás és a mesterségre képesítő vizsgákon való részvétel, és az igazi tudós igen gyakran az állami megrendelésre történő tudományos munkát örömmel átengedi kevésbé igazi tudósoknak, vagy nagyreményű fiataloknak. Hogy állami megrendelésben komoly tudományos fantázia legyen, az természetesen lehetséges és az is előfordulhat, hogy állami megrendelések adnak impulzusokat olyan kutatásokra, amelyek e nélkül nem jöttek volna létre. Amióta a világ világ, a megrendelésnek megvan a maga jelentősége mind a tudomány, mind a művészet, mind az irodalom terén, azonban hozzá kell tennünk mindjárt azt, hogy a megrendelés jelentősége abban az arányban nő, amilyen arányban szabad kezdet ad az alakítónak és abban az arányban csökken, amilyen arányban száz százalékgig meg akarja határozni a kutatás menetét, célját és eredményeit. A normális eset mégiscsak az, hogy az állam, amikor bizonyos

kutatómunkát megrendel, a tudománynak már kész eredményeiből akar lehetőleg az eredmény többé-kevésbé biztos, vagy reményteljes tudatában meríteni, nem pedig olyan öncélú vizsgálódási folyamatokat akar elindítani, amelyeknek kimenetele teljességgel bizonytalan. Így nézve a dolgot az állam határozottan nyer vele, ha saját megrendeléseit egy olyan tekintélyes és többé-kevésbé szabadsággal élő szervnek a felügyelete alá helyezi, amelyen az igazi tudósok szervezete – akár akadémia az, akár egyetem. Ezzel szemben kétséges, hogy az igazi tudomány nyer vele, ha feladatai között túlságos szerepet kap a konkrét, állami megrendelésekre való szállítás.

A Szent-Györgyi-féle javaslatnak így nem látnám sok jelentőségét. Mégis: van benne valami, ami mellett meg kell állnunk, noha ő nem állott meg. Nagy lehetőség van abban a gondolatban, hogy az akadémia vagy akadémiászerű vagy akadémiai testületek vegyenek át olyan funkciókat, melyeket eddig a miniszteriális bürokrácia látott el. Ezt a lehetőséget speciálisan a tudományos kutatások ellenőrzésére korlátozni annyit jelent, mint egy mellékes, mondhatnám kuriózus feladatkör-vállalás kedvéért elmenni egy sokkalta nagyobb jelentőségű lehetőség mellett: amellet a lehetőség mellett, hogy az akadémia vagy egy akadémiászerű fórum legyen a kulturális értékek gyakorlati megállapításának, feladatok elvégzésének a szabályozó fóruma. Ha ugyanis visszatérünk oda, ahonnan Szent-Györgyi professzor úr előadása kiindult, hogy tudniillik mi volt az akadémiák eredeti lényege és mi most, akkor azt kell megállapítanunk, hogy az akadémia állandó és nem változó lényegét az egyetemmel szemben nem az teszi ki, hogy a tudósok érintkezésének vagy a tudósok dekorálásának a szerve, hanem ezeken túlmenően az, hogy az akadémia mindig *fórum*, szemben az egyetemmel, amely tanítóintézet. Az akadémia akkor, amikor munkák fontossága kérdésében állást foglal, amikor fontos munkák elvégzését serkenti, vagy saját üzemében elvégzi, amikor díjakat oszt ki, amikor dekorál, végeredményben egy és ugyanazon dolgot cselekszi: *értékel*. Ha azt állapítjuk meg, hogy az akadémiák világszerte: ott is, ahol nincsenek akut válságban, a társadalom és a tudomány menetére különösebb hatással nincsenek, azzal arra utaltunk, hogy nem az *akadémiának*, mint akadémiának a válságával érdemes foglalkoznunk, hanem az értékelésnek magának a válságával: azzal a kérdéssel, hogyha az akadémia nem értékel, nem jól értékel, vagy hatástalanul értékel, akkor hát ki értékel helyette? Az *igazi* válság, a *lényeges* válság, a *mélyen fekvő* válság abban áll, hogy nem értékel helyette senki. Ezért érdemes külön fejezetben az akadémia és az egyetem válságától és ennek szervezeti megoldásaitól függetlenül pár szót szólnunk a tudományos és szellemi értékek válságáról.

III.

Amióta Európában az egyház kizárólagossága az értékek hatékony és érvényes megállapítása terén megszűnt, azóta az értékek hatékony és érvényes megállapításának általánosan elfogadott szerve nincs. Erre legközelebbről azt lehet felelni, hogy ilyen szervre a gondolatszabadság századában szükség nincsen. Ez a felelet azonban teljességgel téves. A gondolatszabadság csak azt kívánja, hogy a fennálló szellemi tekintélyek ne küldjék máglyára az eretnekeket, ne vonják cenzúra alá a könyveket, és ne állítsák az inkvizíció elé a kutatókat, de semmi körülmények közt nem kívánja a gondolatszabadság azt, hogy ne létezzék egy vagy több olyan fórum, mondhatnám lehetőleg több olyan fórum, amely a tudomány, a szellem, az alkotás, a társadalmi rend, a nevelés és az emberformálás végső kérdéseiben tekintéllyel tudja hallatni a szavát, bizonyos tévképzetek kártékonyságára fel tudja hívni a figyelmet és az emberek számára megfelelő orientációs támpontokat tud adni. Az emberek többsége így is, úgy is tekintélyeket követve alakítja ki nézeteit, tehát föltétlenül szükség van egészségesen és épen funkcionáló szervekre, amelyek a tudomány, a szellemi élet és a nevelés szétfutó jelenségeit áttekintik, egységbe igyekeznek foglalni és azok esetleges tévutait számon tudják tartani és megpróbálják ellensúlyozni. Az, hogy ilyenre szellemi életünk mai válságos állapotában szükség van, két oldalról kap alátámasztást. Az egyik a tudománynak az a válsága, amelyre Ortega utalt, amikor rámutatott arra a fonákságra, hogy a tudomány üzemszerű megnövekedésével és óriási mértékű specializálódásával a tudós is teljesen meghamisított fogalomná vált, és egy egészen szűk perspektívájú, szakvizsgálatokat folytató ember a beavatottságnak és a magasabb összefüggések értésének a teljességgel hamis nimbuszát élvezzi, vagy ahogy Ortega csúfondárosan példázza: egy ügyes kezű sebész hivatalból közegészségügyi szakférfiú. A tudománynak ez a válsága, amelynek ellenhatásaképpen ma mind erősebben jelentkeznek összefogó törekvések, melyek erősen megkívánják olyanfajta fórumok létezését, amelyek a tudomány és a tudós helyes értékelését meg tudják szabni. A másik pont, ahol az ilyen értékelő fórumok jelentősége igen nagy, az ál- és féltudományos elemekkel összekapcsolt politikai eltévelyedések területe. Hogy ezek hová vezethetnek, arra a fasizmus lelki és szellemi pusztításai után különösebb példákat nem kell felhozni. Nyilvánvaló, hogy egy szellemi fórum nem tud szembeszállni azokkal a politikai erőkkal, amelyek ilyen fajtájú folyamatokat mozgatnak, mindenesetre az eddiginél talán nagyobb sikerrel tudna szembeszállni az ítéltő erőnek azzal a megzavarodásával, amely a fasizmus sikerének az egyik legfőbb tényezője volt.

Hogy egy ilyen akadémiaszerű fórum hogyan alakulhat meg, kikből tevődhet össze, arra nézve nem érdemes túlságosan konkretizált propozíciókat tenni. Itt nemcsak arról van szó, hogy ezt a szervezetet egy kormányrendelet felállítsa, hanem sokkal inkább arról, hogy ez a szervezet magának tekintélyt szerezzen. Így csak egyszerűen föl szeretnék vázolni egy hosszabb lejáratra szóló távoli perspektívát, aminek a jegyében egy ilyen szervezet, amely a maga csúcán nem annyira 100–200-as gyűlekezetből, mint inkább valamiféle 15–20 tagú tanácsból állhat össze, egy ilyen szervezet felügyelete alá vehetné a szellemi életnek mindazokat a területeit, amelyeknek megadminisztrálása ma olyan borzasztóan szenved a céhbeli bürokrácia merevségétől és az államhatalom hatalmi céljainak a demoralizáló hatásaitól. Ezek a területek természetesen messze túlhaladják a szorosan vett tudomány területeit, természetszerűen idetartozik a művészet, irodalom adminisztrációja, a nemzetnevelés összes intézményeinek, a sajtónak, a filmnek, a rádióknak az állami ellenőrzése. Ezen az elgondoláson belül természetesen megvalósul az is, amit Szent-Györgyi professzor elgondolt, hogy tudniillik a tudományos kutatást sem bürokratikus korlátoltsággal és kicsinyességgel intézzék. Azonban az ő elgondolása nem megy túl azon a kívánságon, hogy a laboratóriumi kutatást ne egy korlátolt miniszteriális ember irányítsa, hanem olyan valaki, aki maga is tudja, hogy mi az a laboratóriumi kutatás, mert hisz őneki magának is legalább 20 esztendő kellett, amíg rájött, hogy mi az a laboratóriumi kutatás. Én bevallom, hogy nem hiszem azt, hogy a laboratóriumi kutatás helyes adminisztrálásához olyan emberekre volna szükség, akik laboratóriumi kutatást végeztek. Azok a korlátolt miniszteriális férfiak, akik Szent-Györgyi professzor életét keserítették és keserítik, nem azért teszik ezt, mert nem kutattak húsz évig laboratóriumban, hanem azért, mert korlátolt miniszteriális férfiak. És perspektívájukat valószínűleg 20 évi laboratóriumi kutatás sem tágíthatná ki.

Ez az elgondolás a szellem és az államhatalom viszonyának alapvetően új beállítást is kívánja és ennek megfelelően komoly alkotmányjogi kérdéseket is felvet, mert a kormányhatalom szférájából nem lehet valamit anélkül kivenni, hogy ezt a kérdést ugyanakkor a népképviselő, a miniszteri felelősség és a demokratikus ellenőrzés vonatkozásában is mérlegre ne tegyünk. Ez már átvezet a demokrácia legmodernebb fogalmazásaihoz, a plurális alkotmány gondolatához, amelyben a hangsúly az államhatalom további megosztásán, és további különlegesen tagolt hatalmi gócok kialakításában van. Ahogyan a bírászkodás és a bírák megszerezték maguknak a maguk különleges szervezetét és különleges függetlenségét, úgy kell ezt

valamilyen formában előbb-utóbb a nemzetnevelőinknek, a tudósoknak és az alkotóknak is megkapniuk. Ma nem elég az, mint régen, hogy a szellemi alkotók egy bizonyos szabadságban a társadalom határain álljanak, hanem az államhatalomban megtestesült hatalomkoncentráció demoralizáló hatásával szemben az ő szabadságuknak és függetlenségüknek is szervezetszerű formát kell kapniuk.

1946

AZ ÁLLAMHATALMAK ELVÁLASZTÁSA EGYKOR ÉS MOST

(Akadémiai székfoglaló 1947. jan. 13-án)

Ha az államhatalmak elválasztásának problémáját vetjük fel, ez valamilyen képpen a 17–18. század szellemét idézi. Úgy jelenik meg ez a kérdés, mint ami elmúlt korokat érdekelt hevesebben, ma azonban csak elméleti jelentőségű, aminél sokkal fontosabb problémáink is vannak. Minden olyan hang, mely e kérdés aktuális voltából indul ki, úgy jelenik meg, mint konzervatív hang, s az egész problematika úgy, mint egy régimódi, defenzívában lévő gondolatcsoport. Kérdés: helyes-e ez így, igaz-e ez így?

Az államhatalmak elválasztásának elvében, mint a politika tudományának minden elvében, két elem keveredik egymással: az egyik az államélet jelenségeinek leírására, kategorizálására, tipizálására, rendszerezésére és megértésére irányuló törekvés, a másik az államélet jó irányba való terelésére, a moralisták szavával élve *erkölcsös*, az utilitaristák szavával célszerű, az evolucionisták szavával *haladó*, egyszerűen *helyes* berendezésre irányuló törekvés. Az államhatalmak, pontosabban az állami főfunkciók *tipizálására* irányuló törekvés csakúgy, mint az államelmélet legtöbb alapkérdésének első megfogalmazása az ókorra, *Arisztotelészre* megy vissza, az államhatalmak elválasztásának *politikai-erkölcsi* követelménye pedig a 17–18. századi felvilágosodás politikai elméleteire, mindenekelőtt *Montesquieu*-re.

Arisztotelésznek az a helye, amelyből történetileg az államhatalmak elválasztásának egész dogmatikája elindul, *Politiká*-ja IV. könyve 14. fejezetében foglaltatik: „Minden államszervezetnek három tényezője van, s e három tényező szempontjából kell a komoly törvényhozónak megállapítani, hogy mindegyik államformának mi van javára... Ezeknek egyike az államügyekről *tanácskozó* szerv, a második a *vezető tisztviselői* kar, a harmadik pedig az *igazságszolgáltató*-testület.”

Arisztotelész ennek megállapítása után az arisztotelészi tipizálás szokott módszerével végigelemzi, hogy ennek a három államszervezeti tényezőnek milyen berendezése illik külön-külön a különféle államformákhoz leginkább. Még egyszer előkerül e hármas felosztás Arisztotelész *Etiká*-jában, ahol a törvényhozás, a végrehajtás és a bírás-

kodás az általános, a különös és az egyes *logikai* kategóriáival kerül párhuzamba, aminek az elméletben később jelentős folytatása lesz majd.

Mielőtt azonban megkísérelnénk felvázolni azt a történeti pillanatot, amikor Locke és Montesquieu elméleteiben Arisztotelész *tipizáló* felosztása mint az államhatalmak megosztásának politikai-etikai, *normatív* követelménye lép újból elénk, röviden érzékeltetnünk kell azt a fordulatot, melyet a keresztény államelmélet s a belőle kinőtt modern államelmélet az ókorival szemben jelent.

Az ókori államelmélet közvetlenebb vagy közvetettebb módon, az elvonás alacsonyabb vagy magasabb síkján végsőleg ugyanúgy valamiképpen tanítani, javítani, a jó államvezetés titkát megközelíteni akarta, mint a középkori és az újkori. Nem is beszélve Platónról, Arisztotelésznek is minden tipizáló és rendszerező elmemunkája végsőleg arra irányul, hogy belőle a jó államvezetés elvei levonhatók legyenek. Az ókori államelmélet ennek során olyan tételekhez jut el, melyeket a középkori és újkori politikai gondolkodás sem tudott túlszárnyalni. A döntő különbség mégis valahol az állambölcsező morális hozzáállásában van, abban, hogy a középkori keresztény és az újkori felvilágosult államelmélet tanító, javító célzata mögött valahogyan más, az ókori államelmélettől eltérő az erőviszony az állambölcsező és a tényleges hatalmat gyakorló államvezetés között. Platón, Arisztotelész és a sztoikusok kritikája akár idealista-utópista jellegű, akár realista-gyakorlati jellegű, az *aktuális* érvényesség és fölény minden tudata nélkül hangzik el a valóságos hatalmat gyakoroló politikai erők közepette; ma is csodálkozik az egész államelmélet azon, hogyan volt képes Arisztotelész, aki Nagy Sándor nevelője volt, úgy megírni a maga *Politiká*-ját, mint ha a görög városállamon kívül nem volna figyelemre érdemes politikai képződmény a világon, s mintha Nagy Sándor birodalomalapítása nem a szeme előtt játszódott volna le.

Valami egészen döntő változás kezdődik a keresztény, és pedig a nyugati keresztény államelmélet kezdetével. Szent Ágostonnak *De Civitate Dei*, az Isten városáról, az Isten államáról szóló műve jelzi ezt a fordulatot. Furcsán hangozhatik ez, hiszen mi volna legalább annyira, sőt minden ókori államelméletnél jobban távol a politikai hatalom aktualitásától, mint az az államelmélet, mely a földi uralmakkal szemben az Isten királyságát állítja szembe. Mégis az európai államelmélet fordulata itt kezdődik. Kezdődik azzal a tétellel, hogy minden hatalom, minden uralom a bűnbeesésnek, a bűnnek következménye, s csakis annyiban menthető és igazolható, ha célja a bűnbeesés következményeinek a csökkentése. Mai szekularizált szóval ezt a tételt úgy fejezhetnénk ki: a hatalom demoralizál, a hatalom

igazolásra szorul, a hatalomgyakorlás csak valamilyen morális célja révén kaphat igazolást, nyerhet felmentést.

Szó sincs azonban arról, hogy ennek a tételnek a hatása egyszerűen az eszmék magától jövő, „szellemtörténeti” hatásánál fogva vált döntő tényezővé az európai államfejlődésben. Ilyen még soha a világon nem történt. Nem érdemes belemennünk abba a nagyon divatos, de nagyon akadémikus üres vitába, melyet ma is folytatnak akörül, hogy a társadalmi reális-materiális viszonyok termik-e az eszméket, vagy az eszmék befolyásolják-e a társadalmi fejlődést; a kérdés a tyúk és tojás elsőbbségének kérdésére hasonlít, s nyugodtan feltehetjük, hogy ennek a kérdésnek a vizsgálata arra az eredményre vezetne, hogy a probléma nem az elsőbbség kérdése, hanem a kölcsönhatás *konkrét* módozatainak a felderítése. Ezért kell e vonatkozásban igazat adnunk a szellemtörténettel szemben álló realista szemléletnek, hogy az eszmék sohasem eszmei mivoltukban, az emberek belátására, értelmére való hatásukban válnak hatóerőkké, hanem mindig valami konkrét társadalmi, gazdasági, politikai s egyáltalán *reális* helyzetten keresztül. Szent Ágoston államelméletével kapcsolatban ezért hangsúlyoztuk a *nyugati* kereszténység jelentőségét: ez az államelmélet a keleti kereszténység területén éppen úgy érvényes volt, s feltehetőleg éppen úgy gyakorolt szellemi hatásokat, mégsem véletlen, hogy Szent Ágoston a nyugati kereszténység szülőtte, s a nyugati kereszténység területén voltak meg azok a feltételek, melyek az ő államelméletét az európai államfejlődés konkrét hatóerejévé voltak képesek tenni. Ez a feltétel a *Római Birodalom* bukása s az annak romjain alakult *barbár* fejedelemségek helyzete volt. A keleti kereszténység területén épen maradt a Keletrómai Birodalom, tehát épen maradt a hatalom birtokosainak a fölnye az elméleti, az értelmiségi ember társadalomkritikájával szemben. Más volt a helyzet a Nyugatrómai Birodalomnál, mely összeomlott. Ennek a birodalomnak magas értelmiségi kultúrája, arisztokratikus-demokratikus közéleti hagyománya és tagolt és nagyszámú értelmiségi rétege volt, amelynek tagjai eljutottak odáig, hogy a politikai életnek – mint szónokok, ügyvédek, rétorok, törvénytudósok a pogány korban, püspökök, teológusok, rendfőnökök a keresztény Római Birodalom idején – aktív tényezőivé is váltak. Emlékezhetünk Ferrero lendületes nekrológiájára Cicero felett: világtörténeti jelentőségben Caesar fölé helyezi, mint az első embert, aki nem volt sem nemes, sem katona, sem gazdag, hanem mint szónok és állambölcslő, értelmiségi teljesítményei révén került a politika első vonalbeli irányítói közé. Az értelmiségi elemnek az államvezetésbe való illetén bekerülése azonban a Római Birodalom minden értelmiségi kultúrája mellett is az

ókorban szórványos maradt. Csak a nyugati birodalom bukása utáni anarchiában válik az értelmiség, az elmélet szerepe egyetemessé és öntörvényűvé. Mi ennek az oka? Az, hogy összeomlott egy hatalmas értelmiségi kultúrával rendelkező birodalom, s a romjain olyan barbárok alapítanak ingadozó fejedelemségeket, akik kétségbeesetten viaskodnak azzal az erőkkel meghaladó feladattal, hogy egy náluknál sokkalta fejlettebb társadalmat hogyan kormányozzanak a maguk teljességgel primitív államvezetési technikáival egy páratlan tekintélynek örvendő s összeomlásának időbeli távolodásával mind misztikusabb ragyogásba kerülő világbirodalom emlékének az árnyékában. Ebben a helyzetben elemi szükségletet elégített ki az az emberfajta, mely egyrészt a Római Birodalom tényleges társadalmi hatalmainak az összeomlása után egyedül őrizte annak történeti tekintélyét, másrészt pontosan annak volt a birtokában, amit az új barbár királyságok a legkeservesebben nélkülöztek, az értelmiségi kultúrának. A püspök, a törvénytudó, a klerikus ebben a helyzetben teljesen új funkció elé került: azt a társadalomkritikát, melyet addig merőben morális és elméleti síkon gyakorolt, konkrét társadalmi funkcióként, irányításként várták tőle a társadalom hatalmasai, s így abba a helyzetbe került, hogy letéteményesévé válhatott azoknak a magatartási mintáknak, eljárási módoknak, melyek a társadalom életét rendezni, problémáit megoldani voltak hivatottak. S ennek az egyedülálló helyzetben lévő értelmiségi rétegnek a politikai és erkölcsi kultúrája egy olyan eszmerendszeren alapult, mely a hatalomnak súlyos morális fogyatkozással való eredendő megterheltségét vallotta. Ez Szent Ágoston világtörténeti jelentősége, s ezért számíthatjuk az ő államelméletétől azt, hogy az európai politikai fejlődés a hatalom szüntelen önigazolásának és moralizálódásának a története. Bármennyire követi is, mint fényt az árnyéka, minden moralizálódást a képmutatás elmélyülése, hosszú lejáróban mégiscsak egy olyan fejlődés nyílik meg ezen az úton, mely egyedül vezet ki a hatalom durvaságának a szűk határai közül. A kereszténység és Szent Ágoston a bűnbeesés teológiai gondolatára függesztették szemüket, mikor az államot a bűn gyümölcsének és következményének állították be, ezenközben azonban, mondhatnánk, felfedeztek, nem elvi és nem eszmei síkon, hanem a reális társadalmi tények síkján valamit, ami immár minden teológiától függetlenül is közös kincse az európai emberiség politikai tudatának: a hatalomgyakorlás demoralizáló voltának, erkölcsi igazolásra szorultságának, csak erkölcsi célkitűzések általi igazolhatóságának a szükségességét.

Ezzel kezdődik Európában a politikai hatalomgyakorlásnak az az átalakulása, mely a hatalomviselés jellegzetes helyzeteit, mindenekelőtt

a monarchikus uralkodó és a nemes helyzeteit mind több morális tartalommal tölti meg; a keresztény fejedelem és a keresztény lovag magatartási mintáinak a kialakulásával. Ezzel párhuzamosan alakul az egyházi rendnek, majd a mindinkább laicizálódó írástudók rendjének az aktív közreműködésével a hűbériség rendszere, mely a társadalom anarchiáját konkrét, egybefonódó, humanizált kölcsönös szolgáltatási rendszerekre bontja, s a társadalom minden vonatkozásában minden hatalmi helyzetet összekapcsol, igazol s egyben humanizál valamilyen konkrét teljesítménnyel, funkcióval, szereppel. Ennek a fejlődésnek a betetőzését foglalja formába Aquinói Szent Tamás államelmélete, azzal a tételével, hogy a földi törvény az isteni törvény konkretizálása, konkrétabb, alsóbb fokon való megvalósulása. Ezzel enyhül az ágostoni gondolat éle, de egyben szorosabbra fonódik a hatalomgyakorlásnak erkölcsi ítélet alá való vettetése is: a hatalmi helyzet tényleges állapotból szereppé, funkcióvá válik, ami azzal a fontos következménnyel jár, hogy a gonoszság, az igazságtalanság immár nem merő rosszalló jelző egy-egy uralkodó neve mellett, hanem egy olyan körülmény, mely a szerepet, a társadalmi funkciót, vele együtt az erkölcsi igazolást is semmivé teszi. Csak egy lépés még, és már ott vagyunk a zsarnokgyilkosság tanánál, mely szerint a zsarnokság nemcsak az erkölcsi igazolást, hanem magát az uralkodói minőséget is megszünteti, s így a zsarnokot büntetlenül meg lehet ölni, mert hiszen nem uralkodó, hanem lázadó. Az a Szent Tamás-i gondolat, mely szerint a földi hatalom a túlvilági hatalomnak hierarchikusan alá van rendelve, logikusan magába foglalta azt is, hogy az evilági hatalmak egymás között is erkölcsi rangjuknak megfelelően hierarchikusan alá vannak rendelve egymásnak, s hivatottak az alájuk rendelt hatalom gyakorlásának módja felett erkölcsi ítéletet mondani. Ez a gondolat megint csak nem merőben az eszmék síkján hatott, hanem azon a konkrét közegen keresztül, mely a középkor államelméletét jellemezte: az egymást keresztező, egymásba fonódó, egymást egyensúlyban tartó hűbéri viszonyok tömkelegén keresztül, mely az ítélkező hatásköröknek, jurisdictióknak szétágazó rendszerét valósította meg. Az egész ítélkezési hierarchia legfelső fokát, a császárság hasonló igényeinek a megtörésével, az egyház igényelte magának. Párhuzamosan azonban azzal a fejlődéssel, melynek során a mindjobban megerősödő monarchia ezt az igényt sikeresen visszautasította, az egyház konkrét ítélkezési igényének különféle megvalósítási kísérletein keresztül új bizonyítékot kapott az ágostoni gondolat félelmetes ereje: ha az egyház felsőséget igényel magának a legfelsőbb világi hatalmak felett, akkor maga válik legfelsőbb hatalommá, s rajta is bebizonyul a hatalom demoralizáló vol-

tát valló keresztény tanítás. Az egyház kísérlete tehát, mellyel az európai államok hatalmi hierarchiájának a legfelső pozíciójára tört, meghiúsult. A monarchia sikeresen visszaveri mind a föléje törekvő császári és pápai igényeket, mind pedig az államon belül – az egyház és a polgárság hathatós segítségével – a nagy hűbérurak és a földesurak önállósági igényeit, s úgy látszik, hogy a hatalomkoncentrációnak minden mást megsemmisítő góciává válik.

Ebben a fejlődésben a reformáció hoz döntő fordulatot. Nem azért, mintha a monarchia további térfoglalásának gátat vetett volna: sőt bizonyos fókig erősítette ezt a folyamatot az egyház tekintélyének a csökkentésével. De az üdvösségért viaskodó ember személyes és közvetlen erőfeszítésének az előtérbe helyezésével és a pápai és dogmatikus tekintélyek lerontásával az individualizmusnak és kritikának olyan folyamatát indította meg, melynek hatása a teológia és egyházszervezet határain túl is, az állam tekintélyével szemben is hamarosan érvényesülni kezdett. Az a konkrét helyzet, melynek közegén keresztül ez megtörténhetett, a 16. századi angol és francia vallásharc volt, melynek során mindkét országban katolikus- és protestáns trónigénylők kerültek egymással szembe. Ennek folytán a zsarnokgyilkosságot, pontosabban a zsarnok uralkodó trónfosztását és felelősségre vonhatóságát valló tan, mely *elméletben* megvan Szent Tamásnál is, sőt erőteljesebben van meg, mint Kálvinnál, egyszerre valóságos hatóerővé válik: évtizedeken keresztül óriási európai politikai irodalom születik a kérdés körül, s trónigények, merényletek és polgárháborúk zajlanak a nevében. S miközben a szemben álló felek kölcsönösen zsarnoknak, hitehagyottnak, jogvesztettnek nyilvánítják a másik felet, azonközben a személyes hitbeli meggyőződés méltóságát megismert nemzedékek *gyakorlati* tapasztalatává válik az, hogy az alattvalók az uralkodó uralkodói minősítése kérdésében állást foglalhatnak. Ez a fejlődés éri el csúcspontját az angol puritán forradalomban, ahol egy puritán, polgári hadsereg győzedelmeskedik a monarchián és arisztokrácián, és valóban ítélkezni mer az uralkodó felett.

A hatalom demoralizáló voltát valló tanítás azonban bebizonyult a népen is, azon a másik tényezőn, mely az egyháznál nagyobb sikerrel igényelte magának az uralkodó feletti ítélkezés jogát. A királyt halálra ítélő, de egyben korlátlan diktátori hatalmat bevezető angol forradalom által kiváltott visszahatást tükrözi Hobbes elmélete. Hobbes kifejti, hogy a legfelsőbb hatalom, a szuverén, legyen az király, oligarchia vagy parlament, felett nem lehet semmiféle, a hatalomgyakorlás igazságosságát megítélni tudó magasabb fórum, mert amelyik ezt megteheti, az ezáltal maga válnék szuverén, legfőbb hatalommá. Úgy látszott ebben a pillanatban, hogy a modern, sze-

kularizált, a helyi rendi hűbériségi tényezők erejét megtörő abszolút állam kialakulásával akár örökös király áll az élen, akár népmozgalom által felemelt diktátor, teljességgel megszűnik a közege az ágostoni gondolat alkalmazásának. Egy olyan berendezkedésben, melyet az egyházi és túlvilági szankciók hatóerejének a csökkenése s ugyanakkor a középkori szétágazó, egymást egyensúlyban tartó társadalmi és politikai erők fokozatos megszűnése jellemez, vajon milyen közegen keresztül válhat társadalmi hatóerővé az az elv, hogy az igazságtalanul gyakorolt hatalom nem különbözik a rabló erőszakától? Nem kell-e ennek a tételnek szükségképpen éppen úgy a filozófus elméleti moralizálásává visszasüllyednie, mint amilyen egy-egy ókori bölcsnek az ókori despotizmusokkal vagy a bizánci birodalommal szemben gyakorolt hatástalan, konkrét társadalmi közeget nélkülöző üres kritikája volt?

Nem így alakult a helyzet. Nem így alakult, mert hiába koncentráldott a politikai hatalom – az egy Anglia kivételével – Európa-szerte az abszolút uralkodó kezében, a nyugati társadalom egésze, melyet a középkori társadalmi szervezés hivatástudattal töltött el, a polgári fejlődés tömegeivel ruházott fel, a reformáció a tekintélyekkel való szembefordulásra bátorított, s a vallásháborúk a hatalom relativitásának a tapasztalatával ismertetett meg, tovább őrizte és tovább fejlesztette a hatalom moralizálásának, humanizálásának, funkciókká való átértelmezésének immár évezredes tradícióját. Ekkor születik meg a hatalmak elválasztásának modern elve, mely már több és más, mint az állami főfunkciók kategorizálásának arisztotelészi kísérlete, mert egy politikai-etikai gondolat van benne: az, hogy a hatalomgyakorlást a szuverenitásnak, a hatalomkoncentrációnak a megbontásával, belső, szervi tagozásával kell arra kényszeríteni, hogy a maga helyessége feletti ítélkezésnek *tényleg* alávesse magát.

Az a történeti, politikai helyzet, melyből ez az elv kinőhetett, Angliában valósult meg, a Stuart-uralmat végleg lezáró második, óvatos dicsőséges forradalomban, mely végleg biztosította a parlament túlsúlyát a királyi hatalom felett, anélkül hogy az első forradalom módjára új zsarnoki hatalmat juttatott volna uralomra, hanem egy bizonyos egyensúlyi állapotot hozott létre. Ez az egyensúly király, parlament s azon belül felső- és alsóház között végeredményben annak az egyensúlynak volt a modernizált formája, mely a középkor egész folyamán egész Európában a monarchia és az egyes rendek között fennállott. Ez az alapjában véve középkorias egyensúly kerül a dicsőséges forradalom után egy, a puritanizmusból kinövő, de már teljességgel modern és szekularizált jellegű publicisztika értelmezése alá, s ezen az úton kerül kapcsolatba az ember személyes szabadságának és méltóságá-

nak az elveivel. Ennek a politikai-ideológiai konstellációnak a legelőkelőbb publicistája *Locke*.

Locke kiindulópontja az évszázados, Arisztotelészre visszamenő s Angliában különösen erős tradícióval bíró joguralmi gondolat modern megfogalmazása. Az első kérdés Arisztotelész nyomán az, hogy mi jobb: emberek uralma vagy a törvény uralma alatt állani. E kérdést Arisztotelész a pró és kontra argumentumok felsorakoztatása után a törvény uralmának a javára válaszolja meg, azonban minden különösebb morális pátoz nélkül. Locke ugyanezt a kérdést nem mint célszerűségi kérdést, hanem mint az emberi méltóság kérdését veti fel és válaszolja meg, magától értetődően abban az értelemben, hogy az embernek nem ember, hanem a törvények uralma alatt kell állnia. Ezt bizonyítani csak akkor lehet, ha az, aki a törvények végrehajtására hivatott, azokat meg nem változtathatja, mert ha megváltoztathatná, úgy ebből az ember uralma, önkény és zsarnokság származik. Locke mind-ebből még nem vonja le a hatalmak elválasztásának a következményét, hanem csak a hatalmasnak a törvénnyel szemben való kötöttségét. Alapvető művének egy más helyén azonban, ahol az államhatalmakat csoportosítja, már megjelenik a törvényhozás és végrehajtás ilyen értelmű szembeállítása. Locke az államhatalmi funkciók felosztásában, kategorizálásában nem követi Arisztotelészt, nyilván annak a logikai meggondolásnak az alapján, hogy a törvényhozás és végrehajtás a világon minden államvezetési funkciót metsző alapvető ellentétek, melyek mellett a bíráskodás az állam működésének csupán egyik ágazata. A hármas számot azonban Locke is megtartja, s három államhatalmi ágat különböztet meg: törvényhozó hatalmat, belső végrehajtó hatalmat és az állam külső viszonyaival kapcsolatos végrehajtó hatalmat, melyet ő federális hatalomnak nevez.

Az egész probléma itt kerül kapcsolatba – Arisztotelész nyomán – az általános (törvényhozás) és különös (végrehajtás) logikai ellentétével, s ebből mind a mai napig nem szabadult meg. Ez egyúttal tipikus példája annak, hogy míg egyrészt a politikai gondolkodás elvonásai mindig egy konkrét politikai és társadalmi helyzet talaján születnek meg, ugyanakkor az a törekvés, hogy általános érvényű igazságokhoz jussunk el, olyan sémákat állít fel velünk, melyek minél frappánsabban felelnek meg a pillanatnyi helyzetnek, annál könnyebben dogmákká válnak, és ha későbbi időpontban más szerkezetű valóságra kell őket alkalmazni, súlyosan megterhelik a konkrét feladatokat. Locke-nak azt a konkrét politikai fejlődést kellett igazolnia, mely a politikai hatalom teljességét vagy túlsúlyát követelő angol monarchiát arra szorította, hogy hatalmát ossza meg, és hatalomgyakorlásának általános irányelveit egy másik szervnek, a parlamentnek a közre-

működésével és túlsúlya mellett engedje kialakulni. Ezt a konkrét helyzetet feszítette bele Locke abba a sémába, hogy nem jó, ha az *általános* szabályalkotás és a *konkrét* jogalkalmazás egy kézben egyesülnek. Ebből csak az igaz, hogy a hatalomkoncentráció önkényre vezet, ha azonban például olyan szerv alkot általános szabályt, és végez egyben konkrét végrehajtást, mely akár összetételénél, akár szakjellegénél, akár valamiféle közösségi ellenőrzöttségénél fogva egyébként a hatalomkoncentrációnak nem szerve, akkor magából abból a tényből, hogy általános szabályalkotást és konkrét végrehajtást egyszerre végez, önkény nem származik.

Montesquieu Locke nyomán állította fel és az angol alkotmány példáján mutatta be a hatalmak elválasztásának máig is érvényesnek tekintett formuláját. Montesquieu újítása kettős: egyrészt ellentétben Locke-kal, akinél azon van a hangsúly, hogy törvényhozás és végrehajtás egy kézben ne egyesüljenek, ő úgy állítja fel a kérdést, hogy az államhatalmakat egyáltalán *egymástól el kell választani*. Másrészt ő az, aki ebbe a rendszerbe Locke federális hatalma helyett – Arisztotelész beosztásához visszatérve – a bírói hatalmat iktatja vissza. Bár egy helyen említi Locke nyomán a törvényhozó, végrehajtó és *federális* hatalmat, azonban ott, ahol részletesen kifejti az angol példát, ott világosan a törvényhozó, végrehajtó és *bírói* hatalom hármasságáról beszél. Így is került bele ez az elv az európai politikai köztudatba, annál is inkább, mert – ellentétben Locke-nak e célra használhatatlan federális hatalmával – a bírói funkció a maga belső természete szerint nagyon is rászorul a hatalomkoncentráció hatásától való megóvásra. Mindezt Montesquieu az angol alkotmány példáján illusztrálja. Kétszáz év óta csodálkozunk, hogyan érthette Montesquieu annyira félre az angol alkotmányt, hogy benne a hatalmak megosztásának ilyen elvét vélte felfedezni, holott az angol alkotmány szerint a törvényhozó testület befolyást gyakorolt a végrehajtó hatalomra a kormánybuktatáson keresztül, viszont a végrehajtó hatalom élén álló király befolyik a szentesítési jog folytán a törvényhozó hatalomba, nem is beszélve arról, hogy a bírászkodás és közigazgatás akkor alig voltak elválasztva, és a törvényhozó testület egyik része bizonyos kérdésekben ma is egyben legfelsőbb bíróság is. Ez azonban nem azt jelentette, hogy Montesquieu félreértette a problémát, csak azt, hogy tévesen fogalmazta meg a probléma megoldására hivatott formulát. A probléma a hatalomkoncentráció veszélyének a csökkentése, s Montesquieu az angol alkotmány példáján nagyon részletesen és helyesen fejtette ki a törvényhozó testületnek a királytól való függetlenségét és a bíróságoknak a széles körű, független hatáskörét. Mindez valóban így volt és van Angliában, ami azt jelenti, hogy két lényeges funkció, a testü-

leti-ellenőrző-törvényhozó funkció és a bírói funkció ki van vonva a hatalomkoncentráció legerősebb apparátusa: a király és kormánya hatásköréből. Az angol szabadság tehát nem azért funkcionál, mert a hatalmak egymástól el vannak választva, hanem azért, mert *több* hatalom áll egymással szemben, s különösen körül van bástyázva azoknak a tényezőknek az önállósága, melyek a hatalomkoncentráció veszélyét leginkább megtestesítő végrehajtó hatalommal *szemben* állanak. A probléma tehát nem az, hogy az állam funkcióit kategorizáljuk, azután kimondjuk, hogy ezeket egymástól tűzön-vízen keresztül el kell választani, hanem az, hogy a hatalomkoncentráció bármely szervi jelenségével *szemben* kell a hatásköröket megosztani, tőle hatásköröket elvonni, vele szemben konkuráló hatalmakat megszervezni. Látni fogjuk majd, hogy ennek az alapgondolatnak az elhomályosulása és a hatalmak elválasztásának ez a dogmává emelkedése hogyan vezetett egy csomó álproblémára és álmegoldásra.

A következő döntő esemény az államhatalmak elválasztásáról szóló elv történetében az *amerikai alkotmány*. Megtanultuk, hogy ez az alkotmány dogmatikus merevséggel alkalmazza és követi Montesquieu elvét, amit némelyek erénynek, mások hibájának tudnak be. Kevésbé van azonban a köztudatban az, hogy az észak-amerikai alkotmány szerzői egyáltalán nem azért követték dogmatikusan Montesquieu elvét, mert demokratikus kötelességüknek tekintették pontosan betartani előírásait. Azért követték, mert történetesen politikai szervezetük történeti előzményeinek, meglevő intézményeik beidegzett technikájának ez a séma jobban megfelelt, mint akár Anglia, akár Franciaország intézményei. Megint jellemző példája annak, hogy egy elv, egy eszme sohasem hat magában, hanem mindig valamilyen konkrét politikai, társadalmi közegen keresztül. Mi volt az észak-amerikai fehér lakosságú gyarmatok politikai szervezetének a jellemzője? Az, hogy volt egy végrehajtó hatalmuk, az angol korona által kinevezett kormányzó, aki lényegesen függetlenebb és hatalmasabb volt, mint a maga területén az angol kormány, mert nem a gyarmati törvényhozó testülettől függött, hanem a távoli angol koronától. Két jellegzetes angol és európai elem hiányzott tehát ebből a szerkezetből: hiányzott, mert teljesen távoli volt, a cselekvő kormánytól különálló szimbolikus államfő intézménye, és hiányzott a törvényhozó testületnek a végrehajtó hatalom számonkérésére irányuló joga. Ebben a helyzetben a szabadság biztosítása csak az lehetett, hogy minél több hatáskört biztosítani a törvényhozó testületnek és a bíróságoknak, s ezeket féltékenyen őrizni, *külön tartani* a távoli angol koronát képviselő kormányzótól. A függetlenségi harc fordulatával az egész szerkezet demokratizálására nem kellett mást csinálni,

mint a kormányzókat és a kormányzók mintájára – s nem a távoli, láthatatlan angol király mintájára – megszervezett *elnöki* tisztséget időlegessé és a nép választásától függővé tenni, s előttünk van az *amerikai prezidenciális demokratikus alkotmány*, melyben az államfői és miniszterelnöki funkciók egy kézben egyesülnek, s a törvényhozó testület nem buktathat kormányt, viszont, ha akarja, a kormánnyal szemben álló módon gyakorolhatja a törvényhozást. Természetszerűen illeszkedik ebbe a rendszerbe az ugyancsak független harmadik hatalom, a bírósági, mely két ilyen módon mereven szemben álló hatalom között azt a fórumot képviseli, mely mind a végrehajtó, mind a törvényhozó hatalommal szemben örökös, hogy hatáskörét túl ne lépje. Az amerikai alkotmánynak döntő hatása volt az európai politikai fejlődésre: az első elvi alapon készült, modern demokratikus alkotmány volt, mely nagyon pontosan megfelelt Montesquieu elvi követelményeinek, s létrejöttétől kezdve nagyobb zavarok nélkül funkcionált. Persze, valójában nem azért funkcionált, mert Montesquieu sémájának megfelelt, hanem mert a hatalomkoncentráció csökkentésének egy hosszabb időre visszanyúló politikai gyakorlatán alapult.

A francia forradalom során kerül sor azután a montesquieu-i elvnek, melynek időközben az észak-amerikai siker az eddiginél többszörös tekintélyt biztosított, Európában való alkalmazására. Az államhatalmak montesquieu-i elválasztásának alkalmazása azonban Európában a legkülönbözőbb területeken súlyos nehézségekbe ütközött.

Az első akadály, melybe a hatalmak felosztásának elve ütközött, az isteni jogot megtestesítő európai *monarchia* százados intézménye. Míg Amerikában az isteni jogot csak közvetve megtestesítő gyarmati kormányzó volt a hatalom látható alakja, s a probléma az volt, hogy hogyan lehet őt a nép által választott kormányzóval helyettesíteni, addig Európában a monarchia isteni tekintélye folytán egy évezred alkotmányharcai mind arra irányultak, hogy az uralkodói funkciót az uralkodó tekintélyének a látható sérelme nélkül mindinkább spiritualizálják, elszemélytelenítsék, s a hatalmat tényleg gyakorló kormánysszervezet összetételére nyerve a társadalom befolyást. A monarchia tehát nem illett bele a montesquieu-i elmélet kereteibe, mert oly nagy erejű, központi jelensége volt az államszervezetnek, mely túlhaladta azt, hogy egyszerűen a „végrehajtó hatalom fejé”-nek lehessen nevezni, hanem szerepe sokkal inkább a szuverénnek, vagyis a törvényes hatalom legfőbb forrásának a szerepe volt, mind törvényhozói, mind végrehajtói, mind bíráskodási tekintetben. Vagyis ugyanakkor, amikor a kormányhatalom kézzelfogható hatalomkoncentrációját képviselte, egyúttal azt a szerepet is betöltöt-

te, amit az amerikai alkotmányban a mindhárom államhatalom forrásaként szereplő *nép* betöltött. Egy ilyen testes politikai hatalmasság nem volt hajlandó könnyen tűrni, hogy a hatalmak elválasztásának nevében a törvényhozásban való szerepe megszűnjék, az európai alkotmányos mozgalmak pedig nem voltak hajlandók a kormány angol mintájú parlamentáris felelősségre vonásának a lehetőségéről lemondani. Jól érezték ugyanis, hogy a végrehajtó hatalomnak amerikai típusú teljes függetlensége csak azért nem veszedelmes a politikai szabadságra, mert a végrehajtó hatalom fejét rövid időszakra a nép választja; ellenben egy örökletes uralkodó ugyanilyen helyzetben a politikai szabadság szempontjából még akkor is túlnyomó erejű, hogyha a törvényhozásban háttérbe is szorítják. Így azután egy évszázadig Európában minden alkotmányvita, mely monarchikus és demokratikus tényezők között montesquieu-i kategóriák segítségével folyt, mindig abban az ellentmondó formában zajlott, hogy a demokratikus erők a hatalmak elválasztásának elve alapján az uralkodó törvényhozási szerepét, vétőjogát vonták kétségbe, az uralkodó pedig ugyancsak a hatalmak elválasztásának elve alapján a törvényhozásnak a végrehajtásba való beleszólását akarta korlátozni.

De nehézségeket okozott a montesquieu-i elv abban az esetben is, ha az uralkodó, az angol fejlődést követve, hajlandónak mutatkozott magát arra az elsősorban szimbolikusnak, reprezentatívnak látszó szerepre szoríttatni, amivé az angol király szerepe redukálódott. Éppen azért ugyanis, mert az európai alkotmányos élet gyakorlata a szabadság biztosítékát mindenkor a kormány megdönthetőségében, labilitásában látta, tartozott hozzá ehhez szükségképpen egy nem megdönthető vagy legalábbis nem megdöntésre szánt szimbolikus államfő, akár örökletes király, akár valami más, aki a kormánnyal szemben az állandóságot, a folytonosságot képviselje. Ezért a köztársasággá alakult európai államok is előbb-utóbb mind beillesztették alkotmányukba a király szerepét folytató államfőt, az elnököt is. Ennek az államfőnek a montesquieu-i funkciók egyikét sem lehetett tulajdonítani: törvényhozási szerepe, csakúgy, mint az angol királyé, minden vonalon visszaszorulóban volt, mindettől azonban nem vált végrehajtó szervvé, mert nagyon is világosan különbözött a kormánnytól, hanem bizonyos szimbolikus, regulatív, interimisztikus, válságáthidaló funkciót látott el. Mindeme nehézségek áthidalására látta szükségesnek Benjamin Constant a hatalmak montesquieu-i elméletét egy negyedik, *regulatív* hatalomnak a feltételezésével kiegészíteni. Hogy ilyennek is *kell* lennie, ez nem az elméletnek s nem is az örök érvényű célszerűségnek a követelménye, hanem a begyökeresedett európai ál-

lamvezetési gyakorlatnak. Constant saját politikai pályáján tapasztalta meg a monarchikus elv és a monarchia szívós erejét a kontinentális Európában, és ugyanakkor a saját alkotmányjogi tervezetéseiből szűrhetette le azt, hogy még a monarchia visszaverése esetén is mennyire nehéz az európai politikai gyakorlat kialakult útjain egy reprezentatív és regulatív államfő nélkül kormányozni. Az államfői, regulatív, felügyelői hatalomnak a beiktatása azután egyaránt felhasználásra került mind a monarchia, mind az alkotmányosság hívei részéről. Egyrészt ugyanis nagyon jól és nagyon kényelmesen jött azoknak az államvezetőknek, akik országuk kormányzását a monarchia döntő szerepének a felszámolása, a monarchia hatalmi igényeinek a visszaverése nélkül akarták modernizálni. Ilyenek voltak elsősorban a német államok, ahol a monarchia egészen az első világháborúig körülbelül ugyanazt a döntő szerepet őrizte meg, amit a francia alkotmányosság történetében XVIII. Lajos restaurációs monarchiája tudott biztosítani magának, pontosan abban a korszakban, amikor Benjamin Constant a maga elméletét felállította. Másrészt az alkotmányosság híveinek az államfői hatalom felvétele arra szolgált, hogy ennek címén mind a törvényhozásban, mind a végrehajtásban a monarchia beleavatkozási igényeit visszaverjék.

A másik nehézség, amely a hatalmak elválasztásának montesquieu-i elvét az európai alkalmazásban nem is annyira nehezítette, mint inkább meghamisította, az az európai *hivatalnoki karnak* a jelentős nyomása volt. Miközben az alkotmányosság előharcosai a törvényhozó hatalom különállása jegyében vissza akarták utasítani a királynak a törvényhozásba való beavatkozását, vétőjogát, ugyanakkor a végrehajtó hatalom, vagyis valójában a mögötte álló hivatalnoki kar a montesquieu-i elvre való hivatkozással a törvényhozás, különösen pedig a bírói hatalom beavatkozását próbálta visszautasítani. Oly módon, hogy a bíraskodásnak a közigazgatástól való elválasztását fordított értelemben, a maga javára próbálta kihasználni, s azt hangoztatta, hogy a közigazgatás aktusai nem kerülhetnek bírói megítélés alá, mert ez ellenkeznék a hatalmak elválasztásának az elvével. Ez azután tipikus példája a dogma öntörvényű és saját céljával ellenkező értelmezésének, mely így lehetőséget adott arra, hogy a hatalomkoncentráció modern szervezete, a közigazgatás a hatalmak elválasztásának elvét, melynek lényege a hatalomkoncentrációval való küzdelem, a maga ellenőrizetlensége érdekében a maga javára használja ki. A közigazgatási bíraskodást ezért ma is a legtöbb európai államban hátsó ajtókon, komplikált, külön szervek formájában kell becsempészni, mert a közigazgatás egyszerű bírói ellenőrzése a dogmába ütközik. Persze a dogma ereje mögött itt is

egy reális társadalomszervezeti erő, a modern közigazgatási apparátus áll, mely a dogmatikus ellenállás erejét adja.

Végül a harmadik nehézség, amely a montesquieu-i elv alkalmazása során felmerült, az, hogy a politikai közirodalom Locke nyomán a törvényhozó hatalom és a végrehajtó hatalom szembenállását az általános és a különös szembenállásával fogta fel azonosnak. Ebből tehát az következett, hogy minden *általános* szabályalkotás, ha mégannyira nem is volt a szabadság ügyével és a hatalomkoncentráció veszélyeivel összefüggésben, szükségképpen törvényhozási kérdésként, ezzel szemben minden konkrét szabályalkalmazás, ha mégannyira kényes kérdésekre vonatkozott is, végrehajtási kérdésként jelent meg. Ez különösen a modern, szakszerű igazgatásnak a 19. században minden addigit meghaladó megnövekedésével kapcsolatban vált egészen súlyos problémává. Ennek folytán ugyanis olyan szakmai kérdésekben is, melyekre a nagy taglétszámú választott törvényhozói testületek teljességgel illetéktelenek voltak, a törvényhozás fenntartotta a végső határozásnak, főleg pedig a végsőleges fokon való módosításnak a jogát, ami a gyakorlatban igen gyakran arra vezetett, hogy szakértő szerveknek gondos és az elmélyült európai szakszerűség jegyében elkészült tervezetei a törvényhozásban teljességgel kicsinyes hatalmi és politikai szellemű változtatásoknak voltak kitéve. Ez azután bőséges adalékokat szolgáltatott a kontárság modern térfoglalásának illusztrálására. Ami annál súlyosabb volt, mert hiszen a hatalmak elválasztásának értelmét adó, alapvető gondolatnak, a hatalomkoncentráció visszaszorításának a szempontjából nem következett a törvényhozásnak a szakszerűséggel szemben való kijátszása, sőt ez inkább a törvényhozásban ilyen módon megjelenő hatalomkoncentráció romboló hatását illusztrálta.

Végül külön nehézségeket okozott a hatalmak elválasztásának montesquieu-i elvét a *népszuverenitás* rousseau-i elvével összehozni. Rousseau gondolatmenetében a hatalmak elválasztásának nincs helye: ott egyszerűen a szuverén nép helyettesítődik be a szuverén uralkodó helyébe. A francia forradalomban ennek alapján nemcsak a hatalmak elválasztásának a megvalósítása vetődött fel, hanem a népszuverenitás alapján az elv teljes elvetése is, s erre épült fel a *konvent* mindenhatósága. A konvent működésének tapasztalatai azonban újból megerősítették a korlátlan hatalomkoncentráció demoralizáló hatásának régi tapasztalatát. Így mindkét elvet valamilyen formában egymás mellett kellett tartani, ami azt jelentette, hogy a népszuverenitás elve, pontosabban az egyakarató, cselekvő nép absztrakciója zavaró momentumként maradt meg a hatalom elválasztásának elve számára: a három montesquieu-i hatalom közül a törvényhozói fölött folytonosan ott

lebegett az a többletérték, hogy nemcsak a három hatalom egyike, hanem mint képviseleti szerv, egyben a népszuverenitásnak is inkább letéteményese, mint a másik kettő. Minthogy ez a hatalmak egyensúlyát megbillentette, az elmélet úgy talált kiutat, hogy külön felvett egy *alkotmányozó* hatalmat, amelyik a törvényhozó hatalomtól különálló hatalomként a többi hatalom hatáskörelosztását van hivatva megszabni. Ez azonban erőltetett kísérlet maradt, mert a legtöbb országban az alkotmány létrehozására hivatott szerv végeredményben nem más, mint egy különlegesen kvalifikált törvényhozó szerv vagy pedig egyszerűen a közönséges törvényhozás, csupán más szavazási és tárgyalási módok mellett. Sőt voltak országok, amelyek az alkotmánytörvényt és a közönséges törvényt teljesen egyforma szabályok szerint hozták létre anélkül, hogy ebből bármiféle fennakadás származott volna. Ilyen módon nehéz volt a külön alkotmányozó hatalmat a helyes államélet vagy a logika szükségszerű követelményeként beállítani; inkább a rossz általánosításból kiinduló elmélet zavara volt az egész, mely abból származott, hogy a népszuverenitást a hatalmak *egyikeként* akarták az egész rendszerbe beilleszteni. Ez a beiktatás egyben az egész népszuverenitás-ideológia eredendő hibáját is felfedi, azt tudniillik, hogy a népszuverenitásból absztrakciót csinál, nem pedig állandóan élő és ható erőként képzei el. Csakis ez az absztrakció kívánhatja meg, hogy „alkotmányozó hatalmat”, vagyis egyetlen alapszabály létrehozására és módosítására korlátozódó tényezőt csináljanak belőle.

Mindezek a nehézségek arra vezettek, hogy az államhatalmak elválasztásának elve az európai közgondolkodásban a 19. század második felétől nem fejlődött tovább. Bizonyos követelményei, melyeknek gyakorlati jelentősége az elvtől függetlenül is megvolt, az európai államfejlődés közkincsévé lettek: így a közigazgatás és bíraskodás elválasztása, a bírói függetlenség, a törvényhozási hatalomnak a monarchiával szemben való önállósága. Az elv egészben azonban a maga klasszikus s Amerikában megvalósított formájában Európában sohasem tudott uralomra jutni, hanem kialakultak az elv áttörésének az állandó és szokásos módjai: a parlament beleszólása a kormány vezetésébe, a hivatalnoki kar rejtett, de döntő szerepe az általános szabályalkotás terén, a közigazgatás ilyen vagy olyan formájú bírói ellenőrzése. A politikai elméletben mindennek az indoklására és megmagyarázására kialakultak a szokásos pozíciók és lehetséges megoldások, amelyek mind egyugyanazon zsákutcába torkollottak, és igazi kiutat, logikai összhangot nem mutattak. A probléma kezdett több vonatkozásban túlhaladottnak feltűnni. A kritika az egész montesquieu-i építményt kikezdte, éspedig egyszerre az idealizmus és a történelmi materializmus oldaláról.

Az idealista kritika a montesquieu-i elmélet logikai tartalmát kezdte ki, s az egész kérdést úgy tette fel, hogy Montesquieu felosztása megfelel-e az államhatalom különféle funkcióiról felállítható rendszerezés tudományos igényeinek. Ennek alapján minden kritikus először is azt állapította meg, hogy a bírói hatalomnak külön való szerepeltetése hibás, mert a bírói funkció éppen úgy általános szabályokat alkalmaz konkrét esetekben, mint a végrehajtó hatalom, melytől csak tárgyában különbözik, s így valójában csak a végrehajtó hatalom egyik ágazata.

Ezzel az államhatalmak elválasztásának elvét visszavittük oda, ahonnan kiindult, Locke-nak ahhoz a tételéhez, hogy van általános törvényhozás és konkrét végrehajtás. Ez azonban Locke-nál csak azért volt fontos, hogy ki mondhassa, hogy nem jó, ha azok, akik a törvényeket végrehajtják, egyben meg is változtathatják őket; ha a törvényhozás és végrehajtás elválasztása nem politikai irányelv, csak tudományos rendszerezés, akkor annak teljességgel érdektelen; mert az, hogy az államhatalom működése általános szabályalkotásból és konkrét végrehajtásból áll, nem olyan különös megállapítás, hogy erre külön „elveket” és „hatalmakat” legyen érdemes építeni. Hogy a tudományos rendszerezésnek ezt a vérszegény eredményét el lehessen palástolni, a tudományos rendszerező kedv a Benjamin Constant által felállított felügyelői (államfői) hatalomra vetette magát, melynek komplikáltsága a kategorizálási önkény számára több lehetőséget adott, mint a világos és áttetsző bírói hatalom. Igazi tisztázás azonban itt sem jöhetett ki a logikai tudományos elemzésből, mert az államfői hatalom, mint láttuk, szintén nem szükségszerű-logikai, hanem történeti-gyakorlati kategóriája a politikának.

Jellemző példája ennek az egész, állítólag tudományos rendszerezésre beállított logikai és idealisztikus kritikának Concha Győző elmélete, mely azon az alapon különböztet meg törvényhozói, végrehajtói és felügyelői államhatalmat, hogy ez megegyezik az akarat belső folyamatának a tagolódásával úgy, hogy a törvényhozás felel meg a belső akaratelhatározásnak, a végrehajtás a külső cselekvésnek és a felügyelői hatalom a kettőt összekapcsoló végelhatározásnak. Semmi sem indokolja azonban e teljességgel kínban fogant és erőltetetten tudományos kategorizálást, mert Concha a legkevesbé sem tudja valószínűvé tenni sem azt, hogy az államhatalom működése az emberi akarat működésével analóg valami volna, sem azt, hogy az emberi akarat belső lefolyása pontosan így tagolódna háromfelé. Kapunk tehát egy olyan felosztást, amely a hatalmak elválasztásának az igazi politikai-erkölcsi értelmét és céljait teljesen elhomályosítja, anélkül hogy tudományos értéke volna.

A másik kritika az államhatalmak elválasztásának elvét az osztályharcos szocializmus oldaláról érte, mely az államhatalmak elválasztása mögött szemben álló osztályok harcát ismerte fel, s ebből levonta azt a logikusnak tűnő következtetést, hogy az osztályok megszűnése után, az osztály nélküli társadalomban nem lévén osztályharc, nem lesz értelme az államhatalmak elválasztásának sem, hiszen minden államhatalom egyaránt az osztatlan s osztálytalan nép kezében van. Ugyanaz a gondolatmenet ez, melyet a francia forradalomban a népszuverenitás szigorú hirdetői, majd utóbb – inkább elméleti megfontolások alapján – a 19. század közepén Eötvös József vallottak: a nép uralomra jutása után a minden vonalon a nép kezébe jutott hatalmak megosztása tárgytalanná válik. Az osztályharcos szocializmus ezt a tételt vette át, csupán több és társadalmibb tartalommal töltötte meg. Ez a felfogás valósul meg a szovjet alkotmányban, mely bár egy tagolt és fejlett alkotmányforma, az államhatalmak elválasztását, egymástól való függetlenségét, mint elvet, nem fogadja el.

Az államhatalmak elválasztásának marxista értelmezése mögött valóban ott áll az igazság, hogy a végrehajtó hatalom és a törvényhozó hatalom történeti feszültsége mögött történetileg ott rejtőzött, sőt nem is nagyon rejtőzött a monarchia és a vele szemben álló társadalmi erők harca. De már a bírói hatalom nehezen azonosítható bármiféle *külön* osztályerővel. Az egész magyarázatból valójában csak annyi a tanulság, hogy az államhatalmak elválasztásáról szóló tan kialakulásában valóban döntő volt az a tény, hogy Európában, elsősorban Angliában évszázadokon keresztül tartó történelmi egyensúly alakult ki a feudális társadalmi erők és a demokratikus társadalmi erők között, s aránylag hosszú időbe telt ennek a két tényezőnek hatalmi átváltása. Ez a hosszabb ideig tartó egyensúly alkalmat adott annak az *általános* politikai-erkölcsi elvnek a felismerésére és technikai kidolgozására, hogy a hatalomkoncentráció újból meg újból megjelenő demoralizáló hatásait sikeresen ellensúlyozhatni a hatalmak elválasztásával, egymással való egyensúlyba hozatalával. Ezt a felismerést azonban az osztály nélküli társadalom sem teszi tárgytalanná. Az, hogy a Szovjetunióban a hatalmak elválasztásának elve s a benne rejlő erkölcsi s gyakorlati igazság nem talált eddig visszhangra, nem azért van, mintha az osztály nélküli társadalom fel tudta volna találni azt a hatalomkoncentrációt, amely nem demoralizál, vagy a hatalomnak egy olyan technikai szervezetét, mely az államhatalmak szétválasztása nélkül hatásos védelmet biztosít az önkény veszedelmével szemben. Hanem azért, mert a Szovjetunióban a teljes monarchikus abszolutizmusról a teljes népuralomra való átmenet olyan gyors, egyik pillanatról a másikra való volt, hogy a hatalmak elválasztásának a gyakorlata nem kapott konk-

rét közeget: a cári uralom alatt nem volt tere, utána pedig egészen másféle problémák kerültek első helyre. Meg vagyok azonban győződve arról, hogy a szovjet államszervezet további fejlődése során ki fog derülni, hogy ez az elv szükséges, és az osztályharc esetén kívül is használható.

Sem az idealista, sem a történelmi materialista kritika nem hozott fel tehát olyan döntő érvet, mely a hatalmak elválasztásának követelményét tárgytalanná tette volna. Minthogy azonban a hatalmak elválasztásának elve, mint azt a fentiekben bemutattuk, fejlődésében megrekedt, a kétoldalú elméleti kritika elért annyit, hogy az elv kikerült az elmélet érdeklődésének köréből. Úgyannyira, hogy erre a gondolatkörre való minden tekintet nélkül fejlődött ki a vele oly rokon politikai pluralizmus, a modern államelmélet egyik legjelentősebb irányzata, mely egyrészt az államélet jelenségeinek az *elemzése* során arra mutatott rá, hogy az állam feltételezett egysége és szuverenitása mögött a hatalmi góccok sokasága áll, főleg a gazdasági élet nagy érdekképviselői szervezetei formájában, másrészt a helyes államfejlődést kirajzoló *politikai* iránymutatás síkján azt javasolta, hogy a jövő államának közjogába épüljenek bele a hatalomnak ezek az eddig közjogon kívüli jelenségei. Mindeme gondolatmenetekben újból meg újból felmerül az az aggodalom, hogy a mindinkább szocializálódó államszervezetnek főleg gazdasági téren óriási módon megnövekedő bürokratikus apparátusa olyan hatalmi lehetőségeket nyit meg, melyekkel szemben a szabadság eddigi közjogi formái esetleg elégtelennek bizonyulnak. Mégsem történt eddig átgondolt kísérlet arra, hogy a hatalomkoncentráció eddig ismert leghatékonyabb ellenszerének, a hatalmak elválasztásának az elvét belevonják a hatalomkoncentráció modern veszélyeinek elhárítására irányuló mai tervekbe.

Egészen másképpen alakul azonban a helyzet, ha a hatalmak elválasztásának elvét kiemeljük abból a lomtárból, ahová a politikai intenciók és a nehézkes elméletiesség vaskalapossága vetették, és beállítjuk az európai társadalomfejlődés ama másfél évezredes tradíciójába, mely a hatalomkoncentrációval szembeállítja a hatalomgyakorlás ésszerű, emberséges és igazságos célját, s csakis ennek a célnak jegyében teszi lehetővé a hatalom önigazolását; s kiemeljük a hatalmak elválasztásának elvéből azt a tartalmat, hogy a hatalomnak erkölcsi igazolásra való szorítását technikailag a hatalomkoncentráció megbontása, a funkciók tagolása s egymással szemben álló, különleges öntudatot kialakító hatalmi centrumok kiépítése révén lehet legeredményesebben elérni. Ennek a jegyében találhatjuk csak meg, hogy ma mennyiben érvényes s a jövőben még hol alkalmazható a hatalmak elválasztásának elve.

Érintetlenül érvényes a bírói hatalom függetlenségének az elve: minden azótai tapasztalat csak megerősítette azt, hogy a bíraskodás funkciója a hatalomkoncentráció legkisebb érintésétől óhatatlanul megromlik. Fordítva azonban nem áll: a bírói ellenőrzés, minthogy nem a hatalomkoncentráció oldaláról indul ki, egyáltalán nem ártalmas a közigazgatás számára, legfeljebb olyan pontokon, ahol a gyorsaságnak különös jelentősége van: itt tehát az önkénnyel szemben más, gyakorlatiasabb ellenszert kell keresnünk.

A törvényhozás és végrehajtás elválasztása már lényegesen komplexebb kérdés. Itt is áll az, hogy a törvényhozásnak a végrehajtást végző hatalmi apparátustól való függetlensége döntően fontos, ezzel szemben a végrehajtásnak a törvényhozástól, pontosabban a törvényhozást rendszerint végző népképviselettől való függősége, felelőssége nemhogy káros volna, hanem nagyon is szükséges. A törvényhozásnak mindennemű általános szabályalkotással való azonosnak vétele azonban sok félreértést és zavart okoz. Az a funkció, melyet szabad emberek társadalmában legalkalmasabban a népképviselet végezhet, s amelyet a végrehajtástól függetlenül kell berendezni, sőt annak ellenőrzésére feljogosítani, elsősorban nem minden általános szabályalkotás, hanem a legfőbb irányítás és ellenőrzés funkciója. Erre nem annyira a törvényhozó, hanem, Arisztotelész elnevezéséhez visszatérve, a „közügyekről tanácskozó” szerv elnevezése illenék legjobban. Hogy ez a szerv az általános szabályalkotásból mit tart fenn magának, és mit enged át – ésszerűbb, szakmai kérdésekben – más szerveknek, oly részletkérdés, mely a hatalomkoncentráció veszélyei szempontjából kevésbé lényeges. Ebben nagyon sokféle technikai megoldás képzelhető el, kezdve a törvényhozó szerv szakbizottságainak erősebb kifejlesztésén és végezve külön szakszerű törvényszerkesztési szerv beállításán – esetleg a bírói hatalommal összekapcsolva. Ha számításba vesszük, hogy a népképviseleti szerv maga is válhat a hatalomkoncentráció góciává, bár ennek kisebb a veszélye, mint a végrehajtó hatalom, a közigazgatási apparátus részéről, akkor egyenesen kívánatosnak tarthatjuk egy bizonyos függetlenséggel felruházott külön szakszerű törvényszerkesztő és egyeztető szerv felállítását.

Ennél sokkal érdekesebb kérdés, hogy milyen modern tartalmakkal tölthetjük meg az államhatalmak elválasztásának elvét, s a modern államélet miféle problémáinak a megoldásához használhatjuk fel. Hogy erre felelhessünk, azt kell megkérdeznünk, hogy a modern államéletben hol fenyegetnek a hatalomkoncentráció új jelenségei, új gócai.

Az első ilyen góc az államhatalom gazdasági kiterjeszkedéséből nőtt ki. Az államhatalom a modern gazdasági fejlődés következményeképpen sok-

kal szélesebb gazdasági tevékenységet folytat, mint a történeti fejlődés folyamán valaha is. Ez a gazdasági tevékenység mindenekelőtt minden világnézettől függetlenül előidézi az államhatalom gazdaságpolitikai szerveinek anyagi korrumpálódását. Másodszor, s ez talán súlyosabb, magával hozza a gazdasági élet bürokratikus és imperatív megszervezését. Nincs sok értelme, ha mindennek a veszélyeivel szemben olyanfajta rendszereket kívánunk vissza, ahol ezek a veszélyek még nem állottak fenn. Gyakorlatilag ez a visszafejlődés egyszerűen nem lehetséges, és a fejlődés további folyamán minden jel szerint mind kevésbé fog menni. Ellenben felmerül annak a kérdése, hogy miféle szervezetek léteznek vagy létesíthetők, melyek az anyagi és hatalmi korrumpálódással szemben ellensúlyt jelentenek. Ilyen szervezetek a szemünk előtt nőttek nagyra azért, mert az államhatalom gazdasági tevékenysége nem nélkülözheti az egyes termelőknek s a termelők csoportjainak aktív, spontán közreműködését. Különböző, részben önkormányzati, részben szakszerű szervek épültek ki, szakszervezetek, érdekképviselőek, kamarák, szakmai önkormányzatok, üzemi önkormányzatok, szövetkezetek, szövetkezeti központok. Mindezek mindjobban összetömörülnek országos szervekké, ami együttvéve kirajzol valamit, amit nyugodtan nevezhetnénk „gazdasági államhatalom”-nak. S ha ezt megtettük, akkor máris gondolkodhatunk rajta, hogy ezt a hatalmat milyen közjogi formák segítségével lehet „elválasztani” a hatalomkoncentráció politikai góciától, s mindkettőt kölcsönösen megvédeni a másik hatalmának korrumpáló hatásától.

A másik terület, ahol a hatalomkoncentráció demoralizáló hatása még ennél is sokkalta veszesebb formák között jelenik meg, a szellemi élet, a kultúra területe. Ez ma számos vonatkozásban központi kérdése az állami életnek. Itt van először a tudomány jelentőségének minden eddigi mértéket meghaladó növekedése az állami élet számára. Ez egyrészt azzal jár, hogy az államhatalom a tudósokat, jelentőségüknek megfelelően elsősorban a természettudósokat befolyásolni igyekszik, másrészt pedig azzal, hogy a társadalomtudósoknak gyakran doktrinér s a természettudósoknak gyakran naiv állami és politikai állásfoglalásai súlyos gazdasági, hadászati s egyáltalán politikai jelentőséghez jutnak. A másik, ennél sokkalta súlyosabb veszélyt a tömegműveltség eszközeinek – egyébként nagyszerű és ellenállhatatlan – kiterjeszkedése idézi elő. A propaganda jelentőségének és eszközeinek megnövekedése, a mozi, a sajtó, a rádió véleményformáló hatása egyszerre döntő tényezője a tömegműveltség emelkedésének és ugyanakkor a hatalomkoncentráció minden eddigi mértéket meghaladó növekedésének. Ez egyrészt a tömegkultúrát az államhatalmi célokkal függőségi viszonyba hozza, másrészt az államhatalmat saját propagandájának a rabjává teszi.

Ennek klasszikus példája a német nemzetiszocializmus volt, mely kénytelen volt elhinni saját propagandáját, ha nem akart végleg megakadni, viszont a saját propagandáját követve nyílegyenest ment bele a maga nagy történeti katasztrófájába.

Mindezekkel a veszélyekkel szemben szintén számos szervezeti forma épült és épül ki. A levegőben van a tudósi, művészi és nevelői hivatásnak a bíróihoz hasonló függetlenítése. A tudomány új szervezési formái, még ha az államtól indulnak is ki, mégis a szellemi élet önkormányzatának csíráit rejtik magukban. Valami módon ennek a jegyében kell az államhatalmat és a tudományt egymástól elkülöníteni, mert összekeverve feltétlenül a szellemi élet s a kulturális termelés teljes korrumpálódásához vezetnének. Nagyon sokat emlegetik ezzel a kérdéssel kapcsolatban az egyetemeket és akadémiákat, melyek többé-kevésbé védik történeti autonómiájukat. Sok támadás éri őket azzal az indoklással, hogy autonómiájuk csupán bizonyos személyi és társadalmi erőviszonyoknak a kifejeződési pontja. Ez azonban csak azt jelenti, hogy az akadémia vagy az egyetem esetleg túl szűk keret, de ez a felismerés nem az autonómia megsemmisítése, hanem nagyobb méretű szervezése irányában jelent tanulságot: azt, hogy az egész szellemi élet, az egész kulturális termelés és tömegkultúra-fogyasztás területén meg kell teremteni az öntörvényűségnek valamilyen apparátusát. Túlmenne feladatunk körén az a gyakorlati kérdés, hogy milyen lehetne az a szervezet, melyet ilyen módon ki kell építeni. De megint csak kirajzolódik valamilyen tudományos vagy kulturális „államhatalom”, melynek éppen úgy ki kell harcolnia a maga függetlenségét, öntörvényűségét s a hatalomkoncentrációtól való közjogi elválasztását, mint ahogyan ezt a bírói hatalom a történelem folyamán sikerrel kikövetelte a maga részére.

A harmadik terület, ahol kirajzolódik egy nagy korrumpálódási veszély, az, amit a *bürokrácia*, sőt napjainkban a technokrácia neve alatt foglalhatunk össze. Még ha sikerülne is a gazdasági és szellemi élet valamiféle önkormányzatát és államhatalmi elválasztását keresztülvinni, akkor is mind általános igazgatási, mind a gazdasági, mind a kulturális igazgatás terén tovább növekednék a szervezés, a szervezettség jelentősége és a benne megtestesült hatalomkoncentráció. Ha e vonatkozásban a bürokrácia mindenhatóságáról beszélünk, akkor nem arra az elmaradt, vaskalapos hivatalnokságra kell gondolnunk, melynek a nehézkesség és eredménytelenség a legfőbb jellemvonása, hanem éppen ellenkezőleg: egy nagyon sikeres, nagyon is eredményes, nagyon is cselekvőképes szervezetre, amely felé a fejlődés halad San Franciscótól Kamcsatkáig. A modern amerikai publicisztikában rámutattak már a nagy szervezők, a menedzserek forradalmá-

ra, akik lassan a tőkésnél fontosabb tényezői lesznek az ipari fejlődésnek. Ugyanez megvan a szocialista állam fejlődésében is; a Szovjetunióban is ugyanez a típus a csúcspozíciók birtokosa, csak a Szovjetunió teljesen ki-kapcsolta a kapitalistát a szervezeti apparátusból. A szakértőnek és a szervezőnek ez a döntő helyzete lassan oda vezet, hogy a végsőkéig racionalizált üzemszerűségben néhány nagyon képzett szervező és szakember mellett a sekélyesen képzett átlag mind nagyobb mértékben elhárítja magától a fájdalmas és fáradságos betanulás munkáját, és átenged minden irányítást a túlracionalizált nagyüzem szervezőinek és szakembereinek. Ebben az egész perspektívában az emberi szabadságnak olyan veszélye és az önkénynek olyan lehetősége rejlik, amit ma át sem láthatunk, mert sem Amerika, sem a Szovjetunió még távolról sincs olyan ponton, hogy ez a kérdés teljes nehézségében kirajzolódjék. Az elkövetkező idők hatalmi koncentrációjának ez lesz a legnagyobb, a legdemoralizálóbb apparátusa, amivel szemben csak az általános demokratikus politikai nevelés, a szakmai elmélyülés, az öngazgatás kiszélesedése, az ellenőrzési igénynek a nagymértékű megnövekedése adhat egyensúlyt, s szoríthatja vissza a maga helyére ezt az új szervezői arisztokráciát.

Nem vagyok hivatott és nem is volna lehetséges egy ilyen nyilvánvalóan *holnap*i problémára konkrét megoldási javaslatokat tenni. Hisszük, hogy az emberek szabadságösztöne meg fogja oldani ezt a problémát is, melyet ma még csak a levegőben érzünk, melyet ma még más, súlyosabb, közelebbi problémák előznek meg, de amelyre a figyelmet felhívni már ma érdekes. Mert az, hogy ennek az új hatalomkoncentrációnak az arisztokráciája a szakszerűség és képzettség arisztokráciája lesz, nem oldja meg a kérdést, sőt még nehezebbé teszi a szabadságigénynek vele szemben való fellázadását.

A probléma ilyen felvetésével szeretném gondolatmenetemet befejezni és ezzel érzékeltetni, mennyire nem az az absztrakt kérdés érdekel bennünket, hogy hogyan kategorizálhatók az államhatalom működésének a megnyilvánulásai, hanem az, hogy miként nyer új meg új problémákon örök aktualitást az államhatalmak elválasztásának elve, mely az államélettel foglalkozó európai gondolkodás legtermékenyebb erőfeszítésében, az államhatalomnak szolgálattá, erkölcsi feladattá való átnemesítésében gyökerezik.

1947

AZ EURÓPAI TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI FEJLŐDÉS⁵¹

Kedves barátaim! Az előadást, amit tartani szeretnék, úgy foglalnám össze, hogy az európai társadalmi és politikai fejlődés egységes vonalának az érzékeltetése. Tudom, hogy Márkus Istvántól és Hegedűs Gézától két mélyenjáró előadást már hallottatok, én bizonyos fokig igyekszem [azzal] számot vetni, hogy melyek azok a kérdések, amelyeket már [érintettek].

Ott szeretném kezdeni, hogy manapság akár Magyarországon, de mássutt is egy világnézetileg különösen nem előrepácolt ember, de ugyanakkor tájékozódásra és eligazodásra kívánczó ember, [ha tájékozódni akar], akkor hamarosan arra a gyakorlati tapasztalatra [jut], hogy kb. 7-8 fő izmus irányába kell tájékozódnia. Ez úgy szokott gyakorlatilag kinézni, hogy ez az elfogulatlan [ember] rájön arra, hogyha el akar igazodni, akkor egy szocializmus, [egy] demokratizmus, egy keresztény világnézeti alapon álló liberalizmus, egyszóval 7-8 izmus között kell eligazodnia. Ez a helyzet igen nagy mértékben zavaró hatású, mert az embereket alternatíva elé állítja. [Egyrészt] végigkóstolom ezeket [az irányzatokat], végül egyet kiválasztok, és annak az összes előírásait magamévá téve immár elkönnyvelhetem magam[ban], hogy van világnézetem, és beletartozom többé-kevésbé egy harcos, öntudatos közösségbe, és ez az állapot jó. Ez igaz, csak közben az illető harcos közösség híveinek a lelke mélyén is ott van egy kis rossz érzés, hogy [nem] stimmelnek a dolgok [egy] ilyen rendszerrel. A másik oldalon – amit sokan csinálnak – az lehetséges, hogy a sok izmusból csinálók valami mást, és azt mondom: én mindegyikből elfogadom azt, ami jó, de nem kötöm le magam. Az emberek [tehát] a fanatizmus és az összevissza való válogatásnak a választása előtt állnak, és többé-kevésbé mindenki vagy az egyikbe vagy a másikba beleesik; és a legtöbb ember akár elkötelezte magát

⁵¹ Ókésckén, 1947. augusztus 12-én tartott előadás: Bibó István 1945–48 között közel száz előadást tartott szerte az országban. Ezek egy része parasztpárti összejöveteleken hangzott el, döntő többségüket azonban a legkülönbözőbb foglalkozású emberek számára tartotta továbbképző tanfolyamok keretében. A szövegtorzulás miatt – az előadást először gyorsírással jegyezték le, majd legépelték – számos helyen szövegrekonstrukcióra volt szükség, amelyet Kovács Gábor végzett. A kiegészítéseket és a rekonstruált részeket szögletes zárójel jelzi. A szöveg „fésületlenségét” a keletkezés körülményei magyarázzák. Az előadás az 1971–72-es *Az európai társadalomfejlődés értelme* című előadás formájú nagy esszé egyik előképe.

egy világnézet irányában, akár nem, végül [is] elégedetlen marad magával is és a világnézetével is.

Amit én végig szeretnék mondani, azzal azt szeretném érzékeltetni, hogy a sokféle izmus között egy egységes folyamat áll: [az ti.], hogy az egész európai politikai és társadalmi gondolkodás túl van teoretizálva, túl sok világnézeti rendszert építettek. [Bevezetésként] én is beszélni szeretnék arról a témáról, amelyik általában minden világnézetnek központi kérdése: a szellemi és gazdasági tényezők egymásra való hatásáról. Tudjuk, hogy a marxista beállítása a dolgoknak kb. határozottan állást foglal abban az irányban, hogy a gazdasági tényezők [összessége], a termelési rend a dolgok alapépítménye, a szellemi jelenségek [pedig] ennek függvényei. Persze tudomásul veszik azt is, hogy ezek a szellemi felépítményi jelenségek, szellemi világnézetek [visszahatnak] a gazdasági tényezőkre, de [szerintük] mégis azok az alapvetőek.

A másik oldalon állnak a többé-kevésbé spirituális nézetek, elsősorban maga a keresztény világnézet, de más nézetek is, [mindenekelőtt] az úgynevezett szellemtörténeti⁵² irányzat. [Ezek] a történelmet [hajlamosak] úgy beállítani, mint eszméknek és erkölcsi felfogásoknak a függvényét, mint amelyben a társadalom, a gazdaság jelenségei és annak fejlődése eszmék változásain áll vagy bukik. Én mindenekelőtt azt szeretném leszögezni, hogy amikor mindazokra a momentumokra [gondolunk], amelyekre a gazdaságot, a termelést [ez az irányzat] felépíti, [ne felejtjük el, hogy] vannak más dolgok is a hatalmi és irodalmi kapcsolatok mellett, [amelyeket] fel kell venni, mint a társadalom elemeit és annak meghatározó erejét. Ezekkel szemben állnak bizonyos eszmei tételek.

Majd a dolgok részletes [kifejtése] közben ki fog derülni az, hogy a szellemi és társadalmi tényezőnek az egymásra való hatásában nagyon vitatható, hogy melyik hat a másikra: [ez] olyan kérdés, hogy mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás. Én azt mondom, hogy az első a társadalmi tényező, de bizonyos körülmények között a szellemi tényezők visszahatnak rá. Ez [persze] meglehetősen komplikált [megfogalmazása] annak, hogy a kettő között kölcsönhatás van. De [itt azt kell leszögezni, hogy] fontosabb a kölcsönhatás módját körvonalazni: itt derül ki a szemben álló nézetekben benne rejlő igazság. Az egyik, amit tudnunk kell, és amit minden marxista tud, hogy az események soha ezen a világon úgy társadalomra nem hatottak, hogy valaki kimondja az eszmét, az emberek veszik a könyvet, elolvassák az eszmét, és attól fogva

⁵² Szellemtörténet: A történelmi jelenségeket az egyes korszakokban megnyilvánuló korszaklemlere visszavezető koncepció, amely a pozitívizmus, az egyedi tények meghatározó szerepét valló felfogás ellenlábas.

más társadalmi képzetekben és más módszerekkel élnek. Különféle jó szándékú emberek legnagyobb mértékben [tévednek], amikor egy adott társadalmi helyzetben elkezdnek arról beszélni, hogy [az emberek] legyenek jók. Ebből társadalmi változás nem jön ki. Az eszmék a társadalomra csakis akkor és úgy hatnak, hogyha annak a társadalomnak vannak bizonyos konkrét folyamatai, és az eszme akkor hat a társadalomra, ha egy bizonyos pillanatban a gyakorlati társadalmi kérdések megoldására felhasználható: [van] egy nagy csatorna, melyen keresztül az az eszme behatol a társadalmi [közegbe], és esetleg ott robban. De csak akkor, ha van egy társadalmi folyamat. Ez az, amit a marxisták tudnak, és sok naivitástól megóvjá őket. [Másfelől] a társadalmi folyamat magában rettentő kis körben marad. Rettentően szűk marad, hogyha [valaki] eszmei fegyvereket [készítve] a társadalom problémáit nem fogalmaz[za meg], és nem helyezi szélesebb alapokra. Ez az, amit a szellemtörténészek szoktak leginkább tudni, de le kell szögeznünk azt, hogy az eszmének a társadalmi hatását e pillanatban meglehetősen kis mértékben látjuk tisztán, [nem tudjuk pontosan], hogy milyen folyamatok azok, amelyeken keresztül egy eszmerendszer be tud hatolni [a társadalmi közegbe].

Rátérnék az európai társadalmi és politikai fejlődés útjának a vázolására, [kifejtve azt], hogy egyáltalán miben áll ez a fejlődés, miért érdemes ezt fejlődésnek nevezni. A következő tételt bocsátom előre. Társadalmi és politikai síkon a fejlődés abból áll, hogy a társadalom a hatalom humanizálásának irányában fejlődik előre. A hatalom embernek emberre való behatása, embernek ember fölötti hatásköre és [ennek] gyakorlása. A hatalom a fejlődés során taglaltabb, szervezettebb, emberségesebb, szelídebb, erkölcsösebb, elvi alapon állóbb, általános érvényű lesz. Tehát a hatalom emberiségessé válása az a folyamat, amit társadalmi és politikai síkon elsősorban neveznek fejlődésnek. Természetesen ezenközben van ennek a fejlődésnek egy csomó technikai vonatkozása is, sőt ebből az egész meghatározásból teljesen kiesik az az óriási fejlődés, ami a technikai eszközök terén a nyugati emberiséget a középkortól a mai napig jellemzi. Európában a technikai fejlődés szervesen összefügg éppen az ember és ember közötti hatalomgyakorlás európai kifejtett fogalmával. Azzal, hogy az európaias fejlődésű társadalom az a társadalom, amely az embert egy bizonyos mértéken felül nem engedi eszközzé tenni. Az a tény, hogy az európaias fejlődésű társadalom már a középkor kezdetétől kezdve az embert kevés[bé] engedte eszközzé tenni, mint a rabszolga-társadalmak, ez a tény egy óriási [mozgatórugója] volt annak a fejlődésnek, amelyik a technika modern kifejlődéséhez veze-

tett⁵³. Mivel nem állott rendelkezésre az akkori dolgoztatóknak az a lehetőség, hogy az embert merőben eszközként kihasználják, a technikai módszerek fejlesztésével próbálták a magasabb hatásfokot elérni.

A fő kérdés, a hatalom szelídülésének a folyamata az, amit én a közép-pontba szeretnék helyezni. Ez [úgy történik, hogy], amint valahol egy társadalomban valami egyensúly vagy hosszabb nyugodtabb fejlődés létrejön, a hatalom magától elkezd szelídülni, annyiban, hogy szervezettebbé válik, hogy egyáltalán a gyakorlás módszerei szelídebbekké válnak. A konszolidáció az az állapot, amelyben az emberek rájönnek arra, hogy egyszerűbb egy rabszolgát jól kezelni és jól bánni vele, mert ellenkező esetben elpusztul. Ha van hozzá a társadalomnak elegendő nyugalma, a hatalom szelídülése következik be, és bizonyos szerveződése is, és végül – legalábbis az ókori társadalomban – bekövetkez[ik] a hatalom racion[aliz]álásának a folyamata is, vagyis a hatalmat már nem valami természetfölötti jelenségnek, hanem egy átlátható, megbeszélhető jelenségnek tekintik. Ebből következik, hogy már az ókorban egy igen fejlett államelméleti irány létezett, amelyik az olyanfajta kérdéseket [tárgyalta], hogy a társadalomban hogyan kell elosztani a hatalmi funkciókat, melyeket kell társas hatóságoknak intézni, miféle lehetséges alkotmány és államformák léteznek. Mindezeket már az ókorban is meglehetősen erős érvekkel és ellenérvekkel dolgozó irodalom fejtette ki. Mindez azonban a hatalomnak az adott voltán valamiképpen nem változtatott. A hatalom lehetett szelídebb a római császári kor elejétől a végéig, [például] a rabszolgákkal való bánásmód tekintetében igen nagy szelídülés volt. A hatalom lehetett szervezettebb, racionálisabb, ez nem változtatott azon, hogy az egész ókor folyamán és szerte a világon egy alapvető adottságon alapult, az[on], hogy a világon embernek ember feletti hatalma van, hogy a világ uralmi helyzetek sokaságából épül fel: ezt mindenki természetesnek találta.

Voltak különféle [gondolkodók], akik megállapították, hogy ez nem jó. Ezek az eszmék, amelyek az ókor folyamán felvetődtek, és azt mondták, hogy a hatalomnak ez a rendszere mélyen alantas, eszmék maradtak, és igen minimális hatás[uk] volt a társadalom szervezetére. Bizonyos pillanatokban áthatottak egyeseket, de a hatalom viszonyát alapvetően nem változtatták meg. Ebben az egész folyamatban döntő változás a kereszténység megjelenésével történt. Ott sem azzal, hogy a kereszténység megjelent, és elkezdte tanítani az embereket. Ettől a hatalom semmit sem változott. Ezzel kapcsolatban a változás nem a kereszténység megjelenésével, hanem később követ-

⁵³ Ezt a tételt Bibó István Hajnal Istvántól (1892–1956) vette át. Erre vonatkozóan lásd: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Hídtória – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993.

kezett be. Ezt a változást egy névhez lehet fűzni, Szent Ágostonéhoz,⁵⁴ Szent Ágoston elméletét alig lehet túlbecsülni. Ő volt az első modern ember: az a mód, ahogy a saját lelki életéről beszél, mind a mai napig a modern ember jellemző módja. Az embernek a modern [világra jellemző] maga felé fordulása is nála kezdődik. Bennünket azonban nem ez érdekel, hanem az, amit ő az államelmélet és a társadalomelmélet terén [véghezvitt].

Az eszmének és a társadalomnak a kölcsönhatásáról [már] beszéltem. [Arról], hogy az eszme akkor hat, ha azt egy társadalmi folyamat [fogadja] magába; ugyanakkor a lényeges eszmék mindig abból születnek, hogy a társadalom problémákat ad fel az embereknek. Az a probléma, amely Szent Ágostonnak feladatott, a következő volt. A kereszténység [olyan jelenségként] jelent meg a Római Birodalom területén, mint ami egy tökéletesen nem e világból való szemlélet alapján az egész világot megveti, különösen megveti ennek a világnak az ostoba és üres hatalomimádatát. Ennélfogva a korai kereszténységben nem is volt vitás az, hogy a keresztény ember[nek] a hatalom [és] az uralom szervezetében semmi keresnivalója nincsen. [Bár arról] is vita volt, hogy lehet-e katona, de végeredményben ez nem változtatott azon, hogy [a kereszténység] egy igazán [élet]idegen valami volt.

Krisztus után a 4. század elején Nagy Konstantin császár a kereszténységet államvallássá tette, az egész kereszténység [rettentő zavaros helyzetbe került], mert az akkor ismert világ egyetlen hivatalos vallásává lett. Annak [a világnak] az összes nagyjai hitet vallottak a kereszténység mellett. [Ezek után] nagyon nehéz volt a kereszténységnek a maga társadalom-felfogását továbbra is abban a mederben tartani, hogy az uralom és hatalom szervezetei a sátántól való dolgok. Ezt az egész problémát az akkori kereszténység területén egy többé-kevésbé széles körű irodalom tárgyalta, amelyik most nem is érdekes, mert a problémáknak egy megoldása vált uralkodóvá, és ez az, amit Szent Ágoston adott. Szent Ágoston nem egy társadalmi és politikai programot akart adni, ő csak az előtte álló problémával foglalkozott. [Egy] légből [kapott] eszmét nem lehet a társadalommal szembeállítani, a kérdés mindig az, hogy az előttünk álló problémával hogyan tudunk dűlőre jutni. Szent Ágoston a problémát egy nagy politikus módjára vetette fel és oldotta meg.

Az, hogy a világban állam van, hatalmasok vannak és gazdagok vannak, az [szerinte] a bűnbeesésnek a következménye. [Így illesztette] bele a korai kereszténységnek a világ[ot] elutasító álláspontját [a saját felfogásába].

⁵⁴ Hippói Szent Ágoston, vagy Aurelius Augustinus (354–430): Hippó püspöke, egyházatyja, filozófus. Bibó a későbbiekben elsősorban *De civitate Dei* című művére utal, amelyben a politikai hatalom természetére vonatkozó nézeteit kifejtette.

A bűnbeesésnek a következménye, hogy mindezek [– állam, hatalom, gazdagok –] vannak, de ennek lévén a következménye, mi nem kívánjuk, hogy mindezeket vessük el, és ne törődjünk vel[ük]. Mi azt kívánjuk, hogy az uralom, a hatalom, a gazdagság, vagyon olyan dolgok [legyenek], amelyek igazolásra szorulnak. Ezek igazolása pedig abban áll, hogy a bűnbeesés következményeit csökkentsék. A világnak azért van államra szüksége, mert bűnbeesett, az államnak az a feladata, hogy a bűnbeesés következményeit [ezen] a világon csökkentsé. Tehát az államnak nem az a feladata, hogy az uralomnak [helyt] adjon. A vagyonnak az a célja, hogy a szegényeket szolgálja.

Úgy [is lehet mondani, hogy Szent Ágoston] az uralomnak, a hatalomnak, a gazdagságnak mindezeket a régtől fogva megszokott jelenségeit beállította [a saját ellentétüknek] a szolgálatába. Gyakorlatilag mit jelentett ez[?] Önmagában nem sokat, csak annyit, hogy ettől fogva a vagyonosok és a hatalmasok a maguk vagyonát és helyzetét sokkal [inkább] erkölcsi szolgálat[ként fogták fel], mint eddig. [Ettől] fogva hangoztatják az ő jótékonykodásukat. [Ekkor] indult el Európában a hatalomnak és a vagyonnak az a képmutatása, ami mind a mai napig tart. Ez a fekete oldala ennek a rendszernek. Szent Ágoston már pontosan kifejtette, hogy a vagyon nem is jó, hanem rossz, a vagyonnak rengeteg feladata van. [Hosszú lenne felsorolni] mindazt a sok dolgot, amivel azóta a vagyonosok és a hatalmasok a szegényeknek [ártottak, s egyáltalán ahogyan] a maguk helyzetét feladat[na]k állítják be], és különféle sallangokkal feldíszítik. Azonban ennek ellenére óriási dolog, ami akkor történt. A hatalom igazolásra szorult. A hatalom ettől a pillanattól kezdve van mind a mai napig defenzívában. Ettől a pillanattól kezdve vált olyan valamivé, ami védekezésre van kényszerítve. Az, hogy ez társadalmi jelentőségű tény lett, ez megint csak nem ment olyan egyszerűen és úgy, hogy az emberek vették Szent Ágoston könyveit, elolvasták, és ettől kezdve másként viselkedtek. A keleti kereszténység területén, amely a népvándorlás első idejében teljesen épségben megmaradt, Szent Ágoston államelméletének a gyakorlati hatása úgyszólván a semmivel egyenlő. Az egész bizánci uralom pontosan [olyan] maradt, mint azelőtt, megtartotta a maga rideg hatalmi szokásait, megtartotta a népesség alávetésének eddigi gyakorlatát, legfeljebb – mint mondtam – egy csomó keresztény szólammal sallangozta fel magát, de az egész hatalmi szerkezet nem mozdult meg, mert nem volt [olyan] problémája, aminek a megoldásához bármiféle államelméletre szüksége [lett volna]. Szent Ágoston államelmélete igazi társadalmi erjedő erővé és a hatalom gyakorlásának módját igazán meghatározó valamivé a nyugati kereszténység területén

lett, mert a Nyugatrómai Birodalom nem maradt meg, hanem összeomlott. Itt különféle, erdőből kijött germán királyságok alakultak. A modern német történetírás rengeteg lelkesítőt talált abban, hogy a Római Birodalom területén ezek a fiatal germán királyságok alakítottak egy [olyan] új világot, amelyikből a modern világ megszületett. [Azonban] ezek a germán királyságok roppant primitívek voltak, és amikor bekéredzkedtek a Római Birodalom területére, és ott királyságokká erősödtek, nem úgy léptek fel, mint friss hódítók és csodálatos államalkotó képességgel rendelkező népek, hanem mint zavarodott barbárok, akiket egy elég erős [szervilizmus töltött el] a Római Birodalommal szemben. Németh László írásában olvastam egy római rétor levelét, amelyet a barátjához ír Kis-Ázsiába, és panaszkodik, hogy nem tud dolgozni, mert minden éjszaka áthallatszik hozzá a részeg burgundiak üvöltözése, és nappal [pedig] mindig jönnek hozzá üdvözlésekkel. Szép kis hódítók azok, akik az üdvözlésükkel lesznek ellenszenvesek.

A bekéredzkedett határőrökből államalkotó királyok, földesurak lettek. És ebben a helyzetben ezek a királyságok elkezdtek viaskodni egy náluknál sokkal fejlettebb társadalom viszonyaival, amelyet nem tudtak áttekinteni. A Római Birodalom összeomlott, de a polgárság élt, és ezek a [polgárok] komplikált jogi viszonyaik rendezése miatt állandóan szaladgáltak a germán királyhoz, mert ha valaki király, annak igazságot kell tenni. De vajon az, aki eddig nagyon szimpla kis határvitákat intézett el, most hogyan tudott volna ilyen nagyon nehéz ügyes-bajos dolgokat elintézni. Ez volt az a társadalmi helyzet, amiben Szent Ágoston államelmélete megtalálta azt az emeltyűt, [amelyiken keresztül hatni tudott]. Ezek a germán király[ok] körülnéztek, és kezdtek keresni egy olyan réteget, [amelyik] őket ezek között a dolgok között eligazít[ja]. Ezt találják meg az egyházas műveltségű klerikus rétegben: [ugyanis] a Nyugatrómai Birodalomnak a világi értelmiségi foglalkozásai is elegyháziasodtak.⁵⁵ Az egyház [presztízse] a maga vallási tekintélyénél fogva megmaradt, tehát [adva volt] egy egyházas műveltségű klerikus réteg. Minden határban plébános, városban püspök: ezekhez fordultak [az emberek], hogy adjanak nekik valami eligazítást, hogy ők valamennyire tájékozódni tudjanak. Erre indult meg az a folyamat, hogy egész Nyugat-Európában a papok lettek a társadalom hatalmasságainak tanítómesterei.

⁵⁵ Ezt a koncepciót Bibó István Hajnal Istvántól veszi át. Erre vonatkozóan lásd: Hajnal István, *Az újkor története*. Akadémiai, Budapest, 1988. Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata. A középkori fejlődés később kifejtett teóriája ugyancsak Hajnalra vezethető vissza. A Németh László-hivatkozás forrása: Róma utódai (Részlet Európa történelméből). Tanu, 1936. V–VI. 38–64, kül. 61. (Sidonius Apollinaris levele Fustel de Coulanges idézésében és értelmezésében).

Nem azért, mert a társadalom hatalmasságai egy szép napon jónak látták és elhatározták, hogy ezeket elfogadják, mert ugyanez a Keletrómai Birodalomban egyáltalán nem következett be. [Ott] a tökéletesen világias erőszak maradt [meg, amelynek] a keresztény volta csak a kegyetlenséget tette még csúnyábbá. Nyugat volt az [a hely], ahol a papok a hatalmasok tanítómesterei lettek, mert azok rájuk szorultak. Egy értelmiségi réteg segítsége nélkül nem tudtak eligazodni. Az a szerep, amelyet az értelmiség az európai társadalomfejlődésben vitt, ezekben a napokban született meg. Az értelmiség közben elvilágiasodott, de a társadalmi jelentősége ekkor született meg. Európa ekkor kapott rá az értelmiségi [társadalomszervezésnek] az ízére. Mert mindeddig szerte a világon a politika, és a hatalom a gazdagok, a katonák és a nemesek ügye volt. Mindenfajta értelmiségi szerep apró függvénye volt ezeknek a szervezeteknek. Ez a fejlődés volt az, ahol az értelmiség egy ilyen nívós szerepet tudott biztosítani. Ez az egyházas kultúrájú értelmiség fejlesztette ki azt a nyugat-európai társadalmi szervezetet, amelyet úgy hívnak, hogy hűbériség, ahol az egyháznak mindig hatalmi szerepe volt.

Nagyon kell tudnunk, hogy az egyháznak ez a társadalomirányító szerepe mennyire egyedülálló nyugati jelenség, a keleti kereszténység területén nincs meg. Egy ortodox püspök olyan ember, akihez bizonyos vallási szertartások lefolytatásáért fordulnak, de eszükbe sem jut, hogy a feleségükkel vagy a társukkal való vitáikat a papjukhoz vigyék. Ez egy nyugat-európai fejlődés, [amelyben] a pap egy csomó ilyen szerepet vállalt magára. Mit jelentett ez az egész helyzet? Azt, hogy a társadalom életében döntő szerephez jut egy olyan réteg, amelyik a maga társadalomtudományi iskolázottságát Szent Ágostonból meríti, és abból egy csomó gyakorlati következtetést is levon. Mivel ez a társadalom a maga összevisszaságaival egy csomó ilyen szervezeti segítségre szorult, az egyházak emberei elkezdték ezt a szervezést [a Szent Ágoston-i gondolatoknak a felhasználásával].

Elkezdődött [az] a szerveződés, amely a társadalmat az aljától a tetejéig kölcsönös szolgáltatások rendjévé építette át. A hatalom akkor is hatalom maradt, de a nyugat-európaias társadalomfejlődésnek az volt a lényege, hogy ez az egyházas társadalmi szervező munka a világon minden viszonylatba megpróbált belevenni valami kölcsönösséget. A hatalmasok voltak olyan tehetetlenek, hogy ezeket a szervezési műveleteket örömmel fogadták. Ez úgy nézett ki, hogy adva volt egy csomó germán rablólovag, akik végigraboltak nagy országrészeket, de amikor felkelt bennük a vágy, hogy valahol letelepedjenek, akkor szembetalálkoztak azzal [a kéréssel], hogy a szimpla rabláson túl hogyan jussanak békére ezzel a társadalommal.

És akkor jött a klerikus, és először szóbeli, később írásbeli formák között kezdett el közvetíteni a két fél között, a rablólovagok és a parasztok között. A paraszt megígérte, hogy én neked szolgálatom évente ezt meg ezt, te pedig, a rablólovag, garantálad, hogy megvédsz a többi rablólovaggal szemben. [Ebből a szerveződésből] kezd kialakulni a földesúr és a jobbágy. Ebben az egész szervezetben van egy pap írástudónak, közvetítőnek, magyarázónak, ami azt is jelentette, hogy az egész nyugat-európai papság a mainál sokkal világiasabb jelenség volt.

Ezek megtanultak egy pár alap egyházi funkciót, megtanultak egy bizonyos módot, ahogy az ügyekhez hozzáfogjanak, de leszivárgott hozzájuk az a mód [is, hogy] hogyan kell a társadalmi anyagot igazgatni. Nagyon jó, igen [jó] gyakorlati [érzékű], társadalomszervező emberek voltak, ősei annak az emberfaj[tá]nak, amely a mai Európának minden kárát és előnyét [megtestesíti]. Ekkor indult el az a folyamat, hogy Európa kezdett a nehezen kiharcolt társadalmi folyamatok[ból kilépve] az adminisztratív társadalmi folyamatokban részt venni. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a hatalomnak milyen óriási folyamatát jelenti, hogy két ember az elintéznivalóját nem kiharcolja, hanem eladminisztrálja. Nemcsak ezekben a folyamatokban, de az egész társadalom nevelésében is döntő szerep jutott ennek a rétegnek. Ők voltak minden földesúri és minden községi iskolának a tanítói. Ők kezdték kialakítani azokat a gyakorlati mintákat, amelyeket követve ki-kí a maga rendjében és helyén a kereszténység elvi ideáljait leélhette, és ugyanakkor egy konkrét társadalmi rendben egy helyet betölthetett. A keresztény az nemes, [az] lovag, az tisztos polgár, az szorgalmas jobbágy. Ezeknek a klerikus réteg ki[dolgozta] a maguk tennivalóit, és az egészet beállította egy egységes elvi rendszerbe.

Az embereknek egy ilyenfajta nevelése hozta létre azt a helyzetet, hogy voltak gazdagok és szegények, hatalmasok és hatalomnélküliek, de a társadalom egész szerkezete arra irányult, hogy mindenkinek adjon egy helyet, és senki se legyen pusztán instrumentum, eszköz a másik ember kezében, hanem a legalávetettebb munkát végző ember is egy feladatnak, egy társadalomszerkezeti helyzetnek érezze a maga munkáját. A társadalmi viszonylatoknak ez a részletes és aprólékos feldolgozása az, amely ezt a társadalmi szervezetet jellemzi. Ehhez hozzájárult [több] érdekes dolog. Mindenekelőtt azt jelentette ez a fajta társadalomszervezés, hogy [ezeknek] az eszményi keresztény [kiindulópontoknak a] következtében, [melyek egy túlvilági cél felé való haladást tűztek ki célul], a társadalmi viszonyok misztikussá [váltak]. A rómaiak világosan mérték [fel] a maguk társadalmi helyzet[ét], amihez képest egy keresztény államszemlélet határozott visszaesést

mutat. A királyok és a földesurak mindent Isten kegyelméből kaptak, és a maguk feladatai és a társadalom összes kérdései be vannak ágyazva egy természetfeletti elgondolásba. Amikor [tehát a társadalomszemlélet] egy nagy lépést tesz egy bizonyos területen, a többi részen rövidre húzza a pórázt, és hajlandó bizonyos primitív formákkal megelégedni.

Természetfölötti társadalomszemléletbe kerül[t], de [mégis] megérte a hatalom gyakorlásának az a fajta megszelídülése, amit az egész társadalomszervezet jelent. Így alakult ki a középkori keresztény társadalomnak [az a szerkezete], amelyet társadalmi síkon a hűbériség jellemzett, politikai síkon az egyháznak az ítélőbírói és békebírói szerepe, gazdasági síkon az emberi munkának egy csodálatos kivirágzása, amelynek már szinte túlburjánzó képét mutatják a katedrálisok, melyek ennek az egész, mindenkit a maga helyére tevő, mindenkit bizonyos alávetettségben, de ugyanakkor méltóságban tartó társadalomnak felgyűlt munkaerejét vezették le. Ez az egész klasszikus társadalmi szervezet kb. a 10. végétől a 11. század elejéig [épült ki]. A 12–13. század volt ennek az egész szervezetnek a tetőpontja, ami egyben az európai társadalmi fejlődésnek is fontos pihenőjét jelentette. Magyarország éppen jókor érkezett be ahhoz, hogy ebbe a társadalmi fejlődésbe elég határozottan bele is kapcsolódhassék. A 14. századtól kezdve megindult ennek az egész társadalmi szervezetnek a bomlása. Szinte természetyszerűen, mint minden túlélrett társadalom egy bizonyos ponton túl boml[ani kezd], mert azok az erők, amelyek összetartják, [meggyengülnek. Az emberek abbahagyják] a maguk apró erőfeszítéseit; azt hiszik, a dolgok maguktól vannak olyan természetes rendben, és akkor az egész bomlásnak indul. Az ember létrehoz egy egyensúlyt, [élvezi annak előnyeit], azt hiszi, hogy [semmit sem kell tennie, abbahagyja] az erőfeszítéseket: összedől az egyensúly.

Erre sok példa van politikai síkon, pl. az európai államok közötti egyensúly rendszere volt ilyen. 300 éven keresztül rettentő gonddal tartották [fenn], és azt hitték magától is [működik]. [Ezután] csináltak egy olyan háborút, amelyik az egyensúlynak az alapszabályait megszegte, és összedőlt az egész.

Így alakult [ki] a kapitalizmus is. Az ilyenfajta gazdaság [valahogy] magától jött létre, holott szó sem volt róla [addig: az emberek megváltozott szokásaiból alakult ki]. Amikor a [rég]i beidegződéseket kezd[t]ék elhanyagolni, minden összeomlott. Több ponton indult bomlásnak a társadalmi szervezet. Bomlásnak indult egyrészt azért, mert ez az értelmiségi réteg mind jobban elszakadt az egyháztól, és az egész szellemében világiasabb lett. Ez egyrészt természetes volt: az elvilágiasodott

és a világi emberek [abbahagyták] azokat az erkölcsi erőfeszítéseket, amelyek az egésznek az összetartó erejét [jelentették], és emiatt az egész szerkezet bomlásnak indult. Minden hatalom igazolásra szorul, tehát a királynak az a feladata, hogy a társadalom békéjét biztosítsa, a földesúrnak az, hogy a primitív jobbágynépet irányítsa, a papnak feladata, hogy lelki támogatásban részesítse az embereket. Mindezek [olyan] alapelvek voltak, amelyeken az egész felépült, funkcionált. Később ez kezdett kétségessé válni. A földesúr nemes volt, mert amíg az európai társadalom teljes anarchiában élt, addig világos volt, hogy senki sem olyan fontos és nem járul hozzá [jobban] a jóléthez, mint az a rablólovag, aki őket megvédi a többitől. Ez világos volt; amíg a rablólovagnak ez volt a dolga, addig nem nevezték kizsákmányolónak. Amikor azonban 300 év alatt egész Európa konszolidálódott, és főleg amikor a királyi hatalom kezdett az egész fölött szerepet játszani, akkor kiderült, hogy a rablólovag, aki addig mint földesúr védte a maga jobbágyait az anarchia ellen [funkciótlanná vált:], most, amikor az anarchia megszűnt, [és] minden rendben [van], nincs semmi baj, csak [éppen] az, hogy ezek a mi földesuraink magánháborúkat vívnak egymással.

Az a réteg, amelynek nem volt társadalmi teljesítménye, [fölöslegessé vált], és ebben a percben az ágostoni államelmélet kezdett vele szemben érvényesülni. Ha a hatalomnak az a feladata, hogy békét és rendet teremtsen, akkor egy olyan hatalom, amelyik békétlenséget teremt, szűnjön meg: ezzel indult meg a középkori európai forradalmiság, amelyik mind a mai napig egy folyamatos jelenség. Egy támadó társadal[om]kritika él az emberekben, amelyik megkérdi, hogy aki hatalmon van, ad-e a társadalomnak a maga hatalmáért valamit. Szent Ágoston óta minden hatalom védekezésben, az erkölcsi igazolás kényszere alatt van. A Szent Ágoston-i társadalom[felfogás] alapján a középkorban az első réteg, amelyet igazolás alá kezdtek vonni, a nemesség volt. Ez az egész folyamat meglehetősen lassú volt. A társadalom [el]kezdte az úr szerepét kritizálni. Aztán előjött egy [olyan] társadalmi réteg, amely később felnőtt arra a szerepre, hogy az urakat feleslegessé tegye: ez az osztály a polgárság volt.

Ez az egész társadalomkritika, amelyik megérezte, hogy az urak herék, kizsákmányolók, és nincsen arányban a teljesítményük a hatalmukkal, önmagában nem tudott társadalomforradalmasító erővé lenni, csak akkor, amikor felnőttek mögé olyan társadalmi erők, amelyek ezt a társadalomkritikát harci lendületbe is tudták hozni. Ez történt a polgárság [megjelelésével]. Ez később az angol és francia forradalmak során egy olyan aktivitás[t] [mutatott], amivel az úrnak, a nemesnek a társadalmi funkcióját gyakorlatilag felszámolta.

A középkori társadalmi gondolkodásnak a bomlása haladt tovább más síkon a reneszánsz és a reformáció következtében. A reneszánsz során az egyházas gondolkodással szemben támadt egy erős visszahatás, vagyis újból elindult az ókorban abbamaradt folyamat, amely a hatalom kérdését kezdte másképpen felfogni. Világias társadalom és államtudomány keletkezett, amelyik felveti mindazokat a kérdéseket, amelyek mind mostanáig aktuális kérdések. Felveti a nép és a király viszonyát, a zsarnok király problémáját, amelyik tipikusan európai probléma, mert az ókor a zsarnokságot mint egy csapást kezelte. Európa vetette fel [azt] a kérdést, [miszerint] ha a király zsarnok, akkor ellentétbe kerül a maga társadalmi-erkölcsi funkciójával, és akkor a probléma nem az, hogy ez kellemes vagy kellemetlen-e, [hanem] hogy szabad-e megölni [vagy] elkergetni a zsarnok királyt. Tehát olyan problémákat vetettek fel, amelyek az egész államot kezdték ki. A zsarnok király ügye gyakorlati kérdéssé vált. Az, hogy valaki egy könyvben leírta, hogy a zsarnok királyt meg lehet ölni, annak semmi jelentősége sincs önmagában, ha a[z] [adott] társadalomban a király hatalma [erős]. Egész más az, amikor olyan konkrét helyzetek vannak, ahol ez a[z] [elmélet] konkrét helyzetek megoldására előkerül.

[Ez történt] meg a vallásháborúk alatt, amikor a királyok elkezdtek vallást változtatni, és népeiket hol egyik, hogy másik vallásra térítették. Ezt addig is csinálták, de évszázadokra elosztva, [míg] most egyik napról a másikra. Különösen [kiélezett] volt [a helyzet] Angliában, ahol VIII. Henrik először megégette a protestánsokat, azután [pedig] protestáns vallásra tért át, illetve [egyfajta] kombinált vallásra, VII. Eduárd alatt [az ország] református lett, majd később katolikus, vagyis 6-8 esztendő [leforgása alatt] állították az embereket az elé a választás elé, hogy tessék a király vallására térni. Ez több volt, mint amit el lehetett bírni. Erre [válaszként] megszületett az az embertípus, amely mind a mai napig a fejlődés egyik legfontosabb mozgatója; az az ember, aki nem igazodik a fennálló hatalom előírt véleményeihez, hanem gyakorlati problémaként követeli magának az állásfoglalás és a lelkiismeret szabadságát. Ugyanakkor gyakorlati kérdéssé vált a zsarnok király megölése. [Tehát] felvetődött a kérdés és vele együtt a népszuverenitás kérdése; hogy a nép a király felett erkölcsi számonkérést gyakorolhat-e? Ez gyakorlati problémává vált. Szent Tamás ezt már régen megírta, de [ezekben] a vallásháborúkban lett valóságos társadalmi tapasztalat, hogy ilyet lehet csinálni.

Ez kulminált az angol forradalomban, amikor a király fejét levágták. Ez forradalmi dolog, [de] nem az [ebben] az érdekes, hogy a királyt megölték: a királyokat az ókorban, de szerte a világon folyton öldösték. Éppen

azért, mert a hatalom egy [harcban szerzett] valami volt, a királyok közötti viszony is igen könnyen [fajult addig, hogy egyik megölte a másikat]. Károly angol király megöl[ése ellenben] óriási újítás volt.⁵⁶ A középkor alatt egy [átmeneti] szünet [volt], soha olyan kevés királyt nem öltek meg, mint a 11., 12. és 13. században, mert akkor épült fel a középkori keresztény társadalom, a [nemesség] akkor kötötte magát a legszigorúbban az elsőszülöttségi rendhez. Ekkor alakult ki az európai dinasztiákban a családi öszszetartás, a családfő előtti respektálás, amely mind a mai napig megvan. Ez egy [új dolog] volt, mert Európán kívül szerte a világon a dinasztiák olyan társaságok voltak, hogy [senki sem tudta] miféle kötelet vetnek a nyakába. Károly angol király[t] a nép egy formális ítélet [után fejezte le]. Egészen mást jelent ez, mint amikor a középkor előtt vágták le a királyok fejét. A középkori társadalmi szervezet [ekkor már] bomlásnak indult. A királyok [közötti viszonylatban] is elvadultak az erkölcsök: a keresztény nézetek [ereje meggyengült], egy új rendeződés pedig még nem következett be. A király fejét [tehát] egy bírói ítélettel [vágják le: nem arról volt itt szó, hogy] a hatalomért viaskodott két ember, és az egyik felülmaradván kivégezteti a másikat.

A hatalom feletti erkölcsi ítélkezés [során] az egész ország előtt lejátszódó nagy jelenetben [kiderült, hogy] a hatalom felelősséggel és számadással tartoz[ik]. Ez nem úgy történt, hogy a hatalmasabb félreteszi azt, aki alulmaradt: a hatalom erkölcsi pátosza nem csökkent, hanem növekedett.

Ami Európában Ágoston óta a kommunizmus megjelenéséig történt, azt jelentette, hogy a hatalom körüli erkölcsi feszültség szüntelen növekszik. A hatalmat mind nagyobb mértékben fogja fel az európai társadalom úgy, mint egy funkciót, amiért helyt kell állni. Ez a folyamat továbbhaladt a francia forradalomban, ahol a király fölötti erkölcsi ítélkezés megtökéletesedett. A szilárd születési rend a középkor egyik régi gondolata volt. Időközben új módszereket alakított ki a felnőtt[é váló] városi polgárság, amely azt mondja, hogy az embereknek vannak olyan jogai, amelyek nagyobbak az elsőszülöttségénél, és erkölcsileg [is] megalapozottabbak. A középkorban, amikor azt mondják, hogy [a] királyokat [képesség] és nem születés szerint kell választani, ez annyit jelent, hogy a dinasztia legerősebb tagja kijelenti, hogy alkalmas. Ezzel szemben mondja ki az egyház az elsőszülöttséget. Az Úristen itt egy egyszerű eszköz volt, a hangsúly azon volt, hogy az elsőszülöttség rendet jelentett, az alkalmasság pedig nyers

⁵⁶ I. Stuart Károly (1625–1649) 1649. január 30-án történt kivégzéséről van szó. A királyt az independens képviselőkől álló, ún. csonka parlament ítélte halálra.

erőszakot. De ez a feudális társadalomban volt fontos, ahol más, mint természetfölötti rend nem volt lehetséges. Közben [azonban] kialakult a dolgozó polgárság, amelyik dolgozott, tehát egy olyan szenzációs módszert tudott [alkalmazni], am[ely] a nem forradalmi társadalomban nem volt lehetséges. Ez robbantotta fel a francia forradalmon keresztül a születés rendjének társadalmát. Az ősi európai társadal[om]kritika, amelyik minden hatalmastól megkérdezi, hogy mi a funkciód, [e]z érvényesült most [mind] a nemességgel, [mind] a királysággal szemben, és ezt a két tényezőt hosszas [vajúdas] után végül is Franciaországban, de Európa más részeiben is [eltávolította] a társadalmi döntő tényezők közül. Ezzel jelent meg Európában az a tényező, amely társadalmilag a következő [fejlődési fokot] képviselte, és ez [volt] a polgárság. [Ebben] a korban rengeteg zűrzavar van, egy csomó olyan réteg kezd polgári életformáról beszélni, amelyiknek ahhoz igen kevés köze [van]. Az értelmiségnek igen széles rétegei kezelik magukat polgárként, holott az értelmiség a polgárnál egy alapvetőbb funkció. Nem jelenti ez [azt], hogy a polgárság jelentőségét nem olyan fontos körvonalazni. A polgárság mint embertípus és mint életforma elsősorban a városi kézműves kiskereskedő formájában [alakul ki], a kövér tőkés kapitalista ennek túlértett formája.

A polgárság életformája volt az, amelyik Európában a munkának, a termelésnek a morális súlyát, a munka morális jelentőségét valóságos társadalmi erővé tette. [A polgárság volt az a réteg], amelyik a saját keretein belül – sok kizsákmányolással keverve – a munka, a tényleges termel[és] jelentőségét [megnövelte]. Egy feudális nemes úr akkor tett eleget feladatának, ha szépen verekedett, később, ha szépen reprezentált. Ezzel szemben a polgárság világában bármennyire is kialakultak hatalmi építmények, ott volt valami, aminek a jelentőségét nem lehetett félretolni: [az], hogy ténylegesen termelni kellett, és az eredménynek valami mértéket meg kellett ütnie. Ez a mérték a remekbe készült cipő és egyéb munka. Ez a mérték az illető társadalomszervezetben mégiscsak egy [lényeges] tényező maradt, az, aki kitűnően tudta a maga munkáját, szükségképpen jelentőségre jutott, még akkor is, ha [nem volt hatalmi helyzetben].

A polgárság a francia forradalom pillanatában már meglehetősen gazdag, vagyonos [volt], készen [állt] arra, hogy a nemesség egész szerepét átvegye. Ez a szerepátvétel éppen a nemesek hatalmának az átvételét jelentette, másrészt jelentette azt, hogy a társadalom gazdasági fejlődésének [során] a polgárság számára a vagyon hasznosítás[ának], a vagyongyarápítás[nak] új módszerei nyíltak meg a növekvő kapitalizmus [gazdasági rendjében]. Tehát a polgárság nyeregbe kerülése [létrehozta] a kizsákmá-

nyoló tőkés embertípusait, amikkel szemben a szocializmus egész eszmerendszere és politikai akciója mozgásba lendült. [Teljes egészében] Nyugat-Európában a Rajnától nyugatra történt ez így. Itt a francia forradalom által [létrehozott úrt] a polgárság foglalta el. Nagyon fontos, és a francia forradalomnak a jelentőségét rettenetesen lebecsüljük, ha [azt] állandóan és szüntelenül polgári forradalomként emlegetjük. A francia forradalomnak a polgárság volt a haszonélvezője, mert abban a helyzetben volt, hogy [betöltötte azt az úrt, amit] a nemesség [térvesztése okozott]. A forradalmat magát azonban nem ez a polgárság csinálta. Ott volt hátvédnek, de rémülten nézte az egész forradalmat. A forradalmat az örök egyetemes társadal[om]kritika csinálta, amely a középkortól kezdve él a franciákban. A forradalom legkiemelkedőbb élharcosa nem a polgárság volt, hanem az értelmiségi elemek. A forradalom mozgatóerői között a polgárság [lendülete természetesen] éppen úgy ott volt, mint a proletárság harci kedve. Többféle társadalmi erőnek és egy egységes társadal[om]kritikának a ki-robbanása volt [ez a] forradalom. Ebben a helyzetben jelent meg a tőkés polgárságnak típusa, az az ember, aki az embereknek a sokaságát képes nagyon egyoldalú módon munkáltatni és kizsákmányolni.

Itt egy nagyon döntő dologra kell rámutatni a szocializmus kifejlődése szempontjából. A középkori, a feudális hűbéres társadalom az [a társadalom] volt, ahol klasszikus [formában] kifejlődött a hűbér[iség], a mesterlegény, [és] általában a másoknak dolgozó ember helyzete ha nem is volt rózsás, de nagyon határozottan körül volt írva, egy nagyon rendezett építmény szabta azt meg. Mindig voltak komisz földesurak és nyúzó mesterek, azonban egy egész társadalmi építmény örködött a dolgozók rendjén. A mesterlegényeknek is nagyon sok panaszuk volt, de minden ember valamilyen szűk körben a teljes szabadsággal [bírt, ami] a vallással is be volt biztosítva. A francia forradalom részben a polgárság érdekében, részben bizonyos elvi megfontolások alapján rengeteg középkori korlátot lebontott. Azonban egy döntő dolgot eredményezett, ezek a kis életterek összetörtek belé. Egy csomó kisiparos a nagytőke versenye folytán proletárrá süllyedt, a jobbágyok kizsákmányolása sokkal brutálisabb formákat vett fel éppen a kapitalizmus [következtében]. Igen nagy lépés történt előre, és közben az eddigi fejlődésnek egy csomó eredménye elveszett. Elsősorban az emberi szabadság nagyon szűk vagy kicsi keretei taposódtak el, amelyek a céhekben, kiskereskedőknél és egy csomó ilyen kis körben munkálkodó ember számára léteztek. Ezek behullottak a proletárok tömegébe, és pontosan ezek az emberek voltak a proletárságon belül a szocialista forradalom felkelésének kovászai. Az egységes európai társadalmi fejlődés folyamán ezek

az emberek váltak a szocializmus kovászává, akik még emlékeztek a szabadságnak egy szűkebb rendszerére, és amikor a francia forradalomban megszületett a nagy szabadság, akkor a maguk kis szabadságának az összetörése által a maguk bőrén megérezték, hogy ebben az egész új szabadságban, amelyik csakugyan a szabadság, hol a hazugság, hol a csalás. Mert az nem lehet, hogy Franciaország vezetésében meghirdetik a szabadságot, és én, a kisiparos olyan nyomorult rabbá lettem. Itt valami csalás van. A formátlan rabszolgatömegekből, ahogy a proletárságot elképzelik, nem születik forradalom. Forradalom olyan tömegekből születik meg, ahol az embereknek van valóságos szabadságigényük, azt valahonnan hozták, és van egy társadal[om]kritikai vértet, [amit föl lehet használni].

Ez a társadalomkritikai vértet megvolt 1500 esztendeje abban a gondolatban, hogy a hatalmi helyzet igazolásra szorul, csak akkor tartható fenn, ha fel tudja mutatni a maga társadalmi funkcióját. Tehát [most] nem történik más, mint ez az örök európai társadalmi kritika szembehelezkedik a tőkés polgárral, és megkérdézi az átlagember, a nem tőkés ember a tőkést, hogy a dolgoztatásnak, a kihasználásnak ezzel a tényezőjével, ami a te kezében van, milyen társadalmi funkciót tudsz felmutatni: ha nem tudsz, menj. Mert ugyanaz esedékes veled szemben is, ami a nemesek uralmi helyzetét semmivé tette. A felelet erre [a kérdésre] azt volt, hogy a kapitalista az első hódító korán túljutva társadalmi feladatot nem gyakorol. A kapitalista mindig ügyesebben és könnyebben mozgatja az emberek beidegződését, de a kapitalista maga mint emberfajta, [amelynek] óriási jövedelme [van], ezzel a jövedelemmel egyenértékű munkát nem tud felmutatni. És amikor ezt konstátálom, ennek az összes következménye [jelentkezik]. Azt a fajta helyet, amit a kapitalista betölt, ki kell sajátítani. Egy ilyen [nagy]jövedelmű emberfajtát a társadalomból ki kell [iktatni], mert [tevékenységének] nincs valóságos eredménye a másik oldalon. Ez a szocialista forradalom lényege. Oroszországban a királyság, a nemesség és a nagytőke felszámolása egyszerre következett be. Az orosz forradalom nem a polgári forradalom után [következik], ami furcsa ellentmondás, [mert] a [szocialista forradalom] egyszerű folytatása az egész folyamatnak. Ugyanaz történik, ami Angliában és Franciaországban is történt, csak [a kiiktatandó társadalmi tényezőkhöz] hozzáveszik a nagytőkét is. A szocializmus ilyenfajta megértése után esedékes, hogy néhány közkeletű félreértést [elozslassunk], és félrefogalmazást ki[igazítsunk].

[Tehát odáig jutottunk el, hogy a szocializmus] ennek az egész európai társadalmi fejlődés[nek], a társadalomkritikai elmélyülésének, és

új meg új megjelenésének az egyik formája, egy része egy hosszú láncnak. A szocializmussal kapcsolatban fontos, [hogy] egy pár félreértést el kell oszlatni. A szocializmust nagyon sok oldalról állítják úgy be, mint valami rettentő 180 fokos szembefordulást azzal, ami eddig volt. Ebben bizonyos mértékben a marxizmus is hibás, mert túlságosan felparcellázta a szemléletet. Az emberekben egy olyanfajta lehetetlen szemlélet jött létre, mintha a világ valami rettentő nagy kilengések között rángatózna. Ezzel szemben a marxizmus tudja, hogy nem így van. A másik oldalon a szocializmus egy csomó vonatkozásban olyan megrökönyödést váltott ki az emberekben és világnézetekben, hogy olyan vonással ruházták fel, és azt elméletileg is nagyon erősen megalapozták, ami nincs benne.

Szocializmus tényleg[esen] már a Marx előtti korban is van. Az eddigi forradalmi mozgalmaknál egy fokkal mélyebb keserűség van [benne], mert a szocializmus egy hazugságot érzett meg a fejlődésben, tehát első pillanattól kezdve hajlott arra az elgondolásra, hogy saját magát is úgy állítsa be, mint ami minden érdemmel szakít, és mindent hazugságnak tart. Az európai felszabadulásnak az a kiterjedése, amit a francia forradalom jelent, bizonyos rétegek számára a szabadság csökkenését jelentette. Ebből adódott a szocializmusnak ez az egyetemes és mélyen fekvő keserűsége, hogy mi tudjuk, hogy ez mind hazugság. A szocializmussal kapcsolatban a következő ponto[kon] szeretnék közkeletű félreértéseket eloszlatni: az első a magántulajdon, a második a kolhoz, a harmadik a kollektívizmus kérdése. [Az elterjedt vélekedés szerint] a szocializmus olyan valami, ami a magántulajdont meg akarja szüntetni. A szocializmus a termelési eszközök köztulajdonába vételét jelenti. Európában a termelőeszközök magántulajdonban vannak, és ennek az eredménye az lett, hogy a magántulajdon úgy, ahogy Európában történelmileg kialakult, az emberi szabadság egy nagyo[n] döntő mozgatója és biztosító volt. A magántulajdon és a termelői eszközökkel való rendelkezés az emberi szabadság egy lehetőségét jelentette, tehát az első számú megrökönyödés a kisiparos, kisbirtokos rétegekben támadt fel, mert [míg] ezek egyik része proletárrá lett, a másik annál mérgesebb és harcosabb szocializmus-ellenessé vedlett. [Azt mondta], hogy én ezt [a tulajdont] semmiféle köztulajdonért fel nem adom. Ehhez járult részben a kapitalizmus, részben pedig a keresztény politikai és társadalmi gondolkodás részéről ennek az egész gondolatnak a továbbépítése [és] egyben kihasználása is, úgyhogy mióta szocializmus van, a nagytőkés polgárság mindig a kisiparos[nak], a kisbirtokosnak az erkölcsiségét mélyen izgató [tulajdon-kisajátítás] folyamatát használja ki.

A nagytőkés magántulajdon [azonban] egészen más, mint a kisbirtokosé.⁵⁷ A nagytőkés nem magántulajdont bír. Magántulajdon az, hogy egy ember a maga munkájával átfog valamit. A nagytőkés: a herceg Esterházy vagy Weisz Manfréd⁵⁸ a maga szervezetei élén áll. Nem egy tulajdonos van itt, [hanem] egy [olyan ember, aki] soha életében át nem tekintette a maga birtokát. Esterházy herceg ha mindig a birtokán lovagolna, akkor sem tudná azt áttekinteni. Ő egy hatalmi szervezetnek a csúcán van, akárcsak régén a császár vagy a király. Egy hatalmi szervezet magántulajdonának az elvétele nem kifosztása egy szegény tulajdonosnak, mint egy kisembernek, ha kirúgják a lakásából. Egy nagyon fontos és indokolt, de következményeiben nagy félreértésekre [okot] adható fogalmazási hiba van itt. A szocializmus eszméit az ipari bér munkásság szemléletében fogalmazták meg, és az ipari bér munkásság vette kezébe ezeket a [z eszmei] fegyvereket. A bér munkásságnak [volt] az a felismerése, hogy [o]lyan nagytőkével áll szemben, amelyik egyoldalúan kizsákmányolja a magántulajdon intézményén keresztül. Azt látta, hogy ezeknek van magántulajdonuk, a munkásságnak pedig nincsen. A baj nem a magántulajdon, hanem a kizsákmányolás, mint folyamat. A teljesítmény nélküli vagyoni- és jövedelemszerzés.

Viszont elsősorban éppen paraszti viszonylatban világos, hogy egy embert akkor is ki lehet zsákmányolni, ha övé a termelés eszköze. A földműves kizsákmányoltatik az agrárrolló⁵⁹ révén, hátrányos adózás révén, elmaradt kulturális élete révén. Sokkal jobban kizsákmányolják, mint azt a bér munkát, akinek nincs tulajdona. A szocializmus igen nagy jelentősége nem a magántulajdon és a köztulajdon [megkülönböztetésében] van, hanem a kizsákmányolás és a nem kizsákmányolás [között különbséget tevő] eszmében. Erre különben a Szovjetunió belülről [a] gyakorlatban [sok helyen] rájöttek, és fontos még, hogy valamire rájövünk, [arra], hogy miközben mi a magántulajdonnal szembeállítjuk a köztulajdont, nem vesszük észre, hogy [megtartjuk] a tulajdonnak mint formának egy csomó hátrányos vonását. Az európai magántulajdon [ugyanis] az utóbbi évszázadokban meglehetősen erősen egy korlátlan rendelkezési joggá fajult el. Ha a magánember korlátlan rendelkezési joga helyére

⁵⁷ Bibó István itt a valós társadalmi funkciókat ellátó, személyes munkán alapuló kistulajdonnak és a valós funkciók nélküli 'mamut-tulajdonnak' azt a kettőséget előlegeti meg, amelyik a későbbiekben elmélete központi motívumává lesz.

⁵⁸ Weiss Manfréd (1857–1922): nagyiparos, a Weiss Manfréd Acél- és Fémtermékek alapítója

⁵⁹ Agrárrolló: azt a cserearány-romlást jelenti, ami egy országban az ipar pozícióját erősíti, a mezőgazdaságét viszont rontja, mert ugyanannyi mezőgazdasági termékért cserébe kevesebb iparcikket lehet kapni. Ha a cserearány-romlás folyamata erősödik, az agrárrolló nyílásáról beszélünk, ha gyengül, akkor zárulásáról.

behelyettesítjük a köznek a rendelkezési jogát, nagy kérdés, hogy ezzel eleget nyertünk-e, mert a köznek gyakorlatilag, de adminisztratív is ez a korlátlan joga éppoly veszélyes, mint a magánemberé. A jövő olyan [forma] felé mutat, és a ki nem zsákmányolás éppen ott van biztosítva, ahol nem azon van a hangsúly, hogy nekem egy korlátlan tulajdonom van. A termelési eszközöknek egy olyan különféle módon összeszervezett formája esedékes, ahol [az] egy[es] embernek megmunkálási joga van, de ugyanakkor legyenek ennek különféle szervezeti korlátai.

Ne csak a magántulajdonról beszéljünk, hanem a társadalmi termelés olyanfajta megszervezéséről, amely a kizsákmányolást megszünteti. Ez az egyik kérdés, ami gyakorlatilag nem olyan megoldhatatlan. A másik kérdés a kolhoz, amelynek van szövetkezet[i] és egyéb formája. A kolhoztól sok minden[t] halla[ni]: a hangsúly nem azon van, minek nevezem, hanem azon, hogy mennyi reális szabadságot viszünk bele. A kolhoztól nem azért kell félnünk, mert köztulajdon, [a]zért félős – és ez az, amit ki kell [iktatni] –, [mert] az emberi szabadságnak valami rövidségét érezzük benne. A hangsúly tehát továbbra is az emberi szabadság[on kell hogy] legyen egy szövetkezeti szervezés keretein belül. A másik kérdés: van [a] liberalizmus, [a] polgári életforma, amely azt mondja, [hogy] inkább szabadság legyen, még ha nincs is egyenlőség, és van [a] szocializmus, amely azt mondja, inkább egyenlőség legyen, még ha nincs is szabadság. Ez a legkártékonyabb és a legrosszabb meghatározása a kérdésnek. Az európai társadalmi fejlődés, úgy, ahogy most végig próbáljuk értelmezni a szabadság, a nagyobb szabadság, a még nagyobb szabadság, a teljes szabadság irányába akar haladni: ez az emberek igénye. Az egyenlőség ügye odaállítható a szabadság ügye mellé. Nem úgy [áll a dolog], mintha volna egy feladatunk, hogy szabadok legyünk, és egy másik, hogy egyenlők legyünk. Az egyenlőség logikusan következik a szabadságból. Ahol az egyenlőtlenség nem megy a szabadság rovására, ahol az ember képességeinek az egyenlőtlenségéből adódik, ott az senkinek sem fáj. Az egyenlőség nem egy szembeállítható dolog, és a szocializmust sem lehet [jobban] megrágalmazni, mint azzal, hogy inkább egyenlőség legyen, semmint szabadság. [E]zért nem érdemes a szabadságot megkurtítani, hogy egyenlőség legyen. Ez hamis megfogalmazása a kérdésnek. A hatalmasok legfőbb ereje az, hogy a polgári társadalmi formát hozzákapcsolják a gazdasági szabadság egész összességéhez, a gyáros[nak] és a nagybirtokosnak azt a szabadságát, hogy olyan alacsony bérekért végeztessen munkát, amilyen neki jólesik: ezt nevezik szabadságnak. Ebben a szabadságból semmi sincs, ez egész egyszerűen hatalom. Egy igen nyers formá-

j[ú hatalom] s a kapitalizmus ellen ezért támadt [ellenállás] Európában. Az emberekben olyan törekvés van, hogy a kiemelkedő fejeket tisztel-
j[ék], ha úgy érzi[k], hogy van rá okuk, ha úgy érzik, hogy a kiemelke-
désnek nincs alapja, akkor vagdoss[ák] le ezeket. A kapitalista gazdasági
szabadság az uralom gyakorlásának egy nyers formája, amely lényegesen
erőszakosabb forma, mint ami az egész középkor alatt szokásban volt.
Éppen [ennek az ellenhatása] a szocializmus, amely az emberi szabadság
és nem az emberi egyenlőség jelszávéval lépett fel. Az egyenlőség csak
mint a szabadság jelzője lehet. A hatalom gyakorlásának emberségessé
tételével az ember szabadsága ne lehessen a másik kezében.

A harmadik dolog, hogy azt képzelik, hogy a szocializmus a[z] kollek-
tivismus, és szemben áll az európai társadalomban mind erőteljesebben
jelentkező individualizmussal. Ez lapos bölcsség, és az a baj, hogy minde-
nütt kezdenek izmusokat csinálni. A szabadság az egyén szabadságát jelenti,
de [nem] egy olyanfajta teljesen elvont kérdést, [amely megkérdezi], hogy
mi való előbbre, az egyén vagy a közösség. A szocialisták is igen gyakran
hajlanak arra, hogy a közösség előbbre való. Ennek semmi értelme nincs.
Ami az egyént a közösség rabszolgájává teszi, az megmerevedik, az emberi
felszabadulásnak azt az útját zárja el, ami az európai fejlődésnek a legmé-
lyebb értelme. Az egyén soha nincs a közösségen kívül, tehát [hiba] az in-
dividualizmus olyasminek elképzelése, ami az egyén számára lehetővé teszi
a közösségen kívüli életet. Azt mondhatnám, én ezt nem értem. Az igazi
kollektivismus nem a szocializmus, mert annak végső ideáljai mégiscsak az
ember boldogsága és jóléte, az igazi kollektivismus a német nácizmusban
és azokban a formákban jelentkezett, amelyek azt mondják, hogy a közös-
ségnek van lelke és egyénisége, ami nem igaz, mert a szimbolikus nőalak-
ból csinált gondolkodó lelket, holott ez egy hazugság volt. Gondolkozni az
ember [tud], és nincs olyan állapot, mikor minden ember boldogtalan, de
közben Germánia örvendezik és boldog. A kollektivismus gondolatköréből
ez következik, és ezt Hitler meg is valósította Németországban. Tehát ez
a harmadik nagyon hamis vágány, amelyre a szocializmus ügyét rá szokták
vinni. [Ezeknek a félreértéseknek] az oka a szocializmus kezdeti stádiumá-
ból adódik, [s ezeket a félreértéseket] a szocializmus ellenségei hozták ki
teljes erővel. Az európai társadalmi kritika rámutatott arra, hogy [itt van]
egy fokozatos[an érvényesülő] örök európai valami, amelyet a francia for-
radalom egy egész erős lendületbe hozott. Maga a francia forradalom min-
den eddigi forradalomnál megrázóbb álma volt az emberiségnek. A francia
forradalom után született meg a forradalomnak és az ellenforradalomnak
az ideológiája. Voltak nagy társadalmi forradalmi alkalmak [azelőtt is],

amelyek[hez] különböző [gondolkodásmódok társultak], a társadalom fejlődött, de nem észlelte, hogy forradalmat kell csinálni. A francia forradalom élesen kirajzolta a forradalmat mint forradalmat, és egységbe, éles érzelmi feszültségbe állította. [Föltette a kérdést]: szereted a forradalmat vagy nem? Így kialakult a két embertípus, amely az egész politikai világ képét a forradalmár és a reakciós [közötti különbségtételre alapította]. A forradalmár az, aki azt mondja, forradalom legyen, [akkor is], amikor zajlik az élet, [és] ha a ma élete jó. [A forradalomból ugyanis szerintem csak még jobb dolgok születhetnek.] A reakciós azt mondja, mindent meg lehet csinálni, csak [a] forradalmat nem, mert az minden értéket elpusztít.

Ebből a politikai aktivitásnak két ellenkező értelmű megmerevedése született meg. A társadalom szervezése [ugyanis] valamiféle rendet, egyensúlyt tart szem előtt. A szocializmus egy külön emberfajta termelt ki, a forradalmár emberfajta. Ez először érzelmi jellegű volt, Marx óta kialakult a forradalmár [képének] tudományos megfogalmazása. A forradalmár[ának ez a képe] mind jobban [körvonalazódott], és még erősebbé vált ez Leninnél és a kommunizmusban, ahol a forradalom kérdése központi kérdéssé lett. Manapság azt kell képzelnünk, hogy a kommunizmusban többen beszélnek a forradalom különféle fázisairól, mint a szocialista társadalom képéről magáról. Az egész szocializmus egy ilyen kettészakadásba [szorult] bele, mind kevesebbet hallunk a jövő szocialista társadalm[ának] képéről. [Erről] az egész forradalmiság[ról] azt kell tudnunk, hogy igenis forradalomra szükség van a történelem egy konkrét konstellációjá[ban].

Hogy milyen élesnek kell lennie a forradalom[nak], [hogy vajon] akkor jó, ha éles vagy ha enyhe, ezt az szabja meg, hogy milyen ellenféllel áll szemben az illető társadalom, és hogyan tudja az ellenfelet megdönteni. A magyarországi feudalizmus egy olyanfajta ellenfél volt, amelyet másféleképpen, mint egy nagyon erőszakos forradalommal nem lehetett megdönteni. Szükséges, hogy a forradalom kérdésében megőrizzük azt a tisztánlátást, amely a tényekből tudja megfogalmazni a maga feladatait.

A forradalmiság kérdése azért vált kritikussá, mert a 20. században különböző előzmények folytán a győzelmes szocialista forradalom színhelye történetesen Oroszország lett. Hogy ez mennyire szükségszerű, arról lehet vitázni, nagyon sok tény mutatott arra, hogy Németországban is szükség lett volna egy szocialista forradalomra. Oroszország azonban azonkívül, hogy a szocialista forradalom sikeres műhelye lett, egy Európa határán álló ország, amelynek a társadalmi módszerei aránylag kismértékben [veszik] át azokat a nyugat-európai előzményeket, [amelyek] a hatalom [humanizálását] és feloldását [eredményezik, és] amelyek az európai fejlődést alap-

vetően jellemzik. Az orosz társadalom nagyon sok mindent megőrzött az egészen egyszerű harci állapotokból, vagyis a hatalom szelídülésének egy csomó formájához nem jutott el. Az emberek ezeket a jelenségeket összekapcsolják a szocializmussal.

Egy ország olyan emberanyaggal fut neki a maga tennivalóinak, amilyen van neki. Egy angol vagy német szocializmus egészen más képet mutatott volna, viszont a magántulajdon[osi] rémület, az egyenlőségtől való rémület, még a cári Oroszországból megmaradt rémület elég [volt] arra, hogy az emberekben olyan rémületet keltsen a szocializmus ellen, amely a társadalom egész fejlődését megakasztja.

A másik kritikus dolog Amerika szerepe, amely olyan ország, amelyik a korlátlan szabadság országaként szerepel. Valójában azonban Amerika is egy barbár ország,⁶⁰ Amerikában éppen úgy, mint keleten, rengeteg dolog, rengeteg társadalmi folyamat van, amelyik akár a nyugati, akár a mi társadalmunkban is szabadon rendezett folyamat, Amerikában azonban nyersen kiharcolt folyamat. Az egymással való harcnak olyan formái léteznek Amerikában, amiről Európa nagyon régen leszokott. Hogy Amerika egy csomó vonatkozásban olyan méretű szabadság országa, amilyen kevés országban képzelhető el, annak van egy olyan oka, amit nem szoktak számba venni. Amerika egy roppant nagy [területű] ország, ahová aránylag magas műveltségű kultúrnép [vándorolt ki], és valahányszor a harc formái kivirágzottak, ezek a feles energiák új meg új nyugati kirajzásokban vezetődek le. Ők azt hiszik, hogy egy mindenre jó kapitalista rendszert találtak ki, holott a saját ürességeiket használták fel, és [ezeket a] forradalmat kiváltó erőket új lehetőségek felé el tudták terelni.

Ebből azonban Európa [számára] semmi sem következik, mert Európa 1000 év óta világviszonylatban is igen magas népsűrűség mellett valósít meg reális emberi szabadságot. Az igen nagy [népsűrűség viszont] szerte a világon olyan méretű tömegre van beállítva, amit az európai fejlődés, éppen azért, mert európai fejlődés, nem vesz be. Európának ezeken az alapokon lehet a maga társadalmi formáit megtalálni. Európa rájött a tőkének a társadalmi haszontalanságára, és ennek a konzekvenciáit le kell valamiképpen vonni.

A következő veszély, ami Európára majd [leselkedni] fog, az az adminisztráció [növekvő] szerepe, mely a tőkésnek a kikapcsolásával [jelenik meg]. Miután a nemessel kikapcsolódott a társadalomból a születési elem,

⁶⁰ Bibó István itt Hajnal Istvánnak azt az Amerika-képét vette át, amely *Az újkor történetében* található: Hajnal István: *Az újkor története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata. 566–571. <http://mek.oszk.hu/07100/07139/html/0001/0004-d6.html>

a tőkessel kikapcsolódik a vagyoni elem [is, így] immáron úgyszólván magára marad az az elem, aminek az európai társadalom fejlődésében olyan döntő [szerepe volt]. Nagyon lehetséges, hogy Európának a következő forradalma az adminisztráció ellen lesz, mert [ennek] uralma mind erőteljesebben megmutatkozik mind Oroszországban, mind Amerikában. Ott is megvannak [tehát] az elembertelenedés lehetőségei, [jöllehet] az adminisztr[álódás] a társadalomnak inkább az emberségessé válását jelenti. Ez azonban [még] nagyon távoli dolog.

Nagyjából ebben szeretném összefoglalni az egész európai fejlődésnek a [vázlatos] képét, és most kitérésszerűen szeretnék beszélni a fasizmus jelentőségéről. A fasizmusról nagyon sok mindent mondanak. Mondják, [úgy keletkezett], hogy sok nagytőkés összeült, és kimondták, hogy csináljunk fasizmust, forradalmasítsuk a tömeget, és lett fasizmus. Ez egy [ironikus megfogalmazása] ennek a [magyarázatnak, amely] egész egyszerűen a tőkés világnak egy utolsó védekezési kísérletét nevezi fasizmusnak. A dolog nem [ilyen] egyszerű, [ha így lett volna], még soha ravaszabb tervű tömegmozgalom nem született [volna]. Pénzzel [azonban] lehet egy utcai tüntetést csinálni, de tömegmozgalmat nem. A fasizmus pedig tömegmozgalom volt. A fasizmushoz több tényező kell, először is kétségtelenül kell az, hogy jelen legyenek a társadalomban bizonyos feudális erők. Fasizmus olyan helyen születik, amelyik a maga forradalmán, [melynek során] az Isten kegyelméből való hatalmakat elintézte, [még] nem esett túl. Ezért lett a fasizmus klasszikus területe az a terület, amely a Rajnától keletre és Oroszországtól nyugatra van. Ez [az] a terület, amely a maga forradalmán nem esett túl. Ez az egyik tényező, amelynek meg kell lennie.

A másik tényező az, hogy az európai fejlődésben hozzátartozik minden forradalmi kirobbanáshoz, hogy ugyanaz a forradalmi kirobbanás, amely az embert személy szerint felszabadítja, ennek az embernek [az] ott érvényes közösségét is valóban előrevigye. Az angol forradalom, amikor az embert felszabadította, az angol nép országát hatalmasabbá és nagyobbá tette. A francia forradalom ugyanezt tette Franciaországgal, az orosz ugyanezt [Oroszországgal]. Közép-Európában sok [felé], és a mi vidékünkön [is] sok tényező összejátszott abban, hogy az itteni országok egy bizonyos zsákutcába jutottak. Németország, Magyarország, Lengyelország, Olaszország is nekifutottak különféle demokratikus kezdet[ek]nek. Ez [azonban] különféle történelmi események folytán összekapcsolódott az egész közösség válságával. Németország [például] akkor lett demokráta, amikor a versailles-i békét megkapta. Röviden szólva, egy csomó ilyen országban a nemzeti közösség [megteremtésének] a vágya a történelem

szerencsétlenebbik fejlődése folytán szembekerült az illető társadalom társadalmi felemelkedésének a [vágásával]. Ebből létrejött az a helyzet, hogy a közösség birtokbavételének a nagy lendülete megakadt. A haladás [és] a nemzet ügye a baloldal ügye. Itt [azonban] valami zavar támadt, [mert] különféle birtokló egyének azt a véleményt [fogalmazták] meg, hogy a forradalmiság ügye a válság és a szakadék szélére viszi az embert. Tehát ott kialakult annak a lehetősége, hogy a jobboldali, nem haladás irányába való tömegmozgalom megjelenjen. Vagyis a közösség birtokbavételének a nagy álma itt egy ilyen ferde, furcsa formát vett fel. Az embereket [megragadta] a német nemzeti érzésnek a tömegmozgalma, [de] nem kapcsolódott össze ez a tömegmozgalom a társadalmi akadályok felszámolásának eredeti kívánságával. Így alakult ki Közép-Európa dicsőségére az a jelenség, amit csak úgy lehet nevezni, [hogy anti]demokratikus [n]acionalizmus, így lehet nevezni a fasizmust. Akkor azután, mikor ez a lehetőség megvan, megjelentek mindazok a többé-kevésbé kispolgári rétegek, [amelyek] szintén [meghatározták] a fasiszta tömegmozgalom irányát, mert az emberekben volt egy forradalmi [vág], amit rendes úton nem tudtak [kiélni].

A fasizmus, amikor teljes mértékben kifejlődik, akkor az európai fejlődés szempontjából a nagy semmit, a nihilt jelenti. Mert mit jelent a fasizmus? Csinálok egy óriási kultuszt a múltból, hogy ezzel szembeforduljak a haladás erőivel, ugyanakkor a baloldali forradalmiságtól átveszem a forradalmi harcnak az összes eszméit, és ezek a módszerek – mivel nem a maguk dolgára, nem a társadalmi kritika európai útjának a folytatására használjuk, hanem hatalmi helyzetek biztosítására – elkezdenek öncélúan [működni]. A fasizmusban az történik, hogy a múltnak a védelme [éppen úgy] örültségé válik, mint a forradalmiság. Az európai fejlődés egy bizonyos forradalmi készültségnek [és a múlt örökségének] a kölcsönhatásából születik. A fasizmus egyszerűen szembefordul az egész európai fejlődéssel. A fasizmus a katonai célokra való szaporodás, az erők uralma a gyengék felett, a kiválasztott faj uralma, a gyilkosság, a kegyetlenség kultusza, egyszerűen mindaz, amit Európa 1500 év alatt [maga mögött hagyott, és amiből kilépve] megszerveződött és fejlődött, mindaz olyan barbár módon válik öncéllá, ahogy utoljára a nomád törzseknél volt. A fasizmus ennek folytán a szemünk előtt lerombolta az európai haladásnak az [összes eredményét].

A fasizmus[t] [azonban] levert[ék], és most már nem elméleti síkon beszélünk tovább, hanem a konkrét helyzet síkján. A világ újból kettészakadt, és az emberek kezdenek úgy beszélni az elkövetkezendő harcról, mint ami a jó és a gonosz közötti harc lesz. Ez azonban pontosan a helyzet hamis

beállítását jelenti. Egyrészt az amerikai oldalról az egész harcot azokkal a jelszavakkal vívják, amelyek az európai helyzetnek a félreértését jelentik. Készül egy harc a kapitalizmus és a szocializmus között, pedig a kettő azt lehet mondani, egy. Ezek között világnézeti harcot csinálni, elmebaj. Az egyik oldalon az orosz kommunizmus vagy szocializmus van, a másik oldalon azt látjuk, hogy megjelenik a kapitalista világ támadástól való félelme. [Ennek] az arány[á]ban kerül elő [a] feltétlen harcnak, az egyes ember semmibevevésének és olyan dolgoknak a hangsúlyozása, amit egyszer már a fasizmus kompromittált. A feltétlen forradalmiság, az egyénnek a semmibevevése olyan dolgok, melyek a folyamatos európai fejlődés alapértékét teszik kétségesé.

Az angol parlamentben felállt egy munkáspárti miniszter, és azt mondta, hogy ilyen [és ilyen] biztosítási javaslatot tárgyalunk, és tekintettel a sürgősségre, kéri, hogy 16 ülés helyett tárgyalják le 7 és 1/2 ülés alatt. A konzervatív pártban [erre] felállt egy [képviselő] és azt mondja, ezt a sötét javaslatot, mint határozott fasiszta javaslatot visszautasítom. [Erre a másik]: A konzervatív [képviselő] úrnak a gonosz kapitalista érdekből való ellentámadása [meg]alázó, visszautasítom. Az angol képviselők egymást fasisztának és kapitalistának nevezik. Az elnök erre úgy dönt, hogy [ha] az egyik azt mondja, fasiszta, ez [meg]alázó, a másik azt mondja, kapitalista, [ez is megalázó], ezzel az ügyet kiegyenlítettnek tekintem. Azonban a baj az, hogy a dolgot így kiegyenlíteni lehet az angol társadalomban, ahol a dolgok eladminisztrálása a legragyogóbb, a világ többi népe azonban nem tudja ezt [í]gy elintézni.

A mai harc egyáltalán nem úgy néz ki, hogy világosan fog a jó és a gonosz szembeállni, mint a német fasizmus [idején el]képzelte[ék]. A mai harc úgy néz ki, hogy a társadalmi fejlődés ellenségei el vannak osztva, és ahogy ez a két erő szembehalad egymással, abban az arányban dolgozódik ki mind a kettőben a maga fasizmusa. Tehát amí[g] a fasizmus elleni harcb[ól] mind a két fél több jót, erkölcsi tapasztalatot és mindig nagyobb termelékenységet hozott ki, ebben a harcban mind a két fél a benne rejlő rosszat hozza ki. A világ [vagy az] elvadulás újjára kerül vissza, vagy [egy olyan] elnyomásba, amelyik az európai társadalmi fejlődés szempontjából visszafelé mutat, és nem is fontos, hogy a győzelmi zászlóra milyen jelszót fognak kiírni.

Hozzászólások és válaszok

HEGEDŰS GÉZA⁶¹ HOZZÁSZÓLÁSA

Igen tisztelt Hölgyeim és Uraim! Az előadás folyamán az volt az elképze-
lésem, hogy ehhez a nagyon érdekes és valamennyiünk számára egyaránt
újdonságnak mondható társadalomfejlődési képhez fogok hozzászólni,
azonban [nincs miért ellentmondanom], legfeljebb kiegészítésképpen
hívhatom fel a figyelmüket egy momentumra, amelyet még [hozzá] lehet
[tenni ehhez a nagyon objektíven ábrázolt] európai fejlődési kép[hez].

Hogy az előadás kezdetéhez kapcsol[ódjam]: itt nem lehet szó izmusok-
ról. A mohácsi vész mindig 1526-ban volt, és akármilyen szemléletű moz-
galom ezt az európai fejlődési képet kell hogy kapja. Ha jól emlékeznek
[Bibó István] szinte szó szerint ugyanazt mondta, [mint én], hogy a szocia-
lizmusban nem az a lényeg, hogy magántulajdon vagy köztulajdon, hanem
[hogy] kizsákmányolás vagy ki nem zsákmányolás. Eddig a pontig teljesen
másból kiindulva azonos mondathoz jutunk el. Éppen Önöknél [van szük-
ség arra, hogy] a szocializmus körül elburjánzott előítéleteket a megfelelő
kritikával eloszlassuk. [Bibó István] mondta ezeket, én talán ildomtalannak
tartottam volna elmondani: az ő szájából nem esett olyan rosszul [ezt hal-
lani]. A hozzászólásom[ban] [az előadás végső kicsengésére vonatkozóan
szeretnék valamit elmondani].

Elkövetkezett a jövődönnek az a lehetősége, amit Bibó István előadása
fejtegetett. Ezt a lehetőséget akarom megmagyarázni, de nem az utolsó
mondatnál kezdem, hanem előtte. Annál a megfogalmazásnál, hogy a for-
radal[omként] induló szocializmus, amelyik a kommunizmusnak csak egy
fokbeli különbsége, az emberek[ben] a forradalm[iság] a pillanatnyi szük-
ségyszerűség[ét] kezd[te] általános magatartássá vál[toztatni], [és megje-
lent az az ember], aki egyebet sem akar, mint forradalmat. 2 milliárd ember
van a Földön ma, Magyarországon is igen sok millió van, mégis 3-4 embert
fogunk találni, aki csak forradalmat akar, és [sokkal több] szocialistát, aki
fél tőle. Azonban fel akarom hívni a figyelmüket azokra a vizsgálódás[ok]
ra, amelyeket pl. az utóbbi időben a Szovjetunió területén a néppel vé-
geztek különböző módszerekkel. A pszichotechnika az a tudomány, amely
az ember [vala]mirevaló használhatóságát keresi. És éppen a Szovjetunió-

⁶¹ Hegedűs Géza: (1912–1999) író, újságíró, költő, színházi szakíró, kritikus

ban a kommunista párt keretén belül [annak] a kis arisztokrata réteg[nek] keretén belül, amely maga ott volt a forradalomban, ott volt kimutatható a legtöbb olyan ember, aki a fennálló szabályoknak szívesen eleget tesz. Itt volt kimutatható a legtöbb ilyen lelki alkatú ember, aki alighogy a forradalom sikerült, ennek az elért forradalomnak a szabályainak szívesen aláveti magát.

Nálunk nem volt forradalom, itt nem forradalmat akarnak az emberek, hanem szeretn[ének] ott tartani, hogy egy kissé tisztább helyzet van a társadalomban, [amelyben] alkotni lehet. Ezt azzal szemben kellett megjegyezni, hogy a szocializmus, a kommunizmus többet törődik a forradalom technikájával, mint annak végcéljával. A másik kérdés, hogy Nyugat és Kelet valóban kettészakításra van-e ítélve, és van-e olyanfajta logikus következtetés, amely a múltat nézi, és a jelenen keresztül a jövő felé figyel[ve] az összes jelenség ellenére a Nyugat és a Kelet kettészakadásában nem hisz, mert az európai fejlődés, amely nemcsak Európa fejlődésének mozgatórugója, a szocializmus [révén] a Szovjetunió keresztül kelet felé is kiterjesztette [a befolyását, és] egy kissé Európát is elvitte [oda]. A keleti emberben egyszerre nagyon is európai formában jelentkezett a szabadságvágy, [és] a nemzeti szabadság szoros összefüggésben a szocializmussal követeli meg a maga jogát.

A Kelet–Nyugat kettéválasztásnál figyeljük meg a következőket: A tőkés társadalom helyzete még igen erős, de függetlenül attól, ami Kelet és Nyugat között van, Nyugaton nagyon jól [látható] a belső fejlődés ugyanezen tőkés rend ellen. Angliában egyre erősebb beleszólásuk van a munkásoknak a hatalomba. Ha [ez a kormányzás] nem is azonos a kelet-európai munkás[ság] ideális elképzelése[ivel], nagy haladást jelent a kapitalizmussal [szemben] a kapitalizmus területén belül. Angliában egy belső szocialista folyamat van. Amerikában [a] ma még csak nagyon nagyon elszórtan, de az[ért] itt is, ott is feltűnő sztrájkmozgalomban [folyik] a küzdelem a fennálló, [egyre hatalmasabb] és lassanként a feudális kiskirályokra emlékeztető tőkés kiskirályokkal szemben. [Ezek a] társadalmi ellentétek [mind] erősebben a szocializmus felé vezet[i]k a nyugati mintájú demokratikus társadalmat. Keleten a szocializmus, amelynek egész elmélete annyira mély összefüggésben van a történelmi ismeretekkel – [mint] már nagyon jól tudjuk –, [már] túljutott a forradalmak nagy lendületén, túljutott [az olyan] a természetű kavargáson, amelyet a húszas évek történelme mutat. [Az] az életforma, amelyet [manapság követnek], egyre [jobban hasonlít] arra az életformára, amely a szabad ember életformája.

A két ellentétes társadalom között egy kiegyenlítődési folyamat van, e társadalmak között lehetnek összeütközések, de ez[ek] a kiegyenlítődést

szolgál[ák]. Bibó azt mondotta, hogy mind a kettő hordozója az európai társadalomnak, [és] az, hogy szemben áll[nak] egymással, [mindkettőből] a rossz [vonásokat] hangsúlyozták ki. [Ezeknek] egyik lényeges [eleme], a fasizmus, [mely] egyike a jelen levő feudális elemeknek. [Viszont] a nemesi jellegű középkorból visszamaradt nemesi uralomnak éppen abban a két társadalomban, amely ennek az ellentétnek a két pólusát képezi, az amerikaiban és az oroszban semmi nyoma nincs; a fasizmus alapkélléke tehát teljesen hiányzik. Oroszországban felszabadítottak minden [embert], és Amerika soha nem volt feudális, teljesen nélkülözi ezt az alapelemet, tehát fasizmusról [ott] sem lehet szó. Ilyen formában vissza nem is térhet, minthogy a feudális elemek reális gazdasági alapja, a nagybirtok felszámolódott. Nálunk eleven kapocsként él még a feudalizmus, nálunk még kísértethet a fasizmus, befolyásolhatja egyesek felelősségét, de a fasizmus klasszikus formája megvalósíthatatlan. A két ellenfél közeledik egymáshoz, még ha összeütközésre is kerülne a sor. Az összeütközés végső fokon felold. Minden háborúnak az az eredménye, hogy igen intenzíven hatnak egymásra az ellenfelek. Nagyon jól tudjuk, hogy nemcsak a lényeg hat a formákra, a formák is visszahatnak a lényegre. Van egy feszültség, amely reméljük békés úton, de esetleg háborús úton fog megoldódni. [Az ellentétek] egyesül[nek], és magasabb fejlődési fokra jut[nak] el, amely [– mint azt az előadás kifejtette –] a legemberibb formában a szocializmusban fog [megjelenni].

BIBÓ VÁLASZA

Teljesen igaza van Hegedűs barátomnak abban, hogy magam sem akartam azt mondani, hogy Amerikában vagy Oroszországban telivér fasizmus szülessék. Ezt nem gondoltam, még csak azt sem gondoltam, hogy ha kitör a háború, a világ fasiszta lesz. Nincs bennem annyi harci és forradalmi szellem, [hogy higgyek] a modern háború társadalomfejlesztő szerepében, hogy [azt] merjem remélni, hogyha ez a mai feszültség háborúban robban ki, ennek a fejlődés hasznát fogja látni. A háború, úgy, ahogy a mai időben deformálódik, és az örültség felé közeledik, mind kevésbé termékeny dolog. A társadalom erősebb mint a háború, és mederben tudja [azt] tartani. De amikor a háború túljutott az emberek hatókörén, nehezen tudom megakadályozni azt, hogy erre az esetre nagyon pesszimista ne legyek. Én nagyon optimista vagyok abban, hogy hiszem: ez nem fog kitörni. Ha két politikai rendszer össze van csukva egy sötét szobába, és annyira félnek egymástól, ahogy most félnek, [akkor sok minden megtörténhet, mert] az emberek a legszörnyűbb dolgokat féltükben követik el. Ez [a helyzet] minden józan logika szerint végül politikai síkon is [megvalósuló] kiegyezés-

re mutat. [Amikor fasizmusról beszéltem], nem a klasszikus fasizálódásra gondoltam, [hanem] egy olyanfajta elvadulásra, amely[ben] [meg]őrizni sem lehet újabb jó gyökereit. Az európai fejlődés vonalát ilyen közjátékok nélkül volna jó továbbvinni.

KOZÁK ISTVÁN, MÁTYÁSFÖLD

Két megjegyzésem van. Az egyik [arra vonatkozik], hogy a nomád-germán barbár népek betörése után a törzsi vagy nagyobb közösségek urai zavarodottságukban adják át a hatalmat az egyházi embereknek. A másik, amit többször is hangsúlyozott az előadó úr, hogy a társadalomformáló gondolat csak akkor jelentkezik, ha reális társadalmi mozgalmakba kapcsolódik [be]. Nekem az a hitem, hogy a társadalom az ember belső szerkezetéből nő ki. Nyilvánvaló, hogy sokféle társadalmi szervezet kinőhet, de hiszem, hogy először születik meg a gondolat, és esetleg századokon keresztül érik, és csak azután lesz belőle mozgalom. A Szent Ágoston-i gondolat [nélkül az emberi társadalom fejlődése teljesen] másféle lehetett volna. [Vajon] ezután is formálni fogja[-e] a kereszténység az európai társadalmi életet? Valóban annyira nem jelentékeny a gondolat, hogy csak onnan van értéke, ha felkapják és továbbviszik, vagy a gondolat teremti meg a formát?

BIBÓ VÁLASZA

Én nem úgy mondtam, hogy zavarodottságukban a germán királyok az általuk talált helyzetnek a nyomása alatt [vették igénybe] az egyházas értelmiségnek a szervező munkáját, hanem kénytelenek voltak igénybe venni azt, és az egész uralmi rendszerük átalakulását eltűnni. Egy eszme önmagában nem formázza a társadalmat. Az eszme egy társadalmi közegen keresztül tud csak hatni. Én a kettő között semmiféle rangsort nem állítottam fel. Éppen úgy áll a [dolog], hogy egy gondolat felvetődik, és évtizedek vagy évszázadok múlva lesz belőle hatóerő, vagy [egy] mozgalom indul [el], és később kapja meg a maga gondolatát. Én a szellemtörténeti [szemlélettel] szemben az ellen óvok mindenkit, hogy azt képzelje, hogy egy gondolat enunciól egy eszmét, és [azt] valami[féle] hasonlóság útján át lehet vinni a társadalom területére. A kereszténység kimondta, hogy minden ember Isten előtt egyenlő, és ettől függve ez a társadalomban is érvényesülni kezd. Ilyen [azonban] nincs. Nem vitás, hogy az európai egyenlőségi gondolat összefügg az Isten előtti egyenlőség gondolatával, de hogy ez társadalmi ténnyé lett, nem úgy következett be, hogy az emberek áttették a gondolatot a valóság síkjába. Az kellett, hogy olyan események legyenek, hogy erre a gondolatra szükség legyen. Hegedűs Géza mesélte, hogy valaki azt mondta, hogy az ember min-

dig egyforma, és alapjában véve nincs fejlődés, az embert mindig az alapvető emberi tulajdonságoknak ezek a megnyilvánulásai [határozzák meg]. [Azonban] egy [dolog] a gondolat, [és] a másik [dolog] a társadalom ügye. A kettő együtt [határozza meg] azt, hogy egy ember milyen attitűdökkel fog a gondolatokhoz. Megtanítom az egyenlőségre, és egyenlőnek fogja érezni magát. Nem megy ilyen egyszerűen. A kereszténységnek az volt a társadalmi tanítása, hogy az emberek Isten előtt egyenlők, [azonban] nem ez a keresztény tétel hatott, hanem a feszültségnek az az állapota, amelybe a kereszténység egy eszmét belehelyez[ett]. Szent Ágoston az első modern ember, [aki kimondta: azzal viszonyulok a társadalomhoz], hogy hogyan teljesítem a kötelességemet. Igenis nagyon hat a társadalomra az, hogy az emberek milyen formákban élnek, de [ezek nem] közvetlenül, nem úgy hatnak, hogy az eszmét kihirdetem, és a társadalom az eszme képeire hozzáidomul. A társadalmi szervezet [milyensége attól függ], hogy az illető társadalom milyen konkrét gyakorlatokhoz, milyen feltételekhez van hozzászoktatva évszázados beidegződés után. Egy társadalom arra jön rá, hogy becsületesnek lenni nagyon jó lehet, és az akkor elkezd becsületesnek lenni. Az a társadalom, amelyben az északi népek [élnek] nem az ember csodálatos jósága, hanem a környezet hatása [révén létezik], amelyben valahol benne van az ember is. Ezt gyakran tulajdonítják a protestantizmus hatásának, azonban [ez] Magyarországon nem hozott létre ilyen változást, pedig itt is érvényesült mint vallási rendszer, és mégsem hozta létre a társadalmasulásnak azt az emberiségessé válását, ami ott létrejött. Magyarországon, a protestáns vidéken sem lehet ott hagyni egy értéket az utca közepén.

Ha az emberek egyszer rájönnek arra, hogy bizonyos társadalmi kölcsönösségekben élnek [az illető] társadalomban; és a másiktól eleve tudom, hogy mit fog csinálni, akkor [ebben a társadalomban az emberek többsége] becsületes lesz, pedig jó és rossz emberek ott is vannak. De hogy a rossz kereteket hogy [változtatatom át] erénnyé, és a jó kereteket hogy züllesztsem széjjel, [ez] azon múlik, hogy az illető egész társadalom becsületes vagy gazember. Az elmúlt években a társadalom képe a lealjasodás képét mutatta, rászoktak arra, hogy aljasnak lenni előnyös, és becsületesnek lenni hátrányos.

De a társadalmi realizmusnak van egy elemi foka, ami nélkül nem lehet társadalompolitikát csinálni. Az európai kereszténység katolikus formában a feudalizmus bukásá[val és a] szocializmus megjelenésével egy bizonyos társadalmi ideálnál megállt. Visszakívánták azt a társadalmi álláspontot, amely az ő társadalmi szervezetük [számára] a legelőnyösebb volt. Ma a kereszténység társadalmi attitűdje igen széles területen megszűnt realista jellegű lenni. A középkori katolikus[ok] az észak-amerikai protestáns[ok]

azok kemény realisták voltak, és tanulságos problémákkal foglalkoztak. Nem azt mondták, hogy én prédikálok, és ti miért nem követtetek: mindenkor voltak gyakorlati kérdéseik. Az emberek nagyon kívánják az egyház politikai vezetését. Több a rémület és a támpontkeresés, ha az egyházak nem tudják eligazítani az emberek[et] a közösség akut kérdéseiben. Ameddig az egyházak komoly társadalomszervező szerepet tölthettek be, addig az ilyen kérdésekbe beleszóltak, de ma [elméleti] dolgokat mondanak, visszavonulnak az eszmék világába. Sok egyház teszi ezt, de visszavonulni az eszmék síkjára, és társadalmi szerepet igényelni, ezt a kettőt [együtt] nem lehet [csinálni].

KÉRDÉS:

Én a két előadó úr között az előbb lefolyt vitában Bibó professzor úrnak adok igazat, mégpedig abban, hogy pesszimistán fogok fel bizonyos dolgokat. Arról volt szó, hogy megjelent egy pár évvel ezelőtt egy könyv, *A harmadik út*,⁶² amelyik teljesen reménytelennek jósolta meg az európai nagy társadalmaknak és a kultúráknak az életét, az egész civilizáció pusztulását jósolta meg. Azt mondta, hogy az emberi szellemek a legmélyebb eltévedései a diktatúrák. A jövő útját megmutatta: nem teljesen reménytelen, hogy ezek megsemmisítvén egymást az egész civilizáció [bukása] után új út ott fog [mutatkozni], ahol egészséges mély gyökerek vannak, amelyekből kisarjad a jövő. Úgy érzem, hogy a szocializmusnak mint világformáló erőnek a mostani időben ugyanaz a lélekformáló ereje van, mint volt a kereszténységnek a maga idejében. Mert a történelmi eszmét nem aszerint kell megítélnünk, hogy miken megy keresztül, hanem hogy a maga történelmi idejében milyen lehetőségeket adott. Úgy a szocializmust, mint a kereszténységet mint társadalomformáló erőt nézem. Ha visszagondolunk arra [az időre], amikor a kereszténység megindult, az akkori rabszolga társadalomban nem volt-e ennek óriási ereje[?] [Mert] a rabszolga-társadalomnak legalább azt a lehetőséget megadta, hogy a túlvilágon az Isten előtt egyenlő legyen a rabszolga is. Minden vigasztalansága mellett is nem volt [tehát] olyan sötét az európai életünk jövője. Igaz [az is], hogy a mostani civilizációval túlterhelt világ[unk] összeomlása nem jelenti az emberi élet végét, mint [ahogyan] a nyugati és keleti római birodalmak összeomlása nem jelentette azoknak az egészséges lehetőségeknek a pusztulását, amelyekből a középkori társadalmak kisarjadnak.

⁶² Röpke, Wilhelm: *Die Gesellschaft der Gegenwart*. Eugen Rentsch, Erlenbach – Zürich, 1942. Magyarul: *A harmadik út. Korunk társadalmi válsága*. Aurróra, Budapest, 1943.

Itt sokféle érdekes gondolat vetődött fel, kiemelem *A harmadik út* problémáját. Ennek írója, Röpke, benne él egy kis, intim, meleg európai környezetben, egy kultúrvidékről származik, és ott talált otthonra. Ő a gépi civilizációnak a térfoglalását rémesnek látta. A gépi civilizáció annak az embernek a számára rémes, aki mielőtt a gépi civilizációba bekerült volna, nem volt szabad. A leggépibb civilizáció a valóságos, szabad emberek számára a munkalehetőségek könnyebbülését jelenti, és semmi mást. Ami a szocializmus és a kereszténység analógiáját jelenti, a szocializmus egy társadalmi szervezet, egy társadal[mi] reform elmélete. Az emberek nagy részében a szocializmus azért vált vallássá, mert a vallás elfogyott az emberekből. A kereszténység egy tiszta természetfölötti eszmerendszer. A kereszténységen és a szocializmuson túl [azonban] hangsúlyozni szeretném az európai társadalmi fejlődés egységét, úgyhogy ma a szocializmus nem egy új fázis, hanem egyszerre elindított gondolatsoroknak és társadalmi tényezőknek a logikus továbbgondolása. Az ember nem lehet instrumentum, az ember szabadsága a közösséget egész[é]ben is szabaddá teszi. Nagyobbat és többet termelnek. Ez az egész gondolatrendszer [kapcsolódik] össze kereszténységben és szocializmusban is a társadalmi rendszerrel.

A szocializmus mai formájában erősen világnézeti határok [közé van szorítva]. Ez történelmi esetlegesség, és nem hiszek abban, hogy a civilizáció [a szocializmust] végül is vallássá tenné. Én nem hiszek benne, hogy ez vallás. Egy csomó emberben gazdátlanul maradt vallásos érzések vívódnak, de [a szocializmusnak] más a szerepe. Az északi dologgal kapcsolatban figyeljük meg azt, hogy azokban valami csodálatos másság van. Ott is van tőke és munkás közötti harc, [és meg]van [az] egyházak hatókörének csökkenése. Északon vallásos alapon álló ideális szocialista társadalmak vannak, amelyeknek ugyanazok a problémáik, legfeljebb a társadalmi gyakorlatuk, a demokratikus iskolázottságuk áll magasabban, [a] társadalmi szervezési módszereik vannak kifinomodva, kényelmes ott élni, de az általános problémákra ott sincs több megoldás, mint itt. Sokkal érdekesebb Magyarországon szocialista viszonyban élni, de Svédországban sokkal kellemesebb.

TÓTH MIHÁLY, CINKOTA

Nagyon nehéz a fasiszmus kérdésében a gyakorlati eligazodás. A klasszikus formája úgy alakult ki, hogy egy régen elmaradt forradalom következtében az a helyzet állt elő, hogy [a társadalom] ragaszkodott [a] múlt-hoz, és igénybe vett forradalmi eszközöket. Ha valaki ma megkérdezné,

hogy a fasizmust mint tant világítsuk meg, sehogy sem tudnám megtenni. Magyarországon is az fordul elő, mint az angol parlamenti beszélgetés[ben történt]. Magyarországon [is] fasiszta magatartás[sal], kommunista magatartás[sal] [vádaskodnak]: ezt mondják mindenkinek. Érthetetlen számomra, hogy nem látják be, hogy a tömegek a reájuk nézve előnyös fejlődést, ha nem is értik meg, de az előnyös voltát megérik. Tehát nem szabad olyan kormányzati formákhoz fordulni, amelye[kkel] erőszakosan irányítunk. Ezt vallom én fasiszta magatartásnak. Ezt azonban megtalálom mindenütt. Mi az, amit fasizmusnak [lehet nevezni]? Voltak [azelőtt is] helyes kezdeményezések, amelyek most is tovább[élnek].

BIBÓ VÁLASZA

[A fasizmusra legjellemzőbb] a hatalmi helyzet korlátlan kultusza. Annak az elvnek az elvetése, hogy a hatalmi helyzetben nekem igazolnom kell magam. A fasizmus beállítása az, hogy a világ vad energiájú, erős emberek vadászterülete kell hogy legyen. Ez a német nevelésben egész tudatosan ki volt építve. Az ifjak[nál] a vadságra és a bátorságra való nevelés volt [a lényeg]. Hitler nem intette le a maga embereinek a visszaélését, ha [azok] nem irányultak a nemzeti szocialista mozgalom ellen, ha csak egyszerűen az embereket fosztott[ák] ki. A vad energiájú ragadozó embertípus a náci vezető. Magyarországon ez a ragadozás tovább folyt a fordulat után is, mert a [társadalom] egész beidegződése egy ilyen irányú elvadás felé mutatott. Sokan sírták vissza a Ferenc József-időket. A Ferenc Józsefi-időktől [kezdve azonban] egy nyilvánvaló elvadás, visszafelé menés történt. A kommunizmus és a fasizmus [nem] egy dolognak a [két fajtája]. A szocializmus az európai fejlődésnek organikus része, a fasizmus pedig hisztérikus [szembe]fordulás [ezzel] a fejlődés[sel]. Van [azonban] egy másik momentum, ami már nem a fasizmus tiszta jellemzője: az embernek akár politikai, akár hatalmi, akár társadalmi reformcélok érdekében való eszközként kezelése. A fasizmusnál ez a hatalom jegyében történik, a kommunizmusnál inkább azon van a hangsúly, hogy a harci lendület olyan mértékű, hogy a kicsire ne nézzünk válik alapelvvé. Ha a kommunizmus berendezkedésének adnak időt, az ki fog fejleszteni egy bizonyos konszolidálást, de rászoktatja az embereket, hogy az egyéni szervezés nem számít, fő a főcél. Ez [azonban] rettentő veszedelmes dolog. Az európai fejlődésnek az az igazi lényege, hogy a legvadabb forradalom mellett is szüntelenül spirituális [jellegű marad]. Nagyon veszedelmesnek érzem azt a bizonyos százalékokban való dolgozást, mert vannak dolgok, amiknek egy százalékban sem szabad előfordulniok, és nem

szabad rájuk legyinteni. Egy társadalom nyugatias jellegű [emberséges irányítása] fontosabb Keleten, ahol hozzá vannak szokva, hogy durván mennek [a dolgok], [ami] nyugaton kevésbé van így. A magyar társadalmat lehet ilyen [nyugatias] társadalomnak tekinteni, de a magyar társadalomnak [gonosz] eszközökkel való elszínezését a fasizmus kezdte meg. A szocializmus harcosabb baloldala nem fordul eléggé szembe eze[kkel a jelenségekkel], hanem a saját érdekeire akarja [őket] kihasználni. Ez különösen veszélyes dolog a határterületeken, ahol a fasizmus vergődése tovább [tart], és meg vagyok győződve [arról], hogy a szocializmus továbbfejlődése [itt bizonyos mértékben le fog lassulni].

HEGEDŰS VÁLASZA

A hozzászóló azt mondta, hogy [ha] a tömegek nem is tudják, de érzik, hogy nekik mi a jó. Ha ez így volna, akkor a tömegek olyan nagy számban nem csatlakoztak volna a fasizmushoz, ami nekik nem volt jó. Pontosan napjainknak a történelme mutatja be, hogy a tömegek esetleg tudják, de nem mindig érzik, hogy mi a jó nekik. Amikor egy társadalmi rend egyensúlyban van, amikor egy iskolázottság átfűtötte a tömeget, akkor tudja, mi jó neki. Egy több évtizedes olyan nevelés után, amely elszoktatta az embereket attól, hogy érzék[ük] legyen ahhoz, hogy neki[k] mi jó és mi rossz, nem mondhatjuk azt, hogy a tömegek okvetlen tudják, mi jó és mi rossz nekik.

A másik kérdés a sokat emlegetett párhuzamosság a fasizmus és általában a szocializmus vagy kommunizmus között. Mindenekelőtt az egyik ismervre fel kell hívni a figyelmet. [Ennek segítségével már felületes ránézésre is megkülönböztethető a kettő]. A kommunizmus vagy szocializmus pontosan az európai fejlődés irányába, az általánosítás, a jogok kiterjesztése irányába megy. A fasizmus legfeltűnőbb ismérve, hogy visszafelé menő utak[ra lépett], bizonyos embercsoportok kiemelésére törekedett. Ez a módszer volt az, amelyik teljesen elferdítette az embereket. Különösen [igaz ez az ezekbe a] csoport[ok]ba nem tartozó magatartásra. Kétségtelen, hogy amit a mai haladásban mint fasiszta jelleget [értékelünk], ezt egyszerűen örökségképpen kaptuk a fasiszmustól. Az a nagyon lényeges különbség, hogy a fasizmus azt mondja: [ez] így van rendjén, a szocialista fejlődés azt mondja: [ez] így nincs rendjén. Hibák vannak itt is, de ami van, az, hogy a fasiszmustól egy kész társadalmat kaptunk, és azt kell átalakítanunk.

A diktatorizmus nem jó dolog, ez így van, de nem lehet összemérni egy diktatúrát, amely mint az olasz, mint a német, olyan mértékű alja szelekciót valósított meg, amire a római korig vissza[menőleg] nem volt példa [más diktatúráknál]. A kommunista diktatúrának a levegőjében természetsszerűleg benne van az, hogy az emberek igazodnak a hatalomhoz, bizonyos társadalmi állapotokkal [megbékélnek]. Egy kommunista diktatúra felső garnitúrája teoretizáló. A tennivalókat szabják a marxi gondolatokhoz, a társadalmi statisztikákhoz. És ezt nem lehet a Hitler körüli társasághoz hasonlítani. Ami rossz a kommunista diktatúra levegőjében, az hogy túlságosan is puritán. A legvadabb diktatúra is csak férfiakat gyilkolt, de a hitleri diktatúra elmélet[e] nőket és gyermekeket gyilkolt, ami még az ősi nomád társadalomban sem volt meg. Itt vannak olyan különbségek, amelyek mellett nem lehet [elmenni], de ezek a különbségek nem okok arra, hogy érvényesítsük az európai társadalmi fejlődésben [a kicsire nem adunk elvét].

Nem csodálatos, hogy nem tetszik észrevenni különös változást, mert nincs is, mert abban a pillanatban olyan bizonytalanság van, hogy még csak a legdurvább dolgok elintézéséről van szó. Még csak kezdeményezések vannak az iskolai oktatás terén, ezekből lesz valami, de ez mind csak küszködés. A tankönyvekben az a változás van, hogy a fasiszta kiszólásokat elhagyták, és nem királyi a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. A legtöbb pénzt és a legtöbb energiát volna érdemes erre a kérdésre fektetni. Tudnunk kell azt, hogy az iskolaszervezet a legfontosabb csatahely.⁶³ Ha ma Magyarországon komolyabb méretű reformokra kerülne sor, csata indulna meg a baloldal és a konzervatívabb pártok között. [Ezt meg kellene akadályozni], nem úgy, hogy kiegyenlítem [az ellentéteket], hanem felfedezem a közös tennivaló platformját is ezen a téren. Itt azonban még politikai harc folyik. De az iskolarendszer az a terület, amelyik az ilyenfajta játékot [mindig is] a legkevésbé tűrte. Remélem azonban, hogy pár év múlva ezen túl leszünk, és akkor meglesz a gyökeres átalakulás. Az igazi forradalmi reform [akkor következik be], amikor az államvezetés rájön arra, hogy a magyar költségvetés egyharmad része sem esik az iskolareform számára.

1947

⁶³ Ez az összegezés azt valószínűsíti, hogy az előadás egy pedagógusok számára szervezett továbbképző tanfolyamon hangzott el.

AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉSRŐL SZÓLÓ MŰ EGYIK VÁZLATA⁶⁴

A nyugati emberiségnek a XVII–XVIII. század óta az a meggyőződése, s ami még fontosabb, a tapasztalata is, hogy valahonnan valahová, valami kezdetlegestől, valami tökéletlentől valami jobb, tökéletesebb, emberhez méltóbb világ felé halad. Ez a meggyőződés és ez a tapasztalat a természettudományok, a technika, a termelés, az ipar területén ma is töretlenül megvan, sőt a haladás bizonyossága megerősödött és tempója meggyorsabodott. Egészen az első világháború körüli időkig ugyanez a tapasztalat és ugyanez a meggyőződés fennállott az emberi együttélés, a közösségi élet, a társadalmi és politikai szervezet fejlődése tekintetében is: általános vélemény szerint mindezek a szabadság, igazságosság és emberi méltóság ideáljainak mind fokozódó megvalósítása felé haladnak. Elég volt az önkormányzat, alkotmányosság és parlamentarizmus intézményeire, a sajtó- és szólásszabadságra, a bírói jogvédelem kiterjedésére, a börtönügy, a gyermekvédelem, a munkásjólét és mindennemű szociális gondoskodás lassú, de határozott javulására, az utazási és mozgási lehetőségek kiterjedésére, az érintkezési formák szelídülésére és csiszolódására rámutatni: mindez indokoltá tette az optimizmust mind az elért, mind a remélhető és előttünk álló eredmények tekintetében. Még a rengeteg véráldozattal és szenvedéssel járó háborúk és forradalmak is bele voltak illeszthetők a haladás-optimizmusnak ebbe az általános hangulatába. A napóleoni háborúk óta csaknem minden nagyobb háborúról több-kevesebb egyöntetűséggel egészen meggyőzően be lehetett bizonyítani, hogy az okozott szenvedés mellett volt valami határozott előrevívő funkciója is: valami jót elterjesztett, valami rossznak gátat vetett, valamiféle hasznos erőnek szabad utat engedett, valamilyen zsákutcába jutott problémát megoldott, valamiféle nemzeti egyiséget világra segített, valamely népeket felszabadított stb. Méginkább szívesen illesztették be ebbe a szemléletbe a társadalmi haladás nagy drámai fordulataiként a forradalmakat: úgy tanultuk, és sok meggyőző okkal láttuk

⁶⁴ Az itt következő szöveget Bibó István valamikor 1953–56 között vetette papírra. Jelentőségét az adja, hogy az 1971–72-es előadásában kifejtett nagy esszé egyik korai vázlata, s mint ilyen fontos dokumentuma intellektuális pályafutásának.

igazoltak azt, hogy a holland, angol, amerikai s a mindegyiket betetőző francia forradalom logikus, előrehaladó sorban sorakozik fel a mind több szabadság és igazságosság felé vezető úton. A vélemények ugyan eltértek a forradalmak szükséges vagy elkerülhető, kívánatos vagy sajnálatos volta felett, de a forradalom elvi ellenfelei is, hacsak nem voltak egészen megcsontosodott reakcionáriusok, haladásnak ismerték el a forradalmak által megtett lépéseket. Csupán azt vallották, hogy a forradalmakat okosan adagolt reformokkal meg lehet előzni, s az egyik országban forradalommal elért vívmányokat a példa nyomán a többi országban forradalom nélkül is be lehet vezetni. Közmeggyőződés szerint a forradalmakban kiömlött vér, alkalmazott erőszak vagy átmeneti zsarnokság volt az az ár, melyet a haladás szóban lévő lépéséért fizetni kellett: a különbség csak az volt, hogy egyesek ezt az árat olcsónak ítélték és lelkesen kínálták fel – néhányan a maguk véréből, legtöbbször a másokéból –, mások viszont drágállották ezt az árat és utat-módot kerestek a megtakarítására. Némi nézeteltérés volt a századfordulón a haladás hívei között még a tekintetben is, hogy a társadalmi és politikai fejlődés terén a haladás következő lépése mi lesz: voltak, akik – részben elfogadva, részben elítélve az eddigi forradalmakat – további forradalmaknak célját és értelmét nem látták, mert úgy remélték, hogy a szabad gazdasági versenyen és népképviselési demokrácián alapuló világ minden további problémát meg tud oldani forradalom nélkül is, szabad megvitatás és többségi határozat alapján, s ha némi ingadozásokkal és válságokkal tarkítva is, alapjában véve az általános értelmesség és az általános jólét mind nagyobb kiterjedése felé halad. Általánosabb volt azonban az a vélemény, mely szerint a haladásnak előttünk áll egy – akár forradalmi, akár nem forradalmi – fontos lépése és fordulata, mely lényegében szocialista irányú lesz, vagy legalábbis azokat az igazságtalanságokat lesz hivatva orvosolni, melyekre a szocialista mozgalmak mutattak rá.

Így festettek a haladás jegyében gondolkodó emberek véleményei és véleményárnyalatai századunk elején, az első világháború kitörése tájt, s valameddig utána is. Azt várhattuk volna, hogy az azóta megélt történeti tapasztalatok és kísérletek alkalmat adtak a fentiekben vázolt problémák és ellentétek kipróbálására és eldöntésére, s a világ azóta rátérhetett az újabb fejlődés által felvetett újabb problémák megfogalmazására, megvitatására és eldöntésére. Éppen nem ezt történt, hanem az ellenkezője. Azok a véleményárnyalatok, melyek egy fél évszázada valóban árnyalatokként állottak egymás mellett a haladásnak egy végsőleg egységes közvéleményén belül, ma mereven lezárt rendszerekként állanak egymással szemben, a kiegyenlítődés reménye nélkül, s ami még reményvesztőbb, külön-külön is

megannyi zsákutcában. Pedig közben megjelentek azok az új problémák, melyek a szocializmus problémáin és megoldásain túlmutatnak, amilyenek az elmaradt országok parasztságának kérdése, a gyarmatosítás és felszámolása, a tömegtársadalom, a tömegszervezés, a világpiaci gazdálkodás problémái, a modern technika vívmányai folytán megnőtt szabadidő kitöltésének, az új tömegkultúrának a kérdései, a gazdasági szervezet és társadalmi élet elbürokratizálódásának veszedelme, a társadalmi öntevékenység új formáinak a kialakítása, a tömegpusztító fegyverek erkölcsi és társadalomszervezeti kérdései stb.

Mindezek egyenlően foglalkoztatják az e problémákat gyakorlatilag megélő embereket, s a messzebb látó teoretikusokat. De lenn, a világtörténelem porondján továbbra is úgy állanak egymással szemben a nagy politikai és társadalmi ellentétek, ahogyan azok a század elején a kapitalizmus és a szocializmus címszavai alatt felállottak, s még abban sem lehetünk biztosak, hogy a döntés közeli és egyértelmű lesz. Szinte úgy érezzük, hogy 50–100 évvel ezelőtt világosabb, egyszerűbb és érvényesebb fogalmazásban állottak előttünk a társadalmi fejlődés aktuális kérdései, mint ma. Mi történt tehát közben?

Lezajlott néhány forradalom és néhány háború, s az európai emberiség egy része – elsősorban Közép- és Kelet-Európa – néhány évtized alatt annyit váltogatta az államformáját és a társadalmi rendszerét, amennyit azelőtt egy évszázad alatt sem. Az azonban, hogy mindennek valami világos és a haladás jegyében megmagyarázható értelme van, teljes mértékben kétségesse vált. Az első világháborúba azzal mentek bele az angolok és a franciák, hogy meg kell dönteni a központi hatalmak országaiban uralkodó zsarnoki és feudális társadalmi és politikai rendszert, ez utóbbi országok népei viszont azzal indultak a háborúba, hogy meg kell dönteni a cári zsarnokságot. Külön-külön mind a két állításnak lett volna értelme, bár világháborúra így sem adtak volna elegendő okot; a kettő együtt azonban nyilvánvalóan nem állhatott meg. A cárizmus összeomlása pillanatnyilag kisegítette ugyan ebből a zavarból a nyugati hatalmakat s lehetővé tette számukra, hogy győzelmüket a szabadság, demokrácia és önrendelkezési jog győzelmének minősíthették, azonban a békeszerződések kiáltó csődje s az újonnan alakult közép- és kelet-európai demokráciák belső sikertelensége, külső magára-hagyottsága s hamarosan bekövetkező összeomlása az első világháborúnak azt a kevés értelmét is vitathatóvá tették, amit a győzelem rövid életű optimizmusában fel lehetett tételezni. Annál meggyőzőbben hangzott a forradalmak sorozatában esedékes következő, szocialista forradalom, mely meglepően bár, de állítólag mégsem véletlenül, 1917-ben Oroszországban tört ki

és jutott uralomra. Ezzel úgy látszott, hogy helyreállt az egymást logikusan követő, értelemmel bíró forradalmak sorozatának a szemlélete.

Igaz, hogy ez a forradalom első pillanattól kezdve meghökkentette a világot a kiontott vér és az alkalmazott erőszak minden eddigit meghaladó mennyiségével. Azonban egészen meggyőzően hangzott az az érvelés, hogy az orosz forradalom véres, erőszakos, helyenkint visszataszító eszközökkel végül is *ugyan-oda* visz, ahová az egész emberiség halad; s sokan hozzátették, hogy mindaz, ami Oroszországban történt, nem szükségszerű velejárója a szocialista forradalomnak, hanem elsősorban a speciális orosz viszonyokban, a tatár uralomhoz, majd cári despotizmushoz szokott orosz társadalomban gyökerezik. Ez az érvelés logikus volt, világos, reálisnak tűnt fel, nehéz volt mit felelni rá, s valahogyan mégsem volt zavartalanul meggyőző, s nem volt elegendő ahhoz, hogy a nyugati emberiségen elhatalmasodott meghasonlást áthidalja. Ennek legfőbb oka talán az volt, hogy a marxista-leninista forradalom nem vállalt szolidaritást az előző forradalmak erkölcsi pátoaszával, hanem a marxizmus-leninizmus ide vonatkozó tételei alapján minden politikai ideológiát és mozgalmat, tehát minden forradalmat, a magáét is osztályérdekek harcának, s e harc minden erkölcsi indokolását vagy lovagias játékszabályok által való megkötését merő képmutatásnak minősítette. Ennek a legmeghökkentőbb gyakorlati következménye pedig nem a több vérontás és nagyobb erőszak alkalmazása volt – mert az volt elég pl. a francia forradalomban is –, hanem ennek a vérontásnak és erőszak alkalmazásának a teljes szándékossága és programszerűsége.

Az, hogy az orosz forradalom, vagy akár egy nála enyhébb, de azért teljes sikerű szocialista forradalom előrelépés volna a haladás útján, egyáltalán kétségessé vált. Ez a kétség nyílt és bevallott közvéleményként jelentkezik mindenütt, ahol a marxizmus-leninizmus politikai ideológiája nincsen a hatalom birtokában. De ennél sokkal lényegesebb az, hogy ez a kétség ki nem mondottan és be nem vallottan, de félelmetesen jelen van mindazokban – a vasfüggönyön innen és túl –, akik a marxizmus vagy marxizmus-leninizmus ideológiáját az igazságosság, szabadság és emberi méltóság vezéreszméin alapuló európai társadalmi program jegyében vallják és hirdetik. Ez a kétség csupán és kizárólag azok számára nem létezik, akiknek számára mindezek a kérdések merőben a hatalomra jutás vagy a hatalmon maradás kérdéseiként jelentkeznek.

Ezzel elkezdődött az európai emberiség gondolkodó felének az a kétségbeesett ide-oda hányódása, melynek során a nyugati polgári haladás-ideált a világháború értelmetlensége, a versailles-i és genfi békeapparátus tehetetlensége és a kapitalizmus csődje kompromittálta, az ebből a hi-

telvesztésből táplálkozó és tőkét kovácsoló marxizmus-leninizmust pedig a bolsevista machiavellizmus tette hitelvesztetté.

Az ötéves tervek megindulása egy időre újból az orosz forradalom felé fordította a haladó európai értelmiség figyelmét, s alkalmat adott a gazdasági válságban fuldokló kapitalizmus és válságmentes tervgazdálkodás szembeállítására. Arra azonban nem volt elég, hogy a politikai módszerek riasztó kíméletlenségét elfeledtesse. Újabb zavarba ejtő momentumként jelentkezett a fasizmus, majd az annak hatásterületét szélesen kiterjesztő nemzeti szocializmus rövid lejáratú diadalútja: hamar kiderült, hogy ebben tömegek és értelmiségiek egyidejű csalódottsága találkozott egy elszánt kisebbség hatalommániájával, de mégis meghökkentő volt, hogy egy ilyen irányzat, mely nemcsak az eszközök terén, de a célok terén is teljesen szakított a szabadság, igazságosság és emberi méltóság európai eszményeivel, ennyire fel tudta venni a tömegforradalmak összes külső ismérveit, melyekről annyira megtanultuk, hogy azok magától értetődően a haladás oldalán állanak.

De éppen ez a meghökkentés egy időre újból lehetőséget adott az orosz forradalom rehabilitására és az európai haladás egyértelmű szemléletének az időleges helyreállítására: a kommunisták által 1934-ben a fasizmus elleni harc jegyében meghirdetett népfront-politika megint csak megerősíteni látszott a haladó európai értelmiségnek azt a vágyálmát, hogy mégiscsak lehet hidat verni az európai forradalmi haladás klasszikus tradíciói és a marxizmus-leninizmus riasztó dogmatizmusa és riasztó technikái között az igazságosság, szabadság és emberi méltóság közös ideáljainak, s ez ideálok ellenségei elleni közös harcnak a jegyében. Ez a szövetkezés mindjárt konkrét formát is öltött a spanyol polgárháborúban,⁶⁵ amelyben, messziről legalábbis úgy látszott, hogy tartós fegyverbarátság alakul ki a fasizmus összes ellenfelei között. Ez egyben igazolta is azt a tételt, hogy a kíméletlen proletárdiktatúra csupán az orosz viszonyok között volt szükségszerű kormányformája a kommunista szocializmusnak, de más haladottabb feltételek között lehet az a népfront-politikát megtestesítő demokratikus köztársaság is.

Ezt az egészen összefüggőnek látszó s a forradalmi optimizmus európai tradícióiba oly jól beleillő szemléletmódot egy meghökkentő, minden látható előzmény és értelmes indok nélkül érkező eseménysorozat zavarta meg: a Szovjetunióban zajlott nagy tisztogatás, az ezzel kapcsolatos látványos perek és vallomások. Nagy, látványos politikai pereket nem egyet látott

⁶⁵ A spanyol polgárháború (1936–1939) a köztársasági erők vereségével végződött. Utána Franco tábornok diktatúrája következett, mely 1975-ig tartott.

már Európa, s nem egy közülük játszott szerepet a történeseknek abban a sorozatában, ami az európai haladás drámaian, fordulatosan felfogott szemléletében kirajzolódott. Évszázadokon keresztül az igazságkeresés nagy európai szenvedélyének az egyik legjelentősebb színhelye volt az igazságszolgáltatás: az, hogy azt komollyá, valóságossá, magasrendűvé, pártatlanná, s egyben minél valóságosabb drámává törekedjünk tenni. De ami Oroszországban a 30-as évek második felében lezajlott, az úgy viszonylott ehhez, mint a bábjáték a valóságos drámához, s a szemlélőt jobban megrendítette ez a bábjáték, mint minden addig kiontott vér: az eszközökben való nem válogatás machiavellisztikus technikája valami riasztó értelmetlenség, céltalanság, mondhatnánk úgy is, élettelenység formáját vette fel. Sokat hallottunk arról, hogy hogyan jöttek létre ezek a vallomások a hívő bolsevistáknak abbéli szenvedélyes törekvéséből, hogy inkább saját magukat mocskolják, mintsem hogy a párt egységét, hitelét és tekintélyét veszélyeztessék. De függetlenül attól, hogy ez a magyarázat helytálló-e vagy sem, az egész kérdés végsőleg nem az, hogy ezek a vallomások milyen eszközökkel jöttek létre, hanem az, hogy ezek után egyáltalán lehet-e arról beszélni, hogy a bolsevizmus eszközökben való nem válogatása végsőleg egy jó ügy szolgálatában áll: miféle jó ügy lehet az, melynek érdekében ilyen hátborzonogató bábjátékokat kell lefolytatni. Mi maradhat a szabadság, igazságosság és emberi méltóság jó ügyéből egy társadalomban, mely ezt képes – vagy kénytelen – ellentmondás nélkül végignézni?

Ezt a kiábrándulást, melynek André Gide⁶⁶ adott hangot, bekoronázta a második világháború előestéjén megkötött német–orosz paktum, mely egyszerre semmibe foszlatta a fasizmus elleni közös harc mögött megtalálható közös ideálok gondolatát, s hívő nyugat-európai kommunisták széles tömegeiben okozott akut lelkiismereti válságot.

Két évre rá Hitlernek a Szovjetunió ellen intézett támadásával egyik percről a másokra politikai és katonai szükségességgé vált újból a német–orosz paktummal⁶⁷ egyszer már szíven döfött népfront-politika, s még egyszer feléledt a különböző módszereket és formákat összekötő közös ideálok hite. Majd bekövetkezett a második világháború közös győzelemmel való befejezése, s napvilágra kerültek a hitlerista tömeggyilkosságok, melyek homályba borítottak mindent, amit a bolsevizmusnak valaha okkal vagy ok nélkül felrótak. Európa-szerte népfrontkoalíciók jutottak kormányra,

⁶⁶ André Gide (1869–1951): francia író, Bibó István *Visszatérés a Szovjetunióból* című könyvére utal.

⁶⁷ A német–orosz paktum: az 1939-es ún. Molotov–Ribbentrop paktum, amelyben a náci Németország és a sztálini Szovjetunió megállapodott Lengyelország és más kelet-európai területek felosztásáról.

s a népfront-politikát egykor szíven döfő német–orosz paktum politikája úgy tűnt fel – s hivatalosan is úgy magyarázódott –, mint egy rövidlejáratú taktikai közjáték. Csakhamar megindult azonban az úgynevezett népi demokráciák berendezkedése s a kezdeti népfrontos koalíciós kormányzás után a népi demokráciáknak proletárdiktatúrákká való áthangolása, a koalíciós partnerek, a fasizmus elleni harc fegyvertársainak, közöttük a szociáldemokratáknak a kíméletlen felszámolása, egyszóval és röviden a népfront-politika másodszori és sokkalta véglegesebb szíven döfése.

S míg előbb úgy tűnt fel, hogy a német–orosz paktum merőben taktikai közjáték az azt megelőző és követő népfrontpolitika összefüggő folyamatában, most egyszerre úgy tűnt, hogy maga a népfront-politika egészen sem volt más, mint egy szélesebb skálán lejátszódó taktikai közjáték. Most azonban már ellenállhatatlanul fölvetődött a kérdés, hogy ahol egy olyan alapvető politikai elgondolást, mint amilyen a népfront-politika volt, egészen merő taktikának lehet tekinteni, ott van-e egyáltalán stratégia e mind nagyobb méretű, s mindent elnyelni látszó taktika mögött. Vagyis magyarul, van-e egyáltalán egy olyan érvényes végső célkitűzés, aminek a szabadság, igazságosság és emberi méltóság vezéreszméiben megragadható nyugati politikai ideálokhoz még egyáltalán köze van.

Az a kép, mely az orosz forradalom eredményéről mostanára kialakult, nagyon nehézé teszi a tárgyilagos szemlélő számára, hogy a forradalmak sorába a francia forradalom után logikus továbblépésként illessze be az oroszot. Ma már csupán a hivatalos marxizmus-leninizmus vallja, s ahol tudja, kötelezően vallani rendeli, hogy az európai haladás fejlődési iránya világos és egyértelmű, a végső ideál, a szocialista és kommunista társadalom s a feléje vezető helyes út felől kétség nincsen. De ezt a hivatalos optimizmust, mely egyszerre akar rendőrileg kötelező és tudományosan megcáfolhatatlan lenni, olyan kísérő körülmények veszik körül, melyek a szabadság, igazságosság és emberi méltóságosság nagy európai tradícióitól tökéletesen idegenek: az ideológusok részéről a hatalomra jutás és a hatalmon maradás teóriáinak a teljes középpontba tolokodása, a vezetők részéről a hatalom nagy egybemarkolóira oly jellemző kiábrándult embermegvetés, a taktikai harci szempontoknak a minden egyebet elnyelő elburjánzása a politikai és társadalmi aktivitás minden területén, s az embernek, jelentkezzék az akár főszereplő, akár tömegek formájában, valami élettelen bábjátékszerűsége. Az egészből szinte teljesen hiányozni látszik az egyéni lelkiismeret, a helytállásnak, a színvallásnak, a hatalomnak való nem engedelmeskedésnek a nyugati forradalmi tradícióban oly döntő szerepet játszó lelkiismereti kényszere.

A másik oldalon, a nyugati emberiség világában az európai nagy haladás eszménye, a szabadság, igazságosság és emberi méltóság érvényessége nem kétséges. Nem az értékek zűrzavara jellemzi a mai helyzetet, mely olyan kedvelt jelszava volt a húszas és harmincas évek burjánzó politikai ideológiáinak. Ellenkezőleg, az európai haladás nagy eszményei, a szabadság, igazságosság és emberi méltóság az azokat totálisan és egészen kétségbevonó fasizmus és hitlerizmus romjain határozottabb érvényességgel jelentkezik, mint 1848 óta bármikor. A végső ideálok terén kevesebb kétség van, mint az első világháború kitörése óta bármikor. Annál nagyobb a zavar a haladás taktikája és technikája körül, bár itt is sok olyan technika, melyet divat volt fölényes és fölületes kritikával kétségbe vonni, hitelében megerősödve került ki a fasizmus és hitlerizmus összeomlásából: a népképviselői demokrácia, a szabad választások elve, a bírói függetlenség, a jogállam, a közigazgatás bírói ellenőrzésének technikáiról ma tudjuk, hogy e pillanatban az elérhető legjobbat jelentik, s minden olyan kritika, amely a kinövésnek orvoslásán túlmenően alapvetően félre akarja tenni ezeket a technikákat, csak primitívebb, barbárabb technikákat tud a helyükbe tenni. De mindezeknek az ideáloknak az elfogadása s mindezen technikák helyreállása együttvéve nem változtat azon a helyzeten, hogy a nyugati haladás egészen véve a védekezés, a pozíciótartás állapotában, nem pedig a valóságot jól megragadó eszmerendszerek dinamikus hódító terjedésének állapotában van. Miközben ugyanis mindenféle diktatórikus módszerrel szemben megerősödött az önbizalma a demokrácia nyugat-európai technikáinak, az ezek védelméért folytatott harcban olyan, eddig nem kívánt szövetségesekkel találja magát együtt az európai haladás-ideológia, mint a feudális konzervativizmus, egyházi reakció és koncentrált nagytőke, amelyek maguk a nyugat-európai demokratikus módszereknek ma sem tulajdonítanak több fontosságot, mint azelőtt, de rendkívül készségesen vesznek részt ezek védelmi harcában, ha az a kommunizmus elleni harc formájában jelentkezik.

Ebben az állapotban van mindenekelőtt az a nagy kérdéskomplexum, melyet a gazdasági kizsákmányolás problémájával jelölhetünk meg. Ez a defenzív, dinamika nélküli állapot érdekes módon egyaránt jellemző a nyugati világon belül az ún. kapitalista és az ún. szocialista táborra. Van egy hivatalos kapitalista ideológia, melynek az önbizalma látszólag megnőtt az utóbbi évtizedekben, s amely azt vallja, hogy a tőkés szabad rendelkezése, a tőkés magántulajdon lehető korlátozatlansága az egyetlen út, mely az emberiség jövőjének jólétét megalapozhatja, s mindazok a kisebb-nagyobb méltánytalanságok, melyek e rendszer szükségszerű velejárói, szükségszerű

és el nem kerülhető árat jelentenek, melynek fejében végsőleg a munkástömegek jövőendő, mind fokozódó jóléte ki fog alakulni. Főleg Amerikában. A kapitalizmusnak ez az új önbizalma, ez az újjászületése kifelé igen nagy önbizalmat mutat, azonban annak jelentősége, hogy az európai haladás-ideál megvalósítási rendjét a tömegek számára is érvényes, világos és elfogadható fogalmazásban ennek alapján meg lehessen fogalmazni, gyakorlatilag semmi, s ami még jellemzőbb, nem akad és nem akadhat olyan gyakorlati politikus, aki egy percig is gondolhatna emez újjászületett gyakorlati kapitalista ideológia gyakorlati konzekvenciáinak végső levonására, vagyis például arra, hogy a szociális szolgáltatásoknak a kialakult rendszerét lebontsa, vagy a munkás és munkaadó közötti szerződéses szabadságot igazán helyreállítsa. De ugyanez a helyzet nyugaton az úgynevezett szocialista táborban is. Ez a szocialista tábor ma is hivatalosan vallja, hogy a gazdasági élet nagyméretű képződményeinek kizsákmányoló hatását egyedül az állami tulajdonba vétellel lehet orvosolni, a munkaszerződés és a munkásbiztosítás kötelező formáit minél szélesebb érvényességgel ki kell terjeszteni, de eközben nem tagadhatják le maguk előtt azt az egészen világos tényt, hogy az állami tulajdonba vétel úgyszólván minimális hatással van a munkások életnívójára, viszont a munkaszerződésnek és a szociális szolgáltatásoknak a kötelező és bürokratikus keretei mind félelmesebb mértékben ölik az egyéni iniciatívát.

Ma is fennáll ezenfelül a szocializmusnak egy anarchista-szindikalista⁶⁸ ágazata, amely az állami tulajdon helyett a súlypontot a munkások köztulajdonára helyezi és az állami hatalom minél nagyobb fokú leépítését tűzi ki célul, de ez az irányzat sem lehet vak azzal a nyilvánvaló ténnyel szemben, hogy az emberiség politikai, társadalmi és gazdasági tevékenysége, ha nem is minden területen, de számos területen ellenállhatatlanul halad az egészen nagyméretű közösségi szervezés irányába.

Ezenközben mindenki megegyezik abban, hogy azok a konkrét igazgatási, pénzügyi és gazdaságszervezeti technikák, melyek a nyugati világot az elmúlt nagy válságokon túljuttatták, végsőleg nem skatulyázhatók sem a kapitalista, sem a szocialista sémába, hanem a nagyméretű szervezés gyakorlati technikáinak a gyakorlati kitapasztalásán, kikísérletezésén alapulnak, és egyaránt elkerülhetetlenek, akár kapitalista, akár szocialista cégér alatt folyik az a reform vagy az a szervezés, amiről éppen szó van.

Egyetértenek általában abban is, hogy a nyugati világnak végsőleg és egészében magántulajdoni, kapitalisztikus keretein belül spontán módon

⁶⁸ Az anarcho-szindikalizmus a szakszervezetek által, a közvetlen cselekvés révén akarta átalakítani a kapitalizmust. A munkás-önigazgatást tekintti olyan politikai formának, amelynek fel kell váltania a centralizált és hierarchikus államot.

olyan szocialisztikusnak nevezhető, de a programszerű szocializmustól igen gyakran teljességgel függetlenül kialakult szervezeti formák jelentkeznek a tőkés, részvénybirtokos tulajdonos szerepének háttérbe szorulása, a munkásoknak az üzem anyagi érdekeltségében és az üzem vezetésében való részesedése, valamint a legkülönbözőbb szövetkezeti mozgalmak és formák kialakulása révén, amelyek rendkívül biztató előjelek olyan jövőendő társadalmi formák irányában, melyek a kapitalizmus és szocializmus kihegyezett ellentétét végeredményben túlhaladják. E felismerések jegyében különböző, nagyjából vonzó és kisebb-nagyobb visszhangot kiváltó programok jelentkeznek a szocializmus és kapitalizmus közötti harmadik út kirajzolása irányában, s gondolkodó fők előtt valóban alig vitás, hogy a kapitalizmus és a szocializmus klasszikus harci pozíciói sok vonatkozásban értelmüket veszítették. Eddig azonban a harmadik út kirajzolására irányuló mindenféle kísérletről közelebbi megvizsgálás során kiderült, hogy a mélyén a kapitalista–szocialista ellentétpár jelen van, s vagy a kapitalizmust akarja a humanizmus megfelelő adagolásával, vagy a szocializmust a szabad vállalkozás megfelelő adagolásával megszelídítve diadalra vinni.

Mondhatná erre valaki, hogy mindez igazán nem baj, hiszen mindezzel végül mégiscsak egymás felé haladnak, konvergálnak a technikai megoldások, mind erősebben érvényesülnek a közös európai ideálok. Ez így ennyiben rendben is volna, de a technikai megoldások közeledése önmagában mégsem elég egy olyan világ számára, mely – olyan mértékben, mint a miénk – meg van zavarodva a haladás útja és értelme felől, s nem lehet megnyugodnunk a technikai megoldások közeledésében mindaddig, amíg az egyik oldal a szocializmust teljes egészében úgy helyezi el az európai ideálok történetében, mint a szabadság ügyének súlyos veszélyeztetését jelentő zsarnoksági kísérletet, a másik oldalon a kapitalizmus ideológiájának komoly érvényesítésére irányuló minden kísérlet olyan kikerülhetetlen bizonyossággal idézi elő éppen az igazságosság alapvető európai ideálja jegyében a heves és éles szocialista visszahatást.

Nem kevésbé érdekes az európai haladás-ideálok viszonyának alakulása a kereszténységhez. A 18. század haladás-ideálja élesen és határozottan kereszténység-ellenes vagy legalábbis keresztény dogma-ellenes volt. A 19. században egy inkább mértéktartó álláspont alakult ki a kereszténységgel szemben, mely elismerte az európai haladás-eszmény kialakításában a kereszténység történeti szerepét, de a kereszténységben egy kezdetleges s immár túlhaladott fokot látott, vagy legalábbis sajnálkozott azon, hogy a kereszténység hivatalos képviselői több-kevesebb ellenségességgel nézik a szabadság és igazságosság európai eszményeinek a történetileg kialakult

egyházi hatalmi helyzeteket érintő hátrányos alkalmazását. A hitlerizmus bukásával, a hitlerizmus elleni harccal bizonyos vonatkozásban új helyzet alakult ki, kiderült, hogy a kereszténység mind hatalmi szervezeteiben, mind pedig az emberek lelki és erkölcsi beidegződéseiben egy minden-nél erőteljesebb hátvéd, mely ugyan távolról sem vállal teljes szolidaritást az európai haladás-eszmény minden délkitűzésével, de olyan ideológiákkal szemben, melyek az európai haladás-eszmény alapját képező végső értékek, a szabadság, igazságosság és emberi méltóság teljes tagadásán alapulnak, az ilyenekkel szemben egy olyan végső hátvédet biztosít, melynek aktív közreműködése ugyan távolról sem fedí az európai haladás-eszmény minden végső konzekvenciáit, de ellenállása szélesebb és mélyebb, mint bármiféle ellenállás, amit a haladás harcos élcsapatai produkálni tudnak. Ez a helyzet arra készítette az európai haladás-eszmény leggharcosabbban szabadgondolkodó képviselőit is, hogy a kereszténységnek történeti előzményként való vállveregető elismerése helyett az eddiginél sokkal komolyabban számba vegyék azt a keresztény lelket, mely az európai haladás-eszményt legbelülről élteti. Ugyanekkor azok a keresztény tényezők, közöttük maga a római katolikus egyház is, melyek mindig túlzottnak és veszélyesnek, és bizonyos értelemben pogánynak ítélték az Európán úrrá lett haladás-optimizmust, s az ennek jegyében fogant, többé-kevésbé radikális politikai és társadalmi programokkal szemben az óvatos mérsékléstől a nyílt ellenzésig terjedő idegenkedéssel viseltettek, most eljutottak odáig, hogy komolyan értékelni tudják az összeomlott közép- és kelet-európai autokráciák romjain támadt zűrzavarral szemben a nyugati emberiség mind több stabilitást és konszolidációt mutató haladás-intézményeit és szabadelvű társadalmi technikáit.

Ez a kölcsönös közeledés azonban messze van attól, hogy az európai fejlődés akár csak egy messziről is egybehangzó értelmét meg tudja keresni és találni. A konzervatív keresztény felfogás, elsősorban a római katolikus egyház ugyanis, miközben a nyugati demokrácia stabilizált formáit, a parlamentáris demokráciát, a szabad választásokat, az állampolgári szabadságok széles skáláját, sőt bizonyos határok között az egyház és az állam elválasztását többé-kevésbé helyes, vagy legalábbis megengedhető berendezkedéseknek ismeri el, ugyanakkor egyáltalán nem hajlandó a haladás-optimizmusnak azt a hatalmas lendületét is elismerni, mely ezeket az intézményeket létrehozta.

Ellenkezőleg, ez alkalmat adott a kereszténység hivatalos ideológiái számára, hogy az európai haladás-eszménynek a 18. század óta kibontakozott modern megfogalmazásait mindenestül úgy jelenítsék meg, mint az

egyedül a kereszténység által őrzött értékeknek veszedelmes és kalandos túlzásait, melyek mint gondolat- és mozgalomindítók az összes közbülső forradalmakkal együtt végsőleg felelősek a forradalom gondolatának mindenestül abszurdumba és nihilizmusba vezető, s ennek jegyében egy kalap alá fogott kommunista és hitlerista forradalmakért is. Ennek a gondolatkörnek a jegyében az összes régebbi forradalmak is kisebb-nagyobb mértékben negatív értékelést kapnak, s a haladás egész európai gondolatrendszere úgy jelenik meg, mint egy naiv és túlzott igényekkel föllépő időleges illúzió a kereszténység által egyszer meghirdetett örök értékek időtlen s lényegükben haladást nem ismerő érvényessége mellett. Az európai haladás-eszmény hívei joggal mutatnak rá arra, hogy az úgynevezett modern haladásnak az utolsó századokban mennyi olyan vívmánya van, melyet a kereszténység hivatalos képviselői kezdetben elleneztek, vagy legalábbis nem pártoltak, még kevésbé kezdeményeztek, melyeknek mégis, a haladás dinamikájának maguk is engedve, úgyannyira utána mentek, hogy ma nemcsak hogy maguk nem mondanának le róla, hanem gondosan összegyűjtenek és nagyon is értékelnek minden adalékot, melyek e vívmányok keresztény gyökereit és keresztény kezdeményezőit felmutathatják.

Ahhoz, hogy az ideológiai fogalmazások és megformulázások jelenlegi ellentmondó és tényekkel mind kevésbé egyező zűrzavarában újból egy egységesebb, a fejlődés és a haladás útját egyértelműen megrajzoló szemléletet ki tudjunk alakítani, kicsit messziről kell kezdenünk: az emberi lét alapvető feltételeinél. Ez a visszakanyarodás azonban nem lesz hosszadalmas és hiábavaló, mert ha az emberi lét alapvető feltételeit jól meg tudjuk ragadni, akkor hamar ott leszünk a hatalom és a közösség kérdéseinél, ahová tulajdonképpen el akarunk jutni.

Az emberi lét alapvető feltételeinek a megragadásánál most eltekinthetünk az ember különböző konkrét testi-lelki adottságainak, érzékelési és cselekvési készségeinek a tárgyalásától, és csakis három alapvető adottságot szeretnénk kiemelni:

Az egyik az, hogy az ember a környező fizikai világhoz viszonyítva gyenge, törékeny, szenvedésnek, megnyomorodásnak, halálnak kitett élőlény. Kilenc hónap kell egy ember megszületéséhez és húsz év a teljes teljesítőképességének a kifejlődéséhez. Ezzel szemben a környező fizikai világ néhány másodperc alatt meg tudja semmisíteni, akár nyom nélkül is. Az embernek ez a tulajdonsága többé-kevésbé közös a többi élőlényekével, különösen az állatokéval, nem vitás azonban, hogy ezek között is az ember egyike az aránylag nagy fokban törékenyeknek.

A második momentuma az emberi lét alapvető adottságainak bizonyos fokig az elsőből, az ember alapvető gyöngeségéből következik, hogy ti. az ember éppen azért, mivel azok közé az élőlények közé tartozik, melyek nagymértékben tehetetlen, tehát nagyfokú szülői gondoskodást kívánó ivadékokat hoznak világra, jellegzetesen társas lény, akinek léte csakis közösségi formák, közösségi feltételek között képzelhető el. Ez a közösségi jelleg azonban nem éri el az összeszervezettségnek azt a fokát, melyeket bizonyos – nehéz feltételek folytán egészen magas fokú együttműködésre kényszerült – rovaroknál, méheknél, hangyáknál, természetknél látunk, melyeknél inkább van okunk feltenni egy közösségi intelligenciát, mintsem az egyes egyedek személyes intelligenciáját.

A harmadik alapvető adottsága az emberi létnek az, amely az embert élesen szembeállítja az összes többi élőlényvel: az emberi tudat fejlettsége. Ez bizonyos fokig következik az ember közösségi mivoltából, amely élenkebb társas kapcsolatokat, ezekkel együtt a társas tudni- és tennivalók tudatosabb átörökítését teszi lehetővé. Az ember azonban, ezen felül, ellentétben az összes többi élőlényvel, nem csak ösztönös reakciókban, hanem tudatában is tisztában van a maga törékeny, szenvedésnek, megnyomorodásnak, halálnak kiszolgáltatott voltával. A megnyomorodás, a szenvedés, a halál lehetőségével bizonyos vonatkozásban a kikerülhetetlenségével való tudatos szembekerülés az egész emberi lét alapvető adottsága és központi problémája.

Ebből következik az ember egyéni és társas életének egy döntő momentuma: az ember minden más élőlélynél jobban képes nem jelenlévő, csupán a tudatában meglévő dolgoktól *félni*. Félelmi reakciói ugyan vannak a legkülönbözőbb élőlényeknek, de ezek csaknem mindig egy jelenlévő, vagy legalábbis közvetlen realitással bíró valamire irányulnak, s nem haladják túl az életösztönnek erre a közvetlen veszélyre való spontán reagálásait. Az emberé az a szomorú privilégium, hogy képes félni olyan veszedelmektől, még hozzá minden valóságos veszedelemnél jobban, melyeket saját tudatműködésében saját maga teremtett.

Távol van tőlünk, hogy mindennek alapján beálljunk a tudatosság és ösztönösség éles szembeállítóinak, a spontán ösztönök dicsérőinek és a racionális elmeműködés ócsárlóinak népes hadába. Ellenkezőleg, az intelligenciában az ember legnagyobb szerű adományát látjuk s az ösztönben sem látunk mást, mint vagy primitív, vagy sűrített formájú intelligenciát. Bizonyos azonban az, hogy a félelem mindennél nagyobb fokú jelenléte az az ár, amelyet mindmostanáig az emberiségnek intelligenciája gazdag és csodálatos kifejlődéséért fizetnie kellett. Az emberi tudatnak ez a félelem-

mel terheltsége véleményünk szerint szorosan összefügg az ember társas lényének azzal a két jelenségével, amelyet oly gyakran szoktak ősi ösztönszerű elemeknek tekinteni: az emberi vérszomj és az emberi hatalomvágy jelenségeivel.

Bármilyen vázlatossá is válik ezzel gondolatmenetünk, mégsem óhajtunk megállni az emberi tudat és az emberi fizikum viszonyának és kölcsönhatásainak a kérdéseinél, mert úgy látszik, hogy az emberi közösség alapvető kérdéseire eljuthatunk anélkül, hogy ezekben a problémákba mélyebben belemerülnénk. Elég annyit felismernünk, hogy az ember számára, ha ki akarja kerülni a szenvedés és a halál tényeivel való szembenézést, akkor ennek a kitérésnek a legkézenfekvőbb és a legszokottabb útja a közösség többi tagja fölötti hatalom lehetőségeinek a megkeresése és az értük való harc: azzal, hogy hatalmat szerzek embertársaim fölött, egyben hatalmat szerzek szenvedéseik és haláluk irányítása tekintetében is, s azzal, hogy harcolok ezért a lehetőségért, a veszélyek vállalásával egyben bizonyos fokig, bár távolról sem a legmagasabb rendű formában, szembe is néztem a halállal.

A harc és a hatalom tehát jellegzetes jelenségei az ember közösségi életének, de távolról sem alapvető adottságok, s a harcvágy és hatalomvágy jellegzetes elemei az emberi tudatnak, de távolról sem alapvető, az ember testi-lelki adottságaiból szükségszerűleg és ösztönszerűleg következő vonások: éppen ellenkezőleg. Az ember alapvető, nehezen leküzdhető s minden korlátozást újból meg újból félredobó, mélyen gyökerező vérszomjáról és hatalomvágyáról szóló közkeletű vélemény egyike a legnagyobb és legveszélyesebb köztévedéseknek. Különösen veszélyesek azok a lapos és felületes analógiák, melyek az emberek közötti élethalálharc különböző jelenségeit az állatvilágban található élethalálharc különböző jelenségeivel vonják párhuzamba, s belőlük vezetik le. Ezek a felületes hasonlatok elfelejtik azt, hogy az ember egyetlen faj, az állatvilág pedig számtalan faj, s ha felismerik azt, hogy az egyes fajok az egymás közti tudatos és közösségi érintkezésnek a keretei, míg minden egyes faj számára a többi fajok általában a kívülálló idegen fizikai világgal esnek egy tekintet alá, akkor egyszerre rájövünk, hogy az állatvilágban a véres élethalálharc csakis különböző fajok, és pedig az egymást táplálkozásban kiegészítő fajok egymás közti viszonyában van jelen, s itt sem olyan széles területen, ahogyan azt a felületes szemlélet elsőre mutatja. Az egymásból élés, az egymás megsemmisítése az élők világának széles területein zajtalan, úgy is mondhatnánk, békességes formák között történik. Csakis nagyon komplikált és rafinált élőlények egyes csoportjainál, az állatvilág legkülönbözőbb családjaiban fellépő ragadozóknál találjuk azt a jelenséget, hogy az egyik fajnak létfeltétele más

fajok életének hirtelen és idő előtti megszakítása úgy, hogy a másfajúak leküzdése és megsemmisítése keserves és kétségbeesett ellenállást vált ki, melyet véres harc árán kell leküzdeni, de ez a jelenség is csak a fajok között van általában. Egy fajon belül, még ha az egyedek nem is tartoznak azonos konkrét közösséghez, az egymás elpusztítása ritka, nem elsődleges, nem ösztönös, hanem komplikált és kivételes jelenség: az élelem és a vadászterületek szűkössége, szerelmi időszakok, különlegesen szorosan szervezett életközösségek esetén találhatunk ilyen jelenséget. Nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy az élők világában egyetlen egy fajnál sem találjuk az élethalálharcot a fajon belül olyan általánosságban elterjedve, mint éppen az embernél. Jó okunk van tehát föltenni, hogy az élethalálharc jelenségei éppen nem az ember állati ösztönös valójából, hanem tudatos – megrontott, mondhatnánk úgy is, hogy bűnbeesett – valójából származnak.

Mindez nem vonatkozik a játékos harcra.

Mikor tehát az ember harci vágyát hol sajnálkozva, hol lelkesedve ősi, mély emberi ösztönként halljuk emlegetni, akkor nem szabad elfelejteni, hogy itt két különböző dolognak az összekapcsolásáról van szó. A harc, amennyiben játék és versengés, ősi és alapvető emberi ösztönnek látszik, amennyiben azonban vérszomjas élethalálharc, úgy az emberi kedély félelemmel terhelt, pervvertált rétegéhez tartozik, mely a más ember szenvedésének, megnyomorodásának, halálának okozásával a saját gyengeségének, esendőségének, törékenységének a tudatán, a saját halálfélelmén akar túljutni.

Okunk van tehát föltenni, hogy az emberi vérszomj és hatalomvágy jelenségei nem az ember ösztönös állati valójából következnek, hanem a tudatából, pontosabban megnyomorodásnak, szenvedésnek, halálnak kitett volta tudatából, röviden, az egzisztenciálfilozófia⁶⁹ szóhasználatát követve: a halál tudatából.

Miután gyanút fogtunk arra nézve, hogy az egymás közötti élethalálharc és az egymás feletti hatalom nem elsődleges és ösztönös jelenségei az emberi létnek, vessük fel, hogyan viszonyulnak ezek a jelenségek a megnyomorodás, szenvedés és halál alapvető veszedelmeihez, azokhoz, melyek a környező fizikai világ „erősebb” volta folytán fenyegetik az embert. S ezen a ponton egy furcsa dologra bukkanunk. Az emberi lét nagy, drámai, tragikus élményei: terveink tragikus megghiúsulása, szereteteink tragikus halála, szerencsétlenség, baleset stb. végsőleg a fizikai világ kérlelhetetlen ereje,

⁶⁹ Egzisztenciálfilozófia: az a 20. századi filozófiai irányzat, melynek középpontjában az emberi egzisztencia vizsgálata áll. Egyik központi tétele az, hogy az ember világba vetett lény, akinek halálhoz való viszonya egzisztenciájának lényegi alkotóeleme.

a magunk fizikumának a törekeny és véges volta oldaláról érnek bennünket. Ha azonban azt nézzük, hogy az emberi létet megnyomorító egész szenvedésmennyiségben mennyi esik a közvetlen fizikai környezet kérlelhetetlen erőire, árvízre, tűzvészre, balesetre, betegségekre és mennyi az emberi bántani akarásra és bántani tudásra, akkor okunk van azt hinni, hogy az utóbbi mennyiségében sokkalta nagyobb és minőségében sokkalta veszedelmesebb. Persze nincs objektív mértékünk a szenvedés mennyiségének a mérésére, de van valamelyes mértékünk e szenvedések enyhülésének, a sebek begyógyulásának az összehasonlítására. Ha ezeket nézzük, akkor azt kell mondanunk, hogy a fizikai környezet erőitől származó szerencsétlenségek okozta szenvedés úgy gyógyul, mint a bőven vérző, azután baj nélkül egybeforradó vágott seb, az emberi bántani akarásból származó szenvedés pedig olyan, mint a fertőzött, gennyező, erjedő, üszkösödő, ép részeket is továbbfertőző seb.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy az emberi lét alapvető kérdése ugyan a halállal való szembenézés, azonban ez rendkívül derűs és megbékélt lehetne akkor, ha nem volna jelen a halál mellett második problémaként, az alapvető probléma perverziójaként a halállal szembenézni nem akaró, a halált pótszerekkel, harccal és hatalommal elaltatni próbáló emberi rosszindulatnak a kérdése.

A primitív ember – aki egyáltalán nem egészséges és ösztönös ember, hanem nagyon is tudatos, csak éppen hiányos tudással tudatos ember – világméreteiben éppen az a legnyomasztóbb, hogy az emberi rosszindulatnak ezt a legfélelmesebb és perverz jelenségét beleviszi a nem emberi környezet világába, s ilyen módon nem egy veszélyes és kérlelhetetlen, de ugyanakkor hatalmas és védelmező tudattalan és otthonos természetnek a képét ismeri, hanem egy rosszindulatú szellemek sokaságától nyüzsgő természetnek a képét.

Az ember egyéni és társas életének központi problémája tehát, hogy hogyan szabaduljon meg attól az ördögkeréktől, melyet saját gyengeségének és törekenységének tudata, az ebből fakadó félelme, ártani készsége, harcvágya és hatalomvágya, s a félelemnek mindezekből fakadó sokszoros, láncreakciószerű elburjánzása képez. Kiugrani ebből az önmagába visszatérő s a bajt nagyobb bajjal gyógyító zárt ördögkerékből annyi, mint *szabadnak lenni*: megszabadulni a félelemtől, annak minden következményétől és megsokszorozódásától: ez az egyéni és társaslét központi problémája és legnagyobbyszerű célkitűzése. Az egyén életében belsőleg szabadnak lenni végsőleg annyit tesz, mint megszabadulni a halálfélelemtől és szabad utat kapni az emberi lélek mindama képességei, aktív szeretete és alkotókészsé-

ge számára, melyeknek a halálfélelem a legfőbb megbénítója. Ennek a cél-
nak az elérése a nagy vallásrendszerek központi problémája.

A szabadság társas közösségi problémájának ennél szűkebb, szeré-
nyebb, kevésbé mélyreható, de szélességben jelentősebb formája az a kér-
dés, hogyan lehet a társadalmat megszabadítani a félelmeknek ama sok-
szorozódásaitól, melyeket az ember félelemben fogant vérszomja, ártani
akarása és hatalomvágya hoz létre. Az emberi közösségi élet minden tuda-
tos szervezőjének és minden szervezeti rendszernek az a központi problé-
mája, hogy a félelemnek, az emberi ártani akarás, vérszomj és hatalomvágy
jelenségein keresztül az egész társadalomra elburjánzó láncreakcióinak
hogyan szabjon határt, s ha nem tudja teljesen feloldani őket, hogyan
terelje őket határozott mederbe. Minden ilyen szervezeti kísérlet abból
indul ki, hogy ezeket a jelenségeket bizonyos mértékben szükségszerűek-
nek vagy legalábbis az adott helyzetben kikerülhetetleneknek, bizonyos
mértékben azonban orvosolhatóknak, feloldhatóknak, vagy legalábbis
megszervezhetőknak, racionalizálhatóknak, spiritualizálhatóknak tekinti,
az ártani akarás, vérszomj és hatalomvágy számára bizonyos formákat tilt,
elzár, más formákat megenged, nyitva hagy, ellenőrizhetetlen, végelátha-
tatlan láncreakció helyett egyenes mederbe tereli, elvezeti ezeket a jelen-
ségeket. Bizonyos, hogy a társadalmi szervező ennél nem mehet tovább,
mert az ember teljes belső felszabadítása a társadalmi szervező rendelkezé-
sére álló eszközöknél többet és mélyebbet kíván: amivel csupán a vallásos
ráhatás rendelkezik.

Ezáltal a külső szabadság számára világos és határozott területeket tud
biztosítani.

Innen van, hogy az emberi közösségi élet minden tudatos szervező-
jének, minden konstruktív gondolkodójának az a központi problémája,
hogyan lehet az ártani akarás, az élethalálharc és a hatalomvágy minden
emberi helyzetben újból megjelenő, de minden nagyigényű gondolkodó,
aktív szeretettől áthatott társadalomszervező által örökké perverznek érzett
jelenségét feloldani, megszelídíteni, megszervezni, racionalizálni, spiritua-
lizálni. Ez a társadalomszervező munka, mint minden munka, azon múlik,
hoggy milyen technikákat tud a szóban lévő társadalomszervező az erőszak
és hatalomvágy jelenségeinek ellensúlyozására kidolgozni, és hogyan tud-
ja a szóban lévő társadalmat e technikák használhatóságáról meggyőzni.
A feladat lényegében nem különbözik bármilyen technikai feladatnak, ta-
lálmánynak a menetétől, csak éppen nem az élettelen anyag, a természeti
realitás valamelyik szelete az, amelyen a feltalált technikával úrrá akarunk
lenni, hanem az emberi közösségi életnek, egy bizonyos emberi közösség-

nek az életét akarjuk ezekkel a technikákkal simábbá, emberségesebbé, félelemmentesebbé tenni. A társadalmi technikák kialakulásának a menete tehát ugyanaz, mint minden más technikáé, mint a valóság megismerésének és a valóság felhasználásának bármelyik más technikájáé. Az első lépés az, hogy minél több nyers adatot keresünk a szóban forgó valóság területén, minél jobban igyekszünk kitapasztalni azt az anyagot, amivel dolgozni akarunk.

A második lépés egy intuitív lépés: ha elég sok tapasztalatunk van a valóságnak egy bizonyos területéről, akkor előbb-utóbb villanásszerű ötleteink támadnak ennek a valóságnak a belsőbb, mélyebb szerkezetéről és arról, hogy a vele kapcsolatos különböző gyakorlati problémákat milyen úton lehetne megoldani. A harmadik lépés az értelmi konstrukció lépése. Meg kell fogalmaznunk és összes következményeivel végig kell gondolnunk villanásszerű felismerésünket, hogy ebből az ismeretnek vagy a cselekvésnek milyen rendszere következik: értelmi konstrukció vagy program.

A negyedik lépés a kísérlet lépése. A végiggondolt és kidolgozott igazságot vagy technikát meg kell próbálnunk teljes egészében alkalmazni a szóban forgó realitáson, s akkor a realitás felelni fog nekünk: vagy ellenáll, vagy enged, vagy világossá, áttekinthetővé, vagy homályossá, zavarossá válik, részben vagy egészben világossá, áttekinthetővé, részben vagy egészben homályossá, zavarossá válik, részben vagy egészben enged és sikerre visz, részben vagy egészben ellenáll és kudarcot vallhat. Ekkor következik az ötödik lépés, az eredeti program felülvizsgálata, kijavítása, megerősítése vagy esetleg elvetése.

Ha az ismeretek és technikák létrejöttenek ezt a sematikus rajzát szemügyre vesszük, rögtön fölvetődik az a kérdés, hogy viszonylik ez ahhoz, amit dialektikának szoktunk nevezni, különösen a hegeli nyomokon kialakult marxi dialektikához. A párhuzam nyilvánvalóan megvan, különösen ha meggondoljuk, hogy minden tézist meg kell előznie először valamilyen tapasztalatszerzésnek, majd pedig valamilyen intuitív és homályos körvonalú feltevésnek, hipotézisnek, tehát végeredményben mind a két séma öt osztatú. Egyetlen egy különbség van, de az rendkívül fontos: az antitézis hegeli formulája helyébe a valóság megismerése és megszelídítése során a kísérlet baconi formuláját helyeztük, mert az antitézisnek a valóságtudományok terén a használatosságát, az antitetikus gondolkodásnak a használhatóságát teljes mértékben kétségbe vonjuk. A hegeli dialektika a szellem, a gondolkodás világának a törvényszerűségeit kereste: ha akarunk, itt tulajdoníthatunk döntő jelentőséget az antitézisnek és állíthatjuk, hogy a tézisből szükségszerűen következik az antitézis, hiszen a gondolkodás világában valóban bármit gondolunk is, vele gondoljuk

az ellenkezőjét, á-val és non á-t. A valóság valamelyik szelvényével foglalkozó emberi foglalatosságoknál azonban ennek a világon semmi értelme sincs. Semmiféle szükségszerűség nem indokolja, hogyha a valóságra nézve valamilyen igazsághoz, valamilyen programhoz eljutottam, akkor a következő lépésben ennek az igazságnak, ennek a programnak a szöges ellentétét tekintsem igazságnak és programnak, és a valóságnak semmiféle megfigyelése nem vezet ahhoz a felismeréshez, hogy a valóságos fejlődés menetében önmaga ellentétébe szokott volna átmenni.

Kétségtelen tény csupán annyi, hogy a valóság változásnak van alávetve, de az, hogy a valóságnak bármilyen darabja változik, ennek az állításnak egyedül akkor van értelme, hogyha a valóságnak szóban lévő darabját úgy tudom elhatározni, hogy bizonyos mennyiségű változás mellett bizonyos mennyiségű azonosságot meg tudok állapítani. Mikor tehát Marx a hegeli dialektikát kiemelte az idealitások, az eszmék világából, és a valóság világára alkalmazta, akkor nem – amint ő maga állította – a feje tetejéről a talpára, hanem ellenkezőleg, a talpáról a feje tetejére állította azt. Soha senki a világban, lett légyen az mesterember, feltaláló, természettudós vagy társadalomszervező, az antitetikus, az ellentétekben való gondolkodásnak nem vette semmi hasznát, vagy ha hasznát vélte venni, több kárt csinált vele, mint hasznat. Mégis, ezek közül egy területen, az emberi közösség életében az antitetikus gondolkodásnak történetileg döntő, s mindjárt hozzátelhetjük, végzetes szerepe van. De nem azért, mintha az antitetikus dialektikus gondolkodás az emberi dolgok helyes felismerése és helyes rendezése irányában bármit is lendített volna, hanem azért, mert az emberi közösség életében az antitetikus gondolkodás döntően összefügg az ember egyéni és közösségi életének alapvető jelenségével, a félelemmel. Az az ember, az a társadalom gondolkodik és cselekszik dialektikusan, aki igazságkeresése, cselekvése során valami félelemkeltő momentumra bukkan, ennek elhárítására gyorsan elkezd a szöges ellentétét gondolni és tenni annak, amit eddig gondolt és tett. Nem nehéz megtalálni egyének és közösségek életében a példákat arra, amikor az előrehaladás egy bizonyos útjának csődje után egyén vagy közösség hanyatt-homlok elindul az ellenkező irányba, ahol rendszerint hamarosan egy ellenkező előjelű csőd várja. Hiszen nyilvánvaló: csaknem minden elindulásnak van valamiféle helyes értelme, s ha a helyes elemekhez helytelen elemek társulnak, akkor nem az a feladat, hogy az előbbinek szöges ellentétébe fogjunk, mert ott minden valószínűség szerint a helyesnek és tévesnek ugyanazt a keverékét találjuk meg, hanem az a feladatunk, hogy a felvett irányt részben megtartva, részben korrigálva

keressük meg a hibák forrását és találjuk meg a javítás útjait. Minél jobban megijed, minél jobban fél az egyén vagy a társadalom, annál „dialektikusabban” halad előre, közönségesen szólva: annál inkább tántorog, bukdácsol és ide-oda hányódik. Azok a nagy ellentétpárok, amelyekkel úgy telve van a 19. és 20. század közösségi gondolkodása (arisztokratizmus és demokratizmus, tradícióőrzés és radikalizmus, a fokozatos fejlődés és forradalom), mind egy belsőleg megrettent világnak ezt az ide-oda hányódását tükrözi. A legtöbb ilyen ellentét, bármennyire is végső, redukálhatatlan alapelvekre igyekeznek őket visszavezetni, valójában igazságok és tévedések történetileg egymásnak sodrott és önkényesen összekapcsolt egyvelege, ahol az igazság még csak nem is 50%-os felezéssel a középen van, hanem 100%-ig helytálló igazságot állítanak egy többé-kevésbé rejtett félreértés segítségével egymással szembe. Vegyük az arisztokratizmus és demokratizmus példáját. A kérdést úgy szokták felállítani, hogy vajon a közösség nagy kérdéseiben a kiváló egyesek javát vagy a mindennapi tömegek, mindennapi emberek tömegeinek javát kell-e irányadónak venni. A fogalmazás így teljesen értelmetlen, mert a kiváló egyesek java megvalósíthatatlan mindennapi tömegek nélkül és a mindennapi tömegek java megvalósíthatatlan kiváló egyesek nélkül. A mesterséges félreértés mögött álló elrejtett igazságok között valójában semmiféle ellentét nincsen: 100%-ig érvényes az arisztokratizmusnak az a tétele, hogy az emberiséget mindig kiváló egyesek igazságkeresése és feladatvállalása vitte előre. És 100%-osan igaz a demokratizmusnak az a tétele is, hogy bármiféle magaslatra, amelyre bármiféle kiváló ember az előző sinthez képest feljutott, az egész többi, mindennapi emberiséget fel lehet és fel kell juttatni. A két tétel nemcsak hogy nincs egymással ellentétben, hanem logikusan kiegészítik egymást, szinte értelmük sincs a másik nélkül. Miért van mégis, hogy az emberek, méghozzá gondolkodó emberek oly nagy százaléka jegyzi el magát ádáz egyoldalúsággal az arisztokratizmus vagy demokratizmus ideológiai mellett? Nem a gondolkodás zavarával állunk szemben, hanem az érzelmek zűrzavarával: az lesz megvadult arisztokratává, akinek a kiválóságot lehúzó mindennapiságról van valami félelemkeltő és tárgyilagosságát elhomályosító tapasztalata. S az válik megvadult demokratává, akinek az emberek tömegeit megvető kiváltságosak pöffeszkedéséről van valamilyen ugyancsak félelemkeltő, tárgyilagosságát elhomályosító tapasztalata. Nem alapvető igazságok állnak itt egymással szemben, hanem szűk, nem általános érvényű, de gyűlöletből és félelemből idő előtt általánosított, kiszakított, félrevezető élmények és tapasztalatok. Pontosan ezek az élmények és tapasztalatok

azok, amelyek az emberi társadalomban a félelem mennyiségét többszörösére fokozzák és pontosan ezek azok, amelyeknek a levezetése, mederbe terelése minden konstruktív társadalomszervezés legfőbb célja.

A hatalomvágy az emberben alapvetően benne rejlő szabadságváagnak a perverziója, félelemtől terhelt, megrontott formája. Az ember akkor szabad, ha félelem nélkül teheti azt, amit akar, de az egyik ember szabadsága feltételezi a másik ember, a többi emberek szabadságát. Tehát valóságos szabadságra törő ember számára nem vonzó a másik ember hatalom alá vetése, mert ezzel a félelem mennyisége a társadalomban nem csökken, hanem növekszik. Az olyan társadalomban azonban, ahol a szabadság egyensúlyi feltételei valami okból hiányoznak, a hiányzó szabadság pótszereként az emberben óhatatlanul fellep a hatalomnak a vágya, mely azonnal kész a szabadság hiányát mindazok leigázásával ellensúlyozni, akiktől valami okból fél, s a mások leigázottságának ezt az állapotát kész a saját szabadságának nevezni, ami nyilvánvaló ellentmondás, mert mások leigázásával a félelem társadalmi mennyisége nem csökken, hanem növekszik, a szabadság pedig csak a félelem csökkenésével növekedhetik. A politikai gondolkodás területén bőségesen találkozhatunk a szabadságnak ezekkel a perverz variációival, melyek esetleg a valóságos szabadság-törekvésekkel egy töről fakadtak, s mégis utóbb tökéletesen más, hamis irányt vettek. Gondoljunk csak arra, hogy a német területi fejedelmek alattvalóik fölötti korlátlan abszolutizmusát évszázadokon keresztül a német nemzet szabadságának nevezték.

Ez a szabadság a 13. században lényegesen még nem különbözött a Magna Chartát⁷⁰ kivívó angol nemzet szabadságától, mely akkor Angliában is a bárók, a nemesek és hatalmasok szabadságát jelentette. Az évszázadok folyamán azonban a német nemzet szabadsága mind szűkebb, mind perverzebb értelmet kapott, mindinkább mások szabadságának a rovására növekedett, míg végre önmaga karikatúrájává vált, s a kis fejedelmek abszolutizmusával válván azonossá, a szabadsághoz minden közét elvesztette. Az angol nemzet szabadsága ezzel szemben a történelem folyamán mind tágabb és emberibb lett, s idővel minden angol szabadságát jelentette, sőt ma ezen is túllépve eljutott ahhoz a felismeréshez, hogy minden angol szabadsága tartósan nem lehetséges minden ember szabadsága nélkül. Félrevezető tehát a szabadság programjával kapcsolatban az az oly gyakran emlegetett közhely, hogy az egyik ember szabadsága csakis a másik ember szabadságának a határai között állhat fenn, vagy hogy a szabadság helyes,

⁷⁰ Magna Charta: 1215-ben az angol király által kiadott privilégiumlevél, amely a későbbiekben az angol rendiség alapvető dokumentuma lett.

de nem szabad szabadossággá, túlzott szabadsággá fajulnia. A valóság az, hogy az egyik ember szabadsága nem a másik ember szabadságát, hanem csupán a másik ember hatalmaskodássá fajult szabadságát – ami nem szabadság – korlátozza. Mert az egyik ember valóságos szabadsága sosem lehet érdekelt a másik ember valóságos szabadságának a csökkenésében, hanem csakis a növekedésében. S félrevezető a pervertált szabadságot szabadoságnak nevezni, vagyis oly szóval illetni, mely a szabadság rokonának, felső fokának, eltúlzásának a képzeteit kelti. Holott valójában a szabadságot nem lehet eléggé eltúlozni, viszont az elfajult szabadság már semmi vonatkozásban sem szabadság, hanem hatalmaskodás, hatalommal való visszaélés. Nem túlzott szabadság, mert a valóságos szabadságot nem lehet eléggé túlozni, helyesebben annak semmiféle fokozását nem nevezhetjük túlzásnak.

Ebből következik, hogy végsőleg minden ártás, minden erőszak alapvetően haszontalan, céltalan, s a félelemnek és gyűlöletnek olyan melléktermékeivel jár, amelyek rendszerint sokkal több kárt okoznak, mint bármiféle feltehető jó, amivel az erőszakot indokolni szeretnénk. Az élet minden szituációjában áll az, hogy az aktív szeretet hatékonyabb és célravezetőbb valami az erőszagnál. Ez az a tétel, mely a kereszténységnek egyik legtöbb botránkozást okozó erkölcsi tételében – aki megdob kővel, dob vissza kenyérrel – jut kifejezésre. E tétel körül is kialakult az emberi gondolkodásnak a szokványos ellentétpárja, ahol a dialektika ismert értelmetlenségével áll szemben egyrészt az az állítás, hogy az erőszaknak való ellen nem állást a kártékony bárgyúságig is fenn kell tartani, másrészt az a nem kevésbé kártékony állítás, hogy az erőszaknak erőszakkal való visszaverése valami rendkívül lelkesítő és felemelő valami. A valóságban itt sem egy áthidalhatatlan ellentét áll fenn, hanem két hamis, félrevezető általánosítás. Feltétlenül áll az, hogy az emberi élet minden lehetséges helyzetében az aktív szeretet hatékonyabb, célravezetőbb, erősebb, mint az erőszak. Minden ember, még az eldurvult, emberi érzésből kivetkőzött, gyilkos indulatoktól fűtött támadó lelkében is van egy, sőt nem is egy húr, amelyik az aktív szeretet megnyilvánulására reagál, s ezáltal hatékonyabban és eredményesebben lefegyverezhető, mint minden visszaütés által, a kérdés csak az, hogy az adott helyzetben ezt a húrt meg tudjuk-e találni. Ehhez nem kell más – de ez a kevés rendkívül sok –, mint hogy a magunkat és szeretetteinket fenyegető erőszak legközvetlenebb veszedelmében is maradjon bennünk részvét és szánalom azzal a mélységes emberi nyomorúsággal szemben, mely támadónkat az erőszaktételeire indítja. Mivel emberek vagyunk, a döntő pillanatban legtöbbször nincs bennünk ez az együttérzés, tehát nem is találhatjuk meg az aktív szeretetnek azokat a gesztusait, amikre az adott esetben az

adott támadóval szemben szükség volna. Ha tehát erre képtelennek bizonyulunk, akkor természetesen nem marad más hátra, hogy a magunk és szereteteink veszedelmét erőszakkal hárítsuk el, és semmi sem szánalmasabb, mint az erőszak garázdálkodásának a szótlan eltűrését bárgyú módon a szeretet parancsával indokolni. Az aktív szeretet minden, csak nem bárgyú, sőt adott esetben félelmesen támadó tud lenni. Ha azonban ennek az útját nem tudjuk megtalálni, és az erőszak viszonzásának a silányabb módszerét vagyunk kénytelenek választani, akkor ne essünk a másik végletbe, és ne ünnepeljük ezt úgy, mint valami felemelő és lelkesítő dolgot, hanem legyünk tudatában annak, hogy két lehetséges módszer közül a silányabb módszert választottuk, mert aktív szeretetünk csődöt mondott. Minden háború indításánál, minden forradalomnál rendkívül fontos, hogy ezzel tisztában legyünk. Mindez nem kegyes morálprédikáció, hanem gyakorlati társadalomszemléleti igazság: az aktív szeretet technikája nemcsak szebb és emelkedettebb, de hasznosabb és célravezetőbb technika is. S ez az a pont, ahol államrendszereink és vallásrendszereink között mélységes és organikus összefüggés áll fenn: az a kérdés, hogy hogyan nézzen szembe az ember a saját létének az alapvető adottságaival, és hogyan foglaljon állást a harc és a hatalom nem elsődleges, de mégis mindig visszatérő jelenségeivel szemben. Az, hogy a társadalmi szervező az emberi ártani akarás és hatalomvágy milyen mennyiségét tekinti elkerülhetetlennek és milyen mennyiségét és megnyilvánulási formáit levezethetőnek, megneemesíthetőnek, döntően és mélyen összefügg azzal, hogy a megfelelő vallásrendszer az ember belső felszabadulását milyen úton és milyen irányban keresi.

Itt van a gyökere annak a problémának, amit általában a filozófiai optimizmus és a filozófiai pesszimizmus ellentétének problémájaként szoktak felvetni. Számtalanszor megállapították már, hogy annak a nézetnek, mely szerint a világ egészben jó, és annak a nem kevésbé ostoba és bizonyíthatatlan nézetnek, hogy a világ egészben rossz, a szembeállítása értelmetlen, nem vezet sehová és nem old meg semmit. Ha azonban meglátjuk azt, hogy az emberi lét alapvető adottságaihoz való viszonyulásunk kérdése hogyan függ össze e viszonyulásunk perverzióinak, a harc és a hatalom föloldásának kérdésével, akkor kiderül, hogy mégiscsak az optimizmus és a pesszimizmus kérdése a legdöntőbb minősítő vonal, amely a nagy vallás és filozófiai rendszereket elválasztja egymástól. Nem ugyanabban az értelemben és abban a kérdésfeltevésben, hogy a világ jó-e vagy rossz, mert erre minden gondolkodási rendszer csak azt feleli és azt felelheti, hogy a világ bizonyos értelemben egyik sem. De döntő kérdés az optimizmus és pesszimizmus minden vallási és politikai rendszer megítélésénél abban az értelemben,

hogy a szóban lévő gondolatrendszer az ember helyzetét egészben számba véve mit tekint kikerülhetetlenül adottnak és mit orvosolhatónak. Végül minden rendszer valamilyen formában azt csinálja, hogy rámutat az emberi lét kikerülhetetlen adottságaira és rámutat az embernek azokra a képességeire, amelyekkel adottságainak, feltételeinek elsőre hátrányosnak látszó elemei is örök és lehetőségek forrásaivá válnak számára. És rámutat azokra az utakra és módokra, amelyek révén megszabadulhatunk azoktól a félelmektől, amelyek képességeink kibontakozását megakadályozzák.

Az ember belső felszabadításának és külső felszabadításának ezek a párhuzamos módszerei egymással összefüggenek és egymást feltételezik. Nem lehet a közösségi élet valamilyen mértékű felszabadulását az egyének valamilyen belső felszabadulása nélkül létrehozni, és az egyének belső felszabadulásának megfelelő atmoszférája nem alakulhat ki bizonyos mértékű külső felszabadulás, rendezett közösségi élet nélkül, s végül a teljes belső felszabadulás feltételezné, egyben létrehozná a teljes külső felszabadulást, ugyanakkor a teljes külső felszabadulás feltételezné és létrehozná a teljes belső felszabadulást is. Történetileg azonban úgy alakult a helyzet, hogy a szabadságnak ez a két oldala, bár egymást alapvetően feltételezi, ugyanakkor azonban újból állandóan bizonyos fokú ellentétbe is kerül. Ha egy kultúrkör és egy vallásrendszer aránylag pesszimistán fogja fel az ember külső felszabadításának lehetőségeit, akkor rendszerint igyekszik az ember belső felszabadításának technikáit elmélyedtebben felkeresni.

Ha föloldhatatlan a hatalom és a harc jelensége, s mindaz az emberi gonoszság, ami belőlük folyik, akkor az emberi szenvedés mennyisége végül változhatatlan adottság, s csupán az a kérdés marad meg, hogy milyen módon lehet ennek az adottságnak fölébe emelkedni. Ha ellenben a gyilkos harc és az egymás feletti hatalom jelenségei feloldhatók, akkor az emberi élet és az emberi kultúrák élete átalakul egy nagyon aktív folyamatá, melynek a célja éppen ezeknek a jelenségeknek a feloldása. S a központi kérdés az lesz, hogy mi az az eszköz, amivel ezt a feloldást el lehet érni. Minden olyan vallási és filozófiai rendszerben, mely az emberi élet szenvedéstelenségéből indul ki, valahol ott rejlik az a történelmi tapasztalat, az a meggyőződés, hogy az emberi gyilkos harc és egymás fölötti hatalom jelenségei örök adottságok, mely meggyőződés rendszerint a szóban lévő kultúrkör történeti tapasztalataiból és ebből kinőtt szervezetéből vagy szervezetlenségéből fakad. Minden olyan filozófiai és vallási rendszer pedig, mely lehetőséget tartja az ember aktív szembefordulását az emberi rosszindulat erőivel, végül abból a meggyőződésből fakad, hogy a hatalom és a harc jelenségei tulajdonképpen perverziók, melyek feloldhatók.

Ha a nagy vallási és filozófiai rendszereket a pesszimizmus és optimizmus fentiekben vázolt két pólusa között el akarjuk helyezni, akkor a pólus egyik végén az ind vallási rendszerek vagy azok valamelyike fog helyet foglalni, a pólus másik végén pedig az európai keresztény gondolkodás rendszere, mely azt vallja, hogy az aktív szeretet az az erő, amelyik a gyilkos harc és egymás fölötti hatalom perverzióit fel tudja oldani. Kétségtelenül az optimista pólus felé hajlik a görög-római világ, mely a helyes államszervezés kérdéseit elsősorban a gondolkodás eszközeivel közelítette meg, valamint a kínai gondolkodás, különösen a konfucianizmus rendszere, mely ugyan-ezt a szokás és tradíciótisztelet erőivel akarta elérni.

Természetesen nem célunk most itt az, hogy ezeket a rendszereket összehasonlítsuk és értékeljük, annál is inkább, mert egy-egy ilyen gondolkodási rendszer sohasem mérhető gondolati struktúrájában a másikkal, hanem mindig csak abban az aktív és mozgó állapotában, melyben egy adott kultúra, egy adott közösség életében ható tényezővé válik. A következőkben tehát tartózkodni fogunk minden összehasonlítástól olyan kultúrkörökkel és olyan gondolatrendszerekkel, melyeket belsőleg elegendően nem ismerünk. A következőkben csupán azt fogjuk vizsgálni, hogy az emberi harc és az emberi hatalom perverz jelenségeinek a föloldásában eddig kétségtelenül legmesszebbre jutott nyugati keresztény emberiség e kísérlete milyen előfeltételektől indult el, a jelen zűrzavara és problémái között helytálló-e még, és ha igen, milyen kibontakozással kecsegtet. A legtávolabbról sem jelenti ez azt, hogy ezeknek a problémáknak a megoldására csupán az európai kultúrkör juthat el igazán, más kultúrkörök pedig, melyek az európai kultúrkör előiskoláját nem csinálták végig, legfeljebb külsőleg vehetik át annak kész eredményeit, de igazán az egészet át nem élhetik és el nem sajátíthatják. Nyilvánvaló, hogy az ember belső és külső felszabadulásának kérdése olyan kérdés, amely felé a legkülönbözőbb kultúrkörökben vannak termékeny és továbbfejlesztésre alkalmas kiindulások, s igen gyakran az itt vagy ott fellépő zsákutcáknak éppen ezeknek a másutt is meglévő kiindulásoknak termékeny egymásra hatása vet véget. E pillanatban azonban okunk van feltenni, hogy az emberi társadalmi szabadság problémájában az európai emberiség vitte a legtöbbre.

1953–1956

I. Elvi tisztázás

A fegyvert fogott magyarság ötnapos dicsőséges forradalma s a vesztét érző zsarnokság utolsó véres hatalommegőrző kísérlete után a társadalom és állam elméleti igazságait, melyeket tegnap reménytelen és szőrszálhasogató vitákban sem lehetett az ideológiai mindentudás megszállottjával megértetni, ma szinte magától értetődően, hosszadalmas indoklás nélkül ki lehet mondani.

Néhány ilyen igazság:

1. *A sztálinizmus elítélése magában teljesen elégtelen.* Nem megyünk semmire, ha a gondolkodónak teljesen szűk és önállótlan Sztálin eszmevilágát elítéljük, de Marx és Lenin csálhatatlanságát továbbra is fenn akarjuk tartani s egy új kibontakozás alapjául elfogadtatni. Igaz, hogy Lenin elborzadt volna azon, amit Sztálin csinált, és Marx elborzadt volna azon, amit Lenin csinált, mindamellett a leninizmus s a Lenin által a párt képében felállított kiváltságos és machiavellista erőszakszervezet logikus következménye az osztályharc és forradalmi erőszak amaz öncélú kultuszának, mely a marxizmus lényege; és a sztálinizmus, a Sztálin által bevezetett totális elnyomás és a pártot erkölcsileg teljesen megrontó terrorszervezet logikus következménye a kizárólagos párturalom Lenin által történt felállításának. A marxizmus–leninizmus egész ideológiájára vonatkozólag kell tehát a kérdést feltenni.

2. *A marxizmus–leninizmus filozófiája* sokat hangoztatott antiidealizmusa és realizmusa ellenére valójában a legrosszabbféle filozófiai idealizmus egy válfaja, azé, mely a valóságot csak annyiban veszi tudomásul, amennyiben az a sémáiba belefér. Kiindulása a német idealizmus legkihegyezettebb rendszeréből, a hegelianizmusból átvett dialektikus módszer, melyet az ismert formulával ellentétben Marx nem állított a talpára, hanem éppen ellenkezőleg, ő állította a feje tetejére. Mert Hegel szerint a dialektika a szellem, a gondolkodás világában áll fenn, ahol valóban igaz az, hogy minden tételtől szükségképpen létrejön, illetve vele együtt létezik önnön ellentétele is. Marx ezt átvitte a valóság világába, abba a világba, ahol legalább annyi

a fokozatos és folyékony átmenet, mint az éles különbözés, s ahol soha semmi sem megy át önnön ellentétébe; a sokat emlegetett minőségi változássá summázódó mennyiségi változások sem, mert hiszen az „ellentét” fogalma tipikusan az emberi agy és kedély jelensége, melyet a természet világába beleláttni tévútra vezető pusztá kép. Valójában az egész dialektikus modell csak arra volt jó, hogy a feltétlen, kíméletlen és kikerülhetetlen élethalálharc ideológiája számára üres és hitel nélküli filozófiai *hasonlatokat* szolgál-tasson.

Egyúttal jellemző, milyen nagy szerepük van a marxista valóságmagyarázóknál az olyan képeknek, melyeknek az a szerepe, hogy a valóságról való valamilyen állítást a valóság megragadása és megkérdése helyett hasonlattal intézik el. Ilyen merő kép az al- és felépítmény elmélete, a legyengébb ponton elszakadó lánc képe.

3. *A történelmi materializmus*, a marxizmus–leninizmus társadalomelmélete, mely a termelési módot minden történelmi fejlődés döntő meghatározójának tartja, az egyik legfőbb tényezője a marxista–leninista szemlélet teljes beszűkülésének. Azt persze senki sem tagadja, hogy az embernek először élelmét kell megszereznie és életét fenntartania ahhoz, hogy más, magasabb emberi tevékenységeket folytathasson. De ha túlhaladunk ezen a közhelyen, melynél természetesen a történelmi materializmus sokkal mélyebben járónak tudja magát, akkor a továbbiakban semmi sem igazolja, hogy a termelés mikéntje döntőbb meghatározó volna, mint más technikák, pl. a haditechnika vagy a társadalomszervezési technika, nem beszélve olyan lélektani vagy társadalomlélektani motívumokról, amilyenek a hatalomvágy, a dicsőségvágy, a szabadságvágy, vagy olyan komplikáltabb tényezőkről, mint a vallás, jogrendszer vagy alkotmányszervezet, melyek a történelem folyamán a legkülönbözőbb variációkban válnak hol itt, hol ott döntő tényezőkké. Ha azt nézzük, hogy egyáltalán mi haszna volt egy olyan egyébként éles elméjű gondolkodó számára, amilyen Marx, ennek a teljesen leszűkített és szűkagyúságra nevelő történelemszemléletnek, akkor ennek két okát adhatom.

Az egyik ok az, hogy pontosan az ő korában a gazdasági tényező kb. egy évszázadra olyan döntő tényezővé vált Európában, amilyen sem azelőtt, sem azóta nem lett. Ennek feltétele a monarchiát megtörő liberális állam kialakulása volt, mely az állam szabályozó hatalmát oly szűk térre szorította vissza, amilyenre sem azelőtt, sem azóta semmiféle állam nem szorítkozott; s ezen a szabad téren tűnt fel a gazdasági tényező oly egyedülinek és hatalmasnak, mintha időben messzebből jött és összefüggéseiben mélyebbre nyúló volna, mint a kapitalista termelési mód uralkodóvá tétele.

A másik ok lélektani: a történelem materialista szemlélete rendkívül alkalmas arra, hogy a történelmi állam és osztályok tiszteletét hirdető fellengzős és moralista történet szemléletet vele jólesően és kiadósan meg lehessen botránkoztatni, s Marx nem volt az az ember, aki egy ilyen alkalmat elmulasztson. A történelmi materializmus történet szemléletének elégtelensége ma már olyan közhely, hogy elég utalni rá: amióta pedig megtudtuk, hogy a Szovjetunió utolsó évtizedeit nem az tette pokollá, hogy a szovjet termelőerők sztálinizmust hoztak létre, hanem az, hogy Sztálin szerette a tömjénezést és üldözési mániában szenvedett, azóta a csálhatatlanság legfőbb moszkvai központja maga szabadított fel arra, hogy a történelem döntő tényezői között a közvetlen emberi momentumok létezését is tudomásul vegyük.

4. A *marxizmus–leninizmus filozófiai* alapjainak és társadalmi és történelmi szemléletének elégtelen és szűkös voltától teljesen függetlenül kell mérlegre tennünk azt a *társadalompolitikai célt*, melyet a marxizmus–leninizmus a maga filozófiájával és társadalmi szemléletével jól vagy rosszul alátámasztani kívánt. A marxizmus–leninizmus által meghirdetett politikai és társadalmi harc végső célkitűzése a szabadság, az ember felszabadítása a természet, a munka és a társadalmi elnyomás szolgásga alól. Ennek a célnak az érvényességéhez és a feléje való haladás lehetőségéhez továbbra sem fér semmi kétség. Kétségesse egyrészt, mint láttuk, az eszméknek az a rendszere vált, melyet e cél köré a marxizmus–leninizmus épített, másrészt az eszközöknek az a rendszere, melyeket az eszmék alapján kiépített, s melyek nem a kitűzött cél felé, hanem attól elfelé vezettek: az erőszak kultusza, a diktatúra állandósítása s egyáltalán a minden erkölcsi gátlástól felszabadított taktikai szempont egyeduralma. A sztálinizmus politikai eszközei lényegükben nem különböznek a fasizmusétól, de a fasizmusnak embertelenek voltak nemcsak az eszközei, hanem a céljai is; az emberi személyiség teljes megsemmisítése és alárendelése valamilyen közösség vélt vagy valóságos érdekeinek. Éppen a célok különböző értéke okozta, hogy a marxizmus–leninizmusban felnevelt ifjúság körében egy, a fasizmuson belül el nem képzelhető eszmei forrongás jött létre, melyet a meghirdetett céloknak s a célok megvalósítását alapvetően meghamisító eszközöknek elmondhatatlan ellentmondása váltott ki. Mindenekelőtt tehát nem igaz, hogy a cél szentesíti az eszközöket. Hamis minden akcióprogram, amely tobzódik céljainak „kíméletlen erélylyel”, „minden eszközzel”, „bármilyen áron” való keresztülvitelében; az erkölcstelen eszköz meggyalázza a jó célokat is.

5. Az *erőszak* s annak minden megnyilvánulási formája, állami kényszer, személyes élethalálharc, forradalom, háború, mind az ember félelemben fogant gyűlölködéséből és hatalomvágyából fakad, semmilyen vonatkozás-

ban sem lehet öncél és önérték, hanem természete szerint alapvetően rossz. S alapvetően kártékonyak mindazok az ideológiák, melyek a kényszer bármilyen formáját, a kényszer alkalmazását, a személyes élethalálharcot, az osztályharcot vagy a népek fegyveres háborúit öncélnak, önértéknek, a történelem belső értelmének, a történelmi fejlődés egyetlen lehetséges útjának tekintik, s amelyek ennek alapján az erőszakot, az ellenfél izzó gyűlöletét, az ellenfél megsemmisítésére s a hatalom megszerzésére irányuló mindent legázoló akaratot dicsőítik. Minden erőszak alkalmazása, élethalálharc, forradalom, háború, még ha meg is old valamilyen helyzetet, mindig a rosszabbik megoldás egy lehetséges jobbik helyett, értéke tehát mindig csak relatív; jobb lefolytatni a harcot, mint megmaradni emberhez méltatlan helyzetekben, de minden halálos harcot nem oktalan örömujjongással, hanem komoly alázattal kell értékelni, tudván, hogy erre azért került sor, mert a jobbik megoldást mi vagy mások, vagy mi és mások együtt nem találtuk meg. Az emberiség eddigi fejlődése az erőszak különböző formáinak minden előző várakozást meghaladó fokozatos megszüntetésére mutat lehetőséget; a halálos harc öncélú dicsőítése, még azzal is, hogy ez lesz a végső, retrográd és embertelen.

6. A *forradalom* sem lehet ilyen módon öncél, és ha állandóvá válik, ön-maga értelmét semmisíti meg. A szabadság ügyéért indított forradalom egyetlen értelme az, hogy jobb híján pillanatnyi erőszakkal megdönt egy önmagát túlélte hatalmi szervezetet, amelynek hitele a tömegekben annyira alá van ásva, hogy a forradalmi erőszak megszűnése után már helyreállani többé nem tud. Ha azonban egy forradalom pillanatnyi erejében elbizakodva elkezd a tömegek köztudatában meg nem érett, tetszés szerinti elgondolásokat keresztülerőszakolni, melyeket csak az erőszak állandósításával lehet fenntartani, akkor önnön értelmét semmisíti meg, a szabadságnak nem növelését, hanem csökkentését jelenti, visszamenőleg igazolja azt a túlélte hatalmat, melyet megdöntött, és szerencsétlen esetben annak visszatértét is előidézheti. Dicsőséges forradalom csak az lehet, mely ebbe a hibába nem esik. E felismerés jegyében a francia forradalom egy rendkívüli jelentőségű, de indulása után nemsokára sínjeiről elszabadult, magát és ellenfeleit felesleges rémületbe ejtő, végül ellenforradalmi diktatúrát kiváltó, szerencsétlen kimenetelű forradalom; a bolsevista forradalmak, melyek eredendően diktatúrával indultak s azt a végsőkig fokozták, céljukat tévesztett, a szabadság ügyét diszkreditáló forradalmak. Nekünk, magyaroknak e pillanatban, ha nem engedjük át magunkat az erőszakalkalmazás mámorának, kezünkben van az a lehetőség, hogy a 20. század első pozitív, dicsőséges forradalmát vigyük diadalra.

7. Az osztályharc a fentiek szerint nem lehet végső értelme és erkölcsi mértéke a történelemnek, hanem csak egy történelmi összetevő a sok közül. Az a tétel, hogy a történelem osztályharcok története, csak egy pusztá szentencia, mely éppen annyit ér, mint az ellenkezője, hogy ti. a történelem kompromisszumok története: mind a kettőre végtelen sorban találhatunk példákat, s ettől egyik sem lesz igazabb a másiknál. Az osztályharc nem belső értelme, csak egyik külső hordozója a történelem nagy folyamatának; ez csak annyit jelent, hogy a történelem folyamán időnként egy-egy osztály jobban érzi egy adott helyzet kibíráhatatlanságát, s többet tehet az esedékes változások siettetésére. A kapitalizmus embertelenségét legvilágosabban az ipari munkásság helyzetén lehetett lemérni, s leghatékonyabban a munkásság harca tudja megrendíteni, de ez éppen nem jelenti, hogy mindaz egy jobb társadalom felé mutat, ami a munkásság osztályérdekét szolgálja. Ugyanígy mondhatnánk, hogy a marxizmus-leninizmus embertelenségét legjobban a parasztság helyzetén lehet lemérni.

8. A *proletárdiktatúra* programja az egyik legvésztérheesebb marxi örökség. Magában az a gondolat, hogy kritikus helyzetben – az ókori római alkotmány példájára meghatározott időre és meghatározott feladatkörrel – diktatúrára lehet szükség, régi és közkeletű politikai bölcsesség, s a legfejlettebb demokráciák kritikus pillanatokban mindig is meg tudták adni a megfelelő embereknek az ehhez szükséges teljhatalmat. A modern szóhasználat szerinti diktatúra azonban nem ez, hanem egyszerűen a gondviselés küldte vezető vészes romantikájával megspékelt zsarnokság. A proletárdiktatúra programja Marxnál még viseli némileg „átmeneti zsarnokság” jellegét, azonban abban a percben, mikor a győzelmes forradalom olyan célokat tűz ki maga elé, melyek a tömegek köztudatában nem értek meg, a proletárdiktatúra szükségszerűen állandósul. Az az egész frazeológia, mely szerint a proletárdiktatúra csak a nép ellenségeivel szemben diktatúra, a néppel szemben pedig a demokrácia legmagasabb formája, teljesen üres beszéd, mert a zsarnokság egy és oszthatatlan, s ha egyszer a zsarnokság eszközei kiépültek, akkor azok óhatatlanul az egész lakosságot terrorizálják.

Pártdiktatúra-zsarnokság – hacsak nem alapszik valamilyen tekintélyes és általánosan elfogadott arisztokrácián – nem állhat fenn valamiféle politikai rendőrségi terror nélkül, és ha egyszer ilyen szervezet fennáll, ellenállhatatlan kísértést jelent annak feje számára, hogy a szervezetet ne csak a rezsim ellenségei, hanem saját párton belüli vetélytársai ellen is fordítsa; ha ilyen szervezet nem áll fenn, az egész párdiktatúra és kizárólagosság kétségessé válik.

9. Az *egyetlen párt vezető szerepét* Lenin vezette be, és ez nem kevésbé vészterhes örökség, mint a marxi proletárdiktatúra. A párt elvben – hasonlóan az „átmeneti diktatúra”-hoz – az „átmeneti arisztokrácia” szerepét tölti be, azonban minden arisztokrácia, melynek a tömegek köztudatában hitele nincsen, óhatatlanul oligarchiává válik. A bolsevista párt pedig, még ha volt is ott, ahol saját erejéből szerezte meg a hatalmat, némi tekintélye, igazi teljesítmény-arisztokráciává nem válhatott, mert belső ellentétben állott a szocializmus mögött álló szabadság és egyenlőség-eszménnyel. Az az indoklás pedig, hogy az egypárt szükségszerű ott, ahol az osztályok megszűnnek, üres séma, mert egyáltalán nem igaz, hogy minden párt csak valamely osztálynak felelt és felelhet meg. Az pedig, hogy a szocializmus győzelme után nem lesznek politikai nézetkülönbségek, melyek szabad alkotmányú országban pártok szervezését szükségessé teszik, értelmetlen utópizmus és messianizmus, az oligarchia szomorú tényét eldisputáló üres séma. A politikai szabadság nem lehetséges ellentétes vélemények kifejeződési lehetősége nélkül, ezek nem érvényesülhetnek valamiféle szervezet nélkül: pártok.

[II. Az „Elvi tisztázás”-sal párhuzamos, befejezetlen gondolatmenet]

6. Az *állam* nem merő erőszakszervezet, a modern európai állam pedig csak egészen kis részben az. Másfél ezer éves görög-római előkészítés után, másfél ezer éves keresztény társadalomszervezési munka alapján a háromszáz éves modern újkori alkotmányos állam fejlődése az államot túlnyomó részben erkölcsi személyiséggé tette, mely most azon a ponton van, hogy hatalomkoncentrációból fokozatosan átalakul a tárgyilagos szakszolgálatok szervezetévé. Négy évtizedes marxista-leninista-sztálinista gyakorlatnak sikerült ezt a háromezer éves kultúrfejlődést megfordítani, és az államot ismét emberséget, adott szót, kölcsönösséget nem ismerő dúvaddá tenni. A legsürgősebb feladat ennek a dúvad-államnak minden megnyilvánulását felszámolni. Elég volt abból az ostobaságból, mely burzsoá specialitásoknak nyilvánította a szabadság történetileg kialakult technikai biztosítékait, melyek hosszú időre visszanyúló történeti fejlődés eredményei, s melyeknél jobbat eddig senki nem talált, a népképviselői alkotmányt, a szabad választásokat, a közigazgatás bírói ellenőrzését, az államhatalmak elválasztását, a szó- és sajtószabadságot.

7. A *szabadság* nem relatív fogalom, s nem egyik vagy másik csoportnak a szabadsága valamely másik rovására, hanem abszolút érték. Egyik ember és egyik csoport szabadsága nem csökkenti, hanem növeli és biztosítja

a többiét: az a szabadság, mely mások rabságán nyugszik, nem szabadság, hanem egyszerű hatalmi túlsúly; ezekkel történt a szabadság nevében minden visszaélés; ilyenféle álszabadság a jobbágyok bőrére érvényesülő nemesi szabadság, a munkások bőrére érvényesülő korlátlan gazdasági szabadság és ilyen a maga belügyeibe való beavatkozást nagy hangon ki-kérő zsarnokság ún. szuverenitása is. A szabadság mind teljesebbé tétele és technikai intézményekben való megerősítése az európai társadalom és államfejlődés legbelsőbb tartalma és legnagyobb eredménye. Egyesek hatalmi túlsúlyának, az egyoldalú hatalomkoncentrációnak eddig feltalált egyetlen hatékony ellenszere a hatalmak ún. elválasztása s az ezek alapján kialakult újkori szabadságintézmények.

8. A magántulajdon, mint minden emberi rendelkezési lehetőség, lehet a szabadság formája, és lehet az elnyomás és kizsákmányolás eszköze. Ha más ember feletti rendelkezést, ellenőrzést és ellenállás nélküli rendelkezést jelent, akkor az elnyomás és kizsákmányolás egyik formája. Mint rabszolgaság az elnyomás egyik legrosszabb formája, egyéb formában azonban lényegesen kisebb jelentőségű és kisebb veszélyű, mint a korlátlan politikai hatalomból, a zsarnokságból fakadó elnyomás.

A *kapitalizmus* nem a legfőbb és egyetlen ellensége a modern társadalomfejlődésnek, hanem csupán annyiban az, amennyiben zsarnokságra, elnyomásra és kizsákmányolásra ad lehetőséget. Az elnyomás legveszélyesebb formája azonban nem a gazdasági, hanem a politikai, mert a gazdasági elnyomás ellen lehet a politikai szabadság fegyverével küzdeni, de a politikai zsarnokság magában foglalja a gazdaságit is, mert egyrészt közvetlen politikai eszközökkel korlátlanul ki tudja fosztani a lakosságot, másrészt szükségképpen olyan bürokráciát telepít az országra, mely nyomasztóbb gazdasági teher minden magántulajdoni kizsákmányolásnál. Egy olyan forradalom tehát, mely a magántulajdoni kizsákmányolás megszüntetése érdekében korlátlan politikai zsarnokságot vezet be, hasonlatos ahhoz a mesebeli ostobához, aki baltával ütötte agyon az alvó ember homlokán az annak vérét szívó szúnyogot. A kapitalizmus, abban a részében, amelyben a szabad vállalkozás rendszerét jelenti, az egyik hatásos mozgatója az ember technikai haladásának, s ma, annyszor bejelentett összeomlása és szétrohadása sokadik évtizedében több vitalitást mutat, mint bármely világ-megváltó zsarnokság. A kapitalizmus alapvető baja nem a szabad vállalkozás rendszere, hanem a birtokviszonyoknak – nem kis részben, így a nagybirtok vonatkozásában, kapitalizmus előtről származó – igazságtalansága, vagyis az, hogy a szabad vállalkozás lehetősége eredendően csak a társadalom egy kis része számára áll fenn. A kapitalizmusellenes forradalomnak fő feladata

nem a szabad vállalkozás rendszerének a megsemmisítése, hanem a birtokviszonyok igazságtalanságának a megszüntetése. A nyugati országok a politikai konszolidálódásnak és a gazdaságnak oly fokán állanak, hogy a birtokviszonyok igazságtalanságának megszüntetését állandóan elodázzák, illetőleg nagyon lassú, fokozatos folyamattá tehetik. Viszont gyarmati és félgymati országokra a nyugati országok behatása rendkívül kártékony, mert az ott meglévő birtokviszonyokat stabilizálja, és a jólétet nagyobb jólétté, a nyomort nagyobb nyomorrá teszi. Ezért gyarmati és félgymati országok szabad fejlődése nem indulhat meg nagyméretű nagybirtok- és nagytőke-kisajátítások nélkül. Ezt a kisajátítást a bolsevizmus végrehajtotta. Az ár, amit fizettünk érte, nem volt vele arányban, de ha egyszer megtörtént, fontos vívmánynak kell tekinteni, és meg kell védenünk, illetőleg az ipari üzemek vonatkozásában a kisajátított nagyüzemeket bürokratikus állami tulajdonból munkásközösségi tulajdonná kell tenni. Ugyanakkor azonban minden ember számára egyenlő feltételek mellett meg kellene indítani a szabad vállalkozás-rendszer lehetőségét is, mint ami egyetlen hatékony eszköze az egész lakosság komoly gazdasági prosperitásának és az egész társadalom gyors meggazdagodásának. A szabad vállalkozás lehetőségét és a nagyüzemek munkásközösségi tulajdonát, mely a kapitalizmus és szocializmus dogmatikus ellentétében kizárja egymást, két intézmény révén lehet egyszerűen összeegyeztetni: az egyik a szövetkezetek rendszere, melyek szabad vállalkozásokként indulhatnak, a másik, a szabad egyéni vállalkozás pedig abban az arányban, amilyen arányban megszilárdul, bürokratizálódik, személyes teljesítményből közösségi üzemmé válik, abban az arányban nőjenek bele a munkások annak tulajdonába, oly módon, hogy meghatározott idő, 30 vagy 50 év alatt nőjenek bele az üzem dolgozói az üzemi demokráciába, az üzemi nyereségrészesedésbe és végül a közösségi tulajdonba. Ezzel párhuzamosan az alapító tulajdonos előbb vállalatvezetővé, majd utódaiban egy bizonyos meghatározott időn át járadékossá alakul. A fejlődésnek ezek a formái a kapitalizmus burka alatt lényegében ugyanilyen irányban fejlődnek, s a legnagyobb esztelenség ezeket a nyugati fejlődési formákat csak azért tudomásul nem venni, mert nem kapcsolódnak falrengető forradalmisággal, politikai hatalom megdöntésével és világmegváltó zsarnoksággal. Ezeknek az új formáknak a kikísérletezésével és kialakításával a félgymati gazdasági állapoton átment kelet-európai országok, közöttük is elsősorban a nyugati kultúrkörbe ezer éve beletartozó Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország világjelentőségű példát mutathatnak a gyarmati országoknak, azok szabad fejlődésének, amelyekre, mint mondtuk, a közvetlen nyugati behatás és példa sok vonatkozásban kártékony és mérgező hatású.

9. A *szocializmus* és a kommunizmus – vagyis a termelőerők köztulajdonba vétele – ezek szerint nem a jövő tökéletes társadalmának a szükségszerű formája, hanem az ember gazdasági felszabadulásának az egyik, de nem egyetlen formája, melyet ha kizárólagos formaként erőltetünk, könnyen és gyorsan zsarnokságba megy át. Az a hit és meggyőződés, hogy végsőleg minden szabad fejlődés szövetkező, közösségi, szocialista formákba torkollik, egy komoly és figyelemre méltó irányzata vagy pártja lehet a szabadon fejlődő társadalomnak, de ennek igazolása egy hosszabb történelmi-társadalomfejlődési folyamat végén következhetik csak be, s addig minden szocialista vívmánynak, reformnak csakis annyi értelme és jogosultsága van, amennyiben a szabadságot ott, akkor és azonnal és hatékonyan fokozza. Még kevésbé alkalmas a szocializmus jelszava arra, hogy akár szellemi alkotások értékének, akár erkölcsi cselekedetek helyességének mértéke legyen: ezek mértéke a szabadság irányában való több ezer éves fokozatos, de biztos fejlődése jegyében nem lehet más, mint a szellemi alkotás világában az alkotó személyiségnek a közösségi elfogadás szűrőjén való áthaladása, erkölcsi téren pedig a személyes felelősségnek a közösségi ellenőrzésen való átszűrődése. Minden alkotás és minden erkölcs eredendően individualista, mert csak a személyiség a hordozója és a létrehozója, és eredendően közösségi, mert csak a közösség lehet a megőrzője és hitelesítője. Ez így volt, mielőtt szocializmus egyáltalán lett volna, és így lesz akkor is, amikor a szocializmus már rég nem lesz sem probléma, sem program. Külön szocialista művészetről, alkotásról, irodalomról és külön szocialista erkölcsről beszélni tehát barbárság és értelmetlenség.

*

9.⁷¹ A *kultúra* lényege, akár az emberi munka technikájáról, akár a szellemi alkotásokról, akár az emberi társadalmak politikai együttélési technikájáról van szó, sohasem valami ideológiai program végrehajtása, hanem mindig a valóság valamely szakaszának a gondos részletmunkán, eddig elért eredmények hagyománytisztelő átvételén, a valóság visszahatásának az alázatos elfogadásán és a gondos kitapogatásán, a próba és tévedés technikáján alapszik. Különösen az európai kultúrának hatalmas értéke az, hogy évszázadok óta kialakította a szakmai, alkotó, szervező, nevelő munka végzőinek az öntudatos csoportjait, akik a maguk művészetének fogásait, belső törvényszerűségét és szakmájuk függetlenségét féltékenyen őrzik minden

⁷¹ Az egyes pontok sorrendjét Bibó István – az eredeti kézirat tanúsága szerint láthatóan sietve – fogalmazás közben többször is átszámozta, ezért szerepel a 9-es szám kétszer is.

hatalmi behatással és paranccsal szemben. Ennek a mélyen realista, valóság-tisztelő szakmai öntudatnak, mely egyaránt megvan a földszerető parasztban, remeklő kézművesben, modern szakmunkásban, független bíróban, szenvedélyes pedagógusban, egyetemi önkormányzatban, alkotóművészen, tudósban és feltalálóban, két halálos ellensége van: a hatalmi téboly és az eszméiben megveszekedett dogmatizmus. A legborzasztóbb történelmi monstrumok azok, melyek e kettő perverz nászából születnek. Az a gondolat, hogy termelőmunka, szellemi alkotás, bíraskodás, általános és felsőoktatás mind nem más, mint „éles fegyver” ilyen vagy amolyan érdekharcban, teljességgel a megszervezett tudásátadás technikáját és hagyományait ássa alá, valójában az emberi kultúra alapszerkezetét rombolja szét.

*

A burzsoá–proletár ellentét kiéleződése nyilvánvalóan az egyik legjellemzőbb vonása a kapitalista fejlődésnek. A marxizmus–leninizmus ezt a fejlődést rendkívül fontos és pozitív dolognak értékeli, bár ugyanakkor aláhúzza az egész folyamat rendkívüli embertelenségét, de nem győzi hangoztatni, hogy ez milyen fontos, pozitív és a fejlődést előrevivő valami, mert hiszen ez hozza létre az egységes kisemmizett proletároosztályt, mely azután képes a kapitalizmust megdönteni.

*

A társadalomtörténet folyamán a kizsákmányolásnak sok formája létezett, azonban a rabszolgaságtól eltekintve ritkán vált ilyen élesen ketté a termelőeszközök birtoka azok használatától; a haszna azok munkájától. A történelem egész folyamán azok, akik a termelőeszközöket használták és munkálták, egyben azokat többé-kevésbé birtokolták is, s természetesen ez a dolgok normális és emberséges rendje.

*

Ebből azonban az következik, hogy a marxizmus–leninizmus ádáz haraggal fordul minden kísérlet ellen, mely ezen az embertelen helyzeten, a kiéleződés teljében elkövetkező végső helyzeten a leszámolás előtt enyhíteni mert. Ennek a kiéleződésnek a jegyében a marxizmus–leninizmus a bér munkás proletár, a birtoktalan bér munkás abnormális helyzetét tekint normalisnak s a birtokot tényleges munkával egyesítő rétegeket, parasztokat, kisiparosokat, kiskereskedőket, szervezeteket hibrid, felemás, a fejlődés alacsonyabb fokán álló képződményeknek. Ennek a feje tetejére állított beállításnak az a következménye azután, hogy a proletárforradalom után

az egyik legfőbb feladata, hogy az egész társadalmat a bémunkás proletariátus embertelen helyzetének a sémájára kell átalakítani, főleg pedig a legnagyobb hibridet, az – egyszerre birtokos és kizsákmányolt – parasztságot. Amennyire tehát alkalmas a bémunkás proletariátus arra, hogy helyzetén a kapitalizmus embertelenségét lemérjük s a kapitalizmus elleni harc döntő tényezőjének tekintsük, annyira nem alkalmas arra, hogy az emberhez méltó, az egész társadalomnak mintául szolgáló életforma kialakítását tőle várjuk.

*

A parasztság döntő kérdés a gyarmati országokban, ahol a parasztság gazdasági feltételeinek teljes a felzavarása. Ugyanakkor pedig a parasztság teljes helyzetén mérhető le legjobban a bolsevista parasztprogram csődje. Elsősorban tehát a parasztság vonatkozásában kell kidolgozni a kizsákmányolásmentes társadalmi és jogi szervezetnek azokat a formáit, melyek nem merő kollektivizáláson és nem is merő szabad gazdasági versenyen alapulnak.

*

A parasztság – mint egyszerre birtokos és kizsákmányolt, tehát a marxizmus–leninizmus szempontjából „hibrid”, „felemás” társadalmi képződmény – a központi, a legfőbb botrányköve a marxista–leninista társadalmi szemléletnek és társadalmi programnak. A bolsevizmus több kegyetlenséget fejtett ki és több vért ontott a parasztság elleni harcban, mint az ellenforradalom elleni polgárháborúban, csak azért, hogy ezt az emberfajtat, mely pusztá létezésével tüske volt, és bizonyítéka volt az egész ideológia elégtelen és irreális voltának, belekényszerítse a maga sémájának a Prokrusz-tész-ágyába. Lenin legnagyobb taktikai teljesítménye volt az a program, melynek lényege először a parasztság megnyerése a földreformmal, azután széttagolása a marxista-leninista osztályséma szerint, amit azután bekoronáztott a Sztálin által végrehajtott kollektivizálási program.

*

A forradalmi parasztradikális mozgalmakhoz való viszony éppen ezért a legjellemzőbb s legtragikusabb fejezete a marxizmus–leninizmus–sztálinizmus ideológiájának és taktikájának. Szegény lesajnált, forrófejű, idealista, naiv, utópista, taktika nélküli, céljaikat taktikának alárendelni nem tudó narodnyikok, eszerek, népi írók, akik mindig valami emberit akartak: kollektivizálni akartak ott, ahol a parasztság erre hajlott, és szabad gazdaságot

akartak, ahol a parasztság ezt akarta, ahelyett hogy azt tették volna, amit a séma előírt, tekintet nélkül a parasztság kívánságára. A bolsevizmus legnagyobb taktikai sikereit mindig azzal aratta, hogy az ő programjaik szelét fogta a vitorlájába, s mikor azután ez a szél megerősítette őket hatalmukban, akkor ezeket az útitársakat kilökte a hajóból, hajófenékre vagy víz alá nyomta: nevetségessé tette, prostituálta, bérencfeladatokra szorította.

1956. október 27–29.

EMLÉKIRAT. MAGYARORSZÁG HELYZETE ÉS A VILÁGHELYZET

Magyarország helyzete az egész világ botrányává lett.

Botránya a magyar helyzet a nyugati világnak. Idestova tíz év óta vallja a nyugati világ, hogy a kelet-európai országok az egypártrendszernek a Szovjetunió segítségével náluk bevezetett kormányformáját nem maguk választották és nem kívánják, s idestova tíz éve tartja ez országok lakóit reménységgel, hogy előbb-utóbb valamiféle maguk választotta más kormányformához kell eljutniok. Azt nem ígérte nekik, hogy atomháborút fog indítani érettük, sem arra nem hívta fel őket, hogy esztelenül fegyvert fogjanak. De azt magukban foglalták ezek a biztatások, hogy ha egyszer a világpolitikai helyzet és e népek komoly fellépése ezt lehetővé teszi, akkor a nyugati világ teljes gazdasági, politikai és erkölcsi súlyát beveti annak érdekében, hogy e népek ügye szőnyegre kerüljön és számukra kielégítően megoldódjék. A magyar forradalom megteremtette egy ilyen tárgyú világpolitikai alku minden feltételét és jogcímét. Most utólag divat jobbról is, balról is sajnálkozni a magyar forradalom esztelen lendületén, mellyel túlfutott például a lengyel akció mértékén. E sajnálkozásnak sok értelme nincs, mindenekelőtt azért nem, mert a lengyel ügy és a magyar ügy kölcsönhatásban vannak, és éppen a magyar ügy okozta megrökönyödés tette lehetővé, hogy a lengyel ügy meg tudott állni ott, ahol megállott. De egyébként is a magyar forradalom nekilendülését nem saját oktalansága, hanem a vele szemben álló államvezetés és karhatalom konoksága és vérengzése váltotta ki, s e forradalom annak ellenére, hogy előkészítetlen és szervezetlen volt és egy esztelen vérengzésre volt válasz, meglepően józan, emberséges és mértéktartó volt. Ha utóbb mégis eredendően kilátástalannak nyilvánították, akkor illyenné nem a saját esztelensége, hanem cserbenhagyattatása tette. Kitérhet még Kelet-Európában ennél nagyobb felkelés, több fegyverrel, harcossal és áldozattal, de aligha van annak valószínűsége, hogy a világpolitika napirendjére való tűzésnek ilyen hibátlan jogi, politikai és erkölcsi jogcímait produkálja még egyszer egy ország: hogy elsöpri a gyűlölt, elnyomó és bürokratikus diktatúrát, törvényesen uralomra juttat egy meggyőződéses kommunistát, aki számot vetve a kommunista

párt magyarországi erkölcsi és politikai hitelvesztésével, elfogadja a többpárt-rendszeren alapuló parlamentáris demokráciát, és bejelenti, hogy országa a katonai tömbökön kívül akar elhelyezkedni. Mi kell, ha ez nem volt elég, hogy összekényszerítsen egy olyan világhatalmi konferenciát, mely a Szovjetunióknak nyújtott kielégítő garanciák mellett kialakítja Magyarország függetlenségét és szabadságát? Ehelyett zajlott és zajlik a magyar kérdés drámai tárgyalása az ENSZ közgyűlésének színe előtt, ünnepélyes és hatástalan határozatokkal, az ENSZ tekintélyének beláthatatlan kárára. Holott mindenki nagyon jól tudta és tudja, hogy az ENSZ – alkotóinak meggyőződése szerint is – annyit ér békeszerszámnak, amennyit a benne részes nagyhatalmak ereje és szándékai érnek, s enélkül az ENSZ tárgyalásaiból nem születhet más, mint látványos viták és látványos határozatok. Ami azonban ilyenkor csődöt mond, az nem az ENSZ, hanem a nagyhatalmak politikai felelőssége és erkölcsi tartalma. Az utolsó százötven év, de különösen az utolsó ötven év politikai fejlődésének legfontosabb vonása a haladottabb világnak az a lassan térfoglaló, szomorú bukásokkal és visszaesésekkel tarkított, de két világháború tüzeiben megedzett felismerése, hogy a demokrácia és közvélemény uralmának korában az elvi és erkölcsi politika az egyetlen lehetséges politika, de egyúttal a leggyümölcsözőbb reálpolitika is. A magyar forradalomnak s leverésének legsúlyosabb következménye a Nyugat számára az, hogy tízévi elvi és erkölcsi szempontokra hivatkozó politika és propaganda jutott arra a pontra, hogy kétségessé vált nemcsak az értelme és a kilátóssága, hanem sokak szemében talán a becsületessége is.

De világraszóló botrány a magyar ügy a kommunisták tábora számára is. A Szovjetunió vezetőinek és a kommunizmus gondolkodó főinek 1953 óta a legfőbb és nem minden siker nélküli erőfeszítése volt az úgynevezett sztálinizmus problémájának a felgöngyölítése. Valójában helyesebb sztálini politikai gyakorlatról beszélni, mert nem valami új ideológiáról van szó, melyet Sztálin elméleti vagy közgazdasági műveiből kihámozhatunk, de nem is egyszerűen taktikai vagy technikai hibákról és tévedésekről; hanem a kommunista társadalom megvalósításának érdekében hivatkozó, válogatás és skrupulus nélküli, a kegyetlenségig kemény eszközöknek egy összefüggő rendszeréről. Az a gondolat, hogy az emberi cselekedetek számára nincs abszolút erkölcsi értékmérő, már Leninnél és végsőleg Marxnál is megvan; azonban mindegyik feltételezte, hogy a *helyesen*, vagyis objektív mértékek alapján felfogott érdekviszonyok azok, melyek zsinórmértéket adnak. Sztálinnál és híveinél azonban a munkásosztály érdeke és a kommunista társadalom megvalósításának érdeke egyszerűen a hatalomért való harcra, ez utóbbi pedig a harc vezetőinek vagy vezetőjének a pusztá aka-

rat-elhatározásaira szűkült le. Így ezek a taktikai szempontok szerint változó, mindenféle indulatnak és tévedésnek alávetett akarat-elhatározások léptek fel az erkölcsi mérték és az objektív törvényszerűség igényével. Ennek érdekében a Marx által rövid átmenetnek, Lenin által hosszabb átmenetnek szánt proletárdiktatúra, ahelyett hogy fokozatosan helyet adott volna mindinkább demokratikus módszereknek, állandó kormányforma jellegét kapta azzal az egyszerű megoldással, hogy önmagát úgy, ahogy van, hosszú időre a demokráciák legmagasabb formájának nyilvánította. Ez pedig – a korlátlan hatalom ősi törvénye szerint – pontosan azoknak az érdekviszonyoknak a normális működését zavarta meg, melyeknek a helyes közösségi és egyéni cselekvések mértékéül kellett volna szolgálniuk. Az „ellenség” megtörésére létrejött óriási megfélemlítő apparátus a maga belső törvényeit követve nem fogyasztotta, hanem csinálta az ellenséget, és hamarosan elérte, hogy a félelem és ellenségesség a valóságos ellenségről áterjedt az egész lakosságra. Utóbb ugyanezt az apparátust a legkényelmebben igénybe vették a párton belüli ellenzék megtörésére, majd pedig egyszerűen minden népszerű vetélytárs útból való eltételére, és ezzel aláásták a párt belső demokráciáját és a kommunista erkölcsöt. A gazdasági tervezésnek önkényes akarat-elhatározások alá vetése viszont azt tette lehetetlenné, hogy a termelést a társadalom reális, kollektív és egyéni érdekei szabályozzák, ami megbénította a termelést és aláasta a munkaerkölcsöt. Ugyanilyen szellemben alakult ki a sztálini korszakban a Szovjetunió mint vezető kommunista ország és a többi kommunista pártok, majd országok viszonya, ami aláasta a kommunizmus nemzetközi szolidaritását, és visszahatásként létrehozta az úgynevezett nemzeti kommunizmust, a normális és reális nemzeti érdekviszonyok érvényesülését a kívülről jövő önkényes irányítással szemben. Mindeme sok, súlyosan latba eső következmény elenére mindmostanáig az volt a helyzet, hogy mind a kommunista uralom alatt álló, mind a többi ország kommunistái körében mélyen gyökerező lojalitás élt a Szovjetunióval mint a világ első és leghatalmasabb kommunista államával szemben, sőt a világ nem kommunista szocialistáiban is élt a szovjet vállalkozás iránti figyelem és respektus. S midőn Sztálin halála után utódai széles körben hozzáfogtak a sztálini politikai gyakorlat enyhítéséhez, majd megghiúsították az új személyes hatalom létrehozására irányuló kísérletet, s a XX. kongresszuson néhány jellegzetes sztálini tétellel elvileg is szakítottak és Sztálint személy szerint is kritika alá vetették, az a remény kelt fel a kommunisták között, hogy a kommunizmusban, mindenekelőtt pedig a Szovjetunió kommunista pártjában élnek olyan erők, melyek vissza tudják vezetni a szocializmus építésének helyesebb útjára.

Ez a reménység azáltal, ami Magyarországon november 4-én és azóta történt, alig orvosolható sebet kapott. Hogy mi volt a szovjet elhatározás indoka – a szuezi támadás okozta helyzetnek hideg reálpolitikával való mérlegelése, vagy a magyarországi helyzet miatti megrökönyödés –, azt nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy mint reálpolitika nem vált be s mint megrökönyödés túlzott volt: a magyar helyzet szabad továbbfejlődése hamarosan megmutatta volna, hogy nemcsak hogy nem veszélyes, de termékenyen tanulságos a szocializmus ügye számára. Magyarázhatja, aki nek ez a maga lelkének mentésére fontos, hogy a magyar forradalom így vagy úgy volt, vagy lett, vagy lett volna ellenforradalom, a valóság az, hogy éppen az volt az egyik legfantasztikusabb meglepetés, hogy az idestova tíz év óta mindenki által ellenforradalminak és restaurációsnek feltételezett fordulat mennyire nem ilyen volt. Mindazok az erők, melyeknek fegyver volt a kezében, az ifjúság, a munkásság és a forradalom oldalára állt katonaság többségükben nemcsak szocialisták, hanem marxista-leninista nevelésű szocialisták voltak, ha mégannyira válságban volt is egész világképük. Hogy közben a kitört szabadság hatására a legkonzervatívabb restauráció erői is kijöttek a napfényre (fasiszta erők alig!), az csak azoknak a számára volt rémületes, akik megszokták, hogy ha valamit eltiltanak, az ezzel már nincs is, viszont aminek módjában van napvilágra jönnie és megszólalnia, az már ennél fogva félelmetes is. A szovjet közbelépés pillanatában a helyzet már konszolidálódni kezdett, a népítéletek megszűntek, a szocialista vívmányok mellett határozott és tekintélyes hangok szólaltak meg, s olyan nemzeti egységkormány alakult meg, melynek nem volt oka a jobboldal felé való túlbuzgalomra és gyengeségre. S aki a magyar forradalom s a leverését követő ellenállás valóságával egy kicsit is kapcsolatba került, annak meg kellett éreznie, még ha nem is akarta bevallani, hogy a század egyik legizgalmasabb szocialista kísérletének az indulása volt az, amit a szovjet tankok szétlőttek, hogy helyette berendezni segítsenek valamit, ami mindenhez hasonlít, csak jövőt építő társadalomhoz nem. Eddig minden jövőbe néző politikai program a hatalom és jólét birtokosaival s az azokat szolgáló bürokráciával és karhatalommal állt szemben, s az ifjúságra, fizikai munkásokra és alkotó értelmiségiekre támaszkodott, azok hitében és lelkesedésében tudván a maga jövő elhivatottságának bizonyítékát. A mai magyarországi rezsím pontosan egy magát kisebbségben tudó, biztonságérzetét elvesztett, helyzetét görcsösen védelmező bürokráciára és karhatalomra támaszkodik, s ellenségeinek éppen az ifjúságot, a munkásságot és az alkotó értelmiséget tudja. Volt már a történelemben nem egy rezsím, mely írókkal, munkásokkal és iskolásgyermekkel hadakozott, de célját

egy sem érte el, s ami a legfőbb, egy sem nevezte magát forradalminak és szocialistának. S mindezt hordozza az új magyar kommunista párt, egy olyan kommunista párt, amilyen eddig a világon sem volt, de amilyené a többi is válhatik, ha nem vigyáz. Eddig minden kommunista párt struktúrája a következő volt: volt egy legbelső magja, szenvedélyes, eszme- és céltudatos, abszolút önfeláldozó s vasenergiájú emberekből; ezeket követte egy kevésbé intelligens, de rendkívül fegyelmezett csoportja azoknak, akik mesterei voltak a hatalom megszerzésére és megtartására szükséges eszközök kemény és habozásmentes kezelésének; ezek után következtek a lelkes hívők túlnyomórészt munkásokból álló tömegei, akik buzgón végezték a szervezés és eszmetérjesztés részletmunkáit; s végül – a hatalomátvétel után – legkülső körként következtek az opportunisták és bürokraták, akiknek számára a párt elsősorban érvényesülés vagy egzisztenciabiztosítás volt. A jelenlegi magyar párt súlypontja teljességgel ez utóbbiakra tolódott. A vezérkar egy egészen kis csoportra zsugorodott össze, kik hol kétségbeesett nyakatekertséggel, hol cinikus nyíltsággal nevezik meg azt, amit csinálnak. Körülöttük a hatalom technikusai biztonságukat veszítve kapkodnak a brutalitás és engedékenység egyaránt hatástalan és egyaránt veszélyes módszerei között. A lelkes tömegek, főleg a munkástömegek, ezeknek megszűntek létezni. Csak a legkülső kör teljes, mely a karhatalom tagjaiból és állásaikat féltő tisztviselőkből tevődik össze. Kommunista párt ilyen alacsony munkárányszámmal még nem volt a világon. A hatalomra jutott kommunista pártoknak másutt is problémájuk volt a bürokratizmus térhódítása a munkáselem felett, de a levertt magyar forradalom füstjéből és lángjából egyik napról a másikra kísérteties fantomként jelentkezett ennek a folyamatnak a végpontja: a túlnyomórészt bürokráciából és karhatalomból álló és a munkássággal mint egészszel szemben álló párt. Maga az ország, mely eddig csak a maga atomizáltságát érezte a hatalom szervezettségével szemben, most el nem felelhető módon megtapasztalta, hogy a karhatalom az országban tökéletesen izolálva van, és más nem tartja, mint a kívülről kapott segítség. Mindez szüntelen irritáció forrása mindenki számára, aki a kommunizmus ideáljait egy kicsit is komolyan veszi, akinek számára a kommunizmus egy kicsit is többet jelent, mint bizonyos véleményű embereknek a pusztá hatalmon létét. A világ összes kommunista pártjai a legnagyobb erőfeszítéssel kezdik keresni a maguk sajátos szocialista útját úgy, hogy azért megmaradjanak a marxizmus-leninizmus diadalmasnak tudott ideológiájában. A népi demokráciák az aggodalmasan adagolt engedmények s a görcsösen semmit sem engedő sztálini ortodoxia között ingadoznak, s a magyar rezsimnek mindenáron való fenntar-

tása legalább annyira rossz példa számukra, mint amilyen Magyarország feladása lett volna, amit nem utolsósorban őmiattuk sem akart megtenni a Szovjetunió. A nem kommunista világban pedig a szimpatizánsoknak annyi munkával összehozott apparátusa mutatja a súlyos sérülés, helyenként az összeomlás tüneteit: a béke-, nő- és ifjúsági szervezetek, melyek nagy mennyiségű jóhiszemű lelkesedés megtestesítői voltak és olyan erőket fogtak össze, értelmiségieket, munkásokat, ifjúságot, akikre a kommunizmus mindenkor elsősorban számított. Egy szóval: a Szovjetunió magyar akciója, mely egy pozíciófeladást akart elkerülni, azóta szüntelen kárára van a kommunizmus minden pozíciójának.

Botránya a magyar helyzet minden valamirevaló „harmadikutas” erőnek és gondolatnak is. India és mellette néhány felelős politikát folytató ázsiai állam, világszerte a szocialista és szociáldemokrata pártok s rengeteg szétszórt eszmei és politikai erő vallja azt, hogy ez a kapitalizmusra és kommunizmusra felszabdalt világ valójában rémképek ellen és álproblémákkal küzd. E rémképek középpontja ortodox kapitalistáknak és ortodox kommunistáknak az a közös előítélete, hogy a szocializmus, azaz a kizsákmányolásmentes társadalom eredményesen nem valósítható meg másképpen, mint a szabadság nyugati technikáinak a hosszú időre való elvetésével. Ezzel szemben harmadikutas – valójában egyetlen lehetséges utas – mindenki, aki azt vallja, hogy a kizsákmányolás felszámolására irányuló szocialista célkitűzés maga sem más, mint a többi emberi szabadság felé haladó egyetemes fejlődés egyik állomása, s a kizsákmányolás elleni harc nem jelentheti, sőt nem is tűrheti a politikai és közéleti szabadság már kidolgozott formáinak az elvetését. S a szabadságnak a hatalmak elválasztásán, többpártrendszeres szabad választásokon, szabadságjogokon, főleg sajtó- és vélemény szabadságon, valamint bírói függetlenségen és a jogállam rendszerén nyugvó egész építménye – mely a nyugati világot minden hibája ellenére is olyan emberséggé és elviselhetővé teszi – nem valami „polgári” felépítmény, hanem egyszerűen egy objektív technika, a szabadságnak mindmáig felülmúlhatatlanul legfejlettebb technikája, melynek fölényét előbb-utóbb éppen úgy el lehet ismerni, mint egy nyugati töltőtöltőtípus vagy a Morgan-féle átöröklési elmélet fölényét, anélkül hogy ez a szocializmus ügyét veszélyeztetné. Ha valahol és valamikor, akkor a magyar forradalomban ez a harmadik út akart konstruktív módon megszületni. A forradalom aktív erőinek nem volt szándékukban a szocializmus valóságos vívmányainak bármiféle felszámolása, és minden erejük megvolt ilyen kísérletek megakadályozására. Csak egyszerűen megelégtették az elnyomás technikáit s azok nyomán az élet minden területét előntő erőszakot

és hazugságot, és azok felé a társadalmi technikák felé fordultak, amelyek ez ellen intézményes biztosítékot nyújtanak. A hogyan és miként kérdései a forradalom első pillanataiban még nem voltak tisztázva, de tendenciái egészen világosak voltak, és nem sokkal a forradalom leverése után minden különösebb nehézség nélkül kialakult egy meglehetősen egyértelmű közvélemény arról, hogy hogyan kellene a szocializmus világának fenntartását a szabadság nyugati technikáival összekapcsolni, a szocializmus közös platformját elfogadó pártokra korlátozott többpártrendszer útján. Sőt ezek az elgondolások a munkástanácsok vonatkozásában a demokráciának és a szocializmusnak új technikákkal való megerősítését is jelentették volna. Ha ennyi áldozatból, jó erőfeszítésből és ilyen világos elhatározásból mégsem tudott ez a magyar kísérlet megszületni, ha a Szovjetuniónak érdemes volt ezt az egypárturalom és a szovjet katonai jelenlét számára teljesen reménytelenné vált országot katonai erejének teljes bevetésével az elhagyott útra visszatéríteni, ha az indiai közvetítés ezt követő kísérletének is csődöt kellett mondania – akkor teljes félelmetességében áll előtűnk az a következtetés, hogy a harmadik út lehetetlen, és nemcsak a világ hatalmainak, de a világ erkölcsi öntudatának két táborra hasadása, a teljes polarizálódás szükségszerű és elkerülhetetlen.

S itt jutunk a legnagyobb botrányhoz, a *világbéke botrányához, mert a magyar ügy jelen állása a világbéke lehetőségét teszi kétségesé, és azt az ijesztő párhuzamot idézi fel, hogy ugyanúgy lesz utolsó előtti felvonása a harmadik világháború kitörésének, ahogyan Csehszlovákia cserbenhagyása volt a másodiknak. Semmi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a magyar ügy tanulságát a nyugati világ tekintélyes része abban foglalta csak össze, hogy a sztálinizmus újjáéledt, sőt igazában soha meg nem szűnt, és végeredményben ez a kommunizmus egyetlen lehetséges és természetes formája; a kommunista világ tekintélyes része pedig ugyanezt a tanulságot ellenkező előjellel úgy vonja le, hogy Sztálinnak alapjában véve mégiscsak igaza volt, s a kommunizmus táborát csak az ő módszereivel lehetséges együtt tartani. Márpedig a sztálini politikai gyakorlat világpolitikai síkon az úgynevezett népfreontpolitikának és a reá épült világpolitikai együttműködésnek a lehetetlenné tételét, illetőleg belső meghamisítását jelenti. Népfreontpolitika annak a felismerése, hogy a fasizmussal, a nyers, könyörtelen hatalom kultuszával szemben a kizsákmányolásmentes társadalomra irányuló szocialista célkitűzés és a politikai szabadság elért vívmányaihoz ragaszkodó nyugati álláspont között erkölcsi és harci közösség áll fenn. Sztálin és hívei ezt a politikát úgy tették magukévá, hogy egyben meg is ölték, mert merő taktikai ravaszságként fogták fel az egységesnek vélt*

„monopolkapitalista” ellenség megosztására: megengedettnek tartották tehát a népfrontos partnerek minden eszközzel való belső korrumpálását, majd – Közép- és Kelet-Európában – az első kínálkozó alkalommal való likvidálását. Ezzel azonban lehetetlenné vált a világméretű népfrontpolitika, a fasizmust legyőző hatalmak együttműködése is. Ismét bebizonyult, hogy a merőben hatalmi és akarati etika gyakorlatilag lehetetlenné teszi az emberi együttélést, ami világpolitikai síkon a háború elkerülhetetlenségét jelenti. Lehetséges békés egymás mellett élés a legkülönbözőbb politikai, társadalmi és gazdasági rendszerek között, de nem lehetséges olyan partnerek között, akik nem hisznek bizonyos közös erkölcsi alapelvekben. Igaz, hogy Sztálin – ellentétben Hitlerrel – minden jel szerint nem akart világháborúba bonyolódni, politikája azonban mind őt, mind ellenfeleit kölcsönösen képtelenné tette arra, hogy a másik motívumait és szándékait reálisan kalkulálni tudják. Ilyen szembenállásban az egyik fél a másikinál hol a hazugságot veszi készpénznek, hol az igazat sem hiszi el, s minthogy a másikinál erkölcsi motívumot nem tételez fel, azt hol indokolatlanul gyávanak, hol indokolatlanul agresszívnek látja. Így előbb-utóbb óhatatlanul előáll egy olyan konkrét helyzet, melyben a két fél szándékainak kölcsönös és totális félreértése folytán belecsúszik a világ-, sőt atomháborúba, bármennyire fél is tőle mind a kettő. Így kell érteni azt a kissé merészen hangzó állítást, hogy a magyar ügy jelen állásából a világháború veszélye közvetkezik. Nem azért, mintha a magyar ügy *miatt* kellene okvetlenül világháborúnak kitörnie (bár a kelet-európai országoknak megvan az a szomorú privilégiumuk, hogy a világháborúk ökörülöttük szoktak kitörni). Hanem azért, mert ha igaz, hogy a magyar helyzet orvosolhatatlan, akkor organikus akadályai vannak annak, hogy a világ hatalmai közös nyelvet beszéljenek és azon egymást megértsék, s ez ellen az a pusztá értelmi felismerés, hogy az atomháború örültség és öngyilkosság, nem nyújt elegendő védelmet.

De valóban ilyen súlyos-e a helyzet, és valóban nincs kiút a magyar ügy és a világpolitikai zsákutca számára?

A pillanatnyi helyzetnek ez a kétségtelen mérlege. De minden történeti pillanatban van mérlege nemcsak a tényleges helyzetnek, hanem a valóságban benne rejlő lehetőségeknek is, melyek megvalósulása nem szükségszerű, hanem erőfeszítés és jóakarat kérdése. Ha ezekről csinálunk mérleget, akkor a magyar ügy és a világpolitikai kibontakozás lehetőségei felől biztatóbb képet kapunk, mint az elmúlt tíz év alatt bármikor.

Reményt jelent a magyar forradalom a nyugati világ számára. Azt a politikát, mely tíz év óta tartja reménységgel a kelet-európai országok belső ellenzékét és emigrációit, nemegyszer fogta el a kétség afelől, hogy vajon ezek az

országok az egypártrendszer megszűntével milyen kormányzást fognak be-
rendezni maguknak, hiszen tudott dolog volt, hogy a második világháború
előtt a társadalmi, a nemzeti elnyomás és a rendi uralom legváltozatosabb
formáiban éltek; s emigrációikat felerészben idejétmúlt életformájuk ösz-
szeomlása s csak felerészben a szabadság vágya űzte Nyugatra. Gyakori tétel
volt nyugati politikusoknál és gondolkodóknál, hogy egy bizonyos vonaltól
kelet és dél felé a szabadság nyugati intézményeinek valóságos és jó műkö-
désére úgyszincs kilátás, tehát tudomásul kell venni, hogy ezek az országok
Közép-Európától Kelet-Ázsiáig és a Pireneusi-félszigettől Dél-Amerikáig
mindig is a zsarnokság enyhébb vagy szigorúbb formái között éltek és fog-
nak élni. A különbség csak az volt, hogy baloldali jóakaróik kommunista
egypártrendszert, jobboldali jóakaróik konzervatív rendőrállamot ajánlot-
tak nekik. Ennek a felfogásnak a fényénél az egész úgynevezett felszaba-
dítási politika nem lett volna több mint a legcinikusabb hatalmi politika,
s ebben a kiábrándult szemléletben benne foglaltatik az a reménytelenség
is, hogy a háborús feszültség lidércnyomása belátható időn belül nem fog
lemenni az emberiségről. A magyarországi, lengyelországi és más kommu-
nista országbeli mozgalmak a legélesebb fényben megmutatták, hogy ezek-
ben az országokban valóságos és eleven igény létezik a szabadság valósága és
legfejlettebb technikai irányában. És ez az igény, éppen azért, mert kielé-
gítően még sohasem tudott teljesülni, a meggyőződés és szenvedély olyan
frissességében jelentkezik, mely lényegesen meghaladja a maga vívmányait
már megszokott nyugati világ meggyőződését. Megmutatták ezek a moz-
galmak, hogy a változás igénye nem szorítkozik az egypárturalom szenvedő
áldozataira, sőt legelevenebben éppen az egypártrendszer neveltjeiből és
ifjúságából tör elő, nem kell tehát félni, hogy elavult társadalmi és politikai
formák restaurációjára fog vezetni. S ezt a tanulságot és reménységet nem
szabad csak Kelet-Európára korlátozni, s nem elég elsősorban Lengyelor-
szágra, Csehszlovákiára és Magyarországra nézve megállapítani, hogy azok
mindig is a nyugati kereszténység állományához tartoztak. Az elvi tanulság
ezen túlmenően az, hogy semmiféle népről nem kell és nem szabad fel-
tételezni – amit németektől malájokig annyi népről feltételeztek –, hogy
hiányzik belőle a szabadság igénye. A közgazdaságtanban már rájöttek
arra, hogy az egyik népnek a nyomora fertőzi és veszélyezteti a jólétben
élő másikat: ezt a leckét meg kell tanulni a politika síkján is. A magyar for-
radalom és általában a kelet-európai népek mozgalmait azt jelentik, hogy
a nyugati világnak igenis be lehet és be kell rendezkednie egy olyan nem
agresszív és nem hatalmi, de mégis aktív és vállalkozó szellemű politikára,
melynek célja az, hogy anélkül, hogy gazdasági és társadalmi rendszerét

másokra rá akarná erőltetni, igenis lépcsőről lépésre megnyerje a kelet-európai országokat és végül a Szovjetuniót magát is a szabadság nyugati technikái és e technikák mögött álló közös politikai erkölcs számára.

De reménységet jelent a magyar forradalom, bármily furcsán hangzik is, a világkommunizmus számára is. És éppen akkor, mikor vele szemben a magyar események után határozottabban jelentkezik, mint negyven év óta bármikor, az az ellenséges vélemény, mely minden eszmei tartalmat elvitat tőle, s nem lát benne egyebet, mint a fasizmushoz hasonló, merőben hatalomra törő akaratot. Mert éppen a magyar forradalom és a lengyel események mélyebb összetevőinek a vizsgálata mutatja, hogy döntő momentum éppen kommunista értelmiségieknek és kommunista ifjúságnak az a mindinkább elmélyülő meghasonlása volt, melyet a kommunizmusnak az ember felszabadítására irányuló célkitűzései mellett az e cél megvalósítására igénybe vett válogatás nélküli eszközök demoralizáló és korrumpáló hatása kiváltott. Ez a pusztá tény alapvető különbséget jelent a fasizmussal szemben, melyben ilyen válság nem indult és nem indulhatott el, mivel ott az eszmény maga is a nyers és meztelen hatalom érvényesítése volt, s így az eszme és az eszközök között nem volt ellentmondás. A kommunistákat meghasonlásba vivő ellentmondások a lengyel és magyar mozgalmakban három ponton jelentkeztek: először a központosított, mindenható és önkényes államhatalommal szemben jelentkezett az emberek beleegyezésén alapuló, főleg azok saját közvetlen közösségeinek és szervezeteinek önkormányzatát tisztelő kormányzás igénye; másodszor a valóságot s a valóságról szóló közléseket és tanítást a maga céljai szolgálatában tetszés szerint eltorzító hatalommal szemben jelentkezett a közéleti és szellemi igazmondás igénye; harmadszor a magántulajdoni kizsákmányolást megszüntető, de a lakosság életnívójának felemelését a szocializmus építésére hivatkozással mind távolabb kitoló és a dolgozókat bürokratikus gazdasági centralizáció révén ugyancsak kizsákmányoló gazdaságpolitikával szemben jelentkezett a gazdasági tevékenységben való közvetlen és intézményes érdekelttség követelése, a gazdasági önkormányzat igénye. Ezek a követelések azonban élesebb fogalmazásban pontosan azok körül a kérdések körül forognak, amelyek az 1953 óta elsősorban a Szovjetunióban megindult enyhülés témái: a törvényesség biztosítása, a pártdemokrácia helyreállítása, a kritika szabadsága, a tények igaz közlésére való törekvés, főleg a Nyugattal kapcsolatban, az életnívó emelése és a gazdasági decentralizáció programja. Nem tudjuk, hogy biztosítva van-e ebben az irányban az egyenes vonalú és fokozatos továbbfejlődés, de annyi bizonyos, hogy ezek a szükségletek a Szovjetunióban is valamilyen – általunk pontosan nem ismert – formában, de oly erővel jelentkeztek, hogy

a Sztálin halála után keletkezett folyékony helyzetben azonnal a pillanat parancsoló tennivalójaként léptek fel. Ezért van okunk, hogy ma is, a jövő alakulása feletti minden jogos aggodalom ellenére, még mindig döntő fordulatként értékeljük azt az 1953-as eseményt, melynek során azok a szovjet vezetők, akik nem akartak új Sztálint, felülmaradtak azzal szemben, aki új Sztálin akart lenni. Ezért haszontalan merő taktikának minősíteni azt az egész folyamatot, mely a XX. kongresszusban csúcsosodott ki és komoly részben előzménye és oka a magyar és lengyel eseményeknek, melyekben oly rendkívül figyelemreméltó erkölcsi és eszmei értékek jutottak napvilágra. Nem azt jelenti ez, hogy a magyar forradalom erkölcsi tőkéjével az azt leverő szovjet államvezetés erkölcsi tőkéjét akarjuk gyarapítani, hanem annak felismerését, hogy egységes és átfogó folyamattal állunk szemben, és ennek jegyében kell érteni, bírálni a szovjet államvezetés ellentmondásait is. Éppen úgy nincs értelme a szovjet vezetőket alapján jóindulatú, de kórosan bizalmatlan embereknek nézni, amint azt Roosevelttel tette, mint ahogyan nincs értelme alapján rosszindulatú, de a jóakarát sátáni tettetésére képes embereknek, amint azt régen s mostan sokan képzeltek és képzelik. A lényeges az, hogy egy olyan államvezetésről van szó, melyet súlyos történeti és ideológiai előzmények gátolnak abban, hogy erkölcsi aggodalmaknak a politikában helyt adjon, hogy ellenfelei politikájában erkölcsi motívumokat tételezzen fel s azokat megértse; s most ennek az államvezetésnek a számára problematikussá vált, hogy melyek azok az eszközök, melyekkel a reá bízott világbirodalmat és a reá bízott politikai ideológiát egy biztatóbb és stabilabb jövő felé vezetheti. Értzi, hogy józan önérték és igazságosság egyaránt a nagyvonalú engedményeket és az enyhülés folytatását kívánja, vagyis mindannak az ellenkezőjét, amit a sztálinizmus jelent; de úgy látja, hogy a nyugati kapitalizmus a legrosszabb indulatú készenlétben van, hogy lecsapjon a legkisebb jelére annak, amit gyengeségnek ítél. Értzi, hogy befelé a szelepek elzárásából kazánrobbanás lesz, de attól fél, hogy a gátak hirtelen kinyitásából meg gátszakadás; innen a részleges engedmények és a megmerevedés időszakainak váltakozása. Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor a magyarországi közbelépést indokoltabb ma is, a sztálinizmus tünetető rehabilitációjára irányuló kísérletek idején a sztálinizmus valóságos újjászületése helyett inkább megtorpanásnak venni egy olyan úton, melyen előbb-utóbb csak tovább kell menni. Persze azért felesleges a magyar forradalom túlságos lendületén sajnálkozni, mellyel visszahatásként az egész szovjet enyhülési folyamatot veszélyeztette. A magyar forradalom sikerében is, levertetésében is egyugyanazon tanulságot érleli: azt, hogy az enyhülési politika összes döntő kérdései, a politikai és gazdasági önkormányzat, a tör-

vényesség, a közéleti igazmondás, a bürokratizmus leépítése, az életnívó emelése mind kölcsönösen összefüggnek egymással, s nem lehet közülük megoldani a kényelmesebbeket és félretenni a veszélyesebbeket; és azt sem lehet, hogy ezt az enyhüléssel programot tartósan folytassák a Szovjetunióban és lefojtsák a népi demokráciákban. Azokat az energiákat és értékeket, amikbe Magyarországon a nép ellenére való kormányzás kísérlete került, valakinek meg kell fizetnie, s ezt végsőleg a magyar nép és a szovjet nép együtt fogja megfizetni szabadságban és életnívóban; ezzel pedig pontosan az a válság súlyosbodik, aminek az elhárítására a magyarországi közbelépés történt. A remény tehát éppen az egész problémakomplexumnak ebben az elválaszthatatlan kapcsolatában és összefüggésében rejlik: ezért lehetséges és ezért várható – bár természetesen nem szükségszerű –, hogy a fejlődés visszakanyarodjék oda és újból induljon onnan, ahonnan a magyarországi szovjet közbelépés végzetes elhatározása kitérítette.

Ezért jelent reménységet a magyar forradalom a „harmadik út” erőinek is. E pillanatban, mint láttuk, a világ különböző részeinek a központi problémája a szabadság lehetőségeivel való élés kérdése. A nyugati világ birtokában van a szabadság legfejlettebb technikáinak, a szabadságjogokon alapuló népképviselői parlamentáris demokráciának, s nagyban és egészben elfogadta azt az univerzális etikát, mely a szabadságintézmények alapja és működésük feltétele. Birtokában van ezenkívül egy kapitalizmus nevű gazdasági rendszernek, melynek lényeges összetevői a szabad vállalkozás rendszere, a nyereségvágynak szabályozó elvként való elfogadása és egy individualista magánjog. Ez a rendszer egy évszázad óta folyó elparentálása ellenére is időnként a rugalmasságnak és teljesítőképességnek meglepő bizonyítékait szolgáltatja, bár ugyanakkor eredeti szerkezetéből sokat el is veszített. Azonban mai, sokszorosán megfoldozott formájában sem képes az erkölcsi elégtelenségnek azt az érzését megszüntetni, melyet az emberek nagy százalékában újra meg újra kivált. A botránkozás központja nem maga a szabad vállalkozás, mely az emberi szabadságnak igen lényeges vívmánya, hanem az, hogy a kapitalizmus a maga intézményeivel nemcsak hogy konzerválja a társadalmi birtokállományt, hanem új lehetőségeket nyit a nagy vagyontömegűek számára, amelyek messze a kapitalizmus, a szabad vállalkozás és a jogállam létrejövetelétől, évezredek óta ismeretesek: a jogi formákba burkolt erőszak, az államhatalommal való visszaélés, közvagyon vagy közösségi vagyon kisajátítása, államhatalmi koncessziók, korrupció és politikai intrika. A szabad társadalom és a békés társadalmi reform erői azonban Nyugaton olyan erősek, hogy rendkívül lassan és lépésről lépésre, de radikális kisajátítás nélkül is szorítják vissza a mamutva-

gyonnak, még inkább a mamutvagyon újraképződésének ezeket a diluviális társadalmi jelenségeit. Vagyis Nyugaton lassan, de biztosan a szegények gazdagabbak, a gazdagok szegényebbek lesznek. Ezzel szemben a világ többi népeinél, a félgyarmati (Latin-Amerika és a kommunizmusig Kelet-Európa), a volt gyarmati és gyarmati országokban a jogállam és a szabad vállalkozás technikáinak egyszerű bevezetése a valóságban azt eredményezte és azt eredményezi, hogy az e technikákban gyakorlatlan egyszerű nép, elsősorban a parasztság óriási tömegei tradicionális társadalmi és gazdasági kereteik megbomlása után tehetetlen prédái lesznek a nagy vagyonképződés fent leírt ősi erőszakos és korrupt folyamatainak. Vagyis gyakorlatilag a szabad vállalkozás, a jogállam s amennyiben van, a népképviselői demokrácia intézményei igen könnyen válnak földesurak, pénzemberek és korrupt politikusok bábjátékává. Olyan folyamat indul tehát meg, melynek során a szegények még szegényebbek, a gazdagok még gazdagabbak lesznek, s belátható időn belül nincs kilátás, hogy ez a folyamat megforduljon. Ezzel szemben áll a kommunista megoldás, mely a politikai hatalom teljes birtokbavétele révén végrehajtja mindennemű mamutvagyonnak csaknem maradéktalan és radikális kisajátítását, úgy azonban, hogy ezzel együtt kisa-játítja a kisvagyon túlnyomó részét is, egyben teljesen hatályon kívül helyezi a szabadság nyugati „polgári”-nak bélyegzett technikáit és a szabad vállalkozás legtöbb gazdasági formáját, amivel együtt jár a társadalom és gazdaság óriási mértékben való bürokratizálása is. Hogy ezt így és csakis így lehet csinálni, igazolódik azzal, ami a félgyarmati, volt gyarmati és gyarmati országokban történik s a kommunista hatalomátvétel előtt Kelet-Európában és Kelet-Ázsiában is történt. Valójában azonban a gazdasági élet bürokratikus uralom alá vetése ugyanúgy akadályozza a tömegek szintjének emelését, mint a demokratikus ellenőrzést kijátszó kapitalizmus. E két elégtelen megoldás között hányódik az egész félgyarmati, volt gyarmati és gyarmati világ. S még olyan országok is, mint India, s néhány más, amelyek komoly elszántsággal törekednek arra, hogy ezen az alternatíván túljussanak, sincsenek egyáltalán túl a polarizálódás veszedelmén. Eddig gyakorlatilag sehol sem tudott történelmi aktualitáshoz jutni az a szinte Kolumbusz tojása-szerű megoldás, melyet a mindkét oldalról annyiszor lesajnált, kihasznált és kihasználás után eldobott kelet-európai parasztradikális mozgalmak ajánlottak: a nagybirtok és nagytőke radikális kisajátítása, s ugyanakkor a szabadság politikai technikáinak és a szabad vállalkozás helyesen szabályozott lehetőségeinek teljes bátorsággal való bevezetése, illetőleg megerősítése. S íme a magyar ügyben ez a megoldás, mely eddig a nagyobb történelmi erővel fellépő két rossz alternatíva között nem tudott érvényesülni, most

egyszerre megjelenik egyedül lehetséges megoldásként. Mert Magyarországon a nagy vagyonoknak a kommunisták hathatós, bár nem kizárólagos közreműködésével végrehajtott kisajátítása tíz év alatt olyan definitív történelmi tény lett, aminek visszacsinálására senki sem gondolhat, s a forradalom aktív erői gondoltak erre a legkevésbé. Ugyanakkor azonban a Magyar Kommunista Párt teljes és tökéletes erkölcsi hitelvesztése Magyarországon az egypárthegemónia enyhített formáját is tartósan lehetetlenné teszi, s a többpártrendszer és a jogállam technikáinak a bevezetését jelöli meg egyetlen lehetséges kibontakozási útként, természetesen azok között a határok között, amelyeket a szocialista vívmányok fenntartása megszab.

Egy így megszorított többpártrendszer mindkét részről elsőre bizalmatlanságot vált ki. A nyugati „polgári” szemlélő azt mondja, hogy ha a szocializmus ellen fellépő pártoknak nincs indulási lehetőségük, akkor nincs szabadság. Valójában azonban minden történelmi demokrácia úgy indult el, hogy bizonyos közös alapelvekre nézve előzetes megállapodás alakult ki az ország túlnyomó többségében, és az ezeket az alapelveket vitássá tevő álláspontoknak nem volt meg a pártalakítási lehetőségük. A holland, angol, amerikai és francia parlamentáris szabadság is azzal kezdődött, hogy a királyi abszolutizmus híveit többé-kevésbé kizárta a parlamenti küzdőtérrel, sőt ezen túlmenő, igen méltánytalan személyi megszorításokat is tett. Mégis elindulhatott ezen az úton valóságos szabadság azért, mert a kötelezően előírt platform olyan volt, hogy azon az ország túlnyomó többsége elfért. Ugyanez volna a helyzet a szocialista vívmányok elismerésére szorított magyar többpártrendszer esetén is. A másik oldalon a leninizmus hívei számára a többpártrendszer a lenini hagyaték elárulását jelenti, azt, hogy az igazság letéteményeseként tisztelt kommunista pártot ledegradálja mindenféle polgári vagy félpolgári érdekcsoport mellé egy sorba. A helyzet azonban az, hogy a többpártrendszer nélkül a „szabad” választás merő bábjátékká süllyed, mert nincs lehetőség jelölőlisták felállítására, vagy legalább a hivatalos listával szemben a „kihúzendó”-ra vonatkozó előzetes megállapodás megnevezésére; ha viszont ilyen szervezkedést megengedünk, akkor máris a pártoknál tartunk, akárminek nevezzük is. S ott, ahol a kommunista párt megőrizte tekintélyét s rajta kívül nincs komoly politikai párt, egy ilyen többlistás választás elképzelhető nemcsak régi vagy új pártok megengedése útján, hanem úgy is, hogy a kommunista párt osztódik a közös platformon belül külön választási listákra, azok szerint a különböző irányzatok szerint, melyeket ma – jobb és elvi támpont híján – egyes vezetők nevéhez szoktunk kapcsolni.

A kizsákmányolás semmiféle megszüntetése nem reális a valóságosan működő szabadságintézmények nélkül. Áll azonban az ellenkező tétel is: semmiféle szabadságintézmény nem reális radikális földreform, a mamutvagyonok kisajátítása, valamint új, a kizsákmányolás ellen hatékonyan védő jogrendszer nélkül. Egy harmadikutas kísérlet tehát, bármit tartanak is a kilátásairól, egyaránt tanulságos lesz a Nyugat, a kommunista világ és a félgyarmati, volt gyarmati és gyarmati népek számára.

Ezért jelent reményt a magyar helyzet a világbéke szempontjából is. A világbéke centrális kérdése ebben a pillanatban a nyugati világ és a Szovjetunió közötti feszültség és a hatalmi pozícióknak az a rendszere, melyet a két fél egymástól való félelmében egymással szemben kiépített, s melyhez görcsösen ragaszkodik. A Szovjetunió e pillanatban főleg azért húzódik minden esetleges pozíciófeladástól, mert attól tart, hogy a népi demokratikus kormányok, magukra hagyva, nem tudnának megküzdeni a tízévi sztálini politikai gyakorlat folytán létrejött súlyos népszerűtlenségükkel, s egyiknek a sorsára hagyása láncreakcióként hatna ki a többinek a helyzetére. A helyzet teljes kiélezettségét legjobban a kettéosztott országok, főleg Németország helyzete mutatja, mely ahogyan van, tarthatatlan, de közelesen még sincs kilátás komoly engedményekre egyik oldalon se.

Miféle reményt jelent ebben a súlyosan zsákutcás helyzetben a magyar ügy? Azt, hogy a holtpontoknak ebben az összefüggés-sorozatában a magyar ügy az, melyben az engedés és a kompromisszum lehetősége a legközelebb fennáll. Fennáll először azért, mert Magyarország az októberi események óta olyan pozícióvá vált, melynek fenntartása a legszorosabban vett katonai és presztízs-szempontoktól eltekintve inkább teher, mint előny, és a magyarországi kommunista kormány a kommunista országok számára legalább annyira nyugtalanító, mint amekkora zavart a feladása okozna. Fennáll másodszor az engedés és kompromisszum lehetősége azért, mert Magyarországon – Németországgal ellentétben – nincsenek olyan komoly erők, melyek a helyzetet a jelenlegi kormányzás feladása esetén kapitalista restauráció irányába tudnák fordítani, sőt az a valószínű – és ezt a valószínűséget előzetes megegyezéssel bizonyossággá lehetne tenni –, hogy Magyarország megmarad a szocialista típusú országok csoportjában. Lehetséges végül az engedés és kompromisszum azért, mert ma még – ameddig szét nem morzsolódik – létezik Magyarországon olyan országos bázissal rendelkező politikai álláspont, mely egyszerre híve szabadságnak és szocializmusnak, ellensége minden restaurációnak, embersegesen, fokozatosan és mindennemű hajsza nélkül tervezi a felduzzadt bürokrácia felszámolását, nem szovjetellenes, és nemcsak távol áll attól,

hogy országát szovjetellenes támaszponttá engedné tenni, de belülről érti és ismeri a szovjet államvezetés gondjait és problémáit.

A kompromisszumnak ez a lehetősége azt jelenti, hogy Magyarországon a nyugati világ és a Szovjetunió közös garanciája mellett létre tud jönni egy olyan politikai és társadalmi berendezkedés, mely egyiküknek sem szíve szerint való, de itt az egyedüli kivezető utat jelenti. Ha valóban belemernek vágni ebbe a kísérletbe, akkor nem is sokára ki fog derülni, hogy nemhogy nem veszélyes, de igen tanulságos a többi függő kérdés számára is, és a közeledésnek olyan eddig rejtett lehetőségeit fogja napvilágra hozni, melyeknek a teljes kiéleződés jelenlegi állapotában reménytelenül kihasználatlanul és észrevétlenül kell maradniok. Az a helyzet, ami a lengyel ügyben kialakult, ahol Nyugat és Kelet versenyt aggodott a lengyel választások sikeréért, szélesebb alapon alakulhatna ki Magyarországon, s kiderülhetne, hogy a kiegyenlítő megoldások sikere egyaránt érdeke mindkét félnek. Egy ilyen atmoszféra nagymértékben csökkentené azt a bizalmi válságot is, mely egy csomó egyéb kérdésben, amilyenek az atomkísérletek, az atomfegyverkezés, a leszerelés, az előbbre jutás legfőbb akadályai.

Felvetődik persze, hogy bármennyire meg is vannak az engedés és kompromisszum feltételei a magyar ügyben, ez mégis óhatatlanul úgy fog jelentkezni, mint egy katonai pozíció feladása a Szovjetunió részéről, és senki sem kívánhatja tőle, hogy egy ilyen pozíciófeladást komoly ellentétel nélkül megtegyen. Mondottuk már, hogy a Szovjetunió számára Magyarország feladása abban a pillanatban, amint biztosítva van nemzetközi, politikai és belső társadalompolitikai síkon, hogy az ország nem lesz szovjetellenes támaszpont, már önmagában is inkább előnyös, mint hátrányos. De ha muszáj ezt a kérdést a katonai pozíciók síkján is felvetni, bizonyos, hogy egy kis találékonysággal a megfelelő ellentételt itt is meg lehet találni. Aligha Németországban, ahol keresni szokták, mert ez, úgy is, mint katonai pozíció, úgy is, mint probléma, nagyobb annál, semmint hogy a magyar üggyel való junktimba hozását ez utóbbi kibírná. Felvethetnék ellenben, csak egy ötletként, az ellentétel színhelyéül Dánia, Norvégia vagy Izland vidékét. Az európai béke lépésenkénti előkészítése szempontjából komoly fantázia volna abban, ha az északi országokban és a Duna-medencében egyidejűleg növekedne azoknak az országoknak a száma, melyek mind a két katonai tömbön kívül állanak. Benne maradhatnának az északi országok a kapitalizmus, Magyarország a szocializmus rendszerében.

Így alakul ki az a mérleg, mely együttvéve azt jelzi, hogy a magyar helyzet, amennyire botrány a világ jelen állapotának szempontjából, annyi reménységet rejt magában a világ jövője számára; e reménység azonban nem tör-

ténelmi szükségszerűséget jelent, hanem megvalósítható vagy elpuskázható lehetőséget. A kérdés tehát az, hogy a világ különböző erőtenyezőinek és felelőseinek mit kell tenni ahhoz, hogy a magyar helyzetben rejlő botrány megszűnjék, s a benne rejlő reménységek valósággá váljanak. E feladatok – úgy vélem – a következők:

1. A nyugati világnak az a feladata, hogy az eredménytelenségek után se ejtse el a magyar ügyet, hanem továbbra is tartsa fenn, mint aminek a megnyugtató elintézése kizáró előfeltétele a megszakadt nyugat–keleti dialógus újrafelvételének.

2. A szocializmus híveinek a Szovjetunióban – és azon kívül – legfőbb feladatuk annak szüntelen szem előtt tartása, hogy a szocializmus s vele együtt a Szovjetunió egész jövőndő sorsa a sztálini politikai gyakorlat egész felszámolásán áll vagy bukik, s annak, hogy ez a felszámolás lehetséges-e vagy sem, a próbaköve lett Magyarország.

3. A harmadik út erőinek azt kell tudniuk, hogy nemcsak jövőndő világpolitikai súlyuk és szavuk múlik azon, hogy közvetítő szerepük fennmarad és sikerrel jár-e, de egész létüket érinti az, hogy a polarizálódás jelenleg kiéleződött folyamata megáll és megfordul-e.

4. A magyar népnek pedig, mely e pillanatban e történelmi szerep minden dicsőségét és minden súlyát hordozza, az a dolga, hogy akár annak az árán is, hogy életét hosszabb vagy rövidebb időre merőben vegetatív szintre szállítja le, továbbra is utasítson vissza minden együttműködést azzal, ami hazugság és erőszak. Az nem feladata, hogy új felkelést kezdjen és új visszatortást provokáljon ki. De feladata, hogy minden rágalommal, feledéssel és elszürköléssel szemben tisztán őrizze meg a maga forradalmának a zászlaját, mely az emberiség szabadabb jövőjének a zászlaja is.

1957. január–április

HA A ZSINATI MOZGALOM A 15. SZÁZADBAN GYŐZÖTT VOLNA⁷²...

Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László⁷³ bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra.

Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchrónia

Toynbee⁷⁴ mondja valahol, hogy ha a 15. században a győzelemhez egy pillanatban elég közel került zsinati mozgalom győz, akkor az egész kereszténység és Európa története másképp alakul, s minden valószínűség szerint a reformáció a maga egyházzszakadásos formájában elmaradt volna. Ez a megjegyzés ihlette az alábbiakban vázolt párbeszédés uchrónia (= nem létező idősorok megelevenítése, a nem létező helyekről szóló *utópiák* mintájára) tervét, mely arról szól, hogy mi lett volna, ha a zsinati mozgalom győz: a gondolatmenet lényege az, hogy a 16. században egy katolikus-protestáns-erazmiánus kompromisszum megmenti az Egyház egységét, az Egyház zsinatpresbiteri demokratizálódása lesz a mintája a világi alkotmányossági mozgalmaknak, melyek az Egyház szövetségében megtörik a fejedelmi abszolutizmus kísérleteit, úgyhogy a felvilágosodott abszolutizmus közjátéka mindenütt elmarad, s a modern szabadságok organikusan nőnek tovább a középkori szabadságokból, úgy, mint Angliában. Így az Egyház megmarad az egész európai szellemi élet keretének, a felvilágosodás, modern tudományosság, humanitarizmus, demokratizmus, liberalizmus, szocializmus mind keresztény egyházi keretek között

⁷² Az itt közölt szöveg egy leendő mű vázlata, amely soha nem íródott meg. Ifjabb Bibó István szerint édesapja 1963–68 között olvasta Arnold Toynbee munkáit, amelyek a szövegben említett egyéb hatások mellett az *Uchrónia* megírására ösztönözték; az írás alapvetően abból az aggodalmából fakadt, hogy a Keleten és Nyugaton egyaránt válságokkal terhelt 1968-as esztendő a modern történelem zsákutcsa fejlődésének a tünete.

⁷³ Ravasz László (1882–1975): a dunamelléki egyházkerület református püspöke. Leányával, Ravasz Boriskával, Bibó István 1940-ben kötött házasságot. Lásd: Tóth-Matolcsi László: *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódáso pontok Bibó István és Ravasz László életművében*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2005. Eszmetörténeti Könyvtár, 4., Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Jaffa Kiadó, 2016.

⁷⁴ Toynbee, Arnold (1852–1883): brit történész, történetfilozófus

zajlanak, s a szerzetesrendek világi harmadrendjeinek elterjedése a szellemi élet minden valamirevaló emberét legalábbis címzetes egyházi funkciók viselőjévé teszi.

Megjegyzem, hogy uchronia lényegesen kevesebb íródott, mint utópia: van egy egy francia szerzőtől, egyszerűen „Uchronia”⁷⁵ címmel, mely érdekes módon szintén vallástörténeti jellegű, mely azonban nem egy valóban felmerült lehetőségen alapszik, hanem egy teljesen fiktív történelmi fordulaton, mely szerint Kr. u. a 2. században egy bizonyos Cassius-levél regenerálja az egész antik világszemléletet, úgyhogy Európa kereszténnyé válása elmarad, és az antik világ a sötét keresztény középkor közjátéka nélkül s így jelentős időnyerességgel megy át a modern felvilágosodottság és szabadság világába. Mondanom sem kell, hogy ez az egész elképzelés teljesen irreális, mert az ókori rabszolgatartó „demokratizmus” soha keresztény közjátékok nélkül nem mehetett volna át a minden ember egyenlő emberi méltóságából kiinduló modern demokratizmusba, sem az ókor elfogulatlan, csaknem játékosan kíváncsi természetkutatása a szerzetesi fegyelem és askézis nélkül nem mehetett volna át modern, szigorúan egzakt tudományba, sem az ókor rezignált és alapjában pesszimista humanizmusából nem jöhetett volna létre keresztény ihletés nélkül modern, aktív és optimista emberszeretet.

A párbeszéd főszereplői Ravasz László pesti bíboros érsek és Bibó István címzetes váci kanonok. Kezdődik 1963-ban, amikor R. L. éppen a legutóbbi pápaválasztásról érkezik Rómából, ahol Montini bíborost⁷⁶ választották végül is meg legesélyesebb ellenjelöltjével, Vissert’Hooft bíborossal,⁷⁷ a kálvinista kongregáció generálisával szemben. B. I. viszont Márianoszt-ráról érkezik, ahol hat évig volt gyógykezelésen Magyarország legrégebb, Nagy Lajos által alapított gyógyintézetében, melynek dicséri jó ellátását és adminisztrációját, de panaszkodik az irgalmas rendi orvosok és ápolók elmaradt és nyers kezelési módszerei miatt. R. L. beszámol az 1962 óta ülésező alkotmányozó zsinat és a pápaválasztás vitáiról és problémáiról. Az Egyházat e pillanatban két nagy ellentét tartja izgalomban: a szocializ-

⁷⁵ Bibó Charles Renouvier *Uchronie (L’Utopie dans l’histoire), esquisse historique apocryphe du développement de la civilisation européenne tel qu’il n’a pas été, tel qu’il aurait pu être* című 1876-os könyvére utal.

⁷⁶ Bibó a következőkben létező történelmi személyeket helyezett bele az általa megrajzolt fiktív történelmi szituációba. Giovanni Battista Enrico Antonio Maria Montini (1897–1978) 1963-ban VI. Pál néven lett pápa és a hivatalt 1978-ig töltötte be. Ebben a minőségében ő irányította az elődje, XXIII. János által összehívott II. vatikáni zsinatot (1962–65).

⁷⁷ Visser ‘t Hooft, Willem Adolph (1900–1985): holland teológus, 1948–1966 között az Egyházak Világtanácsának az első főtitkára

mus kérdése és a szabadgondolkodás kérdése. Mindkét kérdésben van egy reformerszárnny, mely ezeket az irányzatokat a keresztény gondolkodás szerves részeként kívánja tekinteni, és egy konzervatív szárny, mely ezeket akár szakadás árán is ki akarja az Egyház közösségéből tessékelti. Utoljára a 16. században volt ilyen közel az egyházzsakadás veszélye, amikor végül is Erazmus bíboros,⁷⁸ Contarini bíboros⁷⁹ és Melanchton⁸⁰ bíboros együttes erőfeszítéseinek eredményeképpen az Egyház befogadta a maga kebelébe az új világi szerzetesrendeket, a Luther Szent Márton által alapított lutheránus kongregációt – az augsburgi zsinaton –, majd utóbb a Kálvin Szent János által alapított kálvinista kongregációt is. Mindez nem lett volna lehetséges, ha a 15. században a győzelemre jutott bázeli zsinat nyomán nem indult volna meg az Egyház alkotmányos szervezetté válásának folyamata, és a mindinkább állandó intézményekké váló egyetemes és nemzeti zsinatok nem szorították volna rá a pápaságot a reformáció néhány alapvető követelményének az elfogadására. A nehezebbik dió természetesen a kálvinisták lenyelése volt: hiszen tudjuk, hogy volt pillanat, amikor Kálvin Szent Jánost a kiközösítéstől és elítéltetéstől csak a Sacra Rota⁸¹ elnöke, a vénségesen vén Savonarola⁸² bíboros mentette meg, aki nem annyira Kálvin teológiai nézeteivel szimpatizált – melyekből nem is túl sokat értett –, mint inkább azzal az ő firenzei uralmához hasonló erkölcsi rémuralommal, melyet Kálvin Genfben berendezett. (Ez volt az a Savonarola bíboros, aki annak idején egyedülálló esetként keresztülvitte a botrányos életű Borgia bíborosnak a bíborosi kalaptól való megfosztását!) Végül is a kálvinista kongregáció teljes befogadására csak azután kerülhetett sor, hogy a pápai abszolutizmust hirdető jezsuiták által dominált tridenti zsinatot feloszlatták.⁸³ Kétszáz évig tartott a két kongregáció harca, míg végre a 18. században, mikor egy erősen forradalmi franciskánus–kálvinista koalíció kormányozta az Egyházat, megtörtént a jezsuita rend feloszlata. Eddigre Locke bíboros, Montesquieu bíboros és Rousseau apát agitációja nyomán teljesen megérett az egyházi alkotmányosság programjának a világi hatalomra való alkalmazása is. Az egyetemes és nemzeti zsinatok támogatását

⁷⁸ Rotterdami Erasmus (1466–1536): németalföldi humanista

⁷⁹ Contarini, Gasparo (1483–1542): itáliai bíboros, a reformátusokkal folytatandó párbeszéd egyik katolikus úttörője

⁸⁰ Melanchton, Philipp (1497–1560): német reformátor, Luther munkatársa

⁸¹ Sacra Rota: vatikáni fellebbviteli bíróság

⁸² Savonarola, Girolamo (1452–1498): olasz Domonkos-rendi szerzetes, a reformáció egyik előfutára

⁸³ A tridenti (trentói) zsinatot a reformációra adandó átfogó katolikus válasz kidolgozására hívták össze 1542-ben és több szakaszban egészen 1563-ig tartott.

élvező Egyház már a 16. századtól élesen szembefordult az állami mindenhatóság anglikán, gallikán és jozefinista kísérleteivel, most azonban rájött, hogy ezek a törekvések sokkal nagyobb lendületet kapnak, ha az Egyház a maga jogainak védelmét összekapcsolja a nép jogainak védelmével is. Így az Egyház teljes támogatásával indult meg a Mirabeau püspök és Danton kanonok által vezetett francia forradalom, melynek kitörésére alkalmat XVI. Lajosnak a papság polgári alkotmányát kimondani akaró jozefinista-abszolutista kísérlete adott. Igaz, Robespierre abbé rémuralma, s az arra támadt visszahatás kissé óvatosabbá tette az egyházat, de a 19. század közepére, az 1848-as forradalmakkal sikerült Európa-szerte mindenütt megtörnie – Oroszország kivételével – a fejedelmi abszolutizmus maradékait, s hatalom nélküli alkotmányos uralkodásra szorítani a királyokat. Az Egyház szíve szerinti államforma azonban régtől kezdve a köztársaság volt, s a keresztény szabadelvűség s egyben a társadalmi és gazdasági haladás két élen járó országa a két európai köztársaság volt, a pápa elnöklete alatt álló olasz szövetséges köztársaság és a németalföldi szövetséges köztársaság. A '48-as forradalmak lendületében a pápaság védelme alatt állt a forradalom szélső balszárnya, a kezdődő szocializmus is: így tolthette életét az Európa összes monarchiáiból kitiltott Marx páter a vatikáni múzeum könyvtárában: az ő szerzőségére vall az 1848-ban kiadott harmadik szociális pápai enciklika, a „Spectrum pervadit Europam”⁸⁴ kiáltványszerű hangja, mely a megelőző óvatos kísérletek, az 1788-ban kiadott *Rerum Novarum* és az 1828-ban kiadott *Quadragesimo Anno*⁸⁵ után először fogalmazta meg következetesen az igazságos és modern társadalmi rend keresztény követelményeit. A szocialista forradalom azonban, még sokkal inkább, mint az azt megelőző demokratikus forradalom, felvetette azt a kísértést, hogy a társadalmi átalakulás ideológiájának hordozója, az Egyház maga váljék a forradalmi átalakulás kapcsán a politikai hatalom részesévé, sőt hordozójává is. Márpedig a keresztény gondolkodás már a 18. századtól kezdve, főleg Voltaire abbé agitációja nyomán mindinkább felismerte, hogy nemcsak a világi hatalom egyházi túlsúlya veszélyes, hanem az egyházi hatalom világi túlsúlya is. Mikor aztán 1860-ban a pápa elnöklete alatt álló olasz szövetséges köztársaság csapatai Garibaldi pápai tábornok vezetése alatt kiverték az olasz egység utolsó akadályát képező Savoyai-házat s vele az utolsó monarchiát Olaszország területéről, a pápa szerepe eb-

⁸⁴ *Spectrum pervadit Europam* – magyarul: Kísértet járja be Európát; ironikus utalás Karl Marx 1848-ban írott *Kommunista kiáltvány* című írásának kezdősoraira.

⁸⁵ A *Rerum Novarum* a *Quadragesimo Anno* kezdetű pápai enciklikákat 1891-ben, illetve 1931-ben adták ki. Témájuk a munka és a társadalmi igazságosság kérdése volt.

ben az utolsó európai háborúban nagy erkölcsi válságot okozott az egész kereszténységben. Ez indította a pápaságot arra, hogy az 1870. évi vatikáni zsinaton⁸⁶ bejelentse a pápaság mindennemű világi hatalmának – közötté az olasz szövetséges köztársaság elnökségének – önkéntes felszámolását. (Ugyanez a zsinat tisztázta végleg a pápa csálhatatlanságának régóta vajúdo kérdését, elválasztva a *politikai* csálhatatlanságot, mely a pápát mint a zsinatnak felelős kúria útján kormányzó alkotmányos uralkodót illeti meg, aki „nem tehet rosszat”, és a *teológiai* csálhatatlanságot, mely nem a pápát személyében, hanem az Egyházat egészében illeti meg, s lényegében nem egyes állásfoglalások csálhatatlanságát jelenti, hanem azt, hogy a Szentlélek egészében semmi körülmények között nem hagyja el az Egyházat.) Az Egyház világi hatalmának problémája azonban újból problémává vált a 20. században, bár egészen másutt, Oroszországban, ahol az Egyháznak sikerült végre megbuktatnia az abszolút monarchiát. Hamarosan azonban olyan helyzet alakult ki, hogy az orosz egyház kénytelennek ítélte magát a világi hatalom átvételére is, s először Uljanov bíboros pátriárka, azután Dzsugasvili⁸⁷ bíboros pátriárka kerültek az állam élére is. Róma első perctől kezdve ellenezte az egyházi és állami hatalom egy kézben való egyesítését, az Egyház élenjáró szerepének törvénybe foglalását s az így kialakult teokratikus uralmat, mert egyrészt félt a hatalomkoncentrációnak a szabadságot veszélyeztető következményeitől, másrészt az Egyház diszkreditálódásának lehetőségétől. Azonban az ezen fejleményekkel szemben kialakult nemzetközi ellenhatásban a szabadság ügyéért való aggodalom kibogozhatatlanul összekeveredett a szocializmussal szemben való polgári-kapitalista ellenhatással. Ez volt az a buktató, mely a kálvinista kongregációt a maga egykori forradalmi pozíciójából a jócskán megmerevedett konzervativizmus táborába vitte át, aminek során a szabadság ügyét mindinkább azonosította annak polgári-kapitalista formáival. Így lettek a kálvinisták a legfőbb mozgatói az ötvenes években zajlott ún. zsinati hidegháborúnak, ami évekre megbénította a zsinat működését, mert az orosz egyház az állandó leszavaztatásra állandó obstrukcióval felelt, s az egyházzsakadás veszedelme újból komolyan megjelent a láthatáron. Megváltozott a helyzet, mikor Dzsugasvili halála után sikerült Rómának Hrus-

⁸⁶ Az 1870-es I. vatikáni zsinat is fontos esemény volt: amint Bibó a későbbiekben kifejti, valóban ott mondták ki a pápai tévedhetetlenség dogmáját.

⁸⁷ Uljanov bíboros pátriárka és Dzsugasvili bíboros pátriárka: utalás Vlagyimir Iljics Leninre (1870–1924) és Joszif Visszarionovics Sztálinra (1878–1953).

csov bíboros pátriárkát⁸⁸ rávennie arra, hogy nyíltan leleplezze az elődje alatt elburjánzott hatalmi túlkapásokat. Most pedig komoly remény van arra, hogy sikerülni fog a legfőbb egyházi és állami funkciók végleges elválasztása is Oroszországban. Az ily módon megennyhült atmoszférában mindjobban szétzilálódott az a konzervatív jellegű koalíció, mely az ötvenes években az egyházat kormányozta, úgyhogy az 1963. évi pápaválasztáson a bencések, ciszterciek és dominikánusok egyaránt szembefordultak Vissert’Hoofttal, a kálvinista pápajelölttel, aki pedig lényegesen mérsékeltebb volt, mint a hidegháború szellemi atyja, az elhunyt Dulles bíboros.⁸⁹ Az új egyházi kormánykoalícióban a kompromisszumkereső lutheránusok, a középtől lassan bal felé tolódó és a tömegpszichológia eszközeit mestersen kezelő jezsuiták és a régtől baloldali franciskánusok viszik a vezető szerepet. Így R. L. megítélése szerint kálvinista pápára most jó ideig nem lesz kilátás, amit sajnál, viszont azt reméli, hogy ezek a válságok alkalmat adnak a kálvinista kongregáció nyugati szárnyának, hogy revideálja a szocializmussal szemben elfoglalt ellenséges álláspontját, s végre letegyen arról a törekvéséről, hogy tovább erőltesse a „keresztény üzletember” központi társadalompolitikai jelentőségét.

R. L. azonban elmondja azt is, hogy az új egyházkormányzat ugyanakkor, mikor politikai kérdésekben a „balra való nyitás” álláspontját képviseli, más kérdésekben, így a papi nőtlenség, szüzesség és születésszabályozás kérdéseiben inkább „római” irányzatot követ. Ez az irányzat ugyanis annak ellenére, hogy az Egyház már a 16. században tudomásul vette a papi nőtlenséget a két protestáns kongregáció követelésére és a 19. században a születésszabályozás minden nem erőszakos eszközét a feminista apácarendek követelésére, továbbra is előnyben részesíti magas egyházi hivataloknál a nőtlenséget és özvegyeket (a bíborosi testület többsége ma is ezekből tevődik össze), egészen szűk térre igyekszik szorítani a születésszabályozást erkölcsileg indokoló eseteket, és ellene szegül annak – a déli országokban nagyon erős Mária-kultuszra való tekintettel –, hogy az Egyház nyíltan elítélje a szüzesség misztikus-mágikus felfogását és pusztán önmagáért való értékelését, valamint annak is, hogy a Mária-tiszteletben a hangsúly végre a szüzességről az anyaságra kerüljön.

A párbeszéd ezután áttér a zsinatot foglalkoztató másik nagy kérdésre, a keresztény szabadgondolkodás kérdésére. R. L. az előző problémával kapcsolatban mérsékelt, de modern álláspontot foglal el, ezzel szemben

⁸⁸ Hruscsov bíboros pátriárka: utalás Nyikita Szergejevics Hruscsovra (1894–1971), aki 1953-tól 1964-ig a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) első titkára volt.

⁸⁹ Dulles bíboros: John Foster Dulles (1888–1959), 1953-tól az USA külügyminisztere

a szabadgondolkodás kérdésében B. I.-vel szemben inkább konzervatív, neoortodox állásponton van. Elmondja, hogy a szabadgondolkodók vezéregyénisége, Bertrand Russell bíboros,⁹⁰ a scientisták modern kongregációjának generálisa a zsinaton kifejtette, hogy a szabadgondolkodóknak az Egyházból való kivonulását csak egy olyan világos és határozott zsinati állásfoglalás akadályozhatja meg, mely végre nyíltan kimondja azt, amit az Egyház idestova száz éve hallgatólagosan tolerál, hogy ti. lehetséges hívő kereszténység mindennemű csodahit nélkül (ideértve Jézus testi feltámadásának hitét is) és mindennemű teológiai dogmahit nélkül. Utal arra, hogy már a 16. században a nagy Erasmus–Melanchton–Contarini-triász annak felismerésével akadályozta meg az egyházszakadást, hogy az Egyház egységét csak egy *latitudinárius*, többféle nézetet megengedő álláspont képes megőrizni, mely a kérdések tisztázását a Szentlélek hosszabb időn keresztül érvényesülő munkájára bízta. Ez a magatartás később is bevált, pl. a kopernikuszi világbép és a darwinizmus kérdéseiben. A zsinat végül is egy óvatos, kompromisszumos határozat mellett kötött ki, mely a kérdést világos exponálás nélkül az egyéni lelkiismeret körébe utalta. Russell bíboros ugyan engedte magát lebeszélni a radikális szakításról, de magánkörben kétségét fejezte ki, hogy vajon helyesen cselekedett-e, mikor a scientisták kongregációját olyan metafizikát űző természettudósokkal együtt alapította meg, mint a boldogult Teilhard du Chardin bíboros,⁹¹ s vajon helyes volt-e annak idején megírnia a *Miért vagyok keresztény* című híres pamfletjét.⁹²

B. I. sajnálatosnak tartja a zsinat bátortalan állásfoglalását, amit R. L. viszont helyesel. B. I. erre személyes támadásba megy át, és felrója R. L.-nek, hogy igehirdetésében, noha a keresztény szabadgondolkodást soha frontálisan nem támadta, ugyanakkor soha nem adott világos felmentést a keresztény szabadgondolkodók nem hívésére, s az összes csodákra és metafizikai jellegű teológiai tételekre mindig szigorúan hagyományos frazeológiában utalt, vigyázván arra, hogy még a legvégtetesebben korlátozott fundamentalisták számára se adjon okot a botránkozásra, holott köztudomású, hogy nemcsak hogy nem fundamentalista, hanem annak idején a Harnack bíboros⁹³ nyomán kialakult modern bibliaszemlélet volt rá jelentős formáló hatással. R. L. erre kifejti, hogy pedagógusi működésében

⁹⁰ Russell, Bertrand (1872–1970): angol matematikus, logikus, filozófus, ismert közéleti személyiség

⁹¹ Chardin, Pierre Teilhard de (1881–1955): francia jezsuita teológus, filozófus és paleontológus

⁹² Bertrand Russell *Miért nem vagyok keresztény?* címmel írt könyvet.

⁹³ Harnack, Adolf von (1851–1930): német teológus és egyháztörténész

soha a legkisebb kétséget nem hagyta afelől, hogy nem fundamentalista, hogy a csodahitet nem tartja a keresztény hit lényeges elemének, és tartja magát az Egyház ama tanításához, hogy a dogmák nem abszolút érvényűek, hanem emberi megfogalmazásai az emberi megfogalmazhatóságon túl lévő igazságoknak. Úgy véli azonban, hogy más dolog a teológiai oktatás, és más dolog az igehirdetés. Nem azért, mintha valamiféle egyedül klerikusok számára fenntartott felvilágosodást akarna bevezetni. Hanem azért, mert az igehirdetés nem *elméletek* között való állásfoglalás, hanem a megfeszített Krisztus híradásának átadása, itt tehát nincs helye semmiféle olyan elmefuttatásnak, mely a híveket megzavarja és figyelmüket a lényegről elvonja: azt tehát, ami a keresztény szabadgondolkodásban helyes, a hívek számára nem szabadgondolkodó-tételek *közlésével* lehet továbbítani, hanem egy Krisztust olyan közelségbe hozó igehirdetéssel, mely éppen e közelség folytán, minden külön hangsúlyozás és bölcselkedés nélkül, szinte mellékesen teszi feleslegessé a primitív csodahitet és a teológiai dogmatizmust. Aki nem tudja Krisztust a hagyományos igehirdetésnél közelebb hozni, annak nincs joga a híveket szabadgondolkodó-tételek feltűnéskereső hirdetésével megzavarni, és esetleg ezzel még távolítani is. Ő a maga részéről erre nem érzi jogosultnak magát, és úgy látja, hogy sok divatos modern pap mindent kétségbe vonó és megengedő igehirdetésében több a feltűnési viselkedés, mint az igehirdetés. B. I. mindezt elismeri, de rámutat annak veszélyére, ha az Egyházban a szabadgondolkodás izolálódik, a nagy ébredések viszont újból és újból obskurantista⁹⁴ szellemi formákat vesznek fel.

A szabadgondolkodás kérdésével kapcsolatos a zsidókérdés újbóli felvetődése is. Az Egyház a 18. század óta minden kétséget kizáróan elítéli az antiszemitizmus, a zsidók iránti ellenséges magatartás mindennemű formáját, s ennek messzire látható tanújelét adta a 19. század végén, mikor Zola püspök⁹⁵ harcolta ki a zsidó eredete miatt üldözött Dreyfus kapitány⁹⁶ igazságát. A 20. században azonban a kérdés új aspektusban vetődött fel: a keresztény szabadgondolkodás egy irányzata a zsidó szabadgondolkodókkal egyetértésben a kereszténység és zsidóság közötti különbség relativizálását és a két vallás újraegyesítését tűzte ki célul a tízparancsolat

⁹⁴ Obskurantizmus: szélsőségesen ellenséges magatartás a felvilágosodással és a haladás gondolatával szemben.

⁹⁵ Zola, Émile (1840–1902): francia regényíró, aki 1896-ban nyílt levélben tiltakozott a köztársasági elnöknel Dreyfus kapitány elítélése miatt.

⁹⁶ Dreyfus, Alfred (1859–1935): francia katonatiszt, akit 1894-ben azzal vádoltak, hogy kémkedett a németeknek. Először elítélték, majd 1906-ban rehabilitálták. Az ún. Dreyfus-per felkorlátozta a franciaországi antiszemitizmust és egész Európában nagy visszhangja volt.

mint közös erkölcsi alap jegyében. R. L. kezdetől fogva élesen szemben állt minden olyan állásponttal, mely Krisztus egyszeri és legszemélyesebb üzenetét valamilyen jellegtelenül általános erkölcsi szabályok összességévé próbálná szürkíteni, s így ezzel a keresztény-zsidó szinkretizmussal szemben is erőteljesen állást foglalt, s foglal ma is. Ma visszatekintve úgy véli, hogy a polémia hevében sok, a kelletténél élesebb állásfoglalás is történt az ő részéről is, haragja azonban nem a zsidóság és a zsidók, hanem a keresztény tanítás feloldása ellen irányult, s irányul ma is. Az azonban mélységes megrendülésre ok mindnyájunk számára, hogy a 20. század második negyedében a fentiekől teljességgel különböző *társadalmi* okok miatt Európában példátlan és váratlan módon felújult az antiszemitizmus, és Németországban szabályos pogromok voltak, melyek során öt vagy némelyek szerint hat emberélet is áldozatul esett, márpedig ahol öt vagy hat embert igazságtalanul meg lehet bélyegezni és meg lehet ölni, ott ugyanez megtörténhetik öt- vagy hatmillióval is, ezek az események tehát mindnyájunk számára aktuálissá teszik a hegyi beszédnek azt a mély igazságát, mely ugyan nem ebben a fogalmazásban, de mégis értelemszerűen benne van, hogy ti. aki haragszik az ő felebarátjára, ezzel a szívében már meg is ölte azt.

A beszélgetés során szó kerül általában az egyházszakadási válságokra, s arra a megállapításra jutnak, hogy valószínűleg végül is sem a szocializmus, sem a szabadgondolkodás nem fog egyházszakadásra vezetni, mint ahogyan nem vezetett arra a legnagyobb válság, a 16. századi sem, amely pedig legközelebb volt hozzá. Felvetik a kérdést, hogy vajon a 16. században, mikor minden józan valószínűség sokkal inkább szólt a szakadás mellett, mint ellene, végül is hogyan sikerült azt elhárítani. R. L. rámutat a Szentlélek csodálatos munkájára, mely lehetővé tette a három nagy erasmianus bíboros együttműködését és sikeres közös akcióját. B. I. viszont földönjáróbb érveléssel arra mutat rá, hogy tulajdonképpen az Egyháznak a 15. században kialakult és a 16. században már eléggé kifejtett zsinati-presbiteri szervezete tette lehetővé, hogy az Egyház felső vezetése nem szakadt el a papság tömegeitől, azok viszont a nagy néptömegektől, s így a nagy egyéniségek eszmetisztázó és egyeztető törekvései támogatást kaptak a tömegeknek attól a kétirányú tendenciájától, mellyel egyrészt alapvető egyházi reformokat kívántak, másrészt ugyanakkor az Egyház egységének a megóvását is.

Ezzel kapcsolatban felidézik azt, hogy a pápaság mindennek ellenére milyen sokáig megmaradt döntően olasznak és döntő olasz politikai té-

nyezőknek. Hiszen a 17. század végén a XI. Ince pápa⁹⁷ által kezdeményezett és főleg Velence által kivitelezett törökellenes háború legfőbb célja s egyben legfőbb eredménye is volt kihozni Olaszországot abból a fejlődési zsákutcából, melyet a világkereskedelmi utaknak a Földközi-tengerről való elkanyarodása okozott. Viszont éppen az Egyház demokratizált szervezete tette lehetővé, hogy a pápaság e háború célját ne a középkorias keresztetes háborúk módjára fogalmazza meg, hanem a balkáni keresztény *népek* felszabadítását helyezze középpontba: s ez tette lehetővé, hogy az Egyház a háborúban kapcsolatba kerüljön a törökökkel szemben fellépő arab szabadságmozgalmakkal. Így vált lehetővé, hogy a pápaság a felszabadult arab országokkal szövetkezve keresztülvitte a Szuezi-csatorna megnyitását 1689-ben. (Érdekes, állapítják meg, hogy a lexikonban sajtóhiba folytán 1869 van, holott köztudomású, hogy XI. Ince pápa személyesen jelen volt a megnyitáson az összes európai uralkodókkal, valamint Husszein kalifával és Abdel Gamal egyiptomi szultánnal⁹⁸ együtt!) Ezzel megindult Olaszország újbóli felsorakozása az európai fejlődés élvonalába. De már jóval korábban érvényesült a zsinati szervezet jótékony hatása az európai politikai fejleményekre, éppen Magyarország esetében, hiszen 1514-ben csak a ceglédi országos zsinat s az ott elfogadott jobbagyvédő Urbarium Tripartitum⁹⁹ (szerzője Werbőczy kanonok) hátrította el a fenyegető parasztháború veszélyét, s rá tizenkét évvel a mohácsi síkon fenyegető katasztrófát csak Dózsa György temesi gróf utolsó percben megérkezett paraszthadai hátrították el. Ők húzták ki a Csele-patakból a fuldokló II. Lajos királyt, aki aztán nagy kort ért el, s 1576-ban, a lengyel Jagellók kihalása után ő egyesítette a három kelet-európai királyságot, melyeknek együttese, ha sokszor hátrább sántikált is az európai fejlődésben, azért egy bizonyos stabilitást jelentett ezen a vidéken: a Jagelló-ház mostanában készül kihalni a kisé részeges Dobzse VII. Istvánban.¹⁰⁰ R. L. megjegyzi, hogy Mindszenty prímás, aki mindig szigorúan tartotta magát az egyházi államelmélet ama tanításához, hogy a monarchia csak szükségmegoldás, és Isten népének

⁹⁷ Utalás Angelo Giuseppe Roncallira (1881–1963), aki XXIII. János néven a katolikus egyház megújítására vállalkozott.

⁹⁸ Utalás Husszein (1935–1999) jordán királyra és Gamal Abden-Nasszer (1918–1970) egyiptomi köztársasági elnökre.

⁹⁹ Tripartitum (magyarul *Háromkönyv*): az a szokásjogi gyűjtemény, amelyet Werbőczy István állított össze. A nemesség sarkalatos jogait foglalta össze.

¹⁰⁰ A valóságos magyar történelem két személyiségét olvasztja itt ironikusan össze Bibó István. Jagelló Ulászló (1456–1516) 1490–1516 között magyar király volt, akit gyengekezűsége miatt Dobzse Lászlóként emlegettek (dobzse – lengyelül: jól van). Dobi István (1898–1968) 1952–1967 között a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke volt.

egyetlen valóban méltó államformája csak a köztársaság lehet, rossz néven vette tőle, hogy az államfő családjában esketéseket és temetéseket vállalt, ő azonban, mint a mérséklet és kiegyenlítés híve, nem látott arra okot, hogy ezt a papi szolgálatot megtagadja.

Most új szereplők lépnek fel a dialógusban, az „antiklerikálisok”. Egy olyan világban, ahol az Egyház a legnagyobb erőfeszítést teszi, hogy minél szélesebb körű engedékenységgel és rugalmassággal az erkölcsi, társadalmi és szellemi élet minél szélesebb területeit tartsa befolyása alatt, három ponton fejlődik ki – az általunk ismertnél sokkal szűkebb területre szorítkozó – antiklerikalizmus: az egyházi és vallási kereteket következetesen mellőző szabadgondolkodók körében, képviselőjük Mérei Ferenc pszichológusprofesszor;¹⁰¹ az Egyház által kordában tartott veszélyes természettudományok emberei körében, képviselőjük Teller Ede budapesti atomfizikus-professzor;¹⁰² végül az államhatalom és gazdaságtervezés technokratái körében. A pszichológus-szabadgondolkodó ingerülten kifakad az Egyháznak az ellen a gyakorlata ellen, hogy az egyes tudományágakra specializált szerzetesrendjeivel, a történész bencésekkel, az orvos irgalmasokkal, a filozófus dominikánusokkal, a pedagógus piaristákkal, az újbóli engedélyezés óta a pszichológiára specializált jezsuitákkal s végül a legújabb renddel, a Bertrand Russell és Teilhard du Chardin egykori jezsuita által alapított scientista renddel ráfekszik az egyes tudományokra. Igaz, mindebben olyan liberális, amilyen csak lehet, s mindig kész hagyományos szemléletmódjait az új tudományos eredmények irányában átformálni, feltéve, ha engedik bebizonyítani, hogy az új tudományos eredmények lényegükben keresztény ihletésűek. Aki pedig valami kis nevet szerez, azt, ha addig nem volt benn, sietnek beléptetni a megfelelő harmadrendbe, ellátják egyházi címmel: így lett a hitetlen Freud professzorból Freud apát, akinek tudományát a gyónási technika modernizálására használták fel. S hajlandók még az erkölcsi élet is letompítani Jézus híres mondásának, hogy „aki asszonyra tekint...”, csak hogy bebizonyíthassák, hogy az egész pszichoanalízis lényege benne rejlik ebben a mondásban. Ő, Mérei is hiába áll ellen minden beléptetési kísérletnek, tanítványait sorra beléptetik, eredményeit keresztény irányban megfejelek, őt magát megdicsérik, s így megerősítik a világot abban a meggyőződésben, hogy az Egyház minden tudományok segítője és dajkája, holott mindezeknek az

¹⁰¹ Mérei Ferenc (1909–1986) pszichológus, pedagógus. 1958–1963 között ötvenhatos elítéltként – Bibó Istvánhoz hasonlóan – börtönben volt.

¹⁰² Teller Ede (1908–2003): magyar származású amerikai atomfizikus, aki jelentős szerepet játszott a hidrogénbomba kifejlesztésében.

eredményeknek a nagyobbik része minden egyházi gyámkodás nélkül is létre tudna jönni. Teller Ede, az atomfizikus arról panaszkodik, hogy az Egyház a látszólagos támogatás mellett számos ponton mindenféle humanitárius mellékszempontokból akadályozza a természettudományok fejlődését, melyeknek mai állása mellett már rég lehetett volna atombombát és űrutazást csinálni, de az Egyház, noha több mint száz éve volt az utolsó európai háború, még mindig nem ítéli az emberiség politikai szervezettségét s jóléti és táplálkozási ellátottságát elégségesnek ahhoz, hogy ilyen, egyrészt veszedelmes, másrészt költséges játékszerekkel szórakozzék. E ponton azonban egymás ellen fordulnak az antiklerikálisok, mert Mérei, mint humanista, e részben helyeselni kénytelen az Egyház álláspontját. B. I., mint e párbeszéd résztvevője, óvatosan menteni igyekszik az Egyház álláspontját: rámutat arra, hogy mennyit tesz az Egyház a babonáság ellen, így pl. a Dreyfus-ügyből is ismert Zola püspök volt az, aki egy irgalmas rendi orvossal és egy természettudós piaristával (a scientisták megalapítása előtt főleg a piaristák foglalkoztak természettudománnyal) együtt leleplezte a Luerdos nevű dél-amerikai indián faluban megjelenő csodás gyógyulások visszaéléseit. Ez a baj éppen, kapcsolódik bele az államhatalom embe-
 bere, az Egyháznak ez a túlzott igyekezete minden úgynevezett visszaélés leleplezésére, és az az álláspontja, hogy az igazságot még akkor is ki kell deríteni, ha az az államhatalomnak vagy akár az Egyháznak kellemetlen: ezzel igen gyakran akadályozza a termelőerők fejlődését mindenféle szentimentális meggondolások alapján. Mennyire megnehezítették pl. a gyarmati kiaknázás lehetőségét Dekker prépost¹⁰³ leleplezései az indonéziai holland, X. Y. leleplezései a kongói belga, Gide abbé¹⁰⁴ leleplezései a közép-afrikai francia gyarmati visszaélésekről vagy a legújabb egyházi akciók a gazdasági szempontból nagyon jelentős koncentrációs táborok ellen. Ezzel az állásponttal viszont mind Mérei, mind Teller szembefordulnak, az első humánus, a második gyakorlati érveléssel, úgyhogy B. I. némi elégtétellel állapíthatja meg, hogy egy ilyen latitudinárius és liberális Egyházzal szemben nem sok kilátása van egy olyan antiklerikalizmusnak, mely egymás között sem tud megegyezni. Mérei is melankolikusan állapítja meg, hogy az antiklerikalizmus ügyének akkor lettek volna komoly esélyei, ha az Egyház megmarad az eszmei merevségnek, a bezárkózásnak és az ellenkező nézetek üldözésének azon álláspontján, melyre a 16. századi nagy egyházszakadási válság idején oly sok hajlandóságot mutatott.

¹⁰³ Dekker, Eduard Douwes, alias Multatuli vagy Max Havelaar (1820–1887): holland író, aki műveiben a gyarmatokon folyó visszaéléseket ábrázolta.

¹⁰⁴ Gide, André (1869–1951) francia író

B. I.-nek szöveget üt a fejébe, hogy két oldalról is, R. L. értékelésében is és az antiklerikálisokkal való beszélgetés eredményeképpen is az derül ki, hogy a 16. században a teljes egyházszakadás milyen közel volt, s csaknem bizonyosan bekövetkezett volna, ha a 15. században a zsinati mozgalom, mely alapjában csaknem kilátástalanul indult, szinte teljesen valószínűtlenül végül is nem győz. Az a tréfás ötlete támad, hogy ír egy uchróniát („uchrónia az uchróniában”) arról, hogy mi lett volna, ha a zsinati mozgalom elbukik (vagyis arról, ami a valóságban történt), a pápai abszolutizmus helyreáll, ennek következtében a keleti kereszténységgel a zsinati mozgalommal egyidejűleg létrejött egység hamarosan felbomlik, a 16. században a protestáns kongregációk külön egyházakként szerveződnek, s az Egyház megkövült keleti ortodoxiára, energikus, de a hatalom kísértéseinek magát teljesen átengedő, merev és bezárkózó katolicizmusra és kezdetben dinamikus, de hamar lendületét veszítő, atomizált protestantizmusra bomlik szét; az alkotmányosság, demokratizmus, felvilágosodás, szabadgondolkodás, filantrópia és a modern tudomány nagy mozgalmi mind az Egyházon kívül és túlnyomó részben elsősorban a katolikus Egyház, de nem kis mértékben a protestáns egyházak ellenére vagy legalábbis nélkülük jönnek létre, s az egyházak a modern világgal szemben mindinkább elvesztik mindennemű kezdeményezőképességüket, és a lemaradás és utánakullogás állapotába jutnak. Ezt az uchróniát pár nap alatt felvázolja, és elviszi megmutatni R. L.-nek, aki azon mélységesen megdöbben, s a szerzőt, úgyis, mint vejét, formálisan leszamarazza. Kifogásait három pontba foglalja. Először is ízléstelennek és botrányosnak ítéli azokat az inkább anekdotikus elemeket, melyekkel B. I. az egész művecskét az érdekesség kedvéért megtűzdeli, pl. azt, hogy Borgia bíborosból pápa lesz, éppen ő égetteti el Savonarolát, s botrányos családi garázdálkodást és meztelen orgiákat rendeztet a Vatikánban, vagy azt, hogy az Egyház egységét megmentő katolikus–protestáns–erazmiánus szintézis egyetlen valamennyire is működő egyházszervezeti formáját egy hatfeleségű, parázna, vérengző és feleséggyilkos király alapítja meg.¹⁰⁵ Ezen túlmenően abszurdumnak ítéli annak még elképzelését is, hogy a szerzetesi asz-kézisen alapuló modern tudományosság és a keresztény emberméltóságon alapuló modern szabadságesszme a keresztény gondolkodás áramából kilépő, önálló, sőt egyházellenes mozgalmakként tartós sikert arathassanak, s a keresztény értékrendtől való elszakadás komolyan katasztrofális következményei (atombomba, erőszak kultusz, erkölcsi nihilizmus) *csak* a 20. században bontakozzanak

¹⁰⁵ Bibó VIII. Henrikre utal, aki 1509–1547 között volt angol király.

ki. A legmegbotránkoztatóbbnak azonban az egész uchróniát nem abban látja, amiben ízléstelen és valószínűtlen, hanem abban, amiben nagyon is valószínű, mert hiszen az Egyház a 16. században valóban nagyon közel volt ahhoz, hogy megkövült ortodoxiára, hatalomkoncentrációs katolicizmusra és atomizált protestantizmusra essen szét: ezt akár csak elképzelt állapotként felvázolni nem kevesebbet jelent, mint azt feltételezni, hogy a Szentlélek elhagyhatja az Egyházat. B. I. erre megkérdezi, hogy ez vajon nem lehetséges-e. Ezzel a tiszteletlen kérdéssel és R. L. megbotránkozott fejcsóválásával végződik a mű.

1968

AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉRTELME¹⁰⁶

A politika volt mindmostanáig az emberi életnek az a területe, amelyik a legszívesebben ellenállt annak, hogy tudományt lehessen belőle csinálni. Pontosabban a tudomány régebbi, primitívebb formáit lehetett alkalmazni a politikára is, a tudomány kezdőlépéseit meg lehet tenni a politikában is. Lehet tapasztalatokat gyűjteni, lehet ezeket a tapasztalatokat rendezni, szortírozni, csoportosítani. A szerzett tapasztalatanyag alapján intuitív módon lehet rendező elveket, lehet átfogó koncepciókat találni. Azonban a politikában hiányzik annak a biztos lehetősége, ami ezek után a kezdőlépések után egy ismeretanyagot tudománnyá tesz: hiányzik az egzakt kísérlet lehetősége. A kérdést világosan feltevő, azonos feltételek mellett megismételhető egzakt kísérlet lehetősége, amely az intuitív úton megadott elgondolást végül is igazolja vagy cáfolja. A politikában ezek a kísérletek: forradalmak, háborúk, reformok, államszerkezeti kísérletek, alkotmányok, tömegmozgalmak formájában zajlanak, melyeket egzakt formában megismételni, azonos módon újraképezni úgyszólván lehetetlen, és ezen a ponton a tudománnyá tételre irányuló minden kísérlet eddig fennakadt. Azok a sémák, amelyek a politika tudományos sémájának az igényével lépnek fel, nem jelentenek többet, mint bizonyos tapasztalatanyagokra alapozott általánosságokat, amelyeket az illető általánosságok vallója a történelemben tetszés szerinti példákkal igazolhat, és az ellenlábasa tetszés szerinti ellenpéldával cáfolhat. Mindezeknek a sémáknak a meggyőző erejét ma sem dönti el más, mint a példák összességéből adódó meggyőző erő, és a szó mai értelemben vett tudomány állapotától az ilyen értelemben vett politikai koncepció vagy politikai elgondolás messze van.

Egy ilyen séma például, hogy a világtörténelem osztályharcok sorozata, vagy akár egy másik, hogy a világtörténelem Isten megváltó tervének a lebonyolódása, vagy a világtörténelem az anyagi javak fölhalmozódásának

¹⁰⁶ Ezt a szöveget Bibó István 1971–72-ben több részletben mondta magnóra. Kijavítását és végleges formába öntését már nem tudta elvégezni. A magnóról legépelt kéziratot a budapesti kiadás köteteinek gondozói íj. Bibó Istvánnal közösen javították. A javítás a minimális szerkesztői beavatkozás elvét követte: kizárólag a géphibákra, szó- és mondatisméltésekre, valamint az élőbeszéd egyéb pontatlanságaira terjedt ki.

a folyamata, bármilyen ilyen séma önmagában nem bizonyítható és nem cáfolható, példát lehet fölhozni rá a végtelenségig, de éppúgy az ellenkezőjére, pl. arra, hogy a világtörténelem osztálykompromisszumok sorozata, erre is végtelen mennyiségű példát lehet hozni. A kérdés tehát nem itt dől el, a kérdés ott dől el, hogy egy ilyen átfogó koncepció alapján valaki megszerkeszt egy magyarázatot a politikum fejlődésére nézve, és a politikatudomány művelője, mikor ilyen átfogó koncepciót megszerkeszt, akkor nem az a következő lépése, hogy lehetőleg minél több szóbeli skolasztikus vita keretében kezdje azt igazolni; a legfőbb feladata az, hogy olyan szuggesztív meggyőző erővel prezentálja, hogy az emberiség kisebb vagy nagyobb részét rá tudja venni az ennek alapján való kísérletek megindítására. Olyan helyzetben van, mint egy fizikus, akinek van egy állítólag zseniális elgondolása, amely azonban rendkívül költséges a kikísérletezés szempontjából, ennél fogva pénzzel rendelkező embereket kell rábeszélnie arra, hogy a szükséges kísérlethez a szükséges anyagi eszközöket rendelkezésre bocsássák. A politikaelmélet művelőjének egész nemzeteket vagy embercsoportokat kell rábeszélnie arra, hogy saját életük alakításában az ő elgondolásait megvalósítsák, és ennek a megvalósításnak a során kerül a szóban lévő koncepció közelebb ahhoz, hogy igazolást nyerjen – még mindig messze maradván az egzakt igazolhatóságnak attól a fokától, ami a természettudományokat vagy akár egyes társadalomtudományokat is jellemez. Semmi sem veszedelmesebb tehát a politikában, a politika elméletében és gyakorlatában, mint az, ha egy ilyen séma, egy ilyen koncepció egyszerűen tudományosnak deklarálja magát, és hívóit olyan félrevezető és veszedelmes bizonyosságba ringatja, amely bizonyosságnak ezen a területen nincs meg a lehetősége. Aki ilyen félrevezető bizonyosságban él, az szükségképpen hamis helyzetben él. Nemcsak a politika gyakorlati művelőjének, de a politika elméleti művelőjének is szükségképpen meg kell őriznie a politikai állásfoglalás, a politikai cselekvés ki nem iktatható, intuitív, szuggesztív, művészi elemeit. Ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy mindez szükségképpen a szélsőséges érzelmi kilengés állapotában és hangulatában kell, hogy történjék. A politika a maga összes művészi, szuggesztív, intuitív elemeivel együtt lehet és kell is, hogy nagyon nyugodt legyen; lehet nagyon ésszerű, nagyon mérlegelő, nagyon racionális is, de ugyanakkor mégis tudnia kell azt, hogy azok a kísérletek, amikre az emberiséget buzdítja, emberek tömegeinek a bőrére mennek, ennél fogva soha a tudományos egzaktságnak arra a fokára, amire a természettudomány, nem juthatnak el. S mivel az emberek bőrére mennek, tehát sokkal fokozottabb felelősséggel kell hogy történjenek. Éppen ezért nincs nagyobb ellensége egy ilyen fölfokozott felelősségnek, mint az a bizonyos gyermek,

önelégült elbizakodás abban, hogy valaki vagy valakik tudományosan egzakt politikai program birtokában vannak, és ezt gondolkodás, felelősségtudat és töprengés nélkül az emberiség boldogítására fordíthatják, és erre nekik valamiféle kulcsuk van.

Kitérésképpen megjegyzem, hogy mindaz, amit a politikumról előbb elmondtunk, lényegében alkalmazható az emberi életnek egy ugyancsak sokat vitatott és nehezen megfogható megnyilvánulására, a vallásra is. Ott is végeredményben arról van szó, hogy valaki az emberiség ide vonatkozó tapasztalatainak az összefoglalásával és a rendezésével megfogalmaz egy koncepciót, és elegendő szuggesztíven fogalmazza meg ahhoz, hogy az emberek rávegye ennek a koncepciónak a kipróbálására. Pl. azzal, hogy az ember életének a lényege az aktív szeretet – mondja Jézus Krisztus –, vagy az ember életének a lényege a rezignált vágytalanság – mondja Buddha. (Persze nagyon leegyszerűsített sémák ezek.) Míg azonban egy politikai kísérlet lefolytatásához esetleg egy város is már megfelel, egy ilyen – hogy úgy mondjam – valláskísérlet lefolytatásához egész kultúrák kelljenek és azoknak egész évszázadai, hogy utána kiderüljön, mi lesz az emberiségből, ha ilyen vagy amolyan koncepció alapján próbálja életének a végső kérdését elrendezni. Vagyis mindazzal, amit a politikáról és vallásról mondtam, nem azt mondtam, mintha az emberi ismeretszerzésnek volna valami egészen más sémája a természettudományok számára és valami egészen más bizonyos kiváltságos vagy bizonyos kényes területek számára. Az emberi ismeretszerzés lényegében ugyanazon a folyamaton megy keresztül: tapasztalatszerzés, tapasztalatok csoportosítása, egy átfogó koncepció intuitív meglátása vagy megfogalmazása, és végül kísérleti formában való bizonyítása vagy cáfolása. Csak éppen a politikában, és még fokozottabb mértékben a vallásban a kísérlet évszázadokban mérhető, nagy embercsoportokban mérhető, kockázatos, emberi szenvedéssel is járó valami, amit nem lehet könnyelműen, cinikusan, önelégülten, elbizakodottan beindítani.

Amit a következőkben elmondani szeretnék, az maga is egy ilyen koncepció, elgondolás, amely az emberiség közösségi fejlődéséről, annak lehetőségeiről, értelmes, kedvező irányú célkitűzéseiről szól, annak a teljes tudatában, hogy ez a teljes bizonyosságnak, a tudományos egzaktságnak az igényével nem léphet fel.

Minden, az emberi közösségre, a politikumra vonatkozó ilyen elgondolás kisebb-nagyobb mértékben valamilyen bajnak a megállapításából indul ki, annak a megállapításából, hogy az emberiség vagy annak kisebb-nagyobb közösségei nincsenek egészséges, egyensúlyozott, rendezett fejlődésű, biztató állapotban, és ezen valami okból segíteni kell.

Az elgondolás tehát az, hogy kitűzzük a kedvező fejlődés irányvonalát. Ehhez majdnem mindig vagy igen gyakran hozzákapcsolódik egy jellegzetes hátsó gondolat, az, hogy akár az egész emberiség, akár egyik vagy másik közössége volt már többé-kevésbé biztató, rendezett, egyensúlyozott, emberhez méltó állapotban, ez valami okból megbillent, és ezt a megbillent egyensúlyt kell ismét helyreállítani. Egészen széles perspektívában lényegében ez az elképzelése akár Rousseau természeti állapotának, akár a marxizmus öközösségének, s mindezek valójában nem mások, mint világi formában átélt megjelenési formái a paradicsomi ártatlanság, bűnbeesés és megváltás hármasságának. Kérdés, hogy indokolt-e valami ilyenből kiindulni. Nem kétséges, hogy az abszolút paradicsomi ártatlanság, még ha nem vallási, hanem társadalmi értelemben vesszük, ez az abszolút békesség emberi együttélés, mint a múltban valamilyen állapotnak a jellemzője – nem igazolható. A néprajz talált aránylag nagyon békességes állapotban élő népeket, de az abszolút jószág és ártatlanság állapotát semmiféle primitív népnél nem találta fel. De mégis ennek a sémának, annak, hogy az emberiségben, az emberiség közösségi életében, az emberiségnek az egész világhoz való viszonyában valami megbillent, valami egyensúlyzavar van – nemcsak a legújabb időben, amikor ez fokozottabban érződik, hanem régtől fogva –, s ezt orvosolni lehet, és ennek az orvoslásnak nemcsak a jövőbe kell mutatnia, de bizonyos fokig a múltból kell tanulságokat vennie, és ezek a múltbeli tanulságok szükségképpen valamilyen múltbeli egyensúlyosabb állapotra utalnak – ennek az elgondolásnak van valami vonzóereje, aminek nehéz ellenállni. Ennek az egykori egyensúlyi állapotnak a mibenlétét, az emberi egyensúly-megbillenés mibenlétét próbálok megfogalmazni.

Kiindulok abból az egzisztencialista tételből, hogy az ember az egyetlen élőlényfajta, amelyik tudja, hogy meg fog halni.¹⁰⁷ A tudatosságnak a megjelenése az, amely valószínűleg az emberi lélek egy csomó egyensúlytalanságáért is, ugyanakkor, mikor egy csomó csodálatos lehetőségéért, felelős. Valahol arra a nagyon őskori és a legprimitívebb embernél is régebbi pillanatra ugranék vissza tehát, amikor az ember rájött, hogy meg fog halni, tudatára ébredt annak, hogy meg fog halni, és ezzel az egész saját létezését olyan mértékben tudatossá tette maga előtt, ahogy semmilyen más élőlény tudtunkkal nem. Lásd: evett a tudás fájának gyümölcséből.

Az, hogy az ember tudja, hogy meg fog halni, egy egészen újféle lelki

¹⁰⁷ A halálfélelemnek a civilizációk fejlődésében játszott szerepére vonatkozó koncepciót Bibó Guglielmo Ferrero (1871–1942) olasz történészről vette át, aki 1934–35-ös genfi ösztöndíja idején professzora volt, s akinek történetfilozófiai koncepciója döntő hatással volt nézeteire.

betegségnek a lehetőségét jelenti, és valószínűleg az van mind a politikum, mind a vallás legfőbb, legvégső indítékainak a gyökerénél, és ez pedig a félelem tudata. Félni fél mindenféle élőlény, amikor egy konkrét veszedelemmel szembekerül – a félelem egy mechanizmus, amely segíti is a veszedelemmel szemben való helytállásra –, aki azonban tudja, hogy meg fog halni, az eljut ahhoz, hogy féljen a saját gondolataitól. Saját gondolataiban hoz létre félelmeket, és a félelem mint különálló tényező, mint különálló valami jelenik meg az életben. Ennek a nyomán teszi tudatossá mindazokat a külső veszedelmeket, amikkel a külső világ őt fenyegeti: életveszedelmeket, természeti erőket, baleseteket, katasztrófákat – ugyanakkor azonban hamarosan kialakul a közösségben élő embernek egy további, nagyon lényeges tapasztalata, az, hogy a félelem jelzésének a legintenzívebb forrása a másik ember. A másik ember tudja bennem a legnagyobb félelmet okozni, nem is véletlen, hogy a természeti erőket is, mikor félelmesekként megjeleníti az ember, egyben meg is személyesíti, és idővel a természeti és társadalmi fejlődés során, azt hiszem, nem is olyan sokára, eljut az ember oda, hogy az életében, az életét fenyegető veszedelmek összességében lassan többségre, majd pedig túlnyomó többségre jutnak azok a veszedelmek, amelyekkel a másik ember fenyegeti őt. Ha azt akarom, hogy az engemet fenyegető halálveszedelmek ellenére is, az engemet gyötrő félelem ellenére is hatalmasnak, erősnek érezzem magamat, akkor ennek a legelsődlegesebb útját az látszik megnyitni, ha embertársaimat kényszeríteni tudom saját akaratom alá vetni, és ugyanakkor a más által gyakorolt kényszer az, ami többszörösen fel tudja fokozni a bennem élő félelmet. És ezzel szemben merül fel az a szükséglet, hogy a más kényszerétől mentes, az attól való félelemtől mentes, vagyis szabad legyek. És ezzel kapcsolatban az egész kifejtendő elgondolásnak az alapgondolatát már most előrevetítem azzal, hogy nagyon lényeges felismerés az, hogy a más ember kényszerítése útján való hatalomszerzés és a félelemtől való megmenekülésnek ez az útja hamis. Tehát tévútra vezet, ha a hatalom, a kényszer, az erőtudat fokozásával akarok megszabadulni a félelemtől. A félelemtől pontosan úgy szabadulhatok meg, ha sem én nem állok embertársaimnak nyomasztó kényszere alatt, sem én nem tartok embertársat nyomasztó kényszer alatt.

A félelem, kényszeralkalmazás és kényszerelviselésnek ebből a circulusából azonban az emberiség történelmének túlnyomó részében, földrajzi helyének túlnyomó többségében nem tudott kijutni. A valamennyire is bonyolult társadalmak fejlődése úgy indult el, hogy nagyméretű hatalomkoncentráció-zsarnokságok jöttek létre, és a legfőbb törekvés ezeknek a hatalomkoncentrációknak a kisebb-nagyobb mértékű szakralizálására,

szentséggé, vallásilag megszenteltté tételére irányult, amely esetleg nem minősült szükségképpen a szó szoros értelmében vett vallásnak, hanem esetleg jelenthetett vallási eredetű ideológiákat is; a lényeg az, hogy a hatalmat fölsőbb erőktől adottnak nyilvánította ez a szemlélet, és éppen ezáltal, a megszentelt voltán keresztül próbálta humanizálni, és a megszentelt voltán keresztül próbált mind a hatalmasokban mérsékletet, mind pedig az alávetettekben belenyugvást és az egészben egy bizonyos rendettségét elérni. Az a döntő, átütő felismerés, hogy a hatalomnak ebből a félelmes circulusából így nincs kiút, mert az ilyen módon létrejött hatalomkoncentrációk újból meg újból szükségképpen egyéni és tömeghisztériákban, zsarnokságok tombolásában, dinasztiák váltakozásában és erőszakok sorozatában nyilvánulnak meg; s az a gondolat, hogy ebből a circulusból van egy kiút, nem túl sok ponton jelent meg az emberiség történetében.

Az, hogy a szabadság és a félelemmentes nyugodt értelem uralmát állandósítani, intézményesíteni lehet, lényegileg két nagy kultúrkörben vetődött fel. Az egyik a görög-római kultúrkör, a másik a kínai. Ebben a kettőben jelentek meg olyan politikai ideológiák, olyan politikai gyakorlatok, amelyek megszüntették az emberiség történetét – ahogy azt Ferrero megjelöli egy helyen – a zsarnokságok egyhangú változásává tenni, és helyette olyan kísérletekké váltak, amelyek megkísérelték a hatalmat tartósan, intézményesen humanizálni, moralizálni, szabadság-elemekkel kontrollálni és végül, végső célként felszámolni. A görög kísérlet eredetisége abban állott, hogy a görögök voltak az elsők, akik rájöttek arra, hogy alkotmányokat lehet szerkeszteni, hogy azok emberi művek, és nemcsak rájöttek erre, hanem a saját városállami világukban úgyszólván minden elképzelhető lehetséges alkotmányformát végigkísérleteztek, rászánták a maguk közéletét, sőt végül a maguk szabadságát is ezekre a kísérletekre, és alkalmat adtak Arisztotelész számára, hogy páratlan rendszerező összefoglalását adja a lehetséges emberi alkotmányok típusainak.¹⁰⁸ Egyben megfogalmazza azt a jelentős felismerést is, hogy egy rendezett alkotmányban az emberek nem emberek uralma alatt, hanem törvények uralma alatt vannak. Ez a kísérlet azonban önmagában befejezetlen lett volna, illetve csak azt az eredményt mutatta volna, hogy a nagyon nagy szabadságon alapuló demokratikus alkotmányok nem túlságosan tartósak. A görög kísérletet lényegében a római kísérlet koronázta be, amely ugyan szintén tartalmaz elég sok próbálkozást többféle alkotmánylehetőség irányában, a lényeg azonban éppen nem ez, hanem az el-

¹⁰⁸ Az alkotmányok Arisztotelész-féle felosztására lásd: Arisztotelész: *Politika*. Gondolat, Budapest 1969. 1288/b–1297/a., 197–219.

lenkezője, az, hogy Róma egy olyan tartós legitimitásnak a példáját mutatta, aminek az ókor nem ismeri mását. I. e. kb. a 6. századtól i. sz. a 3. évszázadig terjed a római legitimitás, amelynek az alapintézménye a szenátus¹⁰⁹ volt, ez magába olvasztott monarchikus, demokratikus, arisztokratikus elemeket, de az ókor nemhogy alkotmányos országot, de monarchiát, dinasztiát sem ismert egyetlenegy sem ilyen időbeli tartóssággal. Ezen a ponton akadt el a római kísérlet i. sz. a 3. században, amikor úgy látszott, hogy a jellegzetes, közel-keleti, szakrális királyságoknak az isten-császár intézménye¹¹⁰ elborítja és alámeríti a szabadságnak és szervezett alkotmányosságnak a görög-római kísérletét, és nem hagy meg belőle mást, mint azt a teljes összevisszaságot és rendetlenséget, amit a szakrálisan nem eléggé megalapozott és tömegmozgalmakkal szemben helytállni nem bíró római császárság jelentett. Ezen a ponton jelentkezett a kereszténység mint újkori folyamatok elindítója.

A másik, a kínai kísérlet egészen más kiindulású. Ott volt egy komoly szakrális császárság, azonban egy olyan, elsősorban államszervezésre beállított etikai rendszer, a Konfuciusé¹¹¹ vált ennek az államszervezetnek az ideológiájává, amely az egész államot a családapán kezdve a városkormányzón keresztül egészen a császárig a kötelességek és kötelességteljesítések hierarchikus rendjévé tette, és ennek a kötelességelemnek a nagyon erős hangsúlyozása és a társadalomnak vele való átítatása útján tudott létrehozni egy aránylag nagymértékben moralizált, racionalizált és humanizált államvezetést. Érdekes komplementer összefüggést állapíthatunk itt meg anélkül, hogy már előre meg tudnánk mondani, hogy hol az ok és hol az okozat két dolog között: egyrészt a politikai szerveződés aránylagos racionalizáltsága, másrészt a vallási szemlélet misztikumának a foka között. Mind a görög-római, mind a kínai kísérlet olyan világban zajlik, ahol a misztikum és szakralizmus nyomasztó ereje aránylag nem nagy, és engedi, akár, mint Kína esetében, ennek a szakrális királyságnak a racionalizált, kötelességszerű morális felfogását, akár, mint a görög és római világban, engedi a szakrális királyság megbuktatását és a helyén új alkotmányformákkal való kísérletezést. Azt mondhatnánk, hogy minél inkább zsarnokságban él egy

¹⁰⁹ Szenátus (lat. „vének tanácsa”): Hatáskörébe tartozott a különböző, törvényhozásra feljogosított népgyűlések (comitiák) által hozott törvénytervezeteknek utólagos, majd később előzetes jóváhagyása, illetve – a szenátus tekintélyéből fakadóan – kötelező határozatok (senatus consultum) kibocsátása.

¹¹⁰ A közel-keleti szakrális királyságoknak az isten-császár intézménye. A szakrális királyságok az ókorban olyan államok voltak, ahol a király volt a legfőbb papi személy is; az uralkodó hatalmát az istentől eredeztette, azt semmi nem korlátozta, sem alkotmány, sem törvény. Ez az államforma főként Közel-Keleten, Kis-Ázsiában, Mezopotámiában és Egyiptomban terjedt el.

¹¹¹ Konfucius: Kung Fu-ce (i. e. 551–478: kínai filozófus

társadalom, annál inkább termel átláthatatlanul misztikus, mindennemű értelmi meggondolás és felismerés számára áthatolhatatlan vallásrendszereket, és fordítva, minél racionálisabb, szabadabb társadalomszerveződés adódik egy társadalomban, annál inkább fellép az igény, hogy a vallás is racionális, lucidus, áttekinthető, az ésszerűség számára megközelíthető területe legyen az emberi életnek.

A következőkben mondandók kiegészítést akarnak jelenteni egy korábbi gondolatmenethez, amiben arról beszéltem, hogy az ember, miután tudatára jutott halálnak kitett, veszélyeztetett, félelmes állapotának, hamarosan olyan helyzetbe jut, hogy tulajdonképpen nem a halálát leginkább siettető külső erőktől van legtöbb oka félni, hanem a lelkébe oltódott félelem folytán egymástól, az emberi világtól van a legtöbb oka félni. Az ember azáltal, hogy tudatára jut a saját halálra kitettségének, olyan félelemmel telik el, amit különböző, halált el nem hárító és mégis a halál felett való diadalmaskodás illúzióját keltő pótszerekkel tud csak legyőzni; ilyen mindenekelőtt a más ember élete-halála feletti hatalom és az ennek érdekében a másik emberrel folytatott élethalálharc. Minden egyes győzelem ebben a más emberrel folytatott élethalálharcban egyben győzelemnek látszik a halál felett, holott csak meggyorsítja azt a versenyfutást a halállal, ami az ember életének az egyik félelmes tartalma.

Ebből a szempontból teljesen félrevezető az a beállítás, amely a természetben, az állatfajok között folyó élethalálharcot mintául tekinti és igazolásul az emberi életnek, a társadalomnak élethalálharcként való felfogása számára. A természet világában a különböző fajták között folyó, többé-kevésbé pusztító tevékenységet nem lehet analógiába hozni azzal a fajon belüli pusztító tevékenységgel, amely az emberi fajnak szinte egyedülálló sajátossága. Az élőlények legfőbb fajtáinál, legtöbb fajtájánál csupán kivételes jelenség, vagy a szexualitással kapcsolatban, vagy a faj veszélyeztetett létével kapcsolatban fordul elő az, hogy a fajta tagjai egymással élethalálharcba kezdenek, és egymást elpusztítják. De még a különböző, egymást pusztító, egymásból táplálkozó fajok közötti harc sem szükségképpen és mindig olyan kiélezett a természetben, mint ahogyan azt az erre irányuló hivatkozások sejtetni engedik. Ezek a hivatkozások, amelyek az emberek közötti pusztítást az állatvilág és a természet pusztító tevékenységével hozzák párhuzamba, legtöbb példájukat a ragadozók környezetéből veszik. Valóban a ragadozók környezetében áll az, hogy a táplálékul szolgáló másik faj a sarokba szorítottságnak, a halálig való kétségbeesett védekezésnek a jelenségei között esik áldozatul az erősebbnek. A ragadozó azonban a természet világában nem kizárólagos típus, nem ritka, de nem is alapvetően

jellemző típus. Egyik kiélezett formája annak az egymásból élésnek, amely a természeti világ fajai között általában fennáll. Ennek az egymásból való élésnek azonban vannak rendkívül megnyugtató, hatalmasan szelíd formái is. Az a mód, ahogyan az őszi avar a következő évi humusz legfőbb alkotóeleme, az a mód, ahogy egysejtűek millióit a vízzel együtt bekebelezi egy cethal, egy bálna, az egyáltalán nem a természet élethalálharcát, inkább bizonyos egymásrautaltságát fejezi ki, és semmiképpen sem szolgálhat igazolásul azokra a pusztításokra, amiket az emberek egymás között szívesen csinálnak. A természetben minden élethalálharc-jelenség mellett is és annál erősebben létezik az egész szerves természeti világnak nagy szolidaritása, egymásrautaltsága, melynek keretében a legritkább esetben áll az egyik fajtának érdekében a másik fajta teljes elpusztítása. Ellenkezőleg, azt mondhatjuk, hogy az életnek úgyszólván minden fajtája abban érdekelt, hogy az élet területe minél kiterjedtebb, minél gazdagabb, minél hatalmasabb legyen. Az élővilágnak ez a széles szolidaritása természetesen nem különösebben érzélgős, vagy az emberi szeretet fogalmának megfelelően jelenik meg, azonban azzal valahol lényegében rokon. A szerves élet melege a természet egész szélességében keresi a más szerves életek melegségét, és ebből a szempontból az a tevékenység, amellyel a szerves világ egymáshoz bújik, és az a tevékenység, amellyel egymást esetleg elpusztítja úgy, hogy bekebelezi, tulajdonképpen rokon egymással. Az, ami azonban itt a fő kérdés, az öncélú megsemmisítés, ez a természet világától teljesen idegen, ez az embernek a privilégiuma.

Nem természettörvény tehát az emberek közötti élethalálharc, hanem egy deformációs folyamatnak az eredménye. Ennek a deformációs folyamatnak az elején az ember tudatossá válása áll, az a tény, hogy az ember tudatára ébred annak, hogy történetesen olyan fajtához tartozik, amelyik időben határolt életű egyedekben jelentkezik, és ugyancsak történetesen olyan fajtához, amely a környező fizikai természet erejéhez képest aránylag gyenge: kilenc hónap kell ahhoz, hogy egyáltalán világra jöjjön, húsz év, hogy egy átlagos teljesítőképességű egyed letrehozzon, ezzel szemben néhány másodperc elég a megsemmisítéséhez. Miután az ember mindezeknek a tudatára jutott, ellentétben más élőlényfajtákkal, ezzel indultak meg benne azok a lelki mechanizmusok, amik végül elvezettek arra a pontra, hogy a másik emberi lény elpusztításában, megsemmisítésében erőgyarapodást, felmagasztosodást, saját erejének a megtapasztalását érezze.

Így adhatunk mai fogalmazású és érzésem szerint érvényes értelmet annak a mitikus fogalmazásnak, hogy az ember evett a tudás fájának gyü-

mölcséből, és ennek folytán bűnbe esett. Minden vallás, minden etikai világnézet végeredményben arról beszél, hogy mit kell az embernek az egyéni életben cselekednie, hogy kell a maga életét felfognia ahhoz, hogy ennek a bűnbeesésnek a következményeitől megszabaduljon. Minden államelmélet, minden magas értelemben vett politika arról beszél, hogy mit kell az emberi közösségeknek és az emberi közösségnek tennie ahhoz, hogy ezeknek a félelmeknek a közösségi következményeitől megszabaduljon.

Most visszakanyarodunk félbehagyott gondolatmenetünkhöz azon a ponton, hogy a Római Birodalom egy hét-nyolc évszázados folyamatos, kisebb-nagyobb megszakításokkal mégiscsak működő legitimitás után megadta magát i. sz. a 3. században annak, amitől a klasszikus római szellem leghevesebben undorodott, az ázsiai despotizmusnak. A 3. században Diocletianus,¹¹² majd a 4. században a constantinusi reform¹¹³ lényegében az ázsiai zsarnokság módszerei szerint szervezi újjá és próbálja megszilárdítani a köztársasági és racionális intézményeiben anarchiába esett Római Birodalmat. Úgy látszik, hogy ez a hatalmas kísérlet, az emberi közösség pragmatikus, tárgyyszerű és ugyanakkor érvényes szervezésének ez a görög-római kísérlete ezzel le is zárul. Valójában csak a birodalom keleti, bizánci fele indult el az ázsiai despotizmus és bürokrácia alapján való szerveződés útján, a nyugati fél anarchiába esett. S éppen ebben az anarchiában jelentkeztek olyan termékeny új erők, amelyek a görög-római hagyomány újrafelvételét végül is lehetővé tették, és az emberséges, racionális, humánus társadalomszervezés újabb, az eddigiekénél jelentősebb kísérletének adtak indítást, az európai kísérletnek. Az egyik, a láthatóbbik új tényező, amely az anarchiába esett Nyugat-Római Birodalom területén szervezőerőként működni kezdett, a Nyugat-Római Birodalmat előzőnlő törzsi királyságok voltak. Ezek azonban inkább csak a külső keretet

¹¹² Diocletianus, Caius Aurelius Valerius (245–313): római császár, uralkodott 284-től 305-ig. A belső zűrzavar leküzdésére és a külső támadások elhárítására a császár központi hatalmát decentralizálta, s a birodalmat négy részre osztotta, amelyek élén alcsászárok állottak; a legfőbb hatalmat azonban magának tartotta fenn. A köztársasági intézményeket felszámolta, s keleti (perzsa) mintára önkényuralmat (dominatus) vezetett be. Átvette a keleti despoták szokásait, külsőségeit és szertartásait. Átszervezte a birodalom államapparátusát és közigazgatását; központi hivatalokat állított fel.

¹¹³ A constantinusi reform: I. Nagy Constantinus (287–337) római császár (ur. 306–337) által bevezetett egyházi reform. 313-ban, milánói rendeletében biztosította a keresztény vallás szabad gyakorlását, megszüntette a keresztények üldözését; egyúttal visszaszorította a pogány vallást, megtiltotta a nyilvános bálványáldozatokat (319), majd a magánáldozatokat is. Magas állásokba keresztényeket nevezett ki; templomépítésekbe kezdett. 323-as törvényében a kereszténységet államvallássá tette. 318-as és 333-as rendeleteivel a püspököknek törvényhatósági jogot biztosított. Ő hívta össze az első egyetemes zsinatot (Nicea, 325).

adták, az igazi erjesztő tényező, amely itt működni kezdett, és a római hagyománnyal különösen ötvöződött új kultúrának az elindítását mozgatta, a kereszténység volt.

A századfordulón divat volt a kereszténységnek a görög-római világban való megjelenését úgy megjeleníteni – Anatole France¹¹⁴ volt ennek a mestere –, mint mosdatlan és ádáz utcai próféták és fanatikus szektások föltűnését a bölcs, szkeptikus, kiábrándult, rendszeresen gőzfürdőt használó görög-római uraknak a színe előtt, akik ezt az egész fenekedést a legjobbosabb ellenérzéssel nézik. Ebben a megjelenítésben van igazságelem is: ha fölidézzük azt a képet, amikor az alexandriai utcai „keresztény” csöcselék a sárban hurcolja végig az általa meglincselt gyönyörű, okos és ragyogó szellemű filozófuslánynak, Hypatiának¹¹⁵ a holttestét, akkor ez bizonyosan nem tartozik a kereszténységnek a ragyogó pillanatai közé. Egészében azonban ez a szembeállítás hamis. Hamis két oldalról: egyrészt a görög-római világ belső élete azért sokkal több nyomorúsággal, félelemmel, babonával, varázslattal és minden ilyen dologgal volt terhes, semmint azt egy mai szabadgondolkodó és magát római-görögnek elképzelő ember elgondolhatná; a másik oldalt a kereszténységnek voltak olyan különlegesen, világítóan életközeli elemei, amik függetlenül az egész zsarnokság- és egyéb problematikától, mind az ázsiai, mind a görög-római világ számára újat jelentettek. Itt mindenekelőtt Krisztus személyiségével kell foglalkoznunk, mert a kereszténységre mint vallásra kezdettől fogva mind a mai napig egyik jellemző vonás az, hogy az ebbe a vallásba való behatolás és bekerülés egyik lényeges eleme az evangéliumok írásaiban nagyon pregnánsan kirajzolt és élénk rajzolódó személyiséggel való személyes kapcsolatba kerülés.

Nem vitás, hogy Krisztus egy kis, aszketikus, közeli világvégét hirdető zsidó szektának a köréből nőtt ki. Mondhatnánk úgy is, egy kis életellenes szektának a köréből. A személyiségének a legfőbb sajátossága ellenben az, hogy anélkül, hogy ennek a szektának az alaptételét, akár a közeli világvégre nézve, akár az evilági élet hiábavalóságára nézve, a legkisebb mértékben is kétségbe vonta volna, az élethez való közelségnek, az élet legegyszerűbb dolgai iránti megértésnek, az emberközeli gyöngédségnek olyan megnyilvánulásait tudta megvalósítani, amelyek teljesen téren és időn kívül álló módon kimutatnak annak a szektának aránylag szűk kereteiből, amelynek nyilvánvalóan tagja volt. Ezenfelül rendkívül jelentős, szinte elfelejtethetetlen egyszerű mondatai vannak a szelídség hatalmáról, a harag

¹¹⁴ Anatole France (1844–1924): francia író

¹¹⁵ Hypatia (i. sz. 355–415): görög filozófus és matematikus

hiábavalóságáról, a haragnak, az élethalálharcnak, az ölésnek belső rokonságáról és kártékonyságáról, és ezekről nemcsak mondatai vannak, hanem példagesztusai is, amelyek szintén egyedülállóak a maguk nemében. Valami különös képessége volt olyan szavakra és olyan gesztusokra, amelyeknek a hatására a gyűlölködésre, ütésre, ítélkezésre, számonkérésre és az emberi félelem egyéb sok szerencsétlen megnyilvánulására nekiindult, nekikészült ember egyszerre lehorgad, egyszerre rájön a cselekedetének, a magatartásának a hiábavalóságára. Az a mondat, hogy aki nem bűnös, az vesse rá az első követ, vagy add meg a császárnak, ami a császáré és az Istennek, ami az Istené, ezek különlegesen telibe találják azt a félelmi gócot, azt a gyűlölködési gócot, azt a harci gócot, ami az ember bűnbeesésének, hogy úgy mondjam, a lényege. Ehhez járul az, ahogy Krisztus a hitről tudott beszélni. A hit önála még teljesen független mindennemű teológiától és hittételekben való hittől. A hit, ahogy ő beszél róla, az emberi lélek rejtett képességeiben való gyermeki bizalom, azoknak a fölkeltségére való képességet jelenti. A legjelentősebbek azonban azok a felismerései, amelyek a szelídség hatalmára vonatkoznak, és itt megint elég nagy félreértés támadt ezek körül. Az ő gesztusai: aki megütött az egyik arcodon, fordítsd felé a másikat is, egyáltalán nem egy ügyefogyott embernek a gesztusai, ellenkezőleg, beletartoznak azok közé a lefegyverző gesztusok közé, amelyek előtt az értelmetlen agresszió egyszerre rájön a saját értelmetlenségére. És itt van egy érdekes momentum, tisztára feltevés ugyan, de van okunk arra következtetni, hogy Jézus számára a szelídség hatalmának a megtapasztalása személyes élmény volt abban az értelemben, hogy alaptermészete vagy indulótermészete szerint indulatos, heves kitörésekre hajló, sőt agresszióra hajló személyiség volt, aki saját maga jött rá a szelídség mindenek fölött való hatalmára, és aki a szelídség felismerése után sem lett gyámoltalan emberré, hanem a szelídség erejével lett képes nagyobb dolgokra, mint amiket agresszióval el tudott volna érni. Olyan megnyilvánulások, mint a kufárok megkorbácsolása, a fügefa megátkozása¹¹⁶ és egyéb hirtelen reagálások arra engednek következtetni, hogy amikor ő a szelídség hatalmáról beszél, és arról, hogy álljunk ellen a gonosznak, akkor ezzel a saját magában már legyőzött indulatosságnak a hiábavalóságát adja át tanulságul az egész emberiségnek. Ennek a magatartásmódnak pedig rendkívül jelentős következményei vannak az emberi közösség miképpen való szervezése kérdésében annak ellenére, hogy Krisztus és az az egész környezet, amiből ő

¹¹⁶ A kufárok megkorbácsolására és a fügefa megátkozására vonatkozóan lásd *Máté Ev.* 21:12–13., *János* 2:13–17., *Máté* 21:18., 20.

kinőtt, abszolúte nem arra volt beállítva, hogy az emberi közösséget jóra és tökéletességre fordítsa, hanem arra volt beállítva, hogy ennek az egész emberi világnak a hiábavalóságát mutassa föl maga és a világ számára.

Krisztus evangéliumából világvallást azután Krisztus kereszthalála és Pál apostolnak ehhez adott értelmezése, valamint római világméretű hit-hirdetése csinált. Ez már meglehetősen másféle matéria, mint Krisztusnak a közvetlen mondanivalója, ahogy legmegragadóbban a Hegyi Beszédben¹¹⁷ előttünk van. Mindamellett méltatlan az a vád, hogy Pál kiforgatta Krisztus evangéliumát, vagy valami egészen mássá tette, de mindenesetre sajátos hozzáátétel az ő hozzáátétele, amely elég organikusan folytatódik a másikban, hiszen kiindulópontja Krisztus kereszthalála, amely betetőzése Krisztus ama gesztusainak, amelyekkel a békességes tűrés világot meggyőző erejét illusztrálja. Pál volt az, aki Krisztus kereszthalálát mint megváltó cselekedetet összefüggésbe hozta Ádám bűnbeesésével,¹¹⁸ Pál volt az, aki megalapozta Krisztus istenségének és emberségének teológiáját, amely aztán a Szentháromságról szóló végeláthatatlan, számunkra helyenként komplikált, de azért nem jelentőség nélküli vitákban¹¹⁹ folytatódott; Pál volt az, aki a hit fogalmát eltávolította a Krisztus nagyon egyszerű és életközeli hitfogalmától egy sokkal spekulatívabb, komplikáltabb hit irányába, amit talán kevésbé lehet pozitívnak értékelni; viszont nagyon jelentős mondanivalói vannak az erkölcsi cselekvés és a törvény kapcsolatáról. És ha tudomásul vesszük, hogy a tanítványok lelkiállapotában és az adott kulturális környezetben Krisztus Istenné emelése elkerülhetetlen fejlemény volt, akkor el kell ismernünk, hogy Pál apostol volt az, aki Krisztus istenségének olyan fogalmazást adott, amelyben a Krisztus teljes emberi volta sértetlenül benne maradt, és azután utóbb a Szentháromság körüli vitákban is végül az az álláspont maradt fölül, amelyik mindennemű koncesszió nélkül fenntartotta Krisztus teljes emberi mivoltát. Ez igen jelentős a továbbiakra nézve, mert a keresztény vallás átélői számára azt az alapvető élményt jelenti, hogy Isten ismeri a mi kínjainkat, és a terhelt emberi állapotunkból való kilépéshez egy tökéletesen velünk egyszövetű emberi személyiséggel kell kapcsolatba lépni.

¹¹⁷ Hegyi Beszéd: Jézus tanításainak összefoglalása a keresztény erkölcsről és a mennyek országáról, amely Máté evangéliumában {3-553.} található (*Máté* 5-7., vö. *Lukács* 6:20-49.).

¹¹⁸ Erre vonatkozóan: Pál apostol levele a rómaiakhoz 5:12-14., 5:1-11.

¹¹⁹ A Szentháromságról szóló viták a 3. és 5. sz. között zajlottak akörül, hogy ha az Isten egy-lénygű, de három személyben jelenik meg (Atya, Fiú, Szentlélek), akkor milyen viszony van az egyes személyek között. A viták során számos eretnekség lépett fel. Végül az i. sz. 451-ben összehívott chalcedoni zsinat kimondta, hogy Jézus Krisztus az emberré lett isteni lényeg (Logosz), egy személy két – isteni és emberi – természetben.

Annak a kereszténységnek, amely mindebből néhány évszázad alatt intézményszerűen, egyházként kialakult, a legerősebben negatív vonásai egy bizonyos életellenesség és a dogmatikai türelmetlenségre való hajlam voltak, viszont ezeken átütő erővel mind a mai napig érvényesül a Krisztus személyes mondanivalójának az életközeli, felszabadító hatású és türelmes végső alaphangja. (Zárójelben jegyzem meg, hogy mennyire mérhetetlenül komikusnak találtam mindig, hogy akadhattak emberek, akik – főleg a három szinoptikus evangélium¹²⁰ elolvasása után – egy percig is komolyan el tudták képzelni, hogy Krisztus nem létezett, és valaki kitalálta őt. Egy annyira pregnáns személyiség képe bontakozik ki előttünk ezekből, hogy ha ezt valaki irodalmi műnek találta ki, akkor az a valaki volna a világ legjelentősebb vallásalapítója.)

Abból, ami a keresztény mondanivalóból az emberi közösség helyes szervezése számára oly jelentős, nagyon kevés aktualizálódott a keleti kereszténység területén. Azon a keleti keresztény területen, ahol a társadalom alapszervezési formáit az egykori szakrális királyságból kinőtt ázsiai despotizmus szabta meg. Az igazi aktualizálódás területe a Nyugat-Római Birodalom területén megmaradt anarchia volt, ahol ugyanakkor rejtve a római társadalomszervezés nagy hagyományai is tovább éltek, és az új keresztény társadalomszervezési impulzusokkal szövetkezve a társadalomszervezésnek új, racionális és humanizáló, moralizáló kísérletét indították el. A racionális társadalomszervezésre irányuló római igény és az emberi életnek félelemtől, gyűlölelettől és erőszaktól való megmenntésére irányuló keresztény igény ötvöződése először Szent Ágoston élete művében, főleg pedig az Isten országáról szóló nagy művében történt meg. Szent Ágoston teológiai állásfoglalásaival szemben nagyon sok fenntartásnak van és lehet helye, ezek bennünket most nem érdekelnek. Az lényeges, ami az Isten országáról szól, ami egyszerre megfogalmazza ennek a világnak a másodrendűségét és hiábavalóságát egy jobb világgal szemben, ugyanakkor azonban olyan mértékeket ad ennek a jobb, isteni világnak a jegyében az e világi dolgok megítélése számára, amelyek egyben az alapvetően túlvilágra beállított keresztény álláspontból csudálatos kivezető módon egyben utat mutatnak afelé is, hogy ezt az e világot is lehet a másik világ felé közelíteni. Tehát a római gyakorlatiasság jegyében lehet valamit csinálni e siralomvölgynek a megjavítása érdekében. Ezt fogalmazta meg Ágoston azokban az előírásokban, amelyekben meg

¹²⁰ A három szinoptikus evangélium – Máté, Márk és Lukács evangéliumait nevezik szinoptikusoknak, mivel ezek anyaguk kiválasztásában és elbeszélésükben feltűnően hasonlítanak egymáshoz.

van írva, hogy mit kell csinálni a királynak, a jó királynak, ha nem akarja, hogy királykodása merő rablásból álljon, a jó úrnak, ha nem akarja, hogy cselekvése merő zsarnokság és gyilkolás legyen, és így tovább. Mai szemmel nézve, egy mai társadalomreformer szemével nézve Ágostonnak ezek az előírásai talán csak fölháborító megbiztatásai a lázadni kívánó szolgák és alattvalók lelkének, hogy nyugodjanak bele a zsarnokságba, és higgyék el, hogy vannak jó királyok és jó urak is. Ezt azonban nem a mai társadalomreformer mértékével kell nézni, hanem az akkori tényleges helyzet mértékével, amikor szolgáknak és alattvalóknak a siker komoly reményében úgysem lehetett fellázadniuk. Ágoston tehát nem a lázadni akarókhöz fordult, hogy azokat lecsendesítse, elsősorban az urakhoz fordult, és a királyokhoz fordult, hogy azokat fokozottabb erkölcsi felelősséggel töltsse el. És innen számítva évszázadokon keresztül az egész nyugat-európai világnak olyan emberek voltak a tanítói, akik a maguk kategóriáit Szent Ágoston műveiből merítették, még ha esetleg sohasem olvasták is azokat. És ezeket a kategóriákat olyan uralkodókkal szemben alkalmazták, a Római Birodalmat előzőlő germán és egyéb törzsi fejedelmekkel szemben, akik a szakrális királyságnak sokkalta alacsonyabb szintjén voltak, mint az ázsiaiak, s kulturálisan nem érezték magukat képesnek, hogy egy náluknál komplikáltabb világot kormányozzanak; tehát ezen a saját elégtelenségük közegén keresztül az a bizonyos papi, ágostoni nevelésű értelmiség társadalomszervező tényezővé vált velük szemben azáltal, hogy ezeket a királyokat nevelte, az ügyeiket intézte, adminisztrálta, és szükség esetén őket ki is prédikálta. Ebben az együttműködésben amennyit a királyok szelídültek, annyit rontott a klerikusokon a hatalomban való részvétel, de együttevve mégis a hatalomnak egy olyan mértékű erkölcsi átítatódását eredményezte, ami mondhatjuk, hogy már az európai társadalomfejlődés középkori szakaszában is – különösebben pedig az újkoriban – nagyobb volt annál, mint amennyit bármelyik más kísérlet a világban el tudott érni a hatalomgyakorlás moralizálása terén. Az európai hatalomgyakorlás szörnyűségeivel szemben való szemrehányásainkban ezt sokszor el szoktuk felejtetni, hogy azért hányjuk a szemére az európai hatalomgyakorlásnak a maga szörnyűségét, mert pontosan ennek az európai hatalomgyakorlásnak aránylag magas erkölcsi mércéit szoktuk meg, és egyáltalán el tudjuk képzelni, hogy a hatalomgyakorlással szemben magas erkölcsi mércét lehet alkalmazni, ami a közel-keleti hatalomgyakorlásoknál egyáltalán föl sem vetődik.

A keresztény papságnak ez a társadalomszervezési kísérlete több évszázados előkészítés után, kb. a 8–9–10. században, a clunyi reform¹²¹ idején csúszosodik ki abban, amit kissé elnagyolt szóval középkori keresztény hűbériségnek nevezünk. Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy egyedülálló társadalmi szervezési kísérletről van szó, és tökéletesen félrevezető, hogyha ezt összecseréljük a hűbéri szerveződésnek azzal a világszerte legkülönbözőbb kultúrkörökben is megjelenő lehetőségével, amit más kultúrkörökben is találunk, és amiről esetleg hajlandók vagyunk azt hinni, hogy az emberi társadalom fejlődésének szükségszerű állomása. Az emberi társadalom fejlődésének nem mindig vannak szükségszerű állomásai. Az emberi társadalom csak ott fejlődik, ahol az emberi társadalom elindul valamiféle értelmes fejlődés útján, ez pedig nem szükségszerű. Nincs természettörvény, amelyik azt mondaná, hogy a rabszolgaságból a hűbériségbe és a hűbériségből a kapitalista társadalomba és így tovább fejlődünk. Az emberiségnek vannak a társadalom értelmes fejlődésére irányuló kísérletei, ilyen kísérlet a kínai, amelyik a maga előző formájában minden jel szerint megakadt, és a legújabb korban átengedte magát az európai újabb inspirációknak, és ilyen kísérlet a többszöri zökkenőkkel folyó görög-római-középkori-európai; és ahol ilyen kísérlet van, ott van értelme beszélni a társadalom fejlődéséről, és az adott esetben van értelme beszélni például forradalmakról is. Ezzel szemben a Közép-Kelenten és Indiában – amelyeket nyilvánvalóan messziről nézve és elnagyoltan a tagolatlan zsarnokságok folyamatos területének tekinthetünk – nincs sok értelme beszélni például forradalmakról, mert legföljebb palota-forradalmak vagy trónváltozást előidéző népmozgalmak folyhattak, amelyek eredményeképpen jó királyok vagy rossz királyok váltogatták egymást. Az a fajta forradalom azonban, amelyik egy uralmon számon kéri azt, hogy elvileg nem tölti ki a helyes hatalomgyakorlás formáit, kereteit és tartalmát, az a féle forradalom, amelyik társadalmi reform igényével indul meg, arról csak a kínai kultúrkörben beszélhetünk, ahol az időnként kitörő nagy kínai parasztforradalmaknak ugyanaz az erkölcsi számonkérő jellege és gyakran eredménye volt, mint az európainak. És beszélhetünk Európában, ahol ezekben a forradalmakban különleges szerepet kapott az a többé-kevésbé eszmeileg nevelt klerikus értelmiség, amelyik újból és újból megfogalmazta a helyes ha-

¹²¹ Clunyi reform: e dél-franciaországi kisvárosban 910-ben alapított bencés kolostorból kiinduló egyházi-szerzetesi mozgalom, mely az egyház belső megtisztítását, megreformálását s a világi (állami) befolyástól való megszabadítását tűzte ki célul. Fő követelése a kolostorok életének megrendszabályozása mellett a papi nőtlenség (cölibátus) betartása, a szentségek, búcsúk, kegytárgyak, egyházi javadalmak és hivatalok vásárlásának (szimónia) és a laikusok által gyakorolt főpapi beiktatásnak (invesztitúra) a megszüntetése volt.

talomgyakorlással szemben felállítható követelményeket. Nem szükségszerű fejlődésről van tehát itt szó, hanem egész kultúráknak nagy kollektív erőfeszítéseiről, amit egyes kultúrák megtesznek, más kultúrák nem tesznek meg, az erőfeszítésnek nekiinduló kultúrák is esetleg kudarcba fulladhatnak. Nincs meg az a kényelmes helyzetünk, hogy természettörvényként állíthassuk fel a társadalom helyes és mind jobb és jobb fejlődésének a szabályát, és semmiféle ilyen természettörvénynek az elképzelése nem ment fel bennünket annak a felelőssége alól, hogy az emberi közösség helyes szervezésének a nagy akcióját lehet el is rontani, lehet zsákutcába vinni, és lehet, legújabbban, az emberiség totális pusztulása irányában folytatni.

Ennek a felismerésnek a jegyében kell a középkori keresztény hűbéri-séget értékelni, mint egyszeri vállalkozást, nem pedig mint egy tipikus sémának az európai megvalósulását. Az európai hűbériség bonyolult összetevőit azon kell kezdenünk elemezni, hogy viszonyba hozzuk ezt az európai hűbériséget a hűbériségről ismeretes általános sémákkal. A hűbériség egyik szokványos régebbi felfogása a hűbériségben azokat a hűségi viszonyokat látja elsősorban, amelyek egy hierarchikusan fölépített társadalomban az alsóbb szinteket a magasabb szintekhez fűzik, és ezeknek a hűségi viszonylatoknak az ereje az, amelyik végül egy piramisszerű építményben az egész társadalmat összetartja. Az ilyen értelemben vett hűbériség a világon a legkülönbözőbb időpontokban, a legkülönbözőbb kultúrkörökben előfordult, és még ma is előfordul. A magja az ilyenféle hűbériségnek rendszerint a fegyveres, harcos törzsfő vagy törzsi király és a körülötte lévő fegyveres kíséret közötti hűségi kapcsolat. Ez a hűségi kapcsolat még a legbarbárabb körülmények között is, éppen a közös harc tényezőjénél fogva elég erős és sok morális tényezővel átitatott kapcsolatot, hűségi kapcsolatot jelent. Ha egy-egy ilyen harcos csoport vezetője nagyobb területet képes meghódítani, akkor ez a fajta szerveződés megsokszorozódik. Saját közvetlen fegyveres kíséretéből hűbérurak, várurak lesznek, azok maguknak szereznek ilyen fegyveres kíséretet, ha jobban kiterjed a terület, a fegyveres kíséret tagjai maguk is szereznek maguk köré szolgákat, fegyvereseket, fegyvernőköket, fegyverhordozókat, és így létrejön egy piramisszerű képződmény, amit többé-kevésbé erős, rendszerint fölfelé lazuló, de mégis érezhetően hűségi kapcsolat köt össze. Ilyenfajta hűbéri jellegű szerveződést a középkori Európában magukkal hoztak már a germán erdőkből vagy a keleti sztyeppekről jövő törzsi királyságok, amennyiben lazább szervezetűek voltak, és ez a fajta hűbéri szerveződés nem tipikusan európai jelenség, ugyanilyet találunk az egész arab világban, helyenként Indiában, Japánban és még nagyon sok helyén és időpontján a világnak.

A hűbériség másik meghatározása a klasszikus marxi meghatározás. A feudalizmus – a hűbériségnek megfelelő marxi kategória – alatt a kizsákmányolásnak egy bizonyos formáját érti, azt a formát, ahol az alávetettek nincsenek teljes testi mivoltukban a másik ember tulajdonául szolgáló rabszolgaságban, hanem a személyes szabadság valamiféle minimuma mellett nagyon erős személyi kötöttségek, alávetettségek és személyi szolgáltatások összességében élnek, amelyeket általában röviden a jobbágyság formulájával szoktunk kifejezni. Ebben az értelemben a feudalizmus legjellemzőbb intézménye a jobbágyság. A jobbágyság megint csak olyan dolog, amelyik az előző értelemben vett fegyveres hűségi hűbériségtől teljesen függetlenül a világ legkülönbözőbb részeiben előfordult, és időnként meglepő módon anarchikus helyzetekben refeudalizálódási tünetek közepeztette visszajön; ez előfordul már az ókori Kelet egyiptomi és babilóniai államszervezeteiben, érdekes módon és mindenféle sémát felrúgó módon a klasszikus ókori rabszolgaságot jóval megelőző időpontokban. De ugyancsak előfordult a világ legkülönbözőbb részein, pl. Kínára inkább jellemző volt történelme hosszú folyamán, mint éppen a rabszolgaság, amelynek csak házi formáit ismerték.¹²²

Az európai hűbériségre nagymértékben jellemző a fegyveres arisztokrácia egymás közötti és lefelé való hierarchikus hűségi kapcsolatainak a rendje, amelyet a germán erdőkből vagy a kelet-európai síkságokról hoztak magukkal. Jellemző továbbá a jobbágyság, amelyet bizonyos fokig a késő római korból itt hagyott intézményként alapjaiban már megtaláltak. Mindezek felül és mindezek mellett azonban egy egészen különleges dolog jellemző a nyugat-európai kultúrkör hűbériségére, és ez a klerikus elemnek,

¹²² Hiábavaló a rabszolgaságot és hűbériséget egymást szükségszerűen követő szerveződési formáknak tekinteni. A jelek szerint ennek semmiféle alapja nincsen. A rabszolgaság csak egészen különleges helyzetekben válik a társadalom gazdasági szerveződésének az alapintézményévé, a rabszolgaság rendszerint házi jellegű, házi kiszolgáltatást biztosító intézmény, a társadalom egészének a gazdasági szerveződése rendszerint ennél szabadabb formák között történik még igen primitív és igen régi viszonyok között is. Rabszolgaság akkor jön létre, mikor különleges helyzetek, pl. egy nagy világbirodalomnak az aránylagosan nagyfokú harciassága és a körülötte lévő, kulturálisan nagyon alatta lévő területekkel szemben való állandó harcai a rabszolga-emberanyagnak a szokottnál sokkalta nagyobb mértékű utánpótlását teszik lehetővé. Ugyanez a tényező az aránylag nagy kultúrszintkülönbség mellett élő Szahara alatti Fekete-Afrika jelenléte folytán a rabszolgaságot egészen modern körülmények között megújította, de egészen különleges körülmények, pl. német koncentrációs táborok közepette, a rabszolgamunka teljesen más gazdasági feltételek mellett is megjelenhet. Ugyanakkor a jobbági, feudális jobbági viszonyok ugyancsak megjelennek a legkülönbözőbb társadalmi körülmények között, mihelyt valamiféle anarchia a rendezett, bürokratikus elintézett és megszervezett formákat meglazítja, és az embereket arra kényszeríti, hogy kölcsönös személyes szolgáltatások hol egyenlő, hol nem egészen egyenlő viszonylataiba lépjenek. (Bibó István saját jegyzete)

a papságnak a világtörténelemben talán egyedülálló társadalomszervező szerepe.¹²³ A papság társadalomszervező szerepe a legkülönbözőbb kultúrkörökben bizonyos elemekben megjelent, de ez a társadalomszervező szerep rendszerint nem terjedt ki másra, mint az uralmi viszonyoknak, elsősorban az uralkodó állásának a szakralizálására, isteni ranggal való fölruházására. Az uralkodó környezetében lévő papi testületeknek ilyen szerepe – gondoljunk Egyiptomra, de más hasonló istenkirályságoknál is – adott esetben rendkívül nagy politikai befolyással is jár, de ez a politikai befolyás rendszerint a legfelsőbb hatalmi gócokra irányul, nem áramlik szét a társadalom egészére, és nem jár társadalomszervező szereppel. A Római Birodalom bukását követő anarchia területe az, ahol ennek a papságnak és a vele párhuzamos szerzetesrendeknek különleges társadalomszervezési szerepe kialakult. Említettük már, hogy a Római Birodalom bukása után a romjain kialakuló törzsi királyságok az ő szervezőképességüket meghaladó, magasabb szintű és romjaiban is számukra nehezen megfogható társadalomban kezdtek el szervezkedni, és ebben a társadalomban pedig szükségszerűen kénytelenek voltak elfogadni ennek a magasabb társadalomnak a magasabb rendű tudását, tudományát, hagyományait jól-rosszul képviselő papságnak és azzal párhuzamos szerzetességnek a segítségét. Ezért nem véletlen, hogy a szerzetesség társadalomszervező szerepe elsősorban az Alpoktól északra, Olaszországban is inkább a népvándorlástól jobban érintett északi részen alakult ki. Európa déli részén – Olaszországban és Spanyolországban – nagyon sok eleme megmaradt az ókori római társadalom laikus, civil társadalomszervező értelmiségének. A római civitasok megőrizték a maguk nótáriusait és civil írástudóit csaknem folyamatosan, a középkort többé-kevésbé átvészelő módon, úgy, hogy sok vonásban állnak közel ahhoz a bizánci világhoz, ahol a papság mindig zárt csoportokban, részben a világtól elvonult, részben csak a legmagasabb hatalmi gócokra hatóan működő csoportokban létezett, és a társadalom szervezését egy civil értelmiségnek, császári bürokráciának, városi bürokráciának engedte át. Nyugat-Európában azonban, a Római Birodalmat követő teljes anarchiában, ahol civil értelmiség Európa nagyobb részében – mint mondtam, Olaszország és Spanyolország egyes részeit kivéve – úgyszólván nem létezett, a papság fokozatosan belecsúszott abba, hogy ezeknek a tanácstalan germán királyoknak a környezetében ellássa a másutt világi értelmiségek által eljátszott közigazgatási írástudó szerepét.

¹²³ A papság társadalomszervező szerepére vonatkozó koncepció Hajnal István hatását tükrözi. Erre vonatkozóan lásd: *Hajnal István*, 1989. 134–145.

Valahol a *Tanú* egy régi számában idézi Németh László egy római entellektüel levelét, aki valahol Burgundiában éli a népvándorlás viszontagságos életét, és a keleti császárság biztonságos vidékein élő barátjának írja, hogy „itt írok, miközben áthallatszik hozzám a részeg burgundiak üvöltése, akik minden reggel hatszor eljönnek üdvözlésemre, mint ahogy a nagy-papájuk volnék”.¹²⁴ Nem a csodálatos hódítóknak, a fölsőbb rendű germánoknak a képében, hanem ezeknek a groteszk, hol barbáran támadó, hol komikusan tiszteletadó vörös szakállú tanácstalan királyoknak és fegyvereseknek a képében kell a Római Birodalom germán uralom alá kerülését elképzelnünk, és ebben az atmoszférában kell elképzelnünk azokat a zavarodott hatalmasokat, akik az ott megmaradt, mindinkább teljesen elvesző civil római értelmiségtől, majd pedig az azok helyébe lépő, eléggé tudatlan, de hozzájuk képest még mindig sokat tudó papi, klerikus értelmiségtől fogadnak el tanácsokat, fogadnak el írásbeli segítséget a számukra áttekinthetetlen uralmi feladataik ellátására. Ebben az atmoszférában alakulnak ki a nyugat-európai szerzetesrendek, amelyek a keleti kereszténység területén lévő zárt, életszentségre, szeretetgyakorlatra, misztikus gyakorlatokra vagy pedig remeteségre beállított szerzetesrendekkel szemben, szinte akaratuk ellenére, a környező világ tanácstalansága által fölkelített részvétből és szeretetből kezdenek el foglalkozni olyan funkciókkal, mint földművelési technikák terjesztése, földművelési tanácsadás, kórházak felállítása, gyógyító tevékenység, szociális tevékenység, szegények istápolása és így tovább. Ez a fajta papság és szerzetesség szerzi meg azt a különleges tiszteletet, amely Európában a mai napig még mindig körülveszi a papságot, mint ma már vékonyodó, de a közérzet szerint még mindig nem haszontalan, nem merőben élősködő funkciót ellátó tömeget, szemben a Dél-Európában és a bizánci Európában kialakuló helyzettel, ahol a papság néha a varázslóhoz hasonló mágikus feladatokat teljesít, és ennek megfelelő tiszteletben részesül, ugyanakkor azonban a társadalom normális életében a neki kijáró tisztelet nagyon bizonytalan, nagyon ingadozó, és helyenként egészen alacsony fokra tud süllyedni. A papsági szerzetesrendek által szervezett Nyugat-Európában a papságnak ez a lesüllyedése nem tudott bekövetkezni, és még mind a mai napig él azon a terü-

¹²⁴ Lásd *Tanú*, 1936. V–VI. sz. *Róma utódai*. (Részletek az Európa történelméből.). Az idézet pontosan így szól: „Hogy kívánod, hogy nászéneket írjak neked, amikor a hosszúhajúak serege vesz körül, s nyelvük rekedt szava süketít. A részeg Burgund énekét hallom, s költői vénám befagy. Műzsám nem tud többé hatlábú verset készíteni, mióta e kétlábú patrónusokat látja. Boldog vagy, hogy nem érzed tízszer minden reggel sörszagukat. Mert napfölkeltétől jönnek, s üdvözlőnek bennünket ezek az orjások, mintha mi lennénk a nagyapjuk.” (61.)

leten, amely Észak-Olaszország, Észak-Spanyolországtól fölfelé, egészen a Brit-szigetekig, Skandináviáig, keleten pedig Lengyelország, Finnorszá-
gig, a Balti-vidékig és Magyarországig terjed, valamint Jugoszlávia nyugati
részeiig. Ez a papság és ez a szerzetesség valamit átörökölt a római szel-
lem pragmatizmusából, államszervezési és jogászai gyakorlatiasságából, és
valamit átörökölt, ha leegyszerűsített és primitív formában is, Szent Ágos-
ton államképéből és társadalomképéből, aminek jegyében a társadalom
legkülönbözőbb hatalmi helyzeteit funkciókká, feladatokká, keresztény
kötelességekké átértelmezni és átnemesíteni igyekezett. Az európai ke-
resztény hűbériség ezért lényegesen több volt, mint merőben fegyveres
főnökök és fegyveres alárendeltek szoros hűségi viszonya, és lényegesen
több volt, mint földesurak és jobbágyok közötti egyoldalú alávetettség vi-
szonya. A társadalomszervező papság a clunyi reform utáni időkben mind
nagyobb mértékben ráállott arra, hogy egy mind kiterjedtebb írásbeliség
jegyében a privilégiumok és szabadságok sokaságával hozzon létre
nagyon kiterjedt társadalomszervezést, és a társadalom legkülönbözőbb
viszonylatait próbálta meg a hivatásszerűség, a kölcsönösség valamiféle
elemeivel átíratni. Így alakította ki a jó fejedelemt, a jó hűbérúr, a jó lovag,
a jó polgár, a jó földművelő emberi ideáljait, nagyon egyenlőtlen adagok-
ban adván ezeknek a szabadság és a munka lehetőségeit, de mindegyi-
ket valamiféle kölcsönösségi viszonyba próbálta hozni a másikkal; mind-
egyiknek a viszonyát úgy próbálta megszervezni, hogy mindegyik adjon
is valamit, és kapjon is valamit, s hogy a legalacsonyabb rendűek számá-
ra is az emberi önbecsülésnek valamilyen formája létezzék, és az egészet
összefogta a keresztény túlvilág képe és a keresztény üdvözülés életviteli
mintája, amely a végső felemelkedés lehetőségét mindenkinek nyitva
hagyta, és olyan világképet hozott létre, amelyben a legalacsonyabb is
föléje emelkedhetett a legmagasabbaknak, akik viszont éppúgy elkárhoz-
hattak, mint bárki más. Ezen a világképen keresztül a papságnak időnként
módjában volt a leghatalmasabbakat is az elkárkozás félelmével eltölteni és
gonosztetteiket fejükre olvasni, s teljesen helyén nem való és más világból
átvetített cinizmus az, amelyik ezt a szerepet kicsinyíteni akarja, és ennek
a szerepnek a társadalomszervezési jelentőségét nem látja át. Ez a világkép
nemcsak igazolta a fennálló hatalmi különbségeket és a társadalmi lehe-
tőségek kiáltó ellentéteit, hanem ugyanakkor kritikát és – távoli szóval élve
s egy sokkal később megjelent jelenséget előre vetítve – forradalmi kri-
tikát is lehetővé tett ezekkel a hatalmakkal szemben. Ha a király helyzete
kötelesség, amit be kell töltenie, a hűbérúré, a várúré, a lovagé szintén,
akkor ez egyben kritika lehetőségét is jelentette a hivatását be nem töltő

királlyal, hűbérúrral, földesúrral, lovaggal szemben, és ez volt a leendő forradalmaknak tulajdonképpen a kiindulópontja. Ebből a keresztény hűbériségi szemléletből nőttek ki a kora középkor forradalmai.¹²⁵ Ebben az időben ugyanis egy lassú, fokozódó folyamat keretében – nagyon hosszú volt ez a folyamat, hiszen a 18. század végéig tartott, de mégiscsak olyan folyamat volt, aminek a keretében lassan napvilágra került az a gyanú, hogy a király, de főleg a hűbérúr és a földesúr tulajdonképpen olyan társadalmi szükségletet elégítenek ki, amelyet a saját fékezhetetlenségükkel maguk hoztak létre: a rablólovagok hozták létre azt az anarchiát, aminek a keretében a szegény embernek indokolt volt egy-egy rablólovag védelme alá helyezkednie, hogy az megvédje őket a többi rablólovagtól. Abban a pillanatban azonban, mikor ezek a szerveződési formák eljutottak a konszolidáció olyan fokára, mikor már a rablólovagok közvetett harca megszűnt, és sok tekintetben a király vette át az ország összenszervezését a fenntartását, abban a pillanatban kétségessé vált, hogy hát akkor az a védelem, amit a földesúr nyújt, ki ellen szól, és mennyiben reális teljesítmény az a jobbágy nagyon is kézzelfogható teljesítményével szemben. Pláne kiéleződött ez a helyzet akkor, mikor a pénzgazdálkodás fokozódásával és a luxus fokozódásával ugyanezek a földesurak a jobbágyi szolgáltatásokat megszorítani igyekeztek. Ez volt a kiindulópontja a nagy késő középkori parasztlázadásoknak. De már a kora középkorban megjelent az első kritikai szó azzal a híres angol jobbágylázadásos versikével, amelyik úgy szól: Míg Éva font s Ádám kapált, urat a földön ki talált? A keresztény hűbériség adta az emberek, a jobbágyok, a kisértelmiségek, a kisklerikusok elméjébe a kritikának ezt a lehetőségét azáltal, hogy Szent Ágoston szellemében a király, a földesúr és a jobbágy szerepeit funkcióként fogadta el, lehetővé tette tehát a funkcióját nem betöltő királlyal, földesúrral és jobbaggal szemben társadalomkritika érvényesülését.

Ebben a középkori keresztény hűbériségi világban különleges helyzetet foglaltak el a városok és a városi polgárság. Míg a nemesség képében a papság olyan tényezővel állt szemben, amely kereszténység előtti harcias világából hozta magával a verekedő, harcias, barbár, rátarti, fényűző, hivalkodó embernek a jellemvonásait, és ezeket kellett a kereszténység különböző kategóriáival, pl. a lovagi becsület formulájával úgy megszelídíteni, hogy azon azért percenként átütöttek ezek az ősi jelenségek, míg a földművelő parasztság életében a természethez közeli pogányság vilá-

¹²⁵ A kora középkor „forradalmi” kifejezést Váczy Péter használja az 1936-ban megjelent *Egyetemes történet* általa írt második, *A középkor története* című kötetében. Miután Bibó fejtegetései során kimutathatóan támaszkodott erre a munkára, e fogalmat Váczy Pétertől vette át.

gát kellett a kereszténység különböző kategóriáin keresztül megszentelni, addig a város és a városi polgárság volt az a világ, ahol a papság igazán kedvére alakíthatta ki a nagyon erősen keresztény kategóriákkal átítatott társadalomszervezésnek a formáit. Itt is elsősorban nem a mediterrán vagy észak-európai tengerparti városokra gondolok, ahol a kereskedelmi vállalkozásokból gyorsan meggazdagodó polgárság adta meg az alaphangot, hanem elsősorban a tipikus szárazföldi városokra gondolok, amelyek egy aránylag nem nagy földművelő vidéknek iparral és kisméretű kereskedelemmel való ellátását szolgálták. Ezekben a kis városokban alakult ki a sok tekintetben korlátozott, kisszerű, de ugyanakkor a szorgalmas és állandó munkának és a papság által való ellenőrzöttségnek állapotában lévő kis társadalmaknak az a világa, amely a műgonddal alkotó embernek új, tudatos életformáját szegezte szembe a nemesség lényegében munkátlan, verekedő és hivalkodó világával, és hosszú távon erjesztőjévé lett azoknak a fordulatoknak, amelyek az arisztokrácia társadalmi szerepét végül is fölszámolni voltak hivatottak. A városi környezet volt az egyik olyan terület, ahol a papság a maga írásbeli társadalomszervező szerepét kibontakoztathatta, és a városi céhek mintájára ugyanitt kezdett kialakulni újból, nagy szünet után egy immár nem papi, nem klerikus, hanem világi jellegű értelmiség, íródéakok s egyetemi polgárok formájában. A papok által irányított társadalomszervezés és írásbeliség másik góca viszont a királyi udvar volt. A királyi udvar, amelyik noha maga is a verekedő és hivalgó nemesség világából nőtt ki, ugyanakkor valamit a papság Szent Ágoston-i kultúráján keresztül kezdett mind nagyobb mértékben átörökölni az ókori, görög-római államszemlélet respublika-világképéből, abból a személyi hatalmon túlmutató, törvényekben lecsapódó uralomból, amely már a görög-római államszervezést jellemezte. Ezt mentette át Szent Ágoston államelméletével kiegészítve a királyi udvar papsága, és tette a királyi udvart az írásbeliség egy másik gócává; majd pedig sok európai államban kialakult a királyi udvarnak a polgársággal való szövetkezése, a funkciógyakorló király és a funkciógyakorló polgárság szövetkezése a lényeges funkciót kevésbé gyakorló arisztokráciával szemben.

Mindez azonban az egész társadalmat átfogó, mindinkább intézményesedő, rengeteg alávetés mellett rengeteg szabadságot is tartalmazó társadalomszervezést jelentett, privilégiumok, rendi kiváltságok, rendi gyűlések formájában, amelyik azután az európai, még nem új típusú, de azért már alkotmányosságnak nevezhető intézmények sokaságát hozta létre szerte Európában. Ezeken a rendi gyűléseken alakult ki éppen a hűbériség viszonylatain keresztül a képviselőlet új intézménye, amit a római államszer-

vezet nem ismert; ezért nem volt képes a római polgári állapotot az egész birodalomra ténylegesen kiterjeszteni, mert a polgárságot nem tudta más-képpen elképzelni, mint úgy, hogy a polgár megjelenik a római fórumon, és leadja a voksát, amit egy a birodalom keleti vagy nyugati végében élő polgár aligha cselekedhetett. A középkori hűbériség, illetve az a tény, hogy a hűbérúr a hűbéreseit képviselte, egyben lehetővé tette annak az új közjogi intézménynek a létrehozását, melynek értelmében a politikai gyűléseken is egyik ember képviselhetette a másikat. Kezdetben maga a hűbérúr képviselte embereit, később már a képviseletnek önállósult formái alakultak ki, úgyhogy a középkor delelőjén egész Európa a legváltozatosabb formák között, de igenis az alkotmányos szabadságoknak egy bonyolult rendszerében élt. Ez nem hasonlított a mai alkotmányfogalmainkhoz, mert nem egységes kategóriákat biztosított az embereknek, hanem szabadságok, szabadsalmak, kiváltságok sokaságát a legkülönbözőbb formákban, az írásbeliségre szélesen támaszkodva; és ez a középkori hűbériség volt az, amelyik azután az újkorba való átmenet nagy válságainak nekiindult. Ismereteseek azok a társadalmi, gazdasági okok, amelyek a középkor virágkorát, majd válságát előidézték. Az európai papság a 9–10. századtól kezdve megindította a maga nagy küzdelmét a várurak, a feudális nemesség magánháborúival szemben. Mikor ez nagyban és egészben sikerre vezetett, akkor Európára olyan, aránylag nyugalmi korszak következett be, amelynek árnyékában megindult a polgárság vagyonosodása, amely kezdetben, aránylagosan egyszerű életviszonyok között a katedrálisok csodálatos virágzásában tudott lecsapódni, később azonban az életvitel kifinomodását és a fényűzés növekedését is lehetővé tette. Ebben a helyzetben a legkülönbözőbb erjesztő tényezők léptek föl.

A nemesség funkciótlaná válása, ugyanakkor követelődzésének meg-növekedése véres polgár- és parasztforradalmakat váltott ki. A nemesség a saját pozícióit erősíteni kezdte, és ugyanakkor társadalmi funkcióját növelni és tartalommal kitölteni próbálta. A királyság pedig mindezekben a helyzetekben a maga hatalmi szerepét növelni és ugyanakkor a nemesség háttérbe szorításával kapcsolatban megnőtt funkcióját erősíteni igyekezett. Ebben a szituációban a harci helyzeteknek három egymástól különböző és egymást nem fedő felállása alakult ki, ami egyben arra is int, hogy a középkor harcait ne egyértelműen értelmezzük fölül lévők és alul lévők harcaiként. A harcok egyik típusa az volt, mikor a parasztság, helyenként a polgárság a mindennemű feudális felelősséggel szemben kezdett egy harcot, mindennemű élősdiekkel szemben, munkátlanokkal szemben, akik az ő dolgozabb és alkotóbb életformájával szemben álltak. Ezek a pol-

gár- és parasztlázadások rendszerint a királyság és a nemesség szövetségét idézték elő, és rendszerint a lázadások teljes leverésével végződtek. Ennek ellenére a társadalom gyarapodása olyan mértékű volt, hogy hosszú lejáratra a parasztlázadások leverése a parasztság és a polgárság helyzetének fokozatos javulását nem tudta megakadályozni. A felállás másik formája az volt, hogy az erősödő királyság a papság közreműködésével a polgársággal lépett a garázda nemességgel szemben szövetségre. Ez a folyamat hosszú lejáratra egyes országokban, elsősorban Franciaországban a nemesség teljes leverését, udvari nemességgé való szelídítését idézte elő, hosszú lejáratra azonban annyiban volt terméketlenítő hatású, hogy megnyitotta az utat a teljes királyi abszolutizmus számára, amely a középkori, tagolt, rendies alkotmányosság megszüntetését, a társadalom gazdag szerveződésének a felbontását, atomizálódását és egy egyoldalú hatalmi gócnak, az abszolút királyi hatalom gócnak a kialakulását tette lehetővé, noha ez az abszolút királyi hatalom még XIV. Lajos¹²⁶ hatalmának megjelenési formájában sem érte el a korlátlan zsarnokság mértékét. A harmadik felállás az volt, amikor az egész társadalom, elsősorban természetesen a nagyon megvagyonosodott polgárság és a melléje felsorakozott nemesség állt fel a királyi hatalommal szemben, illetve a nemesség által a királyi hatalomtól már régebben kicsikart alkotmányos jogokba az egész polgárság és bizonyos értelemben az egész társadalom belenőtt. Ez a folyamat zajlott elsősorban Angliában és Németalföldön, és hosszú lejáratra ez bizonyult a legegészségesebb és a legtermékenyebb folyamatnak, mert végsőleg az egyoldalú hatalmi gócoknak a felszámolását és az egész társadalom szabadságigényének a megnövekedését hozta létre.

A nagyon korán sikerre vezetett, de egyben izoláltan is maradt svájci forradalomtól¹²⁷ eltekintve elsősorban Hollandia volt az ilyen típusú társadalmi fordulatnak az áttörési pontja.¹²⁸ Nem lehet eléggé hangsúlyozni Hollandia jelentőségét abban, hogy a 16. század második felétől kezdve, főleg azonban a 17. században egy szabadsággal oly mértékben ellátott társadalmat hozott létre, amelynek hosszú időn keresztül nem volt mása Európában. Ez a holland társadalom nyújtott átmenekülési lehetőséget a megrekedt német reformáció által véresen leverett társadalomreformer

¹²⁶ XIV. Lajos (1638–1715): francia király a Bourbon-dinasztiából; 1643-tól 1715-ig uralkodott. Ő építette ki az abszolút monarchiát.

¹²⁷ Svájci forradalom: a kantonok (Schwiz, Uri és Unterwalden) szövetségi rendszerének kiépítése; szabadságharc az ausztriai Habsburg-ház ellen; Svájc állami önállóságának megteremtése (1291–1511)

¹²⁸ A németalföldi szabadságharc és forradalom 1566 és 1609 között zajlott le.

szeztáknak Anglia felé, és Hollandia volt a kirajzási kiindulópontja azoknak a szeztáknak, amelyek azután Anglián keresztül Észak-Amerikában tudtak gyökeret verni. Ez a holland minta inspirálta az angol forradalmat, másrészt az észak-amerikai szabadságharcot,¹²⁹ és volt mintája a létrejövő polgárosodó szabad társadalmaknak.

Ezek a forradalmak elsősorban a királyi hatalmat tolták félre, vagy tették szimbolikussá, az arisztokrácia számára pedig túlélési lehetőséget biztosítottak olyan társadalomban, ahol a súlypont mind erősebben a városi polgárságra került, illetve Észak-Amerikában olyan társadalomban, amelynek egyáltalán nem is volt arisztokráciája. Mind a holland, mind az angol forradalom – ugyanígy régebben a svájci forradalom – organikusan nőtt ki a középkorias alkotmányosság kategóriáiból. A holland forradalmat a holland rendek vitték, nemesi és polgári rendek a királlyal szemben, az angol forradalmat a középkorból kinőtt parlament a királlyal szemben, sőt még a modern forradalmak mintájául szolgáló és minden régi szálát végül elvágó forradalom, a francia forradalom is vékony szálon a középkori rendi szabadságban gyökerezik, hiszen a rendi gyűlés összehívásából indult el. A francia forradalommal azonban a forradalomnak és a forradalmiságnak új fejezete kezdődött. A francia forradalom lényegében úgy is fölfogható, mint Nyugat-Európa leggazdagabb, de a királyi abszolutizmus szorításában sok tekintetben sorvadozó országának monumentális kísérlete arra, hogy az észak-európai és tengerentúli protestáns országok hatalmas fejlődése mellé a szabadságjogok tekintetében felsorakozzék. A kontinentális Európa legtöbb országában ugyanis a középkori alkotmányosság nagy kísérletei végül is elakadtak, elsősorban elakadtak a legnagyobbyszerű alkotmányossági kísérletnek, a 15. századi zsinati mozgalomnak a kísérletei oly módon, hogy a helyébe teljesen abszolutisztikus pápaság lépett. Ennek a visszahatása választotta le a kontinentális Európáról a protestantizmust fölvevő Észak-Európát, és a maradék kontinentális Európa, de a protestáns Európa német részéből is tekintélyes terület a fejedelmi abszolutizmus szorításába került. Ez a fejedelmi abszolutizmus ezenfölül Németországban még annyit sem tett, hogy az arisztokráciát leverte volna, sőt éppen Európa „legsikeresebb” arisztokratikus szerkezetét konzerválta a sok fejedelemségből összetevődő Német-Római Császárság formájában. Mindez azonban Európa-szerte olyan bürokratikus szabályozott, rendezett, sokszor népjóléti célokat is követő, de centralizált hatalmat hozott létre, amelynek keretén belül az egyes ember, az átlagember, egy egyszerű polgár, nem is beszélve az egy-

¹²⁹ Bibó István az észak-amerikai függetlenségi háborúra (1775–1783) utal.

szerű paraszt számára nem sok vagy semmi szabadságjog nem maradt. Ezt a szituációt próbálta áttörni a francia forradalom formájában Európa leggazdagabb és legfejlettebb országa. Azt állítani, hogy ezt a francia forradalmat lényegében a polgárság indította el, ideológiáját a polgárság érdekei szerint fogalmazták meg, meglehetősen kétes bölcsesség. Kétségtelen, hogy semmiféle forradalom nem juthat valamiféle sikerhez, ha jelentős társadalmi erők nem állnak mögötte; de az az Európára jellemző társadalomkritika jellegű forradalom, amely a társadalom szerkezetében a különböző hatalmi helyzeteket elfoglaló rétegektől azok funkcióteljesítését kéri számon, és funkció-nem-teljesítését megállapítva tűzi ki a hatalmasok megdöntésének a programját, lényegesen több mint egy bizonyos társadalmi csoport ideológiai vetülete. Ehhez elsősorban az a társadalomkritikus értelmiség szükséges, amely a középkori klerikus értelmiségből kinőve, az újkori reformációs harcokban a vallási elemet megunva és magáról lerázva, a társadalomkritika fegyvereivel fogalmazza meg a fennálló királyi és arisztokratikus előjogok túlhaladottságát. Azt mondani, amint azt sokszor megfogalmazták, hogy milyen okos volt az a francia polgárság, hogy ilyen hatékony ideológiát tudott megfogalmazni – rendkívül naiv és az események sorát szinte megfordító szemlélet. A francia polgárság nagyon is volt szokva a királysággal való szövetkezéshez. Nem véletlen, hogy a 18. század közepén az a bizonyos francia polgár nevetésre fakadt, mikor azt hallotta, hogy Velencében nincs király. A francia polgár nemigen képzelte király nélküli világot magának, a francia polgár rendkívül boldog lett volna, ha királlyal szövetségben sikerült volna megszüntetni azokat az arisztokratikus előjogokat, amelyeket egy merőben élősdivé vált arisztokrácia mellett egy vagyonában az arisztokrácia mellé fölnőtt polgárság okkal és érthető módon sérelmezett. De ennél meg is állt volna, mint ahogy a francia forradalom után is sietett valami ilyennél megállni. Az, hogy ez a francia forradalom alapvető társadalomát szervezési programmal indult, ez messze meghaladta a polgárság mindennemű ideológiai szükségletét; ez a történelemnek kivételes pillanatához kapcsolódott, amikor a régi társadalmi rendszer korhadtsága hirtelen összeomlást idézett elő, s ennek az újrében csakis egy programcsináló, harcias, ideológus értelmiség tudott valamit egyáltalán elképzelni. Az ez által az új által megnyílt lehetőségekre ugyan a polgárság rávetette magát, és azokat minden formában igyekezett kihasználni, azonban az ideológia teremtésének a rangja azt a francia polgárságot, amelyik az angol és németalföldi polgársággal szemben lényegesen kevésbé volt társadalmi feladatok vállalására készen, nem illeti meg, s ezt a francia polgárságot ezzel a dicsérő és kiemelő ranggal felruházni teljesen téves dolog. Minden forradalmi változásnak vannak ins-

pirálói, és vannak haszonélvezői. A francia forradalmi változás első haszonélvezője az a réteg volt, amelyik leginkább volt abban a helyzetben, hogy az arisztokrácia és a királyság hatalomvesztése által támadt ürbe belépjen; ez a vagyonos polgárság volt, de ő haszonélvező volt sokkal inkább, mint létrehozó. Más forradalomban esetleg egy bürokrácia a haszonélvező, de szintén csak haszonélvező és nem létrehozó. A legkülönbözőbb változásoknak jelentkeznek haszonélvezői, de a legnagyobb tévedés ezeket visszavetítve döntő okozóknak feltüntetni. A francia forradalom értelmiségi ideológia nélkül sehol sem lett volna, és ezt az értelmiségi ideológiát nem a polgárság írta elő, mert ennek az értelmiségi ideológiának a forradalmi programja messze meghaladta azt, amit a legmerészebb polgár is mint polgár elképzelt magának a 18. század második felében.

Ez az a pont, ahol egy lényeges gondolatmenetet, mondhatnánk úgy is, kitérőt kell beiktatnunk a forradalom és a forradalmi erőszak értelmezése és értékelése tekintetében. Mindennemű társadalomszervezés, különösen azonban az olyan magas morális és humánus célokat kitűző társadalomszervezés, mint amilyen az európai társadalomszervezés régtől fogva volt, szükségképpen az erőszak mennyiségének a csökkentésére irányul, az embereknek az erőszaktól való félelmét akarja csökkenteni. Végig ez volt a keresztény hűbéri államszervezésnek a célkitűzése, és azok az újkori vagy kora újkori forradalmak, amelyek a francia forradalmat megelőzték, mindenütt – noha maguk is erőszakot alkalmaztak – sehol sem az erőszak kultuszának a jegyében, hanem a békesség helyreállításának a jegyében alkalmazták az erőszakot, egy turbulens, bajkeverő és a békességet felborító királyi hatalommal szemben. II. Fülöp¹³⁰ királyi hatalma Hollandiában éppen úgy ilyen volt, mint I. Károly¹³¹ királyi hatalma Angliában, és egyik forradalom se vetette fel a forradalmi erőszak öncélúan termékenyítő voltába vetett hitet, ez az ő ideológiájuktól teljesen távol állt. Ez a gondolat a francia forradalomban vetődött föl. Az a kérdés: miért?

A francia forradalom az európai történelemnek egyszerre a legsikeresebb és a legsikertelenebb forradalma.¹³² A legsikeresebb azért, mert a társadalomnak olyan mértékű racionális átszervezését tette lehetővé, amekkora mértékű átszervezést az azelőtti forradalmak nem csináltak, és a legsikertelenebb azért, mert egy olyan méretű félelmet keltett fel, ami-

¹³⁰ II. Fülöp (1527–1598): a Habsburg-házból származó spanyol király, uralkodott 1556-tól 1598-ig.

¹³¹ I. Károly (1600–1649): angol király a Stuart-házból. 1625-től 1649-ig uralkodott.

¹³² Bibó István az 1789-ben kezdődő francia forradalomra vonatkozó koncepcióját Guglielmo Ferrerótól vette át. Erre vonatkozóan lásd: Ferrero, Guglielmo, 1951.

ből a nyugati világ azóta sem tudott fölépülni. Mi adja egy forradalmi erőszak indokoltságát és jogosultságát? Ha figyelembe vesszük azt, hogy minden erőszak, minden gyűlölet lényegében az ember félelemmel eltelt torz lelkiállapotából fakad, akkor el kell utasítanunk minden olyan elképzelést, hogy az erőszaknak mint erőszaknak magában felszabadító, alkotó hatása van, és bizonyos fajtájú társadalmi haladás erőszak nélkül egyszerűen el sem képzelhető. Minden termékeny társadalomszervezés alapja az a felismerés, hogy az emberek között leküzdhetetlen érdekellentétek nincsenek, csak görcsös félelmek vannak, esetleg olyan görcsös félelmek, amelyek megmerevedett társadalmi szituációkra épülnek, azonban nem valóságos érdekellentétekre, hanem megmerevedett társadalmi szituációkból fakadó érdekellentétekre. A forradalmi erőszak tehát akkor és csak akkor hasznos és termékeny, ha azért látszik szükségesnek, mert egy bizonyos szituációban egy megmerevedett hatalmi szituáció gyors és egyik pillanatról a másikra való felbontását, szétrombolását teszi lehetővé. Ebben a szituációban a forradalmi erőszaknak az a szerepe, hogy egy ellenállhatatlannak, félelmetesnek, hatalmasnak és tekintélyesnek látszó hatalmi gócról, amelyiknek valójában már nincs funkciója, egyetlen vagy néhány erőszakos gesztus erejénél fogva megmutatja, hogy annak sem funkciója, sem ereje nincsen, ezáltal egy óriási felszabadulást, lélektani és tetteges felszabadulást hoz létre az alávetettek körében, és megnyitja azok alkotói előtt az utat. Csakis akkor termékeny egy ilyen forradalmi erőszak, ha pillanatnyi, és ez után a feladata után nem folytatódik.

Ha a pillanatnyi forradalmi erőszak kedvet csinál a győzteseknek az erőszak állandósítására és olyan célok kitűzésére, amelyeket már nemcsak a hatalmasokkal, hanem az egész társadalommal szemben gyakorolt állandó erőszakkal lehet csak megvalósítani és akkor sem tartósítani, akkor attól a pillanattól kezdve a forradalmi erőszak már nem forradalom, hanem egy új zsarnokságot készít elő, és nem termékeny, hanem a társadalmat beláthatatlan félelmekkel eltöltő jellegű. A francia forradalom felszabadító hatása az volt, hogy a társadalmat egyik napról a másikra ráébresztette arra, hogy sem a monarchia, sem az arisztokrácia a francia társadalom egészének a felkelésével szemben nem képes ellenállni, tehát igenis nagyon könnyen és nagyon gyorsan el lehet érni az arisztokratikus kiváltságok fölszámolását és egy csomó történeti ballasztnak a félretolását. Mivel azonban ezt a forradalmat nem tartotta kézben a benne részes, de nem egyedül és nem döntően részes óvatos polgárság, hanem átadta a gyeplőt az ideológiai szempontoktól irányított racionális társadalomreformer értelmiségnek, ennél fogva létrejött az a félelmes kísértés, hogy a megnyílt erőszak-lehetőségnél és az

elért eredményeknél ne álljanak meg, hanem olyan további, eszmeileg kitűzött reformokat érjenek el, amelyek már egyáltalán nem a könnyű elintéztetőség formájában voltak adva, mint a királyság korlátozása és az arisztokratikus előjogok megszüntetése. Ez a felvilágosodott értelmiség annál az antiklerikalizmusnál fogva, amelyet a katolikus egyház ellenreformációs megmerevedése kiváltott, célba vette az egyháznak a lelkeken való uralmának a megszüntetését. És ezzel olyan útra lépett, ahol annak ellenére, hogy ez a célkitűzés nagyon modernnek és esedékesnek látszott, sokkalta félelmesebb és nagyobb ellenkezésekbe ütközött, mint amire számított, és kiderült, hogy már nem egy merőben fiktív hatalomnak szinte ujjpöccentéssel való megdöntéséből áll ez a harc, hanem egy végeláthatatlan és az ország nagyobb részét a forradalom ügyétől eltávolító, végsőleg kilátástalan harcnak az útja ez, amely a társadalmi reformok valóságos és konkrét érdekeitől elszakadva olyan harci célokat tűz ki, amelyek egyáltalán nem érhetik el az emberek vallásos kötöttségeinek a megszüntetését vagy átalakítását.

Magának a királyságnak és az egyébként tehetetlen királynak az ellenállása is ezeknél a kérdéseknél vált leküzdhetetlenül vagy legalábbis visszavonhatatlanul csökönyössé; ez a kérdéskomplexum volt az, amelyik végül a királyságot arra indította, hogy a forradalommal mindenestül szembeforduljon. A király elsősorban a papság polgári alkotmányának a kérdésében fordult véglegesen szembe az alkotmányozó gyűléssel. Ez váltotta ki a királyság menekülési kísérletét, majd később a közép-európai hatalmak beavatkozási kísérletét, és ez hozta végül létre a forradalmi terrort, a királyság teljes összeomlását és az erőszaknak olyan állandósulását, amely mellett a XIV. Lajos abszolút királysága nagyon szelíd uralomnak volt minősíthető. Az a terror, aminek az igazolására mérhetetlen mennyiségű tintát fogyasztottak el, lényegileg a francia forradalom zsákutcája és csődje volt. Nem igaz, hogy egy forradalom fenntartásánál ilyen terrorra szükség van; csak olyan forradalom fenntartásánál van szükség ilyen terrorra, mely józan eszközökkel keresztülvihető célokat meghaladó célokat tűz ki maga elé. A forradalmi terror volt az, amely az Európa-szerte általános szimpátiával fogadott forradalmat Európa-szerte rémületessé és sok tekintetben meggyűlöltté tette, és a forradalmi terror volt az, amely mind a mai napig kiható hatállyal létrehozta azt az azelőtt nem ismeretes, két teljesen terméketlen emberfajta, amelybe azóta az európai gondolkodás be van zárva mereven és reménytelenül: a hivatásos reakcióst és a hivatásos forradalmárt. Mind a két emberfajta tökéletesen steril jelenség; a valóságos politikus, a valóságos államférfi, a valóságos társadalomreformer pontosan egyformán képes a konkrét szükségletnek megfelelően hagyományörző és társadalmat refor-

máló, esetleg forradalmi lépéseket tenni, s nem alapvető alkati adottsága neki az, hogy ő reakciós, vagy az, hogy ő forradalmár. A francia forradalom választotta ki az emberiségből ezt a két alapvetően terméketlen emberfajtát: azt, amelyik mindent görcsösen őriz, és azt, amelyik mindent eszeveszetten támad. Se egyik, se másik nem konstruktív, szembenállásuk mindig valamilyen görcsös fikcióval kapcsolatos, és végeredményben az erőszak, a társadalomban kifejtett erőszakmennyiség ugrásszerű növekedését idézik elő mindketten, holott mindennemű társadalomreform, forradalmi és nem forradalmi egyaránt, egyedül igazolható célja a társadalomban lévő félelemmennyiség, erőszakmennyiség és gyűlöletmennyiség csökkentése. A reakciós és a forradalmár az a két emberfajta, amely sötét összeesküvések leleplezésében éli ki magát, akár úgy, hogy a társadalom bajait mindenestül egy sötét összeesküvésnek tulajdonítja; holott gyakorlatilag a társadalomban élő bajok kilencvenkilenc százaléban nem sötét összeesküvésekből, hanem megmerevedett érdekviszonyokból, bizonyos görcsös helyzetekből származnak, amiknek a feloldása, nem pedig az agyonrémsztgetés a legközvetlenebb cél. És ugyanez a reakciós és forradalmár szemlélet az, amelyik a politikai hatalom birtokában szüntelenül összeesküvéseket leplez le, összeesküvéseket szimatol, néha összeesküvéseket kreál, hogy aztán azokat égzengés közepette leleplezhesse és elnyomhassa.

Ezen a ponton általános érvényű kitérésre van szükség, az erőszak társadalmi szerepéről és esetleges hasznosságáról; a forradalom ennek csak egyik alkérdése.

Utaltunk már arra, hogy az emberek egymás közötti erőszakának semmiféle köze nincs valamiféle biológiai természettörvényhez, mert a természetben, elsősorban a például szolgáló állatvilágban a kölcsönös pusztítás és erőszak nem olyan általános és nem olyan nagymértékű, mint ahogyan azt a ragadozók világából vett speciális példák igazolni látszanak, és sokkal jelentősebb az életnek a kölcsönös érdekeltisége, mintsem a kölcsönös szembenállása. Ezenfelül az élővilágban ezek az erőszaknak például felhozott jelenségei fajok között fordulnak elő, fajokon belül egészen kivételes esetekre és különleges határesetekre korlátozódnak. Az a gondolat tehát, hogy az emberek közötti élethalálharc és erőszak valamiféle ősi biológiai természettörvény volna, teljességgel téves, és teljességgel elfedi azt a valóságos tény, hogy az emberek egymás közötti erőszaka és állandósított élethalálharca azokból a félelmi komplexumokból táplálkozik, és azoknak egyik megnyilvánulása, amelyek az ember magasabb szintre lépésének, tudatossá válásának, haláltudatának a mellékes torzulásai. Ennek a felismerésnek révén világossá válik, hogy lényegében minden vallás

és lényegében minden államszervezet, az egyik az ember belső lényének a – mondjuk így – szervezése útján, a másik az emberek egymás közötti viszonylatainak a szervezése útján arra törekszik, hogy ezeket az ember tudatossá válásából adódó félelmi, gyűlölködési és erőszakgörcsöket valamilyen módon feloldja. Az európai történelem végeredményben az erre irányuló – mondjuk így – keresztény kísérletnek a része. A keresztény válasz az erőszak, a félelem és a gyűlölködés görcsére az aktív szeretet központba helyezése, az aktív szeretet, mint minden emberi görcsöt feloldani képes, minden erőszakot megsemmisíteni képes, lefegyverezni képes erő szerepel Krisztus példázataiban és példagesztusaiban a leggyakrabban. Ismételten le kell szögezni azt, hogy ezek az erőszakkal kapcsolatos alapvető krisztusi előírások: Aki megdob kövel, dobod vissza kenyérrel; Aki kardot ránt, kard által vész el stb., ezek nem valamilyen ügyefogyottságnak a hirdetései, és egyáltalán nem passzív magatartásra biztatnak. Ez a passzív magatartás Krisztus egész egyéniségével rendkívüli mértékben ellenkezik, Krisztus igen aktív magatartású személyiségnek mutatkozik. A hangsúly azon van, hogy minden erőszak lényegében valamiféle görcsös állapotból fakad, és minden erőszakos gesztussal szemben létezik egy aktív szeretetből fakadó erősebb szeretetgesztus, amelyik azt az erőszakgesztust lefegyverezni képes. Aki megdob kövel, dobod vissza kenyérrel tehát nem azt jelenti, hogy bambán tűrjük el, ha megdobnak kövel, és bambán próbáljuk az ellenfél kegyeit keresni, hanem azt, hogy találjuk meg azt a gesztust, amelyik a kövel dobálóban felkelti a saját cselekedete feletti szégyenkezést, a saját cselekedete hiábavalóságának a megismerését.

Mindazok a cáfolatok tehát, amiket erre a krisztusi előírásra föl szoktak hozni, hogy hát vajon ennek a krisztusi szabálynak a jegyében szó nélkül tűrjük, ha szeretteinket vagy ártatlanokat vagy védteleneket hóhérok és pribékek támadnak meg, és szörnyűséggel és halállal fenyegetik őket, hogy erre ne rántsunk magunk is kardot, és ne védelmezzük meg őket? Egyáltalán nem ez az előírás tartalma.

Az előírás tartalma az, hogy a legszörnyetegebb pribékkel szemben is létezik olyan gesztus – amennyiben a szörnyeteg pribékkel szemben is az aktív szeretet, az emberi sajnálás, az együttérzés képességét az utolsó pillanatig meg tudom őrizni –, létezik vele szemben egy olyan gesztus – hogy ez hol van, a gyermekében rejlik, vagy az édesanyjában vagy bármiféle egyéb lelki háttérben, azt az adott helyzetben lehet vagy kell vagy jó megtalálni –, létezik egy olyan gesztus, amely fölemelt karját lehorgasztja, és az agresszív cselekedet hiábavalóságára ráébreszti. Hozzá kell tennünk, hogy minél félelmesebb és absztraktabb szervezetek részeként történik ez az erőszak, pl.

egy háború vagy egy apparátus részeként, annál kisebbek, szinte reménytelenebbek a sanszai egy ilyen gesztus sikerének. A hangsúly azonban azon van, hogy minden erőszakhelyzetben van lefegyverző gesztus, és ezt kell keresnünk. Ha nem tudjuk megtalálni, akkor nem tehetünk mást, mint hogy megvédelmezzük azokat, akik reánk vannak bízva, erőnk szerint és az adott esetben rosszabb megoldásként az erőszak eszközeivel. A lényeg azonban annak a tudata, hogy ez az erőszakos eszköz a rosszabb megoldás. Minden jogosan alkalmazott erőszakot nem az önünneplés lelkiállapotában, hanem a mélységes szegyenkezés lelkiállapotában kell vállalni, és kell reá visszaemlékezni, annak tudatával, hogy éppen helytálltunk ilyen vagy olyan helyzetben, de az igazi nagy cselekedetet, a lefegyverző gesztust, a szeretet lefegyverző gesztusát nem tudtuk megtalálni – csődöt mondtunk. Ezzel a szegyenkezéssel lehet csak a szükséges erőszak gesztusait elviselni, és semmiképpen sem az erőszak bármiféle glorifikálásával, ünneplésével vagy szükségszerűségének a hangoztatásával.

Ennek a szemléletnek a jegyében érdemes felelni néhány nagyon különbözőnek látszó, de alapjában nagyon rokon kérdésre: ezek a háború kérdése, a forradalom kérdése és a szülői pofon kérdése. Ez a három kérdés teljesen analóg. Mind a három esetben arról van szó, hogy vannak helyzetek, amikor a háború is, a forradalom is és a szülői pofon is valamiféle görcsös, ostoba, hatalmi vagy erőszakhelyzetet megsemmisíteni képes, és alapjában véve felszabadító hatásuk van. Mind a három tehát adott esetben hasznos és indokolt lehet, de csakis azok között a korlátok között, amiket előbb mondtunk, mint szükséges rossz, mint a jobb megoldás meg nem találása esetén elővehető másik megoldás.

Itt van tehát a felelet arra a kérdésre, hogy: szabad-e a gyereket verni? A gyereket jobb nem verni, jobb megtalálni azokat a gesztusokat, amelyek a gyerek görcseit feloldják, és őt a fegyelmezett emberi lét felé irányítják verés nélkül. Azonban egy féktelen és bőréből kibújni kívánó és szociális viselkedéssel szembeforduló gyereket kétségkívül jobb kellő időben nyakon ütni, mint semmit sem csinálni vele. Egy pusztító ellenséggel szemben jobb szembeállni, mint semmit sem csinálni vele. És egy elviselhetetlenül zsarnoki hatalommal szemben jobb fellázadni, mint semmit sem csinálni vele.

Ez a háború, a forradalom és a szülői pofon relatív igazolása. Ugyanakkor azonban azt kell szigorúan leszögezni, hogy ezek sohasem abszolút jók, sohasé végső, kizárólagosan szükségszerűek, hanem mindig a lehetséges legjobb módszer alatt maradó, adott esetben segítő és valamire használható lépések. Erre megint csak vannak krisztusi példák: ostorral verte ki

a kufárokat a templomból, de a fentiek jegyében merem föltételezni, hogy ezt egy kicsit ő is szégyellte maga előtt, és gondolkodott, hogy mi más kellett volna tennie, hogy ezek a kufárok szégyenkezve kisomfordáljanak abból a templomból.

Ez után a kitérő után visszatérek a fő gondolatmenetre, a francia forradalom és következményeinek az értékelésére.

Ennek a forradalomnak a párját ritkító sikere és a párját ritkító kudarca, terrorba fulladása – mint mondtuk – termelte ki ezt a két természetlen emberfajtát; egyik a forradalmár, akinek a számára a forradalom olyan óriási dolog, hogy ennek a jegyében mindent megtesz, hogy a francia forradalom teljesen természetlen, terrorisztikus korszakát a legkülönbözőbb honvédelmi és belső politikai indokokkal indokolja; holott valójában egy szörnyűséges tömeghisztéria volt, amely pontosan azok ellen nem védte meg a francia forradalmat, akik ellen védeni akarta, hanem a francia forradalmat diszkreditálta az egész világon, és olyan belső pusztítást végzett a forradalom ragyogó embergarnitúrájában, ami után csak a cinikusok és a mindenre képesek maradtak meg. A forradalmár olyan emberfajta, aki a forradalomcsinálás technikáját, a forradalomállandósítás technikáját tanulmányozza, kidolgozza, az életét erre teszi fel, holott azok a legtermékenyebb forradalmárok, akik az adott pillanat adott szükségessége alapján léptek rá erre a pályára, nem pedig egy életen keresztül hivatásszerűen és technikaszerűen készültek reá. A másik, nem kevésbé természetlen emberfajta a reakcionárius, aki a francia forradalom terrorszakán való megrökönyödés állapotából kiindulva és az emberekben kialakult megrökönyödésre hivatkozva görcsösen fordult szembe mindennemű forradalmi lépéssel; a forradalmi magatartás, sőt a reformer magatartás, a kritikai magatartás minden megnyilvánulását üldözi, és olyan görcsös, lezárt önvédelmi magatartást hoz létre különböző fennálló hatalmi képződményekben, amivel egyben ezeknek a képződményeknek az értékes elemeit is diszkreditálja. Különösen jelentős ennek a reakcionárius magatartásnak a veszedelemre éppen a polgári forradalom vívmányait őrizni vélő vagy azt részben őrző polgári demokratikus, mondjuk úgy, hogy kapitalista világban, ahol a forradalmiságtól való görcsös félelem egyben a polgári demokrácia nagy történeti értékeit is diszkreditálja.

A forradalom végletes kultuszának és a forradalom szent borzadállyal való elutasításának ebben az atmoszférájában, a francia forradalmat követő évszázadban került sor az európai társadalomfejlődés következő aktuális lépésének, a szocializmusnak a megfogalmazására; és az, hogy ez így történt, a szocializmust rendkívül súlyos indulási tehertétellel látta el.

A szocializmus programja lényegében nem más, mint a polgári demokratikus forradalom nagy lépésének logikus folytatása. A polgári demokratikus forradalmat egészében úgy fogalmazhatjuk, mint az alkotó, műgonddal alkotó emberfajta felülkerekedését a hivalkodóan reprezentáló, harcias, arisztokratikus emberfajtaival szemben. Maga az egész feudális, arisztokratikus európai rendszer a maga idejében, a kereszténység nagy erőszak-szelídítő társadalomszervezésének volt a megnyilvánulása, azonban ez a társadalomszervezés igen nagy mértékben, igen széles körben kénytelen volt kompromisszumot kötni azzal a harcias, verekedő, barbár arisztokráciával, amely az európai államokat megalapította és megszervezte. Amilyen arányban ez a béke-szervező feladat előrehaladt, abban az arányban került napvilágra ennek a barbár arisztokráciának a funkciótlan-sága, s bár a 18. században ez az arisztokrácia rendkívül magas fokban kifinomult, s bár utol nem ért módon mecénásává tudott lenni művészeteknek, és ragyogó kultúrkorszakot patronált – nem hozott létre, de patronált Európában a 17–18. században –, mégis nyilvánvaló volt, hogy privilégiumai nincsenek arányban társadalmi teljesítményével. Egy társadalmi rendszer hasznélvezőit sosem lehet merőben művészetpártolási teljesítményekkel igazolni, döntően mégis a társadalomszervezési teljesítmény a lényeges; és ebből a szempontból nyilvánvaló volt már a 18. századra, hogy az arisztokrácia társadalomteljesítményei tényleges kiváltságainak messze alatta maradnak, és a tényleges társadalomszervezést olyan mértékben bízta egy hivatalnok értelmiségre, amely szükségképpen felidézte ennek a hivatalnok értelmiségnek s vele párhuzamosan a javak termelését megszervező polgárságnak a vele szembe való fordulását.

Tehát a polgári forradalom bizonyos értelemben logikus folytatása a feudális, középkori hűbéri szabadságok rendszerének. Ez a folytatás azonban csak Anglia, Hollandia és az északi országok vidékén történt aránylagosan folyamatosan, Franciaországban már nagy zökkenővel; és kétségtelen, hogy a polgári forradalom és a szocialista forradalom között több az összefüggés és az egyfeladatúság, mint mindkettő és a keresztény hűbériség erőszakcsökkentő társadalomszervezése között. A szocialista forradalom lényegében nem mond mást, mint azt, hogy amiképpen a született rang társadalmi funkciója túlélte magát, és felszámolandó – ahogy ez megtörtént a polgári forradalomban –, azonképpen a született vagyon társadalmi funkciója is túlélőben van, és a műgonddal alkotó ember életformájának a teljes győzelme azt kívánja, hogy ne csak főispánságokat és királyságokat, de gyárakat se lehessen örökölni, hanem a tényleges alkotó teljesítmény arányában ebben a munkában részt venni.

Ez lényegében a szocializmus tartalma. Tehát egy egységes folyamat második fázisáról van szó. Mikor azonban a szocializmus megfogalmazására sor került, akkor volt tetőpontban Európában a lényegében visszafelé fordult, restaurációba torkollott, saját teljesítményét befejezni nem tudó francia forradalom nagy értelmezési válsága. Ekkor álltak legerősebben szemben forradalmárok és reakcionáriusok, ennél fogva a szocializmus tennivalóinak a megfogalmazása a forradalomnak mint centrális kategóriának a megfogalmazásával történt; s ahelyett, hogy a kívánatos társadalmi állapot megfogalmazása történt volna meg elsősorban, a feléje vezető út megfogalmazása történt, a forradalom kikerülhetetlen szükségszerűségének, mindent megújító termékeny nagyszerűségének jegyében, amely ideológia alapvetően hamis. A forradalmat nem lehet akarni, a forradalmat egy bizonyos történeti szituációban el kell vállalni, de ideológiát csinálni abból, hogy bizonyos változások csak forradalom útján lehetségesek, teljesen torz elképzelés, ami e nélkül a lényegében romantikus forradalomkultusz nélkül egyáltalán józan ésszel eszünkbe se kellett volna hogy jusson. Az a szocializmus keretében sokszor elhangzott szólam, hogy nem volt még olyan uralkodó osztály, amely önként pozícióját föladta volna, éppen olyan üres szólam, mint az a szokványos szentencia, hogy a világtörténelem osztályharcok sorozata, az ellenkezője mint szólam ugyanannyit ér. Előbb-utóbb minden magát túlélő társadalmi uralkodó osztály önbizalma meginog, és valamilyen formában kénytelen pozícióit átadni. A történelem bőséges példát mutat olyan helyzetekre, amikor egy uralkodó osztály pozícióit önként átadta, mert megingott önmagában való hite, vagy mert egyszerűen az uralom kényelmetlenségeit le akarta rázni magáról, a késő római arisztokráciától kezdve az angol birodalom arisztokráciájáig a legkülönbözőbb szituációkból hozhatunk föl példát arra, hogy létezett olyan uralkodó társadalmi osztály, amelyik pozícióit önként feladta. Ebből az önkéntes pozíciófeladásból egy csomó kompromisszum származik, egy csomó részpozíciónak az időleges megtartása, az átmenet meghosszabbítása; tehát kiesik az a nagy forradalmi élmény, hogy egyik napról a másikra megéljük az eddigi hatalmasok drámai leföltűnését és minden pozíciójuk fölszámolását, ami lehet egy nagyon izgalmas drámai élmény, de ennek a mindenáron való posztulálása egyáltalán nem szükségszerű, és nem is termékeny.

Ennek a gondolatnak a jegyében fogalmazódott meg tehát a szocialista átalakulás szükségessége úgy, mint egy újabb forradalom szükségessége az éppen imént lezajlott polgári forradalom után; ami különösen furcsa, ha meggondoljuk azt, hogy milyen óriási időközök választják el egyébként

a nagy forradalmi változásokat még az idevonatkozó marxi séma szerint is. Ha a rabszolga-társadalom és a feudális társadalom évszázadokra kiterjedő valamik voltak, s ha a kapitalizmus ezekkel egyenrangú változata a lehetséges társadalmi rendnek, mi indokolja azt, hogy a kapitalizmus úgyszólván évtizedek alatt máris túlélje magát, és köteles legyen helyet nyitni a szocializmusnak? Az indokolja, hogy a kapitalizmus távolról sem olyan igazán végiggondolt és olyan igazán teljes társadalmi rendszer, mint amilyen a keresztény középkori hűbériség volt, hanem lényegében átmeneti állapot a hűbériség arisztokratikus kötöttsége alól való teljes felszabadulás felé; olyan állapot, amiben a született rang nyomasztó uralma alóli felszabadulás már megtörtént, a született vagyon nyomasztó uralma alóli felszabadulás még nem, ez azonban nem két külön forradalom, hanem egyugyanazon forradalomnak a része. Ebből következik az is, hogy ha jobban megnézzük ezeket a forradalmakat, akkor kiderül, hogy olyan országban, ahol alaposan megtörtént a polgári demokratikus forradalom, úgyszólván lehetetlen valóságos szocialista forradalmat létrehozni, mert a született uralmaknak a nyomasztó lélektani súlyát az első forradalom tulajdonképpen már felszámolta, és a szabadság kialakult rendszerében megvan a lehetősége a második átalakulás esetleg elhúzódó, de békés lebonyolításának. Ezzel szemben olyan országokban, ahol szocialista forradalom tört ki, ott a közeli megnézésben kiderül, hogy ezek olyan országok, ahol a polgári forradalom és a szocialista forradalom időben úgyszólván egybeesnek – éppen Oroszországban végeredményben egyetlen esztendő pár hónapja választja el őket egymástól. Itt tehát nem polgári forradalomról van szó és szocialista forradalomról, hanem egy egységes forradalmi folyamat két fázisra eséséről; az első fázisban a meglehetősen erőtlen és teljesítőképtelen polgárság belép az üressé vált helyzetbe, és azzal nem tud mit csinálni, a másik fázisban a szocialista forradalom képzett és felkészült forradalmárai berendeznek egy tartós diktatórikus uralmat. Valójában a szükséges forradalom nem történt meg sem egyikkel, sem másikkal, hanem mind a kettővel a szükséges forradalomnak csak egy része, különböző tehertételekkel súlyosbítva.

Míg tehát a demokratikus francia forradalmiság 19. századi hívei Garibalditól Petőfiig, ha mégannyira is igazolni igyekeztek a francia forradalom terrorszakát, de ugyanakkor nem siettek azt megismételni, hanem alapjában véve a szabadságban, a szabadság intézményében, emberségben hívő és ezt a hitüket megvalósítani igyekező emberek voltak, addig a szocialista forradalmiság 19. században megfogalmazott programja már eleve tudomásul vette nemcsak a forradalom kikerülhetetlenségét és mindent

megoldó nagyszerűségét, hanem egyben szükségszerűnek ítélte az erőszaknak azt a francia forradalmi légkörre is jellemző állandósítását, amely a pillanatnyi erőszak által elérhető igazi termékeny reformok után az állandósított erőszak jegyében akart keresztülvinni olyan változásokat, amelyek saját ideológiai elképzelésekből fakadtak, nem pedig a társadalom közvetlen reális szükségleteiből. Az öncélú forradalmiságnak ez az erőszakkultusza vésszes következményeket értelt meg a 19. század végére és a 20. század elejére. Eddigre ugyanis összegyülekeztek a társadalomnak azok az erői, amelyeket egyrészt a demokratikus forradalom pozíciójukban megrendített vagy bizonytalanra tett, továbbá azok az erői, amelyeket a felrajzolódó szocialista forradalom fenyegető magatartása mindenre elszánt védekezésre és visszautérésre indított. A polgári forradalom által megrendített rétegek közé tartozott először az arisztokrácia, amely Európa nagyobb részében nem tűnt le teljesen, de pozícióban nagyon erősen meggyengült; továbbá a kispolgárság tekintélyes része, amelyet a nagytőke háttérbe szorított; továbbá a fizetésből élő hivatalnokrétegek, amelyek a polgári gazdagság mellett meg rövidítettnek érezték magukat; nemkülönben a parasztság széles rétegei, amelyek a kapitalisztikus formákkal szemben csak nagyon bizonytalanul és megzavarodva tudtak beilleszkedni vagy védekezni. Mindezek az átmeneti rétegek, ellentétben a proletariátussal, amely a teljes kisemmizettség állapotában a teljes szembefordulást vállalta, nem teljes forradalmiságot, hanem inkább egy múltba forduló, múltból kultuszt űző új ideológiát alakítottak ki, amely azonban átvette a forradalmiságtól az erőszak korlátlan kultuszát, és lényegében ezekből a társadalmi összetevőkből született meg az, amit mai szóval fasizmusnak nevezünk. Hogy ehhez a fasizmushoz Európában milyen egyéb nemzeti problémák kellettek, arra most nem térünk ki, a lényeg azonban az, hogy a fasizmus a francia forradalom részbeni kudarcának az egyik legszörnyűbb mellékterméke. A másik, nem sokkal kevésbé szörnyű mellékterméke az, amit talán a sztálinizmus szavával jelölhetünk, amely tulajdonképpen nem más, mint az erőszak állandósításának az egyik további következménye: a sztálinizmus volt az, amely fölismerte, lényegileg ugyanúgy, mint a francia jakobinusok, hogy azt az erőszakot, amit a forradalom alapítói magától értetődően a forradalom elszánt ellenségével, a régi társadalom védelmezőjével szemben alakítottak ki, nemcsak a régi világ erőivel szemben lehet alkalmazni, hanem a saját szervezetünk ellenkező, nem engedelmessé vagy csak egyáltalán rivális csoportjaival szemben is. Ezáltal a végeláthatatlan erőszaknak olyan hisztériáját szabadították a maguk társadalmára, amely a forradalom ügyét is vésszesen kompromittálta, és lényegileg ugyanúgy a hatalom ügyintézőinek, a hata-

lom egyes manipulánsainak és a terrorkorszak cinikus túlélőinek adta át az ügyek vitelét, mint annak idején a francia forradalom. A fasizmus leg szélsőbb formáit a második világháború ugyan megsemmisítette, azonban a világ lényegében továbbra is annak a szörnyű, mesterkélts és mesterséges ellentétnek a csapdájában él, amely a francia forradalom és – most már hozzátehetjük – az orosz októberi forradalom értelmezése körül zajlik, és amely ezt a bizonyos két terméketlen emberfajtát a porondra juttatta: a forradalmárt és a reakcióst, majd ezek további deformációs termékeit, mint a sztálinistát és a fasisztát, vagy mondjuk úgy modernebb szóval: a „McCarthy-istát”.¹³³ Ezek a szemben álló emberfajták, úgy is mondhatjuk, hogy egymásból élnek, rettentő szükségük van a másikra, mert a másikkal igazolják mindazt, amit ők maguk elkövetnek; nagy bajban lennének, ha a másik nem volna, és időnként összeesküvések formájában maguk produkálják azt a másikat, akivel azután igazolják cselekvésüket.

Hogy áll most Európában a szükséges társadalmi változás frontja? Adva van először is a kapitalizmus, amelyben a hatalom birtokosa, a nagypolgárság már ugyanúgy nem saját maga viszi a társadalmi teljesítményt, mint annak idején az arisztokrácia, hanem egy csomó, saját magával összeötvözőtt, de azért alapvetően tőle különböző értelmiségi vezetőnek a segítségével, és tulajdonképpen azt a rengeteg, hallatlanul nagy anyagi lehetőségek föllött rendelkező és ugyanakkor teljesen felelőtlen privát embert, akik ma a kapitalizmus összességét kiteszik, lényegében éppúgy funkciótlannak és éppolyan fordulattal kikapcsolhatónak kellene tekinteni, mint annak idején az arisztokráciát. Mi ennek a fordulatnak az akadály?

Sok akadály van. A legfőbb akadály pontosan az, hogy olyan társadalomban zajlik mindez, amely a nagy polgári fordulaton túl van, annak a szabadságintézményeit berendezte; ennek a szabadságintézménynek a jegyében a fokozatos, de az adott feladathoz képest túlságosan lassú változás eszközeinek a birtokában van, tehát egyszerűen nem képes produkálni egy olyan mindenre elszánt réteget és erőt, amely a forradalmi változás

¹³³ McCarthy-ista – McCarthy, Joseph R. (1909–1957): amerikai politikus, 1946-tól szenátor. McCarthy az ötvenes évek elején, 1952-től államapparátus felett ellenőrzést gyakorló Vizsgáló Állandó Albizottságának elnöke volt. A bizottság az ún. amerikaellenes tevékenységet vizsgálta; a beidéztet személyeknek azt kellett bizonyítaniuk, hogy nem álltak kapcsolatban kommunista szervezetekkel. McCarthy és bizottsága a hidegháborús légkörnek részben terméke, részben gerjesztője volt.

hordozója legyen. Ehhez járul az, ahogy arra Marcuse¹³⁴ rámutatott, hogy maga a szervezett munkásság is ennek az okos kapitalizmusnak az árnyékában a hatalomnak, másodosztályú szinten ugyan, de részesévé vált, tehát maga is megszűnt végsőleges forradalomra hajló réteggé lenni. Valódi forradalomra tehát nincs reális kilátás. Erre Marcuse abból a dogmából kiindulva, hogy forradalomnak lenni muszáj, és döntően szükséges változás másképpen, mint forradalommal, nem történhetik meg, kénytelen egy keserves és kínban fogant seregszemlét csinálni a társadalom alapvető termelési apparátusán kívül eső marginális forradalmi tényezők között: egyetemi ifjúság, elnyomott faji csoportok, a társadalmon kívüli vagy a szélére szorított különböző rétegek; de nem mondja meg, hogy ezek együttevén hogyan és honnan volnának képesek a hatalomátvétellel is járó forradalom hordozóivá lenni. Arra nem tud kilyukadni, ami a legtermészetesebb fölismerés, hogy ezeknek a rétegeknek a pozitív és termékeny társadalomkritikája és az uralmon lévő nagypolgári rétegek amúgy is megingott önbizalmának a mind fokozódóbb ingatása révén igenis el lehet jutni a kitűzött változásokhoz, mert ezek a rétegek tulajdonképpen már ötven esztendeje a megingott önbizalom állapotában vannak, és kizárólag a szocialista forradalomtól való páni félelem folytán kényszerültek arra, hogy saját igazolásukat megpróbálják, egyrészt nagyon okos jóléti és hatalommegosztási politikával, másrészt olyan újféle ideológiákkal, amelyek őket a technokratákkal vagy a technokrata értelmiséggel veszik egy kalap alá, és ezeken keresztül próbálják igazolni. Azonban merőben öröklési alapon vagyonnal bíró nagypolgárság és technokrata értelmiség két külön dolog; s ha mégannyira is igyekszik a nagypolgárság a technokrata értelmiséget a maga körébe bevonni és a maga oldalára vonni, alapjában véve ma már csak ballasztja ennek a technokrata értelmiségnek.

Ez az egész keresztény társadalomszervezés és a keresztény emberalakítás évszázados kohóin keresztülment nyugat-európai kapitalizmus igenis sokkal nagyobb mértékben moralizált formája a társadalomszervezésnek, semminthogy ne volna nagyon is érzékeny az önbizalmát megrendítő kritikára, mihelyt az megszünteti ezt az adott helyzetben teljesen céltalan forradalmi ijesztgetést, amelyet nem képes beváltani. A forradalmiság mellett a másik nagyméretű – hogy ezt a kissé parlagi szót használjam – nagyméretű öngólja a szocialista forradalmiságnak, különösen a marxista megje-

¹³⁴ Marcuse, Herbert (1898–1979): német származású amerikai filozófus, 1933-ban elhagyta Németországot, 1934-től az Egyesült Államokban élt, különböző amerikai egyetemeken, 1965-től a kaliforniai egyetem berkeley-i campusán tanított. Marcuse a hatvanas években az újbaloldal emblematikus figurája volt, a három M (Marx, Mao, Marcuse) egyike.

lenésű forradalmiságnak a gazdasági tényezők előtérbe helyezése, amely alkalmat és lehetőséget ad arra, hogy különböző társadalmi rendszerek értékét az általuk előidézett gazdasági jóléten mérjék le. Ez alkalmat ad arra, hogy ebben a versenyben a kapitalizmus, legenyhébb szóval mondván, versenyképesnek, helyenként fölényesen versenyképesnek bizonyuljon, holott sehol sincs megírva, hogy egy társadalmi rendszer jóságát az általa termelt javak mennyisége és az általa előidézett jólétnövekedés rohamos volta méri le. A jólétnövekedés rohamos volta ugyanannyi bajt tud csinálni, mint hasznot. A döntő a társadalom előidézett belső egyensúlya, aránylagos fokozódó erőszakmentessége és a társadalom egészét kielégítő igazságossága. Ez a mértéke a jó társadalmi rendnek, nem pedig az, hogy az évenkénti gazdasági termelékenység növekedése mekkora. A kapitalizmus válsága éppen abban áll, hogy az óriási termelékenység óriási növekedése mellett és ennek az óriási termelékenységnek aránylag igen nagy százalékban a munkásságra való kiterjesztése mellett is állandó elégedetlenséget tart ébren a társadalomban lévő igazságtalanságmennyiség miatt, mert először az embereknek tekintélyes tömegét részelteti hallatlan mértékű rendelkezési lehetőségekben, ugyanakkor, mikor ennek megfelelő társadalmi funkciót nem teljesítenek; másrészt az embereknek igen tekintélyes marginális helyzetben lévő kisebbségét tartja továbbra is folyamatosan a nyomorgás állapotában. Sem az értelmiségi ifjúság forradalmi megnyilvánulásai, sem a marginális helyzetben lévő csoportok kétségbeesett akciói nem alkalmasak arra, hogy megdöntsék a fennálló társadalmi rendet, de konstruktív társadalomkritikával párosulva alkalmasak arra, hogy megिंगassák az amúgy is sokfejű, széteső, igazi központtal nem rendelkező, birtokban lévő rétegek önbizalmát. Szándékosan nem használom az „uralkodó osztályok” kifejezést, mert a demokratikus forradalom lényege éppen az uralomnak nagymértékű szétszórása, és az a társadalomkritika, amelyik mindenütt uralkodó osztályokat szimatol, és ezeknek olyan mértékű összetartást és közös akcióképességet tulajdonít, amivel azok távolról se rendelkeznek, lényegében nem más, mint a régi, monarchikus uralkodó képének modern feltételekbe való teljesen anakronisztikus átvetítése; és mivel modern nyugat-európai és észak-amerikai feltételek mellett nincsen olyan központi uralkodó, sem góc, sem réteg, amit egyszerűen a társadalom feletti rendelkezés központjának lehetne beállítani, annál fogva ilyen groteszk frazeológiákkal kell élni, hogy ilyen és ilyen körök uralkodnak. Mi az, hogy „körök”? Szalonok ezek, vagy részvénytársasági gyűlések, vagy hol vannak azok a körök, amelyek uralkodóknak nevezhetők? Valójában nagyon komplex egyensúlyi helyzetnek a végeredménye az, ami egy pol-

gári demokratikus szabadságintézményekkel rendelkező országban végül együttesen a hatalomgyakorlás összességeként megjelenik, ami a legkülönbözőbb pontjain kikezddhető, belső önbizalmában megingatható, adott esetben megbontható, szövetségesekként leválasztható.

Mindehhez azonban az kell, hogy a kilátástalan forradalmiság frazeológiáját egyszer végre radikálisan föladjuk, és rájövünk arra, hogy a forradalom nagyon hasznos dolog lehet adott szituációkban, és nagyon haszontalan más szituációkban. Ilyenfajta átköltések, hogy forradalmat lehet békés úton is csinálni, forradalmat lehet parlamentáris úton is csinálni, teljesen hiábavalók, mert vagy képpé teszem az egész forradalmat ebben a helyzetben, azt mondom, merő kép az, hogy parlamentáris úton forradalmat értem el; vagy ha pedig úgy gondolom, hogy parlamentáris úton lefolytatok valamilyen hatalomváltást, aztán a hatalom birtokában előveszem az addig eldugott erőszakot, ez nagyon átlátszó manőver, amely végeredményben megint csak ugyanazt a páni félelmet és gyakorlatilag a reakció győzelmét fogja elindítani, mint már a történelemben annyiszor. Ha pedig arról van szó, hogy csak egyszerűen forradalomnak nevezek egy merőben szabadságjogi eszközökkel és parlamentáris eszközökkel lefolytatott jelentősebb változást, akkor ez a forradalom szónak kiterjesztése, amit merőben a forradalmi romantika fenntartása érdekében használunk ahelyett, hogy a dolgokat nevének neveznénk; társadalomreformnak, fokozatos átalakulásnak, amelyek természetesen a forradalmiság által nagyon szigorúan elátkozott kategóriák. Természetesen joggal átkozza el a forradalmiság ezeket a kategóriákat, ha valaki mindenáron csak reformmal, csak békés átmenettel akarja a dolgokat csinálni, olyan helyzetekben, amikor a forradalom rövidebb, hasznosabb és egyszerűbb. Azonban az ellenkező véglet, amelyik mindenáron forradalmat akar csinálni olyan helyzetekben, amikor annak nincs meg a lehetősége, pontosan ugyanaz a korlátozottság. Hozzá kell tennem még, hogy az olyan országokban, ahol a sokkal valóságosabban létező uralkodó osztályok gyakorolnak brutális és barbár hatalmat, olyan uralkodó osztályok, amelyek a lelkiismeret-furdalás veszélyével szemben vértetettek, például Latin-Amerikának az uralkodó osztályai, ott a klasszikus forradalomnak a klasszikus feltételei megvannak, és az indokoltsága is elég nagy valószínűséggel megvan, és egy csomó ponton ennek a sikerei is látszanak. Rendkívül lényeges azonban, hogy ez a klasszikus forradalmiság egyben a klasszikus demokratikus forradalom formáit őrizze meg, és ne akarjon egy olyan kisebbségnek az állandósított erőszakuralmává válni, amelynek az uralmát csak a többség leigázásával és egyben az ellenfelek páni féle-

lembe ejtésével lehet fenntartani, aminek végsőleg megint csak a reakció a haszonélvezője. Magyarul: a forradalmiság klasszikus demokratikus formáihoz kell visszatérni ott, ahol a forradalmiság feltételei megvannak. Nem véletlen, hogy a forradalmiságnak azok a klasszikus demokratikus formái, amelyek a francia forradalom nagy indulási korszakából, a Bastille lerombolásából vagy a magyar 48-as forradalomból vagy hasonló más, ún. polgári forradalomból veszik a mintát, annak ellenére, hogy minden ideológiai papírforma szerint már a forradalmiságnak egy túlhaladott formáját képviselik, amellyel szemben a szocialista forradalmiságnak kellene a magasabb rendűt képviselnie, ennek ellenére ezek a klasszikus forradalmi hagyományok a maguk egyetemes igényével, nem osztályharcos jellegével, egyetemes humánus célkitűzéseivel, értelmiségi hordozóival ma is vonzóbbak az ifjúság számára, s inkább alkalmasak példaképnek, mint az előírásos, szisztematikusan megtervezett, a forradalom állítólagos tudománya alapján előre előkészített és egy állítólagos tudomány jegyében zajlott forradalmak.

A társadalmi valóság a szocialista forradalmakat, az őket indító októberi orosz forradalomtól kezdve, újból meg újból rákényszerítette az összes demokratikus erőkhöz, közöttük a szabadságjogok teljességét valló polgári demokratikus erőkhöz való szövetkezésre, az ún. népfrontpolitikára; viszont a proletárdiktatúrát az egyetlen lehetséges igazi szocialista programként valló dogmatikus álláspont újból meg újból arra vitte a szocialista forradalmak hordozóit, hogy ezt a népfrontpolitikát mint merőben rövid lejáratú taktikát kezeljék, amelyet azonnal fel kell rúgni, mihelyt lehetőség mutatkozik. Vagyis a szocialista forradalmiság történetének a jellemző vonása lényegében a népfrontkísérletek beindítása, majd felrúgása, és valójában ez a történet akkor venne egyenes utat, ha végre felismernénk azt, hogy a népfront formula nem átmeneti taktikai kísérlet, hanem a társadalmi reform egyedüli lehetséges termékeny útja abban az Európában, ahol a végsőig kikerített néptömegek forradalmára gyakorlati kilátás nincsen. Lényegében ilyen, a népfrontpolitikához való visszatérésre irányuló kísérleteknek a leállítása történt az '56-os magyar forradalom és a '68-as csehszlovák átalakulás leállításánál, s mindkét esetben ennek igazolásául a reakciós, restaurációs, kapitalista visszafordulások veszélynek a felvázolása szolgált. A valóságban elég nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy a nagytőke és a nagybirtok fölszámolása ezekben az országokban olyan alapvető és vissza nem forgatható változásokat hozott létre, amelyeket semmiféle rezsimváltozás gyakorlatilag vissza nem csinálhat, s rendkívül kicsi a valószínűsége, hogy bármelyik említett országban komolyan vett reakci-

ós vagy restaurációs veszélyek fölmerülhettek volna. Nagyon szélsőséges hullámzások előkerülhettek, de reakciónak vagy restaurációnak a tartós berendezkedése aligha valószínű. Ezzel szemben, éppen ellenkezőleg, azt kell mondanunk, hogy a szocialista országokban jelenleg kialakított egypártrendszer és a szabadságjogok kialakult nyugati technikájának a nem alkalmazása, sőt mély megvetése és félretolása valójában nemcsak ezeknek az országoknak a lakosait – beleértve a Szovjetuniót is – fosztják meg ezektől a polgárinak bélyegzett, valójában azonban mindenféle társadalmi rendszerben a szabadságot növelő technikáktól, hanem súlyosan akadályozzák az ezekben az országokban érvényesülő szocializmus világméretű kisugárzását is. A szabadságjogok kialakult, polgárinak bélyegzett, de valójában egyetemes nyugati technikája: a parlamentarizmus, többpártrendszer, sajtószabadság, bírói jogvédelem, független bíróság, a közigazgatással szemben való bírói jogvédelem együttes rendszere az egész nyugati kultúrkör egyik legnagyobb, legmaradandóbb és legsikeresebb társadalomszervezési teljesítménye, és egyben a maga távoli keresztény gyökereivel tulajdonképpen az egyetlen reális és tartósan eredményes társadalomszervezési lecsapódása a keresztény erőszakmentesség programjának. Ezt a kapitalizmus, a burzsoázia, a polgárság specialitásának minősíteni valójában nem más, mint a francia forradalom által ránk hagyott vészes erőszakcultusz igazolásaképpen olyan politikai hatalmi konstrukciókat igazolni, amelyeknek a fenntartásához hol szelídülő, hol kiélesedő formában, de mindenkor állandósított és az ún. polgári demokratikus erőszakmennyiségnél nagyobb erőszakmennyiségre van szükség. Ha akadna a szocialista országok többségében vagy egészében olyan politikai garnitúra, amelyik ezt a ma nagyon kockázatosnak tekintett lépést, a nyugati típusú szabadságjogokba való fejest ugrás kockázatos lépését meg merné tenni, akkor meglepődve tapasztalná, hogy esetleges kisebb ingadozások után az derülne ki, hogy a szocializmus vívmányait semmiféle komoly veszedelem nem fenyegeti, ezzel szemben hallatlan mennyiségű alkotó energia szabadulna fel, és a szocialista országok világméretű kisugárzása az erkölcsi, politikai és lelkiismereti válsággal küszködő nyugati világ felé megsokszorozódna. Csupán az egypárt-bürokrácia volna az, amelyet valamilyen formában – pl. az állami bürokrácia részbeni felolvasztása formájában – fel kellene számolni, és tudomásul venni, hogy a modern társadalom, amely nagyobbbrészt már teljesen ledobta magáról a születési arisztokrácia ballasztját, és részben ledobta és egészében ledobni kívánja az ugyancsak születési jellegű vagyoni arisztokrácia ballasztját, nem igényli ezek helyében egy másféle szelekción alapuló politikai arisztokrácia, uralkodó osztály vezetését sem,

mert egyáltalán nem igényel uralkodó osztályt, hiszen az erőszak csökkentése és felszámolása egyben az uralom csökkentését és felszámolását is jelenti; tehát a modern társadalom a teljesítmények egy bizonyos szabadon mozgó elitjét igényli csak, de nem arisztokráciákat, nem uralkodó osztályokat és nem a társadalom vezetését hivatalból igénylő csoportokat. A másik oldalon a kínai kommunisták és a nyugati legszélsőbb diákmozgalmak által a szovjet típusú, elburokratizáltnak ítélt forradalmisággal szemben alkalmazott kritikára mondhatjuk, hogy „*medicina peius morbo*”, azaz az orvosság rosszabb a kiküszöbölni kívánt betegségnél, mert hiszen ezek a mozgalmak nem lépnek ki a forradalmi erőszakkultusz ördögköréből, csak egyszerűen a bürokratizált erőszak helyébe az anarchikus erőszakot szeretnék léptetni. Végeredményben kettő lehet: vagy az ilyen módon kialakult erőszakrezsím előbb-utóbb valamilyen formában maga is megint csak bürokratizálódna és megmerevedne, vagy pedig az előállított anarchiából valamilyen módon valamilyen retrográd visszahatás lenne a haszonélvező. Egy olyanféle társadalomreform, amely nem törekszik megvalósulásra, hanem a reformálást, a forradalmat állandó állapottá teszi, és nincs víziója egy valami módon egyensúlyozott rendszerről, az fából vaskarika, és csak az örületbe vezethet. Viszont a megvalósult rendszerben a bürokratizálódás és megmerevedés ismeretes jelenségével szemben egyetlen orvosság van, és ez az erőszakmennyiség minimumra csökkentése és a szabadságmennyiség bátor növelése. Csakis a szabadságnak magának is intézményesített, de ugyanakkor eleven szabadságlélegzettel és lélekkel teli formái azok, amelyek divatos szóval élve az establishmenttel, a társadalmi-hatalmi helyzetek bürokratikus és elnyomó tényezőjével szemben valóságos, eleven és állandóan működő és ugyanakkor intézményesíthető ellenhatást képesek kifejteni.

Ez az a pont, ahol némileg kitérésszerűen, illetőleg az előzőekben mondottakhoz visszakapcsolódva szeretnék kitérni a szabadságjogoknak arra az európai rendszerére, amelyet lényegében az angol politikai gyakorlat és a francia forradalomnak az ideológiai programja együttesen dolgozott ki. Ennek döntő elemei a hatalmak elválasztása, az általános választás útján létrejövő népképviselői parlament, a parlamentnek felelős vagy valamilyen módon a nép által kiküldött és visszahívható vagy határidős végrehajtó hatalom, a végrehajtó hatalomtól független bíraskodás, amelynek a hatásköre valamilyen formában kiterjed magára annak a hatalomnak az aktusaira is; a mindeme intézmények ellenőrzését lehetővé tevő szabad sajtó, gondolat-, gyülekezési és egyéb szabadságok, kiterjedt helyi önkormányzat, amelyek mind egymással összefüggő, egymást láncsze-

rűen kölcsönösen tartó rendszert alkotnak, amiből egyetlenegy elemet sem lehet úgy kiemelni, hogy azzal az egész láncolat és az egész rendszer kárt ne szenvedjen. Ez a rendszer nemcsak hogy nem szorítható ilyen rövid lejáratú átmeneti jelenségekre, amilyenek a kapitalizmus és az uralmon lévő nagyburzsoázia vagy a polgári ideológia, hanem ezeknél sokkal messzebbre nyúlik vissza a múltba és remélhetőleg előre a jövőbe. Úgy minősíthető ez az egész rendszer, mint a nyugati kultúrkör egyik legvitánkívülőbb, egyik legtartósabb, egyik leghitelesebb, leghumánusabb, legkevesebb veszélyt fölidéző nagy teljesítménye, amelynek – bár végső kicsengésében sok antiklerikális elem közepette jött létre – a végső gyökerei abban a társadalomszervező munkában gyökereznek, amelyet a kereszténység Nyugat-Európában elindított. Pontosabban: a végső gyökerei a görög-római politikai gyakorlatban gyökereznek, de azt tovább építette a keresztény inspirációjú társadalomszervezés, és ebben az értelemben a szabadságjogoknak ez a rendszere talán az egyetlen komolyan sikeres megvalósulási formája a kereszténység erőszakmentességet hirdető erkölcsi programjának. A történelem nem ismer még egy ilyen rendszert, amelyik a politika világát és ezen keresztül az egész társadalom életét ilyen mértékben megszabadította a felsőség és a másik ember erőszakától való állandó félelemtől, amelyik ilyen mértékben lehetővé tette volna, hogy a politikai hatalom birtokosai erőszakos halál és vesztőhely nélkül tudják átadni helyüket olyanoknak, akik erre az adott pillanatban alkalmasabbaknak látszanak, és ilyen mértékben lehetővé tegye a népnek, hogy döntő pillanatban a kedvére nem való politikai hatalmasoktól megszabaduljon. Természetesen szó sincs arról, hogy a szabadságjogoknak és a demokráciának ez a rendszere azt jelentené, hogy a demokrácia intézményén keresztül a nép közvetlenül cselekszik. A hatalmat továbbra is egy bizonyos kisebbség gyakorolja, ez a kisebbség azonban nem elmozdíthatatlan, és ez a nagy teljesítmény. A szabadságjogokon alapuló demokrácia nem akadályozza meg azt, hogy a hatalmon lévő kisebbség ügyes manipulációkkal sok mindent keresztülvigyen, amit a nép közvetlenül nem tűzött ki magának célul, de igenis alkalmas annak megakadályozására, hogy a hatalmon lévők a nép világos akaratával szögesen szemben álló dolgokat valósíthassanak meg.

További kitérőként szeretnék pár szót szólni és oda visszakapcsolódni, ahol az európai társadalomszervezés történeti kialakulásáról beszéltem, a reformáció jelentőségéről.

A reformáció vallási síkon jelenti a felmondását annak a kompromisszumnak, amelyet a kezdődő kereszténység egy csomó intézmény, egy

csomó rítusforma tekintetében az akkori pogánysággal kötött, annak különböző formáit áthozván és átolvasztván magába: amilyenek Szűz Mária és a szentek tisztelete, továbbá egy csomó rítusnak kisebb-nagyobb mértékben mágikus gyakorlattá való deformálódása és így tovább. Valamint szembefordulást jelentett azokkal a torzulásokkal, amelyek a római katolikus egyházban a pápaságnak hatalmi központtá alakulásából adódtak. Végül szembefordulást a szüzesség többé-kevésbé mágikus és misztikus jellegű értékelésével. A társadalomnak keresztény elemekkel való átítatódása és keresztény szervezeti tényezőkkel való telítődése mind nagyobb mértékben ballasztoknak tüntette fel ezeket a pogányságtól átörökölt vagy átörökölnék minősíthető elemeket, és az ellenhatás elsősorban azokban az északi országokban jelentkezett, amelyek éppen a keresztény papi és szerzetesi társadalomszervezés nagy előzetes hatása folytán hajlamosak voltak arra, hogy a kereszténységet halálosabban komolyan vegyék, mint a kereszténységgel valamiképpen könnyebb formákban összebarátkozott mediterrán országok. Az ennek alapján létrejött egyházszakadásnak a következményei nagyon sok vonatkozásban negatívak. Először is megszűntették, illetve összezsugorították a középkori univerzális keresztény szervezet csodálatos építményét, továbbá megszűntették, illetve egyetemes hiteltől megfosztották azt a sokkal nagyobb teljesítményekre képes egyetemes erkölcsi és ideológiai tanító hivatalt, aminek magvai vagy csírái a római pápaságban jelen voltak; továbbá sajátos helyi negatív következménye volt a reformációnak Németországban a fejedelmi abszolutizmus erősítése. Viszont bármennyi vészes mellékhatása is volt a puritanizmusnak és pietizmusnak,¹³⁵ alapján pozitívnak kell minősítenünk az erkölcsi követelményeknek azt az addiginál lényegesen erősebb, majdnemhogy halálosan komolyan vételét, ami a protestáns országok világában kialakult. További jelentős következmény az, ami furcsa módon Angliában és Hollandiában történt egyedül, hogy a modern szabadság irányában való fejlődés a középkori szabadságintézményekre való organikus ráépüléssel történt. Itt hangsúlyoznunk kell, hogy az a legújabb kori racionális elképzelés, hogy a reformáció önmagában a politikai szabadságnak valami különleges hirdetője lett volna, annak sem lutheránus, de még kálvinista formájára nézve sem áll meg, legfeljebb a szabad szekták vonatkozásában. Az igazi hatása nem is az, hogy közvetlenül politikai szabadságra irányult

¹³⁵ Pietizmus: a 17. sz. második felében a német protestantizmusban a merev dogmatizmus-sal szemben fellépő irányzat, amely feleslegesnek tartotta a vitát a hittani kérdésekről, s a gyakorlati keresztény élet fontosságát, a kegyesség gyakorlását, a szigorú önmegtartóztatást, a valóságos lelkiület elmélyítését tűzte ki célul.

volna, hanem inkább az, hogy segített létrehozni egy olyan erkölcsileg nagygigényű emberfajtát, amelynek aztán a politikai szabadságra nézve is nagyobbak lettek az igényei. A legvészesebb következménye viszont az volt az egyházszakadásnak, hogy a katolikusnak maradt területen a pápaság teljesen belemerevedett a maga részben világi, de részben erkölcsi hatalmi struktúrájába, és az erkölcsi kényszerítés eszközeit építette ki inkább, mintsem a belsőbb erkölcsi szervezés eszközeit; ezenfelül a pápai abszolutizmus kialakítása éppen a katolikus országokban közvetve elősegítette a fejedelmi abszolutizmus korlátlan kialakulását és a középkori keresztény inspirációjú alkotmányos intézményeknek a csaknem teljes felszámolását. Így történt azután az, hogy míg az Angliából és Hollandiából kiinduló szabadságmozgalmak megőrizték az organikus kapcsolatot a középkori szabadságintézményekkel, ezzel szemben a katolikus országokban, elsősorban Franciaországban a szabadság irányában való fejlődés a múlttal való teljes szakítás és az antiklerikalizmus jegyében keletkezett, aminek a különböző káros mellékhatásairól már szó volt.

Egy további kitérő, illetőleg visszakapcsolás formájában a kizsákmányolás problémájáról szeretnék beszélni. A kizsákmányolás a marxi fejlődési sémában valamiféle abszolút jelenséggént tűnik fel; van az elején lévő kizsákmányolásmentes primitív és a végén a kizsákmányolásmentes magas fejlettségű társadalmi forma, közötté a marxizmus szerint három kizsákmányoló forma. Valójában a kizsákmányolást sokkal relatívabb és dinamikusabb formában kell elgondolnunk. Először is le kell szögeznünk azt, hogy kizsákmányolásból és kizsákmányoló rendszerekből nem kizsákmányoló rendszerek felé való fejlődésről – éppen úgy, mint forradalomról – kizárólag olyan társadalmakban beszélhetünk, amelyek egy komoly vállalkozás formájában célba vették a társadalomban érvényesülő erőszak- és igazságtalanságmennyiség csökkentését, s erre alkalmas ideológiát és alkalmas szervezeti formákat hoztak létre. Mint már mondtam, ez két kultúrkörben történt meg: a görög-római európaiban és a kínai kelet-ázsiaiban. Ahol ilyen összvállalkozása a társadalomnak nincsen, ott nincs kizsákmányolástól nem kizsákmányolás felé való fejlődés, legfeljebb a civilizálódás folytán a formák felüdülése [sic!] zajlik, de a kizsákmányolás a társadalom magától értetődő állapota, mint ahogy a hatalmasok fölül léte is magától értetődő állapot. Kizsákmányolásról elítélő formában olyan társadalmakban szoktak és érdemes beszélni, ahol a szabadság és az igazságosság irányában való kollektív vállalkozás folyik. Ennek a jegyében viszont kizsákmányoló egy társadalmi rendszer nem aszerint, hogy ez vagy az milyen tulajdonban van – össztulajdon vagy magántulajdon vagy rabszolgatulajdon vagy jobbágyfel-

sőség –, hanem aszerint, hogy a társadalom adott hiedelmei és adott struktúrája mellett az emberek egymás közötti szolgáltatásaiban mennyi tényleges kölcsönösség nyilvánul meg. Olyan társadalomban, amely alapvető hiedelmeként vallja az emberek születési státusának az átöröklődő voltát, és ilyen volt kétségtelenül mind a rabszolga-, mind a hűbéri társadalom, nem sok értelme van arról beszélni, hogy a hatalom öröklődése kizsákmányoló jellegű. Természetesen ebben a kizsákmányolás veszélye megvan, azonban ezen a hiedelmen belül kell megkérdeznünk, hogy a hatalomgyakorlók részére a fennálló társadalmi rend kioszt-e kölcsönös szolgáltatásokat, van-e az uraknak olyan kötelességük, ami az alávetettek kötelességeivel valamilyen egyensúlyban van, és akkor ez a társadalmi rendszer a világ akkori hiedelmi rendszerében mindaddig, amíg az urak teljesítik és arányosan teljesítik az alávetettekkel szemben a kötelezettségeiket, nem kizsákmányoló. Kizsákmányolóvá akkor válik, amikor az urak nem teljesítik funkcióikat, vagy az urak funkciója a társadalom fejlődése folytán haszontalanná válik. Ez a haszontalanná válás veszélye azonban nem szorítkozik az eddig ismert kizsákmányolási rendszerekre: bármilyen leendő, bármilyen utópisztikus rendszer, például a termelőeszközök köztulajdona alapján álló rendszer is kizsákmányolóvá válhat abban a percben, amikor ennek a rendszernek a vezetői valami módon funkció nélkül haszonélvezőkké válnak. Magyarul: mindaddig, amíg a földesúr teljesíti azokat a kötelességeket, amik a jobbaggyal szemben őrá tartoznak, addig a földesúr az, aki a jobbaggy számára a védelmet biztosítja ahhoz, hogy munkáját békességben végezhesse. Mindaddig, amíg a kapitalista aktív és társadalomszervező szerepet tölt be, addig ő az, aki munkát juttat a munkásnak. Mindaddig, amíg a pártbürokrácia aktív és pozitív vezető szerepet tölt be, addig ő teszi lehetővé a kizsákmányolásmentes modern szocialista társadalmat. Ha azonban a földesúr funkciótlanú válik, merőben a hatalmi helyzetnek a haszonélvezőjévé, akkor egyszerre herévé válik, akit a szegény jobbaggy tart el. Ugyanígy a kapitalista, mikor már a kapitalista fejlődés kiszélesedése folytán nem a kapitalista magában a gazdaság szervezője, hanem ennél sokkal szélesebb embercsoport, amely a tulajdonban nem részesül, akkor egyszerre élősdivé válik, aki a munkások zsírjából él. Ugyanúgy az egypárt-bürokráciával is megeshetik az, hogy pozitív társadalomszervező szerepből élődsi szereppé vált át. Tehát a kizsákmányolás relatív, a társadalom adott szervezeti formái között megítélendő valami. Ezt azért fontos tudnunk, mert a marxi séma túlzott várakozást keltett bennünk, és azt az illúziót keltette, hogy a termelőeszközök köztulajdonba vétele magában megszünteti a kizsákmányolást. Erről szó sincs. A termelőeszközök köztulajdonba vétele akkor szünteti meg

a kizsákmányolást, ha van egy olyan nagyon tiszta kezű és nagyon erkölcsi felelős bürokrácia, amely az ilyen módon köztulajdonba vett termelőeszközöket az összesség javára adminisztrálja. Ha itt olyan momentumok lépnek fel, amelyek ezt a bürokráciát merőben haszonélvezővé, visszaélővé teszik, akkor egyszerre megjelenik, megdöbbenő és megrémítő módon, a kizsákmányolás lehetősége a termelőeszközök köztulajdonán alapuló szocializmus rendszerén belül. Nyilvánvaló az, hogy egy gyárigazgató, aki a norma hajszolása árán személyére szóló kitüntetéshez és előmenetelhez jut, pontosan ugyanúgy kizsákmányolja a munkásokat, mint egy kapitalista, aki az értéktöbbletet vágja zsebre. Tehát a kizsákmányolásnak nem szabad szűkös megfogalmazását alkalmaznunk, mert aztán ha kialakul ez a katasztrofális csatlódás, hogy a szocializmusban is lehetséges kizsákmányolás, ebből olyan kiábrándulás következik, amely a legteljesebb cinizmusnak nyit utat. Holott nincs ok a cinizmusra és arra a feltételezésre, hogy a világon minden rendszer többé-kevésbé elnyomó és kizsákmányoló: igenis lehetséges szabadságon alapuló, kizsákmányolásmentes társadalom, ehhez azonban elsősorban a szabadságintézményeket kell folyamatosan és nem kevésbé, hanem a régebbinél is nagyobb erővel működtetni, mert a szabadságintézmények hiánya a legfőbb melegágya a gazdasági kizsákmányolásnak is.

Ennek a jegyében kellene megítélnünk például az államosításokat is, amelyeket sokszor és sokan, marxista oldalról is helyesen kritizált módon, egyszerűen szocialista vívmányoknak tekintenek. A baj azonban az, hogy egy államosítás nemcsak akkor nem szocialista vívmány, ha az államosítást nem szocialisták csinálják; az államosítás akkor sem szocialista vívmány, ha szocialisták csinálják, de a nagyobb hatalomkoncentráció irányában. Egyáltalán, alapjában véve az állam a hatalomkoncentráció klasszikus góca, amely a legintenzívebb elnyomás lehetőségét, a magántulajdoni elnyomást többszörösen meghaladó félelmes elnyomás lehetőségét rejt magában, és amely a marxista séma szerint is elhalásra van ítélve egy meg nem határozott távoli időpontban. Alapjában véve groteszk dolog, hogy az állami tulajdonba vétel, mint valami csudálatos, kizsákmányolásellenes és szabadságot előrevivő vívmány, egyáltalán megfogalmazható. Mint ahogy ugyanúgy csodálatos, hogy az iskolák államosítása jelent meg úgy, mint az iskolák egyházi zsarnokság alól való felszabadulása; holott valójában az iskolák önkormányzata és a nevelői rend önkormányzata és a tanulók önkormányzata az, amely bármiféle, egyházi éppúgy, mint állami zsarnoksággal szemben a szabadság leendő útját jelenti. Hogyan jöhetett egyáltalán létre ez a furcsa fejlemény, hogy az államosítás, akár gazdasági, akár egyéb területen, szabadságvívmánynak volt feltüntethető?

Ehhez egy egyedülálló európai előzmény kellett: a kötelességteljesítő, magas fokon moralizált, magas fokú hűségi és lojalitási erkölcsi tudattal és erkölcsi gyakorlattal eltelt európai adminisztráció, európai bürokrácia, amely megint csak az európai szabadságintézményekkel párhuzamosan az európai állam-szervezésnek erkölcsi és kötelességelemekkel való fokozatos feltöltődésének az egyik jelentős – bár sok tekintetben veszélyekkel terhelt – következménye. A világtörténelemben aránylagosan tisztességes, aránylagosan nem korrupt, erkölcsi szempontok által intézményszerűen vezetett és ilyen jellegű kiválasztásokban gyökerező állami hivatalnoki apparátust csak az európai és a kínai kultúrkör ismert. Marx semmire sem becsülte ezt az apparátust, s nem vette észre, hogy csak ennek az apparátusnak a létezése az, amely egyáltalán azt a gondolatot fölveheti, hogy valami az államosítás útján, vagyis az állami bürokrácia alá vetés útján tisztességesebb, igazságosabb, kevésbé korrupt, inkább szabad állapotba hozható, mint azelőtt. Olyan országokban, gondolok elsősorban a harmadik világ országaira, ahol ez az erkölcsileg nagymértékben kiművelt bürokrácia nem létezik, az államosítás maga a szörnyűség, és egyáltalán nem bizonyos, sőt nagyon valószínű, hogy csak a korrupció fokozódását teszi lehetővé, és az állami hivatalnokok számára a korrupciós gyarapodásnak a területeit szélesíti ki.

Egy másik kitérő keretében kell néhány szót szólnunk a tulajdon fogalmáról és a körülötte levő fogalmi zűrzavarról. A tulajdon centrális vitakérdése a szocializmus és kapitalizmus harcának, és egyben alkalmat ad az egész fogalom körüli félrecsúszásokra is. Az egyik oldalon a tulajdon védelmezői a tulajdonnak a személyiséget alátámasztó, a személyiség szabadságát növelő jellegét hangsúlyozzák, és ez jut kifejezésre az ezzel kapcsolatos pápai enciklikákban is.¹³⁶ Ennek az egész gondolatmenetnek a részbeni helytálló és a lényeges részben helyt nem álló volta kiderül abban a pillanatban, mihelyt különbséget teszünk valóságos tulajdon között, amely egy embert egy, az ő szabadságát növelni képes objektummal direkt kapcsolatba hoz, legyen az egy darab föld, amit megművel, egy ház, amiben lakik, egy szerszám vagy egy műhely, amit használ, másrészt a között a tulajdon között, amely óriási méretével egyetlen ember cselekvőségével egyáltalán

¹³⁶ A katolikus egyház tulajdonról való felfogásának alapjait az 1891. május 15-én XIII. Leó pápa (1878–1903) által kibocsátott *Rerum novarum* (lat. „Új dolgok...”) kezdetű enciklika rakta le: „Mivel pedig az ember a munkában szellemi tehetségét s testi erőit fekteti az anyagba, s ilyképpen az általa megmunkált darabját a természetnek szorosabban önmagához fűzi, s mintegy saját bélyegét nyomja rá: méltányosság és jog egyaránt kívánják, hogy e darabokat sajátjául bírja, s ezen jogát senki meg ne sértse.”

át nem fogható; és a tulajdon ebben az esetben nem egy ember és egy objektum közötti viszonyt jelent, hanem egy embernek más emberekkel szemben érvényesülő hatalmi viszonyát, annak lehetőségét, hogy a tulajdonának nevezett tárgyon keresztül más emberek szolgálatait ellenszolgáltatás nélkül vagy aránytalanul csekély ellenszolgáltatásért igénybe vegye. Teljesen nevetséges a tulajdon személyiséggyarapító és szabadsággyarapító hatásáról beszélni olyan mamutbirtokok és mamutvállalatok esetében, amelyek egyetlen embernek emberek ezrei fölötti korlátlan hatalmi lehetőséget biztosítanak. Ebben van a tulajdon védelmezőinek a csalása. A másik oldalon ugyanennek a különbségnek a meg nem tétele ugyancsak súlyos tévutakra vezet, mert ha azt mondjuk, hogy a magántulajdon szörnyűségeit nem tudjuk másképpen ellensúlyozni, mint hogyha a magántulajdon helyébe az egyetemes kollektív tulajdont léptetjük, akkor valójában megmaradunk a tulajdon, még hozzá a nagyméretű tulajdon bűvkörében; és a nagyméretű tulajdon akár ilyen, akár olyan formában az emberek fölötti rendelkezés lehetőségét biztosítja azok számára, akik ezt a nagyméretű tulajdont legfőbb ponton irányítják, akár mamuttulajdonosnak, egybirtokosnak, nagytőkésnek nevezetük ez az irányító, akár valami megbízottnak. Valójában a tulajdonnak nem az államosításában kell a megoldást megtalálni, és nem is szükségképpen a kollektivizálásában, hanem a tulajdoni viszonyok felbontásában és humanizálásában, ami azt jelenti, hogy a tulajdonnak nem az egyetlen bürokráciába való államosítása a legfontosabb, hanem minél nagyobb mértékben való szétoosztása, akár effektív szétoosztása, akár a tulajdon fölötti rendelkezés szétoosztása formájában; ami megint csak nem jelent mást, mint gyakorlatilag az ún. munkásönkormányzatot, ami nem más, mint az önkormányzatnak a gazdasági életre alkalmazott formája. Megint csak a szabadságintézményeknél és a szabadságjogoknál vagyunk, és megint csak ott tartunk, hogy a szabadságjogoknak éppúgy ellensége az egy emberben megtestesülő mamuttulajdon, mint ahogy ellensége az egységes központosított állami bürokráciában megtestesített tulajdon. Valójában azt a szempontot, amelyet a tulajdon államosítása látszik kielégíteni, nem az állami hatalomkoncentráció jegyében kell megoldani, hanem a tulajdon kezelésének a közérdekűségében. Nem az a lényeges, hogy vasutakkal, közlekedési utakkal, postával vagy akár tanüggyel és egyéb nagyon fontos közérdekű intézményekkel ne magánemberek, hanem [az a lényeges, hogy] a köz érdeke rendelkezék; nem az a fontos, hogy ezeket ennek érdekében az államhatalom birtokosainak irányítása alá helyezzük, az a fontos, hogy ezeket ennek érdekében a közérdek és nem a magánérdek uralma alá helyezzük. Az a fikció azonban,

hogy a közérdeket az állam képviseli, megint csak olyan dolog, ami csak relatíve igaz, s csak ott lehet igaz, ahol létezik egy nagymértékben nem korrupt és becsületes állami bürokrácia; de még így is az államhatalom legfelsőbb csúcsain lévő hatalomgyakorlók nem szükségképpen a közérdekeket képviselik, illetve csak abban az arányban, amilyen arányban a köztől függenek is. Ennélfogva igen sok vonatkozásban nagyon jelentős az a fejlődés, amely az egyes szerencsés, béke-állapotban lévő országokban, mint pl. Svédország, elindult abban az irányban, hogy az államhatalom bizonyos közérdekű ágai mind fokozódó belső önkormányzatot kapnak, amely belső önkormányzat az illető ágazat szakmai szempontjainak az uralma alatt áll, és képes megvédeni az illető szakmai érdeket, nemcsak a magánérdek túlbujánzásával, de az államhatalom indokolatlan vagy merőben politikai külsőségek vagy hatalmi szempontok által indokolt közbelépésével szemben is.

Ugyanílyen mértéktelenül abszolút értelművé tett fogalom az osztály fogalma is. Mikor a marxizmus az osztályuralom megdöntésének programját tűzi ki, akkor valójában nagy mintaképe, a francia forradalom, azaz az abszolút királyság és az azt körülvevő kisszámú udvari arisztokrácia megdöntésének a nagy mintáját tűzi ki. Nem veszi tudomásul, hogy a kapitalista vezető osztály sokfejű, széteső, egymással marakodó, plurális érdekeiben szétbomló valami, amit mesterségesen kell úgy feltüntetnünk a minél drámaibb megdöntés érdekében, mint ami egyetlen uralkodó akaratra összegeztet. A kapitalizmus tényleges működésében feloszlik hadiiparban érdekelt és hadiiparban nem érdekelt, állami beavatkozásban érdekelt és állami beavatkozást visszautasító, minőségi munkában érdekelt és kiszípolozható nagy tömegű nyomorult munkásban érdekelt kapitalizmusra. Ezeknek az egymással szemben való érdekelentétei a legkülönbözőbb módon jelentkeznek. Az a kapitalista összetartás, amit időnként a kapitalizmus föl tud mutatni, tekintélyes részben a szocializmus kihívásának az eredménye; a szocializmus riogatásával és fenyegetésével szemben jutnak el a kapitalisták oda, hogy összetartsanak és kölcsönös védelemre szervezkedjenek. Abban a percben, ha bármiféle szocializmusra való átmenetet ember formájúvá és nem ilyen drámai megdöntésekkel és egyéb drámai látványokkal teletűzdeltté tennénk, abban a percben semmi sem volna könnyebb, mint a kapitalizmus különböző érdekcsoportjait ellentétes érdekeknél fogva a legkülönbözőbb vetületekben igénybe venni; éles különbséget tenni olyan kapitalizmus között, amely a működésének a közérdek alá vonása, pl. hadiipar, nehézipar stb. folytán mindennemű komoly társadalomreform elsőrendű cím-

zettje és szükségképpen kisajátítottja kell, hogy legyen, és olyan kapitalizmus között, aminek széles kifutást lehetne engedni a benne rejlő aktivitás, szervezőképesség kihasználása érdekében; és abban a percben, amikor ezeket az érdekkülönbségeket egy megfelelően taktikus államhatalom megfelelően érvényesíteni tudná, abban a percben egyszerre szétesne a kapitalizmusnak az állítólagos éles és mindenben keresztül érvényesülő osztályszolidaritása. Ezt az osztályszolidaritást csak azért kell posztulálnunk, hogy annál drámaibban jeleníthessük meg a kapitalizmus majdani bukásának a körülményeit. Tulajdonképpen az egész érzelmi szükségletet elégíti ki, a francia forradalom nagy mintája, a tűzben, lángban, kastélyok égésében megvalósuló hatalomváltásnak az érzelmi szükségletét. Ez nagyon jó arra, hogy az emberekben az elégtétel lehetőségét fölvázolja, de konkrét hatásában tulajdonképpen a szükséges társadalmi reformokat és a szükséges forradalmakat inkább késleltette, mintsemhogy előbbre vitte. Egyáltalán minden tudományos igény ellenére is elmondható, hogy alapjában véve irreális az a kép, amelyet az uralkodó osztályról a marxizmus taktikai gyakorlata fölvázol. Ezt az uralkodó osztályt egyszerre tünteti fel elképesztően butának avégből, hogy nyugodtak lehessünk afelől, hogy bután végig fogja vinni a maga útját a kikerülhetetlen bukásig, ugyanakkor hallatlanul ravasznak és rafináltnak avégből, hogy mindennemű legkomplikáltabban neki tulajdonítható ballépést végül az ő kontójára lehessen írni. Ez a butának és ravasznak való feltüntetés egyúttvéve érzelmi szükségletet elégíti ki, és semmiféle tudományos háttére nincsen; azt az érzelmi szükségletet, hogy egyrészt nagyon nyugodt lehessenek afelől, hogy az ellenfelem bukásra van ítélve, másrészt ugyanakkor kiadósan és teljesen indokoltan gyűlölhessem ezt az ellenfelet. Az ellenfélnek ez az irreális alá- és túlbecsülése meg is bosszulta magát, mert a kapitalizmus, legalábbis a fejlett kapitalista országokban, éppen ennek a leírásnak a hatására valóban elég okosnak és elég ravasznak bizonyult ahhoz, hogy védekezzen, és bizonyos értelemben az egész szervezett munkásságot idővel engedje maga mellé és majdnemhogy részben másodosztályú érdektárssá szerveződni; ugyanakkor azonban volt ahhoz is elég okos, hogy nem ment olyan vakon a saját vesztébe, ahogyan azt a hivatalos leírás szerint tennie kellett volna. Ezt az érzelmi szükségletet elégítik ki azok a már említett, merőben szentenciaszerű és példákkal éppúgy igazolható, mint cáfolható tételek, hogy sose volt uralkodó osztály, amely a helyzetét önként feladta volna, vagy pedig Leninnek az a tétele, hogy nagyon jó lenne a kapitalistákat egy alku révén kifizetni, szerencsére azonban ez nem lehetséges, és a békés átmenetnek az elátkozott képét még fölvázolni sem szabad, mert a kapitalisták olyanok, hogy velük ezt nem le-

het csinálni. A valóság az, hogy a kapitalistákkal természetesen egyetlen pillanatban hozott felszámolási alkut nehéz kötni, éppen azért, mert nincs egy fejük. A kapitalistáknak a fokozatos és részbeni felszámolására azonban nagyon sokféle lehetőség van, pontosan abban az arányban, amilyen arányban egy országban a szabadságintézmények elevenen működnek, és komoly tömegigények komolyan kielégíthetők. A szocializmus marxista-leninista formája azonban éppen a kapitalistáknak adott lehetőséget, hogy a társadalom többségét kistulajdonosi vagy szabadságigényénél fogva a kapitalista tulajdon és a kapitalista szabadság érdektársává tegye, ahelyett hogy pontosan fordítva történt volna: nyilvánvalóan a szabadságigényű és kistulajdonos embereket kellett volna a kizsákmányolással szemben a munkásság és a szegényparasztság érdektársaivá tenni. Ez a szükséglet időnként a népfront cégére alatt fölmerül, mihelyt azonban lehetőség van rá, a népfront cégére eldobattatik, a szövetségesek félretolatlak – örülhetnek, ha megússzák félretolással –, és jön megint a zárt ideológiai csoportnak a kizárólagos uralmára való igény, szükségképpen olyan erőszakmennyiségnek az állandósítását kívánva, ami a szabadságintézményeket is megakadályozza működésükben, és ugyanakkor a nép többségének az együttműködését is kétségessé teszi.

Most kanyarodjunk vissza a fő gondolatmenethez, amelyet ott hagytunk el, hogy a szocialista társadalmi reformokkal kapcsolatos politikai programot nem lehet sem a hatalom bürokratikus állandósítása, sem a forradalmi akció energikus állandósítása útján előrevinni. A legnagyobb feladat nem azt megvitatni, hogy egy bürokratikus intézményessé, establishmentté váló szocialista hatalmat kell-e létrehozni, vagy pedig a társadalmat az állandó forradalmiság állapotában mesterségesen benne tartani, és egyáltalán a legtöbb beszédet és vitát nem arra kell pazarolni, hogy mi a fordulat helyes útja, mi a hatalomátvitel technikája, hogyan kell egy forradalmi pártot szervezni, hogyan kell azt az uralomban megtartani, hogyan kell a forradalmi pártot állandósítani. Ezek mind hiábavaló viták, mert ezekre nincs nemhogy tudomány[os], de egyáltalán egyértelmű válasz sincs. A politika szükségszerű intuitív és művészi eleme folytán esetről esetre az adott szituációban találjuk meg a megfelelő választ. A szocializmus körüli jelenlegi vitáknak az a legbetegebb eleme, hogy a szocializmus taktikai kérdéseiről való végeláthatatlan és terméketlen elmefuttatások teljességgel elnyomták a leendő társadalomreformok után kialakuló új társadalom biztató víziójának a kialakítását. Valaha a szocializmus legfőbb feladatának azt tekintette, hogy színesen kirajzolt, sokszor naiv és utópisztikus, de mindenesetre az adott társadalomkritikából fakadóan vonzó és a jelenlegi igazságtalanságok

megszüntetését ígérő képét vázolta föl az emberek elé. Ez a kép a megvalósítás során egy csomó vonatkozásban naivnak, utópisztikusnak bizonyult, s egy csomó dologról már tudjuk, hogy azt úgy nem lehet csinálni: nem lehet se a családot úgy megszüntetni, ahogy a múlt században a szocialisták általában elképzelték; nem lehet olyan egyszerűen a nemzetet megszüntetni, mint ahogy elgondolták; a köztulajdon nem működik olyan magától értetődően, ahogy elgondolták; mindez azonban nem jelenti azt, hogy éppen ezeknek a tanulságoknak a figyelembevételével nem kellene és nem lehetne a leendő társadalomról reális és biztató víziót az emberek elé tárni. A megvalósult vagy uralomra jutott szocializmus országaiban érezhető kiábrándultság és a kapitalizmusban működő szocialista forradalmiság tanácstalansága nagy részben abból származik, hogy [az] erről a leendő társadalomról való vízió teljességgel bizonytalanra vált. Senki se foglalkozik ezzel, hanem ehelyett mindenki a feléje vezető útnak a terméketlen vitakérdéseit boncolgatja, és lényegileg az erőszak legjobb technikáját akarja megkeresni; holott rá kell jönni, hogy az erőszaknak nincs legjobb technikája, az erőszaknak legfőljebb legjobb csökkentési technikájáról érdemes beszélnünk.

Ha a leendő társadalomról való helyes és vonzó víziónak az elemeit össze akarjuk szedni, akkor ezt körülbelül a következőkben találhatjuk meg.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk azt, hogy a leendő társadalom valamennyire is biztató víziójának az első eleme a klasszikus szabadságintézmények fokozott működése, tehát népképviselői, országos és népi önkormányzaton, valamilyen formában ellenőrzött végrehajtó hatalmon, bírói függetlenségen, a közigazgatás bírói ellenőrzésén, sajtó-, gondolati és gyülekezésszabadságon alapuló társadalom a leendő szabad társadalomnak alapvető és legelső szükséges eleme. Egy ilyen társadalomnak a termékeny továbbfejlesztése elsősorban a központi jelentőségű gondolatnak, a hatalmak elválasztásának a továbbfejlesztésében áll (a hatalmak elválasztását már az előbbieken is bele kellett volna sorolnunk abba az összefüggő rendszerbe, amely a modern szabadságintézmények együttesét jelenti). A hatalmak elválasztása a maga klasszikus, francia forradalom előtti fogalmazásában elsősorban a végrehajtó és törvényhozó, vagyis a nép és a király hatalmának a szembeállításából áll, harmadikul véve a bírói függetlenséget. Ez ma már így nem elegendő, de nem félreoltni kell, hanem kiegészíteni. A bírói függetlenséghez hasonlóan fel kell vázolni a nevelői, tudományos és tömegkulturáló funkció függetlenségét; egy sokkal erőteljesebb bírói önkormányzatot, nevelői, tudományos és tudósi önkormányzatot kell létrehozni, amely tulajdonképpen egyedül lesz képes a leendő fejlődésben mind jelentősebbé váló tudománynak az olyan mértékben tárgyias, tárgy-

szerű és szakszerű irányítására, amely egyedül képes majd a jelenlegi társadalomfejlődésben világosan kirajzolódó tudománycentrikus társadalomnak tárgyyszerű és szakszerű irányítására. A normális katonai és külpolitikai beidegzésű államhatalom abszolúte nem képes már most sem erre. Ugyanúgy jelentős elválasztott [megosztott] önkormányzatokkal rendelkező hatalomnak kell lennie, ilyen hatalommá kell válnia a gazdasági tevékenységnek is, és pedig a legmagasabb szervezeti csúcsain országos méretű ipari, mezőgazdasági és egyéb termelési és szolgáltatási apparátusoknak az önkormányzatától le egészen a közvetlen munkát végző munkások és alkalmazottak önkormányzatáig. Egyformán abszurdum mind az a helyzet, ahol a munkásság a centralizált bürokráciával szemben egyértelműen csak az alkalmazott viszonyában van, de nem kevésbé abszurd az a kapitalizmusban kialakult helyzet, amelynél a munkásság a hatalom központjától félreeső, abban csak részben részesített és korlátozott jogokat élvező, de ezekben a korlátozott jogokban aránylagos kielégítést találó olyan réteg, amely az össztermelésben való felelősségben nem vesz részt, mert hiszen az irányításból ki van zárva. Éppen ellenkezőleg, a leendő társadalom víziójában a tényleges, közvetlen munkát végzők önkormányzata lentől fölfelé egy piramisszerű építményben mindenütt elevenen működő tényezővé kell, hogy legyen ahhoz, hogy a dolgozónak a munkájáért való felelősségvállalása újból létrejöhessen; és akkor az ilyenfajta jelenségek, mint a felelőtlen sztrájkolás és a felelőtlen sztrájkelnymás és hasonló teljességgel tárgytalanokká válhatnak, vagy pedig szabályozott eljárásokká kell hogy váljanak. Bizonyos az, hogy a munkának a munka céljától való elidegenedése olyan folyamat, amely sok vonatkozásban összefügg a technikával, és ennek olyan jelenségei vannak, amelyeket sok vonatkozásban nagyon nehéz megakadályozni. Éppen mivel elkerülhetetlenül túlmentünk azon a fokon, ahol a munkás a maga közvetlen munkájának az eredményét végeredményben is alakítja és élvezi, éppen mert a munkás olyan távolságra került a munkájának az eredményétől, hogy abban már közvetlen kielégülést nem tud találni, tehát az elidegenedés bizonyos fokára jut, éppen ezért szükséges azt munkásönkormányzattal ellensúlyozni; ez az, amelyik képes valamilyen módon ezt az elidegenedést legalábbis enyhíteni. Ugyancsak tisztában kell lennünk azzal, hogy teljesen reménytelen az a marxi és lenini elképzelés, mely szerint a szocialista társadalomban valami elmondhatatlanul egyszerű, merőben nyilvántartásokban és jegyzékekben álló, bármely szakácsné által áttekinthető adminisztrációra lesz szükség. Ellenkezőleg, tisztában vagyunk ma már azzal, hogy a leendő modern társadalomban elmondhatatlanul bonyolult, számítógépekkel végzett adminisztrációra is lesz szükség,

és az átlagembernek a hatalom alól való fölszabadítása és az a bizonyos végső anarchia irányában való kicsengés, ami a marxizmustól sem idegen, nem úgy fog megvalósulni, hogy az emberi élet elprimitivizálódik, és bárki által áttekinthető egyszerű formákra redukálódik; ezt gyakorlatilag kizárt-nak tekinthetjük. A hatalom anarchikussá, uralom nélkülivé válása, a hatalom föloldása nem így következik be, hanem úgy következik be, ha mindnyájan azt akarjuk, és abba az irányba hatunk, hogy minden eddig hatalomgyakorlásnak ismert funkciót szolgálattá alakítunk át mind szervezési formájában, mind a hozzá hasonló erkölcsi tartalmakban, és az egész társadalmat kölcsönös szolgálatok és szolgáltatások rendszerévé alakítjuk át, ahol minden helyzetben mindenki fölveszi mind a pult mögött álló kiszolgáló, mind a pult előtt álló ügyfélnek a helyzetét; és a szervezés legmagasabb szintjén sem jön létre a hatalomgyakorló, a trónon ülő és az előtte instanciázó embernek a viszonylata, hanem mindenütt a kölcsönös szolgálatok viszonylatában alakul ki. Ez egy lehetséges, anarchikus, vagyis uralom nélküli társadalomszervezés, ami azonban nem elprimitivizált társadalomszervezés, hanem számot vet a modern társadalom fokozódó integrálódásával és bonyolódásával. Ez elsősorban az uralomgyakorlás morális tartalmainak a változtatását is kívánja, de úgy, hogy minden morális elmélyülés egyben megfelelő szervezeti formákban háttérrel és támasztékot is kap, mert merőben morális szentenciáknak a hirdetésével nyilvánvalóan nem fogunk egy államszervezetet moralizálni tudni. Nyilvánvaló, hogy az ilyen módon kialakuló társadalomban meg kell történnie mindennemű felelőtlen, kevés személyre koncentrálódó mamuttulajdon felszámolásának, egyáltalán mindennemű funkció nélküli hatalmi helyzet és funkció nélküli privilégium felszámolásának; nyilvánvalóan gyárak, bankok és ipartelepek tulajdonát éppúgy nem lehet nemcsak csecsemőknek, de felnőtteknek sem örökölniük, ahogy a királyságokat és arisztokratikus helyzeteket kétségbe vontuk. E tekintetben tehát nyugodtan megmaradhatunk a szocializmus eredeti kisajátító célkitűzései mellett. Ugyanakkor azonban tisztában kell lennünk azzal, hogy rendkívül megnövekedett a társadalomban az értelmiségi funkciók jelentősége, bizonyos értelemben az egész társadalom az értelmiségiesedés folyamatában van, és különösen az alkotó értelmiség számára igenis igen nagy szabad rendelkezési lehetőségeket kell biztosítani; tehát pl. egy valóságos feltaláló számára a mai kapitalista gyártulajdont megközelítő szabad rendelkezési lehetőségeket kell adni, oly módon azonban, hogy ez az ilyen módon létező gyáralapítás idővel beleépüljön az összönkormányzati kezelésbe, vagyis a feltalálónak ne a gyermekei legyenek az utódai, hanem a munkatársai, ideértve az összes dolgozókat.

A kapitalistáknak az előbbiekben említett kisajátítását viszont teljesen az adott politikai szituáció szerint kell drámai forradalmi aktusként vagy pedig hosszú időre eltervezett, de tudatosan végigtervezett folyamatként fel-fogni; az utóbbi esetben úgy, hogy vitán kívül álljon a végeredmény, de egyben vitán kívül álljanak az érintett kapitalisták számára az átmenetek formái és lehetőségei is, ideértve természetesen a munkásönkormányzat ennek megfelelő fokozását. Mindenképpen korlátozni kell, elsősorban a szabadságintézmények, a legkülönbözőbb területekre alkalmazott önkormányzat eszközeivel a mamuttulajdon jelenségeit, a nagyméretű korlátlan rendelkezés lehetőségét, és e tekintetben kapitalizmus és kommunizmus közös fogatkozása a mamuttulajdonnak a kultusza, akár mamut-magántulajdonról, akár mamut-köztulajdonról van szó. A társadalom értelmiségivé válásával kapcsolatban nagyon fontos azt leszögezünk, hogy mi sem könnyebb, mint azt a nagyon jelentős változást, amiben a hivalgó feudális urat, majd a helyébe lépő kereskedőt és ipart űző polgárt végül a szervező és alkotó értelmiség váltja föl, mi sem könnyebb, mint ezt a fordulatot úgy fel-fogni és úgy megszervezni, hogy ez az értelmiség válik uralkodó réteggé. Főleg a szervező értelmiséget fenyegeti ez a kísértés, hiszen ez a szervező értelmiség a történelem folyamán már régóta játszotta a másodhegedűs szerepét, mind a feudális úr, mind pedig a gazdaságilag vezető polgár mellett, és most, hogy mind a kettőt maga mögött hagyta, kétségtelenül fennáll az a kísértés, hogy a saját szerepét fogja fel uralomként. A politikai és morális ideológiákat megfogalmazó értelmiséggel szemben a szervező értelmiségnek sokszor mutatkoznak olyan megnyilvánulásai, melyek azt mutatják, hogy a szakszerűtlen tömegközbeszólást, népszavazást, parlamentarizmust, demokratikus formákat, önkormányzatot, munkásönkormányzatot a saját magas szintű értelmiségi munkája megzavarásának tekinti csupán. Megint olyan veszedelemről van szó, amely kapitalizmusban és kommunizmusban egyaránt fenyeget, a kapitalizmusban a gazdasági technokraták, a kommunizmusban az egypárt funkcionáriusai, úgy is mondhatnánk: a politikai szervezés technokratái a hordozói ennek a veszélynek. Le kell tehát szögezünk, hogy a magasrendű értelmiségi szakszerűség és a szélesen kiterjedt demokratizmus a modern társadalomszerveződés két egyenrangú követelménye. Se egyiket, se másikat nem szabad feladni, és főleg nem szabad az értelmiségi uralmat önkormányzati kiterjesztés nélkül berendezni, sem ilyen, sem olyan társadalmi berendezkedés mellett.

Végül egy utolsó probléma: fokozott figyelmet kell fordítani a marginális helyzetben lévő embercsoportok nyomorúságára: ilyenek a faji kisebbségek, az elhagyatott emberek, a társadalom össztermelési folyamatá-

nak a szélére került vidékek. Össztársadalmi felelősség, hogy ezeket bele lehessen és bele sikerüljön vonni a társadalmi javak élvezetébe – ami nem könnyű, mert sokszor olyan kulturális különbségek súlyosbítják ezt a helyzetet, amik az egész feladatot nehezzé teszik, de annál nagyobb az össztársadalmi felelősség. Megint csak kapitalizmusnak és kommunizmusnak közös bűne az, hogy ezeket az embereket meglehetősen elhanyagolja, s elsősorban a termelési folyamatban döntően részt vevő rétegeket favorizálja, és ezeket a modern világban fokozódó jelentőségű, de a társadalmi termelés marginális helyzetébe került csoportokat és ezeknek a veszélyességét, legalábbis a saját világában, bagatellizálni igyekszik. Ezeknek az össztársadalmi felelősségre való bevonása vagy sajátos életformájuk lehetővé tétele össztársadalmi felelősség alá kell hogy kerüljön.

*

Első számú kitérés. Szó volt a fasizmusnak arról a döntő, eredeti összetevőjéről, hogy a polgári átalakulás folytán hátrább került, bár teljesen nem semmivé tett társadalmi osztályok lázadtak fel a rangjukat csökkentő változásokkal szemben. Így kerülnek össze egymással a fasizmusban a hátrább tolódott arisztokrácia, a szabadságmozgalmak által létében fenyegetve érzett tőkének egy része, a hátrább tolódott kispolgárság, alkalmazottrétegek, paraszti rétegek stb.; s ezért maradt ki a fasizmusból a munkásság, amelyet a kapitalista polgári társadalmi átalakulás régi viszonyai közül teljességgel kivetett, tehát számára már nem hátrább tételének a reparálása, hanem egy teljesen új világnak létrehozása a program. A fasizmusnak ebből az összetevőjéből adódik az az irtózatossá váló gyűlölet, amelyet a fasizmus a szocializmussal szemben tanúsít. Ez a gyűlölet az arisztokratikus rétegek részéről azért van, mert hiszen a szocializmus az ő hátrább tételüket, amit a polgári átalakulás létrehozott, a teljes egyenlőségig akarja fokozni, amely minden arisztokratikus réteg számára rendkívül visszatetsző; a kispolgári rétegek számára pedig az a borzasztó perspektíva, hogy a szocializmus őket a proletársággal teszi egy szintre, és azt akarja nekik bebizonyítani, hogy ők valójában proletárok és kizsákmányoltak, holott ők éppen ezt, mivel hátrátételük csak félutas, nem akarják tudomásul venni. A fasizmus másik szükségszerű összetevője az antiszocializmus mellett az antiszemitizmus, amely mindenütt megjelenik, ahol valamennyire is nagyobb mennyiségű zsidóságot talál a fasiszta társadalmi tendencia. Ez szól azok ellen a zsidók ellen, akik a polgári átalakuláson általában inkább nyernek, mint veszítenek, helyenként kifejezetten magasra lendülnek, s ez pontosan azoknak a rétegeknek a számára megbocsáthatatlan, amelyek a polgári kapitalista átalakulás folytán a rangsorban

lejjebb kerültek. Ebből adódik azután az a minden épelméjű szemlélő számára értelmetlen, de a fasiszta tapasztalatok együttesében teljesen logikus és mindent megvilágító felismerés, hogy a gonosz zsidóság egyszerre szerzője azoknak a kapitalisztikus üzelmeknek, amelyek az ő hátrább tételüket előidéztek, és ugyanakkor szerzője annak a gonosz szocializmusnak, amelyik az ő hátrább tételüket a teljes megsemmisülésig akarja fokozni.

*

Második számú kitérés. Említettük már, hogy a marxizmus mennyire súlyosan megnehezítette a szabadságeszme egyértelmű és folyamatos megfogalmazását azáltal, hogy a kapitalizmus elvetésével együtt az egész polgári szabadságeszme-rendszert merőben a kapitalizmus függvényeként beállítva az egész polgári szabadságtradíciót, ha nem is vetette el, de rangban annyira hátrább tette, hogy gyakorlatilag éles ellentét keletkezett a következő évtizedek és két évszázad frazeológiájában szocializmus és liberalizmus között. Ebből ma groteszk helyzet következik. Valójában a liberalizmus is és a szocializmus is a szabadságprogramoknak egy bizonyos adott társadalmi szituációban való megvalósítására irányul: a liberalizmus a születési privilégiumokkal szemben való szabadságprogramot, a szocializmus a vagyoni privilégiumokkal – melyek egyben születésiek is – szemben való szabadságprogramot jelenti. Azáltal azonban, hogy Marx a kapitalizmusból és a szocializmusból két különböző társadalmi fejlődési fázist csinált (aminek az oktalansága abból is kiderül, hogy a kapitalizmus fejlődési fázisa adott esetben pár hónapra is összezsugorodhat, amikor a szocializmus szinte közvetlenül dönti meg a feudalizmust, tehát ebből is kitűnik ennek a fejlődési fázisrendszernak a helyt nem álló volta); azáltal, hogy a marxizmus ebből két külön fejlődési fázist csinált, és a liberalizmust és a szocializmust szembeállította egymással, a kettő annyira megterhelődött lényegükhöz, vagyis a szabadságprogramhoz nem tartozó mellékes elemekkel, hogy manapság az az ember, aki a szabadságprogramot komolyan veszi, gondosan megfogalmazott hozzászólások nélkül sem liberálisnak, sem szocialistának nem vallhatja magát. Ha pedig ezeket a hozzászólásokat világosan megfogalmazza, akkor liberálisnak is és szocialistának is kell vallania magát. Nem vallhatja magát liberálisnak, amennyiben liberalizmus alatt a vagyonszerzés, a tőkehalmozás és az egyszemélyes tőkeuralom, a munkavállalókkal szemben való abszolút tőkéstulajdoni kizárólagosság elvét vallja, amennyiben a mamuttulajdont, amely valójában nem tulajdon, hanem hatalmi helyzet, ugyanabban a védelemben akarja részesíteni, mint a személyi kibontakozáshoz szükséges közvetlen személyi tulajdont, legyen az termelési vagy nem termelési célú.

Tehát el kell vetni a mamuttulajdonra vonatkozó liberális kultuszt, amennyiben a szabadságprogram keretén belül akarja magát liberálisnak vallani. És a szocialista programon belül pedig el kell vetnie a mindenáron való kollektívizmust, el kell vetnie a diktatúra programját, el kell vetnie az egy pártrendszert, el kell vetnie a társadalmi élcsapat glorifikálását, ami nem más, mint egy új arisztokratizmus bevezetése; és csak ha mindezeket elvetette, akkor vallhatja magát szocialistának egyszerűen a vagyonnal, a tőkével, a tőkéstulajdonnal szemben való szabadságprogram teljessége jegyében; és akkor nyugodtan vallhatja magát liberálisnak is és szocialistának is.

*

Harmadik számú, az előzővel összefüggő kitérő. A marxizmus azáltal, hogy a szocializmusba való átmenet számára éppen olyan éles forradalmi változást követelt, mint a feudalizmus hatalmának a megtörése, a kapitalizmusban olyan ellenállóerőket váltott ki, amelyek abban eredendően nem voltak meg. Nem véletlen, hogy Marx Németországban született, és szerezte tapasztalatait, abban az országban, ahol a polgári kapitalista átalakulás rengeteg feudális tehertétellel megterhelve, zökkenőkkel történt, ahol a kapitalizmus mögött is rengeteg feudális beidegzés és magatartásforma létezett; mert csakis ilyen környezetben csinálhatott a kapitalizmusból olyan hallatlan erőfeszítésekre képes, elszánt akarattal rendelkező és minden demokratikus erőfeszítést elsöprő mumust, aminek a fölvázolásával azután a kapitalizmusból bizonyos részben ezeket a félelmes tulajdonságokat segített elő is hívni. Így lett marxista szemléletben a kapitalizmus a fasiszmus szükségszerű előhívója, holott valójában a kapitalizmus csak akkor hív elő fasizmust, ha elegendő feudális elszántság és kegyetlenség áll még mögötte; olyan országban, ahol a polgári átalakulás komoly volt, és aránylag teljes, ahol a szabadságintézményeknek a működése a társadalom egészére kiható módon beindult, és komoly gyakorlatra tekint vissza, ott mindenféle fasiszta kísérletezés ellenére sincs meg a valószínűsége egy fasiszta uralomváltásnak. És még ha külső erő, mint pl. a német megszállás alatti Franciaországban, uralomra is segít az ilyen országokban fasizmusszerű jelenségeket, ezek alapjában erőtlenek maradnak, és az első szél elfújja őket, mielőtt az őket fenntartó külső erő megszűnt. Ugyanígy nem lett fasizmus De Gaulle¹³⁷ uralomra kerüléséből sem, noha rengeteg hasonló adottság

¹³⁷ De Gaulle, Charles (1890–1970): francia tábornok és politikus, köztársasági elnök. A második világháború alatt a Szabad Franciaország Bizottság elnöke; 1944. augusztus 29-től 1946. január 20-ig miniszterelnök. 1958. június 1-től december 21-ig újra miniszterelnök, majd 1958. december 21-től 1969. április 18-ig köztársasági elnök.

készítette elő az uralomra kerülését; és mégis úgyszólván szóba sem került komoly méretű fasiszmus fölállítása.

A lényeges kérdés most már az, hogy hogyan kell a szocialista programot úgy megfogalmazni, hogy az a kapitalizmusból ezt az önvédelmi, mindenáron való megkeményedést, a sarokba szorított farkas teljes megvadulását ne váltsa ki. Ha ennek a lehetőségeit keressük, akkor tudnunk kell azt, hogy a kapitalizmus és annak vezető rétege, ellentétben az idevonatkozó marxista legendával, a világtörténelem egyik legkevésbé kompakt, legkevésbé összetartó, legkevésbé szervezett, legkevésbé – hogy úgy mondjam – osztálytudatos vezető rétege, amelynek igen kevés indíttatás kell ahhoz, hogy egymás között a szolidaritást föladják, és berendezkedjék számára elviselhető feltételekre akkor is, hogyha ezek a feltételek nem biztosítják a teljes kapitalizmus fennmaradását. Ennek jegyében nyilvánvaló, hogy egy olyan szocialista programnak, amely ki akarja kerülni a kapitalizmus megvadítását és az ebből esetleg adódó fasiszta vagy reakciós visszahatást, első feladata az, hogy a maga kisajátító programjának pontos és világosan meghatározott keretet szab. A kisajátító programnak két ponton van meg a feltétlen szükségszerűsége: az egyik a feudalizmusból itt rekedt és a kapitalizmus által részben tovább életetett nagybirtokokkal szemben. Ez eredendően maga is jogtalan kisajátításokból veszi eredetét. Ennek egyik fajtája a nagybirtokhoz fűződő közfunkciók vállalásának a lerázása. Valaha ugyanis a nagybirtokokat különböző közfeladatokkal, határvédelmi vagy államkormányzási feladatokkal adományozták, azonban az akkori közszellemnek megfelelően ezek örökletesekké váltak, és az örökösök lerázták magukról a közfunkciókat, határvédelmet és államkormányzást, és megtartották magántulajdonban azt a nagybirtokot, amely tulajdonképpen a régi primitívebb gazdálkodási formákban a közfunkciókért adott magas fizetésnek volt a formája. Másik fajtája a parasztok jogtalan kisajátítása, akiket lényegében adóztatás címén rendelték a nagybirtok alá, de nem úgy, hogy azok megszűntek volna a föld tulajdonosai lenni. Az adóból jobbágyi szolgáltatást csinált a nagybirtok, és így terjedt tovább. Ezt a nagybirtokot a szocialista átalakulásnak föltétlenül ki kell sajátítania, és ezt világosan meg is kell mondanía. Nem szükséges ezt föltétlenül a határos forradalmi ijesztgetésekkel, fölégetett kastélyok drámai képeivel összekapcsolni, de a kisajátítás tényét világosan meg kell mondanía.

A másik szükségszerű területe a kisajátításnak a kapitalizmusnak az a része, amely óriási hatalmi befolyást enged az állammal szemben, elsősorban a nehéziparnak a legsúlyosabb területein, azokon a területeken, amelyek esetleg a hadügyre és a politikára is kiható, teljesen veszélyes, ma-

gánérdekből fakadó, nagy erejű befolyást biztosítanak az államhatalomra. Tehát a bányák, bankok és nehézipar államosítása az egyik oldalon, a nagybirtok kisajátítása a másik oldalon. Ez a két szükségszerű kisajátítás. A kapitalizmusnak óriási és kiterjedt, ha nem is vagyoni súlyban, de személyi kiterjedtségben valószínűleg legnagyobb része ezek közé esik: kistőkésék, majdhogynem kisiparosok, kiskereskedelem, általában a kereskedelem, a könnyűipar: ezeknek egy mozdulattal való kisajátítását egy józan szocialista program nyugodtan elhagyhatja, illetve elhalaszthatja, és ezt több nemzedékre elosztott, a tőkés tulajdonba való munkásbelenövés formájára viheti át, aminek a programját, mint több nemzedékre elosztott programot, világosan körvonalazhatja. Abban a percben, amint a kapitalisták egy ilyenfajta programmal találják magukat szemben, azonnal kialakul a kapitalistáknak az a csoportja, amely ezen a platformon prosperitásnak, nyereségnek, profitnak a lehetőségét pillantja meg, és különösebb gondolkodás és végsőkéig elszánt ellenségeskedés nélkül beáll erre a platformra. Külön kérdés az, hogy a kapitalizmus és a nagybirtok sok vonatkozásban egymásba átfutó területek, a nehézipar és könnyűipar ugyancsak átfutó területek, és amennyiben marad egy bizonyos kapitalizmus, a kisajátítás bizonyos igazságtalanságot jelent azokkal a kapitalistákkal szemben, akik véletlenül földbirtokba fektették tőkéjüket; ezt a problémát meg lehet és meg kell oldani olyan vagyonadó formájában, amely a megmaradó kapitalizmus terhére kárpótolja a kisajátított kapitalizmust, nem pedig a munkások és parasztok terhére. Mindez nem könnyű program, de megvalósítható, amelynek egy csomó kapitalista országban lehetősége és jövője van, annál is inkább, mert a forradalmi szocialista átalakulás programja minden jel szerint sok helyt zsákutcába vezetett; és a marxizmus-leninizmusnak az a legújabb koncessziója, mely szerint a szocialista átalakulás megtörténhetik parlamenti formák között, nem változtatott azon, hogy továbbra is megőrzi az egész tőkésosztállyal szemben való egyértelműen fenyegető magatartását, és ez az olyanfajta, rendkívül sokat ígérő és biztató kísérletek számára, mint a chilei, a reakciós puccsoknak az állandó veszedelmét jelenti. Emlékeztetek Liddel Hart¹³⁸ jeles katonai szakírónak arra az elméletére, hogy a frontális agresszív támadás az ellenfél ellenállóképességét megsokszorozza, sorait megsűríti, elszántságát a kétségbeesésig fokozza, és az igazi nagy katonai győzelmek titka mindig az indirekt megközelítés, hátába kerülés, bekerítés, elvágás és így tovább. Ugyanezek a stratégiai bölcsességek pontosan állnak a szocializmus stratégiájára is;

¹³⁸ Erre vonatkozóan lásd: Hart, Liddel: *The Defence of Britain*. London, 1939. 100–125.

sokkal lényegesebb az ellenfelet elvágni, megosztani, háta mögé kerülni, olyan helyzeteket teremteni, amikben az ellenállása értelmetlenné válik, semmint olyan frontális harcot meghirdetni vele szemben, amely erejének, nemcsak fizikai és anyagi, de erkölcsi erejének is a teljes összeszedésére indítja, és olyan ellenoffenzívákra, amelyek a szocializmus számára világméretű megbizonytalanodást képesek előidézni.

Az azonnali kisajátítás alá nem szükségképpen eső kapitalista területekre nézve nagyon fontos volna viszont olyan új jogi és szervezeti formákat találni, amelyek a fináncióknak az egész termelést szolgásgba döntő működésével szemben az egész kapitalista szervezkedés alapintézményét, a részvénytársaságokat indítják más szervezeti formák irányába. A tulajdonnak alapvető jogi tartalma az, hogy egy adott tárggyal kapcsolatban minden olyan nyereség, amit valaki valamilyen jogcímen nem visz el, a tulajdonost illeti meg. Ha ezt most átvisszük a részvénytársaságra, akkor a részvénytársaság azáltal válik hamis intézménnyé, hogy a részvénytársaságban a tulajdonos pozitúrája elvileg a részvényesek együttesét illeti meg. Ők a tulajdonosok, akik éppúgy fölmondhatnak a vezérigazgatónak, mint ahogy elbocsáthatják a munkásság egészét, eladhatják az egész berendezést, tehát a tulajdonos pozitúrájában vannak. Ez a szituáció eredendően hamis. Azok az emberek, akik részvényeket vásárolnak, nem tulajdont akarnak szerezni, hanem a pénzüket akarják hasznosítani, forgatni. Ennélfogva az őket megillető természetes pozitúra a hitelező pozitúrája. Olyan részvénytársasági formát kell tehát találni, amiben a részvényes nem a tulajdonos helyén áll, hanem a hitelező helyén; ettől természetesen kaphat a pénze fejében a tisztességes kamat mértékéig terjedő nyereséget, de nem állhat fenn az a helyzet, hogy minden olyan nyereség, amelyiket valaki valami munkabér vagy egyéb címen el nem visz, szükségképpen a részvényeseket illesse meg, és ebből adódjanak azok a horribilis osztalékok, amiket hogyha kamatnak neveznénk, akkor mindenki uzsorakamatnak tekintené őket. Azokban az országokban, amelyekben a szocializmusra való fokozatos átmenet a program, olyan részvénytársasági formát kell találni, ahol a tulajdonos pozitúrája a dolgozók összességét illeti meg. Tehát nem a részvényesek összessége fizeti ki a vezérigazgatótól az utolsó munkásig az összes dolgozót, hogy azután a nyereség az övé legyen, hanem a dolgozók összessége fizeti ki a pénzt hozó részvényesekben megtestesülő hitelezőket, hogy azután minden megmaradt nyereség a dolgozók összességét illesse meg. Ez nem egyszerű dolog, mert nem mindig van nyereség. A dolgozók olyanféle átállása, hogy ők az ipari létesítményekkel szemben a tulajdonos magatartását vegyék föl, és adott esetben veszteségek vagy legalábbis jövedelem-

csökkenések kockázatát is vállalják, nagyon nehéz átnevelési feladat, de pontosan ez az igazi probléma, és ezt a problémát nem lehet megkerülnünk. Ha állami tulajdonba vesszük az egész tőkéstulajdont, attól a munkás még nem lesz tulajdonos; magatartása sem lehet a tulajdonosé; csakis a munkásönkormányzatnak és a munkástulajdonnak bevezetésével érhető el – több nemzedékre terjedő átalakulás keretében –, hogy a munkásság a létesítmény, a berendezés, a gyár, a termelőeszköz tulajdonosi magatartását ki tudja fejleszteni.

*

Negyedik számú kitérés. Az a kép, amit az uralkodó osztályokról a marxizmus felvázolt, arról az elszánt uralkodó osztályról, amely késhegyig menő harc nélkül pozícióit nem adja fel, és épp ez indokolja a forradalomnak késhegyig menő kiélezését, miközben tudományos állításnak állítja magát, valójában egyszerűen romantikus követelmény, és az a kép az uralkodó osztályról, amely ennek egyáltalán valamennyi hitelességet ad, ez a kép valójában nem a mindenre elszánt kapitalista, hanem a mindenre elszánt arisztokrata harci keménységét idézi fel és teszi társadalmi törvényszerűséggé. Megint nem véletlen, hogy a félf feudális Németországban született meg az uralkodó osztálynak ez a szemlélete. Ehhez azonban tudnunk kell a következőt: az az elmélet, hogy minden uralkodó osztály csakis késhegyig menő harc árán adja fel pozícióit, egyszerűen történetileg nem igaz. Kezdve a római arisztokrácián, amely minden további nélkül fölalta pozícióit, egyszerűen elernyedésből és degenerálódásból és erkölcsi alapok hiányából, és végezve a mai napon a harmadik világ, főleg Afrika és Ázsia meghökkentő gyorsan összeomló különböző arisztokráciáin, az igazság az, hogy csak az olyan arisztokrácia adja föl nehezen a pozícióit, amelynek nagyon erős az erkölcsi alátámasztottsága. Márpedig az európai arisztokráciáról tudnunk kell, hogy az európai arisztokrácia ugyanakkor, amikor a modern szabadságprogram számára a legfőbb akadályt képezi, ugyanakkor az azt megelőző keresztény feudális társadalmi fejlődésen belül rendkívül magas szinten moralizált, morális feladattudattal áthatott, papok által nevelt társadalmi réteg volt, amely a feudalizmus hosszú évszázadai alatt Európában a többi arisztokráciánál sokkal erősebb hivatástudattal csinálta azt, amit csinált. Bármennyi, végeláthatatlan szaporítható történetünk van az arisztokraták frivolságáról, könnyelműségéről, kegyetlenségéről, élvhajhászásáról, az európai arisztokrácia mindig produkált saját magának olyan szuperelitet, amely jelentős államkormányzati és egyéb feladatokat erkölcsi feladattudattal végzett el, hosszú

évszázadokon keresztül ebben a minőségében magát nélkülözhetetlennek hitte, és ezt környezete is elfogadta. Ez az európai arisztokrácia az, amely – utoljára a 18. században –, társadalmi hátvédje volt e század a maga nemében csodálatos kulturális virágzásának még akkor is, hogyha olyan tagjai is voltak, mint a salzburgi érsek, aki Mozartot a lépcsőn dobatta le. Az arisztokráciának és még inkább az öt először leverő, majd megszelídítő monarchiának ez az erkölcsi hátvédje eredményezte, hogy mikor Európában a francia forradalomban a monarchia és az arisztokrácia robbanásszerű hatalomvesztése következett be, akkor ez a monarchia és ez az arisztokrácia Franciaországban és szerte Európa többi országaiban is másfél évszázadon keresztül tartó és még ma sem egészen befejezett ellenállásba kezdett a monarchia és az arisztokrácia visszaállítása érdekében. Ezt a programját több helyen sikerrel folytatta, és ezzel később újabb forradalmakat provokált. Mi kellett ahhoz, hogy ezt megtehesse? Egy letűnt arisztokrácia milyen módon folytathat késhegyig menő harcot? Csakis úgy, ha a társadalom tele van emberekkel, egyszerűbb emberekkel, akikben halálíg tart a lojalitás az arisztokraták, a monarchiák iránt; csakis ilyen hátvéddel lehetséges a késhegyig menő harcot folytatni és időnként restaurációkat elérni. Ahol az arisztokráciának, ahol a monarchiának az emberek lojalitásában megnyilvánuló erkölcsi hátvédje nincsen, ott a monarchia és az arisztokrácia a fizikai hatalmának összeomlása pillanatában már egyben egyszer s mindenkorra meg is halt, és a restauráció minden reménye nélkül vége van. Ezért van az, hogy a harmadik világ országaiban – nem beszélek itt Kelet-Ázsiáról, ahol vannak nagyon erős arisztokráciák –, főleg a mozlim világ területén, ahol egyszer egy arisztokráciát megdöntöttek, komoly restaurációs tendenciák nem nagyon mutatkoznak, és szó sincs arról a félelmes ellenállásról, amit az európai monarchiák és arisztokráciák a francia forradalom után száz éven keresztül ki tudtak fejteni, saját rendszerüket regenerálni és még ma is nagyon sok ponton szívós utóvédharcot folytatni. Mindez nem jelenti az arisztokrácia bármiféle glorifikálását vagy az arisztokratizmus kultuszát, mert ez nem változtat azon a tényen, hogy a modern társadalomfejlődés szabadságprogramja és egyenlő emberi méltóság programja nem ismer sem született, sem privilégiumra jogosult arisztokráciákat, legfeljebb teljesítményen alapuló többletlehetőségeket, a teljesítmény állandó kontrollja és főleg állandó demokratikus kontrollja mellett, és ebben a rendszerben sem születési monarchiának, sem születési arisztokráciának hosszú lejáratra semmiféle helye nincsen. Azonban ahhoz, hogy bármiféle ellenféllel szemben harci taktikát létrehozson egy mozgalom, ahhoz azt az ellenfelet

jól kell ismernie, nem rémtörténeteket költeni róla, az ellenfél valóságos erőforrásaival kell számolni, és főleg az erőforrások között az erkölcsi erőforrást nem szabad elhanyagolni.

*

Ötödik számú kitérés. Összefüggően és egységes témaként kell tisztáznunk azt a kérdést, miben áll az értelmiségi zsarnokság veszedelme, amely a modern társadalomfejlődés egyik, Marx által különösebben előre nem látott, jelensége. Ismerjük azt az elméletet, amely azt mondja, hogy tulajdonképpen a kapitalistákat máris felváltotta a menedzserek uralma, és ennek az elméletnek a jegyében minden szabadságprogram alapjában véve üres szóbeszéd, a lényeg egy uralomváltás; a kapitalista uralom helyett a menedzserek uralma. Nem véletlen, hogy ennek a gondolatmenetnek a szerzője Burnham,¹³⁹ az egyik legélesebb képviselője a társadalom uralmi szemléletének, aki semmiben sem marad el a tekintetben Marx és Lenin mögött. Itt ismétlődő optikai csalódásról van szó. Az európai feudális keresztény társadalmi programnak, annak a lényegében arisztokratikus szellemű papi programnak valaha volt egy elképzelése a jó arisztokrataról, hogy az hogy látja el a gondjaira bízott népeket. Aztán megjelent a valóságos arisztokrata, és igyekezett ebből a feladatból minél nagyobb mértékben uralmi helyzetet teremteni, és a feladatelemeket minél jobban elszórnia magától, ez végeredményben, mint mondtuk, a világi nagybirtok keletkezésének a fejlődésmenete. A következő lépésben megjelent az európai polgári forradalmak szabadságprogramja, amely azt mondta, hogy a születési privilégiumok helyébe az egyenlő rangú embereknek a társadalmát kell állítani, és ennek a jegyében zajlott le, többek között, a francia forradalom is. Azután kiderült, hogy ennek a forradalmi átalakulásnak az első számú haszonélvezője az a vagyonos polgárság volt, amelyet legjobban irritáltak a feudális privilégiumok, éppen azért, mert legközelebb volt ahhoz, hogy maga is az arisztokráciákkal egyenrangú legyen, és éppen ezek a privilégiumok akadályozták ebben. Ebből született meg a marxizmusnak és a leninizmusnak az a torz szemlélete, amely azt mondja, hogy ezt a polgári szabadságprogramot ez a vagyonos polgárság fogalmaztatta meg a maga értelmiségi megbízottaival – ahogy Lenin mondta: zseniális volt ez a polgárság, hogy milyen jó ideológiát tudott magának kitalálni. Ördögöt talált ez a vagyonos polgárság ideológiát! Egy hatalmi helyzetváltozásnak a haszonélvezőjeként

¹³⁹ Burnham, James (1905–1987): amerikai szociológus és publicista. Konceptiója szerint a tőkéseket az üzemek irányításából kiszorítja egy új osztály, a menedzserek osztálya. Ezt *The Revolution of Managers* (New York, 1941) című könyvében fejtette ki.

beült egy változásba, kinevetve azokat a lelkes ideológusokat, akik valóságos szabadságot és valóságos egyenlőséget akartak. Egyszerűen haszonélvezője, idővel azután élősdije lett a forradalmi átalakulásnak, amelynek nem ő volt a mozgatója.

Ugyanilyen folyamat következett be a szocialista fordulat után is. A szocialista fordulat úgy jelenik meg, mint a szabadságprogram teljességének a programja, amikor azután uralomváltást tud provokálni, akkor megjelenik ennek a fordulatnak a haszonélvezőjeként a funkcionárius arisztokrácia, az értelmiségi uralom; és akkor visszamenőleg a szocializmus dühös ellenzői mondhatják, hogy itt tulajdonképpen nem volt másról szó, mint hogy egy irigy kisebbség a maga uralmát akarta berendezni, és evégből találta ki a szocialista ideológiát. Ez éppúgy nem igaz, mint ahogy nem igaz az, hogy a polgári szabadságideológiát az annak haszonélvezőjeként megjelenő polgárság találta volna ki. A szabadságideológiát ugyanazon emberfajta, az ideológiatermő emberfajta, az alkotó, társadalomszervező emberfajta, a társadalomreformer emberfajta találja ki, mind a francia forradalom, mind a szocialista forradalom számára, és mindezeket a fordulatokat újból meg újból fenyegeti az a veszély, hogy a társadalomnak egy szűkebb rétege uralmi szemlélettel eltelve ezt a fordulatot a maga privilegizált uralmaként fogja fel. Minthogy a kapitalista funkciótlaná vált nemcsak a szocialista átalakulás területén, hanem a kapitalizmus fennmaradásának a területén is, itt tulajdonképpen egy párhuzamos folyamat van: Nyugaton a technokraták, Keleten pedig az egypártbürokraták próbálják kifejtetni azt a bizonyos értelmiségi uralmat és adott esetben értelmiségi zsarnokságot, amely e pillanatban tulajdonképpen társadalomfejlődésünk aktuális veszedelme. Ezt azért nem tudjuk világosan megfogalmazni, mert nyugaton még a kapitalizmus is ott van, mint amelyet ez az értelmiségi zsarnokságot kifejtő technokrataréteg megtűr, részben összekeveredve vele, éppúgy, mint annak idején a nagypolgárság is összekeveredett a hatalmában megcsökkent arisztokráciával, és segített azt fenntartani. Ez ellen a hamis helyzet ellen kelnek fel korunk szabadságmozgalmai, elsősorban a diákmozgalmak, mert ahogy arra Marcuse rámutatott, a munkásság szintén bizonyos fokig érdekeltté vált ebben a meglévő uralomban, az uralomnak másodosztályú hordozójává vált, tehát már nem annyira forradalmi réteg, mint amikor a teljes kisemmizettség állapotában volt. Nem véletlen, hogy ezek a diákmozgalmak Nyugaton értelmetlenek, zűrzavarosak, és helyenként a komolytalanságig gyakorlatiatlanok, Keleten viszont nagyon józanok, nagyon reálisak, és konkrét szabadságprogrammal teltek. Ennek az oka az, hogy Nyugaton a szabadságintézmények bizonyos fokú működése

sértetlenül megvan, tehát a szabadságprogram Nyugaton az ifjúság részéről nem léphet fel a szenvedélyek akkora erejével, hiszen bizonyos dolgokban nyitott kapukat dönget. Azt érzi, hogy a helyzet hamis, hogy egy csomó elősdit táplál a társadalom, hogy a technokraták uralma az egyes embert éppúgy megalázza, mint általában mindenféle uralom, manipulált tömeggé teszi az embereket, azonban nem látja meg az ellenfelet. Az egész fennálló hatalmi rendszer, az establishment és egyáltalán mindennemű establishment ellen hadakozik, holott társadalmi reformprogram nincs valamiféle establishment ellen. Harcolni nem az ellen kell, hogy a létrejött társadalmi reform állandó intézményekké, jogintézményekké, szükség esetén jogszabályokká, kényszerítő szabályokká, tilalmakká lesz; harcolni az ellen kell, hogy uralmi gócok jöjjenek létre. Vagyis: nem szabad szem elől tévesztetni minden társadalomreform, európai és világra kiterjedő társadalomreform végső célját, a kölcsönös szolgálatok társadalmát, ahol nincs technokrata, technikai uralkodó, nincs élcsapat, nincs semmiféle oligarchikus uralmi igénnyel rendelkező társadalmi csoport, hanem vannak kölcsönös szolgáltatások, amiben az a szolgáltatás, amit egy társadalomszervező nyújt, nem kap nagyobb erkölcsi súlyt – bármennyire is nagyobb a kiterjedése és a jelentősége –, mint az a szolgáltatás, amit az ún. egyszerű ember a maga hivatása körében nyújt, és nem ad a kettő különböző ember rangot: se a technokrata, se a funkcionárius nem igényelheti magának azt, hogy ők valami különleges emberfajtát képeznek. Éppúgy, mint ahogy az arisztokráciától is elvétellett ez az igény. A szocialista országokban föllépő diákmozgalmak hallatlanul erős szabadságigénye, humanitása és erkölcsi mélysége, programjának a konkrétsága onnan van, mert ezekben az országokban a szabadságintézményeknek a technikai működése rengeteg dőcögővel kísért valami; tehát ezekben az országokban a valóságos szabadságintézmények: a hatalmak elválasztása, a bírói függetlenség, a szabad választások, a sajtószabadság olyan reális követelmények, hogy ezekben az országokban a háborgó diákoknak van módjuk reális intézményeket követelni. Nyugat-Európában viszont a háborgó diákok valamilyen értelmetlen légüres térben csapkodva háborognak mindennemű intézmény ellen.

*

Hatodik számú kitérő. Azt lehetne erre felelni, hogy a forradalmi reformok nyomán megjelenő új meg új uralmi rátelepedések a történelem szükségszerű fejleményei, s ezek ellen hiábavaló mindennemű hadakozás; alapjában itt nincs másról szó, mint hogy az arisztokratikus törzsfőnökök uralmából az értelmiségi uralomra való áttérést el kell viselni, ez ellen nincs

orvosság. A helyzet azonban az, hogy ez ellen muszáj, hogy legyen orvosság. A feladat nem egyszerű uralomváltás, hanem az uralom jelenségének a megszüntetése. Az emberiség a modern szabadságprogramok megjelenése óta minden eddigi mértéknél nagyobb mértékben érzékenyvé vált az eszmék meghamisításával szemben. Ennélfogva azokban az országokban, ahol a szabadság-egyenlőség-testvériség programja komoly megfogalmazást kapott és komoly mozgalmakat indított el, majd pedig hasznélvezőket és uralmi rátelepedéseket engedett meg, olyan politikai tömeghisztériák jelentkeznek, amelyek rendkívül veszedelmesek, mert az embereket a végső kétségbeesett erőszak ideológiájához sodorják. Ilyen kétségbeesett mozgalmak a világtörténelem egyéb területein, ahol a hatalom moralizálására irányuló fejlődés komoly lendületet nem kapott, nem jelentkeznek. Ott az emberiség hisztériára való hajlandósága különböző vallási mozgalmakban és egyéb szektás hisztériákban jelenik meg. Az, hogy a társadalmi szabadságprogram megvalósítása és az erre a megvalósításra irányuló reménynek a megcsalatoztatása irtózatoss, hisztérikus, ádáz, mindenre elszánt, mindent elpusztítani akaró tömegmozgalmakat vált ki, pontosan azt mutatja, hogy amióta a társadalmi szabadságprogram komolyan megfogalmazódott, azóta nem lehet megállni az emberiségnek addig, amíg meg nem találja azokat a szervezeti formákat, azokat az erkölcsi beidegződéseket, amelyek mellett ezt a szabadságprogramot uralmi rátelepedés nélkül meg tudja valósítani. Ha ezt nem tudja megcsinálni, akkor az emberiség előbb-utóbb valamilyen formában megbolondul, és most már a legújabb technikai fejlemények segítségével el is tudja pusztítani önmagát. Tulajdonképpen a marxizmus rendkívüli ádáztsága és erőszakkultusza már maga is egyike ezeknek a hisztérikus fejleményeknek. A francia forradalom szabadságideáljában való megcsalatoztatás és a szabadságideálra való uralmi rátelepülés látványa az, amely a marxizmusból a gazdasági tényezők mindenhatóságának elméletét, az erkölcsnek a gazdaságtól való függőségére vonatkozó elméletét és a társadalmi élethalálharc programjának az elméletét létrehozta. De a megvalósult marxizmus maga ellen ugyanilyen további hisztérikus mozgalmakat tud életre hívni, mert egészen egyszerűen, amióta Európában, majd most már az egész világon a hatalom moralizálására irányuló mozgalmak uralomváltásokat és effektív tömeghatásokat tudnak kiváltani, azóta a várakozások megcsalatoztatása hallatlanul veszedelmes és kiszámíthatatlan következményekkel járó cselekedet. Itt egyszerűen nem is erkölcsi követelményként, hanem az uralmon levők életbiztosításaként elkerülhetetlen az alapelvek halálos komolyanvétele. A halálos komolyanvétel nem dogmatikus komolyanvételt, nem merev kategóriák alkalmazá-

sát jelenti, hanem az alapvető szabadságprogramnak a komolyanvételét és egy olyan társadalom felé való haladás komoly, intézményes megindítását, amelyekben az uralom fogalmát felváltja a kölcsönös szolgálatok fogalma, és így indul el a társadalom egy bizonyos értelemben anarchia felé, ahol uralom nincs. Ez nem jelenti azt, hogy igazgatási apparátus nincs; nagyon komplikált, hallatlanul elágazó igazgatási apparátus lesz, és valamiféle erőszakszervek is nagyon sokáig megmaradnak, azonban az erőszakszervek megszűnnek a társadalom alapintézményei lenni. A marxizmus-leninizmus többek között ezért sem modern ideológia, mert az erőszakszervek jelentőségét, az állam erőszakjellegét központba állítja, az állam jelentőségét gyakorlatilag megsokszorozza, és a kíváncsú anarchiáról olyan irreális képet fest, ami egyben annak megvalósulását teljesen komolytalanná teszi.

*

Hetedik számú kitérés. Ott, ahol az ókori és modern demokrácia közötti különbségről van szó, nagyon fontos leszögezni azt, hogy alapvető minőségi különbség van az ókori és a modern demokrácia között. Az ókori kategorizálásban, Arisztotelésznel ugyan már megvan a jelentős gondolat, hogy a politeiában nem az emberek uralkodnak, hanem a törvények, mindamellett az alapvető kategorizálás abból indul ki, hogy a monarchia egy ember uralma, az arisztokrácia több ember uralma, és a demokrácia sok embernek az uralma. Mint ilyen, a demokrácia az ókorban valóban sok ember uralma volt, de egyben rendkívül törekeny és veszélyes államformának bizonyult. Igaz, hogy ragyogó korszakokat tudott létrehozni rövid időre, de törekeny volt, demagógiának kitett volt, és a politikából élő, élősdű közember típusát is kifejlesztette; úgyhogy az ókortól kezdve egészen az újkorig, sőt majdnem a francia forradalomig magától értetődő vélemény volt az, hogy a monarchia és az arisztokrácia jobb kormányformák a demokráciánál, illetve hogy a demokrácia nem létezhetik valamiféle arisztokratikus, monarchikus belekeverés nélkül. Ez volt Arisztotelésznek és Cicerónak a Római Birodalomban Augustus idejében megvalósítani próbált államideálja, amelyben demokratikus, arisztokratikus és monarchikus elemek keverednek. Ez az igazság ma is fennáll tulajdonképpen minden államformában: monarchikus, azaz egy ember uralmát jelentő; arisztokratikus, vagyis egy vezető csoport szerepét jelentő; és demokratikus, vagyis az összközösség ellenőrzését jelentő elemek egyaránt jelen vannak. A modern demokráciában nem az az újság, hogy a modern demokrácia sokak közvetlen uralma, hanem az, hogy a modern demokrácia az uralom fogalmának, az uralom jelenségének a megszüntetésére irányul.

A modern demokrácia erkölcsi követelménye az egyenlő emberi méltóság, ez azt jelenti, hogy a szabadságprogram jegyében minden embernek joga van kinyilvánítani azt a szándékát, hogy az őt irányító és kormányzó kisebbséggel nincs megelégedve, és joga van részt venni annak elmozdításában. Ez egészen más helyzete a demokráciának, mint az ókorban a sokak uralmát jelentő demokrácia volt, és éppen ezért a maga idejében alapjában jogos vélemény volt az, hogy a demokrácia törékeny és nem ideális államforma; viszont a modern moralizált demokrácia, amely nem a sokak uralmát, hanem az uralom megszüntetését tűzte ki, minden másnál jobb államformának bizonyult már eddig is.

*

Nyolcadik kitérő. Utaltam már arra, hogy Európában tulajdonképpen csak Anglia és Hollandia az a két ország, amely a középkori szabadságintézményekből organikusan fejlődött át modern szabadságintézményekké. Ez ad ezeknek az országoknak a fejlődése számára aránylagos egyenletességet és szabadságintézményeiknek olyan mélységet, amelyet más európai országok általában nem értek el, bár a többi északi országban is vannak ehhez hasonló jelenségek. Hogy miben áll a középkori szabadságnak modern szabadságokkal való érintkezése, és hol válnak el egymástól a középkori szabadságok, amelyekből egy pár helyen modern szabadságok, a legtöbb helyen azonban arisztokratikus és szabadságellenes privilégiumok születnek meg, arra érdekes adalékként szeretném analizálni Európa legrégebbi nemzeti himnuszának, a holland himnuszának a maga nemében hallatlanul érdekes és első látásra hallatlanul érthetetlen szövegét.

Mit mond a holland himnusz? Ebben a himnuszban a holland szabadságharc vezetője, Orániai Vilmos¹⁴⁰ szólal meg első személyben. És először elmondja saját összes rangjait, majd elmondja programját. A szöveg a következő: „Nevem Nassaui Vilmos, német vérből vagyok, szeretve szép hazámhoz holtig hű maradok. Hercegként Orániát szabadon bírom én, Hispánia királyát mindenkor tisztelém. Élni Isten nevével tökélttem el magam, ezért üzettem én el hazámból koldusan, vezessen hát az Isten mint áldott eszközét, hogy visszatérjek itten kormányozhatni még.”

Főleg az első strófa látszik rettentő érthetetlennek. Egy bizonyos Nassaui Vilmos elmondja magáról először, hogy ő német vérből való, másodszor, hogy Franciaországban Orániának a hercegségét szabadon bírja,

¹⁴⁰ Orániai Vilmos (1533–1584): orániai herceg, Németalföld spanyolok elleni függetlenségi harcának vezetője, a holland köztársaság megalapítója

harmadszor, hogy mindig tisztelte a spanyol királyt. Ezek után közli, hogy a hazához holtig hű marad, de hogy melyik az a haza, azt a szöveg el sem árulja. Mi tudjuk, hogy ez a haza sem nem Németország, sem nem Franciaország, sem nem Oránia, sem nem Spanyolország. Mi az értelme ezen rangok és kvalitások sorban való megadásának? Minden egyes mondatnak megvan a külön értelme, és ez a külön értelem szorosan összefügg az egész szabadságprogrammal, egyáltalán a középkori szabadságok rendszerével. „Nevem Nassaui Vilmos, német vérből vagyok”, ez azt jelenti, hogy ő mint Nassau hercege a német rendeknek a tagja. Amint egy konkrét levelében írja: „Mi odaát Németországban nem vagyunk szokva ahhoz az elnyomáshoz, amit a spanyol király Hollandiában kifejt.” Mi ez a német szabadság? Az, hogy Németországban a fejedelmeket a királyi központi hatalom nem tudta megtörni, a fejedelmek tehát olyan rendi, fejedelmi szabadságot őriztek meg, amelynek Európában nem volt párja. Ez a fejedelmi rendi szabadság a további fejlemények során tökéletesen kártékonynak bizonyult, hisz végeredményben már eredendően ez a rendi szabadság annyira leszűkült, hogy a német császárt hét fejedelem választotta, a német birodalomban háromszáz fejedelem bírt jogokkal, a többiek alattvalók voltak, akiknek úgyszólván semmi joguk nem volt. De Vilmos számára, aki Németországban nevelkedett, a német fejedelmi rendnek a német császárral, méghozzá V. Károllyal¹⁴¹ szemben való ellenállni képessége programot jelentett Hollandia számára, mikor az a spanyol királynak állt ellen: és Hollandiában már nem a fejedelmek ellenállását, hanem az összes rendek – ma úgy mondanánk, az egész nép – ellenállását szervezte meg ugyanaz az Orániai Vilmos, aki Németországban a fejedelmi szabadság iskoláját tanulta meg. Tehát a középkorban a szabadságoknak az egész hierarchiája homogén rendszer volt: a fejedelem is egy bizonyosfajta szabadságot vindikált magának, ez a bizonyos területi fejedelem a királlyal szemben. Ugyanaz a szabadságtudat fűtötte, és ezt át tudta vinni egy adott szituációban egy más országban az összes rendek szabadságmozgalmára. Ezért fontos az, hogy Nassaui Vilmos német vérből van, mert mint német fejedelem ugyan a német császárnak alattvalója, de olyan szabadságokkal rendelkező alattvalója, amelyek másutt már nem léteztek, és ezeket a szabadságjogokat ő érvényesíteni akarja másutt is.

Most ugorjuk át azt, hogy „hazámhoz hű maradok”, és menjünk a harmadik tételre: „Hercegeként Orániát szabadon bírom én.” Nassaui Vilmos

¹⁴¹ V. Károly (1500–1558): osztrák főherceg, 1516–1556-ig I. Károly néven spanyol és nápolyi király, 1519–1556-ig német-római császár

még gyermekkorában örökölte Orániát egy csatában eltűnt unokatestvérétől, és Orániának az volt az érdekessége, hogy ez a hercegség a Rhöne folyó mellett, a pápaság birtokaival párhuzamosan alakult ki azon a területen, ahol valaha a Német-Római Császárság és a francia királyság határa volt. Ennek eredményeképpen az orániai hercegnek különféle békeszerződésekre vagy megállapodásokra vagy valamiféle dokumentumokra alapozva az volt az igénye, hogy ő a két hatalmasság között valamiféle egyensúlyi játék eredményeképpen független, szuverén fejedelem. Tehát nem alattvalója sem a francia királynak, sem a német császárnak. Ezt mondja Orániai Vilmos, mikor azt mondja: „Hercegeként Orániát szabadon bírom én.” Mint német fejedelem, alattvalója vagyok, szabad alattvalója a német császárnak, de mint orániai herceg, magam is egyenrangú uralkodó vagyok ezekkel a császárokkal és királyokkal.

Ez nagyon lényeges adalék. Mi ennek a jelentősége? A királyra redukált, az uralkodóra redukált szabadságeszmének már nem sok jelentősége van egy népfelkelés számára, ennek azonban az a gyakorlati jelentősége volt, hogy Orániai Vilmos a holland felkelésnek a hajóhadát – az ún. koldusokat, akik a mai fogalmak szerint olyan tevékenységet fejtettek ki a spanyol hajóhaddal szemben, ami a spanyol hajóhad oldaláról nézve kalózkodás volt –, ezt a hajóhadat mint szuverén orániai herceg látta el igazoló iratokkal. Vagyis ez a hajóhad az ő orániai hercegségének a jóvoltából lépett fel mint a spanyol hajóhaddal egyenrangú idegen hajóhad, és vindikálta az ezzel kapcsolatos jogokat. Persze ennek a hajóhadnak nemcsak az orániai herceg volt az igazi támasztéka, hanem a Hollandiában kifejlődött hallatlan nagy hajózási készség és az a rengeteg hajózni tudó ember és a mögötte álló gazdasági erők. De mindenesetre a jogi betetőzést ennek a hajózási erőnek az a tény adta, hogy Nassaui Vilmos Orániában szuverén fejedelemnek tudta magát.

Végül az utolsó tétele az első strófának: „Hispania királyát mindenkor tisztelém.” Orániai Vilmos Orániában szuverén uralkodó volt, Nassauban a német birodalom szabad hűbérese, ugyanakkor azonban kiterjedt birtokai voltak Hollandiában, és így jutott el ahhoz, hogy egyáltalán holland felkelés élére állhasson, ott voltak a legnagyobb birtokai; e birtokai után azonban nem volt sem hűbéres fejedelem, sem pedig szuverén uralkodó, hanem a spanyol király alattvalója, aki ezzel azt mondja, hogy ő nem a spanyol király uralmát akarta megdönteni, ő tökéletesen törvényes alapon áll: a hollandiai rendeknek a spanyol királlyal szemben való jogait akarta érvényesíteni. Hollandiában pedig a rendek az ország nagyfokú polgáriasodása folytán a szabad városokon keresztül úgyszólván az egész

népet jelentették. Ennek jegyében mondja most már el Nassaui Vilmos a második, számunkra immár érthetőbb szöveget: „Élni Isten nevével tökélttem el magam.”

A középkorban a szabadságprogram központi kérdése és az igazi feszítője a vallásszabadság volt. Az embernek az a joga, hogy a lelkiismeretének a kérdéseivel semmiféle királynak ne legyen alávetve.

„Ezért üzettem én el hazámból koldusan, vezessen hát az Isten mint áldott eszközét, hogy visszatérjek itten kormányozhatni még.” Ez megint egészen feudális gondolat. A király az uralkodó: a spanyol király Hollandiának és a többi hollandiai németalföldi tartományoknak az uralkodója, azonban uralmát a rendekkel megosztva kell, hogy gyakorolja; aminek többek között az a következménye, hogy helytartókul a helyi arisztokrácia vezetőit kell kijelölnie, hiszen Orániai Vilmos is úgy lett a felkelés vezére, hogy Hollandia helytartója volt. Neki joga van Hollandiában kormányozni, ő igényelheti azt, hogy a spanyol király az ottani birtokos nemesség előkelőségeit nevezze ki kormányzókul, helytartókul, nem pedig idegenből hozott idegen embereket.

Ez az a pont, ahol világosan látszik a középkori hierarchikusan tagolt szabadságeszmének hallatlan variáltsága: egyrészt ugyanaz a szabadságeszme, amely Nassaui Vilmost mint nassaui fejedelmet arra indította, hogy a német hűbéres fejedelmek sok szabadságjogát a holland rendekre is igyekezzék átvinni és a spanyol királlyal szemben érvényesíteni, ugyanaz a hűbéres fejedelmi szabadság a 18. és 19. századra elvezetett Németországban ahhoz a hűbéres fejedelmi abszolútizmushoz, amely alattvalóit százával adta el Amerikába katonákul; de ugyanaz a Nassaui Vilmos, akinek unokatestvére Nassauban zsarnok kiskirály volt, kivívta a holland nemzet szabadságát a spanyol királlyal szemben, és megalapította Európa legszabadelvűbb, legkorábban szabadelvű államszervezetét Hollandiában.

Ennek a jegyében kell értékelnünk az olyanfajta középkori szabadságokmányokat, mint a magyar Aranybulla. Ennek az értékét sem azzal nem szabad jogtalanul megnövelnünk, hogy ez modern demokratikus szabadságot alapít meg, sem azzal nem szabad jogtalanul lecsökkentenünk, hogy ez merőben csak az urak szabadságát valószínűsíti meg. Az urak szabadsága egy fajtája a szabadságnak, a középkor csak ilyen hierarchizált és tagolt szabadságokat ismert, de szerencsés esetben az urak szabadsága elvezethetett a mindenki szabadságához. És ebből a szempontból érdemes a számunkra fájdalmas párhuzamot megvonni Orániai Vilmos és Rákóczi Ferenc között. Rákóczi Ferenc pontosan ugyanezt a hármas tagolódást mutatja a saját rangjaiban. Ezért volt az, hogy Rákóczi Ferenc számunkra érthetetlen mó-

don súlyt helyezett arra, hogy ő német birodalmi herceg; ugyanakkor érthetően súlyt fektetett arra, hogy megszerezze az erdélyi fejedelemséget, amelynek az európai hatalmak koncertjében önálló uralkodói rangja volt; ugyanakkor súlyt fektetett arra, hogy ő a királlyal szemben való legalitás álláspontjáról indult el, és őt mint magyarországi nagybirtokost megilleti a magyar rendek nevében való ellenállás joga. Az ő esete kevésbé volt szerencsés, mint Hollandia esete; de nála is azt látjuk, hogy egy feudális úrnak a teljességgel feudális szövetű szabadságtudata megfelelő környezetben, megfelelő erkölcsi hátvéd és megfelelő tömegerő mellett olyan szabadságmozgalmaknak válik jelentős tényezőjévé, amelyek egészen a parasztokig kiterjedtek, mint ahogy a Rákóczi mozgalma kiterjedt odáig.

*

Kilencedik kitérő, ill. beszúrás. A munkásönkormányzattal szemben szokásos megjegyzés az, hogy ez a szervezeti forma eddig soha sehol nem vált be. Érdekes módon ezt az érvet egyaránt halljuk a szocializmus heves kapitalista ellenzői részéről, mint ahogy halljuk a marxizmus–leninizmus és egyáltalán mindennemű centralizált szocializmus hívei részéről. Ezzel szemben mindenekelőtt szeretnék felhozni egy történeti analógiát. A 18. század második felében Mária Terézia egyszer levelet írt fiához, II. József császárhoz,¹⁴² és abban ezt írja: „Nem vagyok belenyugodva a ti vallásszabadság melletti kiállásokba, azt tapasztalom, hogy azok az országok, melyek a vallásszabadság útjára léptek, például Anglia és Hollandia, mindmostanáig nem tudnak kimászni az állandó rendetlenségből.” Vagyis a vallásszabadság meghirdetésének mondjuk a második évszázadában még mindig úgy nézett ki, hogy a vallásszabadság nagyon zűrös, nagyon bizonytalan, zavart keltő valami, szemben az egyvallású fejedelmi abszolutizmusok által létrehozott szép, stabil nyugalommal.

Mária Terézia emlékeztetett arra a rengeteg zűrzavarra és szerencsétlenségre, amely ezeket az országokat érte azóta, hogy ott a vallásszabadsággal elkezdtek próbálkozni, és nyugodtan mutathatott rá a saját országaiban honoló békére és nyugalomra. Vagyis a 18. század közepén, jó egy vagy két évszázaddal azután, hogy először meghirdették a vallásszabadság lehetőségét, és később komolyan megpróbálták, hogy ki is kísérletezzék, még mindig azt lehetett uralkodó véleménynek tekinteni, hogy a vallásszabad-

¹⁴² Mária Terézia levele fiához, II. Józsefhez. 1777. július 5. – *Maria Theresia. Familienbriefe*. Berlin und Wien (é. n.) 124–125.

ság és vele együtt egyéb szabadságok és demokratikus szervezési módok nyilvánvalóan a rosszabbik megoldás, amely csak zűrt és egyensúlyzavart hoz létre. Csak nagyon igényes szellemek állították azt, hogy igenis ez a jobbik megoldás, és csak nagyon igényes és nagyon messze tekintő szellemek merték azt megkockáztatni, hogy nemcsak a jobbik megoldás, hanem az egyedül lehetséges, emberhez méltó megoldás.

Valahogy így vagyunk a munkásönkormányzat és a munkásigazgatás kérdéseivel is. Eddig minden kísérlet csődöt mondott, mondják. De milyen körülmények között mondott csődöt? Csődöt mondott a munkásigazgatás a generálisan uralkodó kapitalizmus árnyékában vagy a vele szemben rosszindulatú, mindenhatóságra törő centralizált államhatalom árnyékában. Ha azonban a munkásság létezésének és emberi feltételeinek a problémáját nézzük, akkor rá kell jönnünk, hogy a munkásigazgatás nem a jobbik megoldás, hanem az egyedül lehetséges megoldás, aminek a keresztülvihetőségét csak akkor lehet egyáltalán lemérni, mikor egy vele szemben feltétel nélkül jóakarató kormányzattal és társadalmi környezettel áll szemben. Még Jugoszlávia sem tekinthető ilyen példának, mert ott a munkásönkormányzattal való mindennemű jelentős kísérletezés ellenére is (amelyről ott is sok vonatkozásban akár a külső szemlélők, akár a belső kísérletezők arra az eredményre jutottak, hogy nem keresztülvihető, vagy legalábbis nem egyszerűen keresztülvihető), az egypártrendszer létezésének a feltétele mellett, vagyis alapjában véve a munkásönigazgatás egész szellemi beállítással és egész szervezeti rendszerével szemben nem barátságos környezetben belül, megkötöttségek mellett, önkormányzatot korlátozó szempontok mellett történtek a kísérletek. A munkásönkormányzattal kapcsolatban felhozzák legújabbban azt is, hogy a legmodernebb ipari fejlődés lényegében a munkásságnak mint jellegzetes termelő osztálynak az eltűnése vagy nagymértékű számbeli csökkenése felé vezet, és azokat az óriási méretű automata gyárakat, amiket esetleg hat-nyolc felügyelő és gépkezelő eligazgat, azokat nagyon nehéz ennek a hat-nyolc embernek a munkásigazgatása alá vonni. Azonban a munkásigazgatás szükségessége és egyedül lehetséges megoldás mivolta ennél mélyebben megalapozott tétel. Ennek megalapozásához tudnunk kell, hogy az európai ipari munkásságnak, a termelőmunka kivitelező része bevégzőinek mind a termelőeszközök tulajdonából, mind lassanként a munka értelméből és a munka örömeiből való fokozatos kirekesztése és kisemmizése egyike a legfurcsább és a legkártékonyabb melléktermékeknek, amelyek az európai értelmiségi fejlődés sorát kísérik. Ezt fejezte ki Hajnal István egyszer találó szóval úgy, hogy az értelmiség a munka

tudományos szintre való emelésével lényegében a munka értelmét szívta el a munkásságtól magától a saját oldalára oly módon, hogy a munkás mind kevésbé volt képes és képes ma a munkája összefüggéseit, értelmét látni, mind kevésbé részesül az alkotás örömében, szemben az egykori kézműves-sel, aki lényegében az egész munkát a tervezéstől a kivitelezésig végigcsinálta. Ma egy értelmiségi jellegű munkamegosztás oly mértékű előtervezését írja elő a munkás munkájának, hogy a munkás mind közelebb kerül az automatáknak a pozíciójához. Ennek a szörnyű helyzetnek a végső eltorzulását írják le a futószalag embert és emberi méltóságot teljességgel aláásó hatását megelevenítő irodalmi művek – hogy csak a Chaplin híres filmjét, a *Modern idők*-et említsem –, amelyek lényegében azt idézték fel, hogy a munkás teljességgel géprésszé vált egy teljességgel gépies munkafeladatban, és azt várták tőle, hogy maga is a gépalkatrész lelki magatartásával és testi magatartásával vegyen részt a termelésben, ami végeredményben lehetetlen és az embert tönkretévő követelmény volt. Ma már az automatizálás fejlődésével olyan perspektíva van előttünk, amely gyakorlatilag minden valamennyire is mechanikus vagy mechanizálható munkafolyamatot okos gépekre bíz, és az embert ez alól fölmenti. Ebből a szempontból azonban rá kell jönnünk arra, hogy ez nemcsak technikai és nemcsak tudományos követelmény, hanem a jelenlegi távlatban alapvető erkölcsi követelmény. Ki kell mondani elvként – ahogy valaha kimondtuk, hogy egy ember sem lehet a másik ember tulajdona, majd kimondtuk, hogy egy ember se lehet merőben eszköz a másik ember kezében, majd kimondtuk, hogy egy ember sem lehet merőben felbérlet munkaeőgéjje a másik embernek –, most ki kell mondani ugyanilyen mélységes erkölcsi elítéléssel azt, hogy embert olyan munkára, amely mechanizálható és mechanikusan működő gépekre bízható, nem szabad, erkölcstelenség embert ilyen munkára kényszeríteni. Ennek a jegyében mindenekelőtt arra kell törekedni, hogy ahol a teljes automatizálás lehetséges, ott sehol, semmiféle ponton, ha mégoly drága is az a teljes automatizálás, emberi munkaeő merőben gépalkatrészként vagy automata működésű fázisként beillesztve sehol ne legyen. Tehát az automatizálást ott, ahol lehet, teljessé kell tenni.

Ebből furcsa következmények származnak, pl. már most is felismerték azt, hogy az ún. irodai munkának tekintélyes hányadát maradéktalanabban lehet automatizálni, mint a fizikai munkát. Ez magyarul annyit jelent, hogy az irodai munkának tekintélyes része, pl. az, amit számos banktisztviselő és iratkezelő és más hasonló végez, annak ellenére, hogy viselőjének meg lehetőségen indokolatlan társadalmi fölénytudatot ad, alantasabb munka, mint az, amit számos testi munkás végez. Valószínű az, hogy banktisztvi-

selők tízezreinek a munkáját lehet majd teljesen automatizálni, ugyanakkor egy szénásszekér okos megrakásának vagy egy vagon vagy egy hajó okos megtöltésének a munkáját továbbra is értelmes emberekre kell bízni, ami magyarul annyit jelent, hogy parasztok, rakodómunkások és dokkmunkások adott esetben eredetibb emberi munkát tudnak végezni, mint az ún. szellemi munkások számos típusa. Ez is világossá teszi azt, hogy ugyanakkor, mikor az értelmiségi társadalomra való átmenet idejét éljük, teljesen torz értékrendszer kapcsolódik ehhez az átmenethez, amely értelmiségi munkának tekint teljesen mechanikus, de íróasztal mellett végzett munkát, és ezekhez teljesen meg nem alapozott társadalmi presztízst fűz ugyanakkor, mikor minden fizikai erőfeszítést igényelő vagy pláne piszkos körülményekkel járó munkát társadalmi értékelés szempontjából alantásnak tekint, azt megveti, és az elől menekülni igyekszik. A munka jövőendő értékelésében tehát olyan értékrendet kell kialakítani, amely elsősorban a mechanikus és gépekre bízható munkát állítja szembe az emberi szellemi erőfeszítést igénylő munkákkal, és ezeken belül elsősorban az alkotó szellemi munkát emeli ki, és nem egyszerűen az íróasztal mellett végzett munkát. Ami azt a másik ellenvetést illeti, mely szerint a munkásság mint társadalmi réteg gyakorlatilag el fog fogyni, vagy legalábbis nagymértékben össze fog zsugorodni, ezzel kapcsolatban azt kell tudnunk, hogy a közvetlenül termelő ipari munkásság számbelileg kétségkívül össze fog zsugorodni, és helyette, valamint a parasztság helyett is igen nagy mértékben fog szaporodni a szolgáltatószektoroknak a működése. Azonban a szolgáltatószektorokban működők azért, mert nem végeznek termelőmunkát, közvetlenül anyagi termelőmunkát, attól azért éppúgy dolgozók, és a társadalom többségének pontosan ugyanúgy meglesz a jövőben is az a jogos igénye, hogy a munkáját érdeklő szervezetnek valami módon a gazdája legyen, vagy annak az irányításába közrehasson. Minél inkább lehetetlenné válik vagy legalábbis sok ponton lehetetlenné válik az, hogy valakinek a munkájában az a teljes öröme legyen, mellyel azt a munkát elejétől végig önmaga csinálja és a saját alkotásának érezheti, abban az arányban kell növelni ezzel az elidegenedésnek nevezett jelenséggel szemben, annak az ellenhatásaképpen, annak a kiegyenlítéseképpen a munka irányításában, tulajdonában, igazgatásában való részvételt, ami a munka összefolyamatában valamilyen formában így is újból érdekeltté tudja tenni az embert.

Nem érvényes az az ellenvetés sem, amelyik azt mondja, hogy a nem magas fokú alkotó munkát végzők többsége mi címen akarja a maga ellenőrzése alá vonni a magas szintű alkotó munkát. Ez az ellenvetés a világon nem ér többet, mint a demokráciával szemben való az az ellenvetés, hogy

hogyan akarja ellenőrizni a társadalom közepes informáltságú és közepes szellemi képességekkel megáldott többsége azt a pár kiváló embert vagy azt a kisszámú kiváló embert, akik a társadalom igazgatására valóban képesek és alkalmasak. Azonban sem a demokrácia, sem a vele teljesen azonos követelményt kifejező munkásigazgatás nem azt állítja, hogy az egyes szavazó, az egyes munkás okosabb a magas képzettségű miniszternél, nagy tehetségű miniszternél vagy kiváló szakértelmű gyárigazgatónál, csupán azt állítja, hogy az egyes munkásnak, az egyes szavazónak igenis elidegeníthetetlen joga van a saját munkafeltételeibe való beleszóláshoz, ahhoz, hogy bizalmát bíró emberek vezetése mellett végezze munkáját. Kell, hogy intézményes módja legyen a bizalom kifejezésének, s ha erre nincs intézményes mód, akkor valamilyen formában létrejön az embernek a másik ember részére való kiszolgáltatottsága, amely a kizsákmányolást is magában foglalja; de annál tágabb fogalom, mert a hatalmi kiszolgáltatottságot és sok minden egyéb kiszolgáltatottságot – a szellemi kiszolgáltatottságot is – magában foglalja, és egyik embernek a másik emberrel szemben való kiszolgáltatottsága a legszörnyűbb, Szentlélek elleni véték,¹⁴³ hogy ezt a keresztény morális kifejezést használjam. Sem a demokráciának, sem a munkásigazgatásnak nem az a lényege, hogy magas szakértelmet igénylő döntéseket szakértelem nélküli tömegek hozzanak meg; a lényege az, hogy az ember politikai, közösségi munkafeltételeinek a megszabásában saját bizalmát bíró vezetők vezetése mellett tudjon dolgozni és közösségi életet élni. Mesebeszéd az, hogy az átlagember utálja a kiemelkedő embert; az átlagember igényli a kiemelkedő ember vezető szerepét, igényli maga fölött a kiemelkedő embert. Az a panasz, hogy az átlagember utálja a kiemelkedő embert, olyan elitek, ill. magyarul szólva olyan oligarchiák számára szokott panaszként elhangzani, amelyek vagy funkciótlanok, vagy funkciójukat veszítették, vagy funkciójukat rosszul töltik be; és mikor ennek visszahatásait kénytelenek tapasztalni, akkor elkezdene azon siránkozni, hogy őket mint elit embereket az oktan tömeg megveti. Az oktan tömegnek megvan az az igénye, hogy kiváló emberekre felnézzen, de az az igénye, hogy csak kiváló emberekre nézzen fel, nem pedig olyanokra, akik ezt valamiféle illetéktelen, nem indokolt jogcímen; születés jogcímen, ideológiai jogcímen vagy értelmiségi, nem igazán alkotó értelmiségi jogcímen tőle igénylik, esetleg hatalmi szóval kikényszeríteni próbálják. A való-

¹⁴³ Szentlélek elleni véték: „Azért azt mondom nektek: Minden bűn és káromlás bocsánatot nyer, de a Lélek ellen való káromkodás nem nyer bocsánatot. Aki az Emberfia ellen szól, bocsánatot nyer, de aki a Szentlélek ellen szól, nem nyer bocsánatot sem ezen a világon, sem a jövőben.” (Máté 12:31–32.; lásd még: Lukács 12:11.)

di munkáshatalom útja tehát csakis a munkásigazgatás komolyanvétele útján képzelhető el. Különösen fonákká válik a munkás helyzete olyan politikai fejlemények esetén, ahol egypárturalom formájában jelenik meg a munkáshatalom, egy aránylagosan kisebb vagy nagyobb mértékben, de meglehetősen centralizált egypárthatalom formájában, és ezzel párhuzamosan, amire itt a magunk környezetében is állandóan láthatjuk a példát, kialakul az a helyzet, hogy az értelmiségi társadalom felé vezető úton követelményként lép fel az, hogy munkáshatalom csak úgy lehetséges, ha a munkások saját maguk személyében vagy fiaik személyében birtokba veszik az értelmiségi jellegű kulcspozíciókat. Ez nagyon helyes követelmény egy bizonyos átmeneti szituációban, ti. a feudalizmus és kapitalizmus, a nagybirtokrendszer és nagytőke kisebb részleges vagy teljes kisajátítása és összeomlása idején. Ekkor érvényesült annak a helyzetnek a fonák volta, hogy rendkívül komoly képességű emberek sokaságát a megelőző idők osztálytársadalma munkás- és parasztsorba szorította, és ezek most ebből a sorból kitörve vezető pozíciókat foglalnak el. Ebben a történelmi pillanatban, például Magyarországon 1945-ben parasztok és munkások köréből óriási számú, ragyogóan nagy képességű, szervező- és vezetőképes, szakmai képességű ember került elő. Azután a további fejlemények során sajnálatosan olyan helyzet alakult, amely ebből a kitűnő emberanyagból olyan szelekciót csinált, mely nem mindig a legjobbakra, hanem esetleg a legkezelhetőbbekre irányult, de hát ez mellékes fejleménye ennek a folyamatnak. A lényeges azonban a folyamat következő lépése, az, hogy megindul az értelmiségi pozícióknak az elfoglalása mind a munkáskáderek pozícióhoz juttatása, mind pedig az iskoláztatás útján, és ebben a folyamatban úgyszólván semmiféle különös gond nem esik arra, hogy azoknak a munkásoknak és parasztoknak a számára, akik a munkás és paraszt munkakörben megmaradnak, ez a fordulat az emberi méltóságuk, öntudatuk és élethez való bátorságuk növekedésével járjon. Sőt ellenkező értékelés alakul ki. Kialakul egy olyan értékelés, hogy aki ilyen kedvezések és előnyök mellett sem tudott kiugrani vezető kádernek, aki ilyen kedvezések és előnyök mellett sem tudta letenni a felvételi vizsgákat, amelyek az értelmiségi pozíció elfoglalásához szükségesek, az valamiképpen másodrendű ember; szinte magától értetődik, hogy akit nem vesznek fel az egyetemre, azt vegyék fel főiskolára, akit nem vesznek fel főiskolára, azt vegyék fel szakiskolára, akit nem vesznek fel szakiskolára, az menjen segédmunkásnak. Vagyis: az átlagmunkás egy semmi különösre nem alkalmas maradványemberfajtvá válik, amelynek az emberi méltósághoz való lehetősége és joga ebben az értelmiségi értékeket elfogadó társadalomban súlyos sé-

relmet szenved. Úgyhogy a réginél sokkalta nagyobb mértékű kisebbségi komplexust jelent ma munkásnak lenni, mert a kapitalizmus idején a munkás érezhette, hogy övé a jövő, és ő hordozza a jövőt, és az ő elnyomottsága, kisemmizettsége és rossz munkavégzésre való kénytelensége igazságtalanság eredménye; ma azonban ugyanez az ember, még a jobbik eset, ha azért munkás, mert a szülei nem törődtek az iskoláztatásával, de ha kialakul egy általános értelmiségi értékrend, akkor aki segédmunkás lesz, az azért lesz segédmunkás, mert minden egyéb lehetséges vizsgán megbukott, vagy annak neki sem mert menni. Itt megint a társadalmi értékelésnek teljes megújítására van szükség, azaz olyan értékrendre, amely mind nagyobb mértékben szelektálja azokat az embereket, akik az értelmiségi társadalom többé-kevésbé hajszás, helyenként sznobisztikus és mindenképpen a kontemplációtól, a szemlélődéstől, a természethez való közelségtől, az értékes emberi szórakozásoktól való eltávolodás állapotában lévő társadalom embertípusát jelentik, s ezzel szemben kialakítja azt az emberfajtát, akinek ugyanolyan értékes, magasrendű emberi igényei vannak; ezeket az igényeket azonban nem munkahajzában, hanem aránylagosan egyszerű munka mellett, szabadidőbeli szórakozásként akarja kielégíteni, legyen az a szórakozás akár sport, akár bélyeggyűjtés, akár magántanulmány, akár privát tudóskodás, akár egész egyszerű utazás, kontempláció, természetszeretet, természetjárás és így tovább. Másrészt ki kell alakítani azt is, hogy az emberek aránylag egyenlő feltételek mellett menjenek neki akár a magasabb értelmiségi, akár a szakmaibb jellegű értelmiségi foglalkozásnak, hogy a szakmunkásokat szelektáló vizsgák ne a többi vizsgáknak a hajótöröttjeit fogadják magukba, hanem azokat az embereket, akiket ez a dolog érdekel. Most teljesen torz helyzet van e tekintetben, mert hála annak, hogy a munkáshatalmat több évtizedes ideológiai gyűrás eredményeképpen nem tudjuk másképpen elképzelni, mint úgy, hogy a munkásságból származó emberek, akár saját személyükben, akár fiaikban értelmiségi jellegű hatalmi szervezőpozíciókat foglaljanak el, nem pedig úgy, hogy a munkások egész tömegben válhassanak teljes értékű és a más ember mögött magukat semmiképpen hátrább nem tehetőknek érző emberekké; végeredményben tehát az a furcsa helyzet van, hogy a szocializmus megvalósításának vagy megvalósítási programjának az árnyékában ugyanolyan értelmiségi diktatúra jön létre, mint a technokrácia világában, s ez még akkor is így van, hogyha ezt az értelmiségi diktatúrát munkásszármazású emberek fejtik ki, mert hiszen nem az az érdekes, hogy milyen származású az, aki az értelmiségi diktatúrát kifejti, hanem az, hogy az értelmiségi funkció gyakorol diktatórikus vagy nyomasztó társadalmi fölényt a nem értelmiségi funkci-

ókat gyakorlókkal szemben. Hozzá kell tennem azt, hogy a munkásigazgatás vagy pláne munkástulajdon természetesen nem jelentheti azt, hogy óriási nemzetgazdasági beruházásokon alapuló hatalmas létesítmények a jövő automatizálás korában annak a pár embernek a munkásigazgatása vagy magántulajdona alá kerüljenek, akik azt éppen kezelik. Itt természetesen a létesítményben fekvő nemzetgazdasági beruházást és az egész gazdaságnak beleszólási jogát valamilyen formában érvényesíteni kell akkor is, hogyha a munkásigazgatásnak itt is meg kell és meg lehet találni a maga formáit. Azonban az emberi tevékenység széles területén a majdnem teljes és csaknem a mai fogalmak szerinti tulajdon mértékét elérő munkásigazgatásnak igenis megvan a lehetősége ott, ahol a tevékenységnek a beruházási szükséglete, a létesítmény szükséglete nem haladja meg a benne ténylegesen dolgozók együttes anyagi és tulajdoni teljesítőképességét.

*

Tizedik kitérés és beszúrás. Az előzőhöz kapcsolódva a tulajdon kérdésével kellene még valamit foglalkozni. Világos ugyanis, hogy a szocializmusra való átmenetnek mind fokozatos, mind hirtelen formáiban rendkívüli jelentősége van annak, hogy az egész kapitalista magántulajdonnak azt a bizonyos fetisizálását oly módon szüntessük meg, hogy közben a tulajdonnak az emberi személyiséget hordozó és az emberi személyiségnek jelentős szabadságot biztosító értékei ne menjenek veszendőbe. Tudjuk azt, hogy főleg a sokat emlegetett pápai enciklikák azok, amelyek a tulajdon igazolásaként a tulajdonnak és a szabad emberi méltóságnak az összefüggésére igen nagy nyomattal rámutatnak; és ebben teljes mértékben igazuk lesz abban a pillanatban, ha megteszik azt a disztinkciót (amit nem tesznek meg), hogy óriási különbség van a között a tulajdon között, amely egy emberi személyiség kiteljesedéséhez szükséges, és amely terjedelmében sohasem haladhatja meg ennek az emberi személyiségnek a közvetlen tevékenységi körét, és az olyan nagyméretű vagy nem nagyméretű, mindenképpen olyan tulajdonformák között, melyek gyakorlatilag nem egy személyiség tevékenységi körét hivatottak teljessé tenni, mint a lakás, a műhely, a személyesen művelt föld, hanem egyik embernek másik ember fölött hatalmi helyzetet biztosítanak. Egy nagybirtoknak vagy gyárnak a tulajdona nyilvánvalóan nem azt jelenti, hogy bárkinek ezen a világon a személyiségének a kiteljesedése számára szüksége volna nagybirtokra vagy gyárra; ezt a gyár esetén esetleg rendkívül nagy képességű feltalálók igényelhetnék, de ők is csak a feltalálás idejére és semmiképpen se tizenhatodik utódokra túlmenőleg. Nincs olyan

ember, akinek erre mint személyisége kiteljesedésének eszközére szüksége lenne; itt nincs másról szó, mint a gyár vagy a nagybirtok esetén egy embernek olyan rendelkezési jogairól különböző termelőeszközök fölött, amelyek őt abba a lehetőségbe hozzák, hogy más emberekkel rendelkezék. Ő meg se tudna mozdulni a nagybirtokkal vagy gyárral, ha ezekkel a más emberekkel nem tudna rendelkezni, így tehát nem tulajdonról van szó, hanem más emberek feletti hatalmi helyzetről, ami egészen más dolog, és aminek az emberi személyiségre nemcsak hogy nem fejlesztő, hanem igen nagy mértékben roncsoló hatásai vannak. Mihelyt a pápai enciklikák megteszik ezt a disztinkciót, és levonják ennek a következményeit, akkor mindaz, amit a valóságos tulajdon személyiségfejlesztő hatásáról elmondanak, az mind igaz lesz. Visszatérve a munkásigazgatás kérdéséhez, ahogy nem lehet egy embernek nagybirtokot vagy gyárat korlátlan tulajdonaként, más emberek fölötti hatalomként birtokban tartani, nyilvánvalóan nem fog lehetni nagyméretű létesítményt automaták segítségével kezelő néhány embernek munkásigazgatás alatt tartani. Tehát itt egészen egyszerűen a szóban lévő munkaeszköz és a szóban lévő ember tevékenységének az azonos kiterjedése az, amelyik a tulajdon fogalmát és elnevezését megérdemli, és a tulajdon ebből a szempontból védelemre jogosult.

Azt hiszem, a jogi fogalomalkotás területén is rendkívül hasznos volna, ha a tulajdon fogalmát leszűkítenénk azokra a területekre, ahol a tulajdon tárgyát képező objektum és az azt átfogó emberi tevékenység – mondjuk így – egy kiterjedésűek, és mindenütt, ahol a tulajdon tárgyát képező objektum messze meghaladja a vele rendelkező ember tevékenységi képességét, ott rendelkezési jogról beszélünk. És akkor egyúttal érdekes módon rájövünk arra, hogy milyen furcsa csúsztatásokat tesz lehetővé a korlátlan tulajdon egész ideológiája, és mennyire hamis az az egész állítólagos szabadságideológia, amit az ún. nyugati liberalizmus ehhez hozzáfűz. Vegyünk erre egy olyan példát, ami az ősi római jogra visszatekintő magánjogi intézmények mellett is könnyen elképzelhető; képzeljünk el egy tulajdoni objektumot, legyen az egy földdarab, amely X-nek a tulajdonában van. X korán meghal, és csecsemő gyermeke öröklí ezt a tulajdont. A csecsemő gyermek helyében a gyámja rendelkezik a tulajdonnal. A gyám fogja magát, és azt a tulajdont, mondjuk, haszonbérbe adja, a haszonbérelő fogja magát, és ezt a tulajdont albérletbe adja, az albérelő fogja magát, és – hogy egy egészen abszurd sorozatot állítsunk föl – a maga albérletét felesbérletben művelteti. Akkor látunk egy embert, aki ténylegesen azt a földet műveli, és látunk egy tulajdonost, aki a pólyában fekszik, és a földműveléshez semmi köze sincs. Mi értelme van ebben a helyzetben annak a szónak,

hogy az a csecsemő ennek a földnek a tulajdonosa? Annyit jelent, hogy ezt a földet ugyan a feles bérlő műveli, azonban bizonyos eljárások keretében a feles bérlőt az albérlő ebben a művelésben bizonyos feltételek megtagadása mellett megakadályozhatja, leállíthatja, az albérlőt a haszonbérlő bizonyos feltételek mellett ugyancsak leállíttathatja, a haszonbérlőt bizonyos feltételek mellett a bérleti időtartam lejártakor a gyermek gyámja elküldheti, és a gyermek gyámja bizonyos feltételek mellett – a gyermek nagykorúságának elérése után – ebből a funkcióból kilép. És akkor viszszajut a tulajdon a csecsemőhöz, és a sorozatban egymás után következő rendelkezési jogok visszagöngyölödnek ilyen maradék, immár tovább nem menő rendelkezési jogra, ami azt jelenti, hogy ami végül megmarad, az végsőleg valahol hátul a csecsemő tulajdonjoga ebben a dologban, és ha mindenkit kifizetünk, aki ide közben beékelte magát, akkor végül a csecsemőé mindaz, ami valamiképpen marad.

Ennek az analógiájára kell visszatérnünk arra, amit a részvénytársaságról mondtunk, ahol szintén az a kérdés, hogy ki a tulajdonos. Ha azt mondom, hogy a tulajdonos a részvényes, az azt jelenti, hogy ha kifizették a munkásokat abban a vállalatban, kifizették az igazgatókat, kifizették a vezető tisztviselőket, kifizették a hitelezőket, akkor minden, ami marad, az a részvényes kezében marad, ezért ő a tulajdonos. Ha viszont ezt a konstrukciót módosítjuk, és azt mondjuk: a részvényes ne legyen tulajdonos, mert semmi közvetlen munkát nem végez, hanem legyen a tulajdonos a munkás, akkor ugyanaz a konstrukció másfelé fordul, a munkás kerül a sorozat végére, és azt mondhatjuk: ha a munkás kifizette az ügyben működő alkalmi felvett dolgozókat, akik csak rövid ideig dolgoztak, ha kifizette a hitelezőket és a nekik járó méltányos kamatot, ami X százalékon felül már uzsorakamat volna, ha kifizette az esetleges állami beruházást, segélyt stb., akkor minden egyéb nyereség, ami marad, az a munkásé. Ebben az aspektusban a részvényes tulajdonosi jellege nem más, mint egy uzsorakamatot fölvevő hitelezőé. Tehát így kell átértékelni a tulajdon fogalmát: nem úgy, hogy a tulajdont elátkozzuk, hanem ellenkezőleg, úgy, hogy a tulajdonról szóló minden pápai és liberális dicshimnusz a maximumra fokozunk azzal, hogy a tulajdon védelme, a tulajdon szentsége csakis az igazi, csakis a tisztességes, nem pedig a fiktív, az áltulajdont illeti meg, azt az áltulajdont, ami nem más, mint tulajdon név alatt parádézó kizsákmányoló vagy kihasználó vagy ki-szolgáltatottságot tartalmazó hatalmi helyzet.

*

Tizenegyedik beszúrás. Összefoglalóan kell még foglalkoznunk a marxizmus kritikájával. Két centrális marxista tételt szeretnék kiemelni, amelyeknek a megfelelő világításba helyezése közelebb hozhat bennünket az egész probléma magvához. Az egyik marxista tétel az, hogy a marxizmus tanításai tudományos tanítások, és pedig bizonyított tudományos tanítások. Lényeges marxista tétel pedig az, hogy a társadalmat, a társadalmi cselekvést alapvetően érdekszempontok, és pedig gazdasági érdekek mozgatják, minden egyéb ennek a fölépítménye, erre ráépülő valami; nemcsak a kultúra, hanem ami a leglényegesebb, mindaz, amit erkölcs és etika néven ismerünk, az gazdasági érdekhelyzeteknek a determinált merő függvénye.

Az első tételhez, a marxizmus tudományos jellegéhez: leszögeztük már azt, hogy az emberi megismerés folyamata, az, ami a tudomány központi kérdése, alapjában véve egységes. Tehát akár természettudományról van szó, akár társadalomtudományról, akár bármilyen ismeretszerzésről, mondjuk politikai ismeretszerzésről vagy vallási tapasztalatszerzésről, a folyamat egyforma. Tapasztalatok gyűjtése, a tapasztalatok alapján általános érvényű tételeknek az intuitív megsejtése, ezeknek a tételeknek kísérletre bocsátása, a kísérlet igazoló vagy cáfoló, vagy részben igazoló, vagy részben cáfoló eredményének megfelelően a kísérlet alapján jobban, teljesebben megformálható tudományos igazság, amely természetesen minden fázisban nyitva áll további hasonló újabb ismeretszerzések és újabb korrigáló tételek számára. A marxizmus lényegénél fogva, csakúgy, mint annak idején az európai ún. polgári demokratizmus, társadalmi reformprogram, amely beletartozik ebbe az ismeretszerzési folyamatba; ennek keretén belül először tapasztalatokat szerzünk az addigi, a régi társadalmi állapot nem kielégítő voltáról, ösztönösen megfogalmazzuk ezt a tapasztalatot, utána ezt a tapasztalatot megpróbáljuk nagy tömegekkel és ha lehet, cselekvő állami apparátusokkal elfogadtatni, az ezek által kialakított gyakorlat fogja azután magának a tételnek az igazságát részben bizonyítani, részben cáfolni, s a történelem mondja meg, hogy milyen arányban. A szónak ilyen értelmében a marxizmus által megindított folyamat éppúgy megismerési folyamat és törvénymegállapítási folyamat, mint a tudományé; azonban amit a marxizmus tudománynak nevez, az nem tudomány, hanem javaslat, méghozzá igen nagy mértékben intuitív jellegű megfogalmazása egy csomó társadalmi tapasztalat általános értelmezésének, és a rákövetkező politikai gyakorlat igazoló vagy nem igazoló szerepe fogja majd ezt az intuitív megérzést érvényes ismeretté tenni. Eből a szempontból tehát a marxizmus tételeit bizonyított természettudományos tételekkel egy rangra helyezni teljességgel téves; a marxizmus tételei mint tételek: szentenciák, amelyeknek a bizonyítási lehetősége vitában és

példák fölhozásában áll csupán, az igazi igazolás azonban a marxizmusnak nagy tömegekkel való elfogadtatása és az ennek alapján kialakult társadalmi gyakorlat, társadalmi reformhelyzet igazoló vagy nem igazoló hatása. A marxizmus és a marxizmus-leninizmus tudományos igazolása tehát nem könyvekben történik meg, hanem az ezeknek alapján létrejött államszervezetek most már több évtizedre, idestova két-három emberi nemzedékre kiterjedő gyakorlatán alapszik, és ezt kell megvitatni. Ebből a szempontból nagyon tanulságos a korán elpusztult magyar szociológus Reitzer Bélának¹⁴⁴ az elmefuttatása, amelyben egy marxista pedagógus gondolatmenetének a kritikáján keresztül mutat rá arra a rendkívül egyszerű és majdnemhogyan gyermekien átlátszó vitatkozási technikára, amelynek során a marxisták és a marxista-leninisták oly módon vitáznak ellenfeleikkel, hogy az ellenfél világában létező tényleges anomáliákat, visszaéléseket, hibákat, ellentmondásokat szembeállítják a marxizmus ideális követelményeivel. Tehát egy ideális, elképzelt, jó marxista kommunista világot állítanak szembe egy ténylegesen gyakorlatban lévő, rossz, nem marxista világgal. Természetesen ilyen vitatkozási technika mellett rendkívül könnyű bárkinek győzni, mert hiszen az ellentábor végeredményben ugyanezt megteheti: a marxizmus tényleges gyakorlatának, az ötven év óta létező marxista-leninista alapon álló államok tényleges gyakorlatának az összes visszasságait, anomáliáit, ellentmondásait állíthatja szembe a liberális demokrácia absztrakt követelményeivel. Nyilvánvaló az, hogy csakis egyenlő feltételek mellett lehet a dolgokat összehasonlítani: vagy tényeket tényekkel, vagy követelményeket követelményekkel vetünk össze, de nem lehet az ellenfél számára kedvezőtlen tényekkel szemben egyszerűen a mi magasrendű követelményeinket szembeállítani és fordítva. Természetesen igaz az, hogy egy nagy társadalmi reformtervet nem lehet az első esztendő kisebb-nagyobb tévútjai alapján máris elítélni. Itt jön közbe az a döntő kérdés, ami tulajdonképpen a társadalmi reformterveket a tudományos bizonyítástól elválasztja: az idő kérdése. Egy társadalmi reformterv helyességének vagy helytelenségének a gyakorlati, kísérleti bebizonyulásához minimum két-három nemzedék szükséges, ha nem több. Összehasonlításként hozzátehetjük, hogy egy rövidebb lejáratú politikai reformprogramhoz tíz-húsz esztendő köll, egy gazdasági reformprogramhoz esetleg öt-tíz esztendő, egy tudományos kísérletsorozathoz néhány héttől néhány esztendőig terjedő idő, és hogy betetőzésül hozzátegyük, egy vallásos igazság kikísérletezésére, annak a kikísérletezésére, hogy az ember mire tegye fel az éle-

¹⁴⁴ Reitzer Béla (1911–1942): szociológus. A szegedi egyetemen Bibó István és Erdei Ferenc barátja és évfolyamtársa volt. 1942-ben munkaszolgálatosként nyoma veszett a Don-kanyar mellett. Bibó *A proletárnevelés kérdéséhez* (Szeged, 1935) című munkájára utal.

tét, és mire érdemes embertömegeknek az életét föltenni, és min keresztül érdemes az életét értelmessé tennie, ez több évszázados feladat. Tehát ez az időkülönbség választja el a vallásos megismerést, a társadalomreformer megismerést és a politikai megismerést a tudományos megismeréstől, amely a maga kísérleteit sokkal inkább le tudja szűkíteni, és a kritikus kérdésre tudja szorítani oly módon, hogy a kísérlet világosan a feladott kérdésre feleljen. Ugyanez a világos leszűkítés politikai, társadalomreformer és pláne a vallásos proposíciók terén sokkal kevésbé lehetséges. Innen van az, hogy sokkal szétfolyóbb vita folyik egy vallás igazsága vagy nem igazsága, egy társadalmi reformterv igazsága vagy nem igazsága felett, és ebben a vitában kell rendkívüli figyelemmel távol tartani magunkat attól, hogy a nekünk nem tetsző dolgokat rögtön a tényleges részletkudarcokon mérjük le, a nekünk tetsző dolgokat pedig ideális követelmények, programok, alkotmány-szövegek alapján mondjuk meg, hogy példát mondjak: a kapitalizmusban nyomorgó tömegekről, a tényleges nyomorról szóló adatokat összevetjük egy szocialista ország alkotmányában előírt követelményekkel, hogy mindenkit megillet a munka és az üdülés joga; holott tényeket tényekkel, követelményeket követelményekkel lehet csak összevetni. Ha ebben az összefüggésben fölvetjük azt a kérdést, hogy miért volt fontos, hogy a marxizmus a maga társadalmi reformtervét, amely lényegében javaslat arra nézve, hogy egy társadalmat hogy kell jobbra tenni, és aminek a végső igazolása természetszerűleg csakis a javaslat keresztülvitele esetén válhatik teljessé, hogy ezt máris mint befejezett, zárt és igazolt tudományos eredményeket prezentálják, akkor ehhez tudnunk kell, hogy a 18–19. századtól kezdve micsoda mágikus tekintélyt szerzett az ezekben az évszázadokban csodálatos előrehaladást tett tudomány, elsősorban a természettudományra való hivatkozás. Minél hosszabb lejáratú egy proposíciónak, egy javaslatnak az igazolási ideje, annál nehezebb az embereket rávenni arra, hogy ebbe a fáradtságos vállalkozásba belevágnak. Minél nehezebb őket rávenni, annál több mellékes momentummal kell őket ráhangolni arra, hogy sok évszázados vagy sok évtizedes vállalkozásokba belemenjenek. Ezért van az, hogy évezredek óta a vallásalapítóknak, azonfelül, hogy kinyilatkoztatják azt, hogy az életnek milyen értelmét akarják felmutatni az emberek előtt, tehát: aktív szeretet, vágynélküliség vagy hagyományok, szabályok becsületes betartása, kötelességteljesítés vagy örömkeresés és így tovább, avégből, hogy e centrális tételeket az emberekhez közel hozzák, egy csomó ráadást, hogy úgy mondjam, kóklerséget kellett produkálniuk: csodálatos gyógyulásokat, egyáltalán csodákat, jövődöndést és más hasonló dolgot, aminek a sikere vagy nem sikere alapján nem függött össze az általuk hirdetett alapvető igazsággal. Jézusnak az egyik na-

gyon jelentős nagyságmomentuma az az ingerültség, amivel szembefordult a jeleket kívánó ostoba emberekkel, annak ellenére, hogy ő maga is produkált ilyen jeleket, de folyton hangoztatta, hogy ezek a jelek másodlagosak; ezért vele nehezen eshetett volna meg az, ami a szerencsétlen Mani¹⁴⁵ nevű vallásalapítóval Perzsiában megesett: elővonszolták, hogy gyógyítsa meg a király beteg fiát, és mit tesz Isten, a király beteg fia meghalt, mire a vallásalapítót a király kegyetlenül kivégeztette. Egy kegyetlen királlyal szemben nyilvánvalóan Jézus Krisztus is fizikailag szintén tehetetlen lett volna, de mindenesetre módjában lett volna még a gyógyítás megkísérlése előtt, és nem is mulasztotta volna el, hogy megmondja annak a teljesen hívságos és gyermekes voltát, hogy az ő igazságainak hitelét attól teszik függővé, hogy a király fiát meg tudja-e gyógyítani vagy nem. Ez a rengeteg csodacsinálás: révületek, homályos, fél örületben mondott szavak, epileptikus rohamok adták egy csomó vallásalapítónak azokat a külső kísérő felmutatásait, amelyek segítettek rávenni az embereket, hogy ráadják magukat arra a nagy erkölcsi vállalkozásra, amelyet egy-egy jelentős vallás alapigazságának az elfogadása jelent. Ugyanígy az időben sokkal kisebb lélegzetű, de még mindig elég nagy lélegzetű politikai vállalkozások terén a politikus demagógiája, szónoklata, ugyancsak sikeres, úgy mondhatnám, jövőmondásai vagy konkrét szituációkban való eligazodása adták meg a hitelét, hogy az illető politikus jelentős társadalomreformer tervekkel keresztlül tudjon vinni; és ennek az érvényessége és helyessége teljesen független volt attól, hogy az illető nagy szónok-e vagy nem nagy szónok, hogy egy bonyolult pillanatnyi konkrét ügyben szerencsésen kitalálta-e a fejleményeket vagy nem, hogy egy ugyanilyen bonyolult ügyben egy jó húzással jó eredményt ért el, vagy pedig nem. Mindezek másodlagosak egy nagyobb méretű politikai reformterv szempontjából, de sajnálatos módon szükségesek ahhoz, hogy nagyobb tömegek hajlandók legyenek a saját egzisztenciájukat, bőrüket, jövőjüket odaadni annak a kísérletnek, amelynek a lebonyolítására az illető felszólítja őket. Az emberi megismerés folyamata tehát a vallástól kezdve a kémiaiig alapjában véve egységes. Mindamellettny nagyon jelentős különbség van olyan ismeret között, amelyet leszűkített kísérletek formájában az emberi élethez mérten aránylagosan korlátozott idő alatt be lehet bizonyítani vagy meg lehet cáfolni, és olyan igazságok között, amelyeknek a bizonyításához, cáfolásához emberéletet meghaladó időtartamok kellenek, ahol tehát a kísérletre való vállalkozáshoz is még egy csomó ráadásteljesítmény szükséges; nem beszélve arról,

¹⁴⁵ Mani v. Manes (216–276): perzsa vallásalapító, a róla elnevezett manicheizmus megalkotója. A manicheizmus a Zoroaszter-(Zarathuszttra-) féle dualizmuson, a fény és sötétség, a jó és rossz egyenrangúságán alapult.

hogy a kísérletet sohase lehet annyira a lényeges problémára leszűkítve lefolytatni, hanem mindig egy csomó, a történelem által hozzácsatolódott esetleges és mellékes momentummal összekeverve. Ha ebből a szempontból vetjük fel, miért volt fontos, hogy a marxizmus a maga reformprogramját a szó természettudományos értelmében teljes értékű tudománynak tüntesse fel, akkor azt kell mondanunk, ugyanaz a funkciója, mint a régebbi politikai életben a szónok retorikájának vagy a vallásalapító számára a csodálatos gyógyulásoknak. Egy olyan világban, ahol a csodálatos gyógyulások adnak egy vallásalapító számára hitelt, ott ezt kell produkálni, holott nem ez a lényeges; egy olyan világban, ahol a tudománynak van mindennél nagyobb tekintélye, a szóban lévő társadalmi reformprogramnak a tudományos jellegét kell kihangsúlyozni, hogy elfogadják, holott valójában nem tudomány. Vagyis némi kajánsággal úgy mondhatnánk, hogy a vallásalapítók csodaaktusainak megfelelő tömegpropaganda-eszköz a 19. és a 20. században az, ha egy társadalmi reformprogram magát tudománynak állítja, mert attól mindenkinek el kell ámulnia, és az előtt mindenkinek meg kell hajolni. A marxizmus lényeges tartalma a reformprogram, nem a tudományos igazság. A reformprogram igazságát már folyó, de még tekintélyes részben előttünk levő történelmi események kell, hogy igazolják vagy cáfolják. Ebben a reformprogramban pedig a lényeges az a kritika, ami az előző társadalommal szemben érvényesül, az az erkölcsi fölháborodás, amely az előző társadalom régi úton orvosolni nem lehetséges hibáira rámutat, az az erkölcsi fölháborodás, amely rámutat a kizsákmányolás összes jelenségeire és így tovább. Teljesen igaza van Camus-nek,¹⁴⁶ mikor Marx legnagyobb jelentőségét nem egyik vagy másik tételének generális tudományos jellegében látja meg, hanem abban a szenvedelmes erkölcsi pátoszban, amit Marx mindig és mindenütt az igazságtalansággal, a képmutatással, a hazugsággal, a tömegek félrevezetésével, a tömegek elnyomásával szemben produkálni tudott. És itt van a marxizmus nagy furcsasága, az, hogy ezt az erkölcsi pátoszt nem vállalja, pontosabban meg akarja fosztani az erkölcsi jellegétől, másodlagossá akarja tenni benne az erkölcsi jelleget, illetve minden erkölcsi jellegű állásfoglalást érdekviszonyok függvényévé akar tenni, és az érdekviszonyokat valami módon primernek akarja állítani. Már most előrebocsátom, hogy ebben a beállításban is lényegileg propaganda- és verbuválószerzőpontok a döntők. Ha én azt mondom, hogy erkölcsileg föl vagyok háborodva ezen vagy azon, és ezt orvosolni kívánom, s ez ellen harcra szólítom föl az összes érdekelteket, akkor nagyon félelmetes vállalkozásra hívom fel őket. Ha ellenben azt mondom, birtokom-

¹⁴⁶ Camus, Albert (1913–1960): francia író és filozófus

ban van egy tudományos eszköz, amelyik garantálja nektek a győzelmet, birtokomban van egy olyan eszköz, amely az ellenfél minden erkölcsi ellenérvét semmivé teszi azzal, hogy egyáltalán nem ismer el erkölcsi ellenérvet, birtokomban van egy olyan eszköz, amivel a haladás pozícióját a számotokra eleve biztosítom, tehát nektek nem kell erkölcsileg igazatoknak lenni, elég az, hogyha a haladás pozíciójában vagytok, és akkor az ellenfél eleve el van veszve: ez propaganda, amely rendkívül alkalmas arra, hogy a marxizmus–leninizmus által indoktrinált szocialista harcosokat lellessé és szenvedélyessé és ügyükben bizonyossá tegye, de távoli hatásában az erkölcsi elemnek ez a másodlagossá tétele rendkívül veszedelmes, és végsőleg már előrebothsáthatjuk, valamiféle furcsa nihilizmus felé vezet.

Utaltunk már arra, hogy az egész társadalomfejlődésben kizárólag az nevezhető fejlődésnek és jövőbe mutatónak, amely az embert embertől győtrő félelem feloldása és ennek legfőbb eszközeként a társadalomtechnikák humanizálása, racionalizálása és moralizálása felé mutat. Ez a fejlődés az, amelyik Európában a görög-római megalapozás után a keresztény középkorral kapott nagyon erős stimulust és az újkorban éppen a keresztény egyházi fonalak elvágása által és azoktól önállósodva különlegesen nagy lendületet az európai szabadságmozgalmakban. Ennek a folyamatnak az egyik legjelentősebb logikus folytatása az, amit végeredményben a szocializmus címszava alatt ismerünk. Ez tehát a társadalmi technikák erkölcsössé, tisztességessé, morálissá tételének a következő döntő lépése kellene hogy legyen. Ehelyett, az előző lépések betetőzése helyett a marxizmus minden előző, ebben az irányban tett lépést érvénytelennek tekint, minden erkölcsi erőfeszítést lényegtelennek, mert osztályérdektől függőnek, és minden erkölcsi erőfeszítést teljesen újrakezdendőnek, a jövőt hordozó munkásosztály érdekeinek jegyében újjáfogalmazandónak tekint. Ez pedig irtózatoss lerombolása az elért eredményeknek, és irtózatoss pusztító hatású a tényleges társadalmi technikákra. Példák: több mint kétezer éves európai erőfeszítés áll mögöttünk az állam céljának a közösség, az összesség, a tisztesség, a jó szolgálatába való állításáról, az államnak az erőszak csökkentésére irányuló funkciójáról. Most jön a marxizmus, és azt mondja: mivel az államot évezredek óta a legkülönbözőbb módon kihasználták tisztességtelen osztályérdekek céljaira, ennél fogva az államot eleve tekintsük erőszakszervezetnek; holott épp az a lényeg, hogy az erőszakcsökkentő jellegét fokozzuk. Tekintsük erőszakszervezetnek – mondja a marxizmus –, és mivel ellenfeleink sokszor visszaéltek az állam erkölcsi céljaival erőszakos eszközök érdekében, tehát mi ne legyünk balekok, hanem a legcinikusabban, mint erőszakszervezetet kezeljük az államot. Holott a valóság az, hogy

már a keresztény középkorban, pláne a modern újkorban, a demokratikus állam korában óriási előrehaladást tett az állam funkciójának és működésének a moralizálása; és a moralizált állam jelentős számú és kiterjedésű társadalmi réteget épített ki és fejlesztett ki, olyan réteget, amely különösen közel áll a tisztességes állam funkcióinak a gyakorlásához, és közelebb áll ahhoz, mint bármilyen osztályérdekhez. Ahelyett, hogy ezt a réteget, ezt az emberfajtat erősíteni és növelni igyekeznénk, most az állam tisztességes funkciójának a viselőit is olyan értelemben ideologizáljuk, hogy nehogy elfeledkezzenek arról, hogy ők erőszakszervezetnek a részei, és ehhez képest viselik magukat. Mindez az állam humánus és morális gyakorlatának ténylegesen a romlását idézi elő, még akkor is, hogyha ez a kegyetlenebb, gonoszabb, rontottabb állami gyakorlat esetleg jelentős társadalomreformeri célok érdekében lép fel vagy vél fellépni. Másik példa: több évszázados európai erőfeszítés eredménye a bíróság függetlensége. Ezzel az emberek szívében lévő elfogultságot nem szüntettük meg, és nem tudjuk megszüntetni, de mindenesetre nagy lépést tettünk abba az irányba, hogy ez csökkenjen. Most jön a marxizmus, és azt mondja, ezt az erőfeszítést hagyjuk abba, a bíróság egyáltalán sose volt igazán független, tehát mivel nem száz százalékgig független, ne legyen egyáltalán sem az, hanem kezeljük a bíróságot az osztályharc éles fegyvereként. A bíráskodás funkcióját nem lehet tökéletesebben agyonütni, mint azzal, hogy éles fegyverként kezeljük, holott a bíróság eredendően a társadalmi kiegyenlítésnek az eszköze. Nem véletlen, hogy a marxizmus–leninizmus táptalaján születtek meg olyan bíráskodási szörnyűségek, amiket már a legsötétebb múltban eltüntettnek képzelünk, és újból megjelentek a magát legmodernebbnek valló ideológiának az állítólagos szolgálatában. Ennek az egész értelmezésnek a hátterében az a tévoptika van, amire már az előbb Reitzer Bélára hivatkozva rámutattam: az ellenfelet a visszaéléseinél fogva cáfolom meg, a saját álláspontomat az ideális állásponton mérem. Mivel a liberális demokrácia frazeológiájából megszületett államszervezetet a kapitalista jól ki tudta használni a maga szűkös érdekei szempontjából, ennél fogva elképzelem azt Leninnel, hogy az egész francia forradalmat ezek a kapitalisták találták ki, az egész ideológiát a maguk jól felfogott érdekei megvédésére. Ma ugyanezen az alapon azt mondhatnánk, hogy az egész marxizmus–leninizmust és a szocializmust az a funkcionáriusréteg találta ki a maga érdekeinek az érvényesítésére, amelyik, most már látjuk, ennek az ideológiának az egyik nem különösebben hasznos haszonélvezője, sőt mondhatjuk, hogy kártékony haszonélvezője. Szó sincs arról, hogy ő találta ki a maga érdekében. Az érdek különben sem olyan stabil kategória, amely-

re társadalmi értelmezést lehet alapítani. Az érdek ti. olyan tág fogalom, és annyira nem az érdek gazdasági vagy nem gazdasági jellegén múlnak a dolgok, hanem az érdek magasrendű vagy kevésbé magasrendű felfogásán, hogy erre nem lehet semmiféle társadalmi magyarázatot ráépíteni. A szentnek az üdvözülés az érdeke, a dicsvágyó embernek a dicsőség, a gazdasági érdek ezekben az esetekben a világon semmit sem mond, a kérdés mindig az, hogy egy ember, egy társadalmi osztály milyen okosan fogja fel a maga érdekét. Minél okosabban fogja fel, annál valószínűbb, hogy az az érdek a társadalom összérdekeitől nem esik olyan túlságosan messze, tehát a legostobább érdekfelfogásoknak a legélesebb szembenállásából kiindulni, abból nem születik érvényes társadalommagyarázat.

Innen van az, hogy az átlagos marxista nevelésű ember vészesen elveszíti azt a normális emberi érzékét, hogy a dolgokat a saját okaikra vezesse vissza; eleve megtanulta, hogy mindig valami lapos gazdasági okot keresen, tehát ahol ordítóan más az ok, ott is előrangat valami olajérdekeltséget vagy valami hasonlót, amivel a világon mindent meg vél magyarázni. Valójában semmit se magyaráz meg, hanem csak egy sémát húz rá, és megkíméli magát az intenzívebb fejtöréstől. A marxizmus magát tudományként megjelenítő és a történelmet mozgató cinikus osztályérdekeket leleplező okfejtése mögött az igazán lényeges egy mélyen indulati magatartás.

*

Egy egész rövid kis kitérő. Állítólag Moltke¹⁴⁷ mondta egy fiatal katonának, hogy ha jó stratégiai katonatudományi irodalmat akar olvasni, akkor olvasson ókori szerzőket, mert azok még nem veszítették el azt az érzéküket, hogy a dolgokat a saját okaikra vezessék vissza. A mai európai közgondolkodás nagymértékben elvesztette ezt az érzékét. Ebben nemcsak a marxizmus a hibás; valószínűleg eredendően a kereszténység volt az, amelyik a maga ideologizált világmagyarázataival már régtől fogva rongálta az európai emberiségnek arra való képességét, hogy egyszerű dolgokat a saját okaikra vezessen vissza, nem pedig valami különleges sémába akarjon mindenáron belepréselni, akár az üdvözülés és az isteni gondviselés ez a séma, akár pedig az osztályérdek és az osztálytársadalom.

1971–1972

¹⁴⁷ Moltke, Helmuth Karl Bernhard von, gróf (1800–1891): porosz tábornagy. 1857-től 1888-ig a porosz vezérkar főnöke; irányításával győzött a porosz hadsereg a porosz–osztrák (1866) és a francia–porosz háborúban (1870–71).

LEKTORI JELENTÉSEK¹⁴⁸

Gide, André: Voyage au Congo. Carnets de route
(*Utazás Kongóba. Útinapló*). Paris, 1927, Gallimard, 249 p.

André Gide kongói útinaplója a maga idejében nagy port vert fel, mint a francia gyarmatosítás módszereinek és visszaéléseinek első hiteles leleplezése. Hatását és hitelét csak növelte, hogy Gide ebben az időben politikai csoporthoz nem tartozó, érdekeltséggel vagy propagandacéljal meg nem gyanúsítható értelmiségiként volt ismeretes: előírásosan a „szellem embere” volt és semmi más, akit nem harci szándék, hanem lelkiismerete, a megismert felháborító tények világgá kiáltásának erkölcsi kényszere vitt bele a leleplező nem keresett, nem is örömmel viselt, de becsületesen vállalt szerepébe. Nem kevésbé növeli hitelét az is, hogy az egész írásmű láthatóan nem leleplezés céljából íródott: szabályos útinapló, melyet írója megtöltött mindazzal az egyéni érdeklődésen alapuló rengeteg esetleges és aprólékos részlettel, aminek összehordása az útinaplók íróinak mindenkor vitathatatlan joga volt. Ez a napló is egyharmadában fákkal, állatokkal, főleg rovarokkal, legesleginkább pedig szebbnél szebb lepkékkel foglalkozik; másik harmadában alkalmi találkozásokat, érdekes emberi sorsokat, beszélgetéseket, baleseteket, betegségeket, gőzhajókkal, autókkal, teherautókkal való kisebb-nagyobb viszontagságokat ír le; s csak a maradék egyharmad jut, de annál nagyobb súllyal, a gyarmatosítás szörnyűségeire, amelyekből Gide szigorúan csak annyit ír le, amennyivel egészen konkrétan találkozott, melyeknek tanúit személyesen meghallgatta, nyomait látta. Amit ő látott, az a gyarmatosítás visszaéléseinek egy bizonyos részleges, de rendkívül jellegzetes aspektusa volt: Francia Egyenlítői Afrika egyes körzeteiben a kaucsuk ki-

¹⁴⁸ Bibó István börtönből való szabadulása után az Európa Könyvkiadó számára rendszeresen írt idegen nyelvű – az első időkben főleg francia és német, a későbbiekben egyre nagyobb számban angol – könyvekről lektori jelentéseket. Jóllehet erre elsősorban az anyagi kényszer vitte rá, és – amint erre egyik levelében utal is – ez a tevékenység igen sok energiáját emésztette föl, a lektori jelentések mégis munkásságának szerves részét képezik. Az 1963–1976 között született anyag 300 gépelt oldalt tesz ki.

termelésének, illetőleg értékesítésének joga egyetlen nagy társaságé volt, melynek nyeresége azon állt vagy bukkott, hogy ügynökei milyen mértékben tudták minél több kaucsuk termelésére szorítani a négereket, akik ebben nem voltak érdekeltek. A gyarmati hatalom elsőprő fölénye és a bennszülöttek kiszolgáltatottsága eleve olyan feltételeket teremt, amelyek között ez a rászorítás sem az érdekeltté tétel, hanem a legnyersebb kényszer formájában történik; ehhez korrumpálni kell a gyarmati közigazgatást, hogy az adóztatás és beszoigáltatások formájában teremtsen meg a bennszülöttek számára a minél több kaucsuk termelésének és a társaság tetszése szerinti áron való eladásának kényszerét. Ebből kiszipolyozó adókiivetések származnak, az adókiivetésből nem adózás, a nem adózásból bírság, a bírságból az egész falu bemenekülése az erdőbe, az elmenekülésből büntető expedíció, a büntető expedícióból egész falvak kiirtása. S mindebből a terrornak egy olyan atmoszférája, amelyben a legegyszerűbb tények bizonyítása is lehetetlenné válik, mert azok a tanúk, akik az éjjel kétségbeesve kérik az írónak mint nagy hatalmú fehérnek, a kormányzó barátjának a közbelépését, napvilágnál reszketve letagadják, hogy bármiről is tudnának; ugyanígy még a jobb érzésű fehérek is kritikus pillanatban kínosan feszengve igyekeznek elkerülni, hogy az érdekek és cinkosságok kialakult hálózatát szétszakítani segítsenek, s előbb-utóbb inkább megszöknek, átengedve a terepet brutális és lelkiismeretlen kalandoroknak, akik árulásnak tekintenek minden törekvést, mely a bennszülöttek tudatlanságának, megfélemlítettségének és kiszolgáltatottságának enyhítésére irányul. Gide nem ülteti a vádlottak padjára a gyarmatosítást mint olyant, meg sem nevezi ezt a fogalmat, feltételezi, hogy néhány erélyes intézkedéssel segíteni lehetne a visszaéléseken, örömmel állapítja meg, hogy azokban a körzetekben, ahol nincs monopolista koncesszió, sokkal jobb a helyzet, beszél a franciák felelősségéről és kötelességeiről, mint akiknek természetsszerűen ott kell maradniok, a gyarmati önállóság gondolatát fel sem veti, hiszen Afrika legelmara-dottabb területeiről van szó, ahol az író egyetlen iskolázott négerrel nem találkozik. Egy cseppet sem idealizálja a négereket sem, sem főnökeiket, sem szegényeiket. Mégis ez a területében, tárgyában és távlatában leszűkített leírás alapvető dokumentuma mindannak, amit a gyarmatosítás jelent: a bennszülöttek kiszolgáltatottságának, a korlátlan hatalom korrumpáló hatásának, a kizsákmányolás szétszakíthatatlan érdekhálózatának, az idegen környezetben és éghajlatban tartásukat vesztett fehérek alapvetően hamis helyzetének, a gyarmatosítók és bennszülöttek közötti közös nevező lehetetlenségének.

Ez az útinapló Multatuli¹⁴⁹ művei mellett a legjelentősebb irodalmi dokumentuma a gyarmati elnyomásnak, s már ezért is, ezenkívül írásművésze-
te és emberi hangja miatt is *lefordításra ajánlom*.

Budapest, 1966. március 30.

*Rolnikas, Macha: Je devais le raconter ce qu'Anne Frank n'a pas pu dire
(El kellett mondanom – amit Anna Frank már nem tudott elmondani).*

Paris, 1966, Éditeurs Français Réunis, 255 p.

A litvániai zsidók megsemmisítését szolgáló panerai haláltábor egyik túl-
élőjének, egy fiatal leánynak a naplója ez, melyet jiddis eredetiből fordí-
tottak franciára, és Ilja Ehrenburg előszavával adtak ki. A napló írójának
14 éves korától, Vilna német megszállásától és a zsidók gettóba tömörí-
tésétől kezdődően végighalad a gettóéleten, a folytonos részleges kiirtási
„akció”-kon, a haláltáborokon, közjátékként a rideg náci parasztnál foly-
tatott robotmunkán, s a szovjet hadsereg általi felszabadításig, a naplóíró
17 éves koráig terjed. A kislány hamarosan elszakad családjától, anyja és
kistestvérei elpusztulnak, s csak nővérét és apját találja meg a felszabadulás
után újból.

Kézenfekvő az Anna Frank naplójával való összehasonlítás, de valójá-
ban egészen más írásművel állunk szemben. Ott egy gyermekleány belső
világa tárul ki, amit a halállal fenyegető külső világ egy bizonyos távol-
ságból árnyékol be, s az írást megrendítővé az a naplóból ki nem derülő,
de az olvasó által tudott tény teszi, hogy a naplóíró gyermeket végül is
elérte az embertelen halál. Itt a belső értelmi világ finomságaiból való
elmélyedésre nincs semmi lehetőség, itt minden érzelmi erő a percen-
ként betörő szörnyűségekre reagál, s az új meg új megpróbáltatásokban
való helytállásban emésztődik fel, és a megrendítő éppen ennek élmény-
szerű, közvetlen leírása. Kiemeli ezt az írást a többi közül az, hogy nem
utólagos visszaemlékezés, hanem valóságos napló, melyet a kislány rész-
ben egyidejűleg írt le, részben, mint elmondja, azonnal megfogalmazott
és folytonosan memorizált. Ezt az állítást a szöveg közvetlensége teljes
mértékben igazolja. Különös értéke az, hogy bár kétségtelenül írói vagy
legalábbis naplóírói vénájú ember írta – ezt mutatja a megfogalmazási
igény és a memorizálási erőfeszítés –, az írás szándéka tények rögzítésére

¹⁴⁹ Dekker, Eduard Douwes, alias Multatuli vagy Max Havelaar (1820–1887): holland író, aki
műveiben a gyarmatokon folyó visszaéléseket ábrázolta.

és érzelmek kifejezésére irányul, nem pedig az olvasó megrendítésére és elborzasztására, és éppen ezáltal válik annál megrendítőbbé és elborzasztóbbá. Az elmondott szörnyűségek nem is újdonságukkal hatnak, hiszen minden részletükben másunnan már ismert tényeket erősítenek meg, hanem a melegszívűségnek és tárgyilagosságnak azzal az ötvözetével, mely minden leírt esetet egyedivé és hitelessé tesz. Nehéz elfelejteni az utcán haldokló szülő nő, a megölt gyermekével körülfutkosó megőrült anya, a hetek óta fagyoskodó öregasszonyok vetkőztetések a cipőbe beleszakadó lábujjak s a tanyai robotmunkára kiadott és öngyilkossá lett két lány hullájával pontosan elszámoló parasztok történeteit, éppen úgy, mint a gettóban, majd a haláltáborban tartott előadások és szavaloestek megható és egyben hátborzongató leírását. Bár az egész napló elsősorban a passzív szenvedés leírása, írója, apján keresztül, aki ismert kommunistavédő ügyvéd volt, sokirányú kapcsolatban van a gettóban és táborokban folyó aktív ellenállással is, s arról is hiteles híradást tud adni. Sehol sem helyezi előtérbe saját személyét, mégis egy rendkívül vonzó s a legszörnyűbb helyzetekben még humorra és szatírára is képes egyéniséget fed fel. *Lefordításra melegen ajánlom.*

Budapest, 1966. július 22.

Correspondance de Napoléon. Six cent lettres de travail (1806–1810). (Napóleon levelezése: hatszáz ügyintéző levél). Maximilien Vox előszavával és jegyzeteivel. Paris, 1943, Gallimard, 573 p.

Napóleon ügyintéző leveleinek ez a gyűjteménye az ismert és publikált levelekből a legfontosabb és legjellemzőbb anyagot tartalmazza elég bő válogatásban. A leveleket nagy tárgyi csoportokban s csupán azokon belül időrendben közli, ami elvileg indokolt, azonban a tárgyi beosztás egyes fejezetei néha összefolynak. A fejezetek a következők: 1. A hadügy – levelek a hadseregről (haditervek, utasítások, katonák ellátása, kinevezések, részvétlevelek). 2. A pénzügy ábécéje – levelek a pénzügyekről (viaskodás erélytelen vagy panamista pénzügyi emberekkel, kimutatások követelése, takarékoskodás és bőkezűség). 3. A józan ész iskolája – levelek az adminisztrációról (szabályzatok, kinevezések, nepotizmus elutasítása, zsidó nagytanács összehívása, részletes utasítások a kontinentális zárról). 4. Párizs szépítése – levelek az urbanizmusról (emlékművek, épületek tervei). 5. A szellem politikája – levelek az irodalomról, művészetekről és oktatásról (utasítások a belügyminiszterhez [?] az irodalom fellendítésére, utasítások

történelmi képek festésére, operai intrikák részletes tárgyalása, könyvek betiltása, igen gyakorlatias oktatási utasítások, ókonzervatív nőnevelési elvek, Mme Staël¹⁵⁰ figyeltetése és üldöztetése). 6. A gazda szeme – levelek a rendőrségről és a sajtóról (nem megbízható emberek figyeltetése, csálódostul való kiutasítása vagy kitelepítése, nem tetsző vagy „rosszul szerkesztett” újságok megrendszabályozása). 7. Add meg a császárnak – levelek egyházi ügyekről (levelek az egyház kézben tartásáról majd mind ingerültebb levelek a pápa renitenciája¹⁵¹ ellen). 8. Az uralkodás művészete – levelek az államok kormányzásáról (politikai és fejedelmi udvariassági levelek, levelek uralkodó rokonainak ostobaságai tárgyában, utasítások erélyre, kivégzésekre, lázadó faluk felégetésére). 9. A császár munkában – levelek 1806. augusztus 5–9. között (egy rövid időköz mindenféle levele sorban).

A levelek összeállítója őszinte törekvést hangoztat a mítosz nélküli tárgyalagosságra. Utal arra a közkeletű feltevésre, hogy Napóleonnak ezek az ügyintéző levelei nagymértékű kozmetikázáson mentek keresztül titkársága részéről, amit azzal szoktak valószínűsíteni, hogy ezekkel ellentétben Napóleon legszemélyesebb levelei botrányosan rossz helyesírásúak és igen primitívek. Meggyőzően fejt ki, hogy nincs okunk az ügyintéző levelek Napóleon-szerzőségében kételkedni, mert stílusuk a titkárok változásai ellenére is teljesen egységes, s nem lehet egy merőben cselekedetekben és előszóban élő, minden elmélettől és absztrakciótól idegen embertől egy oly nyelv rossz helyesírását rossz néven venni, mely még csak nem is az anyanyelve. Meggyőző az összeállítónak az a tétele is, hogy ezek a levelek nagymértékben illusztrálják Napóleon rendkívüli adminisztratív képességeit és munkabírását. Az összeállító azonban minden tárgyalagosságra való igyekezete és a gyermekes napóleoni legendával szemben való távolságtartása ellenére is részese a Hitler árnyékában némileg fellendült Napóleon-kultusznak s annak a közkeletű hiedelemnek, hogy egy nagy hódító szükségképpen nagy ember is. Ha ettől a hiedelemtől eltekintünk, akkor a levelek egy rendkívül sivár, laposan gyakorlatias világnézetet árulnak el, melynek elemei egy nagymértékű – a „nagy” hódítókra, közöttük Hitlerre és Mussolinira is általában jellemző –, mélységes embermegvetés, mindennemű forradalmiság, reform, ideológia, társadalomjavítás ingerült elutasítása s egy ridegen célszerű könyörtelenség, mely – ugyan minden indulati kegyetlenség nélkül, de – teljes hidegséggel fejt ki, hogy minden nagyobb hadjárat, sorozás vagy adóztatás

¹⁵⁰ Madame de de Staël bárónő, Anne-Louise Germaine Necker (1766–1817): író, a romantika egyik előfutára

¹⁵¹ Renitencia: engedetlenség

előtt előnyös, ha valahol kisebb lázadás tör ki, mely alkalmat ad pár tucat kivégzésre és néhány lázadó falu porig égetésére, mert ettől kezdve csend van és engedelmesség. (Végül Napóleon ebbe a tévhitébe bukott bele!)

Végeredményben nem volna érdektelen egy olyan Napóleon-monográfia megjelentetése, mely mentes mind a nagy ember Napóleon, mind a szörnyeteg Napóleon torzképétől, de ugyanakkor világosan elhelyezi Napóleont mint Hitler és Mussolini előképét, azonos vagy hasonló történeti összefüggésekből kinőtt, csak kissé emberibb formájú megjelenésben. Erre azonban egy levélpublikáció nem alkalmas, mert abba ki-ki a maga meglevő Napóleon-képét vagy torzképét olvassa bele. Ez a levélpublikáció jól, értelmesen és arányosan összeállított, jellemző mű, de csak kutatók számára hasznos; a nagyközönség számára egy jó monográfia és egy hasonló összeállítású, de ennél sokkal rövidebb levélpublikáció volna tanulságos. *Jelen formájában lefordításra nem javasolom.*

Budapest, 1966. október 5.

Steiner, Jean-François: Treblinka – la révolte d'un camp d'exter-mination (Treblinka – egy haláltábor lázadása). Simone de Beauvoir előszavával. Paris, 1966, Fayard, 395 p.

Steiner könyvét a szokásos műfaji meghatározások szerint regényes riportnak kellene minősíteni: riportnak, mert nem költött, hanem elejétől végig pontosan meghatározott emberekkel valóban megtörtént dolgokat mond el, s regényesnek, mert mindezt regényszerű formában, párbeszédek, lélekrajzok és leírások sorában mondja el. Teljesen hiányzik azonban belőle a riporthoz szokásosan hozzákapcsolódó alkalomszerűség eleme: valójában egészen egyszerűen nem más, mint lényegében hiteles, ha nem is szóról szóra megtörtént párbeszédekkel megelevenített történelem, ahogyan Thuküdidész vagy Livius lényegében hiteles, ha nem is szóról szóra elhangzott szónoklatokkal megelevenített történelmet írtak.

A könyv tárgya az első, talán még Auschwitznál is borzasztóbb hitlerista haláltábor, Treblinka egyéves története, ahol tulajdonképpen Hitler és Himmler mindazt kikísérletezte, ami azután Auschwitzban valósult meg a maga teljes megszervezettségében. A szerző nem a szemtanú, hanem a történész hitelességével mondja el az eseményeket: ő maga 1938-ban született, s az egész mű megírására az indította, hogy le akart számolni azzal a számára mint zsidó számára különösen gyötrelmes váddal, melyet

egyrészt a környező zsidó világ, főleg azonban a felnövő új izraeli nemzedék fogalmazott meg, mely szerint a kelet-európai zsidóság szörnyű pusztulásában a szörnyű szándékon és a szörnyű módszereken felül még külön megdöbbenő az a passzív, „gyávának” is mondott engedelmesség, amelyel a zsidóság kilencven százaléka a maga mind világosabban felismerhető és felismert sorsát fogadta, s lázadási és kitörési kísérletek nélkül elviselte. A világ csak a varsói gettó felkeléséről tudott, ami egy kis, ha nem is jelentéktelen töredék felkelése volt. A szerző Treblinka példáján, ahol közvetlenül a tábor likvidálása előtt ugyancsak lezajlott egy hónapokon keresztül előkészített felkelés, kívánja bemutatni, milyen tényleges erőviszonyok és lélektani beidegzések hatottak a lázadás lehetőségével szemben, miben állt egy ilyen lázadás fantasztikus méretű nehézsége, és miben annak alapvető értelme vagy értelmetlensége.

A történet két szálon halad végig: az egyik, mondhatnánk, külső szál: a hitleri „technikai szakértők” problémáinak története: milyen nehézségekkel találták magukat szembe, mikor nem szórványos pogromokat, hanem milliók kivégzését kellett megszervezniök, kezdve az élők irtózatos tömegeinek a kivégzőhelyig való terelésétől, egészen a halottak irtózatos tömegeinek eltakarításáig; hogyan dolgozták ki mind növekvő tökéletességgel annak rendszerét, hogy az áldozatok egy részét beszervezzék az előkészítés és lebonyolítás munkájába, s az egész apparátust mindinkább „önműködővé” tegyék; mint jutnak el ennek során annak felismeréséhez, hogy ezt csak úgy érhetik el, ha az áldozatok előtt mindig felmutatnak annyi reményt, ami éppen elég ahhoz, hogy az egész szörnyű gépezet továbbhaladásához éppen szükséges következő lépést érdemes legyen megtenniök és azt meg is tegyék.

A történet másik szála az áldozatok belső lelki és társas világa, mindennek előtt a passzív magatartás összetevői: a német kultúrának és szervezetségnek a kelet-európai zsidóságban mélyen élő tisztelete, mely sokáig hihetetlenbé tette számukra a rájuk vonatkozó népiertási elhatározást; a környező ellenséges világgal szemben való erőszakos fellépés kilátástalanságának évezredes beidegződöttsége; az élet vállalását a hősi halál gesztusánál többre értékelő zsidó valláserkölcsi felfogás; a mindehhez a hóhérok részéről a fentiek szerint tudatosan kidolgozott és alkalmazott lelki kondicionálás. A következő fázisban, mikor az emberek többsége már tudja, hogy mi a passzív engedelmesség útjának kikerülhetetlen vége, felvetődik az elképesztően egyenlőtlen erőviszonyok mellett a felkelés értelmének vagy értelmetlenségének kérdése s az a további probléma – amit a szerző, alakjainak töprengéseit és vitáit leírva, néha talán kissé túl is analizál –, hogy a felkelésnek lényegében

mi az igazi célja: az-e, hogy a gyanútlan és hitetlen külső világnak hírt adjon egy olyan szörnyűségről, melyet az elképzelni sem tud; az-e, hogy a menekülés lehetőségét nyissa meg sokak, kevesek vagy akár csak néhányak előtt, vagy az-e, hogy az aktív fegyveres szembefordulás pusztá tényével, még ha az teljesen kilátástalan is, a szabadon vállalt harc és a hősi halál öntudatát adja a lealázottság mélypontján lévő zsidóság számára. Valójában e három szempont nem zárja ki egymást, de a szerzőhöz kétségtelenül a legutolsó áll legközelebb, hiszen tulajdonképpen ez indította az egész mű megírására is.

Az egész mű maximális hitelességet áraszt, és éppen tárgyilagosan fegyelmezett és minden érzelemkifejezést mellőző hangja miatt mélyen megrendítő. Egyes részleteit és fordulópontjait nehéz elfelejteni: a fiatalasszonyt, aki először ad hírt a vilnai gettónak arról, hogy mi vár rájuk, s akit az egész közösség szinte egységesen hallgattat el; a gettó felkelésének kezdeti propagálóit, akik teljesen magukra maradnak, és kiszolgáltatva pusztulnak el; a szolgálatos apát, aki az őt boldogan megtaláló kisfiát maga küldi megnyugtató szavakkal a gázkamrába; a teológusból lett SS-hóhért, aki ebben az esetben az Ábrahám–Izsák-komplexum „érdekes” megnyilvánulását akarja felfedezni; a halálba induló öregasszonyt, aki fiává fogadja a ruháit átvevő szolgálatost, és megesketi, hogy életben marad; a porosz katonatisztnét, aki két gyermekével tévedésből a háborús kitüntetéses zsidók kiváltságos, rendes vonatnak látszó, de ugyanott végző szerelvényre száll fel, s az utolsó percben, mikor kiderül a tévedés, nem kíváncsi tanúként a zsidókkal együtt pusztul el; az asszonyokat, akiket karddal hasít fel egy szadista ukrán, s a gyermekeket, akiket anyjuk szeme láttára elevenen dobnak a kemencébe. Mindeme szörnyűségek közepette folyik a szolgálatos zsidók minél hatékonyabb kihasználása érdekében mindinkább kiterjedt valamiféle kísérteties „normális” élet, énekarokkal, koncertekkel, előadásokkal, szerelmekkel, sőt a hóhérok által engedélyezett „házasságokkal” s a hóhérok és az áldozatok „társadalmi” érintkezésével. Mindezekkel párhuzamosan és éppen a szolgálatos zsidókban, akiket hóhéraik elégedetten tudnak az elaljasodás mélypontján, érik a lázadás terve: végigkísérjük az első izolált SS-ellenes merényletet, a felkelés gondolatának lassú érlelődését, keserves előkészületeit, közbeni kudarcait, állandó kényszerű elhalasztását, zűrzavarba torkolló kitörését, részleges sikerét s végül a felemelő és lesújtó végeredményt: hatszáznak sikerül az erdőbe menekülnie, s ebből negyven éri meg a szovjet hadsereg megérkezését, a többi megölik a németek, az ukránok, a lengyelek, a litvánok, a parasztok egyaránt, s a hideg meg az éhség.

Az egész történet az áldozatok oldaláról nézve teljesen a zárt zsidó világban folyik, s ezen belül is a vallásukat gyakorló, ortodox zsidóság világában,

amelyből kirínak még az asszimilált zsidók is, még ha a közös sors fel is kelti bennük a zsidóság és a harc vállalását. Pedig a szerző maga is asszimilált francia zsidó környezetből származik, apját deportálták, fiatalsága francia klasszikus tanulmányok és izraeli kibucélmények¹⁵² között telik el. Az általa felfedett tényanyag maga kényszerítette erre a zárt zsidó szemléletre: a kelet-európai zsidók többségének alapélménye a teljes magára hagyatottság, még a nációkkal harcban álló többi világ részéről is, amit példáz a kiszabdultak előbb leírt sorsa is: az egyik csoport pl. partizán akarna lenni, de sokáig semmilyen partizáncsoport nem veszi be őket, s mikor végre találunk egy baloldali csoportot, mely befogadja őket, hamarosan azt is otthagyják, mert ők kapnak minden nehéz és veszélyes feladatot.

Tudom, hogy nálunk elfogadott és uralkodónak tekinthető álláspont általában idegenkedik a fasizmus rémtetteinek minden olyan bemutatásától, mely azt központilag a zsidóság oldaláról nézi, pedig a tények állása mellett nehéz tagadni ennek a szemléletnek a jogosságát, még ha tudjuk is, hogy a kép teljességéhez további más tények is hozzátartoznak. A könyvet ennek ellenére is komolysága, hitelessége és dokumentumértéke miatt *lefordításra javasolom*.

Budapest, 1967. február 13.

*Sajer, Guy: Le soldat oublié (Az elfelejtett katona).
Paris, 1967, Robert Laffont, 549 p.*

A szerző 1942-ben, szinte gyerekfejjel, 17 éves korában mint az az idő szerint Németországhoz csatolt Elzász lakosa, önként jelentkezett a német hadseregbe. A keleti fronton végigcsinálta a háború utolsó három évét, és pedig 1943-ból mint a „Gross Deutschland” nevű elithadosztály tagja. Már csak mint lábadozó kerül a nyugati frontra, a nyugatiak fogságába esik, ott egy francia őrnagy felfedezi francia állampolgár voltát, pár hónapra besoroztatja a francia hadseregbe, onnan szerel le, s azóta Franciaországban él, mély meghasonlottságban.

Az első kérdés ezzel a furcsa szerzettel kapcsolatban, hogy nemzetileg tulajdonképpen hova is tartozik. Nem azért áll félúton a franciák és németek között, mert elzászi, ugyanis szülei csak pár évvel a háború kitörése

¹⁵² Kibucélmény: a kibuc olyan közösségi forma, amely Izraelben alakult ki. A közösségi vagyont közösen kezelték. A kibucmozgalom a szocializmus és a cionizmus eszméit próbálta meg átültetni a gyakorlatba.

előtt költöztek Elzászba: apja Franciaország belsejéből való francia, anyja Németország belsejéből való német. Ő maga francia anyanyelvű, németül csak törve beszél, nagyon szívére veszi, ha német bajtársai a franciákat becsmérlik. Ugyanakkor azonban Németországot valamiképpen adoptált hazájának tekintette, és – franciáknál szokatlan módon – egy ideig rangemelésnek érezte, hogy németté válhat. Francia öntudatát ugyanis egy furcsa kisebbségi érzés terheli: 15 éves a francia összeomláskor, s mint kamasz gyerekeknek alapvető élményévé válik az, ahogyan az apja által félelmesnek és kegyetlennek leírt német katona megjelent mint erős és hatalmas, de a nagylelkűség és barátkozás gesztusait mutatni igyekvő jóindulatú óriás. Mialatt a keleti fronton harcol, komolyan elhiszi azt a német hivatalos álláspontot, hogy Franciaország a háborúban Németország szövetségesevé vált, s ezen az úton fogja elvesztett önbecsülését visszaszerezni. Mikor a háború végével visszatér Franciaországba, megrendülten veszi tudomásul, hogy Franciaország túlnyomó többsége a felszabadulás ujjongásával áll a másik oldalon, s „a vártnál sokkal barátságosabbnak és jóindulatúbbnak bizonyult német” képe, mely a megszállás első hónapjaiban a naivabb franciák számára valamennyire érvényben volt, rég helyet adott a gyilkos és hóhér megszálló képének. Túlságosan gyerek még ahhoz, hogy valahogyan el tudja rendezni és helyezni annak az ügynek az erkölcsi összeomlását, amiért annyi szenvedést vállalt és látott vállalni: teljes letargiába esik, s még arról is letesz, hogy újból felvegye a kapcsolatot szerelmével és levelezőpartnerével, akit egy néhány napos berlini szabadságidill során ismert meg, és legkedvesebb életben maradt katonabajtársával, akit „mindjárt visszajövök” felkiáltással hagyott ott a fogolytáborban, mikor a francia őrnagy magával vitte. Tíz-egynéhány éve kezdte írni visszaemlékezéseit, kezdetben csak azért, hogy valahogyan megszabaduljon e kínzó emlékektől, utóbb részleteket közreadott, s most jelentek meg teljes egészükben.

A mű teljesen őszintének és élményszerűnek látszik, azt a határozott benyomást kelti, hogy kizárólag tényleges visszaemlékezéseket tartalmaz: érzésem szerint még a neveket sem változtatta meg. Amennyire meg tudom ítélni, egy meglehetősen pongyola, kollokvialis,¹⁵³ nem írói francia nyelven ír, bár kétségtelenül jelentős kifejezőerővel. Nagyot csalódnék olvasói ítélőképességemben, ha kiderülne, hogy a műben bármiféle szerepe volna az írói leleménynek vagy akár csak a részletek novellisztikus lekerekítésének.

Mégis, a mű teljes *tartalmával* legalábbis egyenrangú kérdés a mű *szándéka*. Elsődleges célja kétségtelenül az, hogy az átélt borzalmakat és

¹⁵³ Kollokvialis: köznap

szenvedéseket valahogyan megörökítse, s ezt valóban teljes hitelességgel teszi. A fronton folyó harcok leírásai Barbusse¹⁵⁴ „Tűz”-ével vetekszenek, ugyanakkor azonban még talán fokozza a hitelességüket a szerző eszei tétovasága. Azok a háborús regények ugyanis, melyek teljes nyerseséggel leírják a modern háború borzalmait, rendszerint harcos vagy szkeptikus antimilitaristák írásai; azok viszont, akik a háborút mint bajtársi közösséget akarják megörökíteni, még amikor nem hamisítják meg a tényeket, akkor is hajlanak a legborzalmasabb és legmegalázóbb helyzetek leírásának elhagyására. A szerző, mint látni fogjuk, egyáltalán nem jut el odáig, hogy a háborút elvi alapon elutasítsa, és óriási súly van művében a bajtársak közösségén. Mégis maradéktalan teljességgel – és ugyanakkor minden perverzítés nélkül – idézi fel a hónak, sárnak, vérnek, kiontott beleknek, ürüléknek és kosznak azt az együttesét, ami a frontkatona életét meghatározta, és teljes őszinteséggel eleveníti meg az állandó félelemnek azt az állapotát, melyben a frontkatona, különösen pedig a tankok mellett és tankok ellen harcoló gyalogos van, s amelyben a túlélés egyetlen reményét a – látványos heroizmustól teljesen mentes – kényszerű bátorság jelenti. Emlekezetes a Dnyeperen való visszavonuló átkelés leírása, ami alatt a szovjet légierő állandóan bombázza a jeges sárban úszó és menekülő katonáktól nyüzsgő Dnyeper-partot, s amiről meggyőzően mondja, hogy meghaladja a napóleoni hadsereg berezinai átkelésének borzalmait. Talán ennél is borzalmasabb a kelet-poroszországi visszavonulás leírása, ahol az állandó légítámadások véres kásává bombázzák a hadsereggel reménytelenül összekeveredett civil menekülők tömegeit, s amiről ugyancsak meggyőzően mondja, hogy meghaladja az 1940. évi francia összeomlás borzalmait.

Azt a további célját azonban, hogy mindezek leírásával megszabaduljon ezektől az emlékektől, s bizonyos megbékélt távolságban tudja nézni őket, bevallása szerint sem érte el, már csak azért sem, mert minden leírásnak az a kicsengése, hogy a szó egyszerűen elégtelen az éhségnek, a fázásnak, a félelemnek, a halálnak olyan felsőfokai számára, amelyeken ő és társai átmentek. De van ennek a megbékélni nem tudásnak egy mélyebb oka is, mely átvezet bennünket a szerzőnek talán leginkább szíven fekvő írói céljához, ahhoz, hogy emléket szeretne állítani a vele együtt szenvedett, harcolt és nagyjából elesett társainak. Mindez megy addig, amíg közvetlen bajtársak, egyes emberek emlékéről van szó: képes szimpátiát kelteni néhány szeretettel megrajzolt alakja iránt, amilyenek a józanul bátor, resignáltan hősiess, embereit kímélő s az ellenséggel nem kegyetlen Weisredau kapi-

¹⁵⁴ Barbusse, Henri (1871–1935) francia író

tány, a győzelemben nem hívő, örökösen morgó, de végül társaiért magát feláldozó első világháborús veterán Weiner és más, jellemileg kevésbé jelentős, de emberi és bajtársi melegséggel leírt alakok. Elhisszük neki, hogy ő és azok az egységek, melyekben harcolt, nem öltek, nem raboltak, nem erőszakoskodtak a polgári lakossággal szemben, elhisszük neki, hogy együttérzéssel nézte a még náluk is inkább éhező és fázó szovjet hadifoglyokat; elhisszük neki, hogy még fegyveres harcban sem tudta megrendülés nélkül tudomásul venni azt a tényt, hogy embert ölt. A partizánokra ugyan nagyon haragszik, mint olyan emberekre, akik – a jellegzetes német hivatalos katonai szemlélet szerint – olyan dologba ártják magukat, ami nem rájuk, hanem a hadseregre tartozik; ugyanakkor érezhető megrendüléssel számol be arról a két-három esetről, amikor tanúja volt annak, hogy társaiért bosszút lihegő német katonák az elfogott partizánokat agyonlőtték. Elhihetjük mindezt, mert nincs jele, hogy a tényeket kozmetikázná: ha ezt akarná tenni, akkor nem írná le azt az amúgy is másodkézből vett tényt, hogy partizánvadászat címén a német katonák falvakat gyilkoltak le; még kevésbé írná le az elithadosztály szinte gyilkosságnak is minősíthető embertelen kiképzési módszereit vagy az irtózatosszenvedések közepette visszavonuló német katonáktól aprólékos kincstári tárgyak elvesztését számon kérő tábori csendőrök komiszságát és akasztásokban kedvét lelő kegyetlenségét. Keserűen jegyzi meg ezzel kapcsolatban, hogy milyen hiábavaló dolog volt a német katonát ilyen rettenetes kemény fegyelem alatt tartani, ahelyett, hogy hagyták volna ölni és erőszakoskodni, hiszen végül így is, úgy is, ezekért vonták egészében felelősségre.

Ez az a pont, ahol a szerző szándéka megbicsaklik: mindaz, amit leír, együttérzést keltő, sőt megrendítő, mint egyes emberek emlékének és szenvedéseinek megörökítése, ő azonban több helyen is összegezi ezt „a német katona”, „a német nép” méltatlanul elfelejtett szenvedéseinek megörökítésévé, ami óhatatlanul felidézi a konfrontálást a szenvedéseknek és szörnyűségeknek azzal a komplexumával, amit egyetlen szóval szoktunk kifejezni: Auschwitz. Nem mintha bárkinek is elő lehetne írni, hogy „inkább arról beszéljen, ne pedig erről”: mindenki arról beszél, amit átélt. De aki összegező erkölcsi ítéletet akar mondani, annak végül mégis valamiféle álláspontot kell kialakítani a porondon szereplő „ügy”-ekkel, eszményekkel és vezéralakokkal szemben. Itt akad meg a szerző, éppen úgy, mint eszményképe, Weisredau kapitány. A Führer, mint legfőbb hadúr, néhányszor előfordul a műben, de az embereknek iránta való érzelmei pontosan olyanok, mint általában a szenvedő és küszködő kisember érzelmei a távoli hatalmasokkal szemben: nem tudják elképzelni örülnék

vagy gazembernek, de csillagászati távolságban lévőknek és tökéletesen értetlennek érzik mindabban, ami az ő szenvedéseiket kiteszi. A nemzetiszocializmus még ennyit sem szerepel a műben: kizárólag a katonákat a frontra küldő ostoba búcsúztató beszédekben fordul elő. A bátor és emberséges Weisredau kapitány világnézetéről annyit tudunk meg, hogy nagyon tisztában lenni látszik azzal, hogy valamiféle nagy bajok vannak Németországban, de mégis úgy érzi, hogy a „barbár Kelet” és az „elkényelmesedett Nyugat” között a németek képviselnek valamit, amiért érdemes harcolni. A szerző már ennyit sem mer mondani, meg sem próbálja, hogy azt az ügyet, amiért harcolt és szenvedett, jó ügynek állítsa; csak egyszerűen úgy képzei, hogy a győztes ügy sem jobb ügy, csak éppen az győzött. S miközben párját ritkítóan elrettentő képest fest a háborúról, a béke az ő számára a tespedés és rothadás korszakát jelenti, amelyben húsz-egynéhány éve nem tudja a lelki békéjét megtalálni. Nem fasiszta, csak éppen ahhoz a háború után a maga helyét megtalálni nem tudó emberfajtaához tartozik, mely kitűnő nyersanyag a fasiszták számára. A szerzőnek mégis külön tragédiája, hogy nem maradt Németországban, ahol bőven talált volna hasonló élményekkel és hasonló problémákkal küszködő társakat, hanem visszavedlik franciává, ahol mindezekkel teljesen magára marad.

A szerző őszinteségében nincs okunk kételkedni, annál inkább a kiadó szándékaiban; a könyv hátsó borítóján egy sor egyéb történeti művet és emlékeztet hirdet, melyek mind a német–szovjet háborúról szólnak, s a címeiből ítélve mind vagy csaknem mind a német ügy oldaláról.

Ha akadna hasonló hitelességű emlékezés a második világháborúban a magyar hadseregen harcolt ember tollából, annak kiadását komolyan kellene mérlegelni, mert ezek az emlékek és problémák még mindig sok ember számára élnek, ha mégannyira nem is örülhetünk ennek. Ez a mű azonban magyar olvasó számára a német hadsereg apoteózisát jelenti, így kiadását *semmiképpen nem javasolom*.

Budapest, 1968. május 30.

Vidal, Gore: Washington D. C. (Washington főváros). Signet Books, New York, 1968, New American Library Inc., 304 p.

E. Washingtonban, az Egyesült Államok vezető politikai köreiből játszódó regény azt az időszakot fogja át, mely Franklin D. Roosevelt¹⁵⁵ felemelkedésétől Eisenhower¹⁵⁶ elnökségének befejező szakaszáig terjed, s magában foglalja a New Deal¹⁵⁷ a második világháborút, a hidegháborút, a maccarthyzmust és annak lealkonyulását. Hősei az Egyesült Államok fővárosában zajló politikai élet és politikai intrikák színpadán forgó személyek: az elnököket és alelnököket „csináló” újságkirály, annak társadalmi vezérszerepet játszó felesége, továbbá alkoholista, férfibolond és bajkeverő leánya és aranyifjúból lassan megkomolyodó és baloldali újságszerkesztőként végző fia; a régi típusú csekély vagyonú és becsületes, a demokrata párt konzervatív szárnyához tartozó szenátor, aki elnökjelöltségének költségei fejében egyszer mégis tesz egy korrupciós szívességet egy obskúrus pénzembernek, továbbá a szenátor bátor és becsületes leánya, aki az újságkirály fiának oldalán szintén eljut a baloldalig: végül a központi figurának tekinthető karrierista, aki a szenátor kitűnő, szegény és nagyreményű titkárából minden igazi állásfoglalást elkerülve és mind kíméletlenebbül törtetve lesz először az újságkirály veje, aztán újságpropaganda útján mondvacsinált háborús hősiessége révén képviselő, majd az öreg szenátor szemérmetlen megzsarolása által annak utóda a szenátorságban s a regény végén komoly alelnök-, majd elnökjelölt. A mellékes figurák között érdemes megemlíteni a kulturált homoszexuális filmkritikust, akiből mindenre kapható bérenc-újságíró válik, a harcias és goromba szocialistát, aki vádló tanú lesz az Amerika-ellenes tevékenységeket vizsgáló bizottság előtt, s a képzett marxistát, aki végül a nagy karrierista számára írja meg annak „könyveit”. A mellékes női figurák között érdekes a szenátor kótyagos és igazmondó felesége, a nagy karrieristának ugyancsak milliomos körökből származó és ugyancsak karrierista második felesége, a minden lében kanál washingtoni társaságbeli pletykahordó hölgy, a zsidó pénzmágnás felesége, aki sorozatos baklövésai ellenére is végül bejut a „nagy” társaságba, a régimódi öreg

¹⁵⁵ Roosevelt, Franklin Delano (1882–1945): 1933–1945 között az Amerikai Egyesült Államok elnöke

¹⁵⁶ Eisenhower, Dwight David (1890–1969): 1953–1961 között az Amerikai Egyesült Államok elnöke

¹⁵⁷ A New Deal: a Franklin D. Roosevelt által 1933 és 1939 között gyakorolt gazdaságpolitika, melynek lényege az erőteljes állami beavatkozás a gazdaságba

hölgy, akinek egy politikai szalon fenntartására és még mindig komoly befolyásra ad jogcímet az, hogy egy fél évszázaddal azelőtt egy régi-régi elnök unokahúg s e címen a Fehér Ház háziasszonya volt valaha.

Mindezek mögött ott állanak háttérül a valóságos történeti alakok. Mindenekelőtt Rooseveltt, akit a demokrata párt konzervatív szárnyához tartozó főszereplők egyértelműen gyűlölnék, s aki itt nem jelenik meg, mint nagy haladó államférfiú, hanem inkább úgy, mint ravasz taktikus, aki észrevétlenül alakítja át a régi köztársaságot egyszemélyes uralom alatt álló világbirodalommá; utána színtelenebbül lépnek fel Truman¹⁵⁸ és Eisenhower, mely utóbbiról megtudjuk, hogy kenetes szólamai ellenére egyáltalán nem jó ember, továbbá a handabandázó MacCarthy, aki ellen egy ideig senki sem mer fellépni, mikor azonban magamagát járhatja le, egyszerre mindenki ellene fordul, közöttük a nagy karrierista is.

Az egész mű lényegében egy washingtoni erkölcsrajz, s kifejezetten az is akar lenni: maga mutat rá azokra a döntő változásokra, melyek a leírt húsz-egynéhány esztendő alatt lezajlottak; először az, melynek során a sokfejtű, de egyszerű szerkezetű régi köztársaság világbirodalommmá vált, amelyben csak a négyévenkénti újraválasztás korlátozza az egyetlen személy uralmát; továbbá az, melynek során a puritán becsületesség meglevő szigeteit mindinkább elmossa egy olyan közfelfogás, mely csak a sikert s az eredményt értékeli az eszközökre való tekintet nélkül; végül az, melynek során a milliomosok által többé-kevésbé mozgatott csekély vagyonú politikusok helyett mindinkább a milliomosok maguk vagy családtagjaik lépnek a politika porondjára. A végén a csaknem teljesen egyedül maradó vagy maradni látszó lapszerkesztő házaspár fogalmazza meg a helytállás kényszerűségét; azt, hogy minél ellenállhatatlanabbaknak tűnnek fel ezek a folyamatok, annál inkább szembe kell fordulni velük, és remélni kell valami jobbat. Hogy ez a jobb valahol bal felé van, afelől az író nem hagy kétséget, de sem tömegeket, sem mozgalmakat, sem ideológiákat nem konkretizál, melyekre reményeiben támaszkodnék.

A regény vontatottan indul, s fokozatosan válik mind izgalmasabbá és drámaibbá, s levegője is ezzel s a fentebb leírt folyamatokkal párhuzamosan válik mind keményebbé és kegyetlenebbé. A mű kilenc különálló, pillanatfelvétel-szerű fejezetre tagolódik, melyek egyenként csak néhány napra terjednek, míg közöttük évek telnek el, ami által a szerző rengeteg felesleges részletet megtakarít magának és az olvasónak. A figurák kitűnők és élők; csupán a nagy karrierista alakja válik kissé elmosódottá, mert

¹⁵⁸ Truman, Harry S. (1884–1972): 1945–1953 között az Egyesült Államok elnöke

a főtétel illusztrálása érdekében tökéletes ötvözete az abszolút megnyerő fellépésnek és az abszolút erkölcsi gátlástalanságnak. Így kissé megmagyarázhatatlan marad, miért szereti meg az újságkirály a kezdetben hozományvadász kalandornak kezelt vejét annyira, hogy végül annak képviselői, szenátori és elnöki pályája érdekében saját alkoholista leányát zárátja elmegyógyintézetbe s kergeti közvetve a halába; ugyanígy nem meggyőző az sem, hogy a szenátor is miért egyengeti e férfiú pályáját azután is, hogy az csaknem menyasszonyának tekintett leányát otthagyja.

Érdekes kérdésként vetődik fel az, hogy mennyiben kulcsregény ez a mű, s mennyiben van azonosítható modellje a fő figuráknak, az újságkirálynak, a szenátornak, baloldalivá vált gyermekeiknek, főleg pedig a nagy karrieristának: mindegyik elegendő tájékozottság hiányában nincs módunkban felelni. A nagy karrieristától mindenesetre úgy búcsúzunk el, mint aki komoly demokrata alelnökjelölt Eisenhowerrel szemben és komoly elnökjelölt utána: ebben az azóta a porondon szerepelt jelentősebb figurák egyikével sem látszik azonosíthatónak. Azt azonban bizonyosra vehetjük, hogy mind a fő, mind a mellékes figurák olyan alakokból vannak összerakva, akiket a beavatott washingtoniak bizonyosan azonosítani tudtak és tudnak.

A mű nagyon érdekes és tanulságos, még akkor is, ha az általa adott kép sok ponton kiegészítésre szorul. *Lefordításra javasolom.*

Budapest, 1968. július 10.

Hetman, François: Les secrets des géants américains (Az amerikai óriásvállalatok titka). Paris, 1969, Éditions du Seuil, 296 p.

E könyv az amerikai nagyipari szervezés csodáiról, az amerikai mamutvállalatokról s azok óriási méreteiről szól. Kiindul abból, hogy a világban ezek képviselik az első, igazán nemzetfeletti szervezeteket, mert szemben az eddig ismert nemzetközi szervezetekkel, melyek vagy több ország közös szervezetei, vagy nemzeti méretű szervezetek egymás közötti viszonyait szervezik meg, az amerikai mamutvállalatok legnagyobbjai ma már egyszerűen a nemzeti méretek fölé emelkedő szervezeteket testesítenek meg. A mű tétele az, hogy az amerikai óriásvállalatok méretei nem okot jelentenek, hanem következményt: az amerikai ipar termelékenységéje nem azért több mint kétszerese a legfejlettebb európai iparokénak, mert szerencsés körülmények már eleve az európai méreteknél nagyobb méreteket tettek számunkra lehetővé, hanem az amerikai nagyvállalat sajátos dinamizmusa egy egészen új civilizációs formát jelent, melynek a nagy méretek felé

való haladása csak egyik, nem is mindig szükségszerű, nem is állandóan egyértelmű következménye. Hiába hoz tehát létre Európa az amerikaiakkal azonos vagy akár nagyobb méretű ipari óriásokat, ezek a többnyire állami kezdeményezésre és állami eszközökkel létrejött óriások merőben méreteiknél fogva sohasem fogják az amerikai óriásvállalatok dinamizmusát és termelékenységét elérni. Mindennek alátámasztására végigselemez azokat a módokat és mintákat, melyek keretében az amerikai nagyvállalatok jelenlegi óriásméretei létrejöttek, abban az időrendben, ahogyan ezek a minták a fejlődés során egymás után kialakultak, részben egymást váltva, részben egymás mellé felfejlődve. Az első tényező kétségtelenül az amerikai fejlődési keret kontinentális mérete volt, ami először a nagy vasútvállalatokat hozta létre a múlt század közepén. Ezeket követték a század végén a nagy vegyi és olajipari vállalatok, melyek a versenyt korlátozó megállapodásokkal, kartellek és trösztök alakításával jutottak el újabb nagy méretekhez, mindaddig, amíg az amerikai trösztellenes törvényhozás ezeket a szabad verseny védelmében korlátok közé nem szorította. Ezt követte a horizontális koncentráció, egyugyanazon iparág kisebb versenytársainak az elnyelése, ami szintén a szabad versenyt védő törvényhozásba ütközött; majd a vertikális integráció, melynek során egy-egy nagy iparág vállalatai egyrészt saját áruik eladásának és kiegészítő szolgálatainak a megszervezését, másrészt saját nyersanyagellátásuk megtermeltetését is saját üzembe vették; majd rendszeresen felkutatták az így kiterjedt termelési vonalakban rejlő újabb lehetőségeket, s ezekre támaszkodva kiterjesztették termelt áruik skáláját új meg új, többnyire rokon árukra, de néha egészen távoliakra is, ha azokhoz fennálló lehetőségeiket jól ki lehetett használni; ezen a nyomon eljutottak a folytonos újítások állandó megszervezéséhez, melynek keretében az ipari nagyvállalatok termelvényeinek skálája szinte tízévenként kicserélődik, s az új meg új nagy méretek nem a szabadverseny korlátozásán, hanem ellenkezőleg, a kutatás és fejlesztés, a racionalizálás és ötletesség szüntelen és mindinkább kiélesedő versenyén alapulnak. Ez teszi szükségessé a vezetés és a vezető új típusának a kialakítását, ami a vezetési képességekkel való tudatos gazdálkodást, a hatáskörök és felelőségek decentralizációjának és az információ koncentrálásának egymást váltogató és egymást kiegészítő módszereit kívánja meg. Mindennek mozgatója a befektetett tőke jövedelmezőségének a mindinkább „teremtő” jellegű fokozására való törekvés, amihez minden eddiginél nagyobb méretbeli lehetőségeket jelentettek az államhatalomnak részben katonai, részben űrkutatási célú megrendelése, amelyek viszont mind fokozottabb jelentőséget biztosítottak a tudomány számára. A jövő „posztindusztriális” társadalmának körvonalai a tudo-

mány, az államhatalom és a vállalkozás hármásának az összeműködése jegyében rajzolódni ki, aminek közös célja és tartalma a mind rohamosabban való fejlődés folytán mind közelebbi aktualitást nyerő „jövő” előrelátása, megtervezése és megragadása. Ilyen perspektívák mellett alakul ki az az újféle dinamikus vezetés, mely tevékenységének súlypontját a munkaerőkben rejlő teremtő képességek kibontakoztatására helyezi. Szó sem lehet addig az „amerikai kihívás”-sal szemben való helytállásról, ameddig az európai, főleg a francia nagyipari vállalkozás ugyanezeket a problémákat még mindig a munkavállalókkal való „osztályharc” szűkös kategóriái között fogja fel, és el nem sajátítja a dinamikus és teremtő szervezés új, modern formáit.

A könyv érdekes és gondolatébresztő, s valamit érzékeltet abból, amit a mai nyugati terminológia „posztindusztriális társadalom” név alatt emlegetni szokott. Valószínűleg nemcsak ez a könyv, hanem az e tárgyba vágó irodalom tekintélyes része is hajlik arra, hogy e fogalom jellemző vonásai-ként számos, valóban jövőbe mutató társadalmi szerveződési forma mellett egy sor öncélú, céltalan vagy egyenesen kártékony tevékenységet is felmutasson, behatóbb válogatás és kritika nélkül: így ez a könyv is a befektetett tőke jövedelmezőségének merőben öncélúvá váló növelésére irányuló tevékenységek között minden kritika vagy értékelés nélkül sorolja fel azoknak a nagyméretű, de teljesen heterogén ipari „konglomerátumok”-nak a létrehozását, melyek minden rafinériájuk mellett sem mások, mint – akár csak a régi holdingtársaságok – legközönségesebb részvénymanipulációk. Mindez egy bizonyos kritikátlanságra vall a nagyméretű amerikai szervezés csodáival szemben. A könyv ennek ellenére is elég érdekes ahhoz, hogy *lefordításra alkalmas* legyen, de alig hinném, hogy ne *létezne* ugyanebben a műfajban nála *reprezentatívabb* olyan *mű*, mely a „posztindusztriális társadalom” feltételezett mibenlétét anélkül elemzi, hogy az amerikai szervezési formákat akár kritikátlanul idealizálná, akár kritikátlanul elátkozná.

Budapest, 1970. június 26.

*Guillain, Robert: Japon, troisième grand (Japán, a harmadik óriás).
Paris, 1969, Éditions du Seuil, 368 p.*

E könyv azt a legutóbbi két évtizedben lezajlott páratlan gazdasági fennedülést írja le, mely Japánt a világ harmadik, a tőkés világ második ipari hatalmává tette, miután túlhaladta először a Nyugat-Németország mögött már lemaradt Nagy-Britanniát, majd Nyugat-Németországot is. Japánnak

a nyugati világ mellé való e tűneményes felsorakozása lényegében az utolsó száz év fejlődésének az eredménye, mely idő alatt Japán két ízben is produkált olyan felülről irányított, de az egész nép aktív közreműködését kiváltani tudó forradalmi változást, mely megérdemli a társadalmi „mutáció” elnevezést: az első a Meiji császár¹⁵⁹ vezetése alatt száz éve elindult fordulat, melynek során a teljességgel ázsiai és feudális Japán elsajátította a nyugati államszervezés, iparosodás és haditechnika vívmányait, megtartva a lakosság többségét a hagyományos társadalmi keretek és a hagyományos tisztesszegénység szorításában; mikor azután a második világháborúban csődöt mondott az a kísérlet, hogy Japán az így felgyűlt ipari és katonai erőt Kelet-Ázsia meghódítására használja fel, bekövetkezett a második fordulat, mellyel Japán elfordult mindennemű katonai ambíciótól, és teljes erővel nemzeti jóvedelmének és életnívójának növelésére koncentrált, amelyek ma több mint kétszeresei a tíz év előttinek, és többszörösei a világháború előttinek. Az amerikai megszállók előbb itt is, mint Németországban, a nagy ipari csoportosulások szétrobbantására törekedtek, majd a hidegháború jegyében csendesesen utat engedtek annak, hogy ezek újból létrejöjjenek. A jelenlegi ipari vezetők azonban nem annyira a régi családi hitbizományok képviselői, inkább a modern, nem kis részben alulról jött menedzser-típushoz tartoznak: ma lényegében ők kormányozzák Japánt, s az ő bőkezű támogatásuk tartja folyamatos kormányon a konzervatív jellegű kormánypártot idestova húsz év óta. Ugyanakkor ez a nagyipar a más ipari országokban szokásosnál sokkal könnyebben és készségesebben elviseli a gazdasági minisztériumok koordináló és irányító tevékenységét. Ugyanígy aránylag engedelmesen viseli a nagyipari munkásság is a munkaadók gyámkodó, „családi” mintákat követő magatartását, s el is várja ennek előnyeit, a biztosított, kor szerinti előmenetelt, a kiházasítási és egyéb segélyeket és a munkaviszony állandó, biztosított jellegét. Így, ha van is sztrájk, az mindig egy vállalaton belüli „családi” viszály, de sohasem egy iparág együttes osztályharca. Mindez azonban csak a nagyvállalati munkásságnál van így, amelyhez való tartozás társadalmi rangot, fokozott partiképességet jelent. Ezzel szemben áll a munkásság másik fele, a közép-, kis- és családi üzemekben dolgozó vagy bedolgozóként családi együttesben maradó munkások, akiknek helyzetét a legteljesebb kiszolgáltatottság és létbizonytalanság jellemzi; ezek helyzetéhez hasonlít a kis parcellákon dolgozó törpebirtokos parasztság és mezőgazdasági munkásság helyzete is. A nagy vállalatok különböző mun-

¹⁵⁹ Meidzsi császár (1852–1912): Japán császára, aki 1867-től haláláig töltötte be ezt a funkciót. Az ő uralkodása alatt ment végbe az a radikális, felülről irányított modernizáció, amely véget vetett a Tokugava sógunok uralmának.

kák és munkafolyamatok közvetett kiadásával nagyon is igénybe veszik ezt a tetszés szerint elbocsátható munkaerő-tartalékot, s ennek a terhére képesek a maguk törzsgárdája számára azt a nyugati szintet megközelítő, biztonságos egzisztenciát nyújtani, melyre oly szívesen hivatkoznak. Mindennek háttere az a túlnépesedtség, mely a japán élet minden megnyilatkozásának, elsősorban a közlekedésnek és a lakásviszonyoknak a túltömöttség jellegét adja; a születési arányszám ugyan ma már teljesen nyugat-európai jellegű, és stabil népességet biztosít, de a fordulat alig húsz éve következett be, úgyhogy Japán korösszetétele ma még a fiatal ország képét mutatja. Az ebből eredő, ma még korlátlanul látszó munkakapacitás teszi lehetővé a japán ipar, közlekedés és építkezés számára, hogy egyedül Amerikával mérhető fantasztikus gyorsasággal, óriási beruházási volumennel létesítsen új meg új ipartelepeket, csodavasutakat, nem sajnálva ezzel elavulttá tenni nem is olyan régi berendezéseket. Ennek hátvédje a japán bankok és a japán állam bőséges és nagyvonalú hitelpolitikája, mely nyugati fogalmak szerint súlyosan kockázatosnak, sőt kalandosnak minősül, ha világgazdasági és világpolitikai válságok lehetőségét vesszük számba, eddig azonban nemhogy bajt csinált volna, de lényeges tényezője volt a gazdasági prosperitásnak. Ma Japán élen jár az új ipari forradalom iparágaiban, az elektronikában, a félvezetők terén, a műanyagiparban, a nukleáris iparban, felsorakozott Amerika mellé az olajiparban és az autóiparban, és jelentkezik, ha egyelőre nem is átütő sikerrel, mint úrkutató ország is. Mindez elsősorban meglévő nyugati találmányok igénybevételén vagy továbbfejlesztésén alapult, ami megszerezte Japánnak az „utánzó” ország rosszalló megjelölését, ma azonban kezd Japán az önálló kutatás és eredeti találmányok terén is felsorakozni. Még inkább túlhaladottá tették a mai japán ipar minőségi teljesítményei az „olcsó, de silány” japán iparról szóló régi elképzeléseket. S miközben mindehhez a legnagyobb mértékben igénybe vette Japán az amerikai segítséget, ugyanakkor képes volt mindmostanáig az állam és a nagytőke szívós összjátékával kivédeni az amerikai tőkének a japán gazdasági életbe való behatolását: az eddig csak néhány iparágban tudott többé-kevésbé gyökeret verni, és nem szűnik meg felpanaszolni a „szabad verseny” elvének azokat a megsértéseit, melyekkel a japánok ezt a behatolást akadályozzák. S mivel a japán gazdaság nyersanyagokban való szegénysége miatt nagy mennyiségű behozatalra és nagymértékű kivitelre van utalva, s főleg behozatali téren nagyon egyoldalúan függ Amerikától, ezért ma egy igen nagyméretű japán külkereskedelmi diplomácia működik, mely Szibériától Indonéziáig és Kínától Új-Zélandig felkutat, számba vesz és mozgósítani igyekszik minden külkereskedelmi és gazdasági társulási lehetőséget.

Japán ezt a harmadik helyet elérte anélkül, hogy atomhatalom volna vagy azzá lenni törekedne, holott a hozzá való ipari kapacitása kétségtelenül megvolna. Sőt, éppen a fegyverkezési versenyből való kívülmaradása az egyik lényeges tényezője e sikernek. Csak legújabbban rajzolódnak ki az égen olyan viharfelhők, melyek zavarokat és zivatarokat ígérnek ebben az egyenes vonalú és megállíthatatlannak látszó előrehaladásban. Kína atomhatalommá válása Japánban is felvetette az eddiginél komolyabb felfegyverkezés gondolatát, bár felvetődött az a gondolat is, hogy Japánnak közös amerikai-szovjet garancia alapján kellene semleges kis országgént stabilizálnia. De viharfelhők gyülekeznek a legszorosabban vett gazdasági területen is. A japán gazdaság rendkívül sebezhető egy nagyobb méretű világgazdasági válsággal, különösen pedig a nagyobb ipari és nyersanyagtermelő országokban esetleg jelentkező protekcionista áramlatokkal szemben, valamint a nemzetközi gazdasági verseny kiéleződésével szemben. S ebben a versenyben belátható időn belül megszűnik Japán legfőbb előnye, a rendelkezésre álló munkaerő-felesleg is, s akkor óhatatlanul megbomlik a japán ipar patriarchális szerkezete, s kiéleződik a nagytőke és a munkásság ellentéte is. Problémákat fog jelenteni a japán mezőgazdaságnak eddig készleltetett, de előbb-utóbb elkerülhetetlen modern nagyüzemi átszervezése is. A másik oldalon jelei vannak annak, hogy Japán komolyan készülődik e problémák megoldására, s ebben nagy segítség radikális és hirtelen újraorientációk elfogadására és keresztülvitelére való készsége. Bár Japán eddigi fejlődésének jellemző vonása volt az, hogy a rohamos modernizáció mögött háttérben ott volt a régi Japán szívós továbbélése is, a mai japán közhangulat az európai szemlélő számára sokszor ijesztő módon ellenséges a japán múlttal s annak szépségeivel és értékeivel szemben is. Ez a múlttal szemben való ellenségesség helyenként emlékeztet a kínai kulturális forradalomra, bár teljesen más formák között és más eszmei háttérrel zajlik.

A könyv rendkívül érdekes és tanulságos bárki számára, aki eddig nemián azt képzelte, hogy Japán a második világháború vége óta egyszerű politikai és gazdasági függvénye Amerikának. A szerző magától értetődőnek veszi, hogy Japánnak ez a gazdasági fellendülése csakis tőkés módszerekkel jöhetett létre, és tőkés kategóriák keretében érthető meg. Ettől függetlenül azonban egy nyílt eszű, eleven szemű, humánus francia, aki évtizedek óta Kelet-Ázsiában él, és a téma gazdasági leszűkítetttsége mellett is igyekszik, s nem is siker nélkül, a sajátos japán világból és japán emberből minél többet megérteni és megértetni. Sok adatot és nevet is közöl, s egészében hitelesen dokumentált mű benyomását kelti. *Lefordításra alkalmas.*

Budapest, 1970. június 19.

Guillemin, Henri: Jeanne dite „Jeanne d'Arc” (A Jeanne d'Arcnak is nevezett Johanna). Paris, 1970, Gallimard, 251 p.

Guillemin Johanna-életrajza mindenekfelett kritikai mű, mely elsősorban Johanna életének bombasztikus vagy kenetes heroizálását, emberfeletti és természetfeletti képességekkel való felruházását tűzi tollhegyre, bár elhárítja a laposan racionális magyarázatokat is. Súlyt fektet arra, hogy a különböző források eltérő fokú hitelességének elemzése alapján szétoszlasson néhány közkeletű, többnyire alaptalanul és indokolatlanul szépítő vagy heroizáló hiedelmet. Főleg arra mutat rá, hogy az 1456. évi rehabilitációs per tanúvallomásai igen tekintélyes hányadban komolytalanul szépítenek, heroizálnak vagy feketítenek, és legendákat költenek, s ezeken alapul egy sor „köztudomású” téves állítás. A szerző kritikai tételei közül a legfontosabbak a következők: nem áll az, hogy Johannának az udvarba való bejutása olyan megmagyarázhatatlan és csodálatos dolog lett volna, mert az előző években is az udvar kíváncsiságának a kielégítésére ismétlődően küldtek oda „szentasszonyok”-at és „látóemberek”-et, akiket fogadtak is, bár nem sokáig foglalkoztak velük; nem áll az sem, hogy olyan hamar, szinte azonnal fogadták, sőt több hétig várták; az sincs elegendően bizonyítva, hogy a királyra olyan nagy hatást gyakorolt volna, s bár lehetséges, hogy elsőre gyakorolt némi hatást, az bizonyos, hogy a kockázatos hadi vállalkozásoktól szinte betegesen félő s mindent a burgundi herceg megnyerésére alapozó király semmiféle komoly hadi vállalatot nem bízott Johannára; nem áll az, hogy Johanna vezérként indult volna Orléans felszabadítására, ezt csupán ő képzelte, valójában egy élelmiszer-szállítmány mellé küldték az ostromlottak moráljának az erősítésére, miközben a nem is minden oldalról körülzárt Orléans ostromát az angolok is igen lagymatagon folytatták; az azonban igaz, hogy Johannának volt része, bár nem egyedül neki volt része abban, hogy egy csetepatét a nekibuzdult katonák és ostromlott lakosok végül is a város felszabadításává szélesítették ki; nem bizonyos, sőt nem is nagyon valószínű, hogy Johanna a koronázáskor közvetlenül a király mögött állott volna zászlójával, mert ezt csak egy közepes hitelességű levél állítja, Johanna saját nyilatkozatai pedig legalábbis kétségessé teszik; annál is inkább, mert a király és környezete mind fokozódó mértékben távol tartotta magát Johannától, aki a neki szánt szerepnél többet igényelt; így működésének az elfogatását megelőző második esztendejében úgyszólván teljesen távol tartották minden hadi vállalkozástól, s ő néhány vele szimpatizáló udvari dáma körében „civil” életet élt, szép női ruhákban járt, s komoly pénzkészletet gyűjtött, amiből később a balsikerű compiegne-i vállalkozást fizette; nem

áll az, hogy Johanna a francia nép széles rétegeit megmozgató népmozgalmat indított volna, hanem végig zsoldosokkal s legvégül magára hagyatva saját pénzén fogadott zsoldosokkal harcolt; komoly, bár nem százszázalékos gyanúok vannak arra is, hogy elfogatását a királyi udvar egyes emberei is előmozdították; nem áll az sem, hogy perében végig tartani tudott egy ellenfeleit szellemesen megszégyenítő fölényes magatartást, mert erre csak addig volt képes, amíg a bíróságnak papi és francia külsőségei tévedésben ringatták a végső kimenetel felől; mikor azonban rájött, hogy a bíróságnak vagy az ő testi, vagy az ő erkölcsi megsemmisítése kell, akkor elvesztette biztonságát, mind kapkodóbbá lett, ügyetlenül ravaszkodott, s – utóbb visszavont – valótlanságokat is mondott. Ugyanakkor a szerző úgy látja – mint Shaw¹⁶⁰ is –, hogy a Johannát elítélő bíróság többsége az angolokkal ellentétben nem akarta Johannát máglyára juttatni, hanem komolyan igyekezett „eretnek” állításainak visszavonására bírni. Másrészt viszont feltételezi, ugyancsak komoly okok alapján, hogy az Egyház a roueni bíróságnál sokkal magasabb szinten volt részese Johanna perének és elítéltetésének, s minden valószínűség szerint létezik a Vatikánban egy máig közre nem adott titkos Johanna-dosszié is.

Johanna személyiségének és szerepének értékelésében a szerző három közkeletű tétellel szemben állít fel ellenvéleményt a következőkben: nem áll az a – Shaw által népszerűsített – tétel, mely szerint Johanna a *nacionalizmus* előfutára, mert, mint már mondtuk, nem indított népmozgalmat, s egész frazeológiájának az angolok által igazságtalanul szorongatott törvényes király, nem pedig a francia nép volt a középpontjában, annál is inkább, mert számára „France” nem valami összhaza, hanem az ő bari (nem lotaringiai!) szülőföldjétől különböző, Párizs környéki vidék, az Isle de France volt; nem áll az, hogy Johanna a szüzesség megtestesítője és megszemélyesítője volt, mert ugyan testileg bizonyítottan szűz volt, de ezt nem tekintette szükségszerűen egész életre szóló állapotnak, s nem zárta ki, hogy később férjhez megy és családot alapít, csak éppen addig nem volt ideje szerelmi ügyekkel foglalkozni, amíg feladatának teljesítése foglalta el; az általa használt s általában szűznek fordított Pucelle kifejezés az akkori nyelvben egyszerűen szolgálot jelentett; nem áll végül az a – Shaw által népszerűsített – tétel sem, hogy a *protestantizmus* előfutára lett volna, mert szabályos pap- és egyháztisztelő középkori katolikus volt, akinek „hangjai” nem különböztek bármilyen más szent hangjaitól, s csupán a politikailag elkötelezett bíróság csinált a hangjaihoz való ragaszkodásából eretnekségi és engedetlenségi ügyet. Rámutat

¹⁶⁰ Shaw, George Bernard (1856–1950): író, drámaíró. Bibó a *Szent Johanna* című darabjára utal.

végül a szerző arra is, hogy mind a rehabilitáló határozat, mind a szentté avató határozat óvakodik attól, hogy akár Johanna hangjait hitelesítse, akár őt vértanúnak nyilvánítsa – hiszen szabályos egyházi bíróság ítélte el –, hanem az első arra szorítkozik, hogy az első bírósági határozat ténymegállapításainak téves voltát mondja ki, a második pedig arra, hogy Johanna szentségét elsősorban erényeinek hősi fokára alapítsa.

A mű mindeme kemény kritikai megállapítások ellenére sem hányaveti- en deheroizáló, sőt szembefordul Voltaire és Anatole France¹⁶¹ álláspontjával, akik közül az első Johannát nevetségesnek, a második naivnak állította be: a szerző csatlakozik Shaw, Sackville-West¹⁶² és a magyar Horváth Barna álláspontjához, akik Johannát rendkívülien erőteljes és kompakt személyiségnak értékelik. Zárószava szerint nyugodtan elfogadhatjuk Johannának azt az állítását, hogy ő az Isten ügyének harcosa, Isten által kijelölt feladatát teljesíti, Isten nevében vonul ki az igazságtalanság ellen; hiszen lényegében mindnyájunknak van feladatunk, sőt mindnyájunknak ugyanaz a feladatunk: a szeretet és igazságosság ügyének érvényesítése; csak éppen a legtöbb ember személyisége széteső és nem összeszedett, így nem ragadja meg a maga hivatását; Johanna ellenben azok közé az összeszedett és egy fából faragott személyiségek közül való, akik a hivatás „hívására” teljes szívükkel és teljes cselekvőképességükkel felelnek.

A mű a magyar olvasó számára, aki elsősorban Shaw Johanna-értelmezését ismeri – amit alapvonásaiban a szerző is elfogad –, sokszor nyitott kapukat látszik döngetni, mikor kirohan a Johannát kenetes szentté vagy bombasztikus hőssé tevő értelmezések ellen, melyek természetszerűleg a francia irodalomban burjánoznak. A mű azonban ezen túlmenően kritikai és valóságfeltáró jellegű, tartalmas, hiteles és meggyőző, részleteiben érdekes, végkövetkeztetéseiben megbízható s értelmezésében emberi. *Lefordítását javaslom.*

Budapest, 1971. december 7.

*De Closets, François: Le bonheur en plus (... és ráadásul a boldogság).
Tanulmány. Paris, 1974. Denoël, 347 p.*

E műnek, mint bevezetéséből kiderül, két lényeges alapgondolata van. Az egyik az, hogy a gazdasági és technikai haladás, úgy ahogyan az ma folyik,

¹⁶¹ France, Anatole (1844–1924) francia író. Bibó *Jeanne d'Arc élete* című 1908-as könyvére utal.

¹⁶² Sackville-West, Victoria Mary (1892–1962): angol írónő, akinek *Saint Joan of Arc* címmel 1936-ban életrajza jelent meg Szent Johannáról.

nem tényezője az emberi boldogságnak, sőt éppen ellenkezőleg, akadályozza az igazi boldogság megvalósulását. A másik az, hogy ennek az előrerohanásnak a folytatása mind fokozódó nehézségeket fog okozni, s mindinkább le fog lepleződni az ilyenféle haladásnak az illuzórikus volta. Az időközben kitört olajválság frappánsan illusztrálja ezeket a tételeket. A kérdés az, hogy boldogságunk érdekében kell-e több olajterméket fogyasztanunk, s nem maradhatnánk-e akkor is boldogok, ha a gazdasági növekedés egy bizonyos formájáról lemondunk? A mű végigelemzi a termelés legkülönbözőbb területeit, s arra az eredményre jut, hogy a technika és a fogyasztás jelenlegi anarchikus továbbfejlesztése nem megoldja, csak elleplezi a problémákat, csak elszórakoztat anélkül, hogy boldoggá tenne. Mindenekelőtt embertelenítő hatású a modern technika munkaformája a maga gépkezelésre, gépsorokra, futószalagra alapozott munkájával, amit szükségessé tesz a jövedelmezőség merőben mennyiségi hajszolása. Ehhez viszont már nem az egészet áttekinteni képes kézművesre, hanem csak ún. betanított, mechanikus munkát végző munkásokra van szükség. Ezek teszik ki ma a munkásság nagyobb részét, akik körében mostanában jelent meg először, meghökkenítő, de egyben biztató módon a lázadozásnak, sőt a sztrájknak egy teljesen új típusa, mely immár nem több bért és kevesebb munkaidőt, hanem értelmesebb, emberhez méltóbb munkát követel. Mind ellenszenvesebbek a modern technika végtermékei is: a vállalatok annak érdekében, hogy nagyobb anyagi eredményeket tudjanak felmutatni, nem a kialakított és hasznosnak bizonyult termékeket olcsóbbítják, hanem új meg új, mindinkább szükségtelen termékekkel jönnek a piacra, hogy azok tulajdonsága és állítólagos kiválóbb volta címén az árakat s a jövedelmezőséget magas szinten tarthassák. Végül kártékony a modern technika abban is, hogy egy sor olyan káros mellékhatást idéz elő, melyek közvetlen – a vállalatot sújtó – pénzügyi veszteségként ugyan nem jelentkeznek, mégis óriási módon megrövidítik az emberiséget s annak boldogságra való lehetőségét: atommal, műanyaggal, kémiai hulladékokkal szennyezik a vizet és a levegőt, pusztítják az élővilágot, s megszüntetik a csendet és a nyugalmat, ahol csak jelentkeznek.

Mindezek mögött ott áll a gazdaság mennyiségi, elsősorban pénzben kifejezhető növekedésének az a programja, mely valóságos fétisévé vált egész gazdasági szemléletünknek. Hamis ez mindenekelőtt azért, mert nem tüntet fel egy sor, számban és pénzben közvetlenül ki nem fejezhető, értéket, illetve értékcsökkenést, amilyenek az előbb említett jó levegő, egészséges víz, csend és nyugalom, s egyáltalán az, amit a boldogság neve alatt foglalunk össze, s aminek károsodásai csak egészen közvetve, más tételek alatt jelentkeznek, mint egészségügyi kiadások, mint az elmebajok

terjedése vagy a balesetek szaporodása.¹⁶³ Nem kevésbé jellegzetes esetként mondja el, hogy több mint tíz éve létezik egy francia víznyerési találmány, mellyel az egész afrikai szárazságot meg lehetett volna előzni, de gyártását nem találták rentábilisnak. De hamis a folytonos növekedés mértékül használása azért is, mert teljességgel kétséges, sőt okunk van feltenni, hogy az állandó egyenes vonalú növekedés végül kibogozhatatlan ellentmondásokhoz fog vezetni; de ettől függetlenül is felvethető, hogy egy gazdasági rendszernek sokkal ésszerűbb célja egy tartós egyensúlyi helyzet létrehozása és fenntartása; s ha ezen belül érdemes valamiféle növekedést szorgalmazni, akkor az összmennyiség növelése helyett sokkal indokoltabb az elosztás igazságosságának a fokozása. Ma már világos, hogy az ún. jóléti vagy fogyasztói társadalom lényege éppen az, hogy az elosztás igazságosságának e kérdését megkerülje. Ezért hozta létre a gazdasági előrerohanásnak egy olyan rendszerét, mely a jólét alapelemeit a munkásság tekintélyes részére, főleg a legfelsőbb részére valóban kiterjeszti azáltal, hogy őket is fogyasztóknak tekinti és azokká is teszi. Ugyanakkor, egyrészt nem szünteti meg a termelést és a fogyasztást esztelen szeszélyeik jegyében szabályozó milliárdosok kiváltságos helyzetét, másrészt továbbra is a nyomor mélyein hagyja a szegény embereknek magukat védeni, a maguk érdekeit érvényesíteni nem tudó rétegét, melynek száma a lakosság jó egyötödét-egynegyedét kitესzi: ide tartoznak a kisnyugdíjas vagy nyugdíj nélküli öregek, a gyermeket egyedül nevelő nők, a testi hibások és mozgásképtelenek, a mezőgazdasági munkások, a vendégmunkások tömege és az alvilág nyomorultabb fele stb., stb., világméretben ugyanilyen helyzetben van az éhhalál által fenyegetett ún. harmadik világ.

Ezek helyzetét csak az árak erőteljes csökkentésével lehetne javítani, nem az új meg új felesleges szükségletek felkeltésével és felesleges áruk piacra dobásával. Rámutat a szerző egy sor további esztelenségre is, melyek az alapvetően értelmetlen gazdaságszervezés hatására a legkülönbözőbb területeken kialakulnak: a felesleges szükségleteket mesterségesen felkeltő reklám esztelenségére; a gyermek alkotó tevékenységét feleslegessé tevő túlkomplikált és túl drága gyermekjátékokra; a személyautó-közlekedés abszurdumára, mely a legcsodálatosabb közlekedési találmányokat oly módon realizálja, hogy egyesek tulajdonában túlméretezett dobozokat hoz létre, amivel vagy azt éri el, hogy a kiváltságos kisebbség közlekedése megbénítja a többség közlekedését szolgáló tömegközlekedési eszközök műkö-

¹⁶³ Itt az eredeti gépiratban a belső margón egy beszúrás van. A lektori jelentéseket egyetlen vaskos kötetbe összegyűjtve archiválták. A kötés következtében a beszúrás eleje nem olvasható.

dését, vagy – ha sikerül a személyautót az egész társadalom közkincsévé tenni, mint Amerikában, akkor – irreális és aránytalan méretű területet kell a közlekedés számára kisajátítania; mindezt betetőzi az az esztelenség, mely a szépség, a kultúraterjesztés, sőt a szerelmi siker eszközeit is elüzletiesíti. Mindennek eredményeképpen néhány ipar, mindenekelőtt az autóipar, a repülőgépipar, a számítógépipar, az űripar valóságos rákos daganatokká nőttek ki magukat, melyek ontják a drága és értelmetlen dolgokat, a fantasztikus kényelmekkel ellátott autókat, a hangsebesség feletti sebességű személyszállító repülőgépeket, a csak felében-harmadában kihasznált számítógépeket, s a merő hatalmi versengésből államilag finanszírozott űrcsodákat. S itt leli meg a szerző mindeme esztelenségek végső gyökerét: a hatalmi harcot, a hatalmi versengést érdek és érdek, mamutvállalat és mamutvállalat, állam és állam között. S hatalmi visszaélést takar az a jogintézményi abszurdum is, mely az emberek ezrei felett hatalmat jelentő gyárak és nagybirtokok birtoklását a „tulajdon” intézményének védelme alá rejti, s ezzel a valódi tulajdont jelentő kisbirtokkal, műhellyel, lakóházzal egy kalap alá veszi.

A szerző kritikájának éle elsősorban a kapitalista, s azon belül is a franciaországi viszonyok ellen irányul, ahonnan példái nagyobb részét veszi; a tulajdon abszurdumáról, a milliárdosok szeszélyeiről mondottaknak csak ezekre vonatkozóan van értelmük. Ugyanakkor sok ponton kiterjed kritikája a kommunista világra is, anélkül, hogy a kettőt az „ipari társadalom” közös nevezője alá vonná; ő is hangsúlyozza, de magától is kiderül, hogy a gazdasági növekedés fetisizálása vagy az űrverseny olyan dolgok, melyeknek kritikája mindkét rendszert érinti. Ugyancsak mindkét rendszert érinti az, amit a szerző a központi bajnak tekintett „technikai illúzió” ellen kifejt: a technikai illúzió az, mely meghamisítja, megcsonkítja, sematizálja, túlspecializálja, túlkoncentrálja, túlkomplikálja s végsőleg a hatalmi akarat szolgálatába állítja az egész valóságot. A szerző határozott előszeretettel mutat a kisebb, egyszerűbb, emberibb méretek és viszonylatok iránt: rámutat a legújabban felfedezett kőkorszaki jellegű természetű népek önmagában harmonikus és derült életére, a legnehezebb környezethez alkalmazkodott eszkimóknak a természettel való egybehangelődésére ugyanúgy, mint a kisbirtokos, kisiparos, kiskereskedői üzemforma emberileg kielégítőbb voltára. Mint mondja, a műhely, a lakás, a szomszédság, a falu, a vidék valóságos kategóriák, az óriásváros, az óriásüzem, az óriás-homokpart, az óriás-autóút csupa merő rákos daganat. Ugyanakkor azonban erősen hangsúlyozza, hogy a technikai vívmányok visszautasítása semmit sem old meg, hanem egy új, emberségesebb technika létrehozása a cél.

A szerző megpróbálkozik a kommunista rendszer külön kritikájával is oly módon, hogy a technikai illúzió párdarabjaként időnként megemlíti a kommunistákra jellemző „ideológiai illúzió”-t, melynek lényege az, hogy minden másnál fontosabb, szinte egyedülállóan döntő kérdésnek tekinti a tulajdonviszonyokban való változást, s az erre irányuló ideológia uralomra jutását; a szerző gondolatmenete azonban itt sokkal élettelenebb és eleven példák híján való.

A szerző végkonklúziója az, hogy a megoldás nem a szokványos értelemben vett „gazdasági síkon”, hanem a szó legáltalánosabb értelmében vett „politikai” cselekvés síkján van: egy tudatosan végiggondolt politikának kell egy olyan technikai civilizációt létrehoznia, mely a haladás javait nem értelmetlenül halmozza fel, hanem egy harmonikus társadalmi–kulturális keretbe illeszti bele, melyben egy lényegesen másféle technika mindenki számára igazi kielégülést okoz, s ugyanakkor lényegesen takarékosabb a fogyasztás területén. A mai rendszer fenntartása mellett korlátozásokat bevezetni semmit sem ér: a társadalmat kell megváltoztatni. Az ilyen felismerések számára a prosperitás idői kevésbé alkalmasak: a jelenlegi válságnak éppen az a haszna, hogy a kérdések teljesebb végiggondolására kényszerít. A szerző hangsúlyozza, hogy a kérdés így sem egyszerű, mert nem egyetlen csodaszer alkalmazásában áll, hanem aprólékosan végiggondolt sokféle intézkedés együttesén, amelyek szabályozások, eljárások, tilalmak, jutalmak és egyéb intézkedések sokaságával érik el, hogy a felesleges szükségletek felkeltése, a környezet pusztítása, az elosztás méltánytalansága hátrányos következményekkel járjanak, míg a valódi szükségletek kielégítése, a környezet javítása, az elosztás igazságossága megkapják a maguk jutalmát. Tisztában van azzal, hogy mindezek az intézkedések a tulajdonviszonyok elevenébe vágó jelentős lépéseken felül még egy sor másféle, sokkal kevésbé látható kiváltságot is érintenek, s érvényesítésük rendkívül nehéz, mert az ezek érvényesítésére hivatottak maguk is többé-kevésbé az érintett kiváltságosok közé tartoznak, s ezért is, meg sok egyéb okból is megeshetik, hogy ezekből az intézkedésekből is elsősorban valamiféle kiváltságos csoport húz hasznot. Ebben az irányban hat nemcsak a harmadik világ látható és ordító korrupciója is, de a legfejlettebb jogrendszerekkel rendelkező országok jogalkotásának és jogalkalmazásának ezer kis buktatója is. Hangsúlyozza azonban, hogy mindezek ellenére nagyon sokat lehet végezni a felesleges árucseré és felesleges termelés csökkentése, a helyes termelés és helyes feltalálókészség premizálása, a politikai és üzemi demokratizmus növelése terén, s az államosított iparok sokkal jobban tennék, ha ezen a téren volnának úttörők, mint hogy ha azt bizonygatják, hogy a szó szokványos

értelmében ugyanolyan jövedelmezőek ők is, mint a magántulajdonban lévő üzemek. S rámutat arra is, hogy, amint az az elmúlt évtizedekben történt, a jövőben is remélhető, hogy egy-egy kiszélesedő mozgalom, egy-egy kiáltó példa, egy-egy meghökkentő könyv nyomán a közvélemény ráébred olyan problémák létezésére, melyeknek felvetését sokáig teljesen kilátástalanoknak tartották.

A könyv alapgondolataiban világos és gondolatébresztő mű, de azzal jellemezhetjük, hogy „újságírói” jellegű a szónak mind jó, mind rossz értelmében: egyrészt eleven és olvasmányos, másrészt teljesen híjával van a gondolati rendszernek, keresztül-kasul ismétli önmagát, s az egyes fejezeteket inkább hangulalcímek jellemzik, mintsem a gondolat logikus egymásutánja. Így kerülnek bele a modern jóléti és fogyasztói társadalom abszurditásai közé az „abszurd” dráma, az „abszurd” regény s az „abszurd” képzőművészet is, melyek valahol mélyen talán messziről, de csak igen messziről függnék össze a szerző által feltárt esztelenségekkel. Bizonyos, hogy manapság ilyen műfajú művek elég nagy számban jelennek meg, s közöttük bizonyára van ennél sokkal¹⁶⁴ (...) valamint az a modern tanügyi esztelenség, mely csodálatos új tanítási gépeket szerkeszt, de még nem tudta igazán eldönteni, hogy elsősorban mire akarja tanítani a jövő nemzedéket; vagy az üdülésnek az a nem kevésbé értelmetlen tendenciája, hogy ellepi és kibírhatatlanul zsúfolttá teszi a tenger- és tópartokat, miközben elhanyagol rengeteg üdülésre alkalmas középmező – emberi méretű! – hegy- és síkvidéket. Mindezek talán messziről, de csak igen messziről függnék össze a szerző által elsősorban feltárt termelési esztelenségekkel; végsőleg szellemi civilizációnk válságjelenségei közé tartoznak, melyek megoldása többet kíván, mint a technikai illúzió felszámolását vagy a technikai civilizáció megújítását.

Mostanában nem egy ilyen mű jelenik meg, s bizonyos, hogy van közöttük rendszeresebb és tudományosabb is; alig hiszem azonban, hogy bármelyikük is ennél elevenebbül és élénkebben volna megírva. Úgy véljük, hogy ez a mű *lefordításra* nagymértékben *alkalmas – vitaindítási céllal*.

Budapest, 1974. november 11.

¹⁶⁴ Az eredeti gépiratból – bár a számozás folyamatos – itt valószínűleg hiányzik egy lap.

DRÁMAELEMZÉS

Németh László: VII. Gergely

A VII. Gergelynek a központi gondolata az, hogy VII. Gergely teljes energiával – helyenként oklevélrendeléssel és hamisítással is – meg akarja alapozni az egyháznak a világi hatalom fölötti fölényét, ennek jegyében páratlan sikerrel forgatja az egyházi átok fegyverét, és egy pillanatban közeljut ahhoz, hogy IV. Henrik német királyt a trónról letétesse, és utolsó percben, mikor a király elébe jön Canossába, utolsó percben meginog, enged néhány királyi asszony könyörgésének és sirámainak, fogadja a bűnbánó királyt, föloldozza, letesz arról, hogy Németországba menjen, és ott letétesse a királyt a trónról, és tulajdonképpen ezáltal megtorpan az egész akciójában, lélegzetet ad a mindenre elszánt és cinikus királynak, aki végül is hatalmi eszközeivel fölébe kerekedik, száműzetésbe kergeti, ahol csalódottan meghal. Környezetében vannak az ő egyházi irányzatát követő papok, közöttük a későbbi Orbán pápa, akik helytelenítik ezt az ellágyulást, első perctől kezdve a szigorú vonal mellett vannak.

Az egész darab mintha azt sejtetné, hogy ha VII. Gergely ott nem inog meg, akkor leteszi IV. Henriket a trónról, és az egyházi felsőségnek egy páratlan, új korszakát nyitja meg.

Itt tulajdonképpen ebben az egész beállításban elsikkad a probléma lényege. A probléma lényege az ti., hogy VII. Gergely először jut odáig, hogy spirituális eszközökkel a világi hatalom fölé kerekedjék. Őnála jelenik ez meg, előtte egy nemzedékkel még a világi hatalom pápákat tett le és emelt fel. Egy nemzedék alatt eljutott odáig, hogy egy király letételének a pápa által való lehetősége komolyan megjelenjen, ő eljut idáig és abban a pillanatban, mikor idáig eljut, ezt az egészet úgy fogja föl, mint a királyok fölött álló hatalomnak a lehetőségét. Tulajdonképpen az egyháznak az a furcsa eltorzulása, amelyik az egyházat magát tette világi hatalmak szolgájából a világi hatalmak egyikévé, itt, ebben a történeti pillanatban már el is kezdődik, holott a nagy perspektíva az lett volna, hogyha egy nem világi, nem erőszakon alapuló szellemi hatalom kezdete lett volna ez a pillanat.

Miért bukott el VII. Gergely? Azért, mert ellágyult a királyi asszonyoknak a könyörgésére? Dehogyan. Azért, mert a célkitűzésével, azzal, hogy

hatalmi fölénybe akart kerülni a királyokkal szemben, kibírhatatlan el-
lentmondásba került. Az ő királyok fölötti hatalma, az ő átkának a ha-
tásossága pontosan az általa hirdetett keresztény evangéliumnak az em-
berek lelkére való hatásában rejlett. Őneki tehát nem azért bocsátott
meg, mert a királyi asszonyok kikunyerálták tőle ezt a bocsánatot, azért
bocsátott meg, mert a kereszténység alapgondolata jegyében nem tehette
azt, hogy ne bocsásson meg. A király visszafordította őrá azt, hogy ő hatal-
mi fölényre akarta ezt a helyzetet kihasználni, a király visszafordította vele
szemben a saját eszközét, és rákényszerítette arra, hogy annak az eszmé-
nek a jegyében, ami az ő erejét adta, legyen konzekvens, és a bűnbánónak
bocsásson meg. Óriási botránkozás lett volna azzal, ha ő a bűnbánó, me-
zítláb vezeklő királynak nem bocsát meg, a dolog valami más módon, de
szintén visszafelé sült volna el – mint ahogy így is visszafelé sült el, a végső
hatalmi harcban a királynak szükségképpen felül kellett maradnia. De
ha VII. Gergely következetes marad a keresztény kiindulásokhoz, akkor
az egyház szellemi és erkölcsi fölényét át tudta volna menteni. Így pedig
az egyháznak a világi hatalmak egyikévé és nem is a legnagyobbikává való
válását indította el.

Itt van ennek a színdarabnak az elégtelensége a probléma megmagya-
rázására.

1970-es évek második fele

HÁROM VERSELEMZÉS

I.

A következőkben három laikus verselemzést szeretnék megörökíteni. Olyan verselemzést, amely az idevonatkozó magyar tanári előírásoknak nem felel meg, inkább azt mondja meg, ami az én számomra érdekesnek, szépnek mutatkozott. Talán egy „miért szép” sorozatba való elmefuttatások ezek.

Az első Illyés Gyula: *Églakók* című verse, amelyik annak példája, hogy hogy lehet egy versbe fokozatosan minden magyarázat és kommentár nélkül belehozni a mondanivalót, hiszen a költő részéről az a legnagyobb fogyatkozás, ha ő magyarázza meg, hogy mit akar mondani, és az a másik legnagyobb fogyatkozás, ha nem derül ki világosan, hogy mit akar mondani. Ennek pedig művészi eszközei vannak, hogy hogy lehet valamit úgy megmagyarázni, hogy mégse magyarázgassuk. Erre példa ez a vers.

Ez a vers versszakonként fejlődik és viszi, fogja kézen fogva az olvasót a végkonklúzió felé, ezért én is versszakonként fogom felmondani, és egyben az olvasó érzéseit tolmácsolni próbálni.

Églakók:

*Szívalakú csizmája szára,
Szűrtől királyi hetyke válla
Bajsza korom, orcája rózsza,
Séta Pista így szállt a lóra.*

Egy szép, népies zsánerkép indul el ezzel a 4 sorral. Főhőse vagy huszár vagy betyár. A népies zsánerkép önmagában nem megvetendő műfaj, ha nem téved érzelgősségbe vagy sematizmusba, megtart valamiféle nemes romantikát, akkor megvan a maga helye és létjogosultsága.

Lássuk a következő versszakot:

*Darutollas kalpaga pörge,
Ezüst mordálya szögre töltve
Inge, gatyája patyolat
Szívében tiszta indulat.*

A zsánerkép folytatódik. Most már egy kicsit valószínűbb, hogy betyárral van dolgunk, hiszen huszároknak még a tisztjeiknek se igen volt ezüstmordályuk. A betyár egy nagyon tisztára mosott betyár, a zsánerkép maximálisan szép akar lenni, hiszen „szívében tiszta indulat” van.

*Csupa kis villámkék acél
Kék szeme sarkantyútaréj,
Gyors napsugár a hírveve,
Szabad élet a mindene.*

A zsánerkép tovább kerekedik, megkapja az egyik legnagyobb emberi érték, a szabadság hitelesítését is.

*Igaz vitéz, igazi úr,
Nem rabol, csak ha rászorul,
És akkor is csak gazdagot,
Ki már sok árvať becsapott.*

Most már világos, hogy betyárral van dolgunk, és az is világos, hogy miben áll a betyár szívében honoló tiszta indulat. „Nem rabol, csak ha rászorul, és akkor is csak gazdagot”. Ez az ideális, a tökéletes, az abszolúte legnagyobb értéket megvalósító betyár.

*Nem öl, csak ha nincs tenni mást,
És akkor is csak uzsorást,
Pejkóján ahogy tovatün,
Elporzik nyomából a bűn.*

A zsánerkép lassan átmegy az erkölcsi tökéletesség képébe. Igaz, hogy a betyár néha öl is, de csak uzsorást öl és valamiféle csodálatos Jézus Krisztus-i hatalom van a bűn felett.

*Csak az marad meg, ami jót,
Bátrat művelt és bízgatót,
Frissebb utána a vidék,
Mint fürgeteg után a rét.*

Tovább szemlélhetjük a mindent megfrissítő erkölcsi tökéletességet. De valami kis kétség megjelenik: „csak az marad meg, ami jót, bátrat művelt és bízgatót”. Ne adj Isten művelt volt, esetleg művelt valami egyebet is?

*Mindig vidám, mindig deli,
Jó szóval, tréfával teli,
Mint hajótól a tengerár,
Tőle végtelen a határ.*

Tovább folyik az erények felsorolása, a jó szó és a tréfa is közöttük van, és ugyanakkor az egész alak valamiféle végtelen, talán valószínűtlen perspektívát kezd felvenni.

*Tőle nincs korláta sehol
a vágnak, tőle nincs pokol,
Nincs kárhozat, tőle lehet
Valami más a föld felett.*

Tovább haladunk a bűnt feloldó, a poklot megszüntető, a kárhozatot semmivé tevő tökéletesség megrajzolásában. Valami más jelenik meg a földön tőle, mint ami az átlagos, egyszerű embert nyomasztja.

*Nyergében föl-le ringva, míg
Folyton-üdén így utazik,
Bánat és baj bármennyi van,
A hit, a hit határtalan.*

Folyton üdén utazik, talán meg sem halt, talán meg sem halhat. A hit, a hit határtalan. Talán mindaz, amit elmondtunk róla, a hit világába tartozik. Fokozódik a kétség és kezdődik a csendes imádság.

*Csillag reze még a napon,
Aztán elrejtí a Bakony,
Hol mindig nyár van, sose tél
Mindig üdezöld a levél.*

Most már nem kétséges, hogy az irrealitások világában vagyunk. A Bakonyban nincs mindig nyár. A Bakonyban nem mindig üdezöld a levél.

*És mindig jó vacsora fő,
És mindig hű a szerető,
Soha senki se szomorú.
Kanásztáncot jár a Savanyú.*

Természetes az irrealitás a mindig jó vacsorával, a mindig hű szeretővel, a soha sem szomorú betyárokkal. És élessé és határozottabbá válik az írónia. És megjelenik Savanyú Jóska. Savanyú Jóska, akiről majd később meg

fogjuk tudni, hogy jó generációval, ha nem kettővel idősebb Séta Pistánál, aki kb. a költő gyermekkorával lehet azonos idejű.

*Felhők közt vígan fut a hold,
Kulacsot nyújt Sobri, a holt,
S tágul mind vígabbra a kar,
Milfajttal, Angyal Bandival.*

A realitásból visszavonhatatlanul kifutottunk. Egy valóságos betyár Olimposzon vagyunk. Aki csak elért a Dunántúl keleti felén gyermekesködő költőhöz a népi emlékezetten keresztül a költő gyermekkoráig, az mind itt van: Sobri, Milfajt, Angyal Bandi.

*Őket várták a béresek,
Nem Jézust, a kis édeset,
Nem a szentek, a Máriák,
Nekik ez volt a másvilág.*

A betyár Olimposz most már konkurenciába van helyezve, éspedig győzedelmes konkurenciába az egész keresztény túlvilág nagyjaival szembe. Jézussal, Máriával szemben. És kinek a világában volt az? Először jelölődik meg, hogy ez az egész irreálissá váló zsánerkép, amelyik már messze van a zsánerképi indulástól, a béreseknek a szemében volt. A béreseknek, akiknek a meséit a költő gyerekkorában hallotta, már nemcsak egy regés Olimposz, hanem egy valóságos aktuális túlvilág ez az egész.

*Séta Pista a marcona,
A hetyke szökött katona,
Pogány istenként léptetett,
A néma szolganép felett.*

Séta Pista megteszi az utolsó lépést, immár isteni rangra emelkedett. Kiknek az istene? A néma szolganép istene. A néma szolganép vágyképe az, amelyik zsánerképnek indul és egy keserű, irreális vágyképben végződik.

És most jön a nagy fordulat. Az első nagy fordulat. Eddig múlt időben beszéltünk, a költő azzal jelzi a fordulatot, hogy áttér a jelen időbe, és áttér egy teljesen más helyzetbe. Jelen időben magáról, saját pillanatnyi gondolatairól.

*Paplanos ágyban heverek,
Arrább szép asszony, szép gyerek,
Nem alszom, de már álmodok,
Séta Pistával vágtatok.*

Most már a költő maga beszél, és az első szava egy kontraszt a béresekkel, a néma szolganéppel. Paplanos ágy, szép asszony, szép gyerek. Mi más-honnan tudjuk, de valahogy ez a vers is érzékeli, hogy a költő, aki Séta Pistával vágtat, maga tette meg ezt az utat a béresek, a néma szolganép világa és a paplanos ágyban megtestesült jólét között, és innen emlékszik vissza a Séta Pistáról szóló béresi mesékre. Most már megint ezzel a jelen idővel a realitásban vagyunk. Vitán kívül. És most az marad hátra, hogy valamiképpen befejezzük Séta Pista történetét, hiszen Séta Pista valamiképpen be is kellett fejezze földi pályáját is, és amúgy most már tudjuk, hogy az egész zsánerkép és az egész istenülés valamiképpen irreális volt, valami vágyképben volt jelen, tehát megvan az az igényünk, hogy tudjunk valamit a valóságról is. És most megint visszalépünk a múlt időbe, de egy, az előző vers folytán teljesen megváltozott aspektusban és ütésszerűen jön az igazi valóság.

*Fázva, rühesen, véresen,
Menekült völgyön és hegyen,
Dehogyan volt neki lova,
Meztélláb bujt ide-oda.*

Most megtudjuk azt, amit sejtettünk, hogy a Bakonyban igenis van tél, nem mindig üdezöld a levél, nem mindig fő jó vacsora, nincs mindig hű szerető és nincs mindig vidámság. És ez a versszak elveszi Séta Pistától a tökéletes betyárkép elsőrendű rekvizitumát, a csizmát és a lovat. Nem volt neki lova, meztélláb bujt ide-oda.

Most már csak a véget kell megtudnunk. A betyárok népdalbeli végei azt szokták megjeleníteni, hogy aranszörű paripán vonul a vesztőhelyre, és mindenki siratja. Mit tudunk meg Séta Pistáról?

*Egy rossz akol rejtekdó,
Jászlánál érte a golyó,
Arccal az alomba esett,
Meváltva mit még lehetett.*

Mit váltott meg Séta Pista? Azt a véget, amely nem úgy zajlik le, ahogyan a betyárokról szóló népdalok le szokták írni, hanem sokkal kegyetlenebbül, keményebben és mérhetetlenül gyötrően, szomorúan és magányosan. Az urak kegyetlen igazsága, a börtön mérhetetlen elhagyatottsága, a vallatás értelmetlensége és fizikai bántalmaztatása és végül a gyalázatos halálnak mindennemű romantikától mentes, sötét, zárt börtönudvarokon való lefolyása. Ezt váltotta meg, ez maradt neki. Mindezt megtudjuk egyszerűen, múlt és jelen idő váltakozásával, apró hangulati elemek sorozatos,

fokozatos adagolásától és rövid egyszerű tények közlésétől, minden magyarázat nélkül. Világos benne a társadalmi tanulság, világos a tények leírása, anélkül, hogy a költő bármit is magyarázna. Ez szép benne.

A következőkben visszatérnék az Illyés versnek egy motívumára, egy tulajdonságára, amelyre ugyan utaltam, de ki nem hangsúlyoztam eléggé. Ez az a két versszak, amely úgy kezdődik:

*Őket várták a béresek,
Nem Jézust, a kis édeset,
Nem a szentek, a Máriák,
Nekik ez volt a másvilág.*

*Séta Pista, a marcona,
A hetyke szökött katona,
Pogány istenként léptetett,
A néma szolganép felett.*

Ez a két négysoros strófa nem egyszerű folytatása a zsánerképnek, hanem lényegében egy elég lényeges fordulat a beállításban – mert eddig a zsánerkép önmagában, mintha objektíve állt volna – jelent meg előttünk, bár mind fokozódóan csökkenő hitellel. Most egyszerre arról van szó, hogy kiknek a lelkében alakult ki ez a zsánerkép, ez a hiedelem, ez a betyárolimposz? A béresek, a néma szolganépnek a lelkében. Tehát most esik szó először azokról, akik mindezt így látták.

Innen megint csak zökkenő nélküli átmenet – de mégis egy folytonos átmenet – van a következő négy sorra:

*Paplanos ágyban heverek.
Arrább szép asszony, szép gyerek,
Nem alszom, de már álmodok,
Séta Pistával vágtatok.*

Még mindig arról van szó, hogy valaki gondolkodik, szemlélődik Séta Pistáról. Immár nem a néma szolganép, nem a béresek, de azoknak valami folytatása. Valaki, aki ismeri a béreseknek a Séta Pistáról kialakult olimposzi romantikus képét, de nyilvánvalóan, valami módon, a leírásból világosan kiderül, kiemelkedett közülük, tehát ezzel megint csak zökkenő és átmenet nélkül mehettünk át a végső nyolc strófára, a kegyetlen igazság megmondására.

Vagyis a szerkezet a következő: először 12 strófában a zsánerkép lassan, fokozódóan csökkenő hitellel, akkor 2 strófában az, hogy kiknek a lelkében

alakult ki ez a zsánerkép, 1 strófa arról, ki az, aki ezt a kialakult zsánerképet távolabbról, nagyobb perspektívából ismeri, és a végső záró 2 strófa ismét egy objektív kép, de most már a kegyetlen igazságé.

Ez ennek a versnek a szerkezete, és éppen ezeknek az átmeneteknek a fokozatossága rajta a legcsodálatosabb.

II.

A következő vers József Attila: *Négykézláb másztam* című verse. Ennek a versnek nem is annyira az eszmei tartalmát – mert hiszen a versből elég világosan kiderül –, hanem egy csomó filozófiai, sőt váratlan szóval mondvá teológiai összefüggését szeretném felderíteni próbálni.

*Négykézláb másztam, álló Istenem
Lenézett rám és nem emelt fel engem.
Ez a szabadság adta értenem,
Hogy lesz még erő lábra állni bennem.*

*Úgy segített, hogy nem segíthetett,
Lehetett láng, de nem lehetett hamva,
Ahány igazság, annyi szeretet,
Úgy van velem, hogy itthagyt magamra.*

*Gyöngé a testem: óvja félelem, de
Én a párom mosolyogva várom,
Mert énvelem a hűség van jelen
Az üres űrben tántorgó világon.*

A vers gondolati tartalma nagyjából világos. Az ember ne viaskodjék az Istennel, hogy az segítsen rajta, és állandó közbelépésekkel óvja meg őt a különböző bajoktól, fogadja el az ember létezésének alapfeltételeit, azt, hogy az isteni segítség valamiképpen őbenne, magában rejtőzik, neki kell kiverednie azt a szabadságot, hogy lábra tudjon állni.

Van azonban egy csomó kevésbé érthető utalás benne; hogy jön ide az igazság és a szeretet, mi az, hogy láng de nem lehetett hamva, hogy jön ide a párom, akit mosolyogva várok, és hogy jön ide a hűség az üres űrben.

Az egész kérdés szorosan összefügg a keresztény teológiának egy lényegileg ugyanezzel a problémájával, az isteni igazságossággal, az isteni szeretettel, és

az emberi szabadság problémájával. A keresztény teológia ugyanis kötelességének tartotta, hogy az Istent az elképzelhető összes emberi tulajdonságok felső fokával ruházza fel. Az Isten tökéletes szeretet, az Isten mindenható, az Isten mindentudó, az Isten mindent előrelátó, az Isten abszolút igazságos és így tovább.

Ezekkel a felsőfokokkal, melyek tulajdonképpen abszurdumok, mert ezeknek az összes tulajdonságoknak a mi valóságos tapasztalataink szerint csak úgy van értelme, ahogyan az emberi világban léteznek, vagyis korlátozott formájuk van. Mindegyiknek a felsőfokra való emelése egy csomó megoldatlan ellentmondást hoz létre. Ha az Isten végtelen szeretet, akkor hogy csinálhatja azt, hogy ő maga eldönti előre az emberek sorsát, azt előre látja, engedi az embereket elesni, elbukni, majd pedig végtelen igazságosságánál fogva rettenetes büntetésekkel sújtja őket. Ha ezt így elfogadjuk, ezeket a felsőfokokat, ez egy megoldatlan kérdés.

Ezt szokták nevezni a hagyományos teológiában a teodicea problémájának, szorosán az isteni igazságosság problémájának, mert ott ugrik ki a felsőfokú igazságosságnál ennek az irrealitása.

A feleletet az egész kérdésre – aki eddig valamennyire is kielégítő feleletet adott, az mind megrövidítette az Isten mindenhatóságát. Valamiképpen úgy, hogy először is rámutatott arra, hogy az Isten kötve van saját játékszabályaihoz. Ha egy adott játékszabály-rendszerben bocsátotta ki az embert ebbe a világba, akkor semmi értelme nincs, hogy ő közben megsajnálván, hol itt, hol ott, mindenféle imádságokkal kieszközölt csodákkal szakítsa meg azokat a feltételeket, amelyek között éppen az embernek igenis maga-magán segíteni és a világban előbbre jutni kell. S mindezt teljessé teszi a földreszállt Istenre, Jézusra való hivatkozás, akinek az emberré válása nyilvánvalóan azt is jelenti, hogy esendővé, nem tökéletessé – bizonyos értelemben nem tökéletessé és nem mindenhatóvá vált – hiszen Krisztus a kereszten minden, csak nem mindenható.

A kereszténységnek az összes korai nagy skizmái lényegileg mind ebből indultak ki, hogy a keleti kereszténység ezt a keresztre feszített, nem mindenható Istent valamiképpen nem bírta elviselni, vagy ahhoz ragaszkodott, hogy rangkülönbséget csináljon a tökéletes és teljes Isten, az Atya és az emberré vált Jézus között, vagy azt találta ki, hogy Jézus a kereszten is tulajdonképpen csak fiktíve volt ott, és valójában mindenható Isten maradt és nem szenvedte végig az emberi szenvedéseket. Rendkívüli jelentősége van annak, hogy a nyugati kereszténység egy rendkívül körmönfont, de éppen az Istennek ezt az emberrel azonos voltát megőrző formáját tartotta meg hivatalos álláspontként, mert azt mondja, hogy Jézus tökéletes Isten

és tökéletes ember egyszerre. Amiben az is benne foglaltatik, ami ebben a kérdés szempontjából döntő, hogy Isten ismeri a mi kínjainkat.

Ezzel az egész mindenhatóság egy fölösleges és hívságos attribútummá válik, pontosan az Isten együttérzési lehetőségéhez tartozik, hogy ne legyen mindenható, vagy legyenek nem mindenható helyzetei. Ebből fakad az ember szabadsága is, aki valamiképpen szabadon dönt a maga dolgai felett, nincs kötve az Isten előzetes, erre nézve való elhatározásához, innen az utalás a szabadságra, amelyik erőt ad ahhoz, hogy lábra álljon az ember, innen az utalás, hogy ahány igazság, annyi szeretet, lehetett láng, de nem lehetett hamva, vagyis beleadhatta az emberbe az isteni szikrát, de nem olthatta el ezt az isteni szikrát azzal, hogy ő közben maga belelépjön az emberi tennivalóiba. Úgy van velem, hogy itt hagyott magamra. Az utolsó strófa sorai még inkább variálják az ember feltételeit. Rámutatnak arra, hogy mik az emberi lét alapfeltételei. Gyöngye testem óvja a félelem. Az emberi lét egyik döntő alapfeltétele, hogy egy olyan fizikumhoz van kapcsolva, amelyik gyenge. Gyengesége abban áll, hogy 9 hónap kell a létrejöveteléhez, és további 20 év a megéréséhez, viszont egyetlen pillanat alatt meg lehet semmisíteni. Képzeljünk el egy olyan világot – mint ami nem is olyan lehetetlen, még az élőlények világában sem lehetetlen –, hogy olyan létező, akinek a létrehozásához egy másodperc elegendő, és évek kellemenek a megsemmisítéséhez. Milyen más erkölcsi feltételek között indulna el egy ilyen élet?

Óvja félelem. Az ember legnagyobb ellensége a félelem, de ugyanakkor mentsége is, a félelem óvja meg ezt a gyenge testet, ugyanakkor a félelem tölti el ezt az emberi tudatot olyan tehertételektől [sic!], amelyekből meg kell szabadulni. A döntő félelem természetesen a halától való félelem. Az emberi lét fölé való emelkedés első feltétele ennek a félelemnek a feloldani tudása.

A páromat mosolyogva várom, mert énvelem a hűség van jelen az üres űrben tántorgó világon. Jelenlegi fizikai világképünk a világűrt üresnek tudja, a tudatos, szerves élőlényeket egy – ha nem is véletlen, de – a világon belül ritka jelenségnek; és ez a szerves és tudatos lénynek a legnagyobb értéke, a benne rejlő szeretet. Ez a szeretet a hűségben van jelképezve, elsősorban a pár iránti szeretetben megjelenítve, ez teszi az embert szabaddá mind a helyrehozhatatlan kényszer- és végzettudat alól, mind a halállal szemben, mind pedig a lábra állás bátorságához ez adja meg az erőt.

Ez ennek a versnek a távolabbi és tágabb értelme.

III.

A következő vers, amit elemezni szeretnék, Radnóti Miklós: *Sem emlék, sem varázslat* című verse.

Az eddigiekkel szemben az a különbség, hogy ennek a versnek megpróbálom – bár egyáltalán nem hiteles szakértőként – a versbeli formáját is egy kicsit értékelni. A vers lényegében úgy, ahogy én először olvastam közvetlenül 1945-ben, két strófára oszlott – későbbi kiadásokban három strófára van bontva, én maradok a két strófára való osztás mellett, mert abban jobban kivehető a versnek a szerkezete.

*Eddig úgy ült szívemben a sok, rejtett harag,
mint alma magházában a négerbarna mag,
és tudtam, hogy egy angyal kísér, kezében kard van,
mögöttem jár, vigyáz rám, s megvéd, ha kell a bajban.
De ki egyszer egy vad hajnalon arra ébred,
hogy minden összeomlott s elindul, mint kísértet,
kis holmiját elhagyja s jóformán meztelen,
annak szép könnyűléptű szívében megterem
az érett és tűnődő kevésszavú alázat,
az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről,
az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör.*

*Semmim se volt, s nem is lesz immár sosem nekem,
merengj el hát egy percre e gazdag életen;
szívemben nincs harag már, bosszú nem érdekel,
a világ újraépül –, s bár tiltják énekem,
az új falak tövében felhangzik majd szavam;
magamban élem át már mindazt, mi hátravan,
nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem
sem emlék, sem varázslat, – baljós a menny felettem;
ha megpillantsz barátom, fordulj el és legyints.
Hol azelőtt az angyal állt a karddal, –
Talán most senki sincs.*

Először merőben a vers formáját akarom megemlíteni.

Versforma szerint kettőt mondhatunk erről a versről, kétféleképpen elemezhetjük. Mint minden igazán jó vers, alkalmas arra, hogy többféle sémába is belegyömöszöljük és minden séma fölött áll. Az egyik séma, amibe simán belegyömöszölhetjük, a rímes jambusnak a sémája.

Kétszer 6 szótagúak ezek a sorok, helyenként 7 és 6 szótagúak, vagyis középen van egy cezúra és akkor a 7 szótag úgy jön ki, hogy három jambus meg egy fél láb és azután megint 3 jambus és vagy van fél láb, vagy nincs fél láb. De ugyanakkor a Németh László és Vargyas Lajos által elemzett magyar verselési forma is vígan feltalálható benne, a gondolati hangsúlyok kiemelése és ezen belül az egyes tételek különböző gyorsasággal való ejtése, ami kiegyenlíti az esetleges szótagkülönbséget.

Külön formai érdekessége ennek a versnek az, hogy a két strófa végén ez a szerkezet megbomlik. Éspedig az első strófa végén megrövidül, feszessé válik, a második strófa végén meghosszabbodik, lazábbá válik, Minden strófa végén két-két sor ad egy rímpárt, azonban az első strófa végén – ha nem számítjuk azt a 4. és 5. sor közötti strófaközt, amelyik egyes kiadásokban van, másutt nincs, – az első strófa végén a rímpár úgy van, hogy másfél sor adja az egyik rímpárt és másfél sor a másik rímpárt, és van egy középső, középen levő rím. „Szívemben megterem az érett és tűnődő kevésszavú alázat”, ez egy kéttagú sor, „az másról szól, ha lázad”, ez csak egy félsor, „nem önnön érdekéről, az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör”, vagyis itt feszesebbé válik a mondanivaló –, ha a tartalmat elemezzük, meglátjuk, hogy miért.

A végén viszont az utolsó sor két tétel, két ilyen cezúrával elvágott jambikus tétel helyett háromból áll – két sorba van írva, de az lényegileg az utolsó sornak felel meg, mert hiszen a rím is világosan mutatja, hogy az utolsó két sor egyetlen sort jelent; „ha megpillantasz barátom, fordulj el és legyints” ez az egyik sor, egy normális 7+6 szótagos sor, és most utána ez a két dupla cezúrással „hol azelőtt az angyal állt a karddal” ez a betét, ez a plusz „talán most senki sincs”. Az egész így szétfolyik, lazábbá válik, belefolyik a megsemmisülésbe.

Ezután a formai elemzés után szeretnék áttérni ennek a műnek a gondolati tartalmára, éspedig a gondolati tartalomnak is először a szerkezetére.

Ebben a versben lényegileg három páros gondolat van, mindegyik gondolat egy kéttagú mondatot alkot, egy összefüggő kéttagú mondatot, amit a következőkben lehet elemezni:

Az első gondolat: „eddig úgy ült szívemben a sok rejtett harag, mint alma magházában a négerbarna mag, és tudtam, hogy egy angyal kísér, kezében kard van, mögöttem jár, vigyáz rám, s megvéd, ha kell a bajban”. Vagyis: eddig harag volt a szívemben az engem és másokért ért üldöztetés miatt, de tudtam, hogy egy őrangyal vigyáz rám, valahol be vagyok biztosítva a végső veszedelmek ellen. Egy angyal kísér, kezében kard van, és ennek az angyalnak az a dolga, hogy engem megvédjen, és a rajtam esett

sérelmet megtorolja. Itt van az egyes kiadásokban található strófaköz, ami nem is egészen indokolatlan, mert hisz itt végződik az első gondolat, az első tag: eddig harag volt bennem és közben, vagy éppen azért, azt hittem, hogy egy angyal vigyáz rám, megőriz és bosszút áll értem. Ez az első gondolat.

A második gondolat: „De aki egyszer egy vad hajnalon arra ébred, hogy minden összeomlott s elindul, mint kísértet, kis holmiját elhagyja s jóformán meztelen” – ez a második gondolat első tagja – „annak szép könnyüléptű szívében megterem az érett és tűnődő kevésszavú alázat”. Vagyis egy bizonyos pillanatban rájöttem, hogy meztelen vagyok és kiszolgáltatott. És ebben a pillanatban alázatosabbá váltam. Kevésbé voltam biztos a dolgomban, kevésbé lettem biztos abban, hogy engem valami különleges, személyemre szabott gondviselés őriz. Ez a második gondolat első és második tagja. Az első az, hogy ráébredtem arra, hogy meztelen vagyok, hogy kiszolgáltatott vagyok, és a második tagja ennek a gondolatnak: és akkor alázatosabbá lettem, kevesebb lett a szavam, kisebb lett a hangom.

Ezután jön a harmadik gondolat első fele: „az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről, az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör”. Itt van a versbeli feszesség, itt van az, hogy két sor helyett a rímpár csupán másfél sort foghat, rövidebb, feszesebb a mondanivaló, mintha ezzel, hogy egy messzefénylő szabad jövő felé törünk, minden rendben is lenne. A vers itt az első két gondolat és a harmadik gondolat felével bizakodóan, határozottan, bár mélyebbé, bölcsebbé válva, de bizakodóan és határozottan végződik. És itt van a nagy strófaköz. És a nagy strófaköz után a költő megismétli a második gondolatot, lényegileg ugyanazt mondja el még egyszer. Egy kicsit szélesebben, mint ahogy az egész második nagy strófa. A nagy strófaköz utáni rész szélesebben hömpölygő, kevésbé határozott, kevésbé biztos: „Semmim se volt s nem is lesz immár sosem nekem, merengj el hát egy percre e gazdag életen”, ez ugyanaz a gondolat „aki egy vad hajnalban arra ébred, hogy minden összeomlott s elindul, mint kísértet” – itt derűsebb a gondolat s ugyanakkor szétomlóbb, tágasabb, hömpölygőbb. „Szívemben nincs harag már, bosszú nem érdekel” ez ugyanaz a gondolat, mint az, hogy „szép könnyüléptű szívében megterem az érett és tűnődő kevésszavú alázat.” „Bosszú nem érdekel.”

És most kezdődik a harmadik gondolat, amit odafönt két sor fejez ki: „az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről, az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör”, itt ugyanaz a gondolat kicsit szubjektíve van elmondva, „a világ újraépül, – s bár tiltják énekem, az új falak tövében felhangzik majd szavam”. Pontosan ugyanoda jutottunk, ahová már a nagy strófaköz

előtt eljutottunk, a messzefénylő szabad jövő felé nézünk, és még az a szubjektív bizonyossága is megvan a költőnek, hogy az újraépülő világban az ő szava is felhangzik. És ez után a majdnem optimista fogalmazás után jön az igazi lényeges gondolat, az előzőkben már jelzett kiszolgáltatottságnak a végső és visszavonhatatlan megfogalmazása – vagyis a harmadik gondolat ama második felének a kifejezése, ami az első nagy strófában már elmaradt, „magamban élem át már mindazt, mi hátravan, nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem sem emlék, sem varázslat”. Emlék az ő visszaemlékezése, a varázslat, a távollevők rágondolása – mondhatnánk úgy is imádkozása – nem védi meg őt. „Baljós a menny felettem; ha megpillantsz barátom, fordulj el és legyints. Hol azelőtt az angyal állt a karddal, – talán most senki sincs.” Nincs személyre szabott, a személy haragját, bosszúját, kívánságait, elképzeléseit az ő számára tálcán hozó, biztosító gondviselés. Ez a harmadik gondolat zárógondolata. Van egy messzefénylő jövő, amire nézve bizakodók lehetünk, de ez nincs az én kis haragjaimhoz és kis elégtételeimhez hozzászabva.

Ez ennek a versnek a gondolati szerkezete. Van egy első gondolatpár és egy kis strófaköz, utána egy második gondolatpár és egy harmadik gondolat eleje, optimista kicsengéssel. Most jön a nagy strófaköz, még egyszer a második gondolatpár és a harmadik gondolat teljes egészében egy legyintő, rezignált, a személyre szabott gondviselés gondolatáról lemondó végső befejezéssel.

Ez a gondolati szerkezet. Most nézzük meg ezeket a gondolati tartalmakat: harag, angyal, alázat, bosszú, baljós a menny, nem véd meg engem sem emlék, sem varázslat. Ezek lényegileg mind egy vallásos zsidó–keresztény gondolatvilágnak a kategóriái.

Az első részben elsősorban vallásos kategória magában az angyal. A második részben vallásos kategória a föllépő alázat és a bosszúnak a feladása. Vagyis a két vallásos kategória szemben áll egymással. Az angyallal a harag és a bosszú van összekapcsolva, az alázattal a személyre szabott gondviselésről való lemondás, annak hívságának a felismerése. Ez az érdekes ebben. Aki ezt írta, az primitívebb és laposabb szinten volt – nem tudjuk, hogy mennyiben és miben hisz pontosan –, de mondjuk úgy, hogy primitívebb és laposabb szinten volt hívő, mikor azt hitte, hogy egy angyal vigyáz külön rá, karddal kezében, amelyik őt is védi és egyben helyette is bosszút áll.

A második részben a rezignálttá válás pillanatában a harag, a bosszú föladásával, az alázat megjelenésével egy elmélyedtebb hit van jelen, amelyik egyben a konvencionális gondviselés-hitnek a nagyon radikális és nagyon

kemény tagadásával kapcsolódik össze egy mélyebb hitben, egy az emberi sorssal, az emberi sors feltételeivel való mélyebbre ható szembenézésnek a jegyében.

Ez ennek a versnek a formai, szerkezeti szépsége és egyben gondolati mélysége.

1970-es évek második fele

JOÁB, VAGY A KIBÍRHATATLANNÁ VÁLT GYŰLÖLETES HŰSÉG TÖRTÉNETE

A következő irodalmi igényű feljegyzést nem ajánlom sem regényíróknak, sem novellaíróknak, sem drámaíróknak, csak egész egyszerűen rá akarok mutatni egy bibliai történetre, amely úgy, ahogy a Bibliában van, különböző helyeken szétszórva, úgy maga egy kis regény, helyenként dramatizált részletekkel. Joábról és Dávidról, illetve kettőjüknek a viszonyáról. Úgy is nevezhetnénk a történetet, hogy Joáb, vagy a kibírhatatlanná vált gyűlöletes hűség története.

Dávid története ismeretes. Kiválasztott családból származik, kora fiatalságában kijelöli őt Sámuel az Istennel szemben engedetlen Saul király utódjául, akinek udvari zenésze lesz, s talán egyedül ő képes a dühkitörésses, valószínűleg epilepsziás Sault megszelídíteni. Ő az a Dávid, aki Góliátot parittyájával megöli, majd Saul üldöztetése elől menekülven, végül is a csatában elesett Saul után nemsokára Júda és Izrael királya lesz.

Dávid és Joáb története Sámuel I. és II. könyvében, valamint a Királyok I. könyvének elején található, ezenkívül néhány leszármazási és genealógiai adalék olvasható még róluk a Krónikák I. könyvében. A Krónikák I. könyve 2. részének 16. verse szerint Dávidnak két nővére volt, Cerúja és Abigail, Cerújának pedig három fia, Joáb, Abisaj és Aszáél. A következő, 17. versben megtudjuk a másik leány, Abigail férjének, Jétenek és fiának, Amásunak a nevét; ellenben Cerúja férjének, vagyis Joáb apjának a neve az egész Bibliában sehol nem fordul elő. Ez azt jelenti-e, hogy valami nagyon jelentéktelen ember volt, vagy pedig, ne adj Isten, törvénytelen gyermek, ezt most már nem lehet megtudni. Joábnak erőszakos, célratörő, mindenáron valamivé lenni, valaminek megmaradni akaró jellemébe egy ilyenfajta fogyatéék vagy sérülés nagyon könnyen beleillik, de természetesen bizonyossággal erről semmit sem lehet megállapítani, annyi biztos, hogy a három fiú mindig Cerúja fiaként szerepel, viszont Joábék unokatestvére, Amásza mindig az apja nevén. Cerúja fiai Dávid történetében először akkor bukkannak fel, amikor Dávid már Saul üldöztetése elől menekül. Név szerint először Abisaj kerül sorra, Sámuel I. könyve 26. részében, azonban már a 22. rész elején van egy közvetett utalás, amelyik

minden valószínűség szerint rájuk vonatkozik. A 22. rész 1. versében az áll, hogy Dávid elbújt Adullam barlangjában, és amikor ezt meghallották testvérei és apjának egész rokonsága, elmentek hozzá. Ez jelenthette azt is, hogy őbenne látták a jövődő csillagát, és igyekeztek a kor szokása szerint előre, mint családtagok, biztosítani a maguk helyét az új uralomnál, de jelenthette azt is, hogy Saul üldöztetése az akkori kor szokása szerint kiterjedt az egész családra, és majdnem bizonyos, hogy három olyan harcias ember, mint Joáb, Abisaj és Aszáél, ebben a helyzetben a bujdosó, de egyben a harcot föl is vevő Dávid körében forgolódtak már. Név szerint először a 26. rész 6. versében szerepelnek, ahol is Dávid a maga táborában azt kérdezi a hettita Akhimélektől és Abisajtól, Cerúja fiától, Joáb testvérétől: „Ki jön el velem Saul táborába?” Abisaj így felel: „Én elmegyek veled.” A 7. vers szerint Dávid és Abisaj éjjel mentek a hadinép közé, látták, hogy Saul ott fekszik és alszik a szekértáborban, a lándzsája pedig a földbe van szúrva a fejénél. Akkor ezt mondta Abisaj Dávidnak (8. vers): „Most kezdedbe juttatta Isten az ellenségedet, hadd szögezzem hát a földhöz lándzsám egyetlen dobásával, másakra már nem lesz szükség.” Dávid azonban ezt felelte Abisajnak (9. vers): „Ne pusztítsd el, mert ki emelhet büntető kezét az Úr fölkentjére!” Majd ezt mondta Dávid (10. és 11. vers): „Az élő Úrra mondom, hogy megveri az Úr, vagy úgy, hogy eljön halála, vagy úgy, hogy harcba megy, és ott vész el. - Az Úr őrizzen meg attól, hogy kezét emeljek az Úr fölkentjére! Csak a lándzsát vedd el a feje mellől meg a vizeskorsót, és menjünk!” A következő versek szerint Dávid ezután átmegy a hegy túlsó oldalára, és onnan kiabálja át Saulnak, hogy már másodszor esik meg vele ilyen helyzet, hogy íme, alkalma lett volna megölni, és ő megkímélte az életét, miért üldözi őt Saul? Saul megint kibékül Dáviddal, de aztán ki-kimegy a maga útjára.

Már itt felvázolódik Dávid és a Cerúja-fiúk egymáshoz való viszonya, az, hogy Dávid mindig a szelídebb és engedékenyebb, a nagylelkűbb álláspontot képviseli, a Cerúja-fiúk pedig mindig az erőszakosabbat és az ádázabbat. Itt Abisaj a főszereplő, de csakis itt, a következőkben ezt a főszerepet Joáb fogja átvenni, aki Dávid alatt lassan a haza fővezérévé emelkedik. Ezt követően, a 31. rész tanúsága szerint, Saul egész családjával, fiaival hadba indul a filiszteusok ellen, a csatát elveszti, és abban fiaival együtt odavész. Erre Saul nagybátyja, a másik verzió szerint unokatestvére, Abnér, Saul egyik életben maradt fiát, Isbósetet teszi királlyá Júda felett. Isbóset azonban csak az izraeli rész felett király, a későbbi júdai királyság területén Dávidot emelik királlyá, és két évig tart a két ellenkirálynak egymással való háborúsága.

Sámuel II. könyve 3. részében az áll, hogy Isbóset súlyosan megsérti protektorát és hadainak vezérét, Abnért: azzal gyanúsítja meg, hogy egyik ágyasával hált. Abnér ezen mérhetetlenül fölháborodik, szemére hányja Isbósetnek hálátlanságát, és közli vele, hogy otthagyja őt, sorsára hagyja Saul házát, és átmegy Dávidhoz. El is ment Dávidhoz, aki lakomát készített számára, utána azt mondta Abnér Dávidnak: „Elindulok és elmegyek, hogy idegyűjtsen egész Izraelt az én uram, királyom elé. Kössenek veled szövetséget, és légy király mindenen felett, amit csak kívánsz.” Ezzel elbocsátotta Dávid Abnért, és ő elment békével.

Ideje megtudnunk, hogy ki volt ez az Abnér. Először Sámuel I. könyve 14. részének 50. versében szerepel. Ott ez áll: Saul hadseregparancsnokának a neve Abnér volt, aki Saul nagybátyjának, Nérnek volt a fia. Kis, Saul apja és Nér, Abnér apja is Abigail fiai voltak. Ezek szerint Abnér, Saul hadseregparancsnoka ugyanúgy unokatestvér volt, ahogy Joáb, Dávid hadseregparancsnoka unokaöcs. Ezzel szemben a Krónikák I. könyvének 8. részében a 33. versben azt olvashatjuk, hogy Nér Kisnek, Saul apjának az apja volt, ezek szerint Nér fia Saulnak a nagybátyja. Ennek különösebb jelentősége nincsen, legfeljebb az Abnér és Dávid közötti különbséget emeli ki, és egyben még jobban aláhúzza Dávidnak Abnér iránti tiszteletét, és hozzápártolása feletti örömét. Dávidnak Abnérrel való kapcsolata életének abban a döntő pillanatában kezdődik, amikor levágta Góliátot. Sámuel I. könyve 17. részének 57. verse szerint: „És amikor visszajött Dávid azután, hogy levágta a filiszteust, fogta őt Abnér és Saul elé vezette.”

Az előbb említett barlangjelenetnél is, amikor Dávid elviszi Saul lándzsáját és vizeskorsóját, a hegy túlsó oldaláról Abnérnek kiált Sámuel I. könyve 26. rész 13. és következő verseinek tanúsága szerint: „Abnér, nem válaszolsz?” Abnér így válaszolt: „Ki vagy te, hogy így kiáltozol a királynak?” Dávid ezt felelte Abnérnek: „Te vagy az az ember, akihez fogható nincsen Izraelben? Miért nem vigyáztál uradra, a királyra? Hiszen bement valaki az embereim közül, hogy elpusztítsa uradat, a királyt!” Abnér sorsának a következő fordulója Sámuel II. könyve 2. részében olvasható a 17. verstől, amikor Saul már meghalt, s Dávid és Isbóset között folyik a háború. Ekkor igen heves harc fejlődött ki, és Dávid szolgálai megverték Abnért és Izrael embereit. Ott volt Cerúja három fia: Joáb, Abisaj és Aszáél. Gyors lábú volt Aszáél, mint a vadkecske a mezőn. Üldözőbe vette Abnért, nem tért el útjában sem jobbra, sem balra Abnér mögül. Abnér hátrafordult, és ezt mondta: „Te vagy az, Aszáél?” Ő így felelt: „Én vagyok.” Akkor ezt mondta neki Abnér: „Térj el jobbra vagy balra, fogj meg egyet az ifjak közül, és annak vedd el a fejverét!” De Aszáél nem akart elmaradni tőle. Abnér újra mondta Aszá-

élnek: „Maradj el tőlem, mert leterítelek a földre, és akkor hogyan nézzek bátyádnak, Joábnak a szemébe?” De ő nem akart elmaradni, ezért Abnér a lándzsa végével úgy hasba döfte, hogy a lándzsa a hátán jött ki, elesett, és nyomban meghalt. És akik csak arra a helyre értek, ahol Aszáél elesett és meghalt, megálltak. A következőkben Abnér és Joáb fegyverszünetet kötnek, és újból már csak akkor találkoznak, mikor Joáb értesül arról, hogy Abnér Dávidhoz pártolt, akit Dávid megvendégelt, és elbocsátott, hogy Izrael az ő oldalára hódítsa.

Mindebből annyi derül ki, hogy Abnér nagylelkű, előkelő gondolkodású, kicsit becsületére kényes ember volt, akit ezenfelül Dávid személy szerint nagymértékben tisztelt. Ekkor következik a hű Joáb első, nagy, önkényes és saját akciója.

Sámuel II. könyve 3. részének 22. verse szerint éppen akkor jöttek meg portyázásukból Dávid szolgálai és Joáb, sok zsákmányt hozva magukkal, amikor Abnér már nem volt Dávidnál Hebronban, mert a király elbocsátotta őt, és elment békével. Amikor Joáb és egész serege megérkezett, jelentették Joábnak, hogy Abnér, Nér fia itt járt a királynál, de ő elbocsátotta, és elment békével. Joáb bement a királyhoz, és megkérdezte: „Mit tettél! Hiszen itt járt nálad Abnér! Miért bocsátottad el, hogy nyugodtan elmenjen?! Ismerheted Abnért, Nér fiát! Csak azért jött ide, hogy rászedjen, hogy kiismerje hadmozdulataidat. és mindent megtudjon, amit tenni akarsz.” Ezzel Joáb kiment Dávidtól, de követeket küldött Abnér után, akik visszahívták őt a Szírá kútjától. Dávid azonban nem tudott erről. Amikor Abnér visszatért Hebronba, Joáb félrevonta őt a kapu belsejébe, mintha titokban akarna vele beszélni, és ott hasba döfte. Így halt meg Aszáélnak, Joáb testvérének a véérért. A külső szemlélő előtt mindenestre ez a vérbosszú volt a legkézenfekvőbb ok, illet a kor felfogásába, ha azonban számba vesszük majd Joáb későbbi cselekedeteit, akkor látni fogjuk, hogy volt ennél lényegesebb motívuma is, hiszen nagyon jól tudta, hogy ő Abnér mellett csak a másodhegedűs szerepét játszhatja Dávid vezérkarában.

A 28. verstől kezdve olvashatjuk Dávid reagálását. Amikor Dávid később meghallotta, hogy Abnér meghalt, ezt mondta: „Örökre ártatlan vagyok országommal együtt az Úr előtt Abnér, Nér fia véérének a kiontásában. Szálljon ez Joáb fejére és egész családjára; ne fogyjon ki Joáb házából a folyásos, a kiütéses, a mankón járó, a fegyvertől elhulló és a kenyérben szűkülködő! Azért gyilkolta meg Abnért Joáb és testvére, Abisaj, mert az harc közben megölte testvérüket, Aszáélt Gibeonban.” Akkor Dávid ezt parancsolta Joábnak és az egész hadinépnek: „Szaggassátok meg a ruhátokat, öltözzetek zsákba, és gyászoljátok Abnért!” Dávid király pedig a halottvivők

után ment. Így temették el Abnért Hebronban. A király hangosan sírt Abnér sírjánál, és sírt az egész hadnép is. A király ilyen énekkel siratta el Abnért: „Milyen gyalázatos halál jutott Abnérnak! Nem volt megkötvé kezéd, lábad nem volt bilincsbe vetve, de úgy estél el, mint akit álnok kéz ejt el.” Ekkor még jobban siratta őt az egész nép. Még aznap eljött az egész nép, hogy étellel erősítsék Dávidot, de Dávid megesküdött, és ezt mondta: „Úgy segítsen Isten most és ezután is, hogy naplemente előtt sem kenyeret, sem mást nem eszem!” Amikor megtudta ezt az egész nép, helyeselte, ahogyan helyeselte mindazt, amit a király tett, és megértette mindenki, egész Izrael, hogy nem a királytól eredt Abnérnak, Nér fiának a megölése. A király ezt mondta szolgáinak: „Tudjátok meg, hogy ma nagy fejedelem esett el Izraelben! Én ugyan már fölkent király vagyok, de gyenge; ezek az emberek, Cerúja fiai, hatalmasabbak nálam. Megfizet az Úr a gonosztevőnek a maga gonoszsága szerint.”

Ezzel kezdődik Joáb hűségének gyűlöletessé válása Dávid előtt. Egyelőre azonban Dávid elég erős ahhoz, hogy zsákba öltöztesse az egész hadnépet, köztük Joábot is, de csak ahhoz érez elég erőt, hogy a szolgálai előtt mondja el Joáb és testvérei iránti elkeseredését, ahhoz már, úgy látszik, nem, hogy Joábot letegye. A kor szokása nehezen engedte volna meg, hogy egy ilyen közeli rokontól, megbízható, hű hadvezértől egy ilyen kilengés miatt, csak úgy megszabaduljon. Hogy miként nyilvánul meg ezután Joáb hűsége, azt meglátjuk a következőkben.

Sámuel II. könyve 4. és 5. részéből megtudjuk, hogy Isbósetet saját szolgálai meggyilkolják, és Dávid egész Izrael és Júda fölött király lesz. A 8. részből kiderül, hogy Dávid folytatja győzelemsorozatát a szomszéd országokkal szemben, megveri a filiszteusokat, arameusokat, az edomitákat. A 10. fejezetben azonban, amely további háborúkról számol be, egy nem feltűnő, de mégis érdekes fordulatot látunk: az arameusok elleni újabb, nagyobb háborúba Joáb vonul ki, és csak a háború második szakaszában, a teljes győzelmet kivívó részben követi Dávid, és befejezi a háborút. Egy ízben, Rabba bevételénél, aminek egyébként majd amúgy is nagy jelentősége lesz, a 12. fejezet 26. részétől, ahol Joáb folytatja le az ostromot, Joáb még nagyon lojálisan elhívja Dávidot, hogy a végső bevonulás az ő nevére neveztesse el, ne Joáb nevére, innen kezdve azonban Dávid több háborúba nem vonul ki. Hogy ez renyhesség-e, erélytelenség-e, öregedés-e, nehéz megmondani. A most következő Betsabé története azt mutatja, hogy Dávid még nem olyan nagyon öreg, úgy látszik azonban, hogy a Cerúja-fiúk céltudatos erélye Dávid számára olyan kényelmes helyzetet teremt, hogy immár nem ő hadakozik, hanem Joáb és Abisaj hadakoznak helyette.

A II., párbeszédekben gazdag résszel kezdődik Dávid és Betsabé története, ami egyben fordulat Dávid és Joáb viszonyában.

Egy esztendő múlva, abban az időben, amikor a királyok háborúba szoktak vonulni, Dávid elküldte Joábot szolgálóival meg egész Izráellel együtt. Pusztították az ammóniakat, és körülzárták Rabbát. Dávid azonban Jeruzsálemben maradt. Egyszer estefelé, amikor fölkel a fekhelyéről, és a királyi palota tetején sétált, meglátott a tetőről egy asszonyt, aki éppen fürdött. Az asszony igen szép termetű volt. Dávid elküldött, és kérdezősködött az asszony felől. Ezt mondták neki: „Betsabé ez, Eliám leánya, a hettita Uriás felesége.” Akkor követeket küldött Dávid, és magához vitette őt. Az asszony bement hozzá, ő pedig vele hált. Azután hazament az asszony, de teherbe esett. Ezért üzenetet küldött Dávidnak ilyen szóval: „Teherbe estem!” Akkor Dávid ezt üzenté Joábnak: „Küldd hozzám a hettita Uriást!” Joáb el is küldte Uriást Dávidhoz. Amikor Uriás megérkezett hozzá, megkérdezte Dávid, hogy jól van-e Joáb, jól van-e a hadinép, és jól folyik-e a háború. Azután ezt mondta Dávid Uriásnak: „Menj haza, és mosd meg a lábadat!” Uriás kiment a királyi palotából, és utánavitték a király ajándékát. De Uriás a királyi palota bejárata előtt urának a többi szolgálójával együtt feküdt le, és nem ment haza. Amikor jelentették Dávidnak, hogy Uriás nem ment haza, ezt mondta Dávid Uriásnak: „Hiszen útról jöttél! Miért nem mentél haza?” Uriás így felelt Dávidnak: „A láda, meg Izrael és Júda sátrakban laknak, az én uram, Joáb és uramnak a szolgálói pedig a nyílt mezőn táboroznak. Hogyan mehetnék akkor én haza, hogy egyem, igyam, és feleségemmel háljak? Az életedre, a lelkedre mondom, hogy nem teszem ezt!” Akkor ezt mondta Dávid Uriásnak: „Maradj itt még ma, és holnap elbocsátlak!” Ott maradt tehát Uriás Jeruzsálemben aznap és másnap is. Azután hívatta őt Dávid, hogy vele egyék és igyék, és leitatta őt. De este urának a szolgálóival ment ki lefeküdni a fekvőhelyére, és nem ment haza.

A jámbor és becsületes Uriás tehát saját vesztét készítette elő azzal, hogy nem volt hajlandó hazamenni, nem hált a feleségével, és ezáltal lehetetlené vált a teherbe ejtés gyalázatát eltörölni.

Reggel azután levelet írt Dávid Joábnak, melyet Uriással küldött el. Ezt írta a levélben: „Állítsátok Uriást az arcvonalba, ahol legerősebb a harc, azután húzódjatok vissza, hogy levágják, és meghaljon!” Így történt, hogy Joáb Uriást a város ostrománál arra a helyre állította, amelyről tudta, hogy ott kemény harcosok vannak. Amikor kitörték a városbeli férfiak, és megütköztek Joábbal, néhányan elestek a hadinép közül, Dávid szolgálói közül. Meghalt a hettita Uriás is.

És most következik egy párbeszéddé dramatizált rész, ahol szinte a hanghordozást is érezzük, s amelyről kiderül Joábnak a ravaszsága, amikor Dávidnak a kedvező hírt megmondja. Joáb jelentést küldött Dávidnak az ütközet egész lefolyásáról. Ezt parancsolta a küldöncnek: „Ha elbeszéled az ütközet lefolyását a királynak, és ha a király haragra lobbán, és ezt mondja neked: Miért mentetek harc közben olyan közel a városhoz, hát nem tudtátok, hogy a várfalról lelőhetnek benneteket! Ki ütötte agyon ABI-Méleket, Jerubbese fiát! Egy asszony dobott rá a várfalról egy malomkővet, és ezért halt meg Tébecben. Miért mentetek olyan közel a várfalhoz! Akkor így válaszolj: Szolgád, a hettita Uriás is meghalt.” A küldönc tehát elment, és amikor megérkezett, jelentette Dávidnak mindazt, amit rá bízott Joáb, és a küldönc elmondta a csata lefolyását, a várfalról hogyan lövöldöztek Dávid szolgálaira az íjászok. Akkor Dávid, ahogy Joáb előre látta, fölháborodott, és mikor fölháborodott, akkor mondta neki a küldönc: „És a te szolgád, a hettita Uriás is meghalt.” Ekkor szinte érezzük, hogyan változik meg Dávid hangja, aki a küldöncnek teljesen más hanghordozással felel. „Mondd meg Joábnak: Ne tartsd ezt olyan nagy bajnak, mert a fegyver hol ezt, hol azt pusztítja el. Harcolj még erősebben a város ellen, hogy bevegged azt. Így biztasd őt!” Amikor meghallotta Uriás felesége, hogy meghalt a férje, elsiratta őt. A gyász letelte után érte küldött Dávid, palotájába vitette, az pedig a felesége lett, és fiút szült neki. De az Úrnak nem tetszett, amit Dávid elkövetett.

Ezután következik a 12. részben Nátán próféta ismeretes föllépése: a példázat a gazdag emberről, akinek sok juha van, és a szegény ember egyetlen báránykáját veszi el. Dávid fölháborodik a szörnyű eseten. Nátán rámutat, hogy ő ez az ember. Dávid bűnbánatot tart. Akkor büntetésül Betsabé gyermeke meghal. Dávid siratja a gyermeket, nem eszik, nem iszik. Úgy látszik azonban, hogy az Úr megelégedi a bűnhődését, mert a 12. rész tanúsága szerint Dávid megvigasztalta a feleségét: bement hozzá és vele hált, az asszony fiút szült, akit Salamonnak neveztek el, és az Úr a szeretetébe fogadta őt.

Ezután következik az a rész, amikor Joáb befejezi a harcot Rabba ellen, s az utolsó ostromra és a bevonulásra odahívja Dávidot: „Vedd ostrom alá a várost, és foglald el, különben én foglalom el a várost, és akkor az én nevemről nevezik el.” Ilyen hű és lojális ember volt ez a Joáb. De az Uriás-ügygel Dávidot a cinkosává tette, és olyan hatalomra tett szert felette, aminek a keserves következményeit majd ezután fogjuk látni.

A 13. résszel kezdődik Absolon ismert története. Absolon Dávid király másodszülött fia, az elsőszülött Amnón, más anyától. Absolon szerelembe

esik Amnón húgával, Támárral, elcsábítja, majd eltaszítja a lányt. Absolon csellel megöli Amnont, majd Dávid haragja elől – aki mélyen gyászolja fiát – elmenekül egy szomszéd királyhoz, és ebben a helyzetben, amikor a trónörökös és a király közt viszály támadt, megjelenik Joáb dilemmája: szeretné a maga pozícióját minden szituációban biztosítva látni. Ekkor a legokosabb és a legravaszabb magatartást veszi föl, amely még csak nem is antipatikus: a békeszerző szerepében lép fel. Itt újból megmutatkozik már előzőleg megismert ravaszsága. Elküld egy asszonyt Dávidhoz, hogy az adja elő a következő történetet: egyik fia agyonütötte a másikat, és most ezt az egyetlen megmaradtat is ki akarják végezni. Dávid az asszonynak igazat ad a panaszában, mire az asszony azt mondja: „Akkor mért teszel te ugyanígy, és mért taszítottad el a fiadat?” Dávid azonnal megneszeli a szerzőt, és ezt kérdezi az asszonytól: „Nem Joáb keze van benne mind-ebben?” Az asszony elismeri, hogy a király milyen éleslátó: „Valóban a szolgád, Joáb parancsolt nekem. Azért tette ezt szolgád, Joáb, hogy a dolog más fordulatot tegyen.” Dávid erre így szól Joábnak: „Rendben van, megteszem ezt a dolgot, eredj, hozd vissza azt a fiút, Absolont.” Joáb áldást mond a királyra, elhozza Absolont, de a király ezt parancsolja: „Vonuljon vissza a maga házába, nem láthat engem.” Úgy is mondhatnánk későbbi, középkori, európai szóval, hogy eltiltotta őt az udvarból. Két esztendőig lakott Absolon Jeruzsálemben, akkor újból Joáb közvetítését kérte, és Joábnak sikerült kibékítenie a királlyal. Absolon azonban bizonytalanlannak érezte a maga pozícióját, talán egyébként is haragudott a hosszú száműzetésért, talán a trón öröklését látta bizonytalanlannak, úgyhogy fellázadt (Sámuel II. könyve 15. fejezet). Szerzett magának egy harci kocsit, lovakat és ötven embert. Reggelenként odaállt a kapun át vivő út mellé, megszólított mindenkit, aki valamilyen peres ügyben a királyhoz ment, és azt mondta: „Nézd, a te ügyed helyes és jogos, de nincs a királynál senki, aki meghallgasson téged. Bárcsak engem tennének bírónak ebben az országban, akkor bárki jönne hozzám, akinek peres ügye van, én majd igazságot szolgáltatnék neki.” Majd további esztendők múlva Absolon elkéredzkedett a királytól Hebronba, közben titokban odaírányította párthíveit, és Hebronban kitűzte a lázadás zászlaját. Elsőre Dávid került hátrányba, el kellett menekülnie Jeruzsálemből. Sokan gyálázták, sokan melléje álltak, de a döntő csatának Jeruzsálemen kívül kellett lefolynia. Joáb ebben a helyzetben egyértelműen Dávid mellé állt. Motívumairól nem tudunk sokat. Lehet, hogy azért állt mellé, mert az ő esélyeit ítélte jobbnak, lehet, hogy azért, mert valóban érzett valamiféle személyes hűséget Dávid iránt, lehet, hogy számot vetett azzal, hogy a fi-

atal Absolonnál, annak fiatal párthíveivel szemben akkor se lenne sok lehetősége a hadvezérséghez, hogyha őmellé állna – Dávid viszont szőröstül-bőröstül a kezében volt. Fölálltak a döntő csatára: Joáb, Abisaj és a gáti Ittai voltak a hadvezérek, Dávid, mint az utóbbi időben mindig, messziről várta a csata eredményét. A csata, a 18. rész tanúsága szerint, Absolon vereségével végződött. Absolon egy öszvéren menekült, Dávid szolgálai kergették, az öszvér bement egy nagy tölgyfa sűrű ágai alá, Absolon fennakadt hajánál fogva a tölgyfán, és ott maradt ég és föld között. Meglátta ezt egy ember, és jelentette Joábnak: „Láttam, hogy Absolon egy tölgyfán függ.” Joáb ezt mondta: „Ha láttad, miért nem terítetted mindjárt a földre? Azután gondom lett volna arra, hogy tíz ezüstöt meg egy övet adjak neked.” De az ember így felelt Joábnak: „Ha ezer ezüst ütné is a markomat, akkor sem emelnék kezet a király fiára. Hiszen fülünk hallatára parancsolta meg a király neked, Abisajnak meg Ittainak, hogy vigyázzatok arra a fiúra, Absolonra.” Joáb ezt mondta: „Mit vesztegetem veled az időt” – és három dárdát kapva kezébe, beledöfte Absolon szívébe, mert még életben volt a tölgyfán. Aztán körülfogta Absolont Joáb tíz fegyverhordozó legénye, levágták és megölték. Joáb megfújta a kürtöt, a nép visszatért Izráel üldözéséből, Absolont pedig fogták, s beledobták az erdőben egy nagy gödörbe, és követ szórtak rá.

Joáb megint előveszi szokott, de most nem sokat érő ravaszságát. Sorra indulnak a küldöncök, hogy a királynak megvigyék a győzelmes csata hírért, de a bizalmas embereket sorra félreretolja, hogy ne azok vigyék meg a királynak fia halálhírért, hanem egy idegent, egy etiópot küld. Dávid sorra kérdezi a küldöncöket, egyik sem meri megvallani, míg végre az etióp megmondja: „Úgy járjanak a király ellenségei, ahogy az a fiú járt.” Dávid erre megszagatta a ruháját, fölment a kapu fölött levő helyiségbe, sírt, és ezt mondogatta: „Fiam, fiam, Absolon, bárcsak én haltam volna meg helyetted, fiam, fiam, Absolon!” Joábnak azonban jelentették, hogy a király sírva gyászolja Absolont. Ezért gyászra fordult a győzelem azon a napon az egész nép számára, mert meghallották, hogy bánkódik a király a fia miatt. Úgy lopakodott be a hadinép azon a napon a városba, ahogy a szégyent vallott hadinép szokott lopakodni, ha megfutott a csatában. És ekkor Joáb és Dávid viszonya teljesen megváltozik. Akkor Joáb bement a királyhoz a házba, és ezt mondta: „Meggzégyenítetted ma minden szolgálodat, akik pedig megmentették az életedet, fiaidnak és leányaiddnak az életét, feleségeidnek és másodfeleségeidnek az életét. Hiszen azokat szeretted, akik gyűlölnek, és azokat gyűlölöd, akik szeretnek. Ma kimutattad, hogy neked nem számítanak a vezéreid és szolgálid, bizony

most tudtam meg, hogy jobban szeretnéd, ha mindnyájan meghaltunk volna is ma, csak Absolon élne. Most már kelj föl, menj ki, és beszélj szolgálidhoz szívhez szólóan, mert az Úrra esküszöm, hogy ha nem jössz ki, éjjelre már egy ember sem marad melletted! Ez pedig rosszabb lesz neked minden bajnál, ami ifjúságodtól fogva mostanáig ért téged.” Erre fölkel a király, és leült a kapuban. Az egész hadinépnek pedig kihirdették, hogy a király a kapuban ül, és az egész hadinép a király elé járult.

Ez a jelenet magáért beszél. A király, aki Abnér halálakor gyászeneket szerzett róla, és a temetési menet után ment, s nyilvánosan szégyenítette meg Joábot, most szó nélkül követi Joáb goromba szavait, a parancsára úgyszólván kiül a kapuba, és eljuttatja a győzelmes királynak e gyászos jelenetét. Ez a 19. részben található, azzal a jelenettel együtt, amikor Dávid elkezd üzeneteket küldeni Absolon bukott pártjának az embereihez, a szemükre hányja, hogy mért vonultak félre, és külön üzeni Amászának, a másik húga, Abigail és Jéter fiának, aki Absolon hadvezére volt: „Te az én húsom és vérem vagy. Úgy segítsen meg az Isten most és ezután is, hogy te leszel majd Joáb helyett a hadseregaparancsnokom.”

Itt árulja el Dávid titkos szándékát, ami talán meglehetett már Abnér szíves fogadtatásánál is, most pedig határozottan és végleg konkretizálódott. De nem számol Joábbal.

Sámuel II. könyvének 20. része szerint Dávid ellen felkelt egy Seba nevű ember. Akkor a király ezt a parancsot adta Amászának: „Szólítsd fegyverbe a júdaiakat három nap alatt, és légy készen magad is.” El is ment Amásza, hogy fegyverbe szólítsa Júdát, de nem tudta végrehajtani a kijelölt határidőre. Akkor ezt mondta a király Abisajnak: „Ez a Seba még Absolonnál is nagyobb bajt hozhat ránk. Vedd magad mellé urad szolgálit, és üldözd őt, még mielőtt erős városokat talál, és elmenekül előlünk.” Kivonultak tehát vele Joáb emberei. (A jelek szerint Dávid Joábnak nem parancsolt semmit, de kivonultak.) Amikor ahhoz a nagy kőhöz érkeztek, amely Gibeonnál van, eléjük jött Amásza. Joáb a ruhájára kardot kötött, hüvelyestül a csípőjére erősítve, úgy, hogy az onnan könnyen kihúzható legyen. Joáb megkérdezte Amászát: „Hogy vagy, testvérem?” (Amásza is unokatestvér volt.) Aztán Joáb megfogta jobb kezével Amásza szakállát, hogy megcsókolja. Amásza nem is ügyelt a kardra, amely Joáb kezében volt. Az pedig a hasába dőfte, és kiontotta belét a földre. Nem kellett megismételnie, mert meghalt. Amásza vérbe fagyva feküdt az országút közepén. Amikor egy ember látta, hogy az egész nép megáll ott, félrehúzza Amászát az útról a mezőre, és rádobott egy ruhát. Miután elvitték az országútról, mindenki Joáb után vonult, és üldözték Sebát.

Továbbiakban nem esik szó arról, hogy Dávid hogyan reagált Amásza megölésére. Hogyan is reagálhatott volna! Ha Absolon megölésekor eltűrtte azt, amit Joáb neki leckéztetésül mondott, akkor most ezután a szármás kísérlet után, hogy Amászáat tegye Joáb helyébe, mi mást tehetett, mint azt, hogy hallgatott.

A 21. fejezetben még egyszer szó esik arról, hogy Dávid csatába indul – tévesen azt állítottam, hogy Rabba alatt szerepelt utoljára, de itt külön meg van említve, hogy Dávid már elfáradt, úgyhogy majdnem leterítették, és az emberei azt mondták, hogy ne menjen velük többet harcolni.

Ezután már csak a végkifejlet van hátra. A Királyok I. könyvének 1. része szerint Dávid élemedett korú öregember lett, s nem tudott fölmelegedni, bár betakargatták ruhákkal. Udvari emberei kerestek neki egy fiatal szűzet, hogy a király szolgálatára álljon, ápolja, és az a karjaiban fölmelegedjék. Találtak is egyet, a sunembeli Abiságot. Ez a lány igen szép volt, ápolta és szolgálta a királyt, de Dávid nem élt vele.

Adónija az ismert családfa szerint a király negyedszülött fia volt. Amnón és Absolon halottak voltak, a harmadszülöttről soha semmi szó nem esik: vagy meghalt, vagy nem jött számításba valamely ok miatt. Adónia tehát nem merő elbizakodottságból remélte a trónöröklést, hanem egyszerűen ő következett volna a soron. Az összes történeti kommentátor egyetért abban, hogy a Dávid királyt követő Salamont lényegében udvari, hárembeli, asszonyi intrika juttatta uralomra. Mert Adónia elbízta magát, és ezt mondta: „Én leszek a király.” Szerzett magának harci kocsikat, lovakat és ötven férfit; tárgyalt Joábbal, Cerúja fiával, Ebjátár pappal, és ezek segítették. Viszont Cádók pap, Benája, Jojáda fia, Nátán próféta és Dávid más vitézei nem tartottak Adóniával. A Salamon uralmának bővölete alatt álló történészek Adóniját összeesküvőként, Salamon párthíveit pedig Dávid hű embereiként tartották számon, az a valószínű azonban, hogy a két párt egyszerűen két viaskodó párt volt, és Adónija igényei voltak a jogosabbak. Az udvari intrika így alakult ki. Akkor ezt mondta Nátán, a próféta Betsabénak, Salamon anyjának: „Nem hallottad, hogy Adónija, Haggit fia lett a király úgy, hogy Urunk, Dávid nem tud róla? Jöjj azért, adjak neked tanácsot, hogyan mentsd meg életed és fiadnak, Salomonnak az életét. Eredj, menj be Dávid királyhoz, és mondd ezt neki: Uram, király te azt ígérted esküvel a te szolgálódnak, a te fiad, Salamon utánam a király, és ő fog a trónomra ülni. Miért lett akkor Adónija a király? Amíg te a királlyal beszélsz, én is bemegyek, és megerősítem szavaidat.” Megérkezett Nátán próféta, jelentették ezt a királynak. Nátán azt is elmondta Dávidnak, hogy Adónija meghívta az összes királyfiakat,

Ebjátár papot és Joábot, csak Salamont nem hívta meg. Dávid király így válaszolt: „Hívjátok hozzám Betsabét.” Akkor a király megesküdt, és ezt mondta: „Az élő Úrra mondom, aki megváltott minden nyomorúságból, hogy megígértem, hogy a te fiad, Salamon lesz utánam a király. És így is cselekszem a mai napon.” Úgyhogy behívták az összes udvari embert és Salamon párthíveit, s Salamont királlyá kenték. Megfűjták a kürtöket, és az egész nép ezt mondta: „Éljen Salamon király!” Mikor Adónija és párt-hívei ezt meghallották, megrémültek és szétszéledtek, ki-ki ment a maga házából, és elment mindenki a maga útjára. Adónija kegyelmet kért, és egyelőre kapott Salamontól.

Ezután következnek a Királyok 1. könyve 2. részében Dávid utolsó intelmei Salamonhoz, melyek nagyon szép és épületes tanácsokkal kezdődnek: „Én már elmegyek azon az úton, amelyen minden földi ember elmegy. Légy erős, légy férfi. Tartsd meg, amit Istened, az Úr rád bízott, járj az ő útján, tartsd meg rendelkezéseit, parancsolatait, döntéseit és intelmeit, ahogyan meg vannak írva a Mózes törvényében. Akkor boldogulsz mindenben, amit teszel és ahová fordulsz, akkor teljesíti az Úr a neked adott ígéretét: Ha vigyáznak fiaid útjukra, és állhatatosan előttem járnak, teljes szívvel és teljes lélekkel, akkor nem vesznek ki utódaid Izrael trónjáról.”

És most hangot vált Dávid, és következnek intelmeinek kevésbé épületes részei: „Te is tudod, mit követett el ellenem Joáb, Cerúja fia, mit tett Izrá-el két hadseregparancsnokával, Abnérrrel, Nér fiával és Amászával, Jéter fiával, amikor meggyilkolta őket, vért ontván békességnek idején, és úgy mocskolta be vérrel dereka övét és lába saruját, mintha háború lett volna. Bánj vele bölcsességed szerint, és ne engedd, hogy ősz fejjel békességgel szálljon alá a koporsójába.”

Ezután Dávid még különböző utasításokat adott, részben hogy Salamon kivel legyen kegyes, részben hogy még kit bocsásson alá vérrel a koporsójába, majd meghalt.

Hamarosan sor kerül Salamon bosszúállására. Először Adónijával számol le, kihasználva annak oktalanságát, hogy Dávid utolsó idejének az ápolónőjét, a sunembeli Abiságot kérte feleségül. Erre Salamon a Dávid által rábízott bölcsességről elfeledkezve, minden különösebb köntörfalazás nélkül megöleti Adóniját. Ezután következik Joáb. Joáb mikor meghallotta, hogy Adóniját megölték, bement az Úr sátorába, és megragadta az oltár szarvait. Akkor jelentették Salamon királynak, hogy Joáb az Úr sátorába menekült. Salamon elküldte Benáját, Joáda fiát ezzel a paranccsal: „Menj, és öld meg őt.” Benája el is ment az Úr sátorához, és ezt mondta Joábnak: „A király azt parancsolta, hogy jöjj

ki.” Ő azonban így felelt: „Nem megyek, itt akarok meghalni.” Benája kicsit meghökkent, nem merte az oltár szarvánál megölni, megvitte a királynak a választ, hogy mit beszélt Joáb, és ő mit felelt neki. Erre azt mondta neki a király: „Tedd meg, amit kíván, öld meg, és temesd el. Így hárítod el rólam és apám házáról a Joáb által ok nélkül kiontott vért.” És elismételi Dávid utasítását: „Őt büntesse meg az Úr azért a vérontásért, hogy megölt magánál két igazabb és jobb embert, fegyverrel gyilkolva meg őket apámnak, Dávidnak a tudta nélkül, Abnért, Nér fiát, Izrael hadseregparancsnokát és Amászá, Jéter fiát, Júda hadseregparancsnokát. Szálljon kiontott vérük Joáb fejére és utódainak fejére örökre. Dávidnak és utódainak, házának és trónjának pedig adjon az Úr békét örökre.” Elment tehát Benája, Joáda fia, rárohant Joábra és megölte. Hazájában, a pusztában temették el, helyette a király Bénáját, Jóáda fiát állította a hadsereg élére.

Egy dolog föltűnő még abban, hogy Dávid mit ró fel Joábnak. Felrója Abnért és Amászá. Valóban, ez a kettő volt az, ami a tisztességes háború szabályai szerint is orgyilkosság. Két dolgot azonban nem ró fel: nem rója fel Uriás meggyilkolását, oka volt rá. Nem rója fel Absolon meggyilkolását sem, ezt nehezebb megmondani, hogy miért. Egyrészt ez a gyilkosság nem ütközött a háború törvényeibe, másrészt, ha Absolon élt volna e pillanatban, akkor Salamon királysága valószínűleg szóba se jött volna. Ez talán finom tapintat volt a részéről, mindenesetre a két kevésbé drámai – bár a szabályok szempontjából súlyosan fölróható – gyilkosságát rója föl Joábnak Salamon is.

Dávid szájából mindenesetre ez a nagyon erkölcsös ítékezés egy kicsit rosszul hangzik, de érzékelteti azt a végső elkeseredést, ami Dávidban a kibírhatatlanul hű és minden más konkurens hűséget legyilkoló Joábbal szemben az évek során összegyűlt.

Ez Joáb konok és kegyetlen hűségének a története. Egy olyan hűségé, mely halálra gyötörte, és véres bosszúállásig keserítette azt, akire irányult.

1972–1974

VIII.

A társadalmi rend moralizálásának eddigi kísérletei

Minthogy a világméretben szemben álló mindkét ideológia forradalmi előzményekre hivatkozik, szükséges rövid pillantást vetnünk arra az újkori forradalomsorozatra, melyből mindkettő kinőtt. Ehhez előre kell bocsátanunk, hogy nincs sok értelme forradalomnak nevezni minden olyan történelmi helyzetet, melyben egyik társadalmi és gazdasági rendszer helyébe egy másik lép: ezek a változások a történelemben sokszor egészen lassúak, s a forradalom csupán az elmélet kedvéért rájuk ragasztott címke. Forradalomról beszélünk igazán csak akkor érdemes, ha földrengésszerű társadalmi–politikai változások mögött a társadalom helyes szervezésének összefüggő és magas szinten tudatossá vált elgondolása és terve áll. A szónak ebben az értelmében igazi forradalmak csakis olyan kultúrákban születhetnek, ahol szerencsés körülmények összejátszása folytán politikai és erkölcsi elvek és ilyeneket hordozó rétegek hatékony társadalomformáló és intézményformáló erőkké tudtak válni, és adott esetben a nyers hatalommal szemben is érvényesülni: ilyen fejlemény a történelem folyamán két nagy kultúrában tudott kibontakozni: a mediterrán-európaiban és a kínai–kelet-ázsiaiban, s főleg az előbbiből terjedt el a legeslegújabb korban az egész világon. A többi magas civilizációban a zsarnokságok egyhangú sorozatát csak palotaforradalmak, dinasztikus háborúk és amorf tömegmozgalmak váltották időnként fel, és a politikai élet sivárságáért, elsősorban Indiában, szellemi és erkölcsi értékek különös elmélyülése nyújtott kárpótlást. Kínában több politikai elmélet között egy, a Konfuciusé vált hosszú évszázadokra uralkodóvá, ami a társadalom túlstabilizálására vezetett, amelyen belül időnként dinasztiaiváltó forradalmak, főleg parasztforradalmak idézték a hatalmasok emlékezetébe a birodalmat

¹⁶⁵ Ez az írás a Huszár Tibor és munkatársai által kezdeményezett és készített interjúsorozat folytatása, illetve annak utolsó, Bibó István által már monológként magnóra mondott része.

összetartó erkölcsi elvek komolyan vételésének kötelezettségét: ezért voltak ezek nagyjából valódi forradalmak, noha nem tették vitássá a birodalom alapvető ideológiáját, s így teljességgel nem emlékeztettek a forradalomnak arra az új tervet hozó sémájára, amit Európában megtanultunk. A mediterrán-európai-amerikai kultúrában viszont négy nagy tudatos államformáló terv váltotta fel egymást: közülük kettő nem volt forradalmi, hanem egy anarchiát vitt át konszolidációba, kettő pedig egy önmagát túlhaladott rendszer próbált új terv alapján forradalmasítani.

Az első átfogó állam- és társadalomszervező elgondolás a görög-római világban alakult ki, ahol már az ókorban a folytonos zsarnokság helyett az államszervezet változatos és tagoltan szervezett formáinak sokasága alakult ki, közöttük jelentős plurális formák is: Arisztotelész *Politikája* tudatosította ennek a sokaságnak a lehetőségét és értékét, és elgondolt egy kombinált ideáltípust is. Ennek alapján fogalmazta meg Cicero a római polgárháborúk okozta anarchia orvosságaként azt a kombináltan monarchikus-arisztokratikus-demokratikus arisztotelészi államszerkezeti formát, mely az anarchiát felszámoló és 2-300 évig tartó augustusi konszolidáció elméleti alapjául szolgált. Ennek demokratikus elemei a gyakorlatban hamar elsorvadtak, de a római birodalomnak a nyugati világra ezt követően gyakorolt döntő jelentőségű hatása éppen ezekben a századokban bontakozott ki.

A második nagy terv szerzője az Egyház, mely ezúttal nem egy pillanatnyi káosszal, hanem a népvándorlás és a Római Birodalom összeomlása által előidézett több száz esztendő anarchiával állt szemben. Amíg a Római Birodalom még teljes erejében volt, addig az ember személyes belső szabadságáról, méltóságáról és a lelkiismeretnek a hatalommal szemben is érvényesülő erejéről szóló, végsőleg forradalmi kihatású keresztény tanítás társadalmi és politikai jelentőségre nem jutott. Már a nagy anarchia küszöbén történt meg az addig példátlan és egyelőre izolált eset, hogy Szent Ambrus milánói érsek a szószékről kérte számon és kényszerítette vezeklésre az erősen egyházhű Nagy Theodosius császárt egy általa elkövetett nagyobb méretű vérengzésért. Szent Ambrus tanítványa, Szent Ágoston volt az, aki *Civitas Dei* című művében, az ókori politikai gondolkodás számos kategóriáját felhasználva, megalapozta a keresztény állam- és társadalomelméletet, melynek lényege az volt, hogy a hatalomgyakorlás és egyáltalán minden emberi tevékenység értéke kizárólag a benne megvalósult erkölcsi feladaton múlik. Ennek alapján a keresztény papság és a szerzetesrendek az értelmiségi irányítást kétségbeesetten igénylő barbár világban elfogadtatták a keresztény fejedelem s vele a keresztény állam, a keresztény lovag s vele a keresztény földesúr, a keresztény kézműves s vele a kereszt-

tény városi polgár s végül a keresztény földműves erkölcsi és viselkedési kódexét, s ezt több-kevesebb sikerrel alkalmazták. A papság biztosította a maga számára a rangbeli elsőséget, s időnként a nyers hatalommal a lelkiismeret nevében szembeszállni tudó erőként is jelentkezett. Egészében azonban kiegyezett a társadalom tényleges erőviszonyaival, vagyis a barbár fejedelmek és nagyurak uralkodó helyzetével, azok viszont úgyahogy alávetették magukat a papság nevelő hatásának, s végül is a világtörténelem aránylag legsikeresebben moralizált monarchizmusát és arisztokráciáját és ennek megfelelő etikáját alakították ki, ettől azonban nem szűntek meg külsőséges, hivalkodó és háborúskodó emberek együttese lenni. A papi átmoralizálás igazán eredményesen a polgársággal és a parasztsággal szemben valósult meg, melynek hatása még ma is jelen van széles tömegek munkaetikájában. Ez lett az alapja a középkor egész intézményrendszerének, bár az ideálok és ideáltípusok tényleges érvényesülése messze volt a teljességtől. De évszázadokon keresztül szilárdan megvolt az érvényes szabály- és intézményrendszer teljes megegyezése a társadalom általános értékfelfogásával, s hogy ez milyen nagy dolog, azt csak ma tudjuk. Ennek az átgondolt társadalmi tervnek időbeli tartóssága és egyértelmű szilárdsága a világtörténelemben csak a konfuciusi elveket elfogadó és alkalmazó Kína belső stabilitásához fogható, annak túlságos megmerevedése nélkül. Különleges erénye ennek a középkori kísérletnek az, hogy a benne foglalt jelentős egyensúlyelemek folytán a társadalmi és állami szervezetnek mai szemmel archaikus, de nagyfokú pluralitását sikerült elérni.

A középkorias társadalom- és államszervezet végül is azért ingott meg, mert az általa felnevelt polgárság a társadalomban túlnyomó jelentőségre jutott; ezzel szemben a nemesség funkciótlansága mindinkább világossá vált. Így a középkor elején az egy ideig egymással kiegyezett barbár uralmi elemek és keresztény erkölcsi elemek ellentmondása napvilágra került: s a keresztény ember belső szabadságáról és végső egyenlőségéről szóló és a kiváltságot a hasznos társadalmi funkcióval igazoló tanítást elkezdték alkalmazni a tényleges hatalmat gyakorló arisztokratikus társadalommal szemben is. (Emlékeztet a középkor végén divatba jött verse: „Míg Éva font s Ádám kapált, urat a földön ki talált?”)

Ez a középkori társadalmi egyensúly és államrendszer a 18. századtól kezdve tehát eredeti formájában olyan fejlemények folytán rendült meg, melyek lényegében a keresztény alapszerkezetű középkori eszmerendszer organikus továbbgondolásából következtek. A reformáció továbbvitte a társadalmi erkölcsnek azt a széles körű megkomolyodását, amit a szerzetesrendek indítottak el, de azt lényegesen fel is fokozta, és létrehozta azt

a nyugat- és észak-európai és észak-amerikai társadalmi közerkölcsöt, amit ma is legáltalánosabban a megbízhatóság és a képmutatás ellentétes jelzőivel szoktunk illetni. A reformáció hatása és az esztelen vallásháborúk visszahatása együttevén érvényre juttatta a személyes lelkiismeretnek az államhatalomtól való végső függetlenségét s a vallásszabadság elvét, s ezen mint egy faltörő koson keresztül utat nyitott a személyes szabadságjogok ideológiájának. A reformációnak azonban egészében nem volt új terve az állam és a társadalom felfogása számára, ez már a részben még csökkenően reformációs ihletésű angol és amerikai, részben a már teljesen szekularizált francia felvilágosodásban és francia forradalomban alakult ki.

IX.

Az újkori forradalmak és a francia forradalom pozitív hagyatéka

A francia forradalom eszmerendszerének lényege az volt, hogy az államot és társadalmat immár nem transzcendens, isteni meghagyásra és igazolásra, hanem ésszerűen megfogalmazható és indokolható elvekre alapozta. Ennek megfelelően felmondta azt a kompromisszumot, mely az egyház és az akkor a társadalom élén álló születési nemesség között a középkor hajnalán létrejött, s így az addig vitán kívül elfogadott születési társadalmi szelekció helyébe valamiféle személyes teljesítményen és értéken alapuló szelekciót tűzött ki célul. Ennek éle elsősorban a születési nemesség ellen irányult, melynek kiváltságai az egész társadalom terheiként, fellépési módja az egész társadalom sérelmeként jelentkeztek, s funkciótlanúsága mindinkább napvilágra került. Ezért lett a megindult forradalom első feladata mindennemű nemesi kiváltság és a merőben nemesi kiváltságon alapuló jogok és követelések megszüntetése. Az ezek elleni harcot az ún. „harmadik rend” képviselői vették fel, amely szó akkor gyakorlatilag az egész népet jelentette, gazdag polgárokat és szegény kézműveseket, földműveseket, értelmiségieket és szolgákat egyaránt: képviselőik azonban elsősorban értelmiségi és polgári együtttest alkottak, ahol az értelmiségiek voltak a hangadók, de a szó szoros értelmében vett tőkés polgároknak elég súlyuk volt ahhoz, hogy a szorosán vett tulajdont, a nemesekét is, biztosítani igyekezzenek. A nemesi kiváltságok megszüntetésével a múlt jelentős részét eltakarító cselekedete után következtek a forradalom nagy, időálló vívmányai, az emberi jogok rendszerbe foglalása és az új alkotmány létrehozása. Ez tartalmazta a népszuverenitás rousseau-i elvének és a hatalmak megosztása Locke és Montesquieu által megfogalmazott követelményének a megvalósítását.

Az első, minden kétségen felüli vívmánnyal, a *népszuverenitás* elvével és gyakorlatával egy új legitimitás, a hatalom intézményes igazolásának új elve és gyakorlata született, amely nem könnyen bár, de ma is betölteni képes és a világ számos pontján be is tölti azt az űrt, azt a nihilt, amit a monarchikus és arisztokratikus legitimitásnak 1792-ben bekövetkezett részleges és 1918-ban bekövetkezett csaknem teljes összeomlása maga után hagyott. Ettől kezdve vált fontos alkotmányjogi és területi döntések érvényességének általánosan elfogadott pecsétjévé a népszavazás és a demokratikus választás. Ez egyben a *demokrácia* mint kormányzati forma, mint az állami és társadalmi vezető szervek létrehozásának minden más feletti elvi elsőbbségét is jelenti. Ma ezt az elvet – a kifejezetten fasiszta álláspontoktól eltekintve – általában nem vonják kétségbe, az olyan kormányzatok sem, melyek valójában monarchiák, diktatúrák, arisztokráciák vagy oligarchiák. Persze a demokrácia általános elfogadottsága nem helyezi hatályon kívül azt az arisztotelészi bölcsességet, hogy egy egyensúlyozott kormányzatban a demokratikus, monarchikus (egyszemélyű) és arisztokratikus (testületi) összetevőknek egy bizonyos egyensúlyát célszerű megvalósítani. A népszuverenitás nem is minden vonalon való közvetlen népi kormányzást jelent, hanem a népnek mint a legitimitás végső forrásának és a szabad, manipulációmentes választási vagy népszavazási döntés kötelező erejének az elismerését.

A francia forradalmi alkotmányozó és törvényhozó gyűléseknek a népszuverenitás alapján való megvalósítását a *képviselési elv* tette lehetővé, ezt az ókor nem ismerte, a középkori hűbériségből nőtt ki, régtől fogva ismert volt a régi rendi gyűléseknél, a parlamenteknél is, de a népszuverenitásnak a szavazati jog tekintetében megfogalmazható követelményeit a francia forradalmat követő évszázad alakította ki. Ennél döntőbb jelentőségű eleme az európai és amerikai népképviselési rendszernek a kormányt felváltani képes *ellenzék* megengedettsége, hiszen léteznek olyan többségi kormányrendszerek, melyek természetesnek tartották a kisebbség zsarnoki elnyomását. Ezt az angol és amerikai kormányzásban kialakult elvet a francia forradalom kezdetben nehezen emésztette meg, és csak a restauráció és a 19. század későbbi forradalmi után nyert polgárjogot. Ezt szokták *többpártrendszer* néven emlegetni, ahol a hangsúly nem a sok párton, hanem az egynél több párton, a választási lehetőségen van.

A második döntő vívmány az *államhatalmak elválasztásának* elve, mely a politikai és személyes szabadság fontos garanciáját valósítja meg azáltal, hogy nem engedi a végső döntések lehetőségét egyetlen szervnél koncentrálni. A klasszikus – a montesquieu-i – megfogalmazás szerint három ál-

lamhatalmat kell egymástól elválasztva tartani, a *törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat*. Ezt az elvet az első francia és az amerikai alkotmány kissé dogmatikusan érvényesítette. Azóta az értelmezés körül könyvtárnyi politikai és könyvtárnyi professzori elmefuttatás jött létre. A politikai elmefuttatások – leginkább a végrehajtó hatalom jelentős részét még birtokló monarchia érdekében – főleg azzal igyekeztek félreérteni az elv lényegét, hogy vagy külön államfői hatalom körvonalazásával próbálkoztak, vagy a végrehajtó hatalmat is védeni igyekeztek a másik kettő illetéktelen beavatkozásától; a professzori elmefuttatások viszont azzal, hogy az államhatalmak tényleges funkcionálásának vizsgálata helyett az államhatalmak különböző fajtáit tudományosan igyekeztek kategorizálni. Az elv igazi lényege az, hogy a karhatalommal, kényszerítő erővel rendelkező államhatalom, vagyis a végrehajtó hatalom túlkapásaival szemben kell a másik kettőt megvédeni és nem fordítva. A törvényhozás, amennyiben az demokratikusan jön létre, a demokrácia védelme miatt igényeli a függetlenséget, a bírászkodás függetlensége a személyes szabadságjogok, az emberi jogok kikövetelhetősége miatt életbevágóan fontos. Kiegészíti a hatalmak elválasztásának elvét a 19. században általános követelménnyé vált *jogállam* elve, mely szerint ne csak az egyének egymás közötti vitái kerüljenek bírói döntés alá, hanem az államhatalomnak mindennemű, az egyén jogait érintő aktusai is. Ezt Angliában a *jog uralmának* ott régebben kialakult elve alapján a rendes bíróságok intézik, Franciaországban a hatalmak elválasztásának némi félreértése alapján külön közigazgatási bíróságok, amelyek azonban mostanra szintén a szakszerű és független bíróságok mintájára fejlődtek ki; a kontinentális európai országok többsége ezt az utóbbi rendszert követte.

A francia forradalom harmadik döntő vívmánya az ún. *szabadságjogok* vagy *emberi jogok* kodifikálása. Ezek eredetileg az egyéni kiváltságokra és rendi szabadságokra alapozott régi középkori alkotmányokból nőttek ki, biztosítékait – főleg az önkényes letartóztatástól való mentesség joga vonatkozásában – főleg az angol alkotmány dolgozta ki, de a francia forradalom volt az, mely ezeket modernizálta, rendszerbe foglalta és minden ember jogaiként deklarálta. Ezek között vannak olyanok, melyek lényegükben az alkotmány működésének előfeltételei, így a vallás- és gondolatszabadság, a szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadság, ez utóbbinak konkretizálása az egyesülési jog, ezekhez járult a legújabb időben a sztrájkjog. Az ember személyes jogai minden ember szabad és egyenlő születésének deklarálásával kezdődnek, ennek konkretizálása a törvény előtti egyenlőség, valamint – az angol alkotmányból már ismerős – önkényes letartóztatástól való mentesség, a személyes szabadság, a tulajdonbiztonság. A szabadságjogoknak ál-

talános emberi jogokká való kiszélesítése hozta magával utóbb a faji, vallási, nemzeti és anyanyelvi megkülönböztetésektől való mentesség jogának a megfogalmazását. Mindezek a jogok szervesen összefüggnek a bíróságok függetlenségével, mert ezen keresztül válnak a szabadságjogok az egyes emberek és csoportok által kikövetelhetővé.

Sokan elemezték a demokratikus liberalizmusnak mindezeket az elveit. Megállapították, hogy ezek különböző gondolkodóktól és intézményi előzményekből indultak ki, s mi sem könnyebb, mint végső elméleti következményekig kiélezní őket, s ennek alapján ellentmondásokat találni közöttük. De a lényeg nem absztrakt elvek deduktív következményeinek az összeütközése, hanem az, hogy mindeme elvek alapján állt össze a francia forradalmat követő évszázadban a liberális demokratizmus összefüggő intézményláncolata, melynek tagjai gyakorlati működésükben fogaskerékszerűen kapcsolódnak egymásba. Ennek a láncolatnak a tagjai: a) a népszuverenitáson alapuló szabadon választott törvényhozó testület, mely az ún. parlamentáris rendszerben ellenőrzí és megbuktathatja a kormányt, az ún. elnöki rendszerben pedig ugyanezt a garanciát a kormány határozott időre szóló választása jelenti; b) az ellenzék megengedettsége és többségre jutása esetén kormányra jutásának lehetősége; c) az alkotmányozó és törvényhozó testületben és azonkívül a gyülekezési, pártalakítási, sajtó- és gondolat-szabadság; d) a bírák függetlensége és a kormányzati aktusok valamiféle bírói ellenőrzése. Ez az intézményláncolat az egyetlen politikai rendszer a történelemben, mely a szabadság számottevő mennyiségét, a kormányváltás erőszakmentességét és a közélet nyíltságát aránylag stabil módon biztosítani képes. Elmondhatjuk, hogy ez az európai emberiség legjelentősebb találmánya, jelentősebb a természettudományi és műszaki tudományoknál, s az európai zenén kívül talán az egyetlen olyan teljesítmény, melyet más kultúrák sem fedeztek fel, s amelynek áldásos és hasznos voltához kétség nem fér. Amióta ezt feltalálták, mindent megtettek ellene kezdetben a monarchiák, később pedig a monarchiák által hagyott ürt betöltő, hatalomkoncentrációra törekvő politikai rendszerek. Ez az ellenkezés valaha monarchikus és reakciós érvek jegyében történt, ma azonban van egy magát modernnek tartó fogalmazása is, mely szerint ez a rendszer a polgárság találmánya a polgárság érdekében, csakúgy, mint a francia forradalom és a liberális demokrácia egész ideológiája. Itt elég annyit leszögezni, hogy ez a tétel még akkor is abszurdum volna, ha a francia forradalomra és a liberális demokratizmusra nézve igaz volna. Ebben az intézményláncolatban benne van a jogbiztonság követelménye, de nem egy bizonyos jogrendszer biztonságáé, s így az bármilyen szabadságelvű társadalmi és gazdasági

rendszer stabilizálására és humanizálására alkalmazható; el kell tehát hárítani azt a nyilvánvaló és mind kapitalista, mind kommunista oldalról rossz-hiszemű félreértést, hogy ez az intézményrendszer csakis kapitalizmusban jöhet létre, csak ott alkalmazható és alkalmazása kapitalizmust hoz létre.

X.

A francia forradalom tehertételei

Ezek tehát a francia forradalomban betetőzött liberális demokratizmus pozitív vívmányai. Ezek azok, melyeket a francia alkotmányozó nemzetgyűlés lényegében létezésének első esztendejében létrehozott. Mindez létrehozott volna egy alkotmányos monarchiát, mely az adott helyzetben a kívánatos és elérhető cél volt, s ahonnan a 19. század politikai fejlődése egyenes vonalban elindulhatott volna. De az alkotmányozó nemzetgyűlés még ugyanebben az első esztendőben elkezdte az egyházellenes törvényhozást, mely utóbb teljes vallásellenességbe ment át, s ezzel elindult a francia forradalom nagy félrecsúszása.

Az egyház- és vallásellenesség még a francia felvilágosodás öröksége volt, mely első helyen állt szemben az egyházzal, csak második helyen a feudális kiváltságokkal és szinte alig a monarchiával. A forradalom tehát kötelességének tartotta, hogy a nemesi kiváltságok megszüntetése, az emberi jogok kodifikálása és az alkotmány elfogadása után nekilásson az egyház megrendszabályozásának. De az egyház szekularizálására és állami intézménnyé tételére irányuló kísérlet lényegében nem szabadságelvű, hanem sokkal inkább II. József nyomdokain járó megoldás volt. Ugyanakkor ez volt az, ahol a forradalom a leginkább és a legcéltalanabban előrejutott, pontosabban vakvágányra futott, mert nemcsak visszakoznia kellett utóbb, de semmiféle későbbi forradalom vagy reform a nagy forradalom egyház- és valláspolitikai kísérleteire nem tért vissza. Ezek tették kétségbeesetté a monarchia ellenállását, mely saját előjogainak megkurtítását aránylag meglepő béketűrőssel viselte. De ennél súlyosabb volt az a következmény, hogy ezek voltak azok, melyek a társadalom jelentős részét is szembefordították a forradalommal, így lényeges részük volt abban, hogy a forradalom lényegét kitevő és a régi hatalommal szemben kifejtett pillanatnyi erőszakból állandó és lassan a társadalom egészével szemben kifejtett erőszak, vagyis diktatúra lett. Az egyház- és vallásellenesség azután is jó ideig megmaradt a liberális forradalmiság kísérőjelenségének, főleg a latin or-

szágokban, de ezt részben magyarázza az egyháznak a reakcióval való szoros összeszövődése és a liberalizmussal s benne az egyház és állam elválasztásának immár kijózanodott és az egyház számára is hasznos programjával szemben kifejtett szívós ellenakciói. Mostanra azonban ez az egész szembenállás nagymértékben az oldódás állapotában van, s az egyház- és vallásellenesség tehertételét mindenestül átvette a szocialista forradalmiság, a kommunizmus.

Persze a mai szemmel szinte gyermetegnek feltűnő, de a maga idejében óriási válságot előidéző antiklerikális törvényhozáson kívül több más ok is közrejátszott abban, hogy a francia forradalom, óriási jelentősége és hosszú lejáratra az egész európai kontinenst átalakító hatása ellenére is, kitörésének 4-5. esztendejére beletorkollott a világtörténelem időnkénti nagy kollektív tébolyainak legnevezetesebbikébe, az 1792–95. évi nagy Terrorba. Ezt a nyilvánvaló ténytet a forradalom hívei azóta is palástolni, mesterkélt magyarázatokkal menteni, természetesnek tartani vagy egyszerűen tagadni igyekeznek, ellenfelei pedig akkor és azóta szüntelenül emlékeztetnek rá, s ezen a címen a forradalmiság minden formáját gyanúba hozzák. Nem vitás, hogy akkor az tette Angliát és az angol közvéleményt, de sok más embert is Európában, a forradalom szimpatizálva figyelő barátjából a forradalom elszánt ellenségévé, s ez okozta azt, hogy az 1790-ben a hitel mélypontján álló monarchikus abszolutizmus utóbb hitelét és erejét újabb félszázadra visszanyerte.

Érdemes röviden elemezni ennek a rémuralmi közjátéknak a közeli és távoli kihatásait. A Terror utólagos igazolásának kísérleteire még visszatérünk. Itt elég arra utalni, hogy a forradalom kisiklásában a céltalan antiklerikális törvényhozáson kívül kétségtelenül jelentős része volt XVI. Lajos kapkodásának, az európai uralkodók hebehurgyán provokált, félszívvel vezetett és számukra csak vereséget hozó háborújának. De a Terrorhoz magához kellett Danton cinizmusa, mellyel az első vérengzéseket szabadjára engedte, mindenekfelett pedig Robespierre paranoid egyénisége, mellyel az egész konventet erkölcsi terrorja alá tudta vonni, és a vérengzésből erkölcsileg megalapozott, az erény nevében gyakorolt intézményt csinált. Bármennyire is nem hangzik tudományosan ilyen személyes tényezők számbavétele, látni fogjuk, hogy ezeknél sokkalta nevelésesebb „tudományos” magyarázatokkal fogunk találkozni. A lényeg az, hogy a francia Terror nem következett a forradalom lényegéből, hanem a történelem nagy esetlegességeinek egyike volt.

A Terror, mint tudjuk, idővel lecsillapodott, és valamiféle konszolidációba ment át, azonban emlékét nem lehetett eltörölni. A Terror elpusztí-

totta a forradalom legjobbjait, a túlélő akarnok és opportunistá garnitúra egy darabig a hatalom birtokában maradt, de a tömegektől való félelem állandósította a kormányzás bizonytalanságát. Ugyanakkor a tömegek forradalmi lendülete megtört, egy nyíltan forradalomellenes, uralkodót kívánó közhangulat alakult ki, létrejött a napóleoni fordulat, mely mind nagyobb mértékben rákapcsolt erre az irányzatra, de azért megörökölte a forradalmi kormányzatokba mindinkább beleépült bizonytalanságot is. Mesebeszéd az a közhely, hogy Napóleon egész Európában elterjesztette a forradalmi eszméket: néhány francia, nem is kifejezetten forradalmi intézményt terjesztett el, egyébként tudatosan forradalomellenes volt, és forradalmi, mondhatjuk, kártékony forradalmi cselekedetei csak esztelen hódításai voltak, melyekkel szinte megtetézte a Terror visszahatásait, és egész Európában egy mindenféle forradalomtól és felforgatástól rettegő reakciónak adott tápot.

Így a Terror és Napóleon együtt okozták, hogy Európában a 19. század első felében egy félszázadra helyreállt az abszolút monarchiák túlsúlya. De ugyanez a félszázad egyben a francia forradalmi hagyományok lassú, bár teljessé sohasem vált újraéledésének korszaka is volt. (Ez néhány évtizedre összekapcsolódott a napóleoni hagyománnyal, míg III. Napóleon örökre ki nem gyógyított abból mindenkit.) A század közepére megszaporodtak a részben alkotmányt, részben nemzeti függetlenséget követelő, hol sikeres, hol sikertelen forradalmak, amelyek merítették a francia forradalmi hagyományokból, de ugyanakkor általában óvatosan vigyáztak arra, hogy a francia forradalom rémuralmi korszakával szemben emelt vádak ne legyenek rájuk vonatkoztathatók. Mindennek eredményeképpen a század utolsó harmadára az alkotmányosság valamilyen teljesebb vagy félutasabb formája Oroszország kivételével egész Európában uralkodóvá vált. Vagyis beállt az az állapot, mely a Terror és Napóleon közjátéka nélkül valószínűleg már a század első felében beállott volna. A vagyonos polgárság előretört mint uralkodó vagy az uralomban az arisztokráciával együtt részt vevő osztály, úgy is, mint haszonélvezője mindama előnyöknek, melyeket számára a francia forradalom a feudális kiváltságok eltörlésével és egy sor tevékenység szabaddá tételével megnyitott. Közben sietett levetkőzni azt a csekélyke forradalmiságot is, amelyet a forradalom idején itt-ott felvett. Ebben a kásás közegben, mely egyszerre volt a legszebb ígéretekkel teljes és a legzavarosabb ellentmondásokkal terhes, melyben a nagy francia forradalom egyszerre volt hitelvesztett és dicsfényben ragyogó, születtek meg a legújabb kor mindmáig tartó gyilkos ellentmondásai.

Először létrejött a 19. század elejétől kezdve két teljesen terméketlen emberfajta, mely azóta is világszerte politikai viselkedési sémává lett: a *reak-*

ciós és a hivatásos forradalmár. Addig létezett egy egységes kritériumok szerint megítélhető politikai művészet, melynek művelői az adott történelmi helyzet tényei és reálisan keresztülvihető tennivalói szerint tudtak hagyományörzők és felforgatók is lenni. Nagyon nehéz pl. az induló újkor egyik legjelentősebb politikai szereplőjéről, Orániai Vilmosról élesen megmondani, hogy feudális nagyúr volt-e, vagy példátlan újdonságot hozó forradalmár, mert mind a kettő volt egyszerre. Ez a reakciós–forradalmár alternatíva is része annak a napjainkban is dúló nagy politikai skizofréniának, mely a tennivalókat csak elmebajos alternatívákban tudja megfogalmazni. Ez Európát utoljára a vallásháborúk korában gyötörte, amitől a felvilágosodás százada szabadította fel, s melytől most újra beteg a világ.

Ugyanebben az időben szerezte be a francia forradalom hagyományára támaszkodó demokratikus liberalizmus azt a két további súlyos, ellentétes előjelű tehertételt, mely lehetetlenné tette, hogy a francia forradalom hagyományait egyenes vonalban ott lehessen folytatni, ahol azok az első nagy pozitív reformok után, a Terror megindulásakor abbamaradtak.

Az egyik oldalon a liberális demokratizmus forradalmi hagyományának tehertétele a forradalmiságnak az a felfogása, mely a hivatásos forradalmárok körében uralkodóvá vált. A forradalmat mindenestől elítélő reakciós álláspont visszahatásaként megjelent a forradalmi hagyomány újjáéledésének az a groteszk kísérőjelensége, mely a terrort és a forradalmi erőszakot először mentegetni, azután magyarázni, majd – a fogyatkozásból erényt csinálva – igazolni, végül helyeselni, utoljára pedig dicsőíteni kezdte, először konkrét indokokkal, végül elvi alapon – magáévá téve ezzel azt a reakciós álláspontot, mely szerint „a forradalom felfalja saját gyermekeit”, s a Terror a forradalom természetes kísérőjelensége. Persze a forradalmár álláspont ezt pozitív előjellel látja el, és hozzáteszi, hogy ez csak csekély ár azokért az óriási javakért, melyeket egy forradalom magával hoz.

A konkrét igazolások között még ma is elterjedt, noha teljesen értelmetlen az az indoklás, hogy a megtámadott francia állam csak a Terror segítségével tudta megszervezni győzelmes hadseregét. Holott az nem a Terror révén, hanem a Terror ellenére volt győzedelmes, hiszen józan ésszel senki sem állíthatja sem azt, hogy a guillotine akárcsak megközelítőleg a háborús erőfeszítés ellenfeleit semmisítette meg, és a guillotine kilátása különösen jó hatással lett volna a tábornokok és katonák teljesítőképességére. A francia hadsereg azért lett győzedelmes, mert a kis zsoldoshadseregekkel háborúzó 18. századi monarchiák világában teljes és meghökkentő újdonságot jelentett az általános védkötelezettség és az abból kikerülő nagy tömegű és dühö-

sen harcoló hadsereg. „Tudományos” magyarázata a Terrornak az, hogy az annak során legyilkolt vagy egymást legyilkoló csoportok – noha nemegyszer valóban volt kisebb-nagyobb mértékben felismerhető osztályjellegűk – egyben ennek az osztálynak vagy rétegnek az érdekeit is képviselték. Mintha a Terror feltételei között bármilyen társadalmi csoportnak módjában lett volna érdekeit körvonalazni és a sikeres vérengzés után érvényesíteni!

Ezeknél a konkrét indokoknál messzebb mutatnak a forradalmi erőszakot és terrort elvi alapon igenlő álláspontok, melyek társadalmi rendszerek változásánál és egyáltalán kártékony kormányrendszerek megdöntésénél s forradalmi megoldásoknak kizárólagos, önmagában való értéket tulajdonítanak, s ezen belül az erőszakot, a terrort, a vérengzést a forradalom természetes kísérőjelenségének vélik. Ezek könnyen átesnek abba a vulgáris tévedésbe, hogy ezek már maguk forradalmi cselekedetek, az ettől visszariadók pedig a forradalmi ügy számára használhatatlan és gyáva emberek. Az emberi magatartásoknak ezt a megítélését azután megtartják a hatalomra jutott forradalmárok is, ami képes átmenni a legdurvább machiavellizmusba, de még aránylag konszolidált viszonyok között is megőrzi hajlamukat a konspirációs kormányzás és a társadalom bizonytalanságban tartása iránt. Ilyen körülmények között könnyen születnek a nagy francia forradalmi Terrorhoz hasonló kollektív tébolyok, de most már abban az emelkedett tudatban és azzal a kifejezett szándékkal, hogy a forradalom lényege minél teljesebben megvalósuljon. A sztálini tisztogatások és utánzataik, a kínai kulturális forradalom, s legújabban a több százezernyi vagy milliónyi halottat követelő nagy kambodzsai falura vonulás tartoznak ebbe a kategóriába. Végül mindezeket felülmúlják azok a szörnyűségek, amelyeket végsőleg ugyancsak a francia példára és más baloldali rémuralmakra hivatkozó reakció a fasizmus formájában produkált.

Mindez a forradalom lényegének a teljes félreértését jelenti. A forradalom értelme az a pillanatnyi erőszak, mely egy önmagát túlélte, belsőleg korhadott, de kifelé még impozáns hatalom megdöntéséhez szükséges, és a politika művészetének legmagasabb foka az ilyen pillanatok teljes vagy részleges meglétének a felismerése. A világtörténelem sikeres forradalmi túlnyomó részben ilyen jellegűek. Legenda az, melyet a vérontás kedvelői találtak ki, hogy sohasem volt olyan hatalom, mely komoly élethalálharc nélkül feladta volna pozícióját; történelmi példák sokasága van az ellenkezőjére. A jó forradalom kritériuma éppen az, hogy megfelelő pillanatban tudjon megállni, mert ez minden közösségi mozgásnak alaptörvénye, egy idillikus kirándulásnak éppen úgy, mint egy véres csatának vagy győzelmes hadmozdulatnak. A forradalom éppen azzal fut mellékvágány-

ra és semmisíti meg kitűzött ideáljait, ha enged a megtapasztalt sikeres erőszak kísértésének, beleszeret az erőszakba, és ahelyett, hogy az elért eredményeket biztosítaná, és átengedné a társadalmat annak az általános megkönnyebbülésnek, ami az ilyen túlélő hatalmak megdőlése után előáll, állandósítja az erőszakot új meg új, általa felismert „helyes” célok érdekében, melyet immár nem egy fennálló hatalommal, hanem az egész társadalomnak vagy jelentős részének az ellenállásával szemben kénytelen érvényesíteni. Ilyen körülmények között a túl sok kiontott vér bizonyosan rontja a forradalom értékét. Viszont a teljes vértelenség – amire egy példát tudok, a magyart, 1848. március 15-én, elég ritka határeset – a forradalom értékét magában bizonyosan nem rontja el.

Az egyház- és vallásellenesség és az öncélú forradalmiság tehertételeit a liberalizmus, abban a formájában, ahogyan ma ismerjük, nagyobbrészt levetkőzte. A liberális antiklerikalizmusnak ma már csak Franciaországban és néhány latin országban vannak hagyományai. A liberális forradalmiság pedig, mondhatnánk, a kelleténél is inkább megszűnt: ma legfeljebb fasiszta nyomás alatt jelenik meg újra, hogy annak megszűnte után annál gyorsabban forduljon vissza szigorú konzervativizmusba. A liberális eszmerendszer mindkét tehertételt, az egyház- és vallásellenességet és az öncélú forradalmiságot áttestálta a szocializmusra, melynek főleg marxista-leninista változatában élnek tovább, de még mindig éppen elég kártékonyan.

Ezek helyett megjelent a liberalizmus ellenkező előjelű új tehertétele, mely az egész rendszert mind a mai napig teljességgel hamissá és ellentmondóvá teszi; azzal, hogy az egész eszmerendszert alárendeli az aránytalan, funkciótlan és felelőtlen nagyvagyoni öngazolásának. Ez a fejlemény a francia forradalom nagy hitelvesztése után állt be, mikor a polgárok, pontosabban a nagypolgárság megkezdte a forradalom által szabaddá tett tevékenységek haszonélvezetét, majd kiegyezett az arisztokráciával, megkezdte uralkodó osztályként való életét, és szembekerült a korai szocializmusnak a francia forradalom követelményeit végig gondoló következményeivel. Ekkor került a szabadságjogok között első helyre a tulajdonjog szentsége. Ma, ha Európában (Amerikában más a terminológia) liberális pártról hallunk, akkor az első, amit rögtön tudunk róla, hogy a nagytőke által támogatott pártról van szó, s nagyon örülhetünk, ha emellett még több-kevesebb tisztasággal őrzi a liberális szabadság klasszikus intézményrendszerét is; hiszen jól tudjuk, hogy a nagytőke, vagy annak legalább egy része, adott esetben a legsötétebb reakcióval és fasiszmussal is képes kooperálni...

1978

A KAPITALISTA LIBERALIZMUS ÉS A SZOCIALIZMUS–KOMMUNIZMUS ÁLLÍTÓLAGOS KIEGYENLÍTHETETLEN ELLENTÉTE

A kiegyenlíthetetlen ellentétek legáltalánosabb formulája szerint a kapitalista liberalizmus a polgárság érdekein, a védelmükre megszületett demokratikus és liberális eszmerendszeren és a polgárságot uralomra juttató francia és más forradalmak akcióin alapszik. Ezzel szemben a szocializmus és annak legkövetkezetesebb formája, a kommunizmus az ipari munkásság érdekein, a védelmükre megszületett szocialista–kommunista eszmerendszeren és a munkásságot uralomra juttató nagy októberi orosz forradalom úttörő akcióján alapszik.

Ez nemcsak a hivatalos kommunista és általánosan elfogadott marxista értelmezés, de ezt vallja egy sor, magát nem kommunistának, sőt antikommunistának valló, ún. polgári álláspont is. Ez utóbbi magától értetődőnek tartja, hogy a polgárság ideológiai osztályérdekből született, csak éppen megfordítja az angyal és ördög szerepeit: szerinte nem az ipari munkásság, hanem a polgárság lesz az a társadalmat magába olvasztó osztály, amely képes a maga érdekében egyetemes érvényű eszmerendszert létrehozni.

E magyarázat hibás voltának gyökere az a – már az ókorban is ismert – gondolkodási buktató, amely a homályos dolgokat még homályosabb fogalmak révén próbálja világossá tenni. Előbb az „alapvető érdek” szóra tennék néhány megjegyzést.

Úgy hangzik ez a meghatározás, mintha egy osztálynak az érdeke teljesen világos vagy legalábbis objektíven meghatározható valami volna. Erről pedig szó sincsen. Semmiféle érdek nem világos és objektíven nem meghatározható. Egyike a legsubjektívebb fogalmaknak. Az egyén társadalmi érdeke, mondjuk, lehet az, hogy embertársaitól minél több hasznot szerezzen, lehet az, hogy embertársai előtt magának minél nagyobb respektust és köztisztéletet szerezzen; lehet az, hogy hősként, erkölcsi nagyságként vagy esetleg szentként végezze életét. Bármennyire is ritkább az utóbbi, mint az előbbiek, megléte ennek is, annak is lehetséges. Bár az utóbbiak előfordulása ritkább, viszont annál nagyobb a hatásuk. Ha ezt áttesszük az osztályérdek síkjára, ugyanúgy mondhatjuk: egy osztálynak lehet célja,

hogy minél több profitot zsaroljon ki a kiszolgáltatott osztályokból, tekinthetjük osztályérdeknek azt, hogy minél nagyobb békességet és megnyugvást próbáljon a vele szemben álló osztályba beleplántálni, és tekinthetjük osztályérdeknek azt, hogy minél okosabban és simábban oldja meg saját osztálya majdani letűnésének a módját, folyamatát. Csak értelmi különbség van a legokosabb burzsoá osztályérdek és a legokosabb proletár osztályérdek felfogása között. Ha az ellentétes, kiegyenlíthető vagy kiegyenlíthetetlen, a feltételezett vagy valóságos érdekeknek a szövevényében el akarunk igazodni, akkor vissza kell lépnünk ahhoz a történeti helyzethez, amelyikből ez a szembeállítás a maga példaanyagát meríti. Nevezetesen a francia forradalomhoz.

1. A francia forradalom kezdetei, kibicsaklása és hitelvesztése

A francia forradalomnak két jelentős mozgatója volt. Az egyik a francia állam közállapotainak az a lehetetlenné vált zavaros, ellentmondó és mind kevésbé elviselhető volta, ami a 17. század végére kialakult. Másrészt a francia szellemi élet erjedése, mely főleg az államelmélet terén jelentős gondolatrendszereket hozott létre, olyanokat, amelyek a fennálló helyzet kritikájához szellemi háttérként is szolgáltak. A nagy újkori fordulat (ami tulajdonképpen az egész folyamat mögött áll) az a gondolat, hogy az állam dolgaiban a szokások és az isteni rend mellett (vagy a helyett) az emberi értelemnek döntő szerepe volt. Olyan gondolat ez, amely Platón és Arisztotelész óta meglehetősen háttérbe szorult, a középkorban különösen, s aminek az első jelentős megnyilvánulása Morus utópiája volt, és amiből azután a 17. és 18. században számos hasonló teória jelentkezett. Ezek közül az utópiák közül, vagy éppen fölöttük magasodtak ki azok a gondolkodók, akik a 18. században az állam problémáit első helyen megfogalmazták. Közülük kettőt emelek ki: Montesquieu-t, aki az államhatalmi funkciók elválasztásának elvét, és Rousseau-t, aki a népfelség követelményét felállította.

A francia forradalom során mind a kettő döntő szerepet játszott – sokszor egymással szemben és egymást felváltva. Mind a kettő olyan gondolat, melyet pótolni a másikkal nem lehet.

Mindezzel párhuzamosan jelentős szerep jutott az angol politikai rendszernek s a mögötte álló angol forradalomnak. Még közvetlenebbül a nemrégiben lezajlott amerikai forradalom mintájának. Ezek további eszmei adalékot adtak egy jól működő államszervezethez; épp a szomszédban az akkori, aránylag igen nagy szabadságot biztosító államrendszer

képét mutatták meg, a tengerentúl eseményei pedig egy frissen létrejött racionális, emberi értelemmel megalkotott új alkotmány létrehozásának lehetőségét példázták.

A montesquieu-i gondolat példatára az angol alkotmány volt. Ott a polgárok szabadságát biztosította az angol alkotmánykönyv, noha távolról sem a montesquieu-i séma szerint osztódott meg a hatalom, de így is példája lehetett egy plurális hatalmi szervezetű államnak.

A rousseau-i gondolat erős támaszt talált az amerikai alkotmányban, és magától értetődően magával hozta azt a gondolatot, hogy a népfelség az emberek összességét, minden embert és természetesen minden embert egyenlően illet meg. A montesquieu-i ihletésű elméletben az egyenlőség volt a hangsúly. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a szabadság és egyenlőség csupán két, ügyes kézzel kiemelt jelszava a forradalomnak, de nem a forradalom konkrét törekvéseinek a sémája, és nem is az az elvi alap, amiből a forradalom követelményeit le lehetett és le kellett vezetni. Ilyen elvi alapként a korabeli utópisták emelték ki a szabadságot és az egyenlőséget, sokszor igen dogmatikus és fantasztikus követelményekig jutva el.

A forradalom valóságos követelményei azonban igen konkrétan fogalmazhatók meg. Ilyenek voltak:

- a királyi önkény korlátozása,
- az arisztokraták teljességgel funkciótlanná vált, a gazdaságot terhelő, az egyes embereket molesztáló és egy nem produktív társadalmi réteg hívságos luxusát kiemelő kiváltságainak a megszüntetése,
- az emberi alapjogoknak valamiféle olyan megfogalmazása, amit az angol és amerikai intézményekből ki lehetett hozni,
- és végül mindezek alapján egy olyan osztott hatalmú alkotmány létrehozása, amelyik valamiképpen a népfelség elvét is megvalósítja, és ugyanakkor valamiféle egyensúlyt hoz létre a királyi hatalom és a néphatalom között.

A forradalom induló követelései között a monarchia megszüntetése még csak szóban sem igen szerepelt. A 18. századi felvilágosodás elszánt támadásokat intézett a leghangsúlyozottabban kiváltságos réteg, az egyház ellen, de feltűnően kímélte a monarchiát.

A francia forradalommal kapcsolatban le kell szögeznünk, hogy első két évében aránylagosan nagyobb ellenállás nélkül sikerült ezeket a követelményeket érvényesíteni. Létrejött először is a nemesi kiváltságok úgyszólván teljes eltörlése – mind az anyagi, mind pedig a tiszteletbeli kiváltságoké. Ezt követte az emberi jogok jegyzékbe foglalása és kodifikálása, amely azóta többé-kevésbé ugyanilyen jellegű alkotmányszabályok mintá-

jául szolgál: megszorodva néhány modernebb szabadságjoggal, sztrájkjoggal, munkához való joggal.

A harmadik és mindezt megkoronázó lépés az új francia alkotmány létrehozása volt, amely korlátozta a királyi önkényt; a hatalomszerkezet valamiféle megosztása alapján teremtette meg az államhatalom funkcionálását, sok-sok félreértett és félreérthető problémát hagyva maga mögött.

A forradalomnak ez az első két esztendeje valóságos eufóriában zajlott le, Franciaországban és az őt szemlélő világban egyaránt. Óriási várakozást fűztek az emberiség jobbjai és eszebbjei az értelmeseknek ehhez az új előretöréséhez.

[A forradalom hitelvesztése és mumussá válása]

Ám a forradalomnak épp ezen a pontján jelent meg az a probléma, amelyik a forradalmat a továbbiakban kisiklatta. Ez a probléma az egyház helyzete volt. Az egyház egyes kiemelkedő tagjainak a helyeslése ellenére sem fogadta jó szívvel kiváltságainak megnyirbálását. Ennélfogva a forradalom vezetőiben fölébredt egy ingerült igény az egyház megrendszabályozására. Ez nyilvánult meg „A papság polgári alkotmánya” című törvényben. Ebben először is az a feltűnő, hogy egyáltalán nem a szabadság szellemében fogant. Azt mondták, hogy nem is tekinthető igazi forradalmi jellegű lépésnek. Sokkal inkább a királyi abszolutizmus jozefinista egyházpolitikájának a nép kezében való újraalkalmazása volt. De amit a konzervatív erőkkal összefonódott egyház az abszolút királyságtól eltűrt, azt a fölkelt néptől nehezebben tűrte el. Ezáltal létrejött az a törés, amelyik az addigi általános megelegedés helyébe az ország jelentős része számára lelkiismereti konfliktust okozott. Ekkortól hozta a forradalom azokat az intézkedéseket, amelyeknél már nem arról volt szó, hogy a nép mit akar a hatalmasoktól, hanem arról, hogy a nép nevében létrejött hatalom mit akar a népre kényszeríteni. Ezek az intézkedések a minden vonalon visszavonulóban evő monarchia ellenállását egyszerre lelkiismereti ellenállássá és kétségbeesetté tették. Ezt követte az a mindkét fél részéről hebehurgyának mondható háború, amibe a forradalom sodródott és az éppen trónra lépett fiatal Ferenc császár és szövetségese elindított, és amelyről senki nem hitte vagy képzelte, hogy a szenvedésnek milyen özönét zúdítja mindkét résztvevőre: a közép-európai abszolút monarchiákra, a francia kormányra és a népre.

Ez a monarchia, amely állami jogainak megnyirbálását feltűnően türelmesen viselte el, most egyszerre megbokrosodott. Az új egyházpolitikai törvények lelkiismereti problémát jelentettek a jámbor és nem túl éles elméjű király számára is.

A háború megindulásától egyenes út vezetett a forradalmi terror kibontakozásához, a királyság eltörléséhez, a köztársaság kikiáltásához, az új népképviselő, a konvent összehívásához. Azóta ennek számos magyarázata született. Így például, hogy mindezt a háború tette volna szükségessé, hogy enélkül a háborút nem lehetett volna megvívni. Mindez azonban tulajdonképpen mesebeszéd, ami a forradalom hitelvesztésének helyreállítását célozta. Valójában a történelem nagy kollektív tébolyainak egyikével és talán legnevezetesebbikével állunk szemben, ami a francia forradalmat lényegében kisiklatta. Rohamos, felgyorsult, eszeveszett fejlődést, előrerohanást idézett elő a radikális és mind radikálisabb intézmények irányában, ami azonban azt eredményezte, hogy a forradalmi vívmányok közül nagyon sok, köztük igen fontosak, teljességgel veszendőbe mentek. Mindez egy 25 esztendő háborút s a közben létrejött zsarnokságot s annak további háborúit, majd a mindent betetőző vereséget hozta az országra. Végül is Franciaország ott kötött ki, ahova már egyszer az első két év után eljutott, sőt azon túljutott; olyan alkotmányos monarchiává lett, mely sokkal inkább a királyi hatalom túlsúlyán alapult, mint az 1791-es forradalmi monarchia.

Az 1791-es fejlődési szintet Franciaország tulajdonképpen igen nagy kitérők és kanyarok után, csak 80 év múlva, 1871-ben érte el. Közben volt a Bourbonok restaurációja, a királyi hatalom túlsúlyán alapuló alkotmányos monarchiája, utána Lajos Fülöp polgárkirálysága, amely egy választásaiban meghamisított, manipulált alkotmányosságot hozott. A második köztársaság rövid közjátéka után következett III. Napóleon rendőrállama, és csak ezután érkezett el az 1871-es harmadik köztársaság alkotmánya, amely – mint köztudott – monarchikus alkotmánynak készült ugyan, csak éppen a király személyében a versengő felek nem tudván megegyezni, így lett belőle Franciaország első olyan alkotmánya, amely a parlament túlsúlyán alapult. Vagyis a francia forradalom 1790-es években történt kisiklása gyakorlatilag egy 80 esztendő elakadást jelentett a francia és vele együtt az európai politikai fejlődésben.

Még beszélek majd arról, hogy e kisiklás utólagos magyarázatai lélektanilag milyen helyet foglalnak el az európai politikai gondolkodásban. Előbb azonban néhány tételt szeretnék leszögezni, amelyek mind abból a magától értetődő felismerésből következnek, hogy ez valóban kisiklás volt. Ezt mindenki tudta, mindenki mondta, mindenki emlegette, és mégis kiesett az európai politikai köztudatból.

Hogy a forradalom értékei között a legritkábban emlegetik ezt kisiklásként, az a következő évtizedekben dőlt el, amikor életbevágó kérdés lett,

hogy ezt a kisiklást a forradalom diszkreditálásaként vagy a forradalom igazolásaként értékeljék. Csakhogy ez a kisiklás nem volt a forradalomnak sem a diszkreditálása, sem az igazolása, ez egy valóságos kisiklás volt, amit objektíven meg kell állapítani. Azért volt ez kisiklás, mert a francia forradalom lendülete ezzel megtorpant, megállott. Olyan intézkedések és intézmények hozatalára koncentrált a erejét, melyek egyáltalán nem voltak időállóak, létrehozóik egyszerűen nem is annak szánták őket. Ezt követte a forradalom garnitúrájának teljesen cinikus önfenntartó hatalmi harca. Hamarosán kialakult az a helyzet, hogy a választások mind nagyobb mértékben monarchista többséget hoztak létre. Ennek ellenhatásaképpen a forradalom garnitúrája kezdett diktátor után nézni, akit azután Napóleon személyében talált meg. Napóleon a maga felemás helyzete szakadatlan hódításokra indította, sőt kényszerítette. Ezek a hódítások a feje tetejére állították egész Európát, és végül óriási ember-, vér- és értelemveszteség árán olyan békére vezettek, ami Európában helyreállította a monarchizmus uralmát, Franciaországot visszavetette, ha nem is a régi monarchiába, de mindenesetre visszavetette a forradalom mögé.

Ha ezt a kisiklást nem az igazolás vagy az elítélés végletei között, ideoda csapódva, hanem tényként állapítjuk meg, akkor nyugodtan elejthetjük és teljesen értelmetlennek tarthatjuk a francia forradalomról speciálisan kialakult és kizárólag ennek a forradalomnak a kisiklására szabott gyermekes és értelmetlen sémát.

Nem igaz az, hogy erre a rémuralomra szükség volt, mert Franciaország háborús állapotba sodródott. Franciaország ezt a háborút nem a rémuralom által nyerte meg, hanem azért, mert az első években a hadra kelt francia nép valóban a köztársaságért harcolt, és azért, mert a francia forradalom által vezetett általános védkötelezettség intézménye olyan számtani fölényt biztosított a francia hadseregnek, amit a kisszámú zsoldoshadseregeken alapuló monarchiák nem tudtak kiegyenlíteni.

Mesebeszéd az, hogy a fölkelt nép egymagában is merőben katonai fölényt jelent egy ország számára. Mindez gyönyörűen megbizonyosodott 1870-ben, amikor a fölkelt francia nép semmit sem tudott elérni a porosz hadsereggel szemben, amely hosszú időn keresztül Európában egyedül tartotta fenn a francia forradalom által bevezetett általános védkötelezettséget.

Nem igaz az, hogy a forradalom felfalja önnön gyermekeit. Csak a sínjéből kisiklott, esztelenül felgyorsított, az út szélén felborult forradalom az, amelyik felfalja a gyermekeit. A sikeres forradalom nem falja föl, a sikeres forradalom eléri a forradalomnak az adott helyzetben elérhető célját.

Nem igaz az, hogy a forradalom egy olyan folyamat, ahol mindig új és mindig radikális álláspontok győznek, ezeknek kell győzniük, és jó, hogy győznek. A forradalomban azoknak az álláspontoknak kell győzniük – és annyinak kell győznie –, amelyiknek az elérése az adott helyzetben lehetséges.

Az európai politikai fejlődésnek ez a 80 esztendő elakadása rendkívül súlyos és messze ható következményekkel járt. Közben forradalmak zajlottak, elsősorban Franciaországban, ezek azonban csak arra voltak jók, hogy a késedelmet megpróbálják behozni.

[A hivatásos forradalmár és a megrögzött reakció]

Az első súlyos következmény az volt, hogy kialakult és a politika területén döntő szerephez jutott két, korábban lényegében ismeretlen, teljességgel steril és végsőleg hiábavaló emberfajta. A megrögzött reakcionárius és a hivatásos forradalmár. A politika korábbi története ezt a két embertípust nem ismerte. Voltak ugyan előképei, elsősorban a vallásháborúk korában. Ám a vallásháborúk döntő politikai faktorai végeredményben erazmiánus nevelésű, többé-kevésbé szkeptikus, ha nem is feltétlenül hitetlen, de olyan emberek voltak, akik a vallásháborúk esztelen tébolyát – amely szintén téboly volt a maga idejében – nem engedték magukra hatni. Gondolok itt Orániai Vilmosra, IV. Henrikre, Erzsébet angol királynőre. Közülük is kiemelném Orániai Vilmost, aki különösen jó példa arra, hogy a reakcionárius és forradalmár sémái mennyire nem voltak érvényesek abban a korban. Orániai Vilmos egy feudális nagyúr volt – aki meg is maradt nagyúrnak, sőt sikerült neki dinasztia is alapítani. Ő azonban a 16. század legjelentősebb forradalmára is. Olyan forradalmi tett fűződik a nevéhez, a holland partvidék halászaival és tengerészeinek a felfegyverzése, amelyik egy 20. századi hivatásos forradalmárnak is becsületére válnék. De sémába foglalni, hogy ő mostan reakcionárius vagy forradalmár volt-e, ennek semmi értelme nincs.

Létrejön tehát az a két steril emberfajta, amiből az egyik minden helyzetben minden forradalomnak és minden radikális haladásnak ellensége lett, a másik pedig minden helyzetben és mindenáron forradalmat akar és csinál. Kidolgozza ennek technikáját és tudományát, szabályait, és aszerint cselekszik. Vagyis: pontosan a jó forradalom leglényegesebb vonását, a történelmi pillanathoz való szabottságot és az ezzel kapcsolatos lényegi spontaneitását öli meg.

Európa, majd a világ 19. században kezdődött és korunkra vészes arányokban kibontakozott nagy politikai skizofréniájának ők a hordozói.

[A folyton fokozódó forradalom és a forradalmi erőszak]

Következménye e kibicsaklásnak a forradalom modern elméletének kialakulása is. A forradalom központi kérdésére a felelet – a jó és sikeres forradalomból levonható következmények és tanulságok helyett – a francia forradalmi rémuralomnak az elítélése vagy az igazolása lett. Így a belőle levont következtetések s az ebből kialakult elméletek is teljesen értelmetlenek. Ám kialakult a forradalomtól való rettegés, a mindenáron antiforradalmár politikai álláspont, éspedig rendkívül nagy tömegviszszhanggal. A középrétegeknek a forradalomtól való pszichotikus rettegése innen származik, hiszen azelőtt ezt nem ismerték. Azóta a forradalomtól való rettegés felkeltése majdnem mindig biztos záloga volt a választási sikernek.

Ugyanakkor kialakult a francia forradalmi rémuralom igazolásának frazeológiája, amely abból áll, hogy a rémuralom szükséges volt a háborús veszély elhárítása végett. De mint említettem már, a háború nem a forradalmi rémuralom által, hanem annak ellenére lett győzedelmes. Nem igaz, hogy a forradalom folyton fokozódik; a forradalomnak addig kell és addig lehet fokozódnia, amíg az elérhető és stabilizálható célokat el nem éri; azokon azonban nem mehet túl.

A forradalmi rémuralom igazolására alakult ki a forradalmi erőszak elmélete. Alapjában véve forradalmárkörökben ekkor lett általánossá az a közvélekedés, hogy a vérengzéstől vonakodó, visszariadó ember eleve nem forradalmáralkat, és hogy a forradalmárnak az egyik legfontosabb tulajdonsága az, hogy túl tudja tenni magát azokon a véráldozatokon, amiket a forradalom nagy és magasztos céljainak rendel alá.

A forradalmárnak a legfontosabb tulajdonsága, és ez ritkán van meg a hivatásos forradalmárban, hogy van bátorsága új dolgokhoz, és semmiféle begyepesedett gondolat, módszer, intézmény nem állja útját annak, hogy ezeket megragadja és megformulázza. Aki szereti a vérengzést, az ettől nemcsak hogy nem lesz jó forradalmár, de a forradalom szempontjából mellékes dolgokra fordítja a figyelmét.

[Az utópizmus deformálódása]

A harmadik végzetes következménye a francia forradalom elakadásának és kibicsaklásának, hogy az utópizmus (amely a 18. században a nagy hatású politikai gondolkodók mellett inkább kuriózus személyiségeknek a szórakozása volt, és amelynek különböző megnyilvánulásai hatottak ugyan a francia forradalom egyes alakjaira, de nem játszottak döntő szerepet

a forradalom nagy céljainak megvalósításában), nos ez az utópizmus beleépült az európai forradalmi gondolkodás rendszerébe.

Ennek a következménye az, hogy a szocializmus forradalma, amely a francia forradalmi gondolatok egyik további megoldásra váró nagy ügye volt, az európai szocializmus gondolata ugyancsak belekerült e 80 esztendőös kilátástalanság, vakvágányra szorítottság állapotába. A francia forradalom eredeti liberális demokratizmusának a programjában egyáltalán nem szereplő utópista magatartás tehát beépült a szocializmusba.

Az a felfogás, miszerint Marx az európai szocializmust megtisztította az utópista elemektől és azt tudományossá tette, teljességgel alaptalan. A szocializmus egész elmélete tele van utópista elemekkel és utópista követelményekkel. Ezek lebontása a mai napig sem sikerült, és megtalálhatók egy csomó lehetetlen célkitűzésben; vagy túl jól sikerült a lebontásuk, s helyükre a pragmatista machiavellizmus került.

Így keletkezett az a szakadék, amelyik a francia forradalmi liberális demokratizmust és a szocialista forradalmat legradikálisabban képviselő kommunizmust ma a világban elválasztja egymástól, és amelyik ma a két szuperhatalom végzetes katonai szembenállásában is tetten érhető.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy ez a 80 esztendőös elakadás végzetes torzulást hozott létre mind a liberális demokratizmus, mind a szocializmus legújabb kori arculatán. Hogy ezt mérlegelni tudjuk, ahhoz egyrészt számba kell vennünk a liberális demokratizmus valóságos követelményeit, illetve az előbb említett okokból bekövetkezett torzulásait, másrészt a szocializmus valóságos tartalmát, illetve az előbb említett okokból beállt torzulásait.

[2. A liberális demokrácia érvényes vívmányai]

Ha a francia forradalomban alapozódó liberális demokratizmus ma is érvényes gondolat- és intézményrendszerét akarjuk megmutatni, akkor a francia forradalom első két esztendejének a vívmányait és uralkodó eszméit kell megismernünk. Annak a két esztendőnek az eszméit és intézményeit, amelyek Franciaországot és egész Európát óriási lelkesedéssel, várakozással töltötték el. És amelyek visszaszerzéséhez a rémuralom után csaknem egy évszázadnyi küzdelem szükségeltetett.

Az eszmerendszernek két fő alkotóeleme volt. Az egyik elvi alapjait Montesquieu fektette le, központi elve a hatalom elválasztása volt. A másik elv alapjait Rousseau rakta le, központi elve a népszuverenitás gondolata volt. Hangsúlyozni kell, hogy egyik sem sorolható a 18. században burján-

zó, valamely agyszüleményként, gondolati konstrukcióként létrejött utópiák közé, hanem mind a kettő nagyon is reális materiából indult ki.

Montesquieu a hatalmak elválasztásának angol, Rousseau a közvetlen népuralom svájci gyakorlatából indult ki. Igaz, hogy egyik sem észlelte pontosan a „mintaképek” objektív működését, pontosabban szólva, mind a kettő magasabb elvi síkra emelte azt a gyakorlati materiát, amit a körülményekhez képest jobbnak vélt és utánzandónak talált. Sokszor rámutattak már arra, hogy az angol parlamentarizmus éppúgy nem követte a montesquieu-i „hatalmak elválasztásának” elvét, mint ahogy a viszonylagos svájci demokrácia sem követte a rousseau-i elvet; vagyis maguk a gondolkodók emelték ki a meglévő materiából a továbbfejleszthető és elvi síkra emelhető anyagot; azok mégsem voltak merőben eszmei konstrukciók.

A francia forradalom során azután a két elvet igen gyakran dogmává merevítették és abszolutizálták, sőt egymással szembe is állították. A hatalmak megosztásának elvéből következően a szabadság eszméjét dogmává emelték, amiből annak dogmatikus kezelése következett; a népszuverenitás elvéből pedig az egyenlőség eszméjét emelték abszolút rangra, s ebből következett annak dogmatikus kezelése. Ezek szembeállításában azonban már csak az eszmei konstrukció síkján történhetett, hiszen a konkrét materiákból, azaz az angol és a svájci politikai gyakorlatból sem a hatalmak szétválasztása, sem a népszuverenitás nem volt szembeállítható. A népszuverenitás ugyanis csak azt jelentette, hogy népi választás útján lehet belépni a hatalomba, a hatalmak elválasztása pedig azt jelentette, hogy egy-nél több hatalmi gócot lehet és kell létrehozni. Ez a kettő egyáltalán nem összeegyeztethetetlen, csak akkor, ha abszolút eszménnyé általánosítjuk őket. Éppen ezért nagy tévedés azt hinni, hogy a gazdagság és egyenlőség szembeállítása valamiképpen a francia forradalom központi eszméje volt. A francia forradalom alapeszméje a népszuverén hatalmak elválasztása volt. A hozzájuk absztrahált dogmatikus, szélsőséges abszolút eszmék nem a francia forradalom irányító eszméi, hanem már csak dogmatikus elveinek abszolutizált eszméi voltak; a francia forradalom uralkodói eszméit tehát nem úgy kell elképzelni, hogy kezdettől fogva azok mozgatták volna a társadalmat. A társadalmat a népszuverenitás perspektívája, a hatalmak elválasztásának gyakorlati hasznossága mozgatta meg.

Az eszmék dogmatikus kezeléséből levont, abszolutizált következtetések némileg már a francia karteziánus szellemnek és bizonyos fokig a helyzet kiéleződésének a következményei voltak. A szabadság, egyenlőség sem voltak eredetileg absztrakt eszmék, hanem egy nagyon is konkrét gyakorlati problémát testesítettek meg. Nevezetesen: mi történjék akkor, ha a há-

borús helyzetben az élelmiszerárak felhajtása a spekulációk révén bekövetkezik? A szabadság dogmatikus hívei azt mondták, hogy nem szabad az árat szabályozni, mert ez ellenkezik a szabadság elvével. Ez a többé-kevésbé jómódú osztályoknak volt a harci álláspontja. A szegényebb osztályok viszont az egyenlőség elvére hivatkoztak, mivel az élelmiszerhiány esetén ez az egyedül lehetséges szabályozó elv.

Ezek az elvek így csaptak össze a konkrét kérdésekben. Nyilvánvaló, hogy ezeket a kérdéseket nem lehet merőben elvi síkon eldönteni. Az élelmiszerhiány és a jegyrendszer a dolog természeténél fogva magával hozta az egyenlőség elvét, az árubőség pedig a dolog természeténél fogva magával hozza a szabadság elvét, ám egyik sem olyan elv, amit minden helyzetben abszolút irányadóként lehetne alkalmazni.

[A népszuverenitás elvei]

Melyek is azok az intézmények és eszmék, amelyek a francia forradalomból kiszűrhetők és időállóaknak bizonyultak? Először is a rousseau-i népszuverenitás elvét említeném, hiszen ennek jelentősége rendkívül nagy. Vele a súlyát fokozatosan, majd hirtelen elvesztő monarchikus elv helyébe egy új legitimitáselv állítódott. Ez az elv a helyzet törvényesítése szempontjából lehetőséget nyújt annak eldöntésére, hogy ki az, aki törvényesen és a rend szerint, nem pedig a pusztá nyers erőszak révén jogosult a politikai hatalom gyakorlására. A monarchikus elv elejtésével nagy úr támadt a társadalomban, s ebbe az űrbe nyomultak be a legkülönbözőbb zsarnokok, diktátorok és oligarchiák. Éppen e veszély elhárítása céljából óriási a jelentősége annak, hogy a népszuverenitás elve gyakorlati megoldásokat sugallt az ilyen helyzetekre. A népszuverenitás elve az elmúlt 200 esztendő alatt olyan mértékben fejlődött, hogy ma már természetesnek találjuk: adott esetben annak a kérdésnek az eldöntésére, miként is jöjjön létre az alkotmány, ki foglaljon el – akár személy, akár intézmény – ilyen-olyan hatalmi helyzeteket, kritikus területi vitákban egy-egy terület hova tartozzék, a legjobb módszernek szinte a világgözcvélemény szerint is a népszavazást, a nép által való választást tartjuk. Az sem változtat ezen, hogy a népszavazások meghamisíthatóak. Ám az elv 200 év óta ennek ellenére sem igen tehető kérdésessé. A népszuverenitás elve tehát az első számú vívmánya a francia forradalom eszmerendszerének.

[Az alkotmányos parlamentarizmus]

Ha a nép szuverén, akkor – fogalmazható meg a forradalom másik vívmánya – a társadalomra gyakorolható hatalomnak a szuverén néptől kell kiindulnia. E tekintetben többféle megoldás alkalmazható: elsősorban is egy parlamentszerű testület és a neki felelős kormány, vagy egy elnök direkt módon való megválasztása. Ez esetben alapvető követelmény az, hogy a választást se erőszak, se csalás meg ne hamisítsa. Nem választás az, ahol erőszak játszik közre, s az sem, ahol nincs mi között választani.

[Az ellenzék]

A liberális demokratizmus soron következő követelménye az ellenzék megengedettsége. Ez a belátás nehezen született meg a francia forradalomban, állandóan küszködtek a többség zsarnokságra való hajlandóságával. Csak a vonatkozó angol politikai gyakorlat sugallata alapján győzedelmeskedett az az elv, hogy a szabadságelvű népszuverenitás gyakorlásához az is szükséges: az új politikai testületeken belül vagy a létrejött vezetéssel szemben megengedhető az ellenzék is.

[Az emberi jogok]

A népszuverenitás, egyben a szabadság és egyenlőség elvéből következik a személyhez kötött különleges, a nép érdekeit nem szolgáló kiváltságok eltörlése is. A francia forradalom egyik legzajosabb és legsikeresebb akciója a kiváltságok eltörlése, és világszerte lelkesen fogadott lépése az emberi jogok kodifikálása volt. Mindazoknak az emberi jogoknak a kodifikálása, amelyek nélkül a népszuverenitás üres szólam maradna: a szólási és gyülekezési szabadság, mindenféle önkénytől, az önkényes letartóztatástól való mentesség. Ezek az angol politikai gyakorlatban már többé-kevésbé ismertek voltak, de először a francia forradalom foglalta őket kódexszerűen jegyzékbe.

[A bírói függetlenség]

Ehhez a ponthoz kapcsolódott az államhatalmak különválasztása elvének legfontosabb követelménye: a bírói függetlenség. Hiszen az említett szabadságjogok csak úgy érnek valamit, ha az államhatalommal szemben létezik egy fórum, ahol eredményesen lehet fellépni, egy olyan fórum, amelyik az államhatalomtól független.

[A közigazgatás bírói ellenőrzése]

Az államhatalmak különválasztásának az elvét azonban – hamar felfedezték – lehet dogmatikusan is kezelni, olyan módon, hogy az ne a szabadság biztosításának, hanem a szabadság korlátozásának, sőt az önkénynek az eszköze legyen. Hamarosan felismerték, hogy a bíráskodás és a végrehajtó hatalom különválasztásával kizárható a közigazgatás bírói felülvizsgálata. Tipikus esete ez annak a dogmatizmusnak, amely nem merőben az emberi fejekben levő merevségből származik, hanem azt egy jól körülhatárolt érdek mozgatja. A bürokrácia, az államhatalom fontos érdeke az, hogy akcióit ne lehessen fölülvizsgálni. Szerencsére a mintaképül szolgáló angol politika az államhatalmak elválasztását nem a montesquieu-i séma szerint gyakorolta. Ellenkezőleg: természetesnek tartotta, hogy a közigazgatási és kormányhatósági döntésekkel szemben is megvan a bírói felülvizsgálat lehetőség. Ennek a hatására, az európai kontinentális liberális demokrata államrendszerekben némi kínlődás után, így alakult ki a közigazgatási bíróság, éspedig az államhatalmak elválasztásának elvét tiszteletben tartva. Ahol a szabadságjogokat komolyan vették, ott a közigazgatás feletti bírászkodás a teljes bírói függetlenség intézményes biztosítékait hordozta.

[Az egész rendszer összefüggése]

Mindezek együtt olyan láncolatot alkotnak, amelyek egymást kölcsönösen biztosítva, egymással összefogva és egymást támogatva létrehozzák az intézményesült szabadság mind ez ideig legsikeresebb rendszerét. Sokszor megpróbálták, hogy ezen intézmények közé éket verjenek, közöttük ellentéteket konstruáljanak. Ezeket azonban úgy kell felfogni, mint a fogaske-rekek láncolatát, mint egy társadalmi és politikai fogaskerékrendszert. Ebből a rendszerből természetszerűen egyetlen darabot sem lehet kivenni anélkül, hogy az egész össze ne omoljon. Nem lehet ott parlamentáris szabadság, ahol a szólásszabadság nem biztosított. Nem lehet ott szólásszabadság, ahol a közigazgatási határozatok elleni bírói jogvédelem nem biztosított. Nem lehet a közigazgatási határozatok ellen bírói jogvédelmet nyújtani úgy, hogy közben a sajtószabadság ne legyen biztosított, hiszen ezek mind-mind kölcsönösen föltételezik egymást. Ez az egész rendszer együttvéve alkotja a szabadságnak, a szabadon működő szuverenitásnak eleddig legtökéletesebb rendszerét. Minden olyan elméleti érvelés és kísérlet, amelyik ezt valamiképpen polgári specialitásnak akarja minősíteni, amelyik valamely társadalmi osztályhoz, egy bizonyos történeti helyzethez

akarja kapcsolni, s aminek – mondjuk – egy merőben más helyzetben nincsen értelme és nincs jogosultsága – valójában átlátszó kísérlet a zsarnokság valamilyen formájának visszahozására. Ennél jobbat eddig még nem találtak ki. Mindezekon kívül még nagyon sok hiányossága lehet egy-egy társadalmi rendszernek, de ahhoz, hogy ezeket a hiányosságokat orvosoljuk, nincs szükség a szóban forgó vívmányok félretételére.

[3. A liberális demokrácia torzulásai]

A liberális demokrata eszmerendszer azon torzulásairól kell most már szólnom, amelyek akkor következtek be, amikor a francia forradalmi terror világméretű visszahatásaként ez a liberális demokrata eszmerendszer bizonyos tekintetben defenzívába szorult. A defenzíva elsősorban azokon a területeken következett be, amelyeken a francia forradalom szélsőséges, túl radikális, reménytelenül utópisztikus célkitűzései – már a rémuralom hullámmászai közepette – többé-kevésbé kompromittálódtak. Ezek zömét később a szocializmus „foglalta össze”.

a) A tulajdon fétise

Ama általános vélekedés, hogy a francia forradalom a polgári osztály forradalma volt, s legfőbb célja saját anyagi, mindenekelőtt a tulajdonhoz fűződő érdekeinek kodifikálása és biztosítása lett volna, ebben a formában téves. A francia forradalom döntő hatású személyisége, eszmei irányadó személyisége, Rousseau olyan dolgokat írt annak az embernek a kártékonyságáról, aki először kerítve körbe kertjét hangoztatta: „ez az én tulajdonom”, amiket azóta a legradikálisabb szocialista se licitálhatott túl.

A francia forradalomban annak első percétől kezdve felléptek azok az erők, amelyek e gondolatok következetes keresztülvitelét szorgalmazták. Nem kétséges, hogy az adott helyzetben ezek keresztülvitele aligha volt reményteljes. A nemesi kiváltságok megszüntetése fejében éppen a nemesi tulajdon biztonságosabbá tétele volt az egyik fő mozgató. Miután a francia forradalom a volt nemesi kiváltságok megszüntetésével egy nagyszámú társadalmi réteg anyagi érdekeit is súlyosan érintette, az adott helyzetben tehát a tulajdon megrendülése, relativizálása, nagymértékű korlátozása nem látszott túlságosan biztatónak, ezért a francia forradalom első percétől kezdve megjelentek a tulajdon szentségének valóságos dogmatikus kezelői. Úgyannyira, hogy ennek fenyegető árnyékában a nemesek

nem nemesi, nem kiváltságos jellegű, de azért igen nagy mennyiségű tulajdona a többi, nem nemesi tulajdonos jóvoltából nagyon nagy mértékben védelemben részesült. Ez az átmeneti, felemás helyzet tükröződik az emberi jogok jegyzékében. A tulajdon joga, mint emberi jog, felsoroltatott azon emberi jogok között, amelyek az ember személyes biztonsága, szabadsága szempontjából szükségesek. És ebből a szempontból a tulajdonjog nem jelentett többet, mint amit a személyes jogbiztonság egyik fontos követelménye jelent. Érdekes módon e felsorolás után az emberi jogok jegyzékében legvégül a tulajdon védelmében, hogy úgy mondjam, ditirambikus szöveg következik, s ebben ennyire általánosságban talán először szerepel az azóta sokszor ismételt megfogalmazás: a tulajdon szent és sérthetetlen. A mérhetetlenül tisztelt királyi hatalom szokásos jelzőit most a tulajdonra alkalmazták, a tulajdon fetiszizálása itt kezdődött. Ha azonban a francia forradalom megbicsaklása nem következik be, belátható időn belül bizonyosan fel kellett volna vetődnie a józan logikát követő megoldási kísérletnek. Hiszen a nagyméretű tulajdonnak többé-kevésbé kártékony és funkciótlan volta olyan nyilvánvaló dolog volt már akkor is, hogy nehéz elképzelni, föl ne vetődött volna a tulajdonnak méret szerint való eltérő megítélése. Hogy ez nem következett be s a tulajdon fetiszizálása állandósult, abban véleményem szerint döntő része van a francia forradalom megbicsaklásának s a francia rémuralom ellenhatásaképpen a túlon túl radikális megoldásokkal szemben tanúsított általános középosztályi vonakodásnak.

Ez a vonakodás, az általános megrökönyödés kiterjedt olyan rétegekre is, amelyeknek semmi félnivalójuk nem volt attól, ha a tulajdon korlátlanságát a tulajdon méretére való tekintettel bárki is szabályozni, korlátozni, megtámadni akarná. Mind a mai napig tart a kistulajdonosoknak, sőt a törpetulajdonosoknak a szolidaritása a nagytulajdonnal, azon oknál fogva, mert a tulajdonelkobzás mumusával lehet őket sakkban tartani. A mumus képződésében pedig döntő szerepe van annak, hogy a szocializmus a maga absztrakt és utópisztikus fogalomrendszerében a tulajdon méret szerinti megkülönböztetésének nem tulajdonított olyan jelentőséget, mint amit kellett volna.

Mind a mai napig fennáll a tulajdon fetiszizálódása, a liberális demokratizmussal való szoros összekapcsolása, mondjuk inkább így: össze-asszociálása. A liberális demokrata általában kötelességének tartja, hogy megálljt kiáltson, amikor a tulajdon szentségét bárki érinteni akarja. És ez azt jelenti, hogy a tulajdonnak olyan formái, amelyek méreteiknél fogva már nem tulajdon jellegűek, hanem egyszerűen a hatalom eszközeivé válnak, a liberális demokratizmus védőszárnyai alá kerülnek.

b) A polgárság mítosza

A francia forradalom nem ismerte a polgárságnak azt a mítoszt, amit később a marxista doktrinerség fejlesztett ki. A harmadik rend, a tiers etat uralomra jutása alatt akkor egyszerűen mindenkit értettek, aki nem arisztokrata és nem pap. Hogy ennek az új lehetőségnek a haszonélvezője természetesen az a réteg volt, amelyik a harmadik renden belül a legakcióképesebb, esetleg vagyonos, esetleg értelmileg, esetleg vagyoniilag kiemelkedő volt, az magától értetődik.

Ezek mellett hamarosan kialakult a harmadik rendnek az a fele, amelyik az új, előnyösen megváltozott helyzetben is többé-kevésbé kisemmizett maradt. Belőlük lett később a negyedik rend, a munkásság rendje. Még később alakult ki a negyedik renden belül azoknak a csoportja, akik a munkásság uralomra jutása, politikai hatalmának megvalósulása után továbbra is kisemmizettek maradnak: a nem szakmunkások csoportja. Aztán egy bürokratikus vezetéssel szemben kialakul a munkásságnak a bürokráciából kirekesztett része, a kirekesztettek kisemmizettsége. E jelenségek teljesen ugyanazok. Mindez nem változtat azon, hogy a francia forradalom időpontjában a vagyonos polgárság javára tett megkülönböztetést nem tudatosan és programszerűen csinálták meg, abban a formában mindenképpen, hogy a harmadik rendnek a vezetésére ez a kiemelkedő, mai szóval: élcsapata hivatott, vagyis nem akárki.

Érdemes lenne röviden szólni a polgárság társadalmi osztályának történeti kialakulásáról is. Tudjuk, hogy ez a polgárság a középkorban alakult ki. A középkor társadalmi rétegei közül ez volt az, amelyik a nemeseknél, lovagoknál, sőt parasztoknál is erősebben alávetette magát a papi nevelésnek.

Ezért tartozik hozzá a polgár képéhez a szó jó értelmében a tisztesség, megbízhatóság, s a szó rossz értelmében a nyárspolgárság, a korlátolt kicsinyesség képe, és különösen a szexuális kérdésekben való ítélkezés és korlátolt felfogás képe. Adott esetben a képmutatás képe is...

1979

VÁZLAT

1. A francia forradalom kezdetei, kibicsaklása és hitelvesztése

- a) A forr. hitelvesztése és a forr. mumussá válása
- c) a folyton fokozódó forr. és a forr. erőszak mítosza
- b) a hivatásos forradalmár és a megrögzött reakciós steril figuráinak megjelenése
- d) az utópizmus deformálódása

2. A liberális demokrácia érvényes vívmányai

- a) a népszuverenitás elve
dem alk $n^{\text{é}P} = s^{\text{zu}V}$
- b) a parlamenten alapuló alkotmányosság
törv. hozás
néptől függő vh
kiváltságok – egyenlőség
- bc) ellenzék
- c) az emberi jogok,
főleg a sajtó- és gyülekezési szabadság
 $\left\{ \begin{array}{l} \text{egy!!} \\ \text{pol} \end{array} \right.$
- d) a bírói függetlenség
államh. előadás
- e) a közigazgatási bíraskodás
- f) az egész rendszer összefüggése

3. A liberális demokrácia torzulásai

- a) A tulajdon fétise
- b) a polgárság mítosza

- c) a kapitalizmus monstruma
- d) a részvénytársaság ferdeségei
- e) a munkáskapitalizmus meséje

4. *A szocializmus érvényes tartalma*

- a) a nagyvagyon és üzérkedés felszámolása
- ab) szoc. szabadság

proletár hősköltemény

- b) a szocialista magánjog

- c) a munkásnak a jövedelemben való részesedése
- d) a munkásnak a tulajdonba való beleszólása
- e) a munkásnak az örökösödésben való részesedése

Betét
(erre vonatkozó
elméleti esetek)

- f) munkástulajdon és munkás öngazgatás
- g) az ipar és mezőgazdaság centralizáció abbahagy
- h) az egyéni munka békében hagyása
- i) a parasztok városba űzésének abbahagyása
- j) a kisvárosok elsorvasztásának abbahagyása
(Erdei)

ezek
hosszú
ügyek

5. *A szoc. eltorzulása*

- a) a közösség mitizálása
- b) az állam fétise (út!!)
az államosítás

be/egyenlőség

- c) az összvilágkép
tudományosság

- d) az ateizmus
materializmus
antiklerikalizmus

e) dialektika
osztályharc

ef) szoc. erkölcs Ø

proletár legenda
kispolgár
rémtörténet

f) élcsapat
párt

g) 2/f tagadása

n

homity grits

Montaigne I. 54.

Eötvös: A XIX. sz.

ur. eszméinek

hatása az

álladalomra

349. Marat – őrült

Danton – erkölcstelen

utcaszónok

464. Robespierre – középszerűség

6. Szintézis? Szabadság – egyenlőség – testv.
nem is kell – torzulásokat lehagyni
Ideológiai hűség = torzulás

1979. március–április

POLITIKAI HISZTÉRIÁK ÉS FELOLDÁSUK

[ELŐADÁS A NÉMET NEMZETISZOCIALIZMUSRÓL]

(Fordította Bibó Judit)

[I.] A német forradalom értékelése meglehetősen nehéz, mert egy ilyenfajta vizsgálódás során mindenekelőtt a részrehajlástól kell óvakodni. S részrehajlóvá tehet nemcsak a szélsőséges szubjektivitás, hanem az a fajta erőltetett tárgyilagosság is, amely eleve eldönti, hogy 50–50%-os eredményre jut; ez pedig inkább a személyes ítélőképesség hiányára vall, mintsem érdemi tárgyilagosságra.

Annyi mindenesetre biztos, hogy a németek már a hitleri forradalom előtt is bizonyos fokig elkülönültek Európán belül. Ezt a különállást s magát a forradalmat is a legkülönbözőbb módokon, a németiség tulajdonságaival vagy a német kultúra sajátásaival próbálták magyarázni. Elhangzott például, hogy a németek a szó teljes értelmében nem európaiak, mert nem tartoztak bele igazán azokba a nagy történelmi formációkba, amelyekből a mai Európa megszületett: sem a Római Birodalomba, sem a katolikus egyházba, sem a Karoling Birodalomba stb. Csakhogy ennek még inkább érvényesnek kellene lennie az észak-európai országokra, s ezekre mégsem mondjuk, hogy nem európaiak. Mások szerint Németország a történelem folyamán időről időre szellemileg kivonult Európából, mint például a reformáció idején. Ha ez igaz, felmerülhet a kérdés, hogy Európának nevezhető-e még az, ami Németország kivonulása után megmarad? Vannak, akik azt állítják – és sokszor maguk a németek is hajlanak rá, hogy különállásukat ezzel magyarázzák –, hogy a németek alapvetően közösségi beállítottságúak, míg a többi európai nép alapvetően individualista. Ez esetben viszont magyarázatot kell találnunk arra a kérdésre, hogy miben különbözik a kínaiak közösségi gondolkodásmódja, mely nem is ismeri az „én” fogalmát, a németek kollektívizmusától, akik pedig egy könyvtárra valót összeírtak az „én” filozófiai problémájáról. Ha mármost a németek különállásának állítólagos különféle okait vizsgáljuk, hamarosan arra a többszörösen megfogalmazott eredményre juthatunk, hogy a németek

nem-Európához-tartozása, kollektivizmusa vagy bármely más sajátos jellemvonása elsősorban a *cselekvés* területén érhető tetten. Gyakran tapasztalt tény ugyanis az, hogy a németeknél valamilyen módon nincs egyensúlyban az ösztön és az értelem, különösképpen pedig az értelem és a cselekvés. Minden cselekvés egy célra irányuló ösztönös mozgás, s lényeges itt az, hogy a célnak mindig konkrétnek kell lennie. Az értelemnek szerepe lehet a célok kitűzésében és az eszközök megválogatásában, de a cselekvés maga mindig valamilyen módon spontán lendületből születik, s e lendület mozgatóereje csak egy konkrét cél lehet. Melyek tehát a német cselekvési egyensúlytalanság kórtünetei?

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a sokat emlegetett német dinamizmust nemcsak a nagy erő és lendület jellemzi, hanem nagyon gyakran éppen az, hogy öncélú, azaz hogy nincs konkrét célja. A németeknek oly gyakran felrótt erő- és hatalomkultusz többnyire inkább kompenzálás: az erő *kultusza* éppen az erő *alkalmazásának* bizonytalanságát hivatott kompenzálni. S míg éppen a németek hangoztatják legtöbbször az erő és hatalom elvét s ennek elsőségét minden más fölött, nekik kell gyakran keserűen megállapítaniuk, hogy az angolok és franciák mennyivel jobban élnek a hatalmukkal. A kérdés tehát nem az, hogy a németek hogy tudnak *akarni*, hanem hogy hogy tudnak *cselekedni*. Valójában az a különbség, hogy a nyugat-európaiaknál az erőnek, hatalomnak, akaratnak és kötelességnek csak a cselekvés lehetőségeként vagy eszközöként, a cselekvésnek funkcionálisan alárendelve van szerepe és jelentősége, sohasem önálló kultusz tárgyaként. Ezzel szemben a németek, éppen mert bizonytalannak abban, hogy hogyan állítsák meglévő erejüket és hatalmukat konkrét céljaik szolgálatába, inkább szeretik erejüket *fitogtatni*, mintsem *alkalmazni*. A cselekvés bizonytalanságával magyarázható az is, hogy a német cselekvési kultúrában olyan kivételes szerepe van az *elv*nek. Mivel az angolok alapvetően ösztönösen cselekszenek, a cselekvési elvek náluk csak arra valók, hogy magyarázzák, megvilágítsák és indokolják az adott cselekvést. A franciáknál már sokkal fontosabb szerepet játszanak az értelem és az elvek, s így a franciák gyakran mereven, formalista módon s mindenféle szentenciák jegyében cselekszenek, cselekvésük mégis élő kapcsolatban marad a *céllal*, annak tökéletesen alárendelve. Jellegzetesen német jelenség az, hogy az elvek önálló életre kelnek, céljuktól elszakadva önállóan élnek és hatnak, s önmaguk céljává válnak. *Sieburg* éppen ebben látja a németek nagy erényét, hogy képesek valamit pusztán önmagáért művelni. Súlyosan téved viszont, amikor azt képzei, hogy ez a nyugat-európaiak boldogságcentrikus erkölcsének és a németek kötelességcentrikus erköl-

csének különbségével magyarázható. Még ha fenn is áll valamennyire ez a különbség, a döntő és lényeges pont az, hogy a németek cselekvésében nincs élő kapcsolatban a cselekvés a céljával. Még utilitarista érdekeiket is elvek jegyében szolgálják, míg a nyugat-európaiak célszerűen cselekszenek, azaz még legmagasztosabb eszméiket is konkrét célként közelítik meg.

Lényeges tehát, hogy a németeknél a cselekvőképesség gyengeségéről és elégtelenségéről van szó. S ezt maga Adolf Hitler is világosan látja, amikor megállapítja, hogy a németek gyengék a cselekvés terén, megszűnt náluk cél és eszköz egészséges viszonya, s képesek lehetetlen ábrándok után futni.

Messzire vezetne, ha megpróbálnánk a németek cselekvési jellegzetességeinek okait felderíteni. Bizonyos elemek biztosan a sajátos német jellemvonásokra vezethetők vissza; feltehetően fontos szerepet játszik a kant-i morálfilozófia nagy hatása is, mely az erkölcsös cselekedet mércéjének azt tekinti, hogy a lehető legáltalánosabb elvekkel legyen összhangban. De a cselekvési képesség zavarainak súlyosbodása, ahogyan az ma megfigyelhető, főleg a németek politikai múltjával magyarázható, mint ahogy a német cselekvési képesség zavarai is elsősorban a *politikai* cselekvés zavarai.

Mindenekelőtt a német politikai megosztottság akadályozza meg azt, hogy a németek – ellentétben a franciákkal – nagy történelmi személyiségek munkásságában közösségi céljaik megvalósulásának egységes folyamatát lássák. A német történelemben hiányzanak továbbá a nagy politikai tömegmozgalmak, amelyek lehetővé teszik a nagy tömegek számára, hogy részt vegyenek a cselekvés lendületében, s hogy ezáltal tudatosodjék bennük a politikai cél és tett viszonya. Némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy a német történelem nem a politikai célok, hanem a politikai elvek története.

S végül az utóbbi évszázad német történelmében hiányzik a politikai cselekvési kultúrával rendelkező politikai vezető réteg. Míg Franciaországban a polgárság már azelőtt rendelkezett bizonyos politikai cselekvési kultúrával, hogy leváltotta volna vezető szerepében az arisztokráciát, Németországban, főleg pedig a mai Németország magját jelentő Poroszországban a vezető réteget nem nevelték különösképpen a politikai cselekvésre. S míg manapság Franciaországban fokozatosan háttérbe szorulnak a nagy történelmi személyiségek, s szerepüket az általánossá váló politikai intelligencia veszi át, addig Németországban minden jó és józan politika egyes-egyedül álló személyiségek ügye volt. Ez a magyarázata annak, hogy a németek örök nosztalgiával emlegetik Bismarckot, s minduntalan azt kérdezik, hogy mit tenne ma Bismarck. S míg Angliában vagy Franciaországban csak azért hi-

vatkoznak egy-egy történelmi alakra, hogy egy adott politikai cselekvést igazoljanak vele, Németországban őszinte és mélységes kíváncsisággal teszik fel a kérdést, hogy Bismarck milyen cselekvési elvekkel érné el céljait; s a tévedés éppen abban áll, hogy a mai helyzetre nem lennének elvei. Ez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy a franciák és angolok politikai cselekvési kultúrája garantálja azt, hogy jó politikát folytatnak: a jó politika garanciái mindig magában a politikusban vannak. A nyugat-európaiak tehát nem abban különböznek a németektől, hogy a politikájuk mindig jó, hanem abban, hogy tisztában vannak a politikai hatalom és politikai cselekvés viszonyával (Wein).

Mindebből nem az következik, hogy itt egyszerűen a németek megváltozhatatlan tulajdonságairól van szó, hanem a német gondolkodásmód egy adott történelmi állapotáról, s ez az, amin túl lehet és túl kell jutni. Németország világháború utáni pszichikai válsága megérlelte egy olyan politikai mozgalom kirobbanását, mely szakít a politikai elvek eddigi imádatával. Mert valóban leverő volt a németek számára, hogy a német monarchia, mely a monarchia elvének megtestesülése volt, zátonyra futott, míg a nyugat-európai monarchiák, melyek mindenféle demokratikus intézmény beépítésével meghamisították a monarchia elveit, túljutottak a válságon. S a német köztársaság is, mely a mintademokrácia minden garanciájával rendelkezett – kivéve a jó működőképesség garanciájával –, megbukott, míg Angliában és Franciaországban működőképesnek bizonyultak azok a demokráciák, amelyek nyilvánvalóan megszegték például az arányos képviseleti rendszer szent elvét.

Hogy ma Németországban egy tömegmozgalom igénye felmerül, azt elsősorban e válságok, kátyúba jutások és kiábrándulások magyarázzák. Mielőtt azonban a hitlerista mozgalom konkrét vizsgálatába foglunk, egyelőre csak azt vázoljuk fel, hogy melyek egy ilyen mozgalom feltételei és lehetséges feladatai. Legnagyobb élményként azt adhatja egy ilyen mozgalom a németeknek, hogy tömegesen részt vehetnek egy politikai cél megvalósításában és politikai igényeik kielégítésében; tehát abban az élményben részesülhetnek, amelyet a franciák történelmük során először Jeanne d'Arc idejében ismertek meg, s amely azóta többszörösen ismétlődik, főleg a forradalmak óta. Ezt az élményt a németek mindmáig nem ismerték, ha nem számítjuk az 1813-as, gyorsan elfojtott rövid fellángolást.

[II.] Most pedig nézzük meg nagy vonalakban, hogy a világháború után milyenek voltak az egyéb feltételek, milyen gazdasági, társadalmi, politikai adottságok mellett indulhatott egy német tömegmozgalom. Mindenekelőtt

feltehető az a kérdés, hogy törvényszerűen fasizmusnak kellett-e lennie e mozgalomnak? (Fasizmuson a nacionalista és diktatórikus szocializmust értem.) A fasizmus leglényegesebb eleme a szocializmus, a legújabb kori európai társadalomfejlődés legfontosabb fejleménye, melynek eszmeisége két lényeges pontban összegezhető: az irányított gazdaság és az osztály nélküli társadalom eszményében. Erkölcsi eszménye a keresztény szeretet és az e világi igazságosság tanítása, s ebből születik az egyenlőség eszméje. Hogy érthetővé váljék, hogyan kapcsolódik a fasizmusban a szocializmus eszméjéhez a diktatúra és a nacionalizmus, ahhoz elsősorban a marxizmus ideológiájával kell tisztában lennünk, mert a fasizmus a marxizmusra való egyik lehetséges reakció. A marxizmus fogalmazta meg ugyanis először a szocializmus eszményét, de olyan elemekkel toldotta meg, amelyeknek nem kis szerepük volt abban, hogy reakcióként létrejött a fasizmus. Ezek közé tartozik mindenekelőtt a történelmi materializmus, melynek egyik következménye éppen az lett, hogy a marxizmus harcot indított az egyház, a nemzet és a család ellen. S ezért ütközött a szocializmus eszméje kemény ellenállásba olyan csoportoknál, melyek a szocializmusban tulajdonképpen semmi kivetnivalót nem találtak volna, sőt érdekeik sokszor párhuzamosak voltak a proletariátus érdekeivel; de éppen abban különböztek a proletariátustól, hogy többé-kevésbé hagyományos világnézetűek lévén, készek lettek volna elfogadni a szocializmust mint politikai mozgalmat, de a marxizmust már nem mint vallást. Ezek a csoportok elsősorban a kispolgársághoz és az értelmiséghez tartoztak, s ez a két réteg adta a fasiszta mozgalmak alapját. S persze a háború megrázkódtatása és e két réteg proletarizálódása a háború után csak fokozta a fasiszta mozgalom vehemens erejét. Míg tehát a marxizmus a szocializmus eszméjéhez a polgári forradalom eszmetárából a vallásellenességet és hagyományellenességet társította, addig a fasizálódó rétegek a szocializmushoz a nacionalista ideológiát kapcsolták. A fasizmus antidemokratizmusa pedig mintegy arra válasz, hogy a parlamentáris szociáldemokrácia összeházasította taktikájában a marxizmust a demokráciával. S tévedés azt hinni, hogy a szociáldemokráciát az vitte csődbe, hogy kompromisszumot keresett két, logikailag egymásnak ellentmondó eszme, a szocializmus és a demokrácia között. Politikai jelenségek életerejét sem kompromisszumok, sem logikai ellentmondások nem gyengítik. A szociáldemokrácia válságát és csődjét a rossz kompromisszum és az *irracionális* ellentmondás okozta. Miközben módszerbeli engedményeket tett ellenfeleinek, egy olyan ideológiához ragaszkodott, mely lehetetlenné tette, hogy ellenfele az engedményeket mint ilyeneket értékelje, s ebben rejtett az irracionális ellentmondás. Lehet egymásnak ellentmondó eszméket hirdetni,

de egymásnak ellentmondó érzelmekre apellálni nem. S a szociáldemokrácia ezt tette, amikor egyrészt arra buzdította a munkásságot, hogy egyszerre legyen törvénytisztelő és bizalmatlan az államhatalommal szemben; másrészt hogy egyszerre fenyegetse a polgárságot a teljes megsemmisítéssel, de egyszersmind adjon neki bizonyos haladékot. Így a parlamentáris szociáldemokrácia szerencsétlen taktikája és a marxizmusban lévő materialista elemek akadályozták meg azt, hogy a kispolgárság és az értelmiségi középréteg egyszerűen és problémamentesen elfogadja a szocializmust. A fasizmust felidézve tehát a jobboldali és baloldali forradalom összekeveredéséhez vezettek, s ennek igencsak végzetes kihatása lett az európai társadalomfejlődésre. Figyelembe véve mindezeket a mozzanatokat, melyek a marxizmus szélesebb körű hatásának lehetőségét elvagták, nem kell hát csodálkoznunk, hogy a Németországban készülődő mozgalom fasiszta jellegű lett.

[III.] A fasizmus diktatórikus és antidemokratikus jellege törvénytörően felerősödött azokban az országokban, amelyek politikai múltja nem tette lehetővé a közvélemény és egy bizonyos politikai cselekvési kultúra kialakulását. Hogy Németország ezek közé tartozott, azt már megállapítottuk. Németországban alapvetően hiányoztak a közvélemény és a jól működő demokrácia alapjai. Nem volt egy mindenki által elfogadott közös platform, nem ismerték a jó kompromisszumok kötésének politikai művészetét, a politika elszakadt a nagy tömegek igényeitől, s ezt csak súlyosbította az arányos képviselői rendszer végsőig való erőltetése. Mindez valószínűsítette, hogy a Németországban születő mozgalom népi mozgalom lesz, de diktatórikus. Mindazoknak, akik ma a demokrácia nevében kétségbeesnek azon, hogy az események így fordultak, nem szabad elfelejteniük, hogy egy népi mozgalomra alapozott diktatúra jobban szolgálja a nagy tömegek politikai nevelődését, mint egy fiktív demokrácia, ezáltal jobban elősegíti egy széles közvélemény kialakulását s ily módon egy valóságos demokrácia lényeges feltételeinek megteremtését.

[IV.] Ami az új mozgalom nacionalizmusát illeti, az biztos, hogy a nacionalizmusok heves újjáéledése Európában nem segíti elő a lázak lecsillapodását, az egység, egyensúly és az európai béke megtalálását. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy ettől függetlenül a nemzeti eszme még távolról sem merítette ki a benne rejlő fejlődési és variációs lehetőségeket. S ha Európának másfél évezredre volt szüksége ahhoz, hogy rájöjjön arra, hogy elege van már a hitvitákból, akkor annyi biztos,

hogy a nemzeti eszme és nemzeti különbségek még távolról sem olyan elviselhetetlenek, s távolról sem váltottak ki még olyan általános ellenérzést, hogy ne szolgálhatnának különböző tömegmozgalmak alapjául. A világ jelenlegi politikai szerveződése a nemzeti államokra épül, s elképzelhetetlen az, hogy ezek a közösségek anélkül működjenek, hogy egyes tagjaik így vagy úgy ne tudatosítsák maguk számára, hogy milyen módon részesednek, illetve veszik ki részüket abból az eszméből, amely az adott közösség alapjául szolgál. Ez az, amit a németek a maguk kissé kódós módján úgy fogalmaznak: „Németország tudatára kell hogy ébredjen határainak.” S éppen azok a legkevésbé nacionalista közösségek, amelyeknek tagjai az akár politikai, akár kulturális összetartozás tudatát hagyományokba ágyazottan, természetes adottságként, régtől fogva és magától értetődően ismerik. A nemzeti egység felfedezése leginkább robbanásszerűen és leghevesebben azokban az országokban történt, amelyek a Karoling Birodalom széthullásából születtek. A különbség csak az, hogy e folyamat kezdete és vége Franciaországban évszázadokkal előbb zajlott le, mint Németországban és Olaszországban. Mindenesetre valószínűsíthető volt, hogy a Németországban induló mozgalom következtében a tömegek szélesen és erőteljesen fordulnak majd a nemzeti eszme és ideológia felé.

[V.] Külön fejezetként kell megvizsgálnunk a nemzetiszocializmus antiszemita jellegét. Ehhez azonban tisztában kell lennünk a zsidóság és a németek jellemvonásainak azokkal az elemeivel, melyek életre hívták azt a páratlanul éles konfliktust, amely ma a nemzetiszocializmus antiszemitizmusában jut kifejezésre. A zsidók legfeltűnőbb jellemzője mindenekelőtt hallatlan racionális kultúrájuk s az a képesség, hogy egy adott helyzetből logikusan adódó legmesszebbmenő következtetéseket is le tudják vonni. Innen van az, hogy elsők közt vannak a matematikában, a sakban és a pénzügyi világban. A másik lényeges elem pedig, mely helyzetüket meghatározza, az, hogy egy többé-kevésbé ellenséges vagy legalábbis tőlük bizonyos fokig idegen világ veszi őket körül. Innen van az, hogy értékrendjük nem egészen egyezik a környező világéval. S itt elsősorban nem az *erkölcsi* értékrend különbségére gondolok, mert ebben nincs túl nagy különbség, hanem a mindennapi élet és a konvenciók szintjén jelentkező értékítéletek és magatartásformák különbségére. A harmadik jellemző sajátság a ropant igazságérzék, melyet csak erősít, sőt szélsőségekbe is hajt a környezet ellenséges beállítottsága s a zsidók racionális fölényének el nem ismerése. Ezekből az összetevőkből áll egybe egy döntő zsidó sajátság, pontosabban a német–zsidó viszony szempontjából döntő jellemző vonás, s ez pedig

a zsidó kritikai hajlam, amelyet szimpátiánk vagy antipátiánk mértéke szerint nevezhetünk székszisnek, cinizmusnak vagy destruktív hajlamnak. E kritikai hajlam legjobb kifejezője a híres jiddis „nebach” szó; s tévedés azt hinni, hogy e kifejezés mögött pusztán cinizmus van. A „nebach”-ben valamilyen módon mindig mély nosztalgia van valami után, ami nem „nebach”. S minket most az érdekel elsősorban, hogy melyek a lehetséges német reakciók e zsidó kritikai hajlamra.

A nebichező attitűd nem vált ki semmiféle különleges reakciót az angoloknál és a franciáknál sem. Az angoloknak ugyanis megvan a maguk szilárd előítélet-rendszere, amely nem kezdhető ki semmiféle kritikával. A franciák ugyancsak nem reagálnak rá, mert ők a nebichezésnek egy magasabb formáját képviselik. Ha egy francia gúnyolódik, akkor ez olyan kritika, amely mögött semmiféle nosztalgia nincs, mivel alapja a tökéletes önelégültség. Egész más a helyzet a németeknél. Mivel náluk a cselekvési képesség eleve bizonytalan, s a cselekvést meghatározó elvek nincsenek a maguk helyén, az élesen bíráló hang azonnal kikezdheti az értékrendet. Amikor a német szembekerül a zsidó „nebach”-hel, vagy antiszemita lesz, vagy maga is nebichezni kezd; s ez mindennél rosszabb, mert a kritika nem cselekvési elv. A zsidók sem ekként használják. Ha mármost tudjuk azt, hogy a németek kórosan elvekben gondolkoznak, a zsidók pedig nem kevésbé kórosan minden lehető elvből minden lehetséges következtetést levonnak spekulatív módon, akkor mi sem természetesebb, mint hogy a németek fejében merül fel az, hogy a zsidók tervszerűen destruálnak, és hogy minden eszmét és elvet eltűlő zsidó destrukció az oka annak, hogy ezen elvek következetes alkalmazása balul üt ki. Persze az antiszemitizmus mindenütt felrója a zsidóknak, hogy tudatosan destruálnak, de csak a németek cselekvési képességének defektusai hozhatják létre azt a lelkiállapotot, amely elhitteti magával azt, hogy valahányszor zsidó és német szembekerül egymással, a zsidó tudatosan cselekszik, a német pedig nemcsak hogy pusztán áldozat, hanem szinte csak tárgya e cselekvésnek. De mindezekről a pszichikai tényezőktől eltekintve is, már maga az a tény, hogy egy irracionálisan dinamikus szocialista és nacionalista mozgalom indul egy olyan országban, ahol a zsidók erősen benne vannak egyrészt a kapitalizmusban, másrészt a marxista munkásmozgalomban, harmadrészt pedig mindenben a racionális gondolkodásmódot képviselik, valószínűsítette, hogy e mozgalom antiszemita fordulatot vesz. Az antiszemitizmus természetes és gyakorlati jelszóvá válik egy ilyen mozgalomban, mert leegyszerűsítve megjelöli az ellenséget; s ez Adolf Hitler találó meglátása szerint mindennél fontosabb egy tömegmozgalomban. Ennek fényében nem meglepő, hogy a német mozgalom antiszemita

jellegűvé vált, de a pszichikai és taktikai összetevőkhöz e konkrét esetben hozzáadódik még Adolf Hitler személyes antiszemitizmusa, amely már inkább megszállottság, mintsem egyszerű vélemény.

[VI.] Meg kell még vizsgálnunk, hogy mi volt az általános európai helyzet és Németország európai helyzete a legutóbbi eseményeket megelőzően. Nyilvánvaló, hogy a világháború elvesztése, az azt követő nyomor és infláció s végül a gazdasági világválság nagyban hozzájárultak a nemzetiszocialista mozgalom robbanásszerű kialakulásához. Nézetem szerint azonban sokkal inkább döntőek a belső tényezők. A külső tényezők is csak annyiban segítették elő a nemzetiszocializmus kibontakozását, amennyiben belső tényezőkként is hatottak. Tehát nem annyira Németország külpolitikai helyzete váltott ki reakciókat az országon belül, mint inkább az egész európai egyensúly válsága, mely kivételes hevességgel jelentkezett Németországban.

Ami az európai politikai válságot illeti, ez szorosan összefügg a Népszövetség működésével, sikerével vagy bukásával. S gyakran megfigyelünk arról, hogy a Népszövetségnek teljesen más a szerepe, jelentősége Európában, mint a világ többi részén, s ez a különbség egyáltalán nem előny Európa számára, sőt éppen ellenkezőleg. A nem európai országok számára a Népszövetség mint intézmény kitűnő diplomáciai eszköz arra, hogy kedvező légkört teremtsen a nemzetközi kapcsolatok és tárgyalások számára, miközben lényegében nem befolyásolja magukat a politikai eseményeket. Európa számára viszont megtestesíti mindazokat a bajokat, amelyek Európa eggyé szerveződésének, illetve az európai egyensúly helyreállításának útjában állnak. A Népszövetség bajai és válságai mögött az európai egyensúly válsága húzódik úgy, ahogyan az a békeszerződésekben kifejezésre is jutott. 1918-ban teljesen egyértelmű volt, hogy Európa megérett arra, hogy a labilis egyensúly évezredek állapotából a tartós egyensúly állapotába jusson. (Az is világos most már, hogy Európa hamarosan végleg az elé az alternatíva elé kerül, hogy vagy katasztrófába fut, vagy kialakít egy olyan stabil egyensúlyt, amely egy szorosabb összeszerveződést tesz majd lehetővé.) A béketárgyalás így az európai egyensúly megteremtésének vissza nem térő alkalma volt. Ugyanakkor óriási tehertételnek bizonyult az, hogy ez volt az első olyan békekonferencia, amely az úgynevezett világközvélemény ellenőrzése alatt zajlott. Ma már nehéz megállapítani, hogy e világközvéleményen, a világsajtón, a politikusok hozzáállásán vagy ideológiáján múlt az, hogy az 1919-es békekötés nem hozott létre tartós egyensúlyt. Az 1815-ös bécsi békeműről, melyet a tárgyalásokon nem kö-

vetendő példaként emlegettek, azóta többszörösen kiderült, hogy jobb volt. Mindenesetre 1919-ben játszott először szerepet a kialakulóban lévő világközvélemény jelenlétével, nyomásával vagy megszállottságával egy nemzetközi eljárásban, s kiderült, hogy a gyermekbetegségek ugyanazon kórtüneteit produkálta, ugyanazokat az erkölcsi formulákat alkalmazta, s ugyanúgy tobzódott az elvekben, mint amikor annak idején az egyes országok közvéleménye kialakult.

Kiderül tehát, hogy az, amit a német cselekvési képesség bizonytalanságának és válságának nevezünk, tulajdonképpen nem más, mint a politikai cselekvés általános európai elbizonytalanodásának egy súlyosabb megjelenési formája. Tartós európai egyensúly helyett létrejött egy olyan nemzetközi frazeológia, mely amerikai pietizmusból született, angol homályossággal leöntve és francia eleganciával kifacsarva.

Az 1919-es békemű nem hozott létre tartós egyensúlyt, mert ez csak pszichikai és politikai alapokra építhető; ehelyett létrehozott egy jogi szervezetet, melynek politikai előfeltétele éppen a stabilitás, amely pedig nem volt meg. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a békeszerződés a francia jogalkotás szellemében fogant (nemcsak azért, mert a franciák voltak a győztesek, hanem mert az egész sokkal inkább a francia politikai szellemnek felelt meg, mintsem a németnek), akkor nem kell csodálkoznunk azon, hogy egy mai német tömegmozgalom – függetlenül attól, hogy agresszív vagy békés jellegű-e – ellenségesen viszonyul a franciák alkotta európai rendhez. De ha eltekintünk ettől az ellenséges viszonyulástól, egy ilyen mozgalom hozzájárulhatna az európai államok közötti légkör tisztázásához, különösen egy olyan mozgalom, mely az elvekkel és formulákkal elerőtlenített és kifacsart cselekvésre való reakcióként a tiszta és dinamikus cselekvést testesíti meg. Egy ilyen mozgalom érdeme és jelentősége európai viszonylatban az lehetne, ha megpróbálná megoldani azt a ma nem divatos kérdést, hogy melyek a feltételei, lehetséges keretei és hatékony eszközei az európai egyensúlynak. A német nemzetiszocializmusban megjelenő mozgalomnak tehát – amennyiben valóban német és európai – ezeknek a lehetőségeknek, feladatoknak és igényeknek kellene megfelelnie.

[VII.] A német nemzetiszocialista mozgalom konkrét vizsgálatát Adolf Hitler személyiségével kell kezdenünk. Életrajza benne van a könyvében és közismert. Kispolgári családból származik, nem tudott továbbtanulni, munkás lett, majd rajzoló, s mint ilyen vonult be a háború idején, s már katonaként elkezdte mindmáig folytatott politikai tevékenységét. Saját

könyve kitűnően bemutatja személyiségét, így csak néhány különösen fontos tulajdonságát emeljük ki. Mindenekelőtt elképesztő rátermettsége van a propagandamunkához, jól ismeri a tömegek lélektanát és általában jó érzéke van a cselekvéshez. A legutóbbi események fényében elképesztő ma olvasni, hogy 1926-ban mennyire tisztán látta, hogy milyen módszerekkel kell hatalomra jutni, még akkor is, ha tudjuk, hogy sikeréhez később külső tényezők is hozzájárultak. Talán csak Marx Károly agyában állhatott ilyen tisztán, hogy hogyan kell a hatalmat megszerezni, amikor belement abba, hogy a munkásmozgalom elfogadja a parlamentarizmus szabályait. Ami Hitler programjának tartalmi részét illeti, ez fasiszta program, amelyben erősen túlteng a nacionalista elem; ezt nem kis hittel és meggyőződéssel adja elő, miközben tele van ellentmondással, ennek azonban nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítani. Ezméi, tapasztalatai és programja megfogalmazásában leginkább általános elvekhez szeret eljutni. S végül lényeges még, hogy ádáz gyűlölete tárgyaként összehoz egy zagyva egyveleget, melyben benne vannak a zsidók, a nemzetközi kapitalizmus, a parlamentáris marxista munkásmozgalom és az orosz bolsevizmus.

Fölösleges kitérnünk a nemzetiszocializmus hatalomra jutására; ez nagyon jól benne van Konrad Heiden könyvében, amely ugyan Hitler-ellenes mű, mégsem fest túl hízelgő képet a weimari köztársaság utolsó éveiről.

Hitler hatalomra jutásának körülményei között meg kell még említenünk két mozzanatot, amely nem volt belekalkulálva a programjába. Az egyik az, hogy a hatalomátvételt jelentős részben a mozgalmon kívül álló és tőle független tényezők tették lehetővé, s ezeknek a hatása bizonyos fokig a nemzetiszocializmus győzelme után is fennáll. A másik pedig az, hogy a mozgalom aktív taglétszáma (nemzetiszocialista párt, SA) elképesztő módon megnőtt, s ezt maga Hitler is veszélyesnek tartja egy ilyen mozgalom számára. Ez a számnövekedés a gazdasági világválsággal és olyan társadalmi tényezőkkel is magyarázható, melyek nagymértékben hozzájárultak a nemzetiszocializmus sikeréhez.

Most pedig nézzük meg, hogyan viszonyul konkrétan a hitleri mozgalom a fent vázolt feltételekhez és lehetőségekhez.

A nemzetiszocializmus kétségtelenül már a parlamentáris időkben tömegmozgalommá vált, mivel annyi szavazatot szerzett, amennyit szélsőséges politikai irányzat eddig még soha. Megadta a német tömegeknek, beleértve az értelmiséget is, azt az élményt, hogy egy nagy politikai tettben és Németország lelki egységének megteremtésében vehetnek részt. S eb-

ből a szempontból sokkal árulkodóbb a csatlakozók nagy száma, mint az emigrálóké.

Ami a szocialista eszmény megvalósítását illeti, ez még mindig csak a terv stádiumában van. Az irányított gazdaság megteremtését illetően a nemzetiszocializmus nem tett többet, mint hogy az előző időszak kezdeményezéseit folytatja. Még csak az sem derült ki igazán, hogy ideológiája a lényeges pontokon hogyan viszonyul az irányított gazdasághoz. Bizonytalanságát e vonatkozásban elsősorban nem az jelzi, hogy engedményeket tesz a nagytőkének, hanem sokkal inkább az, hogy nincs hosszú távú és átfogó terve és programja. Eközben nagy erőfeszítéseket tesz, helyesebben látványos igyekezetet mutat arra, hogy az osztálykülönbségeket megszüntesse (Arbeitsdienst).

Ami a diktatúrát illeti, ez maradéktalanul megvalósult, s nemcsak megvalósult, de a Führerprinzipben az elv rangjára is emelkedett, s ez nem egészséges és nem sok jót ígér, mert ha egy mozgalom politikai és dinamikus mozgalom akar maradni, akkor a lehető legkevesebb elvet kell termelnie. Hozzátehetjük még, hogy a nemzetiszocializmusban az egyszemélyi diktatúra nem oly mértékben valósult meg, mint mondjuk Olaszországban, mivel jó egynéhány alldiktátora is van. Valójában azonban – noha ezek az alldiktátorok nehezen elmozdíthatók – Adolf Hitler fölénye és felsősége kétségtelen tény.

Ami pedig a nemzetiszocializmus nacionalizmusát és antiszemitizmusát illeti, van benne olyan elem, amely messze meghaladja mindazt, ami a mozgalom jellegéből következően természetes vagy előre látható volt: ez pedig a fajelmélet. Ez az az elv, amely nem megemészthető, s bár fontos szerepet játszik a nemzetiszocializmus lelki összetevői között, szinte kizárt, hogy visszhangra találjon Európa többi részén. Egyik mozgatórugója az a szándék, hogy az antiszemitizmus tudományos és általános érvényű elvi megalapozást kapjon. S épp ez mutatja, hogy az elvek kóros túlburjánzása továbbra is fennáll Németországban, mert a zsidó vér módszeres kiiktatása az utolsó nagymamáig és dédmamáig bezárólag semmiféle kapcsolatba nem hozható az antiszemitizmus konkrét céljaival. A fajelmélet másik funkciója az, hogy a német nép felsőbbrendűsége is tudományos és általános érvényű elvi alapozást kapjon. S itt megint a bizonytalanság mutatkozik meg: soha seholy a világon egy nacionalizmus sem érezte szükségét annak, hogy a nemzeti érzést, a nemzethez tartozás tudatát olyan elvre vagy az objektivitás igényével fellépő tudományos elméletre alapozza, amely a *kötelező elv* érvényével bír. A fajelmélet harmadik mozgatórugója a nemzetiszocializmus európai vonatkozásaira irányítja figyelmünket. Ma egyetlen európai nacionalizmus, még a legvehemensebb sem léphet

fel úgy, hogy meg ne fogalmazná helyzetét egy nagyobb egységen belül, s hogy magát egy nagyobb egység részeként ne értelmezné. S e tekintetben az, hogy a fasiszta Olaszország nosztalgiáival a Római Birodalom felé fordul, az is több mint pusztán a történelmi dicsőség visszasírása. Ennek az igénynek a megfelelője a németeknél az árja felsőbbrendűség. S ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy ma ki az örököse a Római Birodalomnak, s ki folytatja az északi faj által megkezdett történelmi művet, nem mondhatunk mást, mint hogy az *európai* közösség, s ez szükségszerűen fennáll mind politikai, mind gazdasági, mind pedig szellemi vonatkozásban. A nemzetiszocializmus másik európai igényű törekvése a keresztes hadjárat Szovjet-Oroszország ellen ama meggyőződés jegyében, hogy Európát meg kell védeni a kommunizmustól. Nézetem szerint a nemzetiszocializmus mindkét európai törekvése: mind az északi faj felsőbbrendűségének elve, mind pedig külpolitikai téren az antibolsevizmus a lehető legrosszabb választásnak mondható, amely végképp elvágja ma annak lehetőségét, hogy visszhangra találjon az európai közösség egészében.

Ha most ezzel összevetjük, amit a németek elvcentríkusságáról és politikai cselekvési bizonytalanságáról általában s a nemzetiszocialista Németországról konkrétan mondtunk, meglepve tapasztalhatjuk, hogy a nemzetiszocialista mozgalmat – amelynek legalábbis egyik feladata az lehetett volna, hogy új lendületet adva biztossá tegye a német politikai cselekvést – ma ugyanúgy fogva tartja és elborítja ugyanaz a torz bizonytalanság, a politikai cselekvőképességnek ugyanaz a kóros állapota. Ennek legfőbb tünetei közé tartozik az, hogy a nemzetiszocializmusban hemzsegek és burjánzanak a teoretikusok, a tudományos, féltudományos és tudománytalan rendszerek fabrikálói, az új világnézetek és mítoszok teremtői. S e nyakatekert tudományosság legfőbb élesztője és bátorítója Adolf Hitler legnagyobb ifjúkori tévedése: a könyve. S ebben a vonatkozásban nem is az a döntő, hogy mi van benne, hanem az, hogy megírta. Képtelenség ugyanis, hogy egy leendő politikus előre kifejtse külpolitikai, szociológiai és tudományos elméletekkel kapcsolatos elveit, s ebből mindennek tetejébe még Bibliát is akarjon csinálni. De mivel Hitler vagy bibliát írt, vagy semmit, előre látható volt, hogy a konkrét események könyvének egyre több passzusát teszik majd tarthatatlanná és abszurdá (amint ez már meg is történt ama tételével, mely szerint Franciaország az afrikaiak beözönlése folytán néger országgá fog válni).

A régi belső bizonytalanság kórtünete az az elképzelés is, hogy egy ördögi és világméretű összeesküvés áll Németországgal szemben; s ez

az elképzelés annál is inkább kiirthatatlan, mert egyenesen következik Hitler személyes előítéleteiből, mely a zsidók nemzetközi összeesküvését tételezi fel. Szó volt már arról, hogy a németek cselekvési bizonytalanságát maga Hitler is megállapítja; de mivel csak a németek tárgyilagossági mániájának tulajdonítja, úgy véli, hogy a módszeres fanatizálással orvosolható. S egyáltalán sokkal fontosabbnak tartja, hogy a németeket felvilágosítsa a fajelméletről, mintsem hogy ránevelje őket a politikai cselekvésre. S így az az ember benyomása, hogy a német fiatalság ma ugyanúgy bizonytalan, ködös és távoli célok felé menetel szervezetten, mint ahogy menetelt annak idején szervezetlenül. Mindezek ellenére az az érzésem, hogy a németek politikai nevelődése és a német közvélemény kialakulása a hitleri forradalommal vette kezdetét, de arra nem látok esélyt, hogy ennek keretén belül fejeződjék be. Igaz, hogy még csak a kezdeteinél tart, s így még nem láthatjuk előre, hogy hova fejlődik, s igaz, hogy egy Hitler típusú emberben megvan a képesség arra, hogy eszmeileg szélesítse és létszámban növelje a mozgalmat; de úgy tűnik, hogy azok a béklyók, amelyekbe saját magát verte, túl súlyosak ahhoz, hogy fejlődése során kiléphessen belőlük. Lehet, hogy a nemzetiszocializmus megtalálja a jó politikai megoldásokat az irányított gazdaság problémájára, lehet, hogy új elemeket hoz majd a németek politikai nevelésébe, lehet, hogy jó külpolitikát folytat majd, de ami európai vonatkozását illeti, kevésbé valószínű, hogy hozzájárul az európai eszmék, elvek, ideológiák és világképek zűrzavarának tisztázásához. E tekintetben tehát nem több mint egy újabb ideológia. S épp az az eszme, amellyel a német mozgalom egy nagyobb egységbe akart illeszkedni, a fajelmélet vágja el útját e nagyobb közösség, Európa felé, amelybe pedig mindennemű faji ideológia nélkül beletartozhatna; s ez akadályozza meg, hogy Európa politikai és szellemi kialakításában jelentős szerepet játsszék.

Erre persze mondhatják azt a németek, hogy van nekik elég bajuk ahhoz, hogy ne törődjenek Európa gondjaival. Csakhogy ezek a bajok nem választhatók el egymástól, s maguk a németek sem választják el őket. Régtől fogva mindmáig arra vágytak ugyanis, hogy egy olyan mozgalmat produkáljanak, mellyel Európa politikai és szellemi vezető erejévé válhatnak, mint ahogy a franciák azzá váltak a nagy francia forradalommal. Nos, a nemzetiszocializmus nem lesz ilyen mozgalom.

Joggal tarthatunk tehát attól, hogy a hitlerizmus Európa eszmetörténetének egyik nagy zsákutcája lesz, s azokhoz az eszmeáramlatokhoz tartozik majd, amelyek esedékesek voltak, de nem így. S mint ilyen Marx Károly és Wilson történelmi műve mellé kerül majd.

Nem tudjuk még, milyen lehetőségeket hoz a jövő, de ha az európai közösség szellemi és politikai kialakulása körüli problémákat (amelyeknek a német forradalom csak tünete, illetve egyik vetülete) nem sikerül megoldani, akkor ez a zsákutca nemcsak a németek, hanem egész Európa zsákutcája lesz.

1935

AZ EURÓPAI EGYENSÚLYRÓL ÉS BÉKÉRŐL¹

Minden írásműnek kötelessége többé vagy kevésbé részletesen beszámolni azokról a hatásokról, melyekkel gazdagodott. E mű aránylag kevés ilyen utalást tartalmaz; ha pontosan be akarna számolni ilyenmű tartozásairól, akkor könyveken – s nem is mindig tudományos könyveken – kívül előadások és baráti beszélgetések során nyert igen gondolatébresztő indításokra is utalnia kellene. Azokat, akiktől ilyen indításokat kapott, e pillanatban nem látszik célszerűnek felsorolnia. Egy tartozásáról azonban nem feledkezhetik meg a szerző, s ennek tesz eleget akkor, midőn e könyvet Guglielmo Ferrero² emlékének ajánlja.

¹ Az európai egyensúlyról és békéről című tanulmányt a *Válogatott tanulmányok* I. kötetéből vettük át, amelyhez Vida István és Nagy Endre írtak jegyzeteket. A szükséges magyarázatok adataik egy részének felhasználásával készültek. A művek címeit magyarul adjuk meg. A számok az előfordulás helyét jelzik.

² Ferrero, Guglielmo (1871–1942) – olasz újságíró, történész, egyetemi tanár. *Róma nagysága és bukása* I–V. című ötkötetes könyve számos nyelven, így magyarul (1914–1916) is, nagy sikert aratott. Szemben állt Mussolinival és az olasz fasizmussal, Svájcba emigrált, s a genfi egyetem tanára lett, ahol a nagy francia forradalom és az újkori Európa történetét adta elő. Egykori genfi tanítványára, Bibó Istvánra nagy hatást gyakorolt 1936-ban, 1940-ben és 1942-ben megjelent trilógiája: *Kaland. Bonaparte Itáliában 1796–1797.* (Ford. Bibó Judit. Osiris, Budapest, 2000), *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815.* (Ford. Bibó Judit. Osiris, Budapest, 2002). és a *Hatalom. A városálam láthatatlan szellemei.* Ford. Járai Judit *A legitimitás elvei a történelemben* alcímmel. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.)

I. KÖNYV

[A VILÁGHÁBORÚ ÉS A JELENLEGI VÁLSÁG OKAI]

I. fejezet

[Az európai politikai fejlődés]

1. A jelenlegi válság politikai válság jellegéről

a) A probléma leszűkítése Európára és a politikumra

E mű, mely első része egy „Békecsinálók számára írt könyv”-nek, e világháború és a jelenlegi válság okairól szól. E nagyigényű bevezetés mellett furcsának tűnhetik fel, hogy úgyszólván nincs is benne szó másról, mint Európáról, azon belül is elsősorban Közép- és Kelet-Európa mizériáiról s mindenütt elsősorban politikai jelenségekről. A világháború mai méretei mellett kissé szűknek látszik Európa, pláne Közép- és Kelet-Európa ügyeinek ilyen kiemelkedő fontosságot tulajdonítani. Mai gondolkodásunk bizonyos hamis világméretek jegyében áll, s ebben a szemléletben a Közel-Kelet, a Távol-Kelet és a nyugati félgömb problémái mellett Közép-Európa (pontosabban Német- és Olaszország) és Kelet-Európa (pontosabban a Németország és Oroszország között elterülő ún. középső zóna) problémái csak egy komplexumnak látszanak a sok közül. Ez a szemlélet azonban hamis. Még ha Európa sokáig vagy soha többé nem is foglalja el azt a helyet a világban, amelyet egykor elfoglalt, azért továbbra is a világ politikai erőinek a gyújtópontjában marad, és Európa egyensúlyba hozatala nélkül a világ politikai rendjét nem lehet helyreállítani. Az európai egyensúly kritikus pontja pedig Közép- és Kelet-Európa anarchiája, a politikai tekintélyek összeomlása. Ez utóbbi terület problémái ennek megfelelően abban a „csekélységben” különböznek a Közel-Kelet, a Távol-Kelet és a nyugati félgömb problémáitól, hogy e terület konszolidátlanságából rövid időn belül a második világháború tört ki, és a harmadik, ha kitör, aligha törhet ki máshonnan, mint innen. Elég ok arra, hogy e területre „aránytalan” figyelmet fordítsunk.

Az a tárgyalási mód, melyet a következőkben követni fogunk, tudatosan szemben áll azzal a beállítással, mely e háború s általában a hábo-

rúk mögött elsősorban *gazdasági erők és érdekek* harcát látja, és a háborút gazdasági fejlődési folyamatok mellékhatásaként mutatja be. Gazdasági tényezők kétségtelenül befolyásolni tudják e háború tartalmát, fordulatait, eszközeit és lefolyását, sőt a kimenetelét is. Ezek azonban végsőleg inkább kísérő okok és érdekek, mint *prima causák*. Azok a politikai féllelmek, bizonytalanságérzések és indulatok, melyek a politikai egyensúly megbillenéséhez vezetnek, túl vannak azon a méreten, ahol még háborús hangulatot „szítani”, mozgalmakat „pénzelní” és politikai „intrikákat szőni” lehet, sőt túl vannak azon a méreten is, amelyeken belül hosszú lejáratú gazdasági tendenciák vagy nagy gazdasági válságok és depressziók önmagukban politikai fejlemények okai lehetnek. Az a közhely, hogy a háborút gazdasági érdekellentétek robbantják ki, kb. annyit ér, mint az a megállapítás, hogy ez a háború és a háborúk általában a *bűn gyümölcsei*: ez is igaz, de mégsem elég ezt tudni annak, aki érteni és segíteni akar. Nagyon időszerű volna megkísérelni – éppen úgy, ahogyan Karl Marx felfedezte a politikum mögött elrejtőző gazdasági momentumokat – most a túlságosan sokat emlegetett gazdasági vonatkozások mögött felfedezni a politikumot és annak tömeglélektani hatásait, különösen pedig a modern nemzetek kialakulásának gyötrelmes és zűrzavaros folyamatát, mely 1789 óta krónikus okává lett Közép- és Kelet-Európa zűrzavarának és ezen keresztül az európai egyensúly megbillenésének.

Bizonyára sokan lesznek, akik nem fogják meggyőzőnek érezni, hogy a politikumnak ilyen döntő szerepet tulajdonítunk, s a politikai szempontot a gazdasággal együtt a külsőségesebb szempontok közé fogják sorolni, míg a „mélyebb” okokat faji, társadalmi vagy eszmei síkon hajlandók keresni. Meg vagyok azonban győződve, hogy bármilyen erősen benne dolgoznak is a faji, társadalmi és eszmei momentumok a válság drámai fordulataiban, végsőleg mégsem ők adják a válság kiindulópontját és döntő motívumait. Bizonyára csodálkozni fognak azon is, hogy a politikumnak helyenként egész népek lelki habitusát deformáló hatást tulajdonítunk, holott köztudomású, hogy a világon mindenütt az emberek többsége apolitikus, sőt politikaellenes. Azonban az a politikum, amiről itt szó van, nem az, amit az emberek a „politikus” névvel szoktak összekapcsolni, s amivel szemben valóban többnyire közönyösek vagy ellenségesek, hanem a „polisz”, a közösség ügye, helyzete és viszonya az egyes emberhez. Ez pedig az emberek túlnyomó többségét nagyon is érdekli. Különösen érdekli a 18–19. század fordulója, vagyis a modern közösségi érzés megjelenése óta, amióta az állami közösséghez való viszonyulás s magának az állami közösségnek a működése, a milyensége és presztízse elvileg mindenkinek a közös és személyes ügyévé lett.

A közösséghez való viszonynak ez az elvi és érzelmi demokratizálódása – ami nem feltétlenül jelent még demokráciát – előntötte egész Európát. Innen az a legújabb kori helyzet, hogy a nemzeti közösség ügyeiből a legkülönbözőbb közösségi hisztériák származtak, melyeknek döntő részük volt az európai egyensúly végzetes megbillenésében.

Ezzel kapcsolatban kell közbevetőleg állást foglalnunk abban a természetlen vitában, mely ma társadalmi kérdésekben egy *észellenes emocionalizmus* és egy *ösztönellenes racionalizmus* szembenállásában nyilvánul meg. Az értelem uralma az indulatok felett olyan követelmény, melyről az emberiségnek semmiféle irracionális lendület kedvéért nem szabad lemondania, ha nem akarja feladni azt, amit eddig fejlődött. De az értelem primátusa nem jelentheti azt, hogy közösségi és általában emberi dolgokban lehetséges racionálisan berendezkedni az indulatokra való tekintet nélkül, *mintha azok nem is volnának*. Ezzel a naiv racionalizmussal egy magasabb racionalizmust kell szembeszegeznünk, mely az értelem minden erejét arra koncentrálja, hogy éppen az indulatok bozójában tudjon jobban eligazodni.

E felismerés jegyében kell tisztáznunk két fogalmat, mely az alábbiakban nagyon sokat fog szerepelni: a politikai egyensúly és a politikai hisztéria fogalmát.

b) A politikai egyensúly

Divat ma a politikai egyensúly rendszerének az elavultságáról beszélni. Ne higgyük azonban, hogy azért, mert az egyensúlynak egyik vagy másik formája nem bizonyult kielégítőnek, egyensúly nélkül bármiféle közösségi élet lehetséges. Az egyensúly nem pusztán kvantitatív viszonyok mérlegelése, kicsinyes politikai alkudozások összessége, népek vagy területek csereberéje. Mindez csak helyi és történeti megjelenési módja egy magasabb elvnek, melynek szem előtt tartása nélkül semmiféle anyagi, szellemi vagy közösségi alkotás nem lehetséges. Minden alkotás s különösen minden közösségi alkotás alapvető feltétele ugyanis az, hogy az alkotó közösségnek azok az alapvető erőviszonyai és elvei, amelyeken az egész berendezkedés nyugszik, se túlságosan merevek, se túlságosan folyékonyak ne legyenek. A túl merev berendezkedés a realitás változásaival és a fejlődéssel szemben túlságosan nagy ellenállást tanúsít, s így csak katasztrófák útján tud megváltozni, a túl folyékony berendezkedés pedig a külvilággal szemben semmi ellenállást nem tanúsít, s így hiányzik belőle az önmagával való azonosságnak és az ebből fakadó biztonságérzésnek az a minimális foka, mely minden termé-

keny egyéni és közösségi élet feltétele. *Egyensúly* pedig a mozgékonyság és a stabilitás arányos megléte, vagyis a közösségi életben az a helyzet, amikor a közösség erőviszonyai és irányadó elvei olyanok, hogy a közösség képes a merevség és folyékonyság végletei között optimális rugalmassággal és optimális stabilitással elhelyezkedni.

Egyensúlyt teremteni a közösségi életben annyit tesz, mint lehetlenné tenni a korlátlan hatalomkoncentrációt, mely egyaránt destruálja gyakorlóit és alávetettjeit; annyit tesz, mint hatalmi szervezeteket és hatásköröket úgy állítani egymás mellé, hogy ha egyikből vagy másikból romboló erők robbannak ki, ne csak elvekkel és preceptumokkal találjuk magunkat szemközt, hanem a többinek az erejével is; annyit tesz, mint erkölcsi tartalmat és a szerep öntudatát adni hatalmi szervezeteknek azért, hogy stabilitásban nyerjenek és brutalitásban csökkenjenek; annyit tesz, mint világos tárgyi és területi hatáskörök kirajzolásával fokozni a hatalom cselekvő és szenvedő szereplőinek a biztonságérzetét; annyit tesz, mint módszereket és eljárásokat kitalálni az élet folytonos változásai számára, nehogy a megmerevedett keretek felrobbanása az egész rendszert magával sodorja; annyit tesz, mint megteremteni a bátor és nagylelkű cselekedetek lehetőségeit és mintáit, s így megszabadítani egyéneket és közösségeket attól a félelemtől, hogy a másik, a többi teljesen élni fog a kezében levő lehetőségekkel; annyit tesz, mint kialakítani egy emberfajtát, mely őrzi az egész rend konvencióit és hagyományait, nehogy az emberek szellemi restsége magától értetődőnek tekintse azt, aminek fenntartásához állandó erkölcsi erőfeszítés szükséges; annyit tesz, mint mindezekkel felkelteni az emberekben és közösségekben a kimerikus félelmekkel szemben a biztonságérzést, a valóságos veszedelmekkel szemben a tárgyilagos bátorságot, lekötni a destrukció, a zűrzavar és a barbárság erőit és lehetővé tenni az alkotóerők gazdag kiáradását.

Ebben a megvilágításban egészen másképp fogjuk értékelni az európai egyensúly klasszikus rendszerét, és óvakodni fogunk annak elhamarkodott leszögezésétől, hogy a politikai egyensúly rendszere elavult. A kérdés nem az, hogy az egyensúly politikája *helyett* lehet-e új, magasabb rendű szervezeteken keresztül biztosítani valamely közösség rendjét és békéjét, hanem az, hogy a szükséges új szervezeteken keresztül az egyensúly *örök* politikája milyen új, tartósabb, mélyebb és erkölcsileg megalapozottabb alakzatokat vehet fel.

Az államok, azaz relatíve független egységek közötti közösségi életet két végletes beállítás dezorganizálhatja: az egyik végletes beállítás az államok egymás közötti viszonyában semmiféle törvénynek, szabálynak vagy

elvnek a tartós uralmát nem tudja és nem akarja elképzelni, hanem az egészet a merő hatalmi helyzetek pusztá játékának látja és akarja látni; a másik végletes beállítás viszont azokat a törvényeket, szabályokat és elveket, melyek egy bizonyos pillanatban – éppen az egyensúlyi helyzet eredményeképpen – érvényesülnek, egy valójában nem létező, de létezőnek vett, fiktív állam feletti hatalomnak tulajdonítja. Nem azért baj ez, mintha egy ilyen állam feletti hatalom nem jöhetne létre; természetesen létrejöhet, a döntő azonban az, hogy *pillanatnyilag* nem létezik, tehát a realitással kerül hamis viszonyba és katasztrófához vezet egy olyan beállítás, mely úgy tesz, *mintha* ilyen léteznék.

Ha felismertük, hogy minden államközi szervezkedés alapvető problémája, hogy ezt a két végletet elkerülje, akkor rá kell jönnünk, milyen óriási jelentőségű dolog volt, hogy az európai egyensúly klasszikus rendszere *tudatosan* rájött arra, hogy az államok közötti viszonyban valamiféle *egyensúly* az, ami szükséges és lehetséges.

Nem kevésbé nagy jelentőségű és jó realitásérzékre valló az európai egyensúly klasszikus rendszerének az a felismerése, hogy az államok közötti egyensúly elsősorban *területi egyensúly*. Az egyensúly végsőleg nyilván társadalom-lélektani jelenség, azáltal azonban a legkevésbé sem csökken annak tárgyi, területi jellege. Minden társadalmi egyensúlyi helyzet bizonyos tárgyi momentumokhoz kapcsolódik, melyekben különös erővel testesül meg az egyensúlyi helyzet lényegét kitevő bizalmi és biztonsági állapot. Ilyen tárgyi momentumok a belső társadalmi és jogi rendben a bizonyító erejű tárgyakhoz, „szent”, „hiteles” helyekhez, szabályozott eljárásokhoz, birtokviszonyokhoz fűződő bizalmi és biztonsági állapotok. A nemzetközi egyensúly centrális tárgyi momentuma az *államterület*, pontosabban a relatív kizárólagosságnak hozzá fűződő képzete. Ez a pont, ahol eldől, hogy egy nemzetközi közösség az állandó félelem vagy a relatív biztonság állapotába kerül-e; minden nemzetközi szervezet jósága azon múlik, hogy a határok stabilizálásában és a határviták elintézésében mit tud elérni. A határok döntő szerepén egyelőre semmiféle szorosabb nemzetközi kooperáció nem változtat. Sőt a nemzetközi életben mindenféle kooperáció, akár laza, akár szoros, végeredményben a területi állapot valamiféle biztosítását jelenti, és a területi stabilitáson, illetőleg – határvidék esetén – a területi stabilizálhatóságon áll vagy bukik. Ezért nehéz nemzetközi politikai kooperációra beszervezni olyan államokat, melyek úgy érzik, hogy területileg nincs több vesztenivalójuk, s így nincs félteni- és biztosítanivalójuk sem. Ezért nehéz a másik oldalról az államokat olyan nemzetközi szervezetekbe beszervezni, melyek a területi állomány nagymértékű változtathatóságára vannak alapozva. Innen

az a kiirthatatlan ellenkezés, mely az ún. „politikai” vitáknak nemzetközi döntőbíráskodás alá való bocsátásával szemben mindig megnyilvánul: sok papirost elfecséreltek annak meghatározására, hogy mi is az a „politikai” vita, s csak mostanában kezdik pedzeni, hogy gyökerében az a politikai vita, ami a területi állományt érinti. Ezért volt olyan meddő a Nemzetek Szövetségének békeszervező erőfeszítése, mely az egész komplexumból nemzetközi jogi kérdést csinált, s a „viták” általános csoportjából nem emelte ki a területi viták kritikus csoportját. Enélkül pedig fejleszthette szépen és dicséretesen a nemzetközi jogot, de nem ismerhette fel a nemzetközi szervezkedés és háborúmegelőzés alapproblémáját, hogy ti. bizonyos fokú területi biztonságot kell nyújtania résztvevői számára, ugyanakkor azonban meg kell lennie a rugalmasságának ahhoz, hogy a területi állományt érintő és területi változást igénylő elmérgesedett vitákat rémület, anarchia és háború nélkül meg tudja oldani. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki Ferrero úgy, hogy minden békekötésnek az a feladata, hogy a győzelem konzekvenciáit levonja, de ugyanakkor olyan helyzetet teremtsen, melybe a legyőzött lojálisan belenyugodhatik; e feladat a félelem jegyében nézve ellentmondó és megoldhatatlan, a félelemtől való felszabadulás jegyében logikus és megoldható. Itt az értelme a területi kompenzációk rendszerének, amiből ma természetesen nem a népek és országok csereberéjét kell felújítani, hanem azt a ma is aktuális elvet, hogy az európai területi állomány minden változása az európai közösség közös ügye, melyet közösségi ellenőrzés mellett, egységes elvek szerint, átgondoltan, összefüggő rendben, a fenyegetés és a félelem lehető kikapcsolásával kell végrehajtani, és minden ide vonatkozó elvet és problémát tudatosan számon kell tartani. Ez a gondolatrendszer először III. Orániai Vilmos angol királynak a spanyol örökösödési háború megelőzésére irányuló tárgyalásaiban dolgozódott ki. Az 1814. évi párizsi béke és a bécsi kongresszus ennek a rendszernek volt a magasiskolája, Versailles és München ennek a feladatnak a csődje.

Tudván, hogy az államok közötti egyensúly végsőleg éppen úgy lélektani egyensúly, mint bármiféle más közösségi egyensúly a világon, nem eshetünk abba a téves elképzelésbe, hogy a területi egyensúly bármiféle államoknak bármiféle értelemben vett kvantitatív egyenlőségét vagy meghatározott kvantitatív arányait írná elő. A területi egyensúly nem mérő területi relációkat jelent, hanem bizonyos területi, hatalmi állapotnak és bizonyos lélektani állapotnak a kölcsönhatását. Hogy két állam kvantitatíve egyforma nagy és erős legyen, ez akkor fontos, ha ez a két állam valami okból *fél* egymástól. Ezért visszatérő témája az európai koncertnek egyes országok *félelemkeltő* megnövekedése és egyes országok *félelemkeltő* anarchiába esése, vákuummá

válása. Így vált az elmúlt évszázadokban sorra európai problémává a spanyol–osztrák–Habsburg túlhatalom, a francia túlhatalom és a porosz–német túlhatalom, s ezért nem valószínű, hogy problémává válik a félelmet nem keltő angol túlhatalom. A másik oldalon így vált sorra európai problémává a római szent birodalom anarchiája, a széteső spanyol birodalom anarchiája, a lengyel köztársaság anarchiája, a politikai tekintélyeit elvesztett 19. század eleji Olaszország anarchiája, a széteső Oszmán Birodalom anarchiája és legújabban a szétesett Habsburg Birodalom helyén támadt dunai anarchia. Az európai egyensúly neuralgikus pontjait sohasem ismerhetjük fel merőben geopolitikai adottságokból vagy hatalmi eltolódásokból, hanem mindig a geopolitikai helyzet és a politikai lélektani elválkozás együttes hatásából: az európai egyensúly kritikus pontjain ma is olyan országokat találunk, melyek kritikus földrajzi fekvésükön felül egyúttal a politikai lelki állapot valamiféle elválkozását is mutatják.

c) E könyv terve

A következőkben mindenekelőtt általánosságban akarjuk leírni azokat a zökkenőket és megrázkódtatásokat, melyekkel az a fejlődés járt, mely a nyugati emberiség legnagyobb vállalkozása, a demokrácia felé mutat. Ezután térünk rá a nemzeti keretek kialakulására, mely Közép- és Kelet-Európa területi státusának teljes összekavarodását, majd e terület politikai kultúrájának nagymértékű deformálódását idézte elő, különösen pedig a területi viták elburjánzását és elmérgesedését, s az egyes országokban a legkülönbözőbb politikai hisztériákat váltotta ki. Ezek között különös részletességgel fogjuk tárgyalni Németország politikai hisztériáját, melyből az európai egyensúly 1914 óta tartó megbillenése kiindult, majd pedig a Németország körül koszorúban elhelyezkedő országok (Franciaország, Olaszország, Lengyel-, Magyar- és Csehország) politikai hisztériáit, melyek a német hisztéria lokalizálását lehetetlenné tették. Végül be fogjuk mutatni, hogy e hisztériák egymásra hatása milyen konkrét összefüggéseken keresztül okozta az európai egyensúly felbomlását és a mai válság kirobbanását.

2. A francia forradalom nagy megrázkódtatása és az európai politikai fejlődés zavarai

Az Európát marcangoló válság kiindulópontját annak a fejlődésnek a félelmes zökkenői adják, mely a személyes uralmon és születési kiváltságon alapuló társadalomtól a demokratikus és osztály nélküli társadalom felé mutat. A demokrácia a nyugati civilizáció nagy vállalkozása. Az emberiség évezredek óta – izolált vagy megakadt kísérletektől eltekintve – túlnyomó részben olyan társadalmi és politikai rendszerekben élt, melyek embernek ember feletti uralmán alapultak, és azon, hogy ezt az uralmat születés útján meg lehetett szerezni, sőt túlnyomó részben így lehetett megszerezni. A nyugati civilizáció a születésrendi és uralmi társadalomszerkezetet először megszelídítette és kiegészítette, majd az emberi lélek elidegeníthetetlen méltóságának keresztény gondolatából le merte vezetni minden ember egyenlő méltóságának, szabadságának és egyenlőségének szekularizált követelményét, és gyakorlati célul merte kitűzni a hatalom spirituálisizációját, az önkormányzatot és a személyiségen alapuló szelekciót.

Ennek a fejlődésnek az európai társadalom hosszú múltra visszatekinthető intézményei adták a gyakorlati előiskoláját. Első volt ezek között a monarchia és arisztokrácia spiritualizálása, az uralmi helyzeteket hivatássá szelídítő és szolgálattá szublimáló lovagi eszmény gyakorlati iskoláján keresztül; azután a szerzetesi önfegyelem és önkormányzat iskolája; a merő uralmi helyzetektől relatíve függetlenebb egyházi rend, majd a nyomába lépő világi értelmiségi rend gyakorlati és hivatási hagyományai; a személyes viszonylatokon, szerződéseken, privilégiumokon és szabadságokon alapuló nyugati típusú hűbéri rendszernek a szabadsággal való élni tudásra nevelő szerepe; a monarchiával szembeforduló középkori parlamentarizmus, a rendi szabadságok és a helyi önkormányzat iskolája; a civitas és a civis kimunkált antik megoldásai; a polgári élet keresztény szellemű fegyelme és szabadságai; a céhek hivatási önkormányzata; az Európa bizonyos részeiben ősidők óta fennmaradt szabad paraszti életforma; a presbiteriánus rendszer és a szektárius vallási közösségek iskolája és végül mint legmodernebb fejlemény, a szakszervezetek nevelő iskolája. Ezek a tényezők különféle és igen változatos arányban voltak együtt Európa különböző országaiban. A keresztény monarchia életideálja érvényes volt az egész keresztény világra; a lovagság és az aránylag független egyházi rend mindenekelőtt a katolikus Nyugaton virágzott; az önálló értelmiségi osztály Franciaország fókuszja és középpontja körül ugyancsak az egész katolikus Nyugaton; a nyugati típusú hűbéri rendszer mindenekelőtt Franciaor-

szágban, Nyugat-Németországban és Angliában; a középkori rendi alkotmányosság koszorúban helyezkedett el a hűbériség folytán meglehetősen atomizált francia–német központi Európa körül: Aragóniában, a brit szigeteken, Skandináviában, Lengyelországban, Csehországban és Magyarországon; a városi polgári életforma nyugatról keletre csökkenő életerővel egész Európa területén; a szabad parasztság Észak-Európában, Svájcban és szétszórva egész Közép- és Kelet-Európában s a Balkánon; a presbiteriánus rendszer és a szektárius közösségek a kálvinista országokban, Angliában és Amerikában; a szakszervezetek egész Európában. A demokráciára való előiskolázottság intenzitása Európa különféle részein különböző volt, de nem volt Európának olyan sarka, mely valamit ne kapott volna belőle.

A demokrácia nagy vállalkozásának legvakmerőbb hadmozdulata az volt, amikor a francia forradalom felmondotta azt a kompromisszumot, melyet a középkori egyház a keresztény monarchia és a keresztény lovag eszményeinek kitűzésével az uralmi és születésrendi társadalmi szervezettel kötött. A francia forradalom eszmei erőben messze túlszárnyalta Európa politikai és társadalmi fejlődésének bármelyik más forradalmi fázisát. Azzal, hogy nekiindult a kereszténység által megszelídített, de egyben megszentelt és védett monarchia és arisztokrácia megdöntésének, és ad oculos bemutatta, hogy nem dől össze a világ e belső erejüket elvesztett bálványok detronizálásával, rengeteg ballaszttól szabadította meg Európa politikai és társadalmi fejlődését. Innen az alkotó energiáknak az az óriás méretű kiáradása, mely a 19. századot jellemezte. Más oldalról azonban a francia forradalmat tökéletes forradalomnak – olyanak, amely úgy szabadít fel lekötött alkotóerőket, hogy aránylag kis mértékben bénít meg más eleven erőket – nem lehet mondani. A francia forradalom, ellentétben az angol és az orosz forradalommal, fejtetlen forradalom volt, hamar kicsúszott nemcsak megindítóinak, hanem továbbvivőinek kezéből is, és a politikai nevelés összefüggő folyamata helyett a bizonytalanság örvényébe és a tehetetlen kapkodás rémületébe zúdította mind cselekvő, mind szenvedő szereplőit. Az ebből származó hisztérikus félelmet azóta sem heverte ki az európai emberiség, s Angliát kivéve azóta sem tudott a nyugodt, elfogulatlan bátorság lelkiállapotában politikát és társadalmi reformot csinálni. A félelemnek és megrázkódtatásnak ez az állapota hozta létre a politikai lelkületnek azokat a szertelen és romantikus képleteit, melyek Európa politikai életét egyensúlytalanná tették.

A francia forradalom ugyanis halálos sebet ejtett az európai monarchián és arisztokrácián, melyek azonban nemcsak elkorhadt intézmények voltak, hanem ugyanakkor a közösségi vezetésnek, a közösségi felelősségnek, a közösségi értékelésnek, a közösségi fejlődésnek és a közösségek közötti

érintkezésnek élő, gyakorlati szervei is. Abban a hirtelen támadt űrben, mely utánuk maradt, a közösségi léleknek új, félelmetes, szertelen képződményei virágoztak ki.

A monarchia belső, presztízsbeli összeomlása mindenekelőtt megzavarta a *politikai vezetés* kialakult beidegzéseit. A monarchia úgy, amint a francia forradalom kitörésekor fennállott, több mint kétezer esztendő civilizációs folyamat eredménye volt, mely erős gyökerekkel kapcsolódott a római köztársasági császárság politikai hagyományaihoz, s amelyet a középkori kereszténység vad erejű kalandorok és nyers despoták hatalomgyakorlásából egy jogok és kötelességek, szerepek és feladatok, hivatási etika és konvencionális szabályok által rendezett és körülövezett emberi hivatássá tett. Mindez azt jelentette, hogy az európai monarchia – különböző arányban és adagolásban – nem pusztá és nyers személyes uralmat jelentett, hanem a személyes uralomnak többé-kevésbé spiritualizált és tovább személyteleníthető formáját. A *keresztény fejedelemtől* a *felvilágosult uralkodón* és *alkotmányos monarchán* keresztül egyenes út vezet a modern, *személytelen államfő* típusához. Ezt a fejlődést a forradalom Franciaországban – s a forradalom példája számos más országban is – radikálisan kettévágta, és egyik napról a másikra köztársaságokat hozott létre anélkül, hogy az országok belső demokratikus erői a politikai vezetés új szerveit ki tudták volna fejleszteni. Az emberek belső alázata a születési kiválasztottság előtt és a személyek hatalmával szemben nem szűnik meg egyik napról a másikra, s a demokrácia örömeibe készületlenül belepottyant társadalmat hamarosan elfogja a fejetlenség és vezetetlenség érzése. Ebből született meg a francia forradalom egyik legkétesebb értékű hagyománya, a nagy ember, a zseniális politikai vezető hamis romantikája, amely Napóleon személyében létrehozta a monarcha hamis képét, mondhatjuk a *hamis monarcha* képét, akinek a számára az uralom nem hivatás és szereprendszer, hanem romantikus, hősi, mutatós egyéni vállalkozás. Ez pedig nemcsak a demokratikus ideálnak nem felel meg, hanem a monarchához képest is óriási visszaesést jelent, mert a közösséget a nagymértékben spiritualizált személyes hatalom helyett ismét a személyes és nyers uralom alá veti. Európa szerencséjére az európai dinasztiák minderről egészen a 19. század végéig nem vettek tudomást, hanem nagyban és egészben továbbra is betöltötték az uralkodói korrektségnek ezer éve kialakult konvencionális szereprendszerét. Csak a 19. század végén jelent meg az európai politikai fejlődés egyik leggroteszkebb jelensége, a trónon született hamis monarcha: II. Vilmos, akinek született uralkodó létére romantikus víziója volt a saját szerepé-

ről. Látni fogjuk, hogy ennek a ténynek milyen végzetes szerepe lett az európai politika alakulásában.

A francia forradalom másik döntő következménye a közösségi érzelmek intenzívebbé válása és demokratizálódása, a *modern nacionalizmus* megszületése. Itt az értelme annak az egyébként felületes állításnak, hogy az európai nacionalizmus a francia forradalommal született meg. Sem a náció mint tény, sem a hozzá fűződő érzelem nem 1789-ben született meg, hanem ennél századokkal, sőt csaknem egy évezreddel régebbi időben. Csak éppen ennek a közösségi formának 1789-ig az arisztokrácia volt a tudatos hordozója, mely az ehhez kapcsolódó érzelmeket és felelősséget a többszázados birtoklás és gyakorlás nyugalmával és biztonságával viselte. A középkor végétől kezdve szüntelenül tart az értelmi[ségi] osztálynak s a polgári osztálynak, a harmadik rendnek a nemzeti keretbe való behatolása. A francia forradalomban azonban ez a behatolás az egyik napról a másikra való diadalmas birtokbavétel formáját vette fel, s ebből az élményből született meg a modern nemzeti érzés. A forradalmi demokrácia és egyáltalán minden demokrácia, bármennyire az ember szabadságát hirdeti is meg, ezt a szabadságot mindig egy adott közösségben valósítja meg, s ez az élmény a szóban levő közösség iránti érzelmeknek nem a lanygulását, hanem a fokozódását, erősödését jelenti még ott is, ahol – mint az orosz forradalomban – a forradalom tudatosan antinacionalista volt. A demokratikus közösségi érzésnek az adja meg az óriási hőfokát és feszítőerejét, hogy két érzés egyesül benne: a harmadik rend, a nép, s mindenki birtokba veszi és magáévá teszi a királyok és nemesek országát, annak minden történeti és politikai presztízsével, reprezentatív és kihívó öntudatával együtt, ugyanakkor azonban felruházza mindazokkal a meleg és közvetlen érzelmekkel is, melyekkel addig a polgár a maga szűkebb közösségeit vette körül. Ebben az egyesülésben a polgár érzései voltak az erősebbek, s a demokrácia lényege szerint kellett is, hogy erősebbek legyenek: a modern demokrácia végeredményben a polgár, a műgonddal alkotó ember életformájának a győzelmét is jelenti a magát hatalmi helyzetekben kiélő, reprezentáló arisztokratikus ember felett. A demokráciának és nacionalizmusnak ez a kapcsolata Nyugat- és Észak-Európában, ahol a politikai tudat zavarai vagy kóros deformációi nem állottak elő, máig is élő, eleven valóság.

A történelem formáló erőinek teljes félreismerését jelenti, ha azt képzeljük, hogy a nemzet, a nemzeti érzés és a nacionalizmus *szerves* kapcsolatban vannak a tőkés nagypolgárság érdekeivel. Érdekviszonyokba statikusan beágyazott emberek vagy rétegek sohasem képesek ideológiákat vagy tömeg-

érzelmeket létrehozni s intenzíven átélni: ők csak kihasználják és meglovasítják a meglevőket – így vált a tőkés nagypolgárság a modern demokrácia és a nacionalizmus haszonélvezőjévé –, a történelem döntő eszméi és érzelmei azonban megelőzik és túlélnek az összes ilyen érdekviszonyt.

A modern nemzeti érzés azt jelentette, hogy az ország élete és állapota, dicsősége vagy szégyene, hatalma vagy hanyatlása, mely eddig elvileg a király, a nemesség és a királyi tisztviselők ügye volt, most elvileg mindenki személyes ügyévé, tömegérzelemmé vált. Ebből született meg a *hazafi* romantikus ideálja: azé az emberé, akit nem születése, rangja vagy hivatala, hanem egyedül érzelmeinek hevéssége és tisztasága kvalifikál arra, hogy átérezze az ország minden dicsőségét, és viselje annak minden gondját. Ennek pedig az lett a súlyos következménye, hogy egyrészt a hazafiak minden politikai kultúra és gyakorlat nélkül tömegével jelentkeztek politikai szerepre, pusztán érzelmeik hevésségére apellálva, másrészt a politikai szerepet egyénileg nem igénylő tömegek is olyan politikai érzelmek, vélemények hordozóivá váltak, amelyekkel – ha mégolyan szertelenek, szubjektívek és emocionális jellegűek voltak is – minden politikának számolnia kellett.

A közösségi érzelmek intenzívebbé válásával kapcsolatos a francia forradalomban gyökerező másik romantikus gondolatkör is: a *nép romantikája*. Az európai politikai fejlődés alapvető felismerése az, hogy egy felnőtt közösség maga kormányozza magát, helyesebben: hatékonyan ellenőrzi vezetőit. Ebből az alapvető gondolatból alakult ki a tökéletes, a szuverén nép romantikája: a forradalom nagy megrázkódtatása után s a forradalom által teremtett vákuumban született meg az a gondolat, hogy a természettől való erényességnek mindazokat az attribútumait, melyeket az eleven monarchikus érzés a monarchának tulajdonít, át lehet vinni az új szuverénre, a népre. Különösen az elnyomott és az elnyomás ellen felkelt nép az, mely birtokában van annak a csodálatos képességnek, hogy a közösség ügyeit azonnal jól és igazságosan képes rendezni. Lélektani közhely, hogy ennek pont az ellenkezője igaz: az elnyomás elleni lázadás olyan indulati állapotot teremt, melyben az erényesség tárgyilagos állapota igen nehezen fogan meg, s egy népet a saját maga kormányzására egyedül a politikai neveltségnek egy bizonyos foka képesíti. Viszont a nép erényességébe vetett romantikus hit a politikai erkölcsök megkomolyodásának és a politikai nevelődésnek fontos eszközévé tudott válni ott, ahol a politikai megnevelődésnek megvolt az egyenes irányú perspektívája, s ahol túl nagy megrázkódtatások a politikai nevelődés útját nem fordították félre.

A francia forradalom okozta megrázkódtatás további nyugtalanító öröksége volt a társadalmi változásnak, a *forradalomnak* magának a *romantikája*. A francia forradalom óriási tisztító viharának üdvös hatásai az európai emberiség történeti emlékezetében szétbogozhatatlanul összekapcsolódtak a barikádharcokkal, az összeesküvésekkel, a guillotine-nal, a jóléti bizottsággal, az utcákat előzőnlő s az eddigi hatalmasokat rettegésben tartó néppel. A francia forradalom fejtelenségének mindezek az akcidentáliái romantikus mintává és normává váltak, s a következő száz esztendőben mindenütt a forradalmi mozgalmak első vonalába kerültek olyan emberek, akiknek a számára elsősorban ezek voltak a fontosak. Ez az üres romantika és a neki megfelelő, túlméretezett félelem arra kényszerítette az embereket, hogy ne a társadalom állapotával, a szükséges változásokkal és az eljövendő társadalom víziójával foglalkozzanak elsősorban, hanem a „forradalom”-nak nevezett romantikus történeti lehetőséggel szemben foglaljanak állást. Így alakult ki az a két deformált embertípus, a forradalmár és a reakcionárius, akiknek számára nem az a fontos, hogy a társadalom rendje milyen változásokon menjen keresztül, hanem az, hogy bármi történjék is, *legyen* forradalom, illetve *ne legyen* forradalom. Mind a két típus eredendően terméketlen: egy plasztikus értelmességű és elfogulatlan bátorságú szellem számára egyaránt lehetséges, hogy egy barbár, koncepció nélküli forradalommal szemben az értékes tradíciók őrzését képviselje, egy megmerevedett, hazugságokba bonyolódott, fejlődésképtelen hatalmi szervezettel szemben viszont a forradalmi felszabadulás erői mellé álljon, ennek minden konzekvenciájával. A radikális szocializmus és kommunizmus azután racionalizálta a forradalom romantikáját, s rendszerbe foglalta a forradalom taktikáját és az azt előkészítő földalatti szervezkedés technikáját. Ez vezetett azután arra, hogy – Oroszországtól eltekintve, ahol a cári kormányzat teljes csődjé és képtelensége a forradalmat *egyetlen* lehetőséggé tette, és a legjobb szellemeket automatikusan annak táborába sodorta – a kommunista pártok Európa legtöbb országában gyülekezőhelyévé váltak a merő változás és forradalomcsinálás öncélú dinamikájában élő terméketlen szellemeknek.

A monarchia és arisztokrácia politikai-erkölcsi erőinek meglazulása súlyosabb következményekkel a *nemzetek közötti viszonyban* járt. A nemzetek érintkezésének 1789-ig és 1814-től 1914-ig a monarchia és az arisztokrácia voltak a tulajdonképpeni szervei. Az ő politikai kultúrájuk – mely a keresztény államelméletben és az újkori természetjogban gyökerezett – hozta létre az európai diplomácia kifinomodott formáit, hagyományait és

az európai egyensúly rendszerének békeszervező technikáját, melyet Ferrero olyan mesterien ír le *Aventure* és *Reconstruction* c. műveiben. Ehhez tartozott az indulat nélküli háború 18. századi felfogása, mely a háborút nem katasztrofális sötétbe ugrásnak, hanem politikai viták lebonyolítására alkalmas eszköznek tekintette, melyet – minél kevesebb indulattal – csupán addig a pontig kell folytatni, amíg az egyik fél hajlandó engedni bizonyos fokig a másiknak, akinek viszont nem szabad a hadi szerencse alakulása szerint tovább csigáznia eredeti igényeit. Ide tartozik a területi kompenzációknak ma cinikusnak tetsző, de alapjában mélyen kulturált rendszere, melyet ma népek és országok cinikus csereberéjének szoktak tekinteni, a maga idejében azonban a háború megakadályozásának egyik legsikeresebb eszköze volt, és az a ma is érvényes gondolat nyilvánult meg benne, hogy Európa területi állományának minden megmozdulását tudatosan számon kell tartani, ellen kell őrizni, és összefüggő rendben kell végrehajtani. Mindezzel volt párhuzamos a 18. század metodikus ember- és anyagkímélő, szabálytisztelő háborúja, mely a háborút igyekezett a hadsereg, a hadiraktárakra és a csataterekre korlátozni, úgyannyira, hogy az ellenséges országok között még a társadalmi és tudományos érintkezést sem tette lehetetlenné.

A nemzetközi együttélésnek mindez a kultúrája szétesésnek indult abban a pillanatban, amint az új demokratikus nacionalizmus erői nagyobb erővel szóltak bele a külpolitikába. Nem azért, mintha a demokrácia által intenzívebbé tett közösségi érzelmek eleve agresszívebbek lettek volna a szomszédos közösségekkel szemben. Éppen ellenkezőleg, a demokratikus nacionalizmus, mely lényegénél fogva a saját közösség lelkes birtokbavételét jelentette, hajlamos volt arra, hogy a szomszéd területeinél megálljon, s idegenek voltak számára a dinasztikus hódító szempontok. A demokrácia éppen ezért, mert a polgár életformájának győzelmét jelentette az úré felett, képtelen volt a háborút, emberek ezreinek a halálba küldését továbbra is viták „elintézésé”-nek tekinteni, hanem szükségképpen úgy tekintette, mint gonosztettet, melynek meg kell keresni a bűnöseit. Jogosnak csak a megtámadottak védekező háborúját s a felkelő népeknek a zsarnok elleni háborúját tudta elképzelni. Ezzel azonban a háború is belekerült a magas morális feszültségű közösségi érzelmeknek abba az arzenáljába, mely a demokráciára oly jellemző. Ez pedig egyik oldalról ugyan üdvös megkomolyodást hozott létre a háború kérdéseivel kapcsolatban, másik oldalról azonban olyan indulatokat korbácsolt fel, melyeket nem tudott megállítani. A háború ugyanis továbbra is szükségszerű eleme maradt a szervezetlen európai államrend-

nek, ettől kezdve azonban a háború megindításához még arra is szükség volt, hogy az illető ország népében, ha nem volt meg, mesterségesen keltsek fel a megtámadottság vagy fenyegetettség félelmi érzését. Mindez komoly, élményszerű realitást kapott az általános védkötelezettség, a francia forradalomnak e félelemben fogant, legvégzetesebb öröksége révén. A francia forradalom, a napóleoni hadviselés és a belőlük kifejlődött mai totális hadviselés a háborút az egész nemzet erőfeszítésének fogta fel, ami a háború társadalmi hatásait radikálisan megváltoztatta. Ezer esztendeig Európa úgy viselte a háborúkat, mint Jenner tehenei a himlőt: szervezete be volt rendezkedve rá, s a háború a katonákon és a hadszíntér lakosságán kívül nem érintette a népesség többségének megszakíthatatlan és folyamatos életét. 1792 óta megismerte Európa azt a háborút, melyet békés foglalkozásuk mellől elrángatott és egyenruhába bújtatott parasztok, iparosok, kereskedők és hivatalnokok vívnak, mely a pusztító járvány erejével támadja meg a társadalom egész szervezetét, s annak életét minden megszokott feltételből kifordítja, s alapjáig megrázza.

A szenvedésnek és félelemnek, gyűlöletnek és elégtétel-keresésnek azokban a hullámaiban, melyekkel az ilyenfajta háború önti el a lelkeket, mindjobban alámerült a monarchia és arisztokrácia hagyományos indulatmentes békekötő technikája. Bármennyire is bízunk kell abban, hogy a demokrácia a háború és béke kérdéseiben is többet, nagyobbat hivatott mondani a világnak, mint a monarchia és arisztokrácia, be kell vallanunk: ma az a helyzet, hogy a háborúk lelki utóhatásaiból való kikászálódás szempontjából a szereplő országok demokratikus berendezése kimondottan hátrányosan hat. Hiába ítéli el a demokrácia jobban a háborút, mint a monarchia és az arisztokrácia, hiába áll elvileg a világbéke alapján, mindez a világon édeskeveset segít, ha a demokrácia konkrét háborúkat nem képes úgy befejezni, hogy ugyanabból az ügyből ne legyen még egy háború. A győztes demokráciák államférfiúinak ugyanis ritkán szokott meglenni a puvoárja arra a félelem nélküli nyíltságra, bátorságra, nagyvonalúságra és bizalomelőlegzésre, mely minden sikeres békecsinálás előfeltétele, sőt az egész békecsinálás belpolitikai síkon azt a feladatot jelenti az államférfi számára, hogy kielégülést szerezzen a győztes ország népében felgyűlt elégtétel-keresési indulatoknak. Ezek kielégítése pedig a békekötés külpolitikai célját, a kérdés „elintézését” szükségképpen megghiúsítja. A vesztes fél demokratikus berendezése pedig a közvélemény kiszámíthatatlansága címén csak arra jó, hogy semmiféle ígéretét ne akceptálják kézzelfogható és kézben tartható garanciák nélkül, a garanciák állandó kézben tartása pedig lehetetlenné teszi az ügy lezárását. A frankfurti béke volt Napóleon

óta az első, amelyben az indulat nélküli békecsinálás európai hagyományait „nemzeti” követelmények jegyében és nevében figyelmen kívül hagyták, a versailles-i békénél pedig már a békekötés szelídítő külsőségei sem szerepeltek, s orgiákat ült a kicsinyesség. Hogy most mi lesz, az nyílt kérdés; sokat emlegetik, hogy a múlt hibáit nem szabad megismételni. A múlt tanulsága azonban nagyon kétélű dolog, mert a tárgyilagos, ésszerű tanulságon felül van ezerféle tetszés szerinti, indulatban született tanulság is.

A nagy ember romantikája, a hazafi romantikája, a nép romantikája, a forradalom romantikája és a nép háborújának romantikája, melyek valamennyien a demokratikus forradalom szülöttjei, Európa összes országát súlyos szakadék szélére vitték, ahonnan csak azok az országok tudnak visszahátrálni, amelyeknél a demokratikus *politikai kultúra* és nevelődés kifejlődése be tudta érni és be tudta hozni a demokratikus *tömegérzelmek* előretörését. Hogy ez miért nem lett így Közép- és Kelet-Európában, arra próbálnak felelni a következő fejezetek.

3. Az európai nemzetek kialakulása s Közép- és Kelet-Európa területi státusának felborulása

A „nemzet” nem a francia forradalommal született meg, csupán a hozzá fűződő érzelmek váltak ekkor tömegérzelmekké. A nemzet mint Európa jellegzetes egysége csaknem másfél évezredes fejlődés eredménye. Közkeletű felületes nézet, hogy Európában az államhatárok és velük együtt a nemzeti keretek másfél évezrede a szünetlen változás állapotában vannak, amelyben a hatalmi erők hatásán kívül semmi állandóság vagy belső törvényszerűség nem érvényesül. Ez a szemlélet nem veszi észre, hogy a változó államhatárok és áttekinthetetlen hűbéri viszonylatok zűrzavara mögött Európa nemzeti keretei – a nemzeti keretek megalakulásának, helyi változásainak és osztódásainak kritikus időszakaitól eltekintve (i. sz. 5–6., 10., 15–16. és 19–20. század) – meglepő állandóságot és hallatlan szívóságot mutattak. A középkori európai nemzeti keretek stabilitására nézve érdekes adalék Huizingának³ az a közlése, hogy a konstanzi zsinaton a savoyai főpapok nem számítottak sem a németekhez, holott a Német-római Birodalomhoz tartoztak, sem az olaszokhoz, holott Piemonttal politikai egységben éltek, hanem a franciákhoz! Nemzetek, ha egyszer létrejöttek,

³ Huizinga, Johan: *Patriotizmus, nacionalizmus*. Ford. Szentkuty Pál. Budapest, é. n. (1941) 27–28.

a történelem tanúsága szerint pusztán a központi hatalom meggyengülése és helyi hatalmak önállósulása folytán sohasem estek széjjel: az önállósult helyi egység csak akkor vált külön-külön új nemzetté, ha különállásához megfelelően erős vagy hosszan tartó politikai élmények járultak, melyek az új egység belső öntudatát és külső presztízsét megalapozták.

Európa nemzeteinek kialakulása az i. sz. 5–6. században indul meg azokból a germán királyságokból, melyek egy-egy tekintélyes dinasztia vezetése alatt a Római Birodalom örökségét maguk között felosztották, és teljesen ötletszerű hódításokból kiindulva, némi igazodás és rendelkezés után felveszik a Római Birodalom egykori nagy egységeinek a formáját: a francia királyság Galliáét, a nyugati gótoké Hispániáét, az angolszászoké Britanniáét és a longobárdoké Itáliáét. A Nyugatot egyesítő Karoling Birodalom szétesése után az újból megjelenő olasz és a nyugati frank, majd a francia királyság mellett a 9. században alakul meg a német királyság. Ezekhez csatlakozik nemsokára északon a három skandináv állam és keleten a három kelet-európai katolikus állam: Lengyelország, Magyarország és Csehország. A nemzeteknek ezzel a zárt számával indult neki Nyugat-Európa a középkor delelőpontjának. Kissé szétfolyóbbak a keleti kereszténység területén alakuló nemzeti keretek. Oroszország a lengyelekkel és csehekkel körülbelül egy időben, a 9–10. században alakul meg. A bizánci birodalom a római–görög folytonosságot őrzi, a balkáni területen azonban – a nyugati királyságok módjára – fiatal népek királyságai alakulnak meg: a bolgároké, szerbeké és horvátoké a 8–9. század között, a dunai román fejedelemségek valamivel később.

1414-ben, a konstanzi zsinaton a nyugati Európa öt vezető nemzete – az olasz, francia, angol, német és spanyol – kialakult karakterű, politikailag együvé tartozó és tudatosan számon tartott egységekként jelennek meg. Ekkor kezdődik a nyugat-európai és közép-európai nemzeti keretek jellegének végzetes elválása: a francia, angol és spanyol királyságok mind testesebb, mind effektívebb valóságokká válnak, a német és olasz királyságok mind testetlenebbekké, mind láthatatlanabbakká, mind szimbolikusabbakká. Ekkor alakul meg néhány további kisebb európai nemzet. A Németország és Franciaország közötti átmeneti területen alakul ki a burgundi hercegek országának (Huizinga⁴ által finoman feldolgozott) politikai élményéből, majd a németalföldi szabadságharc nagy egyesítő és elválasztó élményéből a holland és a belga nemzet. Előbb kezdődik, de

⁴ Lásd Huizinga, Johan: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön*. Ford. Szerb Antal. Budapest, 1976.

ekkorra fejeződik be Svájc végleges kiválása a német birodalomból. Olaszország politikai szétesése során főleg a dicsőséges Velencei Köztársaság az, melynek keretein belül egy külön nemzetalakulás tünetei mutatkoznak. Ekkortájt fejeződik be a Pireneusi-félsziget újraegyesülése, majd szétválása spanyol és portugál nemzetre, amiben a tengeren túli hódítások nagy élményének is bizonyára megvan a maga része. Ekkortájt jelenik meg az első népies nacionalista: Jeanne d'Arc.

Mindezeknek az egységeknek megvan a megfelelő politikai keretük: a nemzet létezése és a saját politikai keret azóta is szorosan és elmaradhatatlanul összefüggő dolgok. Csak persze politikai keret alatt a közép-korban nem kell a mai értelemben vett effektív államhatalmat érteni. A hatalom az ezerkezü és ezerfejű hűbériség kezében van, s a nemzeti kereteket, a királyságot, az országot mai látásunk szempontjából csak pókháló vékonyságú szimbolikus kapcsolatok, címek jelzik, melyek azonban döntő pillanatokban félelmes erőknél tudnak bizonyulni. Bármennyire pusztán cím nemegyszer a politikai egységet kifejező királyi cím, azok a keretek, melyekre vonatkozik és támaszkodik, már ekkor is a közös jognak, a kölcsönös kicserélődésnek, az intenzív és állandó kulturális és politikai egymásra hatásnak az egységei, melyeket a kiválasztott dinasztia, az irányadó nemesség s mind fokozódó mértékben az értelmiség és a polgárság nemzeti tudata erős szálakkal fűz egybe. A 15. század körül már megjelennek mindazok a gondolatok, melyekben a nemzeti érzés mindmáig tudatosodni szokott: a nemzet, mint amelynek java a legfőbb közösségi szempont, a nemzeti sajátosságok számontartása és értékelése, az idegen uralom elutasítása, sőt már a nemzeti nyelv értékelése is. A nyelvi egység azonban ekkor még nem szerepel nemzetalkotó tényezőként. Ortega⁵ találóan mutat rá, hogy a legújabb kori Európában az államok nem azért voltak egynyelvűek, mert az egynyelvű népek állottak össze és alakítottak országot, hanem azért, mert egy fennálló állami és nemzeti keretet egyik vagy másik nép politikai, kulturális vagy számbeli hegemoniája egynyelvűvé tett. Valóban, ma is számos európai nyelvhatár őrzi régen elsüllyedt politikai határokat: a francia–vallon nyelvhatár, a francia–katalán nyelvhatár, a svéd–dán és a svéd–norvég dialektushatár, a lengyel–orosz nyelvhatár stb. stb.

Az így kialakult középkori nemzetek határai ha itt-ott eltolódnak is valamivel, a nemzeti keret egésze alig változik. Azok a politikai szerkezetek, amelyek hűbéri vagy családi alapon a nemzeti egységeket keresztező kap-

⁵ Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása*. Budapest, 1938. 192, 195.

csolatokat hoznak létre, többnyire igen törékenyeknek bizonyulnak, de még ha helyenként igen sokáig eltartanak is, előbb-utóbb megszűnnek anélkül, hogy a nagy keretek egymás közötti határaiban nyomot hagynának. Így születik és szűnik meg az angol–normann, majd az angol–francia kapcsolat, az aragon–szicíliai, a spanyol–nápolyi és az osztrák–milánói kapcsolat, a spanyol–németalföldi és az osztrák–németalföldi kapcsolat, az angol–hannoveri kapcsolat és a csaknem ezeréves savoyai–piemonti kapcsolat és mindenekfelett a Német–római Császárságban megtestesülő német–olasz kapcsolat, mely ahhoz elég erős volt, hogy mindkét ország egyesülését hátráltassa, ahhoz azonban egyáltalán nem, hogy Németország vagy Olaszország bármely részét tartós és gyökeres szerkezetű kapcsolatba tudja hozni.

Nyugat-Európában a 15–18. században lassan kialakult a modern állam. Az egykor jelképes központi hatalom mind erősebben ragadja meg a nemzet politikai életét, s a nemzeti tudatban mind erősebben részt vesz az állami apparátust mozgató értelmiségi réteg és a városi polgárság is. A székváros lassan az egész országé lesz, s az ország nemcsak politikailag és jogilag, hanem igazgatásilag és gazdaságilag is jellegzetes egységgé válik. Mikor a 18. század végén kirobban és teret kér a modern demokratikus nacionalizmus, semmi kétség nincs benne, hogy az a keret, az az ország, melyet a nép birtokba akar venni, nem más, és nem is lehet más, mint a meglevő állami keretek: Franciaország, Nagy-Britannia, Spanyolország, Portugália, Belgium, Hollandia stb.

Más volt a helyzet Közép- és Kelet-Európában. Német- és Olaszországban a Német–római Császárság politikai formációja kuszálta össze mindkét ország politikai fejlődését, Kelet-Európában pedig az ottomán hatalom előretörése döntötte meg a meglevő nemzeti kereteket anélkül, hogy végleges és szilárd új keretet tudott volna föléjük építeni. Mind a két tényező közrejátszott annak a végzetes államalakulatnak a létrejöttében, mely az állam- és nemzetalakulás útját Közép- és Kelet-Európában végleg összezavarta. Ez az államalakulat a Habsburgok birodalma volt.

A Habsburgok birodalma, mikor megalakult, éppen olyan alkalmi „nemzet”-közi dinasztikus államkapcsolat volt, mint az aragon–szicíliai, angol–hannoveri stb. kapcsolat. Mikor megszületett, minden volt, csak az nem, aminek ma képzelni szokták: „dunai állam”. Egyik alkotóeleme, a reformáció folytán Dél-Németországba szorult német császárság hozta a maga összes olaszországi és nyugat-európai érdekeltségét; a cseh királyság csak kisebb részben volt dunai ország, az ottomán támadás folytán összezsugorodott magyar királyság pedig tulajdonképpen csak a német császárság katonai előtere volt kelet felé. Komoly egyesítő szándékok sokáig

nem érvényesültek ebben az unióban. A 18. század közepéig semmi kétség abban, hogy a Habsburg-ház a római császári címmel összekapcsolt német királyi hatalom politikai súlyát képviseli Európában. Ő a „császár”, aki ura Németország és Olaszország egy részének, s mellékesen cseh és magyar király. A vallásháborúk során azonban a német császár mind kijebbe szorul Németországból ugyanakkor, amikor megszilárdul olaszországi pozíciója, és többek között, de egyáltalán nem mindenekelőtt a Dunánál is terjeszkedik, ahol sikerül a magyar királyság régi területét a törökök rovására visszaszereznie. A 18. század folyamán tovább gyengül németországi pozíciója, s az osztrák örökösödési háború alatt egy pillanatig egész groteszkségében megmutatkozik az a helyzet, hogy a császári címet nem viselő Mária Terézia országának még neve sincsen, hanem osztrák, magyar, cseh, lombard, belga, horvát nemzetek vagy nemzettöredékek merő együttese, különböző joggal, nyelvvel, igazgatással és tudattal. Ezekhez járul a felosztott Lengyelországnak Ausztriához eső töredéke, s ha közelebről megnézzük Lengyelország felosztásának történetét, arra az egészen meglepő eredményre jutunk, hogy Lengyelországot a felosztás lejtőjén a felosztásban csak vonakodva részt vevő Ausztria indította el. Lengyelország anarchiáját ugyanis elsősorban a porosz és orosz udvar kísérte az érdekelt figyelmével, de ezek sem felosztás céljából. A porosz királyok Nyugat-Poroszországra vonatkozó igényeiket újították fel, mely elválasztotta birtokaikat, s melyet egykor a német lovagrendtől hódított el Lengyelország, Oroszország pedig az egykori Litván Nagyfejedelemség területére aspirált, mely annak idején a mongol előretörés folytán szétesett orosz fejedelemségekből nőtt nagyra, s nagyobb részben orosz lakosságú maradt azontúl is. Poroszország a protestánsok, Oroszország az ortodoxok védőjeként lépett fel, s igényeik mutatis mutandis megfeleltek egy mai kombinált etnikai és történelmi igénynek. Lengyelország teljes felosztását tehát az indította el, hogy már az első megcsonkításakor jelentkezett a zsákmányért a hibrid Ausztria is, melynek Lengyelországban sem nemzettestvérei, sem védelemre szoruló hitsorsosai, sem komoly történelmi igényei nem voltak. A Habsburgok fatális államalakulata tehát Európa e részén is döntő szerepet játszott az állami keretek szétzilálásában.

A 18. század második felében kezdenek csak komolyan jelentkezni olyan törekvések, melyek a Habsburgok összefüggő dunai államát valamiféle „osztrák” tudattal igyekeznek megtölteni. Mielőtt azonban bármi is megszülethetett volna ebből az osztrák tudatból, a francia forradalom nyomán elemi erővel jelent meg a modern demokratikus és populáris nacionalizmus ezen a területen is, és teljesen új helyzetet teremtett.

Az első kérdés, amit el kellett döntenie az e területen feltámadt modern demokratikus és populáris nacionalizmusnak, mely a nép nevében birtokba akarta venni az egész nemzeti keretet, az volt, hogy *miféle* keretet akar birtokba venni. A modern demokratikus nacionalizmus nem volt képes és – jogos okból – nem volt hajlandó az itt talált államhatalmi egységeket (Habsburgok birodalma, német és olasz kis államok, ottmán birodalom) kitölteni a maga hatalmas érzelmeivel és erő kifejtéseivel, hanem mindeneke előtt azok felé a keretek felé fordult (német birodalom, egységes Olaszország, lengyel, magyar, cseh királyság stb.), amelyek részben még intézményekben, részben már csak szimbólumokban és az emlékezetben éltek, de anarchiába és provincializmusba süllyedve is erősebb politikai élményeket jelentettek, mint a meglévő, nem is túl régi és nem eléggé gyökeres hatalmi szervezetek. Az ottmán birodalom nem tudott a balkáni népek fölött új nemzeti szerkezetet alkotni, egyrészt szerkezetének pusztán katonai és hódító jellege miatt, másrészt a Balkán népeivel szemben fennálló kulturális idegensége miatt. A Habsburgok birodalma pedig, mint mondtuk, alkalmi unió volt, és nem jutott odáig, hogy a beléje tartozó nemzeti egységeket feloldja. A 18–19. század fordulóján megjelent „Ausztia”-tudat nem nélkülözte az emberséges és meleg színeket, azonban mélyebb közösségi gyökerei csak a német örökös tartományokban voltak, s ott sem az európai nemzeti érzelmeknek feleltek meg, hanem inkább azoknak a provinciális érzelmeknek, amelyek a többi német államban kifejlődtek. Ebből az osztrák lokálpatriotizmusból már csak azért is nehezen születhetett külön új nemzet, mert a német nyelvű osztrák örökös tartományok dicsősége éppen abban állott, hogy öt és fél évszázada adtak császárokat és királyokat a birodalomnak, és úgy szerepeltek, mint a német uralkodók házi országa, Île-de-France-a. A többi kis német állam összefogó politikai élmények és komoly politikai presztízs hiánya miatt nem jutott el odáig, hogy Hollandia, Belgium és Svájc módjára igazán nemzetté alakuljon. Aránylag még Poroszország indult el leginkább ezen az úton, azonban különböző események hatására folytán a porosz tudat is beletorkollott az egységes német nemzeti tudatba. Az olasz kis államok a 19. századra a politikai erőtlenségnek és teljes kiüresedésnek olyan mélypontjára jutottak, hogy az olasz nemzeti egység gondolatával szemben semmiféle szeparatistai nemzeti tudatot nem vetettek fel. Minden vonalon a régebbi keretek győzedelmeskedtek tehát: nem osztrák, bajor, szárd vagy nápolyi nemzeti érzés vetett lángot, hanem német, olasz, lengyel, magyar és cseh nemzeti érzés.

Ez a győzelem azonban mindannyiuk számára pirruszi győzelem volt. Az új nemzeti mozgalmaknak energiájuk legnagyobb részét a meglévő ke-

reték lebontására és a maguk keretének újjáépítésére kellett fordítaniok, s ezenközben csakhamar szembekerültek azzal a ténnyel, hogy a modern állami és nemzeti szervezet alapvetését, mely Európa-szerte a 17. és 18. században folyt le, az ő javukra nem végezte el senki. Nem volt a szó mai értelmében vett fővárosuk, nem volt vagy csak részben volt kiépített állami apparátusuk, nem volt a maga lábán megálló gazdasági szervezetük, egységes politikai kultúrájuk és begyakorolt nemzeti elitjük. Mindez megvolt a Habsburgok birodalmának és a többi fennálló államhatalmi keretnek, ezeken belül azonban csak vértelen dinasztikus érzelmek vagy erőtlén lokálpatriotizmusok tudtak megszületni. Az új nemzeti mozgalmaknak tehát ezekkel a kiüresedett, de minden hatalmi eszköz birtokában lévő szervezetekkel szemben meg kellett mutatniuk, hogy ők a gyökeres és életképes egységek. Ehhez vissza kellett nyúlniok a felületi erőviszonyoknál mélyebb, „népi” tényezőkre. Így lett a *nép*, amely Nyugat-Európában egyszerűen a *társadalmi felemelkedés* dinamikáját képviselte (peuple), Közép- és Kelet-Európában egyúttal a *megkülönböztető nemzeti sajátosságok* döntő hordozója (Volk), mely az összekeveredett vezető rétegeknél tisztábban őrzi a nemzethez tartozás „igazi” kritériumait: a nyelvet, a népszokásokat stb. (Itt a gyökere annak a lefordíthatatlan ellentétnek, amely az azonos logikai értelmű „populaire” és „völkisch” szavak hangulati értelme között van.) Így alakult ki az a tényező, mely Európa e részének amúgy is mozgásba jött területi státusát végleg folyékonytá tette: a *nyelvi nacionalizmus*.

A nyelvvi nacionalizmus speciális közép- és kelet-európai jelenség. A nacionalizmusnak leginkább Közép- és Kelet-Európában kidolgozott elméletei alapján ma már Nyugat-Európában is lehet ugyan olyan véleményt hallani, hogy nemzet úgy keletkezik, hogy az egynyelvű emberek „összeállnak”, és államot alapítanak. Ilyen azonban még soha ezen a világon nem történt. A nemzet modern gondolata par excellence politikai fogalom: kiindulópontja egy állami keret, melyet a nép a demokratizált nemzeti tömegérzelmek erejével birtokba akar venni és a magáénak akar tudni. Míg azonban a 19. század végén ezek a tendenciák meglehetősen igazodtak a történeti államkeretekhez, és csak a fölējük épült gyökértelen államszervezeteket (Habsburgok birodalma, ottomán birodalom stb.) igyekeztek lerázni magukról, addig a nyelvvi nacionalizmus megjelenése folytán az összes itteni nemzet kezdett számot vetni a maga helyzetével a nyelvvi erőviszonyok szempontjából is: azok a nemzetek, melyeknek történeti határa mellett nyelvrokonok éltek, vagy melyeknek már nem is voltak történeti határai, kitűzték az összes nyelvtársak egyesítésének programját; azok pedig, melyeknek történeti területén más nyelvűek éltek, kitűzték az

egynyelvű nemzeti állam programját. Mindkét törekvésnek egy volt a lényege: etnikai tényezőkkel alátámasztani a politikai lét bizonytalanságát.

Kezdetben úgy látszott, hogy itt is, mint Nyugat-Európában, a történeti közösség az erősebb tényező, s a nyelvi alapon való országcsinálás délibábos filológus-találmány. Valóban az is, ha breton, baszk, walesi vagy akár flamand országalapítást képzelünk el. Csakhogy Kelet- és Közép-Európában a délibábos nyelvészkedés nem szilárd nyugat-európai államkeretek évszázados falait próbálta döngetni, hanem meggyengült, hosszú tetszhalálból felébredt, esetleg csak merő követelményben élő állami és nemzeti kereteket, melyek a létüket kínzó belső bizonytalanságérzés folytán maguk is az örökölt történelmi keret egynyelvűvé tételét tűzték ki célul. Ezzel maguk is elismerték a nyelvi szempont döntővé válását, s mindenféle „más nyelvűek” politikai szervezkedését és tudatosodását provokálták. A nyelvi nacionalizmus elsősorban a három kelet-európai történelmi államot: Lengyelországot, Magyarországot és Csehországot sebezte halálra. Ezekben az országokban az újonnan föltámadt nemzeti érzés nem talált az egész történelmi terület lakosságában visszhangra, hanem a más nyelvű lakosság a történelmi kerettől különböző nemzeti mozgalmakra kezdett reagálni, vagy ahogy errefelé mondani szokták, „hallgatott” a lelkiismeretlen, lelketlen izgatók szavára.

Ismételten hangsúlyoznom kell, hogy még így sem az egynyelvű emberek „állottak össze” és alkottak államot. Az itteni nemzetek túlnyomó része – a lengyel, a magyar, a cseh, a görög, a szerb, a horvát, a bolgár, a román, a litván – mind olyan, melynek a történelem hosszú évszázadain keresztül megvolt a maga állami vagy félig állami szervezete és sajátos politikai tudata. Az a néhány nemzet (szlovák, lett, észt, albán), amelyre azt lehet mondani, hogy tisztán nyelvi alapon született meg, szintén nem az egynyelvűek „összeállása” által, hanem történelmi élmények és viszontagságok által jött létre. Így például a szlovák nemzeti tudat is egy történelmi élménysorozatban alakult ki: a magyar nyelvi nacionalizmussal szemben való politikai és kulturális ellenállásban, a magyar államtól a csehszlovák államhoz való csatolásban és az önálló Szlovákia megalakulásában. Lényegtelen, hogy ez az önállóság önkéntes volt-e vagy sem, tartós marad-e vagy sem: a lényeges az, hogy a történelmi élményeknek egy ilyen sorozata, a különböző állami közösségek közötti ide-oda hányódás az (mely különben néhány nyugat-európai kis nemzet, pl. a finn és a norvég megszületésénél, illetőleg újjászületésénél is szerepet játszott), ami egy nemzetet megformál. Ha tehát igaz is a közép- és kelet-európai történeti egységek híveinek az a gyakran hangoztatott állítása, hogy a nyelv nem nemzetalkotó tényező, hanem

csak a történelem az, igaz az is, hogy Közép- és Kelet-Európa különleges viszonyai között a nyelvi összetartozás történelemformáló tényezővé és így közvetve mégis a nemzetalakulás és területi elhatárolódás döntő tényezőjévé vált. Ahol azonban valami okból határozott nyelvi nacionalizmus nem jelentkezett, ott továbbra is a történelmi határ a nemzetalakulás kerete és a nemzetek igazi elhatárolója csakúgy, mint Nyugat-Európában volt. Ilyen helyzet azonban Közép- és Kelet-Európában igen kevés maradt.⁶

A nyelvi nacionalizmus uralkodóvá válása pedig azt jelentette, hogy Közép- és Kelet-Európában a nemzetek egymás közötti határai folyékonyakká váltak. Míg Nyugat- és Észak-Európában a történeti status quo megtartotta a maga nemzetelhatároló jelentőségét, addig Közép- és Kelet-Európában az újjászületett nemzetek egymás közötti határai vagy teljesen elsüllyedtek a történelem viszontagságai között (a Balkánon), vagy ha fennmaradtak is a legújabb korig (Lengyel-, Magyar- és Csehország esetében), összetartó erejük meggyengült. Ebben a helyzetben a legnagyobb baj *nem* az volt, hogy a nyelvi határok nagyon kacskaringósak voltak, és nem igazodtak a földrajzi, gazdasági előírásokhoz, hanem az, hogy a nemzetek történelmi érzelmei – minthogy túlnyomó részüknek volt történelmi emlékezete – más és rendesen nagyobb területhez fűződött, mint amely területen a megfelelő nyelvű lakosság élt. A nemzeti érzés itt is, mint mindenütt a világon, nemcsak az embereknek egy bizonyos csoportját fűzi egymáshoz, hanem az embereknek egy bizonyos csoportját a lokalitásoknak, szent városoknak, történelmi emlékeknek egy bizonyos területi egységéhez is. Különösen erősek voltak ezek az érzelmek, ha a szóban lévő lokalitásokat egy kisebbségben lévő, kisebbségbe került vagy területileg körülzárt, de a nemzeti nyelvet beszélő lakosság lakta: az ilyen területekről vagy helyekről való lemondás egyszerűen erkölcsi lehetetlenségként jelentkezett. Hamar kialakult tehát az a helyzet, hogy az itt újjászületett összes nemzet szomszédai túlnyomó részével ádáz határvitákba bonyolódott.

⁶ Hogy példát mondjunk, Horvátország egyes nyugati részeinek dialektusa, az ún. kajkavac dialektus lényegében azonos a szlovén nyelvvel. Minthogy azonban ezen a vidéken nem lépett fel a történelmi horvát kerettől eltávolodó sajátos nyelvi nacionalizmus, továbbra is érvényben maradt a történelmi horvát-szlovén (pontosabban horvát-osztrák) határ nemzetelhatároló ereje, a kajkavacok tehát nemzeti szempontból kajkavac dialektust beszélő horvátok, nem pedig horvátországi szlovének, éppúgy, ahogyan az elzásziak elzászi dialektust beszélő franciák, nem pedig franciaországi németek, noha nyelvjárásuk nyelvészetiileg a német s nem a francia nyelvnek a nyelvjárása. Senki sem botránkozik meg tehát, hogy a kajkavacok az iskolában nem saját nyelvjárásukat, hanem a horvát irodalmi nyelvet tanulják csakúgy, mint a lappok a svédet vagy a gaeleket az angolt. Ugyanez ott, ahol a nyelv mint nemzetelhatároló és történelemformáló kritérium teljes erővel érvényesül, a legszörnyűbb és legmegbocsáthatatlanabb kisebbségi elnyomás.

A nemzeti létnek és a nemzet területi státusának bizonytalansága volt az a pont, melyből a közép- és kelet-európai nemzetek politikai hisztériái kiindultak.

4. Közép- és Kelet-Európa politikai kultúrájának deformálódása

Közkeletű ma az a nézet, hogy Közép- és Kelet-Európát, pontosabban azt az egész területet, mely a Rajnától keletre Franciaország és Oroszország között elterül, a politikai kultúra terén valami eredendő elmaradottság jellemzi. Utalnak e területek társadalmi viszonyainak elmaradt, antidemokratikus jellegére, politikai módszereik durvaságára, nacionalizmusuk szűk, kicsinyes és erőszakos voltára; utalnak arra, hogy e területen a politikai hatalom arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták és katonai klikkek kezében van, melyektől ezek az országok nem képesek a maguk erejéből megszabadulni; utalnak arra, hogy e terület melegágya mindenféle zűrzavaros, homályos és hazug politikai filozófiának. Mindez azt látszik valószínűvé tenni, hogy e terület népei és országai nyugat-európai típusú demokratikus fejlődésre alkatilag képtelenek. Ez az egész beállítás bizonyos való tényekből indul ki, azonban végkonklúziójában súlyosan félrevezető. Arra azonban kiválóan alkalmas, hogy ennek alapján egy kézlegyintéssel ki lehessen térni e terület konszolidálásának fáradságos és kényelmetlen kérdései elől, s indokolni lehessen a legkülönbözőbb, jobb- és baloldaltól jövő, igen felületes és veszedelmes proposíciókat, melyek bármilyen különbözők is, egyben egyeznek: félelmetesek és veszedelmesek.

Semmi kétség, hogy ezek az országok a nyugat- és észak-európai kész, érett democráciáktól igen messze esnek. Nem kétséges az sem, hogy ebben társadalmi szerkezetük adottságainak komoly része van. Azok az intézmények, melyek Nyugat-Európában a demokrácia előiskoláját alkották, Közép- és Kelet-Európa társadalmát sokkal kevésbé intenzíven dolgozták át. A nyugati értelemben vett, személyes, szerződésszerű relációkon alapuló hűbériség területe csak az Elbáig terjedt, azon túl a rideg, uniformizált jobbagyság túlnyomó uralma kezdődött. A polgári életforma s a kereszténység és humanizmus által megszelídített társadalmi módszerek és érintkezési formák uralma nyugatról keletre csökkenő mértékben ért el a legalsó rétegekig. Az egységes európai arisztokrácia társadalmi szerepének megszűnése tehát nagyobb megrázkódtatást váltott ki Közép- és Kelet-Európában, mint Nyugaton, ahol már készen állott egy fejlett, nem

születésrendi vagy kevésbé születésrendi (polgári) társadalmi szerkezet az arisztokrácia szerepének átvételére. Mindez azonban nem változtat azon, hogy Közép- és Kelet-Európát évszázadokon keresztül csak fokozati különbségek választották el Nyugat-Európától, és Nyugat-Európa-hoz nemcsak területileg, de alkatilag is legközelebb esett. Olaszországról nem is beszélve, Németországot is városi életének intenzitása, a nyugati típusú hűbériség széles elterjedése és az ország kulturális teljesítményei a Nyugat integráns részévé teszik. A tőlük keletre lévő országokban pedig a politikai szabadságnak figyelemre méltó előzményei léteztek, s a 19. század Európájának egyik legnagyobb reménysége éppen az a hatalmas visszhang volt, melyet az európai szabadságeszme Kelet-Európában kiváltott. Ez a reménység nem vált be, de az, hogy miért maradt le ez a terület jobban Nyugat-Európától, mint azelőtt volt, merőben társadalmi okokkal meg nem magyarázható. Kétségtelenül akadtak már ötven évvel ezelőtt is olyan jó szemű nyugat-európai megfigyelők, akik észrevették Olaszország politikai kultúrájának stagnálását és élettelenségét, akik felismerték Németország európai kulturális és tudományos teljesítményei mögött a társadalmi szerkezet nagymértékű elmaradottságát, s meglátták azt is, hogy Kelet-Európa „szabadságszerető” kis nemzeteiben a szabadságeszme uralma nem olyan mély és nem olyan gyökeres, mint ahogyan az messziről látszik. Azonban nem akadhatott olyan, aki alkati okok alapján előre láthatta volna, hogy a 20. század kezdetén Oroszország és Törökország a társadalmi fejlődés egyenesebb vonalában lesz, mint Németország, Lengyelország vagy Magyarország. Ezt a helyzetet mással, mint a fejlődésnek történeti megrázó kódtatásokból támadt megakadásával nem lehet magyarázni.

Nincs kétség abban sem, hogy ezekben az országokban arisztokrata nagybirtokosoknak, monopolkapitalistáknak és katonai klikkeknek olyan hatalmuk és befolyásuk van, melyet szabad szellemű és egységes fejlődésű ország el nem viselne. De rettenetesen felületes az a közkeletű vélekedés, hogy e terület kicsinyes, szűk, erőszakos és antidemokratikus nacionalizmusát a hatalmat birtokló vagy befolyással bíró arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták és katonai klikkek abbeli *érdeke magyarázza*, hogy ez országok népeit rabszolgai engedelmisségben tartásuk, s figyelmüket a társadalmi kérdésekről eltereljék. Ez *így* nonszensz. Ezek az érdekek valahol hátul valóban meghúzódnak, és nagyon örülnek, ha akad olyan politikai mozgalom, mely engedelmes tömegeket szállít nekik. Azonban ha ez a tényező volna a döntő, akkor itt nem szűk nacionalizmus, hanem egyszerű szolgaság és állati elmaradottság volna. A nacionalizmus, még ha szűk és kicsinyes is, a demokratizmussal egytestvér komoly tömegérzelem, márpedig érdekvi-

szonyokba szilárdan beleágyazott emberek és csoportok, mint már egyszer mondtuk, komoly tömegérzelmet sem stimulálni, sem átélni nem tudnak. Legfeljebb igyekeznek kihasználni és a maguk szempontjából erősíteni azt a félrevezető és zsákutcába terelő hatást, melyet a különféle történeti megrázkódtatások és félelmek egyes országok politikai fejlődésére gyakoroltak.

Az is igaz, hogy ezen a területen szerteburjánoznak a legzűrzavarosabb politikai filozófiák s a legotrombább politikai hazugságok, amilyeneket egészséges fejlődésű társadalomban még megfogalmazni sem igen lehet, nemhogy elhíttetni. Gyermekes dolog azonban azt képzelni, hogy a politikai kultúra fejlődésének eltorzulását okozhatják zavaros filozófiák vagy a rosszindulatú propaganda izgatása. Komoly tömegérzelem csak indulatból származhat, indulat pedig csak valóságos élményből. A zavaros filozófiák féligazságai s a propaganda hazugságai csak akkor hatnak egyénekre vagy közösségekre, ha nagy intenzitással átélt félelmes és félrevezető élmények hajlamossá teszik őket féligazságok és hazugságok elhívésére, mert azok alapján öncsalásaikat igazolhatják, hiú reményeiket táplálhatják, hamis képzeteikben megrögződhetnek, és bizonyos indulataiknak kielégülést szerezhetnek. Egyensúlyozott lélekről a féligazságok és propagandahazugságok lepattannak. A kérdés az, hogy mi tette Közép- és Kelet-Európa népeit egyensúlyozatlanokká.

Minden szál a politikai hisztéria valamiféle fajtája felé mutat, a politikai hisztériák felgöngyölítésénél pedig első feladat felfedni azokat a történeti megrázkódtatásokat, melyek ezeknek az országoknak a fejlődését és egyensúlyát megzavarták. Két dologra kell gyanakodnunk: a demokratizmus idő előtti és robbanásszerű voltára s ennek nyomán a nemzeti keretek megalakulásának nehézségeire. A Rajnától keletre eső összes ország – ez vonatkozik Oroszországra is, mely egyébként nem tartozik bele az egész közép-kelet-európai komplexumba – a demokratikus eszmék rendszerét készen kapta, előbb, mintsem saját társadalmuk belső fejlődése és szükségletei ezeket a változásokat organikusan megérlelhették volna. Az Európát elöntő demokratikus közösségi tömegérzelem, a nacionalizmus is előbb és alaposabban öntötte el Közép- és Kelet-Európát, mint a demokratizmus maga. Ezért hiányzik a Rajnától keletre a társadalmi fejlődésből az eszmei programnak és a társadalmi fejlődés konkrét szükségleteinek az az egybehangzása, mely Nyugat-Európa társadalmi fejlődését oly szerencséssé tette. Németország, Olaszország – és valószínűleg Spanyolország – demokratikus fejlődésének rettenetes tehertétele ezenfelül még az is, hogy a demokratikus eszmék elterjedése egy váratlan és idegen erőszak: a napóleoni invázió történeti emlékével kapcsolódik össze. Nincs nagyobb ostobaság annál az

iskolai közhelynél, mely szerint Napóleon érdeme, hogy háborúival a demokratikus eszméket egész Európában elterjesztette. Éppen ellenkezőleg, a demokráciának ez az erőszakos terjesztése – mint azt Ferrero bemutatta – egyik döntő oka annak, hogy ezekben az országokban a demokrácia és az általa felkeltett közösségi tömegérzelem, a nacionalizmus nem maradt feltétlenül egybekapcsolva, hanem egymással szembefordítható eszmei rendszerekként jelentkezett.

A belső politikai egyensúly végleges megbillenését azonban a *nemzetté alakulás* kínos és nehéz volta okozta Közép- és Kelet-Európában. Leírtuk, hogy Németország és Olaszország széttöredezése s a Habsburg és az otomán birodalom megalakulása folytán hogyan váltak el egymástól ezen a területen az állami és nemzeti határok, s hogyan vezetett ez a nyelvi nacionalizmus megszületésére s ezen keresztül az összes itteni nemzeti keret összekavarodására. Ez pedig azt jelentette, hogy az itt élő nemzetek számára hiányzott az, ami a nyugat-európai nemzeteknél mind a valóságban, mind a közösség tudatában oly magától értetődően, világosan körülhatároltan, kézzelfoghatóan megvolt: a saját nemzeti és állami keret realitása, a főváros, a gazdasági és politikai összeszokottság, az egységes társadalmi elit stb., stb. Nyugat- és Észak-Európában az ország politikai felemelkedése és lehanyatlása, nagyhatalmi szerepe vagy összezsugorodása, gyarmatbirodalmak szerzése vagy elvesztése maradhatott merő epizód, távoli kaland, szép vagy szomorú emlék, mindezeket azonban végeredményben alapvető megrázkódtatás nélkül el lehetett viselni, mert volt valami, amit nem lehetett elvenni, nem lehetett vitássá tenni. Ezzel szemben a nagy Németország (Grossdeutschland), az egyesült Olaszország (Itália unita), az újjászületett Lengyelország (Polonia Restituta), a független Magyarország, a szabad Csehország stb. stb. bármennyire gyökeres lélektani realitások voltak is, és bármennyire heves érzelmek fűződtek is hozzájuk, mégiscsak posztulátumokban élő dolgok voltak. Be kellett bizonyítani, hogy Németország áll mindenek felett, hogy Olaszország nem pusztán földrajzi fogalom, hogy Lengyelország nincs elveszve stb. A nemzeti keret tehát valami olyan dolog volt, amit meg kellett csinálni, helyre kellett állítani, ki kellett harcolni, és állandóan féltetni kellett nemcsak a meglevő dinasztikus állami keretek hatalmi eszközeitől, hanem a saját népesség egy részének közönyétől s a nemzeti tudat ingadozó voltától is.

Ebből a helyzetből ered az egyensúlytalan közép- és kelet-európai politikai lelkiség legjellemzőbb vonása: a *közösségért való egzisztenciális félelem*, mely főleg a kelet-európai kis nemzetek közös élménye. Mindnyájuk életét beárnyékolta egy hol európai formák között, hol elviselhetetlen nyomással

jelentkező idegen, gyökértelen államhatalom, mely – nevezték legyen azt császárnak, cárnak vagy szultánnak – megfosztotta őket legjobb fiaiktól, mert karriert kínált a legtehetségesebbeknek, és börtönt s akasztófát a legigazabbaknak. A történeti és etnikai határok háborúsága hamar rávitte a népeket az egymással való acsarkodásra is, s ha alkalmuk volt rá, egymáson is kipróbálták, amit a császároktól, cároktól és szultánoktól tanultak. Mindnyájan megismerték azt az érzést, mit jelent veszélyben tudni, elveszteni vagy ellenséges, idegen kézen tudni a nemzeti történelem megszentelt helyeit és idegen uralom vagy elnyomás alatt népük egészét vagy egy részét. Mindegyik számára voltak területek, melyeket okkal féltettek vagy jogosan követeltek, s egy sem volt közöttük, mely ne állt volna közel a részleges vagy teljes megsemmisüléshez. De nem menekült meg ettől az egzisztenciális félelemtől Németország és Olaszország sem, minden múltjuk, erejük, teljesítményük és összehasonlíthatatlanul nagyobb méreteik ellenére sem. Ezeknél sem homályosodott még el annak a tudata, hogy a nemzeti egység nem régen született meg, nem teljes, s még mindig élt [bennük] a félelem, hogy ezt az egységet valami külső vagy belső összeomlás bizonytalanná teheti. Nyugat-európai ember számára üres frázis, ahogyan Hitler vagy akár bármely kelet-európai kis nemzet államférfia a „nemzet halálá”-ról, a „nemzet megsemmisülésé”-ről beszél: nyugat-európai ember el tud képzelni kiirtást, leigázást vagy lassú beolvadást, de ez az egyik napról a másikra történő, merőben politikai „megsemmisülés” számára nem realitás. Innen van az, hogy a vulgáris marxizmusnak a nemzeti eszmével szemben elfoglalt tagadó álláspontja olyan más visszhangot váltott ki Közép- és Kelet-Európában, mint Nyugat-Európában. Nyugaton, ahol a nemzeti keret egy hosszú időre visszanyúló, folytonos reális faktumot jelentett, a marxizmus álláspontja egy lehetséges, kissé dogmatikus, de igen instruktív elmélet volt a sok közül, s egyike volt annak az extravaganciának, amit a nyugati társadalmak aggodalom és félelem nélkül eltűnnek fiaiktól. Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában az a gondolat, hogy a nemzeti eszme egy szűk tőkés csoport érdekeit fedező ideológia, a nemzeti lét halálos veszedelmeként tűnt fel, éppen azért, mert e területen valóban volt benne valami. Nem azért, mintha ezekben az országokban valóban a tőkés polgárság lett volna a nemzeti eszme elsőrendű érdekeltje és hordozója; elsősorban nem ő volt, hanem az ún. nemzeti intelligencia, s ez éppen ezen a területen egyáltalán nem esett össze, sőt nem is volt olyan nagyon összekapcsolódva a tőkés polgársággal. Az azonban valóban igaz volt, hogy ezekben az országokban a nép nagy tömegei, melyeknek számára a kialakuló új nemzeti keret nem esett egybe a dinasztikus állam történetileg megtapasztalt realitásával, bizonyos passzivitással

állottak a nemzeti eszmével szemben, a nemzeti intelligencia tehát óriási erőfeszítéseket tett, hogy a *népet* „megtanítsa” a *nemzet* leckéjére. Persze valójában ezt a tanítást csak a történelem végezhetette el, de addig is a vulgáris marxizmusnak az a felfogása, hogy a nemzeti eszme mögött szűk csoportok érdeke áll, halálos veszedelemmel fenyegette a nemzeti intelligenciának ezeket a „megtanító” erőfeszítéseit. Ezért volt lehetséges az országok jó részében a marxista szocializmussal szemben valóságos pszichotikus félelmet elültetni az intelligenciának oly rétegeiben is, melyeket az égvilágon semmi komoly érdekkapcsolat a kapitalista rendszerhez nem fűzött.

A közösségért való egzisztenciális félelem volt az a döntő tényező, mely ezekben az országokban a *demokrácia és a demokratikus fejlődés* helyzetét labilissá tette. Mondhatná valaki ezzel szemben, hogy a nemzetté alakulás nehézségei és az ezzel kapcsolatos egzisztenciális bizonytalanság érintett néhány nyugat-európai típusú országot, Norvégiát, Finnországot, Írországot is, s Napóleon leigázta Belgiumot, Hollandiát és Svájcot is anélkül, hogy ezek az élmények ezekben az országokban a demokráciát alá tudták volna aknázni. Ez igaz. Senki sem állítja, hogy Közép- és Kelet-Európa országai szabad társadalmi szellemű, a demokráciára előkészült országok voltak. De elindultak a demokrácia felé vezető úton, s Nyugat-Európát és Észak-Amerikát kivéve a világ minden részénél közelebb voltak ahhoz, hogy be is érkezzenek. Ezen az úton történeti megrázkódtatások s az ebből eredő félelmek állították meg őket. Az érett demokrácia ugyanis megfelel a felnőttiség lélektani állapotának, a nemzeteket érő történeti megrázkódtatások pedig azoknak az egyéni megrázkódtatásoknak, melyek a nem eléggé ellenálló, nem felnőtt lelki alkatokat különféle hisztériákba bonyolítják. Ennek megfelelően a kész, érett, demokratikus társadalmak politikai kultúráját és erkölceit a történelmi megrázkódtatások nem ássák alá, sőt még jobban megerősítik, ellenben a demokrácia útján éppen csak hogy megindult közösségek fejlődését megzavarják, és alig kioldható közösséglélektani görcsökbé bonyolítják. Demokratának lenni mindenkéltől annyit tesz, mint nem félni: nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől, az ellenség ismeretlen, gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandától, a lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek azáltal válnak valódi veszedelmekké, hogy félünk tőlük. Közép- és Kelet-Európa országai *azért* féltek, mert nem voltak kész, érett demokráciák, s *minthogy* féltek, nem is tudtak azokká válni. A zavartalanul szabad, félelemmentes politikai élet kibontakozása a legkülönbözőbb pontokon beleütközött volna ezeknek a nemzeteknek a félelmi komplexumaiba:

vagy valami háborús összeszedelőzködést tett volna bizonytalanná, vagy megnehezítette volna valamilyen félelemben fogant agresszív külpolitika továbbfolytatását, vagy labilissá tett volna valamilyen hamis politikai konstrukciót, melynek hamisságát a nemzeti félelem nem engedte leleplezni, vagy túl nagy lehetőséget adott volna a nemzeti egységet fenyegető s a nemzeti kerettel szemben idegen, közönyös vagy ellenséges nemzeti kisebbségeknek stb. stb. Így a félelem, a veszély állandó érzésében szabállyá vált mindaz, amit az *igazi* demokráciák csak az *igazi* veszély órájában ismernek: a közszabadságok megkurtítása, a cenzúra, az ellenség „bérenc”-einek, az „árulók”-nak a keresése, a mindenáron való rendnek vagy a rend látszatának s a nemzeti egységnek a szabadság rovására való erőltetése. A demokrácia meghamisításának és korrumpálásának a legválozatosabb formái jelentek meg, a legszubtilisabb és gyakran nem is tudatos módszerektől egészen a legdurvábbakig: az általános választójognak a demokratikus fejlődés ellen való kijátszása, az egészségtelen és nem tiszta szempontokon nyugvó koalíciók és kompromisszumok rendszere, az egészséges közösségi akaratképződést meggátló vagy meghamisító választási rendszerek vagy választási visszaélések, puccsok és átmeneti diktatúrák. E fejlődés során Közép- és Kelet-Európa politikai életére a politikusnak egy sajátos típusa vált jellemzővé, a *hamis realista* típusa. E típusnak, mely hol arisztokratikus környezetből ereszkedett le, hol népképviseleti, demokratikus erők szárnyán emelkedett fel a politikába, kétségtelen tehetség mellett bizonyos ravaszság és bizonyos erőszakosság volt a jellemzője, ami kiválóan alkalmassá tette arra, hogy a demokrácia meghamisításának, a demokratikus formák között folyó antidemokratikus kormányzásnak vagy valamely erőszakos politikai álkonstrukciónak a kezelőjévé és letéteményesévé váljon.

(Bismarck, a két Tisza, a Bratianuk⁷, Pašić⁸, Bethlen, Venizelosz⁹ stb. stb.) Ennek révén megszerezték a „nagy realista” renoméját, s a nyugat-európai típusú politikusokat mint „doktrinér”-eket és „idealista”-kat sikeresen háttérbe szorították. Mindez érdekes, de logikus módon arra vezetett, hogy ezekben az országokban az államfői hatalom, melyet a demokratizmus előretörése itt is kezdett háttérbe szorítani, ismét megerősödött. A kormányok ereje ugyanis abból áll, hogy egyensúlyt tudnak tartani két tényező között; minthogy azonban az egyiket: a népképviselőket rendszeresen korrumpálták, ezzel megerősítették a másikat. Sőt éppen az államfői hatalom lett az a fórum, amelytől a hű alattvalók az éppen garázdálkodó kormányhatalomtól való megmentésüket várták. Ez pedig a meglévő demokratikus erők szétszórását jelentette, és visszaesést abba a demokrácia előtti állapotba, amikor a társadalom a bajoktól való megmenekülését nem a törvényektől, a kormány hatékony ellenőrzésétől és az állampolgárok politikai értelmességétől várja, hanem az államfő, a személyes hatalom kegyes jóakaratától és bölcs elhatározásától.

A nemzetté alakulás nehéz volta okozta azt is, hogy Közép- és Kelet-Európában a *társadalmi vezetés* terén olyan tényezők jutottak szerephez, vagy nyerték vissza szerepüket, melyek azután nagymértékben hozzájárultak a politikai fejlődés egészséges és demokratikus vonalának az elhajlításához. Nyugaton a demokratikus és nemzeti fejlődés mozgó elitje elsősor-

⁷ *Bratianuk* – bojár eredetű román nagypolgári család. Közülük kerültek ki a Nemzeti Liberális Párt vezetői. A család nevesebbjei: *Ion* ~ (1821–1891). 1866-ban a Nemzeti Liberális Párt megalapítója, majd vezetője. 1876–88 között miniszterelnök. *Ion* ~ (1864–1927). 1895-től liberális párti képviselő, majd belügyminiszter D. Sturdza kormányában. Az 1907-es romániai parasztfelkelés leverője. 1909–11-ig, majd 1913–20-ig miniszterelnök. Ő vitte keresztül Románia csatlakozását 1916-ban az antanthoz, s egyik vezetője volt a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenciónak. 1922–26-ig ismét kormányfő. *Vintila* ~ (1867–1930). 1922–26-ig pénzügyminiszter, majd 1927–28-ban miniszterelnök. *Constantin* (Dinu) ~ (1866–1950). 1937-től tíz évig a Liberális Párt vezetője.

⁸ *Pašić, Nikola* (1846–1926) szerb, majd jugoszláv államférfi. 1878-tól képviselő, 1881-ben az ellenzéki Radikális Párt megalapítója, majd vezére. 1904-től 1926-ig kisebb-nagyobb megszakításokkal miniszterelnök. 1925-ben feloszlatta a parlamentet, ellenfelét, Stepan Radicot (1871–1928), a Horvát Parasztpárt vezérét letartóztatta, s terrorral szerzett magának és pártjának többséget a választásokon.

⁹ *Venizelosz, Eleutheriosz* (1864–1936) – görög politikus. A Liberális Párt megalapítója, később vezetője. Több ízben miniszterelnök (1910–15, 1917–20, 1928–32 és 1933–35). 1919-ben sikerrel képviselte országát érdekeit a versailles-i béketárgyalásokon. 1924-ben a köztársasági mozgalom vezetőjeként szerepe volt a királyság megdöntésében és a köztársaság kikiáltásában. 1935-ben, amikor a monarchisták visszaállították a királyságot, Venizeloszt száműzték, s távollétében halálra ítélték. 1936-ban, röviddel halála előtt amnesztiát kapott és hazatérhetett.

ban jogászokból, közigazgatási emberekből, politikai írókból, a gazdasági élet vezetőiből, szabad foglalkozású értelmiségiekből és szakszervezeti vezetőkből tevődött össze. Közép- és Kelet-Európában ezzel szemben kétirányú eltolódás is történt: egyrészt – a demokrácia szellemével szöges ellentétben – újból döntő szerephez jutott a monarchia, a nemes és a katona, másrészt egészen különleges szerepet kapott az ún. nemzeti intelligencia.

A monarchiát, a nemest és a katonát az juttatta szerephez, hogy Közép- és Kelet-Európában a nemzeti keret kialakítása nemcsak belső politikai mozgalmat kívánt, hanem területi átrendeződést, az európai államrendszert érintő változást is. Az a dinasztia, az az arisztokrácia, az a hadsereg tehát, mely a nemzeti egység, a nemzeti függetlenség ügyében szerepet vállalt, ezzel bizonyos fokig vagy bizonyos időre kivonta magát a monarcha, az arisztokrácia és a katonai szellem kijelölt sorsa, a fokozatos vagy hirtelen dekadencia alól, s abban a harcban, melyet a demokrácia mindenféle személyes uralmi helyzetek ellen folytatni szokott, egy bizonyos kivételes „*noli me tangere*”¹⁰ helyzetet tudott biztosítani magának. Ez alapozta meg a Savoyai-ház karrierjét, ez váltotta ki a Habsburgok és Hohenzollernnek harcát Németországban, s tette a Hohenzollern-házat a demokratikus fejlődés súlyos akadályává. Ez okozta azt, hogy az arisztokrácia ezekben az országokban némi presztízscsökkenés után ismét megerősödött s szerephez jutott, bár éppen azon az áron, hogy belekapcsolódott a hisztérikus tömegérzelmekbe, azaz kivetkőzött abból, ami létjogosultságát és teljesítőképességét egykor megadta: elit voltából. Ez váltotta ki a hadsereg és a katonák jelentőségének és súlyának megnövekedését az összes közép- és kelet-európai országban. S ez vezetett többek között arra, hogy a nemzeti érzés két komponense közül ezekben az országokban a nemesi-katonai, vagyis az uralmi, agresszív és reprezentatív érzelmek túlsúlyra jutottak a polgári, vagyis a civilizált, bensőséges és békeszerető érzelmek felett.

A nemzeti intelligenciának Közép- és Kelet-Európában ugyan sokkalta kisebb volt a társadalmi presztízse (főleg Közép-Európában), és sokkal kevesebb volt a múltja, hagyománya és politikai kultúrája, mint a nyugat-európai értelmiségnek, ugyanakkor azonban sokkal nagyobb volt a fontossága és felelőssége a nemzeti lét szempontjából. Különösen megnövekedett a jelentősége azoknak az értelmiségi foglalkozásoknak, melyek a nemzeti közösség megkülönböztető sajátosságaival foglalkoztak, s azokat ápták: íróknak, nyelvészeknek, történészeknek, papoknak, tanítóknak, etnográf-

¹⁰ *Noli me tangere*: (latin) ne érints engem. Jézus mondta e szavakat Mária Magdolnának (János 20:17).

fusoknak. Ezért lett a „kultúra” ezekben az országokban olyan óriási politikai jelentőségű momentum, ami azonban nem annyira a kultúra virágzását jelentette, mint inkább elpolitizálódását. Minthogy ugyanis ezek az országok nem „léteztek” a megszakítatlan történeti folytonosság nyugat-európai értelmében, a nemzeti intelligenciára hárult az a feladat, hogy feltárják és ápolják az új vagy újjászülető nemzet megkülönböztető és különálló nyelvi, népi individualitását, és igazolják – ami valóban igaz is volt –, hogy ezek az új népi keretek a maguk nemzeti életének minden hiányossága ellenére is gyökeresebbek és elevenebbek, mint az itt meglévő dinasztikus állami keretek. Ezen az úton született meg, mint azt már mondtuk, a nyelvi nacionalizmus ideológiája. Mindez magában nem veszélyeztette volna a demokratikus fejlődést, sőt ezek az értelmiségi rétegek kezdetben gyakran lényegesen demokratikusabbak voltak, mint a Nyugat-Európában szerepet vivő tőkés polgárok és jogászok. Ez a fejlődés azáltal vált egy végzetes elhajlás kiindulópontjává, hogy innen indultak ki azok a zavaros politikai elméletek és filozófiák, melyek utóbb elborították a félelemmel terhelt közösségek politikai életét. Teljes tévedés tehát azt hinni, hogy ezen a területen tovább folytatódott a dinasztikus, arisztokratikus és a szó klasszikus értelmében vett katonai-lovagi világ. A dinasztikus, arisztokratikus és katonai erőknél csak a hatalma és a társadalomra gyakorolt nyomása maradt meg, ellenben politikai értékelésükben teljesen átvették a nemzeti intelligencia értékeit, céljait, félelmeit és vágyait. A maguk értékvilágából ezekhez legfeljebb annyit adtak hozzá, amennyire a félelem lelkiállapotának szüksége van bizonyos monarchikus, arisztokratikus és katonai tendenciákra: egységre, fegyelemre, rendre, forradalomelleneségre és tekintélytiszteltetre.

Ezen a ponton érdemes kitérni a *militarizmus* kérdésére. Nincs annál korlátoltabb és botorabb dolog, mint a militarizmus gyökerét egyik vagy másik nép természet adta brutalitásában vagy katonai klikkekben keresni. A németek és svédek természet adta brutalitása és Hindenburg vagy lord Kitchener¹¹ katonai szelleme között nem mutatható ki lényeges különbség. A militarizmus társadalmi jelenség, s egy társadalmat militaristává nem az tesz, hogy katonái hogyan gondolkodnak a háborúról és

¹¹ Kitchener, Horatio Herbert, lord (1850–1916) – angol tábornok. Az egyiptomi angol haderő főparancsnokaként meghódította Szudánt, és leverte a szudáni mahdita felkelést (1895–1898). Az angol dél-afrikai hadsereg főparancsnokaként részt vett az angol–búr háborúban (1900–1902). Az indiai gyarmati hadsereg főparancsnoka volt (1902–1909). 1914-től hadügyminiszter. A németek elsüllyesztették azt a hajót, amelyen Oroszországba utazott.

magukról, hanem az, hogy a társadalom hogyan gondolkodik a hadseregről. Európában olyan társadalom, mely szerkezeténél fogva militarista volna – abban az értelemben, ahogyan a spártai vagy a kozák az volt – ma sincsen, s a német sem az, vagy legalábbis eddig nem sikerült maradéktalanul azzá tenni. Európában a hadseregnek a társadalomban való elhelyezkedése ezer éve az, hogy van egy nép, mely földet művel, ipart űz, kereskedik és hivatalnokoskodik, és van egy hadsereg, amely, ha kell, háborúskodik, s háború idején az általános védkötelezettség rendszerénél fogva esetleg az egész népet beszervezi, ám mindez nem változtat azon, hogy a társadalom a hadsereget szükséges rossznak tekinti: hajlandó ünnepi órákban hadseregének történeti dicsőségén fellelkesülni, és hajlandó a veszedelem órájában a hadsereg keretében bőrét a közösségért vásárra vinni, arra azonban *normális* lelkiállapotban nem kapható, hogy a nagy, az erős, a félelmes hadsereg minden igazi veszedelemtől függetlenül, önmagáért, gyönyörűséggel és büszkeséggel töltsse el. Hogy ebbe a lelkiállapotba kerüljön, ahhoz az kell, hogy az illető társadalom átélte legyen a teljes bizonytalanság, a kiszolgáltatottság, a lefegyverzettség, a hadsereg-nélküliség történeti élményét. Ez az élmény először 1806–1813 között Poroszországban vált – a szó modern, demokratikus, azaz tömeges értelmében vett – egész társadalom élményévé. Helyesen állapítja meg tehát Ferrero, hogy ezen a ponton született meg a modern európai militarizmus, mely utóbb többé-kevésbé minden félelemben élő közép- és kelet-európai társadalom lelkéhez utat talált.

Magától értetődik, hogy a *zűrzavaros politikai elméletek és filozófiák* mögött is a nemzeti lét bizonytalanságát s az ezzel kapcsolatos félelmeket találjuk: azt a hisztérikus lelkiállapotot, melyben nincs egészséges egyensúly a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok mögött. A vágyak és realitás diszcrepanciájának jellegzetes ambivalens lélektani tünetei a legátlátszóbban felismerhetők mindezeknél a népeknél: túlzott öndokumentálás és belső bizonytalanság, túlméretezett nemzeti hiúság és váratlan meghunyászkodás, teljesítmények állandó hangoztatása és teljesítményeik valódi értékének feltűnő csökkenése, morális igények és morális felelőtlenség. E nemzetek legtöbbje egykori vagy lehetséges nagyhatalmi helyzeteken rágódik, ugyanakkor azonban olyan csüggedten tudja magára alkalmazni a „kis nemzet” vagy a „vesztes nemzet” megjelölést, ami pl. egy holland vagy dán számára teljesen érthetetlen volna. Ha egyik-másik vágyálmuk területben, hatalomban, presztízsből egy időre megvalósul, a hazaárulás ordító vádja nélkül senki sem merhet azoknak ingatag s elégtelen voltára rámutatni, még kevésbé engedik be nem teljesült vágyképeiktől megfosztani magu-

kat. Ebben a lelkiállapotban a politikai értékek iránti érzék megzavarodik: az értékek háttérbe szorulása közös vonása mindazoknak a primitív lelkiállapotoknak, melyeket a létért való harc dominál, a lét állandó és kiút nélküli bizonytalansága pedig az értékvilág teljes megzavarodását idézi elő. Ezért nagyon veszedelmes az egzisztenciálfilozófiának az a vulgáris – s Közép-Európában elterjedt – bölcsessége, mely szerint a veszély állapota termékeny, s csak a megsemmisüléssel való szembenézés ébreszti az egyént és közösséget az élet igazi értelmére, és teszi képessé a teremtő erők összeszedésére („Stirb und werde!”, „Vivere pericolosamente!”)¹². Mindez csak az érett, egyensúlyozott, felnőtt jellemre áll, az éretlen, kamasz egyénben vagy közösségben a lét bizonytalansága az értékek bizonytalanságát váltja ki. Így alakult ki ezekben az országokban egy furcsa *nemzeti materializmus*, mely távoli rokonságot tart a marxizmus szociális materializmusával. Ahogyan az osztályharc lázában élő ipari munkásság sokáig érzéketlen és pusztító szándékú volt azokkal a finomabb értékekkel szemben, melyeket a birtokló osztályok [az] otthon, igények és viselkedési formák terén éppen a birtoklás nyugalma folytán ki tudtak fejleszteni, ugyanígy a megalkulás lázában élő nemzetek sem vették észre, hogy a nyugati nemzetek teljesítményeinek nagysága éppen abban áll, hogy magától értetődő nyugalommal élik nemzeti életüket anélkül, hogy *mint nemzet* mindenáron felmutatni akarnának valamit. Míg azonban az osztályharcos munkásság értékvilága – abban az arányban, amilyen arányban politikai súlyuk megnövekedett, politikai lehetőségeik kitágultak, és reményeik megvalósultak – minden vonalon elmélyülésre és gazdagodásra képesnek bizonyult, addig a legtöbb közép- és kelet-európai nép nemzeti eszmevilága a sorozatos történeti katasztrófák és zsákutcák hatására mindjobban összeszűkül, és súlyos közösségi hisztériákba bonyolódott. Így az ő nemzeti materializmusuk sokkal értékpusztítóbbnak bizonyult, mint az osztályharcos munkásság szociális materializmusa. A nemzeti élet minden megnyilvánulása a legádázabb nemzeti célszerűség alá rendeződött, s mind reális, mind képzelt teljesítményeik – a Nobel-díjtól kezdve az olimpiai rekordokig – elvesztették spontán, öncélú jellegüket, és belekerültek a nemzeti öndokumentáció szolgálatába. A hamisítástól a gyilkossáig minden szent és sérthetetlen lett, ha a nemzet nevében, a nemzet érdekében történt. Hogy mindez végsőleg a nemzet alapvető morális tartalékait emészti fel, azt – jó materialistákhoz illően – nem akarták észrevenni.

¹² „Stirb und werde” (ném.) – Halálból életet! Idézet Goethe Selige Sehnsucht (üdvözült vágy) c. verséből, a *West-östlicher Diwan* (Nyugat-keleti díván) ciklusból. (Vas István fordítása) „Vivere pericolosamente” – (olasz) Veszélyesen élni! Mussolini kedvenc jelszava.

Így alakult ki ezekben az országokban – Német- és Olaszországban csakúgy, mint az összes kelet-európai kis országban – egy zűrzavaros és hamis kategóriákkal dolgozó *politikai publicisztika*, melynek keretein belül az európai politikai gondolkodás összes közkeletű fogalma belekerült az öndokumentációnak és az önigazolásnak ebbe a fegyvertárába. Ennek folytán egyszerű gondolatokból és többé-kevésbé helyes általánosításokból átalakultak az Abszolút Jó vagy az Abszolút Rossz metafizikai rangra emelt megnyilvánulásaiává, misztikus lényegekké, mágikus varázsigékké, melyeknek az a legfőbb feladatuk, hogy vágyképeket megelevenítsenek, és olyan egyszerű tényeket, melyekkel ez vagy az a közösség nem óhajtott szembenézni, elködösítsenek. A „nemzeti” tudományok művelői kezdték kidolgozni „tudományos” alapon a nemzeti lét történelmi – vagy ha ez nem volt, őstörténeti – jogosultságát, a területi viták „tudományos” alátámasztását, a nemzeti történelem alapgondolatát, az önálló nemzeti létet igazoló nemzeti hivatást, sőt – *horribile dictu* – azt a külpolitikai koncepciót is, melyet a nemzetnek a történelem „tudományosan” felderített koncepciója szerint követnie kell. Az ilyenfajta eszközként használt, nem önmagáért való tudomány pedig – azonfelül, hogy ezeknek az országoknak tudományosságát nagymértékben korrumpálta – e nemzetek elitjét is radikálisan hamis viszonyba hozta a valósággal; arra szoktatta, hogy valóság helyett posztulátumokra, teljesítmények helyett igényekre építsen, és az okok és okozatok egyszerű láncolatán kívül gondolkozzék. Ha szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy egyikük a másikkal nem képes megférti egy államtestben, akkor geopolitikai adottságokra mutattak rá, melyek előírják az együttélést, sőt közvetve azt is, hogy kié legyen a vezető szerep ebben az együttélésben. Ha megkérdezték őket, hogy miért akarnak uralmat gyakorolni olyan népeken, melyek ezt nem kívánják, s miért akarnak többek lenni azoknál, akiknél nem többek, akkor régészeti leletekre, népdalokra, népművészeti motívumokra, szókölcsonzésekre, szárnyas oltárookra, könyveik és intézményeik hatására mutattak rá, melyek mind azt bizonyítják, hogy az illető nép önélkülük még ma is a legsötétebb barbárságban sínylődnék. Ha számot kellett adni belső rendetlenségekről, diktatúráról és elnyomásról, akkor sebeiket mutatták, melyeket Attilával szemben vagy a törökökkel szemben vagy az első világháborúban kaptak. Ha esztelen és hiú külpolitikájukat hányta valaki szemükre, akkor történelmük évszázadokra visszanyúló vagy pláne időtlen metafizikai „értelmé”-re mutattak rá, mely nekik ezt vagy amazt a politikát fatálisan megszabja. Ne gondoljuk, hogy ezek merő extravaganciák maradtak; kevésbé durva formában a legszakszerűbb, legtárgyilagosabb, legmodernebb gondolatmeneteket is átszőtték, és végsőleg meghamisították.

A demokratikus fejlődés megakadása, a társadalmi vezetés tényezőinek az eltolódása és a politikai értékvilág megzavarodása dolgozta meg azután a talajt ahhoz, hogy a *demokratikus* forradalommal járó *politikai romantika* szertelenségei Közép- és Kelet-Európában nemcsak állandósultak, hanem rettenetes, paradox kimérákká torzultak, s ami a legvésebb, a demokrácia ellen fordultak.

A *nagy ember, a zseniális politikai vezető* romantikájából született meg a *közösség históriáját megtestesítő diktátor* katasztrofális jelensége s a neki való engedelmesség félelmetes és terméketlen új tömegérzelme. A zseniális politikai vezető romantikája mindenképpen nagy veszedelmet jelent vagy jelenthet egy közösség politikai fejlődése számára, s azok a népek, melyeknél a demokrácia végül is átjárta a társadalom egészét, előbb-utóbb rájönnek arra, hogy egy felnőtt nemzet – bármennyire szüksége van is jó és képes vezetőkre – a maga közösségi alkotóképességét éppen úgy nem alapíthatja egyetlen ember vélt vagy akár valódi emberfeletti zsenialitására, ahogyan nem alapíthatja a királyok született erényeire sem. Mindamellettt valamilyenre is egyenes vonalú politikai fejlődés esetén a zseniális diktátor esetleg megtestesíti és elvégzi a politikai fejlődés egy bizonyos konkrét feladatát. Különösen a közösség robbanásszerű átalakulása esetén alkalmas az ilyen diktátor tekintélye arra, hogy az elért eredményeket a realitásba beleágyazza és konszolidálja (Lenin, Sztálin, Kemál). Azonban Közép- és Közép-Kelet-Európának azokban az országaiban, ahol a közösségeken kollektív históriák vettek erőt, ahol a vágyak és realitás diszkrepanciája olyan éles lett, hogy a közösség végleg elvesztette realitásérzését, ott a diktátor utáni kívánság nem a nagy realistákat, a nagy konszolidátorokat hívta elő, hanem olyanokat, akikben ilyen vagy amolyan formában a közösség históriája megtestesült. A nép vágyait megtestesítő diktátor alapján véve demokratikus jellegű és eredetű kívánság, de ha a közösség politikai célképzetei megzavarodnak, akkor a diktátor nemcsak a közösség céljait, hanem egyben a lehetetlen célok megghiúsulását és katasztrófába torkollását is megtestesíti.

A *romantikus hazafi* Közép- és Kelet-Európában az *antidemokratikus nacionalista* típusává deformálódott, azzá az emberré, aki a nemzeti végveszedelem állandó érzésében él, s ebben a lelkiállapotban mindjobban lehetetlennek és időszerűtlennek érzi az elfogulatlanságnak, tárgyilagosságnak, nyugalmas alkotó munkának azokat az erényeit, melyek a demokráciával járnak, s ezen az úton magával a demokratikus ideológiával is meghasonlásba jut, s az internacionalizmust a hazaárulással veszi egyértelműnek.

Deformálódott Közép- és Közép-Kelet-Európában a *nép romantikája* is. A szuverén nép tökéletessége lehetett kezdetben romantikus fikció, de ha a nép politikai fejlődése elért arra a fokra, hogy magamagát kormányozni tudja, akkor a nép romantikája – feladatát elvégezvén – részben igazolódott, részben megszűnt. Közép- és Kelet-Európában azonban a nemzetté alakulás megrázkódtatásai közepette állandósult a nemzeti közösségek infantilis lelkiállapota, s ennek előbb-utóbb olyan történeti tapasztalatai adódtak, melyek után az a gondolat, hogy a nép magamagát kormányozni képes, hitelét veszítette, sőt ellenkezőleg, újból erőre kapott az az arisztokratikus tömegmegvető tendencia, mely szerint a nép eredendően kiskorú. Egy olyan közösség azonban, melyet a tömegessé vált modern közösségi érzelmek szele megérintett, soha többé a régi értelemben vett születési arisztokratizmushoz vissza nem térhet. Ehelyett megjelenik a *népies tömegmegvetés* vagy, ha úgy tetszik, a *tömegmegvető népiesség* abszurduma, melyet Hitler és Mussolini s a körülöttük lévő fasiszta elit testesít meg, akik mélységesen pesszimisták az ember erkölcsi értékével szemben, mélységesen megvetik a tömeg infantilis jellemét, s nem veszik észre, hogy teljességgel osztoznak a vezetősük alá került közösség infantilis lelkiállapotában és infantilis vágyaiban.

Az *öncélú forradalmi romantikából* született meg a *reakcionárius forradalom* fából vaskarikája. Egészséges fejlődésű társadalomban a forradalmi romantika minden dülása mellett is magától értetődő maradt, hogy a forradalom és a társadalmi fejlődés valamiképpen egyirányú dolgok. A forradalmi romantika és a forradalom technikája azonban lehetőséget adott arra is, hogy magáévá tehesse őket bármiféle egyéb mozgalom is, ha elegendően erős érzelmekre támaszkodik. A demokrácia ellen fordult nacionalizmus pedig erős – úgy látszik, maguknál a demokratikus érzelmeknél is erősebb – érzelmekre támaszkodott. Megszületett tehát Közép- és Kelet-Európában a forradalom legkártékonyabb típusa, a *reakcionárius forradalom*, mely maga a *contradictio in adiecto*, a teljes belső értelmetlenség és végsőleg az értékek teljes pusztulása, a nihil felé mutat. Az értékőrző tradicionalizmusnak ugyanis megvan a maga értelme a naiv racionalista radikalizmussal szemben, éppen úgy, mint a forradalomnak az elszáradt, formalista tradíciókkal és betáblázott érdekekkel szemben. De kiállani a tradicionális értékek, a múlt, a hagyomány, a család, a történelem, a dicsőség stb. mellett úgy, hogy ezenközben forradalmárok is vagyunk, azaz hagyományos módszerek és konvenciók teljes felrúgásában találjuk örömrünket, ez gyakorlatilag és végsőleg annyit jelent, hogy az értékeket is aláássuk, és a haladást is megállítjuk, s nem marad meg más, mint a merő forradalmi láz, az önmagáért való akció és dinamizmus romantikája.

Végül az a romantikus, de azért még mindig demokratikus elgondolás, hogy a háború *az egész felkelt nép háborúja* a támadó vagy a zsarnok ellen, deformálódott Közép-Európában a *népek egymás elleni irtóháborújává*. A demokrácia még az általános védkötelezettség uralomra jutása után sem volt természeténél fogva agresszív, csak félelmei tették időnként azzá. Olyan nemzeteknél azután, melyek sokat és félelemkeltő módon szenvedtek egymástól, megjelent az a koncepció, hogy a háború demokratizálódása egyszerűen abban áll, hogy az uralkodók közötti háború népek közötti háborúvá válik. Az első reális élmény, mely ennek a szörnyű elgondolásnak tápot adott, a forradalmi és napóleoni hadseregek németországi pusztítása volt, amiből többek között a németeknél az Erbfeind-komplexum megszületett. Mindezt azonban még lehetett bizonyos fokig a zsarnok Napóleon rovására írni. Az 1870–71. évi francia–német háború volt az első, melyet a tömegek mindkét oldalról nemzeti és demokratikus érzelmekkel vívtak: a „*levée en masse*”¹³ elrendelése után a francia nép azzal a tudattal harcolt, hogy a nemzeti terület invázióját kell elhárítania a Hohenzollern-zsarnoksággal szemben, a nemzeti egység lázában élő németek pedig azzal a tudattal harcoltak a franciák ellen, hogy III. Napóleon, *illetőleg a helyébe lépett francia nép* a német egységet mindenáron meg akarja akadályozni. Az a gondolat, hogy az elnyomó zsarnok pozitúrájába egy egész szomszéd népet *be lehet helyettesíteni*, volt a kiindulópontja a *népek közötti háború* végzetes koncepciójának, egy olyan atavisztikus jelenségnek, melyet Európa már évszázadok óta nem ismert. Ezzel párhuzamosan folyt mind napjainkig az európai háborús gyakorlat kétségbeejtő eldurvulása. Ez az a pont, ahol a deformálódás nem szorítkozik Közép- és Kelet-Európára, hanem kiterjed az angolszász világra is, s ezen a téren az angolszász világból sem sugározna regeneráló erők. A 18. század szabályozott, mértéktartó háborúja s az európai hadseregek morális hagyományai elsősorban a kontinens vívmányai *voltak*. Az angolszász világ, mely nem ismerte az állandó hadsereget, mindig is hajlott arra, hogy a háborúban a népek háborúját lássa. Napjainkra azután a háború angolszász felfogása, az általános védkötelezettség francia forradalmi romantikája és a közösségi erkölcsök közép- és kelet-európai eldurvulása együtt elérték azt, hogy ebben a háborúban teljes mértékben érvényesül a kölcsönös bizalmatlanságon alapuló legbornírtabb

¹³ „*levée en masse*” (francia) – népfelkelés

katonai materializmus.¹⁴ Ami nem jelenti azt, hogy az eldurvulásnak ne volnának további lehetőségei: a mértéktartó háborúviselés eddig respektált szabályain is túl lehet menni a merő népirtás és szadizmus irányában.

Az európai demokratikus fejlődés deformációs termékei, fából vaskarikái: a közösségi hisztériát megtestesítő diktatúra, az antidemokratikus nacionalizmus, a tömegmegvető népiesség, a reakcionárius forradalom és a népek közötti háború eszméi töményül együtt vannak a *fasizmus* ideológiájában. Szó sincs arról, hogy a fasizmus egyszerű reakció vagy a monopolkapitalizmus politikai formája volna: a demokratizálódás megérett belső szükséglete nélkül s az ezt tévútra terelő történeti megrázkódtatások és zsákutcák nélkül nincs fasizmus. Félrevezető, ha a fasizmust úgy állítjuk szembe a szelídségen és az emberi személyiség tiszteletén alapuló keresztény-humánus társadalmi és erkölcsi felfogással, mint amely egy alapvetően más, ellenkező erkölcsi alapelven: a vak engedelmességen és az önfeláldozás törzsi erényein alapuló harcos-heroikus értékvilágot képviselne. Ez a beállítást bizonyos egyenrangúságot tételez fel a két princípium között, amiről a valóságban szó sincs. Európa számára a folytonosságnak és a jövő formálásának komoly igényével csak egyetlen világnézet lehetséges: az emberi személyiség tiszteletén alapuló felfogás, a szabadság és demokrácia világnézete, mely a ma számára magában foglalja a hatalom spiritualizálásának és az osztály nélküli társadalomnak a követelményeit. Teljes tévedés azt képzelni, hogy végig az európai történelmen keresztül létezett és érvényesült volna a keresztény-humánus-szabadságeszmés értékvilággal szemben – akár csak latensen is – *egy független*, ellentétes princípiumokon nyugvó harcos-heroikus értékvilág. Igaz csak annyi, hogy a fasizmus valóban apellál azokra a primitív, törzsi jellegű erkölcsi kategóriákra, melyek a kereszténység előtt az európai kontinens fiatal népeinél érvényesek voltak, s mindenekfelett a születés értékrendjén alapultak. Ez az értékrend legtovább és legerősebben Németországban élt tovább, s a hitlerizmus sok ponton hozzákapcsolódott ennek az értékrendnek a reminiscenciáihoz.¹⁵ De a kereszténység kétezer éves teljesítménye éppen az volt, hogy ezeket

¹⁴ Rettenetesen lesújtó olyan nyilatkozatokat hallani, hogy ez vagy az a műemlék nem éri meg egyetlen katona életét sem. A szabályokat respektáló és magasabb célokért folyó háború mindenkor katonák életének a kockára tételét jelenti valamely magasabb érték kedvéért, s ez olyan morális befektetés, mely hosszú lejáratra „emberélet-valutában” is „kifizeti” magát, és meghozza a maga gyümölcsét. (Bibó István saját jegyzete)

¹⁵ A fajelméletben – mely nem organikus része minden fasizmusnak – benne van a születési kiválasztás ősi, törzsi hite, azonban a fajelmélet ennek nemcsak a felfokozását, hanem a feloldódását is jelenti, amint azt a hitlerizmus részletes tárgyalásánál látni fogjuk. (Bibó István saját jegyzete)

a törzsi erényeket megnemesítette, magasabb síkon értékesítette, és a vak engedelmességből felelős önfegyelmet, a vak odaadásból személyes önfeláldozást s a faji érzésből közösségi érzést csinált. A fasizmusnak csaknem összes értékképzete tiszta vagy eltorzult keresztény, nemzeti és demokratikus értékképzet, s legfőbb lényegük az, hogy a nyugati emberiség néhány aktuális társadalomerkölcsi problémáját (az erkölcsi heroizmus, a társas tekintély és a közösségi szellem regenerálását) próbálja megoldani torz és túlméretezett kimérák (az erőszak mítosza, Führer-Prinzip, fajelmélet) formájában. Az eltorzulásnak pedig az az oka, hogy a fasizmus értékvilága nem egy vagy több elv körül jegecesedett ki önálló rendszerré,¹⁶ hanem egy történelmi hisztéria forgatagában csapódott ki abból a zűrzavarból, amelybe a kereszténység és humanizmus társadalmi értékvilága a legújabb kori forradalmakkal kapcsolatban beleesett. Teljesen hamis tehát a fasizmust az európai jobboldal és baloldal, az európai Tradíció és az európai Progresz-szió örök nagy vitájában „szélsőjobboldal”-ként elhelyezni. Legfeljebb annyit igaz, hogy inkább a jobboldal eltorzulása, mint a baloldalé, viszont egy olyan eltorzulás, melyet a baloldal, az európai demokratikus forradalom váltott ki. Nem lehet igazi jobboldal azért, mert az európai Tradíció minde-nekelőtt az európai módszerek és formák őrzését jelenti, a fasizmus pedig ezeknek a felrúgását. A fasizmus nem önálló rendszer, mert legfőbb gondolatai negatív jellegűek; de még csak nem is „antitézis”, hanem az európai demokratikus fejlődés deformációs terméke.

Részletszemlélet az is, ha a fasizmus lényegét egyszerűen a gengszter-típus, törvényen kívüli ember lázadásával magyarázzuk. A gengszter-típus természetesen nem mulasztja el azokat a kiváló alkalmakat, melyeket a fasizmus jelent, azonban ahhoz, hogy törvényen kívüli ember szerephez jusson, kell valami, ami előbb megingatja a törvényt, s ehhez a törvényen kívüli ember maga sohasem elég. A törvény uralmának legnagyobb ellensége nem a törvényen kívüli ember, hanem azok a tisztázatlan és hamis helyzetek, melyek a törvényt rosszá, ellentmondóvá és képmutatóvá teszik.

A fasizmusban az történik, hogy a nemzeti életnek valami nagy megrázó-kódtatása hisztériával és félelemmel tölti el a közösség ügyeivel legerősebben azonosulni tudó értelmiségi réteget; az elburjánzó félelmi állapotban az egészében még nem demokratikus társadalomnak a rendet mindenek

¹⁶ Egy nemzetközi fasiszta kongresszus a harmincas években, Svájcban felvetette a fasizmus *alap gondolatának* kérdését, s kiderült, hogy ez igen zavarba hozó kérdés. Az olaszok a „Romanitá”-t javasolták *Obscurum per obscurius* (lat.): homályosat még homályosabb által (magyarázni), de ezzel a norvég fasiszták nem tudtak mit kezdeni. Hasonló kérdés sem a kereszténységet, sem a liberalizmust, sem a szocializmust nem hozná zavarba! (Bibó István saját jegyzete)

főlé helyező polgári és kispolgári elemei kapcsolatba kerülnek a forradalmi változásokkal szemben az államfenntartást és fegyelmet hangsúlyozó arisztokratikus és katonai szemlélettel; mindez támaszt talál a proletárság nem öntudatos részének abban a hajlandóságában, hogy a gondoskodást többre becsülje a szabadságnál; az a hiányérzet, melyet a személyes uralom hiánya vált ki, romantikus hőskultuszba torkollik, és diktátort emel maga fölé; a forradalmi romantika kielégülést nyert a tradicionális politikai módszerek felrúgásában, a rend elemeit pedig megnyugtatja az, hogy mindez a hatalom nevében s egyelőre a renitensekkel és az idegenekkel szemben történik; a születési kiváltságok felszámolásának szüksége pedig a nemzethez tartozás mint jellegzetes születési kvalifikáció felmagasztalásával reagálódik le, ami egyúttal mind a nemzeti, mind a társadalmi önbizalomhiányt átlendíti az ellenkező végletbe, túlzott nemzeti tudatba. A fasizmus éppen a demokratikus átalakulás belső aktualitása miatt mindig nagyon is hangsúlyozza antidinasztikus, népi jellegét s a születési különbségeknek a nemzeti egységben való eltűnését. Végül is azonban kielégítetlenül hagyja a demokrácia igazi igényeit, mert a személyes uralom mindennél erősebbé válik, a születési kiváltságoknak csak a presztízse szűnik meg, de nem a tényleges konzekvenciáik, s az egészből kimarad a leglényegesebb: az ember méltósága és szabadsága. Mindez arra vezet, hogy a fasizmus egyrészt nagymértékben felőrli a demokráciának a társadalomban megtalálható reális tartalékait és erőforrásait, ugyanakkor azonban a fasizmus bukásának pillanata a lehető legkedvezőbb lélektani pillanat a demokratikus fejlődés újrafelvétele számára, csak éppen hiányoznak hozzá a társadalom saját belső erői. Szerencsés esetben a királyi tekintélyre támaszkodó alkotmányos monarchiáknak, a felülről adott alkotmányoknak s az okos emberek észrevétlen abszolutizmusának a klasszikus pillanatai ezek, szerencsétlen esetben pedig a teljes anarchia és káosz [pillanatai].

A demokratizmusnak ezek a paradox melléktermékei okozzák, hogy Közép- és Kelet-Európában – ellentétben Nyugat- és Észak-Európával és Oroszországgal – a társadalmak elvesztették a kontaktust az európai társadalmi fejlődés egyenes vonalával, melyet fentebb a születésrendi szerkezet és a személyes uralom felszámolásában jelöltünk meg. A progresszív és reakciós forradalmak váltakozása Közép- és Kelet-Európában eleven realitást adott annak a közveszélyes tévtannak, hogy a korszakok századonként vagy pláne negyedszázadonként forradalmasulnak és változnak mindannak az ellenkezőjére, ami azelőtt korszak volt. Országokban, ahol a társadalom gyökeréig ható liberalizmusról szó sem volt, oly fölénytel tudják megállapítani, hogy a liberalizmus „elavult” s csudálkozni a nyugati

országok „elmaradt”-ságán, ahogyan tizenhat éves ifjak Homéroszt vagy Shakespeare-t hajlandók „túlhaladott” álláspontnak minősíteni. Közben persze az a helyzet, hogy Közép- és Kelet-Európa amúgy is valamivel hátrább lévő társadalmainak fejlődése a nagy energiát lekötő kilengések között még jobban meglassúbbodott, ha nem állott is meg egészen, s eget rengető forradalmaik után ma sokkal messzebb vannak Nyugat-Európától, mint voltak egy fél évszázaddal ezelőtt.

5. A területi viták nyomorúságai

Közép- és Kelet-Európa területi státusának összezavarodása és politikai kultúrájának deformálódása a legsúlyosabb következményekkel az itteni nemzetek *egymás közötti* viszonyában járt. Minden politikai hisztéria ugyanis egyrészt félelemből és bizonytalanságérzésből származik, másrészt a felelősség és feladatok vállalása előli kitérés vágyából. A félelmet és bizonytalanságot okozó területi viták és területi ostobaságok tehát egyrészt okaivá vagy súlyosbítóivá váltak a hisztériáknak, másrészt maguk is belekerültek a felelősség és a feladatok vállalása előli kitérés jogcímei közé. A távoli szemlélő mindezt úgy fogalmazza meg, hogy e terület politikai élete tele van kicsinyes és kibogozhatatlan *területi vitákkal*, és minden itteni nemzet úgyszólván az összes szomszédjával az állandó területi viszálykodás állapotában van.

Nyugat-Európa megvetéssel nézi a területi vitákat, mint az egészséges ember a beteget. Nem tudja, hogy milyen könnyű betegségbe esni, s azt hiszi, hogy nagysága folytán nincs területi vitája, holott területi viták hiánya folytán egészséges.

Mondottuk már, hogy a nemzetalakulás eltérő módja okozta, hogy Közép- és Kelet-Európában a nemzetek egymás közötti határai bizonytalannokká váltak. Míg ugyanis Nyugat- és Észak-Európában a történeti status quo megtartotta a maga nemzetelhatároló jelentőségét, addig Közép- és Kelet-Európában a nemzetek egymás közötti határai vagy teljesen elsüllyedtek a történelem viszontagságai között (a Balkánon), vagy az összetartó erejük gyengült meg (Lengyel-, Magyar- és Csehország esetében), s helyettük az esetek túlnyomó többségében a nyelvi határ vált a nemzetek elhatárolójává. A nemzeti érzés azonban nemcsak embereket kapcsol egymáshoz, hanem embereket egy bizonyos területhez is, s ezek a területek Közép- és Kelet-Európában nem mindig estek egybe a nyelvi keretekkel, hanem a történeti birtoklás, történeti reminiscenciák vagy akár legújabb kori birtoklás alapján más nyelvű területekhez is kapcsolódtak. Ebből pe-

dig az következik, hogy Közép- és Kelet-Európában minden határprobléma, mely a szó komoly értelmében probléma, két szempont szembenállásából származik: az egyik *a történeti hovatartozás, a status quo, valamely történeti érzelem vagy igény szempontja* s másik *az etnikai, nyelvi hovatartozás szempontja*. S a probléma mindenütt az, hogy ott, ahol a nyelvi nacionalizmus a történeti egységeket kikezdte, a történeti határról át kell menni a nyelvi határokra, ez azonban vegyes nyelvű területen az egyes lokalitásokhoz fűződő történeti érzelmek [miatt] nem mindig könnyű.

Ha ezt felismertük, akkor ki tudjuk kapcsolni azokat a kártékony és közveszélyes babonákat, melyek az itteni határkérdésekkel kapcsolatban szélteben-hosszában elterjedtek. Az első és legelterjedtebb ilyen babona az, hogy ezen a területen igazságos határt nem lehet vonni, mert annyi ellentétes szempontot kell számba venni, hogy valamelyik végül mégiscsak sérelmet szenved. Valójában azonban csak két szempont van, sőt igazában csak egyetlen: jó határ az, mely a nemzeti hovatartozáshoz igazodik, ez pedig Európában vagy történeti status quót, vagy nyelvi kereteket jelent. Az összes többi szempont tehát: a földrajzi, gazdasági, stratégiai, kikerekítési, közlekedési és Isten tudja, még miféle szempont, melyeket Közép- és Kelet-Európában divat a legsztelenebb gomolyagban felsorakoztatni, legfeljebb egészen lokális keretek között, községhatároknál jöhetnek számításba, nagyobb méretű számbavételük azonban a legnagyobb bajok forrásává lesz. Az igaz, hogy földrajzi választóvonalak igen gyakran gyakoroltak olyan elválasztó hatást, hogy nemzeti határokká váltak; azonban a földrajzi határ magában – egyéb lélektani összetartó tényezők híján – sohasem garantálja egy határ jóságát, ezzel szemben egy lélektanilag jó határ akkor is jó, ha földrajzilag, gazdaságilag stb. abszurdum. (Pl. a francia–svájci határ Genf körül!)

Másik ilyen babona, sőt leggyakrabban tudatos elködösítés az az állítás, hogy Európának ezen a részén a különböző nyelvű lakosság olyan keverten lakik egymás mellett, hogy közöttük igazságos határt *úgysem* lehet vonni. Valójában szó sincs arról, hogy mindenütt, ahol néprajzi kevertség van, egyúttal probléma is volna. A kevertség csak ott probléma, ahol a területi kevertség mögött történeti eltolódások is állanak, ahol a kevert terület feletti vitában történeti (status quo) és etnikai szempontok ütköznek vagy fonódnak össze, s a kevertség nehezé teszi a történeti határról a nyelvi határra való átmenetet vagy a történeti és nyelvi igények zavarában való tájékozódást. Ilyen helyzet pedig egész Közép- és Kelet-Európában összesen két-három van. (Mindenekelőtt a korridor és Erdély.)

Kártékony babona az a status quoísta szólam, hogy jó határ úgy sincs, tehát azt kell stabilizálni, ami éppen van, s határkérdések helyett inkább

a lelki megbékélés útját keresni; s nem kevésbé kártékony az a revizionista szólam, hogy az élet örökös mozgás és változás, s a határokat nem lehet örök érvényűen megörögzíteni. Európa teljesen megérett arra, hogy területi állománya, ha nem is „örökre”, de hosszú időre stabilizálódjék, s ez egyúttal Európa egységesedésének és további békéjének is feltétele. Ebben tehát a legnagyobb mértékben „status quoisták”-nak kell lennünk. Viszont stabilizálni, pláne gyors ütemben stabilizálni csak ésszerű és lélektanilag elfogadható, megszokható határt lehet, ez pedig Európában csak olyan lehet, mely igazodik a nemzeti egységek lélektanilag és szociológiailag kitapintható határaihoz. Rossz határok mellett reménytelen dolog lélektani megbékélésről beszélni, viszont a jó határt meg kell védeni az „örökös változás” mindenféle dinamikájától.

Az első történeti alkalom mindezeknek az igazságoknak az alkalmazására 1918-ban adódott, amikor az összes közép- és kelet-európai dinasztikus államképződmény összeomlott, s az így támadt tabula rasában adva volt egy ésszerű rendezés lehetősége. Az 1918. évi békecsinálók alapgondolata, hogy ti. Ausztria–Magyarországot fel kell osztani, és a nyelvi határok és önrendelkezési jog alapján nemzeti államokat kell létesíteni, teljességgel jó volt. Az volt a katasztrófa, hogy a békecsinálók nem követték saját elveiket. Nem engedtek világosan megnyilatkozó egyesülési törekvéseknek, nem likvidáltak minden likvidálásra érett történeti egységet, másrészt a likvidálásnál nem vigyáztak a területekhez fűződő történeti érzelmekre; ugyanakkor a legesztelenebbül számba vették az ún. földrajzi, gazdasági, stratégiai, közlekedési, kikerekítési stb. szempontokat, helyesebben engedték, hogy az érdekeltek ezeket az állítólágos elvi szempontokat húzzák elő valami félelemben fogant ostoba kívánság teljesítésére, pl. a határnak a nyelvi határról valami „természetes” védelmi vonalig való előretolására stb. Az ilyenekből születnek meg a legmérgezőbb és legfeleslegesebb határviták, amikor ti. egy terület és népe olyan országhoz kerül, mellyel nincs sem eleven történelmi, sem etnikai kapcsolata, s a néptől az új állammal szemben lojalitást sem elvárni, sem feltételezni nem lehet. 1914 előtt egész Európában csak néhány ilyen helyzet volt: a lotaringiai franciáké Németországban és a lengyeleké Orosz- és Poroszországban. 1918 után azonban, ahelyett hogy megcsökkent volna az ilyen helyzetek száma, még meg is szaporodott: ezért volt rossz az 1918. évi rendezés, nem pedig azért, mintha az alapelvei rosszak lettek volna. Így támadtak azután azok a kölcsönös félelmek, melyeknek az atmoszférájában már egyik nemzet sem tudott rájönni arra, hogy ha megelégszik a nyelvi, azaz a valóságos nemzeti kerettel, akkor nyomorúsága és az őt körülvevő gyűlölet kilencven százalékától megszabadulhatott volna.

A területi vitákból származó deformált politikai gondolkodás legfeltűnőbb jelensége a nyugat-európai szemlélő számára oly érthetetlen és oly értelmetlen *nyelvi háború*. Nyugat-Európa is ismeri a nyelvhasználati vitákat. De tisztában kell lennünk azzal, micsoda különbség van egy nyugat- vagy észak-európai nyelvhasználati vita és egy közép- és kelet-európai nyelvi háború között. A flamand–vallon vagy finn–svéd nyelvi vita valami gyökerelesen más, mint a cseh–német, magyar–román vagy lengyel–ukrán nyelvi háború. A nyugat- és észak-európai nyelvi vitákban olyan ellenfelek állanak egymással szemben, akiknek számára a demokrácia meglévő és jól értékelt szerzemény, a nyelvi vita viszont nem létkérdés. A nyugati és észak-európai nyelvi vita rendszerint nem is két nép között folyik, hanem egy nép intelligenciájának két szárnya között, s az agitáció arra irányul, hogy egy, a népnyelvtől elszakadt svédül beszélő finn, franciául beszélő flamand vagy breton, angolul beszélő ír réteg térjen vissza a népnyelvhez. Maga a finnországi svéd *nép* vagy a belgiumi vallon *nép*, még ha bizonyos szimpátiával nézi is a küzdelmet, tulajdonképpen kívül áll rajta. Jellemző, hogy a finn–svéd nyelvhasználati vita annál a törvényjavaslatnál érte el a tetőpontját, melynél fogva a finnek (a többség!) a jövőben nem kötelesek az egyetemen svéd nyelvű vizsgákat tenni; a svédek helyzetét mindez nem érintette: ők ezentúl is, mint addig, végig saját anyanyelvükön végezhetik egyetemi tanulmányaikat. A legtöbb nyugat- és észak-európai nép szemlélete számára azonban nemcsak a nyelvhasználatért való üldözés és elnyomás idegenszerű, hanem idegenszerű a visszaszorulóban lévő népnyelvek (ír, gael, walesi, breton, baszk, fríz, lapp stb.) felújítására irányuló propaganda is olyankor, mikor egy nép kezdi felcserélni ősi nyelvét egy számára szélesebb perspektívát nyújtó nyelvvél.¹⁷

A közép- és kelet-európai nyelvi háborúkat azonban – szemben a nyugat- és észak-európaiakkal – olyan népek vívják, melyek több nemzedék óta az állami és nemzeti lét bizonytalanságában s az ebből származó félelemben élnek. E népek állami életük jövőjét az egynyelvű emberek összetartozására akarják alapozni, a nyelvi háború kimenetelétől függ meglévő vagy vágyaikban kívánt állami keretük léte vagy nemléte, s a nyelvi statisztika eredményeitől várják határaik vagy határigényeik sorsának az eldőltét. Ebben a lelkiállapotban hiába mondjuk, hogy e vidéken a nyelvi

¹⁷ Erre a nyugat-európai szemléletre apellálnak azután Közép- és Kelet-Európában azok a népek, melyek többséget alkotnak egy országban, mikor azt hangsúlyozzák, hogy kisebbségeiknek maguknak áll a lehető legnagyobb mértékben „érdekükben” a többség nyelvét megtanulni, s csak hálások lehetnek, ha az államhatalom iskolapolitikája ebben hatalmi eszközökkel siet a segítségükre. (Bibó István saját jegyzete)

arányokat lényegesen megváltoztatni nem lehet és nem érdemes, s egyesek megnyerését sokak elvesztésével, egyesek legyűrését halálos ellenségek szerzésével kell megfizetni. Persze hogy ilyen helyzetben tisztán látó, bátor és demokratikus közvélemény és politika egyet tehet: maximális lehetőségeket nyújt a kisebbségnek a meglévő kereten belül, saját kezdeményezésből megvalósítja a legmerészebb kisebbségi követeléseket, amivel azonban egyúttal vállalja az esetleges elszakadás kockázatát is, azaz: angol domíniumi politikát folytat. Ehhez azonban az kell, hogy ne féljen, és ne higgye, hogy az idegen nyelvű vagy kisebbségi területek leválása a nemzet halálát jelenti. Ha ezt hiszi, s azt, hogy a nyelvi háború kimenetele egzisztenciális kérdés, akkor ez valóban *háború*, s megnyerése érdekében előkerülnek mindazok az ádáz és végső eszközök, melyeket minden nemzet nagyon jól ismer, mint *kivételes* velejáróit az *igazi* háborúnak.

Ezen a ponton kezdődnek a *kisebbségi elnyomás* és a *kisebbségi sérelmek*. Teljesen reménytelen az az állandó vita, hogy a többség kezdte-e az elnyomást vagy a kisebbség az államellenes agitációt. Az egzisztenciális félelem lelkiállapota kiszelektálja a vita résztvevői közül a józan értelem képviselőit, s bekövetkezik az a helyzet, hogy az az agitáció, mely arra irányul, hogy a kisebbségi nyelvű gyermekek többségi nyelvű népdalokat tanuljanak, rafinált és erőszakos nyelvterjesztésként jelenik meg, s az az ellenkező agitáció, hogy ne tanuljanak, hanem annál inkább énekeljék a magukét, veszedelmes államellenes agitációnak számít. A kisebbségi sérelmek frazeológiája kifogyhatatlan az elnyomás technikájának ecsetelésében, a többségi népek „sérlemi” frazeológiája pedig kifogyhatatlan a derék és jámbor népet erőszakkal felizgató, idegen egyetemeken és agitátorképző kurzusokon nevelkedett agitátorok gonosz aknamunkájának lefestésében. A groteszk csak az, hogy az egész frazeológia és az összes vele kapcsolatos álokoskodás és illúzió pontosan megfordul, ha a területi státuszváltozás folytán a többségből kisebbség lesz és viszont. Az ember könnyekig meghatódhat, ha magyarokat a szlovák parasztok jóságáról és szelídségéről vagy cseheket a magyar parasztok nemes komolyságáról és polgári erényeiről hall áradozni, s mélyen el kell csodálkoznia, hogy ennyi jóakarató kormány s ennyi áldott jó parasztnép között miért olyan kibírhatatlan a népek élete Kelet-Európában, és ugyan honnan születik az a rengeteg gonosz pánszláv agitátor és az a nem kevésbé rengeteg és nem kevésbé gonosz revizionista agitátor, akik e népeket szünetlenül törvényes kormányuk ellen izgatják. Csak persze nehéz a törvényes kormány és az agitátor fogalmát olyan nyugat-európai értelemben venni ott, ahol a tegnapi agitátorból lesz a mai törvényes kormány, majd ismét fordít-

va. A vádaskodásoknak ebben az összevissza gabalyodott szövedékében az a keserves, hogy a valóság nemhogy távolodnék, hanem mindinkább közeledik a kölcsönös vádakban kirajzolódó rémképekhez. A közösségi rémképeknek ugyanis megvan az a szörnyű tulajdonságuk, hogy fantáziából születnek ugyan, de abban az arányban, ahogyan hisznek bennük, testet tudnak ölteni. A jó szándékú kormányok s a derék, dolgozó népek világában először megjelennek a nemzeti vagy népi veszedelmet hirdető próféták és a lelkes kulturális megmozdulások, erre jön a kisebbségi kultúrmozgalmak gyanakvó figyelése s a többségi kultúrmozgalmaknak karhatalmi segédlettel való ellátása; így kialakul az államellenes hangulat, amire jönnek a hatósági tyúkszemre hágasok; lassan megjelennek az államellenes mozgalmak, erre jön a börtön és a csendőrszurony, ezután az összeesküvések, erre a kisebbség szisztematikus tönkretétele s végezetül az öldöklés, lázadás és irtóháború.

De még ott is, ahol a helyzet nem fajul idáig, a *kisebbségi* élet lassan lehetetlen állapottá válik. Az államhatalom – hacsak nem áll kifejezetten a faji szupremácia alapján – állandó lelkes szólammal öleli keblére más nyelvű állampolgárait, ugyanakkor azonban a kisebbségi ember, ha egy kicsit is jelét adja nyelvéhez és népéhez való ragaszkodásának, gyanússá válik, és gyanúsként kezelődik. Ez pedig a kisebbségi ember helyzetét ellentmondóvá és idegenné teszi akkor is, ha történeti kisebbség, még inkább akkor, ha frissen odacsatolt kisebbség. Ez az idegenség úgyszólván független attól, hogy civilizáltak vagy brutálisak-e az államhatalom módszerei. Csehszlovákia módszerei e téren toronymagasan kiemelkedtek az összes közép- és kelet-európai ország módszerei közül, mégis éppen úgy nem számíthatott kisebbségeire, mint a többi ország. Mert ha egyszer a csehszlovák hadseregnek bizalmas utasítása volt arra, hogy vásárlásaiban a cseh cégeket részesítse előnyben a szudétanémet cégek felett – ami teljesen logikus intézkedés egy olyan államban, mely az államnyelvet beszélő lakosságot érzi az állam igazi bázisának –, akkor az érintett szudétanémet kereskedők stb. számára nem kevésbé logikusan értelmetlenné és üressé válik az állampolgári egyenlőség szólama, még ha különben egy ujjal sem nyúlnak hozzájuk. Már ebben a helyzetben is, még inkább az erősebb üldöztetés alatt, a kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi élet lenni, háttérbe szorított, *nyomott* életté válik, melyet egy reális vagy kevésbé reális *remény* kompenzál: a fajtestvérekkel való egyesülés reménye. A reményből élésnek ez az állapota pedig, ha a remény hamarosan nem valósul meg, állandó kilengést jelent a hiú fantazmagóriák és a csüggedt letargia között, s tartósan elviselhetetlen.

Az egzisztenciális bizonytalanság és területi viták zavaró és korrumpáló hatásából születik meg a nemzet erejének, hatalmának, virágzásának Közép- és Kelet-Európában oly jellemző territoriális, úgy is mondhatnánk, *territorio-centrikus* szemlélete. Ez a szemlélet elsősorban a területi igényeket támasztó, „irredentista” nemzeteket dönti politikai és kulturális természetlenségbe, azonban nem hagyja érintetlenül a birtoklókat, a status quo híveit sem. Egy olyan világban, amelyben egy nemzetnek a legaggasztóbb és legszorongatóbb kérdése az, hogy milyen területeket félt vagy milyen területeket követel, bekövetkezik az az állapot, hogy a nemzet prosperitását elsősorban a területi státussal hozzák kapcsolatba: az emberek nemzeti büszkeségük vagy nemzeti vágyaik teljességét úgy elevenítik meg, hogy megrajzolják a való vagy leendő állapot térképét, s azt mindenütt szemük elé rakják. Ez a szemlélet mélyen antidemokratikus. Azért *mélyen*, mert önmagában nem jelent sem elnyomást, sem oligarchiát, hanem egészben, mint szemléletmód, összeférhetetlen a demokráciával. A demokrácia ugyanis a műgonddal alkotó ember szemléletének győzelmét jelenti a hódító és a birtokló ember szemléletével szemben, s leglényegesebb tanítása az, hogy egy nemzet mélységben és magasságban a többszörösére növekedhet annak, amennyit akár a legnagyobb erőfeszítéssel is a többi nemzet rováására növekedni képes. Nem azt jelenti ez, mintha egy demokráciának ne lehetnének jogos területi kívánságai: nyilvánvaló, hogy az a területi igény, mely arra irányul, hogy egy terület lakói politikailag oda tartozzanak, ahová vágyaik és akarataik viszi őket, demokratikus szempontból kifogástalan. De az bizonyos, hogy ha valami ok miatt egy területi vita domináns üggyé válik egy nemzet életében, akkor egy még nem demokratikus közösséget megakaszthat a demokratikus fejlődés útján, sőt egy demokratikus közösségben is a demokratikus szellem visszaesését válthatja ki. Nem véletlen, hogy Közép- és Kelet-Európa boldogtalan térein született meg az a közveszélyes bárgyúság is, hogy egy nemzet, mely területileg nem növekedik, a stagnálás vagy hanyatlás állapotában marad, akárcsak az élőlények.

Nehezen tartható területi igények állanak a háttérben rendszerint akkor is, amikor valamely közép- és kelet-európai nemzet különös csökkönnyösséggel hangoztatja a maga kiválóbbságát vagy misszióját más népekkel szemben, mindenekelőtt azokkal szemben, akiket vagy akiknek területét uralma alatt akarja tartani. Ide tartoznak a különböző nemzetek itteni vagy ottani „vezető” szerepéről, a kereszténységet, a kultúrát, a demokráciát terjesztő vagy védelmező „misszió”-járól szóló elméletek. Nem egészen azonos ezekkel a német „Herrenvolk” koncepció, mely mindene-

kelőtt a német kisebbségi érzés kompenzálását célozza, s elvileg *minden* más nemzettel szemben érvényes akar lenni. A kelet-európai kis nemzetek vezetési jogcímei ellenben csak egy meghatározott, igényelt vagy birtokolt területre vonatkoznak, s egyetlen céljuk a kisebbségek, a más nyelvűek elszakadási vagy különállási törekvéseit ellensúlyozni. Itt tehát a „vezetési” igény egy kényszerűségből származó, kínban kiagyalt formula: az illető nemzet híveinek valójában az fáj, hogy az általuk birtokolt vagy igényelt terület nem egynyelvű: ha az volna, boldogan lemondanának arról, hogy „vezessenek” vagy a „demokráciát terjesszék”, s inkább élnék a nemzeti érzelmeik által övezett területen a maguk „igény”-telen nemzeti életét.

Közép- és Kelet-Európa népeinek abból a lelki beállításából, mellyel minden politikai dolgot nem a valóság és a lehetőség szemszögéből néznek, hanem a sérelmek és az elégtétel szemszögéből, folyik a *területi kérdéseknek* egy bizonyos jellegzetes *querulans* felfogása: a történeti jogoknak vagy a status quónak az igényét hangoztató felfogás, mely a demokratikus szempontokon, önrendelkezési jogon alapuló jogos igényekkel kibogozhatatlanul összekeveredik. Ezeknek az igényeknek a lényege az, hogy egy bizonyos történeti időpontbeli – természetesen kedvező – területi állapotot jogilag és erkölcsileg irányadónak nyilvánítanak, tekintet nélkül arra, hogy a fenntartásnak vagy visszaállításnak megvannak-e a politikai, lélektani és demokratikus előfeltételei. Az ilyen igényeknek az igazolása két, teljesen különböző módszerrel szokott történni, melyeket a két fő kidolgozó után nyugodtan nevezhetünk magyar és csehszlovák módszernek. A *magyar módszer* a történeti régiségre, az ezeréves birtoklásra támaszkodik. Ennek az ezer évnek minden magasztos vagy magasztosítható eseménye bele van állítva a történeti igény megalapozásába, mindenekelőtt az a tétel, hogy ha a magyarok nem véreztek volna Európáért a török veszedelemmel szemben, akkor nem ritkultak volna meg annyira saját országukban, s Európa megbocsáthatatlan hálátlanságot követ el, ha a történeti magyar államnak ilyen módon kialakult soknyelvűsége miatt azt felosztja. Az indoklás helyenként teljesen belefullad a historizálásba, s középkori szentek és királyok vonulnak fel a történelmi Magyarország igazolóiaként. A *csehszlovák indoklás* gyökeresen más és radikálisan modern: az ezeréves cseh múltra alig hivatkozik, legfeljebb annak demokratikus és humanus teljesítményeire, ezzel szemben az 1918–19. évben keletkezett nemzetközi békeszervezetek kialakítását minden területi igény szempontjából irányadó Stichtagnak tekinti; s minthogy ez a békeszervezet 1938-ban mindenféle területi igények feszegetése folytán omlott össze, a világbékét zavaró akcióktól csakis úgy lehet elvenni a támadó szellemű országok kedvét, ha

maradéktalanul helyreáll a status quo, mely a békeszervezet összeomlásának *pillanatában* fennállott. A többi kelet-európai ország a kétféle argumentációt – s hozzá harmadikul az egyszerű etnikai igényt – felváltva és kombinálva alkalmazza.

Bármennyire eltérő is a magyar és a csehszlovák argumentáció hangszerelése, lényegükben teljesen azonosak. Mind a kettő jogokat vél érvényesíteni a nyers erőszak ellen, holott valójában igények szélmalomharcát folytatja a tények ellen. A magyar argumentáció súlyosan irrealisztikus azért, mert szembeszáll a közép- és kelet-európai nemzetalakulás alapvető tényeivel: a történeti államkeretek összeomlásával. A csehszlovák verzió pedig súlyosan irrealisztikus azért, mert az 1918. évi békeszervezetnek éppen azokat az elemeit akarja helyreállítani, melyek miatt az egyszer már összeomlott. Mind a két argumentációban van valami szellemidéző jelleg: a magyarok Szent Istvánt, a csehek a Genfi Szellemet idézik, s oly csodákat várnak tőlük, melyekre azok nem képesek. S ha e nemzetek céljaik valamelyikét alkalmi nagyhatalmi támogatások kihasználásával elérik, nem néznek szembe ezzel a kevésbé dicső ténnyel, hanem ki-ki a maga védőszellemének oltára előtt mutat be hálaáldozatot.

Az egzisztenciális félelmekkel megterhelt politikai tudat következménye volt az is, hogy a két világháború között Közép-és Kelet-Európa népeinek *külpolitikáját* végsőleg nem elvek, nem lelki habitusok, de még csak nem is tárgyi érdekek döntötték el, hanem kizárólag területi vitáikból fakadó pozíciójuk. Területi okok tették, hogy Lengyelország 1938-ban minden ellenkező érdeke dacára is Németországgal haladt egy vonalon; területi aspirációk csábították bele Olaszországot 1940-ben a háborúba, területi okok tették, hogy Románia 1941-ben a német táborba került, s területi okok tették, hogy Magyarország és Bulgária, bármilyen szilárdan elhatározták is, hogy kétszer nem kerülnek a rossz oldalra, a döntő pillanatban mégis belecsúsztak a németek háborújába. Bulgária esete különösen jellegzetes. Valóban nehéz volna azt mondani, hogy Bulgáriát imperializmus vitte a német oldalra, a szerbeket pedig demokratizmusuk az antant oldalára: a két azonos szerkezetű és társadalmú balkáni parasztorság külpolitikai helyzetét területi viták determinálták. Így következett be az, hogy Bulgária – mely az összes „revizionista” ország közt a legkevesebb zajjal és nyugtalansággal viselte területi megkurtítását, s az orosz politika támogatását is élvezte – a döntő pillanatban mégis abban az irányban mozdult meg, amerről területi igényeinek érvényesítését várhatta.

Kelet- és Közép-Európa politikai kultúrája deformálódásának egyik legszomorúbb fejezete a politikai *felelőtlenségnek* az a szelleme, melyet területi

vitáktól determinált európai politikájukban megmutattak. A félelemtől és bizonytalanságtól megkínzott s nagy történelmi megrázkódtatásoktól és sérelmekről elferdült lélek egyik legjellemzőbb vonása, hogy nem a magavaló mivoltából akar megélni, hanem abból, hogy neki az élettől, a történelemtől, a többitől követelnivalója van. Ebben a lelkiállapotban mindinkább elveszti érzékét a maga kötelességei és közösségi felelőssége iránt, s minden erkölcsi szabály csak arra jó számára, hogy a maga követeléseit alátámassza velük. Az európai nemzetközi viszonyoknak főleg 1918 után történt túlmoralizálása okozta, hogy a közép- és kelet-európai nemzetek vitái számára a moralista szölamok egész arzenálja állott rendelkezésre: a birtokló oldal mindenekelőtt a békét, a követelő oldal az igazságot hangoztatta. Valójában azonban mindez hamis nagyozolás volt, mert ezek a kategóriák itt nem valódi értelmükben szerepeltek, hanem egyedül azt jelentették, amire az egymás közötti területi vitákban felhasználhatók voltak. A politikai felnőttség hiánya sehol sem mutatkozott meg olyan élesen, mint éppen ebben: a legegyszerűbben úgy jelölhetnénk meg ezeket a pozíciókat, hogy voltak jó gyerek nemzetek és rossz gyerek nemzetek, stréberek és rontópálok. Békevágjuk és igazságvágjuk megalapozatlansága rögtön ki is derült, ha *méltányos* békéről vagy *kétoldali* igazságról volt szó. Erre az esetre a status quo országoknak megvolt a maguk szölama: „a revízió háborút jelent”, mely a valóságban annyit jelentett, hogy „kész vagyok a háborúra, ha el akarják venni tőlem azt, amit igazságtalanul birtoklok”. A revizionisták szölama pedig – „előbb igazság, azután béke” – valójában azt jelentette, hogy „kész vagyok lángba borítani a világot, ha nem kapom meg, amit igénylek”. Valóban a Biblia fordulatával lehetne kérdezni: „ha ezeket valljátok, mivel cselekesztek másoknál többet, és minek a békére és igazságra való hivatkozás? Vajon az erőszakos és igazságtalan nemzetek nem pontosan ugyanígy cselekednek-e?”¹⁸ Kevés ártott annyira a Nemzetek Szövetsége európai presztízisének, mint azok a vég nélküli és terméketlen viták, amelyek elvi kérdésekké álcázva valójában a közép- és kelet-európai nemzetek egymás közötti területi állapotának kóros állandósághiányából származtak. E népek kezén az egész genfi ideológia egyszerű politikai csatabárdná lett egymás közötti vitáik számára. Így váltak mind közönyösebbekké az európai közösség életbe vágó érdekei iránt és mind felelőtlenebbekké az európai közösség alapvető erkölcsi maximáival szemben. Hogy a nemzetiszocializmus és a fasizmus milyen mélységes felelőtlenséggel indította el Európát a katasztrófa útján, az közismert. De nem kevésbé lényeges, hogy 1918–1933 között a német–francia kibékülés-

¹⁸ Máté 5:46–47. 62 (695)

nek milyen fontos kísérletei buktak meg a kisantant vétóján, mely egyúttal az oly nagy reménnyel propagált regionális gondolat perverzióját is jelentette. Vagy [gondoljunk] arra, hogy 1938-ban az azonos veszedelemtől fenyegetett Lengyelország és Magyarország mennyire nem tudta a csehszlovák állam katasztrófájával kapcsolatban a kis nemzetek közötti szolidaritásnak még csak egy gesztusát sem felmutatni.

Ha összefoglalóan nézzük a Rajnától keletre eső országok európai politikájának szempontjait és cselekedeteit 1918 óta, nehéz pálcát nem törni ez országok felett. Két ok mégis azt tanácsolja, hogy ne törjünk pálcát felettük. Az egyik ok erkölcsi: ezek az országok embertelenül sokat szenvedtek. A másik gyakorlati: ha pálcát törünk, [semmit] nem nyerünk, sőt csak súlyosbodik vele Európa és a világ helyzete. Okosabb tehát egyenként felismerni az egyes európai nemzeteket gyötrő hisztériák okát, s megkísérelni politikai fejlődésüket visszavezetni oda, ahol tévútra tért. Ezeknek az országoknak bizonyos biztonságra van szükségük, s mindenekfelett ésszerű, tárgyi szempontok és általános elvek szerint meghúzott határookra, mert ez az első feltétele annak, hogy a hisztériák belső vonalon tudjanak levezetődni, s ne terjedjenek át azonnal a környezetre is. Ismétlem, kétségbeejtő tévedés azt hinni, hogy itt jó határt *úgysem* lehet csinálni, tehát inkább valamiféle föderációt kell létesíteni. A föderáció csakis akkor fog működni, *ha előbb* a jó határok megvannak: hiszen itt egyszer már volt egy föderáció, Habsburg-főség alatt, s az éppen népeinek belső viszálykodása miatt esett szét. Azok a nyugat-európai szemlélők, akik fejcsóválva veszik tudomásul, hogy e terület még ma sem tud kikászálódni a maga határvitáiból, meggondolhatnák, hogy a rendeződés folyamata itt csak 1912-ben, illetőleg 1918-ban indulhatott el, amikor megszűnt az a két nemzet feletti államalakulat, mely ezen a területen a kibontakozásnak és a nemzeti keretek kialakulásának útjában állott. A kibontakozás egy kis szerencséivel már 1918-ban megtörténhetett volna, most pedig új, nagy történelmi alkalom érik a végleges konszolidálódás számára. Ezt persze éppen úgy el lehet mulasztani, mint az előzőt, s akkor újból nemzedékekre szóló hisztériák magvai plántálódnak el Európa beteg szervezetében.

II. fejezet

A német politikai hisztéria okai és története

1. A német probléma magja

Németország: a béke középponti kérdése

A jelenlegi történeti pillanat legnagyobb problémája az, hogy mi legyen Németországgal. Az illetékesek úgy tesznek, mint akik teljesen tisztában vannak a tennivalókkal. Azonban a világ közvéleménye úgy gyanítja, hogy az idevonatkozó tervek sem nem túl készek, sem nem túl jók. Ez a gyanú valószínűleg alapos. Az illetékesek terveiből eddig tudtommal két dolog került napvilágra: egy önálló Ausztria felállításának terve és Lengyelország kárpótlásának terve keleti német területekből. Mindkét terv a német probléma magjának a teljes nem ismerését mutatja. Márpedig az, hogy a béke sikerül-e vagy nem, hetven százalékban Németország problémájának, harminc százalékban pedig a Németország és Oroszország között elterülő kis országok problémáinak a megoldásán múlik. A leendő béke legkritikusabb kérdése ugyanis, hogy ti. az angolszász világ és Szovjet-Oroszország egyet tud-e érteni vagy össze fog-e csapni, nem múlik sem a kapitalizmus szocializálódásán, sem a szovjet polgárosodásán, sem a Dardanellákon, sem a közel-keleti olajon, sem Indián, sem Mandzsúrián, hanem egyes-egyedül azon, hogy Németország és a tőle keletre eső kis országok megmaradnak-e az anarchia és az összeomlott politikai tekintélyek területének. Talán kissé furcsán hangzik ezt ilyen határozottan állítani. Mai politikai gondolkodásunk bizonyos hamis világméretek jegyében áll, és úgy képzei, hogy Közép- és Kelet-Európa problémái csak egy komplexum a Közel-Kelet, a Távol-Kelet és a nyugati félgömb nem kevésbé komplikált és nem kevésbé kényes problémái mellett. Ha azonban meggondoljuk, hogy Közép- és Kelet-Európa problémái abban a csekélységben különböznek a világpolitika összes többi problémájától, hogy harminc esztendőn belül immár a második világháború

tör ki ennek a területnek a konszolidátlanságából, akkor joggal lehet bizalmat előlegezni annak az állításnak, hogy a harmadik világháború, ha kitör, aligha törhet ki máshonnan, mint innen.

Hogy Németországgal mit kell tenni, az száz százalékban azon múlik, hogy mit tekintünk a Németországból a világra kiáradt bajok okának.

A gonosz Németország és a jó Németország legendája

Erre nézve a ma divatban lévő közhelyek két teljesen ellentétes vélemény körül jegecesednek ki. Az egyik szerint a németek természettől fogva vagy legalábbis egy nagyon régi beidegzés erejénél fogva erőszakosak, barbárok, hatalomimádók, nyájtermészetűek, és egy ködös metafizika rabjai: sohasem tették magukévá sem a római, sem a keresztény civilizációt; történetük Arminiustól kezdve Barbarossán, Nagy Frigyesen, Bismarckon, II. Vilmoson keresztül egészen Hitlerig állandó támadás a többi Európával szemben. Politikai életükben és társadalmi szervezetükben eredendően képtelenek a demokrácia és szocialista haladás európai formáit megvalósítani; eredendően képtelenek magukat a maguk erejéből zsarnok fejedelmek, feudális nagybirtokosok és militarista katonai klikkek uralmai alól felszabadítani; gondolkodásuk a középkori német misztikusoktól kezdve Lutheren, Hegelen, Nietzsche-n, Wagneren, Treitschkén¹⁹ keresztül egészen Rosenbergig²⁰ folytonos lázadás a latin világosság és a keresztény emberség ellen; tudományosságuk merő szorgalom szellem nélkül, és nem akadályozza meg őket, hogy ezt a tudományosságot a legpusztítóbb szándékok szolgálatába állítsák; s időnként olyan vészes monstrumokkal árasztják el a világot, amilyenek a lutheri reformáció, a porosz militarizmus, a wilhelminus hatalomkultusz és a faj és erőszak hitleri mítosza. Bármilyen is tekintenek a németek alapvető alkati romlottságának okául – faji adottságokat, a német társadalom feudális szerkezetét, a német birtokló osztályok erőszakosságát, a reakciós és nacionalista német nevelési rendszert –, nyilvánvaló, hogy a legnagyobb mértékben veszedelmes egy ilyen népnek szabadságot adni rossz tulajdonságainak további kibontakoztatására és lehetőséget adni újabb támadások

¹⁹ Treitschke, Heinrich (1834–1896): német történétíró, publicista, egyetemi tanár. Fő műve az ötkötetes *Német történelem a 19. században*. (1879–1894)

²⁰ Rosenberg, Alfred (1893–1946): A fajelmélet egyik fő szószólója, a nemzetiszocializmus ideológiájának egyik kidolgozója. Legjelentősebb műve *A 20. század mítosza* (1930). Hitler hatalomra jutása után fontos pozíciókat töltött be a náci államgépezetben; 1941-től a keleti megszállt területek birodalmi minisztere.

megszervezésére. Mindazok a tervek, melyek a németiségnek mélyen gyökerező megromlottságát tételezik fel, mindenekfelett kemény békefeltételeket és kevés önkormányzatot akarnak Németországnak juttatni; hosszú megszállásról, hatékony ellenőrzésről, sőt a német nevelési rendszerbe való beleszólásról hallunk hangokat, s a legmérsékeltebb felfogás is természetesen találja, hogy Németország a maga ügyeiben is csak akkor juthasson szabadabb mozgáshoz, ha *garanciákat* tud felmutatni arra nézve, hogy megjavult és megváltozott.

Az ellentétes verzió szerint a németek alapjában véve jók és kulturáltak, ők a költők és a gondolkodók népe, mely a franciák, angolok és olaszok mellett ezer éve a civilizáció tartópillére; országuk az európai tudományosság fellegvára, ők adták Bachot, Händelt és Beethovent, Leibnizet és Kantot, Goethét és Humboldtöt a világnak; a liberalizmus és szocializmus iránymutató gondolkodói kerültek ki soraikból; a századfordulón készülõben lévõ német szocialista forradalom egész Európa számára példamutató lett volna, ha fejlődését az első világháború derékba nem törí, és a versailles-i békeszerződés zsákutcába nem viszi; csakis e békeszerződés ostobasága és keménysége deformálta a német politikai lelkeséget annyira, hogy végül is passzívan elfogadta és tűri a felfegyverzett hitlerista kisebbség rémuralmát. Ha pedig ez így van, akkor nincs is másra szükség, mint egy enyhe békeszerződésre és arra, hogy Németországot haladó és demokratikus szellemű németek uralma alá juttassuk.

A probléma, mint a legtöbb ilyen alternatív sémában, reménytelenül hamisan van megfogva, így mindkét felfogás téves.

Alkati-e vagy történeti a német hisztéria?

A németek alkati megromlottságáról szóló felfogás gyermekesen történelmietlen. Az Arminiustól Hitlerig és a német misztikusoktól Rosenberggig terjedő állítólagos organikus és összefüggő sor sem nem organikus, sem nem összefüggő. Arminius egy hajszállal sem volt inkább vagy kevésbé civilizációellenes, mint bármelyik más germán, kelta, szláv, hun vagy arab törzsfőnök, aki a római limes mentén uralkodott. A német ködösség semmivel sem nagyobb, mint a skandinávoké, akiknek mindamellettszük ágában sincs Európa ellen fellázadni. Nehéz azt állítani, hogy a – különben egyáltalán nem ködös – lutheri reformáció lázadás Európa, a latin rend, fegyelem és világosság ellen, a sokkal radikálisabb kálvini viszont nem az. Azt lehet mondani, hogy a kálviniban több a latin elem, mint

a lutheriban, azonban még mindig nem értjük, hogy a lutheri reformáció az északi államokban – éppen úgy, mint a kálvini Nyugat-Európában – hogyan járulhatott hozzá az individualizmus megerősödéséhez s ezen keresztül a demokrácia előkészítéséhez, s hogyan lehetett ugyanakkor Németországban a barbárság, pogányság, rabszolgatartás és hatalomimádat lázadásának előfutára. Lehet középkori németektől és Luthertől hitlerista ízű mondásokat idézni, de igen valószínű, hogy ilyeneket találni más népek múltjában és irodalmában is, és bizonyára jön majd egyszer egy német disszertáns, aki meg is keresi őket. Humoros, hogy ezt az egész Arminius-, Luther-, Hitler-féle történetfilozófiát a nácik is a leglelkesebben vallják, csak éppen ellenkező előjellel: szerintük az egész német történelem a magasrendű, kultúrateremtő északi faj örök küzdelme a mediterrán anarchia, a latin racionalizmus, az orientális judaizmus és a harciatlan kereszténység ellen. Ennek a történetfilozófiának is az a legnagyobb szépséghibája, hogy éppen a sokkalta tisztábban északi skandinávok és angolok nem akarnak tudni róla.

Mindezeknek a történeti perspektíváknak az a szervi hibájuk, hogy utólag vannak hozzáköltve és hozzákeresve az adott történelmi pillanat értelmezéséhez. Képzeljük el, hogy valaki az Európa elleni örök német lázadás elméletét 1750-ben fejti ki – merő sületlenséggé válik az egész. Próbáljuk 1792-ben, 1830-ban vagy 1848-ban azt mondani, hogy a németekben nagyobb a politikai hisztériára való hajlamosság, mint a franciákban – s még vitatkozni sem érdemes róla, hogy ez akkor mennyire nem volt igaz. Természetesen igaz az, hogy a német alkatnak, mint minden nemzeti alkatnak, vannak bizonyos visszatérő alaphangjai. Nem mondom azt sem, hogy a brutalitásra, nekibőszülésre, dogmatizmusra és metafizikai spekulációkra való hajlam ne lett volna német tulajdonság. Semmi kétség, hogy a német politikai fejlődés és a német értékvilág mai deformálódásának a német múlt és a német karakter igen mély rétegeibe nyúló alapjai vannak; *hasonló* történeti sors más népekben bizonyosan nem váltott volna ki *ilyen* reakciókat. Ez azonban áll minden nemzet történelmének minden jó és rossz fordulatára. A kérdés azonban nem az, hogy konstans német vonások-e az erőszak, az ádázság, a dogmatizmus és a ködös metafizikára való hajlandóság, mert nem ők az egyetlen erőszakos, ádáz, nyájtérmetű, dogmatikus és ködös nép a világon; hanem az, hogy konstans-e bennük az európai fejlődésben való részt venni nem akarás, az európai közösségi élet alapelveit elfogadni nem tudás és Európa ideáljaival való agresszív szembefordulás. Azaz konstans-e bennük a hisztérikus attitűd az európai közösséggel szemben? Mert ma erről van szó. És azt, hogy ez jellegzetes tulajdonságuk volna,

azt legkorábban is csak az 1871 utáni időktől lehet komoly hitellel állítani.

A másik oldalról azonban teljességgel naiv dolog azt képzelni, hogy ha egyszer a németek mai tombolása nem alkati adottságokból következik, hanem történetileg kinyomozható okokra megy vissza, akkor a német társadalom egyes, eddig „elnyomott” csoportjaiból vagy egyes német területekből, mint megannyi bűvös cilinderből, egyik pillanatról a másikra elő lehet húzni a „jó” Németország galambját. A közösségi hisztériák teljes félreismerését jelenti, ha azt képzeljük, hogy a hitlerizmus valami olyan dolog, mely a „hitleristá”-n mint különlegesen megromlott emberfajtán épül fel. Teljesen hiábavaló minden számítás, mely a hitleristák között megállapítja a junkerek vagy a kispolgárok vagy az észak-németek vagy az alpesi fajúak arányszámát, és ebből messzemenő következtetéseket akar levonni. A hitlerizmust nem a hitleristák összessége juttatta uralomra, hanem legalább annyira az antihitleristák bénasága, és egyáltalán a hamis helyzetek és zsákutcák sokasága, melyek lehetségessé tették, hogy a hitlerizmus az egész németiség ügyévé és jelképévé válhassék. Felesleges tehát azon is töprengeni, hogy a németek hány százaléka hitlerista, és hogyan lehetne a jókat a rosszaktól megkülönböztetni és elválasztani. A kérdés az, hogy miből ered és melyik ponton indult el az *egész* német közösségi élet kóros fejlődése.

E tekintetben pedig teljesen téves a német politikai lelkület deformálódását százszázalékosan a versailles-i békeszerződésnek tulajdonítani. Ez a békeszerződés kétségtelenül óriási válságot okozott a német nemzet politikai fejlődésében, és nélküle a hitlerizmus mai formájában nem született volna meg. Kétségtelen azonban az is, hogy nem *egyedül* a békeszerződésből született meg, és a porosz militarizmus és wilhelminus hatalomkultusz organikus előzményei a nemzetiszocializmusnak.

A probléma ott kerül mellékvágányra, amikor a kérdést úgy tesszük fel, hogy a németek megbolondulása Versailles-ból, mint *történeti* okból, vagy pedig kezdettől fogva meglevő vagy legalábbis régtől fogva beidegzett *alkati* tulajdonságokból ered. Abban alig kételkedünk, hogy a német politikai lelkület deformálódása nem alkati, hanem történeti eredetű, csak hogy a történeti előzmény Versailles-nál régebbre megy vissza. A legtöbben azonban, akik azt vitatják, hogy a német politikai lelkület megzavarodása történeti okokra megy vissza, nem mennek túl a versailles-i békeszerződésen. Ennek reakciójaként aztán mindazok, akik erősen emlékeznek a wilhelminus Németország agresszivitására és hatalomkultuszára, úgyannyira túlmennek Versailles-on, hogy meg sem állnak a jó öreg Arminiusig. Vansittart és társai a wilhelminus Németországból merítették az

örök német agresszivitásról való közvetlen tapasztalataikat. S ugyanonnan merített személyes tapasztalatok alapján mondja Brown, hogy a hitlerista Németország hatalmi örülete nem kisebbségi érzésből, hanem paranoid lelki alkatból, a valóságos erők túltengő átérzéséből fakad, mert hiszen megvolt már a valóban hatalmas wilhelminus Németországban is, amelyet semmiféle Versailles-szerű megaláztatás nem ért. Amiből az is következik, hogy a német hatalmi örület mindannyiszor meg fog jelenni, valahányszor a németiség a valóságos hatalom bizonyos fokát eléri. Ebben tehát meg kell akadályozni.

A kérdés helyes megválaszolása az, hogy a német politikai lelkület deformálódása *történeti* eredetű, vagyis konkrét okokból, szerencsétlen történeti előzményekből származik, tehát szerencsés fordulatokkal meg is gyógyulhat. A szerencsétlen történeti előzmények azonban nem Versailles-ban, hanem több száz évvel korábbi időpontban kezdődtek.

E mű célja bemutatni a német politikai lelkület zavarának történeti előzményeit, és pedig attól az időponttól kezdve, amikor ezek a történeti előzmények határozottan kártékony és veszedelmes fordulatot vettek, vagyis az 1800-as évek elejétől kezdve.

A politikum primátusa

Az a tárgyalási mód, melyet a következőkben követni fogunk, tudatosan szemben áll azzal a beállítással, mely a háború és általában a háborúk mögött általában gazdasági erők és érdekek harcát látja, és a háborút gazdasági fejlődési folyamatok mellékhatásaként mutatja be.

Gazdasági tényezők kétségtelenül befolyásolni tudják a háború tartalmát, fordulatait, eszközeit és lefolyását, sőt kimenetelét is. Ezek azonban végsőleg inkább kísérő okok és érdekek, mint *prima causák*. Azok a politikai félelmek, bizonytalanságérzetek és indulatok, melyek a politikai egyensúly megbillenéséhez vezetnek, túl vannak azon a méreten, ahol még gazdasági érdekeltségnek háborús hangulatot „szítani”, mozgalmakat „pénzelni” és politikai „intrikákat szőni” lehet, sőt túl vannak azon a méreten is, amelyen belül hosszú lejárátú gazdasági tendenciák vagy nagy gazdasági válságok és depressziók önmagukban politikai fejlemények okai lehetnek. Az a közhely, hogy a háborút gazdasági érdekellentétek robbantják ki, kb. annyit ér, mint az a megállapítás, hogy ez a háború és a háborúk általában a *bűn* gyümölcsei; ez is igaz, de mégsem elég ezt tudni annak, aki érteni és segíteni akar. Nagyon időszerű volna megkí-

sérelni – éppen úgy, ahogyan Karl Marx felfedezte a politikum mögött elrejtőző gazdasági momentumokat – most a túlságosan sokat emlegetett gazdasági vonatkozások mögött felfedni a politikumot és annak tömeglélektani hatásait. Különösen pedig a modern nemzetek kialakulásának gyötrelmes és zűrzavaros folyamatát, mely 1789 óta krónikus okává lett Közép- és Kelet-Európa zűrzavarának és ezen keresztül az európai egyensúly megbillenésének.

Bizonyára csodálkozni fognak azon, hogy a politikumnak helyenként egész népek lelki habitusát deformáló hatást tulajdonítunk, holott köztudomású, hogy a világon mindenütt az emberek többsége apolitikus, sőt politikaellenes. Azonban az a politikum, amiről itt szó van, nem az, amit az emberek a „politikus” névvel szoktak összekapcsolni, s amivel szemben valóban többnyire közönyösek vagy ellenségesek, hanem a „polisz”, a közösség ügye, helyzete és viszonya az egyes emberekhez. Ez pedig az emberek túlnyomó részét nagyon is érdekli. Különösen érdekli a 18–19. század fordulója, vagyis a modern közösségi érzés megjelenése óta, amióta az állami közösséghez való viszonyulás, magának az állami közösségnek a működése, a milyensége és presztízse elvileg mindenkinek a közös és személyes ügyévé lett. A közösséghez való viszonyoknak ez az elvi és érzelmi demokratizálódása – ami nem feltétlenül jelent még demokráciát – előntötte egész Európát. Innen az a legújabb kori helyzet, hogy a nemzeti közösség ügyeiből a legkülönbözőbb közösségi históriák származtak, amelyeknek döntő részük volt az európai egyensúly végzetes megbillenésében, s melyek között súlyosságban messze kiemelkedik a német nemzeté.

Tisztába kell tehát jönnünk a politikai históriák természetrajzával. Azok a közhelyek, melyekkel korunk politikai lázjelenségeit meg szokták közelíteni, két véglet között ingadoznak: vagy egy naiv racionalizmusból indulnak ki, mely a legvadabb politikai mozgalmak mögött is mindenáron józanul kalkuláló érdekeket akar hátsó rugóként felfedezni; vagy egy naiv emocionalizmusból, mely a politikai változásokat végsőleg a tömegérzelmek kiszámíthatatlan hullámvázának tulajdonítja, s ezek minden ésszerű megragadását hiú vállalkozásnak tartja. Ez is egyike azoknak a terméketlen alternatíváknak, amelyeken túl kell jutnunk. Az értelem uralma az indulatok felett olyan követelmény, melyről az emberiség semmiféle irracionális lendület kedvéért nem mondhat le, ha nem akarja feladni mindazt, amit eddig fejlődött. De az értelem primátusa nem azt jelenti, hogy racionális érdeket lássunk ott, ahol az indulat döntő, hogy úgy tegyünk, mintha indulatok nem is volnának, vagy abból induljunk ki, hogy egy helyesen berendezett közösségben az indulatoknak nem szabadna szerepet

játszaniok. A világ nagy racionalistái mindig abban voltak nagyok, hogy az emberi érzelmek és indulatok komplex világában sem mondtak le arról, hogy az okozatokat a maguk okaira próbálják visszavezetni. Ezen az úton próbáljuk követni őket.

A politikai hisztériák mibenléte

A politikai lelkiállapotok elváltozásai terén a 18. század végétől kezdve döntő és végzetes fordulat következett be Európában. Az európai fejlődés lassú menete ettől a pillanattól gyors, robbanó és lázas változás formáját vette fel, mely ma bizonyos pontokon teljes kisiklással fenyeget. Az európai politikai kultúra addigi hordozói, a monarchia és az arisztokrácia ugyanis részben hirtelen, részben fokozatosan tekintélyüket veszítették, s ezzel párhuzamosan a közösségi érzelmeknek nagymértékű intenziválódása és el-tömegesedése következett be. Ennek legfőbb megnyilvánulása a modern nacionalizmus. Ez pedig új, félelmes jelenséget vezetett be az európai politikai fejlődés tényezői közé: azt, hogy egész nemzetek életében tűnnek fel és jutnak döntő politikai jelentőséghez olyan lelkiállapotok, melyek az egyéni neurózisok és hisztériák képét mutatják.

A következőkben általában a „politikai hisztéria” vagy „közösségi hisztéria” kifejezést fogjuk használni. A hisztéria szó a lélektanban²¹ is igen különböző és vitás értelmű jelenségeket foglal össze, melyeket természetesen lehet külön-külön is szemlélni és hisztériának nevezni. Nincs azonban sok értelme, hogy rögtön közösségi hisztériának nevezzünk minden, az átlagosnál hevesebb politikai érzelmet s általában a politikai érzelmeknek és indulatoknak azt a magasabb hőfokát, mely együtt jár a közösségi érzelmek demokratizálódásával (mely nem feltétlenül demokrácia is!). Már több joggal lehet hisztérikus jellegűeknek tekinteni azokat a Ferrero által megrajzolt tartós félelmi állapotokat, melyek a közösségek nagy történelmi megrázkódtatásai, pl. politikai tekintélyek összeomlása, forradalmak, idegen uralmak, háborúvesztések után lépnek fel, és összeesküvésektől,

²¹ Ezeket az elnevezéseket, melyeknek a terminológiája az egyéni lélektanban sem egységes, természetesen nem lehet minden további nélkül közösség-lélektani jelenségekre használni, és ma még igen messze vagyunk az egzakt tudástól, hogy meddig lehet vagy célszerű és honnan kezdve nem. Az azonban, hogy ezek a megnevezések az egyéni lélektanban is ingadozó értelműek, nemcsak nehezebbé teszi egyes analóg közösség-lélektani jelenségek leírását, hanem bizonyos szabadságot is enged ezeknek az analógiai kifejezéseknek a használatában. (Bibó István saját jegyzete)

forradalomtól, megtámadástól, koalícióktól való állandó félelemben és vélt vagy valódi politikai ellenfelek heves üldöztetésében szoktak megnyilvánulni. Az igazi, nagy közösségi hisztéria azonban az, amikor együtt vannak annak összes jellegzetes tünetei: a közösségnek a realitásoktól való elrugaszkodása, az élet által feladott problémák megoldására való képtelensége, az önértékelés bizonytalan és túlméretezett volta és a környező világ behatásaira adott reakciók irreális és aránytalan volta.

Azt hiszem, téves volna a politikai közösség esetén „lelki zavarai”-t egyéni lelki zavarok hatásából származtatni s egyszerűen azonosnak venni egyéni lelki zavarok összegeződésével, egyes zavart lelkű egyének hatásával vagy a tömeghisztéria valamely fajával. Nem látom termékenynek, ha mégolyan érdekes is, hisztérikus közösségi tagok vagy közösségi vezetők lelkét analizálni abban a reményben, hogy ezzel okosabbak leszünk a közösségi hisztéria dolgában is. A másik oldalon viszont óvakodnunk kell mindenféle közösségi metafizikától, mely a közösségnek *magának* tulajdonít valamiféle „lelket” és „lelki zavar”-t. A közösségi hisztéria *egyéni* lelkiállapotok együttes hatásából alakul ki, azonban ezek az egyéni lelkiállapotok külön-külön nem feltétlenül hisztériások, hiszen egy-egy közösségi hisztéria gyakran több nemzedéken keresztül zajlik, s egészen más személyek élnek át bizonyos kiinduló élményeket, mások alakítanak ki egy hamis képet a közösség való állapotáról, és ismét másokon keresztül jelennek meg a közösség hisztérikus reakciói. Mindeme személyek lelkivilágának, akik a közösség hisztérikus megnyilvánulásait akár politikai cselekvéssel, akár egyszerű elfogadással és helyesléssel kialakítják, a közösségi politikai állásfoglalás gyakran csupán egy területe, s maguk személy szerint lehetnek igen ép lelkű, egészséges és szimpatikus emberek; s mindaz, amit a közösség nevében vagy a közösség ügyében tesznek, vallanak vagy gondolnak, az is az adott konstellációban igen józannak, realistának vagy legalábbis kikerülhetetlennek tűnik fel előttük. Ezeknek a magukban nem hisztérikus megnyilvánulásoknak az összessége azonban mégis azt eredményezi, hogy a közösségnek a realitáshoz, a maga érdekéhez, a maga feladataihoz és a környezethez való viszonya úgy alakul, hogy a hisztérikus ember helyzetével és reakcióival mutat analóg vonásokat. Ezért hívságos és terméketlen dolog a közösségi hisztériákat bizonyos megromlott lelkületű egyéneknek vagy csoportoknak, társadalmi osztályoknak és politikai hitvallások híveinek tulajdonítani és azon töprengeni, hogy ezek a beteg közösségnek hány százaléka lékát teszik ki, s hogy ezeket hogyan lehetne a közösségből kiiktatni. A közösségi hisztéria természetesen kitermel egy vak, ádáz és korlátolt

emberfaját, mely elsősorban fogja elhinni és hangoztatni a hisztériára jellemző öncsaló ostobaságokat, kitermeli a hisztéria haszonélvezőit, akik a hisztéria hullámainak a legfelületén úszkálnak, és belőle élnek, és kitermeli a hisztéria gengsztereit és hóhérlegényeit. A legkülönbözőbb okok idézhetik elő, hogy ezek között aránylag nagy számmal legyenek bizonyos csoportok tagjai, bizonyos vidékek szülöttei stb. stb. Semmit sem segítenek azonban az olyan tervek, melyek a hisztérián úgy akarnak segíteni, hogy ezeket a csoportokat, vidékeket vagy a hisztériának bármi módon körülhatárolt hordozóit elpusztítják, izolálják, vagy más módon kiiktatják a közösségből. A közösségi hisztéria ugyanis az egész közösség állapota, s hiába választjuk el a hisztéria látható hordozóit, ha közben a hisztéria feltételei és alaphelyezetei megmaradnak: a hisztéria kezdetén álló megrázkódtatások nem oldódnak fel, a hisztéria lényegét kitevő hamis helyzet nem oldódik meg. Hiába pusztítunk el minden „gonosz” embert, a hisztéria téveszméi és hamis reakciói békés családfőkben, hatgyermekes családayakban, a légynek sem vétő szolid emberekben és nemes, magasztos, emelkedett szellemű egyénekben fognak tovább élni, s a közösség egy nemzedék alatt újból kitermeli a hisztéria örültjeit, haszonélvezőit és hóhérlegényeit.

A politikai hisztériák természetrajza

A politikai hisztéria kiindulópontja mindig a közösségnek valamiféle *megrázkódtató történelmi tapasztalata*, éspedig nem akármiféle megrázkódtatás, hanem olyan, melyről a közösség tagjai úgy érzik, hogy annak elviselése és a belőlük származó problémák megoldása a közösség erejét meghaladja. Az olyan közösség, mely a maga erőivel, legyenek azok nagyok vagy csekélyek, jól és biztonsággal tud élni, éppen úgy, mint az egészséges egyén, a katasztrófákból megerősödve kerül ki, mert realista módon megkeresi az őt ért baj okait, levonja annak tanulságait, elviseli azt, amit elemi csapásnak ismer fel, vállalja az erkölcsi felelősséget azért, amit a maga hibájának tulajdoníthat, elégtételt szerez az őt ért igazságtalanságért, napirendre tér afelett, amin nem változtathat, lemond a megvalósíthatatlan ábrándokról, s kitűzi és megoldja az előtte álló feladatokat. Az egyensúlyozott közösség tehát, még ha igen heves és lázas jellegű reakciókat mutat is, végül *megoldja a problémáját*, azaz nem esik hisztériába, mert hiszen a hisztéria éppen a probléma elől való kitérést jelenti. Ezért nem minősíthetők egészen politikai hisztériáknak a francia és orosz forradalmak, bármi heves megráz-

kódtatást jelentettek is, bármilyen súlyos kilengéseket okoztak is országuk politikai fejlődésében, s bármennyire mutattak is részletekben hisztérikus folyamatokat. Azt a közösségi problémát ugyanis, mely a francia, illetőleg az orosz forradalom magja volt, ti. a személyes uralmi helyzetek nélküli közösségi élet kiépítését, illetőleg az osztály nélküli társadalom felépítését, a francia, illetőleg az orosz közösség végül is *megoldotta*. A francia forradalom, mely lényegileg 1789-től kezdve a Dreyfus-pörig terjedt, főleg első fázisában (1789–1814) volt hisztérikus jellegű, azonkívül különösen a francia, de bizonyos mértékben az orosz is hisztériás tüneteket mutatott külpolitikai téren. A politikai élet egészét eldöntő, csaknem krónikussá váló hisztériák klasszikus területe azonban Közép- és Kelet-Európa.

Hogy egy megrázkódtatás miért haladja meg valamely közösség teherbíró képességét, annak igen sokféle oka lehet: a megrázkódtatás váratlan és nagy volta, a belőle adódó szenvedés megérdemeletlensége, igazságtalansága vagy aránytalansága, a belőle származó problémák súlyossága, a közösség éretlen kamaszlelkülete, megelőző, félrevezető történeti tapasztalatok, melyek túl nagy reményeket vagy alaptalan optimizmust plántáltak el a közösségben stb., stb. Az ilyen túl nagy megrázkódtatás a szóban forgó közösség politikai gondolkodásának, érzelmeinek és szándékainak a megrögzülésével és megbénulásával jár, melyben a megrázkódtatás emléke, helyesen vagy helytelenül levont tanulsága válik uralkodóvá, valamint az a vágy, hogy a közösség százszázalékos garanciát kapjon afelől, hogy a katasztrófa nem ismétlődhetik meg. A gondolkodás, az érzelmek és az aktivitás tehát betegesen *hozzákötődik* egyetlenegy élmény egy bizonyos értelmezéséhez. Ebben a megrögződött, bénult állapotban az aktuális problémák megoldhatatlanná válnak, ha bármilyen vonatkozásban vannak a kritikus ponttal. Ezt azonban a közösség csakúgy, mint az egyén, nem képes bevallani, és nem is meri magának bevallani. Belemenekül tehát valami álmegoldásba, a megoldás illúziójába, s kitalál valami formulát vagy kompromisszumot, melyekkel összeegyeztethetetlen dolgokat próbál összeegyeztetni, gondosan kímélve azokat az erőket, melyek a valóságban a megoldás útjában állnak, éppen azokat, melyekkel a megoldás érdekében meg kellene küzdenie. Ezek azok a helyzetek, mikor egy ország úgy tesz, mintha egységes volna, holott nem az, úgy tesz, mintha független volna, holott nem az, úgy tesz, mintha demokratikus volna, holott nem az, úgy tesz, mintha forradalomban élne, holott tesped. Az ilyen hamis helyzetben élő közösség mindinkább ferde viszonyba kerül a realitással; az eléje kerülő újabb problémák megoldásánál nem abból indul ki, ami van és ami lehet, hanem abból, aminek képzelet magát, ami lesz vagy ami

szeretne lenni. Így lassan képtelenné válik arra, hogy bajainak és kudarcainak az okát az okok és okozatok normális láncolatában megtalálja, és minden bajára olyan magyarázatokat keres, melyek a józan értelem és a tények színe előtt nyilván hamisak, de lehetővé teszik, hogy a hamis helyzetben élő közösség hamis helyzetét fenntarthassa. Az, hogy egy hamis helyzetben élő közösség „valamivel nem néz szembe”, nem azt jelenti, mintha a szóban forgó tény nem vették volna észre, és nem mondták volna so- kan. Hanem azt jelenti, hogy a hamis helyzetben lévő közösség közvéle- ménye vagy irányadó véleménye kifejleszt bizonyos szölamokat, melyekkel a neki kellemetlen megállapításokat újból meg újból elüti vagy letorkolja. A hisztérikus világkép zárt és tökéletes: megmagyaráz mindent, és igazol mindent, s mindaz, amit állít, s mindaz, amit előír, tökéletesen megfelel egymásnak. Minden stimmel benne. Csupán egyetlenegy hibája van. Nem azért stimmel benne minden, mert megfelel az igazi értékeknek és a való tényeknek, hanem azért, mert egy hamis helyzet követelményeit foglalja rendszerbe, és pontosan azt mondja, amit a helyzetben élő hallani akar. A közösségek életében az ilyen hamis helyzet és hamis világkép lassan tartós kontrasztelekciót hoz létre: előtérbe hozza a hamis kompromisszu- mok embereit, az összeegyeztethetetlen dolgokat összeegyeztető formulák mestereit, a hamis realistákat, akiknek realizmusa mögött valójában csak erőszakosság, ravaszság vagy csökönyösség van, s többek között előtérbe hozza azokat is, akikben a közösség hisztériája valamilyen egyéni hisztéria formájában is visszhangot talál; a másik oldalon viszont a helyzetet tisztán látó, tisztán megítélő egyéniségeket terméketlenségre szorítja, mert vészjeleik visszhangtalanul pattognak le a hisztériás világkép zártságáról és önmagának való elegendőségéről. A hisztérikus közösségekben mind erősebb lesz a *hamis önértékelésre való hajlandóság*; maguk előtt be nem vallott tisztelettel néznek az életerős és feladataikkal szembenézni tudó közösségek teljesítményei felé, ugyanakkor azonban ennek megfelelően kész örömmel fogadnak mindent, ami őket – lehetőleg a valóság rovására – felmagasztalja. Megjelennek a vágyak és a realitás diszkrepanciájának is- mert tünetei: hatalmi túltengés és kisebbségi érzés, jogcímekből való élni akarás és a valóságos teljesítmények értékének a csökkenése, a pusztá siker mértéktelen tisztelete, a nagy elégtételek keresése és a nem létező dolgok hangoztatásának – magyarul a propagandának – a mágikus erejében való hit. Minél több kudarc éri ezen az úton a közösséget, annál kevésbé lesz képes a kudarcok tanulságait a maga hasznára fordítani, s ezen a pon- ton jelenik meg a környezet behatásaira való *hamis és aránytalan reagálás*. A hisztérikus lélek keres valakit – vagy valakiket –, akikre minden felelős-

séget ráháríthasson, s magát minden felelősség alól felmenthesse: mumusokkal népesíti be maga körül a világot. Ugyanúgy, ahogyan a primitív ember az őt érő természeti szerencsétlenségeket, melyeknek okait a maga tapasztalati anyagával megmagyarázni nem képes, intencióval ruházza fel, mágikus erőknek, rosszindulatú szellemeknek tulajdonítja. A mágikus magyarázat értelmetlensége nyilvánvaló azok számára, akik a valódi okokat látják, és a mágikus magyarázat mögött álló félelemben nem részesek, a szenvedő alanyról azonban lepattan minden logikus magyarázat. A hisztérikus ember és a hisztérikus közösség e tekintetben teljesen úgy viselkedik, mint a primitív, csak éppen a primitív nem *képes* megérteni az igazi okokat, a hisztérikus pedig nem *akarja* megérteni őket. A hisztérikus lélek lassan minden energiáját arra koncentrálja, hogy az őt fenyegető mágikus erőknél valami ellenmágiával úrrá legyen, s lassan élete minden függő kérdésének az elintézését attól az elégtételtől teszi függővé, melyet ennek az ellenmágiának a segítségével el fog érni. Azt az irreális világképet, melyet kiépített magának, előbb-utóbb alkalmazza a környezethez való viszonyában is, a mumusokat lokalizálja valahol a valóság világában is, és az ingerültségnek és a félelemben fogant erőszakosságnak oly erejével támad környezetére, hogy abban valóban fel is kelti azokat az ártó és megsemmisítő indulatokat és szándékokat, melyeket feltételezett nála. Ha a környezet ad valamiféle elégtételt, a hisztérikus ebben éppen a maga világképének az igazolását látja, és éppen akkor veszti el a mértéket, mikor az áhított elégtételt megkapta. Most már az elégtételtől semmi sem elég, és az erkölcsi önelégültségnek és hatalmaskodásnak olyan túltengése lép fel, mely az egész környezetet harcra hívja ki. A harc kimenetele végsőleg sohasem kétséges, tekintet nélkül arra, hogy kinek mekkora a fizikai ereje, mennyi a katonája és mennyi a nyersanyaga: a sérült egyén vagy közösség nem azért bukik el, mert fizikailag gyengébb a környezeténél, hanem azért, mert hamis viszonyban van a realitással. Az elégtétel-keresés ámokfutásában lassan elmaradnak mögötte mindazok a segítő tényezők, melyek addig, míg ügyének volt valami realitása vagy igazsága, mellette voltak, vagy amelyeket maga mellé kényszerített vagy maga mellé képzelt. Végül is az ámokfutó ember vagy ámokfutó közösség fejfel megy neki a minden mágiánál, minden ráolvasásnál, minden illúziónál keményebb tényeknek. A katasztrófa után aztán vagy kijózanodás és gyógyulás következik, vagy – szerencsétlenebb esetben – újabb, még súlyosabb hisztéria.

**A német hisztéria gyökerei:
a német történelem öt nagy zsákutcája**

Az európai egyensúly legújabb kori megbillenésének a középpontjában egy ilyen hisztériasorozat áll. Kiindulópontja e sorozatnak a francia forradalom külpolitikai hisztériája, mely kezdődött a francia monarchia összeomlásának nagy megrázkódtatásával, sátáni rémképül felidézte az emigránsok és európai monarchia forradalomellenes koalícióját, majd beleesett a terror rémületébe, védekezésül kitalálta a napóleoni forradalmár-diktatúra fából vaskarikáját, nagy sikerét s igazolását megkapta az amiens-i és lunéville-i békével, mértékét elvesztette 1801 és 1804 közötti agresszív politikájával, erre kiépítette az európai császárság fantazmagóriáját, lejtőre jutott a spanyol hadjáratral, és katasztrófába torkolt 1812-ben. Ennek egyik mellékhatásaként született meg a poroszország hisztériája, mely kezdődött a jénai vereséggel, sátáni ellenfélül kitalálta a francia Erbfeindot; védekezésül megszervezte a porosz militarizmust, elégtételét megkapta Königrätznél és Sedannál; mértékét elvesztette a frankfurti békében; oktalan öntömjénezésének és hamis romantikájának adta át magát a wilhelminus Németországban, és katasztrófát produkált 1914-ben. Ennek párja volt a franciák félelmi hisztériája, mely azonban ekkor már nem kapcsolódott össze a belső közösségi élet zavaaraival, hanem külpolitikai síkon zajlott le: kezdődött az 1870–71-es vereséggel, sátáni jelenséggül kirajzolta a prusszianizmust, védekezésül kiépítette az antant szövetségi rendszerét, elégtételét megkapta 1918-ban, mértékét elvesztette Versailles-ban, a francia hegemonia illúziójába menekült 1919 után, katasztrófába torkolt 1940-ben.

Mindezeknél mélységben s rapiditásban sokkalta súlyosabb a versailles-i Németország hisztériája. Sérelme a versailles-i békeszerződés, sátáni rémképe a demokrácia, a kapitalizmus és kommunizmus összes szálait mozgató zsidóság, patológikus védekezése a hitleri világkép és a hitleri forradalom, fényes elégtételét megkapta az Anschlusszal²² és Münchenben, mértékét elvesztette a prágai bevonulással, lejtőre jutott a második világháborúval, s végső katasztrófája szemeink előtt folyik.

Ebből a hisztériasorból a porosz wilhelminus hisztéria és a hitlerista hisztéria organikus egységet alkotnak: az 1918–19. évi katasztrófa lezáródása az egyiknek és kezdete a másiknak. A német hisztéria megismerését tehát a porosz wilhelminus hisztéria bölcsőjénél vagy 1806-ban, a német-ró-

²² *Anschluss* – Ausztria hozzácsatolása Németországhoz (1938. március 12).

mai szent birodalom felbomlásával és Poroszországnak ezzel összefüggő katasztrófájával kell kezdenünk. Minden hisztériának két fázisa van: az első egy válságos zsákutcás helyzet, melyen a szóban [levő] közösség úrrá lenni nem tud, és így inkább egy álmegoldást választ, a másik pedig az álmegoldásnak magának a zsákutcája, mely végül is katasztrófába torkollik. Minthogy pedig a német hisztériasorozat élén szintén egy olyan katasztrófa áll, mely maga is egy zsákutcás – bár egyáltalán nem hisztériás jellegű – politikai helyzetből, a római-német szent birodalom anarchiájából származik, a legújabb kori német történelmet úgy is jellemezhetjük, hogy az öt zsákutcás politikai helyzet egymásutánjából áll. Ezek: a római-német szent birodalom, a Német Szövetség, a wilhelminus német császárság, a weimari német köztársaság és a hitleri harmadik birodalom. Hogy a római-német szent birodalom, a Német Szövetség és a weimari német köztársaság politikai zsákutcát jelentettek, ez közhely. Hogy a dinamikai és a politikai fellendülés jegyében fellépő hitleri harmadik birodalom a katasztrófa csíráját kezdettől fogva magában hordozta, ezt ma visszamenőleg olyanok is megjósolják, akik ezt előre látni elmulasztották. Hogy azonban a nemzeti egység és német hatalmi fellendülés jegyében megszületett wilhelminus német császárságot szintén a politikai bénultság és egy helyben állás jellemezte, ezt eddig kevesen ismerték fel. Az alábbiakban ezt a felismerést szeretném leginkább értékesíteni, mert meg vagyok győződve, hogy itt lehet leginkább a bajok gyökeréig hatolni, és innen kiindulva lehet véglegesen szétoszlatni mind a gonosz, mind a jó Németország legendáját.

2. A római szent birodalom zsákutcaja

A német történelem nagy tehertétele: a területi fejedelemség

A német állam a 9. század közepe óta létező realitás Európa politikai szerkezetében. A német törzsek területe a verduni szerződés után Német Lajos fősege alatt ekkor alakult meg különálló keleti frank királyság formájában. Egy századdal később, a Karolingok német ágának kihalta után már eleven realitás a német nemzet, mert a Nagy Károly vaskeze által összehozott négy törzs (frank, sváb, szász és bajor) nemessége ekkor már magától összegyűlik, hogy „német” királyt válasszon. Az elkövetkezendő évszázadokban Németország éppen úgy, mint Nyugat-Európa többi országai, a hűbériség szervezett anarchiájában él, mely felett azonban csakúgy, mint Franciaországban, az egységet fenntartja a nőágon folytonos dinasztia és királyi hatalom presztízse. Míg azonban a francia királyság lassan letörte a nagy hűbérurakat, és elindult a modern államiság felé vezető úton, addig Németországban a római császári korona ábrándképét követő német királyok jóvoltából a nagy hűbérurak saját területükön mind korlátlanabb uralkodókká váltak, és az újkor elejétől kezdve maguk próbálták földbirtokaikat „állam”-okká fejleszteni. A területi fejedelemségnek ez a rendszere volt a német politikai fejlődés legsúlyosabb tehertétele. Ez ugyanis azt jelentette, hogy a monarchia és a polgárság szövetkezése, melynek olyan döntő szerepe volt a francia politikai fejlődésben, Németországban ha létre is jött, nem tudott döntő hatást kifejteni. Németországban a születési szelekció ősidőktől kezdve sokkal döntőbb volt, mint a Római Birodalom által atomizált és racionalizált nyugati és mediterrán Európában, és a területi fejedelemség rendszere azt jelentette, hogy a nagy földesurakból kinőtt fejedelmek körül az egész ország végleg és mereven beleszorult egy hiperarisztokratikus társadalmi rend béklyóiba. Az a nyomasztó hatás, amit az átlagember önbizalmára és öntudatára a születési arisztokrácia kiváltságai Európa-szerte gyakoroltak, sehol sem volt olyan állandó, mélyreható és kibúvót nem engedő, mint Németországban. A területi fejedelemség rendszere ezenfelül még azt is jelentette, hogy a szabadság fogalma és sze-

mélyi köre Németországban súlyosan megsűkül. A szabadság köre még Németországtól keletre lévő és Németországnál elmaradottabb országokban is – ha megannyira szűk és kiváltságokra szorított volt is – még mindig aránylag széles volt, és nagy tömeget foglalt magában. Ezzel szemben Németországban a „Libertas Germanica” mind kizárólagosabban a nagy földesurakból lett fejedelmek szabadságát és abszolút hatalmát jelentette, melyet a legmerészebb absztrakció sem hozhatott többé egy nevezőre a nép szabadságával.

A római-német császárság anarchiája és a német nemzet folytonossága

A római szent birodalom anarchiája és a területi fejedelmek önállósodása azonban távolról sem jelentette azt, hogy a német nemzet megszűnt volna létezni. Közkeletű nézet szerint ugyan a római szent birodalom idejében nem is lehetett szó nemzetről, mert hiszen a nemzeti eszme a francia forradalom terméke, a nemzet azonban nem a francia forradalommal született meg, csupán a hozzá fűződő érzelmek váltak ekkor tömegérzelmekké: a nemzet maga, mint Európa jellegzetes egysége, igen hosszú múltra tekinthet vissza. Néhányának fejlődése már az i. sz. 5–6. században megindult, legtöbbje készen volt a 10–11. század fordulóján, a 15–16. és 19–20. századok nagy forrongásaiban már csak néhány kisebb, bár jelentős új nemzet csatlakozott a meglévőkhöz. Van ugyan olyan vélemény, mely – rendszerint elvtelen határváltoztatások igazolására – azt állítja, hogy Európában az államhatárok és velük a nemzeti keretek másfél évezrede a szüntelen változás állapotában vannak, amelyben a hatalmi erők hatásán kívül semmiféle más törvényszerűség nem érvényesült. Valójában azonban Európa nemzeti keretei az államhatárok több-kevesebb változása mellett meglepő állandóságot mutatnak. Csak éppen politikai keret alatt nem kell mai értelemben vett effektív államhatalmat érteni. A nemzet persze már akkor is politikai keretet jelentett – a királyságot, az országot. Ezt azonban az effektív hatalommal rendelkező ezerkezü és ezerfejű hűbériség mellett gyakran csak pókháló vékonyságú szimbolikus kapcsolatok, címek jelzik, melyek viszont félelmes erőknek tudnak bizonyulni, és hallatlan szívósságot mutatnak. Bármennyire is pusztá cím nemegyszer a politikai egységet kifejező királyi cím, azok a keretek, melyekre vonatkozik, már akkor is a közös jognak, a kölcsönös kicserélődésnek, az intenzív és állandó kulturális és politikai egymásra hatásnak az egységei, melyeket erős szálakkal

fűz egybe a kiválasztott dinasztia és irányadó nemesség hivatástudata, majd mind fokozódó mértékben az értelmiségi osztály és a polgárság közösségi tudata is. A 15. század körül már megjelentek mindazok a gondolatok, melyekben a nemzeti érzés mindmáig tudatosodni szokott: a nemzet, mint aminek java a legfőbb közösségi szempont, a nemzeti sajátosságok számontartása és értékelése, az idegen uralom elutasítása, sőt a nemzeti nyelv értékelése is. E nemzetek, ha egyszer létrejöttek, az európai történelem tanúsága szerint pusztán a központi hatalom gyengesége és a helyi hatalmak önállósulása folytán sohasem estek széjjel: az önállósult helyi egység csak akkor vált külön nemzetté, ha a hatalmi különálláshoz megfelelően erős vagy tartós politikai élmények járultak, melyek az új egység belső öntudatát és a régi egységtől való elszakadását megalapozták. A német nemzet ősi területét ebben az értelemben három új nemzet alakulása érintette: a holland, a belga és a svájci nemzeté. Egyébként a területi fejedelemségek önállósodása elegendően erős külön politikai élmények hiányában nem vezetett Németországnak sok nemzetté való szétesésére. Aránylag leginkább még Poroszország indult el ezen az úton, különféle okok folytán azonban a porosz állam fejlődése is beletorkollott az egyetemes német fejlődésbe. Még kevésbé indult el ilyen fejlődés Ausztriánál, mely évszázadokon keresztül a német egységet megtestesítő császár háziországa volt. A német császárnak ugyan mind kevesebb effektív hatalma volt, ez azonban nem változtatott azon, hogy a német birodalomnak megvoltak a maga határai, az államfője, közös intézményei, közös joga, és megvolt a németiség közös tudata és közös nyelve is. Nem is beszélve arról, hogy a német szabad városok, a német egyházi fejedelemségek és a számtalan, egészen apró német fejedelemség népe számára eleven politikai realitás volt az, hogy ők a német birodalomhoz és a német császár fősége alá tartoznak, és ez a hovatartozás adott nekik Európában rangot és nevet. A német állam szétesése hosszú ideig csupán annyit jelentett, hogy a nagy hűbéresek hatalmát nem sikerült annyira és akkorra megtörni, mint Franciaországban. Azért a világ és a németek szemében Ausztria, Bajorország, Brandenburg, Pfalz csakolyan tartományai voltak a német királyságnak, mint Île-de-France, Normandia, Anjou vagy Gascogne Franciaországnak. A német birodalom intézményes politikai realitása csupán a vesztfáliai békében vált végleg névlegessé; azonban a német birodalom névleges határai továbbra is megmaradtak, s ami a legfontosabb, megmaradt a német nemzet mint politikai-lélektani realitás. Megszoktuk, hogy az európai történelmet térképről nézzük, s ezen a térképen a Habsburgok, Hohenzollernek, Wittelsbachok stb. birtokait jelző sárga vagy piros színt tartjuk fontosnak, ellenben a né-

met birodalom határait jelző fekete vonalat úgy tekintsük, mint egy már alig tiszteletreméltó történelmi régiség nyomát, amely azután 1806-ban megérdemelten tűnik el végleg a térképről. Semmi sem botorabb dolog, mint a német nemzetnek a középkor kezdete óta folyamatosan fennálló lélektani realitását alábecsülni csak azért, mert egységes politikai hatalom nem állt mögötte. Ha a római császárság, mint politikai hatótényező, másfél évezreddel túl tudta élni a Római Birodalom hatalmi szervezetének összeomlását, úgy valóban alig lehet csodálkozni azon, hogy a német nemzet, a német monarchia, a német birodalom gondolata lényegileg érintetlenül átvészelte azt a százötven esztendőt, mely a vesztfáliai békétől a modern nemzeti érzés feltámadásáig terjedt. Ha ismerjük azt az óriási jelentőséget, mellyel a ma jelképesnek gondolt hűbéri kapcsolatok egészen a francia forradalomig bírtak, akkor nem fogjuk lebecsülni annak a jelentőségét, hogy a Habsburg császárok a vesztfáliai béke után is megmaradtak a német királyság főinek.

Az 1806. évi nagy sokk

A római szent birodalom teljes atomizáltságában sokáig elélt volna békében a német nemzet, melyet a teljes politikai szétagoltság nem akadályozott meg abban, hogy a 18. századtól a 19. század közepéig a szellemi fellendülésnek és teljesítőképességnek olyan tetőpontjára jusson, amelyen senki tőle ebben az időben nagy nemzet mivoltát el nem vitathatta. A politikai helyzet zsákutcás és stagnáló voltát, a német politikai test teljes támasztalanságát és tehetetlenségét azonban egyszerre váratlanul vakító világossággal mutatta be a napóleoni invázió szörnyű élménye. A két német nagyhatalom, Ausztria és Poroszország 1792-ben megpiszkálták a forradalmi Franciaország fenevadját, mikor azonban szembetalálkoztak a felkelt nép eszeveszettségével, majd a napóleoni kaland mindenre elszántságával, akkor tranzigálni kezdtek az új félelmetes tényezővel, s a tranzakciók egyik legfőbb tárgya éppen a német anarchia volt: először a német Rajna-vidéket engedték át Franciaországnak, azután kénytelenek voltak elviselni, hogy az apró fejedelemségekre szétbontott Közép- és Dél-Németország a Rajnai Szövetség formájában francia uralom alá kerüljön. A Rajna-vidék elvesztése még nem váltott ki elemi erejű reakciót: Schiller még békén és teljes belenyugvással aposztrofálja a viláგuralomért küzdő két nemzetet, a franciát és az angolt, és nem veti fel azt a gondolatot, hogy van Európában még ezen kívül is nagy nemzet, és az éppen az övé. Az auster-

litzi csata után azonban a Rajnai Szövetség megalakulása, a római szent birodalom megszűnése, Poroszország összeomlása és fél Németországnak közvetett vagy közvetlen francia uralom alá kerülése annyit jelentett, hogy az addig az amorf nagyság állapotában szunnyadó Németország egyik napról a másikra lezuhant az érezhető és körültapintható kicsinység és kiszolgáltatottság állapotába. Ez a zuhanás az egész németiség gondolkodó fői számára a közvetlen élmény erejével tette magától értetődővé azt a tanulságot, hogy nem elég lélekszámban és kultúrában nagy nemzetnek lenni, hanem egy nagy nemzet legimpozánsabb megnyilvánulása az egységes és erős állami hatalom, *amilyen a franciáknak van.*

A német nacionalizmus születési tehertételei

Az 1806. évi katasztrófának ez a tanulsága eredendő tehertétele a német nemzeti eszmének.

A modern nemzeti érzés a nemzethez fűződő érzelmek demokratizálódásából született meg. A nemzeteknek mint közösségi formának 1789-ig a nemesség volt a tudatos hordozója, mely az ezzel kapcsolatos felelősséget és lehetőségeket többszázados birtoklás és gyakorlás nyugalmaival viselte. A középkor végétől kezdve szüntelenül tart az értelmiségi osztálynak és a polgári osztálynak, a harmadik rendnek a nemzeti keretbe való beáramlása. A francia forradalomban azonban ez a beáramlás az egyik napról a másikra való diadalmas birtokbavétel formáját vette fel, és ebből az élményből született meg a modern nemzeti érzés. A forradalmi demokrácia és egyáltalán minden demokrácia, bármennyire az *emberszabadságát* hirdeti is meg, ezt a szabadságot mindig egy adott közösségen belül s annak birtokbavételével valósította meg. Ez az élmény tehát a szóban forgó közösséghez fűződő érzelmeknek nem a lanygulását, hanem fokozódását jelenti, még ott is, ahol – mint az orosz forradalomnál – a forradalom tudatosan antinacionalista volt. A modern nemzeti érzésnek az adja meg az óriási hőfokát és feszítőerejét, hogy két érzelem egyesül benne: a harmadik rend, a nép, a mindenki birtokba veszi és magáévá teszi a királyok és nemesek országát, annak minden történeti és politikai presztízsével, reprezentatív és kihívó öntudatával együtt, ugyanakkor azonban felruházza mindazokkal a közvetlen és meleg érzelmekkel is, melyekkel addig a polgár a maga szűkebb közösségeit vette körül. Ebben az egyesülésben a polgár érzései voltak az erősebbek, és a demokrácia lényege szerint kellett is, hogy erősebbek legyenek, mert a modern demokrácia végeredményben

a polgár, a műgonddal alkotó ember életformájának a győzelmét jelenti a magát hatalmi helyzetekben kiélő, reprezentáló arisztokratikus ember felett. A demokráciának és nacionalizmusnak ez a kapcsolata Nyugat- és Észak-Európában, ahol a politikai tudat zavarai vagy kóros deformációi nem állottak elő, máig is élő, eleven valóság.

A német nemzet – s hasonlóképpen az olasz nemzet – számára azonban a nemzeti érzelmek demokratizálódása más problémát is felvetett, mint a királyok és nemesek országának a nép erejével való birtokbavétel. A nemzeti keretet nem lehetett birtokba venni, mert előbb meg kellett csinálni. A nemzeti keretnek és az államhatalmi keretnek az az egybeesése, mely oly magától értetődő Nyugat-Európában, Közép-Európában hiányzott. Az kiderült, hogy sem a kis vagy nagy német és olasz területi fejedelemségek, sem a konglomerát Habsburg Birodalom nem váltak új nemzetek kereteivé: nem osztrák, bajor, porosz, szárd nemzeti érzés vetett lángot, hanem német, olasz, lengyel stb. Az itt élő nemzetek számára azonban hiányzott az, ami a nyugat-európai nemzetek számára oly magától értetődően, világosan, körülhatároltan, kézzelfoghatóan megvolt: a saját állami keret realitása, az állami apparátus, az egységes politikai kultúra, a kialakult gazdasági szervezet és összszokottság, a főváros és szellemi elit stb. stb. A modern nemzeti keret kialakítása tehát ezekben az országokban nemcsak belső politikai mozgalmat és demokratizálódást kívánt, hanem területi átrendeződést, az európai államrendszert érintő változásokat is. Ezen a ponton kezdődik a közép-európai nacionalizmusok demokratikus tartalmának a csökkenése. Demokratikus tartalom azért van – enélkül nacionalizmus nincsen! –, csak éppen a nemzeti *keret* ügyei elébe tola-
kodnak. Ez pedig jelentőséghez juttat olyan elemeket is, amelyeknek egyébként a demokratikus fejlődés ügyéhez kevés közük van. Az a dinasztia, s ami még rosszabb, az az arisztokrácia – és az a hadsereg, melyek szerepet vállaltak a hön óhajtott nemzeti egység politikai kiharcolásában, ezáltal lehetőséget és jogcímet kaptak arra, hogy a maguk szempontjait és eszményeit érvényesíteni tudják, esetleg a demokratikus eszmények rovására is. Ez vezetett többek között arra, hogy a nemzeti érzés két komponense közül ezekben az országokban a nemesi-katonai, vagyis az uralmi agresszív és reprezentatív érzelmek túlsúlyba jutottak a polgári, vagyis a civilizált, bensőséges és békeszerető érzelmek felett. Ezért felületes és haszontalan dolog a nacionalizmus kialakulásában a tőkés nagypolgárság érdekeinek és a deformálódásában arisztokrata nagybirtokosok érdekeinek és katonai klikkek intrikáinak különös jelentőséget tulajdonítani. Érdekvizonyokba statikusan beleágyazott emberek és csoportok sohasem képesek komoly ideológiákat sem lét-

rehozni, sem átélni, csupán meglovagolják az általuk adott lehetőségeket. A tőkés nagypolgárság csupán a demokratikus átalakulás első haszonélvezője volt, a feudális nagybirtokosság és a katonai kasztszellem pedig annak a nehéz helyzetnek a haszonélvezője, melybe a nemzeti állam és nemzeti egység ügye Közép-Európában, mindenekelőtt Németországban jutott.

Ezt az egész végzetes fejlődést különösen súlyossá tette Németországban az 1806. évi nagy sokk. Ennek az évnek a megpróbáltatásai a demokratikus eszmék fertőzete nélkül is elegendők lettek volna a széles körű nemzeti és idegenellenes mozgalmak megszületésére, így azonban a francia példa hatására egészen széles körben elterjesztették azt a meggyőződést is, hogy ilyen és hasonló bajok elkerülésére az erős és hatalmas nemzeti állam a legjobb remedium. Ezért nem igaz az az iskolai közhely, hogy a forradalmi és napóleoni háborúknak az az „érdemük”, hogy Európában elterjesztették a demokratikus eszméket. Éppen ellenkezőleg, a demokrácia európai sorsa szempontjából igen kártékony volt az, hogy három nagy európai országban, Németországban, Olaszországban és Spanyolországban a demokratikus eszmék elterjedése egy idegen invázió történelmi emlékével kapcsolódott össze, a nemzeti gondolat megszületése pedig az ez ellen való ellenállással. Ebből származott ugyanis az, hogy ezekben az országokban a demokratizmus és nacionalizmus, bármennyire összefüggjenek is, úgy jelentkeztek, mint amelyeket adott esetben *szembe* lehet egymással állítani.

A német egységmozgalom kezdetei és a Habsburg-ház sanszai

Franciaország példája és az 1806. évi sokk egész Németországban felkelte a demokratikus átalakulás és az egységes német állam iránti kívánságot. Ez a két tendencia a 19. század első felében töretlenül párhuzamos és összefüggő maradt, azonban az 1806. évi nagy megaláztatás emléke annyi hatással mégis volt, hogy kezdettől fogva nagyobb érzelmi hangsúly volt a nemzeti egységen, mint a demokratikus átalakuláson. Azok az óriási nehézségek, melyek a Németország szétagoltságában érdekelt területi fejedelemség intézménye folytán a német egység útjában állottak, idézték azután elő – mint már arra utaltunk –, hogy a német egységmozgalom támaszt keresett nem demokratikus tényezők között is. Az első ilyen támaszkereső mozdulat biztató és reményteljes irányba indult el: a legerősebb és legelölőbb német dinasztia felé fordult, hogy az végezze el a maga katonai és államszervezeti erőforrásaival és európai tekintélyével a német nemzet újraegyesítésének nagy feladatát.

A német nemzeti mozgalom megindulásakor alig volt kétség abban, hogy ez a szerep a Habsburg-házat illeti meg. Ahogyan Arndt Ernő Móric²³, a Napóleon elleni német felszabadító háború költője mondotta: „Szabadság és Ausztria! Ez legyen a jelszavunk: A Habsburg-ház uralkodjék.”

A Habsburg-háznak ehhez a szerephez minden kvalifikációja meg is volt. Mindenekelőtt birtokában volt – ami nagyon fontos volt a bécsi kongresszus körüli időkben – mind a jogi, mind a leszármazási legitimitásnak. 1815-ben még élt, és a Habsburg-ház feje volt az utolsó német-római császár. Több mint öt évszázada került a Karolingoktól és a Hohenstaufeneiktól való közvetlen nőági leszármazás címén az első Habsburg a német királyi trónra, s utódai, jelentéktelen megszakítástól eltekintve, negyedik évszázada ültek rajta egyfolytában. Az ő Német-római Császárságuk volt az egyetlen legitim és fogható szimbóluma a német nemzet történeti egységének, mert a másik legitim intézménye a német közjognak, a területi fejedelemség, a német egység legnagyobb akadálya volt.

De megvolt a Habsburg-háznak ehhez a szerephez a morális kvalifikációja is. Birodalmuk egyike volt Európa legkomolyabb és legfelöltségteljesebb monarchiáinak, melynek kissé gyámkodó, de emberséges kormányzati, közigazgatási tradíciói a feudális Európa legtermékenyebb és legemelkedettebb századában, a 18. században rögződtek le, és e század nagy német teljesítményei között előkelő helyet foglalnak el. Azt se feledjük el, hogy a legjobb német és egyben a legjobb európai polgári törvénykönyv viseli az osztrák nevet. Érdemes megjegyezni, hogy a dinasztiaának a német trónon ülő tagjai között alig volt léha vagy komolytalan ember, ahogy Mária Terézia mondotta: „mind jó és kegyes uralkodó, jó keresztények, jó férjek, jó atyák, barátjaiknak barátjai.” A híres habsburgi hálátlanság is inkább uralkodói elszemélytelenedésből ered, mintsem valami morális defektusból. Talán Európa egyetlen dinasztijában sem nyilvánult meg olyan megszakítatlan erkölcsi törekvés a „keresztény fejedelem”, majd az idők változásával „a felvilágosult uralkodó” eszménye felé, mint éppen a Habsburg-házban, és amint II. Lipót példája mutatja, az „alkotmányos uralkodó” modern típusa is megjelent a családban. Gyakran szokták emlegetni a Habsburgok közepes képességeit, ez a beállítás azonban valószínűleg azon alapszik, hogy a Habsburg-ház történetének két döntő időszakát két kétségtelenül igen közepes tehetségű uralkodó, I. Lipót és II. Ferenc hosszú uralkodása jelzi. Azonban annak a huszonnégy Habsburgnak, akik

²³ Arndt, Ernst Moritz (1769–1860) – német költő, író, publicista, történész. Költeményeivel Napóleon ellen, a német haza megvédésére buzdított.

a német királyi, római császári és osztrák császári trónon ültek, körülbelül a háromnegyed részéről elmondhatjuk, hogy értelmileg és erkölcsileg uralkodásra hivatott vagy uralkodásra képes személyek voltak. Természetesen nem produkáltak olyan mutatós egyéniségeket, mint pl. a Capeting-ház, de hiszen éppen ezért voltak németek és nem franciák. Az, hogy a Habsburg-ház és vele Ausztria a németiségnek valami nem germán, hanem latin színét képviselné, komolytalan dolog. Természetesen európai és katolikus színeket képviselnek, és mint minden dinasztíának, neki is voltak nemzetközi jellegű tagjai (V. Károly, I. Ferdinánd, VI. Károly, II. Ferenc). A család egésze és legrepresentatívabb alakjai azonban, Habsburg Rudolf, I. Miksa, II. Ferdinánd, Mária Terézia és Ferenc József a szó jó és rossz értelmében németek voltak, erős kötelességérzet, csak a legszűkebb körben feloldódó méltóságtudat, csökönyösség, mutatós érzelmi tulajdonságok hiánya mellett sok gyakorlati józan ész és a sziporkázás teljes hiánya mellett elég sok jó kedély jellemezte őket. Az Isten is a *németek* császárságainak teremtette őket.

Az újjászületésre érett német egységnek a Habsburg-ház fősege alatt való megalakulása egész Európa számára is óriási előnyt jelentett volna. Ezzel ugyanis a legújabb kori európai egyensúly legnyugtalanítóbb, de kikerülhetetlen fejleménye: az egységes Németország az egyik legtekintélyesebb európai dinasztia folyamatos pozícióját, tradícióit és európai felelősségtudatát örökölte volna.

A német császárság Habsburg-főség alatti helyreállításának gondolata 1815-ben, a bécsi kongresszus idejében a német egységet szívükön viselők körében igen elterjedt és népszerű volt. Ha 1815-ben – a legitimitások helyreállításának nagy pillanatában – Ferenc császár kijelenti, hogy 1806. évi lemondása kényszer alatt történvén semmis, senki sem vonta és nem vonhatta volna kétségbe, hogy ő a törvényes német-római császár és minden német egységtörekvés egyetlen törvényes szimbóluma.

De Ferenc császár vonakodott a német császári címet újra felvenni. Ez a vonakodása és az, ami mögötte volt, világtörténeti jelentőségű, s mondhatjuk mindjárt, végzetes világtörténelmi jelentőségű momentum volt, mert a német politikai fejlődés attól a pillanattól kezdve került mellékvágányra.

Az 1804. évi *faux pas*²⁴: az osztrák császári cím felvétele

Annak a biztató lehetőségnek az útját, hogy a német egység a tradicionálisan erre kvalifikált Habsburg-ház fősege alatt alakuljon meg, nehézzé tette egy szerencsétlen történelmi folyamat: a Habsburgok területi állománnyának Németországból való nagy részbeni kiszorulása; s végleg megakasztotta egy szerencsétlen történelmi cselekedet: az osztrák császári cím felvétele.

A reformáció egyik következménye volt, hogy a Habsburg-császárság országai végleg Dél-Németországba szorultak, egyúttal pedig Németországon kívüli országokkal kerültek tartós kapcsolatba. Sokáig szó sem volt arról, hogy ez a kapcsolat tartós és állandó jellegű. Az egyes európai nemzetek politikai keretei már a középkorban is igen határozottan elváltak egymástól, s a Habsburg-ház osztrák, magyar, cseh és morva országai tisztán alkalmi „nemzet”-közi dinasztikus uniót alkottak, akárcsak az aragon–szicíliai, angol–hannoveri stb. kapcsolatok. Mikor a Habsburgok későbbi birodalmának a magva eredetileg megszületett, minden volt, csak az nem, aminek ma képzelni szokták: „dunai” állam. Az egyik alkotóelem, a német császári koronát viselő osztrák fejedelemség magával hozta a Német-római Császárság összes olaszországi és nyugat-európai érdekeltségeit, a cseh királyság csak kisebb részben volt dunai ország; az ottomán előretörés folytán összezsugorodott magyar királyság pedig tulajdonképpen csak katonai előtere volt a német császárságnak kelet felé. Komoly egyesítő szándékok sokáig nem érvényesültek ebben az unióban. A 18. század közepéig semmi kétség abban, hogy a Habsburg-ház a római császári címmel összekapcsolódott német királyi hatalom politikai súlyát képviseli Európában. A Habsburg uralkodó úgy jelenik meg Európában, mint egyszerűen a „császár”, akinek hatalma németországi és olaszországi pozícióján nyugszik, és mellékesen magyar és cseh király is. A 18. század folyamán azonban Szilézia elvesztésével tovább gyöngül németországi pozíciója, és az osztrák örökösödési háború alatt egész groteszkségében megmutatkozik az a helyzet, hogy a császári címet nem viselő Mária Terézia országának még neve sincsen, hanem osztrák, magyar, cseh, lombard, belga, horvát nemzetek vagy nemzettöredékek merő együttese, különböző joggal, nyelvvel, igazgatással és tudattal. Ezzel párhuzamos az éremnek nem kevésbé groteszk másik oldala: Mária Terézia férje, ez az olasz fejedelemmé vedlett francia herceg viszont viselte a császári címet, mert felesége kedvéért vá-

²⁴ *faux pas* (francia) – rossz döntés

lasztották azzá, de egy talpalatnyi földdel nem bírt Németországban, így az egész világ előtt demonstrálta a német-római császári cím teljes kiüresedését. A 18. század közepétől kezdve érvényesülnek tehát olyan törekvések, melyek a Habsburgok dunai államaiból akarnak összefüggő területű államot alapítani s ezt valamiféle „osztrák” tudattal megtölteni. Azonban ez a célkitűzés még II. Józsefnél is szorosan össze van kapcsolva a németországi pozíció erősítésével és a Habsburg Birodalom német jellegének a hangsúlyozásával. Ez a tendencia csak II. Ferenc uralkodása alatt vett végzetes fordulatot egy páratlanul szerencsétlen történelmi cselekedettel, az osztrák császári cím 1804. évi felvételével. Ferrero rámutat arra, hogy ez a cselekedet mennyire beletartozik az önkényes és erőszakos államcsinálásoknak abba a sorozatába, melyet a francia forradalom kezdett Európában, cisalpin, helvét, batáv, etruriai, veszfáliai államok²⁵ neve alatt, és milyen abszurdum volt, hogy ezen az úton éppen Európa legrégebb és legkonzervatívabb monarchiája, a Habsburg uralkodó követte, mert hiszen az osztrák császári cím felvétele annyit jelentett, hogy a német-római császár revoltál saját maga ellen. Ferrero II. Ferenc belső politikájának kulcsát véli megtalálni abban, hogy rámutat olasz neveltségére; mi a következőkben szeretnénk megmutatni ennek a német egység ügyével közönyös politikának Európa politikai fejlődésére kiható távolabbi következményeit is. Az osztrák császári cím felvételének ugyanis logikus következménye volt a német-római császári címnek két év múlva bekövetkezett letétele. Ez pedig annyit jelentett, hogy a Habsburg-ház feje a német egységet szimbolizáló római-német császári pozíciójából egyszerűen lesüllyedt egy német területi fejedelem rangjára: egy lett a sok közül. Míg a német-római császár számára és a német nemzet számára óriási fantázia rejlett volna a területi fejedelemség felszámolásában vagy legalábbis hátrább szorításában, addig az osztrák császár érdektársa lett a többi hasonszőrű területi fejedelemnek, kezdve a porosz királytól le egészen a hessen-homburgi

²⁵ A *Cisalpin Köztársaság*ot (latin: Alpokon inneni) Napóleon alapította Észak-Itáliában, a francia köztársaság mintájára, Milánó székhellyel 1794-ben. 1802-ben olasz köztársaság, 1805-ben királyság, 1814-ben megszűnt. – A *Helvét Köztársaság*ot 1798-ban, Svájc francia megszállásakor hozták létre, 1814-ig állt fenn. A *Batáviai Köztársaság* 1795-ben Hollandiában, a francia hadsereg bevonulása után alakult meg, berendezkedése Franciaországot követte. 1806-ban Napóleon királysággá alakította, trónjára Lajos nevű öccsét ültette. – *Etruria* – Olaszországban, Toscana nagyhercegség területén Napóleon támogatásával létrehozott állam (1801), amelyet 1807-ben Franciaország bekebelezett. 1809-től 1814-ig a francia császár nővérének birtoka volt. *Vesztfáliai Királyság* – 1807-től 1815-ig francia ellenőrzés alatt álló állam, amely a Rajnai Szövetséghez tartozott. 1815 után jelentős része porosz tartomány lett.

tartományfőig. Ez pedig mindenekelőtt a Habsburg-házat indította el egy meredek lejtőn, melynek befutásához egy rövid évszázad elegendő volt: ma a Habsburg-pretendens Ausztriában nem osztrák császárként szokta emlegetni magát – komikus is volna egy hétmilliós császárság! –, hanem „Landesfürst”-ként, azaz területi fejedelemként.

Előrepillantás a Habsburg-ház déchéance²⁶-ára

Az osztrák császári cím felvételekor II. Ferenc és tanácsadói nyilván úgy képzelték, hogy nem tesznek mást, mint nevet adnak egy meglévő realitásnak, és kicserélnék egy olyan régi homlokzatzelírást – a német-római császári címet –, amely már nem felel meg a tényeknek, és csak nevetséget hoz viselőjére. Valójában azonban ez a címváltozás ezen a régi európai monarchián halálos sebet ejtett. A Habsburg-ház a „német” cím letételével egy olyan zászlót dobott el magától, amely éppen az elkövetkezendő évszázadokban új és minden addiginál nagyobb jelentőségre jutott volna, és az egész németiséget újra e dinasztia köré gyűjtötte volna. E hatalmas lehetőség mellett mellékesen és talán aránylag könnyen megoldódhatott volna a Habsburg-ház *nem német* országai számára a leválás problémája. Az osztrák császári cím azonban azt az illúziót adta, hogy a Habsburgok egy területileg összefüggő kompakt állam fejei, melyet idővel talán egységes „osztrák” tudattal is megtölthetnek. E hiú remény fényében a németországi hegemonia tűnt fel fáradtságos és délibábos kötelezettségként, mely ezenfelül szembeállította volna a Habsburg-házat a többi német fejedelemmel. Az osztrák császárság látszott a „fel nem adható”, „biztos”, „szilárd” pozíciónak, ezért nem akarta Ferenc császár 1815-ben a német császári cím felvételével felújítani azt a felsőbbbségi igényt, melyet valóságos tartalommal – úgy vélte – nem tud már kitölteni.

Valójában azonban ez az első látásra reálpolitikai elhatározás volt az, melytől kezdve a Habsburgok európai helyzetének és birodalmának a rohamos lecsúszása elkezdődik. Hiába lett birodalmuk éppen a bécsi kongresszus határozatai révén területileg összefüggővé, hiába volt hadserege tekintélyes és nem dicsőség nélküli, és hiába volt politikai súlya nagyobb, mint valaha, belső egyensúlya megbillent, és mintha a lélek szállott volna ki belőle. Német politikája teljességgel statikussá válik, nem képes túlmenni a Német Szövetség neve alatt alakult és mindinkább közutálatnak örvendő átmeneti szükségmegoldáson, melyről alább részletesen is fogunk szólni.

²⁶ *déchéance* (francia) – trónvesztés

Olaszországban viszont tehetetlenül kénytelen elviselni, hogy mindinkább gyűlölt idegenné válik, éppen akkor, mikor már igazában nem német állam. Az 1848. évi német-, olasz- és magyarországi események világosan mutatták, hogy Közép-Európában az állami határok nem esnek össze a nemzeti határokkal, és Ausztria sorsával egy nemzeti mozgalom sem azonosítja magát. A megsemmisülés veszélyének erre a félelmes élményére reagált Ausztria a magyar és olasz forradalom 1849. évi kegyetlen elnyomásával, ami azóta is csúnya történelmi szépséghibája a szelídségre ma oly sokat adó Ausztriának. (A félelem oktan hetykesége még egyszer megjelenik az osztrák ház életében, a romlás küszöbén, 1914-ben!) 1849 és 1866 között még egyszer megpróbálkozik Ferenc József a lehetetlennel: azzal, hogy megmaradjon a németiség fejének, de ugyanakkor megtartsa soknépű „osztrák” birodalmát. Rajta is beteljesül azonban a bibliai mondás, „aki meg akarja tartani az ő életét, elveszti azt”²⁷. A Habsburg Birodalom 1866-ban egyszerre szorul ki Németországból és Olaszországból, a Német-római Császárság kilencszáz esztendősi hatalmi szférájából; és éppen abban a pillanatban, amikor megszűnik *németnek* és *rómainak* lenni, tehát valóban nem lehet más, mint *osztrák*, kénytelen engedni a magyar államiság különállási törekvéseinek, és 1867-ben Ausztriából *Ausztria–Magyarországgá* esik szét. Elég egy pillantást vetnünk az 1792. évi, az 1815. évi és az 1867. évi térképre, hogy megláthassuk azt a rohamos összezsugorodást, amely a Habsburg-ház hatalmi szférájában a német-római császári cím letétele és az osztrák császári cím felvétele óta végbement. Az összezsugorodás tragikus méreteit teljességükben csak akkor realizálhatjuk, ha a dunai monarchia feltámasztására irányuló mai elképzeléseket vesszük szemügyre. A német-római császárok utódja, Habsburg Rudolf, Miksa császár, Mária Terézia, II. József örököse arra van kiszemelve, hogy megghiúsítsa Ausztriának Németországgal való egyesülését, és megbízható keleti védőfalat emeljen a német birodalommal szemben. Hogy ennek eleget tehessen, arra aspirál, hogy 6-7 millió ember császára legyen Ausztriában s kb. kétszer annyinak a királya Magyarországon. Óhajtaná ezenkívül Csehországot és Szlovákiát is bevonni birodalmába, de ezeket az országokat nem ígéri neki senki. Nem adta fel még Horvátországra és Szlovéniára vonatkozó jogait sem, de ezeket még emlegetni sem tanácsos. Mindeme aspirációk keresztülvitele céljából kénytelen legalább háromfelé, az osztrákok, magyarok és csehek felé egyszerre pengetni egy érzelmes és lokális színezetű hazafiság húrjait. E sorok íróját mindez igazán hidegen hagyja, de Habsburg-szemmel nézve az egész hely-

²⁷ „aki meg akarja tartani az ő életét, elveszti azt” – Lukács 17:33

zet mélységesen megalázó. Nem valószínű, hogy lesz még szerepük a Habsburgoknak Európában, de az elképzelhető szerepek közül egy ilyen dunai monarchia fősege volna a legszánalmasabb.

Kitérés az európai monarchiáról

Kissé furcsának tűnhetik fel, hogy ennyi szót és ennyi sajnálkozást vesztegetünk arra a túlhaladott és aktualitását veszített történeti tényre, hogy a német egység nem a Habsburg-ház fősege alatt alakult meg, hanem a Hohenzollern-ház fősege alatt. Hol van a Habsburg-ház, és hol van a Hohenzollern-ház – kérdezhetné valaki –, és mit érinti az a világ mai sorsát, hogy az ő egymás közötti rivalizálásuk hogyan végződött? Sajnos nagyon is érinti. Először is le kell szögeznünk, hogy az európai monarchia az európai politikai múlt legnagyobb jelentőségű intézménye, s csaknem minden európai nemzet kialakulásában, politikai és karakterbeli megformálódásában döntő része van egy-egy dinasztiának. Másodszor tudnunk kell, hogy a mai európai válság központi kérdése az, hogy a monarchia mint politikai tekintély összeomlott, s helyébe, legalábbis Közép- és Közép-Kélet-Európában nem lépett semmi. Az európai demokratikus forradalom legbátrabb hadmozdulata volt az, amikor megüzente a háborút az európai monarchiának, de meg kell állapítanunk, hogy ezt a háborút eddig még nem teljesen nyerte meg. Komoly kilátásunk és reményünk van arra, hogy a monarchizmust fel tudjuk számolni, és pótolni tudjuk, de ahhoz, hogy ezt megtehesük, ismernünk kell történeti szerepét és funkcióját, és át kell tekintenünk azt az űrt, melyet maga után hagyott.

Az európai monarchia úgy, amint a francia forradalom kitörésekor fennállott, egy több mint kétezer esztendőös civilizációs folyamat eredménye volt. Ez az intézmény, amint Ferrero megállapítja, erős gyökerekkel kapcsolódott az augustusi római császárság politikai hagyományához, melyben tovább élt a római reszpublika gondolata. Ez a hagyomány és a középkori kereszténység tette a germán törzsfőnökök uralmát vad erejű kalandorok és nyers despoták hatalomgyakorlásából egy jogok és kötelességek, szerepek és feladatok, hivatási etika és konvencionális szabályok által rendezett és körülövezett emberi hivatássá. Ez tette azt, hogy az európai monarchia a késői középkor és az újkor századaiban már nem pusztán és nyers személyes uralmat jelentett, hanem a személyes uralomnak többé-kevésbé spiritualizált és tovább spiritualizálható formáját. Ha ma Nyugat-Európában azt látjuk, hogy igen jelentős kulcspozícióban ülnek olyan

személyek – köztársasági elnökök vagy királyok –, akik ezeket a kulcspozíciókat meglehetősen pontossággal és megbízhatósággal kezelik, anélkül hogy eszükbe jutna vagy eszükbe juthatna ezekkel a lehetőségekkel a személyes hatalom irányába visszaélni, akkor nem szabad megfélemedkeznünk, hogy mindez kizárólag azért lehetséges, mert Európában sok-sok századra visszamenően létezik már az uralkodásnak egy olyan formája, melyben a korlátlan hatalom konvencionális szereppé vált, a nyers hatalomgyakorlás méltóságteljes reprezentálássá szelídült, és az élet és halál feletti uralom funkciókat és hatásköröket összefogó kulcspozícióvá humanizálódott. Mindez azáltal, hogy egy különleges nevelés kitenyészett egy emberfajtát, mely gyermekkorától arra nevelődött, hogy egy reprezentatív méltóságot minél személytelenebbül tudjon megtestesíteni. A „keresztény fejedelem”-től a „felvilágosodott uralkodó”-n és „alkotmányos monarchá”-n keresztül egyenes út vezet a modern, személytelen államfő típusához. A francia köztársasági elnök helyzete, hatásköre és hivatási etikája nem Robespierre, nem a direktórium, nem Napóleon pozíciójából nőtt ki, hanem XVIII. Lajos és Lajos Fülöp pozíciójából, és nem véletlen, hogy az 1875. évi francia alkotmánynak, mely a forradalom után először adott politikai stabilitást Franciaországnak, monarchisták voltak a szerzői. Ahol ez az előny nem létezett, ott a személytelen államfő típusa egyszerűen lehetetlen (pl. Amerikában). Abban azonban, hogy Amerikában egy igen nagy személyes hatalommal bíró kormányfőt szigorúan korlátoz egy rafinált demokratikus apparátus, s Oroszországban egy még nagyobb személyes hatalommal bíró kormányfő egész hatalmának lényege az, hogy megszabott társadalmi reformterv végrehajtója, mindebben, bármilyen furcsán hangzik is, megérződik az európai monarchikus eszmény kisugárzásának a hatása. Természetesen szó sincs arról, hogy személytelen államfő nélkül ne volna lehetséges demokrácia, azonban a személytelen államfő a demokratikus állami apparátus egyik legjobb regulátora, és semmi sem alkalmasabb nála – akár monarchikus, akár köztársasági formában – arra, hogy egy személyes uralomhoz többé-kevésbé hozzászokott társadalmat átvezessen a politikai szervezésnek ahhoz a végső demokratikus ideáljához, melyben nem a politikai hatalmat képviselő személyek uralkodnak a többiekén, hanem törvények, elvek és tervek uralkodnak a politikai hatalmi apparátus kezelőin magukon.

Ilyen kiindulással helyesebben tudjuk megítélni és elítélni a monarchiának azt a meghamisított ideálját, mely a francia forradalom egyik legkétségesebb értékű hagyományából, a zseniális politikai vezető romantikájából táplálkozik. Ez a hamis romantika Napóleon személyén keresztül az európai

monarcha hamis képét vagy ha úgy tetszik, a *hamis monarcha* képét is létrehozta, azét, akinek számára az uralkodás nem hivatás és szereprendszer, hanem romantikus, hősi, mutatós, egyéni vállalkozás. Nemhogy fejlődést jelent ez a régi, Isten kegyelméből való, „örökölten tehetségtelen”, degenerált királyokhoz képest, hanem a legnagyobb visszaesést, mert a tradicionális monarcha spiritualizált személyes hatalma helyett ismét a teljes és nyers személyes hatalom alá veti a közösséget. Európa szerencséjére az európai dinasztiák az egész 19. századon keresztül minderről nem vettek tudomást, hanem nagyban és egészében továbbra is, sőt még inkább betöltötték az uralkodói korrektségnek ezer éve kialakult szereprendszerét. Csak a 19. század végén jelenik meg az európai politikai fejlődés egyik leggroteszkebb és legvégzetesebb jelensége, a trónon született hamis monarcha, II. Vilmos, akinek született uralkodó létére a saját szerepéről romantikus elképzelése volt. Olyan jelenség, mely nem véletlenül jelent meg egy hirtelen felemelkedett, második vonalbeli német területi fejedelmi dinasztiánál, de elképzelhetetlen lett volna a Habsburg-házban, a római császárok családjában.

Most már talán nem olyan érthetetlen, hogy miért volt végzetes jelentősége a német politikai fejlődés számára annak a ténynek, hogy a legújabb kori európai politika alakulásának legdöntőbb fejleménye, a német egység nem az arra eredetileg kvalifikált Habsburg-ház fősege alatt alakult meg, hanem a Hohenzollern-ház fősege alatt – mely a német területi fejedelmi családok között sem tartozott a legelőkelőbbek közé. A Habsburg-ház az uralkodói személytelenségnek nemcsak német, de európai viszonylatban is mondhatni a magasiskoláját képviselte, hiszen ez a család viselte csekély megszakítással idestova ötszáz esztendeje az európai államrendszer leg-szimbolikusabb méltóságát: a német-római császárságot, egy olyan rangot, melynek történelmi súlyához, presztízséhez, potenciális lehetőségeihez és szimbolikus jelentőségéhez akkor is méltónak kellett maradnia, amikor semmi fogható hatalmat nem jelentett. Ezzel szemben a német területi fejedelemségek nagy hűbéresi és földesúri jellegük miatt európai viszonylatban sokkal inkább személyes hatalmat jelentettek, mint az európai monarchia általában. Végzetes jelentőségű volt a német belső politikai fejlődés számára, hogy abban a pillanatban, mikor a személyes uralmi rendszer felszámolása volt minden európai nép legnagyobb feladata, éppen Németország, melynek egész Európában a leginkább volt szüksége a személyes uralmi rendszer likvidálására, esett vissza még jobban, mint azelőtt, a személyes uralom rendszerébe.

3. A Német Szövetség zsákutcaja

A Német Szövetség születési hibái

Minthogy a Német-római Császárság felújítása 1815-ben nem sikerült, a német nemzetnek egyetlen legitim politikai intézménye maradt: a területi fejedelemség. Hiába írta Stein báró²⁸, hogy „Nekem csak egy hazám van, s annak Németország a neve; a hatalmas fellendüléseknek ebben a pillanatában a dinasztíák rám nézve teljesen mellékesek”. A hadsereg, a hivatalnoksereg, a népek hűsége a dinasztíáké volt, Steinnek is őket kellett szolgálnia és háborúra piszkálnia ahhoz, hogy Napóleon leveretése valósággá válhassék. A bécsi kongresszuson tehát a dinasztíák intézkedtek Németország sorsa felől, s rajtuk állott, hogy milyen és mennyi német egységet hajlandók megvalósítani. Ők pedig elsősorban a területi fejedelemség intézményét akarták érintetlenül tartani, sőt megerősíteni. Közben azért azt is tudták, hogy 1813 nagy esztendeje után egész Németországnak is kell valamiféle politikai formát adni. Ennek a két tendenciának a huzakodásából született meg az 1815. évi Német Szövetség.

E politikai formációt Ferrero tökéletlen, de az adott körülmények között aránylag nem a legrosszabb és az európai egyensúly szempontjából elfogadható megoldásnak ítéli. Kétségtelenül a Német Szövetség tette lehetővé, hogy Németország megszűnt az anarchia, a senki országa lenni, a száz meg száz dél- és közép-németországi kis fejedelemség végleg megszűnt, és a szövetség szervezete a római szent birodalomhoz képest szilárdabb, láthatóbb és megformáltabb lett. Ezekkel az előnyökkel azonban, melyek a német egységmozgalom szempontjából messze a kívánatos minimum alatt voltak, óri-

²⁸ Stein, *Heinrich Friedrich Karl*, báró (1757–1831) – porosz államférfi, a felvilágosult abszolútizmus híve. 1804-től 1807-ig kereskedelmi, gazdasági és pénzügyminiszter. A tiltsi béke után Napóleon tanácsára III. Frigyes Vilmos porosz király államminiszterré nevezte ki. Számos liberális reformot kezdeményezett: az örökös jobbágytság eltörlését, a városi önkormányzatok kiépítését, a modern minisztériumok létrehozását, a közigazgatás és a községek reformját. Napóleon nyomására 1808-ban menesztették. 1812-ben I. Sándor cár tanácsadója, 1813–14-ben a francia uralom alól felszabadult porosz területek újjászervezésének egyik irányítója. 1814–15-ben részt vett a bécsi kongresszuson, ahol Ausztriával és Metternichkel szemben a német szövetségi államok érdekeinek fő védelmezője. 1815-ben visszavonult a politikai élettől.

ási fogyatkozások állottak szemben, melyek lehetetlenné tették, hogy ebből a kezdetből épkezláb folytatás legyen.

Az első nagy fogyatkozásra már utaltunk: a Német Szövetségnek nem volt látható feje. Lehetett gúnyolódni a „római” császár hatalmának a teljes kiüresedésén, azért ez a császár egyben német király is volt, tehát egy olyan szimbólum, mely adott esetben igen komoly tartalmaknak válhatott volna hordozójává. A látható fő hiánya olyan személyes uralomhoz szokott társadalomnál, mint amilyen a német is volt, igen döntő hiányosság volt.

A második nagy fogyatkozás az előzőből következett. A német-római császári cím fel nem újítása azt jelentette, hogy a Német Szövetség rámondta az áment Napóleon művére, a német-római szent birodalom 1806. évi szétrobbanására, közelebbről arra, hogy a német fejedelmek formailag is megszűntek egy magasabb állami egység alattvalói lenni, végleg „szuverénakké” váltak a maguk területein, s legfeljebb maguk között alkottak egy önkéntes szövetséget. A választófejedelmekből és örgrófból királyok és nagyhercegek lettek. Hiába mondjuk, hogy ez csak elnevezésbeli változás volt, és a való helyzet már a római szent birodalomban is a teljes függetlenség volt. Az elnevezésbeli változás és a teljes szuverenitás azt jelentette, hogy a területi fejedelmek, akik nemrégiben még korlátlan hatalmú földesurak voltak inkább, mintsem igazi dinaszták, most végleg felvették a nagy európai dinasztiai nagy allűrjeit és igényeit, sőt el is túlozták, éppen azért, mert a Habsburg-házát és egy-két nagyobb uralkodóházat kivéve nem voltak igazán nagy európai dinasztiai. Nem lehet eléggé ismételni a német politikai fejlődésnek azt a szerencsétlen vonását, hogy nem a központi uralkodó törte le a nagy hűbérurakat, hanem a nagy hűbérurak váltak uralkodóvá a maguk területein, ennek következtében a német dinasztiai többségében az utolsó percig kiirthatatlanul megmaradtak a földesúrnak azok a jellegzetességei, melyek a nagy európai dinasztiaiknál már régen szublimálódtak a keresztény monarchia hivatási etikájában.

A harmadik nagy fogyatkozása volt a német ügyek 1815. évi elrendezésének, hogy azt a számtalan római szent birodalmi fejedelmi családot, melyek megszűntek uralkodók lenni (az úgynevezett mediatizált családokat), különleges jogállással ruházta fel, melynek leginkább kiemelt attribútuma a házassági egyenlőség volt, legfőbb társadalmi hatású kiváltsága azonban a földesúri hatalomnak és bíraskodásnak bizonyos körben való fennmaradása és garantálása. Ez pedig azt jelentette, hogy Németország nemcsak többé-kevésbé földesúri szellemű családok sokaságát kapta *dinasztiáikul*, hanem ezenfelül még a dinasztiai adott szava és a Német Szövetség alkotmánya garantálta *más családoknak* olyan földesúri jellegű

kiváltságait, melyek egyébként egész Európában, mint a társadalmi fejlődés legfőbb akadályai, a likvidálódás állapotában voltak.

A Német Szövetség tehát, ha meg is szüntette a római szent birodalom anarchiáját, mégiscsak zsákutcája volt a német egységnek, mert megszilárdította és az egyetemes európai monarchikus legitimitás védelme alá helyezte a német egység legnagyobb akadályának, a német területi fejedelemségnek pozícióját. Olyan provizórium volt, mely ugyanakkor megerősítette az 1806. évi nagy megrázkódtatás által kiváltott vágyat: az erős és egységes német állam vágyát. Nem véletlen, hogy ebben a korban született meg az *állam* jelentőségét metafizikai síkra felemelő hegeli államfilozófia. Hegel ugyan a porosz állam védelmében, vagyis a magát defenzívában érző területi fejedelemség védelmében állította fel a maga elméletét, azonban abban a visszhangban, amelyet kiváltott, a megvalósulatlan, a nem létező, csak posztulátumként, csak metafizikailag létező egységes *német állam* utáni vágy kapott formát.

Az 1848. évi nagy kudarc

Az a felismerés, hogy a Német Szövetség nem életképes és nem egészséges politikai orgánuma a német egységnek, 1848-ra érett odáig, hogy politikai események és mozgalmak mozgatójává vált. 1848 Németországban is a forradalmak esztendeje volt, melyekben a német szabadelvű polgárság és a német értelmiség jártak az élen, s melyek helyenként elég könnyen vezettek szimpatikus és sokat ígérő eredményekre. Mikor azonban az egyes „államok” helyi forradalmi után az egész német politikai test kérdései is szőnyegre kerültek, s megválasztották a német központi parlamentet és a népszerű János főherceget mint a német birodalom kormányzóját, akkor egyszerre napvilágra került Németország politikai területi elosztásának szerencsétlen központi problémája: az a szerencsétlen tény, hogy a jogilag és történetileg vezetésre hivatott állam, az osztrák állam háromnegyed részben nem német népekből tevődött össze. A dilemma az volt, hogy a dinasztia felszámolására a németiség politikai fejlődése még nem érett meg, a dinasztiakkal való egyetértés fenntartása mellett pedig az osztrák birodalom vezető szerepével nem volt mit csinálni az új, egységes német birodalomban. Ebből a dilemmából született meg az a félmegoldás, mely döntő és végzetes hatással volt a német politikai fejlődésre, az úgynevezett „kisnémet” megoldás, mely az osztrák németeket is magában foglaló teljes német egység „nagynémet” követelménye helyett megelégedett az

Ausztria és az osztrák németek nélküli, porosz vezetés alatt álló részleges német egységgel.

1848-ban ezt az egész problémát a központi német parlament próbálta letárgyalni és dűlőre vinni. Ennek során azonban hamarosan kiderült az egész német politikai test kétségbeejtő központtalansága és súlyponttalansága: a központi parlament és a kormányzó által kinevezett központi kormány kormányozni akart egy birodalmat katonák, hivatalnokok és alattvalók nélkül, egy városból, mely nem volt fővárosa semmiféle országnak. A vége az lett, hogy a kormánynak nem engedelmeskedett senki, utóbb pedig – a „kisnémet” megoldás szellemében – a német császárrá megválasztott porosz király visszautasította a császári koronát, és olyan névvel illette, mely egyaránt gyalázatot jelentett a német névnek és a népszuverenitás gondolatának. Végül is a német nemzet első parlamentje városról városra volt kénytelen bolyongani, s úgy végezte be pályafutását, hogy egy másodrendű német állam kormánya egyszerűen bezáratta. 1848 úgy maradt meg a német nemzet emlékezetében, mint a bolond esztendő, a német egység híveinek emlékezetében pedig mint a szégyen esztendeje. Bár számos alkotmány, melyet ebben az évben vívtak ki, tartós maradt, mégis katasztrofális ez a dátum a német nemzet politikai fejlődésének a történetében. Katasztrófális azért, mert ennek az esztendőnek a tanulságaiban kapott először tapasztalati igazolást a német nemzet számára az a nyomasztó tévképzet, hogy a *német egység problémája megoldhatatlan*. Valójában az volt az igazság, hogy a német egység problémája megoldhatatlan volt a *területi fejedelemség fenntartása mellett*. Minthogy azonban Németországban a Német-római Császárság megszűnte óta más tradicionális intézmény nem volt, mint a területi fejedelemség, így a teljes német egység azonossá vált a teljes forradalmi káosz gondolatával. Így a tradíció erőinek a demokráciával szemben való engedékenysége, mely a 19. század közepétől kezdve Európa-szerte megjelent, Németországban nem következett be, legfeljebb látszólag. Úgy tűnt fel tehát, hogy az egységes és demokratikus nemzeti állam feladata, melyet a német nemzet jobbjai a nemzet elé tűztek, s melynek irányába a legtöbb európai nemzet több-kevesebb zökkenő után el tudott indulni, a német nemzet számára leküzdhetetlen nehézségeket vet fel, és a megoldás útjában álló erők oly szívósak, hogy azokkal megbirkózni emberfeletti feladat.

A német mítosz kezdetei

Ez volt az a kritikus pont, amikor a német nemzet elkezdett valóságos célok és valóságos eredmények helyett látszatzmegoldásokban, politikai formulákban, szimbólumokban és fantazmagóriákban gondolkodni. Ahogyan nem véletlen, hogy a német államtalanság nyomasztó 1806. évi élményét nyomon követte a hegeli állammetafizika, úgy nem véletlen jelensége az 1848 utáni német szellemi életnek Wagner és Nietzsche. Nem azért, mintha művészetük és filozófiájuk az 1848-as események nélkül – melynek idejében már kész férfiak voltak – alapvetően más lett volna, de az a szerep, amelyet a legújabb német értékvilág kialakításában játszottak, az 1848-i kudarc nélkül semmiképp nem illette volna meg őket. Csak egy olyan közösségnek, mely azt a problémát, melyet a történelem feladott számára, nem tudta megoldani, s a megoldás útjában álló erőkkal nem mert megküzdeni, volt szüksége olyan világgépre, mely az életet földöntúli erejű hatalmasságokkal népesíti be, melyekkel csak mitikus csodalények s übermenschek tudnak megbirkózni. S minthogy a történelem a jelen problémái számára egy közösségnek sem ad mást, mint *embereket*; a múltat kellett a germán mítosz csodalényeivel és a jövőt übermenschekkel benépesíteni.

Ebben a lelkiállapotban – melyben az egész nemzet hajlamossá vált arra, hogy igazi megoldások helyett álmegoldásokat fogadjon el – lépett előtérbe az az erő, mely ahhoz nem volt elég erős, hogy a német egység problémáját megoldja, de ahhoz elég erős volt, hogy álmegoldás hordozója legyen: a *porosz militarizmus*. Ebben a történelmi szituációban nőtt nagyra az európai történelem legnagyobb hamis realistája: *Bismarck*.

A porosz militarizmus

A poroszokról ma forgalomban van egy mítosz és egy rémmese. A *porosz mítosz*, amelynek Spengler a legismertebb képviselője, a poroszokat teszi meg a magasrendű, töretlenül arisztokratikus, alkotó európai ember típusává, és annyira átszellemíti a porosz elvet, hogy szerinte egész Európában szükség van arra, hogy elegendő „porosz” születés a világra. A porozságnak ennél szerényebb glorifikátorai is a teljes értékű kötelességteljesítés szellemét találják a porosz lelkiség jellegzetes vonásának, és úgy beszélnek a porosz tisztviselőkről, mintha azon kívül Európában korrupciómentes közigazgatás sehol sem lett volna. A poroszokról való *rémképet* a franciák alakították ki. E szerint a németiség legújabb kori megbolondulása teljesen

a porosz infekciókra megy vissza, és a porosz feudális és katonai klikkek szelleméből származik a hatalomnak és az erőszaknak a legújabb kori német imádata.

A porosz militarizmus lényegét azonban hiába keressük a porosz hadseregben magában vagy a porosz arisztokrácia vagy egyáltalán a porosz nép szellemében. Egyáltalán korlátolt és botor dolog bármiféle militarizmus gyökerét egyik vagy másik nép természet adta brutalitásában vagy katonai klikkjeiben keresni. A németek és svédek természet adta brutalitása és Hindenburg vagy lord Kitchener militarista szelleme között nehezen mutatható ki lényeges különbség. A militarizmus *társadalmi* jelenség, és egy társadalmat militaristává nem az tesz, hogy katonái hogyan gondolkoznak a háborúról és magukról, hanem az, hogy a társadalom hogyan gondolkodik a hadseregről. Európában olyan társadalom, mely szerkezeténél fogva militarista volna abban az értelemben, ahogy a spártai és a kozák az volt – melyek tudniillik gazdaságilag is összeomlottak volna a háborúskodás és az azáltal biztosított uralmi helyzet nélkül –, ma nincs. A német sem az, vagy legalábbis eddig nem sikerült maradéktalanul azzá tenni.

Hogy a porosz hadsereg tisztikara általában háborúval foglalkozott, és háborúra volt beállítva, ebben lényegesen nem különbözött más európai kontinentális hatalmak hadseregeitől. Hogy ez a porosz hadsereg szerette a merev mozdulatokat és a feszes drillt, az lehetett faji sajátosság, lehetett történeti hagyomány, lehetett egy feszes társadalmi szerkezet lecsapódása, de ilyen tényekből nem lesz sem modern militarizmus, sem háború. Hogy a porosz arisztokrácia merev és kemény uralmi módszerekkel élt, az lehetett komoly akadálya Kelet-Németország demokratikus fejlődésének, de ilyen tényezők másutt is voltak, s mindez még mindig nem militarizmus. Ahhoz, hogy európai jellegű dolgozó társadalom a hadsereget ne szükséges rosszsznak és a társadalom költséges terhének tekintse, hanem presztízskérdést csináljon hadseregének nagy és félelmes voltából, akár szükség van rá, akár nincs, s ez a tény állandó lelkesedésre indítsa, ahhoz az kell, hogy ismerje a lefegyverzettség, a kiszolgáltatottság, a hadsereg-nélküliség történeti tapasztalatát. Ezt ismerte meg Poroszország 1806 és 1813 között, és Ferrero jó helyen keresi a porosz militarizmus születésének történeti időpontját, amikor itt keresi. Hiába mutatnak rá a káplárkirály hadseregimádatára és Nagy Frigyes pusztító háborúira: akkor legfeljebb a porosz allűrök voltak meg, de nem a porosz hisztéria, mely 1806 után az allűrök mögött a lelkeket megtöltötte. I. Frigyes Vilmos és Nagy Frigyes hadseregének csak a pusztításaira emlékezett a német nép. Csupán 1813 mámoros esztendejében vált az újból felállított és az utcákon végigvonuló porosz hadsereg a fel-

szabadulás, a helyreállított szabadság és a német nemzeti egység központi jelképévé. A nagy felemelkedések és a nagy bukások várakozása plántálta el a politikailag nem eléggé érett porosz vezető rétegben azt a hajlandóságot, hogy a maga erőit és értékeit túlméretezett kategóriákban fogalmazzon meg, s az 1813-as esztendő emléke tette hajlamossá a németeket arra, hogy a poroszok kvalitásaiból mítoszt kerekítsenek, és ezt a mitikus képet maguk elé mintául tűzzék.

Poroszország németországi szerepe és az Erbfeind-komplexum

A porosz elvnek a német értékvilágban való illetén szerepe azonban csak a 19. század végére alakult ki teljesen. A valóságos politikai fejlődésbe azonban már sokkal előbb beleszólt az ilyen módon kialakult porosz hadsereg-kultusz és militarizmus. A porosz állam vezető rétegében elplántálódott félelem, bizonytalanságérzés és elégtétel-keresés közösségi indulatai ugyanis már elsőre azzal a következménnyel jártak, hogy a porosz állam – Európában egyedül – az 1815 után időben is fenntartotta az általános védkötelezettség rendszerét, amelynek folytán a porosz hatalom a porosz állam lélekszámát többszöröző politikai súlyhoz jutott. Ehhez járult az, hogy Poroszország, melynek a 18. század végén csaknem annyi lengyel alattvalója volt, mint német, a bécsi kongresszusról – hála Ferenc császár saját német szerepével szemben közönyös politikájának! – a legnagyobb német államként került ki, mert az Oroszországnak átengedett lengyel területekért kárpótlásul a német Rajna-vidéket kapta. Ez a két tényező együtt eredményezte, hogy a porosz állam németországi vezető szerepének gondolata egyáltalán felmerülhetett azokkal a hatalmas tényezőkkel szemben, melyek erre a szerepre a Habsburg-házat kvalifikálták. De Poroszország minden katonája és németországi előnye nem lett volna elég ahhoz, hogy ebből a gondolatból realitás legyen, ha nem jön közbe az 1848. évi nagy kudarc. Ez teremtette meg Bismarck politikájának és sikerének az előfeltételeit. Bismarck politikai pályájának első felében – amíg nem vált *nolens volens* a német egység megalkotójává – az volt a centrális törekvése, hogy energiájának minden erejével képviselje és felmutassa az 1848-i esztendő végzetes és félrevezető történeti tapasztalatát, hogy tudniillik a teljes német egység problémája megoldhatatlan, mert a területi fejedelemség intézménye leküzdhetetlen. Ezt a tanulságot használta fel ő arra, hogy bebiztosítsa a német területi fejedelemségeket, közelebbről a porosz királyi házat azok ellen a veszedelmek ellen, mindenekfelett a Habsburg-háznak való alárendelő-

dés ellen, melyek azt a teljes német egység oldaláról fenyegették. Ennek ellensúlyozására szedte össze Poroszország minden erőforrását, s 1866-ban ezt a veszélyt sikerült kiparírozni. Ez azonban még mindig nem lett volna elég ahhoz, hogy a németiség szemében Poroszország váljék a német egység megtestesítőjévé, ha nem járul hozzá egy közösséglélektani tényező: az, hogy az 1806. évi nagy megrázkódtatást, a németiség megalázásának nagy élményét Poroszország intenzívebben átélte, mint Ausztria, és így a németiségben felkelt elégtétel-kereső ingert száz százalékgig magáévá tudta tenni. 1806-ban született meg Poroszországban és a kisebb német államokban az Erbfeind-komplexum: az az elgondolás, hogy Franciaország a németiség örök ellensége, melynek századok óta az egyetlen célja a német egység és a német nagyság megakadályozása. Csodálatosképpen erről a százados, sorsszerű ellentétéről 1806 előtt igen halvány tudata volt az érdekelt népeknek; a hagyományos, „sorsszerű” angol–francia ellentétéről sokkal többet tudtak. S 1806 után sem tudott róla nagyon sem Ausztria, a németiség hagyományos és hatalmasabbik képviselője, sem Franciaország, a másik érdekelt fél, hanem elsősorban Poroszország és „Kis”-Németország. Az történeti tény volt, hogy ezer évig az európai egyensúly a német és a francia hatalom egyensúlyán nyugodott, amiből rengeteg háború származott, németek és franciák, Habsburgok és Bourbonok között, de sem a két nép, sem a dinasztiák nem ismerték a sorsszerű gyűlölség axiómáját. A napóleoni háborúk alatt is Ausztria, melynek erejét Napóleon megtörni sohasem tudta, csak annyira gyűlölte a franciákat, amennyire egy magabiztos nagyhatalom a pillanatnyi ellenfeleit gyűlöli, ez az indulat azonban a napóleoni korszak lezáródásával fokozatosan feloldódott. Nem ismerték az Erbfeind-elméletet a franciák sem; természetesen a francia politika örömmel látta, hogy a német császárság országa a történelem folyamán mindinkább délkelet felé tolódik, s igyekezett ellene dolgozni annak, hogy nyugati határán erős német birodalom alakuljon meg. Az 1806-os év francia szellemi elitje azonban komoly szimpátiával tekintett Németország felé, és sem németellenes, sem poroszellenes francia közhangulatról akkortájt nem volt szó; mindez 1870–71-ben született meg. Nem tudom, hogy mit műveltek a németek ekkor francia földön, s ez miben különbözött attól, ami háborúban és hadszíntéren akkortájt történni szokott, de akár háborút csináltak, akár békét, azt mind az Erbfeindon való elégtételyszerzés szellemében csinálták, s ilyen ellenféllel szemben alulmaradni egyike a legszörnyűbb dolgoknak, nemcsak fizikailag, hanem lélektanilag is. Ebből született meg a franciák rettenetes sokkja és prusszofóbiája, amely aztán 1918-ban találta meg a maga nem kevésbé végzetes ellenelégítéletét.

Minthogy 1871 egyszerre volt a poroszoknak és az 1806. évi megaláztatás által érintett németységnek a nagy elégtétele, ezáltal vált lehetővé, hogy a németység szemében a német egység ügyének a porosz állam és a porosz katonai hatalom váljék a megtestesítőjévé.

Az igazi porosz politika

Tudnunk kell azonban, hogy ez az eredmény túlment magának a porosz politikának az eredeti célkitűzésén. A porosz politikának és Bismarcknak magának a központi célkitűzése mindig az volt, hogy a német egységre való tekintet nélkül Észak-Németországból alkosson egyetlen protestáns jellegű hatalmi komplexumot, s így egyben egyesítse Poroszországnak területileg elválasztott nyugati és keleti felét. A porosz politika 1866-ot megelőzően több ízben javasolta Németország kettéosztását egy porosz vezetés alatt álló északi és egy osztrák vezetés alatt álló déli félre, és éppen a német egységet megtestesítő Habsburg-ház volt az, amely ebbe a propozícióba nem ment és nem mehetett bele. Az 1866. évi porosz–osztrák összecsapás azután az osztrák birodalom oly méretű presztízscsökkenését eredményezte, hogy nemcsak Észak-Németország került Poroszország fősége alá, hanem Dél-Németországban is egy bizonyos vákuum keletkezett, melyet Poroszország részben a franciáktól való féltében, részben pedig a német egységmozgalom nyomása alatt szintén belevont a maga hatalmi körébe, az 1870–1871. évi győzelem után pedig nem zárkozhatott el az új német császárság felállítása elől. Mindez azonban a porosz politika szempontjából elsősorban nem az egységes Németországot jelentette, hanem egy minden várakozáson felül megnövekedett Poroszországot. Bismarck nagyon jól tudta, hogy a porosz politika 1871-ben céljait nem száz százalékgig, hanem százötven százalékgig érte el, és hogy semmi hódítanivalója és terjeszkednivalója nincsen, hanem a szerzettet kell megőriznie. Komolyan szó sem lehetett arról, hogy a Hohenzollern-politika még ezen túlmenően is törekedjék a német egység teljessé tételére, vagyis Ausztria német részeinek a bekebelezésére. Ezt dinasztikus szempontból még elképzelni is lehetetlen volt, mert vagy azt jelentette volna, hogy az osztrák császár alattvalóként lépjen be a német birodalomba, vagy pedig azt, hogy a porosz dinasztia kikergesse a katolikus osztrák dinasztiát saját ősi, katolikus, osztrák birtokairól. Hogy a porosz királyi hatalom szempontjából mennyire nem a német egységen volt a hangsúly, azt vakító világossággal illusztrálja a Hohenzollern-ház utolsó szereplése a német politika színpadán: az, hogy

II. Vilmos 1918-ban megpróbált csak a német császári címről lemondani úgy, hogy porosz királyságát megtartsa. Ebben eddig csupán II. Vilmos oktondiságát szokták megpillantani, holott sokkal mélyebb összefüggésekre világít rá; arra, hogy a porosz politika szempontjából a német császárság csak egy incidentális és dekoratív növekedés volt, melyet veszély esetén, mint felesleges ballasztot, ki lehet dobni a léghajóból.

1871 tehát nem a demokratikus és nemzeti német egységmozgalomnak volt a sikere, hanem a porosz politikának. Az a nemzedék azonban, amely még emlékezett az 1848. évi nagy kudarcra, letett arról, hogy a német területi fejedelemséget hamarosan fel tudja számolni; tehát belenyugodott abba, hogy 1871-et elfogadja, mint a német egységtörekvések *részleges* sikerét. Hogyan lett ebből a részleges sikerből totális katasztrófa, ezt fogjuk keresni a következő fejezetben.

4. Harmadik zsákutca: a wilhelminus német császárság

Az 1871. évi nagy félreértés

Megtanultuk az iskolában, hogy 1848-ban a német demokratikus erők nem tudták megteremteni a német egységet, 1871-ben azonban a porosz királyi ház vezetése alatt létrejött a német egység, és a kontinentális Európának 1914-ig terjedő időszakát ennek az egységes Németországnak a hatalmi felemelkedése jellemzi: ezt így hitték a kortársak, és így tudjuk azóta is. Ebbe a rettenetes félreértésbe betegedett bele Németország és vele egész Európa. 1871-ben valami egészen más történt. Mindaz, ami a német egység körül ebben az időben, közelebbről 1866-ban, 1871-ben és 1879-ben lezajlott, lényegileg a német nemzeti egység és a német demokratikus fejlődés *ellen* irányuló dinasztikus kompromisszumok sorozata volt. 1866-ban a kisebb észak-német fejedelemségek vetették alá magukat Poroszország katonai és politikai vezetésének, 1871-ben valamivel lazább formában a nagyobb dél-német országok is véglegesen csatlakoztak ehhez a katonai és politikai rendszerhez, és 1879-ben, a kettős szövetség megkötésével a Habsburg-ház is – az utolsó fórum, mely a teljes német egységet képviselhette volna, ha 1804 óta nem vált volna erre képtelenné – megadta rezignált hozzájárulását a kompromisszumoknak ehhez a sorozatához.

Hogy mindez kompromisszum, ez természetesen nem volt titok a kortársak előtt sem. Kevésbé volt világos, hogy kik *között* és kik *ellen* jött létre ez a kompromisszum. A közfelfogás az volt, hogy a német császárság megalakítása, mint az összes legújabb kori államoké Európában, a monarchia és a nemzeti demokrácia közötti kompromisszum eredménye. Ez volt a legnagyobb tévedés. Németország esetében a kompromisszumot nem monarchikus és demokratikus elemek kötötték *egymással*, hanem elsősorban dinasztikus, arisztokratikus erők *maguk között*, és ezt a *kész kompromisszumot* toldották meg néhány demokratikus engedménnyel. Az 1871. évi „új”, „egységes” Németország politikai szerkezete teljesen azokon a nyomokon haladt, melyeket az 1815. évi Német Szövetség, a német egységnek és a demokratikus fejlődésnek ez a temetője kirajzolt, azzal a különbséggel, hogy ami ott provizórikus volt, itt végleges lett. Az új német császárság ugyanis, mely kifelé a német egységet mutatta, befelé annyit jelentett, hogy mos-

tantól kezdve a német császársággal megnőtt Poroszország és általa az új német császárság garantálja, hogy a területi fejedelemség intézménye, a német egység és a német demokratikus fejlődés legnagyobb akadályozója érintetlen és érinthetetlen maradjon, sőt annak legjellegzetesebb és egyben legnyersebb képviselőjét, a területi fejedelemségi jogok németországi előharcosát, a porosz dinasztíát az új német „egység” megvalósításának érdeme is övezte, és így ez az egész szerkezet szervesen beleépült az új Németországba. 1815-höz képest volt ugyan három nóvum: a császári cím, a német hadsereg és a Birodalmi Gyűlés, mint a közvélemény demokratikus orgánuma; azonban a császárnak – mint császárnak és nem mint porosz királynak! – a hatalma igen korlátozott volt, a Birodalmi Gyűlésé pedig, amely a reális dinasztikus és katonai erők között úgyszólván a levegőben lógott, még korlátozottabb. Ez a helyzet nagyon erősítette az 1813. évi porosz reminiscenciákon alapuló német hadsereg kultuszát, a három nóvum közül a hadsereg volt az egyetlen, amely nem címfelirat volt, hanem valóság. A birodalom szuverénje mind jogilag, mind a valóságban nem volt sem a császár, sem a nép, hanem a Birodalmi Tanácsba tömörült fejedelmek összessége. Bármennyire is nem volt ez a szuverenitás kívülről nagyon látható, mégis ez volt az *igazi* szuverenitás, amit a württembergi király vagy a schauenburg-lippeai fejedelem alattvalói sokkal inkább éreztek és tapasztaltak, mint a császár vagy pláne a Birodalmi Gyűlés hatalmát.

Tovább folytatódott tehát a német politikának végzetes, az európai fejlődéssel szemben álló alakulása: a területi fejedelemség intézménye még stabilabbá, majd végzetessé vált. Ezt a tényállást azonban abban az örömmujongásban, amely a német császári cím felújítását, a német népképviselőlet megszületését és a német hadsereg győzelmét kísérte, nem lehetett észrevenni. Két véres háború áldozatait kellett volna dezavualni és huszonöt fejedelmi ház mellett a német császár jogát kétségbe vonni annak, aki ilyen körülmények között azt állította volna, hogy német egység nincs, és a német demokratikus fejlődés kilátásai kisebbek, mint a Német Szövetség idejében. Felesleges ebben a nagy félreértésben ennek vagy annak az érdeknek a ravasz intrikáit keresni: az igazi nagy történelmi félreértések – bár csaknem mindig érdekében állanak valakinek – mélyebben fekszenek, semmint hogy tudatosan elő lehetne idézni őket. Németországban a születésrendi elv túl erős presztízse és ennek tetejébe a német területi fejedelemség rendszere a német társadalmat túlon túl beleszorította egy hiperarisztokratikus társadalmi szerkezet béklyóiba, mellyel a német demokratikus mozgalom sokkal kevésbé tudott elbánni, mint az olasz a maga gyökértelen reneszánsz zsarnokokból kinőtt kis fejedelemségeivel.

Ebben a helyzetben Németországban a fejedelmek és a nép, Bismarck és a demokraták egyaránt boldogok voltak, hogy a német egység – melyet mindegyikük kívánt a maga módján – megvalósult anélkül, hogy egymás torkának kellett volna menniük, és a tökéletesítés gondját átengedhetik az elkövetkezendő nemzedéknek. Fogalmuk sem volt róla, milyen terhes örökséget hagytak unokáikra! Valójában az új német egység egyike lett azoknak az álmegoldásoknak, melyek egy zsákutcs helyzetet úgy akarnak áthidalni, hogy összeegyeztethetetlen dolgokat egyeztetnek össze, ami a kompromisszum minden egészséges továbbfejlődését kizárja, és végül egy még katasztrofálisabb zsákutcába torkollik.

A német területi státus zsákutcsja

Az új német egység mindenekelőtt zsákutcsját jelentette a német területi státusnak. A német egység egyik eredményének kellett volna lennie, hogy a német nemzet azok helyett a teljesen incidentális területi keretek helyett, melyek a német dinasztiák, pontosabban uralkodókká előlépett nagy földesurak egymás közötti huzakodásaiból és csereberéiből alakultak ki, visszatáljon a németiség stabil keretei közé, amit a Német Szövetség határa reprezentált, mely Csehország és Kelet-Poroszország különálló problémáitól eltekintve nagyjából egyezett a németiség történetileg kialakult hatalmi és területi bázisaival, és nagyjából egyezett a német nyelvterülettel is. Az egységes Németország ehelyett a wilhelminus német császárság területi kereteit kapta, melyek befelé megőrizték a német kis államok lehetetlen területi kacsaringóit és szigetekskéit, de ami még rosszabb, kifelé teljesen incidentálisak voltak: kelet felé Lengyelország felosztásának incidense szabta meg a határt, dél felé az Ausztriával való huzakodás incidentális végeredménye, nyugat felé a túlságosan megnyert francia háború incidense. Ez a határ a leglényegesebb pontokon nem volt sem történeti, sem nyelvi határ. Valóban nehéz volt megmagyarázni, hogy német szempontból Posen miért belföld, és Innsbruck miért külföld. Viszont az osztrák-németek számára Tarnopol miért belföld, és Passau vagy akár Köln és Hamburg miért külföld. Németország továbbra is az maradt, ami azelőtt volt: Európának egy a maga végleges területi kereteit meg nem talált közössége.

A Hohenzollern-ház hamis helyzete

Súlyosbította a politikai fejlődés zsákutcáját a porosz dinasztia európai helyzetének és európai helyének a bizonytalan volta. Utaltunk már a dinasztiák nemzetformáló szerepére: Franciaország ma is azon a helyen áll Európában, ahol a Bourbonok állottak, Németország azonban nem a Habsburgok szilárd és folytonos pozícióját, hanem a Hohenzollernnek bizonytalan és újdonsült pozícióját testesíti meg Európában. A Hohenzollern-ház a német dinasztiák között régi, jó, puritán és komoly erkölcsi tradíciókkal bíró család volt, de ahhoz a szerephez, melybe 1871 után belepottyant, nem voltak meg a formái és a méretei: ne felejsük el, hogy a 18. század elején még a korlátlan hatalmú vidéki királyok életformáját éltek, és másfél évszázaddal később az elé a feladat elé kerültek, hogy Berlinből, melyet sem a *genius loci*, sem a társadalmi környezet erre nem kvalifikált, a német-római császárok európai helyét kellett *volna* betölteniök. Elég Emil Ludwig *Bismarck*-jában elolvasni a német császárság versailles-i kikiáltásának előzményeit és külsőségeit, és világosan elénk tűnik, hogy az „egyszerű”, „puritán” porosz királyi háznak mennyire nem voltak formái és tradíciói az új szerephez. Ha nem is szükségszerű tehát, de nem is véletlen, hogy ebben a helyzetben a porosz kormányzati rendszerben kapott visszhangot az európai monarchia Napóleon-féle falzifikációja, és a porosz királyi házban jelent meg Napóleon óta először II. Vilmos személyében a *hamis monarcha* figurája; azé az uralkodóé, akinek az uralkodói szerepről fegyelmezetlen, pózoló, nagy gesztusokban tetszelgő, romantikus felfogása volt. Az ilyen kibillent egyensúlyú egyéniségeket mind a tradicionális monarchiák, mind a demokráciák előbb-utóbb félretolják, ahogyan a Habsburg-ház családi tanácsa félretolta annak idején az idegbajos és extravagáns II. Rudolfot, s a brit demokrácia lemondatta az eredeti és személyes gesztusokban megnyilvánulni akaró VIII. Eduárdot. Németország azonban nem volt sem szolidan megállapodott történeti monarchia, sem kész demokrácia. Lehet, hogy a német nép mindezek ellenére előbb-utóbb megelégette volna II. Vilmos imperatori gesztusait, és megpróbált volna megszabadulni tőle, mielőtt azonban erre sor kerülhetett volna, II. Vilmosnak különféle táviratokkal, nyilatkozatokkal, hajókirándulásokkal, fehér lovas ki- és bevonulásokkal sikerült elérnie azt, hogy a külpolitikai válság hamarabb tört ki, mint a belpolitikai.

A Habsburg-ház zsákutcája

Még a Hohenzollern-ház hamis helyzeténél is mélyebb volt és katasztrofálisabb a Habsburg-ház zsákutcája: egy egész államszervezet, katonai és hivatalnokapparátus vált üressé és céltalanná. Az, ami az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés után mint Ausztria megmaradt, egy groteszk formájú, kifli alakú, központ nélküli államalakulat volt, mely dalmatákat, olaszokat, szlovéneket, osztrákokat és csehországi németeket, cseheket, lengyeleket, galíciai ruténeket és bukovinai románokat foglalt magába, és a politikai, történeti és nyelvi összefüggéstelenségnek olyan párját ritkító példáját mutatta, melyet nem vállalt a maga közösségének senki. Az egész osztrák–magyar konstrukcióban a legértelmetlenebb éppen a névadó és központi nép, az osztrák–németek helyzete volt, mert a kettős monarchia tíz népe közül az olaszokon és a szerbekén kívül az összes többi találhatott vagy remélhetett valamiféle érdekkielégítést a birodalom kereteinek a fenntartásával. De mit keresnek az osztrák–németek a birodalomban, melynek a négyötöde nem német, fele az osztrák nevezetről még hallani sem akar? Ennek a lehetetlen helyzetnek a kibírhatóbbá tételére találta ki aztán a német publicisztika azt a tételt, hogy a monarchia a németiség vezető szerepét reprezentálja a kelet-európai kis népek felé. Ez a beállítás azonban teljességgel hamis volt, mert a Habsburgok addig reprezentálták a németiség hegemoniáját, amíg a német császárságnak volt valami realitása. Miután ez megszűnt, a közös hadsereg és a közös tisztviselői kar mindinkább elgyökértelenedett, belügyekben pedig a magyarok Magyarországon, hozzájuk hasonlóan a lengyelek Galíciában annyira urak voltak a maguk portáján, hogy a kétmillió magyarországi német kisebbség panaszaiba való beleszólást mint belügyeikbe való illetéktelen beavatkozást tudták visszautasítani. Minthogy tehát a német hegemonia a Monarchián belül valójában nem létezett, kellett találnia egy helyet, ahol valóban létezik, és így született meg a Habsburg-monarchiának balkáni miszsiójáról szóló elmélet. E szerint a Habsburgok birodalmának a Balkánon kell keresnie azokat a hatalmi lehetőségeket, melyeket évszázadokon keresztül oktanul és céltalanul hajszolt a maga dunai centrumától távol eső német és olasz területeken. Ez az egész beállítás azonban a Habsburg-ház történeti helyzetének és német-római jellegének a teljes félreértésén alapszik. Hol keressen hatalmi lehetőségeket a német császár, ha nem Németországban, és a római császár, ha nem Olaszországban? A balkáni hegemonia elmélete valójában egy fényes név számára kitalált gyenge pótszer volt, amely arra már nem volt jó, hogy a súlytalanná és céltalanná vált Monarchiába új életet leheljen, de arra még igen, hogy a Monarchiát és vele egész Európát halá-

los katasztrófába vigye. Valójában az Osztrák–Magyar Monarchiának sokkal több baja volt befele, semminthogy komoly kedve és energiája maradt volna expanzív külpolitikához. Minél tovább haladt azonban előre a Monarchia belső politikai életének kibogozhatatlan ellentétekben való megbénulása, annál inkább elfogta azt a komoly erkölcsi tradíciókkal bíró arisztokrata hivatalnok- és katonaréteget, amely az elkorhadt államtestet egyedül érezte magáénak, a céltalanság, a gyökértelenség és a feleslegesség érzése – mely azonban éppen az erkölcsi tradíciók erejénél és komolyságánál fogva nem volt képes csendes rothadásban feloldódni, hanem egy félelmi pszichózisban kulminált. Így lett a múlthoz való ragaszkodásból a tényekkel szemben való vakság, a méltóságból presztízspolitikai és az erkölcsi bátorságból a halálfélelem hetykesége. Hogy 1914-ben a szerbeknek adott ultimátum olyan példátlanul brutális feltételeket tartalmazott volna, az kétségtelenül túlzás. Abban azonban, hogy az ultimátum úgy volt fogalmazva, hogy azt lehetőleg ne fogadják el, valamint abban, ahogy a Monarchia diplomáciája sietett az ultimátum kilencvenszázalékos elfogadását visszautasításként értelmezni, ebben az eljárásban az emberi lélek ismerői nehézség nélkül felismerhetik a maga megsemmisülésétől féltő, a maga létezését dokumentáló és ezáltal a katasztrófát provokáló lélek jellegzetes eljárás módját. Ahogyan egy osztrák politikus oly találóan mondotta: „El kellett pusztulnunk, és mi magunk választottuk az elpusztulás legborzalmasabb módját.”

A központi hatalmak külpolitikájának zsákutcaja

A két nagy német dinasztia belső egyensúlyának a teljes megbillenése és a német egység zsákutcaja vitte a katasztrófa felé a központi hatalmak egész külpolitikáját is. Mindenekelőtt ez kapcsolta össze a két rivális dinasztia, a Habsburgok és Hohenzollernek sorsát. Az 1866. és 1871. évi dinasztikus kompromisszumok legbensőbb lényegét ugyanis, hogy tudniillik a német egység meg van csonkítva, és az osztrák németiség mesterségesen külföldre van szorítva, elviselhetővé kellett tenni, sőt lehetőleg el kellett palástolni. A német egység kínzó elintézetlenségét volt hivatott külpolitikailag szurrogátumként orvosolni az 1879. évi kettős szövetség. A szövetség megkötését megelőző tárgyalások és levelezések világosan mutatják, hogy mind a két félnek mennyire döntő szempont volt az, hogy a német, illetőleg az osztrák-német belső közvélemény számára valami „nemzeti vívmány”-t nyújtsanak, így kapta a német nemzet a nemzeti egység szerény és szolid valósága helyett azt a fikciót, hogy ami még hiányzik a német egységből, az ebben a diplomáciai

aktusban valósult meg teljesen és végleg. Ezért gyermekes dolog arról beszélni, mi lett *volna*, ha Ausztria–Magyarország franciabarát külpolitikát folytatott volna, és gyerekes dolog ezt az államalakulatot ilyen reményekkel ma felkelteni akarni: a Habsburgok monarchiája saját osztrák-németjei miatt nem követhetett és nem követhet franciabarát külpolitikát Németországgal szemben.

A kettős szövetségben megvalósult „diplomáciai” német egység fikcióját kiegészítette a Monarchia dunai és balkáni német missziójáról szóló fikció, melyet a német külpolitika már csak azért is erősített, hogy a Németországból kiszorult Ausztriát kárpótolja valamivel. Ezek révén a hamis helyzetek és hamis jelszavak révén nőtt nagyra Németországban egy zavaros bel- és külpolitikai publicisztika, mely abban az arányban, amilyen arányban nem lehetett a megvalósulás komoly reménységével az igazi német nemzeti kérdésekről, a német egység teljessé tételéről, az osztrák-németek csatlakozásáról és a területi fejedelemség likvidálásáról beszélni, abban az arányban kezdte el a német Mitteleuropát, a német világhivatást, a német nép itteni vagy amottani hegemoniáját, tengeri terjeszkedését stb. hangoztatni. Így történt, hogy a két központi hatalom, bár egyiküknek sem volt semmi reális és urgens hódítanivalója, kénytelen volt legalább „külpolitikai téren” utat engedni a „nemzeti aspirációk” megvalósításának s belekezdeni egy nagystílusú külpolitikába, mely valójában iránytű nélkül vacillált a dinasztikus és nemzeti politikai eljárások között. A dinasztikus korrektség rendszere megengedte a háborút meghatározott és limitált vitakérdések felett, de semmiképpen sem hódító szándékú nemzeti indulatok szisztematikus felkeltésével. A már kialakulni kezdő demokratikus nemzetközi korrektség pedig megengedte a zsarnokság és a támadók elleni háborút. A központi hatalmak külpolitikája azonban nem ütötte meg sem dinasztikus, sem nemzeti, demokratikus szempontból a korrekt és egyenes vonalú külpolitika mértékét. Dinasztikus szempontból mind a két német monarchia szakított saját külpolitikájának bevált alapelveivel: a Hohenzollernek a német világszerep emlegetésével elidegenítették Nagy-Britanniát, és feladták a hagyományos angol–porosz jó viszonyt, a Habsburgok pedig a balkáni szerep erőltetésével, különösen pedig a Bosznia körüli akciókkal élethalálharccá tették az Oroszországgal való hagyományos, kiegyensúlyozott balkáni rivalizálást, melynek az volt a hallgatóságos alapelve, hogy mind a két fél az érdekelt figyelmével kísérelje az európai Törökország felbomlását, de egyik sem szerez közvetlen hódításokat a Balkánon. Minthogy pedig a két központi hatalom a német egység zsákcúja miatt életre-halálra össze volt ragadva, ezáltal megbomlott a hagyományosan kitűnő angol–osztrák és orosz–porosz viszony is, és a két

központi hatalom szövetsége nem arra vezetett, amint Bismarck képzelte, hogy egyiknek a barátságai javára válnak a másoknak, hanem arra, hogy egyiknek a feszültségei végzetévé váltak a másoknak is. Így kerültek bele egy olyan háborúba, amely a dinasztikus politika szempontjából oktan volt, de ugyanakkor nem volt alkalmas semmiféle népszerű nemzeti cél megvalósítására sem, mert hiszen az egyetlen igazi nemzeti célt, az osztrák-németeknek a német egységbe való bevonását a Habsburg–Hohenzollern kompromisszum lehetetlenné tette. Ebben a perspektívában világosan megmutatkozik, hogy mennyire másodlagos volt az első világháború kitörése szempontjából a német–angol ipari verseny vagy a német–angol flottaverseny maga. Csak a „kalmár Albion”-ról szóló közép-európai legenda kódében lehetett komolyan elképzelni azt, hogy Angliának megér egy európai háborút, hogy a német iparcikkek versenyét a világpiacon kiszoríthassa. A tengeri, gyarmati és keleti terjeszkedés terén fennálló angol–német ellentét reális tárgya határozottan kisebb volt, mint például a közel-keleti angol–francia versengés reális tárgya, az angol–német ipari verseny pedig elmaradt az angol–amerikai ipari verseny mögött, amelyből eddig sem lett háború, és ezután sem igen lesz. II. Vilmos különféle gesztusai jobban idegesítették az angol politikát minden ipari és tengeri versenynél. II. Vilmos egyénisége pedig mély és szerves kapcsolatban volt a német politikai élet zsákutcájával és egy abból megszületett, zavaros politikai publicisztikával, amely azt sejtette, hogy Németország katonai és hatalmi eszközökkel világhegemóniára tör, ami *akkor* nem volt igaz. A nagystílű politika csupán a belső feszültség exteriorizációja volt. Felületes az a Közép-Európában szélteben elterjedt nézet is, hogy a központi hatalmak „ügyetlen” külpolitikát folytattak, és a németek nyersegek, és nem értenek a diplomáciához. (Csodálatosképpen ezt Nagy Frigyes, Kaunitz, Metternich és Bismarck idejében nem vette észre senki!) A valóság az, hogy *mindenki* „ügyetlen” bel- és külpolitikát csinál – ha mégoly ravasz is –, aki hamis viszonyban van a tényekkel.

Az elmondottak alapján nem kétséges, hogy az első világháború a német nemzet bajaiból született meg: abból az irreális és egyensúlytalan külpolitikából, amelybe a német egység zsákutcája miatt mind a két német nagyhatalom beleszorult. Ez a megállapítás nem arra szolgál, hogy az első világháborúért való *felelősség* tételét erősítse. Egyszerűen egy tény *konstata-
l*

A német belső politikai fejlődés zsákutcája és az antidemokratikus nacionalizmus kezdetei

A német egység és a német társadalmi fejlődés 1871-es zsákutcája súlyos zavarok forrása lett a német belső politikai fejlődés számára is. A dinasztikus államszervezet, arisztokratikus társadalmi szervezet és demokratikus nemzeti érzelmek mozdíthatatlan kompromisszuma idővel halálos ölelkezéssé vált mind a három tényező számára, melybe lassan mindegyik belefulladt. Ez a teljes kifulladás 1933-ra ért be teljesen, amikor egyszerre derült ki, hogy sem dinasztikus, sem arisztokratikus, sem demokratikus tényezők nem tudnak komoly erőt szembeszegezni a barbárság rettenetes lázadásával szemben. 1871 után egyelőre csak annyi történt, hogy a dinasztikus elv demagóggá vált, az arisztokratikus elv az agresszív nacionalizmus frazeológiáját vette fel, a demokratikus pedig, mely az 1848-as évi kudarcot – joggal – átmenetinek tekintette, megzavarodott. 1871 után ugyanis a teljes német egység és a teljes demokrácia ügyét zsákutcás, de mégis létező és látható álegységgel és áldemokráciával szemben kellett képviselni, ami azzal a következménnyel járt, hogy a realizmusnak és idealizmusnak az az egyirányúsága, mely minden haladó mozgalom lendületének előfeltétele, megszűnt. A „realisták” beállottak az új, egységes Németország hívei közé azzal, hogy a meglévőt kell „fejleszteni”, az idealisták pedig dogmatizmusba és fantaztaságba csúsztak, s ami még rosszabb: a német egység eme első bizonytalansági állapotában – mint minden hasonló állapotban – a 19. századi szabadságmozgalom két komponense – a demokratizmus és a nacionalizmus – szembekerültek egymással. A teljes német egység megszállottjai, amennyire gyűlölték a kis fejedelemségeket és az osztrák-németek csatlakozását gátló Habsburgokat, [annyira] nem tudták megtagadni csodálatukat a wilhelminus Németország hatalmas épületétől (lásd Hitler *Mein Kampf*-ját), s egyedül tőle várták a teljes német egység megvalósítását. Aki azt állította nekik, hogy a teljes német egységhez az *egész* wilhelminus kompromisszumot félre kell tenni, szentségtörőnek tűnt fel előttük, mert megtámadta azt, ami a német egység egyetlen látható realitása volt. Különösen annak tűnt fel ez az ausztriai német nacionalisták számára, akik nem éltek, és ismerték belülről a wilhelminus Németország belső felemásságait, hanem kívülről, mintegy a Paradicsomból kizárva vágyakoztak az egységes Németországba. Ebből a helyzetből született – és ilyen helyzetekből születik – a legújabb kori politikai fejlődés legfélelmetesebb monstruma, az antidemokratikus nacionalizmus. Az ausztriai nagynémet mozgalom, mely egészen 1866-ig töretlenül liberális volt, a Németországból való kizáratást követő évtizedekben csúszott át mindinkább

egy antidemokratikus vonalra. Mélyebb eszmetörténeti vizsgálat kellene annak a kiderítésére, hogy mi tette ezt a mozgalmat antiszemitává; számunkra most elég az, hogy olyan mozgalomná vált, mely az okok és okozatok rendes láncolatán kívül gondolkodott, mert egy olyan bajtól szenvedett, amelynek valódi okát megtévesztő történeti tapasztalatok takarták el előle.

A német hatalomkultusz kezdete és a német politikai metafizika elburjánzása

A német egység zsákutcájából született meg a legújabb kori német *hatalomkultusz*, melynek az előbb említett antidemokratikus nacionalizmus kialakulásában is döntő szerepe volt. Hogyan történt ez? 1871 nagy félreértése az volt, hogy *létrejött* a német egység, és ehhez a nagy félreértéshez az a végzetes, félrevezető történelmi tanulság kapcsolódott, hogy íme ezt az egységet 1848-ban a német demokratikus erők sorompóba állítása nem tudta megvalósítani, hanem a legnagyobb német állam katonai erőfeszítése kellett hozzá. Ahogyan Bismarck mondotta, a német egységet „vérrel és vassal” kellett megvalósítani. Ez a mondás a nagy realista szájából, akitől minden mítosz és így a hatalom mítosza is távol állott, egyszerű frázis volt, mellyel az ő porosz elgondolásainak útjában álló demokratákat és nacionalistákat torkolta le. A következő nemzedéket azonban elbűvölte Bismarck sikere, de ugyanakkor gyötrően szenvedett attól, amit nem vett észre, hogy tudniillik a német egység *nem jött létre* sem vérrel, sem vassal, sem anélkül. Ebből a feszültségből született meg a hatalmi eszközök mitológiája, mely – hasonlóan a forradalom mitológiájához – az erőszakos eszközöknek valamiféle jelleget, elvi, misztikus hatóerőt, minden helyzetben való elsőbbséget tulajdonít a békés, szelíd, humánus, engedékeny módszerekkel szemben. Ennek a téveszmének az uralma alatt vált lehetségessé és szokásossá az, ami elképzelhetetlen lett volna a porosz Nagy Frigyes, a porosz Kant, a porosz Humboldt, sőt a porosz Bismarck idejében is: az, hogy német történészek, publicisták és politikusok elvileg, öncélúan, dogmatikusan helytelenítsék a szelíd, humánus, engedékeny módszereket, s aszerint ítéljenek meg történeti vagy politikai eseményeket és személyeket, hogy adott esetben a szereplők lehetőleg teljes mértékben éltek-e a rendelkezésükre álló hatalmi eszközökkel vagy sem. Azért, mert 1871 megtévesztő tanulságainak hatása alatt valahogy úgy képzelték, hogy miként a porosz állam és dinasztia hatalmi erőfeszítése hozta létre az 1871. évi német egységet, ugyanúgy kell a hatalmi és a katonai eszközök *további* nekifeszítése ahhoz, ami még

a német egységhez hiányzik. Ez azonban a valóságban lehetetlen volt, mert felborította volna a területi fejedelemséget és a Hohenzollern–Habsburg kompromisszumot, amire az egész bismarcki mű építve volt. Ehhez a lehetetlenséghez járult még az a rettenetes kontraszt – amit minden német, aki csak egy kicsit is a szívére vette a nemzeti közösség ügyeit, közvetlenül átélt –, hogy az a német, aki a szavakban és a világ felé Európa leghatalmasabb nemzetének volt a tagja, otthon teljesen gyámoltalanul ki volt szolgáltatva duodec fejedelmecskék vagy fejedelmi szolgák hatalmaskodásának, fontoskodásának és gőgjének. A wilhelminus Németországnak ezt a belső erőtlenségét egy percig sem szabad szem elől tévesztenünk, ha a német hisztéria történeti kialakulását meg akarjuk érteni. Mindeddig ugyanis azok, akik azt hangoztatták, hogy a német hisztéria *történeti* megrázkódtatások eredménye, a kiinduló történeti megrázkódtatásokban nem néztek túl a versailles-i békeszerződésen, mert a versailles-i békeszerződésen túl egy hatalmas és erős Németországot láttak. Úgy gondolták tehát, hogy ha a wilhelminus Németország, amelyet semmiféle Versailles-szerű megaláztatás nem ért, sőt dicsősége teljében volt, mégis imperialista, hatalomimádó, erőszakos volt, akkor ez valami alkati, „ősi” német vonás kell hogy legyen. Ennek az elképzelésnek az alapján megy vissza például Vansittart egészen Arminiusig a német erőszakosság és támadószellem igazolására, valójában azonban ő is a wilhelminus Németországban szerezte az ehhez a meggyőződéséhez szükséges élményeket. Ugyanonnan merített személyes tapasztalatok alapján mondja Brown, hogy a német hatalmi örület már a valóban hatalmas wilhelminus Németországban is megvolt, amiből azt a következtetést vonja le, hogy nem kisebbségi érzésből, hanem paranoid lelki alkatból, a valóságos erő túltengő átérzéséből fakad, amiből az is következne, hogy a német hatalmi örület mindannyiszor szükségképpen megjelenik, valahányszor a németek a valóságos hatalom bizonyos fokát elérik. Ez az egész elképzelés azon az alapvető tévedésen épül fel, hogy sem ezek a szemlélők, sem a korabeli németiség nem vette észre, hogy a wilhelminus Németország *nem hatalmas*, hanem tehetetlen és bénult politikai közösség; vagy ha észre is vette ezt nem egy szemlélő, felismerése visszhangtalan maradt, mert nem illett bele abba az uralkodó félreértésbe, melyet a világ és Németország 1871 értelméről kialakított. *Ennek* az alapvető tehetetlenségnek és bénultságnak a másik oldala a német hatalomimádat és erőszakosság. Emellett lehet a németiség alkatilag is erőszakos, csakhogy ebben az értelemben rajtuk kívül nagyon sok erőszakos nép van a világon, s akad náluk erőszakosabb is. Egészen más dolog azonban természetből erőszakosnak lenni, s ismét egészen más az erőszakból programot és értékelvet csinál-

ni, ami mindig gyengeség jele. Egy fiatal német mondotta nekem egyszer, hogy „Nagy-Britannia a világ legnagyobb hatalmassága, mert akkor szegi meg a nemzetközi jogot, amikor akarja”. Hiába magyaráztam neki, hogy Nagy-Britannia, ha netalán megszegi a nemzetközi jogot, ebben nem leli semmi gyönyörűségét, hatalmának nagyságát nem ezzel méri le. Ebben tér el a németek imperializmusa az egészséges népek, mindenekelőtt az angolok imperializmusától. Egészséges nép, *ha* imperialista, egyszerűen jól, eredményesen és teljesen akar élni a maga hatalmával, tehát ugyanakkor nagyon ügyel arra is, hogy mit lehet és mit nem hatalmi eszközökkel elérni. A német imperializmus és a német hatalmi érzés ezzel szemben tipikusan az, amit a lélektanban a gyengeség túlkompenzációjaként ismernek. Amilyen arányban eltöltötte őket az a rossz érzés (*malaise*), hogy nincs *hatalmukban* megoldani nemzeti életük gyötrő elintézetlenségeit, abban az arányban teltek el a hatalom mágikus tiszteletével, s váltak hajlamossá arra, hogy saját hatalmukat feleslegesen dokumentálják. Az ismert német önteltség, a német dolgok kiválóságának az örökös hangoztatása („bei uns”) pontosan ugyanaz a jelenség. A saját országukban nem tudtak urak lenni, ezért hangoztatták, hogy mások vezetésére hivatottak, a saját problémáikon nem tudtak eligazodni, ezért akartak mindenkit tanítani, a saját bajaikon nem tudtak segíteni, ezért hangoztatták, hogy a világ meggyógyulása rajtuk áll. („Am deutschen Wesen soll die ganze Welt genesen!”²⁹)

Ezzel függött össze egy zűrzavaros metafizikai frazeológia elburjánzása a német politikai életben és politikai publicisztikában.

Hogy a németek hajlanak metafizikai spekulációra, az lehet faji vagy legalábbis alkati adottság, a zavaros és rossz helyen alkalmazott metafizikai spekuláció azonban konkrét megzavarodásnak, a tényekkel való hamis viszonynak az eredménye. Minél megfeszítettebben gondolkoztak és teoretizáltak a maguk dolgain, annál inkább belegabalyodtak azokba a nagy csodáknak álcázott semmikbe és semminek álcázott hatalmasságokba, melyek politikai és társadalmi életüket meghatározták. Ebből született meg a németeknek az a hajlandósága, hogy mítoszt kerekítsenek a maguk dolgaiból, s a legegyszerűbb tényeket túlméretezett és hamis neveken nevezzék. Szerte a világon mindenütt szokás a politikában csúnya dolgokat szépíteni és nem nevén nevezni, azonban mindezt tudományos, sőt metafizikai terminológiával tenni – ez már örökre német specialitás marad. Pedig a dolgok elkeresztelésének az a furcsa szabálya van, hogy súlyos ténye-

²⁹ „Am deutschen Wesen soll die ganze Welt genesen” – „A német természettől gyógyuljon meg az egész világ.”

ket nem lehet más elnevezéssel megnyíltatni, de jelentéktelen dolgokat igenis lehet elnevezések útján felnövelni. A háború nem lesz indokoltabb, ha az ellenséget nem ellenségnek, hanem „Artfremd”-nek hívom; ellenben a berlin–bagdadi vasútból lényegesen kevesebb baj lett volna, ha nem nevezik „Drang nach Osten”-nek, hanem egyszerűen vasútépítésnek.

Jelentéktelennek látszik, mégis jellemző, hogy az az igazság, mely szerint a wilhelminus Németország lényegileg meg volt akadva, és egy helyben topogott, talán a legpregnánssabban a német nemzeti himnuszban mutatkozik meg. A Deutschlandslied szerint Németország áll mindenek felett a világon, s a dal abból áll, hogy ezt háromszor egymás után leszögezi. Próbáljuk elképzelni, mit érezhet egy lelkes német, ha ezt énekli: öntudata bizonyára feldagad, úgy érzi, hogy magasabb és magasabb szférákba emelkedett – ebben Haydnnek is van némi érdeme! –, de miután kiénekelte magát, fogalma se lehet róla, hogy mindebből mi következik az ő számára, és mindezek után mi az ő dolga a világon. Képzeljük el ugyanezt a Marseillaise-zel, és egyszerre érezni fogjuk a különbséget.

A német demokratikus forradalom elvetélt lehetőségei

A politikai fejlődés szálcútcájából azonban 1914 előtt volt kiút, és egyetlen kiút volt: az, hogy egy széles alapú, az egész németiségre kiterjedő demokratikus forradalom eltávolítja a német egység útjában álló két nagy és sok kicsi dinasztia, megalakítja az egységes, demokratikus Németországot. Ez nemcsak a németiség, hanem esetleg a kelet-európai kis népek szabadabb fejlődésének az útját is megnyithatta volna. Egy ilyen forradalomnak igen nagy nehézségek állottak útjában, de voltak biztató előjelei is. A Német Birodalmi Gyűlés, bármennyire levegőben lógott is a német politika és a német társadalom igazi hatalmasságai között, mégis a közvélemény komoly orgánumává fejlődött. Minthogy azonban a wilhelminus Németország sikere éppen a mérsékelt liberális köröket zavarta meg (Bismarck egész kormányzása ezen a zavarón alapult!), most az a szerep, melyet a 19. század közepén a német szabadelvű polgárság és a német politikai tudomány töltött be, a német szociáldemokrata munkásságra és a német szociológiára várt. Hogy a német nemzeti célok megvalósulásának az útja a szélsőbalon keresztül vezet, e felismerés megéréséhez idő kellett, hiszen a szélsőbalra kezdetben éppen azok a nemzetellenesnek bélyegzett elemek szorultak, akiknek a wilhelminus Németország imponált. Mindamellott a századfordulóra Németországban már egy szélesebb alapú demokratikus mozgalom

fejlődött ki, melynek sem komolyságát, sem gyökeres voltát, sem becsületességét, sem kilátásait nem szabad alábecsülnünk. Divat ma a német szociáldemokrácia és demokrácia 1933-as évi csődjét a szociáldemokrata párt doktriner és bürokrata szellemének s egyéb hasonló mellékes dolgoknak tulajdonítani. Ezek azonban komolytalan szempontok: a weimari demokrácia bénultságát egészen más tényezők okozták, melyek 1918 előtt vagy egyáltalán nem, vagy sokkal kevésbé játszottak szerepet. Az 1918 előtti német szociáldemokrácia a maga nemzeti, demokratikus és társadalmi feladataival tudatosan szembenéző, bátor, tetterős és harcra kész mozgalom volt. Hogy némileg bürokrata volt és doktriner? Milyen is legyen, ha egyszer német volt? Azért a századfordulón minden kilátás megvolt hozzá, hogy a 20. századi német szocialista forradalom éppen olyan fontos állomása lesz az európai demokratikus fejlődésnek, mint a holland és angol puritán forradalmak a 16–17. században és a francia liberális forradalmak a 18–19. században. A német forradalmi mozgalom előbb-utóbb bizonyosan szembekerült volna a handabandázó császárral, és II. Vilmos egész egyéniségénél fogva igen alkalmas lett volna arra, hogy változott hangszerelésben, esetleg nem is tragikus, csak tragikomikus befejezéssel eljátssza Stuart Károly és XVI. Lajos szerepét: azt, hogy a felkelt német nép vele szemben és az ő bukásán keresztül tapasztalja meg a maga erejét és vegye birtokába a saját országát.

Minderre nem került sor. Mielőtt a belpolitikai kibontakozás megérett volna, kitört a külpolitikai katasztrófa, és az azt követő béke olyan fordulatot vett, mely a német demokrácia ügyét végleg vakvágányra juttatta.

5. Negyedik zsácutca: a német köztársaságok

A) A weimari német köztársaság zsácutcája

A német belső fejlődés sanszai 1918-ban

A wilhelminus német császárság 1918-as évi összeomlása, amely az első világháborút követte, az európai emberiség jövődő útján mind belpolitikai, mind európai politikai síkon egy óriási perspektívát és egy óriási szakadékot nyitott meg. Minthogy azonban az európai emberiség behunyta a szemét a realitás előtt, a perspektíva bezárult előtte, a szakadékba viszont halálos biztonsággal beleesett.

Az európai belpolitikai fejlődés számára azáltal nyílt meg óriási perspektíva, hogy Németországban az 1918-as összeomlással végérvényesen megbukott a nagy hűbérurakból és nagy földesurakból kinőtt területi fejedelemség: az az intézmény, amely Németországban behelyettesítődött a monarchia helyébe, anélkül hogy az európai monarchia spirituális hagyományait teljes egészében magáévá tette volna. 1918-ban nem az volt a legmegrendítőbb változás Németországban, hogy a német császár megbukott, hanem az, hogy eltűntek a porosz, bajor, szász stb. kiskirályok, le egészen a schwarzburg–sondershauseni fejedelemig. Ezzel megszűnt a német politikai fejlődés legnagyobb tehertétele, mely nemcsak a német demokratikus átalakulást és a német egységet akadályozta, hanem a legfőbb oka volt a német belső és külső politikai megzavarodásnak és ezen keresztül az első világháborúnak is. Megnyílt tehát a lehetősége annak, hogy Németország a demokratikus fejlődés terén bepótolja azt a hátrányt, melybe a 19. század elejétől fogva a többi Európával, főleg pedig Nyugat-Európával szemben jutott.

Ez a perspektíva azonban félelmes veszedelmet is rejtett magában. 1918 azt is jelentette, hogy a Rajnától keletre megbukott *mindenféle* monarchia, lett légyen az ősi központi monarchia, mint Oroszországban, területi fejedelemség, mint Németországban, avagy átmeneti alakzat a kettő között, mint Ausztria–Magyarországon. Vagyis egyik napról a másikra összeomlott az a politikai tekintély, melyre ennek az egész területnek, de egyúttal az egész eddigi európai együttélésnek a politikai szerkezete fel volt építve. Ezt a magában is félelmes űrt végzetessé súlyosbította az, hogy a monarchia összeomlásának a döntő lökését Oroszország kivételével nem

demokratikus, forradalmi mozgalom adta meg, hanem egy veszített háború. Hiába hozta tehát ez az összeomlás a különböző demokratikus mozgalmak számára a vákuum erejénél fogva tányéron a sikert, ez a siker nem volt termékeny, mert a demokratikus erőknél nem volt alkalmuk a régi tekintélyek megdöntésében rejlő teljesítmények által új politikai tekintélyt kifejlesztetni. Ezért ezeket az országokat 1918-tól mind a mai napig a stabil politikai tekintélyek hiánya jellemzi.

Ez tehertétele volt a németországi demokratikus fordulatnak is, ahol pedig a legkomolyabb és legtekintélyesebb volt a szocialista és a demokratikus mozgalom. Ez a mozgalom sem dicsekedhetett azzal, hogy 1918-ban az ő erőfeszítése döntötte meg a német monarchiát. Az egyetlen lehetőség annak, hogy a német köztársasági demokrácia mégis egy nagy politikai teljesítmény által politikai tekintéllyé váljék, az maradt, hogy ő valósítsa meg az Ausztriát is magába foglaló teljes német egységet. Ez azonban nem sikerült.

Az európai egyensúly esélyei 1918-ban

Az 1918. évi összeomlás óriási perspektívákat nyitott meg Közép- és Kelet-Európa újjárendezése számára. A háborúvesztés elsöpörte mind a két nagy német dinasztiát, sőt mellékesen az orosz is. Ebben a helyzetben páratlanul szerencsésen együtt volt minden szükséges ahhoz, hogy a német egység ügye végre dülőre jusson, s Közép- és Kelet-Európa felborult és összezavart területi státusa visszakapja a maga épkezláb kereteit. Az 1918. évi békecsinálóknak az önrendelkezési elv formájában alkalmas elvi alapjuk volt Európa függő kérdéseinek az elintézésére, és meglehetősen tisztán állott előttük az a helyes felismerés, hogy Közép- és Kelet-Európában a vitás pontokon néprajzi határokat kell vonni. Németországi vonatkozásban ez azt jelentette volna, hogy Németországnak területeket kell átengednie Franciaország és Lengyelország számára, viszont magától értetődően ölébe hullik Német-Ausztria, melynek számára a Habsburg-ház bukása után minden további önálló egzisztencia értelmetlenné vált. Németország területileg gyarapodott volna, mégis veszélytelenebb lett volna, mert megszűnt a Habsburg-monarchia, melynek révén az egész Duna-medence idáig német érdekkörben állott. A szabaddá vált lengyelekből, csehekből, magyarokból és délszlávokból akkor minden nehézség nélkül lehetett volna egy olyan hatalmi csoportot alkotni, mely Németország esetleges keleti expanziójával szemben – ami a német egység megvalósulása esetén nem is lett

volna olyan imminens – egyensúlyt tud kifejezni. Egy ilyen béke kitűnő kúrája lett volna a porosz militarizmusnak és a német hatalomkultusznak, mert hiszen azt demonstrálta volna, hogy a német egység ügye *nem* hatalmi és katonai erőfeszítés kérdése. Páratlanul szerencsés kezdőakkordja lett volna ez a német demokratikus fejlődésnek, és egész Németországban felkeltette volna azt a hangulatot, melynek így a weimari köztársaságban csak néhány gúnyos szellem adott hangot: „Hála legyen Istennek, hogy nem nyertük meg a háborút.”

Mindez nem így történt. Hogy így történhessék, ahhoz az kellett volna, hogy a német demokrácia ésszerű békét tudjon kötni a nyugati demokráciákkal. A demokrácia történetében azonban először fordult elő, hogy Európa egyetemes politikai szerkezetét és területi státusát rendező békét úgyszólván kizárólag demokratikus apparátussal és módszerekkel kellett megkötni, s a demokrácia ennél az első kísérletnél megbukott. Ez volt a szakadék, melybe az európai emberiség 1918-ban belezuhant.

A békecsinálás művészete

Divat ma azt hirdetni, hogy a versailles-i békeszerződés nemcsak hogy nem volt túl szigorú, hanem inkább túl enyhe volt, és éppen mert nem fékezte meg eléggé keményen a német hatalmi tébolyt, sikerült Hitlernek uralomra jutnia, és a német támadó ösztönöket még egyszer rászabadítania a világra.

Ez az egész beállítás alapvetően hamis. Igaz belőle csupán annyi, hogy a versailles-i békeszerződés nem volt sem kegyetlen, sem cinikus, ahogyan azt a németek beállították. A versailles-i békeszerződés nem azért volt rossz, mert túl szigorú volt, vagy túl enyhe, hanem mert nem zárta le a kérdést, melyből az első világháború megszületett: a német politikai keret végleges megalakulásának kérdését. Nemcsak hogy nem zárta le, de még csak meg sem kísérelte lezárni, még a leghalványabban sem tette tudatossá, hogy mi az a kérdés, amit meg kell oldania. Szinte teljességgel hiányzott belőle az a minden eddigi békeszerződésen domináló tendencia, hogy valaminek a végére pontot tegyen.

A demokratikus Európa elfelejtett valamit, amit a feudális Európa tudott: a békecsinálás művészetét. A nemzetek érintkezésének 1789-ig és 1814-től 1914-ig a monarchia és az arisztokrácia voltak a tulajdonképpeni szervei. Az ő politikai kultúrájuk, mely a keresztény államelméletben és az újkori természetjogban gyökerezett, hozta létre az európai diplomácia kifi-

nomodott formáit és hagyományait és az európai egyensúly rendszerének békeszervező technikáját, melyet Ferrero olyan mesterien írt le *Aventure és Reconstruction* című műveiben. Ehhez tartozott az indulat nélküli háború 18. századi felfogása, mely a háborút nem katasztrofális sötétbe ugrásnak, hanem politikai viták lebonyolítására alkalmas eszköznek tekintette, melyet minél kevesebb indulattal csupán addig a pontig kell folytatni, amíg az egyik fél hajlandó bizonyos fokig engedni a másiknak, akinek viszont nem szabad a hadiszerencse alakulása szerint tovább csigáznia eredeti igényeit. Ide tartozik a területi kompenzációknak ma cinikusnak tetsző, de alapjában mélyen kulturált rendszere, melyet ma népek és országok cinikus csereberéjének szoktak tekinteni, a maga idejében azonban a háború megakadályozásának egyik legsikeresebb eszköze volt. Ugyanis az a ma is érvényes gondolat nyilvánult meg benne, hogy Európa területi állományának minden megmozdulását tudatosan számon kell tartani, ellenőrizni kell, és összefüggő rendben kell végrehajtani. Mindezzel volt párhuzamos a 18. század metodikus ember- és anyagkímélő, szabálytisztelő háborúja, mely a háborút igyekezett a hadsereg, a hadiraktárakra és a csataterekre korlátozni úgyannyira, hogy az ellenséges országok között még a társadalmi és tudományos érintkezést sem tette lehetetlenné.

A nemzetközi együttélésnek mindez a kultúrája szétesésnek indult abban a pillanatban, amint az új demokratikus nacionalizmus erői nagyobb erővel szóltak bele a külpolitikába. Nem azért, mintha a demokrácia által intenzívebbé tett közösségi érzelmek eleve agresszívebbek lettek volna a szomszédos közösségekkel szemben. Éppen ellenkezőleg, a demokratikus nacionalizmus, mely lényegénél fogva a saját közösség lelkes birtokbavételét jelentette, hajlamos volt arra, hogy a szomszéd területeknél megálljon, és idegenek voltak számára a dinasztikus hódító szempontok. A demokrácia, éppen azért, mert a polgár életformájának a győzelmét jelentette az úré fölött, képtelen volt a háborút, emberek ezreinek a halálba küldését továbbra is viták elintézésének tekinteni, hanem szükségképpen úgy tekintette, mint gonosztettet, melynek meg kell keresni a bűnösét. Jogosnak csak a megtámadottak védekező háborúját s a felkelő népeknek a zsarnok elleni háborúját tudta elképzelni. Ezzel azonban a háború is belekerült a magas morális feszültségű közösségi érzelmeknek abba az arzenáljába, mely a demokráciára oly jellemző. Ez pedig egyik oldalról ugyan üdvös megkomolyodást hozott létre a háború kérdésével kapcsolatban, másik oldalról azonban olyan indulatokat korbácsolt fel, melyek mellett többé nem lehetett a 18. század stílusában indulatmentes háborút viselni és békét kötni.

Indulatmentes háborút mindenekelőtt azért nem lehetett viselni, mert különböző okok eredőjeként nemcsak a háborúhoz fűződő érzelmi ítéletek váltak a tömegek ügyévé és jogaivá, hanem sajnos maga a háborúban való részvétel is. A francia forradalom félelemben fogant végzetes öröksége, az általános védkötelezettség az átlagemberek sokasága számára adott közvetlen realitást annak a romantikus tételnek, hogy a modern háború az egész felkelt nép háborúja a támadók vagy a zsarnokok ellen. Ez pedig a háború társadalmi hatásait radikálisan megváltoztatta. Ezer esztendeig Európa úgy viselte a háborút, mint Jenner tehenei a himlőt, szervezete be volt rendezkedve rá, s a háború a katonáknak és a hadszíntér lakosságának jelentett megpróbáltatást, és rajtuk kívül nem érintette a népesség többségének megszakítatlan és folyamatos életét. 1792 óta ismerte meg Európa azt a háborút, melyet békés foglalkozásuk mellől elrángatott és egyenruhába bújtatott parasztok, iparosok, kereskedők és hivatalnokok vívnak, mely pusztító járvány erejével támadja meg a társadalom egész szervezetét, annak életét minden megszokott feltételéből kifordítja, és alapjáig megrázza.

Mindez hagyján lett volna, ha az egész felkelt nép háborúja megmaradt volna a zsarnok, a támadó elleni háborúnak. A demokrácia még az általános védkötelezettség uralomra jutása után sem volt természeténél fogva agresszív, csak félelmei tették időnként azzá. Minthogy azonban a központi hatalmat nélkülöző európai államrend mibenlétével a kölcsönös félelmek időnkénti fellépése és azok háborús megoldása szorosan összefüggött, avégből, hogy a háborút le lehessen folytatni, a háborúra felkelt népben fel kellett indítani a fenyegetettség és megtámadottság érzését. Vagyis a politikusok többé vagy kevésbé jogos félelmeit tömegérzelmekké kellett átválttatni, és pedig mind a két oldalon. Ebből születik meg az a végzetes koncepció, hogy a háború demokratizálódása egyszerűen abban áll, hogy az uralkodók közötti háború *népek közötti* háborúvá válik. Az első reális élmény, mely ennek a szörnyű elgondolásnak tápot adott, a forradalmi és napóleoni hadseregek németországi pusztítása volt, amiből többek között a németeknél az Erbfeind-komplexum megszületett. Mindezt azonban még lehetett bizonyos fokig a zsarnok Napóleon rovására írni. Az 1870–71-es évi francia–német háború volt az első, melyet a tömegek mindkét oldalról nemzeti és demokratikus érzelmekkel vívtak. A „levée en masse” elrendelése után a francia nép azzal a tudattal harcolt, hogy a nemzeti terület invázióját kell elhárítania a Hohenzollern-zsarnoksággal szemben, a nemzeti egység lázában élő németek pedig azzal a tudattal harcoltak a franciák ellen, hogy III. Napóleon, illetőleg a *helyébe lépett francia nép* a német egységet mindenáron meg akarja akadályozni. Az a gondolat, hogy az elnyomó zsarnok pozití-

rájába egy egész szomszéd népet *be lehet helyettesíteni*, volt a kiindulópontja a népek közötti irtóháborúk végzetes koncepciójának, egy olyan atavisztikus jelenségnek, melyet Európa már évszázadok óta nem ismert.

Ezzel párhuzamosan folyt mind napjainkig az európai háborús gyakorlat kétségbeejtő eldurvulása. Ez az a pont, ahol a deformálódás nem szorítkozik Közép- és Kelet-Európára, hanem kiterjed az angolszász világra is. Ezen a téren az angolszász világból sem sugároznak regeneráló erők. A 18. század szabályozott, mértéktartó háborúja és az európai hadseregek morális hagyományai elsősorban a kontinens vívmányai *voltak*; az angolszász világ, mely nem ismerte az állandó hadsereget, mindig is hajlott arra, hogy a háborúban a népek háborúját lássa. Napjainkra azután a háború angolszász felfogása, az általános védkötelezettség francia forradalmi romantikája és a közösségi erkölcsök közép- és kelet-európai eldurvulása *együtt* hatnak a háború eldurvulása irányában. Az első, még inkább pedig a második világháborúban teljes mértékben érvényesül a kölcsönös bizalmatlanságon alapuló lebornírtabb katonai materializmus. Ami nem jelenti azt, hogy az eldurvulásnak ne volnának további lehetőségei: a mértéktartó háborúviselés eddig respektált szabályain is túl lehet menni a merő népirtás irányában.

A szenvedésnek és a félelemnek, gyűlöletnek és elégtétel-keresésnek azokban a hullámaiban, melyekkel az ilyenfajta háború önti el a lelkeket, mindjobban alámerült a monarchia és arisztokrácia hagyományos, indulatmentes békekötő technikája. Bízunk kell abban, hogy a demokrácia a háború és béke kérdéseiben is többet, nagyobbbat hivatott mondani a világnak, mint a monarchia és az arisztokrácia. Be kell azonban vallanunk, hogy ma az a helyzet, hogy a háborúk lelki utóhatásaiból való kikászálódás szempontjából a szereplő országok demokratikus berendezése kimonddottan hátrányosan hat. Hiába ítéli el a demokrácia jobban a háborút, mint a monarchia és az arisztokrácia, hiába áll elvileg a világbéke alapján, mindez a világon édeskeveset segít, ha a demokrácia *konkrét* háborúkat nem képes úgy befejezni, hogy ugyanabból az ügyből ne legyen még egy háború. Márpedig nagyon nehéz a bizalom, a megegyezés és a belenyugvás hangulatát felkelteni olyan partnerek között, akiket előzőleg a háborúviselés érdekében a tömegpropaganda minden eszközával eltöltöttünk azzal a hittal, hogy az ellenfél benne rejlő pusztító szándékainál fogva indított ellenünk támadó háborút. A győztes demokráciák államférfiúinak éppen ezért ritkán szokott meglenni a puvoárjuk arra a félelem nélküli nyíltságra, bátorságra, nagyvonalúságra és bizalomelőlegezésre, mely minden sikeres békecsinálás előfeltétele. Sőt az egész békecsinálás belpolitikai

síkon azt a feladatot jelenti az államférfi számára, hogy kielégülést szerezzen a győztes ország népében felgyűlt elégtétel-keresési indulatoknak. Ezek kielégítése pedig a békekötés külpolitikai célját, a kérdés elintézését szükségképpen meghiúsítja. A vesztes fél demokratikus berendezése pedig a közvélemény kiszámíthatatlansága címén csak arra jó, hogy semmiféle ígéretét ne akceptálják kézzelfogható és kézben tartható garanciák nélkül. A garanciák állandó kézben tartása pedig lehetetlenné teszi az ügy lezárását. A frankfurti béke volt Napóleon óta az első, melyben az indulat nélküli békecsinálás európai hagyományait „nemzeti” követelmények jegyében és nevében figyelmen kívül hagyták, a versailles-i békénél pedig már a békekötés szelídítő külsőségei sem szerepeltek, s orgiákat ült a kicsinyesség.

Franciaország félelme és a versailles-i atmoszféra

Mindehhez járult a francia nemzet súlyos félelmi érzése, mely azóta ült rajta, mióta 1870–71-ben áldozatává lett az ugyancsak félelmi komplexumoktól kínzott német nemzet elégtételt kereső indulatainak. Most itt volt az alkalom a francia nemzet számára, hogy megszerezze a maga nagy elégtételét, s az ez iránt való kívánság annál inkább gyötrő és végzetes volt, mert az 1918-as évi nagy elégtétel mögött megmaradt az 1870-es évi nagy félelem. A francia és a német népesség arányszámában időközben történt eltolódás ugyanis olyan helyzetet teremtett, amelyben Franciaország nem lehetett biztos és nyugodt afelől, hogy az 1871-es évi félelmes élmény (experience), a német túlhatalommal szembeni egyedül maradás nem ismétlődhetik meg. 1870–71-ben Németország egymagában meg tudta verni Franciaországot, 1914–18-ban azonban, bármily fényesek voltak is a franciák katonai teljesítményei, Franciaország óriási erőfeszítése és óriási vérvesztése éppen hogy csak elég volt ahhoz, hogy a két fronton harcoló Németország egyik frontját az angolokkal együtt tartani tudja. Ez a félelmi érzés sokszorosra fokozta azt az elégtételt kereső és bünkereső indulatot, mellyel a nyugat-európai demokráciák 1918-ban a békecsináláshoz hozzáfogtak. A világ szédülten támolygott a négyesztendei ember- és anyagháború rettenetes élménye után, melynek hatása minden emberi kalkulációt felborított, s az okok és okozatok értékelésében végzetesen összezavarta az emberek ítéletét. A világra zúdult bajok oly félelmesek voltak, hogy az emberek mögöttük okokként legalábbis ugyanakkora mértékű gonoszságot és elvetemültséget akartak felfedezni: a Sátán földi hatalmáról szóló tanítás olyan realitást kapott a hitetlenség e századában, amellyel a keresztény-

ség kétezer év alatt talán sohasem bírt. A sátáni összeesküvés gondolatát különben a vulgáris marxizmus is közel hozta az emberek képzeletvilágához. Ágyúgyárosok, megvesztegetett politikusok, vérben gázoló diktátorok és tábornokok, szőrös kezű spekulánsok, gyilkosságokat kieszelő szabadkőműves-páholyok, világuralomra törő zsidók, szadista reakcionáriusok, a pusztulásban gyönyörűségüket lelő forradalmárok: ilyen szekularizált sátáni rémképekkel van tele a fehér emberiség politikai képzeletvilága 1918 óta. A sok sátáni magyarázat között alig hitte el valaki, hogy mindezek pusztá epizódfigurái a nagy történeteknek, és hogy félelemmel és hetykeséggel, hamis romantikával és mértéktelen igazságkereséssel, feltűnésvágygal és a konvenciók semmibevevételével olyan nyomorúságot lehet a világra zúdítani, amilyent a világ minden *egyedül gonoszága* sem tudna összehozni.

A félelemnek, értetlenségnek és irrealitásnak ebben az atmoszférájában mindenről szó volt, csak a józan békecsinálás európai hagyományairól s a megbillent európai egyensúlyi helyzet helyreállításáról nem. Még a gondolat is abszurdumnak tűnt fel, hogy a „háborút okozó”, „militarista” Németország a veszített háborúból területi gyarapodással kerüljön ki, hogy hadseregét megtarthassa, és semmiféle „büntetést” ne kapjon.

Ehhez járult a párizsi békekonferencia rengeteg félszégsege, melyet a demokráciának a békekötés technikájában való teljes járatlansága okozott: a rettenetes papirosáradat, a szakértőknek és tanácsadóknak groteszk – helyenként irreálisan döntő, helyenként megalázóan szolgálai – szerepe, a nyílt diplomácia hangzatos, de teljesen gyakorlatiatlan jelszavának zseniórozó hatása és az a rengeteg hipokrita formula, melyet véres verejtékkal izzadtak ki reális érdekek és naiv jelszavak áthidalására. Ebben a helyzetben kellett békét csinálnia három öreg embernek, akik sem egymást nem értették meg, sem a feladatot, mely előtt állottak, s még hozzá állandóan idegesen tekingettek saját közvéleményük hangulatváltozásai irányába, mely elemi feltétele minden nagyvonalú békecsinálásnak. Nem csoda, hogy a versailles-i békeszerződés, ahogyan Ferrero mondja: „kezdete volt a legnagyobb félelemnek, mely valaha az emberiséget gyötörte”, és azzá a sárkányfogvetéssé lett, melyből az európai emberiség legszörnyűbb félelem szülte monstruma, a hitlerizmus kikelt.

A versailles-i békeszerződés sárkányfogvetése: a diktált béke

A versailles-i békeszerződés első sárkányfogvetése az volt, hogy szó sem lehetett a józan és mértéktartó békecsinálásnak arról az elemi követelmé-

nyéről, hogy a béke *paktált béke* legyen, ne pedig *diktált béke*. A németeknek a béketárgyalásokról való kizáratása nem utolsósorban azért történt, mert a béketárgyaláson a komoly elvek és üres jelszavak, kimerikus félelmek és reális érdekek közötti reménytelen ellentmondásokat a németek nélkül is alig lehetett áthidalni. A németek azonban mindazóta meg vannak győződve arról, hogy a béketárgyalásokról való kizáratásuk kizárólag a győzők szadizmusának a kielégítése és a németiség megalázása végett történt, ami-ben megerősítette őket az elégtétel-keresés szellemében fogant néhány te-átrálisan barátságatlan nagy szcena és sok kicsinyes tűszúrás, mely az idők távlatában a legrafináltabb megaláztatás emlékévé alakult. Ehhez járult a technikai lefolytatásnak az az eget verő bornírtsága, hogy a béketárgyalá-sok, amennyiben mégis voltak, kizárólag *írásban* folytak. Mindezt betetőzte az, hogy a békeszerződés tárgyalása a blokád fenntartása mellett csaknem egy esztendeig folyt, mely idő alatt a kiengesztelődésnek még az a csekély hangulata is elszállott, ami 1918 végén megvolt. Viszont hála a demokráci-ának, minden kicsinyességnek ideje volt előállni a maga ötleteivel, és még a francia pezsgőgyárosoknak is módjukban volt becsúsztatni a békeműbe azokat a külön feltételeket, melyek mellett hajlandók voltak a németekkel békét kötni.

A versailles-i békeszerződés sárkányfogvetése: a háborús bűnösség kimondása

A versailles-i békeszerződés második sárkányfogvetése a *háborús bűnösség* kimondása volt. A háború bűnöseinek keresése kezdetben nem irányult az egész német nép ellen, hanem csak a kardcsörtető császár, a feudális junkerek, a militarista tábornokok ellen. Minél több abszurd terhet kellett azonban a háborúskodó demokráciáknak, magyarul a foglalkozásuktól el-rángatott rengeteg földművesnek, iparosnak, kereskedőnek és hivatalnok-nak s otthon maradt családjának elviselnie, annál inkább megnövekedett a demokráciáknak bűnöskereső indulata, s egyúttal úgy megterhelődött a háború után felelősségre vonandó bűnösök számlája jóvátétellel, garan-ciákkal s mindennemű érzelmi, politikai és morális előleggel, hogy azt már nem lehetett beváltani az üres kezű, bukott német császári rezsim terhé-re, hanem csak az éppen most demokráciába forduló német nép terhére. A német nép háborús bűnösségét pedig csak azzal a demokratikus formu-lával lehetett megkonstruálni, hogy a német nép, még ha egészében nem is akarta a háborút, mégis *felelős* azért, hogy egy olyan rezsimet tűrt el maga

felett, amely őt is és Európát is végül háborúba vitte. Ma sem értékelték ki eléggé azt a rettenetes lélektani sokkot, melyet e tétel és annak a német népre való alkalmazása a németiség demokratikus fejlődésében okozott. A németiség valószínűleg minden különösebb nehézség nélkül elfogadta volna azt, hogy a háborúért II. Vilmos kardcsörtető rezsimje a felelős. Az azonban, hogy ez a felelősség *átszáll* a német népre azért, mert ezt a rezsimet eltűrte, amilyen magától értetődő a demokráciában felnőtt tömegek számára, annyira abszurd volt a *még* nem demokratikus német nép számára. Azt ugyanis, hogy a nép előzze meg a háborút, és távolítsa el háborút szító vezetőit, csak olyan nemzettől lehet szigorúan követelni, amely már megtanulta és megtapasztalta, hogy Isten kegyelméből való uralkodókat egyáltalán el lehet távolítani. Egy személyes uralom alatt álló, konzervatív-arisztokratikus társadalom számára a háború, még ha tudja is, hogy azt királyok és miniszterek határozzák el, a társadalom számára nem emberi elhatározás vagy emberi mulasztás eredménye, hanem olyan elemi csapás, mint az árvíz vagy a jégeső. 1918–19-ben a németek olyan fejbe-kólintott értetlenséggel állottak az ő megbüntetésüket követelő világhangulattal szemben, mint egy álmából felébredt Rip van Winkle³⁰, aki elaludt tejeskávét mellett egy biedermeier szalonban, és felébredt egy lincselésre készülő tömeg közepette, mint néger. A németek kétségbeesett erőfeszítést tettek és rengeteg papirost elpazaroltak annak bebizonyítására, hogy a háborúért Poincaré vagy Izvolszkij legalább annyira vagy még inkább felelősek, mint Vilmos császár vagy Berchtold gróf. A mélyebb lélektani valóság azonban az volt, hogy számukra az egész háborús felelősség kérdése abszurd volt, és vele együtt abszurdá vált az a demokratikus ideológia, melynek nevében ez a felelősségre vonás történt. Mai szemmel nézve – s alig hiszem, hogy ezt világos fejű kortársak ne érezték volna – világos, hogy a háborús bűnösség kimondása nem erőssége, hanem gyengesége volt a békeszerződésnek. Amilyen arányban ugyanis elcsendesedtek az első világháború által felvert indulatok és világosabbakká váltak a háború komplex okai, annál kevésbé volt meggyőző a győztesek számára is, hogy Németország „okozta” a háborút, és „felelős” érte. Ezzel együtt azonban meggyengült annak a jogszabálykomplexumnak, a békeszerződésnek a „kötelező” ereje is, melynek számos rendelkezése e bűnösség kimondásán alapult. A békeszerződés immár nem úgy jelent meg a legyőzöttek számára, ahogyan minden jó békeszerződésnek meg kell jelennie, mint egy lezárt történeti

³⁰ *Rip van Winkle* – Washington Irving amerikai író (1783–1859) *Geoffrey Crayon vázlatkönyve* című elbeszélés-kötetének egyik hőse, aki varázslat hatására húsz évig egy barlangban aludt, s ébredése után nagyon más világra csodálkozott rá.

tény, hanem úgy, mint egy elveszített per, melynek újrafelvételéhez nem kell más, mint új bizonyítékok produkálása.

A versailles-i békeszerződés sárkányfogvetése: a jóvátételek

A versailles-i békeszerződés harmadik sárkányfogvetése a *jóvátételi rendelkezés* volt, főleg pedig az, hogy a jóvátételek végösszegét évekig nem állapították meg. Nem hiszem, hogy a jóvátételi fizetéseknek közvetlenül döntő részük volt a német inflációban és a német gazdasági összeomlásban. Míg azonban egy meghatározott és reális összegű hadisarc azt az igyekezetet váltotta volna ki, hogy Németország minél gyorsabban szabaduljon annak terhétől, addig a jóvátételi összegek magas és határozatlan volta azt a lélektani hangulatot váltotta ki, hogy Németország évtizedekig nem magának dolgozik, hanem a győzőknek, és ebből a lélektani állapotból született meg gazdasági téren is az a kétségbeesett katasztrófa politika, melyben többek között az infláció és jóvátétel szétszakíthatatlanul összekapcsolódott; azt pedig, hogy egy német méretű infláció milyen méretű eltávolodást jelent az európai népek normális gazdasági élményeitől, nyugat-európai ember el sem tudja képzelni. Polgári és kispolgári egzisztenciák tömegeinek vált a vagyona, megtakarított pénze vagy a jövedelme semmivé, és ettől kezdve úrrá lett rajtuk a bűnös keresés rettenetes indulata. Keresték azt, aki a pénzüket ellopta, és ezt a bűnöst megtalálták azokban, akik a valóságban, a látszat szerint vagy az ő elképzelésük szerint, a békeszerződésen vagy az infláción nyertek; a győztesekben odakint, a spekulánsokban, a zsidókban odabent.

A versailles-i békeszerződés sárkányfogvetése: a lefegyverzés

A versailles-i békeszerződés negyedik sárkányfogvetése az *egyoldalú lefegyverzés* volt. Még egyszer elmondom itt, amit már egyszer mondtam: egy dolgozó társadalom, amilyen a német is, csak különleges és súlyos élmények hatása alatt, a lefegyverzettség, a kiszolgáltatottság, a hadsereg-nélküliség élményének hatása alatt kerül abba a lelki eltorzulásba, hogy nagy, félelmes, erős hadseregét önmagáért, öncélúan csodálja. A német militarizmus nem abban áll, hogy az átlag német jobban szeretne verekedni, mint az átlag angol, hanem abban, hogy öntudata feldagad, ha a katonaság végig-

vonul az utcán, és abban, hogy elhiszi, hogy azok a pártok, amelyek a hadikiadásokat nem akarják megszavazni, hazaárulók. Ez pedig csak olyan közösségeknél lép fel, melyeknek történeti emlékezetében a hadsereg-nélküliség állapotával felejthetetlen nyomorúságok emléke kapcsolódik össze. Abból a lelki beállítottságból, mely a katonai vereséget érzi a legnagyobb rossznak, ami egy nemzetet érhet, született meg az a német történelemszemlélet, mely eldisputálja a katonai vereség tényét, s a vereséget belső bomlasztó erőknek, a katonai szellem aláaknázódásának tulajdonítja. Ezért oktalanság a mai német militarizmust egyszerűen a porosz militarizmusból leszármaztatni. Formáiban, frazeológiájában örökölhették tőle egyet-mást, azonban a versailles-i lefegyverzés körüli politikai lecsúszás és eszmei zűrzavar magában is elég lett volna valamiféle német militarizmus létrehozására. Sőt a poroszok, akiken már lezajlott a militarizmusnak egy enyhébb formája, aránylag még kevésbé estek bele a hitlerizmusba és a hitleri militarizmusba, mint a többiek. A poroszok lehetnek lényegesen nyersebbek az osztrákoknál, és az Anschluss óta bőséges alkalmuk volt arra is, hogy nyerek legyenek az osztrákokkal, ha azonban azt keressük, hogy az erkölcsi világképnek az a megbillenése, amit a hitlerizmus jelent, a poroszoknál tapasztalható-e a legerősebben, akkor ennek aligha találhatjuk bizonyítékait. A hitleri militarizmus nemcsak a feudális poroszok, a nyers pomeránok és a prepotens brandenburgok ügye, hanem legalább annyira az iparosodott szászoké, az idillikus életszemléletű türingiaiaké, a konzervatív Hanza-városiaké, a franciás rajnaiaké, a demokrata württembergieké, a katolikus bajoroké, a szabadságszerető tiroliaké és – horribile dictu – a kedélyes osztrákoké is. Azaz mindazoké, akik átérték és átértézték Németország 1918–19-es évi egyidejű lefegyverzését és megaláztatását.

A versailles-i békeszerződés sárkányfogvetése: az Anschluss eltiltása

A versailles-i békeszerződés utolsó, de legvégzetesebb sárkányfogvetése a *területi rendelkezések* voltak. Ezek közül sem azokkal a területekkel volt baj, amelyeket a békeszerződés elvett Németországtól, hanem azokkal, amelyeket nem adott oda. A versailles-i békeszerződés területmódosításai, ha nem is voltak mindenben szerencsések, egészben – ellentétben a többi békeszerződéssel – gondos és lelkiismeretes munka eredményei voltak, amit a határkérdések tárgyalásánál majd részletesebben alkalmam lesz taglalni. Danzig és a korridor ugyan húsz éven keresztül úgy szerepeltek, mint a versailles-i

békeszerződés legkritikusabb pontjai, amelyekből az új világháború ki fog robbanni, és az 1939-es évi események ezt a jóslatot igazolni látszanak. Ha azonban meggondoljuk, hogy a korridor lengyel többségű területen húzódott, melyen annak idején a német lovagok uralma nem is túl mélyreható hódításon alapult, s ha meggondoljuk, hogy a korridor, sőt nagyobb terület, több mint háromszázötven évig Lengyelországhoz tartozott, s csak annak felosztásával került a porosz királysághoz, akkor legalábbis gondolkodóba kell esnünk afelett, hogy a korridor magában olyan szükségszerű kirobbantója volt-e a második világháborúnak. Az igazság az, hogy a korridor, pláne Posen elcsatolása nem annyira német ügy és német sérelem volt, hanem porosz ügy és porosz sérelem. Ezen a ponton jutunk a versailles-i területi rendezés legvégzetesebb hibájához, az osztrák Anschluss megtiltásához. A békecsinálók csakúgy, mint egész Európa, túlságosan a bismarcki mű hatása alatt állottak, s azt hitték, hogy a modern Németország egyenlő Bismarck megnagyobbodott Poroszországával, s Ausztria már külön nemzet. Ausztria csatlakozásának megtiltása azonban azt jelentette, hogy Németország továbbra is megmaradt a wilhelminus Németország incidentális területi keretei között, aminek a Hohenzollern-ház és a Habsburg-ház bukása után nem volt már semmi értelme. Németország incidentális területi kereteiből született az a zavaros elmélet, mely metafizikai mélységet igyekezett adni annak a szerencsétlen ténynek, hogy a németek „nép, határok nélkül”. Ennél nagyobb baja ugyanis egyénnek és közösségnek alig lehet: a határnélküliség a szó érzéki és átvitt értelmében egyaránt az alkotóerők megbénulását jelenti. 1918-ban Németországnak arra lett volna a legnagyobb szüksége, hogy visszataláljon a maga történetileg és nyelvileg kirajzolandó világos határai közé, a maga teljes keretében, melynek birtokában az egyes német államok egykor Németországon kívüli, nem német birtokai – például az egykori porosz Posen és a korridor – éppen úgy érdeküket veszítették volna, mint az egykor osztrák Bukovina vagy Dalmácia. Így azonban a versailles-i Németország a teljes német egység utáni kívánság mellett fenntartotta a wilhelminus porosz-német emlékeken alapuló lengyel igényeket is. Hiába vált be tehát az a jóslat, hogy a második világháború német–lengyel viszályal fog kitörni, a katasztrófa igazi forrása mégis az volt, hogy az osztrák Anschluss és a szudéták önrendelkezése *nem 1918-ban*, az önrendelkezési folyamat lezárásaként s egy új békekorszak kezdeteként történtek meg, hanem húsz évvel később, az egész németiség káros és mániákus hatalmi erőfeszítésének a következményeként, amely után az egész akció szükségképpen túllendült azon a ponton, amelyen egy reális politikai akció természetszerűleg megállott volna.

Versailles és a német kisebbségi érzés

Bemutattuk, hogy a németiség 1914 előtt is egy bizonyosfajta politikai hisztériában élt. Ennek a hisztériának a gyökere a külső hatalmi látszatok és a belső tehetetlenség közötti kontraszt kibírhatatlansága volt. Ebből adódott egy bizonyosfajta német bizonytalansági érzés, melyet kompenzálni kellett. A versailles-i békeszerződéskor pedig az történt, hogy a németek materiális és morális megveretése az egész világ előtt fedte fel gyengéiket, ami azután a kisebbségi érzés és a hatalmi örület poláris végletei közé hajtotta őket. A Versailles okozta kisebbségi érzés a hatalmi erőfeszítésnek a legerőteljesebb megnyilvánulásain is átüt. Mit gondoljunk a híres Engelliednek arról a passzusáról, mely szerint a németek nem tűrik, hogy az angolok az ő hatalmukon *neveessenek*. Nem hinném, hogy van hasonló tartalmú angol induló a világon. Felejthetetlen számomra annak az *intelligens* németnek a megjegyzése, aki kijelentette, hogy „rettenetes lehet egy olyan, egészen kis nép tagjának lenni, mint például a svájciak”. Érdemes ezt a kijelentést közelebről megnézni. Nem leszünk okosabbak, ha megállapítjuk, hogy ez így tiszta értelmetlenség. Kétségtelenül az! A kérdés azonban az, hogy mi indít egy intelligens embert arra, hogy értelmetlenséget mondjon. Aki ezt mondta, annak a szíve mélyén egy másik gondolat mozgott: „rettenetes volna, ha kiderülne, hogy az a nemzet, amelyhez tartozom, nem nagy nemzet.” Ez pedig már nem értelmetlenség: ha kiderülne a német népről, mely ezer évig nagy nemzet volt Európában, hogy nem az, ez egy német számára valóban rettenetes volna.

A hisztérikus lelkiállapottal nem tehetünk rosszabbat, mint hogy erkölcsi ítélkezésnek és degradálásnak vetjük alá. A hisztérikus lélek amúgy is önmagából nyer kielégülést, önmagába zárt világban él, amelynek nevében mindig képes magát igazolni, az erkölcsi elítélés tehát csak arra indítja, hogy a maga hisztérikus világképét még zártabbá tegye. A hisztérikus világképet semmiféle erkölcsi ítélkezéssel nem lehet áttörni, hanem csak egyetlenegy valamivel, a legdurvább és legegyszerűbb tények erejével, pontosan úgy, ahogyan hisztérikusan sikoltozó nőket nem lehet fejcsóválással, erkölcsi helytelenítéssel vagy büntetéssel megfékezni, de igenis lehet egy vödör hideg vízzel. A németiséget 1918-ban egyszerűen egyedül kellett volna hagyni a katonai vereség egyszerű és nyers tényével és egy akármilyen súlyos, de egyösszegű hadisarccal és ugyanakkor azokkal a szélesen kitágult politikai fejlődési lehetőségekkel, melyet a német dinasztiák eltűnése jelentett. Sajnos a győztes demokráciák leküzdhetetlen moralizálási viselkedete ezt nem engedte. A vereség és a hadisarc egyszerű ténye helyett

következett a háborús bűnösség klauzulája, melyet bizonyítani kellett, és cáfolni lehetett, következett a lefegyverzés, melyet ellenőrizni kellett, és ki lehetett játszani, következett a jóvátétel, melyet fel lehetett srófolni, és le lehetett alkudni, és következett az Anschluss megtiltása, melyet indokolni kellett, és – nem lehetett indokolni. A békeszerződésnek erkölcsi felelősség formájában való felfogása még akkor is súlyosbította volna a német hisztériát, ha százszázalékosan objektív és megtámadhatatlan lett volna, hát még mennyire súlyosbította, amikor hipokrita volt, és kicsinyes.

Le kell tehát szögeznünk, bármennyire is túlhaladottnak látszik is ez ma, Buchenwald és Mauthausen borzalmainak a friss impressziói alatt, hogy igenis Versailles volt az, amely a német politikai hisztériát az egész európai értékrenddel való tudatos meghasonlássá tette. Versailles volt az, mely a németekbe belegyökerezettette azt a hitet – és ez a hit általános a nem hitlerista németekben is –, hogy a nemzetközi életben az erkölcsi ítélkezés lehetőségéhez nem kell más, mint egy győztes háború, amiből az következik, hogy ha a németek meg akarnak szabadulni a versailles-i békeszerződésben megtestesült ítélet szörnyű terhetől, és ők akarnak ítélkezni más népek felett, akkor ehhez nem kell más, mint az, hogy legközelebb ők nyerjenek meg egy másik háborút.

A versailles-i békeszerződés legközvetlenebb hatása az volt, hogy a németiség nem volt képes élni azzal a két óriási lehetőséggel, mely a német dinasztiák eltűnése után megnyílt számára: a teljes német politikai egység lehetőségével és a teljes demokratizálódás lehetőségével. Mind a két ügy zsákutcába került, s ami még rosszabb, újból szembekerült egymással.

A weimari német külpolitika zsákutcája

Az 1918. évi összeomlás után egy józan és mértéktartó német külpolitika számára egyetlen lehetséges célkitűzés volt: megteremteni az etnikai elv és az önrendelkezési jog pontos alkalmazásával a teljes német politikai egységet és ezzel végleg nyugvópontra juttatni Németország európai területi státusát. A versailles-i békeszerződés ezt megtiltotta. Ezzel ezt a nagyon szimpla és egyáltalán nem agresszív törekvést egyszerre elérhetetlen vágyképpé tette, s ugyanakkor ennek a vágyképnek pusztá emlegetését is már mint agressziós szándékot bélyegezte meg. Ez a helyzet a németek számára egyszerűen lehetetlenné tette az egyenes vonalú, egyensúlyos, belső törés nélküli külpolitikát. Minthogy a németiség számára problematikussá lett a maga méltósága, a maga súlya, a maga helye Európában, az egész német

politika jellegzetesen extrovertált politika lett, melynek pozícióit elsősorban nem belső célok és programok határozták meg, hanem az Európával, a külfölddel, a *másokkal* való viszony. Minden német politikai cselekedet vagy önigazolás, vagy öndokumentálás volt, vagy hangsúlyozott készség, vagy csak azért is nyakasság, vagy mindenáron való európaiság, vagy mindenáron való ellenkezés. Német külpolitikát kellett csinálni egy olyan helyzetben, melyben a németiség lelkiállapota és a versailles-i békeszerződés nyomasztó terhe kikerülhetetlenül előírták azt, hogy a külpolitika, a katonai és területi sérelmeket orvosolni próbálja; s egy olyan Európában, mely a katonai és területi sérelmek minden emlegetését csak a német háborús felelősség és háborús kedv újabb bizonyítékaként könyvelte el. Ebben a zsákutcában *Stresemann*³¹ találta meg az egyetlen lehetséges keskeny ösvényt, mely kifelé vezet: előbb helyreállítani a német nép önbizalmát és a német nép iránti bizalmat, azután fogni a versailles-i békeszerződés felszámolnivalóinak a felszámolásához. Azóta a német mumus specialistái már felfedezték, hogy Stresemann egy cseppet sem volt jobb Hitlernél, csak éppen jobban el tudta palástolni a benne rejtező emberevő németet: hiszen halála után kiadott levelezéséből kiderül, hogy a locarnói szerződés létrehozója politikájának távolabbi céljaiul szintén a lefegyverzés megszüntetését, az osztrák Anschlusst s a német–cseh és német–lengyel határ módosítását tűzte ki. Ez a beállítás mélységesen korlátolt, s csak a német és európai válság okainak teljes nem ismeréséből származik. Olvassuk el egy kis józan logikával és nyitott szemmel a locarnói szerződés magját alkotó rajnai paktumot: vajon nem azt jelenti-e német részről ez a paktum, hogy a németek a versailles-i békeszerződést diktátumnak tekintik, azonban bizonyos rendelkezéseit, a nyugati határt és a Rajna-vidék demilitarizálását önként is elfogadják véglegesnek? A többinek *tehát* a megváltoztatására törekssenek! Igazán kár volt tehát Stresemann halálára és leveleinek a kiadására várni: a rajnai paktumból magából napnál világosabban kiderül, hogy aki ezt német részről aláírta, az a német lefegyverzés megszüntetésére, az osztrák Anschluszra és a német–cseh és a német–lengyel határmegváltoztatásra törekedett. Aki azonban komolyan állítja, hogy Stresemann éppen úgy bevonult volna a Rajnavidékre, éppen úgy leigázta volna a cseheket és lengyeleket, éppen úgy a német faj uralmát akarta volna megvalósítani más fajokon, éppen úgy felrúgta volna az európai együttélés erkölcsi és

³¹ *Stresemann, Gustav* (1878–1929): német politikus, diplomata. A Német Néppárt megalapítója és vezetője (1918). Kancellár és külügyminiszter (1923–1929). Részt vett a Németország talpra állítását célzó terv kidolgozásában (1924) és a Németország nyugati határait rögzítő locarnói egyezmény előkészítésében (1925).

jogi alapelveit, és éppen úgy romlásba vitte volna Európát, mint Hitler, az igazán megérdemli, hogy Hitlerék Európájában éljen.

Stresemann keskeny ösvénye halála után bezárult, és a lefegyverzés kérdése körül kitört az európai bizalmi válság. A német fegyverkezési egyenjogúság lényeges része volt a német önbizalmi komplexumnak, s az a német kormány, mely ezt megszerzi, döntő adut kap a német belpolitikában is. Elemi okosság kérdése volt ezt az adut egy európai szellemű német kormány kezébe adni. Ez azonban nem történt meg, és bármi újat fedezzenek is fel Hitler hatalomra jutásának a háttere körül, meg vagyok győződve, hogy Hitler nem jutott volna uralomra a leszerelési konferencia csődje nélkül, mert ez tette végleg meggyőzővé azt a hitlerista jelszót, hogy európai módszerekkel nem lehet elérni minden német politika legfőbb célját, Németország *arcának* helyreállítását.

A német demokratikus fejlődés zsákutcája

A német nemzet európai helyzetének a zsákutcája idézte elő a német belső demokratikus fejlődés zsákutcáját is. Az a német demokratikus mozgalom, mely 1918-ig olyan nagyreményű íveléssel haladt a demokratikus és szocialista átalakulás irányában, 1918 után rettenetes törést szenvedett. A német szociáldemokrácia múltja és tekintélye elért annyit, hogy szó sem lehetett másról, mint az összes dinasztiki lemondásáról és a német köztársaság kikiáltásáról. Azonban a régi politikai tekintélyek összeomlása után a német demokratikus tényezőkből nem tudott új politikai tekintély kialakulni. Arról ugyan szó sem lehetett, hogy ebben a vákuumban a diszkreditált német területi fejedelemség lépjen fel újból régi igényeivel; a területi fejedelemség minden szívóssága mellett is Németországban egy önmagát túlélte, elkorhadott intézmény volt, melynek felelevenítésére komolyan még csak nem is gondoltak. Feleleveníthető volt azonban a területi fejedelemségből az a momentum, mely a legveszedelmesebbé tette: a személyes uralom. A komoly demokratikus erőfeszítések és élmények hiánya ugyanis mindenekelőtt azzal a következménnyel járt, hogy Németországnak nem volt alkalma megtanulni a demokrácia leckéjének leglényegesebb részét, a személyes uralmak és hatalmak nélküli kormányzás és az engedelmeskedés tudományát. Németország 1918 után valójában és szíve mélyén úgy érezte, hogy nem uralkodik, nem parancsol és nem vezet benne senki. Ezért részesítette előnyben az első kínálkozó alkalomkor Hindenburgot bármiféle demokratikus politikussal szemben, és ezért adta át magát olyan

könnyen annak a romantikus őrülségnek, hogy egy zseniálisnak kikiáltott politikai vezetőtől várja minden bajának orvoslását.

Ilyen körülmények között nincs mit csodálkozni azon, hogy a weimari demokrácia béna volt, beteg és erőtlen. A versailles-i atmoszféra mindegyikét az jelentette, hogy a belső politikai átalakulás halvány és alig megrázó élmények közepette született meg: a társadalmi átalakulás élményei helyébe tolakodott a versailles-i békeszerződés annál megrázóbb élménye, mely minden mértékben felüldemonstrálta a nyugati demokráciák szolidaritáshiányát az új német demokráciával szemben, és azt az emléket jelentette, hogy Németország ugyanakkor veszítette el európai tekintélyét és az európai nemzetek között bírt helyét, amikor demokráciává lett. Innen a német szocializmus rettenetes bénasága 1918 és 1930 között. Az 1918 utáni rettenetes atmoszférában született meg a német szocializmus kettészakadása és mind a két oldalon való terméketlenné válása. A világon mindenhol vannak radikális és kevésbé radikális szocialisták, Németországban azonban a kommunizmus katasztrófásocializmust, a szociáldemokrácia pedig béna szocializmust jelentett. A szociáldemokrata párt 1918–1930 között csaknem állandóan hatalmon van, vagy a hatalomban részes, de vértelen intézményeken kívül úgyszólván semmit sem tud alkotni, sem a német társadalom demokratizálása, sem a komoly szocialista építőmunka terén, mert állandóan a nemzeti követelések és nemzeti sérelmek terén kell igazolnia magát a beteg lelkületű német közvélemény előtt. Így kerül abba a lehetetlen helyzetbe, hogy Németországban, mivel a nemzeti sérelmeken kívül mást is szőnyegen tart, lassan a német nemzeti mozgalmak bête noire-ja lesz, s úgy bélyegzik meg, mint egy németellenes nemzetközi demokrata komplott cinkosát. Nem véletlen, hogy azt a keveset, amit a versailles-i atmoszféra enyhítése terén el lehetett érni, nem a német szociáldemokrácia, hanem egy jobboldali politikus, Stresemann tudta kiszorítani a németekből és az antantból. Abban a percben azonban, amikor a hitlerizmus 1930-ban teljes erőből felvetette a német elégtétel, a német hegemonia, a német többértékűség kérdéseit, egyszerre lehetetlenné vált mellette azoknak a pártoknak, elsősorban a szociáldemokrata pártnak a helyzete, melyek ezeket a kérdéseket bizonyos európai mértéktartással akarták kezelni. A középpártok nem mertek további koalícióban kormányozni a szociáldemokratákkal, s ebből született a szocialisták nélküli brüningi kormányzás, majd a szocialisták elleni hindenburgi politika, mely végsőleg a demokratikus erők teljes megbénulásához és a demokratikus politikai gépezet teljes megakadásához vezetett. Ez a megakadás a Hindenburgra szavazó szociáldemokrata groteszk látványában kulmi-

nált, s ami a leggroteszkebb, a szociáldemokraták valóban nem tehettek mást, helyesebben hiába tettek volna mást, azzal is Hitler uralomra jutását segítették volna elő. Kárba veszett fáradság a weimari demokrácia bukását a demokraták doktrinerségében, a szociáldemokrata párt túlzott centralizációjában, az elméleti és mechanikus választási rendszerben, a németek nyájösztönében és hasonló gyermekségekben keresni. Nyilvánvaló, hogy ezek nem okok, hanem maguk is okozatok. A német demokrácia elegendően erős demokratikus élmények nélkül, óriási érzelmi és történelmi tehertertelek mellett indult el útjára, tehát nem lehetett más, mint doktriner, mechanikus és lélektelen.

A patológikus német antiszemitizmus kezdetei

A weimari németiség zsákutcájának az atmoszférájából született meg a legújabb kori patológikus német antiszemitizmus is. Antiszemitizmus volt azelőtt is Németországban, és valamivel erősebb, mint más országokban. Társadalmi vonatkozások és bizonyos karakterbeli tényezők okozhatták ezt. A német és zsidó léleknek vannak bizonyos egyező vonásai (mind a kettő „minden vagy semmi” nép, és mind a kettő elégtétel-kereső nép), s vannak bizonyos ellentétes vonásai (német naivitás és zsidó spekulatív készség, német irracionalizmus és zsidó racionalizmus), melyek egyaránt abba az irányba hatottak, hogy esetleges ellentétük könnyebben váljon élessé, mint más nemzeteknél. Azonban Németországban is, mint mindenütt a világon, csak egy egészen kis bogaras és rémképes csoport fejében váltak a zsidók minden lehetséges baj okozóivá és egy patológikus világkép központi figuráivá. 1918 után azonban egyszerre különös visszhangot vertek a német lelkiállapotban e kis csoport rémtörténetei. Ennek a különös visszhangnak az okai között legfontosabbnak azt az eltérő reagálást érzem, melyet a német zsidóság a német politikai életet és politikai lelkiállapotot megbénító és megszálló tényezőkkel szemben, mindenekelőtt a demokrácia, a nemzetközi élet és a gazdasági válság tényeivel szemben tanúsított. Semmi kétség abban, hogy a német zsidóknak ugyanaz volt a véleményük a versailles-i békeszerződésről, mint a többi németnek, s a zsidók egzisztenciája végeredményben ugyanúgy szenvedett a gazdasági válságtól, mint a többi németé. (A spekulánsok vagyonszaporulata, akik között közfelfogás szerint a zsidók aránytalanul sokan voltak, a lehető leglabilisabb és legmúlékonyabb jelensége a gazdasági életnek.) Csak éppen a lélektani reakciójuk volt a zsidóknak más mindezekkel a tényekkel szemben. A zsidók

többsége számára egész történeti helyzetükből kifolyóan a demokrácia és a nemzetközi kapcsolatok intenzívebbé válása volt az egyetlen reményteljes lehetőség, s a legostobább békeszerződés sem okozhatott alapvető lelki válságot a zsidók többségének a demokráciához és az internacionalizmushoz való viszonyában. Hiába volt tehát ugyanaz a *véleményük* a versailles-i békeszerződésről, azért mégis elemükben érezték magukat a demokráciának és intenzív nemzetközi kapcsolatoknak 1919 utáni atmoszférájában, s nem tudtak osztozni a németek lélektani megbénultságában mindezekkel szemben. Hasonlóképpen a zsidók többségének, ha mégannyit szenvedett is és veszített a gazdasági válságban, megvolt hozzá a történetileg megszerzett lelki rugalmassága; az nem jelentette számukra egy világ összeomlását, ahogyan a német polgári és kispolgári egzisztenciák többsége számára azt jelentette. Ha ehhez hozzávesszük a zsidóknak azt a hajlamosságát, hogy bizonyos értetlenséggel és fölénnnyel kezelték mások olyan érzelmi kötöttségeit, melyek nem az öveik, és azt a hajlandóságukat, hogy mindent racionálisan megmagyarázzanak, újjáértékeljenek és legmodernebbül felfogjanak, akkor körülbelül kirajzolódik bennünk az az irritáció, melyet keltettek abban a magát minden vonalon zsákutcában érző német középosztályban és kispolgárságban, mely két évtizeden keresztül fejbekólintott értetlenséggel kereste azokat, akik az inflációban a pénzét „ellopták” s a versailles-i békeszerződésben a nemzet önbecsülését elvették. A zsidók egy részének a szocializmusban való szerepe lehetővé tette, hogy a marxizmus bête noir-jával kapcsolják össze, a zsidóság másik részének a kapitalizmusban viselt szerepe pedig kiválóan lehetővé tette a szocializmus diszkreditálását és ugyanakkor a tömegek szocialista indulatainak a *zsidó* kapitalista ellen való fordítását. Hogy ebben együtt némi ellentmondás van, az mind kevésbé volt fontos egy olyan lelkiállapot számára, mely nem az igazságot kereste, hanem a bűnöst. Ebben a lelkiállapotban, melyben egy egész nép vált hajlamossá arra, hogy egy eszeveszetten komplex és zűrzavarba merült világ bajait egy sátáni összeesküvésben keresse – s a sátáni összeesküvés gondolatához már a vulgáris marxizmus is hozzászoktatta –, egyszerre kapóra jöttek az addigi elszigetelt antiszemitizmusnak azok a patológikus rémképei, melyek oly pontosan egyeztek az ő sátánkereső kívánságaikkal és irritáló személyes tapasztalataikkal. A Sátán meglévén, most már csak a Messiás hiányzott, és az sem váratott sokáig magára.

B) Az osztrák köztársaság zsákutcája

Önálló nemzet-e Ausztria, vagy a német válság középpontja?

A szövetségesek közvéleményében ma uralkodónak tekinthető az a beállítás, mely Ausztriát és az osztrákokat besorozza a hitlerista Németország által leigázott kis nemzetek: a csehek, lengyelek, norvégek, hollandok, belgák, jugoszlávok, görögök stb. közé, s természetesnek tartja, hogy a hitlerizmus bukása után a többi leigázott nemzettel együtt Ausztriának is vissza kell nyernie a maga önállóságát. Az egyenlet egészen egyszerűnek látszik: volt önálló osztrák állam, tehát van és akar is lenni önálló osztrák nemzet is.

Ezzel a beállítással furcsa ellentétben áll az a tény, hogy Ausztriát 1918 és 1934 között a legkülönbözőbb nemzetközi szerződésekkel, szabályokkal, politikai és gazdasági előnyökkel kellett visszatartani attól, hogy önként Németországhoz ne csatlakozzék. Ma pedig nemcsak otthon Ausztriában, de kinn az emigrációban sem tudtak a különböző osztrák csoportok még abban sem megegyezni, hogy egyáltalán kívánnak-e önálló Ausztriát, vagy sem.

Azok után, amit a német válság történeti kialakulásáról mondtunk, ebben egyáltalán semmi csodálatos nincs. Ausztria nem önálló nemzet, hanem egyike a számos német területi fejedelemségnek, melyek több-kevesebb politikai önállóság mellett sohasem szűntek meg a német nemzet alkotórésze lenni. Közülük csupán Hollandia, Belgium és Svájc éltek át olyan különálló és nagy erősségű történelmi élményeket, melyek végleg elszakították őket Németországtól, és különálló nemzetekké tették őket. A többiben legfeljebb erős lokális öntudat fejlődött ki, a legerősebben Poroszországban és Bajorországban, azonban ez sohasem volt olyan erős, hogy a német nemzeti összetartozás tudatát meg tudta volna szüntetni. Az osztrákok pedig bármilyen erős lokális öntudattal bírtak is, még a poroszoknál és a bajoroknál is németebbek voltak mindenkor. Mert bármilyen hosszan tartó és intenzív politikai élményt jelentett is a Bécs központja körül kialakult osztrák hercegség, majd osztrák császárság hosszú és nem dicsőség nélküli története, ennek a történetnek a legfőbb dicsősége éppen az volt, hogy Ausztria volt a német császár háziországa, Île-de-France-a, vagyis Németország politikai középpontja.

Ausztria azonban nemcsak középponti jelentőségű tagja a német politikai testnek, hanem elsőrendű résztvevője a németiség politikai lázbeteg-

ségének. A német egység kritikus vajúdási idejében – 1806 és 1866 között – a német nemzeti érzés hullámai magasra csaptak Ausztriában, sokkal magasabbra, mint számos más német országban. Az, hogy Ausztria 1866 után a vér és vas politikája folytán kiszorult az egységes Németországból, mélységes politikai bénaságot idézett elő az osztrák németiség politikai életében, mely mind kevésbé értette, hogy ha egyszer van egységes Németország, akkor nekik mi keresnivalójuk van a Habsburgok tíznyelvű birodalmában. Ennek a bénaságnak a megnyilvánulása volt az a bizonyos lagymatag, meggyőződés nélküli, egyik napról a másikra élő politikai gyakorlat („fortwursteln”), mely Ausztriában 1866 és 1918 között kifejlődött. Ma úgy beszélnek erről, mint a jellegzetes osztrák kedélyesség politikai megnyilvánulásáról, holott ez tiszta kórtünet, és semmi köze az osztrák nemzeti jelleghez. Az az Ausztria, mely a 15. századtól kezdve egészen 1866-ig a németiség politikai középpontja volt, egészen más arcot mutatott. Az 1866 utáni „kedélyesség”-nek pedig volt egy másik oldala is, mely egyáltalán nem illik bele a közkeletű osztrák jellemképbe: a szertelen és hisztérikus politikai képződmények megjelenése. Nyugat-Európában furcsán hangozhatnak, de Közép-Európában mindenki tudja, hogy a hitlerizmus nem az „erőszakos”, „feudális”, „militarista” Poroszországban született meg, hanem a kedves, szelíd, latin Ausztriában! Nem véletlen, hogy Hitler maga is osztrák, és nem véletlen, hogy Ausztriában fejlődött ki az az antiszemita nagynémet mozgalom, melyből Hitler és a hitlerizmus a maga döntő impulzusait kapta.

Az osztrák politikai életnek ez a beteg, poláris, mondhatnám szkizofrén állapota folytatódott 1918 után is. A Habsburgok birodalma felbomlott ugyan, azonban a békeszerződésben, majd az osztrák gazdasági szerződésben kikötött „kötelező” önállóság éppen olyan céltalan és értelmetlen dolog volt az osztrák-németek számára, mint az Osztrák–Magyar Monarchia: mind a kettő azt jelentette, hogy átlátható ok nélkül kívül kell maradniok a német politikai testből, melybe 1866-ig tartoztak. Ismét megjelent tehát a kedélyes, lagymatag, egyik napról a másikra politikát csináló politikai gyakorlat és a latens politikai hisztéria feszültsége. Vajon mi magyarázza azt meg – amit Nyugat-Európában megint csak nem tudnak, és Közép-Európában pedig közhely –, hogy a náciizmus hisztériája sokkal erősebben megragadta Ausztriát, mint például Bajorországot?! Nehéz volna azt mondani, hogy Bajorország katolikusabb és európaibb, mint Ausztria, és több benne az antitoxin a barbársággal és nihilizmussal szemben. A magyarázat igen egyszerű: a hitlerizmusnak sikerült a német egység ügyével azonosítania magát, és a német egységhez való tartozás egy magától értetődő, tehát aránylag érdektelen ügy

volt Bajorország számára, ellenben középponti, égető kérdés volt Ausztria számára. Megint csak egy olyan dolog, ami lehetetlenség lenne, ha léteznék egy külön osztrák nemzet!

Ausztria azonban nemcsak nem külön nemzet, hanem inkább *a német válság középponti problémája*. A német politikai fejlődés akkor vett végzetes és zsákutcás irányt, amikor az *osztrák* uralkodó nem akart, majd nem tudott a német egység élére állani: az 1871-es német egység nagy részben azért vált mérhetetlen belső, majd külső feszültség okává, mert olyan kompromisszum eredménye volt, mely *Ausztriát* tartósan kizárta a német egységből. Az 1918-as európai rendezés legfőbb baja az volt, hogy akkor sem engedte *Ausztriát* egyesülni Németországgal, mikor ennek a német belső fejlődésben már semmi akadályja nem lett volna. Ez okozta azután azt, hogy mikor végre 1938-ban ez az egyesülés mégis megtörtént, ez a felgyült és beteggé vált német erők olyan kirobbanása mellett történt, mely robbanás az egész világot megrázta, és rázza ma is.

Az 1934–38 közötti osztrák ellenállás tényezői

Ausztria ezek szerint 1866-ig jogilag, politikailag és érzelmileg Németország szerves tartozéka volt, 1866 és 1918, majd 1918 és 1934 között semmi olyan történelmi élményt nem élt át, amely egy kicsit is közelebb vitte volna ahhoz, hogy önálló nemzetté váljék. Hogy osztrák nemzet egyáltalán létezik, és a németekkel szemben is kész megvédeni önállóságát, annak némi jele legfeljebb 1934 és 1938 között, Dollfuss³² meggyilkolásától az erőszakos Anschlussig terjedő időben lehetett. Nemzet születéséhez kissé rövid idő. Kérdés azonban, hogy ez alatt az idő alatt is egyáltalán *nemzet* volt-e ez, amely a hitlerista Németországgal szemben ellenállott. Minden jel arra mutat, hogy nem.

Az ellenállás legerősebb tényezője a katolikus egyházat maga mögött tudó *Keresztényszocialista Párt* volt. Ez a párt 1933 előtt, ha nem is erőltette a protestáns többségű Németországhoz való csatlakozást, sohasem foglalt állást az Anschluss ellen. Ellenállást attól a pillanattól kezdve mutatott, mikor az Anschluss a pogány mitológiába esett és egyházüldöző hitlerista

³² Dollfus, Engelbert (1892–1934): osztrák politikus. A Keresztényszocialista Párt egyik vezetője, földművelésügyi miniszter, (1931–1932), kancellár és külügyminiszter (1932–1934). 1934-ben leverte a bécsi munkásfelkelést, feloszlatta a munkásszervezeteket és a parlamentet, diktatúrát vezetett be. Az osztrák nemzetiszocialisták 1934. július 25-én meggyilkolták.

Németországhoz való csatlakozást jelentett. Ez tehát ugyanaz az ellenállás volt, amit kevesebb sikerrel Németországban is megpróbált a Centrum-párt. Ausztriában azonban ennek az ellenállásnak háta mögött egy önálló állami élet eszközei és a katolikus egyház évszázados uralkodó helyzetéből fakadó nagyobb biztonságérzete állott.

Az ellenállás második tényezője, a *legitimizmus* semmi bázissal nem bírt a tömegben, arisztokratákon, volt katonákon és régi időkre visszaemlékező öregembereken kívül. Erőre csak akkor kapott, amikor a hitlerizmus-szal szembeni ellenállás érezte, hogy a német egység jelszavával szemben valami tekintélyesebb és mutatósabb dolgot kell szembeszegezni, mint egy keresztény szocialista köztársaságot.

Az ellenállás harmadik tényezője, a *Heimwehr*, furcsa vegyülete volt az osztrák–jugoszláv határvitákkal kapcsolatban 1918 után alakult határvédő szabadcsapatnak, a fasiszta frontharcos szövetségnek és egy ambíciózus arisztokrata (Stahremberg herceg, Hitler egykori társa) magánhadseregének. Fénykorát akkor érte, amikor a hitlerizmus Németországban is kezdetén volt felemelkedésének, és ebben az időben úgy szerepelt, mint a hitlerizmus ausztriai pandanja. Abban az arányban azonban, ahogy a hitlerizmus a német egységet megtestesítő mozgalommá nőtte ki magát, halványodott a Heimwehr belső összetartó ereje, és a vége felé nagyon megközelítette az igazságot az a kedélyes osztrák tréfa, mely szerint egy masírozó Heimwehr-oszlopban az egyik így szól a mellette haladóhoz: „Vajon tudja-e ez a sok náci, akikkel masírozunk, hogy mi ketten kommunis-ták vagyunk?”

Az utolsó tényező, melyet első helyen kellett volna említenem, ha hozzájutott volna ahhoz, hogy a hitlerizmus elleni ellenállásban részt vegyen, az *osztrák szocialista munkásság* volt, mely a hitlerizmusig teljességgel Ansch-luss-párti volt, és ezt az álláspontját csak *időlegesen* függesztette fel a hitlerizmus idejére.

Az 1934–38 közötti ellenállásban tehát *nem* egy különálló osztrák *nemzet* állott ellent. Dollfuss megöletése nem volt olyan esemény, mely egy nemzetalakulás kezdete lehet, mert sem a nagynémetek, sem a szocialisták, kik együtt Ausztria többségét alkották, nem láthattak benne nemzeti hőst és vértanút. Sokat beszéltek arról, mi lett volna, ha Dollfuss megpróbál az osztrák szocialistákkal egy politikát folytatni, s az ellenállást szélesebb alapra helyezni. Bizonyára lehetett volna helyzetében a szocialistákkal szemben okosabban és emberségesebben eljárnia, de ez nem változtat azon, hogy ha akart volna, sem csinálhatott volna velük egy politikát. Attól a pillanattól kezdve ugyanis, hogy a német hisztéria szemléletében kiala-

kult a hazaáruló nemzetközi szociáldemokrácia végleges képe, ez a kép érvényessé vált Ausztriában is, és Dollfuss éppen úgy nem koalíciózhatott a szocialistákkal, mint ahogyan Brüning sem, éppen azért, mert Ausztria nem volt önálló nemzet, hanem a német nemzet és vele együtt a német hisztéria részese. Az ellenállás tetőpontján sem merte volna egyetlenegy osztrák hangadó tényező az osztrák *nemzetet*, mint olyant, a német *nemzet-tel* szembeállítani, s ha merte volna is, egy napig sem maradhatott volna kormányon. Mindig csak az osztrák nép különleges *német* hivatásáról volt szó, melynek érdekében önállóságát meg kell tartania. Ezt a különleges hivatást sokan konkretizálták abban, hogy az önálló osztrák államnak kell konzerválnia az európai szellemű *német* erőket addig, amíg Németország a hitlerizmus lázán túlesik, vagyis itt is *időleges* és *feltételes* önállóságról volt csak szó. Hogy Ausztria Németországgal háborúba kerüljön, vagy evégből idegen hatalmakkal szövetkezzék, ez egyszerűen elképzelhetetlen volt. Ha a nyugati hatalmak 1938-ban háborút indítanak az osztrák Anschluss megakadályozására, úgy ebben a háborúban sok szövetségesük lett volna, de osztrákok nem lettek volna közöttük.

Hogy az 1938 óta történtek kiindulópontjaivá lehetnek-e egy külön osztrák nemzet alakulásának, azt ma nehéz megállapítani. Az, hogy a Németországhoz való csatlakozás erőszakkal és erőszakosságok kíséretében történt meg, hogy a kedélyes Ausztria sokat szenvedett a hitlerizmus iskolamestereinek fölényeskedésétől, hogy rövid másfél esztendei ausztriai német világ után Ausztria is pont a német történelem legkatasztrofálisabb kalandjába került bele, hogy most a háború alatt a szövetségesek részéről bizonyos megkülönböztetett kezelést élvez, és további megkülönböztetésre van reménye, mindez elég ahhoz, hogy bizonyos távolságot teremtsen közöttük és a többi német között. Elég talán ahhoz is, hogy egy esetleges népszavazás, ahol a másik lehetőség a megvert Németország rettenetes felelősségeiben való osztozás volna, valami – alig hiszem, hogy nagy – többséget hozna az önálló Ausztriának. Mindezek azonban negatívumok, és nem is mindig a legnemesebb indulatokra támaszkodó negatívumok. Nemzet mindebből, ha eddig nem létezett, aligha születik meg. Alig valószínű, hogy Ausztria, akár politikai hisztériáról, akár politikai regenerálódásról legyen szó, ezen túl is, mint eddig, ne a német nemzet politikai fejlődésével fejlődjék párhuzamosan. Alig valószínű, hogy az ifjúság lendülete ezen túl is, mint eddig, ne a német egység oldalán álljon és hasson Ausztriában.

6. Ötödik zsákutca: *a hitleri harmadik birodalom*

Mi a fasizmus?

A hitlerizmus, ahogyan eddig beállítottuk, egyszeri jelenség: a német politikai fejlődés konkrét előzményeiből, konkrét történeti megrázkód-tatásokból adódó végső eredmény. Ugyanakkor beletartozik azonban a társadalmi politikai fejlődésnek abba a típusába is, melyet ma a *fasiz-mus* gyűjtőneve alatt szoktak összefoglalni. Nem hiábavaló dolog-e a hitlerizmus *lélektani* előzményeiről, *megrázkód-tatásokról* beszélni, mikor a fa-sizmusnak megvannak a maga általános ismert társadalmi és gazdasági előfeltételei, melyek ha megvannak, a fasizmus szükségszerűen létrejön? Valóban, a fasizmusnak vannak *tipikus* előfeltételei, de ezek között a tipikus előfeltételek között éppen a lélektani előfeltételek a legdőntőbbek. Minden magyarázat, amely ezeket ki akarja kapcsolni, reménytelenül üres.

A legáltalánosabb magyarázat az, hogy a fasizmus a feudális, kapitalista és militarista, röviden és egyszerűen reakciós felsőbb osztályok védelmi szervezete a demokratikus haladás, különösen pedig a szocialista forradalom ellen. Ebből az állításból annyi kétségtelenül igaz, hogy mindenféle fasizmusnál feltalálható ezeknek az elemeknek egy bizonyos méretű hozzájárulása vagy legalábbis nem föltétel nélküli, de mégiscsak érezhető helyeslése s tettekben is megnyilvánuló támogatása. Mindez azonban távol van attól, hogy a fasizmus okozójának lehessen tekinteni. Annál naivabb elképzelés nincs, hogy bárkinek a pénzén vagy az izgatására vagy az intrikáira komoly tömegmozgalmat lehetne létrehozni. A pénz, az izgatás, az intrika segítséget adhat a tömegmozgalom megszervezésének a lebonyolításához, a pénz átsegíthet bizonyos tömegmozgalmakat a kritikus és a veszélyes pontokon, azonban a tömegmozgalom olyan valami, ami mindettől függetlenül is előáll, és azt, hogy előállt, semmiféle csoport tevékenységével meg nem lehet akadályozni. Azok a feudális, kapitalista és militarista csoportok, melyek a fasiszta zsarnokság létrejövetelét támogatták a történelem számos pillanatában, például az első és a második francia császárság létrejövetele körül játszották ugyanazt a szerepet, a zsarnokság uralomra juttatásának a szerepét, anélkül hogy ehhez fasiszta tömegmozgalmakat próbáltak vagy tudtak volna létrehozni. Számukra a tömegnek

nem a mozgalomra, hanem az *engedelmességre* való készsége a fontos. Az, hogy ez egy *tömegmozgalom* formájában jelentkezik, számukra inkább kellemetlen, mint kellemes. A feudális, kapitalista és militarista erőknek a fasiszmussal való szövetsége a szó legszorosabb értelmében kompromisszum volt mindig és mindenütt, melyben mindkét fél, a reakció és a fasizmus megpróbálja a másikat eszközként felhasználni, azonban egyik fél sem adja fel ellentétes módszereit, ellentétes érdekeit és ellentétes céljait. A reakció és a fasizmus kompromisszuma éppen ezért előbb-utóbb vagy így, vagy úgy fel is szokott borulni. Legkevesbé sem elég tehát a fasizmust a reakció eszközöként vagy a reakció megnyilvánulási formájaként megmagyarázni.

Még haszontalanabb az az előbbivel ellenkező séma, mely szerint a fasizmus a *kispolgárság* forradalma. Ez a séma a vulgáris marxizmus egyik mellékterméke, mely úgy képzei, hogy egy forradalom megmagyarázásához hozzá sem lehet fogni addig, amíg ki nem jelölünk egy társadalmi osztályt mint a forradalom első számú érdekeltjét és hordozóját. Bármennyi kispolgár volt is a fasizmus hívei között, nyilvánvaló, hogy a kispolgárnak a fasizmus főhordozójaként való megjelenítése kínban született, utólag hozzáköltött magyarázat. Száz esztendeig Európában mindenki természetesen találta, hogy a burzsoázia forradalma után a proletariátus forradalma fog következni, és az 1930-as évekig senkinek sem jutott eszébe, hogy a kispolgárság tiszteletére még külön beiktasson egy közbeeső forradalmi fázist. Nehéz is volna megmagyarázni, hogy a világhatalomra, a hódító katonai sikerre és a más népek leigázására való törekvés hogyan függ össze a kispolgárságnak mint társadalmi osztállyal az érdekeivel, nem is beszélve arról, hogy az aránytalanul nagyobb társadalmi erővel rendelkező angol és francia kispolgárság ennek a közbeeső forradalmi fázisnak a hordozójaként nem lépett fel.

Azokkal a magyarázatokkal, melyek a fasizmust pusztán társadalmak és társadalmi osztályok tényeiből magyarázzák, szemben állnak azok a nem kevésbé szűk teljesítőképeségű magyarázatok, melyek a fasizmust csupán erkölcsi kérdéseket érintő áramlatnak, az erkölcsi értékrendszer válságának állítják be, vagy a fasizmust egy különleges, az európai emberiség eddigi értékvilágától eltérő értékvilágnak állítják be. Nem kétséges, hogy a fasizmusnak az értékelési módja sokkalta jellemzőbb vonása, mint az, hogy milyen társadalmi osztályokra támaszkodik. Azonban a fasizmusnak önkéntelenül is valamilyen túlbecsülése mutatkozik meg abban, ha úgy állítjuk be, mintha valami vitatható, de mégis önálló és más értékrenddel közös nevezőre nem hozható, arra vissza nem vezethető princípiumokon nyugvó értékrend volna. Azt szokták mondani, hogy a fasizmus valamiféle

primitív, törzsi, harcos, heroikus értékrend, szemben az ember, a szeretet és a szabadság értékére alapozott keresztény, humánus és szocialista értékrenddel. Óriási tévedés volna azonban azt képzelni, hogy az európai történelmen keresztül végig létezett és érvényesült volna a humanizmuson és szabadságon alapuló értékvilággal szemben, akár csak latensen is, egy tőle független, ellentétes princípiumokon nyugvó, harcos, heroikus értékvilág. Az igazság csupán annyi ebből, hogy egy ilyen fajtájú harcos, törzsi és mindenekfelett a születés értékére alapozott értékvilág érvényesült az európai kontinens fiatal, barbár népeinél. A kereszténység kétezer éves teljesítménye azonban éppen az volt, hogy az európai fiatal, barbár népek törzsi erényeit szublimálta, és a vak engedelmességből felelős önfegyelmet, a vak odaadásból személyes önfeláldozást és a faji érzésből közösségi érzést igyekezett alakítani. Igaz az is, hogy ez a törzsi, születési értékrend Németországban élt a legtovább, ez részben mint ok, részben mint okozat szorosan összefüggött azzal a szerencsétlen, hiperarisztokratikus szerkezettel, amely a német területi fejedelemség kifejlődéséhez, ezen keresztül a német politikai test széteséséhez, a német egység nehézségeihez és felémás megoldásához és végül a német politikai test mai válságához elvezetett; az is kétségtelen, hogy a hitlerizmus számos ponton tudatosan hozzákapcsolódott ennek a törzsi, születési értékrendnek a reminiscenciáihoz. Mindamellettt igen erős hangsúllyal le kell szögezni, hogy a fasiszmusnak központi erkölcsi alapgondolata nincs. A fasiszmus értékképzetei nem valami önálló, harcos, heroikus erkölcsi értékrenden alapulnak, hanem csupán keresztény, nemzeti és demokratikus értékképzésnek a származékai, és végső lényegük az, hogy a nyugati emberiség néhány aktuális társadalmi erkölcsi problémáját, az erkölcsi heroizmus, a társas tekintély és a közösségi szellem regenerálódását próbálják megoldani torz és túlméretezett kimerák (erőszak mítosza, Führer-prinzip, fajelmélet) formájában. Nagyon haszontalan dolog a gondolkodásnak ezeket a torzképeit azoknak a filozófiai rendszereknek bűnül felróni, melyekből gondolatokat kölcsönöztek. Kétségtelen, hogy ahhoz, hogy az emberi gondolkodásnak a fasiszmusban összetorlódott elferdüléseit meg merték fogalmazni, ki merték mondani, rendszerbe merték foglalni, hozzájárult a hősnek, az erőnek, a hatalomnak, az akaratnak, az akciónak, az élet ellenállhatatlan lendületének stb. stb. a hamis romantika jegyében fogant kultusza, mely a 19. század második felében komoly és jelentékeny filozófiai rendszerek alkatelemeként is felbukkant, a 20. század elejére pedig már lesüllyedt a vulgáris filozófiai tévképzetek közé. Nem szabad azonban német módra hamis szellemtörténetet üznünk, és filozófiai gondolatoknak vagy ideológiai ötleteknek

olyan hatásokat tulajdonítani, melyekre nem képesek. A katasztrófák nem magukból a gondolatokból származnak, hanem azokból az indulatokból, melyek a gondolatok által adott sémákba be tudtak nyomulni. Bármilyen nagy is a gondolati formulák jelentősége, mégis azt, hogy a kínálkozó erkölcsi formulák közül egy ember vagy egy közösség miért pont azt választja, amely az adott helyzetben katasztrófához vezet, azt magából a formulából levezetni és megmagyarázni nem lehet.

Nem megyünk sokra azzal sem, ha a fasizmust egyszerűen a gengsztertípus, a törvényen kívüli ember lázadásával magyarázzuk. Való, hogy a gengsztertípus felette magas arányszámban van jelen a fasizmus akcióinál, ez azonban csak azt jelenti, hogy nem mulasztja el azokat a kiváló alkalmakat, melyeket a fasizmus jelent. Szó sincs azonban arról, hogy a törvényen kívüli emberek szövetkezése bármikor is számba vehető tényező volna a fasizmus létrehozói között. A fasizmus lényege éppen az, hogy a törvénytisztelő, tisztességes emberek értékvilágát zavarja meg. Ahhoz, hogy a törvényen kívüli ember szerephez jusson, kell valami, ami előbb megingatja a törvényt magát, és ehhez a törvényen kívüli emberek mégolyan jól szervezett akciója sem elegendő. A törvény uralmának legnagyobb ellensége nem a törvényen kívüli ember, hanem azok a tisztátlan és hamis helyzetek, melyek a törvényt rosszá, semmitmondóvá és képmutatóvá teszik.

A fasizmus elhelyezésének nehézsége akkor derül ki a leginkább, ha megfigyeljük azt a furcsa labdajátékot, amelyet az európai konzervativizmus és az európai radikalizmus a fasizmus kérdésében az első pillanattól kezdve folytat, s amelyik ma bizonyos vonatkozásokban az angolszász világ és a szovjet feszültségében is megmutatkozik. Az európai tradíció hívei a fasizmust egyszerűen a számukra mindenképpen értékpusztító forradalom egyik válfajának tartják, és a fasizmus és a kommunizmus közös vonásait emelik ki. Ezzel szemben az európai progresszió hívei a fasizmust „zsoldos álforradalomnak” tekintik, mely mögött a legsötétebb, haladásellenes, feudális és reakciós elemek állanak, vagyis a jobboldal a szélsőbaloldalra, a baloldal a szélsőjobboldalra utalja a fasizmust.

Mindez nem véletlen, hanem a fasizmus lényegével szervesen összefügg. A fasizmus valóban tradicionális érzelmekre hivatkozik, és mégis felrúgja az európai tradíciót. A reakciós erőket hívja segítségül, és ugyanakkor elpusztítja társadalmi presztízсüket, demokratikus tömegérzelmeket mozgósít, de ugyanakkor zsákutcába viszi őket, forradalmat idéz fel, és mégsem old meg semmit. Természetes, hogy a fasizmus központi gondolatát nem lehet megtalálni, hiszen összes gondolatai negatív jellegűek.

A fasizmus nem önálló értékrend, még csak nem is antitézis, hanem az európai demokratikus forradalom által kiváltott válságnak az egyik terméke: ezért van meg benne deformálva a demokratikus forradalom minden eleme éppúgy, mint a demokratikus forradalom ellen feltámadt reakció minden eleme. Az fogja őket össze, hogy egyugyanazon történeti hisztéria forgatagán csapódtak ki abból a zűrzavarból, melybe a kereszténység és a humanizmus társadalmi értékvilága Európa bizonyos részében a legutóbbi időkben beleesett. A fasizmust mindazoktól a nagy áramlatoktól, amelyek Európa társadalmi és politikai fejlődését determinálták, az különbözteti meg, hogy *torz*.

Mi ennek a torzságnak az oka? Ahhoz, hogy az európai közösség modern politikai fejlődése harmonikus és egyenes vonalú legyen, lényegileg egy dolog szükséges: az, hogy a közösség ügye és a szabadság ügye egy ügy legyen. Vagyis az kell, hogy midőn bekövetkezik az a forradalmi pillanat, mikor az egyes ember hatalmas forradalmi rázkódtatások által felszabadul a felette Isten kegyelméből hatalmaskodó társadalmi erők lélektani nyomása alól, akkor világos és kézzelfogható legyen, hogy az egyes embereknek ez a felszabadulása egyben az egész közösségnek a felszabadulását, kitágulását és külső és belső meggazdagodását jelenti. Európa bizonyos részében, különösen Közép- és Kelet-Európában egy csomó nemzet életében ez nem így következett be. Ellenkezőleg, ezek a nemzetek olyan történelmi pillanatokat éltek meg, amelyek azt bizonyították, hogy a múlt nyomasztó politikai és társadalmi hatalmasságainak az összeomlása egyben az egész nemzeti közösség katasztrófáját is jelenti. A fasizmus gyökerei mindig ott vannak, ahol bármilyen ok miatt, bármiféle megrázkódtatás során, bármiféle tévképzet folytán a nemzet ügye és a szabadság ügye szembekerülnek egymással, ahol valamilyen történelmi megrázkódtatás azt a görcsös félelmet ülteti el, hogy a szabadság előrehaladása veszélyezteti a nemzet ügyét.

A teljes és telivér fasizmusához azonban kell még ezenfelül is valami: az, hogy az illető ország társadalmi és kulturális fejlődése elérjen arra a fokra, ahol a közösségi érzelmek teljes és tömeges demokratizálódása, a demokratikus forradalom immár esedékessé válik. Egy ilyen fejlettségi fokon álló politikai közösségben lép fel a benne lévő görcsös félelem folytán az az abszurd gondolat, hogy mindazok a tömegek, amelyek a harmonikus fejlődésű európai országokban a demokratikus forradalom erejénél fogva a nemzet és a szabadság ügye mellett fölsorakoztak és fölsorakoztathatók, sorakozzanak fel minden erejükkel, minden dinamizmusukkal *csak a nemzet ügye* mellett, de *nem a szabadság* ügye mellett. Bármilyen paradoxus hangzik is, azt kell mondanunk, hogy fasizmus csak ott van, ahol demokratikus

tömegérzelmekek vannak. A demokrácia valamiféle előzménye, példája, kísérlete vagy fiaszkója nélkül nincs fasizmus. A fasizmus viszonya a demokráciához nem az egyszerű negáció, nem a szembenállás viszonya, hanem az, hogy a demokratikus fejlődés válságának bizonyos jelenségei deformálódnak benne: a fasizmus a demokratikus fejlődés deformációs terméke.

Ezek után világossá válik az az állításunk, hogy a fasizmust nem lehet egyszerűen úgy beállítani, mint a reakció instrumentumát. A reakció és a fasizmus organikusan összetartoznak. De nem azért, mintha szeretnék egymást. A fasizmus gyökerénél lévő félelem kedvez a múlt politikai és társadalmi hatalmasságainak, mert azt mondja, hogy a múlt társadalmi hatalmainak teljes és maradéktalan felszámolása katasztrófára vezet: ez a tétel lehetőséget és biztatást jelent a történelmi arisztokrácia és a katonai csoportok számára, hogy belekapcsolódjanak a fasizmus által félrefordított tömegmozgalmakba, mert azok elsősorban immár nem ellenük irányulnak, hanem valamilyen külső ellenség ellen. Mindamellet az arisztokrácia nagy része a fasizmustól éppúgy távol tartja magát, mint a demokratikus forradalomtól, s a fasizmus végsőleg éppen úgy megdönti a történelmi erők társadalmi presztízsét, mint a demokratikus forradalom. Az arisztokraták és a katonák lényegében csak asszisztálnak a fasizmus nagy folyamatánál, de a folyamatot magát sem előrevinni, sem fékezni nem tudják. A fasizmus társadalmi és osztályhátterében teljes összevisz-szaságban együtt találjuk a legkülönbözőbb társadalmi erőket, melyeket a görcsös félelemnek és a belőle származó ellentmondó tévképzeteknek a közössége hoz össze: az uralom tekintélyének a fenntartását mindenek elé helyező arisztokratikus és katonai csoportok mellett ott vannak elsősorban a nemzetért való görcsös félelemben belebonyolódott értelmiségi rétegek, a rendért a szabadságot feláldozó polgári és kispolgári rétegek, valamint a proletariátusnak azok az elemei, melyek hajlandók odaadni a szociális gondolkodásért a szabadságot és a nemzeti minőség esztelen felmagasztalásáért az oszthatatlan emberi méltóságot.

Abból a paradox célkitűzésből, hogy demokratikus tömegeket mozgósítson *csak* a nemzet, de *nem* a szabadság ügye mellett, származnak a fasizmus összes jellegzetes torz ellentmondásai: a tömegmozgalomra támaszkodó abszolút despota ellentmondása, a tömeget megvető népiesség (populizmus) nonszensze, az antidemokratikus nacionalizmus fából vas-karikája, a szabadságellenes forradalom abszurduma és a népek egymás elleni irtóháborújának monstuma.

Ezek után világos, hogy bármennyire is közösek a különböző fasizmusoknak ezek a vonásai, egyiket sem lehet megérteni anélkül, hogy ne is-

mernénk külön-külön azokat a konkrét megrázkódtatásokat, melyekből az illető fasizmus gyökereinél lévő speciális félelem megszületett. Nem ok nélkül volt tehát, hogy a német fasizmus, a hitlerizmus megértéséhez egy olyan történeti eseménysort próbáltunk megmagyarázni, amely egészen a napóleoni háborúkig megy vissza.

Hitlerizmus és Versailles

A német nemzetiszocializmus determináló megrázkódtatása minden kétséget kizáróan a versailles-i békeszerződés. Őszinte sajnálatunkra újból és újból szembe kell kerülnünk azzal a ma közkeletű nézettel, hogy a versailles-i békeszerződés nemcsak hogy rossz lett volna, hanem nagyon is enyhe volt, mert hiszen a németek bebizonyították, hogy a versailles-i békeszerződést megelőzően és attól függetlenül mélységes és alig kiirtható agressziós és hatalmi ösztönök működnek bennük. Megmondottuk már, hogyan kell vélekednünk az ősi német hatalomkultusz legendájáról: ez a hatalomkultusz valóban ősibb Hitlernél, azonban nem a sötét germán elődökig nyúlik vissza, hanem a 19. század közepéig, a német egység körül kibontakozott válságig. Sehol sem volt azonban megírva, hogy a wilhelminus német hatalomkultusznak az első világháború elvesztése után szükségszerűen és természetesen tovább kellett fejlődnie. Éppen ellenkezőleg, az 1918-as évi háborúvesztés kitűnő kúrája lehetett volna a német hatalomkultusznak, mert hiszen éppen egy vesztes háborúnak sikerült az, ami az összes győztes háborúknak nem sikerült: eltakarítani az útból a dinasztiki sokságát, a németiség politikai egységének és demokratikus fejlődésének ezeket a gyötrő tehertételeit. Hogy az 1918. évi háborúvesztés nem a német hatalomkultusz kúrája, hanem súlyosbítója lett, annak éppen a versailles-i békeszerződés az oka. Nem azzal, hogy szigorú volt, hanem azzal, hogy a békekötés helyett az erkölcsi ítélkezés formáját vette fel, még hozzá olyan erkölcsi elvek nevében ítélkezett, melyeknek elfogadására a német politikai közösség nem volt eléggé érett, és mindennek a tetejében saját maga nem alkalmazta őszintén azokat az elveket, amelyek nevében ítélkezett. A német politikai közösség erre úgy reagált, hogy válságba jutott benne az az egész európai értékrendszer, melynek nevében ezt a vádat megfogalmazták.

Ezen a ponton különös élességgel mutatkozik meg a hisztériás lélek belső ellentmondása. Egyrészt ugyanis hisztériás ingerültséggel fordult az ellen az egész értékrendszer ellen, melynek nevében az ő elmarasztalása

és vád alá helyezése történt, ugyanakkor azonban mindennél jobban kötve maradt az értékeknek ehhez a rendjéhez, mert hiszen mindenáron az előtt a fórum előtt akar elégtételt kapni, amely előtt a sérelmet elszenvedte. A hitlerizmus összes pusztító dogmái abból a kívánságból származnak, hogy a környező világnak ebben az ambivalens, ellentmondó formában ellene mond hasson: egyrészt erkölcsi igazolást és teljes felmentést akar a németiséget ért vádak alól, ugyanakkor azonban kivonja magát minden felelősség alól, s erényekként vállalja az őt érő igaz vagy igaztalan vádak. Minthogy Versailles-ban nem kezelték egyenrangú partnerként a német nemzetet, nem szűnik meg követelni a német nép egyenjogúságának és becsületének a helyreállítását, ugyanakkor azonban törvénné teszi a nemzetek közötti egyenlőtlenséget, s a németet emeli minden nemzet fölé; minthogy megvádolták a német népet, hogy felelős a háború kitöréséért, és bűnösen akarta azt, nem szűnik állítani és bizonyítani, hogy a háborút a másik oldal akarta és szította, ugyanakkor azonban a nemzetek élettörvényének és a nemzeti élet kiteljesedésének nyilvánítja a háborút; minthogy a német népet arra kényszerítették, hogy jóvátételt fizessen, és anyagi eszközöket szolgáltatasson a győzők gazdasági gyarapodásához, a hitlerizmus nem szűnik meg hangoztatni és bizonyítani, hogy a jóvátételek döntötték nyomorba Európát és Németországot, ugyanakkor azonban törvénné teszi, hogy minden nép, mely gyengébbnek bizonyul a németnél, pusztá eszköz legyen a német nép boldogulásához és gyarapodásához; minthogy Versailles-ban lefegyverezték a német népet, mert féltek, hogy katonai erejét hódító háborúra fogja felhasználni, a hitlerizmus nem szűnik meg hangoztatni a német nép békevágyát és azt, hogy a hadsereg a becsület miatt kell neki, nem másért, ugyanakkor azonban olyan politikát folytat, amely a német hadseregtől való legvadabb félelmet is indokoltá teszi; minthogy a győzők Versailles-ban nem engedték, hogy a német nép éljen az általuk proklamált önrendelkezési joggal, és maga alakítsa a maga nagynémet birodalmát, a hitlerizmus nem szűnik meg követelni minden német ember és minden német föld önrendelkezési jogának az érvényesítését, ugyanakkor azonban tagadásba veszi a németen kívül minden nép önrendelkezési jogát; minthogy a nyugati közfelfogás kétségbe vonta a németiség teljesítményeinek – különösen politikai téren – a teljesértékűségét, a hitlerizmus nem szűnik meg egyedülállónak bemutatni minden német teljesítményt, ugyanakkor azonban a faji adottság erejénél fogva felsőbbrendűnek nyilvánítja a maga népét, és ezzel kivonja mindenféle hátrányos teljesítményi összehasonlítás lehetősége alól; minthogy a nyugati közfelfogás kétségbe vonta a német nép európai szellemét, a hitlerizmus kétség-

beesett erőfeszítést tesz, hogy Európa ügyének képviselőjeként tüntesse fel magát, ugyanakkor azonban hatályon kívül helyezi az európai emberi és állami együttélés minden eddig érvényes törvényét, és a hatalmi és faji szupremácia egyetlen törvényét teszi a helyükbe.

Így látva, hogyan felelt a hitlerizmus mindazokra a kínzó, elintézetlen kérdésekre, melyek az egész német közösséget gyötörték, és melyekre a béna weimari demokrácia nem tudott felelni, meglehetősen lényegtelennek kell tekintenünk azokat a számításokat, hogy a németeknek hány százaléka a hitlerista. Minden olyan német számára, aki csak egy kicsit is szívére vette azt, ami Németországgal 1918 óta történt, a hitlerizmus szükségképpen mond valamit; ha mégannyira nem hitlerista is az illető, ha mégannyira kultúrember is a legszubtilisabb fajtából, sőt esetleg akkor is, ha zsidó; számára is „van valami abban”, amit a hitlerizmus mond. Innen a demokratikus európai felfogású németek rettenetes bánasága a hitlerista agitációval szemben: a hitlerizmus olyan érzelmekre apellált elsősorban, amelyekkel szemben ők sem lehettek közönyösek. A kérdés nem az, hogy a németek hány százaléka hitlerista, hanem az, hogy a hitlerizmus a németiség függő kérdéseit úgy tudta feltenni, hogy azok a német politikai életre a választóvíz erejével hatottak, és olyan németeket is igenlő válaszra indítottak, akiktől a hitlerizmus egész filozófiája távol állt. Mondhatnám úgy, hogy mindazokon a pontokon, ahol a hitlerizmus az európai értékek színe előtt elégtételt akart szerezni a németiség számára, a németiség több mint kilencven százaléka hitlerista. Mindazokon a pontokon azonban, ahol a hitlerizmus radikálisan szakítani akart az európai értékek rendjével, a németek több mint kilencven százaléka ma sem hitlerista. A németek túlnyomó többsége hitlerista volt, ha a versailles-i békeszerződés katonai rendelkezéseiről vagy az osztrák és a szudéta Anschlussról volt szó, de elenyésző kisebbség kivételével ma sem hitlerista, ha zsidó asszonyok és gyerekek legyilkolásáról van szó. A baj csak az volt, hogy egy olyan politikai konstelláció keletkezett, amelyben egy tömegmészárlásra beállított párt és világnézet úgy jelent meg, mint az egyetlen politikai garnitúra, amely a német nemzet függő külső és belső kérdéseit el tudja intézni.

A hitlerizmusnak az európai erkölcsi értékek rendjére hivatkozó és azokat tagadó elemeinek a belső ellentmondása az, ami egyúttal a hitlerista világkép belső törését és külső bukását is előidézte. Ezt a törést és ezt a bukást sorra megfigyelhetjük azon a három kritikus ponton, ahol a hitlerizmus az európai társadalmi, politikai és nemzetközi együttélés értékrendjét megtámadta: a *nemzetközi együttműködés*, a *demokrácia* és a *szocializmus* síkján.

Az eszmék csapdája: önrendelkezési jog és hatalomkultusz

A hitlerizmus leszámolt az *európai együttélés* eddig érvényes alapelveivel, a nemzetek szabadságával, a nemzetek egyenlőségével, az önrendelkezési joggal azért, mert egy egyszeri történeti tapasztalat keserűségében a német nép megtapasztalta, hogy ezeket az elveket lehet nagyon hiányosan, nagyon egyoldalúan és nagyon képmutató módon alkalmazni. A hitlerizmus tehát olyan külpolitikába kezdett, mely a hatalmi helyzetek százszázalékos kiaknázásán, a diktált és önkéntes szerződések egyforma félredobásán és az erőszak korlátlan érvényesítésén alapult. Ezzel az eljárással elképesztő külpolitikai sikereket aratott. Kiderült, hogy következmények nélkül túlteheti magát a versailles-i békeszerződés mindama megkötésein, melyek alól a weimari Németország hiába kért egy kis könnyítést; kiderült, hogy háború nélkül olyan területi változásokat provokálhat, melyekről a weimari Németország még álmodni sem mert. Miért? Hallottam embereket összesűgni, hogy „a németek megtanultak politikát és diplomáciát csinálni”. Mások siettek fölfedezni a németek „cinkosait” a túlsó táborban, az ötödik hadoszlopot, a chamberlainizmust, a kapitalista antibolsevista intrikákat stb. Sokan – még leghalálósabb ellenségei közül is – komolyan állították, hogy Hitler politikai zseni. Mások megállapították, hogy a nyugati hatalmak mennyivel voltak elmaradva a katonai felkészülés terén, s a németek minden sikerét ennek az időelőnynek tulajdonították. Mindezekből lehet egy és némely dolog igaz, végeredményben azonban mindezek gyermekes mellébeszélések. A hitlerista külpolitika sikereinek mélyebb oka egyszerűen az volt, hogy egy bizonyos pontig harmóniában volt a tényekkel és az európai értékrend alapelveivel. Mikor Hitler arra hivatkozott, hogy a németek többsége Németországhoz akar csatlakozni, akkor *való* tényekre hivatkozott, s kívánságainak teljesítése éppen a nemzetek szabadságából, egyenlőségéből és önrendelkezési jogából következett. Németország 1935–38 közötti külpolitikai akciói minden felületi és mellékes ok mögött tulajdonképpen azért értek el meglepő sikert, mert *valóban* nem lehetett háborút indítani azért, mert Németország önkényesen keresztülvitte azt a fegyverkezési egyenjogúságot, melyről mindenki tudta, hogy megvalósulása pusztán idő kérdése, s valóban nem lehetett háborút indítani azért, mert hétmillió osztrák-német és hárommillió csehországi német, akik túlnyomó többségükben minden jel szerint németnek érezték és vallották magukat, nem korrekt népszavazással, hanem erőszakos hatalmi tények folytán csatlakoztak Németországhoz. Ezért hiábavaló az a vélemény, hogy Hitler támadóakcióit már 1935-ben, 36-ban vagy legalább 38 tavaszán vagy legkésőbb 38 őszén fegyveres erővel meg kellett volna állítani. Demok-

ratikus országokat nem lehet elegendő morális igazolás nélkül háborúba vinni, ezeket a háborúkat pedig nem lehetett volna morálisan igazolni, legfeljebb akkor, ha a nyugati hatalmak kifejezetten leszögezik, hogy mindazokat a katonai és területi engedményeket, melyeket nem hajlandók megtenni Hitler Németországnak, hajlandók megtenni európai formák (népszavazás stb.) között egy európai szellemű Németországnak. Egy ilyen kijelentés meggyőző erejét bizonyára nagyban gyengítette volna az a mód, ahogyan Hitler előtt az európai szellemű Németországot kezelték, mindamellett egy ilyen deklaráció 1938-ban sem lett volna késő. Ilyen nélkül azonban 1938-ban kezdett háborúban a nyugati hatalmak morális pozíciója sokkalta rosszabb lett volna, mint a németeké. Hogy München úgy folyt le, ahogy lefolyt, az valóban katasztrófa volt, azonban nem változtat azon, hogy a szövetségesek München által kerültek morális fölénybe a németekkel szemben. Az Anschluss és München azt demonstrálták az egész világ előtt, hogy a nyugati hatalmak nem állanak útjába a német nemzet egyesülésének. Ezen a ponton következett be a hitlerizmusban megtestesült rettenetes hisztéria drámájának a fordulata és Németország európai helyzetének a törése. A németiség többsége azt várta Hitleről, hogy a németiségnek az *európai* értékrend színe előtt szerezzen elégtételt azokért a sérelmekért, amelyek egyúttal az európai értékrend sérelmei is voltak, és egyúttal azt remélte, hogy Hitler ezt meg fogja tudni szerezni háború nélkül. Hitler azonban bármennyire hangoztatta is, *nem hitte el és nem vette észre – mert hiszen az egész európai értékrendben nem hitt* –, hogy külpolitikai sikerei a szabadság, egyenlőség és önrendelkezési jog nemzetközi elveinek az átütő erején alapulnak, hanem meg volt győződve, hogy összes sikereit annak köszönheti, hogy hatalmi erőszakkal lépett föl, hogy fölírta az európai együttélés bevett formáit, és azért kapta meg Ausztria és Csehország német területeit, mert erőszakot alkalmazott népszavazás helyett. Ennek pedig az lett a következménye, hogy München után – mikor a német nemzet várakozása, a való tények és az igazi európai értékrend követelményei szerint nyugvópontnak kellett volna következnie – a német politika, az európai értékeknek a hitlerizmusban megtestesült tagadása a hisztéria örök törvényei szerint továbbment a hatalmi sikerek útján. Így már a München után következő hónapokban a csehekkel szemben támasztott újabb és újabb határkövetelésekkel túlmént a mértéktartásnak, 1939 márciusában a prágai bevonulással a tisztességnek és 1939 szeptemberében a háború kirobbantásával a lehetőségnek a határain. A prágai bevonulás megsemmisítette Németország egész morális pozícióját, a háború kitörése pedig megsemmisítette azt a reményt, melyet a németek többsége Hitlerhez kapcsolt. Az a mozgalom és az a vezér, akik Németország számá-

ra erkölcsi elégtételt ígértek, mindennél inkább hozzájárultak ahhoz, hogy Németország erkölcsi pozícióját semmivé tegyék, és utólag igazolják mindazt, amit Németország egykor érdemtelenül szenvedett.

Az eszmék csapdája: demokrácia és Führerprincíp

A második pont, ahol a hitlerizmus szembeállott az európai értékrenddel, a *demokrácia* és a *személyes uralom* kérdése. Az európai politikai élet másfél évezredes fejlődése a személyes uralom megszűnése, a hatalom spiritualizálása, a demokrácia és az önkormányzat felé mutat. Fokozatosan az egész népben tömegérzelemmé válik az a kívánság, hogy ne tradicionális, dinasztikus és személyes formában, hanem a maga szükségletei és kívánságai szerint vezessék. Ez a lényegében és alapjában demokratikus szellemű kívánság azonban ott, ahol a tradicionális személyes uralom összeomlása túl hirtelen és előkészítetlenül történt, könnyen oda fajul, hogy a magát gazdátlanoknak és vezetetlennek érző közösség diktatórikus személyes uralmat emel maga fölé. Ez történt Németországban is: azt a feszültséget, mely a demokratikus vezetés kívánása és a vezetetlenség nyomasztó érzése között volt, oldotta fel a hitleri Führerprincíp, mely megadta a problémának a maga jellegzetes, minden irányban kielégítőnek látszó válaszát: a dinasztikus személyes uralom valóban meghalt, de helyette íme itt van a modern, a legmodernebb, a népi gyökerű uralom, a nép legmélyebb vágyait megtestesítő vezér személyes uralma, aki valódibb kifejezője a népakaratnak, mint a weimari demokráciának a nép által nem ismert és közönyösen tűrt vezetői, s egyedül méltó kifejezője egy nagy és nagyot akaró nemzet politikai megszervezésének. Újra előttünk van a hisztérikus világkép jellegzetes ellentmondása, realitás és fantazmagória között. Hitler uralomra jutásának reális alapja az volt, hogy saját személyében tökéletesen megtestesítette a német nép hisztériáját, és a németiség nagy sérelmének az elintézését ígérte. A német nép nem diktatúrát akart, hanem egy olyan politikai vezetést, mely az egész közösség vágyainak hangot és valóságot ad, és ennek még a diktatúráját is hajlandó volt elviselni. Azaz pontosan azt akarta, amit a demokrácia alapgondolata szerint akarnia kell, csak hogy a politikai gondolkodásnak abban a zsákutcájában, melyben élt, elhitte azt a badarságot, hogy ezt egy személyes diktátorban megkaphatja. Paradox, de úgy van, hogy az a diktátor, aki minden megnyilatkozásában maró gúnnyal borította el a demokráciát és a demokráciákat, mindenkinél jobban hozzájárult ahhoz, hogy a német népnek az a politikailag közönyös

és tudattalan nagy hányada, melynek közönye oly nagy tehertétele volt a weimari demokráciának, belekerült a politika sodrába, s bármennyire is gyászos volt első szereplése, a demokrácia mégis ott kezdődik, ahol ez a tömeg megmozdul. A német nép elfogadta a Fűhrt, de mélységes és egyre növekvő undorral fogadta mindazt, ami vele jár. Az ember szólási, mozgási, sőt morgási szabadságának mind kíméletlenebb béklyóba kötését, a magánélet mind teljesebb megszüntetését, a kémkedést és a feladást és azt a rengeteg miniatűr fűhrt, aki a párt, az SA és az SS nevében az élet minden viszonylatát elárasztotta. Paradox, de így van, hogy éppen a hitlerizmus adta az élményszerű bizonyítást a német nép számára annak, hogy egy európai nép számára a korlátlan személyes uralom és a hatalom spiritualizálásának a hiánya kibírhatatlan. Bármekkora pusztítást végzett is a hitlerizmus a német társadalom demokratikus erőtenyezői között, a demokráciának az az előfeltétele, hogy a társadalom komoly tömegérzelem erejével undorodjék a személyes uralomtól, a személyes uralommal szemben addig túlságosan is lojális német nép számára a hitlerizmus tanulsága által valósult meg először.

Az eszmék csapdája: egyenlőség és fajelmélet

Az európai értékrend szempontjából a harmadik döntő állásfoglalása volt a hitlerizmusnak az, hogy míg az európai társadalomfejlődés a születési szelekció mágikus erejébe vetett hit megszűnése és *mindennemű születési kiváltság feloldódása* felé haladt, addig a hitlerizmus a faji gondolattal olyan konjunktúráját teremtette Németországban a születés misztikájának, a nemes és paraszti ősök kutatásának, amire Európában a feudális nemesség legvirágzóbb korszakaiban sem volt példa. A paradox azonban az, hogy ezen a ponton is a hitlerizmusnak európai fejlődést igénylő eleme az, amely a valóságban és hosszú lejáratra győzött. Európában sehol a születési kiválasztás nem nehezedett olyan nyomasztólag a társadalom egész fejlődésére, mint éppen Németországban. A német politikai gondolkodás deformálódásában ez az egyetlen elem, melyet valóban vissza lehet vezetni a ködös germán előidőkhöz s a népvándorlás koráig, amikor a meglehetősen atomizált római társadalom romjain a germánok rendeztek be egy meglehetősen szigorú születésrendi társadalomszervezetet. Ez a társadalomszervezet a kereszténység által nyert átmoralizálás által nagyon fontos és nem értéktelen tényezőjévé vált az európai fejlődésnek, azonban a legújabb kori fejlődés nyilvánvalóan ennek a születésrendi társadalomszerve-

zetnek a teljes felszámolása felé mutatott, és ennek talán sehol Európában akkora nehézségei nem voltak, mint éppen Németországban. A hitlerizmus *éppen* a születésrendi társadalomszervezet rettenetes tehertételét oldotta fel azzal, hogy radikálisan tagadásba vette a német nemzeten belül bármiféle születési és társadalmi különbség jelentőségét, és ugyanakkor egekig felértékelte, misztikus ragyogásba vont és legmesszebb menő személyes privilégiumok ígéretével felruházott új születési előjoggal halványított el minden régit, a németnek születés előjogával. Ha Hitler egyszer valami olyat mondott, hogy német utcaseprőnek lenni nagyobb dolog, mint más nemzetben grófnak, akkor ne képzeljük, hogy ez csupán üres frázis. A német utcaseprőknek pontosan erre a biztatásra volt szükségük, mert – ellentétben francia és angol kollégáikkal – nem voltak elegendően bizonyosak a maguk teljes emberi méltósága felől. Nem szabad lebecsülni annak a jelentőségét, hogy a hitlerizmus a munkatáborok „melting pot”-jában oly radikálisan összekeverte a német társadalmi osztályokat. Annak a sematikus állításnak, mely szerint a hitlerizmus a német uralkodó osztályok álcázott védelmi szervezete, ezen a ponton látszik leginkább a szűk volta: ha uralkodó osztály volnék, megköszönném azt a védelmi szervezetet, melyben grófkisasszonyoknak megfagy kezük-lábuk a kötelező munkaszolgálat viszonyosságaiban. Semmi kétség azonban, hogy mégis ez az a kritikus pont, ahol a hitlerizmus harmadik nagy törését megtalálhatjuk. A német utcaseprők számára ugyanis igazában nem az volt a legfontosabb, ami Hitler számára fontos volt, hogy tudniillik ők az angol grófnál *többek*, hanem az, hogy a német grófokkal és gyárigazgatókkal *egyenlők* legyenek. A német tömegeknek meg kellett tapasztalniuk, hogy amennyit a hivatalfőnökkel való kötelező nemzettestvéri sörözéssel nyertek, annál többet vesztek a fegyelem és a parancsolási jog keményebbé válásával. A gyári munkásoknak észre kellett venniük, hogy helyzetük nem változott lényegesen azzal, hogy nevük ógermán szóval Gefolgsmann³³, ellenben a tőkés azáltal, hogy Betriebsführer, azaz kisführer lett, nagyon sokat nyert. Az nem igaz, hogy a hitlerizmus a német uralkodó osztályok álcázott védelmi szervezete, de az igaz, hogy a benne rejlő tömegmegvető és hatalomimádó tendenciák miatt a szocializmusból csak azt valószínűsítette meg, ami benne szervezet és fegyelem, de szükségképpen elsikkasztja azt, ami benne egyenlőség és társadalmi felszabadulás, tehát semmiképpen sem szocializmus a szó európai értelmében. Mégis ő tisztította el a szocializmus útjában álló legnagyobb akadályt, a születési (társadalmi és vagyoni) előjogok presztízsét. A német

³³ *Gefolgsmann* – a fejedelem, a hűbérúr kíséretének tagja

faj glorifikálása megégett abban a történelmi katasztrófában, amelybe a hitlerizmus a német népet vezette, de vele égett a születési előjogoknak az a nyomasztó terhe is, melyet a hitlerista faji gondolat magában feloldott.

A hitlerizmus mérlege

Íme, előttünk áll teljes méreteiben a hitlerizmus hisztérikus világképének végzetes törése és a külső összeomlással párhuzamos belső összeomlása. Eszeveszett erőfeszítéssel szegült szembe az európai társadalom három döntő fejlődési tendenciájával, az önrendelkezés rendszerén épülő szorosabb nemzetközi egységgel, a személyes uralmat felváltó demokráciával és a születésrendi társadalmi szervezetet feloldó szocializmussal. Amiért ezeket az elveket egyszer hiányos, ellentmondó és képmutató módon alkalmazták Németországra, egy olyan világot akart felépíteni, ahol ezek az elvek nem érvényesülnek. Az európai fejlődés végső elveit azonban nem lehet „új” eszmékkel helyettesíteni, nem lehet átfesteni, nem lehet félrefordítani. Az „igazi” önrendelkezésre, demokráciára, szocializmusra való hivatkozás, melyet a hitlerizmus hatalmi és faji mítoszban élő vezetői taktikai fogásnak tekintettek, végzetes csapdává lett: a hitlerizmus erejét és sikerét az adta, ameddig és amennyire *valóban* az önrendelkezési jogot, a demokráciát és a szocializmust képviselte, és mikor ezeket az eszméket, mint feladatukat elvégzett taktikai eszközöket, ki akarta dobni a fegyvertárából, akkor egyszerre kiderült, hogy eszmeileg fegyvertelen. Maradandó csak annyi belőle, ami valóban önrendelkezés, demokrácia és szocializmus, az, hogy először rajzolta ki világosan a német nemzet kereteit, először demonstrálta az élmény átütő erejével a német nemzet számára a személyes uralom kibírhatalanságát, és először érzékeltette elevenen a németiség számára a születési kiváltságok elévülését.

Szó sincs arról, hogy mindez a hitlerizmus *érdeme* volna, vagy pláne a hitlerizmus a demokratikus fejlődés alkalmas és lehetséges állomása volt. Nem lehet „érdeme” egy olyan rendszernek, mely egy egész nemzetet töltött el hamis romantikával, egy egész nemzet fiatalságát irányította álértékek felé, és egy egész földrész életét borítja el a félelemnek kiszámíthatatlan következményű megrázkódtatásaival. Beláthatatlan az a kár, amelyet Európa fejlődésében a hitlerizmus okozott. Ez azonban nem akadály annak, hogy rajta keresztül ne valósuljanak meg olyan mély és ellenállhatatlan társadalmi, lélektani folyamatok, amelyek erősebbek minden ideológiánál, koreszménél és propagandánál.

A fenti leírásban megpróbáltuk plasztikussá tenni azt a kiinduló felismerést, hogy a németiség szörnyű politikai hisztériája nem alkati, hanem történeti okokból ered. Bemutattuk azt a két szívós történeti tényezőt, a területi fejedelemséget és a születési szelekciók túl erős érvényesülését, melyek a német problémának a megoldását a legújabb korban emberfelettien megnehezítették. Bemutattuk azt a szerencsétlen történeti cselekedetet, az osztrák császári cím 1804-es évi felvételét, mely a német politikai fejlődést megfosztotta a leghasznosabb konszolidáló tényezőtől, a legitim Habsburg császártól. Bemutattuk azt a három történeti megrázkódtatást – 1806-ot, 1848-at és 1918-at, melyek félelemmel és bizonytalanságérzettel töltötték el a németiség politikai tudatát, és hajlamossá tették arra, hogy félmegoldásokba és álmegoldásokba meneküljön. Bemutattuk, hogy Németország rövid kétszáz éven belül egymás után öt olyan politikai rendszerben élt, mely egy végsőleg lehetetlen helyzetet rögzített meg, melyben valódi társadalmi és politikai egyensúlyról nem lehetett szó. A belső labilitást az alapul szolgáló abszurd kompromisszum vagy abszurd politikai előfeltevés szentté és sérthetetlenné nyilvánításával próbálták kiegyensúlyozni. Az a fejlődés, mely a római szent birodalomtól a Német Szövetségen, a wilhelminus német császárságon, a weimari köztársaságon keresztül a hitleri harmadik birodalomba torkollik, zsákutcából zsákutkába, a semmiből a semmibe vezet. A római szent birodalom nyugvó anarchiája, ahogyan Ferrero nevezte, a Német Szövetség reakcionárius tehetetlensége és a weimari köztársaság béna demokráciája közismert dolgok; a fentiekben főleg azt próbáltam bemutatni, hogy a lendület és a dinamika álarcában fellépett wilhelminus Németország és a hitleri harmadik birodalom is teljességgel beletartoznak az abszurd kompromisszumon vagy az abszurd előfeltevésen alapuló zsákutkáknak abba a sorozatába, melyet az újkori német politikai fejlődés jelent.

Azonban bármennyire is történeti és nem alkati okokra megy vissza a németiség politikai hisztériája, a megrázkódtatásoknak és a zsákutkáknak ez a sorozata ma már oda vezetett, hogy az egész német *karakter* bizonyos fokú deformálódásáról beszélhetünk. A két világháborúban németek ezrei és százazrei éltek át a legközvetlenebb élmények erejével, hogy ők németek, egyszerre hatalmasok és mégis gyengék, győzelmesek és mégsem tekintélyesek, igazságot keresők s igazságtalanságaikért gyűlöltek, mindenben kiválóak és mégsem igazán respektáltak, csodálatosan organizáltak és mégsem sziklaszilárdak. Ezek az élmények minden átlag né-

methez közel hozták a nyers hatalomkultusz és a morális elégtétel-keresés ambivalens tendenciáit, de ugyanakkor azt az érzést is, hogy valami olyan lélektani ballasztot hordanak, amelytől egyszer meg kell szabadulniuk.

A kibontakozás útja nincs elzárva: a német karakter teljes és végleges megváltozásáról még nincs szó. A német politikai zsákutca eredeti okai ma már tulajdonképpen megszűntek. A politikai atomizálódás, a területi fejedelemségek rendszere, a társadalom hiperarisztokratikus szerkezetei szét vannak morzsolva, és maguk is elégték a német hisztéria rettenetes tűzvészében. De elégték vagy teljesen megbénultak azok a belső tényezők is, melyek a német politikai fejlődést előrevihették volna. Ma a németiséget környező világ tisztánlátásán, félelem nélküli nyugalmán és emberséges bölcsességén múlik a német politikai regenerálódás. A német baj nem gyógyíthatatlan szervi baj, hanem egy rettenetes közösségi merevgörcs, amelynek kioldása a jövő legnagyobb európai feladata.

III. FEJEZET

[FRANCIAORSZÁG FÉLELME ÉS AZ OLASZ ÖNBIZALOM BETEGSÉGE]

1. Franciaország félelme

Nem feladatunk, hogy a francia politikai fejlődés minden egyes hisztérikus jellegű momentumát részletesen analizáljuk; azzal kell foglalkoznunk, amivel a francia politikai hisztéria a *mai* európai válsághoz hozzájárult. A francia történelem nagy hisztériája a nagy francia forradalom volt, azonban ennek az *európai* egyensúlyi helyzetre gyakorolt hatásai 1814-ben a körülményekhez képest szerencsés módon lezárultak, a német és olasz politikai fejlődésre gyakorolt hatása pedig a német és olasz politikai hisztériákban élt tovább. Az európai rendnek legújabb, 1914 óta tartó felborulásában azonban mégis van bizonyos része a francia nemzet politikai lelkiállapotának is, éspedig azon a félelmi hisztérián keresztül, mely a német-francia viszonyban 1870–71 óta a francia külpolitikának ha nem is kizárólagos, de egyik fontos meghatározója lett.

1870–71 a francia történelemnek az egyik legmegrázóbb fordulója; talán megrázóbb 1940-nél is, mert 1870–71-ben kezdődött az, ami 1940-ben csak folytatódott: a francia nagyhatalmi helyzet kétségessé válása. Ennek a folyamatnak a kiindulópontja egy egyszerű materiális tény: a francia népszaporodás csökkenése. E folyamat okait nem feladatunk itt részletesen taglalni. Mindenesetre jó nem beugorni sem annak a naív materialista formulának, hogy a francia nép biológiailag elfáradt, sem annak a moralista szólamnak, hogy Franciaország az erkölcsi dekadencia állapotában van. Biológiai fáradtság valóban létezik, de a francia emberanyag életerejét komoly összehasonlító módszerrel tudtommal még nem mérték meg. Ami pedig az erkölcsi dekadenciát illeti, bármennyire való is, hogy a francia népszaporodás csökkenésének végeredményben a társadalmi morál válsága és változása áll a háttérben, szó sem lehet valami Franciaországra szorítózkodó dekadenciáról, sőt a kontinentális Európa többi országában a társadalmi morállal sokkal nagyobb baj van. A francia népszaporodás csökkenésének egyetlen realista megfogalmazása az, hogy a népszaporodás csökkenésének egész Európára kiterjedő folyamata Franciaországban csaknem száz évvel korábban

indult meg, mint máshol. Ebben lehetett része a francia társadalmi fejlődés előrehaladottságának, a francia *savoir-vivre* rafináltabb voltának, lehetett része a francia forradalom és a napóleoni háborúk vérveszteségeiből származó lélektani elfáradásnak és még sok más egyéb közösséglélektani tényezőnek, azonban az európai közösség válságának a szempontjából az a materiális tény a lényeges, hogy mindennek következtében Franciaországnak és a körülötte elterülő európai nagy országoknak a lélekszámaránya csaknem száz százalékkal eltolódott. Ezt pedig döntő jelentőségűvé súlyosbította az, hogy az általános védkötelezettség következtében az államok politikai erőviszonyai az addiginál sokkalta szorosabb függésbe kerültek a lélekszámuktól. Mindez történt éppen akkor, mikor hosszas vajúdas után a német egység a megvalósulás útjára lépett. A francia–német hatalmi arány megfordulása tehát egészen radikális és hirtelen volt.

Mindez indokolja azt, hogy 1870–1871 nagy megrázkódtatás volt, de nem magyarázza meg, hogy miért született ebből a megrázkódtatásból egy félelmi hisztéria. Egy ország hatalmi helyzetének és presztízsének a csökkenése kemény tény, de különösen komolyan demokratikus alapszerkezetű országokban, amilyen a francia is, meg szoktak lenni azok a morális erők, melyek az ilyen tényekkel való szembenézésre az országot képessé teszik. Végeredményben ha a kalandor második császárság beleugrott is a porosz–francia háborúba, alig volt valószínű, hogy a demokratikus szellemű francia közvélemény tartósan támogatni akart volna egy olyan politikát, mely a németek által kívánt német egység megakadályozását vagy tudomásul nem vételét tűzi ki célul. 1870–71 azonban – bár a háborús konfliktus kiinduló tartalma nem volt több és más, mint a német egység tudomásulvételének kérdése – szerencsétlen körülmények folytán ennél több és más lett. Mert 1870–71 nemcsak a francia történelem fordulója, hanem egyúttal a német nemzet nagy elégtétele 1806-ért s ugyanakkor a német nemzet nagy és katasztrofális politikai zsákutcájának a kezdete is. A tragikus az volt, hogy ez a végzetes történelmi pillanat mind a két nemzet számára a nemzeti élet minden alapvető baját végzetesen és visszavonhatatlanul összekapcsolta a *másik* nemzet erőszakos beleszólásának az emlékével. Mert 1870–71-ben nem egy ereje tudatában lévő, magabiztos s az európai politika tradícióiba beleágyazott Németország tanította meg a német önrendelkezés tiszteletére a francia kalandor-diktátort, hanem egy belső bizonytalanságtól kínzott, látszatsikerektől megzavarodott s a maga problémáin eligazodni nem tudó, parvenü Németország vett elégtételt azon az országon és azon a nemzeten, amelynek 1806, a német megaláztatás szörnyű emléke óta minden baját és nyomorúságát tulajdonította. A franciák mindezt nem tudták: nem volt

semmi közvetlen tapasztalatuk arról, hogy a poroszokban és a porosz vezetés alatt álló Kis-Németországban 1806 óta egy Erbfeind-komplexum él, amely az 1806. évi nagy megaláztatásért elégtételre szomjazik. Egyének és nemzetek életében pedig nincs annál szörnyűbb, mint elégtétel-kereső ellenfél kezébe jutni. Nem az a lényeges, hogy a németek milyen atrocitásokat követtek el vagy nem követtek el: nyilván nem voltak sem rosszabbak, sem jobbak, mint az 1814. évi győztesek, akik után semmiféle „fóbia” nem maradt a franciákban. Hanem az volt a lényeges, hogy akármit csináltak, az Erbfeind-en való elégtéttel-szerzés szellemében csinálták. Így lettek a franciák az áldozatai az 1871-es frankfurti békének, melynél Napóleon óta először hágták át a józan és indulat nélküli békecsinálás európai hagyományait. Mindezt betetőzte Elzász-Lotaringiának, különösen pedig Metz tiszta francia nyelvű környékének az elcsatolása, egy olyan területé, amelynek lakosságától az égvilágon semmi címen nem lehetett várni, hogy Németországhoz tartozónak érezze magát. Ilyen helyzet pedig, a felosztott Lengyelországtól eltekintve, az akkori Európában igen kevés volt. Bármennyire igaz is tehát, hogy Elzász-Lotaringia és a reváns ügye nem volt olyan centrális irányítója a francia politikai életnek, amilyenné aztán Közép- és Kelet-Európában váltak a területi kérdések, a lényeg mégis az volt, hogy a francia nemzet egy határozott prusszofóbiával került ki a háborúból, és a német-francia viszonyban most már kölcsönössé és krónikussá vált a félelem és az elégtétel-keresés állapota.

A francia nemzet történelmi tapasztalatainak és emlékeinek a világában tehát 1870–71 sem az lett, aminek lennie kellett volna: a francia hatalmi helyzet meggyengülésével való első komoly szembetalálkozás, hanem egy megrendítő és félelemkeltő katasztrófa, melynek középpontjában egy váratlan brutalitással fellépő, engesztelhetetlen és barbár ellenség megjelenése áll. Ekkor született meg a prusszianizmus rémképe. Nem azért nevezzük ezt rémképnek, mintha hinnénk a gondolkodók és költők idillikus és ártalmatlan Németországának nem kevésbé fiktív képében. Tudjuk jól, hogy a németek a maguk 1871 után mindinkább súlyossá váló hisztériájában mennyire igyekeztek be is tölteni azt a mumusképet, mely a franciákban s utóbb az egész világon róluk kialakult. Hanem azért nevezzük rémképnek, mert 1871 után ez a kép úgy, ahogyan a francia politikai tudatban kialakult, függetlenné vált a realitástól, sőt a hisztéria örök törvényei szerrint a realitással való szembe nem nézésnek vált mindinkább a közegévé.

A francia politikai közvélemény demokratikus és felnőtt nemzet módjára igyekezett reagálni a vereség nagy történelmi tapasztalatára, s 1871 tapasztalatát egy nagy nemzeti morális regeneráció kiindulópontjává tette, melyet Franciaország legnagyobb írói és politikai gondolkodói irányí-

tottak. Ez a nagy nemzeti önvizsgálat mindenekelőtt a második császárság kalandor diktatúrájának morális ürességét állította szembe egyrészt a francia tradíciók morális szilárdságával, másrészt a forradalmi demokratizmus morális izzásával. Ez eredményezte, hogy Franciaország 1871-től kezdődően indult el a politikai és társadalmi fejlődésnek egy olyan útján, mely végül is a francia társadalom teljes és végleges demokratizálásához vezetett. Bármilyen fontos is azonban egy ilyen nemzeti önvizsgálat, az okok és tényezők túlmoralizálása nagy félreértéseknek válhat forrásává. 1871-ben elmaradt az, ami döntő lett volna: a francia hatalmi helyzet megváltozott materiális tényezőinek az egész közvéleményre kiterjedő tudatos számbavétele. Nem azért, mintha a francia hatalmi helyzet megváltozását nem tudták, nem látták és nem hangoztatták volna élesen látó franciák: csak éppen az történt, hogy ez a felismerés nem tudott a közvélemény általános és elfogadott formulájává válni, mert ezt a felismerést elnyomta és háttérbe szorította a német mumusnak a francia közvéleményben kialakult képe. A francia–német hatalmi arány eltolódásával való szembenézést ezenfelül el lehetett odázni már csak azért is, mert hiszen a vagyon és a gazdagság, a szellem és a kultúra, egyszerűen a béke világában Franciaország továbbra is tartani tudta nemcsak az egyenlőséget, hanem a fölényt is Németországgal szemben: hiszen Franciaország éppen az 1871 után következő évtizedekben szerezte össze a világ második legnagyobb gyarmatbirodalmát; a francia szellemi teljesítőképeség ekkor éli egyik legragyogóbb korszakát, szemben a németekkel, akiknek nagyméretű és túlhangoztatott teljesítményei mögött mindinkább kitetszett az értékvilág, különösen a politikai értékvilág megzavarodása. A francia közvélemény tehát 1870–71 után nem úgy vette tudomásul az új, egységes Németországot, mint egy szilárd és mozdíthatatlan történelmi faktumot, hanem úgy, mint egy félelmes monstrumot, mint egy nem egészen emberi arcú mumust.

Ennek pedig az európai helyzetre az volt a döntő következménye, hogy ettől kezdve a francia külpolitikát a *félelem* irányította: félelem attól, nehogy még egyszer megismétlődjék az az európai konstelláció, melyben Franciaországnak egyedül kell szembeállnia Németországgal. Ebből s Németország más irányú félelmi politikájából alakult ki a két szemben álló szövetség rendszere, majd az első világháború.

Az első világháború a győzelmes befejezés ellenére sem enyhítette, sőt súlyosbította a francia politikai gondolkodás félelmi komplexumát. 1918 volt a francia elégtételszerzés nagy pillanata, ez az elégtétel azonban nem lehetett teljes, nem lehetett akkora, mint a németek 1870–71. évi elégtétele, mert nem változtathatott a hatalmi eltolódás tényén. Bármilyen fé-

nyesek voltak is a franciák katonai teljesítményei 1914–1918 között, a győzelem mögött ott állott az a nyugtalanító tapasztalat, hogy Franciaország rettenetes erőfeszítései, szörnyűséges vérvesztése éppen csak elég volt ahhoz, hogy szövetségeseivel együtt tartani tudja a két fronton harcoló Németország egyik frontját. Ezért mondotta Clemenceau, hogy húszmillióval több német van, mint kellene. A németek ebből a megállapításból csak a szadista németgyűlöletet hallják ki, mely örömét lelné húszmillió német pusztulásában. A lényegyet azonban akkor ragadhatjuk meg, ha ezt a megállapítást megfordítva fogalmazzuk meg: Franciaországnak s vele Európának az a baja, hogy húszmillióval *kevesebb francia van*, mint kellene. 1918 után a francia külpolitika, ha ezzel a ténnyel szembenéz, két dolgot cselekedhetett volna: vagy beszüntet mindenféle rivalizálást Németországgal, leszűkíti európai nagyhatalmi politikáját, s arra a reményre építi fel biztonságát, hogy Németországnak nem lesz érdemes egy nagyhatalmi politikát nem folytató Franciaországot csupán az amúgy sem jó német érzelmű Elzász-Lotaringia elfoglalásáért megtámadnia. Vagy megpróbál szélesebb alapon egy olyan szövetségi rendszert létrehozni, mely képes egyensúlyt tartani a német háborús potenciállal. Az első alternatívát két szempont is kizárta: a félelem szempontja és a győzelemé; lehetetlen volt elhinni, hogy a gonosz, agresszív Németország ne ragadná meg az alkalmat Franciaország megtámadására, leigázására vagy megcsonkítására, és lehetetlen volt a győzelem embertelen erőfeszítéseit dezavualni azzal, hogy Franciaország a győzelem után se legyen feltétlenül garantálva a német hatalmi megnövekedés veszedelmeivel szemben. Maradt tehát a második alternatíva, a szélesebb alapú kooperáció a német hatalommal szemben, aminek a tervét már a párizsi békekonferencián kidolgozták a franciák, egy angol–francia–amerikai állandó szövetség formájában. Ez a terv Amerika visszavonulásán s Anglia közönyén megbukott. Ez a kudarc – minthogy abban az időben még nem jött komolyan számításba egy Kelet-Európára is támaszkodó védelmi rendszer – egyúttal minden lehetséges francia külpolitikai célkitűzés zsákutcája is volt, amivel a félelem és a győzelem kettős determináltságában egyszerűen lehetetlen volt szembenézni. A zsákutcának és a szembenézni nem akarásnak ebből a végzetes szituációjából született meg a versailles-i atmoszféra, mely a békeszerződést nem konkrét politikai viták lezárásának tekintette, hanem azt a lehetetlen feladatot tűzte a békecsinálók elé, hogy a győzelem pillanatában fennálló és Franciaországra *pillanatnyilag*, de *csupán* pillanatnyilag kedvező francia–német hatalmi arányt *intézményes* rendelkezésekkel állandósítsa. Ezen a ponton kezdődik a francia külpolitika irreálissá válása. Csakis az irrealizmus at-

moszférájában születhetett meg az a fantasztikus elképzelés – melynek döntő része volt a hitlerizmus szörnyű hisztériájának a kiváltásában –, hogy Franciaország biztonságának komoly tényezője lehet az, hogy Németország vereségének pillanatában kötelezze magát aránylag kicsiny hadsereg tartására és kötelezze magát az Ausztriával való nem egyesülésre: két olyan kötelezettségvállalás, melyet józan ésszel nem lehetett vállalni és vállaltatni másképp, mint a provizórikus jelleg tudatában. Az irrealizmusnak ebben az atmoszférájában alakult ki a francia politika és a népszövetségi politika groteszk kapcsolata, ami annyit jelentett, hogy a francia politika, mely 1919-ben Wilson filantróp frázisait és terveit mélységes megvetéssel kísérte, jobb híján a Nemzetek Szövetségének a rendszerével akarta orvosolni a francia biztonsághiányt. Ez pedig eleve csődöt jelentett; egy olyan intézmény, mint a Nemzetek Szövetsége, nem arra van hivatva, hogy létrehozója legyen egy addig még meg nem lévő biztonságnak, hanem az a feladata, hogy megformálója legyen egy már tőle függetlenül is megalapozott biztonságnak.

A francia politika 1919–1938 közötti minden fordulata és mozdulata nem volt más, mint állandó viaskodás a francia politikának *konkrét* – Németországgal szemben való – biztonságra törekvő célkitűzése és a népszövetségi politikának univerzális, elvi biztonságot posztuláló elképzelései között. Az ellentmondás magva a kollektív biztonság értelme feletti végzetes félreértés volt; a francia külpolitika az európai bizonytalanság centrális tényezőjével, *Németországgal* szemben akart kollektív biztonságot, a népszövetségi ideológia pedig *minden támadóval* szemben.

A francia külpolitikának e mellett az irreális vonala mellett volt egy *reális* vonala is: igyekezett egy angol–francia–olasz és egy francia–kelet-európai kooperációt kiépíteni, vagyis azt a körgyűrűt megvalósítani, mely a német–francia hatalmi arány eltolódása után egyedül lett volna képes az európai egyensúlyt fenntartani. Locarnói szerződés, francia–lengyel, francia–csehszlovák, francia–jugoszláv, francia–orosz szerződések: mind ennek a törekvésnek a mérőkövei. Ez a törekvés azonban egy pillanatig sem tudott megszabadulni a félelem destruáló hatásától, annál is inkább, mert a Németország köré építendő erődvonal végzetes pontokon (Olaszország, Magyarország, utóbb Csehszlovákia s a lengyel–orosz ellentét) lyukas volt vagy ellentmondó.

Az idő és az utóbb bekövetkezett események fényesen igazolták a francia külpolitikának mind a szövetségi, mind a kollektív biztonsági terveit. Mindazok, akik szemére hányják a francia külpolitikának, hogy Németországgal szemben irreális merevséget tanúsított, meggondolhatnak, hogy

meglévén a félelmi állapot, a francia politika merevsége és a francia biztonság hiánya végzetes kölcsönhatásban állott egymással: minél kevésbé sikerültek a francia külpolitika különféle reális békestabilizáló elképzelései, annál kevésbé volt Franciaország abban a lélektani helyzetben, hogy Németországgal szemben ésszerű politikát folytasson. Könnyű volt az angoloknak és amerikaiaknak, akik a francia félelmi állapoton kívül állottak, megértőnek és konciliánsnak lenniök: valójában éppen önekik a francia tervektől való távolmaradása okozta, hogy a francia politika nem volt képes a Németországgal szembeni merevségéből engedni. Ha sikerül akár a francia–angol–amerikai szövetséget, akár egy angol–francia–olasz–jugoszláv–magyar–csehszlovák–lengyel–oroszlör körgyűrűt, akár a kollektív biztonság valamiféle rendszerét megvalósítani, akkor beállott volna Németországgal szemben a nagyvonalú koncessziók adásának a lehetősége is. Minthogy azonban ezek nem sikerültek, maradt a francia külpolitika is olyannak, amilyennek a francia félelmi állapot determinálta. Rengeteget filozofáltak arról, hogy a biztonság célkitűzése milyen szűk, kispolgári, lendületlen, defenzív beállítás. Mindebben van valami kevés igazság, de nagyobb részben üres halandzsa az egész: a francia politikát nem az tette görcsössé és merevvé, hogy biztonságra törekedett, mert hiszen minden politika, a kalandorokét kivéve, valamiféle biztonságra törekszik. A baj az volt, hogy *hiába* törekedett biztonságra, de ugyanakkor bele volt szorítva a nagyméretű felelősségvállalásnak egy olyan politikai és morális szituációjába, melynek egyedül nem tudott megfelelni. Mindebből egy olyan súlyos félelmi állapot és belső bizonytalanság származott, amit az ellenfél a maga idejében tökéletesen ki is aknázott.

Bármit is beszélnek a Münchent előkészítő reakcionárius-kapitalista klikk ravasz intrikáiról, minden intrika nélkül is világos volt, hogy ha egyszer a biztonság mindkét rendszere – a Németországot környező országok szoros politikai szövetsége és a népszövetségi politika – egyidejűleg csődöt mondott, akkor ebből más, mint valamiféle München, aligha következhetett.

A müncheniek és az antimüncheniek vitájában a felületi jobb–bal elentét mögött tulajdonképpen a francia politika dilemmája kapott antinómikus alakot: az antimüncheniek oldalán állott az az igazság, hogy az európai békét a hitlerizmustól másként, mint egyetemes európai erőfeszítéssel nem lehet megőrizni, a müncheniek oldalán pedig az az igazság, hogy e feladat vállalása egy szilárd nyugat–kelet-európai politikai erődgűrű nélkül Franciaország összeroppanására kell hogy vezessen. Hogy azután Franciaország egy év múlva a müncheninél sokkalta súlyosabb és hátrá-

nyosabb politikai konstelláció mellett mégis belement a németekkel való háborúba, azt annak az óriási fordultnak kell tulajdonítani, mely a prágai bevonulás után az európai morális pozíciókban bekövetkezett: Németország, mely mindaddig komoly erkölcsi ütőkártyákkal rendelkezett, nyíltan lemondott arról, hogy hatalmi politikáját bármiféle morális háttérrel támogassa meg.

Ebben a helyzetben a francia félelmi politika furcsa szublimálódáson ment keresztül. Most ne gondoljunk egyes személyek kicsiny vagy nagy voltára, jobb- és baloldaliak, müncheniek és antimüncheniek huzakodására, befolyások, érdekek és intrikák harcára, hanem arra az atmoszféraváltozásra, mely a prágai bevonulás utáni francia politikát jellemezte. A félelmi elem háttérbe szorult, illetőleg megnemesedett. München után lehetővé és valószínűvé vált, hogy Németország nem támadna meg egy olyan Franciaországot, mely a kontinensen – különösen Kelet-Európában – nem folytat nagyhatalmi politikát; hihetővé és valószínűvé vált az, hogy Franciaország, ha akar, nagyobb kockázat nélkül kívül maradhat abból a világégésből, mely felé a hitlerizmus viszi a világot és Európát.

A francia félelem oka, ha nem szűnt is meg, legalábbis megkevesbedett. Mikor 1939 márciusában, Hitler prágai hitszegésével radikálisan megfordultak a morális pozíciók, Franciaországot egy szublimált, megnemesedett „félelem” vitte arra, hogy vállalja a kiállást a leghátrányosabb feltételek mellett: a félelem attól, hogy különben Franciaország nem tud méltó lenni önmagához. Mindaz a nagyméretű felelősségvállalás, melynek 1919–1938 között a legfőbb látható motorja a félelem volt, most tisztán felemelkedett, mint helytállás Európáért, mint Franciaország időtlen történelmi szerepe, mely független lélekszámtól és katonai erőttől. A francia külpolitika, mely húsz évig nem volt más, mint időtlen és kicsinyes szőrszálhasogatás a versailles-i békeszerződés körül, most ismét feladata magaslatán jelent meg anélkül, hogy bármiféle személyi változás ezt égzengés és kúrtharsogás közepette megmutatta volna. 1919 óta sohasem volt a francia külpolitikának egy olyan nagyvonalú, bátor, tisztán látó periódusa, mint a Hitler prágai bevonulásától az 1940-es összeomlásig terjedő időben. Az összeomlás, bármily szörnyű volt is, ugyanakkor [be]koronázása volt ennek a megnemesedésnek: Franciaország egyedül állott helyt Európáért s a világért, holott nem volt kényszerítve rá, mert kikerülhetett volna. Sokan szörnyű

törésnek érzik, hogy ilyen sokat ígérő lendület után Pétain és Vichy³⁴ következett. A vichyi *kormány* tetteiért – főleg a megszállott területen, majd utóbb a teljes megszállás idejében – lehet, hogy van szégyellnivaló. Azonban nincs szégyellnivaló [azon, hogy] az összeomlás szörnyű élménye után abból a felismerésből, hogy Franciaország „kikerülhetett volna”, megszületett a vichyi *hangulat*.

Nem tudom, mi lesz az 1940. évi összeomlás lélektani maradványa Franciaországban; lehet, hogy egy új félelem. Az a tanulság azonban, mely a München-pártiság és a vichyi hangulat mélyebb oka volt, a győzelmes felszabadulás után is fennáll: Franciaország erejét meghaladja az, hogy egyedül, nagyméretű kontinentális segítség nélkül szembeszálljon Németországgal.

Ezért felesleges és veszedelmes az 1940. évi összeomlás okait túlmoralizálni. Ezen a ponton meg kell hogy lássuk a francia összeomlás és az olasz összeomlás közötti alapvető alkati különbséget. A francia összeomlás alapvető okai – minden ellenkező értelmű moralizálás ellenére is – materiális tényezők voltak. Aki azonban látta azt, hogy Franciaország hogyan jutott túl az 1936. évi belpolitikai és az 1938. évi külpolitikai krízisen, aki közelről látta és megérezte az 1936. évi sztrájkhullám és látható összevisszaság mögött felmutatkozó megingathatatlan emberséget, derűt és mértéktartást, aki végignézte az 1938. és 1939. évi franciaországi katonai behívások handabanda nélküli sorsvállalását, az nem fogja elhinni, hogy az 1940. évi összeomlásban egy elkorhadt, morális tartás nélküli közösség omlott össze. A háborús célok kezdeti zavarán megfelelő idő alatt Franciaország éppen úgy túl tudott volna jutni, mint Anglia. Csak éppen ideje nem volt hozzá, s ez legfőképpen materiális tényezőkön múlt: a német–francia hatalmi arány eltolódásán és Franciaország katonai sebezhetőségén. A francia összeomlás alapvető okai materiális jellegűek voltak, s csak súlyosbító kísérő körülményei voltak morális jellegűek. Ellentétben az olasz összeomlással,

³⁴ Pétain, Henri Philippe (1856–1951): francia tábornok és politikus. 1916-ban a Verdun védő csapatok fővezére, 1917-ben a francia csapatok főparancsnoka. 1920-tól 1930-ig a Legfelsőbb Haditanács alelnöke. 1934-ben hadügyminiszter, később Spanyolországban követ, 1940-ben miniszterelnök. 1940. június 22-én kormánya aláírta Franciaország kapitulációját Németország és Olaszország előtt; július 3-án megszakította a diplomáciai kapcsolatot Angliával. A németek által meg nem szállt területeken Vichy központtal, P. Lavallal németbarát államot szervezett, amelynek 1945. április 24-ig államfője volt. Az angol–amerikai csapatok észak-afrikai partraszállása után fegyverszünetet kötött a szövetségesekkel, és felvette a diplomáciai kapcsolatot az USA-val, mire a németek megszállták Vichyt. Franciaország felszabadulása után halálra ítélték, de az ítéletet De Gaulle életfogytiglani börtönre változtatta.

mely elsősorban morális összeomlás volt, egy hamis előfeltevésekkel dolgozó politika összeomlása, és csak a kísérő körülmények voltak materiális jellegűek.

2. Az olasz önbizalom betegsége

Az olasz politikai hisztéria nem kevésbé döntő faktora volt az európai összeomlásnak. A német túlsúllyal szemben szükséges belső erődvonal legkatasztrofálisabb hézaga éppen Olaszország volt. Franciaország népességbeli meggyengülése után egy szilárd angol–francia–olasz vagy akár csak egy szilárd francia–olasz kooperáció az európai egyensúly megbillenését hatékonyan és eredményesen ellensúlyozhatta volna. Az európai egyensúly végső megbillenése akkor következett be, amikor Olaszország kiugrott a nehezen létrejött stresai frontból.

A világnak ma általában nincs nagy véleménye az olasz katonai teljesítmények értékéről, és sokan bizonyára azt gondolják, hogy Olaszország állásfoglalása alig változtatott volna lényegesen az erők egyensúlyán. Ez azonban hamis szemlélet. Egy modern nemzet katonai efficienciája nem tagjainak verekedési kedvével vagy fizikai bátorságával függ össze. Egy modern nemzet tömegei az undornak, a rezignációnak és a helytállásnak egyugyanazon vegyülékével fogadják és teljesítik az öldöklés parancsát, s abban sem nagyon tudnék hinni, hogy degeneráltság vagy bármi egyéb ok miatt az olaszok idegei rosszabbak más európai nemzetekénél. Egy modern nemzet katonai teljesítőképessége azonban szoros összefüggésben, mondhatnánk, egyenes arányban áll azzal, hogy a háború célját, szükségességét és értelmét mennyire tudja és akarja átérteni és átérezni. Az, hogy az olaszok rossz katonák, a 20. század előtt éppen úgy nem volt európai közvélemény, mint ahogy az sem, hogy a németek a keresztény civilizáció ellenségei, vagy hogy a franciák degeneráltak. Az olasz katonai teljesítmények csökkent értéke mögül a nemzeti közösség politikai és katonai erőfeszítéseivel való azonosulás érzése, ez a hatalmas modern tömegérzelem hiányzott. Ennek okát pedig az olasz politikai fejlődésben kell keresni.

Olaszország a 16. század óta megszűnt önálló európai politikai tényező lenni, azonban egészen a 18. század végéig a maga kis államokra bomlott belső keretein belül bizonyos önállóságot élvezett, s a nagyhatalmi politika árnyékában úr volt a maga portáján. A napóleoni háborúk – amint azt Ferrero *Aventure* című munkájában ragyogó tollal bemutatta – hozták napvilágra az olasz politikai és társadalmi szerkezet teljes belső elszáradását és

kiüresedését. Ennek következtében a 19. század elejétől kezdve Olaszország bizonyos részben közvetlen és érezhető idegen uralom alá került, de ettől függetlenül is az összeomlott politikai tekintélyek országává lett, s egy bizonyos vákuumot alkotott Európa közepén. Bármennyire furcsán hangzik is, az egységes Olaszország létrejövetelének nem az ellenállhatatlan olasz nemzeti mozgalom volt a legfőbb oka, hanem az, hogy ezt a vákuumot valahogyan be kellett tölteni. Hogy ez az egységes Olaszország formájában történt, abban természetesen része volt az olasz hazafiak lelkes munkájának s a Savoyai-ház ügyes politikájának, abban pedig, hogy ez az egység a Savoyai-ház vezetése alatt jött létre, az ügyes politikán kívül része volt annak is, hogy a Savoyai-ház volt Olaszország egyetlen komoly helyi gyökerű dinasztiája, míg az összes többi – a pápa speciális esetétől eltekintve – vagy reneszánsz zsarnokokból kinőtt fejedelmecske volt, vagy az európai koncert alkudozásai és csereberéi során oda kiutalt gyökértelen uralkodóház. Mindeme tényezők együttes hatására létrejött a Savoyai-ház vezetése alatt álló egységes Olaszország, ez az egység azonban nem vált az olasz nemzet egészének olyan egyetemes megrázó élményévé, mint például a modern francia állam megszületése, de még annyira sem, amennyire a német nemzet egészének ügye volt a német egység létrejövetele. Az olaszok természetesen egészükben örültek az egységes Olaszország létrejövetelének, s örültek annak, hogy ezáltal politikailag is visszakerültek az európai nagy nemzetek sorába. De nem éltek át olyan történeti tapasztalatokat, melyek megtanították volna őket arra, hogy egy nemzetet csak a nemzet egészének az erőfeszítése hozhat létre, tehet naggyá és tarthat meg nagynak. A történelem – éppen ellenkezőleg – azt a félrevezető tanulságot mutatta az olasz nemzet számára, hogy az olasz nemzeti politika legnagyobb sikerét nem az 1848. évi forradalmi megmozdulás, hanem a cavouri politika – s egyáltalán valakinek vagy valakiknek az „ügyes politikája” – hozta létre. Ahogyan Bismarck sikere folytán a hatalmi politika egyedülvalósága vált a német nemzet nagy félrevezető politikai élményévé, úgy vált Cavour sikere folytán a ravasz diplomáciai lavírozás, az idejében-a-győzteshez-csatlakozás programja az olasz nemzet félrevezető politikai élményévé. S ahogyan Bismarck kemény realista szavaiból a „vér és vas” mítosza és mágiája lett, úgy lett (D’Annunzio) őszintén patetikus „szent egoizmus”-ából a politikai elvtelenség jelszava. Ha a francia népet politikai fejlődése egy kissé a politikai kérdések túlmoralizálására tette hajlamossá, arra, hogy morális okokat keressen ott is, ahol egyszerű materiális tények voltak a döntők, az olasz politikai gondolkodás éppen ellenkezőleg: a politikai szemlélet alulmoralizálását jelentette, a morális szempontok elvetését ott is, ahol egyedül azok számítanak.

Az olasz politikai gondolkodásnak ez a tartalmatlansága – jobban, mint Olaszország szegénysége – volt a döntő tényező abban, hogy Olaszország maradt a nagy nemzetek között az, melynél e nagyság felett mindig valami kétely lebegett. S ez a kétség – mely egyaránt kétsége volt az európai közvéleménynek és szíve mélyén az olasz nemzetnek magának – volt az oka annak, hogy az olaszok a nemzeti büszkeség kérdésében az irreális túlérzékenység és a túlzott meghunyászkodás végletei között helyezkedtek el.

Ebben a helyzetben lépett be Olaszország az első világháborúba, a „sacro egoismo” programjának a minuciózus szem előtt tartásával. Nem annyira a hármasszövetségből való kiugrás volt ennek a legdöntőbb tünete, mert hiszen a hármasszövetség egy merőben dinasztikus szövetség volt, melynek az olasz politikai közvéleményben semmi gyökere s visszhangja nem volt. Sokkal inkább az, hogy Olaszország volt – mint azt Ferrero megállapította – az egyetlen európai ország, mely belépett a háborúba anélkül, hogy megtámadták volna, vagy megtámadottnak érezte vagy akár csak annak nyilvánította volna magát, s anélkül hogy valami magasabb erkölcsi európai célt tűzött volna ki maga elé. Belépett a háborúba egyszerűen úgy, hogy alkalmasnak nyilvánította az időt bizonyos területi jellegű olasz politikai célok megvalósítására. Modern tömegháborút nagyon nehéz és nagyon veszedelmes ilyen kezdőakkorddal elindítani. Az ilyen kezdőakkord disszonanciáját csak egy elsőprő siker harsoghatja túl, s az olasz politikai fejlődésben óriási válságot okozott, hogy ez az elsőprő siker mind katonai, mind pedig diplomáciai téren elmaradt. Az olasz hadsereg helytállt, komoly része volt az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásában is, de a háború egészének az eldöntése szempontjából az olaszok részvételét nem értékelték komolyra, s a tetejébe az olasz területi aspirációk is súlyos csorbát szenvedtek azzal, hogy a londoni szerződésben már megígért Dalmácia végül is Jugoszláviának jutott.

Dalmácia nem volt – és minimális olasz lakossága folytán nem is lehetett – komoly és döntő olasz területi aspiráció. Azonban az elsősorban célba vett Trentón és Trieszten felül Dalmácia volt az, ami a világháború olasz területi reménysegeinek és politikai aspirációinak a velencei reminiscenciákon keresztül egy bizonyos nagystílűséget, birodalmi jelleget adott (az Adriai-tenger feletti uralom!). 1915-ben, Olaszország háborúba lépésekor és a londoni szerződés megkötésekor Dalmácia egészen reális és elképzelhető területi aspiráció volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásáról még nem volt szó, hanem csak arról, hogy néhány tartományát elveszik, s egészen természetesnek látszott, hogy a velencei történelmi igények alapján Olaszország több joggal követelheti ezt a tartományt, mint az Osztrák–

rák–Magyar Monarchia osztrák fele, melynek Dalmáciához komoly köze nem volt. Az az ország, melynek történeti és nyelvi jogon egyedül lett volna komoly joga Dalmáciához, Horvátország, láthatatlanul el volt süllyesztve az Osztrák–Magyar Monarchia kibogozhatatlan közjogi útvesztőiben, a leendő egységes Jugoszlávia pedig még csak az idő méhében szunnyadott. Három év múlva azonban, 1918-ban Jugoszlávia már olyan politikai realitás volt, mellyel számot kellett vetni, s az önrendelkezési elv és az etnikai elv flagrns megsértése lett volna (pláne egy szövetséges társsal szemben), ha Dalmáciát nem Jugoszláviának juttatják. Ez a kudarc az olasz presztízsz súlyos sérelme volt, s első komoly következménye annak a respektushíánynak, amit a „sacro egoismo” politikája szerzett Olaszországnak. A tanulság azonban nem volt ellenállhatatlan erejű, és megengedte a félremagyarázást: Olaszország azért veszítette el diplomáciai síkon a katonailag megnyert háborút, mert szövetségesei becsapták. A gyökeres politikai tekintély hiánya bent s a külső katonai és diplomáciai presztízshíány megszégyenítő tapasztalata indította el a politikai lelki egyensúlynak azt a megbillenését, amelyen keresztül a fasizmus s a benne rejlő politikai deformáció az uralma alá vetette Olaszországot. A fasizmus első, presztízssikerre menő külpolitikai próbálkozása, a korfui ügy³⁵ azonban újabb kudarcba fulladt. Ettől kezdve egészen 1935-ig a fasizmus visszatért a politikai ügyesség bevált tradíciójához. Sőt egy ideig még a hitlerizmussal szemben is némi distanciát tartott, úgyhogy 1935-ben Mussolini nemcsak a tiszta fejű realista renoméját, hanem az európai felelősségtudattal bíró politikus renoméját is élvezte, sőt előlépett honoris causa demokratává is. Olaszország politikai súlyának ezt a megnövekedését azonban a fasiszta rezsim éppen arra használta fel, hogy visszakanyarodjék a hatalmi és presztízspolitikának arra a vonalára, melyet lényegileg sohasem hagyott el, csak felfüggesztett. Az etiópiai vállalkozás két vonatkozásban jelent döntő fordulópontot az olasz politika fejlődésében. Egyik oldalról óriási politikai presztízsnövekedést s egy tekintélyes gyarmatbirodalmat hozott Olaszország számára, tehát meghozta azt a fényes sikert és elégtételt, mely 1918-ban elmaradt. E tekintetben tehát ugyanazt jelentette, mint München a németek számára.

³⁵ *Korfui ügy* (1923): 1923. aug. 27-én ismeretlen tettesek meggyilkolták az albán–görög határ megállapítására kiküldött nemzetközi bizottság olasz tagjait. Olaszország Görögországot tette felelőssé, s ultimátumot küldött, amelyet a görög kormány visszautasított. Az olasz hadsereg megszállta Korfu szigetét. Görögország a Népszövetséghez fordult, amely az incidensért Görögországot tette felelőssé, bocsánatkérésre és kártérítésre kötelezte, egyúttal felszólította Olaszországot, hogy ürítse ki a szigetet. Mindkét fél teljesítette a határozatot.

A másik oldalon azonban a Nemzetek Szövetségének szankciós kísérlete s Olaszországnak háborús bűnössé nyilvánítása az európai értékekkel való radikális meghasonlást váltotta ki Olaszországban: ez plántálta el Olaszországban azt a hitet, hogy az együttműködés és békeszeretet politikai programja merőben a hatalmasabbak idejében szerzett erőszakos szerzeményeinek hipokrita megvédelmezésére szolgál, s e tekintetben a szankciós kísérlet lélektani hatása Olaszországban ugyanaz volt, mint a versailles-i békeszerződésé Németországra. Ezután következtek a spanyol ügyben Európának osztogatott pofonok, melyek az olasz politikát éppen úgy, mint Németországot 1935–39 közötti sikerei, megerősítették abban a hitében, hogy a blöff és erőszak politikája ellenállhatatlan az elvek és tradíciók politikájával szemben. 1937-ben már az a körgát, mely Európát a német áradat ellen lett volna hivatva megvédeni, a Brenneren reménytelenül lyukas volt. Az egyetlen lehetséges európai politika irányvonalai 1933 és 1940 között ugyan újra meg újra felrémlettek Mussolini akcióiban (stresai front, olasz–jugoszláv–magyar próbálkozások, olasz–lengyel kooperáció stb.), de ezek mögül hiányzott, ami az egésznek folyamatosságot és összefüggést adott volna: az európai felelősségtudat. Nem lehetett együtt helyes európai politikát csinálni – bármennyire közös érdek volt is – egyik részről az elvek és felelősség, a másik részről a kaland és felelőtlenység szellemében.

A második világháború kitörésekor Olaszország még véglegesebben, még dogmatikusabban, mint 1914-ben, a „sacro egoismo” dogmája alapján állott. Ennek precíz követéséből fakadt az 1940. évi háborúba lépés, majd a hadiszערence megfordulásával az 1943. évi kiugrás. Az olasz nemzet katasztrófája azonban, mely ezzel párhuzamosan 1940-től 1943-ig beteljesedett, egyúttal a „sacro egoismo” politikájának a csődjét és ad absurdum vivődését jelentette. Már 1919-ben is megmutatkozott, hogy az idejében-a-győzteshez-állás politikája nem növeli feltétlenül az illető ország politikai presztízsét, 1940–43 pedig immár megcáfolhatatlanul és félremagyarázhatatlanul bemutatta, hogy ez a politika Olaszország politikai presztízsét olyan mélypontra juttatta, amilyenén még sohasem volt. Az a könnyedség, mellyel az olasz nemzet – legmagasabb vezetőitől kezdve le az átlag olaszok sokaságáig – egyik napról a másikra a másik oldalon óhajtotta magát szövetségesnek és győztesnek tekinteni, az egész világot mélyen ámulatba ejtette, és ez az ámulat az olasz nemzetre nem volt hízelgő. Jóakarató magyarázat szerint az olaszok szívük mélyén mindig utálták a németeket, s 1943-ban csak igazi érzelmeiket követték, mikor kiléptek a kedvük és akaratuk ellenére kötött szövetségből. Kevésbé jóakarató magyarázat szerint az olaszok politikai téren egyszerűen jellemtelenek. Mind

a két beállítás hamis. Az olaszok valóban nem szerették a németeket, talán még kevésbé is, mint az angolok vagy a franciák, mindamellett nagyon jól tudjuk, hogy 1940-et megelőzően Olaszországban a fasizmustól távol állók körében is szélteben-hosszában vallott közhely volt az idejében-a-győzteshez-állás programja. Ez azonban nem organikus, alkati politikai jellemtelenség. Az olasz „sacro egoismo”-t Machiavelliig s a reneszánszig visszavezetni éppen olyan hamis dolog, mint a német erőszakosságot Arminiusig. Egy ország gondolkodásának vannak jellegzetes formulái, visszatérő részigazságai, s nem véletlen, hogy egy ország a politikai gondolkodásnak miféle tévtanaiba esik bele. Az olasz politika mai lezülése azonban – éppen úgy, mint más európai nemzetek politikai hisztériái – egy konkrét okokra visszamenő, lenyomozható történelmi élményekből és tévútra vezető tapasztalatokból kinőtt deformálódás, mely gyógyítható és levezethető. Az olasz politikai gondolkodás megromlása a francia forradalom megrázkódtatásával kezdődött: az idegen invázió és az olaszországi belső politikai tekintélyek összeomlása váltotta ki a gyengeség és tehetetlenség érzését; az 1848. évi kudarc azt a félrevezető történelmi élményt jelentette, hogy az olasz nemzet saját erőit számítva az egység és felemelkedés lehetetlen; a cavouri politika sikerével az olasz politikai gondolkodás görcsösen hozzákötődött az idejében-a-győzteshez-állás, az ügyes szövetséges-választás mindenhatóságának hamis tapasztalatához.

IV. fejezet

A kelet-európai kis népek mizériái

A távol álló nyugat-európai szemlélőt a kelet-európai kis nemzetek politikai viselkedése és fellépési módja rendszerint megbotránkoztatja, felingerli, vagy legalábbis bizonyos megütközéssel vagy csodálkozással tölti el. Botránýkő számára a területi viták sokasága, e nemzetek nacionalizmusának szűk és agresszív volta, a decens politikai módszerek elhagyására való hajlandóság, az elegendő demokratikus szellem hiánya, a politikai irrealizmusra való hajlandóság, valamint, hogy nem annyira teljesítményeikből, mint inkább jogcímeikből és igényeikből akarnak megélni, s végül az, hogy kölcsönösen utálják egymást, hogy állandóan szomszédaik és sorstársaik rovására akarnak előnyöket elérni, hogy az egyetemes Európa kérdésében végsőleg felelőtlenek, és politikai döntéseikben nem komoly gyökerű események vagy hosszú lejárátú, komoly politikai koncepciók, de még csak nem is saját jól felfogott érdekük, hanem elsősorban a szomszédaikkal való, főleg területi viták determinálják [őket].

Kétségtelenül nem egyezik a demokrácia szellemével olyan területek birtokához ragaszkodni és olyan területek birtokára törekedni, amely területek lakossága ezt az uralmat nem kívánja. Kétségtelenül nem európai dolog a területi állomány féltése vagy a területi követelések megvalósítása céljából olyan politikát folytatni, mely hozzájárulhat egész Európa, sőt az egész világ katasztrófájához. Kétségtelenül neurotikus dolog egy egész nemzeti közösség politikai életét és nemzetközi akcióit kizárólag egy bizonyos múltbeli vagy jelenlegi állapot, egy bizonyos jog vagy követelés igazolására beállítani s ezzel a közösségi élet minden lényeges megnyilatkozását a veszélyeztetett birtoklás félelmével vagy az elégtétel-keresés és igazságkeresés indulatával eltölteni. Lehet Dánia példájára hivatkozni, melynek etnikailag és történetileg megalapozott komoly területi igénye volt Németországgal szemben, és mégis, mikor az első világháború végén a szövetségesek felkínálták neki az általa jogosan igényelhető területeket, maga kötötte ki, hogy csak pártatlan népszavazás alapján hajlandó ezeket elfogadni. Semmi kétség, hogy ma egy kelet-európai néptől sem lehetne ilyesvalamit várni. Az

eddig tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy *általában* a nyugat-európai demokráciáktól sem! Idejében lemondani úgy, hogy a lemondás nyereséggé váljék, csak nagyon érett egyének és közösségek tudnak, s ha a kelet-európai népeket a demokratikus országok többségével összevetjük, *e tekintetben* a különbséget csak fokozatnak fogjuk találni.

*

[Lengyelország]

A lengyelek számára azonban lehetetlennek látszott, hogy ne használják ki teljes mértékben az egykori Lengyelország lehetőleg minél teljesebb helyreállításának a kínálgató lehetőségét, és 1920-ban belesodródta az akkori angol–francia antantnak a bolsevista Oroszországgal kapcsolatos akcióiba, az 1920. évi orosz–lengyel háború szerencsés befejezése után pedig lehetetlennek látszott számukra, hogy ne feszítsék határigényeiket a fehérorosz területek felé is a pillanatnyi lehetőség határáig. Ezzel pedig katasztrofális helyzetbe került Lengyelország, mert a bolsevista Oroszországnak az elkövetkező húsz esztendőben folytatott politikáját az 1917–21 között átélt politikai tapasztalatai határozták meg; ilyen módon lehetetlenné váltott, hogy Lengyelország két hatalmas szomszédja közül azzal egyezzen ki, amelyekkel mind az európai egyensúly szükségletei szerint, mind pedig a lengyel állam belső etnikai szerkezete szerint ki kellett volna egyeznie. Ezáltal egy olyan ellenféllel került szembe, amely az egész nyugat-európai világgal a patológiakusan felfokozott bizalmatlanság állapotában élt, s amely a Nyugat-Európa részéről várt veszélyeket területileg elsősorban a lengyel–orosz határ vonalára lokalizálta.

Ebben a helyzetben a területi vitákat legalábbis az egyik szomszédal szemben, de lehetőleg mind a két szomszédal valamiféle végleges és konszolidált állapotba kellett volna hozni. Gyakran hangoztak el olyan hangok, melyek szerint Lengyelországnak tanácsosabb lett volna a danzigi korridorra nem aspirálni, sőt Sziléziára sem aspirálni, hanem megelégedni Posennel, melyre vonatkozóan történeti és etnikai igényét komolyan nem tagadta senki. Nem lehet azonban csodálni, hogy a lengyelek ezt nem tették, mert mind a korridorra, mind Sziléziára vonatkozó igényeiknek megvolt a maga jól megalapozott etnikai-nyelvi alapja, s mondtuk már, hogy ezen az egész vidéken a nemzeti keretek a nyelvi eloszlás irányában alakultak ki; Németország is a maga politikai aspirációit elsősorban etnikai, nyelvi argumentumokra alapozta. A német politikai hisztéria kialakulásáról szóló fejezetben már kifejtettük, hogy a német–lengyel területi

ellentét valójában egy régi porosz–lengyel ellentétnek volt a folytatása, és minden valószínűség szerint nem lett volna olyan éles, ha a versailles-i békeszerződés szerencsétlen rendelkezései folytán nem marad meg Németország azok között a politikai keretek között, melyek nem annyira egy egységes Németországot, mint inkább egy megnagyobbodott Poroszországot jelentettek.

Annál inkább parancsoló szükségszerűség lett volna Lengyelország számára, hogy orosz vonatkozásban a maga keleti határait bizonyos tartózkodással építse ki, mert hiszen kelet felé éppen fordított volt a helyzet, mint nyugat felé: itt az etnikai, nyelvi szempontok nem Lengyelország javára, hanem Oroszország javára szóltak, s a lengyelek által felhozott, tisztán történeti jellegű szempontok – mint a tisztán történeti szempontok mindeütt ezen a vidéken – a lakosság közönye vagy pláne ellenséges volta mellett elegendően szilárd területszerző jogcímnek nem voltak tekinthetők. Lengyelország sanszait bizonyos fokig megkönnyítette az a történeti szerencse, hogy Lengyelország felszabadulásának pillanatában, 1918-ban Oroszország nemcsak a teljes összeomlás állapotában volt, hanem tulajdonképpen egy új nemzetalakulás, a szovjet nemzet megalakulása zajlott le határai között, ami azt jelentette, hogy a nemzetet azok fogják alkotni, akik a szocializmus nagy történeti élményén keresztülmentek. Ez Lengyelország számára azt a történeti sanszot jelentette, hogy esetleg mégis bekebelezhet bizonyos mennyiségű orosz nyelvű, [de] történeti lengyel területet, mindenekelőtt Galíciát, és egyes fehérorosz területeket is, mert ezek a területek, kiesvén az új nemzetet összefogó nagy politikai élményből, kiestek annak nemzeti közösségéből is, és a lengyel államisággal szemben való közönyük vagy ellenséges voltuk dacára is rá fognak fanyalodni a lengyel állam keretein belül való politikai létre.

A lengyel állam politikai katasztrófáját tehát tulajdonképpen nem is az érlelte meg, hogy orosz nyelvű területeket kebelezett magába, mert ezt bizonyos mértékig következmény nélkül megtehetette volna, hanem az, hogy 1921-ben, a rigai békekötésnél száz százalékgig kihasználta határai kelet felé való kiterjesztésére azt a pillanatnyi politikai lehetőséget, melyet az orosz–lengyel háború reája nézve kedvező befejezése megnyitott, s ezt egy olyan ellenféllel szemben tette, amelyik az egész nyugat-európai világgal a patológiusan felfokozott bizalmatlanság állapotában élt, s amely azokat a veszélyeket, melyeket Nyugat-Európa részéről várt, fizikailag elsősorban a lengyel–orosz határ vonalára konkretizálta, s amelyikről előre látható volt, hogy nem fog örökre a hatalmi helyzetnek azon a mélypontján lenni, amelyen éppen 1920 körül volt.

Ilyen módon egy teljesen átmeneti politikai konstelláció lehetővé tette Lengyelország számára, hogy 1920–1939 között csaknem nagyhatalom szerepét játssza Kelet-Európában, s ez a pillanatnyi és átmeneti lehetőség, párosulva az egykori történeti lengyel nagyhatalom emlékével, ez alatt az idő alatt Lengyelország politikai energiáit arra indította, hogy legfőbb gondja ne helyzetének stabilizálása, hanem nagyhatalmi szerepének és rangjának teljes kibontakoztatása legyen, s ezt az illúziót – mint hasonló helyzetekben a többi európai ország is – a katasztrófa pillanatáig nem tudta felszámolni.

*

[Magyarország]

1920 óta sok szó esett a Magyarországot ért területi igazságtalanságról, s e kérdésre vonatkozóan, mint sajnos Európa legtöbb politikai kérdésére, csupán két végletes és sematikus ostobaság volt közkézen: az egyik az, hogy a történeti Magyarország felosztása páratlan igazságtalanság volt, mely teljességgel indokolatlanul és érdemtelenül érte a magyar népet, a másik, ellentett előjelű ostobaság pedig az volt, hogy a trianoni határok alapján igen jók és helyesek, s az egész irredenta és revizionista agitáció mögött végsőleg nincs más, mint a magyar földesuraknak a más nyelvű nemzetiségek területein fekvő nagy terjedelmű és feudális módon birtokolt birtokainak a visszaszerzése. Mind a két beállítás hallatlanul szűk és ostoba. Egyik oldalról semmi kétség, hogy a történeti Magyarországnak nyelvi keretek szerint bizonyos fokú megcsonkulása a kelet-európai politikai fejlődés vonalában elkerülhetetlen volt. Ezt a fentiekben már elégszer módunkban volt kifejezni. A másik oldalon viszont nyilvánvaló, hogy ezt az önmagában is igen súlyos operációt oktan dolog azzal is súlyosbítani, hogy amikor a történeti Magyarország területi állományát az etnikai elv alapján bontják széjjel, ugyanakkor ezt az etnikai elvet még a tetejébe Magyarország terhére nyilvánvalóan megsértik. Ez rettenetes lélektani sokkal jár, és nem annyira a földesurakra terjed ki leginkább, mint arra a középrétegre, amely világszerte a nemzeti érzelmek tudatos hordozója.

Az a tény, hogy a történeti Magyarország felosztásával kapcsolatban az új Magyarország határait nem szilárd és világos elvi alapokon, hanem teljességgel ötletszerű, esetleges és hatalmi politikai alapokon vonták meg, megszerezte a magyaroknak azt a katasztrófális és félrevezető politikai tapasztalatot, hogy a történeti Magyarország felosztása nem valami szükségyszerűség, hanem egészében valami esetleges és hatalmi tényezők által

kiváltott szerencsétlenség, melyet a hatalmi tényezők megváltoztatásával és a szerencse jobbra fordultával éppen úgy vissza lehet csinálni. A magyarok húsz esztendőn keresztül etnikai sérelmeket és etnikai aspirációkat hangoztattak, minthogy valóban itt volt az a pont, ami a trianoni békeszerződést érthetetlenné és önmagával ellentmondóvá tette. Ugyanakkor azonban mégsem rajzolódt ki egy lehetséges és reális Magyarországnak a képe, hanem az aktuális és végsőleg el nem fogadható Magyarország maradt továbbra is szembeállítva az egykori, a nagy, a dicsőséges, a történelmi Magyarországgal, melynek vágyképét húsz éven keresztül tovább melengették. Adott pillanatban azután a hazaárulás ordító vádja nélkül senki sem merhette azt mondani, hogy a magyarok kevesebbel megelégszenek, mint a történelmi Magyarország.

*

[Csehszlovákia]

Az azonban, hogy Ausztria és vele Csehország 1866-ban kiszorult a német birodalomból, a probléma elodázását tette lehetővé, az pedig, hogy Ausztria 1918-ban sem egyesült Németországgal, lehetővé tette, hogy a cseh nemzet feltámadása csaknem ellentmondás nélkül a történelmi cseh államkeret önállósulásának a formájában történt meg. Ugyanakkor azonban a nyelvi nacionalizmus, mely bizonytalanná tette a cseh nép helyzetét a saját történelmi országában, váratlan perspektívákat nyitott meg számára azáltal, hogy a szomszédban a szlovák nép érzelmileg eltávolodott a történelmi magyar államtól, és így lehetősége nyílt egy szláv alapon megalakuló cseh-szlovák nemzeti gondolat és nemzeti állam kialakulásának. Az ebben a konstrukcióban megalakult új Csehszlovákiának azonban kiirthatatlan belső ellentmondása volt a szudétanémetek és szlovákok *együttes* bennléte. Mindazoknak a történelmi és földrajzi okoknak [alapján], melyek azt indokolták, hogy a Szudéták hegykoszorúján belül lakó németiség továbbra is beletartozzék a történelmi Bohémia keretébe, ugyanazzal a fáradtsággal a magyarok is hangoztathatták volna annak érdekét, hogy a Kárpátok koszorúján belül lakó szlovák nép továbbra is benne maradjon a történelmi Hungária keretében. Mindazok az argumentumok pedig, amelyek arra mutattak rá, hogy a szlovák nép elidegenedett a maga történelmi államkeretétől, és most már a nyelvi egység alapján akar új államkeretet alakítani, egyúttal amellet is szólottak, hogy a csehországi németek is hagyják ott a számukra idegenné vált történelmi Bohémia államkeretét, és csatlakozzanak a velük egynyelvű német birodalomhoz.

A kelet-európai helyzet ismeretében azt kell mondanom, hogy a két argumentáció közül az volt az erősebb, amely a nyelvi keretekre hivatkozott. Kétségtelen azonban, hogy egy történeti keretű cseh–német Bohémia fennmaradása sem volt teljességgel lehetetlenség, csak éppen válaszítani kellett volna a két elgondolás között. Nem azért, mintha a csehszlovák állam jövőjét a két elv *logikai* ellentmondása veszélyeztette volna. Az argumentáció logikája nem államalkotó eszköz és nem is államfelbontó veszedelem. Ebben az esetben azonban az argumentáció logikája mögött ott állott a tények logikája is, amit a politikában nem lehet büntetlenül figyelmen kívül hagyni. Egy államban, mely nevénél és alkatelemeinél fogva a szláv népi és nyelvi egységet juttatja kifejezésre, semmi keresnivalójuk nem lehet a történeti Bohémia németjeinek, akiket a történeti Bohémia erős szálaival szemben is erősen vonzott a német nemzeti érzés vonzóereje, még erősebbé vált ez a vonzóerő azáltal, hogy ők nem a történeti Bohémiába, hanem egy új Csehszlovákiába kerültek, mely maga is nyelvi alapon, a szláv népi és nyelvi tudatra épül fel, amihez nekik semmi közük nem volt. Ausztria fennmaradása azonban, mely a német egység félelmes lélektani realitását elfedte, lehetővé tette a csehek számára a tényekkel való szembenézés elodázását. Hallottam egy intelligens fiatal cseh előadását, melyben kifejtette, hogy a Csehszlovákiával szemben támasztható nemzeti és területi igények szempontjából szerencsés tény, hogy a csehországi németek nagyobb része nem Ausztria felé lakik, ahonnan elszakított, hanem Németország felé. Értsd: van egy osztrák nemzet; a szudéták, ha nem csehek, akkor osztrákok, s mily szerencse, hogy nagyobb részük nem az osztrák határon, hanem a német határon lakik. Mindezt 1935-ben, egy évvel Dollfuss meggyilkolása után és három évvel az osztrák Anschluss előtt! A nemzeti illuzionizmus oly példája, melyet csak Kelet-Európában talál az ember!

Ugyanez az ellentmondás a másik oldalon a szlovákok helyzetét is aláásta az új államban. Számukra az új államban a népi és szláv egység volt a fontos, gyakorlatilag azonban Csehszlovákia mégiscsak az összetanult „történeti” és a szlovák, vagyis „történet nélküli” területekre oszlott ketté, s az együttesben a cseh nép meglévő kulturális fölényét megsokszorozta a történeti Bohémia impozáns épülete, kialakult politikai kultúrája, amelyben a szlovákok nemcsak a csehekkel, hanem a szudétanémetekkel szemben is újaknak, jövevényeknek, függvényeknek, gyarmatnak érezték magukat. A csehek, akiknek választaniuk kellett volna a történeti Bohémia vagy a szláv alapon nyugvó Csehszlovákia között, mind a kettőt megakarták tartani, aminek eredménye az lett, hogy mind a szudétanéme-

tek, mind a szlovákok ellenségessé vagy közönyössé váltak a cseh néppel való politikai unióval szemben. Münchenben azután a cseheknek egyszerre kellett megélniök – ami lényegesebb volt, mint magának a müncheni egyezménynek a hatalmi politikai ténye – a szudéták gyűlölségét, a magyarok és lengyelek kárörömét, s ami talán a legsúlyosabb, a szlovákok közönyét. „Aki meg akarja tartani az ő életét, elveszti azt.”

Igazságtalan volna azonban azt mondani a csehekkel szemben, hogy a cseh politikának megvolt a reális lehetősége arra, hogy ezt a választást megtegye. A cseh nemzet politikai helyzetének a zsákutcája éppen abban áll, hogy tárgyi okoknál fogva nem volt abban a helyzetben, hogy a kétféle elv, a történeti és az etnikai elv között választani tudjon, mert alapjában véve Csehszlovákia helyzete mind a szudéták, mind a szlovákok irányában ingatag volt, s egy cseh politikusnak, aki ennek az ingatagságnak a következményeit százszázalékosan le akarta volna vonni, azt a kockázatot kellett volna vállalnia, hogy Csehország összeszorul arra a területre, melyen a hétmillió cseh lakik – egy ilyen méretű megcsonkulásba pedig, bármennyire egyezett volna is az etnikai és önrendelkezési elvvel, a csehek éppen úgy nem tudtak belemenni, ahogyan a lengyelek és a magyarok sem. Hiába választotta volna ugyanis Csehország a történeti elvet, és fektette volna minden energiáját abba, hogy a csehek és szudéták történeti egységét megtartsa, a szudéták elválásának a veszélye, ha csökkent volna is, továbbra is valószínű maradt volna, minthogy a kelet-európai politikai fejlődés és nemzetalakulás ezen a területen is az etnikai határok felé mutatott. A másik oldalról hiába választották volna a csehek maradéktalanul az etnikai elvet, és koncentrálták volna minden energiájukat arra, hogy a csehek és szlovákok lakta szláv terület maradjon meg egy országnak, a helyzet az volt, hogy a szudéták leválása után a megmaradó Csehország és a megmaradó Csehszlovákia úgyanynira kiszolgáltatódik az egységes Németországnak, hogy hosszan elnyúló formájánál fogva Németország keleti expanziójának válik eszközévé, mint ahogy az valóban be is következett 1939-ben, amikor Csehszlovákia területi szerkezete tette lehetővé Németország számára, hogy csaknem a román határig hatalmi pozíciókat építsen ki magának, ami döntő tényezőjévé vált Lengyelország bekerítésének és Magyarország és Jugoszlávia izolálásának.

Meg kell jegyeznünk, hogy a három kelet-európai történeti ország közül Csehország volt az, ahol a demokráciának komoly és érett történeti feltételei valóban megvoltak, s amely egész szerkezeténél fogva képes volt zökkenő nélkül nekiindulni egy nyugat-európai jellegű politikai fejlődésnek. A politikai felnőttésgnek és érettségnek azonban a nyugat-európai

állapotát a csehek sem tudták elérni, külpolitikai helyzetüknek és állami szerkezetüknek minden mértéket meghaladó bizonytalansága miatt. A felnőttiség hiánya és az éretlenség elsősorban abban nyilvánult meg, hogy az új Csehszlovákia politikai vezetői engedtek annak a kísértésnek és pillanatnyi lehetőségnek, hogy Csehszlovákiát ilyen keretek között és ilyen méretekben felállítsák. Mikor egyszer Csehszlovákia ebben a formában megalakult, nehezen lehetett volna vele lényegesen más politikát folytatni, mert hiszen a teljességgel feleslegesen bekebelezett magyar területek visszaadása is lavinaszerűen maga után vonta volna a szudétakérdés kirobbanását.

*

A három kelet-európai történeti nemzet közül egyik sem volt képes „elveszteni a maga életét, hogy megnyerje azt”, egyik sem kockáztatta a történeti nemzeti keret felbomlását, hanem az utolsó percig görcsösen ragaszkodott minden hatalmi helyzethez és igényhez, mely a történeti keret fenntartására vonatkozott. Ezen nem is lehet különösen csodálkozni. Az adott helyzetben mindazok, akik a bölcs lemondás szükségességét hangoztatták vagy hangoztatják – e sorok íróját is beleértve –, nem lettek volna képesek az ilyen lemondás politikai feltételeit megteremteni. Egyrészt azért nem, mert mint mondtam, ezekben az országokban – éppen az ország veszélyeztetett, félelmes állapota folytán – az egyszerű, bensőséges, polgári demokratikus nemzeti érzés helyett előtérben volt a harcias, harci készenlétben lévő s hatalmi helyzetekben és külső elégtételekben gondolkodó nemzeti érzés. Másrészt pedig azért, mert ezeknek a történeti kereteknek a meggyengülése komoly és valóságos érzelmeket érintett.

A három kelet-európai történeti ország felbomlása rettenetes érzelmi megrázkódtatással járt. Semmi sem botorabb dolog, mint ezt a megrázkódtatást alábecsülni s a belőle származó politikai eltévelyedéseket földesúri érdekekkel vagy katonai klikkek befolyásával kimerítően megmagyarázni akarni. Éppen ez az érzelmi sokk bizonyítja a legplasztikusabban, hogy Lengyelország, Magyarország, Csehország és a balkáni nemzetek voltak ennek a területnek az igazi, a gyökeres politikai egységei, nem pedig a Habsburgok és ottománok gyökértelen szuperállamai, melyeknek felbomlását nagyobb megrázkódtatás nélkül túléltek azok a népek, melyek úgy szerepeltek, mint ezeknek a birodalmi képződményeknek a névadói és hasznélvezői. Ezek mellett a képződmények mellett is állottak földesúri érdekek, katonai klikkek és imperialista elgondolások, mégsem tudtak ezekből politikai indulatok, téveszmék és tömeghisztériák születni. Ami-

óta a világ világ, a földesurak és egyéb betáblázott érdekű elemek sohasem excelláltak az izzó hazafiság terén. Politikai indulatok általában sohasem születnek érdekekből vagy intrikákból, hanem meglévő érzelmekhez és indulatokhoz jelentkeznek azután meglovaglás és kihasználás céljából a legkülönbözőbb érdekek és intrikák. Természetesen mindig vannak, akik materialiter is érdekelve vannak egy bizonyos politikai területi állomány fennmaradásában, azonban reménytelen dolog azt képzelni, hogy az érdekeltek politikai és gazdasági hatalmának a megsemmisítésével ezek az indulatok és hisztériák erejükből veszíteni fognak: ellenkezőleg, morálisan meg fognak erősödni.

Ha egyszer tudjuk, hogy ma a nemzet az a közösségi egység, mely tagjait a legnagyobb erővel tudja összefogni és áldozatra készíteni, akkor tisztában kell lennünk azzal, hogy egy történeti államkeret a személyes érzelmeknek óriási arzenáljára támaszkodik, melyek számára rettenetes törést okoz a közösség összeomlása vagy megcsonkulása. A francia világhatalomból közvetlen s tudatosan élvezett haszna csak egy igen kis rétegnek volt, de a francia nagyhatalmi állásban 1940-ben történt összeomlás a francia értelmiségiek, polgárok és egyszerű emberek ezreinek és tízezeinek jelentett rettenetes érzelmi és erkölcsi megrázkódtatást, s azok az öreg csehek, akik 1939. március 15-én a rádió mellett holtan fordultak le a székről, nyilván nem a cseh állampapírok várható esése feletti aggodalmuk miatt kaptak szélütést. Tudom, hogy a *vulgáris* marxizmus erre is készen van a felelettel, és a kapitalista érdekek által irányított sajtó, nevelés és propaganda hatását emlegeti, ez azonban egyáltalán nem érdekes és nem lényeges: az önfeláldozás készsége valamiért s az érzelmi azonosulás valamivel teljesen azonos pszichikai tény, akár nacionalista nevelés, akár kommunista nevelés vagy propaganda eredménye. Félrevezető az is, ha feltételezzük, hogy ezek a történeti nemzetek a politikai erkölcsök terén megromlottak, túlméretezett materializmus és más népeken való beteges uralkodásvágy van rajtuk. Ez lehet igaz, de ez nem oka, hanem okozata a területi problémáknak. Ezek az országok boldogok volnának, ha az ő országuk egynépű s egynyelvű volna, és semmi idegen népen nem lehetne vagy „kellene” benne uralkodniok; minthogy azonban nem egynépű, tehát „kénytelenek” idegen népeken is uralkodni, idegen népeket is belekényszeríteni az ő országukba avégből, hogy a nekik kedves történeti ország megmaradjon. Egy történeti államkeret, mint mondtuk, embereknek és lokalitásoknak, történelemnek és lokalitásoknak, embereknek és történelemnek a legváltozatosabb kapcsolataiból áll, s egy ilyennek az összeomlása szálaknak és kapcsolatok sokaságának a meg-

szakadását és rettenetes törést jelent. Ezeknek az érzelmeknek az őszinteségében általában felesleges és szükségtelen kételkedni, s céltalan őket akár lebecsülni, akár megbántani. Mint minden érzelem, mely visszavonhatatlan veszteséget sirat, ez is megérdemli az emberi együttérzést és kíméletet. Természetesen nem az tesz jót ezekkel az országokkal, aki a kikerülhetetlent késlelteti, vagy az elveszettet „visszaadja” (ami úgyis csak ideiglenes lehet), hanem az, aki segít méltányos, emberséges és tárgyilagos módon lefolytatni a kikerülhetetlent.

Kissé részletesebben foglalkoztunk a három kelet-európai történeti nemzet belső szétesésével kapcsolatos politikai-lélektani folyamatokkal, egyrészt azért, mert erről vannak a legközvetlenebb tapasztalataink, másrészt pedig azért, mert Kelet- és Közép-Európa történeti kereteinek a területi felfordulása elsősorban ezeket a politikai-lélektani folyamatokat váltotta ki a szükségszerűség erejével. Különféle szerencsétlen történeti eseménysorozatok hatására azonban nem kevésbé súlyos hisztériák támadtak Kelet-Európa nem történeti nemzeteinél is. Nem történeti nemzet alatt itt mindazokat a nemzeteket értjük, amelyek a történeti-területi keret és a történeti-társadalmi szerkezet folytonossága nélkül születtek újjá a 19. századi demokratikus nacionalizmus jegyében. Ilyenek voltak leginkább a Balkán nemzetei – azonban, mint már mondtuk, kevés kivételtől eltekintve minden európai nemzet történeti keretből született meg, s ez volt a helyzet a balkáni nemzeteknél is. Az ő történeti kereteik azonban több évszázada összeomlottak, s így a 19. század folyamán a semmiből való megszületésnek sok tekintetben ugyanazokat a jeleit mutatták, mint a szlovák, lett, észt és albán nemzet. Éppen ezért történeti és nem történeti nemzetek között folytonos az átmenet. A három tipikus történeti nemzet között is hangsúlyozottabb a magyar történetisége, mint a lengyelé, melynek életében százötven esztendő sűrű mutatkozik, a lengyelek történetisége erősebb, mint a cseheké, akik Csehszlovákia megalakulása folytán sok vonatkozásban a nem történeti nemzet jellegét vették fel. Még mindig mutatkozik bizonyos történeti folytonosság, s így a mind csökkenő történeti folytonosság sorrendjében sorolhatjuk fel a román, görög, szerb, bolgár, horvát, litván, észt, lett, szlovák, albán és szlovén nemzetet.

[Jugoszlávia]

Jugoszlávia az egyetlen ország, amelyik a realitásoknak és a vágyképeknek ebben a jellegzetes kelet-európai zűrzavarában aránylag a legszerencsésebb helyzetben van. Ez két tényezőnek tulajdonítható: egyrészt az etnikai viszonyok szerencsés voltának, másrészt a szerb nép primitív és töretlen politikai életterejének. Ezen a területen két komoly történeti nemzeti képződmény létezett: a szerb és a horvát. A kettő között és körül azonban számos, többé-kevésbé jellegtelen vagy határozatlan nemzeti jellegű, de kétségtelenül sláv állami és félig állami képződmény létezett: Bosznia, Hercegovina, Montenegro, Ragusa, Dalmácia, Szlovénia, Krajna, Isztria, melyek a történelem folyamán német–bizánci, magyar–velencei, majd osztrák–velencei és osztrák politikai fennhatóság alatt éltek, s túlnyomó részük a 19. század elejére végleg elsüllyedt a Habsburg Birodalom és az ottomán birodalom keretei között. A 19. században a felébredt horvát nacionalizmus történései és nemzeti ideológusai rajzolták ki az egységes illír, majd délszláv nemzet vágyképét, s ez a vágykép a 20. század folyamán egy szerencsés történeti pillanatban összetalálkozott az igen erőteljes szerb népnek azzal a lényegesen szerényebb, de reális politikai célkitűzésével, hogy az összes szerbet egy államban egyesítse. A Habsburg Birodalom összeomlása teljes vákuumot teremtett azon az egész területen, amelyre a délszláv politikai vágykép vonatkozott, s ebben a vákuumban ezt a vágyképet realitássá tette a szerb nemzet reális politikai erőfeszítése.

Természetesen az új Jugoszláviának is keletkeztek súlyos határproblémái, és az új Jugoszlávián belül is komoly feszültség támadt a két igazi nemzeti képződmény, a szerbség és a horvátság között. Ez azonban nem változtat azon, hogy az 1918 óta eltelt húsz esztendő alatt igen nagy délszláv tömegek, melyek 1918-ban alig bírtak nemzeti tudattal, vagy esetleg teljességgel lokális, patriarkális és provinciális tudattal bírtak, 1941-ben világosan és határozottan nemzeti tudatra jutottak. Ennek a tudatosodásnak voltak igen érdekes aspektusai: így például a történeti Horvátország és a történeti Szerbia között elterülő teljesen vegyes jellegű területen a nemzeti tudatosodás abban az irányban alakult ki, hogy az ortodox vallásúak szerb tudatot, a katolikus vallásúak horvát tudatot vettek fel. A boszniai mohamedánok, valamint a szlovének azonban minden valószínűség szerint egyenesen az egységes délszláv nemzet tagjaivá lettek.

Bárhogyan alakul is Jugoszlávia további belső fejlődése, elmondhatjuk, hogy ez az egyetlen eset a kelet-európai kis nemzetek világában, ahol a re-

alításnak sikerült beérnie a vágyképeket, és ahol a vágyképek növekedését a realitások párhuzamos növekedése követte. Ezért a kelet-európai kis nemzetek között Jugoszlávia az egyetlen, ahol a nemzeti újjászületés kiterjeszkedő jellege és a politikai realitások aránylag összhangban maradtak egymással, és ahol a nacionalizmus agresszív jellege nem annyira a politikai keretek megszűküléséből és lélektani deformálódásából ered, hanem inkább az egész terület aránylag primitív voltából.

*

[Románia]

Románia is bizonyos mértékig abban a helyzetben volt, mint Jugoszlávia, hogy ti. a modern nacionalizmus által felkeltett vágyaknak a realizálása lehetővé vált számára, és sikerült megvalósítania az Erdélyben és Besszarábiában élő románokkal való egyesülését. Ez az egyesülés azonban kevésbé szerencsés auspiciumok között valósult meg, mint Jugoszláviáé. Románia helyzetében a politikai irrealizmusnak lényegesen erősebb tényezői játszottak szerepet. Igaz, hogy a románság belsőleg egységesebb nemzet, mint a délszláv nemzet. Viszont az összes román 1918-ban történt egyesülése lényegesen kevésbé fundált dolog, mint a jugoszlávoké. A Jugoszláviában egyesült területek jó részére – Boszniára, Hercegovinára, Horvátországra, Szlovéniára, Montenegróra, Dél-Szerbia nagy részére – sem az összeomlott Habsburg és ottomán birodalom, sem más nem fog többé komoly igényt emelni. Ezzel szemben Erdélyben Románia igazi ellenfele nem a Habsburg Birodalom volt, hanem Magyarország, ami megmaradt a Habsburg Birodalom összeomlása után is. Hasonlóképpen Besszarábia fölött is ott maradt az orosz birodalom árnyéka. Ebben a helyzetben Románia 1918 utáni politikájában az irrealizmusnak ugyanazokat az elemeit lehet megtalálni, mint Lengyelországéban: egy pillanatnyi szerencsés történeti helyzetbe való belefellejtkezést és a realitásokkal való szembenézés elhalasztását.

[Görögország]

Görögország politikai helyzetét szintén egy reális és egy irreális tényező szabta meg: a görög etnikum realitása és a bizánci görög nagyhatalom vágyképe. A modern görög állam lehetősége realitás volt a görög félszigeten, Macedónián és a görög szigeteken, de a bizánci görög birodalom vágyképe arra csábította a modern görög politikát, hogy ne mondjon le arról az egészen vékony, görög nyelvű parti területről, amely végighaladt az

Égei-tenger egész északi és keleti partvidékén. Ez a politika az északi parton sikerre vezetett Bulgáriával szemben, de a keleti parton katasztrófába torkollott Törökországgal szemben. A lausanne-i békét követő népcsera bármennyire brutális volt is, azzal a felmérhetetlen haszonnal járt Görögországra nézve, hogy megszabadította egy reálisan nem fundált és szilárdan fenn nem tartható területi aspiráció ballasztjától. A megrázkódtatás belpolitikai továbbgyűrűzéseit tán ma sem ültek el teljesen, mégis, Jugoszlávia mellett Görögország az az ország, melynél az irreális vágyképek és a propagandisztikus öndokumentáció lélektani deformálódásai aránylag a legkevésbé jelentkezők.

[Bulgária]

Az újjászületett bolgár nemzet politikai célkitűzéseit az az egyszerű és nem is különösebben irreális célkitűzés szabta meg, hogy a Balkán bolgár nyelvű, összefüggő területen élő lakosságát egy államba egyesítse. Bizonyos szerencsétlen történelmi helyzetek és események azonban Bulgáriát ennél a lehetőségénél érezhetően szűkebb területre szorították. Az egyik ilyen szerencsétlen történelmi helyzet az volt, hogy a bolgárok ezek legközelebb az ottomán birodalom centrumához, ennek következtében legutoljára tudtak nemzeti önállósághoz jutni, s a három másik balkáni nemzettel szemben a későn érkezettség helyzetében voltak. A török birodalom ereje határt szabott a Drinápolyra és környékére irányuló egykori, ma már szegre akasztott aspirációiknak, hasonlóképpen aktualitását veszítette a Szalonikire irányuló egykori aspirációjuk is. Azonban a két egymást követő veszített háború szerencsétlensége azt is előidézte, hogy az Égei-tenger északi partvidékéért folyó szerb–bolgár és görög–bolgár huzakodásban teljességgel Bulgária maradt alul. Még súlyosabb volt azonban az, hogy a területi igényektől dominált, ám azokat a Habsburg Birodalommal szemben érvényesíteni még nem tudó Románia és Szerbia a bennük lévő nyugtalan-ságot és feszültséget Bulgária rovására igyekezett levezetni, és pedig meg-lehető sikerrel. Ennek lett azután az a következménye, hogy Szerbiának a szerb–bolgár határ megvonásánál nemcsak a régtől fogva vitás Skopje-környéken sikerült berendezkednie, hanem az eredetileg kétségkívül bolgár nyelvűnek számító és Bulgária örökségének tekintett Štip, Bitolje és Ohrid területén is. Hogy ez így történt, abban a szerbség kétségtelenül erőteljesebb politikai alkatán kívül még közrejátszott az is, hogy a döntő pillanatokban a mindkét nép számára potenciálisan meglévő, az alapvető orosz–Habsburg és orosz–török ellentét közül az orosz–Habsburg ellentét

vált döntővé és fontossá, ennél fogva a potenciálisan meglévő orosz–szerb és orosz–bolgár szövetségből az orosz–szerb szövetség vált aktuálissá, ami Bulgáriát egymás után kétszer automatikusan az oroszellenes táborba sodorta, s ezzel legnagyobb külpolitikai lehetőségétől fosztotta meg. Mindennek az eredménye a bolgár politikai és nemzeti élet egy bizonyos összeszűkülése és provinciálissá válása lett.

V. fejezet

[Az európai egyensúly megbillenése]

[Az európai államközösség egyensúlytalansága]

[A Nem]zetek Szövetségének 1919–1939 közötti története nem más, mint egy kétségbeesett viaskodás annak a rettenetes hiánynak az elpalástolására, amit az államok közösségének, ezek között is mindenekelőtt az európai közösségnek az egyensúlytalansága okoz. Az egyensúly hiányát jogi és intézményes garanciákkal próbálták pótolni, és minél nagyobb volt az egyensúlytalanság, annál jobban igyekeztek tovább feszíteni a válság kitörésének meggátolására hivatott intézmények hálóját, és annál inkább teherbíráson túl terhelték [meg] ezeket a jogi eljárásokat és intézményeket. Ez a kétségbeesett viaskodás a szankciók ügyében kulminált, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a rendelkezésre álló jogi eljárás, ti. a szankciók maradéktalan és százszázalékos alkalmazása óhatatlanul lyukat üt az európai egyensúlynak abban a rendszerében, mely a feltartóztathatatlanul közeledő európai német válság teherpróbáját lesz hivatva elviselni, míg az egyensúlyi szempontok érvényre juttatása kiköszörülhetetlen presztízscsorbulását jelenti annak az intézménynek, melyben az európai népek magasabb békerend utáni vágyódása megtestesül. Bölcs kompromisszumokkal és ügyes politikával sikerült az európai jövő hajóját e Szküllá és Kharübdisz között úgy átirányítani, hogy az keresztbe beleakadt mind a Szküllába, mind a Kharübdiszbe: az európai egyensúly is megbomlott, és a Nemzetek Szövetsége is presztízsét veszítette. Ennek a szempontnak a segítségével sokkal világosabban és sok-

kal mélyebben megérthetjük Eden és Laval³⁶ vagy Eden és Hoare³⁷ párharcának az értelmét, mintha az európai jobb- és baloldal ravasz intrikáit és az európai baloldal dogmatizmusát keressük mögöttük.

Az európai egyensúly 1918 után három tényezőn múlott: a hatalmi tényezőn, vagyis a nagyhatalmak és a kishatalmakkból alakítható államszervezetek egymással szemben álló egyensúlyi helyzetén, az európai nemzetfeletti szervezet tökéletességén és a viták elrendezésére szolgáló elvek fejlettségén.

Ha a viták elintézésére vonatkozó elvek és eljárás fejlesztéséről beszélünk, akkor azonnal szemünkbe szökik az a rettenetes félreértés, ami 1918–1939 között az egész európai közösség életproblematikáját homályba borította. Rengeteg szó esett ugyanis a *viták* békés elintézéséről és a nemzetközi bíraskodásról, mint a viták békés elintézésének egyetlen tökéletes eszközéről. A nemzetközi bíraskodás általánossá tétele azonban újból meg újból reménytelenül megakadt azon a ponton, hogy egyetlenegy ország sem volt hajlandó elfogadni a nemzetközi bíraskodás gondolatát a politikai viták elintézésére. Politikai viták alatt pedig, ha jobban megkapartuk a kérdést, kiderült, hogy nem értettek mást, mint területi vitákat; vagy ha értettek is mást, végeredményben a területi viták voltak azok, amelyeket semmi áron nem akartak a nemzetközi bíraskodás hatáskörébe engedni. Hogy ez így volt, azon valóban nem lehet csodálkozni, mert ha egyszer tudjuk, hogy a világ mai politikai fejlődési állapotában az állam az, amely végső viták esetén a legmaradéktalanabbul össze tudja fogni a maga alattvalóit, s őket a teljes odaadás és önfeláldozás hatékony lélektani és

³⁶ *Laval, Pierre* (1883–1945): francia politikus, miniszter. Miniszterelnök (1931–1932, 1935). Az Olaszországgal való kiegyezés egyik szószólója. Egyezményben járult hozzá Olaszország Abesszínia elleni agressziójához, majd javasolta I. Hailé Szelasszié etióp császárnak, hogy területeket engedjen át Olaszországnak, ami miatt le kellett mondania és 1936-tól 1940-ig nem vett részt a politikai életben. Franciaország összeomlása után csatlakozott Pétain kormányához. Nácibarátsága miatt kibukott a hatalomból, német nyomásra azonban 1942-től vichyi kormányfő. 1944 augusztusában a visszavonuló németek magukkal vitték, megszökött. Franciaország felszabadulása után kivégezték.

³⁷ *Hoare, Samuel John Guerne*y, lord Templewood (1880–1959): angol politikus. 1910-től parlamenti képviselő. 1922-től 1929-ig kisebb megszakításokkal légügyi miniszter, 1931–35 között MacDonald koalíciós kabinetjében az indiai ügyek minisztere. 1935 második felében külügyminiszter. Az ún. „megbékélési” politika, a Németországgal és Olaszországgal való kiegyezés híve. Aláírta az angol–német flottaegyezményt, amely engedélyezte, hogy a német flotta növelje hajóinak számát és térfogatát az angol hajóhad 35%-áig, s tengeralattjárókat építhessen. Megegyezett a francia kormányval, hogy Olaszországot nem akadályozzák meg Abesszínia elfoglalásában. A Hoare–Laval egyezmény aláírása miatt le kellett mondania. Támogatta Chamberlain külpolitikáját, s tisztségeket vállalt kormányában. A háború alatt madridi követ. Később visszavonult a politikai élettől.

materiális kényszerűsége alá [tudja] vetni, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy egyetlen állam sem akad, amely kényszerítő ok nélkül hajlandó lenne területet feladni, s hajlandó lenne olyan nemzetközi szervezetbe belépni, amely őt területfeladásra jogilag vagy erkölcsileg kötelezhetné. Amióta a világ világ, minden föderáció úgy jött létre, hogy előzőleg létrejött a területi állománynak és egyáltalán a hatásköri állománynak egy bizonyos tartóssága, egy bizonyos stabilitása, s a föderáció már régen megszilárdult és tagjait egy nagy egységbe olvasztotta, amikor még mindig megmaradt belülről a föderáció tagjainak területi érinthetetlensége. Minden föderáció, amely valóban a tagok szövetkezéséből – és nem belső osztódásból – jött létre, a területi állománynak a merevségig menő stabilitását mutatja, amely éppen úgy csupán polgárháború útján változik meg, ahogyan a nemzetközi közösségben a területi állomány is háború útján szokott megváltozni. A nemzetközi közösségnek e mellett a jellegzetes vonása mellett a béke szempontjából teljesen terméketlen volt a nemzetközi vitáknak bírósági elintézésére vonatkozó rengeteg terv és elmfuttatás, mert a nemzetközi bíraskodás köréből éppen azok a viták voltak eleve kizárva, amelyek a békét fel szokták borítani. Hogy egy végső jellegében nemzetközi közösségen belül a szükségessé váló területi változások háború nélkül tudjanak létrejönni, arra eddig egyetlenegy, valamennyire is sikerrel működő rendszer létezett: éppen a sokat csúfolt európai egyensúlyrendszer, amely éppen a sokat szidott területi kompenzációk rendszerével érte el azt, hogy a bármelyik ponton szükségessé és kikerülhetetlenné vált vagy egyéb okból megindult területi változások ne okozzanak európai pánikot és általános katasztrófát, hanem egy közmegegyezéssel elhatározott és átgondolt rendbe illeszkedjenek bele, amelynek a legfőbb alapelve az, hogy minden területi kérdés, területi vita és területi változás az európai közösség közös ügye. A népeknek és országoknak az a csereberéje, amely ezen a rendszeren belül a 17. és 18. században kialakult, először a 19. század elején, a bécsi kongresszuson kapott mélyebb erkölcsi tartalmat, amikor Talleyrand bevezette a legitimitás gondolatát, ami az európai területi állomány széles körben való stabilitását tette lehetővé, és csak az ennek alapján meg nem oldható kérdések számára hagyta meg a népek és területek régi csereberéjének a rendszerét. Ami a 19. század folyamán és a 20. század elején e téren történt, az végeredményben nem volt más, mint a dinasztikus legitimitás helyébe egy demokratikus legitimitásnak az állítása: a nemzeti elv és az önrendelkezési elv formájában. Az 1918. év utáni Európában tehát megvoltak azok az elvi keretek, amelyek a területi kérdések stabilizálásának az elvi kereteit megadták volna. Ami hiányzott, az a területi

változásokhoz szükséges eljárás volt, mert a régi eljárás: a nagyhatalmak koncertje és együttműködése által tudatosan számon tartott intézeti [sic!] mederben tartott területi változások rendszere kompromittálva volt, ami nagyon üdvös lett volna, ha lett volna helyette más eljárás. Ilyen azonban nem volt, s minthogy ezenfelül egyensúly sem volt, az 1918. évi Európa mindinkább a területi változásoktól való görcsös félelemben élt, és abban a hitben, hogy területi változások esetleges megindulása az egész európai rendszer felborulásához vezet. Minthogy pedig ettől való féltükben a területi változásokat odáig halogatták, amikor egyszerűen nem tudtak velük mit kezdeni, sikeresen elérték velük azt, hogy a megindult területi változások valóban az európai rendszer felborulásához vezettek.

*

Ebben a helyzetben az európai egyensúly régi szerkezete, amely végeredményben a francia hatalom és a német hatalmat képviselő Habsburg-ház egyenrangú rivalitásán és az angol hatalom egyensúlyozó szerepén alapult, a maga feladatát többé nem teljesíthette, s új elgondolásnak kellett a helyébe lépni. Ez az új elgondolás logikusan nem lehetett más, mint a Németországgal szomszédos és egy esetleges német expanzió által fenyegetett államok szilárd és biztos készenléte a teljes együttműködésre abban az esetben, ha az egységes Németország részéről csakugyan hódító törekvések mutatkoznak. Ez az elgondolás olyan erődvonalat jelentett volna, mely lényegileg egy angol–francia–olasz–jugoszláv–magyar–csehszlovák–lengyel kooperáció lehetőségén alapszik. Egy ilyen szerkezetnek a lényege nem az előre kirajzolt és önmagában is nemzetközi feszültségre vezető szövetségi rendszer, hanem inkább a nemzeti függetlenségnek és az európai felelősségtudatnak olyan közös tudata, mely a veszély idején minden különösebb szövetségi megkötések nélkül is automatikusan működésbe lép. Tudjuk, hogy ilyen szerkezet nem létesült, illetőleg csődöt mondott: bizonyos részben egyáltalán nem jött létre, bizonyos részben pedig túl merev formákat vett fel. Az első feltétel, hogy egy ilyen szerkezet működjön, az lett volna, hogy realista módon tudomásul veszi a német politikai egység tényét, és ennek a ténynek a felismeréséből indul ki.

Ez a tényekkel való szembenézés azonban nem történt meg: tudjuk, hogy az 1918 utáni francia politika központi tétele az volt, hogy Ausztriának Németországgal való egyesülését meg lehet és meg kell akadályozni, s ehhez képest minden alkalmas és alkalmatlan eszközzel igyekezett megtámogatni az osztrák függetlenséget. Ez a politika, mely nem számolt a tényekkel, az esetleg agresszívvá váló Németország elleni védekezés első

vonalt egy osztrák–cseh védelmi vonalban vélte megtalálni, s miközben felesleges politikai és anyagi energiát fektetett bele ebbe az elgondolásba, elhanyagolta azt a második vonalat, amely az egyedül lehetséges szilárd bástya lett volna, ami egy esetleg agresszívvé váló német politikát kezdeti sikerek nélkül is vissza tud szorítani.

Így következett be, hogy a feleslegesen erőltetett osztrák–cseh erődvonal után rövid időn belül összeomlott az elegendően elő nem készített második erődvonal is, úgyhogy a német expanziót csakis egy harmadik vonalon, Amerika és Oroszország bevonásával lehetett feltartóztatni.

*

[Franciaország]

Bármennyire világos is a háború utáni francia politika reménytelen belső ellentmondása, ez az ellentmondás nem valami oktan elvakultságból, hanem a félelmeknek, a tényeknek és az eszméknek egy bizonyos zsákut-cás helyzetéből származik. A legokosabb és legelőrelátóbb ember sem követhetett volna lényegesen más politikát, mint amit Franciaországnak nem mindig okos és nem mindig előrelátó politikusai követtek. Mindenesetre azonban érdemes kirajzolni az okosságnak és előrelátásnak azokat az elérhető és optimális lehetőségeit, amelyeket a francia politika a lehetőség határain belül sem futott ki. Egy félelem nélküli, okos és előrelátó francia politika kétségtelenül nem bázírozott volna olyan szerződések szentségére, amelyeket az ellenpartner szüntelenül kényszer hatása alatt aláírt diktátumnak minősített, s egy okos és előrelátó politika kétségtelenül hamarabb és kevesebb huzavonával ejtette volna el a versailles-i békeszerződésnek azokat a rendelkezéseit, amelyeket nem lehetett „locarnizálni”. Egy okos és előrelátó francia politika továbbá kevesebb pénzt, politikai és jogi erőfeszítést fektetett volna bele Ausztria önállóságának biztosításába, ellenben minden energiáját és tekintélyét befektette volna abba, hogy stabil módon rendezze az Ausztrián túli kis államok egymás közötti marakodását, s belőlük egységes és ellenálló tömböt építsen ki. Egy ilyen politika továbbá jobban felismerte volna Olaszország kulcshelyzetét az európai egyensúly rendszerében, s egészen nagy áldozatoktól sem riadt volna vissza a francia–olasz kooperáció érdekében. S végül: az adott körülmények között legalábbis többet próbált volna tenni a lengyel–oroszfeszültség enyhítéséért.

[Olaszország]

Az olasz egység azonban nem az olasz nemzet elemi erejű erőfeszítésének a hatására [jött létre], hanem szerencsés diplomáciai sakkhúzások és hazafiak egy kis elszánt és bátor csoportjának a munkájára. Az olasz egység nem vált az olasz nemzet egészének olyan egyetemes megrázó élményévé, mint amilyenné a francia állam, a francia nemzet számára a francia forradalomban. De még annyira sem, mint amennyire ügyévé vált a német egység a német nemzetnek. Ahogyan a bismarcki politika folytán a hatalmi politika egyedülvalósága vált a német nemzet félrevezető politikai jelszavává, úgy vált a cavouri politika sikerének a hatása alatt a ravasz diplomáciai lavírozás és az időben a győzteshez való állás az olasz nemzet félrevezető politikai élményévé. Ennek a beállítottságnak az egyenes függvénye az olasz katonai teljesítmények értékének a csökkenése. Annak a ténynek, hogy az olasz nép a 20. század elején is inkább csak passzív szemlélője volt az olasz egységnek és az olasz államiságnak, volt a furcsa rekompenzációja az olasz intelligencia túlzott érzékenysége a nemzeti hiúság kérdéseiben, az olasz nemzeti önbizalom abnormális kilengései az irreális öntudat és a túlzott meghunyászkodás között. Nyilván komoly komponense volt ez az egész komplexum a fasizmus uralomra jutásának is, aminek természetesen megvoltak a más politikai és társadalmi komponensei is: a társadalmi tekintélyek válsága, a tömegek politikai aktivitásának a hiánya stb. stb. A fenti kép vázlatos lehet és hiányos: nincs sem elég helyünk és időnk, sem elég tényismeretünk arra, hogy az olasz nemzet politikai-lélektani zsákutcáját minden részletében feltárjuk. Egy ilyen munka Ferrero tollát, tényismeretét és lényeglátását kívánná meg. Itt elég annyit megállapítani, hogy ahogyan Franciaország a kóros félelem lélektani állapotában élt, úgy élt Olaszország a céltalan presztízspolitikára és a céltalan machiavellizmus programjára a terhe alatt, s ami mind a két esetben súlyosbította a helyzetet, ezek az indulatok és programok nemcsak egy kis zárt rétegnek a dolga voltak, hanem tömegindulatok és tömegesen vallott közhelyek.

Egy realistább és hiúsági szempontokra kevésbé néző olasz politika kétségtelenül nem csinált volna nagy esetet Dalmáciából és általában az Adria-tenger keleti partvidékének az uralmából. Egy realista olasz politika kétségtelenül nem történelmi reminiscenciákon, hanem az ottani lakosság hangulatán mérte volna le és döntötte volna el, hogy érdemes-e és lehet-e Olaszországnak Nizzát és Korzikát irredenta területeknek s azok népeit idegen uralom alatt álló olaszoknak tekinteni.

Egy realistább olasz politika lehet, hogy együtt haladt volna a német politikával, ha a gyarmati uralom és a gyarmati területek feltárásának közössé tételéről mint a nyersanyagok igazságos elosztásáról lett volna szó, de kétségtelenül tudott volna idejében elválni ettől a politikától abban a pillanatban, midőn nyilvánvalóvá lett, hogy nem igazságtalanságok reparálásáról, hanem a németek európai hegemoniájáról van szó.

[Magyarország]

Az európai egyensúly megbillenésének következő neuralgikus pontja Magyarország pozíciója. Bemutattam már azt a megrázkódtatást, amit Kelet-Európában a három történeti állam összeomlása okozott. Ez a megrázkódtatás kétségtelenül Magyarországon volt a legnagyobb. Egyrészt azért, mert abban a fejlődésben, mely a történelmi határok helyébe az etnikai határokat léptette, Magyarországnak csak vesztenivalója volt, ellentétben Cseh- és Lengyelországgal, melyek ezen a réven ha vesztek is sokat, nyertek is valamit. Másodszor azért, mert Magyarország felosztása az etnikai elvnek ellenkező irányba való teljes áthágásával történt meg, ami teljes-séggel belérögzítette a magyar politikai közvéleménybe azt a félrevezető elképzelést, hogy az etnikai elv végeredményben humbug, és a történeti keret visszaállítása lehetséges.

E tényezők együttes hatására állt elő az a helyzet, hogy Magyarország nemcsak a Nemzetek Szövetségének a politikájával, hanem egyúttal minden kelet-európai föderatív szervezkedéssel azzal a gyanakvással állott szemben, hogy mindezek az őt ért igazságtalanság állandósítását és reparálhatatlanná tételét vannak hivatva biztosítani. Sokat beszélnek arról, hogy mindez nem lett volna így, ha Magyarországon nem egy arisztokratikus-feudális kisebbség uralkodik, amely az irredenta és revizionizmus ügyét kizárólag azért tartja szőnyegen, hogy a belpolitikában elterelje a figyelmet a földreform és a demokratikus átalakulás szükségességéről, kifelé pedig az elvesztett területek visszaszerzésével együtt a földbirtokosoktól elvett nagybirtokokat is vissza tudja szerezni a saját osztályának. Átlagos középosztályi magyarok úgy reagáltak erre a beállításra, mint legszentebb érzelmeik sárba rántására, és rengeteg kárba vesztett fáradságot pazarolnak el annak bebizonyítására, amit maguk sem hisznek egészen, hogy ti. Magyarország nem feudális ország. A kérdés ugrópontja azonban nem itt van, hanem abban, hogy a revizionizmust a feudalizmusból származtatni: filius ante patrem. A kelet-európai politikai hisztériának taglalása elegendőképpen bemutatta, hogyan hatnak vissza a nemzeti élet bizonytalansága, a területi státus nem végleges volta,

a területi viták és a területi sérelmek az országok demokratikus fejlődésére. Nem a revizionizmus származik a feudalizmusból, hanem a feudalizmus a revizionizmusból. Nem abban az értelemben, mintha a revizionizmus feudális társadalmi erőket és tényezőket tudna létrehozni ott, ahol nincsenek. Ebben az értelemben a revizionizmus éppen úgy nem tud feudalizmust létrehozni, mint ahogy a feudalizmus sem tud revizionizmust létrehozni: mind a két jelenség teljesen más síkon fekszik. Az egyik egy politikai indulati komplexum, a másik egy társadalmi szerkezet; az összefüggésük abban áll, hogy a revizionizmus alkalmat és lehetőséget ad a feudális tényezők defenzívájára, a demokratikus vívmányok korlátozására és a demokratikus fejlődés megállítására – különösen olyan szerencsétlen szituációban, ahol a területi sérelem a történeti élmények síkján szorosan össze van kapcsolva az európai demokráciák győzelmével. Magyarországon az utolsó húsz esztendőben háromszor is lehetett ennek az összefüggésnek a közvetlen bizonyítékait megfigyelni, amelyek meglehetősen feledésbe mentek. Először 1919-ben, amikor Magyarországnak egy teljes lendülettel nekiinduló demokratikus kormánya volt, amely egyik napról a másikra omlott össze akkor, amikor nyilvánosságra kerültek a Magyarország megszállását szabályozó demarkációs vonalak. Kevesen tudják Nyugat-Európában, hogy a bolsevizmusnak ezután történt magyarországi uralomra jutása szorosan összefüggött azzal a reménnyel, hogy az akkor a nyugat-európai demokráciákkal harcban álló bolsevizmus alkalmat és lehetőséget fog adni a Magyarországot fenyegető területi státus megváltoztatására. A magyarországi kommunizmus ha nem is nacionalista jelszavakkal, de nacionalista indulatok által támogatva jutott uralomra, s első dolga volt néhány észak-magyarországi várost a csehektől visszafoglalni. A kontraszt kedvéért azt lehetne mondani, hogy a kommunizmus volt a revizionizmus szülőanyja. Természetesen ilyenről szó sincsen: a kommunizmus éppen úgy nem szülőanyja a revizionizmusnak, mint ahogy a feudalizmus sem az. Mindkét esetben a revizionizmus egyszerűen párhuzamos egy antidemokratikus tendencia érvényesülésével, és oka [is egyben]. Ugyanez a folyamat megismétlődött fél esztendővel később, amikor a kommunizmus bukása után Magyarországon egy ellenforradalmi kormány jutott uralomra, melyen belül azonban egyelőre egyensúlyban voltak a demokratikus köztársasági és konzervatív feudális elemek. Ez utóbbiak csaknem órára meghatározható pontossággal – elég a korabeli újságokat olvasni – akkor kerültek túlsúlyba, amikor a Magyarországot érintő végleges békefeltételeket nyilvánosságra hozták. Végül harmadszor is megismétlődött ez a folyamat: a harmincas évek közepén egy új, igen komoly irodalmi és politikai demokratikus mozgalom indult el Magyarországon, egy komoly

európai és demokratikus nacionalizmus jegyében; ennek a mozgalomnak a sorai a harmincas évek végére teljességgel szétzüllöttek, és teljes zsákcába jutottak egyszerűen azért, mert a területi revízió lehetőségei megjelentek a láthatáron, s egyszerre gyanússá tettek minden olyan konsziderációt, amely nem ezt tekintette Magyarország első számú problémájának.

A revizionizmus teljességgel steril és irreálisra tette a magyar politikát, ugyanakkor provokálta és kölcsönösen életben tartotta a kisantant nevű államképződményt, amelyet a francia politika *nolens volens* támogatott, mert hiszen logikusan támogatnia kellett a kelet-európai kis államok minden, valamennyire is [ellenállást] mutató csoportosulását. Ez az államcsoport azonban egyúttal a francia politika csődjét is jelentette, mert nem az összes kelet-európai kis államot egyaránt fenyegető életveszedelem ellen volt elsősorban irányozva, hanem egy másik kelet-európai kis nép ellen, és a döntő pillanatban a német expanzióval szemben nem mutatott ellenállást. Csehország nem mutatott, mert helyzeténél fogva nem mutathatott, Románia nem mutatott, sok egyéb okból azért sem, mert nem Németországgal volt szomszédos, tehát nem osztozott teljes mértékben a Németországgal szomszédos kis nemzetek jogos félelmében, Jugoszlávia pedig csak abban a pillanatban mutatott ellenállást, amikor már saját maga is csaknem száz százalékig körül volt kerítve, addig azonban elfedte előle a német veszedelmet Ausztria ál-létezése, aminek folytán egy időben még bizonyos jugoszláv–német érdekközösség is mutatkozni látszott a tekintetben, hogy a Habsburgok restaurációja ne történjék meg.

Egy realistább magyar politika kétségtelenül különbséget tudott volna tenni fenntartható etnikai igények és fenn nem tartható történeti igények között. Ha ezt a különbségtételt teljes világossággal megteszi, akkor a kisantant államok ideges ingerültségi állapota is alacsonyabb fokon maradt volna, ha nem is siettek volna visszaadni a magyarlakta területeket; egy ilyen lehetőség mégis inkább a diszkusszió lehetőségén belül maradt volna, és megteremtette volna annak a pszichológiai előfeltételét, hogy a döntő pillanatban egy etnikai alapon való határmódosítás biztosítsa azt, hogy a belső erődvonal Magyarország belépésével összezárul. Így azonban a Németországgal szomszédos európai országok belső erődvonala, melynek keleten egy jugoszláv–magyar–lengyel kooperációnak kellett volna pillérül szolgálnia, ezen a helyen két ponton is végzetesen lyukas volt, és az egyik lyukat Magyarországnak hívták.

A másik lyukat Csehszlovákiának hívták, pontosabban Szlovákiának. Ez egy kicsit furcsán hangzik, hiszen Csehszlovákia kezdettől fogva az egyik legszilárdabb, mondhatni ortodox tagja volt a francia biztonsági rendszernek. Ez azonban nem változtat azon, hogy elhelyezkedése és konstrukciója olyan volt, hogy a német hegemonikus törekvések szempontjából végül is nem bástya lett, hanem kitörési pont. Az a téves elképzelés, hogy Csehszlovákia egyáltalán bástya *lehet*, szorosan összefügg az egész európai rendszer és az egész német válság neuralgikus pontjával, Ausztriával. Minthogy 1918 után az európai biztonsági politika vezetői abban a téves hitben éltek, hogy létezik egy osztrák nemzet, s ebben a nemzetben megvan az akarat és a szándék egy független Ausztria fenntartására, ennél fogva Németországnak a korábban tartását mindenekelőtt az osztrák függetlenség erősítésével akarták elérni. Ebből logikusan következett, hogy ennek a legbelsőbb erődvonalnak Ausztria mellett természetesen Csehország volt a másik tagja. Ez az elképzelés azonban egy végzetes és kártékony illúzióhoz [fűződött], mely közvetett okává lett a hátrább álló, igazi erődvonal elhanyagolásának és szétzilálódásának s ezen keresztül az európai rend összeomlásának. Ausztria és a történeti Csehország nem vállalhatott Németországgal szemben semmiféle bástyaszerepet, egyszerűen azért, mert Ausztria teljesen, a történeti Csehország pedig egyharmadában német volt, a német bel- és külpolitika minden mozdulatára és a német lelkeség minden indulatára vagy hisztériájára mint belügyre reagált. Ausztriát és a történelmi Csehországot bástyának tekinteni annyit tett, mint azt remélni, hogy a tűz meg fog állni a puskaporos toronynál csak azért, mert tiszteli a versailles-i békeszerződés határmegállapító rendelkezéseit. Ha az osztrák Anschluss idejében, vagyis 1918-ban megtörténik, akkor mindenki előtt nyilvánvaló lett volna, hogy Csehország speciális helyzetben van. Másodlagos kérdés, hogy a történeti Csehország megmarad-e, vagy a szudétanémetek leválva Németország és a cseh nép, melyet körös-körül háromszáz fokban német állam és német nép vesz körül, életveszedelem nélkül nem lehet tagja, pláne tartópillére egy németellenes koalíciónak. Ha azonban ez így van, akkor világos, hogy Csehszlovákia szerkezete végzetesen nyugtalanító a kelet-európai államrendszer szempontjából. Mert amennyire igaz, hogy a cseh nép elhelyezkedésénél fogva csakis európai garancia, állandó semlegesítés vagy valamilyen speciális arrangement útján őrizhető meg, és ki kell kapcsolni a Németország elleni közvetlen akció kötelezettségéből, annyira világos, hogy Szlovákia valóban tartópillére kell hogy legyen egy németellenes ke-

let-európai erődvonalnak, mint a lengyel–magyar–jugoszláv kooperáció negyedik tagja, mert hiszen nélküle a lengyel–magyar–jugoszláv kooperáció is lyukas marad.

Hogy ez mennyire így van, azt világosan mutatják a München utáni események. Minthogy Csehszlovákia létezett, és úgy volt megszerkesztve, ahogy volt, minthogy Münchenben a cseh nép kiszolgáltatott állapota jutott napvilágra és vált realitássá, s minthogy ez a Csehország nemcsak a történeti cseh államnak, hanem egész Csehszlovákiának is a központja volt, ennek az lett a következménye, hogy Németország abban a pillanatban, amint Prágában hegemoniát tudott gyakorolni, egyúttal hegemonia lehetőségéhez jutott egész Szlovákiában is, és mint egy ék, hasíthatott bele a kelet-európai népek létrejönni akaró frontjába. A németek szlovákiai hegemoniája akadályozta meg azt, hogy Magyarország, mely ebben az időben – revizionizmus ide, revizionizmus oda – Lengyelországgal akart egy politikát csinálni, ezt a politikát merje csinálni a végső konzekvenciáig.

Minden eddigi fejezet végén kitértünk arra, hogy ebben vagy abban a szituációban egy realistább politika mit csinálhatott volna. Csehszlovákia esetében úgyszólván lehetetlen erre a kérdésre felelni. Bármennyire benne volt is Csehszlovákia 1918–1938 közötti politikájában az európai helyzet minden ellentmondása, mégis nagyon nehéz megmondani, hogy egyáltalán mit tehetett volna. Egy előző helyen rámutattunk arra, hogy a cseh népnek szembe kellett volna néznie azzal az alternatívával, hogy vagy történeti alapon építi fel a maga államát, és akkor nincs Csehszlovákia, csak Csehország, vagy etnikai és nyelvi alapon, és akkor szembenéz a szudétanémetek leválásával. Arra valóban szükség lett volna, hogy ezzel az alternatívával a politikai elvek síkján szembenézzon. Ennek a gyakorlati konzekvenciáit azonban borzasztó nehéz lett volna levonnia, mert a szudéták leválásával annyira meggyengült volna Csehország, hogy végül Szlovákiát sem tartotta volna meg, nem is beszélve arról, hogy a kelet-európai államrendszer szempontjából így is ugyanazokat a veszedelmeket jelentette volna, mint amiket fentebb leírtunk. Kétségtelen, hogy gyakorlatilag könnyebb lett volna Szlovákiáról lemondani és a történeti Csehországhoz ragaszkodni, azonban ez a megoldás végeredményben a kelet-európai fejlődés irányával ellentétes és anakronisztikus lett volna, és esetleg még úgy sem biztosította volna teljesen a cseheket a szudétanémetek leválása ellen.

Sokat kritizálták Csehszlovákia politikáját azért, mert ha ezt a végső szembenézést nem tette is meg, még mindig lehetett volna hajlandó bizonyos áldozatokat hozni a Magyarországgal való kooperáció érdekében, s így lehetőséget adni egy lengyel–csehszlovák–magyar–jugoszláv politikai front

létrejöveteléhez. Ehhez nyilvánvalóan az kellett volna, hogy Csehszlovákia belemenjen Magyarország felé a területi revízióba. Csehszlovákia helyzete azonban annyira ellentmondó és zsákutcás volt, hogy ezt sem tehette meg halálos veszedelem nélkül, mert bármennyire fölösleges volt is, hogy 1918-ban olyan magyar területeket kebelezett be, melyeknek sem etnikai, sem történeti közük nem volt hozzá, ha egyszer ezt megtette, nem vállalhatta a Magyarország felé való etnikai határrevíziót azért, mert ez nolens volens magával hozta volna a Németországgal szemben való etnikai határrevízió felvetődését s vele együtt Csehország egész helyzetének a katasztrofális felborulását. Hiába volt eredetileg különbség a történetileg Csehországgal összefüggő szudéta területek s az azzal össze nem függő magyar területek között, éppen Csehszlovákiának nem történeti, hanem etnikai alapon nyugvó szerkezete hozta egy síkra ezt a két problémát, s tette elkerülhetetlenné, hogy ha az egyik felvetődik, felvetődjék a másik is. S azt is nagyon tanulságos tudnunk, hogy a szerencsétlen csehszlovák–magyar határ milyen szempontnak köszönhette születését. Azt hangsúlyozták, hogy Csehszlovákiának azért van szüksége egy lehetőleg minél hosszabb Duna-határra, mert csak ezáltal válhat igazi dunai országgá. Ez az argumentum elsőre igen stupidusan hangzik: miért kell Csehszlovákiának dunai országgá lennie, ha egyszer nem az, ha pedig a Dunába ömlő folyói révén úgyis az, akkor miért kell ezt a dunai jellegét egy lehetőleg hosszú Duna-határral megerősítenie? Úgy hangzik ez, mintha azt mondanánk, hogy Németországnak szüksége van Triesztre, mert csak ezáltal válik igazán mediterrán országgá, és Angliának szüksége van Bretagne-ra, mert csak ezáltal válik igazán kontinentális országgá. Miért kell egy országnak annak lennie, ami nem? Ebben az elsőre ostobán hangzó jelszóban azonban egy mélyebb és lényegesebb tendencia húzódik meg: Csehszlovákia egzisztenciális bizonytalanságának az érzése s az az elképzelés, hogy minél erősebben és minél mélyebben nyúlik át Csehszlovákia a maga Németországtól fenyegetett területeiről a kelet-európai államrendszer területébe, annál inkább biztosítva van a német veszedelemmel szemben. Természetesen a megoldás irreális volt: Csehszlovákiát éppen a dunai határ akadályozta meg abban, hogy kelet-európai szomszédaival stabilizálja a maga viszonyát. A balkezes elgondolás mögött azonban egy nagyon reális félelem húzódott meg: annak az érzése, hogy a cseh nép bizonytalan, kiszolgáltatott, veszélyeztetett állapotban van. Ha az osztrák Anschluss mesterséges elhalasztása – mert ami 1918–1938 között történt, azt másnak, mint elhalasztásnak alig lehet minősíteni – elmarad, akkor valószínűleg Csehszlovákia is parancsolóbb formában találja magát szemben a valósággal való szembenézés követelmé-

nyével, s akkor talán kevesebb reményét helyezte volna olyan halva született segítségekbe és támasztékokba, mint az osztrák önállóság, egy hosszú dunai határ és más hasonlók.

[Lengyelország]

Így jött létre az a helyzet, hogy mikor végül bekövetkezett az európai szisztémának az a felbomlása, amelyre 1918 óta előre láthatóan fel kellett volna készülnie minden érdekelt országnak, akkor az egész kelet-európai államszisztemből egyedül Lengyelország állt a helyén, s az is összeomlott alig egy hónap alatt, sok egyéb ok között azért is, mert nem volt sem oldalvédje, sem hátvédje. Hogy oldalvédje miért nem volt, azt az előbb láttuk. Hogy miért nem volt hátvédje, sőt miért kapott egy hátbatámadást, azt kell most megnéznünk.

Már egyszer rámutattunk arra, hogy Lengyelországnak is ugyanaz volt az alapvető problémája, mint a másik két kelet-európai történeti nemzetnek, a csehnek és a magyarnak, hogy ti. szembe kellett volna néznie azzal a ténnyel, hogy Kelet-Európában a végleges határok a legtöbb ponton etnikai határok lesznek, s ennek a ténynek a konzekvenciáit le kellett volna vonnia. Minderre a történeti lehetőség és a történeti szükségesség 1918, Lengyelország helyreállítása után jött meg, illetőleg jött volna meg. Ez a pillanat páratlan lehetőséget nyújtott Lengyelország számára, mert különféle történeti tényezők együttes hatására az történt, hogy a Lengyelországot felosztó három nagyhatalom egyszerre omlott össze. De ez a szerencse egyúttal szerencsétlenség is volt. Lengyelország európai helyzetét végeredményben mégiscsak a két nagyobb néppel, a némettel és az oroszokkal való viszonya határozta meg.

Bármennyire lehetőséget nyújtott is 1918 arra, hogy Lengyelország mind Németország, mind Oroszország felé kedvező feltételek mellett alapítsa meg a maga határait, földrajzi elhelyezkedése mégis parancsolóan előírta számára nemcsak azt, hogy a történeti és az etnikai keretek között végleg válasszon, hanem azt is, hogy a két szomszéd között válasszon, és vigyázzon arra, hogy a kettő közül legalább az egyiket ne tegye véglegesen ellenségévé. Természetesen fontos volt az is, hogy egyik irányba se legyenek irreálisan előretolt határai, azonban ezenfelül minden oka megvolt arra, hogy igyekezzék a kettő közül az egyiket különösen melegen tartani.

A legtöbb szempont kétségkívül amellet szól, hogy ez az egyik az orosz legyen. Rengeteget kritizálták a versailles-i békének a német-lengyel határra vonatkozó rendelkezését, s rengetegen megígolták, hogy az új világháború innen fog megszületni. Ez azonban legalábbis félrevezető

beállítás. Azt mondhatnám, hogy az a tény, hogy az új világháború innen született meg, inkább optikai csalódás. Mondottam már, hogy a korridor és Posen nem annyira német, mint inkább porosz sérelem volt, s Németország azért tartotta őket számon, mert az osztrák Anschluss megtiltása folytán Németország – a wilhelminus Németország szerencsétlen örökségeként – még mindig egy megnövekedett Poroszország maradt. A versailles-i békeszerződésben megszabott német határ gondosan megszabott határ volt. A sziléziai határt népszavazás határozta meg. Posen és a korridor pedig mind etnikailag, mind történetileg túlnyomóan lengyel jellegű volt. Ha számba vesszük azt a gondolatot, hogy a kelet-európai határok tekintetében az etnikai határ ígért nagyobb stabilitást és nagyobb jövőt, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy Lengyelország a szintén etnikai alapon álló Németország felé egy etnikai határvonal húzását forszírozta, s hogy ez valóban sikerrel is járt.

Oroszországgal szemben ellenben volt egy történeti határ, amely sok száz kilométerrel beljebb haladt, mint az etnikai határ. Kétségtelenül lehetett volna argumentumokat találni amellett, hogy a lengyel–orosz határ ne legyen egészen szigorúan etnikai jellegű. A siker reményével lehetett volna pl. Kelet-Galíciát, mely az orosz közösségből a legjobban és a legrégebben kiszakadt, valamiféle speciális lengyel–ukrán arrangement alapján Lengyelországnál hagyni. A többi részen is lehetett volna Lengyelországnak egy bizonyos előnyt engedni, arra való hivatkozással, hogy lengyel területen belül nincsenek orosz szigetek, de az orosz terület tele van szórva lengyel szigetekkel. Sok mindent lehetett volna, de semmiképpen sem szabadott volna megtenni azt, ami történt: a határt egy győzelmes lengyel–orosz háború után Oroszország rovására optimális lehetőségekig kitolni kelet felé. Méghozzá mindezt egy olyan Oroszországgal szemben, amelyik éppen a világ legradikálisabb forradalmát élte végig, amelytől tehát mértéktartó eljárás esetén lehetett volna azt remélni, hogy a cárizmus történeti és nyelvi expanzió[jának] irányvonalait nem fogja mindenáron követni.

Rengeteg ok szólt amellett, hogy Lengyelország mindenekelőtt Oroszország felé biztosítsa magát egy hátbatámadással szemben, annál is inkább, mert hiszen bármilyen keserűek voltak is az orosz uralom emlékei 1918 után, mégiscsak egy olyan Oroszországgal állunk szemben, amely – bármilyen világuralmi terveket lehetett is neki tulajdonítani – speciálisan Lengyelország függetlenségével egyáltalán nem állott azzal az ellenségeséggel szemben, mint a cári Oroszország.

Mindez nem így történt. A lengyelek éppúgy nem tudtak történelmük kedves városairól lemondani, mint a csehek vagy a magyarok. Így jött létre

az a helyzet, hogy Lengyelország a döntő pillanatban hátvéd nélkül maradt, s a Németország nekivadulása esetére felállítandó belső és külső erődvonal a lengyel–orosz ellentét folytán nem volt egymással koordinálva.

[Szovjet-Oroszország]

A német hegemonia megdöntésére szükséges belső és külső erődvonal azonban nemcsak a lengyel–orosz ellentét miatt nem volt egymással koordinálva, hanem a miatt az egész politikai lélektani állapot miatt [sem], melyet Szovjet-Oroszország a „kapitalista” világgal szemben érzett. Ez a beállítottság abból indult ki, hogy Oroszországot a kapitalista világ – elsősorban annak nyugati hatalmasságai, Anglia és Franciaország, valamint azok kelet-európai csatlós államai – létében és forradalmi vívmányaiban fenyegeti. Ez az elképzelés radikálisan téves volt: éppen úgy, mint sok más európai nemzet katasztrofális téveszméje, ez is egy félrevezető történeti élményből származott, az 1917 utáni angol–francia instigációra folyó orosz polgárháború rettenetes emlékéből. Szovjet-Oroszországból, egy felszabadult forradalmár országból ez az élmény csinált egy félelmektől és rémképektől gyötört, bizalmatlanul befelé fordult országot. Semmi kétség abban, hogy a kapitalista világ nem nézte jó szemmel Szovjet-Oroszország létezését, s örömmel látta volna a kommunista rezsim összeomlását. Semmi kétség, hogy ahol kapitalista érdekek befolyással tudtak lenni a külpolitikára, ott igyekeztek ebben az irányban is hatni, azonban mindez nem változtat azon, hogy Szovjet-Oroszország, ha egyszer megszilárdult, akkor egy meghatározott területen elhelyezkedő országgá vált, s kommunizmus ide, kommunizmus oda, külpolitikai és háborús konstellációit elsősorban nem a kommunista-kapitalista ellentét, hanem a területi elhelyezkedésnek és a lélektani komplexumoknak az a különleges együtt hatása határozta meg, amelyet eddig minden háború döntő okának ismertek fel. Ebből a szempontból pedig világos volt, hogy Oroszországnak 1917-ben fixált angol-franciagyűlölete és nem sokkal utóbb fixált németszimpátiája Oroszország területi elhelyezkedése szempontjából téves és irreális, mert ha valaki meg fogja támadni Oroszországot, az nem Anglia és nem Franciaország lesz, hanem Németország.

Ma szerte a világon baloldali körökben van egy kötelező sematikus magyarázata az 1933–1941 közötti külpolitikai fordulatoknak, mely azt a katasztrofális tényt, hogy az európai önvédelem 1938-ban és 1939-ben Németországgal szemben nem funkcionált, egyszerűen a kapitalisták sötét intrikáira vezeti vissza, mellyel Szovjet-Oroszország összeomlását akarták

előkészíteni. Bármennyire lesújtó véleményem van is a kapitalisták külpolitikai koncepcióival szemben, azt kell mondanom, hogy ez a beállítás legalábbis primitív. Az európai államrendek összeomlását legalább annyira idézte elő Szovjet-Oroszország bizalmatlansága a nyugat-európai államokkal szemben, mint a nyugat-európai államok bizalmatlansága Szovjet-Oroszországgal szemben. S hogy ez a bizalmatlanság 1938-ban az oly nagy gonddal felépített francia–szovjet konstrukció összeomlásával járt, azt minden kapitalista és kommunista intrikánál mélyebb tények idézték elő, s ezek a tények nem voltak sem kapitalista, sem kommunista jellegűek, sőt nem voltak hitlerista tények sem; mindezeket megelőző s mindezeknél állandóbb tények voltak, s állottak hétmillió németből Ausztriában és hárommillió németből Csehszlovákiában. Közelebről és világosabban szólva: állottak abból az elkerülhetetlen tényből, hogy nem lehet európai háborút indítani azért, hogy tízmillió német, aki minden jel szerint egy népszavazáson is németnek vallotta volna magát, és Németországhoz kívánt volna csatlakozni, ne csatlakozhasson Németországhoz. Ezen a ponton kell az európai államrendszer fekete napjának, Münchennek az értelmezését megtalálnunk.

[München]

Az európai államrendszer fekete napjának, Münchennek az értelmezése körül van egy München-párti és egy München-ellenes séma. Nem akarom részletesen taglalni ezeket a sémákat, elég annyit tudnunk, hogy a München-ellenes séma szerint München – sőt már azt megelőzően az Anschluss is – azért volt szörnyű katasztrófa az európai rendnek, mert a kollektív biztonság és a Nemzetek Szövetsége politikájáról visszatértek a hatalmi egyensúly és a nagyhatalmi koncert politikájára, és mert engedékenynek mutatkoztak Németország háborús fenyegetésével szemben. A München-párti séma szerint – mely most a kelleténél is ritkábban hallható, lesz azonban idő, amikor megint a kelleténél is gyakrabban és erősebben fog hangsúlyozódni – ami Münchenben történt, kikerülhetetlen volt, az európai rend összeomlása végeredményben nem az Anschlusszal és nem Münchennel indult el, hanem a prágai bevonulással és Lengyelország megtámadásával.

A dolog kétségtelenül nem így van. München valóban fekete napja Európa politikai történetének, de nem azért, amiért a München-ellenes séma szokványos magyarázata azt indokolni szokta.

Mindenekelőtt legyünk tisztában azzal, hogy a Nemzetek Szövetsége és a kollektív biztonság politikája, még mielőtt Európában sor kerülhetett vol-

na az alkalmazására, Mandzsúriában, Chacóban³⁸ és Abesszíniában olyan presztízscsökkenést szenvedett, hogy 1938-ban komoly súllyal már nem lehetett ezzel a politikával operálni. Ebben a helyzetben pedig nem is volt lehetséges más, mint visszatérni a hatalmi egyensúly politikájához, hiszen a hatalmi egyensúly egész politikája a béke lehető fenntartására való törekvésből született meg, és a hatalmi egyensúly politikája volt az egyetlen, amellyel még meg lehetett volna menteni az európai békét – ha nem is olyan szépen, mint a kollektív biztonság és a Nemzetek Szövetsége politikájával, de lényegesen gyakorlatibb módon. Münchenben nem az volt a tragédia, hogy a hatalmi egyensúly politikáját alkalmazták, hanem az, hogy *nem* alkalmazták, hogy egyáltalán semmiféle politikát nem alkalmaztak a blöff és a riadalom politikáján kívül. A hatalmi egyensúly politikájának pedig éppen az volt az egyetlen célja és értelme, amíg ez a politika hatékonyan működött, hogy csökkentse a blöff és a riadalom lehetőségét. 1938-ban az volt a legnagyobb szörnyűség, hogy a kollektív biztonság és a Nemzetek Szövetségének a húszesztendő ingatag uralma alatt teljességgel elfelejtődtek a nagyhatalmi koncert politikájának kitapasztalt és begyakorolt tradíciói, és az irányadó államférfiak között senki sem volt, aki ennek a politikának az alapelveivel tisztában lett volna. Naivítás azt mondani, hogy Münchenben az volt a tragédia, hogy a nagyhatalmi koncert politikáját alkalmazták, holott valami mást kellett volna, mert épp ellenkezőleg, a tragédia az volt, hogy egyedül a nagyhatalmi koncert politikáját lehetett volna alkalmazni, de nem azt alkalmazták.

Nem kellett volna hozzá Kaunitz-nak, Talleyrand-nak vagy Bismarck-nak lenni, a 18. és 19. századi európai politika bármelyik másodrendű diplomatája meg tudta volna mondani, hogy mi az, ami Münchenben abszurdum volt.

Abszurdum volt mindenekelőtt a nagyhatalmak koncertjét játszani az összes nagyhatalom nélkül. Európában öt olyan nagyhatalom volt, amely a kelet-európai kis államok ügyeiben joggal tekinthette magát érdekeltnek; egy olyan koncert tehát, amely ez öt közül csupán négyet foglal magában, nem nagyhatalmi koncert, hanem – ha nem is támadó szövetség

³⁸ *Chaco*: Bolívia és Paraguay határán elterülő, olajban gazdag vidék. 1932–35 között a két állam háborúzott egymással a terület birtoklásáért. A konfliktus hátterében az amerikai Standard Oil és az angol Royal Dutch Shell vetélkedése is meghúzódott, mivel az előbbi Bolíviában, az utóbbi Paraguayban szerzett érdekeltséget. A Népszövetség több ízben is foglalkozott a konfliktussal, de a békét nem tudta helyreállítani. Paraguay kilépett a Népszövetségből. Hat amerikai állam közvetítésével megszűntek a hadműveletek, de addigra Paraguay a vidék nagy részét elfoglalta. Az olajtelepek végül az amerikai olajmonopólium kezébe kerültek.

– legalábbis igen nyugtalanító akció az ötödik nagyhatalom szempontjából, s magától értetődően magával hozza azt a következményt, hogy ez az ötödik nagyhatalom igyekezni fog a másik négynek az együttműködését az első lehetséges ponton felborítani. Mint ahogy így is történt. Megjegyzendő, hogy a kelet-európai közép- és kis államok ebben a pillanatban alkottak még annyira összefüggő és különálló tömböt, hogy valamiképpen az ő képviseltetésükről is gondoskodni kellett volna, ha másképpen nem, Lengyelország szerepeltetésével. Ez azonban a kisebbik hiány volt, a döntő hiány Szovjet-Oroszország távolmaradása volt.

A második abszurdum az volt, hogy Európában területi változást csináltak anélkül, hogy ennek alapelveit világosan meghatározták volna. Aho- gyan a 19. század elején a legitimitás volt a területi elrendezés alapelve, úgy vált a 20. század legitimitásává az önrendelkezési elv. Ezt az elvet Münchenben félreérthetetlenül és világosan ki kellett volna mondani, ami annál könnyebben ment volna, mert hiszen – mint mondtuk – az osztrák és a szudéta Anschlussban nem az volt a legnagyobb baj, hogy megtörtént, hanem az, hogy ha meg kellett történnie, nem 1918-ban történt meg, s nem népsz[avazással]. Münchennek elsősorban az lett volna a feladata, hogy ezt a hiányt pótolja, és mindennél világosabban leszögezze, hogy az önrendelkezési elv alkalmazásáról van szó. Mindez nem történt meg. Az még nem lett volna szörnyűség, hogy az önrendelkezési elvet nem népszavazás formájában alkalmazták, hanem abból a – nagyban és egészben jogos – feltevésből kiindulva, hogy Kelet-Európában a nemzeti hovatartozást a nyelvi hovatartozás dönti el, a határokat a nyelvi statisztika alapján húzták meg. Az azonban katasztrofális volt, hogy a kimondott irányelv keresztülvitelénél az európai koncert egyszerűen megszűnt működni, és az összes részlet keresztülvitelénél szőröstül-bőröstül kiszolgáltatta szerencsétlen Csehszlovákiát Németországnak, amely maga szabta meg, hogy miféle statisztikákat fogad el hitelesnek, és azontúl is havonként újabb meg újabb listákat nyújtott be Prágában azokról a községekről, amelyeket a legújabb kutatásai értelmében német jellegűeknek talált.

E sorok írója elmondhatja magáról, hogy 1938-ban ugyanebben az értelemben ítélte meg az eseményeket, s akkori megítélését ma sem kell dezavualnia. A müncheni aktust kikerülhetetlennek láttam, s bármennyire fájdalmasnak éreztem is a történeti cseh állam területének szétszabdalását, nagyobb emóció nélkül tudomásul vettem ezt a tényt, mint kikerülhetetlent, de ma sem felejttem el azt a pánikot, amivel három nappal a müncheni aktus után rájöttem, hogy a határvonás részletei teljességgel Németország kénye-kedvétől függenek. Emlékszem, milyen kétségbeeset-

ten futottam ahhoz a genfi professzorhoz³⁹, akit az akkori európai helyzet egyik éles szemű megítélőjének ismertem, s kérdeztem meg tőle: mi lesz ebből? Ő vállat vont, és azt felelte: „mit akar, ha az ember á-t mond, akkor b-t is kell mondania.” Teljesen igaza volt a maga szempontjából, mert ő tudta, hogy mi történt Münchenben, én pedig csak azt tudtam, hogy minek *kellett* volna történnie. Én azt hittem: az európai koncert összeült Münchenben, hogy a 18. és 19. század külpolitikai tradícióit folytatva tudatosan és nyugodtan rendezzen egy mérgességig tarthatatlanná vált területi helyzetet avégből, hogy megakadályozza a háborút. Ilyen tárgyalás az elmúlt kétszáz esztendőben nem egy volt, hanem ötven vagy száz, és közülük nem egy volt, amelyik teljes sikerrel járt. A professzor tudta azonban, hogy Münchenben nem ez történt, hanem valami egészen más: az egyik oldalon blöff volt, a másik oldalon riadalom, s a két nyugati nagyhatalomnak, amelynek az lett volna a dolga, hogy a szükségessé vált területi áldozatnak minél kíméletesebb és minél simább lefolytatását garantálja, az volt a legfőbb gondja, hogy megőrizze annak a puszta látszatát, hogy nem szolgáltatta ki a cseheket Németországnak. S még azt sem lehet mondani, hogy mindez a konkrét helyzetben kikerülhetetlen volt, mert olyan nagy volt a feszültség és idegesség. Chamberlain kezében volt a legnagyobb adu, az, hogy hajlandó volt lemondani a status quo merev fenntartásáról. Ezért az engedményért olyan árat és olyan garanciát szabhatott volna Hitlernek, amilyet akar. Követelhetett volna népszavazást, a részletekbe való teljes beleszólást stb., stb. Ő ellenben kiengedte ezt az adut a kezéből Berchtesgadenben, és azt várta, hogy Hitler hálából leborulván imádni fogja őt. Hitler pedig megérezte a cselekedet mögött álló riadalmat, és Godesbergben olyan impasszba szorította a legnagyobb kártyáját idő előtt kijátszó ellenfelet, amilyet még nem látott a politikai történelem.

Ezen a ponton következik a harmadik abszurdum. Európai koncertet játszani úgy, hogy a résztvevők nem garantálják azt, amit nagy nehézségek árán és nagy eredményképpen létrehoztak, valóban az értelmetlenség non plus ultrája. Ha egyszer a nyugati nagyhatalmak belementek abba, hogy Németország és Csehország [között] etnikai határ létesüljön, akkor a legkevesebb, amit biztosítaniok kellett volna: a cseh etnikumú Csehország függetlensége, akár kívánják ezt a garanciát a csehek, akár nem.

Ami Münchenben történt, az nem volt egyensúlypolitika, nem volt nagyhatalmi koncert, sőt nem volt sötét reakcionárius intrika sem, hanem egyszerűen kapkodás. Nem kellett volna Kaunitz-nak, Talleyrand-nak vagy

³⁹ Genfi professzorhoz: Guglielmo Ferreróhoz

Bismarcknak lenni, a 18. vagy 19. század bármelyik másodrendű európai diplomatája megmondhatta volna, hogy nagyhatalmi koncertet az összes nagyhatalmak részvétele nélkül, az alkalmazott alapelvek világos körvonalazása nélkül és a létrehozott állapot valamiféle garantálása nélkül nem lehet csinálni.

A müncheni aktus és a prágai bevonulás közötti időszak volt az európai államrend legfélelmetesebb közjátéka. Egy fél esztendőn keresztül úgy látszott, hogy Németország ellentmondás nélkül tud berendezkedni egész Kelet- és Délkelet-Európában, ellentmondás nélkül haladhat tovább kelet felé, ha nem is évszázadokra, de legalábbis évtizedekre. Ha a hatalmi lehetőségek e teljességének pillanatában Németország élén olyan ember áll, vagy Németország élére olyan ember kerül, aki nem a hatalmi gesztusok ostoba, oktan mitológiájában él, hanem művésze a hatalmi eszközök használatának, [akár] csak feleannyira, mint amennyire Bismarck volt, akkor ennek a hatalmi növekedésnek az útja és méretei megállíthatatlannak lettek volna. Az 1939-es prágai bevonulás azonban megmutatta, hogy Hitler nem művésze a hatalmi eszközök használatának, hanem egy paccer, aki a hatalmi gesztusok általa hirdetett mitológiájában maga is hisz. Ezzel érte el azt, hogy mielőtt még a hatalmi előretörés következő lépésével Lengyelország térdre kényszerítésére sor került volna, a prágai bevonulás olyan mérhetetlen meghökkenést és felháborodást váltott ki a nyugati világban, amelynek következtében megindult az az akció, mely hivatva volt az ő hatalmi expanzióját megállítani. Mindenesetre azonban ekkor már olyan áron, amit nem lett volna szükségszerű fizetni.

Akik azt hangsúlyozzák, hogy a hibák és mulasztások sorozata azzal kezdődött, hogy megengedték az osztrák és szudéta Anschlusst, s már ezeket meg kellett volna – akár háború árán is – akadályozni, mert csak így lehetett volna a „támadó” kedvét elvenni, [azoknak] fogalmuk sincs arról, hogy miért lehet és miért nem lehet háborút indítani. A „támadót” valóban kordában kell tartani, de a „támadó” fogalmát mégsem lehet egészen formalisztikusan felfogni, s nem közömbös, hogy egy háború miért indul meg. Egy könnyelműen vagy merev jogász kategóriák alapján indított háború, amelyben kétséges, hogy az ellenfél valóban gonosz és támadó szándékú volt-e, nemcsak az argumentálást teszi nehezzé, hanem az egész háborús politikát megbénítja, sőt a katonai erőfeszítés értékét is lecsökkenti. A nyugat-európai demokráciáknak éppen óriási fórt jelent ebben a háborúban az, hogy nem akadályozták meg az osztrák és szudéta Anschlusst, s így lepattan róluk, sőt a vádlóra hull vissza a vád, hogy az antanthatalmak meg akarták akadályozni Németországnak az önrendelkezési jogon

alapuló és a német egységre irányuló jogos törekvéseit. 1938 valóban feketé esztendeje Európa politikai történetének, de nem az osztrák és a szudéta Anschluss ténye folytán, hanem München egyéb körülményei folytán.

Ezután már gyors iramban értek meg az európai egyensúly sokágú megbillenésének és a nagyhatalmi koncert alapszabályai figyelembe nem vételének az eredményei. Az angol–francia politika az utolsó percben megpróbálta helyreállítani a kilyuggatott belső erődvonalat, de Németország a neki kiszolgáltatott Csehszlovákia révén egy hosszú ék birtokába jutott, mellyel elválasztotta Lengyelországot Magyarországtól és Jugoszláviától: ezért – s Olaszország kimaradása miatt – a belső erődvonalból csak egy angol–francia–lengyel szövetség maradt meg, s a München retorziójaképpen létrejött német–orosz paktum hamar kikapcsolta Lengyelországot ennek a szövetségnek az aktív tagságából, s utóbb Németország az egyedül maradt Franciaországgal is el tudott bánni. Angliára maradt a feladat, hogy az összeomlott, valójában soha igazán nem létezett belső erődvonal helyett felépítse a külsőt.

Üres beszéd tehát azt mondani, hogy Európa sírját az ásta meg, hogy elhagyta a Nemzetek Szövetségének és a kollektív biztonságnak a politikáját, s visszatért a hatalmi egyensúly és a nagyhatalmi koncert politikájához. Európa sírját az ásta meg, hogy húsz esztendőn keresztül úgy csinált, mintha a Nemzetek Szövetségének és a kollektív biztonságnak a politikáját csinálná, holott nem csinált semmit vagy legalábbis semmi lényegeset; de ama lázas tevékenység közepette, mely mögé ezt a semmittevést álcázta, elfelejtette a hatalmi egyensúlynak és a nagyhatalmi koncert politikájának az elemi szabályait. 1938–39-ben azután a Nemzetek Szövetsége, kollektív biztonság, hatalmi egyensúly és nagyhatalmak koncertje – amelyek közül bármelyik, ha következetesen, értelmesen és maradéktalanul alkalmazák, gátat vethetett volna a káosznak – egyszerre és egy vonalban mondott csődöt.

II. KÖNYV [A VÁLSÁGBÓL KIVEZETŐ ÚT]

[Bevezetés]

A válságból kivezető út szempontjából azoknak, akik a döntéseket a kezükben fogják tartani, öt lényeges feladatot kell elvégezniök: az első az európai módszerek uralmának a helyreállítása azon a területen, ahol ezek a módszerek megszűntek uralkodni, vagyis Közép- és Kelet-Európában. A második Németország visszavezetése Európába politikai és lélektani szempontból. A harmadik a világ, mindenekelőtt azonban Európa és ezen belül is főleg a kelet-európai kis államok számára új, tartós politikai szervezeti formák megtalálása. A negyedik az európai, főleg a kelet-európai határviták elintézése, az ötödik Szovjet-Oroszország tartós és végleges beillesztése, beszervezése, elhelyezése Európa politikai rendjébe.

Ez a sorrend nem jelent fontossági sorrendet. Képtelen volnék az öt feladat közül egyet is kiemelni mint legfontosabbat: az igazság az, hogy ha a háború utáni rendezés akármelyikkel az öt közül csődöt mond, ezáltal a másik négy is keresztülvihetetlené, teljesíthetetlené válik.

Tudatában vagyok annak, hogy a feladatoknak ebből a felvázolásából hiányzik néhány olyan [formula], amely az erre vonatkozó gondolatmenetekben döntő szerepet szokott játszani. Csodálatosnak látszhat, hogy egy gondolatmenetben, amely a háború utáni regenerálás kérdésével mer foglalkozni, úgyszólván egyetlen szó sem esik a világ gazdasági életének a regenerálásáról; furcsán hangozhat az is, hogy következetesen mindig Európa regenerálásáról van szó, és nem az egész világeről; és végül feltűnő az is, hogy a háború utáni feladatok között nem szerepel külön a politikai és szociális progresszió biztosításának a feladata. Mindez okkal és tudatosan van így.

Szándékosan történt, hogy a háború utáni regenerálás öt főfeladata között a gazdasági regenerálás nem szerepel. Nem azért történt ez, mintha nem lenne e sorok írója előtt világos, hogy a gazdasági káosz és fejetlenség állapotában alig lehet majd az öt feladat bármelyikét is teljesen kielégítően végrehajtani. Mégis azt kell mondanom, hogy a gazdasági regenerálás kérdése a fent felsorolt öt feladat mellett, melyek külön-külön és együttesen a politikai művészet és a politikai bölcsesség felső fokát

igénylik, teljességgel technikai, szakszerű jellegű és olyan, hogy úgyszólván beszélni sem érdemes róla mindaddig, amíg a fenti öt feladat ha nem is elvégezve, de legalábbis megfelelően beindítva nincsen. E sorok írója ha nem is céhbeli közgazdász, meglehetősen áttanulmányozta azokat a legkiemelkedőbb terveket, amelyek a háború közgazdasági okaival és a világ gazdaságnak a háború utáni regenerálásával foglalkoznak. Bármennyire furcsának látszik is, hogy ezek után képes a háború utáni regenerálás kérdéséről egy olyan gondolatmenetet felvázolni, mely ennyire szűz mindennemű gazdasági szemponttól és problémafeltevéstől, mégis a dolog természetéből következik ez. Minél tovább tanulmányozzuk ugyanis azokat a műveket és terveket, melyek a gazdasági szempont elsőségéből és mindenekfelett valóságából indulnak ki, annál inkább beleütközünk mindeme magyarázatok és tervek – hol tudatos, hol nem tudatos, hol bevallott, hol be nem vallott – jellegzetes *feltételelességébe*: abba, hogy az események, a várható fejlődés, az alkalmazható eszközök és a rendelkezésre álló lehetőségek teljességgel attól függenek, hogy a háború utáni világ egy terjeszkedő, vállalkozó kedvű és bizalomteljes világ lesz-e; hogy lesz-e elég nagyvonalúság a kulcshelyzetet bíró nemzetekben annak átlátására, hogy nincs külön prosperitás az egész prosperitása nélkül; hogy lesz-e az embereknek kedvük dolgozni, vállalkozni és megerőltetni magukat, lesz-e bátorságuk tőkét és energiát kockáztatni, lesz-e bizalmuk a többi nemzetben és a többi emberben, lesz-e elegendő biztonságérzésük, és nem fognak-e félni egymástól és a jövőtől. S mindezek a gondolatmenetek vagy maguk is érzik, vagy a saját példájukkal demonstrálják, hogy ezeket a lélektani feltételeket gazdasági eszközökkel alig lehet megteremteni, ha ugyanakkor azt a politikai hisztériát, amelyben a világ láthatóan 1933 óta, láthatatlanul lényegesen régebbi idők óta él, valamilyen módon nem sikerül levezetni. Természetes, hogy ez fordítva is igaz: a politikai hisztéria levezetése nem ér semmit, ha a gazdasági zűrzavar megmarad. Az a vicc azonban a dologban, hogy a politikai hisztéria levezetése esetén a gazdasági zűrzavar, ha minden oktalanságunkat összeszedjük is, alig tud megmaradni. Közelebbről: a politikai hisztéria levezetése után a gazdasági zűrzavar elintézése, mint már mondtam, technikai kérdés lesz.

A gazdasági oldalról kiinduló gondolatmenetek rendszerint borzasztóan rugódoznak ez ellen a felismerés ellen: úgy érzik, hogy mindaz, ami nem a gazdaság oldaláról indul ki, nem elegendően pozitív, nem elegendően realista. Nagyon szellemes elmefuttatások vannak arról, hogy a világ politikájának 1918–1938 közötti kóros állapotait hogyan hozta létre ez vagy az a gazdasági szerkezet vagy metódus, és hogyan hozná vissza, ha ezt vagy azt

a gazdasági szerkezetet vagy metódust újból érvényesülni engednénk. Leggyakrabban a monopolkapitalizmus szerepel úgy, mint ami szükségképpen háborúhoz vezet, vagy legalábbis a háború legfőbb oka. Bármennyire őszintén utálom is a monopolkapitalizmust, a Nyugat gazdasági fejlődésének ezt a leggroteszkebb, legzsákutcásabb jelenségét, legnagyobb sajnálatomra a háború okai között igen alantas és igen sokadik helyre kell állítanom. Az a megállapítás, hogy a monopolkapitalizmus háborúra vezet, éppen annyit ér, mint pl. az, hogy a hegelianizmus háborúhoz vezet. (Szegény Benedetto Croce!) Semmi kétség, hogy könnyebb háborút kezdeni és viselni monopolkapitalista szerkezetben, mint szabad kereskedelmi vagy patriarkális szerkezetben, és könnyebb háborús hangulatot teremteni hegelianus szólamokkal, mint pl. arisztotelianus vagy kantianus szólamokkal. De háborút – legalábbis Európában – végeredményben mindig két tényező együtthatalma hoz létre: egy materiális és egy morális tényezőé. A materiális tényező – mely végső analízisben szintén lélektani jellegű – a területi status zavara, a morális tényező a politikai tudat hisztérikus állapota. Ez a kettő szükséges és elegendő oka minden háborúnak: a gazdasági tényező és a világnézeti aláfestés csak ráadásjellegűek, melyeknek lehet szerepük a válság elmélyítésében, a kitörés időpontjának meghatározásában, a lefolyás mikéntjének a befolyásolásában, de háború kiváltásához sem nem szükségesek, sem nem elégségesek.

Éppen ennyit érnek a háború utáni lehetőségekre vonatkozó eszmefuttatások. Igen éles elméjű argumentációink vannak arra nézve, hogy a háború után a regenerálódás egyetlen lehetséges, szükségszerű útja a kapitalista szabad kereskedelemre való visszatérés, illetőleg a százszázalékos szocializmus, illetőleg sem egyik, sem másik, hanem egy harmadik út. Nagyon halkán, nagyon szerényen és annak tudatában, hogy kiteszem magamat a szent közgazdaságtan anatómiájának, merem megkockáztatni azt a minden irányban eretnek nézetet – lehet, hogy más is kimondta már, s ha igen, én annál bátrabban teszem –, hogy ha egyszer ez a világ a maga politikai hisztériáitól megszabadul, akkor egy közepes gazdasági politika mellett is gyorsan regenerálódni fog, akár kapitalista, akár szocialista alapon, vagy akár – amit nem kívánok – valamiféle gazdasági patriarchalizmus mellett is, sőt – amitől az isten mentsen – monopolkapitalizmus mellett is. Ha pedig nem gyógyul ki a maga politikai hisztériáiból, akkor a legjobban előkészített s átgondolt gazdasági tervet is csírájában meg fogja ölni az emberek félelme, a jövőben való bizalmatlansága és az erőfeszítéshez való kedvetlensége. Különösen a szocialistákat mint a jövő embereit kell óva intennem attól az illúziótól, hogy a szocializmus valami

olyan dolog, ami „gazdasági” szükségszerűség folytán az egyetlen lehetséges vagy messze a legjobb megoldás. Ez túlon túl kényelmes volna, főleg pszichológiailag kényelmes, s a történelem semmiféle mozgalomnak vagy eszmének nem szokta ezt a kényelmet megadni. A szocializmus azért kikerülhetetlen és szükségszerű, mert az ember személyiségéről és méltóságáról való mai erkölcsi nézeteink mellett elkerülhetetlen a társadalom születésrendi szerkezetének, a személyes uralom intézményeinek és mindenféle – akár politikai, akár társadalmi, akár gazdasági – kiszolgáltatottságnak a felszámolása. Szó sincs azonban arról, hogy a szocializmus bevezetésére a legalkalmasabb pillanat az, amikor a világ fizikai szenvedésekben, erkölcsi nyomorúságban és világnézeti összevisszaságban halálosan ki van merülve. Hasonlóképpen szó sincs arról, hogy a szocializmus azonfelül, hogy tudja, mit akar felszámolni, olyan nagyon tisztában volna a társadalmi értékelésnek, a társadalmi kiválasztásnak és a társadalmi eljárásoknak azokkal a szempontjaival, melyeket a felszámolt helyébe lehet állítani. S még ha van is ezekre nézve néhány egészséges elgondolása, alig van olyan kidolgozott módszere, mely az emberek átnevelését s az új rend funkcionálását biztosítaná. Általában minden okunk megvan arra, hogy féljünk az „izmus”-októl és attól, hogy „izmus”-ok nevében a társadalmi jó vagy rossz, de begyakorolt és funkcionáló eljárásait és beidegződéseit felborítsuk. Egy gramm begyakorolt módszer többet ér a közösségi élet regenerálása számára, mint egy vagon „izmus”. Azok, akik világnézeti vagy közgazdasági szempontokból akarják a mai válságot átlátni, úgy viselkednek, mint a tintahal: elködösítik a kérdést, és csodálkoznak, hogy abban a vízben, melybe tintát fecskendeznek, nem lehet tájékozódni.

A másik feltűnő hiányosság, hogy ebben a gondolatmenetben ha szó esik is a világ bajairól, végeredményben mindenütt Európán és Európa kérdésein van a hangsúly. Ez azonban szintén okkal van így. A kiterjeszkedésnek, a gazdaságnak és a prosperitásnak az a páratlan periódusa, amely 1815 és 1914 között létezett, annak volt az eredménye, hogy Európa – ez a kis földrész, de nagy erőcentrum – végsőleg politikailag rendezett és stabil állapotban élt. Bármennyire őszinte és szimpatikus is Amerikának és Szovjet-Oroszországnak az a hite, hogy a világ jövőjének műhelye Nyugat-Európából hozzájuk tétetett át, valószínűnek kell tartanunk, hogy regenerált Európa nélkül ez a jövő jó néhány évszázadig nem lesz valami fényes. Regenerált Európa nélkül minden valószínűsége megvan annak, hogy a következő világháborút előkészítő hisztéria már nemcsak Németország és Európa, hanem egyúttal Anglia, Amerika és Oroszország hisztériája is lesz. Pontosabban Anglia, Amerika és Oroszország is bele fognak

állani a hisztérikus ellentéteknek abba a csatarendjébe, amely Európát megosztotta és megosztja, azaz egyszerűen az európai hisztéria fogja őket is előnteni. Nemcsak azért beszélek tehát kizárólag Európáról, mert csupán ehhez van kompetenciám, hanem annak tudatában is, hogy regenerált Európa nélkül semmiféle egyéb – akár totális, akár részleges – regenerálási tervről nem érdemes beszélni.

A harmadik hiány, hogy [ti.] a regenerálás feladatai között nem szerepel a politikai és szociális progresszió, magyarul Európa és a világ szocialista fejlődésének biztosítása, csak látszólagos. Ez a feladat, helyesebben ennek az előfeltételei benne foglaltatnak az európai módszerek helyreállításának programjában.

Az európai módszerek uralmának a helyreállítása kérdésében nem akarok kitérni azokra a hosszabb lejáratú nevelési feladatokra, amelyek e munka tartós sikerét egyedül biztosíthatják. E kérdésben is, mint mindennütt, azokra a feladatokra óhajtok szorítkozni, amelyek a háború befejezése utáni, többé-kevésbé hosszú átmeneti időszakban politikai feladatként fognak felmerülni. Ezeket a feladatokat pedig oly módon tudnám tagolni, hogy az európai módszerek uralmának a helyreállítása tekintetében el kell dönteni, hogy azokban az országokban, ahol erre elsősorban szükség van, milyen politikai formák kialakulása a kívánatos, milyen tényezőkből kell összeállania, milyen társadalmi szervezeti tényezőkre kell támaszkodnia annak a politikai koalíciónak, mely a kormányzás munkáját vállalni fogja, és végül miféle személyi kvalifikációkat kell felállítani a munkában való részvétel elé.

Le akarom még szögezni, hogy ennek a gondolatmenetnek az a jellegzetessége, mondhatnám egyoldalúsága, mellyel ezt a szót: „Európa”, állandóan erkölcsileg jó értelemben használja, nem jelent semmiféle kizárólagosságot sem Amerika, sem Ázsia felé. Főleg nincs semmi köze az „új Európa”-ra vonatkozó hitlerista jelszóhoz: úgy mondhatnám, hogy annak ellenére is, továbbra is azt akarja jelenteni, ami Európa volt, és aminek lennie kell. Az „európai” szó gyakori használatának nincs más jelentősége és más értelme, mint az, hogy ma sem lehet ennél jobb szót találni a jelszövek és a viselkedési módoknak arra a komplexumára, amit az angolszász világban ma emberi, decens, keresztény, liberális stb. szavakkal szoktak körülírni.

[I. fejezet]

Az európai módszerek uralmának helyreállítása

[1. A jobb- és baloldal vitája]

Nagy vita van a nyugat-európai baloldal és jobboldal között abban a kérdésben, hogy ki a felelős azért, hogy Európa ilyen messzire került az európai módszerektől, és ilyen mélyre süllyedt az elembertelenedés és a barbárság lejtőjén, és ki képes arra, hogy megállítsa ezen a lejtőn, hogy kihúzza és visszafelé irányítsa a süllyedésből. Ebben a vitában a baloldal aktívabb, logikusabb és harciasabb, a jobboldal hallgatagabb, empirikusabb, végsőleg azonban mégis magabiztosabb.

A baloldal szerint semmi kétség sincs abban, hogy Európa és a világ mai katasztrófáját végeredményben az az indulgencia okozta, amellyel az európai jobboldal – reakcionárius és kapitalista szempontokból kiindulva – a hitlerizmus felemelkedését nézte, tűrte és elősegítette. A jobboldal szerint pedig – mely szíve mélyén ma is mindenfajta forradalmat és diktatúrát, bármilyen színű legyen is, egyugyanazon rossz megnyilvánulásának tart – nem kétséges, hogy a forradalom és a forradalmi erőszak minden bajnak az oka. A baloldal vádlóan szokott rámutatni arra a tényre, hogy a Tradíció európai fellegráirai, melyek kifelé annyira szeretik hangsúlyozni, hogy szembeállanak a faj és az erőszak mítoszával, végeredményben a faj és az erőszak mítoszában némi nyomása alatt is aránylag érintetlen szervezetekkel és hatalmi állaggal fenn tudtak maradni, míg a baloldal erői a világ négy tája felé szétszórattak, és olyan üldözést szenvednek, amelynek kegyetlenségére talán igen, de szisztematikusságára nem volt még példa a világtörténelemben. A jobboldal ugyanerre a tényre mutat rá, azonban egészen más beállítással: azt vezeti le belőle, hogy szemben a baloldali és progresszív erők szétszóródásával, a Tradíció tényezői és szervezetei nagyobb és sikeresebb ellenállást tudnak kifejteni a faj és az erőszak mítoszával szemben, és meg tudnak vele szemben tartani egy szűkebb, szerényebb, de szilárdabb és belsőbb erővonalat, mely mégis tud némi védelmet nyújtani a beléje menekültek számára, és komoly európai erőket át tud menteni a jövőnek.

Ez az egész vita terméketlenné és értelmetlenné válik abban a pillanatban, ha rájövünk arra, mi a fasizmus lényege és monstruozitása, s mi a helyzete a Tradíció és a forradalom viaskodásában. Mindenekelőtt szögezzük le

azt, amit már egyszer mondtunk, hogy a reakcionárius és a forradalmár éles és engesztelhetetlen szembenállása a francia forradalom egyik káros lélektani mellékhatása, csupán egyszerű elrajzolása a Tradíció és a Haladás örök kettősségének. Semmi kétség, hogy minden helyzetben vannak dolgok, melyek megérdemlik, hogy konzerváltassanak, és vannak dolgok, melyek megértek arra, hogy a haladás elsöpörje őket. Az emberi gondolkodás tökéletlensége folytán mindig fellép ebben a helyzetben a mindent megőrzés merevsége és a mindent megújítás fejtelensége, de valamennyire is egészséges és szerencsés közösségek ezen az ellentétén túl tudnak jutni. Az is természetes, hogy a konzerválás, a tradíció oldalán állanak a bevett módszerek, a haladás oldalán [pedig] az elán és a forradalom.

A fasizmus monstruózus és paradox volta abban áll, hogy lényegileg a tradíció oldalán helyezkedik el, és a benne felgyűlt érzelmek a múltnak mint megmerevített egésznek a féltéséből származnak. Tömegérzelemmé azáltal válik, hogy a haladás erői egy előkészítetlen vagy tapasztalatlan közösséget túl vehemensen és túl fejtellenül rohannak meg. Egészséges közösség a haladás harci riadójára úgy reagál, hogy számba veszi azokat az értékeket, amiket meg akar őrizni, és ennek megtétele után bátran odaengedi magát a haladás áradatának. Lélektanilag megzavart, beteg közösség ezzel szemben ugyanerre a helyzetre úgy reagál, hogy görcsös mozdulattal és [mint] globális egészbe kapaszkodik bele a múltba, ugyanakkor azonban az áradattal szemben nem mutat komoly lélektani ellenállóerőt.

A baloldal és jobboldal egész fenti vitájának a végső tartalma az, hogy mind a kettő a fasizmust tekinti ellenségnek, de az egyik azt hánynya a szemére, hogy reakcionárius, a másik pedig azt, hogy forradalmár. Valójában sem az egyiket, sem a másikat nem kell a szemére hányni, hanem azt, hogy mind a kettő egyszerre. A tradíciónak az a dolga, hogy vigyázzon a konvenciókra és a módszerekre, a progressciónak az a dolga, hogy felbontsa és ha kell, forradalmasítsa a módszereket. Egy olyan mozgalom azonban, mely zászlájára írja az összes tradicionárius módszer felborítását, és mindezt a tradíció, a múlt, a hagyományozott értékek stb. védelmének a jegyében és a nevében, monstruózus dolog, és csupán közösségi neurózisok következtében szokott előállni. Nem az a baja a fasizmusnak, hogy reakcionárius, sem pedig az, hogy forradalmár, hanem az, hogy mind a kettő egyszerre. A baloldal és a jobboldal vitája tehát a mellébeszélők vitája. E vita eredményeinek igen kevés hasznos szerepük lehet az európai módszerek regenerálásában.

Helyenként párhuzamos ezzel a vitával, de végeredményben más kérdés körül forog az a vita, hogy az európai módszerek uralmának a helyreállításánál kit lehet és kit nem lehet szövetségesnek és erőtenyezőnek

tekinteni. Erre a kérdésre vonatkozóan van egy „emigráns” attitűd, és van egy „belföldi”, intern, a dolgokat belülről átélő és szenvedő attitűd. Az emigráns attitűdnek legfőbb gondja annak a számontartása, hogy ki mikor milyen hibát, vétket, „árulást” követett el, s legfőbb gondja, hogy az európai módszerek uralmának a helyreállítását csak azon az úton tudja elképzelni, ha az együttműködésből kizáródnak mindazok, akik nem mutattak a kezdet kezdetétől fogva egyenes vonalú és töretlen ellenállást azokkal a politikai fejleményekkel szemben, melyek végül is a fasizmus uralomra jutásához vezettek. Ezzel szemben az intern, belföldi attitűd elsősorban azt a pusztítást tartja számon, melyet az európai módszerek és az európai szellem terén a faj és az erőszak mítosza okozott, és úgy érzi, minden erőtevényt, amely még őriz valamit Európából, össze kell fogni és fel kell sorakoztatni az európai módszerek helyreállítása érdekében, tekintet nélkül arra, hogy ezek a szervezetek és személyek az elmúlt idők politikai fejlődése során követtek-e el hibákat vagy nem.

Ez a vita helyenként párhuzamos a baloldal és a jobboldal vitájával, mert igen gyakran, bár nem kizárólagosan a baloldal képviseli az emigráns és intranzigens attitűdöt s a jobboldal a belföldi és megbocsátó attitűdöt, ami annál inkább érthető, mert rendesen neki van szüksége megbocsátásra.

A vita, mint minden „kiengesztelhetetlen” vita, lényegileg mellébeszélésből származik. E sorok írója, aki sem az ítélezésre nem szerzett különösebb jogcímet, sem megbocsátásra nincs szüksége, bevallja, hogy – már csak azért is, mert nem emigráns – az utóbbi, a belföldi attitűdöt érzi egészségesebbnek és emberformájúbbnak, realistábbnak és emberségesebbnek, azonban mind a kettővel szemben bizonyos óvatosságot és kautélákat ajánl. Ami az emigráns attitűdöt illeti, vigyáznunk kell arra, nehogy ebbe az attitűdbe a fordított hatalomkultusznak a jelenségei gyűljenek össze. Semmi kétség, hogy éles judíciumra vall, ha valaki az első pillanattól kezdve tisztán látta, hogy a nemzeti materializmus új világnézetei végsőleg sem a tradíció, sem a haladás vagy a szocializmus szempontjából nem fognak termékeny eredményekre vezetni. Ezt a felismerést azonban nem tulajdoníthatjuk különösebb éleslátásnak olyanoknál, akik első pillanattól kezdve ki voltak téve a nemzeti materializmus új világnézetei részéről a leghevesebb gyűlöletnek és a leghevesebb üldözésnek, mert az ő számukra – minden belátástól függetlenül – nem volt más lehetőség, mint kezdettől fogva „tisztán látni” e világnézetek pusztító következményeit. Ez viszont ma nem lehet érdem, legfeljebb szerencsétlenség.

Éppilyen óvatosság szükséges a másik oldalról a belföldi attitűddel, az eddig kooperálókkal szemben. Mint mondtam, a részleges kooperálás pusztá ténye nem lehet feltétlen kizárási ok, mert azok a személyek, körök és szervezetek, amelyekre az európai módszerek uralmának helyreállítását bázírozni lehet, túlságosan meggyérültek és megszűkültek ahhoz, hogy Európa megengedhesse magának mindazoknak a kizárását a regenerálás munkájából, akik ezen vagy azon a részterületen kooperáltak. Nem a kooperálás pusztá tényét kell számításba venni, hanem azt kell pontosan lemérni, hogy speciálisan azon a területen, ahol a kooperálás történt, jelentett-e ez közvetlen részvételt az európai módszerek megdöntésének a munkájában. Ha nem akarjuk a tisztességes kötelességteljesítőket kizárni és az opportunistákat prémiummal jutalmazni, akkor döntő jelentőségű, hogy a kooperálásnak ezt a mikéntjét tegyük mérlegre, és ezt tekintsük döntő szelekciós szempontnak, ne pedig azt, hogy bizonyos kritikus pillanatokban bizonyos politikai fordulatok előidézése érdekében ki milyen szolgálatokat tett vagy tesz. Minthogy azonban – könnyen érthető okokból – oktalanság volna minden szolgálatot elutasítani, a személyek szelekciója szerint szükség van egy egészen egzakt hármastagolásra.

Az első csoportba tartoznak azok, akik aktíve és közvetlenül részt vettek [az európai módszerek megdöntésében]. A második csoportba tartoznak azok, akiknek a részvétele ha nem volt is közvetlen, de azért elég aktív volt ahhoz, hogy ennek emlékezete megmaradjon. A harmadik csoportba tartoznak azok, akiknek részvétele kizárólag meghatározott körre és meghatározott területre korlátozódott, amely ezen a körön és ezen a területen belül a szabályszerű kötelességteljesítés formájában történt; akiknek tehát nemcsak a szolgálatait kell elfogadni átmenetileg, hanem személyes súlyukat, különféle területen való tapasztalataikat a regenerálás munkája érdekében mind szélesebb körben gyümölcsöztetni kell. Döntő jelentőségű ezeknek a disztinkcióknak a megtétele és főleg az, hogy minél határozottabb és kétségtelenebb ítélet mondja ki azt, hogy ki kerül a harmadik csoportba, és aki egyszer a harmadik csoportba került, azzal szemben a további számonkérés és felhánytorgatás el legyen vágva. Ha ez nem történik meg teljes határozottsággal, annak az lesz a súlyos következménye, hogy egyrészt a regenerálódás munkája szempontjából értékes segítőerők vesznek kárba, másrészt pedig állandóvá és újból előlről kezdődővé lesz az erkölcsi véstörvényszéktartás szelleme, amelynek a színe előtt senki sem lesz elég makulátlan mindaddig, míg végül csupán a fordított politikai szellem marad a porondon.

[2. Az európai politikai és társadalmi erőtényezők]

Ezek után itt az ideje, hogy seregszemlét tartsunk azok felett a társadalmi tényezők és erőcsoportok felett, amelyeket az európai módszerek uralmának helyreállítási munkájában számításba lehet és kell venni. Ezek az erőtényezők különféle arányban és különböző erővel vannak meg a különböző országokban, közülük egyesek egyes helyeken teljesen hiányoznak, illetve maguk is korrumpálódtak, úgyhogy a regenerálás munkájában nem lehet rájuk számítani. Ez ténykérdés – az alábbiakban főleg a szempontokat akarom kiemelni.

Ezek a tényezők végeredményben háromféle jellegűek: konzervatívok, progresszívek vagy statikusak. Konzervatív tényezőként kettőt veszünk számításba: az egyházakat és a hadsereget, progresszív tényezőként egyet: a szervezett munkásságot, és statikus tényezőként ismét kettőt: a bürokráciát és a parasztságot. Külön meg fogjuk indokolni, miért nem vesszük számba a konzervatív tényezők között az arisztokráciát és a kapitalizmust s a progresszív tényezők között a szabadelvű intelligenciát.

Az egyházak fegyvertársi szerepével szemben sok oldalról emelnek igen komoly kifogásokat. A limine elutasítják az egyházak részvételét azok, akik úgy érzik, hogy az egyházak olyan teológiai és dogmatikai álláspontokhoz vannak kötve, amelyek önmagukban ellentétben vannak a szabadság és a humanitás felé való haladással. Ez az álláspont ma is fenntartja azt a naiv optimizmust, mellyel a századforduló nézett a humanitás és a tudomány vallásának jegyében a jövőbe, ez a beállítást azonban ma kizárólag azokra az országokra korlátozódik, amelyek nem tapasztalták meg saját bőrükön a humanitás és a tudomány erkölcsformáló és társadalomformáló erőinek a gyászos törekvéségét. Akik ezt megtapasztalták a saját környezetükben és a saját bőrükön, azok megtapasztalták azt is, hogy döntő pillanatban egy szűkebb, de hatékonyabb és szívósabb ellenállási felületet jelentenek a történeti egyházak szervezetei, és döntő pillanatban egy kevésbé progresszív és kevésbé szabadgondolkodó, de ennek fejében gyökeresebb és megbízhatóbb közösségi érzelem a keresztény caritas, mint annak szekularizált mása, a felvilágosult testvériség.

Az egyházak részvételével szemben fellépő kifogásolók második csoportja kevésbé naiv, kevésbé racionalista és kevésbé optimista. Nem a teológiai és dogmatikai alapvetést kifogásolja, sőt tisztában van azzal, hogy ez az alapvetés ha nem is minden részletében, de egészében szervesen összefügg azokkal a közösségi és morális erőkkel, amelyeket a történelmi vallások szervezetei felmutatnak. Kifogásai nem annyira az egyházak mint

olyanok ellen, hanem inkább a konkrét esetben számba jövő kontinentális európai egyházak ellen irányulnak, és azt a vádat emeli velük szemben, hogy túlságosan is sok hatalmi eszköz birtokában éltek a legutóbbi időkig, túlságosan szoros kapcsolatban éltek a politikai hatalommal és a társadalom betáblázott politikai és gazdasági érdekeivel, sőt sok helyen közvetlenül maguk is betáblázott gazdasági érdekek megkötő hálójába kerültek; ennek következtében elmulasztották, hogy elvi tiltakozásokon túlmenően komoly harcra induljanak a faj és erőszak ama mítoszával szemben, melyet az általuk túllontúl tisztelt államhatalom magáévá tett, s igazi effektív ellenállásba csak akkor kezdtek, amikor az erőszak nemcsak erkölcsi elveiket, hanem konkrét szervezeteiket is kezdte megtámadni.

Ez a vád legnagyobb részében igaz. Igaz, de legnagyobb részében már nem aktuális. Semmi kétség, hogy ha a kontinentális egyházak túlnyomó részben ma is ilyen pozíciót foglalnak el, akkor közreműködésük ha nem is értéktelen, de legalábbis kétes értékű. Valóban úgy van, hogy az ilyen egyházaknak a közreműködését, mint általában minden betáblázott érdekszervezet közreműködését, csak igen szűk és pontosan meghatározott körben lehet igénybe venni.

Teljes értékű társakként csupán azok az egyházi szervezetek jönnek számításba, melyek a szenvedések tűzében már megtisztultak, vagy megtisztulásnak indultak, és megtapasztalták, milyen spirituális gazdagodást és közösségi megerősödést jelent a hatalmi eszközök elvesztése, az azokról való lemondás és a testi üldöztetés állapota. Ilyenek a francia katolikus egyház, az összes német egyház, az összes közvetlenül megszállott ország egyházai és bizonyos értelemben maga a pápaság is. Azt mondhatjuk tehát, hogy ma a kontinentális Európa egyházainak nagyobb részére lehet és kell [is] számítani. Semmi kétség, hogy bizonyos erőviszonyok megváltozása után ismét jelentkezni fognak azok a tényezők, melyek ezeket az egyházakat bizonyos betáblázott érdekviszonyok hálóiba igyekeznek szorítani. Egy ilyen fejlődéssel szemben ma már ott állanak döntő, elfelejthetetlen és kitörölhetetlen történelmi tapasztalatok és élmények, s számítani lehet rá, hogy ami még esedékes az egyházi szervezetek betáblázott érdekviszonyai elleni harcból, az nem az állam és az egyház, a társadalom és az egyház vagy a tudomány és az egyház harcának a formájában fog lezajlani, hanem magukon az egyházakon belül.

Kétségtelenül feltűnőnek és gyanúsak látszhat, ha az európai módszerek uralmának a helyreállítási munkájában valaki a hadsereget számításba akarja venni. Közhely, hogy a jelenlegi krízis kiváltásában a háborús szellemnek döntő része volt, és köztudomású, hogy a hadsereg a legde-

mokratikusabb országban is militaristább a társadalom többi részénél. De ezen túlmenően is köztudomású, hogy éppen azon a területen, ahol a regenerálás munkája a legnehezebb és a legkritikusabb, vagyis Közép- és Kelet-Európa területén, a hadseregek közéről és bizonyos világnézeti súllyal is részt vettek a háborús szellem kialakításában: közfelfogás szerint a porosz militarizmus szelleme, mely a hitlerizmus szellemi előzményének és szülőjének számít, a porosz hadseregben rezideált, és köztudomású az is, hogy a kelet-európai kis népek szűk és agresszív nacionalizmusa milyen támasszal bírt az itteni, többé-kevésbé újonnan alakult hadseregekben.

Mindenesetre előre kell bocsátanom, hogy itt is, mint az egyházak esetében és mint minden számba vehető társadalmi erőtenyező esetében, országoként ténykérdés, hogy a hadsereg és annak szelleme az európai módszerek uralmának helyreállítási munkájában számba vehető szövetséges-e vagy sem. Egy helyzetben már bebizonyult, hogy az, és az alábbi gondolatmenetnek tulajdonképpen az a legfőbb kérdése, hogy a másik esetben is az-e.

Kifejtettük már, hogy értelmetlen dolog a militarizmust általában a hadseregbe lokalizálni, mert a militarizmus az esetek túlnyomó részében a társadalom kóros állapota, és nem a hadseregé.

Az, hogy az európai módszerek uralmának a helyreállításánál a hadsereg számba vehető társadalmi, szervezeti tényező-e vagy sem, elsősorban azon múlik, hogy a szóban lévő hadsereg hordozója-e a katonaság európai tradícióinak. Nem a hadsereg és nem a katona, amit segítő társaként számításba lehet venni, hanem annak egy különleges európai fajtája. Amikor a hadseregben megtestesült háborús és militarista szellem ellen panaszkodunk, akkor elfelejtjük, hogy a katonának az a fogalma, amit Európában megszoktunk, amelynek egyáltalán szelleme van, micsoda hallatlan civilizációs vívmány a „verekedő ember”-nek, a „zsoldos”-nak azzal a fajtájával szemben, amelyet a világ túlnyomó többsége a katona kizárólagos megjelenési formájának ismer. Az, hogy Európában a katona nem ez, vagy legalábbis nem csak ez, egy különleges civilizációs vívmány, amely végsőleg a keresztény lovagi ideálra megy vissza, bár azon sem csodálkoznék, ha kiderülne, hogy a római legionárius is részt vesz egy bizonyos hányad erejéig ennek a hivatási ideálnak a kialakításában. A keresztény lovag ideáljában természetesen nemcsak a kereszténység vesz részt, hanem a lovagság is, vagyis születési szelekción alapuló, arisztokratikus erkölcsi és becsületkódexet ismerő, különleges nevelésű emberfajtának az ideálja is. Ilyen társadalmi fejlődés megjelent nem egy helyen Európán kívül is, de különleges keresztény kiindulási fejlődés az, amely a hadseregből magából

szisztematikusan és folytonosan a háború korlátozásának és civilizálásának az eszközt csinálta, és amely a lovagság szűk és szakszerű erkölcsi tudatának olyan tartalmat adott, mely megengedte a katonai ideálnak teljes demokratikus és népi szélességben való kiterjesztését.

Az, hogy egy konkrét hadsereg örököse és hordozója-e ezeknek a hagyományoknak, hogy sorai mennyire lazultak meg az erőszak mítoszának a hatására, az minden esetben külön eldöntendő ténykérdés. Amit itt leszögezni fontosnak tartok, az az, hogy a német hadsereget nem lehet úgy tekinteni, mint amely ettől az ideáltól teljességgel elszakadt volna. Mondtam már, hogy a porosz militarizmus szellemének a német hadseregbe való lokalizálása hamis és félrevezető beállítást; egy országot nem az tesz militaristává, hogy hadserege hogyan gondolkodik a háborúról, hanem az, hogy társadalma hogyan gondolkodik a hadseregről. 1871-ig a legkisebb kétség sem fért ahhoz, hogy a különböző német államok hadseregei – mindenekelőtt az osztrák, de ugyanakkor a porosz is – részesei és hordozói a katona európai ideáljának. 1871 előtt ha ezt a kérdést bárhol felvetettük volna, a válasz kétségtelenül az lett volna, hogy ettől az ideáltól a nyugat-európai országok között legmesszebb a napóleoni hadsereg távolodott el azzal a szokásával, hogy sarcokkal és rekvirálással élelmezte magát, és a megszállott országok politikai életébe beleavatkozott. Ami 1871-től kezdve a német hadsereget mindinkább gyűlöltté tette Európában, az alig hiszem, hogy a német tisztikar vagy akár a porosz tisztikar tradícióiban gyökerezne, hanem sokkal inkább a hadsereg kereteibe az általános védkötelezettség folytán beleömlött német társadalom homályos elégtétel-kereső indulataiból, a napóleoni időkből származó francia Erbfeind komplexumból és a német politikai fejlődés és a német egység nagy zsákutcájának kompenzációjaképpen létrejött öndokumentálásból és hatalomkultusból. Abban az arányban, amint ezek az indulatok a német társadalmat elöntötték, erősebben szelektálódott a német hadseregben egy bizonyos csoport, mely a társadalomnak ezekkel a kóros tüneteivel szemben idegenül és ellenségesen állott szemben. Ezt a szembenállást nem kell különösebben szervezettnek, tudatosnak vagy egységesnek elképzelnünk: táplálkozott ez részben keresztény, részben arisztokratikus, részben porosz és – last but not least – progresszív tényezőkből is; lényeges azonban az, hogy minden vonalon európai tényezőkből táplálkozott. Ez a tényező ma is megvan. A hitlerizmus nem számolhatott le teljesen vele, mert bármennyire igyekezett is gleichschaltolni a hadsereget, szüksége volt rá. Semmi kétségem nincs benne, hogy az erőszak kultusza, mely a német társadalom valamennyire is befolyásolható és alakítható része-

ibe és évjárataiba a propaganda és a nevelés minden eszközével belesulykolódott, nem maradt hatás nélkül a német hadseregre, és ez a hatás megmutatkozott a hadviselés és a megszállás különféle módszereiben, különösen keleten, ahol a németek kevésbé ügyeltek a maguk európai presztízsére. Bármilyen messze és bármilyen szörnyű eredményekre vezetett is az erőszak kultusza mindebben, az bizonyosra vehető, hogy a német hadsereg európai tényezői nem vesztek oda teljesen. Ennek bizonyosságára csak gyér konkrétumaink vannak, melyek megfelelően kiértékelve sokat mondanak.

Ezekkel a tényekkel kell mérni a német hadseregben számba vehető európai tényezőket, nem pedig azzal, hogy a német hadsereg fejei fog-nak-e és képesek-e a mostani rendszer ellen puccsot vagy palotaforradalmat szervezni vagy végrehajtani. Lehet, hogy tudnak, lehet, hogy nem tudnak, lehet, hogy fognak, lehet, hogy nem fognak, mindez azonban nem attól függ, hogy mennyi európai szellem él bennük, hanem kizárólag attól, hogy milyen időpontban fogja őket maradéktalanul elfogni a háború diplomáciai és katonai kilátástalanságának a biztos tudata. Az európai erők seregszemléjénél most nem ez a lehetőség a lényeges, hanem az, hogy az európai módszerek regenerálásánál lehet-e számítani a fegyelemnek és korrektségnek, a tekintélynek és emberségnek arra a szintézisére, amelyet Európában a katonai ideál jelentett, s melynek döntő szerepe lehet egy olyan összeomlott világnak az újjáépítésében, amely hosszú ideje elszokott attól, hogy személyes tekintélyek nélkül és személyes uralom nélkül éljen, amelynek tehát döntően szüksége van a tekintélynek oly formáira, melyek személyesek ugyan, de spiritualizálhatók.

Ebből természetesen magától értetődően következik az is, hogy ha az európai módszerek uralmának a regenerálásánál a hadseregről beszélünk, ez alatt nem az általános védkötelezettségen alapuló tömeg- és néphadsereget értjük, hanem a hivatásos tisztikart. Hogy egy konkrét hadsereg ebben a munkában mennyire jöhet számításba, azt minden egyes hadsereg szellemének és személyi állagának a konkrét lemérésével lehet csak eldönteni. Bármennyire szembefordult is Németország az európai fejlődéssel, azt hiszem, hogy ebben a tekintetben még ma is áll az európai kultúrfejlődés régi elhelyezkedése, az tudniillik, hogy az európai kultúra tradíciói és gyökereisége nyugattól kelet felé csökkennek. Körülbelül ez az, amit messziről és nagyjából mondani vagy sejteni lehet arról, hogy az európai módszerek helyreállítási munkájában Németország és a kelet-európai kis országok hadseregének tisztikarait milyen mértékben lehet európai erőkként számba venni.

Felelnünk kell most arra, hogy az európai erők között miért nem vettük számításba az arisztokráciát. (Nem vettük fel külön kérdésként a monarchia kérdését, mert úgyis sor kerül rá az európai tényezők helyreállításával kapcsolatban, az állam- és kormányformák fejezetében.) Nem vettük számításba az arisztokráciát azért, mert bár személyes összeállításban nagyjából európai erőket képvisel, de mint összefüggő társadalmi szervezeti tényező, Európa legtöbb országában szétszóródott, és elvegyült a társadalom egyéb szervezeti csoportjai között. Azokban az országokban, ahol ma is nemcsak társasági összefüggést, hanem masszív társadalmi szervezeti tényezőt jelent, vagyis Kelet-Németországban, Lengyelországban és Magyarországon, ott oly mértékben jelent egyúttal betáblázott társadalmi érdekszervezetet, hogy az európai módszerek regenerálásának a munkájában csakis teljességgel korlátozott és határozottan körülírt szerepben vehető számításba. Az arisztokrácia ugyanis ott, ahol összefüggő és masszív társadalmi szervezeti tényező, kizárólag nagy latifundiumok tulajdonosi mivoltán keresztül az. Ezek pedig az európai módszerek uralma szempontjából túlnyomó részben nem pozitív, hanem negatív tényezők. Az arisztokrácia tehát az európai módszerek uralmának a helyreállítása szempontjából csakis két ponton jöhet számításba: egyrészt ott, ahol a nagybirtok modern kapitalista nagyüzemmé vált, amely a környék életnívójára és termelőképességére erősítő hatással van, másrészt ott, ahol a birtok nem haladja meg a szerény középbirtok méreteit, és egy bizonyos meghatározott körben patriarkális vezető szerepet visz. Az első lehetőség például a szóban lévő országokban az újjunkon meg lehet számolni, a második lehetőség pedig ha nem nélkülöz is bizonyos szimpatikus vonásokat, az európai fejlődés vonalával szemben teljességgel szűkülő- és megszűnőfélben van. Az arisztokráciának mint különálló hasznos európai tényezőnek a számbavétele tehát nemcsak felesleges, hanem veszedelmes is.

Hasonló megfontolások indokolják azt, hogy a kapitalizmust se vegyük számításba az európai módszerek uralmának a helyreállítási munkájában. Nem vehetjük számításba azért, mert a kapitalizmus mutatja a legvilágosabb példáját annak a deformáló hatásnak, amellyel megmerevedett és betáblázott érdekviszonyok a közvetlen emberi viszonylatokra és állásfoglalásokra bírnak. Minthogy a kapitalizmus bizonyos szervezeteire az európai újjáépítés bizonyos meghatározott feladatait kétségkívül rá kell bízni, minthogy a kapitalizmus ott, ahol a beléje épített érdekek nem érvényesülnek zavaróan – bár ez a tér vajmi szűk –, az európai módszerek szempontjából van bizonyos pozitív jelentősége, itt is azt kell mondanunk, hogy bizonyos szorosan körülhatárolt területen munkáját igénybe kell venni, és erőit számításba kell venni, azonban az európai jellegű társadal-

mi erőtenyezőknek abban a politikai koalíciójában, amelyre az európai regenerálódás vezetésének munkáját országonként rá kell bízni, a kapitalizmus szerepét a lehető legkisebbre kell szorítani.

Az európai módszerek helyreállításának munkájában számba vehető egyetlen komoly progresszív tényező a szervezett munkásság. Nem kell sokat beszélnünk ennek a tényezőnek a szerepéről, az értékeiről és jövőbeli feladatairól. Egyetlen olyan tényező ez, mely a tömegek síkján jelent valamit az elvadulásnak azokkal a folyamataival szemben, melyek éppen a tömegeket érintették a legnagyobb mértékben. A szakszervezetek voltak a munkásság felemelkedésének, politikai nevelődésének és Európa közösségi hagyományaiba való belenövekedésének a legfontosabb iskolái.

Kétségtelenül nagy tehertétele a szervezett munkásság európai feladatvállalásának az osztályharc hagyománya. Mai szemléletünkben rettenetesen szűk és katasztrofálisan értékpazarló a társadalmi fejlődésnek az a felfogása, mely a társadalom tagjainak a haladás szempontjából való értékelésénél masszívan, statikusan, teljesen anyagszerűen, térbelileg záró módon álló osztályokkal dolgozik, nem pedig emberi viszonylatokkal, funkciókkal és kulcshelyzetekkel. Mai felfogás szerint a társadalmi haladás kiharcolása nehezen történhetik osztályoknak naivul elképzelt és mereven felsorakoztatott csatarendjei formájában, hanem sokkal inkább a szervezeti elvek, a reájuk vonatkozó közvélemény megváltoztatásával és ennek következtében bizonyos kulcspozíciók átrendezésével. Ami pedig az osztályérdekek hasonlóképpen merev elgondolását jelenti, ma nagyon jól tudjuk azt, hogy az embereknek nem annyira érdekeik vannak, mint inkább érdekeikre vonatkozó tévképzeteik, s ezeket sem mindig osztályszempontok határozzák meg, s [hogy] az érdekeknek a társadalmi haladásra való bénító hatása nem annyira a masszív és egységes osztályérdek formájában nyilatkozik meg, hanem inkább a társadalom műhelyében elfoglalt pozíciók közötti viszonylatok olyanfajta megmerevedésével és intézményes megkeményedésével, amelyen az emberi viszonylatok közvetlensége immár nem képes áttörni, amelyeket ma a „betáblázott érdekek” kifejezéssel szoktak leggyakrabban megjelölni. Azt is tudjuk, hogy az ilyen betáblázott érdekviszonyok lényege nem abban áll, hogy a bennük részt vevő embereket teljességgel deformálják, s maradéktalanul ördögi gonosz elnyomókat és fogvicsorgató lázadókat alakítanak ki [belőlük], hanem sokkal inkább abban, hogy a közvetlenség és az emberiség termékeny energiáit kölcsönösen lekötik és megbénítják. A hangsúly tehát nem a gonosz emberek kiirtásán, hanem a termékeny energiák felszabadításán kell hogy legyen.

Mindez az osztályérdek és az osztályharc régi fogalmainak a radikális újrafogalmazását kívánja meg, ami egyáltalán nem azt jelenti, hogy a szervezett munkásságnak a jövőben kevésbé harcosnak, kevésbé elszántnak és kevésbé bátornak kell lennie, nem azt jelenti, hogy olcsó kompromisszumokra, a lényegyet elkenő félmegoldásokra és alamiznaszerű szociális olajcseppekre kaphatóvá kell válnia, hanem azt, hogy a társadalmi fejlődés lélektani föltételeire és tényezőire vonatkozóan tisztább felfogással kell eltelnie. E pillanatban ez a tisztulási folyamat az elvek síkján a kontinentális Európában csak igen kis mértékben haladt előre, annál nagyobbabban haladt azonban a konkrét élmények és tapasztalatok útján. A faj és erőszak mítoszával és a munkásszabadságok elnyomásával szemben folytatott harcában a kontinentális Európa szervezett munkássága olyanokat talált a maga oldalán szövetségesként, vagy legalábbis olyanokkal találta magát több-kevesebb mértékben érdekközösségben, akiknek az osztályharc előírt sémái szerint teljes szívvel és lélekkel a szemben lévő oldalon kellett volna állniuk. Ez gyakorlatilag arra vezetett, hogy a szocialista munkásság harci jelszavainak a fegyvertárában teljességgel megváltozott az olyanféle szavaknak és tényezőknek a jelentősége, amilyenek a vallás, az egyházak, a nemzet, a nemzeti szabadság, a nemzeti függetlenség, a demokrácia, az intelligencia stb. stb. a helye és a jelentése. A harci jelszavaknak és a harci frazeológiának erre a változására nézve természetesen antibolsevisták és ortodox marxisták versengve igyekeznek bennünket meggyőzni arra nézve, hogy mindez csak taktika. Ez a beállítást azonban jellegzetes tünete annak a gyermekes taktikomániás világgépnek, amely azt képzei, hogy nagy társadalmi és politikai mozgalmak irányító jelszavait taktikából lehet változtatni és variálni. Hogy ez mennyire nem így van, azt a szemünk előtt demonstrálja a nemzetiszocializmus hasonlóképpen taktikomániától fertőzött eszmei alapzatának összeomlása. Hiába biztosítanak bennünket versengve egyrészt az antibolsevisták, másrészt az ortodox marxizmus és a forradalmi taktika ortodox dogmáinak az őrei, hogy az európai szocialista munkásság harci jelszavainak ez a megváltozása csupán taktika. Lehet, hogy bizonyos részben taktika, s lehet, hogy ha a harcnak mai formái tárgytalanokká válnak, akkor bizonyos pontokon erős lökéssel igyekszik majd visszalendülni a harcos szocializmus a régi harci helyzetekhez. Ez a visszalendülés azonban nem lesz és nem lehet tartós. Nem lehet annak a hatását egyik napról a másikra eltörölni, hogy egy döntő és történelmileg hosszú időre emlékezetes harcban mind a konkrét harci élmények, mind pedig a hangoztatott harci kiáltások annyira nem egyeztek a marxi ortodoxia dogmaival.

Ha azonban ez így van, és a szervezett munkásság politikai elhelyezkedésén ez meg fog látszani, akkor ez nem lehet bizonyos kihatással arra a cezúrára sem, amely az első világháború utáni időben kirajzolódott a szociáldemokrácia és a kommunizmus között. Nem véletlen, hogy azok a szellemi irányítók, akik ma döntően számba jöhetnek a szocializmus jövőendő útja szempontjából, sem a szociáldemokrácia, sem a kommunizmus kialakult sémáiba nem illenek bele, hanem valamiképpen szabadon úsznak a kettő között vagy a kettő felett. Szociáldemokraták és kommunisták az első világháború utáni időben kezdtek nem egy eszme megszállottjai, hanem egy meghatározott és groteszkül részletekben kiépített taktikának a rabjai [lenni]. Ilyen módon valóságos antiszelekción fejtettek ki, mert gyűjtőivé váltak egyik részről a „mindent fokozatosan és mindent szőrmentiben” jelszavú embereknek, másrészt a „mindent összeesküdve és mindent forradalommal” jelszavúaknak. Lassan-lassan többet foglalkoztak egymással, mint a többi társadalommal és a jövővel.

A kommunizmus két lényeges elemből tevődik össze, melyek nem tartoznak szervesen össze: az egyik az, hogy százszázalékos szocializmus, a másik az, hogy százszázalékos forradalmi taktika. A forradalmi taktika pedig nem más, mint racionalizált leszármazója a 19. század eleji forradalmi romantikának, s e minőségében egyike a francia forradalom kevésbé szerencsés melléktermékeinek. A forradalmi romantikának vajmi kevés része lehet a kontinentális Európa újjáépítésében, mert a kontinentális Európa olyan rettenetes adagot kapott hamis romantikából, a dinamika, az erő, az örökös mozgás, a folytonos változás, a negyedszázadonként változó korszellem, az öncélú mozgás és a folytonos változás megőrzítő filozófiájából és gyakorlatából, hogy ezen a téren hosszú időn keresztül nagyon nagy kíméletre van szüksége, hogy lassan meg tudjon gyógyulni, és ismét kinyíljon a szeme bizonyos örök értékek állandóságának a meglátására, s a dialektikus kilengések őrző egymásutánja helyett és mögött megérezze az egyenes vonalú fejlődés hatalmasan és biztosan hömpölygő áradatát.

Meg kell most még magyaráznunk, miért nem vesszük számításba külön progresszív erőtenyezőként a szabad és szabadelvű intelligenciát. Azért nem, mert ez mint összefüggő szervezeti realitása a társadalomnak, mely képes részt venni egy politikai koalícióban, egyszerűen nem létezik. Soha nem is létezett túlságosan, de a kontinentális Európában teljességgel megsemmisült. Természetesen léteznek a szabad intelligencia egyedei és foglalkozási ágai, s úgy helyezkednek el és úgy védekeznek, ahogy éppen tudnak. Természetesen ezeknek az egyedeknek a közreműködése a lehető legnagyobb mértékben fontos és kívánatos az európai módszerek helyre-

állítási munkájában. De mint egész, semmilyen vonatkozásban nem társadalmi szervezeti és erőtenyező. A szabad intelligencia az európai kulturális, politikai és társadalmi fejlődés legérzékenyebb és legszebb virága; olyankor azonban, amikor évezredek fák dőltek ki, és azoknak a helyreállítása az első gond, nem érdemes sokat beszélni arról, hogy majd később, ha az egész termőtalaj ismét életre zsendül, milyen fontos szerepe lesz a lombok oxigénjének és a virágok illatának.

Statikus erőtenyezőként az európai módszerek helyreállításának munkája számára kettőt vettünk számításba: a bürokráciát és a parasztságot. Sorolhattuk volna mind a kettőt a konzervatív tényezők közé is. Kétségtelenül: természetüknél fogva konzervatív tényezők. Azonban nem abban az értelemben, hogy bizonyos örök értékeket a harcra készség tudatosságával őrzénének, hanem egyszerűen azért konzervatívak, mert úgy őriznek bizonyos értékeket, hogy ezenközben bizonyos passzív nehézkedési erőt mutat[nak]. Az európai erőknek abban a koalíciójában tehát, mely hivatva van az európai módszerek uralmának a helyreállítását vezetni, nyilván az egyházak, a hadsereg és a szervezett munkásság koalíciójának kell elsősorban a politikailag tudatos és aktív elemet képviselnie, a bürokrácia pedig inkább alsóbb fokon végrehajtó szerepet, a parasztság pedig inkább csak háttérszerepet igényelhet magának. Lesznek azonban helyzetek, ahol az egyházakra és a hadseregre csak korlátozott mértékben lehet számítani, s ebben az arányban kell hogy előtérbe lépjen a bürokrácia és a parasztság szerepe, mert a szervezett munkásság bármennyire imponálónak hisz is abban, hogy reá van a jövő vetve, bizonyos ellensúly nélkül mégiscsak könnyen belecsusszan az osztályharc és a forradalmi taktika mítoszába, ami a mai kritikus helyzetben az európai módszerek végleges halálát jelentené.

A bürokrácia európai tényező azért és annyiban, mert és amennyiben az ügyintézésnek, az igazgatásnak és az emberi viszonylatok kiformalásának bizonyos történetileg kialakult, keresztény klerikus megalapozású, technikailag elmélyedt és hivatássá kifinomodott tradícióját őrzi. E pillanatban ne gondoljunk a bürokratizmus kinövéseire, mert a világnak a mai helyzetben ennél sokkal lényegesebb és pusztítóbb veszedelmekkel kell megküzdenie. A hatalom, az erőszak és a siker kultusza a bürokrácia világában elsősorban az efficiencia, a hatékonyság bálványában jelenik meg. Bármennyire nélkülözhetetlen is a modern eltömegesedett igazgatás világában az eredményesség biztosítása, az eredményesség kizárólagos kultusza a szabadság és a kultúra pusztulásával jár, éppen ezért a jó bürokrácia ösztönösen – de ha baj van, tudatosan is – ellenáll az eredményesség kizárólagos kultuszának. Még inkább ellenáll mindenfajtajú világnézetnek, és

különösen ellenáll a közösségi materializmus pusztító utilitarizmusának, minthogy ez a bürokráciának mint értékőrző technikának, kultúrának és módszernek a teljes elpusztítását jelenti. Mindez az ellenállás természetesen nem tévesztendő össze – éppen azért, mert nagyon könnyen összetéveszthető – azzal a tehetetlenségi nyomatékkel, amit a bürokrácia bornírttsága és fantáziátlansága a haladással szembe tud szegezni.

Ebből a szempontból nézve a bürokráciát, világos, hogy minden egyes esetben, minden egyes országban és a bürokrácia minden egyes ágában konkrétan mérlegelendő ténykérdés az, hogy a bürokráciát számba lehet-e venni mint az európai erőtenyezők koalíciójának az aktív és használható tagját. Ezt pedig esetről esetre az dönti el, hogy a bürokráciának a szóban lévő ága, intézménycsoportja vagy személyzeti csoportja mutatott-e tudatos vagy ösztönös ellenállást az európai szellemet megtámadó mítoszokkal, világnézeti jelszavakkal, közösségi és nemzeti materializmussal és az eredményesség kizárólagos kultuszával szemben. Ezt nem az dönti el, hogy adott esetben vállalt-e vértanúságot a hatalommal szemben az engedelmesség megtagadásával. Aki ilyet tett, az már nem bürokrata, hanem több, de azt is mondhatjuk, bizonyos részben kevesebb is annál. A bürokrata jellegzetes vértanúsága éppen úgy aprópénzre váltott és technikai részletekben eloszló vértanúság, mint ahogy egész munkája és az abban rejlő kultúra is aprópénzre váltott és apró részletekre eloszló kultúra. Vértanúsága többletmunkában, felsőbb kegyek elvesztésében, előmeneteli mellőztetésben és hasonló tragikomikusan hősi dolgokban nyilvánul meg. Ellenállásának kérdését nem az adja, hogy beáll a hatalom ellen küzdők táborába, hanem az, hogy bármilyen brutálisak, türelmetlenek vagy zavarosak is a hatalom rendelkezései, azt a végrehajtás során első pillanattól kezdve igyekszik újból kalkulálhatóvá, rendezetté, az egyéni és emberi árnyalatokat figyelembevevőbbé és a lehetőség határain belül biztonságossá tenni. Esetről esetre mérlegelendő ténykérdés tehát, hogy a bürokráciának egyik vagy másik ága, csoportja vagy szervezete megtette-e [ezt] vagy sem, mert van bőven példa a bürokrácia közönyös passzivitására, sőt arra is, hogy az egyedül üdvözítő világnézet vagy az eredményesség nevében a bürokrácia ráduplázott a hatalom brutalitására, türelmetlenségére vagy zűrzavarosságára.

A parasztság az összes erőtenyező között a legstatikusabb és a legpasszívabb. Tulajdonképpen csak ott jön számításba mint külön erőtenyező, ahol még egyáltalán létezik, vagyis ott, ahol nemcsak egyszerű földművelő-foglalkozás, hanem ezen túlmenően egy különlegesen zárt és leszűkített [életforma], de ugyanakkor az emberi egészségnek egy bizonyos tartalékát képviseli. Ahol a modern fejlődés a parasztságnak ezt a feudális

elzártságát megszüntette, ott tulajdonképpen a parasztságról mint külön erőtenyezőről nehéz beszélni, mert beilleszkedik a polgárság vagy a munkásság soraiba. Mindamellet a parasztság itt is a mértéktartásnak és az emberi egészségnek egy bizonyos színét jelenti. Igazán számba veendő erőtenező azonban nem Német- vagy Olaszországban, hanem a kelet-európai kis országokban, ahol sokféle zsákutcába futott, de újjászületésre és regenerálódásra kész parasztmozgalmak léteztek és léteznek; itt ugyanis a modern fejlődés hirtelen és nagy erővel vetette fel a parasztság számára a megmozdulás, a zárt, szűk életformából való kilépés és a politikai érdekképviselő szükségességét, ugyanakkor még elevenen és érezhetően érvényesülnek a paraszti életforma bizonyos kultúráértékei és a [paraszti] magatartásában megmutatkozó emberi egészség.

Számot kell végül adnunk arról, hogy miért nem vesszük számba európai erőtenezőként a városi iparúzó és kereskedő polgárságot. Nem vesszük először azért, mert ez a réteg Közép- és Kelet-Európában, főleg Kelet-Európában sohasem volt olyan erős, mint Nyugat-Európában. De ha Németországban és Olaszországban volt is erős, gyökeres és tudatos városi polgárság, éppen ez a réteg volt az – legalábbis ami Németországot illeti –, amely az értelmiségi osztály mellett leginkább áldozatul esett annak a szellemi, erkölcsi és életvitelbeli zűrzavarnak, amely Németországban 1871 után kezdődött, és 1918 után teljességgel katasztrofális méreteket öltött. Ez a polgári osztály volt az, mely a 19. század első felében a német demokratikus nacionalizmus háttérjét adta, s a maga rendszerető és rendszerfenntartó hajlamosságainál fogva 1871 után a leginkább bedőlt annak a monstruózus történeti tévedésnek, hogy a német egység megvan, és hogy azt a Hohenzollernnek csinálták meg; ez a polgári osztály volt az, amely az értelmiségi osztály mellett a leginkább érezte át a saját ügyeként azt a sérelmet, ami a német demokrácia, a német nemzeti egység ügyét 1919-ben érte, és végül ez a polgári osztály volt az, amely a leginkább és a legintenzívebben átélte a saját bőrén a gyakorlati, társadalomerkölcsi értékeknek azt az eszeveszett pusztulását, amit gazdaságerkölcsi téren egy német méretű infláció jelentett. Ez a német polgári osztály – a német értelmiséggel együtt – ha nem volt is tisztában azzal, hogy a hitlerizmus hová vezet, és ha nem kívánta is mindazt, amit a hitlerizmus szükségképpen magában foglalt, mégis: ez az osztály, helyesebben ennek a szétszórt töredékei voltak azok, akik a hitleri programra a legintenzívebben reagáltak. Valójában azonban 1933-ban már alig lehet a szó klasszikus értelmében ilyen polgári osztályról beszélni, olyan nagy mértékben megcsökkent ezen az osztályon belül az önálló és független egzisztenciák száma. A független

egzisztenciák további csökkenése, az egész réteg szétszóródása és az állam által irányított, kontrollált és ellátott amorf tömeggé való összeolvadása 1933 óta valószínűleg oly nagy mértékben haladt tovább, hogy ezt a réteget mint külön társadalmi és politikai erőtenyezőt nyugodtan számításon kívül hagyhatjuk.

[3. Állam-, politikai és kormányformák]

Az európai politikai és társadalmi erőtenyezők fenti számbavételéből sok minden következik arra nézve, hogy miféle állam-, politikai és kormányformák jöhetnek számításba arra, hogy az európai módszerek uralmának a helyreállítását e sokat szenvedett földrészen biztosítsák. Távolról sem merem azt állítani, hogy a politikai formák kérdése a reális erők valóságos összefogásának kérdése mellett ne volna fontos. Az európai szellem helyreállítása legalább annyira formák és módszerek kérdése, mint amennyire elvek és reális társadalmi erőtenyezők összefogásának a kérdése. Csupán azt akarom hangsúlyozni, hogy a döntő nem az, hogy attól az első pillanattól kezdve, amikor a nagy és látható Európa-ellenes erők eltűnnek a színpadról, azonnal be tudjuk vezetni a leeurópaibb, a legdemokratikusabb és a leghaladóbb politikai formákat, mert nem sok belátás kell annak felismerésére, hogy ez nem lesz lehetséges; hanem az a legfontosabb, hogy egyrészt biztosítva legyen az összes európai erő összefogása és harmonikus együttműködése, másrészt biztosítva legyen a lehető leggyorsabb és legegyszerűbb fejlődés lehetősége az európai formák helyreállítása felé.

Az első szempont azt kívánja, hogy Európának azon a területén, amelyen a politikai erkölcs eldurvulása és elvadulása kiterjedt, és azon a területen, amelyen a politika és erkölcsiség regenerálásának kérdése aktuális (ez a terület nemcsak az elnyomók, hanem az elnyomottak területe is), mindenütt valamiféle koncentráció, koalíciós kormányzás induljon meg. Isten ments, hogy ez a koncentráció a régi politikai pártok valamiféle koalíciója legyen. Az Nyugat-Európában is élenken érezhető, hogy a politikai pártok keretei és az őket elválasztó határvonalak már nemigen felelnek meg azoknak a lényeges problémáknak, amelyek az embereket politikailag legfőképpen irányítják, s ez többszörösen áll Közép- és Kelet-Európára, ahol azóta, hogy e pártok keretei, kérdésfeltevésai és kérdésmegválaszolásai kialakultak, olyan dolgok történtek, amelyek brutálisan és radikálisan keresztezték és elsöpörték azokat a szempontokat, vitakérdéseket és határvonalakat, amelyek szerint egykor ezek a politikai pártok kialakultak.

Nem ezeknek a politikai pártoknak a koncentrációjáról van szó, hanem azoknak az erőtenyezőknek, azoknak a politikai, társadalmi és erkölcsi erőcentrumoknak [a koncentrációjáról], amelyeket az előbbieken számba vettünk. A politikai pártok csak annyiban jönnek számításba, amennyiben ezeknek az erőknek valamelyikét képviselik, de még itt is nagyon óvatosan felül kell vizsgálni az erre való kvalifikációjukat, mert betáblázott társadalmi érdekek képviselői vagy politikai rutinier-k helyett ezerszerte többet ér néhány komoly értelmiségi és szakember, aki jól és helyesen tudja képviselni a számba jövő társadalmi rétegeknek vagy [az] erőcentrumok tagjainak a vágyait és az igényeit.

Hogy a fentiekben számba vett társadalmi rétegek és társadalmi vagy szellemi erőcentrumok közül az egyes országokban melyik jön számításba, azt minden országra nézve külön és közlelől megnézve kell mérlegre tenni. Egyetlenegy szűkségyszerű résztvevője van ennek a koncentrációnak: a szervezett munkásság. Ennek azonban nem szabad és nem jó egyedül lennie. Közép-Európában, mint ez a fent mondottakból kiderül, a leendő koncentrációnak – a lényeges elemeket emelve ki – végeredményben az egyházak, a hadsereg és a szervezett munkásság koncentrációjának kell lennie. Abban az arányban, amint Kelet felé haladunk, csökken a hadsereg számbavehetősege, helyenként az egyházaké is, bizonyos szerepet kap a bürokrácia, még nagyobbbat a parasztság, és a Balkánon végeredményben európai szempontból alig lehet másról szó, mint a munkásság és a parasztság koalíciójáról – vagy egyházi áldással, vagy anélkül.

A másik követelmény [ahhoz], hogy az európai módszerek és formák minél gyorsabb helyreállítása felé a fejlődés lehetősége kinyitassék, lényegileg két követelményben foglalható össze.

Az első követelmény az, hogy a közvéleménynek az első pillanattól kezdve meglegyen a maga demokratikus értelemben vett orgánuma, azaz demokratikus parlament országos viszonylatban és demokratikus helyi testületek lokális viszonylatban. A hangsúly azon van, hogy ezek a testületek a közvélemény demokratikus értelemben vett, kifogásolhatatlan orgánumai legyenek. Nem döntő követelmény tehát a választás általánossága. A döntő az, hogy mindazoknak – de lehetőleg nem sokkal többnek – legyen választójoga, akik valóban részesek a közvélemény kialakításában. A hitlerizmus felemelkedése kapcsán szerzett tapasztalatok különösen óvatossá kell hogy tegyenek a legeslegifjabb korosztályok választójogával szemben. Természetesen mindenáron el kell kerülni és mellőzni kell az olyan értelmiségi cenzust, amely gyakorlatilag egész rétegek kizárására vezethet, viszont számolni kell azzal, hogy az értelmi-

ségi követelményeknek a zérusra való csökkentése legalább annyit árt, mint amennyit használ a haladás ügyének, s végeredményben mindkét oldalon azt a folyékony, kalkulálhatatlan és jellegtelen masszát viszi bele a politikai életbe, amelynek olyan döntő szerepe volt a hitlerizmus felemelkedésében.

Feltétlen követelmény a választás titkossága és általában minden eljárási vagy kiszámítási trükkötől való mentessége. A nem direkt választási rendszer szintén igen aggályos, mert a politikai kultúra megszűkülésére és elprovinciálizálódására vezet; viszont a politikai nevelődés szempontjából döntő jelentőségű, hogy az országos parlament mellett a helyi testületek is a demokratikus politikai nevelődés iskoláivá legyenek. A túl minuciózus proporcionális választási rendszerrel tudvalevőleg igen rosszak voltak a tapasztalatok a weimari Németországban.

Nem döntő, sőt nem is nagyon kívánatos, hogy ezek a parlamentek első pillanattól kezdve százszázalékosan parlamentáris alapon dolgozzanak, hogy első pillanattól kezdve fölényes kontrollálói legyenek a kormányok működésének, és hogy ehhez a legteljesebb körű hatalmuk legyen, s különösen nem kívánatos, hogy első pillanattól kezdve sokat foglalkozzanak kormánybuktatással. Ha egyszer az a koncentráció, amelyre szükség van, létrejön, és jól jön létre, akkor a politikai és erkölcsi regenerálódás első időszakában nincs szükség sok kormányváltásra. Olyan helyzetben, ahol nem a szó klasszikus és tiszta értelmében vett zsarnokságról van szó, hanem az egész politikai közösség, a *nép* politikai kultúrájának a komplex megzavarodásáról és egy történeti okokra visszamenő politikai tömeghistóriáról, ott a regenerálódás útját és a népfeltség elvét nem kell, nem lehet és nem szabad nagyon strikte értelmezni. Ebben a helyzetben a parlamenteknek nem az az első feladatuk, hogy a népfelséget minél láthatóbban demonstrálják, hanem az, hogy a közvéleménynek – bármilyen összegabalyodott és zűrzavaros legyen is – megnyilvánulási szervet adjanak, és politikai nevelődésének folyamatát elindítsák.

A másik feltétele annak, hogy bármely kormányt és kormányrendszert el lehessen ismerni az európai módszerek helyreállítási munkájában egyenértékű résztvevőnek, az a szakszervezeti szabadság. Ezt a követelményt nem kell sokat magyarázni, ha egyszer tudjuk, hogy a számba jövő erőtnyezők közül egyetlenegy van, amelyik mindenütt számba veendő, és amely nélkül a munka nem indulhat meg: [a szervezett munkásság.]

Ez a gondolatmenet, melyben annyi szó esik koncentrációról, méltán gyanúsak tűnhetik fel minden jó hazafi előtt, annál is inkább, mert ebben a koncentrációban olyan elemeket is számba vesz, amelyeket eb-

ből a szempontból nemcsak hogy túl progresszívnek, hanem egyenesen forradalminak is szoktak bélyegezni. A fentiekben azonban rámutattam arra, hogy e kettőről annyiban lehet szó, amennyiben valóban európai erők, és nincsenek betáblázott társadalmi érdekviszonyokba beleszorulva. Bármennyire döntő jelentőségű is a haladás útjának a biztosítása, azt kell mondanom, hogy az adott helyzetben a haladás követelte változásoknak azonnal és teljes megvalósítása és az új Európa módszereinek a regenerálása ellentétben áll egymással. Nem azért, mintha a két dolog valamiféle belső ellentmondásban volna egymással, hanem azért, mert különféle történeti tapasztalatok, helyzetek és alakulások folytán alakult ki az a fejlődés, mely ezt a két célkitűzést a bekövetkező történeti pillanatokban egymással szembeállítja.

Haladás alatt nem értek mást, mint a társadalomnak szocialista értelemben és szocialista irányban való átalakulását. Erre vonatkozóan állítom azt, hogy ennek az átalakulásnak a számára a háború befejezése nem lesz különösen kedvező pillanat, pontosabban ha megvan is – és igen nagy mértékben megvan – a radikális átalakulások lehetősége ebben az irányban, nem bízom abban, hogy ezek az átalakulások a jövő szempontjából termékenyek lesznek, a jövő szabad útját megnyitják, és az európai módszerek uralmának a helyreállítását elő fogják segíteni.

Tisztában vagyok azzal, hogy ez a vélemény erős ellentétben van az angolszász progresszív körökben szélesen elterjedt véleménnyel, mely szerint e háború befejezésének pillanata kiválóan alkalmas szocialista irányban történő radikális átalakulások számára, s ami különösen Közép- és Kelet-Európát illeti, itt a fejlődés egyetlen jót ígérő útja szovjetköztársaságok kialakulása, minthogy ezen a területen nyugat-európai értelemben vett liberális és demokrata szellemű szocialista uralom kialakítására a politikai kultúra teljes lezülése folytán úgyszincs semmi komoly lehetőség. Ez így valóban logikus. E logikus gondolatmenet mögött azonban két dogma áll, amelyek a szóban lévő szituáció szempontjából mind a ketten tévesek.

Ha azt az alternatívát tesszük fel, hogy Közép- és Kelet-Európában mi-nak van meg inkább a lehetősége: egy nyugat-európai értelemben vett liberális kormányzásnak vagy a proletariátus diktatúrájának, akkor semmi kétség, hogy a háború befejezésének a pillanatában az utóbbi lehetőségre lehet komolyan számítani. A tévedés azonban éppen abban a feltevésben van, hogy e háború befejezése pillanatában ezen a területen csak szocialisztikus rezsimnek lehet és szabad létezniük, mert valóban: egy tiszta szocialista rezsimből kiindulva nincs más alternatíva, mint liberális szocializmus vagy diktatúras szocializmus.

Azt kell azonban mondanom – bármennyire sajnálatos is első halálásra –, hogy e háború befejezésének pillanata Közép- és Kelet-Európa számára nem a legalkalmasabb pillanat a szocializmus irányában történő radikális és teljes átalakulás szempontjából. Az orosz forradalom óta dogma, hogy nagy és kimerítő háború befejezésének pillanata, különösen a háborút veszített országok számára, alkalmas pillanat széles alapú szociális forradalmak kitörésére. Ez azonban súlyos tévedés, legalábbis súlyos tévedés abban az esetben, ha forradalom alatt nem pusztá zűrzavart és rendetlenséget, hanem a jövő új alapítása irányában haladó tudatos, átgondolt és vezetett mozgalmat értünk. Az elégedetlenség, az elkeseredés és a nyomorúság komponensei kétségtelenül meglesznek ennek a háborúnak befejezésekor is. Forradalomhoz azonban mindegyiknek kellene. Hanem kell a jelen nyomorúságának egy világos és összefüggő értelmezése, a jövő kibontakozásának egy kidolgozott és összefüggő víziója, és kell egy olyan lélektani állapot, amely minden fizikai nyomorúság és fizikai kifáradtság mellett tud bízni és tud reménykedni az így kirajzolódó eszmék és tervek megváltó erejében, és végül kell egy olyan társadalmi és politikai helyzet, amely kényszerítő erővel gyűjti a szóban lévő közösség legjobbjait a forradalom oldalára. Mindez hiánytalanul megvolt 1917-ben Oroszországban, és abszolúte nincs meg 1944-ben Közép- és Kelet-Európában. Amennyire biztató a jövő képének az a mindinkább egységes víziója, amely ma az angolszász országokban kialakult, annyira kevésbé valószínű, hogy ezt a víziót rövid idő alatt elhíhetővé és remélhetővé lehet tenni Közép- és Kelet-Európában.

Ezek az országok latensen több mint fél évszázada, negyedszázada pedig nyilvánvalóan, mindenki által láthatóan és érezhetően a politikai és társadalmi eszmék és mozgalmak teljes zűrzavarában és összevisszaságában élnek. Rövid időközön belül a legellentétebb irányú és a legutópisztikusabb „forradalmak”-at élték meg, és teljességgel elvesztették a hitüket abban, hogy ilyen vagy amolyan forradalmi mozgalomnak a víziója elhihető, remélhető, és valami jót hozhat. Természetesen léteznek a mindig passzív – s most különösen apatikus – nagy tömeg közepette most is aktív és mozgékony, hívó forradalmi csoportok. Csakhogy nem egyetlenegy ilyen csoport létezik, sőt nem is kettő, hanem több, és a komoly, bátor és felelősségteljes emberek sokasága a szélrózsa minden irányában és a politikai szivárványskála minden árnyalatában szét van szóródva, össze van zavarodva, s a legellentétebb – alapos vagy alaptalan – félelmek és bizonytalanságok által marcangoltatik.

Ezek az országok teljességgel elvesztették a közvetlen élményszerű kontaktust azzal a ténnyel, hogy az európai politikai fejlődésnek van egy hosszú lejáratra érvényesülő, egyenes vonalú trendje, melynek a folyamata forradalmak, diktatúrák és ideológiák között és mögött [is] valamiféle egységesen kirajzolódó jövő felé mutat. Az örök dinamizmusnak, a folytonos változásnak, a negyedszázadonként változó koreszmének, a szintézis nélküli örök dialektikának romantikus és közveszélyes elméletei ezeknek az országoknak a számára érezhető és megtapasztalt történeti valóságokká lettek: politikai fejlődési vonaluk egy kis kilengésekkel előrefelé kígyózó vonal helyett egy eszeveszettül jobbra és balra kilengő áramrezgéshez hasonlít, amelynek az útján tízszeres energiavesztéssel tizedannyi utat tesz meg az illető közösség a jövő felé. A zaklatottságnak ebben a lelkiállapotában minden új forradalom csak a teljes megkegyezés és a megállni mind kevésbé képes dinamika élményét jelenti, s a forradalmakat vivő aktív és bizakodó kisebbségek munkáját mind nagyobb mértékben bénítja majd meg a fásult és halálra fáradt többség passzivitása és fáradtsága.

A forradalmaknak ez a sorozata még a francia forradalmak sorozatával sem hasonlítható össze, ahol a francia társadalom egyugyanazon akadálynak rugaszkodott neki háromszor-négyszer egymás után, egy és ugyanazon cél elérése érdekében. Közép- és Kelet-Európában, mint mondtuk, a forradalmi romantika öncéllá válása és különböző történelmi sérülések létrehozták azt a lehetetlen eredményt, hogy a haladással ellentétes erők is a forradalmi dinamika teljes fegyverzetével indultak neki küzdelmüknek, és ezzel a forradalom irányának az egyértelműsége a legteljesebb mértékben összezavarodott.

Mindehhez járul a közép- és kelet-európai országok helyzetében még két külön veszedelem. Az egyik az, hogy ezekben az országokban a baloldali szocialista forradalmi mozgalmak lényegesen kevésbé szabadultak meg az osztályharc és a forradalmi taktika dogmáitól, és kizárólagos uralomra jutásuk esetén legfőbb gondjukat éppen az képeznék, hogy sürgősen megsemmisítsék azokat az európai jellegű erőcentrumokat, amelyeket a [nemzeti] szocializmus még meghagyott. Minden valószínűség megvan arra, hogy az európai módszerek uralmának az a meggyöngyülése és az a hátraszorulása, amelyet a hitlerizmus és hasonló mozgalmak jelentettek és előidéztek, éppen a baloldali forradalmak által válik véglegessé és visszavonhatatlanná. A helyzet tehát itt is ellentétes az 1917-es orosz forradalommal, amelynél az európai módszerek tekintetében alig volt mit veszteni, s gyakorlatilag a forradalom – ha nem is gyorsan ható hatállyal – végső kihatásában az európai módszerek felé való haladást idézte elő.

A másik nagy veszedelem, amelyet a forradalom erőltetése Közép- és Kelet-Európa számára jelent, a diktatúra veszedelme. Nem az a fajta diktatúráé, ami Leniné volt vagy Sztáliné, amelyet ha nem korlátozott is a parlament és a közvélemény ellenállási joga, annál jobban korlátozott az eszmének és a célnak a megváltozhatatlan volta. Közép- és Kelet-Európában, bármilyen világnézet nevében jelenjék is meg, a diktatúra nem ilyen, illetőleg igen hamar megszűnik ilyen lenni. Ami Közép- és Kelet-Európában legfőképpen fenyeget, az a korlátlan személyes uralom veszedelme, az, hogy nem diktatúra fog létesülni valami célból, hanem diktatúra önmagáért. Ezek az országok ugyanis a monarchia hirtelen megdőlése folytán átmenet nélkül pottyantak bele a személyes tekintély hiányának és a vezetés hiányának az élményébe, s ennek az lett a következménye, hogy nemcsak hajlamosakká és készekké váltak a diktátorok elfogadására, hanem ha nem akadt diktátor, mesterségesen húzták elő – mint Claudius császárt a függöny mögül – diktátorul azt, akinek erre valami távoli kvalifikációja látszott lenni.

Ez a veszedelem természetesen ezekben az országokban mindenféle kormányzat mellett fennáll, de az európai szellemű erőtenyezőknek abban a koalíciójában, amit felrajzoltunk, mindenesetre lényegesen kisebb, mint bármiféle forradalmi kormánynál. Bizonyos személyes tekintélyek kifejlődése minden körülmények között nemcsak elkerülhetetlen, de kívánatos is; ha azonban ezek a személyes tekintélyek az európai öröknek abból a koalíciójából nőnek ki, amelyeket az előbbieken kirajzoltunk, akkor mégis remélhető, hogy a kormányzásnak és az uralomnak ez a fajtája meg tud indítani egy fejlődést a személyes uralom megszüntetése és a hatalom spiritalizálása felé, amelyre ezek az országok – különösen közülük a nyugatabbiak: Németország, Olaszország, de Lengyel- és Magyarország is – nagyon megérték már, bármennyire nehezen tudják is ennek az útját megtalálni, és [bármennyire] elvesztették [is] ebben az irányban egészséges ösztöneiket.

Ha felismerjük a személyes uralom megszüntetésének és a hatalom spiritalizálásának döntő fontosságát ezen a területen, fel kell vetnünk azt a kérdést, mit jelenthet e tekintetben ezeken a területeken a monarchia esetleges helyreállítása.

Véleményünk szerint jelenthet valamit, de ezt a valamit igen nagy óvatossággal kell kezelni. A monarchia helyreállításának a lemerésénél két szempont döntő. Az egyik az, hogy az európai monarchia egy nagymértékben spiritalizált és tovább spiritalizálható formája a személyes uralomnak, ennél fogva kétségtelenül alkalmas arra bizonyos mértékig, hogy

keretei között ezek az összevissza rángatott és rázott s mindenféle politikai öröletektől megfertőzött országok egy bizonyos módon kipihenjék magukat, és ezenközben a jövő fejlődés útján is meg tudjanak indulni. A másik szempont viszont az, hogy az európai monarchia egy konkrét történeti intézmény, amelynek Közép-Európában történt összeomlásának egyik fontos oka volt az, hogy a társadalomban létező betáblázott érdekekkel – főleg az arisztokrácia betáblázott érdekeivel – túlságosan összekapcsolódott. Ez az összekapcsolódás azonban mostanáig bizonyos fokig meg is lazult, egyrészt az arisztokrácia szétporladása, másrészt a dinasztikiának a száműzetés folytán történt további spiritualizálódása folytán. Hogy [az európai monarchiának] ezekkel a betáblázott érdekekkel való kapcsolata valóban megszűnt-e, és [hogy] mennyire, az természetesen konkrét mérlegelés kérdése, és országonként változik. Ha ebből a szempontból teszük mérlegre a monarchikus megoldások használhatóságát, akkor Európa főbb országaiban a következő végeredményt kapjuk.

A monarchia optimális megoldás azoknak az országoknak a számára, melyek igazi fasizmuson mentek keresztül, tehát Olaszország, Németország és valószínűleg Spanyolország számára. Ezek az országok ugyanis teljesen visszaszoktak a személyes hatalomhoz, s teljesen elvesztették vagy legalábbis erősen elvesztették a személytelen hatalomgyakorlás intézményeivel való bánni tudást. Ugyanakkor azonban a személyes uralom borzasztó következményeiről egészen közvetlen és erős tapasztalataik vannak, s megvan a pszichológiai készség és kívánság bennük a spiritualizált, nem személyes uralom berendezkedéseire való visszatérésre s a fejlődés megszakadt fonalának a felvételére. Ezt a dilemmát más nem tudja áthidalni, mint egy olyan *személyes* hatalom, mely tradícióinál fogva is bizonyos fokig már *spiritualizálva* van, s amely hajlandó eltérni a maga további spiritualizálását, személytelenítését. Ilyen pedig egyedül a monarchia. Amely persze szintén nem nyújt százszázalékos garanciát ebben az irányban, hiszen tudjuk, hogy voltak monarchák, akik szálláscsinálói lettek a diktátoroknak, vagy maguk vedlettek diktátorokká. Az a monarchia azonban, mely a diktatúra bukása után következik, aligha válik maga diktatúrává, s mindenesetre a fasizmus által elrontott országokban kisebb veszedelmét jelenti egy új diktatúrának, mint akár a köztársasági demokrácia – mely kormányozni is alig volna képes ezekben az országokban –, akár egy szovjetrendszer, akár bármi más kormányforma. A százszázalékos köztársasági demokráciára való áttérést már azért is veszedelmes forszírozni ezekben az országokban, mert kár a háborúvesztés és az utána következő nyomorúság emlékeit a demokrácia bevezetésével összekapcsolni (lásd: Weimar!).

Hogy Nyugat- és Észak-Európa demokráciáiban helyreállanak-e ezek a monarchiák vagy sem, annak különösebb jelentősége nincs. Franciaországgal, az egyetlen demokratikus országgal, melyben a háború után a polgárháborúnak komoly veszedelme áll fenn, fel lehet vetni azt a kérdést, hogy ilyen lehetőségek közepette a monarchiának mint kiútnak vagy epizódnak nem fog-e felvetődni a lehetősége. A kérdésfelvetésnél azonban többet nemigen tudok mondani: bizonyos annyi, hogy Franciaországban a személytelen hatalom alatti éléshez való politikai képesség és neveltség megvan, s 1875 óta Franciaország kormányformája az orléans-ista republika, s minden valószínűség szerint az is marad, akár elnöknek, akár neta-lán királynak hívják is az államfőt.

Ami a balkáni országokat illeti, ott a királyság általában nem reprezentálja a hatalom spiritualizálásának elvét, hanem ma is a nem spiritualizált személyes hatalom egyik formája, azt tehát, hogy a monarchia a politikai fejlődés szempontjából hasznos-e vagy káros, elvileg eldönteni nem lehet, csak esetről esetre.

Végül két ország van Európában, ahol a monarchia kétséget kizáróan káros hatású volna: Lengyelország és Magyarország. Ezekben az országokban ugyanis a földbirtokos arisztokrácia – habár defenzívában van – ma is masszív politikai tényező. Ez pedig azt jelenti, hogy egy esetleges monarchiának ez az arisztokrácia volna a leghűbb támasza, s ezzel a hűséggel szükségképpen belebonyolítaná a monarchiát a maga defenzívában lévő betáblázott érdekei hínárjába, amelyben a monarchia bármennyire akar-ná is a személytelen, alkotmányos, spiritualizált uralom tradícióit követni, képtelenné válna annak az egyetlen lehetséges feladatnak a teljesítésére, mely ma mindenféle monarchikus megoldás egyetlen jogosultságát adhat-ná: a hatalom személytelenítése felé való átmenet megkönnyítését és zök-kenőinek az áthidalását.

Ugyanez az érv valószínűleg érvényes Kelet-Németországra is; azért va-lószínűen, mert ma nem tudjuk, hogy a hitlerizmus mennyire morzsolta fel a porosz nagybirtokosság társadalmi-hatalmi helyzetét. Annyi min-denetre következik ebből a felismerésből, hogy egy esetleges német mo-narchia semmiképpen nem lehet Hohenzollern-monarchia.

II. fejezet

[Németország visszavezetése az európai közösségbe]

[1. Jó békecsinálás Németországgal]

Az európai békecsinálás döntő feladata, melyen minden további munka lehetősége áll vagy bukik, Németország visszavezetése az európai közösségbe. Ennek a visszavezetésnek a feladata két ágra oszlik. Az egyik: Németországot ismét beleilleszteni az európai együttélés kereteibe, vagyis regenerálni vagy legalábbis jó útra indítani Németországnak a többi Európával való viszonyát. A másik: Németországot visszavezetni a demokratikus politikai fejlődésnek az elhagyott vonalára. A két feladat szorosan összefügg egymással, és egyik a másik nélkül meg nem oldható.

Németországnak az európai politikai közösségbe való visszavezetése egyetlenegy kérdésen áll vagy bukik: azon, hogy fel lehet-e kelteni Németországban a tárgyilagos felelősségvállalás szellemét. Ehhez pedig két dolog kell: egyrészt az, hogy a világ Németországot ne terhelje meg egy olyan felelősséggel, amelyet nem lehet emberileg elviselni, másrészt az, hogy ne adjon lehetőséget Németországnak arra, hogy valamiféle alibin keresztül a felelősség alól mindenestül kibújjon, illetőleg a felelősséget meghatározott emberekre vagy embercsoportokra korlátozhassa. A felelősséget Németországnak mint nemzetnek egészben kell viselnie, de ennek a felelősségnek elviselhetőnek kell lennie. Mikor felelősségvállalásról beszélek, e pillanatban nem azokra a követelésekre gondolok, melyeket e felelősség címén Németországgal szemben támasztani fognak; ilyen követelések kétségkívül lesznek, sajnos azonban sok jel mutat arra, hogy nem mind lesz alkalmas a felelősségvállalás szellemének felkeltésére. A hangsúly ugyanis azon van, hogy Németországban egy olyan politikai közszellem alakuljon ki, mely tudja, hogy Németországot bizonyos dolgokért felelősség terheli: nem a győzők színe előtt és nem a békeszerződés rendelkezéseinek az erejénél fogva, hanem a történelem színe előtt, az egykori és az eljövendő német generációk színe előtt. Ennek a felelősségvállalásnak a felkeltése a feltétele annak, hogy Európa regenerálásáról egyáltalán szó essék: enélkül minden politikai, katonai és gazdasági terv teljesen és tökéletesen hiú.

Hogy ezt a folyamatot Németországban meg lehet-e indítani, és [hogy] milyen eszközökkel lehet megindítani, arról csak a németek kompetensek

beszélni. Mi itt csak arról beszélhetünk, hogy minek kell lennie és minek nem szabad lennie a békeszerződésben és a német belső politikai formában ahhoz, hogy ez a folyamat meginduljon.

Ami a békeszerződés tartalmát illeti, legegyszerűbb, ha a versailles-i békeszerződés rendelkezéseivel párhuzamosan vesszük számba a lehetőségeket és a veszedelmeket.

Az első, ami egy leendő békeszerződésben végtelenül kártékony és minden körülmények között elkerülendő volna: Németország háborús bűnösségének a kimondása. Egy ilyen megállapítást egy jogforrásnak szánt nemzetközi szerződésbe beletenni a legostobább dolog, amit csak el lehet képzelni. Bemutattuk már, mi lett ennek a következménye a versailles-i békeszerződés esetében: nem erősebb, hanem gyengébb lett általa a szerződés kötelező erejének a tudata. Ahelyett, hogy lezárt történeti faktumként jelent volna meg, úgy tűnt fel, mint egy per, amelyben az elmarasztaló ítélet bizonyos ténymegállapítások alapján következett be, s megfelelő ellenbizonyítással, új tények felsorakoztatásával ezt a pert újból el lehet kezdeni. Teljesen felesleges, hogy a német és a nem német tudományosság annak a gondolatnak a jegyében folytassa a lezajlott események politikai történetének a feltárását, hogy a napvilágra kerülő dokumentumok kinek a felelősségét bizonyítják. Annak, hogy Németországban egyáltalán a felelősségvállalás szelleme feltámadjon, előfeltétele, hogy ezt a felelősséget ne a győző és ne a békeszerződés mondja ki, hanem a német nép maga. A német felelősségvállalás legfőbb tárgya különben sem az, hogy Németországnak ezért a háborúért kell a felelősséget viselnie: ez a háború s a hitlerizmus maga egy komplikált és sokágú történelmi eseménysorozatnak a végkifejlése, amelyért való felelősségről vagy egyáltalán nem érdemes beszélni, vagy ha érdemes, akkor azt lehet megállapítani, hogy ez a felelősség megoszlik, vagy igen távoli tényekre megy vissza. A felelősséget elsősorban nem a háborúért magáért, hanem az európai civilizáció alapvető értékeivel való tudatos szembefordulásért, az európai humanizmus és emberiség tudatos megtagadásáért kell viselni és mindazért, ami ennek folytán történt, anélkül hogy azt a háborúnak bármiféle szükségszerűsége a legtávolabbról is igazolta volna.

Felesleges és kártékony a háborús bűnösség kérdésének felvetése azért is, mert az egész háború problémáját feleslegesen és veszedelmesen elmoralizálja. Erre az elmoralizálásra a demokráciák nagyon erősen hajlamosak, és a demokrácia természetéből fakad ez a hajlamosság. Németországgal szemben azonban ez igen nagy veszedelmet jelent. Németországban ugyanis ennek a háborúnak a vége egy óriási morális krízist fog kiváltani,

aminek az egészséges lefolyásánál döntő jelentőségű, hogy Németország ne újabb morális tételekkel, hanem a tényekkel kerüljön szembe. A német morális krízis legfőbb tartalma ugyanis éppen a végleg ellentmondóvá vált, politikailag gyanús szándékú és gyanús szándékokat leplező moralizálástól való undor lesz. Ez az undor ki fog terjedni, sőt a tetőfokra fog hágni a győzők oldaláról folytatott moralizálással szemben is. Nem új morális tételekkel, hanem mindenekelőtt az egyszerű és nyers tényekkel kell az új Németországnak szembenéznie. Bármennyire nem szépen hangzik is: jobb egy tárgyilag kemény béke, mely a maga rendelkezéseit a győzelem pusztá tényére alapítja, mint egy tárgyilag aránylag elviselhető béke, mely büntető ízű és morális indoklású rendelkezéseket tartalmaz. A győzelem tényére való pusztá hivatkozás igen jó hatású lesz a német hatalomkultusz szellemére, melyhez oly közel van a győztesnek és a sikernek az adorálása. Hogy a háborúnak és a befejezésének mik a morális következményei, azt ne a békeszerződés állapítsa meg, hanem a regeneráló német közszellem maga, és főleg ne a háború befejezésének a pillanatában, hanem az azt követő belső regenerálódás folyamatában.

A háborús bűnösség kérdésének egyik aspektusa a konkrét háborús bűnösök megbüntetése. Nem akarok sok szót vesztegetni arra, amit úgymond mindenki tud, hogy egy ilyen ítékezésnek ma megnyugtató fóruma nincsen. Semmi kétség, hogy ilyen ítékezés fog történni, és a fő cél csak az, hogy lehetőleg ne visszafelé süljön el.

Egy ilyen felelősségre vonás, bírósági tárgyalás, ítélet és büntetés lehet, hogy kielégíti a demokratikus háborúskodásnak azt a jellegzetes kísérő indulatát, hogy a háború meghatározott emberek tudatos gonosztette, s a háborúban kiontott ártatlan vért valakin, aki ezért felelőssé tehető, meg kell torolni, de alig hiszem, hogy egy ilyen spektakulummal a világ rendje sokat nyerne. Mert ha egyszerűen azért büntetik meg ezeket a diktátorokat, hogy a háború felelősségét nem átvállalták magukra venni, akkor felelősségük nem nagyobb, mint általában minden olyan elhatározás felelőssége, mely emberi életek kockáztatásával jár olyan célért, melynek elérhetősége és helyessége vitatható; akkor ez a felelőssé tétel nem ér többet, mint amennyit általában ér a megvert vagy ügyetlen hadvezérek felelőssé tétele. Ha a felelősség speciálisan arra vonatkozik, hogy ezek az államférfiak kifejezetten háborúra uszították népeiket, s a háborút glorifikálták, akkor a megfélelő bizonyítást nagyobb nehézség nélkül le lehet folytatni, azonban az ítélet, tekintettel a kiontott rengeteg vérré, alig lehet más, mint halál, ami pedig egyenlő a vértanúcsinálással. Egy szellemes francia diplomata jegyezte meg egyszer, hogy Hitler a németek Jeanne d'Arcja, és semmi kétség

sincs abban, hogy Hitler és Mussolini minden valószínűség szerint ebben a nyilvános spektakulumban – mert ez nem lehet nem nyilvános – igen sok ügyességgel és méltósággal védekezze, s a „nagy ember” nimbusz, melyben nemcsak ők maguk hisznek, hanem az egész világ is hajlamos a „nagy ember” epithetonját azok szerint a kritériumok szerint – Napóleon és Carlyle óta – osztogatni, melyeket ők is elfogadnak, akkor ez a spektakulum a vértanúság dicsfényén kívül még a bukott nagy ember dicsfényét is köréjük fonná, ami a világ jövődő megokosodását semmiképpen sem segítené elő. Ha pedig csak egyszerűen Szent Ilonára akarják őket küldeni, akkor minek ahhoz a spektakulum? Ha pedig mindezekről a primitív és gyermekes aktusoktól meg akarják magukat tartóztatni, s nem ilyen gyermekes büntetésben és elégtétel-keresésben akarják magukat kiélni, hanem a vádat igazán lényegénél fogják meg, ahogyan kell, akkor ezek a vádak nem ilyen, mint háborúindítás s a népek vérenek a kiontása, hanem olyan bűnökre szolgálnak, melyeket a katolikus erkölcsan Szentlélek elleni vétkeknek nevez: a vezetésük alá került népeknek hamis romantikával való eltöltése, álértékek felé való vezetése s az emberi élet céljára vonatkozóan eretnek nézetek megátalkodott vallása és sokaknak erre való csábítása. Ebben az esetben a büntetésnemet a Biblia világosan előírja: malomkövel a nyakukban való vízbe vettetés⁴⁰. De hol az a spirituális tekintélye ennek a világnak, mely ilyen vád tárgyában kétségbe nem vont illetékességgel határozhat? De ne folytassuk a tréfálkozást; elég annyi, hogy könnyű ilyen procedúrákat követelni és elindítani, de nehéz őket kielégítően befejezni és megnyugtatóan lezárni.

Ami a kisebb háborús bűnösöket illeti, nagyon lényegesnek tartjuk, hogy különbség tétessék a háborúskodás különféle technikai szabályainak a megszegői, a közvetett és technikai eszközökön keresztül elkövetett tömeggyilkosságok tettesei és a szó legközvetlenebb értelmében vett tömeggyilkosok között. Az első kategória megfelelői nyilvánvalóan megvannak – és meg kell hogy legyenek – a másik oldalon: minden légitbombázás kétségtelenül tömeggyilkosság, és nyilván nemcsak az „kezd” ilyen tömeggyilkosságot, aki a városok bombázását elkezd, hanem az is, aki a megkezdett bombázást aránytalanul súlyos visszavágással viszonzozza. Ha elkezdjük büntetni azokat, akik a háborúskodás módszereinek az eldurvításában bűnösök, akkor számíthatunk arra, hogy a béke első évtizedeiben könyvtárnyi német irodalom fog kialakulni arról, hogy e téren kik és miféle bűnösök vannak a másik oldalon. Az ilyenfajta bűnösök megbüntetését, ha

⁴⁰ Bibliai büntetés: *malomkövel a nyakukban való vízbe vettetés*. Máté 18:6

egy mód van erre, rá kell hagyni az érdekelt országokra. A megszcenírozott és világraszóló büntetési procedúrát azok számára kell fenntartani, akik a háborúskodás technikáján túlmenően, az erő kultusza és a faji örület nevében tették azt, amit tettek, azaz a speciálisan hatalomkultuszos bűnök elkövetőire.

A következő kérdés a lefegyverzés kérdése. A versailles-i béke tanulsága azt mondja, hogy vagy egyáltalán nem kell egyoldalú lefegyverzést csinálni, vagy ha csinálnak, akkor az szóljon örök időkre. Minthogy pedig ez utóbbi gyakorlatilag alig vihető keresztül, s minthogy viszont kizárt az, hogy lefegyverzés ne történjék, gyakorlatilag egyetlenegy dolog, amit kívánni lehet.

Nilván a legegyszerűbb volna egy olyan békeszerződés, amely pillanatnyilag a legteljesebb tényleges lefegyverzést hajtja végre, a jövőre nézve azonban semmiféle „kötelezettség”-et nem tartalmaz. Az a jogi állapot, amelyben egy nemzet számára tilos a hadsereg, a legkiválóbb termőtalaja a militarizmusnak mint tömegérzelemnek, viszont belátható időn belül úgyis az marad most már a politikai helyzet Európában, hogy egy valamennyire is komolynak mondható német felfegyverkezés gyakorlatilag azonnali beavatkozást vonna maga után. Az a jogi helyzet, hogy a hadsereg jogilag nem tilos, párosulva azzal a politikai helyzettel, hogy politikailag nem tanácsos, kétségtelenül sokkal alkalmasabb volna Németország politikai nyugton tartásához, mint az, hogy tilos, ennél fogva már ezért is kívánatos.

Mindezeket jónak látszik elmondani, mert ez az igazság. Azonban e sorok írója is teljesen tisztában van azzal, hogy gyakorlatilag aligha fog más történni, mint ami Versailles-ban történt: vagyis a jogi kötelező erővel kimondott lefegyverzés, és ez a lefegyverzés, akármilyen formában deklarál-tatik is, végsőleg mégiscsak időleges lefegyverzés lesz, ha egyoldalúan marad. Hogy nem tizenöt évig fog tartani, hanem harmincig vagy ötvenig, az a helyzeten igen keveset változtat: akármeddig fog tartani, a németekben pontosan akkor lesz a legmagasabb a hadsereg legendájának a hatása, amikor a szövetségesek már a legjobban unni fogják az ellenőrzéssel és beavatkozással járó terheket. Sokat nem segít ezen az sem, ha az mondó-dik ki, hogy Németország akkor nyeri vissza hadseregbeli egyenjogúságát, ha bebizonyítja, hogy békességes tagjává válik a nemzetek családjának. Egy ilyenfajta bizonyítás ugyanis egy bizalmi atmoszféra nélkül soha nem sikerülhet, s a kérdés ilyenfajta feltevése csak annak a téveszmének újból való felburjánzására alkalmas, hogy a béke és a demokrácia nem Német-országnak magának tesz jót, hanem az ellenségeinek.

A lefegyverzés terén tehát olyanfajta circulusokban vagyunk benne, amelyeken csak egy bizonyos bizalmi atmoszféra segíthet, s a lefegyverzés körüli intézkedések maguk ezt a bizalmi atmoszférát nem tudják előidézni: vagy létrejön egyéb tényezők folytán, és akkor a lefegyverzés kérdése sem olyan keserves, vagy nem jön létre, és akkor kár arról beszélni, hogy mit okos vagy nem okos tenni a lefegyverzés terén. Talán csak egyet érdemes ezzel kapcsolatban megállapítani: azt, hogy mindenféle, még a legkisebb hadsereg eltiltása [is] kétségtelenül súlyosbítaná a németiségnek nem kedvező pszichológiai reagálását – a hadseregkultusznak ilyen évtizedei után a totális hadsereg-nélküliség állapota alig tűnnék fel elviselhetőnek, és kiváló termőtalaja lenne annak a téveszmének, hogy egy nemzet becsülete és jóléte nem azon múlik, hogy mit tesz vagy mit nem tesz, hanem azon, hogy van-e hadserege vagy nincsen.

A jóvátételek kérdésében valamivel kedvezőbb a ma uralkodó közhangulat. Van egy bizonyos közhangulat abban az irányban, hogy reparációk ne legyenek. Azonban ahogy 18-ban a reparációk a hadisarc megkerülését jelentették, ugyanúgy forgalomban vannak ma tervek, melyek a reparációk tilalmainak a megkerülését jelentik. Az, hogy valaki nem reparációt fizet, hanem munkaerőket ad elpusztított területek felépítéséhez, gyakorlatilag pontosan ugyanannyit jelent, mint a reparáció. És a lélektani reakció, mellyel jár, szintén ugyanaz: azt a közérzést kelti fel a jóvátételt szolgáltató társadalomban és annak gazdasági életében, hogy nem saját magának dolgozik, és hogy minden lehetséges gazdasági nyomorúsága ebből a tényből származik. Nem is beszélve arról, hogy más népeknek kényszermunkaerőként való igénybevétele milyen találmány, és a cél mégiscsak az ilyen módszereknek a megszüntetése, nem pedig a pusztta megfordítása. S ha ezt úgy fogják fel, mint bizonyos dolgokért való elégtételadást, akkor erre vonatkozóan elég azt ismételni, amit már többször mondtunk: mindenféle elégtételszerzésnek az a természete, hogy túlmegy a szenvedett sérelmen, vagy olyanokat is sújt, akik a sérelemért komolyan felelőssé nem tehetők, azaz szükségképpen felkelti az ellenelégtétel-keresés indulatát. Az elégtételszerzésnek circulusát tehát csakis úgy lehet megállítani, ha megpróbáljuk őket elvágni ott, ahol érjük, és megelégszünk a sikerrel magával, s nem ragaszkodunk a siker minden lehetőségének a kiaknázásához.

A reparáció kérdését nem az elégtételszerzés síkján, hanem Európa gazdasági rekonstrukciójának a jegyében lehet csak megítélni. Ebből a szempontból pedig nem az a lényeges, hogy ki érdemli meg azt, hogy bizonyos területek újjáépítésére köteleztessék, hanem az, hogy ez az újjáépítés de facto minél gyorsabban és minél egyenletesebben megtörténjék.

A többi ország rekonstrukciójában tehát az országoknak nem aszerint kell részt venniük, hogy büntetést érdemelnek-e vagy sem, hanem aszerint, hogy kevésbé vannak-e elpusztítva, mint a többiek, vagy sem. Ha ebből a szempontból nézzük, és a háború így megy tovább, mint ahogy most megy, alig valószínű, hogy a háború végén Németország bármelyik országgal szemben is az adós, vagyis a kevésbé elpusztított ország pozitívumában lesz. Ebben a helyzetben pedig azt követelni, hogy más országok felépítésében a jelképes részvételen túl részt vegyen, annyit tesz, mint Németország felépítését a többi Európa felépítésével szemben későbbi időpontra eltolni. Ennek pedig a gazdasági és gazdaságpszichológiai reakciója pontosan az lenne, ami 1919-ben, illetőleg 23-ban volt. Márpedig nemcsak az egész világ szempontjából fontos, hogy az újjáépítés egyenletesen történjék, azaz egy ország se maradjon el hosszú időnkig az újjáépítéssel, hanem speciálisan Németország esetében külön is katasztrofális volna, ha Németország – mely három évtizede csak abnormis gazdasági helyzeteket ismer, s kóros gazdasági állapotokhoz szokott hozzá – még sokáig abnormis gazdasági életet élne a többi világgal szemben.

Mindenekelőtt óvakodni kell a diktált béke mindenféle külsőségétől. Egy hátmögötti tárgyalások után létrejött nyilvános diktátum, amilyen a versailles-i békeszerződés volt, a benne rejlő megalázó elemek folytán lényegesen veszedelmesebb, mint egy tárgyalásos formába öltöztetett reális diktátum. Semmi kétség abban, hogy a szemben álló felek közül melyik él az öndokumentálásnak és az önbecsülésnek a végletes kilengései között. Teljesen fölösleges olyan szcénákat rendezni, amelyekre a győztesek önbizalmának semmi szüksége nincsen, a vesztes lélektani regenerálódása szempontjából azonban katasztrofális hatásúak lehetnek.

Nunc venio ad fortissimum: a területi rendelkezések. Ha egyszer tudjuk, hogy Németország minden nyavalyájának gyökere a német egységgel kapcsolatos szülési fájdalmak nehéz volta és az, hogy a német egység 1919-ben – amikor igazi akadályai, a dinasztíák eltűntek – sem tudott megalakulni, akkor tudjuk már, mit gondoljunk mindazokról a tervekről, melyek Németország felosztására irányulnak. Mindenféle ilyen felosztás csak állandósítaná a politikai keretképződésnek azt a zsákutcáját, melyben Németország több mint kétszáz esztendeje él. E tekintetben Ausztria függetlenítése is igen veszedelmes próbálkozás volna, mert – mint azt már mondtuk – osztrák nemzet soha nem volt a szó modern értelmében, s alig valószínű, hogy ezután meg tud születni. Kétségtelenül az önálló Ausztria tárgyában tartandó népszavazásnak e háború végén volnának bizonyos kilátásai a sikerre. Mert hiszen az Anschluss rossz kezdete, a háború rettenetes szenvedései és a hit-

leri Nagy-Németország fellépése egyrészt, másrészt a Németországot fenyegető bajok alól való kibúvás előidézheti azt, hogy az önálló Ausztria tárgyában való népszavazásban az önálló Ausztria megkapja az ötvenszázalékos többséget. Alig hinném azonban, hogy ez a többség az ötven százaléknál lényegesen több lenne, márpedig egy nemzetalakulás szempontjából, ahol kilencvenkilenc százalék kívántatik, egy ilyen indulás kész kudarc.

Nemkülönböztetve gyermekek azok a tervek is, amelyek a szoros értelemben vett Poroszországnak, helyesebben a Brandenburg–pomerán–porosz komplexumnak a többi Németországtól való elválasztását tűzik ki célul. A német válság történeti gyökereinek az elemzése teljességgel gyermekesnek tünteti fel azt a jellegzetesen fajelméletinek mondható elképzelést, hogy a német furor hordozója speciálisan az az emberfajta volna, mely az Elba és a Nyemen között lakik. Ez az emberfajta adhatott bizonyos nyers színeket a Hohenzollern-militarizmusnak vagy a hitleri hatalomkultusznak, de végsőleg semmiféle komoly külön történelmi felelősségszámlája nincsen. A német furorban nemcsak a fennhéjázó brandenburgiak, nyers pomeránok, durva poroszok és feudális sziléziaiak vannak nyakig benne, hanem nyakig benne vannak az iparos szászok, az idillikus életszemléletű türingiaiak, az angolos Hanza-városiak, a franciás rajnaiak, az alkotmányos württembergiek, a katolikus bajorok és – horribile dictu – a kedélyes osztrákok és a szabadságszerető tioliak is. Minden ilyenfajta megkülönböztetés a németeken belül a németiség európai problémája szempontjából hamis és félrevezető. A németek fő baja a német egység [sic!], és a német egység minden fajtájú széttörésével a német furor az összes töredékeiben nem gyengébb, hanem erősebb lesz.

Ugyanez áll azokra a tervekre is, amelyek Ausztria és Bajorország, esetleg az egész Majna alatti Németország összekapcsolásával egy katolikus Dél-Németországot akarnak létrehozni. Minden olyan törekvés, mely a katolicizmust valamilyen módon szembe akarja állítani a német egységgel, csak arra jó, hogy igen ádáz antikatólikus mozgalmakat hozzon létre. Amint annak idején a *Los von Rom*⁴¹ mozgalom, a hitlerizmus egyik szellemi nagyszülője is teljességgel hasonló lelki gyökerekből táplálkozott. Délnémet nemzet pedig aztán végleg nem létezik, és annak sincs komoly sansza, hogyha ezt a délnémet államot az osztrák, bajor, württembergi és badeni nemzetek szövetségének képzeljük el. Az ilyenfajta elképzelések

⁴¹ *Los von Rom mozgalom*: a 19. század hetvenes-nyolcvanas éveiben Németországban IX. Pius pápa és az első vatikáni zsinat (1870) ellen kibontakozó mozgalom. Az „el Rómától” jelszavát később Bismarck is felhasználta, amikor megindította a „kultúrharcot”, amelynek célja a katolikusok nagy többségének a Vatikántól való eltávolítása volt.

abból az optikai csalódásból származnak, hogy egy nagyobb politikai egységen belül, ha megvan az összefoglaló egység, akkor mindig a szeparatizmus az, ami láthatóvá válik; amint azonban széttörik a nagy egység, és győzelemre jut a szeparatizmus, egyszerre kiderül, hogy az egység hívei mennyivel erősebbek.

[2. A jövőendő német kormányforma]

Milyen feltételeknek kell megfelelnie annak a német kormánynak, melynek e háború végén Németország nevében békét kell kötnie és Németországot a békekötés előtt, alatt és után kormányoznia?

Kell, hogy szilárd *tekintélye* legyen befelé, de ugyanakkor ennek a kormánynak kell az egyéni szabadság és méltóság érzelmeit ápolnia és ismét uralomra juttatnia egy elmebajos kollektivista kísérlet után. (Enélkül nem köthet békét, nem vállalhat kötelezettséget, és nem játszhatja ki a békekötés legnagyobb aduját: egy leendő nyugodt Németországot.)

Kell, hogy *bizalmat* ébresszen a békekötő partnerekben, de ugyanakkor bizalmat bírjon otthon is. Kell, hogy olyan természetű legyen ez a tekintély, hogy egyben garanciája lehessen egy leendő *nyugodt* Németországnak. Nem az kell, hogy briliáns politikai és szociális eredményeket ígérjen, hanem sokkal inkább az, hogy mindenekfelett és feltétlenül biztosítsa *a korrektség* s az *európai módszerek* uralmát, bel- és külpolitikában egyaránt. Nem szabad, hogy bármilyen vonatkozásban szűk és lokális érdeket képviseljen, de ugyanakkor az sem szabad, hogy bármilyen – szociális, politikai vagy külpolitikai – vonatkozásban egzaltált, izgága, „legyen igazság, veszessen a világ” nézeteket képviselő irány [legyen], mert ilyen szemlélet csak akkor kerülhet a siker reményében uralomra, ha az európai módszerek uralma és beidegzettsége kétséges. Lehet éppen egy korrekt katona uralma, de ez nem tökéletesen kielégítő, mert ennek a kormánynak a polgári erények irányába kell visszafordítania az agyonszervezett s agyonmasírozott német nemzetet. Lehet egy bölcs civil kormánya, de ez sem teljesen kielégítő, mert ennek a kormánynak abszolút tekintéllyel kell fellépnie. Lehet egy komoly szocialista kormány, de olyan, mely nyugodt, s izgágaság és erőszak nélküli tekintéllyel bír azokkal a társadalmi erőkkel szemben, melyek gátlóan lépnek fel szocialisztikus átalakulásokkal szemben. Kell, hogy tudjon meríteni az európaiságnak abból az erőforrásából, melyet a német keresztény egyházak jelentenek, kell azonban, hogy felette álljon bármiféle kicsinyes papi uralomnak. Kell, hogy képviselje, sőt egyenesen

jelképezze a német egységet, a német öntudatot, a német nemzeti büszkeséget, mert hiszen éppen ezeket az érzelmeket kell a kimerikus aberrációktól a humánus és európai formákhoz visszavezetni, nem állhat tehát ellenségesen velük szemben. De ugyanakkor kell, hogy szilárd és jól körvonalazott távolságban legyen minden nemzeti nagyzási mániától, nemzeti kisebbségi érzéstől, illúzionizmustól és faji gőgtől.

Milyen kormány felelhet meg ezeknek a követelményeknek? Nyilvánvaló, hogy nem felel meg ezeknek egy weimari értelemben vett demokratikus-liberális kormány. Németországban ma is rengeteg ember van (ma is a többség), aki európai módszereket akar, de ezek között elég kevés, aki úgy hinné, hogy ennek biztosítására a demokrácia alkalmas. Valóban nem is alkalmas erre egy olyan demokrácia, mely a legyőzöttség pillanatában, belső politikai erők híján, szükségmegoldásként jelenik meg: a demokráciát meg kell tanulni, érte meg kell harcolni, s ezek az előfeltételek Németországban hiányoznak. Ez a világos felismerés indította H. Cole-t⁴² arra, hogy Németország számára az egyedüli megoldásként – őszintén sajnálkozva, hogy a liberális demokráciát nem ajánlhatja – a szovjetrendszert ajánlja. Azok az igen találó és éles elméjű indokok, melyeket elgondolása mellett felhoz, elsősorban azokat az előnyöket emelik ki, melyekkel egy teljes káoszba került társadalom újjászervezése számára a tanácsrendszer bír. Az kissé elhomályosodik nála, hogy a tanácsrendszer és a leninista szocializmus kapcsolata csupán történeti és nem lényegbeli elvi kapcsolat. Viszont a leninista módszerű szocializmust is elkerülhetetlennek találja Németország számára, minthogy annak, hogy Németország az egységes szocialista fejlődés útjára lépjen, sima, liberális útját nem látja, s jól tudja, hogy a földalatti kommunista szervezet az egyetlen akcióképes szocialista csoport, mely Németországban létezik. (Érvelése igen okos és meggyőző, azonban a dolog nem olyan egyszerű.) Neki az a kiindulása, hogy e háború befejeztével Németországnak csak szocialista kormányának szabad lennie, s ha ezt a né-

⁴² Cole, George Douglas Howard (1889–1958): angol munkáspárti közgazdász, szociológus, történész, egyetemi tanár. Az oxfordi Magdalene College tanára (1912–1919), a Munkáspárt elméleti kutatócsoportjának vezetője (1916–1923). Az oxfordi egyetemen a közgazdaságtan előadója (1925), egyetemi tanár (1944). A Fábianus Társaság elnöke (1939–1946, 1948–1950). A Munkáspárt legismertebb teoretikusa. Feldolgozta az angol és a nemzetközi munkásmozgalom, valamint a Munkáspárt történetét. Főbb művei: *Társadalomelmélet*. London, 1920; *Az angol munkásmozgalom rövid története*. I–III. London, 1925–1927; *Az angol Munkáspárt története 1914-től*, London, 1948; *A marxizmus értelme* London, 1950. A hivatkozott könyv: *Európa, Oroszország és a jövő*. London, 1942. (143–156). Isaiah Berlin az ő egykori tanszékét, a Társadalom- és Politikaelméleti Tanszéket pályázta meg és nyerte el.

metek európai módszerekkel nem tudják megcsinálni, annál rosszabb számukra, s akkor másként nem lehet megcsinálni, mint leninista vagy sztálinista módszerekkel. Úgy érzem azonban, rossz pontról indul el. Az első követelmény nem az, hogy Németországnak szocialista kormánya legyen, hanem az, hogy visszatérjen az európai módszerekhez. Ha ez nem történik meg, akkor vége Európának, mert akkor Közép-Európa nem tud stabilizálódni, akkor elkerülhetetlen az angolszász–szovjet háború, s a káosz, amibe a világ süllyedni fog, nem lesz sem szocialista, sem kapitalista káosz, hanem egyszerűen csak káosz.

Mi tartana fenn egy szovjet-Németországot? Németország túl komoly és túl fontos ország ahhoz, hogy csak úgy egyszerűen Moszkvából lehessen kormányozni, ahogyan pl. Lettországot vagy Litvániát lehet. A nemzetköziség igen szép dolog, de azért a Szovjet is egy olyan államtesten nyugszik, mely évszázadokkal azelőtt, hogy szovjetté lett volna, *egy* ország volt. Viszont a saját lábán álló és saját szellemi és erkölcsi erőiből táplálkozó szovjet-Németország ma elképzelhetetlen. Ez elsőre csodálatosnak tűnhetik fel, hiszen a megalakulás körülményei hasonlóak volnának az 1917-es orosz forradalomhoz, s Németország mégiscsak fejlettebb és előrehaladottabb ország az 1917-es Oroszországnál. Az analógia azonban csak külsőleges: mindkét esetben volt egy földalatti kommunista szervezet, és mindkét esetben adva van egy háborúba nagyon belefáradt ország. Azonban az 1917-es Oroszország a háború fizikai fáradtsága mellett robbanásig telítve volt szellemi energiával, a mai Németország pedig egy agyonmasírozott, halálra kollektivizált, minden világnézettől a kétségbeesésig megcsömörlött embertömeg, amely mindenekelőtt élni és megnyugodni akar, azonfelül, ha lehet, egy kis egyéni – és nem politikai – szabadságra vágyik, s a lehető legkevesebb kollektívizmust, pártgyűlést és zászlós felvonulást kíván. Hogy ilyen helyzetben, egy veszített háború után a kommunizmus milyen formák között juthat uralomra, arra nézve nincs értelme prófétáskodni. Kétségtelennek tartom, hogy ha egyszer uralomra jutott, elsőre különösebb nehézség nélkül rendelkezésére fog állani a német bürokráciának és az egész nemzetnek az a megszervezettség, melyet a nácizmus hozott létre. Valószínűnek tartom, hogy a H. Cole által annyira emlegetett szovjetekre nem is lesz olyan nagy szükség a szervezettségnek és fegyelmettségnek ilyen méretei mellett. Mikor azonban elkezdődik a kommunizmus nevében való világnézeti megdolgozás s a kommunizmus vívmányainak az erőszakolása, akkor a németiség a fáradtságnak egy olyan szabotázsába fog kezdeni ezzel az új világnézettel szemben, hogy arra kommunista vezetőkben egy ellen-

forradalmár-kereső hisztériát fog kiváltani akkor is, ha ellenforradalom nem lesz. Az ellenforradalmár-hisztéria pedig át fog menni egy angol-bérenc-kereső hisztériába, s a szovjet–angol háború alapjai meg lesznek vetve.

H. Cole gondolatmenetének ott a belső hibája, hogy ő a náci Németország bukása után csak egy szocialista Németországot tud és akar elképzelni, s undorral fordul el a harmadik lehetőségtől: a reakcionárius vagy legalábbis többé-kevésbé konzervatív Németországtól. Az undor indokolt lehet, az elfordulás azonban nem: ha belátjuk, hogy az első feladat az európai módszerek helyreállítása Németországban, akkor azokat az európai tényezőket kell felhasználni, amelyek Németországban találhatók, akár progresszív jellegűek ezek, akár nem. A progresszió legyen a németek gondja azután, ha az európai módszerek uralma [már] helyreállott.

Az európai módszerek helyreállítását azonban egy ilyen fordulattól nem lehet várni, hiszen egy ilyen fordulat mozgatói éppen azok lesznek, akik a hitlerizmus a legtöbbet próbálta a maga nem európai módszereit. Sőt éppen az lesz a legfőbb gondjuk, hogy az európaiságnak azokat a tömör tömbjeit, amelyeket a hitlerizmus a német társadalmon belül elvi, gyakorlati vagy kényelmi okokból meghagyott, megsemmisítse. Lehet, hogy az ilyen módon átalakult Németországnak lesznek kolhozai, szovjetei és csodálatos munkástelepei, de benne állandóvá válnék az, ami a mai Németországnak még egy gyógyítható lázbetegsége: a despotizmus uralma, a módszerek barbársága és a konformizmus szelleme.

Akár tetszik tehát, akár nem, mérlegre kell tennünk az európai jövő szempontjából a két „reakciós” megoldást, a tábornoki uralmat és a monarchiát is. A tábornoki uralommal hamar végezhetünk.

Mondottuk, hogy a hadsereg nincs híján európai értékeknek, s legalább a hadsereg egy részét számításba lehet és kell venni Németországban az európai erők regenerálásához. Arról azonban, hogy a hadsereg egy ilyen munkának az elsőrendű hordozója és politikai gáránsa lehetne, szó sem lehet. A háborúról mint a nemzeti élet kiteljesedéséről szóló közveszélyes tévtan, a fegyelem külső látszatainak túlbecsülése, a kritika szellemével szemben való bizalmatlanság, a gondoskodó szociálpolitikára való hajlamosság, a szabadság értékei iránt való érzék hiánya vagy csökkent volta még egy töretlenül európai, humánus és keresztény szellemű hadseregnek is eredendő fogyatkozásai, s a német hadsereg pedig töretlenül európai, humánus és keresztény szelleműnek mégsem tekinthető. Nem kevésbé súlyos fogyatkozása egy tábornoki diktatúrának az, hogy az uralomra való jogi kvalifikációja, legitimitása könnyen kétségbe vonható,

s az e lehetőségből származó egyensúlyi zavarok eléggé ismeretesek. Végül az erkölcsi felelősségvállalás döntő kérdésében a katonai szellem alkalmas kerete lehet bizonyos férfias gesztusoknak, de lényegesen kevésbé alkalmas kerete a hadi szükségességek jogcímén elkövetett szörnyűségek feletti egyetemes elborzadásnak.

Ezzel a sorrenddel tulajdonképpen már elárultuk azt, hogy a monarchiában különleges lehetőségeket látunk. Viszont az előző lehetőségek negatív eredménye nem ment fel bennünket attól, hogy a monarchia veszedelmeit és hátrányait nagyon alaposan mérlegre ne tegyük.

A monarchia legnagyobb veszedelme az, hogy egy tisztára születésrendi szelekción alapuló politikai forma, tehát a születésrendi társadalomszervezet felszámolása számára komoly akadályt jelenthet, különösen olyan országban, ahol ez a fejlődés nehezen indult el vagy megakadt. Bármennyire feloldódott is a nemzet születési öntudatának hitlerista imádatában a társadalmi születési különbségek presztízse és nyomasztó hatása, a háború előtti német monarchiko-arisztokrácia visszatérése – a maga császáraival, királyaival, nagyhercegeivel, hercegeivel, uralkodó és mediatizált fejedelmeivel s csak az ezek után következő „egyszerű” hercegekkel, örgrófokkal, grófokkal és bárókkal – olyan momentum volna, mely a monarchiában adott esetleges üdvös lehetőségeket teljességgel tönkretenné. Egy jövőendő német monarchia csakis egy egyetemes német monarchia lehet, mely a területi fejedelemség rendszerének még a nyomait is eltörli, s a maga környezetének és gesztusainak a túlarisztokratizálását tudatosan mellőzi. Ez a szempont mindenestre Németország esetében ellene szól minden dinasztíának, mely túlságosan őrzi a területi fejedelemség hagyományait, azaz sajnos csaknem az összes dinasztíának. Az arisztokratikus környezet helyett azonban feltétlenül szükséges egy nagymértékű monarchikus méltóságnak a megléte, mert hiszen ez nem olyan monarchia, mint az olasz, mely a diktatúrában kompromittáltan kénytelen az alkotmányosság és népuralom legminuciózusabb szem előtt tartására, hanem egy olyan monarchia, melynek az alkotmányosságra való százszázalékos törekvés mellett is képesnek kell lennie arra, hogy a járni tanulást újrakezdő német demokrácia zavarait és fejtelenségeit kiegyensúlyozza, és szükség esetén igen nagy felelősségeket is merjen vállalni.

A monarchia másik veszedelme, hogy függetlenül minden arisztokratikus érdekeltségtől is, mint defenzívában lévő intézmény, általában könnyen hozzákötődik az érdekeknek valami fennálló, statikus rendszeréhez. E tekintetben azonban a monarchia nem olyan tényező, mely saját erejéből, aktívan áll az érdekeknek valamiféle rendszere mellé; inkább olyan, mely

a maga defenzív jellegénél fogva belesodródik az érdekeknek egy ilyen összefüggésébe. Esetleges, személyi tényezőkön múlik, hogy a monarchia beleesik-e a defenzívában lévő intézményeknek ebbe a közös betegségébe. Mindenesetre ez a veszedelem olyan, ami egy megszakítás nélkül, állandóan uralmon lévő monarchiát inkább fenyeget, mint egy hosszú idő után visszatért monarchiát, mely uralomra jutását sokkal inkább a benne megtestesült spirituális erőknek köszönheti, [sem]mint valami érdekcsoport erőfeszítésének. Ez a szempont mindenesetre Németország esetében ellene mond a Hohenzollerneknek, akik nem olyan messziről jönnének vissza.

Ezekkel a kontrakarírozható veszedelmekkel szemben állanak viszont a monarchia nem megvetendő óriási előnyei. Az első ezek között, melyet már a monarchia általános tárgyalásánál említettem, hogy a monarchia a személyes uralomnak nem nyers és elemi, hanem fejlett, spiritualizált és tovább spiritualizálható formáját képviseli. Gyakorlatilag ez abban nyilvánul meg, hogy a monarchia olyan emberek uralmát jelenti, akik egy különleges – emberileg nézve nagyon fárasztó és személyi szempontból nagymértékben sterilizáló – nevelés eredményeképpen a maguk helyzetének a spirituálissá, személytelenné, szimbolikussá tételét jobban eltűrik, mint bármiféle más hatalomviselő egyén a világon. A legnyersebb és legszemélyesebb diktatúrából éppen hogy kikerült közösségek számára tehát a monarchia a személytelenebb uralomhoz való visszaszokásnak igen hasznos orgánuma lehet, s ugyanakkor mégsem kelti fel a fejletlenség és vezetetlenség bénító érzését.

Döntő előnye a monarchiának Németország esetében az [is], hogy a monarchia inkább képes a morális felelősségvállalás orgánumává válni, mint bármiféle más kormányforma. Inkább képes erre annál a különleges viszonynál fogva, mellyel a monarchia a múlttal, a történelemmel s – egy kis túlzással mondhatnánk – az örökkévalósággal van. Annak a felelősségnek a súlya alatt, melyet a jövőendő Németországnak morálisan viselnie kell, nem is beszélve arról, amit sajnos minden valószínűség szerint a békeszerződés rendelkezései szerint elvállalni kénytelen lesz, össze kell roskadnia minden olyan rezsimnek, mely pont ezzel a felelősségvállalással kapcsolatban születik meg, ahogyan összeroskadt alatta a weimari német köztársaság is. A monarchia az egyetlen – különösen Németországban, ahol folytonos demokratikus tradíció nincs –, mely a pillanatnyi politikai helyzeten túlmenő folytonosságot képes hordozni, és érzékeltetni képes azt a történeti folytonosságot, mely messzebből jön, és messzebbre mutat, semhogy egy háborúvesztés vagy erkölcsi krízis kirántsza alóla a [talajt].

A történelemmel kapcsolatos az a fontos előny, mely a monarchiát ki-
tűnteti: az, hogy érzékeltetni képes a német nép számára, mely történel-
mének utolsó kétszázötven, különösen pedig az utolsó százötven évében
teljességgel zsákutcába került, a zsákutca kezdőpontjához való visszaka-
nyarodást és az egészséges újrakezdés lehetőségét. Mint mondtuk, a né-
met nemzet az utolsó évszázadokban egymás után öt, teljességgel zsákut-
cás politikai formába volt beleszorítva: a római szent birodalom, a Német
Szövetség, a wilhelminus német császárság, a weimari köztársaság és a hit-
leri harmadik birodalom zsákutcaiba. A német nemzet politikai fejlődését
tehát ott kell felvenni, ahol zsákutcába fordult, azaz vissza kell térni leg-
alábbis 1866-hoz, amikor a német egység tévútra került, vagy még inkább
1806-hoz, amikor a német nemzet fej nélkül maradt, sőt tulajdonképpen
még régebbre, a vesztfáliai békénél is régebbre, vagyis a római császár-
ság zavaró és félrevezető univerzalizmusától még meg nem terhelt és meg
nem zavart ezeréves német királysághoz. Ez a visszatérés az, amit egye-
dül a monarchia képes érzékeltetni és a valóságban is lefolytatni, minden
egyéb csak egy reménytelenül megterhelt, merőben új kezdeményezés vol-
na, amiben a németiségnek huszonöt év alatt kétszer és százhusz év alatt
négyyszer volt része, tehát nem tud már hinni semmi ilyenben.

Mindez nagyon szép, mondhatja az olvasó, de hát mindez úgy van
mondva, mintha a monarchia felállítása Németországban semmi további
problémát nem jelentene, mintha Németországnak volna egyetlenegy le-
gitim monarchája, s a monarchia felállítása nem jelentene mást, mint a le-
gitim monarcha visszahívását.

A kérdés valóban a lehető legnehezebb. Az előbb mondtak után sem-
mi kétség, hogy csak dinasztikus monarchiáról lehet szó, nem valami sze-
mélyes hős monarchiájáról, ami teljesen egy dolog volna a diktatúrával.
Semmi kétség, hogy csakis egy német dinasztia monarchiájáról lehet szó; az
ezeréves német monarchia méltóságát semmiféle szimpatikus fiatal herceg,
akit megnyerő tulajdonságai alapján választanak valahonnan külföldről,
nem testesítheti meg. Semmi kétség azonban, hogy a monarcha megtalálá-
sa nem történhetik a német dinasztiaik közül sem úgy, hogy azt valamiféle
korteskedés előzi meg, melyben minden szimpatikus és megnyerő német
hercegecske részt vesz: a monarchia erőit és előnyeit csak egy nem vitatha-
tó, legitim monarchia testesítheti meg. Legitim német monarchia pedig, az
örökösödési alapon való egyetlen hasznos legitimitás értelmében, nincsen.

1943–1944⁴³

⁴³ Bibó István egyik feljegyzése szerint: 1942–1944

LEVÉL MANNHEIM KÁROLYNAK

Bpest, 1945. december 15.

Mélyen Tisztelt Professzor Uram!

Elnézését kérem, hogy teljesen ismeretlenül egy meglehetősen nagyigényű kéréssel fordulok Professzor Úrhoz. Captatio benevolentiae⁴⁴ céljára szeretnék csatolni néhány munkát, azonban e pillanatban még kétséges, hogy az, aki levelem elvitelét vállalja nem fogja-e e mellékleteket súlyuk miatt visszautasítani. A hangsúly nem azon van, hogy közülük egyik éppen Professzor Úr egy munkájával foglalkozik, hanem inkább azon, hogy Professzor Úr számára egy bizonyos személyes képet adjanak.

1943 eleje óta dolgozom egy munkán, melynek címe és tárgya a *német politikai hisztéria*. Tájékoztatásul szolgál a Mrs. Holländer (3, Telegraph Hill, Hampstead) részére küldött tartalomjegyzék és részlet. Eredeti tervem az volt, hogy 1944 folyamán angolra fordítva kicsempészem kiadás céljából, azonban a munka különböző érthető okokból nem tudott a múlt évben elkészülni. Úgy érzem, ez a munka egészben a kérdést minden lehetséges részletvita ellenére is egy érvényesebb és hitelesebb aspektusba állítja be, mint ugyanennek a kérdésnek a ma szokásos beállításai. A munka első, nagyobb fele van készen (kb. 80 oldal) és angolra fordítva. A fordítást angolul jól tudó magyarok végezték, azt azonban pillanatnyilag igen siralmas anyagi helyzetem nem engedi meg, hogy itt élő angol fordítókat vagy lektorokat erre igénybe tudjak venni. Különben is, a munka nem annyira fordítót kíván, mint inkább a politikai publicisztikában teljesen járatos angol revizort. Nagyon érzem a hozzászólás hiányát a tekintetben is, hogy az egész mű mennyire bevezethető angolszász publikum számára, és melyek azok a részei, melyek ebből a szempontból nehézkesek, hosszadalmasak, túlmagyarázóak. Teljesen reménytelennek látszik számomra, hogy ilyen tárgyú megbeszéléseket, szövegezési, kihagyási javaslatokat innen el

⁴⁴ Captatio benevolentiae (lat): a jóindulat megnyerése, a klasszikus szónoklat bevezetése

tudjak intézni és le tudjak bonyolítani. Vajon nagyon szemérmetlen dolog volna-e ismeretlenül arra megkérnem Professzor Urat, hogy valakit, akit teljes bizalommal tud ajánlani, javasoljon a részlete átnézés céljára, és az egész tisztábatétel *felülvizsgálatát* elvállalja? Természetesen tudom, hogy mindennek a lehetősége attól függ, hogy lehet-e egy esetleges kiadótól ilyen munkálatok költségeire előleget kapnom. E vonatkozásban dr. Szladits Károly révén Mrs. Holländerhez intéztem kérdést.

Tisztában vagyok vele, mennyire nem bizalomgerjesztő egy ilyen kérés: emlékeztet azokra a vastag kéziratokra, melyeket szerzőjük azzal nyújt át, hogy páratlan nívókat tartalmaznak, s ahhoz, hogy ezt az egész világ is elismerje, nem hiányzik más, mint az, hogy XY világhírű szakférfiú elejétől végig átnézze és a zseniális őssanyagot tudományos hitellel lássa el. Mentségemre legyen mondva, nem újjászülést kérek, hanem felülvizsgálatot és ez sem jutna eszembe, ha volna értelme és lehetősége a művet saját anyanyelvemen megjelentetni és nem élnék minden vonatkozásban nyomorult közlekedési viszonyok között.

Személyes tájékoztatásul még legyen szabad elmondanom, hogy a jogbölcselet magántanára vagyok, azelőtt az igazságügyben, jelenleg a belügyben dolgozom. Horváth Barna tanítványa vagyok, azonban ma nem annyira jogelmélettel, hanem sokkal inkább társadalmi értéktannal és politikai pszichológiával foglalkozom.

Professzor Úr válaszát kérve és az okozott alkalmatlanságért elnézését kérve maradok igaz, tisztelő híve

Bibó István

1945

[LEVÉLVÁLTÁS AZ UNESCO ÁLTAL INDÍTOTT FASIZMUSKUTATÁS MUNKATERVÉRŐL]

(Fordította Bibó Judit)

1949. július 9.

Bibó István professzor úrnak
Kelet-Európai Tudományos Intézet
Budapest VIII.
Eszterházy utca 26.

Tisztelt Uram!

Az Unesco közgyűlése 1948 novemberében Bejrútban tartott harmadik ülészakán a következő döntést hozta:

„Össze kell hívni egy szakértő bizottságot, hogy jelentést készítsen azokról a módszerekről és eljárásokról, amelyek felhasználásával a második világháborút megelőző időszakban Olaszországban és Németországban létrejött a fasismus.”

E döntés értelmében az Unesco főtitkára 1949 májusában felkérte a Nemzetközi Filozófiai és Társadalomtudományi Társaságot, hogy az Unesco titkárságával együttműködve valósítsa meg ezt a tervet. A Társaság Állandó Bizottsága 1949. május 3. és 5. között Párizsban tartott évi rendes ülésén pozitív választ adott dr. Torres Bodet kérésére.

A Nemzetközi Filozófiai és Társadalomtudományi Társaságnak a fasismus és a náciizmus eredetének kutatására létrehozott Bizottsága ez év júniusában olyan munkatervet dolgozott ki, mely első lépésben ez év aug. 30. és szept. 2. között az Unesco székházában szakértői csoport összehívását tervezi, melynek az lenne a feladata, hogy e kutatás tervét és lebonyolítását kidolgozza.

A megoldandó feladat fontossága, a szükséges kutatások jellege és a kutatásból adódó tanulságok hordereje megköveteli, hogy a Bizottság munkáját rendkívül pontosan és tárgyilagosan végezze. Ennek érdekében a Társaság csak olyan kiemelkedő személyeket kíván munkájába bevonni, akik az általuk elvállalt feladattal azonosulni tudnak, és magas szakmai szinten képesek annak megoldásában közreműködni.

A Nemzetközi Filozófiai és Társadalomtudományi Társaság a fasismus eredetének tanulmányozására összehívott Bizottsága június 20-án tartott

ülésén úgy döntött, hogy a kutatásokat a következő három szinten kívánja lefolytatni:

- a) A náci és fasiszta ideológia filozófiai és tudományos alapjai.
- b) Az ideológiából a politikába való átmenetet megkönnyítő történelmi feltételek.
- c) A tömegek megnyerésére felhasznált módszerek és eljárások.

Ezen az ülésen az Ön nevét azoké között emlegették, akiknek a közreműködése különösen kívánatos lenne. Kérem tehát, hogy szíveskedjék velem tudatni, hogy részt tudna-e venni a Bizottság munkájában, s mindennekelőtt részt tudna-e venni azon a szakértői megbeszélésen, amelyet aug. 30. és szept. 4. között Párizsban tartunk. A Bizottság felosztaná a feladatokat, és esetleg megbízná Önt azzal, hogy e fenti három nagy témakörön belül valamelyik konkrét részterület kutatási és szövegezési munkáját irányítsa. Amennyiben kedvező választ ad, amit nagyon remélek, hálás lennék, ha e munkatervről mindjárt véleményyt is mondana.

Válaszát előre is köszönve, maradok mélyen tisztelő híve

Jacques Rueff
a Francia Intézet tagja
a Nemzetközi Filozófiai
és Társadalomtudományi Társaság elnöke

[Bibó István válasza]

Budapest, 1949. aug. 27.

Tisztelt Uram,

Végtelenül sajnálom, hogy július 9-én kelt levelét csak aug. 16. után kaptam meg, mikor szabadságomról visszajöttem. Köszönöm kedves megkeresését, és sietek rá válaszolni: a Nemzetközi Filozófiai és Társadalomtudományi Társaság felkérését nagyon megtisztelőnek érzem, s erőm és lehetőségeim szerint szívesen részt veszek a német és olasz fasizmus keletkezését és módszereit kutató munkákban. Ami az aug. 30-án kezdődő ülést illeti, ezen, legnagyobb sajnálatomra, nem tudok részt venni, mert ilyen rövid idő alatt nem tudom kiutazásomat megoldani, s személyes, szakmai és egyéb okokból egyébként sem tartom elképzelhetőnek, hogy a közeljövőben külföldre utazhassam. Nem tudom, hogy ez mennyiben nehezíti meg a munkában való részvételemet; remélem, hogy az elfogadott munkamenet nem zárja ki azt, hogy írásban működjem közre; min-

denesetre a következő észrevételeim ennek lehetőségét veszik kiindulási alapul. Még egy előzetesen tisztázandó kérdés: az Ön leveléből úgy tűnik, hogy a Nemzetközi Filozófiai és Társadalomtudományi Társaság személyek s nem pedig intézetek, illetve intézmények részvételére számít: talán főleg az óvatosságból, de szükségesnek tartom tisztázni, hogy én személyes részvételemet ajánlhatom fel, tehát nem mint a Kelet-Európai Intézet (a volt Teleki Pál Intézet) tisztségviselője vennék részt, mert ehhez az Intézet igazgatótanácsának előzetes hozzájárulása kellene.

Észrevételek a munkatervvel kapcsolatban. A munkaterv, melyet Ön megküldött nekem, első látásra a következő megfontolásokra indít:

A három részből álló vázlat, szerintem, jól állapítja meg a kérdés három fő aspektusát, de a három kérdéskör megfogalmazása önmagában már filozófiai állásfoglalást tartalmaz a fasizmus keletkezését illetően. Vegyük csak ezeket a szavakat: a) „filozófiai alapok”, b) „az ideológiából a politikába való átmenet”, c) „módszerek és eljárások” – ezek máris annak a tételnek az elfogadását sugallják, hogy az olyan jelenségek, mint a fasizmus, először vélekedések és filozófiai rendszerek formájában jelennek meg, amelyek azután átmennek politikai síkra, és végül kidolgozzák a maguk módszereit és eljárásait. Ez a gondolkodásmód a filozófiai idealizmus, mindenekelőtt a német „Geistesgeschichte” gondolkodásmódja, amely, szerény véleményem szerint, nem járható út. Anélkül, hogy kizárólag az anyagi okokra helyezném a hangsúlyt, realistiként mégis osztom e vonatkozásban a materialisták szkeptikus álláspontját: az a tétel, mely szerint az emberi gondolkodásnak megvannak a maga törvényei, s nem egyszerűen az anyagi alapok függvénye, az emberi gondolkodás fejlődését illetően csak nagy vonalakban érvényes; ezzel szemben az emberi gondolkodás patológus jelenségei, az „epidemies of unreason”, a pusztító és embertelen ideológiák az emberi közösség, illetve közösségek egzisztenciális válságaival és zsákutcáival magyarázhatók, s ezeknek következményei elsősorban társadalmi és politikai téren jelentkeznek.

Következésképp nem tartom helyesnek, hogy az a), b) és c) pontokat így fogalmazzuk, mert ez már logikai függőségi viszonyt tételez föl, sőt azt sem fogadnám el, hogy a c) pont („a fasizmus módszerei és eljárásai”) mindenestül az előbbi kettőből következik, mivel vannak a fasizmusnak olyan vonatkozásai, amelyeket sokkal inkább és sokkal jobban megvilágít az, hogy szét akarja zúzni a meglévő emberi eljárásokat és módszereket, mintsem magának az ideológiának a tartalma, amely mindig konstruktív célokra hivatkozik. Még ha félre is tesszük azt a kérdést, hogy a munkatervi pontokkal sugallt vélemény helyes-e vagy sem, bármilyen állásfoglalás a munka jelenlegi stádiumában nekem elhamarkodottnak tűnik. Így olyan címszavakat javaslok,

amelyek nem sugallnak eleve valamilyen filozófiai előfeltevést, ilyenekre gondolok például: a) a náci és fasiszta ideológia alkotóelemei és filozófiai összetevői, b) a fasizmusnak és a náciizmusnak Németország (Közép-Európa) és Olaszország kialakulásában vagy fejlődésében fellelhető okai, c) fasizmus és társadalmi módszerek és eljárások.

Észrevételek az a) ponthoz. Ami a fasizmus filozófiai összetevőit illeti, nem érzem magam többre jogosítva, mint hogy néhány általános megjegyzést tegyek. Ilyen lenne például az, hogy a szóba jöhető nagy filozófiai rendszerekben (Kant, Fichte, Hegel, Nietzsche, Bergson, az egzisztencializmus stb.) és a fasizmus és náciizmus közvetlen előfutárain (az akarat és a hatalom kultusza, Sorel, a fajelmélet, antiszemitizmus, Chamberlain, a különböző antidemokratikus áramlatok) túlmenően szükséges volna megvizsgálni külön fejezetben azokat a régi és új társadalmi és kulturális áramlatokat, amelyek ugyan se nem filozófiai rendszerek, se nem közvetlen előfutárai a fasizmusnak, mégis fontos összetevői, illetve tünetei az újkori európai társadalomfejlődés egyensúlyvesztésének, amelyből – többek között – kinőtt a fasizmus. Ilyenek például: a reakciós romantika és a forradalmi romantika; egy külön fejezet tárgyalhatná a machiavellizmus modern formáit: az „államérdeket” és ennek leszármazottait: a „gazdasági érdeket”, az „osztályérdeket” és mindenekelőtt a „nemzeti érdeket”. Külön fejezetet kellene szánni a keresztyénség válságának és erővesztésének, s annak az úrnak, amelyet e válság előidézett, valamint annak, hogy a szabadgondolkodásnak csak félig sikerült ezt az úrt kitöltenie; szólni kellene továbbá azokról a modern kísérletekről, amelyek – meggyőző és végleges siker nélkül – megpróbálják ezt az úrt politikai álvallásokkal kitölteni. S végül foglalkoztat még egy külön fejezet gondolata, bár nem tudom, hogy rám jutó munkafeladatként elvállalhatom-e: meg kellene keresni és meg is lehetne találni a nem szembetűnő, de annál mélyebb összefüggést a túl elvont idealizmus, a túl elrugaszkodott romantika és a túl vad akarat- és hatalomkultusz között. Olykor ugyanis szembetűnően egybeesik e három, s ezért legalábbis annyit fel kell tételeznünk, hogy egymással összefüggnek, de én talán tovább is mennék, s közös nevezőjüket az irracionalizmusban keresném; abban a torz társadalmi és lélektani szemléletben, mely menekül attól, hogy szembenézzen az emberi lét valóságával.

Észrevételek és személyes munkavállalás a b) ponttal kapcsolatban. Úgy gondolom, hogy főleg a társadalmi és politikai fejlődésre vonatkozó területen működhetnék közre. Magyarul megjelentettem egy kis tanulmányt Közép- és Kelet-Európa eltorzult fejlődéséről, e térség nemzetei (beleértve az olaszokat és németeket) nemzetté válásának, illetve nemzeti újjászületésé-

nek nehézségeiről, mert ez az egyik fő oka azoknak a patológikus jelenségeknek, amelyeket e nemzetek produkáltak. Ebből kiindulva majdnem befejeztem egy tanulmányt a német politikai hisztéria kialakulásáról s arról, hogy hogyan tért le lassan Németország a 19. század folyamán az európai társadalomfejlődés útjáról. Megpróbálom elemezni benne a napóleoni háborúk okozta sokkot, a demokrácia 1848-as csődjének kihatásait, a bismarcki álmegoldás önellentmondásait és a wilhelminus Németország alsíkerét, a versailles-i békeszerződés okozta megrázkódtatást, a weimari Németország tehetetlenségét s a hitlerizmus hatalomra jutását. Az újkori német történelmet mint egyre súlyosabb zsákutcák sorozatát mutatom be benne, beleértve a wilhelminus Németországot is, melynek expanzív politikája, nézetem szerint, nem erőinek túltengésével, hanem sokkal inkább megoldatlan kérdéseinek exteriorizálásával magyarázható.

Természetesen tudom azt, hogy egy ilyen jellegű közös munkában, mint amiről szó van, nem már meglévő kéziratok „elsütéséről” van szó. Pusztán csak azt akartam jelezni, hogy az a tárgykör, amelyben, azt remélem, bekapcsolódhatnék a közös munkába, a közép-európai nemzetek, elsősorban Németország fejlődészavarai. Jeleznem kell továbbá, hogy nem lévén történész, nem egy adott kérdés vagy korszak történeti feldolgozásában működnék közre, hanem egy adott közösség fejlődésében – ezt egészében vizsgálva – a politikai-lélektani tényezők szerepét vizsgálnám többé-kevésbé ismert, de olykor nem kellően értékelt történelmi tények alapján.

Zárójelben megjegyzem, hogy szükség lenne egy hasonló tanulmányra olyan szerző tollából, aki jól ismeri az olasz társadalomfejlődést, mert ez, a lényeges különbségek mellett, érdekes analógiákkal szolgálhatna. A német fejlődéssel párhuzamosan vizsgálni kellene, hogy zúzta szét Napóleon az olasz államok rendszerét, hogyan omlott össze a hercegek tekintélye a 19. század első felében, hogyan hiúsult meg az 1848–49-es egyesüléskísérlet, mint sikerült látszólag a Savoyai-ház égisze alatt Olaszország alkotmányos egyesítése, milyen szűk látókörű politikát folytatott Olaszország az első világháború körüli időkben és a világháborúban, milyen szerepet játszott Olaszország a versailles-i békeszerződésben, s hogy jutott uralomra a fasizmus stb.

Javaslatok a munkamódszert illetően. Nézetem szerint nem elég az elvégzendő munkát tizenöt vagy akár harminc személyre lebontott egységre osztani; bár nekem, aki írásban szeretnék közreműködni, mi sem lenne egyszerűbb, mint hogy két résztémát elvállalok és azt leírom. Mégis arra lenne szükség, hogy az egyéni munka megkezdése előtt valaki – a három problémakör, a), b), c) számára külön – elkészítse viszonylag rövid időn

belül a problémakör fő kérdéseit és vonatkozásait összefoglaló rövid vázlatát, amely megadná a kérdéskörhöz tartozó feldolgozandó témák előzetes felsorolását. Ehhez azután a többi munkatárs hozzáfűzhetné javító észrevételeit, fenntartásait, ellenvetéseit és esetleg – kizárólag akkor, ha a vázlat nem elfogadható – kidolgozhatna egy vagy két ellentervet is, s az egyéni munka csak ezek megvitatása után kezdődne. Ez az eljárás, anélkül hogy kötelező érvényű tervet adna, biztosítaná azt, hogy a kidolgozott részegységek – miközben egyéni jellegüket és szellemi függetlenségüket megőrzik – harmonikus egészt alkotnak, és nem tartalmaznak összeegyeztethetetlen vagy egymásnak képtelenül ellentmondó tételeket.

S végül utolsó kérdésként szeretném fölvetni, főleg a szerkesztőnek, azt, hogy e közös publikációban való részvétel szabadon hagyja-e annak lehetőségét, hogy a résztvevők saját tanulmányukat önállóan is publikálhatják. Meg kell mondanom, hogy e fenntartás jelenleg számomra inkább elvi, mintsem gyakorlati jelentőségű, lévén hogy publikációs lehetőségeim jelenleg nem túl nagyok.

Végezetül kijelentem, hogy amennyiben a szerkesztők úgy döntenek, hogy nem fogadják el azt, hogy írásban vegyek részt a munkában, ezt mély sajnálattal, de egyben megértéssel elfogadom; ez esetben viszont nagyon örülnék, ha a Bizottság fent vázolt észrevételeimet és javaslataimat felhasználná.

Kérem, Uram, hogy adja át üdvözetemet az ülés résztvevőinek, kifejezve, hogy mennyire sajnálom, hogy nem lehetek ott, s fogadjja

őszinte nagyrabecsülésemet:

Bibó István

Bp. III., Berkenye u. 4.

1949

A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA

A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától, és fél a reakciótól. Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem: Magyarországon mindazok, akik proletárdiktatúrát akarnak, és mindazok, akik a reakció visszatérését akarják, elenyésző kisebbségben vannak, s külső erők sem néznék szívesen egyik fordulatot sem. A politikai élet végzetes félelmeinek azonban az a tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán a félelem erejénél fogva elő tudják hívni azt a veszedelmet, amitől félnek. Mindazok ugyanis, akik mértéktelenül félnek a proletárdiktatúrától, hatalmassá erősíthetik a reakció táborát, mindazok pedig, akik mértéktelenül félnek a reakciótól, hatalmassá erősíthetik a proletárdiktatúra vagy legalábbis valamiféle szélsőbaloldali diktatúra táborát. Ha az ország nem tud kiszabadulni a félelemnek ebből a csapdájából, előbb-utóbb óhatatlanul kettészakad egy ostobán feltett alternatíva körül: a nemzeti folytonosság hívei a reakcióval, a radikális változások hívei a baloldali diktatúra ügyével kerülnek egy táborba. A kettő között elsikkad minden nyugodt és biztos reformpolitika, és újból kátyúba jut az ez év elején oly nagy reményekkel megindult magyar demokratikus fejlődés.

Hogy ezen a válságos ponton túljussunk, szét kell vágnunk a félelemnek azt a hínárját, amibe belebonyolódtunk. Hogy ezt megtehessük, látnunk kell, hogy mi az, ami válságba jutott Magyarországon.

Magyarországon válságba jutott az országnak a megszállókhoz való viszonya. Válságban van a kommunista párt taktikája s a reakció és fasizmus elleni küzdelem. Zavar van a szocializmus körül, és áthidalhatatlannak látszó ellentét áll fenn a demokrácia értelmezése s a forradalom szükségessége tekintetében. Válságban vannak a demokratikus koalíció összes pártjai, és válságban az egész koalíciós kormányzás. Közvéleményünk politikai szemlélete újból végletessé vált, s ez a végletesség nem hőkken vissza attól sem, hogy az ország külpolitikai egységét, európai elhelyezkedését kockáztassa. Ezek a válság legkritikusabb pontjai.

A megszállás válsága

Miben áll *a megszállókhoz való viszony válsága*?

Azt a hadsereget, mely magyar földön a fasiszta örület végzetét beteljesítette, mindenekelőtt három dolog jellemezte: először az, hogy – hála a nyilas árulásnak – nem bevonuló hadsereg volt, hanem *harcoló* hadsereg, másodsor az, hogy *totális* háborúban harcoló hadsereg, harmadszor pedig az, hogy *néphadsereg*. Néphadsereg nem úgy, ahogyan minden általános védkötelezettség alapján összeálló hadsereg képletesen a nép hadserege, azonban a háborúba valójában az állampolgársági engedelmeskedés és a közigazgatási apparátus hatékonysága viszi bele. Az orosz hadsereg, amellett hogy egy modern és európai módon felszerelt és begyakorolt hadsereg volt, a felkelt *nép* hadserege volt abban az egész közvetlen és ősi értelemben, ahogyan csak az 1793. évi francia hadsereg, a Napóleon ellen felkelt tiroliak és spanyolok, a szerb komitácsik, a francia maquisard-ok és Tito partizánjai voltak azok: olyan embereknek a tömege, akik az ellenség fenyegető veszedelmét, a háború pusztításait, a zsarnokság és az elnyomás szörnyűségeit saját személyükre nézve is átérték és átérezték, és harcuk lendítőerői mindenekelőtt nem dresszúrából és nem állampolgári engedelmességből táplálkoztak, hanem az önvédelem és az elégtételszerzés legközvetlenebb és legszemélyesebb élményeiből.

Ezzel a *totális* háborúban *harcoló néphadsereggel* találkozott szembe a magyar lakosság: az a magyar lakosság, mely 1848 óta nem látott harcoló hadsereget, a török háborúk óta nem látott totális háborút, és Dózsa György hadserege óta nem látott néphadsereget. Hogy ez a hadsereg mitől szabadított fel bennünket, az a tömegek számára nem vált közvetlen élménnyé; a német iga szörnyűségét s a hitlerista elnyomás kísérteties precizitással kidolgozott technikáját csak az érző és gondolkodó lelkek s az üldözésre kiválasztottak ismerték meg; az ország lakosságának túlnyomó része – hála vezetőink bölcs és „nemzetmegóvó” politikájának, mellyel Magyarországot *egészben* tálalták a német imperializmus számára – mindezt 1944. október 15. után is csak töredékes formában élte át. A harcoló hadsereg, a totális háború és a néphadsereg élményei tehát magyar földön egy-két nemzedék számára a szovjet hadsereggel kapcsolódnak egybe.

A találkozásnak ezeket a magában sem kedvező feltételeit bizonyos lélektani okok még súlyosbították. A szovjet hadsereget magyar földön egy rémhírpropaganda és egy vágykép előzte meg. A rémhírpropaganda szerint ez a hadsereg világnézeténél és neveltetésénél fogva Istentől és minden erkölcsi értéktől elrugaskodott emberek tömege, és egy olyan hatalmat

képvisel, mely nemzetközi beállítottságánál fogva minden országot, melyre hatalma kiterjed, egyaránt tagállammá akar tenni a maga imperialista világbirodalmában. A vágykép szerint az orosz hadsereg a nemzetközi proletariátus fegyveres ereje, mely azért jött Magyarországra, hogy annak régtől elnyomott öntudatos proletárjait felszabadítsa. Magyarországon az emberek többsége, akik az orosz hadsereget várták, erre az alternatívára voltak rákészülve: erre volt beállítva minden reakciójuk és minden várakozásuk. A ferde világnézetesditől évtizedek óta összezavarva, az orosz hadsereget kizárólag valamilyen világnézetnek a sémája szerint képzeltek el, s eleven, húsból és vérből való emberek helyett sémákat megtestesítő ördögöket vagy angyalokat vártak.

Ezen a ponton volt a valóság a legmegzavaróbb hatású: ez a hadsereg mindenekfelett *idegen* hadsereg volt. Voltak, akik rettegtek tőle, voltak, akik várták, voltak, akik megszerették, és voltak, akik csalódtak benne; egy várakozást azonban nem teljesített be, amit pedig rágalmazói és hívei tulajdonképpen egyöntetűen vártak tőle: nem világnézeti hadsereg volt, és Magyarországra nem úgy vonult be, mint egy olyan országba, melyet tagállamként a magáénak tekint, vagy amelyet világnézetiileg át akar gyúrni, vagy meg akar nyerni. Úgy vonult be, ahogy általában a győzedelmes szomszéd be szokott vonulni: a lakosság érdekeit keményen alárendelve a háború szükségeinek, és katonáinak harci kondícióját szigorúan fölébe helyezve a lakosság életmegnyilvánulásainak. Ahol katonai érdekeit veszélyeztetve látta, megnehezítette életünket, anélkül hogy ez lett volna a célja; ha ereje és biztonságérzete megengedte, nagylelkű volt ott, ahol legkevésbé várták tőle. Mindezek a tények a háborús megpróbáltatások nagysága és a magyar közgondolkodás judíciumnélkülisége folytán együttvéve oda vezettek, hogy a magyar lakosság teljesen képtelenné vált arra, hogy a megszállás különböző tényeit, különösen annak legelső szakaszában, emberi okok és okozatok normális láncolatába beillessze. A megszálló hadsereg ennek folytán a magyar lakosság számára teljességgel *kalkulálhatatlanná* vált, s ez a helyzet az egész életet megtölti a kalkulálhatatlanság bizonyos elemeivel.

Mindennek a tetejébe ezek a megzavaró élmények olyan társadalmat értek, mely több évtizedes ferde szoktatás folytán a legteljesebb elgyávultság állapotában volt: ez a lakosság azt tanulta meg, hogy az egyenruhás emberrel szemben, még akkor is, ha csupán egy idézést hoz is a kezében, még feleselni sem nagyon lehet, s aki megpróbálja anélkül, hogy magasabb hatalmassághoz tudna apellálni, szükségképpen rajtaveszt. Teljességgel csődöt mondtak e társadalom elrontott ösztönei azokban az

elemi és kegyetlen helyzetekben, melyekben ember emberrel, szó szóval, gesztus gesztussal áll szemben: személyes helytállás, egyéni lélekjelenlét és a kis csoportok spontán összeműködése és önvédelme jelentik ilyenkor a fegyvertelen fegyvereit, melyek kockázatosak ugyan, de senki által meg nem tilthatók, sem rossz néven nem vehetők, különösen ha olyan javakról van szó, melyeket értékesebbnek érzünk az életnél. A megszállás emberi feltételeinek leglényegesebb szabályozó tényezője: a megszállottak emberi tartása magyar földön erőtlenséggel és kihagyásokkal működött.

Mindezeknek a súlyos élményeknek és zavaró momentumoknak az a végeredménye, hogy a megszálló hadsereg és a magyar lakosság viszonya súlyos előzményekkel meg van terhelve, s nem remélhető, hogy ezeket a tehertételeket a két nép karakterének az a közelsége, mely az első világháborúban őket oly közel hozta egymáshoz, s amely ma is sok apró jelben megnyilvánul, egyszerűen és gyorsan fel tudja oldani. A megszállás válságával, mint ténnyel, számolnunk kell.

E válság ténye nagyon komoly és nagyon súlyos kérdés, mert nem jelent többet és nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy Magyarországon a lakosság túlnyomó többsége a demokrácia és a felszabadulás ügyét és a háborúvesztés nyomorúságának tényeit összekapcsolja, és könnyen lehet, hogy történeti emlékezetében tartósan is össze fogja kapcsolni. Ez pedig olyan veszély, aminek súlyosságát nem lehet eléggé leszögezni. Magyarországon máris keletkezőben van egy masszív tömbje az embereknek, akiknek egyetlen gondjuk, hogy vége szakadjon mindannak a bizonytalanságnak és félelemnek, mely a háborúvesztés óta a politikai és a mindennapi életet jellemzik: vége szakadjon akár annak az árán is, hogy Magyarországon a múlt legkártékonyabb erői, melyek egy fél esztendeje nem látszottak messze a teljes megsemmisüléstől, újból erőre kapjanak, és előtérbe jussanak. Pedig legyünk vele tisztában, hogy Magyarország számára *életkérdés*, hogy a régi világ összeomlása *felszabadulás* maradjon, illetőleg felszabadulássá legyen, s a beteg magyar társadalomszerkezetnek azok a nyomasztó tényezői, melyek a szovjet hadsereg megjelenésére tűntek el: a vadászó urak, a zárt kasztban élő tisztek és hivatalviselők, a csendőrök és sváb lelkű nemzetnevelők vissza ne térhessenek. Gondoskodnunk kell tehát arról, hogy ha a mi számunkra a felszabadítás ténye örökre összekapcsolódik is a háborúvesztés legváltozatosabb fizikai és emberi nyomorúságainak emlékével, unokáink számára a felszabadítás emelkedjék tiszta, történeti realitássá azok által az eredmények, következmények és kedvező fejlődés által, amelyeket *hosszú* lejáratra megnyitott. Életbe vágó kérdés Magyarország számára, hogy a szovjet hadsereg *felszabadító* teljesítménye a magyar de-

mokratikus fejlődés számára megtartsa a maga jelentőségét, és ne menjen veszendőbe. Ennek biztosítása nagyon súlyos feladat, melyhez kétségtelesen az eddiginél nagyobb nyomatékkal kell magának a felszabadító hadsereg vezetőségének közreműködését kérnünk. A feladat teljes sikeréhez azonban a magyar demokratikus erőknek egy sokkalta világosabb program és sokkalta kidolgozottabb eljárás alapján való újabb összefogására van szükség. Sajnos, a magyar politikai életnek azok a demokratikus erői, melyeken ez múlik, éppen maguk vannak leginkább benne abban a félelmi válságban, amelyből ki *kell* lábalniuk.

A kommunista párttaktika válsága

E félelmi válság egyik pólusa a *kommunista párt taktikájának* a válsága. A kommunista párt jelenlegi hosszú lejárátú irányvonala a demokratikus erők koalícióján alapuló, népfrontos, demokratikus politika. Ennek a politikának 1945 elején történt programszerű megnyilvánulásai látható megkönnyebbüléssel töltötték el a proletárdiktatúrától való félelemben élő magyar értelmiségi, polgári és birtokos gazdai rétegeket. Ma, csaknem egy esztendei koalíciós kormányzás után, melynek során a kommunista párt felső vezetése igen nagy – néha más pártokénál nagyobb – felelősségérzettel tartotta magát a demokratikus koalíció irányvonalaéhoz, az ország közhangulata ott tart, hogy élesen elválik egy kommunistabarát és egy kommunistaellenes részre. Az utóbbi rész szilárdabban hisz a proletárdiktatúra veszedelmében, mint valaha, s hajlandó minden „nemzeti” erőt koncentrálni ezzel a veszéllyel szemben. Ez a hangulat máris nagyfokú közeledést hozott létre a demokratikus koalíció konzervatívabb szárnya és a szó mindenféle értelmében vett valóságos földesúri, hivatalnoki és kapitalista reakció között, ami okkal hozza a másik oldalt a reakciótól való félelemnek nem kevésbé nyugtalanító állapotába.

A kommunista párt többsége ma erre az egész helyzetre, melyet leginkább a budapesti választások eredménye jellemzett, a következőképpen reagál: „Mi megpróbáltunk őszintén demokratikus politikai vonalat követni, de ha az ellenkező oldal ezzel visszaél, s a demokrácia leple alatt a reakciót csempészi vissza, akkor ütünk!” Ez magyarul annyit jelent, hogy a proletárdiktatúrától való félelem a politikai félelmek ősi szabályai szerint felidézi a semmiből azt a veszedelmet, melyet falra festett. A szó klasszikus értelmében vett proletárdiktatúra ugyan nem lesz a fentiekben kifejezésre jutó kommunista elkeseredésből, de valamiféle kizárólagos baloldali kor-

mányzásnak a programja vagy kísérlete még lehet belőle, ha ez ma nem is túl valószínű.

Kérdés, helyes-e a fejleményeknek az a mérlege, mely egész egyszerűen a kommunista párt készségét állítja szembe az ellenkező oldal merev ellenségességével. A kommunisták őszintén hisznek benne, és ha a dolgok továbbhaladnak az elmérgesedés irányába, nyilván ez lesz náluk az uralkodó és elfogadott értelmezés. Szögezzük le tehát addig, amíg e véleményünk dogmatikus meggyőződésévé nem merevedik, hogy ez a beállítás hamis. Annak a félelemnek a felidézésében, mely ma a kommunista párt körül fennáll, a kommunista párt maga is részes. Nem egyedül, de nagy részben.

A kommunista párt politikai taktikája nemcsak nálunk, de Európa-szerte válságban van. Mi ennek a válságnak a lényege? A kommunista párt legfőbb jellemvonása a demokratikus többségre jutásra békésen váró szociáldemokratákkal szemben mindenekelőtt az, hogy a százszázalékos szocializmusnak, a direkt, forradalmi akciónak s az öntudatos, ha kell, támadó kisebbségnek a pártja. Ennek megfelelően a kommunista párt taktikai nevelése elsősorban egy válogatott gárdának abszolút fegyelemhez való szoktatásán, földalatti szervezkedésen, konspiráción, az ellentétek dialektikus kiélezésén, minden ellenféllel szemben való bizalmatlanságon és a világnak a legszigorúbb módon társakra és ellenségekre való fölosztásán alapszik, az „aki nincs velem, az ellenem van” elve alapján. Ez adja meg a kommunista párt *karakterét*. Mi ezzel szemben a közelmúlt tanulsága, a pillanat parancsa és a közeljövő valószínűsége? Nem mondom, hogy mindennek az ellenkezője, de kétségtelenül egy csomó olyan dolog, amely a kommunista párt kialakult karakterével nem egyezik. A fasizmus szörnyű intermezzójának az egyik döntő tanulsága, hogy a kommunista pártnak más baloldali és demokratikus pártoktól való izolálódása lényeges tényezője volt a fasizmus uralomra jutásának. Ebből a tanulságból született az 1934 óta mindinkább előtérbe kerülő népfrontos politikai vonal. A népfront egyelőre merőben harci közösség volt, mely egészen a második világháborúig a legtöbb országban nem jelentette a kommunistáknak magában a kormányban való aktív részvételét. Ma azonban a háttérbe szorult harci szempontoknál sokkalta parancsolóbb okok kívánják a népfrontos politikának nemcsak a tartós fenntartását, hanem a kimélyítését is. Szükséges ez mindenekelőtt azért, mert Európa romokban hever, és Európát fel kell építeni. A pusztulás olyan mértékű, hogy komoly igénnyel és a komolyság igényével senki nem állíthatja, hogy mielőtt az építéshez fogunk, előzőleg még egy külön, késhegyig menő harcot is le kell folytatnunk az építés kizárólagos jogának a kérdésében. Különösen nem lehetséges ez Magyarországon, ahol az újjáépítés olyan súlyos előzmények-

kel indul, hogy egy párt sem viselné szívesen egyedül az ezzel járó felelősség és szükségszerű közbeeső balsikerek terhét. Szükséges a koalíciós politika másodszor azért, mert a faszizmussal együtt csaknem a teljes hitelvesztésig lejárátódott a forradalmi romantikának néhány olyan momentuma, mely a kommunizmusnak is az elemei közé tartozott. Ma a céltudatos kisebbség direkt akciójával, a győzni akarás ellenállhatatlan lendületével s egyáltalán a forradalommal szemben az egész világ több-kevesebb fenntartással él, mert megtapasztalta saját bőrén azt, hogy nemcsak előrevívő forradalom képzelhető, hanem torz forradalom is.

De vajon miért kell ennyi szóval fejtegetni a pillanat teljes forradalmiatlanságát, kérdezhetik joggal a kommunisták, mikor a kommunista párt jelenlegi irányvonala fenntartás nélkül demokratikus alapokra helyezkedett, nem törekszik sem kizárólagosságra, sem diktatúrára, az a bizalmatlanság tehát, mely vele szemben mégis megnyilvánul, nem más, mint egy rosszindulatú és rosszhiszemű suttogó propagandának az eredménye. Valóban, a kommunista párt mindezeket nagyon világosan és nagyon helyesen leszögezte. Csakhogy vannak dolgok, amiket nem elég leszögezni. A kommunisták tudják legjobban, hogy minden politikai irányvonalhoz hozzátartozik egy részletes, kidolgozott eljárási és taktikai program, amely alkalmas arra, hogy ezt az irányvonalat sikeresen át is vigye a gyakorlatba. Teljesen hiábavaló dolog szóbelileg leszögezni és ismételni a helyes irányvonalat, ha ugyanakkor a pártagitációban és -akcióban továbbra is fennmarad a kizárólagosságnak és a direkt akciónak ha nem is az igénye, de az atmoszférája. Van a problémáknak egy bizonyos beállítása, melyet a kommunisták megszoktak, melyet azonban egy demokratikus, koalíciós rendszerben nem lehet alkalmazni. Az a gondolat például, hogy minden eredmény s minden előrehaladás a kommunista pártnak köszönhető, egészen természetes ott, ahol a kommunista párt az egész társadalomnak a szervezett elitje; ezzel szemben ott, ahol csupán egy koalíciónak *egyik* pártja, lehet a legügyesebb és legaktívabb, lehetnek kiemelkedő érdemei ebben vagy abban, de az érdemek *egészén* valamiképpen mégiscsak meg kell osztoznia a többi pártokkal. Az az eljárási mód, mely a konkrét tárgyi tennivalókat minden pillanatban politikai, taktikai fontosságuk szerint méri le, s hajlandó a politikailag közel álló egyének, csoportok, tárcák látható sikerét az *egész* országvezetés és az egész újjáépítés céljait nem szolgáló kedvezésekkel növelni, a sikertelenségeket pedig valami címen feltétlenül más csoportoknak tulajdonítani, mindez érthető egy hamarosan beálló szakítás árnyékában, magyarázható egy közeli választás izgalmaival, de egy komollyá vált koalícióban aztán igazán abba

kell hagyni, ha nem akarjuk, hogy az újjáépítés és gazdasági talpra állás menete meg ne zavarodjék, s a politikai közszellem meg ne mérgeződjék. Az a gondolat, hogy *minden* megszerzett pozíciót tartani kell, teljesen helyén van egy olyan helyzetben, ahol egy hamarosan kitörésre kerülő végső harcra kell készülődni, de a legnagyobb mértékben riasztó egy hosszú lejáratra szóló koalícióban, mely csakis egy kölcsönös engedékenységen és rugalmasságon alapuló egyensúlyi állapotként maradhat fenn. Az az eljárás, mely minden engedményt új meg új követelésekkel követ nyomon, vezethet itt vagy ott részletsikerekre, egészben azonban az együttesből kiöli a kölcsönös lojalitás atmoszféráját. Az a gondolat, hogy a jogszabályokat nem kell szorosan alkalmazni, hanem a legteljesebb rugalmassággal a jogszabályok mögött álló világnézet nagy, végső céljaihoz igazítani, teljesen használható egy olyan helyzetben, ahol a terveket formáló célok és eszközök tekintetében nincs vita; olyan helyzetben azonban, ahol a jogszabályok egy kényes egyensúlyi helyzet eredői, és az észjárások és eljárási módok különbözősége folytán ők adják az egyedüli irányadó normákat, közös játékszabályokat, ott a jogszabályokat, különösen a koalíciót érintő részükben, precízen, mondhatnám: túlzott lojalitással kell alkalmazni. Lehet koalícióra nem lépni, de ha koalícióra lépett valaki, le kell vonnia a következtetéseket. A feltétlenül baloldali taktika is elvezet bizonyosfajta eredményre, nemcsak a koalíciós taktika, de valamelyiket alkalmazni kell. A kettőt szavakban és tettekben így kombinálni nem lehet, mert ennek az eljárásnak az az eredménye, hogy fölkelti mindazokat a félelmeket, melyek a feltétlen és kizárólagos baloldali taktikával járnak, anélkül hogy ezt a hátrányt az alkotás kizárólagos lehetősége kiegyenlítené.

A helyzet valójában az, hogy a kommunista párt látszólagos nagyfokú politikai rugalmassága mögött, mely „mindenre képes”, mert mindent alá tud rendelni taktikai szempontoknak, a valóságban a legnagyobb fokú rugalmatlanság áll. E rugalmatlanság gyökerénél, mint minden lélektani megmerevedés gyökerénél, nem elvek, hanem történeti élmények állanak. A világ kommunista pártjainak van egy nagy közös arkhimédészi pontjuk, mely számukra bátorság és elbátortalanodás forrása egyaránt: ez a Szovjetunió. Az 1917–1920 közötti idő volt Európában a szocializmus forradalmi uralomra jutásának nagy lehetősége, mely Oroszországon kívül végül is megragadatlanul maradt. Azóta a történelmi szükségszerűség szakértői ezerszer bebizonyították, hogy ennek mind így kellett történnie, ez azonban nem változtat azon, hogy a forradalmi szocializmus európai hívei egy nagy elmulasztott alkalom érzésével gondolnak vissza az első világháború utáni pár évre, és nem tudnak szabadulni egy mágikus erejű dátum,

1917 bővölete alól. A Szovjetunió megalakulásáig a világ kommunistái egy világot átfogó, azonos ritmusú mozgalmat alkottak, melyben a meglévő polgári rend megdöntésének s a jövő szocialista társadalmi rend előkészítésének munkája egyenlő dinamikával folyt. A Szovjetunió megalakulása e vonatkozásban döntő választóvonalat jelent: a Szovjetunió megindult a szocialista építőmunka páratlan diadalútján, az európai kommunista pártok viszont 1917 óta alig építették tovább a jövő társadalom szocialista vízióját, annál többet a politikai taktika tudományát, vagyis annak az elméletét, hogy melyik az uralomra jutás helyes módja, magyarul: hogyan lehet és hogyan kell az 1917–1945 közötti páratlan oroszországi sikert másutt is megismételni. Erre pedig a történelmi folyamatok ismeretében egyféleképpen lehet válaszolni: ugyanazt sehogy. A lélektani fixáltságnak az az állapota, melyben az Oroszországon kívüli kommunisták élnek, egy bizonyos kontraszelekciót is létrehoz, mert elriasztja azokat, akik a konkrét alkotó munkát többre becsülik a hatalomra jutás központi kérdése körül forgó harci állapotnál. Mindez egy bizonyos falat von a kommunisták s a pillanatnyi realitás közé: minden dogmatikus és programszerű realizmusuk mellett is elsorvadt bennük az a – politikában alapvető – realitásérzék, mely a pillanat *mindig változó* parancsait azonnal megragadni képes. Realitásérzékük jól csak akkor működik, mikor a nagy, mintául szolgáló oroszországi helyzetek megragadásáról van szó; ezért volt Európa-szerte a kommunisták nagy pillanata a hitlerista rémuralom elleni földalatti harc: az egyetlen helyzet, melynek feltételei az oroszországi akciót determináló cári zsarnoksággal analógiát mutattak. A kommunizmus mai helyzete azonban radikálisan más, és lenini vagy sztálini méretű realitásérzék kellene a megragadásához.

A népfrontos, koalíciós és demokratikus vonal tökéletes újdonság és nagyon döntő fordulat a kommunista mozgalom életében, s konkrét módszereinek a kidolgozása ugyanolyan nagy feladat, mint amilyen óriási cselekedet volt Lenin részéről az, hogy a fejlett és iparosodott országokra szabott marxi programot eredményesen át tudta vinni egy elmaradt, feudális agrárország viszonyaira, s amilyen döntő cselekedet volt Sztálin részéről az, hogy az egyetemes világforradalomból kiinduló marxi–lenini programot alkalmazni tudta egy olyan helyzetben, amikor egy területileg körülhatárolt szocialista birodalom áll szemben más, közeljövőben a teljes szocializmusra át nem térő hatalmak között. Ma az a teljesen új helyzet és óriási feladat áll az európai kontinens kommunistái előtt, hogy a demokratikus, koalíciós, népfrontos politika számára készítsenek konkrét akcióprogramot. Az új helyzet legfőbb jellegzetessége az, hogy hosszú ideje tar-

tó, merőben harci és ideológiai állapot után konkrét, konstruktív feladatok elé állítja a kommunistákat, *de nem olyan feltételek mellett, mint amilyenekre fel voltak készülve*. Kérdés azonban, hogy a demokratikus koalíció politikája éppen ezért nincs-e oly mértékű ellentétben a kommunista párt kialakult karakterével és elvi céljaival, hogy azt semmiféle politikai taktikával nem lehet áthidalni. Magyarországon ez a nézet mind a kisgazdapárt jobboldalán, mind a kommunista párt baloldalán erősen el van terjedve. Valóban, ha egyszer a kommunizmust a szociáldemokráciától a direkt akció és a forradalmi lendület gondolata különbözteti meg, és az, hogy a harcos kisebbség jogait hirdeti a merőben szavazó többség felett, akkor mi marad meg belőle, ha mégis elfogadja a parlamentáris demokrácia módszereit? Vajon a szociáldemokrácia nem ugyanazt tette-e, és nem ezzel vont-e magára a legélesebb kommunista kritikát és megbélyegzést? A kérdés súlyos, s ha a válasz negatív, akkor azt az egész politikai vonalat, melyen ma az európai politikai regenerálódási kísérletek haladnak, nyugodtan abba lehet hagyni. Szerencsére a helyzet nem ez. A kommunizmus és a parlamentáris demokrácia összeegyeztetésének ugyan elég keskeny az ösvénye, de az ösvény járható. Hogy a kommunisták reá tudnak-e lépni, az persze a jövő titka. A kommunista mozgalomnak ehhez meg *kell* tennie mindazokat az engedményeket, melyek a parlamentáris demokráciának, mint platformnak az elfogadásából következnek: meg *lehet* tennie ezeket az engedményeket azért, mert mindezek után is marad egy külön, sajátos és nélkülözhetetlen mondanivalója, ami megkülönbözteti mindenekelőtt a szociáldemokratáktól s természetszerűen minden egyéb demokratikus párttól és mozgalomtól. Ez a mondanivaló abból áll, hogy a kommunista párt tartja és őrzi szilárdan annak a tudatát, hogy *demokratikus átalakulás nem létezik a társadalmi erőviszonyok radikális megváltozása nélkül, és semmiféle demokratikus szabályt nem szabad arra kihasználni engedni, hogy a társadalmi erőviszonyoknak a demokrácia érdekeivel ellentétes változását fedezzük vele*. A demokrácia helyes értelmezésével kapcsolatban erre az alapelvre még bővebben ki fogunk térni. Elvileg tudják ezt más pártok is, mindamellet ma egyedül a kommunista párt az, mely állandóan és tudatosan számon tartja a pártok és pártharcok mögött a társadalmi erőviszonyok állását, s ha ezt nem tenné, akkor politikai életünk hamar beleesnék abba a kényelmes meggyőződésbe, hogy a földreform és a demokratikus választójog után nincs más dolgunk, mint szépen, szabályosan működtetni beindított demokratikus intézményeinket.

A kommunisták minderre azt felelik, hogy mindezt ők nagyon jól, sőt jobban tudják, s éppen ezért állottak élére a fasiszmus és a reakció elleni harcnak. Sajnos, éppen ebben van a legkevesebb köszönet.

A fasizmus és a reakció elleni harc válsága

A demokrácia magyarországi válságának a központi része *a reakció és a fasizmus elleni harc válsága*. Nem kétséges, amint ezt büszkén hangoztatni is szokta, hogy ennek a harcnak az élén a kommunista párt áll. Egy esztendő óta az ország társadalmi, gazdasági és politikai életének legkülönbözőbb pontjain ragadja üstökön és semmisíti meg a reakciót, és minden héten újabb és újabb fészkeket fedez fel. A csodálatos csak az, hogy a reakciónak és a fasizmusnak minél több fészket fedezik fel, annál szűkebb lesz a demokrácia platformja és annál szélesebb a reakció, s minél több ponton semmisíti meg a kommunista párt a reakciót, annál inkább izolálódik ő maga az egész országban. Mindez nem ok nélkül van így, mert ez is beletartozik a kommunista párttaktika válságának elemei közé.

Annak a reakció és fasizmus elleni harcnak, melyet a kommunista párt inaugurált, a következők az alaptételei: a reakció és a fasizmus egységes világnézet, melynek minden hívét kíméletlenül napvilágra kell hozni, valami-féle büntetőakció (nem igazolás, internálás, népbíróság) formájában ártalmatlanná kell tenni, s ez az akció már önmagában is az újjáépítést szolgáló konstruktív politikai cselekedet, minthogy az újjáépítés minden akadályát a fasizmus és reakció mesterkedésére megy vissza.

Mindebben van egynémely igazság, egészében azonban az egész beállítás teljességgel félrevezető.

A legnagyobb félrefogás a reakció és a fasizmus egy kalap alá vétele. A kommunista taktika régtől fogva megszokta – éppen a politikai kizárólagosságra való törekvés jegyében –, hogy egyetlenegy, kizárólagos ellenfelet tételezzon fel, mely minden rosszban ott van, ha nem láthatóan, akkor mögötte. Ez a beállítás tárgyilag nyilván téves, de egy bizonyos harci helyzetben kétségtelenül logikus és hasznos: kizárólagos harchoz meg kell találni az egységes ellenfelet is. Így találta meg a kommunizmus a minden mögött ott álló kapitalizmusban, Hitler a minden mögött ott álló zsidóban, s mindezek valójában csupán szekularizált átírásai a kereszténység minden rossz mögött ott álló egységes Sátánjának. Ezzel szemben a mai koalíciós és demokratikus irányvonalnál ez a beállítás meglehetősen használhatatlan. Európa politikai frontjai ma egészen világosan nem két részre, hanem három részre oszlanak: konzervatív tradicionalizmusra, baloldali szocializmusra és mindkettőjük torz egyvelegére, a fasizmusra. Ha reakció alatt megmerevedett, torz tradicionalizmust értünk, akkor reakció és fasizmus között van *mély* összefüggés, de ha el akarunk igazodni a tények között, akkor nincs értelme simlán *szövetségekként* beállítani őket. Különösen

veszedelmes egy kalap alá venni őket az ellenük való harc szempontjából. A fasizmus egy aktív, támadó álláspont, mely végső, teljesen kibontakozott, torz formájában az európai múlt és az európai jövő elleni együttes bűnös támadásként jelentkezik. Akik ebben részesek, azokat meg lehet és meg kell *büntetni*, enyhébb esetben meg lehet nekik *bocsátani*, de mindenképpen úgy lehet őket kezelni, mint *bűnösöket*. Viszont ez a büntetés elsősorban nem valami újjáépítő, konstruktív cselekedet, hanem egy múltat lezáró elégtételszerzés és elégtételadás. A nyilasokat és Hitler bérenceit nem azért kell megbüntetni, hogy ezáltal a magyar demokratikus fejlődés útját megnyissuk, mert ezzel magával a demokratikus fejlődés útját egyáltalán nem nyitottuk meg, hanem azért, mert ezzel tartozunk az igazságnak, tartozunk a megsértett emberiességnak, és tartozunk a magunk bemocskolt becsületének. A demokratikus fejlődés útjának igazi megnyitása nyilvánvalóan a másik, a reakció elleni harc. Ezt azonban tárgyalótermekben nem lehet nemcsak hogy lefolytatni, de nagyon veszedelmes egyáltalán el is kezdeni. A reakcionárius elsősorban nem támadó emberfajta, hanem mindennekfelett egy valamihez kötött, érdekviszonyokba vagy előítéletekbe mereven beágyazott emberfajta. A fasizmussal való sokat emlegetett szövetsége is elsősorban azon épül, hogy a fasiszta – többek között – olyan dolgokat *támad*, amelyektől a reakciós *fél*. A reakció sokkal kevésbé látható, s inkább állapot lévén, mintsem szándék, sokkal kevésbé szemrehányható, tehát büntetésekkel meg nem fogható valami.

Mindez nem jelenti azt, hogy a reakció erőivel szemben nem lehet keményen harcolni. Nagyon is lehet, és kell is, de ez a harc sokkal nehezebb és sokkal komplikáltabb dolog, mint a fasizmus elleni harc. Sokkal több körültekintést, sokkal rafináltabb taktikát és sokkal differenciáltabb eljárásmódot követel. A reakció hatalmi bázisait lehet igen kemény jogszabályokkal, például földreformmal sújtani, de ennek a hátránynak nem kell, sőt nem is jó büntető és megőrző jellegűnek lennie, mert ez az akciót nem erősíti, hanem gyengíti. Nem volna például jó kimondani, hogy a földet azon a címen kell elvenni a nagybirtokosoktól, mert embertelenül bántak a cselédjeikkel, mert ezzel kivételt indokolunk a cselédjeikkel jól bántó földesurak számára, holott az ország számára jó és rossz földesurak csaknem egyformán kártékonyak, nem rosszaságuk, hanem a társadalmi és gazdasági életben való egészségtelen elhelyeződésük miatt. Ugyanilyen félreecsúszásokra vezethető vissza az igazolási eljárás csődje is. Az igazolási eljárást egyszerre vádolják enyheséggel és embertelen szigorúsággal, s mindkét vád jóhiszemű, csak a kiindulópontok térnek el. Egy eljárástól, mely feljelentéseken, vádakon, tanúkon és védekezésen épül föl, hiába vár-

juk azt, hogy megtisztítsa a tisztviselői kart a reakciós, a maradi, vaskalapos, tehetségtelen és kasztszellemű tisztviselőktől: ha ezt várjuk tőle, akkor valóban túl enyhe volt, mert túlnyomó részben nem a tisztviselők egyéniségét és szakmabeli értékét, hanem az ellenük felhozott adatokat nézte. Ha azonban rájövünk arra, hogy egy végeredményben megtorló eljárás csak felróható tények alapján járhat el, akkor egyszerre valóban embertelenül túl szigorúnak kell tartanunk, ha helyenként fellebbezési lehetőség nélkül ítélték és elítélték érzelmi megnyilvánulások, alantasokkal való szigorúság, hivatali konzervativizmus s egyéb alig megfogható momentumok alapján. A tisztviselői kart igen erélyesen fel kell frissíteni, de nem megtorló alapon: attól a bizottságtól vagy más szervtől, mely a kicserélést és felfrissítést végzi, nem várhatunk hatékony munkát, ha abban a tudatban kell dolgoznia, hogy akit kiselejtez, azt egyben meg is bélyegzi, s esetleg élelmiszerjegytől is megfosztja. Nem csoda, hogy ott, ahol mégis ráléptek az igazolóbizottságok erre az útra, súlyos és elmergesedő sebeket ütöttek anélkül, hogy működésük szelekciós hatása számba vehető lett volna.

A reakció elleni ilyen harcnak a legnagyobb betegsége az, hogy nem tud különbséget tenni a szorosan vett reakció szűk köre és azok között a konszolidációs elemek között, akik azáltal válnak reakciósokká, hogy a reakció elleni harc megfélemlíti őket. Annál pedig igazán nincs haszontalanabb, mint egy emberfajtát, mely a legtöbb kárt azzal okozza, hogy *fél*, büntetésekkel fenyegetni, mert ezzel csak azt érzük el, hogy még jobban félni fog. Az még nem volna baj, ha egyszerűen reakciónak bélyegezünk minden konzervatív politikai álláspontot. Valóban Magyarország 1944-ben a fejlődési zsákutcának, az eleven tradícióktól való végleges elrugaszkodásnak és a politikai erkölcsök lezúllásának olyan mélypontjára jutott, hogy a legtisztességesebb konzervativizmussal szemben is felvethető az a kérdés: mit akar egyáltalán Magyarországon konzerválni? Ahhoz, hogy ma Magyarországon konzervatív legyen valaki, ha az osztályérdek tényezőjét nem számítjuk, vagy egy temperamentumbeli merevség, vagy egy ítéletbeli vakság kell. Kétségtelen azonban, hogy van a konzervativizmusnak egy ennél szélesebb értelemben vett, nem megvetendő eleme, amely egészen egyszerűen azokból áll, akik akár társadalmi helyzetüknél, akár neveltetésüknél, akár temperamentumuknál fogva, csupán a biztonságnak egy bizonyos fokán belül képesek élni, s akik számára a reakció elleni harc kilengései folytán reájuk eső bizonytalansági tényező, hozzáadva az összeomlás bizonytalanságaihoz, elviselhetetlen. Ezeknek nem tömény politikai konzervativizmus az igényük, hanem a feltételeknek egy bizonyos kiszámíthatósága, szabályozottsága,

rendezettsége, egyszerű és rövid szóval *konszolidáció*. Ezt a szót a magyar baloldal előtt a bethleni program diszkreditálta. Azonban nagyon vigyázzunk, hogy a fürdővízzel együtt a gyermeket is ki ne öntsük. Nem véletlen, hogy Bethlen ezzel a szóval a maival sokban egyező helyzetben olyan óriási sikert ért el. Az, hogy visszaélt ezzel a sikerrel, és a konszolidáció révén felszabadult erőket egy feudális restauráció szekerébe fogta, az az ő perfídiája, s nem a konszolidáció hibája. Ma ugyanezzel a varázsszóval ugyanolyan, sőt még nagyobb sikert lehetne elérni, és ma még nincs elrontva annak a lehetősége, hogy az ilyen módon felszabaduló erők az új, demokratikus Magyarország hatóerőivé váljanak. Mindenesetre azonban már erősen mozgásban van egy olyan fejlődés, mely a konszolidációt mindenek fölé helyező elemeknek a reakcióval való újbóli egybekapcsolódását készíti elő. S ez az a pont, ahol a reakció elleni harc ellentétbe kerül a koalíciós politikai vonal szükségleteivel. A koalíció lényege – magyar viszonylatban – az, hogy a kommunista párt egyugyanazon koalícióban van a kisgazdapárttal. A kisgazdapárt, bár tudott distanciát tartani a huszonöt éves kormányzati rendszer ellenforradalmi szellemétől, mégis annak bevett és elfogadott közszereplője volt sokkal inkább, mint a politikai értelemben gettóban élő szociáldemokrata párt. Azoknak a kommunistáknak, akik *ezzel* a kisgazdapárttal koalícióra léptek, tudniok kellett, hogy ezt miért teszik: nyilván azért tették, hogy ezzel leválasszák a nemzeti gondolatot kisajátító 1920–45 közötti közéleti platformnak egy szigorúan nemzeti, meglehetősen statikus, de ugyanakkor becsületesen demokratikus szereplőjét, és általa s rajta keresztül konszolidációs erők közreműködését a demokrácia számára megnyerjék. Tudniok kellett, hogy olyan rétegekkel léptek szövetségre, melyek számára a demokrácia nem késhegyig menő, ingerült, s ha kell, izgága harc emberi méltóságért, szabadságért és egyenlőségért, hanem mindenekelőtt rend, jog és biztonság. Mindez persze veszélyesen emlékeztet arra, amit a szocializmus a „burzsoá” neve alatt foglal össze, azonban nem a legrosszabb fajtából: a kisgazdapárt elemei közül a merev, rideg érdekviszonyokba beágyazott kapitalizmus eredetileg hiányzott, s ma sem tartozik oda szervesen. Ezek az elemek az ellenforradalmi kormányzatokat a konszolidáció jegyében fogadták el, s ugyanennek a jegyében fejtették ki azt a fasisztaellenességet, amely valóban nem jutott odáig, hogy ellenállási akcióiért európai dicséretet kapjon, azonban mégiscsak Hitler-ellenesség volt, és súlyos zavarokat okoz, ha ez a fajta Hitler-ellenesség, melyet az országnak igen tekintélyes része hitt elegendőnek, helyel-közzel a legsötétebb fasizmussal kerül egy megítélés alá.

A kommunista pártnak ezekkel a konszolidációs tényezőkkel szemben folytatott akciói, mint mindenütt másutt, itt is sematikusak és merevek. Elvileg megállanak, de a magyarországi társadalmi realitásra nem illenek. A kommunista párt általában azt a kategorizálást követi, hogy a barátságos és biztató nyilatkozatokkal mindig az *értelmiséghez* fordul, lehetőleg a szabad értelmiség, a haladó értelmiség vagy a szakszerű (műszaki stb.) értelmiség jelzőivel, ezzel szemben ostromozza a megcsontosodott *hivatalnokosztályt*, a fasizmust kiszolgáló vagy gyáván eltűrő *polgárságot* és *középosztályt*. Magyarországon azonban a teljesen külön helyzetben levő zsidó értelmiségtől eltekintve az értelmiség, hivatalnokság, középosztály és úriemberség komplexumai reménytelenül összefonódnak, és egységes társadalmi csoportot, ezzel együtt egységes problémát alkotnak. Ebből kiemelni, külön kezelni és külön megbélyegezni legfeljebb a jobbágnyi alázatot megkövetelő úri szellemiséget lehet, a többi azonban szétbogozhatatlanul egy képződmény, még akkor is, ha egyes tagjai véletlenül szabad értelmiségi pályákon működnek, vagy véletlenül szakemberek is. Nagyon komoly érveket lehet felhozni amellett, hogy ezzel a réteggel egészében egyáltalán nincs mit kezdeni; aki azonban koalícióra lép vele, nem járhat el úgy, mint az egyszeri falusi legény, aki a plébános kérdésére, hogy miért veri a másikat, mikor a *felebarátja*, azt felelte: azt a *felét* verem, amelyik nem *barátom*. A kommunista párt különböző megnyilvánulásainak az a hatása erre a rétegre, melynek judíciuma amúgy is, mint a magyar közvéleményé általában, igen ingadozó, hogy állandóan hánykolódik a bizakodás és a megijedés között. Ha egyik nap hallanak felszólításokat az értelmiséghez, akkor láthatóan boldogok, hogy az reájuk is vonatkozik, ha azután a másik nap a hivatalnoki reakció elleni támadásokat hallják, átmenet nélkül visszaesnek a fasiszta és német propaganda szokásos, beléjük rögződött rémképeibe, s a kommunisták biztatásait csak rafinált és beugrató taktikának képzelik. Nem csodálom, ha a kommunista rendőröknek az a véleményük, hogy nem baj, ha néhány úrral több van az internálótáborban, még ha az illetők saját fogalmaik szerint németellenesek voltak is. De aki a kiszáradással koalíciózni akar, az tegye magáévá az ilyenek feletti felháborodást, mert különben ez a koalíció elakad. Nem csodálom, ha a kommunisták úgy vélik, hogy a minisztériumok régi főtisztviselőit, még ha nincsenek is kompromittálva valamiféle jobboldaliságban, internálni kell reakciós és vaskalapos jogászokdás címén vagy valami hasonló címen. Aki azonban az internálást komolyan számba veszi, mint a közszolgálat felfrissítésének eszközét, az ne csodálkozzék, hogy a hivatalok levegője megmérgeződik, s a hivatalok a tüntető baloldaliság és a lappangó reakció fészkévé válnak.

Hivatalnokot internálni olyan valamiért, amiért fegyelmit indítani nem lehetne, végzetes félreismerését jelenti nemcsak a magyar bürokrácia, de általában minden hivatal lélektanának.

A konzervatív, tradicionalista reakció elleni harcnak tehát az igazolási eljárás, a népbíróság és az internálás nem alkalmas eszközei. Ezeknél sokkal hatékonyabb, nem egyeseket megbélyegző, hanem egész rétegek feltételeit megbélyegzés nélkül megváltoztató intézkedésekre van ehhez szükség egy átfogó reformpolitika jegyében. A megtorló intézkedések maradjanak meg Hitler bérencei, az emberi méltóság arculcsapói, a fajelmélet pribékjei, a magyarság becsületének bemocskolói és a nemzet katasztrofájának okozói részére.

Sajnos, az a helyzet, hogy a szorosabban vett kis és nagy népellenes és háborús vétkek ellen folytatott harc is kátyúba vezetett. Hálátlan feladat a reakció után most a fasisztákat is „védeni”, de meg kell állapítanunk, hogy az ellenük folyó harc is rossz vágányra került, mert nem szabott az üldözendő személyek körének ésszerű és tárgyilag megfogható határt. Aki egy ilyen harcnak Magyarországon nekikezd, annak számot kell vetnie azzal, hogy Magyarország nem egy belsőleg egészséges ország, ahová a hitlerizmus csupán a német hadsereg nyomában jelent meg, s néhány politikai szegénylegényen kívül más partnert nem talált. Hanem egy szerencsétlen, ferde és kóros fejlődésű ország, ahol a hitleri agresszióknak éppen az volt az egyik legnagyobb segítője, hogy a fasiszmus bizonyos jelszavaira, anélkül hogy gyökerestül fasisztákká váltak volna, komoly középosztályi, értelmiségi, kispolgári, sőt proletár rétegek reagáltak. Politikai fejlődésünk elferdülése folytán a fasiszmus oldalára rengeteg szociális feszítőerő és reformszándék szorult, és rengeteg olyan rossz judíciumú, de jó szándékú elem került, amely a reakciótól való utálatában inkább együtt haladt bizonyos pontig a forradalomnak a fasiszmusban megtestesült torz formáival, mintsem a feudális reakció valamilyen formáját válassza. Annál is inkább, mert Magyarországon huszonöt év alatt a tiszta baloldaliság teljes emberi és politikai vesztettség alatt volt, s a fórumon zajló politikai küzdelmek 1920–1945 között a reakció és a fasiszmus *egymás közötti* harcai voltak. Nem kevésbé reagáltak ezek a rétegek a fasiszmus „szociális” tartalma mellett annak „nemzeti” tartalmára. Reagáltak mindenekeelőtt azon a különleges mérgező közegen keresztül, melyet Magyarország megcsonkítása jelentett. Ez alakította ki azt a közkeletű beállítást, mely kizárólag a bennünket ért igazságtalanságra függesztette szemét, s teljességgel vakká vált az iránt, hogy a németekkel párhuzamos külpolitika erkölcsi alapja a hitlerizmus uralomra jutása után megszűnt, még akkor is, ha igaz-

ságtalanságok reparálására irányult. E rétegek tekintélyes része, még ha kimondottan idegenkedett is a faszizmustól, Magyarország területi igényei miatt egészen 1944. október 15-ig nem tudta átlátni a német győzelem óriási veszélyeit, s csak akkor és utóbb érte őket ebben a beállításukban óriási megrázkódtatás, s csak a Budapestet rommá védelmező s a Duna-hidakat felrobbantó németekkel szemben kezdték sejteni – későn –, hogy itt valahol eltévesztették a helyes utat. Ez a megzavarodás ezeket a rétegeket politikai síkon egy olyan fehér lappá tette, amire 1945 elején minden komoly meggyőző erővel, összefüggő reformprogrammal és realista taktikával fellépő baloldali mozgalom azt írhatta volna fel, amit akart volna. Ma ez a fehér lap csaknem betelt a félelem, a megriadtság és az elégtétel-keresés igéivel. Aki ugyanis ezeket a rétegeket meg akarja nyerni, annak számot kell vetnie azzal, hogy ennek tagjai potenciálisan *mind* „fasiszták” voltak abban az értelemben, hogy hasonló helyzetekben mindazokat a kisebb fasiszta cselekedeteket (nem gyilkosságokra, feladásra és hazaárulásra, hanem háborús frázisokra, antibolsevista nyilatkozatokra, engedelmes katonai bevonulásra stb. kell gondolnunk) elkövették volna, és pedig az esetek túlnyomó részében a lelkiismereti kötelességteljesítés legbiztosabb tudatában, melyekért ma sokan népbíróság és igazolóbizottság előtt felelnek. Minden feltétele megvan annak, hogy ezek a rétegek a maguk beállítását súlyos és kártékony *tévedésnek* ismerjék be, ehhez azonban szükséges egy olyan közhangulat, hogy ez a tévedés, minthogy egy egész korszak és egy egész nemzedék tévedése volt, a benne részt vevő *egyénekkel* szemben *megbocsátható*. Ez a hangulat a reakció és a faszizmus ellen beindított harcban teljességgel hiányzik: sorra ítélnék el, gyakran igen súlyosan, embereket olyan konvencionális antibolsevista és revizionista kijelentésekért, melyekért ugyanazzal a fáradsággal ezeket és ezeket elítélhetnének, akik ugyanilyeneket mondtak vagy mondhattak. Ne felejtjük el, hogy az elmúlt huszonöt év alatt az irredentizmus és a bolsevizmussal való szembenállás olyan kopott és konvencionális közhelyekké váltak, amelyek a legvidékibb asztaltársaság névnapi szónoklataiban is megkapták a maguk kötelező helyét. Ha most ma elkezdjük 1920-ig visszamenőleg ezeket a megnyilvánulásokat kutatni és pláne büntetőszankció alá vonni, akkor gyakorlatilag személyes „jóakarókon” és a legötletszerűbb esetlegességen fog múlni, hogy az ilyen megnyilvánulások óriási tömegéből melyik és miért kerül büntetés alá. Külön tetőpontja az oktalanságnak, ha a teljességgel konvencionális, a folyó háborúra nem utaló bolsevistaellenességet még külön összekapcsoljuk a Szovjetunióhoz való viszony kérdésével, és 1941. június 22. után minden konvencionális és közhelyszerű kommunistaellenes megnyilvánulást egy-

ben háborúra való uszításnak minősítünk⁴⁵. Ezzel csak azt érzük el, hogy meggyerhető elemek meggyeretés helyett elvadulnak, s oly nagyszámú embert juttatunk büntetőszankciók árnyéka alá, hogy azok veszedelmessége vagy rosszakarata úgyszólván semmivel nem valószínűbb, mint a társadalom szabadlábbon maradt többi tagjaié. Ezért állunk ma ott, hogy nem igazolás, internálás, sőt a népbírósi ítélet is elvesztette diffamáló hatását: nem szégyen, hanem szerencsétlenség. S hiába a dörgedelmek azok ellen, akik „szentimentális” részvételt vannak a bűnösök iránt, mert dörögni azok ellen kell, akik eljárásukkal a vádlottak iránt olyan mennyiségű szimpátiátömeget keltettek fel, hogy azzal nem a fasizmust sebeztek halálra, hanem épp ellenkezőleg, lehetőséget adtak neki, hogy ennek a szimpátiának az árnyékában a maga irányában is megenyhítse a közvélemény erkölcsi ítéletét.

Hogy a fasizmus és a reakció elleni harc rossz vágányon van, azt érezte a kommunista politika is, s feltehetően ez a felismerés vezetett a kisnyilasok javára szóló akcióra. Ez helyes volt, azonban össze volt kapcsolva a „hivatalnoki” reakció elleni fokozottabb büntetőakciókkal, melyek más irányban váltottak ki erős visszahatást, s a kisnyilasokkal szemben gyakorolt könnyítések hatását teljesen lerontották. Sőt az az eljárás, mely könnyített a kisnyilasokon, viszont szigorú volt a konzervatív nem nyilasokkal szemben, a legnagyobb mértékben gyanút keltett a tekintetben, hogy itt nem nagylelkűségről, hanem csupán céltudatos hatalmi politikai akcióról van szó. Ma ott tartunk, hogy a reakció elleni eddigi harc módszereinek hatására fasisztákból, reakciósokból, reformerekből, búsmagyarokból és finom európaiakból a reakciónak egyetlen masszív tábora kovácsolódik össze, a kommunistáktól való félelem közös érzelmének a jegyében.

A reakció és a fasizmus elleni küzdelem egészséges mederbe csak akkor juthat, ha először is világosan elválasztjuk a fasizmus és a reakció ügyét: a fasiszta akciókat *üldözni* kell a büntetőjog eszközeivel, a reakció ellen *harcolni* kell a reformpolitika eszközeivel. A népbíróságok elé valóságos, felróható bűnöket kell vinni, nem pedig a huszonöt évig uralkodott magyar politikai korlátoltság tipikus, konvencionális megnyilatkozásait. Aki pedig népbíróság elé nem való, de „van valami a füle mögött”, az adjon a nemzetnek egy meghatározott és szabályozott elégtételt, ezzel azonban nyerjen bocsánatot is. S főleg ne kerüljön rosszabb helyzetbe és rosszabb kezekbe,

⁴⁵ Jogászilag ez ugyanolyan értékű, mint az ellenforradalmi büntetőbíráskodásnak az a komisz gyakorlata, mellyel minden kommunista szervezkedést egyben idegen hatalom javára való kémkedésnek is nyilvánított, s az ennek megfelelő súlyos büntetőjogi szankciók alá vont. (Bibó István saját jegyzete)

mint azok, akik bíróság előtt felelnek vétkeikért. Ezen a ponton kell rátérnünk a rendőrség és az internálások ügyére.

A rendőrség és az internálások ügye

Az egész válságban a *rendőrség ügye* központi jelentőségű, mert a kommunistáktól és a proletárdiktatúrától való félelem konkrét okait – a megszállás nehézségeitől eltekintve – elsősorban a rendőrség szolgáltatja.

A magyar rendészeti apparátus az 1945-ik esztendő nagyobb részében a kommunista párt számára jelentett „pozíció”-t. Az ezzel kapcsolatos bajokról a vidéki „kiskirályok” címszáva alatt sok elítélő szó esett a kommunista párt vezetői részéről, sok irányban történt tisztogatás, és sok engedmény is történt a többi pártokkal szemben. Mindamellet a koalíció balszárnyán a rendőrséget – elismerve egyes túlkapásokat – úgy értékelik, mint a népi demokráciának igen jelentős, előretolt őrsét. Értékelik egyrészt azért, mert *pozíció*, mely lehetőséget ad a reakció és a fasiszmus elleni harc erőteljes folytatására, másrészt azért, mert véleményük szerint a rendőrség akciói, még ha időnként túl is mentek bizonyos kívánatos mértéken, egészében mégiscsak egy évszázados elnyomás alól felszabaduló nép részéről a közvetlen *népi* igazságtételnek komoly *forradalmi* akcióit jelentik.

Ez az egész beállítás kilencven százalékig hamis. Mindjárt előrebocsátom, hogy mi az a tíz százalék, amely miatt nem százszázalékos hamisságot mondtam. Igaz mindenekelőtt az, hogy a magyar rendőrség, noha nem tartozott a magyar adminisztráció legsötétebb pontjai közé, feltétlenül rászorul felfrissítésre, és feltétlenül kell, hogy átalakuljon a jól öltözött emberek biztonságát őrző apparátusból a mindenki biztonságát őrző apparátussá. Igaz az is, hogy ott, ahol a rendőrséget valóban a nép öntevékenysége állította fel, a rendőrség meg tudta találni a népi igazságtevésnek azokat az elemi formáit, melyek egy radikális átalakulás szempontjából komoly értékűek. Ha azt halljuk, hogy egyes városokban minden Nyugatra szaladt köztisztviselőt visszatérése után harminc napig utcai közmunkára fogtak, azt kell mondanunk, hogy az egészében megérdemli a népi igazságtétel nevet, és hallottunk olyan esetekről, amikor maguk az érdekeltek is egy bizonyos készséggel fogadták el az igazságtételnek ezt a formáját. Az ilyesmiben van büntetés, benne van a talmi tekintélyek ledöntése, s ha megfelelően le tud zárulni, van benne kiengesztelődés is.

Mindezzel szemben áll sok minden egyéb. Ma a népi rendőrség nevét – ha tekintetbe vesszük a háborúvesztés nyomorúságait és a megszállás

válságos tételeit – csakis egy olyan rendőrség érdemli meg, amely a népi igazságtévésnek és a népi önvédelemnek a szerve *minden* vonatkozásban, és mindenekelőtt azokban a vonatkozásokban, ahol a nép ennek az igazságtévésnek és ennek az önvédelemnek szükségleteit legkeservesebben érzi. Ha a rendőrség ettől a népi szükséglettől elszakad, és kizárólag egyetlen irányban gyakorol igazságtévő szerepet, egyéb vonatkozásban pedig nemhogy ilyent gyakorolna, hanem saját maga is beáll együtt dolgozónak a megszállás válságának a tényezői közé, akkor a népi rendőrség nevet többé nem igényelheti.

A rendőrségi túlkapások ügyében közkeletű az a replika, hogy történelmi, *forradalmi* időkét élünk, és ilyenkor egyéni sérelmek nem olyan fontosak. Ez történeti távlatban lehet igaz, de az eseményeken belül élő ember erre nem hivatkozhatik. Aki benne él egy konkrét felelősségben, annak ha arról hall, hogy a maga felelőssége körében igazságtalanság és embertelen szenvedés történik, nincs joga a történelemre és forradalmi időkre hivatkozni, hanem az a dolga, hogy odarohanjon és orvosoljon. Ha ezt elmulasztja, akkor a történelem s a történetíró mondja meg, s nem ő, hogy amit azalatt alkotott, mialatt ezt az orvoslást elmulasztotta, történelmi cselekedet volt-e vagy sem. Minden okunk megvan rá, hogy e vonatkozásban nyugtalanul nézzünk a magunk felelőssége elé. Magyarországon történelmi események zajlottak ugyan le, de azt nem mi hajtottuk végre: a mi részünkről ma, a földreformot kivéve, történelmi cselekedetek nem folynak, s legkevésbé folynak ilyenek a rendőrség körében.

Ugyanez áll a rendőrség által folytatott fasisztaellenes és reakcióellenes akció országos méretű beállítására, speciálisan az *internálások* kérdésére is. Azoknak a nyilasoknak és hasonlóknak a számára, akik népbírószáki súlyú vétkeket nem követtek el, de a magyar nép katasztrófájához valamit közvetve hozzáadtak, az elégtételadásnak rengeteg közvetlen, kemény, de konkrét feltételek mellett ledolgozható formáját lehet kitalálni. Ezzel szemben az internálási apparátus úgy, ahogy ma előttünk áll, teljesen elszakadt a brutális, de közvetlen és magát hamar kifújó népi igazságtétel bármilyen vonatkozásától. Egy basáskodó főszolgabíró, aki előtt régen az egész járás haptákban állott, nyilvánosan megbüntetni vagy láthatóan megszégyeníteni: forradalmi értékű cselekedet, mert demonstrálja az aranykoronák leesését. De ugyanezt a főszolgabíró hónapokra drótsövény mögé zárni úgy, hogy ne tudja eltemetni az anyját, kiújuljon a májbaja, és ne láthassa a skarlátos gyerekét: ebben az égvilágon semmi forradalmi értékű nincsen. Mert igaz ugyan, hogy forradalmat csinálni többek között annyit is tesz, mint egy cél érdekében tudatosan vállalni nagy tömegű emberi szen-

vedés okozását. Azonban ugyanez fordítva nem áll: azzal, hogy vélt vagy valódi ellenfeleink szenvedését tudatosan növelem, még nem csináltam forradalmat. Az internálási apparátus természeténél fogva bizonytalan garanciák mellett működik, egyéni önkényeskedésektől meg nem óvható, az időtartam bizonytalansága miatt súlyosan demoralizáló hatású. Egyszer: egy sivár embergyöttrő nagyüzem, mely népi igazságtételnek túl közvetett, jogászai értékű igazságszolgáltatásnak pedig nagyon is rendőri. Ha valami, ez a lehető legnagyobb mértékben megérett a teljes felszámolásra. Ne felejtjük el, hogy tartósan internálva azok vannak, akikkel szemben népbírói eljárásra nincs ok. Ezt az üzemet tehát egyszer úgyis meg kell szüntetni, mert egyszer be fog állni a bűn és a bűnhődés közötti arány teljes megbillenése. Ez az a pillanat viszont, amikor azután teljes bizonyossággal számíthatunk arra, hogy akik az internálótáborból kijönnek, onnan mint a demokrácia halálos ellenségei jönnek ki. Ezt meg kell előznünk, mert ha kivárjuk, akkor aztán hiába tartunk az internáltaknak búcsúszónoklatokat a demokrácia engedékenységről.

Nem kevésbé rövidlátó dolog a rendőrséget politikai *pozíció*ként értékelni. Ennek csak egy hamarosan bekövetkező polgárháborúra való tekintettel volna politikai értelme. Egyébként az arra nem alkalmas emberek által betöltött posztok nem „pozíció”-k, hanem tehertételek. A kommunista párt semmivel sem vesztett annyit év eleji magyarországi „pozíció”-jából, mint azzal, hogy a rendőrségben tartott „pozíciói”-hoz ragaszkodott. A rendőrség nem az a terület, ahol nagyméretű, haladó szellemű alkotó munka számára sok lehetőség volna. A rendőrség egy szakigazgatási ág, melynek eljárás módjait – a demokratikusabb emberkezelés követelményétől eltekintve – nem a haladó szellemiség, hanem a jó szakigazgatás szükségletei és követelményei kell hogy megszabják. Különös tekintettel arra a kapcsolatra, ami a rendőrség és a konszolidáció között van, alig lehet mást tenni, mint kiadni a legszorosabb konszolidáció jelszavát és feladni mindenféle párt- és világnézeti szolidaritást a konszolidáció akadályozóival szemben. A személyi felfrissítés folyékonyabb, de a tárgyias, rendfenntartó attitűdöt minél hamarabb az *egész* szervezeten úrrá kell tenni. Persze könnyű ezt mondani, de nehéz megcsinálni. Emberfeletti munka folyik ebben az irányban, s azoknak, akik ebben részt vesznek, az a legfőbb panaszuk, hogy egyes atrocitásokról mindenki beszél, de azt a haladást, amit egy fél esztendő óta ebben az irányban tettünk, nem honorálja senki. Ez a panasz jogos és érthető, azonban az a helyzet, hogy súlyosan téves az egyes panaszok „konkrét”, „egyéni” voltát szembeállítani az egész szervezés „közügy” jellegével. Ha azokra a félelmekre vagyunk figyelemmel, melyek egyéni esetek folytán

a közösségben születtek, akkor azt kell mondanunk, hogy az egyéni esetek frappáns és látható megtorlása lélektanilag többet számít, mint a szervezés előrehaladása. Semmi sem olyan demoralizáló, mint a visszaélésekkel szemben való tehetetlenség állapota és az az érzés, hogy a megtorlás azért lassú, vagy azért marad el, mert presztízs- vagy politikai szempontok miatt „kényessé” vagy megoldhatatlanná válik a kérdés. Nem kevésbé kártékony azonban, ha a párttúlsúly helyébe a koalíciós „pártegyensúly” jelszava vonul be a rendőrséghez: a feladat nem ez, hanem az, hogy a rendőrség a legrövidebb időn belül újból komoly „szakmá”-vá váljék.

Mielőtt azonban a rendőrség bajaitól elbúcsúznánk, le kell valamit szögeznünk a rendőrség támadóival szemben. A rendőrség elleni panaszok túlnyomó részének van egy közös s a legkevésbé sem szimpatikus vonása. Úgy látszik, hogy azok a dolgok, amelyek itt panasz tárgyai, és a „demokrácia”-nak meg nem bocsáttatnak, nem az *emberi* méltóságot ért sérelmek, hanem az *úri* méltóságot ért sérelmek. A panaszok kilencven százaléka arról szól, hogy hogyan is lehet így bánni volt főispánokkal, esperesekkel, úriasszonyokkal, tanácsosokkal stb., stb. Ugyanez a társadalom lényegesen kevésbé volt magánkívül, amikor az alaptalan internálás, jogtalan letartóztatás, brutális vallatás, aljas privát bosszú visszaélései nem őket, hozzátartozóikat és fajtájukbelieket, hanem különféle társadalmon kívüli elemeket, kommunistákat, szocialistákat, zsidókat vagy szegény embereket érték. Felejtethetlen számomra annak az úrnak az esete, aki ölni és akasztani tudna azért, mert nyugalmazott városi tiszti főügyész édesapját három hónapig komolytalan okok miatt fogva tartották, de ugyanez az úr derült lélekkel mesélte el, hogy vágatott annak idején szolgabíró korában huszonöt botot a Jehova tanúi nevezetű szektának járásába tévedt iratterjesztőire, mielőtt kitoloncoltatta volna őket, mondván: hátha kommunisták? Szeretném megkérdezni: a kettő közül melyik a nagyobb emberi inzultus? Ennek a társadalomnak nincs joga addig az emberi méltóság sérelmeiért komoly súllyal panaszt tenni, amíg meg nem tanulja, hogy az emberi méltóság egy és oszthatatlan, s aki olyan társadalomban akar élni, amely az ő és hozzátartozói emberi méltóságát minden sérelem ellen biztosítani akarja, annak legelső dolga az emberi méltóság mindenféle sérelmét a maga ügyévé tenni, akár főispánról, akár asztalossegéd-ről, akár úrról, akár zsidóról, akár polgárról, akár kommunistáról, akár esperesről, akár csavargó szektásról van szó. Ugyanakkor tehát, midőn minden eddiginél elszántabban kell mindenféle igazságtalanság ellen fordulnunk, ugyanakkor mindennél keményebben meg kell mondanunk az úgynevezett magyar úri társadalomnak, hogy a maga viselkedésével egész-

ben mennyire nem szerzett jogot ahhoz, hogy az emberi méltóságon esett sérelmek orvoslásának az előharcosa legyen. S amennyire kötelességünk minden konkrét ügyben keresni a konkrét igazságot, úgy le kell szögez-nünk, hogy annak a történelmi felelősségnek az árnyékában, mely a ma-gyar úri rendet terheli az ország könnyelmű és felelőtlen vezetése terén, nagyon olcsón ússza meg a bűnhődést, ha azzal bűnhődik, amit 1945-ben a rendőrség részéről szenvedett. Ha a magyar úri rend azt nézi, amit nem nagyobb bűnökért francia vagy orosz társai annak idején fizettek, akkor okosan csak azt teheti, hogy a sérelmek kölcsönös leírását javasolja, nem pedig visszaütésre s a régi pozíciók visszaszerzésére készülődik!

A másik mondanivaló ugyanennek a társadalomnak szól. Közkeletű megjegyzés mostanában, hogy ami ma Magyarországon folyik, az csak az ingek színében tér el a Szálasiék uralmától. Ez a beállítás sandán rosszhi-szemű, vagy a legjobb esetben kártékonyan naiv. A politikai ellenfél szemé-lyi üldözése, brutális vallatási módszerek, közhatalomnak magánbosszúra való igénybevétele, közhivatali korrupció és önkényes szabadságelvonnások elterjedése kétségtelen súlyos dolgok, de asszonyok és gyermekek tömeges kivégzésével és Duna-parti sortűzekkel jóhiszeműen össze nem hasonlítha-tók. Akik ezt az összehasonlítást teszik, azok az országnak abból a bizton-ságban élt közép- és felső rétegéből kerülnek ki, amely mindig is hajlandó volt arra, hogy a maga biztonságát, szabadságát és kényelmét a közbizton-sággal, a közszabadsággal és az ország jólétével tévezze össze. Ez a réteg nemcsak Szálasi uralomra jutásáig, de azután is az ország többi részéhez képest relatív biztonságban és kényelemben élt, és az ország többi részével egyenlő nyomorúság csakis a Szálasi-uralom összeomlása után szakadt rá. Nem csoda tehát, hogy a mai időknek a saját bőrén is érzett nyomorúságát oly szörnyűnek találja, hogy annál szörnyűbbnek a Szálasi uralmát sem hajlandó elfogadni, az azelőtti világot pedig boldog aranykorként emlege-ti vissza. Egész egyszerűen azért, mert az azelőtti kormányzatok önkényét nem saját magának, hozzátartozóinak vagy a magafajtájúaknak a bőrén volt kénytelen végigélni, hanem az szervezett munkások, sztrájkoló aratók és kóbor bibliaterjesztők hátán csattant.

Ugyanakkor azonban, amikor leszögezzük, hogy ami ma a rendőrségi és egyéb önkény terén folyik, azt jóhiszeműen a Szálasi- vagy Sztójay-ura-lommal összevetni nem lehet, be kell ismernünk, hogy igenis össze lehet mérni a Szálasi és Sztójay előtti ellenforradalmi kormányzásnak, a bethle-ni és kereszties-fischeri politikának a munkásmozgalmakkal és egyáltalán mindenféle ellenállással szemben gyakorolt internálási, vallatási és elnyo-mási módszereivel. Ha a felszabadulás első esztendejének hasonló vissza-

éléseit számba vesszük, akkor kereshetünk és találhatunk eltéréseket, de egészen ezt az összehasonlítást el kell viselnünk. Tisztában vagyok vele, hogy ez az összehasonlítás mélyen felháborítja a huszonöt esztendei ellenforradalom első helyen álló áldozatait, a földalatti munkásmozgalmak harcosait, azonban nem kevésbé felháborítja majd a bethleni és kereszt-fischeri aranykor visszasíróit is. Ez utóbbiakat fel kell világosítanunk, hogy itt nem „szórványos” esetekről volt szó, hanem időnként a munkásvezetők ezreiről, s ezek a „konszolidált” világban lefolyó akciók a munkásság elitjének az életében a bizonytalanságnak és a kiszolgáltatottságnak ugyanannyira nehezen viselt s megalázó érzését jelentették, mint azok, amelyeket az úri rend ma olyan lángoló felháborodással bélyegez meg. Tudnunk kell azonban azt is, hogy ez az összehasonlítás a demokrácia számára nem vigasztaló, hanem diffamáló. Ezen azonban nem segítünk az-
zal, hogy az összehasonlítás jogosságát tagadjuk, mert ezzel nem megyünk semmire, hanem a lehető leggyorsabban tennünk kell róla, hogy ne csak a komolyan nem vehető Szálasi-féle összehasonlításnak, hanem *ennek* az összehasonlításnak a lehetősége is megszűnjék.

A szocializmus körüli zavar

A válság következő tényezője a szocializmus körüli zavar. A két munkáspárt által elfogadott axióma, hogy a népfrontos, koalíciós és demokratikus taktika lényege az, hogy a demokrácia megvalósítása megelőzi a szocializmus megvalósítását, a kifejezetten szocialista célkitűzések megvalósítását tehát távolabbi időpontra kell halasztani. Ennek a politikának a jegyében igen tudatosan és helyenként igen élesen utasítanak vissza minden olyanfajta programot, mely a jelen pillanat bármiféle alkalmát nyíltan és kifejezetten szocialisztikus átalakulások irányában akarná felhasználni. Ha ők maguk programot adnak, az a lehető legszabályosabb szociáldemokrata program: parlamentáris demokrácia, nyolcórás munkaidő, öregségi biztosítás, bányák államosítása stb. Ugyanakkor azonban a munkáspártok, különösen a kommunista párt helyi és végrehajtó szervei a reakció és a fasiszmus elleni harcba a legmagátólértetűdőbbben beleértik a kapitalizmus és a kapitalisták elleni harcot, ami gyakorlatilag egyrészt konkrét kapitalisták elleni büntetőakciókban, másrészt pedig pedig kapitalista üzemeken belül olyan politikai és szervezési akciókban nyilvánulnak meg, melyek ha nem is jelentenek szocializmust a szó technikai értelmében, de kétségtelenül felkeltik a szocializmus támadó szellemű előkészítésének az atmoszféráját.

Azt kell mondanunk, hogy ez a taktika egészében éppúgy félresikerült, mint a kommunista párt többi akcióinak a taktikája. A kommunista pártnak a magántulajdon mellett állást foglaló hivatalos megnyilatkozásai, összevetve a kapitalizmus és a kapitalisták elleni helyi akciókkal, együttevve pontosan azt a hangulatot teremtik meg, mely szerint a hivatalos állásfoglalás egy alig komolyan vett álcázása mind célkitűzésekben, mind módszerekben változatlanul maradt szándékoknak. Az egész taktika gyakorlatilag megint csak oda vezet, hogy a lehető legteljesebb mértékben felkelti a szocializmustól való félelmet, ugyanakkor azonban a szocializmus komoly előnyeitől programszerűen megfosztja az országot.

Az a beállítás, hogy a demokratikus és koalíciós taktikának a lényege az, hogy először jön a demokrácia és utóbb a szocializmus, egy nagyon primitív séma, azonkívül a kérdés dialektikus hátterének a félreértése. Tudom, milyen veszedelmes dolog a dialektikába, melynek megvannak a maga felkent papjai és fémjelzett írástudói, kívülről beleszólni, de az az érzésem, hogy a kommunista párttaktika jelenlegi válsága egy olyan válság, amelyben jó néha kívülről szóló hangnak is hallatszani. Az a felfogás, hogy a koalíciós demokrácia taktikájának az a lényege, hogy először jön a demokrácia és utóbb a szocializmus, nyilvánvalóan abból a talán nem is tudatos, de inkább beidegzett, dialektikus beállításból ered, hogy a koalíciós demokrácia taktikája valamiféle szélső kilengés, amelynek megfelelő pillanatban természetesen át kell mennie bizonyos ellentétes állapotokba. Ebből a felismerésből következik az a taktika, hogy nemcsak hangsúlyozni kell a magántulajdoni alapot, hanem majdnemhogy túlhangsúlyozni és minden bevallottan szocialisztikus törekvéssel szemben éppen szocialista oldalról szembeszállni. Azt hiszem, a dolognak ez a beállítása épp a helyesen felfogott dialektikus fejlődés jegyében téves. A demokratikus erők semmiképpen sem tekinthetők a szocialista fejlődés dialektikus ellentétének, mert a szocializmus dialektikus ellentéte egészen más. A koalíciós, népfrontos, demokratikus politikai vonal sokkal inkább a dialektikus fejlődés ingalengéseinek a csökkenését és a temperálódását jelenti. Ebben az értelemben pedig egyáltalán nem zárja ki azt, hogy a szocializmus ügyéért a népfrontos, koalíciós kormányzás ideje alatt is történjék valami, éspedig több mint merőben hatalmi pozíciók megszerzése.

A szocializmus helyzetét a jelen pillanatban a következő elemek jellemzik. Adva van mindenekelőtt egy mélyen gyökerező félelem a kommunizmusra való hirtelen áttéréssel és a tulajdoni viszonyok, szerzett jogok stb. tekintetében való éles változásokkal szemben, ami összefügg azzal a biztonságot és nyugalmat kereső világtendenciával, mely a fasiszmból

a világra kiáradt felfordulást követi. Adva van másodszor az a helyzet, hogy bizonyos szocialista gondolatok és értékítéletek, például a szerzett jogok merev érvényesítése elleni idegenkedés, a tulajdoni jogrend alapján „jogosan”, de munka nélkül szerzett jövedelem elleni ellenérzés és az elsősorban szükséglet-kielégítéshez igazodó jövedelem elosztás gondolatai – részben a fasizmusban lévő félutas szocializmuson keresztül – igen nagy mértékben átjárták a társadalom egészét. Végül adva van egy nagymértékű nyomorúság és pusztulás, amely az élet bizonyos területein a javak szűkössé válása folytán egyszerűen megköveteli bizonyos kérdéseknek a teljes egyenlőség jegyében való, vagyis szocialisztikus megoldását. Mindebből együttvéve tehát a legkevésbé sem következik a szocialisztikus megoldások elhalasztása. Sokkal inkább a szocialisztikus megoldások és a szigorúan magántulajdoni megoldások területének a világos *elhatárolása*. Az újjáépítésnek vannak bizonyos feladatai, amelyeket ma kizárólag kapitalisztikus formák között, vagyis a biztonságérzés növelése, a vállalkezési kedv felkelése, tőkék előcsalogatása, kölcsönök szerzése stb. útján lehet megoldani. Ezeken a területeken minél szigorúbban alkalmazkodunk a kapitalizmus követelményeihez, annál gyorsabb tempót várhatunk az újjáépítés terén. Ugyanakkor azonban épp az újjáépítés terén ugyancsak a tények erejénél fogva adódnak bizonyos szocialisztikus megoldások, amelyeket nemhogy elnyomni, hanem a legnagyobb mértékben serkenteni kell, és későbbi nagyobb méretű szocialista megoldások előgyakorlataként alkalmazni. Ilyenfajta megoldások adódnak a helyreállítással kapcsolatos örökbérleti és öröklakási formáknak a kiterjesztése révén; ilyenfajta megoldások adódnak a nem tőkeerőn, hanem munkaerők szövetkezésén alapuló új vállalkezési és vállalkezői formák kialakulásából, amelyek a gazdasági élet *egészébe* a kapitalizmus szabályai szerint illeszkednek bele, *belső életükben* viszont szocialista megoldások kikísérletezésére adnak lehetőséget; ilyenfajta megoldások esedékesek a földreform nyomán óriási jelentőségűvé váló szövetkezeteken belül; mindezek felül széles s az eddig szokásos körnél szélesebb körben lehet bizonyos közérdekű ipari és egyéb művek államosítását és községesítését is sürgetni.

A másik lényeges feladat a társadalomról való *szocialista vízió*nak a jelenleginél sokkal világosabb, nyíltabb és értelmesebb propagálása. Igen korlátolt dolog unos-untig azt hangsúlyozni, hogy a kommunista párt a magántulajdon alapján áll, mert sem maga nem állítja, sem komolyan el nem hitetheti, hogy mostantól kezdve mindörökké a korlátlan magántulajdon alapján fog állani. Azokat, akik a legkülönbözőbb okokból rettegnek a kommunizmustól, az ilyen nyilatkozatok a legkevésbé sem fogják

megnyugtatni. Sokkal lényegesebb dolog a magántulajdon kérdésében való gyakorlati állásfoglalás. Azoktól eltekintve, akik mint birtokosok vagy tőkések a maguk érdekviszonyaiba egészen mereven beleágyazódtak, az emberek túlnyomó többsége két okból fél leginkább a kommunizmustól: az egyik az, hogy senki nem mondja meg nekik pontosan és technikai részletezettséggel, hogy a szocialista társadalom a magántulajdon körét milyen területre korlátozza, és bizonyos egyenlőtlenséget jelentő, de termelőeszköznek nem minősülő magántulajdont, például családi házat milyen határig és milyen *konkrét jogtechnikai formák között* tesz lehetővé; a másik pedig az, hogy senki sem mutatja meg a közép- és kispolgári rétegek számára konkrét és az egyes embert érdeklő részleteiben a szocialista társadalomra való átmenet emberséges és elviselhető útját. Ma tehát a munkáspártoknak nem az a feladatuk, hogy pasztellszínű menseviki programokat bocsássanak ki, és a magántulajdon tiszteletét hangoztassák, mert ezzel az égvilágon senkit meg nem nyugtatnak. Sokkal inkább az, hogy a szocialista társadalom elképzeléséről, eddigi vívmányairól és mindennapi életéről az eddigi fakó lelkendezéseknél sokkalta elevenebb, technikailag részletezettebb képet adjanak, és ezzel leválasszák a szocializmustól rettegők óriási táboráról azokat az elemeket, akiket merev érdekviszonyaik nem kötnek feltétlenül a szocialistaellenes táborhoz.

A szocializmus taktikája terén tehát nem az a feladat, hogy *ellentétes* dolgokat csináljunk terv nélkül *egyszerre*, hanem pontosan és konkrét módon meg kell határozni azt a területet, amely a szocialista megoldások területe, és azt, amely a kapitalista megoldások területe. Ugyanakkor a politikai propaganda terén is pontosan elhatárolni azt a területet, ahol a magántulajdon elvének a hangoztatása a társadalom pillanatnyi pihentetését jelenti csak, és azt a területet, ahol a magánélet ősi, jogi formái a szocialista társadalom végleges szerkezetébe is beleilleszthetők.

A demokrácia értelmezése és a forradalom szükségessége körüli zavar

A válság összes elemeit összefoglalja s egyben megmagyarázza az az ellentét, mely a demokrácia helyes értelmezése tárgyában a két oldal között fennáll. E két szemben álló oldal, nevezzük őket egyszerűség kedvéért kisgazda oldálnak és kommunista oldálnak, kölcsönösen ajkbiggyesztve beszél a másik oldal demokráciájáról, és körülbelül úgy állítja be a kérdést, hogy Magyarországon addig nem lesz *igazi* demokrácia, amíg a másik fél

ki nem kapcsolódik a játékból. A formulákat kedvelő elmék szoktak a nyugati fogalmazású és a keleti fogalmazású demokrácia ellentétéről beszélni. Valójában azonban a nyugati demokraták szemében a keleti demokrácia egyenlő a diktatúrával, a keleti demokraták szemében pedig a nyugati demokrácia egyenlő a reakcióval, s mindkét fél inkább csak udvariasságból használja a másikkal szemben a finomabbik kifejezést.

Állapítsuk meg mindenekelőtt, hogy itt elsősorban nem a demokrácia szervezeti kérdéseiről van szó, hanem a demokrácia belső atmoszférájáról. A nyugati – a magyarországi helyzetre áttéve: kigazdapárti – stílusú demokráciánál a hangsúly a játékszabályokon van: gondos, precíz jogalkalmazáson, a szerzett jogok tiszteletén s a többségi elv fenntartás nélküli és zokszó nélküli elfogadásán; ezzel szemben a keleti, a kommunista atmoszférájú demokráciában a demokrácia mindenféle ellenfeleivel szemben való keménységen, ezeknek a demokrácia előnyeiből való kizárásán, továbbá közelebbről meg nem határozott, széles hatáskörrel bíró demokratikus összerveknek, pl. nemzeti bizottságoknak, termelési bizottságoknak, földigénylő bizottságoknak az életre hívásán, végül a demokratikus tömegakciók, sztrájkok és tüntetések jelentőségének a hangsúlyozásán. Az első beállítás szerint a demokrácia mindenekelőtt bizonyos eljárási módok összessége, a második beállítás szerint harci állapot.

Az ellentét tisztázása érdekében le kell szögeznünk, hogy a demokrácia jegyében lehet játékszabályokat betartani, és lehet harcolni, a demokrácia lényegét azonban nem teszi ki sem egyik, sem másik. Demokrácia: a nép uralma, közelebbről egy olyan politikai rendszer, amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni, és ha kell, el tudja kergetni. Persze tudjuk, a nép maga nem tesz semmit magától, valaki mindig vezeti, akár tudja, akár nem. Nem is azt jelenti a demokrácia, hogy a vezetés nem egyesek kezében volna, hanem inkább egy lelki felszabadulást az isteni, születési vagy egyéb természetfeletti politikai hatalmasságok lélektani nyomása alól. A demokráciához a népnek tudatában kell lennie valaminek, ami rejtve marad az Isten kegyelméből való politikai tekintélyek uralma alatt álló közösség előtt: annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik. Ahhoz, hogy egy nép ezt a tudatot megszerezze, először kétségtelenül harc kell, és csak azután játékszabály. Először az emberi méltóságnak egy alapvető felkelésére van szükség, melynek során a jobbágyi alázatban és a fennálló hatalmasságok megingathatatlan tiszteletében élő nép megtapasztalja a maga erejét, és megtanulja azt, hogy neki joga és kötelessége a maga fölött álló hatalmasságokat megválogatni és szükség esetén elkergetni. Ez a változás

eddig soha sehol nem jött létre választással, szavazással, többségi akarattal és szabályok pontos betartásával. Egy választás csak fennálló erőviszonyokat juttathat kifejezésre, a demokrácia elindulásának feltétele pedig a feudális erők túlsúlyának és a feudális beidegződéseknek a megtörése. Minden nagy demokrácia történetének kiindulópontjánál forradalom áll, forradalom, melynek során esetleg királyok fejei hulltak le, de mindenesetre lehullott az aranykorona a királyok és királyi szolgák fejéről. Ez a forradalom nincs kötve társadalmi és gazdasági fejlődési időszakhoz: a társadalmi és gazdasági fejlődési átmenetek megtörténhetnek nagyobb politikai rázkódtatások nélkül is, de az emberi méltóság egyetlen forradalmának, bármilyen társadalmi és gazdasági fejlődési időszakban, de valamikor le kell zajlania ahhoz, hogy demokráciáról beszélhessünk. Ez a forradalom Svájcban a 13–14. században, Hollandiában a 16. században, Angliában a 17. században, Amerikában és Franciaországban a 18. században, Oroszországban a 20. században zajlott le, teljességgel különböző társadalmi és gazdasági előfeltételek mellett, de demokráciáról csakis olyan országokban lehet beszélni, ahol ez lezajlott. Nyugati és keleti demokrácia között egész egyszerűen az a különbség, hogy a Nyugaton ez régebben és véglegesen lezajlott, a többség uralma tehát közös, demokratikus platformon álló ellenfelek megegyezésén nyugszik, és sohasem jelentheti már a demokrácia ellenfeleinek a többségre jutását; Keleten ellenben nem régen zajlott le, s bár a régi világ visszatérése – Oroszországban legalábbis – immár nem fenyeget, az árnyéka még erősen rávetődik a jelenre.

Ez a változás Magyarországon nem zajlott le. Megindultunk feléje 1825 és 1848 között, hogy azután 1849-ben végleg elakadjunk. Azóta voltak kisebb-nagyobb félforradalmaink és álforradalmaink, melyek annyit értek, hogy igazi, mélyen fundált úrtisztelet már csak kevés helyen van az országban, azonban ugyanakkor a magyar népnek 1944-ig az volt az eleven és *érvényes* történeti tapasztalata, hogy urakkal és hivatalviselőkkel ujjat húzni nem jó, s aki mégis megtenné, előbb-utóbb rajtaveszt. Az urak néha eltűnnek, de azután visszajönnek, és szigorúbbak lesznek, mint azelőtt. Ez a jobbágynépek történetfilozófiája, s a magyar nép nem jutott ki ebből messzire. Mégis, vajon meddig? Ma mögöttünk van 1944 álforradalma és 1945 félforradalma. 1945-ben a szükséges nagy változásból egy s más lezajlott. Lezajlott belőle valami a nemzeti bizottságok működése révén ott, ahol a nemzeti bizottságok működésében a nép spontán rendező akarata nyilvánult meg, nem pedig a régi közigazgatás ügyeskedése vagy egyes emberek erőlködése vagy erőszakoskodása. A magyar nép bizonyos részében kézbe vette a maga ügyeinek az igazgatását, azonban különösebb

átütőerőt nem mutatott, és ellenállhatatlan erőfeszítést nem tett ebben az irányban. Lezajlott a földreform, melynek során a nép birtokba vette azt, amit a földreformtörvény neki juttatott, helyenként ezen túlmenően egyet s mást, ami részben a nép íratlan jogérzéke, részben a nyers erőviszonyok szerint birtokba vehetőnek mutatkozott. Eltűnt a csendőrség, helyette kialakult egy új rendőrség, amely egyharmad részben régi szakmabéli emberekből áll, egyharmad részben valóban a nép rendőrsége, egyharmad részben pedig olyan egyéni forradalmi vállalkozások összessége, amelyek a régi uralom erőivel szemben állanak, de a népben sem gyökereznek. Megalakultak az üzemi és termelési bizottságok, s helyenként kitűnő közösségi termelő- és szervezőmunkát végeztek, helyenként belefoglaltak igen kétes értékű személyi akciókba vagy szimpla zűrzavarba. Mindkét esetben azonban ott lebeg felettük a rendezetlenség és a bizonytalanság szelleme. Időközben helyreállt a magyar központi hatalom, bizonyos pontokon nagyban és egészben helyreállt a régi igazgatás, s a legpáratlanabb ötletszerűséggel lezajlottak a legkülönbözőbb értékű személyi cserék. E pillanatban szerte az egész országban szívós pozícióharc folyik régiek és újak között, de az egész harc inkább hivatalviselők és hivatalkeresők közötti harc, mintsem világnézetek, társadalmi osztályok vagy régi urak és lázadó jobbágyság közötti harc. Ez a harc nem folyik ellenállhatatlan dinamikával egyik részről sem. Félő, hogy 1945 félforradalmának amúgy sem számos lélektani eredményei hamarosan veszendőbe mennek. A földreformot, hála Istennek, már nem lehet visszacsinálni, de a lebonyolítás könnyen vezethető a felé a tanulság felé, hogy amennyi haszon volt belőle, volt ugyanannyi baj is. Összeszámítva a háború és a megszállás bajait s az urak futásából származó előnyök gyér és szórványos voltát, vajon nem az lesz-e az egészből a tanulság, hogy az urak előbb-utóbb úgyis visszajönnek, de ha nem jönnek, az csak annál rosszabb lesz? Hogy ez a lelkiállapot fog beállni, vagy széles területen be is állott, arra sok jel mutat. Ilyen körülmények között minden riadófűvés indokolt, mely arról ad hírt, hogy a jobbágyság alázat alóli felszabadulás folyamata akadozik, sőt a teljes elposványosodás felé halad, mindennél sürgősebb tehát az 1945-ben félúton maradt forradalmat újból lendületbe hozni.

De vajon lehet-e szó forradalomról egy olyan helyzetben, melyben a nép megláthatta ugyan volt urainak gyengeségét, de ebben nem a maga erejét tapasztalta meg, hanem rajta kívül álló, számára elemi erőket? Igen nehezen! Soha magyar földön annyira még nem hiányoztak egy forradalmi akció lelki előfeltételei, mint ma. A szabadságharc bukása óta a legkülönbözőbb kormányok egyben következetesek voltak magyar földön: az

ellenállás szellemének a kipusztításában, s e munkásságuk éppen idejére, 1944-re érlelte be a maga gyümölcseit. „Bölcs” kormányaink a legkritikusabb utolsó években a nemzet fizikai életének a megóvása címén visszatartottak bennünket minden „vakmerő” lépéstől. Az eredmény ugyan bebizonyította, hogy a százszázalékos gyávaság a lehető legéletveszélyesebb álláspont, azonban ez a tanulság legfeljebb magába szállásra indíthat, de ebből ma, elkésve nehezen születnek termékeny forradalmi erők. Hiányzik a forradalmi akció leglényegesebb tényezője: egy egyirányból jövő erős nyomás, mely pontosan a fejlődés irányával *szemben* hat, s mely a közösség minden jó erejét összefogásra készíti. Nem kevésbé hiányzik a forradalmi akció másik feltétele: a fejlődés útjának a világos tudata. Ezzel szemben Magyarország az utolsó tíz esztendő alatt a félforradalmaknak, az álforradalmaknak, a zsákutcába vivő, torz forradalmaknak és a legkülönbözőbb ellentmondó világnézeti rendszereknek egy olyan összevisszaságát és a politikai gondolkodásnak egy olyan méretű fokozatos eltorzulását élte át, hogy ma itt nemcsak fizikai újjáépítésre és összeszedelőzködésre van szükség, hanem a világnézetek között való ide-oda ráncigálódásba halálosan fáradt és beteg országnak politikai értelemben vett pihentetésére is. Nem azt jelenti ez, hogy Magyarországnak politikában híg kosztra volna szüksége; nagyon is erős és tartalmas táplálékra van szüksége, de nem drasztikus kísérletekre, mert ez az ország ma nem hisz ilyeneknek, s nem is bír ki ilyeneket. Ne képzeljük, hogy politikában a vállalkozás és az ellenállás elaltatott, visszahúzódt szellemét rövid idő alatt újságcikkekkel és harci riadókkal minden további nélkül fel lehet kelteni. Mindazok, akiknek a magyar nép forradalmi megmozdulása szíven fekszik, őszinte pillanatainkban be kell hogy vallják, hogy az apátiának, a közönynek és az akaratbénaságnak olyan félelmetes falába ütköznek, mellyel szemben tehetetlenek. Ha összehasonlítunk egyes, forradalminak értékelt megmozdulásokról adott sajtótudósításokat a résztvevők valóságos hangulatával, az eltérés meghökkentő. Forradalmat csak egy bizonyos határig lehet *akarni*, és aki a realitással szemben erőlteti, az előbb-utóbb oda jut, hogy a forradalmat *markírozni* kell. Ezzel pedig az álforradalmiságnak egy olyan ingoványára téved, mely sok politikai vállalkozást elnyelt már, legutoljára éppen Hitlerét és Goebbelsét, nálunk pedig Gömbösét, Imrédyét és Szálasiét.

Két igaz tétel áll tehát egymással szemben. Az egyik az, hogy Magyarországon az 1945-ben megkezdődött forradalmi változást nem szabad megakadni hagyni: ebben van feltétlen igazságuk a kommunistáknak. De ugyanakkor igaz az is, hogy a történelmi pillanat teljességgel forradalmi-atlan, és a közeljövőben nemigen fog termékeny irányban forradalmivá

válni. Lehet-e ezt az ellentétet gyakorlatban megoldani? A feladat ellentmondó, de nem megoldhatatlan: a politikai feladatok ellentmondásai sohasem a tárgyi adottságokban, hanem mindig az ellentétekhez kapcsolódó indulatokban válnak kiegyenlíthetetlenekké.

Mit lehet itt csinálni? Az angolszász politikai módszerek híveinek van egy nagyon szimpatikus, nagyon emberséges, nagyon divatos, de más helyzetre szabott formulájuk: a *megegyezései forradalom* formulája. Formulának kétségtelenül nem rossz, és bizonyos mértékig haszonnal is alkalmazható. Kétségtelenül meg lehet egyezni hatalmi helyzetek átengedésében, szervezeti változásokban, gazdasági és nevelési módszerekben. Ilyen forradalmi megegyezések előtt áll pl. Anglia. Magyarországon azonban ennél több esedékes: a feudális, úri öntudat és a jobbágyi alázat *alaphelyezeteinek* a felszámolása. Ezekre nézve pedig nincs *miben* és nincs *kivel* megegyezni. Nincs miben, mert ebben egyezkedésnek, engedménynek helye nincs. Nincs kivel, mert az úr és szolga nem egyezhetnek meg arra nézve, hogy ők ezen túl teljes és egyenlő emberi méltóságot fognak tulajdonítani maguknak és a másiknak, s még kevésbé képzelhető, hogy valamiféle megegyezés által valóban egyenlő emberi méltóságra tudnak eljutni. A szolgák felszabadulása csak az urak ellenére vagy legjobb esetben az urak nélkül történhetik meg. Annak az átalakulásnak a során, melynek folyamán alázatos jobbágyokból a maguk méltóságának és egyenlőségének zavartalan tudatában lévő szabad emberek lesznek, az aranykoronáknak világosan, félreérthetetlenül és elkerülhetetlenül le kell esnie a fejekről, és pedig úgy, hogy a nép, az istennadta nép megérezze ebben az eseményben a maga erejét. A megegyezés momentuma ilyenkor csak zavarja és szűkíti a problémák megoldását.

Ismerve azonban a pillanat teljes forradalmiatlanságát, kérdés, mi folyhatik le az elengedhetetlenül szükséges forradalmi változásból. Ha egyetemes és dinamikus forradalom nem képzelhető, s a megegyezései forradalom a feladathoz mérten elégtelen, még képzelhető a kettő között egy *határolt* és *tervezett* forradalom. Meg kell keresnünk az állami, társadalmi, gazdasági és kulturális életnek azokat a pontjait, ahol az ún. konszolidáció végzetes megmerevedést, a régi beteg erőviszonyok visszatérését, egyszerűen a szó legszorosabb értelmében vett reakciót jelent. Ezeken a területeken a legnagyobb és a legtudatosabb erőfeszítéssel meg kell tartanunk, sőt fokoznunk kell az 1945-ben megindult radikális változásoknak a tempóját. Ismerve azonban az ország nagyfokú konszolidációs szükségletét, szélesen, sőt még szélesebben ki kell jelölnünk a konszolidáció területét is, mert egyedül ez tudja útját állani a közéletünket elborító félelmeknek és rémképeknek. A két területet világosan el kell határolni és teljességgel más

eljárásmóddal kezelni. Az abba nem hagyható radikális reformok területei: a közszolgálat, az önkormányzatok, a közoktatásügy és a szövetkezetek alapvetése. A közszolgálat alapvető reformja szükséges ahhoz, hogy uralkodásra beállított közszolgálatunkat a népet tárgyi feladatok megoldásán keresztül szolgáló apparátussá tegyünk. A helyi önkormányzat alapvető keretbeli, szervezeti és személyi átalakulása az egyedüli biztosíték arra, hogy a magyar nép nagy tömegei megtapasztalják a maguk erejét a hivatalbeli hatalmasságokkal szemben, és közvetlenül és közről birtokba tudják venni a maguk fölötti igazgatásnak éppen a legközvetlenebb egységeit. Ugyanebből az okból érdemes volna megtartani, sőt rendezettebb formában a közigazgatással szerves kapcsolatba hozni a nemzeti bizottságokat, mint olyan szerveket, melyekben nagyobb közéleti aktivitás nyilvánul meg a merőben szavazó tömegek képviselői szerveivel szemben. A közoktatásügy az a terület, ahol az iskolai végzettség sáncái mögé elbújt beteg társadalmi szelekciós szerkezetünket sarkaiból ki kell fordítanunk: ez az a terület, ahol a jelenlegi elgyávult, lezüllesztett, előítéletektől terhelt, mégis mindenben megbizonytalanodott, tehát végeredményben a jövő szempontjából használhatatlan mai nemzedék helyébe lépő új nemzedék lelki és erkölcsi és társadalmi alakításának a feltételeit megszabhatjuk. A szövetkezetek jelentik végül azt a területet, ahol a szabadság, önkormányzat és emberi méltóság politikai biztosításával párhuzamosan a gazdasági társulásnak új, emberhez méltó formái kinőhetnek. Nem a szövetkezetről mint jelszóról vagy mint csodaszerről van itt szó, hanem a termelési és gazdasági társulásnak olyan formáiról és típusairól, melyeknek belső életét a társulásnak radikálisan szabad szellemű, minden feudális tekintélytől mentes formái kell hogy megszabják. A termelési bizottságoknak és más hasonló demokratikus összerveknek itt is nagy jelentőségük van.

Ezek azok a területek, ahol a megállás halálos volna: merő hatalomgyakorlásban álló közigazgatás, élettelen önkormányzat, merő tekintélytiszteletre épített nevelés és felülről vezetett álszövetkezetek pontosan elegendők ahhoz, hogy Magyarországot nagybirtokosok és csendőrök nélkül is megtartsák az úri vezetés és népi alázat országának. Ezzel szemben: szolgáló közigazgatás, szabad helyi önkormányzat, kitágult nevelési perspektíva és belső erőkön nyugvó gazdasági társulások mellett nyugodtan be lehet indítani a legszigorúbb akciókat a közrend, a konszolidáció és a tökébiztonság irányában: nem lesz, nem lehet belőle többé a tömegek felszabadulásának komoly veszedelem.

Azok a területek, melyeket a *biztonság* területéül kell ellenszolgáltatásként kijelölni: a közrendészet és az általános gazdaságpolitika területei.

Ezek a területeken a szigorú jogrend és a tőke-előcsalogató konszolidáció kell hogy az uralkodó jelszavak legyenek.

A határolt forradalom ösvénye keskeny és nem könnyű. Ha azonban keresztülvergődünk rajta, megnyílik egy óriási eshetőség. Ha sikerül forradalmi változásokat úgy újakra indítani, hogy teljes erővel, azonban tudatosan számon tartott és betartott határok között folyjanak, akkor ezzel megtakaríthatunk valamit, ami a nyakló nélküli dinamizmusnak az egyik legsúlyosabb mellékterméke: a félelmet. Minden nagy forradalmon átment közösségre jellemző, hogy egy-két, néha több nemzedéken keresztül nem képes kiirtani a politikai élet determinánsai közül az ellenfelektől, a felkelt néptől, a visszatérő régi hatalmasoktól, az összeesküvőktől, az árulóktól és a külső beavatkozástól való félelmet. Egy forradalom, amely megszabott keretek között teljes és tiszta munkát végez, a politikai fejlődés számára óriási energiamegtakarítást jelent. Ha van ország, amelyiknek ilyenfajta energiamegtakarításra szüksége van, akkor Magyarország az.

Kérdés: lehet-e egy ilyen terv hordozója a mai koalíció? Hogy a kommunista pártnak mely pontokon kellene alapvetően revideálnia a maga módszereit, azt láttuk. Kérdés, hogy állunk a másik oldalon: lehet-e a koalíció statikus, konszolidációs oldala, a kisgazdapárt harcos féllé, társsá egy ilyen forradalmiságban határolt, de komolyan radikális akcióban?

A Kisgazdapárt választási győzelme és ami mögötte van

A magyar politikai válság állását és belső tartalmát kell leolvasni tudnunk a kisgazdapárt választási győzelmének tényeiről. A kisgazdapárti hivatalos verzió természetesen az, hogy a győzelemben a kisgazdapárt demokratikus programjának és elvi rendszerének a helyeslése nyilvánult meg. A hivatalos kommunista verzió szerint viszont a kisgazdapárt fővárosi és országos választási győzelme egyrészt arra megy vissza, hogy a reakció és a fasiszmus leszavazott a kisgazdapártra, s ezzel juttatta többségre, másrészt arra, hogy a reakció befészkelődött a kisgazdapárt vezetőségébe is, s ott végzi kártékony munkáját.

Mindeme magyarázatoknak így nincs semmi értelmük. Aki azt mondja, hogy a választást a szó *szoros* értelmében vett földesúri és hivatalnoki reakció *szavazatai* döntötték volna el, az félreérti, hogy mit jelent valamit *eldönteni*. A választást nem az döntötte el, hogy a kisgazdapárttól *jobbra* eső reakciós elemek odaszavaztak, mert azok nehezen szavazhattak volna a kisgazdapárttól *balra* eső pártra, hanem az, hogy a kisgazdapárttól *balra* eső

elemek is odaszavaztak, akik szavazhattak volna máshová is. Ezek lehetnek szocialista szempontból *reakciósok*, de a nagybirtokosi, nagypolgári és nagyhivatalnoki reakcióval talán mégsem azonosak. De a szorosan vett kisgazdapárti szavazók túlnyomó többsége is bizonyosan nem reakciós abban az értelemben, hogy a nagybirtok és a kaszinói szellemiség uralmát és a jobbágyi alázat világát kívánná vissza. Mégis, a választás a reakció malmára hajtotta a vizet azért, mert egy olyan kérdésfeltevés vált a választás központi kérdésévé, mely a rend, jog, biztonság és nemzeti függetlenség kérdéseit sürgetőbbnek és *veszélyeztetettebbnek* tűntette fel, mint a múlt tehertételeitől való megszabadulás kérdését. Teljesen felesleges tehát a „reakciós” pártokra és a „reakciós” szavazókra tüzet okádni, ha nem tudjuk megváltoztatni a választások előtti „reakciós” *kérdésfeltevést*. Ez a kérdésfeltevés okozta, hogy az ebből adódó platform alapján a kisgazdapártba a bethleni konszolidációnak rengeteg képviselője tódult be. De éppen ezért kár beszélni a kisgazdapártba „befurakodott”, „beszivárgott” s ott „aknamunkát végző”, „cselt szövő” reakciósok „mesterkedései”-ről. Ilyenek nyilván vannak, de ezek nem okok, hanem következmények, s ha valaki, úgy a kommunisták megtanulták, hogy történelmi eseményeket nem ilyen tényezők mozgatnak. Ezért viszont nincs értelme annak sem, hogy a kisgazdapárt *elveinek* győzelmét mértéken felül ünnepelje: őszinte pillanataikban be kell vallaniok, ha másutt nem, egymás között, hogy győzelmük oly szövetségeseket hoz csőstül számukra, akikkel nehezen tudnak elvi közösséget vállalni. Ha a szavazók viselkedését elveik határozták volna meg, akkor a reakciósok megpróbáltak volna valamilyen bethleni szellemű pártot feltámasztani, vagy legalábbis arányosabban oszlottak volna el a kisgazdapárt és a hasonlóképpen vagy még inkább „reakciógyanús” polgári demokrata párt között. Az egykori szélsőjobbboldaliak szintén kísérleteztek volna valamilyen fedőszervezettel, s ha nem, úgy szavazataik kétségtelenül sokkal inkább eloszlottak volna a kisgazdapárt, a parasztpárt és a kommunista párt között. S végül, ha a kisgazdapárt tiszta demokratikus elvei lettek volna a fő vonzóerők, úgy bizonyos, hogy nagyon sok szavazat esett volna az elvek terén sokkal inkább kidolgozott polgári demokrata pártra és a radikális pártra is. Az, hogy mindez nem következett be, hanem reakciósok, fasiszták, konzervatívok, nemzetiek, elvhű demokraták, valóságos kisgazdák és a szociáldemokrata párt jobbszárnyán levők egyaránt leszavaztak a kisgazdapártra, az világosan utal valami egészen másra: arra, hogy a *kisgazdapárt integrálódási pontja lett valaminek, ami erősebb, mint ő*. Hogy mi ez a valami, az nyílt titok: az a *félelem*, mely országszerte a kommunista párttaktika hibáit, a reakció és fasiszmus elleni harc kisiklásait s a rendőrség körüli bajokat

a proletárdiktatúra tudatos előkészítésére irányuló egységes tervnek tulajdonítja. Aki egy kicsit látja a helyzetet, tisztában van vele, hogy ez a félelem össze nem függő és nem tervszerű dolgokból csinál mumust, a félelem azonban ezzel nem sokat törődik.

Mindez azt eredményezi, hogy a kiscgazdapárt, mely egy esztendővel ezelőtt egy komoly és világos társadalmi bázissal bíró, szolid elvi alapokon álló, radikálisnak nem nevezhető, de a megbízhatóság atmoszféráját árasztó, fontolva haladó demokratikus párt volt, ma kezd veszedelmesen hasonlítani a magyar történelemben oly ismerős mamut kormányzó pártokhoz, Tisza Kálmán Szabadelvű Pártjához, Tisza István Munkapártjához, Bethlen István Egységes Pártjához, Gömbös Gyula NEP-jéhez és Teleki-Kállay MÉP-jéhez. Földbirtokosok, tisztviselők, nagykapitalisták, politikus ügyvédek és polgárosodott kiscgazdák ülnek itt együtt az elvi alapok lehetőleg minél kisebb tisztázása mellett, mindennel és mindenkivel, akinek a kormányhoz s a meglevő dolgok fenntartásához valami köze van, vagy köze szeretne lenni, abban a meggyőződésben, hogy ha ők nem segítenek kormányozni az országot, akkor valami meghatározhatatlan veszedelem zúdulna erre a szerencsétlen országra. Valóban fonák alakulás, hogy annak a kiscgazdapártnak, mely huszonöt éven keresztül állt szemben a főszolgabírói közigazgatással, ma a közigazgatás terén nincs más reformfantáziája, mint a régi közigazgatás minél nagyobb mértékű restaurálása.

A kiscgazdapártnak ezen a felhígulásán és az országos félelemnek a kiscgazdapártban való integrálódásán édeskeveset segít, ha reggeltől estig azt fűjjük, hogy a reakció „befészkelődött” a kiscgazdapártba, s tessék onnan kitessékelní, vagy azt, hogy a kiscgazdapárt helyezze súlypontját a balszárnyára. Minél több dicséretet kap a kiscgazdapárt balszárnya a baloldaliabb pártok részéről, annál inkább gyengül a kiscgazdapárton belül. A koalíció sohasem jelenti azt a kényelmet, hogy a másik párt irányítóit mi jelölhesük ki. A kiscgazdapártnak nem a balszárnyát kell sokat emlegetni, mert ezzel csak a balszárny és a párt többi része között készítünk elő szakadást, holott az ország érdeke a jobbszárny gyengülését és esetleges leszakadását kívánja. A magyar demokrácia számára a kiscgazdapárt *centruma*, eredeti magja a lényeges, mert ezen áll vagy bukik az, hogy a pártban a bethleni konszolidáció erői túlsúlyba jutnak-e vagy sem, és semmivé teszik-e a magyar demokráciának azt az óriási indulási előnyét, hogy benne a konzervatív reakciónak legális pártja nem volt. A kiscgazdapártnak ez a magja két elemből tevődik össze. Az egyik a magyar közép- és kisbirtokos parasztságnak az a része, mely életviszonyainak rendezettsége folytán mindenekelőtt a hitlerizmusból és nyilasságból kiáradó külső és belső felfordulással ke-

rült szembe, de ezenfelül a negyvennyolcas ellenzékiiség bizonyos örökséget is őrizte, bár erősen, mondhatnánk túlságosan is konszolidált formában; a másik a magyar értelmiségi, hivatalnoki, középbirtokos és polgári rétegeknek az a – sajnos – kisebb része, mely európai erkölcséinél, német disszimilációtól meg nem rontott magyar érzésénél és szakszerű komolyságánál fogva ellen tudott állni a hitlerizmus demoralizáló hatásának. A kisgazdapártnak erre a magjára van szüksége a magyar demokráciának: azokra a plebejus öntudatú parasztpolgárookra, akiket a pártba tóduló kaszinói uraknak még nem sikerült puhára tegezniök, és arra a megbízható, a szó jó értelmében vidéki szellemiségű, erősen magyar középosztályi töredékre, mely nem most fedezte fel magában a demokratát. E szerint kell meghúzni a párt demokratikus és reakciós elemei között a határvonalat, és nem a szerint, hogy kinek a megnyilatkozásait veszik szívesen az ellenkező oldalon, s kiéit nem. Lehet, hogy a párt egyes vezetői a kelleténél többször adnak hangot merőben a jogbiztonság sérelmeinek, s e megnyilatkozásait nem egyenlíti ki az az egész helyzetet néző felelősség, mely a párt más vezéreit jellemzi. Ez azonban nem ok arra, hogy az előbbiek háta mögé csendőrszuronyokat és vadászó urakat rajzoljunk, mert mindennek ellenére a kisgazdapártnak azt a centrumát jelentik, amelyet hiába próbálunk kettéválasztani grata és non grata personákra. A magyar demokráciának az a központi kérdése, hogy a kisgazdapártnak ezt a parasztplebejus és magyar centrumát, mely a rendőri atrocitások mellett még talán nem felejtette el egészen az úri arroganciát sem, meg lehet-e nyerni egy limitált forradalom számára, mely egy radikális reformprogramnak és a jogbiztonság és rend szükségleteinek egyaránt ki tudja jelölni a maga területét. A jövő fogja megmutatni, hogy a kisgazdapárt nem vált-e máris annyira a merő polgári biztonságkeresés kifejeződési pontjává, hogy egy radikálisabb reformpolitika útján már csak tessék-lássék, a látszat kedvéért tud majd ideig-óráig együttthaladni.

A politikai helyzet polarizálódásának veszedelmei

A demokratikus reformpolitika közös tervének ma legnagyobb és legközelebbi akadálya a politikai atmoszféra végtetessé válása, polarizálódása. A megszállás nyomorúságai, a kommunista párttaktika válsága, a rendőrségnek és kapcsolt részeinek a bajai, a demokrácia értelmezése körüli zavar s az ellenforradalomtól örökölt kommunista mumus együttevén sikeresen elérték, hogy Magyarország jelenlegi politikai atmoszférájának centrális

kérdése a kommunistáktól való félelem. Ez viszont a kommunista párt számára a nem látható, de mégis keservesen érezhető izolálódás atmoszféráját teremtette meg, amit ők a maguk törvényei szerint szintén egy mumusnak, a reakció egységes és tudatos fellépésének tulajdonítanak, s ettől nem kevésbé félnek. Tisztában vagyok vele, hogy mennyire nehéz valószínűvé tenni, hogy az a kommunista párt, mely egy világbirodalmat tud a háta mögött, annyi bátor, önfeláldozó, elszánt és harc-edzett híve van, és soha semmiről be nem ismeri, hogy azt értelem, ok és cél nélkül csinálta volna, bármitől is félhessen, azonban a valóság mégis ez. S ez a félelem sem teljesen alaptalan. A biztonságkereső erőknél a kisgazdapárti győzelemben megnyilvánuló integrálódása, az egész világ konszolidációszükséglete és saját esetleges sikertelenségüknek a Szovjetuniót is elkedvetlenítő s szolidaritását csökkentő hatása olyan tényezők, melyek a kommunista párt év eleji kezdeti lendületét egészen megállíthatják. Mindennek az ellensúlyozására születtek olyanféle megoldások, mint a két munkáspárt fővárosi közös listája, majd az országos közös lista terve. Ezek azonban csak a polarizálódás folyamatát súlyosbították, mert a szociáldemokrata pártról leválasztották az összes, nem szigorúan szocialista, polgári, kispolgári és értelmiségi elemeket. Az országos választások eredménye ugyan visszaadta a kommunista párt önbizalmát, ami azonban néhány napi megnyugvás és kölcsönös megkönnyebbülés után újból csak arra volt jó, hogy a politikai pozícióharc élességét fokozza.

De nemcsak a kulcshelyzetekért való pozícióharc folyik, hanem ugyanúgy folyik a bajok és érdekek pozícióharca is. Az ország egyik fele komolyan állítja és komolyan hiszi, hogy Budapesten azért nincs élelem, mert a reakció tudatos mesterkedése folytán a kisgazda többségű mezőgazdasági vidékek nem küldenek élelmet *avégből*, hogy ezáltal zavart keltve s a bajokat a kommunistákra kenve az országot zűrzavarba vigyék, s a zűrzavarban halásszanak. Az ország másik fele nem kevésbé őszintén meg van győződve, hogy azért nincs szén, mert a kommunista bányászok nem termelnek *avégből*, hogy ezáltal a forradalmat siettessék. S a két oldal sajtója ahelyett, hogy leintené ezeket a bárgyúságokat, és rámutatna a bajok tárgyi okaira, buzgón folytatja a bajoknak ezt a negatív pozícióharcát, tovább züllesztve ezzel az országban amúgy is mélyponton lévő politikai közértelmességet. Pedig, ha valaha, úgy ma nyugodtan elhihetjük, hogy egyik párt sem akar és nem mer katasztrófapolitikát folytatni, mert egyik párt sem tudhatja, hogy a katasztrófának ki lenne a haszonélvezője.

A polarizálódás következménye és tünete a középpártok meggyengülése. Nem beszélek a Polgári Demokrata Pártról, melynek tömegei

teljesen elolvadtak. De szólok a szociáldemokrata pártról és a parasztpártról, melyeknek komoly tömegei, illetőleg komoly tömeglehetőségei volnának. A koalíció lényegéhez hozzátartozik a benne részt vevő pártok fokozatos elárnyalódása és az, hogy a koalíciót mindenekelőtt a középen álló pártok hordozzák. Így kellene ma Magyarországon a koalíciót a szociáldemokrata pártnak és a parasztpártnak hordozniuk. A szociáldemokrata pártnak azért, mert kitűnő politikai iskola lett *volna* azoknak a szocializmusra és demokráciára hajló értelmiségi, kispolgári és középpolgári rétegeknek a számára, melyek ma a kisgazdapártban a *maguk fajtájával lévén együtt*, inkább csak a saját levükben főnek; a parasztpártnak pedig azért, mert radikális szellemiségénél, de a magyar realitáshoz közel álló voltánál fogva kiválóan alkalmas arra, hogy egy radikális, de alkotó magyar reformpolitikának a hordozója legyen. Minderről ma szó sincs. A koalíciónak, mely egy évvel ezelőtt négy párttal indult el, ma lényegileg két pártja van: a kisgazdapárt és a kommunista párt. A szociáldemokrata párt és a parasztpárt – tekintet nélkül számbeli arányaikra – a valóságban nincsenek sehol, pontosabban: csakúgy, mint az egész ország, kettéoszlanak egy kommunistabarát és egy kommunistaellenes szárnyra, és egyiknek sem elég átütő erejű a sajátos és jellegzetes irányvonala ahhoz, hogy *ennél* a választóvonalnál erősebb legyen. Minden kérdésben csak kétféle álláspont van: kommunista és kisgazda, a többi nem érdekes. Ez a kettő pedig a középpártok elégtelen ereje folytán minden átmenet és minden enyhítő elárnyalódás nélkül áll szemben egymással. Ilyen állapotban termékeny közös politikai tervekről nem lehet szó, csak nehezen kiizzadt közös jelszavakról és kommunikékről, melyeknek szavait mindkét fél eleve másként értelmezi. Mi tartalma lehet a reakció elleni közös harcnak, ha a kommunisták számára a kisgazdapárti tagság gyakorlatilag elegendő bizonyítéka a reakciónak, és mi tartalma lehet a kiskirályok elleni közös harcnak, mikor ezalatt minden kisgazda a helybeli kommunista párttitkár vagy rendőrz vezető hatalmának a megtörését érti? Az igazság az, hogy a koalíció minden eresztékében csikorog. Magyarország kormányzása egy év óta mind fokozódó mértékben lényegileg két embernek a legszemélyesebb tulajdonságain múlik: Rákosi Mátyás tárgyalóképes humorán és Tildy Zoltán felelős bölcsességén. Ameddig ők meg tudnak egyezni, addig döcög a koalíció, amint kiteszik valahonnan a lábukat, alvezéreik azonnal egymás hájának esnek. Ha bármi okból az utóbbi állapot találna állandósulni, úgy hamar oda jutnánk, hogy mindkét fél előállana a maga utolsó ütőkártyájával: a kisgazdapárt a parlamenti többség mindenre tekintet nélkül való teljes kihasználásával, a kommunista párt a direkt akcióval.

A végső kiéleződés hangulata, bár mindkét oldal gondolkodó fői félnek tőle, felmerült az országban: ma már nemcsak atrocitások, hanem ellenatrocitások is vannak, s a „polgárháború” szavát is kiejtették már, pedig ez azok közé a dolgok közé tartozik, melyeknek az emlegetés az éltető elemük. Ideje egészen csendesesen megkérdezni: vajon függő külső ügyeink állása immár megengedi számunkra azt a luxust, hogy belső zavarainkkal foglalkoztassuk a világ sorsát intéző nagyhatalmakat?

Az egész helyzet pontosan megfelel a róka fogta csuka, csuka fogta róka állapotának, csak hiányzik az a varga, aki megfogja mind a kettőt. Pedig a politikai polarizálódás folyamatát ma még meg *lehet* és meg is *kell* állítani, mert ma még mind a két oldalon azok az erők vannak túlsúlyban, melyek tudják, hogy a demokratikus koalíciót *muszáj* fenntartani. Ehhez azonban a polarizálódás mindkét kritikus pontján, a kommunista pártban és a kisgazdapártban egyaránt komoly belső tisztázódásnak kell bekövetkeznie. A két párt válsága teljesen egyidejű, logikusan összefügg, és csakis egyidejűen és összedolgozva lehet megoldani: a koalíció csak úgy működhet, ha a kisgazdapárt hidegre teszi a maga jobbszárnyát, a kommunista párt pedig a maga baloldali szektáseit. Ennek azonban egyik oldalról sem látványosan és a szem számára kell megtörténnie, hanem inkább befelé, csendesesen, de alaposan.

Ez az, ami szükséges ahhoz, hogy a helyzetnek a jelen pillanataira jellemző elmérgeződését leküzdjük. Komoly remény van arra, hogy ez előbb-utóbb meg is fog történni. Ez azonban nem jelenti a kérdésnek hosszú lejáratra való elintéződését, mert bármennyire megerősíthető is a koalíció platformja, ez nem változtat sem a kommunista párt merev sémáktól terhelt politikai eljárás módjain, sem a kisgazdapártnak statikus és defenzív szellemiségén. Hosszabb lejáratra többre van szükség, mint a kommunista balszárny és a kisgazda jobbszárny háttérbe szorítására, mert a „szélsőségek” kikapcsolása önmagában nem termékeny cselekedet. Távolabbi perspektívában a kisgazdapárt parasztdemokratái és fiataljai, a parasztpárt, a szocialisták fiataljai és a kommunista pártnak a hazai realitást elevenebbül megragadó – egyáltalán nem feltétlenül a legmérsékeltebb – elemei, valamint az ezekkel kapcsolódni kész válogatott értelmiségi reformcsoport között kell majd a „második koalíció”, a nagy reformpolitika közös platformjának kialakulnia.

A koalíció technikai zavarai és a koalíció erkölcsének válsága

A koalíció azonban ma nemcsak azért csikorog minden eresztékében, mert a politikai atmoszféra polarizálódott, hanem azért is, mert egyszerűen nem tanultunk még meg a koalícióval mint politikai instrumentummal bánni.

A koalíció a politikai művészetnek az egyik műszere, melynek megvannak a maga mindennapos kezelési és tisztántartási szabályai, megvannak a maga konvenciói és erkölcsé, s megvannak a maga veszélyei is, melyeket ugyancsak a politikai művészetnek a szabályai szerint lehet megelőzni próbálni. Az a koalíció, amely Magyarországot idestova csaknem egy esztendeje kormányozza, mindezekről nem látszik tudni semmit. A koalícióhoz mindenekelőtt hozzátartozik az, hogy legyen valamiféle vezetése, ami a dolgok rendje szerint nyilván a kormányelnök feladata. Ennek a feladata a koalíció mindennapos súrlódásait konkrét, termékeny kompromisszumok kidolgozásával elsimítani s a pártközi megállapodásokat irányítani. Ezt a feladatot azonban eddig nem tudta magáénak senki. A miniszterelnök pozíciójában kormányelnöki és államfői elemek keveredtek meglehetősen kideríthetetlen adagolás szerint, döntő kérdésekben pedig pártközi értekezletek határoztak a minisztertanácstól teljesen függetlenül, annál is inkább, mert a pártok vezérei miniszteri tárcákat nem vállaltak, és így a kormányzás felelősségétől távol maradtak. Ezek a legkiáltóbb anomáliák a végleges kormány megalakulásával a jelek szerint megszűnnek ugyan, de a jövő fogja kideríteni, hogy minden megtörténik-e, ami a koalíció eredményes működtetéséhez szükséges.

Koalíciónk jelen állapotában teljesen elfelejtődött az az igazság, hogy a minisztertanács és általában az egész kormányzás lényegében munkaközösség akkor is, ha ez a kormányzás koalíciós alapon történik. Lehetetlen dolog, hogy a miniszterelnök minisztertársai, a miniszter munkatársai személyének a kiválasztásába néha egyáltalán bele se szólhasson, mert ezt vagy azt a pozíciót egyszerűen megkapja egyik vagy másik párt, és mint valami hitbizománnyal, rendelkezik vele. Ez az eljárási mód egészen siralmassá válik akkor, amikor egyik vagy másik párt egy-egy ilyen pozíció elnyeréséért késhegyig menő harcot folytat, és mikor a kívánt pozíciót nagy nehezen elnyerte, akkor kezd csak kétségbeesett keresést annak betöltésére alkalmas személy után. Általában minden koalíció legnagyobb veszedelemre a személyes kérdéseknek pártszempontú intézése. Ezen a téren ma nálunk a pártmegállapodásoknak és a pártközi sakkjátékoknak a szerepe

kiterjed olyan komoly, szakvonatkozású és erkölcsi jelentőségű állásokra is, amelyeknél ez egyszerűen megbocsáthatatlan. Az egyes szakminisztériumokon belül pedig a bürokráciának friss, új erőkkel való felfrissítése címén igen gyakran pártkiküldöttek egyoldalú vagy paritásos elhelyezése folyik.

A központi baja azonban az egész koalíciónak, ami egyben visszavezet a politikai polarizálódás bajához, az, hogy nincs *erkölcs*, enélkül pedig koalíció tartósan lehetetlen. Nem is olyan fontos, miféle erkölcsi kódex az, fő az, hogy legyen. Lehet a kaszinói túlzott előzékenység és tüntető becsület erkölcs, lehet a megbízható üzletember erkölcs – ma leginkább erre volna szükség –, és lehet a kollektivista testvériség erkölcs, csak az kell, hogy lehessen rá számítani. Vagy azt mondjuk egymásnak, hogy „számíthatsz reám, kérlek alássan”, vagy azt mondjuk, hogy „ilyen és ilyen teljesítmények fejében ennyi meg ennyi százalékos engedményt adunk, s azt álljuk is”, vagy azt mondjuk, hogy „a nagy kollektív célért életünket és vérünket”, de vagy így, vagy úgy, valaminek kell lennie, ami a szimpla célratörés nyereségét enyhíti és a partnerek engedékenységet kalkulálható módon irányítja. Ma ez teljességgel hiányzik. Az ellenfelek tesznek ugyan időnként engedményeket, de ezeket nem a koalíció lényegéből természetesen folyó dolgokként, a koalíció fenntartásának a szükségessége jegyében mérlegelik, s feltétlen lojalitással teljesítik, hanem a maguk elveihez és céljaihoz mérik, ehhez képest minden egyes alkalommal külön megünneplik először magát az engedményt, azután külön annak részben vagy egészben való betartását, és elvárják, hogy mindezt a partnerek is ugyanilyen áhítattal fogadják. Így áll elő az a helyzet, hogy mindkét oldal őszintén meg van győződve, hogy páratlan önmérsékletet tanúsít, ezzel szemben az ellenfélnek egyetlen szavát sem lehet biztosra vennie. A kommunista párttaktika válságával kapcsolatban utaltunk már arra, hogy ezen a téren a kommunista párt tud a maga direkt akciók beidegződéseivel a legnehezebben beletörni a koalíció erkölcsébe, míg a kigazdapárt politikája, mely szintén tud élni furfangokkal és ultimátumokkal, egészen masszívabb és kalkulálhatóbb. Viszont a kigazdapárt oldaláról az a veszély fenyeget, hogy a koalíció elkövetkezendő zökkenőit esetleg majd úgy akarja áthidalni, hogy apellál parlamenti többségére s ebből folyó jogaira. Eltekintve attól, hogy ez a politika ma mi minden vonatkozásban volna irreális, rá kell mutatnunk arra, hogy téves az a közkeletű vélemény, mely szerint a kigazdapárti többség politikai akaratának az érvényesülése a „demokrácia” követelménye. A parlamenti többség uralma csupán egyike a lehetséges demokratikus kormányzási gyakorlatoknak, de az összes parlamenti erők

állandó és arányos koalíciója nem kevésbé teljes értékű demokratikus gyakorlatot jelent. Hogy adott helyzetünkben mennyire az utóbbira van szükség, abban alig lehet valakinek is kétsége.

A koalíciónak mint a politikai művészet instrumentumának a morálja mellett, helyesebben az előtt azonban ott van a *közéleti erkölcs* maga, mely a koalíció eddigi szereplése alatt egyáltalán nem fényeskedik annyira, amennyire az Magyarország első demokratikus esztendejéhez illenék. Két kritikus és egymással összefüggő pontra kell itt rámutatnunk: a *sajtóerkölcsre* és az anyagi vonatkozású közéleti visszaélések, röviden *panamá* ügyére. Felelős, igazságkereső sajtó és demokrácia egymásnak kölcsönösen feltételei, és sajtónk mai erkölcsé és időnkénti hangbeli elvadulása mellett demokráciára való nevelődésről nem lehet szó! A hangsúly nem azon van, hogy sajtónk tónusa tompább, unalmasabb és elkentebb legyen: maradhat kemény, de ha a koalíciót s demokráciát fenn akarjuk tartani, akkor a jelenleginél sokkalta több tárgyi jóhíszműséget kell felmutatni. Lehetetlen dolog, hogy sajtónk újból felvegye az átlátszó mellébeszélésnek, üres tájékozássnak, sanda rágalmazásnak és hazug közhangulat-kialakításnak azt a stílusát, mely az összeomlás előtti utolsó évek sajtóját oly undorítóvá tette. Lehetetlen dolog, hogy sajtóban éles vádak jelenjenek meg keresztül-kasul anélkül, hogy az olvasó végül is valamely fél beisméréséből vagy a két vitázó fél egyöntetű megállapodásából megtudná, mi a végleges igazság. A koalíció atmoszférájának a megjavításához a legelső lépés kell hogy legyen valamiféle fegyverszünet az üres sajtóacsarkodások frontján és valamiféle kölcsönös megállapodás arra az eljárásra nézve, mellyel a komoly vádak tisztázása megnyugtató módon s a közvélemény színe előtt megtörténhetik. Lehetetlen dolog, hogy teljesen egyforma hangsúllyal és egyformán következmények nélkül hangozzék el az a vád, hogy ez vagy az a miniszter helytelen politikájával az országot bajba dönti, és az a másik vád, hogy meg nem engedhető pénzügyi manőverekben részt vesz, vagy ilyeneket tűr. Minthogy mind a kettő egyaránt az ádáz vádaskodás hangján hangzik el, amúgy is rosszul szoktatott közvéleményünk nem tud különbséget tenni, hogy az egyiket mint pusztá *véleményt* fogadhatja, s esetleg egy vállvonással elintézheti, míg a másikat olyan konkrét *állításként* kell kezelnie, melynek *valakire* nézve következményének kell lennie, s a következmények tisztázásának a *közélet színe előtt* kell megtörténnie. Közvéleményünk ma éppúgy, mint az egész huszonöt éves ellenforradalmi kormányzás alatt, meg van győződve, hogy rengeteg közéleti és közhivatali visszaélés folyik, melyeket eltussolnak. Természetesen többet képzelnek, mint amennyi a valóságban van, azonban a mennyiségben való tévedésük

nem változtat azon, hogy Magyarország még nem jutott a demokratikus tisztánlátásnak arra a fokára, ahol a visszaélések közéleti tisztázása elemi követelmény. Még nem tanultuk meg azt, amit az igazán demokratikus országok már tudnak, míg a külső presztízsen épülő feudális szellemiség nem tud: azt, hogy egy országot nem a kipattant panamák, hanem az eltussolt panamák mocskolnak be. Ahogyan a huszonöt éves ellenforradalmi kormányzat alatt az uralkodó csoport érdeke és presztízse indokolta az eltussolást, úgy ma a koalíció békéjére történik hivatkozás, minthogy alig van olyan visszaélés, melynek valamilyen pártvonatkozása nem volna. Melengettem javasolom, hogy ezen az aggodalmon tegyük túl magunkat, és álljunk neki a szennyesek kitergegetésének: nyugodtak lehetünk – vagy ugyananynyi joggal el is szomorodhatunk –, hogy némi ingadozás után a pártok „egyensúlya” ezen a téren is ki fog alakulni.

A válság és európai helyzetünk

Sorra vettük a magyar demokrácia válságos problémáit, és úgy találtuk, hogy a helyzet súlyos, de nem reménytelen, mert mindenütt van a megoldásnak egy keskeny, de járható ösvénye. Tudnunk kell azonban, hogy az egész kérdéskomplexumnak van külpolitikai vonatkozása is. Ezzel is szembe kell néznünk.

A külpolitikai vonatkozás a megszállás válságának és a kommunista pártakciók válságának az együtt hatása folytán válik kritikussá. Mindkettő nyomában egy egységes félelem kelt fel, mely a megszállás válságos hatásait a szovjet tagállamiság tudatos előkészítésének, a kommunista pártakciók támadó szellemét a proletárdiktatúra tudatos előkészítésének véli, és a kettőt egyugyanazon tervnek tulajdonítja. Aki egy kicsit számot vet az európai és világhelyzettel és egy kicsit ismeri az érdekelt döntő tényezők szándékait és gondjait, az nyilván látja, hogy ilyen terv nincsen. Van ezzel szemben egy világkonstelláció és azon belül Magyarországnak egy bizonyos helyzete, amely különösen veszedelmessé teszi azt, hogy a magyar közélet ilyenfajta félelmekkel teljék el. Ma a győztes szövetségesek csoportján belül bizonyos feszültség van az angolszász hatalmak és a Szovjetunió között. Hogy ez a feszültség a békekötések függő kérdései miatt éleződött-e ki, vagy fennmarad majd a békekötések után is, azt ma még nem tudhatjuk. Tény az, hogy a két oldal között ma bizonyos pozícióharc folyik, és tény az is, hogy ebben a harcban Magyarország is egy pozíció. Magyarországnak, mint pozíciónak a helyzetét az határozza meg,

hogy azok közé az országok közé tartozik, melyekre nézve az angolszász hatalmak is elismerik a Szovjetuniónak azt a biztonsági igényét, hogy ott bizalmát élvező kormányzati rendszerek és módszerek uralmát kívánja; viszont az angolszász hatalmak ezekre az országokra nézve sem szűnnek meg bizonyos meghatározott s közösen elfogadott, de különbözően értelmezett demokratikus alapelvek elfogadását és biztosítását kívánni.

Ha a Szovjetunió biztonsági igényeit helyesen akarjuk számba venni, akkor tudnunk kell, hogy a Szovjetunió külpolitikáját legalább egynemzedéknyi időig annak a támadásnak és pusztításnak az emléke fogja determinálni, melyet 1941-ben szenvedett. Számára tehát a határán fekvő országokban nem az a fontos, hogy ott vele az övével azonos politikai rendszer uralkodjék, hanem az, hogy ezek az országok a Szovjetunió elleni támadásnak kiindulópontjai ne lehessenek. Ebből a szempontból olyan kormány, mely eltérő politikai berendezkedés mellett teljes mértékben fel tudja kelteni a Szovjetunió bizalmát, és ugyanakkor az illető ország stabil többségére támaszkodik, a Szovjetunió számára többet jelent, mint olyan kormány, melynek politikai rendszere a Szovjetunióéval azonos, vagy hozzá közel áll, azonban az illető országon belül kisebbségben van, tehát fennmaradása beavatkozást vagy legalábbis állandó gondot kíván. Ebből a szempontból Magyarország e pillanatban szomszédaihoz képest kiemelkedően jól áll, tudnunk kell azonban, hogy ez a szerencsés konstelláció ma még nem nyugszik az ország egészének a szilárd és egészséges politikai judíciumán, hanem elsősorban bizonyos szerencsétlenségben is szerencsés előzményeken, néhány ember felelősségérzetén és bizonyos kisebb esetlegességeken. Az előzmény az volt, hogy azok az előző kormányzásban részt vevő erők, melyek iránt a Szovjetunió bizalmatlan lehetett, egész Délkelet-Európában Magyarországon omlottak össze leginkább, ugyanakkor azonban maradt egy politikailag és erkölcsileg komoly tőkével rendelkező párt, a kisgazdapárt, melyben az ország nem radikális demokratikus erői mégis megfelelő politikai kerethez jutottak. Döntő volt azonfelül annak a néhány embernek a felelősségérzete, akiken a koalíció eddigi működése is múlt: a kisgazdapártnak akadtak vezetői, akik bizalmat tudtak kelteni a Szovjetunióban, és a kommunista párt vezetői távol tudták magukat tartani a denúciálásnak attól a gyászos emlékü formájától, mely a többi pártokkal szemben a saját nagyobb fokú szovjetbarátságát igyekszik hangsúlyozni. Mindehhez járult a választást közvetlenül megelőzően a helyzet kiéleződésének, majd a megriadásnak s végül a nekibátorodásnak egy olyan egymásutánja, mely lehetővé tette a legkényesebb kérdéseknek még a választások előtt való tisztázását s ezután egy komoly, mondhatni tom-

pított hangulatú, zavarmentes választást. Mindez azt eredményezte, hogy a demokratikus koalíció egyesztendei kormányzás után elérte azt, hogy Magyarország az egyetlen ország Délkelet-Európában, melyet a Szovjetunió és az angolszász hatalmak nemcsak a diplomáciai elismerés, hanem a demokráciaként való elfogadás síkján is *egyaránt* elismertek. A legégetőbb feladat azonban Magyarországnak ezt a megszilárdult politikai helyzetét emberek és esetlegességek helyett a világos politikai köztudat szilárd védelme alá helyezni. Ma ugyanis még az a helyzet, hogy Magyarországnak ez a szerencsés konstellációja nagyon könnyen kompromittálódhatik. Kompromittálódhatik éppen a politikai köztudatnak ama polarizálódása folytán, melyet az előző fejezetekben felvázoltunk. Ha ez a polarizálódás tovább folytatódik és tovább éleződik, ez annyit jelent, hogy a választásoknál többséget nyert kiscgazdapártban, mely egyúttal az a politikai alakulat, mely köré, akár tetszik neki, akár nem, a kommunistáktól való félelem csoportosul, tartóssá válik a párt eredeti magja és az odasereglett reakció közötti kapcsolat, azon az alapon, hogy közelinek és fenyegetőnek fogadják el azt a veszedelmet, mely az egész összesereglést létrehozta. Ha pedig a kiscgazdapárt elfogadná e veszedelem létezését kiindulópontnak, ez súlyosan megnehezítené számára a Szovjetunióval való bizalmi állapot fenntartását. Ekkor pedig kialakul az a katasztrofális helyzet, hogy a magyarországi politikai feszültség a világhatalmak politikai feszültségének egyszerű vetületévé válik, s a magyar politikai élet egyszerűen kettészakad angolpártiakra és oroszpártiakra. Az egyik oldal a konszolidációt, a jobbiztonságot és a parlamentáris demokrácia játékszabályainak biztosítását angol intervencióktól, a másik oldal a társadalmi átalakulás forradalmi lendületének a fennmaradását orosz intervencióktól fogja várni. Ez annyit jelentene, hogy Magyarország belpolitikai fejlődése ismét teljes mértékben a külpolitikai alakulás függvényévé válik, s belpolitikai válságainkat a nagyhatalmak minisztereinek, megbízottjainak és utazó nagyköveteinek mellékes megnyilatkozásai fogják determinálni. Erre hiába mondjuk azt, hogy „kis nemzet vagyunk”, vagy azt, hogy „szerencsétlen földrajzi helyzetünk folytán a nagyhatalmak érdek-összeütközéseinek a gyújtópontjában vagyunk”. Ezek mind üres beszédek. Ha így alakul, akkor azért fog a helyzetünk így alakulni, mert megint nem tudunk a saját talpunkra állni, és politikánkat megint vágyálmok és rémképek vezércsillagai jegyében akarjuk folytatni. Magyarország ezen az úton afelé tart, ahol tartott már egyszer 1944-ben, ha nem is azok felé a mélységek felé, de a súlytalanságnak ugyanolyan állapota felé: egy számításba nem vehető és számításba vételre nem érdemes tényezővé, egy semmit érő nemzetté válik, melynek

belső életében minden hatalmasság provokálhat neki tetsző fordulatot, de egyik sem számíthat arra a belső folytonosságra és önmagához való hűségre, amely nemzeteknek, nagyoknak és kicsiknek, egyedül tud súlyt adni a nemzetközi életben.

De vajon mit jelentene konkrétan ez a belső kettészakadás különféle lehetséges külpolitikai változások szempontjából? Abban az esetben, ha az angolszász–szovjet-orosz pozícióharc bármi okból kiélesednék, és ugyanakkor a magyarországi politikai élet polarizálódása tovább folynék, ez okot és indítékot adhatna Magyarországon nem éppen egy proletárdiktatúra, de egy baloldali kisebbségi kormányzás kísérletére, amely, ha nem is helyezkednék a teljes diktatúra álláspontjára, de legalábbis hangsúlyozottabb továbbfolytatását jelentené mindazoknak az akcióknak, amelyeknek olyan nagy részük van a Magyarországon ma domináló félelmi állapot kialakításában.

Mit jelentene viszont egy ellenkező irányú külpolitikai fordulat? Bármennyire is valószínűtlen, hogy az angolszászok speciálisan Magyarorszáért mint pozícióért fognak olyan erőteljes akciót kezdeni, mely eredményre vezethet, mindamellett fel kell vetnünk ezt az eshetőséget is. Egyrészt azért, mert a magyar közvéleménynek egy részét ez az eshetőség foglalkoztatja. Másrészt azért, mert végeredményben az angolszász–szovjet viszony olyan egyszerre folyó, több sakkjátszmából tevődik össze, amelyekben a legkülönbözőbb húzások, előrelépések és visszalépések alkotnak összefüggő rendszert, s egy-egy húzás tíz más húzás esetleges együtt hatása alatt áll. Vessük fel tehát nyíltan, mit jelentene ma Magyarországon az „angolszász hegemonia”. Azok, akik egy ilyen fordulattal jóhiszeműen foglalkoznak, azt képzelik, hogy ennek megtörténte után nincs más dolgunk, mint élvezni azt a kifinomult angolszász politikai bölcsességet, mely a hegemoniája alá került s nem túl renitens népeket kevés emberrel, kevés zajjal és kevés súrlódással tartja befolyás alatt, presztízssére, anyagi erejére, politikai biztonságérzetére és dogmatizmustól mentes józan eszére támaszkodva. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. A sok vágykép között nem vesszük észre, hogy már ahhoz magához, hogy Magyarországnak bármiféle elképzelhető külpolitikai fordulat ne okozzon bajt, nem is beszélve arról, hogy hasznára váljék, a mainál sokkalta mélyebben fundált belső egyensúlyra van szükség. A leghiúbb elképzelés az, hogy Magyarország bármiféle, saját erőfeszítésétől függetlenül beálló fordulattal egyszerre könnyebben kormányozható országgá válhatik. Ha a fentebb említett fordulat politikai lelki egyensúlyunk mai állapotában következne be, általa nem a szabályos és korrekt demokráciának a zavartalan apparátusa

indulna itt meg egyik napról a másikra, hanem a Magyarországon már eddig is nagy szerepet játszó félelem menne át védekezésből támadásba. A hangsúly nem a szabályos demokrácián, hanem a reformszándék elakadásán, a társadalmi erőviszonyok megmerevedésén, az 1945-ért való kiadós visszaütésen lenne, melynek során – a nyugat-európai stílusú demokrácia híveinek nem nagy öröme – nemcsak a bethleni Magyarország, hanem a gömbösi Magyarország bizonyos jelenségei is újból napvilágra bukkannának. A dolgok illetően fejlődése magukat az angolszászokat is meghökkenténé, azonkívül egészen heves visszahatást váltana ki a munkáspárti baloldal részéről, és egészében azt a meggyőződést érlelné meg, hogy Magyarország demokratikus politikai vonalat kilengések nélkül önmaga erejéből fenntartani nem képes. Minthogy pedig közvetlen közelünkben előbb-utóbb könnyen kiderülhet Ausztria önálló államiságának törekény volta is, nagy valószínűséggel számíthatunk arra, hogy a monarchikus megoldásoktól amúgy sem idegenkedő angolszász világ előbb-utóbb – nem lelkesen, inkább vélt kényszerből és két lehetséges rossz között ingadozva – egyenesen beleerőltetne bennünket a harmadik, legrosszabb megoldás zsákutcájába: az egykori Monarchia osztrák és magyar csökevényéből álló demokratikus, keresztény és szociális alapszínezetű Habsburg-restaurációba; egy olyan államalakulatba, mely Közép-Európa politikai struktúráját nemzedékekkel vetné vissza. Nem kételkedem benne, hogy ha a magyar politikai közhangulat még sokáig él jelenlegi félelem gyötörte állapotában, meg fog jelenni egy ismerősen csengő, rosszhiszemű kérdésfeltevés. Pár évvel ezelőtt azt kérdezték: „Mit akarsz, Hitlert vagy Sztálint?“, most azt fogják kérdezni: „Mit akarsz, Ottót vagy Sztálint?“, és ez a kérdésfeltevés nem kevésbé veszélyes, mint az a régebbi, amely Magyarországot pár évvel ezelőtt katasztrofába vitte. Nem azért, minthogyha a maradék Ausztriával való kapcsolat abban az értelemben volna a magyar függetlenség halála s a magyarság elnyomása, ahogyan azt Hitler jelentette: egy hétmilliós Ausztria részéről a komolyan vétel igényével nem állíthatjuk, hogy az majd csizmája alá tapodja a kilencmilliós Magyarországot. A veszedelem ennél sokkalta nagyobb; Magyarországon magában kerül majd újból előtérbe az a jellegzetes, hamis politikai helyzetekben hamis formulákat kiagyáló, problémákat elkerülő, álmegoldásokkal megelégedő, következményeket le nem vonó, gyógyíthatatlanul beteg, adott helyzetben realizmust hangoztató, egyszóval: *hatvanhetes* emberfajta, mely a kiegyezés óta tartó magyarországi politikai és közéleti kontrasztelekció legvégzetesebb jelensége volt.

A baloldali kisebbségi diktatúra és a szovjet „gleichschaltolás” veszedelmével szemben tehát egyenrangú veszedelemként áll ott a Habs-

burg-restauráció veszedelme. Ezt az utóbbi lehetőséget azonban *ma* nem lehet komolyan veszedelemként emlegetni azok számára, akik a másik veszedelmet ennél közvetlenebbnek és konkrétebbnek érzik. Ha ma ennek a társadalomnak a Habsburg-restauráció veszedelmét kezdjük felvázolni, azt nem fogja másnak érezni, mint elterelési manővernek. Aki a hitel reményében vissza akarja utasítani a Habsburg-restaurációt mint a magyar függetlenség és a politikai fejlődés végzetes veszedelmét, annak ugyanolyan erővel és a nyilvánosság színe előtt vissza kell utasítani a másik, az ország bizonyos része által e pillanatban aktuálisabbnak tartott veszedelmet, a szovjet tagállamiságot is. Kétségtelenül igen kínos ilyen deklarációkat tenni a Szovjetunióval, egy olyan partnerrel szemben, aki ilyen nyilatkozatokra okot nem adott, s azt esetleg provokációnak is érezheti. Mégis meg kell ezt tenni, mert semmi sem veszedelmesebb, mint aktuális problémákat realizmusnak álcázott politikai gyávaságból kimondatlanul hagyni és ezáltal a fölordódást akadályozni. Különben is a magyar politikai életnek van egy olyan orgánuma, amely ezt a nyilatkozatot megteheti anélkül, hogy rosszhiszemű szovjetellenesség gyanújába esnék: a kommunista párt. Bár egyébként nem célszerű külhatalom és belső politikai párt világnézeti azonosságára apellálni, ezúttal ennek komoly jelentősége volna, már csak azért is, mert az ezzel kapcsolatos félelem sokkal inkább fél e vonatkozásban a kommunista párttól, mint magától a Szovjetuniótól, és igen sok jóhiszemű, radikálisan haladó magyar van, aki főleg a nemzeti függetlenség gondolata jegyében áll szemben a kommunista párttal. Ők csodálkoznának a legjobban, ha tudnák, hogy a kommunista párton belül milyen óriási azok száma, akik egy ilyen nyilatkozatot a magyar függetlenségi gondolat legteljesebb és legőszintébb átérzésével tudnának megtenni. S csak ezzel egyidejűleg lehetne azután teljes hitellel és teljes erővel leszögezni Magyarország külpolitikai elhelyezkedésének a végleges jelszavait, kimondván, hogy: *aki Magyarországból szovjet tagállamot akar csinálni, az hazaáruló, aki Magyarországon Habsburgot akar restaurálni, az is hazaáruló, aki pedig Magyarországot az elé a hamis alternatíva elé próbálja állítani, hogy csak e kettő között választhat, az kétszeresen hazaáruló*, mert e kettő között ott van a harmadik, egyedül helyes út, *a belsőleg egyensúlyozott, de radikális reformpolitikát folytató, demokratikus, független szabad Magyarország lehetősége.*

A magyar demokrácia válságáról felvett pillanatfelvételnél tehát azzal a tanulssággal kell végződnie, hogy bármennyire is nem tudunk rajtunk kívül álló erőkön és terheken könnyedén változtatni, a magunk politikai életének a belső egyensúlya mindenekelőtt rajtunk múlik, nem pedig rajtunk kívül álló fordulatokon. Fordulatokat csak az tud hasznára fordítani,

akinek belső egyensúlya a fordulatoktól független. Erre a belső egyensúlyra pedig Magyarországnak nemcsak azért van szüksége, mert egyensúlyban élni jó és termékeny állapot, hanem azért is, mert ez az egyensúly Magyarország európai helyzetében az egyetlen és eddig el nem játszott ütőkártya. Legyünk tisztában azzal, hogy Magyarország politikai ütőkártyák szempontjából lényegesen rosszabb helyzetben van, mint bármelyik kelet-közép-európai állam. Nem vagyunk hős szabadságharcosok, mint a jugoszlávok, nincs mögöttünk a húszéves demokrácia presztízse, mint a csehek mögött, nincs olajunk és utunk a Dardanellák felé, mint a románoknak és a bolgároknak, és a háborúból való kilépés senkinek sem sikerült olyan rosszul, mint nekünk. Az elkövetkezendő béketárgyalásokon, ahol nemzedékekre el fog dőlni, hogy nyomasztó és szűk vagy pedig elfogadható és megszokható határok közé kerülünk-e, egyetlen ütőkártyánk van, ami azonban adott esetben minden mással egyenértékű, sőt minden másnál nagyobb értékű lehet: egy konszolidált, de ugyanakkor egy radikális reformpolitika lendítőerejétől éltetett belpolitikai fejlődés. Ne felejtjük el, hogy a legsúlyosabb fordulat, mely bennünket a béketárgyalásokon érhet, az, hogy a nagyhatalmak végül is hozzájárulnak a magyarság rovására történő egyoldalú és brutális kitelepítési tervekhez. Egy ilyen igazságatlanság bizonyára súlyosan visszahatna a magyar demokrácia fejlődésére és a magyar nemzetnek a demokráciába vetett bizalmára. Ahhoz azonban, hogy e visszahatás hátrányaira a siker reményében lehessen hivatkozni, kell, hogy Magyarországon mutatkozzék a demokrácia terén egy olyan *biztató* kezdet, melyet *kár legyen* válságba dönteni!

Túl azonban a béketárgyalás szempontjain, a magyar demokrácia függő kérdéseinek a megoldásával olyan kérdéseket oldunk meg, melyek nemcsak a magunkéi, hanem az egész lázbeteg Európa kérdései. Ha a demokratikus koalíció működni képes Magyarországon, akkor ez, az angol-szász és szovjet-orosz stílusú demokrácia szintéziseként, gyakorlati mintául szolgálhat az Európa-szerthe nehézségekkel küzdő demokratikus koalíciók számára. Ezáltal, bármily nagyigényűen hangzik is, Magyarország fontos és pozitív tényezőjévé válhatik az angolszász-szovjet-orosz viszony szerencsés és biztató alakulásának is; hosszú távlatban pedig a demokratikus konszolidáció, a szocializmusra való átmenet és egy új, harmonikus társadalmi értékelési rendszer kiépítésének a műhelyévé is kinőheti magát. A mai Európában valamely kis nemzetre vár az a szerep, mely a francia forradalmat követő reakció után Belgium szerepe volt: termékeny példát és mintát adni a világot gyötrő ellentétek feloldása számára. Amely kis nemzet erre az útra lép, a nagyhatalmi sakkjátszmák és esetleges fordulatok között vergődő te-

hetetlen bábból az egész világban uralkodó feszültségek termékeny és szerencsés feloldódásának az eszközévé válhatik.

A végső tanulság tehát az, hogy belső fejlődésünk nem feltétlenül függvénye külpolitikai helyzetünk alakulásának, hanem a kettő kölcsönhatásban áll egymással, s tőlünk függ, hogy a belpolitikai fejlődést tegyük egyensúlyosabbá, öntörvényűbbé és külső helyzetünket is meghatározóvá. Minden felelősséget ennek a felismerésnek és az ebben rejlő lehetőségeknek a tudatában kell vállalnunk és viselnünk.

1945

A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA CIKK VITÁJA

Folyóiratunk⁴⁶ legutóbbi számában *A magyar demokrácia válsága* címmel hosszabb cikk jelent meg Bibó István dr. tollából. A cikk körül annak idején nagy vita indult. Hogy a cikkben felvetett problémákat tisztázhassuk, és a véleményeket nyilvánosság elé tárjuk, a cikk fölött nyilvános vitát rendeztünk. Közöljük az elhangzott hozzászólásokat és elsősorban Lukács György kritikáját a cikkről. Ez utóbbit és Bibó első felszólalását teljes terjedelmében, a többi felszólalást gyorsírói jegyzet alapján, kivonatosan adjuk.

ORTUTAY GYULA, a vitadélután felkért elnöke nyitotta meg a vitát: Ezennel megnyitom a vitát, és örömmel üdvözlöm önöket. Az, hogy nagy számban és komoly érdeklődéssel jelentek meg, igen egészséges jelenség. Azt mutatja, hogy a bírálat és kritika szelleme kezd felülkerekedni olyan országban, ahol a becsületes kritikának eddig helye se volt. Minta előttünk a Szovjetunió realizmusa vagy az angolszász államoknak, nevezetesen Nagy-Britanniának az ironizmusig és a kíméletlenségig menő önkritikája. Kérem az őszinte és bátor kritika hangját a hozzászólóktól.

LUKÁCS GYÖRGY: „*A demokrácia válsága*” – vagy *jobboldali kritikája*? Tisztelt hallgatóim! Fel szokott merülni a kérdés, sőt nemegyszer kételkedő hangsúllyal is: lehet-e, szabad-e a mi demokráciánkban nyílt kritikával előállni. Szerintem semmi kétség akörül nem lehet, hogy lehet is, szabad is, kell is. Az ilyen kijelentés azonban nagyon általános. Kritika kell, de viszont minden kritika szükségképpen ismét kritikát idéz fel. Mert az új magyar demokrácia minden őszinte híve a kritikával szemben fel kell hogy vesse a kérdést: jobbról jön-e vagy balról? fejleszti vagy hátráltatja a magyar demokrácia fejlődését? tisztázza vagy összezavarja annak lényeges kérdéseit? Ha most már a vitánk tárgyát képező kritikával akarok foglalkozni, akkor mindjárt fejtegetéseim elején ki kell mondanom azok végkonklúzióját: az a kritika, amelyet Bibó István gyakorol a ma-

⁴⁶ *Valóság*

gyar demokrácia állítólagos válságán, fővonalában – eltekintve számos okos és helyes részlet-megállapításától – jobboldali kritika. Ezzel egyáltalában nem azt akarom állítani, hogy Bibó dr. szándékaiban és meggyőződésében jobboldali ember. Sőt ha azt az egyéniséget nézem, aki előttem a cikk olvasása közben kialakult, az a benyomásom, hogy a demokrácia híve, hogy komolyan aggódik a magyar demokrácia sorsán. Hogy ennek ellenére mért tartom cikkét jobboldalinak, az következő fejtegetéseimből remélhetőleg világosan kiderül. Hogy Bibó dr. esetleg nem ezt akarta, nem változtat a tényálláson semmit. „A pokol felé vezető út jó szándékokkal van kikövezve.”

1.

Miért jobboldali ez a kritika? Kezdem mindjárt egy úgynevezett kényes kérdéssel, a rendőrséggel. Ez nem részletkérdés, hanem alapvető, különösen a *módszer* szempontjából. És fejtegetéseinkben különben is a módszer kérdéseinek kell a homloktérben állniuk, mert hiszen egy előadás keretében lehetetlen kérdésről kérdésre végigmenni a cikk egész gazdag anyagán.

Bibó itt felveti a „pozíciók” mindenáron való megtartásának kérdését. Azt vitatja, hogy ez helyén van a döntő harc küszöbén, de helytelen egy hosszú lejáratra szóló koalícióban. A cikk írója itt szem elől téveszti a mai helyzetnek azt az alapvető problémáját, hogy a fasizmus maradványai, a fasizmus újraélesztésére irányuló kísérletek és egyáltalában a reakció elleni harc létkérdése a magyar demokrácia továbbfejlődésének, sőt csak mai alapon való megszilárdulásának is. Mert mit mutatnak Bibó kritikájával szemben az utolsó idők tapasztalatai? Mindenekelőtt azt, hogy a rendőrség a magyar demokrácia *egyedüli* szerve, mely akcióképes a demokrácia elleni összeesküvések, a demokrácia ellenségei ártalmatlanná tételében. Minden más területen botrány botrányt ér, s az ügyészség és a bíróság magatartása igen sokszor egyenesen felbátorítja az ellenforradalmárokat arra, hogy nyíltan lépjenek fel a demokrácia ellen. Gondoljunk a Bilkey-féle összeesküvésre. A rendőrség felgöngyölítette azt. Az ügyészség sietett a vádlottakat szabadlábra helyezni. Ha a rendőrség nem olyan ügyes és erélyes, hogy a szabadon bocsátott összeesküvőket azonnal újból letartóztassa, az összeesküvők – hála ügyészség és bíróság „szakszerű” magatartásának – nyugodtan és szabadon folytathatnák kártékony tevékenységüket.

Ugyanez a kép áll előttünk a gazdasági konszolidáció önző és alattomos ellenségeit illetően. (Feketézők, síberek, árukészlet-rejtegetők.) Ha a magyar demokrácia eddig nem volt képes a gazdasági életet igazán érelyesen megtisztítani, úgy annak oka ott keresendő, hogy egyéb szervei távolról sem állanak a rendőrség demokratikus éberségének színvonalán. Ez más szóval azt jelenti, hogy a tudatos baloldal kevesebb „pozíciót” hódított meg és tartott meg az ügyészségnél és a bíróságnál, mint a rendőrségnél. Bibó egy helyen okosan és találóan jegyzi meg a kommunista pártról, mint annak elvi érdemét, hogy semmiféle demokratikus szabályt nem enged arra kihasználni, hogy a társadalmi erőviszonyoknak a demokrácia érdekeivel ellentétes változását fedezzék vele. De ha ez így van – és csakugyan így van –, akkor mi jöhet akármely Bibó dr. a kommunista párt magatartását a rendőrség kérdésében azzal diffamálni, hogy pusztán és a koalíciós politikán belül célszerűtlen „pozíció”-megvédést lát annak megszervezésében?

Bibó alapvető hibája ebben a kérdésben az, hogy a rendőrség kérdését szűken, apolitikusan, szűk „szakszerűséggel” nézi. Azt mondja: „A rendőrség nem az a terület, ahol nagyméretű, haladó szellemű alkotó munka számára sok lehetőség volna. A rendőrség egy szakigazgatási ág, melynek eljárás módjait – a demokratikusabb emberkezelés követelményétől eltekintve – nem a haladó szellemiség, hanem a jó szakigazgatás szükségletei és követelményei kell hogy megszabják.” Ezért követel Bibó itt is „konszolidációt”. A kérdés ilyen beállítása – eltekintve a „konszolidáció” kérdésétől, amelyre később részletesen rá fogok térni – jogász utópia. Nagy társadalmi átalakulások, a társadalom, az állam újjászerveződése idején a rendőrség sohasem pusztán „szakigazgatási ág”, hanem a politika, a társadalmi átalakulás egyik igen fontos fegyvere. „Konszolidáció” és vele tisztán „szakszerű” rendőrség csak akkor válik lehetővé, amikor az új rendszer esküdt ellenségei annyira meg vannak már törve, hogy lemondanak a komoly ellenállásról, az új rendszer elleni aktív küzdelemtől. A vak is látja, hogy az új magyar demokrácia messze van még ettől a fejlődési foktól, sőt igazi harca ellenségeivel még csak most kezdődik.

Bibó helyesen látja, hogy a régi rend képviselőinek, a magyar uraknak nincs erkölcsi joguk a rendőrség ellen panaszkodni. Azt is látja, hogy a magyar úri rend – összehasonlítva a franciával vagy az oroszokkal – aránylag igen olcsón úszta meg a magyar demokratikus átalakulást. De mindebből mint következtetést csak annyit von le, hogy rábeszéli a magyar úri rendet: ne akarjon visszaütni, ne igyekezzék régi pozícióit visszahódítani. Ez a rábeszélés – most már morális vonalon – ugyanolyan üres utópia, mint előbb a rendőrség pusztán „szakszerűsége” volt.

Ha most már azokat a végső következtetéseket nézzük, amelyeket Bibó eddig elemzett, igen ellentmondó fejtegetéseiből levont, akkor világosan áll előttünk bírálatának jobboldali irányzata. Ha ironizálni akarnék, azt mondhatnám: szép tőle, hogy visszautasítja azt a vádat, mintha: „ami ma Magyarországon folyik, az csak az ingek színében tér el a Szálasiék uralmától.” De minden irónia nélkül jobboldalinak kell minősíteni az ilyen következtetést: „be kell ismernünk, hogy igenis össze lehet mérni a Szálasi és Sztójay előtti ellenforradalmi kormányzásnak, a bethleni és keresztes-fischeri politikának... módszereivel.” Egészen eltekintek ez állítás ténybeli tarthatatlanságától. Nézzük tisztán politikailag. Ki nyomott el, ki tartott féken kit – akkor és most? És ha ezzel kapcsolatban a cikk „a bizonytalanságnak és kiszolgáltatottságnak” „megalázó érzéséről” beszél, amely az érdekelteket akkor és most – egyformán – eltöltötte, akkor joggal felvethető és felvetendő a kérdés, hogy akkor azok éltek bizonytalanságban és kiszolgáltatottságban, akik Magyarországot megújítani akarták, akiknek minden törekvése arra irányult, hogy hazájukat megállítsák azon a lejtőn, amelyen az az ellenforradalmi kalandorpolitika lefelé sodorta; hogy most viszont azok élik át ezeket a „megalázó érzéseket”, akik politikailag és gazdaságilag egy új katasztrófa felé taszítják hazánkat. És itt az a véleményem, hogy mindenki, aki nem jobb felől bírálja az új magyar demokráciát, fel kell hogy vesse magában a kérdést: *miért ne* éljenek az ilyen emberek a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság állapotában? Az a véleményem, hogy a magyar demokrácia számára halálos veszedelem volna, ha az ellenforradalmárok, az összeesküvők, a síberek és a spekulánsok biztonságban érezhetnék magukat – hála a magyar rendőrség Bibó követelte „szakszerűségének”.

2.

Ez a példa átvezet a módszer kérdésére. Bibó írói erénye, hogy jól ismer bizonyos elterjedt tömeghangulatokat, hogy számol és szembenéz velük. Ez kétségtelenül helyes: a tömegpszichológia ismerete nem lényegtelen része a politikai elemzésnek; de csak része. Ha valamely tömeghangulatot helyesen akarunk értékelni, akkor mindig vissza kell mennünk azokra az alapvető gazdasági és politikai tényekre, amelyek talaján az ilyen tömeghangulatok teremnek. Akkor lehet csak értelmesen felvetni a kérdést: társadalmilag jogosult-e ez a tömeghangulat, mi felel meg neki a társadalmi valóságban, hogyan viszonylik a tömegekben pszichológiailag élő célkitűzés, tárgy stb. a valóságos élet objektív tárgyaihoz? Csakis az objektív

kérdések helyes megoldása után találhatjuk meg a helyes módszert arra, mit és hogyan kell tenni, hogy helyesen reagáljunk a tömeghangulatokra. Nem lehet például egy vérvádeset körül támadt tömeghisztériát helyesen megítélni, ha nincs objektíve megalapozott álláspontunk a vérvád tarthatatlanságát illetően. Így hát bizonyos tömeghangulatok, még ha nagyon elterjedtek is, magukban véve nem okvetlenül alapvető tények, hanem sokszor csupán azoknak eltorzult vetületei. Bibó azonban úgy számol minden tömeghangulattal, legyen annak tartalma bármennyire irreális, mint alapvető politikai ténnyel. Ennek következtében számos döntő kérdésben teljesen hamis, a valóságos élet tényeinek meg nem felelő szembeállításokhoz jut, úgy a belpolitika, mint a külpolitika területén.

Nézzük mindenekelőtt cikkének kiindulási pontját: a demokrácia „váltságban van, mert félelemben él”. Bibó itt kétféle félelemről beszél, amelyeket mint teljesen egyenrangú és egyenértékű politikai tényezőket tárgyal: a proletárdiktatúrától, illetve a reakciótól való félelmet. Lehet-e azonban, ha a reális politikai elemzés síkján akarunk maradni, ezt a két „félelmet” összehasonlítani? A „legyen úgy, mint régen volt” világnézete széles, még mindig hatalmas gazdasági eszközökkel, fontos politikai és társadalmi kulcspozíciókkal rendelkező rétegek ideológiája. A demokratikus fejlődés éppen csak hogy megkezdte ezeket megingatni. Most kezd csak hozzányúlni a régi rend közigazgatási pozícióihoz; olyan pozíciókhoz, amelyeknél a radikálisan demokrata reform szükségességét Bibó maga is elismeri, még az ő „limitált forradalom” koncepciójának kereteiben is. Ha tehát ennek az alapvető ténynek helyes felismeréséből a dolgozó nép, a munkásság és a parasztság tömegeiben az a hangulat támad, amelyet Bibó, nem a legszerencsésebben, a reakciótól való „félelemnek” nevez, úgy ennek a tömeghangulatnak megvan a maga reális társadalmi oka, az ellenség, aki ellen a tömeghangulat irányul, tényleges, létező, aktív ellensége a magyar demokráciának.

Hogy áll most már a helyzet a proletárdiktatúrától való „félelmet” illetőleg? Bibó maga is tudja, hogy nincsen komoly ember, komoly tömegelő Magyarországon, amely a proletárdiktatúrát akarná. A proletárdiktatúrától való „félelem” részben ideológiája a fent elemzett reakciós rétegek védekezésének, egy olyan osztályvédekezésnek, amelyet Bibó maga sem tekint jogosnak, részben ugyanezeknek a rétegeknek támadásba való átmenése, suttogó stb. propagandája, mely proletárdiktatúrával ijesztgeti a politikailag nem tudatos tömegeket, hogy elhárítsa a termelés ellenőrzését, az állami, megyei és községi apparátus megtisztítását, hogy megnyirbálja vagy visszacsinálja a földreformot stb. stb.

A tömegpszichológiai módszer ilyenén elvont abszolutizálása, kizárólagossága döntő mozzanata Bibó módszerének; egyik döntő oka politikai következtetései helytelenségének. Mert ez a „félelem” a proletárdiktatúrától szerinte oka annak, hogy miért koncentráldott minden reakciós elem a kisgazdapárt körül, miért kapta meg ezek támogatásának segítségével a kisgazdapárt a szavazatok többségét. Ebből most már Bibó azt a következtetést vonja le, hogy a kisgazdapárt – főképpen paraszti – magját, melyet a cikk nagyjából helyesen jellemez, meg kellene nyerni egy „limitált forradalom” számára. Helyes-e ez a kérdésfeltevés? Azt hisszük: nem. Nem, mert az elemzésnél elhanyagolja az objektív társadalmi helyzet döntő mozzanatát: az ország volt urai *egy csatát* elvesztettek (földosztás). A későbbi események azt mutatják, hogy még ezt az egy csatát sem tekintik végleg elveszettnek. (Az új paraszti birtokok telekkönyvi betáblázásának általános szabotázs, Kerék-féle törvényjavaslat.) Főleg azonban ezzel az egy csatavesztéssel még nem tekintik *az egész hadjáratot* elveszettnek. Nem akarnak további pozíciókat, nevezetesen államhivatali, bírói, megyei stb. pozíciókat feladni. (Az „érveket” itt az úgynevezett „szakszerűség” hánytorgatása liferálja, amely szomszédság alkalmas lehetne arra, hogy Bibó dr.-t elgondolkodásra, önkritikára serkentse; annál is inkább, mert olyan politikus, mint Nagy Ferenc, az MKP politikai akadémiján tartott felszólalásában nyíltan kimondta, hogy a most állásban lévő bürokrácia túlnyomó többségét ő sem tekinti igazán szakembernek. Az ilyen ideológiai előretörésekben, tömeghangulatoknak ilyen eszközökkel való kiváltásában évszázadok óta uralkodó, most előjogaikat féltő, tapasztalt osztályok stratégiája nyilvánul meg. Bibó állításával ellentétben igenis tény az, hogy ezek a rétegek betódultak a kisgazdapártba, mégpedig azért, hogy megpróbálják megismételni, ami 1919 után már egyszer sikerült nekik: megismételni Nagyatádi Szabó sorsát a mai kisgazdapárttal. És hogy itt nem mint kommunista állók a reakciótól való „félelem” pusztán tömegpszichológiai hatása alatt, hanem objektív tényekről beszélek, arra elsősorban maga Bibó tanít meg bennünket. Azt írja ugyanis cikkében a kisgazdapártról: „...ma kezd veszedelmesen hasonlítani a magyar történelemben oly ismerős mamut kormányzó pártokhoz, Tisza Kálmán Szabadelvű Pártjához, Tisza István Munkapártjához, Bethlen István Egységes Pártjához, Gömbös Gyula NEP-jéhez és Teleki-Kállay MÉP-jéhez.” Ha a szavaknak van értelmük, úgy ezzel a hasonlattal Bibó maga is látja a Nagyatádi-ellenes stratégia megismétlésének kísérletét és perspektíváját. Hogy ez a kísérlet megtehető, annak objektív alapjai vannak a birtokos parasztság gazdasági és társadalmi helyzetében, kapcsolataiban úgy felfelé, mint lefelé, úgy jobbra, mint balra. A kérdés az: milyen utat választ a parasztság zöme?

Ezért a Bibó által előtérbe állított „félelem a proletárdiktatúrától” csak propagandaeredmény vagy legfeljebb a politikai élet felszíne, mert hiszen éppen azok, akik ezt a tömeghangulatot létrehozni igyekeznek, a legjobban tudják, hogy a proletárdiktatúrának ma semminemű politikai aktualitása nincs. Ezt a választások idején egy kisgazdapárti újság – ha jól emlékszem a *Magyar Nemzet* – nyíltan be is ismerte. Megállapította, hogy a mai, sőt a holnapi napot illetőleg messzemenő egyetértés van a függetlenségi frontot alkotó demokratikus pártok között. Ennek ellenére felhívta a választókat arra, hogy „világnézeti” alapon szavazzanak le: magántulajdoni rend és szocializmus között kell „világnézeti” alapon választani; aktualitása ennek a kérdésnek, a lap saját bevallása szerint, még mint perspektívának sincsen.

A másik oldalon a reakció nem fantom, nem rémkép, nem valami távoli jövő „világnézet” perspektívája, hanem a mai nap fenyegető társadalmi valósága. Harc tárgya az új és a régi Magyarország között. Bibó sok esetben, különösen ha úr és paraszt viszonyáról van szó, helyesen látja az elmentét, még azt is, hogy itt megegyezés, kompromisszum nem lehetséges. De mivel helytelen módszerével, a kétféle „félelem” tisztán tömegpszichológiai tárgyalásában egy nevezőre hoz teljesen heterogén szociális tartalmakat, a kép, amelyet ad, hamissá kell hogy váljék. Sőt mivel a diktatúrától való „félelem” tömegpszichológiai hatása – lásd a kisgazdapárt választási győzelmét – nagyobb, olyan benyomást kelt az olvasóban, mintha ez az objektíve teljesen irreális tendencia komolyabb társadalmi valóság lenne, mint az igazán fenyegető reakció.

Ugyanilyen hamis pszichológiai módszerrel tárgyalja Bibó az MKP úgynevezett taktikai válságát. Kiindulási pontja ez esetben az 1917–20-as évek „élménye”. A kommunisták, Bibó szerint, „nem tudnak szabadulni egy mágikus erejű dátum, 1917 bűvölete alól”. Létrejön bennük a „lélektani fixáltságnak” állapota, mely „egy bizonyos kontraszelekciót is létrehoz, mert elriasztja azokat, akik a konkrét alkotó munkát többre becsülik a hatalomra jutás központi kérdése körül forgó harci állapotnál”. Nem térünk ki arra, hogy Bibó itt megismétli azt a módszertanilag hibás koncepciót, amellyel a rendőrség tárgyalása alkalmával találkoztunk, amennyiben mereven szembeállítja a hatalomért vívott harcot a pozitív alkotó munkával. Számunkra itt az a fontos, hogy ennek az „élménynek” és „mágikus bűvöletének” segítségével milyen képet rajzol a kommunista pártról. Ennek a képnek fővonásai: százszázalékos szocializmus, a „harcos kisebbség” fölénye a „merőben szavazó többség felett”, direkt forradalmi akciók stb. Mindez semmi más, mint felületes megfigyelések felületes általánosítása, de éppen azért van benne vala-

mi, ami be nem avatottak részére meggyőzően hangzik; mert a Bibó adta képben vannak vonások, amelyek a kommunista pártok felfogásainak fejlődésében egyes szakaszokban szerepet játszottak. (Természetesen vannak az MKP-ben is egyesek, akik ezeken a fokokon megálltak.) De egészben véve ez a kép felületes pszichológiai konstrukciónak objektív jellemzéssé való felnagyítása. Az ilyenfajta konstrukciók az utolsó évtizedekben nagyon divatban voltak. Hogy itt csak egy magas színvonalú példára utaljak, itt van a Prohászka-féle történetfilozófia, amelyben mindenfelől összehordott, helyes és helytelen megfigyelésekből létrejön a Vándor (német) és a Bujdosó (magyar) „alakja”. Prohászka konstrukciója szellemesebb a Bibóénál, de azért a Bibó kommunistája éppoly kevésbé hasonlít a mai valódi kommunistákhoz, mint a Prohászka-féle Vándor a némethez, a Bujdosó a magyarhoz.

Szükséges-e ennek a konstrukciónak részletes cáfolata? Vajon nem a kommunista Lenin volt az, aki 1905-ben körömszakadtig küzdött a men-sevik Trockijjal, hogy elismertesse e forradalom polgári demokrata jellegét? Nem ugyancsak ő vitte az új gazdasági politika segítségével keresztül – éppen a százszázalékos szocializmus hívei ellenében –, hogy a Szovjetunió a szocializmus építésének konkrét útjára lépett? Vagy végül – hogy a szociáldemokráciával való szembeállítást is tekintsük – a parlamentarizmus kérdésében Lenin 1907-től 1910-ig orosz vonalon, 1920-ban nemzetközi vonalon kierőszakolta a kommunista párt részvételét a parlamentekben, és kidolgozta azok parlamentáris taktikáját stb. stb. Az olyan konstruált lélektani sémák, mint a Bibóéi, sohasem fogják egy eleven párt politikai és világnézeti lényegét még csak meg sem közelíteni. És ha Bibó az MKP-ről ilyen karikatúrát rajzol, akkor – anélkül hogy akarná – jobboldali kritikát gyakorol: alátámasztja azt a „félelmet”, mintha az MKP – minden kijelentése, cselekedete stb. ellenére – titokban mégis a diktatúrára törne. És Bibó végigviszi ezt a torzképbe átcsapó konstrukciót, noha maga is tudja, és cikkében – bár mellesleg – kiemeli, hogy a népfront immár tíz éve központi kérdése minden kommunista párt taktikájának.

Végül – hogy befejezzük a módszertani példákat – nézzük a Bibó-féle elméletet a szélső szárnyak kikapcsolásáról. Ez is pszichológiai alapokon nyugszik. Mindenekelőtt egy pszichologikus alapú üres konstrukción, hogy ti. a „középpártok” (a szociáldemokraták, a parasztpárt) meggyengültek, „a valóságban nincsenek sehol”. Pedig Bibó szerint e két párt együttműködésének kellene megakadályozni a magyar politikai élet, szerinte végzetes, polarizációját. A kivezető út tehát a centrum összefogása a két szélső párt szélsőségei ellen. Ez ismét üres konstrukció, elvonatkoztatva a valóságtól, a magyarországi fejlődés reális politikai hagyományaitól. Gondoljunk

a munkásegység mélyen gyökerező követelésére, amely oly szorosan összefűzi a két munkáspárt proletártömegeit: gondoljunk a szociáldemokrata párt és a régi kisgazdapárt együttműködésére a reakció idejében; gondoljunk végül az MKP és a parasztpárt régi időre visszamenő kooperációjára a radikális agrárátalakulás tekintetében. Bibó szerint a valóságban tulajdonképpen csak két párt létezik, a kisgazdapárt és a kommunista párt. Mindegyiknek van egy végső ütőkártyája: az egyik oldalon a parlamenti többség mindenre tekintet nélkül való kihasználása, a másik oldalon a direkt akció. Hogy ez a veszedelem ne fenyegetsen, úgy a kommunista pártban, mint a kisgazdapártban belső tisztázódás szükséges: „...a koalíció csak úgy működhet, ha a kisgazdapárt hidegre teszi a maga jobbszárnyát, a kommunista párt pedig a maga baloldali szektárait.” Itt ismét pártpszichológiai konstrukció áll előttünk, amely eltakarja azt a valóságot, hogy a szektásoknak semmi, de semmi befolyásuk a kommunista párt vezetésére nincsen. Itt tényleg szociálpszichológiáról van szó, arról, hogy a kommunista pártnak vannak egyes, a fejlődéstől elmaradt, a régi felfogásban megcsontosodott elemei (tizenkilencesek). A kisgazdapárt jobbszárnyánál ellenben objektív társadalmi, osztálykülönbségről van szó. A pszichológizálás tehát ismét egy nevezőre hoz a valóságban teljesen heterogén elemeket. Bibó itt nem veszi tekintetbe, hogy a kommunista párt szociálisan homogén, míg a – most megnőtt – kisgazdapárt heterogén, sőt ellenkező érdekektől vezetett társadalmi rétegek egyesülése.

Ugyanilyen természetű konstrukcióval állunk szemben a külpolitika kérdésében. Bibó megint poláris ellentéteket szerkeszt. Az egyik póluson van a „tagállam”, a másikon a Habsburg-restauráció réme. „Pár évvel ezelőtt azt kérdezték: »Mit akarsz, Hitlert vagy Sztálint?«, most azt fogják kérdezni: »Mit akarsz, Ottót vagy Sztálint?«” Ez a két „veszedelem” Bibó elgondolásában kifejezetten mint egyenlően fenyegető áll egymással szemben: „A baloldali kisebbségi diktatúra és a szovjet »gleichschaltolás« veszedelmével szemben tehát egyenrangú veszedelemként áll ott a Habsburg-restauráció veszedelme.” Itt ismét teljesen hamis konklúziók jönnek létre azáltal, hogy Bibó – újból tömegpszichológiai alapon – heterogén, egészen ellenkező valóságértékű tényeket hoz közös nevezőre. Elismerjük, hogy Bibó egyes fejtegetéseivel egészen helyesen látja a kérdés egyes oldalait. Helyesen ismeri fel, hogy a Szovjetunió semmiféle „gleichschaltolásra” nem törekszik, hanem csak arra, hogy a környező országok „a Szovjetunió elleni támadásnak kiindulópontjai ne lehessenek”. Sőt azt is felismeri, hogy a Szovjetunió külpolitikája szempontjából értékesebb egy stabil, demokrata, szovjetbarát rendszer, mint egy a Szovjetunióval azo-

nos, de belül ingatag alapokon nyugvó kormányzat, melynek „fennmaradása beavatkozást vagy legalábbis állandó gondot kíván”. És ugyancsak felismeri, hogy a kommunista párton belül „milyen óriási azok száma”, akik egészen őszinte hívei Magyarország teljes függetlenségének. Hol van tehát az objektív társadalmi alapja a „tagállamság” rémképének, ha azt se a Szovjetunió, se a kommunista párt nem akarja? Ezzel szemben látható, hogy a Habsburg-restaurációnak reakciós körökben annyira vannak hívei, hogy azok nézetüket a parlament vitáiban nyíltan kifejezhették. E két „félelem” egyenrangúnak tárgyalása tehát ismét helytelen, pszichologisztikus konstrukció, s tartalmában jobboldali irányzatot jelent, mert eltereli a figyelmet az *egyedül* aktuális reális veszedelemtől: a reakció restaurációs kísérleteitől.

Foglaljuk össze ezt a gondolatmenetünket: Bibó finoman és érzékenyen reagál bizonyos tényleg létező tömeghangulatokra. Módszertani tévedése, hogy bennük végső társadalmi tényeket lát, és ezért nivellálja azokat, amelyeknek komoly társadalmi alapjuk van, azokkal, amelyeket csak bizonyos, az igazi politikai célokat leplező nyílt vagy suttogó propaganda vált ki. Így jön létre nála a gyökerében hamis „polarizációs” veszély álláspontja s ebből az a teljesen helytelen követelés, hogy a „centrum” vegye át a szélső szárnyaktól a vezetést.

3.

Mindezzel eljutottunk Bibó dr. politikai koncepciójának központi kérdéseihez, tehát egy réteggel mélyebbre, mint fejtegetéseink elején: az alapvető helyzetelemzéshez és a perspektívához. Nézzük meg ezeket közelebbről. Bibónak igaza van, ha a fasiszmus és a reakció viszonyában, e viszony helyes megértésében a mai helyzet egyik kulcskérdését látja. Azonban elemzése itt is nagyon ellentétes. Leírásaiban helyesen emeli ki, hogy Magyarországon, mint „ferde és kóros fejlődésű” országban számos rétege van a társadalomnak, mely bizonyos körülmények között úgyszólván belecsúszott a fasiszmusba; hogy számosan voltak, főleg a régi uralkodó osztályban, akik, ha bizonyos okokból nem is léptek fel nyíltan, „potenciálisan” fasiszták voltak.

Ezzel a helyes leírással azonban gyökerében helytelen elemzések állnak szemben. Bibó egy helyen egészen általánosan fejezi ki alapfelfogását: „Európa politikai frontjai ma egészen világosan nem két részre, hanem három részre oszlanak: konzervatív tradicionalizmusra, baloldali

szocializmusra és mindkettőjük torz egyvelegére: a fasizmusra.” Ennek az elemzésnek úgyszólván minden szava egynéhány félrevezető helytelenséget tartalmaz: először elmosza az összefüggést reakció (konzervatív tradicionalizmus) és fasizmus között; másodszor összefüggést interpretál bele szocializmus és fasizmus közé; harmadszor eltünteti a világból azt aényt, hogy mindenütt vannak komoly, meggyőződéses, sőt radikális demokraták, akik a szocializmus tanait elutasítják. (Nálunk például éppen a parasztpártban és a kisgazdapárt balszárnyán – tehát éppen azokban a rétegekben, amelyeknek Bibó szerint mint „centrumnak” át kellene venni a vezetést.) Ennek a gyökerében hamis megállapításnak az a következménye, hogy Bibó az utolsó huszonöt év magyar történetét teljesen helytelen megvilágításba helyezi: „A fórumon zajló politikai küzdelmek 1920 és 1945 között a reakció és a fasizmus *egyén közötti* (aláhúzás a szerzőtől) harcai voltak.” Bibó itt ismét félrevezető felületi jelenségeket tesz meg a történelem lényegének.

A leírás tartalma tehát, hogy a magyar reakció (sőt a magyar élet egyes magában véve nem reakciós elemei is) a magyar fejlődés betegsége következtében belenőttek a fasizmusba. Az elemzés eredménye: reakció és fasizmus szöges ellentétek. Hol az igazság? Fővonalaiban nyilvánvalóan a Bibó-féle leírás a helyes. Kétségtelen, hogy voltak magyar reakciósok, akik – főleg mint a német orientáció ellenfelei – nem váltak kifejezetten fasisztákká. De kétségtelen az is, hogy legtöbbjük, ha választás elé került komolyan baloldali politika és fasizmus között, az utóbbit választotta. Ez az összefüggés oly nyilvánvaló, hogy Bibó figyelmét sem kerülte el, bár magát az összefüggést ismét helytelenül és félrevezetően fogalmazza: „A fasiszta – többek között – olyan dolgokat *támad*, amelyektől a reakció *fél*.” (Aláhúzás a szerzőtől.) Nyilvánvaló, hogy Bibó formulázása igen helytelen. Gondoljunk az utolsó huszonöt év igazán központi társadalmi kérdésére, a munkások és a parasztságs megmozdulására. Lehet-e azt állítani, hogy Szálasi vagy Imrédy támadott, míg Bethlen vagy Gömbös „fél”? Nyilván nem. Ők éppen úgy „támadtak”, mint fasiszta utódjaik, csak más társadalmi erőviszonyok között más taktikával, más eszközökkel.

Bibó ironikusan emeli ki, hogy a dialektika kérdéseibe nem ajánlatos „kívülről” beleszólni, de azt hisszük, hogy egyáltalában nem kell „felkent papnak vagy fémjelzett írástudónak” lenni ahhoz, hogy lássuk: abból, hogy nem minden „kisnyilas” volt eredetileg reakciós, hogy nem minden reakciós fejlődött fasisztává, még távolról sem következik annak cáfolata, hogy – fővonalaiban – igenis a magyar reakció nőtt át a fasizmusba. Reakció és fasizmus között a valóságban, úgy a múltban, mint a jelenben, szakadatlan, néha szabad szemmel alig megkülönböztethető átmenetek

vannak. Ez pedig döntő politikai kérdés volt a múltban, s az a jelenben is. Mert a hitleri háborúból való idejekorán történő kiugrás messzemenőleg ezen hiúsult meg. Azon, hogy a hitlerizmus külpolitikai, de reakciós ellenzéke, még akkor is, amikor már tisztán látta a hitleri politika csődjét, jobban irtózott az egyedül lehetséges kivezető úttól, ti. belül együtt menni a Függetlenségi Fronttal, kifelé csatlakozni a Vörös Hadsereghez és vele együtt kiverni Hitlert, mint akár attól, hogy az örökös taktikázás, halogatás, kétszínű játék Hitler foglyaivá tegye őket, még fizikai értelemben is. Innen van az a Bibó által megállapított „pszichológiai tény”, hogy a német megszállás a reakciós emlékében egyáltalában nem úgy él, ahogy volt, mint rémuralom; innen van, hogy akkor Magyarországon alig volt komoly ellenállás, hogy a magyar vezető réteg legnagyobb része lelkiismeretesen, „szakszerűen” kiszolgálta a német megszállókat. Innen van ma, hogy bizonyos reakciós körökben nyíltan kifejezett rokonszenv nyilvánul meg még az országrontó Bárdossyakkal szemben is stb. stb.

Ezeket a tényeket, kétségtelen, Bibó is látja. Sőt látja Magyarország általános helyzetét is: „Valóban, Magyarország 1944-ben a fejlődési zsákutcának, az eleven tradícióitól való végleges elrugaszkodásnak és a politikai erkölcsök lezúllásának olyan mélypontjára jutott, hogy a legtisztességesebb konzervativizmussal szemben is felvethető az a kérdés: mit akar egyáltalán Magyarországon konzerválni.” De Bibó álláspontja, éppen ezekben a főkérdésekben, annyira ellentmondásos, hogy nem talál helyes kivezető utat, hogy kritikája, bár nemegyszer helyes megfigyeléseken alapszik, végső fokon ismét csak a jobboldali politikát támogatja. Bibó most is helyes megfigyelésből, helyes ténymegállapításból indul ki: az igazoló eljárás csődjéből. De honnan ez a csőd? Onnan, hogy a pozícióért elkeseredetten és ügyesen hadakozó reakció sikeresen felhasználta a maga céljaira az átalakulás nem eléggé forradalmi, az ellenfelekkel szemben túlságosan lojális legalizmusát. Bibónál itt ismét ellentmondó és magukban véve is helyt nem álló nézetekkel találkozunk. Mindenekelőtt a mai magyar helyzet számára nem ismeri el azt a társadalmi átalakulásban múlhatatlanul szükséges gyakorlatot, „hogy a jogszabályokat nem kell szorosan alkalmazni, hanem a legteljesebb rugalmassággal a jogszabályok mögött álló világnézet nagy, végső céljaihoz igazítani”. Nem, mert, szerinte, koalíciós rezsimben a jogszabályokat „precízen, mondhatnám túlzott lojalitással kell alkalmazni”. Azt a gondolatot, hogy a különböző világnézeti, de a koalícióban egyesült pártoknak lehetne az a közös felfogásuk, hogy a demokráciát mindenáron meg kell védeni ellenségei ellen, Bibó számításba se veszi.

A demokrácia különböző formáit Bibó egy másik helyen – a ma nálunk szokásos módon – mint keleti és nyugati formákat tárgyalja. A nyugati formáknál a hangsúly a „játékszabályok” betartásán nyugszik; a keleti forma lényege az ellenfelekkel szemben való keménység, „továbbá közelebből meg nem határozott, széles hatáskörrel bíró demokratikus összerveknek” életre hívása, tömegakciók nagy szerepe. Itt mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy Bibó álláspontját történelmileg helytelenül okolja meg, és azért az nem adhat a jelen részére sem megfelelő útmutatást. Bibó szerint a demokratikus forradalom nyugaton már „véglegesen lezajlott”. Ez az állítás teljes félreértése a mai európai politikai élet centrális kérdésének, az új demokrácia kérdésének. Sajnos ezt a problémát itt nem tárgyalhatom olyan részletesen, ahogy azt kellene. Csak egypár fő szempontra kell felhívnom a figyelmet. A kérdés összefügg a fasizmus keletkezésével: a régi, a formális demokrácia válságával, mely ideológiailag már az első világháború előtt megkezdődött, mely éppen a fasizmus létrejötté idején érte el csúcspontját, melynek igen nagy része van abban, hogy a fasizmusnak sikerült tömegbázisra szert tenni. Ámde a régi demokrácia válságából ugyan egyrészt a régi baloldali pártok elrothadása, másrészt fasiszta tömegpártok jöttek létre, de másrészt van itt egy tertium datur is, amit Bibó észre sem vesz: az új demokrácia felé irányuló népmozgalmak. Ezért nem véletlen, hogy ott és csak ott, ahol *komoly ellenállási mozgalom* volt a fasizmus ellen – mégpedig akár keleten, akár nyugaton! –, vagyis ahol nagy néptömegek harcoltak a fasizmus ellen, kerültek az új demokrácia problémái belpolitikailag is a nemzetmegújulás előterébe. Nem véletlen, hogy e tekintetben a keleti Jugoszlávia és a nyugati Franciaország ma Európa legelőrehaladottabb államai; a francia belpolitikai küzdelmek csakis innen érthetők meg. Aki a mai Európa demokratikus fejlődésének típusait a közkeletű kelet-nyugati ellentétre próbálja visszavezetni, az – akarva, nem akarva – helytelen képet ad a helyzetről, és meghamisítja a fejlődés perspektíváit.

De nézzük az ellentétet magát. Bibó helyesen mondja, hogy ha a demokratikus tudat kifejlődéséről van szó, akkor „először kétségkívül harc kell, és csak azután játékszabály”. De konkrét fejtegetései éppen az ellenkező vonalon mozognak. Ezeknek centruma: a „konszolidáció” ideálja. Bibó érdeme, hogy ott is, ahol a legnyilvánvalóbban téved, őszintén mondja ki a maga véleményét. Így nagyon világosan, félreérthetetlenül beszél a konszolidációról. A következőket mondja róla: „Ezt a szót a magyar baloldal előtt a bethleni program diszkreditálta. Azonban nagyon vigyázzunk, hogy a fürdővízzel együtt a gyermeket is ki ne öntsük. Nem véletlen, hogy Bethlen ezzel a szóval a maival sokban egyező helyzetben olyan óriási sikert ért el. Az, hogy

visszaélt evvel a sikerrel, és a konszolidáció révén felszabadult erőket egy feudális restauráció szekerébe fogta, az az ő perfídiája, s nem a konszolidáció hibája.” Itt is úgyszólván minden mondat a politikailag hibás elemzés egész komplexumait tartalmazza. Csak két főmozzanatra hívhatom fel a figyelmet. Először arra, hogy Bibó Bethlen helyzetét a maival „sokban egyezőknek” nevezi, holott a valóságban szöges ellentétekről van szó. Bethlen akkor lépett fel, amikor az ellenforradalmi terrornak sikerült véresen megtörnie a munkásság ellenállását, amikor a régi uralkodó osztályok a paraszti elégedetlenség hátán visszafoglalták régi pozícióikat. Bethlen konszolidációja tehát az ellenforradalom konszolidációja volt. Miben hasonlít ez a mostani helyzethez? Még formális analógia – tehát a demokratikus átalakulás konszolidációja – is akkor állana fenn, ha a baloldali pártoknak sikerült volna már teljesen megtörni a reakció ellentállási képességét. Másodszor: nevetésiges arról beszélni, hogy Bethlen visszaélt sikerével, hogy „az ő perfídiája” okozta a konszolidáció társadalmi jellegét: a feudális restaurációt. Éppen az ellenkező az igazság. Bethlen nem „visszaélt” sikerével, hanem ez a „visszaélés” a Bethlen-féle konszolidáció társadalmi lényege: miután a tömegek, főleg a paraszttömegek segítségével minden baloldali törekvés (elsősorban a munkásságé) le volt törve vagy izolálva, Bethlen megteremthetett olyan „játékszabályokat”, amelyek a nagybirtoknak, a nagytőkének, a dzsentrinek megadták azt a „biztonságot”, amely nélkül neki élni „elviselhetetlen”; magyarán: a korlátlan uralom és kizsákmányolási szabadság biztonságát.

Erre törekszik ma is a reakció. Mint már mondtuk: újra meg akarja ismételni a Nagyatádi-esetet. (Ezt nemcsak mi, kommunisták mondjuk, a *Szabad Szó* hosszú cikksorozatban ismertette Nagyatádi pályafutását, hogy a parasztságot e tragédia megisméltetésétől előre óvja.) Ezt nem ismeri fel Bibó, ezért nem látja a jogrend, a jogszabályokhoz való viszony kérdését helyes demokratikus megvilágításban. Sőt azáltal, hogy *most* állítja fel a „konszolidációt” mint ideált, azáltal, hogy konkrét elemzésében megfigledkezik saját helyes axiómájáról („először kétségkívül harc kell, és csak azután játékszabály”), azáltal, hogy konszolidációt hirdet egy demokratikus átalakulásban, *mielőtt* a reakció ereje teljesen meg volna törve, ismét jobboldali kritikát gyakorol.

Kétségtelen, a szélső reakción kívül, mely belső összeomlásra, külső intervencióra spekulál, nálunk senki sem kormányoz bármiféle felfordulás, anarchia irányába. Éppen a baloldali pártok, elsősorban az MKP, hangsúlyozzák a *rend* (tehát a jogszabályok szabályozta és korlátozta rend) fontosságát. A kérdés csak az: milyen e rendnek *szociális tartalma*? *Hogyan* jön létre ez a rend? *Mennyiben* új és mennyiben régi? Mennyiben szabad a *fennálló*

jogszabályoknak korlátozni az újak létrejöttét? (Még ha azok *előbb* jönnének is létre a gyakorlatban, mielőtt jogilag kodifikálva volnának.) Úgy látszik, mintha ebben a kérdésben egyetértés lenne köztem és Bibó között. Hiszen már idéztem azt a mondását, hogy előbb harc kell, és csak azután játékszabály. De ha a valóságban harcról van szó, ha a valóságban valamely komoly lépésnek kellene megtörténnie, még ott is, ahol azt ő maga is a „limitált” forradalom területének elismeri (mint például a közszolgálat, az önkormányzat stb. ügyei), kitér az igazi kérdés elől, csakúgy, mint elvi elemzésénél, a reakció szociális lényegének megállapításánál. Sőt helyenként egyenesen félrevezető képet ad erről a harcról. Ezt mondhatja pl. a kommunistákról: „Mi megpróbáltunk őszinte demokratikus politikai vonalat követni, de ha az ellenkező oldal ezzel visszaél, s a demokrácia leple alatt a reakciót csempészi vissza, akkor ütünk!” Mit jelent ez, ha csak némileg lojálisan, csak némileg baloldali szellemben értelmezzük? Világos: tömegerők mozgósítása a *magyar demokrácia* védelmére a reakció ellen, a magyar demokrácia továbbfejlesztésére, kiépítésére. De hogyan kommentálja a fent idézett szavakat Bibó? „Ez magyarul annyit jelent, hogy a proletárdiktatúrától való félelem a politikai félelmek ősi szabályai szerint felidézi a semmiből azt a veszedelmet, melyet falra festett.” És egy másik helyen, ahol a nagytőkés szabotázs elleni harcról, az üzemi ellenőrzésről van szó, így jellemzi a baloldali pártok akcióit: ezek „ha nem is jelentenek szocializmust a szó technikai értelmében, de kétségtelenül felkeltik a szocializmus támadó szellemű előkészítésének az atmoszféráját”. Ilyen kommentárokkal Bibó eltorzítja a mai helyzet egész képét. Nem akarja látni a koalíción belül – ha kell, a tömegek megmozdulása vagy megmozdítása segítségével – folyó harc szükségességét. Egyes helyes belátásai ellenére nem akarja látni, hogy a demokrácia továbbfejlődése *csak* harcban alakulhat ki, mely harc persze nem jelent polgárháborút, nem jelenti a koalíció felmondását, de a koalíción belül mégis valóságos harcot – sokszor „pozíció”-harcot – jelent az új demokrácia hívei és a reakció között.

És ennek a harcnak a formáit igen gyakran az határozza meg, hogy a reakció nemegyszer éppen a formális demokrácia „játékszabályait” igyekszik kihasználni az igazi demokratikus építés megakadályozására.

4.

Ilyen ellentmondásos alapon, ellentmondásos módszerekkel létrejött fejtegetések szükségképpen ellentétes perspektívát hoznak létre. Ha Bibó hamis kiindulási pontjáról következetesen végigmenne, akkor sötét pesz-

szimizmus lenne minden végső következtetése. Ez helyenként így is van. „Ilyen állapotban termékeny közös politikai tervekről nem lehet szó, csak nehezen kiizzadt közös jelszavakról és kommunikékról, melyeknek szavait mindkét fél eleve másként értelmezi... Az igazság az, hogy a koalíció minden eresztékében csikorog. Magyarország kormányzása egy év óta mind fokozódó mértékben lényegileg két embernek legszemélyesebb tulajdonságain múlik: Rákosi Mátyás tárgyalóképes humorán és Tildy Zoltán felelős bölcsességén. Ameddig ők meg tudnak egyezni, addig döcög a koalíció, amint kiteszik valahonnan a lábukat, alvezérek azonnal egymás hajának esnek.” Ha ez *csak* így volna, tényleg a legsúlyosabb válságban lennénk. Ezt hangsúlyozza is Bibó, de lát, bár keskeny, veszélyes, de mégis járható kivezető utat. Éppen a már elemzett belpolitikai perspektívát: a középpártok vezető szerepét, a most vezető két párt szélső szárnyainak „hidegretételével”.

Ez a perspektíva a legnagyobb mértékben pesszimisztikus, mert hiszen Bibó még csak konkrét célzásokban sem képes arra rámutatni, hogy perspektívája milyen társadalmi vagy politikai erőegyensúly-változás segítségével valósulhatna meg.

Azonban ez a kellőképpen meg nem indokolt pesszimizmus hirtelen átcsap egy semmivel sem megindokolt optimizmusba. Cikke végén Bibó azt ecseteli, hogy Magyarország, feltéve, hogy megfogadja az ő politikai tanácsait, hogyan játszhatik egész Európa számára vezető politikai-ideológiai szerepet. Ez a perspektíva oly fontos és jellemző, hogy kénytelen vagyok a cikk teljes szövegét ideidézni: „Ha a demokratikus koalíció működni képes Magyarországon, akkor ez az angolszász és szovjet-orosz stílusú demokrácia szintéziseként gyakorlati mintául szolgálhat az Európa-szerte nehézségekkel küzdő demokratikus koalíciók számára. Ezáltal, bármely nagyigényűen hangzik is, Magyarország fontos és pozitív tényezőjévé válhatik az angolszász–szovjet-orosz viszony szerencsés alakulásának is. Hosszú távlatban pedig a demokratikus konszolidáció, a szocializmusra való átmenet és egy új, harmonikus társadalmi értékelési rendszer kiépítésének a műhelyévé kinőheti magát. A mai Európában valamely kis nemzetre vár az a szerep, mely a francia forradalmat követő reakció után Belgium szerepe volt: termékeny példát és mintát adni a világot gyötrő ellentétek feloldása számára. Amely kis nemzet erre az útra lép, a nagyhatalmi sakkjátszmák és esetleges fordulatok között vívódó, tehetetlen bábból az egész világban uralkodó feszültségek termékeny és szerencsés feloldásának eszközévé válhatik.” Ez az optimizmus éppen úgy agyaglábu bálvány, mint az előbbi pesszimizmus. A Bibó-féle magyar demokratikus „konszolidáció”, mint Európa jövőendő demokratikus fejlődésének mintaképe, nemcsak mélyen helytelen, de –

meggyőződéseim szerint – igen veszélyes és jobb felé mutató elmélet, mert hibáinkból, gyöngeségeinkből, történeti múltunk terhes örökségéből akar erényt és mintaképet formálni. A mai Európában az új demokráciáért tusa-
kodó Jugoszlávia és Franciaország mutatják az egyik pólust, a még mindig fasiszta terror alatt sínylődő Franco-féle Spanyolország a másik pólust. Va-
jon csakugyan a középben, a „konszolidáció” útján van az igazság? Nem hisz-
szük. Ha mi „mérsékeltebbek” vagyunk (és maradunk) mint Franciaország
vagy Jugoszlávia, úgy ez semmiképpen sem politikai erény, semmiképpen
sem jelent útmutató példaképet más nemzetek részére. Ellenkezőleg. Ez
a „konszolidáció”-vágy, amely kétségtelenül nemcsak Bibó egyéni véleménye,
onnan ered, hogy mi nem küzdöttünk komolyan felszabadulásunkért és
a demokráciáért, mint a franciák és a jugoszlávok, hanem a Vörös Hadse-
regtől ajándékba kaptuk szabadságunkat és demokráciánkat. És politikai-
lag igen befolyásos társadalmi rétegek meg akarnak állni ez ajándék színvo-
nalán, és a formális demokrácia „játékszabályai” segítségével minél többet
igyekeznek konzerválni a feudális Magyarországból. Ha ebben a helyzet-
ben és a belőle adódó Bibó-féle „konszolidációs” perspektívákban példaké-
pet látunk, és nem hibáinknak és gyengeségeinknek eddig nem likvidált
maradványait, úgy – mint történelmünk folyamán nemegyszer – teljesen
jogosulatlan illúziókat táplálunk.

A mai világalakulás útiránya az új, a népi demokrácia. Példakép az,
ami ebben a tekintetben tökéletesebb, fejlettebb, útmutatóbb. A mi ne-
hézségeink demokratikus fejletlenségünkől következnek, és veszélyes –
ismét: a jobboldalt erősítő – illúzió ezekben a gyengeségekben valamely
jövendő fölénynek, nemzetközi vezető szerepnek csírait, lehetőségeit látni.

Nem állott módunkban Bibó gondolatmenetét minden kérdésben kö-
vetni és megcáfolni. Csak néhány fontos kérdésre mutathatunk rá, hogy
módszerének lényegét, hibáit és veszélyeit, jobb felé mutató irányzatát fel-
derítsük. Ezért kellett egyes kérdésekkel, ahol ezek a hibák a legvilágosab-
ban ütköznek ki, részletesebben foglalkoznunk. Remélem, az a vita, melyet
ez az előadás vezet be, hozzá fog járulni valamennyi kérdés alapos és a ma-
gyar demokrácia számára termékeny, továbbfejlesztő tisztázásához.

BIBÓ ISTVÁN

Tisztelt hallgatóság! Nem akarok visszaélni türelmükkel és sok időt elvon-
ni a vitától, mert mondanivalóm lényegét már elmondtam a vita tárgya-
ként szereplő cikkben. Azonban kötelességem Lukács György igen alapos
és tárgyilagos kritikájára néhány szóban reagálni s vele szemben tisztázni
bizonyos kétes vagy félreérthető pontokat.

A cikknek egyik főtétele, hogy a magyarországi politikai helyzet központi kérdésévé a kommunista párthoz való viszony vált. E tétel igazsága megmutatkozott a cikknek magának a sorsában is: a kommunista párt, noha nem a cikk egyetlen mondanivalója, csupán azt vette ki belőle, és azt sérelmezi, ami a kommunista pártról mondódott, viszont a kommunista párt ellenfelei csupán annak örvendenek, tekintet nélkül arra, hogy őrlük mit mondtam a cikkben, hogy a kommunista pártnak végre valaki ezt vagy azt megmondta. Ugyanennek a jele az a beállítás is, hogy a cikk a demokrácia válságát jobbról szemléli. Így megint a kommunista párt kérdése helyettesítődik be a demokrácia kérdése helyébe. A demokráciát egészben ez a cikk semmiképpen sem a jobboldal felől taglalja, a kommunista pártot azonban, minthogy nem állhat tőle balabbra, kívülről nyilván csak jobboldaltól lehet taglalni.

A rendőrség kérdésével kapcsolatban le kell szögezmem, hogy a cikk nem azt célozza, hogy Magyarországon a forradalmi átalakulás lendülete megakadjon, hanem azt javasolja, hogy húzzunk éles és világos vonalat a szükséges konszolidáció területe és a szükséges forradalmi átalakulás területe között. Ezzel kapcsolatban a cikk a rendőrséget a konszolidáció területére utalja, a kommunista pártot a forradalom területére. A cikk szerint a rendőrséget nem lehet a forradalom termékeny területének tekinteni, Lukács György viszont arra utal, hogy Magyarországon nagy társadalmi átalakulás folyt le és folyik; ilyenkor természetesen döntő szava kell hogy legyen a rendőrségnek. Véleményem szerint nem vagyunk nagy társadalmi átalakulás pillanatában: ha ilyenről van szó, annak ezután kell megtörténnie. Bizonyos politikai erőviszonyok megváltoztak, és bizonyos felső rétegek félretolódtak, azonban a társadalom struktúrájában s a polgári és munkásosztály társadalmi erőviszonyaiban nincsen alapvető változás. A koalíciót politikai adottságnak véve, egészen forradalmi társadalmi változásokról e pillanatban nem lehet szó, viszont a másik oldalon túlzás volna a koalíciót egyszerűen úgy felfogni, mint amelyben a társadalmi osztályok stabil viszonya valósul meg, s egyszerűen azt hangoztatni, hogy a kisgazdapártban tömörült és birtokosgazda-rétegek éljenek békés harmóniában a munkásosztállyal. Igenis a koalíción belül és a koalíció ideje alatt is meg kell kezdeni az osztályhelyzetek felszámolását, ezt azonban a koalíció politikai adottságára való tekintettel nem lehet a feltétlen forradalmasítás jegyében csinálni, hanem a forradalmasításnak egy olyan technikáját kell megkeresni, amely az adott politikai helyzetben lehetséges. Ez volt a cikknek a problémája. Ebből következett, hogy a cikk a rendőrséget nem tekinti a forradalom területének. Mikor egyes rétegek bizonytalansá-

gi érzéséről beszéltem, akkor nyilván nem az összeesküvők, szabotálók és feketézők bizonytalanságára gondoltam, hanem azokra a polgári rétegekre és a vagyonosabb parasztságra, melyek benne vannak a demokratikus koalícióban, ennél fogva nem lehet ellenük rendőrséget csinálni.

Válaszolni szeretnék a cikk tömegpszichológiai szemléletével kapcsolatos kifogásokra. A cikknek kétségtelenül van egy tudatos pszichológisztikus beállítása, azonban mélyen megsértve kell visszautasítanom azt a vádat, hogy ennek köze volna a szellemtörténeti beállításhoz. A cikk nem eszmerendszerekkel, világnézeti izmusokkal s azok öntörvényű mozgásával foglalkozik, hanem reális pszichológiai tényekkel. Készséggel elismerem, hogy ezek a reális pszichológiai tények nem mindig párhuzamosak ugyanennyire reális osztálytársadalmi tényekkel, azonban nem az én hibám, hogy ez így van. Meg kell állapítanunk ugyanis, hogy a fasizmus megjelenésével az osztálytársadalmi szemlélet kissé zavarba jutott, s elégtelennek bizonyult. Hiába állapítjuk meg utólag, hogy a fasizmust ilyen vagy olyan társadalmi osztályok, nagytőkések vagy kispolgárok hozták létre, az igazság az, hogy a fasizmus csak bizonyos országokban vált tömegmozgalommá, amelyekben bizonyos társadalmi adottságokhoz pszichológiai momentumok, leginkább külpolitikai jellegű sérelmek járultak. Franciaországban ebben az értelemben komoly fasiszta tömegmozgalom nem volt. Hiába magyarázzuk a fasizmust a nagytőkessel vagy a kispolgárral, ha nem tudjuk megmagyarázni, hogy miért tudtak fasizmust berendezni a német nagytőkések, és miért reagáltak rá gyönyörűen a német kispolgárok ugyanakkor, mikor ugyanez nem következett be Angliában, Hollandiában, Franciaországban, ahol ezek a rétegek legalább olyan erősek vagy még erősebbek.

Az alaptalan félelmeket analizáló pszichológisztikus szemlélet elvetésére nem érzem meggyőzőnek a vérvád példáját, mert ha valaki a vérvád reális pszichológiai tényével egyszerűen a vérvád ostobaságát szegezi szembe anélkül, hogy visszamenne a vérvád mögött álló társadalmi, gazdasági vagy pszichológiai háttérhez, akkor hiába állapítja meg a vád ostobaságát, ezzel a tények és következmények világában semmit sem jut előbbre.

A *proletárdiktatúra és a reakció* viszonyának kérdésében nem áll az, hogy a cikk kivehetően a proletárdiktatúrát tekinti a nagyobb veszélynek. A cikk kivehetően a reakciót tekinti a nagyobb veszélynek, s egy helyen kifejezetten meg is mondja, hogy a demokrácia igazi harca a reakció elleni harc. A cikk a proletárdiktatúrát nem nagyobb *veszélynek*, hanem nagyobb *félelemnek* állítja. S ez meg is áll. Végül az ellentétpárt az teszi egyenrangúvá, hogy a proletárdiktatúra oldalán a félelem, a reakció oldalán a reális veszély a nagyobb. Ma azonban a reakció is lassan kezd olyan mumussá

válni, amilyen a proletárdiktatúra volt az elmúlt huszonöt esztendőben, s ezzel csak a reakció veszélye súlyosbodik, mert ha egy mumus kódébe burkoljuk, és mindenféle megmozdulásban reakciós veszélyt szimatolunk, ezáltal képtelenné válunk arra, hogy megtaláljuk azokat a valóban veszélyes pontokat, ahonnan a reakciót sarkaiból ki lehet emelni.

Az *igazolás csődje* tekintetében újból utalok a földbirtokreform példájára. Ahogyan a földbirtokreformot nem lehet azokra a gonosz földbirtokosokra korlátozni, akik a cselédségükkel rosszul bántak, hanem ki kell terjeszteni az áldott jó földbirtokosokra is, azonképpen a közigazgatásért való harcot sem lehet az ártó szándékú reakciós tisztviselők elleni bőszerű harcra korlátozni, hanem ezen túlmenően sokkal tárgyibb célokkal és tárgyibb módszerekkel lefolytatni.

Ami a *reakció és a fasizmus* viszonyát illeti, a kettő között van összefüggés, de nem azonosak, s nem is egyszerűen szövetségesek. Magyarországon párhuzamosan léteztek 1919 óta, amikor együttes erővel szorították ki a politikai hatalomból a harmadik tényezőt, a baloldali munkásságot. Azonban a fasizmus komponensei közül a forradalmi romantikát nem lehet kihagyni, ezt pedig nem a reakció találta ki. A fasizmus eltorzult tradicionalizmus és eltorzult forradalmiság, reakció és torz baloldal vegyülete. A fasizmus nem is egyszerűen a polgári demokrácia válsága, mert mindenekelőtt azokban az országokban jelent meg, ahol csupán formai demokrácia volt, de nem valóságos.

Nyugati és keleti demokrácia között nem én tettem különbséget, hanem egyszerűen használtam ezt a kifejezést, mint közkeletű kifejezést, és pedig oly értelemben, hogy nyugati demokrácia elnevezést a valóságos polgári demokráciára értettem, ez természetesen vonatkozik Angliára, Hollandiára, Franciaországra vagy az északi országokra, de nem vonatkozik a helyrajzilag ugyancsak nyugaton fekvő Spanyolországra. Éppen ezért teljességgel túlfeszített értelmezése a cikknek Lukács György részéről az, hogy a cikk két pólus között keres középutat, s e két pólus szerint egyrészt Franciaország és Jugoszlávia, másrészt – minthogy az angolszász világ kívül esik az európai kontinensen – Franco Spanyolországa; s a cikk nem áll ennek az utóbbinak irányában „középutat” keresni. A cikk egészen világosan az angolszász demokrácia és a szovjet demokrácia között keresi a középutat, felismervén, minthogy tudomásul veszi azt a tényt, hogy Európának a kettő között fekvő területei olyan fokú összeomlást értek meg, hogy e pillanatban az európai fejlődést nem ezek a közbeeső területek, hanem a szovjet-országi és az angolszász demokráciák együttes politikai behatása határozza meg.

A cikk sehol nem mondja, hogy a két középpárt szövetkezését óhajtja a szélső pártok ellen. A cikk csupán azt mondja, hogy a koalíció súlypontjának közép-pártokon kellene lennie. Annál kevésbé akarhatja a cikk a két középpártot a két szélső párt ellen összehozni, mert hiszen világosan kimondja, hogy a nagy reformpolitika jegyében összehozandó, mélyebben fundált koalíciónak is mind a négy párton kell nyugodnia.

A cikk pesszimizmusa és optimizmusa között lévő perspektívában nem látok ellentmondást. A pesszimista helyzetkép az akut bajoknak szól, melyekből a cikk látja és reméli a kilábalást; a Belgium-szerű szerep pedig nem optimizmus, hanem egész egyszerűen egy lehetőségnek a megpendítése, mely véleményem szerint igenis fennáll. Nem hiszek a történelemben százszázalékos szükségszerűségeken, hanem hiszek bizonyos nagy vonalakon belül több-kevesebb lehetőségben, melyet lehet elpuszkázni, és lehet szerencsés vágányokra irányítani. A cikknek az volt az egyik főcélja, hogy ezt az érzést és ezt a felelősséget felkeltse.

HORVÁTH ZOLTÁN

A cikk szerzője szerint sehol nem lévő szociáldemokrata párt szempontjából szeretnék hozzászólni, főként általánosságban. A cikkben, a fennálló tények analízisében hiányzanak bizonyos szempontok. Nem veszi figyelembe a szociális szempontokat. Két lényeges dolgot kell tisztázni: az egész magyar társadalom deklasszifikálódás ellen védekezik, másrészt fontos, hogy az egész magyar társadalom készen áll a passzív rezisztenciára. Akkor hajlandó részt venni a hatalomban, ha abból konkrét hasznot tud húzni. Ha viszont konkrét bűnhődés következik be, elemeire bomlik ez a társadalom, mint 1849 után, amikor visszavonultak kúriájukra, és mindenfajta kormányzati intézkedés ellen tiltakoztak. Hiányzik a kollektív felelősség elviselésének képessége, és képtelenek vállalni a kollektív bűnökért a felelősséget.

A demokrácia rendkívüli nehézségekbe ütközik. Aki ma minden apróságért tiltakozik, nem tiltakozott az ellen, hogy Magyarországról huszonötmilliárd aranypengő értéket hurcoljanak el. Aki figyel, mi történik a világban, láthatja, hogy a fasiszmus nem más, mint a nagytőkének utolsó védekezési formája, amelynek megjelenése világosan kirajzolja a frontokat. Nem szabad összetéveszteni a fasiszmust azzal, amit pl. Németországban csináltak – gázkamrát, halálgyárat, internálótáborokat –, ez a német pszichéhez alkalmazott fasiszmus volt. Az angol konzervatív párt választási programja a fasiszmus programját tette magáévá. Magyarországon is 1919–1920-ban más formában jelentkezett, másként Németországban, másként

Angliában. Ez azonban nem változtat a lényegen, azon, hogy a fasizmus mindenütt a nagytőkét szolgálta.

Amint az egyházban a Sátán, úgy a munkáspártok számára a tőke jelenti a rosszat. Hitler számára a zsidók. A fasizmus lényege, hogy szeretné az osztályharcot kiküszöbölni, és ennek érdekében hajlandó leválasztani magáról kisebb tőkésrétegeket, hogy védhesse a nagytőkének az érdekeit.

A cikk figyelmen kívül hagyja ezeket a szempontokat. Konstruktív kritika helyett destruktív kritika – nem mutat rá a megoldási módokra. A magyar demokrácia megalkotta a választójogot, és le tudta folytatni a választásokat – elsőnek Európában alkottunk egy üzemi alkotmányt –, ezek is döntő jelentőségű részei a magyar demokráciának.

Nehéz demokráciát csinálni olyan országban, ahol kevés a demokrata. Ugyanez áll a rendőrségre is, amelyet a szerző a konszolidáció oldalára akar állítani, de a hadsereget például a reakció oldalára kell számítani. Miután a hadsereg kezében megmaradt a fegyver, a rendőrségből baloldali pozíciót kell csinálni, mert különben megcsinálja a jobboldal.

A reakció nálunk nem ismer morális gátlásokat. A bethleni konszolidáció tudatosan hazug cselekményeket hajtott végre: frankhamisítást, optánsperst stb. A demokrácia harcosai morális cselekedeteket csinálnak, mert a nemzet érdekeit képviselik. Bennünk különben is morális gátlások vannak, és ezért gyakran hátrányba kerülünk azokkal szemben, akikben nincsenek morális gátlások.

Az a réteg, amelyik a forradalmat végrehajtotta, irtózatossá nagy távolságban volt a nemzet nagy tömegétől. Ennek a konzekvenciáját próbáljuk most levonni, próbálunk olyan demokráciát építeni, amelyik nem hagyja magát agyondemokráciázni. Úgy kell a demokráciát adagolni, hogy a nép és vezető réteg között sokkal nagyobb legyen a kapcsolat.

KESZTHELYI NÁNDOR

A tanulmány megjelenése óta újabb jelenség merült fel: a hercegprímás megnyilvánulása. Amikor a koalíció megkezdte működését, alapvető megegyezés volt az egyház tisztelete. Három nagy fontosságú jogszabály, a földreform, a házassági jog, a felsőház megszüntetése érintette ugyan az egyházakat, de nem hiszem, hogy az új hadjárat valódi oka ezekben a jogszabályokban gyökeredzik, hanem bizalmatlansági légkörben, amelyről Bibó beszél. Franciaországban és Olaszországban a katolikus párt komoly partnere a munkásságnak – de ezekben az országokban a katolicizmus társadalmi struktúrája lényegesen eltér a miénktől. A Katolikus Szövetséggel, az Actio Catholicával, a KALOT-tal szemben a demokratikus aggály

jogosult volt. Ezek a tényezők részt vettek a kisgazdapárt deformálásában. A katolicizmust nyilván nem lehet azonosítani a reakcióval. Különbséget kell tenni a reakció szűk köre és azok között, akik azért válnak reakcióssá, mert a reakciót érő támadások odakényszerítik őket. A bizonytalanság fogalma nem ugyanaz ma, mint régen. Legnagyobb mértékben tiltakozom az ellen, hogy a feketézők bizonytalanságban legyenek. Börtönbe velük! A kritika a rendőrséggel szemben jogosult – baloldaltól!

RÉVAI JÓZSEF

Bibó doktor úr zokon veszi, hogy cikkének azon részletére reagálnak, amelyik a kommunista párttal foglalkozik. Az ő cikkéből, amely 45 oldal, 26 csak a kommunista párttal foglalkozik. Nehéz hozzászólni, ha ezeket a döntő részleteket nem említi az ember. A kommunista párt taktikájával szemben Bibó állást foglal. Nem hibája, hanem érdeme ez a cikknek, mert a kommunista párt igen fontos szerepet játszik a demokrácia egész mechanizmusában; mint mondani szokták, a motorja a magyar demokrácia fejlődésének, aki tehát ezt kritizálja, az okvetlenül a magyar demokrácia alapkérdéseire is hozzászól, és állást foglal. Itt rátérek a második kérdésre, melyet Bibó nehezményez. Lukács megállapította róla, hogy jobbról kritizálja a demokráciát. Miről van szó? A cikknek egyik alapgondolata, lényeges része, hogy a középpártok: a szociáldemokrata párt és a Nemzeti Parasztpárt legyenek hordozói a demokratikus koalíciónak.

Ez a politikai tanács a szociáldemokratáknak és a Nemzeti Parasztpártnak azt jelenti, hogy: hagyd ott a balszárnyat, és állj közénk, tehát balról jobbra tolódj. Ez a jobbratolódás közeledés a demokrácia jobbszárnyához, vagyis elszigetelése a kommunista pártnak. Ezen törekvésen nem változtat szerzőnk jó szándéka sem, ez benne van a cikkben. A kommunista pártról torzképet ad elvi és taktikai szempontból is. Szükséges ezt a torzképet helyrebillenteni. Gyerekesen helyt nem álló, egy informálatlan embernek az állításával veteledő a mi pártunkkal szemben az a föltevés, hogy „aki nincs vele, az ellene”. Gyerekesen naiv feltevés ez a kommunista párttal és a marxizmussal szemben. Marx nem győzte hangoztatni Lassalle-lal szemben, hogy mennyire nem marxista teória ez, hogy „aki nincs mellette, az ellene”. Éppen mi teszünk különbséget a kisgazdapártban reakcióssok, közép- és demokratikus szárny között. Szemünkre vetik, hogy azt hangoztatjuk, hogy a magántulajdon alapján állunk, és azt mondják, hogy ezt úgysem fogja nekünk senki sem elhinni. Szerzőnk megnyugtatóására kijelentem, hogy a kommunista párt szocialista párt, és a termelőeszközök köztulajdonba vételét tűzte ki célul. Ennek ellenkezőjét állítani a kommunista pártról csak naiv közhely. De mi a paraszti ma-

gántulajdon alapján állunk, de nem az olyan magántulajdon alapján, amely a paraszti magántulajdonból máról holnapra kolhozrendszerre akar csinálni. Ami a kis magántulajdont illeti, a kommunista párt határozottan a magántulajdon elve alapján áll. Minden kommunista párt ezt vallja ma is.

A polarizációt Bibó dr. halálos veszedelemnek tartja a magyar társadalom számára. Itt, egy ország történetében, amíg a nagy kérdések nincsenek megoldva, amíg a harc nincsen végigküzdve, más, mint harc, mint polarizáció, nem lehetséges. Igaz, hogy ajándékba kaptuk a szabadságot, és nem volt forradalom, de igaz, hogy nem vagyunk a nagy harc kezdetén, mert a földreform nem kismiska, a nagybirtokos osztály megsemmisítése nem kis dolog. A közigazgatás keretén belül is történt valami, a csendőrség eltűnése is valami, az üzemi alkotmány is valami, és mindez együttvéve több, mint politikai átalakulás. Persze a társadalom átalakításáról még nincsen szó. De politikai átalakulásról sem olyan mértékben, hogy egyik társadalmi osztály uralmát felváltotta volna egy másik osztály uralma. De bizonyos pozíciókat az állami életben a munkások is elfoglaltak. Arról van szó, hogy ezt az átalakulást végigvigyük, és akkor ne ijedjünk meg a polarizációtól, olyan csoportosulástól, amikor az egyik oldalon azok vannak, akik az eszmét tovább akarják vinni, azokkal szemben, akik nem akarják továbbvinni.

Ha koalíció van, akkor bizonyos elemi szabályokat be kell tartani. Bizonyos szervezett tömegeknek szóljanak bele a kialakult, megmerevedéssel fenyegető viszonyokba.

Olyan demokrácia még nem volt a világon, amibe a nép még nem szólt volna bele. És ha valaki azt kéri tőlünk, hogy mondjunk le a játékszabályok kedvéért a tömegek bevetéséről, ha erre szükség van, akkor lehetetlent kér tőlünk. A magyar demokrácia megmerevedése, egy helyben topogása következne be ezzel.

A kommunista párttal szemben fennálló idegenkedés, a magyar politikai életben a meg nem értés okai kilencvenöt százalékban arra vezethetők vissza, véleményem szerint, hogy mi olyan elvet és módszert képviselünk a magyar politikai életben, amire még nem volt példa. Példáért a magyar 1849-es forradalom plebejus szárnyához kell visszamenni. Mi képviseljük a magyar politikában a nagy politikai szenvedélyt, ami nélkül nem lehet történelmi programot végrehajtani. Mi képviseljük a népre való apellálást és a népre való apellálás bátorságát.

Bibó szemünkre veti a direkt akció módszereit. Azt akarja, hogy mondjunk le a harcról. Erről nem mondunk le. Ő azt állítja, hogy ez nem jár haszonnal a koalícióra. Márpedig a koalíció nem akadálya a demokratikus fejlődésnek, és így is betartjuk a koalíció játékszabályait.

Ezt hiába követelik tőlünk, ebben a tekintetben a mi taktikánkban semmiféle ellentmondás, sőt válság sincsen. A cikkben jobbratolódási tendenciát látunk, és bizonyos nyugtalanságot fejez ki. Nyugtalanságot fejez ki azzal a veszéllyel szemben, hogy a magyar demokrácia szekere kátyúba jut. Ennek a helyzetnek szüleménye, következménye ez a cikk. Intenciója nem a legroszszabb, részben szükséges megvilágítani azt a társadalmi hátteret, amelyben ez a hangulat megszületett, amely a cikkben végigvonul.

A magyar demokrácia egy helyben topog. És az a helyzet, hogy a gazdasági nyomorúság okozta hangulatváltozás van, egy csomó új baj ütötte fel a fejét a régi bajokhoz, ez az egyensúlyállapot és ez az egy helyben topogás ingadozásokra vezet olyan rétegeknél is, amelyek még háromnegyed évvel ezelőtt hajlandók lettek volna a kommunista pártba belépni.

Mi a kiút ebből a helyzetből? Döntő szempont, hogy kivigyük a demokrácia szekerét a kátyúból. Ez harc kérdése, és bizonyos, hogy az értelmiség nagy része nem fog részt venni ebben a támadásban. De ha a balszárny megkezdte a támadást, akkor a kiábrándulás az értelmiségben meg fog szűnni. Az értelmiség követni fogja azt a táborot, amelyik erősebbnek fog bizonyulni.

KOCZKÁS GYULA

A demokrácia válságából elsősorban úgy kerülhetünk ki, hogy megfelelőképpen megneveljük a tudatlan és tájékozatlan tömeget. Politikai tudatlanság, dilettantizmus orgiákat ül Magyarországon. Át kell nevelni az embereket. A természettudományok módszereivel kell rámutatni a jelenségekre. Természettudományos nevelést kell adni, márpedig a nevelés általában nálunk rosszul áll. Ha például bemegyek a Kultuszminisztériumba, és a szomorú szobákat látom, amelyek nem reprezentánsai a magyar kultúrának, és bemegyek a Honvédelmi Minisztériumba, látom a süppedő szőnyeget a remekbe szabott szobákban, akkor az a meggyőződésem, hogy valami baj van a demokráciában.

Lehetetlenségnek tartom azt, hogy ugyanazok az emberek neveljenek ma, akik a fasizmusra is neveltek. Nevelők alatt persze nemcsak a tanítókat, hanem a papokat, jegyzőket, hivatalfőnököket is értem. Ezeknek a kilencven százalékát le kellene váltani, de nincsen emberanyag. Ezért legfontosabb feladatnak a nevelők megnevelését kell tekintenünk.

KARÁCSONY SÁNDOR

Bevezetésben szeretnék utalni egy derült pillanatra, amikor Bibó dr. úr arról beszélt, hogy a kommunista párttal szemben ő nem lehet baloldali.

Kérdem, hogy egyáltalában szabad-e másnak lenni, mint baloldalinak az olyan szituációban, amilyenben vagyunk vesztt háború után. Ezt a háborút a jobboldal vesztette el. Ennek következtében a jobboldal most semmire sem jogosult. A jobboldal félreérti a mai szituációt, azért, mert nem lehet olyan nagy internálótábort létesíteni, amelyikbe az egész jobboldal belefér. Kritika csak akkor hangozzék el, hogyha a kommunistákat nem tartják elég baloldalinak, vagy ha jobb felől bal felé csalogatják azokat az elemeket, amelyek bal felé csalogathatók. A kizárólagos baloldali demokrácia tábora még csekély számú, és nem foglalja magában az összes elemeit a demokráciának.

Én azt hallottam, hogy a kommunista párt megtorpant, de azt hiszem, hogy a saját baloldala felé orientálódva fogja kihúzni a kátyúból az országot. Azt tanácsolom Bibó Istvánnak, hogy mindaddig, amíg nem baloldali a kritika, addig nem lehet termékeny, legfeljebb önvizsgálásra kényszeríti a baloldalt. Van azért az egésznek valami gyakorlati jelentősége. Szimbolikus jelentőségűnek tartom, hogy a MADISZ-tól, az ifjúságtól kaptam a meghívót. A jobboldal és a baloldal háborúja a baloldal győzelmével végződött. Mert mi volt ez a háború? Most döntés történt. Eldőlt az, hogy vannak-e magasabb rendű és rangú emberek és népek vagy fajok, és hogy joguk van-e ezeknek a magasabb rendű népeknek az alacsonyabb rendű népekből szappant főzni. A felelet az volt, hogy nincsen joguk szappant főzni. Megindult egy folyamat, amit válságnak hívunk, de itt nem válság van. A maratoni futó egyéves korában nagyon gyengén futott, de nem mondták rá, hogy válságban van, hanem azt kellett mondani, hogy elindult a fejlődés egy állapotán. Életképes csecsemőknél, illetve demokráciáknál a gyakorlati politikának erre kellene irányulni. Mit jelent magyar viszonylatban az, hogy nekünk ki kell bontakoznunk a mi gyarmati mivoltunkból? Nagyon nehezen megy, hogy szabad népek legyünk. A baloldalt közvetlenül is meg kell szilárdítani, és akkor a demokrácia egészségesebb lesz.

BIBÓ ISTVÁN viszontválasza

Leginkább azzal a két felszólalással értek egyet, amelyek legjobban bíráltak: Révaiéval és Karácsonyéval. De meg kell mondanom, válaszul Karácsony professzornak, hogy manapság sok egyéves gyerek hal meg, akiből valaha maratoni futó lehetett volna. Nem is beszélve a magyar demokráciáról, amely már nem először érte meg az egyéves kort, és a maratoni távnak egy kis részét sem tudta megfutni. Nagyon lényegesnek találtam azt a megjegyzést, hogy hogyan lehet nevelő az, aki a fasizmust is nevelte.

Az a demokráciára nem nevelhet, de nemcsak arra a nevelőre kell kitérni, aki úszott az árral, hanem a többire is, akik semmiféle lelki ellenállást sem tanúsítottak. Nevelés tekintetében meg kell tisztítani azoktól is a teret, akiket bűnben nem foghattunk meg. A kultúrharc kérdése, a hercegprímás esete illusztrálja, hogy a reakciótól való félelem ferde világításba került. Éppen egy marxista erősítette meg, hogy a magyar deklasszifikált társadalom legaljáig megy el a megkülönböztetési hajlam. Ez a reakciót majdnem lokalizálhatatlanná teszi. A hercegprímás meghozta a rég várt fejet, akit vezérnek tegyenek meg, de lehetséges, hogy mártíromságra pályázó egyéni akcióról van szó. Erre felfigyel az ország, az akció tudatosan halad, és így egy ilyen vezérséget elismerni nem helyes.

A kommunista párt. A cikknek az volt a témája, hogy mi az ország viszonya a kommunista párthoz. A kommunista párt hevesebben reagált erre a kritikára, mint a többi párt, mert több az aktivitás, több az egészség benne, mint a többi pártban. A kritikák sokkal megsemmisítőbbek voltak a kisgazdapártra nézve, mint a kommunista pártra, és mégis ők reagálnak hevesebben. Ez azt jelenti, hogy az állandó éberség a kommunista pártban a legerősebb. Kaptam olyan megjegyzést is, hogy az ilyen dolgokat csak suba alatt szabadna megtárgyalni, mert a reakciónak nem kell mindent tudni. Erre azt mondom, hogy a kommunista pártnak a belső dolgait nem lehet annyira titokban kezelni, hogy az ne kerülne a nyilvánosság elé, és nem viszi a dolgot se előre, se hátra, ha a túloldali elemek örülnek ennek.

Jobb- és baloldallal teljesen úgy áll a helyzet, ahogy Karácsony professzor úr mondta. A szó tegnapelőtti értelmében sincs létjogosultsága a jobboldalnak. A kisgazdapárt azonban a maga egészében nem tekinthető jobboldali pártnak.

Bár veszélyes tünetek vannak, de a csata elveszve nincsen, és nem is szabad elveszni hagyni. Ha én azt mondom, hogy kerüljön a súlypont balról jobbra, ezt nem lehet ebben az értelemben felfogni, mert pl. a szociáldemokrata párt baloldali párt, amely súlypontszerepet játszik, és hogyha ők maguk is baloldaliak, akkor én nem akarom a súlypontot jobboldalra helyezni.

A proletárdiktatúra veszélye irreális, a Habsburg-restauráció reális veszély? Én mind a két veszélyt irreálisnak tartom, és a félelemről beszélek. A reakció veszélye a reálisabb, de ma abban a félelemben élünk, hogy ez a két veszély fennállhat. Ismét hangsúlyozom, hogy ma nincs nagy átalakulás, nincs döntő jellegű átalakulás. Legnagyobb jelentőségű reform a föld-reform, de megírtam, hogy mindezek a változások ingadozók és bizonytalanok, továbbhaladásuk nincsen biztosítva.

Most a magyar demokrácia egy bizonyos zsákutcában tőpreng. A nagy tömegeknek a baloldallal való együtt haladása megszűnt. A cikk célja az volt, hogy az állóharcot mozgó harccá változtassa a tömegek érdekében.

A harc és a játékszabályok kérdése. Pontosan kifejtettem a cikkemben, hogy a kommunista pártnak a koalícióban milyen pontokban kell a játékszabályokra figyelni. Az angolszász játékszabályoknak még nincsen értelme a mi demokráciánkban, itt harcra van szükség, ebben feltétlenül igazuk van a kommunistáknak. Az adott helyzetben körültekintőbb, végiggondoltabb harcra szeretném a demokrácia csatarendjét felvonultatni. A népre való apellálásról se akartam lebeszélni senkit. A nép nem olyan nagy lendülettel kel fel, tehát ne nagyon könnyen adjuk át magunkat a játékszabályoknak. Ne csak a szájunkkal harcoljunk a demokráciáért, hanem a mozdulattal, a tettel is.

ORTUTAY GYULA zárszava

A vita igen termékeny volt. Nem látok más feladatot a magam számára, mint összefoglalni azt. Meg kell mondanom, hogy a cikk legtöbbet használt szava a félelem szó.

Bibó István félelme a demokráciáért való félelem. Cikkében azok félelmeinek adott helyt, akik a konszolidációért rettegnek. Demokratikus konszolidációról van szó. Rámutatott konstruktív pontokra is Bibó. Egy limitált forradalmat meg lehet valósítani most is, a közigazgatás, a nevelés stb. terén, de a konszolidáció nagyon hamar elbuktatná demokráciánk ügyét. Nem akarunk olyan konszolidációt, amely a társadalmi megmerevedést és a nagytőke konszolidációját idézné elő. Ez ellen nekünk nyíltan harcba kell mennünk. A kispapdapárt is csak balról látja szívesen a demokrácia útját.

Thomas Mann azt mondta, hogy a humanizmust nem a kiegyezés és a megelégedettség mentheti meg, hanem a harcok humanizmus. Nekünk is harcok demokráciát kell megteremtünk.

1946

BIBÓ ISTVÁN – MARÓT KÁROLYNAK

M. Belügyminisztérium

Budapest, 1946. február 27.

Kedves Károly Bátyám!

Köszönöm kedves levelét, még inkább pedig együttérzését, a helyeslést pedig hálás és büszke vagyok. A vita végeredményben diszharmonikus volt számomra: nemcsak a hozzászólókról, de ugyanúgy saját magamról is az volt az érzésem, hogy az ügyet semmivel sem vittük előre. Ha lesz valami folytatás, okvetlenül küldök meghívót.

A viszontlátásig igaz szeretettel és tisztelettel köszönti régi tanítványa

Bibó Pista

A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA⁴⁷

1. Az európai nemzetek és a modern nacionalizmus kialakulása

A nemzetek kialakulása Európának mint politikai közösségnek az egyik legjelentősebb folyamata. Ezen belül is külön jelentőségű folyamat a *modern nemzetek* kialakulása. Ez utóbbinak az a lényege, hogy a meglevő vagy újonnan alakuló nemzetek kereteit új, igen nagy erejű tömegmozgalmak töltik ki, s a hozzájuk fűződő érzelmeket új, igen nagy erejű tömegérzelmek teszik magukévá. Nem igaz, hogy a nemzet és a nacionalizmus a francia forradalommal és egyáltalán nemzetenként a polgári forradalommal született volna meg. Csupán az történt ekkor, hogy a nemzethez fűződő politikai folyamatok *tömegmozgalmakká*, a nemzethez fűződő érzelmek *tömegérzelmekké* váltak. Ez az átalakulás egyes nemzeteknél aránylag simán, másoknál robbanásszerűen, ismét másoknál valóságos katasztrófasorozatok kapcsán folyt vagy folyik le. Ennek a folyamatnak a során egyes nemzetek materiálisan és morálisan meggyarapodtak, mások materiálisan elnyomorodtak és morálisan elaljasodtak, s volt olyan is, melynek fejlődése mindenestül zsákutcába jutott. A modern nemzetek kialakulásának ezt a folyamatát akarjuk a következőkben közelebbről megtekinteni.

A nemzet, mint Európa jellegzetes egysége

A nemzet, mint Európa jellegzetes egysége, csaknem másfél évezredes fejlődés eredménye. Közkeletű felületes nézet, hogy Európában az államhatárok

⁴⁷ A szöveg alapján megegyezik *Az európai egyensúlyról és békéről* I. könyv, I. fejezet 3–5. fejezetével: Mégis közreadom ebben a formájában, mert egyrészt Bibó István béke előkészítő füzetként kiadta, másrészt amiatt, mivel a kelet-európai politikai kultúra sajátosságainak, okainak és gyógyításának úttörő, az eredendő elmaradottság és a sértettség önfelmentő és vádaskodó, leckéztető sémáitól független, megértő és kritikus értelmezése, amely napjainkban igencsak aktuális. A magyarázó jegyzetekhez felhasználtam a BIM 5. (47–134) és a *Válogatott tanulmányok* vonatkozó jegyzeteit (II. 850–856).

és velük együtt a nemzeti keretek másfél évezrede a szünetlen változás állapotában vannak, amelyben a hatalmi erők hatásán kívül semmi állandóság vagy belső törvényszerűség nem érvényesült. Ez a szemlélet nem veszi észre, hogy a változó államhatárok és áttekinthetetlen hűbéri viszonylatok zűrzavara mögött Európa nemzeti keretei – a nemzeti keretek megalakulásának, helyi változásainak és osztódásainak kritikus időszakaitól eltekintve (i. sz. 5–6., 10., 15–16. és 19–20. század) – meglepő állandóságot és hallatlan szívósságot mutattak. Nemzetek, ha egyszer létrejöttek, a történelem tanúsága szerint pusztán a központi hatalom meggyengülése és helyi hatalmak önállósulása folytán sohasem estek széjjel: az önállósult helyi egység csak akkor vált külön-külön új nemzetté, ha különállásához megfelelően erős vagy hosszsan tartó politikai élmények járultak, melyek az új egység belső öntudatát és külső tekintélyét megalapozták.

Az európai nemzetek kialakulása

Európa nemzeteinek kialakulása az i. sz. 5–6. században indul meg azokból a germán királyságokból, melyek egy-egy tekintélyes dinasztia vezetése alatt a Római Birodalom örökségét maguk között felosztották, és teljesen ötleyszerű kezdeti hódításokból kiindulva, némi igazodás és rendezkedés után felveszik a Római Birodalom egykori nagy egységeinek formáját: a frankok királysága Galliáét, a nyugati gótoké Hispániáét, az angolszásoké Britanniáét és a longobárdoké Itáliáét. A Nyugatot egyesítő Karoling Birodalom szétesése után az újból megjelenő olasz és nyugati frank, majd francia királyság mellett a 9. században alakul meg a német királyság. Ezekhez csatlakozik nemsokára északon a három skandináv állam és keleten a három kelet-európai katolikus állam: Lengyelország, Magyarország és Csehország. A nemzeteknek ezzel a zárt számával indult neki Nyugat-Európa a középkor delelőpontjának. Kissé szétfolyóbbak a keleti kereszténység területén alakuló nemzeti keretek. Oroszország a Rurik-ház vezetése alatt a 9–10. században egyesül. A Bizánci Birodalom a római–görög folytonosságot őrzi, a balkáni területen azonban a nyugati királyságok módjára fiatal népek királyságai alakulnak meg: a bolgároké, szerbeké és horvátoké a 8–11. század között, a dunai román fejedelemségek és a Litván Nagyfejedelemség valamivel később.

1414-ben, a konstanzi zsinaton a nyugati Európa öt vezető nemzete: az olasz, francia, angol, német és spanyol, mint kialakult karakterű, politikailag együvé tartozó és tudatosan számon tartott *egységek* jelennek meg. Ekkor kezdődik a nyugat-európai és a közép-európai nemzeti kere-

tek jellegének a végzetes elválása is: a *francia*, *angol* és *spanyol* királyságok mind testesebb, mind effektívebb valóságokká válnak, a *német* és *olasz* királyságok mind testetlenebbekké, mind láthatatlanabbakká, mind szimbolikusabbakká. Ekkor alakul meg néhány további kisebb európai nemzet. A Németország és Franciaország közötti átmeneti területen alakul ki a burgundi hercegek országának (Huizinga által finoman feldolgozott) politikai élményéből, majd a németalföldi szabadságharc nagy egyesítő és elválasztó élményéből a *holland* és a *belga* nemzet. Előbb kezdődik, de ekkorra fejeződik be *Svájc* végleges kiválása a német birodalomból. *Olaszország* politikai szétesése során főleg a dicsőséges Velencei Köztársaság és a Szicíliai Királyság keretein belül mutatkoznak külön nemzetalakulás tünetei. Ekkor fejeződik be a Pireneusi-félsziget újraegyesülése, majd szétválása *spanyol* és *portugál* nemzetre, amiben a tengerentúli hódítások nagy élményének is bizonyára megvan a maga része. Ekkortájt jelenik meg az első népies nacionalista: *Jeanne d'Arc*, s már megjelennek mindazok a gondolatok, melyekben a nemzeti érzés mindmáig tudatosodni szokott: a nemzet, mint amelynek java a legfőbb közösségi szempont, a nemzeti sajátosságok számontartása és értékelése, az idegen uralom elutasítása, sőt már a nemzeti nyelv értékelése is. A nyelvi egység azonban ekkor még nem szerepel nemzetalkotó tényezőként. Ortega találóan mutat rá, hogy a legújabb kori Európában az államok nem azért voltak egynyelvűek, mert az egynyelvű népek állottak össze, és alakítottak országot, hanem azért, mert egy fennálló állami és nemzeti keretet egyik vagy másik nép politikai, kulturális vagy számbeli hegemoniája egynyelvűvé *tett*. Valóban, ma is számos európai nyelvhatár őrzi régen elsüllyedt politikai határok emlékét: a francia–vallón nyelvhatár, a francia–katalán nyelvhatár, a dán–norvég és a svéd–norvég dialektushatár stb. stb.

Középkori határ és nemzeti keret

Az így kialakult *középkori európai nemzetek határai*, ha el is tolódnak itt-ott valamivel, a nemzeti keret egésze alig változik. Azok a politikai szerkezetek, amelyek hűbéri vagy családi alapon a nemzeti egységeket keresztező kapcsolatokat hoznak létre, többnyire igen törekenyeknek bizonyulnak, de még ha helyenként igen sokáig el is tartanak, előbb-utóbb megszűnnek anélkül, hogy a nagy keretek egymás közötti határaiban nyomot hagynának. Így születik meg és szűnik meg az angol–normand, majd az angol–francia kapcsolat, az aragon–szicíliai, a spanyol–nápolyi, spanyol–milánói, majd az osztrák–milánói kapcsolat, a spanyol–németalföldi,

majd az osztrák–németalföldi kapcsolat, az angol–hannoveri kapcsolat, a csaknem ezeréves savoyai–piemonti kapcsolat és mindenekfelett a Német-római Császárságban megtestesülő német–olasz kapcsolat. Mind-egyiknek megmaradtak a maga emlékei, de egyik sem okozott az érdekelt nemzetek egymás közti határaiban lényeges eltolódást.

A modern állam és a forradalmi nacionalizmus

Nyugat-Európában a 15–17. században lassan kialakult a *modern állam*. Az egykor jelképes központi hatalom mind erősebben ragadja meg a nemzet politikai életét, s a nemzeti tudatban mind erősebben részt vesz az állami apparátust mozgató értelmiségi réteg és a városi polgárság is. A székváros lassan az egész országé lesz, s az ország nemcsak politikailag és jogilag, hanem igazgatásilag és gazdaságilag is jellegzetes egységgé válik. Ebben a helyzetben következik be a *francia forradalom*, melynek egyik döntő következménye a közösségi érzelmek intenzívebbé válása és demokratizálódása, a modern patriotizmus megszületése volt. Itt az értelme annak az egyébként felületes állításnak, hogy az európai nacionalizmus a francia forradalommal született meg. Mint mondtuk, sem a náció, mint *tény*, sem a hozzáfűződő *érzelem* nem 1789-ben született meg, hanem ennél századokkal, sőt csaknem egy évezreddel régebbi időben. Csak éppen ennek a közösségi formának 1789-ig a *nemesség* volt a tudatos hordozója. A francia forradalomban az értelmiségi és a polgári osztálynak, a *harmadik rendnek* a nemzeti keretbe való behatolása, mely a középkor végétől kezdve szüntelenül tart, az egyik napról a másikra való diadalmas birtokbavétel formáját vette fel, s ebből az élményből születik meg a modern nemzeti érzés. A forradalmi demokrácia és egyáltalán minden demokrácia, bármennyire is az *ember szabadságát* hirdeti is meg, ezt a szabadságot mindig egy *adott* közösségben valósítja meg, s ez az élmény a szóban lévő közösség iránti érzelmeknek nem a lanyhulását, hanem a fokozódását, erősödését jelenti. A demokratikus közösségi érzésnek az adja meg az óriási hőfokát és feszítőerejét, hogy két érzés egyesül benne: a harmadik rend, a nép, a mindenki birtokba veszi és magáévá teszi a királyok és nemesek országát, annak minden történeti és politikai presztízsével, reprezentatív és kihívó öntudatával együtt, ugyanakkor azonban felruházza mindazokkal a meleg és közvetlen érzelmekkel is, melyekkel addig a polgár a maga szűkebb közösségeit vette körül. Ebben az egyesülésben a polgár érzései voltak az erősebbek, és a demokrácia lényege szerint kellett is, hogy erősebbek legyenek: a modern demokrácia végeredményben a dolgozó, a műgonddal

alkotó ember életformájának a győzelmét jelenti a magát hatalmi helyzetekben kiélő, reprezentáló, arisztokratikus ember felett. A demokráciának és nacionalizmusnak ez a kapcsolata Nyugat- és Észak-Európában, ahol a politikai tudat zavarai vagy kóros deformációi nem állottak elő, máig is élő eleven valóság.

2. Közép- és Kelet-Európa területi státusának felborulása és a nyelvi nacionalizmus kialakulása

Mikor a 18. század végén kirobban és teret kér a modern demokratikus nacionalizmus, Nyugat- és Észak-Európában semmi kétség nincs benne, hogy az a keret, az az ország, melyet a nép birtokba akar venni, nem más, és nem is lehet más, mint a *meglévő állami keretek*: Franciaország, Nagy-Britannia, Spanyolország, Portugália, Belgium, Hollandia stb. Más volt a helyzet Közép- és Kelet-Európában. Német- és Olaszországban a Német-római Császárság politikai formációja kuszálta össze mindkét ország politikai fejlődését, Kelet-Európában pedig az oszmán hatalom előretörése döntötte meg a meglévő nemzeti kereteket, anélkül hogy végleges és szilárd új keretet tudott volna följük építeni. Mind a két tényező közrejátszott annak a végzetes államalakulatnak a létrejöttében, mely az állam- és nemzetalakulás útját Közép- és Kelet-Európában végleg összezavarta. Ez az államalakulat a Habsburgok birodalma volt.

A Habsburgok végzetes államalakulata

A Habsburgok birodalma, mikor megalakult, éppen olyan alkalmi, „nemzet”-közi dinasztikus államkapcsolat volt, mint az aragon–szicíliai, angol–hanoveri stb. kapcsolatok. Mikor megszületett, minden volt, csak az nem, aminek ma képzelni szokták: „*dunai állam*”. Az egyik alkotóeleme, a reformáció folytán Dél-Németországba szorult *német császárság* hozta a maga összes olaszországi és nyugat-európai érdekeltségeit; a *cseh királyság* csak kisebb részben volt dunai ország, az oszmán támadás folytán összezsugorodott *magyar királyság* pedig tulajdonképpen csak katonai előtere volt a német császárságnak kelet felé. Komoly egyesítő szándékok sokáig nem érvényesültek ebben az unióban. A 18. század közepéig semmi kétség abban, hogy a Habsburg-ház a római császári címmel összekapcsolt *német királyi hatalom* politikai súlyát képviseli Európában. Ő a „császár”, aki ura Németország és Olaszország nagy részének, s mellékesen cseh és magyar király. A vallásháborúk során azonban

a német császár mind kijebb szorul Németországból, ugyanakkor, amikor megszilárdul olaszországi pozíciója, és többek között, de egyáltalán nem mindenekelőtt a Dunánál is terjeszkedik, ahol sikerül a magyar királyság régi területét a törökök rovására visszaszereznie. A 18. század folyamán tovább gyengül németországi pozíciója, s az osztrák örökösödési háború alatt egy pillanatig egész groteszkségében megmutatkozik az a helyzet, hogy a császári címet nem viselő Mária Terézia országának *még neve sincsen*, hanem osztrák, magyar, cseh, lombard, belga, horvát nemzetek vagy nemzettöredékek merő együttese különböző joggal, nyelvvel, igazgatással és tudattal.

A 18. század második felében kezdenek csak komolyan jelentkezni olyan törekvések, melyek a Habsburgok összefüggő dunai államát valamiféle „osztrák” tudattal igyekeznek megtölteni. Mielőtt azonban bármi is megszülethetett volna ebből az osztrák tudatból, a francia forradalom nyomán elemi erővel megjelent a modern demokratikus nacionalizmus ezen a területen is, és teljesen új helyzetet teremtett.

A régi nemzetek feltámadása

Az első kérdés, amit el kellett dönteniök az e területen feltámadt modern demokratikus, nemzeti tömegmozgalmaknak, melyek a nép nevében birtokba akarták venni az egész nemzeti keretet, az volt, hogy *miféle* keretet akarnak birtokba venni. A modern demokratikus nacionalizmus nem volt képes és – jogos okból – nem volt hajlandó az itt talált államhatalmi egységeket (Habsburgok birodalma, német és olasz kis államok, Oszmán Birodalom) kitölteni a maga hatalmas érzelmeivel és erő kifejtéseivel, hanem mindenekelőtt azok felé a keretek felé fordult (német birodalom, egységes Olaszország, lengyel, magyar, cseh királyságok stb.), amelyek részben még intézményekben, részben már csak szimbólumokban és emlékezetben éltek, de anarchiába és provincializmusba süllyedve is erősebb politikai élményeket jelentettek, mint a meglevő, nem is túl régi és nem eléggé gyökeres hatalmi szervezetek. Az Oszmán Birodalom nem tudott a balkáni népek fölött új nemzeti szerkezetet alkotni egyrészt szervezetének pusztán katonai és hódító jellege miatt, másrészt a Balkán népeivel szemben fennálló kulturális idegensége miatt. A Habsburgok birodalma pedig, mint mondtuk, alkalmi unió volt, és azt el tudta érni, hogy a beléje került nemzeteket meggyengítse, de arra nem volt képes, hogy ezeket a nemzeti egységeket feloldja. A 18–19. század fordulóján megjelent „Ausztria”-tudat nem nélkülözte az emberséges és meleg színeket, azonban mélyebb közösségi gyökerei csak

a német örökös tartományokban voltak, s ott sem az európai nemzeti érzelemnek felelt meg, hanem inkább azoknak a provinciális érzelmeknek, amelyek a többi német kis államokban is kifejlődtek. Ebből az osztrák lokálpatriotizmusból már csak azért is nehezen születhetett külön új nemzet, mert a német nyelvű osztrák örökös tartományok dicsősége éppen abban állott, hogy öt és fél évszázada adtak császárokat és királyokat a *német* birodalomnak, és úgy szerepeltek, mint a német uralkodó házi országa, Ile de France-ja. A többi kis német állam összefogó politikai élmények és komoly külső presztízs híján még kevésbé jutott el odáig, hogy Hollandia, Belgium vagy Svájc módjára igazán nemzetté alakuljon. Az olasz kisállamok a 19. századra a politikai erőtlenségnek és a teljes kiüresedésnek olyan mélypontjára jutottak, hogy az olasz nemzeti egység gondolatával szemben semmiféle szeparatistikus nemzeti tudatot nem vetettek fel. Minden vonalon a régebbi keretek győzedelmeskedtek tehát: nem osztrák, bajor, szárd vagy nápolyi nemzeti érzés vetett lángot, hanem német, olasz, lengyel, magyar és cseh nemzeti érzés.

Az újjászületés nehézségei és a népi gondolat

Ez a győzelem azonban mindannyiuk számára pirruszi győzelem volt. Az új nemzeti mozgalmaknak energiájuk legnagyobb részét a meglévő keretek lebontására és a maguk keretének az újjáépítésére kellett fordítaniok, és eközben csakhamar szembekerültek azzal a ténnyel, hogy a modern állami és nemzeti szervezet alapvetését, mely Európa-szerte a 17. és 18. században folyt le, az ő javukra nem végezte el senki. Nem volt a szó mai értelmében vett fővárosuk, nem volt vagy csak részben volt kiépített állami apparátusuk, nem volt a maga lábán megálló gazdasági szervezetük, egységes politikai kultúrájuk és begyakorolt nemzeti elitjük. Mindez megvolt a Hasburgok birodalmának és a többi fennálló államhatalmi keretnek, ezeken belül azonban csak vértelen dinasztikus érzelmek vagy erőtlén lokálpatriotizmusok tudtak megszületni. Az új nemzeti mozgalmaknak tehát ezekkel a kiüresedett, de minden hatalmi eszköz birtokában levő szervezetekkel szemben meg kellett mutatniok, hogy ők a gyökeres és életképes egységek. Ehhez vissza kellett nyúlniok a területi erőviszonyoknál mélyebb „népi” tényezőkre. Így lett a *nép*, mely Nyugat-Európában egyszerűen a *társadalmi felemelkedés* dinamikáját képviselte (peuple), Közép- és Kelet-Európában egyúttal a *megkülönböztető nemzeti sajátosságok* döntő hordozója (Volk), mely az összekeveredett vezető rétegeknél tisztábban őrzi

a nemzethez tartozás „igazi” kritériumait, a nyelvet, a népszokásokat stb. Itt a gyökere annak a lefordíthatatlan ellentétnek, amely az azonos logikai értelmű „populaire” és „népi” szavak hangulati értelme között van. Így alakult ki az a tényező, mely Európa e részének amúgy is mozgásba jött területi státusát végleg folyékonnyá tette: a nyelvi nacionalizmus.

A nyelvi nacionalizmus

A nyelvi nacionalizmus speciális közép- és kelet-európai jelenség. A nacionalizmusnak leginkább Közép- és Kelet-Európában kidolgozott elméletei alapján ma már Nyugat-Európában is gyakran lehet olyan véleményt hallani, hogy nemzet úgy keletkezik, hogy az egynyelvű emberek „összeállanak” és államot alapítanak. Ilyen azonban még soha ezen a világon nem történt. A nemzet modern gondolata par excellence politikai fogalom: kiindulópontja egy állami keret, melyet a nép a demokratizált nemzeti tömegérzelmek erejével birtokba akar venni és a magáénak akar tudni. Míg azonban a 19. század elején ezek a tendenciák meglehetősen igazodtak a történeti államkeretekhez, és csak a fölējük épült gyökértelen államszervezeteket (Habsburgok birodalma, Oszmán Birodalom stb.) igyekeztek lerázni magukról, addig a nyelvi nacionalizmus megjelenése folytán az összes itteni nemzetek kezdtek számot vetni a maguk helyzetével a nyelvi erőviszonyok szempontjából is: azok a nemzetek, melyeknek történeti határa mellett nyelvrokonok éltek, vagy melyeknek már nem is voltak történelmi határai, kitűzték az összes nyelvtársak egyesítésének programját; azok pedig, melyeknek történeti területén másnyelvűek éltek, kitűzték az egynyelvű nemzeti állam programját. Mindkét törekvésnek egy volt a lényege: etnikai tényezőkkel alátámasztani a politikai lét bizonytalanságát.

Nem azt jelenti ez, hogy e területeken nyelvészeti tényezők hozzák létre a nemzeteket, s bármiféle dialektusból nemzetet lehet elővarázsolni. A nemzeteket itt is, mint mindenütt, politikai tényezők hozzák létre. Az itteni nemzetek túlnyomó része: a lengyel, a magyar, a cseh, a görög, a román, a bolgár, a szerb, a horvát, a litván mind olyan, melynek a történelem hosszú évszázadain keresztül megvolt a maga állami vagy félig állami szervezete és sajátos politikai tudata. Az a néhány nemzet (szlovákok, lettek, észtek, albánok), amelyek első látásra úgy tűnnek fel, mintha tisztán nyelvi alapon születtek volna meg, szintén nem az egynyelvűek „összeállása” által, hanem történelmi élmények és folyamatok által jöttek létre. Így például a szlovák nemzeti tudat abban a történelmi élménysorozatban alakult ki, mely kezdő-

dött a magyar nyelvi nacionalizmussal szemben való politikai és kulturális ellenállással, és folytatódott a magyar államtól a csehszlovák államhoz való csatolással, az önálló Szlovákia megalakulásával s Csehszlovákia helyreállításával. Érdemes megjegyezni, hogy a különböző államközösségek közötti ide-oda hányódás néhány nyugat-európai kis nemzet, pl. a finn és norvég nemzet megszületésénél, illetőleg újjászületésénél is szerepet játszott. A történelmi élményeknek egy ilyen sorozata az, ami egy nemzetet megformál. Igaz tehát a közép- és kelet-európai történeti egységek híveinek az a gyakran hangoztatott állítása, hogy a nyelv maga nem nemzetalkotó tényező, hanem csak a történelem az. Ebből azonban nem az következik, amit ők ebből ki akarnak hozni, mert viszont a másik oldalról az is igaz, hogy Közép- és Kelet-Európa különleges viszonyai között a nyelvi összetartozás politikai és történelmi tényezővé vált; mindenekelőtt a meglevő keretek területi elhatárolásának és néhány esetben új nemzetek formálódásának a tényezője.

A határok folyékonnyá válása

A nyelvi nacionalizmus uralkodóvá válása azt jelentette, hogy Közép- és Kelet-Európában a nemzetek egymás közötti határai folyékonyakká váltak. Míg Nyugat- és Észak-Európában a történeti status quo megtartotta a maga nemzetelhatároló jelentőségét, addig Közép- és Kelet-Európában az újjászületett nemzetek egymás közötti határai vagy teljesen elsüllyedtek a történelem viszontagságai között (a Balkánon), vagy ha fenn is maradtak a legújabb korig (Lengyel-, Magyar- és Csehország esetében), összetartó erejük meggyengült. Ebben a helyzetben a legnagyobb baj *nem* az volt, hogy a nyelvi határok nagyon kacsaringósak voltak, és nem igazodtak földrajzi, gazdasági előírásokhoz; hanem az, hogy e nemzetek történelmi érzelmei – minthogy túlnyomó részüknek volt történelmi emlékezete – más és rendesen nagyobb területhez fűződtek, mint amely területen a megfelelő nyelvű lakosság élt. A nemzeti érzés itt is, mint mindenütt a világon, nemcsak az embereknek egy bizonyos csoportját fűzi egymáshoz, hanem az embereknek egy bizonyos csoportját a lokalitásoknak, szent városoknak, történeti emlékeknek egy bizonyos területi egységéhez is. Különösen erősek voltak ezek az érzelmei, ha a szóban lévő lokalitásokat egy kisebbségben levő, kisebbségbe került vagy területileg körülzárt, de a nemzeti nyelvet beszélő lakosság lakta. De nem kevésbé erős volt a történeti keretekkel szemben álló népi mozgalmaknak az az igénye, hogy városi központokat tegyenek a magukévá. Hamar kialakult tehát az a helyzet, hogy az itt újjászületett

összes nemzetek szomszédaik túlnyomó részével ádáz határvitákba bonyolódtak. Ez a helyzet egy csomó háborút és katasztrófát okozott, amiből a nemzeti lét és a területi státus még nagyobb bizonytalansága származott. Itt a fő forrása a közép- és kelet-európai nemzetek politikai hisztériáinak.

3. A három kelet-európai történeti állam összeomlása

Külön érdemes foglalkoznunk a három kelet-európai történeti ország, Lengyelország, Magyarország és Csehország katasztrófájával. Egyrészt azért, mert ezeknek az összeomlása sokkal döntőbb szerepet játszik az európai államrendszer katasztrófájában, mint amennyire az az első pillanatban látszik. Másrészt azért, mert ezeknek az országoknak a politikai tudatbeli egyensúlytalanságai a többi országokénál még jellegzetesebben mutatják a közép- és kelet-európai bajok okait és mibenlétét.

Kelet- és Délkelet-Európa zűrzavarával kapcsolatban félrevezető az, ha annak okai között a Habsburgok monarchiájának összeomlását emeljük ki. Inkább e monarchia *létezése* volt oka a zűrzavarnak. Összeomlásánál nem érdemes túl sokáig megállanunk, mert a Habsburgok alkalmi, hibrid, belső összetartó erők nélküli államkonglomerátuma szerencsésebb fejlődés mellett sem lehetett volna Közép- és Kelet-Európa stabilizálódásának a tényezője. Ott volt ellenben sokkal mélyebb gyökerekkel az a három történeti állam, Lengyelország, Magyarország és Csehország, melyeket a Habsburg-monarchia többé-kevésbé eltakart, de annak összeomlása után napvilágra kerültek. Hogy valóságos és élő nemzetek, nem úgy, mint a Habsburgok állama, azt sikerült is megmutatniok, arra azonban képtelennek bizonyultak, hogy ismét felvegyék azt a szerepüket, melyet a Habsburgok kialakulása előtt betöltöttek. Épp e három állam belső egyensúlytalanságának volt döntő része abban, hogy az európai államrendszer összeomlott: *Magyarország* volt az a pont, ahol a Németország ellen felépített francia politikai védőmű 1918 óta lyukas volt, *Csehszlovákia* volt az a pont, ahol ez a védelmi rendszer 1938-ban, mielőtt használatára sor került volna, leomlott, és *Lengyelország* volt az az arkhimédészi pont, ahonnan kiindulva a német expanziónak sikerült a vele szemben álló Nyugat és a vele szemben álló Kelet szolidaritását egy kis időre megbontania, s az így támadt résen ömlött ki a világra a második világháború minden szörnyűsége.

Mind a három történeti állam bajai a 18. század végénél kezdődnek, s végsőleg azokra a nehézségekre vezethetők vissza, melyek ezen a területen a nemzetek kialakulásának és stabilizálódásának útjában állottak.

Lengyelország problémája az volt, hogy a történeti lengyel királyságnak volt egy szoros értelemben vett *lengyel fele*, mely homogénül lengyel volt, azonban volt egy perszónálunió révén hozzákapcsolódott ún. *litván fele* is,⁴⁸ melynek vezetőrétege csaknem teljesen ellengyelesedett, lakossága ellenben részben *litván*, túlnyomó részben azonban *orosz* volt, és *ortodox vallású*. Az újkorban e lakossággal szemben a felemelkedő Oroszország vonzóereje mindjobban érvényesült. Ugyanekkor érvényesült a Lengyelországhoz tartozó Nyugat-Poroszországgal szemben német expanziós törekvés is, amely azonban mind etnikailag, mind történetileg lényegesen kevésbé volt megalapozva, mint az orosz igények. Midőn Lengyelország anarchiája folytán orosz és porosz nyomás Lengyelország területi megcsonkítása irányában kezdett érvényesülni, megjelent a zsákmányra harmadikul a hibrid Ausztria is, melynek semmiféle komoly igénye lengyel területre nem volt. Lengyelország első felosztása nyomában hatalmas erejű demokratikus mozgalom támadt, melytől a lengyel hazafiak országuk belső és külső feltámadását remélték. E mozgalom valóban komoly nevelési és politikai reformokra vezetett, és az 1791. évi alkotmányban⁴⁹ érte el tetőpontját, mely európai visszhangot keltett. Közben azonban a francia forradalom máshová terelte az európai politika súlypontját. Így Lengyelország anar-

⁴⁸ A lengyel-litván perszónáluniót 1385-ben kötötték meg. Jagelló litván nagyfejedelem, aki feleségül vette Nagy Lajos magyar és lengyel király kisebbik leányát, Hedviget, II. Ulászló néven lengyel király lett. A lengyel-litván államszövetség 1795-ig, Lengyelország harmadik felosztásáig állt fenn.

⁴⁹ Az 1791. évi alkotmány, az 1788–1792 között üléselőző ún. „négyéves szejm” által 1791. május 3-án elfogadott alkotmány, amely Lengyelországot alkotmányos monarchiává alakította át. Eltörölte a királyválasztást, a nemesi konföderációkat és a liberum vétót (lat., szabad tiltakozás). Az utóbbi 1652 óta lehetővé tette, hogy egyetlen követ tiltakozó szava megakadályozza egy javaslat törvényerőre emelkedését, aminek következtében a lengyel törvényhozás majd másfél évszázadra működésképtelenné vált. Bevezette a miniszteri felelősséget és a kétkamarás országgyűlést. A bocskoros nemességtől megvonta a követválasztási jogot, s így a mágnásokat megfosztotta – könnyen megvásárolható – szövetségeseitől. A polgárság megerősítését célozta, hogy a városok a közigazgatás és a bíraskodás terén teljes autonómiát kaptak, s követeket küldhettek az országgyűlésbe, igaz, hogy csak tanácskozási joggal. Bizonyos nemesi előjogokat is kiterjesztettek rájuk: vásárolhattak földet, s minden állami vagy egyházi hivatalt betölthettek. A parasztságot a földesúri önkénnyel szemben „a jog és az országos kormányzat” védelme alá helyezte. Biztosította a szabad vallásgyakorlatot. Az alkotmány, amely a francia forradalom szellemében fogant, s a feudális anarchiát megszüntetve megteremtette a polgári fejlődés politikai feltételeit, alig egy évig volt érvényben. Az ún. mágnásellenzék az orosz cári csapatok segítségével átvette a hatalmat, s hatályon kívül helyezte az alkotmányt.

chiája, az általános európai helyzet bizonyos kihatásai, valamint Ausztria beavatkozása oda vezettek, hogy a Lengyelország megcsonkítására indult akció *Lengyelország teljes felosztásával végződött.*

A teljes felosztás

A harmadik felosztással Oroszország nagyban és egészben megkapta az összes orosz-litván területeket, a tisztán lengyel területeken pedig Poroszország és Ausztria osztozott. Ez a helyzet Lengyelországnak azt a történeti leckét adta fel, hogy a szorosan vett lengyel területbe bele nem harapott *Oroszországot vegye a háta mögé*, s így próbálja nemzeti életét a két német hatalommal szemben újból helyreállítani. A lengyelek azonban nemzetük szörnyű felosztásának a hatása alatt voltak, amelyet mindenestül a brutális erőszaknak tulajdonítottak, és nem voltak képesek különbséget tenni a között, ami a felosztásban *történeti szükségszerűség*, s a között, ami a felosztásban *merő erőszak* volt. Éppen ezért egy percre sem adták fel a történeti nagy Lengyelország ábrándját, s többek között ezért csoportosultak Napóleon köré. Hogy ábrándképek után futottak, az bizonyosodott 1812-ben, amikor a Litván Nagyfejedelemségbe bevonuló Napóleont sehol sem fogadta az a lengyel nemzeti felkelés, amit lengyel hívei neki beígértek. Arra viszont jó volt az egész vállalkozás, hogy Oroszországban felkeltse azt az érzést, hogy *a maradék Lengyelország⁵⁰ felől továbbra is veszély fenyegeti.*

Ennek volt a következménye Lengyelország 1815. évi *negyedik felosztása*,⁵¹ amely azért volt súlyosabb az előzőknél, mert most már *a szorosan vett lengyel területekből* is nagy, sőt túlnyomó részt juttatott Oroszországnak, s így most már a felosztásban részt vevő három nagyhatalom *egyformán érdekelt* volt abban, hogy lengyel állam a szorosan vett lengyel területen se létez-

⁵⁰ Bibó István „maradék Lengyelország”-on talán a Napóleon által 1807-ben, korábban Poroszországhoz tartozó területeken mesterségesen létrehozott kis államot, az ún. Varsói Nagyhercegséget értette, amelynek francia mintára saját alkotmánya volt, s lengyelek kormányozták. A 2,6 millió lakosú Varsói Nagyhercegség hadseregét 1813-ban a cári csapatok szétverték.

⁵¹ Az 1814–15-ös bécsi kongresszuson a Napóleon felett győztes hatalmak, Ausztria, Poroszország és Oroszország ismét felosztották egymás között a lengyel területeket. Ausztria Galíciát kapta, Krakkó nélkül, Poroszország pedig Kelet-Poroszországot, kiegészítve a Varsói Nagyhercegség nyugati részével és néhány nagyvárossal, mint Poznań és Toruń. A Varsói Nagyhercegségből létrehozták a Lengyel Királyságot (más néven a Kongresszusi Lengyelországot), amelyet alkotmányos monarchiaként perszonálunió formájában „örökre” egyesítettek Oroszországgal.

zék. Így nem maradt Európában nagyhatalom, amelynek Lengyelország helyreállítására érdeke és lehetősége lett volna. Teljes 100 esztendőnek kellett elmúlnia, míg a cári Oroszország és a központi hatalmak egyidejű összeomlása Lengyelország újjászületését lehetővé tette.

Az el nem fogadott történelmi lecke

A történelem újból ugyanazt a leckét adta fel Lengyelország számára: a lengyel területekre alapozni nemzeti életét és lemondani tudni azokról a nagy kiterjedésű keleti vidékekről, ahol voltak még lengyel nagybirtokok, de nem voltak lengyel tömegek. Az ún. Curzon-vonal ennek a helyzetnek következményeit vonta le. Nem így Lengyelország, mely 1920-ban nem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy felhasználva Szovjet-Oroszország veszélyeztetett helyzetét, túllépje a Curzon-vonalat. A rigai békében több mint 6 millió orosz és ukrán kisebbség került uralma alá, ami komoly tényezője volt annak, hogy Lengyelország eltávolodott a demokráciától, mert nem volt biztonságban a lakosság nemzeti érzelmei felől, s azok a történelmi katasztrófák, melyek a lengyel nemzet háta mögött voltak, nem adtak neki bátorságot arra, hogy nagyvonalú és demokratikus engedményekkel remélje magához kapcsolhatni e területeket.

Lengyelország, miközben azt ünnepelte, hogy a rigai békében újból megközelítette a történelmi nagy Lengyelország határait, nem figyelt arra, hogy ezt az akciót az új szovjet állam életének legkritikusabb és legfenyegetettebb pillanatában hajtotta végre, amivel azt érte el, hogy a szovjet politikai szemlélet számára *szimbolikus betörési pontjává lett minden rosszakaratú támadásnak*, mely az új szocialista birodalmat a kapitalista világ részéről fenyegette. Húsz esztendővel később, 1939-ben, amikor a német támadás újból Lengyelország létét fenyegette, Lengyelország harmadszor is ugyanazon a történelmi leckén bukott el: *az Oroszországgal való bizalmi állapot leckéjén*.

A második világháború befejeztével Lengyelország megint abba a lelkiállapotba került, hogy *„Európa vele szemben tartozásban van”*. S midőn orosz részről felvetődött a Curzon-vonal követelése, akkor nem úgy fogadta ezt a Curzon-vonalat, melyet valójában 150 esztendő óta ismétlődő katasztrófák tanulsága kényszerít reá, mint egyedül lehetséges megoldást, hanem mint egy *súlyos sérelmet*, melyért nagyon nagyméretű kárpótlás jár. Történetesen olyan pillanatban történt ez, amikor Európa intéző hatalmai különböző okok miatt úgy érezték, hogy ezzel a kárpótlással tartoznak. S megadták ezt

a kárpótlást *Szilézia és fél Pomeránia formájában*, megtoldva e területek német lakosságának a teljes kitelepítési lehetőségével.⁵² Hogy mi lesz ennek a döntésnek a távolabbi visszahatása, azt ma még pontosan nem tudjuk lemérni: félő, hogy *egy nagyon súlyos európai lelkiismereti válság* körvonalai fognak kirajzolódni e kérdés körül, s egy napon Lengyelországnak is rá kell jönnie arra, hogy *kevesebb kárpótlás több lett volna*.

A történeti Magyarország problémája

Magyarország kiinduló problémája azonos Lengyelországéval. Adva volt egy történeti államkeret, amely azonban nem volt teljes egészében magyar nyelvű, hanem több nemzetiség osztozott rajta. Ezek a nemzetiségek két csoportra oszlottak: az *északi területek* nemzetiségei a történeti magyar állam egész történeti sorsát végigcsinálták, és erős valószínűséget mutattak abban az irányban, hogy egy többnyelvű, de azonos történelmi tudatú magyar állam fenntartásában részt tudnának venni. A Magyarország *déli részén* lévő nemzetiségek körében viszont a hosszú török uralom alatt a magyar állam jelentősége megcsökkent, védelmüket és felszabadulásukat *nem a magyar államtól*, hanem az azt magában feloldó *Habsburg Birodalomtól* várták s kapták, s midőn a török kiűzése után a történeti jog alapján a magyar államhoz szorosabb vagy tágabb kapcsolatban visszakerültek, ez a kapcsolat nem mondott immár számukra semmit. Midőn tehát a Balkánon a nyelvrokon népek államai megalakultak, teljes erővel *ezek felé kezdtek gravitálni*. A magyar demokratikus és nemzeti mozgalom hívei úgy képzeltek, hogy a demokratikus szabadság egyben a nemzeti egységet is létre fogja hozni a történeti Magyarország keretén belül. Ez a remény *illúzió*nak bizonyult, mert 1848-ban, midőn a magyar nemzet nagy lendülettel nekivágott annak, hogy függetlenítse magát a Habsburgoktól, szemben találta magát országának másnyelvű nemzetiségeivel, mindenekelőtt *a horvátokkal, szerbekkel és románokkal*, melyeknek elszakadási törekvéseit nem volt hajlandó elismerni. Így a szabadságért harcoló Magyarország egyszerre találta magát szemben az *európai reakció* hatalmaival és saját *elégedetlen nemzetiségeivel*, s az eredmény az 1849. évi katasztrófa volt.

⁵² Az antifasiszta nagyhatalmak 1945 nyarán a potsdami konferencián egyeztek meg abban, hogy Lengyelország nyugati határa a Balti-tengertől az Odera és a Neisse folyók mentén, a csehszlovák határig húzódjon, Lengyelország pedig felhatalmazást kapott arra, hogy az attól a vonaltól keletre fekvő területeken élő német ajkú lakosságot kitelepíthesse Németországba.

Ennek a katasztrófának két tanulsága rögződött meg a magyar nemzet politikai tudatában: az egyik az volt, hogy *Európa Magyarországot függetlenségi harcában cserbenhagyta*, a másik tanulság az volt, hogy *az idegen nyelvű nemzetiségek a demokratikus szabadságot az elszakadásra fogják felhasználni*. Az előbbi tanulságból született meg az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés, melynek lényege az volt, hogy Magyarország a maga történeti területének a megtartása érdekében lemondott a teljes függetlenségről. A második tanulság nyomán kezdődött az a fejlődés, mely Magyarországot eltávolította a demokratikus ideáloktól, mert az 1848–49. évi katasztrófa nyomában az a félelem rögződött meg a magyarokban, hogy a demokrácia összes következményeinek a vállalása a nemzetiségi területek elszakadására fog vezetni. A történelem azt a leckét adta volna fel a történeti Magyarország hívei számára, hogy észak felé próbálják megtartani a történeti országot, dél felé pedig vegyék tudomásul, hogy tőlük régtől fogva elidegenedett népekkel állanak szemben. Ehelyett kialakult egy meglehetősen szűk látókörű politika, mely azt képzelte, hogy ha a különféle magyarországi nem magyar nyelvek közjogi érvényesülését kicsinyes módon megakadályozza, ezzel biztosítja a történeti Magyarország fennmaradását. Ennek pedig az lett az eredménye, hogy a déli részben lévő s már teljesen különálló nemzeti tudatra jutott nemzetiségek után most már az *északi területek szlovák és orosz lakossága* is végleg elszakadt a történeti Magyarország gondolatától.

A trianoni komplexum

Ebben a helyzetben érte Magyarországot az 1918. évi összeomlás, amikor hamarosan kiderült, hogy a történeti Magyarország felszámolása elkerülhetetlen. Ez a felszámolás azonban olyan hebehurgya módon történt meg, hogy Magyarországtól *nemcsak más nyelvű területeket*, hanem, ráadásul meglehetősen bőven adagolva, *magyar területeket* is elcsatoltak. Ennek a következménye egyrészt az volt, hogy Magyarországot sorozatos belpolitikai válságok rázták meg, melyek végül is a legsötétebb reakciót juttatták uralomra, másrészt az, hogy a magyar politikai szemlélet *egész Magyarország felosztását egyszerűen brutális erőszaknak és a győzők hipokrizisének tulajdonította*, és nem volt képes *disztingválni* a leválásra érett *másnyelvű területek* elcsatolása és az oktanul és *igazságtalanul elszakított magyar nyelvű területek* elszakítása között. Ennek következtében nem tudott elszakadni a *történeti nagy Magyaror-*

szág ábrándképétől, és még inkább abba a lelkiállapotba került, hogy *Európa neki egy súlyos igazságtalansággal adósa*. Emiatt azután 1938 után felmentve érezte magát minden európai kötelezettség alól, s midőn Magyarország területi státusának a megváltoztatására lehetőség nyílt, akkor nem állott meg a magyar nyelvű területeknél, hanem abban az arányban, amint ennek lehetősége megnyílt, tovább kergette a történeti nagy Magyarországot ábrándképét, egyenes úton haladva az 1944. évi katasztrófa felé. *A történeti nagy Magyarország illúziója ezzel végleg összeomlott*, ma azonban már ez is kevés: Magyarországnak szembe kell néznie egy olyan véglegesnek ígérkező békével, mely megint csak nem biztosítja *az etnikai határokat sem*. Hogy ennek elviselésére lesz-e elég belső tartaléka, az [a] jövő demokratikus fejlődésének döntő kérdése.

A történeti Csehország és Csehszlovákia

A harmadik kelet-európai történeti ország, a történeti Csehország problémája szintén a nyelvi határok és a történeti határok eltéréséből nőtt ki. A történeti Csehország földrajzilag szoros egységet alkotó területén a középkor közepére kialakult az a helyzet, hogy a lakosság kétharmada volt cseh, egyharmada pedig, körül a határok mentén, német. A német lakosságnak éppúgy megvolt a maga *német-bohémiai* tudata, mint a cseh lakosságnak a maga *cseh-bohémiai* tudata, s mindketten egyformán és együtt *magukénak* tekintették az országot. A két nép közötti ellentét időnként, pl. a huszita háborúk idején⁵³ igen kiéleződött, más időkben enyhült. A németek mindig inkább a német birodalom felé orientálódtak, a csehek inkább kelet-európai politikát folytattak, de mindez beleveszett ezer apró érdek jellegzetes középkori harcába. A Habsburgok uralomra jutása után mind erősebbé vált a német orientáció, és a harmincéves háborúban Csehország állami különállása is teljességgel elhomályosodott. Mindamellett a *történeti cseh államkeret megmaradt*, s megmaradt a hozzákapcsolódó külön öntudat is mind a cseheknél, mind a németeknél. A 18–19. század fordulóján mind a cseh öntudat, mind a német öntudat széles tömegmozgalommá vált és élesen szembekerült egymással, azonban még mindig az egész történeti Csehország volt az, amelyet mindkettő a magáénak tudott és magának követelt. A mindjobban kiéleződő nyelvi harcok során azonban lassan mindkét fél kilépett a történeti Csehország keretének gondo-

⁵³ 1419 és 1434 között.

latvilágából, és a csehek a szláv szolidaritásban, a németek pedig a nagynémet gondolatban kerestek hátvédet maguknak. A szláv gondolat jegyében fordult a cseh politikai és kulturális érdeklődés mind erősebben a történeti Magyarország északi részén lakó, a történeti Magyarországtól mind erősebben elidegenedő s a csehek felé orientálódó szlovákok felé. Az első világháború alatt csehszlovák légiók alakulnak,⁵⁴ a világháború végén pedig megalakult az önálló csehszlovák állam.⁵⁵

A csehszlovák államalakulás ellentmondásai

Csehszlovákiának Németország összeomlása folytán sikerült egységben megtartania a vegyes lakosságú történeti Csehországot, keletfelől viszont magához kapcsolta a történeti Magyarországszlováklakosságú területeit még ráadásul a területi kikerekítés jegyében számottevő magyar területeket is. Az új államalakulás elvi alapja ellentmondó volt: a cseh területeket történeti és etnikai folytonosság, a német területeket *történeti*, de nem etnikai kapcsolat, a szlovák területeket *etnikai*, de nem történeti kapcsolat fűzte az új államhoz, a magyar területeknek pedig *sem* történeti, *sem* etnikai kapcsolatuk nem volt vele.

Ebben a helyzetben a csehszlovák nemzet⁵⁶ hívei két eszmei bázisra igyekeztek alapozni a csehszlovák állam egzisztenciáját: az egyik a *demokrácia*, a másik az *1919. évi versailles-i területi rendezések sérthetetlenségének* az elve. A demokráciára nemcsak az kvalifikálta az új csehszlovák államot jobban, mint kelet-európai szomszédait, hogy a cseh társadalom a lengyelnél és a magyar-

⁵⁴ A párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanács (1916) kezdeményezésére, amelynek elnöke Tomáš Garrigue Masaryk volt, 1917-ben alakultak felfegyverzett csehszlovák légiók Franciaországban, Jugoszláviában, Olaszországban és Oroszországban. Összlétszámuk kb. 150 ezer főre tehető. Csak a nyugati hadszíntéren lévő légiók kapcsolódtak be a harcokba az antant oldalán, jelentősebb hadműveletekben azonban nem vettek részt. Az oroszországi Csehszlovák Légiót, amely 1918-ban a fehérek oldalán harcolt és elfoglalta a transzszibériai vasutat – 1919-ben Vlagyivosztkon keresztül hazaszállították. A légiósok a csehszlovák államban – az átszatolt területeket is beleértve – a közhivatalokban, a hadseregben fontos pozíciókat kaptak, sőt a földreform során sokan közülük kisebb földbirtokhoz is jutottak.

⁵⁵ Az önálló Csehszlovákia 1918. október 28-án alakult meg.

⁵⁶ Az egységes csehszlovák nemzet koncepcióját az első világháború idején Párizsban a cseh emigráció vezetői, Beneš, Masaryk és társai dolgozták ki, s a Csehszlovák Nemzeti Tanács propagálta. Csehszlovákia megalakulása után a cseh politikai vezetés továbbra is fenntartotta ezt a felfogást, ami szlovák részről nagy ellenkezést váltott ki. Csehország és Szlovákia szétválása óta állami szinten is úgy látszik, hogy a nemzeti fejlődés két önálló nemzetet alakított ki, a csehet és a szlovákok.

nál sokkal fejlettebb, industrializáltabb és polgárosodottabb volt, hanem az is, hogy a másik kettőnél sokkalta optimistább volt. Lengyelország történeti katasztrófásorozata a 18. században, Magyarországé a 19. században elkezdődött, s a demokráciával szemben való optimizmusuk már ekkortájt megtört. A csehek ellenben a 19. századot a Habsburg Birodalom árnyékában erős politikai harcok közepette, de töretlen politikai reményekkel éltek át, s ez az optimizmus adott nekik lélegzetet ahhoz a demokratikus politikai berendezkedéshez, melyet 1918–1938 között megvalósítottak, s amely a különböző fasizmusok és abszolutizmusok között valóságos oázist alkotott. Igazuk van a cseheknek abban, hogy a csehszlovák államban távolról sem volt kibírhatatlan németnek vagy magyarnak lenni.

Minthogy azonban az új állam alakulásánál nemcsak nevében, hanem szerkezetében is az etnikai elven volt a súlypont, a történeti terület német lakossága számára mind erősebben idegenné vált az új államtest, nem is beszélve a magyarokról, akik igazán teljesen incidentálisan kerültek bele. Nem volt rossz dolguk, csak éppen indokolatlan volt egy kicsit, hogy mit is keresnek ők a szláv testvériség alapján egymásra talált csehek és szlovákok országában.

A másik eszmei bázis, amire a csehszlovák állam létét és igazolását reáállították, az 1919. évi versailles-i területi rendelkezések sérthetetlenségének gondolata. Ezt a gondolatot a csehek, abban az arányban, amilyen arányban érezték, hogy a demokrácia gondolata államukat nem menti meg a centrifugális erők hatásától, még a franciáknál is erősebben, valóságos merev dogmatizmussal hangsúlyozták, s ennek a merevségnek *megvolt a maga része* Európa politikai fejlődésének katasztrófális fordulatában.

Az 1938–1939. évi katasztrófa

1938-ban, midőn a hitleri agresszió elindult Csehország német területei irányában, csakhamar napvilágra jött, hogy Csehszlovákiának nemcsak a német lakossága, hanem a magyar lakosság, sőt a szlovák lakosság komoly része is nem érez szolidaritást a csehszlovák állammal. A sérelmek komolytalanok voltak és felfűjtak, de az idegenség megvolt. E szolidaritáshiány látható jeleinek megvolt a maga része abban, hogy a nyugati hatalmak elfogadták azt az elvet, hogy az etnikai elv alkalmazásával a történeti Csehországot is két részre kell osztani. Ez a megosztás azonban úgy, ahogy Münchenben lezajlott, nemcsak megosztást, hanem Hitler Németországának való teljes kiszolgáltatást jelentett, amit egy fél esztendő múlva Csehország

teljes bekebelezése is követett. Csehszlovákiával is az történt tehát, ami Lengyelországgal és Magyarországgal: egy hosszú idő óta készülő történeti folyamat egy történeti pillanatban a legbrutálisabb erőszak külső körülményei közepette zajlott le. Ez a helyzet képtelenné tette a cseheket arra, hogy a brutális erőszak mögött meglássák azt, amely egy hosszú idő óta készülő és a kelet-európai fejlődésnek megfelelő folyamatnak egyik láncszeme volt csupán. A csehek egész egyszerűen úgy érezték, és joggal, hogy *Európa cserbenhagyta, nemzetiségeik hátba támadták őket, és Európa tartozik nekik szabad államuk helyreállításával.*

Az újjászületett Csehszlovákia arca

A második világháború végével valóban sor kerülhetett ennek a tartozásnak a lerovására. A katasztrófából fejt újra felemelő csehszlovák állam⁵⁷ politikai arcára azonban éppúgy letörölhetetlenül reá van immár írva *a katasztrófák emléke*, mint a lengyel és a magyar nemzet lelki arcára. Csehszlovákia éppúgy nem várja már többet a demokráciától, hogy soknyelvű országát egységgé kalapálja, ahogyan elvesztette ezt a reményét Lengyelország és Magyarország is. Míg azonban azelőtt az ilyenfajta kiábrándulásnak abban állottak az antidemokratikus következményei, hogy az illető ország kisebbségeinek *kicsinyes nyelvi elnyomására és elnemzetietlenítésére* rendezkedett be, addig ma Csehszlovákia mindezen túlmegy, és *kitűzte az összes nem szláv kisebbségek kitelepítésének programját*. Őrütség ez, de van benne rendszer: a csehek *maguknak demokráciát* akarnak, *országuknak nyugalmat* a nemzetiségektől, de ugyanakkor érintetlen területi állományt is, vagyis *mindent egyszerre*. E mindent akarás mögött azonban nem az erő öntudata áll, hanem az átélt katasztrófából táplálkozó félelem. Itt válik el az oly sokban hasonlóan indult csehszlovák és jugoszláv fejlődés: Csehszlovákia 1938–39-ben a maga gyengeségét és összetartó erőinek hiányát tapasztalta meg úgyannyira, hogy az államot alkotó csehek és szlovákok kapcsolata is megrendült; ezzel szemben Jugoszlávia 1941–44-ben a maga félelmetes erejét tapasztalta meg, s ez a tapasztalat döntőnek fog bizonyulni az eredetileg élesen szemben álló szerbek és horvátok egy nemzetté való összeforrasztásában. A jugoszlávok sokat akarnak, mert úgy érzik, hogy mindenre képesek. A csehek mindent akarnak, de azért, mert semmiféle biztonságot nem éreznek elégnek, és

⁵⁷ A szociáldemokrata Zdeněk Fierlinger elnökletével 1945. április 3-án Kassán alakult meg a Cseh és Szlovák Nemzeti Tanács kormánya, s hirdette meg Csehszlovákia helyreállítását célzó programját. Köztársasági elnökké ismét Eduard Beneš-t választották.

tudják, hogy Európa most még emlékezik a Csehországgal fennálló történeti tartozásra. Valóban, az Európa sorsát intéző hatalmak a nemzetiségek kitelepítésére irányuló cseh kívánságnak – legalábbis a csehországi németek vonatkozásában – engedtek. Itt is áll azonban az, amit Lengyelország esetében mondtunk: e kérdés körül egy súlyos európai válság körvonalai kezdenek kibontakozni, és nagy kérdés, hogy a területi állomány százszázalékos érinthetetlenségének gondolata megéri-e végeredményben Csehszlovákia számára, hogy ennek a lelkiismereti válságnak az egyik szereplője legyen.

A három történeti állam sorsának közös vonásai

A három történeti kelet-európai nemzet sorsának közös vonásait ezek után könnyű felvázolni. Mindhárom nemzet a 18. század végétől napjainkig terjedő időben megkapta a *nemzetté alakulás*, pontosabban a *nemzetté való visszaalakulás* leckéjét. Mind a három a maga idejében: Lengyelország 1772–1794 között, Magyarország 1825–1848 között és Csehország 1918–1938 között az európai demokratizmus és patriotizmus mozgalmára olyan lendülettel reagált, mely a nyugat-európai kortársakat a legnagyobb reményekkel töltötte el. Mind a három azonban szembekerült azzal a ténnyel, hogy az *örökölt történeti területeket*, melyekhez mély érzelmekkel ragaszkodott, annak soknyelvűsége folytán nem képes *egységes nemzeti tudattal* megtölteni. Mindhárom egy ideig azzal a hiú reménnyel áltatta magát, hogy a *demokrácia és a szabadság összekapcsoló ereje* fogja a szétgravitáló lakosságot egységbe kovácsolni. Ezt a reményt mindenütt a francia fejlődés nagy példája éltette, ahol a nagy forradalom hatalmas élménye oly sikerrel kapcsolt be másnyelvű kisebbségeket az egységes nemzeti tudatba. Azonban a francia példakép mögött kétezer éves kultúrfejlődés, ezeröttszáz éves politikai keret, ezeréves központi hatalom, ötszáz éves nemzeti öntudat és a nagy *francia* forradalom presztízse állottak. Ezt a példát akarták utánozni a hosszú tetszhalálból felébredt s a pusztaság létezés nehézségeivel küzdő kelet-európai államok. Így a demokrácia egybeforrasztó erejébe vetett reményük természetesen hiúnak bizonyult, és bekövetkezett *Lengyelország teljes felosztása, a magyar szabadságharc 1849. évi bukása és Csehszlovákia 1938–39. évi katasztrófája*. Mind a három katasztrófát az tette végzetessé, hogy az európai reakció hatalmaival harcoló ország ugyanakkor szembekerült saját elégedetlen kisebbségével is. Mind a három nemzet úgy érezte, és joggal, hogy Európa szégyenletesen cserbenhagyta. Mind a három ország szétesési folyamata, közelebbről Lengyelország ötszöri

felosztása,⁵⁸ Magyarország 1849. évi katasztrófája és 1919. évi felosztása és Csehszlovákia 1938–39. évi katasztrófája a *brutális erőszaknak* és az *igazságtalanságnak* olyan kirívó körülményei mellett folyt le, hogy egyik sem volt abban a lelkiállapotban, hogy a brutális hatalmi erőszak mögött *meqlássa bizonyos részben a történelem logikáját is*.

Sőt az erőszak és igazságtalanság visszahatásaképpen megjelent az a görcsös illúzió, hogy a történelmi keret felbomlása *egészben* is csak esetleges okok, hatalmi tényezők és brutális erőszak eredménye. Ennélfogva úgy érezték, hogy ebben az eseményben semmi szükségszerű és visszacsinálhatatlan nincs, s az erőszak s az igazságtalanság uralmának a megdőlésével semmi akadálya nincs a történelmi keret helyreállításának. Az elnyomott lengyelek, magyarok és csehek szenvedései és jajszavai komoly realitást adtak a Vértő Lengyelország, Vértő Magyarország, Vértő Csehország képeinek, s ezeket a képeket a felosztott történelmi ország *egészére* vonatkoztatták: a térképre rajzolt *történelmi* országterület vértett az elképzelésükben, nem pedig az a szűkebb közösség, amit a valóságos lengyelek, magyarok és csehek alkottak. E három nemzettel az tette volna a legnagyobb jót, aki történelmi országuk felszámolását az etnikai és önrendelkezési elvek szigorú alapulvétele mellett folytatja le. A történelmi ország széttörése akkor is fájt volna jó ideig, de az elnyomott honfitársak szenvedéseinek a zaklató hatása elmaradt volna, az pedig egyenesen kijózanítólag hatott volna, hogy az elcsatolt másnyelvű népek köréből komoly jajszavak és a történelmi kerethez való visszakíváncozás komoly hangjai nem érkeztek volna. Így kialakult volna egy olyan közhangulat, mely kénytelen rájönni a részleges megcsonkítás kikerülhetetlenségére, és előbb-utóbb meg is szokta volna a tények erejére támaszkodó új határokat. Minthogy azonban nem így történt, mind a három nemzet görcsösen tovább ragaszkodott, sőt – Csehország esetében – mind a mai napig ragaszkodik a maga történelmi határaihoz. A demokrácia összeforrasztó hatásában mindegyikük – ki-ki a maga katasztrófája után – megcsalódott, s midőn az elé az alternatíva elé kerültek, hogy a demokrácia eszményeihez legyenek-e hűek, vagy területi igényeikhez, akkor habozás nélkül az utóbbit választották, nem törődve azzal, hogy mindegyikük – ki-ki a maga idejében – az európai demokrácia

⁵⁸ Lengyelország ötszöri felosztása: Bibó István Lengyelország ötödik felosztásaként értelmezi az 1939-es szovjet–német meg nem támadási egyezményt, amelynek értelmében a Szovjetunió 1939. szeptember második felében megszállta Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Belorussziát, s határait mintegy száz kilométerrel nyugatabbra helyezte át. A két totális állam, a náci Németország és a bolsevik Szovjetunió közötti új határokat később szerződésben szabályozták.

büszkesége volt. A történeti államterület megtartása érdekében Lengyelország és Magyarország a kisebbségi elnyomás és elnemzetietlenítés hatás-talan eszközeivel kísérleteztek, legújabbán pedig Lengyelország és Csehszlovákia a kisebbségek teljes kitelepítésének az egészen radikális útjára léptek, s immár a demokratikus látszatokat sem őrzik e vonatkozásban. Mindegyikük messze maradt a demokratikus bölcsességnek attól a magasiskolájától, melyet Dánia mutatott fel 1919-ben, amidőn kijelentette, hogy még történeti *dán* területeket is csak népszavazás útján óhajt visszakapni. Mind a három nemzet az őt ért súlyos megrázkódtatások hatására abba a lelkiállapotba került, hogy úgy érezte, hogy *a világgal szemben csak követel-nivalója van*, kötelessége és felelőssége azonban nincsen. Ez megnyilvánult mindenekelőtt abban az erkölcsi gátlásnélküliségben, ahogyan ezek az országok az általuk „érvényes”-nek ítélt status quo helyreállítására törek. Nem kevésbé súlyos felelőtlenység nyilvánult meg abban is, ahogyan ezek az országok – kiábrándulván a demokratikus módszerekből, de ragaszkodva a történeti status quóhoz – megpróbálták országuk egynyelvűségét akár elnemzetietlenítés, akár kitelepítés útján biztosítani.

Azt a tartozást, melyre mind a három nemzet szüntelenül hivatkozott, Európa, mely valóban cserbenhagyta őket súlyos helyzetekben, érezte is bizonyos fokig. A három nemzet közül azonban Magyarország a maga erkölcsi számláját rossz pillanatokban és rossz módon nyújtotta be; először az 1849 utáni reakció reménytelen ideje alatt, másodszor 1918 és 1938 között, a merev status quo rendszer uralma alatt a kveruláns revizionizmus formájában, harmadszor pedig 1938–1941 között a fasizmus szövetségeseiként. Lengyelország és Csehszlovákia ellenben 1918-ban is, 1945-ben is olyan pillanatban nyújtotta be számláit, amikor Európa érezte is a tartozást, és képes is volt a teljesítésre.

A három nemzet sorsa tehát ezen a ponton némileg szétválik: míg Magyarország arra sem számíthat, hogy etnikai határait megkapja, addig Csehországnak nemzetközi segédlettel kisebbségtelenítik az egész történeti területét, Lengyelország pedig elvesztett történelmi területéért hasonlóképpen kisebbségtelenített kárpótlási területet kap. Magyarországon tehát *a demokrácia jövőjét is érintő súlyos lélektani válsággal* lehet számolni, Lengyelország és Csehszlovákia ellenben a nagy tömegű kitelepítésekkel kapcsolatban egy nagyméretű *európai lelkiismereti válságnak* válhatnak még a szereplőjévé. Az az állapot, hogy mindhárom nemzet teljes lélektani megnyugvással tudja elfoglalni a maga immár megszokott és mások által sem vitatott kereteit, még mindig a távolabbi jövőben várat magára.

4. Közép- és Kelet-Európa politikai kultúrájának deformálódása

Közkeletű ma az a nézet, hogy Közép- és Kelet-Európát, pontosabban azt az egész területet, mely a Rajnától keletre, Franciaország és Oroszország között elterül, a politikai kultúra terén valami *eredendő elmaradottság* jellemzi. Utalnak e területek *társadalmi viszonyainak* elmaradt, antidemokratikus jellegére, *politikai módszereik* durvaságára, *nacionalizmusuk* szűk, kicsinyes és erőszakos voltára; utalnak arra, hogy e területen a *politikai hatalom* arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták és katonai klikkek kezében van, melyektől ezek az országok nem képesek a maguk erejéből megszabadulni; utalnak arra, hogy e terület melegágya mindenféle zűrzavaros, homályos és hazug *politikai filozófiának*. Mindez azt látszik valószínűvé tenni, hogy e terület népei és országai *nyugat-európai típusú demokratikus fejlődésre alkatilag képtelenek*.

Ez az egész beállítást bizonyos való tényekből indul ki, viszont végső következtetésében súlyosan félrevezető. Arra azonban kiválóan alkalmas, hogy ennek alapján egy kézlegyintéssel ki lehessen térni e terület konszolidálásának fáradságos és kényelmetlen kérdései elől s indokolni lehessen a legellentétesebb megoldási javaslatokat, melyek abban az egyben egyeznek, hogy felületesek és veszedelmesek.

Eredendő elmaradottság vagy történeti zsákutca?

Semmi kétség, hogy ezek az országok a nyugat- és észak-európai kész, érett demokráciáktól igen messze esnek. Nem kétséges az sem, hogy ebben társadalmi szerkezetük adottságainak komoly része van. Azok az intézmények, melyek Nyugat-Európában a demokrácia előiskoláját alkották, Közép- és Kelet-Európa társadalmát sokkal kevésbé intenzíven dolgozták át. A nyugati értelemben vett, személyes, szerződészerű relációkon alapuló *hűbériség* területe csak az Elbáig terjedt, azon túl a rideg, uniformizált *jobbágyság* túlnyomó uralma kezdődött. A polgári életforma és a kereszténység és humanizmus által megszelídített társadalmi módszerek és érintkezési formák uralma nyugatról keletre csökkenő mértékben ért el a legalsó rétegekig. Ennek megfelelően az újkori forradalmakat hordozó városi polgárság, majd a nyomában feltörő ipari munkásság ezekben az országokban sokkal kevésbé szervesen fejlődött, s számban is kisebb és izoláltabb volt, mint Nyugat-Európában. Mindezzel szemben viszont komoly előnyös tételek is

állanak. Mindenekelőtt az, hogy a modern társadalomfejlődés keresztény, humanista, polgári és munkásmozgalmi előzményei, ha kisebb mértékben is, de *megvoltak* ezen a területen is. Közép- és Kelet-Európa népeit évszázadokon keresztül társadalmi, politikai és gazdasági szempontból fokozati különbségek választották el Nyugat-Európától, és Nyugat-Európához nemcsak területileg, de alkatilag is legközelebb estek. A szabad paraszti életformának és a politikai szabadságnak egészen figyelemreméltó előzményei léteztek a kelet-európai országokban, s a 19. század Európájának egyik legnagyobb reménysege éppen az a hatalmas visszhang volt, melyet az európai szabadságeszme Kelet-Európában kiváltott. Ez a reménység Oroszországtól eltekintve nem vált be, de az, hogy miért maradt le ez a terület jobban Nyugat-Európától, mint azelőtt volt, merőben társadalmi okokkal meg nem magyarázható. Kétségtelenül akadtak már ötven évvel ezelőtt is olyan jó szemű nyugat-európai megfigyelők, akik észrevették Olaszország politikai kultúrájának stagnálását és élettelenségét; akik felismerték Németország európai kulturális és tudományos teljesítményei mögött a társadalmi szerkezet nagymértékű elmaradottságát; s meglátták azt is, hogy Kelet-Európa „szabadságszerető” kis nemzeteiben a szabadságeszme uralma nem olyan mély és nem olyan gyökeres, mint ahogyan az messziről látszik. Azonban nem akadhatott olyan, aki alkati okok alapján előre láthatta volna, hogy a 20. század közepére nemcsak Oroszország, de Törökország is a társadalmi fejlődésnek egyenesebb vonalában lesz, mint pl. Lengyelország vagy Magyarország. Ezt a helyzetet mással, mint a fejlődésnek történeti megrázkódtatásokból támadt megakadásával nem lehet magyarázni.

Reakciós érdekek és nemzeti érzés

Nincs kétség abban sem, hogy ezekben az országokban arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták s katonai klikkek olyan hatalmat és befolyást gyakoroltak, melyet szabad szellemű és egészséges fejlődésű ország el nem viselne. De rettenetesen felületes az a közkeletű vélekedés, hogy e terület kicsinyes, szűk, erőszakos és antidemokratikus nacionalizmusát a hatalmat birtokló vagy befolyással bíró arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták és katonai klikkek abbéli *érdeke* magyarázza, hogy ez országok népeit rabszolgai engedelmisségben tartásuk s figyelmüket a társadalmi kérdésekről eltereljük. Ez így nonszensz. Ezek az érdekek valahol hátul valóban meghúzódnak, és nagyon örülnek, ha akad olyan politikai mozgalom, mely engedelmes tömegeket szállít nekik. Azonban, ha ez a té-

nyező volna a döntő, akkor itt nem agresszív nacionalizmus, hanem egyszerű szolgaság és állati elmaradottság volna. A *nemzeti érzés*, még ha szűk és kicsinyes is, a demokratizmussal egytestvér komoly *tömegérzelem*, márpedig érdekviszonyokba szilárdan beleágyazott emberek és csoportok komoly tömegérzelmet sem stimulálni, sem átélni nem tudnak. Legfeljebb igyekeznek kihasználni és a maguk szempontjából erősíteni azt a félrevezető és zsákutcába terelő hatást, melyet a különféle történeti megrázkódtatások és félelmek egyes országok politikai fejlődésére gyakoroltak.

Zavaros filozófiák és hazug propaganda

Az is igaz, hogy ezen a területen szerteburjánóznak a legzűrzavarosabb politikai filozófiák s legotrombább politikai hazugságok, amilyeneket egészséges fejlődésű társadalomban még megfogalmazni sem igen lehet, nemhogy elhíttetni. Gyerekes dolog azonban azt képzelni, hogy a politikai kultúra fejlődésének eltorzulását okozhatják zavaros filozófiák vagy egy rosszindulatú propaganda izgatása. Komoly tömegérzelem csak *indulatból* származhatik, indulat pedig csak *valóságos élményből*. A zavaros filozófiák félígazságai és a propaganda hazugságai csak akkor hatnak egyénekre vagy közösségekre, ha azokat nagy intenzitással átélt félelmes és félrevezető élmények hajlamossá teszik félígazságok és hazugságok elhívására, mert azok alapján öncsalásaikat igazolhatják, hiú reményeiket táplálhatják, hamis képzeteikben megrögződhetnek, és bizonyos indulataiknak kielégülést szerezhetnek. Egyensúlyozott lélekről a félígazságok és propaganda hazugságai lepattannak. A kérdés az, hogy mi tette Közép- és Kelet-Európa népeit egyensúlyozatlanná.

A nemzeti keretek bizonytalansága

Minden szál a *politikai hisztéria* valamiféle fajtája felé mutat, politikai hisztériák felgöngyölítésénél pedig első feladat felfedni azokat a történeti megrázkódtatásokat, melyek ezeknek az országoknak a fejlődését s az egyensúlyát megzavarták. E megrázkódtatások a *nemzetté alakulás* kínos és nehéz voltából származtak Közép- és Kelet-Európában. Leírtuk, hogy Németország és Olaszország széttöredezése s a Habsburg és Oszmán birodalmak megalakulása folytán hogyan váltak el egymástól ezen a területen az *állami* és *nemzeti* határok, s hogyan vezetett ez a *nyelvi nacionalizmus* megszületésé-

re és az összes itteni nemzeti keretek összezavarodására. Ez pedig azt jelentette, hogy az itt élő nemzetek számára hiányzott az, ami a nyugat-európai nemzeteknél mind a valóságban, mind a közösség tudatában olyan magától értetődően, világosan, körülhatároltan, kézzelfoghatóan megvolt: *a saját nemzeti és állami keret realitása*, a főváros, a gazdasági és politikai *összeszkötségi*, az egységes társadalmi *elit* stb. stb. Nyugat- és Észak-Európában az ország politikai felemelkedése és lehanyatlása, nagyhatalmi szerepe vagy összezsugorodása, gyarmatbirodalmak szerzése vagy elvesztése maradhatott merő epizód, távoli kaland, szép vagy szomorú emlék, mindezeket azonban végeredményben alapvető megrázkódtatás nélkül el lehetett viselni, mert volt valami, amit nem lehetett elvenni, nem lehetett vitássá tenni. Ezzel szemben Kelet-Európában a nemzeti keret valami olyan dolog volt, amit *meg kellett csinálni, helyre kellett állítani, ki kellett harcolni, és állandóan féltetni kellett*, nemcsak a meglévő dinasztikus állami keretek hatalmi eszközeitől, hanem a *saját népesség egy részének a közönyétől* s a nemzeti tudat ingadozó voltától is.

A közösségért való egzisztenciális félelem

Ebből a helyzetből ered az egyensúlytalan közép- és kelet-európai politikai lelkeség legjellemzőbb vonása: *a közösségért való egzisztenciális félelem*. Mindnyájuk életét beárnyékolta egy hol európai formák között, hol elviselhetetlen nyomással jelentkező idegen, gyökértelen államhatalom, mely – neveztek legyen azt császárnak, cárnak vagy szultánnak – megfosztotta őket legjobb fiaiktól, mert karriert kínált a legtehetségesebbeknek, és börtönt és akasztófát a legigazabbaknak. A történeti s etnikai határok háborúsága hamar rávitte a népeket az *egymással való acsarkodásra* is, s ha alkalmuk volt rá, egymáson is kipróbálták, amit a császároktól, cároktól és szultánoktól tanultak. Mindnyájan megismerték azt az érzést, mit jelent veszélyben tudni, elveszíteni vagy ellenséges, idegen kézen tudni a nemzeti történelem megszentelt helyeit és idegen uralom vagy elnyomás alatt népük egészét vagy egy részét. Mindegyik számára voltak területek, melyeket okkal féltettek, vagy jogosan követeltek, s egy sem volt közöttük, mely nem állt volna közel a részleges vagy teljes megsemmisüléshez. Nyugat-európai ember számára üres frázis, ahogyan bármely kelet-európai kis nemzet államférfia a „nemzet haláláról”, a „nemzet megsemmisüléséről” beszél: nyugat-európai ember el tud képzelni kiirtást, leigázást vagy lassú beolvadást, de az egyik napról a másikra történő merőben politikai „megsemmisülés” számukra csak fel-

lengző kép, a kelet-európai nemzetek számára *érezhető realitás*. Itt nem kell kiirtani vagy kitelepíteni egy nemzetet, itt esetleg ahhoz, hogy veszélyben érezze magát, elég nagy erővel és nagy erőszakkal *kétségbe vonni, hogy létezik*.

A nemzeti öntudat „felébresztése”

Ezt meg lehetett tenni a siker reményében azért, mert e nemzetek mögött ingadozó tömegek állottak, melyeket a nemzeti eszme számára *meg kellett nyerni*, vagy ahogy errefelé mondják, *nemzeti öntudatra kellett ébreszteni*.

Mi értelme volt ennek pl. Franciaországban vagy Angliában? Az emberek 90 százaléka éppúgy nem tudatosan *angol* vagy *francia*, ahogyan nem tudatosan *apa* vagy tudatosan *férj*, nem tudatosan *burzsoá*, nem tudatosan *proletár*, és nem tudatosan *ember*; csak *kritikus pillanatokban* válik élesen tudatossá, hogy hová tartozik, s mi dolga ezen a világon. Angol vagy francia vonatkozásban a nemzeti öntudat szüntelen ébren tartásának nem is volna semmi értelme, mert hiszen az, ha kell, úgyis felébred, s ha felébred, úgysem vitás, hogy angol vagy francia tudat ébred fel; *mi más* is ébredhetne fel? Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában vitás volt minden: először a dinasztikus keretek vívták meg csatáikat, majd a nemzeti keretek csatáztak egymással minden egyes ember lelkéért. A vitába belekapcsolódott a maga érzelmei, a maga érdekei vagy a maga rögeszméi szerint a földesúr, a járási főnök, a pap, a tanító, a bíró és a helybeli újságolvasó iparos, s volt úgy, hogy mind-egyik mást mondott. Egy-egy magyar vagy szlovák parasztnak a közösségi lét *olyan végső rébuszait* adták fel néha naponta, amilyeneket a francia parasztnak jó, ha egyszer egy évszázadban kell megválaszolnia. Szembeállítva a bizonytalan öntudatú kelet-európai néptömeget az ágáló hazafiakkal, a sokat hangoztatott nemzeti eszme ezen a területen néha egész groteszk módon szűk körre szorítkozónak tűnhetett fel. Innen van az, hogy a vulgáris marxizmusnak a nemzeti eszmével szemben elfoglalt tagadó álláspontja olyan más visszhangot váltott ki Közép- és Kelet-Európában, mint Nyugat-Európában. Nyugaton, ahol a nemzeti keret egy *hosszú időre visszanyúló folytonos reális valóságot* jelentett, a marxizmus álláspontja egyszerűen egy lehetséges, kissé dogmatikus, de igen instruktív elmélet volt. Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában az a gondolat, hogy *a nemzeti eszme egy szűk tőkés csoport érdekeit fedező ideológia*, a nemzeti lét halálos veszedelmeként tűnt fel, éppen azért, mert e területen *valóban volt benne valami*. Nem azért, mintha ezekben az országokban valóban a tőkés polgárság lett volna a nemzeti eszme elsőrendű érdekeltje és hordozója: elsősorban nem ő volt, hanem az ún. *nemzeti*

intelligencia, s ez éppen ezeken a területeken egyáltalán nem esett össze, sőt nem is volt olyan nagyon összekapcsolódva a tökéletes polgársággal. Az azonban valóban igaz volt, hogy ezekben az országokban a nép nagy tömegei, amelyek számára a kialakuló új nemzeti keret nem esett egybe a dinasztikus állam történetileg ismert realitásával, kezdetben bizonyos *passzivitással* állottak a nemzeti eszmével szemben, a nemzeti intelligencia tehát óriási erőfeszítéseket tett, hogy a *népet* „megtanítsa” a *nemzet* leckéjére. Persze valószínűleg ezt a tanítást csak a *történelem* végezhette el, de addig is a vulgáris marxizmusnak az a felfogása, hogy a nemzeti eszme mögött *szűk csoportok* érdeke áll, halálos veszedelemmel fenyegette a nemzeti intelligenciának ezt a „megtanító” erőfeszítéseit. Ezért volt lehetséges ez országok jó részében a marxista szocializmussal szemben valóságos *pszichotikus félelmet elültetni* az intelligenciának oly rétegeiben is, melyeket az égvilágon semmi komoly érdekkapcsolat a kapitalista rendszerhez nem fűzött.

Az antidemokratikus nacionalizmus

A közösségért való egzisztenciális félelem volt az a döntő tényező, mely ezekben az országokban a *demokrácia* és a demokratikus fejlődés *helyzetét ingadozóvá tette*.

Ahhoz, hogy egy európai közösség modern politikai fejlődése harmonikus és egyenes vonalú legyen, lényegileg egy dolog szükséges: az, hogy *a közösség ügye és a szabadság ügye egy ügy legyen*. Vagyis az kell, hogy midőn bekövetkezik az a forradalmi pillanat, mikor az egyes ember hatalmas forradalmi rázkódtatások által felszabadul a felette Isten kegyelméből hatalmaskodó társadalmi erők lélektani nyomása alól, akkor világos és kézzelfogható legyen, hogy *az egyes embernek* ez a felszabadulása egyben *az egész közösségnek a felszabadulását*, kitágulását és külső és belső meggazdagodását jelenti.

Demokratizmus és nacionalizmus két közös gyökerű mozgalom, melyek mély összefüggésben vannak, s ha ez megbillen, súlyos zavarokra vezethet. Ez történt Közép- és Kelet-Európában, ahol a *nemzeti közösség birtokbavétele és az ember felszabadulása nem kapcsolódtak össze*, sőt ellenkezőleg: ezek a nemzetek olyan történelmi pillanatokat éltek meg, melyek azt látszottak bizonyítani, hogy a múlt nyomasztó politikai és társadalmi hatalmasságainak az összeomlása s a demokráciának végső konzekvenciáig való vállalása a nemzeti közösséget súlyos kockázatoknak, sőt katasztrófáknak teszi ki. Ebből a megrázkódtatásból születik a modern európai politikai fejlődés legfélelmetesebb monstuma: *az antidemokratikus nacio-*

nalizmus. Sajnos, annyira megszoktuk már, hogy észre sem vesszük, mi csoda szörnyű *fából vaskarika* ez: elvárni és kifejleszteni a szabad ember jellegzetes erényeit, a spontán lelkesedést, a tudatos önfeláldozást és a felelős aktivitást egy olyan közösségért, mely *nem* biztosítja a szabad ember kifejlődésének az elemi feltételeit.

A demokrácia meghamisítása

Abban a görcsös félelmi állapotban, mely elhiszi, hogy a szabadság előrehaladása veszélyezteti a nemzet ügyét, nem lehet élni a demokrácia javaival. *Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni*: nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől, az ellenség ismeretlen gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandától, a lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek *azáltal* válnak valódi veszedelmekké, hogy *félünk* tőlük. Közép- és Kelet-Európa országai *azért* féltek, mert nem voltak kész, érett demokráciák, s *minthogy* féltek, nem is tudtak azokká válni. A zavartalanul szabad, félelemmentes politikai élet kibontakozása a legkülönbözőbb pontokon beleütközött volna ezeknek a nemzeteknek a félelmi komplexumaiba; vagy valami háborús összeszedelőzködést tett volna bizonytalanná, vagy megnehezítette volna valamilyen félelemben fogant agresszív külpolitika továbbfolytatását, vagy labilissá tett volna valamilyen hamis politikai konstrukciót, melynek hamisságát a nemzeti félelem nem engedte leleplezni, vagy túl nagy lehetőséget adott volna a nemzeti egységet fenyegető s a nemzeti kerettel szemben idegen, közönyös vagy ellenséges nemzeti kisebbségeknek stb. stb.

Így a félelem, a veszély állandó érzésében szabállyá vált mindaz, amit az *igazi* demokráciák csak az *igazi* veszély órájában ismernek: a közszabadságok megkurtítása, a cenzúra, az ellenség „bérenc”-einek, az „áruló”-nak a keresése, a mindenáron való rendnek vagy a rend látszatának s a nemzeti egységnek a szabadság rovására való erőltetése. A demokrácia meghamisításának és korrumpálásának a legváltozatosabb formái jelentek meg, a legszubtilisabb, gyakran nem is tudatos módszerektől egészen a legdurvábbakig: az általános választójognak a demokratikus fejlődés *ellen* való kijátszása, egészségtelen és nem tiszta szempontokon nyugvó koalíciók és kompromisszumok rendszere, az egészséges közösségi akaratképződést meggátló vagy meghamisító választási rendszerek vagy választási visszaélések, puccsok és átmeneti diktatúrák.

E fejlődés során Közép- és Kelet-Európa politikai életére a politikusnak egy sajátos típusa vált jellemzővé: *a hamis realista* típusa. E típusnak, mely hol arisztokratikus környezetből ereszkedett le, hol népképviseleti, demokratikus erők szárnyán emelkedett fel a politikába, kétségtelen tehetség mellett bizonyos ravaszság és bizonyos erőszakosság volt a jellemzője, ami kiválóan alkalmassá tette arra, hogy a demokrácia meghamisításának, a demokratikus *formák* között folyó antidemokratikus kormányzásnak vagy valamely erőszakos politikai álkonstrukciónak a kezelőivé és letéteményeseivé váljon. Ennek révén megszerezték a „nagy realista” renoméját, s a nyugat-európai típusú politikusokat mint „doktrinér”-eket és „idealista”-kat sikeresen háttérbe szorították. Bismarck volt ennek a típusnak a nagy példaképe, és a Tiszák, a Bratianuk, Pași, Bethlen, Venizelosz stb. a jellegzetesebb képviselői. Mindez érdekes, de logikus módon arra vezetett, hogy ezekben az országokban az államfői hatalom, melyet a demokratizmus előretörése itt is kezdett háttérbe szorítani, ismét megerősödött. A kormányok ereje ugyanis abból áll, hogy egyensúlyt tudnak tartani két tényező között, minthogy azonban az egyiket, a népképviseletet rendszeresen korrumpálták, ezzel megerősítették a másikat. Sőt éppen *az államfői hatalom* lett az a fórum, amelytől a hű alattvalók az éppen garázdálkodó kormányhatalomtól való megmentésüket várták. Ez pedig a meglévő demokratikus erők szétszórását jelentette, és visszaesést abba a demokrácia *előtti* állapotba, amikor a társadalom a bajoktól való megmenekülését nem a törvényektől, a kormány hatékony ellenőrzésétől és az állampolgárok politikai értelmességétől várja, hanem az államfő, a személyes hatalom kegyes jóakaratótól és bölcs elhatározásától.

A társadalmi vezetés problémái

A nemzetté alakulás nehéz volta okozta azt is, hogy Közép- és Kelet-Európában *a társadalmi vezetés* terén olyan tényezők jutottak szerephez, vagy nyerték vissza szerepüket, melyek azután nagymértékben hozzájárultak a politikai fejlődés egészséges és demokratikus vonalának az elhajlásához. Nyugaton a demokratikus és nemzeti fejlődés mozgató elitje elsősorban jogászokból, közigazgatási emberekből, politikai írókból, a gazdasági élet vezetőiből, szabadfoglalkozású értelmiségiekből és szakszervezeti vezetők-ből tevődött össze. Közép- és Kelet-Európában ezzel szemben kétirányú el-

tolódás is történt: egyrészt – a demokrácia szellemével szöges ellentétben – újból döntő szerephez jutott az *uralkodó*, a *nemes* és a *katon*a, másrészt egészen különleges szerepet kapott az ún. *nemzeti intelligencia*.

A monarchia, a nemes és a katona

Az uralkodót, a nemest s a katonát az juttatta szerephez, hogy Közép- és Kelet-Európában a nemzeti keretek kialakítása nemcsak belső politikai mozgalmat kívánt, hanem területi átrendeződést, az európai államrendszert érintő változást is. Az a dinasztia, az az arisztokrácia, az a hadsereg tehát, mely a nemzeti egység, a nemzeti függetlenség ügyében szerepet vállalt, ezzel bizonyos *fokig* vagy bizonyos *időre* kivonta magát a monarchia, az arisztokrácia és a katonai szellem kijelölt sorsa, a fokozatos vagy hirtelen dekadencia alól, és abban a harcban, melyet a demokrácia mindenféle személyes uralmi helyzetek ellen folytatni szokott, egy bizonyos kivételes, „*noli me tangere*”⁵⁹ helyzetet tudott biztosítani magának. Ilyen *nemzeti* alapon hallgatott el a közvélemény kritikája bizonyos dinasztiákkal (pl. a Hohenzollern-, a Savoyai-, a Karagyorgyevics-házzal),⁶⁰ bizonyos arisztokráciákkal (pl. a porosz, lengyel, erdélyi arisztokráciával), valamint minden *nemzeti* hadsereggel szemben. Ez vezetett arra, hogy a nemzeti érzés két komponense közül ezekben az országokban a *nemesi-katonai*, vagyis az uralmi, agresszív és reprezentatív érzelmek túlsúlyra jutottak a *polgári*, vagyis civilizált, bensőséges, békeszerető érzelmek felett.

A nemzeti intelligencia szerepe

A nemzeti intelligenciának ugyan sokkalta kisebb volt a társadalmi presztízse és sokkal kevesebb volt a múltja, hagyománya és politikai kultúrája, mint a nyugat-európai értelmiségnek, ugyanakkor azonban sokkal nagyobb volt a fontossága és felelőssége a nemzeti lét szempontjából. Különösen megnövekedett a jelentősége azoknak az értelmiségi foglalkozásoknak, melyek a nemzeti közösség megkülönböztető sajátosságaival

⁵⁹ Érintethetetlen.

⁶⁰ Karagyorgyevics- (Karadjordjević)-ház: szerbiai, később jugoszláviai fejedelmi, ill. királyi uralkodócsalád. Alapítója Kara Djordje (1752–1817), az 1804–1813. évi törökellenes szerb felkelés vezetője. Tagjai fél évszázados szünet után 1903-ban kerültek ismét a trónra, s 1945-ig uralkodtak, amikor is Jugoszláviában kikiáltották a köztársaságot.

foglalkoztak, s azokat ápták; íróknak, nyelvészeknek, történészeknek, papoknak, tanítóknak, etnográfusoknak. Ezért lett a „kultúra” ezekben az országokban olyan óriási politikai jelentőségű momentum, ami azonban nem annyira a kultúra virágzását jelentette, mint inkább *elpolitizálódását*. Minthogy ugyanis ezek az országok nem „léteztek” a megszakítatlan történeti folytonosság nyugat-európai értelmében, a nemzeti intelligenciára hárult az a feladat, hogy feltárják és ápolják az új vagy újjászülető nemzet megkülönböztető és különálló nyelvi, népi individualitását, és igazolják – ami valóban igaz is volt –, hogy ezek az új népi keretek a maguk nemzeti életének minden hiányossága ellenére is gyökeresebbek és elevenebbek, mint az itt meglévő dinasztikus állami keretek. Ezen az úton született meg, mint azt már mondtuk, a nyelvi nacionalizmus ideológiája. Mindez magában véve nem veszélyeztette volna a demokratikus fejlődést, sőt ezek az értelmiségi rétegek kezdetben gyakran lényegesen demokratikusabbak voltak, mint a Nyugat-Európában szerepet vivő tőkés polgárok és jogászok.

Ez a fejlődés azáltal vált egy végzetes elhajlás kiindulópontjává, mert innen indultak ki azok a zavaros politikai elméletek és filozófiák, melyek utóbb elborították e félelemmel terhelt közösségek politikai életét. A legkevésbé sem azt jelentette tehát ez, hogy ezen a területen tovább folytatódott a dinasztikus, arisztokratikus és a szó klasszikus értelmében vett katonai-lovagi világ. A dinasztikus, arisztokratikus és katonai erőknak csak a hatalma és a társadalomra gyakorolt nyomása maradt meg, ellenben politikai értékelésükben teljesen átvették a nemzeti intelligencia értékeit, céljait, félelmeit és vágyait. A maguk értékvilágából ezekhez legfeljebb annyit adtak hozzá, amennyire a félelem lelkiállapotának szüksége van bizonyos monarchikus, arisztokratikus és katonai tendenciákra: egységre, fegyelemre, rendre, forradalomellenességre és tekintélytiszteletre.

A politikai jellem deformálódása

A társadalmi szerkezet deformálódását nyomon követte a *politikai jellem deformálódása* is, s kialakult az a hisztérikus lelkiállapot, melyben nincs egészséges egyensúly a *valóságos*, a *lehetséges* és a *kíváncs* dolgok között. A vágyak és a realitás összhangtalanságának jellegzetes ellentétes lélektani tünetei a legátlátszóbban felismerhetők mindezeknél a népeknél: túlzott öndokumentálás és belső bizonytalanság, túlméretezett nemzeti hiúság és váratlan meghunyászkodás, teljesítmények állandó hangoztatása és teljesítmények valódi értékének feltűnő csökkenése, morális igények és

morális felelőtlenség. E nemzetek legtöbbje egykori vagy lehetséges nagyhatalmi helyzeteken rágódik, ugyanakkor azonban oly csüggedten tudja magára alkalmazni a „kis nemzet” megjelölést, ami például egy holland vagy dán számára teljesen érthetetlen volna. Ha egyik-másik vágyálmuk területben, hatalomban, presztízsből egy időre megvalósul, a hazaárulás ordító vádja nélkül senki sem merhet azoknak ingatag és elégtelen voltára rámutatni, még kevésbé engedik be nem teljesült vágyképeiktől megfosztani magukat.

A nemzeti materializmus

Ebben a lelkiállapotban a politikai értékek iránti érzék megzavarodik: az értékek háttérbe szorulása közös vonása mindazoknak a primitív lelkiállapotoknak, melyeket a létért való harc dominál, a lét állandó és kiút nélküli bizonytalansága pedig az értékvilág teljes megzavarodását idézi elő. Ezért nagyon veszedelmes az egzisztenciálfilozófiának az a vulgáris bölcsessége, mely szerint a veszély állapota termékeny, s csak a megsemmisüléssel való szembenézés ébreszti az egyént és a közösséget az élet igazi értelmére, és teszi képessé a teremtő erők összeszedésére („*Stirb und werde!*”, „*Vivere pericolosamente!*”).⁶¹ Mindez csak az érett, egyensúlyozott, felnőtt jellemre áll, az éretlen, kamasz egyénben vagy közösségben a lét bizonytalansága az értékek bizonytalanságát váltja ki.

Igy alakult ki ezekben az országokban egy furcsa *nemzeti materializmus*, mely távoli deformációja a marxizmus szociális materializmusának. Ahogyan az osztályharc lázában élő ipari munkásság sokáig kevésbé érzékeny volt azokkal a finomabb értékekkel szemben, melyeket a birtokló osztályok éppen a birtoklás nyugalma folytán ki tudtak fejleszteni, ugyanígy a megalkulás lázában élő nemzetek sem vették észre, hogy a nyugati nemzetek teljesítményeinek nagysága éppen abban áll, hogy magától értetődő nyugalommal élik nemzeti életüket anélkül, hogy *mint nemzet* mindenáron felmutatni akarnának valamit. Míg azonban az osztályharcos munkásság értékvilága abban az arányban, amilyen arányban politikai súlyuk megnövekedett, politikai lehetőségeik kitágultak és reményeik megvalósultak, minden vonalon elmélyülésre és gazdagodásra képesnek bizonyult, addig a legtöbb közép- és kelet-európai nép nemzeti eszmevilága a sorozatos történeti katasztrófák és

⁶¹ „*Stirb und werde*” (ném.): Halálból életet! Idézet Goethe *Selige Sehnsucht* (üdvözült vágy) című verséből, a *West-östlicher Diwan* (Nyugat-keleti díván) ciklusból. (Vas István fordítása); „*Vivere pericolosamente*” (olasz) – Veszélyesen élni! Mussolini kedvenc jelszava.

zsákutcák hatására mindjobban összeszűkül, és súlyos *közösségi hisztériákba* bonyolódott. Így azután nemzeti materializmusuk is a legnagyobb mértékben értékpusztítónak bizonyult. A nemzeti élet minden megnyilvánulása *a legádázabb nemzeti célszerűség* alá rendelődött, s mind reális, mind képzelte teljesítményük – a Nobel-díjtól kezdve az olimpiai rekordokig – elvesztette spontán, öncélú jellegét, és belekerült *a nemzeti öndokumentáció* szolgálatába. A hamisítástól a gyilkosságig minden szent és sérthetetlen lett, ha „*a nemzet nevében*”, „*a nemzet érdekében*” történt. Hogy mindez végsőleg a nemzet alapvető morális tartalékait emésztí fel, azt – jó materialistákhoz illően – nem akarták észrevenni. Masaryk Tamásnak egyik legnagyobb cselekedete volt, hogy egy ízben – évtizedekkel elnökké választása előtt – fel merte tárni egy olyan nemzeti történelmi dokumentum hamisságát, melynek tartalma a romantikus nemzeti öntetszelgés kedvelt forrása volt.⁶² Sajnos, kevés követője akadt a többi kelet-európai országban.

Zűrzavaros publicisztika és „nemzeti tudomány”

Így nőtt nagyra ezekben az országokban, Német- és Olaszországban csak úgy, mint az összes kelet-európai kis országokban egy zűrzavaros és hamis kategóriákkal dolgozó *politikai publicisztika*, melynek keretein belül az európai politikai gondolkodás összes közkeletű fogalmai belekerültek az öndokumentációnak és az önigazolásnak ebbe a fegyvertárába. Ennek folytán egyszerű gondolatokból és többé-kevésbé helyes általánosításokból átalakultak az Abszolút Jónak vagy az Abszolút Rossznak metafizikai rangra emelt megnyilvánulásai, misztikus lényegekké, mágikus varázsigékké, melyeknek az a legfőbb feladatuk, hogy vágyképeket megelevenítsenek, és olyan egyszerű tényeket, melyekkel ez vagy az a közösség nem óhajt szembenézni, elködösítsenek. A „nemzeti” tudományok művelői kezdték kidolgozni „tudományos” alapon a nemzeti lét történelmi, vagy ha az nem volt, őstörténelmi jogosultságát, a területi viták „tudományos” alátámasztását, a nemzeti történelem alapgondolatát, az önálló nemzeti létet igazoló

⁶² Azt, hogy az ún. Králove Dvůr-i és Zelená Hora-i kéziratok hamisítványok, nem Masaryk leplezte le. A 19. sz. első felében már a korai szlavisták megfogalmazták bizonyos kételyeket, a nyolcvanas évek közepén Jan Gebauer, a prágai cseh egyetem tanára volt az, aki korszerű nyelvészeti módszerekkel bizonyította be, hogy a Václav Hanka által 1817–18-ban felfedezett kéziratok hamisítványok. Masaryk annyit tett, hogy folyóiratában, az Athenaeumban leközölte Gebauer (és mások) erről szóló cikkét, ami akkor a felfűtött nacionalista légkörben igen bátor cselekedetnek számított; átmenetileg kárt okozott politikai tekintélyének, s ideiglenesen egyéni elszigetelődéséhez vezetett.

nemzeti hivatást, sőt – *horribile dictu* – azt a külpolitikai koncepciót is, melyet a nemzetnek a történelem „tudományosan” felderített koncepciója szerint követnie kell.

Az ilyenfajta eszközként használt, nem önmagáért való tudomány pedig, azonfelül, hogy ezeknek az országoknak tudományosságát nagymértékben korrumpálta, e nemzetek elitjét is radikálisan hamis viszonyba hozta a valósággal: arra szoktatta, hogy *valóság* helyett *követelésekre, teljesít-mények* helyett *igényekre* építsen, és az *okok* és *okozatok* egyszerű láncolatán kívül gondolkozzék.

Ha szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy egyikük a másikkal nem képes megférti egy államtestben, akkor *geopolitikai adottságokra* mutattak rá, melyek előírják az együttélést, sőt közvetve azt is, hogy kié legyen a vezető szerep ebben az együttélésben. Ha megkérdezték őket, hogy miért akarnak uralmat gyakorolni olyan népeken, melyek ezt nem kívánják, s miért akarnak többek lenni azoknál, akiknél nem többek, akkor *régészeti leletekre, népdalokra, népművészeti motívumokra, szókölcsönzésekre, szárnyas oltárookra, könyveik és intézményeik hatására* mutattak rá, melyek mind azt bizonyítják, hogy az illető nép önélkülük még ma is a legsötétebb barbárságban sínylődnek. Ha számot kellett adni belső rendetlenségekről, diktatúrákról és elnyomásról, akkor sebeiket mutatták, melyeket Attilával szemben, a törökkel szemben vagy az európai szabadság vagy demokrácia védelmében kaptak. Ha esztelen és hiú külpolitikájukat hányta valaki szemükre, akkor történelmüknek évszázadokra visszanyúló vagy pláne időtlen metafizikai „értelmé”-re mutattak rá, mely nekik ezt vagy amazt a politikát fatálisan megszabja. Ne gondoljuk, hogy ezek merő extravaganciák maradtak: kevésbé durva formában, a legszakszerűbb, legtárgyilagosabb, legmodernebb gondolatmeneteket is átszőtték és végsőleg meghamisították.

Mindezeknek a tényezőknek az együttes hatása volt azután, hogy ezeknek az országoknak a társadalmi és politikai fejlődése megakadt, vagy ha tovább folyt is, nem tudta felmutatni azt az egyenesvonalúságot és belső hitelt, mely egyrészt Nyugat- és Észak-Európa, másrészt a Szovjetunió fejlődését jellemzi.

5. A területi viták nyomorúsága

Közép- és Kelet-Európa területi státusának az összezavarodása és politikai kultúrájának deformálódása a legsúlyosabb következményekkel az itteni nemzetek *egymás közti* viszonyában járt. A távoli szemlélő ezt úgy fogalmaz-

za meg, hogy e terület politikai élete tele van kicsinyes és kibogozhatatlan területi ellentétekkel, és minden itteni nemzet úgyszólván összes szomszédaival az állandó viszálykodás állapotában van.

A nyelvi háború

Ezek között a visszataszító jelenségek között első helyen a nyugat-európai szemlélő számára oly érthetetlen és oly értelmetlen *nyelvi háború* áll. Nyugat-Európa is ismeri a nyelvhasználati vitákat. De tisztában kell lennünk azzal, hogy micsoda különbség van egy nyugat- vagy észak-európai nyelvhasználati vita és egy közép- vagy kelet-európai nyelvi háború között. A flamand–vallón vagy finn–svéd nyelvi vita valami gyökeresen más, mint a cseh–német, magyar–román vagy lengyel–ukrán nyelvi háború. A nyugat- és észak-európai nyelvi vitákban olyan ellenfelek állanak egymással szemben, akiknek számára a demokrácia *meglévő és jól értékelt* szerzemény, a nyelvi vita viszont *nem létkérdés*. A nyugati és észak-európai nyelvita rendszerint nem is két nép között folyik, hanem egy nép intelligenciájának két szárnya között, s az agitáció arra irányul, hogy egy, a népnyelvtől elszakadt, svédül beszélő finn, franciául beszélő flamand vagy breton, angolul beszélő ír réteg térjen vissza a népnyelvhez. Maga a finnországi svéd *nép* vagy a belgiumi vallón *nép*, még ha szimpátiával is nézi azt a küzdelmet, melyben az általa beszélt nyelv az egyik szereplő, igazában kívül áll rajta, még kevésbé jut eszébe, hogy az érvényesülni kívánó másik nyelv *elnyomásához* eszközöket adjon. A legtöbb nyugat- és észak-európai nép szemlélete számára azonban nemcsak a nyelvhasználatért való üldözés és elnyomás idegenszerű, hanem idegenszerű a visszaszorulóban levő népnyelvek (ír, gael, walesi, breton, baszk, fríz, lapp stb., stb.) felújítására irányuló propaganda is olyankor, mikor egy nép kezdi felcserélni ősi nyelvét egy számára szélesebb perspektívát nyújtó tanult nyelvvel.

A közép- és kelet-európai nyelvi háborúkat azonban – szemben a nyugat- és észak-európaiakkal – olyan népek vívják, melyek az állami és nemzeti lét bizonytalanságában s az ebből származó félelemben élnek több nemzedék óta. E népek állami életük jövőjét az egynyelvű emberek összetartozására akarják alapozni, a nyelvi háború kimenetelétől függ meglévő vagy vágyaikban kívánt állami keretük léte vagy nemléte, s a nyelvi statisztika eredményeitől várják határaik vagy határigényeik sorsának az eldőlését. Ebben a lelkiállapotban hiába mondjuk, hogy e vidéken a nyelvi arányokat lényegesen megváltoztatni nem lehet és nem érdemes, s egyesek

megnyerését sokak elvesztésével s egyesek legyűrését halálos ellenségek szerzésével kell megfizetni. Persze hogy ilyen helyzetben tisztán látó, bátor és demokratikus közvélemény és politika egyet tehet: maximális lehetőségeket nyújt a kisebbségnek a meglevő kereten belül, és saját kezdeményezéséből megvalósítja a legmerészebb kisebbségi követeléseket, amivel azonban egyúttal vállalja az esetleges elszakadás kockázatát is, azaz: angol domíniumi politikát folytat. Ehhez azonban az kell, hogy *ne féljen*, és ne higgye, hogy az idegen nyelvű vagy kisebbségi területek leválása a nemzet halálát jelenti. Ha ezt hiszi, s azt, hogy a nyelvi háború kimenetele egzisztenciális kérdés, akkor ez valóban *háború*, s megnyerése érdekében előkerülnek mindazok az ádáz és végső eszközök, melyeket minden nemzet nagyon jól ismer, mint *kivételes* velejáróit az *igazi* háborúnak.

Kisebbségi elnyomás és kisebbségi sérelmek

Ezen a ponton kezdődnek a *kisebbségi elnyomás* és a *kisebbségi sérelmek*. Teljesen reménytelen az az állandó vita, hogy a többség kezdte-e az elnyomást vagy a kisebbség az államellenes agitációt. *A létért való, egzisztenciális félelem lelkiállapota* kiszelektálja a vita résztvevői közül a józan értelem képviselőit, s bekövetkezik az a helyzet, hogy az az agitáció, mely arra irányul, hogy a kisebbségi nyelvű gyermekek többségi nyelvű népdalokat tanuljanak, rafinált és erőszakos nyelvterjesztésként jelenik meg, s az az ellenkező agitáció, hogy ne tanuljanak, hanem annál inkább énekeljék a magukét, veszedelmes államellenes agitációnak számít. A kisebbségi sérelmek frazeológiája kifogyhatatlan az elnyomás technikájának ecsetelésében, a többségi népek „sérelemi” frazeológiája pedig kifogyhatatlan a derék és jámbor népet erőszakkal felizgató, idegen egyetemeken és agitátorképző kurzusokon nevelkedett agitátorok gonosz aknamunkájának lefestésében. A groteszk csak az, hogy az egész frazeológia és az összes vele kapcsolatos álokoskodások és illúziók *pontosan megfordulnak*, ha területi státuszváltozás folytán a többségből kisebbség lesz és viszont.

Az ember könnyekig meghatódik, ha magyarokat a szlovák parasztok jóságáról és szelídségéről vagy cseheket a magyar parasztok nemes komolyságáról és polgári erényeiről hall áradozni, s mélyen el kell csodálkoznia, hogy ennyi jóakarató kormány s ennyi áldott jó parasztnép között miért olyan kibírhatatlan a népek élete Kelet-Európában, és ugyan honnan születik az a rengeteg gonosz pánszláv agitátor és az a nem kevésbé rengeteg és nem kevésbé gonosz revizionista agitátor, aki e népeket szün-

telenül törvényes kormányuk ellen izgatja. Csak persze nehéz a törvényes kormány és az agitátor fogalmait olyan nyugat-európai értelemben venni ott, ahol a *tegnapi agitátorból* lesz a *mai törvényes kormány*, majd ismét fordítva. A vádaskodásoknak ebben az összevissza gabalyodott szövedékében az a keserves, hogy a valóság nemhogy távolodnék, hanem mindinkább közeledik a kölcsönös vádakban kirajzolódó képekhez. A közösségi rémképeknek ugyanis megvan az a szörnyű tulajdonságuk, hogy fantáziából születnek ugyan, de *abban az arányban, ahogyan hisznek bennük, testet tudnak ölteni*. A jó szándékú kormányok, s a derék és dolgozós népek világában először megjelennek a nemzeti vagy népi veszedelmet hirdető próféták és a lelkes kulturális megmozdulások, erre jön a kisebbségi kultúrmozgalmak gyanakvó figyelése s a többségi kultúrmozgalmaknak karhatalmi segédlettel való ellátása; így kialakul az államellenes hangulat, amire jönnek a hatósági tyúkszemre hágasok; lassan megjelennek az államellenes mozgalmak, erre jön a börtön és a csendőrszurony, ezután az összeesküvések, erre a kisebbség szisztematikus tönkretétele, végezetül az öldöklés, lázadás és irtóháború.

A kisebbségi élet elviselhetetlensége

De még ott is, ahol a helyzet nem fajul idáig, a *kisebbségi élet* lassan lehetetlen állapottá válik. Az államhatalom – hacsak nem áll kifejezetten a faji szupremácia alapján – állandó lelkes szólamokkal öleli keblére másnyelvű állampolgárait, ugyanakkor azonban a kisebbségi ember, ha egy kicsit is jelét adja nyelvéhez és népéhez való ragaszkodásának, gyanússá válik, és gyanúsként kezelődik. Ez pedig a kisebbségi ember helyzetét ellentmondóvá és idegenné teszi akkor is, ha *történeti* kisebbség, s még inkább akkor, ha *frissen odacsatolt* kisebbség. Ez az idegenség úgyszólván független attól, hogy civilizáltak vagy brutálisak-e az államhatalom módszerei. Csehszlovákia módszerei 1939-ig toronymagasan kiemelkedtek az összes közép- és kelet-európai országok módszerei közül, mégis éppen úgy nem számíthatott kisebbségeire, mint a többi országok. Mert ha egyszer a csehszlovák hadseregnek bizalmas utasítása volt arra, hogy vásárlásaiban a csehszlovák cégeket részesítse előnyben a kisebbségi cégek felett – ami teljesen logikus intézkedés egy olyan államban, mely az államnyelvet beszélő lakosságot érzi az állam igazi bázisának –, akkor az ezáltal érintett kisebbségi kereskedők stb. számára nem kevésbé logikusan értelmetlenné és üressé válik az állampolgári egyenlőség szólam, még ha különben egy ujjal sem nyúlunk

hozzájuk. Már ebben a helyzetben is, még inkább az erősebb üldöztetés alatt, *a kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi élet lenni*, háttérbe szorított, nyomott életté válik, melyet egy reális vagy kevésbé reális remény kompenzál, a fajtestvérekkel való egyesülés reménye. A reményből élésnek ez az állapota pedig, ha a remény hamarosan nem valósul meg, állandó kilengést jelent a hiú fantazmagóriák és a csüggedt letargia között, s tartósan *elviselhetetlen*.

A territoriocentrikus szemlélet

Az egzisztenciális bizonytalanság és a területi viták zavaró és korrumpáló hatásából születik meg a nemzet erejének, hatalmának, virágzásának Közép- és Kelet-Európára oly jellemző territoriális, úgy is mondhatnánk, *territoriocentrikus* szemlélete. Ez a szemlélet elsősorban a területi igényeket támasztó „irredentista” nemzeteket dönti politikai és kulturális termék-lenségbe, azonban nem hagyja érintetlenül a „birtoklókat”, a status quo híveit sem. Egy olyan világban, amelyben egy nemzetnek legaggasztóbb és legszorongatóbb kérdése az, hogy *milyen területeket félt*, vagy *milyen területeket követel*, bekövetkezik az az állapot, hogy a nemzet prosperitását elsősorban a területi státussal hozzák kapcsolatba: az emberek nemzeti büszkeségük vagy nemzeti vágyaik teljességét úgy elevenítik meg, hogy *megrajzolják a való vagy leendő állapot térképét*, s azt mindenütt szemük elé rakják. Ez a szemlélet *mélyen antidemokratikus*. Azért *mélyen*, mert önmagában nem jelent sem elnyomást, sem oligarchiát, hanem egészében, mint *szemléletmód összeférhetetlen a demokráciával*. A demokrácia ugyanis *a műgonddal alkotó* ember szemléletének győzelmét jelenti *a hódító és birtokló ember szemléletével szemben*, s leglényegesebb tanítása az, hogy egy nemzet mélységben és magasságban a többszörösére növekedhetik annak, amennyit akár a legnagyobb erőfeszítéssel is a többi nemzetek rovására növekedni képes. Nem azt jelenti ez, mintha egy demokráciának ne lehetnének jogos területi kívánságai; nyilvánvaló, hogy az a területi igény, mely arra irányul, hogy egy terület lakói politikailag oda tartozzanak, ahová vágyaik és akaratuk viszi őket, demokratikus szempontból kifogástalan. De az bizonyos, hogy ha valami ok miatt egy területi vita *domináns üggyé* válik egy nemzet életében, akkor *egy még nem demokratikus közösséget* megakaszthat a demokratikus fejlődés útján, sőt egy demokratikus közösségben is a demokratikus szellem *visszaesését* válthatja ki.

Nehezen tartható területi igények állanak a háttérben rendszerint akkor is, amikor valamely közép- és kelet-európai nemzet különös csökönyösséggel hangoztatja a maga kiválóbbságát vagy misszióját más népekkel szemben, mindenekelőtt azokkal szemben, akiket vagy akiknek területét uralma alatt akarja tartani. Idetartoznak a különböző nemzetek itteni vagy ottani „vezető” szerepéről, a kereszténységet, a kultúrát, a demokráciát terjesztő vagy védelmező „misszió”-járól szóló elméletek. Nem egészen azonos ezekkel a német „Herrenvolk” koncepció, mely elvileg *minden* más nemzettel szemben érvényes akar lenni. A kelet-európai kis nemzetek vezetési jogcímei ellenben csak egy meghatározott, igényelt vagy birtokolt területre vonatkoznak, s egyetlen céljuk a kisebbségek, a másnyelvűek elszakadási vagy különállási törekvéseit ellensúlyozni. Itt tehát a „vezetési” igény egy kényszerűségből származó, kínban kiagyalt formula: az illető nemzet híveinek valójában az fáj, hogy az általuk birtokolt vagy igényelt terület nem egynyelvű: ha az volna, boldogan lemondanának arról, hogy „vezessenek”, vagy a „demokráciát terjesszék”, s inkább élnék a nemzeti érzelmeik által övezett területen a maguk „igény”-telen nemzeti életét.

Történeti jog és status quo: a magyar és a csehszlovák frazeológia

Közép- és Kelet-Európa népeinek abból a lelki beállításából, mellyel minden politikai dolgot nem a valóság és a lehetőség szemszögéből néznek, hanem a sérelmek és az elégtétel szemszögéből, folyik *a területi kérdéseknek* egy bizonyos jellegzetes *queruláns* felfogása: *a történeti jogoknak* vagy a *status quónak* az igényét hangoztató felfogás, mely a demokratikus szempontokon, önrendelkezési jogon alapuló jogos igényekkel kibogozhatatlanul összekeveredik. Ezeknek az igényeknek a lényege az, hogy egy bizonyos történeti időpontbeli – természetesen *kedvező* – területi állapotot *érvényesnek* nyilvánítanak. Ők nem kívánják a *másét*, csak azt, ami az *övék*; a gyanútlan szemlélő csak akkor hűl el, mikor kiderül, mi mindent követelnek ezen a címen. Az ilyen igényeknek az igazolása két teljesen különböző módszerrel szokott történni, melyeket a két fő kidolgozó után nyugodtan nevezhetünk *magyar és csehszlovák* módszernek.

A *magyar módszer* a történeti régiségre, az ezeréves birtoklásra támaszkodik. Ennek az ezer évnek minden magasztos vagy magasztosítható eseménye bele van állítva a történeti igény megalapozásába, mindenekelőtt

az a tétel, hogy ha a magyarok nem véreztek volna Európáért a török veszedelemmel szemben, akkor nem ritkultak volna meg annyira saját országukban, s Európa megbocsáthatatlan hálátlanságot követ el, ha a történeti magyar államnak ilyen módon kialakult soknyelvűsége miatt azt felosztja. Az indokolás helyenként teljesen belefullad a historizálásba, s középkori szentek és királyok vonulnak fel a történelmi Magyarország igazolóiaként.

A csehszlovák indoklás gyökeresen más és radikálisan modern: az ezeréves cseh múltra alig hivatkozik, legfeljebb annak demokratikus és humanus teljesítményeire, ezzel szemben az 1918–19. évben keletkezett nemzetközi békeszervezetek kialakulását minden területi igény szempontjából irányadó „*Stichtag*”-nak tekinti; minthogy ez a békeszervezet 1938-ban mindenféle területi igények fessegetése folytán omlott össze, a világbékekét zavaró akcióktól csak úgy lehet elvenni a támadó szellemű országok kedvét, ha maradéktalanul helyreáll az a status quo, mely a békeszervezet összeomlásának *pillanatában* fennállott. A többi kelet-európai ország a kétféle argumentációt s hozzá harmadikul az *egyszerű etnikai* igényt felváltva és kombinálva alkalmazza.

Bármennyire eltérő is a magyar és a csehszlovák argumentáció hangszerelése, lényegükben teljesen azonosak. Mind a kettő *jogokat* vél érvényesíteni a nyers *erőszak* ellen, holott valójában *igények* szélmalomharcát folytatja a *tények* ellen. A magyar argumentáció súlyosan irrealisztikus azért, mert szembeszáll a közép- és kelet-európai nemzetalakulás alapvető tényével, *a történeti államkeretek összeomlásával*. A csehszlovák verzió pedig súlyosan irrealisztikus azért, mert az 1918. évi békeszervezetnek *éppen azokat az elemeket akarja helyreállítani, melyek miatt az egyszer már összeomlott*. Mind a két argumentációban van valami szellemidéző jelleg: a magyarok Szent Istvánt, a csehek a Genfi Szellemet idézik, s oly csodákat várnak tőlük, melyekre azok nem képesek. S ha e nemzetek céljaik valamelyikét alkalmi *nagyhatalmi támogatások* kihasználásával elérik, nem ismerik el ezt a kevésbé dicsőséges ténytet, hanem ki-ki „*az igazság diadalát*” ünnepli, és a maga védőszellemének oltára előtt mutat be hálaáldozatot.

A területi igények külpolitikája

Az egzisztenciális félelmekkel megterhelt politikai tudat következménye volt az is, hogy a két világháború között Közép- és Kelet-Európa népeinek *külpolitikáját* végsőleg nem elvek, nem lelki habitusok, de még csak nem is tárgyi érdekek döntötték el, hanem kizárólag *területi vitáikból* fakadó pozíciójuk. Területi

okok tették, hogy Lengyelország 1938-ban minden ellenkező érdeke dacára is Németországgal haladt egy vonalon; területi aspirációk csábították bele Olaszországot 1940-ben a háborúba, területi okok tették, hogy Románia 1941-ben a német táborba került, s területi okok tették, hogy Magyarország és Bulgária, bármilyen szilárdan elhatározták is, hogy kétszer nem kerülnek rossz oldalra, a döntő pillanatban mégis belecsúsztak a németek háborújába. Bulgária esete különösen jellegzetes. Valóban nehéz volna azt mondani, hogy Bulgáriát imperializmusa vitte a német oldalra, a szerbeket pedig demokratizmusuk az antant oldalára: a két azonos szerkezetű és társadalmú balkáni parasztsz ország külpolitikai helyzetét területi viták determinálták. Így következett be az, hogy Bulgária, mely az összes „revizionista” országok között a legkevesebb zajjal és nyugtalansággal viselte területi megkurtítását, s az orosz politika támogatását is élvezte, a döntő pillanatban mégis abban az irányban mozdult meg, amer-ről területi igényeinek érvényesítését várhatta.

Olyan nemzet, mely a maga területi érdekei fölé emelkedő külpolitikát tudott volna folytatni, nem volt ezen a területen: egyikük sem volt demokrata vagy fasiszta önmagáért, hanem azért a területi biztonságért vagy területi nyereségért, amit demokrácia vagy fasizmus jelenthet számára.

A politikai felelőtlenség szelleme: jógyerek nemzetek és rosszgyerek nemzetek

Kelet- és Közép-Európa politikai kultúrája deformálódásának egyik leg-szomorúbb fejezete a *politikai felelőtlenségnek* az a szelleme, melyet területi vitáiktól determinált európai politikájukban megmutattak. A félelemtől és bizonytalanságtól megkínzott és nagy történelmi megrázkódtatások-tól és sérelmekről elferdült lélek egyik legjellemzőbb vonása, hogy *nem a maga való mivoltából* akar megélni, hanem abból, hogy neki az élettől, a történelemtől, a többitől *követelnivalója* van. Ebben a lelkiállapotban mindinkább elveszti érzékét a maga kötelességei és közösségi felelő-sége iránt, s minden erkölcsi szabály csak arra jó számára, hogy a maga követeléseit alátámassza velük. Az európai nemzetközi viszonyoknak főleg 1918 után történt túlmoralizálása okozta, hogy a közép- és kelet-európai nemzetek vitái számára a moralista szólamoknak egész arzenálja állott rendelkezésére: a *birtokló* oldal mindenekelőtt a *békét*, a *követelő* oldal az *igazságot* hangoztatta. Valójában azonban mindez *hamis nagyozolás* volt, mert ezek a kategóriák itt sem valódi értelmükben szerepeltek, hanem egyedül azt jelentették, amire *az egymás közötti területi vitákban* fölhasználhatók voltak.

A politikai felnőttiség hiánya sehol sem mutatkozott meg olyan élesen, mint éppen ebben: a legegyszerűbben úgy jelölhetnénk meg ezeket a pozíciókat, hogy voltak *jógyerek nemzetek* és *rosszgyerek nemzetek*, stréberek és rontópálok. Békevágyuk és igazságvágyuk megalapozatlansága rögtön ki is derült, ha *méltányos békéről* vagy *kétoldali igazságról* volt szó. Erre az esetre a status quo országoknak megvolt a maguk szólama, „*a revízió háborút jelent*”, mely a valóságban annyit jelentett, hogy „*kész vagyok háborúra, ha akarják, hogy lemondjak arról, amit igazságtalanul birtoklok*”. A revizionisták szólama pedig „*előbb igazság, azután béke*”, valójában azt jelentette, hogy „*kész vagyok lángba borítani a világot, ha nem kapom meg, amit igénylek*”. Valóban a Biblia fordulatával lehetne kérdezni: ha ezeket valljátok, mivel cselekszetek másoknál többet, és minek a békére és igazságra való hivatkozás?⁶³ Vajon az erőszakos és igazságtalan nemzetek nem pontosan ugyanígy cselekednek-e? Kevés ártott annyira a Nemzetek Szövetsége európai presztízisének, mint azok a vég nélküli, terméketlen viták, amelyek elvi kérdésekké álcázva valójában a közép- és kelet-európai nemzetek egymás közötti területi állapotának kóros állandósághiányából származtak. E népek kezén az egész genfi ideológia egyszerű politikai csatabárddá lett egymás közötti vitáik számára. Így váltak mind közönyösebbekké az európai közösség életbe vágó érdekei iránt, és mind felelőtlenebbekké az európai közösség alapvető erkölcsi maximáival szemben. Hogy a nemzetiszocializmus és fasizmus milyen mélységes felelőtlenséggel indította el Európát a katasztrófa útján, az közismert. De nem kevésbé lényeges, hogy 1918–1933 között a német–francia kibékülésnek milyen fontos kísérletei buktak meg a kisantant vétőjén, mely egyúttal az oly nagy reménnyel hirdetett regionális gondolat perverzióját is jelentette. Vagy az, ahogyan 1938-ban az azonos veszedelemtől fenyegetett Lengyelország és Magyarország hogyan nem tudta a csehszlovák állam katasztrófájával kapcsolatban a kis nemzetek közötti szolidaritásnak még csak egy gesztusát is felmutatni.

Ha összefoglalóan nézzük a Rajna és Oroszország közé eső országok európai politikájának szempontjait és cselekedeteit 1918 óta, nehéz pálcát nem törni ez országok felett. Két ok mégis azt tanácsolja, hogy ezt ne tegyük. Az egyik az, hogy ezek az országok embertelenül sokat szenvedtek. A másik az, hogy ha keresztet is vetünk jövőendő sorsukra, nem nyerünk semmit, mert ezzel csak súlyosbodik Európa és a világ helyzete. Okosabb tehát mégis feltenni a kérdést, nincs-e járható útja e terület konszolidálásának, és nem lehet-e ez országok politikai fejlődését visszavezetni arra az egyenes útra, melyről letértek.

⁶³ Máté 5:46–47.

6. A területi viták megoldása és Kelet-Európa konszolidálása

Leírtuk a kelet-európai kis nemzeteknek azt a politikai nyomorúságát, mely a nyugat-európai szemlélőt oly nagy bizalmatlansággal és ingerültséggel tölti el: a területi viták sokaságát, e nemzetek nacionalizmusának szűk és agresszív voltát, a decens politikai módszerek elhagyására való hajlandóságot, a demokratikus szellem hiányát, a politikai irrealizmusra való hajlandóságot, továbbá azt, hogy nem annyira teljesítményeikből, mint inkább jogcímeikből és igényeikből akarnak megélni, hogy kölcsönösen utálják egymást, hogy állandóan szomszédaik és sorstársaik rovására akarnak előnyöket szerezni, hogy az egyetemes európai kérdésekben végsőleg felelőtlenek, s politikai döntéseikben nem komoly gyökerű eszmények vagy hosszú lejáratú komoly politikai koncepciók, de még csak nem is saját jól felfogott érdekük, hanem elsősorban szomszédaikkal való, főleg területi vitáik determinálják őket. Ennek alapján jutnak azután sokan arra az eredményre, hogy ezt az egész területet dicsekvéseivel, vádaskodásaival, panaszkodásával, veszekedéseivel és határproblémáival egyetemben végül is sorsára kell hagyni, mert valami eredendő barbárság így is, úgy is meg fogja akadályozni abban, hogy konszolidálódni tudjon.

A fentiekben meglehetősen éles színekkel volt alkalmunk lerajzolni e terület barbarizálódásának a folyamatát. Mégis azt kell mondanunk, hogy az a beállítást, mely azzal tér napirendre e terület kérdései felett, hogy azok úgyis megoldhatatlanok, nem annyira a helyzet tárgyi ismeretéből, mint inkább kényelmességből és rossz lelkiismeretből származik. E terület nem azért nem tud konszolidálódni, mert eredendően barbár, hanem azért barbarizálódott el, mert szerencsétlen történelmi eseménysorozatok folytán leszorult az európai konszolidáció útjáról, s nem tudott oda többé visszajutni. Sajnos, nem is nagyon segítettek neki, sőt néha egyenesen meg is akadályozták ebben.

A konszolidáció lehetősége

Végeredményben miről van szó Közép- és Kelet-Európában? Arról, hogy ezen a területen szétrobbantak a történelmi államok és a történelmi nemzetek keretei, és az összes itt élő nemzetek egymás közötti határai vitássá váltak. Nem tudom, mire alapítják azt az állítást, hogy az ebből származó zűrzavart ne lehetne konszolidálni, mert hiszen ki

próbálta egyáltalán ezt a területet konszolidálni és mióta? A konszolidálás lehetősége e területen egyáltalán csak 1912-ben, illetőleg 1918-ban nyílt meg, ti. akkor, mikor szétrobbant az a két nemzet feletti államalakulat, az Oszmán Birodalom és a Habsburgok birodalma, amely itt a nemzetek végleges kialakulásának útjában állott. Ha az 1918. évi békecsinálók nagyon kicsivel körültekintőbbek és gondosabbak, akkor e terület konszolidálódásának a biztos alapjait 1919 végére le tudták volna fektetni. Tudjuk, hogy ez nem sikerült. Azóta mérhetetlen nehézségek, szenvedések és barbárság ömlött ki erre a területre, azonban még mindig alig harminc esztendeje van annak, hogy *van* minek egyáltalán konszolidálnia. Ez pedig igazán nem olyan rettenetesen hosszú idő. Vajon talán Nyugat-Európa harminc esztendő alatt kapta meg a maga jelenlegi végleges elhatároló kereteit? Nyilván nem. S ha egyszer így áll a helyzet, akkor ne támasszunk rosszindulatúan magas igényeket e terület népeivel szemben, akik maguk sem tagadják, hogy az egyenes vonalú, zökkenőmentes és nagy perspektívájú európai demokratikus fejlődés útjáról némileg leszorultak. Annál kevésbé szabad lemondani e terület konszolidálásáról, mert hiszen harmincesztendő szörnyű zűrzavar után ma már a legvilágosabban kirajzolódik a konszolidálás útja, és a kölcsönös gyűlölködések, megszállások, polgárháborúk és irtóháborúk visszahúzódása után egészen világosan megmutatkoznak az itt stabilizálódó nemzeti keretek egymás közötti határai. Csak az kell, hogy hebehurgya és erőszakos megoldások ezt a szennyes áradatot ne irányítsák vissza erre a területre. A konszolidációt természetesen meg is lehet akadályozni, mert hiszen az nem valami elemi erő, mely mindent elsöpörve birtokba vesz egy területet, hanem egy kényes, körültekintő és könnyen meghíúsítható emberi erőfeszítés a félelem, ostobaság és gyűlölködés erőivel szemben. A hangsúly azon van, hogy ezen a területen a konszolidáció *lehetséges*.

Ezt a lehetőséget a fentiekben arra alapítottuk, hogy a nemzetek egymás közötti határai kezdenek e területen végleg kirajzolódni. Igen ám, felelhetné erre valaki, de ki garantálja azt, hogy ezen a minden állandóságot nélkülöző területen a kialakuló új helyzet nem fog-e pár évtizeden belül újból felbomlani és teljesen új nemzetalakulásoknak helyet adni?

Már maga ez a kérdés is az egész kelet-európai politikai fejlődés teljes nem ismeréséről tanúskodik.

Kelet-Európában csakúgy, mint Nyugat-Európában, a nemzetek száma ezer év óta igen keveset változott. Kelet-Európában, mondjuk hatszáz esztendővel ezelőtt, i. sz. 1300–1350 körül létezett lengyel, magyar, cseh, szerb, horvát, litván, román, bolgár és görög nemzet. Időközben i. sz. 1400–1800 között megpróbált ezen a területen két alkalmi katonai és politikai vállalkozás, az Oszmán Birodalom és a Habsburgok birodalma az itt lévő nemzetektől független hatalmi alakulást létrehozni. Maguk alá is gyűrték egy időre e nemzeteket, s politikai fejlődésüket megakasztották, de nem voltak képesek sem egyetlen itteni nemzetet megszüntetni, sem egyesítésükből valamiféle új nemzetalakulásnak az útját megindítani. A modern nemzeti mozgalmak megszületésével mind a két vállalkozás megbukott, s az itt lévő régebbi nemzetek megtépázva bár, de újból napvilágra kerültek. Ma, ha körültekintünk, nagyjából ugyanazokat a nemzeteket találjuk ezen a területen, mint hatszáz évvel ezelőtt. Bizonyos változás történt abban, hogy a horvát és a szerb nemzetek összekapcsolódtak, és az így kialakult jugoszláv közösség magához vonzott néhány, eddig nemzeti szempontból bizonytalanul elhelyezkedő szláv népet, mindenekelőtt a szlovéneket. A román nemzet szorosabb egységgé vált, mint egykor, a görög nemzet pedig elszakadt a Kelet római Császárság politikai folytonosságától. Új nemzetalakulás vagy ahhoz hasonló összesen négy esetben történt a területen. Az egykori Észak-Magyarország területén nemzeti öntudatra jutottak a szlovákok, és a magyar nemzet helyett a cseh nemzethez kapcsolódtak: ma már ebben az egész folyamatban nyílt kérdés legfeljebb csak az, hogy milyen éles határ marad a cseh nemzeti keret és a szlovák nemzeti keret között. Ezenkívül különféle ütközőterületeken kialakultak az észt, lett és albán nemzetek, melyeknek szintén voltak a középkorba visszanyúló történeti előzményeik, azonban az államalapítás lehetősége csak a 20. század elején nyílt meg számukra. Végül legújabbban a litván, lett és észt nemzetek bekapcsolódtak a Szovjetunió nemzet feletti államalakulatába.⁶⁴ További nemzetalakulásoknak semmiféle tárgyi valószínűségük nincs Kelet-Európában. Mindez pedig elég szerény változás, és nem nagyobb, mint amennyivel Nyugat-Európában a nemzetek zárt száma változott, ahol 1300 óta új nemzetekként a svájci, portugál, bel-

⁶⁴ Albánia függetlenségét 1912. nov. 28-án kiáltották ki, az ország több mint öt évszázados török uralom után szabadult fel. Észtországot, Lettországot és Litvániát, az 1918–1919-ben függetlenné vált három balti köztársaságot a Vörös Hadsereg 1939-ben és 1940-ben megszállta, a Szovjetunió kolonizálta, városait eloroszosította. Függetlenségüket a Szovjetunió felbomlása során vívták ki és nyerték vissza.

ga, holland nemzetek születtek, az angolok és skótok britekké egyesültek stb. Ami a nagyobb változás Kelet-Európában, az az, hogy ezek a nemzetek egymás között nem történetileg kialakult határok szerint, hanem etnikai határok szerint határolódnak ma már el, vagyis leegyszerűsítve a dolgot, azt lehet mondani, hogy Kelet-Európában az egynyelvű emberek összességéből tevődnek össze a nemzetek. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ezen a területen nyelvi kisebbségek nem élhetnek, és nyelvi szigetek nem létezhetnek, hanem azt jelenti, hogy ezen a területen a nemzetek egymás közötti elhatárolódásának a stabilizálását nem a történeti határ mentén kell keresni, mint Nyugat-Európában, hanem a nyelvhatár mentén. Mindazok a kísérletek, amelyek ezen a területen nyugat-európai mintára a történeti egységre támaszkodva többnyelvű népeket akartak egységes nemzeti tudattal megtölteni, mindenekelőtt a *lengyel*, a *magyar* és a *cseh* kísérlet, visszahozhatatlanul megbuktak, és ezt ma körülbelül tudják is. Érdekes módon ma a siker reményében egyetlenegy kísérlet létezik, mely egy nemzeti keret számára a nyelvi határokon túlmenően is vonzóerőt tud felmutatni, ez azonban nem történeti alapon, hanem merőben a demokratikus szabadságharc egyesítő ereje alapján folyik, és ez a *jugoszláv* kísérlet. A nemzet magját itt is a nyelvi egység alkotja, azonban az a szerep, amit a jugoszláv nemzet az európai felszabadulás ügyében magának kivívott, ma e nemzet számára a nyelvi kereten túlmenő vonzóerőt biztosít. Természetesen ennek a sikernek is csak történeti távlatból lehet a mérlegét elkészíteni, mindamелlett ha ezt a sikert szembeállítjuk a három történeti állam sikertelenségével, akkor igazat kell adnunk Ortegának, aki az angol birodalom felemelkedését és a spanyol birodalom lehanyatlását szembeállítva azt fejt ki, hogy a nemzeteket nem merőben a közös múlt, hanem ugyanannyira a közös jövő is tartja össze, vagyis az a perspektíva, mely a közösség közös tervei és vállalkozásai számára a presztízst, az optimizmust és a lendületet megadja.⁶⁵

Történeti status quo és etnikai határ

E felismerések alapján kell megtalálnunk e terület konszolidálásának útját, közelebbről egyrészt az elveket, másrészt azokat a gyakorlati módszereket, melyeknek segítségével a konszolidáció folyamata megindulhat, s létrejöhet újból az a normális helyzet, melyben állam és nemzet ismét azonos

⁶⁵ Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása*. Ford. Puskás Lajos. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938. 199–207.

kiterjedésű fogalmakká lesznek. Mindenki, aki e terület konszolidálásával foglalkozni kezd, rövid időn belül úgy érzi, hogy az őrhelyhez kerül közel, mert teljességgel elvész a különféle oldalról felhozott elveknek és érveknek a tömkelegében. Ez azonban merő optikai csalódás. Ha felismertük azt a történeti folyamatot, mely e területen döntő volt, akkor rájövünk, hogy Közép- és Kelet-Európában minden határprobléma, mely a szó komoly értelmében probléma, két szempont szembenállásából származik: az egyik *valamiféle történeti állapot, status quo, történeti érzelem vagy igény szempontja*, a másik az *etnikai, nyelvi hovatartozás szempontja*. S a probléma mindenütt az, hogy ott, ahol a nyelvi nacionalizmus egy adott helyzetet vitássá tesz, az államhatárt át kell vinni a nyelvi határokra, de ezenközben figyelemmel kell lenni arra az ellenállásra, melyet történeti kapcsolatok, történeti érzelmek és meglevő helyzetek általában jelentenek. Így leredukálván a kérdést a lényegre, egyszerűen ki tudjuk kapcsolni azokat a kártékony és közveszélyes babonákat, melyekkel az itteni határkérdéseket el szokták ködösíteni.

A gazdasági, közlekedési, stratégiai stb. szempontok haszontalansága

Az első és legelterjedtebb ilyen babona az, hogy ezen a területen igazságos határt nem lehet vonni, mert annyi lehetséges ellentétes szempont van, hogy azok közül valamelyik feltétlenül sérelmet szenved. Valójában azonban csak egyetlen szempont van: jó határ az, amelyik a nemzeti hovatartozáshoz igazodik, az pedig Európában vagy valamilyen történeti status quót, vagy nyelvi határokat jelent. Az összes többi állítólagos szempontok: a földrajzi, gazdasági, stratégiai, kikerekítési, közlekedési és Isten tudja, még miféle szempontok, melyeket divat határkérdésekben a legesztelenebb gomolyagban felsorakoztatni, valójában teljesen hiábavalók, és nagyméretű alkalmazásuk a legnagyobb bajok forrásává lesz. Nagyon vigyáznunk kell ezekre az első látásra „gyakorlati”, „racionális”, „tárgyszerű” színben feltűnő szempontokra. Az új határvonások gazdasági, közlekedési stb. abszurdításait mindenkor igen szívesen illusztrálták azzal, hogy a határ házakat és udvarokat vág keresztül, és miatta egyes falvak lakossága a legközelebbi város piacára csak határátlépési igazolvánnyal juthat be. A magyar irredentának volt kedvenc eljárása, hogy jámbor külföldieket elhurcolt a határra, ott megmutatott nekik egy parasztházat, melynek konyháján vonul keresztül a határ, mire a jámbor külföldi fejcsóválva azt mondotta, hogy ez nem maradhat így; másnap ez a nyilatkozat a magyar történeti állameszme óriási győzelmeként könyvelődött el. Ne felejtjük el

azonban, hogy ezek szükségképpen előállnak ott, ahol a határ nem egy régen kialakult helyzetet rögzít meg, melyhez az egész élet régtől fogva hozzá igazodott, hanem egy új helyzet következményeit vonja le. Az egyik leggyakrabban visszatérő helyzet Közép- és Kelet-Európában az, hogy valamely nyelvterület határán, azzal összefüggésben fekszik egy azonos nyelvű többséggel bíró város, melynek közvetlen környéke részben, esetleg nagyobb részben már más nyelvű. Ilyenkor kétségbeesett versenyfutás indul meg abban az irányban, hogy a várost szakítsák-e el a maga nyelvrokonaitól a vidéke kedvéért, avagy a vidéket a maga nyelvrokonaitól a város kedvéért. Bármennyire is furcsán hangzik, azt kell erre felelnünk, hogy nagy politikai távlatban a legokosabb dolog a harmadik megoldás: a *nyelvhatárhoz* igazodni és ennek alapján, ha kell, inkább a várost és vidéket elszakítani *egymástól*. De az első két megoldás is még mindig sokkalta jobb, mint az, amikor az etnikai és gazdasági vagy más szempontok *egyeztetése* végett olyan se hal, se hús megoldásokat találnak ki, mint amilyen Danzig szabad város volt. A feladat ugyanis a nemzetek *elhatárolása*, minden megoldás tehát, mely egy területet akár azonnal, akár meghatározott időn belül nem csatol *világosan* ide vagy oda, csak arra jó, hogy felhívja a figyelmet a vita lehetőségére. Az a megbékélés, ami a nemzeti keretek megnyugtató elhatárolása nyomán meg tud születni, majd meg fogja találni a város piacára bejáró parasztok határátlépésének is a kielégítő szabályozását. Hogy ez mennyire így van, két frappáns példája is van. Az egyik Nyugat-Európában Genf példája, melyet minden oldalról francia nyelvterület vesz körül, s az Isten is arra teremtette, hogy Savoya⁶⁶ fővárosa legyen. A történelem Genfet mégsem Franciaországhoz, hanem Svájcra kapcsolta, ami rengeteg közlekedési és gazdasági bonyodalmat okoz, sőt nemzetközi jogi vitát is okozott, de semmiféle politikai problémát nem okoz a francia nemzet és a svájci nemzet egymáshoz való viszonyában. Hasonló példa Kelet-Európában Sopron esete, melyet népszavazás visszacsatolt Magyarországhoz,⁶⁷ míg az egész környező német nyelvű terület, az ún. Burgenland, Magyarországtól Ausztriához került. A magyarok belenyugodtak a német falvak elcsatolásába, mert megnyugvást találtak a magyar történeti emlékekkel ékes város-

⁶⁶ Savoya: önálló grófság, majd hercegség (1416–1720), később a Szardíniai Királysághoz, Franciaországhoz, ill. Olaszországhoz tartozott. Az 1860-ban rendezett népszavazás óta Franciaország része.

⁶⁷ A trianoni békeszerződés (1920. június 4.) után olasz közvetítéssel létrejött osztrák-magyar egyezmény értelmében 1921. december 4-én népszavazást rendeztek Sopronban a város hovatartozandóságáról. A szavazás eredményeként Sopron Magyarország része maradt.

nak országuknál való megmaradásában. Ennek az lett az eredménye, hogy – noha Sopron minden gazdasági és racionális szempont szerint Burgenland „természetes” fővárosa – az osztrák–magyar határ lett egyike azoknak a keveseknek az 1918–19. évi határok közül, amelyek mentén lélektani megnyugvás és kiegyensúlyozódás alakult ki. Az, hogy ilyen vagy hasonló esetekben a vonatkozó két nemzet kibékül-e egymással, vagy elkeseredett vitákba bonyolódik, nem ott dől el, hogy Poros Falu lakosságának határátlépési igazolvánnyal lehet csak bejutni Dicső Kis Város piacára, hanem azon, hogy az egyik ország fővárosában és iskoláiban ne legyen okuk politikusoknak, történelemtanároknak és iskolás gyermekeknek a nemzet nyelvét beszélő Dicső Kis Város főterén álló nemzeti emlékmű elvesztésén keseregni, és a másik ország fővárosában ugyanezeknek ne legyen okuk azon kétségbeesni, hogy az elcsatolt falvak gyermekeit az iskolákban idegen népdalok éneklésére kényszerítik.

Mindez legkevésbé sem akar csúfolódás lenni: ezek az érzelmek éppen olyan tiszteletreméltók, mint azok, melyek a franciákat a chartres-i katedrálishoz vagy az auvergne-i⁶⁸ népdalokhoz fűzik, és egész gondolatmenetünknek egyik legfőbb célja annak a bemutatása, mennyire ezek a legdöntőbb tényezők e terület háborúságainak. Világért sem akarjuk kétségbe vonni annak az oly sok kiváló és nagy tudású szerző által vallott tételnek az igazságát, mely szerint mindeme háborúságokat valójában földesurak, monopolkapitalisták és militaristák hozzák létre; ezt a mély igazságot csupán azzal a tapasztalati ténnyel kívánjuk kiegészíteni, hogy Közép- és Kelet-Európában ezek a machinációk csakis akkor tudják kifutni a maguk formáját, ha a történelemtanárok és népdalgyűjtők is melléjük állanak: ezek nélkül a monopolkapitalisták és társaik tehetetlenek. Ennek egyik legszebb példája a Habsburgok birodalma, mely a földesurak Eldorádója volt, a monopolkapitalisták öröme és a szoldateszka paradicsoma, és mégis megbukott, mert a történelemtanárok és a népdalkutatók ellene foglaltak állást. A gyakran hangoztatott gazdasági, közlekedési és más hasonló szempontok „okos”, „gyakorlati” volta merő látszat. Mai méretek mellett ezek az országok így is, úgy is kicsinyek ahhoz, hogy önmagukban megállók földrajzi, gazdasági, stratégiai, közlekedési egységeket alkossanak. Vajon micsoda katonai jelentősége lehet a mai világháborús méretek mellett annak, hogy két kelet-európai kis ország között a határt stratégiai okokból előreviszem a Kis Dombról a Nagy Hegyre? Annak valószínűsége, hogy

⁶⁸ Auvergne: régi francia tartomány Franciaország középső részén. 603-tól a 17. sz.-ig önálló grófság volt.

ennek a ténynek valaha katonai jelentősége lesz, mondjuk tíz százalék, hogy ez a jelentőség az emberiség jövője szempontjából üdvös lesz, legfeljebb öt százalék. Ezzel szemben annak a bizonyossága, hogy a stratégiai határ okából átszatolt kisebbség sérelmeiből háborús gyújtóanyag lesz, száz százalék. Az, hogy egyik vagy másik ország ne szoruljon fabehezatalra vagy olajbehozatalra, alig éri meg azt, hogy a szomszédjával ezért ne tudjon békességre jutni. Ez áll minden határvonásra, mely bármiféle gyakorlati, racionális indokolással idegen nemzetiségű területeket csatol más országhoz. A határ elsősorban mint a stabilizálódás eszköze számít, és ha a stabilizálódás véletlenül nem racionális tényezőkből alakul ki, akkor sem tragikus, ha a határ önmagában gazdaságilag vagy földrajzilag abszurdnak mutatkozik is.

A kevertlakosságú Kelet-Európa babonája

Másik ilyen babona, sőt leggyakrabban tudatos elködösítés az az állítás, hogy Európának ezen a részén a lakosság kevertsége miatt nem lehet igazságos határt vonni. Valójában szó sincs arról, hogy mindenütt, ahol néprajzi kevertség van, egyúttal probléma is volna. A nyelvi szigetek, különösen, ha telepítések eredményei, önmagukban nem jelentenek gondot: probléma ott van, ahol a nyelvi sziget mögött történeti birtoklás vagy történeti igény is áll. Vagyis a kevertség csak ott probléma, ahol a kevert terület feletti vitában a két fő szempont, a történeti (status quo) és az etnikai szempont ütközik vagy fonódik össze, s a kevertség a történeti határról a nyelvi határra való átmenetet vagy a történeti és nyelvi igények zavarában való tájékozódást nehezíti. Ilyen helyzet pedig egész Közép- és Kelet-Európában összesen két-három van. Ilyen volt a danzig korridor esete, ilyen ma mindenekelőtt Erdély kérdése és ilyen az Égei-tenger északi partjáért folyó görög–bolgár vita.⁶⁹ Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európa legkevertebb területén, a Bánátban a szerbek és a románok aránylag igen könnyen

⁶⁹ Jugoszlávia náci lerochanása, 1941 után Bulgária katonailag megszállta a korábban Jugoszláviához, ill. Görögországhoz tartozó, jobbára bolgárok lakta macedón területek egy részét. A második világháború végén a fegyverszüneti egyezmény (1944. október 23.) értelmében Bulgáriának e területeket ki kellett ürítenie. Görögország a háború után bejelentette igényét a Bulgáriához tartozó Pirin-hegység vidékére. A vitát az 1947. február 10-én Párizsban aláírt bolgár békeszerződés zárta le, amely visszaállította mind Jugoszláviát, mind Görögországot illetően Bulgária 1938 előtti határait. Macedónia továbbra is három ország, Bulgária, Jugoszlávia és Görögország között osztódott fel. A Pirin-hegység vidékét Görögország nem kapta meg, az ma is Bulgária része.

megtalálták a maguk végleges elhatárolódását, és a kevertség nem okozott problémát; a másik nagyon kevert területen, Besszarábiában a határvita alig függött össze a különféle telepítések folytán létrejött kevertséggel.

A federáció nem csodaszer

Nem kevésbé közveszélyes babona az a tétel, hogy ezen a területen részletező gonddal határokat csinálni már csak azért sem érdemes, mert itt a megoldás úgysem a határviták elintézése, hanem valamiféle nemzet feletti federáció létesítése, amelyen belül az egyes nemzetek közötti határok jelentőségüket veszítik. Nagyon veszélyes ez az elképzelés, mert ezen a vidéken volt már egy nemzet feletti federáció, a Habsburgok birodalmának formájában, és ez éppen azért robbant szét, és merítette el ezt az egész területet a kétségbeejtő bizonytalanság hullámaiba, mert nem tudott kielégítő belső elhatárolódásokat létrehozni a benne egyesült nemzetek között. A federáció olyan, mint a házasság: nem szabad elintézetlen problémákkal belemenni, mert az a lényege, hogy új perspektívát s vele rengeteg új problémát ad fel, nem pedig az, hogy bármiféle tisztázatlan kérdés elintézését vele megtakaríthassuk. Bármiféle leendő federáció csakis úgy fog működni, ha előbb a határok terén kialakul az a minimális stabilizálódás, amely a federációba egyesülés lélektani előfeltétele. A nemzetek akkor és csak akkor szoktak federációba egyesülni, ha mindegyiküknek van annyi féltékenivalója, hogy a federáció biztonságának szükségét érzik.

E vonatkozásban a Szovjetunió példájának az alkalmazása nem olyan egyszerű, mint azt sokan első pillanatra gondolják. Nagyon érdemes a Szovjetuniótól nemzetiségi türelmet és szervezeti megoldásokat tanulni, de ez nem jelenti azt, hogy Kelet- és Közép-Európa problémája lényegében azonos volna a Szovjetunióéval. Kelet- s Közép-Európában történetileg kialakult nemzetek állanak egymással szemben, amelyeknek a határai a legújabb időkben folyékonyakká váltak ugyan, de mint nemzeteknek, hosszú múltra visszanyúló történeti egzisztenciájuk van, viszont sors- és jellembeli azonosságuk mellett is eddigi életükben *összefogó* történeti élmények és helyzetek nem jöttek létre. A Szovjetunióban valami egészen más történt. Itt adva volt egy történetileg adott birodalom, az orosz birodalom, mely a maga nemzeti kisebbségeit 1917-ig ugyan még nem olvasztotta egybe, mindamellett az állami egybekovácsolódásnak már hosszú múltra visszanyúló előzményeit jelentette. Ezt a történetileg már meglévő birodalmat egy hatalmas és megrázó történeti eseménysorozat, a szocialista

forradalom, majd a nagy honvédő háború maradéktalanul egyetlen nemzetté forrasztotta össze. Ez az egyetlen nemzet ezek után a benne egyesült nemzetek és nemzettöredékek számára nyugodtan és gond nélkül megadta a teljes nyelvi és politikai autonómiát, és még az elszakadás jogát is biztosította nekik, csakúgy, mint a brit birodalom a maga domíniumainak.⁷⁰ Valójában azonban, csakúgy, mint a brit birodalom, komolyan nem fél ettől az elszakadástól. Közép- és Kelet-Európában, még ha adódnék is a jövőben valami egységesítő és összefogó élmény vagy ezzel egyenértékű hosszabb lejáratú fejlődés, ez a folyamat – az egész terület aránylag kis volta ellenére is – sokkal erősebb történeti realitásokkal állna szemben, mint amilyenek – egy-két kivétellel – az egykori cári birodalom különféle nemzeti kisebbségei és néptörzsei voltak.

Politikai és erkölcsi szölamok a határvitákban

A különféle félrevezető elvi és elméleti szempontok mellett még inkább kártékonyak a határvitákkal kapcsolatos politikai szölamok.

Kártékony babona az a status quóista szölam, hogy jó határ úgysincs, tehát azt kell stabilizálni, ami éppen van, s határkérdések helyett inkább a lelki megbékélés útját kell keresni; s nem kevésbé kártékony az a revizionista szölam, hogy az élet örökös mozgás és változás, és a határokat nem lehet örök érvényűen megrögzíteni. Európa teljesen megérett arra, hogy területi állománya, ha nem is „örökre”, de hosszú időre stabilizálódjék, s ez egyúttal Európa egységesedésének és további békéjének is feltétele. Ebben tehát a legnagyobb mértékben „status quóisták”-nak kell lennünk. Viszont stabilizálni, pláne gyors ütemben stabilizálni csak ésszerű és lélektanilag elfogadható, megszokható határt lehet, ez pedig Európában csak olyan lehet, mely igazodik a nemzeti egységek lélektanilag és szociológiailag kitapintható határaihoz. Rossz határok mellett reménytelen dolog lélektani megbékélésről beszélni, viszont a jó határt meg kell védeni az „örökös változás” mindenféle dinamikájától.

⁷⁰ Az 1931. decemberi, ún. westminsteri statútum szerint, amely a brit birodalom helyén létrehozta a Brit Nemzetközösséget, a domíniumok (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-afrikai Unió, Írország) a brit birodalom önálló, autonóm államai, egyenjogúak Angliával, kül- és belpolitikájukat illetően nincsenek alávetve sem egymásnak, sem Angliának, csupán a koronához való hűség fűzi össze őket, s szabadon csatlakoztak a volt angol gyarmatok szövetségéhez. A második világháború után számos függetlenségét kivívó angol gyarmat lett a Brit Nemzetközösség tagja (India, Pakisztán és Ghana), Burma (1947) és Írország (1949) viszont kilépett.

Nem kevésbé kártékony mellékvágány a határviták elmoralizálása. Ha felismertük azt, hogy a konszolidálás útja ezen a területen egészen egyszerűen az, hogy az államhatárokat hozzá kell igazítani az eltolódott nemzeti határokhoz, akkor rá kell jönnünk arra, hogy itt elsősorban nem *erkölcsi* igazságtételtől, hanem bizonyos tárgyi helyzetek megragadásáról van szó. A legsürgősebb tehát az itteni határvitákkal kapcsolatban kikapcsolni azt a moralizáló beállítást, amelyet az itt lakó népek a nemzetközi fórumok színe előtt állandóan felvesznek. A politikailag rosszul álló, háborúvesztes népek morális fegyvertára az *igazság* hangoztatásában áll, amivel kapcsolatban ennek vagy annak a nagyhatalomnak a fennkölt és hagyományos igazságérzetére, az elnyomottak vagy földre sújtottak iránt mindenkor tanúsított nagylelkűségére apellálnak, és azt kívánják, hogy a békeszerződések megkötésénél semmiféle hatalmi szempont ne érvényesüljön. A politikailag jobban álló, győztes vagy legalábbis magukat győztesnek tekintő országok viszont *érdemeikre* hivatkoznak, és számláikat nyújtják be területi követelések formájában. Valójában mind az ún. igazság, mind az ún. érdem igen szimpla s rosszhiszeműen forgatott csatabárd abban az irányban, hogy egymás közötti vitáikban, melyek lényegükben kizárólag határviták, kedvezőbb pozíciót nyerjenek. A konszolidálódás feladata azonban teljességgel független mindenféle fennkölt igazságosságtól éppúgy, mint minden hervadhatatlan érdemtől. Objektív feladatról van itt szó, objektív társadalmi és politikai tények felismeréséről és konzekvenciák levonásáról. Nem kétséges, hogy az igazságosságnak, erkölcsi elveknek és érdeknek a határkérdések megoldásánál megvan a maguk jelentősége, de csupán annyiban, amennyiben ezek az erkölcsi elvek vagy érdekek a stabilizálódás feltételeiben közrejátszanak. Közelebbről: van egy *minimális* igazságosság, amely nélkül a stabilizálódásra és a lélektani megnyugvásra számítani nem lehet, ezt tehát semmilyen körülmények között nem lehet figyelmen kívül hagyni. Viszont vannak a pillanatnyi történeti és politikai helyzetben számba jövő érdekek, melyeket *bizonyos mértékig* mindkét fél elismer a rendezés kiindulópontjául. Ennyiben vehetők ezek a tényezők számításba.

A népek önrendelkezési joga

A népek ún. önrendelkezési jogát is ebben a szellemben kell értékelnünk. Nem az a kérdés, hogy ezt a jogot miből vezessük le, és milyen erkölcsi érveléssel indokoljuk, hanem az, hogy alkalmas-e arra, hogy rendet csináljon Közép- és Kelet-Európában.

Első pillantásra is látni való, hogy ez az elv jó helyen keresi a közép- és kelet-európai zavarok megoldását. Mondottuk már, hogy Közép- és Kelet-Európában az egész területi összevisszaság mögött az áll, hogy ezen a területen a nemzetek az egynyelvű emberek összességéivé váltak. Aki tehát ezeket a nemzeteket jól el akarja határolni, annak történeti keretek helyett immár a nyelvi keretekhez kellett igazodnia. Az önrendelkezési jognak tehát ezen a területen az az értelme, illetőleg az lett volna az értelme, hogy rajta keresztül megoldáshoz tudjon jutni az a jellegzetes közép- és kelet-európai helyzet, hogy egy csomó ember történetileg olyan közösségekbe tartozik, melyek nem felelnek meg immár nemzeti hovatartozásának. A népek önrendelkezési joga arra lett volna jó, hogy rajta keresztül az emberek kifejezésre juttathassák nemzeti hovatartozásuknak ezt a megváltozását. Sajnos, 1919-ben a békecsinálók nem voltak képesek arra, hogy elfogadott alapelvüket következetesen alkalmazzák, és Közép- és Kelet-Európa új, érvényes nemzeti térképét századokra lerögzítsék. Ebben része volt politikai erőtlenségüknek, de része volt annak is, hogy Nyugat-Európa a történeti határokról a nyelvi határokra való átmenet tipikus közép- és kelet-európai problémáját túlnyomó részében egészen egyszerűen nem értette. Ellenben értette a nemzetek önrendelkezési jogát, amelynek az ő számára nem a határvitákkal kapcsolatban volt értelme, hanem egész nemzeteknek elszakadási vagy önállósulási akcióival kapcsolatban, amilyenek az Egyesült Államok megalakulása vagy Belgium elszakadása Németalföldről stb. stb. Ugyanilyen alapon örömmel és helyesléssel látták, hogy Kelet-Európában egyes, eddig önálló állammal nem bíró vagy önálló államiságukat elvesztett nemzetek, mint Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, önálló államokká alakulnak. Mikor azonban elkezdődtek ezen a területen a végeláthatatlan határviták, és a világon mindenki keresztül-kasul népszavazást kért a legkülönbözőbb szomszédos területekre, akkor a nyugat-európai békeintézők kezdtek megzavarodni. Ők végeredményben a népek önrendelkezési jogát azért hangoztatták, hogy annak alapján egész nemzetek felszabaduljanak, nem pedig azért, hogy minden község vagy város, ahogy éppen eszébe jut, követeljen népszavazást, és egyik nemzettől a másikhoz csatlakozzék. Nyugat-európai szemléletben, amely az állami keretek történetileg stabil kialakulására volt alapozva, a szüntelen népszavazás és a vele járó izgalmak egyáltalán nem mutatkoztak a béke szempontjából kívánatos módszereknek. S ez volt az a pont, ahol a nemzetek önrendelkezésének elve nem volt világosan hozzáigazítva ahhoz a konkrét szükséglethez, melynek megoldására Közép- és Kelet-Európában használni kellett. Minthogy pedig az 1919-es békecsinál-

lóknak ettől függetlenül is terhükre volt s erejükön felül volt az önrendelkezési jog minden vonalon való következetes alkalmazása, örömmel le is tettek róla. Az elvek eme felrúgásának megvolt a maga része a német sérelmi politika s rajta keresztül a hitlerizmus létrejövetelében. Ez utóbbi viszont az önrendelkezési elvre pusztá ürügyként hivatkozott egy mániákus hatalmi politika érdekében, amivel azután betetőződött az egész gondolat diszkreditálása. Ma még emlegetni sem nagyon tanácsos, mert kész rá a felelet: túl sokat hallottunk a népek önrendelkezéséről Hitler szájából.

A népszavazások értelme

Szegezzük le mindenestre, hogy a népek önrendelkezési joga nem *München*-jelent, hanem *népszavazást*. Kétségtelen azonban, hogy ma ezzel szemben is meglehetősen bizalmatlanság uralkodik. Valóban, ha a népek önrendelkezési joga alatt azt értjük, hogy a népszavazásból valami állandó és tetszés szerint előrángatható nemzetközi jogi intézményt csináljunk, akkor erre csakugyan semmi szükség nincsen. Minden konszolidáció ott kezdődik, amikor kialakul egy olyan állapot, melyben bizonyos alapvető kérdésekben nincs vita. Nemzetközi síkon mindenekelőtt a határok kérdése ilyen. Semmiképpen sem kívánatos tehát, hogy ezt bármikor, bárhol vitássá lehessen tenni. De még valóban meglévő vagy fellépő viták esetén sincs erre mindig szükség: Közép- és Kelet-Európában az etnikai, nyelvi határokat a statisztika vagy több egybevetett statisztika alapján rendszerint nagyobb nehézség nélkül meg lehet állapítani. Egyenesen káros népszavazást rendezni pl. olyan területeken, ahol gyér számú másnyelvű nagybirtokosok befolyásolni tudják a – többnyire elmaradt – lakosság szavazatait, holott a közép- és kelet-európai történeti fejlődés ismeretében nem vitás, hogy a nemzetalakulás folyamata azért itt is a nyelvi hovatartozás alapján dől el. Ebből a szempontból kétes értékűek voltak a sziléziai és kelet-poroszországi népszavazások,⁷¹ amelyek nyilvánvalóan lengyel nyelvű, de német földesúri és kapitalisztikus

⁷¹ Kelet-Poroszországban, Mazuriában és Warmiában 1920. július 28-án rendeztek népszavazást, amely – a porosz közigazgatás és rendőrség jelenlétében – a lengyelek vereségével végződött. Lengyelország e területekből csupán néhány falut kapott. Felső-Sziléziában a népszavazás 1921. március 20-án zajlott le. 500 ezren, főként falusiak Lengyelország mellett, 700 ezren, zömmel városiak Németország mellett szavaztak. 1921 májusában, attól félve, hogy az antanthatalmak kedvezőtlen döntést hozhatnak a terület sorsáról, fegyveres felkelés robbant ki a lengyelek körében. Az antant közbelépésére fegyverszünetet kötöttek, s hosszas tárgyalások után rendezték a területi kérdéseket oly módon, hogy Felső-Szilézia délkeleti része, beleértve az ipari övezetek felét, Lengyelországhoz került.

nyomás alatt álló területeken nagyszámú német érzelmű tömeget mutattak ki, holott valószínű, hogy ennek csak kis része volt nyelvileg és érzelmileg német, nagyobb része nyelvileg lengyel, érzelmileg pedig még öntudatlan volt. A népszavazás igazi területe nem a nagy, nyelvileg homogén területek megszavaztatása, hanem elsősorban a nyelvterületek határain fekvő és vitássá vált városok megszavaztatása. Ez annál is inkább fontos, mert a történeti határról a nyelvi határra való átmenet során a leg súlyosabb és a legnehezebben megoldható lélektani probléma éppen a bizonyos területekhez fűződő történeti érzelmek feloldása, amelyek az esetek kilencven százalékában városokhoz, azok lakosságához, emlékeihez és köveihez fűződnek. Ilyen esetben a lélektani megnyugvás szempontjából komoly jelentősége van annak, hogy az illető város lakossága népszavazással határozzon, mert akár a történeti kapcsolatok ellenére, akár azoknak megfelelően út ki a népszavazás, mindenképpen elősegíti a belenyugvás és lemondás folyamatát.

Ha tehát a népszavazást gyakorlatilag fel akarjuk használni Európa stabilizálására, akkor két dologra kell vigyázni: az egyik az, hogy ne alkalmazzunk népszavazást ott, ahol a nyelvi határok világosak, hanem lehetőleg csak a nyelvi határok egyes kritikus pontjain. Másodszor pedig ne feledjük el, hogy a népszavazás akkor ér valamit, ha a stabilizálódás eszköze, nem pedig a zavarkeltésé; ne használjuk tehát stabil határok vitássá tételére, és egyugyanazon helyen semmi körülmények között se lehessen megismételni. A szociológia síkján elismerhetjük, hogy egy megismételt népszavazás kiüthet ellenkezőképpen is, de a nemzetközi jog síkján tartanunk kell azt az axiómát, hogy az egyszer megejtett népszavazásnak irányadónak kell lennie, és azt megismételni nem szabad. Ha ebből engedünk, akkor a népszavazás megszűnik a konszolidáció eszköze lenni, s ezzel minden értékét elveszti.

A népcseré és a kitelepítések

Az a felismerés, hogy Közép- és Kelet-Európában a nyelvi határok váltak a nemzetek elhatárolóivá, egy új és kihatásaiban igen félelmetes megoldást is felvetett: a népcseré és a kitelepítés megoldását. Ezt a módszert először görög–török viszonylatban próbálták ki, s bár ez a népcseré maga igen rendezetlen, tumultuózus és nem emberséges formában zajlott le, eredményeiben meglepő volt, és utánzásra csábított: az évszázadokra visszamenő s évszázadosnak ígérkező török–görög ellenségeskedés alig tíz esztendő alatt megszűnt. A második világháború folyamán azonban Hitler

már egészen egyszerűen arra használta fel a népcsere lehetőségeit, hogy egészen távol fekvő területek német lakosságát telepítette le – az őslakosságot kidobva – a német nyelvhatár mentére, egyszerűen a német politikai határ kiterjesztése céljából. Visszahozta a németeket evégből olyan területekről is, ahol azok semmiféle kisebbségi problémát nem okoztak. Azáltal viszont, hogy a német nyelvterület peremén letelepítette őket, és az ottani lakosságot kimozdította a helyéből, vagy kiirtotta, szörnyű ellenségesség magvát hintette el. A telepítés ilyen módon, ahelyett hogy a stabilizálódás forrásává lett volna, a bizonytalanság forrásává lett.⁷²

Végzetes következményekkel járna Európa további fejlődésére, ha ennek a hitleri találmánynak az alkalmazása az Egyesült Nemzetek oldaláról válnék állandó gyakorlattá. Azt jelentené ez, hogy megszűnne az az utolsó támpont, amely Európában a határok stabilizálásánál egyáltalán támpont lehet: a lakosság állandósága. A nemzetek többé nem arra várnának, hogy bizonyos területeket megkapjanak, hanem olyan kedvező történeti alkalmakra várnának, amikor lehetséges lesz számukra bármekkora általuk igényelt területről az egész idegen nyelvű lakosságot kitelepíteni. Teljesen kizárni a népcsere lehetőségét nem kell, de ha nem akarjuk Európát a hontalan tömegek országújtávé tenni, itt az ideje a népcsere metóduzával kapcsolatban határozott elvek formájában leszógezni azokat a tanulságokat, melyek egyrészt a török–görög népcseréből, másrészt az azóta lefolyt kitelepítésekéből levonhatók. Kiindulóponzt az, hogy népcserének akkor van helye, amikor bizonyos területeken a néprajzi határt fizikailag nem lehet követni, viszont az ellentétek kiélezóódése miatt a történeti állapotot vagy a status quót sem lehet fenntartani. A leghatározottabban ki kellene ezenfelül mondani azt is, hogy népcsere csakis kölcsönósségi alapon, csakis a nemzetek közósségének határozata alapján és ellenórzése mellett történhetik, s ha egyszer így lefolyt, vissza nem csinálható. Ha ezt nem szógezzük le elég szilárdan, akkor a népcserének amúgy is kétélű fegyvere teljességgel a szerzői ellen fog visszafordulni, s az európai konszolidáció eszközéből a legvadabb anarchia kiindulóponjtjávé válik.

De vajon nem merő elmélet és utópia-e, kérdezhetnék joggal, elveket megfogalmazni a nemzetközi konszolidáció számára, mikor a békekötés és a határok megállapítása „a dolgok természeténél fogva” merőben hatalmi szempontok és erőviszonyok szerint történik? Ezzel a kérdéssel a nemzetközi élet legkritikusabb ponjtjához jutottunk, *a jó békekötés technikájához*.

⁷² A szóveg a Baltikumból Németországba 1939–1940-ben, a Molotov–Ribbentrop paktum után áttelepített németekre utal.

7. A jó békekötés technikája

Guglielmo Ferrero, a nagy olasz történetíró foglalta össze legtalálókban azt a rettenetesen nehéz és ellentmondó feladatot, amely minden békekötés igazi belső tartalmát kiteszi. „Minden békeszerződés a legyőzöttnek valamiféle kényszerítését foglalja magában. De ugyanakkor a lelkiismeret elemi követelménye az, hogy csak szabad beleegyezésből születhetik kötelezettség... Az igazi békekötés tehát... csakis azon az ellentmondáson keresztül válik lehetségessé, hogy egy természeténél fogva kényszerjellegű aktushoz elég szabadságot s a követelt áldozatokhoz elég előnyt vegyítsünk ahhoz, hogy a szerződés erkölcsi kötelezettségvállalássá lehessen, s a legyőzöttnek is inkább érdekében álljon tiszteletben tartani, mint megszegni próbálni.”⁷³ Ez kell ahhoz, hogy a legyőzöttnek érdemes legyen a háborúvesztésben kialakult, egyelőre merőben hatalmi helyzetet a maga hozzájárulásával a kötelező erő többletével megerősíteni. Ne higgyük, hogy aki megnyerte a háborút, annak nem probléma a vesztest a békeszerződés aláírására is reákövetni. Túlságosan hozzászoktunk a diktált békékhez, és nem vesszük észre, milyen furcsa atavizmus, hogy a diktálás lehetősége közepette még mindig ragaszkodunk a szerződésszerű békekötés formáihoz, és nem vesszük észre, hogy mennyi mindenről kénytelen még a diktáló győztes is lemondani ahhoz, hogy az ellenfélre szerződéses formában

⁷³ Agondolatmenet egésze Bibó Judit fordításában: „Minden békeszerződésben benne van a legyőzötttel szemben gyakorolt kényszer. Ugyanakkor a tudat alapvető előfeltevéseként ott van az is, hogy csak a szabad akaratból vállalt kötelezettség ér valamit. Ebből az következnek, hogy a békeszerződések, melyek természetüknél fogva az erő kényszerítő hatására épülnek, addig tartanak, ameddig fennáll az az erő, mely kényszerítő hatással bír; mihelyt ez az erő meggyengül, a legyőzöttet semmiféle erkölcsi kötelezettség nem kényszeríti, hogy a békeszerződést betartsa, tehát fel fog lázadni ellene. Ilyen módon azonban a háborúk nem végződhetnek másként, mint az ellenfelek valamelyikének kiirtásával: a békeszerződések tehát csak fegyverszünetek lehetnének; a béke viszont, amelyre az emberek vágyanak, azaz a jogvitát véglegesen megoldó békekötések ennek értelmében nem volnának lehetségesek. S valóban, ez csak akkor válik lehetővé, ha azt az ellentmondást, mely a békeszerződés kényszerítő jellegében van, feloldja, hogy hátrányok mellett előnyöket is biztosít, s ezzel a kényszer mellett megadja a kellő szabadságot ahhoz, hogy a szerződés a legyőzött számára erkölcsi kötelezettség-vállalássá váljék, s így annak végső soron inkább az legyen az érdeke, hogy betartsa, mintsem hogy megszegje a szerződést. Nehezen feloldható ez az ellentét, így ahhoz, hogy ez mégis megtörténjék, főleg és mindenekelőtt nagy bátorság kell. Az kell tehát, hogy a győztes ne féljen attól, hogy győngének tűnik a legyőzöttek közvéleménye előtt, s ne adjon okot arra sem, hogy a legyőzöttek később felrúgják a szerződést.” Guglielmo Ferrero: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 100.

reakényszeríthesse a maga békéjét. Valóban atavisztikus elemekről van itt szó: egy, a mainál fejlettebb külpolitikai és diplomáciai kultúrával bíró kornak, a 18. századnak az atavizmusáról.

A jó béke tudományának lehanyaglása a 18. század óta

Ferrero és mások nyomán mindinkább tért hódít az a felismerés, hogy a 17. század második felében és a 18. században általánossá vált módszeres, ember- és anyagkímélő, készleteket magával hurcoló és a hadakozást hivatásos katonákra és minél szűkebb területre korlátozó hadviselés a háború humanizálásának egy azóta utol nem ért magas fokát jelenti. Jellemző adalék erre, hogy a 18. század közepén csaknem szüntelenül folyó angol–francia tengerentúli háborúk⁷⁴ ideje alatt London és Párizs között továbbra is fennállott az utazás lehetősége s a társadalmi és tudományos érintkezés. Lehet felháborodni egy olyan világon, melyben azalatt, míg a katonák vérben, sárban és mocsokban harcolnak egymással, elegáns urak, hölgyek és kulturált széplelkek finom formák között fenntartják egymással az érintkezést. Ezen azonban csak olyan szervezetű világ háborodhatik fel, amely a háborút a maga életéből mindenestül kikapcsolta. Ha ezt nem tudjuk megtenni, akkor nem tagadhatjuk, hogy egy szabályozott, hadszíntérre korlátozott, párbajszerű háborúviselés jobb valami, mint az atomháború. A párbaj ostoba, korlátolt és középkori dolog, de a pusztító ökljoghhoz mérve magasrendű civilizációs fejlődés.

Ennek a párbajszerű, játékszabályokhoz kötött, humanizált hadviselésnek felelt meg az alkudozáson, kölcsönös területi engedményeken és kompenzációkon alapuló, a kényszert teljesen háttérbe szorító *indulatmentes* békekötésnek ugyancsak a 18. század nemzetközi jogában és politikai közszellemében kialakult rendszere. Mindez bele volt építve az európai monarchiának és az európai arisztokráciának történetileg kialakult, homogén politikai kultúrájába.

Az indulat nélküli háborúnak és a bosszú nélküli békekötésnek ebbe a világába vágott bele a rámenős, mindent kockára tevő, a hadszíntérből

⁷⁴ Az ún. hétéves háború (1756–1763) nemcsak Európában, a szárazföldön folyt, hanem kiterjedt a tengerekre és a gyarmatokra is. Franciaország és Anglia elsősorban Észak-Amerikában, Nyugat-Afrikában és Délkelet-Ázsiában háborúztak egymással, amelybe később Spanyolország is bekapcsolódott. A gyarmati háború Franciaország súlyos vereségével végződött, többek között át kellett adnia Angliának Kanadát, Új-Skóciát, Dominikát, Tobagót és Szenegált.

elő, pusztító hadviselésnek és a terrorisztikus békediktátumoknak a napóleoni rendszere. Húsz esztendőn keresztül szántottak végig keresztül-kasul Európában a napóleoni hadseregek, és húsz esztendő múlva jutottak odáig a legitim monarchiák, hogy az ebből támadt zűrzavarnak végét tudták vetni. Mikor 1814-ben Párizsban és 1815-ben a bécsi kongresszuson ilyen előzmények után kellett békét kötni, kicsiben már ugyanaz a hangulat vibrált a levegőben, ami később, 1919-ben olyan végzetes lett, és 1946-ban is végzetes lehet: túl sok indulat és túl sok ingerültség gyűlt össze a levert fenevaddal szemben, semhogy fel ne lépett volna a kísértés ennek a sok érthető indulatnak a számláját a legyőzött nemzettel kifizettetni, tekintet nélkül arra, hogy ez fizikailag lehetséges-e, és a békekötést nem teszi-e illuzórikussá. Ugyanakkor a napóleoni rendszer zűrzavarának a folytatásaképpen a legvadabb imperialista tervek születtek, különösen a győztesek nyomában tülekedő különféle másod- és harmadrendű hatalmak körében. Az indulatmentes békekötés 18. századi feltételei tehát nem voltak már adva: túl sok erőszak, túl sok rablás, túl sok diktátum szegélyezte a napóleoni diadalutat, semhogy a kölcsön visszaadásának a gondolata ne lett volna nagyon kézenfekvő. Ebben a helyzetben, mint azt Ferrero *Reconstruction* c. ragyogó munkájában bemutatja, Talleyrand volt az, aki felismerte, hogy immár nem elég a bomlásnak indult közös, arisztokratikus politikai kultúrára építeni, hanem az egész békekötést mélyebb, *elvi* alapokra kell helyezni. „Ahhoz, hogy valami tartós dolgot tudjunk berendezni, amely elmentmondás nélkül elfogadásra találjon, elvi alapon kell eljárunk. *Ha van elvünk, erősek vagyunk*, s nem találunk ellenállásra, vagy legalábbis rövid idő alatt leszerelhetjük” – idézi Ferrero Talleyrand-t magát.⁷⁵ Ezt az elvi alapot találja meg ő a *legitimitás* elvében, melyet sikerült is elfogadtatnia a bécsi kongresszus irányadó s *valóban* is érvényesülő elvéül.

A mai közvélemény hajlandó a legitimitás elvében merő reakciós tárlalmányt látni, mert azt a Szent Szövetséggel kapcsolja össze. Ez azonban pusztá optikai csalódás. A legitimitás a diplomata és liberális Talleyrand

⁷⁵ Bibó Judit fordításában: „Ahhoz, hogy valami tartós megoldás jöhessen létre, amit mindenki zúgolódás nélkül elfogad, ahhoz valamiféle elv szerint kell eljárni. Az elv erőssé tehet bennünket; akkornem kell majd ellenállástól félnünk; azeztellenzők mindenképpen rövidesen meghátrálnak majd...” Guglielmo Ferrero: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 90. Az idézet eredeti lelőhelye: Talleyrand emlékiratai II. 165.

találmánya volt, a Szent Szövetség viszont a fantaszta Sándor cár⁷⁶ találmánya és a reakciós Metternich instrumentuma. A legitimitás elvének, mikor megszületett, egyáltalán nem az volt a szerepe, hogy a liberális eszmék elnyomására szolgáljon, hanem arra, hogy ennek segítségével Európa anarchiába esett államait stabilizálni lehessen, és Európa teljességgel összegabalyodott területi státusát rendbe lehessen hozni. Mikor egész gondolatmenetünk során azt ismételtük, hogy Nyugat-Európa számára a történeti határ a jó határ, akkor lényegileg nem mondtunk mást, mint azt, hogy Nyugat-Európa területi státusának rendezésére ma sincs szükség többre, mint Talleyrand elvére, a történeti legitimitásra.

Ennek az elvi alapnak volt köszönhető, hogy a párizsi béke és a bécsi kongresszus után Európa mind a nemzetközi politikai atmoszféra síkján rövid idő alatt helyrejött, s a vádlott és legyőzött Franciaország egészen rövid idő alatt visszakapta a maga normális helyét az európai koncertben. Belpolitikai síkon a szabadságeszme egy időre háttérbe szorult, de 1830-tól kezdve mind fokozódó erővel feltámadt, és olyan stabil eredményeket ért el, melyeknek láthatatlan háttere éppen a nemzetközi rendszernek 1815-ben létrejött tartóssága volt. Ez a rendszer túlélte az 1848–1871 közötti válságok sorozatát, bizonyos pontokon korrigálódott, más pontokon romlott, de egészében fennmaradt 1914-ig, s végeredményben egy olyan száz esztendő biztosított Európa számára, melyben a béke volt a túlnyomóan érvényesülő, szabályos állapot, s a háború a kivétel.

1914-re az az arisztokratikus Európa, amely az 1814–15. évi békét létre tudta hozni, elkorhadt, belezuhant az első világháború anarchiájába, és 1918-ban összeomlott. A totális népháború nagy tömegindulatokat korbácsolt fel, s így a béketárgyalás az elégtételszerzés és a bűnösök feletti ítélkezés jegyében indult. Ennek kártékony hatását, még sokkal inkább, mint 1814-ben, egyedül a békekötés szilárd, közös elvi alapja lett volna képes ellensúlyozni. Különösen Közép- és Kelet-Európa volt az a terület, ahol a Habsburgok birodalmának, az Oszmán Birodalomnak, továbbá a cári Oroszországnak és a hohenzollerni Németországnak az együttes összeomlása folytán terü-

⁷⁶ I. Sándor (1777–1825): orosz cár, 1801-től 1825-ig. Csatlakozott az európai monarchiák Napóleon elleni koalíciójához, de Poroszország összeomlása után aláírta a tiltsi békét (1807). Egy évvel később szövetségre lépett Franciaországgal, és 1811-ig támogatta az Anglia ellen irányuló kontinentális zárlatot. Befejezve a hét éve tartó orosz–török háborút (1806–1812) és kibékülve Svédországgal várta Napóleon 1812. évi támadását. A franciák visszavonulása után részt vett a drezdai és a lipcei csatában (1814), s a szövetséges seregekkel vonult be Párizsba. Jelentős szerepet vitt a bécsi kongresszuson. Vö. Guglielmo Ferrero: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

leti kérdésekben rendet kellett csinálni úgy, hogy ez a rend minél gyorsabb stabilizálódásra vezessen, és a háború megismétlődését elhárítsa. Az az elv, mely e kor szükségleteinek a stabilizálódás tekintetében megfelelt, adva volt: a népek önrendelkezési joga volt ez, melyet nyugodtan nevezhetünk a legitimitás *demokratikus* formulájának. Ezzel a tarsolyában hajózott át Wilson elnök Európába békét kötni. A gyakorlati alkalmazás programja is, hogy ti. Ausztria–Magyarországot fel kell osztani, és a nyelvi határok alapján nemzeti államokat kell alkotni, helyes volt. Sokan vizsgálták, s mi is utaltunk fentebb reá, hogy ez az áthajózás a világ új korszakának ebben a páratlanul szerencsésen indult és páratlanul szerencsétlenül folytatódó fordulópontján miért végződött szégyenletes fiaszkóval. Számunkra elég annyi, hogy 1919 abban különbözött 1815-től, hogy a békecsinálók itt is meghirdettek egy elvet, de az elvet nem volt erejük alkalmazni is. Nem engedtek világosan megnyilatkozó egyesülési törekvéseknek, nem likvidáltak minden likvidálásra érett történeti egységet, másrészt a likvidálásnál nem vigyáztak a területekhez fűződő történeti érzelmekre; ugyanakkor a legesztelenebbül számba vették az ún. földrajzi, stratégiai, közlekedési, kikerekítési stb. szempontokat, helyesebben engedték, hogy az érdekeltek ezeket az állítólagos elvi szempontokat húzzák elő valami félelemben fogant ostoba kívánság teljesítésére, pl. a határnak a nyelvi határról valami „természetes” védelmi vonalig való előretolására stb. Az ilyenekből születnek meg a legmérgezőbb és legfeleslegesebb határviták, mikor ti. egy terület és népe olyan országhoz kerül, mellyel nincs sem eleven történelmi, sem etnikai kapcsolata, s a néptől az új állammal szemben lojalitást sem elvárni, sem feltételezni nem lehet. 1914 előtt egész Európában csak néhány ilyen helyzet volt: a lotaringiai franciáké Németországban⁷⁷ és a lengyeleké Orosz- és Poroszországban. 1918 után azonban ahelyett, hogy megcsökkent volna, az ilyen helyzetek száma még meg is szaporodott; ezért volt rossz az 1918. évi rendezés, nem pedig azért, mintha az alapelvei rosszak lettek volna. Mérhetetlen eszmei zűrzavar, mérhetetlen kiábrándulás lett ennek a következménye. Ebből a zűrzavarból született meg többek között a cinikus napóleoni nihilizmus monstruózus dedunokája, a mániákus hitleri nihilizmus is.

Ma mögöttünk van a második világháború, s a háborúskodásnak oly formáit éltük át, melyek mellett a totális háború minden korábbi formája tökéletlen kísérlet csupán. Az emberi elvadulás jelenségei megcsúfolják a legvadabb rémhírpropaganda fantáziáját, s az ezekből felnőtt indula-

⁷⁷ Lotaringia régi francia tartomány. Az 1870–71-i francia–porosz háború után – Elzásszal együtt – a győztes Németországhoz csatolták (Elzász-Lotaringia). Az I. világháború után az 1919-i versailles-i békeszerződés értelmében került vissza Franciaországhoz.

tok elsöpréssel fenyegetnek mindent, ami stabilitás és értelem akar lenni. Ilyen körülmények között állunk itt egy új békemű megszületésénél: győzők és legyőzöttek összeülnek, hogy lezárják a háborút. A forma, melyben ezt teszik, a megegyezéses békeszerződés formája, érintetlenül őrzi a 18. század emlékét. De mit tehetünk az után a pokol után, mely kiáradt a világra, annak érdekében, hogy ez a békeszerződés valamit felelevenítsen a 18. század kiegyenlítésre, egyensúlyra, lojális teljesítésre beállított békéjének szelleméből?

Az elvtelenség veszedelmei és a mai zűrzavar kivezető elvei

A második világháborúval kapcsolatban felkelt és felkeltett indulatok békepusztító hatásának egyedül az elvekben s azok alkalmazásában való egyetértés tudna valamennyire gátat vetni: az elvtelenség, az esetről esetre való opportunistá hatalmi politika soha nem fenyegetett olyan veszedelmekkel, mint éppen ma. Ha már 1918-ban, amikor megvolt az elvi alap, katasztrófára vezetett az, hogy az elveket konkrét következményeikben nem gondolták végig, s nem alkalmazták következetesen, mit várjunk a mai békekonferenciától, mely betegesen fél bármiféle elvi alap világos és kötelező elfogadásától? Hiábavalók a végső, humánus és demokratikus célokról szóló általános állásfoglalások, ha nincs konkrétan alkalmazható elvi alap a békekötés centrális kérdésének, a határviták elintézésének a számára. Minden békének ez a centrális kérdése, mert ez az, ami benne maradandó, s aminek olyannak kell lennie, hogy később se legyen vitássá tehető.

Ezen a ponton két kérdés vetődik fel. Az egyik az, hogy hol vannak azok az elvek, melyeket a mai helyzetben alkalmazni kellene. A másik az, hogy gyakorlatilag egyáltalán hogyan képzelhető az elvek érvényesülése a hatalmi politika tényeivel és erőivel szemben.

Ami az első kérdést illeti, azt hisszük, az előbbi fejezetekben meglehetősen világosan rámutattunk azokra az elvi szempontokra, melyek itt számba jönnek, s bemutattuk azt is, hogy nem valami új s doktrinér elvekről van itt szó, hanem már kialakult s magukat világosan és kikerülhetetlenül kínáló gyakorlati felismerésekről. Alapelv a legitimitás elvének demokratikus formája, a népek önrendelkezési joga. Ez Nyugat-Európában gyakorlatilag egybeesik a történeti legitimitással, a történetileg kialakult határokkal, melyeket ott ma sem okos etnikai alapon megbolygatni. Viszont Közép- és Kelet-Európában, ha olyan határokat akarunk, melyek demokratikus szempontból „legitim”-eknek tekinthetők, akkor ahhoz az elhatároló elvhez kell

igazodnunk, mely itt a nemzeteket egymás között tényleg elhatárolja: a nyelvi, etnikai szemponthoz. Amint látjuk, nem kinyilatkoztatásokról és új elvekről van itt szó, hanem történetileg kialakult és egymásból organikusan folyó elvek rendszeréről: 1815, 1919 és 1946 elvi szempontjai egymást kiegészítő és egymásból kinövő összefüggő rendszert alkotnak.

A gyakorlati alkalmazás terén a népszavazás és a népcseré kérdései azok, melyek elvi megállapodást kívánnak. Utaltunk már arra, hogy *mindkettőnél a legfontosabb annak biztosítása, hogy problémák megoldására szolgáljanak, ne pedig problémák okozására*. Ennek megfelelően a népszavazással kapcsolatban főleg annak kimondása fontos, hogy: 1. népszavazásra csak ott van szükség, ahol az etnikai helyzet nem világos, 2. népszavazás csak ott történjék, ahol a lakosság elegendő politikai tudatossággal bír, és 3. népszavazással eldöntött kérdésben később, más eredmény reményében új népszavazást ne lehessen tartani. A népcserével kapcsolatban pedig, mint már mondtuk, annak kimondása fontos, hogy: 1. népcserére csak akkor kerüljön sor, ha más megoldás egyáltalában nem lehetséges, 2. kölcsönös csere legyen, ne pedig egyoldalú vagy aránytalan kitelepítés, 3. csakis a nemzetek közösségének határozata alapján és ellenőrzése alatt folyhasson le, és 4. ha így egyszer lefolyt, visszacsinálható és megismételhető ne legyen.

Elvi szempontok és hatalmi erők

Nehezebbnek látszik a másik kérdés, az, hogy mit csinálunk szép elveinkkel a hatalmi erők közepette, vagy ahogyan közkeletűen meg szokták fogalmazni, hogyan is képzelhetni, hogy egy békekötésnél *ne* hatalmi szempontok, hanem elvi szempontok érvényesüljenek. A felelet egészen egyszerű: *sehogyan*. A probléma sem ma, sem 1919-ben, sem 1815-ben nem volt az, hogy hatalmi szempontok *ne* érvényesüljenek. Békét nyilvánvalóan csak úgy lehet kötni, ha azok a hatalmi szempontok, melyek a háborúviselés és békekötés középpontjában vannak, valamiképpen érvényesülnek. 1815-ben sem az történt, hogy a hatalmi szempontok nem érvényesültek, hanem az, hogy *az elvi szempontok által megszabott keretek között* voltak kénytelenek érvényesülni. Ha egy hatalom valamilyen követelésével beleütközött egy elvi szempontba, akkor kielégülést kapott másfelé, ott, ahol elvi szempont nem állt ennek az útjában. Nagy tévedés azt hinni, hogy az elvek tisztelete a békekötést nehezítené; inkább könnyíti. Nem azért, mintha könnyű dolog volna hatalmi kívánságokat elvi szempontokkal egyeztetni. De még mindig könnyebb, mint békét kötni mindenféle elvi szempont nélkül, mert ez emberfeletti, sőt mondhatnánk, egészen egyszerűen le-

hetetlen dolog. Elvek nélkül ugyanis a békekötők igen hamar az örület szélére jutnak, mert *minden* követelés és *minden* ellenkövetelés lehetségessé válik. „Miért ne?” – ez lesz a békekötés alapjelszava. A követelések, majd az ellenkövetelések, végül ami a legszörnyűbb, a megoldások síkján megjelennek a legesztelenebb, a legerőltetettebb szörnyalakzatok, melyek erőszakot követnek el a tényeken, a józan észen és a nemzetközi erkölcsön. Mégis görcsösen ragaszkodnak hozzájuk, mert egy mindinkább irreális félelmektől gyötört atmoszférában a legkisebb megegyezés is olyan kínok között jön létre, hogy érdemesnek látszik ragaszkodni hozzá, ha mégoly abszurd is. Az elvi szempontok szilárd váza mindenekelőtt az ilyen szörnyeteg „megoldások” ellen nyújt védelmet.

Közép- és Kelet-Európa végzetes szerepe és centrális jelentősége

Hogy a szemünk előtt kialakuló békemű végsőleg milyen lesz, azt még nem tudhatjuk. Hogy nem sok jót ígér, azt már látjuk. Ha ilyen körülmények között azt kérdezzük, mégis mi remény lehet arra, hogy ha rögtön nem is, idővel valamiféle konszolidálódás tudjon megindulni, akkor mindenekelőtt újból le kell szögeznünk, hogy Európában, különösen Közép- és Kelet-Európában konszolidálódás másképpen, mint a területi kérdések elvi alapon való tisztázásával, nem képzelhető. Minden olyan beszéd, mely ezt a centrális igazságot el akarja homályosítani, vagy kegyes frázis, mely nem ismeri e terület bajait s igazi okaikat, vagy tudatos elködösítés. Nem azt jelenti ez, hogy a területi kérdésekből az irredentizmus és a revizionizmus módszereivel szüntelenül hangoztatott sérelmi frazeológiát engedjük felnőni, mert ebből csak még nagyobb nyomorúság áradna ki erre a szerencsétlen területre. A közép- és kelet-európai népeket meg kell akadályozni abban, hogy területi viszályaikkal állandóan nyugtalanítsák Európát. Európának feltétlenül stabilitásra van szüksége, tehát karhatalommal kell megakadályozni a megcsonkított államokat az irredenta agitációban éppen úgy, mint ahogyan karhatalommal kell megakadályozni a birtokló államokat a kisebbségek elnyomásában. Tudnunk kell azonban, hogy végsőleg stabilizálni csak jó, *megszokható* határt lehet. Minden kérdésben tehát, amelyben még most ki tud alakulni valamiféle megegyezés – nem merő politikai megegyezés, hanem elvi tisztázódás –, azt minden erővel érvényesíteni kell még a jelenleg folyamatban levő békemű keretein belül, mert a vitás területi kérdések szörnyű veszélyforrást jelentenek. Ami mégis belekerül a mostani békeműbe ki nem elégítő, meg nem szokható,

nem igazolható határként, azokkal kapcsolatban elengedhetetlenül szükséges, hogy a világ sorsát intéző *nagyhatalmak* közvéleményében alakuljon ki a jó, kevésbé jó és rossz határoknak és a lehetséges megoldásoknak egy bizonyos tudatos számontartása és tanulmányozása. Mert a világ politikai története ezentúl is, mint eddig, stabil és kevésbé stabil, folyékonyabb korszakok változásából fog kiadódni még akkor is, ha, mint reméljük, a folyékonyabb politikai helyzetek nem is jelentenek háborút. Ismétlem, minden eszközzel meg kell akadályozni az itteni nemzeteket abban, hogy ezeket a folyékony helyzeteket saját maguk igyekezzenek létrehozni. De ha létrejöttek, akkor egy tisztultabb világközvéleménynek ki kell őket használnia arra, hogy egyúttal a világnak ezen a legkritikusabb területén, Közép- és Kelet-Európában a végleges konszolidációt megteremtse.

Egész gondolatmenetünk során, noha gyakran érintettük a legáltalánosabb politikai igazságokat, konkrét vizsgálódásainkat tudatosan leszűkítettük Közép- és Kelet-Európa problémáira. Mégis úgy látjuk, hogy a világ konszolidálásának a centrális és legfontosabb kérdésével foglalkoztunk. Ez elsőre furcsának hathat, mert hiszen ahhoz vagyunk szoktatva, hogy hamis világméreteken gondolkozzunk, és azt képzeljük, hogy a Közel-Kelet, a Távol-Kelet és a Nyugati Félteke nagy vitás kérdései mellett a területileg nem is olyan nagyon kiterjedt Közép- és Kelet-Európa csak *egy* problémakomplexum a *sok* közül. Valójában ez a legsúlyosabb tévedés, amit elkövethetünk. Közép- és Kelet-Európa kérdései abban az egyetlen csekélységben különböznek a Közel-Kelet, Távol-Kelet és a Nyugati Félteke összes kis és nagy kérdéseitől, hogy egyetlenegy nemzedék életében immár két világháborút robbantottak ki, és a harmadik világháború, ha kitör, amitől az Isten őrizzen, aligha fog kitörni Irán, Mandzsúria, a Dardanellák vagy Spanyolország kérdéseiben, hanem csakis abból, amiből az első kettő már kitört: Németországnak és a tőle keletre lévő kis nemzeteknek az anarchiájából. Nincs nevetségesebb és eredménytelenebb erőfeszítés, mint a támadószellemet önmagában kiirtani akarni és közben az anarchiát, a bizonytalanságot és elégedetlenséget növelni. Ebből a területből úgy is kinőhet világháború, hogy a támadás nem erről a területről, hanem ezért a területért indul meg. Közép- és Kelet-Európa, pontosabban Németország és a tőle keletre eső kis nemzetek területe, bármennyire is nem olyan nagy terület önmagában, a világ békéjének a legnagyobb veszedeleme marad mindaddig, amíg a legnagyobb anarchiának, a legnagyobb bizonytalanságnak és a legnagyobb elégedetlenségnek a területe marad.

A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA

A magyar békeszerződés megkötése immár rövid hónapok vagy hetek kérdése.⁷⁸ Ezt a békekötést, ma már tudjuk, Magyarországon nemcsak hogy örömujjongás nem fogja fogadni, hanem még az a csendes fellélegzés sem, ami a bizonytalanság és ideiglenesség megszűnését még egy kevésbé előnyös békeszerződés esetében is kísérni szokta. Nyílt kérdés ma már csak az, hogy a lesújtó hatásnak milyen fokozatára számíthatunk. A legsúlyosabb esetben, a kétszázezer magyar kitelepítése esetén számítanunk kell arra a végzetes lélektani és gazdasági hatásra, melyet a tömegesen érkező menekültek egy olyan túlsúfolt, lerongyolódott, lesüllyedt életnívójú, iparilag és mezőgazdaságilag egyaránt tönkrement, önbizalmában és optimizmusában megingott országban jelentenek, amilyen ma Magyarország. Ha „csak” az öt mosoni község elcsatolása következik be, akkor szembe kell néznünk annak a ténynek a lélektani hatásával, hogy egy nagymértékben morális és demokratikus célkitűzések jegyében lefolytatott háború győzteseinek nem tudnak okosabbat, mint a kezdet minden nehézségével küszködő magyar demokrácia terhére öt község erejéig tovább rontani egy olyan határvonalat, melynek indokolatlan rosszasága és a magyarság politikai és európai elhe-

⁷⁸ A Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, Kína, Ausztrália, Belgium, Belorusszia, Brazília, Csehszlovákia, Dél-Afrikai Unió, Etiópia, Görögország, Hollandia, India, Jugoszlávia, Kanada, Lengyelország, Norvégia, Új-Zéland és Ukrajna részvételével a párizsi békekonferencia 1946. július 29-én kezdődött a Németországgal szövetségben harcolt öt volt ellenséges állammal – Bulgáriával, Finnországgal, Magyarországgal, Olaszországgal és Romániával – kötendő békeszerződések tervezetének a megvitatására. Az elkészült szerződéstervezeteket a Külügyminiszterek Tanácsa New York-i ülészekén (1946. november 3.–1946. december 12.) hagyta jóvá. Aláírásukra, köztük a magyar békeszerződés aláírására, 1947. február 10-én került sor Párizsban. Lásd: Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 189–247.

lyezkedésére gyakorolt végzetes hatása ma már világszerte ismert közhely.⁷⁹ Ha pedig – ami e pillanatban nem látszik nagyon valószínűnek – mind a két veszély elhárul, még mindig rezignált keserőséggel fogja fogadni az ország annak a trianoni határnak a legkisebb változtatás nélkül való helyreállítását, amelynek rossz és igazságtalan volta, mint már mondtuk, közhely. Ráadásul ebben az utóbbi esetben számítanunk lehet arra, hogy Csehszlovákia a kitelepítés nemzetközi legalizálásának megghiúsulta után közvetlenül vagy kerülő utakon – a fasizmus elleni harc címén – újult erővel fogja a maga trianoni területének minden eszközzel való magyartalanítását folytatni. Ennek a hatása előbb-utóbb ugyanaz lesz, sőt lélektanilag talán még rosszabb, mint a „legális” kitelepítésé.

Mindezt ki kell bírni. Nemcsak érzelmileg, fizikailag és gazdaságilag, hanem ki kell bírni politikailag is. Túl a magyarság fizikai megmaradásán, épen kell maradnia a magyar demokrácia, a szabad és emberhez méltó Magyarország perspektívájának is. Mert nyilvánvaló, hogy a békekötés minden visszahatása között az lesz a legsúlyosabb, hogy a békekötés ügye újból összekapcsolódik a demokrácia ügyével, s újból kialakul az a közhangulat, amely a békeszerződésért a demokráciát egészben felelőssé teszi, és a békekötés igazságtalanságából a demokrácia alapvető hazugságát következteti. Az az asszociáció ez, mely a trianoni Magyarország demokratáit csakúgy, mint a weimari Németország demokratáit olyan bénulttá s riadtá s fasisztáikat olyan magabiztossá és öntudatosá tette.

Ebben az atmoszférában az fenyeget, hogy erőtlenné fog válni, százalmas elterelési manővernek fog feltűnni minden vélekedés, mely összeomlásunkért és újabb megnyomorodásunkért végsőleg Horthy és kormányrendszerét teszi felelőssé. Annál szívesebben fogadottá lesz minden megnyilatkozás, mely ezzel szemben inkább a győztesek cinizmusát és képmutatását helyezi éles megvilágításba, s demokratikus magyar államférfiak árulásáról vagy mulasztásairól fog biztos adatokat tudni. Hatástalanná fog válni minden figyelmeztetés, mely demokratizálódásunk elégtelenségére mutat rá, vagy a magyar

⁷⁹ A párizsi békekonferencián a csehszlovák kormány megismételte korábban bejelentett igényét, hogy az 1946. február 27-én aláírt lakosságcsere-egyezményben rögzített létszámon felül 200 ezer csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakost telepíthessen át Magyarországra, azt vegyék be a magyar békeszerződésbe, s emellett kérte, hogy Pozsonnyal szemben, a Duna jobb partján fekvő öt magyar községet csatolják át Csehszlovákiához. A tömeges áttelepítésre vonatkozó indítványt a nyugati nagyhatalmak ellenzése nyomán a békekonferencia elutasította, s kötelezte Csehszlovákiát, hogy kétoldalú tárgyalásokon keressen megoldást. Az öt mosoni község ügyében kompromisszum született: Rajka és Berenye maradt, Horvátjárfalu, Oroszvár és Dunacsúny átkerült Csehszlovákiához. Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

népszabadság mélyebb és véglegesebb megalapozásának szükségét hirdeti. Annál hálásabb dolog lesz maró gúnnyal emlegetni a cseheknek vagy pláne a még több gúnnyal emlegethető szlovákoknak a demokrácia cégére alatt viselt épületes dolgait. Üres frázisként fog elpuffanni minden szó, amely az országot szembe akarja nézetni a maga rettenetes felelősségével és bűneivel. Milyen egyszerű lesz ezzel szemben rámutatni azokra a szerencsésebb nemzetekre, akik ugyanilyen bűnökért nem büntetést kapnak, hanem dicséretet s azok folytatására biztatást.

Hiába feleljük erre, hogy mindezek az álokoskodások annak a súlyosan elferdült úri, középosztályi, értelmiségi gondolkodásnak a szülöttei, mely az irredentizmus és revizionizmus terméketlen zsákutcáit is kiépítette a maga s az ország számára; s hogy ennek ellensúlyozására nem kell más, mint mozgósítani azokat a munkás-paraszt erőket, melyek az ilyen gondolkodástól teljességgel fertőzetlenek. A helyzet nem ilyen egyszerű. Amilyen súlyos hiba – melyet sokan elkövetnek ma – túlbecsülni ennek az úri-középosztálybeli rétegnek az effektív politikai hatalmát, olyan, még súlyosabb hiba alábecsülni a közvélemény-formáló erejét. Különösen nagyot nőtt ez az utolsó tizenöt-húsz évben, mert ezenközben kialakult egy nagy tömegű, letről felszívó, felülről lehúzó, amorf kispolgárság, mely teljes sikerrel közvetíti az úri középosztály eszmevilágát a nagy proletártömegek felé is.

Valóban az angyalok szavával kell szólnia annak, aki ilyen helyzetben úgy tud hangot adni a csalódásnak és a keserűségnek, hogy ezen a hangon keresztül kifejezésre tudjon jutni minden meg nem érdemelt egyéni szenvedés és mindaz a sok diszsonáns érzés, melyet ez a békemű felkavart; de ugyanakkor mégse váljék ez a hang se idétlen rikácsolássá, se monoton panaszkodássá, s ne fojtsa meg azokat az erőket, melyek a demokráciában önmagára találó, szabad, emberhez méltó Magyarország felé visznek.

Próbáljuk megtalálni ezt a hangot.

Felelni kell tudnunk ehhez néhány kérdésre. Először arra, hogy konkrétan ki felelős azért, hogy ez a békeszerződés olyan lesz, amilyen lesz. Azután tisztáznunk kell, hogy van-e és miféle jogosult összefüggés van az egyes népek demokratikus buzgalmának foka s a békeszerződések között. Felelnünk kell arra, hogy megérdemelte-e a magyar nemzet azt, ami vele történik, és el kell-e fogadnia s kitől bűneinek szemrehányását. Végül felelnünk kell arra, hogy a békeszerződések által teremtetten helyzetben hogyan lehet és kell elindulnunk a jövő irányában.

Ki a felelős azért, hogy a magyar békeszerződés nemcsak a magyarság életkérdései szempontjából lesz súlyosan kedvezőtlen, hanem a Duna-völgyi megbékélés és a közép- és kelet-európai konszolidáció szempontjából is?

Hogy valamiért kit lehet felelősségre vonni, az sem a büntetőjogban, sem a történelemben nem egyszerű kérdés. Egy-egy esemény végtelen mennyiségű előzménynek, mint oknak a végeredményeképpen jön létre, s ezek, ha emberi cselekedetek, olyan szétszórtak, s többségükben olyan tudattalanok és szándéktalanok, hogy a felelősség kérdésének ilyen szélességben egyszerűen nincs is értelme. A felelősség kérdésének felvetését az emberi életnek, az emberi cselekvőségnek és a történelemnek azokra a sűrített pillanataira kell koncentrálni, amikor egy folyamatosan és különösebb rendkívüliség nélkül egymásra következő eseménysorozat hirtelen egészen éles alternatív lehetőségek elé kerül, amiben egy embernek vagy meghatározott embereknek a szabad akarat jegyében felfogható mulasztásain vagy elhatározásaiban múlik, hogy az alternatív lehetőségek közül melyik fog bekövetkezni; ha ez egyszer eldőlt, akkor ezzel meghatározódik egy újabb eseménysorozat, melynek a részletei egy időre ismét érdektelenné válnak.

Ha ebben az értelemben vetjük fel a magyar békeszerződésért való felelősség kérdését, végighaladva visszafelé az elmúlt évek történetében, akkor először 1944. október 15-én, még inkább pedig 1944. március 19–22-e között⁸⁰ találjuk meg azokat a döntő pillanatok, melyekben a magyar béke mostanában eldőlt vagy eldőlő kérdéseinek lényegesen más fordulatot lehetett volna adni. 1944. március 22-ig s bizonyos részben még 1944. október 15-ig is nem volt vitás, hogy Magyarországot bármilyen súlyos felelősségek, bűnös mulasztások, szörnyű kisiklások és oktan baklövések terhelik is, a győzelem felé haladó szövetségesek számára még mindig olyan tényező, melynek állásfoglalása bizonyos elkövetkezendő pillanatokban jelentőséggel bír. Éppen ezért nem volt vitás az sem, hogy Magyarországnak, a csatlósság minden tehertétele mellett is, a maga helyes állásfoglalásának esetére módjában volt bizonyos biztatásokat kérnie és remélnie éppen azokban a területi kérdésekben, amelyek ma a magyar békeszerződést olyan lesújtóvá

⁸⁰ Magyarország német megszállása és a Sztójay-kormány kinevezése között.

teszik. A két bécsi döntés⁸¹ hatálytalanságát elvi okokból ugyan leszögezték a szövetségesek, ez azonban 1944. március 22-ig a legkisebb mértékben sem jelentette a trianoni status quo helyreállítását, hanem csak új tárgyalások és új jogi alap szükségességét. A konkrét lehetőségek a két bécsi döntés által leszögezett területi státust legalábbis komolyan megközelítették. Ezek a lehetőségek nagyobb részben 1944. március 19–22. között, Horthy személyes helytállásának és ítélőképességének a csődjével, maradék részükben pedig 1944. október 15-én, az előzmények által demoralizált magyar hadseregnek a csődjével zárultak be végleg. Éppen ez az, ami ma könnyebbé teszi a felelősség világos megállapítását, mint például huszonöt évvel ezelőtt az egész Tisza-féle, Ausztriához és a német szövetséghez ragaszkodó politikai rendszer felelősségének a megállapítását. Most nemcsak egy rendszernek és politikájának a hosszú lejáratú felelősségéről [van szó], hanem ezenfelül néhány sűrített pillanatban a helytállni nem tudás felelősségéről is. Kéznél van ehhez néhány nagyon egyszerű összehasonlítás – az olasz és román példa –, amelyek egészen pontosan megmutatják, hogyan lehet és kell egy államfőnek és hadseregének helytállnia olyan szituációkban, amelyekben Horthy Miklós és hadserege szégyenletesen csődöt mondtak. S ha erre azt feleli valaki, hogy a magyar politikai karakter nem képes hasonló rafinériával előkészíteni egy ilyen egyik percről a másikra való teljes átfordulást, akkor még mindig ott van az 1944. március 19-i helyzet, mely nem kívánt volna sem rafinériát, sem színlelést, sem hátba támadást, hanem egész egyszerűen „csak” önérzetet és bátorságot.

Horthynak és kormányzásának a békeszerződés alakulásáért való elsőrendű felelőssége tehát ma már úgyszólván történeti érvénnyel leszögezhető. Nyugodtan elmondhatjuk, és újból meg újból el is kell mondanunk, hogy

⁸¹ A két bécsi döntés. A müncheni egyezmény (1938. szeptember 29.) értelmében a Csehszlovákia és Magyarország közötti határvitát kétoldali tárgyalások útján kellett rendezni, amelyek azonban nem vezettek eredményre. A magyar kormány Németországhoz és Olaszországhoz fordult, döntőbíráskodásra kérte fel őket. Az olasz és a német külügyminiszter egyeztetette álláspontját, amelyet 1938. november 2-án hirdettek ki Bécsben. E szerint Szlovákia déli sávjából 12 400 km² került Magyarországhoz, több mint 1 millió, zömmel magyar lakossal. A magyar csapatok november 5-én kezdték meg a bevonulást e területekre. A második bécsi döntésre 1940. augusztus 30-án került sor. Mivel a két héttel korábban kezdődött magyar–román tárgyalások zsákutcába jutottak, most Románia kérte fel döntőbíráskodásra a tengelyhatalmakat. Német és olasz közreműködéssel Erdélyt megosztották: Észak-Erdély és Székelyföld, kb. 42. ezer km² 2,5 millió lakossal, közülük mintegy 1 millió román nemzetiségű volt, Magyarországhoz került, míg Dél-Erdély Romániában maradt. A magyar hadsereg szeptember 5-én vonult be Észak-Erdélybe. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, Uő: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

ezt a békeszerződést Horthy Miklósnak és kormányrendszerének köszönhetjük. A magyar demokrácia vezetői ezt nem is mulasztották el világosan leszögezni és hangoztatni. Meg kell azonban állapítanunk, hogy ez a megállapítás az ország mai közhangulatában kétségtelenül csökkenő erejű viszhangot kelt csupán. Még olyanok számára is, akiket semmiféle reakciós érdek nem fűz ennek a felelősségnek az elhomályosításához, e pillanatban sokkalta érdekesebbnek látszik azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy ki felelős a magyar békeszerződés tekintetében közvetlenül a legutóbbi fél esztendő folyamán beállított kedvezőtlen fordulatokért. Bármennyire is igaz ugyan, hogy helyzetünknek egészben való elromlását és politikai súlyunk teljes lecsökkenését 1944 eseményei döntötték el, nem kevésbé igaz az is, hogy bizonyos kérdésekben a végleges döntés csupán az utolsó hetekben s hónapokban történt meg. Hogy bizonyos kérdések egészen a legutolsó időkig nyitva voltak, azt éppen kormányfőink moszkvai látogatása és az annak nyomán feltámadt, majd utóbb lehervadt remények bizonyítják: Moszkvában nyilván nem történhetett más, mint az, hogy ekkor szereztek tudomást kormányfőink arról, hogy körülbelül mi az, ami még nyitva van és kedvező fordulatot is vehet. A magyar–román határ, a csehszlovák kitelepítések és a magyar kisebbségek jogi helyzetének kérdései voltak ezek.⁸² E kérdések nagyobb részében, mindenekelőtt a magyar–román határ kérdésében azóta megtörténtek a döntések,⁸³ és pedig számunkra teljesen kedvezőtlen irányban. A magyar közvéleményt e pillanatban az ezekért való felelősség foglalkoztatja. Nem vitás, hogy ennek a felelősségnek a túlhangsúlyozása és a Horthy-rezim felelősségének a hallgatással való mellőzése a demokrácia lejáratására törekvő tényezőknek az érdeke. De a közhangulatnak az a része is, amely ilyen tendenciáktól távol áll, e pillanatban, ha nem is vonja kétségbe, úgy mondhatnánk, *unja* a Horthyék felelősségének kizárólagos hangoztatását, s ez bizonyos fokig érthető is. Az, hogy Horthyék felelőssége alatt micsoda nagy lehetőségek csukódtak be előttünk, az két esztendeje lezárt adottság. Az azonban, hogy bizonyos szűkebb, a közelmúltban még nyitott lehetőségek miért zárultak be szintén, ez újabb fejlemény, aminek a külön okait külön lehet kérdezni. Természetesen ezekről a fejleményekről is kiderülhet, hogy merőben 1944-es előzmények játszottak bennük döntő szerepet, pl. ha kiderül, hogy az ügyet eldöntő hatalmak merőben a szövetségesek oldalán kifejtett román és magyar katonai erőfeszítés értékkülönbségét vették számításba. Azonban ebben az esetben is nyílt kérdés

⁸² Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 117–247.

⁸³ Uo.

marad, hogy kin vagy min múlt, hogy merőben ezt a szempontot vették tekintetbe, holott lehetett volna más szempontot is tekintetbe venni.

Ha erről a szűkebb körű, de pillanatnyilag nagyobb vitákat kiváltó felelősségről esik szó, akkor ilyenfajta tételekkel találjuk magunkat szemben: Révai József karácsonyi cikkében⁸⁴ olyan erőteljesen aposztrofálta Magyarország háborús felelősségét, hogy a csehszlovákok a béketárgyalásokon velünk szemben reá hivatkozhattak, s ilyen körülmények között hogy is volna képzelhető számunkra kedvező döntés. Vagy: a négy külügyminiszternek a trianoni magyar–román határ fenntartása mellett állást foglaló májusi határozatának pillanatában a magyar kormánynak a kérdésre vonatkozó memoranduma nem volt a külügyminiszterek asztalán. Vagy: a béketárgyalás magyar bizottságában a magyar–román határ kérdését azért vették le a napirendről, mert egyszerűen nem érkezett be a magyar javaslat a kérdés tárgyalására.

Nem lehet eléggé élesen leszögezni, hogy mindezek a feltevések és magyarázatok – abban az esetben egyáltalán, ha nem merőben ellenszenvek megnyilatkozásai – milyen mértékben gyermekesek. Mindazok a körülmények, melyeknek itt döntő jelentőséget tulajdonítanak, nagyon szintelen és nagyon szürke mellékkörülményei egy olyan szituációnak, mely ettől teljesen függetlenül fordította meg vagy forgatta fel a magyar ügy állását. Lehet, hogy Révai József karácsonyi cikkére hivatkoztak a békekonferencián vagy a békekonferencia sajtójában. Valóban néha nagyon nehéz dolog megtartani a határt a kíméletlen nemzeti önkritika között, melyre elengedhetetlenül szükség van és a „Hinaus mit uns” gesztusai között, melyekre nincs szükség. Az azonban, hogy valaki valahol „hivatkozott” reá, béketárgyalási lehetőségeink szempontjából alig lényeges. Az, hogy ki mire hivatkozik, miközben egy sakkhúzást tesz, teljességgel lényegtelen a mellett a kérdés mellett, hogy az adott helyzetben a sakkhúzást megteheti-e vagy sem. A béketárgyalásnak volt pl. egy pillanata, amikor mi „hivatkoztunk” arra, hogy a második bécsi döntést nem mi kértük, hanem Románia; ez a hivatkozás igen nagy eredménnyel kecsegtetőnek látszott, s csakugyan oly sikeres volt, hogy az egyik nagyhatalom kiküldöttje is magáévá tette. Mégsem változtatott ez a hivatkozás a sakktábla állásán és lehetőségein semmit. Az pedig, hogy az adott pillanatban milyen memorandumokat nyújtottunk be és hol, az nagyon döntő emberek személyes alkalmasságának és lelkiismeretességének a megítélése szempontjából, mert hiszen azoknak, akikre országos ügyek vannak bízva, a legreménytelenebb helyzetben sem szabad szándékosan vagy gondatlanul

⁸⁴ Révai József: Nemzetrontó sovinizmus. *Szabad Nép*, 1945. december 25.

kevesebbet tenniök, mint amit optimálisan megtehetnek. Ez azonban nem változtat azon, hogy Erdély vagy a felvidéki kitelepítések vagy bármily más igazán fontos magyarkérdés tárgyában akármiféle memorandum alig hivatkozhatik olyan döntő tényre, amelyet az ügy sorsát eldöntő világpolitikai személyek ne ismernének, s alig-alig hívhatja fel a figyelmet olyan következményekre, amelyeket azok a maguk lelkiismerete és előrelátása szerint ne látnának maguk is előre. A demokratikus Magyarország bármiféle lépését vagy mulasztását eleve jelentéktelenné teszi az ország politikai jelentőségének az az összezsugorodása, mely miatt kéréseinek és kívánságainak súlyt adni nem tudott. Nem érdemes tehát egy politikai súlyát elvesztett állam esendő államférfiainak esetleges baklövésénél vagy mulasztásainál hosszasan időzni. Még egyszer le kell szögezünk, hogy Horthyék felelősségének a megállapításával a felelősség kérdése *magyar viszonylatban* teljesen kielégítő választ nyert. Azonban csupán magyar viszonylatban.

A békecsináló nagyhatalmak felelőssége

A magyar közvélemény helyesen érzi, hogy az elmúlt hónapok és hetek konkrét döntéseivel kapcsolatban fel lehet vetni a konkrét és közvetlen felelősség kérdését is, s ez másvalami, mint Horthyék felelőssége azért, hogy Magyarország összeomlott, és a béketárgyaláson eleve mint elhanyagolható mennyiség lép fel. Csak abban téved – vagy helyenként rosszhiszemű – ez a közvélemény, midőn *magyar* államférfiak felelősségét próbálja megállapítani, aminek éppen Magyarország politikai súlyhiánya miatt semmi értelme. Egészen másról kell itt beszélnünk: a békekötők felelősségéről a történelem előtt az általuk kötött békének a jóságáért és tartósságáért. Ez a felelősség nem azért áll fenn, mert a döntések számunkra kedvezőtlenek: ezért magában nem volna értelme idegen államférfiakat „felelős”-nek tekinteni. Hanem azért, mert az eldöntött kérdéseknek a kelet-európai konszolidáció szempontjából való jelentősége és a hozott döntések át nem gondolt és kártékony volta, attól függetlenül is, hogy számunkra kedvezőtlenek, köztudomású. És merhetünk felelősségről beszélni azért, mert azok előtt, akik a határozatokat hozták, ha nem állott is rajtuk, hogy tökéletes döntéseket hozzanak, volt egy bizonyos komoly választási lehetőség jó, közepes és rossz döntések között. Az egyes államok politikai súlyának természetesen minden béketárgyaláson szükségképpen döntő szerepe van, és a legszükségesebb és leghelyesebb konkrét kívánság is hatástalan, ha valami politikai súly nincs mögötte. Azonban az erőviszonyok adottságain

túl mindig marad minden béketárgyaláson egy igen széles keret, amelyen belül érvényesül és a béke jóságát vagy rosszságát eldönti a békecsinálók egymás közötti egyensúlya, józan tárgylagossága, jövőbe néző felelősségérzése, önmagukhoz és elveikhez való hűsége és embersége. Ez a felelősség konkrétan megállapítható és a döntések történeti pillanataihoz lokalizálható. Kérdés: hogyan áll a helyzet a magyar ügyben hozott döntésekért való *ilyen* felelősség kérdésében?

Min múltott végeredményben az utolsó hónapokban minden döntés és minden fordulat, mely Magyarország függő kérdéseit, a magyarság jövőendő helyzetét és egyáltalán Kelet-Európa konszolidációjának minden kérdését érintette? Egyedül és kizárólag azon, hogy a szövetséges nagyhatalmak és a többi államok e pillanatban két rivális hatalmi csoportra oszlanak, melyek között súlyos bizalmi válság dúl, s ennek a bizalmi válságnak a kimélyülései vagy az enyhülései rángatják ötletszerűen ide vagy oda a békekötés mindenféle konkrét kérdését. E két csoport feszültsége a potsdami konferenciától⁸⁵ kezdve mind a mai napig a béke előkészítése, a béketárgyalások és békekötés terén nem engedett érvényesülni semmiféle elvi alapot. Az a keret, amely minden béketárgyalás döntései számára a változhatatlanul meglévő hatalmi adottságokon felül megmarad, ezúttal nem töltődött ki semmiféle elvi közösséggel, eljárási gyakorlattal, nyugodt, távolabbra néző szempontokkal, hanem kitöltődött kicsinyes huzalkodásokkal, felelőtlen rémhírekkel, egymás orra alá való borstöréssel, erőltetett látszatmegegyezésekkel s azzal a teljes összevisszasággal, mely a félelemtől terhelt és elmérgesedett politikai helyzeteket mindenkor jellemzi. Ezek döntöttek el egy esztendő óta minden függő kérdést, ami a hatalmi adottságokban nem volt eldöntve. Monstruózus megoldások, amelyeknek a jövő szempontjából való kártékony volta messziről ordított, óriási eredménynek számítottak egyszerűen azért, mert történetesen a nagyok meg tudtak bennök egyezni. A magyar–román határ kérdése percek alatt dőlt el egy külügyminiszteri konferencián, amelynek egyetlen problémája az volt, hogy minden központi kérdésben való teljes sikertelenségét hogyan

⁸⁵ Potsdami konferencia (1945. július 17–augusztus 2.): a „Három Nagy”, a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia állam-, ill. kormányfőinek értekezlete, Harry S Truman, Winston Leonard Spencer Churchill (utóbb Clement Richard Attlee) és Joszif Visszarionovics Sztálin részvételével, a szövetséges politika alapelveinek kidolgozásáról, Németország lefegyverzéséről és náciitanításáról, valamint a háború utáni európai politikai rendezés kérdéseiről. Többek között megállapodtak abban, hogy Németország volt szövetségeseivel (Olaszországgal, Bulgáriával, Finnországgal, Magyarországgal és Romániával) békeszerződést kell kötni. A békeszerződések előkészítését és megszövegezését a felállítandó Külügyminiszterek Tanácsára bízták.

enyhítse néhány mellékes kérdésben való megegyezéssel. Márpedig ebben a kérdésben öt perc alatt megegyezni nyilván csak a trianoni határ alapján lehetett; egy ennél átgondoltabb határ megvonásához legalább negyven-negyvenöt percre lett volna szükség.

Ha a magyar közvélemény újból meg újból visszatér az elmúlt hetek és hónapok eseményeiért való közvetlen felelősség kérdésére, akkor ez azért van, mert egyszerűen képtelen napirendre térni a béketárgyalások páratlanul kiábrándító és lesújtó látványa felett: a felett a minden eddigi mértéket – különösen a trianoni mértéket is – messze meghaladó felületesség, formalizmus és ötletszerűség felett, amellyel a magyar békeszerződés függő és döntő kérdései végső elintézészt nyertek és nyernek. Révai és Gyöngyösi⁸⁶ felelősségének az emlegetése csupán azért tud visszhangot kelteni, mert ugyanazt a demokráciát lehet személyükben megjeleníteni, mely a párizsi béketárgyalásnál mint világszervezet mutatkozik be, s éppen nem előnyösen. Ugyanaz a helyzet ez, mint ami 1919-ben kialakult. Bármennyire volt is világos az okok síkján, hogy a trianoni békeszerződés alakulásáért magyar vonatkozásban Tisza Istvánt és az egész politikai garnitúrát lehet elsősorban felelőssé tenni, amely tűzön-vízen keresztül és a nemzet világos életérdekének ellenére hű maradt a Habsburg Birodalomhoz és a német szövetséghez, mégis sokkal egyszerűbbnek és meggyőzőbbnek látszott a *demokratikus* világhatalmak kiábrándítóan felületes és felelőtlen békekészítésének ódiumát a *demokrata* Károlyi Mihály nyakába varrni. Ugyanez az azonosítás fenyeget ma is. Ha azt akarjuk, hogy azok a jogosan keserű indulatok, melyeket a béketárgyalás módja a magyar közvéleményben kiváltott, ne fojtódjanak el, és ne forduljanak a magyar demokrácia vitális gyökerei ellen, akkor a béketárgyalások mikéntjével kapcsolatos érzelmeinknek a magyar demokrácia nevében hangot kell adnunk. Nem hazai bűnbakok keresésével, hanem magukkal a győztesekkel szemben. Nem szabad visszariadnunk attól, hogy ezt a történeti ítéletet, mint az ügyben érdekelt és tapasztalatokat szerzett fél, megpróbáljuk és meg merjük fogalmazni: minél kilátástalanabb a helyzetünk, annál nyugodtabban és bátrabban, még ha pillanatnyilag rossz néven veszik is. A magyar demokrácia fennmaradásának a távolabbi érdekei kívánják ennek a kimondását, mert nem szabad engednünk, hogy a demokratikus Magyarország államférfiainak hallgatásából egy későbbi suttogó propaganda a „bűnrészesség” rossz lelkiismeretére következtethessen. De ezt kívánja a szomszédainkkal

⁸⁶ Gyöngyösi János (1893–1951) kiskgazdapárti politikus. 1944. december 22-től 1947. május 31-ig külügyminiszter az Ideiglenes Nemzeti Kormányban, majd a Tildy-, ill. a Nagy Ferenc-kabinetben.

való megbékélés érdeke is, mert a békeszerződés százszázalékos teljesítésére irányuló őszinte szándékunkat nem lehet leszögezni úgy, hogy közben a békeszerződésről való őszinte véleményünket magunkba fojtjuk. Az őszinteségnek teljesnek kell lennie.

Kifejezésre kell juttatnunk ezt az ítéletet, és merhetjük kifejezésre juttatni. Mert ha jól fogalmazzuk meg, akkor ez az ítélet nem egy érdekelt s a dolog természete szerint nem tárgyilagos félnek a panasza fog maradni, hanem bele fog illeszkedni abba az egyetemes történeti ítéletbe, amelyet az emberiség felelős szellemei a második világháborút lezáró egész béketárgyalási és békekötési módról igen rövid időn belül ki fognak mondani. Ez az ítélet lesújtó lesz, a magyar békeszerződéstől függetlenül is: a világ hatalmai éppen a béke legdöntőbb kérdéseiben olyan végzetes helyzetbe manővirozták bele magukat, amiből nagyon nehezen mutatkozik kiút. Az a mód, ahogyan polgárjogot adtak annak a hitleri találmánynak, mely egész területek lakosságát egyoldalúan kimozdítja helyéből abban az elképzelésben, hogy ezáltal egy egyébként nem indokolható határ jó határrá válik, az az elvtelenség és elvekre való összevissza hivatkozás, amivel következményeikben életbe vágó, évtizedekre vagy évszázadokra kiható és az adott helyzetben jól is elintézhető kérdésekben a legpillanatnyibb politikai opportunizmus jegyében hoznak határozatokat, rövid időn belül megsemmisítő történeti ítélettel fog találkozni a világ egész közvéleményében, és egy súlyos lelkiismereti válságot fog előidézni. Ezt az ítéletet kell úgy, ahogyan bennünk a magyar békeszerződés folytán kiformálódik, nekünk is kifejezésre juttatnunk. Ennek a magyar részről való állásfoglalásnak egyszerűnek kell lennie, méltóságteljesnek, olyannak, mely nem teszi kétségessé a békeszerződés teljesítésére irányuló szándékunkat, nem válik kezdőpontjává semmiféle kveruláns és panaszkodó revizionizmusnak, hanem zárszó módjára ad kifejezést egy kiábrándító csalódásnak.

Békeszerződés és demokratikus érdem és érdemtelenség

A második kérdés, amire a békeszerződéssel kapcsolatban felelnünk kell, az az, hogy hogyan függ össze Magyarországnak egészben való demokratikus vagy nem demokratikus volta és a békeszerződés jósága vagy rosszasága. Közelebbről: el kell-e fogadnunk azt a vádat, hogy azért kaptuk ezt a békeszerződést, mert kevésbé vagyunk demokraták ennél vagy annál a szomszédunknál? A másik oldalról pedig: mit kell felelnünk arra

a beállításra, mely szerint kár és felesleges sokat erőlködni a demokrácia irányában, mikor íme a demokratikus Magyarország sem tudott magának jobb békeszerződést kiharcolni, sőt rosszabbat kap, mint amilyent egykor a feudális Magyarország kapott?

Azt a megállapítást, hogy Kelet-Európában a demokratizálódásnak Magyarországon a legnagyobbak a nehézségei, legtöbb az akadálya és leg-súlyosabbak a tehertételei, nyugodtan elfogadhatjuk bárkinek a szájából, aki ezt a megállapítást nem bunkónak akarja használni velünk szemben. Nem vitás, hogy a demokratikus fejlődés tekintetében Magyarország van – körülbelül Lengyelországgal együtt – a társadalmi előfeltételek tekintetében a legsúlyosabb helyzetben. A tőlünk nyugatra eső országokban a polgári osztály erőteljesebb fejlettsége és az iparosodás magasabb foka biztosítják a demokratizálódás társadalmi és gazdasági előfeltételeit. A tőlünk keletre és délre eső balkáni országokban pedig a felső osztályok gyér és kevésbé nyomasztó volta és a többségében közvetlenül a népből származó értelmiségi osztály megléte adnak a demokratizálódás tekintetében biztatóbb és könnyebb lehetőségeket. Magyarországon mindkét irányban nehezebb a helyzet. Aki ezt mint szociológiai tényt állapítja meg, annak igaza van. Aki azonban ebből a tényből morális következtetéseket akar vonni, és a békeszerződésnek mással nem igazolható rendelkezéseit ezzel próbálja igazolni, az csal. De nemcsak csal, hanem tudatosan és szándékosan nehezíti Magyarország számára a demokratizálódás útját. A békeszerződés rosszasága és a demokratizálódás készsége ugyanis valóban összefüggenek, de pontosan fordítva: a magyar demokratizmus hiányosságai nem igazolják a rossz békeszerződést, ellenben a rossz, a demokrácia elveit megcsúfoló békeszerződés volt az egyik lényeges tényezője annak, hogy Magyarország demokratizálódása a történelem folyamán a kelleténél is jobban elakadt. El szoktuk mostanában felejtetni, pedig nagyon jó lenne eszünkbe idézni, hogy Károlyi Mihály demokratikus magyar köztársasága azért omlott össze, mert nyilvánosságra kerültek az antant békefeltételei, és Károlyi Mihály immár csak a proletariátus erejétől merte remélni, hogy az ország a békefeltételek abszurdításával erőt tud majd szembeszegezni. A helyzet azóta megfordult: Horthyék léptek föl a békeszerződés ostorai-ként, mert kompenzálniok kellett, hogy aláírták azt, amit Károlyi nem volt hajlandó aláírni. És Károlyi hirdette meg időközben, hogy a reakció által táplált irredentizmus súlyosabb veszedelem, mint a békeszerződés területi rendelkezéseinek minden rosszasága. Ez a felismerés azonban nem változtat azon, hogy az 1919. évi demokratikus magyar köztársaság egészen más jövő elé nézett volna, ha a trianoni feltételeknél jobb feltételeket kap.

Ma pontosan ugyanaz a helyzet fenyeget demokrácia és békeszerződés viszonylatában, mint 1919-ben. Minden rosszhiszeműen kicsikart előny, melyet pl. Csehszlovákia a maga megingathatatlan demokratizmusára való hivatkozással, akár területi, akár kitelepítési vonatkozásban kicsikar magának, egy-egy keresztbe tett gonosz akadály azon a keserves úton, mely Magyarország demokratizálódása felé vezet. Olyan az egész eljárásnak az atmoszférája, mint azoké a hatásos történeteké, ahol a magzatát meggyilkoló leányanyát az ítéli el, aki gyalázatba döntötte. Ha azt akarjuk, hogy Magyarország ezekbe a csapdádba ne essék bele, akkor határozottan és világos fogalmazásban szembe kell szállnunk azzal a beállítással, mely akár a magunk, akár bármely más ország vonatkozásában a demokráciát valami szüntelenül felemlegethető érdemnek állítja be, melyért valami jutalom jár, amit ki lehet kunyerálni vagy ki lehet követelni.

A magunk dolgában le kell szögeznünk tisztán és világosan, hogy nekünk nem az angolszászok, az oroszok vagy a csehek kedvéért kell demokratáknak lenni, nem is területi kérdéseink mikénti eldöntéséért, hanem mindezekről függetlenül egyes-egyedül magunkért, a magunk népéért. Nem szabad még egyszer elkövetnünk azt az örültséget, hogy azért, mert különféle országok, amelyek történetesen demokráciáknak vallották magukat, igazságtalanságot követnek el, vagy magyar véreinkkel igazságtalanul vagy embertelenül bánnak, mérgünkben és elkeseredésünkben magunk fosszuk meg magunkat azoktól a beláthatatlan előnyöktől és lehetőségektől, melyeket a demokrácia irányában való fejlődés jelent. Olyan volna ez, mint annak a gyereknek az eljárása, aki magamagát fosztja meg legkedvesebb játékatól, mert valami görcsös tévképzet folytán úgy képzei, hogy ezzel a környezetét bünteti meg. Abból, hogy a demokrácia nevében igazságtalanságot is lehet elkövetni, még nem következik, hogy a demokrácia merő humbug és csalás, ami mögött elnyomás, nemzeti elfogultság és imperializmus húzódik meg. Mindezek megbújhatnak a demokrácia mögött, de ezzel még nem válnak azonossá vele. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a demokráciák külpolitikája és belső élete nem ugyanaz. Amilyen óriási perspektívát nyit meg a demokratikus eszmevilág az államok belső életében, olyan messze van attól, hogy a nemzetek egymás közötti viszonyát is hasonló mértékben humanizálni tudja. Sőt éppen a külpolitikai viszonylatok demokratizálódása – valójában tagolatlan tömegindulatokkal való elborítódása – folytán a nemzetek közötti viszony, különösen a jó békekötés technikája a legsúlyosabb válságba jutott. Sajnos, a demokráciák jó békekötésre való képtelenségének egyik legfőbb áldozata immár másodszor éppen mi vagyunk.

De a másik oldalon nyugodtan és keményen szembe kell szállnunk a bennünket vádoló szomszédaink vonatkozásában is azzal a beállítással, mely különféle, egyébként nem is indokolható békeszerződési és hatalmi előnyöket demokratikus érdemekkel akar igazolni. A demokráciának területi kérdésekben egyetlenegy direktívája van, és ezt úgy hívják, hogy önrendelkezési jog. Lehet nem hivatkozni erre a jogra, de komolytalan dolog a demokráciára való hivatkozással indokolni azt, hogy egy terület lakossága oda kerüljön, ahova nem akar tartozni. Sokkal becsületesebb dolog nyíltan vállalni tiszta és egyszerű hatalmi politikai indítékokat. A békeszerződést így is, úgy is alá fogjuk írni, és be fogjuk tartani: minek a demokráciára való felesleges hivatkozással a magyarságban utálatot kelteni a demokráciával szemben? Az igazság az, hogy ami a demokratizmus morális vértetét illeti, ezen a téren az összes kelet-európai kis népek, magunkat is beleértve természetesen, messzire esnek a tárgyilagosságnak, a mértéktartásnak és az igazságérzetnek attól az ideáljától, melyet egy-egy északi állam tudott megvalósítani; pl. Dánia 1919-ben, amidőn még olyan területeket is, melyek mind történetileg, mind nyelvileg dánok voltak, csak népszavazás alapján volt hajlandó Németországtól átvenni,⁸⁷ vagy Svédország, mely olyan elegánsan tudott Norvégiától elválni.⁸⁸ Soha sehol a mi szomorú közép- és kelet-európai téreinken arra nem volt példa, hogy bármelyik ország a nemzet nagy hiúsági és hatalmi kérdéseiben a demokrácia következményeit ilyen módon a végsőkig le tudta volna vonni. A demokráciáért való lelkesedés csakúgy, mint a faszizmushoz való buzgó igazodás, ezekben az országokban mindig szerves összefüggésben volt azzal a területi zsákmánnyal, amit féltettek, vagy azzal a területi konccal, amit reméltek. Bármennyire is okunk van keseregni azon, hogy a demokráciák oldalára való átállásunk olyan szánalmas körülmények között sikerült, és bármennyire is okunk van *magunk előtt* szégyenkezni azon, hogy mennyire elégtelen volt az az ellenállás, amit a náciizmus rémuralmával szemben produkáltunk, ugyanakkor fel kell ismernünk azt is, hogy ezen az egész vidéken egyetlenegy olyan nemzet nem volt, amelyik magáért a demokráciáért a jó ügy mellé tudott volna állni, a maga területi vonatkozású érdekei *ellenére* is. Ha ebből a szempontból nézzük Magyaror-

⁸⁷ Schleswig-Holstein tartományban, amely 1864 óta Németországhoz tartozott, 1920 tavaszán tartottak népszavazást. Észak-Schleswig lakossága, amely döntő többségében dán volt, a Dániához való csatlakozás mellett szavazott.

⁸⁸ Svédország 1814-ben hódította el Dániától Norvégiát, amelyet perszónálunió megkötésére kényszerített. A sok évtizedes függetlenségi mozgalom végül elérte a célját: a norvég parlament 1905. június 7-én kimondta az unió felbontását. Svédország nem akadályozta meg Norvégia elszakadását.

szág helyzetét és benne egy-egy olyan ember, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre magára hagyatott mártíromságát, akkor ezek az egyedülálló, kuruckodó búsmagyarok megnőnek, és *minőségben* versenyre kelnek nálunknál szerencsésebb és *problémátlanabb* országok partizánhadaival. Íme egy ember, akit osztálya, neveltetése és minden előzménye arra predesztinált, hogy a magyar sérelmeken való rágódás terméketlen zsákutcájába szoruljon, ki mert állni Magyarországon a tömegindulatok hátvédjét teljesen nélkülöző demokrácia mellett, a tömegérzelmekek minden sallangjával kiöltöztetett irreidentizmussal szemben. Ilyen helyzetben nem olyan egyszerű demokratának lenni, mint azoknak, akiknek a számára a demokrácia többek között azt is jelenti, hogy nemzetközi segítséget kapnak a legkevésbé demokratikus nemzeti célkitűzések keresztülvitelére is.

A demokráciára való üres hivatkozás helyett igazabb dolog felismerni, hogy a politikai morálnak egyugyanazon lejtője felé botorkálnak a kelet-európai kis népek egyaránt. Csak egy-egy emelkedik ki közülük egy-egy szerencsés történelmi pillanatban: a múlt század elején a lengyelek,⁸⁹ a szabadságharcban a magyarok, a masaryki demokráciában⁹⁰ a csehek, a fasiszmus elleni nagy felszabadító háborúban a jugoszlávok. De a pillanatokra föltámadt nagyvonalúság hamar megszűkül, s a feudális Lengyelország, a kiegyezési Magyarország s a hitleri koncentrációs táborokat utánzó Csehszlovákia szomorúan mutatják a kelet-európai acsarkodás szokott útjára való visszatérést. Végül ezek a népek nagyon egyformák, akár a demokratikus, akár a fasiszta érdekek bunkójával hadakoznak is egymás ellen, s ha meg is van itt bizonyos fokig a demokrácia és a fasiszmus szavainak az európai értelmük is, ugyanakkor sohasem függetlenek attól, hogy mire és ki ellen lehet őket felhasználni. Az igazi demokrácia és az igazi megbékélés akkor kezdődik majd ezek között a népek között, amikor először jut majd kifejezésre közöttük a közös elaljasodásra való közös rádöbbenés.

Tudnunk kell természetesen, hogy attól magától, hogy a legszerencsétlenebbek vagyunk, még jobbak nem lettünk sorstársainknál; s joggal félhetünk, hogy ha volna alkalmunk demokráciánk címén jogtalan előnyöket kicsikarni bárkinek a rovására, akkor nem haboznánk és nem habozunk

⁸⁹ 1830-ban az Oroszországhoz tartozó Lengyel Királyság területén nemzeti felkelés robbant ki; a lengyel szejm 1831. jan. 25-én kimondta I. Miklós cár detronizálását. A cári kormány 1831 őszén katonai erővel leverte a felkelést, katonai-rendőri rendszert vezetett be, eltörölte az alkotmányt, s a Lengyel Királyságot Oroszországhoz csatolta.

⁹⁰ Masaryki demokrácia: a csehszlovákiai polgári demokrácia. – Masaryk, Tomáš Garrigue (1850–1937) cseh polgári politikus, 1918. november 14-től 1935 decemberéig Csehszlovákia köztársasági elnöke.

azt megtenni. Minthogy azonban ilyenre alig van lehetőségünk, egy paradox reményt meríthetünk egyébként nem túl vigasztaló helyzetünkből: azt, hogy az akadályok nagyobb volta és a demokrácia címén nyerhető előnyök és konkok elmaradása egy furcsa és ellentmondó lehetőséget foglal magában a magyar demokrácia számára: egy nehézségeken megedzett és mélyebben fundált demokrácia lehetőségét Kelet-Európában. Ez a lehetőség persze könnyen be is zárulhat, de ez aztán kizárólag rajtunk múlik.

A békeszerződés mint bűnhődés

Körülbelül ilyen szellemben kell állást foglalnunk abban a másik kérdésben, hogy *megérdemelte-e* Magyarország azt a történeti sorsot, amelyik érte, és azt a békeszerződést, melyben ez a történeti sors kifejezésre jut. Azok a külső szemlélők, akik erkölcsileg igényesebbek és kevésbé formalisták, bizonyára kevesebb súlyt fektetnek a demokratikus fejlettség előbb tárgyalt problémájára, ami végeredményben mégsem kizárólag érdem vagy bűn kérdése, és sokkalta nagyobb súlyt egy nemzet történeti viselt dolgainak az összességére. Béketárgyalásról lévén szó, természetesen a közelmúlt viselt dolgain van a hangsúly: az országot a fasizmusnak apránként eladó és a fasizmus által gyújtott tűzvészben a maga pecsenyéjét sűrítő aljas és kisszerű külpolitikán, a jugoszláv–magyar barátsági szerződés felrúgásán,⁹¹ az újvidéki vérfürdőn, a saját üzemben végrehajtott kezdeti zsidóüldözéseknek méreteiben korlátozott, de kisszerűségében mély erkölcsi korrumpálódást eléruló látványán, a németek által végrehajtott szörnyűséges tömegdeportálások és mészárlások melletti többé-kevésbé passzív asszisztencián és végül azon az ájult bénaságon és tehetetlenségen, mellyel a németekkel való együtt haladás végzetes voltára későn, de elég világosan rádöbbsent nemzet a harc utolsó fázisában a maga kifosztását és földre tiprását tehetetlenül eltűrte.

Ha ezeknek a cselekedeteknek az erkölcsi mérlegével és a belőlük folyó felelősséggel kapcsolatban vetjük fel azt a kérdést, hogy megérdemel-

⁹¹ Magyarország és Jugoszlávia képviselői 1940. december 12-én írták alá Belgrádban az „örök barátsági” szerződést, amelyet Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter előzetesen jóváhagyott. 1941. március 27-én Jugoszláviában megdöntötték a németbarát kormányt. Április 6-án Németország megtámadta Jugoszláviát, Horthy és a magyar kormányzat – figyelmen kívül hagyva a szerződésben vállalt kötelezettségeit – teljesítette Hitler kívánságait; nemcsak a német csapatok átvonulását tette lehetővé, de április 11-én katonai erővel bekapcsolódott a Jugoszlávia elleni hadműveletekbe.

te-e Magyarország azt, amit kapott és azt, amit kap, akkor erre jó lélekkel csak azt felelhetjük, hogy megérdemelte. Az egész jellemkép, ami ebből az eseménysorozatból kibontakozik, olyan mértékben lesújtó, hogy az ember hajlandó feltenni azt az öntudathasadásos kérdést, vajon mennyiben azonos és egyáltalán azonos-e ez a nemzet azzal, melynek száz évvel korábban Széchenyi, Wesselényi, Kölcsey, Eötvös, Kossuth, Kemény és Deák fogalmazták meg a politikai erkölcsi problémáit, és irányították azoknak a megoldását. Semmiféle sérelemnek, semmiféle bántalomnak nem szabad elhomályosítani bennünk a legszemélyesebb felelősségnek a tudatát mindazért, amit tettünk, s amit elmulasztottunk megtenni. Semmiféle szó nem elég erős ennek a felelősségnek a leszögezésére, és gonosz bűn a magyarság erkölcsi jövőjével szemben minden olyan biztatás, mely a történelem feletti szegyenkezés intenzitását mások akkori vagy mai viselt dolgaira való utalással a legkisebb mértékben is csökkenteni próbálja. Mindazoknak, akikben él ennek a felelősségnek és ennek a szegyenkezésnek az érzése, kötelességük azt másokban és az egész országban szüntelenül ébren tartani mindaddig, amíg az erkölcsi regenerálódás komoly és megalapozott jelei meg nem mutatkoznak, amiktől ma még nagyon is távol vagyunk.

A problémánk azonban az, mi lesz mindezzel a büntudattal akkor, ha a magyar felelősség megállapítását olyanoknak a szájából halljuk, akiknek a számára ez a politikai fegyver és öngazolás arra, amit ők csinálnak. Máris kialakult Magyarországon egy olyan közhangulat, amely a nemzet felelősségének túl erős hangoztatását, a nemzeti büntudat fölkeltésének az erőltetését egyrészt a béketárgyalások szempontjából kártékony oktalanságnak, rosszindulatú denúciálásnak, másrészt a magyarsággal szemben ma folyó, éppen eléggé brutális akciókra való tekintettel felesleges és túlbuzgó önbecsmérlésnek tekinti. Ezek a hangok egyik oldalról kétségtelenül olyanoknak a szájából hangzanak a legerősebben, akiknek nem túl jó a lelkiismeretük a magyarság történelmi felelősségének reájuk eső hányada tekintetében. Szó sincs azonban arról, hogy ezeket a hangokat kizárólag a rossz lelkiismeret táplálná. A legsúlyosabb jelenség éppen az, midőn meggyőződéses demokraták és bátor, haladó szellemű magyarok szegülnek szembe Magyarország vétkeinek az örökös hangoztatásával, és mutatnak rá mindarra, ami ezeknek a vétkeknek a címén ma a magyarsággal szemben történik. Ez a hangulat olyanoknál, akik a fasizmus minden üldözését a jövő demokrácia hitében bátran elszenvedték, s most újból szenvedő alanyai a demokrácia nevében, de valójában a demokratikus köpönyegben megjelent nemzeti gyűlölet jegyében folyó akcióknak, valóságos szkizofréniába, depresszióba vagy üldözési mániába megy át, kinél-ki-

nél alkata szerint. A szlovákok által üldözött vagy Szlovákiából kiűldözött baloldali magyaroknál ennek nem egy példáját láthatni.

Ha ebből az ördögkerékből ki akarunk jutni, akkor minden irányban a legádázabban szembe kell szállnunk azzal a mindkét oldalról jelentkező rosszhiszeműséggel, amely az egyik nemzet nevében elkövetett atrocitásokat a másik nemzet által elkövetett atrocitásokkal akarja igazolni. Az emberiség egy és oszthatatlan, s ilyen dolgokról csak olyan emberekkel érdemes szóba állni, akik egyenlő intenzitással tudnak felháborodni a maguk fajtája által és a maguk fajtája rovására történő atrocitásokon. Rosszhiszeműség bármit, amit magyarok elkövettek, azzal enyhíteni akar-ni, ami ma magyarokkal történik. De éppen olyan rosszhiszeműség azt, ami ma magyarokkal történik, azzal menteni, amit előzőleg más magyarok elkövettek. S ha magyar ember csinálja ezt, akkor nemcsak rosszhiszeműség, hanem ostobaság is. Minden atrocitás mögött ott áll valami előző atrocitás, amivel az, aki azt hiszi, hogy atrocitásokat egyáltalán *igazolni* lehet, a magáét igazolni tudja. A felvidéki magyarok kiutasítását igazolni lehet Horthyék bevonulásával, Horthyék bevonulását a trianoni határok igazságtalanságával, a trianoni határokat a nemzetiségek elnyomásával, a történeti Magyarország nemzetiségi politikáját azzal, hogy 1848-ban a reakcióval küzdő magyarságot a nemzetiségek a reakció oldalán hátba támadták, ezt viszont korábbi sérelmekkel és így tovább. Aki ezeknek az egyformán igaz és egyformán hamis tételeknek a cirkulusából ki akar jutni, annak – ameddig a keze és a szeme elér – az emberi méltóság minden sérelmével szemben egységesen kell állást foglalnia.

Persze ez nem jelentheti azt, hogy azért, mert az emberiség, az emberi méltóság és szabadság minden sérelmét egyformán ítéljük meg, ennek folytán egyenrangúnak tekinthetjük azokat az ideológiákat is, amelyeknek a nevében ezeket a sérelmeket elkövetik. Azért, mert egy csehszlovákiai koncentrációs táborban éppolyan nyomorultul el lehet pusztulni, nyomorékká vagy őrültté lehet lenni, mint egy hitleri koncentrációs táborban, a demokrácia és a nemzetiszocializmus ezzel nem váltak egyértékűekké, és Beneš⁹² intenciói és Hitler intenciói nem váltak azonosakká. De bármennyire fennmarad a demokrácia és a náciizmus között az értékkülönbség, azért annak az anyának a fájdalma között, akinek gyermekét egy német

⁹² Beneš, Eduard (1884–1948): cseh polgári politikus. Az önálló csehszlovák állam megalakulása után, 1918. október 28-tól 1935. december 18-ig külügyminiszter, 1935. október 18-tól 1938. október 5-ig köztársasági elnök, majd külföldre távozott. 1940. július 24-től 1945. április 3-ig a csehszlovák emigráns kormány feje, 1945. június 19-től 1948. június 7-ig ismét köztársasági elnök.

halálgyárban elpusztították, és annak az anyának a fájdalma között, aki nek egy csehszlovákiai koncentrációs táborban vagy az országúton éhen halt gyermekét újságpapírosban eltemették, semmiféle értékkülönbség nincsen. És ha nagyon elszaporodnak az ilyen anyák Közép-Európában, akkor a demokrácia és a náciizmus közötti értékkülönbséget majd nem lesz kinek megmagyarázni.

Azokat, akik magyarok viselt dolgaival akarnak igazolást szerezni a maguk viselt dolgaira, éppen a magunk kemény önkritikájával kapcsolatban jó valamire figyelmeztetni. Arra ti., hogy az emberek a legszörnyűbb és a leg-hajmeresztőbb dolgokat nem akkor követik el, amikor természetes állati vadságukat szabadjára engedik. A természetes állati vadság hamar kitombolja magát, a legvadabb vérengzés is fizikai undorban végződik, és az emberben éppúgy vannak szelíd ösztönök, mint vad ösztönök. A legszörnyűbb dolgokat akkor követi el az ember, mikor valami okból veszélyben levőnek és ugyanakkor valami címen erkölcsileg igazoltnak, minden erkölcsi szempont alól felmentettnak vagy pláne mások megbüntetésére jogosultnak és kötelezettnek érzi magát. Ilyenkor képes elvetni minden szégyenkezést, ilyenkor képes fizikai undorát legyőzve is vérengző lenni, és ilyenkor képes engesztelhetetlen lenni ott, ahol a kövek is meglágyulnak, nemhogy az állítólagos állati vadságukat kitomboló emberek. Az a lelkiállapot, amelyben ma egyes nemzetek magukat egy nagy sérelem áldozatának, cselekedeteiket minden erkölcsi ítélet alól kivonhatónak és eljárásukat jogos ítélkezésnek és büntetésnek tekintik, éppen mielőttünk, magyarok előtt nagyon ismerős kell hogy legyen: a trianoni sérelmekről így jutottunk el az újvidéki méészárlásig. Minden jogunk megvan arra, hogy nagyon komolyan figyelmeztessünk bárkit, aki ebben a lelkiállapotban van, arra, hogy milyen lejtőn indult el. Készséggel elhiszem, hogy az ő lelki beállítottságukból nem lesz Újvidék; azonban a demokráciák cselekedeteinek a dolog természete szerint szigorúbb a mértéke, s kérdés, hogy ezzel a mértékkal mérve nem történt-e máris több, mint ami helyrehozható.

Hogy mindezt a határokon innen és túl mikor fogják belátni, azt nem tudhatjuk. A mi problémánk ma az, hogyan őrizhetjük meg a nemzeti büntudat és a nemzeti töredelem teljes intenzitását, és ugyanakkor hogyan utasíthatjuk vissza azt a rosszhiszemű beállítást, amely a mi beismerésünkől siet tőkét kovácsolni, és a maga, egyébként nem menthető cselekedeteinek igazolását akarja reá alapozni. Egészen egyszerűen úgy, hogy nagyon határozottan és nagyon kereken leszögezzük, hogy büntudat és töredelem *nem nekik szólnak*. Nem csehektől, szlovákoktól, románoktól kérünk bocsánatot, mert bennük is megvannak pontosan azok az indulatok, amelyek minket

oda vittek, ahova jutottunk. Talán egyedül a jugoszlávok azok, akikkel szemben marad szégyellnivalónk. A hangsúlyt azonban a legteljesebb erővel arra kell helyezni, hogy mindenekelőtt nagyapáink előtt szégyelljük magunkat, akik jobbakk voltak nálunknál, és unokáink előtt, akik remélhetőleg jobbakk lesznek nálunknál.

A békeszerződés és Magyarország jövője

Megpróbáltuk megfogalmazni a békeszerződéssel kapcsolatban a felelősség és az érdem kérdésének olyan megválaszolását, amelynek révén talán túljuthatunk néhány zsákutcába vezető és elmúlt dolgok feletti rágódásba belerögzítő balítéleten. Ugyanezeknek a kérdéseknek azonban van egy jövőbe néző aspektusa is: hogyan foglalkunk állást a békeszerződés jövőjével, érvényességi tartalmával, kötelező erejével, tartósságával vagy változandóságával szemben?

Ennek az állásfoglalásnak a programját nagyon egyszerűen és nagyon röviden lehet összefoglalni: ezt a békeszerződést kötelezőként el kell fogadni, száz százalékgig teljesíteni kell, és mindenféle politikai ideológiát, politikai agitációt és politikai hiedelmet, mely ennek közeli vagy távoli megváltoztatására épül fel, szigorúan és maradéktalanul félre kell tenni. Először azért, mert a legkisebb eltérés ettől az elvtől katasztrofális következményekkel járhat a határokon túli magyarság számára. Másodszor azért, mert ez az állásfoglalás felel meg a tényleges helyzet realista megítélésének: ebből a békeműből ugyanis, akármennyire nem vigasztaló körülmények között folyik is, magyar vonatkozásban valószínűen egy hosszú lejáratú, esetleg nemzedékekre szóló területi stabilitás fog kialakulni. Végül azért, mert a területi változások *ideológiája* (revizionizmus) akkor is terméketlen és zsákutcába vivő, ha maguk a területi változások lehetségesek és valószínűek volnának is. A trianoni békeszerződés újabb szankcionálásával szemben egyetlen lehetséges termékeny álláspont van, amire vezető államférfiaink már utaltak: a dán példa követése, akik Schleswig-Holsteinnek 1864-ben történt elvesztése után kiadták a jelszót, hogy az elvesztett tartományokat az országon *belül* kell visszaszerezni.

A másik oldalon természetesen nem volna sem értelmes, sem őszinte dolog olyan színben feltűnni akarni, mintha buzgóbb híveivé váltunk volna a trianoni vagy az új békeszerződési határoknak, mint maguk e határok haszonélvezői. Nem állíthatjuk jó lélekkel, hogy abban az egyáltalán nem valószínű esetben, ha alakulna a világon egy fórum, mely határkérdéseket

perrendszerűen, igazságosan, zökkenésmentesen és hatályosan el tudna intézni, ne volna előtte a magyar békeszerződésről mondanivalónk. Nem állíthatjuk azt sem, hogy abban a szintén nem túl valószínű esetben, ha olyan politikai konstelláció adódna, melyben hátbatámadás és rosszhiszemű bajkeverés nélkül határkérdéseket fel lehet vetni, ne volna ugyanaz az álláspontunk egy jó vagy jobb határról, mint ma. De tudnunk kell, hogy egy objektív területrendező fórum alakulása a legnagyobb mértékben valószínűtlen; és tudnunk kell, hogy az európai államközösség jelenlegi fejlettségi fokán a határváltozások lehetőségei vagy igen kritikus, vagy egyenesen háborús helyzetekkel szoktak kapcsolatban lenni, tehát nagyon nagy morális vértettséggel kell bírnia annak az országnak, mely ilyenféle lehetőségekkel úgy tud élni, hogy közben a hullarablás, a telhetetlenség és az elszenvedett sérelmekkel vagy állítólagos érdemekkel való visszaélés erkölcsi csapdáiba bele ne essék. Mi nem bizonyultunk ilyen országnak – igaz, hogy más sem ismerünk ilyent a közelben. Minden erőfeszítésünknek arra kell irányulnia, hogy ha valamikor alkalom adódik rá, egy eljövendő Magyarország tudjon a kis népek közötti lojalításra és a mértéktartásra példát adni. Ha nem akarunk elsüllyedni a kölcsönös és feneketlen gyűlölködés örvényében, akkor ezt egyszer el kell kezdeni, éspedig annak, akinek éppen megvan a lehetősége reá. Ma másoknak volna, de nem kezdik el; ha egyszer nekünk lenne, azért nem kevésbé kötelességünk és érdekünk lesz elkezdeni.

Mindezzel azonban ma teljesen felesleges tovább foglalkozni. A békeszerződés rövid időn belül meglesz, és ettől kezdve számunkra *adottság* lesz: egyszer meg kell mondanunk a véleményünket róla, de ezzel azután ezt a témát zárjuk is le. A világ állandó felvilágosítása és a világ lelkiismeretének az állandó piszkálása részünkről teljesen felesleges: a nagyhatalmak közvéleményének az a része, mely erre illetékes, immár igen jól, néha nálunknál jobban ismeri az itteni helyzetet felvilágosítás nélkül is, ami pedig a lelkiismeretét illeti, az minden panaszkodásunktól és egyáltalán a mi ügyeinktől függetlenül is rossz. Hagyjuk tehát ezt a világközvéleményt a maga bajára; egyszer talán eljut megint a mi bajunkhoz is. Nekünk az a dolgunk, hogy fenntartás nélkül berendezkedjünk erre a békeszerződésre mind fizikailag, mind lelkileg. Fenntartásunk egy ponton lehet: abban, hogy a határokon túli magyarság sorsával szemben nem válhatunk közömbösekké. A két világháború közötti időszakban a nemzetközi kisebbségi jogvédelem rendszeréből az következett, hogy a kisebbségekkel bíró állam a nemzetközi közösséggel szemben ad számot a kisebbségekkel való bánásmódot, s így a szomszéd „rokon” államnak a kisebbségek ügyéhez forma-

ilag semmi köze. Ma a kisebbségek nemzetközi jogvédelmére nem jár jó idő, tehát a jogi formalizmusnak az előnyeiről is s a hátrányairól is le kell mondanunk: a kisebbségek életét másképp, mint politikai erőfeszítéssel, alig lehet elviselhetővé tenni, ez a politikai erőfeszítés pedig közvetve vagy közvetlenül nem lehet másnak a gondja, mint a „rokon” államé, vagyis a miénk. Tekintettel politikai súlyunk jelenlegi állapotára, legyünk tisztában azzal, hogy ez az erőfeszítés minél kevesebb hanggal megy, annál jobb. Ne jusson eszébe tehát semmiféle honfiaknak vagy honficsopotoknak, hogy a „gyáva”, „hazaáruló” kormány helyett az asztalra kezdjenek ütögetni, vagy pedig azt képzeljék, hogy a világpolitika kizárólag azért kanyarog különféle válságok között, hogy egy-egy szakadék szélén megállva az ő irrealizmusuk elképzeléseit valósítsa meg.

Még valamiről kell egy szót ejtenünk. A béketárgyalás kiábrándító fordulatai nyomán megjelent, éspedig felelős államférfiak szájából is, az árva, magára hagyatott, társtalan magyarság formulája. Ez a formula, ha csak a hiú remények mankójának az elvetését jelentené, nagyon egészséges dolog volna. Úgy látszik azonban, hogy nemcsak ezt, sőt egyáltalán nem ezt jelenti, hanem inkább a „tragikus életérzés” vészes és üres frazeológiájának a feltámadását. Ezzel szemben nagyon határozottan tisztáznunk kell néhány gondolatot. Először azt, hogy ez a társtalanság nem valami kozmikus, sorsszerű vagy alkati adottság, hanem nagyon is összefügg az el-lenszenvnek azzal a légüres terével, mely körülöttünk keletkezett, s amely bizonyos részben csak szerencsétlenségünk, nagyobb részben azonban bűnünk is. Másodszor tisztáznunk kell, hogy nem azért vagyunk társtalannok, mert nem vagyunk nyelvrokonokkal körülvéve, mint szláv szomszédaink. Nekünk múltban és jelenben oly sok a közösségünk a szlávssággal, hogy csak rajtunk áll a szláv kulturális és politikai közösségbe való bekapcsolódás. Régtől fogva fenn van ott tartva számunkra egy üres hely, s elsősorban mi voltunk azok, akik egy mindinkább anakronisztikusabbá váló előítélet folytán úgy képzeltük, hogy előkelő lovas török rokonságunk – melyet egyébként nyugodtan tovább ápolhatunk – nem engedi meg nekünk a szlávokkal való rokonság ápolását. A szlávssággal szemben való német–magyar sorsközösség végzetes tévképzete – mely különben sohasem tudott egyetemes magyar közvéleménnyé válni – szintén nagyon sok kárt tett e tekintetben. Azt a nem kevésbé végzetes elképzelést, mely szerint a magyarság földrajzi elhelyezkedésének az értelme az, hogy az északi és

déli szlávokat elválasztja, ugyan nem mi találtuk ki, hanem Palacký,⁹³ de mi szükség volt ezt nekünk komolyan vennünk s történeti hivatásként értelmeznünk?

Mindebből az következik, hogy a társtalanság hangoztatása felesleges és veszedelmes még akkor is, ha a magunk sorsának az elviselésére akarunk vele buzdítani. A hangsúlynak nem azon kell lennie, hogy társtalanok vagyunk, mert ebben fejlődés és panaszkodás van, s egyáltalán a kérdésnek *érzelmi* síkra való terelése; holott itt *erkölcsi* kérdésről van szó: arról, hogy a magunk életét – mint minden ember s minden nép – *igazán* csak magunk igazíthatjuk helyre, s ha ehhez mások nem nagyon kínálnak mankókat, akkor ez nem is olyan kétségbeejtő, mint ahogyan az első pillanatra látszik.

Érdemes most már egész gondolatmenetünket röviden összefoglalni úgy, ahogyan azt az egész nemzet nevében is el lehetne mondani. Talán a következőképpen:

Magyarország tisztában van azzal, hogy a békeszerződés feltételeinek súlyosságát elsősorban saját volt vezetőinek köszönheti. De nem palástolhatja el mélyeséges megdöbbenését azon, hogy abban a néhány magyar vonatkozású kérdésben, amelyet hatalmi és politikai adottságok nem határoztak meg, s amelyek a béketárgyaláson döltek el, a döntések milyen mértékben öletszerűen, formalisztikusan és pillanatnyi hatalmi szempontok szerint történtek. Ez a jelenség mélyeséges kiábrándulást és a demokráciába vetett hit megrendülését idézte elő Magyarországon. Különösen súlyos hatást váltott ki, hogy egyes országok demokratikus érdemeikre való hivatkozással igyekeztek igazolni olyan előnyöket, melyeket a demokrácia nevében igazolni lehetetlen. Ez az eljárás a hatalmi és politikai erőre való nyílt és őszinte hivatkozásnál sokkalta aggályosabb, mert alkalmas arra, hogy a demokrácia erkölcsi hitelét aláássa. A magyar demokrácia fejlődését egyszer már, 1919-ben, végzetesen érintette az európai demokráciák szolidaritásának hiánya és a békefeltételek keménysége. Ma azonban Magyaror-

⁹³ Palacký, František (1798–1876): polgári történetíró és a 19. sz. egyik vezető cseh politikusa. A cseh nemzeti történetírás megteremtője és egyik legnagyobb alakja. Főműve az ötkötetes *Geschichte von Böhmen* (Csehország története) (1836–1867). Ezt a munkáját 1848 és 1867 között *A cseh nemzet története Cseh- és Morvaországban* címmel csehül is megjelentette. 1848-ban ő hirdeti meg az ún. ausztrószlávizmus elméletét, mely szerint Ausztriát szövetséges állammá kell átalakítani, a szláv nemzetek együttműködése alapján. A magyar polgári forradalom és szabadságharc idején osztrákbarát álláspontot képviselt. 1865-ben *Az osztrák állam eszméje* c. röpiratában szakított az ausztrószláv elképzelésével, s történeti, államjogi érvekre hivatkozva Ausztria olyan öttagú államszövetséggé alakítását javasolta, amelyben a csehek, lengyelek, délszlávok, valamint a magyarok és az osztrákok egyenlő jogokkal rendelkeznek. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést mélyen elítélte, később a cseh politikai passzivitás egyik szószólója volt.

szág nem óhajtja magát e miatt az újabb csalódás miatt a demokrácia áldásaitól és perspektívájától megfosztani. A maga részéről viszont a demokrácia útját Kelet-Európában nem egyes nemzeteknek demokratikus érdek címén való előnyyszerzésében, hanem a politikai erkölcs és a politikai eljárásmódok végzetes lezüllésére való rádőbbenésben és minden egyes nemzet kemény önkritikájában látja. Ennek a gondolatnak a jegyében a magyar nemzet kifejezi mélységes töredelmét és szégyenkezését azok felett a szörnyű és emberietlen cselekedetek felett, melyekben magyarok részt vettek, vagy amelyeket saját felelősségük körében nem akadályoztak meg. De itt is le kell szögeznie, hogy semmilyen atrocitás, melyet valaki elkövetett, nem igazolhatja mások atrocitásait, s különösen fasiszták viselt dolgai semmi körülmények között sem szolgálhatnak értékmérőül és mentségül a demokráciák eljárása számára. A magyar nemzet nem azokkal szemben érez töredelmet, akik ebből erkölcsi tőkét akarnak csinálni, hanem elsősorban a maga becsületes történelmi múltjával és a jobb reményekre jogosító jövőző magyar nemzedékekkel szemben.

Magyarország a létrejött békeszerződést, bármilyen súlyos legyen is, ha egyszerű aláírta, hiánytalanul teljesíteni fogja. Nem volna őszinte, ha úgy tenne, mint aki lelkes hívévé vált a békeszerződés súlyos rendelkezéseinek. De nem fog ideológiát vagy programot csinálni a határok megváltoztatásából, és nem fog olyan politikát folytatni, mely a maga területi sérelmeinek az orvoslása érdekében nemzetközi válságokra vagy katasztrófákra spekulál, hanem fenntartás nélkül be rendezkedik a békeszerződés által teremtett állapotra. Egyetlenegy fenntartásról azonban nem tehet le: nem adhatja fel a magyar kisebbségek sorsával szemben való politikai érdekelttségét, ezt azonban nem hangos demonstrációkkal, hanem a magyar kisebbségek életérdekeinek a reális biztosításával óhajtja érvényesíteni. Végül leszögezi Magyarország, hogy a békeszerződés minden keménysége sem lehet ok arra, hogy az ország feladja az európai emberség, a demokrácia, a szomszédokkal való megértés és a kelet-európai népek politikai és kulturális közösségbe való beilleszkedés politikáját.

1946

A KOALÍCIÓ EGYENSÚLYA ÉS AZ ÖNKORMÁNYZATI VÁLASZTÁSOK

A koalíció atmoszférája az országos választások óta eltelt egy esztendő alatt lényegesen megromlott. Csaknem szabályos időközökben visszatérnek a koalíció válságai, melyeknek legfőbb tárgya a kisgazdapárton belül érvényesülő reakció és a közigazgatás pozícióiért való harc. A koalíció két pólusa, a kisgazdapárt és a kommunista párt között a szakadék lényegesen megnőtt, és a hangulat mind a két oldalon idegesebb lett. A koalíció sokkalta merevebben működik, mint azelőtt; kevesebb benne a kölcsönös készség, és erősebben érvényesül benne az „ennyit adok, ennyit kapok” szelleme. A hang néha egészen éles lesz, különösen amikor valami friss keletű kudarcot kell ellensúlyozni. Helyenkint egészen komolynak látszanak a koalíció bekövetkező szakadásának jelei. Dátumok merülnek fel, legtöbbször a békeszerződés hatályba lépte, amikor majd a Baloldali Blokk kizárólagosan kormányra fog kerülni, vagy amikor a kisgazdapárt teljes erővel érvényesíti majd a többségéből folyó jogait. Mindenki tudja azonban, hogy mindez nem fog a másik fél csendes belenyugvása mellett lefolyni. Éppen ezért időnként megjelennek a végső harc szölamai: „megmutatjuk az öklünket”, „százezres tömegek az utcán”, „hárommilliós tömegek a falvakban”, „nem engedjük magunkat provokálni”, „nem fogjuk tűrni”, ezek a bevett csatakiáltások. Az éles viták azonban rendszerint váratlanul elcsendesednek – a beavatottak tudni szokták, hogy nem minden irányítás nélkül –, s a nagy elvi ellentétek pozícióharcokon, alkukon és osztozkodásokon keresztül jutnak el a megoldáshoz, illetőleg a válság elodázásához. Kérdés, hogy mindez egy kelletlen, huzavonás, de hosszú lejáratú együttműködésnek a természetes kísérőjelensége-e, vagy pedig egy mindjobban közeledő szakításnak a fenyegető előjele.

Vannak közismert momentumok, amelyek azt látszanak igazolni, hogy a válságok és a válság mögött mélyreható s lényegükben áthidalhatatlan világnézeti és politikai módszerbeli ellentétek vannak. Vannak viszont momentumok, főleg a külpolitikai helyzettel és a békeszerződéssel kapcsolatban, melyek a koalíciós politika hosszú lejáratú fennmaradását látszanak valószínűvé és szükségessé tenni. Tudjuk azt is, hogy a koalíció eddigi élet-

útját egészen figyelemreméltó teljesítmények szegélyezik: a földreform, a korrekt és zavarmentes választások, a köztársaság kikiáltása, a stabilizáció, s ezek részben igen válságos előzmények után, igen gyors és sikeres lebonyolódáshoz jutottak. Az, hogy egy közösség életében sorozatosan történnek ilyen dolgok, mindenesetre mélyen fekvő egészség jele, azonban semmi sem volna veszedelmesebb, mint azt képzelni, hogy az ilyen kedvező fejlemények csak úgy maguktól, a szereplő személyek állandó erőfeszítése nélkül következnek be, s a jövőben is bizonyosan be fognak következni. A politikában is, mint általában mindenütt, a szerencsés fejlemények sohasem magukban állanak elő, hanem egy szerencsés alkalomnak és az alkalommal élni tudó egészséges egyéni vagy közösségi ítélőképesség helyes reagálásának a találkozásából. A magyar demokratikus koalícióban pedig napról napra gyengül az, ami elengedhetetlenül szükséges hozzá, hogy egy ilyen egészséges reagálású politikai közösség maradhasson: a közös politikai vállalkozás szelleme. A tavasz óta ismétlődő válságok krónikus, s úgy is mondhatnánk, üszkösödő jellegűek: egyugyanazon kérdés, a magyar közigazgatás pozíciói feletti harc vonzsolódik egyik összeütközéstől a másikig, anélkül, hogy az időnként kisütött „megoldások” bármit is megoldanának. Egy esztendőbe telt, amíg a közigazgatás megtisztítása és a tisztviselői létszámcökkentés egyáltalán olyan pontra jutott, hogy legalább formailag befejezésről beszélhetünk, azonban az, ami történt, messze van attól, hogy összefüggőnek és megnyugtatónak érezhessük. Most pedig, csaknem félesztendei huzavona után, az önkormányzati választások ügye jutott olyan pontra, hogy mindkét félnek ki kellett raknia kártyáit az asztalra. Aki azonban egy kicsit is ismeri e kártyák állását, az tudja, hogy a játszma az adott feltételek mellett úgyszólván lejátszhatatlan, s az újrakezdéséhez egy nagyon egyetértő együttesre volna szükség.

Az a perspektíva, melyben politikai köztudatunk e pillanatban az önkormányzati választásokat látja, a legnagyobb mértékben szűk. Nem terjed túl annak felismerésén, hogy a választás a kisgazdapártnak, mely erős többséget remél, jó, viszont a baloldálnak, különösen a kommunista pártnak rossz, mert a közigazgatásban bírt baloldali pozíciók megingásával fog járni. A baloldal egy kritikus pillanatban hozzájárul az önkormányzati választásokhoz, de a vidéki közigazgatásból való kisemmizését nem akarja tűrni, viszont a jelek szerint maga sincs vele tisztában, hogy ez a nem tűrés miben nyilvánuljon meg. Ebben az irányban eddig egyetlen és jelentőségében igen korlátozott ötletet vetett fel: a választójog némi szűkítésének, pontosabban további antidemokratikus kategóriák kizárásának a gondolatát. Legjobbnak azt találná, ha választások jó ide-

ig nem volnának, azonban a kisgazdapárt sokkal erősebben belehangolta magát ebbe az ügybe, hogysem a szokásos kompromisszumok útján félúton kiegyezhetne, hacsak valami egészen nagy méretű ellenszolgáltatás fejében nem. Akármerre indulunk is el, mindenütt valamiféle bajba ütközünk. Nézzünk tehát szembe mindenekelőtt azzal, amiből a bajoknak ez a sorozata kibontakozik: a kisgazdapárt országos többségének a fikciójával.

Reakciós szavazatok és Kisgazdapárti többség

Az országos választások tanúságaként a magyar választók ötvenhat százaléka⁹⁴ kisgazdapárti. Ez a tévedés, amibe azóta belebetegedett a kisgazdapárt, a koalíció és az ország. Azt a tételt, hogy a kisgazdapártot a reakció juttatta többségre, eddig mindig a kommunista párt állította fel, ezért a kisgazdapárt számára úgy jelenik meg az egész kérdés, hogy óhajtja-e a kommunista állítás elfogadásával gyengességének újabb bizonyítékát adni. Politikai életünknek egyik legdöntőbb feladata egyszer világosan s a kisgazdapárt számára is elhihető és elfogadható formában számot vetni vele, mennyi ebből az ötvenhat százalékból a kisgazdapárti és mennyi s miféle az egyéb.

A kisgazdapárt arra a vádra, hogy a reakció szavazataiból nőtt nagyra, azzal felel, hogy rámutat a baloldali pártok, mindenekelőtt a kommunista párt bőségesen kapott fasiszta szavazataira. Ezt könnyen bizonyítja azokkal a Pest környéki és bányavárosokkal, amelyek szavazataik eloszlását nézve világosan látható módon alakultak nyilas fellegvárakból kommunista fellegvárakká. Ez az érv önmagában megáll, azonban teljesen összefüggésben nézve tévútra vezető. Nem szükséges itt általában kitérnünk a reakció és faszizmus azonosításának veszélyeire, hanem ezúttal csupán a magyar párterőviszonyok mögött álló fasiszta és reakciós tényezőkről szólunk. A kettő közötti különbség e vonatkozásban is szembeötlő.

A faszizmus e pillanatban nem jelentkezik, és valószínűleg hosszú ideig nem fog jelentkezni szervezeti vagy világnézeti egységekben, hanem mindenekelőtt bizonyos fajtájú, részben nemzeti, részben szociális, részben pedig antiszemita indulatoknak a szétszórt vagy többé-kevésbé integrált meglétében, azonkívül egy általános és a demokrácia által távolról sem

⁹⁴ A kisgazdapárt az 1945. nov. 4-i parlamenti választásokon a szavazatok 57,03%-át kapta meg.

minden további nélkül megszüntetett eldurulásban és elvadulásban. A fasizmus, ha egyáltalán világnézetnek nevezhető, akkor világnézetnek is mindenekelőtt kaland, aminek a siker az éltetője, és az elszenvedett nagy bukás után jó időnek kell eltelnie, s ezenfelül megfelelően mérgezett táptalajnak kell képződnie – reméljük, nem fog – ahhoz, hogy a fasizmus legendája megszülethessék, és vele együtt politikai és világnézeti reneszánsza egyáltalán bekövetkezhessék. Ennek megfelelően teljesen indokolatlan azt feltételezni, hogy Magyarországon az egykori nyilas, megújulás párti⁹⁵ stb. szavazók zártan, tudatosan vagy pláne szervezeten egyik vagy másik pártra szavaztak volna. Többfelé szavaztak, s túlnyomó többségükben nem mint fasiszták szavaztak, hanem azok a nemzeti vagy szociális indulataik és tendenciáik, melyeknél fogva annak idején a fasizmus betelerelte őket a maga utcájába, vitték őket ma egyik vagy másik párt felé, s elkeveredtek ugyanezeknek az indulatoknak és tendenciáknak a demokráciában is megengedett és esetleg nem is helyteleníthető megjelenési formáival. Az antiszemita hangulatok pedig még odáig sem jutottak, hogy a választások alkalmával egyáltalán valamerre vigyék a szavazókat: a fasiszta szavazatokat nyert pártok sem próbáltak, s nem is tudtak ezzel szavazókat nyerni. Mindez nem jelenti, hogy a fasizmus és antiszemitizmus, mint világnézet és mint fertőzés, megszűnnék vészt hozó lenni; de mint konkrét szervezeti formákban megjelenő politikai tényező, e pillanatban Magyarországon messze elmarad egy másik veszedelem, a reakció veszedelme mögött.

A reakció, akár volt fasisztákból, akár volt antifasisztákból tevődik össze, teljességgel másképpen helyezkedik el a demokráciában. A reakció nyílt és tudatos szembenállást jelent a demokrácia végső céljaival, a demokráciában rejlő emberi igényekkel és emberi felszabadulással szemben. Összefoglalja ez a reakció mindazokat az úriembereket és úrtisztelő szegény embereket, akik a társadalmi hierarchia megdőlésében vagy megingásában, az urak és gazdák tiszteletének a csökkenésében, a megszokott és igényelt külső tiszteletadások elmaradásában, a béresek és mindenesek tiszteletlenségében és egykor jól kiszolgált „jobb” elemek mindennapi életének a megnehezedésében egy szép, jó és rendezett világ végét és egy, az alsóbbrendűek felülke-rekedésén alapuló, kilátástalan, durva és anarchikus állapotnak a kezdetét látják. Ez az egész lelki beállítás – szemben a fasizmussal – nyíltan és tudatosan színt vall, úgy érzi, hogy teljes mértékben kibírja a napfényt, sőt nyugodtan hivatkozik arra az igen gyakran igaz előzményre, hogy a fasizmusban mutakozó anarchiával, tiszteletlenséggel és tradíciófelrúgással ugyanígy

⁹⁵ Az Imrédy Béla vezette Magyar Megújulás Párthoz tartozó.

állott szemben. Erős fegyvere ennek a reakciónak a zavartalan közrendre, szilárdan biztosított szabadságjogokra és a magántulajdon tisztelésére alapozott nyugati demokráciákra való hivatkozás. Ennek a hivatkozásnak a révén képes ez a reakció hódításra és növekedésre a valódi demokrácia olyan, kelleténél naivabb, finnyásabb vagy doktrinerebb hívei körében is, akiket a kezdődő demokrácia különféle, nem mindig épületes jelenségei megriasztanak.

Ennek a demokráciával szemben ellenséges, reakciós hangulatnak van ezenkívül egy további komoly komponense is: az egyházi vezetőkhez igazodó és az egyházüldözéstől félő tömegek hangulata. Sok hivatkozás történt komolyan demokratikus felfogású keresztények részéről arra, hogy milyen fontos és egészséges szerepet játszanak szerte Európában a demokratikus keresztény pártok, és milyen kár, hogy Magyarországon ezt a tényezőt „nem engedik érvényesülni”. Tudnunk kell azonban, hogy keresztény politika és keresztény politika, keresztény szavazó és keresztény szavazó között igen nagy különbségek vannak. Keresztény politika az is, mely a demokráciában és a szocializmusban a keresztény politikai gondolkodás alapelveinek a végső konzekvenciáig való levonását ismeri fel, és keresztény politika az is – persze rossz politika, de azért nem kevésbé jellegzetes –, amelyik az államtól az egyházak kialakult, statikus, defenzív helyzetének a biztosítását várja, s a demokráciában sem lát mást, mint az állammal szemben támasztható védelmi igények egy újfajta jogcímét. Keresztény szavazó az is, aki tudatos és szabad emberként a kereszténység politikai mondanivalóit teszi magáévá, és keresztény szavazó az is, aki birkanyájszerűen oda szavaz, ahová a papja irányítja. Ez a kétféle elem még a nyugati keresztény pártoknál is igen erősen keveredik, magyar vonatkozásban pedig, ahol az egyházakat sem a történelem nem kényszerítette, sem a maguk belátása nem indította arra, hogy kibújjanak az állam árnyékából, nyugodtan mondhatjuk, hogy az utóbbi, demokratikus szempontból értéktelen beállítást a túlnyomó. Külön kérdés volna azt tisztázni, hogy ez a helyzet hogyan jött létre; a kereszténység alapján véve minden, csak nem statikus és nem defenzív álláspont. Magyarországon azonban a „keresztény nemzeti” politika huszonöt esztendeje alatt éppen a defenzív szellem, a forradalomtól való közös félelem kapcsolta össze az államot és egyházat még szorosabban, mint azelőtt. Ezért ma a magyar keresztény egyházaknak az a legfőbb problémája, hogyan viseljenek el egy olyan éghajlatot, amelyben ez a közösség megszűnt, s az állam, ha nem is rosszakarátú, de a jóakarata sem látszik minden további nélkül biztosítottnak. Ebből a lelkiállapottól adódik az a helyzet, hogy az egyházak hajlamosak idegességükben

olyan akciókból, amelyek valóban nem kellemesek és nem barátságosak, de nagyobbrészt összefüggéstelenek, és semmiképpen sem tervszerűek, egy összefüggő egyházüldözési tervre következtetni, amivel szemben a hívek bizalmára és szeretetére való apellálásban sietnek védelmet keresni. Mindezzel kapcsolatban erős és tömeges politikai tendenciák fejlődtek ki, amikben a földbirtokreformért haragot tartó főpapi érzelmek éppen úgy benne vannak, mint azoknak az egyszerű hívő lelkeknek az érzelmei, akiknek a számára abból áll a demokrácia, hogy papjukkal börtönt vagy internálótábort járatott meg.

Mindez a reakció egészben áll szemben a demokrácia egészével. Természetesen ha panaszkodni kell, a kilengésekre helyezi a súlyt, de igazában nem kell neki a demokráciából a jó sem, s ha demokráciát követel, ezalatt merőben közbiztonságot és szabálytiszteletet ért, de semmiképpen sem felszabadult és öntudatos tömegeket. Éppen emiatt kell tudnunk, hogy e pillanatban a mindenféle reakció s azok a tényezők, melyek a reakciót növelik, jelentik a magyar demokrácia legnagyobb és legközvetlenebb veszedelmét.

Ha azt kérdezzük, hogy mindez a reakció az ország lakosságának körülbelül hány százaléka, csak hozzávetésekre vagyunk utalva, mindamellet felállíthatunk bizonyos valószínűségeket. Érdekes s egyéb adatok által valószínűsítve van a közvéleménykutató intézetnek az az egyik közlése, mely szerint a megkérdezetteknek körülbelül harminc százaléka az, amely a demokrácia különféle vívmányaira vagy céljaira vonatkozó legkülönbözőbb kérdésekkel kapcsolatban, pl. arra vonatkozóan, hogy szükséges volt-e a földreform, helyesli-e a köztársaságot, helyesli-e a teljes társadalmi egyenlőségre alapozott iskolareformot stb. stb. – ismétlődően elutasító, nem helyeslő, gúnyolódó, egyszóval negatív választ ad.⁹⁶ Ha ezt összevetjük a demokráciában vesztesként kijövő urak, defenzívában élő hívők, az emberi méltóság rovására is úrtisztelő városi és falusi fejbőlöntő Jánosok valószínű mennyiségével, akkor ezt a számot reálisnak vagy legalábbis nem túlzottnak minősíthetjük.

Ennél a számnál meg kell állnunk. Nem tudom, tudatában van-e az olvasó annak, milyen páratlan kedvező helyzetet tételezünk fel, ha feltesszük,

⁹⁶ Vö. Magyar Távirati Iroda. Magyar Közvélemény-kutató Szolgálat. Jelentés a kenyérellátás, a svábok kitelepítése, az alkotmányrendszer és a békekötés tárgyában végrehajtott közvélemény-kutatás eredményéről. Bp., 1946. jan. 24.; Jelentés az életszínvonal, az újjáépítés és az oktatásreform tárgyában végrehajtott közvélemény-kutatásról. Bp., 1946. febr. 6.; Jelentés a földosztással és a gazdák szükségleteivel kapcsolatos közvélemény-kutatás eredményéről. Bp., 1946. febr. 20.

hogy Magyarországon a demokráciának hetvenszázalékos többsége van. Nagyon jól tudjuk, hogy ha a demokrácián demokratikus technikákkal és demokratikus intézményekkel való élni tudást vagy pláne demokratikus erkölcsöt értünk, akkor hetvenszázalékos többséget Magyarországon nem tételezhetünk fel. Az azonban teljességgel hihető, hogy Magyarországnak hetven százaléka vár valamit a demokráciától, bizonyos aspirációinak a megvalósulását látja vagy reméli benne, és a demokratikus berendezést az urak uralmával szemben előnyben részesíti. Ez még mindig igen nagy dolog. Annyira nagy, hogy magyarázatra szorul. A magyar demokrácia fogyatkozásait újabban sokszor magyarázzuk azzal, hogy itt egy igen fiatal, másfél éves demokráciáról van szó. Azonban az induló demokráciáknak ritkán szokott hetvenszázalékos többsége lenni: ilyenkor még rendszert a feudális és hierarchikus rendet visszakívánók vannak többségben. Magyarországon azért lehet elhinni ezt a hetven százalékot, mert itt a demokrácia csak mint tényleges politikai uralmi próbálkozás másfél éves, azonban mint fejlődés és kultúrfok által immár indokolt politikai forma, ennél sokkalta régebbi idő óta esedékes, s éppen ez az, ami az 1848–49. és 1918–19. évi tragikus végű kísérletekben megnyilvánult. Ez a régtől fogva való esedékesség az, ami ennek a hetven százaléknak a magyarázatát adja: a túlhűtött folyadék esete ez, aminek a hőmérsékleti viszonyok szerint már meg kellett volna fagynia, s csak valami minimális szilárd anyagtól kell ütest kapnia ahhoz, hogy egészen hirtelen megfagyjon. Ez a helyzet pedig egy óriási lehetőséget ad a magyar demokráciának: azt tudniillik, hogy a demokrácia első időszakaiban is próbálkozhatik parlamentáris és többségi intézményekkel, s nem kell, illetőleg kellene a kezdeti demokrácia legnagyobb veszedelmétől, a feudális, hierarchikus rendet visszakívánó többségtől félnie. A helyzet azonban éppen az, hogy ezt a szerencsés konstellációt a reakciós erőknél a következőkben tárgyalt különleges csoportosulása folytán a magyar demokrácia mégsem tudja kihasználni.

Ha most, a fogalmak némi tisztázása után tesszük fel azt a kérdést, hogy ez a feltevésünk szerint körülbelül harmincszázaléknyi reakció az országos választásokon melyik pártra szavazott, és az önkormányzati választásokon előreláthatóan melyikre fog szavazni, akkor most már elfogultság és ellenségeség gyanúja nélkül mondhatjuk, hogy a Független Kisgazdapártra. Amennyire igaz az, hogy az egykori nyilas szavazók szavaztak vígan más pártra is, többek között a kommunista pártra is, annyira nyugodtan állíthatjuk, hogy a király, a kormányzó és az urak uralmát, a szolgák és béresek tisztelettudását s a régi, rendezett, hierarchikus világot visszasíró reakció aligha szavazott másra, mint a kisgaz-

dapártra; hova is szavazott volna? Ami pedig az egyházakat okkal vagy ok nélkül féltő hívők szavazatait illeti: az ezzel kapcsolatos hangulatot a kisgazdapárt a jelek szerint tudatosan is igyekezett kihasználni. Kereszt és Biblia a plakátokon, hangos panaszok arról, hogy felelőtlen elemek ezeket a szent szimbólumokat leragasztják, utalás a „hívő magyar” életre és propaganda arról, hogy ez az a párt, amelyik megvédi a vallást – ha mindezt együtt szemléljük, azt hiszem, a kisgazdapárt is hajlandó beismerni, hogy ezekre a szavazatokra a legtudatosabban számított, és nem siker nélkül. Feltehetően nem is lát ebben kivetni- vagy letagadnivalót, sőt valószínűen kifejezetten vállalja is azzal, hogy igenis tiszteli a történeti magyar egyházak teljesítményeit, s nem óhajt azok ideáljaitól elszakadni. S hozzáteheti még, hogy éppen az egyházak jelenlegi, a demokráciával szemben defenzív beállítottsága miatt, amit a kisgazdapárt is jól lát, helyes volt az, hogy kifejezetten egyházas párt nem indult, hanem ezek a tömegek a demokráciával szemben pozitív beállítottságú kisgazdapárt felé fordultak. Valóban sok igazság van ebben a felfogásban. Csak az a baj, hogy az egész hadművelet túl jól sikerült.

A Kisgazdapárti többség következményei

A kisgazdapárt ugyanis mindennek a révén a szavazatok ötvenhat százalékát nyerte el, vagyis abszolút többségre jutott, és nyilván pontosan ezekkel a szavazatokkal jutott abszolút többségre. Az a pokoli helyzet tehát, hogy Magyarországon abban a történelmi pillanatban, amikor a demokráciával szemben álló reakció az országban körülbelül harmincszázalékos kisebbséget jelent, lehetetlenné válik ennek a kedvező helyzetnek a kihasználása, mert pontosan ez a harminc százalék az, amelyik az ország relatíve legerősebb demokratikus pártját abszolút többségi párttá tette. Ezzel döntően megváltozik a többségi párton belüli szerepe: szerény csatlakozóból fenegyerekké válik, akire tekintettel kell lenni, hiszen a többségi állapot döntő tényezője. Ezáltal pedig a kisgazdapárt eredeti magva olyan erőkkel kapcsolódik össze, amelyekkel lehet ugyan – a kommunizmustól való ellenérzés jegyében – azonos politikai hangulatokban élnie, de nem lehet – a demokráciával szemben való negatív beállításuk miatt – a demokratikus építés közös tervét megvalósítania.

Mindez nem volna olyan veszedelmes, ha a kisgazdapárt közönyös tudna maradni ezzel az ő fiktív többségével szemben. Ez annál is inkább indokolt volna, mert hiszen, ha furcsán hangzik is, ez a többség mindenekelőtt

a kisgazdapártnak magának jelent óriási bajt. Elsősorban is nincs ekkora többséghez garnitúrája; bármelyik más pártnak sem volna. De ettől függetlenül is, az ország mai helyzetében egy párt számára sem képzelhető annál nagyobb kereszt, mint az, hogy választáson többségre jusson. Mind ezt a kisgazdapárt vezetői is bizonyára nagyon jól tudják és érzik. Mégis a legnagyobb mértékben és egyenesen a reakcióval kacérkodva belefelekedtek a választási agitációban abba, hogy ezt a többséget elnyerjék, amióta pedig elnyerték, nem szűnnek hivatkozni és igényeket alapozni reá. Nemcsak a kisgazdapárt kardját csörtető reakciós erők, hanem az igazi kisgazdapártiak is arra igyekeznek, hogy a kisgazdapárt ezt az ötvenhat százalékos többséget a lehető legnagyobb mértékben használja ki, pozíciók elosztásánál töltsé ki, s az ország politikájának az irányításában érvényesítse. Ennek alátámasztására a kisgazdapárt politikai hangszerelésében megjelent egy teljességgel fiktív, de annál erősebben ápolt fantáziakép: hárommillió bölcs, józan, mértéktartó, politikailag öntudatos, türelmes, de a kommunisták packázásait sokáig már nem tűrő, európai és haladó módon demokrata, de ázsiai módon bölcs és nyugodt parasztembernek, mint a kisgazdapárt tömegbázisának a képe. Nem akarok ismét nagyon belemenni számbeli hozzávetésekbe, de azt hiszem, nyugodtan állíthatjuk, hogy az ilyenfajta paraszt, aminőt leginkább a parasztszövetség⁹⁷ radikálisabbjai testesítenek meg, hárommilliónál lényegesen kevesebb, ezzel szemben ezen a hárommillión belül vagyunk kénytelenek valahol elhelyezni a gögös és munkásnyúzó nagygazdákat, a mindenkori kormánypártoknak kész tömegét szállító úrtisztelő parasztokat és a demokráciáról úgyszólván tudomást sem vevő, merőben papjai tekintélye után haladó tömegeket is, a nem paraszti reakciós szavazókról nem is beszélve.

Persze abban, hogy a kisgazdapárt ilyen módon belerögződött a saját demokratikusan elnyert és demokratikusan értékes többségének a fikciójába, távolról sem kizárólag ő a hibás. Emlékeznünk kell arra, hogy a kisgazdapárt a választások előtt is, de a választások óta is állandóan a kommunista párt fellépési módjával szemben akart és igyekezett háttérrel találni magának, s erre éppen a szavazókra való apellálás látszott a legtisztességesebb és legdemokratikusabb módszernek. Bizonyára úgy érezte, hogy demokratikus szempontból még mindig kisebb vétek plakátokon és agitációban nem egészen tisztázott érzelmekre hivatkozni, mint szünetlenül direkt akcióval fenyegetőzni. De éppen itt vagyunk benne egy

⁹⁷ Magyar Parasztszövetség (1941–1948): a Független Kisgazdapárt kezdeményezésére Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter támogatásával 1941 őszén létrehozott paraszti társadalmi, kulturális és érdekvédelmi szervezet. 1948-ban feloszlatták.

keserves circulusban. Annak, hogy a kommunista párt az utóbbi esztendőben a kelletténél kevésbé távolodott el a direkt akció hangulatától, egyik legfőbb oka éppen a kisgazdapárt választási győzelme, amitől a kommunista párt sem kevésbé ideges állapotba jutott, és azt akarta és akarja minden lehetséges eszközzel ellensúlyozni. Minél agresszívebb a kommunista párt, annál követelőbben hivatkozik a kisgazdapárt a maga többségére, minél követelőbb ez a hivatkozás, annál támadóbb a kommunista párt. Az ötvenhat százalékos választási győzelemnek pillanatnyilag ez a circulus a végeredménye. Mindez lényegesen jobban állana egy szerényebb, de reálisabb választási eredmény esetében: feltehetjük, hogy ebben az esetben a kisgazdapárt rég megkapta volna minden vonalon és effektív módon a maga kisebb, de reálisabb arányszámát, viszont a kommunista párt nyugtalansága sokkal kisebb lenne, és a koalíción belül nem dominálna a blokkpolitika és az ellenblokkok alakítására vonatkozó törekvés. Érdeemes megjegyezni, hogy ha a kisgazdapárt szavazóiból levonunk harminc százalék feltételezett reakciós szavazatot, akkor a négy kormányzó párt egymáshoz viszonyított arányszámai 40 : 10 : 25 : 25, ami minden szempontból reálisabb és keresztülvihetőbb arányokat ad.

Mindazt a veszedelmet, melyet a választási arányszámok irreális volta okozott, megsokszorozva kell látnunk az önkormányzati választásokkal kapcsolatban. Az országos választások végeredménye a parlament összetételét változtatta meg, de a koalíciót érintetlenül hagyta, s a kormány összetételében annyi változást hozott, hogy három tábornok helyét egy kisgazda miniszterelnök és két kisgazdapárti vagy ahhoz közel álló szakember foglalta el.⁹⁸ A fővárosi választások bármennyire szenzációsan hatottak, végsőleg alig változtattak azon a régi időre visszanyúló helyzeten, hogy a fővárost a munkásság és a polgárság valamiféle arányban közösen kormányozza. A vidéki önkormányzati választások azonban, ha sor kerül a kisgazdapárti „többség” következményeinek a levonására – most már talán szabad e vonatkozásban vagy a „kisgazdapártot”, vagy a „többséget”

⁹⁸ A kormány összetételében a Bibó által említetteknel nagyobb változások történtek. Létszámát 13-ról 18-ra emelték fel; államminiszteri – miniszterelnök-helyettesi – rangban Rákosi Mátyás (MKP), Szakasits Árpád (SZDP) és Dobi István beléptek a kormányba; két új minisztériumot állítottak fel, a közlekedésügyi és a tájékoztatásügyi. Két tábornokot (Dálnoki Miklós Bélát és Vörös Jánost) valóban kisgazdapárti politikusok váltották fel, de Faragho Gábor közellátásügyi minisztert már 1945 júliusában menesztették, utóda a szociáldemokrata Rónai Sándor lett. A Tildy-kormányban az ő helyére került Bárányos Károly, aki viszont nem volt tagja a kisgazdapártnak, de a párt embereként került a kabinetbe. 18 miniszterből kilenc a kisgazdapárthoz, a másik kilenc a baloldali pártokhoz tartozott. Az államtitkárok között a baloldal némi fölényre tett szert; a főispáni kar viszont pártállás szerint egyenlő arányban oszlott meg.

macskaköröm közé tennünk –, az adott helyzetben nem jelentenek kevesebbet, mint a vidéki közigazgatás demokratizálódása irányában megindult döntő folyamatnak a megakadását, sőt visszafelé fordulását.

*Mi történt a vidéki közigazgatásban:
a népítéletek fikciója, a szakszerűség fikciója és a valóság*

A magyar demokratikus fejlődés legkritikusabb kérdéséhez érkeztünk ezzel. Az az egész kormányzati rendszer, mely a nagy magyar tömegek politikai, gazdasági és emberi öntudatlanságára volt alapozva, a vidéki közigazgatásnak, a vármegyének, a főszolgabírónak s az ezek kezében lévő jegyzőnek az emberi egzisztenciák és a lelkek felett gyakorolt hatalmán keresztül érvényesült. A magyar nép számára a valódi, megalapozott demokrácia azzal kezdődik, hogy ennek a hatalmi szervezetnek az összeomlását megtapasztalja, és a maga igazgatását tartósan a saját kezébe vegye. Ezen a téren a felszabadulás óta Magyarországon nagyon sok és nagyon sokféle történt, de semmi sincs, ami annyira vitatott és oly sok közzsájon forgó fikcióval megterhelt volna, mint ezeknek az eseményeknek az értelmezése. Mint mindenben, itt is van egy kommunista változat és egy kiskazda változat.

A kommunista változat szerint a nép a maga közvetlen szervei, a nemzeti bizottságok és egyéb hasonló szervek, majd a nemzeti bizottságok közreműködésével alakult önkormányzati testületek útján,⁹⁹ amelyekben mindenütt a kommunista párt járt elől aktivitásban, kézbe vette a maga igazgatását, kicserélte a reakciós vezető tisztviselőket, helyükbe demokratikus vezetőket tett, akiknek nem mindig volt meg a szakmai képesítésük, de éppen azért, mert nem a paragrafusoktól, hanem a nép érdekétől vezették magukat, új szellemet hoztak a közigazgatásba, és kitűnő eredményeket értek el; a reakció azonban csakhamar összeszedelőzködött, s bizonyos jogszabályokban, no meg a kiskazda főispán támogatásában megkapaszkodva, igyekezett a régi tisztviselőket minél inkább megtartani, visszahozni vagy elhelyezni; erre a nép népítéletekkel reagált, majd pedig a B-lista legális formában is széles területen kicserélte a közigazgatásban még megmaradt reakciósokat; ezeket most a kiskazdapárt az önkormányzati választásokat követő tisztújításon akarja visszahozni.

⁹⁹ Az Ideiglenes Kormány 1945. január 4-i, a közigazgatás ideiglenes rendezéséről szóló rendeletében a népi önkormányzati testületek újjászervezését a nemzeti bizottságokra bízta

A kisgazda változat szerint a nemzeti bizottságok és az önkormányzati testületek első pillanattól kezdve úgy voltak összeállítva, hogy bennük a szakszervezetek külön tagsága révén a munkáspártok többségben vagy domináló helyzetben voltak, s a vezérszólamot mindig a kommunista párt vitte; ennek révén nemcsak a kevés számú fasisztákat, hanem ezen a címen egy csomó régi, megbízható, szakmailag képzett és közszeretetten álló tisztviselőt is kidobtak, s helyükbe tudatlan mesterlegényeket, erőszakos pártembereket vagy egyenesen panamista kiskirályokat ültettek; akit így ki nem tehettek, azokat cigányok és faluvégi csavargók asszisztálása mellett folyt állítólagos népítéletekkel kergették el, a maradékot pedig a nép minden megkérdése nélkül, merőben a kommunista párt szimpátiája vagy antipátiája szerint a B-lista folyamán „nyírták ki”; nem csoda, hogy ilyen módon a közigazgatás, különösen az adóbehajtás teljességgel megakadt; az önkormányzati választások legfőbb feladata, hogy végre valóban a nép választottjai kerüljenek a vezető pozíciókba, s egyben a szakszerű közigazgatás is újból meg tudjon indulni.

Mind a két beállítás súlyosan meg van terhelve fiktív elemekkel. A kommunista változatban ilyen az a hiedelem, hogy a nép spontán érdekvédelme s erre irányuló akciói szükségképpen mindig a baloldaliság jegyében zajlanak le. Van fiktív elem abban a feltevésben is, hogy a demokratikus és baloldali buzgalom egyben a gyakorlati szükségletekhez való alkalmazkodásnak és a vaskalaposságtól mentes eredményes igazgatásra való képességnek valamiféle garanciáját is jelenti. Leginkább fiktív azonban a vidéki közigazgatásban zajló folyamatok kommunista értelmezésében az, amit a népítéletekről mond. Most nem beszélek arról, hogy a kisgazdapárt s általában minden forradalomellenes párt felfogása szerint a tömegindulatokra való apellálás mindenkor kártékony. Ebben egyrészt nincsen igazuk, másrészt józan ésszel nem lehet várni, hogy ezt a kommunista párt, mint forradalmi párt, elfogadja. Azt a kérdést azonban a kommunista párt is felvetheti, hogy ebben a történelmi pillanatban Magyarországon a tömegindulatokra való apellálás reális szemléletből fakadó cselekedet-e. A tömegindulatok legfőbb politikai jelentősége abban van, hogy egy olyan helyzetben, amikor valamilyen politikai akció mögött nem áll nyugalmi állapotban a szóban lévő közösség többsége, a számbeli hátrányt a fizika és a haditudomány ősi szabályai szerint mozgással és gyorsasággal, tömegeinek mozgásba hozatalával egyenlítsé ki. A meglódult, mozgásba jött tömegindulatoknak az a természete, hogy többséget mutatnak s erőt jelentenek ott is, ahol a nyugvó szám többsége nincs mellettük. Ebből a felismerésből logikusan következik az a tanulság, hogy bármiféle eszmének, mozgalomnak vagy po-

litikai akciónak akkor jó és akkor szabad a tömegindulatokra apellálnia, ha az illető közösség statikus, nyugvó többségére nem számíthat, viszont a maga oldalán tudja a közösségben lévő legerősebb és legtisztább indulatokat. Hogy a népítéleteknél ez volna a helyzet, az legalábbis kétséges. Az az állítás, hogy a népítéletek többségükben reakciós tisztviselőket érintettek – akár antidemokratikus indulatokban, akár vaskalapos értetlenségben, akár exkluzív vagy hatalmaskodó úri gesztusok fenntartásában állott is ez a reakció –, egészen megáll. Ha azonban összevetjük a tartalmilag igazságos és tartalmilag igazságtalan népítéletek arányát, a nyomukban felkelt helyeslő vagy részvételtjes közhangulat erőviszonyait, a reakciós tisztviselők elleni indulatoknak egyéb indulatokhoz viszonyított erejét, akkor bizonyos disszonanciát kell éreznünk. Tudjuk, hogy felmerültek utóbb olyan népítéletek, melyek inkább gazdasági vonatkozásúak voltak, s ha nem is kizárólagosan, de voltak antiszemita összetevők is. Jelentkeztek végül elszórt egyéni akciók, melyek a megszálló hadsereg ellen irányultak. Feltehetjük, hogy ezeket a reakció és a fasizmus tudatosan rendezte meg, azonban közelről megnézve el kell ismernünk, hogy akárki akármit rendezett meg, az antidemokratikus tömegmozgalmak több indulati elemet mutattak, mint a reakciós tisztviselők elleni mozgalmak. Mindezek nyomán, az országban is és külföldön is egyaránt megjelent az a vést hozó vélemény, hogy Magyarországon latens ellenforradalmi többség van. Ez nem igaz, csupán a tömegmozgalmak szabályai szerint létrejövő optikai csalódás, mely egyes akciók mögött egy egész elégedetlen országot sejtet. Továbbra is nyugodtan állíthatjuk, hogy az ország statikus, nyugvó többsége – kissé túl statikus és túl nyugvó módon – a demokratikus uralom mellett áll. Viszont arra kell következtetnünk, hogy az országban létező leghevesebb tömegindulatok e pillanatban nem a demokrácia és nem demokrácia kérdései körül forognak, amennyiben pedig akörül forognak, úgy nem állanak egyértelműen a demokrácia mellett. Demokratikus többség, de a demokrácia szempontjából nem pozitív értékű tömegindulatok – pontosan az a helyzet, amely antidemokratikus mozgalmak számára teszi kedvezővé és indokolttá a tömegindulatok felkeltésének a programját. Ezért fiktív jellegű ma a népítéletek kommunista értékelése, s ennek a felismerésnek a következményeit a legsürgősebben le kell vonni. Abban senkit sem lehet megakadályozni, hogy számbeli hátrányokat aktivitással és gyorsasággal egyenlítsen ki, ennek azonban a jelenlegi helyzetben meg kell állnia ott, ahol a felvonulás és demonstráció végződik, és a népítélet kezdődik.

Talán még sokkalta és még súlyosabban fiktív jellegű azonban a magyar közigazgatásban zajló folyamatok kisczardapárti értelmezése. Különösen

abban, amit a szakszerűségről mond. Külön tanulmányt érdemel, milyen bűnök és hibák hozták létre azt a helyzetet, hogy a magyar demokráciában a szakszerűség országszerte reakcióba vagy legalábbis defenzívába szorult. De az azután igazán feltűnő jelenség, hogy a szakszerűség problémája a legnagyobb erővel és a legnagyobb hanggal éppen a vidéki közigazgatás vonatkozásában jelentkezik. Nyugat-európai mértékkel mérve teljesen igaz, hogy a modern közigazgatás szakszerűsége a modern államfejlődés egyik legdöntőbb tényezője. De hogy hogyan jut ennek a nyugat-európai szakszerűségnek az előharcosi mivoltához az a régi magyar vármegyei közigazgatás, amelynél szakszerűtlenebb és dilettánsabb igazgatás kevés volt Európában, annak érdemes a mélyére néznünk. Tudjuk, hogy ez az egész szakszerűség közelről nézve úgy festett, hogy adva volt, mint alapvető keret, formailag jogi képesítéssel bíró úriembereknek mindenekelőtt hatalmi és társadalompolitikai szempontokat szem előtt tartó igazgatása, melyen belül a szakmai tudást kívánó feladatokra néhány tisztviselő specializálta magát, azonban szó sem volt arról, hogy az egész apparátusban a szakszerűség rendező elve és értékrangsora uralkodott volna. Ha most ennek az igazgatásnak a képviselői lépnek fel az új igazgatás botladozásaival kapcsolatban a szakszerűség bajnokaiként, akkor ebben semmiképpen sem a kontárság látványán kétségbeeső szakma érzelmein van a hangsúly. Hiszen ezek a hangok ma, amikor az új igazgatás igen sokat tanult és konszolidálódott, jóval erősebbek, mint kezdetben. A hangsúly egészen világosan osztályindulatokon van, az úri középosztályi szemlélet mértéket nem ismerő ingerültségén afelett, hogy a legúribb hivatalokat magántisztviselők és iparosok merik elfoglalni!

Hogy jön azonban mindehhez a kisgazdapárt, amely nem az úri rétegeknek a pártjaként alakult és nőtt nagygyá? Először azon keresztül, hogy ezekkel az úri osztályindulatokkal teljességgel azonos jellegűek a cselédmunkára berendezkedett nagygazdai rétegnek nem kevésbé heves indulatai a földbirtokreform folytán földhöz jutott szegénység feltörésével, „elbizakodottságával”, no meg a saját cseléd nélkül maradásával szemben; ez a nagygazdai réteg pedig, mely a régi, földjét saját munkájával művelő kisbirtokosok felett ma is komoly tekintélyt és társadalmi vezetést gyakorol, jelentős tényező a kisgazdapártban. Másodszor azon keresztül, hogy a kisgazdapárt az 1945. évi spontán önigazgatás jelenségeit nem képes külön szemlélni a kommunista direkt akció jelenségeitől, különösen a népítéletektől, s minthogy ezek főleg a régi igazgatás ellen irányultak, tehát a másik oldalon a közrend helyreállítását is összekapcsolja a régi igazgatás helyreállításával. Végül szerepet játszik az is, hogy a kisgazdapárt úgy érzi, hogy meg kell mutatnia erejét, és birtokba vennie a többsége alapján ígé-

nyelhető pozíciókat. Ehhez pedig, mint mondtuk, garnitúrája nincsen, tehát hajlik arra, hogy a legdzsentroidabb közigazgatás képviselőit is, ha valami nyilvános fasisztaságban kompromittálva nincsenek, jobb híján elfogadja „jó kisgazdák”-nak.

De ettől eltekintve is gyakran fiktív a szakszerűségre való hivatkozás, mert közelről igen gyakran nem jelent mást, mint egy bizonyos, egyáltalán nem magasrendű és nem is mindig célszerű adminisztratív és irodai rendszernek, a magyar igazgatás jogszabályainak, előírásainak, ügykezelésének, nyilvántartásainak az ismeretét: olyan embereket, akik mindezt valami egyedül lehetséges kozmikus adottságnak, „a” közigazgatásnak tekintik. Az új magyar közigazgatásnak mindjobban szüksége lesz szakmai tudásra, azonban nem erre a fajtára, hanem arra, mely képes termékenyen és öntevékenyen új helyzeteket megragadni és új feladatok szakszerű megformálását elvégezni. Hogy erre a politikai buzgalom még nem kvalifikál senkit, az bizonyos. De nem kvalifikál erre magában a jegyzői oklevél sem.

Sok szó esik a közigazgatási szakszerűséggel kapcsolatban a községi jegyző szerepéről, ami valóban az egyik legnagyobb probléma, azonban itt is a szokásos, egymás mellé beszélés folyik. Tudjuk, hogy a régi községi jegyző egyidejűen volt köteles képviselni lefelé a vármegye hatalmi és társadalompolitikai szempontjait, és ugyanakkor volt a vezetője egy adminisztrációs irodai apparátusnak, amihez valóban szakszerűleg értett is; azonban ez az „értés” organikusan bele volt kapcsolva a hatalmi és társadalompolitikai szerepnek a minél hatékonyabb teljesítésébe. Ennek a kombinált szerepnek a felszámolása okozza a mai vidéki közigazgatásban a legtöbb zavart: minden politikai tényező a jegyző hatalmi pozícióját akarja birtokba venni, ezenközben azonban ebek harmincadjára kerül a jegyző irodai adminisztrációs funkciója, amiből végláthatatlan bajok származnak, mire aztán visszasírják a szakszerű jegyzőt, amit politikailag megint az az oldal használ ki, amelyiknek a számára a régi képesített jegyzők egyben politikai bázist is jelentenek. A probléma igazi megoldása nyilván csak az lehet, ha a legerősebben nekilátunk annak, hogy a demokratizálendő községvezetői és a szakszerűnek megmaradó irodai funkciót egymástól elválasztjuk, és az irodai funkciót a községvezetésnek alárendeljük. Ez nem megy egyik napról a másikra, de mindenesetre tudnunk kell, hogy így kell a problémát felállítanunk, nem pedig úgy, ahogyan a „tudatlan, de demokratikus jegyző” és a „szakképzett, de reakciós jegyző” szerencsétlen alternatívájában előtűntek áll.

Ha mármost azt nézzük, hogy különféle fikciók között mi a valóság, akkor azt kell mondanunk, hogy a baloldaliság és a szakszerűség háború-

ságában mindabban, amit az egyik a másíkról mond, van valami; abban azonban, amit mindegyik magáról mond, igen kevés van. Egy csomó helyen az történt, amit a kisgazdák mondanak a kommunistákról; másutt az, amit a kommunisták mondanak a szakértelem jogcíme mögé bújó és a kisgazdák által támogatott reakcióról. A legtöbb helyen azonban nem történt sem egyik, sem másik, hanem valami egészen más.

1945-ben a valóságban mindenekelőtt az történt, hogy a közigazgatás az ország széles területein, különösen a Tiszántúlnál, a tisztviselők elmenekülése folytán vagy egyéb okokból egészen egyszerűen megszűnt, vagy lehetetlenné vált. A közigazgatást meg kellett indítani anélkül, hogy létezett volna egy olyan hatalmi apparátus, mely ezt a szerepet magától értetődően igényelte volna. De ott is, ahol a közigazgatás a helyén maradt, a háta mögül és a feje felől eltűntek azok a politikai és társadalmi erők, melyek a közigazgatás számára biztonságot, önbizalmat és a hatalom tudatát adták. Kénytelen volt tehát alávetni magát a nemzeti bizottságok és a különböző egyéb közvetlen népi szervek vezetésének. Ezzel kapcsolatban a nép számos helyen rájött arra, hogy a közigazgatásnak nemcsak a szolgálja, hanem az ura is lehet. Ez gyakran csak abban nyilvánult meg, hogy egy-egy faluban egy éven belül négy-öt jegyzőt is elkergettek, amiben nem az az érdekes, hogy a jegyző reakciós volt-e vagy kommunista, hanem az, hogy jegyzőt vagy pláne főszolgabíróat egyáltalán el lehet kergetni. Ez persze magában kevés, mert az elkergetésből magából még nem lesz demokratikus igazgatási gyakorlat. Az ország demokratikus fejlődése szempontjából igazi és döntő események nem is zajlottak sem ott, ahol valamilyen politikai csoportosulás egyoldalúan majorizálta a helyzetet, sem ott, ahol egy-egy párt nevében egyes emberek fejtették ki a maguk nyüzsgését vagy terrorját, s a legkevésbé természetesen ott, ahol a régi közigazgatás, akár a főispán segítségével, akár a nép vezethetőségére támaszkodva, maga építette fel a demokratikus átalakulás kulisszáit. Igazi demokratikus fordulat ott következett be, ahol a különféle pártokból és egyéb szervezetekből alakult nemzeti vagy egyéb bizottságok, melyek a község legjobb erőit egyesítették, a közigazgatás irányításának konkrét kérdéseivel kerültek szembe és birkóztak meg, s valamiféle paritásos népképviselőten és koalíciós kiegyenlítésen alapuló közvetlen és folyamatos közigazgatási feladatvégzést valósítottak meg. Ezekben a keretekben folyt igazi politikai művelődés, és ezek számosabbak voltak, mint az összes reakciós intrikák vagy baloldali erőszakosságok, amelyek a látható és hangoztatható sérelmi anyagot szolgáltatatták. Itt alakult ki a demokratikus önkormányzati vezetőnek egy új típusa, melynek sorai között gyakorlati érzékű jogászok, egyéb értelmiségiek, munkásmozgalmi vezetők

és minden előképzettség nélküli emberek vegyesen foglalnak helyet. Valamivel több a munkáspárti közöttük, mint az egyéb, de képviselve van sorakban minden párt egyaránt. A férgeséből sok elhullott két év alatt, s akik megmaradtak, nagyobb részt helyt is állanak magukért és a demokráciáért. A közigazgatási kicserélődésnek ez a folyamata semmi szerves összefüggésben nincs a népitéletekkel és hasonló akciókkal, sőt sok helyen éppen az ezek nyomán kiéleződött közhangulatban romlott el a kommunista vagy a szociáldemokrata polgármestereknek, főtisztviselőknek, önkormányzati vezetőknek az az általános tekintélye, melyet igen sok helyen meg tudtak szerezni.

Az úri restauráció veszedelme s ennek elhárítása

A demokratikus önzagzatásnak mindezeket a jelenségeit a kommunista párt, ha fikciókkal terhelten is, mégiscsak látja és értékeli. A kisgazdapárt azonban – noha helyi vezetői a legtöbb helyen éppen úgy részesek ebben a folyamatban, mint a többi pártokéi – a jelek szerint egyáltalán nem értékeli, sőt ellenségesen áll vele szemben. Az a kisgazdapárt, mely huszonöt esztendeig állt szemben a főszolgabírói közigazgatással, ma közigazgatási síkon minden vonalon a restaurátor szerepében lép fel. Ha az önkormányzati választások csak azt jelentenék, hogy a nép azt fogja megválasztani, akiben bízik, és ennek következtében néhány akarnok kiesik a vidéki közigazgatásból, akkor ez nem volna baj. Nem volna az sem baj, ha egy csomó jó szakember, különösen a különleges, adóügyi, számvevősegi, műszaki stb. szakokban a maga végleges helyét megtalálná a közigazgatásban. S ha sikerült a községi irodai és írnoki munkát a laikus és demokratikus községvezetésnek szilárdan alárendelni – ami nem könnyű dolog! –, akkor egy csomó régi jegyző irodai tapasztalatainak is hasznát lehetne venni. De ha mindez egyszerre történik, a helyreállított közrend s a helyreállított szakszerűség zászlói alatt, olyan hangulatban, ahol minden okleveles ember eleve a szakképzettség nimbuszát élvezzi, s minden oklevél nélküli, akárha kisgazdapárti is, eleve az izgága illetéktelenség gyanújába kerül, akkor az egész választás ellenforradalmi színt öltene, s az egész folyamat az úri restauráció formáját venné fel. Ettől valószínűleg a kisgazdapárt is megijedne; de ha egyszer megindította ezt a folyamatot, aligha tudná a maga erejéből megállítani.

Ezek után ki kell mondanunk, hogy az a politika, mely az önkormányzati közigazgatás mélyebb problémáira való tekintet nélkül egyszerűen az

önkormányzati választások megtartására, utána pedig a várt kisgazdaggyőzelem teljes érvényesítésére tör, a mai helyzetben egész egyszerűen katasztrófa politika. Bizonyára sokan elszörnyülködnek azon, hogy szabályszerű demokratikus követeléseket így lehessen minősíteni. Azonban a weimari köztársaság bukása óta tudjuk, hogy katasztrófa politikát nemcsak erőszakos eszközökkel lehet folytatni, hanem demokratikus elvekkel és formulákkal is!

Itt áll tehát a koalíció egy elég nagy kátyúban. Lehet-e és hogyan lehet az önkormányzati életet demokratikus lendületbe hozni úgy, hogy közben pártarányoknak és reakciónak a fentiekben vázolt vészes összekeveredése ne érvényesüljön? A probléma nem az, hogy olyan eljárást találjunk ki, mely egyszerűen a kisgazdapárt számbeli arányait csökkenti, hanem az, hogy olyan kereteket hozzunk létre, olyan erőket mozgósítsunk, és olyan problémákat vessünk fel, amelyek a reakciót a kisgazdapárttól valóban különválasztják. Ez mellékesen a kisgazdapárt arányszámainak a csökkenésével is járna, ugyanakkor azonban belső erőinek és politikai súlyának a növekedésével is.

Világos, hogy egy ilyen terv kidolgozásához a koalíció egészének az egyetértése, főleg pedig a kisgazdapártnak a közreműködése szükséges. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen közreműködés elfogadását és belátását jelenti egy csomó olyan dolognak, amit eddig a kisgazdapárt nem volt hajlandó elismerni. Egy ilyen engedményt csak egy nagyon komoly ellenengedménnyel lehetne kiegyenlíteni, s ez ezúttal nem állhat pozíciók átengedésében, hanem valami olyanban, ami a baj gyökeréhez ér közel. Ha felismerjük azt, hogy a kommunisták a kisgazdatöbbségtől, a kisgazdák a kommunista direkt akcióktól bokrosodtak meg, akkor világos, hogy a fiktív kisgazdatöbbség tervszerű felszámolásának a közös tervével szemben más ellenszolgáltatás nem jöhet számításba, mint a tömegmozgalmak kultuszának a csökkentése és a népítéletek s hasonló akciók gyakorlatának a feladása. Vagyis: a kisgazdapárt ismerje el, hogy az az állítás, mely szerint a reakció szavazataival jutott többségre, noha a kommunisták hangoztatják, igaz; a kommunisták pedig ismerjék el, hogy az az állítás, mely szerint az általuk propagált népítéletek a jelen helyzetben alkalmasak arra, hogy heves antidemokratikus tömegmozgalmak számára adjanak bátorítást, noha a kisgazdák hangoztatják, szintén igaz. Ezután lehet aztán tárgyalni arról, hogy a koalíció közös erővel mit tegyen az ellen, hogy az önkormányzati választások ne a reakció előretörését szolgálják, és a kisgazdapárt kikerüljön abból az irreális helyzetből, amit számára és az ország számára az ötvenhat százalékos választási győzelem jelent.

Az első és legszimplább eljárás volna önkormányzati választást nem tartani. Ez ellen szól az, hogy a vidéki önkormányzati igazgatás immár csaknem két éve az ideiglenesség állapotában van, amit a végtelenségig fenntartani nem lehet. Viszont kétségtelenül lehet a jelenlegi önkormányzati testületeket véglegessé nyilvánítani, illetőleg működési idejüket néhány évvel meghosszabbítani, kiegészítve ezt az arányok megfelelő, koalíciós kiigazításával ott, ahol az feltétlenül szükséges. Egy ilyen eljárás az országos békességnek jót tenne, a vidéki közigazgatás demokratikus konszolidálását lehetővé tenné, de túlon túl és veszedelmesen kényelmes volna. Lényegesen súlyosbítaná ugyanis azt a folyamatot, melynek során az önkormányzati testületek különböző pártcsoportjai mindinkább az országos pártközpontok irányítása alá, nem pedig saját demokratikus tömegeik irányítása alá kerülnek. Döntő szempont az önkormányzati választások megtartása mellett, hogy demokrácia nincs eleven, pezsgő, szabad és demokratikus önkormányzati élet nélkül. Minden országos demokrácia merő fikció, ha nincs meg az egyes emberek számára hozzáférhető kisebb közösségekben a szabad közélet iskolája.

Másik lehetőség volna az önkormányzati választásokat megtartani, de a koalíciós pártokat valamiféle közös listán futtatni. Ez a gondolat már az országos választások előtt is felvetődött. Azonban nem lehet elég erősen lebeszélni mindenkit, akinek a számára a nagy tömegek demokratikus nevelődése fontos, az ilyenfajta fiktív választásoknak a tartásáról, ahol a szavazóknak csak egy teljességgel preparált szövegezésben feladott igen–nem között lehet csak választania. Még friss emlékezetünkben élnek azok az álválasztások, melyekhez a Bethlen–Gömbös-uralom hozzászoktatta az országot. Az ilyen közös listák, még ha a legkisebb erőszak sincs mögöttük, a demokratikus nevelődés szempontjából ugyanolyan veszélyt jelentenek: elszoktatják az embereket attól, hogy a választásban valami komoly dolgot lássanak, aminek az eredményét az ő személyes állásfoglalásuk is befolyásolja. Megsokszorozza a közös lista nehézségeit az is, hogy vannak a kormánykoalíciók kívül álló pártok is, amelyekről nehéz volna az indulás jogát elvitatni, s akkor ezek közül valamelyik, úgy, mint az országos választásokon a kisgazdapárt, lesz majd hasznélvezője bizonyos hangulatoknak, ami a magyar politikai életet és annak arányszámait megint csak más oldalra tenné irreálissá. Ha a közös listánál okosabbat nem tudunk kitalálni, akkor sokkal helyesebb önkormányzati választást nem tartani, mert ugyanazt az eredményt, a pártok kijelölése alapján létrejövő önkormányzati testületeket el lehet érni a jelenlegi ideiglenes rendszer fenntartásával is.

Fel lehet vetni, és a baloldal fel is vetette a választójog terjedelmének a szűkítését bizonyos újabb reakciós és fasiszta kategóriák kizárása révén. Ezzel kapcsolatban már kialakulóban vannak egy egymás mellé beszélő, haszontalan vita szólamai: „gonosz kommunisták, szűkíteni akarjátok a választójogot!”, és „gonosz kisgazdák, választójogot akartok adni a fasisztáknak!” Mindez erőtlenség és haszontalan kísérletezés: a választásból kizárni főleg fasiszta kategóriákat lehet, melyeknek a szavazatai ugyanis többé-kevésbé szétszóródnak; a reakciónak viszont, mely egyirányúban szavaz, alig vannak olyan külső jelei, melyekről fel lehetne ismerni és kizárni. Ha tehát véres verítéssel megháromszorozzuk vagy megtízszerezzük a választásból kizártak számát, ez a végeredményen alig változtat valamit. Koalícióban végül sem lehet olyan Bethlen-féle választójogot csinálni, melynek révén a végeredményt előre lehessen szabályozni.

A reakciós szavazatok elterelése más jobboldali pártok felé

Közelebbről érintené a bajok gyökerét, ha biztosítani lehetne, hogy az önkormányzati választásokon induljanak azok a kisgazdapárttól jobbra eső pártok is, amelyek a kisgazdapártra esett és a demokráciával szemben ellenséges szavazatokat vagy legalább azok egy részét felvennék. Ezek a pártok adva is vannak a szabadságpárt és a Demokrata Néppárt formájában. Ezek a pártok s azok őszintén demokrata vezetői bizonyára felháborodva tiltakoznak az ellen, hogy az ő demokratikus törekvéseiket csupán annyira értékeljük, hogy a reakciós szavazatok fölvevására alkalmas közegnek tekintsük őket. Ez a felháborodás érthető, azonban ez alig változtathat azon, hogy bármelyek is e pártok céljai, azok az érzelmek és érdekek, melyek az embereket ma arra viszik, hogy reájuk szavazzanak, túlnyomó, merhetjük mondani, kilencvenszázalékos többségükben a demokrácia szempontjából negatív értékű érzelmek és indulatok. A szabadságpártra egyrészt a magántulajdonba a kizsákmányolást is beleértő paraszti és polgári birtoklók szavaznának, másrészt a nemzeti sérelmek negatív lelkiállapotába belerögződött szavazók. A Demokrata Néppárt szavazói pedig azokból a politikailag tudattalan és a demokráciát nem igénylő tömegekből kerülnének ki, akik egyházuk irányítását politikai kérdésekben is mindenekfelett irányadónak fogadják el. Ezért azt kell mondanunk, hogy objektíve nem vesztett a magyar demokrácia azzal, hogy ezek a pártok az országos választásokon nem indultak. Ha nem következett volna be az a pokoli helyzet, hogy mindezek a szavazatok masszív tömegben a kisgazdapártra

koncentrálódtak, és ezáltal a koalíció belső egyensúlyát megzavarták, akkor ezeknek a pártoknak a legalizálása a demokrácia szempontjából egyáltalán nem volna sürgős. Pillanatnyilag kizárólag azt várjuk tőlük, hogy a reakciós szavazatokat magukra vonva, a demokratikus erők arányát reálisabbá tegyék. Ha ez az önkormányzati választások során valóban megtörténik, úgy nagyon célszerű volna az is, ha az így mutatkozó reálisabb arányszámokat az országos választások kevésbé reális arányszámai helyett országos viszonylatban is irányadónak fogadnák el.

Nagyon kétséges azonban, hogy e pártok indulása önmagában elég volna-e a koalíció egyensúlyának a helyreállításához. Lehetséges, hogy a nagyobb erők vonzóerejét követve a reakciós szavazók továbbra is súlyt fognak fektetni arra, hogy olyan pártra adják szavazatukat, amely a kormányhatalomban részes. Így, ha a kiskgazdapártnak az országos arányszámai valamivel csökkennének is, a koalíción belüli arányszámok nem változnának lényegesebben. De ettől függetlenül is, nem kis veszélyekkel járna két, reakciós háttérű párt komolyabb megjelenése a porondon. Ennek a két ellenzéki pártnak ugyanis a szétválás után is sok közössége marad a kormánykoalícióban bent lévő kiskgazdapárttal. Összekapcsolja őket a politikai stílusnak, a keresztény nemzeti frazeológiának a közössége is: ezalatt nem keresztény világnézetet és nemzeti érzést értve, hanem azt a híg frázistömeget, amely az ellenforradalom huszonöt esztendeje alatt nemcsak ellenforradalmároknak, hanem általában mindazoknak felgyülemlett, akiknek központi beállítása a felfordulástól való félelem volt. Ez a frazeológia a kiskgazdapárton is nyomot hagyott. A közös frazeológia s a közös félelmek a két jobboldali ellenzéki pártot a kiskgazdapárttal annál könnyebben összekapcsolhatják, mert hiszen a két jobboldali párt vezetői között komoly számban vannak és lesznek személyükben hibátlan demokraták is. Nyíltan vagy latensen könnyen elő fog tehát állani egy jobboldali blokk, ami végeredményben a maga országos többségén keresztül, a demokrácia jövője szempontjából ugyanazt a helyzetet foglalja el, mint ma az osztatlan kiskgazdapárt, súlyosbítva azzal, hogy benne sokkal nyíltabban porondra lépnek a kiskgazdapárttól jobbra álló erők. Különösen súlyossá válhatik ez éppen vidéki és éppen önkormányzati vonatkozásban: ha a kiskgazdapárt nem a kormánykoalíció másik három pártjával, hanem ezzel a két párttal összeállva választ önkormányzati tisztikart, ennek pontosan az a restauráló hatása lenne, amit el kell kerülnünk.

A kiskgazdapárt számára annál is inkább megjelenik majd a kísértés arra, hogy a jobboldali pártok felé gravitáljon, mert a Baloldali Blokk intézményesített formáján keresztül az újjárendezett koalícióban az állan-

dó majorizálódás veszélye fenyegeti. Fontos tehát, hogy erre nézve a kisgazdapárt, ha egyszer róla a demokráciával szemben negatív beállítással jobboldal világosabban le tud válni, bizonyos megnyugtatót kapjon. Úgy is mondhatnánk, hogy a jobboldali ballasztoktól megszabadult kisgazdapártot be kell léptetni a Baloldali Blokkba. Szükség van azonban ennél többre is.

A demokratikus koalíció pártjainak törvényes elsőbbsége és a nemzeti bizottságok

Akkor, amikor a jobboldali pártok körvonalai az eddiginél élesebben rajzolódnak ki a magyar politikai életben, elengedhetetlenül szükség van arra is, hogy egyidejűen a demokratikus kormánykoalíció jelentősége is élesebben kirajzolódjék. Legyen tehát bátorságunk a demokrácia önvédelme érdekében a demokratikus kormánykoalíció négy pártjának a demokratikus hatalomban való részesedését és elsőbbségét nyíltan és őszintén, törvényi eszközökkel biztosítani – természetesen csak bizonyos időre. Meg lehet ezt tenni azért, mert e pillanatban Magyarországon a kormánykoalícióban részt vevő négy párton kívül nincsenek demokratikus erők. Vannak rajta kívül is demokraták és demokratikus pártok, melyek mögött azonban nem áll erő, és vannak rajta kívül is erők, melyek azonban nem demokratikusak. Helyesebb e pártoknak egy időre közjogi elsőbbséget adni, mint a demokrácia intézményeit a demokrácia védelmében meghamisítani. Meg kell tehát találni azt az intézményes formát is, amelyik a kormányserveken kívül is, különösen önkormányzati vonatkozásban alkalmas e négy párt szerepének és feladatának a kifejezésére.

Ez az intézményes forma adva van a nemzeti bizottságokban: nem kell más, mint azt felismerni, felhasználni és megerősíteni. Sajnos a magyar közigazgatás változásának az a szűk és ellenséges értelmezése, melyet a koalíció konszolidációs elemei magukévé tettek, kiterjed a nemzeti bizottságokra is. Kisgazda oldalon olyan érzelmi hangsúllyal beszélnek a nemzeti bizottságokról s megszüntetésükről, mintha közbiztonsági kilengésekről vagy népítéletekről volna szó. Ez egyrészt azért van így, mert eleve bizalmatlanok mindennel szemben, ami a demokrácia „keleti” értelmezésére emlékeztet, másrészt azért, mert a munkáspártok a szakszervezetek külön tagságának a keresztülvitelével országszerte baloldali többséget vagy túlsúlyt biztosítottak a nemzeti bizottságokban. Ezt a kisgazdapárt egy ideig ellensúlyozni igyekezett egyrészt azzal, hogy a Parasztszövetség tagsági jogát vetette fel, amivel azonban nem ért el

sikert, másrészt azzal, hogy lehetőleg ott is megpróbált egy polgári demokrata fiókpártot létrehozni,¹⁰⁰ ahol ilyen pártnak helyi gyökerei nem voltak; azonban sok sikert ezzel sem ért el. De ettől függetlenül is első perctől kezdve síkraszállt a nemzeti bizottságok közigazgatási hatáskörének a megszüntetése és merőben politikai és társadalmi szerepre való korlátozásuk mellett. Minthogy viszont a kommunistáknak kezdetben az volt a véleményük, hogy a nemzeti bizottságok mint demokratikus özszerveknek a hatáskörét nem szabad jogi szabályozással megkötni, így a két ellentétes álláspont találkozott abban a formailag egyetértő megoldásban, hogy a nemzeti bizottságok jogkörét nem szabályozzák, viszont a közigazgatásban viselt tényleges hatáskörüket megszüntetik. Ennek az lett az eredménye, hogy a nemzeti bizottságok országszerte sorvadozni kezdtek, hacsak vezetőik vagy tagjaik tehetsége vagy erőszakossága révén az írott szabályok ellenére meg nem tartották valóságos közigazgatási irányító szerepüket. De sorvasztó hatással volt rájuk az is, hogy mindinkább gyakorlatba jött az, hogy a pártok magasabb központjai a nemzeti bizottságok tagjait szigorú utasításokkal kötötték meg.

A nemzeti bizottságok igazi értékelésénél semmi szükség sincs annak elkendőzésére, hogy itt igenis a „keleti”, vagyis a még háborúságban és életveszedelemben élő demokrácia intézményéről van szó, s egyáltalán nem titok, hogy ez az intézmény az orosz szovjetekkel rokonságot mutat. A tanácsrendszer azonban nem függ össze szükségképpen és szervesen a Szovjetunió másik megkülönböztető vonásával, az egypártrendszerrel, amit a népi demokráciák elvetnek; a szabályozás mikéntjén múlik, hogy a nemzeti bizottságok vagy bármilyen hasonló szervek ne a pártkizárólagosság, hanem a demokratikus pártkoalíció szerveiként működjenek. Mondottuk, hogy a magyar nemzeti bizottságok legjellegzetesebb és legjelentősebb működése nem egyes pártok vagy pártcsoportok túlsúlyán épült fel – ez megint csak inkább a látható sérelmi anyagot szolgáltatta –, hanem sokkal inkább a józan kiegyenlítésen és gyakorlati szükségletek ki-elégítésén. Aki ismeri ezeket a teljesítményeket, az nem tud olyan könnyen belenyugodni ennek az értékes és érdekes intézménynek az elsorvadásába. A nemzeti bizottságokat nem megszüntetni kell, hanem regenerálni

¹⁰⁰ Az 1944 őszén, 1945 tavaszán létrejött nemzeti bizottságok és más népi szervek, valamint az önkormányzati testületek (a törvényhatósági bizottságok és képviselő-testületek) a pártok száma alapján, tehát a paritás elve szerint szerveződtek. Sok helyütt a baloldali pártok 3:1 arányban fölényben voltak a kisgazdapárttal szemben. A kisgazdapárt számos községben azért hozta létre maga a Polgári Demokrata Pártot, hogy a helyi politikai intézményekben javítson saját és a polgári oldal hatalmi helyzetén, s ne lehessen könnyen leszavazni azokban.

úgy, hogy a demokrácia tényleges erőit reprezentáló négy koalíciós pártot foglalják egyszerűen magukban minden ráadás nélkül; azután pedig intézményesebben bele kell őket építeni az önkormányzati közigazgatás szervezetébe, mint szűkebb ügyintéző szerveket – körülbelül a kisgyűlés¹⁰¹ hatáskörének az analógiájára –, s rajtuk keresztül kell biztosítani a vidéki közigazgatásban is a demokratikus koalíció túlsúlyát a társadalmi és politikai reakció és defenzíva szelleme felett. Bármennyire helyes volt is az a kezdeti elgondolás, hogy a nemzeti bizottságoknak maguknak kell a maguk hatáskörét kiépíteniök és kiharcolniok, ma már ezen a hőskoron túl vagyunk, és teljes mértékben itt az ideje jogi helyzetük rendezésének. Ez ellen a koalíció jobboldalán bizonyára közigazgatási szakszempontokra is fognak hivatkozni. Azonban nem látom be, hogy hol van megírva, hogy a magyar közigazgatás intézményei a világ végezetéig csak azok maradhatnak, melyeket az 1886. XXI., 1886. XXII. és 1929. XXX. tc. nevezetű szent könyvek felsorolnak!¹⁰²

A közigazgatási reform és az Erdei-terv

Ez a pont átvezet bennünket ahhoz a kérdéshez, mely egyedül alkalmas arra, hogy az önkormányzati választások körül támadt politikai holtponthoz a kicsinyes osztozkodások posványán és a kölcsönös bizalmatlanság zsákutcáján túljuttassa. Ez a közigazgatási reform kérdése. Ennek a kérdésnek a felvetését a koalíció egyik oldalán sem fogadják különösebb lelkesedéssel, valószínűleg azért, mert nem látják tisztán, hogy a koalíciós erőviszonyokhoz fűződő érdekeik szempontjából jót jelent-e vagy rosszat. Átfogó közigazgatási reformtervvel eddig a parasztpárt állott elő,¹⁰³ melyet a maga nem nagyszámú pozíciói szempontjából sem az önkormányzati választások megtartása, sem azok elhalasztása nem érdekel különösebben. E terv részletes kidolgozásában való személyes közreműködés nem tud megakadályozni annak kimondásában, hogy ez a terv alapgondolatában, perspektívájában és konkrét megoldásaiban olyan

¹⁰¹ Kisgyűlés – a törvényhatósági bizottság szűkebb irányítótestülete.

¹⁰² Az 1886. XXI. tc. a megyei és a szabad királyi városokban felállítandó törvényhatósági bizottságokról, az 1886. XXII. tc. a megyei jogú városokról és községek helyzetéről, önkormányzatáról és berendezkedéséről intézkedik, míg az 1929-es XXX. tc. a törvényhatósági bizottságok és a képviselő-testületek újjászervezéséről rendelkezik.

¹⁰³ A magyar közigazgatás reformja. (A Nemzeti Parasztpárt javaslata.) Szabad Szó, 1946. jún. 14. A tervezetet Erdei Ferenc és Bibó István készítették.

mértékben felette áll más, merőben közigazgatás-technikai szempontokat szem előtt tartó lehetséges terveknek, hogy valósággal siralmas dolog volna ennek a meglétében valami más, szűkebb és perspektíva nélkülibb részletváltoztatást csinálni közigazgatási reform címén. Ami ezt a tervet minden más fölé emeli, az nem közigazgatás-technikai előnyeiben áll, bár ebből a szempontból is több előnye van, mint más lehetséges megoldásoknak. Közigazgatás-technikai szempontból nem az egységek nagyságrendjén van a hangsúly, hanem a szervezés racionális és technikai célszerűségén, s a háromszázezernyi átlaglakosságú vármegye éppen úgy megreformálható, mint bármilyen más egység. A döntő az, hogy ez a terv olyan reformnak az útját mutatja meg, mely számba veszi a magyar közigazgatás kérdésének a magyar társadalomfejlődéssel való végzetes összefüggését; s erre való tekintettel nemcsak a közigazgatási apparátus regenerálását, hanem az önkormányzati élet kereteinek a teljes újjárendezését is célul tűzi ki.

A terv Erdei Ferencnek a második világháború kitörése táján megjelent művében, a *Magyar városban* kifejtett településtörténeti felismeréseiben és országrendezési tervén épül fel. A településtörténeti felismerés lényege az, hogy az alföldi tanyás város különlegesen tanulságos és nagy jövőjű kísérlet a városi élet és mezőgazdasági foglalkozás összekapcsolására; ennek alapján elgondolható egy olyan országrendezési terv, melynek lényege az, hogy egy-egy város és a hozzá kapcsolódó bejáró környék szerves egységet alkosson: minden városnak legyen vidéke, és minden vidéknek legyen városa. Ezen alapszik a parasztpárt közigazgatási reformtervének az az elgondolása, hogy a közigazgatás és önkormányzat alapvető egységeiként egy-egy városból és környékéből városmegyéket kell alakítani s így a megyei önkormányzatot a városok körül felvirágoztatni. Egészen egyszerűen örültség volna ugyanis közigazgatást reformálni, önkormányzati életet fellendíteni akarni olyan keretek között, melyek halottak; s ezáltal áléletüket meghosszabbítani. A vármegyék ugyanis jelenlegi területi kereteikben semmi körülmények között sem alkalmasak arra, hogy a Magyarországon nagy történelmi tradícióval bíró területi önkormányzat rendszerét bennük meg lehessen újítani, mert nagyobbak annál a területnél, melyet a földművestömegek eleven érdekközösséggel ki tudtak tölteni. Több mint fél évszázada, a nemesi autonómia belső tartalmának a megszűnése óta, a vármegye merőben a vármegyei tisztségviselők ügyévé vált, s ez a helyzet a dolog természete szerint nem változott a legújabb időkben sem. A felszabadulás pezsgő önkormányzati életet hívott életre városokban, községekben és járásokban, de semmiféle spon-

tán önkormányzati élet nem indult meg a vármegyékben. A vármegye ma is megmerevedve őrzi a feudális igazgatásnak azt a jellegzetességét, hogy az mindenekfelett a földbirtok igazgatási szükségleteire volt szabva, míg a városok rajta kívül éltek teljességgel különálló és izolált életüket. Ennek folytán a városi élet nagyobb emberi, politikai, igazgatási, társadalmi és gazdasági lehetőségei a földműves lakosság nagy tömegei számára teljesen idegenek maradnak. Mindez nem volna olyan jelentős egy erőteljes ütemű és a közigazgatási kereteket szétfeszítő társadalmi és gazdasági fejlődés mellett; Magyarország különleges helyzetében azonban a közigazgatás döntő társadalompolitikai tényezővé vált: a legfőbb közege lett a nagy tömegek emberi öntudathiányára és szolgaságára alapított társadalompolitikai rendszernek. Nem véletlen, hogy ma is a magára hagyatott s az önkormányzati életet vagy egyáltalán nem, vagy csak szűk keretben ismerő községi és járási igazgatás az, amelyen belül a restaurációs tendenciák sokkalta nagyobb erővel érvényesülnek. Ezen a háttérmaradottságon akar nagyot lökni az Erdei-terv egy olyan közigazgatási reformmal, mely a városi és vidéki igazgatást szervesen és kölcsönösen összekapcsolná, és a falvak lakossága számára lehetővé tenné a kisszerű községi kereteken túlmutató önkormányzati életben való részvételt is.

Mindaz, amit a fentiekben a közigazgatási reform kérdését megelőzően kifejtettünk, merő részlettoldozgatás és foldozgatás a mellett az egész demokráciát felpozíciódító hatás mellett, amelyet az új önkormányzati keretek megalakulása a közélet mozgásba hozatala és a merő pozícióharcon való túljuttatása szempontjából jelentene. Szemben a mai helyzettel, amikor a demokratikus diszkusszió olyan siralmasan kisszerű kérdéseken jut el a legmagasabb hőfokra, hogy melyik hivatal milyen pártnak jusson, az önkormányzati reform esetén az egész ország heves és mélyen egészséges izgalomba kerülne akörül a tisztán tárgyi, de demokratikus szempontból minden állásbetöltésnél fontosabb kérdésen, hogy az új önkormányzati egységek milyen területen alakuljanak meg, és egy-egy új egység lakossága milyen közös vállalkozásokba kezdjen. Csak ilyenfajta dolgokon keresztül lehetne elérni, hogy a koalíció két szüntelen egymás körmére vigyázó bizalmatlan üzlettársnak a viszonyából valóságos közös vállalkozássá váljék.

Bizonyára fel fog vetődni az az ellenvetés, hogy a magasabb önkormányzati kereteknek az újjárendezése nem kell hogy megakadályozza a községi választásokat. Nem szükséges elismételni, hogy a választásoknak önmagukért való erőltetése mi mindenféle veszéllyel jár. Itt elég két dolgot leszögezni. Az egyik az, hogy a választások sürgetése mindenekfelett pártszempontokból fakad, márpedig a pártok szerinti,

listás választásoknak éppen magasabb területi egységeknél van helye, míg a községekben az egyéni választásnak kellene szélesebb teret engedni. A másik, fontosabb szempont az, hogy a közigazgatási reformnak nemcsak a megyei keretek, hanem a községi, főleg kisközségi keretek tekintetében is nagyon sok elvégeznivalója van, tehát ezeket a kereteket sem helyes a választások előzetes megtartásával megerősíteni. A közigazgatási reform ügye mögött sokkal több tárgyi szempont áll, semmint-hogy szabad volna csupán aszerint megítélni, hogy mennyivel odázza el a választásokat. Különben is az alatt az idő alatt, ameddig a választásokat a mai helyzetben is elhúzhatja a koalíciós tényezők közül bárki, aki mindenáron el akarja húzni, az egész közigazgatási és önkormányzati reformot el lehet készíteni, és le lehet bonyolítani.

A koalíció mélyebb összetartó erőinek megőrzése

A reakciós szavazatokat felvevő pártok külön indulása, ennek alapján a koalíció arányszámainak a revideálása, a demokratikus koalíciónak bizonyos időre való intézményes és törvényes alapra helyezése önkormányzati viszonylatban is, végül egy átfogó közigazgatási és önkormányzati reform: ezek azok az intézkedések, melyeknek az együttes hatása megközelítőleg biztosítani képes csalás, trükkök és erőszak nélkül is azt, hogy az önkormányzati választások ne az úri restauráció jegyében folynak le.

Felvetődik azonban az a kérdés, hogy nem merő utópia-e ilyen és hasonló tervek készítése, s nem illúzió-e azt remélni, hogy a kisgazdapárt eredeti magva és a hozzácsapódott reakció elválaszthatók egymástól. Van olyan vélemény a koalíció mindkét oldalán, hogy ez lehetetlen, céltalan, sőt kártékony törekvés. A kiéleződés baloldali hívei szerint a kisgazdapárt és a reakció kapcsolata mögött mélyebb okként ott áll az úri osztály, a birtokló polgárság és a birtokló parasztság érdekközössége a feltörő proletártömegekkel szemben; a kiéleződés jobboldali hívei szerint pedig a veszélyeztetett nemzeti lét szempontja hívta életre és tartja fenn ezt a kapcsolatot a baloldal nemzetietlen tényezőivel szemben, s a frontok helyes felállításához immár nem kell más, mint a nemzeti alapon álló parasztpártot átcsalogatni a nemzeti oldalra. Mindketten megegyeznek abban, hogy a dolog természetéből folyó mind nagyobb fokú kiéleződésre kell számítanunk és berendezkednünk.

A kiéleződés kétségtelenül tovább súlyosbodhatik, ha nem vigyázunk rá, de alig hiszem, hogy ez szükségszerű, elháríthatatlan és kívánatos vol-

na. Első pillanatra úgy látszik, hogy a kiéleződés szószólói nagyon erős társadalmi tényekre hivatkoznának; közelről nézve azonban ezek a tények, legalábbis részben, ideológiai feltevéseknek és belevetítéseknek bizonyulnak. Nem kevésbé erős társadalmi tények állanak ugyanis a kiéleződéssel szemben is. Utaltunk már arra a vezetői garnitúrára, melyet a demokrácia a vidéki önkormányzatok kereteiben, de országos viszonylatban is feldobott. Ez a vezetői garnitúra pártközi értekezleteken, nemzeti bizottságokban, szaktanácskozásokon, pozíciókon való osztozkodásoknál és konkrét ügyek intézésénél nagyon is összetanult, s ennek az összetanulásnak mélyebb politikai és társadalmi háttere is van. Összetevődik ez a pártok régi vezetőiből és új szerzeményeiből, szakszervezeti vezetőkől, baloldali kö-zírókból, a hosszú hátraszorítás után előkerült, ma néha konzervatívnak ható, de mégsem reakciós 1918-asokból és 1919-esekből, a demokráciával magukat azonosítani tudó igazgatási szakemberekből, a dzsentri jogászokkal szemben kevésbé előkelőnek számított vagy baloldaliság címén mellőzött értelmiségiekből, papokból, tanárokból, tanítókból, magántisztviselőkből, valamint közéletet élő kisgazdákból, iparosokból, kereskedőkből és mozgalmi iskolázottságú munkásokból és parasztokból. Mindezeket minden különbözőségük ellenére is politikai síkon összekapcsolja a Horthy-rezsim által többé-kevésbé elszenvedett üldözésnek, elnyomásnak, háttérbe szoríttatásnak vagy lenézésnek a közös élménye, bármilyen különböző módon gyakorlódott is ez a különböző kategóriákkal szemben. Lényeges momentum ebből a szempontból, hogy 1944. március 19-ének és október 15-ének döntő pillanataiban az egész konzervatív antifaszizmus – ellentétben pl. Romániával vagy Olaszországgal – olyan mértékben csődöt mondott, hogy az új Magyarország felépítésében a legszerényebb politikai részvétel igényével sem léphet fel, s ez a nélkülük alakult koalíció egyöntetűségét nagymértékben növeli. Az új vezető rétegnek a Horthy-rezsim feudális-úri-nagypolgári vezetésével szemben értelmiségi-kisember-proletár jellege van, s a földreformon kívül ez a kicserélődés az egyetlen változás, mely a magyar társadalom megmerevedett szerkezetét komolyan kikezdte. Ezért ennek az új vezetésnek az egységét, az öntudatát és – nem utolsósorban – a tisztaságát növelni kell, nem pedig veszni hagyni. Bármennyire komoly érdekellentétek vannak is ezen belül a többé-kevésbé birtokló rétegek és a proletár rétegek között, a népi demokráciának éppen az a politikája, hogy ezt az ellentétet hátrateszi a feudális-úri-nagypolgári világ restaurációjának megakadályozására irányuló közös érdek jegyében. A kisgazdapárt által eredetileg és többségben ma is képviselt rétegek ennek az érdekközösségnek részesei, s ami őket e pillanatban jobbra

viszi, az részben mesterségesen keltett, részben az események által táplált félelmi komplexumból, a felsőbb rétegek által való túlságos vezetettség-ből, valamint az ideológiai és frazeológiai idegenségből táplálkozik sokkal inkább, mint érdekeik komoly veszélyeztetettségéből. Semmi sem volna veszedelmesebb, mint hogyha a kiscgazdáknak és a reakciónak a kommunistáktól való félelem jegyében folyó közeledése szoros belső kapcsolattá válna. Társadalmi síkon ez azt jelentené, hogy az úri értékrend egy hátsó ajtón át újból szerephez jutna a demokratikus Magyarországon: egy háttérben maradó úri szelekció igyekezne a magyar demokrácia vezető rétegének rangsorát megadni azzal, hogy kit fogad be közülük és kit nem. Politikai síkon pedig arra vezetne, hogy a mai reális és nem reménytelen helyzetet felváltaná a végső harc két olyan tényező, a proletár forradalmiság és az úri ellenforradalom között, melyeket külön e célból ezután kellene újból erőre kapatni. Egy ilyen harcban, mely minden adottság szerint úgysem hazai erőkön dőlne el, a magyar demokratikus fejlődésnek sok a vesztenivalója és kevés a nyernivalója. Igazi nagy izzású és minden latens erőt feldobó harc feltételei ugyanis alig vannak meg; ennek híján pedig az egésznek az a perspektívája, hogy a proletár forradalmiság nem tudna győzelme esetén sem tisztán népi vezető garnitúrát a semmiből elővarázsolni, az úri ellenforradalmiság győzelme esetén pedig veszendőbe menne az is, amit eddig haladtunk. Ezt pedig nem szabad kockáztatnunk, mert bármennyien is vannak, akik többet szeretnének, s bármennyien is, akik szebbet kívánnának, mégiscsak ez az, ami ablakot nyit a magyar nép számára egy szabadabb levegőjű jövő felé.

1946

ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON 1944 UTÁN

1941-től 1945-ig munkaszolgálatban, karhatalmi atrocitások folytán, deportálásban, megsemmisítő táborokban és a nyilas rémuralom alatt elpusztult több mint félmillió magyar zsidó.¹⁰⁴ A megmaradtak s a hazatértek körül a felszabadulás után, az első megrendülés elmúltával mind érezhetőbben újból kialakult az antiszemitizmus. Hivatalos, félhivatalos, társadalmi és erkölcsi testületek részéről történtek ebben a kérdésben különféle megnyilatkozások, melyeknek tartalmát két egyszerű tételben lehet összefoglalni. Az egyik tétel annak a kijelentése, hogy a magyar nép többsége távol állt a németek és bérenceik által elkövetett mindeme szörnyűségektől, s a magyar nép jobbjai minden erejüktől telhetően megtették ezek elhárítására. A másik tétel az újonnan megjelenő antiszemitizmus elítélése s annak kimondása, hogy minden erővel harcolni kell ellene. Ha bárhol, bármilyen jóakarátú testület összeül, s megpróbál e kérdésben valami erkölcsileg emelkedettet, emberit és megnyugtatót mondani, akkor végül, akárhogy variálja is, nem tud mást mondani, mint ezt a kettőt; s valahol mélyen mindenki érzi, hogy sem az egyik, sem a másik nem mond semmit, pontosabban: nem mond ki valamit. Minden kísérlet azonban, amely eddig ennek a valaminek a kimondására irányult, balul végződött; s olyan nyílt vagy rejtett ellenségességet váltott ki, ami minden megvitatót és folytatást lehetetlenné tett. Azokat a megnyilatkozásokat, melyek a magyar nép egészének a zsidóüldözésekért és zsidógyilkolásokért való bizonyos felelősségéről és felelősségvállalásáról szóltak, hivatalosak is és a közvélemény is azzal utasították vissza, hogy nem helyes magunkat feketébb színben feltüntetni, mint amilyenek vagyunk. Mikor pedig egyházi férfiaknak egy nem hivatalos gyülekezete a magyar nép s a maguk egyháza nevében egyenesen *bocsánatot kért* a zsidóságtól,¹⁰⁵ e túlzottnak ítélt megalázkodást az ingerültségnek egy igen érezhető morajlása utasította vissza. A történt szörnyűségek felfedését és részletes leírását is érezhető kedvetlenséggel fogadják a hivatalosak s a közvélemény, bár

¹⁰⁴ Az áldozatok száma összesen kb. 550 ezerre tehető.

¹⁰⁵ Bibó az Országos Református Szabad Tanács 1946. augusztus 14–17-e között Nyíregyházán megtartott tanácskozására utal.

annyit belátnak, hogy a rettenetes élmények részben való feldolgozásának ezt a természetes és emberi útját elzárniok nem lehet. Történetek más oldalról olyan megnyilatkozások is, melyek a zsidókkal *szemben* hangsúlyozták, hogy a szenvedés jogcímeit nem sajátíthatják ki egyedül maguknak, vagy esetleg, kegyesebb formában, óva intették őket attól, hogy a megtorlás követelésében elveszítsék a mértéket, vagy hívták fel őket arra, hogy immár bocsássanak meg, s feledjék el a múltat. Ezeket a megnyilatkozásokat a zsidóság részéről fogadta olyan heves ingerültség, hogy utána csak visszavonni vagy kimagyarázni lehetett őket. Úgy látszik, minden és mindenki összeküzdött, hogy ebben az ügyben ne engedjen mást, mint semmitmondó dolgokat mondani. A sebek felszaggatása magában valóban nem használ sokat, de a kérdések elkenése és a valóságos helyzettel való szembe nem nézés a sebek minden felszaggatásánál károsabb. Vessük fel tehát nyíltan a kérdést, hogy vajon az a két konvencionális tétel, amit ebben a kérdésben eddig mindenki elmondott és elmond, elég-e ahhoz, hogy eligazításul és irányelvül szolgáljon: elég-e azt mondanunk, hogy a magyar nép *többsége* nem üldözte s nem gyilkolta a zsidókat, és megoldunk-e bármilyen kérdést azzal, hogy elítéljük s esetleg megbüntetjük az antiszemitizmus *megnyilvánulásait*?

1. Felelősségünk azért, ami történt

A zsidótörvények

Foglaljuk össze először azt, ami történt. Magyarországon 1919-től egy olyan, alapjában feudális-konzervatív kormányzati forma uralkodott, mely zsidóellenes kilengések közepette született meg,¹⁰⁶ s a zsidók politikai és közhivatali lehetőségeinek a hátraszorításán s egyidejűleg gazdasági lehetőségeiknek a meghagyásán, sőt a monopolkapitalizmus révén való megerősítésén alapult. A politikai antiszemitizmus elfogadásának és a tekintélyes hányadában zsidók kezén lévő kapitalizmus támogatásának ez a kettős politikája kezdettől fogva létrehozott egy olyan feszültséget, melyben a „zsidókérdés” és annak „megoldása” a zsidók gazdasági hatalmának a felszámolásával vált azonos kérdéssé, s mint ilyen, úgy jelent meg, mint az ország első számú *szociális* kérdése. A konzervatív-feudális kormányzat pedig, bár elvileg mindenféle társadalmi kérdés felvetésének ellene volt, mégis, ha már el nem

¹⁰⁶ A fehérterror kb. 1000 áldozatának jelentős része zsidó volt.

kerülhette, könnyebben és szívesebben engedett ennek a zsidókra szorított problémafelvetésnek, mint az igazi szociális kérdés teljes szélességben való felvetésének. Különösen megnövekedett ez a feszültség a harmincas évek gazdasági válságától s még inkább a német hitlerizmus uralomra jutásától kezdve. Az osztrák Anschluss után pedig e feszültségen felül a hitleri Németország szomszédsága és az a tény, hogy az ország területi igényeinek az érvényesítését az ország vezetői és a nacionalista közvélemény a német politikai akciókkal legalábbis párhuzamos politikától várta, megérlelte azt, hogy ez a kormányzat is a zsidókat leszármazási alapon hátrányosan megkülönböztető törvényhozás útjára lépjen.¹⁰⁷ Ennek a törvényhozásnak a szükségességét ugyanakkor a konzervatív kormányzás európaibb elemei azzal indokolták, hogy a hitlerizmus további sorsát a németekkel való teljes szembefordulás elkerülése mellett kell kívárni, s közben a németek és a hazai antiszemita jobboldal követeléseit ilyen törvényes rendelkezésekkel kell kielégíteni, s ez egyúttal a zsidók számára is kisebb rosszat jelent, mint akár egy közvetlen nyilas uralom, akár pedig a németekkel való százszázalékos szembefordulás. Ennek az egész gondolatmenetnek – ha nem a fasizmusval való teljes szembefordulás kötelezettségéből, hanem szorosan a hazai zsidóság megmentésének szempontjából indulunk ki – bizonyos feltételek mellett igaza *lehetett volna*. Mint ahogyan igaza lett a romániai zsidóság megmaradása szempontjából Romániában, ahol egy körülbelül ilyenfajta politika kímélte meg a romániai zsidóság többségének az életét¹⁰⁸ attól a sorstól, mely mind a németeket száz százalékig követő, mind pedig a németekkel száz százalékig szembeforduló országok zsidóságát érte. De csak akkor lehetett volna igaza egy ilyen politikának, ha egészen világosan és egészen határozottan tudja, hogy *ezt* akarja; tehát a zsidóellenes törvényhozás terén a politikailag még indokolható minimumra szorítkozik, egyidejűen a szélsőjobboldali elemek politikai érvényesülésének a lehetőségét egészen határozott és éles intézkedésekkel elvágja, s kellő pillanatban a német szövetségből való kiugrás alkalmát megragadja. Magyarországon mindenek az ellenkezője történt. Az egész magyarországi zsidótörvényhozás alaptörvénye, a második zsidótörvény¹⁰⁹ azon a bizonyos minimumon szá-

¹⁰⁷ Az első zsidótörvény, az 1938:XV. tc. a zsidók arányszámát az ország gazdasági és szellemi életében 20%-ra korlátozta.

¹⁰⁸ Tegyük hozzá, hogy akik viszont elpusztultak, azokat nem a német, hanem maguk a román hatóságok semmisítették meg.

¹⁰⁹ Az 1939:IV. tc. sokkal súlyosabb volt, mint az előző; a zsidók arányszámát a gazdasági életben és az értelmiségi pályákon már 12, ill. 6%-ban korlátozta, és további állampolgári, valamint politikai jogfosztást is előírt.

mos ponton túlment; abban azonban, hogy a zsidók megmentésének az eszköze legyen, nem is annyira a tartalma akadályozta meg, mint inkább a létrejövetelének a körülményei: az, hogy ezt a törvényt a szélsőjobboldal biztatására, a vele való versengés és egyezkedés jegyében hozták meg, s eltűrték, hogy ezt a végső engedménynek szánt törvényt a másik fél csak kiindulópontnak és kezdetnek tekintse. Minthogy pedig a zsidótörvényt nem a szélsőjobboldal teljes és erélyes leverése követte, hanem a magyar nyilas és imrédysta pártok közéleti agitációja, sajtóbeli uszítása és a németek felé való állandó felajánlkozása, ezért az alapvető zsidótörvényt természetszerűen évenként új meg új zsidótörvényeknek kellett követniök, melyek mind határozottabban fajelméleti és zsidóüldöző alapon állottak. Közben azonban a kormányzat feudális-konzervatív elemei aránylag sikerrel biztosították azt, hogy a zsidótörvényhozás, a zsidó nagykapitalizmus lehető kímélete mellett, inkább a zsidó középosztály, kispolgárság és proletariátus nyomorgatásában álljon; mindaz a szociális feszítőerő tehát, mely bármilyen ferdén, de benne volt a zsidótörvényhozás melletti tömeghangulatban, a „kérdést” továbbra is elintézetlennek tudta és látta. Így a zsidók ellen való törvényhozás nem kifogta, hanem megdagasztotta a jobboldal vitorláiban a szelet, s nem elhárította a véres zsidóüldözés veszélyét, hanem „legális” formák között hozzászoktatta a magyar társadalmat a zsidóknak az emberi méltóság közös sáncaiból való kirekesztéséhez. A zsidótörvényeket tehát nyomon követték a jobboldallal való versengés jegyében olyan intézkedések is, melyek a zsidók számára az emberi élet minden területén először az emberi méltóság degradálását, azután pedig mind rohamosabb módon a fizikai és életbiztonság megszűnését jelentették.

A zsidóüldözések és zsidógyilkolások

Kezdődött ez azzal, hogy a visszacsatolásokat s a visszacsatolt területeken a katonai közigazgatás lehetőségét a hadsereg magasabb és alacsonyabb vezetőinek tekintélyes része kezdettől fogva s mind nagyobb mértékben arra használta fel, hogy saját hatáskörében a zsidókat többé-kevésbé törvényen kívüli állapotba helyezze, s úgy kezelje, ahogy felfogása szerint őket egy igazi nacionalista közigazgatásnak kezelnie kell. Nemsokára megkezdődött a zsidóknak honvédelmi munkaszolgálatra való nagyobb mértékű igénybevétele is, amely mind teljesebb-teljesebb kiszolgáltatottságot jelentett, rengeteg komizságra és embergyötrésre adott alkalmat, a hadműve-

leti területen pedig helyenként a szabályos emberirtás formáját vette fel,¹¹⁰ amit számos magasabb parancsnok is kifejezetten támogatott. 1941-ben, nem sokkal a háborúba való belépésünk után, magyar rendészeti hatóságok rendezetlen állampolgárság címén húszezernyi zsidót deportáltak Galíciába, ahol azokat az ottani német katonai igazgatás átvette, s rövid úton elpusztította. A további ilyen akciók erre abbamaradtak. Közben azonban hol itt, hol ott buzdult neki egy magasabb vagy alacsonyabb rangú hatósági személy, s hol a vasúton, hol a korzón, hol a Római-parton állt neki a zsidók összeszedésének, inzultálásának, eltávolításának. Ezeket az akciókat újból meg újból leállították, de sohasem úgy, hogy alapvetően elment volna a kedve mindenkinek az ilyenektől. Sőt csak ezután következett a felelőtlen akciók tetőpontja: az 1942 januárjában lezajlott újvidéki vérfürdő, amikor partizánok elleni razzia címén honi, nem harcoló, reguláris katonai alakulatok megszállottak egy várost és több községet, s ott egyes magasabb parancsnokaik biztatására, parancsára gyermekeket és asszonyokat sem kímélő szabályos vérfürdőt és szabad rablást rendeztek, melynek városi áldozatai túlnyomó részben zsidók voltak.¹¹¹ Ebből, noha a főbűnösök büntetlenül Németországba menekülhettek, újabb megdöbbenés és megtorpanás származott, de eltelt egy fél esztendő, míg az illetékesek egyáltalán hajlandóknak mutatkoztak elhinni, hogy mi történt. Mégis 1942 nyarától, Nagy Vilmos honvédelmi minisztersége¹¹² alatt kiderült, hogy egyes katonák felelőtlen garázdálkodását, ha nem is könnyen, de meg lehet fékezni, s a munkaszolgálatot is lehet egy valamennyire rendezett katonai üzemmé tenni. Bár közben az antiszemita tömeghangulat kielégítése címén újabb zsidótörvények keletkeztek, mégis már-már úgy látszott, hogy az országnak sikerül a német szövetség öleléséből lassan kihúznia magát, s az elvadulás mindeme jelenségei ellenére a zsidókat is meg lehet menteni a közvetlen német uralom alá került zsidók sorsától.

1944. március 19-én azonban megkezdődött Magyarország német megszállása, s háromnapi habozás után a kormányzó a Sztójay-kormány kinevezésével beadta a derekát. A megszállók hamarosan elhatározták a magyar zsidóság deportálását és kiirtását. A megszállás után nemsokára megjelent a megkülönböztető jel viselését elrendelő rendelet, ezt követte a zsidók gettókba tömörítése. A deportálást a németek a nyilas irányítás alatt álló magyar közrendészeti hatóságok, főleg a csendőrség segítségével

¹¹⁰ Ennek a német megszállásig 42 ezer ember esett áldozatul.

¹¹¹ A vérengzéssorozat következtében összesen kb. 700 zsidó halt meg, ebből az újvidékiek száma félszáz körül volt.

¹¹² Nagybaczoni Nagy Vilmos (1884–1976): honvédelmi miniszter 1942–43 között.

hajtották végre. Ez gyakorlatilag úgy történt, hogy a deportálás módját és menetrendjét a németek szabták meg, a zsidók összeszedését és vagonba rakását a csendőrök végezték igen kegyetlenül, a szerelvényeket a németek vették át s vitték ki; a magyar hadsereg és a magyar közigazgatás pedig, kedvtelenül vagy szívesen, embertelenül vagy emberségesen, elvégezte azokat a másodrendű feladatokat, amelyeket a deportálás felvetett: táborok felállítását, élelmezését, iratok kiadását és felülvizsgálatát, mentesítések elbírálását, szerelvények irányítását stb. Már maga az összeszedés, az eldugott értékekre irányuló esetleges vallatás, a vagonba rakás és az elszállítás a legtöbb helyen borzalmas feltételek között történt, amibe terhes asszonyok, szülő nők, betegek, gyermekek és öregek sokasága pusztult bele, s fizikailag erős emberek sokasága örült meg. A deportáltak túlnyomó része német megsemmisítő táborokba került, az emberi méltóság semmibevévéseinek olyan körülményei közé, melynek párját a történelem az ókori és keleti rabszolgaság és a gladiátorjátékok számbavételével sem ismerte eddig: az embereknek korra és nemre való tekintet nélkül, kopaszon és meztelenül való kiválogatása után, szinte elképzelhetetlen élelmezési és tisztasági viszonyok közepette, gázkamrákon, kőbányákon, agyonzsúfolt barakkokon, napokig tartó gyalogmeneteken, tábori bordélyházakon és embereken kísérletező orvosi laboratóriumokon keresztül irányították őket az ott szokásos halálnemek, a gázhalál, a tűzhalál, a tarkólövés, az agyonveretés, az agyonkínztatás, az agyondolgoztatás, az éhhalál, a fagyhalál és az orvosi kísérletek áldozataiként való elpusztulás felé. Az egész megannyibbodott Magyarországról összeszedett deportáltak száma körülbelül hétszázezer körül volt; ezeknek túlnyomó része német megsemmisítő táborokban pusztult el; vagy százezer-egynéhány azok közül, akik mindezt túléltek, vagy szelídebb táborokba, mezőgazdasági munkára kerültek, tért vissza, a többi Németországban s onnan egyéb külföldre szóródott szét.

1944 nyarára már mindezekről meglehetősen világos kép kezdett kialakulni mind a magyar hatóságok, mind a magyar közvélemény előtt, s körülbelül egyszerre futott be a kormányhoz a svéd király, a pápa és a magyar egyházak intervenciója¹¹³ a deportálások beszüntetése iránt, s a szövetséges hatalmak nyilatkozatai mélységes undorukról és komoly fenyegetéseik a bekövetkező retorziókról. Ezzel egyidejűen s ezzel összefüggésben történt a Sztójay-kormány nyilas elemeinek a háttérbe szorulása, míg az

¹¹³ V. Gusztáv svéd király 1944. június 30-án táviratban, XII. Pius pápa június 25-én üzenetben, a magyar evangélikus és református egyház vezetése június 21-én közös memorandumban, Serédi Jusztinián katolikus hercegprímás június 29-én főpásztori körlevélben kérte a kormányzót, ill. a miniszterelnököt a zsidóüldözések beszüntetésére.

imrédysták más okból már korábban kiváltak. Mindennek együttvéve az lett a következménye, hogy a deportálások félbeszakadtak, és a budapesti zsidók deportálása elmaradt. A Pest környéki zsidókat azonban egy vidéki táborba vitték, amelyet utóbb a németek rajtaütéssel elfoglaltak és szintén deportáltak.

A következő pár hónapot a zsidók különféle címeken való mentesítésének s a németek felé a zsidóellenes buzgalom markírozásának az el-lentmondó és felemás kísérletei töltötték ki egészen 1944. október 15-ig, amikor a kormányzó bejelentette a háborúból való kilépést, de egyúttal minden ellenállás és ellenállási parancs nélkül átadta a hatalmat a nyilasoknak. A zsidóüldözések addigi szünetét ezzel újabb, de most már csaknem teljesen fejtelten akció váltotta fel. A budapesti zsidókat egy nagy gettóba tömörítették, a várost pedig nyilaskülönítmények járták, melyek gyermekotthonokban elrejtett gyermekek, kórházakban fekvők, bujkálók s a gettóból ötletszerűen összeszedettek legyilkolásával foglalkoztak. Az ostrom fejtelenségei a gettó elpusztításának az utolsó perzig táplált terveit végül is elodázták egészen a felszabadulásig, amit itthon százezer-egynéhány magyar zsidó élt meg, túlnyomórészt Budapesten.¹¹⁴

Az elpusztult zsidók száma a deportált, munkaszolgálatos, újvidéki és egyéb áldozatokat egybevéve minden körülmények között felül maradt a félmillión, ami gyakorlatilag a vidéki, kárpátaljai és erdélyi magyar zsidóság részbeni vagy teljes elpusztulását jelenti.

A magyar társadalom és a zsidótörvények

Ha mármost azt keressük, hogy a magyar nép mindezeket az akciókat hogyan fogadta, akkor különbséget kell tennünk a között, hogy ki mindenki és hogyan engedett a zsidók gazdasági visszaszorítását központi nemzeti kérdésként beállító közvélekedés szuggesztíójának, és a között, hogy ki mindenki és hogyan asszisztált az emberi méltóság megcsúfolásának és emberek tömeges halálba hurcolásának akcióihoz. A zsidók gazdasági háttérbe szorítására irányuló akciók a maguk idejében egy meglehetősen erős országos tömeghangulatot tudtak maguk mögött. Ha azt a kérdést vetjük fel, hogy e tömeghangulat mögött ott volt-e vagy nem volt ott a magyar nép többsége, akkor mindenek-

¹¹⁴ 1945 végén az 1944-ben Magyarországhoz tartozó területeken 255 000, a trianoni területen 190 000 zsidó élt. A Budapesten élők közül kb. 120 ezret a fővárosban ért a felszabadulás.

előtt arra kell vigyáznunk, hogy ilyen kifejezésekkel, mint a „magyar nép többsége”, ne űzzünk szemfényvesztést. A magyar nép többségét a paraszti társadalmi helyzet zártságában élő magyar szegényparasztság alkotja, mely egészben soha nem volt sem ellene, sem mellette azoknak a dolgoknak és ellentéteknek, amelyek a „messzi város” lakóit egymással szembeállították, s így volt a zsidótörvényekkel is. Ha azonban a magyar szegényparasztság e passzív közönyétől eltekintünk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a zsidótörvényhozás mellett, ha nem is egy világosan látható többség, de mindenesetre több tömegelő mutatkozott meg, mint ellene, s az 1939-es választások pillanatában kétségtelenül úgy látszott, hogy az a szimpátia, mely Magyarországon mindenkor kijárt a legaktívabb és legtámadóbb *ellenzéki* pártnak, ezúttal a nyilas és más jobboldali pártok mellett áll leginkább.¹¹⁵ Az ugyan nem volt vitás, hogy az ország egyetlen, igazán szervezett tömegereje, a szervezett munkásság politikai mozgalma a zsidótörvényekkel szemben áll; de ha ezt a szervezett tömeget valaki teljes erővel a zsidótörvényhozás ellen akarta volna – ha abban az időben egyáltalán tudta volna – mozgósítani, akkor ebben a kérdésben csak a mozgalom legöntudatosabb és legszervezettebb tagjaira számíthatott volna, de semmiképpen sem a csatlakozók ama sokaságára, mely egy öntudatos és szervezett mag körül *tömeget* hoz létre.

A zsidótörvényhozás mellett megnyilvánuló eme tömeghangulat kétségtelenül súlyos tünete volt a magyar politikai fejlődés zsákutcájának, a vezető rétegek és tömegek politikai érettség hiányának s a minden ember politikai egyenlőségét és egyenlő emberi méltóságát valló európai eszmevilág elégtelen begyökerezettségének. Ha azonban tekintetbe vesszük a magyar politikai fejlődésnek az utóbbi száz esztendőben, különösen pedig az ellenforradalom huszonöt esztendejében való súlyos zsákutkába szorulását, akkor különösen nem csodálkozhatunk, hogy oly meggyőzővé és általánossá tudott lenni az a nézet, mely szerint a magyar közélet és gazdasági élet egészségtelenségének központi jelensége a zsidóknak a magyar kapitalizmus szerkezetében elfoglalt kiemelkedő helyzete – holott valójában ez csak egy mellékes tünete volt annak, hogy a magyar tömegek polgári fejlődése feudális-hierarchikus szerkezetekben rekedt meg, s a belőlük való kitörés egyenes lehetősége teljeséggel elakadt. Ilyen módon válhatott az a szólam, hogy „a zsidókérdést valahogyan meg kell oldani”, ama szólamok egyikévé, melyeket szinte reménytelen volt kereken tagadni, hosszadalmas és alapos megcáfolásukat

¹¹⁵ A mandátumok kb. 19%-át szerezték meg.

pedig az emberek eleresztették a fülük mellett. A zsidókérdés e „megoldása” alatt pedig legtöbbször azt a gyermekesen egyszerű dolgot értették, hogy néhány törvényes intézkedés „rendelje el”, hogy a zsidók kevesebbet és a nem zsidók többet keressenek, anélkül hogy a gazdaság és társadalom egész szerkezete lényegesen megváltoznék. Az, hogy a jövedelemeloszlás bizonyos egyenlőtlenségeinek a kiegyenlítése címén szított vagy szabadjára hagyott zsidóellenes tömeghangulat és ezt megkönnyítő leszármazási megkülönböztetés nagyon könnyen átmegy zsidók üldözésébe és gyilkolásába is – ez a történeti tapasztalat a harmincas években csak a zsidók idegeibe volt beírva, a többiek számára ennek semmi különös meggyőző ereje nem volt, s ezen valóban nem lehet csodálkoznunk. Azt pedig irreális lett volna elképzelni, hogy az állampolgársági egyenlőség elveinek a zsidókkal szemben való áttörésével komoly erővel szembeforduljon egy olyan ország, melynek vezető rétege az állampolgári egyenlőséget a saját népével szemben sohasem vette komolyan, s melynek értelmisége, polgársága és középosztálya – keresztény és zsidó egyaránt – idestova száz éve asszisztált túlnyomó részében meglehetősen passzív módon olyan kormányzási rendszereknek, melyek az állampolgársági egyenlőséget elvben vallották, de komolyan nem vették.

A zsidótörvények vonatkozásában felállítandó erkölcsi mérlegnek azonban a zsidótörvényhozás helyeslésének a kérdésén kívül van egy sokkalta súlyosabb tétele is: a zsidótörvény végrehajtása során napvilágra jutott társadalmi erkölcsi süllyedés. E törvények ugyanis széles középosztályi, kispolgári és kispolgárosodó rétegek számára azt a lehetőséget jelentették, hogy személyes erőfeszítés nélkül, az állam jóvoltából, mások kialakult egzisztenciájának a rovására maguknak új, sokkal előnyösebb egzisztenciákat alapíthattak anélkül, hogy mindennek valami igazi és átfogó társadalmi cél valami komolyabb igazolást adott volna. Hiába jelentkezett az egész akció a szociális igazságtételnek, a javak egyenletesebb elosztásának a jegyében, valójában semmi ilyen nem nőhetett ki belőle, mert hiszen az volt az egésznek lényege, hogy igazi társadalmi reformra ne kerüljön sor, s ha a szociális frazeológia vagy demagógia bizonyos határokon túllépett, az oly kapkodó ellenforradalmi államhatalom egyszerre megtalálta az ökleit. A szociális frazeológia csak arra volt jó, hogy sok ingadozó ember erkölcsi ellenkezését eloszlassa, nem is beszélve azokról, akik csupán közvetve, az állások és lehetőségek megszorodása által részesedtek az egész folyamatból, s így nem kerültek közvetlenül szembe magával azzal, akit eddigi egzisztenciájából kimozdítottak. Az egész politika alapvető hazugsága tehát gyakorlatilag azzal az eredménnyel járt, hogy mivel nem támaszkodhatott

igazi és tiszta reformszándékokra, kénytelen volt az alantasabb indulatokra apellálni. Ettől kezdve szokták meg a magyar társadalom széles rétegei azt, hogy nemcsak munkával és vállalkozással lehet egzisztenciát alapítani, hanem úgy is, hogy valaki másnak a már kialakított egzisztenciáját kinézi magának, s aztán az illetőt feljelenti, nagyszülőit kikutatja, állásából kidobhatja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja, egzisztenciáját pedig birtokba veszi. Ezek a lehetőségek egyrészt napfényre hozták, másrészt tovább súlyosbították a magyar társadalom erkölcsi süllyedésének a folyamatát, s e társadalom tekintélyes hányadának mohó kapzsiságáról, képmutató gátlásmentességéről vagy a legjobb esetben is rideg törtéteséről olyan megdöbbentő képet mutattak, ami nemcsak az érintett zsidók számára jelentett el nem felejtendő megrázkódtatást, hanem egyáltalán minden jobb érzésű magyar számára is.

A magyar társadalom és a zsidóüldözések

Ismerve azokat az okokat, melyek a zsidókérdésnek a zsidótörvények formájában való „megoldását” az ország széles rétegei előtt oly eredményesen tűntették fel társadalmi reformnak, meglehetősen hiábavaló lett volna ebben a helyzetben azt várni, hogy az ország elemi erejű felháborodással visszautasítja a zsidókat megkülönböztető törvényhozást és a zsidók gazdasági visszaszorítására, arányszámaik leszorítására, földjük szétosztására stb. vonatkozó intézkedéseket. De igenis nem lett volna irreális azt várni, hogy amikor ez átmegy az emberi méltóság arcucsapásába és a fizikai üldözésbe, hogy akkor ugyanez a társadalom meghököljön, és az akció ellen forduljon. Ennek voltak is bizonyos tünetei, s annak az arculatnak, amit a magyar társadalom ebben a helyzetben mutatott, nem vitásan van pozitív oldala is. Emberek sokasága, köztük olyanok, akik azelőtt sem különösen zsidóbarátok, sem különösen demokraták vagy antifasiszták nem voltak, foglalkozott ettől kezdve a zsidók megmentésével: akciókat kezdeményeztek, hatóságokhoz szaladgáltak, a hatalmon levők lelkiismeretét rázogatták, beadványokat gyártottak, külföldi képviseltek keretében, zárdákban, lelkészi hivatalokban, munkásszervezetekben, magánlakásokban, pincékben, falusi házakban bújtattak embereket, vettek át gyerekeket, gyártottak hamis papírokat, irányították az embereket biztosabb helyre, s néha az ismeretlenség vagy elfelejtettség homályából bukkant elő olyan segítő szándék, melyre nem is számított senki. Bizonyosan vannak ezrével olyan emberek, akik életüket ezeknek a hol egyéni, hol szervezettebb erőfeszítéseknek köszönhetik.

De mindez csak csepp volt a tengerben, s nem is az ellenségesség tengerében, hanem, ami ennél sokkal rosszabb, a zavarodottság, az ingadozás, a segíteni nem merés és a segítség előli kitérés tengerében. Ne felejtjük el, hogy a megmaradt kétszázezernyi magyar zsidóságból százezernyi a budapesti gettóban élte át az ostromot, ahol nem annyira a gettó érdekében közbenjárók, még kevésbé a magyar társadalom jóvoltából maradtak meg, hanem azért, mert pribékjeiknek már nem volt idejük és elszántságuk az elpusztításukra: a többi zsidóság nagyobb része deportálásból tért meg. Optikai csalódás, ha azt számoljuk, hogy ismerőseink közül mily sokan bujkáltak s menekültek meg mások segítségével; azok ugyanis, akiken valaki segített, igen nagy részben kikeresztelkedettek, társaságbeliek, özszezházasodottak, magyar szakmai és intellektuális közösségek tagjai vagy a szervezett munkásság mozgalmi közösségének tagjai voltak, vagyis olyanok, akik számára valamilyen szorosabb, zártabb közösség szolidaritásába való beletartozás adott menekülési lehetőséget és kapcsolatokat. Azok, akik minden ilyen külön kapcsolat nélkül egyszerűen csak a magyar társadalom átlagos, véletlenül melléjük került tagjainak az emberszeretetét, a segítőkészségét és az áldozatkészségét tapasztalták meg, kétségtelenül nagyon erősen kisebbségben vannak. Bármennyi együttérzés, segítőkészség volt itt is, ott is ebben az országban, az üldözöttek nem érezték és nem érezhették azt, hogy az ország, a közösség egészben mellettük áll, egészben velük együtt érez. Elmondhatunk annyi igaz történetet, amennyit akarunk, az emberszeretet és a segítség hazai hőseiről; azt komolyan egy percre is képzelni is, hogy az üldözött zsidóság *egészének* a magyarság *egészével* szemben *hálára van oka*, hogy az üldözések alatt a magyarság viselkedése folytán vele jobban *összeforrt*, mint addig – mint ahogy igenis jobban összeforrt a dánokkal, hollandokkal, jugoszlávokkal, franciákkal, sőt olaszokkal is –, azt komolyan nem állíthatja senki sem. S ez a döntő, a többi csak mese. Ha mondjuk Dániában – hogy egy nem harcoló országról beszéljünk – egy üldözött abba a helyzetbe került, hogy az első nyitott kapu alá be kellett menekülnie, az első útjába eső házban segítséget kellett kérnie, túlnyomó valószínűséggel arra számíthatott, hogy ezt valami módon meg is kapja, s ha nem is talál minden házban a teljes önfeláldozásig menő segítségre, mindenesetre olyanokra talál, akik magukat az ő ügyével azonosítják, s a gondját igyekeznek felvenni; kisebb részben számíthatott esetleg közönyre, elutasításra vagy óvatos elhúzódásra; arra pedig, hogy üldözőinek feladják, csak mint valami kivételes szerencsétlenségre kellett számítania. Ezzel szemben Magyarországon, ha ismeretlen házba egyáltalán be mert kopogni, a közönyre, elutasításra és elhúzódásra szá-

míthatott, mint normális valószínűségre, a feladásra mint aránylag kisebb mértékű, de még mindig reális valószínűségre, s a segítségre, mint váratlan, alig remélt szerencsére. Ezekben a valószínűségi számokban benne van az, ami a magyarságnak mint egésznek, mint közösségnek a viselkedéséről az üldözöttek szemében megmutatkozott: s annak ellenére, hogy a bajba jutottak és cserbenhagyottak túlnyomó része nem élte túl a bajt, még a túléltek között is többen vannak azok, akik elfordulásra, cserbenhagyásra, hajszoltságra és kiszolgáltatottságra emlékeznek, mint azok, akik segítségre és együttérzésre. S ezekben a tapasztalatokban nem a zsidógyűlölő vagy a kereken és egyszerűen részvétlen vagy gyáva emberek viselkedése volt a legsúlyosabb. Hiszen a zsidók azt, hogy őket sok ember gyűlöli szerte a világon s itt nálunk is, régóta tudják; hogy az emberek között sok a részvétlen, hálátlan, kényelmes és gyáva, ezt minden bajba jutott és segítségre szoruló megtapasztalja. Nem ezt a legnehezebb elfelejteni, hanem a zsidókkal továbbra is érintkező, őket sajnáló, sőt esetleg a segítséget sem megtagadó, tisztességes embereknek a felemásan zavarodott és süketen értetlen viselkedését az ő végső kiszolgáltatottságukkal, hajszoltságukkal és halálfélelmükkel s üldözőik embertelenségével, vad vérszomjával és erkölcsi nihilizmusával szemben: azt az ismerőst, aki egyszerűen nem volt hajlandó elhinni mindazt, amitől ők joggal és okkal rettegtek; azt, aki teljes együttérzésének kifejezése mellett kifejtette nekik, hogy ennek ellenére kénytelen, mint magyar hazafi vagy mint meggyőződéses antibolsevista, tovább is a németek győzelmét kívánni; vagy azokat az együttérzőket, akik sajnálkozásukat megtoldották egy kis erkölcsi leckéztetéssel arról, hogy „lám, nem kellett volna, míg jól ment, ilyennek vagy amolyannak lenni”; vagy arról, hogy „lám, még most is milyen szemtelenek és követelődzőek vagytok”; vagy azokat, akik kijelentették, hogy készek segíteni vagy eljárni azok érdekében, akik ezt „megérdemlik”; vagy azt a papot, aki készséggel és előzékenyen fogadta áttérési szándékukat, de ingerülten kérte tőlük számon, hogy nem tanulják eléggé a katekizmust, s meggyőződés nélkül, „érdekből” térnek ki; vagy azt a tisztviselőt, aki udvariasan kiadott nekik valami bizonyítványt, de mikor ezen felbátorodva egy kis igazítást kértek azon a bizonyítványon, felháborodottan utasította el őket, s azt mondta vagy éreztette, hogy „íme, ilyenek vagytok: nem áttallanátok önző »érdekeitekért« egy feddhetetlen közhivatalnokot bűnre csábítani”. Ezek az élmények adták az üldözött zsidók számára azt az elviselhetetlen érzést, hogy ebben az országban gyűlöleten és gyávaságon túl a süket értetlenségnek és idegenségnek egy olyan fala létezik számukra, melyet nem lehet áttörni.

Elégteleneknek bizonyultak az európaiságnak és az emberségnek azok a szervezettebb gócai is, melyekről még a súlyos előzményektől terhelt magyar helyzetben is remélni lehetett, hogy az európai módszerek és az emberi méltóság sárba tiprásával szemben eredményes ellenállást fognak tanúsítani. Ilyenek voltak a magyar közigazgatás kulturált, jogtisztelő európai fele és a magyar keresztény egyházak. Ma gyakran halljuk annak hangoztatását, hogy ezek igenis távol tartották magukat az üldözésektől – rendszerint olyan vádaknak a cáfolatául, melyek viszont egyes csúnya esetek alapján egyenesen az üldözések cinkosaként állítják be őket. Nem hiszem, hogy különösen értelmes dolog volna kétségbe vonni, hogy az üldözésektől egészen távol tartották magukat – a baj az volt, hogy tekintélyes részükben túlságosan is *távol* tartották magukat az üldözések szörnyű tényeitől.

A magyar *közigazgatásnak*, a magyar hivatalnoki karnak nem vitásan volt egy európai fele is, melynek jogtisztelete, szakszerűsége és lelkiismeretessége élesen és világosan különbözött a magyar közigazgatás hatalmaskodó, dilettáns, emberi méltóságot nem tisztelő másik felétől. A magyar közigazgatásnak és hivatalnokságnak e jobbik része a zsidótörvények korszakában a zsidótörvények alkalmazását igyekezett a jogrend, a jogbiztonság keretei között tartani, s abban az időben valóban ez volt a legokosabb és leghelyesebb, amit tehetett. Bizonyos vonatkozásokban azonban (az élet-halált jelentő állampolgársági ügyek kezelése,¹¹⁶ fajgyalázási törvények végrehajtása¹¹⁷ stb.), főleg bizonyos időponttól, a német megszállás időpontjától kezdve ennél többre lett volna szükség: meg kellett volna alapítani az egész államhatalom politikai, erkölcsi és jogi törvényességének a részleges, majd utóbb teljes megszűnését és ennek megfelelően cselekedni. Ehelyett a közigazgatás még emberségesebb részében is nagyobb-részt abban a szellemben működött, hogy a törvényes magyar kormánynak a törvényes intézkedéseit hajtja végre, amelyek csupán kegyetlen és erőszakos végrehajtó közegek kezében vezettek különféle borzalmakra. Közigazgatási vezetők, táboradminisztrátorok, anyakönyvi hatóságok, akik a zsidók deportálásával kapcsolatos teendőket végezték, még ha kedvetlenül csinálták is, azért a szabályos kötelességteljesítés jegyében s komoly

¹¹⁶ A világháború után a szomszédos országokból – mindenekelőtt Lengyelországból – sok zsidó menekült hazánkba, de azokat, akik nem kaptak állampolgárságot, 1941-ben internálták, majd átadták a németeknek.

¹¹⁷ A zsidók és nem zsidók házasságát tiltó 1941:XV. tc.-t nevezték így.

ellenkezést nem kockáztatva engedelmeskedtek feletteseiknek és a rendeleteknek. Arról, hogy a magyar közigazgatásban mindezeknek az intézkedéseknek valami összefüggő és hatásos bojkottálása történt volna, ami az egy egyénre eső kockázatot lényegesen csökkentette volna, ugyanakkor, amikor a deportálást véghezvinni akaró tényezőknek alig leküzdhető s a háborús összeviisszaság növekedésével mind kevésbé leküzdhető nehézséget okozott volna, nem volt szó. De nemcsak egységes szembefordulás, de a tisztviselői engedelmesség és lojalitás egyéni, alkalmi beszüntetése is aránylag kismértékben következett be; a tisztviselők nagyobb része továbbra is megőrizte mindenféle csalással, hamisítással szemben való húzódozását, nem nézett szembe azzal a ténnyel, hogy egy gyilkos és rabló állam becsapásáról volna csak szó, hanem úgy érezte, hogy erkölcsileg tisztább marad, ha jó okokkal bebizonyítja magának, hogy konkrét esetben a csalásnak, a hamisításnak nincs értelme és nincs haszna. Odáig csak nagyon kevesen jutottak el, hogy az államhatalmat gengszterbandának, rendeleteit papírcfatoknak s a velük szemben való engedetlenséget, kijátszást és hamisítást erkölcsi kötelességnek tekintsék. Ide már csak későn, október 15-e után jutottak el nagyobb számban, de az a bizonytalanság, amit az ország legfelsőbb vezetői a háborúból való kilépés bejelentésénél és a Szálasi-kormány uralomra engedésénél mutattak, még mindig elég volt számos ember megzavarásához.

Hasonlóképpen megbénította az államhatalom törvényességének hite és a hitlerizmus erkölcsi nihilizmusával való szembe nem nézés az *egyházak* akcióit is. Nem arról beszélek, hogy létezik egy egyházas antiszemitizmus is, mely az egyház megszabta elvi és gyakorlati határok között a zsidók hátrányos megkülönböztetését sem ítélte el, s amelynek alapján egyházi férfiak mindmáig gyakran részesítik a zsidókat erkölcsi leckéztetésben; nem csodálom, hogy a zsidók ezt nem szeretik, de ez még nem ok arra, hogy ezt egy kalap alá vegyük a modern, tömeggyilkos antiszemitizmussal, amelynek az egyházas antiszemitizmus történeti előzménye, azonban vele sem szociológiailag, sem erkölcsileg nem azonosítható minden további nélkül. A baj ott kezdődött, hogy a modern, tömeggyilkos antiszemitizmus már rég vígan gyakorlatozott körös-körül a szomszédunkban, mikor a magyar egyházak az egész kérdést még mindig a megszokott módon kezelték, mert örvendezve látták, hogy idehaza egy konzervatív, az európai formákra láthatóan súlyt fektető, az egyházakat s azok szempontjait tisztelő kormányzat létezik, tehát nem aktuális a hitlerizmus és a fajelmélet erkölcsi nihilizmusával különös élességgel foglalkozni s ezzel kényelmetlenséget okozni ennek a derék kormánynak, mely külpolitikai okokból kénytelen a hitlerizmussal

némileg együtt haladni. Az első két zsidótörvény egyházi részről való megszavazásának az indokai azonosak voltak azokkal, amelyek általában a kormányzat konzervatív és európai elemeit erre indították; ennek mérlegéről már beszéltünk. A fajelmélettel, a ködös népi-nemzeti metafizikával, a faj, a nemzet, a vér, az erőszak istenítésével szemben több ízben történtek itt is, ott is elítélő egyházi megnyilatkozások; a fajvédelmi törvény alkalmat adott az egyházi szempontok, a megkeresztelés stb. semmibevétele ellen való hivatalos tiltakozásra, a deportálások pedig a deportálások folytatása és a megkeresztelték gettóba kényszerítése elleni – részben sikeres – közbenjárásra és tiltakozásra. Arra azonban az egyházak nem láttak okot még 1944. március 19-e és október 15-e között sem, hogy az irántuk oly tiszteletteljes magyar kormányzattal s annak általuk ismert és megszokott vezetőivel szemben minden tekintetét félretegyenek, s az állam vezetőit, rendeleteit és végrehajtó szerveit egyszerűen egy tekintet alá vegyék a mögöttük álló és cselekedeteiket mozgató őrült, pogány és büntetett hitleri állammal. Ezért történt, hogy egyes papok, zárdák, szervezetek kiemelkedő hősiessége mellett az egyháziak egészben a viselkedésnek ugyanazokat az egyenetlen változatait mutatták együtt érző segítestől távoli értetlenségen át az ingerült ellenségességig, mint az egész magyar társadalom. S ha felmerült a szüksége, hogy a szélsőségek között valami egységes álláspontot alakítsanak ki, úgy látták, hogy jó úton járnak, ha mind a jobboldal fenyegetésekkel változtatott kecségetéseivel szemben, mind a zsidók szemrehányásokkal változtatott várakozásaival szemben szilárd, egyházi, teológiai, egyházjogi álláspontokat vallanak. Nem is abban volt a hiba, hogy egyházi, teológiai álláspontot vallottak – mi mást vallottak volna? –, hanem az, hogy a valóságos politikai és erkölcsi *tényállással* szemben távolságot tartottak, s így fogalmazták meg álláspontjukat. Egyetlen tüneten próbálom ezt itt illusztrálni: az egyházaknak a keresztelés kiszolgáltatása kérdésében elfoglalt álláspontján. Tudni való, hogy egyházi férfiakban körülbelül száz éve gyűlik – teljesen érthetően – az ingerültség azzal szemben, hogy a kikeresztelkedő zsidók tekintélyes része a kikeresztelkedést nem a keresztény hit és vallás közösségébe való belépésként, hanem – ugyancsak érthetően – a zsidó vallási közösség elhagyásának és a rítus által nem tagolt polgári közösségbe való belépésének a pusztá eszközeként értékeli és kezeli. A baj csak az volt, hogy a magyar egyházak a negyvenes években, sőt részben még 1944-ben sem vették észre, hogy a probléma már nem az, hogy a meggyőződés nélkül áttérők számának emelkedésével mind több ok van erre az ingerültségre, hanem az, hogy a kikeresztelkedés mögötti egész helyzet fokozatosan, de gyökeresen megváltozik. A zsidótörvényekben ugyanis újból

meg újból jelentőségre jutottak az áttérés korábbi vagy későbbi dátumai, s ezek egészen az utolsó pillanatig a különféle határesetek, félvérek, vegyes házasságok stb. számára menekülési lehetőségeket adtak. Minden egyes ilyen alkalommal új meg új tömegek tértek át, s ostromolták az egyházi hatóságokat az áttérés zálogaként tekintett keresztség kiszolgáltatásáért. Az uszító jobboldali sajtó s a jobboldali pártok viszont ádáz ingerültséggel kérték számon az egyházaktól a keresztség s a benne rejlő kibúvási lehetőség könnyed osztogatását. Az egyházak e kétféle követelés között úgy találták, hogy a leghelyesebb a keresztelés kiszolgáltatásának kérdésében mind a gyilkos kedvű fajelmélet sötét vizein kóválygó jobboldaliakkal, mind pedig „a szentségeket életbiztosításként felhasználni akaró” zsidókkal szemben egy tiszta és megingathatatlan teológiai álláspontot képviselni: a keresztség szentség, melyet nem lehet más célokra használni, tehát csak ennyi meg ennyi havi oktatás után lehet kiszolgáltatni, annak illő és szorgalmatos vizsgálata mellett, hogy az érdekelt valóban megtért-e. Hogy hivatalosan ezt nyilatkoztatták ki, az rendben van. Hogy 1944 tavaszáig, ameddig valamennyire konszolidált kormány volt, általában ezt a gyakorlatot követték, nagyjából ez is rendben van; a baj ott kezdődött, hogy *nagyon sok helyen* így kezelték a kérdést 1944. március 19-e után is, amikor itt is, ott is a halálveszedelem közvetlen érzésében estek térdre emberek a pap előtt azzal, hogy keresztelje meg őket, s ne kérdezze, hisznek-e a szeplőtelen fogantatásban vagy a predesztinációban. Jó szándékú egyházi férfiak, mikor így szembekeverültek a zsidók ama meggyőződésével, hogy a keresztelés számukra élet vagy halál kérdése, azzal próbálták a „könnyelmű” kereszteléstől és az okirat-hamisítástól való húzódozásukat igazolni, hogy itt inkább különféle új meg új hírek alapján fellépő tömeghisztériáról van szó, mintsem valódi menekülési lehetőségről, mert hiszen a keresztséget a jobboldali államhatalom túlnyomó részben egyáltalán nem vette tekintetbe, s már csak azért is óvatosnak kell lenni, mert a keresztség értékének a devalválásával a már régebben megkereszteltek helyzetét rontják, anélkül hogy az újakén javítanának. Ez valóban igaz volt az esetek háromnegyed részére nézve, de nem volt igaz számos határesetre nézve. Minderről azonban csak azután lehetett volna egyáltalán beszélni, ha felismertük, hogy az új helyzetben a teológiai probléma is megváltozott: a kérdés ugyanis a komoly zsidóüldözés megkezdésével az lett, hogy szabad-e a keresztséget kiszolgáltatni, illetve erről igazolást adni, *tekintet nélkül arra, hogy meggyőzésre és megtérítésre van-e idő és van-e lehetőség*, egyedül azért, hogy egy közvetlen és valóságos életveszedelmet valakinek a feje felől elhárítsunk. Mert a probléma ekkor már ez volt, s alig hiszem, hogy a felelet kétséges lehet. Az, hogy az érdekel-

tek tömegei az életveszedelem közvetlenségét és a keresztség hasznosságát esetleg tévesen ítélik meg, s rohamukkal maguknak nem használnak, de másokat veszélyeztetnek, ez már a következő kérdés, amire az első kérdés világos eldöntése után lehet csak gyakorlati irányelveket és szempontokat kidolgozni és megfelelően alkalmazni. Tudjuk, hogy felvetették és megválaszolták maguknak a kérdést sokan; lehet, hogy az irányadó tényezők is elvben állást foglaltak; egységes, tudatos és határozott egyházi állásfoglalás azonban nem alakult ki e kérdésben. Bizonyára kialakult volna ebben is, más kérdésekben is, hosszabb német megszállás és hosszabb nyilas uralom alatt; azonban a megpróbáltatásnak és helytállásnak ez a bőségebb alkalma sem az egyháznak, sem az egész országnak nem adatott meg.

A magyar szellemi élet állásfoglalása

Az ország erkölcsi mérlege szempontjából döntő kérdés még a magyar *szellemi élet* állásfoglalása is. Itt azonban nem szorítkozhatunk a zsidók ügyére és a rajtuk való segítésre, hanem a szellemi dolgok összefüggésénél fogva egészben kell néznünk a magyar szellemi életnek a fasizmus és hitlerizmus szemben való felállását. Azt nem mondhatjuk, hogy viselkedése e kérdésben – egyes, ismert kivételektől eltekintve – egészben szégyenkezésre adna okot. A magyar tudomány, a magyar irodalom és a nemesebb magyar közirodalom több kiállása ismeretes; ahol ezt nem lehetett, a burkolt állásfoglalás különböző formáit alakították ki, s ahol ezt sem lehetett, nagyjából tüntetően hallgattak: ha időnként az ellenforradalmi vagy a hintapolitikás államhatalom szellemi hátvédet keresett náluk, akkor elementek, meghallgatták a hivatalosak szólamait és felhívásait, azután elmondtak valami igazat és általánosat, vagy hallgattak, s azt a segítséget, amit a kormányzat keresett náluk, nem adták meg. Ennél azonban többre lett volna szükség: a magas és örök ideálok mellett sok emelkedett és általános állásfoglalást meg kellett volna tisztítani a nagyon sokszor szándékosan benne hagyott kétértelműségektől; minden félreértést eloszlatni a tekintetben, hogy az írók európaisága nem azonos az uralkodó feudális reakció érdekében fogant bolsevistaellenességével, s az írók radikalizmusa nem azonos a tömeggyilkos fasizmus radikalizmusával. S ennek tisztázása után szükség lett volna az ellenállás és emberség programjának egy olyan tiszta és világos megjelenítésére, mely mind a zsidókérdésben, mind az egész nemzeti kérdésben a legtöbb ingadozót, a legtöbb jó szándékút, a legtöbb fiatalelme megragadjon. A magyar szellemi élet részéről azonban nem történt meg

sem a kétértelműségek eloszlatása, sem az ellenállás és emberség programjának a megfogalmazása oly világosan és együttesen, hogy mellette minden eltévelyedés mellékessé és esetlegessé váljék. Egy ilyen értékű állásfoglalásnak csak kísérletei voltak, melyek mind elégteleneknek, hamisaknak vagy szűkeknek bizonyultak, s végül pontosan ugyanazokra a vakvágányokra kerültek, mint az egész magyar politikai ellenzékiesség.

Az első, legsikertelenebb megfogalmazás volt az, melyet a hivatalos zsidó szervek s a polgári baloldali pártok is vallottak: a *zsidók állampolgári egyenlőségének* a megszüntetése elleni tiltakozás. Az ország társadalmi feszültségei és nemzeti sérelmei mellett azonban reménytelenül visszhangtalannak kellett maradnia egy olyan állásfoglalásnak, mely a zsidók állampolgári egyenlőségével egyidejűleg a magyar nép, a magyar tömegek ügyében nem foglal elegendően radikálisan állást, s ugyanakkor a magyar értelmiséget a németek felé vivő nemzeti sérelmekkel nem állít egy olyan nemzeti veszélyérzést szembe, mely a zsidók veszélyérzésétől függetlenül is hitelre talál. Ennek híján ezek a megnyilatkozások nem nagyon tudtak a tömegek elnyomottságát oly jól viselő s a századforduló óta mindinkább kiüresedő millenniumi liberalizmus frazeológiáján és a bethleni konszolidációt visszasíró nagypolgári kapitalizmus szempontjain túljutni s azt a benyomást szétoszlatni, hogy itt elsősorban a zsidók önvédelméről van szó.

A másik megfogalmazás az ellenforradalmi közélet konzervatív, európai szárnyától indult ki, s ennek köszönhette aránylag nagyfokú védettségét és megnyilvánulási lehetőségeit: ez a zsidótörvényhozással és a zsidóüldözéssel a nagyobb és aktuálisabb *német veszedelmet* állította szembe, és a jobboldali mozgalmak fésületlenségét, szociális és forradalmi frazeológiáját a bolsevizmussal való rokonsággként pellengérezte ki. Ide jó szellemi erők gyűltek össze, de a kiindulópont alapvető tömeg- és forradalomellenessége, a legitimizmusra, restaurációra és Szent István-i állameszmére sandító németellenesség és „kuruc”-ság maró kritikákat váltott ki, és sok jó magyar radikális erőt távol tartott.

A harmadikféle megfogalmazás egyszerre szegezte szembe a német és zsidó térhódítással a *magyarság megmaradásának* és szembefordulásának a szükségességét. Ez a megfogalmazás azonban, ha mégoly bátran fordult is szembe a németekkel és bérenceikkel, azt az óriási erkölcsi kockázatot vette magára, hogy közben azért a zsidóüldöző jobboldalnak is ad hivatkozási lehetőséget, s így alkalmatlan volt arra, hogy a német megszállással szemben felmutatandó magyar ellenállás és zsidóüldözésekkel szemben felmutatandó magyar emberség 1944. évi nagy próbájához a fogalmakat

tisztázza. Azok a jó magyar erők, melyek megbokrosodtak a konzervatív és legitimista hátsó gondolatú németellenességtől, nagyjából ebbe a pozícióba szorultak; amennyire nem helyes őszinte nemzeti pesszimizmusukat és romantikájukat a ködös, gyilkos és pusztító német uralmi metafizikával egy emberi megítélés alá vonni, úgyannyira nem volna helyes e romantikának s e pesszimizmusnak az őszintesége miatt az irrealizmusát és a természetlenségét elfelejteni. Érdekes megjegyezni, hogy éppen Szabó Dezső, aki ennek az egész fogalmazásnak a szellemi atyja volt, a háború kezdete óta svábkérdés és zsidókérdés egy lábon való kezelését meglehetősen abahagyta, és helyenként megdöbbenő realizmussal mérte le a helyzetet; viszont a nemzeti és paraszti romantikának és saját külön frazeológiájának a csapdáit ő sem hagyta el.

A negyedikféle megfogalmazás a szocialista mozgalmi vezetők fogalmazása volt, akik a zsidókérdésre szűkített szociális kérdéssel szembeszegették *minden kizsákmányolás megszüntetését, a magyar tömegek felszabadítását* s ennek érdekében a német fasizmussal szemben való *nemzeti* ellenállást. Ez tiszta és helyes fogalmazás volt, de abban a megszorítottságban s részben illegalitásban, melyben az ellenforradalmi Magyarország a szocializmust tartotta, nem számíthatott mindazoknak a nemzeti erőknél a visszhangjára, amelyeknek a segítségére a német terjeszkedéssel és a zsidóüldözésekkel szemben szükség lett volna. Ezért keresték nagyon erősen a munkáspártok más nemzeti erővel az együttműködést, de ezek az erők szellemi oldalon is túlnyomó részben az utolsó percig megmaradtak megosztott vagy megzavarodott állapotukban.

Mire lett volna tehát szükség? Lényegileg arra, amit a nemzeti harcot hirdető munkásmozgalom is mondott, de olyan helyről és olyan fogalmazásban, melyről semmi címen nem lehet vitássá tenni, hogy a nemzet nevében és a nemzet érdekében szólalt meg. Szükség lett volna tehát a magyar szellemi élet bevett, származási vagy politikai gettóba nem szorított képviselői részéről egy olyan állásfoglalásra, mely először élesen és világosan szembefordul a zsidótörvényhozás kártékony hiábavalóságával és a zsidóüldözések embertelenségével, azután hitet tesz a német veszedelemmel szemben a magyar nemzet szabadsága mellett, és pedig legitimista és Szent István-i hazabeszélés nélkül, utána állást foglal a magyar nép teljes felszabadítása mellett s minden – nem csak a zsidó – gazdasági kizsákmányolással szemben, azonban minden osztályharcos frazeológia nélkül, végül szövetséget kínál minden erőnek, mely ugyanezt akarja. Vagyis azt az állásfoglalást, mely erkölcsi, belpolitikai és külpolitikai síkon egyedül menthette volna meg az országot, komolyabb szellemi háttérrel kellett volna

megtámasztani. Persze, egy ilyen állásfoglalás nem élvezhette volna olyan erők és hatalmak támogatását vagy elnézését, mint a többi kétértelmű, ártalmatlan vagy hatástalan állásfoglalás. A magyar szellemi életben ennek ellenére voltak egy ilyen állásfoglalásnak biztató előzményei, s voltak, akik nem lettek volna olyan messze sem a lehetőségétől, sem a képességétől annak, hogy ezt az adott helyzetben leghelyesebb megfogalmazást s körülötte a csatlakozásnak és visszhangnak a gócait kialakítsák. Felelősség terheli őket, beleértve a kisebbek között e sorok íróját is, hogy ezt végül nem tették meg.

A magyar társadalom erkölcsi csődjének okai

Ha mindennek alapján össze akarjuk foglalni a tapasztalatoknak azt a sorát, melyet az üldözött zsidóság a magyar társadalomról megélt, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a rosszindulat, részvétlenség, korlátoltság és gyávaság vonásai azok, melyek mint legélesebb és legkeserűbb tapasztalatok kirajzolódnak. Hiábavaló volna ezt cáfolgatnunk, mert ezek a tapasztalatok teljes mértékben valóságosak. Közben azonban tudjuk és érezzük, hogy ez a társadalom, ez az ország alapvetően nem rosszindulatú, nem részvétlenséges, nem értelmetlen, sőt minden ellenkező látszat ellenére alapvetően nem is gyáva. Az emberség, az együttérzés és a bátorság azonban nem egyéni és magukban megálló kvalitások, hanem a társadalmi helyzettől nagymértékben függő dolgok. Merő romantikus elképzelés, hogy egy ország, egy társadalom, egy közösség embersége vagy bátorsága abból áll, hogy milyen nagy számban tud felmutatni a mások iránti szeretetben felolvadó önzetlen szenteket, és milyen tömegben tud csatasíkra állítani fizikailag rettenthetetlen, minden vésszel dacoló hősokeket. Emberséghez és bátorsághoz kellenek természetesen személyes vonások is, de ezek kibontakozásának a lehetősége közösségi feltételeken múlik, azon, hogy annak a közösségnek a működő tekintélyei a szétesés vagy megzavarodás erőivel szemben képesek-e a teljes értékű erkölcsi helytállás irányelveit kötelezővé, iránymutatóvá tenni a közösség látható vagy láthatatlan szervezeteiben, képesek-e a fizikailag bátrak támadó kedvének az erkölcsi szenvedély lendületét, a jó szándékú ingadozók, félénkek és kényelmesek számára pedig a közösség helyeslésének, támogatásának, szolidaritásának a háttédjét megadni.

Pontosan ez volt az, ami nálunk hiányzott, sőt a közösségi erkölcs, az ép közösségi beidegződések fokozatos szétesése következett be. Ez a szétesés régebbi időkre nyúlik vissza, közelebbről arra, hogy az 1848–49-es

szabadságharc bukása után az ország vezető rétegeinek és értelmiségének politikai ösztönei és veszélyérzete egyetlenegy pontra, a történeti Magyarország szétesésétől való félelemre összpontosultak, ennek s a birtokló rétegek önvédelmének a következménye a kiegyezés hamis és ellentmondó politikai konstrukciója, melyben az ország egész közösségi élete és közösségi cselekvősege elakadt és elterméketlenedett; utóbb az 1918–19. évi forradalmak és a trianoni béke mind társadalmi, mind nemzeti síkon megerősítették ezeket a görcsös félelmeket, ami a sérelmi-revíziós és bolsevista-ellenes politikában való végleges megrekedésére vezetett. Ennek során mindinkább az a helyzet alakult ki, hogy a magyar vezető osztályokban és csoportokban, miközben a politikai tájékozódóképességnek, nívónak és tárgyalóképességnek egy csomó formáját, röviden a politikai rutinjukat megtartották, mindinkább megromlottak a minden ép politika alapját képező alapvető beidegződések: az ép helyzetérzék, az azonnal reagáló veszélyérzék, az előnyök, kockázatok, lehetőségek és szükségességek realista lemérésének a biztonságos képessége, a közösségi érdekek érzékelésének a képessége, egyszóval az, amit politikai ösztönnek lehet nevezni. A politikai ösztön helyét mindinkább görcsössé és mindinkább irreálissá vált politikai rögeszmék foglalták el: a történeti Magyarország és a történeti társadalmi hierarchia helyreállításának és fenntarthatóságának a rögeszméi.

Mindennek a végzetes következményei napvilágra jöttek a második világháborút megelőző és abban kirobbanó nagy európai politikai válságban, mely minden egyes európai nép politikai erkölcsének és politikai ösztöneinek a nagy próbája volt. A magyar politikai vezetés rutinja egy ideig elpalástolta a politikai ösztönök megromlásának a végzetes folyamatát. Az a mód, ahogyan az ország vezetői a trianoni békeszerződést módosító két bécsi döntést elérték anélkül, hogy a szövetségesekkel háborúba keveredtek volna, majd ahogyan később, a háborúba keveredés után a Kállay-kormány a hitlerizmus veszett ügyétől lassan eltávolodott, messziről nézve a politikai sakkjáték magasiskolájának tűnhetett és tűnt is fel. Közelről nézve azonban, ahogyan a zsidótörvények mérlegénél már utaltunk rá, e látszatsikerek mögött csupa végiggondolatlanság és kapkodás állott, s a szüntelenül ingadozó helyzet folyton aszerint változott, hogy a rutinosak és a rögeszmések harcában éppen ki kerekedett felül. Így történhetett, hogy a sikeresen lefolytatott politikai sakkjátszmák után minden átmenet nélkül történtek a legvégzetesebb és legfelelőtlenebb lépések, így először Jugoszlávia megtámadása és az ország felelőtlen és érthetetlen háborúba lépése, majd pedig az 1944. március 19-i német–magyar törés után a kormányzat összeomlása és a kormányzó behódolása.

E vonatkozásban a legirtózatosabb felelősség a volt kormányzónak és a Kállay-kormánynak a németektől eltávolodni próbáló, de ennek következményeit és követelményeit végig nem gondoló politikáját terheli. Hogy mennyire nem tudta ez a politika, mit miért csinál, az csak akkor derült ki, mikor katasztrófaként fogadta 1944. március 19-ét, mely minden józan mérlegelés szerint a Kállay-politika sikere és megdicsőülése kellett volna hogy legyen, mert hiszen tálcán hozta a kiugrás és szembefordulás lehetőségét, úgy, hogy még a nacionalista közvélemény nagy részét is a németek ellen lehetett volna fordítani. Ehelyett a kormány egy árva hang nélkül lemondott, a kormányzó kinevezte a németek által kívánt új kormányt, s ezek után a kormányzó és a németek, a magyar hadsereg és a nyilasok, akik három nappal azelőtt egymás ellen állottak fel, most egyszerre egyöntetűen úgy kezdtek viselkedni, mint akik a sorsfordulót incidensnek, a halálos sérelmet apró félreértésnek, a végső veszedelmet biztató együttműködésnek s a készülő tömeggyilkosságokat boldogító nemzeti politikának óhajtják tekinteni. Az ország politikai elbutítása és ép érzékeinek a megzavarása ezzel érte el a tetőpontját: ez a lépés ölte meg a magyar hadsereg önbecsületét, ezzel vált értelmetlenné, sőt sült el végzetesen visszafelé minden engedmény, melyet a németekkel szemben távolságot tartó Teleki- és Kállay-kormányok az időnyerés jegyében tettek, beleértve az összes zsidótörvényeket, s végül ez a lépés tartotta meg a hivatalos magyar közéletet s az egész hivatalki kart a folyamatos törvényesség hitében, s indította arra őket, hogy a kormány minden intézkedéséhez a folyamatosan működő közigazgatás segítségét megadják, holott a háborúnak ebben a szakában már nemcsak az aktív ellenállás, de a közigazgatás passzivitása és szabotálása is komoly nehézséget tudott volna okozni a megszállóknak és bábkormányuknak.

A magyar közvélemény tehát azon kezdte, hogy politikájával jogos, megtámadhatatlan nemzeti sérelmekre vélt orvoslást keresni, és fokozatosan és saját maga által is észre nem vett átmenetekben jutott el oda, hogy a világ legnagyobb, legőrültebb és leggonoszabb rablóállamának az utolsó szövetségese maradt. Ezenközben az az időpont, amikor a nemzeti sérelmek helyrehozatalára és a zsidók gazdasági visszaszorítására irányuló politika immár nem más, mint kalandorság és emberirtás, a kritikátlanabb emberek számára teljességgel megfoghatatlanná vált. Még érintetlenül állottak a legnagyobb zsidó vagyonok, s látható volt a zsidó jólétnek még igen sok jele, amikor már több „kisebb” zsidóírtás nyugtalanította a kormányzat lelkiismeretét, s a zsidók vasúton vagy utcán a legkülönbözőbb inzultusok lehetőségének voltak már kitéve. Senki sem világított rá, hogy csak egy borotvaélen táncoló szélhámos politika ügyeskedése késlelteti az

emberirtás hitleri apparátusát abban, hogy a relatív – igen relatív! – biztonság magyarországi szigetét elborítsa. Így történhetett, hogy amikor az államhatalom a német megszállást tudomásul vette, s ezzel a fordulat igazi tartalmát elkendőzte, oly sokan nem vették észre, hogy a kormány tetteinek irányítása korlátolt, reakciós, de a maguk szabályait és formáit nagyjából mégis betartó urak kezéből végleg örültek és gazemberek kezébe került, s nem vették észre, hogy mi az, ami most már a zsidók vonatkozásában el fog kezdődni. Az inzultusok hirtelen megszorodását mindenki láthatta, de hiszen ilyenek már azelőtt is voltak, gondolták, s a *törvényes* államhatalom majd rendet csinál. Ennek a fokozatos szoktatásnak volt az eredménye, hogy ez a társadalom minden látható ellenkezés nélkül tudomásul vette a sárga csillag bevezetését, ami pedig mindenütt másutt, ahol az emberi méltóság sérelmei iránti érzék épen maradt, az egyetemes felháborodás kialakulására és megnyilvánulására volt jeladás. Komoly hangulatváltozás nem következett be, csak akkor, amikor a vidéki zsidók deportálása megkezdődött, s a deportálások módszereit szemtől szembe meglátták az emberek. Ezeket azután már valóban megdöbbenéssel, undorral és borzadállyal nézte a magyar lakosság többsége, ebből azonban a társadalom demoralizáltsága és elgyávultsága mellett s a törvényesség hamis helyzetének a fennmaradása folytán szervezett és öntudatos segítség nem született meg: ami segítség történt, alkalmi volt és szórványos, s az SS-ek és csendőrök természetesen megtették mindent, hogy ettől a kevéstől is elvegyék az emberek kedvét. Hiába vált 1944 nyarára világossá, hogy már rég nem a zsidók gazdasági térhódításának a visszaszorításáról van szó, hogy a zsidók „kitelepítése” mit jelent, s hogy az ország tömeggyilkosok szövetségesévé vált, azért az ingadozó, az átlagos, a középén álló emberek mindenféle emberséges és bátor megnyilatkozásának a lehetőségét továbbra is lehetetlenné tette részben a saját súlyos politikai félre-neveltségük, részben pedig az ország politikai vezetőinek a szégyenletesen félrevezető viselkedése. Mindennek következtében úgy látták, hogy a zsidógyilkolásoktól való minden borzalmuk mellett tovább is lojálisan engedelmeskedniök kell a hivatalos magyar államapparátusnak, s mint jó magyaroknak, továbbra is a németek győzelmét kell kívánniok; igyekeztek tehát valahogy úgy elképzelni a dolgot, hogy itt is egy alapjában jó szándékú, jó elindulású és igazságot eredetileg maga mellett tudó akciónak az „elfajulásáról” van szó. Ha sajnálták vagy pláne segítették a zsidókat, akkor ezt ennek *ellenére*, megosztott, ingadozó lelkiismerettel tették.

De nemcsak az egész magyar társadalom, de maga a magyar zsidóság is áldozatul esett a magyar társadalmon úrrá lett erkölcsi optikai zavar-

nak. Rengeteget hallottunk bujkálásokról és hamis papírokról, de közről nézve ennél sokkal meglepőbb volt az, hogy a zsidók többsége mennyire nem szánta el magát bujkálásra és hamisításra, s miközben mind kevésbé lehetett kétsége üldözőinek szándéka felől, mégis milyen tömegesen engedelmeskedett a megszokott államhatalom megszokott hatósági szerveinek, holott a nem engedelmeskedés túl sok kockázatot nemigen jelentett már. Az üldözést szemlélő magyar társadalom is megállapította – helyenként elégtétellel állapította meg! – az üldözött zsidók közösségi viselkedésének a feltűnő defektusait: azt, hogy közös védekezés helyett mily sokan, s gyakran éppen a vezetők, keresték az egyéni kivételezettség kétes értékű útjait, szinte bele is nyugodva minden üldözésbe, mely a kivételezetteket nem érinti; hogyan folytattak az utolsó percig kicsinyes háborúságokat, hogyan hozták felesleges kívánságokkal nehéz helyzetbe segítőiket stb. Ha azonban azt kérdezzük, hogy mindezek vajon oly különösen „zsidós” tulajdonságok-e, akkor riadtan állapíthatjuk meg, hogy itt egészen másról van szó. Vajon melyik nemzet volt az, amely nyájszerűen engedelmeskedett világosan kilátászó pusztító szándékoknak, amely az utolsó percig kivételezett akart maradni az alól a sárga csillag alól, amit a németek láthatóan vagy láthatatlanul minden kelet-európai népre feltűztek? Melyik társadalom mutatta az ostrom alatt, a pincékben a közösségi érzés hiányának, a segíteni nem akarásnak, a segítség önző igénybevételének s a vezetőkben a reájuk bízott s bennük bízó emberek gondja elől való megfutamodásnak oly feltűnő példáit? Félek, hogy „zsidós” vonások helyett inkább a magyar társadalomhoz való asszimiláció csodáját kell megállapítanunk, pontosabban azt, hogy a magyar társadalom minden rétegében és csoportjában a közösségi erkölcsök, konvenciók és beidegződések egyugyanazon szétesése következett be!

Csakis ezzel magyarázható, hogy ez a társadalom, amikor és amennyire tudomást szerzett mindezekről a tömegkínzásokról és tömeggyilkosságokról, ha már nem érezte saját felelősségét, amit sokféle okkal meg lehet magyarázni, nem érezte meg legalább a saját *veszélyeztetettségét*. Azt, hogy egy német világban a magyarokkal nem sok híján ugyanolyan dolgok történhetnek, mint amilyenek a zsidókkal történtek; ezt ez a társadalom az utolsó percig, mint nyilvánvaló ostobaságot, ingerülten vagy kézlegyintéssel utasította vissza, és az egészben nem látott mást, mint a vesztüket érző zsidók gyermekes erőfeszítését abban az irányban, hogy a maguk veszélyét közös veszélynek tüntessék fel. Pedig tudjuk, hogy bármennyire egyedülálló volt az a hisztérikus gyűlölet és félelem, amivel a hitlerizmus a zsidókat kezelte, azért pl. a lengyelekkel, különö-

sen pedig a lengyel értelmiségi rétegekkel úgyszólván teljesen úgy bánt, mint a zsidókkal. S aki egy kicsit képes volt érzékelni a német fajelmélet és német faji felsősegtudat világképét s ennek következményeit, annak nem volt nehéz rájönnie, hogy ami a lengyeleknek jár, az ugyanúgy kijárhat a magyaroknak is, s tisztán csak sorrend kérdése, hogy mikor. Hogy ezt a veszélyt minden figyelmeztetés ellenére újból meg újból sikeresen bagatellizálni lehetett a magyar vezető és értelmiségi rétegek előtt, annak történeti magyarázata van: ezek a rétegek az 1867. évi kiegyezés óta megszokták azt a beállítást, hogy a magyarságnak csupán az osztrákokkal vannak nagyobbrészt közjogi vitái, a németek ellenben egészen inkább szövetségeseink; ezenkívül a magyarság a maga történeti területén ugyanazt a vezető szerepet és felelősségtudatot hivatott kiépíteni, mint amire a nagynémet világkép szerint a németek világszerte hivatottak, s ezt megerősítette a két világháború német–magyar szövetsége. Így alakult ki a magyar vezető rétegek tekintélyes részében az a beidegződés, hogy ha a németeknek a kelet-európai népek fölött való uralmi igényéről és szupremáciájáról hall, akkor elsősorban ne az jusson eszébe, hogy ez *felettünk* való uralmat is jelent, hanem az, hogy *nekünk* is ugyanilyen vezetési és uralmi igényünk van a történeti Magyarország más nyelvű nemzetiségeivel szemben. Ez a mélyen beidegződött öngyilkos beállítás tudta azután a magyar társadalmat az utolsó pillanatig „megóvni” attól, hogy a zsidók pusztulásában a maga pusztulásának a lehetőségét meglássa.

Érvek a felelősségvállalás ellen

Végighaladtunk az összes fontos tényeken, s igyekeztünk a legsúlyosabbakra magyarázatot is találni. Szándékosan tartózkodtunk minden mértéktelen fogalmazástól, s igyekeztünk az erkölcsi felelősség fokozatait nem összekeverni. Nem azért, mintha enyhíteni és elkenni akarnánk bármit is, hanem azért, hogy ha a felelősség kérdésére sor kerül, megtámadhatatlan hitelű tényállásból indulhassunk ki, s válaszul ne kapjuk azt a védekező szolidaritást és ellentámadásba való átmenetet, mely minden igazságtalan vagy túlfeszített általánosításnak az ismert következménye. Szükség volt erre az óvatosságra, mert különböző érveket vagy ellenvetéseket hallunk az ellen, ha mindezekből azt a következtetést vonja le bárki, külföldi vagy magyar, keresztény vagy zsidó, hogy a magyar társadalom részes annak a felelősségében, ami történt.

Az első ellenvetés az, hogy a zsidók milliós tömegben való kiirtását nem mi csináltuk, hanem a németek, túlzás volna tehát az ő gonosztetteikért felelősséget éreznünk és vállalnunk. Ez igaz, erről nincs is szó. Fel lehet ugyan vetni, hogy abban, *hogy* és abban, *ahogy* a németek bejöttek, nincs-e szintén valami felelősségünk. De itt meg is lehet fordítani a dolgot, és elismerhetjük azt, hogy az egész Teleki–Kállay-féle zsidótörvényhozásos és átvészélős politikában volt a zsidók megmentése szempontjából pozitív *lehetőség* is; és annak felelősségét, hogy ez a kísérlet március 19-én csődbe került, hagyjuk meg az ország vezetőinek. Kapcsoljuk ki tehát a németekért való felelősséget – a fentiekben sem arról beszéltünk –, s szorítsuk a felelősséget arra, ami ezután is megmarad: a magyar polgári és katonai hatóságok tudatos közreműködésével folyt zsidóüldözésre és zsidóirtásra, valamint arra, ahogyan a magyar társadalom s annak különféle hivatali és társadalmi szervei a zsidók üldözését, deportálását és gyilkolását *nézték*.

További ellenvetésként azt is gyakran halljuk, hogy ne ezekről vagy ne csak ezekről beszéljünk, hanem beszéljünk a hadifoglyokról, a háborús szenvedésekről, az internáltakról, a demokrácia nevében folyt hatalmaskodásokról; vagy „jobbik” esetben azt halljuk, hogy – mindezekre való tekintettel – ne beszéljünk semmiről sem, hanem húzzunk egy vonalat, s tekintsük a zsidók által elszenvedett szenvedést a nem zsidók által azóta bármi okból elszenvedett szenvedéssel kölcsönösen kiegyenlítettnek. Hogy mi hiba és véték történt a felszabadulás óta, az külön kérdés. Itt, ebben az összefüggésben először azt kell nagyon határozottan leszögeznünk, hogy csak hadifoglyok, *ártatlanul* internáltak és *jogtalanul* meghurcoltak vonatkozásában foglalkozhatunk egyáltalán a kérdéssel, mert remélem, hogy azt a szenvedést, amelyet az igazi gyilkosok és részesek megbüntetése okoz, senki sem akarja, még ha annyira együtt érez *minden* szenvedővel, a negyvennégyes tömeggyilkosságok és szörnyűségek felelősségét máris kiegyenlítő szenvedésnek tekinteni. Másodszor le kell szögeznünk, hogy e szenvedéseknek csak egy része minősíthető visszatartásnak, a többi olyan esemény, melynek a zsidóüldözésekért való felelősséggel összefüggése nincs. Harmadszor le kell szögeznünk, hogy sem hadifogság, sem internálás, sem rendőri hatalmaskodás – melyek különben egymástól is igen különböző dolgok – nem mérhetők össze, még ha emberi életek estek is neki áldozatul, azzal, ami a zsidókkal történt. Nem mondom ezt azoknak az anyáknak, feleségeknek, gyermekeknek és hozzátartozóknak, akiknek belepusztult vagy belerokkant valakijük mindezekbe, mert nincs jogom rangsort csinálni az ő gyászuk és veszteségük s a zsidó anyáké, feleségeké, gyermekeké között; bár tudjuk, hogy a gyász és veszteség ténye mellett

annak körülményei sem egészen lényegtelenek, s ezek nem vitásan a zsidók esetében voltak borzalmasabbak. De szólok azokhoz, akik azt hiszik, hogy jogukban és módjukban van e kérdésben, akár mint szemlélőknek, akár mint ártatlanul fogságot vagy inzultust szenvedetteknek, történeti mérleget csinálni s a számadás két tételét egymással kiegyenlíteni. Azok a fogságok, nélkülözések és inzultusok, melyekre ezt alapozzák, az emberi szenvedésnek abba a csoportjába tartoznak, melyek háborúban, emberek tömeges fogságban tartásánál és tömeges politikai felelősségre vonásánál a világtörténelem kezdete óta mindig előállanak a történelmi helyzetek keménysége s az emberek lelkiismeretlensége, kegyetlensége, hatalmaskodása és visszaélései folytán. Minden okunk megvan arra, hogy továbbra is harcoljunk ezek ellen, de a mértéket azért ne vétsük el: ezek bármelyikét a zsidók tömeges legyilkolásával komolyan egy napon említeni nem lehet más, mint frivolság vagy rosszhiszeműség. Nemcsak a kereszténység és civilizáció évszázadaiban, de az emberi kegyetlenség történetének évezredeiben is folyton érvényesült egy határ, melyet elvben alig s a gyakorlatban sem oly gyakran hágtak át, mely bizonyos kíméletet biztosított az öregek, asszonyok és gyermekek életének; a zsidókat ért tömeggyilkosságoknak ellenben a fajelméletnek s az irányítók szándékának megfelelően az öregek, asszonyok és gyermekek éppen úgy tömeges áldozatai voltak, mint a férfiak. S a kiválasztásnak s a halálig gyötrésnek olyanok voltak a módszerei, hogy azok között, akik mégis túléltek őket, tízezzel vannak a szó klinikai értelmében elmebetegek. Közöttünk járnak és élnek emberek, akik látták vagy tudták az édesanyjukat vagy feleségüket kopaszon és meztelenül mustrálgatni, bántalmaztatni és halálba küldeni, közöttünk járnak szülők, akik látták vagy tudták gyermekeiket máglyára dobni s újszülötteiket a vagon falához veretni, vagy akik a megőrülés határán emésztik magukat azzal az önkínzó és végsőleg alaptalan váddal, hogy miért engedték vagy küldték szeretteiket valamilyen, végül halálba vezető útra. Közöttük szinte derült és felszabadult embereknek tűnnek fel azok, akiknek hozzátartozói bombától vagy váratlan betegségben pusztultak el, s még azoknak is egy fokkal jobb, akiknek hozzátartozói emberi gonoszság és kegyetlenség miatt, de mégis a halálnak valamilyen ismert és megszokott formájában veszték oda: mert ezeknek az emberek régi és meghitt barátjával, az absztrakt, személytelen Halállal van dolguk, nem pedig a tébolynak, a szadizmusnak és az emberek által mesterségesen csinált sűrített Borzalomnak azokkal a képeivel, amelyekről alig lehet szabadulni. Aki jó vagy kevésbé jó okokkal elhárítja magától azt a gondolatot, hogy ennek a felelősségében részes, még mindig elborzadhat, ha saját anyját, saját feleségét, saját gyermekeit

gondolja el ugyanebben a helyzetben, s akkor talán elmegy a kedve attól, hogy mindezeket akárhány esztendőös hadifogsággal, akármilyen koplalásos internálással s akármiféle rendőri inzultussal egy napon merje említeni. Negyedszer végül le kell szögeznünk, hogy ha pontosan ugyanazt és ugyanannyit szenvedtünk volna vagy szenvednénk is visszatorlasként, az legfeljebb arra volna ok, hogy ne kérjünk bocsánatot, de nem arra, hogy magunkat az önvizsgálat és felelősségvállalás alól felmentsük.

Halljuk azt az ellenvetést is, hogy a magyar társadalom nagyobbrészt nem tudott arról, ami a megsemmisítő táborokban történt, s ha hallott ilyenekről, azok annyira valószínűtlenül hangzottak, hogy el sem hitte. Az, hogy ezeket első szóra nem hiszi el valaki, természetes. De nem az a lényeges, hogy első szóra elhittük-e, vagy ameddig lehetett, kételkedtünk. Hanem az a lényeges, hogy abban a pillanatban, mikor először felvetődött a legtávolibb *lehetősége* annak, hogy ilyenek történnek, ettől magától meg kell borzadnia és cselekvésbe kell lendülnie minden ép erkölcsi érzékű embernek. Mi pedig éppen akkor kezdtük nem „elhinni” a megsemmisítő táborokat, mikor a deportáló vagonokról már éppen eleget tudtunk ahhoz, hogy amazokat is elhihessük: s nem azért nem hittük el, mert töretlenül bízunk az emberi jóérzésben, hanem azért, hogy ne kelljen szembenéznünk a magunk felelősségével.

További ellenvetés az, hogy a magunk felelősségének a túlságos és folytonos hangoztatásával ne adjunk alkalmat arra, hogy külföldön vagy itthon olyanok, akik nem voltak jobbak vagy nem jobbak nálunknál, a mi beismerésünket a maguk politikai vagy erkölcsi előnyére használják fel, s olyan politikai vagy egyéb következményeket vagy erkölcsi hátrányokat alapozzanak erre, amelyeket nem érdemlünk meg. Ideje volna azonban leszoknunk arról, hogy mindenféle beismerésnek és felelősségvállalásnak az erkölcsi teljességét azzal gyengítjük meg, hogy folyton arra sandítunk, hogy ez másokra, a zsidókra, a csehszlovákokra, a külföldre, a nagyvilágra hogyan fog hatni. Ha van felelősségünk, akkor minden taktikázás nélkül kell vele szembenéznünk, mert csak így válhatunk felnőtt nemzetté, s a magunk erkölcsseit csakis ezen az úton hozhatjuk rendbe. S nagyobb távlatban nézve bizonyosak lehetünk afelől is, hogy a világnak velünk szemben való megbecsülését s akárki mással való összemérésünket végül nem az fogja meghatározni, hogy mennyit vallunk be és mennyit tagadunk vagy magyarázunk el, hanem az, hogy milyen komolysággal és határozottsággal állapítjuk meg a magunk felelősségét, mert csak ebben az esetben várható komolyan, hogy országunk egy következő alkalommal más, méltóbb arcot tud mutatni.

Szokásos a magunk felelősségét azzal is enyhíteni, hogy a magyarságra szégyent hozó viselkedés gócai elsősorban a magyar vezető rétegek, a középosztály, az értelmiség voltak, ezzel szemben a nép, az egyszerű emberek, a proletárság, a parasztság mindettől elítélően távol maradt. Van ezeknek a nézeteknek egy kevesebbet hangoztatott, de középosztályi-értelmiségi körökben azért nagyon elterjedt fordítottja is, amely szerint éppen az európai nivójú, művelt rétegek voltak azok, akik ettől távol maradtak, ezzel szemben inkább a durva, félművelt kurtanemesek, félproletárok és proletárok voltak azok, akik a zsidók gyötrésében és kirablásában örömeiket lelték. Ismerünk végül olyan beállítást is, hogy a magyar résztvevők is valójában nagyjából német vérűek voltak, vezető rétegben s köznépben egyaránt.

Ami a legelőször említett tételt illeti, a vezető rétegek s az értelmiség felelősségének a megállapítása a legnagyobb mértékben helytálló, ha *azért* tekintjük őket inkább és elsősorban felelőseknek, mert éppen vezetők, mert éppen értelmiségiek voltak, tehát ennek folytán nemcsak magukért, hanem másokért, másokra való hatásukért, rossz példájukért vagy elmaradt jó példájukért is felelnek. Valóban mi címen voltak vezetők, ha a politikai és erkölcsi irányításért sem akarnak felelősséget vállalni, s a felelőség pillanatában egyszerre jámbor és szürke népként akarják kezeltetni magukat? Ha azonban azt akarjuk ezzel mondani, hogy a zsidók üldözésében elsősorban az urak voltak aktívak, a nép pedig ettől tudatosan távol tartotta magát, ezzel nagyon veszélyes és öncsaló romantikának leszünk az áldozatai: veszélyes különösen azért, mert arra az illúzióra vezet, hogy miután az urak világa eltűnt, s a nép került uralomra, ezzel már magában megszűnt annak lehetősége, hogy ez a nép a jövőben hasonló helyzetben hasonlóan felelőtlennek vagy részvétlennek mutakozzék. Ehhez nem elég politikai és társadalmi változás, mert az ennek csak előfeltétele, ehhez alapvető politikai és erkölcsi megkomolyodás is kell. Természetesen még kevésbé igaz az az állítás, hogy a zsidóüldözések alatt az alsóbb osztályok voltak a komiszak és embertelenek. Csak az igaz, hogy a minden rétegből való *valóban* művelt emberek tartották távol magukat, ez azonban annyira magától értetődik, hogy mondani sem kell. Különös súllyal mondani meg egyenesen veszélyes, mert régtől fogva tudjuk, hogy ami jó pontot Magyarországon a *művelt emberek* szereznek, annak rendszerint az *urak* akarnak a haszonélvezői lenni, akik azt hiszik, hogy ők és a műveltség azonos dolgok. A valóság az, hogy ha közelebbről megnézzük a zsidóüldözések magyar résztvevőinek osztályösszetételét, akkor a vezető rétegekből nagyjából részről ott találjuk a jobbágynyúzó, parasztpofozó, uralmi szellemmel telített

közigazgatás képviselőit, de ezenkívül a városi, hivatalnoki és egyéb középosztály egy része is helyenként olyan példáit adta az embertelenségnek és rablóösztnnek, amit minden illúziómentesség mellett sem tételezett fel róluk az ember. Ami ezek levonása után megmaradt, és európai, művelt felső, közép- és értelmiségi réteg módjára viselkedett, az többségében nagyon passzív volt ahhoz, hogy a magyar vezető réteg mérlegét egészen döntően megjavítsa. Ami viszont a népet illeti, a fasizmusra könnyen reagáló, a társadalmi fejlődés zsákutcaiban megrekedt kispolgári és félproletár rétegek éppen úgy, mint a minden erkölcsi gátlástól mentes alja proletárság, megfelelő számban képviseltették magukat az embervadászatnál és a rablásnál; marad igazolásul az öntudatos mozgalmi proletárok viselkedése, amelyik megint csak része az egész proletariátusnak. *Aránylag* legtávolabb valóban a magyar parasztság állott mindettől, ez azonban részben paraszti idegenség volt, részben emberi jóérzés és segítség, de ez sem volt tudatos és együttes erkölcsi állásfoglalás. Ami végül a német vér szerepét illeti, annyi kétségtelen, hogy mindazok, akik a német fajelmélet hatására magukban a német vért felfedezték, azok egyben az átlag magyaroknál nagyobb mértékben indítatva érezték magukat, hogy mindabban, amit a németek csináltak, részt vegyenek, s ha ebből egy s más netán megborzasztotta s visszataszította őket, afelett szemet hunyjanak, magukat becsapják vagy belelovalják. Azt azonban, hogy ennek alapján a magyarok részvétele és felelőssége tulajdonképpen inkább a német származású magyarokra korlátozódik, illúzió és öncsalás volna állítani.

Felelősség és felelősségvállalás

Legutolsó érvül azt lehetne végül ellene vetni a magunk felelősségének a felvetése ellen, hogy ha egyszer ilyen jól meg lehet magyarázni azokat a politikai és társadalmi összetevőket, történeti megrázkódtatásokat, félrevezető tapasztalatokat, közösségi zsákutcákat, rossz beidegződéseket, melyek a magyar társadalom viselkedését meghatározták s idáig vezették, akkor mi értelme van bűnösségről vagy felelősségről beszélni, mikor itt valójában a történelem nagy folyamatairól van szó, melyeket elsősorban megérteni kell, nem pedig ilyen hittanórára való kategóriákkal, mint bűnösség és felelősség, túlmoralizálni. A problémának ez a fajta felfogása a bűnösség és felelősség kérdésének és mibenlétének a teljes félreismerését jelenti. Bűnösség és felelősség megállapítása nem azon alapszik, hogy a tettesről bebizonyult, hogy *nem* társadalmi, közösségi, nevelési és

személyes meghatározói alapján cselekedett, hanem mindezekről függetlenül és szabadon határozta el, hogy gonoszat fog cselekedni; ha ellenben bebizonyítja, hogy csak különféle meghatározó okoknak és előzményeknek engedett, akkor nem bűnös és nem felelős. A gonoszság, a silányság, a gyávaság nem valami szabad és impozánsan ördögi elhatározásban áll, hanem éppen abban, hogy nyomorultul, tudatosság és szabad elhatározás nélkül azt tesszük és csak azt tesszük, amire társadalmi, közösségi, nevelési és személyes adottságaink, torz és torzító tapasztalataink, belénk rögződött előítéleteink, üres közhelyeink, kényelmes és ostoba formuláink indítanak. Való, hogy az ilyen emberrel szemben nincs értelme felelősségvállalásról beszélni, mert egyszerűen nem is ér el a tudatáig ennek a szónak az értelme. Ezzel azonban nem vonja ki magát a felelősségre *vonás*, vagyis cselekedeteinek a következményei alól. A felnőttiség és szabadság ott kezdődik, amikor meglátjuk a merőben előzmények által meghatározott cselekedeteink silány voltát, kezdünk felelősséget vállalni és szabadon, felelősen cselekedni. Mindezt *keresztényül* úgy mondják, hogy a bűnös ember az eredendő bűn rabságában cselekszik, s még a jó cselekedete is a törvények kényszere alatt születik, tehát értéktelen; a megváltott, szabad ember viszont lélekből és szabadon cselekszik. Ugyanezt *marxistául* úgy mondják, hogy az ember cselekedeteit osztályhelyzete határozza meg, ha azonban felismeri osztályhelyzetét, úgy tudatosan állást foglal, s ha osztályhelyzete a történelmi fejlődés ügyének szolgálatára indítja, ezt immár tudatosan teszi, ha pedig osztályhelyzete a történelmi fejlődés ügyével szembeállítja, akkor osztályával szembefordul.

Ebben az értelemben kell felvetnünk a magunk, a nemzetünk, a társadalmunk felelősségének a kérdését. Ha a magyar nemzet valóban egy tisztán jobbagyszellemű, nyájszerű, a felelősség kérdését uraira és megszállóira toló társadalom, akkor nem érdemes a felelősségvállalásról beszélnünk, s ha felvetjük, el fogja utasítani. De én nem hiszem, hogy a magyarság a nyájszerűségnek s az elnyomottságnak ezen a mélypontján állott volna s állana. Bármennyire is nem tudta az utolsó száz esztendőben a maga felemelkedésének az igazi útját megtalálni, közben szüntelenül és nagyon tudatosan kereste azt, és a nagy szellemeknek nem kis száma járt az élen ebben a keresésben. S bármennyire elkeserítően éreztük is azt a zsákutcát, amibe a magyar politikai és társadalmi fejlődés az utolsó évszázadban, különösen az utolsó évtizedekben, leginkább pedig a második világháború folyamán beleszorult, újból meg újból vártuk és reméltük, hogy végül mégis adódik valami, ami kiváltja azt a jobbat, amitől úgy éreztük, hogy nem pusztult el teljesen. Igaz, végül a felelőtlenységnek, a helyzetet felismerni és

helytállni nem tudásnak az a mértéke, amit az ország 1944-ben felmutatott, meghaladta legrosszabb várakozásunkat is. Ha azonban több vagy kevesebb joggal merhattünk várni ennél jobbat is, mint ahogyan nálunk minden külső jel szerint nem jobb nemzetek mutattak ennél jobbat is, s azóta a magyarságban is újból megmutatkozott sok minden, ami reményt keltő, akkor mégiscsak van értelme felelősségvállalásról beszélni és azt remélni, hogy ez nem marad ebben az országban egészen visszhangtalanul.

Azt azonban nem állíthatjuk, hogy az egész nemzet, az egész társadalom *nevében* való felelősségvállalásnak ma egyszerű a módja, és biztos a visszhangja. Ha ez bizonyos lett volna, már rég meg is történt volna; tudjuk azonban, hogy az erre irányuló kísérletek balul végződtek. Említettük, hogy milyen ingerültséget keltett egy nyilatkozat, mely maga s mások *nevében* *bocsánatot* kért a zsidóságtól. Mondhatjuk, hogy a bocsánatkérés talán nem a legszerencsésebb fogalmazás, mert ha más emberhez vagy emberekhez van intézve, akkor mindig ott lebeg felette az a veszedelem, hogy a bocsánatkérő számára a túljátszott önlealacsonyítás, a címzett számára pedig az erkölcsi pöffeszkedés vagy kegyes leereszkedés torz gesztusaira ad alkalmat. Egy társadalom azonban, melyben erőteljesen él a felelősségvállalás szelleme, nem akadt volna meg szavakon vagy formákon, hanem azokat megfelelően kiigazítva, továbbhaladt volna a lényeg, a felelősség megállapítása, vállalása és viselése felé. Nálunk nem ez történt, hanem egy meglehetősen ingerült elutasítás következett, s nehezen fog menni, hogy társadalmunk feladja azokat az okokat vagy álokokat, melyeket a felelősségvállalás ellen kialakított magának. Aki tehát újból megpróbál e kérdésben a magyar nemzet, a magyar társadalom *nevében* valami magvasat és igazat nyilatkozni, könnyen szembe fogja magát újból találni azzal az ingerült kérdéssel, hogy: ki bízta meg ezzel?

Ebben a helyzetben egyet lehet csinálni: megállapítani és elvállalni a felelősség reánk eső, *személyes* részét. Megállapítani pl. azt, hogy mindaz, amit e sorok írója akár lelkiismeretből, akár kérésre segített vagy segíteni próbált, milyen siralmasan és szánalmasan kevés, mennyire mögötte marad annak, amit kellett és amit lehetett volna, mennyire meg van terhelve sok hiábavaló óvatossággal és jóra való restséggel, mennyire hiányzott belőle az, hogy a jóakarat megéreztetésének az igyekezetén túlmenően, mindenestül vállalja egy-egy hozzá forduló gondját, és kezébe vegye a megmentését, és az esetleges kockázatokba is mennyire inkább csak belecsúszott, mintsem szembement volna velük. Szükséges, hogy mindenki megcsinálja magának ezt a mérleget, s a hangsúlyt ne arra helyezze, hogy mik az érdemei vagy a mentségei, s ezek hogyan egyenlítik ki a vétkeit vagy

a mulasztásait; hanem egyszerűen csak arra, hogy mi mindenért *felelős*, vagy mi mindennek a felelősségében *részes*. Így talán utóbb mégis kialakul egy tisztább, bátrabb és a felelősséggel inkább szembenéző, együttes nemzeti számvetés is.

Ha mindazt, amit eddig elmondottunk, a felszabadulás pillanatában mondtuk volna, akkor ezzel be is fejezhattük volna. Nem világítottuk volna meg vele a teljes problémát, de elmondtuk volna azt, aminek elmondása 1944 után a legfontosabb volt. Közben azonban eltelt három esztendő, felnőtt egy új – vagy újjászületett a régi – antiszemitizmus, s mint láttuk, a zsidók tömeges elpusztításáért való felelősség felvetésére a leggyakoribb felelet, hogy miért nem beszélünk arról a szenvedésről is, amit azóta viszont nem zsidók szenvedtek. Ma tehát nem kerülhetjük el, hogy az antiszemitizmus újjáéledéséről és annak okairól ne beszéljünk. Nem azért, mintha, mint azt már mondtuk, a kétféle szenvedés egy pillanatig is komolyan összemérhető, egyenrangúnak vehető volna, hanem azért, mert azokat a burkokat, melyeket szenvedésből, sérelmekből, rossz lelkiismeretből maguk köré vonnak az emberek, csak a teljes igazság erejével lehet valamennyire is áttörni.

2. Zsidók és antiszemiták

A napjainkban megnőtt antiszemitizmusról azonban immár nem beszélhetünk merőben a magyar helyzetre és az eseményekre szorítkozva, hanem előbb teljes szélességében fel kell vetnünk az antiszemitizmus eredetének és okainak kérdését s ezzel együtt azoknak a társadalmi és lélektani feltételeknek a kérdését, melyek az európai zsidóságot s annak a környező világban való helyzetét meghatározzák. Nem célunk, hogy az antiszemitizmus minden vallási, lélektani és gazdasági vonatkozását áttekintsük, mert annak nem egykönnyen lehet a végére jutni. Az antiszemitizmus elsősorban mint kóros társadalmi jelenség érdekel bennünket, legkivált abban a formájában, melyben a legújabb időben Közép-Európában politikai jelentőségre is jutott. A különböző vallási, lélektani és gazdasági vonatkozásokkal tehát elsősorban annyiban kell foglalkoznunk, amennyiben ezeknek a kóros társadalmi jelenségeknek az okai, előzményei és magyarázatai között számba jönnek.

Miféle társadalmi képződmény az európai zsidóság? A magyar közéletben évtizedek óta úgy teszik fel a kérdést, hogy faj-e vagy felekezet. Ebben a kérdésfeltevésben egyetértenek a legvadabb antiszemiták és az asszimilációra különös súlyt fektető zsidók. Az antiszemita ugyanis fogja magát, s játszva bebizonyítja, mint ahogy igaz is, hogy a zsidóság közösségi meghatározó jelentősége messze túlterjed azon a területen, ahová az európai keresztény felekezetek társadalmi meghatározó hatása a szekularizáció óta visszaszorult; ebből levonja azt a következtetést, hogy a zsidóság nem felekezet, hanem faj. A fajelmélet ellenfelei viszont játszva bebizonyítják, mint ahogy igaz is, hogy zsidó faj nincs, és a tipikusan zsidónak ismert fizikai vonások nem egy, hanem vagy tíz különböző típusnak gyakran egymással is ellenkező vonásai; ebből levonható az a következtetés, hogy a zsidóság nem faj, hanem felekezet. A kérdés tehát hamisan van feltéve. A cionisták, a nemzeti és politikai öntudattal bíró zsidók szerint a zsidóság sem nem faj, sem nem felekezet, hanem külön nemzet vagy nemzeti kisebbség. Ez így azonban csak a politikai öntudatú zsidókra igaz: azok valóban nemzet vagy nemzeti kisebbség. Az egész zsidóság azonban nem egy nemzethez tartozik, nincs közös nemzeti tudata, sem közös állama vagy államalkotó erőfeszítése. Legfeljebb azt mondhatják róla a cionisták és mások, hogy mindennek *kellene* lennie, mindennek a tudatára kellene ébrednie. Minden jel arra mutat azonban, hogy a zsidóságnak nem kis része nem akar és nem fog erre az útra lépni. Egyetlen szóval, egyetlen formulával tehát nemigen lehet a zsidóság mai társadalmi helyzetét, mely a legkülönbözőbb irányokban való átmenet állapotában van, megragadni.

Amikor a következőkben *zsidókról* és *zsidóságról* beszélünk, akkor ez nem jelenti és nem jelentheti mindig ugyanazoknak az embereknek a körét, hanem egy változó kiterjedésű embercsoportot jelent aszerint, hogy milyen vonatkozásban van róla szó: ha az ősi közösségről van szó, a rítus közösségébe beletartozókat, ha zsidó vallásról, úgy a zsidó vallásúakat, ha zsidó nemzetről vagy nemzeti kisebbségről, úgy a nemzeti öntudattal bírókat, ha a zsidók lelki vagy magatartási reakcióiról, akkor azokat, akik a zsidóság valamiféle közösségébe még beletartoznak, ha a környezetnek a zsidókkal szembeni reakcióiról van szó, akkor azokat jelenti, akiket a környezet zsidókként számon tart, ha pedig zsidóüldözésekről van szó, akkor az üldözők által megszabott kört jelenti. Nem látom értelmét, hogy „zsidó”-n kívül más kifejezést használjak: régebben kerülték ezt, ma azonban zsidók és nem zsidók egyaránt használják, s „izraelitá”-t mondani ma

már oly archaikusan és hivatalosan hangzik, mintha „Mózes-vallású honpolgártársaink”-at emlegetnénk.

Míg a zsidóság mibenlétéről csak néhány véleményt kell összevetni, addig az antiszemitizmus mibenlétéről és okairól nagyon sokféle magyarázat ismeretes, még ha csak azokat vesszük is számításba, melyek az objektív érvényesség és tényekkel való alátámaszthatóság komoly igényével lépnek fel. Az egyik, igen elterjedt magyarázat szerint az antiszemitizmus gyökere a zsidókkal szemben kialakult középkori, vakbuzgó *előítélet*, mely Jézus megfeszítését tulajdonítván nekik, ezenfelül is mindenféle babonás vádakkal illette őket; az antiszemitizmus tehát mai, világi formájában is lényegileg ennek a középkori előítéletnek a leszármazója, s így az ellene való harc egybeesnék a vallási türelmetlenség, üldözés, babonáság, tudatlanság elleni harccal. Ez a magyarázat a kiindulópontot jól fogja meg, de nem magyarázza meg, hogy az antiszemitizmus, mint eredetében vallási jellegű előítélet, hogyan és miképpen alakult át olyan emberek előítéletévé, akiknél a vallási meggyőződés e vonatkozásban már semmi szerepet sem játszik. Az egész magyarázatban van valami *szellemtörténeti* jelleg: egyszer, valahol, valamiért kialakult egy vallási eredetű előítélet, s akkor ez elkezd önmagában élni, terjedni, fertőzni, utóbb vallási gyökereitől elszakad, önálló „izmus”-sá válik, intenzitásban megnövekedik, közben azonban az alapvető oka ugyanaz marad.

A *történeti materializmus* szerint viszont az antiszemitizmus okai éppen nem ideológiaiak, hanem gazdaságiak és társadalmiak: az emancipáció folyamán felszabadult és a vagyonosodás útjára lépett zsidósággal szemben kezdettől fogva szemben állanak a mindenféle emancipációval ellenséges feudális rétegek s bizonyos részben a birtokban lévő vagyonos polgárság is; utóbb ezek valamennyire kiegyeznek vele, mikor azonban a munkásmozgalom a feudalizmus és a tőke hatalmát végveszedelemmel fenyegeti, akkor a feudális erők és a nem zsidó tőke a tömegek indulatainak elterelésére szítani és támogatni kezdik a tudatlan kispolgári és alja proletártömegek antiszemitizmusát és a különböző álforradalmi, fasiszta tömegmozgalmakat. Így jön létre a modern antiszemitizmus, mely szükségképpen megszűnik, amint a fasiszmus és a tőkés gazdasági rend megbukik, s az osztály nélküli társadalom komolyan berendezkedik. Ez a magyarázat csupa olyan összefüggésre mutat rá, melyek nem vitásan valóban megvannak, és így vannak, s az is igaz, hogy egy, az emberek minőségbeli egyenlőségén és egyenrangúságán alapuló társadalomban el kell sorvadniuk az olyan mozgalmaknak, melyek bármilyen téren az emberek alapvető minőségbeli értékkülönbségének a hitéből táplálkoznak. Mégis ez a magyarázat

nem magyarázza meg azt, hogy bizonyos tömegek társadalmi feszítőerejét miért *lehet* éppen az antiszemitizmus irányában elterelni, miért lehet emberek sokaságával elhíttetni azt a nyilvánvaló, a legegyszerűbb tényekkel megcáfолható, a tapasztalattal szemben álló, érdekeikkel is ellenkező és mégis újból meg újból hitelt nyerő ostobaságot, hogy a zsidó gyáros és a zsidó szakszervezeti titkár között titkos egyetértés áll fenn.

A magyarázatoknak egy harmadik, az előbbinél kevesebbet mondó csoportja egyes *lélektani* reakciókból indul ki. Ilyen az, amely az antiszemitizmust a zsidók vagyonosodása, vagyonszerző ügyessége, tehetsége és egyéb sikerei folytán feltámadt *irigységnek* tulajdonítja; vagy annak, hogy a zsidók sok vonatkozásban *mások*, s ez már önmagában irritálja a környezetet; vagy annak, hogy durva és alantas lelkű embereknek általában szükségük van arra, hogy másokat megvessenek, üldözzenek és gyűlöljenek, s hogy ezt megtehessék, időnként kiválasztanak valami erre alkalmas gyengébb csoportot, azokat maguktól elkülönítik, mindenféle alaptalan vádakkal illetik, s ily módon élik ki alantas és támadó ösztöneiket. Ez mind valóban összetevője az antiszemitizmus tömeghisztériáinak, de megint csak nem magyarázza meg azt, hogy más, aránylag szintén elég védtelen, sőt védtelenebb kisebbségi csoportokkal szemben miért jelentkeznek ugyanezek az indulatok sokkal gyengébben, s miért lehet pl. az irigységet a *nem zsidó* vagyonos és sikeres emberekről eredményesen a zsidókra, méghozzá ugyanúgy a *szegény és sikertelen* zsidókra is „elterelni”.

Ismeretes Freud *mélylélektani* magyarázata,¹¹⁸ mely szerint az antiszemitizmus alapja az a vád, hogy a zsidók azok, akik megölték az Istent, de ezt a bűnt nem hajlandók magukra vállalni, ellentétben a keresztényekkel, kik elvállalják, s ezáltal megtisztulnak tőle; s mindezek mögött az apa megöléséért vagy megölni akarásáért való ősi – közösségeknél őskori, egyes embernél gyermekkori – bűntudat áll. Felveti még azt is, hogy egyes fiatal, alapjában pogány népek a kereszténységre való erőszakos megtérítettetésük feletti ingerültségüket reagálják le a keresztény vallás őseként szereplő zsidóság elleni akciókban. Az, hogy az európai antiszemitizmusnak döntő kiindulópontja a Krisztus megfeszítéséért való középkori felelőssé tétel, teljes mértékben hihető; az antiszemitizmusnak az erőszakos megtérítettetés visszatorlásaként való magyarázata, melynek ötletét nyilván a nácizmus párhuzamos zsidó- és kereszténygyűlölete adta, kevésbé meggyőző. Az pedig mindenképpen kétséges, hogy az egyéni mélylélektan olyanfajta fogalmait, mint trauma, elfojtás, gátlás, bűntudat, komplexum, kárpótlás,

¹¹⁸ Vö. Freud, Sigmund: *Mózes és az egyistenhit*. Budapest, 1946.

lereagálás, feloldás, *minden további nélkül* lehessen alkalmazni közösségi jelenségekre s azok egymáshoz való viszonyára. Az analógiák nagyon termékenyek lehetnek, azonban a közösségi életben éppen a rejtettség és tudattalanság döntő momentumai egészen másképpen jelentkeznek.

Másik, egyszerűbb mélylélektani magyarázat szerint az antiszemitizmus mögött tudat alatt a zsidók ellen elkövetett igazságtalanságokért és kegyetlenségekért való büntudat, lelkiismeret-furdalás áll. Ilyenfajta elemek valóban fellépnek az antiszemitizmusban közvetlenül nagyobb zsidóüldözések *után*, egyébként azonban nem: aki ismeri az antiszemitákban élő ördögi képet a zsidóságról, az tudja, hogy az a feltevés, mely szerint ők akár csak maguk között, szívük mélyén vagy tudat alatt tudják és érzik, hogy a zsidókkal szemben igazságtalanok, egyáltalában nem helytálló.

Kevésbé mélyenjáró, de nagyon elterjedt az az elképzelés, hogy általában az ember és ember közötti *megkülönböztetések*, mindenféle különbözőségeknek bármilyen vonatkozásban való hangsúlyozása, kutatása vagy emlegetése s az emberek így megkülönböztetett csoportjaira nézve felállított *általánosítások* már eleve magukban rejtik a megvetés, lenézés, üldözés és alaptalan vádaskodás veszedelmeit; s az antiszemitizmus kiindulópontját is ilyen megkülönböztetések és általánosítások képezik. Emlékezhetünk arra, hogy a német zsidótörvények kezdetekor¹¹⁹ mennyi gunyoros elme-futtatás, paródia és humoreszk jelent meg – főleg Németországon kívül –, amelyek azt írták le, hogy mi lesz, ha majd ugyanilyen alapon a szőkétet vagy a zöld szeműeket vagy az x-lábúakat fogják megkülönböztetni, gettóba tömöríteni, házassági tilalmakkal elkülöníteni és vádakkal elhalmozni. Való, hogy minden megvetés és minden üldözés kereteit, formuláit, „logikai” vázát ilyen megkülönböztetések és általánosítások alkotják. Az azonban, hogy ezek az antiszemitizmus és hasonló jelenségek *okai* között fontos szerepet játszanak, csupán azoknak az áldozatoknak a számára meggyőző, akikkel igazságtalan megkülönböztetések és helyt nem álló általánosítások alapján szenvedték el azok állítólag „megillető” következményeit. Valójában azonban az emberek nem azért vetik meg és üldözik embertársaikat, mert nem tanították meg őket arra, hogy ne tegyenek megkülönböztetéseket, és tévesen ne általánosítsanak, hanem pontosan fordítva, azért tesznek megkülönböztetéseket és általánosításokat, hogy különböző sérelmeikből és irritáló tapasztalataikból származó támadó indulatok szá-

¹¹⁹ 1935 szeptemberében születtek meg az első német zsidótörvények, amelyek a zsidókat megfosztották állampolgárságuktól és politikai jogaiktól, és megtiltották, hogy nem zsidókkal házasságra vagy nemi kapcsolatra lépjenek, valamint hogy 35 év alatti nem zsidó nőket háztartásukban alkalmazzanak.

mára kielégülést szerezzenek; az elégtételt kereső ember ugyanis nagyon ritkán jut hozzá, s akkor is nagyon kevésbé elégszik meg vele, ha azon vehet elégtételt, aki a sérelmét okozta, hanem keres másokat, akikre a sérelem okozójával való azonosítás, vagyis *általánosítás* révén indulatait átvihesse.

Az antiszemitizmusnak ezekkel a magyarázataival, melyek az antiszemitizmusban valami, a zsidókkal szemben kívülről fellépő erőt látnak, szemben állanak azok, melyek az antiszemitizmust a zsidók által kiváltott valamiféle visszahatásként magyarázzák meg. Kikapcsolom ezek közül azt a *teológiai*, tehát tudományos mérlegelésen túl eső magyarázatot, mely szerint minden baj forrása az, hogy a zsidók nem fogadták el a kereszténységet, mely elsősorban közöttük és nekik hirdettetett. A társadalomtudomány számára ebből annyi az érvényes, hogy ha a zsidók a középkor elején a kereszténységre térnek, s a keresztény világban elkeverednek, akkor semmiféle állítólagos faji tulajdonságuk meg nem akadályozhatta volna, hogy a velük kapcsolatos minden kérdés az idő múlásával teljesen tárgytalanná ne váljék. Hogy azonban ez a világnak s nekik haszon vagy veszteség lett volna, azt egy ilyen ezredéves keretben felállított alternatívában teljesen irreális és történetietlen volna mérlegelni.

Egy kiragadott *társadalmi* folyamatra helyezi a súlyt az a magyarázat, amelyik az antiszemitizmus okát a zárt vallási közösségből kilépő, asszimilálódó s asszimiláns zsidóságnak az európai társadalomban való rohamos és nagymértékű közéleti és gazdasági térfoglalásában s annak visszahatásában látja. Ebből annyi igaz, hogy a modern antiszemitizmus nem egyszerű szellemtörténeti leszármazója a középkori, vallási színezetű antiszemitizmusnak, hanem új, modern impulzusokból táplálkozik, melyek valóban összefüggenek a maga zárt közösségéből kilépő, emancipálódó zsidóságnak a társadalom és a különböző foglalkozások körében való megjelenésével. A pusztá térfoglalással azonban ezt így megmagyarázni nem lehet, mert hiszen az újkor nemcsak zsidókat emancipált, hanem emancipált polgárokat, jobbagyokat, munkásokat, nőket is, s ezek az emancipációk szintén térfoglalással jártak, szintén ellentéteket, sőt a társadalmi fejlődés szempontjából sokkal fontosabb ellentéteket robbantottak ki anélkül, hogy ezek akár hevessebben, akár pusztító és gyilkos következményeikben elérték volna az antiszemitizmus méreteit.

Van olyan magyarázat is, mely a *közösségi hovatartozás* problémáiból kiindulva főleg azt emeli ki, hogy az asszimilációt hangsúlyozó *asszimiláns* zsidó álláspontnak az őszinteség hiánya az antiszemitizmus egyik döntő oka; az, hogy a zsidók a környező nemzetekbe való beolvadás hangoztatása és a megkülönböztetés nélküli egyenlőség követelése mellett valójában min-

den magatartásukban továbbra is a maguk külön közösségének a tudatát őrizték, annak érdekeit követték, s csak azért nem vallottak színt ezzel a lényegében külön nemzeti vagy kisebbségi tudattal, mert akkor kevésbé lehetett volna az egyetemes nemzeti közéletben fontos és előnyös pozíciókat elfoglalva tartani. Ebből annyi bizonyosan igaz, hogy a zsidók asszimilációja sok minden összhangtalansággal meg van terhelve, de ez inkább azokat az értelmiségieket szokta idegenkedéssel eltölteni, akiket a közösségi érzés, közösségi hovatartozás ideológiai, erkölcsi és gyakorlati kérdései különösen foglalkoztatnak, mintsem az antiszemita tömegeket.

Végül ott van az az általánosan elterjedt, de elég felületes magyarázat, mely vagy szociológiai, vagy történeti, vagy faji előzmények alapján feltételez bizonyos jellegzetes *zsidó tulajdonságokat*, zsidó erényeket vagy hibákat, s azok visszahatásaiból magyarázza az antiszemitizmust. Azt a kérdést, hogy az antiszemitizmus előidézésében maguknak a zsidóknak mi a szerepük, az antiszemitizmus megvilágításánál valóban fel kell vetnünk. Abban azonban kételkednünk kell, hogy ennek során egy nem változó, tételekbe foglalható és komoly módszerekkel ellenőrizhető zsidó alkatra fogunk bukkanni; ellenben találhatunk többé-kevésbé tartós egyéni és közösségi magatartásformákat, melyekkel szemben természetesen ott állnak a környezet hasonló vagy ellentétes magatartásformái is.

Mindezekkel a magyarázatokkal szemben, melyek egyetlen sémából indulnak ki, s kissé mindig a végeredményre sandítanak, komolyan meg kell szabnunk a magyarázatkeresés menetrendjét, melyben a különböző lehetséges szempontok megkapják a maguk rangsorát. A helyes rangsort abban látom, hogy először meg kell ragadnunk a zsidóságnak mint *társas közösségnek* a történeti kialakulását és helyzetváltozásait más közösségekkel, a környező társadalommal való *egyeszerveződésének* feltételeit, az ebből adódó egyéni és közösségi *magatartások* egymásra való hatását, mindezeknek az egyéni és tömeglélektani visszahatásait, s végül mindezt bele kell helyoznunk a *társadalomfejlődés* egyetemes folyamatába.

A zsidóság a középkori keresztény társadalomban

Azt a különleges módot, mellyel a zsidóság a környezethez és annak különböző indulataihoz viszonyul, némelyek az ókorig, mások a zsidóság középkori társadalmi helyzetére s ismét mások csupán a zsidóságnak újkori, modern kapitalizmus által megszabott feltételeire vezetik vissza. Az ókorig való visszamenetel nagymértékben társadalmiatlan volna, mert

a zsidóság helyzete csak a középkortól fogva jelent egy napjainkig folyamatosan kifejlődött és vizsgálható közösségi viszonylatot. Ennél régebbi adalékokig visszamenni csak azoknak érdemes, akik nem egy feltárható közösségi viszonylatot, hanem a zsidó vallás és metafizikai gondolkodás – tényleg meglevő – folytonosságát vagy ezen is túl a zsidó lelket, a zsidó sorsot, a zsidó tragikumot, a zsidó hivatást, a zsidó bűnt vagy valami más örök érvényű zsidó Lényeket akarnak megkeresni. Tudom, hogy vannak nézetek, melyek a zsidók első megjelenésétől mind a mai napig való szerepükig a zsidó léleknek valamiféle egységes tartalmát, alapvető, folytonos erőfeszítését (Isten országa e földön stb.) vélik felismerni. Vannak persze antiszemiták is, akik vissza egészen Ábrahámig megkeresik a zsidókról való mai képük adalékait. Aki a zsidóság belső világát kutatja, annak bizonyosan figyelembe kell vennie az ókorig visszanyúló momentumokat, amelyen pl. a választott nép öntudata, az erkölcsi absztrakció és spekuláció készsége stb. Arról azonban szilárdan meg vagyok győződve, hogy e vonásokat semmiféle konkrét közösségi probléma megmagyarázására nem lehet igénybe venni, s a zsidóknak a környezetben elfoglalt helyzete döntő összetevőiben a középkor folyamán, Európában alakult ki.

Az a kiindulás viszont, mely az antiszemitizmust csak a legújabb kor átalakulásaiban gyökereztetni, komoly és jó társadalmi kategóriákkal dolgozik, de kihagy egy fontos lélektani elemet, a zsidókkal szemben fennálló erkölcsi leértékelést, mely mind a zsidóság lélektani megpróbáltatásai, mind az antiszemitizmus elemei között döntő jelentőségű, s amelyet nem lehet a középkori helyzet feltárása nélkül megmagyarázni.

Amennyire nehezen illik bele a zsidóság a közösségi elhatárolások ma szokásos európai típusaiba, annyira egyszerű a középkori zsidó közösség elhelyezése. A zsidóság, amióta mint törzsi állam megszűnt, majd szétszóródott, egy nemzeti, törzsi reminiscenciákkal kísért *rítusközösség* volt. A rítusközösségeknek az egész középkori Európában döntő jelentősége volt, a Közel-Kelet pedig Marokkótól Indiáig félig-meddig még ma is ilyenekben él. E közösségek meghatározó jelentősége azelőtt világszerte s a Közel-Keleten nagyon sok helyen ma is mindenféle nemzeti és faji választóvonalainál fontosabb volt, s az emberi életnek, az emberi érzelmi és akarati világnak, közösségi szolidaritásnak sokkal több vonatkozását és megnyilvánulását kötötte le és szervezte meg, mint a sokáig merőben hatalmi szerkezetet jelentő állam. A rítus e vonatkozásban nem mai európai értelemben vett hitvallást, vallásfelekezetet jelent, hanem egy olyan közösséget, mely az embernek vallási vonatkozásain, hitbeli meggyőződésein túl egész közösségi és egyéni életviteli módját, társadalmi erkölceit, mindennapi

szokásait, mai szóval úgy is mondhatnánk: az egész *etnikumát* meghatározza. Az újkor elejétől – a Közel-Keleten csupán a legújabb kortól – kezdve ezek a közösségek kezdenek jelentőségükben csökkenni, és helyt adnak az európai értelemben vett nemzeti közösségeknek, melyek az államfenntartás vagy az államalapítás központi kérdése körül építik ki a maguk szerkezeteit, s kezdik a tömegek közösségi érzelmeit és közösségi szolidaritását a maguk részére mind nagyobb mértékben igénybe venni. A rítusközösségeknek azonban e nemzetek kialakulásában gyakran döntő szerepük volt és van, különösen a Közel-Keleten, de a Balkánon is, úgyannyira, hogy államok alakulása vagy szétesése következik be rítusközösség vagy rítuskülönbözőség miatt: így élt sokáig a balkáni népek nemzeti öntudata egyházi szervezetekben, így vált el napjainkban a mohamedán Pakisztán a hindu Indiától, a keresztény Libanon a mohamedán Szíriától, így fonódik össze számos arab állam öntudata ma is a mohamedán öntudattal, s így párhuzamos a zsidó–arab nemzeti ellentét a vallási különbséggel.

A zsidóság eredetileg egyike volt ezeknek a középkori és közel-keleti rítusközösségeknek: mint ilyen, élt elszórtan Angliától Perzsiáig és Marokkótól Szibériáig, körülvéve két nagy civilizációtól, a keresztény és mohamedán civilizációtól, s külön testként beékelve abba a társadalmi szervezetbe, melyet e két nagy civilizáció kialakított. A zsidóság helyzetét ebben a környezetben az tette különlegessé, hogy nem egy akármilyen primitív rítusközösség volt – akkor aligha maradt volna fenn –, hanem egy magasrendű, fejlett vallásos világnézeten alapuló közösség, melyet mind a keresztény, mind a mohamedán vallás elismert a maga őseinek és alapjának.

Ezen a ponton azonban elválik a keresztény és mohamedán környezetbe került zsidóság sorsa. A mohamedán civilizáció kezdettől fogva a legújabb korig harcosok és hódítók meglehetősen egyszerű szerkezetű állam- és társadalomszervezeteiben élt, melyek az iszlám minden térítőbuzgalma ellenére az alájuk vetett külön rítusközösségek életét egyszerű és rideg uralmi és adóztatási feltételek útján szabták meg. Ilyen feltételek mellett élte a zsidóság a zárt rítusközösségeknek azt a nem mindig kellemes, de elég közönséges életét, mely a környező világtól időnként elnyomást, üldözést vagy hátrányokat szenved, nagyobbbrészt azonban szűkre szabott, de szabályozott, megszokott és emberi közlekedésben él vele. Ezért a mohamedán civilizáció területén zsidónak lenni nem volt rosszabb, mint párszinak,¹²⁰ nesztoriánus-

¹²⁰ Az indiai Zoroaszter-vallás hindu követője, akinek ősei a VIII. században vándoroltak ki Perzsiából.

nak,¹²¹ koptnak¹²² vagy görögkeletinek, sőt a zsidók és mohamedánok közötti kulturális közeledés aránylag igen nagy volt. A szó európai értelmében vett zsidóellenesség ezen a területen teljesen új keletű, s a zsidók palesztinai bevándorlásával és államalapítási erőfeszítésével függ össze.

A középkori zsidóellenes előítélet

Ezzel szemben a keresztény civilizáció területén a zsidóság helyzete súlyosabb s egyben komplikáltabb volt, egyrészt a zsidósággal kapcsolatos vallási képzetek, másrészt a középkori keresztény társadalomszervezet sajátos jellege folytán.

A középkori keresztény társadalom vallásos köztudatának része volt az a tétel, hogy a kereszténység Megváltóját rövid és egyszerű meghatározás szerint „a zsidók feszítették keresztre”. Azt a társadalmi lélektani helyzetet, amely a középkori zsidóság helyzetét és az őt körülvevő középkori keresztény antiszemitizmust meghatározta, csak ebből a kiindulásból érthetjük meg.

Itt meg kell állnunk. Mostanában, amikor igen égetően aktuálissá lett minden olyan véleménynek és nézetnek a megcáfolása, mely az antiszemitizmus kiindulópontjává lehet, sokszor rámutattak arra, hogy ez a tétel, hogy a zsidók feszítették meg Krisztust, egyáltalán nem tétele a teológiának. Szögezzük le először azt, hogy bár valóban az antiszemitizmus történeti gyökereinél vagyunk, mikor erről a tételtől beszélünk, azonban teljességgel valószínűtlen, hogy e tétel megcáfolása bármiféle hatással volna az antiszemitizmus mai fennmaradására és továbbterjedésére. Szögezzük le másodszor, hogy mennyire a helyzet rosszabbodásának tünete, hogy évtizedekkel a zsidóemancipáció¹²³ optimista korszaka után, amikor senki se képzelte, hogy a zsidók helyzete számára valaha is irányadók lesznek a teológiai álláspontok, most egyszerre egyházon kívüli közírók is fontosnak és szükségesnek tekintik annak tisztázását, hogy mi az egyház álláspontja Krisztus megfeszítéséről. Az egyházak ezt örömmel és úgy könyvelhetik el,

¹²¹ Nestorius konstantinápolyi pátriárka hívei (ma főleg Szíriában és Iránban élnek), akinek irányzatát a kereszténységen belül már 431-ben eretneknek nyilvánították, mert Jézust emberi lénynek tartotta.

¹²² Egyházuk 451-ben szakadt el a katolicizmustól; Egyiptomban élnek a kairói pátriárka vezetésével.

¹²³ A zsidók polgári egyenjogúsítása; Magyarországon a kiegyezés után az 1867. XVII. tc. mondta ki.

hogy ezzel a kérdés helyes, teológiai vonatkozásai kerültek előtérbe. Valójában azonban a teológiai kérdésfeltevés tisztázása nem azért vált aktuálissá, mintha a teológia maga az érdeklődés előterébe lépett volna, hanem egyszerűen azért, mert a zsidók s általában az emberek felszabadítása Közép-Európában különösen nehéznek bizonyult, és néha úgy látszott, hogy jó, ha a szelídebb módszereknek és az emberi méltóság megbecsülésének azokat a szűkebb, igénytelenebb, de szilárdabb biztosítékait meg tudjuk tartani és erősíteni, melyek a középkori társadalomban, teológiai kategóriák közepette fejlődtek ki. Ezeknek előrebocsátása után valóban megállapíthatjuk, hogy az a tétel, mely szerint a zsidók feszítették meg Krisztust, a teológiának így nem tétele, mert hisz a másik oldalon áll az, hogy Jézus Krisztus maga s összes apostolai és első tanítványai mind zsidók voltak. A Krisztus megfeszítéséért való s a közvetlen tetteseken túlmenő felelősség teológiailag az eredendő bűn erejénél fogva minden embert terhel; a zsidókat érő teológiai szemrehányás nem az, hogy megfeszítették Krisztust, hanem az, hogy noha elsősorban nekik hirdette az evangéliumot, nem ismerték és nem ismerik el Messiásnak.

Ezt így tudták a középkori teológusok és teológiai képzettségű társadalombölcsészek is, s ennek megfelelően a zsidókkal szemben nem Krisztus halálának szemrehányását vagy megbosszulását, hanem a megteríthetőkkel szemben térítőbuzgalmat, a meg nem térőkkel szemben távolságtartást, szoros felügyeletet, a társadalmi lehetőségek és érintkezési alkalmak szűkre szorítását írták elő. Ez azonban nem akadályozta meg a középkorban sem az egyháziakat, sem a világiakat abban, hogy vulgáris használatra, az érzelmek síkján nagyon is érvényesítsék a zsidóknak Jézus Krisztus megfeszítéséért való felelősségét is. Nem szabad elfelejtenünk e vonatkozásban a középkor szenvedélyes és indulatoktól fűtött részletező érdeklődését Krisztus kínszenvedésének a különféle részletei iránt, ahol természetesen a keresztre feszítők szerepe sem maradhatott titok. Elkerülhetetlen volt, hogy ebben a történetben Krisztus és tanítványai üldözött keresztényekként, Krisztus megfeszítői pedig zsidókként jelenjenek meg, bármennyire anakronisztikus volt is ez, s bármennyire valamennyien zsidók voltak is valójában. Így áll előttünk a középkori antiszemitizmus, amelyet az jellemez, hogy azt a közönséges idegenséget, mely egy zárt etnikai és rítusközösséggel szemben fennállott, az egyház külön vallási okokkal is megerősíti, s ehhez járul s mindezt a hisztériáig fokozza fel az a többletképzet, hogy azoknak a közösségéről van szó, akik a keresztény vallás alapítóját, Isten fiát meggyilkolták. S méghozzá egy olyan vallás híveiről van szó, melynek tételei, szent könyvei, prófétái

egyben a kereszténységéi is. Ennek következtében a zsidók vallásgyakorlata a középkori környezetben nem egyszerűen az idegenség, pogányság, bálványimádás képzeteit, hanem egyenesen a szentséggyalázás képzeteit keltette fel: ebből és a Krisztus megfeszítésének vádjából együtt keletkezett a zsidó vallásgyakorlatról szóló rengeteg fantasztikus középkori rémtörténet.

A zsidóság helyzetét meghatározó másik momentum a középkori keresztény civilizáció társadalomszervezete volt. Ez a társadalomszervezet, különösen Nyugat-Európában, nem egyszerű uralmi viszonyokon, hanem le egészen a legszerűnyebb, a hatalom birtokosait alig érintő foglalatosságo-
kig, összes erkölcsi és gyakorlati vonatkozásaikban részletesen kimunkált, vallásilag szentesített rangsorbeli, szolgáltatási, szolidaritási, örökletességi viszonyokon, hagyományos eljárásokon és egzisztenciális biztosítékokon épült fel, ami a rendszeren belül élők számára sok szűk, de – ott, ahol az egész rendszer jól működött – aránylag emberséges és biztonságos helyzetet jelentett, ugyanakkor azonban jelentette az ember és ember közötti minőségi különbségnek s azok erkölcsi következményeinek a túlságos és részletező meghatározását és körülírását is. Az emberi helyzeteknek ez az erős moralizálása a nyers hatalmi viszonyokat igen sok ponton megszelídítette, humanizálta, de ugyanakkor meg is erősítette, meg is rögzítette. Ez pedig azzal járt, hogy az egész rendszer az alul levők, még inkább a rendszeren kívül lévő különböző csoportok számára a pusztá elnyomáson felül még nagyon erős lélektani nyomást is jelentett; gondoljunk például a különféle európai szolgálórétegek szinte vérré vált jobbágyi alázatára! Valamit azonban mindenkinek adott ez a rendszer az előzőkhöz képest: csupán két emberi minőség volt, mely ennek a rendszernek *csak* a hátrányait és erkölcsi elítélésének a borzalmas nyomását érezte: a Bukott Nő és a Zsidó. Az egész minőség feladása, a bűnbánat és a megtérés számukra is nyitva állott, de a minőség megtartása esetén a kettő számára nem volt, nem lehetett semmi enyhítés, semmi funkció, semmi áldás: a középkori társadalmi erkölcs gyakorlati kategóriái olyanok voltak, hogy azok segítségével a prostituáltat a hivatásos rablógyilkostól, a zsidót a szentséggyalázótól nem lehetett világosan megkülönböztetni. A valóságban persze a dolog természete szerint mégsem lehetett őket állandóan ilyenekként kezelni, azonban mindig nyitva állott a lehetőség, hogy a velük való bánásmód idáig romoljon, idáig szigorodjék: az erkölcsi szigorúságnak minden áramlata először e kettőnek a helyzetét sietett kibírhatatlanná tenni. Innen van az, hogy a prostitúció emberi atmoszférája mindmáig semmilyen kultúrkörben nem olyan visszaszító, mint az európaiban, és nincs kisebbségi

csoport, melyre akkora és olyan tartós társadalmi és társadalom-lélektani nyomás nehezedett volna, mint a zsidókra.

A vallási képzetek és a társadalomszervezet együtt határozták meg tehát azokat a feltételeket, melyek között az európai zsidóság a középkor s nagyjából az újkor hosszú századai alatt élt: néha területileg is zártan és elkülönülten, néha szabad mozgási lehetőségben, néha a hatóságok és társadalom kifejezett rosszindulatától körülvéve, néha hagyományosan rendezett és kiszámítható közlekedésben a környező világgal, néha szigorú, kicsinyes és hátrányos jogi szabályozások közepette, néha csak néhány meghatározott közjogi és hivatalviselési korlátozás mellett. Mindezek a változatok azonban általában belül maradtak azokon a kereteken, melyeket az egyháznak s az általa szentesített társadalomszervezetnek a hivatalos álláspontja megszabott. A különböző tömeghisztériák azonban mindenkor különösen készen voltak arra, hogy a zsidók ellen forduljanak, s így töltődött ki a zsidókkal szemben fennálló hivatalos álláspont, mely távolságtartást és erkölcsi megítélést írt elő, különböző érzelmi kilengések, tömeghangulatok, gazdasági harcok és hatalmi célok salakos indulataival, melyek időnként véres vagy erőszakos cselekedetekben robbantak ki. Az egyház álláspontja nem adott biztatást ezekre a kilengésekre, de időnként ilyen tömeghangulatok, hatalmi érdekek és vallási szigorúsági áramlatok hatására maga is keményebbé vált; így közreműködött pl., mint leg súlyosabban, a spanyol zsidóknak – a mohamedánokkal együtt való – erőszakos megkeresztelésében s azután régi szokásaik és titkos vallásgyakorlatuk fenntartása miatt vagy annak címén való kiűzésében. Az irányadó szempontok azonban itt is megmaradnak azok között a keretek között, melyeket a vallási jellegű kritériumok alkalmazása megszab, s nem lépnek fel olyan erők, melyek az antiszemitizmust a maga vallási kiindulásaitól elszakítanák.

Itt az igazsága annak a tételnek, hogy a modern antiszemitizmus a középkori előítéletből „származik”. Minden további nélkül nem vezethető ugyan le belőle, az azonban bizonyos, hogy az antiszemitizmus kiindulását és feltételeit a középkori előítélet teremtette meg két irányban is. Egyrészt ez teremtette meg a zsidóság éles közösségi és társadalmi elhatárolását, s ekkor alakult ki az, hogy ez az elhatárolás a társadalmi vonatkozásokon felül még erkölcsi ítéletekben is élesen megfogalmazódik, vagyis ekkor kapcsolódott össze a zsidók helyzetével és megítélésével az emberi és erkölcsi leértékelésnek a lehetősége, a megszokottsága és a közelsége. Másrészt ennek a nyomása alatt alakulnak ki a zsidók részéről azok a magatartásformák, melyeket a környezet zsidó „tulajdonságokként” tart számon, s ame-

lyek akkor is megtartják szerepüket a modern antiszemitizmus reakcióiban és indulati anyagában, mikor a középkori vallási alapú zsidóellenes előítélet már gyengébben vagy egyáltalán nem érvényesül.

A zsidók emancipációja

A zsidóknak a keresztény európai kultúrkörben elfoglalt helyzete az újkortól fokozatosan megváltozik. A reformáció által felvetett problémák és a vallásháborúk visszahatása megérlelik a vallási türelem és lelkiismereti szabadság célkitűzéseit, ami kihat a zsidók helyzetére is. A középkori társadalom kis, közeli, személyies egységei és társadalmi viszonylatai, melyeket csak nevelésben és szokásokban szorosan körülírt emberi minőségekkel lehetett kitölteni, helyet adnak nagyobb egységeknek, általánosabban megszabott feltételeknek, racionálisabb módszereknek, s abban a társadalmi és gazdasági rendben, melyet ezek szabtak meg, a zsidó minőség is mind kevésbé jelenthetett zárt, különálló s a többi világgal nem közlekedő vagy nem azonos feltételek mellett közlekedő állapotot. A kapitalizmus lehetőségei mind nagyobb mértékben megnyíltak a zsidók előtt is. Sokszor rámutattak ugyan arra, hogy a nyugati kapitalizmus létrehozásában a zsidóknak sem elsőrendű érdemük, sem elsőrendű felelősségük nincsen: mégis a kapitalizmus még nyugaton is, ahol volt erős nem zsidó nagypolgári osztály, a zsidóság aránylag nagyfokú vagyonosodásának a korszaka volt, Közép- és Kelet-Európában pedig kiemelkedő szerepet biztosít számukra. A polgári társadalom szervezési alapelvei, melyek a feudális-arisztokratikus szelekció jelentőségének a csökkenését, viszont a vagyoni szelekció megmaradását, sőt megerősödését jelentették, szintén kedvezőek voltak a zsidóság beilleszkedése számára, mely a maga zárt társadalmában az európai polgári fejlődéstől és forradalomtól meglehetősen függetlenül ugyan, de hasonló feltételek között élt: katonai-arisztokratikus elemek nélkül, de a vagyoni szelekció erős szerepével.

Mindezzel párhuzamosan folyik az egész társadalmi közgondolkodás szekularizálódása, vallási kategóriáktól, vallási alapú előítéletektől, egyházi tekintélyektől és irányítástól való függetlenedése. Az egyház társadalmi szerepének a felszámolását és a születéshez kötött társadalmi minőségek felszámolását a francia forradalom politikai síkon is tudatosította: bekövetkezik az egész társadalmi és szellemi élet szekularizálódása, és programmá válik mindazoknak a rétegeknek és csoportoknak az emancipációja, melynek hátrányos helyzete a társadalom hierarchikus és tagolt

szemléletében, ember és ember minőségi különbségének a feltevésében gyökerezett. Ezek között vált programmá a zsidók emancipációja, minden jogi hátrány és megkülönböztetés alól való mentesítése is. A szekularizációs folyamat a zsidó rítusközösséget is kikezdte, s választania kellett a zárt rítus- és etnikai közösség önkéntes fenntartása vagy feladása között, mely utóbbira az emancipációs mozgalmak programját megfogalmazó felvilágosodott értelmiség is erősen rábeszélte őket. Ennek következtében még a szabályokhoz ragaszkodó ortodox zsidóknál is kopni kezdtek az etnikumnak mindazok az elemei, melyek mögött kifejezett vallási parancs nem állott; de ezen túlmenően megjelent a neológ zsidó álláspont, vagyis olyan egyházi szervezet vagy egyházi gyakorlat kialakítása, mely elhagyja a rítusnak összes nem legszorosabban istentiszteleti elemeit, a különböző vallási, étkezési, öltözködési és eljárási szabályokat. Zsidóság és környezet elhatárolása a legkülönbözőbb pontokon folyékonyvá válik, s a zsidóságnak gyengébb vagy erősebb, felületesebb vagy mélyebb, egyéni vagy tömeges asszimilációja a legkülönbözőbb pontokon megindul. Végül a közösség teljes elhagyásának addig szórványos tünetei is mind nagyobb számban megjelennek: a keresztény egyházakba való áttérés és az európai szabadgondolkodás, politikai vallásellenesség és munkásmozgalom körébe, azok különböző szervezeteibe és mozgalmaiba való bekapcsolódás.

Miközben azonban mindezekkel a változásokkal a középkori zsidóellenes előítélet megszűnt a társadalom közvéleményének az általános és érvényesülő tartalma lenni, ugyanakkor nem szűnt meg vagy legalábbis nem szűnt meg azonnal nagyszámú ember véleményeinek és érzelmi beállításának a tartalma lenni, s ezek a vélemények és érzelmek voltak olyan nagyszámúak, hogy az emberek magatartásaiban továbbra is érvényesültek. Túl azokon, akik vallási alapon tudatosan tovább vallották a középkori zsidóellenes előítéletet, az emberek egyelőre elég nagy részben megtartották a zsidókkal szemben a középkori elzártság ideje alatt kialakult magatartásaikat. Megmaradt a zsidóság erkölcsi leértékelésére való készenlétük, megmaradt bennük a maguk magasabb s a zsidók alacsonyabb, hátrányosabb állapotának a tudata, megmaradt sokaknak az a beidegződése, hogy a zsidókkal nem szokás, nem szükséges, nem jó sokat és egyenlő lábon érintkezni, barátkozni, összeházasodni; megmaradt az a véleményük, hogy a zsidó leszármazás, a zsidó vérbeütés hátrányos, szégyenletes vagy legalábbis nem kívánatos valami; megmaradt végül az a beállításuk, hogy a zsidók körül az idegenségnek egy bizonyos levegője lebeg, minek folytán egyrészt az erkölcsi rontásnak és a becsapásnak a veszedelme fenyeget felőlük, másrészt a komikumnak és a kicsúfolhatóságnak a lehetősége kapcsolódik hozzájuk.

A másik oldalon a zsidóság minden lemorzsolódás és minden sikeres vagy kevésbé sikeres asszimiláció ellenére nagyobb részben megmaradt a társadalom világosan körülhatárolódó, saját belső étellel bíró külön közösségének, amely a rítus és az etnikum különlegesen látható vonásainak a levetése után is tagjai túlnyomó részének az állandó és változatlan környezete maradt. A zsidóemancipáció programját hirdető nem zsidó és zsidó értelmiség kezdetben ugyan magától értetődőnek tekintette, hogy a zárt zsidó rítusközösség feladása egyúttal a környező nemzetbe való beleolvadást is jelenti; ebben azonban a zsidóság konzervatívabb vagy harcosabb öntudatú része kezdettől fogva nem követte, hanem megőrizte a maga külön közösségi tudatát. Ez a közösségi különállás, párhuzamosan azzal, hogy a környezet kevésbé barátságos magatartása sokakban megintgatta a sima emancipáció és asszimiláció lehetőségének a hitét, megérlelte a külön *zsidó nemzeti öntudat* megjelenését, sőt a *zsidó államalapítás* mozgalmát, a cionizmust is.

Mindezek ellenére a zsidóemancipáció óta Európában általában a zsidóellenes előítélet csökkenőben, a zsidókkal szemben való barátságtalan magatartás enyhülőben s a zsidóság mint közösség morzsolódóban volt, és számos országban ma is van. A 19. század közepétől kezdve azonban a társadalomnak a zsidóemancipációval és zsidó asszimilációval szemben álló vagy szembeforduló tendenciái kezdenek szétszórt és formátlan magatartásokból határozottabb körvonalú állásponttá, ideológiává, mozgalommá jegecesedni a *modern antiszemitizmus* formájában.

Az antiszemitizmus problémája

A 19. század közepétől kezdve a legtöbb európai országban megjelenik a modern antiszemitizmus. Ennek során a zsidóellenes vélemények és hangulatok hangosabbakká válnak, mindinkább megszűnnek attól tartani, hogy régimódinak és reakciónak minősülnek, s megjelenik egy határozottan zsidóellenes publicisztika is. Ennek a modern antiszemitizmusnak a hangszerelése és frazeológiája távolról sem egységes. Egyik áramlata világosan a defenzívába került középkori és egyházi társadalomszemléletnek abból az ingerültségéből táplálkozik, mellyel az a modern társadalmi átalakulással, a szekularizációval s az annak előnyeit élvező, részben azokban részt vevő zsidósággal szemben viseltetett; ez az áramlat konzervatív, középkorias, egyházas frazeológiát használ, az egyház által felállított megkülönböztetéseket érvényesíti, a megkeresztelkedést respektálja, és

nagyban és egészben a középkori zsidóellenes előítélet leszármazójának tekinthető. Ugyanakkor azonban megfigyelhető az antiszemitizmusnak egy másik és minden jel szerint erősebb és jellegzetesebb áramlata, amelyik a zsidósággal való szembenállását minden vallási és egyházi frazeológia nélkül és konzervativizmus nélkül fogalmazza meg, és a zsidóellenes indulatokat olyan indokokkal indokolja, amelyek már a középkorban is megjelennek ugyan, azonban mindig vallási jellegű vádakkal kapcsolatban vagy azok járulékeként: tudniillik a zsidók gazdasági térfoglalásával, politikai és hatalmi szerepével és viselkedésével. S megjelenik egy olyan áramlat is, mely a zsidó születés arisztokratikus-középkorias megvetését a modern nacionalizmus frazeológiájával kapcsolja össze, és a zsidókban a nemzet, a faj veszedelmeit látja; ez az áramlat úgyannyira nem vallási képzetekkel dolgozik, hogy a zsidók iránti gyűlöletet sok helyen kiterjeszti a zsidó eredetű s a megkeresztelt zsidókat „pártoló” keresztény vallásra is. Az antiszemitizmusnak ezek a modern, vallási képzetektől független fogalmazásai voltak azok, melyek Európa különböző országaiban politikai jelentőségre jutottak, míg végül a 20. századra a világtörténelem legborzalmasabb zsidóüldözéséhez vezettek.

Hogyan lett azonban a középkori előítéletből és középkori üldözésből modern előítélet és modern üldözés? Minden komoly magyarázat, mely több akar lenni odavetett általánosságnál vagy eredeti ötletnél, két döntő momentumra helyezi a súlyt: az egyik a középkori *előítélet*, mely, mint láttuk, évezredes hatással és nyomással mélyen beleivódott mind a keresztény társadalom, mind a zsidóság lelkivilágába, s különböző megjelenési formái máig megmaradtak; a másik a *modern társadalomfejlődés zavarai*, különböző zökkenők, megakadások és válságok, melyeknek során, mint látni fogjuk, az antiszemitizmus, a társadalmi fejlődés megakasztásában érdekelt társadalmi erők fokozott tevékenysége és nagy tömegek politikai és társadalmi orientációjának a megzavarodása mindig párhuzamosan jelentkeznek. Valóban, akár az előítéletre, akár a társadalmi válságokra helyez is nagyobb súlyt valaki, e kettő nélkül nincs komoly magyarázat. Mégis, e kettő együtt is valahol kielégítetlenül hagy: valahogy túl egyszerűen mutatja be az egészet az emberi gonoszság és ostobaság eredményeként, miközben tökéletesen rejtélyes marad az a nem kevésbé döntő kérdés, hogy mi indítja az embereket arra, hogy zsidókkal kapcsolatban könnyebben elhiggyenek és elfogadjanak olyan hazug állításokat, amilyeneket sem egyéb előítéletek, pl. társadalmi előítélet vagy boszorkányhit, sem egyéb érdekek, pl. úrellenes vagy kapitalistaellenes érdekek alapján nem hisznek el. Az előítélet és a társadalmi fejlődési zavarok alapján meg-

magyarázott Antiszemita, akárcsak az antiszemiták Zsidója, élettelen és rémképszerű; a zsidók számára tetszetős, de teljes sötétségben hagyja őket az antiszemitává válás *emberi* feltételei felől; az antiszemiták közül pedig éppen azoknak, akik nem elvadultak s még meggyőzhetőek, mond a legkevesebbet: nem ismernek benne magukra. S meg kell állapítanunk, hogy míg a zsidókkal kapcsolatos konzervatív előítélet elsősorban olyan emberek előítélete, akiknek igen kevés és nagyjából konvencionális, feudális vagy patriarkális érintkezésük volt a zsidókkal, addig az erős indulatoktól terhes, modern antiszemitizmus hordozói olyan emberek, akik a zsidókkal többé-kevésbé közeli gazdasági, hatalmi és szellemi érintkezésben állottak, anélkül hogy szükségképpen és kizárólag olyan emberek volnának, akiket gazdasági érdekeik elsősorban a zsidókkal állítanak szembe.

Az antiszemitizmus megmagyarázásának itt van a kritikus pontja. Mert aki egy kicsit ismeri az antiszemitákat, az tudja, hogy a zsidókról szóló tételeiket az indulat őszinte lobogásában előadott legszemélyesebb tapasztalatokra alapítják, s hiába mondjuk, hogy ezeket előítéletek, érdekek és kódos ideológiák alapján találják ki, mert sok jel mutat arra, hogy a helyzet pontosan a fordítottja: éppen bizonyos tapasztalataink az indulati intenzitása az, amelyik értelmetlen előítéleteket és kódos ideológiákat elhítt és megvilágosító hatásúnak tüntet fel előttük. Sőt a környező társadalom zsidókkal szemben közömbös vagy jóindulatú részének is oly mértékben valóságosak a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatai, hogy ezekkel és ezek visszahatásával az antiszemitizmust – még ha nem is osztózik benne – teljesen és tökéletesen megmagyarázza magának, és teljességgel komolytalan-nak tűnik fel előtte, mikor zsidók vagy mások az antiszemitizmus megcáfolását azon kezdik, hogy e tapasztalatok valóságát mindenestül kétségbe vonják, vagy olyan általános emberi tapasztalatoknak állítják, melyeket bárki bárhol megtalálhat, ha *akar*. A másik oldalon, aki egy kicsit ismeri a zsidókat, tudja, hogy semmi olyan mélyen és őszintén fel nem szokta háborítani őket, mint az az állítás, hogy az antiszemitizmus okozásában és bemutatásában a zsidók magatartásának *döntő* szerepe lehet. Számukra ugyanis oly világos tapasztalat az, hogy a környezettel való viszonyban ők a többet szenvedő és joggal követelő fél, hogy az antiszemitizmusnak minden „visszahatás”-ként való megmagyarázását átlátszó trükknek látják; legfeljebb arról hajlandók beszélni, hogy egyes zsidók magatartásai időnként hivatkozási alkalmat és lehetőséget jelentenek ettől függetlenül is meglévő előítéletekből, érdekből, irigységből vagy kódos misztikából táplálkozó, támadó és elnyomó szándékok alátámasztására. Ennek következtében a zsidók és az antiszemitizmus ellen harcolók úgy vélik, hogy kötelességük

a zsidók által kiváltott visszahatásnak az antiszemitizmus létrehozásában való szerepét tagadásba venni vagy teljesen másodlagosnak nyilvánítani, mert ha nem így tesznek, az antiszemitizmus alá adnának lovat. Valójában azonban az, hogy a környezet zsidókról szerzett tapasztalatainak az antiszemitizmusban szerepük van, olyan közhely, melyet zsidók és nem zsidók egyaránt tudnak, számtalanszor újból megállapítanak és konkrét helyzetekben állandóan számításba vesznek. Nem az az antiszemita állítás, hogy az antiszemitizmus okai között a zsidók is szerepelnek, hanem az, amely azt mondja, hogy az antiszemitizmus indulatai és akciói *jogos és indokolt* válasz a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatokra, s amely elfelejti, hogy a környezetnek a zsidókról való tapasztalataival szemben, sőt azt megelőzően ott állnak a zsidóknak a környezetről szerzett tapasztalatai is.

Kitérés a közösségi tapasztalatokról és közösségi tulajdonságokról

Mielőtt ezt a csomót megpróbálnánk kibogozni, az első kérdés, amit előljáróban tisztáznunk kell, a *tapasztalatok* kérdése. Mi az, hogy a zsidóknak a környező világ felől és az antiszemitáknak a zsidókra vonatkozóan tapasztalataik vannak? A filozófiában az emberi ismeretszerzésnek a gondolkodás mellett a másik forrásaként szokták a tapasztalatot megjelölni, s utalnak arra, hogy a gondolkodás logikailag zárt, önmagát kifejtő és ismétlő ismeretszerzési módja csakis a tapasztalatnak az életteljes, intuitív, élményszerű ismeretszerzési módjával kiegészítve alakulhat valami olyanná, ami az ismeret nevét megérdemli. A mi esetünkben azonban nem a valóság egészével vagy annak egy részével való életteljes kapcsolatot jelentő tapasztalatról van szó, hanem indulattal nagyfokban színezett, indulat által rögzített, sérelmet tartalmazó, görcsösen mozdulatlaná vált tapasztalatról. Az ilyenfajta tapasztalás a megismerés szempontjából pontosan ellenkező hatású, mint a közönséges, hasznos gyakorlati tapasztalat, mert a tapasztalatok lehetőségének a végtelen sokaságából éles indulati hevelséggel egyetlen vagy egyfajta tapasztalatot emel ki, s ez a legnagyobb mértékben valóságos, de leszűkült és nagy intenzitású tapasztalás a valóság teljességét megragadó további tapasztalásnak az útját egyúttal el is zárja.

Közösségi, társadalmi jelentőségre azonban ezek a félrevezető tapasztalatok nem a maguk alkalmoszerűségében, a maguk izoláltságában jutnak, hanem akkor, ha a társadalomszervezet valamilyen pontján – ilyen pont mindig bőséggel akad – az emberek egymással valamilyen szervezési ellentmondás, elrejtett hamisság, előítélet folytán olyan módon kerülnek

összeszerveződésbe, hogy ismétlődően és állandóan ezeket a félrevezető tapasztalatokat szerzik egymásról. E pillanatban nem tudok erre jobb példát, mint egy, a szó legszorosabb értelmében vett kulináris, vagyis konyhai példát, amely azonban eléggé közlőrl érzékelhetővé teszi ezt az egész közösségi helyzetet. A példa az az összeszervezési mód s az a közös helyzet, amelyik a feudális társadalmi hierarchia és az osztály nélküli egyenlő társadalom közötti átmenet alatt, a polgári társadalomban a *háziasszonyt* és a *háztartási alkalmazottat* szervezi egymással össze. Semmi sem valószínűsabb, mint a háziasszonyok sorozatos tapasztalata a háztartási alkalmazottak lustaságáról, konokságáról, jóakarathiányáról, megbízhatatlanságáról. Semmi sem valószínűsabb, mint a háztartási alkalmazott tapasztalata a nagyságák szeszélyességéről, kiszámíthatatlanságáról, embertelenségéről és ridegségéről. Mégis e sok *valóságos* tapasztalat mellett egyiknek sincs igazi képe a másik egész valóságáról, mert úgy vannak társadalmilag egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak: rosszat tapasztalnak akkor is, ha véletlenül a másik típus legjobb egyedeivel állnak szemben. Miért van ez? Azoknak a társadalomszervezési feltételeknek a hamis és ellentmondó volta miatt, amelyekben egymással szemben állanak. Az egész viszony az átmenet állapotában van egy patriarkális fölény állapotából a tárgyilagos szerződösszerűség állapothoz, s mindegyik fél, saját érdekeinek megfelelően, olyant vár a másiktól, amit az adott feltételek mellett nem kaphat meg: mindkettő ugyanis egyidejűen akarja magának biztosítani mind a patriarkális viszonyt, mind pedig a szerződösszerűségnek az előnyeit. Ennek eredményeképpen mindkét fél rideg szerződösszerűséggel találkozik ott, ahol érdekeinek jóakarata és készsége felelne meg, viszont a megértő engedelkenység igényével és érzelmi alapon támasztott követelésekkel találkozik ott, ahol a szerződések pontos betartása volna az érdeke. A hamis feltételek melletti összeszerveződésnek és az ebből származó rossz tapasztalatoknak ez a kölcsönössége természetesen a két fél sérelmének csak az egyforma *valóságosságát* és egyformán félrevezető voltát jelenti, nem pedig a két oldal sérelmeinek az egyenrangúságát: a kétféle sérelem egyforma valóságossága nem fog bennünket megakadályozni abban, hogy egy történelmi *igazságtétel* során a háztartási alkalmazottak igazságát nyilvánítsuk erősebbnek. Ez azonban nem változtat annak a felismerésén, hogy a gazdáknak és alkalmazottaknak egymásról való összképét nem egy ürelleses vagy cselédellenes ideológián, hanem valóságos kölcsönös társadalmi tapasztalaton alapulnak ismerjük el. Ugyanígy kell megkeresni próbálnunk azokat az ellentmondó és félrevezető feltételeket, amelyek mellett a zsidóság a környező társada-

lommal és a környező társadalom a zsidókkal egybeszerveződött, s mind a mai napig a rossz tapasztalatoknak egyelőre meg nem szűnt sorát szerzi egymásról.

A másik kérdés, amit előjáróban tisztáznunk kell, a közösségi *tulajdonságok* kérdése. Mondottam már, hogy egy közösség, egy embercsoport alkataról, alkati adottságairól, eredendő tulajdonságairól a hitel komoly reményében nem lehet tételekbe foglalt megállapításokat tenni, ettől azonban lehetnek olyan vonásai, tulajdonságai, magatartásformái, beidegződései, melyek egy adott környezetben, egy adott pillanatban jellemzik, megkülönböztethetővé, felismerhetővé teszik, s a környezetben leegyszerűsített általánosításokat váltanak ki. Közösségről, csoportról, több emberről lévén szó, ezekre nézve az, hogy ez vagy az a vonás, magatartás „tipikus”, „jellemző”, mindig csak egy statisztikai arányszámot jelöl. Az, hogy az angol nyurga, pipázik és hidegvérű, nem azt jelenti, hogy minden angol ilyen, sőt azt sem, hogy a többségük ilyen, csak éppen annyit, hogy az angolok között a nyurgák, pipázók és hidegvérűek százaléka magasabb, mint a környező másféle emberek között. Ugyanígy vagyunk az emberi magatartások minden típusával, amelyet a zsidók szempontjából tipikusnak lehet vagy szoktak nevezni: nem minden zsidónak s nem is a zsidók többségének a magatartásformái ezek, csak egyszerűen olyanok, amelyek a zsidóknál gyakoribbak, mint másoknál. Ennyi tökéletesen elég arra, hogy a környező társadalom ezeket *zsidó* vonásoknak tekintse. Ebből önmagában, még ha logikailag pontatlan állítások is ezek, semmi baj nem származik, mert az ember minden vonatkozásban így foglalja össze és így általánosítja ismétlődő tapasztalatait; baj akkor származik ebből, ha indulati elemek jelennek meg, és ahhoz, amit jellegzetesnek és megkülönböztethetőnek nyilvánítanak, egyben érzelmet, indulatokat, következményeket is akarnak fűzni.

*Zsidók és környezet tapasztalatai egymásról
a társadalmi lehetőségek igénybevétele terén*

A zsidóknak és a környező világnak egymásról való tapasztalatai feltétlenül a *zsidók tapasztalataival* kezdődnek, mert azokat a feltételeket, melyekben a középkor ezer esztendejének tartama alatt a zsidók éltek, vitán kívül a környező társadalom s annak politikai, társadalmi és ideológiai hatalmasságai szabták meg. Mi volt ezek mellett a feltételek mellett a zsidók alapvető tapasztalata a környező világról s alapvető beidegződése a környező világgal szemben?

Az első alapvető tapasztalat az volt, hogy a zsidók a társadalom, a termelés, a megélés közönséges hivatásaiból és lehetőségeiből, az európai társadalom különleges szervezettségében oly nagy jelentőségű céhek, hűbéri közösségek, földközösségek, termelési, jóléti, kulturális, vallási társulatok túlnyomó részéből nemcsak a rítusbeli és etnikai különbség folytán, hanem még a zsidókat külön is érő erkölcsi leértékelés folytán ki voltak rekesztve. Ebből az a helyzet adódott, hogy a zsidók a gazdasági, egzisztenciális, emberi lehetőségek szélére, a margójára szorultak: számukra az egzisztenciának, a megélésnek csupán olyanfajta lehetőségei voltak nyitva, amelyeket a környező társadalom vagy átengedett nekik, vagy valami okból elhárított magából, vagy valami okból nem vett észre. Ha a zsidók etnikai különállása csak annyiban állott volna, mint a cigányoké, akkor ennek alapján belőlük is zenészek, vályogvetők és jövendőmondók lettek volna, mint ahogyan léteznek is analóg jellegű zsidó foglalkozások. A sokkalta erősebb morális és intellektuális kultúrájú zsidóság számára azonban az emberi lehetőségek szélére való szoríttatás morális és intellektuális feladatként jelentkezett. Így alakult ki és vált aránylag nagymértékben tipikussá a zsidóságban egy magatartás, mely minden megnyíló, ki nem aknázott és észre nem vett gazdasági és emberi lehetőséggel szemben állandó beidegződéssé, szinte társadalomerkölcsi kötelességgé tette az állandó készenlétet, a lehetőségekhez való gyors, *racionalis* alkalmazkodást, a megnyílt vagy felismert lehetőségek „ki nem hagyását” s az emberi lehetőségek racionalis formáinak, különösen a legracionalizáltabb lehetőségnek, a pénznek a tudatos értékelését és a vele való otthonos bánást. Ez természetesen nem valami különleges zsidó találmány, hanem az emberi lehetőségek kezelésének egyik lehetséges és széles területen elterjedt módja, mellyel szemben áll a másik lehetséges mód, a lehetőségek hagyományos, szokásszerű kezelése: az, hogy az emberek egzisztenciájukat bizonyos megszokott forrásokra, eljárásokra és formákra alapozzák, s ezen kívül álló lehetőségekkel, ha egyáltalában észreveszik őket, általában nem szívesen foglalkoznak. A valóság mindig e két határeset között helyezkedik el, mert sem teljesen értelem nélküli hagyománytisztelet, sem teljesen kitapasztalás nélküli racionalizmus nem képzelhető, s az egyes magatartásformák abban különböznek, hogy mennyire közelítik meg vagy milyen elvek szerint kombinálják a két határesetet. A középkori európai társadalomra különösen jellemző az emberi lehetőségek, egzisztenciák, eljárások szigorúan szokásszerű, hagyományoszerű, átöröklődő megszervezése és kezelése, tehát egy olyan társadalomszervezet, mely minden racionalis célszerűséggel, a szorosan vett személyi minőségtől független lehetőségek kiaknázásával szigorúan szemben állott. Ezzel szem-

ben az újkortól kezdve a kapitalizmus és a kezdődő pénzgazdálkodás egyik sajátos jellemző vonása éppen az, hogy a lehetőségek racionális kezelését mindinkább a társadalmi és gazdasági élet alapvető törvényévé teszi. Mind ez a klasszikus kapitalizmus területén a zsidóktól teljesen függetlenül történik, bizonyítékaul annak, hogy itt nem zsidó alkati vonásról, hanem egy teljesen más szituációban is fellépni képes társadalmi beidegződésről van szó. Nem szabad azonban elfelejtenünk, miközben a kapitalizmust a legújabb kori társadalomszervezés döntő alapelveként kezeljük, hogy a kapitalizmus az egész társadalmat alapvetően átható szervezési elvvé tulajdonképpen inkább Amerikában lett; Európában a társadalom széles rétegeinek, mindegyiknek a tisztviselőknek, közép- és kisiparosoknak, sőt részben a közép- és kiskereskedőknek is, valamint a kisbirtokos parasztságnak a termelési és életviteli módja sok tekintetben csupán a feltételek tudomásulvételében, bizonyos forgalmi lehetőségekbe való bekapcsolódásában s a modern tömegtermelés *jávainak* az igénybevételében igazodott a kapitalizmushoz, egyébként azonban az emberi egzisztenciáknak azokat a formáit élte és fejlesztette tovább, melyek már a kapitalizmus előtt is kialakultak. Ebben a helyzetben a kapitalizmusnak az a vonása, hogy a gazdasági lehetőségek racionális kezelését veszi „természetes”-nek, az előző, feudális gazdasági rendhez képest előnyösebb helyzetet jelentett a zsidók számára, akiknek a kapitalizmustól függetlenül is voltak ilyen társadalmi beidegződéseik. Ez magyarázza meg mind Nyugat-, mind Kelet-Európában azt a feltűnő tény, hogy a közel-keleties zsidó rítusközösség teljes zártságából, mondhatnánk a középkor kellős közepéből kilépő emberek olyan páratlan gyorsasággal fel tudták fogni és magukévá tudták tenni a boldogulás modern, kapitalisztikus módszereit, ugyanakkor, amikor az az európai társadalom, melyből ez a kapitalizmus kinőtt, nem kis részében, sok helyütt többségében a kapitalizmus alapelveivel szemben továbbra is idegen maradt.

A környező európai társadalom szerkezetének és fejlődésének ezek a változatai a zsidók számára az egzisztencia, a megélés lehetőségei terén az élet lehetőségeinek a legszélén való nyomorgástól kezdve a páratlan jólétig nagyon különböző egzisztenciák kialakulását eredményezték. A mások által figyelembe nem vett lehetőségekből való élés alsó határát példázza – a kelet-európai zsidó tömegnyomor groteszk, de mélyen megvilágosító adalékaként – annak a galíciai zsidónak az egzisztenciája, akinek az volt a kereseti forrása, hogy egy dugóhúzóval a kezében körüljárt az országos vásárokon, s pár fillérért felbontotta a parasztok palackjait; a felső határt pedig a pénzzel kapcsolatos gazdasági műveleteken alapuló hirtelen meggazdagodás ismert példái jelentik. Hogy a két véglet közül melyik valósul

meg, azt az dönti el, hogy a környező társadalom eljárásainak a hagyományszerűsége mennyire, hol és mikor van zárt, mozdulatlan vagy pedig átüthető és oldódó állapotban. Az előbbi esetben az összezáruló társadalom a racionális eljárások minden kísérletét kőfalként veri vissza, s különösen ellenségesen teszi ezt, ha ilyen kísérletet zsidók tesznek: amennyire és ahol viszont a hagyományszerű eljárások lazább, megdönthető vagy feloldható állapotban vannak, ott a racionális eljárásmód az erre be nem állított, de azt eltűrő társadalomban úgy halad előre, mint kés a vajban, és várakozáson felüli sikereket biztosít.

Ilyen feltételek közepette alakultak ki a zsidóknak és a környezetnek egymásról való kölcsönös tapasztalatai az emberi lehetőségekkel való élés terén. A környezet akkor is, ha semmi külön ellenségesség nincs benne, észreveszi és megállapítja a zsidókkal való kapcsolatban, hogy azok kereseti források megtalálásánál, lakóhely, életpálya kiválasztásánál, nyelvek megtanulásánál, az életvitel módjának a meghatározásánál, az életfeltételek megjavulásánál vagy megromlásához való igazodásánál, alkalmak, lehetőségek és konjunktúrák igénybevételénél a többiekénél aránylag racionálisabb módon vetnek számot a lehetőségekkel, s ami e racionális számvetés alapján legjobbnak bizonyul, azt egyben meg is ragadják, keresztül is viszik, s ebben a többiekénél aránylag kisebb mértékben zavarja őket az, hogy amit így keresztülvisznek, az akár a maguk, akár más számára mennyiben megszokott vagy nem. Ez az eljárásmód a zsidók számára oly magától értetődően értelmesnek és egyedül irányadónak tetszik, hogy a legritkábban veszik észre, hogy ez akár egyénileg, akár együttesen másoknak feltűnik, s *jellegzetes* eljárásmódként tűnik fel. Számukra a környezet viselkedése a feltűnő; az, hogy aránylag milyen nagy százalékban viselkedik célszerűtlenül, nem vesz észre vagy elenged megnyíló lehetőségeket, nem teszi meg azt, amiről világosan felismerte, hogy célszerű megtennie, nem igazítja hozzá életvitelét a megnőtt vagy összezsugorodott lehetőségekhez, hanem továbbra is azt teszi, abból akar élni és úgy akar élni, ahogy ezt szokásai, előítéletei, a maga társadalmi helyzetére vonatkozó és a tényleges lehetőségeknél szűkebb vagy a valóságos helyzetnél rátartibb igényei előírják, a szükséges átalátódást nem akkor hajtja végre, amikor ennek a szükségességét belátta, hanem akkor, amikor erre rákényszerül; s a legtöbb energiát nem akkor tudja kifejteni, mikor új lehetőségeket kell megragadnia, hanem akkor, amikor megszokott vagy igényelt életnívóját vagy életformáját kell biztosítania.

Mindezek hosszú ideig meg tudnak maradni határozatlan körvonalú ítéletek formájában, s nem szükségszerű, hogy heves indulati kitörések vagy összeütközések származzanak belőlük. A környezet a maga alapvető tapaszt-

talatát hol némi elismeréssel, hol egy kis lenézéssel, hol némi irigységgel, hol pedig határozott ellenségeséggel fogalmazza meg; vagy egyszerűen úgy, hogy a zsidó élelmes, vagy kevésbé barátságosan úgy, hogy mindent kihasználni képes és mindent kihasználni akaró; vagy még kevésbé barátságosan: csaló és számító. A zsidók alapvető tapasztalata ezzel szemben az, hogy a környező világ túlnyomó részben furcsán és célszerűtlenül konzervatív, kevésbé barátságosan fogalmazva: élheteretlen, még kevésbé barátságosan fogalmazva: kifejezetten buta. A legdöntőbb ellentét és értetlenség mindebből a zsidók egyéni vagy együttes gazdasági és társadalmi *sikereinek* az értékelésénél adódik. A zsidók kétségtelenül valóságos tapasztalatok alapján hajlanak arra, hogy minden sikert, melyet a környező világban elérnek, úgy képzeljenek el, mint ami egy összezárkózott, ellenséges világban, nem egyenlő feltételek mellett, végül mégis a több tudás, a nagyobb rátermettség és az igazibb ügy érvényesüléseképpen következik be: holott a valóságban ez csak bizonyos százalékban történik így. Ezzel szemben a környezet a maga tapasztalatai alapján hajlandó feltenni, hogy a zsidók sikerei mindig könnyű sikerek, melyek „rendes” emberek által igénybe venni nem „szokott” lehetőségek és módszerek igénybevételén alapulnak; ami természetesen megint csak bizonyos részben igaz. A környezet mindenkor hajlik arra, hogy ő és a zsidók eljárásai közötti különbséget a maga *erkölcsi* kvalitásaként és a zsidók erkölcsi defektusaként értékelje, ugyanakkor a zsidók ugyanezt a különbséget a maguk *értelmi* kvalitásaként és a környezet értelmi defektusaként jegyzi meg, holott valójában itt nem erkölcsi és nem értelmi kvalitásokról, hanem történetileg kialakult társadalmi beidegződésekről van szó.

*Zsidók és környezet tapasztalatai egymásról
a társadalmi értékrendszerhez való viszony terén*

A zsidók helyzetét az őket környező világban meghatározó második tapasztalat az volt, hogy a környező világ őket különböző bűnökkel vádolja, felettük ezért erkölcsi ítéletet mond, őket ezért erkölcsi megvetésével sújtja, időnként hisztérikus kitöréseknek és bántalmaknak teszi ki, s mindezt anélkül, hogy ezeket a vádakat komolyan megalapozná.

Ez az alapvető élmény a zsidók tekintélyes részében azt a tapasztalati tanulságot váltotta ki, hogy a környező világ erkölcsi kategóriái valahol alapvetően hamisak és igazságtalanok, valahogyan alapvetően arra irányulnak, hogy erkölcsi fogalmakkal, erkölcsi ítéletekkel ta-

karjanak és fedezzenek más, erkölcsileg nagyon is kétes szándékokat és indulatokat. Ebből következik egy bizonyos kiábrándult és gyanakvó készenlét a környező világ erkölcsi eszményeivel és társadalmi erkölcsi ítéleteivel szemben, különösen azokkal, melyeket a zsidók ellen vagy őket érintő módon érvényesítenek; s egyúttal az a meggyőződés, hogy akik a hazugságok eme szitáján átláttak, azoknak ítélőereje erősebb, erkölcsisége nagyigényűbb, tanulságokon megedzettebb, ennyivel kiábrándultabb, de egyben magasabb rendű, mint a környező világé. Ehhez a kiábrándult gyanakváshoz és öntudatos meggyőződéshez azután megfelelő fegyverzetet adott a magas fokon kidolgozott zsidó valáserkölcsi gondolkodás.

Hogyan viszonylik azonban ez a kiábrándultság és gyanakvás a zsidókat környező világ társadalmi erkölcsének az *objektív* mérlegéhez? Az az igazságtalanság, ami a vallási és erkölcsi kategóriákra való hivatkozással a zsidókkal a középkortól kezdve történt, a középkori európai társadalmi erkölcs jól vagy rosszul funkcionálásának a *határesetei* közé tartozik: nem a keresztény társadalmi és erkölcsi rend alapelveiből folyó *szükségszerű* következmény, de nem is a minden erkölcsi rendszert eltorzító és rosszra használó örök emberi butaság, képmutatás és erőszakosság *esetleges* eredménye, hanem a középkori keresztény erkölcsiség már említett összhangtalanságaival és egyoldalúságaival, az ember és ember közötti minőségi különbségek túlságos kidolgozásaival, e minőségeknek az igazi hit következményeivel való túl szoros összekapcsolásával és a zsidóságnak a keresztény vallásos gondolkodásban elfoglalt különleges helyzetével *összefüggő* következmény. Tudnunk kell azonban, hogy a középkori keresztény erkölcsiség e vonásainak a maguk idejében megvolt a maguk fontos történeti teljesítménye: az erkölcsiségnek a *hittételekkel* való összekapcsolása lényegesen magasabb rendű, racionálisabb megalapozás, mint a varázslatra, mágikus hiedelemre vagy a rítus betartására alapozott erkölcsiség; az emberi minőségek erkölcsi jelentőségének a részletes kimunkálása pedig a minden ember egyenlő emberi méltóságát valló elv áttörését készítette elő egy uralomra alapított és csak a szabad ember emberi méltóságát ismerő társadalmi renddel szemben. Bármennyire *össze is függött* tehát a középkori keresztény társadalmi értékrenddel a zsidók üldözése, ez az összefüggés nem elég ahhoz, hogy az egész középkori és kora újkori európai keresztény társadalmi erkölcs és társadalmi rend helyes vagy nem helyes, teljesítőképesség vagy kártékony, megőrzésre érdemes vagy megdöntésre érett voltát *innen* kiindulva eldönthessük. Egy társadalmi erkölcsi rendszer bomlása igazán akkor következik be, amikor a maga középponti alapelveiben s jel-

legzetes, tipikus eseteiben is megmutatkozik az összhangtalansága és az igazságtalansága, s a felette való ítéletnek akkor van teljes súlya, ha nem határesetek megtapasztalásából, hanem az ellentmondások, igazságtalanságok és következményeik belülről való végiggondolásából és végigtapasztalásából származik.

A zsidókat körülvevő világnak tehát sokkal kevesebb indítéka volt arra, hogy abban az erkölcsi és társadalmi rendben, melyben élt, s melyet egészben sokáig funkcionálónak, összhangzatosnak és igazságosnak ismert, az ellentmondást és elutasítást indokoltnak és jogosnak ismerje el. Ha pedig a zsidók részéről tapasztalta ezt az állásfoglalást, akkor a kritikával való idegenségét megerősítette a kritizálókkal szembeni idegensége is. Így alakult ki a környezetnek az az alapvető tapasztalata a zsidókról, hogy azok aránylag nagy százalékban hajlanak arra, hogy a társadalmi értékrendet semmibe vegyék, a társadalom tekintélyét aláaknázzák, megszentelt és tisztelt intézmények mögött alantas érdekeket és indulatokat fedezzenek fel és leplezzenek le, s különös előszeretettel alkalmazzák a humornak amaz ismeretes formáját, mely valamilyen patetikus közhelyet váratlan csúfondáros fordulattal tesz komikussá. Ebből és a gazdasági lehetőségek racionálisabb kezeléséből együttesen adódik a környezetnek az a vélekedése, hogy a zsidók aránylag nagy százalékban semmibe veszik a mindennapi társadalmi erkölcs szabályait, egyszerűen szólva *csalnak*, amit azután a zsidóellenes előítélet úgy fogalmaz meg, hogy a zsidó erkölcsi felfogás szerint a keresztények becsapása nem bűn. Innen származik az is, hogy ahol zsidóellenes előítélet társadalmilag hivatalosan is „érvényben van”, ott a „keresztény” kifejezés ilyenfajta fordulatokban, mint „keresztény cég”, „keresztény albérlő”, „keresztény társaság”, a zsidókkal szemben alkalmazva annyit tesz, mint „korrekt”, „szolid”, vagyis olyan, amelynél a „rendes” embertől elvárható társas magatartásokra biztonsággal lehet számítani.

Zsidóság és környezet egymásról való tapasztalatainak lényeges eleme tehát az, hogy olyan közösségi magatartásbeli különbségeket tapasztalnak egymásról, melyet kölcsönösen a maguk erkölcsi magasabbrendűségének és a másik alacsonyabbrendűségének tulajdonítanak. A másik fél társadalmi erkölcsi értékrendjének ez a semmibevevése azután a vulgáris tapasztalatban úgy jelentkezik, hogy a keresztény társadalmi erkölcs a zsidók szemében valójában csak arra szolgál, hogy erőszakos és rabló igazságtalanságokat fedezzenek vele, a zsidó társadalmi erkölcs pedig a keresztények szemében valójában arra szolgál, hogy csupa csalást és furfangot igazoljanak vele. Az optikai csalódás kölcsönös: egy számunkra előnyös, megszokott és érzelmi-
leg közel álló társadalmi erkölcsi rendszerrel szemben *lojálisnak* lenni éppen

úgy nem erkölcsi felsőbbrendűség, mint ahogyan nem az egy velünk szemben ellenséges, meg nem szokott és érzelmileg bennünket különösebben nem kötő erkölcsi rendszerrel szemben *kritikusnak* lenni sem.

Zsidóságnak és környezetnek *ez* a viszonya a társadalmi elzártság korszakában is fontos összetevője volt az időnként kiélesedő súrlódásoknak, de még inkább azzá lett a zsidóemancipáció után, mely megsokszorozta annak az alkalmait, hogy zsidók a környező világ társadalmi erkölcsi rendszerével szemben kritikus módon lépjenek fel. A zsidóemancipációt magát is az európai társadalmi fejlődésnek egy olyan áramlata vitte véghez, mely a középkori társadalmi értékrenddel szembefordult; ugyanakkor azonban a zsidóemancipációtól függetlenül is komoly támadások indulnak meg az Európában évszázadokig érvényesült keresztény alapszerkezetű társadalmi értékeszmék uralma ellen. Egyszerre meggyarapodnak tehát a bizonyítékaik annak, hogy a társadalmi rendnek az a rendszere, melyet a zsidók régtől fogva összhangtalannak és igazságtalannak tapasztaltak meg, valóban az is, vagy legalábbis azzá vált. Így a zsidók kritikai beállítása, mely addig egyszerűen *helyzetükből következő* volt, most egyben *modern* is lett. A zsidók a maguk külön közösségéből feudális-arisztokratikus-jobbágnyi kötöttségeket alig hoztak magukkal, viszont éppen a feudális társadalmi rend megrendülésének köszönhatték emancipációjukat; ami pedig saját hagyományos kötöttségeiket illeti, azokkal éppen a környezettel közelebbi kapcsolatba kerülő, emancipálódó zsidóság szakított aránylag legnagyobb mértékben. Ezzel szemben a zsidóságot környező európai társadalomban az ember és ember közötti minőségi különbségre alapított társadalomszemlélet, le egészen a legalsóbb rétegekig, mélyen belevette magát a legkülönbözőbb rétegek és foglalkozások belső szerkezetébe, s nagymértékben meghatározta a társadalom viszonyait, beidegződéseit, közösségi és érzelmi kötöttségeit, megingása és összeomlása tehát igen nagy megrázkódtatást jelentett, a reá alapozott szerkezetek nagyon nehezen, rengeteg ingerültséggel és visszaütésre való készséggel viselik a maguk felszámolódásának ezt a folyamatát, s csak lépésről lépésre, szívós ellenállás után adták vagy adják meg magukat. Midőn tehát a zsidók által régtől fogva kiábrándult kritikával kísért társadalmi vagy erkölcsi építmények egyike vagy másika az egyetemes modern társadalomkritika hatására valóban inogni kezdett, egyúttal a zsidóságnak és a környezet konzervatívabb részének egymással ellentétes értelmű társadalomkritikai beállításai is kiéleződtek: a zsidók kritikájuk jövőbe látó voltát és erkölcsi értékítéleteik élességét látták igazolva; sőt a zsidóságnak a zsidó öntudattal nem szakító része ezt úgy is fogalmazta, hogy a zsidóságnak *egészben* hivatása és szerepe egy szellemileg és erkölcsi-

leg nálánál restebb és nehezebben mozduló világban az értelem, a haladás, a modernség és az új értékek zászlóvivőjének lenni. A zsidósággal szemben álló környezet konzervatívabb vagy a társadalmi értékrend meggingásától megzavart fele viszont a zsidók demokratikus és haladó szellemében nem volt hajlandó érdemet vagy követendő példát látni; sőt, ellenkezőleg, azt, hogy a zsidók számára a régi világ összeomlása minden látszat szerint több jót vagy legalábbis kevesebb problémát jelent, mint hasonló helyzetben levő nem zsidók számára, a környezet szívesen magyarázza úgy, hogy ezek a változások elsősorban a zsidók érdekében s az ő szorgalmazásukra történnek, mindebből tehát a zsidók destruáló hatásának a mértékére gyűjt magának megdöbbenő adalékokat. Ennek bizonyítékeként nemcsak a zsidóknak a modern társadalomkritika népszerűsítésében és a társadalmi mozgalmakban való részvételét tartja számon, hanem azt is, hogy ők azok, akik a legközönségesebb szokások és divatok terén is előljárnak a régivel való szakításban és az újnak a bevezetésében; s ezt a benyomást a környezet nem felejtí el róluk akkor sem, ha már rég utánaengedett ő is annak az újnak, amit először idegenkedéssel fogadott.

A zsidóemancipáció tehát a zsidóság és a környezet viszonyában azzal a következménnyel is járt, hogy a társadalmi értékrendhez való eltérő viszony, mely a középkori elzártság folyamán elsősorban a mindennapi erkölcs és a közvetlen emberi érintkezés viszonylatainál mutatkozott meg az erőszak és csalás kölcsönös vádjában, most nagymértékben kiterjedt általános társadalomkritikai és politikai síkra is.

*Zsidók és környezet tapasztalatai egymásról
a bántalmak és elégtétel-keresés terén*

A harmadik alapvető tapasztalata a zsidóságnak mindaz a tényleg elszenvedett igazságtalanság, hátrány, megaláztatás, gyötörtetés és életveszedelem, melyet az emberi lehetőségek szélére szorítva s az erkölcsi leértékelés árnyékába helyezve tényleg elszenvedett és elszenved, amit súlyossá nemcsak a tényleg elviselt szenvedés, hanem legalább annyira annak erkölcsi leértékeléssel való kapcsolata tesz. Annak a sok embernek, aki szentül hiszi, hogy tudja, mi az elnyomás, a megaláztatás, a veszélyeztetettség, a félelem, valójában fogalma sincs a zsidó helyzet lélektani terhéről: arról, hogy évszázadok óta mekkora kiszolgáltatottságot jelentett az mások túlhatalmával, indulati kitöréseivel, bántásra vagy lekicsinylésre való rosszindulatú készenlétével szemben; sőt ennél kevésbé súlyos helyzetekben, egyszerű,

emberi és nem is barátságatlan viszonylatokban is elképesztő, hogy mennyi apró igazságtalanságot, egyenlőtlenséget, megkülönböztetést nyelet le a környező társadalom a zsidók béketűrőbbjeivel, abból kiindulva, hogy azok általában ennél is rosszabbhoz vannak hozzászokva.

Minderre az átlagos, az eseteknek aránylag nagy százalékában jelentkező válasz nem lehet más, mint az *igazságkeresés* emberi magatartása, aminek amúgy is igen erős tradíciói vannak a zsidó erkölcsi gondolkodásban. Bennünket azonban itt sokkal jobban érdekel az, hogy mindazoknál az embereknel, akik a világ dolgainak és a saját tapasztalataiknak a szubjektív és egocentrikus felfogásán nem jutottak túl – vagyis zsidóknak és nem zsidóknak egyaránt nagy részénél –, az objektív érvényű igazságkeresés könnyen és egyszerűen átmegy szubjektív *elégtétel-keresésbe*; abba a lelkiállapotba, melyben az elszenvedett bántalom rögződik, minden magatartás háttérben lévő mozgatójává válik, a mások bántalmaitól és a mások igazságától izolálódik, másokkal szemben kiváltságként és jogcímként lép fel, és az elégtétel fontosabbá válik az igazságnál. Nem szükséges a modern lélektannak azokat a felismeréseit különösen elismételnem, amelyek az emberi magatartások igen nagy százalékáról mutatták ki, hogy elszenvedett bántalmak kiegyenlítésére szolgálnak. Nemcsak bántó és támadó magatartások tartoznak ide, hanem a feltűnéskereséstől a túlzott érzékenyséig és önlebecsülésig nagyon sokféle kárpótló, kompenzáló magatartás.

A másik oldalon a zsidókat környező társadalom is őrzi a zsidóktól bizonyos mennyiségű bántalmat. Még ha meg is volt szűkítve, különösen a középkorban annak a lehetősége, hogy a zsidók okozzanak bántalmat a náluk lényegesen hatalmasabb környezet tagjainak, kizárva nem volt, s bármennyire túlzottak és helyenként átlátszóan rémtörténetszerűek is azok az ilyenfajta vádak, melyek a zsidókkal szemben újból meg újból felmerülnek, lehetetlen fel nem ismerni a hihetőbbek és konkrétabbak között a racionális gazdasági módszerek, a kiábrándult kritika és az elégtétel-keresés néhány ismerős gesztusát. A zsidókhoz való viszonyulás tehát a környező társadalomból is kiválasztja az embereknek egy kisebb-nagyobb csoportját, akiknek tapasztalatai között döntő szerepet játszanak zsidóktól vagy „a” zsidóktól kapott vagy nekik tulajdonított sérelmek és bántalmak.

Természetesen szó sem lehet arról, hogy zsidóság és környezet bántalmi egymást kölcsönösen kiegyenlítőek, *egyenértékűek* volnának. Objektív mértékkel mérve a zsidók által a történelem egész folyamán vagy egyes szakaszaiban elszenvedett összes igazságtalanság egyszerűen össze nem mérhető a környezet különféle rossz tapasztalataival és sérelmeivel. Azok

számára azonban, akik a személyes sérelmek valamilyen zárt rendszerben élnek, a mások sérelmei sohasem objektív mennyiségükben és objektív jelentőségükben jönnek számításba, hanem csupán annyiban, amennyiben saját sérelmüket igazolják és erősítik vagy zavarják és gyengítik. Tudnunk kell ezenfelül, hogy azok, akikben a zsidók alacsonyabbrendűségét valló előítélet tudatosan vagy tudattalanul benne él, a megvetett zsidóktól származó bántalmakat fokozottan megalázóaknak tekintik, mondhatnánk „duplán számítják”, viszont a zsidókat érő bántalmakat kevésbé tekintik súlyosaknak, tekintettel arra, hogy azok ezt többé-kevésbé „megszokhatták”. Sőt ezenfelül a környezetnek még jobbindulatú részében is benne él az az inkább tudattalanul érvényesülő gyanú, hogy a zsidók szenvedései, illetve szenvedésről szóló panaszai valamiképpen kevésbé hitelesek, valamiképpen túljátszottak. Összefügg ez azzal, hogy zsidóság és környezete régtől fogva és némileg ma is még aránylag ritkán kerül egymással igazi személyes kapcsolatba, hanem gyakran személyes érintkezéseikben és súrlódásaikban is elsősorban vagy kizárólag mint zsidók és nem zsidók állanak egymással szemben. Ezért kapcsolataik tekintélyes részben személytelenek, embertelenek, *dehumanizáltak* maradnak. Ezért hajlandók az emberek zsidó–keresztény viszonylatban arra, hogy egymás iránti kötelezettségeik és követeléseik megítélésében a személyi elem elhagyásával az egész másik csoporttal szemben csináljanak mérleget, s így mindig találjanak annyi sérelmet és bántalmat, aminek révén tartozásuk alól felmentsék magukat. Minthogy ugyanakkor a maguk irányában teljes és személyes teljesítést és hálát várnak, innen az a rengeteg „rút hálátlanság”, mely kritikus időkben zsidók és nem zsidók között felgyűlik és számon tartódik. *Kölcsönös* tehát a helyzet abban az értelemben, hogy – a bántalmak eltérő mennyiségének megfelelően – az *elégtétel-keresés* a zsidóság *nagy* részének és a környező társadalom *egy* részének a *kölcsönös* viszonyulási módjává lett.

Így volt ez már a középkori elzártság idején is; a zsidóemancipációval pedig a bántalmak mennyisége ugyan megcsökkent, de az elégtétel-keresés kölcsönös viszonya szélesebb területen alakult ki.

A zsidók számára az emancipáció elsődlegesen természetszerűen a büntetlen bántalmaztatás lehetőségének a megszűnését vagy legalábbis nagymértékű visszaszorulását jelentette. Ugyanakkor azonban a bántalmak száma és lehetősége nem csökkent akkorát, s főleg a kevésbé közvetlen és nem fizikai bántalmak terén a biztonságérzésük nem növekedett meg annyira, mint amekkorát a világban való jogi és elvi helyzetük változott. A régi állapotban a zsidók egy zárt és belsőleg autonóm társadalom melegében éltek, ahol a bántalmak lehetősége a külvilágba való kimerészkedés alkalmaira

vagy a külvilág együttes támadásainak az idejére korlátozódott. Most kiléptek a bomló régi zsidó közösségből, s elvben egyenrangú felekként, szabadon közlekedtek a környezettel, valójában azonban a bántalmak még továbbra is fenyegetőek voltak, csak éppen kiszámíthatatlanabbakká váltak, s nem voltak olyan egységes és élesen körülhatárolt alkalmak és indítékaik, mint a zsidóellenes előítélet érvényességének ideje alatt. Származhattak a régi előítélet megmaradásából és az azon alapuló bántalmazásra való készenlétből; származhattak azokból a kölcsönös tapasztalatokból és általánosításokból, melyeket fentebb leírtunk; de származhattak egyszerűen abból, hogy az emberek alkalmi ingerültségek vagy összeütközések alkalmával ellenfeleiket nemcsak személyükben, de valamilyen feltűnőbb vagy általánosabb minőségében is megtámadják, s a cigányt cigánynak, a sántát sántának, a vént vénnek, a zsidót zsidónak szidják, s látják el azokkal a jelzőkkel, melyek mérgük természetének éppen megfelelnek, anélkül, hogy ezek mögött szükségképpen előítélet is volna: nem az szükségképpen antiszemita, aki a „zsidó” szót barátságtalan jelzőkkel használja, hanem az, ki a „zsidó” szót magát használja gyalázó szóként. A zsidók történeti tapasztalatai azonban lehetetlenné teszik számukra, hogy ezt a határvonalat érzékeljék: számukra minden bántalom válogatás nélkül egyaránt felidézi a régi zsidó helyzet bántalmazásoknak való kitettségét, mert az ő tapasztalatuk azt mondta és mondja, hogy a komoly bántalom, a véres üldözés is mindig zsidózással és alaptalan általánosítással kezdődött, s ezekben potenciálisan, rejtett lehetőségként benne van minden megalázás, üldözés, gyilkolás is. Ez azonban, bármily érthető, objektíve éppen olyan „alaptalan általánosítás”, mint amilyeneket a környező világ a zsidók viselkedésével kapcsolatban szokott felállítani, s ez az általánosítás a környezettel való érintkezésüknek mind ellenséges, mind barátságos helyzeteit többé-kevésbé megmérgezi. Ezért hajlandó a zsidók tekintélyes része a zsidóemancipáció teljességét úgy érteni, hogy abba beletartozik a védelem a zsidóságról szóló minden alaptalan általánosítás és a zsidóság mindennemű barátságtalan emlegetése, minden „zsidózás” ellen is. Ezért hajlanak arra, hogy e cselekedetek elkövetőiben minden zsidóüldözés bűntársát, az emancipáció, a felszabadulás, a haladás és az emberség ellenségét kívánják megbélyegezni és megbélyegeztetni, s elvárják minden tisztességes, jóérzésű, haladó embertől, hogy ezeket az eseteket ugyanígy kezelje, nem is beszélve arról, hogy ő maga ilyent ne kövessen el. Ez a beállítás azonban így irreális és keresztülvihetetlen: ezek olyan bántalmak, melyek a világ minden csoportját szüntelenül érik, s a zsidók maguk is állandóan elkövetnek alaptalan általánosításokat a környező világ különféle jelenségeivel szemben. A zsidókkal szemben jóakaratián

közömbös vagy kifejezetten barátságos emberek többsége is „zsidózik” a zsidók háta mögött abban az értelemben, hogy az emberek zsidó voltát vagy származását tudja, emlegeti, megkérdézi, egyesekről vagy egészen a zsidókról többé vagy kevésbé helytálló tapasztalatokat őriz, róluk jellegzetes, „zsidós” vonásokat számon tart, ennek során számtalanszor „igazságtalanul általánosít”, s alkalmi ingerültségek vagy összeütközések alkalmával a mérge ügyébe eső zsidót nemcsak mint embert, hanem mint zsidót is szidja. Mindezt elvből csak az kerüli el, aki szüntelenül lojális a távollevő zsidók érzékenységevel szemben is, vagy szüntelenül eszében tartja, hogy a zsidókkal szembeni érzelmi megnyilvánulások és általánosítások összegeződésükben más és súlyosabb következményekkel szoktak járni, mint a portugálokkal, púposokkal vagy vénemberekkel kapcsolatos érzelmi megnyilvánulások és alaptalan általánosítások. Ehhez azonban szigorú moralistának kell lenni, akiknek száma kevés, ezenfelül a legszigorúbb moralisták is kihagynak olykor-olykor. Mikor azután a zsidók megérik vagy valamilyen „elszólás” folytán felfedezik, hogy a velük barátságosan érintkező emberek nem *elvből*, hanem csak *tapintatból* nem zsidóznak velük szemben, akkor kialakul az a tudatos vagy tudattalan rossz érzésük, hogy a hátuk mögött a környezet túlnyomó része, ne adj’ Isten, talán mindenki, gátlás nélkül zsidózik, vagyis *antiszemita*. Így alakul ki a zsidók nagy részében a *valóságos* ellenségességgel való reális viszonyon felül egy többé-kevésbé irreális viszony az őket környező társadalom *feltehető* ellenségességevel szemben, ami azután előidézi azt, hogy az elégtétel-keresés támadó és védekező módjával egyaránt velejáró feszültségek nehezen tudnak feloldódni.

A zsidókat környező társadalom számára viszont azt jelentette a zsidóemancipáció, hogy szélesebb területen nyílt meg annak a lehetősége, hogy zsidók olyan pozíciók és hatalmi helyzetek birtokába kerülnek vagy kerülhetnek, amelyekből eddig ki voltak zárva. Ezzel a zsidóktól származó bántalmak alkalmi meggyarapodtak, s jelentőségükben megnöttek; mert azokban az emberekben, akik továbbra is rangsorolt emberi minőségek világában éltek, megbocsáthatatlan sérelemként, páratlan megaláztatásként rögződött, ha bizonyos bántalmakat, melyeket a hagyományos emberi hierarchia megszokott, magasabb hatalmasságaitól minden további nélkül elviseltek, hatalomra került zsidóktól – vagy más okból „alacsonyabb” emberi rangúaknak tekintettektől, „emancipáltaktól” – kaptak.

Mindez természetesen csupán átmeneti zökkenőt, a régi helyzet időleges továbbhatását jelentette és jelenti mindenütt *ott*, ahol a zsidóemancipáció folyamata egészében *valóságos* és *előrehaladó* folyamat volt. Ott azonban, ahol a zsidóemancipáció felületi és formális maradt, ahol utóbb az antisze-

mitizmus súlyosabb és támadóbb formákat vett fel, sőt politikai tényezővé vált, s esetleg zsidóüldözéseket is provokálni tudott, az új zsidóüldözéssel többé-kevésbé előlről kezdődik a bántalmazás és elégtétel-keresés circulusa, a zsidóüldözés megszűntével pedig az emancipálódás lélektani folyamata. Így mindazok a fentiekben leírt jelenségek, melyek természetük szerint az átmenet kísérőjelenségei, úgyannyira állandósulnak, hogy szinte a zsidóság és környezet viszonyának szükségszerű velejáróiként tűnnek fel.

Zsidó világkép és antiszemita világkép

Előttünk vannak tehát azok a feltételek, melyeknek közepette zsidóság és környezet egymásról való társadalmi tapasztalatai létrejönnek a társadalmi lehetőségekkel való élés terén, a társadalmi értékrendszerhez való viszony terén és a bántalmak és elégtétel-keresés terén. A társadalmi egybeszerveződés feltételeinek a hamis és embertelen volta miatt zsidók és nem zsidók aránylag többet érintkeznek a másik csoport obskúrusabb, rosszabb közösségi erkölcsű egyedeivel; ez még inkább fokozza azt, hogy egymásról való tapasztalataikat, melyek kölcsönösen valóságon alapulnak, de részleges valóságon, egymással tökéletesen ellentétes értelmű általánosításokban lehet megfogalmazni. A zsidókat környező világ tekintélyes részét a nem szokásos társadalmi és gazdasági lehetőségek mellőzése, a maga világának társadalmi erkölcsi szabályaiban való probléma nélküli hit és a zsidók erkölcsi leértékelése jellemzik; mindez ennek a szemléletnek a saját oldaláról úgy jelenik meg, mint eljárásainak hagyományos korrektsége, a társadalom értékeivel szemben való lojalitás és mint a zsidók feletti ítélkezésre való jogosultság öntudata; ugyanezek a vonások a zsidók oldaláról úgy mutatkoznak, mint ostoba élnélküliség, képmutató korlátoltság és a zsidókkal szemben irigy, erőszakos igazságtalanság. Ezzel szemben a zsidókat társadalmi és emberi helyzetük az emberi és gazdasági lehetőségek racionális kezelésére, a környező világ társadalmi erkölcsi alapelveivel szemben gyanakvó és kiábrándult kritikára és a folyamatosan elszennvedett igazságtalanságokért való elégtétel-keresésre indítja; ezek a magatartásformák a zsidó tapasztalat zártágában élők oldaláról nehézség nélkül idealizálhatók úgy, mint gyakorlati okosság, erkölcsi magasabbigényűség és jogos igazságkeresés, a környezet tekintélyes része számára viszont meggyőzően megjeleníthetők úgy, mint a lehetőségek mohó kihasználása, megszentelt értékek cinikus destruálása és bosszúálló hatalomvágy. Ezek az ellentétes tartalmú általánosítások a középkori elzártág idejében külön jelentőségre nem jutottak,

mert hiszen magától értetődően benne foglaltattak a középkori környezet zsidóellenes előítéleteinek és a zárt zsidó rítusközösség belső öntudatának a tartalmában, és megegyeztek a zsidóság és környezet hivatalos és tényleges egymás közti viszonyával. A zsidóemancipáció után azonban e tapasztalatok és a belőlük származó általánosítások mögül kiesett az egyértelmű világnézeti háttér, a zsidóellenes előítélet a közvéleményben túlhaladottá vált, a valóságban azonban a kölcsönösen hátrányos tapasztalatok széles területen folytatódtak, sőt bizonyos részben, mint mondtuk, még meg is erősödtek, ki is éleződtek. Ennek következtében előáll az a helyzet, hogy nincs már az egész társadalmat átfogó hivatalos zsidóellenesség, ellenben a környezetből kiválasztódik egy megbillent egyensúlyú csoport, az *antiszemiták*, akiknek számára a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatok oly élességgel és egyoldalúsággal jelentkeznek, hogy a belőlük származó általánosítások egész szemléletüket betöltik, és őket a teljes valóság érzékelésére képtelenné teszik. Antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki *nem szereti* a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak, vagy a zsidókat *üldözik*, hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csalo vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg. Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet becsületes és aljas, lehet szelíd és lehet kegyetlen, lehet ártatlan és lehet bűnös: lényege az, hogy olyan ember s az embereknek olyan csoportja, amely a *társadalmi valóság egy darabjáról* görcsösen megrogzódott *torzképet hordoz magában*.

Még inkább kiválasztódott természetesen a zsidóságból is azoknak a csoportja, akiknek a számára a zsidó tapasztalat keserűsége és igazságtalansága homályosít el minden más tapasztalatot és emberi valóságot. A középkori elzártságban ez volt a zsidóság többségének a beállítása; hogy a zsidóemancipációval ezeknek az aránya mennyivel csökken, az a környező közösség összhangján s a környezet és zsidóság viszonyának az emberiséges vagy kevésbé emberiséges voltán múlik.

Ezért olyan reménytelen vagy emberfeletti dolog zsidókhoz az antiszemitizmus lélektani valóságát s a környezet tagjaihoz a zsidó helyzet és élettapasztalat valóságát közel hozni. A zsidók bezártabb szemléletű része egyszerűen nem hiszi el, hogy az antiszemiták indulatai, függetlenül attól, hogy milyen sötétek az előítéleteik, és milyen hibások az általánosításai, azért valóságos tapasztalatokon és valóságos érzelmeken alapulnak, ellenkezőleg, szentül meg van győződve, hogy az antiszemiták, mikor titkos kamrájukban összejönnek, maguk között vagy szívük mélyén teljesen

tisztában vannak azzal, hogy milyen aljasok és igazságtalanok. Hasonlóképpen az antiszemiták is szilárdan meg vannak győződve, hogy a zsidók maguk között és a szívük mélyén nagyon jól tudják, hogy mindaz vagy a legtöbb, amit az antiszemiták róluk mondanak, igaz.

Zsidóellenes előítélet és zsidóellenes tapasztalat

A legsúlyosabb ellenvetés, melyet a két világházugs ilyenfajta szembeállításával szemben fel lehet hozni, az, hogy a *kétféle tapasztalat objektív mértékkel mérve nem egyenrangú*, mert az egyik oldalon, a zsidók oldalán olyan tapasztalatok állnak, melyeknek valóságához semmiféle kétség nem fér, ezzel szemben az antiszemiták úgynevezett tapasztalatai előítélet által mesterségesen létrehozott vagy legalábbis előítélet által egyoldalúan kiválasztott állítólagos tapasztalatok; teljességgel félrevezető tehát e kétféle tapasztalatot párhuzamosan tárgyalni, s veszedelmes is, mert arra alkalmas, hogy a két tapasztalatból származó álláspontok és világnézetek erkölcsi egyenrangúságát hozza ki belőle az, aki akarja. Ezt a véleményt szokták úgy is kifejezni, hogy nincs zsidókérdés, csak antiszemitizmus: aki zsidókérdésről beszél, az már ezzel is tudva vagy tudattalanul az antiszemitizmus malmára hajtja a vizet.

Ez az, amit az egész zsidókérdés és antiszemitizmus legkritikusabb pontjának nevezünk, amelyhez most, hogy közelebből és részletesen végigtekintettük a szóban levő tapasztalat egész területét, ismét vissza kell térnünk. Kiindulásul feltétlenül el kell fogadnunk azt, hogy zsidóság és környezet embertelen viszonyának *végző okai* is a környezet beállításában gyökereznek, és *következményei* is a környezet cselekedeteinek oldalán az aránytalanul súlyosabbak.

Nem vitás először – minden részletvizsgálat újból meg újból ezt igazolja –, hogy zsidóság és környezet viszonyában minden romlás kiinduló *oka* a középkori, vallási alapú zsidóellenes *előítélet*. Ez hozta létre a környezetnek a zsidókkal szemben eleve kialakult idegenségét és bántásra való készenlétét, ez teremtette meg azokat az embertelen – nem mindig kegyetlen, de mindig „ember”-telen, dehumanizált – feltételeket és atmoszférát, amelyekből a zsidóknak környező társadalommal szemben kialakult magatartásformái kinőttek; végül az előítéletnek, valamint a külön zsidó közösség éles elhatároltságának döntő szerepe van abban, hogy a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatok gyorsan és könnyen jutnak határozott és kiélezett fogalmazáshoz. Az *előítélet azonban* – bármennyire befolyásolja is a tapasztalatok értékelését – *magában sohasem hoz létre tapasztalatot*: a zsidókkal tapasztala-

tilag nem érintkező emberek előítélete, elvi antiszemitizmusa lehet bántó és kellemetlen, de végsőleg mindig veszélytelen. Viszont a zsidókra aránylag nagyobb mértékben jellemző magatartásformák, melyeket fentebb leírtunk, előítélet híján vagy attól függetlenül is kiváltanak benyomásokat és megfelelő általánosításokat, csak éppen előítélet nélkül ezek az általánosítások kevésbé élesen és kevesebb erkölcsi fölénnnyel fogalmazódnának meg, és nem fajhoz vagy valláshoz, hanem határozatlanabb megkülönböztető jegyekhez, pl. foglalkozáshoz, származási helyhez, lakóhelyhez kapcsolódnának, de anyagukban azonosak volnának. Annak az elképzelésnek, hogy a zsidóellenes tapasztalatot kizárólag és önkényesen az előítélet hozza létre vagy választja ki magának, s e tapasztalatnak előítélet nélkül semmivel sincs több, önálló valóságos háttere a zsidók egyes aránylag jellemzőbb magatartásaiban, mint bármely más csoport magatartásaiban, döntő része van abban, hogy a zsidók oly nagy mértékben nincsenek tisztában a környezetnek róluk való képével. Ezért tulajdonítanak jelentőséget az antiszemitizmus elleni küzdelem ama formájának, mely a róluk szóló legeslegtúlzottabb általánosításokat és rémtörténeteket cáfolja meg, s úgy véli, hogy ezek hazugságának, rosszhiszeműségének és ellentmondásainak a bebizonyítása után az antiszemitizmus állításainak a tartalmával tovább foglalkozni felesleges. Nem tudják, hogy az egész környezetnek – antiszemitáknak és nem antiszemitáknak – a zsidókról való tapasztalatai *egyneműek*: az antiszemiták *rémképei* a nem antiszemitákkal közös *tapasztalatok* torz és ferde értékeléséből erednek, de anyagukban azonosak. Ezért van az, hogy a környező társadalom nagyobb része az antiszemitizmus állításaiból, vádjaiból sok mindent akkor is igaznak, találónak ítél, ha egészében nem fogadja el őket. A zsidók az ilyent igen fájdalmasan érzik, s ez adja nekik az egész környezet antiszemitaságának, antiszemita „fertőzöttség”-ének az érzését.

Ugyancsak vitán kívül igaz az is, hogy ha a *következményeket* mérjük össze, akkor is az antiszemitizmus az, mely a zsidó irrealizmusnál sokkalta gyakrabban jutott hozzá, hogy események okozójává váljon, s ennek megfelelően összehasonlíthatatlanul nagyobb áradatban lett belőle könny és vér. Ez így volt Auschwitz előtt is – Auschwitz pedig ezt hosszú időre cáfolhatatlanná teszi. Arra azonban a zsidó irrealizmus is kapott időnként történeti alkalmat, hogy bemutassa: lényegében és minőségben sok rokonságot tart a másikkal. Ne felejtjük el ezenfelül, hogy öncsalás egy-egy ilyen torz világképben nem látni mást, mint azt a gonoszságot és szadizmust, mely annak következményeképpen és reá való hivatkozással tényleg történik. Az antiszemitizmus akcióiban, a zsidók üldözésében, mint minden üldözésben, igen tekintélyes számban vesznek részt olyanok, akik nem az üldözést igazo-

ló ideológia vagy tömegindulat okáért, hanem egyszerűen a bántás, üldözés, rablás és gyilkosság okáért vannak mindenütt ott, ahol ilyenre alkalom nyílik. Nem véletlen, hogy az antiszemitizmusból ilyenek származnak, de ilyenek származnak sok másból is, s az antiszemitizmus mibenlétéről néha többet mondanak azok az elemei, melyek a tisztességes, nem szadista és nem gonosz emberektől sem állnak távol.

A zsidóellenes előítélet *okozó* volta és a zsidóellenes elfogultságból származó *szenvedés nagyobb mennyisége* tehát a környezet és zsidóság erkölcsi elszámolásában a zsidóságot teszi a mérhetetlenül többet szenvedett, többet veszített és több joggal követelő féllé; ez azonban nem jelenti azt, hogy abban a viszonylatban, mely ilyen előzmények után zsidóság és környezet között létrejön, a zsidók elfogultsága kevésbé volna elfogultság, a zsidók torz világképe kevésbé volna torz, a zsidók irrealizmusa közelebb állana a valósághoz, mint az antiszemitáké. Nem azért beszéltem tehát annyit párhuzamosan zsidó és antiszemita tapasztalatról, hogy a kettőt egy nevezőre hozzam, a kettőből kiegyenlítő mérleget csináljak, s antiszemitáknak és zsidóknak felváltva osszak ki erkölcsi leckétetést. Hanem azért, hogy – első sorban a zsidók felé – megpróbáljam érzékeltetni azt, hogy hiábavaló dolog a velük szemben álló környezet róluk való tapasztalatát, bármilyen egyoldalú és részleges valóságon alapszik is, s bármilyen túlzásokkal általánosítódik is, egyszerűen előítélet szülte üres rémképnek tekinteni és semmibe venni. Különösen nem azért, mert ugyan a zsidók tapasztalatai a keményebbek és az egyetemes kiterjedésűek, de mégis a környező, többségi társadalomnak a zsidókról való tapasztalatai a döntőbbek, az egész helyzetet és a feltételeket végsőleg megszabó jellegűek. A teljes igazság tehát az, hogy a *zsidóellenes előítélet és a zsidóellenes tapasztalat együttesen feltételei a modern antiszemitizmusnak*, mely egyik nélkül sem képzelhető el.

Ahhoz azonban, hogy az antiszemitizmusból középponti társadalmi kérdés legyen, ez a kettő együtt sem elég. Természetes, hogy mind az előítélet, mind a tapasztalat a zsidóemancipáció után is egy ideig tovább élnek, mert hiszen a zsidóemancipáció nem tudja egyik napról a másikra megszüntetni a régi elzártság hagyományos helyzeteit, melyek előidézik a régi kölcsönös magatartásformák megmaradását vagy újramegjelenését, melyek viszont újból megteremtik, rekonstruálják a régi helyzetet. E circulus hatása azonban egészséges környezetben folytonosan gyengül: az antiszemita mindinkább kóros, kivételes jelenséggé válik. Egy normális közösség túlnyomórészt olyanokból áll, akik nem teszik magukévá sem az antiszemitizmusnak, sem a zsidó tapasztalat zártságának a szemléletét. Csak egy erőtlenség s a saját valóságértékét elvesztett közösség engedi, hogy ezek ura-

lomra jussanak benne, s életének minden problémáját a zsidó–antiszemita ellentét jegyében állítsák be. Sem a zsidóellenes előítélet, sem a zsidóellenes tapasztalat jelenléte a társadalomban nem elegendő tehát ahhoz, hogy egy közösségben az antiszemitizmust döntő társadalmi és politikai tényezővé tegyék: ehhez az egész társadalomnak, az egész *társadalomfejlődésnek a zavara*, a kóros állapota szükséges.

Az antiszemitizmus összefüggése a társadalmi fejlődés zavaraival

A környezetnek a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatai nem külön, izoláltan jelentkeztek az európai társadalomban, hanem egyidejűen azzal az általános társadalmi tapasztalattal, amelyet az újkor és a legújabb kor nagy társadalmi fordulata, az ember és ember közötti minőségi különbségeket felépített középkori európai társadalom összeomlása és átalakulása jelentett. Miközben az európai társadalom a társadalmi lehetőségek aránylag racionálisabb kezelését találta jellemzőnek a zsidókra, ugyanakkor az egész európai társadalmon is végighaladt, különösen Nyugat-Európában az a változás, mely a társadalmi lehetőségek hagyományoszerű és szokásszerű kezelése helyett azok célszerű és racionális kezelését vezette be. Miközben a környező társadalom a zsidókra jellemzőnek találta a társadalmi értékrenddel szemben való kiábrándult és gyanakvó kritikát, ugyanakkor hol fokozatosan, hol forradalmi megrázkódtatások közepette az egész európai társadalom társadalmi értékrendje vitássá tettett. Végül miközben a környező társadalom a zsidókra jellemzőnek találta az elszenvedett bántalmakért való elégtétel-keresés különböző megnyilvánulásait, ugyanakkor az európai társadalom összes hatalmi helyzetei igen nagy mértékű kicserélődésen mentek keresztül, ami általában is rengeteg alkalmat jelentett az emberi elégtétel-keresés megnyilvánulásai számára. A zsidóknak mindezekben való látható érdekeltsége tehát elsősorban azokat tette antiszemitává, akiknek a számára a modern gazdasági és társadalmi fejlődés válságos helyzeteket, veszteségeket vagy megzavarodást jelentett: az antiszemitizmus, ahol csak problémává válik, mindenütt összefügg a társadalomfejlődésnek ezekkel a jelenségeivel, és jelez valamilyen zavart vagy megakadást. Ettől azonban valamennyire is normális fejlődésű társadalom *egészben* nem lett és nem lehetett antiszemitává, mert hiszen ilyen társadalom számára nyilvánvaló, hogy mindezeket az átalakulásokat a zsidóknál nagyobb s tőlük független erők és érdekek mozgatták.

Egészen másképpen jelentkezett mindez Európának a Rajnától keletre eső egyenetlen vagy megrekedt fejlődésű országaiban, ahol sem a modern kapitalizmus, sem a polgári forradalom nem a fejlődés belső szükségességeire épült, hanem a már kifejlődött nyugat-európai kapitalizmus és a már sikerre jutott nyugat-európai demokratikus forradalmak gazdasági, politikai és intellektuális kisugárzására. A társadalom feudális-arisztokratikus építménye ezekben az országokban aránylag nagyon erős maradt, és így a társadalomnak a modern kapitalizmus és a modern polgári demokrácia irányában való átépítése csak felületi és formai módon történt meg. A polgárság néhány eredménytelen kísérlet vagy félsiker után megfélemledett, és mindinkább letett a feudális-arisztokratikus társadalmi tényezők megtöréséről, úgyhogy a kapitalizmus a Rajnától keletre nem a feudalizmus *megdőlésén*, még csak nem is a meggyengülésén, hanem a társadalom feudális viszonylatainak a kapitalisztikus *kihasználásán* épült fel, s azokat a legridegebb gyarmati kizsákmányolás irányában rontotta tovább. Ebben a helyzetben a modern társadalomkritika kikezdte és aláásta ugyan a társadalom feudális-arisztokratikus tekintélyeit, beidegződéseit és hiedelmeit, azonban – Oroszország kivételével – nem sikerülve a társadalom feudális-arisztokratikus építményeit meg is döntenie, lassan egy olyan belsőleg erjedő folyamattá lett, mely cselekvés helyett dogmatikába, irracionálisizmusba és hamis politikai formulák gyártásába veszett bele.

Mindez különösen kiéleződött azokban a közép-európai országokban, amelyek a fenti társadalomfejlődési zavarokon felül vagy azokkal összefüggésben a politikai és nemzeti fejlődésnek is valamiféle zsákutcájába szorultak bele, vagy hosszú ideig a nemzeti lét bizonytalanságával kellett küszködniök. Ezekben az országokban a nemzet ügye összefüggésbe jutott a különféle dinasztiák, arisztokráciák, katonai klikkek egymás elleni politikájával, s azok az irányzatok, melyek ezek közepette elsősorban a társadalmi fejlődés ügyét vagy azt is szem előtt akarták tartani, mindinkább úgy jelentek meg, mint a nemzeti harcokat zavaró elemek. Ezáltal a modern nemzeti érzés és a modern demokratizmus, melyek mind a francia forradalomban, mind azóta minden egészséges politikai mozgalomban és minden egészséges fejlődésű országban összefüggő áramlatok maradtak, egymással szembefordultak, s kifejlődött a feudális, arisztokratikus és uralmi szellemmel telített *antidemokratikus nacionalizmus* torz képzménye. Így lett Közép-Európa különlegesen alkalmas táptalaja hamis politikai formuláknak, zsákutcás társadalmi és politikai helyzeteknek és ellentmondó, rémképekkel terhes politikai világnézeteknek. Éspedig annál inkább, minél több és nagyobb volt egy-egy országban a társadalmi fejlődés meg-

akadása és a nemzeti fejlődés zavara vagy bizonytalansága. Első volt ezek között Németország, melynek demokratikus egységmozgalmai 1848-ban csődbe kerültek; ezért 1871-ben belement a hohenzollerni Németország álegységébe, mely kifelé úgy jelent meg, mint egy nemzeti fellendüléstől duzzadó és népi tömegeket mozgósító modern nemzeti állam, belülről pedig egy államocskákra vagy kis arisztokratikus köröcskékre tagolt, a középkori társadalmi hierarchiába teljességgel belegabalyodott, céltalanul erjedő, tehetetlen nagy test volt; ebből az ellentmondásból született meg a századforduló handabandázó német politikája s ebből a veszített világháború és a versailles-i békeszerződés, melyet a társadalmilag elmaradott és politikailag éretlen németiség nem volt képes megemészteni. Ilyen ország volt Ausztria, melyet a 19. század közepén modern államként szerveztek meg, ugyanakkor azonban egyetlen beletartozó nemzet, beleértve az osztrák-németet is, nem tekinthette a magáénak, hanem valahová máshová akart kerülni. És sajnos, ilyen volt Magyarország is, mely a demokratikus átalakulás és nemzeti függetlenség 1848–49. évi leverte kísérlete után belement a kiegyezés átalakmányosságába és álfüggetlenségébe, a Monarchia bukása után pedig a trianoni sértettségbe és igazságkeresésbe avégből, hogy a történelmi Magyarország fenntarthatóságának és a nemzetiségek feletti magyar uralomnak az illúzióját megőrizhesse.

Ilyen feltételek között a zsidóság és környezet különböző viszonylatai és súrlódásai egészen más visszahatást váltottak ki. Egy feudális-arisztokratikus beidegződésű társadalom számára botrányossá válik és lélektanilag meg nem emészthető marad az, hogy a kapitalizmus révén egy aránylag kisszámú, de nagy befolyású zsidó réteg a gazdasági hatalom csúcsaira lendül fel; egyidejűleg különleges ingerültség forrása lesz az, hogy az emancipálódó zsidóság tekintélyes része aránylag nagyobb problémázás nélkül tudott állást foglalni az emancipációt mozgó modern társadalomkritikának mind demokratikus, mind szociális ága mellett, ugyanakkor, mikor ez a társadalomkritika e megrekedt társadalmak széles rétegeiben – nemcsak a felső osztályokban – ütközik bele feudális-arisztokratikus hagyományokba és beidegződésekbe; végül pedig ott volt az, hogy a zsidóságnak, még a teljesen asszimilálódottaknak a nagyobb része is, másféle alapvető élményei és a zsidó helyzet felszámolásában vagy könnyítésében való elsőrendű érdekeltisége folytán nehezen tudta az ún. nemzeti értelmiséget a különféle nemzeti hisztériákon, nemzeti sértetéseken, nemzeti álomképeken és nemzeti rémképeken keresztül végigkövetni a demokratizmussal való teljes meghasonlásig. Ez a három, lényegében különböző eredetű irritáció Közép-Európában

egyugyanazon válság által kiváltva, egyidejűen lépett fel; ennek következtében mindaz a megrázkódtatás, félelem és bűnbakkeresés, melyet az aláásott, de megszűnni mégsem tudó feudális-arisztokratikus világ krónikussá vált válsága s a nemzeti lét elintézetlen kérdései előidéztek, szinte magától értetődően találta meg az antiszemitizmusban a maga ellentmondó ideológiai elemeinek és ellentmondó társadalmi tendenciáinak a közös nevezőjét. Mindazok előtt az egyének, csoportok és rétegek előtt, nagybirtokosoktól kispolgárokig és katonatisztektől történelemtanárokig, melyeknek a számára a társadalmi és nemzeti fejlődés zsákutcai folytán az európai társadalomfejlődés érvényes tartalma és kategóriái értelmetlenekké váltak, és hitelüket veszítették, úgy jelent meg az antidemokratikus és antiszemita nacionalizmus rendszere, mint ami minden eddigi problémát vakító világossággal megmagyaráz, minden irritáló tapasztalatot összefogó rendszerben értelmez, és minden megoldást magától értetődően megtalál. Ezért tudott e területen széles rétegekben hitelt találni az a nyilvánvaló ostobaság, hogy egyrészt a zsidó bankár között, aki a társadalmi, gazdasági lehetőségek racionális kezelésével nagy vagyont szerzett, de ugyanakkor a társadalom feudális-arisztokratikus hatalmaival a legteljesebb egyetértésben és a legmélyebb lojalitással volt, másrészt a zsidó szakszervezeti titkár között, aki a modern társadalomkritika legélesebb és leghevesebb formájának az alkalmazásával a társadalmi értékrend kialakult tekintélyeit döntögeti, de ugyanakkor a kapitalizmus minden megnyilvánulásával a legélesebben szemben áll, valamiféle titkos egyetértés áll fenn, melynek végső célja minden nemzeti törekvés letörésével a zsidóságnak egészben hatalomhoz, uralomhoz, pláne világuralomhoz juttatása.

Igaz tehát, hogy túl a középkori *előítéleten* és túl zsidóságnak és környező társadalomnak a modern világban folytatódó irritáló *tapasztalatain*, az egész *társadalmi fejlődés* különlegesen *beteges állapot*a szükséges ahhoz, hogy zsidókérdés és antiszemitizmus központi társadalmi problémákká váljanak. Itt az igazsága annak a szocialista tételnek, hogy a zsidókérdés a társadalmi kérdés megoldásával, az osztály nélküli társadalom kialakulásával meg fog szűnni. Nem hiszem, hogy zsidóknak és környezetnek egy ilyen társadalomban ne lennének továbbra is hosszú ideig egymásra vonatkozóan, mint zsidóknak és nem zsidóknak, tapasztalataik és súrlódásaik; az azonban bizonyos, hogy egy olyan társadalom szilárd társadalmi értékrendjében, mely minden ember minőségi egyenértékűségét, mindenféle elnyomottak emancipációját és minden nemzet valóságos szabadságát a végső következményekig végigvezeti, erejét veszti mind a zsidóellenes

előítélet, mind pedig a társadalmi válság antiszemita értelmezése, s lehetlenné válik, hogy zsidókérdés és antiszemitizmus központi társadalmi kérdésekké nőjenek.

*Az antiszemitizmus összetevői
és az antiszemitizmus elleni küzdelem*

A modern antiszemitizmus tehát három elemből tevődik össze. Az első *a középkori zsidóellenes előítélet*, mely vallási képzetek alapján megbélyegzettséget, erkölcsi kisebbségtévkütséget kapcsolt a zsidókkal össze; ez adta s helyenként ma is adja a modern antiszemitizmus számára a kész keretet, a zsidókkal szemben való elzárkózás, bizalmatlanság és erkölcsi leértékelés kialakult beidegződéseit és formáit. Az antiszemitizmus második összetevője *a zsidóság és környezet egymástól szerzett tapasztalatainak a tömege*, mely a vallási alapú zsidóellenesség hitelvesztése után is folytatódik, s a középkori zsidóellenes előítélet kiüresedő, elszáradó kereteit új meg új tartalmakkal tölti ki; ez adja úgyszólván az antiszemitizmus húsát és véréát. Az antiszemitizmus harmadik összetevőjét adják *a modern társadalomfejlődés zavarai*, melyek során olyan társadalmi folyamatok, mozgalmak és válságok, melyek a maguk egyenes útján lezajlani nem tudnak, zsidóellenes mozgalmak irányába fordulnak és fordíttatnak el; ezek okozzák, hogy egyes országokban a zsidókkal kapcsolatos szokványos általánosítások valósággal rémképekké válnak, és a zsidókérdés és antiszemitizmus központi társadalmi és politikai problémává válik.

Az antiszemitizmus elleni küzdelemben tehát mind a három tényezőt számításba kell vennünk, ha nem akarunk az üres levegőbe csapkodni. A három tényező közül azonban az első és a harmadik, a zsidóellenes előítélet és a társadalomfejlődési zavar olyan természetűek, hogy nem lehet ellenük csupán csak zsidó vonatkozásban küzdeni. Az előítélet elleni harcnak – melytől magában, ismervén a modern antiszemitizmus többi összetevőjét, döntő hatást nem várhatunk – *mindenestül* kell irányulnia mindenféle gyűlölködés, üldözés, előítélet, babonás vád s ember és ember közötti végzettszerű különbségek feltételezése és hirdetése ellen. Hasonlóképpen a társadalmi kérdések elterelése céljából felvetett zsidókérdés és antiszemitizmus ellen sem lehet küzdeni másképpen, mint a társadalmi kérdéseknek *mindenestül* való megoldásával. Minden olyan törekvés, mely ezekben a vonatkozásokban az antiszemitizmus elleni harcot külön és önmagában akarja folytatni, ahhoz a nagyon gyakori, bár világosan ki nem

mondott feltevéshez vezet, hogy a zsidók elleni gyűlölködés mások elleni gyűlölködésnél *tilosabb* dolog, a zsidók jogaiért való harc mások jogaiért való harcnál *haladóbb* dolog volna. Ebből érzékeny lelkiismeretű nem zsidóknak fontos figyelembe venniök annyit, hogy a zsidók elleni gyűlölködés következményeiben a tapasztalat szerint valóban veszélyesebb, mint másféle gyűlölségek; ezen túlmenően azonban az emberi méltóság és szabadság nagy ügyei, a nagy emancipációk között a zsidók ügyét nem illeti meg valamilyen elvi elsőség. Az a második világháborúban kialakult helyzet, melyben a zsidók ügye minden más ügy előtt vált az egész haladó emberiség ügyévé, a német zsidóüldözések borzalmainak a visszahatása volt, s azok megszűntével megszűnt. (Egy csomó csalódás és ingerültség éppen abból származik, hogy nagyon hirtelen és elég ridegen szűnt meg.) Mindennek következtében sok haladó gondolkodású ember nem is szívesen hall az antiszemitizmus elleni *külön* küzdelemről. Azonban a zsidóság és környezet viszonyának vannak olyan közvetlen problémái, melyekkel való foglalkozást nem lehet ilyen általános és túl hosszú lejáratú folyamatok befejeződésétől függővé tenni, mint az előítéletek megszűnése és a társadalmi kérdések megoldása. Mindenki érzi, hogy éppen a közvetlen társadalmi tapasztalat területe az, ahol igenis szükség van a zsidó ügy külön kezelésére, főleg egyéni magatartások terén helyesebb példákra, emberibb közeledésre és bizonyos feloldódásra, amit az előítéletek elleni és a társadalmi haladás melletti harc magában nem pótol.

Az antiszemitizmus elleni szorosán vett harc igazi területe tehát éppen a társadalmi tapasztalatok területe. Ami harc tényleg folyik, a valóságban ezen a területen folyik; minthogy azonban azok, akik ezt a harcot egyenként vagy szervezeten folytatják, a legritkább esetben tudatosítják, hogy milyen társadalmi tapasztalat az, amiből az antiszemitizmus kinő, ezért ez az a terület, ahol a legtöbb és legvégzetesebb félreecsúzás történik.

A legáltalánosabb félreecsúzás az, hogy harcot folytatnak az antiszemitizmus ellen úgy, ahogyan az antiszemitizmus a *zsidók* tapasztalatában jelentkezik. Az antiszemitizmus elleni ilyen küzdelem nem zsidó munkatársainak rendszerint nincs elég bátorságuk vagy világos látásuk ahhoz, hogy rámutassanak ennek a teljes kilátástalanságára. Ezért maradnak oly riasztóan és vérfagyasztóan visszhangtalanok az antiszemitizmusnak azok az ábrázolásai, amelyek a nem zsidó lelkiismeretének a felkeltése céljából az antiszemitizmust bemutatják, amint az megszületik semmi másból, mint gonosz szándékú és teljesen alaptalan hazugságok elhívéséből, s az elvezet teljesen ártatlan emberek üldözéséig és megöléséig. E valóságban és tömegesen megtörtént dolgok ilyen értelmű ábrázolásának azonban

a nem zsidók mindennapi tapasztalatában úgyszólván semmi sem felel meg. A hitlerizmus legborzalmasabb zsidóüldözéseinek és tömeggyilkosságainak kellett jönnie ahhoz, hogy ez a kép valóságos látványként egy időre nagyobb számú nem zsidó előtt is megjelenjen, ez azonban tartósan csak igen érzékeny lelkiismeretű egyénekben és az emberi méltóság sérelmeivel szemben igen érzékeny közösségekben hagyott nyomot; általában azonban, amint az üldözések és gyilkosságok időben távolodnak, helyükbe újból mindinkább a mindennapi tapasztalat lép, amely az antiszemitizmus okai között a zsidók által kiváltott visszahatásnak döntő szerepet tulajdonít. Ezért azután az antiszemitizmus elleni harcnak e formája, mely a zsidó tapasztalatból indul ki, teljesen hatástalan marad, illetőleg csak a zsidók körében támad visszhangja, s végül is úgy hangzik el, mint zsidók beszéde zsidók számára, amiből senkinek semmi haszna.

Végzetes fordulatot vesz az antiszemitizmus elleni ilyenfajta harc, mikor a lelkiismereti ráhatás területéről a büntetőjogi üldözés területére lép, ahol azonnal baj származik az „antiszemita” szó többértelműségéből. Megbüntetni azt az antiszemitát lehet és kell, aki a zsidók elleni gyűlöletre uszít. E bűncselekmény fennállására és objektív ismertetőjeleinek megállapítására azonban nem lehet mérték a zsidó tapasztalat, mert annak a számára osztatlanul jelentkezik minden bántalom, a bűncselekmény határán innen és túl egyaránt, s az antiszemitának érez mindenkit, aki nem szereti a zsidókat. Ilyen alapon kezdődnek azok a végzetes hatású kísérletek, melyek büntetőjogilag akarják üldözni a „zsidózás” különféle megnyilvánulásait. Ezek adott helyzetben valóban igen komisz és bántó beszédek lehetnek, azt azonban, hogy megbüntethető cselekedetek-e, nem döntheti el az, hogy mennyire esnek rosszul valakinek. Annak eldöntéséhez, hogy valami rosszul esik, elszánt zsidógyűlölet-e vagy a környezet közönséges általánosításainak része vagy pedig alkalmi összeütközés eredménye, az egész „zsidózás”-t át kell tennünk mondjuk portugálba, s csak ha portugálokról és portugáloknak mondva ugyanúgy büntethetőnek mutatkozik a cselekedet, akkor lehetünk nyugodtak, hogy meglevő és büntethető antiszemitizmust üldöztünk, nem pedig újat tenyésztettünk.

Nem kevésbé visszasan szokott elsülni a másik oldalon, mikor jó szándékú nem zsidók akarják a zsidókérdést „megoldani” vagy a zsidókkal való közeledést „összinteséggel” emberségesse tenni úgy, hogy a nem zsidóknak a zsidókról való tapasztalatait veszik minden további nélkül a teljes valóságnak; ennek alapján erkölcsi irányelveket szabnak ki a zsidók számára, hogy hogyan „viselkedjenek”, hogy antiszemitizmust ne váltsanak ki, legyenek kevésbé mohók, kevésbé szerénytelenek, kevésbé kritikusak, kevésbé destruk-

tívak, kevésbé cinikusak, kevésbé érzékenyek, kevésbé haragtartók, kevésbé bosszúállók stb. Különösen papok szokták azt hinni, hogy ők hivatásuk folytán minden további nélkül eredményesen beszélhetnek mások bűneiről, így a „zsidó bűn”-ről is. E leckéztetéseket azonban legfeljebb az önlebecsülésre hajlamos zsidók hallgatják megadással; a többit inkább felbőszítik és elriasztják annak tudomásulvételétől, hogy az antiszemitizmus létrejöttében a zsidók magatartásának és az arra következő visszahatásnak is része van. Ezek a tanácsok ugyanis a zsidók számára rendszerint csak egy rakás elleneséges általánosítást és egy rakás keresztül nem vihető felszólítást jelentenek, melyekkel a legkegyetlenebb önismeretre kapható zsidó sem tud mit kezdeni, mert hiszen az ő számára a zsidók „rossz tulajdonságai” nagyrészt nem ezekben az összefüggésekben jelennek meg. Nem is beszélve arról, hogy e tanácsok mögött az a jellegzetes és naiv rémkép van, hogy a zsidóknak van egy titkos szanhedrinjük, főtanácsuk, ahol a zsidó főbankár, a zsidó főforradalmár és a zsidó főújságíró egy nagy szakállú zsidó főrabbi elnöklétével együtt ülnek, s időről időre kijelölik, hogy a zsidók hogyan „viselkedjenek”. Minthogy ilyen nincs, ezért e felszólítások, ha mégannyira zsidókhoz szólnak is, nem zsidók körében találnak igazi visszhangra; vagyis ezek meg nem zsidók beszédei nem zsidókhoz, amiből ugyancsak semmi haszna senkinek.

Ha tehát mindez nem jó, mit lehet egyáltalán csinálni? Minthogy mind a két oldalon indulat által eltorzított és félreértelmezett tapasztalat áll, sokkal nagyobb jelentősége van az egyszerű közlésnek és tudatosításnak, mint az ingatag alapra épített, hitel nélküli leckéztetésnek vagy a mindenáron való paktumkötésnek. Osszuk fel talán a kérdést úgy, hogy ki kinek mit mondhat az antiszemitizmus elleni harc jegyében.

Mit mondhat erről egy nem zsidó egy nem zsidónak? A legelső az, hogy soha semmiféle gesztussal ne erősítse meg a maga feleit a nem zsidó tapasztalat egyoldalúságaiban és a belőle származó torz absztrakciókban, hanem próbálja magában és másokban szüntelenül ébren tartani minden zsidó dolog közvetlen, konkrét emberi tartalmát s minden más emberi dologgal való alapvető azonosságát. Vesse fel, hogy a zsidóktól kapott sérelmek túlértékelése mögött nincs-e ott gyakran emberi egyenrangúságuk el nem ismerése. Mutasson rá a nem zsidók erkölcsi kényelmességének, túlzott önértékelésének, felelőtlenségének az okozó szerepére a zsidóknak tulajdonított egyéni sérelmekben és társadalmi bajokban. Szüntelenül és el nem fáradva közöljön és ismételjen minden tényt, amit az irtózatossággal zsidó szenvedésről tud, s beszéljen arról a sok emberi bánatalomról, amivel a zsidókkal szemben szokásos erkölcsi ítéletek és erkölcsi leértékelés a zsidók fizikai meggyötörtségét és emberi veszteségeit tetézik. Beszéljen arról a fele-

lősségről és részességről, mely az egész környező világot a zsidók szenvedéséért terheli, s melyet ezért ő maga érez és vállal; anélkül, hogy bűnbánatot és felelősségvállalást erőltetne erre nem kész emberekre.

Mit mondhat egy nem zsidó egy zsidónak? Beszélhet a nem zsidó tapasztalat tényeiről minden általánosítás, értelmezés és erkölcsi következtetés nélkül: egyszerűen arról, hogy hogyan jelentkezik a zsidó a nem zsidók világában, a nem zsidó világ mit tapasztal, mit talál jellegzetesnek, mit ismer el, mit irigyel, mit talál szokatlannak, mit tekint bántásnak, és mit nem ért a zsidóknál. Mindezt anélkül, hogy „kemény igazságokat” próbálna a zsidók fejéhez vágni, vagy a legkisebb mértékben előírásokat akarna adni arra nézve, hogy a zsidók mit és mit ne csináljanak, hogyan viselkedjenek, vagy elméleteket csinálna arról, hogy milyenek a zsidók, és mi a baj náluk. Valljon arról a felelősségről, amit a zsidókat ért és érő szenvedésekért érez, s ezért ne kérjen cserébe semmit, főleg ne azt, hogy a zsidók viszont felejtsék el és bocsássák meg azt, amit szenvedtek. Legfeljebb azt kérheti tőlük, hogy ügyüket ne izolálják másokétól, hanem azonosítsák szenvedéseiket minden szenvedőével, megaláztatásaikat minden megalázzottával és igazságkeresésüket minden igazságkeresőével.

Mit mondhat egy zsidó egy nem zsidónak? Beszélhet a zsidó tapasztalat valóságáról s közvetlen emberi tartalmáról, és minden ellenkező felszólítást és csitítást figyelmen kívül hagyva *beszéljen* a múlt és a közelmúlt zsidó szenvedésének irtózatossá tényszerűségeiről s arról is, hogy ezek még ma sem fejeződtek be minden vonatkozásban és mindenütt. Ellenben ne próbálja a nem zsidókkal elfogadtatni az antiszemitizmus okairól való olyan elképzeléseit, melyekből a zsidók túl jól és a nem zsidók túl rosszul jönnek ki; s ne érvényesítsen kollektív felelősséget a nem zsidókkal szemben, mert ezt azok sem szeretik, akik egyébként hajlandók önként részt vállalni ebből a kollektív felelősségből.

Mi hasznosat mondhat végül egy zsidó egy másik zsidónak az antiszemitizmus elleni küzdelem jegyében? Hogy a zsidóság és a környezet egymás közti helyzetéből milyen erkölcsi és gyakorlati tanulságok következnek a zsidók számára, ezt elsősorban zsidóknak lehet megfogalmazniuk, ehhez én alig szólhatok gyümölcsözően hozzá. Annyit mindenesetre gyanítok, hogy a zsidó önismeret számára nincs sok jelentősége az olyan tételeknek, amilyen boldogult Pap Károlyé is volt, aki szerint a zsidó „öngyilkos nemzet”: azt hiszem, az ilyen egzisztenciális formulák többet ártanak, mint használnak, mert valamiféle álsorsszerűségnek az éreztetésével megbénítják az ép valóságérzékét és a termékeny cselekvő lendületet, s egy formulát tolnak az ember és a valóság közé. Gyanítom, hogy egy zsidó erkölcsprédikátor

sem kezdheti mással, mint azzal, ami minden termékeny ráhatás kezdete és vége: lépjetek ki szubjektív tapasztalataitok zártságából, s ne tévesszék össze saját elmétek készítményeit a valósággal. Ezeket az alaptételeket azonban zsidók számára csak zsidók konkretizálhatják.

3. Zsidó asszimiláció és zsidó öntudat

Ideje felvetnünk azt a kérdést, hogy ilyen előzmények után és ilyen feltételek között milyen jövő felé mutat a zsidók közösségi sorsa és a zsidó közösség sorsa: vagyis fel kell vetnünk a zsidó asszimiláció, a zsidó kisebbségi vagy nemzeti öntudat és a cionizmus kérdéseit. E kérdésekre vonatkozóan szintén forgalomban van néhány egyszerű tétel, melyek a maguk részgazságaiból egyetemes érvényű általánosításokat akarnak levonni.

Nézetek a zsidó asszimilációról és a zsidó öntudatról

Az első ilyen elgondolás az, hogy a középkori előítélet megszüntével s azzal, hogy a zsidók a rítus legkirívóbb elemeit feladják, emancipálódnak, a környező ország nyelvét megtanulják, s annak egyes foglalkozásaiban elhelyezkednek, már meg is történt a környező országba való beolvadásuk. A szocialisták nézete szerint ez magában nem elegendő, ellenben igenis elegendő lesz az, ha majd az osztály nélküli társadalom létrejövetelével megszűnnek végleg azok az okok is, melyek a zsidók mesterséges különállását, egészségtelen foglalkozási és társadalmi elhelyezkedését előidézték, és a társadalmi átalakulás forrongó erőit az antiszemitizmus irányába elterelték. Ennek megfelelően úgy gondolják, hogy a felső és középosztályokban folyó vagy folyt asszimilációval nem érdemes foglalkozni, mert egyrészt az egész folyamat olyan osztálykeretben zajlik, melyet a fejlődés fel fog számolni, másrészt nem is igazi asszimiláció, mert inkább közös osztályérdeken és sznobizmuson alapszik, mintsem valóságos beolvadáson; ma asszimiláció legfeljebb az osztály nélküli társadalom előhírnökében, a proletariátusban s annak politikai mozgalmaiban folyhatik igazán. Ezzel szemben áll az a felső és középosztályokban igen elterjedt nézet, hogy az ő köreikben van csak igazán asszimiláció, s az így asszimilált „úri” zsidókkal nem is volna baj, ha műveletlen, tisztátalan, erkölcsi gátlás nélküli és „keleti” zsidók nem volnának. Van olyan nézet is, mely szerint az asszimiláció lehetséges ugyan, de csak a zsidó közösséghez való tartozás minden vonatkozásának a feladá-

sa útján, aminek kiinduló feltétele a megkeresztelkedés. Lényegében ezt a nézetet vallják vallási megfogalmazásban azok a keresztény egyházak is, melyek a különböző országokban nemzeti szerepet is igényelnek maguknak, s így a közösségi asszimiláció kérdésébe bele óhajtanak szólni.

Az ellenkező értelmű leegyszerűsítések az asszimiláció lehetetlenségének vagy alig leküzdhető nehézségeinek az indokait emelik ki. Az egyik gyakran hangoztatott indok a zsidó *vonások* megváltozhatatlansága és a környező nemzetek sajátságaitól való erős eltérése, amit nemcsak fajelméleti alapon, de társadalmi vagy társadalomerkölcsi vonatkozásokkal is szoktak indokolni. Egy másik indoklás a zsidó *öntudat és szolidaritás* átütő erejére hivatkozik, mely az állítólagos asszimiláció után is ezer kis és nagy vonatkozásban megmutatkozik, s a teljes feloldódást lehetetlenné teszi. Ott van végül a cionistáknak és a nemzeti kérdések számos zsidó és nem zsidó ideológusának is a közös nézete, hogy a zsidó *sors* egy olyan meghatározó momentum, melyet akár tragikusan, akár egyszerűen realisztikusan fogunk fel, akár hivatásnak, akár átoknak, akár a környező világ leküzdhetetlen ellenségességeiből folyó következménynek tekintjük is, alóla kibújni, előle elmenekülni úgyszólván senkinek sem lehet, s az asszimilációnak menekülésből, önérzethiányból vagy sznobizmusból eredő haszontalan kísérletei vagy illúziói eleve sikertelenségre vannak kárhoztatva.

Az asszimiláció problémája

Ha mindeme tételek részigazságai között el akarunk igazodni, akkor mindezekelőtt tisztáznunk kell, mit értünk asszimiláción. Asszimiláció az a társadalmi folyamat, melynek során egyesek vagy csoportok egy új közösségnek, melyhez eddig nem tartoztak, a tagjaivá válnak, abba beleolvadnak, hozzá alkalmazkodnak, hozzá hasonulnak. Minthogy mindenki egyszerre nemcsak egyféle, hanem különböző vonatkozások szerint nagyon sokféle közösséggel van a tagság, a beleolvadás vagy az elhagyás viszonylatában, az asszimiláció igazi problémáját helyesebb arra az esetre szorítani, mikor egyesek vagy csoportok olyan közösségből lépnek ki, mely addig az ő társadalmi feltételeiknek a meghatározásában *döntően* részt vett, és egy másik, hasonló meghatározó erejű közösség közösségi életébe lépnek át. Nemzetek, törzsek, városállamok, vallási és rítusközösségek, rendek, osztályok a legnevezetesebb és legerősebb meghatározó erejű ilyen közösségek. Ezek között ma gyakorlatilag legtöbbet a modern *nemzethez* való asszimilációról esik szó, ami ma valóban igen erős meghatározó erejű közösség. Ugyan-

akkor azonban tudnunk kell róla azt is, hogy – a vallással és az osztállyal együtt – a közösségek *absztraktabb* fajtájába tartozik, melyekhez való tartozás nem olyan konkrét, mindennapi tapasztalatokba beágyazott, minden különösebb tudatosítás nélkül magától értetődő, mint pl. a törzshöz, a rítushoz vagy a városállamhoz való tartozás, hanem sokkal komplikáltabb, távolibb, absztraktabb dolgok közösségében áll, amilyenek a történeti tudat, politikai és gazdasági szervezettség, társadalmi norma- és iskarendszer, az életvitel és társadalmi erkölcs eszményei. Az ilyen absztraktabb, a közvetlen társadalmi tapasztalattól távol eső közösségekhez való asszimiláció nem folyhatik pusztán azokon az absztrakciókon keresztül, amelyekben a közösséget megjelenítik, hanem szükséges, sőt sokkal szükségesebb hozzá a közösségi élet valamilyen konkrét közegében, kisebb egységében s annak valóságos életében való részvétel is.

Bár mindenféle asszimiláció lényegében azonos tartalmú folyamat, érdemes figyelni arra a különbségre, mely egyének különálló, személyes, *egyéni asszimilációja* és az egész közösség globális, *együttes asszimilációja* között van. Az egyéni asszimiláció esetében a hangsúly az egyik közösség *elhagyásán* vagy meghatározó erejének és kötőerejének a *megszűnésén* és valami máshoz, újhoz való *csatlakozáson* van. Ez az egyén számára – hacsak nem valami robbanó, belső lendülettel és gyors asszimiláló erővel bíró közösségbe kerül valaki – nem könnyű folyamat, s gyakran csak egy-két generáció után válik teljessé; rendszerint az ilyen egyéni asszimilációval kapcsolatban szokták az asszimiláció problémáit, fájdalmait és nehézségeit emlegetni és elemezni. A másik, az együttes, globális asszimilációnál a hangsúly nem a közösség egyéni elhagyásán, hanem az egész közösség *feloldódásán*, meghatározó erejének fokozatos csökkenésén, a közösségi hovatartozás egyéb meghatározói mellett való háttérbe szorulásán van. Az együttes, globális asszimiláció lényegében nem más és nem lehet más, mint az egyéni, annál semmivel sem egyszerűbb és könnyebben lezajló folyamat, mert hiszen egyéni asszimilációk tömegéből tevődik össze; legfeljebb az teszi aránylag észrevétlenebbé és ugyanakkor lassúbbá, hogy az érdekeltek nem egyenként, hanem sokadmagukkal mennek át rajta. Kell azonban, hogy a globális asszimiláció is egy valóságos közösségi folyamat legyen, mely a közösségi élet különböző közegeiben, kisebb egységeiben folyik; s nem állhat csupán annyiból, hogy emberek bizonyos csoportjainak az ide- vagy odatartozásáról, asszimilálódásáról vagy asszimiláltságáról valamilyen általános tételt vagy követelményt állítunk fel, vagy egyes csoportokat bizonyos statisztikai kritériumok alapján egyszerűen máshová sorolunk vagy másképpen nevezünk el.

Az asszimiláció folyamatát a legkülönbözőbb tényezők tehetik nehezebbé vagy könnyebbé: mindenekelőtt a régi közösség meghatározó erejének a foka, a két közösség közötti távolság nagysága, az új közösség vonzóereje, belső rendje és egyensúlya s viselkedése az asszimiláltakkal szemben stb. Mindezek alapján köztudomású, hogy könnyebb bolgárból szerbbé asszimilálódni, mint görögből hollandussá, és könnyebb szegény-parasztból parasztgazdává vagy kiskereskedőből bankárrá asszimilálódni, mint parasztyerekből főszolgabíróvá vagy kereskedőből dzsentrivé. Mindezzel kapcsolatban azonban szükséges az asszimiláció kérdése körül néhány szempontot közelebbről tisztáznunk.

Amikor jellegzetes *vonásokról*, asszimiláltak és asszimilálók sajátosságairól, azok változásáról, elhagyásáról és felvételéről beszélünk, akkor ezeket a fogalmakat két egymásba folyó, de mégis világosan különböző értelemben szoktuk használni. Az egyik oldalon áll a közös sajátságoknak egy bizonyos elemi, alapvető csoportja, melyek részben születési, alkati eredetűek, részben etnikai, kulturális, nevelési jellegűek, de mindenképpen olyanok, melyeknek megnyilvánulásai *ösztönösek* vagy ösztönösekévé váltak. Ezekből áll össze egy-egy nemzet vagy más közösség profiljának az az elmosódó határú, de mégis kirajzolódó része, mely fizikai típusokban – nem egy fizikai típusban! –, temperamentumban, élettempóban, gesztusokban, kedélyben, humorban, zeneiségben, díszítő-, ízelelőösztönben, invencióban, munkatempóban mutatkozik meg. A közösségi sajátosságok másik csoportját viszont a közösségi *magatartásformák*, eljárások, nyelvezet, konvenciók, játék-, becsület- és érintkezési szabályok, hallgatolágos feltételek és követelmények, szolidaritás, példaképek, valamint – aktívabb, cselekvő, harci közösségeknél – közösségi célok, eszmények és fegyelem teszik ki. Ezek természetesen az alkat ösztönösebb elemeivel is sokszoros kölcsönhatásban állanak, de szó sincs arról, hogy csak azokból merítenének, hanem ugyanannyi vagy még nagyobb része van bennük nevelési, vallási, politikai rendszereknek, iskoláknak, történeti tapasztalatoknak, megrázókódításoknak, tanulságoknak, társadalmi vezetőknek és példaképeknek, egyszóval egy csomó olyan dolognak, amelyek részben másféle típusok hatásait, részben pedig ezeken felül álló egyetemes emberi hatásokat is jelentenek. A közösségi sajátságok e két csoportja között a határ természetesen folyékony, bizonyos azonban, hogy a sajátságoknak azt a tömegét, melyhez asszimilálódni lehet és kell, elsősorban az utóbbiak adják meg. Asszimilálódni nem annyit tesz, mint minden jellegzetes vagy felismerhető tulajdonságot letenni, megkülönböztethetetlenné, „tősgyökeres”-sé válni; ez nem lényege, legfeljebb késői és esetleges kísérőjelensége az asszimi-

lációnak. Asszimilálódni annyit tesz, mint egy valóságos, eleven közösség életének a folyamatában benne élni, magatartásformáit, konvencióit és követelményeit ismerni, gyakorolni és vállalni. Ettől megmaradhat valakinek a jellegzetes orra, jellegzetes konyhája, jellegzetes élettempója, jellegzetes szólásformái, idegen szavai, vagyis megmaradhat mindaz a fizikai és etnikai adottsága, aminek társadalomszervezeti jelentősége nincs vagy kevés. Azok a tulajdonságok, melyek valóban születési vagy etnikai adottságok, aránylag igen ritkán jelentkeznek úgy, mint az asszimilációnak az asszimilálódni kívánó lelkivilágában lévő akadályai, hanem sokkal inkább úgy, mint a környezet ellenségességének, előítéletének és elzárkózásának a támpontjai, mint az elzárkózás keresztülvitelére alkalmas elhatárolások és korlátok. Ezek tehát elsősorban úgy válnak akadályává az asszimilációnak, hogy a közösségi érdekek vagy magatartásformák összeütközése *után* s annak következtében a környezet ezeknek az adottságoknak valamelyikéből csinál valami sorompót vagy korlátot, mint pl. a néger bőrszínéből vagy a zsidó nagymamából. Az asszimilálódó oldaláról eredő nehézségek nem annyira a születési és etnikai vonások formájában jelentkeznek, mint inkább a közösségi együttélés, közösségi együtt munkálkodás, közösségi lehetőségek kezelése terén kialakult magatartásformákban, melyeket fentebb a zsidóság és környezet viszonyában leírtunk, s amelyek éppen nem születési, faji, hanem nagyon is társadalmi, történeti eredetűek. Ami természetesen nem akadályozza meg, hogy adott esetben nagyobb súrlódások forrásaivá válhassanak, mint a valóban születési vagy etnikai vonások. Ezek a társadalmi magatartásformák azok, amelyek, ha történetesen szemben állanak a környezet magatartásformáival, valóban az asszimilációt állandóan zavaró súrlódásokat okozhatnak, anélkül hogy statikus és kizárólag egy embercsoportot jellemző s az asszimiláció lehetőségét eleve megszüntető vonások volnának.

Az asszimilálódás során elsajátított magatartásformák és konvenciók között a legelemibb szokásokon kívül első helyen áll a *nyelv* felvétele, ami más nyelvűek asszimilációjának, főleg nemzeti közösségeknél, az első és kiinduló lépése szokott lenni. Azonban a nyelv és a legelemibb szokások felvétele önmagában csupán akkor asszimilál, ha egyébként más közösségi vonatkozásokban nagyobb mértékű azonosság vagy azonosulás már fennáll. Viszont ritkán ugyan, de elképzelhető asszimiláció, főleg soknyelvűségre alapozott és arra berendezett közösségekben és csoportokban, nyelvi hasonulás nélkül is.

Szólottunk előbb az új közösség *szolidaritásába* való bekapcsolódás jelentőségéről. Ezt megint csak nem úgy kell értenünk, hogy az asszimiláció

lényege az, hogy az asszimilált most már csak az új közösség tagjaival „tart össze”, azokat pártolja, azokkal szemben elfogult, a maga régi közösségének a tagjaival pedig nem. A szolidaritás kérdése nem ilyen absztrakt szembeállításokban, hanem egészen más, konkrét közösségi szerkezetekben válik gyakorlativá. Az asszimilációt önmagában nem akadályozza az, hogy asszimilált, beolvadt egyének vagy csoportok akár hosszú generációkon keresztül is megtartják nemcsak a bizonyos fokú különállás tudatát, hanem összetartásukat, egymás pártolására, előrevivésére, anyagi segítésére való készségüket, egymás iránti elfogultságukat, ahogyan ezt skótoknál, korzikaiaknál, székelyeknél és többek között zsidóknál is láthatjuk. Az új közösség szolidaritásába való bekapcsolódás nem ezen múlik, hanem azon, hogy az asszimiláltak az új közösség ama kisebb, valóságos közösségeiben, melyeknek részeseivé lettek, magukévá teszik-e azok eljárásainak, vállalkozásainak, harcainak, szabályainak a belső értelmét és céljait, avagy pedig azokat pusztán megtanulva, csupán eszköznek nézik-e a maguk másféle szolidaritásának a szolgálatában; azaz meghamisítják-e. Az asszimiláltak összetartása, elfogultsága, hazabeszélése nem azzal válik végzetessé és az asszimilációt gátlóvá, hogy túllépi a tárgyilagosság kereteit – az emberek túlnyomó többsége egész életét a tárgyilagosság keretein kívül tölti –, hanem akkor, amikor deformálja, céljaiból és értelméből kifordítja azokat a közösségi szerkezeteket, melyeken belül érvényesül.

Az asszimilációt nehezítő és könnyítő tényezők közül azonban külön ki szeretnék emelni egyet, melyről kevés szó esik azokban a gondolatmenetekben, melyek mindig az *asszimilált*ban lezajló közösségi és lélektani folyamatokról beszélnek. Az asszimiláció legdöntőbb, legfontosabb, leginkább könnyítő s adott esetben leginkább nehezítő tényezője az *asszimiláló* közösség belső rendje és egyensúlya, mert hiszen az asszimiláció egész folyamata ennek a közegén belül, ennek a meghatározó feltételei között zajlik. Minden közösség nyíltan vagy hallgatólagosan megszabja az asszimiláció feltételeit, melyek nem mindig könnyűek, sőt zártabb és szűkebb közösségeknél lehetnek kicsinyesek és szándékosan megnehezítettek; az a mód, ahogyan e feltételek alapján valakit befogadnak vagy be nem fogadnak, nem mindig barátságos, sőt néha egyenesen kíméletlen; lehet, hogy az asszimiláló társadalom nagyon sokáig sokféle bántást tartogat az asszimilált számára, azért, mert nem úgy köszön, nem úgy hangsúlyoz, nem úgy vitatkozik, és nem úgy intézi kereskedelmi vagy egyesületi ügyeit, ahogyan ezt ott elvárják. De komoly belső életű és komolyan egyensúlyozott közösségben az asszimiláció feltételei mindig világosak és határozottak, komoly közösség azt, akit egyszer befogadott, meg is védi, egyszóval: komoly kö-

zösség semmiben s így ebben sem *csal*. Az asszimiláló közösség közösségi életének és társadalmi formáinak őszinte, rendezett, összhangzatos avagy hazug, ellentmondó, összhangtalan volta tehát talán a legdöntőbb tényező abban, hogy az asszimiláció folyamata egyenessé és tisztává avagy ellentmondóvá és bizonytalanná válik-e.

A zsidók egyéni asszimilációjának útjai és problémái

A zsidók asszimilációja, akár egyéni, akár együttes, nem lehet és nem is másféle folyamat, mint bármiféle asszimiláció. A zsidók egyéni asszimilációja a zsidóemancipáció előtt is, különösen pedig azóta a legkülönbözőbb pontokon folyt és folyik, természetesen nem önmagában a levegőben, hanem mint minden asszimiláció, valamilyen valóságos, konkrét társadalmi közegen keresztül. Ilyen közelebbi asszimilációs közeg, kisebb, konkrét közösség nem egy, hanem nagyon is sokféle volt és van: a megkeresztelkedés, a kereszténység vallási közösségeibe való belépés, az európai szabadgondolkodás közösségeiben és köreibben való részvétel, erős és intenzív belső életű termelési, szakmai, foglalkozási, intellektuális és munkaközösségekbe való beletartozás, egy ország irodalmi, tudományos és művészeti közösségeiben való alkotó munka vagy részvétel, politikai és társadalmi mozgalmakban való részvétel, közszolgálat, társas élet, iskola, vidéki élet, összeházasodás, barátság, személyes kapcsolatok stb. Legerősebb asszimiláló közegek voltak Európa-szerte: a megkeresztelkedés, az iskola, az ún. társadalmi élet (ameddig jelentősége van vagy volt), a szakmai közösségekben, főleg a szellemi életben való részvétel és – időrendben utoljára, de jelentőségében mind döntőbben – a munkásmozgalom.

A zsidók asszimilációja mindezekben a csatornákon keresztül szüntelen folyt és folyik. Az, hogy azért a zsidó asszimiláció az asszimiláció nehezebb esetei közé tartozik, köztudomású. Nehezítő tényezője az asszimilációnak a régi zsidó közösség kötőerejének a nagy volta, az az erős vallási, nemzeti, értelmi és erkölcsi öntudat és kultúra, mely a zsidóságban a fölény és kiválasztottság érzését és tudatát változó eszmei megalapozás mellett is ébren tartotta. Bizonyos értelemben nehezítő tényező az erkölcsi leértékelés árnyékában kialakult zsidó helyzet lélektani terhe is, mely tovább követi egy ideig azokat is, akiket a közösség összetartó ereje és öntudata nem fog már, sőt néha éppen azokat legerősebben; ez előreviszi ugyan az asszimiláció szándékát, ugyanakkor azonban meg is terheli az asszimiláció folyamatát azzal, hogy a régi közösség elhagyásának és az új felé való orientálódásnak

a motívuma sok esetben nem annyira vagy nemcsak egy új közösség vonzása, hanem az erkölcsi kisebbségség, születési hátrányosság és közösségi elszigeteltség terhével megterhelt régi közösség taszítása is.

Szemben ezekkel a nehézségekkel, melyek elsősorban a zsidók lelki világában jelentkeznek, ott állanak s rendszerint sokkal nagyobb súllyal állanak ott azok a nehézségek, melyeket a környező közösségek viselkedése állít az asszimiláció elé. A környező közösségek ugyanis, akár inkább, akár kevésbé zártak, azért a zsidóellenes előítéletnek és a zsidóság és környezet egymáshoz kialakult viszonyának az eredményeképpen a zsidók számára mindig egy vagy több fokkal elzárkózóbbak, mint mások számára.

Az asszimilációnak azonban mind a zsidók, mind a környezet oldalán nemcsak abban adódik nehézsége, ahogyan bármelyikük az asszimiláció és a közösségi hovatartozás kérdésében kifejezetten vagy tudatlanul állást foglal. Nem kevésbé nagy nehézsége az asszimilációnak az emberi és közösségi magatartásformáknak fentebb leírt aránylagos különbözősége a közösségi lehetőségek használata terén, a társadalmi értékrenddel szemben való állásfoglalás terén és a fölény és alávetettség feszültségéből származó elégtétel-kereső gesztusok terén. Ezek a magatartásformák aránylag barátságos környezetben is könnyen és gyorsan felkeltik a különbözőség és idegenség benyomásait, s a zsidóellenes előítélet képzeteinek az *ismert* volta pedig mindig alkalmat és lehetőséget jelent arra, hogy konkrét súrlódások és eltérések azonnal és más hasonlóknál gyorsabban kapjanak *elvi és általános* értelmet és értelmezést.

Ennek alapján szoktak többé-kevésbé kikerülhetetlen *zsidó sorsról* és ebből következőleg az asszimiláció reménytelenségéről s a zsidó öntudat szükségességéről beszélni. Meglehetősen részletesen megfigyeltük azt a helyenként tragikus folyamatot, melynek során a zsidó helyzetek fennmaradása a zsidó magatartásformák fennmaradását okozza, viszont a zsidó magatartásformák fennmaradása a zsidóellenes előítélet segítségével a környezetben aránytalanul hátrányos reakciókat vált ki, s ezzel a zsidó sors folytatódását idézi elő, vagy abban legalábbis részes. Ez, szerencsétlen társadalmi és környezeti adottságok mellett, *circulus vitiosus*-szerűen állandósít olyan helyzeteket, amelyeket ha akarunk, valóban nevezhetünk *zsidó sorsnak*, de csak akkor, ha nem tulajdonítjuk ennek a szónak a kikerülhetetlenség értelmét, sem misztikus, sem társadalmi alapon. Súlyosan félrevezető volna ugyanis valami benne rejlő kikerülhetetlenségként megfogalmazni egy olyan közösségi helyzetet, amiben a környezet előítéletének oly nagy része van, még ha nem is fogadjuk el, hogy ez az egyetlen oka. Az pedig egyenesen rosszhiszeműség, ha a zsidó sors kike-

rülhetetlenségének bizonyítékául felhasználjuk azt, hogy a 20. században akadt egy örült politikai ideológia, amely az emberek zsidó leszármazását nagyanyáig és dédanyáig előkaparta, s az ilyen módon együvé kerülteket a közös szenvedés, a közös életveszedelem és a közös pusztulás sorsközösségébe kényszerítette bele. Akik ezen keresztülmentek, valóban bizonyos vonatkozásban egy közösséggé lettek, s mint minden üldöztetésnél, itt is sok példája van annak, hogy ezek hatására a közönyösek tudatossá válnak, a félutas asszimilánsok visszafordulnak, sőt a máshová asszimiláltak disszimilálódnak és visszatérnek. Ez azonban nem a zsidó eredet benne rejlő végzete, hanem olyan konkrét történeti megpróbáltatás vagy megpróbáltatások hatása, melyet más megpróbáltatások, más közösségek, más folyamatok ugyanúgy keresztezhetnek és ellensúlyozhatnak is. Éppen ezért túl messze mennek az általánosításban és a következmények levonásában azok a cionisták és humánus zsidókorholók, akik akár az üldöztetések okából, akár az asszimiláció kilátástalanságának más okára hivatkozva a zsidó nemzeti és közösségi öntudat nyílt vállalását tartják mindenki számára az egyedüli önérzetes és emberhez méltó álláspontnak. Akik ezt állítják, nem veszik figyelembe, hogy a zsidó öntudat és közösség mellett való színvallás nem egy egyszerű, magától értetődő, *ténybeli* közösségi hovatartozás vállalása, hanem egy sokszoros nyomás alatt kialakult, sokfelől korlátozott és erkölcsileg leértékelt történeti helyzet dicsőséggé emelése, tehát egy kifejezetten *patetikus*, szenvedélyes állásfoglalás, amihez vagy van kedve valakinek, vagy nincs. Az üldöztetéseknek az öntudat megerősödése csak az egyik láthatóbb és kifejezettebb következménye: ugyanakkor azonban nem kevésbé bekövetkezik a közösségből való menekülés ösztönének a növekedése is. Azonkívül, bármennyi sérelem lehetőségét is tartogatja a környezet az asszimiláltak számára, ezek tekintélyes része nagyon erősen belegyökerezett a maga környezetébe, de még a kevésbé meggyökeresedett része is nagyon erősen elszakadt a zsidó közösségtől. Nem igaz tehát, hogy csak fel kell fedeznie magában a soha meg nem szűnt zsidó öntudatot, s máris egyenesben van. A valóságban az asszimiláltak, a félig asszimiláltak, sőt a disszimiláltak számára is a zsidó közösségbe visszafelé legalább olyan nehéz és hosszú az út, vagy még nehezebb és hosszabb, mint az asszimiláció folytatása és befejezése vagy más irányú asszimiláció elkezdése irányában.

A zsidóságnak azonban Európa-szerte volt és van egy igen tekintélyes, sőt aránytalanul nagy része, mely megtanulta a környező társadalom nyelvét, és elhagyta a rítus feltűnőbb szokásait, elhelyezkedett a környező társadalom egyes – nem összes – foglalkozásaiban, legelsősorban a világvárosi kereskedelmi életben, anélkül azonban, hogy valamennyire is kilépett volna eddigi emberi és társadalmi környezetéből, s valamilyen közelebbről asszimiláló konkrét közösség életébe belekerült volna. Különösen így volt ez Közép-Európában, ahol a kapitalizmus elegendően erős belső előzmények híján nőtt hirtelen, gyarmati módon naggyá; azokban a kereskedelmi és ipari szakmákban tehát, amelyekben a zsidók elhelyezkedtek, nem volt egy már azelőtt is meglévő asszimiláló környezet, hanem éppen ellenkezőleg, ez az elhelyezkedés e szakmák régi s az új helyzethez viszonyítva primitív közösségeinek a felbomlása után s azok felbomlása árán történt. Így létrejött egy aránylag nagyszámú zsidó társadalom, melyet némi laza üzletféli kapcsolatokon kívül sem személyes kapcsolatok, sem erősebb iskoláztatás, sem szakmai keretek, sem különösen erős közösségi, politikai élmények nem mozdítottak ki lényegesen addigi emberi, társadalmi és közösségi környezetéből: élete az európai nagy világvárosokban továbbra is a maga régi környezetében folyt, a közösségi hovatartozás konkrét tapasztalatainak minden különösebb megváltozása nélkül. Belsőleg távolról sem volt egységes ez a társadalom, sőt szorosan tagolt volt; a régi zsidó társadalom arisztokratáitól kezdve újjgazdagokig és névtelenekig, vagyos polgároktól az örökös szegénység mélységeiben élőkig, szolid egzisztenciáktól az emberi és erkölcsi lehetőségek határán élő és kereső legobskúrusabb egzisztenciákig, a környező országokban komoly gyökereket eresztettek a beolvadást hangsúlyozottan dokumentálókig – az antiszemiták és cionisták által egyforma megvetéssel emlegetett *asszimilánsokig* – mindenféle volt közöttük, s életformában, ízlésben, erkölcsi felfogásban a legszélsőbb végleteket foglalta magába. De minden heterogeneitása mellett is egészében túlon túl elszigetelt volt az élete ahhoz, hogy a környező társadalom megfelelő csoportjainak minden további nélkül része lett volna, s a környezet nagyobb része számára egységként jelentkezett. Így aztán gyakorlatilag mindenre és mindennek az ellenkezőjére is lehetett tapasztalati adalékot találni ebben a tömegben, s ugyanúgy volt igaz és nem igaz azt mondani róla, hogy jólét és prosperitás általa jönnek az országba, mint azt, hogy parazitaként szívja az ország vérért; mert valóban a kapitalizmus gazdasági készségeinek és képességeinek igen jelentékeny

menyiségét hordozta, de ugyanakkor európai összehasonlításban is kétségtelenül irreálisan sok spekuláló, felesleges és ráadásszerű egzisztenciát foglalt magában. Az egész tömeget sok apró jellegzetesség mellett néhány nagy negatívum fogta össze: az, hogy a zsidó állapotból kifelé gravitált, de azt azért egészen elhagyni sem akarta: az, hogy valami kárpótlást keresett emancipáció előtti helyzete hátrányaiért, s ezt elsősorban vagyoni síkon, hajlamai szerint vagy a szolid polgári jólétben, vagy a szívós, fáradságos pénzkeresésben, vagy a hirtelen meggazdagodásban találta meg; az, hogy híve volt a szabadelvűségnek, anélkül hogy erőteljesebben részese lett volna annak a fejlődésnek, mely az európai tömegek gyors vagy fokozatos felszabadulása felé haladt; az, hogy ragaszkodott ahhoz az országhoz, melyben élt, anélkül hogy annak közösségi tudatában, problémáiban, életében és céljaiban mindenestül benne élt volna. Az egész tömeg mi-benléte, összetartó erői, belső értékmérői, tehetségei, erényei és hibái sem önmaga előtt, sem a környezet előtt soha igazán határozott és ugyanakkor reális formát sem vettek fel, hanem még a sok formátlan társadalmi képződményt ismerő Közép-Európában is egyike volt a leghatározatlanabb körvonalú, legamorfabb csoportoknak.

E vonatkozásban érdemes megemlíteni ennek a közbülső helyzetben lévő csoportnak a zsidó vallás *neológ* árnyalatának a kialakulásával való kapcsolatát. Semmi illetékességem nincs arra, hogy e neológ árnyalat *vallási* jelentőségéhez és vallási élményeinek a minémiségéhez hozzászóljak. Szó sincs arról, hogy a neológ árnyalat már a maga belső tartalmánál fogva szükségképpen átmeneti, felemás állapot volna, mert nagyon sokan vannak, akiknek a számára egy nagyon is tudatosan és tisztán vállalt és végiggondolt helyzet: egyrészt azok számára, akik benne a zsidó vallásnak nem egy könnyebb, hanem egy tisztultabb formáját keresik és találják meg, másrészt azok számára, akik a zsidó vallási, erkölcsi vagy intellektuális hagyomány ápolását úgy tűzik ki maguk elé, hogy ezenközben a környező európai kulturális és közösségi élet teljességében benne akarnak élni, és nem óhajtják sem az egész zsidóság számára, de különösen a maguk számára azt, hogy a zsidóság ismét visszaalakuljon egy társadalmi, politikai és harci közösséggé, annak minden szenvedélyével és viszontagságával. Ezek lehetséges és tiszta álláspontok, de elsősorban olyanok számára, akik valami módon a „szellemi elit” életformájában élnek. Nagyobb tömegekre nézve azonban a neológ árnyalatra való áttérés elsősorban annyit jelentett, hogy eltörli a zsidósághoz való tartozás különösen feltűnő és megkülönböztető vonásait, anélkül hogy teljesen szakítana a zsidó közösséggel. Vagyis, éppen úgy, mint a megkeresztelkedés, elsősorban társadalmi folya-

matoknak vallási eljárások és vallási kategóriák segítségével való kifejezésére szolgált: az a zsidó közösség teljes elhagyására, ez a zsidó közösségben való félig való benne maradására.

Erről a közbülső állapotban levő tömegről olyan környezetben és olyan történeti pillanatokban, mikor a zsidók helyzete nem látszott különösen problematikusnak és válságosnak, nehéz lett volna megmondani – s a kérdés nem is volt érdekes –, hogy itt lagymatag öntudatú zsidókról vagy a környezethez való együttes asszimiláció útján éppen elindult izraelita hitű állampolgárok tömegeiről van-e szó. Sehol sincs megírva az, hogy ha egy embercsoport nem tartozik éles elhatároltsággal és nagy érzelmi hőfokkal valamely nemzeti közösséghez, már önmagában bajok forrása volna. A világ jó része, pl. a Közel-Kelet, még ma sem él nemzeti keretekben, hanem közösségi hovatartozás tudatával kisebb vagy más keretek felé fordul, viszont meglehetősen érzelmi közönyben él azzal az államhatalommal szemben, amelyhez egyébként különösebb ellenállás nélkül tartozik. Sőt nemcsak Keleten, hanem nyugodtabb fejlődésű nyugat-európai országokban is élnek olyan csoportok, melyeknek közösségi hovatartozási tudata eléggé híjával van annak a nagyfokú politizáltságnak, mely a nemzethez való tartozást jellemzi, pl. genfiek, neuchâteliek,¹²⁴ wallisiak,¹²⁵ Normann szigetiek,¹²⁶ walesiek, Feröer szigetiek,¹²⁷ akik elég derült és gyanútlan érzelmi távolságban élnek a svájci, brit vagy dán nemzettel szemben, melynek politikailag tagjai.

A zsidók helyzete azonban még a legnyugodtabb időkben sem volt olyan szilárd, derült és gyanútlan, mint a fentieké; a közép-európai nemzetek kiélesedő ellentétei és zsákutcái közepette pedig mind kevesebb tér maradt ilyen közbülső állapotok számára, mind kritikusabbá vált ennek a rétegnek a helyzete, és mind döntőbb kérdéssé vált, hogy hova sorolható, hova csatlakozik, illetve hova sorolják. Mi jót vagy mi rosszat el nem mondtak róla, aszerint, hogy mit akartak kihozni belőle: az asszimiláció programszerű hirdetői szerint a törhetetlen hazafiak tömör falanxa, mely szigorúan és dacosan nem hajlandó a zsidóellenes intézkedések ellen semmiféle nemzetközi fórum, pláne zsidó fórum előtt panaszkodni; a formális liberális demokrácia hirdetői szerint egy elvhű és tudatos ideológiájú demokrata tömeg, melynek az a hivatása, hogy a polgári fejlődésben elmaradt Közép- és Kelet-Európában a nyugat-európai polgárság nagy szerepét

¹²⁴ A hasonló nevű svájci város lakói

¹²⁵ Valais (németül: Wallis) svájci kanton lakói

¹²⁶ A La Manche csatornában levő, zömmel Angliához tartozó ún. Csatorna-szigetek lakói

¹²⁷ Feröer sziget (Dánia) lakói

hordozza, vagy legalábbis e szerepben döntően részt vegyen; az antiszemiták szerint egy ördögi maffia, mely tudatos ravaszsággal csinál egyszerre álasszimilációt és zsidó összetartást avégből, hogy az országot, melyben lakik, minél alaposabban kiszipolyozhassa; végül a cionisták ugyanehhez az apái hitét el nem hagyott tömeghez fordultak, hogy fedezze fel magában a szunnyadó zsidó öntudatot, és álljon a zsidó nemzeti öntudat és zsidó államalapítás nagy ügye mellé. A valóságban ez a tömeg a tizedrészt sem tudta hordozni és véghezvinni annak, amit ellenségei és hívei ráköltöttek. Túl izoláltan élt az amúgy is agyontagolt és közös öntudat nélküli közép-európai társadalmakban ahhoz, hogy frázisokon és a közvetlen környezetéhez való ragaszkodáson kívül egy országos, nemzeti közösségi tudatnak túl sok tartalma lett volna számára; túl kevés önbizalma, emberi öntudata és társadalmi tekintélye volt ahhoz, hogy a polgárság szerepét nemcsak életformában és életnívóban, de társadalmi funkcióban is eljátszhassa; nagyon is széteső, tervtelen és jellegtelen társadalom volt, semhogy igazi terve és akciója lett volna, még kevésbé tudott volna egy ördögi kettős játékot végigjátszani, amit az antiszemiták tulajdonítottak neki; s végül túl óvatos, tekintélytisztelő, jólétet kereső s helyenként sznob volt ahhoz, hogy egy olyan patetikus valamihez, mint a cionizmus, csatlakozzék.

A zsidóság együttes asszimilációjának problémája

Ezzel a közbülső állapotban lévő tömeggel szemben vetődik fel igazán az asszimiláció és zsidó öntudat *problémája*. Az a szokványos kérdés, hogy lehetséges-e az asszimiláció, és lehetséges-e külön zsidó nemzeti öntudat, ostoba és értelmetlen, ha az egész zsidóságra, egyénileg asszimilálódókra és öntudatos zsidókra is érvényes módon akarjuk felvetni, mert hiszen miért ne volna akár egyik, akár másik lehetséges? Ellenben értelmes és lehetséges kérdéssé válik, ha erre a közbülső állapotban lévő tömegre nézve vetjük fel, mert ez egyszerre mutatja mind a kettőnek a lehetőségét is és az alig leküzdhető nehézségeit is. Az a sok haszontalan érv, melyet az asszimiláció lehetősége ellen vagy a zsidó nemzeti öntudat lehetősége ellen fel szoktak hozni, valójában mind e közbülső állapotban levő amorf tömeg összhangtalanságából meríti a maga példáit, s a zsidóság helyzetére vonatkozó szó-, eszme- és érvanyag óriási százaléka ennek a közbülső állapotban lévő tömegnek a problémájára van szabva.

Az igazi probléma ezzel a tömeggel kapcsolatban az, hogy lehet-e, volt-e, van-e és lesz-e ezeknél együttes, *globális asszimiláció*, várható-e, hogy

a környezet nyelvét beszélő és a szigorú rítust elhagyó zsidóság egészben úgy asszimilálódjék, hogy közösségként együtt maradjon, de ennek a közösségnek a jelentősége egy bizonyos vallási, eredetbeli és rítusbeli tradíció ápolására korlátozódik. Ilyenre nem egy példa van: Európában számos, eredetileg teljesen izolált életű rítusközösség létezett, melynek jelentősége a szekularizáció modern folyamata során tisztán vallási térre szorult vissza. Katolikusok Angliában és Hollandiában, protestánsok Franciaországban és Magyarországon, mohamedánok Jugoszláviában az utóbbi száz évben lettek vagy a szemünk előtt lesznek csaknem etnikailag zárt közösségből merőben vallási s bizonyos fokon életstílusbeli különbségekké; vagy ott van a teljesen más etnikumú erdélyi örménység esete, melynek a magyarságtól való különállása kétszáz év alatt merőben istentiszteleti és vallásszervezeti különbséggé redukálódott. Az izraelita valláshoz való tartozás mindenestre már annak idején is ezeknél erősebben meghatározó és erősebb különállást jelentő tényező volt, ahol a vallási és etnikai elemek egymással szorosabban kapcsolódtak, és másoktól élesebben elhatárolódtak; bár más vallási közösségeknél is döntő összetartó szerepet játszik a tisztán vallási vonatkozások mellett az összetartozás társadalmi, közösségi, leszármazási hagyománya, de a zsidó vallásnál – már magánál a vallás elvi és történeti tartalmánál fogva is – a tisztán vallási elemek és a közösségi összetartó elemek egymáshoz való aránya oly mértékben eltolódott a közösségi elemek irányában, hogy izraelita vallási tudat zsidó közösségi (rítusközösségi, kisebbségi, nemzeti) tudattól függetlenül úgyszólván elképzelhetetlen. Ez mindenestre meglassítja az együttes asszimiláció folyamatát, és nagymértékben függővé teszi a zsidóság nagy tömegű vagy szétszórt elhelyezkedésétől, a zsidóság és környezet társadalmi, politikai és szellemi áramlataitól és mindenféle történeti viszontagságtól. Lehetetlenné azonban nem teszi, amint azt látjuk nyugodt fejlődésű országokban vagy vidéken vagy bárhol, ahol a zsidóság szilárd feltételek között és békességes környezetben él. Modern antiszemitizmus, modern zsidóüldözések, modern zsidó öntudat azonban mind abban az irányban hatnak, hogy a zsidók közössége, még neológ árnyalatában is, lényegesen több, érzelmileg kötőbb és közösségileg együtt tartóbb valami legyen, mint amennyi kötőerőt szekularizált évszázadunkban a vallási hovatartozás jelent. Ugyanezek a tényezők okozzák azt is, hogy megjelenik, főleg antiszemita kilengések, zsidóüldözések után a *disszimilált* zsidó típusa, azé, akit többé-kevésbé eredményes asszimiláció után érnek olyan inzultusok, melyek asszimilációjának lendületét megtörik, értelmét kétségessé teszik, anélkül hogy viszont a zsidó öntudathoz való visszatérésre indítanák. Így jön létre az a helyzet, hogy szerencsétlen

feltételek mellett a zsidóság nem kis részénél az eredeti közösségbe való tartozás és az asszimiláció közötti átmeneti lebegés állapota – mely minden asszimiláció természetes kísérőjelensége – nemcsak meghosszabbítódik, hanem tartósabb állapottá válik.

Nem mondhatjuk tehát, hogy a zsidók együttes asszimilációja mindehánthoz meghíúsult, vagy előbb-utóbb meg fog hiúsulni; csak éppen a valószínűség csökkent meg, s az asszimilációs optimizmus rendült meg bizonyos körülmények között, főleg Közép-Európában, bevallottan vagy be nem vallottan, zsidókban és környezetben egyaránt. Azt kell tehát mondanunk, hogy a zsidóságnak ez a közbülső állapotban lévő tömege mostanában kívülről és belülről nemigen van olyan impulzusoknak kitéve, melyek a maga közbülső állapotának a fenntartása mellett a környezethez való lassú és fokozatos hasonulás reményével töltik el. Hanem sokkal inkább olyanoknak, melyek a zsidó közösségre való tekintet nélküli gyors ütemű asszimilációnak vagy a zsidó nemzeti vagy kisebbségi tudat nyílt vállalásának az alternatívája elé állítják. Most foghatjuk meg, mit jelent az a tétel, hogy a zsidók asszimilációja teljes csak a megkeresztelkedéssel lehet. Mindenekelőtt szögezzük le, hogy a megkeresztelkedéssel egy tekintet alá eső lépés az is, ha valaki felekezet nélküli szabadgondolkodóvá vagy kommunistává „tér ki”, a hangsúly tehát nem a megkeresztelkedésen, hanem a zsidó vallási közösség elhagyásán van. A tétel *nem igaz* még ebben a formájában sem; ellenben igaz az, hogy a zsidó vallási környezetben benn maradni az adott közép-európai környezetben feltétlenül annyit jelent, mint olyan közösségi hatásoknak, szolidaritási igényeknek s egyidejűleg a környező nem zsidó társadalom részéről olyan elutasítások lehetőségének kitéve lenni, amik a zsidósághoz való tartozást konkrétnek és élményszerűnek, a környező nemzethez való tartozást pedig könnyen üresnek és fiktívnek tüntetik fel. S e tekintetben határozott különbséget jelent a vallási szervezetben megjelenő zsidó közösség tagjainak lenni vagy pedig ilyen tagság nélkül a zsidó eredetet csupán egy leszármazási adatnak tudni. A fajelmélet hosszú uralma alatt, mely teljesen azonos lábon kezelte és így azonos helyzetbe hozta a zsidó származásúakat a zsidó vallásúakkal, elszoktunk e különbség megfelelő értékelésétől. Lehetnek és ezrével vannak izraelita vallásukhoz ragaszkodó magyarok, románok vagy egyebek; de ami leszármazóikat illeti, e vidék éles és békétlen levegőjében minden generációban minden felnövő fiatal lelkéért újból kezdődik a harc, és mindegyik előbb-utóbb az elé az alternatíva elé kerül, hogy a környező nemzet vagy a zsidó kisebbség közösségét vállalja-e elsőrendűnek. Ez nem jelenti azt, hogy ez a közbülső állapotban lévő tömeg a közeljövőben gyors ütemben széteszlik a két má-

sik lehetőség irányában; még kevésbé azt, hogy ezt a szétozlást valamiféle akcióval, pláne államhatalmi intézkedéssel siettetni, erőltetni vagy kényszeríteni lehet. Ez a szétozlás feltehetőleg lassú ütemű lesz, s a közbülső állapot jelenségei újból meg újból fel fognak merülni, valószínű azonban, hogy mindinkább megszűnnek a zsidóság közösségi helyzetének jellegzetes kísérőjelensége lenni.

A zsidó öntudat lehetősége és problémái

Ahogy nem lehet vitássá tenni, hogy asszimiláció lehetséges és van, ugyanúgy nem vitás az sem, hogy zsidó nemzeti vagy kisebbségi öntudat is lehetséges és van. A külön jiddis nyelvet¹²⁸ beszélő keleti zsidóság s általában a rítusközösség zártságában benne maradó zsidóság túlnyomó részben így fogta fel a maga helyzetét, és a modern nemzetiségi tagozódás kialakításával egyszerűen nemzeti kisebbségként lépett fel és lép fel. Ezenfelül a cionisták – a szintén idegen nyelvet beszélő, de külön nemzeti tudattal bíró írekhez hasonlóan – igyekeznek a hébert, a zsidóság holt nyelvét is feltámasztani, aminek Palesztinában van is jövője; nem azért ugyan, mint ha a külön nyelv a nemzeti tudatnak és közösségnek nélkülözhetetlen feltétele volna, hanem a bevándorló zsidóság soknyelvűsége miatt. De a környező nemzetek nyelvét megtanult zsidóságnál is sok minden – gyakran a nyelven kívül minden – együtt van az önálló nemzeti, kisebbségi tudat kifejlődéséhez. A zsidó vallási tudat mindig is sokszorososan össze volt kötve nemzeti elemekkel, mindazokban tehát, akikben ezek erősen élnek, minden további nélkül kialakulhat – a vallási tényezők társadalmi összekötő erejének a gyengülésével – egy ennek helyébe lépő nemzeti tudat. Ott vannak végül azok is, akikben a zsidó közösséghez való tartozás tudatát a megkülönböztetések, bántalmak és üldöztetések váltották ki: a zsidó öntudat és cionizmus kialakulásában ennek kezdettől fogva része volt, a hitlerizmus közelmúltbeli zsidóüldözései pedig fokozott erővel hatottak ebben az irányban. Hogy a modern antiszemitizmus és zsidóüldözések nélkül kifejlődött volna-e zsidó nemzeti, kisebbségi öntudat és cionizmus, azt nehéz és nem is különösebben szükséges eldönteni; azt hiszem, hogy kifejlődött volna, mert a zsidó közösségben olyan közösségi összetartó tényezők hatnak – akire hatnak –, melyek nehezen halványodhatnak egyszerű istentisz-

¹²⁸ Főleg német, valamint szláv és héber elemekből álló nyelv, amelyet eredetileg lengyel és orosz zsidók beszéltek, és ma is több millióan használják Izraelben és az amerikai zsidók körében.

teleti és vallástani elemekké. De akármilyen arányban vett is részt a zsidó öntudat kialakulásában a zsidó hagyomány és a zsidó szenvedés, ma a zsidó nemzeti öntudat Izraelben és azon kívül széles tömegekben nem vitásan megvan. Nem akadály a külön zsidó öntudatnak a zsidóság egyenetlen társadalmi és foglalkozási elhelyezkedése sem: ez csak annak nehézsége, hogy teljes társadalommá, állammá alakuljon, de nem annak, hogy külön nemzeti kisebbségi öntudat hordozója legyen.

E vonatkozásban nem látom, hogy az osztály nélküli társadalom felé haladó fejlődés döntően érintené a külön zsidó öntudat lehetőségét, és már önmagában az asszimilációt tenné kizárólagos és magától értetődő fejlődési úttá. Bizonyos, hogy kiegyensúlyozott osztály nélküli társadalmi rendben mindazok a kóros jelenségek, melyek a zsidókérdést és az antiszemitizmust központi társadalmi kérdésekké torzították el, megszűnnek, s a zsidók egyenetlen foglalkozási elhelyezkedése is sok ponton kiegyenlíthető. Egy ilyenfajta egyensúly kétségtelenül kedvezőbb feltétel az asszimiláció számára, mint a félrevezetően kiélezett és sehová nem vezető társadalmi zsákutcák világa. Amennyire azonban van igazság abban, hogy az antiszemitizmus a társadalmi fejlődés zsákutcainak a kóros mellékjelensége, annyira téves volna ugyanilyen határozottsággal mondani, hogy a zsidó öntudat is kóros jelenség, mely az osztály nélküli társadalom kialakulása után értelmetlenné és tárgytalanná válik. Az osztály nélküli társadalom belső egyensúlya feltehetőleg elhárítja azt a veszélyt, hogy valakit kedve és akarata ellenére zsidóvá tegyenek, s csökkenti annak a valószínűségét is, hogy valaki ilyen üldöztetés hatására jusson el a zsidó öntudathoz, azonban az önként és spontánul vállalt zsidó öntudatot nem teszi sem tárgytalanná, sem értelmetlenné, hanem kinek-kinek hajlandósága szerint nyitva hagyja az asszimiláció és a zsidó öntudat közötti választás lehetőségét.

A zsidó öntudat nem jelenti szükségképpen a Palesztinába való kiköltözés szándékát, sőt nem jelent kifejezett cionista állásfoglalást, a zsidó államnak távolról való igenlését sem. Zsidó kisebbségi közösség elképzelhető zsidó állam nélkül is, éppen úgy, mint ahogyan a zsidó állam megalakulása nem írja elő az összes zsidók számára, hogy nemzeti kisebbséggé alakuljanak. Bizonyos azonban, hogy a külön zsidó öntudat kialakulásában és a zsidó közösségnek nemzeti közösség irányában való alakulásában döntő szerepe és serkentőereje van a zsidó államalapítás szándékának: enélkül a zsidó öntudatból jókora adag közösségi lendület és közösségi pátosz hiányoznék. Ebből a szempontból döntő fordulatot, és pedig igen nehéz helyzetben bekövetkezett fordulatot jelent Izrael államának a megalkakulása: a zsidó állam ezzel a megvalósulatlanság fényében álló ideálból

fejlődő avagy veszendő valósággá vált. Ezzel kapcsolatban az államalapítás és államfenntartás képességeinek, beidegződéseinek és erényeinek a megszerzése annak minden viszontagságával és tandíjával a zsidóság *előtt* áll, s mindez nem egy türelmes és jóakarató környezetben fog lezajlani, hanem a közvetlen arab környezet ellenségeségén felül az új állam sorsát irányító hatalmak nagyobb részének több-kevesebb ellenérdeke és kedvetlensége közepette is. A világ közvéleménye ugyan egyelőre érzi a zsidósággal szemben fennálló erkölcsi adósságát, azonban éppen elég nehézség és érdek dolgozik a zsidó államalapítás ellen ahhoz, hogy ugyanez a világ szívesen fogadjon bizonyítékokat arra nézve, hogy ez az államalapítás nem kecsegtet sikerrel. A zsidóság oldalán pedig szintén sok minden együtt van, ami az államalapítás nehézségeihez hozzájárulhat, kezdve a lakosság elegendő egybe nem szokottságán, foglalkozási egyoldalúságán, együttes államfenntartási beidegződéseinek kezdeti voltán, s végezve azon a lelkiállapoton, mely a zsidóság irtóztatásos mennyiségű szenvedései után hajlandó úgy érezni, hogy neki az egész világ adósa, melynek vele szemben csak tartozása lehet, követelése nem. Mindennek következtében valószínű, hogy a zsidó államalapítás ügye az elkövetkezendő időkben meg fog érni néhány válságos pillanatot, ami vissza fog hatni világszerte a zsidó öntudat intenzitására is. Hosszú lejáratra azonban ez sem változtat azon, hogy valószínűnek, csaknem bizonyosnak tarthatjuk, hogy az önálló zsidó állam valamilyen formában megszilárdul, és hogy a zsidó nemzeti öntudat is világszerte megtartja vagy kialakítja a maga határozott körvonalait.

Nem jelenti mindez azt, hogy az ilyen kisebbségi öntudatú zsidóság oly mértékben izolálja magát országának közéletétől, ahogyan erőszakkal odacsatolt vagy más okból ellenséges kisebbségek szokták. Különösen nem jelenti ez azt, hogy az ország többsége a zsidó kisebbségi öntudat vállalását bárkire rátukmálhassa, vagy annak alapján bárkinek az ország közéletéből való részvételét elutasíthassa, vagy szorosan kisebbségi ügyekre szoríthassa. Jelenti ellenben azt, hogy a zsidó öntudat elfogulatlanabbul és nyíltabban jelentkezik, a maga érdekeit és követeléseit világosabban vállalja, nevezi és engedi nevezni zsidó ügynek, s kifejezésre juttatja a maga különbségét az asszimilálódni és az ország közéletében asszimiláltakként részt venni kívánóktól. Ennek alapján a környezet oldaláról is az eddiginél elfogulatlanabbul lehet zsidó kisebbségről, zsidó érdekekről, zsidó követelésekről, zsidó öntudatról beszélni és tárgyalni, szemben azzal a helyzettel, mikor a közbülső állapotban lévőkre való tekintettel ezekről a dolgokról vagy csak antiszemita éllel lehet beszélni, vagy kínosan körül kell írogatni őket.

Mindennek tisztázása után meglehetősen terméketlennek mutatkozik az a vita is, melyet a programszerű asszimilációt és a cionista vagy kisebbségi nemzeti öntudatot valló zsidók egymással folytatnak álláspontjaik „helyessége” tekintetében, abban a hiszemben, hogy az asszimilációt, illetőleg a zsidó öntudatot valló zsidóság csak akkor tudja a maga útját sikeresen végigjárni, ha a másik részt a maga táborába tereli, és tévedéséről mindenáron meggyőzi. Különösen az asszimiláció hívei hiszik azt, hogy az egész cionizmus és zsidó öntudat hangoztatása csak arra jó, hogy a sima asszimilációt megzavarja, s eggyel több okot adjon a környezetnek a zsidók lehetőségeinek korlátozására. Ez a beállítás teljesen és tökéletesen téves. Azok a zavaró momentumok, melyek az asszimilálódni akarókat a *többi zsidóság oldaláról* komolyan érték, akár a cionizmus előtt, akár a cionizmus megerősödése óta, nem a zsidó öntudat jelenségeiből adódtak, hanem az asszimiláció közbülső állapotában lévő s ott megakadt tömegek részéről: minden komoly hatást kiváltó érv, mely az asszimiláció lehetőségét és komolyságát kétségbe vonja, innen meríti a maga adalékait. A cionizmus és zsidó nemzeti öntudat, azzal, hogy ezt a közbülső tömeget mind nagyobb részben állásfoglalásra kényszeríti, az asszimiláció feltételeit, lehetőségét és útját nem nehezíti, hanem tisztázza és elősegíti. A kétféle álláspont szembeállítására tehát terméketlen, s „helyességük” semmiféle vitával el nem dönthető, mert ez nem helyesség, hanem érzelmi kötöttség, hajlam, szándék és konkrét lehetőség kérdése. A zsidók egy része asszimilálódott vagy asszimilálódni fog, a másik része határozott nemzeti vagy nemzeti kisebbségi öntudatra jutott vagy fog jutni: nyugodt környezetben az előbbi, szélsőséges környezetben az utóbbi lesz a nagyobb rész számára a tisztább és egyszerűbb lehetőség; s közben még a kettő közötti közbülső állapotnak is sokféle jelensége megmarad. Előbb-utóbb tehát a zsidóknak is, a környező világnak is meg s be kell látnia, hogy egyik alternatívát sem lehet akár csak erkölcsi kényszerrel is előírni és egyetlen lehetőségnek minősíteni.

*A zsidó asszimiláció magyarországi feltételeinek
hazugsága és ellentmondásai*

A zsidó asszimiláció magyarországi története mindennél jobban illusztrálja, hogy bármennyi nehézsége származik is a zsidó asszimilációnak a zsidóság lélektani és társadalmi helyzetéből és zsidóság és környezet egymáshoz való viszonyából, az asszimiláció legdöntőbb könnyítő vagy nehezítő tényezője az *asszimiláló közösség* belső rendje és egyensúlya. A zsidókat kör-

nyező társadalomnak azok a fejlődési zavarai, melyek, különösen Közép-Európában, az antiszemitizmus kialakulásában olyan súlyos szerepet játszottak, döntően hatottak abban az irányban is, hogy egy nem őszinte, ellentmondó közösségi álláspont és társadalmi gyakorlat alakult ki az asszimiláció kérdésében is. Mindeme ellentmondások és hazugságok végső oka ugyanaz volt, ami a közép-európai demokratizálódás, polgárosodás és liberalizmus belső hazugsága is volt: az, hogy úgy vetették fel mindezeket a kérdéseket, mintha a bukott forradalmak helyébe lépett néhány féltutas alkotmányharccal és intézményi reformmal a közép-európai társadalmi fejlődés valóban elindult volna a fejlődés európai útján; s nem vettek tudomást arról, hogy teljes változatlanságában érvényben maradt az ember és ember minőségi különbségére alapított társadalmi szerkezet, társadalmi szemlélet és társadalmi gyakorlat, amelyeknek a megdőlése minden polgárosodásnak, minden demokratizálódásnak, minden társadalmi igazságtételnek s végül minden igazi zsidóemancipációnak s vele általában az asszimiláció lehetőségének is az előfeltétele.

De talán egyik közép- és kelet-európai országban sem volt az asszimiláló közösség belső világa oly összhangtalan s a zsidó asszimiláció ügye annyi hazugsággal és ellentmondással megterhelve, mint éppen Magyarországon. Mondhatnánk úgy is, hogy a magyar társadalom kezdettől fogva tisztességtelen, nem becsületes feltételek mellett asszimilált vagy ígért asszimilációs lehetőséget: egyaránt becsapta önmagát és az asszimiláltakat. Becsapta önmagát, mert az egész zsidó asszimiláció ügyét beállította a 19. századi magyar politika nagy illúziójának, az egész történelmi Magyarország nyelvi megmagyarosodásának a vágyképébe. Ezzel pedig az egész kérdés súlypontja az asszimiláció valóságos társadalmi folyamatáról átkerült a nyelvi különállás és politikai szeparatizmus tüntető feladására: ezért értettek asszimiláció alatt ettől kezdve nem mást, csak azt, hogy az asszimilált megtanuljon magyarul vagy akár ezt sem, csak azt, hogy a népszámláláskor magát magyarnak vallja. Ezért részesítette a milleniumi magyar társadalom túlzott ünneplésben az így felfogott asszimiláció jelenségeit, mindenekelőtt a valóban folyó városi német és zsidó asszimilációt, mert ezekkel erősítette azt a hiú reményét, hogy az egész ország megmagyarosodása egy évtizedekben mérhető és remélhető folyamat. Holott valójában a nemzetiségi paraszttömegeknél, amelyeknek területi elhelyezkedése a történelmi Magyarország megmaradásának lehetőségét döntően érintette, a nyelvi asszimiláció ettől továbbra reménytelen és kilátástalan maradt, viszont a városi német és zsidó asszimilációnak a történelmi ország fennmaradása szempontjából semmi jelentősége nem volt.

Az asszimiláció megünneplésének azonban az amúgy is asszimilációra hajló városi néemetségre és zsidóságra felejtethetetlenül vonzó és kecsegtető hatása volt, és beléjük rögzítette azt a – komoly és egyensúlyozott közöségeknél s az azokhoz való asszimilációnál elképzelhetetlen – felfogást, hogy az asszimiláció nem egy, elsősorban az asszimilálódókat érdeklő *ténybeli* folyamat, hanem valami nagy jelentőségű, dicséretre és elismerésre érdemes erkölcsi és nemzeti cselekedet. Ezért lett a magyarországi városi néemetség és zsidóság *programszerűen* asszimilánssá azokban a tömegekben is, melyek valójában az asszimilációnak igencsak a legelején voltak; ezért lett az asszimiláció a maga valóságos folyamatától teljesen függetlenül oly mértékben egyetlen lehetséges és kötelező programja mindenféle hitbuzgalmi, társadalmi, kulturális és egyéb szervezeteiknek, ahogyan másutt sehol sem. Ezért emlegették a nagynémetek oly ingerülten Magyarországot a néemetség temetőjeként, s ezért tartották a cionisták a magyar zsidókat a világ legcsökönyösebb és legjavíthatatlanabb asszimilánsainak.

Előbb-utóbb azonban ki kellett derülnie, hogy az ily módon felfogott asszimiláció feltevései és feltételei hamisak, s ennek az önmagát becsapó ország mellett nem kevésbé becsapottjai maguk az asszimiláltak is. Különösen így volt ez a zsidóság esetében, amely, bármilyen széles körben folyt is a valóságos asszimilációja, azért túlnyomó részben a magyar nyelv megtanulásának és a népszámlálási vallomás megtételének a lelkes megünneplése után is pontosan ugyanabban a meglehetősen zárt társadalmi környezetben, ugyanabban a közbülső állapotban maradt, mint azelőtt, és valóságos asszimilációjának ugyanannyi belső és külső gátlás, nehézség és előítélet állotta útját, mint bárhol a világon. Sőt egyes vonatkozásban még több is. Mindezt tudva, nagyon felületinek fogjuk találni azokat a tételeket, melyeket a magyarországi zsidó asszimiláció elégtelen voltának okaiként több-kevesebb éllel meg szoktak állapítani: azt, hogy az állítólag asszimilált zsidók sajátságai túlságosan eltérnek a magyarság sajátságaitól, azt, hogy a külön zsidó közösség létezésének a hangos tagadása mellett a maguk összetartását és külön érdektudatát továbbra is megőrizték, és azt, hogy különös energiával vetették magukat az ország gazdasági, politikai és szellemi életében való térfoglalásra.

Ami a *nemzeti sajátságokhoz* való hasonulást illeti, mondtuk már, hogy e vonatkozásban különbséget kell tennünk egyrészt ösztönös, tudattalan vagy azzá vált fizikai, temperamentumbeli és etnikai adottságok és összetevők között, másrészt a közösségi élet magatartásformái és értékmérői között; s rámutattunk arra, hogy az asszimiláció kérdése nem az ösztönössé vált tulajdonságok területén, hanem a közösségi magatartásformák és ér-

tékmérők területén dől el. Márpedig a magyarságnak elsősorban az ösztönvilág és etnikum területén vannak eléggé megfogható sajátosságai, melyek fizikai típusok, temperamentum, élettempó, gesztusok, zeneiség területén kirajzolták a magyarság egy bizonyos profilját, mely természetesen összetett és folyékonyan elhatárolódó, de még mindig lényegesen egyszerűbb, mint pl. a sokkalta összetettebb francia vagy angol. Szokás ugyan ezeknek a vonásoknak a létezését is kétségbe vonni azzal, hogy a magyarság eredendően keverék nép; azonban a Magyarországra bejött magyarság összetevői már a bejövetelkor vagy nem sokkal utána a közvetlen etnikai tapasztalat és köztudat számára megkülönböztethetetlené váltak, s csak a tudománya óta őket utóbb elő, ezzel szemben az azóta történt szláv, német, zsidó beolvadások eltérései típusok, temperamentum, gesztusok tekintetében a közvetlen etnikai tapasztalatban és köztudatban is eléggé ismeretesek. S az ezekben rejlő „alaptalan általánosítások” teljesen és tökéletesen ártalmatlanok, mindaddig, amíg nem felejtjük el róluk, hogy társadalompolitikai jelentőségük nincs. A baj azonban az, hogy a közösségi magatartásformák, szokások, fegyelem terén, ahol az asszimiláció igazában lezajlik, a magyarság *ma* egyike Európa leginkább profiltalan, illetőleg az utóbbi száz évben formáját veszített közösségeinek; amennyiben voltak társadalmi és szellemi formái és értékmérői, azok a modern társadalmi átalakulások rázkódattásaival szemben nem bizonyultak időállóknak, így a legutóbbi nemzedékekben teljesen és tökéletesen összezavarodtak. Nem azért, mert a magyarságba túl sok és túl nagy beolvadás történt, hanem pontosan fordítva: azért volt ez a beolvadás – mint csaknem minden az utóbbi száz évben Magyarországon – zavaros, sallangos és ellentmondó, mert nem létezett egy olyan közösségi eljárás, értékelő és formarendszer, *melyhez* asszimilálódni egyáltalán lehetett volna. Éppen azért a magyar társadalom sokkal inkább a sallangjával és külsőségeivel asszimilált, mintsem az egész közösségi, erkölcsi, szellemi magatartásával és életformájával, s amennyi asszimiláció Magyarországon történt, az tekintélyes részben nem az egész magyarsághoz – amely ebben az értelemben valóban nem létezett –, hanem annak különböző osztályaihoz, intézményeihez, embercsoportjaihoz, mozgalmaihoz, eszményeihez történt. Az összezavarodás egyik legsúlyosabb tünete éppen az, hogy a közösségi profil tudatos, szervezett részének a szétesése után az utóbbi évtizedekben sokan jobb híján a nemzeti alkat ösztönös rétegében, a magyar temperamentum, élettempó, zeneiség, fogalmazás, beszéd tipikus vonásai között kezdettek értékmérőket és asszimilációs mérceket keresni közösségi életünk krónikussá vált válságának, egyensúlytalanságának és irány nélküliségének a meggyógyítására, s ezek segítségével

eldönteni műveknek, személyeknek és programoknak a magyar vagy nem magyar voltát. A közösségi élet ettől a legkevésbé sem jön rendbe, ellenben az asszimiláltak és asszimilálódni akarók természetesen rosszul járnak e réven, mert ők ezeket a temperamentumbeli és gesztusbeli sajátosságokat nehezebben tudják produkálni, mint ahogy teljesen felesleges is produkálniuk. Ettől magától nem lesznek kevésbé asszimiláltak, ellenben az asszimilációjuk folyamata ennek a ferde tendenciának a hatására bizonyos fokig mégis megzavarodik, és mindenféle ferde gesztusokat vált ki belőlük is. Az asszimiláció optimista korszakában arra indítja az asszimilálódni óhajtók egy részét, hogy mindenáron a tősgyökeresség sallangjainak a felvételére igyekezzenek, aminek a megnyilvánulásai inkább derűs jellegűek. Az asszimiláció defenzív, vitatott korszakában viszont azt a lelkiállapotot idézi elő, mely minden nemzeti jellegzetesség hangoztatására, „igazi magyarok” emlegetésére vagy akár egy sujtásos kabátra aránytalan és váratlan ingerültségbe esik, s mindezt az asszimiláltak megkülönböztetésére, megsértésére, kirekesztésére, üldözésére irányuló rosszindulatú kísérletként fogadja, s gyermekes módon úgy véli, hogy ilyenek ellen jobban van védve, ha bebizonyítja, hogy a magyar eredendően keverék nép, s magyar jellegzetességek igazában nincsenek is. Ami viszont természetesen a környezet részéről vált ki nem kevésbé barátságtalan visszahatást. Az ilyenfajta megnyilvánulások adtak annak idején alkalmat Szabó Dezsőnek arra, hogy egyáltalán nem megértő, de maró és szellemes elmefuttatásokat írjon arról, hogyan lesz majd ezután tilos a zsidó érzékenység kímélése céljából pincsi és dakszli között „különbséget tennünk” és helyettük kizárólag a „kutya” egyetemes fogalmát használunk.

Ami az asszimiláció mögött megmaradó zsidó *összetartást* illeti, mondtuk, hogy ilyen összetartás természetesen van, és önmagában az asszimilációt egyáltalán nem akadályozza. Az igazán döntő az, hogy a magyar társadalom összes formáinak és értékmérőinek a szétesett volta a legkitűnőbb táptalaj volt arra, hogy társadalmi viszonylatok, politikai programok, harcok, szellemi állásfoglalások ne csupán a maguk valóságos és elvi tartalmával lépjenek fel, hanem mindig legyen egy ki nem mondott, de mindenki által tudott mellékértelmük is, mely mindezeket a legkülönbözőbb változatokban hol a zsidók ügyévé, hol a zsidókat nem szeretők ügyévé deformálja. E tekintetben a zsidók összetartásával szemben működik egy ellenkező értelmű összetartás is – mindkét fél azt hiszi vagy azt hangoztatja, hogy a másinak az összetartása csodálatosan szervezett, az övé viszont ott sem működik, ahol égetően kellene, valójában egyik sem nagyon szervezett, de azért a maga alkalmakor mindegyik elég hatásosan működik. Mindebben

azonban nem az ilyen vagy olyan összetartás meglétének, erejének és sikerességének a kérdése az igazán döntő, hanem az *egész közösség* erőtlensége és szétesettsége, amely engedi, hogy olyanfajta, az egész közösséget véresen érdeklő kérdések, mint nemzeti összetartás és egyetemes emberség, hagyománytisztelet és radikális átalakulás, függvényeivé váljanak annak az egész közösség szempontjából mégiscsak másodrendű kérdésnek, hogy mindeből mi az, amit a zsidók hallanak szívesen, és mi az, ami a zsidókat nem kedvelők fülének kedves. Komoly belső életű közösség a maga életkérdéseinek az ilyen értelmű kezelését semmiféle csoport részéről nem tűri el.

Ezenfelül rá kell mutatnunk arra, hogy egy csomó magatartásban, melyben a környezet szent meggyőződése szerint a zsidó érdek és zsidó összetartás „kibújik”, „hazabeszél” és „visszaüt”, nagyrészt egyáltalán nem a zsidóság érdeke és összetartása mutatkozik meg, hanem az asszimiláció és asszimiláltak természetes védekezése, mely annál inkább kénytelen jeltelkezni, minél inkább vitatott és veszélyeztetett az asszimiláltak helyzete, minél kevésbé vannak tisztázva az asszimiláció feltételei s az asszimiláltak biztonsága, minél inkább fenyeget az antiszemita környezet részéről, hogy az asszimiláltak zsidó eredetét számon tartja, asszimilációjuk érvényességét vitássá teszi, s őket szóval vagy tettel a zsidó közösségbe visszaküldi. Mindenki, akit az antiszemitizmus így érint, akkor is, ha már nem zsidó, szükségképpen „elfogult”, nem abban az értelemben, hogy a zsidó érdek-közösségnek részese, hanem úgy, hogy nem lehet az ügyben gyanútlan, érdektelen és problémátlan. Nemegyszer láhattuk ezt a közelmúltban, amikor a zsidótörvényhozás mind szélesebb körben ráncigált vissza a közös zsidó szenvedésbe teljesen asszimiláltakat, fél- és negyedzsidókat, s váltott ki belőlük természetesen a zsidókkal azonos reakciót, azonos készenlétet és azonos érzékenységet. A környező magyar társadalom pedig – még nem hitlerista részében is – gyakran volt olyan vak és embertelen, hogy az „érdekeltség”-nek és „hazabeszélés”-nek ezeket a jelenségeit, melyek éppen a zsidótörvényhozás és zsidóüldözés által előidézett *helyzetekből* következtek, a faji *tulajdonságok* „kiütközése”-ként s a fajelmélet meghökkenítő igazolásaként könyvelje el.

Ami végül a zsidóknak az ország gazdasági és politikai és szellemi életében való *térfoglalását* illeti, ez egyenes függvénye a magyar társadalomfejlődés megakadásának, melynél fogva a magyarság alsó osztályai, mindezekelőtt a magyar parasztság többsége teljességgel feudális-arisztokratikus keretek között rekedt meg, míg a magyarországi németiség és zsidóság a maga belső világában egy feudális elemektől mentes, lényegében polgári társadalmat alkotott. Így ezeken belül parasztok és proletárok feltörekvése

csupán azokon az elsősorban anyagi akadályokon múlt, melyeket ez elé a polgári társadalom állított, míg a magyar társadalom alsóbb osztálya it a feltörekvésükben az anyagi nehézségeken kívül s azoktól függetlenül mindazok az emberi és társadalmi és lélektani gátak is szorították, amiket a feudális-arisztokratikus társadalmi szervezet és beidegzések jelentenek. Ebből a különbségből adódott az, amit német és zsidó térfoglalásként tartottak számon, amiben a térfoglalók energiája teljesen másodlagos kérdés a térfoglalás közegének, a magyar társadalomnak ettől teljesen függetlenül meglévő válsága mellett.

A magyarországi zsidó asszimiláció feltételének mindeza a belső hazugsága körülbelül a századfordulóval kezdett lassanként napvilágra jönni. A kiegyezés Magyarországi politikai zsákutcájának a kimélyülésével ekkor kezdődött – az egyházpolitikai törvények¹²⁹ és a zsidó emancipáció után – a negyvennyolcas hagyományokra támaszkodó magyar liberalizmus és demokratizmus életerejének a kimerülése. A történeti ország szétesésétől mindjobban rettegő magyar társadalom közepette mind magárahagyatottabb lett a zsidók összekapcsolt demokratizmusa és asszimilációs álláspontja; az első világháborút követő összeomlás, októberi forradalom, proletárdiktatúra és trianoni békeszerződés után pedig az az egész paktum, melyet a nemzeti társadalom és zsidó asszimiláció eredendően hamis feltételek között kötöttek, végleg felbomlott; létrejött az ellenforradalom politikai konstrukciója, mely immár teljes élességgel vallotta egyrészt a nacionalizmus, antidemokratizmus és antiszemitizmus, másrészt a demokratizmus, nemzetietlenség és zsidóság összefüggését. Most azután egyszerre kiderült, hogy a magyar nyelvet megtanult és magát népszámlálásként magyarnak valló zsidóság túlnyomó részének nincs olyan közelebbi asszimiláló, befogadó és védő közössége, melyhez való tartozása akkor is világosan megmarad, ha az asszimilációra vonatkozó addig érvényesült elvek és absztrakciók uralma meg is inog. A zsidóság hivatalos képviselői ugyan továbbra is a régi paktum alapján állottak, de a zsidóság nagy tömegei a millenniumi helyzettel szemben a kiközösítettségnek és kizártságnak egészen nyílt és durva élményeit élték meg, ami gyakorlatilag az asszimilálódás társadalmi közegeit igen nagy mértékben leszűkítette. A hivatalos zsidó szervezetek és zsidó vezetők minden erőfeszítése arra irányult, hogy ez az alig titkolt kiszorítás ne váljon nyílttá, ne mondja ki hivatalosan a „zsidó” szót. Az első zsidótörvényben azután ez is megtörtént.

¹²⁹ Az állam és az egyház szétválasztását célzó törvény a polgári házasságkötésről (1894. XXXI. tc.), az állami anyakönyvezésről (1894. XXXII. tc.) valamint a felekezetek egyenjogúságáról és a szabad vallásgyakorlásról (1895. XLII. tc.)

Az asszimiláció magyarországi feltételeinek a hazug és tisztességtelen voltát végső élességében vetíti elénk a zsidó tragédia egyik groteszken ellentmondó utolsó momentuma: az, hogy az 1941-es magyar népszámláláskor, mikor Magyarországon a zsidók már nemcsak megkülönböztetéseknek, megaláztatásoknak, de különösen a visszacsatolt területeken a szó szoros értelmében vett üldözéseknek és életveszélynek is ki voltak téve, a magyar kormányzat arra buzdította a nagyjából zsidó öntudatú, sőt tekintélyes részben jiddisül beszélő kárpátaljai zsidóságot, hogy a kárpátaljai magyar arányszám megjavítása érdekében vallja magát magyar anyanyelvűnek és magyar nemzetiségűnek; s rá három esztendővel az előzőtől alig különböző magyar végrehajtó hatalom ugyanezeket, akik a népszámláláskor jók voltak magyaroknak, ellenállás nélkül adta át az utolsó csecsemőig a tömeggyilkolás hitleri apparátusának.

4. A mai helyzet

Miután megpróbáltuk áttekinteni a zsidóság és a környező társadalom közösségi viszonyait általában s különösen a zsidósággal szemben való ellenségesség tényezőit és összetevőit, most vehetjük szemügyre azt a helyzetet, mely a felszabadulás után Magyarországon előállott. Az első, amit számba kell vennünk, hogy milyen visszahatást keltett az üldözöttekben magukban a lezajlott üldözés, és hogyan helyezkednek el ezek után a magyar társadalom közösségében.

Zsidó asszimiláció, zsidó öntudat, zsidó meghasonlás 1944 után

A zsidóság túlnyomó többsége ma a magyar társadalommal, a magyar nemzettel s annak tagjaival szemben olyan tapasztalatokat őriz, melyek ehhez a közösséghez való viszonyát alapvetően érintik. Ma a zsidók közösségi helyzetének a meghatározásában azonkívül, hogy milyen társadalmi helyzetben és milyen asszimilációs helyzetben voltak vagy vannak, döntő szerepet játszik az is, hogy a közelmúlt minden más élményt elhomályosító üldöztetései alatt a valahová való tartozásnak vagy magára hagyottságnak milyen tapasztalatainak mentek keresztül.

Ennek megfelelően van a zsidóknak és zsidó származásúaknak egy komoly része, amely akár teljes asszimiláltságánál fogva, akár az ellenállásban való aktív részvételénél fogva, akár az üldözéseknek szerencsés, testi

és lelki sérülés nélkül való átvészelésénél fogva, akár egyszerűen a szenvedés ellenére vagy éppen a szenvedések által megnyert lelki békességénél fogva a környező nemzeti közösséggel való meghasonlás nélkül tud benne tovább élni. Kiemelkednek ezek közül azok, akik az üldözések idejét az országtól távol, de attól nem elszakadva töltötték; minél régebben távoztak, annál elfogulatlanabb az asszimiláltságuk az itthoniak nagy részének meggyötörtségéhez és érzelmi feszültségéhez képest. De az itthon maradtak közül is soknak minden további nélkül helyreállott a közösséghez való normális viszonya most, hogy az üldözések megszűnte után a reájuk kényszerített érdekeltséget és védekező készenlétet abbahagyhatták. Ide tartoznak továbbá azok a régi mozgalmiak és az újonnan csatlakozottak közül a legtisztább szenvedélyűek, akik a munkásmozgalomban – mely az összes nagyobb erejű asszimiláló közegek közül egyedül maradt hatásos és működő állapotában – és az annak vezetése alatt álló társadalmi átalakulás nagy olvasztókohójában komoly szenvedéllyel dolgoznak egy új társadalom felépítésén. Mindazoknak a száma, akiknek az asszimiláltsága ilyen módon változatlan maradt, helyreállott vagy teljessé lett, nagyobb, mint amennyire ezt az üldözések alatt gondolni lehetett volna, de minden jel szerint nem ez a többség.

A zsidóság másik, az előbbinél minden jel szerint nagyobb része számára az a magára hagyatottság, melyben az üldözéseket és deportálásokat megélte, s azok a szenvedések és veszteségek, melyeket ezek okoztak, egészen kétségessé vagy üressé tette azt, hogy ez az ország az ő otthonuk, az ő hazájuk volna; s ez az érzés a legsúlyosabb esetekben az országtól és többségtől való teljes elidegenedésig fokozódik. Ez azonban nem vezetett minden vonalon a zsidó öntudat olyan mértékű megerősödéséhez, mint ahogyan a cionisták és sokan mások az üldözések után várták, hanem sokkal inkább ahhoz, hogy a már azelőtt is meglévő különféle közösségi helyzetek töltődtek ki az addiginál sokkalta nagyobb közösségi és érzelmi feszültségekkel. Ennek megfelelően egy igen tekintélyes rész nemcsak hogy nem helyezkedik a zsidó öntudat álláspontjára, hanem egyenesen ingerülten utasítja vissza a cionisták erre irányuló felhívásait, még inkább a nem zsidóknak erre irányuló biztatásait, sőt egyáltalán kikéri magának a „zsidó” szó emlegetését, s ha mégis szükség van erre a fogalomra, akkor szívesen helyettesíti olyan kifejezésekkel, mint deportált, muszos, volt faji üldözött stb. A hangsúly azonban, ellentétben a múlttal, egyáltalán nem azon van, hogy az illetők a saját zsidó voltak emlegetését óhajtják kerülni, mert a hitlerizmus őskutatásainak eredményeképpen ma magánhasználatra olyanok is nyugodtan zsidónak és zsidó származásúnak nevezik

magukat, akik ezt azelőtt mellőzték; ugyanígy nincs sok köze a zsidó szó ma szokásos elkerülésének a millenniumi idők optimista asszimilációs álláspontjához sem, mert a zsidóságnak e része nem kevésbé ingerülten vagy kézlegyintéssel utasítja vissza azt is, ha valaki a magyar nemzethez való tartozását és annak következményeit akarja vele szemben az azelőtt szokásos formákban érvényesíteni. Nem arról van tehát szó, hogy aki nem akar különálló zsidó kisebbség lenni, az magyar akar lenni és viszont, hanem arról, hogy emberek ezrei és ezrei a magyar nemzethez való hangsúlyozott tartozásukról azért nem szívesen hallanak, mert ez az ország, túlnyomó tapasztalatuk szerint, üldözte vagy legalábbis az üldözésnek kiszolgáltatta őket, a zsidó nemzethez való tartozásról pedig azért nem, mert pontosan ezen az alapon üldözték és kínozták őket; s arra emlékeznek, hogy amikor a zsidó szó emlegetése megjelenik, akkor azt nyomon követi a zsidók hátrányos megkülönböztetése és üldözése is.

Ezek tehát nem félúton, átmenetben, közbülső állapotban vannak asszimiláció és zsidó öntudat között, hanem a közösségi hovatartozásnak egy olyan válságos állapotában, mely meghasonlást jelent mind a kettővel szemben. Ezek számára a környezethez és az országhoz való régi apolitikus viszonyulás lehetetlenné vált, s minden közösségi kérdés külön jelentőséget kap annak alapján, hogy hogyan viszonylik és mennyiben emlékeztet az elmúlt üldözések jelszavaira, eseményeire, akcióira és azok összefüggéseire. Vagyis az egész feszültség abban az irányban keres feloldódást, hogy az asszimilációt politizálttá és feltételelessé teszi, s attól teszi függővé, hogy milyen politikai rendszer tartalmaz komoly biztosítékot az üldözések meg nem ismétlődésére. E vonatkozásban két politikai rendszernek van komoly vonzereje. Az egyik a baloldali munkásmozgalom azzal, hogy szemben áll mindenféle faji megkülönböztetéssel és nemzeti elzárkózással, a másik, szűkebb körű a konzervatív polgári liberalizmus azzal, hogy feltétlen vagyonbiztonságot ígér. Azonban mind a kettő túl is viszi a komolyan hozzá csatlakozókat a kérdések zsidó vonatkozásain: a munkásmozgalom azzal, hogy megköveteli az antiszemita, de kapitalistaellenes áramlatok megfelelő figyelembevételét és a zsidó vagyon veszedelmeivel való közönyt; a konzervatív vagyonvédő liberalizmus pedig ma magyar viszonylatban olyan ellenforradalmi erőkké hoz akarva, nem akarva kapcsolatba, melyek egyben meglehetősen antiszemiták is.

Akikről eddig beszéltünk, azok, ha nem is tudtak az országgal belsőleg teljesen kiengesztelődni, azért valamiképpen az országon és a magyarságon belül keresik a maguk egyéni és együttes problémáinak a megoldását; velük szemben ott vannak azok, akik, ha azelőtt nem is voltak a zsi-

dó közösségnek különösen öntudatos tagjai, most az üldözések hatására végleg elidegenedtek ennek az országnak a közösségétől. Az asszimiláció megakadásának vagy felmondásának, a *disszimilációnak* ez az útja azonban szintén nem mutat egy irányba. Egy bizonyos rész a *cionizmushoz* csatlakozott, vagy megerősödött cionizmusában, ennek jegyében már 1945 óta igen nagyarányú kivándorlás folyik Palesztinába,¹³⁰ főleg az ifjúság köréből, de aki nem akar kivándorolni, annak is zsidó nemzeti vagy nemzeti kisebbségi öntudata van, s mint ilyen, a maga helyzetét az országgal szemben meglehetősen tisztának látja. Egy másik rész szintén *ki akar vándorolni*, de nem elsősorban Palesztinába, hanem – esetleg a könnyebb kijutási lehetőség okából Palesztinán keresztül – valamilyen más békességesebb országba; vagyis a két nem kívánt lehetőség között egy harmadik nemzetet akar magának választani, s ahhoz asszimilálódni próbál. Nem akarnak itt maradni – mondják –, ahol minden az elszenvedett szörnyűségekre emlékezteti őket. Gyaníthatjuk, hogy ez a „minden” elsősorban nem is annyira házakat, szobákat, pincéket, sőt nem is országutakat és téglagyárakat jelent, hanem ezeknél sokkal inkább el nem felejthető emberi magatartásokat és azt az ellenségességet, mely sok jel szerint a levegőben ma is benne van. Legújabbán a kapitalizmus lehetőségeinek a megszűkülése újabb lökést adott ennek a kivándorlási áramlatnak; bizonyos vagyok azonban benne, hogy a kivándorolni készülők többségét kitevő kisebb egzisztenciáknak minden átállítódási nehézség ellenére sem jutna ilyen az eszébe, ha zsidókként elszenvedett üldöztetéseik emléke és a környezet ellenségességének az érzése ezt a szándékukat nem táplálná.

A magyar közélet és a magyar politikai közgondolkodás mindmostanáig nem tisztázta magának különösebben a zsidóüldözések utáni közösségi elhelyezkedés útjainak a sokrétű és válságos voltát. Igaz, hogy nagyon sok szó, közöttük nagyon sok egészen határozott és minden további vitát kizárni óhajtó szó hangzott el ebben a kérdésben, azonban mindegyik az esetek egyetlen típusát és a megoldás egyetlen útját emelte ki.

A hivatalos álláspont az, hogy a zsidóüldözések szenvedő áldozatainak elidegenedésre és meghasonlásra csupán a régi, reakciós, fasiszta Magyarországgal szemben van okuk, mellyel az új Magyarország alapvetően és gyökeresen nem azonos; a réginek az erkölcsi számlája nemcsak a zsidóüldözéssel, hanem az egész magyar nép ellen elkövetett bűnökkel is meg van terhelve, s így az egész kérdéssel, mint külön zsidó ügygel – a lehetőséghez képest való számonkérés és elégtételadás lebonyolításán túlmenően – nem

¹³⁰ 1945 és 1949 között 14 700-an vándoroltak ki Magyarországról Palesztinába.

kell és nem is helyes sokat foglalkozni; annál kevésbé, mert a politikai és társadalmi fejlődés lendülete az asszimiláció feltételeit teljes mértékben meg fogja teremteni és helyre fogja állítani. Ez a hivatalos álláspont azonban az asszimiláltak vagy nagy lendülettel asszimilálódók lelkiállapotához van szabva; viszont az érdekeltek nagy részének keserű tapasztalatai a külön zsidó öntudatoktól eltekintve is túl személyesek és túl kiterjedtek ahhoz, hogy azokat egyszerűen a letűnt reakció és fasizmus számlájára lehessen írniok. Való, hogy a társadalmi átalakulás hosszú lejáratra, főleg iskoláztatási hatása révén, nagyobb asszimilációs erőt fog kifejteni tudni, mint amennyit ma a maguk szenvedéseinek emlékeitől és veszteségeitől súlyosan érintettekkel szemben tud. Azonban azért, mert előre látunk és segítünk egy hosszú lejáratú fejlődést, nem szabad úgy tennünk, *mintha* az már be is fejeződött volna, és számításon kívül hagynunk különféle akut válságos helyzetek hatásait.

A cionisták mindezzel szemben azt az álláspontot vallják, hogy a legjobb – szerintük egyetlen igazi – megoldás a *zsidó nemzeti* vagy *nemzeti kisebbségi öntudat* kialakítása és nyílt vállalása. A demokratikus Magyarország-hoz való asszimiláció alapján álló hivatalos álláspont azonban ezt eddig még lehetőségként sem fogadta el, s már közvetlenül a felszabadulás után határozottan elítélt egyes, a zsidó nemzeti kisebbségi öntudatot hangsúlyozó – egyáltalán nem agresszív – nyilatkozatokat, sőt még az abban rejlő tüntetést is kifogásolta, hogy zsidó iskolás gyermekek a felszabadulást követő időben héber dalokat énekelve jártak a pesti utcákon. A zsidó öntudat e határozott helytelenítésének és elutasításának az indokai között az említett elvi állásponton kívül valószínűleg szerepet játszott az az ország feltehető zsidóellenes közhangulatát túlzottan tiszteletben tartó elgondolás is, hogy a zsidó nemzeti kisebbségi szervezkedés rossz hatást fog gyakorolni az ország többségére, mely megszokta elvárni még a zsidóüldözések alatt is, hogy a zsidók minden vonatkozásban magyarnak vallják magukat. Mindennek eredményeképpen a cionizmus és a zsidó kisebbségi öntudat meglehetősen visszakényszerült egyházi szervezeti keretek mögé. Valójában azonban a zsidók külön közösségi öntudata sokféle ellenkező hatás mellett is vallási és vallásos szervezeti ügynél lényegesen erősebb közösségi tényező marad, amelynek kialakulása és megszerveződése, mint mondtuk, egyáltalán nem kell hogy érintse az asszimiláció lehetőségét, hanem éppen ellenkezőleg, az általános asszimiláció fikciója helyett sokkal világosabban megmutatja az asszimiláció valóságos folyamatának útjait. Kizárólagos vagy túlnyomóan érvényesülő megoldássá azonban a külön zsidó öntudat sem válhatik: nemcsak az asszimiláltak és asszimilálódni

kívánók ragaszkodnak a maguk útjához, hanem a meghasonlottak és elidegenedettek körében is az a helyzet, hogy az üldöztetések emléke nem szükségképpen a külön zsidó közösség elfogadása felé visz, hanem éppen ellenkező irányba.

Bár mindezek alapján lesz, aki a harmadik lehetőségben, a kivándorlásban találja meg a maga útját, mégsem állíthatjuk objektív *érvénnel* azt, hogy ezek problémájának a kivándorlás volna a *megoldása*. Nem állíthatjuk ezt két okból: egy *tárgyi* és egy *erkölcsi* okból. Tárgyi okból azért nem, mert a kivándorlás tárgyi lehetősége minden valószínűség szerint lényegesen kevesebb ember számára fog megnyílni, mint amennyien ki akarnak vándorolni, sokan pedig a döntő pillanatban arra fognak rájönni, hogy nem is akarnak annyira kivándorolni, mint ahogyan hitték. Erkölcsi okból pedig azért nem vallhatjuk mi a kivándorlást „megoldásnak” azok számára, kik ezzel a nemzettel meghasonlottak, mert rossz tréfa volna, ha mi, akiknek van okunk a magunkba szállásra félmillió zsidó borzalmas pusztulása felett, most a maradékra nézve kijelentenénk, hogy a bennük ennek folytán kialakult lelkiállapot következtében problémájuk egyetlen „megoldása” a kivándorlás. Nekünk a történelem azt a leckét adta fel, hogy háromnegyed millió zsidóval együtt rendezzünk be ebben az országban emberséges világot; miután ebben megbuktunk, most ne mondjuk azt, hogy a maradék kétszázezerrel sem tudjuk megcsinálni azt, amit a háromnegyed millióval is meg kellett és meg lehetett volna csinálni.

Rá kell jönnünk tehát, hogy nem az a probléma, hogyan lehet az asszimilációt előíró, a zsidó öntudatot hangsúlyozó és mind a kettőt egyszerre elutasító „megoldások” között elvi és elméleti meggondolások és levezetések alapján „választani”. A társadalmi problémákat nem jó katonai „feladványok” módjára felvetni, mert a „megoldás” is nagyon háborúk és csaták módjára fog alakulni. A világnak éppen elég nyomorúságot hozott az az emberfajta, mely azt hiszi, hogy egy kérdést, melynek zsákutcába vitelében és elmérgesítésében maga is részes, „megoldani” annyit tesz, mint tűzzel-vassal olyan feltételeket teremteni, melyben az megszűnik kérdés lenni. Vannak kérdések, amelyeknél nem a megoldás „kulcsának” a keresése a legdöntőbb, hanem a probléma helyes érzékelése után az összes felvetődő lehetséges utak számára tiszta és mind tisztább tényleges feltételeket és atmoszférákat teremteni. Ha jól érzékeljük a magyar zsidók közösségi helyzetének a válságos voltát, akkor utána lehet, hogy nemhogy nagyobb aktivitásba fogunk a „megoldás” érdekében, hanem esetleg inkább tartózkodni fogunk sok rábeszéléstől, erőltetéstől, felhívástól, oktatástól, leckéztetéstől, ide vagy oda való beszervezéstől; pl. kevesebb frázist fogunk eregetni a ma-

gyar zsidóság változatlan hazafiságáról, kevesebbet fogjuk az „itt élned, halnod kell” verssorait a kivándorolni akaróknak felmondani, kevesebbet fogunk a zsidósághoz mint egészhez békülési, megbocsátási és beilleszkedési felhívásokat kibocsátani, és kevesebbet fogjuk azt is hangoztatni, hogy a demokratikus átalakulás már önmagában tárgytalanná tette mindama sérelmek és bántalmak emlegetését és számontartását, melyeket a reakciós és fasiszta Magyarország okozott. Hanem nagyobb súlyt fogunk fektetni azoknak az általános és egyetemes feltételeknek, értékmérőknek, környezeteknek, intézményeknek a megtisztítására és emberségessé tételére, melyek közepette a zsidók egyéni és közéleti folyik, s különböző problémáik s azok *különböző* irányban elinduló megoldásai egyáltalán felvetődnek és lefolyanak. E tekintetben elsősorban valóban arra van szükség, hogy az *asszimiláció* valóságos közegeit és folyamatait az egész nemzeti és társadalmi fejlődés lendülete tovább táplálja. De ugyanakkor számításba kell vennünk annak a tisztázó hatását is, ha a *külön zsidó öntudat* vállalása és megszervezése számúra tiszta és szabad lehetőségek jönnek létre. Végül nem kevésbé fontos az is, hogy ne erőltessük senkire az egyik vagy másik megoldási módot, sőt még a kettő közötti választást sem. A választás szükségessége úgyis mind nagyobb erővel jelentkezik minden fiatallal vagy újonnan tájékozódóval szemben; viszont számos meghasonlott vagy közbülső állapotban lévő számára a közösségi hovatartozás problémáinak a felvetése helyett sokkal fontosabb az, hogy az egész ország közösségi levegőjének és eljárásainak a szelídebbé, együttérzőbbé, kevésbé görcsössé, kevésbé élessé tételével teremtsük meg bennük is az országgal szemben való lojalitás helyreállításának a közösségi és lélektani feltételeit.

Azt azonban, hogy egy ilyen atmoszféra létrejöjjön – s azt is, hogy eddig nem jött létre –, lényegesen befolyásolja az az indulási körülmény, hogy milyen feltételek között történt és történik a lezajlott üldözések számonkérése, a zsidóságnak az ország életében való újbóli elhelyezkedése, s hogy miképp reagált és reagál minderre az egész ország.

*A zsidóüldözések számonkérésének problémái:
az országos felelősségvállalás elmaradása és a mértékek és határok hiánya*

A magyarországi zsidóüldözések számonkérése és jóvátétele első pillanattól kezdve nem tisztázott és nem őszinte feltételek mellett folyt. Nem vitás, hogy annak a számonkérésnek, melynek az ellenforradalmi Magyarország összeomlása után be kellett következnie, tömegben és cselekményben túl-

nyomó részét a zsidóüldözések számonkérése tette ki: azoknak az eljárásoknak a száma, melyeket az országot a hitleri túlhatalom kezébe adó és nem zsidókkal kegyetlenkedő politikusok, katonák és tisztviselők ellen indítottak, együttvéve is töredéket jelentett azok között az eljárások között, melyek a zsidók gyilkosai, kínzói, kifosztói, kiszolgáltatói és bántalmazói ellen indultak. De a mennyiségi aránytalanságtól eltekintve is a zsidók szenvedése, sérelmei és igazságkeresése irtózatossá mértékben több és más volt, mint minden egyéb, és egyáltalán nem illett bele abba a számonkérésbe, melyet a magyar nemzet a maga megtévedt vezetői és tagjai ellen indított. Mert a zsidók ügyében a személyes bűnösökön kívül szüntelenül jelenvaló probléma volt egyrészt az emberi méltóság megalázásának a sokkal nagyobb foka, másrészt az a *középosztályi* vezetésű *egész* magyar társadalom, mely túl azon, hogy maga is a fasiszmus áldozata és rokkantja, még mielőtt azzá lett volna, a zsidókat külön a sorsukra hagyta. Mégis a zsidók ügye lehetőleg keveset emlegetődött külön, hanem beleolvasztódott a fasiszmus felszámolásának az egyetemes akcióiba, mintha a zsidók csak egy fajtája lennének a fasiszmus rengeteg egyébféle áldozatának, mintha az ő szenvedésük csak egy esete lenne sok másféle, de egyenértékű szenvedésnek. Így óhajtotta ezt az egész hivatalos közélet, mely ebben is súlyt fektetett a zsidók külön kezelésének a mellőzésére; a koalíció baloldala azért, mert úgy érezte, hogy a számonkérés zsidó vonatkozásainak túlságos hangsúlyozása eltereli a figyelmet az igazán fontos dologról, a fasiszmus ellen és a fejlődés útjában álló társadalmi osztályok ellen szükséges akciókról; a koalíció jobboldala pedig azért kerülte a zsidóüldözés számonkérésének a külön emlegetését, mert úgy vélte, hogy nem kell a zsidók számára még több követelési lehetőséget adni. Bizonyos fokig kerülték végül a zsidók maguk is; lehet, hogy részben szintén azért, mert ők sem kívánták hallani a maguk emlegetését, azonban nem hiszem, hogy a zsidóság többsége saját magától ilyen mértékben elfogadta volna ezt a zsidó vonatkozásokat kerülő – időszerűtlenné vált szóval úgy is mondhatnánk, *asszimiláns* – álláspontot, ha a politikai szempontokat néző államhatalom nem szorítja őket annak megtanulására, hogy ha kifejezetten a zsidóknak járó elégtétel címen lépnek fel, akkor sokféle akadályba és kedvetlenségbe ütköznek, ha ellenben a fasiszmus számonkérésének az általános frazeológiájába illeszkednek bele, akkor lényegesen kevesebb ellenállást kell legyőzniük.

Ilyen körülmények között elmaradt az, hogy az országot politikailag és szellemileg képviselni hivatottak komoly hitellel és példamutatással, az egész országra vonatkoztatva felvetették volna a zsidóüldözésekért való önvizsgálat, magába szállás és felelősségvállalás kérdéseit; ami ilyen állásfog-

lálás mégis történt, nagyjából a *mások* bűnéről beszélt, vagy ha ezen túlment, akkor vagy a nyilatkozók személyében, vagy a megnyilatkozás tartalmában rejlő okok miatt nem volt visszhangja, vagy ferde visszhangja lett; nem volt tehát semmi, ami feloldotta volna a zsidóknak azt az azóta meg nem szűnt, sőt súlyosbodott érzését, hogy a velük esett szörnyűségeknek most egyszerre nincs gazdájuk, s az értük való felelősségvállalást egy egész ország és egy egész társadalom valami hallgatólagos megegyezéssel elkeni, elhallgatja, és néhány politikusra és néhány hóhérlegényre tolja. Sokan talán naiv dolognak tartják, hogy ilyen jelentőséget tulajdonítok a zsidóüldözésekért való országos felelősségvállalás elmaradásának, s azt képzelem, hogy ilyen ellentéteken szavak és nyilatkozatok sokat segítenek. Tudom nagyon jól, hogy nyilatkozatoktól a halottak nem támadnak fel, az emberek nem sétálnak maguktól a börtönbe, nem adják vissza szerzeményeiket, s nem hajlandók sérelmükről vagy haragjukról sem lemondani. Azonban általános erkölcsi állásfoglalásoknak, elvi mértékek és szempontok leszögezésének igenis döntő részük van abban, hogy bármiféle értékelő, mérleget, számon kérő eljárás kapcsán az egyesekben olyan értékelő magatartások alakulnak ki, melyek a formai eljárás állásfoglalásaival *párhuzamosak*, azokat *értik és végiggondolják*.

Mindez nagyon furcsán hangozhatik azok számára, akik úgy tapasztalják, hogy három éve egyéb sem történik az országban, mint a zsidók elégtételszerzése, és nemigen látják, hogy mit lehet még ezen a téren hiányolni. Azonban, amit ők *sokallanak*, nagyon összefügg azzal, amit fentebb *hiányoltunk*. Mindenféle felelősségre vonás és számonkérés sikere és hitele azon dől el, hogy meg tudja-e találni, be tudja-e tartani és el tudja-e fogadtatni azokat a választóvonalakat, megkülönböztetési szempontokat, melyek elválasztják a büntethetőt attól, amit enyhébb eljárásban kell számon kérni, az eljárásilag számon kérhető attól, amit csak rosszállni lehet, a nyilvánosan rosszállhatót pedig attól, ami csak a lelkiismeret fóruma elé tartozik. Nálunk sem az országos felelősségvállalás, sem az egyéni elégtétel határának tisztázása nem következett be, aminek egyrészt a szükséges határokat betartani nem tudó elégtétel-keresés, másrészt túlzott erkölcsi önelégültség lett a következménye.

A zsidók sérelmei, bántalmai és igazságkeresése mindig is olyan természetűek voltak, hogy az objektíve megfogható bántalomhoz mindig hozzáadódott az egész környezetnek bántásra, megalázásra, erkölcsi leértékelésre való készenléte, és számos sérelmet nemcsak a saját tartalma, hanem a hozzáfűződő eszmetársítások és tapasztalatok tettek igazán keservessé. Most pedig mindaz az elégtételi és jóvátételi igényük, melynek különleges

és mással össze nem hasonlítható voltát az ország nem volt hajlandó elismerni, elborította a számonkérés egész legális és jogászi apparátusát, országos elégtételadás rangjára emelte az egyes bűnösök vagy gyanúsítottak üldözésére és megbüntetésére szolgáló eljárásokat, s az egész számonkérés levegőjét úgy alakította, hogy a zsidóüldözések áldozatai minden kétes és határon álló tényálláshoz hozzászámították mindazt a részvétlenséget és rosszindulatot, amire a vádlottak padjára nem került többi emberek egész viselkedésében emlékeztek. A másik oldalon viszont azt eredményezte az országos felelősségvállalás elmaradása, hogy az emberek kezdték a felelőség fogalmát túl szűken, könnyen és formailag értelmezni: mindazok, akik emberek gyilkolásától, kínzásától, kiszolgáltatásától és kirablásától távol tartották magukat, kezdték úgy érezni magukat, mint akik már ezzel is az egész ügyben az erkölcsileg kiváló és értékes elemhez tartoznak, s úgy vélték, hogy súlyos igazságtalanság éri őket, ha rosszindulatukat, részvétlenségüket vagy kárörömüket szemükre hányta valaki.

A felelősségvállalás és számonkérhetőség mértékének az összezavarodása ilyen módon az egész számonkérés körül egy igen súlyos és mindmáig fel nem oldódott feszültséget idézett elő. Ez a feszültség, sajnos, egyáltalán nem csupán a szemben álló felek között áll fenn, hanem – bár egy bizonyos távlatból megmutatkozik, hogy az egész számonkérési apparátus mennyire igyekezett egyensúlyt tartani objektív igazság és sértett igény, hatékonyság és igazságkeresés között – a számonkérés összes intézményeinek hitelét is nagyon aláásta. Míg ugyanis egyik oldalról a szabályozott, objektív bizonyításra beállított eljárások kereteit a meggyötörtség és elégtétel-keresés indulatai egyszerűen elborítják, addig a másik oldalról az objektív lebonyolítás képviselőiben felkel egy ellenhatás, amihez azonnal odatársul egy akár régtől fogva meglévő, akár ennél fogva fellépő ellenségesség a zsidókkal szemben, s odatársul a rossz lelkiismeretűek minden védekezése és összetartása is. Hamarosan a vádló és védekező indulatoknak és húzásoknak egy olyan tömkelege alakul ki, hogy a legtisztábbnak induló ügy is percekben belül rejtelmessé válik az alaptalan feljelentések, előre elfogult tanúk, hamis ráismerések és rá nem ismerések, gyanús mentő vallomások és akasztást követelő vagy a vádlottakat vértanúkként kezelő tárgyalótermek összevisszaságában. Így a frontok a hatóság kebelén belül is úgy állanak fel, hogy egymással csatáznak olyanok, akik hajlandók az erélyes számonkérés érdekében biztonság kedvéért ártatlanokat is megbüntetni, és olyanok, akik hajlandók az enyhe irányzat érdekében biztonság kedvéért bűnösöket is futni hagyni, s a határon álló eseteket rendesen a két irányzat egymás közti erőviszonya dönti el. Mindennek

együttes eredményeképpen a zsidóság túlnyomó részének ma sem szűnt meg az a meggyőződése, hogy az ellene elkövetett vétek számonkérése szándékosan lagymatagon történik, s ezek az eljárások mind büntetőjogi, mind magánjogi síkon lassan, bürokratikusán, enyhén, helyenként részrehajlóan, néha pedig egyenesen égbekiáltó igazságtalansággal zajlanak. A nem zsidó környezetben pedig a fasizmust számon kérő összes eljárásokkal szemben kialakult egy szélesen elterjedt meggyőződés, melynek értelmében ezek az eljárások emberhajszává váltak, ahol az ártatlanok sem érezhetik magukat teljes biztonságban.

Még súlyosabbá vált a helyes mérték, határok és megkülönböztetések hiánya ott, ahol a számonkérés, igazolás ügyeibe egyben szemben álló egzisztenciális érdekek is belejátszottak. Főleg egyes szakmai igazolási eljárásoknál vette fel az igazolás nemegyszer annak a kenyér-, állás- és pozícióharcnak a formáit, amire annak idején a zsidótörvények végrehajtása adott alkalmat. Egy percig sem téveszttem szem elől a különbséget: teljesen világos, hogy elvi tartalma szerint milyen különbség van egy eljárás között, mely emberek csoportjait születési adottságok alapján zárja ki élethivatásokból és egzisztenciális lehetőségekből, s egy olyan eljárás között, mely a nemzet és az emberiség ellen elkövetett vétek és mulasztások következményeképpen teszi ugyanezt. Minél távolabb esett azonban egy szakma a közfigyelemtől, és minél erősebb kenyérharc honolt annak köreiben, annál könnyebben torzult el ennek megfelelően mind vádoló, mind mentő részében az egész számonkérési eljárás is.

Ugyanez az ellentét jelenik meg magánemberek egyszerű elszámolási ügyeiben is: a zsidó vagyonok kezelőinek s értéktárgyak megőrzőinek az a gyakori tapasztalata, hogy a zsidók mérhetetlen gyanakvással, semmiféle rendőrségi és bírósági hercehurcától vissza nem riadva, barátságot és bizalmat félretéve, néha kiáltó hálátlansággal keresnek rajtuk olyan értéktárgyakat és olyan elszámolásokat, amelyeknek megőrzését vagy rendben tartását a háborús események tették az illetők hibáján kívül lehetetlenné; a zsidótörvények áldozatainak viszont az az eléggé elterjedt tapasztalatuk, hogy azok, akiknek valami vagyontárgyat megőrzésre átadtak, vagy akiknek a vagyonuk a kezébe került, azt túlnyomó részben tolvaj módra vagy lelkiismeretlenül kezelték vagy elkezelték. Természetesen ezek a kölcsönös tapasztalatok is, amilyen valóságosak, olyan egyoldalúak is; ezer és ezer eset volt, amikor a letett tárgyak hiánytalanul megőrződtek, viszont ugyanúgy számos eset volt, ahol az elszámolni nem tudók okait szó nélkül elfogadták; ezekről azonban alig esik szó, mert az emberek mindig jobban sietnek közhírré tenni a mások komiszságát, mint korrektségét.

Ezért alakult ki egy nagyfokú kölcsönös értetlenség a *hála és érdem* helyzeteinek értékelésénél is. A zsidók túlnyomó többsége úgy látja – teljes joggal –, hogy *mindent összevéve* nincs a környezettel szemben hálára kötelezve. Ha azonban ezt az *együttes* mérleget olyanokkal szemben érvényesítik, akikkel szemben *egyéni*leg van ok hálára, akkor ez eggyel több olyan igazságtalan általánosítás – ezúttal a zsidók oldaláról –, ami zsidók és nem zsidók egymás közötti viszonyát tovább segíti dehumanizálni, emberteleníteni. A nem zsidó oldalon viszont az emberek hajlanak arra, hogy a zsidóüldözésekkel kapcsolatos erkölcsi érdemességüket nem cselekedeteik belső értékével, hanem a hazai átlaghoz való összehasonlításban mérjék le, amiből azután irtózatosan alacsony értékmérők jönnek ki: így láthattuk példáit annak, hogy emberek a zsidókkal való szóba állást hálát érdemlő segítségnek, békében hagyásukat életmentésnek, apró ügyek szokványos elintézését halálos kockázatnak és a zsidóknak – némi töprengés után való – fel nem jelentését bátor kiállásnak szerették volna elfogadtatni.

Külön kell néhány szót szólnunk s összefoglaló mérleget csinálnunk a magyar szellemi élet képviselői között folyt vagy folyó számonkérési eljárásokról vagy kísérletekről. A magyar szellemi életnek a legnagyobb mértékben szüksége volt és van arra, hogy különböző helyzetekben való helytállásának vagy elégtelenségének, teljesítményeinek vagy vétkeinek a mérlege hitelesen és gondosan elkészüljön, úgy, hogy ezenközben világosan elválasztódjanak az erkölcsi és jellembeli eltévelyedések a különböző eszmei és elvi ellentétek kérdéseitől. Ez a mérlegtétel egységesen, erre igazán hivatott és ennek el is ismert fórum részéről, vitán kívüli hitellel nem történt meg. Ellenben kialakult egy bizonyos névsor és bizonyos frazeológia a „fasizmusban kompromittált írástudók” emlegetésére, kezelésére, innen vagy onnan való kizárására, be nem vételére, bojkottálására, ellenük való eljárásra vagy eljárás kilátásba helyezésére. E névsor ékes bizonyítéka közértelmességünk súlyos romlásának: kezdődik a megszállók magasztalóin, faji gyűlöletre uszítókon, rögeszméseken, emberhajszában részt vetteken és elszánt törtetőkön, és sokféle közbülső eseteken keresztül terjed olyanokig, akiknek jelleme, értéke és viselkedése vitán felül áll, ellenben különféle alkalmakkor nem helyezkedtek a zsidókérdés nem létezésének álláspontjára, és foglalkoztatta őket a magyarországi zsidó arányszámok kérdése; ami a probléma felvetésének valóban igen veszélyes csapdája, de felvetését és tiszta szándékkal és hangon való tárgyalását sem megtiltani, sem erkölcsileg megbélyegezni nem lehet. Mindezek az írók időnként teljesen egyforma hangszereléssel kapják meg a maguk támadásait és nehézségeit, s ahhoz, hogy tényleges kezelésük ne váljék szintén azo-

nossá, időnként nagy politikai közbelépésekre volt szükség. Ennek pedig az a súlyos következménye, hogy kialakul egy szemben álló beállítás, mely „a zsidók által üldözött és hajszott írók” címszava alatt ugyancsak együtt védi meg mindezeket. Vagyis a támadások különbségtétel nélküli egysége fordított eredményre vezet: nem a fasizmus elleni szellemi harcot erősíti, hanem egy bizonyos nemzeti vértanúság körébe von olyanokat is, akik ezt nem érdemlik meg. Annál inkább botor dolog ez, mert a szellemi életben még inkább és még közvetlenebbül érvényesül az a szabály, hogy senki az ítélő pozícióját ki nem sajátíthatja magának, az ítélkezők maguk is egyben szüntelenül vizsgáznak, és ítélet alatt vannak. Teljesen indokolatlan-nak tartom azonban felháborodni azokkal szemben, akiket az erkölcsi mértékek illetően összezavarására személyes üldöztetések és szenvedések visznek, s hozzá az az egészben megalapozott keserves érzésük, hogy itt a felelősség kérdésének az elkenése folyik; nem mások mérséklet hiányán kell háborognunk, hanem a magunk túlbuzgó helyesléseiért vagy hallgató erkölcsi kényelmességén szégyenkeznünk. Egy belsőleg egyensúlyozott, szilárd értékmérőkkel bíró szellemi élet közösségében feltétlenül kialakult volna, ha nem egy szabályozott eljárás, akkor egy olyan ép határokat megtartani tudó közszellem, mely képes először az együttes felelősségvállalás módját megtalálni, az önvizsgálat s az önkéntes és személyes felelősségvállalás számára megfelelő alkalmat és levegőt adni, azután a különféle szerecsenmosdatásokat és a különféle támadásokat egyaránt a maguk értékére leszállítani, a cselekedetek és mulasztások illő következményeit kiosztani s az indokolatlan következményektől, akit kell, megvédeni; ennek során ép érzékkel ki tud alakítani olyanféle ítéleteket, hogy pl. X. eszméin lehet vitatkozni, de jelleme példamutató, Y. eszméi zavarosak, de szenvedélyei tiszták, Z. tehetsége vitán kívüli, de erkölcsi rosszak, A. nem szereti a zsidókat, de mindenféle urakkal együtt nem szereti, B. nem viselkedett nagyon szépen, de nem követett el semmi megfoghatót, C. komiszul viselkedett, megérdemel bizonyos következményeket, de elhallgattatni nem kell, D.-t börtönbe kell csukni, de utána hagyni, hogy verseket írjon, E. kifogástalanul viselkedett, de kissé nagyon óvatos volt, F. szépen viselkedett a zsidóüldözések vonatkozásában, de egyébként ókonzervatív és feudális szellemiségénél fogva példakép nem lehet, G. súlyosat botlott, de a rosszszul felfogott szociális radikalizmus útján csúszott el, H. kifogástalanságában volt némi helyezkedés is, I.-t pedig nemcsak be kell csukni, de a teljes elhallgattatásával sem veszít a magyar szellemi élet semmit. S egy ép szellemi közösség az elárnyalt és részletező ítéletek kimondása után nagy vonalakban megállapítja, hogy ki az, aki ellen semmiféle eljárásnak nincs

helye, ki az, akit meghatározott következmények elszenvedése után tovább bántani nem kell, ki az, aki erkölcsi testületek tagságát is igényelheti, és ki az, akinek csupán alkotási és kereseti lehetőségre s kereseti és jóléti szervezetekben való tagságra van igénye, és ki az, akinek egyszer s mindenkorra viselnie kell az erkölcsi kisebbértékűség és a szellemi kártékonyság róla megállapított ítéleteit.

A helyes mértékek hiánya még a legkisebb számonkérési ügyeket, a „zsidózás” különféle eseteinek a számonkérését is félrevitte, sőt talán ezeket leginkább. Itt kell a legfinomabb érzékkel meghúzni a határt a között, hogy mi az, amit üldözni kell mint az antiszemita fasiszmusban rejlő erkölcsi zavar és közösségi veszély terjesztését, és mi az, ami csupán a környezetnek a zsidókkal kapcsolatos közönséges általánosítása, előítélete vagy ellenérzése anélkül, hogy ezáltal objektív módon számon kérhetővé válna. Számon kérhető, ha valaki a zsidók üldözését és pusztítását helyesli és kívánja, de nem számon kérhető, ha valaki kellemetlen formában emlékeztet másra, hogy zsidó; számon kérhető, ha valaki a zsidók ellen uszít, de nem számon kérhető, ha őket mérgében a fenével eteti; számon kérhető, ha valaki egy félrevezető összefüggést terjeszt arról, hogy minden társadalmi baj okai a zsidók, de nem számon kérhető, ha a zsidók szerepére és jólétére utaló megjegyzéseket tesz; számon kérhető, ha valaki a zsidók erkölcsileg romboló hatását hirdeti, de nem számon kérhető, ha a keresztények becületesebb voltáról szóló közönséges hiedelemnek kifejezést ad. Tévedés ne essék, szó sincs arról, hogy ezek adott esetben ne volnának igen emberietlen és bántó beszédek, ne lenne mögöttük gyakran a kimondottnál rosszabb gondolat, s aki ilyeneket mond, ne érdemelne meg néhány komoly szót; azonban éppen úgy lehetséges, hogy a kimondottnál kevesebb, alkalmi indulat van mögöttük, és mindenképpen innen vannak azon, amit hatósági úton lehet és okos üldözni. Természetes és érthető, ha egy-egy sokat szenvedett, meghajszolt ember ezekhez hozzágondolja és hozzáhallja mindazt, amivel ez őbenne összekapcsolódik, és a tettenkapás szenvedélyével viszi az ilyeneket rendőr elé; azonban igen kártékonynak tartom, ha akadt hatóság, mely ezekből hajlandó volt tényállást csinálni. Nagyon félek, hogy a mögött a számos szűkszavú internálási és igazolási indoklás mögött, melyek arról szóltak, hogy a terhelt „fasiszta jelszavakat hangoztatott”, igen gyakran ilyenek vannak.

Ha mindezt a sok összhangtalanságot nézzük, akkor azt kell mondanunk, hogy szinte kár, hogy a rendezett és szabályozott számon kérő eljárást nem előzte meg az elégtétel-keresésnek valamilyen robbanásszerű és fejetlen módja: ez esetben ugyanis a rendezett eljárás haszna és határai is

sokkal világosabban állnának egész társadalmunk és az érdekeltek előtt is, másrészt viszont egy csomó indulat levezetődött volna, amelyik ennek híján ma sem talál más kiutat, mint azt, hogy népbíróági tárgyalásokra járjon.

Ilyen körülmények között vált súlyos problémává a zsidóknak az egész számonkérési eljárásban való *hivatalos* szerepe. A számonkérésben az ügyek bíráiként a nyomozás és ítélezés különböző szakaszaiban szerepelt annyi zsidó vagy zsidótörvények által érintett személy, hogy ennek alapján tapasztalati támpontot is kapott s komoly visszhangra számíthat az a beállítás, hogy az egész számonkérés lényege tulajdonképpen az, hogy most – a múlt visszatorlásaként, amikor a magyarok ítéleztek a zsidók felett – a zsidók ítéleznek a magyarok felett. Ennek a beállításnak a veszélyességét hamar felismerték sokan, azóta nem is egyszer leszögezték hivatalosan és nem hivatalosan, hogy az igazolásnak és a népbíráskodásnak nem az a célja, hogy a zsidók számára adjon az ítélezésre alkalmat a nem zsidókkal szemben, hanem az, hogy a megsértett emberi méltóságért és az elpusztult emberéletekért szerezzen elégtételt az aljassággal és gonoszsággal szemben; s a kormányzat köreiben is hamar kialakult az a törekvés, hogy ezekre a posztokra minél több nem zsidót kell keresni. Azt azonban nem volt bátorsága senkinek sem kimondani, hogy abban a percben, amikor egy olyan szemléletnek akár csak a veszélye is fenyeget, hogy a zsidóüldözésekkel kapcsolatos igazolás és népbíráskodás a zsidók bíraskodása, abban a percben nem azt kell alapelvül kimondani, hogy *lehetőleg* minél több nem zsidó szerepeljen ezekben az eljárásokban, hanem egyenesen és nyugodtan azt, hogy a *zsidóüldözések számonkérésére* vonatkozó különleges bíraskodásban az ügyek bíráiként – akár kezdeti, akár végső fokon – zsidók és zsidótörvények által érintett emberek *egyáltalán* ne vegyenek részt. Erre lehet persze azt felelni, hogy magyar és magyar között ilyen különbséget tenni már maga is fasizmus, zsidók nincsenek, csak különböző eredetű és vallású magyarok vannak, akik egyformán kvalifikáltak minden „állásra”. Azt állítani azonban, hogy annál az azelőtt esetleg nem is politizáló polgári vagy kispolgári munkaszolgálatosnál, aki hazajött arra, hogy egész családját elpusztították, s ezek után beállott a számonkérés apparátusába vallatni, nyomozni és ítélni, annál ebben a minőségben teljesen lényegtelen az ő zsidó megalázottsága és szenvedése, hanem az egyszerűen egy magyar demokrata a sok közül, aki a fasizmus elleni harcban tehetsége szerint részt vesz, ez a legenyhébb szóval mondva fikció. Én ugyan valóban láttam nem egy példáját a személyes momentumok ilyen mértékű szublimálásának is, s a zsidóüldözések lezajlása után komoly megrendüléssel ta-

pasztaltam, hogy az általam vártnál mennyivel nagyobb számban vannak olyan volt üldözöttek, akik konkrét számonkérési ügyekben szenvedélyesen akarják és meg is tudják őrizni a tárgyilagosságukat; arról azonban, hogy ez volna az általánosan uralkodó beállítás, nem tudok. Itt egyébként sincs „életpályákról” szó, amelyekből a zsidókat valaki a zsidótörvény módjára ki akarná zárni, hanem egy egyszeri akcióról, melynek célja az, hogy a magyar nemzet a maga becsületét, amennyire azt büntetésekkel egyáltalán lehet, helyreállítsa, a maga becsületének bemocskolóit megbüntesse és megbélyegezze: mindennél fontosabb tehát, hogy annak az ítéletnek az erkölcsi érvényessége, melyet ennek az eljárásnak a során meghoznak, soha később, semmilyen vonatkozásban megerősíthető és kétségesse tehető ne legyen. Különben is régi jó szabály az, hogy a sértett ne legyen egyben bíró is, ebben az ügyben pedig nyilvánvalóan a magyar zsidóság lép fel a sértett, a vádló szerepében. A zsidók és üldözőik perében tehát – ha a zsidók nem követelnek nemzetközi bíraskodást, hanem súlyt fektetnek arra, hogy ők a magyar nemzet része – a hitel és megnyugvás komoly kilátásával ítélkeznie a nem zsidó magyarság jobbik részének kell és lehet.

Mindezt nem lett volna rossz három évvel ezelőtt nyugodtan megmondani. Sokan úgy gondolják, hogy ezt valamiféle „jobb érzésű” zsidóknak lett volna a dolguk megfogalmazni. Nem tartom azonban különösen jogosultnak, hogy a zsidókkal vagy egyes zsidókkal szemben ilyen erkölcsi követelésekkel lépünk fel, s magunknak ezt a kényelmetlenséget megtagadjuk: bármilyen kényelmetlen lett volna is, bármennyi ingerültséget, félremagyarázást és vádat váltott volna is ez ki a minden ilyenre különösen érzékeny zsidók részéről, ezt igenis azoknak kellett volna megmondaniuk, akik mint nem zsidók viselték magukat *aránylag* oly tisztességesen, hogy valami erkölcsi jogosultságuk van ilyenhez egyáltalán hozzászólni. Gyávaság és kényelmesség volt mindnyájunktól, hogy ezt akkor nem tettük meg, s a zsidók „mérséklet hiánya”-ként sopánkodtunk egymás között olyan dolgokon, melyben ismét csak az egész ország s benne a mi magunk közösségi erőtlensége a döntő tényező. Persze akkor is, ma is, még mindig könnyebb ezt mondani, mint – a középosztályi vezetésű magyar társadalom részbeni kompromittáltsága és súlyos politikai megzavarodottsága mellett – keresztül is vinni. Mert hiába szögezték le hangosan és nyíltan is nemegyszer, amikor a számon kérő apparátus összeállításáról és emberek sokaságának ebbe való beállításáról volt szó, hogy attól, hogy valaki faji üldözött volt, még nem bizonyos, hogy demokrata is, azért végül gyakorlatilag mégis oda lyukadt ki minden illetékes, hogy zsidóknál és zsidótörvények által érintetteknél mégiscsak kevesebb veszélye volt és van annak, hogy az ítélők

utóbb volt nyilas pártszolgálatosokként lepleződnek le. A gyakorlatban tehát bekövetkezett itt is a zsidóság és demokrataság azonosítása. Azonban nagyobb demokratikus nyíltsággal és éberséggel sok mindenben segíteni lehetett volna, és el lehetett volna kerülni, hogy a számonkérés körül oly érezhetően kialakuljon egy új zsidóellenes hangulat. Ez a probléma azonban már nem korlátozódik a zsidóüldözésekért való számonkérés területére, amely nagy részben befejezés felé közeledik, hanem kiterjed az új Magyarország egész közéletére, s külön kell beszélnünk róla.

*Az antiszemitizmus újjáéledése 1944 után:
régi antiszemitizmus és új antiszemiták*

A felszabadulás pillanatában az antiszemitizmus valamiképpen a nullponton volt. Akik nem szerették a zsidókat, azok továbbra sem szerették meg őket, de a lezajlott szörnyűségek mellett eltörpült s az emberek torkán akadt mindaz, amiért egyáltalán szidni szokták őket. Az azóta eltelt esztendőök alatt ez a gátlás teljesen és tökéletesen megszűnt. Ma újból létezik egy szabályos antiszemitizmus, mely a maga hivatkozásait és adalékait csaknem kizárólag az 1945 óta zajló fejlődés különböző körülményeiből meríti. Amióta ennek első tünetei megjelentek, folyik a vita az új antiszemitizmus okairól: egyik nézet szerint egyszerűen a fasizmus ütötte fel újból a fejét, másik szerint a földreform, bélista és más átalakulások által deklaszált rétegek ingerültsége fordul elsősorban a zsidók ellen, ismét mások szerint elsősorban a volt üldözöknél, de kicsit az egész országnak is rossz a lelkiismerete, és ezt most a zsidók ellen emelt ellenvádakkal próbálják kiegyenlíteni. Más oldalról viszont időnként barátságos vagy barátságatlan célzások történnek számonkérési mértéktelenségekre, inflációs jólétre hatalmi pozíciók birtokában, ami azután rendszerint éles visszautasításban részesül. Az antiszemitizmus újjáéledését időnként nevezik *neo-antiszemitizmus*-nak, mások pedig éppen ellenkezőleg kétségbe vonják, hogy ilyenről egyáltalán szabad-e beszélni, és azt hangsúlyozzák, hogy a tömeggyilkosságokból már nagyon is jól ismert régi antiszemitizmus ütötte fel a fejét, s a régi antiszemiták bátorodtak fel újból.

Mindenesetre nem vitás, hogy az új antiszemitizmusban számottevő tényezőt jelentenek a régi antiszemiták. Először azok, akiknek a lelkiismeretét valamilyen számon kérhető vagy valóban számon is kért véték terheli; azután azok, akik nem követtek el számon kérhető dolgot, de kisebb komisszágok, embertelenségek és mulasztások terhelik annyira a lelkiismeretüket,

retüket, hogy ha túl sokat hallanak a zsidóüldözésekért való felelősségről, akkor rosszul érezzék magukat, és azt a rossz érzést a zsidók elleni közhangulatba való lelkes belekapcsolódással egyenlítsék ki. Ott vannak azok, akik a zsidóüldözések alatt őszintén sajnálták a zsidókat meg nem érdemelt szenvedéseikért, azonban ugyanakkor egy bizonyos régi társadalmi hierarchia szellemében szívesen látták a zsidókat a „maguk helyén”, vagyis korlátozottan, szerénységre és alázatosságra szorítva, s ma azt is zsidó túltengésnek minősítik, ha valakinek nincs ugyanaz a halálfélelem az arcára írva, mint akkor, amikor annak idején segítséget kért. Lényegileg ugyanilyen lelkületű az a csoport is, mely őszintén sajnálta és esetleg meg is síratta a halálba induló zsidókat, de ugyanakkor az egészet valamiképpen a magyarországi egész zsidókérdésnek vagy az ő saját külön zsidókérdéseinek a szörnyű, de mégiscsak a problémát lezáró megoldásának látta. Ezért most mind fokozódó ingerültséggel fogadja, hogy a zsidóknak egy bizonyos része végül mégis hazajött, főleg azt, hogy az egész magyar zsidóság legtöbbet szereplő és legláthatóbb része, a budapesti zsidóság nagyobb része megmaradt, ha több nem is igen. Ilyenkor kerülünk azután olyan emberekkel szembe, akik félmillió halottat azon az alapon akarnak eldisputálni a világból, hogy az ő utcájukba mind a tíz zsidó boltos visszajött, sőt még két új is jött azóta. Ilyenkor kerülnek elő azok a megbocsáthatatlan és ép erkölcsi érzékű ember által magáévá nem tehető tréfálkozások, melyek a haláltáborokat és tömeggyilkosságokat akarják visszamenőleg kedélyes és ártalmatlan színben feltüntetni.

Súlyos illúzió és a zsidók részéről öncsalás volna azonban, ha az újból megjelent antiszemitizmus lényegét nem látnánk másban, mint a régi antiszemiták nekibátorodásában. Az nyilvánvaló, hogy minőségében és alapszerkezetében a mai antiszemitizmus sem lehet más, mint a régi volt. Ez azonban nem azt jelenti, hogy pontosan ugyanazoknak az antiszemitizmus, akik ugyanezt a hitvallást a negyvenes évek elejétől mind fokozódóan borzalmas eredménnyel gyakorolták, hanem azt, hogy ugyanúgy tevődik össze előítéletből, zsidókkal való súrlódásokból és társadalmi problémák hatásából, mint minden antiszemitizmus. Minthogy pedig 1944 óta nem vitásan emberek sokasága került a zsidókkal új helyzetekbe, bizonyosak lehetünk felőle, hogy számos emberben most újonnan alakultak ki az antiszemitizmus feltételei. *Nincs neo-antiszemitizmus, de vannak neo-antiszemiták.* Két ponton mutatkozik ez meg a legláthatóbban: az egyik az, hogy komoly számban vannak olyanok, akik a felszabadulás előtt hangsúlyozottan nem voltak antiszemiták, most pedig azok, sőt esetleg annak vallják is magukat; a másik az, hogy ma Magyarországon, bár a magyar parasztság nem lett

antiszemita, sokkal inkább létezik paraszti antiszemitizmus, mint azelőtt. Hangsúlyozom, hogy paraszt alatt szigorúan két kézzel dolgozó közép- és szegényparasztot értek csak, mert hiszen tudjuk, hogy az úriemberekkel egyenrangúvá vált nagygazdaréteg körében az antiszemitizmus, amint ezt az 1919-es alföldi atrocitások megmutatták,¹³¹ azelőtt sem volt ismeretlen.

Az 1944 után történt három helyi zsidóellenes kirobbanás¹³² társadalmi hátterének az elemzése is azt mutatja, hogy itt nem egyszerűen csak a régi antiszemita újból való jelentkezéséről van szó. Az elsőnél világosan kirajzolódik a paraszti akcióval kapcsolatban a nacionalista és a nemzetet zsidó elnyomás alatt tudó középosztály szerepe. A második viszont tiszta kapitalistaellenes proletárügy volt, s pogrommá és antiszemita fertőzőttségűvé nem az az ok, hogy az a két tőkés, aki ellen a népharag fordult, zsidó volt, hanem az, hogy a harmadikat, aki nem volt zsidó, erre való tekintettel néhány rúgás árán futni hagyták. Végül a harmadik ügy érdemi legkevésbé a pogrom nevet, mert itt a népharagot felkeltett úriemberek ablakait felekezeti különbség nélkül verték be, s egyáltalán világos volt, hogy ez a tömeg mindenféle úri vezetéstől vagy félrevezetéstől független, radikálisan forradalmi paraszti tömeg volt.

Ha ezek után azt kérdezzük, hogy milyen hatások és helyzetek tehetnek embereket legújabbban antiszemitává, akkor ezek között kétségtelenül első helyen találjuk az 1945 óta folyó nagy *társadalmi átalakulás veszteségeit*, nagybirtokosokat, vagyoni és hivatali pozíciójukat veszített embereket és rétegeket, akik azelőtt társadalmi helyzetüknél fogva megengedhették maguknak, hogy az eredendő születési fölény némi tudatától eltekintve, mentesek legyenek a veszélyteleneknek tudott zsidók elleni ingerültségtől; most ellenben aktuálissá vált és némi tapasztalati adalékkal megerősödött számukra a demokrácia, kommunizmus és zsidók azonosítása.

De lehettek antiszemitává a társadalmi átalakulás megrázó hatásától olyan rétegek tagjai is, akiknek érdekeit az nem érintette, sőt számukra kifejezetten előnyös volt. A hatalomváltás személycseréivel kapcsolatban itt is érvényesül az a régi szabály, hogy feudális-jobbági szellemmel telített emberek vezetést, uralmat s esetleges fölényt vagy hatalmaskodást

¹³¹ A fehérterror során a zsidógyilkosságok egy részét a Kecskemét környéki tanyavilágban (Izsákon és Orgoványban) követték el.

¹³² Az elsővel az 1946-os kunmadarasi pogromra céloz Bibó István; a másodikkal a szintén 1946-os miskolci esetre, ahol a lincselésnek zsidó származású (malmos, rendőrtiszt) áldozatai is voltak; a harmadikkal kapcsolatban nem világos, hogy a szerző mire gondol, mert az előző két eseten kívül sok más településen is történtek kisebb zsidóellenes atrocitások. Vö. Závada Pál: *Egy piaci nap*. Magvető, Budapest, 2016.

sokkal könnyebben viselnek el történeti tekintéllyel bíró osztályoktól és személyektől, mint újonnan hatalomra kerültől, akkor is, ha az magukfajta, még inkább, ha jól körülhatárolhatóan különbözik is tőlük.

Az antiszemiták további csoportját a *számonkérés* súrlódásai alakították ki. Hiába mondjuk, hogy csak a rossz lelkiismeretűeknek van *okuk* rá, hogy feljelentésektől, számonkéréstől, igazolástól, tisztogatástól féljenek, ez nem változtat azon, hogy a feljelentésnek, számonkérésnek, igazolásnak, tisztogatásnak, hátrányos elbírálásnak való *kitejttség* állapota kiterjedt az egész országra; ha pedig egyszer számításba vesszük a zsidók üldöztetés utáni lelkiállapotát s mindenki vel szemben való bizalmatlanságát, akkor bizonyosra vehetjük, hogy ilyen helyzetekből születtek új antiszemiták. Ennek a csoportnak a legkirívóbb esetei azok, amikor olyanok, akik annak idején az üldözöttek mellett állottak, most hangsúlyozottan szembefordultak velük. Én mindenesetre megbocsáthatatlannak érzem, és elegendő erkölcsi érzék hiányának, ha valaki, akármilyen sérelem is éri, olyat ereszt ki a száján, hogy „megbántam, hogy a zsidókon segítettem”, s nem ritka tapasztalatom az, hogy olyanok mondják ezt, akik most utólag a sérelmükhöz hozzáönvesztik azt a kis vagy semmi segítséget, amit annak idején adtak vagy véltek adni. Azonban nem is az a lényeges, hogy az ilyen esetek milyen számmal vannak, mennyire hitelesek, és ezeken alapszik-e az antiszemitizmus nagyobb része – az utóbbi valóban nem is valószínű –, hanem az, hogy az ilyenfajta esetek a bármilyen eredetű antiszemitizmus *erkölcsi* háttvédjének és megerősödésének el nem hanyagolható tényezői.

Kereshetnénk és találhatnánk még olyan társadalmi és egyéni helyzeteket, melyekből az antiszemitizmust újonnan erősítő súrlódások származnak. Mindezeknek azonban van egy együttes és közös nevezőjük, s ez a zsidóság társadalmi hatalmi helyzetének és helyzeteinek a minden látható jel szerint való megváltozása.

Zsidóság és hatalom problémái és a zsidó hatalom nem létező volta 1944 után

Az ellenforradalmi kormányzati rendszer összeomlása igen széles területen kicserélte Magyarországon a társadalmi hatalmi helyzeteket, a társadalmi és vagyoni lehetőségek és a – vagyoni jólétnek sok vonatkozásában helyébe lépő – kedvezmények és előnyök birtokosait s azokat, kik emberek mindennemű értékelésében és kiválogatásában, vagyis a társadalmi lehetőségek elosztásában részt vesznek. Antiszemiták és érzékeny kedé-

lyű zsidók időnként fantasztikus arányszámokat közölnek arról, hogy ez a kicserélődés milyen mértékben történt zsidók és egykori zsidótörvények által érintettek javára. Nincs értelme e tárgyat elkerülni, mert az ország nem zsidó és zsidó része egyaránt hosszú időre elvesztette ebben a kérdésben az ártatlanságát és gyanútlanlanságát; bármilyen élénken él is az erre irányuló rossz emlékű hatósági arányszámvizsgálatok emléke, ezért ezeket az arányszámokat időnként az ügyeket intéző illetékesek nem hivatalosan ma is megszámojják. Nekünk azonban nem kell utánaszámolnunk, vajon a valóság jobban vagy kevésbé közelíti-e meg ezeket a népi statisztikákat, mert enélkül is számba vehetjük e kicserélődés összetevőit. Közvetlenül a felszabadulás után egyidejűen történt a nagybirtokos rétegnek, az ellenforradalmi kormányzat nagyhivatalnoki karának és a gazdasági élet jobboldal felé kompromittált szereplőinek a letűnése s a volt baloldali ellenzék és a munkásmozgalom pártjainak igazgatási és politikai hatalomra jutása, a gazdasági élet állami és államosított részének új, jobboldal felé nem kompromittált vezetőkkel való ellátása, a nagytőke időleges helyreállása, a zsidók gazdasági és társadalmi érvényesülését korlátozó jogszabálybeli és tényleges korlátok ledőlése¹³³ s különféle veszteségeik részbeni kárpótlása. Mindezekhez csatlakozott, mint egészen átmeneti jelenség, az infláció által felvetett spekuláns, feketéző vagy egyszerűen csak könnyen kereső egzisztenciák rövid virágzása. A nagytőkét az ipari államosítás utóbb lényegesen összébb zsugorította, viszont párhuzamosan mind nagyobb mértékben megnövelte az államosított ipar vezetőinek jelentőségét. A felsorolt különféle csoportok többé-kevésbé ismeretes zsidó–nem zsidó arányszámai alapján bizonyosra vehetjük, hogy a kicserélődésnek, illetőleg részben a régi állapot visszaállításának e folyamata együttvéve elég széles körben zajlott zsidók és zsidótörvények által érintettek javára. Annak azonban, hogy ennek a kicserélődésnek valami közös mozgatója lenne, ellene mond a tekintélyes, részben zsidó tőkésrétegek és kapitalista egzisztenciák ellen irányuló politika megerősödése, melynek nyomán legújabbban olyan kivándorlási hullám indult meg ezek körében, ami igen kétes színben tünteti fel az antiszemiták által feltételezett zsidó hatalom hatékonyságát; s ezt a kétséget az állam által kijelölt gazdasági vezetők arányszámainak kutatása sem egyenlítheti ki teljesen. Az igazság az, hogy az egész kicserélődés részben régi vagy helyreállott társadalmi-gazdasági szerkezeten alapuló vagyoni helyzetekből és pozíciókból, részben a lehetőségeknek és

¹³³ A zsidótörvények és zsidórendeletek eltörlésére egy 1945. március 17-i kormányrendelet kerített sort.

kiemelkedő előnyöknek új szocialista elosztásából és részben teljesen átmeneti konjunktúrákból tevődik össze, s teljességgel forrongó állapotban van; s zsidó vonatkozásban az az egyetlen közös értelme és közös nevezője, hogy mindeme részfolyamatok mind a zsidóüldözések megszűnése és a zsidóüldözők letűnése *után* egyszerre következtek be.

A probléma súlypontja azonban, függetlenül attól, hogy az arányszámok tartósak-e vagy változandók, nem az arányszám ügyén van, még ha ez a jelek szerint sokat foglalkoztatja is az emberek egy részét. Legyünk vele tisztában, hogy mindaddig, amíg a magyar nép teljes egészének az iskoláztatási, pályaválasztási és felemelkedési lehetőségei teljes szélességben biztosítva nincsenek, addig a magyar gazdasági, társadalmi és politikai lehetőségek elosztása terén a legradikálisabb ide-oda rendezés sem juthat többre, mint arra, hogy a magyar urak, keresztény középosztályiak, német származásúak és zsidó származásúak egymás közötti arányszámait tologatja erre vagy arra; e négy csoport számára volt ugyanis Magyarországon különféle irányokban a polgári érvényesülés szélesen kinyílvá, s attól *magától*, hogy ezek egymás közötti arányain akármilyen irányban változtatunk, sem a magyar társadalom szervezete nem lesz egészségesebb, sem fejlődésének útja egyenesebb, sem közösségi lelkiállapota nyugodtabb.

Ellenben igenis érdemes rámutatni bizonyos tisztázatlan értékelési és kiválasztási szempontoknak és világosan nem értékelt tömegtendenciáknak, vonzásoknak és taszításoknak a zsidó–nem zsidó arányszámok eltolódásával való kapcsolatára. Nem *azért*, mert arányszám-eltolódást eredményeztek, és nem *avégből*, hogy az arányszámok „megjavuljanak”, hanem azért, mert hamis értékmérőket adtak, és a magyar társadalmi és politikai lehetőségek helyes elosztása csak ezeknek a tisztázása után juthat egyenesbe. Két összefüggés fontos itt: az egyik az, amelyik zsidóság és antifasisztaság, a másik az, amely zsidóság és kommunistaság között alakult ki.

A zsidóság és demokratság azonosítása vagy összefüggésbe hozatala mindig is fenyegetett minden országban, ahol a demokracia irányában való fejlődés nem volt folyamatos, ahol nagyon erős és tömeges feudális-arisztokratikus-jobbágyi beidegződésekkel kell megküzdeni és nagyon erős szociális és érzelmi kötöttségeket felszámolni ahhoz, hogy az emberek minőségi egyenlőségén és egyenrangúságán alapuló társadalmi szemlélet ki tudjon alakulni. Ilyen környezetben az emancipált zsidóknak, akiknek feudális gátlásokat nem kellett leküzdeniök, a maguk régi közösségének kötöttségeit pedig nagyobbrészt letették, mindig egyszerűbb és magától értetődőbb volt a demokracia mellé állniok, mint másnak. A társadalmi előzmények eltérő volta miatt és a zsidóságnak a társadalom többi részétől

való izoláltsága miatt mindig is illúzió volt e demokrataságnak különösebb példamutató, propagáló hatást tulajdonítani; ellenkezőleg, a zsidóság és demokrataság összekapcsolása hamarosan demokráciaellenes áramlatoknak lett a kifejezett tartalmává. Az ezzel kapcsolatos nehézségek szerte Közép-Európában, Magyarországon a századfordulótól kezdve mindenütt megjelentek; az első világháborút követő összeomlás, az októberi forradalom, a történeti Magyarország szétesése és a Tanácsköztársaság után pedig a zsidóság és demokrataság azonosítása az ellenforradalom hivatalos ideológiájának is a része lett.

A fasizmus teljes kibontakozása e vonatkozásban azt a lényeges változást hozta, hogy a zsidóság és demokrataság összefüggésbe hozatala egyszerű reakciós tévképzetből félelmes gyakorlati politikai kiválasztási alapelvvé vált. A fasizmus Európa-szerte előidézte a közösségi fegyelem ama intézményeinek és beidegződéseinek a teljes felbomlását, melyek a nyers uralomvágyat, hatalmi túltengést, emberi kegyetlenséget és az elvi célokkal, eszmékkel és gondolatrendszerekkel szemben érzéketlen önzést korlátozták; s Európa-szerte minden országból kiválasztotta a fasiszta indulatú és fasiszta erkölcsű ember típusát, azét az emberét, aki örömmel kész felrúgni a társadalmat objektív célok alá vető rendező elvek kényelmetlen ellenőrzését a maga erőszakának érvényesülése kedvéért. Magyarország, az egész Közép-Európával együtt, mind a fasizmus mögött levő társadalmi erők, indulatok és zsákutcák miatt, mind a zsidók közép-európai helyzete folytán eleve el volt jegyezve azzal, hogy a fasizmusnak egy antiszemita változatát éli át, a német szomszédság és túlhatalom pedig külön is közrejátszott abban, hogy a zsidógyűlölet és a zsidóüldözés nagyobb legyen, mint amennyit egy magyar fasizmus magától produkált volna. Ez pedig annyit jelentett, hogy az egész fasiszta kiválogatódás próbaköve nagy részben éppen a zsidókhoz és zsidó származásúakhoz való viszonyulás lett, akiket a zsidóüldözések oly mértékben elkülönítettek, ahogyan soha semmi azelőtt. A fasizmus tehát kizárólag a nem zsidó magyar társadalmon végezte el a maga politikai és erkölcsi kiválogatását, mely oly mértékű volt, amilyennek a magyar társadalom, a szabadságharcot is beleszámítva, évszázadok óta alávétve nem volt. Az első zsidótörvénytől az ellenforradalmi kormányzás véres összeomlásáig terjedő elég hosszú idő alatt mindenki, akit a zsidótörvények nem érintettek, a lehető legnagyobb mértékben és mennyiségben kapta meg a kísértést és alkalmat ahhoz, hogy hatalmi tébolyba essék, embertelen és kegyetlen legyen, hálátlan és aljas legyen, erőszakosan vagy erkölcstelenül érvényesülhessen, hatalomhoz és jóléthez jusson, s azt felelőtlenül élvezhesse. Ezek a lehetőségek a zsidótörvények által nem érintettek közül nemcsak hogy az

utolsóig kiválasztottak minden aljas és alantas lelkű embert, hanem az átlagosan tisztességes emberekből is kihoztak minden rosszat, ami csak rejtve bennük volt.

Innen adódik az a momentum, amelyen keresztül a zsidók helyzete a magyarok demokratikus erkölcsi és vezetői kiválasztását megzavarta: az, hogy a fasizmus kiválogató hatása zsidókkal és zsidótörvények által érintettekkel szemben – akik között természetesen ugyanannyi vagy nem lényegesen kevesebb a fasiszta alkatúak száma – nem érvényesült. A fasizmus bukásakor tehát ott állott egymás mellett a magyar társadalom nem zsidó és zsidó része; az egyik kiválogatva és bőséges arányban kompromittálva, a másik az irtózatossággal ártatlan szenvedés jogainak birtokában és a fasizmusban kompromittálatlanul. Hiába szögezték le hangosan is, hivatalosan is, hogy a zsidótörvények által érintettség magában még senkit sem tesz demokratává, azért gyakorlatilag, elegendő számú demokrata hiányában, mégiscsak jelentőségre jutott az a tény, hogy a zsidókban legalább a demokratikus kiválasztás negatív feltétele, a fasizmusban való kompromittálatlanság, feltehetően megvan. És sajnos, elmaradt az, hogy az ehhez elegendő hitellel bíró személyek közül valaki kifejezetten a zsidók vonatkozásában nagyon határozott és éles különbséget tegyen egyrészt a régi aktív baloldaliak, antifasiszták és mozgalmiak, másrészt azok között, akiket a zsidóüldözések fordítottak szembe a fasizmussal; nem azért, hogy ez utóbbiakat bármiféle hátrányban részesítse, hanem azért, hogy a demokratikus példamutatásban és tanításban való részvétel jogát az előbbieik számára tartsa fenn. E különbségtétel elmaradásának következtében a zsidók általános kompromittálatlanságából két súlyos következményű és visszahatású dolog származott: az egyik a demokratikus tanítás, leckéztetés és helyreigazítás igénye, a másik pedig alapjában fasiszta alkatú embereknek a demokrácia nevében való fellépése. A tanítás és leckéztetés különösen akkor vált vészes hatásúvá, mikor egyben úgy is lépett fel, mint aki a fasizmus uralmának egész ideje alatt a magyar nép igazi érdekeit helyesnek látta, a sovinizmusnak és a történeti Magyarország helyreállítására irányuló politikának az illúziókergető és veszedelmes voltát világosan felismerte; ennél fogva ma is jogosult sovinizstákként rendreutasítani azokat, akik a háborúvesztés megalázottságát s a határokon túli magyarság sorsát erősen a szívükre és szájukra veszik, s különböző helyzetekben nemzeti rátartiságot és nemzeti érdekek védelmét követelik. Ilyen kérdések hiteles mérlegelésének a jogát aztán igazán fenn kell tartani azok számára, akiknek a fasizmus különböző válfajaival és a nemzeti illuzionizmussal való szembenállása a zsidóüldözéseknél korábbi időpontban kezdődött.

A fasiszta alkatú embereknek a demokrácia nevében való fellépése főleg a *forradalmi erőszak* helyzeteiben vált veszedelmessé. Nagyon fontos, hogy világos különbséget tudjunk tenni forradalmiság és fasiszta erőszak között, aminek egy kalap alá vételére különösen konzervatív elemek hajlanak, akik számára mindkettő egyszerűen a szerzett jogok, a formai jogi eljárások és a szelíd módszerek félretételét jelenti. Azonban nem minden elszántság, kíméletlenség és hatalmi akarat jelent fasizmust vagy azzal való rokonságot, sőt nem jelenti azt az *elvszerű* elszántság, kíméletlenség és hatalmi akarat sem, mellyel kapcsolatban pedig valóban súlyos problémák vetődnek fel. Forradalmi alkat és fasiszta alkat között mindig marad egy elvileg egészen világosan és könnyen meghúzható határ: forradalmi alkat az, amelyik egy *elvi cél* érdekében és e cél szigorú uralma alatt hajlandó minden kíméletet és érzékenységet félretenni, fasiszta alkat az, amelyik avégből, hogy kímélet és érzékenység nélkül járhasson el, hajlandó bármiféle célok szolgálatába állni s bármilyen valóságos vagy álideológiát megtanulni és kiszolgálni, amelynek céljait azonban, a maga öncélú *elva-dulásának* a törvényeit követve, minden pillanatban átlépi. Minthogy ma gyakorlatilag a forradalmiság a kommunizmussal egy kiterjedésűvé vált, ez az a pont, ahol rá kell térnünk a kommunizmus és zsidóság azonosításának kérdésére.

A kommunizmusnak a zsidók hatalmi törekvéseivel való azonosítása régi jelszava mind az európai konzervativizmusnak, mind az európai fasizmus számos áramlatának. Magyarországon különösen az első tanácsköztársaság után vált ez az azonosítás az ellenforradalmi közélet közhelyévé, úgyannyira, hogy magyar középosztályi körökben általános elképzelés, hogy a kommunizmus vezetésében és általános irányvonalában egyszerűen zsidó érdekek és célok érvényesülnek, s a zsidókkal való összeköttetés teljesen elegendő ahhoz, hogy valakinek a kommunisták felé útjai legyenek. A fogalomzavar nagyságát illusztrálja egy megjegyzés, melyet a közelmúltban hallottam: „Ugyan mi a bajuk a *kommunistáknak* N. N.-nel, hiszen az mindig *liberális* volt!” E csodálatosan értelmetlen mondatot csak akkor érthetjük meg, ha tudjuk, hogy magyar középosztályi szóhasználatban liberális *zsidóbarátot*, kommunista pedig a *zsidó hátalom* részesét jelenti. A zsidókra is kíméletlenül kiterjedő nagyipari államosítás volt talán az első lépés, mely ennek a szemléletnek a biztonságát komolyan megrendítette. Nagyobb perspektívában pedig a legjobb példa a zsidók helyzetének oroszországi fejlődése, mely világosan mutatja, hogy a kommunizmus fejlődését, anélkül hogy az elején „zsidóbarát” lett volna s utóbb „zsidóellenes”-sé vált volna, egészen más erők mozgatják, mint a zsidókhoz való viszony.

Az ellenben igaz, hogy zsidó értelmiségi és zsidó kézműves rétegek aránylag könnyebben és gyorsabban reagáltak a kommunizmusra, ami elég könnyen magyarázható a zsidóságnak a feudalizmushoz és a kapitalizmus-hoz való másféle viszonyából és nagyobb fokú társadalomkritikai készenlétéből. A szocializmus, különösen a marxista szocializmus elfogadásának ugyanis fontos előzménye a kapitalizmus belső logikájának végső következményéig való végiggondolása: azért arisztokratikus-jobbági szellemmel telített emberek a marxizmus pusztá megértéséig is nehezen juthatnak el. Ezen keresztül, nem pedig a zsidó kapitalista és zsidó szocialista titkos ösztetartásán keresztül függ tehát össze a zsidók kapitalizmusa a zsidók szocializmusával. Ez az összefüggés nem tömeges jellegű, hanem az egészében polgárián demokrata zsidó társadalomból egy elit kiválasztódását eredményezi, mely belekerül a munkásmozgalom, különösen a forradalmi munkásmozgalom nagy olvasztó és asszimiláló közegébe. Abban az arányban, amilyen arányban az egész társadalom fejlődése előrehalad, mindinkább megteremtődnek annak a feltételei, hogy a szocializmus mozgalmaiba és akcióiba való bekapcsolódók összetétele megfelelően kiegyenlítődjék.

Magyarországon 1944 után e vonatkozásban is nem a régi mozgalmiak s a mozgalomhoz komoly kiválogatódással asszimilálódó újak jelentik a problémát, hanem az újonnan csatlakozottak *tömege*, akiket a közelmúltban lezajlott zsidóüldözések visszahatása vitt és visz oda. Ez utóbbiak nagy száma az üldözés pusztá tényén túlmenően különleges magyarországi körülményekkel függ össze. A hitlerizmus zsidóüldözésének európai méretű kibontakozása után ugyanis Európa-szerte kialakult az a helyzet, hogy a zsidóüldözésekkel két komoly tényező fordult hatásosan szembe: az egyik a harcos baloldaliság s azon belül mindenekelőtt a kommunizmus, a másik az európai tradíció különféle komolyabb fellegvárai, egyházak, konzervatív bürokrácia, konzervatív középrétegek. Nem vitás, hogy Európa-szerte az első tényező volt a nagyobb lendületű, de a második tényező, nem annyira a világnézeti harc terén, hanem a zsidók közvetlen fizikai védelmezése és megmentése terén, nem csekély erőt tudott felvonultatni. Magyarországon azonban ebben a kérdésben az európai konzervativizmus erői, mint láttuk, minden alkalmi erőfeszítés ellenére *egészben* csődöt mondtak, elsősorban azért, mert a fasizmussal már előzőleg fertőzött ellenforradalmisággal való kapcsolatuk a döntő pillanatokban bizonytalanná tette őket. Ennek lett az a következménye, hogy a magyar zsidóságnak az az alapjában véve apolitikus tömege, mely addig meglehetősen passzívan követett egy nagyjából konzervatív jellegű liberális-kapitalista felső vezetést, most a zsidóüldözések kérdésében mind az erkölcsi helyt-

állás, mind a fizikai védelem terén nem látott mást, mint a kommunista pártot. Nem azt jelenti ez, hogy ez a tömeg többségében kommunistává lett volna, még kevésbé tudja követni a kommunista pártot a különböző kapitalistaellenes akciók után; csak éppen azt tartja számon, hogy egy, a kapitalizmust helyreállító kormányzás Magyarországon egyúttal ellenforradalmi, antiszemita akciókat is jelentene. A kérdés illetően beállítását senkinek sincs joga kifogásolni, csak éppen, mint tömeges jelenség, bizonyos problémákat vet fel.

Ennek a problémának van olyan része, mellyel a munkásmozgalom is időszerűnek tartja foglalkozni: ti. hogy e csatlakozó tömeg tekintélyes részében életvitel, életideálok, gondolkodási formák tekintetében alapvető polgári beidegződések élnek. Ezt felesleges is hosszasan magyaráznom, mert az az erély és keménység, amivel a párt ezeket a polgári tendenciákat saját kereteiben üldözi és szükség esetén teljesen kirekeszti, s általában a tőkés és kereskedő egzisztenciák lehetőségeinek a megszorítása irányában eljár, inkább keményebb, mintsem enyhébb annál, amit a kívülről szemlélő szükségesnek tarthat.

A csatlakozóknak egy további csoportja azonban már nem ilyen könnyen felismerhető, bár a probléma, amit okoznak, szintén elég nyilvános és elég világos: ez azoknak a csoportja, akiket annak tudata visz csatlakozásra és tűzön-vízen keresztül való megbízhatóságra, hogy a kommunisták követelik és viszik keresztül a legerélyesebben ellenfeleikkel, mindenekelőtt a fasiszmissal szemben a legkeményebb támadó- és büntetőakciókat, s juttatnak híveiknek erős és hatásos hatalmi helyzeteket. Ennek kedvéért ez a lelkiállapot szívesen és nehézség nélkül adja fel, ha kell, teljesen, polgári beidegződéseit és tendenciáit is. Ennek a lelkiállapotnak két nagyon különböző erkölcsi megítélés alá eső összetevője van: az egyik, a ritkább, az elszenvedett bántalmak után nyugalmat találni nem tudó elégtétel-kérés, a másik, a gyakoribb, a hatalmi túltengés, az erőszak és uralom önmagáért való szeretete, az, amit fentebb fasiszta alkatnak nevezünk. Ilyen tendenciákkal szemben kiválogatást végezni nem könnyű és nem gyorsan elvégezhető dolog, mert ha a hangsúly a kemény módszerek üldözésére kerül, akkor a forradalmiság jut veszélybe, ha pedig a zsidók mellőzésére, akkor a fasiszta elemek csökkenése helyett azok erősödését idézi elő.

Mindebből sok minden következik, ami a párt egyes akcióit itt vagy ott gyakorlatilag félreviszi, vagy a párt népszerűségét érinti. Mondhatjuk-e azonban ezek után, hogy a magyar kommunizmus hatalmi szerkezetében olyan összefüggések és szálak alakultak ki, melyek a zsidóság számára együttvéve jelentenek hatalmi lehetőségeket?

Sokak számára nagyon furcsán fog hatni, ha azt mondjuk, hogy Magyarországon e pillanatban, minden valóságos helyzetet és fejlődési lehetőséget számba véve kevésbé van zsidó hatalom, mint valaha a legújabb korban; s ha azt mondjuk, hogy ma az egész magyar társadalmi és politikai fejlődés olyan ponton van, hogy minden zsidó–nem zsidó arányszámprobléma immár belátható időn belül meg fog szűnni.

Mi az, hogy *zsidó hatalom*? Nagyon világosan körül kell határolnunk egy ilyen kifejezésnek a használatát, ha nem akarunk belecsúszni az erre vonatkozó közvélekedések félrevezető laposságaiba. Több, sok ember személyes pozícióját, hatalmi lehetőségeit akkor nevezhetjük együttes hatalomnak, ha ezek a személyes pozíciók, működési körök és lehetőségek egymással a társadalom szerkezetében valamiféle módon tartósan összeműködnek, és ebben az összeműködésben valamilyen közös momentumnak – az adott esetben annak, hogy e pozíciók birtokosai zsidók – döntő, összeműködést irányító, szabályozó szerepe van. Ennek alapján először is legyünk tisztában azzal, hogy ebben az értelemben sem az összes zsidó, sem külön a magyar zsidók – társadalmi elhelyezkedésük, világnézeti beállításuk, nemzeti, közösségi hovatartozásuk sokfélesége és szétesettsége folytán – nem alkotnak együttesen valamiféle egységes zsidó hatalmat. Nem mondhatjuk azt sem, hogy a zsidóság kifejezett vallási és egyéb szervezeteinek számba jövő hatalmi helyzete volna Magyarországon. Csupán abban az értelemben beszélhetünk zsidó hatalomról, hogy kereshetünk a társadalomban olyan, egészben nem zsidó hatalmi szervezeteket, melyeknek működésében és hatásában bizonyos pozíciók és hatáskörök betöltőinek zsidó volta döntő, összeműködést irányító és szabályozó szereppel bír. Ebben az értelemben zsidó hatalom volt annak idején a magyar kapitalizmus zsidó fele: olyan szervezet volt, mely a társadalom teljes szélességében szétágazott, az ismeretség, kölcsönös szolgálatok, közös vállalkozások és érdekeltségek, egzisztenciaalapítás és egzisztenciafenntartás személyes és anyagi szálaival kapcsolódott egymáshoz, és ezt az egész hálózatot megfelelő pillanatban „a” zsidóknak és egyes zsidóknak *mint* zsidóknak valamiféle ügye, érdeke, szükséglete, nehézsége, sérelme, követelése szolgálatában meg lehetett mozdítani, eszközül lehetett használni, áldozatkészségre lehetett bírni; s olyan szervezet volt, mely a maga tág és laza érdekviszonylatain belül hajlandó volt ilyen ügyeket a maga többletsúlyával felerősíteni, s ugyane határokon belül hajlandó volt saját akcióit úgy irányítani, saját megnyilatkozásait úgy fogalmazni, hogy ezekben külön, együttes vagy zsidó szempontokra figyelemmel legyen. Kisebb mértékben ugyanilyen lehetőségeket tartalmaztak a sajtó és kultúraterjesztés apparátusának egy része, valamint egyes baloldali politikai szervezetek.

Mindezek közelről nézve egyáltalán nem úgy működtek, ahogy azt az idevonatkozó antiszemita rémtörténetek alapján el szokták képzelni, s ha történetesen egy öntudatos zsidó adott hitelt a történeteknek, s fordult e hatalmak bármelyikéhez, akkor keservesen csalódva tapasztalhatta meg a „zsidó összetartás” nem működését vagy más szempontokból való befolyásolhatóságát. Aki azonban szerényebb igényekkel közeledett hozzájuk, az megtapasztalhatta, hogy ha nem is volt bennük zsidó szempontú összefüggő terv és mélyreható közösségi öntudat, azért zsidó szempontból „használható” szervezetek voltak.

Ebben az értelemben ma Magyarországon szolid, fundált zsidó hatalom nem létezik. Mindenekelőtt az a helyzet, hogy – a nagytőke államosításától eltekintve is – a zsidó egzisztenciák azt a szétromboltatást és szétzórátást, amit a zsidótörvények és zsidóüldözések alatt szenvedtek, nem tudták kiheverni, és nem tudtak az egész gazdasági életbe úgy visszaépülni, ahogyan bele voltak épülve, s erre való kilátásaik most, amikor a szocialista átalakulás megkezdődött, csak csökkenni fognak. Az egyes egzisztenciákat összefogó nagy szervezetek terén pedig az a helyzet, hogy ma Magyarországon a zsidó hatalom valaha valóban érvényesült szervezetei és befogadó közegei, a kapitalizmus éppen úgy, mint a baloldali politikai szervezetek, a maguk nem zsidó felével egyetemben vagy széttörttek, vagy beolvadtak, vagy teljességgel függő viszonyba kerültek.

Köztudomású, hogy ennek megfelelően viszont megnövekedett a közszolgálatban, államosított gazdasági életben és pártszervezetben elhelyezkedők száma, azonban az, hogy az ilyen módon kialakuló egzisztenciák ugyanolyan összefüggő társadalmi, hatalmi hálózatot jelentenek-e, mint az egykori „zsidó tőke” volt, ma több mint kétséges. Hiába van itt és itt ennyi meg ennyi zsidó származású ember fontos pozícióban, az, hogy ezek a helyzetek adott esetben zsidó érdek, zsidó összetartás, zsidó sérelmek ügyében számítanak-e valamit, teljes mértékben bizonytalan. Számos zsidónak, zsidóüldözések által érintettnek, zsidó szervezetnek és zsidó érdekeltiségnek kis, méltányos vagy magától értetődő követelésekkel kapcsolatban is időnként keserű vagy legalábbis kesernyés tapasztalataik vannak arról, hogy pozícióknak zsidókként számon tartott birtokosai mennyire nem mutatnak kedvet arra, hogy ezeket az ügyeket mint zsidó ügyeket magukévá tegyék, olyankor, amikor ezeknek az ügyeknek az államhatalmat irányító politikai vonalvezetéssel és célokkal közössége nincsen, bár azokkal nem is ellenkeznek.

Innen van az, hogy miközben keresztény középosztályi és kispolgári tömegek szilárdan meg vannak győződve, hogy Magyarországon a zsidóknak

olyan jó dolguk és oly sok hatalmuk van, mint még soha, ugyanakkor mindenki, aki a zsidóságnak mint egésznek a helyzetét mint zsidó érzékeli, ezt minden hatalmi helyzet, minden pozíció, minden ítélkezési lehetőség mögött valahol ingatagnak, törékenynek, veszélyeztetettnek kell hogy érezze. Ez a veszélyeztetettség kifelé nem látható másban, mint az ellenforradalom és restauráció győzelmére számító társadalmi erők megnyilatkozásaiban, ezért kapcsolódik össze ez a veszélyérzet a nem kommunista zsidókban is az ellenforradalmi restauráció fenyegetéseivel s az azoktól való félelemmel. Ebből csupán annyi van megalapozva, hogy robbanásszerű és szabadjára hagyott antiszemita akciók csakis egy ellenforradalmi restaurációban fenyegetnének. A zsidó helyzet törékenysége azonban ettől függetlenül és ennél mélyebben is fennáll. Fennáll azért, mert a zsidóság helyzete a legutóbbi évtizedekben az ellenforradalmi zsidóellenesség, a konszolidációs zsidó biztonság, a zsidótörvények, a zsidóüldözések és végül a felszabadulás egymást ellentétekben követő kilengései során olyan módon éleződött ki mindig jobban és jobban, hogy végre már olyan erős és éles azonosulások felé jutott el, melyeken belül a zsidók ügye immár minden önállóságát elveszítette. A hatalmas zsidó nagytőke és nagypolgárság a legsikeresebb restaurációban sem lehetne már más, mint a konzervatív társadalmi és politikai hatalmasságoknak egy elég szerény függvénye; a zsidó demokratizmus és radikalizmus pedig, mely a történelem folyamán különféle szervezetekkel azonosult, s azokkal nagyjából zsákutcába szorult, mostanra gyakorlatilag teljesen függésbe került egy olyan valamivel, ami viszont *vele* komolyan sohasem azonosul: a munkásmozgalom forradalmi pártjával. Ez ugyanis olyan politikai szervezet, mely a lehető legkisebb mértékben használható fel arra, hogy saját fegyelmén, belső törvényein és céljain kívül eső célok érdekében komoly és széles összefüggésben használható legyen. Lehetnek és bőven vannak a párt kisebb hatalmi helyzetében lévők között olyanok, akikben zsidó közösségi öntudat, zsidó összetartás és zsidó szenvedések emléke él, s ez ügyek intézésében, emberek megítélésében, kérdések felfogásában szerepet is játszhat, ezek azonban kizárólag alkalmi, törékeny és bizonytalan lehetőségeket eredményeznek. Csak a társadalom szélességében elágazó társadalmi szervezetek alkalmasak arra, hogy a társadalmi szolidaritás különféle viszonylatai és szövődékei rájuk telepedjenek; a kommunizmus pártjának olyan a fegyelme és az egész belső szerkezete, hogy egyrészt felfelé, a maga magasabb vezetése felé, másrészt lefelé, a tömegek és tömegekkel való viszony irányában erős és feszült kötöttségeken épül fel, melyekben belül a különféle pozícióknak nincs saját támaszuk és egyensúlyuk, hanem fentről és lentől érvényesülő párterők függvényei, és azok ál-

lásfoglalásán és belső áramlatain múlik, hogy meddig tartanak. Nincs meg tehát annak a lehetősége, hogy a pártot valaki pozíciójának veszélyeztetése nélkül tartósan, rendszeresen, intézményszerűen más, a társadalom szélességében és másfelé elnyúló érdekösszefüggések szolgálatába állítsa. Míg annak idején a bevallottan antiszemita ellenforradalmi államhatalomnak ahhoz, hogy a zsidókat gazdasági pozícióikból és államtól függő állásaikból kivesse, belül komoly megrázkódtatást okozó s külföldön Magyarországgal szemben igen súlyos elítélést kiváltó külön törvényhozásra volt szüksége, addig ma, ha a párt irányadó erői arra jönnek rá, hogy a párt további előrehaladása szempontjából szükség van arra, hogy ennyi meg ennyi pozíciót hangsúlyozottan nem zsidók töltsenek be, akkor ehhez semmiféle törvényre nincs szükségük, és ezt megtehetik anélkül, hogy ezt a szót, hogy: zsidó, kiejtenék.

Természetesen azok, akik benne élnek a zsidó uralom és kommunista uralom azonosságának és zsidóktól kapott és kommunistáktól kapott sérelmeik azonosságának a tapasztalataiban, egyáltalán nem látják, hogy mi indítaná a kommunistákat arra, hogy a zsidó–kommunista azonosítás káros következményeivel foglalkozzanak. Ők úgy látják, hogy ezek a káros következmények a legnagyobb mértékben itt vannak, és ha a kommunisták ezt nem veszik észre, és ellene nem tesznek semmit, akkor ennek más oka nem lehet, mint az, hogy ezt így tartják jónak, és ez ellen nem is akarnak tenni. A kommunista párt számára azonban a probléma időszerűségét nem a társadalom különféle, részben vele szemben álló csoportjainak a lelkiállapota szabja meg, hanem a saját akcióinak és fejlődésének a belső törvényei. Ezeknek a síkján pedig annak, hogy a kommunista párt ezzel a problémával foglalkozzék, két feltétele van: az egyik az, hogy a párt saját akcióinak belső fejlődésén, kibontakozásán, sikerén vagy sikertelenségén mutakozzék meg, hogy a zsidó–kommunista azonosítás időszerű, számbavételre érett veszélylé vált. A másik az, hogy a párt utánpótlásában megmutatkozzék a párt társadalmi háttérének a kiszélesedése, mely a felszabadulással következett be, s mely egy idő múlva feltétlenül meg fogja változtatni azokat az akár régi eredetű, akár frissen keletkezett összetételbeli egyoldalúságokat, melyekről szólottunk. Ez természetesen nem úgy történik, ahogyan azt közép-kelet-európai fantáziával el szokták képzelni: hogy a párton belül harc folyik egy zsidó szárny és egy zsidóellenes szárny között, a zsidóellenes szárny valami módon szimpatizál a nemzeti antikommunistákkal, és arra készül, hogy ezek számára a kommunizmust kellemesebbé tegye. Mind az utánpótlás társadalmi háttérének a kiszélesítése, mind az ily módon kiválasztódó új vezetők felnevelése a kommunista párt nem zsidó és zsidó eredetű veze-

tő rétegének az együttes és szenvedélyes közreműködésével történik, s az új vezető réteg világosan látható jelek szerint semmivel sem lesz a réginél több tekintettel azokra, akik valamilyen nemzeti vagy antiszemita alapon fűznek hozzá várakozásokat. Az alsóbb vezető garnitúrák és pártbeli tömegek síkján azonban valóban elképzelhető, hogy e folyamat során diszszonáns és az antiszemitizmus határát súroló jelenségek lépnek fel; az azonban, miképpen másutt, úgy e vonatkozásban sem elképzelhető, hogy a párt a maga útján és célján kívül eső erők eszközeként felhasználható legyen.

A megoldás útjai

Mi mutatkozik meg az egyetemes zsidóüldözésnek s a Magyarországon legújabban kialakult helyzetnek mindebből az összképéből? Az, hogy egy olyan embertelen, dehumanizált viszonyról, előítéleteknek, félelmeknek, közösségi súrlódásoknak, súlyos bántalmaknak és üldözéseknek olyan circulusáról van szó, melynek nagyon sok kész sínje és útja van az emberek indulataiban, mozdulataiban és gondolataiban, s ezért esetleges enyhülések után is nagyon kevés kell ahhoz, hogy az egésze jellemző embertelen helyzetek tovább folytatódjanak, rekonstruálódjanak vagy újból kezdődjenek.

Mondottuk, hogy mindezzel szemben kilátástalan egyetlen „megoldás”-t, varázsszert, varázsszót keresnünk; amire szükség van, az a circulus lelassítása, a mögötte levő feltételek megváltoztatása és a körülötte terjengő atmoszféra emberségessé tétele. Magyar viszonylatban ma a legfontosabb először a *zsidóüldözésekért* való *felelősségvállalás* szellemének a kialakítása és terjesztése s ugyanakkor a jogi vagy erkölcsi számonkérés kérdésében a felelősséget és bűnösséget nagyon komolyan vevő, de a számonkérés feltételeit, mértékeit és határait tisztázó közfelfogás kialakítása; azután a közösséghez való viszony tekintetében az *asszimiláció* és a *külön zsidó öntudat* valóságának és lehetőségének az egyidejű komoly *elismerése*, mindkettő számára megfelelő tiszta feltételek és jóakarató környezet teremtése s egyben az egész közösségi hovatartozás kérdésének minden általános sémától, erőltetéstől és követeléstől való megtisztítása; végül éberség az *antiszemitizmus* új jelentkezésével szemben, főleg azzal a szemlélettel szemben, mely a *demokrácia* és *zsidóság* azonosításával egyiket a másikkal igyekszik gyűlöltté tenni, ami azonban egyúttal éberséget és szembefordulást jelent azokkal a hamis értékelési és kiválasztási szempontokkal szemben is, melyek erre az azonosításra alkalmat adnak. Ennek érdekében kinek-kinek

fel kell lépnie a maga körében azokkal szemben, akik akár mint zsidók, akár mint antiszemiták, demokrácia és zsidóság téves azonosításában élnek és eszerint cselekszenek, bármilyen kényelmetlen és hálátlan feladat is ez adott esetben mindkét irányban. Ez azonban semmiképpen sem jelentheti egy olyan politika követelését, mely kifejezetten a zsidókérdés és antiszemizmus körül forog, vagy az arányszámokat akarja „javítani”, hanem csakis egy olyan politika nevében történhetik, mely mindenestül túlnyúl és túlnéz a magyar társadalmi kiválogatódás minden eddigi betegségén, aminek a zsidók úgynevezett arányszámai csak egyik s nem egyetlen tünete. Egy ilyen politikának, mely azonos az osztály nélküli társadalom megvalósítására való törekvéssel, a legkonkrétebb problémája egyrészt egész nevelési rendszerünk átalakítása, másrészt a magyar társadalom még mindig legmegakadtabb fejlődésű részének, a magyar paraszti szegénységnek abból a passzivitásból és társadalmon kívüliségből való kimozdítása, amely a magyar társadalmi kiválogatódás mindenféle egyoldalúságának végső és ma is még legfőbb oka.

Mindezeket a tennivalókat a magyar helyzet pillanatnyi problémáin túlnézve, általános érvennyel úgy foglalhatjuk össze, hogy két dologra van szükség: az egyik a zsidókérdésen túlmenő általános harc az emberek sorsszerű minőségi különbségeit valló *előítéletek ellen* és az ember és ember minőségi egyenrangúságán alapuló *társadalmi rendért*, vagyis a zsidókat körülvevő környezet új rendjéért és egyensúlyáért; másrészt a szorosan vett zsidó–nem zsidó viszonylatban az emberi közlekedés útjainak, a közlés, érintkezés, kérdezés, válasz, szemrehányás, magyarázat, számonkérés, felelősségvállalás gesztusainak és hangjának visszahumanizálása, emberivé, valóságossá tétele. *Emberivé* tenni nem annyit tesz, mint a szavak és kérdések néven nevezését elkerülve *általános* formulákba burkolni, hanem annyit, hogy az előítélettel szemben megterhelt és sémává merevedett zsidó–nem zsidó viszonylatok benne rejlő emberi *tartalmát* érvényre juttatni.

Befejezés

Ezzel az egész gondolatmenettel szemben bizonyosan lesz számos ellenvélemény és kritikai megjegyzés, s ez így is van rendjén. Előre csupán néhány legfőbb és bizonyosan bekövetkező megjegyzésre szeretnék válaszolni.

Az első ilyen megjegyzés az lesz, hogy az egész gondolatmenet túl sok erkölcsi elv, túl sok lélektani momentum és túl sok egyéni magatartás elemzésével köríti a kérdés társadalmi magját, mely röviden és egyszerűen

végül mégiscsak arra az igazságra redukálódik, hogy a zsidókérdés kiéleződése a társadalmi fejlődés zavarai és nehézségeivel függ össze, s a társadalmi fejlődés útjának kitisztulásával, az osztály nélküli társadalom felé való fejlődés elindulásával gyakorlatilag meg fog szűnni. Több ízben állást foglaltam e tétel mellett, mint ami a kérdésre vonatkozó igazságnak az egyik leglényegesebb és legdöntőbb része. Azonban azokon a területeken, ahol közösségi hisztériák, fasizmus, antiszemitizmus és társaik helyezkednek el, vannak olyan további erkölcsi és lélektani problémák is, amelyek figyelembevétele nélkül az ellentétek kiéleződését maradéktalanul nem magyarázhatjuk meg, s magunkat váratlan meglepetések ellen nem vértelmezhetjük fel.

A második ellenvetés az lesz, hogy ez az egész gondolatmenet éppen az objektivitásra való túlzott törekvésével válik igazságtalanná, mert oly mértékben párhuzamosan kezeli zsidók és környezet sérelmeit és tapasztalatait, hogy végül, akárhányszor hangsúlyozza is a különbséget, mégis egy olyan atmoszféráját teremti a kérdés tárgyalásának, ahol a környezet sérelmei és hátrányos tapasztalatai az irtóztos mennyiségű zsidó szenvedéssel egyenrangúakként tűnnek fel; s különösen veszélyes dolog objektív igényű gondolatmenettel tápot adni annak a véleménynek, hogy az antiszemitizmus létrehozásában a zsidók részesek, s az antiszemitizmus különféle közhangulatainak elemzésével, állításaik gyakori kimondásával ezeknek polgárjogot adni. A párhuzamos kezelés és a zsidókkal szemben álló nézetek kimondása azonban nem abból a szándékból származik, hogy mindkét félnek igazat adjak, és zsidóság és antiszemitizmus között valami középutas mérleget csináljak. Hanem azért szükséges, mert a társadalmi és társadalom-lélektani valóság felé vezető ajtót semerre és semmi címen nem lehet lezárni; s éppen egy, az emberek erkölcsi állásfoglalását befolyásolni kívánó gondolatmenet az, mely csakis a valósághoz tartozó *minden* dolog kimondása és mérlegre tétele útján próbálkozhatik azzal, hogy különböző és szemben álló embereket kicsalogasson azokból a burkokból, melyeket azok szenvedésből, sérelmekből, rossz lelkiismeretből, félrevezető tapasztalatból és a valósággal való kapcsolat megszakításából vonnak maguk köré.

Lesz végül egy harmadik ellenvetés is, mely éppen ellenkezőleg, azt fogja mondani, hogy ez a gondolatmenet nemhogy túlon túl egyenlő lábra állítaná zsidók és antiszemiták egymás iránti ellenségességének kérdéseit, hanem éppen ellenkezőleg, ezt az egymással mégiscsak párhuzamos és egymást kiegészítő dolgot a lehető legnagyobb részrehajlással és egyenlőtlenséggel kezeli: a nem zsidók felé bőven osztja a kemény és elítélő sza-

vakat, s a zsidóüldözésekért való felelősség örökös hangoztatásával újabb tápot ad a zsidók elégtétel-keresésének, ellenben a zsidók mértéktelenségéről nem szól, hanem csak vattába csomagolva beszél arról, hogy a zsidók magatartásai a környezetre hogyan hatnak. Ez azonban nem véletlenül történt így. Aki a zsidó helyzet valóságáról a legkevesebbet is úgy akarja mondani, hogy azt zsidók is meghallják, annak két dolgot kell előbb magában teljesen feloldania: egyrészt azokat a nagy vagy kis indulatokat, haragot, ellenségességet vagy bosszankodást, melyek benne a zsidókkal szemben valaha léteztek vagy felkeltek, másrészt pedig bármiféle erkölcsi ítélkezésre vagy akár csak erkölcsi leckéztetésre és tanulságok levonására való hajlandóságot. Ezer év történeti tapasztalata kapcsolta össze a zsidók számára a környezet ingerültségének a legkisebb megnyilvánulását a legnagyobb és legigazságtalanabb bántalmaknak való kitettséggel és a legkisebb erkölcsi leckéztetést a teljes erkölcsi leértékelés és semmibevevés képzeivel. De ettől eltekintve sem szokott semmilyen vonatkozásban különösen sikeres lenni olyan erkölcsi indulatok és kemény ítéletek kifejezésre juttatása, melyek nem vonatkoznak ugyanolyan erővel a szólóra magára is. Hagyjuk meg tehát ezt olyanoknak, akik a zsidók *nevében* és képében beszélhetnek *hozzájuk*. A magam nem zsidó magyar feleimmel szemben ellenben nem volt okom ilyenfajta tartózkodásra, mert mindazokban az előítéletekben, ingerültségekben, fölénytudatban, ridegségben, cselekedetekben és mulasztásokban, melyekre vonatkozóan kemény szavakat írtam le, semmi sem volt olyan, amit valami módon át ne éltem volna, vagy amelynek felelősségében közvetlenül vagy közvetve részesnek ne tudnám magamat. Ezért kérem az olvasót is arra, hogy ne álljon meg annál, ami azért tetszik neki, mert a másiknak s a másiktól szól, hanem inkább annál, ami reá vonatkozik. S szeretném, hogy aki nem tud egy véleményre jutni a szerző tételeivel, fogadja el a *jó szándékát* közös kiindulási alapnak.

1948

KÖRÖSY FERENC LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK¹³⁴

Budapest, 1948. dec. 12.

Igen tisztelt Professzor úr!

Engedje meg, hogy ismeretlenül zavarjam soraimmal, valószínűnek tartom, hogy ez újabban gyakran előfordul Önnel. Elragadtatással olvastam a Válasz hasábjain megjelent tanulmányát és nem bírtam megállani, hogy ezt az elragadtatásomat a szerzővel ne közöljem.

Bemutatkozás helyett itt küldöm néhány írásomat ugyanerről a témáról és nagyon örülnék neki, ha elolvasva őket, arra a meggyőződésre jutna Professzor úr, hogy tudása egy-két árnyalattal még gazdagabb lett. Ennél sokkal többet nem remélek, mert ámbár a saját írásaimat nagyon sokra is tartom, de először életemben belátom, hogy nem a legjobb, ami erről a tárgyról íródott. A társadalmi összefüggések analysise dolgában kétségtelenül az enyém felett áll Professzor úr tanulmánya, míg a többi vonatkozásban is legalább megüti annak mértékét. Talán egyetlen pont, melyben tavaly többet mertem mondani, a zsidó kommunisták és a kikeresztelkedett zsidók lelkiállapotának messzemenő és a zsidóságra egyaránt végzetes hasonlósága, de idén persze sokkal nehezebb is lett volna ezt a kényes pontot végigvezetni. Ezenkívül talán sikerül a cionizmus gondolatát kissé közelebb hoznom Professzor úrhoz, ámbár úgy látom, hogy meglehetősen felismeri annak óriási jelentőségét. Egyáltalában olyan hihetetlen mértékben a lelkemből beszél az egész tanulmány, hogy szinte szégyenlem megírni, mert egészen szokatlan számomra, hogy valakinek mintegy hízelegjek.

Az utolsó évtizedben szinte mindennel, ami történt és amit le lehetett írni, többé vagy kevésbé ellentétben álltam. Ebbe hamar belebetegszik az ember lelke. Tanár úr objektív, okos és emelkedett írása hosszú idő óta az első gyógyszer volt erre a betegségre, ezért írok most, hálából és megbecsülésből.¹³⁵

¹³⁴ Fejléc: Dr. Körösy Ferenc, egyetemi magántanár, Budapest, VI. Délibáb u. 28.

¹³⁵ Körösy Ferenc 1956 után kivándorolt Izraelbe, s a haifai Technion, majd a beér shevai egyetem tanára lett. Kézírtos visszaemlékezéseiben, amelyeket fia, Joszi Korazim szíves-ségéből olvashattam 1996-ban Jeruzsálemben, nem tett említést sem Bibó Istvánról, sem a zsidókérdés-tanulmányról. (Dénes Iván Zoltán)

Nagyon nagy örömet szerezne vele Professzor úr, ha alkalmat adna rá, hogy a közeljövőben személyesen is megismerkedjünk egymással. Kérem, tegye lehetővé, hogy Pesten jártában találkozassunk, a legjobb természetesen az volna, ha megtisztelne és ellátogatna hozzánk.

Az imént beszéltem Csécsy Imre közös barátunkkal és abban maradtam vele, hogy még ma este írok egy rövid ismertetést a lapja számára erről a tanulmányról.¹³⁶

Kérem, fogadja Professzor úr ismeretlenül legőszintébb tiszteletem kifejezését mellyel maradok

kész híve
Kőrösy Ferenc

¹³⁶ Csécsy Imre (1893–1961) publicista, író, műfordító, polgári radikális politikus

DÉNES BÉLA LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK¹³⁷

Budapest, 1949. jan. 14.

Bibó István dr. egy. tanár úrnak
Budaösten

Kedves Professzor úr!

Igen komoly élményt jelentett számomra az Ön, a Válaszban megjelent tanulmánya. Úgy a korábbi, melyet bevallo, csak most olvastam el, mint a zsidókérdésről szóló.

Engedje meg, hogy mellékelten igaz tisztelettel megküldjem két kis tanulmányomat, melyek talán még jobban megvilágítják a cionista álláspontot, melynek én régi-régi munkása vagyok.

1949. jan. 1-ig mint a Szocialista-Cionisták Pártja elnöke s mint az Új Élet szerkesztőbizottsági tagja stb., stb. szolgáltam ügyünket, jan. 1. óta pedig a most alakulóban lévő izraeli követség sajtóügyeinek lettem intézője.

Lehet, hogy ebbéli minőségemben rövidesen teszem tiszteletemet, mert nyélbe akarom ütni a Magyar–Izrael Művelődési Társaságot s hiszem, hogy a Társaságnak sikerül Professzor uramat is megnyernem.

Mindenesetre végtelenül megtisztelne, ha őszinte véleményét füzetemről közölné, amely persze alapos támadásoknak volt kitéve. Az is természetes nyilván, hogy a támadások nem keresztény, hanem zsidó oldalról érkeztek.

De úgy vélem, máris túl sokáig feltartottam.

Maradok őszinte nagyrabecsüléssel és – a mi köszöntésünk szerinti „áldás, békesség”-gel:

Salom ubracha:
Dr. Dénes Béla

¹³⁷ Fejléc: Dénes Béla dr. Budapest, XII. Kiss János alth. utca 82. Telefon: 468–240.
Dénes Béla (születésekor: Springer Béla) író, orvos, cionista politikus (1904–1959). A magyarországi cionista per fővádлотtjaként 1949 májusában letartóztatták. 1958-ban Izraelben írta meg visszaemlékezéseit, amely *Ávósvilág Magyarországon. Egy cionista raborvos az ÁVO fogságában* címmel rövidített változatban jelent meg 1991-ben, majd 2002-ben Budaösten.

NÉHÁNY KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉS A ZSIDÓKÉRDÉSRŐL

Molnár Sebestyén¹³⁸ kritikájával kapcsolatban szükségesnek érzem, hogy megkíséreljek néhány félreértést tisztázni, vagy ahol nem félreértésről van szó, kiindulópontjaink különbözőségét megvilágítani.

A felelősségvállalás kérdése

A nemzeti felelősségvállalás kérdésében félreértések elkerülése végett le kell szögezmem, hogy legkevésbé sem a magyar nép *felelősségének* kérdése a tanulmányom vezérfonala. Ma már csak azért sem, mert ebből többek között a magyar nép felelőssé *tétele* és felelősségre *vonása* következnek. Ellenkezőleg, éppen azokkal az általánosító, absztrakt és igazi valóságtartalom nélküli formulákkal fordultam szembe, amelyek ilyen vagy olyan többszámítások alapján a magyar *népnek* vagy egyes *osztályainak* ilyen vagy olyan élesen körülhatárolt álláspontokat tulajdonítanak, s azután ezekből hol a felelősségüket, hol a felelősség alóli mentségüket hozzák ki. Hanem ezzel szemben a felelősségvállalás szellemének országos méretben való felkeltését tartottam és tartom szükségesnek úgy, hogy a felelősség kérdését a magyar népnek s minden osztályának minden egyes tagja elsősorban magára vonatkoztatva felvesse. Molnár Sebestyén megjegyzései után, amelyek éppen az általam helytelenített formulákhoz térnek vissza, még erősebben ismétlem, hogy a magyar nép vagy egyes osztályai többségének ilyen vagy olyan álláspontjainak elemzéséből ne csináljunk se bunkókat, se felelősségelhárító formulákat az egyes emberek számára. Ezek az általánosítások ugyanis rendkívül rugalmasak, tetszés szerint csoportosíthatók, s eredményeik teljesen azon múlnak, hogyan választjuk ki az egyes nagyobb osztálykeretek reprezentatív csoportjait. Így egyfelől megállapíthatjuk Molnár Sebestyénnel, hogy a szervezett munkásság szemben állott a zsidóüldözésekkel, a szegényparasztság távol állt tőlük, minthogy pedig

¹³⁸ Molnár Sebestyén Millok Sándor (1887–1959) szociáldemokrata politikus álneve.

munkásság és parasztság együttvéve a magyar nép többségét alkotja, tehát kimondhatjuk: a magyar nép többsége ellene volt a zsidóüldözéseknek; ha viszont abból indulunk ki, ami éppen úgy igaz, hogy a felső rétegek nem kis része, a deklasszáldó középrétegek, a kispolgárok széles tömegei s az alja proletárság, vagyis a fasizmus ismert társadalmi összetevői a zsidóüldözés mellett voltak, akkor nem kell más, mint szélesen értelmezni a deklasszáldottak, a kispolgárság és alja proletárság csoportjait, amelyek a parasztság és munkásság kategóriáit igen nagy szélességben metszik, s máris ugyanúgy állíthatjuk, hogy a zsidóüldözést helyeslő társadalmi rétegek jelentik együtt a magyar nép többségét. Azzal, hogy a magyar nép egyetlen csoportjának tagjait sem vesszük ki eleve a felelősségvállalásban való részvételből, semmivel sem csökkentettük a vezető és irányító rétegek külön felelősségét, ami éppen helyzetük felelős voltából ered. S éppen akkor, amikor a régi vezető réteg csődje folytán annak leváltását tartjuk szükségesnek, a legkevesbé sem jó elindítás az új vezető réteg számára, ha a felelősségvállalás elhárítására alkalmas formulákat készítünk részükre.

Az asszimiláció kérdése

Az asszimiláció kérdéséhez kevés hozzátennivalóm volna. Az idézetek, melyeket Molnár Sebestyén felsorakoztatott, még ha nem is mindenben meggyőzőek, rendkívül érdekesek és tanulságosak, érzésem szerint azonban nem azt illusztrálják, amit ő velük illusztrálni kíván. Amikor ugyanis a magyarországi asszimiláció előfeltevéseinek a hazugságát különös élességgel kiemeltem, egyáltalán nem állítottam ezzel azt, hogy a zsidóság tömeges asszimilációja más országokban zavartalan és zökkenőmentes lett volna. Ellenkezőleg, utaltam azokra a közismert tényekre, amelyekre Molnár Sebestyén is és az általa idézettek is utaltak, hogy az emancipációhoz s a tömeges és együttes asszimilációhoz fűzött reménységek világszerte csak kisebb részben váltak be, s nagyobb részben inkább az derült ki, hogy a zsidóság a környező társadalomhoz való viszonylatban továbbra is olyan helyzetekben és olyan sérelmeknek való kitettségben él, amelyek régi helyzete lényegének változott formában való megmaradását jelentik. A magyar helyzettel kapcsolatban csak azt emeltem ki, hogy Magyarországon a tömeges asszimiláció sima és egyszerű voltát való álláspont öncsalása és az asszimiláció külső jeleit erőltető környezet öncsalása találkoztak egymással. Másutt is lehettek és voltak ehhez hasonló jelenségek, ahol a környező társadalom a zsidókhoz való viszony

kisebb-nagyobb mérgezettségein túlmenően önmagában is beteg fejlődésű volt; nem hiszem azonban, hogy bármely más országban a zsidók asszimilációját oly mértékben nemzeti jelentőségű cselekedetként állították volna be, s külső jeleinek az erőltetése és túlünneplése olyan méreteket öltött volna, mint Magyarországon.

Az antiszemitizmus okai és az ellene való küzdelem

A zsidóság helyzetének alakulására, az antiszemitizmus okaira és az ellene való küzdelemre vonatkozó felfogásomról kritikusom azt mondja, hogy nem érti, hogyan tekintem én a felelősségvállalás szellemének, az asszimiláció és a külön zsidó öntudat egyidejű komoly elismerésének és az antiszemitizmus feltámadásával szemben való éberségnek a követelését azonosnak az osztály nélküli társadalom felé való törekvéssel. Bizonyosan valahol rosszul csoportosítottam, vagy rosszul emeltem ki gondolatmenetem lényegét, ha ez a valóban érthetetlen következtetés az én álláspontomként tűnhetett fel belőle bárkinek.

A zsidóság helyzetének alakulásában és az antiszemitizmus okainak elemzésében három tényezőt kívántam megkülönböztetni:

1. a középkori eredetű, vallásos kiindulású zsidóellenes *előítéletet*, amely a zsidók emberi rangjának a degradálását kialakította, és pedig az idegengyűlölet és kisebbségelnymás közönséges mértékén túlmenő mértékben;
2. a zsidóság és környezet egymással való emberi és tapasztalati viszonyainak az előítélet következtében kialakult, de az előítéletet túlélő dehumanizálódását, *embertelenné válását*, aminek következtében a zsidók és a környezet tagjai állandóan és ismétlődően szereznek egymásról félrevezető, de azért nem kevésbé valóságos és rossz tapasztalatokat;
3. a környező társadalom *társadalomfejlődési zavarait és zsákutcáit*, amelyek az antiszemitizmus irányában keresnek és találnak kitérést és kirobbanási lehetőséget.

Ennek megfelelően az antiszemitizmus elleni harcnak is három területe van:

1. az előítéletek és babonás vádak elleni küzdelem, ami elsősorban *kulturális* feladat;
2. a zsidóság és környezet embertelen viszonyainak humanizálására és feloldására irányuló erőfeszítés, amely *fogalomtisztázó, magatartásbeli és erkölcsi* állásfoglalásokból tevődik össze;

3. a társadalmi fejlődésnek a maga holtpontjain és zsákutcáin való túlsegítése, ami *társadalompolitikai* feladat.

Az, amit a felelősségvállalás szelleméről, a zsidóemancipáció és zsidó öntudat lehetőségének elismeréséről, zsidóknak és nem zsidóknak egymáshoz intézendő mondanivalóiról mondtam, az mind, mind a másodikkéle tennivalók közé tartozik; az osztály nélküli társadalom megvalósításáért való harc viszont ezzel semmiképpen sem azonos, hanem a harmadikkéle, társadalompolitikai tennivalók körébe tartozik. Molnár Sebestyén, mint általában a tárgyhoz hozzászólók legtöbbször, komoly tennivalót csak az első és harmadik feladatkörben, az előítéletek elleni *kulturális* küzdelemben és a kizsákmányolás mentes, osztály nélküli társadalom megvalósításáért folyó *társadalompolitikai* küzdelemben látnak. Mind a kettő, énszerintem is, előfeltétele a zsidó helyzet kibontakozásának és az antiszemitizmus elleni küzdelemnek; cikkem második, elemző részének azonban éppen az volt a leglényegesebb célja, hogy ezekkel a közismert magyarázatokkal és közismert megoldásokkal szemben vagy legalábbis ezek mellett rámutassak a tényleges és közvetlen emberi viszonylatokban rejlő nehézségekre. Ezért próbáltam részletenként elemeire bontani azokat a félrevezető, de nem kevésbé valóságos közvetlen tapasztalatokat, amelyekkel a zsidóság és környezet tagjai a társadalmi lehetőségek használata terén, a társadalmi értékekhez való viszonyulás terén és hatalmi fölényből vagy hátrányból fakadó elégtételkeresési helyzetek terén szünetlenül egymást súrolják, egymás érzékenységébe, egymás tényleges tevékenységi körébe beleakadnak vagy beletörnek.

A zsidóság és környezet viszonyának embertelensége

Szeretném ez alkalommal közelebbről megvilágítani ezeknek a konkrét viszonylatoknak a kérdését, nehogy az a téves látszat alakuljon ki, hogy olyan személyes és esetleges viszonyok és egyéni erkölcsi magatartások aprólékos részleteiről van szó, amelyeket úgysem lehet az általános érvényű megismerés és segítség körébe vonni. Mindenekelőtt fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a személyes emberi viszonylatok túlnyomó része nem egyéni, egyszeri magatartásokban áll, hanem az emberi magatartások előre kialakított formáin nyugszik, megszabott síneken jár, és leegyszerűsödött minták szerint történik. Ez önmagában nem baj: rengeteg energiát takarít meg ezzel az emberiség, bár természetesen a mozdulatlanává válásnak, a társadalmi formalizmusnak rengeteg veszélye is rejlik ebben. Reménytelen dolog azonban formák ellen általánosságban küzdeni: csak

azt tehetjük, hogy jobb, valóságoszerűbb, rugalmasabb és igazságosabb formákat keresünk, s a meglévőket folyton javítani igyekszünk. A zsidóság és környezet egymáshoz való viszonyát az teszi rendkívüli módon gyötrelmes-sé, hogy a konkrét, kölcsönös emberi magatartások általánosan elterjedt mintái, típusai a legnagyobb mértékben *embertelenek, dehumanizáltak*. Ezt szeretném néhány példában és képpen bemutatni.

Mik volnának egy környezetnek egy kisebbséggel szemben lehetséges *emberséges* magatartásformái? Nagyjából három, elég egyszerű magatartásforma. Az első a kisebbséget *fenntartás nélkül befogadó* magatartás, amely az egész kisebbségi állapotot inkább csak kuriózumnak tekinti, mintsem alapvető közösségi helyzetnek; ezzel rendesen együtt jár a szóban levő kisebbséggel mint egészszel szemben való *barátságos* érzelmi beállítás. A második a kisebbség elkülönítő vonásait számon tartó, azokat közösségi jelentőségű tényeknek tudó, de az egyenlő lehetőségeket elvben és gyakorlatban nem kizáró *korrekt és várakozó* magatartás, amelyet rendszerint a kisebbséggel mint egészszel *szabályos* vagy *közönyös* érzelmi beállítás kísér. Végül a kisebbséget tudatosan külön közösségnek kezelő, *elkülönülő* magatartás, amelyet a *kisebbség nem kedvelése* vagy vele szemben való érzelmi rezerváltság szokott kísérni. Ez utóbbi a zsidók esetében lehet nem igazságos és nem is mindig veszélytelen álláspont, mindamellett a magatartásnak egy lehetséges, ki nem zárható formája. Melyek ezzel szemben a leggyakoribb valóságos emberi magatartásformák a környezet részéről? Először a zsidógyűlölettől égő, rémtapasztalatokat őrző és rémképeket tápláló *antiszemita*, másodszor a zsidókkal szemben tudatosan *rangkülönbséget és távolságot tartó* nem zsidó, harmadszor a zsidókkal szemben a rangkülönbséget számon tartva érintkező, *leereszkedően barátkozó* nem zsidó és végül az *előírással filoszemita*. Ez utóbbiról érdemes néhány szót szólni és megmagyarázni, miért sorolom az *embertelen* viselkedésű formák közé. Nyilvánvalóan nem a zsidókat kedvelő embert értem ezen, hanem értem azt, aki a zsidók lelkiállapotaival és történeti tapasztalataival szemben nem csupán beleélő és megértő magatartást tanúsít, hanem egyszerűen azonosítja magát azzal a könnyen irreálissá váló világgéppel, amely e tapasztalatok alapján a zsidók tekintélyes részében kialakul. Az Előírással Filoszemita működése tehát azért kártékony, mert segít a zsidóknak ennek az irreális világgépnek a fenntartásában, s azt az illúziót adja számukra, hogy közlekedésük van a környező világ képviselőivel, holott valójában olyanokkal közlekednek, akik a környező világ valóságával nem hozzák őket érintkezésbe, hanem csak eltakarják előlük azt a távolságot, amely őket attól többé-kevésbé továbbra is elválasztja. (Ezzel kapcsolatban éppen magyar vonatkozásban van egy nem érdektelen megjegyznivaló.

Ma már közkeletű tétel és a legkülönbözőbb vonatkozásokban nyíltan tárgyalt tény az, hogy Magyarország politikai fejlődésében milyen végzetes jelentősége volt annak, hogy a baloldaliság és a haladó világnézet különböző történeti formái a közszemléletben – természetesen a haladással szemben álló erők teljes helyeslése és közreműködése mellett – kisebb-nagyobb mértékben a zsidókkal azonosítottak. Ezzel kapcsolatban arra akarom felhívni a figyelmet, hogy mindebben lehetett része az ezekben a mozgalmakban részt vevő zsidók vagy zsidó származásúak ilyen vagy olyan arányszámának, de ez valószínűleg nem volt olyan döntő, mint amilyen döntő szerepet játszott az e mozgalmakban részt vett nem zsidók nem kis részének az *előírással* *filoszemita* attitűdje, mely közreműködött a haladás különböző kérdéseinek olyan értelmű megformulázásában, ahogyan azok elsősorban a zsidók számára jelentkeznek. Ez éppen a csatlakozni óhajtok vagy a csatlakozáshoz közel állók számára keltette azt a lélektani benyomást, hogy a csatlakozás által valamiképpen maguk is a zsidó helyzet részeseivé válnak.)

Melyek volnának a másik oldalon egy kisebbségnek a többséggel szemben lehetséges emberséges magatartásformái? Nagyjából szintén háromféle: először a többséghez teljességgel hasonult, *asszimilált kisebbség*, másodszor a többséghez való hasonulást több vonatkozásban gyakorló, de a maga külön közösségét számon tartó, *öntudatos kisebbség*, végül a többséggel szemben külön belső életet élő, *elkülönült kisebbség* helyzetei. Mik ezzel szemben a zsidóságnak a környezethez való viszonyában kialakult tényleges viszonyulási formái? A lehető legritkábban a fenti három típus valamelyike, hanem sokkal inkább a következők: a környezettől elszenvedett sérelmek és üldöztetések emlékét őrző, *gyanakvóan és támadóan elkülönülő zsidó*; másodszor a környezettől való *elkülönülést* valamilyen gyakorlati, politikai megfontolásból *nem hangsúlyozó*, de minden konkrét helyzetben *éberén számon tartó zsidó*; harmadszor a környezethez való *hasonulást túlhangsúlyozó asszimiláns*; negyedszer a környezethez teljesen asszimilált, de befelé a zsidóság vagy zsidó eredet *lélektani terhetől megkönnyebbültni nem tudó vagy nehezen tudó ember*.

Ezek a kétoldali magatartásformák teljességgel embertelenek, dehumanizáltak azért, mert vagy rémképeken, vagy elszenvedett bántalmakon, vagy megalapozatlan rangtudaton, vagy indokolatlan kisebbségi érzésen alapulnak. Az ilyenek egyáltalán nem szükségszerű velejárói minden kisebbségi helyzetnek; természetesen számos példa van ilyen magatartásformákra és viszonylatokra a társadalmi élet legkülönbözőbb területein; a zsidóság helyzetét azonban úgy megterhelték, ahogyan kevés más embercsoportét. A tényleges helyzetek nagyobb részében ezek a magatartás-

formák érvényesülnek rendkívüli erővel, és a legegényibb, legszemélyesebb és legerkölsibb magatartás is könnyen abba a veszélybe jut, hogy ezek valamelyikére rácsúszik. S ezeknek az a végzetes tulajdonságuk, hogy a nekik megfelelő ellentétes dehumanizált magatartást kiváltják és létrehozzák a szemben lévő félben akkor is, ha az abban eredetileg nem volt meg. Az asszimiláció sokat tárgyalt kérdésében sem a *hasonulás* az igazi probléma, mert az semmivel sem nehezebb itt, mint más esetben; hanem az embertelen viszonylatokból és magatartásformákból való kilépés.

Ezért kell fenntartással fogadni azt a gyakran hangoztatott közkeletű tételt, hogy zsidókérdés nincs, csak antiszemitizmus van. Ezen nyilván azt kell értenünk, hogy a zsidók helyzetének minden problematikus és veszélyeztetett volta kizárólag a környezet magatartásaiból és állásfoglalásaiból származik. Ebből annyi bizonyosan igaz, hogy a környezet oldaláról származik az előítélet, és a környezetben alakul ki az a társadalomfejlődési zavar, amelyik az antiszemitizmust központi társadalmi problémává és patológikus tömegjelenséggé teszi. Nem vitás az sem, hogy a különféle embertelen, dehumanizált viszonylatok és magatartásformák viszont a zsidóellenes valósi előítélet és a társadalomfejlődési zavarok következtében alakulnak ki. Egyszer meglévén azonban, kölcsönöseké válnak, rendkívüli szívóssággal konzerválódnak, s önmagukban sem a kulturális, sem a társadalmi fejlődés megjavulásával nem szűnnek meg, hanem azokat túlélnek, s általuk őrződik meg az előítéletek elhalványodása idején is, s a társadalmi fejlődés simább korszakaiban is az a méreganyag, ami azután a környezeti feltételek valamiféle elomlásával hosszú idő múlva is újból könnyen virulenssé tud válni. Ennek felfedése és az ellene való harc sokkal nehezebb, és sokkal kevésbé oldható meg odavetett egyszerű skémákkal, mint akár az előítéletek elleni kulturális küzdelem, akár a társadalomfejlődési zavarok elleni politikai küzdelem, amelyek bármennyire is nehéz dolgok, azért áttekinthető és világosan felmérhető feladatok. Ezért nem tudok egyetérteni Molnár Sebestyénnel, aki az antiszemitizmus elleni harc súlypontját kizárólag az előítéletek elleni kulturális küzdelemre és a társadalomfejlődési zavarok elleni politikai küzdelemre akarja helyezni. Hanem továbbra is úgy látom, hogy a kulturális és politikai küzdelmet le nem becslve és abba nem hagyva, a speciálisan zsidó–nem zsidó viszonylatban kialakult embertelen magatartásformák feloldásáért külön kell küzdelmet folytatni, s ez nem történhetik másképp, mint emberséges, őszinte és reális magatartási formák és minták kialakításával s erre irányuló fogalomtisztázó, magatartási és erkölcsi állásfoglalásokkal.

1949

Miskolc, 1949. márc. 11.

Igen tisztelt Professzor Uram!

Szíves elnézését kérem, hogy levelemmel ismeretlenül is felkeresem és elmondjam a következőket:

1947-ben, miután bírói állásomból nyugdíjba kerültem, mint kirendelt védő szerepeltem egy zsidóvagyonaltalanítást végző csendőr elleni népbíróági ügyben, védencem az 1/a. másolatban csatolt kizárási indítványt adta be az ügyben szereplő két népügyész ellen, mert az ügyészek sértettek voltak. Az ügyben tartott tárgyaláson a kizárási és elfogultsági kérelmet a bíróság azon tagjaira is (fajra és felekezetre való tekintet nélkül) kiterjesztettük, akik vádlott cselekményében érdekelve vannak, mert a vádlott tevékenykedett úgy a tulajdonosok, mint a vagyont rejtegetők ellen. A bíróság tagjai között ti. volt a csendőr által vagyonaltalanított és egy vádlott által a vagyonrejtegetés miatt feljelentett és megbüntetett egyén. Ezen kérelem miatt a védő ellen az ügyvédi kamara fegyelmit indított.

Később egy másik csendőr ellen azért indult eljárás, mert közreműködött az üldözöttek elszállításában. Ezen ügyben is kértük a népbíróóságot, hogy a sértetteknek tekintendő népbírákat az ítélőbíróság megalakításánál mellőzze. Ezen 2.a. kérelemre a kamara meghozta a 3.a. határozatot, felfolyamodásom folytán a Kamarák Országos Bírósága a 4.a. határozatot hozta, ebben már az is ki van mondva, hogy a kizárási kérelem felekezet elleni gyűlöletre való izgatás is és így bünvádi eljárás is indul. Megjegyzem, hogy a vagyonrejtegető őskeresztény.

A felfüggesztő határozat után olvastam a Válasz-ban megjelent tanulmányt, e tanulmány feletti bírálatra nem érzem magam feljogosítotttnak, de a 862. oldal 3. bekezdésében és folytatólag mintha az én esetem lenne tárgyalva, ezért az olvasás után mindinkább az a meggyőződés erősödött meg bennem, hogy a cikkíróhoz forduljak tanácsért és felvilágosításért. Az engem érintő adatok közlése mellett nagyon kérem tehát az igen tisztelt

¹³⁹ Fejléc: Dr. Barsy Ferenc ügyvéd. Miskolc, Gólya-u. 3.

telt író urat, méltóztassék a fegyelmi, esetleg a bűnügyemben való felhasználhatás céljából az érintett adatokról felvilágosítani.

Amennyiben nem az igen tisztelt író úrhoz fordultam volna, szíveskedjék a kérelmet az író Bibó István úrhoz továbbítani.

Soraimért bocsánatot kérve maradtam kiváló tisztelettel

készséges híve
Dr. Barsy Ferenc

Kérvény másolat. A ...sz. bűnügyben azon vád van ellenem, hogy „részt vettem a Borsod megyei és miskolci mintegy 1600 személynek a német megsemmisítő táborokba történt törvénytelen és erőszakos elhurcolásában”... stb. Ezen vád szerint a miskolci gettóba tömörítettek ellen tevékenykedtem, ezek jogait sértettem, és így a Bp. 13. § 6. bek. értelmében a miskolci gettózottak az ellenem indított bűnügyben sértetteknek tekintendők. Ezen sértettek, vagy ezen sértetteknek közeli hozzátartozói (unokatestvérig bezárólag) a Nbr. 46. §-a értelmében az én ítélőbíráim nem lehetnek, ezért azon tiszteletteljes kérelmet terjesztem elő, hogy a felettem ítélkező bíróság tagjaiként olyan egyének jelöltessenek ki, akik vagy akinek közeli hozzátartozói nem voltak miskolci gettózottak. Ezen kérelmem azért terjesztem elő, hogy ne kelljen az én ügyem feletti ítélkezésből kizárt bírák ellen kizárási és elfogultsági kifogást előterjeszteni. Tisztelettel. H. I. kívül ügyvédi ellenjegyzés.

Másolat. 124/4/948 F. sz., A Debreceni ügyvédi kamara fegyelmi bírósága Dr. B. F. miskolci ügyvéd ellen folyamatba tett fegyelmi ügyben a mai napon megtartott zárt tárgyaláson meghozta a következő végzést. A fegyelmi bíróság Dr. B. F. miskolci ügyvédet az Ürt 147. § 1. bek. 1 p. és 4 pontjának 2. bek. alapján felfüggeszti az ügyvédség gyakorlatától. A felfüggesztés hatálya a hirdetménynek a Magyar Közlönyben történt közzétételét követő naptól kezdődik. Indokolás. A kamarai ügyészség azért indítványozta a nevezett ügyvédnek a gyakorlattól való felfüggesztését, mert a miskolci nép-bírósághoz beadott és általa ellenjegyzett beadványban a miskolci gettóból elhurcoltak hozzátartozóinak az ítélő bírák sorából való kizárását indítványozta, miáltal a 200/945. M. E. sz. rendeletben foglalt, jogszabályban lefektetett állampolgári jogegyenlőség ellen intézett támadást. A Fegyelmi bíróság a kamarai ügyész ezen indítványát teljes egészében elfogadta és annak jogi álláspontját is magáévá tette annál is inkább, mert a jelen ügyhöz csatolt 30/1948. sz. fegyelmi ügy iratai szerint panaszolt már megelő-

zően elkövetett hasonló cselekmény miatt eljárás alatt áll, s így terhelt ismétlődő cselekménye következetes antidemokratikus magatartását látszik bizonyítani. Debrecen, 1948. évi október 6-án. Dr. Erdős Imre s. k. elnök, Dr. Révész Géza s. k. előadó

Másolat. Népbíróság Hallomásom szerint úgy dr. Löw Tivadar néppügyész úr, mint Kolos Oszkár néppügyész urak, mint hozzátartozóik a deportálást megelőző gettóban voltak összegyűjtve, vagy a munkásszázadoktól ide visszakísérve. Ellenem a néppügyészség azt a vádat emelte, hogy a gettóba tömörített népcsoport tagjai sérelmére háborús bűncselekményt követtem el. Ha én ezen bűncselekményeket elkövettem volna, akkor a fenti két néppügyész úr és ezek unokatestvéreik közelebbi hozzátartozóik is ezen bűnügyben sértettnek tekintendők, márpedig a népbíróságok és ügyészségekről szóló rendelet 46. § és a Bp 73. §-a értelmében az ügyészség azon tagja, aki sértett, az ügyem elintézéséből ki van zárva. Ezért nevezettek ellen kizárási kérelmet terjeszttek elő. Ezen egyének mellőzését a Bp. 74. § értelmében is kérem, mert ahhoz a népcsoporthoz tartoznak, amely csoport ellen a vádbeli tevékenységet állítólag elkövettem s így elfoglultnak látszanak, amit az is igazol, hogy cselekményem a törvény ellenére a vezető ügyész úr a kelleténél súlyosabban minősít. Kérésemet az ügyészséghez és a főügyészséghez is megküldeni kérem. Oláh András.

Másolat. Ügyvédi kamarák országos bizottságának fegyelmi fellebbviteli tanácsa. Üft IV. 1861/1948/4. Az ügyvédi kamarák országos bizottságának fegyelmi fellebbviteli tanácsa Dr. Barsy Ferenc miskolci lakos ügyvéd ellen folytatott fegyelmi ügyet a debreceni ügyvédi kamara fegyelmi bíróságának 1948. évi október 6. napján 124/1948/4 F szám alatt hozott végzése ellen Dr. Barsy Ferenc részéről bejelentett felfolyamodás folytán az 1949. évi január 7. napján tartott zárt ülésében vizsgálat alá vevén, meghozta a következő végzést. A fegyelmi fellebbviteli tanácsa terhelt felfolyamodását elutasítja. Indokolás. Terhelt két népbíróság előtt folyó ügyben, mégpedig az Nb. 408/1946. sz. (Oláh András elleni), valamint az Nb 286/41948. sz. (Hoppál István elleni) bűnügyben mint védő beadványt nyújtott be a Népbírósághoz, melyben indítványozza, hogy a védenccé ellen folyó bűnügyben bírói, illetve ügyészi minőségben ne vehessenek részt olyan személyek, akik – unokatestvérig bezárólag – valamely hozzátartozója szenvedő alanya lehetett azoknak a bűncselekményeknek, melyeknek elkövetésével a Néppügyészség terhelt védenccéit vádolta. Kiterjesztette terhelt ezt az indítványát mindazokkal szemben, „akik ahhoz a népcsoporthoz tartoznak,

amely csoport ellen a vádbeli tevékenység állítólag elkövetett”. A debreceni ügyvédi kamara ügyészének indítványára a Kamara fegyelmi bírósága fent hivatkozott végzésével terheltet az Ürt 147. §-ának 1. bek. 1. pontja és 4. pontjának 2. bek. (helyesen 147. § 2. bek.) alapján az ügyvédség gyakorlatától felfüggesztette. Terheltnek ez ellen a végzés ellen benyújtott felfolyamodás s az abban kifejtett indokolás alaptalan.

Terhelt az ügyvédi szólásszabadságra hivatkozik, amellyel azonban ő az eljárás alapját képező beadványokban a demokratikus alapelveknek sérelmére tudatosan visszaélt és tudatosan szembehelyezkedett a Köztársaság alaptörvényében az 1946. 1. tc.-ben lefektetett egyik elvben, az állampolgároknak vallási, faji „népcsoportbeli” megkülönböztetése nélküli jogegyenlőségével. De terhelt beadványainak tartalmával felekezet elleni gyűlöletre is izgatott (1946. VII. tc. 2. §. d. pontja)

Alaptalanul hivatkozik terhelt felfolyamodásában arra is, hogy a beadványt „védenec utasítására” nyújtotta be, mert eltekintve attól, hogy az ügyvéd által ellenjegyzett iratok tartalmában foglaltakért, ha azok bűnügyi vagy fegyelmi eljárásra alapul szolgálnak, az ügyvéd saját személyében felelős, a fegyelmi tanács megállapítja, hogy a kérelmek terhelttől eredők voltak, mert szinte szó szerint egyező tartalmú beadvánnyal volt terhelt két bűnügyben, amely bűnügyek egymással össze nem függenek és a két indítvány előterjesztése között hosszú idő telt el. Alátámasztja ezt a megállapítást az is, hogy terhelt fegy. 5/1947. sz. fegyelmi ügyében benyújtott igazoló nyilatkozatában saját maga adja elő, hogy indítványát a bíróság előtt fenntartotta, sőt ki is terjesztette, és mert védenec a ki-terjesztést visszavonta, ezt tudomásul kellett vennie. Lényegtelen, hogy terhelt előterjesztései kizárási indítványnak vagy kérelmeknek minősülnek-e, mert a beadványoknak az indokolásai valósítják meg a terhelt által sérelmezett intézkedés alapját képező cselekményt. Terhelt magatartása olyan súlyos fegyelmi vétségnek, sőt bűncselekménynek fennforgását valószínűsíti, hogy erre tekintettel az Ürt 147. § 1. bek. 1. pontjának és bekezdésének alkalmazása teljes mértékben indokolt. Budapest, 1949. évi január hó 7. napján. Az ügyvédi kamarák országos bizottságának fegyelmi fellebbezteli tanácsa. Dr. Szitás János s. k. tanácselnök. Dr. Csobányi Zoltán s. k. előadó. Dr. Holló Jenő s. k. Dr. Náray László s. k. Dr. Szabady Gyula s. k. tanácsstagok. A kiadmány hitelül stb. P. H.

Mélyen tisztelt Ügyvéd Úr!

Nagybecsű levelére válaszolva tisztelettel közlöm, hogy én azon az elvi állásfoglaláson felül, amit cikkemben elfoglaltam s amire egyes esetek s ezek nyomán kialakuló közhangulat ismerete vezetett, semmiféle olyan *adatot* nem tudok közölni, amit Ügyvéd Úr saját fegyelmi és büntető ügyében felhasználhatna. Amennyiben az állásfoglalásom érdekli, az meglehetősen pontossággal benne van a cikkben, amire természetesen Ügyvéd Úrnak is módjában van hivatkozni, mint olyan álláspontra, amelyik a magyar közirodalomban kifejezésre jutott. Ezzel kapcsolatban azonban hozzá kell tennem, hogy én ebben a cikkben azt a tételt, hogy az érdekeltek ne ítélkezzenek, politikai irányelvként vetettem fel, s a legkevésbé sem gondoltam arra, hogy konkrét ügyekben vádlottak konkrét bírák ellen ilyen alapon tegyenek kizárási indítványt. Megjegyzem azt is, hogy egy olyan kizárási indítvány, mely a gettóban üldözötteknek a törvényben megszabott körön belül eső közeli rokonai ellen irányul, még jogilag megindokolható, bár bizonyára ez is bizonyos ingerültséget váltott volna ki. Olyan kizárási indítvány azonban, amelyik egyes bírák ellen azon az alapon tétetik, hogy a gettóban üldözöttel azonos zsidó népcsoporthoz tartoznak, cikkem szellemével, ami nemcsak a megjelölt oldalon írtakat tartalmazza, hanem sok minden egyebet is, semmiképpen sem egyezik. Nincs benne semmi csodálatos, hogy az 1944-ben történtek után egy ilyen indítvány, mely népcsoporthoz való tartozás alapján konkrét emberek ellen irányul, ilyen visszhangot váltott ki; bár magát a fegyelmi ítéletet én is súlyosnak tartom.

Maradok Ügyvéd Úr iránt igaz tisztelettel

Budapest, 1949. március 21.

[Bibó István]

Mélyen tisztelt Professzor Uram!

Reám nézve nagy értékű levelét nagyon köszönöm, köszönöm azt is, hogy levelemmel érdemben foglalkozott s hogy állásfoglalására hivatkozhatom is. Levelemben érintett adatok alatt én a cikkben foglalt „azokat a törekvéseket értettem, hogy a számonkérési posztokra minél több nem zsidót kell keresni”.

Ezek után méltóztassék megengedni, hogy a közhangulat ismeretében kialakult elvi állásfoglalásához hozzátehessem azt, hogy a cikkben foglalt álláspontonál én szűkebb álláspontot képviseltem.

Az én esetleg elfogult véleményem szerint a cikk azt a helyes álláspontot képviseli, hogy a számonkérési eljárásban az üldözöttek általában sértettek, a sértett pedig ne legyen bíró az üldözők elleni eljárásban. Az én cselekményem a sértettek körét sokkal szűkebb körre szorítja, én mint jogász csak azt kívántam, hogy az ne legyen bíró, aki részt vett az üldözött jogának közvetlen megsértésében, mert a büntetőjogunk szerint sértett az, akinek bármely jogát sértette vagy veszélyeztette az elkövetett bűncselekmény. Ezen álláspont nem kívánja mellőzni az eljárásból az összes üldözötteket, hanem csak azon üldözött személyt, aki ellen a számon kért vádlott közvetlenül tevékenykedett, az én esetemben csak az a sértett, akitől a csendőr a zsidó vagyont elvette, legyen az tulajdonos vagy csak nem üldözött fajtájú keresztény, aki ellen tehát a csendőr eljár, akit bántalmazott vagy feljelentett, sértett továbbá az is, akinek szabadságát a csendőr elvette vagy akit szabadsága gyakorlásában közvetlenül korlátozott, ezek szerint pl. a budapesti gettózott eljárhat a miskolci gettózottak ellen tevékenykedő csendőr ellen, mert a vád tárgyává tett cselekmény az ő jogait nem sértette. Az általam közölt kizárási kérelem csak a közvetlen sértett ellen szólt és nem azon alapon tétetett, hogy a gettóban üldözöttel azonos zsidó csoporthoz tartozik. Ez utóbbi értelmezést iratellenesen akarja reám húzni a fegyelmi határozat, amelyik még hála Istennek nem ítélet, hanem csupán előzetes felügyeleti intézkedés.

Még egyszer nagyon köszönöm nagybecsű levelében közöltek, engedje meg, hogy továbbra is igaz tisztelője maradjak.

Bocsánatát kérve híve

Dr. Barsy Ferenc

Miskolc, 1949. december 10.

Igen tisztelt Professzor Uram!

Hivatkozással a Zsidókérdés Magyarországon 1944 után című értekezésére tisztelettel közlöm, hogy a zsidóüldözés számonkérése miatti bűnügyben elfoglalt azon védői álláspont miatt, hogy az ilyen ügyben a sértett – akit a vádlott közvetlenül is bántalmazott –, ne legyen ítélőbíró is, ellenem egyelőre csak fegyelmi eljárás indult és ezt a fegyelmi eljárást december 13-án d. u. 4 órakor végső fokon dönti el az ügyvédi kamarák országos bizottságának fegyelmi tanácsa.

A tanulmányából arra kell következtetnem, hogy Professzor urat a tanulmányában érintett kérdések érdeklik még akkor is, ha a határozatok anomáliákat eredményeznek, mert a tanulmány is a gyakorlatban az anomáliákat kívánta megszüntetni, mert az anomáliák kétségtelenül kárára vannak a demokratikus felfogásnak és államrendszernek is, a tárgyalásról azzal értesítem, hogy a hozandó határozatot kívánságára megküldöm Professzor úrnak, mert az valószínűleg nem a Professzor úr álláspontját tükrözi vissza.

Fegyelmi ügyemben arra gondoltam először, hogy Professzor urat fogom védőnek felkérni a kérdés érdekességénél fogva is, de az Ü. r. csak bejegyzett ügyvédnek engedi meg védelmet ügyvéd elleni fegyelmi ügyben.

Kiváló tisztelője

Dr. Barsy Ferenc

LEVÉL RÉZ PÁLNAK

Budapest, 1973. dec. 31.

Igen tisztelt Barátom!

Hálásan köszönöm könyvének megküldését és jóleső ajánlását: most, elolvasás után köszönöm meg, innen a késedelem. Esszéit élvezettel olvastam: volt közöttük, amelyből újat tanultam vagy nem tudott, érdekes dolgokról értesültem, de mindenképpen élveztem művének erényeit: azt, hogy behatóan elemző veszés nélkül, világos értelemről áthatott pedantéria nélkül és ösztönösen jó ítéletű fölényesség nélkül. Különösen a francia irodalmi tárgyúakat olvastam tanulsággal, meg a Pap Károlyról szólót. Ez utóbbiban köszönettel olvastam a megtisztelő hivatkozást: elszoktam attól, hogy ilyen megemlítésben előforduljak.¹⁴⁰

Kívánom, hogy mielőbb sor kerüljön egy következő kötetre is.

Sok szíves üdvözetet küld tisztelő híve, sok boldog újesztendőt kívánva.

Bibó István

¹⁴⁰ Réz Pál 1973 novemberében küldte el „Bibó Istvánnak ismeretlenül is nagy tisztelettel” *Kulcsok és kérdőjelek* című tanulmánykötetét, melynek Pap Károlyról szóló esszéjében hivatkozik Bibó István *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmányára.

SZÁRAZ GYÖRGY ÉS BIBÓ ISTVÁN LEVELEZÉSE¹⁴¹

1975. VIII. 25.

Tisztelt Bibó István!

Kérem, ne tekintse tolatodásnak, de el kellett küldenem Önnek a Valóságban megjelent írásomat. Für Lajos barátomat kértem fel a postás szerepére, ezt a megoldást a postánál szerencsésebbnek véltem.

Bocsásson meg azért, hogy nem emlitem az Ön nevét s nem idézek szó szerint az 1948-as Válasz-tanulmányból.¹⁴² Kb. egy évi huzavona után jelent meg az írás, többfelé s többféle fejfájásokat okozván; érthető tán, hogy nem akartam, nem mertem újabb aggályos szemponttal szaporítani a már meglévőket. Hogy a 48-iki Bibó-tanulmány gondolatai és – hiszem, remélem – szándékai benne vannak írásomban, azt látni fogja, s bízom abban, hogy felmentést talál gyávaságomra!

Öszinte tisztelettel, szeretettel:

Száraz György

2045 Törökbálint, Megyei Könyvtár, Munkácsy M. u. 70.

Budapest, 1975. október 3.

Igen Tisztelt Barátom!

Nagyon szépen köszönöm értékes és emberi cikkének megküldését és a hozzá mellékelt kedves levelet. Az ilyen kérdések mai publicisztikájában nagyon hiányzik ez az emberi, morális és az érzelmektől sem félő igazmondó hang, vagy teljesen elvész a túlpolitizált és túlökonomizált gondolatmenetek közepette. Nagyon örömmel vállalom a levelében felkínált szellemi „nagyapaság”-ot is, bár semmi kizárólagosságot e tekintetben nem igényelhetek, mert ez a cikk mind a történelmi áttekintés, mind az

¹⁴¹ Száraz György (1930–1987) író. A levélben *Egy előítélet nyomában* című esszéjére utal.

¹⁴² *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Lásd 944–1082.

élményszerű megközelítés tekintetében többet ad az enyémnél, mely a tények rettenetességét bizonyos fokig éppen a megállapítások tárgyiasságával igyekezett kiemelni.

Az azonban túlzás, ahogyan „gyávaság”-át mentegeti: éppen e tárgykörben éltünk át olyan időket, amikor a nagyapákról hallgatni kellett vagy egyenesen indokolt volt letagadni őket (erre itt nem került sor!) éppen az unokák világrajötte és életben maradása érdekében. Nem tudok róla, hogy az akkori nagyapák ezt sérelemként fogták volna fel, és semmi okom rá, hogy én ma ezt tegyem: az utódokban való továbbélés többet ér, mint a név szerint való emlegettetés.

Hálás köszönettel és igaz barátsággal köszönti híve

Bibó István

75. X. 11.

Köszönöm mind az elismerést, mind a felmentést. Jó szót másoktól is kaptam, de akinek szíve, esze – s tájékozottsága is – volt a kérdéshez, „itt és ott”, az többnyire így kezdte: „Bibó István tanulmánya óta...”

Még egyszer: köszönöm.

Tisztelettel, szeretettel:

Száraz György

BIBÓ ISTVÁN MEGJEGYZÉSEI AZ „EURÓPAI NAPLÓ”-RÓL¹⁴³

A mű egészen komoly jelentőségű. Nagy erénye, hogy a demokratizálódás, a politikai és gazdasági hatalomkoncentrációk felszámolása, az önrendelkezési jog és függetlenség biztosítása mint egy töről fakadó, közös nevezőre hozandó programok jelentkeznek benne, melyeket nem annyira nem lehet, mint inkább nem szabad kilátástalanoknak tekinteni, bármekkora erők álljanak is velük szemben. Nagyon jelentős, ahogy a nyugati és keleti konzervatív hatalmaknak a státus quóhoz való helyenként gyilkos ragaszkodását értékeli, ami adott esetben nemcsak etno-, hanem szabályos genocídiumok agyonhallgatásához vezet.

Megbecsülést érdemel a mű egyenes hangvétele, pátosza, becsületes haragja. Nem szabad azonban túlzásba vinni ezt az indulatot, és valami feltételezett egységes Gonosz ellen harcolni, mert hiszen a különböző eltorzult ideológiák mind egy-egy feltételezett Gonosz elleni ádáz harcból születtek meg és váltak ilyené. Az „eszme következetes végigvitele”, a hatalmi akarat és az alantas érdek az a három torzító tényező, amely a legjobb programot is értelmetlenné és kegyetlenné képes tenni. Nagyon helyes az, ahogy a mű a hézagmentes rendszerekre való törekvést kárhoztatja. Nem is annyira az ítéletek határozottságát, mint inkább a keserű indulatát enyhíteném, és arra mutatnék rá, hogy a különböző eltorzult ideológiák (sztálinizmus, ortodox kapitalizmus, stb.) mélyén rejtőző érvényes magot hogyan torzították el a fenti tényezők, és nem szorítkoznék annak kiemelésére, hogy ezek az ideológiák az általuk hivatkozott eszménnyel szöges ellentétben vannak. Nagyon helyes annak ismételt bemutatása konkrét összefüggésekben is, hogy ezek az egymással látványos harcot vívó torz eszmerendszerek egymást erősítik. (Ami nem akadályozza annak, hogy háborút robbanthatnak ki könnyen egymással.)

A naplóformának sok előnye, de sok buktatója is van. Akár a mű végleges formája is lehet: ha Montaigne-nek sikerült, másnak is sikerülhet:

¹⁴³ Bíró Péter [Molnár Gusztáv]: Európai napló. I. In: *Mi, kelet-európaiak...* Magyar Füzetek 3. szám. Párizs, 1979. 75–123. Molnár Gusztáv (1948), PhD, geopolitikai szakember, filozófus, a Partiumi Keresztény Egyetem Filozófiai Tanszékének docense

felment a szilárd logikai vázú tartalomjegyzék alól, és egy csomó dolog elmondása alól, amit a logikai váz megkíván, de igazában nem döntő mondanivalók. Viszont veszélyes a túlzott naplóforma, a konkrét dátumokhoz, pillanatnyi események mérlegeléséhez, alkalmi olvasmányok feletti boszszankodásokhoz való kapcsolódás: ha mégoly fontos gondolatok kifejezésére adnak is alkalmat (mint pl. a francia választások); a gondolatok általános érvényét kell növelni és a csak átfutólag érvényes elmefuttatásokat elhagyni. Egyáltalán, ha ez a kötetlen forma végleges formává válik, akkor a legfontosabb a gondolatmeneteknek minden ballaszttól való megkönnyebbítése, melyek közül néhányra a következőkben rámutatok. Végül: nem szabad azt hinnünk, hogy a kötetlen forma, mely felmentést ad a szigorú logikai váz alól, teljes szabadságot engedne az egymásután tekintetében. Ellenkezőleg, az olvasót itt is kézen fogva kell vezetnie a szerzőnek, s ez éppen azért nehéz, de érdekes feladat, mert nincs logikai rendszer. Azért az előző gondolat után a következő gondolatnak az előzmények, előfeltételek és asszociációk vonalán, ha nem is rendszer szerint, de értelmesen kell következnie, és fogékony befogadóra találania.

Ballasztnak érzem a túl mulékony események kommentálása és nem eléggé tipikus értelmetlenségek cáfolata mellett a túl határozott jóslatokat is: ezek későbbi be nem válása még intelligens olvasóban is a mű egészének hitelére hat vissza, okosabb hát rámutatni más esetleges lehetőségekre, vagy ahogyan a mű is teszi egy helyen, a teljesen valószínűtlennek a lehetőségére is. A joggal kipellengérezett, nyomasztóan egyhangú tömjénező szövegek mennyiségét is csökkenteni kellene: egy helyen közölni őket, csak a legjellemzőbbeket, és az egy alkalomra szólók közül legfeljebb három-négy reprezentatívabbat.

Lehet, hogy a szakmabeli gazdasági dolgokhoz való hozzá nem értésem okozza, de számomra a mű gazdasági statisztikai adatai nem adtak hozzá lényegeset a gondolatok meggyőző erejéhez. De megjegyzem azt is, anélkül, hogy a szakszerű hozzászólás igényével lépnék e tekintetben fel, hogy a műben legtöbbször idézett gazdasági adat, a növekedési százalékos mutató-értéke a mai válság tanulságainak fényében legalábbis kétséges, még kevésbé mernék ezek alapján bármit is jósolni. Úgy érzem – hangsúlyozom, hogy csak érzem –, hogy ezeket a mutatókat, hacsak nem valami kiáltó összefüggést jeleznek, szintén a ballasztok közé lehet sorolni.

Örömmel állapítottam meg, hogy ebben a műben alig van nyoma annak a német idealista-egzisztencialista frazeológiának, melyet a szerző filozófiai műveiben hitelesen és becsületesen, de a gondolatközlés közvetlenségét súlyosan akadályozó módon használt. Csak néhány oldalon van

valamennyi egzisztencialista történetfilozófiai gondolatmenet arról, hogy mely népeknek van történelmük, melyeknek nincs. Én ezeket elhagynám, mert úgy vélem, alig visznek előre egy olyan gondolatmenetet, mely konkrét cselekedetek, követelmények, programok jelenével, értékelésével és eshetőségeivel foglalkozik.

Terminológiai szempontból nem találok szerencsésnek a konzervatív radikalizmus kifejezést, bár nem vitásan olyant jelöl, amit szükséges megjelölni, s aminek jelölésére a fasizmus túl szűk. Azért nem szerencsés, mert konzervatív és radikális kifejezések legcélszerűbben egymás diametrális ellentéteiként határozhatók meg, mint két szembenálló alapvető cselekvéstani attitűd a politikában, így nehéz őket egy fogalommal egyesíteni, jobbnak találok a reakciós radikalizmus vagy retrográd radikalizmus kifejezést. Elég reménytelenül törtem a fejemet a société civile magyar viszaadásán (polgárok társadalma, szabad polgárok társadalma??), csupán az vigasztalt, hogy ez – tudtommal – csak a magyar és német nyelvben probléma.

Most következik néhány konkrét tartalmi állásfoglalás kritikája, ami a mű egészének értékét nem érinti.

Áll az, hogy '56 gyengeségének egyik tényezője volt az előkészítés és a kiformált ellenzékiesség hiánya. De szerencsésebb körülmények között ugyanez lehetett volna egyik legnagyobb értéke is. Talán a francia forradalom óta nem volt forradalom, melynél az azóta annyiszor lesajnált spontaneitás ekkora szerepet játszott volna, s ahol ennyire nem volt jelen a hatalom átvételére ugrásra kész politikai garnitúra. (Nem beszélek persze azokról a restaurációs erőkről, melyek szívesen ugrottak volna, csak éppen a forradalom harci és szellemi erőivel nem volt semmi kapcsolatuk.) S ez a spontaneitás meghökkentő módon pozitív előjelűen értelmes és józan volt. Mindig némi intellektuális szkepszissel fogadtam a felkelt nép csodálatos szellemi és erkölcsi képességeiről szóló, kissé romantikusnak érzett elmefuttatásokat, s most szégyenkezve kellett megállapítanom, hogy van ilyen. Ennek egészen konkrét adalékait tudom, főleg azt, hogy a legkülönbözőbb irányokban elfogult, fanatikus, közepes értelmű vagy bátorságú emberekből hogyan hozta ki ez a fordulat a legjobbat.

A zsidó asszimiláció elakadásának és a kommunizmusban jelentkezett aránylag nagyfokú zsidó részvételnek az összefüggéséről szóló gondolatmenetet egészében tévesnek és túlhaladottnak látom. Magam is azt hittem akkor, hogy '44 rettenetes élménye után az asszimiláció tudatos és tüntető nem vállalása következik. Ha ez így lett volna, akkor egy nagyon erős cionista hullám lett volna a következő lépés. Ehelyett az asszimilációs szándék

megerősödése következett, s ez benne volt még azokban a cselekedetekben is, melyeket a barátságtalan környezet tisztán hatalmi vagy elégtétel-szerzési motívumokkal magyarázott, többek között a kommunista pártba való belépésben is. Ebben része lehetett a rendkívül erős magyarországi asszimilációs hagyománynak éppen úgy, mint annak a törekvésnek, hogy legalább az utódok ebből az életveszélyes közösségi helyzetből megszabaduljanak. Tudatosan keresett vegyes házasságok, az utódoknak zsidó származásról való fel nem világosítása is ennek a tünetei voltak. Én ezt a gondolatmenetet ebben a formában kihagynám, ez a téma sokkal árnyaltabb és megértőbb tárgyalást kíván, így csak támadási felületet ad.

A bulgáriai macedónoknak az agyonhallgatott kisebbségek közé való sorolása megkérdőjelezhető. Macedón nemzetiségről egészen a Balkán-háborúig nem tudott senki, ők maguk a legkevésbé: az e néven szereplő területet mind történetileg, mind etnikailag nagyobb részben bolgárnak, kisebb, északi részében szerbnek, déli részében görögnek tudták. Az etnikai határok köztudomásúak voltak, ezt az szabta meg, hogy hol tartott fenn a bolgár egyház, hol a szerb és hol a görög egyház anyanyelvű iskolákat. A san stefanói béke, melyet azóta is nagy nosztalgiával emlegetnek a bolgárok, lényegében ezeknek a határoknak felelt meg. A balkáni háború előkészületei során az e területen csak kisebb mértékben érdekelt szerbek megnyerése céljából ígértek nekik némi részesedést Macedóniából, ez aztán a bolgárok vereségével végződő második balkáni háború eredményeképpen Macedónia túlnyomó részének Szerbiához való kerülését eredményezte, amit még további területtel fokozott az első világháború. Az ezt követő időben a királyi Jugoszlávia részéről csúnya nemzetiségi elnyomás kezdődött, s ezalatt a bolgár közéletben a macedón menekültek körülbelül azt a szerepet játszották, mint az erdélyi menekültek Magyarországon. A 2. világháború után a federatív Jugoszláviában megalakult a macedón tagállam külön macedón nyelvvel. A nyelvészek dolga megállapítani, hogy van-e valójában macedón nyelv, vagy az csupán egy bolgár nyelvjárás, de érzésem szerint a macedón nemzetiség a mondvacsinált nemzetiségek típusához látszik közelebb állni. Ilyen körülmények között a bulgáriai macedónoknak külön nemzetiséggé való alakulása feltehetően csak kis mértékben indult meg. Jugoszláviában ez a folyamat valószínűleg előrehaladottabb, úgyhogy ezek a macedónok akár itt kötnek ki, akár ott, már nem lesznek meg bizonyos fokú önkormányzat nélkül.

Az a gondolatmenet, mely kifejti a nyugati kereszténység talaján kifejlődött országok és a keleti kereszténység talaján fejlődött országok társadalmi struktúrájának és politikai közszellemének különbségét, jól fejt ki

és mélyenjáróan alapoz meg egy eléggé ismert, de nem eléggé közismert jelenséget. Ezt egy helyen kell kifejteni, minden lényeges mondandót oda koncentrálni, és röviden, minden kiélezett hangsúly nélkül felsorolni azokat az országokat és országrészeket, melyek a keleti félhez tartoznak. Nem szerencsés dolog ezt Romániával kapcsolatban újból és újból elmondani és példázni, és a Bizánc/bizánci megjelöléseket állandóan pejoratív éllel alkalmazni, Sztambulhoz és Kairóhoz való hasonlóságot emlegetni. Ez legérzékenyebb pontjukon, hiúságukon és sznobizmusukon támadja meg őket, régi magyar „kultúrfölény”-álláspontot fognak felismerni benne, és félek, hogy nem is egészen alaptalanul. Ettől a témától a lekezelésnek még a leghalványabb látszatát is távol kell tartani, ehelyett inkább olyan román szerzőket kell keresni és rájuk hivatkozni, akik a keleti kereszténység keretében való felnevelődést az ország társadalmi és szellemi fejlődésének súlyos ballasztjaként értékelik, és tudom, hogy ilyen szerzők vannak. A dákoromán kontinuitás kérdését pedig meg sem említeném, sem az azt tagadó román szerzőre, sem a különböző régészeti bakugrásokra nem utalnék, csupán a nacionalizmus, nemzeti nagyzási mánia néhány önmagáért szóló és másutt is analógiákkal bíró jelenségeire utalnék. A dákoromán ügyben a románok csak akkor fognak a nemzeti józanság útján elindulni, ha mi magyarok leszállunk erről az ügyről. Nekünk nem az a dolgunk, hogy a dákoromán kontinuitást kétségbe vonjuk, hanem az, hogy a mögötte lévő motívumot, a századok előtti települési sorrend mai politikai jelentőséggel való felruházását vonjuk kétségbe mint ostobaságot, akár magyarok hivatkoznak rá, akár románok.

1979

Megjelent a Pesti Kalligram Kft., Budapest kiadásában 2016-ban.
Első kiadás. Oldalszám 1108. Felelős kiadó Mészáros Sándor.
Felelős szerkesztő Mészáros Sándor.
Szerkesztő: H. Nagy Boglárka.
Grafikai elrendezés és nyomdai előkészítés Lévai András.
A könyvborítót Hrapka Tibor tervezte.
Nyomta az OOK -Press Kft., Veszprém.
Felelős vezető Szathmáry Attila.

8000 Ft

ISBN 978-615-5603-89-1

26 EUR

WWW.KALLIGRAM.COM

A Kádár-korszak Bibó-felejtését a rendszerváltást megelőző és előkészítő Bibó-reneszánsz követte, majd a rendszerváltás után ismét a háritás, az elfojtás és a felejtés következett. A politikai recepció helyébe – korántsem automatikusan, komoly erőfeszítések eredményeként – a tudományos recepció lépett szakszerű filológiai és esztétörténeti művekkel, számos forráskiadvánnyal, tanulmánnyal, tanulmánykötettel, monográfiával és Bibó István munkáinak tizenkét kötetes centenáriumi kiadásával. Minthogy a sorozat kötetei igen kis példányszámban láttak napvilágot, könyvészeti ritkaságszámba mennek. A kötetek elérhetetlensége, az újabb dúvad állam kiépülése miatt az életmű egyre növekvő aktualizása és az újabb Bibó-kutatások eredményei együttesen arra ösztönöztek, hogy meggyőzzem a Kalligram Kiadót, hogy újabb, teljesebb, csaknem kétszázötven tételes Bibó-kiadás megjelentetésére vállalkozzon. Ami még nem a kritikai kiadás, hiszen nem mindent, csak majdnem mindent tartalmaz. Nem foglalja ugyanis magában a teljes levelezést és az egész iratanyagot, mivel az életmű témái szerint csoportosít, mű-, szemlélet- és szerep-központú, s ezek kontextusát megvilágítva közli az iratokat, válogat a visszhangból, így a levelek közül. (...)

Bibó István temetése az 1956-os forradalom még élő résztvevői és az akkor szerveződő demokratikus ellenzék – titkosrendőrök által megfigyelt és rögzített – méltóságteljes demonstrációja volt. Fél éven belül a diktatúrával szembenálló különböző meggyőződésű ellenzékiek *Emlékkönyv*vel tisztelegtek emléke előtt, amely a rendszerváltásig szamizdatban terjedt. Neve a Kádár-rendszerrel szembenállás, a demokratikus és független Magyarország jelképe lett. A rendszerváltás idején rá hivatkoztak a legtöbben. Reneszánsza, szellemi divatja azonban hamar lecsengett. Egyrészt mivel szerény, minden heroizmustól idegenkedő személyisége nem volt alkalmas arra, hogy hőskultusz tárgya legyen. Másrészt azért, mert a berendezkedő demokrácia oligarchikus jellege összeegyeztethetetlen volt mindazzal, amit képviselt, hiszen a pillanatnyi, gátlástalan, fékevesztett haszonra törekvés nagyon távol állt tőle és mindattól, amit képviselt. Életművének tudományos recepciója az elmúlt két és fél évtizedben bontakozott ki. Különös időszerűséget ad neki a személyes uralom ki- s a fékek és ellensúlyok leépítése, a hatalomkoncentráció hagyományos és modern formáinak gátlástalan alkalmazása. Minthogy az egykori Bibó-kollégisták „nagyévtágyú hatalmasok”-ká váltak és autokrata pártállami csoporttá szerveződtek – s mivel Bibó István neve, életműve és szellemi hagyatéka nem használható hatalomtechnikai eszköznek – nem tudtak és nem tudnak mit kezdeni vele, szókimondó ideológusuk egyenesen a Kádár-kori kiátkozást felidéző módon bélyegezte meg.

Dénes Iván Zoltán

A vertical black and white photograph of Bibó István, a man with glasses and a light-colored shirt, looking down at a book or papers he is holding. The background is a dense, textured pattern of leaves and flowers.

BIBÓ ISTVÁN

ÖSSZEGYŰJTÖTT
ÍRÁSAI

KALLIGRAM

2.

BIBÓ ISTVÁN
ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI 2.

DEMOKRATIKUS KÖZÖSSÉGI ÉRTÉKELÉSI
ÉS MAGATARTÁSMINTÁK

BIBÓ ISTVÁN
ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI 2.

DEMOKRATIKUS KÖZÖSSÉGI
ÉRTÉKELESI
ÉS MAGATARTÁSMINTÁK

SZERKESZTETTE
DÉNES IVÁN ZOLTÁN

KALLIGRAM
2018

A könyv megjelenését támogatta:

Magyar Tudományos Akadémia

Sólyom László

Szeged Város Polgármesteri Hivatala

© Bibó István örökösei

Lektor: Balog Iván

ISBN 978-963-468-063-5

TARTALOMJEGYZÉK

Dénes Iván Zoltán: Előszó	9
A kötetben szereplő szövegek kéziratári jelzete, az első és utolsó megjelenés adatai	12
1. A mai külföld szemlélete a magyarságról	20
2. A Márciusi Front programtervezete	28
3. Levél Erdei Ferenchez	31
4. A zsidókérdésről	33
5. Levelek Erdei Ferenchez 5.1. Budapest, 1938. június 2.	35
5.2. Budapest, 1938. június 17.	37
6. A szabadságszerető ember tízparancsolata	38
7. Erdély társadalmi közszelleméről	40
8. Reitzer Béla levele Bibó Istvánhoz	44
9. Békeajánlat-fogalmazvány a magyar munkásság nevében a magyar középosztályhoz	52
10. Bibó Istvánnak a Magyar Jogi Szemle szerkesztőbizottsági tagságáról való lemondásával kapcsolatos iratok	
10.1. Goltner Dénes: Iustitia mérlegén. Töredék. 1944 nyara.	64
10.2. Levél Nizsalovszky Endrének. Budapest, 1944. június 7.	67
10.3. Nizsalovszky Endre levele Bibó Istvánnak. Győrszentmárton, 1944. július 12.	69
10.4. Levél Nizsalovszky Endrének. Budapest, 1944. szeptember 25.	70
10.5. Bibó István Goltner Dénest igazoló levele, Budapest, 1945. június 15.	73
11. Embermentés	
11.1. Bibó István: Javaslattöredék a zsidótörvény alóli felmentésről. 1944. október 16.	76
11.2. Szathmáry Béla levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 20.	77
11.3. Kóházy Endre levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 23.	78
11.4. Teffert Károly (Marót Károly) levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 29.	79

11.5.	Teffert Károly (Marót Károly) levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1944. december 6.	79
11.6.	Marót Károly levele Bibó Istvánnak, Szeged, 1945. április 13.	80
11.7.	Marót Károly levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1945. augusztus 9.	81
12.	A német lakosság kitelepítése ellen	
12.1.	Pro memoria a „sváb kérdés”-ben. 1945. április-május.	86
12.2.	Memorandum. 1945. május 14.	88
12.3.	Emlékirat a magyarországi német lakosság kitelepítéséről. Budapest, 1945. augusztus 18.	96
12.4.	Rendeletervezet a kitelepítésről. 1945. december 10 körül.	100
12.5.	Emlékirat a magyarországi németység kitelepítésével kapcsolatos helyzetről. Budapest, 1945. december 15.	102
12.6.	Feljegyzés a sváb kitelepítés ügyében. 1973. december.	106
13.	A magyar demokrácia mérlege	108
14.	Bibó István és Keresztury Dezső levélváltása	
14.1.	Levél Keresztury Dezsőnek, Budapest, 1946. július 29.	154
14.2.	Keresztury Dezső levele Bibó Istvánnak, 1946. július 29.	156
15.	Mediátor-szerepben. A Schweng-Kosáry ügy. Miniszteri biztosi vizsgálat.	
15.1.	Kosáry Domokos levele Dabasi-Schweng Lorándnak. Budapest, 1946. június 4.	158
15.2.	Dabasi-Schweng Loránd levele Keresztury Dezsőnek. Budapest, 1946. július 31.	160
15.3.	Keresztury Dezső levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1946. augusztus 23.	163
15.4.	Dabasi-Schweng Loránd levele Bibó Istvánnak. Párizs, 1946. szeptember 12.	164
15.5.	Kosáry Domokos levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1947. március 28.	167
15.6.	Györffy György levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1947. március 31.	174
15.7.	Bibó István feljegyzése. Dátum nélkül.	175
15.8.	Dabasi-Schweng Loránd levele Bibó Istvánnak. 1947. március 31.	176
15.9.	Levél Ortutay Gyulának. Fogalmazvány. Budapest, 1947. április 23.	177
15.10.	Vigh Károly levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1947. május 21.	186
15.11.	Kosáry Domokos levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1947. július 9.	187
15.12.	Levél Kosáry Domokosnak. Budapest, 1947. szeptember 20.	188

16. Ortutay Gyula levele Bibó Istvánnak	189
17. Markos András folyamodása	
17.1. Markos András Curriculum Vitae-je	190
17.2. Levél Markos Andrásnak	194
18. A koalíció válaszüton.	195
19. Összeesküvés és köztársasági évforduló	218
20. A Nemzeti Parasztpártról	230
21. A Márciusi Front tíz esztendeje.	261
22. A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme	265
23. Értelmiség és szakszerűség	280
24. Válság után – választás előtt	292
25. Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem	
25.1. A magyarságtudomány problémája	316
25.2. Magyarság-magyar jelleg-magyar sors	328
25.3. Magyar alkat-magyar történelem	331
25.4. Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem	334
25.5. Névtelen levél Bibó Istvánnak	374
26. Egy justizmord megakadályozásának kísérlete	
26.1. Bibó István beadványa Ries István igazságügy-miniszternek.	376
Budapest, 1949. május 9.	
26.2. Bibó István levele Szabó Imréhez.	
Budapest, 1949. május 9.	389
26.3. Bibó István levele Kállai Gyulához.	
Budapest, 1949. május 20.	390
26.4. Feljegyzés Baráth István András ügyében történt eljárásaimról.	
Budapest, 1949. május 20.	391
26.5. Bibó István és felesége levele özvegy Baráth István Andráshoz.	
Budapest, 1949. május 21.	395
27. A politikai és alkotmányjogi kibontakozás útja.	396
28. A forradalom alatt	400
29. Távirat az Egyesült Államok elnökének	405
30. Nyilatkozat.	407
31. Levél, expozé és tervezet	409
32. Levél Nagy Imrének	414
33. Kiegészítés az 1956. november 6-án kelt expozéhoz és tervezethez	416
34. Levél Keresztes Sándornak	422
35. A pártok és a forradalmi szervezetek viszonyáról	425

36. A munkástanácsok és a többpártrendszer	429
37. Levél Marót Károlynak.	433
38. Kihallgatási jegyzőkönyvek.	434
39. Bibó István ügyési kihallgatásának jegyzőkönyve.	589
40. Dokumentumok 1956-os elítéltek ügyében	
40.1. Levél Vida Ferencnek. Budapest, 1963. április 9.	610
40.2. Kegyelmi kérvények. Budapest, 1963-1971.	612
40.3. Levél és feljegyzések André Frénaud-nak. Budapest, 1967.	616
40.4. Levelek Kádár Jánosnak. Budapest, 1969, 1970.	622
41. Levél Londonba Révai Andrásához	628
42. Alternatív értelmezés Kelet-Európa történetéhez	
42.1. Szempontok a 15. századi magyar történelemhez.	646
42.2. Lancelot de Bohême	656
42.3. Németh László: Az áruló.	672
42.4.1. Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája.I	674
42.4.2. Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája.II	685
43. Visszhangok és reflexiók.	
43.1. Kunvári Bella levelei Bibó Istvánnak. Budapest, 1971. február 1, március 10.	694
43.2. Mizsei Béla levelei Bibó Istvánnak. Szolnok, 1975. június 11.	696
43.3. Szalai Pál és Bibó István levelezése. Budapest, 1976-1978.	699
43.4. Bibó István és Dénes Iván Zoltán levelezése. Budapest, 1976-1978.	707
43.5. Bibó István hozzászólása, Magyar Tudományos Akadémia, 1979. január 10.	715
43.6. Levél Nagy Lajosnak. Budapest, 1977. december 19.	720
43.7. Mohácsy István és Bibó István levélváltása. Budapest, 1978. február 10.	721
43.8. Levél Zsille Zoltánnak. Budapest, 1978. május 12.	725
43.9. Levél Szabad Györgynek. Budapest, 1978. június 10.	726
43.10. Levél Szalai Pálnak. Budapest, 1978. június.	727
43.11. Levél Arany Bálinthoz. Budapest, 1979. január 16.	735

ELŐSZÓ

Bibó István összegyűjtött írásainak első kötete az európai politikai fejlődés értelmezéseit és politikai hisztéria-elemzéseit foglalta magában. A második kötet Bibó István demokratikus közösségi értékelési és magatartási mintáit mutatja be és veszi számba - kialakításuktól utolsó nyilvános szerepléséig. Azokat, amelyeket 1944-ben és 1945-ben szűk, 1956–1957-ben nagy nyilvánosság előtt szerényen és magától értetődően vállalt és képviselt. Erkölcsi állásfoglalásai a német megszállásról és a zsidók deportálásáról jogi és politikai cselekedetekhez, ellenállási kísérletekhez vezették, ami miatt a nyilasok és a németek letartóztatták. A magyarországi németek kitelepítését köztisztviselőként próbálta megakadályozni, amikor nem járt sikerrel, tisztségéről lemondott. Értékelése a zsarnokságról, a forradalomról, a megszállásról és a lehetséges kibontakozásról nyilvános közéleti állásfoglalás volt, a forradalom utolsó, helyén kitartó legitim miniszteréé, amiért hajsza híján életével fizetett.

Közösségi értékelési és magatartási mintái kidolgozását és képviselését a harmincas évek közepétől utolsó nyilvános szerepléséig követhetjük nyomon: 1936-tól, a nyugat-európai magyarságkép bemutatásától 1979 januárjáig, a Magyar Tudományos Akadémián elhangzott hozzászólásáig és a Magyar Közösség elleni per kapcsán megfogalmazott véleményéig. Megismerhetjük a nyugat-európai magyarságkép jellegének és okainak értelmezését, a Márciusi Front programjához barátjával, Reitzer Bélával közösen fogalmazott - Szabó Dezső és Németh László hatását mutató - etnoprotekcionista korrekció-javaslatát, a zsidókérdésről írt kulturális antiszemita vázlatát, az első zsidótörvény iránti - az antiszemitáktól és a zsidóktól egyenlő távolságot tartó - viszonyát. Politikai tűzparancsolat-fogalmazványa a közhivatalnok-értelmiségi szerep citoyen-átértelmezése volt, az Észak-Erdély visszacsatolása kapcsán írt, töredékben maradt állásfoglalása pedig a hazai közállapotok szigorú bírálata. A középosztály és a munkásosztály közötti békeajánlat megfogalmazása viszont a német megszállással szembeni ellenállás megteremtésének a kísérlete. A Magyar Jogi Szemle főszerkesztőjével folytatott - 1944 nyári - levelezésében pedig Bibó István halk szavúan, visszafogottan,

szelíden, de teljes egyértelműséggel levonta a német megszállás és a zsidók deportálása erkölcsi, jogi és politikai konzekvenciáit. Azt, hogy a legitim állapotnak álcázott illegitimitás viszonyai között már nem érvényesek a legitimitás szabályai: az illegitim állapottal ugyanis szembe kell szállni. Éppen ezt tette igazságügy-minisztériumi tisztviselőként. Embermentő tevékenységéről az 1944 őszi, hozzá intézett hivatalos, s az 1944. őszi-téli és 1945 tavaszi személyes levelezéséből kaphatunk ízelítőt.

A német lakosság kitelepítése elleni iratok Bibó Istvánnak az újabb deportálásokkal szembeni értékelését, magatartását és szerepvállalását mutatják. A belügyminisztérium közigazgatási főosztályának vezetője, miután minden törvényes lehetőséget megpróbált a kitelepítés ellen, lemondott tisztségéről. Amikor a magyar demokrácia mérlegét elkészítő professzor látta, hogy a politika tanáráként nem taníthatja azt és úgy, amit és ahogy gondol, Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter felkérésére mediátor-szerepet vállalt a Teleki Pál Tudományos Intézetben. Kormánybiztosi irataiból megismerhetjük az intézetben belüli ellentéteket és bepillantást nyerhetünk békítő, közvetítő tevékenységébe. 1947-es politikai publicisztikája értékelési és magatartásmintáinak áttekintése után pedig elérkezünk azokhoz az 1948-as nemzetkarakterológiai témájú előadásokhoz és esszékhez, amelyekben Bibó István szembenézett ifjúkori etno-protekciónizmusával, mérlegre tette és ezzel dekonstruálta az alkat-diskurzus témáit, érveit, nyelvet és előfeltevéseit, és ezzel belülről lebontotta azt.

1949 májusában – láthatjuk az iratokból és a levelekből – mindent megtett, hogy megakadályozza egy ártatlanul halálra ítélt kivégzését, hiába. S az sem volt vigasztaló, hogy a színjáték igazságügy-miniszter-szereplőjét is hamarosan meggyilkolta a kiépülő totalitárius zsarnokság. Forradalom alatti közösségi értékelésének, megszállással szembeni magatartásának és kibontakozási kísérleteinek iratai után kihallgatási jegyzőkönyveit olvashatjuk. Majd láthatjuk, hogy miután életfogytiglani fegyházbüntetéséből hét év után amnesztiával szabadult, rögtön bebörtönzött társai szabadon bocsátása érdekében írt kérvényeket. Demokratikus közösségi értékelési és magatartásmintáit tehát életveszélyben, fegyházban, majd kiszabadulva – szerényen és magától értetődően – vállalta, képviselte és alkalmazta, amivel másoknak mintát és reményt adott. Amikor pedig tehetette, a közösségi értékelés és magatartás mintáira reflektált. Ezt tette, amikor Révai Andrásnak írt levelet a Kádár-korszakról és alkotási terveiről. Ahogy így tett akkor is, amikor különböző témák kapcsán és más-más műfajban néhány csomópontot érintve alternatív Kelet-Európa-történeti értelmezést vázolt fel. Akkor is ezt tette,

amikor írásai kisugárzásának hatására a hetvenes években kialakuló szellemi kapcsolataiban – mindenekelőtt leveleiben - véleményt formált. Abban is, amit írt és abban is, ahogyan. Demokratikus közösségi értékelési és magatartásmintái megismerése során egyaránt érzékelhetjük a dilemmákat, döntéseket, vállalt szerepeket és azok kontextusát.

Budapest, 2017. október 23.

Dénes Iván Zoltán

A szövegközlések lábjegyzetei túlnyomó részben a *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat*. Sorozatszerkesztő: Dénes Iván Zoltán. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011–2012. 1–12. jegyzeteit követik. Az egyes kötetek jegyzeteinek készítői Balog Iván, ifj. Bibó István, Dénes Iván Zoltán, Hanák Gábor, Kardos Gábor, Kovács Gábor, Percz László, Karácsony András voltak. Ezekben olykor felhasználtam Nagy Endre és Vida István jegyzetei anyagát, amelyeket Bibó István. *Válogatott tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1986. I–III. köteteihez készítették. Az 1956 és 1963/1970 közötti iratok lábjegyzeteit ifj. Bibó István készítette.

A kötetben szereplő szövegek kéziratári jelzete, az első és utolsó megjelenések adatai

A mai külföld szemlélete a magyarságról. Gépirat. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (ezentúl: MTAKIK) Ms 5110/10. Első közlés: *Magyarságtudomány*, 1936/1. 126–132. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátvás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 4. 1207–1213. Legutóbbi közlés: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcsa magyar történelem*. BIM 7. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 49–59. Elektromos változata: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/38.html>

A Márciusi Front programtervezete. Bibó István és Reitzer Béla által készített tervezet. 1938. január-február. Gépirat másolata az ELTE Szociológiai Intézete tulajdonában. Eredetijét nem láttam. Első közlés: Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. ELTE Szociológiai Intézete-Makói József Attila Múzeum, Budapest-Makó, 1991. 132–133. Kötetben: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 166–168. Legutóbbi közlése: *Zsidókérdés*. BIM 8. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 9–12.

Levél Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. január 17. Másolata az ELTE Szociológiai Intézete tulajdonában. Eredetijét nem láttam. Kötetben: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 168–171. Legutóbbi közlése: *Zsidókérdés* BIM 8. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 13–14.

A zsidókérdésről. Vázlat. 1938. április. Másolata az ELTE Szociológiai Intézete tulajdonában. Eredetijét nem láttam. Kötetben először: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 172. Legutóbbi közlése: *Zsidókérdés* BIM 8. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 15–16.

Levelek Erdei Ferenchez. Másolata az ELTE Szociológiai Intézete tulajdonában. Eredetijét nem láttam. 1. Budapest, 1938. június 2. 2. Budapest, 1938. június 17. Kötetben: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 173–176. Legutóbbi közlése: *Zsidókérdés* BIM 8. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 17–20.

A szabadságszerető ember tízparancsolata. 1938–1940 körül. Gépirat. MTAKIK Ms 5111/15–16. Kötetben először: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 190–191. Legutóbbi közlé-

se: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 15–17.

Erdély társadalmi közszelleméről. Budapest, 1940. Gépirat kézírásos javítással. MTAKIK Ms 5111/17. Bibó István feljegyzése: „Szombathely /György/ kérte a Társadalomtudomány számára, de nem fejeztem be. 1941?” A *Társadalomtudomány* 1940. november-decemberi számában közölte az erdélyi unióra vonatkozó – a második bécsi döntés, Észak-Erdély Magyarországhoz csatolása utáni – körkérdésre Baráth Béla, Gulácsy Irén, Horváth Barna, Ravasz László, Schneller Károly, Krenner Miklós és Veres Péter válaszait. Bibó István erre készített válaszát nem fejezte be és nem küldte el. Amennyit megírt, az kéziratban maradt. Nyomtatásban: *Körünk*, 1993/1. 13–17. Közreadta: Bárdi Nándor. Legutóbbi közlése: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 18–23.

Reitzer Béla levele Bibó Istvánnak. Miskolc, 1940. december 12. Másolata az ELTE Szociológiai Intézete tulajdonában. Eredetijét nem láttam. Kötetben: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 138–143. Legutóbbi közlése: *Zsidókérdés* BIM 8. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 21–31.

Békeajánlat-fogalmazvány a magyar munkásság nevében a magyar középosztályhoz. 1944 nyara. Gépirat. MTAKIK Ms 5109/225–226. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Máttyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 4. 1275–1280. Legutóbbi közlése: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 57–69.

Bibó Istvánnak a Magyar Jogi Szemle szerkesztőbizottsági tagságáról való lemondásával kapcsolatos iratok. 1944. nyár-ősz. Gépiratok. MTAKIK Ms 5109/220–223, 5110/136. 1. Goltner Dénes. *Iustitia mérlegén*. Töredék. 1944 nyara. MTAKIK Ms 5109/220, 1–3. 2. *Levél Nizsalovszky Endrének*. Budapest, 1944. június 7. MTAKIK Ms 5109/221, 1–2. 3. *Nizsalovszky Endre levele Bibó Istvánnak*. Györszentmárton, 1944. július 12. MTAKIK Ms 5109/222, 1–2. 4. *Levél Nizsalovszky Endrének*. Budapest, 1944. szeptember 25. MTAKIK Ms 5109/223. 5. *Bibó István Goltner Dénest igazoló levele*, Budapest, 1945. június 15. MTAKIK Ms 5110/136. Közlése: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 73–87.

/Embermentés/. 1. Bibó István: *Javaslat töredék a zsidótörvény alóli felmentésről*. 1944. október 16. MTAKIK Ms 5109/224. 2. Szathmáry Béla levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 20. MTAKIK Ms 5109/69, 1–2. 3. Kőházy Endre levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 23. MTAKIK Ms 5109/70, 1–2. 4. Teffert Károly (Marót Károly) levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 29. 5. Teffert Károly (Marót Károly) levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. december 6. 6. Marót Károly levele Bibó Istvánnak, Szeged, 1945. április 13. 7. Marót Károly levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1945. augusztus 9. MTAKIK Ms 5117./260–268. idevágó levelek. Közlésük: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 91–99.

/A német lakosság kitelepítése ellen/ 1945–1973. 1. Pro memoria a „sváb kérdés”-ben. 1945. április-május. 2. Memorandum. 1945. május 14. 3. Emlékirat a magyarországi német lakosság kitelepítéséről.

- Budapest, 1945. augusztus 18. 4. Rendelettervezet a kitelepítésről. 1945. december 10 körül. 5. Emlékirat a magyarországi németység kitelepítésével kapcsolatos helyzetről. Budapest, 1945. december 15. 6. /Feljegyzés a sváb kitelepítés ügyében/. 1973. december. *Bibó István belügyminisztériumi tevékenységével kapcsolatos iratok*. A svábok kitelepítésének ügye. Az utolsó kivételével gépiratok. MTAKIK Ms 5110/37–48. Első közlés: 2,3,5: *Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatosan*. Kiadta Tóth Ágnes. In: Bács-Kiskun megye múltjából XI. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 1992. 335–382. 1–5.; *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 311–325. Valamennyi legutóbbi közlése: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. BIM 5. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 13–44.
- A magyar demokrácia mérlege*. Budapest, 1946. Gépirat. MTAKIK Ms 5112/1. Első közlés: *A magyar demokrácia elindulása*. Kritika, 1984/9. S. a. r. közzétette: Szilágyi Sándor. 13–25. Először kötetben: *Bibó István: Válogatott tanulmányok. I–III*. Vál. Huszár Tibor. Magvető, Budapest, 1986. II. 1945–1949. 119–183. Legutóbbi közlés: *A magyar demokrácia válsága*. BIM 3. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 115–173. Elektromos változata: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/183.html>
- Levél Keresztury Dezsőnek*. Budapest, 1946. július 29. Gépirat. MTAKIK Ms 5110/124, 1–2. Közlése: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 220–223.
- Keresztury Dezső levele Bibó Istvánnak*. Budapest, 1946. július 29. Gépirat. MTAKIK Ms 5110/125. Közlése: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 224.
- /Mediátor-szerepben./ A Schweng-Kosáry ügy. Miniszteri biztosi vizsgálat. /Iratok/*. Teleki Pál Tudományos Intézet, majd Kelet-európai Tudományos Intézet, Budapest, 1946–1947. 1. Kosáry Domokos levele Dabasi-Schweng Lorándnak. Budapest, 1946. június 4. 2. Dabasi-Schweng Loránd levele Keresztury Dezsőnek. Budapest, 1946. július 31. 3. Keresztury Dezső levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1946. augusztus 23. 4. Dabasi-Schweng Loránd levele Bibó Istvánnak. /Párizs/, 1946. szeptember 12. 5. Kosáry Domokos levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1947. március 28. 6. Györffy György levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1947. március 31. 7. Bibó István feljegyzése. Dátum nélkül. 8. Dabasi-Schweng Loránd levele Bibó Istvánnak. 1947. március 31. 9. Levél Ortutay Gyulának. Fogalmazvány. Budapest, 1947. április 23. 10. Vigh Károly levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1947. május 21. 11. Kosáry Domokos levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1947. július 9. 12. Levél Kosáry Domokosnak. Budapest, 1947. szeptember 20. MTAKIK Ms 5110/101–111. Közlése: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 151–194.
- Ortutay Gyula levele Bibó Istvánnak*. Budapest, 1947. szeptember 15. Gépirat. MTAKIK Ms 5109/104. Közlése: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 225.

- Markos András *Curriculum Vitae*-je. 1947 vége vagy 1948 eleje. Gépírat. MTAKIK Ms 5110/89, 1–3. Közlése: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 226–230.
- Levél Markos Andrásnak. Budapest, 1948. január 26. Gépírat. MTAKIK Ms 5110/90, 1–2. Közlése: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 231–232.
- A koalíció válaszában*. Válasz, 1947/1. 8–25. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 4. 1231–1249. Legutóbbi közlés: *Válogatott tanulmányok*. II. 335–367. Elektromos változata: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/278.html>
- Összeesküvés és köztársasági évforduló*. Válasz, 1947/2. 176–183. Kötetben először: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. I–III*. Vál. Huszár Tibor. Magvető, Budapest, 1986. II. 1945–1949. 443–460. Legutóbbi közlés: *Ellorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. BIM 7. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 74–90. Elektromos változata: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/316.html>
- A Nemzeti Parasztpárttól*, Szabad Szó, 1947. január 19, február 2, február 16, február 23, március 23, április 13, április 27, május 25. Kötetben először: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. I–III*. Vál. Huszár Tibor. Magvető, Budapest, 1986. II. 1945–1949. 339–442. Legutóbbi közlés: *Ellorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. BIM 7. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 207–250. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/291.html>
- A Márciusi Front tíz esztendeje*. Válasz, 1947/4. 303–305. Kötetben először: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. S. a. r. bev. Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. 185–188. Legutóbbi közlés: *Ellorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. BIM 7. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 251–255. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/322.html>
- A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme*. Válasz, 1947/6. 493–504. Kötetben először: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. S. a. r. bev. Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. 169–184. Kötetben másodsor: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 351–362. Legutóbbi közlés: *Ellorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. BIM 7. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 256–276. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/327.html>
- Értelmiség és szakszerűség*. Tiszatáj, 1947/6. 1–11. Kötetben másodsor: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 363–372. Legutóbbi közlés: *Ellorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. BIM 7. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 277–293. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/334.html>
- Válság után – választás előtt*. Válasz, 1947/8. 123–139. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem,

Bern, 1981–1984. 4. 1250–1266. Legutóbbi közlés: *Válogatott tanulmányok* II. Elektromos változata: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/340.html>

A magyarságtudomány problémája. Magyarságtudomány, 1943–1948. 1–11. Különlenyomat. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 373–382. Legutóbbi közlés: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. BIM 7. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 103–119. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/348.html>

Magyarság-magyar jelleg-magyar sors. Előadásvázlat, Pécs. 1948. február 1. Kézirat. MTAKIK Ms 5116/76, 1–2. Kötetben legutóbb, javítva: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 233–237.

Magyar alkat-magyar történelem. Előadásvázlat, Debrecen, 1948. február 15. Kézirat. MTAKIK Ms 5116/81, 1–2. Kötetben, legutóbb, javítva: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 238–244.

Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. Válasz, 1948/4. 289–319. Kötetben először: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. S. a. r. bev. Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. 189–225. Kötetben másodszor: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 1. 255–288. Legutóbbi közlés: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. BIM 7. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 120–176. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/350.html>

Névtelen levél Bibó Istvánnak. 1948. május 4. Kézirat. MTAKIK Ms 5118/81. Elsőként közölte: *Bibó István levelesládájából*. Valóság, 1987/8. 35–36. Közölte: Szilágyi Sándor. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái*. BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 313–314.

Egy justizmord megakadályozásának kísérlete 1949. 1. Bibó István beadványa Rics István igazságügyminiszternek. Budapest, 1949. május 9. 2. Bibó István levele Szabó Imréhez. Budapest, 1949. május 9. 3. Bibó István levele Kállai Gyulához. Budapest, 1949. május 20. 4. Feljegyzés Baráth István András ügyében történt eljárásaimról. Budapest, 1949. május 20. 5. Bibó István és felesége levele özvegy Baráth István Andrásnéhoz. Feltehetően Budapest, 1949. május 21. Gépiratok, az utolsó tétel kézzel írt. MTAKIK Ms 6310/211–215. Nyomatásban: 1. *Bibó István: Irgalom. Egy politikai per 1949-ben, ahogy Bibó István látta*. Bevezetővel közreadta Kenedi János. Kritika, 1994/12. 37–41. 1–5. Kötetben: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* BIM 5. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 231–256.

A politikai és alkotmányjogi kibontakozás útja. Fogalmazvány. Gépirat. 1956. október 30–31. Kézírással javított gépirat. MTAKIK Ms 5110/180. 1–3. Első közlés nyomtatásban: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. IV. 1935–1979. Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1990. 157–164. Legutóbbi közlés: 1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 22–27. Elektromos változata: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/523.html>

A forradalom alatt. Budapest, 1957. június 20. „Az október 28-a és november 4-e között írni kezdett cik-
kem gondolatmenete körülbelül a következő volt” Mint Kenedi János kiderítette, ezt a mondatot
Bibó István írta rá a vizsgálati fogságban, 1957. június 20-i kihallgatásán emlékeztetből rekonstru-
ált gépiratos szöveg felzetére. „A befejezés nem volt meg” – írta Bibó István a végére. Első közlés:
A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Tanulmány,
Pécs, 1993. 360–365. Közzétette, a szöveget címmel ellátta, eredetijét a Belügyminisztérium irat-
tárában megtalálta: Kenedi János. Legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István
Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 28–35.

Távirat az Egyesült Államok elnökének. Budapest, 1956. november 4. Első közlés: *A fogoly Bibó István vallo-
másai az 1956-os forradalomról.* Összeállította Kenedi János. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 57.
Legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.
36–37.

Nyilatkozat. Budapest, 1956. november 4. Közlés: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok.* S. a. r,
bev. Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. In: Szabó Zoltán: Bevezetés. Kötetben:
Bibó István összegyűjtött munkái. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns
Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. 879–880. Legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argu-
mentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 38–39. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/524.html>

Levél, expozé és tervezet Budapest, 1956. november 6. Közlése, ebben a formában: Bibó István: *Válogatott
tanulmányok. IV. 1935–1979.* Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. ifj. Bibó István. Magvető,
Budapest, 1990. 169–177. Legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István Szel-
lemi Műhely, Budapest, 2011. 40–46. Elektromos változat: [http://mek.oszk.hu/02000/02043/
html/525.html](http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/525.html)

Levél Nagy Imrének Budapest, 1956. november 11. Közlés: *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forra-
dalomról.* Összeállította Kenedi János. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 63–64. Legutóbbi közlése:
1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 47–49.

Kiegészítés az 1956. november 6-án kelt expozéhoz és tervezethez. Budapest, 1956. december 4. Közölte: *Bibó István:
Válogatott tanulmányok. IV. 1935–1979.* Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. Ifj. Bibó István.
Magvető, Budapest, 1990. 179–188. Legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István
Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 50–57. Elektromos változat: [http://mek.oszk.hu/02000/02043/
html/526.html](http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/526.html)

Levél Keresztes Sándornak. Budapest, 1956. december 14. Eredeti példánya ifj. Bibó István birtokában.
Közlése: 1956. BIM 4.. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 59–61.

A pártok és a forradalmi szervezetek viszonyáról Budapest, 1956. december-1957. február. Közölte: *Bibó Ist-
ván: Válogatott tanulmányok. IV. 1935–1979.* Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. Ifj. Bibó
István. Magvető, Budapest, 1990. 197–203. Legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argumentum –
Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 62–66. Elektromos változat: [http://mek.oszk.
hu/02000/02043/html/536.html](http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/536.html)

- A munkástanácsok és a többpártrendszer.* Budapest, 1957. eleje. Közlötte: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. IV. 1935–1979.* Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1990. 205–212. Legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 67–72. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/537.html>
- Levél Marót Károlynak.* Budapest, 1957. május 19. MTAKK Ms 5117./260–268. idevágó levél. Közlés: *Magántörténelem. Marót Károly és a Bibó család levelezése (1927–1960).* Holmi, 1996/4. 531–544. *A levél:* 541. <http://holmi.org/pdf/archive/holmi1997-04.pdf> Legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 96–97.
- Kihallgatási jegyzőkönyvek.* Budapest, 1957–1958. Közlése kötetben: *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról.* Összeállította Kenedi János. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 43–53, 69–150, 158–175, 193–201. Legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 98–315.
- Bibó István ügyési kihallgatásának jegyzőkönyve.* Budapest, 1958. július 8. Közlése kötetben: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 490–506. Legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 316–343.
- Dokumentumok 1956-os elítéltek ügyében.* Budapest, 1963–1970. 1. Levél Vida Ferencnek. Budapest, 1963. április 9. 2. Kegyelmi kérvények. Budapest, 1963–1971. 3. Levél és feljegyzések André Frénaud-nak. Budapest, 1967. 4. Levelek Kádár Jánosnak. Budapest, 1969, 1970. 1. Közlése: *Bibó István: Levelek.* Újhold Évkönyv, 1991/1. 267–282, 270–271. 2. Másolatok Bibó István hagyatékában: MTAKIK Ms 5110/197-202. 3. Közlése kötetben: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. 909–919. 4. Közlése kötetben: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 577–581. 1–4. legutóbbi közlése: 1956. BIM 4. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 344–368.
- Levél Londonba Révai Andrásához.* 1968. Kötetben először közölve: *Bibó István: Válogatott tanulmányok. IV. 1935–1979.* Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. Ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1990. 241–263. Legutóbbi közlése: *Az európai politikai fejlődés értelme.* BIM 9. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 358–379.
- Alternatív értelmezés Kelet-Európa történetéhez.* Budapest, 1970-es évek. 1. *Szempontok a 15. századi magyar történelemhez.* MTAKIK Ms 5113/7. Nyomtatásban: *Kortárs,* 1985/9. 81–87. Közreadta: ifj. Bibó István. Legutóbbi közlése: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* BIM 5. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 193–206. 2. *Lancelot de Bohême. Filmterv.* MTAKK Ms 5113/6. Nyomtatásban: *Holmi,* 1990/3. 253–265. Közreadta: ifj. Bibó István. Legutóbbi közlése: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* BIM 5. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 207–227. 3. *Németh László: Az áruló. Drámaelemzés.* MTAKIK Ms 5115/97. Nyomtatásban: *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Osiris, Budapest, 1999. 316–317. Közreadta: Dénes Iván Zoltán. Legutóbbi közlése: *Ellorzuult magyar alkat, zsákutács magyar történelem.* BIM 7. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 177–179.

4. Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája I. Budapest, 1976. MTAKIK Ms 5115/86, 87, 88. A 88. szám alatti szöveg közlése kötetben: *Bibó István: Válogatott tanulmányok. I-III.* Vál. Huszár Tibor. Szerk. Vida István és Nagy Endre. Közreműködött ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1986. III. 1971–1979. 375–384.

Visszhangok és reflexiók. 1971–1979. 1. *Kunvári Bella levelei Bibó Istvánnak.* Budapest, 1971. február 1, március 10. MTAKIK Ms 5117/251, 252. 2. *Mizsei Béla levelei Bibó Istvánnak.* Szolnok, 1975. június 11. MTAKIK Ms 5117/284, 1–2. 3. *Szalai Pál és Bibó István levelezése.* Datálatlan, feltehetően, 1976, Budapest, 1976. november 6, datálatlan, 1977. január 27, március 26 /valószínűleg elírás április helyett/, 1977. tavasz, május 23, augusztus 19, 1978. április 4, december 21. MTAKIK Ms 5118/13, 14, 1–2, 15/I-IV. *Bibó István: Levelek.* Újhold Évkönyv. 1991/1. Közreadta: ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1991. 267–282, 274, 275, 276, 276–277, 279, 281. 4. *Bibó István és Dénes Iván Zoltán levelezése.* Budapest, 1976. november 9, december 8, 1977. május 22, augusztus 19, augusztus 26, 1978. január 5, december 16. MTAKIK Ms 5117/147, 1–6, 148, 1–2, 4109/59, 1–2, 5114/149, 1, 5117/150, 1–4. A Bibó István által írt levelek nyomtatásban: Bibó István: *Levelek.* Újhold Évkönyv. 1991/1. Közreadta: ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1991. 267–282, 275, 276. Ugyanezek kötetben: *Ellorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem.* BIM 7. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 200–202. Levelezésük egésze kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 350–359. 5. *Bibó István felszólalása.* Jegyzőkönyv „Dénes Iván Zoltán: A »realitás« illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója” című kandidátusi értekezésének 1979. január 10.-i nyilvános vitájáról. 2–8. Magyar Tudományos Akadémia, Akadémiai Levéltár. VII. Tudományos Minősítés, 200. Tudományos Minősítő Bizottság 1834/3 (kandidátusi dosszié). Első közlés. 6. *Levél Nagy Lajosnak.* Budapest, 1977. december 19. *Bibó István: Levelek.* Újhold Évkönyv. 1991/1. Közreadta: ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1991. 267–282, 278. 7. *Mohácsy István és Bibó István levélváltása.* Feltehetően 1978. február, Budapest, 1978. február 10. MTAKIK Ms 5117/285, 1–2, *Bibó István: Levelek.* Újhold Évkönyv. 1991/1. Közreadta: ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1991. 267–282, 278–279. 8. *Levél Zsille Zoltánnak.* Budapest, 1978. május 12. *Bibó István: Levelek.* Újhold Évkönyv. 1991/1. Közreadta: ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1991. 267–282, 280. 9. *Levél Szabad Györgynek.* Budapest, 1978. június 10. *Bibó István: Levelek.* Újhold Évkönyv. 1991/1. Közreadta: ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1991. 267–282, 280–281. 1–8. kötetben közölve: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* BIM 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 329–331, 333–370. 10. *Levél Szalai Pálnak.* Budapest, 1978. /június?/. MTAKIK Ms 5115/91. Közlése kötetben: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 4. 1267–1274. Legutóbbi közlése kötetben: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* BIM 5. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 166–177. 11. *Levél Arany Bálintnak a Magyar Közösség ügyéről.* Budapest, 1979. január 16. MTAKIK Ms 6310/ 216. Nyomtatásban: *Bibó István publikálatlan levele.* Közreadta: ifj. Bibó István. Magyar Nemzet, 1992. október 24. 6. Legutóbbi közlése kötetben: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* BIM 5. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 178–189.

A MAI KÜLFÖLD SZEMLELETE A MAGYARSÁGRÓL

Ha a magyarság valóságos képét kellene megrajzolnunk, akkor az elnagyolás veszélye mellett is előnyösebb lenne egyetlen alapvetően jellemző vonásból kiindulni s ennek a fénye mellett vizsgálni végig azokat a formákat, melyekben a magyarság a spontán létezés, az akarati lendület és a tudatos szellemiség síkjain megjelenik.

Ha azonban azt a képet akarjuk megrajzolni, ami a magyarságról mások szemében: a külföld szemében kialakult, akkor nem indulhatunk ki egy centrális, a mai külföld által alapvetően jellemzőnek ismert vonásból, mert ilyent nem találunk. Mozaikszerűen egymás mellé helyezve kell fölvezetnünk azokat a különböző színfoltokat, melyekből a magyarságnak a mai külföld szemében ismert képe összetevődik. Tennünk kell ezt azért, mert ennek a képnek a legjellemzőbb és legdöntőbb vonása a szervetlenség és összefüggéstelenség, vagy mondhatjuk így is: a kulcsjellemvonások teljes nem ismerése, félreismerése. Angoloról, franciáról s általában minden, a maga közösségi formáit már megtalált európai népről tudunk valami olyant mondani, ami, ha elnagyolva és frázisszerűen is, de mégis fényt vet arra a módra, mellyel e népek a maguk lelki, szellemi és szervezeti egyensúlyát megtalálták, s ami megmagyarázza vagy legalábbis megközelíteni engedti e népek jellemző magatartásait. A magyarságról a mai külföldnek nincs ilyen kulcsmondata: a nekünk kijáró állandó jelzők: „lovagias”, „nemes”, „tüzes”, „vad”, semmitmondók vagy – ami még rosszabb – félrevezető, s állásfoglalásaink végső rugóit meg nem értetik. A mai külföld magyarságszemlélete izolált és ellentmondó színfoltokból tevődik össze, s számunkra sem marad más hátra, mint egymás mellé helyezni a magyar hangulat, a magyar ember, a magyar politika és a magyar szellemiség körül kialakult külföldi szemlélet mozaikdarabjait.

Midőn e vonatkozásban „külföldről” beszélünk, ez alatt elsősorban azt az ún. „Művelt Nyugat”-ot értjük, amelyben a mai fehér ember világközvéleménye kialakul. A magyarságról való összkép Közép- és Kelet-Európában nem mindenben azonos a nyugat-európaiak szemében élő képpel; de már csak azért is érdekesebb és teljesebb a nyugat-európaiak magyarságszemléletéből kiindulnunk, mert ez magában foglal nemcsak speciálisan magyar, hanem közép- és kelet-európainak ismert elemeket is, melyeket a körülöttünk élő népek, mint velük közös vonásokat, már ezért sem láthatnak tisztán.

Ha ennek a szónak: „magyar”, a mai külföldiben fölidézett, a konkrét magyar embertől vagy Magyarországtól mint politikai alakulattól független *hangulati* képét nézzük, akkor a legelső, amit meg kell állapítanunk, hogy mindaz, ami a „magyar” jelzővel ékeskedik, csaknem teljes egészében az egzotikum körébe tartozik, éspedig abba a csoportba, amelyet „európai egzotikumnak” nevezhetnénk. Kelet-, dél- és észak-európai népek a társaink ebben az együttesben. Az egzotikum e fejezetében a gőgös magyar oligarcha, a színpompás népviseletek, a végtelen „steppéken” száguldó betyár és a tüzes vagy szomorú, de mindenképpen „ősi”, „vad” nótákat húzó cigány egy teljesen kibogozhatatlan egyvelegben: hol szlávként, hol hun-mongol-törökként elkönyvelt „keleti íz”-ben keverednek össze. Ez az egyveleg részben valódi eredetiségénél, részben régtől fogva hozzátapadt elemeknél fogva valóban az európai egzotikum első sorában foglal helyet, ahol legföljebb az orosz és a spanyol érdekességek előzik meg.

Az emberideál szempontjából ennek az összképnek a magja tulajdonképpen a magyar középosztály háború előtti emberideálja: a lovagias, bátor, presztízstartó és könnyen hevülő úriember típusa. Erre a hazai magra azonban a külföld magyarságszemlélete a barbárságnak, éspedig az eredeti, érdekes és egzotikus barbárságnak a színeit rakta rá, amit egyrészt a háború előtti oroszokról fennálló ugyanilyen egzotikus képnek a befolyása, másrészt a mongol-hun-török eredettel kapcsolatos tévképzetek ferdítő és színező hatása tesz számukra groteszkké és fölismerhetetlenné. A nálunk járt külföldi, ha bizonyos mértékig csalódva nélkülözi a magyar egzotikum egyes, várt külső rekvizitumait, a legkevésbé sem hagyja magát kárpótolni a mi európaiságunk dokumentumaival, amit olyan tiszteletreméltó buzgalommal hordunk eléje; annál könnyebben kárpótolható néprajzi érdekességekkel, Hortobággyal és cigánnyal. A külföldiek erre vonatkozó naiv feltevései és a magyar egzotikum ízetlen irodalmi és filmbeli megjelenései jelentőségüket meghaladó megdöbbenést szoktak okozni az intelligens hazai közönség körében. Az az összkép, amit a magyarság mint európai egzotikum jelent, az értékelés síkján nem jelent sem jót, sem rosszat; mindent összevéve inkább előnyös, mint hátrányos, bár egy, a jövőben kialakulható szerves magyarságkép szempontjából teljesen hasznavehetetlen.

A „magyar” szó hangulati jelentésén és a hozzáfűződő egzotikumon túlmenőleg keressük azokat a megkülönböztető jegyeket, melyek a külföld szemében a *magyar embert* mint személy szerint ismert tulajdonságok egységét jellemzik.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az egyes magyar emberből elvont kép – s ez minden más nációra is vonatkozik – elsősorban a *viselkedés* képét jelenti. Érzelmi, erkölcsi és értelmi tulajdonságok csak a viselkedési formákon keresztül rögzítődnek meg, s egy nemzet egész erkölcsi és szellemi struktúrájáról nem kaphat a külföld

pusztán az egyes embereken keresztül képet, csak akkor, ha az egyes emberben megnyilvánuló vonások az erkölcsi, politikai, szellemi kultúra objektív jelenségeiben és teljesítményeiben is megerősítést nyernek. Az egyes emberről szóló kép tehát önmagában elsősorban a viselkedési kultúra képe lesz.

Ebben a vonatkozásban különbséget kell tennünk egyrészt a magyar arisztokrátáról vagy a vele egyenlő külső lehetőségekkel és viselkedési kultúrával rendelkező arisztokratikus magyar alakjáról élő kép, másrészt a középosztálybeli átlagos magyarról élő kép között.

A személy szerint ismert magyar arisztokratát a külföld szemében nem jellemzik élesen megkülönböztethető és elhatárolt „magyar” vonások. Természetesen nem gondolunk most arra a benyomásra, amit a nálunk járt külföldi, pl. *Keyserling* kaphat a magyar arisztokrácia egészéről mint társadalmi osztályról, amely kép nem nélkülözi a speciális magyar vonásokat.¹ Azonban a külföldön ismert magyar arisztokrata már osztályának nemzetközibb jellegénél fogva sem viseli magán magyar voltának azokat az élesen kirajzolt előnyös vagy hátrányos színeit, amelyeket a többi magyarok mutatnak.

Ezzel szemben igenis jellemzi, és pedig előnyösen jellemzi a magyar arisztokratát az, hogy viselkedési kultúrájában, létezésének esztétikájában és társadalmi helyzetének tartásában az európai arisztokráciák első garnitúrájába tartozik. Hiányzik belőle a kelet-európai arisztokráciák arisztokratikus máz alatti félbarbársága, a dél-európai arisztokráciák társadalmi tartásban való lazasága. A magyar arisztokrata a mai külföld számára teljességgel európai viselkedést, határozott és esztétikus társadalmi tartást jelent.

Úgy lehetne mondanunk, hogy sokkal előnyösebb kép él róla a külföldön, mint idehaza. Ebben természetesen része van annak, hogy ez a kép külföldön is többé-kevésbé arisztokratikus körökben alakul ki; része van annak, hogy a külföldet járók rendszeren az értékesebb elemekből kerülnek ki. De hogy a magyar arisztokrata Magyarországon sokkal inkább ismerődik gőgösnek és zárkózottnak, mint külföldön, annak a kialakulásában a döntő momentum hazai eredetű. És pedig nem más, mint a viselkedési kultúra Nyugat-Európában meglevő egységének és egyetemességének a teljes hiánya idehaza, amiről a továbbiakban még lesz szó. Nálunk a különböző társadalmi osztályok viselkedési módja nemcsak fejlettségében, kidolgozottságban és finomságokban különbözik, hanem emberideáljában és elemi formáiban alapvetően eltér egymástól, márpedig az úgynevezett „gőgös elzárkózás” mindig és mindenütt nemcsak magasabbrendűség-érzésből, hanem a viselkedési kultúra terén fennálló külön-

¹ Keyserling, Hermann Alexander von (1880–1946) – balti német filozófus, pacifista. Legismertebb művei: *Das Gefüge der Welt: Versuch einer kritischen Philosophie* (1906), *Reisetagebuch eines Philosophen* (1921), *Új világ születése* (1929), *Das Spektrum Europas* (1931).

bözségből és idegenségből ered. Természetesen egészen más lapra tartozik, hogy a magyar társadalom egészségtelen tútagolódásában az arisztokráciának magának is része van.

Az átlagos középosztálybeli magyarról szintén elsősorban nem értelmi vagy erkölcsi tulajdonságai, hanem viselkedése alapján alkot képet a külföld. Ez a kép távolról sem olyan egységes, mint a magyar arisztokráciáé, de végeredményben inkább előnyös, mint hátrányos. Általában egyrészt szeretetreméltóság, szellemesség és jó kedély, másrészt bizonyos külsőségesség és a megbízhatatlanságig menő pontatlanság azok, melyeket jellemző vonásként kifelé mutatunk. A magyar viselkedési kultúrának osztályok szerinti éles különbözőségei miatt azonban a külföldi gyakran nehezen igazodik ki, mikor pl. „magyar”-ként lát egymás mellett szokatlan, de érdekes magatartásbeli finomságokat és ordító „közép-európai”-ságot.

Jellemzi végül föllépésünket az, hogy – belsőleg is hangsúlyozottan, külsőleg is észrevehetően – külön állást foglalunk a „külfölddel” és a külföldivel szemben, akár odakünn állunk a külföld színe elé, akár idehaza rohanjuk meg szeretetreméltóságunkkal az itt járó külföldieket.

A magyarság, mint európai *politikai* egység, a külföld számára két dologról ismeretes: az egyik a magyar revíziós mozgalom, a másik a magyar politikai konzervativizmus.

A magyar *revíziós* mozgalmat külföldön – eltekintve azoktól, akik kritikátlanul mellette vagy ellene vannak, aszerint hogy az egész komplexumról való első informátoruk magyar volt-e vagy utódállambeli – általában sokkal jobban ismerik, mint ahogyan azt mi gondoljuk. Nemegyszer találkozunk a revíziós állásponttal szemben már előre védekező attitűddel, amely annak hangoztatásával kezdődik, hogy „nagyon is jól ismerjük a magyarok jogos sérelmeit...”, s egy „mindazonáltal”-al bevezetett teljes elutasítással zárul. Ha a magyar revízió háttéréül szolgáló erőkkkel és tényekkel nincsen is a külföld túlságosan tisztában, eléggé határozottan és tudatosan helyezi el a magyar revíziós mozgalmat az európai közösség egyensúlyrendszerében. Eltekintve azoktól a dinamikus külpolitikát folytató államok polgáraitól, akik a magyar revíziós mozgalmat mint külpolitikai szövetségest veszik számba, a nyugat-európai közvéleményben mind magyarbarát, mind magyarelles oldalon a magyar revíziós mozgalom úgy szerepel, mint az európai egyensúly és béke szempontjából nyugtalanító jelenség. A nyugat-európai külföld részéről, akár a revízió mellett, akár a revízió ellen történik állásfoglalás – aszerint hogy egyesek a status quo fenntartása útján, mások a revízió megvalósításával látják jobban biztosítottnak az európai békét –, ez elsősorban is nem szimpátiából vagy antipátiából, hanem az európai stabilitás iránti aggodalomból fakad.

A mindnyájunk által folytatott revíziós propaganda további szint jelent abban a képben, ami a külföldön a magyar emberről él. A külföldön járó magyarok fellépése e téren egészében szimpatikus, de nagymértékben naiv képet mutat, ami azonban már nem a revízió ügyéből magából, hanem közösségünk külpolitikai kultúrájának nagyfokú fejletlenségéből következik.

A politikai *konzervativizmus*, mely a külföld szemében a magyarságnak mint politikai egységnek jellemző vonásaként jelenik meg, kibogozhatatlan összevisz-szaságban foglalja magában a magyar nagyurak díszmagyarját, a nemzetiségek és parasztok oligarchikus elnyomását, a titkos választójog hiányát, a magyar alkotmány ősi voltát, a Szent Korona tiszteletét, a királyság intézményéhez való ragaszkodást és a legitimizmust. Ez a képzetcsoport együttvéve úgy szerepel, mint politikai téren való érdekes, de egyben érthetetlen maradiság, amely, ha mélyebb tradícióinál és kultúrájánál fogva nem is kerül egy kalap alá a háború előtti Oroszország, Törökország vagy a Balkán elmaradottságával, de végeredményben mégiscsak valamiféle elmaradottságként könyvelődik el. Ne gondoljuk, hogy a külföldnek ezt az álláspontját politikai vagy világnézeti momentumok lényegesen befolyásolják. Igaz, hogy egy angol természetesebbnek veszi a díszmagyart, mint egy francia; egy katolikust inkább érdekel a Szent Korona szimbolikája, mint egy marxistát, de mindez nem változtatja azt a végeredményt, hogy a külföld bennünket valamiféle politikai álomvilágban lát élni. A magyarok politikai erejét érdekes módon leginkább azok az osztrákok ismerik el, akik még emlékeznek a háború előtti magyarságnak a Habsburg Birodalomban játszott, számbeli arányát felülhaladó szerepére.

A külföldnek a magyar *szellemiségről* alkotott képe oly terület, amely kevésbé éreztet speciósan magyar vonásokat, mint gondolnánk. A magyarság európai jelentőségű kultúrtelejesítményei közül egy-két név az, ami határozottan magyarként ad szint a magyarságról való összképnek, de nagyban és egészben azt kell látnunk, hogy inkább a magyar kulturális fejlődés vonalában szervetlenül álló és kiugró nagyságok azok, amelyek külföldön jobban ismeretesek. A külföldnek a magyar szellemiségről való képe elmosódottan illeszkedik bele abba az összképbe, amelyet a közép-európai, illetve a kelet-európai jelent. A kultúrtelejesítmények folytonosságának és egymás között való szervességének hiánya jellemzi a külföld előtt a magyar szellemiséget éppúgy, mint a többi, Németországtól keletre eső népek teljesítményeit, ha oly mértékben nem is, mint a balkáni népekeit. Teljesítményeink európai nívója, amit mi, magyarok is sokat hangoztatunk – gyakran ahelyett, hogy hagynánk e teljesítményeket magukat beszélni –, nem változtat azon a helyzeten, hogy a magyar szellemi fejlődés még nem jutott el arra a pontra, ahol a maga teljes egységében tudhat európai jelentőségű lenni.

A magyar szellemiség európai szerepére nézve külföldön is, itthon is legismertebb formula a Nyugat és Kelet szellemi értékeinek közvetítése, ha úgy tesszük, egyesítése. Ez a formula még leginkább a magyar művészetre vonatkozóan mond valamit, egyébként tartalmatlan, s szinte alig konkretizálható. Megjegyezhetjük, hogy nem is nagyon előkelő ez a szerep a szellemiség területén, és hitünk szerint erősen alatta marad a magyarságban adott lehetőségeknek.

A konkrét magyar ember szellemisége három irányban mutatkozik a külfölddel szemben: tehetsége, általános műveltsége és egyetemes világképe irányában.

Ami a *tehetséget* illeti, erről a mondanivaló kevés, de jó: a külföld tudomása szerint Magyarországon sok a tehetséges ember, és ez egyezik a mi tudomásunkkal is.

Az *általános műveltség* szempontjából a mai külföldnek nincs külön képe a magyarságról, hanem ismer egy kelet- és közép-európai összképet, melyet széles körű s a nyugat-európai átlagembert felülmúló adatszerű általános műveltség mellett a megértésben és megítélésben nagyfokú, egészen a sznobizmusig terjedő bizonytalanság jellemez.

Végül a *szellemi világkép* szempontjából par excellence közép-európai vonásként viseljük a szellemi világ jelenségeinek nagymértékben politikai ízű szemléletét. A közép-európai ember az utóbbi száz esztendőben, de főleg a háború után az egységes emberi világképet élesen szemben álló politikai világnézetekkel helyettesítette, s Nyugat-Európát is – a nyugat-európaiak előtt nagymértékben érthetetlen módon – elsősorban politikai jelenségeinek ferde tükrén keresztül akarja megérteni, természetesen sikertelenül. Ez a politikus szemlélet logikus következménye Közép-Európa kritikus állapotának; ezt a mentalitást a nyugat-európai külföld szemében mindenesetre a politikai ízű aktivitás túlbecsülése jellemzi, szemben az egyébfajta (gazdasági, jogi, szervező, kutató, művészi) aktivitással és az esztétikus létezés értékeivel.

Végigtekintve azokon a mozaikdarabokon, amelyekből a mai külföldnek a mai magyarságról való képe összetevődik, valóban az egymással szervesen összefüggő, előnyös és hátrányos színeknek nehezen szétbogozható összességével állunk szemben. Nehéz eligazodnunk, hogy a számunkra fontos, de a külföldnek érthetetlen, a külföldnek tetsző, de számunkra komikus vonások, a zavartalanul előnyös vagy a mindenképp hátrányos tulajdonságok tömkelegében mi okozza az összkép szerveslenségét s végeredményében a külföld számára szimpatikus, de reánk semmiképp sem megnyugtató eredőjét.

Ha azt keressük, hogy az adott mozaikképben mi az, ami önmagában zárt, kifelé harmonikus és egyöntetű képet ad, akkor egyedül az arisztokrata magyar alakja tekinthető ilyennek. Semmi kétség abban, hogy ez a kedvező benyomás terjedelmében kis körű, hatásában korlátozott és jelentőségében csökkenő. De ha

az egész magyarság összképében csak a magyar arisztokrata által mutatott képet találtuk harmonikusnak és egyöntetűnek, akkor érdemes ennek okait keresnünk még akkor is, ha tudjuk, hogy a magyar arisztokrata semmiképpen sem jelentheti azt a bázist, amire támaszkodva sarkaiból ki lehet fordítani a magyarságnak a külföld tudatában élő szervesen és széttagolt képét.

Azok közül az elemek közül, amelyek a külföldnek a magyar arisztokrata-ról való szemléletét egységessé és előnyössé teszik, kettőt szeretnék kiemelni. Az egyik az, hogy itt egy harmonikusan kifejlődött és élő tradíciókkal bíró valódi kultúráról (viselkedési kultúráról) van szó, amely ugyanakkor teljességgel európai jellegű. E kettőt egyszerre sem a többi magyarság viselkedési kultúrájáról, sem a magyar egzotikumról, sem a magyarság mai politikai kultúrájáról nem lehet elmondani. A másik kiemelni való momentum az, hogy az arisztokrata magyar magatartása az egyetlen, amely a külfölddel szemben mindig erőlködés, igyekezés és szándékosság nélküli. Azok a többi attitűdök, melyeket a magyarság a külfölddel szemben fölvesz, bármennyire is különböznek egymástól nívóban, értékben és hatásban, mind hajlanak arra, hogy barátságos vagy erőltetett arccá merevedjenek a Nagy Fotográfus: a „Művelt Nyugat” lencséje előtt. A magatartások emberi és magukért való jellege az, amit a külföldi a magyarságnak vele szembe fordított arcáról gyakran hiányolni kénytelen.

Azt mondtuk, a külföldnek a magyarságról való képe szervesen, összefüggéstelen, és néha torz is. Az a kérdés, mi hiányzik ahhoz, hogy egységes és harmonikus legyen.

Az a kép, ami az európai „közvéleményben” angolról vagy franciáról él – függetlenül attól, hogy előnyös-e vagy hátrányos, szimpatikus-e vagy antipatikus –, nemcsak egy képet, hanem egy világképet is jelent. Ha kevésbé határozottan körvonalazva, de ugyancsak valami egységet és emberi mondanivalót jelent az olasz, a spanyol, az amerikai, a német, a skandináv, a holland is. A „külföld” számára mindannyian a létezésnek egy bizonyos esztétikáját, az emberi akaratnak egy bizonyos lendületét, a szellemi értékeknek egy bizonyos rendjét jelentik. Az a kép viszont, ami a külföld szemében a magyarságról él – éppúgy, mint számos más európai, főleg közép- és kelet-európai nemzeté –, nem mutatja, hogy mögötte az abszolút emberi vonásoknak ugyanaz az egysége lenne. Mi tudjuk, hogy van, s hogy a magyarság is bizonyos abszolút emberi állásfoglalásokat jelent a létezés, a cselekvés és a gondolat alapvető kérdéseiben, de azt is tudjuk, hogy ezek az abszolút emberi színek nemcsak a külföld számára ismeretlenek, hanem sokszor jóformán a magunk számára is, vagy, ami ennél is rosszabb, félreismertek és megformálatlanok.

Az utolsó évtizedekben szinte az egész magyarság óriási erőfeszítéseket tesz, hogy nemzetünket a külfölddel megismertesse, a reá vonatkozó tévedéseket el-

oszlassa, és a magyarságról kedvező képet alakítson ki. Ezt az erőfeszítést a jövőben természetesen tovább kell folytatni, mint eddig. De a döntő csatát nem itt kell megnyernünk. Ahhoz, hogy ez a szó, „magyar”, az emberi mivoltunk egy önmagában zárt és harmonikus színét és formáját jelentse, nem a többi emberiséggel, a külfölddel szemben való állásfoglalásunkat kell megváltoztatnunk, hanem itthon kell kultúrává, stílussá és szellemmé tennünk mindazt, ami ma lehetőség és őserő.

1936

A MÁRCIUSI FRONT PROGRAMTERVEZETE

Bibó István és Reitzer Béla² által készített tervezet.

1938. január–február

1. Magyar revíziót: a Duna-völgyi népek önrendelkezési jogának érvényesítését (betoldás: *a nemzetközi életben s a Duna völgyében a jog és igazság uralmát* – Reitzer Béla javaslata, a továbbiakban R. B.), minden nagyhatalmi imperializmusnak a Duna völgyéből való (szórendi változtatás: *a Duna völgyéből minden nagyhatalmi imperializmus* – a változás Bibó Istvántól, továbbiakban B. I.) kirekesztését, idegen hatalmak szálláscsinálóinak a magyar politikai életből való kipusztítását (*kizárását* – B. I.), a magyar nemzetvédelem teljes felkészültségét és olyan belpolitikát, mely önálló magyar külpolitikának ad biztos alapot.

2. Az ország demokratikus átalakítását: az általános, egyenlő és titkos, minden korrektívum nélküli választójogot, az egyéni és politikai szabadságjogok helyreállítását (betoldás: *a bírói függetlenség körülbástyázását* – R. B.), a hatalmaskodó bürokrácia visszaszorítását s a helyi közigazgatásnak a népi önkormányzat alapjára való helyezését.

3. A feudalizmus teljes felbontását: a kötött birtokok felszabadítását, az 500 kat. holdon felüli nagybirtokok kisajátítását, az alakítandó és meglevő parasztgazdaságok szövetkezeti (*szövetkezeti* szó kihúzva, *szövetkezésen* alapulóra változtatva – R. B.) egyesbeszervezését s a mezőgazdasági termelés korszerű fejlesztését (*korszerű fejlesztését* B. I. *belterjesítésére* változtatta).

4. A nagytőke hatalmának a letörését: a kartellek monopólium-hatalmának a megszüntetését, a nagyipari termelésnek a munkásság igényei szerint való átszervezését (*termelésnek* szótól kihúzva, helyette B. I. két változatot javasol, hogy Veres Péter választhasson: *vállalatokban vállalkozó és munkásság demokratikus együttműködését* – *vállalatokban a munkások vállalat részesedését*), a kisipar szövetkezeti átszervezését (B. I. javítása: *a kisipari termelés és értékesítés megszervezését*), és (az és szót B. I.

² Reitzer Béla (1911–1942): jogász, szociológus, Bibó István szegedi gimnáziumi osztálytársa, egyetemista kollégája, legjobb barátja. A II. világháború kitörésekor Svájcban tartózkodott, hazajött, 1941-ben behívták munkaszolgálatra. 1942-ben a Don-kanyar közelében vesztett nyoma, halálának hónapja és napja nem ismert, helye feltehetően Дорошичи volt, ahol zsidó munkaszolgálatosként meggyilkolták. Valószínűleg úgy, hogy visszavonuláskor társaival együtt rágyújtották a tifuszosok kórház-barakkját. Fő művei: *A proletárnevelés kérdéséhez* (1935), *Ezer munkás a szabad idejéről*. Rostás Ilona társszerzővel. (1940), *A munkapiac helyzete a munkaközvetítés reformja előtt* (1941), *Reitzer Béla válogatott írásai*. (1986 / 1987/).

kihúzta) az ország természeti adottságainak megfelelő iparosodását (B. I. és R. B. javaslata: *és a tőkeképződés elősegítését*).

6. (Az 5. pontot B. I. 6-ra változtatta.) A munka jogát (*és lehetőségét* – R. B.) mindenki számára: a maximális munkaidő, a minimális munkabér, az általános (*munkanélküliség esetére is kiterjedő* – B. I.) társadalombiztosítás törvényes szabályozását, az összes dolgozók (*az összes dolgozók kihúzva; betoldva: ipari, mezőgazdasági és szellemi munkások* – B. I.) szervezkedésének szabadságát (*betoldva: emberhez méltó munkafeltételek biztosítását.* – B. I.)

7. (A 6. pontot B. I. 7-re változtatta.) A gazdasági élet általános szövetkezeti megszervezését: (*betoldás: az álláshalmazok és a mamutjövedelmek megakadályozását* – B. I.) az álszövetkezetek (*az álszövetkezetek kihúzva, helyette: a hivatalnokok álszövetkezeteinek* – B. I. és R. B.) megszüntetését, s helyükbe a termelők és fogyasztók valóságos szövetkezésén és önkormányzatán alapuló szervezetek kialakítását vidékenként és termelési áganként.

5. (A 7. pontot B. I. 5-re változtatta.) A hitel, az értékesítés és az elosztás megszervezését a közösség érdekében: a tőkések és álláshalmazok mamutjövedelmeit szolgáló bank és egykézmonopóliumok megszüntetését (*az egész mondat kihúzva, helyette: A dolgozók életművének és fogyasztóképeségének az emelését: a fogyasztást megbénító egykézmonopóliumok letörését* – B. I.), a termelők, kereskedők és fogyasztók egyenjogú szövetkezésén alapuló forgalmi hálózat megteremtését, a fogyasztóképeség növelését (*a fogyasztóképeség növelését kihúzta B. I.*) és az igazságtalan adórendszer szociális reformját.

8. Az osztályszellemű társadalomvezetés megszüntetését: a magyar nép egészére terjedő, úri származástól és foglalkozástól független emberideál kialakítását s a társadalom népi szellemű vezetésének a magyar nép legjobbjai számára való biztosítását.

9. A magyarság vezetőszerepét a magyar társadalom egész (*társadalom egész szavak kihúzva, javítva: élet minden* – B. I.) területén: a német és zsidó öntudatú kisebbség számára a kisebbségi jogok teljességét, a valóságos beolvadás teljes megbecsülését, de a beolvadás mellett külön érdekvédelmet folytató beolvadt németek és zsidók (*beolvadt németek és zsidók szavak kihúzva, javítva: német és zsidó eredetű rétegek* – B. I.) közéleti vezető szerepének és hangoskodásának (*és hangoskodásának kifejezés kihúzva, helyette: és hatalmi helyzetének* – B. I.) a megszüntetését.

10. A népi gyökerű, egyetemes magyar nemzetnevelést: kötelező, ingyenes és mindenkire kiterjedő egyöntetű iskoláztatást 14 éves korig, azután pedig minden élethivatás számára magasfokú szakképzést, különösen a mezőgazdasági szakoktatás kifejlesztését, az egyetemeknek (*az egyetemek felszabadítását* – B. I.) a tudományos kutatás és a legmagasabb tudományos nevelés számára való felszabadítását (*kihúzva: való felszabadítását* – B. I.) a magyar nevelésszervezet önkormányzatát, az állami és társadalmi élet minden területén minőségi szelekciót.

11. Népi gyökerű, egyetemes és európai magyar kultúra kifejlesztését: a magyar szellemi élet megszabadítását a korszerűtlen (*korszerűtlen helyett fejlődést akadályozó* – B. I.) úri szemlélet és az idegen (*az idegen helyett a magyarság számára természetlen német és zsidó* – B. I.) kultúrhatás alól, új magyar kultúrközösség kialakítását, a parasztság és munkásság teljes szellemi bekapcsolódásával (*a parasztság szótól kihúzva, betoldva mely a parasztságnak magasrendű, a várossal egybekapcsolt, de a földtől el nem szakadt életet tesz lehetővé s a közép-kelet-európai parasztnépek kulturális közösségét készíti elő* – B. I.).

Új pont: 12. A szolgálalkúság szellemének kiirtását a magyar közéletből: Olyan gerinces közszellemet, mely minden tekintélyt a teljesítmény állandó próbája és a nyilvánosság bírálata alá helyez és olyan közigazgatási és társadalmi berendezkedést, mely leveszi a hatalom előtti meghunyászkodás kényszerét a magyar értelmiség, a magyar parasztság és a magyar munkásság válláról. (B. I.)

Javasolt sorrend:³

2. Demokrácia
3. Föld
4. Tőke
5. Életnívó
6. Munka
7. Szövetkezet
12. Szolgálalkúság
8. Urak
9. Kisebbségek
10. Nevelés
11. Kultúra
1. Revízió

1938. január–február

³ Bibó István és Reitzer Béla a 12 pontnak nemcsak tartalmi kiegészítését javasolta, de a pontok sorrendjének felcserélését is.

LEVÉL ERDEI FERENCHEZ

Budapest, 1938. jan. 17.

Kedves Ferencem!

Három dologban kelltik Neked írnom. Ma idetelefonált Káldor,⁴ és először is közölte szegény, hogy az édesanyja egy hete halt meg, s ezért nem járt el eddig dolgokban. Most azonban közli először: hogy a puhafa-história⁵ semmiképpen sem ajánlatos a már tárgyalt okok miatt. A többiekről pedig azt az eredményt vonta le, hogy a dolgot nem lehet 3×3000 alapon megcsinálni, hanem inkább 15×500 alapon,⁶ s hogy Te ebbe beleegyezel-e. Hát ebbe végeredményben nemigen van bele nem egyezni való, ha nem is örvendetes ez az emberszaporulat. Közölte azonfelül, hogy S. Gy. és V.⁷ ügyében analóg dologgal fordult hozzá, s ő úgy látja, hogy a dolgokat, ha szorosabban nem is, de bizonyos perszonálunióba kell hozni a szövetkezet és a V. között, amire azt mondtam, hogy ez lehetséges, de a perszonálkapocs Te legyél, és a lehetőségek Neked adassanak, és pedig fehér lapon. Mindezekre az álláspontodat írd meg Neki (V., Bálvány u. 8.), amit ő a dolgok elkezdése végett vár is. Édesanyjáról ne mulassz el részvevő szót ejteni!

A második dolog a kecskeméti találkozó, s ez már privátabb dolog. Ma találkoztam Donáthtal, aki említette, hogy az egész találkozó mint a Magyar Ifjúság Találkozója szerepel, és Makaynak is van benne szervező szerepe. D. szerint erről Te is tudsz. Ez így mindenesetre nem jó. Az egész találkozóknak a program-enunciáció jegyében kell lezajlania, és mindennemű „koalíció”-zás teljesen terméketlen. A nyilasellenesség mint platform teljesen értelmetlenség, s ez az egyetlen alapja az ilyen kávéházi koalícióknak. Valahogyan biztosítani kellene, hogy

⁴ Káldor György (1900–1958) újságíró.

⁵ A „puhafa” elnevezés Fenyő Miksára (1877–1972), a *Nyugat* alapító szerkesztőjére, a Gyáriparosok Szövetségének vezérigazgatójára utal. A MIKSZ (Művészek, Írók, Kutatók Szövetkezete) szervezői a szövetkezet anyagi támogatásához őt akarták megnyerni.

⁶ A szövetkezet alapításának technikai részleteiről van szó.

⁷ Sárközi György (1899–1945) költő, író, műfordító, a *Magyarország felfedezése* könyvsorozat és a *Válasz* című folyóirat szerkesztője. Verseskötetei és versfordításai mellett ő fordította Goethe Faustjának első részét és Thomas Mann József és testvérei csaknem egészét. Történelmi regénye: *Mint oldott kéve*.

Kecskeméten is legyen egy intern együttes, és a jóindulatú szemlélők másnapra állítsanak be. Szeretném tudni, mennyire van a dolog már elrontva, azért íráj, s ha lehet, cselekedj is, mert ez fontos.

A harmadik dolog a programra vonatkozik, éspedig egy részletdologra. Ott, ahol kisebbségnek deklarálunk egy csoportot, mely ezt nem akarja, én belehoztam a „nemzetiségi organizáció” dolgát, amit most visszaszívnék, ha Te még nem építetted le Magadtól. Ez egyrészt ugyanis hisztérikus komplexumokat fog kelteni, másrészt más oldalról egy sokkal élesebb beállítás alá lovat ad: csak „kötelező”-t kell a „fakultatív” helyébe tenni, s még az a hasznunk is van, hogy az elnyomásnak kisebbségvédelmi szint lehet adni. Elég annyit mondani, hogy „...nemzeti kisebbség, s nincs kimenetel a hazugságból mindaddig, míg ezt maga is nyíltan tudomásul nem veszi”!

Embereinket azóta nem láttam, és újat nem tudok. A lapból nem látom Makón létednek nyomát, amiből csak annyi következik, hogy talán a *Parasztokat* írod. Feljöveteled pontos dátuma? Programtervezet?

Írj, Ferencem, a kérdésekre való feleleten túlmenően is, mert nélkülözlek, és jó, ha néha lélekben és igazságban jelentkezel.

A viszontlátásig ölel

Pista

A ZSIDÓKÉRDÉSRŐL

Vázlat

Zsidók gazd. szupremácia

Kultúra-politika

GAZDASÁG Etatizmus lassan semmivé teszi a gazdasági szupremáciát, húsz év múlva a szupremácia csak a textilügynökök körében lesz meg. Zsidók elszegényednek. Már ma fennáll az új probléma: milyen kezek azok a keresztény kezek, melyekbe a zsidó kereskedelem kerül? Nem termékeny antiszemitizmus az, melynek alapján a néptől éppoly távoli főfunkcionáriusok vagy jelöltek ama keserve rejlik, hogy miért van nekik kevesebb, mint a zsidó váll. igazgatóknak. Keresztény nagybirtokos éppúgy szipolyoz, mint a bank, keresztény exportőr etc. Miért, mert a főszakadék *úr és paraszt* közt van. Paraszti bölcsesség: *a zsidók az urak oldalán vannak*. Minden zsidózás tehát csak a figyelem elterelése. A keresztény elem élcsapatát zsúfniuk képezik a bankoknál: ezeknek szolgáltasson egy becsületes antiszemita forradalom erőket és támaszt?

POLITIKA Mindenki annyit ér, amennyit a főellensége ér. Akinek zsidó a főellensége...? A zsidóság a gazdasági szupremácia közeli leromlásával meg fog szűnni *hatalmi* tényező lenni. Egy antiszemita szemlélet tehát azt jelenti, hogy a magyar politikai [így!] újabb száz évre rászokik a fiktív sárkányok elleni hadakozásra. Az Új Szent György lovag nagy garral kivonul – de a legyőzendő sárkány betegen gunnyaszt a barlangjában, aszpirint szed s örülne, ha egy kis almapüre lemenne a torkán, nemhogy tüzet okádjon.

Jaj nekünk, ha hagyjuk, hogy egy *hatalmas* ellenfél egy *silány* ellenségre terelje a figyelmünket. Figyelnünk kell a silányra is, mert itt van, de a hatalmas... az is *itt* van.

KULTÚRA Ez a zs. kérdés centrális pontja, nem a hatalmi kérdés. A saját országunkban vagyunk-e még? Nem. De az ilyen állapotért semmiféle bacilus-pusztítás nem segít! Mi az oka, hogy a szervezet nem termelt antitoxint? Mert már mikor a bacilus belekerült, egy kórosan kettétágolt szervezet volt. Ezen kell elsősorban változtatni.

A fődolog nem az, hogy *ne* legyünk antiszemiták. Sőt nagyon is nyugodtan legyünk azok. De ne hagyjuk, hogy ebben olyanok segítsenek, akik ettől nem szűnnek meg ellenfelek lenni.

1. Mikor mi a tolakodó antiszemitákat elutasítjuk, ugyanúgy [egy szó át-húzva] és ugyanazért elutasítjuk a zsidókat is: *A nem tiszta szándékú vagy motívumú segítséget* utasítjuk el. A visszautasítandó, maga kis piszkos játékait játszani akaró segítséget. Zsidók és antiszemiták előttünk ebben egyek.

2. Aki más emberi méltóságát megalázza, ezt nem teheti anélkül, hogy a magáét is le ne alacsonyítsa. Ez *természet-törvény*. S ezért undorodnak olyan intézkedésektől, melyek megbélyegzők anélkül, hogy hatékonyak lennének. Az olcsó sikerekre menők módszere ez.

1938. április

LEVELEK ERDEI FERENCHEZ

Budapest, 1938. jún. 2.

Kedves Ferencem!

A levelednek nagyon örültem. Régóta hiányzott és nagyon jól esett. A többit – nem tudom, mikor, de lehet, minél előbb – szóban.

Külön örömezem, hogy a Makay⁸-nyilatkozatot nem írtad alá. Ez azért külön öröm, mert Makay azt újságolta, hogy aláírtad, s én ezen igen meghökkenem. A zsidók körül pro és kontra érzelmek gennyjébe nem szabad belemenünk, s a „zsidóbérenc”-ség nemcsak egy üres és buta szó, hanem néha egy súlyos, reális állapot. A hökkentést tehát most örömmel visszavonom.

Vasárnap Tarnóval⁹ és Sárkány Oszkár¹⁰ a Dunán voltam. A *Holnap*-ról beszélgettünk, ami e pillanatban, amint láthattad, egy reménytelen vegyes felvágott. Úgy vettem ki, nincs mit kezdeni vele, mert szöröstitül R. K.-é.¹¹

A pütkösdí makói lemenetelben ma is teljesen határozatlan vagyok. Pénz és komoly ok nincs a lemenetelre, de a komolytalan okok viszont igen sarkallnak, és nem is komolytalanok. Azonfelül Németh Lászlóval is szívesen ismerkednék. Most olvastam a *Villámfény*-t s az ugyanabban a *Tanú* számban levő vezércikket, ami igen komoly beszéd.

Pütkösdre egy más veszedelem is fenyeget, amit ezennel jelzek: K. Nándor¹² akarna egy, a maga nemében páratlanul elsőrendű amerikai fotós partner-nővel Makóra randulni, táj-, nép- és szociálriportra. Ma telefonált, s közöltem vele, hogy Neked nagy gyakorlatod van a fotós partnernők vezetésében, viszont ő is pedzette, és én erre erősen ráhangoltam arra a szempontra, hogy mindez hétköznapi jobban menne. Azt hiszem, eléggé elrontaná számodra a pütkösdí

⁸ Makay Miklós (1905–1977): református lelkész, író, újságíró, közéleti személyiség. 1938 májusában egyik szervezője volt az első zsidótörvény elleni deklarációnak.

⁹ Tarnó László (1915–?). Közgazdasági jellegű cikkei jelentek meg a *New Hungarian Quarterly* és az *Új Kor* című folyóiratokban.

¹⁰ Sárkány Oszkár (1912–1943) irodalomtörténész, az *Apolló* és a *Független Színpad* című folyóiratok munkatársa.

¹¹ Valószínűleg Rátz Kálmánra (1888–1951), a radikálisan jobboldali, ugyanakkor sok illegális kommunistaival is jó kapcsolatokat ápoló katonatisztre és politikusra, a *Holnap* című folyóirat szerkesztőjére utal.

¹² Keszthelyi Nándor (1908–1976) ügyvéd, politikus.

együtttest. Abban maradtam vele, hogy a Te dolgodra nézve vagy *szombaton* (azaz postafordultával!) felelsz neki, vagy inkább nekem, vagy ha nyomatékos szempontjaid vannak a programhoz, s az időből kifogyóban vagy, akkor pénteken vagy szombaton du. 3–4 között telefonálsz interurbán Keszthelyinek (112–427). A nő elsőrendűsége szakmájára vonatkozik, női érényeiről semmit sem tudok.

Gyula¹³ szombaton utazik Szabolcsba, azután 15–20-a körül pár napra visszajön, hogy aztán három hétre Finnországba utazzon valamilyen újságíró-ösztöndíjjal.

Az állandó Pestre költözésed nagyon-nagyon jó volna. Csináld meg minél előbb! Én nyáron itt leszek, de esetleg aug.–szeptemberben Genfbe megyek.

Miskán¹⁴ egy szörnyű operációt műveltek orrán és fogán keresztül, de most már jól van, s betegágya körül gyülekezgetünk össze. Gyula üzeni, hogy a rádiónál most indexen van, de városriportötletedet ő is már kiötölte, a megvalósulás felé szövögeti, és abban Neked is szerepet szán. A szöv.-dolog még mindig döcög, de nem reménytelen.

Ferencem, írdál postafordultával: a pünkösdi lemenetel programjáról is: Gyurka¹⁵ és N. L.¹⁶ milyen szándékokkal mennek?

Évának kézcsók: a családnak és Édesapádnak illő üdvözlések és kézcsók.
A viszontlátásig szeretettel ölellek

Pista

Kedves Ferikém! Először is köszönjük a *Parasztokat*! Sok mindenből összetevődő elfogódottsággal olvastam most ismét végig. Köszönjük a kedves képet is! Nagyon megörültem neki, de kérek az amatőr képekből is: a kertészkedőket s amit először mutattál egészen kicsi ovális kép volt. (Éva¹⁷ öklére támasztja állát, és elgondolkodik). Ami Apátfalvát illeti, ne okozzon most gondot. Csak a *címét* és esetleg egészen

¹³ Ortutay Gyula (1910–1978) Bibó István gimnáziumi és egyetemi kollégája, néprajzkutató, ellenálló, kispártkapartí politikus, vallás- és közoktatásügyi miniszter, a kommunista rendszer nomenklatúrája, az Elnöki Tanács, az MTA tagja, egyetemi tanár. Művei: *A magyar parasztság szerelmi élete* (1935), *Parasztságunk élete* (1937), *Magyar népművészet* (1937), *Rákóczi két népe* (1939), *Fedics Mihály meséi* (1940), *Kis magyar néprajz* (1940), *A magyar népművészet I–II.* (1941), *Művelődés és politika* (1949), *A magyar népköltészet* (1952), *Írók, népek, századok* (1960), *Halhatatlan népművészet* (1966), *Fényes, tiszta árnyak. Tanulmányok, emlékek, vázlatok* (1973), *Magyar néprajz* (1979), *A nép művészete* (1981), *Napló 1–3.* (2009–2010).

¹⁴ Borbély Mihály orvos, publicista

¹⁵ Sárközi György (1899–1945) költő, író, műfordító, a *Magyarország felfedezése* könyvsorozat és a *Válasz* című folyóirat szerkesztője. lásd: 31.7.lj. é. 262.105.lj..

¹⁶ Németh László (1901–1975), író, polihisztor, gondolkodó, akinek Tanú című egyszemélyes független kritikai folyóirata (1932–1936), kelet-európai tájékozódása és Szekfű Gyula műveiről írt kritikája Bibó István szemléletalakulására nagy hatást gyakorolt. Lásd kötetünkben: 674–691.

¹⁷ Diósszilágyi Éva, Erdei Ferenc első felesége.

rövid jellemzését kérjük azoknak, akiktől a téma feldolgozására vonatkozólag várhatunk valamit, és azokét is, akiknél esetleg lakhatunk. Örömmel hallom, hogy amit Éva is mondott már ittlétekor: hogy mihelyt lehet, Pestre jöttek, az már ősszel valóra válik. Szeretettel ölel mindkettőtöket, és üdvözlétét küldi mindannyiótoknak

I.

Budapest, 1938. jún. 17.

Kedves Ferencem!

Válaszom azért késett, mert közben Virgil¹⁸ megtelefonálta a dátumeltolódást, s így én vártam a végleges dátumról szóló értesítést. A fotós nő elmaradásáról, sem annak okáról nem tudok.

Szerdán délután vagy este (22-én) közelebbről meglevelezőlapozandó időben jövök, s jelen leszek a frigyestésnél, melynek másik főszereplőjét addig is számos kézcsókkal üdvözlöm. Mamám és Inke¹⁹ szívből üdvözlönek, de képtelenek addigra lemenni, mert Mamámnak július elejéig tart a rövidhullám-kezelése, Inke pedig 22–24. körül indul, de a legsúlyosabb ígéretek terhe mellett meg kell állnia Kecskeméten Szabó Kálmánéknál.²⁰ Így a családot én fogom képviselni.

Ferencem, a M. F.²¹ zsákutcája és csődje az egeket verdesi, a Makay-nyilatkozat alá *nem* írása pedig életbevágóan fontos volt. Különösebben azért nem dicsérlek, mert a szétzúllás teljes, s úgyszólván mindegy (a zsidóügyektől eltekintve), hogy mit csinálunk, és milyen formák között megy széjjel az a vonal, amin eddig mozgogattunk. Az új vonalat előről kell csinálni. A hamaros viszontlátásig ölel

István

¹⁸ Borbíró (Bierbauer) Virgil (1893–1956) építész, építészeti író.

¹⁹ Bibó Irén (Inke) (Budapest, 1913–1971) Bibó István húga. A szegedi leánygimnáziumban érettségizett, majd Szegeden és Budapesten járt egyetemre, ahol magyar irodalmat és néprajzot hallgatott, s a boszorkányhitről tervezett doktori értekezéséhez Apátfalván gyűjtött anyagot. Ennek megírását mesterének, Györffy Istvánnak halála és az, hogy megszűnt a néprajz tanszék, meghiúsította. 1941-től 1949-ig az Országgyűlési Könyvtár könyvtárosa, 1950 és 1954 között az Állattenyésztési Kutató Intézetben gépíró, majd 1954-től 1958-ig a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola könyvtárában ismét könyvtáros, 1958-tól haláláig pedig az Akadémiai Kiadónál előbb gépíró, később korrektor, majd segédszerkesztő volt.

²⁰ Szabó Kálmán (1886–1963) néprajzkutató, múzeumigazgató. Főként Kecskemétre és környékére vonatkozóan folytatott néprajzi kutatásokat. Munkái: *Kecskemét szőlő- és gyümölcsstermelésének múltja* (1934), *A „hírhős város” anekdotakincse* (1936), *Kecskeméti tanyák* (1936), *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei* (1938), *A Kecskeméti Múzeum halászlai gyűjteménye* (1938), *Kecskemét pásztorélete* (1942), *Szabó Kálmán válogatott írásai* (1986/1987).

²¹ Márciusi Front: a népi írók mozgalma. Lásd: Bibó István: *A Márciusi Front tíz esztendeje*. Kötetünkben: 261–264.

A SZABADSÁGSZERETŐ EMBER TÍZPARANC SOLATA

Szabadságszerető ember

1. megköveteli magának és megadja másnak a minden embernek kijáró tiszteletet, de megkülönböztetett tiszteletet magának semmi címen nem követel, másnak pedig sem úr voltaért, sem vagyonáért, sem hatalmáért, sem befolyásáért, sem ruhájáért megkülönböztetett tiszteletet nem ad, csak tisztességéért vagy érdeméért; senki emberfia előtt meg nem alázkodik, alázatoskodó megszólítási és köszönési módokat szájára nem vesz;

2. magát munkában szolgának, szabadidejében és a maga otthonában úrnak tekintí és szembeszáll mindenkivel, aki magát szolgálata és munkája alatt is úrként, hatalmasként viseli és másokat szolgálknak, alacsonyabb rendűeknek kezel;

3. a maga vagy más munkája értékének a leszállítását, emberi munka kiuzsorázását, vagyoni vagy hatalmi helyzet kihasználását s egyáltalán, semmiféle kizsákmányolást nem tűr, magát vagy más a maga igazából, világos jogából, megszolgált követeléséből semmiféle erőszakkal, megfélemlítéssel, rábeszéléssel, fortéllyal kifogatni nem engedi;

4. örökdi a maga és minden ember egzisztenciájának a szabad és biztosított volta felett, illetéktelen vagy önkényes behatástól való mentessége, megfelelő jogvédelemben és garanciában részesítése felett;

5. szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan, és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és méltóságát veszélyeztetí: ezért az emberi szabadság minden korlátozása, önkényes letartóztatás, fogvatartás, egyéni vagy hatósági hatalmaskodás s az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép;

6. gyűlésben, egyesületben, munkaközösségben vagy bármiféle közösségben éppúgy, mint a magánéletben önkényeskedést, akarnokoskodást, magánérdek illetéktelen érvényesítését, visszaélést, köz becsapását, közakarát meghamisítását s mindenféle fenyegetést és terrorizálást nem tűr, minden ilyen ellen saját maga azonnal felszólal és más tisztességes emberekkel összefog, az erőszakosan érvé-

nyesülni próbálókat, tekintet nélkül arra, hogy kire és mire hivatkoznak, leleplezi és meghátrálásra kényszeríti, tisztában lévén azzal, hogy minden ilyennek az érvényesülése csakis a tisztességes emberek kényelmessége és megfélemlíthetősége miatt lehetséges;

7. semmiféle anyagi visszaélést vagy panamát el nem hallgat, sem elfedezni nem segít, bármilyen hatalmas embert kell is ezzel lelepleznie;

8. minden közügyben meggyőződése szerint vall színt: fenyegetéstől meg nem ijed, hízalgésnek be nem dől s szavazatát vagy aláírását semmi pénzért vagy előnyért el nem adja;

9. minden felismert közérdek ügyében kezdeményezőleg lép fel, minden közérdekű szövetkezésben vagy mozgalomban tehetsége szerint munkájával és adományával részt vesz s igyekszik azt győzelemre segíteni, tisztában lévén azzal, hogy a közügyek elhanyagoltsága vagy méltatlan emberek kezébe való kerülése egyedül a tisztességes emberek kezdeményezésének hiánya és közéleti bátortatlansága miatt történhetik;

10. bízik a közösség erejében, az emberek többségének a tisztességében és abban, hogy ezt elegendő bátorsággal és igyekezettel érvényre is lehet juttatni, ezért a maga példájával, minden rosszhiszeműség elleni együttes és eredményes fellépéssel és minden jóhiszeműség számára a bizalom előlegezésével erősíti maga körül a közösségben és a tisztességes szándékok győzelemre vihetőségében való hitet.

1938–1940 körül

ERDÉLY TÁRSADALMI KÖZSZELEMÉRŐL

A csonkaország és a visszatért erdélyi és keleti országrészek lelki összeforradásának kérdéséhez egyetlen szempontból tudok hozzászólni: a társadalmi közszellem összeforradásának szempontjából. Itt sem annyira azokra a különbségekre gondolok, melyek az erdélyi részek húszéves kisebbségi sorsa folytán kialakultak, hanem inkább arra a különbségre, mely a történelmi Erdély és a szűkebb értelemben vett Magyarország társadalmi közszellemében régtől fogva fennállott, s az utolsó húsz esztendő fejlődése folytán még határozottabbá vált.

Erdély magyar társadalma s a szűkebb értelemben vett Magyarország társadalma megegyeznek abban, hogy mind a kettő alapjában ma is születésrendi alapokon nyugvó, múltból származott helyzeteket megrögzítő, hierarchikus társadalom. Különböznek viszont abban, hogy az erdélyi társadalmi hierarchia funkcionál, a magyarországi pedig nem. Funkcionálás alatt azt értem, hogy az erdélyi társadalomban szilárdan kialakult értékrend szabja meg, hogy ki hová tartozik, ki honnan hová hogyan emelkedhetik, kit milyen teljes vagy relatív méltóság illet meg, ki mivel tartozik a maga rendjének, a felette állóknak s az alatta lévőknek, mik az érintkezés módjai és alkalmai, különösen pedig milyen közösségi szerepek és feladatok azok, melyeket a vezető rétegeknek vállalniuk kell. Ez az értékrend nemcsak határozott, hanem emberséges és viselhető is: akármilyen szorosan is élnek benne sokan, ad valamiféle méltóságot mindenkinek és ad lehetőséget a mozgásra és a változásra. Benne a társadalmilag felemelkedett ember zavarodottság nélkül vállalja a régi és zavarodottság nélkül viseli az új státusát. A társadalmi hierarchia szilárd értékrendjéhez hozzátartozik egy szilárd erkölcsi közmeggyőződés is, mely ennek az értékrendnek értelmében a szabályait ismeri, helyesli, követi és mindenkibe beleneveli.²²

Ilyen társadalmi egyensúlyt a rendi világ virágkorában különböző szerencsés körülmények összetalálkozása (erős vallásos vagy morális élményeken átment vezetőréteg, korán befolyáshoz jutott középosztály vagy értelmiség, nagyszámú

²² Hozzátartozik végül egy világos és fikciók nélküli történelmi tudat, mely tudja, hogy ez a társadalmi rend s vele minden egyéb, amin Erdély ereje és élete nyugszik, a 17. század nagy fejedelmei alatt alakult ki: tudatos tisztelet övezi tehát a múltat, és pedig nem akármiféle múltat, hanem mindenekelőtt a múltnak ezt az alkotó és megalapozó szakaszát. Bibó István jegyzete.

szabad vagy kiváltságos parasztság stb.) hozhat létre, amire Anglia és más északi országok mutatják a legismertebb példát. A társadalmi egyenlősődésnek a 18. század végén elindult s azóta liberalizmuson, demokrácián, kommunizmuson és fasiszmuson keresztül egyaránt érvényesülő követelménye természetesen ezekkel a társadalmakkal szemben is megjelenik, azonban a folyamatot nem sietteti a régi értékrend csődje, hanem a lassan nivellálódó társadalom még sokáig támaszkodhat a társadalmi szereposztásnak a rendi társadalom idejében kialakult megoldásaira.²³ Sokszor hallottuk, hogy Erdélyben a húszéves kisebbségi sors alatt megszűntek a társadalmi különbségek, mert úrnak, parasztnak, munkásnak egy asztalnál kellett megháynia-vetnie a végveszélyben lévő magyar élet problémáit. Ez a megállapítás így félrevezető. Ádáz társadalmi harcok az erdélyi magyar társadalomban a háború előtt sem voltak. Viszont a társadalmi különbségek, a társadalom hierarchikus jellege nem szűnt meg a kisebbségi sors idején sem. Erdélyben uraknak és parasztoknak azelőtt is megvoltak a maguk alkalmai, amikor egy asztalnál ülhetek és kellett ülniök: nem azért, mintha nem lettek volna közöttük társadalmi különbségek, hanem azért, mert megszabott rendje volt közöttük az együttélésnek. Ez a rend a kisebbségi sorsban sem szűnt meg, csak gazdagabb lett, összéb hozta, megőrizte őket, s emberibb és közvetlenebb formákat vett fel; sőt, reményt mutatott arra is, hogy keretein belül megindul a társadalmi különbségek teljes megszűnésének békés és fokozatos folyamata is.

A szűkebb értelemben vett Magyarországra mindennek az ellenkezője áll. Társadalmi mindennekfelett azért rendi jellegű, mert egyrészt gondosan őrzött, másrészt élesen vitatott helyzeti egyenlőtlenségekkel és megkülönböztetési igényekkel teljes. Az a konvenció, mely kinek-kinek a helyét megszabja, minden, csak nem szilárd, s így a társadalom élete a nem teljesült vagy hiányosan teljesült felemelkedési igényeknek kétségbeesett, óriási energiapazarlással járó és ezer keserűséggel teli versenyéből áll. Hiányos vagy nem érvényesül az az értékrend, mely mindenekelőtt a vezető rétegekhez tartozók számára szigorúan és kikerülhetetlenül előírná a közösségi szerepvitelés kötelezettségeit. Mivel a társadalom nagyobb része bizonytalanul áll a maga helyén, emberi méltóságtudata zavarodott és felülről könnyen megingatható, de ugyanakkor, sőt éppen ezért komoly önkéntes közösségi fegyelemre alig kapható. Az egész társadalmon látszik, hogy nem egy önmagában zárt közösség belső egyensúlyán nyugszik, hanem századokon keresztül egy külföldön székelő kormányhatalom s egy megosztott

²³ Az, hogy az angol falvak rendszerint a földesurat választják békebírául s az erdély[i] magyar református falvak rendszerint a földesurat választják egyházközségi főgondnokul, még jó ideig a legcélravezetőbb s nem utolsósorban a legolcsóbb megoldás marad számukra. Az ilyen társadalmakban a radikális egyenlősítők rendszerint megszélidülnek s a fokozatos fejlődés híveivé szegődnek, vagy pedig a céltalan forradalmárok zsákutcájába szorulnak. Bibó István jegyzete.

lelkületű vezető réteg hatalmi vetélkedéséből alakult ki.²⁴ Ez az önmagában is diszharmonikus társadalom ma válságát éli. A mind ingerültebben érvényesített vezetési igények mellett a vezetés közkeletű jelszavai mindinkább eltávolodnak a jól rendezett arisztokratikus társadalom angol példára hivatkozó, sokáig előtérben volt ideáljától: mind több ponton kiderül a vezető rétegek morális teherbíró-képességének az elégtelensége, és mind több ponton érezhető ugyane vezetőrétegek lelkiismeretének megrendülése vagy legalábbis a megbizonytalanosodása. A 20. század problémái egy ilyen diszharmonikus társadalom számára azt a kényszerűséget jelentik, hogy nem támaszkodhat letűnő rendjének még jól funkcionáló szereposztásaira, hanem kénytelen alapvető megoldások létrehozását kínlódni mindazokban a társadalmi kérdésekben, melyeket kora felvet. Nincs ugyan ma Magyarországon olyan töretlen önbizalmú és politikai erejű réteg, mely önmagában ezeknek a megoldásoknak az ígérését hordozná, de mégsem lehetetlen, hogy az idők követelményeinek a súlya alatt és a vezetőrétegek lelkiismereti válságának az ereje folytán ezek a megoldások megérnek. Ez az a lehetőség, mely – szemben Erdély társadalmi rendjének aránylagos egyensúlyával – a szűkebb értelemben vett Magyarország diszharmonikus életű társadalmát minden zajos tévútja és hangtalan zsákutcája mellett is reménységtől és jövőtől terhessé teszi.

Ilyen szemléletben világossá válik, hogy a két társadalom *szerencsés és gyors* összeforradásának első feltétele, hogy le merjünk mondani a *teljes összeforradásról*, és mindenekelőtt arra ügyeljünk, hogy a kétféle társadalmi közszellem ne hasson olyan módon egymásra, mely mind a kettő számára kárt és zavart jelent.

Ebben a vonatkozásban két irányban is fenyeget veszedelem. Erdély magyarságát fenyegeti az a veszedelem, hogy a magyar társadalom diszharmonijának és válságának a tünetei az ő társadalmában is megjelennek. Mindenekelőtt valószínű, hogy az erdélyi vezető rétegek anyagi megerősödése gyorsabb ütemben fog megindulni, mint az erdélyi magyar tömegeké. Valószínű, hogy ez a megerősödés nem annyira független gazdasági egzisztenciák alakulása, mint inkább hivatali pozíciók és állami vagy államilag támogatott vállalatokban való részvétel útján fog megindulni, tehát oly formák között, melyek megengedik az eddig szorosabban összekapcsolódott közösség életéből való eltávolodást. Fenyeget az is, hogy a magyarországi közszellem Erdélybe került képviselői igyekeznek majd

²⁴ A margón megjegyzés olvasható: Egy ország sem költhet a maga számára szerencsés történelmi előzményeket. A szövegből kihúзва: Ehhez képest hamis önnön múltjához való viszonya is. A magyarság múltjából mostanában Szent Istvánt, Mátyás királyt, Pázmány Pétert, Rákóczi Ferencet és Széchenyi Istvánt szereti kiemelni, de ugyanakkor gyakorlatilag III. Károly, Mária Terézia és a Bach-korszak, a legjobb esetben Ferenc József és Bethlen István alkotásai között él, s midőn múltját véli őrizni, valójában ezt a múltat konzerválja. Bibó István jegyezte.

ott is bevezetni a megkülönböztetési igényeknek és a túlhangsúlyozott pozíció-tartásnak azokat a formáit, melyeket a társadalmi élet diszharmóniája nálunk kitermelt. Mindezek együtthatásaképpen fenyeget az, hogy Erdély társadalmi közszellemének egysége és egyensúlya megbomlik. Ennek ellensúlyául minden-esetre kívánatos, hogy Erdély igazgatásában minden vonalon minél inkább érvényesüljön az önkormányzat elve. Végül azonban mindenekelőtt az erdélyi társadalmon múlik, hogy közszellemének szerencsés fejlődési vonalát meg tudja-e őrizni vagy sem.

A másik veszedelem az erdélyi példa magyarországi mintául vételéből származik. Magyarországon nem új dolog a vezetői szerepét kötelességtudattal teljesítő történelmi osztályok és a vezetésnek készségesen és nyíltszívűen engedelmeskedő nép társadalmi egyensúlyának arisztokratikus eszménye. Mind a Tisza István-kori, mind a háború utáni ún. konszolidáció szívesen hivatkozott erre az eszményre, és személyileg is erősen támaszkodott erdélyiekre. Az eredmény – a diszharmónia elmélyülése – mély szomorúsággal töltheti el mindazokat, akik ezt az eszményt jóhiszeműen vallották. Könnyű ugyanis egy vezető réteget arra indítani, hogy helyzetét nagyobb öntudattal fogja fel és lehetőségeit nagyobb eréllyel érvényesítse: ehhez elég a felbátorítás. De nehéz ugyanezt a réteget szigorú kötelességek és szerepek vállalására indítani akkor, mikor erre kényszerítve nincs, alig is kényszeríthető és semmi illet belé nem neveltek. Egy teljesítőképes rendi szereposztásban el lehet élni a rendi világ letűnte után is, de reménytelen és káros próbálkozás ilyen társadalom létezésének fikcióját hirdetni ma ott, ahol az már nincs meg vagy rosszul működik, s ahol azok a születési kategóriák, melyekre támaszkodhatnék, hitelüket veszítették. Az erdélyiekre, mindenekelőtt az erdélyi értelmiségre hárul az a feladat, hogy magukról ezen a téren kártékony legendákat költeni ne engedjenek; miránk pedig az, hogy ne a társadalmi hierarchia igazolását keressük Erdélyben, hanem az erdélyi társadalmi közszellem morális tényezőit próbáljuk belenevelni abba a *nem* születésrendi alapokon kialakítandó társadalomvezetői gárdába, amelyre Magyarországnak szüksége van.

1940

REITZER BÉLA LEVELE BIBÓ ISTVÁNHOZ

Miskolc, 1940. december 12.

Drága Pistám, levlapotok igen nagy örömet szerzett nekem és ne nehezteljenek rám amiatt, hogy csak most reflektálok rá. Első leveled valóban nem érkezett meg hozzám a jelek szerint, nem tudom mi lehetett a tartalma, de sok levél nem jut ide a hadifogságba, tartalma miatt. Ha megkaptam volna, mostani válaszom sokkal könnyebb lenne. Részletes tájékoztatást kérsz ugyanis hogyanlétemről és ez igen nehéz az után az öt hónap, majd félév után, melyet itt megéltem. Egyrészt nehéz ezeket az élményeket rendezni még úgy, hogy az beszámolóinak hasson, artikulálatlan megnyilatkozásokkal szemben pedig mindig óvatos valék, különösen pedig Veled szemben, aki igyekszik az élmény hevét jó sokszor lehűteni, amíg eljut addig, hogy nyilatkozzék róla. Ma is benne lévén a dolgokban és úgy lehet, még hosszú ideig, nem igen jutottam hozzá, hogy rendezgessem magamban őket, értelmezzem és kellő „tárgyilagossággal” előadjam. Bizonyos szemérem is köt, mert ha gerincem nem görnyedt meg, sőt épen megkeményedett (életveszélyesen kemény néha), panaszkodni nem igen szeretek. Maradna még egy, az ironizálás, ez nem túl ildomos, viszont kell ahhoz, amit átéltem és jelen esetben az önirónia igen kis területen érvényesülhet, mert nem magamról van szó elsősorban, hanem igen kemény és rideg, közérdekű dolgokról. Mégis ezt az utolsót választom, és ha olykor kiesem a stílusból, azaz iróniából a frivolságba tévedek, akkor kérlek, ne rójj meg túlságosan.

Leveled nagyon jólesett, mert itteni élményeim után mindent vártam, csak azt nem, hogy szolidaritásra, vagy mondjuk, érdeklődésre számíthatok azok részéről, akik kívül esnek helyzetem determinált határain. Ez nem akar távolról sem személyed és hűséged kritikája lenni, Pistám, nagyon fájlalnék, ha így értened. Viszont élményeim itt az utolsó öt hónapban annyira ridegen bizonyították, hogy teljesen kívül estünk baj-, illetve fajtársaimmal együtt a legtágabb és ennél fogva minimális mértékben kötelező, szinte formális emberi szeretet-etika és „humánus” bástyáin, hogy semmin nem csodálkoztam, ami történt és történt volna. Sietek azonban megjegyezni, hogy annál jobban esett jelentkezétek és – ide „süllyedtem” – őszintén meghatott.

Helyzetem elég élesen megkülönböztethető abból a szempontból, hogy mi kapcsolatos szorosan személyemmel és mi általános, mint keret. Az utóbbi jellemzésére legadekvátabb kifejezés talán a hadifogság. A kényszerszermunka sem volna rossz, de a munka momentuma nem mindig dominál, viszont mindig dominál a fogság, ha akarod: internálás. Júliusban, mint „különleges” kezdem pályafutásomat ez új „fegyvernemnél”, hova bizonyos szorongással, de – risum teneatis – tündöklő katonai múltamból egyszerre büszkén előásott „eredmények” öntudatával – kissé túlkompenzált tudattal – vonultam be. Azután „tábori zsidó” lettem, utóbb „honi zsidó”, legvégül pedig – miután a külügyminiszter Berlin erőteljes bombázásainak hatása alatt egyszerűen kijelentette, hogy nálunk nincsenek zsidó munkásszázadok – „tábori vegyes”-sé alakultam át. Ez átalakulás azonban tiszta névcseré, mert a lényeg ugyanaz maradt. A lényeg pedig a hadifogság. De nem egyszerű, hanem igen pikáns képlet. A pikantériát általában nehéz definiálni, jelen esetben két tényező határozza meg, az egyik a foglyok és foglárok különleges alakulása. Mindezt keresztezi egy másik szempont, ami a pikantériát időnként vérlázító pimaszsággá, máskor, gyakrabban harsogó cirkusszá teszi: az, hogy ezenfelül m. kir. honvéd alakulat vagyunk, rendfokozatokkal, Szolgálati Szabályzattal és így tovább. De, hogy konkrétebben beszéljek: én pl. m. kir. honvéd hadapród tűzmester vagyok és az is vagyok itt is. De nem vagyok tűzér-ségnél, melyet elég alaposan kitanultam, sőt nem vagyok még fegyveres alakulatban sem, melyre utólag „méltatlannak” bizonyultam. De ezen felül uniformist sem viselhetek, mert az tilos zsidónak, két okból: 1. (ad ironiam) mert a munka és az uniformis, közelebbről a tisztí uniformis tekintélye nem fér össze (ez hivatalos indoklás!). Ez alapon a tiszték viselhetnek uniformist, őket azonban zsidó létük ellenére – fájó szívvel – eltiltották a fizikai munkától! Ad 2. (ad pimaszság) uniformisban nem lehet eléggé határozottan felismerni, ki a zsidó, ki nem és ezzel egyszerű magyarfajúakat abba a rizikóba kergetnének bele, hogy náluknál magasabb rendfokozatúaknak előre tisztelegjenek, mielőtt megnyugtató bizonyossággal meggyőződtek volna az illető faji hovatartozásáról. Ezzel szemben viszont meg van engedve, hogy szolgálaton kívül (!) uniformisban járhassunk, legalábbis egyes méltányos és filozofikusabb parancsnokok hajlandók ilyen értelmezést eltűnni. Remélem, sikerül érzékeltetnem a helyzetet. Bízom kiváló intuíciódban is.

Ezzel sikerült talán körvonalaznom helyzetem alapvető sajátosságait, sőt sajátosságait. Ezen belül rideg fogság, melyet egyrészt a legkeményebb ellenőrzés jellemez a szabad mozgás legbelső határáig, másrészt pedig – és ez a differencia specifika a „rendes katonasággal” szemben – az, hogy az ellenőrzés és a szabadságkorlátozás törvényét egyoldalúan, mereven egyoldalúan a porkoláb szabja meg, még csak fegyházi házirend sem létezik, s e maga statuálta törvény végrehajtásával aztán teljesen ő rendelkezik, ellenőrzés és jogorvoslás nélkül. Egyetlen

jogforrás – hogy szakmádhoz közeleső nagyképűséggel fejezzem ki magam – a kazuisztika tehát, amelynek alakulása azonban még objektíve, materiálisan, sőt formálisan is nehezen objektíválható az alapvető „eljárás”, illetve erőösszemérés alakulásával szemben. Ezzel a fennkölt horváthi terminológiával próbáltam megmagyarázni azt, hogy tökéletes és meztelen kiszolgáltatottságban vagyunk. Így talán egyszerűbb lett volna, de inkább panaszkodásnak festene. Ezen a helyzeten belül gyakorlatilag kemény, igen kemény fizikai munka. Eső, hó, fagy, hó, szél és egyéb természeti jelenségekre való tekintet nélkül. Ruhánk a sajátunk, melynek koptatásáért tíz napra 1.80 fillért kapnak ott, ahol ezt el nem sikkasztják, nálunk megkapjuk. Ennek fejében pedig a bankigazgatók, nagykereskedők, intellektüelek és a többségben levő prolik egyként kötelezendők arra (mint a parancs mondja), hogy magukat meleg és minden természeti behatásnak ellentálló ruházattal ellássák. Rongyosnak nem szabad lenniük, mert a „magyar honvéd” mindig csinos, ha szegény is, sőt még ha zsidó is. Hosszú ideig folytathatnám ezt a felsorolást, de mi maradna akkor a beszélgetésre, ha arra egyszer mégis sor kerülne? Elég annyi, hogy a m. kir. erdőkincstárnak dolgozunk, s ha finom bükkfahasábokat raksz kályhára, gondolj arra, hogy azt esetleg én termeltem, raktam vagonba, raktam ki vagonból, raktam át MÁV vagonba stb. A szép erdészeti szakmát már lassan kitanultam, az itteni erdőmérnökök 50%-ával már nyugodtan kiállnám a versenyt. Minthogy ezeket az urakat m. kir. tudatlanságukon felül az is jellemzi, hogy magyar urak, s nyilasok is, vagy legalább is „békebeli antiszemiták”, képzelheted, milyen a sorsunk a munka oldaláról tekintve, mert munka szempontjából az ő rendelkezéseik alá rendeltettünk. Mindennapos dolog az, hogy reggel ötkor kelünk (most is), utána két órát gyaloglunk (az erdei vasút mozdonya ugyanis nehezen jár a deres síneken, ha zsidókat visz, tűzifát nyugodtan vihet), utána kilenc-tíz órát dolgozunk időjárásra tekintet nélkül és utána hazagyaloglunk, vagyis hazaérünk este hétkor, nyolckor. Ilyesmit én már fel se veszek. Elszállásolásunk utolsórendű. Istállóban és ideiglenes barakkokban lakik két szakasz, olyan helyen, ahol lovakat nem állítana be az ember nagygyakorlat idején egy éjszakára, ahol nem lehet leülni, hogy az ember megegye a vacsoráját, stb. Részletek gusztustalanok. Az én szakaszom abban a kivételes helyzetben van, hogy egy elhagyott vadászházban üthette fel tanyáját, vadászó régi nagyurak levetett holmiját birtokolhatjuk, mert ennek vastag falai vannak és fűthető kályhái, ami pedig igen nagy szó, arról nem is szólva, hogy a priccseket úgy sikerült megoldani (magunk csináltuk persze), hogy minden szobában van is kis sarok, ahol asztal is van. Ez már luxusnak számít. Ennél a pontnál azonban meg kell említenem azt is, mint enyhítő körülményt, amivel az erdőigazgatóság urai védekeznek, hogy ők igazán sajnálják, ezek a szállások „nem uraknak (ezek mi vagyunk) készültek, hanem saját állandó munkásainknak (ezek fajtestvérek,

szintiszta magyarok, a tótnak van annyi esze, hogy az fuvaros és nem erdőmunkás), akik ezzel meg vannak elégedve...”

Ez valóban mentségünkre szolgálhat, mert ez nem üres kifogás, hanem őszinte nyilatkozat. Így kiváló alkalom nyílik arra, hogy azon az élményen felül, mit jelent zsidónak lenni, megismerem alaposan, mit jelent e honban munkásnak lenni, magyar munkásnak az „úri szocializmus” fénykorában. Ez már – sietek megjegyezni – nem az ironia lapjára tartozik, hanem a pimaszságéra és a vér-lázítás című fejezethez. A részletek szintén igen tanulságosak, ezekkel egyszer bővebben traktálni foglak, mert édes kis mazsolákat figyeltem meg a keserves öt hónap alatt. Az objektív feltételek ismertetésén felül még ide kívánczik az is, mint inkább következmény, hogy civilizációról szó sincs, kivéve azt, amelyet a magunk erejéből és nem egyszer kockázatára magunk teremtünk meg. Ezen a téren büszke vagyok, mert szakaszommal sikerült az újmassai vadászlakot úgy átalakítanom, hogy nemcsak a régi háborús katonák merik az orosz hadifogoly barakkokkal egy sorba helyezni, hanem arravetődő turisták is primitívebb menedékhelyekkel.

Mind e keretbe egy csomó társadalmilag, hagyományilag, egyénileg ezerféle izraelitát zsúfoltak egybe. Ez aztán a legérdekesebb élmény. Sok igen érdekes embert és típust figyeltem meg ez idő alatt. Az eredmény az, hogy határozottan filozemita lettem, pedig magad tudod, hogy én még öreg, edzett antiszemitáknál is nagyobb antiszemita voltam. Az első két hónapban igen keserves volt. Ötven-hatvanéves emberek, kik valamennyien világháborút jártak és a legcifrább kitüntetésekkel, valamint betegségekkel ékeskedtek, éltek ebben a környezetben és ez sokszor szívderítő humora mellett valóban vérlázító és undorító aljasság volt, melyen soha életemben nem fogok tudni napirendre térni és amelyet csak a pontos bosszúállással lehet „jóvátenni”. A jelenlegi társaság már fiatalokból áll, 30–40 év közöttiekből, akik keményebbek, vidámabbak és három hónap múlva utolérték a profik teljesítőképességét. Nehezen bár, de angyali zsidó önironiával viselik sorsukat, amely alatt azonban igen határozott érzelmek forranak ki. Az egyik: a rideg bosszú vágya. Tökéletesen indokolt, de nem veszélyes. A másik és ez a fontos: egyre világosabb szolidaritás azokkal, akiknek helyén most itt dolgoznak. Ez a szolidaritás sokaknál még csak „konjunkturális”, de igen sokaknál eldöntetett már egy életre és a magatartások összességére. Tökéletesen megfelel a másik oldalon lévő attitűd is. A munkatábornál jobb filozemita propagandát gondolni sem lehetett volna. Parasztok, munkások között az emberség és tisztességes segítőkészség ezernyi és megható jeleivel találkozunk állandóan. Kétségtelen, hogy „hasznuk” is van belőlünk, mert eladnak nekünk ezt-azt. De a fontosak azok a megnyilatkozások – és ezek a számosabbak – melyekben az anyagi érdekeltségnek még a lehetősége is ki van zárva. Antiszemitákká nem lesznek soha,

még ha féltik is a kenyerüket ettől a szokatlan új versenytől, mert ezúttal világosan látják az összes rugókat. Vagy amint Miska bácsi, az egyik rakodó derék öreg napszámosa mondaná a vezető főerdőmérnök útnak: „Azt már látom, hogy a zsidó urak (sic!) tudnak fát pakolni. Most már csak arra volnék kíváncsi, hogy a mérnök urak tudnak-e?” Tableau.

Ím, nagyjából jellemeztem a helyzetet, ha sikerült. El kell azonban védelmemre mondanom, hogy nehéz ezt megírni, így kritikailag, ezt „megírni” kelle-ne, ami azonban nem rám tartozik. Rátérek ezek után arra, hogy ezen a kereten belül a saját helyzetemet ecseteljem. Engem a helyzet első pillanatban meglepett, de soha egy percre sem sértett, sem bántott. Amennyire keserves volt időm, magyar és polgár voltukban naivul meggyőződött uraknak rájönni arra, hogy ők a m. kir. úri középosztályban nem kíváncsiak és amiatt szenvedték a legnagyobb szenvedéseket, drasztikusan felvérzett a fenekük a társadalmi lecsúszásban, annyira hidegen hagyott engem, aki mind a magyarsághoz tartozást másként értelmeztem mindig (na, nem mindig, mondjuk 10 éve) és értelmezem ma is, és aki a m. kir. közosztállyal való szembenállásomat ugyancsak ez idő óta „megéltem”, általad igen sokszor rosszal és még többször érthetetlennek talált és értelmetlenségnek minősített körülmények között. Így idegileg pompásan bírtam, mostanig is. Sőt egyenesen humorakrobatának bizonyultam és ebben rejlik ma is egyik fontos funkcióim itt, de különösen az öreg fajtársak ittléte idején. Velőmig ható részvétellel szemléltem a velük esett dolgokat és nem tudtam másként rajtuk segíteni, hogy minden erőmmel humorra és kedélyre kényszerítettem őket, amelyért igen sok és meleg hálában és szeretetben részesültem, részesülök és alighanem fogok részesülni. Amint Kati arám, a kis praktikus, fejezte ki: kár, hogy nem éljük ma már a zsidóuralom esztendeit, mert akkor most karriert csinálhatnál. Ezen is látszik, hogy a nő praktikussága alapján milyen logikus és elsietett... A fiatalokkal szemben némileg más a viszonyom, itt a szigort és a humort kell összekevernem és itt is nagy sikerrel jártam. Objektíve ennek az az előnye, hogy „ellenséggel” (századparancsnoktól és erdőmérnöktől felfelé) szemben teljesen szolidáris ösz-szeesküvést alkotunk, befelé pedig ritka hófokú közösséget. Direkt kár, hogy nem pár évig vagyunk együtt, annyira érdekes ez a „kísérlet” közösséglélektani szempontból. Szubjektíve pedig megnyugtató arról, hogy tudok embereket, sokféle és heterogén embereket vezetni és dirigálni és talán ennek még egyszer Volhíni-ában vagy Madagaszkárban hasznát is vehetem. Személyileg ezek az eredmények, melyek persze igen nagymértékű objektivitással a munkateljesítményben is jelentkeznek, valamint kissé kompenzálásszerű hetykeségem és öntudatosságom bizonyos területen kívülséget teremtett számomra, vagyis azt, hogy számomra más a kazuisztika sok kérdésben, mint a többiekre, mert fellépésemmel sikerült kicsikarnom. Valami túlzott népszerűséget nem szerzett az ellenség körében,

mert egyik vezető vágyukat, vagyis lelki letörésünket példámon keresztül sikerült megakadályoznom olykor tetteges ellenállással is. Afféle (ad ironiam!) fenegyereknek számítok itt, s ez részben mulatságos, részben elég veszélyes. Eddig álltam a veszélyeket, amiben ellenségeim silányságának is van némi szerepe. Mindezek fölött azonban az is segít, hogy én vagyok a „doktor úr”, aki az erdőigazgatóság láthatárán belül egyedül tud, úgy látszik, logikusan gondolkozni a szakemberekkel szemben. Ennek szintén mutatkoztak következményei a munkateljesítmény során. Ezt nem dicsekvésként említem, mert igen relatív dicsőség a mértékek és a verseny alacsony színvonala miatt, hanem mint egyik tényezőjét egyéni helyzetemnek, a történeti pontosság okából... Magam is keményen kiveszem a részem a fizikai munkából, ezen felül azonban élelmezést, lakást, segélyezést stb. stb. hosszú ideig pedig századadminisztrációt is intéztem, tehát erősen igénybe vagyok véve és fülig benne vagyok ebben az egész mókában. Ezenfelül meglehetősen magam vagyok, mert kongeniális szellemre nem igen akadtam, ez azonban az asszimiláció átká, az egyik. Szórakozásra nem jut időm és nem futja belőlem meggyőződésből sem. Egy-két értelmes ember Miskolcon – ez volt egyetlen kapcsolat a „külvilággal”, addig, amíg Miskolcon voltam. Két hónapja azonban itt élek Újmassán, a hegyek és erdők között, giccseken szép kulisszák körében. Társaságom a természet, melyhez valahogy megtértem, vagy megtörtem, sokat járom a hegyeket vasárnapokon (feltéve, ha nem dolgozunk) és – zsidó ünnepeken. Ezenkívül angol detektívregények, de mentségemre mondom: angolul. Újságot nem látok, rádiót nem hallok. Időnként eszembe jut, hogy valaha dolgoztam is, s ilyenkor arra is gondolok, kissé riadtan, hogy ez már olyan régen volt, hogy nem is igaz, s nem fog olyan sokáig tartani, hogy túlságosan izgassam magam, mi lesz a munkahelyemmel. Igen sokat gondolok azonban szüleimre, akik nem tudják láthatóan annyira egyszerűen felfogni az eseményeket, és akiknek életét kissé értelmetlenné tette ez a kor. Ez az egyetlen, ami nekem is intenzíven fájni tud és sokszor fáj is, de csak afféle füstölgés, mert tökéletesen tehetetlen vagyok ellene. Levelezésem is abban merül ki, hogy őket traktálom humoros epizódokkal, arra törekedvén, hogy kedélyes turistaexpedíciónak tüntessem fel az egészet, amelyben – mint afféle kalandvagyó angol lord – önszántamból vettem részt, és ha már itt vagyok, végig is csinálom. Helyzetükhöz azonban hozzájárul az is, hogy öcsém is oda van, még pedig Erdélyben és ennél még rosszabb körülmények között. Mert még ilyen is van ebben a vonatkozásban. Dolgozni persze nem tudok, nem is látom sok értelmét, mert életemben a jelek szerint aligha lesz sok dolgom a tudománnyal, „mint olyannal”. Gyula ezért megró hevesen, mert ő poulapour irkálásnak híve, én azonban ezt nem kedvelem, s nem is jutok hozzá. E leveletem is azért írhatom meg, mert Miskolcon voltam lenn orvosnál és a délutánom lyukas maradt.

Nem tudom, tudsz-e róla, hogy júliusban eljegyeztem magam Balla Katival, akit ismersz futólag. Az egészen magam lepődtem meg legjobban, de egyelőre nem volt okom megbánni. Az illető hölgy azon a kvalitáson felül, amelyet Te is ismersz, ti. hogy rendkívül dekoratív jelenség, egyéb női és közelebbiről hitvesi érényekkel is ékeskedik, igen megnyugtató és okos, ami nőkben együtt a legnagyobb ritkaság és így szerénységgel és nélkül is kiváló fiatal hölgynek minősíthető. Ő volt az egyetlen, aki néha itt meglátogatott, de inkább a maga megnyugtatóására, mint az enyémre. Ezenfelül Gyulát láttam egyszer augusztus elején még Monoron, ahova lejött, de azóta nem volt lelkiereje még egyszer és főleg idejönni és ezt meg is értem. Az én temperamentumommal is nehéz, de az övével tűrhetetlen volna ez itt. Különben elég letörve él, az egyetemi kinevezések azt hiszem, elkedvetlenítették, nem is joggal. Én is hallottam róluk és részint derültem (Sunger²⁵ nagy karrierjének újabb állomásán), részint hümmögtem, mert ez is az ironia és humor lapjára tartozó. Mikor hallottam, hogy kiket neveztek ki (Bónis,²⁶ Kovrig,²⁷ Weis²⁸ stb.), a tiedet nem kerestem. Remélem, magad is így fogod fel a dolgot.

Remélem, egészségesek vagytok és élitek az ifjú házasságot, amely valóban a legméltóbb az emberhez és legértelmesebb dolog, ha az ember megengedheti magának. Rád gondolva, irigység nélkül szoktam megállapítani, valahogy így kellene csinálni, de hát ezek csak teoretikus elmélkedések, amelyek arra szánvák, hogy a konkrét kérdéseken ne kelljen gondolkoznom. Igen érdekelne, ha megtudnám, mivel foglalkozol ifjú hitveseden kívül, írsz-e valamit, előadsz-e Kolozsvárt, milyen ott az egész verkli stb. stb. pletyusokat is beleértve. A szegedi egyetem széttörbontását mélyen fájjalom, mert mégis csak ott volt a harmincas évek elején a legvilágosabb a szellem. Kolozsvárt sajnos, nem ismerem, Boriskának nem pátriája az?

Nem tudom, mikor kerülünk haza. Lehet, hogy karácsonyra talán, mert elfogy a fa. De tekintve, hogy nem elsősorban a munkáért vagyunk itt, lehet hogy a Bükkben fogunk havat seperni és itt maradunk. A különböző rémhíreknek nem hiszek, ezek elsősorban felajzott izroindian agyakban születnek és ezek alapján már háromszor le kellett volna szerelnünk. Mindenesetre nagyon szeretném, ha minél előbb láthatnálak, hiszen azt sem tudom, hogyan festesz, mint férj. Boris-kádnak tolmácsold köszönetemet a kedves megemlékezésért és egyúttal szívélyes köszöntésemet is. Édesanyádnak és Inkének baráti üdvözetemet, bár a jelekből ítélve erre nem reflektálnak. Pesten vannak?

²⁵ Surányi-Unger Tivadar (1898–1973) közgazdász, statisztikus, a szegedi egyetem professzora.

²⁶ Bónis György (1914–1985) jogtörténész.

²⁷ Kovrig Béla (1900–1962) politikus, szociálpolitikus, egyetemi tanár.

²⁸ Weis István (1889–1973) szociológus, egyetemi tanár.

E sok fröcsögésnek pedig az a vége, hogy Téged, Pistám, a régi hűséggel és szeretettel keményen öllelek és kellemes karácsonyi ünnepeket kívánok. Remélem, nem untattalak agyon e hosszú levéllel, amelyből – érzem – hiányzik régi levélírói kvalitásom legtöbbje. Ez nem az én hibám és együtt jár azzal, hogy a hajam is hullik, hamar álmosodom, és ez öt hónap alatt tizenöt évet öregedtem. Nagyon örülnék, ha időnként megemlékeznél rólam. Hűségben ölel

Béla

BÉKEAJÁNLAT-FOGALMAZVÁNY

Néhány hónapja, hogy a magyar történelem legszégyenletesebb eseménye lezajlott: 1944. március 19-én Hitler kicsalta a magyar állam fejét és a magyar hadsereg vezetőit Németországba, s ezalatt tolvajmódra megszállotta Magyarországot. Hiába gondoltak *egy napig* az ország vezetői ellenállásra, hiába csapkodta Horthy Miklós az asztalt, hiába nem akart kormányt kinevezni: végül mégis odaadta a nevét és aláírását a mai bábkormány kinevezéséhez, melyben sikerült kilenc svábon s egyéb nemzetiségűn kívül egyetlen renegát magyart is megnyerni. Azóta Hitler pribékjei azt csinálnak itt, amit akarnak: azt fognak el, akit akarnak, azt gyilkolnak meg, akit akarnak és azt rabolnak el, amit akarnak. Leplombált vagonokban ezrével viszik el a zsidókat: asszonyokat, gyermekeket, aggastyánokat, válogatás nélkül a lengyelországi tömegsírok és hullagytarak felé, a zsidó vagyont pedig hordják ki az országból. Amit elvittek, azt soha többé vissza nem kapjuk, de a felelősség, az a miénk marad azokért a szörnyű tömeggyilkosságokért, amiket ők és itteni bérenceik elkövetnek.

Tehetetlenül kell néznünk, hogy a magyar fiatalságot ágyútöltelékként viszik hiányos felszereléssel a németek vesztett háborújába, és a németek éhínséget és szegénységet zúdítanak országunkra azzal, hogy utolsó percben rettenetes bukásuk és összeomlásuk előtt még megeszik a magyar kenyeret és kihordanak az országból mindent, ami a magyar nemzeti vagyonból mozdítható.

Hogy mindez megtörténhetett, annak egyetlen oka van, s ez a magyar úriembereknek a magyar munkásságtól való szörnyűséges és esztelen félelme. Nem merték megkockáztatni az ellenállást, mert nem merték megkockáztatni, hogy ebben az ellenállásban a magyar munkásság szerephez, sőt főszerephez jusson. Ez a félelem aljasította le a kormányzót oda, hogy a mai kormánynak csúfolt bandát hóhérlegény államtitkáraival együtt kinevezze, ez a félelem vitte bele a magyar hadsereg tisztikarát az ellen nem állásba, ez a félelem teszi kezessé vagy legalábbis passzívvá a magyar tisztviselői kart. Hiába mondjuk, hogy a németeknek a magyar úriemberek iránti udvariassága csak addig tart, amíg szükségük van ránk, de német győzelem esetén a legszörnyűbb szolgaság várt volna ránk, mely semmiben sem különbözött volna a csehek és lengyelek sorsától, hiába mondjuk, hogy a hitlerizmus egy végső őrületbe esett, vesztét érző, máni-

ákus mozgalom, mellyel szemben Európa minden ép és egészséges erkölcsi és társadalmi tényezője, minden igazi nemzeti, keresztény, polgári és szocialista erő együtt harcol, hiába mondjuk, hogy a németek ezt a háborút elvesztették és magukat sem tudják megvédeni, semhogy minket megvédenének, hiába mondjuk, hogy ma minden magyar erőnek azon kell dolgoznia, hogy gyengítse a magyarságnak is rabigát készítő német katonai erőfeszítéseket és megghiúsítsa azt a tömegmészárlást, melyet a hitleristák kikerülhetetlen bukásuk előtt még Magyarországon is rendezni akarnak, mindegyre egy a felelet: igaz, viszont orosz győzelem esetén jön a bolsevizmus, jön a zsidók bosszúja, és minden nadrágos embert tarkón lőnek. A magyar értelmiség, az ún. középosztály elhiszi ezt a rémmesét, mert nem ismeri a szocializmust és nem ismeri a magyar baloldali munkásságot. Nem tudja azt, hogy a szocializmus nem a zsidók győzelme a keresztények felett, hanem a kizsákmányoltaké a kizsákmányolók felett. S nem ismer proletárt cseledein kívül s nem tudja, hogy a magyar munkásságnak a magyar jövő számára egy széles, bátor, nagylelkű és nagyvonalú terve van.

Ennek a jövőnek a kiépítésében döntő jelentőségű, hogy a magyar értelmiség, mely túlnyomó többségében ma is kevés fizetésből, nehezen és becsületesen élő emberekből áll, s amelyet mind erkölcsi felfogása, mind anyagi helyzete, mind érdekei arra utalnak, hogy a magyar munkássággal és a magyar parasztsággal csináljon egy politikát, meg tud-e szabadulni a magyar munkásságtól való ostoba félelmétől. Mert ha meg tud szabadulni, akkor – a hivatali apparátus révén, melyet kezében tart – azonnal döntő szerepet kap a németek elleni magyar nemzeti ellenállásban. Abban a percben, amikor a magyar közhivatalnoki kar megszűnik a Hitler zsoldosai által kikényszerített ocsmányságokat „rendeletek”-ként tisztelni és végrehajtani, s elkezd kezére járni azoknak, akik a németek elleni aktív harcot vállalják, akkor a munkásság és a parasztság meg fogja találni a módját annak, hogy égővé tegye a talajt a németek és bérenceik számára. Ez a németellenes magyar ellenállás pedig előfeltétele annak, hogy az új Európában, melyet nem a hitlerista asszony- és gyermekgyilkosok, hanem Európának a hitlerista zsarnokság ellen bátran felkelő népei fognak felépíteni, Magyarországnak is meglegyen a maga méltó helye.

A magyar baloldali munkásság elhatározása tehát, hogy megpróbálja feloldani a magyar középosztály oktalan és alaptalan félelmét és

BÉKEAJÁNLATOT

tesz a magyar középosztálynak, egyenként megmondva, hogy az egyik oldalon mit várhat a magyar középosztály a magyar munkásság által tervezett magyar jövőtől, a másik oldalon pedig mit vár a magyar jövő a magyar középosztálytól.

A *mm*²⁹ politikai hatalomra tör és szocialista államot akar, azonban nem tör kizárólagos hatalomra, nem akarja a proletariátus diktatúráját, hanem együtt akar kormányozni mindazokkal az erőkkal, melyek a zsarnokságnak, embertelenségnek és rabszolgatartásnak a hitlerizmusban megtestesült szörnyű erői ellen készek az együttes harcra,

viszont a magyar középosztálynak tudatában kell lennie annak, hogy az együttes harc és a magyar jövő intézésében való részvétel nem arra ad jogot neki, hogy megpróbálja az úriember kiváltságait és előnyeit fenntartani, hanem arra, hogy a maga kiváltságolt helyzetének az ésszerű és emberséges felszámolására időhöz és átmenethez jusson.

A *mm* az úri osztállyal szemben semmiféle kollektív bosszúra nem készül és – noha ma teljesen együtt érez a vérig sanyargatott zsidósággal – nem fog kollektív bosszúra lehetőséget adni a zsidóknak sem,

a *mk*³⁰ viszont mondjon fel minden szolidaritást azokkal a tagjaival, akik a német uralmat tettelesen kiszolgálják s a németek gyilkosságaihoz segítséget nyújtanak.

A *mm* teljesen és tökéletesen fátyolt borít mindenféle üldöztetésre és szenvedésre, melyet 1944. március 19-e előtt akár egyesektől, akár hatóságoktól szenvedett,

²⁹ *mm* = magyar munkásosztály

³⁰ *mk* = magyar középosztály

viszont senki se számítson kíméletre, aki 1944. március 19-e után politikai szerepet vállal, rendeleteknek nevezett gyilkosságokat és rablásokat végrehajtani segít és a német uralmat bármi módon kiszolgálja.

A *mm* tudomásul veszi a *mk*-nak *hm*³¹ iránti tiszteletteljes érzelmeit, s nem óhajt *hm*-mel szemben személyes felelősségre vonást gyakorolni, hanem a törvénynek megfelelően ezt minisztereivel szemben fogja megtenni,

a *mk*-nak viszont tisztában kell lennie azzal, hogy *hm* azzal, hogy 1944. március 19-én nem adta meg a jelet a nemzeti ellenállásra, a magyar politikában való szereplését befejezte.

A *mm* ugyan nem érti azt a tiszteletet, mellyel a *mk* a konzervatív, úri Magyarország egyes képviselőit még ma is körülveszi, mindamellett a legteljesebb békességben óhajtja ezeket a tisztességben megőszült öreg urakat hagyni, feltevé természetesen, hogy 1944. március 19-e után korrekt és magyar módra viselték magukat,

viszont a *mk* hagyjon fel azzal, hogy ezeknek az öreg uraknak elcsépett szólamait, csődbe jutott politikai bölcsességeit figyelemre méltatja.

A *mm* kész arra, hogy a hitlerista sáskahad kitakarodása után a magyar állami élet és a formai jogfolytonosság onnan folytatódjék, amikor Magyarországon az alkotmány, a törvények uralma és a jogrend megszűnt, vagyis 1944. március 19-étől,

³¹ hm = Horthy Miklós

ez azonban semmiképpen sem jelentheti annak a rendszernek a visszajövetelét, mely a magyarságot 1944. március 19-éhez juttatta, és semmiképpen sem jelentheti azt, hogy a gyáváknak és talpnyalóknak az a gyülekezete, mely még ma is magyar parlamentnek csúfolja magát, a magyar nép szabad, demokratikus képviselétével szemben népképviselőként szerepelhessen.

A *magyar* munkásság nem óhajtja az 1919-es proletárdiktatúra szereplőit újból politikai szerephez juttatni,

de a *mk* is tegyen le még a gondolatáról is annak, hogy a grófokat és a dzsentrit még egyszer politikai lehetőségekhez juttassa.

A *mm* minden erejével ellene szegül annak, hogy Magyarország tartós szovjet-orosz vagy bármi más megszállás alá kerüljön vagy pláne a Szovjetunióba bekebeleztessek. Komoly reménye is van reá, hogy ez nem fog bekövetkezni, mert ígérete van arra, hogy ha a magyarság képes lesz magának szabad, demokratikus magyar kormányt felállítani, akkor a háború befejezése után megszállás nem lesz,

a *mk* azonban tegyen le arról az ostoba elképzelésről, hogy valamiféle angol-orosz ellentét segítségével az angolok védelmét fogja élvezni az oroszokkal szemben, és vegye tudomásul azt a tényt, hogy a jövő kialakításában a Duna-medencében a Szovjetuniónak döntő szava lesz, s – ha értelmes politikát folytatunk – a béketárgyalásokon a Szovjetuniótól többet várhatunk, mint bárki mástól.

A *mm* minden erejével és erején felül is rajta lesz, hogy Trianon ostoba területi rendelkezései ne ismétlődjenek meg, a magyar véreink idegen uralom alá ne kerüljenek; különösen mozgósítani akar minden erőt az erdélyi magyarságnak a magyar állam keretében való megmaradása érdekében,

A *mm*-nek esze ágában sincs megismételni azokat az idétlenségeket, melyeket az 1919-es Tanácsköztársaság a magyar nemzeti színek, jelvények és a magyar múlt megbecsülése ellen elkövetett,

A *mm* tiszteletben tartja a vallást, az egyházat, az egyházak papjait, a papi élethivatást és a vallás szabad gyakorlását, ellenségesség és előítélet nélkül kívánja mérlegelni az egyházak állami segélyezésének és a felekezeti iskoláknak a kérdéseit, és teljes előzékenységet akar tanúsítani a szegény papság szociális, jóléti és nyugdíjkérdéseiben,

a *mk* viszont egyszer s mindenkorra tegyen le az ún. területi integritásról, mely gyakorlatilag annyit jelent, hogy uralkodni akar olyan népek felett, akik ezt nem kívánják, mert ennek döntő része volt abban, hogy a németek a maguk veszített háborújába be tudtak ugratni bennünket.

a *mk* viszont legyen tisztában azzal, hogy ami ma folyik, az a magyar múlt legszentebb hagyományainak a lábbal taposása és a magyar becsületnek világraszóló mocska, s hogy ma a magyar múltat és a magyar becsületet nem a baloldali munkásságtól, hanem Hitler-től és magyarországi pribékjeitől kell féltetni.

viszont a magyar középosztály ne azonosítsa a vallás ügyét az egyházi nagybirtok ügyével és az egyházak hátvédjét kihasználó politikusok ügyével, s ne próbálja kijátszani a magyar munkásság harcosszorgalmával szemben a különféle keresztény munkásszervezeteket.

A *mm* a legnagyobb készséggel együtt akar működni a magyar tisztviselő-társadalom fizetési és jövedelmi viszonyainak a rendezésében, megjavításában és törvényes garanciákkal való körülbástyázásában,

viszont a magyar tisztviselői kar ne képzelje a tisztviselői állapotot családi hitbizománynak, és sürgősen építse le azokat a válaszfalakat, melyek a fogalmazókat a segédhivataliaktól s mindketőt az altiszti kartól elválasztják.

A *mm* nem tartja a forradalom szükséges velejárójának az utcai közbiztonság tartós megszűnését, nadrágosok és kalapos nagyságák utcai inzultálását, s mindazt, amitől a *mk* az általa elképzelt „kommunizmus”-ban a legjobban fél,

viszont a *mk*-nak meg kell szoknia, sőt már most elő kell segítenie, hogy az az alázatos viselkedés, melyet a szegény emberektől elvárt és megkövetelt, megszűnjék.

A baloldali magyar munkásság központi vezető bizottságának nincs egyetlen zsidó tagja sem; nem azért, mintha a *mm* osztoznék a faji öröklet pusztító ostobaságában, hanem azért, mert tisztában van azzal, hogy Magyarországot a szabad, demokratikus fejlődés útján csak a magyaroknak az erőfeszítése indíthatja el,

a *mk* viszont minden erejével szegüljön ellene a zsidóüldözésnek, mindenfajta faji örületnek s mindannak az aljasságnak és embertelenségnek, melyeket ma a faji örület nevében elkövetnek s még el akarnak követni.

A *mm* respektálja a *mk*-nak és minden polgári osztálynak azt az erényét, hogy otthona van és az otthonát félti. Bár a *mk* eddig nem törődött nagyon azzal, hogy az otthon javaiban a *mm* is részesüljön, mindamellett nem kell attól félnie, hogy a *mm* „részezes kocsis”-okat, „mocskosszájú mosóné”-kat s a *mk* proletáirtózatának egyéb tárgyait fogja, csak úgy az elégtétel kedvéért, a *mk* lakásaiba berakni,

a *mk* azonban alkalmazza magára is az otthon megbecsülésének a követelményét, s különösen a zsidóüldözésekkel kapcsolatban igyekezzék minden ottont a feldúlástól megmenteni és mindent, ami egy otthonhoz tartozik, úgy respektálni, mint a magáét.

A *mm* nemcsak hogy nem akarja érinteni a személyes magántulajdont, hanem segíteni akar a tulajdonbiztonság helyreállításában, amit magyar földön nem a *mm*, hanem Endre László és társai szüntettek meg. A *mk*-nak nem kell a *mm*-től féltenie sem családi házait, sem családi villáit, sem öröklakásait, sem megtakarított pénzét, és nem kell féltenie azokat a kis birtokokban, gyümölcsösökben, házakban, részvényekben fekvő tőkéjét sem, melyet arra tartott, hogy vele szűk határok közé szorított életét kényelmesebbé és emberségesebbé tegye,

a *mk* viszont vegye tudomásul egyrészt azt, hogy ilyen javakra a *mm*-nak is szüksége van, másrészt ne tévessze össze a magántulajdon ügyét a nagybirtok, a nagytőke és a nagy bérháztulajdon ügyével, és azért, mert családi házáért félti, ne álljon a grófi hitbizományok és a zsidó és keresztény nagytőke védelmezői közé.

A *mm*-nak nincs szándékában a Weiszéket, Chorinéket, Kornfeldéket és a magyar nemzeti vagyont a németeknek eladó többi társukat régi vagyoni és hatalmi helyzetükbe visszavezetni,

a *mk* viszont ne vegye be tovább azt a gyermekes mellébeszélést, mely folyton csak a zsidó tőkéről beszél; a magyar munkásság tapasztalatból tudja, hogy a keresztény kizsákmányolás semmivel sem jobb a zsidó kizsákmányolásnál, s a *mk*-t mindenféle kizsákmányolás elleni együttes harcra szólítja fel.

*

Ez a magyar munkásság békeajánlata a magyar középosztályhoz. Lehet, hogy a *mk* nem képes elhinni, hogy ezek valódi szándékaink. Erre csak azt felelhetjük, ha nem ezek volnának az igazi szándékaink, akkor az orosz hadsereg támogatása mellett nem volna érdemes ilyen nyilatkozatokkal és ígéretekkel megkötni magunkat a *mk*-lyal szemben. Lehet, hogy a *mk* minderre azt feleli, hogy bármi legyen is a *mm* szándéka, nem tudhatja, mi az orosz politika szándéka. Erre pedig azt feleljük, hogy az orosz politikának nincs szándékában Magyarországot megszállni és bekebelezni, de ezt (igenis) abban az esetben mégis meg fogja tenni akkor, ha azt látja, hogy itt semmiféle itteni gyökerű mozgalom nem támad, mely a hitlerista örülettel szemben ellenállásra képes. Ha lát ilyen mozgalmat, boldogan átengedi annak Magyarország kormányzásának gondját. A magyar jövő egyetlen útja tehát a magyar ellenállási mozgalom!

Hogy azonban a magyar ellenállás mozgalmát együtt fel lehessen építeni, annak az a feltétele, hogy a *mk* megszabadulván ostoba félelmektől, maga is teljes erővel és teljes elszántsággal szegüljön szembe a német uralomnak, hiúsítsa

meg Hitler magyarországi pribékjeinek a garázdálkodását és segítsen megbénítani minden német katonai erőfeszítést, szegüljön szembe annak, hogy a magyar fiatalságot hiányos felszereléssel német érdekekért ágyútöltelékként egy vesztés öngyilkos csatába vigyék, s akadályozza meg, hogy németek éhínséget és szegénységet zúdítsanak országunkra azzal, hogy utolsó percben rettenetes bukásuk és összeomlásuk előtt még megeszik a magyar kenyeret és kihordanak az országból mindent, ami a magyar nemzeti vagyonból mozdítható.

1944 nyara

BIBÓ ISTVÁNNAK
A MAGYAR JOGI SZEMLE
SZERKESZTŐBIZOTTSÁGI
TAGSÁGÁRÓL VALÓ
LEMONDÁSÁVAL
KAPCSOLATOS IRATOK

Töredék

Justitia mérlegére helyezhetők-e egyáltalán a legutóbbi idők eseményei, az elmúlt négy hónap új jogszabályai és a végrehajtásukra hivatott közigazgatási intézkedések? Könnyű volna talán elhárítani magunktól ezt a végtelenül nehéz feladatot azzal az érveléssel, hogy ezeknek az eseményeknek úgyszólván semmi érintkezési pontja nem volt az igazságszolgáltatással, tehát nem is mérhetők annak értékszemponjtjai szerint. Meggyőződésünk azonban, hogy „Justitia” értékmérői sokkal általánosabbak, semhogy az alaki bíraskodási fogalom terére korlátozód-nának és különben is *kell*, hogy egy későbbi – higgyük: saját magunk által ma-gunkkal szemben megejtendő – elszámolás során hivatkozni tudjunk arra, hogy legalább *befelé* számot próbáltunk adni ezekről az eseményekről.

Nem hisszük, hogy valaki is tagadná, hogy súlyos problémákkal állunk szem-ben. *Kitérni* pedig csak harcban az ellenfél elől lehet bölcs stratégia, a problémák azonban nem szűnnek meg azáltal, hogy nem veszünk tudomást a létezésükről. Mégis magának a kérdésnek a felvetése egészen áttetszőnek és egyszerűnek lát-szik: Mit váltottak ki a márciusi események a jogszabályalkotás terén – és hogyan reagált a végrehajtás ezekre az új rendelkezésekre a közigazgatás vonalán?

A jogszabályokkal kapcsolatosan csak ténymegállapításokat kívánunk tenni, kiindulva abból a nem mindig meggyőző tételből, hogy ezek szülőanyja már a politika. Eddigi jogrendszerünk általános elveivel és részlet-rendekezéseivel való egybevetésük alkalmával szinte azt lehetne mondanunk, hogy *csak* a Buda-pesti Közlöny tipográfiája azonos, egyéb azonban semmi; igaz, hogy új prob-lémák megoldásait tartalmazzák, de annyira új megoldási módok és eszközök igénybevétele mellett, hogy már maguk sem mérhetők talán a régi mértékekkel. *Saját magunk* formai tényei ellene mondanak ugyan ennek az érvelésnek, hiszen nem valami „nemzeti tanács” vagy „forradalmi konvent”, hanem a magyar kirá-lyi kormány rendelkezései ezek, majdnem minden esetben annak hangsúlyozott kiemelése mellett, hogy az intézkedések nem valamely államon kívüli tényező behatásának következményei, hanem a szükségleteit önállóan mérő nemzeti

³² Bibó István széljegyzete: Goltner Dénes cikke 1944 nyarán, melynek közlését Nizsalovszky megtagadta.

akarati eredményei. Ezek a jogszabályok tehát a mi jogszabályaink és így velük szemben adott esetben nem alkalmazhatjuk az 1920: I. t.-c. 9. §-ának ügyeskedő, de nem meggyőző megoldását: ezek a szabályok *nem* törölhetők ki nyom nélkül a Rendeletek Tárából. Mégis...

(Valóban olyan áthidalhatatlan-e azonban a különbség a tegnap és a ma jogszabályai között? Erre a kérdésre a következőkkel tudunk válaszolni:)

Korábbi magánjogunk csak rendkívül szigorú kautelákkal kísért kivételként engedélyezte a magántulajdon rovására a kisajátítás intézményét és háborús jogfejlődésünk is pontosan meghatározott személyi és tárgyi előfeltételeket és *célokat* kívánt meg ahhoz, hogy egyesek tulajdoni vagy használati joga korlátoztassék. Új jogszabályaink – vagy csak végrehajtásuk – azonban nemcsak a termelőeszközök és az egészen tág értelemben vett nemzeti vagyoni egyes alkotóelemei, hanem szinte *a testen viselt ruha* határáig megtagadták a tulajdonjog elismerését bizonyos államtagokkal szemben.

Eddigi alkotmányjogi építményünk egyik alappillére volt az állampolgári egyenjogúság. Új rendelkezéseink felszámolják ezt a gondolatot s bár nem tesznek kifejezett különbséget a „Reichs-bürger” és a „Staatsangehörige” között, a leszármazás adottsága alapján mégis külön osztályt létesítenek, amelyek tagjai – az első időszakban az egyéni elbírálás mondhatni minden lehetősége nélkül – körülbelül *a rendőri felügyelet alá helyezett személy* jogállásába kerülnek.

Korábban vívmánynak érezte egy kor megadni a „szabad költözködés” jogát minden államtagnak. Most a „röghöz kötöttség” új kategóriája jelent meg, aminek ellentétele hasonló elvi nívum: a kényszerlakhely-kijelölés és odaszállítás – a közigazgatási végrehajtásban eddig ismeretlen és elképzelhetetlen életbiztonsági és higiénikus körülmények között.

Múlt századközepi mentalitásunk a miniszteri felelősség megállapítását írta elő minden olyan kormányzati tény megtorlására, ami az „egyéni szabadságot” sérti. Mai intézkedéseink következtében állampolgárok százezrei külállam kezére adatnak anélkül, hogy sorsuk felől hazai hatóság, maguk vagy sorstársaik a legcsekélyebb mértékben is gondoskodnának vagy gondoskodhatnának.

Ezeknek az intézkedéseknek az abszolút vagy relatív szükségességét nem vizsgáljuk: legyen az „bíróilag nem mérhető” – vagy ahogyan valamikor a német jogelmélet mondotta: „nicht justizabel” – politikum. Azt azonban meg kell vizsgálnunk, vajon *nem roppant-e össze a magyar közigazgatás* fizikailag vagy szellemileg az alatt a rendkívüli gazdasági-, jogi- és *erkölcsi* tehertétel alatt, amit ezeknek a rendelkezéseknek a végrehajtása jelentett? Ennek mértéke nem lehet valami szemellenzős, vérszegény, önmagát sanda örömmel korlátozó „jogszabály”, hanem az, ami ezt az életet mérő „jog”-gá teszi: tehát az erkölcs, igazságosság, tisztesség és kultúra.

Ezeknek a világánál kell megnéznünk azt, hogy az a változás, aminek né-

hány elemére fentebb utaltunk, nem teremtett-e vajon végzetes bizonytalanságot a szem előtt tartandó irányelvek, az alkalmazható eszközök és a jogszabály által való kötöttség gondolata tekintetében jogalkalmazói körökben. Nem kellett-e tartaniuk az illetékeseknek attól, hogy a kormányzati tényeknek az eddigi irányvonalból való szinte mérhetetlen és egyik napról a másikra történő kilendülése még ezen felül is magával – vagy magán túl – fogja röpíteni azt az alsóbb fokú közigazgatást, amelynek a mértéktartáshoz, a hirtelen impulzusok kiértékeléséhez és a primitív indulatok körén felül való emelkedéshez sem perspektívája, sem személyi adottságai nincsenek? És nem kellett – és nem *kell-e* – attól tartanunk, hogy a kényes kormányzati intézkedések végrehajtása során végzetes közigazgatási túlkapások elkövetését kell majd megállapítanunk?

A választ erre a kérdésre az események már megadták. [...]

A közigazgatás jogszerűségéről és eredményességéről szenvedélyes vita folyt illusztris tényezők között a közelmúltban. Az ottaninál sokkal tragikusabb színezetet kap a véleménykülönbség akkor, ha a maihoz hasonló rendkívüli közigazgatási feladatok „eredményes” vagy „jogszerű” végrehajtásának a problémáját kell tisztáznunk. A ma közigazgatásának értékelése – tartunk tőle – *fájdalmas* feladatot ró még majd a magyar közigazgatás történetírójára. Megdöbbentő végletek között való hánykolódás, legényeskedő felelőtlenség, törleszkedő túllicitálás, a tradícióktól való teljes eltávolodás és elemi gátlások hiánya festi alá azt a képet, ami a közigazgatás bizonyos szektorának a tevékenységéről előttünk kialakult. Ma még nem lehet megállapítanunk, kinek vagy minek a terhére kell írunk ezeket az eltévelyedéseket, vajon az eldobott nehéz kő repült-e tovább, mint ahova vezetője gondolta volna, vagy valami súlyos alkati vagy lelki hiba van a magyar közigazgatásban. Hiszen szinte *ugyanaz* a garnitúra licitált rá annakidején a *szélsőjobboldali pártok* proskribáltjainak kezelése tekintetében a beismerhető felsőbb utasításokra, amelyek most a *megkülönböztető jelvény* viselőivel szemben tanúsított eszközeinkkel már nem mérhető intranzigenciát. S volna-e megdöbbentőbb konzekvencia, mintha arra kellene következtetnünk, hogy közigazgatásunk nem elég érett – vagy nem eléggé magyar és európai – ahhoz, hogy *ne* akarja szükségképpen másképp vagy feltétlenül radikálisabban végrehajtani azokat a kormányzati rendelkezéseket, amelyekhez legalábbis *ebben* az esetben szigor és keménység tekintetében – mondják: súlyos okok hatása alatt – már úgysem volt hozzátennivaló.

A múlt év őszére tervbe vett, de belátható időközön túlra halasztódó jogászyülésünk egyik problémája volt, szorul-e vajon reformra közigazgatási bíráskodásunk a korszerű igazgatás szempontjából, s kívánatos-e hatáskörének 1944 nyara. [...]

1944 nyara

LEVÉL NIZSALOVSKY ENDRÉNEK

Budapest, 1944. június 7.

Méltóságos Uram!

Én is régebben készülök Neked írni, azonban Dénes megelőzött s most már egy köztetek szélesebb mederben folyó levelezésbe szeretnék én is bekapcsolódni. Néhány hónapja a lappal és a szerkesztéssel kapcsolatban ugyanolyan természetű és ugyanolyan gyökerekből táplálkozó aggodalmaim vannak, mint neki. Én ezeket az aggodalmakat úgy fogalmaznám meg, hogy mindaddig, amíg a lap szerkesztése a jelenlegi „muzeális” (Berkes szava!) szellemben folyik, addig a magam számára morális probléma nincs. Azonban az első cikkel, mely nem muzeális jellegű, beáll számomra a szerkesztésben való részvétel lehetetlensége. „Nem muzeális” cikk alatt nemcsak olyant értek, mely lelkesen helyesel ennek vagy annak a jogszabálynak vagy konkrét intézkedésnek, de olyant is, mely dogmatikai és gyakorlati részletkérdéseket taglal olyan jogszabályokkal kapcsolatban, melyekre nézve először a „természetjogi” és alkotmányjogi alapok kérdését kell felvetni. Az új napi kérdésekre szó nélkül való rátéréssel csúsunk egy olyan lejtőre, amelyre nem szabad rácsúsznunk. Ebben a gondban nem tudna megnyugtatni az, hogy a MJSz az igazságszolgáltatás szükségleteit szolgáló lap, mert hiszen éppen az a probléma, hogy van-e még egyáltalán ilyen, s ha nincs vagy kevésbé van, akkor e felett éppen egy ilyen lap nem hunyhat szemet. Bizonyos, hogy ezek a kérdések Téged is foglalkoztatnak, azonban területi és információbeli távolságod miatt talán kevésbé tűnik fel Neked a probléma immanensnek. Mi azonban a természetjogi és alkotmányjogi, azaz elvi aggályokon túl olyan konkrétumokról informálódunk, melyek lehetetlenné teszik a kérdéssel való nem foglalkozást. Semmiképpen sem szeretném a magam problémáját egyénileg elintézve a többi szerkesztőtársakat abban a látszatban hagyni, hogy az ő erkölcsi érzékenységük kisebb, ezért terjesztem az egész problémát én is eléd. Úgy érzem azonban, hogy az együttes elhatározás szükségessége igen közeli, mert el tudom képzelni, hogy 2–3 hónap múlva sok minden annyira kiéleződik, hogy mindenféle visszavonulás egyúttal tüntetésnek és provokációnak számít, a cél pedig nem a minden áron való mártíromság, hanem egy lelkiismereti szempontból lehetetlen helyzet tisztá-

zása és megszüntetése. Persze az is lehetséges, hogy 2–3 hónap múlva papírkorlátozás vagy egyéb ok miatt mindez tárgytalanná válik, erre azonban nem lehet számítani.

Végtelenül bánt, hogy lábadozásodat ilyen gondúzónek nem mondható problémákkal terhelem, sajnos a halogatás csak súlyosbítaná őket. Örömmel hallok, hogy a vidéki pihenés jót tett Neked, s a Te érdekedben azt kívánnám, hogy folytassad minél hosszabb ideig. A fentiek érdekében azonban, sajnos, azt kell kívánnom, hogy minél hamarabb alkalmunk legyen barátainkkal együtt szóval is megbeszélni mindezeket.

A viszontlátásig igaz, mély tisztelettel köszönt

NIZSALOVSKY ENDRE LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK

Győrszentmárton, 1944. júl. 12.

Kedves Barátom!

A Tébe átutalt a címemre 2000 P évi támogatást, amit éppen úgy, mint tavaly a Tárak öt szerkesztősége között szeretnék felosztani. Az összeg már hozzám is nagyon körülményesen jött, mert innen küldtem el a nyilatkozatot, hogy küldje a posta utánam és nem bizonyos, hogy nem fogják-e az összeget visszaküldeni a címzettnek, mielőtt még az én kérésem beérkeznék. Nem szeretném, ha ez a történet a Tárak szerkesztőinél, vagy közülük egyeseknél, esetleg nálad megismétlődne és ezért kérek, légy szíves közöld velem, mikor küldhetem a 2000 P-t budapesti címedre és vállalod-e az összegnek az öt szerkesztő közötti felosztását a postai küldést lehetőleg mellőzve, vagy legalább a biztosra vehető esetekre korlátozva.

A világméretű problémáról beszéltem Vladár kegyelmes úrral. Amint előre éreztem, ő egészen az én álláspontomon van. Nem látja ezúttal sem szükségesnek, hogy az aktuális kérdésekben a szerkesztőségnek beszámítható nyilatkozatok történjenek. Ha valaki írni óhajt olyan cikket, amelyben az új „korszellem” jut kifejezésre, annak a közlése elől természetesen nem fogunk elzárkózni, sőt örömmel vesszük, de a cikkíró is csak a maga nevében fog beszélni.

A J. M. rovat is megindul szeptemberben. Legutóbbi fent-létem idején nagyjából már megtanultam, meddig lehet ma is elmenni az őszintéskedésben. Mint-hogy az élen lévők közt is igen súlyos ellentétek látszanak lenni; alig lehet olyasmit írni, ami mindenkinek fog tetszeni; de könnyűnek látszik úgy lavírozni, hogy megse mindenki lásson az íróban ellenfelet.

Azt hiszem, a te etikai konfliktusod most már eliminálva van. Goltnert viszont megkíméltem azzal a lehetőséggel, hogy egy a saját neve alatt megjelenő cikkben fejtsse ki a gondját-búját; remélem, hogy ez a lehetőség akkor is meg fogja nyugtatni – ha esetleg nem is fog vele élni.

Sok szíves üdvözléssel igaz híved:

Nizsalovszky Endre

LEVÉL NIZSALOVSKY ENDRÉNEK

Budapest, 1944. szeptember 25.

Méltóságos Uram!

Egy bejelentést kell Neked tennem, mely őszinte szomorúsággal tölt el: szükségét érzem, hogy a Magyar Jogi Szemlénél viselt szerkesztőségi tisztségemről lemondjak.

Még június elején írtam Neked egy levelet, melynek az volt a lényeges problémája, hogy bizonyos események után egyáltalán megvan-e az erkölcsi lehetősége Magyarországon egy jogi folyóirat szerkesztésének s ha igen, melyek azok. Tudjuk, hogy Magyarországon az államhatalmi szabályalkotás és a közigazgatási végrehajtás terén olyan dolgok történtek, melyeknek az emberi kín és szenvedés területére eső részét soha helyre hozni nem lehet, annak az erkölcsi mocsoknak a lemosásához pedig, mely ebből a nemzetre hárult, nemzedékek munkájára lesz szükség. Júniusban én úgy láttam a helyzetet, hogy ha egyszer nincs meg a lehetősége a kritikának és a számonkérésnek a történetekkel szemben, akkor a szerkesztésnek egyetlen útja van: tudatosan és szándékosan „muzeális” stílusban szerkeszteni a lapot. Akkor azt vettem ki, hogy neked is ez az álláspon-tod, mert Goltner Dénessel folytatott levelezésedben – abban a hitben, hogy ő a „korszellem” jegyében való állásfoglalást sürgeti – kifejezetten hangsúlyoz-tad, hogy erre nem vagy hajlandó. Akkor én úgy fogalmaztam meg a magam számára az irányvonalat, hogy a szerkesztésben való részvétel lehetősége addig áll fenn számomra, amíg bele nem megyünk olyan államhatalmi rendelkezések *részleteinek* a dogmatikájába és jogászai feldolgozásába, melyekkel szemben *egészé-ben* a legsúlyosabb természetjogi, alkotmányjogi és erkölcsi kétségeink vannak. Te, úgy látszik, ezt másképp gondoltad, mert az augusztusi számban „Justitia mérlegén” megjelent – egyébként kemény kritikai élű – gondolatmenetedben kifejezetten idéztél egy új keletű rendeletet és részletesen taglaltad, hogy az az „aladár”³³ és a „zsidó érdek” fogalmait meg tudta-e és meg tudhatja-e ragadni. Én éppen ezt éreztem mindenáron elkerülendőnek, mert hiszen a részletkriti-

³³ A Tisza Kálmán-féle kormánypárt országgyűlési működésére utaló kifejezés. „Aladárok” vagy „mamelukok”: kormánypárti kitartott hűbéresek. Ellenpontjuk a dualista korban: „Zoltánok”, az ellenzék vazallusai és kitartottjai.

kával implicite elismerjük az egész szabálykomplexumról, az egész szabályalkotási periódusról, hogy egészében aggálytalan és jogszabályoknak minősíthető államhatalmi rendelkezésekről van szó. Kellemetlenül éreztem magamat, mert semmiképpen sem számítottam arra, hogy abba a kínos és szerénytelennek látszó helyzetbe kerülök, hogy éppen a Te írásoddal kapcsolatban kell júniusi állásfoglalásom konzekvenciáit levonnom; azonfelül úgy éreztem, hogy Te az egész gondolatmenettel éppen azt a kritikai attitűdöt akartad felvenni, melyet főleg Goltner Dénes sürgetett. Nagy örömmel vettem tehát, hogy kilátás van Goltner Dénes időközben megírt harcias cikkének a megjelenésére, mely után a Te jogász szemponztú kritikád és az ő morális szemponztú kritikája egységes és összefüggő kritikai állásfoglalást mutattak volna. Számítottam rá, hogy a cenzúra miatt némi változtatásokra sor kerül, de éppen a kormányváltás folytán reméltem, hogy a cikk lényege megjelenhet és üdvös hatást vártam attól a kisebb méretű vihartól, melyet valószínűleg keltett volna. Ez a reményem teljesen megsemmisült, mikor néhány napja megláttam azt a gondolatmenetet, amellyé a cenzúrával folytatott tárgyalások után a cikk alakult. Tisztában vagyok azzal, hogy a történt beszúrások helyenként igen erős és kemény állásfoglalásokat tartalmaznak, melyeknek élét a finom fogalmazás mellett is észre lehet venni. Kimaradt azonban Goltner Dénes cikkéből éppen a két lényeges dolog: a magyar jogrend alapelveiben beállott szakadékszerű töréssel és a magyar közigazgatás erkölcsi csődjével való szembenézés. De azonfelül, hogy ezt a két tárgyat az új szöveg még csak nem is érinti, az, ami megmaradt, teljesen új keretbe került. Az eredeti cikk az egész nemzet számára esedékes magába szállásnak a jogászság számára előtérben lévő szemponjtait akarta felvetni. Az új szöveg ezzel szemben az egész gondolatmenetet abba a keretbe helyezi bele, hogy a magyar jogászvilágon az év augusztusáig egy bizonyos „talán túlzott” aggodalmakból származó depresszió ült, melyet azonban az új kormányban helyet foglaló és részben lapunkkal is kapcsolatban álló négy kiemelkedő jogász megjelenése egyik napról a másikra eloszlatozott. Úgy érzem, hogy még abban az esetben is, ha az új helyzet az előző helyzetben indokolt aggodalmakat teljesen szét is oszlatta volna, ami nem áll, akkor sem lehet nagyjából helyrehozhatatlan és mérhetetlen emberi szenvedéssel járó *tényeket* a nézőközönség egyes tagjaiban fellépett *depresszió*n keresztül mérlegre tenni, és nem lehet ezeket bizonyos szimpatikus személyi változásokkal meg nem történni, hogy úgy mondjam, joghatályukat vesztettnek tekinteni. Lehet, hogy az egész szövegváltozás bizonyos fokig kényszerű volt, de ez sem változtat a helyzeten: ha csak ilyen formában lehet kritikát gyakorolni, akkor a lap következetes hallgatása lett volna szerény nézetem szerint a követendő állásfoglalás.

Mínthogy lemondásomnak semmi személyes indoka nincs, annak személyi vonatkozásait mélyen sajnálom. A szerkesztésben való részvételem legfőbb nyereségének éppen a Veled való megismerkedést és személyes kapcsolatot tekintetem és szomorúan hagyom ott azt a szerkesztőtársaságot is, mely rövid másfél év alatt baráti társaságként is a szívemhez nőtt. Mélyen fájlalom, hogy távozásom indokolását talán Veled szemben való szerénytelen, illetéktelen vagy fölényeskedő kritikának fogod minősíteni; vagy esetleg cserbenhagyásnak, tekintettel arra, hogy tudomásom szerint Goltner Dénes is hasonló gondolatokkal foglalkozik. Bárhogyan fogod is fel elhatározásom indokait, nagyon szeretném, ha személyes megbántódást nem hagynának Benned.

Maradok mélyen Tisztelő igaz híved

BIBÓ ISTVÁN

GOLTNER DÉNEST IGAZOLÓ LEVELE

Alulírott büntetőjogi felelősségem tudatában tanúsítom a következőket:

Dr. Goltner Dénest kb. 15 esztendeje ismerem. Kezdetről fogva európai szellemű, demokratikus és gyökeresen humánus gondolkodású embernek ismertem. Közelebbi kapcsolatba akkor kerültem vele, amikor 1942 őszétől Nizsalovszky Endre egyetemi professzor mindkettőnket meghívott a Magyar Jogi Szemléhez szerkesztőtársakul. E munkánkban egészen 1944 tavaszáig nem merült fel világnézeti vonatkozású ügy, attól az egy esettől eltekintve, hogy egy konkrét ügyben szó esvén a zsidónak minősülő szerző szerepeltetéséről, Goltner Dénes is igenlő értelemben foglalt állást.

1944 tavaszán, mikor a vidéki deportálásokról és csendőrségi módszerekről még csak gyér és bizonytalan hírek érkeztek Budapestre, Goltner Dénes volt az, aki a szerkesztőség kebelén belül a szállongó hírek valóságát megerősítette és felvetette, hogy ilyen körülmények között a teljes érdekeltség és szenvtelen tárgyilagosság stílusában jogi folyóiratot tovább szerkeszteni nem lehet, az egész magyar jogrendnek az eseményekben megnyilvánuló válságával szemben nekünk is állást kell foglalnunk. Ehhez az állásponthoz én is csatlakoztam. Minthogy azonban a lap főszerkesztője ebben az időben betegen vidéken tartózkodott, az ügyből hosszabb levelezés lett, aminek eredményeképpen Goltner Dénes 1944 nyarán egy igen kemény és bátorhangú figyelő cikket írt, melyben a deportálásokat, a vagonokat, a csendőr-atrocitásokat és a magyar közigazgatás teljes erkölcsi csődjét nevére nevezve, méltó formában fejezte ki azt az állásfoglalást, amely ebben a kérdésben reánk, mint jogászokra és mint emberekre kötelező volt. Ezt a cikket a lap főszerkesztője – túl körültekintő hivatalos személyekkel folytatott megbeszélés eredményeképpen – olyan bevezetéssel és befejezéssel látta el, amely annak éleit jelentős mértékben letompította, s a cikk ebben a formájában jelent meg a szeptemberi számban. Erre Goltner Dénes szerkesztői állásáról lemondott, amit én is követtem. Az erre vonatkozó levelezés birtokomban van.

Budapest, 1945. június 15-én

EMBERMENTÉS

JAVASLATTÖREDÉK A ZSIDÓTÖRVÉNY ALÓLI FELMENTÉSRŐL

1944. szept.– októberében a zsidótörvény legkiáltóbb, határozatszerű, főleg családokat szétszakító és gyermekeket elszakító következményeinek orvoslását szolgáló alábbi javaslatot gondoltam el, valószínűleg Vladár ig. min. elé való terjesztés céljából. Valószínűleg letartóztatásom után az Igazságügy egyik szobájában vettem papírra: hogy akkor (1944. okt. 16.) kinek véltem benyújtani, ma el sem tudom képzelni.

B. I.

Az 1730/1944. 2. § /1/ bek. 3. pontja mentesíti a sárga csillag alól a nemzsidók zsidó együttélő házastársait bizonyos feltételek mellett. A cél nyilván személyi, de még inkább fajvédelmi: a nemzsidónak minősülő és fajilag feljavítható gyermekek védelme. Ez a fajvédelmi szempont azonban érvényes olyankor is, mikor nincs együttélés házasság, de van nemzsidó gyermek pl. különélés vagy törvénytelen leszármazás esetén. Vannak olyan esetek, hogy törvénytelen származású félzsidó nő, aki ugyancsak nemzsidótól teherben van, csillagköteles, ugyanakkor, amikor a méhmagzat *háromnegyed* magyar. Helyes volna tehát az alábbi kiegészítés:

3/a Mentesül a megkülönböztető jel alól nemzsidó gyermek együttélő szülője, ha keresztény hitre tért.

A keresztény hitre térés határidejét a 3. pont (házastárs) esetén is el kellene hagyni, mert a személyi és fajvédelmi szempont független az áttérő dátumától.

Presbiterek.

Hivatkozni Antal István³⁴ felemásságára és gyávaságára.

Minthogy én írást csak annak adtam, aki az eddigi rendeletek szerint valóban mentes, kíváncsi voltam, hogy az én ügyem (hatáskörtúllépés) miatt nekik bajuk ne essék.

1944. október 16.

³⁴ Antal István (1896–1975) politikus, igazságügyi, majd vallás- és közoktatásügyi miniszter.

SZATHMÁRY BÉLA LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK³⁵

Egyes zsidó személyek részére adott írásbeli értesítések kiállításával tanúsított magatartása miatt Titkár úr ellen a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálatot elrendelem és annak foganatosítására vizsgálóbiztosul dr. Kőházi Endre kir. ítélőtáblai bírót kijelölöm.

Egyúttal Titkár urat a pénzügyminisztérium szolgálati szabályzat 250. §-a alapján állásából felfüggesztem.

Illetményei tárgyában külön intézkedem.

Budapest, 1944. évi november hó 20. napján

A miniszter rendeletéből:
Szathmáry Béla
miniszteri tanácsos,
elnöki osztály vezetője

³⁵ Magyar Királyi Igazságügy-Miniszter 40.039 szám. 1944. I. M. E.

KŐHÁZI ENDRE LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK³⁶

A 40.039/1944. I. M. E. szám alatt a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálati ügyben felhívom Titkár Urat, hogy kihallgatása végett 1944. évi november hó 30-án délelőtt 10 órakor hivatali helyiségemben /:Igazságügy-minisztérium II. emelet 66. sz.:/ jelenjék meg.

Budapest, 1944. évi november hó 23. napján

Dr. Kőházi Endre s. k.
kir. ítélőtáblai bíró,
vizsgálóbiztos

A másolat hitelül:
irodafőtiszt³⁷

³⁶ Magyar Királyi Igazságügy-Miniszter. 40.528 szám. 1944. I. M. E. Bizalmas! Saját kezébe!

³⁷ Az aláírás olvashatatlan.

MARÓT KÁROLY³⁸ LEVELEI BIBÓ ISTVÁNNAK

(Budapest, 1944.) november 29.

Kedves Pistám!

Felteszem, hogy az első levelemet megkaptad, és félek, hogy kellemetlen személyi elintézendők vagy átélendők miatt nincsen eddig hírem felőled. Ennek ellenére a helyzetem ma olyan, hogy sajnós, mégis molesztálni vagyok kénytelen Téged.

Itt a szanatóriumban ugyanis az a hír van elterjedve, hogy csak a legsúlyosabb betegek maradhatnak majd bent, s a revízió legközelebb lesz. Erre az esetre kérnélek, légy kegyes, ha teheted, a Vas utcai fonalat újra felvenni (a hét el is száll), és ha ott van remény, engem telefonon (Tündérhegyi Szanatórium, XII. Szilassy út 6. II. 18.) vagy ha nem megy, pár sorban értesíteni. Az, hogy telefonon én hívjalak fel, nem igen valószínű meg technikailag, az itteni helyzetben.

Tudom, nagyon szerénytelen és önző vagyok; de nincs sok válogatásom; ne haragudj, és ha teheted, segíts szegény öreg gyógyszerész barátodon, aki maradtam hálás köszönettel előre is, igaz híved

*Teffert Károly*³⁹

Írd meg, kérlek, azt is, hogy mi van Veled és Kedveseiddel, mert a rendeletek záporszerűen jönnek, és itt újságot csak elvétve kapunk.

Az én problémám most annyiban szelídült, hogy mint budapesti lakos már be vagyok jelentve, csak élelmi jegyeim nincsenek még.

(Budapest, 1944.) XII. 6.

Édes Pistám! Csak ma ért ide kedves lapod, amelyet hálasan köszönök. Soha nem fogom elfeledni, hogy nemcsak Te, hanem kedves jó feleséged is annyit törődtetek és törődtök szerencsétlen öreg barátotok és hívetek betegségével. Add át kérlek leghálásabb kézcsókjaimat! Magad pedig – kérlek – ne törődj most semmi mással,

³⁸ Marót Károly (1885–1963) klasszika-filológus, egyetemi tanár.

³⁹ Teffert Károly: Marót Károly (Bibó István feljegyzése a levélen).

minthogy minél hamarabb teljesen rendbejőjj és hithű reformátushoz méltatlanul pópista szívedet, melyet régen fejcsóválva figyelek, pirosabbra cseréljed fel. Ez egy öreg gyomorhajos leghatározottabb kívánsága: az ilyen bajt a legkomolyabban ki kell feküdni. Magam különben megvagyok, s ha Isten segít, talán meg is leszek valahogy. Itt fent átestem a főbb vizsgálatokon, s most injekciókat kell kapnom, amelyektől a doktorok javulást várnak: talán holnap kezdjük meg. Közben sokszor melegen gondolok Rátok, és imádkozom, hogy a mai válságos napokban Isten kegyelmessége kísérjen Benneteket, a Kegyelmes Úrékat,⁴⁰ György Bátyádekat⁴¹ s minden Kedveseiteket. Még egyszer nagyon köszönöm minden fáradozásodat, öreg hűséges bátyád

Károly

Szeged, 1945. április 13. Tábor u. 3.

Kedves Pistám!

Újra kezembe akadt az a levéltöredék, amelyet a szanatóriumban még szenteste délelőttjén kezdtem Neked írni, aztán nem volt már módja, de értelme se folytatnom, úgysem tudtam volna feladni. Bizonyos: az a köszönet és hála, amit akkor készültem kifejezni s amit múltkori látogatásom is iparkodott érzékeltetni, máig változatlan bennem, és sajnálom, hogy most, amikor 2-3 napot Pesten töltöttem, nem tudtam azt személyesen megismételni. Véletlenül azonban megérkezésem percében hallottam, hogy már nem vagy Budapesten. Kár, mert így semmit közvetlenül nem tudhattam meg jelen életemről és sikereidről, amikben nem kételkedhetem. Adjon Isten tovább is szerencsét s minden jót. Május vége felé talán láthatjuk egymást; addig újra Te is pesti lakos leszel, úgy vélem. Itt most elég sok dolgom lesz, úgy látszik (újra, immár negyedszer felterjesztettek kinevezésre), de utazni sem tanácsos, ahogy ezt most szomorúan tapasztaltam (tegnap érkeztünk vissza Szarvas–budapesti körutunkról, miközben meggyőződtem, hogy a rólam foszló rongyon kívül még egy ruhám van mindössze). Éppen ezért nagyon kedves volna, hogyha egyszer hírt adhatnál addig Magatoktól, a Kegyelmes Úrék és György Bátyánk hogylétéről stb. Mindenkit a legjobb körülmények közt és épen-egészségben remélve, igaz szeretettel ölel öreg híved

MK

⁴⁰ Ravasz László és családja.

⁴¹ Bartók György (1882–1970) filozófus, Ravasz László feleségének, Bartók Margitnak a testvére. Kolozsvárott habilitált, 1917 és 1944 között előbb ott, később Budapesten, majd Szegeden s azután ismét Kolozsvárott a filozófia egyetemi tanára volt, s a Böhm Károly Társaság alapító tagja lett. 1946-tól 1949-ig a budapesti Református Teológiai Akadémián tanított filozófiát. Számos könyvet írt.

Édes Pistám!

Hogy ne zavarjalak, ezen az úton jelentem be: ma elhoztam lakásodról a könyveket, amiben eddig a lezárt híd akadályozott.

Ezt az alkalmat fel kell használnom, hogy még egyszer, írásban is, legmelegebb köszönetemet fejezzem ki azért az önzetlen és fáradhatatlan barátságért, amellyel olyan nehéz körülmények között nemcsak szerény holmimat őrizted: soha nem fogom szívbeli jószágodat és finomságodat elfelejteni. S fel kell használnom az alkalmat, hogy azt is elmondjam, ami a múltkor, elfoglaltságodat és gondjaidat látva, belémszorult, bár egyik fő célja volt felmenetelemnek. El kell mondanom, hogy a Ti részletekről bajaim egész ideje alatt élvezett nagylelkű segítségért a hálát és lekötelezettséget nem érezném olyan nyomasztónak, ha módom volna Neked vagy Kedveseidnek most vagy akármikor akármilyen szolgálatot tehetni.

Azt pillanatnyilag elfoglaltságod miatt, sajnos, se kérni, se remélni nem merném, hogy egyszer a régi módon találkozzunk vagy egy kis baráti beszélgetésre eljöhess, de él bennem a remény, hogy idővel csökken majd a munkád, s ami késett, nem múlik. Egyelőre örülnöm kell, hogy szinte valamennyi kedves szegedi „fiam”, aki barátságában megtartott, nagyon el van foglalva, s én is igyekszem, róluk példát véve, amennyire tőlem telik, végezni a magam haszontalan munkáját. Még egyszer nagyon köszönöm, édes Pistám, irántam tanúsított kedvességeid végtelen láncolatát, hiszen végeredményben életem megmaradásáért is Neked vagyok adósod, aki az Eszterházy utcához, a mentő útig, a sors rendelése szerint, elsegítettél. Remélve, hogy mindezt egyszer még tettekkel jobban fogom meghálálhatni, mint ahogy ügyetlen szavakkal tudtam, csókolatom a Méltóságos Asszony⁴² kezét és a Kegyelmes Úrénak, György Bátyádénak is leghálásabb jókívánságaimat jelentve, Téged barátsággal és szeretettel melegen öllelek

öreg híved

MK

Ha édesanyádat és Inkét⁴³ látod, add át kérlek nekik is kézcsókjaimat. Inkének külön köszönöm, hogy Takácsékhoz elfáradt!

⁴² Ravasz Boriska (1909–1979), Ravasz László és Bartók Margit legidősebb lánya, történelem-latin szakos középiskolai tanár, Szekfü Gyula doktorandusza, a Collegium Hungaricum ösztöndíjasa, a Baár-Madas Református Gimnázium tanára (1932–1952). Bibó Istvánnal 1940-ben házasodtak össze. Három gyerekük született: István (1941), Anna (1945–1953) és Boriska (1949). A Baár-Madas megszüntetése után 1952-től 1954-ig Szentendrén általános iskolában, 1954-től 1970-ig a kőbányai Növényolajipari Technikumban tanított. Bölcsészdoktori értekezése: A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében: 1760–1780. (1935). Válogatás irataiból és leveleiből: Iratok és levelek. Valóság, 1992/2.

⁴³ Bibó Irén (1913–1971) Bibó István testvére.

IGAZOLÓ NYILATKOZAT

1939. szeptember 1-től kezdve 1944. október 16-ig az Igazságügy minisztériumban teljesítettem szolgálatot, mint berendelt bírósági titkár, majd törvényszéki bíró, majd mint miniszteri titkár. Ez alatt az idő alatt politikai tevékenységet nem fejtettem ki és politikai pártnak tagja nem voltam. A minisztériumban a magánjogi és közigazgatási jogi (IX.) ügyosztályban teljesítettem szolgálatot, mely a társmisztériumoknak adott jogi véleményeket.

A nép- és demokráciaellenes törvények végrehajtásával és alkalmazásával kapcsolatban hivatali tevékenységet nem fejtettem ki, eltekintve attól, hogy az úgynevezett zsidótörvény alkalmazásával kapcsolatban magánszemélyek részére ez az ügyosztály adott felvilágosítást és hivatalos tájékoztatást arra nézve, hogy az úgynevezett zsidótörvény és más hasonló intézkedések vonatkoznak-e rájuk vagy sem – s ilyen tárgyú ügydarabokat én is intéztem. Minthogy az ügyosztálynak ez a tevékenysége az érdekelteknek, főleg a vegyes házasoknak javára szolgált, az ilyen tájékoztató bizonyítványok kiadását 1944 júliusában az akkori miniszter letiltotta. Ettől kezdve én adtam ki saját aláírással ilyen félhivatalos mentesítő bizonyítványokat egészen 1944. október 16-ig, amikor ezért – már előzőleg történt nyilas feljelentés kapcsán – a nyilasok letartóztattak, ugyanakkor Igazságügy minisztériumban rendelkezési állományba helyeztek. A nyilasok utóbb átadtak a Pestvidéki SS fogháznak, ahonnan 4 nap múlva az Igazságügy minisztériumba küldtek kihallgatásra, ahonnan további intézkedésig szabadlábra helyeztek, hivatali tevékenységet azonban tovább már nem fejtettem ki. Budapest ostroma alatt a Szálasi-féle bevonulási rendelkezéseket megkerülve Budapesten maradtam.⁴⁴

Debrecen, 1945. március hó 11.

⁴⁴ Bibó István segítőkész emberségéről az alábbi emlékezés is tanúskodik: „Az anyám a maga szelíd, tünékeny és tárgyilagos módján mesélte el történetét Bibó Istvánnal, aki belügyminisztériumi tisztviselőként habozás nélkül adott papírokat tizenhat éves anyámnak, miután ő erdélyi menekültként mutatkozott be. Így történt, hogy Bibót ismeretlenül is személyes ismerősömként tartottam számon, ahogy anyám is figyelmesen, aggodalommal és szeretettel követte további pályafutását. Úgy olvasta a Bibóval kapcsolatos híreket, mint amelyek egy jeles távoli rokonával estek meg, akit a családban ugyan számon tartunk, de nem zaklathatunk.” (György Péter: *Apám helyett*. Magvető, Budapest, 2011. 44–45.)

ÁTHELYEZÉS

A Belügyminiszter Úrral történt szóbeli megbeszélés alapján dr. Bibó István igazságügy-miniszteri titkárt szolgálattételre a belügyminisztériumba rendelem ki.

Debrecen, 1945. évi március hó 12. napján

A miniszter rendeletéből:

járásbíróági elnök⁴⁵

⁴⁵ A magyar igazságügyminisztertől. 46.283/1945. I. M. sz. Az aláírás olvashatatlan.

A NÉMET LAKOSSÁG KITELEPÍTÉSE ELLEN

PRO MEMORIA „SVÁB KÉRDÉS”-BEN

Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy az ún. „sváb kérdésnek” általában tervezett megoldásával szemben erkölcsi, társadalompolitikai és technikai aggályaink vannak.

Erkölcsi szempontból erősen kifogásolható hatalmas néptömegeknek az állampolgárságtól való megfosztás és kitelepítés súlyos büntetésével való sújtása meghatározott (bár nagyszámú) egyének bűnös magatartása miatt. A kollektív büntetések rendszere, amely a fasiszta államberendezkedés egyik kedvelt eszköze, nem vezethető be az új demokratikus magyar állam jogintézményei közé. Kifogásolható morális szempontból a faji gondolatnak ez újólagos előtérbe nyomulása is, amely beláthatatlan veszedelmeket rejt magában. E téren már szomorú tapasztalatokat nyert a magyarság az utóbbi évek folyamán. Véleményünk szerint az új magyar társadalom és állam első lépéseit egyáltalában nem szabad ilyen súlyos morális felelősséget jelentő intézkedésekkel nehezíteni. Nincs megállás azon az úton, amely az erkölcsi és emberiességi szabályok megsértésével kezdődik, erre szintén az utóbbi évek története nyújt bő példatárt.

E gondolatmenet átvisz minket a társadalompolitikai aggályok területére. Nem szabad egy második zsidókérdést csinálni most a „sváb kérdés”-ből. A magyar társadalom még súlyosan beteg, e kérdésnek a szükségképpen bekövetkező kiéleződése újabb lázrohamokat jelentene számára. Az első svábrendelet után következnek a második és végül ismét már a nagyszülők számánál és a feleség származásánál tartanánk.

A „sváb kérdés” ilyen erőszakos felvetése az ország külpolitikai helyzetét nagyon súlyosbítaná. Elsősorban nem tudható, hogy ilyen intézkedést hogyan vennének a nagyhatalmak, akik közül a Szovjetunió az országán belül élő kisebb-nagyobb népcsoportokkal szemben a legtürelmesebb politikát folytatja. A kitelepítési elv fenntartása különösen súlyos külpolitikai akadályokba ütközik. A kitelepítéshez ugyanis kettő kell: valaki, aki kitelepít, és valaki, aki befogad. A független demokratikus Ausztriához való jószomszédi viszonyunkat már maga az egész „sváb kérdés” felvetése is veszélyezteti, különösen pedig, ha a kitelepítést az ő területére akarnánk végrehajtani. Németországot éveken át szövetséges bizottság fogja kormányozni. A magyar kormány részéről tehát egy kitelepíté-

si intézkedést tartalmazó rendeletnek jelenlegi kiadása akkor, amikor a hatalmaknak ilyen irányú hozzájárulása kikérve és biztosítva nincsen, enyhén szólva külpolitikai tapintatlanság. Vagy nincsen szándékában a győző hatalmaknak a németységnek valamennyi országból Németország területére való telepítése, ez esetben mi hiába hozunk rendeleteket; vagy szándékában van, és akkor ez, mint általános európai kérdés, csak a béketárgyalások során lesz rendezhető. Ennek elébe nem vághatunk, mert nem tehetjük ki az új magyar államot és külpolitikát, hogy működése kezdetén kellemetlen nemzetközi visszautasításban és dezaválásban legyen része. Megeshetik ugyanis, hogy a kiadott rendeletet külső utasításra vissza kell vonnunk, amivel kifelé nevetségessé tesszük magunkat, befelé pedig az államhatalom tekintélycsorbulását érzük el. – Külpolitikai veszélyt jelent számunkra az is, hogy szomszédaink az intézkedést könnyen úgy foghatják fel – vagy úgy igyekeznek felfogni –, hogy semmit sem tanultunk és folytatjuk ott, ahol a zsidókérdésnél abbahagytuk. Idetartozik az a súlyos veszély is, amit az ilyen precedens jelent a határainkon kívül élő magyarság számára is. Mi nem tudjuk megakadályozni, hogy a csehek vagy románok a magyarság ellen hasonló intézkedéseket hozzanak, de legalább ne mi szolgáltatassunk hozzá példát és ürügyet.

Az ideiglenes megoldásnál sem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a svábság nagy része a magyar kormányzat által eltűrt, előmozdított és elősegített agitáció és súlyos terror hatása alatt lépett államellenes szervezetekbe, az SS-be pedig a háború végén egyszerűen besorozták őket.

Mindezek alapján azt javasoljuk, hogy a „sváb kérdés”-ből ne csináljunk faji vagy nemzetiségi kérdést. A valóban hűtlennek bizonyult egyénnel szemben a népbíráóság útján járjunk el, a sváb kérdés lényegét pedig ésszerű széttelepítés és magyar tömegek áttelepítése útján (az ország határain belül) oldjuk meg. Ez idő alatt majd ki fog alakulni valamilyen nemzetközi elképzelés e kérdés megoldására, aminek megfelelően meghozhatjuk végső intézkedéseinket.

B. I.

1945. április–május

MEMORANDUM

*1945. máj. 14-én általam fogalmazott, s Erdei Ferenc által ugyanazon nap
a Minisztertanácsba bevitt és ott tárgyalt memorandum.*

1. Erkölcsi szempontok

A hivatalos megfogalmazás szerint a volksbundista⁴⁶ és egyáltalán fasiszta svábok kitelepítése a program. Mielőtt rátérnénk arra, hogy már pusztán ez a program is milyen erkölcsi, politikai és gyakorlati kérdéseket vet fel, még előbb végig kell gondolnunk egy nagyon súlyos és egy nagyon veszedelmes tényt. Azt tudniillik, hogy a sváb kérdéssel kapcsolatos sajtóagitáció és magánakciók mögött igen sok ponton olyan erők vannak, melyeket nem a fasiszta svábság kitelepítése érdekel, hanem egészében a német kisebbség kitelepítése, és ha lehet, egyáltalán mindenfajta kisebbség kitelepítése. Még ez is hagyján volna, ha csak arról volna szó, hogy az egész kelet-közép-európai németiség egy szervezett akció keretében Németországba visszatelepíttessék. Itt azonban kezdik sokan hamisítatlan fasiszta stílusban az egész kérdést úgy beállítani, hogy nincs szükség másra, mint gyors elhatározásra, gyors cselekvésre, mindenféle felesleges jogászkodás félretételére, jól tágítható keretfogalmakra, a tárgyilagos fórumok kikapcsolására, és lehetőleg minden fölösleges szentimentalizmus és álhumanizmus mellőzésével egyedül a nemzet érdekének hatékony figyelembevételére. Közelebbről: lehetőleg minél több svábot utasítsunk ki, szedjünk össze, indítsunk útnak és tegyünk át a határon, vagy legalábbis mozdítsunk ki jelenlegi helyéről tekintet nélkül arra, hogy van-e hová kitelepíteni őket. Az egész elgondolás mögött, ha más személyeken keresztül is, ugyanaz a szellem mozog, amely Bakyék⁴⁷ szörnyeteg akcióit mozgatta: azok a faji gyűlöletre és kegyetlenségre mindenkor kész magyarok, akiket az erőszak és a faj mítosza visszavonhatatlanul megfertőzött, akik egy organikusan beteg szellemű és beteg társadalmú ország minden baját az idegenekben, a kisebbségekben látják, és abban az örült illúzióban ringatják magukat, hogy ha ezeket bármiféle bru-

⁴⁶ Volksbund: Volksbund der Deutschen in Ungarn. Magyarországi Németek Népi Szövetsége (1938–1945).

⁴⁷ Jaross Andor, a Sztójay-kormány belügyminisztere és államtitkárai, Baky László és Endre László a zsidók gettóba kényszerítésének, kirablásának, deportálásának, s így kiirtásának irányítói voltak. Mindhármukat háborús bűnösneként végezték ki.

tális akcióval eltávolítják az országból, akkor ezzel beírják nevüket a magyar történelem lapjaira.

Mindez azonban közelebről azt jelenti, hogy az elsőfokú közigazgatás, vagy pláne ad hoc felállított kitelepítési szervek, amelyekről ne képzeljük, hogy egy varázsütésre leszoktak mindarról az önkényről és brutalitásról, amit Magyarországon a főszolgabíró és a csendőrszurony jelképezett, egy-egy községben élet-halál és minden vagyon urává válnak, saját nemzetmentő elképzeléseik alapján állapítják meg, hogy ki volksbundista, ezeket családjukkal együtt kivetik házaikból, és vagy nekiindítják az országutaknak a határ felé, vagy összetömörítik őket internálótáborokba, ahol ezek kikapcsolódnak a gazdasági életből, nem képesek többé arra, hogy munkájukkal életfenntartásukat megkeressék, ellátásuk hamarosan akadozni kezd („míg az egész ország éhezik, akkor nem lehet az országvesztő svábságot etetni”); néhány hét, és jönnek a járványok, csecsemők, szülő nők és aggok tömeges pusztulása, mint ahogyan azt már a gettónak szolgáló téglagyárakból és a sárvári dobrovoljac⁴⁸ táborból jól ismerjük.

Mindezt megtetézik azok a tervek, melyek a kitelepítendő svábság helyébe tiszántúli és menekült magyarokat akarnak telepíteni, úgy, hogy a telepesek üljenek be az elmenekült vagy kitelepítendő sváboknak nemcsak a birtokaiba, hanem a házába, sőt lehetőleg a bútorai közé is. Hogy ez mennyire demoralizáló az új telepesekre, azt könnyű átlátni: az egész nem különbözik semmit sem attól a kiüldözési és kirablási művelettől, amit egy évvel ezelőtt a magyar középosztálynak, kispolgárságnak és proletárságnak egy kis, de hangadó hányada a zsidókkal szemben végrehajtott. Máris olvastunk olyan sajtótudósításokat, melyek leírják, hogy a csángók letelepítése ott, ahol rajtaütésszerűen történt, kiváló sikerrel ment, ott azonban, ahol némi előkészítéssel, „felesleges jogászkodással” történt, ott a betelepülő csángókat felháborító módon üres falak és üres éléskamrák várták. Ugyanaz a műfelháborodás egészen emberi és egészen természetes dolgok fölött, mint amikor a nyilas sajtó felvette a legteljesebb erkölcsi elítélés hangját azért, mert a gonosz zsidók, helyett, hogy örömmel a gettóba vonultak volna és vagyonukat átadták volna, horribile dictu nem átallottak okmányt hamisítani és ékszereiket eldugni. Ha a hazugságnak, embertelenségnek és álerkölcseknek ilyen megnyilvánulásai nem szűnnek meg, akkor a világ hamar rá fog jönni, hogy Magyarországon lényegileg semmi sem változott.

Minderre persze azt lehet felelni, hogy gondoskodás történik majd arról, hogy mindez ne így történjék. Erről azonban felülről gondoskodni egyszerűen lehetetlen. Még fel is tételezzük, mint ahogy fel kell tételeznünk, hogy ma

⁴⁸ Dobrovoljacok: délszláv önkéntesek az I. világháborúban, akik a katonai szolgálatot nem a szerb hadseregben kezdték, de a háború során áttáltak az antant oldalán harcoló szerb hadsereghez.

az ilyen kérdésekben a döntésre hivatott hatóságoknak nagyobb a jó szándéka, mint Szálasiék, Sztójayék, sőt Keresztes-Fischerék⁴⁹ alatt, viszont a közigazgatási, közlekedési és ellátási nehézségek bizonyossá teszik, hogy a központi hatóságok jó szándéka meg fog törni a végrehajtó szerveknek vagy a rosszakaratán, vagy a korlátoltságán, vagy a gyávaságán, vagy egészen egyszerűen a megfelelő szervezés pusztán fizikai lehetetlenségén.

Mindezek a perspektívák a lehető legszörnyűbbnek tetszenek még azok számára, akik tisztában vannak azzal, hogy *Magyarország regenerálódása nem kisebbségek, svábságon, és általában nem bűnbakok keresésén és kivégzésén múlik, s hogy Magyarország vereségének leg súlyosabb tétele nem katonai és nem gazdasági vereség, hanem az erkölcsi vereség, és akik elszörnyednek attól, hogy a magyarság kezéhez még több vér tapadjon, mint amennyi már eddig is tapadt.*

2. Politikai szempontok

Azok számára, akik a „nemzeti érdek” jegyében az ilyen „szentimentális” és „álhumánus” szempontokra nem adnak, van néhány komoly politikai argumentum is. Magyarország tőszomszédságában megalakult és valószínűleg hamarosan meg is fog szilárdulni a demokratikus Ausztria, amelyik erkölcsi tőkék szempontjából valószínűleg jobban fog állni Magyarországnál, viszont annyira lesz és marad német, hogy magáévá fogja tenni a kiutasított németek ügyét, pláne azokat kifosztottan és kiéhezetten pont az osztrák határon kergetjük át. Minden egyes átlépő sváb, mikor átlépi a határt, megszűnik majd volksbundista lenni, s odaát úgy jelenik meg, mint egy demokratikus német, akit a továbbra is fasisztának maradt magyarok pusztán azért üldöztek ki, mert nemzetiségét, anyanyelvét nem akarta feladni. Ismerve a sváb kérdést forszírozó bizonyos elemeknek a mentalitását és ismerve a közvetlen végrehajtó szervek részéről várható túlkapásokat, minden valószínűség megvan arra, hogy a kitelepítésbe bevont svábok között valóban és bőséggel lesznek olyanok, akik nem voltak volksbundisták, sőt kifejezetten Hitler-ellenesek voltak. A demokratikus osztrák kormány bizonyosan talál módot, hogy mindezekre a szövetségesek figyelmét felhívja.

Ezen a ponton kapcsolódik be egy másik, még sokkal katasztrofálisabb következmény. Ez pedig az, hogy a Magyarországot környező három utódállamban, ahol összesen kb. hárommillió magyar él, különösen pedig Csehszlovákiában és Jugoszláviában, ahol összesen másfél millió magyar él, különféle túlzó sovíniszta

⁴⁹ Keresztes-Fischer Ferenc (1881–1948) ügyvéd, belügyminiszter (1931–1935, 1938–1944). A német megszállás után a Gestapo letartóztatta, koncentrációs táborba vitték, s annak felszabadulása után Ausztriába emigrált.

körök és túlkapásokra hajlamos alsó hatóságok pontosan ugyanolyan szándékokat táplálnak az ott élő magyarsággal szemben. Ahogy nekünk minden sváb volksbundista, úgy nekik minden magyar horthysta, s ahogy mi jogos ellenérzéssel emlegetjük a sváboknak az elmúlt évek alatt tanúsított pökhendiségét, és a magyarság fölötti faji szupremáciára irányuló igényeiket, ugyanúgy emlegetik az utódállamok a visszacsatolás alatti magyar közigazgatásnak az újvidéki vérengzésbe kulmináló szörnyűségeit és a magyarság faji szupremáciáját és közép-európai vezetési igényeit hangoztató esztelen ábrándokat. Azzal, hogy mi nekikezdünk svábjaink tömeges kitelepítésének, nemcsak jogcímet adunk mindekelőtt a cseheknek arra, hogy ugyanezt tegyék az alájuk került magyarokkal, hanem még azonfelül azt az ürügyet is nyújtjuk számukra, hogy a magyarországi svábság kitelepítésével Magyarországon óriási üres helyek szabadulnak fel, amelyek nagyszerűen képesek befogadni az utódállamok magyarságát. Így a félmillió sváb által üresen hagyott területre majd egyszerre fognak akarni legalább két oldalról egy-másfélmillió magyart beszorítani. S minden panaszkodásra az lesz a válasz, hogy a magyarok maguk adtak bizonyosságot rá, hogy velük született gőgjüket és kegyetlenségüket ma sem vetközték le, hanem csak éppen a változó konjunktúra szerint hol a zsidókon, hogy a szerbekben, hol a románokon, hol a svábokon gyakorolják.

Hiába hivatkozunk arra, hogy csehek, lengyelek, jugoszlávok, dánok ugyanilyen akciókat akarnak végrehajtani saját németjeikkel szemben. Egyrészt valószínű, hogy ők sem fogják ezt csak úgy saját üzemből végrehajtani tudni, másrészt amit megtehetnek azok a nemzetek, akik megszakítás nélkül szemben állottak a németekkel, azt nem teheti meg az a Magyarország, amely éveken keresztül éppen a környező népekkel szemben Németország csatlósaként és a német világnézet hű tanítványaként lépett fel.

Minderre természetesen sovinsztáink részéről az a felelet, hogy ha ezek a vesztélek fennállanak, ez csak azt jelenti, hogy az egész akciót „*ügyesen*” palástolva kell megszervezni, megfelelő fedőneveket és formulákat kell kitalálni, amelyeket a csehek analóg módon nem alkalmazhatnak. Fasiszta magyarjaink még ma sem tanulták meg, hogy mi sem átlátszóbb az ilyen ügyeskedéseknél, és ha lehet, ezek még rosszabbak a nyílt kiállásnál, mert nagy nehezen kiagyalt fedőnevek és formulák arra nem jók, hogy a külföldet kicsit is tartósan tévedésben tartsák, arra ellenben nagyon jók, hogy a kritikátlan és öncsalásra mindig kész hazai közvéleményt újabb önáltató hazugságokba bonyolítsák. Itt más út nincs, mint *elhatározottan letenni arról, hogy svábjainkat gyors és egyéni akcióval kitelepíthessük, és a svábokkal kapcsolatos akciót nemcsak szólamokban, de végrehajtásban is szigorúan a bizonyítható fasiszták elleni büntető akció keretében tartani.*

A sváb kérdést azonban ebben a pillanatban nemcsak felelőtlen sajtóhangok és felelőtlen egyéni akciók tartják napirenden, hanem napirenden tartja egy konkrét gyakorlati szükséglet is, a földreform során a Tiszántúl adódó igénylői többletnek a Dunántúlon való elhelyezése, s esetleg nagyobb tömegű magyar menekült az utódállamoktól. Ezeket máris mindenekelőtt a svábok birtokaival kecsegtetik és azok, akik ezt az áttelepülést lehetőleg gyorsan és egyszerűen akarják megoldani, úgy képzelik, hogy az áttelepülők mindenestől üljenek be a svábok földjére, házába és bútorai közé. Hogy ez mennyire demoralizáló, azt már érintettem.

Az egészben azonban a legsúlyosabb az, hogy Magyarországon ezáltal éppen a csángókkal másodszor történik meg az, hogy Magyarország komoly telepítési akciót nem tud és nem akar másképpen lebonyolítani, mint úgy, hogy már megalakult és másnak a munkájából fölvirágozott telepeknek a lakosait földönfutókká teszi, és a maga telepeseit ülteti a helyükbe. Ha Bonczosék⁵⁰ Magyarországa, mely nem akart és nem tudott nagybirtokhoz nyúlni, nem talált más megoldást, akkor a szabad és demokratikus Magyarország, amely fel tudta osztani a nagybirtokot, nem léphet ugyanerre az útra. Ha van ennek a kérdésnek gyakorlati vonatkozása, akkor ez nem svábkérdés, hanem egészen egyszerűen telepítési kérdés; a tiszántúli igénylőtöbbletet le kell telepíteni a dunántúli üresen maradt földeken, akár nagybirtokosok földjei azok, akár volksbundisták elkobzott földjei.

Ez azonban nem belügyi és nem közigazgatási kérdés, és nem rendőri kérdés, amit rendőri eszközökkel, emberek kilakoltatásával, internálásával és mások behelyezésével lehet megoldani, ez egy telepítési kérdés, amit a földművelésügyi tárca keretén belül nem politikai és rendészeti, hanem gazdasági és kulturális szempontoknak szem előtt tartásával, összefüggő rendben egy megfelelő apparátus gyors kiépítésével (telepítési kormánybiztos stb.) kell megoldani. És ennek az akciónak a során valóban a telepítésen és új telepek létesítésén kell hangsúlynak lennie, nem pedig azon, hogy a volksbundisták apját, anyját, vejét, sógorát és mindenféle egyéb távoli kapcsolatok alapján embereket házukból és életük munkájából kitegyenek és ezt nevezzék telepítésnek.

Ezután az elvi deklaráció után gyakorlati proposícióm a következő: *Állíttasson fel a kormány egy telepítési hivatalt a földreform végrehajtásának keretein belül a tiszántúli földigénylő többletnek a dunántúli, és egyáltalán ott, ahol földfelesleg adódik, vagyis a dunántúli nagybirtokon és a volksbundisták elkobzott birtokain való letelepítésére.*

⁵⁰ Bonczos Miklós (1897–1971) belügyminiszter, országgyűlési képviselő, főispán. 1944. decemberében emigrált és Argentínában telepedett le. Művei: *Az Alföld szociális problémái* (1939), *Vadnay Andor emlékezete* (1942).

Ez a telepítési kormánybiztos ne a rendészet és internálás keretein belül, hanem a *céltudatos telepítés módszerével* végezze a maga feladatát, nemcsak elnevezésekben, de valóságban is, avégből, hogy Csehszlovákiában és Jugoszláviában, ahol a közelmúltban földreform nem volt, és annak végrehajtása nem vetődhetik fel, semmiféle analógiát ebből ne lehessen levonni. Javaslom továbbá azt, hogy a fölmerült panaszokra való tekintettel ott, ahol a községi földigénylő bizottságok túlnyomó sváb többségük folytán nem alkalmasak a Volksbund-mivolt eldöntésére, ott a Megyei Földbirtokrendező Tanács határozzon ebben a kérdésben és ilyenkor egészítsék ki a helybeli magyar lakosság és a helybeli nemzethű német lakosság (magyarországi német népművelődési egyesület stb.) egy-egy képviselőjével. Ugyanígy az Országos Földbirtokrendező Tanács is.

Javaslom végül, hogy tekintettel arra a panaszra, hogy a volksbundisták listáit országszerte eltüntették, és a Volksbund-mivolt nehezen bizonyítható, az Országos Földbirtokrendező Tanácsnak legyen joga annak kimondására, hogy ha valakivel szemben nem bizonyosodott be, de nyomatékos gyanú merült fel arra nézve, hogy Volksbund-tag volt, akkor az ilyenekkel szemben az Országos Földbirtokrendező Tanács kimondhatja, hogy a birtokával *a földreform szükségletei számára rendelkezésre kell állnia, amit azt jelent, hogy amennyiben birtokát tényleg már igénybe vették*, úgy nem követelheti annak visszaadását, hanem helyette az ország más részében köteles megfelelő birtokot elfogadni, sőt esetleg abban az esetben is, ha birtokát még tényleg nem vették fel, a tanács ily értelmű birtokcserére kötelezheti. Ezt az eljárást a magam részéről igen súlyosnak tartom, de ezt a javaslatot mégis megteszem avégből, hogy ily módon az országban a zárt Volksbund-gyanús településeket bizonyos mértékig szét lehessen telepíteni. Ezekkel a javaslatokkal minden megoldható, amely ebben a pillanatban komoly gyakorlati kérdésként jelentkezik. Ami túlmenően azt a szót is illeti, hogy a „sváb kérdést valahogyan meg kell oldani”, szólam mögött ugyanannyi a valóságos tartalom, mint a zsidókérdésre vonatkozó hasonló nyilas szólam mögött. Ez a fajta fogalmazás éppoly undorító, mint amilyen undorító a haditudósítások nyelvezte, amely vonalak kiegyenesítéséről, emberanyagban elszennvedett vesztéséről és tervszerű műveletekről szólnak kizárólag, de elfelejtetik a kritikátlan olvasóval, hogy kiontott belekről, hörgő sebesültekről és véres hullákról van szó a valóságban. Ugyanígy beszéltek annak idején a zsidókérés és most a svábkérdés megoldásáról, mintha itt rendeletek, célszerű és igazságos intézkedések forognának egyedül szőnyegen és a kritikátlan távoli szemlélővel lehetőleg elfelejtetik, hogy földült otthonokról, földönfutó családokról, tömegjárványokról, ok nélkül elpusztult gyermekekről és terhes anyákról is lehet szó. Ha mindezekkel szembeszegezik azt, hogy nem érünk rá mindezeket a dolgokat a svábok esetében sajnálni, ha annak idején a nyilas svábok mindezzel nem törődtek, erre

csak azt felelhetjük, hogy semmiféle szenvedés nem jogcím arra, hogy magunkat az erkölcsi törvény alól fölmentsük, és többet használ a magyarságnak az, aki a magyarság erkölcsi számláját igyekszik tehermentesíteni, mint az, akinek az a legfőbb gondja, hogy Magyarországon ne négyszázötvenhatezer, hanem csak kétszáznyolcvanezer sváb legyen. Az a másik argumentum pedig, hogy a svábok az elmúlt években milyen kibírhatatlanok és pökhendiek voltak, éppannyit ér, mint a zsidók kibírhatatlanságáról és pökhendiségéről szóló történetek. A svábok pökhendiségét e sorok írója saját bőrén tapasztalta, ez azonban nem változtatott azon, hogy a pökhendiség nem jogcím semmiféle üldözésre és jogfosztásra, és aki a pökhendiségre igazságtalansággal válaszol, az elveszíti a jogát ahhoz, hogy a pökhendiséget bárkinek felróhassa. Különben is az a tendencia, amely mások irritáló modorára gyilkos indulattal válaszol, jellemző vonása a régi Magyarországnak, és egyáltalán minden vesztét érző feudális rétegnek, amely mindig kapható arra, hogy az általa megkívánt tisztelet megtagadásáért, vélt méltósága megsértéséért kötéllel, börtönnel és internálótáborral fizessen.

Mindenképpen a legélesebben követendőnek tartom a következőket:

Elejteni azt a gondolatot, hogy azért, mert valaki a népszámlálásnál magát német nemzetiségűnek vallotta, egymagában ok lehessen a telepítésre, vagy egyáltalán bármiféle jogkövetkezménnyel sújtassék. Tisztában kell azzal lennünk, hogy az egész akkori magyar rezsím nemcsak hogy bátorította a svábságot arra, hogy szabadon vallja magát olyan nemzetiségűnek, amilyennek akarja, hanem éppen a nemzethű svábság vezetőit egyenesen föl is szólította, hogy vallják magukat német nemzetiségűnek, mert hiszen csak ezáltal tarthatták meg jogcímüket ahhoz, hogy a német kisebbség vezetésével foglalkozzanak. De ezenfelül az akkori magyar kormányok a Volksbund részére teljesen szabad kezet engedtek mindenféle terrorizálásnak és ráhatásnak abban az irányban, hogy minél többen vallják magukat német nemzetiségűnek. Ugyanez áll a megmagyarosított nevek visszanémetesítésével is. A deportálás nem lehet olyan egyszerű közigazgatási nyilatkozatoknak a következménye, amelynek szabadon való megtétele a demokrácia alapvető vívmányai közé tartozik. A népszámlálásra vonatkozóan még külön utalnom kell arra, hogy a demokratikus szellemű népszámlálás az utolsó száz esztendőnek az egyik legkomolyabb kultúrvívmánya és ha Magyarországon egyszer lehetséges az, hogy népszámlálási vallomására kényszerű deportálás legyen a jogkövetkezmény, akkor itt 100 esztendeig senki nem fogja bevallani merni nemcsak a nemzetiségét, de az adójától kezdve a pártállásáig semmit.

A második feltétlen követelmény, hogy semmiféle telepítési akció ne terjedjen ki az ingóságokra és a háznál is legföljebb kényszerűen házcseréről lehessen szó. Az ingóságok elvételét másnak, mint egész egyszerűen rablásnak, nem lehet minősíteni, akár zsidóval, akár svábbal szemben történik is. Azt, hogy a svábok

az ő vagyontárgyaikat a magyarság zsírjából elősködve szerezték, éppen annyit ér, mint a zsidó parazita voltáról való szólam. És ha a svábokra nem vagyunk tekintettel, akkor legyünk tekintettel magunkra, és felejtsük el azt, hogy a rablott holmival való élés olyan demoralizálást jelent, ami súlyosabb veszteség, mint a rablott holmi gazdasági értéke.

A harmadik feltétlen követelmény az, hogy a Volksbundon, mint elválasztó kritériumon nem lehet és nem szabad túlmenni. A Volksbund-tagság már maga is elég súlyos következményekkel jár, s nagyon jól tudhatjuk, hogy éppúgy, ahogy számos magyar anélkül, hogy fasiszta vagy reakciós lett volna, mégis jobboldalivá vált rosszul értelmezett hazafiasságból, ugyanúgy számos német egyszerűen azért lett volksbundista, mert öntudatos német volt és nem akart beolvadni. Ha javaslatunkban koncedáltuk azt, hogy a Volksbund-gyanú alapján kényszerű földbirtokcserét lehet előírni, akkor már ezzel is egy oly meglehetősen ingoványos talajra léptünk, ahol az igazságtalanság lehetősége nagyon megnövekszik. Ezen túlmenni semmiképpen sem szabad.

A negyedik feltétlen követelmény az, hogy az összes politikai pártok hassanak oda, hogy a sváb kérdésben mindenféle olyan jelenség, hajsza, felelőtlen izgatás és felelőtlen reménykeltés a kérdés radikális megoldása tekintetében maradjanak abba, mert akit nem nyugtalanítanak az egész komplexum erkölcsi vonatkozásai, azt nyugtalanítsák az utódállambeli magyarság fenyegető katasztrófájának szempontjai.

Ötödik feltétlen követelmény, hogy ne csak a svábok, de még a fasiszta svábok ellen se legyen semmiféle különleges akció, hanem mint gyakorlati szükséglet, a telepítési akción keresztül bonyolítsák le. Minden akció, amely a svábságot veszi alapul, és azt próbálja definiálni és körülhatárolni, mulhatatlanul valamiféle fajelméletbe fog torkolni, amit el kell kerülni.

Budapest, 1945. máj. 14.

EMLÉKIRAT A MAGYARORSZÁGI NÉMET LAKOSSÁG KITELEPÍTÉSÉRŐL

A kérdés úgy van feladva,⁵¹ hogy 400 000–450 000 magyarországi németet kell kitelepíteni, és pedig igen gyors tempóban. Adottság az is, hogy a kitelepítendőek sorsa nagymértékben bizonytalan: lehet, hogy Szovjet-Oroszország valamelyik részére kerülnek, lehet, hogy Németországba.

Ugyanakkor nemcsak a potsdami értekezlet által, hanem irányadó magyar tényezők által is állandóan hangoztatott álláspont az, hogy ennek a kitelepítésnek semmiben sem szabad a tavalyi zsidó deportálásokhoz hasonlítani. Az alábbiakban azt szeretném kimutatni, hogy a fentiekben említett három adottság *(az áttelepítendőek számának magas és fix mennyiségben való megadása, a kitelepítés gyors tempója és a kitelepítendőek sorsának bizonytalansága)* szükségképpen azt fogja eredményezni, *hogy magyar részről a tavalyi zsidó deportálásokkal egy-jellegű akció fog lebonyolódni és magyar részről a tavalyi akció összes jelenségei meg fognak ismétlődni.* A különbség csupán annyi lesz, hogy a magyar hatóságok minden egyes részletakciónál és minden egyes részlet-megnyilvánulásnál újból meg újból le fogják szögezni a tavalyi eljárással szembeni különbséget, ami az eljárással és a folyamat azonossága mellett csupán egy külön kis visszataszító képmutatási többletet fog csak jelenteni.

Az akció azonos jellegét, mondhatjuk, szükségképpen emberi és technikai momentumok fogják okozni, melyek a fenti három adottságból következnek.

Az a tény, hogy az áttelepítendőek száma 400–450 000-ben van megszabva, azt hozza magával, hogy nem lehet azokra szorítkozni, akik a népszámláláskor magukat német nemzetiségűnek vallották, mert ezeknek száma csupán 303 000. Szükségképpen be kell tehát venni azokat is, akik magukat német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallották. Ezek közül valamiféle kivételezési eljárással kell majd azokat kiemelni, akik a kitelepítés elől kivételt érdemelnek. A lebonyolítás mikéntjére vonatkozóan ez a lehető legrosszabb perspektívákat nyitja meg. Az 1944. évi népszámlálás részleteiben nem 100%-ig megbízható, végösszegében azonban meglehetősen pontosan mutatja a hitlerizmusra reagáló és német nemzetiségében öntudatos svábok és a magyarsággal szemben lojális,

⁵¹ A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság augusztus 9-én felszólította a magyar kormányt, hogy készítse elő 450 000 német kitelepítését.

vagy esetleg a magyarosodás útján elindult svábok közötti választóvonalat. Voltak olyan helyek, ahol a svábok valamilyen ügyes propaganda hatása alatt (Konfóba való áttelepítés stb.), nem mertek színt vallani, ilyenkor azonban nemcsak magyar nemzetiségűnek, hanem magyar anyanyelvűnek is vallották magukat. Azok, akik magukat magyar anyanyelvűnek, de német nemzetiségűnek vallották, túlnyomó többségükben a való tények és valóságos érzelmeiknek megfelelő tisztességes állásfoglalást tettek, mert kétségtelenül egyszerűbb volt magukat magyar anyanyelvűnek is vallani, s ezáltal minden vita alól kivonni, mint bevallani a német anyanyelvet, de ugyanakkor vállalni a magyar nemzetiséget, s ezáltal a Volksbund és a hitlerizmus teljes akkori terrorjával szembenézni. Az a tény, hogy a kitelepítendőket valamiféle kivételező eljárás kapcsán ebből a tömegből ki kell válogatni, az önkénynek, a visszaéléseknek, a kétségbeejtő egyéni helyzetnek, a nyilvánvaló igazságtalanságnak, öngyilkosságoknak és hasonló jelenségeknek olyan lavináját fogja megindítani, melyet csakis a múlt esztendei zsidó deportálások méreteivel lehet mérni.

A második tényező: *a kitelepítés gyors tempója* mindezeket a jelenségeket a lehető legnagyobb mértékben fokozni fogja annál is inkább, mert közellátási, köz-igazgatási és karhatalmi szervezettségük egy év alatt lényegesen romlott. Mindez a hebehurgyaságoknak, az igazságtalanságoknak a lehetőségét a legnagyobb mértékben gyarapítaná, ilyen módon az előbb leírt jelenségeket a legnagyobb mértékben fokozni fogja.

Betetőzi mindezt a harmadik tényező, az, hogy *a kitelepítendők* akárhova mennek, *teljesen bizonytalan egzisztencia felé mennek*. A Szovjet-Oroszországba való kitelepülés tekintetében a Szovjet-Oroszországgal kapcsolatos és a német lakosság körében ma is hitelre találó náci propaganda folytán a legvadabb híresztelések fognak lábra kapni. De a Németországba való telepítés esetén is a németországi anyagi és egzisztenciális viszonyok rossz kilátásai fogják előrevetni árnyékukat, különösen azok körében, akik mint magukat magyarnak vallók, úgy érzik, hogy a kitelepítésre nem szolgáltak rá.

Mindhárom tényező együttesen azt fogja eredményezni, hogy a kitelepítendők részéről, *mindenekelőtt pedig azoknak a részéről, akik úgy érzik, hogy a németséggel nem voltak szolidárisak* – még ha ennek valami kiemelkedő tevékenységgel bizonyítékát nem is adták –, s így a kitelepítésre nem szolgáltak rá, nagyfokú ellenállás fog mutatkozni. Ez gyakorlatilag azt fogja jelenteni, hogy ismét egy bujkálási és okirat-hamisítási apparátus fog létrejönni, amelyet ismét csak a múlt évi méretekkkel lehet mérni. Ezzel kapcsolatban pontosan ugyanazt az undorító, s embertelen sajtoatmoszférát kell teremteni, amelyik a múlt esztendőt jellemezte, mely igen egyszerű, érthető emberi reakciókat sötét, közösségellenes bűnökként állít be, s a közvetlen emberi reagálást mesterséges és terrorisztikus eszközökkel

fogja majd elnémítani akarni. Ezzel párhuzamosan ugyanaz az embervadászat, ugyanaz a vagyonszáthordás és a közéleti erkölcsnek ugyanaz az eldurvulása fog bekövetkezni, mint tavaly ilyenkor. Az áttelepítendőek számának megadott volta ezt az embervadászatot különösen szörnyűvé fogja tenni, mert arra fogja kényszeríteni a hatóságokat, hogy a nagy városokban, erdőkben és hamis iratokkal bujkálók helyett erőszakkal újabb és újabb, magukat még ártatlanabbaknak érző csoportokat vonjon bele a kitelepítésbe, amivel még nagyobb ellenállást és egyéni helyzeteket fog előidézni. Ha mindehhez számba vesszük azt, hogy közigazgatási, közellátási és karhatalmi apparátusunk a tavalyihoz képest lényegesen rosszabb és szervezetlenebb állapotban van, gyakorlatilag alig látom a lehetőségét annak, hogy az egész akciónak magyar részről való lebonyolítása komolyan számba vehető mértékben különbözni tudjon a tavalyitól. Mindazok a momentumok, melyek a tavalyi akciót magyar részről szörnyűvé tették, túlnyomó részben fennállanak, amelyek pedig enyhíthetnék, azok még rosszabb állapotban vannak, mint tavaly. Ami különbség van, az nem a magyar részről folyó eljárás és annak erkölcsi kihatása tekintetében áll fenn, hanem a kitelepítendőket átvevő hatalom részéről, mely nem fogja a kitelepítendőket halálvagonokban megsemmisítő táborok felé indítani. Ez azonban az akciónak a magyarság számára kialakuló erkölcsi mérlegén nem fog sokat változtatni.

Ha a magyar kormány nem akarja azt, hogy az önkény és embertelenség jelenségeire Tasnády Nagy András⁵² cinikus mondását („ezek egyéni tragédiák!”) felelje, akkor szembe kell néznie azzal, hogy a fentiekben vázolt három adottság (túl magasan és előre meghatározott szám, túl gyors lebonyolítás, bizonytalan rendeltetési hely) mellett nem kerülhető el, hogy ez az áttelepítés a magyarságnak a múlt esztendei zsidó deportálásokhoz hasonló erkölcsi csődjét eredményezze, tekintet nélkül arra, hogy a kitelepítetteknek mi lesz a sorsuk. Semmiféle kormányzati intézkedés, vagy emberséges *szóbeli* hangoztatása nem változtat a feltételek lehetetlen voltán és az egészet lebonyolító igazgatási, társadalmi és emberi környezet azonosságán.

Ilyen körülmények között a magyar kormánynak az a kötelessége, hogy mindenképpen eszközölje ki: hogy

1. a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ne adja meg előre a kitelepítendőek számát, vagy ha mindenképpen megadja, akkor a német nemzetiségűek számához igazodva adja meg. Rá kell mutatni arra, hogy akik nem vallották magukat német nemzetiségűnek, azok ezáltal is egy bizonyos hitlerista terrornak állottak ellen, továbbá arra, hogy itt az elmagyarosodás útján lévő tömegről van szó;

⁵² Tasnády Nagy András (1882–1956) politikus, igazságügyi miniszter az Imrédy- és a második Teleki-kormányban, az 1945 előtti képviselőház utolsó elnöke. A református egyház főgondnoka. A háború után háborús bűnösként elítélték, börtönben halt meg.

2. feltétlenül valamiféle haladékokat kell kapni a lebonyolításra;
3. feltétlenül meg kell tudni azt, hogy a kitelepítés hová irányul és az ottani letelepedés feltételeiről a lehető legtöbb konkrét adatot megtudni és közhírré tenni.

Budapest, 1945. augusztus hó 18.

Dr. Bibó István s. k.

min. tanácsos

a belügyi törvény-előkészítő osztály
főnöke

RENDELETTERVEZET A KITELEPÍTÉSRŐL

*A minisztérium 12.330/1945. M. E. számú rendelete a magyarországi német lakosságnak
Németországba kitelepítéséről⁵³*

A minisztérium a Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. évi november 20-án kelt határozata végrehajtásának tárgyában az 1945. évi XI. tc. 15. §-ában kapott felhatalmazás alapján a következőket rendeli.

1. §

Németországba kitelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza.

2. §

Az 1. § rendelkezése nem vonatkozik

a nem német nemzetiségű (anyanyelvű) személy vele együtt élő házastársára és kiskorú gyermekeire, valamint a velük – már a jelen rendelet hatálybalépését megelőzően is – közös háztartásban élő felmenőkre (szülők, nagyszülők), ha azok 65. életévüket 1945. évi december hó 15. napja előtt már betöltötték.

3. §

Az 1. § rendelkezését nem kell alkalmazni arra, akinek a nyilas uralom, valamint a német megszállók ellen szervezett ellenállási mozgalomban való részvétele az erre illetékes szerv már 1945. évi december 15. napját megelőzően igazolta. Ez a mentesség kiterjed a feleségre (özvegyre), a kiskorú gyermekekre (kiskorú árvákra), valamint a velük – már a jelen rendelet hatálybalépését megelőzően is – közös háztartásban élő felmenőkre (szülők, nagyszülők) is.

4. §

(1) A kitelepülésre kötelezett személyek minden ingatlan és ingó vagyonát 1945. évi december 15. napjától kezdődően zár alá vettnek kell tekinteni, a tulajdonos (birtokos) abból semmit el nem idegeníthet és azt meg sem terhelheti. A zár alá vett készletekből (élelmiszer, takarmány, tüzelő stb.) a tulajdonos (birtokos) csak a rendes háztartási és gazdasági szükségletének megfelelő mennyiséget használhatja fel.

(2) A zár alá vett vagyont leltározni kell. A leltárak elkészítéséhez és a leltárba

⁵³ A hatályos rendelet 1945. december 29-én jelent meg a *Budapesti Közlöny*ben. Ez a példány, amint Bibó István *Emlékiratából* is kitetszik, még tervezet, mely „december 10. körül” került hozzá véleményezés céljából. A tervezetben szereplő időpontok a rendelet végleges szövegében módosultak.

vett vagyontárgyak megőrzéséhez szükséges személyzetet az illetékes miniszterek bocsátják rendelkezésre.

(3) Azt, hogy a kitelepítésre kötelezett milyen ingóságot vihet magával, a belügyminiszter állapítja meg.

(4) Az (1) bekezdésben foglalt tilalmak megszegése, valamint a zár alá vett vagyontárgyak megrongálása, vagy megsemmisítése büntett és büntetése tíz évig terjedő fegyház.

5. §

(1) A kitelepülésre kötelezett személyeket (1. §) minden községben (városban) lakóházanként össze kell írni és a közös háztartásban élő családonként csoportosítva jegyzékbe kell foglalni.

(2) Külön összeírást és névjegyzéket kell készíteni azokról, akikre a kitelepülési kötelezettség a 2. §-ban foglaltak szerint nem vonatkozik, valamint azokról is, akiket a 3. § értelmében mentesség illet meg.

(3) Minden hatóság köteles a birtokában lévő és az összeírás céljára szükséges adatot a községi előjáróság rendelkezésére bocsátani.

6. §

(1) A kitelepülésre kötelezettek névjegyzékét a község (város) hirdetőtábláján ki kell függeszteni.

(2) A névjegyzékbe felvett személyek lakóhelyüket csak a községi rendőrhatalóság engedélyével hagyhatják el. Ilyen engedély csak kivételesen indokolt esetben adható.

(3) Azokra a községekre vonatkozóan, ahol arra a kitelepítés zavartalan lebonyolítása érdekében szükség van, a belügyminiszter különleges forgalmi korlátozásokat rendelhet el.

7. §

(1) A kitelepítés végrehajtásának irányítására és ellenőrzésére a belügyminiszter miniszteri biztosokat küldhet ki.

(2) A miniszteri biztosnak a kitelepítéssel kapcsolatosan kiadott rendelkezését minden közigazgatási hatóság és hivatal köteles haladéktalanul végrehajtani.

(3) A miniszteri biztos rendelkezik a végrehajtásnál szükséges karhatalommal.

8. §

(1) A jelen rendelet végrehatásával kapcsolatosan szükséges részletes szabályokat – az érdekelt miniszterekkel egyetértésben – a belügyminiszter állapítja meg.

(2) A jelen rendelet kihirdetése napján lép hatályba és végrehajtásáról a belügyminiszter gondoskodik.

1945. december 10 körül

EMLEKIRAT A MAGYARORSZÁGI NÉMETSÉG KITELEPÍTÉSÉVEL KAPCSOLATOS HELYZETRŐL

A belügyminiszter által előterjesztett rendelettervezettel szembe kerültem,⁵⁴ s elküldtem a minisztertanács általam ismert más tagjainak (Gyöngyösi⁵⁵, Kovács B.⁵⁶, Ries I.⁵⁷, Keresztury⁵⁸ és?) A minisztertanácsban egyenesen zavar támadt, hogy ezek szerint melyik a belügyminisztérium hiteles álláspontja, de végül a hivatalos javaslatot fogadták el. A belügyminiszter fégyelmit akart ellenem indítani (néhai Sztás Jenő szóbeli közlése), de aztán eltekintettek ettől, sőt még szemrehányást sem kaptam (koalíció!), és szívélyes formában együtt dolgoztam a két kommunista belügyminiszterrel⁵⁹ egészen 1946 nyaráig.

B. I.

A magyarországi németység kitelepítésével kapcsolatos tervek jelenlegi (1945. december 15.) állása a lehető legnagyobb mértékben aggodalomra ad okot a tekintetben, hogy az egész akció részleteiben minden ellenkező szándék ellenére a tavalyi zsidó deportálásokra emlékeztető akcióvá fog fajulni. Azok a momentumok, melyek ezt valószínűvé teszik, a következők:

1. Végtelenül súlyos és következményében katasztrofális a minisztertanács elé szánt rendelettervezetnek az a rendelkezése, mely szerint *kitelepítésre kerülnek azok is, akik az 1941. évi népszámlálásnál magukat magyar nemzetiségűnek, de német anyanyelvűnek vallották*. Köztudomású, hogy 1941-ben a magyarországi német külpolitikai és Volksbund-terror ideje alatt német anyanyelvű embernek magát magyar nemzetiségűnek vallani komoly és bátor cselekedet és a magyarság mel-

⁵⁴ Bibó István utólagos följegyzése az *Emlékirat* indítékáról és sorsáról. A BM a Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. nov. 20-i határozata alapján készülő rendelettervezetéhez készített emlékirat. Bibó István érvei nem találtak meghallgatásra. A hatályos rendelet 1945. dec. 29-én 12 330/1945. ME sz. alatt jelent meg a *Budapesti Közlöny*-ben.

⁵⁵ Gyöngyösi János (1893–1951) kisközpárti politikus, külügyminiszter.

⁵⁶ Kovács Béla (1908–1959) ellenálló, kisközpárti politikus, a párt főtitkára, akit a szovjet állambiztonság 1947. február 21-én letartóztatott és a Szovjetunióba hurcolt. 1956-ban a Nagy Imre kormány minisztere.

⁵⁷ Ries István (1885–1950) szociáldemokrata politikus, igazságügy-miniszter. Az ÁVH-sok agyonverték.

⁵⁸ Keresztury Dezső (1904–1996) író, költő, műfordító, irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1945 és 1947 között parasztpárti politikus, vallás-és közoktatásügyi miniszter.

⁵⁹ Rajk László, Nagy Imre.

letti határozott színvallás volt. Azok ugyanis, akik a magyar ellenpropaganda hatása alatt számításból nem vallották magukat német nemzetiségűeknek, a biztosság kedvéért rendszerint magyar anyanyelvűeknek is vallották magukat, míg azok, akik magukat német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallották, túlnyomó többségükben a való tényeknek és valóságos érzelmeiknek megfelelő tisztességes állásfoglalást tettek és ezzel sokkal nagyobb mértékben kitették magukat a Volksbund terrorjának, mint azok, akik német anyanyelvüket letagadták. Ebből indult ki a magyar belügyi kormányzat már ez év szeptemberében is, mikor a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak adott válaszában a kitelepítendőök keretét a német *nemzetiségűekben* jelölte meg és a kitelepítendőök számát ezek számánál (303 000) valamivel kisebb számban jelölte meg.

A német anyanyelvűek bevonása azzal a következménnyel fog járni, hogy

a) ezeknek a részéről, akik joggal úgy érzik, hogy a németiséggel nem voltak szolidárisak—még ha ennek valami kiemelkedő tevékenységgel bizonyítékát nem is adták— a kitelepítéssel szemben *sokkal nagyobb ellenállás fog mutatkozni*. Ez gyakorlatilag arra fog vezetni, hogy olyan bujkálási és okirat-hamisítási apparátus alakul majd ki, amelyeket csak a tavalyi méretekkel lehet mérni és amelyekben nemcsak aljas és megvesztegetett svájbujtatók, hanem teljesen önzetlen emberi vagy magyar érzéstől vezetett emberek is részt fognak venni. Nem cél, hogy Magyarország másodszor is arról tegye magát nevezetessé, hogy karácsony előestéjén hoz ki egy öngyilkossági hullámot kiváltó jogszabályt! Ezzel kapcsolatban a kormányzat kénytelen lesz pontosan ugyanazt az undorító és embertelen sajtóatmoszférát teremteni, amely a múlt esztendőtt jellemezte, s ennek során igen egyszerűen érthető emberi akciókat kénytelen lesz sötét gázszagokként beállítani. A bujkálásokkal kapcsolatban az embervadászatnak, a zsarolásnak és az erkölcsi eldurulásnak ugyanazok a jelenségei fognak megjelenni, mint most másfél esztendeje a zsidókkal kapcsolatban;

b) a második következmény az, hogy ha a későbbiek során a kitelepítési akció bármilyen okból *megakad*, akkor az lesz a helyzet, hogy az első transzportokkal kiszállítottunk egy csomó magát magyar nemzetiségűnek vallott embert, ugyanakkor mikor a megakadás folytán esetleg volksbundisták tömegei fognak itt maradni;

c) végül a harmadik, nemzeti szempontból legsúlyosabb következmény az lesz, hogy mindaz, ami Magyarországon a németekkel szemben történik, *precedensül és mintául fog szolgálni a csehszlovákiai magyarok sorsára nézve*. A legnagyobb méretékben súlyosnak és lelkiismeretlennek találom azt az időelőtti beállítást, hogy a prágai tárgyalások megakadása folytán úgy is esedékes a csehszlovákiai magyarok kitelepítése, tehát mi sem tehetünk okosabbat, minthogy igyekszünk nekik minél nagyobb mértékben helyet csinálni. A potsdami határozatok bizonyosan nem ok nélkül szorították a kitelepítést a németekre, s amíg ugyanolyan rendelkezés a magyarokra nézve nem történik, addig teljességgel felesleges és meg nem bocsátható ilyen

mértékben elébe menni és könnyebbséget szerezni azoknak, akik a csehszlovákiai magyarsággal kapcsolatban katasztrofális terveket készítenek elő. Bármennyire is vallanak bizonyos jelek arra, hogy a csehszlovákoknak ezt az akcióját a Szövetséges Ellenőrző Bizottság részéről ha nem is támogatják, de legalábbis bizonyos fokig szabadjára engedik, mi a magunk részéről nem mondhatunk le arról, hogy igyekezzünk megakadályozni olyan fajt accompli-t, mely már a békeszerződések megkötése előtt kárunkra teremt végleges helyzetet.

Mindezeknek a meggondolásoknak az alapján a legkevesebb az, ha a kitelepítési rendeletben a kitelepítendő körét *e pillanatban a német nemzetiségűekre* vagy, ami még jobb lenne, a volksbundistákra korlátoznák, mert ha ezekből kifogyunk, akkor később még mindig mérlegelni lehet szélesebb kategóriák bevonását. A kitelepítés során el ne felejtjük belevonni azokat a jugoszláviai németeket, akikkel hónapok óta labdázunk határtól határig a legkülönbözőbb hatóságok.

2. Másodsorban fel kell hívnom a figyelmet a *rendelet* nyilvánvalóan szándékos *túlzott egyszerűségének* veszélyeire. Aki ismeri a zsidótörvényekkel és -rendeletekkel kapcsolatban kialakult konkrét helyzeteket, az tudja, hogy e téren merev jogszabályok emberek és családok kettéfűrészelésére és a legszörnyűbb egyéni helyzetekre vezethetnek. Ezen csak egy, a jelenleginél részletesebben kidolgozott rendelet segíthet, melyet olyanok, akik az egykori zsidórendelkezések következményeit ismerik, igen hamar el tudnak készíteni. A jelen emlékirat végén csatolok egy ilyen tervezetet, mely – a nemzetiségi alap elfogadása mellett – számot vet azzal, hogy:

a) rendelkezni kell a gyermekek, nevelt és örökbe fogadott gyermekekre vonatkozóan is;

b) az egyetlen gyermekénél lakó felmenőt akkor sem szabad attól elszakítani, ha netalán 65 évnél fiatalabb;

c) az özvegy, elvált vagy különélő szülőt nem szabad kitelepíteni, ha vegyes házasságából származó gyermekével él együtt; képzeljünk egy német nemzetiségű özvegyasszonyt, aki magyar nevű és nemzetiségű gyermekeivel él együtt!

d) valamiféle szervet meg kell bízni a kitelepülési kötelezettség elbírálásával és itt *feltétlenül* kell egyfokú jogorvoslatot engedni.

3. A harmadik súlyos és a legnagyobb mértékben nyugtalanító momentum a *közlekedési eszközök elégtelenségének, karhatalmunk hiányosságainak és a súlyos téli időnek az együtt hatása*. A legnagyobb mértékben tévedés azt hinni, hogy a zsidó deportáltakat szállító vonatok pusztán azért váltak halálvagonokká, mert azt néhány szadista így határozta. Ezen szadisták nélkül is halálvagonokká váltak egyszerűen azért, mert néhány hiányos ítélőképességű és hiányos szervezőképességű ember fejébe vette, hogy rövid úton megszabadítja Magyarországot a zsidóktól és ezt az elhátározását a nyilvánvaló ténybeli akadályok ellenére is forszírozottan keresztülvitte.

Ma még súlyosabbak a ténybeli akadályok. Ebben a percben, amikor a kitelepítendő svábok összeterelése megkezdődik, ezek önmagukat ellátó és a maguk kenyerét megkeresni tudó emberekből a közre szoruló emberekké válnak, és minden egyes ől fa vagy liter tej, ami részükre juttatódik, azonnal beállítható az éhező és fázó magyar milliókkal való összehasonlításba, minek a következménye az lesz, hogy hiába teszünk oda orvosokat és ápolónőket, mert a kitelepülők részére csak szűkös ellátási és valószínűleg teljességgel elégtelen fűtési viszonyokat tudunk biztosítani. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy szerelvény csak a berlini szövetségközi tanács engedélyével indulhat majd el, de ettől függetlenül is közlekedési viszonyainknak a tavalyihoz képest többszörös leromlása folytán ezer és egy lehetősége van a fenakadásra, akkor minden tudatos szadizmus nélkül is a legkönnyebben elénk rajzolódik az újabb halálvagonoknak a képe, amelyekből majd megfagyott embereket és a hiányos táplálkozás folytán elpusztult gyermekeket fognak az osztrákok vagy az amerikaiak kiszedni, amit azután senki sem fog elmulasztani annak illusztrálására, hogy a magyarok csupán áldozataikat váltogatják, de lényegileg ugyanazt csinálják. Ezeken a veszélyeken semmiféle jóakarát önmagában nem segíthet, mert közlekedési, közigazgatási és rendészeti szervezetlenségünk ma sokkalta nagyobb, mint másfél évvel ezelőtt volt.

Ennek az óriási veszélynek az elkerülésére csak egyet lehet tenni: tartózkodni mindenféle túlbuzgalomtól, nem vállalni a Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal szemben semmiféle olyat, aminek legalábbis a kétszeresére nem vagyunk a legteljesebb mértékben felkészülve és minden intézkedésnél újból meg újból kihangsúlyozni azt, hogy a kitelepítést ők rendelték el, ennél fogva gondoskodjanak a megfelelő eszközről és az emberséges lebonyolítás biztosításáról. Nem kell attól félnünk, hogy ezzel kapcsolatban németpártolással fognak megvádolni, mert erre joggal felelhetjük, hogy semmi körülmények között nem tehetjük ki magunk becsületét még egyszer egy olyan lemoshatatlan mocsoknak, mint ami tavaly érte. A tavalyi gyalázat legfőbb tényezői nem a tudatos gazemberek és örültek voltak, hanem azok a lagymatag emberek, akik *gyávaságból nem mertek népszerűtlen álláspontot elfoglalni!* Ha ezt ma nem merjük, akkor *szóban* hiába hangoztatjuk az emberséges lebonyolítást!

Mindezeket a szempontokat vagyok bátor a legnagyobb aggodalommal a belügyi kormányzat figyelmébe ajánlani, azzal a hozzátétellel, hogy a belügyi kormányzat a maga hatáskörén belül még külön is vigyázzon arra, hogy ha nem akar az egész akció Fekete Pétere lenni, erején felül való dolgot ne vállaljon és amit vállal, az az egész kormányzat akciója legyen, nem pedig egyedül a belügyi kormányzaté.

Budapest, 1945. december 15-én

Bibó István

FELJEGYZÉS A SVÁB KITELEPÍTÉS ÜGYÉBEN

A sváb-kérdésbe akkor kapcsolódtam bele, mikor 1945 tavaszán arról értesültem, hogy Tolna megyei falvakban önkényes akciók folynak elüldözött magyarok elhelyezése céljából oly módon, hogy egész sváb falvak lakosságát telepítik ki szomszédos mezőkre, ahol éhség, betegség, gyerekhalál kezdődik. Azonnal be mentem Keszthelyi Nándorral – aki akkor a belügyminisztérium nemzetközi osztályának vezetője volt – Erdei Ferenc akkori belügyminiszterhez abból a célból, hogy meggyőzzük az egész akció erkölcsi, emberi és nemzeti veszedelmességéről. Erdei bevitte az ügyet az általam fogalmazott memorandum kapcsán a minisztertanácsba, ahol határozatba ment, hogy az akciót le kell állítani addig, amíg a szövetséges nagyhatalmak e tárgyban kérdésünkre nem válaszolnak. Vagy a minisztertanácsi határozat (1945. máj. 14.) előtt vagy utána Erdei pársoros rendeletben letiltotta az ilyen akciókat, aminek fogantója is lett. Ezután, mint a törvény-előkészítő osztály vezetőjének, nekem kellett megszerkesztenem a 3820/1945. sz. rendeletet a volksbundisták számonkéréséről, amit igyekeztem minél inkább bíróságszerű eljárás keretébe terelni. Bár az egész szervezet és eljárás nagymértékben hevenyészett volt, statisztikai végeredményei reálisak voltak, amennyiben a németek 10%-a kapott első, második vagy harmadik fokozatú volksbundista minősítést.

A nyár folyamán jött létre az a potsdami határozat, mely a lengyelországi és csehszlovákiai németekkel együtt a magyarországiak kitelepítését is elrendelte. Meg vagyok győződve, hogy ha a magyar kormány nem intéz a hatalmakhoz ilyen kérdést, eszükbe sem jutott volna a magyarországi németiséggel foglalkozni, mert hiszen az nem volt nemzetközi probléma. Minthogy pedig meggyőződésem szerint lényeges részem volt abban, hogy a magyar kormány ilyen kérdést feltett, lényegében az a furcsa helyzet állt elő, hogy a svábok elleni önkényeskedés megszüntetésére indított szenvedélyes akcióim közvetve oka lett annak, hogy a magyarországi svábok kitelepítését elrendelték.

1945 decemberében jött létre az a rendelettervezet, mely a kitelepítés végrehajtásaképpen kritériumként a népszámlálási német anyanyelvi vallomást tette meg. Én megengedhetetlennek tartottam a népszámlálási bevallásoknak ilyenre való felhasználását, de ha már ezen nem lehet változtatni, akkor azt igyekeztem

megakadályozni, hogy a magukat német anyanyelvűeknek, de magyar nemzetiségűeknek vallókat is belevegyék a kitelepítésbe. (Ekkor már nem a törvény-előkészítési osztály, hanem a közigazgatási főosztály vezetője voltam.) A belügyben nem sikerült ezt az álláspontot érvényesítenem: Farkas Mihály csak annyit mondott – vagy inkább mordult – erre, hogy „sváb – sváb!” (Nem emlékszem, hogy Nagy Imrével e tárgyban volt-e tárgyalásom.) Erre intéztem – teljesen illetéktelenül – egy ellen-memorandumot annak a minisztertanácsnak az általam ismert tagjaihoz, mely a belügyi rendelettervezetet tárgyalta, úgy hogy a dolog Nagy Imrét is zavarba hozta, mikor a minisztertanácson azt kérdezték tőle, hogy most már melyik a belügyi álláspont. Végül is azonban a hivatalos belügyi rendelettervezet vált rendeletté. Eljárásom minden mérték szerint súlyos fegyelmi vétség volt, amit tetézett az, hogy akkortájt jelent meg „A magyar demokrácia válsága” c. cikkem, melyben a rendőrség eljárásairól és az internálásokról is szó esett. Szitás Jenő min. osztályfőnök évek múlva közölte velem, hogy Nagy Imre tárgyalt vele, mint a törvényelőkészítő osztály vezetőjével egy ellenem indítandó fegyelmiről, amiről Szitás őt lebeszélte. Végül nem intéztek hozzám egy rosszalló szót sem. Ebben része lehetett annak, hogy a parasztpárt állt mögöttem (bár egyáltalán nem állt „sváb mentő” álláspontom mögött), valamint annak, hogy egyébként a kommunistákkal való együttműködésre kész és képes embernek voltam számon tartva, vagy esetleg annak, hogy Nagy Imre személy szerint szimpatizált velem – mindenesetre két-három évvel később, egy mezőgazdasági kiállításon, amikor – az életben utoljára – találkoztam vele, nyílt szívéllyességgel üdvözölt.

A sváb kitelepítés aztán megindult, s körülbelül 150 000 svábnak, egyharmadnak, a kitelepítésével be is fejeződött. Ez még élesebb világításba helyezi annak az abszurd voltát, hogy a magát magyarnak valló 150 000 svábot nem védjük meg intézményesen a kitelepítés lehetősége ellen.

Memorandumaimban sok helyen engedményt tettem az akkor uralkodó közhangulatnak, vagyis nem fordultam frontálisan szembe erkölcsi alapon az egész kitelepítő mániának, hanem igyekeztem „réálpolitikai”, „nemzeti célszerűségi” érveket használni. Alapjában az egészet kollektív örültségnek tartottam, s fellépésemnek elsősorban erkölcsi indítékai voltak.

[19]73. XII.

B. I.

A MAGYAR DEMOKRÁCIA MÉRLEGE

A magyar demokrácia elindulása

A magyar demokrácia tehertételei: az 1848–49. és 1918–19. évi kudarcok

A magyar demokrácia 1944 végén és 1945 elején, amikor az orosz hadsereg Magyarország területét Hitlerék és bérenceik uralma alól felszabadította, súlyos indulási tehertételekkel kezdett neki újból pályájának. Mögötte állott egy huszonöt esztendőös rezsim, mely pontosan az ellenkezője volt mindannak, ami a demokrácia; de messzebb és mélyebben mögötte [ott] állott a magyar népnek több mint százesztendőös sikertelen erőfeszítése a szabadság, függetlenség, demokrácia és európai világosság irányában. Ennek a próbálkozásnak az útját két óriási bukás árnyékolta be: az 1848–49. évi magyar forradalom dicsőséges [sic!] vége és az 1918–19. évi magyar forradalom európai részvétlenségbe fulladó kudarca. Érdemes végigmenni a történeti előzményeknek ezen a során, hogy megérthessük, hogyan lett abból a Magyarországból, amely 1848–49-ben európai viszonylatban is a demokratikus szabadság előharcosa volt, 1944-re Hitlerék utoljára és legszerencsétlenebbül kiugró szövetségese.

A demokratikus mozgalom a 19. század első felében ragadta meg első ízben nagyobb erővel Magyarországot. Ez a mozgalom, mint lényegében minden demokratikus mozgalom, nagymértékben patriotisztikus jellegű volt, és szorosan összefüggött a modern nemzetek megalakulásának folyamatával. Ez a demokratikus és patrióta mozgalom azonban hamarosan ugyanazokba a nehézségekbe bonyolódott bele, amelyekbe az összes hasonló mozgalom Közép- és Kelet-Európában. Nyugat-Európában ugyanis a fellépő demokratikus és patrióta mozgalmak – egész csekély eltolódásoktól eltekintve – pontosan megfeleltek a fennálló stabil és állandó állami kereteknek. Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában a fennálló állami keretek – közelebbről a német kisállamok, Ausztria, Poroszország és a török birodalom – nem voltak sem nem régi, sem nem stabil képződmények, és mögöttük szimbolikus intézményekben, provinciális politikai keretekben vagy legalábbis nagyon eleven politikai emlékekben még meglehetősen erősen éltek azok a korábbi politikai keretek, melyek ezeken a területeken a patrióta érzelmek kialakulására a fennálló államoknál nagyobb befolyást gyakoroltak: a német birodalom, a felosztott Lengyelország, a magyar királyság, a cseh királyság, a román fejedelemségek és a politikailag elsüllyedt, de el nem felejtett

déli szláv fejedelemségek. A 19. század első, nagyobbik fele azzal telt el, hogy a fennálló államhatalmi keretek, mindenekelőtt Ausztria, reménytelen erőfeszítéseket tettek abban az irányban, hogy a fennálló dinasztikus államok területi kereteihez igazodó nemzeti érzést hozzanak létre. Ez azonban nem sikerült: komoly, erős nemzeti érzés helyett csak vértelen, szűk körre szorítózkodó, lokális dinasztikus érzelmek jöttek létre, s végül is nem osztrák, bajor, württembergi vagy ottomán nemzeti mozgalmak keletkeztek, hanem német, lengyel, magyar, cseh stb. nemzeti mozgalmak. A másik oldalon azonban ezek a feltámadt német, lengyel, magyar, cseh stb. patrióta érzelmek egy sikeresebb, de nem kevésbé keserves küzdelmet folytattak azzal a ténnyel, hogy nem volt birtokukban a különálló államiságnak az a rengeteg támasztó tényezője, mely a nyugat-európai modern nemzetalakulásokat annyira megkönnyítette. Nem volt a szó mai értelmében vett fővárosuk, nem volt – vagy csak részben volt – kiépített állami apparátusuk, nem volt a maga lábán megálló gazdasági szervezetük, egységes politikai kultúrájuk és begyakorolt nemzeti elitjük. Mindez megvolt a Habsburgok birodalmának és a többi fennálló államhatalmi keretnek. Az új nemzeti mozgalmaknak tehát ezekkel a kiüresedett, de minden hatalmi eszköz birtokában lévő szervezetekkel szemben meg kellett mutatniok, hogy ők a gyökeres és életképes egységek. Ehhez vissza kellett nyúlniok a felületi erőviszonyoknál mélyebb, „népi” tényezőkre. Így lett a *nép*, mely Nyugat-Európában egyszerűen a *társadalmi felemelkedés* dinamikáját képviselte (*peuple*), Közép- és Kelet-Európában egyúttal a *megkülönböztető nemzeti sajátosságok* döntő hordozója (*Volk*), mely az összekeveredett vezető rétegeknél tisztábban őrzi a nemzethez tartozás „igazi” kritériumait: a nyelvet, a népszokásokat stb. Így alakult ki az a tényező, mely Európa e részének amúgy is mozgásba jött területi státusát végleg folyékonnyá tette: a nyelvi nacionalizmus.

A nyelvi nacionalizmus speciális közép- és kelet-európai jelenség. A nacionalizmusnak leginkább Közép- és Kelet-Európában kidolgozott elméletei alapján ma már ugyan Nyugat-Európában is lehet olyan véleményt hallani, hogy nemzet úgy keletkezik, hogy az egynyelvű emberek „összeállnak” és államot alapítanak; ilyen azonban még soha ezen a világon nem történt. Minden nemzetet politikai események és politikai élmények hoznak össze. A nyelv azért vált döntővé a kelet-európai nemzetek kialakulásánál, mert a kelet-európai nemzetek nehéz indulási feltételei miatt a nyelv is azzá vált, ami nem volt Nyugat-Európában: politikai tényezővé. Az összes közép- és kelet-európai nemzet kezdett számot vetni a maga helyzetével a nyelvi erőviszonyok szempontjából is: azok a nemzetek, melyeknek történeti határa mellett nyelvrokonok éltek, vagy melyeknek már nem is voltak történeti határai, kitűzték az összes nyelvtárs egyesítésének programját; azok pedig, melyeknek történeti területén más nyelvűek éltek, kitűzték az egynyelvű nemzeti állam programját. Mindkét törekvésnek egy volt a lényege:

etnikai tényezőkkel alátámasztani a politikai lét bizonytalanságát. Ez a törekvés elsősorban a három kelet-európai történelmi államot: Lengyelországot, Magyarországot és Csehországot vitte súlyos válságba. Azáltal ugyanis, hogy az örökölt történelmi keretek egynyelvűvé tételét tűzték ki célul, maguk is elismerték a nyelvi szempont döntővé válását, provokálták mindenféle más nyelvűek politikai szervezkedését, és maguk adták igazolását annak a konzekvenciának, hogy ha az egynyelvűvé tétel nem bizonyul lehetségesnek, úgy a történelmi keret nem tartóható fenn. Ez a konzekvencia pedig még e három nép között is Magyarországra volt a legsúlyosabb, mert míg Lengyelországnak és Csehországnak a veszélybe került más nyelvű történelmi területek mellett voltak határ menti, azonos nyelvű „igényelhető” területeik, addig Magyarországnak – nem lévén határ menti nyelvrokonai – ezen a folyamaton csak vesztenivalója volt.

A magyar demokratikus mozgalom végső álma a történelmi Magyarország kereteiben egy független, demokratikus állam volt. A nyelvi nacionalizmus elgondolása viszont az egynyelvű emberek országát tételezte fel. Minthogy a független történelmi Magyarország elképzelése szemben állt azzal a reális ténnyel, hogy ez a történelmi Magyarország távolról sem volt egynyelvű, a magyar demokratikus patrióta mozgalomban kialakult az az elképzelés, hogy az ősi történelmi keretet valamilyen módon egynyelvűvé kell tenni, az ország más nyelvű lakosait az ország nyelvén a föl vételére meg kell nyerni. A demokratikus patrióta mozgalom első fázisában Magyarország csakúgy, mint a 19. század elejétől a lengyel nemzeti mozgalom és a 20. században Csehszlovákia, a demokráciáért való harc együttes izzásától és a demokráciában megvalósuló szabadság asszimiláló hatásától várta azt, hogy az ország más nyelvű lakosságában az országgal szemben való hűség és a nemzeti öntudat gyökeret ver. Ennek a – ma már tudjuk – teljességgel hiú elképzelésnek a nagy és tévútra vezető példája Franciaország és a francia forradalom volt, amely képes volt arra, hogy a történelmi Franciaország nem francia nyelvet beszélő lakosságát a francia haza iránti teljes hűségbe és a francia nemzeti tudatban való fenntartás nélküli részvételbe vigye bele. Ami azonban sikerült annak a francia demokráciának, amely mögött kétezzer esztendő kultúrmúlt, ezeröttszáz esztendő történelmi előzmény, ezeresztendő folyamatos állami múlt, ötszáz esztendő nemzeti tudat s a demokrácia és az emberi jogok kodifikálásának dicsősége állott, az reménytelen vállalkozás volt ezeknek a kelet-európai demokratikus nemzeti mozgalmaknak a számára, melyek elsüllyedt, hosszú tetszhalálból felébredt vagy legalábbis egzisztenciájuk bizonytalansága által keservesen gyötört állami kereteket akartak feltámasztani vagy megerősíteni.

Az 1848–49. évi magyar forradalom, másfél esztendő heroikus küzdelem után, az európai reakció akkori két nagyhatalmával szemben alulmaradt. A magyar demokrácia fejlődésére azonban nem maga az alulmaradás volt végzetes,

hanem az, hogy abban a pillanatban, amikor Kelet-Európában egyedülálló eréllyel állott ki az állami függetlenség és a demokratikus szabadság eszméje mellett, automatikusan szembe találta magát az ország más nyelvű lakosaival, akiket a magyar állam keretén belül elszenvedett vagy várható nyelvi sérelmek arra indítottak, hogy a magát a demokrácia ügyével azonosító magyar nemzettel szemben a reakció ügyét képviselő Ausztria és Oroszország mellé álljanak. Pontosan ugyanaz volt a helyzet, ami csaknem száz évvel később, 1938-ban Csehszlovákia esetében, amely 1938-ban és 39-ben ugyanígy találta magát egész Kelet-Európában egyedül szembe az európai reakció hatalmaival és a saját soknyelvű országának ellenséges érzelmű kisebbségeivel.

Míg azonban Csehszlovákiát hétesztendei válság után a szabadságért egye-sült nemzetek felszabadították, sőt elismerték azt a jogát is, hogy a történeti cseh állam területének egynyelvűségét a legradikálisabb kitelepítési akcióval biztosítsa, addig Magyarország 1849-ben úgy maradt egyedül Európában, hogy még csak reménye sem maradt olyan európai konstellációra, mely teljes szabadságát visszaadja. Ez pedig végzetes sokkot jelentett Magyarországon a demokrácia további lehetősége számára. 1848–49-nek az volt a történelmi tanulsága, hogy a teljes magyar függetlenség és a teljes demokratikus szabadság ügye Európa segítségére nem számíthat, ezzel szemben a történeti magyar államkeret szétesésének és szétdarabolásának veszélyét hozza magával. Ebből a tanulságból született meg tizennyolc esztendővel később, 1867-ben az osztrák–magyar kiegyezés, melynek lényege: félutas függetlenség, félutas demokrácia, de a teljes történeti magyar államkeret fenntartása. Félutas demokrácia, mert a nem magyar nyelvű tömegektől való félelem egy szűk körű és retrográd választási rendszer fenntartását írta elő, ami viszont a demokrácia ügyeivel szemben álló társadalmi erők konzerválódásának kedvezett. Félutas függetlenség, mert Magyarország megkapta a belügyeiben való szabad rendelkezést, viszont elvállalta a részfelelősséget egy csőd felé tolódó államrendszer fenntartásáért. Minthogy pedig ezt az államrendszert a magyarság legjobbjai is szívből utálták, fenntartása egy tartós politikai kontraszelekciót hozott létre: a politikai egészség legfőbb eleme, a politikai realizmus és idealizmus együtthatása megszűnt; az idealisták hamis romantikába, a realisták lapos megalkuvásba mentek át. Mindezt egy illúzióért: a történelmi Magyarország szétdarabolásának elkerüléséért. Ebben a politikai rendszerben élt Magyarország 1918-ig, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásáig.

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása, mely végét jelentette annak a hazug politikai kompromisszumnak, amelyben Magyarország 1867 óta élt, nem találta a magyar politikai életet egészen készületlenül. 1918-ra már újból kialakult Magyarországon egy olyan demokratikus politikai mozgalom, amely radikálisan számot vetett a Habsburg-birodalom halálra ítélt voltával, és felismerte

azt is, hogy a magyar függetlenség és szabadság nem létezhetik a többi kelet-európai nép rovására, hanem csupán a többi kelet-európai nép függetlenségével és szabadságával egyidejűen. Ez a demokratikus politikai mozgalom egyrészt a régi negyvennyolcas hagyományokat őrző függetlenségi, patrióta mozgalom balszárnyának, másrészt radikális entellektüeleknek és a fölemelkedő magyar szociáldemokráciának a politikai közeledéséből alakult ki, és 1918-ban, a Károlyi Mihály vezetése alatt megalakuló Magyar Népköztársaságban ezek az erők vették magukra a magyar demokrácia másodszori elindításának súlyos feladatát. A magyar népköztársaság első pillanatban megpróbálta a soknyelvű magyar történeti keret fenntartásának az álláspontját elfoglalni, s a „keleti Svájc” annyiszor felmerült és annyiszor megbukott ideáját tűzte zászlójára. Hamarosan kiderült azonban, hogy az események túlhaladtak ezen a lehetőségen, és sem a magyarországi szerbek, sem a magyarországi románok, sem a magyarországi szlovákok nem tesznek le ennek a kedvéért a saját nemzeti államukhoz való csatlakozás gondolatáról. A magyar népköztársaság közvéleménye meg is indult azon az úton, mely a történelmi Magyarország felszámolásának a gondolatához vezetett volna. 1919 tavaszán azonban nyilvánosságra kerültek az antant által Magyarország számára előírt demarkációs vonalak, amelyek lényegében a későbbi trianoni határokkal egyeztek meg, vagyis igen erősen és demokratikus szempontból nem indokolhatóan belevágtak a magyar etnikumba is. Ezt a sokkot a második magyar köztársaság nem tudta túlélni, és 1919 márciusában átadta helyét a proletárdiktatúrának. A Magyar Tanácsköztársaság egyrészt látván azokat az okokat, melyek a népköztársaság bukásához vezettek, másrészt érezvén rettenetes izoláltságát a környező új, nacionalista országok között, kétségbeesett harcba kezdett, melynek motívumai között összekeveredett az egész európai proletariátusért való harc gondolata és a Magyarországnak oly súlyos megrázkódtatást jelentő demarkációs vonal korrigálásának gondolata. Négy és fél hónap múlva ez a kísérlet is elbukott, s a terep szabadon maradt a magyar reakció visszatérése számára.

A magyar demokrácia közvetlen előzménye: A Horthy-rezsim

Az 1919 szeptemberében nyeregbe jutott magyar ellenforradalmi rezsim különös politikai konstrukció volt, mely, ha lehet, még mélyebben és alapvetőbben hazugságra volt alapozva, mint az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés. Az egész Horthy-rezsim létalapja az a tény volt, hogy hajlandó volt arra, amire sem a magyar népköztársaság, sem a Magyar Tanácsköztársaság nem volt hajlandó: a trianoni békeszerződés aláírására. A rezsim vezetői nagyon is jól tudták, hogy elismertetésüknek ez az ára. Hogy azonban ezt elpalástolják a mélyen

megrázkódott magyar közvélemény előtt, a felelősséget a népköztársaságra és a Tanácsköztársaságra tolták, a békeszerződés aláírását és kifelé való elismerését pedig a nemzeti gyásznak, a nemzeti tiltakozásnak és a bele nem nyugvásnak olyan mértéktelen és természetlen felkeltésével egyenlítették ki, mely kitűnően alkalmas volt arra, hogy reá azután nemcsak nemzeti, hanem politikai és szociális síkon is egy mindenestül megmerevedett és múltba néző kormányzati rendszert lehessen felállítani. Ez a kormányzati rendszer három komponensből tevődött össze. Az első volt az a nagybirtokos, nagytőkés és felsőbb katonatiszti réteg, amely a Habsburg Monarchia konzervatív, arisztokratikus, feudális társadalmi szemléletét és Magyarország jobbágyi szellemű parasztország-állapotát kívánta fenntartani. A második volt a Magyarország feldarabolása folytán állástalanná vagy hontalanná vált hivatalnokokra, elhelyezkedni nem tudó, volt tényleges és tartalékos katonákra, kibillent egyensúlyú középosztálybeliekre, kispolgárookra és proletárookra támaszkodó fasiszta irányzat, melynek az ország földarabolásából származó sérelem és érzelmi megrendülés adta meg azt az erkölcsi gátlásoktól való önfelmentést, mely minden fasiszta jellegű mozgalomnál oly döntő jelentőségű. A harmadik – járulékos, a politikai erőviszonyok szempontjából leggyengébb, de erkölcsileg legértékesebb s így szándékosan előtérbe tolt – komponense volt ennek a rezsimnek az államigazgatásból, a szabad értelmiségből, a gazdasági életből adódó nem mereven konzervatív, de hangsúlyozottan konszolidációs és európai réteg, mely az első világháború előtti osztrák–magyar központi adminisztrációnak és a magyar parlamentarizmus jobbik felének európai jellegű hagyományait őrizte, melyet azonban a közbeeső proletárdiktatúra megrázkódtatása és általában a forradalomtól való igen hangsúlyozott félelem késszé tett a legretrográdabb kormányzati rendszerrel való együttműködésre is. Horthy kezdetben a fasiszta jellegű katonatiszti csoportnak volt az embere: ezek segítségével jutott a kormányzói székbe, míg a feudális reakció az első időkben inkább legitimista volt. Bethlen István hosszú miniszterelnöksége alatt azonban a Horthy-rezsim politikai súlypontja áttevődött a konzervatív nagybirtokos és nagytőkés érdekek védelmére, és az ellenforradalom első kavargásának kalandor exponenseit meglehetősen háttérbe szorította. Ehhez a fordulathoz Horthy egyénisége igen alkalmas volt, mert Horthy fertálmágnás volt, nem pedig – amint azt ma a demokratikus Magyarországhoz egyáltalán nem illő ajkbigygyesztéssel emlegetni szokták – kurtanemes. Ugyancsak Bethlen István hosszú kormányzata volt az, amelyik a Horthy-rezsim számára a bürokrácia és az értelmiség támogatását, valamint az első kilengések miatt a rezsimtől egy ideig bizonyos távolságot tartó zsidó nagypolgárság támogatását megszerezte, s amelyik az egész rezsimnek egy bizonyos retrográd, patriarkális, de európai színt adott. Az egész kormányzati rendszert alkotó három komponens összetartó közös plat-

formja a proletárdiktatúrától való görcsös félelem volt; ennek megfelelően a rezsim a politikai köztudatot s az egész nevelést mind erősebben eltöltötte nemcsak a proletárdiktatúrától, hanem ezen túlmenően is mindennemű harcos szocializmustól és erőteljes társadalmi reformtól való irtózással. Ez pedig arra vezetett, hogy a politikai életben szóhoz jutó demokratikusabb elemek is szüntelen mosakodásra kényszerültek abban az irányban, hogy mindennemű marxizmustól és forradalomtól távol álljanak. Így történt azután, hogy amikor a harmincas évek elején elmélyült gazdasági krízis és az egész retrográd kormányzás folytán mind erősebben kiéleződött szociális elégedetlenség a megmerevedett magyar politikai szerkezetet mozgásba hozta, akkor ez a mozgás a nemzet jobbainak kétségbeesett erőfeszítése ellenére sem tudta megtalálni a népfront európai formáját, hanem a szociális forradalomnak valamiféle olyan formáját kereste, amelyt a „kommunistaság” vádjá el nem érhet. Ebből kétféle dolog született. Vagy jó szándékú értelmiségi elemek ártalmatlan szociális reformtervei jöttek létre, amelyek óvakodtak attól, hogy a marxizmustól és forradalmiságtól „fertőzött” ipari munkásság politikai dinamikáját reformterveik hatóerői közé vonják. Vagy pedig – s ez volt a túlnyomó eset – a szociális elégedetlenség által a fasizmus erősödött, mely mögé a fasizmust jellemző gengszterhadon felül odagyűlt minden többé-kevésbé jó szándékú elem, melyet erős szociális elégedetlenség és minimális politikai judícium jellemzett. Így történt, hogy mikor Bethlen bukása után Gömbös – Hitler példáján felbuzdulva – 1935-ben felnyitotta a zsilipeket az 1921 után háttérbe került fasiszta kalandortársaság előtt, az így újjászületett fasizmus elérte, hogy Magyarországon 1935–1944 között a szociális forradalom ügyének a fasizmus vált a fórumon látható és érzékelhető hivatalos képviselőjévé, és emberek tömegei hitték komolyan azt, hogy a nagybirtokos és nagytőkés reakció ellen harcolnak, midőn a fasizmust erősítik. További vést hozó fejleményt jelentett 1938-tól kezdve Magyarország egyes területi követeléseinek a békés úton, de a tengelyhatalmak politikai akcióival kapcsolatban történt teljesülése, ami szerencsétlen módon a konzervatívabb és európaibb magyar közvéleményhez közel hozta azt a gondolatot, hogy a tengelyhatalmak veresége a területek megtartását kétségessé teheti. Teleki Pál, aki utoljára képviselte a Horthy-rezsim konzervatív, feudális elemeivel együtt ennek európai színeit is, egy ideig megpróbált olyan politikát inaugúrálni, mely a háború végéig fenn akarta tartani a németeknek tett bizonyos engedmények fejében Magyarország semlegességét. Ez a politika azonban Jugoszlávia megtámadásával megbukott, mert a Jugoszláviával szemben fennálló magyar területi követelés címén a németeknek sikerült Magyarországot a saját háborújukban először kompromittálniok, azután pedig teljesen be is ugratniok. 1942-ben Kállay Miklós kormánya ismét megpróbálta Magyarország ügyét distanciálni Németország háborújától, azonban már nem

feudális és európai erőkre, hanem merőben feudális erőkre támaszkodott, amivel elérte azt, hogy a szociális forradalom ügyének a fasizmus általi rosszhiszemű kisajátítása, ami Teleki kormányzása alatt bizonyos fokig megtorpant, újból lehetségessé vált. Így történt azután, hogy 1944. március 19-én, amikor a németek a nyílt erőszak útjára léptek, a baloldali és jobboldali szociális forradalomtól egyaránt görcsösen félő Horthynak és a Kállay-kormánynak nem volt bátorsága ahhoz, hogy a hivatalos ország ellenállását meghirdessék, s ezzel mind a baloldalon, mint a jobboldalon lehetőséget adjanak a forradalmi erők fellépésére és működésére. Így az ellenállás az egyedül maradt, izolált hazafiak ügye maradt. A németek előtti lefekvéssel szétfoszlott Horthy tekintélye, akit az utolsó időben már kezdtek számba venni a nemzeti ellenállás politikai tényezőjeként. Az ő behódolásával demoralizálódott a magyar hadsereg, mely szörványos és vitéz szembeállítás után azt a parancsot kapta, hogy engedjen a németeknek, és csináljon úgy, mintha a megszállás nem volna megszállás. Ugyanekkor Horthy szentesítésével kormányra jutott a fasiszta jobboldal kevésbé forradalmár szárnya, mely az elsikkasztott és becsapott szociális forradalom helyett eltúrte a zsidók borzalmas deportálását.

1944 nyarán, a német katonai erő fokozódó romlása során Horthynak újból sikerült tényleges hatalmát megerősítenie, majd szeptemberben egy konzervatív színezetű kormányt kineveznie, s végül 1944. október 15-én bejelentette, hogy Szovjet-Oroszországgal megkezdte a fegyverszüneti tárgyalásokat. A fegyverszüneti kérést bejelentő rádióproklamáció után fél órával azonban kikapcsolódott a magyar rádió, és ugyanaznap délután már Hitler utolsó magyarországi bérencének, a szélhámos Szálasinak kormányalakítását jelentette be. Ekkor még nem lehetett tudni, hogy ez egyúttal az egész Horthy-kormányzat teljes összeomlását jelentette. Horthy 1944. március 19-i behódolása most érlelte be a maga gyümölcsét: a németekkel időközben keresztül-kasul telerakott hadsereg nemcsak fizikailag nem volt képes a németektől hirtelen mozdulattal elválni, hanem lelkileg is megingott immár abban, hogy Horthyra hallgasson. A kiugrás technikailag és diplomáciailag siralmasan volt előkészítve: szó sem volt arról, hogy a hivatalos magyar kormányzatnak összefüggő része át tudjon menekülni a szovjet-orosz oldalra. Az egy délután alatti összeomlás maradéktalan és teljes volt. A német uralom alatt szenvedő magyar hazafiak október 15-e után kétségbeesve várták valamelyik külföldi rádió útján azt a híradást, hogy a fennálló törvényes magyar kormánynak valamely legitim képviselte immár a Vörös Hadsereg által megszállott magyar területen valahol megalakítja azt a kormányt, mely hivatva lesz a fegyverszüneti szerződést megkötni, és saját legitimitására s a Magyarország minden felszabaduló erőforrására támaszkodva Magyarország minden erejét a szövetségesek mellett latba vetni a fasizmus elleni háborúban. A külföldi rá-

diók azonban csak tábornokok és katonák átállításáról beszéltek, buzdítást adtak a nemzeti ellenállásra, de sehol semmi hírt semmiféle kormányalakításról. Néhány heti kétségbeesett várakozás után döbbsen rá a magyar hazafiak arra, hogy Magyarország összeomlása túlhaladja Olaszország, Románia, Bulgária, Finnország összeomlását, mert Magyarország nemcsak a csatlós államok szegénységét és a háborúvesztés nyomorúságát érte meg, hanem ezenfelül történelme legdöntőbb pillanatában nincs sem parlamentje, sem államfője, sem kormánya, sem közigazgatása, de még csak egy zászlaja sem, amelyre katonái felesküdhetnének.

Ebben a süket csöndben, ebben a szívszorogató ürességben született meg a magyar demokrácia.

Kezds a semmiből: a magyar demokrácia összervei

A magyar demokrácia születési körülményei erősen különböznek a többi, Németországgal szövetségben volt államban a demokrácia megszületésének körülményeitől. A többi államban a fasiszta vagy fasisztabarát rezsimok összeomlása nem jelentette a teljes állami gépezet összeomlását; a fasiszta vagy fasisztabarát kormányokat felváltotta valamiféle koalíciós, demokratikus kormány, azonban a folytonosság többé-kevésbé megmaradt: megmaradt a király, annak egész udvartartása, megmaradt a hadsereg, s megmaradtak a központi és helyi igazgatás szervei is. Az állami apparátus nagyban és egészben ugyanazokban a szobákban, ugyanazokkal a módszerekkel, ugyanazok szerint a szabályok szerint folyt tovább a többé-kevésbé kicserélődött személyek és megváltozott politikai irányelvek mellett is. A demokrácia ezekben az országokban azzal kezdődött, hogy a király elbocsátotta és elfogatta az egyik vállrojtos és kitüntetéses miniszterelnököt vagy miniszterelnök-tábornokot, és kinevezett a helyébe egy másik ugyanolyan vállrojtos és ugyanúgy dekorált tábornokot, aki többé-kevésbé kicserélte a régi garnitúrát, több-kevesebb sikerrel lebonyolította a kiugrást, létrehozott valamiféle demokratikus koalíciót, és erőlyesen vagy kevésbé erőlyesen üldözni kezdte a volt fasisztákat.

Magyarországon ezzel szemben lényegesen más, lényegesen több történt. Magyarországon a demokrácia mindenekelőtt úgy kezdődött, hogy a fennálló kormányzati rendszer egy délután összeomlott anélkül, hogy a legtávolabbi nyomát hagyta volna maga után annak, amit legitim utódlásnak vagy akár csak politikai értelemben vett folytatásnak lehetett volna nevezni. Ezenközben az ország hadszíntér volt, s az országot megszállotta a szovjet-orosz hadsereg, mely a megszállás első hónapjaiban úgyszólván semmiféle helyi hatóságot nem talált a helyén. A szovjet-orosz megszálló hatóságok nem óhajtották az ország

kormányzását átvenni, az ország tehát közjogi és igazgatási szempontból a legteljesebb tabula rasába került. Ebben a helyzetben a magyar demokrácia valószínű műhelyévé és iskolapéldájává lett az elemi közösségi formációkból újonnan felépülő politikai közösségnek. A magyar demokrácia indulásának számos döntő eseménye nem királyi fogadószobákban és miniszteriális termekben, hanem országutakon és hotelszobákban zajlott le, és az első demokratikus magyar kormány hónapokon keresztül lakott úgy, hogy szobái egy folyosóra nyíltak, és mindnyájan minden délben egy asztalnál étkeztek. Még előbb, a kormány megalakulásának egyik döntő előzménye úgy zajlott le, hogy egy magyar vidéki városban találkozott egy Moszkvából érkezett politikai publicista egy Budapestről érkezett szociológussal, azután együtt kigyalogoltak egy negyven km-re lévő falusi parókiára, mert azt hallották, hogy az ottani plébános a Független Kisgazdapárt exponense. Ma ezek az emberek, akik később érintkezésbe léptek a még Horthy által Moszkvába kiküldött fegyverszüneti bizottság egyes tagjaival és a magyar hadseregnek az orosz hadsereghez átállott néhány magas rangú tisztjével, utóbb miniszterek, államtitkárok és pártvezérek lettek. Mindamellett szó sincs róla, hogy e személyek kiszámíthatatlan esetlegességek által, véletlenül felvetődött szereplők lettek volna: mind nagyon is beletartoztak abba a nem túlbő vezetői garnitúrába, melynek minden egyes tagját a demokrácia előbb-utóbb, így is, úgy is, igénybe vette volna. Csak éppen a körülmények, melyek között összeverődtek, voltak olyanok, melyek egy mind lelkileg, mind fizikailag összeomlott országban a semmiből kezdés összes jegyét viselték magukon. A semmiből kezdésnek ebben az állapotában kellett megmutatnia a magyar népnek, hogy ha már nem volt ereje s alkalma arra, hogy a nyakába telepedett elnyomó rendszertől – saját erejéből – megszabaduljon, igenis vannak erő tartalékai ahhoz, hogy a felszabadulással megnyílt lehetőségeket meg tudja ragadni és saját belső erőivel ki tudja tölteni.

Az első feladat az állami igazgatás legelemibb, legalsó szervének a megalakítása volt egy olyan országban, ahol a hivatalok személyzete és berendezése részben szándékosan Nyugatra költöztetődött, részben magától szétszóródott a szélrózsa minden irányába. Az igazgatásnak a semmiből való újrakezdéséből országszerte a szervezeteknek egy teljesen új típusa alakult ki: a nemzeti bizottság.

A nemzeti bizottságokról, midőn első ízben szó esett róluk, senki sem álmodta, hogy a magyar közigazgatás újrafelvételének a szervei lesznek.

A magyar ellenállási mozgalom egyik szervezési programja volt az, hogy a fasizmus ellen harcoló pártok minden egyes községben nemzeti bizottságokat alakítsanak a földalatti, majd földfeletti harc vezetésére. Ezek a bizottságok országszerte megalakultak, de a fasizmus elleni fegyveres harcban sok szerephez nem jutottak, mert ez a harc megmaradt a partizánok és a szovjet hadsereg-

hez átalított katonák ügyének. Annál nagyobb szerephez jutottak, mikor a német megszállás elmúltával az elpusztított, kirabolt és vezetőktől elhagyott falvakban és városokban a közösséget a szónak mind szoros, mind átvitt értelmében újból fel kellett építeni. Ezek a nemzeti bizottságok, melyek pártok, szakszervezetek, egyesületek, egyházak képviselőiből tevődtek össze községenként változó módon, az első pillanatban mindent csináltak: kezdve a megszálló hadsereg elszállásolásán, a közmunka megszervezésén, a mezőgazdasági munka megindításán és a házak újjáépítésén, s végezve a tisztviselők igazolásán, a halottak anyakönyvezésén, utazási és szállítási engedélyek kiállításán; nem volt az igazgatásnak, politikai életnek, termelésnek és népjólétnek olyan területe, amelyet ne a nemzeti bizottságok vettek volna valamilyen módon a kezükbe. A nemzeti bizottságok megalakulása és működése volt a megszülető magyar demokrácia első nagyméretű, spontán teljesítménye, melyet ilyen vonatkozásban legjobban az orosz szovjetek működésével lehet egybevetni, azzal a különbséggel persze, hogy a nemzeti bizottságok nem a proletariátus forradalmának, hanem a fasisztaellenes demokratikus erők koalíciójának, a népfrontnak voltak a szervei.

A nemzeti bizottságok későbbi sorsa meglehetősen bizonytalanságba torkollott. Mindenekelőtt megjegyzésre méltó, hogy utóbb országszerte kialakult az a gyakorlat, hogy a nemzeti bizottságokban csak a pártok s esetleg a szakszervezet kiküldöttjei vesznek paritásosan részt. Ezzel végleg megszilárdult az a helyzet, hogy a nemzeti bizottságokban baloldali többség érvényesül. Részben ezért, részben az új és homályos hatáskörök iránti bizalmatlanságból, a koalíció konzervatívabb iránya, a kisgazdapárt meglehetősen bizalmatlan a nemzeti bizottságok működésével szemben, és sikerült is elérnie annak kimondását, hogy a rendes hatóságok megalakulásával a nemzeti bizottságok közigazgatási hatásköre megszűnik, s csupán politikai és társadalmi szerepe marad. Ez a megszorítás kissé túl korán történt: sok olyan cseppfolyós állapotban lévő probléma van még Magyarországon, melynek egy ilyen, folyékony hatáskörű szerv jobban tud neki-fogni, mint egy kiépített és körülhatárolt hatáskörű hivatal. A valóságban szerte az országban igen sokféle hatósági és félig hatósági funkciót gyakorolnak a nemzeti bizottságok, s a fejlődés helyes útja nem is az elsorvadásuk, mint inkább az ország igazgatásába való szerves beleépülésük volna.

*

Magyarországnak azonban nemcsak helyi igazgatásra volt szüksége, hanem talán még annál is inkább egy törvényes, jogilag elismert kormányhatalomra, mely képes a félbeszakadt s az ország számára égetően sürgős fegyverszüneti tárgyalásokat folytatni s az ország erőit a fasiszmus elleni harcra felsorakoztatni. Magát a kormányt megalakítani persze nem lett volna olyan nehéz, a probléma azon-

ban az volt, hogy a nemzet valóban fel is sorakozzék e kormány mögött. Ezért volt a magyar demokrácia második nagy teljesítménye a nemzeti bizottságok után a magyar népképviselő megszervezése. Az egymásra talált koalíciós pártok, a Moszkvából hazatért emigránsok, a Magyarországra dolgavégzetlen visszatért fegyverszüneti bizottság és a szövetségesek oldalára átváltott tábornokok együttevége elegendő volt ahhoz, hogy magukból valamiféle felszabadítási bizottságot szervezzenek, és magukat Magyarország kormányává proklamálják. Azonban a bizottság mögött nem állott semmiféle legitimitás, nem volt *pouvoirja* az előző Horthy-rezsim részéről, de még ha lett volna, az sem lett volna elég, mert annak összeomlása olyan maradéktalan és teljes volt. S nem volt *pouvoirja* semmiféle demokratikus szervtől sem, mely jogot vindikálhatott volna magának, hogy a nemzet nevében szóljon, és megbízást adjon. Ennek folytán alig volt elképzelhető, hogy egy ilyen bizottságot a szövetségesek elfogadjanak fegyverszüneti tárgyalópartnerül. De még ha ez meg is történt volna, volt egy kevésbé látható, de mélyebbről nézve súlyosabb szükség. Magyarországon hosszú évszázadokra és mélyen begyökeresedett tradíciója volt az alkotmányosságnak és a parlamenti szuverenitás gondolatának. Ezt a tradíciót évtizedek óta szüntelenül rombolta és aláásta az erőszakos választásoknak, a népakarat hamisításának és a kormány-szervek választási latba vetésének abúza. Lehetetlen volt a demokratikus magyar politikai életet azzal kezdeni, hogy egy esetlegesen és önkényesen megalakult bizottság egyszerűen Magyarország kormányának deklarálja magát, s ezzel még jobban aláhúzza a parlamentarizmus lehanyaglását Magyarországon. Mind a magyar politikai hagyományok, mind pedig a külpolitikai helyzet azt kívánták, hogy Magyarország új politikai irányítását a magyar nép igazi parlamentje indítsa el. Ebben a helyzetben a magyar demokrácia első hónapjainak az egyik legimpozánsabb teljesítménye volt az, ahogyan egy katonailag megszállt, háborús hadszíntérként szereplő országban, ahol helyi igazgatás nem volt, érvényes jogszabályok nem voltak, ahol a vasutak és az utak német alapossággal el voltak pusztítva, távíró és telefon nem volt, komoly sajtószolgálat nem volt: egy hét alatt komoly népi gyökerekkel bíró nemzetgyűlést tudtak összehívni. Teherautókkal mentek községről községre; a helyi nemzeti bizottság és a központi szervezetek küldöttjei megállapodtak a képviselőjelöltek személyében, s a főtéren összegyűlt tömegek zúgták rá a helyeslést vagy a helytelenítést a város háza erkélyéről kihirdetett nevekre. A megválasztott képviselőket pedig az ágyukból húzták elő, tették föl azonnal a teherautókra, és indították Debrecen, az Ideiglenes Kormány és az Ideiglenes Nemzetgyűlés kijelölt székhelye felé. Egy hét leforgása alatt együtt volt Debrecenben egy kétszáz-egynéhány tagú Ideiglenes Nemzetgyűlés, amely magába foglalta az akkor felszabadult Magyarország minden vidékének a képviselőit, és magába foglalta az antifasiszta koalícióban részt vevő minden komoly

demokratikus párt képviselőit úgy, hogy egyik párt sem majorizálhatta a többit. Lehetett humorizálni magán a választási eljáráson, lehetett azon csúfolódni, hogy ezen az úton milyen kevésbé dekoratív képviselők is bejutottak az újjászülendő magyar demokrácia első törvényhozó gyűlésébe, lehetett kifogásolni, hogy egyes nehezen megközelíthető községek kimaradtak a nemzetgyűlésből, lehetett háborogni, hogy a mindenekfelett aktív kommunista párt lényegesen több képviselőt küldött, mint amennyi párthívei arányszámának megfelelt volna. Azonban akárhogy történt is, mégis együtt volt egy olyan nemzetgyűlés, mely lényegtelen hiányoktól és lényegtelen aránytalanságoktól eltekintve, egészében teljes joggal hivatkozhatott arra, hogy a felszabadított Magyarország minden vidékét és az antifasiszta front minden pártját képviseli, jogosult tehát az ország nevében nyilatkozni és kötelezettséget vállalni. Az ily módon összeült nemzetgyűlés 1944. december 21-én a nemzeti szuverenitás kizárólagos képviselőjének nyilvánította magát, és kijelölte az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. Alig két hónap telt el azóta, hogy Magyarországon minden néven nevezhető legalitás összeomlott. Ami ez alatt a két hónap alatt történt, az közelebről nézve lehetett elszomorítóan szármalmas és kisszerű, s abban, hogy valami jó mégis kijött belőle, része volt sok, a szerencsétlenségben is szerencsés konstellációnak, és döntő szerepe volt annak a politikai bölcsességnek és technikai segítségnek, amivel a Szovjetunió vezetői az új magyar politikai formálódás ügyét kísérték. Bizonyos távlatból azonban meg kell állapítanunk, hogy egy olyan méretű morális és materiális összeomlás után, ami 1944. október 15-én történt, s olyan politikai és fizikai feltételek mellett, melyek akkor Magyarországon, a hadak országútján uralkodtak, két hónap alatt nemzetközi tárgyalásokra képes kormányt és egy hét alatt komolyan vehető népképviselőt a szó legszorosabb értelmében vett semmiből előteremteni: olyan komoly teljesítmény, mely a pillanat minden nyomorúsága s a látható politikai változások külsőségei mögött egy mélyebben fekvő egészségnek és felszabadulásnak a tünete.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés későbbi pályafutásánál ugyanazt a jelenséget lehetett tapasztalni, mint a nemzeti bizottságoknál: a régi kategóriákhoz szívósan ragaszkodó jogász- és konzervatív gondolkodás kezdte mind erősebben aláhúzni azt, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés nem igazi népképviselő és nem igazi törvényhozó gyűlés, hanem inkább valami ad hoc ügyintéző bizottság, mert nem szabályszerű választás útján jött létre. Hogy az a mód, amelyen létrejött, nem volt konszolidált választás, azt igazán tudja mindenki. Ha azonban érdemben és végeredményben nézzük létrejövetelét és munkáját, és azt nézzük, hogy egy olyan koalíciós kormányzás épült fel reá, melyet a végleges választások is lényegében érintetlenül megerősítettek, akkor azt kell mondanunk, hogy jobban megérdemelte a törvényhozó gyűlés nevet, mint bármelyik népképviselő, amely

Horthy kormányzósága alatt összeült. Ennek a felismerésnek a következményeit vonta le csaknem egyeztetési hezitálás után az Ideiglenes Nemzetgyűlés is akkor, amikor 1945 őszén, a végleges választások előtt törvényben foglalta össze a maga munkáját, s ezek között megalkotta a végleges nemzetgyűlési választások választójogát is.

A semmiből kezdés időszaka a magyar demokrácia életében ezzel le is zárult. Azonban az Ideiglenes Nemzetgyűléshez és a nemzeti bizottságokhoz hasonló s a fennálló bürokratikus apparátuson kívül álló „demokratikus összerveknek” a jelentősége és szerepe nem szűnt meg. Teljesen hasonló jelenségek a mezőgazdasági dolgozókból és gazdákból álló termelési bizottságok, melyek a végigpusztított és végigrabolt országban a mezőgazdasági munkák újbóli beindítását végezték és végzik; hasonlóak a földreform végrehajtására alakult községi földigénylő bizottságok, melyek magukból a földigénylőkből alakultak; ilyenek az üzemekben az üzem dolgozóiból alakult üzemi bizottságok, melyek a tulajdonosaiktól elhagyott üzemekben a munkát újból megindították, de a tulajdoni viszonyok helyreállítása után is fennmaradtak a munkásság üzemi szervezeti formájaként. Mindezeknek a szerveknek a munkája közelebről nézve természetesen rengeteg súrlódással, igazságtalansággal és önkénnyel járt és jár. Ennek megfelelően a demokrácia konzervatívjai és jogászaik igen nagy idegenkedéssel nézik mindezeknek a szerveknek a működését, s általában úgy kezelik őket, mint amelyek csak arra jók, hogy a kommunista párt agresszív fellépésének és előretörésének az eszközei legyenek. Nem vitás, hogy ilyen oldala is van ennek a jelenségnek. Rendszerint azonban ott van ilyen oldala, ahol a kommunista párt az egyedüli, mely mozogni, változtatni és építeni akar, a többiek pedig kizárólag nyugalmat akarnak, s olyanokhoz hasonlítanak, akik egy földig összeomlott ház földszintjének az újjáépítése közben szüntelenül azon siránkoznak, hogy ami épül, az nem ház, mert nincs teteje, és nem lehet benne nyugodtan aludni. Akik a magyar demokráciát mérlegre akarják tenni, egy percre sem szabad elfelejteniök, hogy a magyar demokrácia ma még sok vonatkozásban a maga „cromwelli” periódusát éli.

A magyar demokrácia pártjai

A magyar demokrácia indulása, mely semmiből kezdés volt közjogi és közigazgatási téren, szerencsés módon nem volt semmiből kezdés politikai téren. A közjogi és közigazgatási formák megtalálását éppen az könnyítette meg, hogy csaknem teljesen kialakult s meglehetősen érett formában megvoltak már azok a pártok, melyekre az új, demokratikus Magyarországnak szüksége volt. Magyarországon ugyanis olyan fasizmus, mely a német náciizmus vagy az olasz fasizmus mód-

jára a politikai élet minden megnyilvánulását teljesen kiölte volna, csak 1944. március 19-e után létezett. Addig pedig egy kicsinyes, bizalmatlan, fantáziátlan és lendület nélküli rendőrállam rácsai mögött folyamatosan fennállottak mindegyiknek a szociáldemokrata párt és a Független Kisgazdapárt (ellenzéki és demokrata agrárius párt) politikai keretei. Így a német megszállók eltávozása után a politikai élet újrafelvétele számára az illegalitásból kilépő kommunista párt partneréül nem tíz- és húszéves álomból fölébredt, rég elfelejtett pártok állottak rendelkezésre, mint Németországban és Olaszországban, hanem folyamatos életüket tartósan meg nem szakított és a rövid rémuralom alatt erejükben még meg is gyarapodott pártok. Minthogy a magyar demokratikus fejlődés további menetét ezek a pártok döntően befolyásolják, érdemes végigtekinteni rajtuk, és összefoglalni jellemző vonásaikat, személyi összetételüket, az ország életében elfoglalt helyüket és problémáikat.

A *Kommunista Párt*tal kell kezdenünk ezt a sort, mert az 1944-es összeomlás után a kommunista párt volt az, mely elsőnek bújt ki a föld alól, és a legaktívabb szerepet vállalta a magyar demokrácia megalapozása körül. Hogy ez így történt, annak legfőbb oka – bizonyos helyzeti előnyöktől eltekintve – a párt karaktere volt: az a különleges fegyelem, aszketikus önfeláldozás, nagyfokú támadó kedv, elméleti meghatározottság és hallatlan taktikai rugalmasság, mely a kommunista pártokat világszerte jellemzi. E tulajdonságaik tették őket képessé arra, hogy az igazgatás és újjáépítés kijegecesedési pontjai legyenek egy olyan országban, ahol egyébként a fegyelem, a munkaerkölcs, a jövőben való hit és a politikai tájékozódó képesség a legteljesebb mélypontra került.

Ami a kommunista párt személyi összetételét illeti, minden politikai mozgalom személyi garnitúrája lényegileg azonos tényezőkből tevődik össze: mind-egyiknek van egy élcsapata, mely a párt régi, kipróbált híveiből áll; van egy társadalmi háttere, amely magában foglalja azokat a tömeges társadalmi tényezőket, melyek a párt célkitűzéseire reagálnak; minden pártprogram vonzóerőt gyakorol a többé-kevésbé szabadon úszó, politikailag el nem kötelezett, főleg értelmiségi rétegekre; végül mindenütt megvan a mozgalom salakja, azoknak az embereknek a tömege, akiket valamilyen alantas indulatukon keresztül a mozgalom valamelyik defektusa vonz magához, s ezek azután vagy a piszkos munkát végzik el a párt számára, vagy a párt árnyékában a maguk számlájára dolgoznak. Ha e felosztás alapján jellemezni akarjuk a kommunista párt személyi összetételét, akkor a kommunista párt élén néhány végsőig elszánt, feltétlenül bátor, huszonöt éven keresztül illegalitásban, börtönben, emigrációban, a legsúlyosabb feltételek mellett meggyőződésük mellett kitartó, a meggyőződés legizzóbb hevétől fűtött, nem mindig könnyen tárgyalóképes, de taktikai vonatkozásban igen nagy rugalmasságra képes embert találunk, élükön Rákosi Mátyással, akit az igen

nagyfokú politikai tárgyalóképeség is kitűntet. A kommunista párt társadalmi hátterét a munkásságnak harciasabb és politikai dogmatizmusra erősebben hajló fele adja; ehhez kapcsolódik egyrészt az intelligenciának hasonló szellemű kisebb része és a föld nélküli földmunkásságnak az a része, amelynek nyomora elég nagy volt ahhoz, hogy kommunista akarjon lenni, és szervezettsége elég nagy volt ahhoz, hogy kommunista merjen lenni. A párthoz jóhiszeműen sereglett elemek között érdemes kiemelni egy csomó szakszerű értelmiségi elemet, akiket a fasizmus üldözései kiemeltek régi életkereteikből, s olyan radikális emberi alternatívák elé állították, és olyan szörnyű élményeken vitték keresztül, melyek után lehetetlenné vált számukra az elhagyott polgári életkeretek újbóli békességes kitöltése. Végül a kommunista párt salakjának a fejezete alatt az erőszakosságra hajló s nyers hatalmukkal mind anyagi, mind erkölcsi vonatkozásban visszaélni szerető elemek odaseregglését kell megemlítenünk.

A kommunista párt pozícióját Magyarországon a jelenlegi helyzetben az határozza meg, hogy ugyanazok a vonások, melyek a legaktívabb párttá teszik, egyben nagyfokú bizalmatlanságot és nyugtalanságot is teremtettek a párt körül. E vonások ugyanis a fasizmus és a nagytőke elleni kérlelhetetlen harcban alakultak ki, s Oroszországon kívül, ahol a győzelmes harcot a szocialista építés korszaka követte, másutt mindenütt a kérlelhetetlen harc volt a kommunisták kizárólagos életformája. Innen adódik egy bizonyos egyoldalú harciaság, melyen a hangsúly állandóan a kádereken, tisztogatáson, fegyelmezésen, ellenőrzésen, büntetésen, kérlelhetetlenségen van. Most, mint Európa-szerte, itt van a hosszú lejáratú, konstruktív építés lehetősége és szüksége, ami azonban a népfrontos koalíció keretén belül nem azok mellett a feltételek mellett állott be, melyekre a kommunista párt mintái és beidegződései vonatkoztak. Ezt a helyzetet a kommunista párt úgy hidalja át, hogy egyik percben saját koalíciós partnereivel szemben is olyan atmoszférát teremt, amely csak a közös platformot kialakítani nem tudó és végsőleg engesztelhetetlen ellenfelek között szokásos, a másik percben pedig a legpáratlanabb alkalmazkodóképességet tanúsítja, vulgárisan szólva: megpróbál hideget és meleget fűjni egy szájból, ami nem lehetetlenség, azonban semmiképpen sem csinálható *egyszerre és egyugyanazon objektumra*. Ennek eredménye az, hogy végül saját egyszerűbb hívei is megzavarodnak: vajon mi érvényes, s mi nem érvényes a párt programjából; a külső szemlélők pedig úgy érzik, hogy egy diabolikusan céltudatos akció folyik előttük. Mindennek hatása összekapcsolódott Magyarországon nagyon erősen beivódott antibolsevista rémtörténetekkel, s végsőleg – leszűkített és a valósághoz közelebb jutott formában – egy félelmes kép alakul ki, melynek a proletárdiktatúra s egyáltalán valamiféle kommunista uralom a mumusa. Hogy a kommunista párt akcióira a nagytőke, a nagybirtok és a nagypolgárság félelemmel reagált, az magában sem nem meg-

lepő, sem nem túl jelentős. Lényegesebb ennél az, hogy hasonlóan reagálnak az ország igen nagyszámú alkalmazotti, iparos és paraszti kispolgári rétegei is. A kommunisták szünetlenül tanulmányozzák azokat az okokat, melyek a körülöttük kialakuló ellenségeket létrehozzák, és szünetlenül igyekeznek a megfelelő ellenhatások taktikai módszereit kidolgozni. Ez a feladat azonban legalább olyan nehéz, mint Lenin feladata a marxizmus oroszországi alkalmazásánál s Sztálin feladata a különálló szocialista birodalomnak a kapitalista világ mellett való stabilizálódásánál.

Mindehhez azonban a másik oldalon hozzá kell tennünk, hogy ma Magyarországon nincsen olyan radikális párt, mely a még jó ideig esedékes radikális változtatásnak a szellemét árasztaná, és ugyanakkor a valósághoz kevesebb dogmatizmussal, kevesebb elméleti és múltbéli tehertétellel közeledne, mint a kommunista párt. A Nemzeti Parasztpártban van meg aránylag leginkább a lehetőség, hogy ilyenné váljék, de ez még csak lehetőség. A kommunista párt az egyedüli, mely demokrácia alatt nem csupán választást, szavazást és törvénytisztelket ért, hanem a közösség ügyének az egyesek részéről való éber és izgága szemmel tartását is, mely nélkül a formai demokrácia valóban merő üres játék. Ma tehát a kommunista pártnak az a módszere, mely szünetlenül új akciót kezdeményez, és az országot politikai téren megállani nem engedi, lehet fárasztó, és lehet nem mindig szerencsés, az adott helyzetben azonban a politikai elkényelmesedéssel és megakadással szemben az egyetlen hatékony ellenerő.

Tökéletesen ellentétes a karaktere a *Független Kisgazdapárt*nak. E párt 1930-ban alakult, lényegileg azonban azoknak a birtokos parasztságra támaszkodó demokratikus ellenzéki pártoknak az örököse, melyek mind a demokrácia, mind a nemzeti függetlenség vonatkozásában az 1848-as szabadságharc és jobbágyfelszabadítás eszmekörét őrizték, és szemben állottak a Habsburg-monarchiával, a kormányzó pártok politikai opportunizmusával, az arisztokráciával, a nagytőkével és általában a német befolyással, ugyanakkor azonban mindinkább eltávolodtak 1848 forradalmiságától. A jelenlegi pártok közül a Független Kisgazdapárt az egyetlen, mely ellenzékben ugyan, de mégis bevett és elfogadott közszereplője volt a Horthy-rezsim politikai platformjának, azonban 1938-tól kezdve, amikor a német expanzió akut veszélyként megjelent Magyarország kapujában, végleg és visszavonhatatlanul a feltétlen antifasiszmus álláspontjára helyezkedett. Egyúttal jegecesedési pontjává vált mindazoknak az antifasiszta értelmiségi és agrárerőknek, amelyek nem óhajtottak a szocialistikus pártokon belül elhelyezkedni. A párt vezetői, mindenekelőtt Tildy Zoltán jelenlegi köztársasági elnök, nagy politikai előrelátásról és bölcsességről tettek tanúbizonyságot, amikor 1942-ben, a fasiszta pártok legádázabb támadásait állva pártszövetséget mertek kötni a politikai vesztgejzár alatt álló szociáldemokrata párttal, és 1944.

március 19-e után vele együtt mentek a föld alá. A felszabadulás után a párt politikai élete az első időben kissé nehezen indult meg, elsősorban azért, mert konszolidációs tendenciája folytán kissé nehézkesen mozgott a fejtelenségnek és öntevékenységnek abban a világában, amely a Horthy-rezsim összeomlása után az országból kialakult.

Ami a Független Kisgazdapárt mai személyi összetételét illeti, a párt vezető garnitúráját néhány feddhetetlen és állhatatos értelmiségi és paraszt vezető teszi ki, akiket becsületes és tiszta demokratikus szándékok fűtenek, azonban nem nagyon hajlandók akceptálni a magyar demokrácia „cromwelli” jelenségeit. Elég idegenül állanak tehát szemben a kommunista párt akcióival, de azért eszük ágában sincsen magukévá tenni a nagybirtokosi és nagytőkési reakciónak azt a félelmi lelkiállapotát, mely az országban a kommunisták erőszakoskodását tekintve az egyedüli bajnak és a demokrácia egyedüli akadályának. A kisgazdapárt társadalmi hátterét a közép- és kisbirtokos parasztság, valamint főleg a vidéki értelmiségnek a demokratikus érzelmű, de konzervativizmusra hajló rétege teszi ki. A kisgazdapárt csatlakozói egyrészt a Horthy-rezsim „européer”-jeiből kerülnek ki, noha a párt annak idején végig ellenzéki volt, másrészt az egyházak helyzetért aggódó elemek köréből rekrutálódnak, noha a párt nem volt klerikális, végül jelentkeztek a nagytőke képviselői, noha a párt eredetileg erősen nagytőkeellenes volt. Jellemző a kisgazdapártra, hogy rengeteg jogásza van, akik szünetlen éberséggel tartják számon azokat a különféle, önmagukban többé-kevésbé helyes jogszabályokat, amelyekre adott esetben a közbiztonság és a konszolidáció különféle sérelmével szemben hivatkozni lehet, azonban igen ritkán vannak olyan gyakorlati emberei, akik a demokrácia alakulása számára bátran és ötletesen tudnak a kaotikus helyzetben új szabályokat, új gyakorlatot, új utakat kitaposni. Végül a kisgazdapárt salakját egyrészt a demokrácia kifejezett ellenségei adják, akik a kisgazdapártot valamiféle jobboldali és antikommunista jegecesedési pontnak szeretnék látni, másrészt pedig az embereknek az a fajtája, mely szeret panamákat, visszaéléseket erőszakosság nélkül és minél több külső dekórum mellett elkövetni.

A kisgazdapárt jelenlegi helyzetét két probléma jellemzi. Az egyik a felhígulás veszedelem, mely a párthoz sereglett segédcsapatokból adódik úgyannyira, hogy a párt sok vonatkozásban a régi magyar politikai élet opportunistá, mamut kormánypártjaira kezd emlékeztetni. Emiatt a párt eredeti, hangsúlyozottan konszolidációs, de nem kevésbé hangsúlyozottan demokratikus vonalát tartó vezetők újból meg újból arra kényszerülnek, hogy a párton belül is visszatartsák azoknak az erőknél a térfoglalását, amelyek kimerülnek a közrend és konszolidáció sérelmeinek a felpanaszolásában, s az „igazi” demokrácia követelésével valójában a régi, engedelmeskedő és passzív tömegeket szeretnék viszontlátni. A kisgaz-

dapárt másik problémája a programtalanság. A párt a Horthy-rezsim alatt szünetlenül a demokratikus választójogért és a mértéktartó földreformért harcolt, és arra készült, hogy egy velejéig retrográd rendszerben egy fokozatos haladási folyamat megindítója legyen. Ma Magyarországnak olyan földreformja és olyan választójoga van, melyek teljesen túlhaladták azokat a proposíciókat, melyeket ezen a téren a Horthy-rezsim alatt egyáltalán meg lehetett kockáztatni, s ezzel a kisgazdapárt az új programadás szükségessége elé került. Ebben a helyzetben az egyik lehetőség, mely a kisgazdapárt előtt áll, kifejezetten a polgárság pártjává válni. Ez azonban nagyon nehéz egy olyan országban, ahol a nyugat-európai értelemben vett polgárság mindig gyenge volt, és egy olyan történeti pillanatban, amikor a polgárság demokratikus eszmeköre ott is gyengülőben van, ahol valaha virágjában volt. A másik lehetőség a kisgazdapárt számára, hogy hangsúlyozottan a városi és vidéki *kispolgár* tömegek vagy az e felé az életforma felé haladó tömegek pártjává legyen, hiszen lényegileg ezeknek a szavazatai tették nagy párttá. A baj csak az, hogy ezeknek a kispolgár tömegeknek önmagukban csupán biztonságkereső indulataik vannak, reformprogramjuk pedig úgyszólván semmi; aki pedig Magyarországon demokráciát akar csinálni, annak valamilyen módon forradalmi készenlétben kell tartania az országot a visszatérő vagy visszatérni készülő úri világszemlélettel szemben. Fölmerült végül az a gondolat, hogy a kisgazdapártnak valamiféle nem marxista szocialista párttá kellene alakulnia, az angol munkáspárt analógiájára. Azonban a kisgazdapárt reális társadalmi bázisa alig ad háttérmentést komoly szocialisztikus vonalvezetésre, s e gondolatnál a hangsúly inkább az angol munkáspárt mérsékletén és antiklerikális velleitásoktól való mentességén van.

Hogy mindebből milyen fejlődés vagy visszafejlődés fog kialakulni, az ma még nyílt kérdés. Ma mindettől függetlenül van a kisgazdapártnak egy lényeges, negatív, de regulatív szerepe, melynek betöltésében nélkülözhetetlen: a kisgazdapárt az, amely a mások által elgondolt programokat újból meg újból igyekszik minél szelídebb és minél rendezettebb formák közé szorítani.

A *Szociáldemokrata Párt* büszkén hivatkozik arra, hogy ma Magyarország legrégebb politikai pártja. Súlyát az adja meg, hogy a munkásságnak legális politikai harcra és látható szervezetekbe való szervezése és az ezzel kapcsolatos politikai nevelőmunka fűződik a nevéhez. A szociáldemokrata párt valóságos politikai vesztegzár alatt ugyan, de fennállott a Horthy-rezsim huszonöt esztendeje alatt is, s állandó rendőri ellenőrzés mellett némi szervezkedési lehetősége volt a városokban. A Horthy-rezsimmel való illetén „kiegyezés” [miatt] sok súlyos támadás és vád érte a kommunista párt részéről. Ezek azonban abban az arányban, amint 1934 után a népfront politikai formációja kialakult, mindinkább alábbhagytak. A szociáldemokrata párt részéről pedig abban az arányban, amint a fasizmussal

szemben való helytállás vált a legfőbb feladattá, újból s mind erősebben előtérbe került a harcos attitűd. 1944. március 19-e után a szociáldemokrata párt illegálitásba vonult, a felszabadulás után pedig a koalíció két pólusát képező kommunista párt és kisgazdapárt mellett mint a harmadik legerősebb párt szerveződött meg.

A szociáldemokrata párt vezetéi a szakszervezeti és a pártapparátus kipróbált harcosai, akik huszonöt esztendőn keresztül a legmostohább feltételek mellett, a hazaárulás és a társadalomfelforgatás állandó vádjá alatt őrizték azt a menedéket, amelyet a munkásság és a baloldaliság magának a pártban és a szakszervezetekben kiépített.

A szociáldemokrata párt társadalmi hátterét a munkásságnak a beszervezetebb, mérsékeltebb része alkotja, folyékony átmenetet alkotva igen nagy és széles kispolgári vagy a kispolgárság felé haladó tömegek felé is. A párthoz a mértéktartás jegyében hozzácsapódott sok olyan értelmiségi ember, aki nem tudta vállalni a kommunistaság követelményeit, ugyanakkor azonban egy bizonyos határozottabb elköteleződést keresett a szociális haladás irányában. A régi pártbürokrácia tapasztalatai s ezeknek az új elemeknek a csatlakozása folytán ma az a helyzet, hogy ennek a pártnak van a legtöbb jó gyakorlati igazgatási érzékkel és közigazgatási tudással bíró exponense. A szociáldemokrata párt salakját az opportunis-ták teszik ki, akik úgy képzelik, hogy ez egy jó középpárt, amelyik nem kötelez semmire, és nem kompromittál semerre. Ugyancsak idecsapódtak mindazok, akik olyan pártot keresnek, mely a személyi elhelyezkedés ügyeiben jó segítséget nyújt, mert ezen a téren a szociáldemokrata párt az, amelyik a maga bürokratikusabb múltjának megfelelően a legnagyobb személyi garnitúrát tartja számon, s garnitúráját meglehetősen erősen, néha a kelleténél is erősebben támogatja.

A szociáldemokrata párt helyzetét a magyar demokráciában az jellemzi, hogy belső atmoszférájában nem áll messze a kisgazdapártnak konszolidációt kereső és a fölfordulástól riadozó atmoszférájától, külső akcióiban azonban igyekszik nem elmaradni forradalmiság terén a kommunista testvérpárt elemeitől, elvi síkon pedig helyenként jobban őrzi a klasszikus marxista frazeológiát és dogmatikát, mint a taktikai alkalmazkodóképesség jegyében dolgozó kommunista párt. A párt lényegileg középen foglal helyet a koalíció két pólusa között, és kifelé is egyformán erős a szocialista Szovjetunióhoz és a demokratikus nyugati hatalmakhoz való kapcsolódása. Ez a helyzet igen nagy lehetőségeket rejt magában, s csaknem a koalíció súlypontjává tehetné a pártot. Annál is inkább, mert a koalíciós, népfrontos kormányzás pontosan annak a feladatnak a megoldását jelenti, melyre a szociáldemokrata párt évtizedek óta berendezkedett: parlamentáris és demokratikus formák között a szocializmus előkészítését és építését. A párt azonban nem találta meg, helyesebben nem hallatja nagy erővel a maga hangját, hanem maga is áldozatává lesz annak a polarizálódásnak, mely a magyar közéletet

nyugtalanítja: kettéoszlik egy kommunistáktól félfő kisebbségi és egy kommunistákkal együttműködő többségi frakcióra.

A *Nemzeti Parasztpárt* a négy kormányzó párt között a legkisebb és legfiatalabb. Formailag 1939-ben alakult meg, gyökerei azonban régebbi időre nyúlnak vissza. A 19. század utolsó negyedétől kezdve Magyarországon az alföldi földmunkás proletárság körében időnként forradalmi mozgalmak tűntek fel, hol szocialista formák között, hol önálló parasztmozgalom formájában. E mozgalmaknak nem volt szilárd ideológiai hátterük: messianista szektáskodástól a szabályos marxizmusig terjedt az a skála, melyen eszmeviláguk mozgott, mindamellett csaknem teljesen homogénné tette őket éles úr-, pap- és birtokosellenességük és az a közös nyomorúság, melyből megszülettek. Válságosabb gazdasági időkben megdagadtak, prosperitás idején lelohadtak. Mai szemmel nézve leginkább abban különböztek a városi ipari proletariátus mozgalmaitól, hogy ugyan a szabadság, egyenlőség és forradalom európai gondolatai éltek bennük, mindamellett gyakorlati céljaik felállításánál nem az általános európai sémákat (kollektivizmus, iparosodás, termelőeszközök köztulajdona stb.) alkalmazták, hanem kizárólag a maguk konkrét nyomorúságainak konkrét megoldásait (földosztás, sztrájk, népi közigazgatás stb.) formulázták meg. Ez egy bizonyos provincializmust és naivitást jelentett az egyik oldalon, ugyanakkor azonban a másik oldalon valami sémától és dogmatizmustól mentes realizmust is.

Ennek az agrárforradalmiságnak különleges fajta reneszánsza támadt a harmincas évek közepén. Maguk a mozgalmak a gazdasági válság minden súlyossága ellenére sem támadtak fel újból, annyira szorító és szisztematikus volt a Horthy-rezsim rendőri készenléte. Ezzel szemben az agrárproletariátusnak újból kimélyült feneketlen nyomorúsága egy csomó írói helyzetrajzban csapódott le, az ún. falukutató művekben, melyeket részben parasztok, részben parasztszármazású vagy a parasztsághoz egészen közel álló értelmiségiek írtak. Ezeknek az írásoknak az eszmei háttere éppolyan variált volt, mint az általuk idézett agrárforradalmi mozgalmaké: az egyik oldalon nacionalizmuson és a nemzet ősforrását képező parasztság végveszedelmén volt a hangsúly, a másik oldalon egész egyszerűen egy agrárhelyzetre alkalmazott szocialista forradalmiságon. Ezt az eszmei heterogenitást azonban megint csak egységbe kovácsolta az élmények és a gyakorlati problémák azonossága. E művek a magyar közvéleményt különös erővel rázták meg, mert szétozatlatták az értelmiségiekben és városi középrétegekben a parasztságról élő idillikus képet. A parasztot nem egyszerűnek, természetközelinek és egészséges életmódot folytónak mutatták be, hanem úgy, mint aki a legteljesebb fizikai elnyomorodásban, csaknem szünetlen alultápláltságban, állati tompultságban, hisztérikus lelki elferdülések hálójában és az egész felszíni nemzeti Magyarországgal szemben való teljes és tökéletes idegenségben él.

Ez az írói csoport az egyetemi ifjúság bizonyos forradalmibb csoportjával együtt „Márciusi Front” néven tömörült 1937-ben, majd 1939-ben mint párt is megalakult. A magyar politikai életben az összeomlásig, mint pártnak, különös szerepe nem volt, ami azonban nem érintette magának az írói csoportnak a politikai súlyát, és néhány embertől eltekintve, akiket a nemzeti romantika a fasiszmus irányába elvitt, szilárdan az antifasiszta táborban maradt. Ennek a politikai súlynak volt a következménye, hogy a felszabadulás után a párt is automatikusan helyet kapott a kormánykoalícióban egy taggal, s ugyanakkor – a három nagyobb párt mögött némileg elmaradva – országosan is szervezkedni kezdett.

A párt legfelsőbb vezetői ma is azok közül kerülnek ki, akik a harmincas években írói munkásságukkal tűntek föl, azonban ezek valójában politikai publicisták voltak, akiknél az írói forma inkább csak egy lélegzési lehetőség volt abban a rettenetes atmoszferikus nyomásban, amit az ellenforradalmi rezsim jelentett. A párt társadalmi bázisát a legszegényebb kisparasztság adja, s ezek között is különösen a földbirtokreform által földhöz juttatott parasztságnak egy tekintélyes része. A párt vonzókörébe azok esnek, akiket a nemzeti forradalmi hagyomány vagy a realistább és életközelibb program vonz, vagy a többi pártnál jobban kihangsúlyozottabb és nemcsak politikai, de nemzeti színezetű németellenesség. A párt salakját képezik végül a legkülönbözőbb, többé-kevésbé korrupt fantaszták és szélhámosok s a ködös nemzeti vagy forradalmi romantika különféle képviselői.

A párt még nem jutott túl a legkisebb párt állapotával járó nehézségeken és hátrányokon, azonban óriási perspektívát nyit számára az a tény, hogy egy radikális forradalmi atmoszférájú párt anélkül, hogy különösebb dogmatikai és taktikai tehertételei lennének. Benne van meg tehát leginkább a képesség arra, hogy a kelet-európai kisparaszt országok számára, melyek társadalmi szerkezete nem nyugat-európai jellegű, de paraszti individualizmusuk már fejlettebb, mint amit Oroszország végigcsinált, a forradalmi ütemű társadalmi, gazdasági és politikai fejlődésnek az útját és módszereit kitapogassa. E pillanatban azonban a párt még nem jutott odáig, hogy az eszmék szőnyegén lévő harcában legalább néhány alaponásban világosan és félreérthetetlenül állást foglaljon. Ez nem akadályozza abban, hogy konkrét kérdésekben állást tudjon foglalni, és a nem ideológiákban gondolkodó kisparasztság körében terjeszkedjék, de föltétlenül akadályozza abban, hogy országos ügyekben is kidolgozza a maga programját, és kifejtse a maga terjeszkedési lehetőségeit olyan rétegekkel szemben, amelyek többé-kevésbé ideológiákban vagy legalábbis ideológiák által determinált érzelmekben vagy ideológiák formájában megjelenő érdekkategóriákban gondolkodnak.

A koalíción belül a Nemzeti Parasztpárt, éppúgy mint a szociáldemokrata párt, még nem találta meg a maga hangját, s nem ők, hanem a két szélső párt, a kommunista párt és a kisgazdapárt szabja meg, hogy az ország milyen kérdések

felé váljék el két táborra. Így azután belsőleg a parasztpárt is, éppúgy mint a szociáldemokrata párt s az egész ország, megoszlik egy kommunistabarát és egy kommunistaelenes szárnyra, a nagypolitikában azonban általában mindkettő a kommunista párttal halad együtt.

Ez a négy párt alkotja ma a kormánykoalíciót. A demokratikus Magyarországon minden demokratikus erő ezekben összpontosul: vannak ugyan, mint alább látni fogjuk, rajtuk kívül is demokraták, de azok nem képviselnek erőt, s vannak rajtuk kívül is erők, de azok nem demokratikus erők. E négy párt együttlévé a választási szavazatok kilencvenhét százalékát kapta meg: a kisgazdapárt ötvenhat százalékot, a kommunista párt tizenhét százalékot, a szociáldemokrata párt tizenhét egész öt tized százalékot, a parasztpárt hat egész öt tized százalékot.

Rajtuk kívül említeni kell a *Polgári Demokrata Pártot*, mely nem résztvevője a kormánykoalíciónak, politikai súlya teljességgel visszamenőben van, azonban a négy kormányzó párttal együtt alkotta a felszabadulás pillanatában alakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot, melynek résztvevő pártjai bizonyos előjogokat élveznek, pl. a népbíróságokba és az igazolóbizottságokba csak ez az öt párt küld ki tagot. A Polgári Demokrata Párt a városi polgárságnak és kispolgárságnak volt a pártja, s mint ilyen, a huszonöt esztendő ellenforradalmi uralom alatt a szabályos, városias, nyugat-európai típusú demokratikus programot képviselte, azonban a forradalmiságnak még a látszatától is óvakodva. Különös jelenség, hogy ez a párt régtől fogva kapcsolatokat talált és tartott fenn a legitimizmussal és az arisztokrácia néhány európai tagjával. A felszabadulás után a párt élete igen nehezen tudott megindulni, s az első időkben – arisztokrata tagjai miatt – még gyakrabban vádolták reakcióval, mint a Független Kisgazdapártot. A választásokon a párt tömegei csaknem teljesen eltűntek, amit a zsidóság tömeges deportálásának és pusztulásának is tulajdonítanak, ennél azonban lényegesebb az, hogy a polgári biztonságkeresés a maga integrálódási pontját a Független Kisgazdapártban találta meg, s az ilyen integrálódási folyamatok ki szoktak kapcsolni minden közbeeső képződményt, mely a bizalmat nem tudja magára koncentrálni. A párt nyugodtabb időben még újból megszoríthatja szavazatainak számát, azonban demokratizmusának merőben statikus és forradalomellenes volta miatt nagy jelentőségre aligha juthat.

Meg kell említenünk a *Magyar Radikális Pártot*, mely a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban részt vevő öt párton kívül még a választásokon indult, azonban mandátumot szerezni nem tudott. Ez a párt politikai vezérének Károlyi Mihályt, szellemi vezérének Jászi Oszkárt tekinti, és szintén nyugat-európai stílusú demokrata párt, azonban nem forradalomellenes, viszont nem is marxista. A párt azoknak a nyugat-európai műveltségű radikális entellektüeleknek az örökségét őrzi, akik az 1918. évi forradalom szellemi hátvédjét adták. Tiszteletre

méltó, de doktriner párt, melynek társadalmi bázisa nincsen, eszmei programja pedig nem mondható ugyan korszerűtlennek, de az adott realitás követelménye-
ihez kétségtelenül nincs hozzáigazítva.

Már az eddigiekből is föltűnhetett, hogy a magyar demokrácia életében e pillanatban nem játszik szerepet egy olyan katolikus párt, mely másutt Európa-szerte a demokratikus koalíciós kormányzás egyik fő pillére. A magyar választásokon indulásra jogosult pártok között szerepelt ugyan egy *Demokrata Néppárt* mint katolikus párt, azonban jelölteket nem állított. Ennek előzménye az, hogy a választáson való jogosultságért két demokrata néppárt is jelentkezett: egy konzervatívabb, mely a hivatalos egyházi körök támogatását élvezte, és egy baloldelibb, mely inkább egyéni vállalkozás volt. A választáson való indulásra az utóbbi kapta meg a jogosultságot, viszont a készületlenség és a hivatalos egyházi körök támogatásának hiánya miatt a választáson indulni már nem tudott. A párt ennek ellenére képviselve van a nemzetgyűlésben, ugyanis a Független Kisgazdapárt néhány megválasztott tagja a választások után kilépett, és a Demokrata Néppártba lépett be. Az a huzavona, mely végül is arra vezetett, hogy a párt a választáson nem indult, közelebbről kisszerűnek mutatkozik, s azt a vádat válthatja ki, hogy ezáltal komoly katolikus tömegek üttettek el attól a lehetőségtől, hogy a választásoknál akarataukat kifejezésre juttassák. Azonban egy bizonyos távolságból nézve a dolgokat azt kell mondanunk, hogy nem véletlen és nem is hibáztatható, hogy Magyarországon egy egyházas vonalvezetésű keresztény demokrata párt nem kapott politikai szerepet a demokrácia felépítésében.

A kontinentális keresztény egyházaknak régtől fogva súlyos tehertételük az állammal való összeszővődöttségük s ennek folyamánaképpen az állammal szemben való bátortalanságuk és önállótlanáguk. Ezekről a béklyóktól az egyes európai államok egyházai csak nagy harcok és szenvedések tüzen keresztül tudtak megszabadulni. A francia katolikus egyház volt az, mely először kényszerült erőszakkal arra, hogy az állam mindennemű gyámkodásától függetlenné váljék, s egy nemzedéknyi idő alatt megtapasztalta, milyen óriási erkölcsi erőgyarapodáshoz jutott ezáltal. A hitlerista rémuralom szerte egész Európában az egyházak sorozatát állította ugyanez elé az alternatíva elé, s ezek öt-tíz esztendeig tartó súlyos elnyomatási periódusok után lélekben meggazdagodva és politikai súlyban megerősödve kerültek ki a megpróbáltatásokból. A magyar keresztény egyházak ezekből a megpróbáltatásokból a magyar politikai szerkezet különlegességei folytán kimaradtak, s így kimaradtak abból a súlygyarapodásból is, mely ezzel jár. A Horthy-rezim a maga patriarkális rendőrállami szellemével – a Schuschnigg-rezimhez hasonlóan – a legnagyobb tekintettel és készséggel volt az egyházakkal szemben, honorálta minden politikai, erkölcsi és anyagi kívánságukat, keresztény hangszerelésben tartotta a maga antibolsevizmusát, viszont az egyhá-

zak, melyek – a kontinensen legalábbis – mindig könnyen inklináltak patriarkális abszolutizmusok támogatására, ennek fejében nem gyakoroltak kritikát a Horthy-rezsimmel, mint egészszel szemben. A német rémuralom Magyarországon még 1944-ben is közvetett volt, s az egyházak csak 1944 közepén, a borzalmas zsidódeportálásokkal kapcsolatban jutottak egyáltalán oda, hogy eszükbe jusson az állammal ellenkezni. Mielőtt azonban ebből komoly ellenállás megszülethetett volna, megjelent a magyar határon az orosz hadsereg, s a bolsevistáktól való pszichotikus félelem hullámaival együtt az egyházak állásfoglalása végleg megzavarodott és belefulladt az általános zűrzavarba. A felszabadulás után a hangsúlyozottan keresztény politikai erők legfőképpen a Független Kisgazdapárt felé fordultak, melynek két fő vezetője egy református és egy katolikus pap. A hivatalos egyházi körök azonban általában defenzívában vannak a felszabadulás óta: üldözést nem szenvednek, s a demokráciát mint alapot elfogadják, de a készséges és támogató kedvű állam eltűnése, az egyházi birtokoknak egyik napról a másikra való felosztása, a közbiztonság hiányosságai s az egész közélet, mely alig van reájuk tekintettel, riadtta és bizalmatlanná tette őket. Vannak Magyarországon is erősen baloldali szellemű keresztény entellektüelek, írók és politikusok. Az a huzavona azonban, ami a két demokrata néppárt között a választások előtt lezajlott, világosan megmutatta, hogy egy egyházas politikai párt nem lehet haladó és baloldali a hivatalos egyház többségének konzervatív jellegével szemben. A magyar keresztény egyházaknak még nagyon erős belső élményeken kell keresztülmenniük ahhoz, hogy a reájuk támaszkodó politikai párt ne csak úgy legyen demokrata, hogy egyszerűen a maga számára is követeli a demokrácia különféle javait, hanem úgy is, hogy képes legyen a demokráciáért minden erővel harcolni.

Mindezekon kívül van a magyar politikai életnek egy további pártja, a *Magyar Szabadság Párt*, mely a Független Kisgazdapárt jobbszárnyát képviselő kilépett képviselőkből alakult. E pártnak ilyen módon vannak parlamenti tagjai, de nincsen tisztázva, hogy egy választáson jogosult volna-e indulni. E képviselők szereplése főleg a kormánykoalíció három baloldali pártjának szemében volt tüske: ezek voltak azok, akik semmilyen vonatkozásban nem veszik tudomásul a magyar demokrácia cromwelli jelenségeit, s a közrendnek és a tulajdonbiztonságnak – egyébként valóban centrális és égető – problémáját olyan kérdésnek tekintik, mely megéri a koalíció felbontását. E párt társadalmi háttere még nem alakult ki: nyilván azok az értelmiségi, középosztályi és középbirtokos paraszti rétegek reagálnának rája, melyek demokrácia alatt elsősorban tulajdonbiztonságot értenek.

Ha ezek után azt a kérdést tesszük fel, hogy nincs-e olyan komoly politikai árnyalat vagy társadalmi tényező, amely a pártoknak ebből a kaleidoszkópjából kimaradt, akkor egyetlenegy árnyalatra lehetne még gondolnunk, valamilyen

konzervatív, de antifasiszta pártra, olyanra, amelyet például Bethlen István volt miniszterelnök személye jellemezne. Romániában pl. ma is létezik egy liberális párt, mely sok hasonló vonást mutat, különösen a nagytőkés és nagybirtokos jellegű társadalmi háttérével. Hogy egy ilyen párt Magyarországon még csak megalakulni sem próbál, az nem véletlen; s azt is nyugodtan megmondhatjuk előre, hogy ha próbálna megalakulni, az ország körülbelül ugyanúgy reagálna erre a próbálkozásra, mint bármiféle hitlerista vagy fasiszta párt próbálkozására. Hogy Magyarországon ilyen irányzatnak semmiféle létjogosultsága nincsen, az logikusan következik a magyarországi konzervatív, történeti erőknél abból az összeomlásából, amelyet Horthy 1944. március 19-i fiaskója és behódolása jelez. Néhány legitimista, katolikus főúr, aki igen bátran viselte magát a faszizmussal szemben, azt felelhetné erre, hogy a történeti, arisztokratikus Magyarországot ő képviseli, nem pedig a Horthy-rezsim parvenü és hibrid arisztokratizmusa. Ez elvileg igaz lehet, de a kérdés nem az, hogy ki jogosult ezt vagy azt képviselni, hanem az, hogy a döntő történelmi pillanatokban a politika látható formáiban tényleg ki és hogyan állott érte helyt. Minthogy a konzervatív, történeti Magyarország a legminimálisabb politikai szerepet sem tudta vállalni a faszizmus elleni harcban, logikus, hogy a legminimálisabb szerep sem juthat neki a demokratikus Magyarország felépítésében.

Ha végigtekintünk a magyar politikai pártok során, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a jelenlegi konstelláció egészében véve egészséges, és mind a valóság, mind a demokratikus fejlődés követelményeinek megfelel. Helyes és nem lehet másképp, hogy egy faszizmus által fertőzött országban a politikai pártok alakulása ne történhessék minden ellenőrzés nélkül. Helyes és nem lehet másképp, hogy a demokrácia kezdeti periódusában a pártok között a demokratikus jelentőség szempontjából egy bizonyos rangsor alakuljon ki, és ez a rangsor ott, ahol elkerülhetetlen, legális formában is kifejezésre jusson. Helyes végül, hogy az összes párt közül a jelenlegi négy kormányzó párt viselje Magyarországon a politikai felelősséget, mert rajtuk kívül, mint mondtuk, nincsenek az országban demokratikus erők, s az országnak mai helyzetében körülbelül erre a négy árnyalatra van ahhoz szüksége, hogy demokratikus jövőjét erőteljesen felépíthesse.

Ha mármost a pártok együttesét, a koalíciót nézzük, meg kell állapítanunk, hogy Magyarországon ma a négy kormányzó párt nemcsak a parlamenti élet és a kormányalakítás döntő tényezője, hanem tulajdonképpen a politikai tekintély legfőbb forrása, s a legfelsőbb elhatározó és irányító fórum is. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy amit a négy párt a pártközi értekezleten elhatároz, azt nyugodtan lehet törvénynek tekinteni, még ha nem hirdették is még ki. Ez önmagában nincs rosszul így, helyesebben szólva nem is lehet másképpen. Konkrét vonatkozásban azonban ebből sok mindenféle fonákság származik, főleg azért, mert a ma-

gyar politikai életben a koalíciónak mint a politikai művészet egyik eszközének a gyakorlati erkölcsi kódexe még nincs kialakulva. Nincs gyakorlatilag tisztázva a miniszterelnöknek mint a kormány fejének és a pártközi értekezletnek mint a legdöntőbb politikai elhatározások forrásának az egymáshoz való viszonya. A koalíció sokfejségéből csak akkor nem származnak zavarok, ha van valaki – s ennek természetesen a miniszterelnöknek kell lennie –, aki nemcsak mint az egyik pártnak a tagja szerepel, hanem legfőbb feladata éppen az, hogy a koalíció mindennapos működését irányítsa, az ellentéteket kiegyenlítsé, és a koalíciós rendszer kinövéseit lefaragja. Ma főleg személyi ügyekben, de más ügyekben is annyira elburjánzott a kérdéseknek a párttagság vagy a pártgyensúly jegyében való intézése, hogy ez komolyan az ügyek rovására megy. A koalíció gyakorlati erkölcsének a kialakítása és megtisztítása a jövő egyik feladata, mert hosszú időn keresztül a demokratikus pártok koalíciója lesz a magyar politikai élet egyetlen lehetséges formája.

A magyar demokrácia teljesítményei

A megszülető magyar demokrácia első nagy teljesítménye – a semmiből való kezdésnek magában is nagy teljesítményei után – a földreform volt. A földreformot 1945 tavaszán igen hirtelen elhatározás alapján, hallatlanul rövid idő alatt hajtotta végre az Ideiglenes Nemzeti Kormány. A helyszínen a végrehajtás szervei helyi földigénylő bizottságok voltak, amelyek magukból a földigénylőkből alakultak. A felmerült viták elintézésére megyei és országos földbirtokrendező tanácsok szolgáltak. Éppen a felmerült rengeteg vitával kapcsolatban emlegetik mind gyakrabban a földreform túl gyors lebonyolításából származó bajokat, s fölmerült néhány olyan vélemény is, hogy ennek a hebehurgyán végrehajtott földreformnak komoly része van Magyarország súlyos élelmezési helyzetében. Mielőtt még túlságosan elterjedne ez a teljességgel egyoldalú beállítás, igyekezzünk a földreform nagy történeti cselekedetének a hiteles mérlegét felállítani.

Az egyházi és világi nagybirtok a magyar társadalmi szerkezet megkövesedett állapotának és a magyar néptömegek elmaradt emberi méltóságának egyik legdöntőbb tényezője volt. Hatása sokkalta kiterjedtebb volt a nagytőke kizsákmányoló hatásánál, mert az nem terjedt túl a munkaerő és a munkaidő kihasználásán; kiterjedtebb volt a közigazgatás elnyomó és elaljasító hatásánál, mert az nem terjedt túl az emberek igazgatási úton elérhető életmegnyilvánulásain. A nagybirtokot mindezekről az elnyomó tényezőktől az különböztette meg, hogy a szónak csaknem középkori értelmében *területi* hatalom volt, mely a hatásköre

alá eső embereknek az életét úgyszólván minden vonatkozásban determinálta. Magyarországon voltak községek, amelyek egész egyszerűen egyetlen uradalom területéhez tartoztak, ahol a községi bíróválasztás abban állott, hogy a béresek megválasztották az uradalmi ispánt községi bírónak, s akkor az uradalmi ispán a magyar állam jogán ítélezett azokban a kisebb perekben, melyek az uradalom és alkalmazottai között felmerültek, és ítélezett azokban a kihágásokban, melyekért az alkalmazottakat az uradalom feljelentette. Magyarország egyszer-kétszer már nekidurálkozott annak, hogy a nagybirtokrendszert felszámolja, de a nagybirtok politikai hatalma biztosította, hogy mindannyiszor csak elvetélt részletmegoldások jöttek ki a dologból, s ezek is belefulladtak az aprólékos előkészítés s a nagybirtokra különös tekintettel lévő végrehajtás ingoványai-
ba. Hozzájárult ehhez, hogy az utóbbi két évtizedben a nagybirtoknak egy része – a feudális munkásviszonyok érintetlenül maradása mellett – gazdasági technika szempontjából igen erősen fejlődött, s igen fontos tényezője lett mind a magyar közellátásnak, mind a magyar kivitelnek. Ennek következtében az utóbbi években a magyar nagybirtok érdekeinek képviselői a kérdést egyszerűen úgy tették fel, hogy a nagybirtokrendszer megszüntetésével az ország termelési és élelmezési érdekei igen súlyos kárt fognak szenvedni.

Az 1944–45. évi katasztrófa ebben a kérdésben olyan új helyzetet teremtett, mely minden eddigi meggondolást tárgytalanná tett, és – szerencse a szerencsétlenségben – nemcsak hogy megnyitotta a társadalmi és politikai szempontból szükséges átalakulás útját, hanem ezt az utat egyúttal az egyedül lehetséges megoldássá is tette. A háború folytán ugyanis mindenekelőtt a nagybirtokosok és a nagybirtok exponensei hagyták el igen nagy százalékban a földeket. A németek magukkal vittek minden mozdítható felszerelést és állatállományt. Ezzel szemben csupán a kisbirtokosok mentették, ami menthető, a nagybirtok – a maga közpon-
tosítottága és könnyű kézbevehetősége folytán – túlnyomó részben teljesen szét-
hordódott. Amit nem vittek el a németek, az széthordódott az utánuk következő zűrzavarban, úgyhogy 1945-ben ott állott a magyar termelés, hogy igásállatok nélkül, gépek nélkül és fejlett módszerek lehetősége nélkül kellett megművelni az ország egész területét. Ha soha senki földbirtokreformról még csak szót sem ejtett volna Magyarországon, ebben a helyzetben akkor sem lehetett volna más csinálni, mint földtelen kisparasztok között fölosztani megművelés végett a nagybirtokok egész területét. S ezek a földtelen kisparasztok azokról a területekről nem mentek volna ki akkor sem, ha nincs földbirtokreform-törvény, s a földet nem tulajdonba kapták volna. Minden olyan beállítás, amely országos érvennyel azt állítja, hogy a földbirtokreform Magyarország élelmezési helyzetén rontott, egészen egyszerűen primitív és komisz rosszhiszeműség. A valószínű az, hogy javított, bár az is valószínű, hogy nem túl sokat.

A földreform lezajlása óta eltelt idő rengeteg keserű vitának és pereskedésnek az ideje volt. Innen az a kiélezett és kedvetlen hangulat, amely a felületen a földbirtokreform körül terjeng, ami azonban egész egyszerűen bagatell dolog a mellett a felmérhetetlen jelentőségű változás mellett, amit a földbirtokreform végrehajtása az ország jövőendő társadalmi fejlődése számára jelent.

A földbirtokreform körüli viták lényegében akörül forrnak, hogy sok helyen a reform rendelkezésein túlmenően is igénybe vettek földet, s a régi birtokosok vissza akarják kapni a földet akár azért, mert a törvény rendelkezései ellenére vették el tőlük, akár azért, mert a törvény egyik vagy másik rendelkezését a maguk javára értelmezik. A probléma most meglehetősen ki van élezve abban az irányban, hogy egyik oldalról – főleg a kisgazdapárt jogászainak és általában a föltétlen közbiztonság híveinek oldaláról – a jog- és vagyonbiztonság helyreállításának próbáját látják abban, hogy a demokratikus magyar állam visszaadja azt, amit bárkitől jogtalanul vettek el. Másik oldalon viszont a földhöz jutott magyar nép elleni merényletnek tekintenek minden visszavételi kísérletet, és a jelszó az, hogy „aki a földhöz nyúl, meghal”, vagy hogy „földet vissza nem adunk”. A bajok gyökere a földbirtokreform-törvény kompromisszumos jellegében van. A törvény száz holdig engedi megtartani a birtokot, kivételesen kétszáz holdig, ha a tulajdonos paraszt, és háromszáz holdig, ha különleges érdemeket szerzett a fasiszmus elleni harcban. Ezek az alsó határok a törvény meghozatalának pillanatában hallatlanul radikálisnak tűntek, valójában azonban éppen olyan önkényesek voltak, mint ha száz helyett ötven vagy ötszáz hold lett volna a maximum. A földreform alapjelszava ugyanis az volt, hogy a „föld azé, aki megműveli”. Ezt tudta mindenki, a törvény szövegét ellenben nem olvasta végig mindenki. A földigénylő bizottságok tehát igen gyakran kisebb minimumokat alkalmaztak, egész egyszerűen azért, mert az illető úgyszemint tudja megművelni mind a száz holdat, s igen gyakran egészen kis birtokokat is elvettek azért, mert a tulajdonos nem maga művelte a földjét. Nem jog és önkény állanak itt tehát szemben, hanem kétféle jogérzet, s a feladat az lett volna, hogy a földigénylő nép jogérzetéhez, amely igen jól megérezte a rendelet felemás voltát, merjük hozzáigazítani magát a törvényt is. Végeredményben nagyon súlyos dolog, ha valakitől elveszik mind a száz holdját a törvény ellenére, de nem kevésbé súlyos dolog, ha két földhöz juttatott paraszt közül az egyik megtartja a földet, a másiktól pedig visszaveszik azon a címen, [hogy „törvénytelenül” jutott hozzá], annál is inkább, mert a földosztás során kiderült, hogy több földigénylő jelentkezett, mint amennyi földet ki lehetett osztani.

Sajnos, a magyar politikai sajtó atmoszférája – melyre még ki fogunk térni – megakadályozta, hogy ezt az egész helyzetet tiszta megvilágításban terjesszék a közvélemény elé. A szabálytalanul elvett földek visszaadását és a legszigorúbb

jogrendet hirdetőik úgy beszéltek a dologról, mintha itt a brigantiktól kellene lopott jószágot visszavenni, a „földet vissza nem adunk” hívei pedig úgy kezelték a kérdést, mintha nagybirtokok helyreállításáról volna szó. A valóságban az egész kérdésnek ki lehet húzni a méregfogát a kárpótlás sorrendjének a megállapításával.

Visszatekintve az egészre, azt kell mondanunk: kár, hogy a magyar földreformtörvény nem állapított meg még alacsonyabb maximumokat. A törvény ugyanis csak addig tűnt fel radikálisnak, amíg a nagybirtokrendszer félelmetes és gigantikus méretű létezéséhez mérték, abban a percben, amint szembenézünk azzal a reális ténnyel, hogy Magyarország átváltozott a meglehetősen elaprózódott kisbirtokok hazájává, fölöslegesnek tűnik, hogy ezeknek a tömegéből továbbra is kiemelkedjenek a száz- és kétszáz holdas birtokok, holott a dolgok egészséges fejlődése nyilván az egy család megélhetését biztosító, tíz-húsz holdas típus általános elterjedését kívánja. Ezek azonban olyan dolgok, amelyek egy céltudatos birtokpolitika keretében a jövőben is megoldhatók.

A magyar demokrácia teljesítményei között kell felsorolnunk a fasiszmus és a reakció üldözésére lebonyolított akciókat is. Ezek az akciók három vonalon folytak: először a háborús bűnösök és vezető fasiszták elleni bírói ítéletek, másodsor az internálások, harmadszor a közalkalmazottak és más szakmák igazolására szolgáló eljárás vonalán. A népbírói eljárás a szakszabírói és a laikus bíráskodás egészében helyes kombinációján alapult, és eredményei olyanok voltak, hogy minden jobbról vagy balról jövő kritika ellenére is meg tudta őrizni a maga tekintélyét. Nem volt mindig szerencsés, hogy időnként újságcikkek kívánták megszabni, hogy egyes vádlottak ellen milyen bűncselekmények bizonyultak be, s ennek alapján történt azután a népbírói ítélet helyeslése vagy kritikája.

A magyar demokrácia következő nagy teljesítménye a végleges nemzetgyűlési választások megtartása volt. A választások kedvező előjelek mellett indultak el. A későbbiekben majd jellemezni fogjuk azt a feszültséget, mely egyrészt az országnak polgári konszolidációra törekvő, a berendezett nyugat-európai demokratikus játékszabályokba kapaszkodó és a kommunizmustól való félelemben élő rétegei, másrészt a társadalmi átalakulás tempóját izgatottan sürgető, mindenütt a reakció és a fasiszmus nyomait kereső és üldöző kommunista politika között volt. A konszolidációs oldal a kommunista párt csökkenő népszerűségében bízva a legnagyobb mértékben, hangsúlyozottan forszírozta a száz százalékgig szabályos, nyugat-európai mértékkel mért választások szükségességét, egyrészt mert meg volt győződve, hogy ilyen választások a kommunista párt megsemmisítő vereségével végződnének, másrészt mert az orosz hadsereg és a kommunista párt politikai túlsúlyára való tekintettel eleve valószínűnek tartotta, hogy a választások nem lesznek egészen tiszták, és erre az esetre készenlétben volt arra, hogy

a tisztaságnak ezeket a hiányait minél nagyobb hangsúllyal leszögezze. A másik oldalon, a kommunista párt részéről szintén komoly nyugtalansággal néztek a választások eredménye elé, különösen mióta a budapesti törvényhatósági választáson – általános meglepetésre – a közös listán indult két munkáspárt a mindenki által várt ötvenöt-hatvan százalékos többség helyett kb. negyvenöt százalékos kisebbségben maradt. Ilyen körülmények között a kommunistáktól sem állt távol az a gondolat, hogy az országszerte meglévő politikai tempóelőnyöiket és túlsúlyukat lehetne a választások eredményére is kihatóbb módon kamatoztatni. Ez az elgondolás gyakorlatilag főleg olyan tervekben nyilvánult meg, melyek ezt az elgondolást úgy gondolták keresztülvinni, hogy a választói névjegyzék összeállításában és a választások lebonyolításában valamilyen, a nemzeti bizottságok összetételéhez hasonló bizottságnak akartak szerepet juttatni, másrészt a választási eredményeknek mindenféle jogászias vagy bírósági jellegű kontrollját – különös tekintettel a fennálló bírósági szervek iránti bizalmatlanságukra – ki akarták kerülni. Maga a választói törvény végül kompromisszumos formát kapott: a választójogi névjegyzék összeállításában, a választásokból kizárandó személyek megválasztásában és a választásnak magának a lebonyolításában is a kommunisták által kívánt összetételű bizottságoké lett a döntő szó, melyekben a munkáspártok rendszerint többségben voltak. Hasonlóképpen kikapcsolták a választás elleni panaszok elbírálásából a közigazgatási bíróságot, mely ellen a baloldal részéről különösen erős bizalmatlanság nyilvánult meg, s a törvény erre a célra egy részben bírákból, részben pártkiküldöttekből összetevődő ad hoc vegyes bíróságot létesített. A másik oldalról viszont magának a választásnak a procedúrájában, a szavazókörök nagy számában és a visszaélések elleni garanciák kitűzésében érvényesült a kisgazdapártnak az a kívánsága, hogy technikai síkon az eljárás a pártatlanságnak minél több garanciáját mutassa fel. Miközben a választójogi törvény megalkotásának igen gyors tempójú előkészületei folytak és befejeződtek, két esemény adott az egész kérdésnek meglehetősen válságos fordulatot. Az egyik Bevin angol külügyminiszter beszéde volt, mely Magyarországon – Romániával és Bulgáriával együttesen – valamiféle új totalitárius rezsim meglétét panaszolta, s amely Magyarországon a Független Kisgazdapárt köré tömörült polgári konszolidációs, de még inkább a polgári és birtokosi reakciót azzal az izgalommal és azzal a reménnyel töltötte el, hogy Nagy-Britanniának a magyar belpolitikába való s az orosz hegemonia ellen irányuló közbelépése küszöbön áll és hamarosan várható. A másik esemény [az említett] budapesti és Budapest környéki községi választások voltak. Mindkét esemény vérmes és túlzott reményekkel töltötte el a konszolidációnak és a reakciónak egymáshoz szorult erőit, másrészt a legnagyobb mértékben idegessé tette a kommunistákat és a radikális baloldaliakat. Míg egyrészt a budapesti választások a legnagyobb

mértékben nyugtalanná tették a kommunistákat az országos választások várható eredményére nézve, másrészt kezdtek rájönni arra is, s világossá vált az is, hogy pár százalékos eltolódás jobbra vagy balra igen kétes értékű eredmény a kommunista párt számára, ha ennek fejében bizonytalanná válik az eddig stabil koalíción alapuló magyar kormányzatnak a nyugati hatalmak által való elismerése. Ebben a nyugtalanító helyzetben volt egy pillanat, amikor mindkét fél őszintén megbánta, hogy egyáltalán ilyen korán belefutott a választásokba, és mindkét fél legalább annyira félt az ilyen vagy olyan úton elérhető sikerektől, mint a várható sikertelenségtől vagy bukástól. Ebben a hangulatban merült fel pár napig az összes párt egységes közös listájának gondolata, mely – tekintettel a magyar koalíciónak a román, bolgár és délszláv koalícióknál szélesebb alapjaira – nem jelentette volna ugyan komoly pártoknak és erőknél a választásból való kihagyását, de mindenesetre jelentette volna a választások merő formalitássá válását. Ez pedig amennyi nyereséget jelentett volna a köznyugalom szempontjából, ugyanannyi veszteséget jelentett volna a politikai nevelődés szempontjából, és súlyosbította volna a magyar politikai életnek azt a fejlődési tendenciáját, mely a választások komolyságának csökkentésével demoralizálja a demokratikus fejlődést. Utolsó pillanatban azonban az egész feszült helyzetből egy igen épkezláb és egészséges megállapodás sült ki: a koalícióban részt vevő pártok előre megállapodtak abban, hogy a koalíciót a választások után is és a választások eredményére való tekintet nélkül fenntartják, és ennek a koalíciós kormányzásnak a valószínű arányszámaiban is nagyjából megállapodtak. Ugyanakkor pedig együttesen kiáltvánnyal fordultak az ország lakosságához, melyben leszögezték a kormányprogram közös alapvető vonásait, és figyelmeztették az ország lakosságát a helyzet komolyságára és a választások tisztaságának a fontosságára. Ilyen előzmények után – a helyzet kieleződése, majd a megriadás s végül a józan összeszedelőzködés egymásutánja után – a választás nyugodt, mondhatnám tompított hangulatban, minden komoly zavar, visszaélés vagy terror nélkül zajlott le: a választást vezető bizottságok – összetételükre és többségükre való tekintet nélkül – incidens nélkül funkcionáltak, a különleges választási bíróságnak pedig semmi dolga sem akadt, mert panaszt nem adtak be. A választások meghozták a kisközpártoknak a várt abszolút többséget, de nem sokkal az ötven százalék fölött, viszont a választás egyik meglepetése volt, hogy a kommunista párt az ellenfelei által neki szánt öt-hat százalék helyett tizenhét százalék szavazatot kapott, s ezáltal a választás – igen csekély eltéréssel – igazolta azt a megállapodást, amely a koalíciós kormány összetételére vonatkozóan már előzetesen megtörtént. Az egész procedúrában a sok felületi izgalom mögött világosan megérződött az adottságoknak egy mélyebben fekvő egészsége, s a végeredmény nagymértékben hozzájárult Magyarország politikai helyzetének stabilizálódásához mind bel-, mind külpolitikai síkon.

A magyar politikai fejlődés következő lényeges lépése az államforma kérdésének végleges rendezése, a köztársaság kikiáltása volt. Ezt a lépést másfél éven keresztül úgy kezelték a politikai fórumon, mint egy nagyon nyugtalanító, kétélű és kényes kérdést, bár az első pillanattól kezdve nem volt vitás, hogy az Ideiglenes Kormányzat és az Ideiglenes Nemzetgyűlés teljesen új legitimitást kezdene, és semmi közük a Horthy-rezsimhez nincs. Maga a baloldal is bizonyos hezitálással fogott hozzá a kérdéshez, mert Magyarországon ugyan sem a monarchista, sem a horthysta irányzatnak nem voltak komoly számú hívei, azonban a huszonöt esztendőös Horthy-rezsim annyit elért, hogy a köztársaságot valami olyannak állította be, mely ugyan emelkedetten és szimpatikusan szokott kezdődni, azonban végül is zűrzavarra, felfordulásra és diktatúrára vezet. A monarchista és horthysta erők nem voltak az országban nagyszámúak, de sokan azt várták, hogy a kommunistáktól való idegenkedés ki fog terjedni a racionalista baloldal által követelt köztársasági államformára is. A másik oldalról viszont a legnagyobb mértékben szükséges volt a közjogi ideiglenességnek minden téren való lezárása. Magyarországon a köztársaság kikiáltását csupán egyetlenegy célkitűzés jegyében lehetett volna komolyan késleltetni: a királyság későbbi helyreállításának a mellékgondolatával. Legitim királyság pedig, amely a legitimitásnak komoly súlyával jelentkezhetett volna, csupán a Habsburg-monarchia örökösének a trónra ültetésével s így egyben az Ausztriával közös perszónálunióban lett volna elképzelhető. Egy ilyen kombináció a magyar s vele együtt a kelet-európai fejlődés szempontjából a legnagyobb mértékben veszedelmes és retrográd lenne. Két okból is: egyrészt újból kikapcsolná Magyarországot a kelet-európai és balkáni népek természetes közösségéből, és újból összekapcsolná a teljességgel német nyelvterületet és kultúrát reprezentáló Ausztriával, s ezen a hibrid képződményen keresztül ismét előtérbe hozná a politikusoknak azt a hibrid fajtáját, mely az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó dekadens évtizedeit oly vigasztalanul jellemezte. Belpolitikai síkon pedig egy ilyen kombináció merőben azokra a negatív érzelmekre támaszkodna, melyet Magyarországon 1945 óta a demokrácia gyermekbetegségei váltottak ki; a biztonságkeresésnek, rémüldözésnek és sérelmeknek erre a hangulatára pedig komoly demokratikus fejlődést építeni aligha lehet. Ezek a megfontolások a legnagyobb mértékben latba estek abban az irányban, hogy Magyarországon a közjogi kétértelműség ne legyen többet feltalálható.

Az államforma kérdésének a politikai kibontakozása – éppúgy, mint a választás alkalmával –, a valóság és a dolgok belső erőinek az érvényesülése megcáfolta a kérdésekbe való belevágástól rettegők aggodalmait. A köztársaság kérdését a koalíció pozitív szárnyát képviselő kiscgazdapárt baloldalán, országos viszonylatban tehát középről vetették fel, s a baloldali pártok részéről lelkesen, a koalíció konszolidációs szárnya részéről pedig lelkesedés nélküli helyesléssel fogadták.

A nemzetgyűlésben egyetlen képviselő szólalt fel a királyság történeti intézménye érdekében anélkül, hogy felszólalása az országban visszhangot keltett volna, s újból kiderült, hogy Magyarországon a Horthy-rezsim összeomlásával a múlthoz való bármiféle hamis ragaszkodás lehetősége is radikálisan összeomlott.

A köztársaság mint racionalista intézmény természetyszerűen nem tudta megnyerni a koalíció pozitív oldalának a tomboló helyeslését, de a koalíció baloldala is annak hangsúlyozásával állt ki teljes erővel a köztársasági megoldás mellett, hogy a köztársasági államforma önmagában még nem garanciája a demokráciának. Ezek után pedig az ország méltósággal, de túlzott vagy hamis pátosz nélkül kikiáltotta a köztársaságot, és meghozta az erre vonatkozó törvényt. Ez a törvény pedig, helyesen és józanul, nem fogott hozzá, hogy Magyarországnak tetőtől talpig új alkotmányt adjon – ehhez az ország nem volt elegendően éretten és termékenyen alkotó forradalmi hangulatban –, hanem egyszerűen szabályozta a köztársasági államfő helyzetével kapcsolatos kérdéseket. Ezzel a közjogi ideiglenesség utolsó nyomai is megszűntek, s a stabilizálódásnak egy újabb komoly lépését tette meg az [ország].

A magyar demokrácia feladatai

A következő lépés, mely megoldásra vár, s mely újabb izgalomhullámmal borította el Magyarország politikai életét, a tisztviselői létszámcsökkentés kérdése. A kérdés a távoli szemlélőnek úgy tűnhetik fel, mint egy merőben gazdaságpolitikai művelet, mely az infláció elleni küzdelem egyik lényeges része. Valójában azonban a katasztrofális áruhiány és háborús pusztítás folytán az infláció elleni küzdelem még nemigen juthatott döntő stádiumába, s a tisztviselői létszámcsökkentést nem annyira ez tette aktuálissá, mint inkább az a hatalmi helyzet, amivé a Horthy-rezsim huszonöt esztendő uralma alatt a közigazgatás s az azt kezében tartó tisztviselői kar kinőtte magát. Ez a tisztviselői kar attitűdjeiben és társadalmi megkülönböztetésre való igényével a régi nemesség örököseként jelent meg, s ennek megfelelően is viselkedett. Ugyanakkor azonban mind nagyobb mértékben belefolyt egy helyenként elkispolgárosodó, helyenként egyenesen elproletarizálódó bürokratikus társadalomnak a tengerébe. Ezen keresztül ezer szállal összekapcsolódott azzal a nyugalomra, biztonságra és konszolidációra beállított középső tömeggel, melynek [egyrészt] nyugalomra, biztonságra és konszolidációra való törekvése, másrészt politikai zavarodottsága és jellegtelensége oly lényeges tünete volt a fasiszták sikerének, és bizonytalansági tényezője minden közép-európai társadalmi fejlődésnek. A reakciós tisztviselők kicserélése a választások lezajlásától kezdve állandó programpontja a baloldálnak, s e programpont

megfogalmazását, mint általában minden politikai akció megfogalmazását, elsősorban a kommunista párt alakította ki. Ennél a nagyon komplikált matériánál azonban ismét megmutatkozott a kommunista politikai kategóriák túlságosan leegyszerűsített és kemény volta. A kommunisták újból meg újból úgy operálnak a reakcióval és a reakciós tisztviselővel, mint egy szubsztanciálisan létező, konkrét személyekben megfogható valamivel, amelyet valamiféle eljárással fel kell fedezni, hatalmi pozíciójából ki kell mozdítani, és ezáltal a kérdés meg is van oldva. Nem veszik azonban észre azt a rengeteg, mind társadalmilag, mind politikailag középen álló és szilárd orientálódási alapokkal nem bíró elemet, melyekből éppúgy lehetnek reakciósok, mint demokraták, és melyeket éppen a reakció elleni harcnak az agresszivitása és a kíméletlensége szorít bele a félelembe és ezen keresztül a reakcióba. Ilyen körülmények között a létszámcsökkenés politikai és technikai előkészítése részben a politikai hangulat megoszlása, részben a kérdés tárgyi nehézségei miatt igen nehezen haladt előre, ennek következménye pedig az volt, hogy 1946 tavaszán szerte az országban népítételek zajlottak le, melyek reakciós tisztviselőket erőszakkal távolítottak el hivatalukból. Ezekről az akciókról nemcsak szerte a világban, de Budapesten is mind jó, mind rossz irányban igen irreális hírek terjedtek el. Az egyik irányban úgy állították be őket, mint a spontán népi forradalmiság és a csalhatatlan népi bölcsesség hatalmas megnyilatkozásait, másik oldalról pedig mint szörnyűséges és vérszomjas, rendszerint nem is helybeli csavargók rablással és erőszaktevével párosult kitéréseit, akik a helybeli józan lakosság terrorizálásával hajtották végre a maguk erőszaktevéleit és rablásait. Közeli nézve ezek az akciók furcsa keverékei voltak az irányított-ságnak és a spontaneitásnak, valamint az ösztönös józanságnak és igazságatlanságnak. A népítételeket mindenütt a három baloldali párt szervezetei kezdeményezték, tehát nem indultak teljességgel spontán erőből, ugyanakkor erősen összefonódtak azzal a valóban ösztönös és valóban ellenséges érzéssel, melyet a régi bürokrácia helyen maradása vagy visszaszivárgása a népben országszerte kiváltott, s e kitérések természetesen igazságatlanságok[hoz vezettek], különösen ott, ahol a népítételeket egészen egyszerűen az erélyes tisztviselők és különösen pedig az adóbehajtásban erélyes tisztviselők ellen fordították. Maguknak az akcióknak a tényleges lefolyása általában sok helyt volt fenyegető, és különösen fenyegető volt annak a tisztviselőrétegnek a számára, amely a proletárdiktatúra és a Horthy-rezsim alternatívája közepette nőtt fel, és zúgolódó néppel szemben nem ismert más eljárást, mint vagy a karhatalom háttérjén maga mögött tudó kíméletlen brutalitást, vagy a riadt és gyáva meghunyászkodást. Valójában azonban ezek a megmozdulások a legtöbb helyen nem voltak sem vérszomjasak, sem gonosz szándékúak, s ha Magyarországon a köztisztviselők jobban be lettek volna állítva a tüntető tömegekkel való erélyes, józan és presztízsszempon-

tokat nem nézően engedékeny tárgyalásokra, akkor ezeket a népmozgalmakat összes kívánságaikkal és követeléseikkel együtt minden polgármester és minden helyi főtisztviselő a saját hatáskörében el tudta volna intézni. Így azonban országos problémákká nőttek ki magukat, melyek azután egy országos jelentőségű, egyébként teljességgel békés lefolyású budapesti tüntetésben kulmináltak, melyben most már azon volt a hangsúly, hogy a reakciós tisztviselői kar fedezékéül szolgáló Független Kisgazdapártban a baloldali pártok szakadást provokáljanak a reakciós és demokratikus elemek között. Pár nappal később a Független Kisgazdapárt kitessekelte a maga legkonzervatívabb és legmerevebb tagjait, s a pártok megállapodtak a tisztviselői létszámcsökkentés erélyes végrehajtásában. Ez a kérdés társadalmi kihatásaiban kényesebb és nehezebb, mint – az első elindulás kérdésétől eltekintve – a magyar demokráciának bármely eddigi politikai kérdése, s megoldásánál kell majd elválnia annak, hogy mennyire erőteljesek azok a mélyebben fekvő egészséges erők, melyek Magyarországot a felszabadulás óta – a felületi izgalmak mögött hatva – az egymást követő politikai válságokon szerencsésen túljuttatták.

Ennek a sikere igen nagy részben azon múlik, hogy a tisztviselői létszámcsökkentés lebonyolítói mennyire tudják felismerni a létszámcsökkentés kérdése mögött meghúzódó komplex társadalmi kérdéseket, mennyire tudják megakadályozni, hogy könnyen fasizálható, helyüket nem találó, deklasszált tömegek keletkezzenek, és mennyire tudják a közigazgatásnál a merőben személyi kicserélést összekapcsolni egy olyan organikus szervezeti reformmal, mely a közigazgatás személyi változásait az önkormányzati élet megerősödésével és a közigazgatás szervezeti hatékonyságának a növelésével tudja összekapcsolni.

A magyar demokrácia előtt álló egyik legkomolyabb feladat a közbiztonság megszilárdítása. Az ember élete, az ember szabadsága és az ember vagyona kb. 1941 tavaszától, Jugoszlávia megtámadásától s ezzel egyidejűleg a szoldateszka nyeregbe kerülésétől kezdve került mind nagyobb mértékben ebek harmincadjára. Ettől az időtől kezdve lehetett zsidó üzletek igénylésével és zsidó állások elfoglalásával könnyen megvagyonosodni, ekkor lehetett zsidó hitelezők munkaszolgálatra való behívásával adósságoktól megszabadulni, majd később, 1944-től, a német megszállástól kezdve lehetett zsidókat gettóba záratni, végül 1944 októberétől kezdve lehetett zsidókat az utcán lelőni. Magyarországnak hadszíntérré válása nem járult hozzá különösebben ahhoz, hogy az élet, a szabadság és a vagyon tisztelete megerősödjék. A felszabadulás után még sokáig megmaradtak ezeknek a lehetőségeknek az utórezgései, s bőven akadtak olyanok, akik ezekkel a lehetőségekkel már mint a politikai, társadalmi és üzleti harc megszokott formáival próbáltak tovább élni. A felszabadítás utáni teljes káoszban alakult meg a magyar rendőrség, melyet azóta és bizonyos mértékig még most is vá-

dolnak azzal, hogy a közbiztonság hiányaiban nemcsak mulasztásaival, hanem cselekedeteivel is részesült. A rendőrség védelmezői viszont azt hangsúlyozzák, hogy a rendőrség egy forradalmi jelentőségű vállalkozás, amelynél a forradalmi feladatok tudata a helyes, a fasizmus és a reakció elleni harci készsége a fontos, nem pedig a vagyonos és középosztályú rétegek testi és lelki nyugalmával való aprólékos törődés. Ha túllépünk ezen a primitív alternatíván, és közelebbről nézzük a dolgokat, nyilvánvaló, hogy a rendőrségnek van egy szakmai része, melyet nehéz forradalmi alapon csinálni, és van egy kisebb, a fasizmus fölszámolásával elkerülhetetlen politikai része, amelyet nehéz szakmai alapon csinálni. Az új rendőrség ellenfelei nem szűnnek meg a régi rendőrség kiváló szakértelmét dicsérni.

A másik nagy feladat, mely a magyar demokrácia előtt áll, s melynek megoldása nem egyedül rajta múlik: a békeszerződések előkészítésének s maguknak a békeszerződéseknek a kérdése. Ebben a vonatkozásban a múltnak két súlyos adottsága az, amely a mai helyzetben az egészséges kibontakozást nehezíti. Az egyik, hogy Magyarországot a fasizálódás útjára igen nagy részben a trianoni békeszerződés juttatta. Ez a békeszerződés azt a súlyos oktalanságot követte el, hogy a történeti Magyarország felosztásának szükségszerű, de önmagában is eléggé fájdalmas műveleténél nem helyezkedett a történeti elvet egyenrangúan felváltani képes etnikai és önrendelkezési elvnek a szilárd elvi alapjára, hanem a történeti Magyarország felosztása során Magyarországot még a saját etnikai határainál is több ponton szűkebb területre szorította. Ilyen módon tudott létrejönni a demokráciával szemben az a hangulat, hogy a demokrácia elvei, mindekelőtt az önrendelkezés, sötét és rosszhiszemű fallációk, melyek a győztesek és az ügyesebb szomszéd népek érdekeit szolgálják. Ugyancsak a trianoni határon túl maradt magyarok sérelmei és panaszai tartották fenn az integer történeti Magyarország illúzióját, mert a megmaradt, igen sokféle politikai hazugság hálójába belebonyolódott országban azt az illúziót keltették, hogy a határokon túl maradt vagy a határokon túlról átmenekült magyarok panaszai mögött az egész levált országrész vágyik vissza mindenestől az integer történeti Magyarországba. A békeszerződésnek első és eminens feladata volna a trianoni béke lélektani hatásának tanulságait levonni egy szilárd elvi alapokon álló békeszerződés létrehozásával.

A helyzet másik teherképe viszont a közelmúltból adódik: abból a tételből, hogy Magyarország ezt a háborút mint Németország utoljára és legszerencsétlenebbül kiugró szövetségese folytatta végig, s ennek következtében annak a fegyverszünetnek, melyet kapott, első és magától értetődő rendelkezése a trianoni határok közé való visszahúzódás volt. Az elmúlt nyolc esztendőben Magyarország területi követeléseit vagy Németország követeléseivel párhuzamosan, vagy – mint Románia esetében – ugyan Oroszország követeléseivel párhuzamosan, azonban a tengely erőire támaszkodva érvényesítette, a területi követeléseiben

nem maradt meg a szigorú etnikai követelések mellett, hanem újból visszatért a történeti Magyarországnak idegen nyelvű területeire támasztott igényeihez is.

Ebből a kétirányú helyzetből a magyar béke-előkészítés politikája számára az az utolsó dilemma adódik, hogy ha a magyar békekötés számára a demokráciának elvi alapokon való határkövetelését [fogalmazza meg], akkor a szomszéd államok részéről azzal a tárgyilag nem komoly, de lélektanilag teljességgel érthető váddal találja magát szembe, hogy újból a történeti Magyarországot akarja helyreállítani, s irredentára és hódításra tör. Ha viszont elfogadja a trianoni határokat, akkor az országon belül kelti fel másodsor is azt a hangulatot, hogy a demokrácia és az önrendelkezés gondolatai merőben csak álcázói egy brutális hatalmi versenynek és az erősebb érvényesülésének. A magyar közvélemény általában tisztában van azzal, hogy mennyire súlyosan esik latba az a politikai szerep, melyet Magyarország 1938–1945 között folytatott. Ugyanakkor azonban a magyar közvélemény meglehetősen keserűséggel emlegeti, hogy a románok, akik aránytalanul nagyobb katonai részvételt fektettek a németek ügye mellé, a német szövetségből való kiugrásuk ügyesebb politikai megszervezésével olyan előnyre tettek szert, mely merőben az ügyesség jutalma nem lehet. Nem kevésbé keserűséggel mutatnak rá, hogy a csehek a protektorátus ideje alatt nemcsak hogy teljes mértékben alá támasztották a német gazdasági erőfeszítéseket, hanem még egy bizonyos prosperitáshoz is jutottak, és most óriási politikai előnyhöz jutnak abból a tényből, hogy a nyugat-európai hatalmaknak velük szemben rossz volt a lelkiismeretük, hogy volt egy legálisan elismert emigrációs kormányuk, hogy a német uralom nyolc esztendeje alatt helyenként hősiessé, de teljességgel szörvénnyel ellenállást produkáltak. Végül legteljesebb ingerültséggel utasítják vissza azt, hogy az a Szlovákia, mely a magyaroknál öt évvel korábban és sokkalta teljesebben lefeküdt a németeknek, ma egyszerűen átvedlik csehszlovákká, s ezen a címen fasiszta szlovákok ítélnék a Szlovákiához jutott demokrata magyarok megbízhatósága vagy meg nem megbízhatósága felett. Csupán Jugoszlávia az, amellyel szemben komolyan fennáll Magyarországon az erkölcsi obligáció érzése, aminek az egyik tényezője az újvidéki szörnyű mészárlás súlyos emléke, másik tényezője az a megbecsülés, amit Jugoszlávia helytállásával a demokratikus világban és a demokratikus Magyarországon is szerzett, végül pedig a méltányos bánásmód, melyet Jugoszlávia a területére visszakerült magyar kisebbséggel szemben folytat. Mindezekben a keserűségekben vannak kiélezett és vannak elfogult momentumok. Egy azonban bizonyos: nem szabad elfelejtenünk, hogy az egyes kelet-európai országok különféle s helyenként egészen mellékes tényezőkön múló politikai elhelyezkedése mögött az erkölcsi demoralizáltságnak, a nemzeti elfogultságnak és a politikai visszásságnak egy csaknem teljességgel homogén masszája található, és mindent el kell kerülni, ami arra vezethet, hogy a demokrácia, szocializmus,

antifaszizmus és a reakció elleni harc nyugat-európai mértékű kategóriája mögött a valóságban rosszhiszemű és kicsinyes helyi, nemzetek közötti bellum omnium contra omnes üsse fel a fejét.

A béke-előkészítés problémája 1946 elején egy rövid, de társadalmilag igen éles feszültséget is kirobbantott, nem annyira a politika, mint inkább a politikai publicisztika terén. Ennek során az egyik oldalról fölvetették az etnikai határok szükségességét, s a kérdésfeltevésnek volt egy kis olyan színezete is, mely ezt a kérdést az etnikai határokra való igény formájában fogta fel. A másik oldalról a kommunista párt képviselői voltak azok, akik elsőnek siettek ezt a hangot viszszaautasítani, s ezenközben olyan mértékben kihangsúlyozták Magyarország háborús felelősségét, szerencsétlenül pont a szlovákokkal való összehasonlításban, hogy ezzel az elcsuszamlással keltettek igen rosszízű hangulati visszahatást a magyar közvéleményben. Az egész vitát azután hamarosan sietve abba is hagyták, ami az adott helyzetben az egyedül lehetséges okos gondolat volt, a reakció azonban, amit fölka-vart, meglehetősen megmutatta, hogy az egész kelet- és közép-európai rendezésnek mennyire félelmetesen kényes pontja a határok kérdése.

Különös ingerültséget keltett a cseheknek az a követelése, mely a cseh–magyar határ csehszlovák oldalán lakó magyar lakosság kitelepítésére irányul, mert ezzel kapcsolatban rámutatnak egyrészt arra, hogy a magyar lakosságra nem lehet alkalmazni a német lakosságra vonatkozóan előírt rendelkezéseket, másrészt arra, hogy cseh–német vonatkozásban egy hosszú történeti múltra visszatekintő határ megrögzítéséről van szó, magyar–szlovák vonatkozásban ellenben egy huszonöt évvel ezelőtti s teljességgel incidentálisan meghúzott határról, melyet sokkal egyszerűbb az etnikai adottságokhoz igazítani, mint fordítva.

A békeszerződés megkötése súlyos teherpróbája lesz a fiatal magyar demokráciának. Ennek elviseléséhez szükséges, hogy egyrészt Magyarországon belül kialakuljon egy olyan hangulat, mely a békekötések pillanatáig igyekezni fog minden jogos igényt komoly erővel és méltósággal érvényesíteni, azonban a békének magának azzal a tudattal indul neki, hogy bármi is legyen annak tartalma, azt lojálisan és hátsó gondolat nélkül végre kell hajtani. A békekötésben irányadó nagyhatalmak részéről viszont döntőnek kell lennie annak a felismerésnek, hogy minden békeszerződés ugyan szükségképpen a történeti pillanat erőviszonyainak és hangulatainak bélyegét viseli magán, ugyanakkor azonban olyannak kell lennie, hogy a megváltozott erőviszonyok és elszállt hangulatok közepette is tartalmazzon annyi elvi alapot és annyi belső igazságot, hogy ama lojalitás mellett, melyet joggal meg lehet követelni a szerződések tiszteletére való hivatkozással, föl tudja kelteni azt a mélyebben fekvő és ki nem követelhető belső lojalitást is, melyet csupán a procedúra korrektsége és a tárgyi adottságoknak való megfelelés tud kiváltani.

A magyar demokrácia előtt álló másik nagy erőpróba a gazdasági egyensúly helyreállítása, mindenekelőtt az infláció megfékezése. A kérdés inkább lassú és szívós erőfeszítés, mintsem hirtelen és gyors intézkedések révén valósulhat csak meg, hacsak egészen nagy mértékű áruhitelt hirtelenében nem kap Magyarország. Az infláció két legfőbb tényezője ugyanis: a katasztrofális áruhiány és a közkerölcsiség katasztrofális leromlása olyan tényezők, melyek közül az áruhiányon valószínűleg, az erkölcsök demoralizálódásán pedig bizonyosan csak lassú és szívós munkával lehet segíteni.

Ami a külföldi szemlélőt az általános nyomorúság és áruhiány mellett mindenekelőtt meghökkenti, az bizonyos, a konjunktúra által fölvetett rétegek jóléte és szemérmetlen dúskálódása. Ez a jelenség azonban szükségképpen velejárója a gazdasági áruhiány és az erkölcsi leromlás együtthatásának. Ilyen körülmények között lévő országnak hiába adjuk fel azt a leckét, hogy ha már áruszűkében van, akkor ossza el a kevés árut jobban, és törje le a feketepiacot, mert hiszen az áruszűke éppen a közkerölcs általános leromlásán keresztül fejt ki a maga legkatasztrofálisabb hatását, s kevés árut helyesen elosztani csakis igen jó általános közkerölcs mellett lehet. Ezt pedig Magyarországon helyre lehet állítani, mert az emberek alapvető erkölcsi beidegződései alapján és végleg elrontva nincsenek; ehhez azonban idő kell, és egy olyan kormányzat, amely a tömegek felé is komoly hitellel tudja a megbízhatóság atmoszféráját árasztani.

Természetesen mindez távolról sem jelenti azt, hogy a magyar demokráciának a feketepiac ellen nem lehet és nem kell küzdenie, ezenközben azonban tudnunk kell, hogy a probléma éppen az általános demoralizálódáson van, vagyis abban, ami nem abból áll, hogy az emberek többsége megszűnt jó szándékú és emberséges lenni, hanem abban, hogy egy időre megszűnt hinni a jó szándékú és emberséges eljárások célravezetőségében, s komolyan és joggal aggódik, hogy ha megmarad a jó szándékú és korrekt eljárások útján, akkor minden valószínűség szerint az éhenhalás fenyegeti. Ez az a helyzet, amikor keveseknek a gátsága és sokaknak a kiábrándultsága együttvéve a túlnyomó többség teljes megbízhatatlanságát idézi elő. Azonban pontosan ezek a momentumok azok, melyek az infláció legfőbb tényezői, mert hiszen az infláció legfőbb előmozdítója, amint azt Móricz Miklós oly szellemesen megállapította, éppen az, hogy azok a kevesek, akik bizonyos áruk birtokában vannak, maximálisan kihasználják ezt a privilegiált lehetőséget, az áru tehát minden lépéssel, amit tesz, [azt] az adott helyzetben [mint] maximálisan elképzelhető árugrásokot teszi meg.

A magyar demokrácia jelenlegi állapotában a legsúlyosabb tételnek, melyet a fizikai pusztulás és az erkölcsi elnyomorodás előtt kell megemlítenünk, az ország többségében mutatkozó fáradtságot és passzivitást kell tekinteni. Magyarország 1867, vagyis a hamis politikai kompromisszumot jelentő osztrák–magyar kiegyezés óta van mind fokozottabb mértékben hozzászoktatva ahhoz, hogy a politika egy teljességgel áttekinthetetlen és ellenőrizhetetlen, rosszhiszemű játék, melyet néhány kevés számú és erkölcsileg teljességgel alant álló ember csinál a maga számára. Különösen kiéleződött ez a közhangulat 1919 óta, amikor a Horthy-rezsim az Osztrák–Magyar Monarchia addig érvényes hazugságai helyébe a történeti Magyarország helyreállításának és a mániákus antibolsevizmusnak a hazugságait helyezte, amikor is a kereszténység és a nemzeti eszme lettek azok a bunkók, melyeknek a révén a valósággal való bármiféle szembenézés a legteljesebb politikai és közéleti kiközösítést hozta maga után. Ehhez járult az, hogy 1931-től kezdve, a világválság fokozódó kiéleződésével kapcsolatban Magyarországon mind katasztrofálisabban kiéleződött a szociális válság, de a szociális válság az antibolsevizmus dogmájának az uralma folytán a legkülönbözőbb ferde – félfasiszta, háromnegyed fasiszta és egészen fasiszta – formákat vette fel, és az álforradalmiságnak a legkülönbözőbb variációit futotta végig. A magyar politikai élet tíz esztendőn belül háromszor produkált olyan jelenségeket, melyek külsőségekben megjárták a tömegek megmozdulásának az összes színpad elemeit, valójában azonban egy-egy demagóg vagy zavaros ambícióktól fűtött kormányfőnek a többé-kevésbé tudatos blöffjei voltak. Ilyen volt Gömbös reformprogramja 1931-ben, Imrédy csodálatos forradalma 1938-ban és Szálasiék vérgőzös rémuralma 1944-ben. A tömeg, a nép, a forradalom, a népmozgalom fogalmai a sok álforradalom alatt teljességgel elvesztették a maguk valódi értelmét, s ezzel együtt fölburjánzott a blöffölő és hamis kategóriákkal dolgozó sajtónak egy különleges fajtája is, amely a feketéről egészen egyszerűen azt hazudta, hogy fehér, csak éppen ezt a hazugságot egy csomó korszerű vagy állítólag korszerű politikai fogalomnak a frazeológiájában tálalta föl. Lényegileg ugyanaz volt az, amit Goebbelsék csináltak Németországban, azzal a különbséggel, hogy az egy olyan örűtség volt, melyben volt rendszer, a magyarországi sajtó zagya örűségében pedig még rendszer sem volt. Hogy Magyarország a németek szisztematikus örűségének nem esett áldozatul, az önmagában egészséges jelenség volt. Gyakorlatilag azonban azt is jelenti, hogy a zagymaság és az örűtség bukása nem volt olyan meredek és végleges, mint a németeknél, hanem helyenként egyszerűen hangszerelést változtatott, és valamilyen demokratikus cégér alatt folytatódik tovább.

Az álforradalmaknak és az ellentétes világnézeti rendszereknek ebben az egymásutánjában a magyar politikai közgondolkodás általában elvesztette a hitét abban, hogy politikai rendszerekbe, világnézetekbe és mozgalmakba különösebb örömet, bizakodást és lendületet fektessen bele. A magyar politikai pártokat tehát az a veszély fenyegeti, hogy elsősorban politizálásra kapható, de korrupt és selejtes elemeknek a közreműködését kapja meg, az ország többsége pedig egy bizonyos békét, nyugalmat és rendet kívánó passzivitással nézi a fórum tülekedését, és ismét elveszti annak a tudatát, ami minden demokrácia első alapfeltétele, hogy a fórumon folyó dolgok mindenkinek a közös ügyei, és a fórumon folyó dolgok menete azon múlik, hogy az ügyek eme közösségével mindenki tisztában is legyen.

Valószínűleg Magyarországon is – úgy, mint Olaszországban – nagy nyílt és latens sikere lenne olyan pártoknak, olyan újságoknak és olyan mozgalmaknak, melyek az embereknek ezt a politikaundorát testesítik meg. A jó demokraták helyesen érzik, hogy az ilyenfajta hangulatok valami mélyen fekvő rokonságot mutatnak a fasizmussal – de persze a megoldás nem az, hogy az ilyen hangulatok szószólóit mint fasisztákat üldözzük. A rokonság nem a világnézetben van, hanem abban, hogy a fasizmus és az ilyen tömeghangulatok is olyan emberekre és olyan tömegekre vannak beállítva, amelyek nem jöttek tisztába minden demokrácia első és alaptételével: azzal, hogy az uralom nem természeti adottság, hanem a tömegek hozzájárulásától és beleegyezésétől függ, s a tömegek által kontrollálható és elmozdítható. Minden olyan tömegnél, mely ezt nem tanulta meg, könnyen fenyeget az a hangulat, hogy a fórumon folyó ágálásokat üres és rosszhiszemű szócséplésnek nézi csupán.

A magyar demokrácia másik súlyos tehertétele a közéleti erkölcsök teljes demoralizálódása. A magyar tömegek – más közép- és kelet-európai tömegekkel szemben – azt tanulták meg, hogy a kormányok és a kormányférfiak másképpen beszélnek, és másképpen cselekednek. Ennek megfelelően a kormányok [rendelkezéseit] annyiban kell betartani, amennyire ezek komoly szankciókkal el vannak látva. Teljességgel hiányzik ezekben a demoralizált politikai közösségekben az a gondolat, mely oly természetes minden valóságos demokráciánál, hogy ti. jogszabályok betartása, adók befizetése olyan dolgok, melyeket a közösségre való tekintettel, kényszeredettséggel, jó lélekkel és meggyőződésből is lehet csinálni.

*

(A kommunista párt volt az első, amely a felszabadulás után kivonult a föld alól, és a politikai szervezkedésbe belekezdett. A legtöbb helyen kommunistákból alakultak az első önkéntes rendőrségek, kommunisták voltak csaknem mindenütt a nemzeti bizottság alakulásának a kezdeményezői, és kommunisták kezdték el

a fasizmusnak és a fasizmussal szimpatizálóknak a szisztematikus számontartását, számonkérését és megbüntetését.) [Az önkénynek, az egyéni akcióknak, a hatalmi túltengésnek a kilengései szintén a kommunisták akcióihoz kapcsolódnak.] A másik oldalon azonban a kommunisták az első pillanattól kezdve a leghatározottabban vallották és a legkövetkezetesebben alkalmazták a nemzeti koalíció programját, és a leghatározottabban színt vallottak a magyar nemzeti függetlenség gondolata mellett. Az ország többi részének a reakciója mindenekelőtt az volt, hogy a bolsevizmustól és a proletárdiktatúrától való rettevésben élő középosztály és polgári elemek az első pillanatban bizonyos megkönnyebbüléssel, de azért riadozva léptek rá a kommunistákkal való mindennapi együttműködés útjára, mikor azonban az első fizikai ijedelmén túljutottak, és azon vették észre magukat, hogy Magyarországon benn van az orosz hadsereg, és a kormányban kommunisták ülnek, de azért a középosztálynak a közéleti szerepe nem szűnt meg teljesen, mikor rájöttek, hogy a polgári világ a legkevésbé sem szűnt meg, ugyanakkor azonban a közéletet és a gazdasági életet elöntötte egy csomó olyan jelenség, amely a közbiztonság és a tulajdonbirtokosság súlyos sérelmét jelentette, akkor elkövetkezett a második fázis, a pszichotikus félelem korszaka, s elkezdtek az új demokratikus országra a jog- és tulajdonbiztonság nyugat-európai mértékét alkalmazni, és ennek eredményeképpen újból kialakítottak egy rémüldöző közhangulatot, amely kb. abban foglalható össze, hogy a megszállás különféle velejárói és az agresszív kommunista politikai akciók együttevén előkészítései egy pillanattal nem hangoztatott, de fel nem adott ördögi politikai tervnek: Magyarország bolsevizálásának és szovjet tagállammá való átalakításának. A megkönnyebbülésnek és a pániknak ez a változása a fölszabadulás óta kisebb-nagyobb hullámokban több ízben lezajlott, s olyan jelenségek, mint Bevin beszéde vagy a kisgazdapárt politikai győzelme, azokat a vérmes reményeket keltették, hogy néhány hónapon belül Magyarországról gyökeresen ki lehet söpörni mindazt a sok fészületlen és turbulens elemet, amely a polgárság nyugalmit zavarta. Mikor azonban a kommunista párt újból meg újból megmutatta, hogy nemcsak hogy nem engedi magát visszaszorítani, hanem újból meg újból visszaszerezte magának a kezdeményező szerepet, akkor újból meg újból a pánikszerű depresszió lett úrrá ezen a rétegen.

A magyar demokrácia és a megszállás

Külön kérdése a magyar demokráciának a megszálló szovjet hatalomhoz való viszony. Azok a feltételek, melyek mellett a magyar lakosság a szovjet megszálló csapatokkal az érintkezést és a kapcsolatot felvette, általában a legtöbb helyen

nem voltak kedvezőek. A szovjet hadsereg Magyarországnak csaknem egész területét igen kemény, lépésről lépésre és házról házra folyó harcban foglalta el, mindezt egy olyan országban, amelynek túlnyomó része nagyon régóta nem látott harcoló hadsereget, [különösen] olyan hadsereget, melyet egy egészen aljas támadás és minden mértéket meghaladó kegyetlenségek bosszúra hívó emlékei vittek előre harcában. Ha ehhez hozzávesszük a magyarországi fasiszta és anti-bolsevista rémhírpropaganda hatását, akkor együttevén megértjük azt a végeredményt, hogy a magyar lakosság és a megszálló hatalom viszonyában a megszállás folyamata olyan történeti emlék és olyan folyamat, melyet mindkét oldalról igen céltudatos és igen szívós munkával lehet csak tartós és kölcsönösen jókedvű együttműködési és a közvéleményben mélyen gyökerezett politikai akcióvá átalakítani. Mindamellett ennek a munkának sok kedvező feltétele van együtt.

Ami a megszálló hatalomnak és a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak a magyar politikai életben történő közvetlen behatásait illeti, ezen a téren némileg hamis és ferde képzetek vannak elterjedve nemcsak Nyugat-Európában, hanem Magyarországon belül is. Optikai csalódást okoz mindenekelőtt az, ha a kommunista párt akcióit és a szovjet megszállás akcióit egyugyanazon számlára könyveljük el, holott ez minden ellenkező látszat ellenére két igen élesen elkülönülő aktivitáscsoport. Optikai csalódást okoz másodsorban az is, ha a Szovjet-Oroszország politikai exponenseinek a magyar politikai életre vonatkozóan történő behatásainál hitleri értelemben vett parancsokat és nyomásokat tételezünk fel, és bizonyos összefüggéseket ennek a jegyében értelmezünk. Nem vitás, hogy Szovjet-Oroszország magyarországi politikai exponenseinek van véleményük a magyarországi politikai helyzetről; nem vitás, hogy ez a vélemény a legtöbb ponton közelebb áll a kommunista párt véleményéhez, mint más párt véleményéhez, és nem vitás, hogy ennek a véleménynek időnként kifejezést is adnak. Az azonban, hogy ezek a megnyilatkozások milyen hatással vannak, teljes mértékben azon múlik, hogy milyen közegbe ütköznek. Pontosabban és nyíltabban megfogalmazva a kérdést: Szovjet-Oroszország képviselőinek az elgondolásai döntően estek latba olyan pillanatokban és olyan helyzetekben, ahol a magyar politikai élet képviselői többé-kevésbé határozatlanok, tanácstalanok és programtalanok voltak. Így a moszkvai külügyi hivatalnak döntő szerepe volt az Ideiglenes Kormány megalakulása körüli tárgyalásokban, és a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak a véleménye súlyosan esett latba a földreform egészen rapid tempójú megvalósulása terén, egészen egyszerűen azért, mert a magyar politikai élet képviselői ehhez a kérdéshez hezitálva és bizonytalankodva fogtak hozzá, azonban alapjában véve semmi komoly okát nem tudták adni annak, hogy miért ne lehetne ebbe rohanást és gyorsan belemenni. Ezzel szemben az összes párt közös választási listájának a gondolata, mely magyar részről indult ugyan ki,

azonban nyílt titok, hogy orosz részről igen kedvező fogadtatásra talált, végül is megbukott a magyar politikai élet helyes ösztönből fakadó ellenállásán, s ezt az ellenállást a szovjet-orosz politika magyarországi képviselői tudomásul vették. Egyáltalán: azt kell mondanunk, hogy ez az egész kérdés száz százalékig azon dől el, hogy a magyar politika mennyire képes a saját lábára állni, és mennyire képes a saját erejéből az erőteljes demokratikus társadalmi átalakulásnak az irányvonalát fenntartani.

A magyar demokrácia előnyös tételei

A magyar demokrácia legfőbb előnyös tétele az, ami egyúttal a közelmúlt legnagyobb szerencsétlensége: hogy a magyar társadalom feudális és arisztokratikus erői, melyek 1944-ig döntő és irányító szerepet játszottak, az 1944. esztendő eseményeinek tüzeiben teljességgel összeomlottak. Horthy és környezete száz százalékig csődöt mondtak azokban a helyzetekben, melyekben Viktor Emánuel és környezete Olaszországban, Mihály király és környezete Romániában helyt tudtak állni, és komoly érdemeket vindikálhattak maguknak a nemzetnek a katasztrófától való megmentése terén. Magyarországot ezek az erők a katasztrófának semmiféle részétől menten tartani nem tudták, ami mérhetetlen mennyiségű emberi nyomorúságnak, Magyarország politikai helyzetében súlyos rosszabbodásnak vált az okozójává, ugyanakkor azonban lehetővé tette Magyarországon a demokratikus fejlődés számára, hogy ezekre az erőkre való legkisebb tekintet nélkül fogjon hozzá a maga feladataihoz. A nagybirtokos arisztokráciának és a nagykapitalizmusnak az a rétege, melyet Romániában a liberális párt jelenít meg, s melyet Magyarországon gróf Bethlen személye jelképez, 1944 eseményei és Horthy személyes csődje folytán eljátszotta minden jogcímét ahhoz, hogy a magyar politikai fejlődés kérdéseibe a legkisebb beleszólása is legyen. Ennek a helyzetnek rengeteg előnye van. Az egyik előnye az, hogy lehetővé tett Magyarországon egy olyan közjogi újramezést, amelyet a múltnak semmiféle közjogi előzménye nem terhel meg; nemcsak úgy, hogy legitim előzményei nincsenek, de nincsenek komolyan vehető legitim ellenlábasai sem. A köztársasági államforma sima bevezetése ennek köszönheti lehetőségét. Hasonlóképpen ennek köszönheti lehetőségét a radikális és egészen gyökeres földreform.

A másik oldalon nem kevésbé szerencsés tétele a magyar demokráciának, hogy ugyanakkor, amikor a nagybirtokos és nagykapitalista reakció minden erkölcsi jogcímét eljátszotta, épen, sértetlenül és morális tőkében megerősödve került ki a fasiszmus földalattjából egy olyan politikai tényező, mely képes volt arra, hogy minden konzervatív és konszolidációs jellegű, de becsületesen demokra-

tikus tendenciának a jegecesedési pontja legyen: a kisgazdapárt. Leírtuk, hogy ez a párt a felszabadulás után a belső megerőtlenedésnek, a túlságos felduzzadásnak és a programtalanságnak milyen veszedelmes és krónikus válságába került. Mindamellett azt kell mondanunk, hogy a magyar demokráciának eddigi előrehaladását lényegileg a fentiekben leírt helyzet alapján létrejött egyensúly biztosította. A feudális és arisztokratikus tényezők teljes bukása ugyanis eleve sikert biztosított minden olyan radikális proposíciónak és akciónak, melyeknek ellentmondani csupán valamilyen arisztokratizmus vagy historizmus jegyében lehetett volna. Magyarországnak a legnagyobb mértékben szüksége van arra, hogy ne csak az eddigiek, hanem azokon túlmenően is a radikális proposíciók és akciók sikerrel és eredményesen átalakítsák az ország státusát. A másik oldalon viszont ezeknek az akcióknak, melyeket rendszerint a kommunista párt fogalmazott meg, és a kommunista párt dinamikája vitt keresztül, a kisgazdapárt gyakran riadt, tehetetlen és rémüldöző együtthaladása a konkrét lebonyolításban egy bizonyos rendezettséget és tompítottságot adott, ami egészében jobban megfelelt az ország megtépzott és kiábrándult állapotának, mint a túl hangos s ennél fogva hamis pátosz. Ez az egyensúly mutatkozott meg a választások lebonyolításánál, a köztársaság kikiáltásánál, s ebből, ha megpróbálunk okosan élni vele, a jövőben is származhatik egy s más jó.

Általános elkispolgárosodás.

Kisparasztság dinamikája.

1946

BIBÓ ISTVÁN ÉS KERESZTURY DEZSŐ

LEVÉLVÁLTÁSA

Levél Keresztury Dezsőnek

Kedves Barátom!

Pár nappal ezelőtt hivatalosan is bejelentettem, hogy a budapesti Egyetem bölcsészeti karán a létszámcsökkentő bizottságban miniszteri megbízotti minőségemről lemondok. Nagyon sajnálom, hogy eleve nem így cselekedtem és hiba volt részemről, hogy a megbízatást előbb visszaadtam, aztán felében mégis elfogadtam, s most a legvégén adom mégis vissza. Tudom, hogy ezt cserbenhagyásként és a vállalt feladat megtagadásaként fogod értelmezni, mégis úgy érzem, így kellett tennem. De érzem azt is, hogy ezért Neked magyarázattal tartozom.

Mindenekelőtt le kell szögezmem azt, hogy az, amit ezzel kapcsolatban hivatalos lemondásomban más irányú elfoglaltságomról és egészségi állapotomról írtam, az nem üres formula, hanem valóság. Két héten belül magyar, francia és angol szövegben el kell készítenem egy, sőt ha lehet két írásművet, úgy hogy mind tartalmilag, mind fogalmazásilag, mind fordításilag helytálljanak, s mindezt igen siralmas technikai, fordítási és anyagi feltételek mellett. Ha nem is ringatom magamat illúziókba afelől, hogy különösebb, vagy akár bármiféle hatásuk lesz, mégsem lehet tovább késnem velük.⁶⁰ Hónapok óta ezért próbálom szabaddá tenni magamat belügyi beosztásomból, hogy ezeket csinálhassam és nem vagyok könnyen dolgozó ember. Ilyen körülmények között egyszerűen lehetetlen egy olyan megbízatást is elvállalnom, amely több napon át, de valószínűleg egy hétig, vagy még hosszabb ideig készüléssel, tárgyalásokkal, hosszadalmas bizottsági ülésekkel és valószínűleg helyenként bizonyító eljárásokkal járna. Mindez magában is elég volna ahhoz, hogy a megbízatást visszaadjam, illetőleg – ami sokkal helyesebb lett volna – el se vállalam.

Nem hallgathatom el azonban, hogy maga a feladat is, minél közelebb kerültem hozzá, annál inkább megoldhatatlannak és elvállalhatatlannak mutatkozott. Miről is van szó itt tulajdonképpen? Arról, hogy a politikai, tehetségbeli és nélkülözhetőségi (pénzügyi) szempontok *egyidejű* mérlegelésével döntsek az ország legnagyobb létszámú és legteljesebb bölcsészeti karának minden egyes tagjára nézve

⁶⁰ Nyilvánvalóan *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című írásról van szó, melyet Bibó István angol és francia fordításban szeretett volna a magyarügyi tárgyalás megkezdése előtt eljuttatni a párizsi békekonferenciára; és bár a fordítások nem végleges formában el is készültek, eljuttatni őket nem sikerült. (Lásd: *Bibó István összegyűjtött írásai I.*, Kalligram Kiadó, Budapest, 2016. 824–890)

afelől, hogy a helyén marad-e avagy pedig elveszti-e állását – harmadik alternatíva nélkül. Ebben az egész műveletben két szempontot kell egyeztetni. Egyrészt azt, hogy a magas tudomány intézményei elég kényes műszerek és ilyenfajta operáció-nál félelmes kérdés, hogy milyen következményekkel fog az járni a tudományos függetlenség, szabadság és gerincesség további alakulására. Másrészt az is igaz, hogy magas tudományos intézeteink sokkal jobban átítatódtak az ellenforradalom és a neobarokk szellemétől, minthogy regenerálásukat egyszerűen a kihalásos rendszerre lehetne alapítani. Ezt a két szempontot csakis egy nagyon sok alternatívájú, differenciált eljárással lehet kielégíteni; egy olyan eljárással, amelyiknél a kérdés nem úgy van feltéve, hogy megtartani vagy elbocsátani, hanem ahol a legváltozatosabb lehetőségek vannak áthelyezésre, külön beosztásokra, más tudományos intézeteknél való elhelyezésre stb., stb, ahol egy-egy ember képességeinek megfelelő munkakört találhat továbbra is, de ugyanakkor a felsőoktatásból és a tudományos nevelésből, melyre személye kevésbé alkalmas, vagy nem megfelelő hatású, kikapcsolódhatik. Ilyen módszerrel sokkal radikálisabb eredményt és sokkal alaposabb tisztogatást lehet elérni, mert az egész eljárás nincs megterhelve a részvét és a sajnálat teljességgel hamis vágányra vezető momentumaival. Szükséges ezenfelül, hogy az elmozdítást végző szerv beleszóljon a hely betöltésébe is, mert enélkül teljes bizonytalanságban van afelől, hogy munkája milyen hatással van.

Minderről a jelenlegi eljárásban szó sincsen: a lehető legprimitívebb alternatívák mellett egy egészen primitív eljárásban kell döntenie úgy, hogy annak, aki dönt, fogalma sincs róla, vajon végső eredményben nyer-e vagy veszít a magyar felsőoktatás a döntésével.

Hogy példával is illusztráljam az egész problémát, itt van pl. Gerevich Tibor esete. Nem vitás, hogy az egész ember és egész élete műve tipikusan összefügg az ún. neobarokkal. Az általa erőltetett és végsőleg terméketlen olasz művészeti orientáció, az általa istápolt és inkább állami, mint spontán gyökerekkel bíró, sok modorossággal terhelt egyházművészeti renaissance, valamint egyéniségének és egyetemi tanárkodásának számos momentuma együttvéve azt az ítéletet teszik indokolttá, hogy egész működését inkább károsnak, mint hasznosnak minősítsük és a magyar felsőoktatásban megpróbáljuk új erőkkel helyettesíteni. A másik oldalról viszont nem vitás, hogy az egész ember nagy formátumú alkotó és szervező; nem vitás, hogy élete műve benne fog maradni a magyar művészettörténet egészében, és nem vitás, hogy a náciizmusnak nem hódolt be. Ilyen körülmények között helyes volna más, nem nevelő jellegű munkakört szerezni, de nagyon nehéz azt a szimpla kérdést mérlegelni vele szemben, hogy megtartassék-e, avagy kirugassék-e.

Könnyen megúszhatnám az egész problémát, ha a kérdést úgy fognám föl, hogy ilyen körülmények között az eltávolítást a legkirívóbb esetekre kell korlátozni. Ebben az esetben nem volna más dolgom, mint elviselni azt a szemrehányást,

hogy a bizottság, illetőleg a miniszteri kiküldött, aki a mérleg nyelvét a kezében tartja, túl enyhén bírálta el a különféle vitás eseteket. Az adott feltételek mellett ez felelne meg inkább az egyetemi szellemnek, de ezt sem tudnám jó lelkiismerettel csinálni, mert nagyon erősen átérzem azt is, hogy a felsőoktatási intézményeink igen alapos regenerálásra szorulnak.

Mindezekkel kapcsolatban Rajtad kívül minisztériumod vezető emberei, a miniszterelnöki megbízott (Moór Gyula), valamint a szakszervezeti megbízott, egyaránt örömeiket fejezték ki afelett, hogy én majd e kérdéseket száz százalékos objektivitással és demokratikus szellemben fogom eldönteni. Mindez igen hízelgő rám nézve, azonban mindinkább az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy mindezeknek a várakozásoknak egészen egyszerűen nem lehet megfelelni. Arra lehet megbízást adni, hogy valaki egy porcelánüzlet kirakatát tárgyi szempontok alapján és kényes ízléssel radikálisan rendezze át, de arra nem lehet megbízást adni, hogy valaki tárgyi szempontok alapján és kényes ízléssel törjön és zúzzon ugyanott. Azt még kibírnám, hogy mindazok, akik ezzel kapcsolatban vártak tőlem valamit, szubjektíve csalódjanak, azt azonban már nem, hogy objektíve silány munkát végezzenek; márpedig érzésem szerint a feladat az adott feltételek mellett tárgyilag abszurd, és csak rosszul lehet megoldani.

Az okozott alkalmatlanságért és a megbízás visszaadásáért még egyszer elnézsedet kérve, tisztelettel és barátsággal köszönt

Budapest, 1946. július 29.

igaz híved

Keresztury Dezső levele Bibó Istvánnak

84.349/1946

VI. a. ü[gy] o[sztály]

Értesítem Osztályfőnök Urat, hogy a budapesti egyetem bölcsészettudományi korán működő 12. sz. létszámcsökkentő bizottságban képviselőletemmel történt megbízatásáról való lemondását tudomásul veszem.

Felkérem Osztályfőnök urat, hogy a létszámcsökkentéssel kapcsolatos iratanyagot dr. Buzágh Aladár egyet. ny. rk. tanárnak (Budapest, Eszterházy u. 11. Kolloidkémiai Intézet) átadni szíveskedjék.

Budapest, 1946. július hó 29-én

Keresztury Dezső

MEDIÁTOR-SZEREPEBEN

A Schweng–Kosáry ügy.

Miniszteri biztosi vizsgálat.

KOSÁRY DOMOKOS LEVELE DABASI-SCHWENG LORÁNDNAK⁶¹

Kedves Loránd!

A hétfői váratlanul jött népgyűlésen csak 2-ig lehettem ott. Hogy szándékomban van ilyet rendezni, azt csak az utolsó pillanatban közölted, hogy milyen tárgyakat kívánsz érinteni, egyáltalán nem. Így nem volt módomban délutáni teendőimet megváltoztatni.

Szükségesnek és az Intézet érdekében állónak tartom azonban megjegyezni a következőket:

1. Nem tartom szerencsés dolognak, különösen az adott viszonyok közt egy olyan ügynek a széles nyilvánosság előtt való újra felkavarását, mely Révay Istvánnak a Vigh Károly féle aggodalmakra adott felvilágosításaival, amint arról Neked is közvetlen tudomásod volt és van, már régen, mintegy két hónapja végleg lezárult. Ezt hozzászólásomban, megfelelő formában mindjárt le is szögeztem. Az ügynek ily formájú, váratlan felvetése azt a látszatot keltette, mintha itt valami új, megoldatlan dologról, még hozzá valami, az intézet egyes részei ellen irányuló, most kipattant maffiáról volna szó. Ez a látszat pedig teljesen hamis. Örülünk neki, ha

⁶¹ Kosáry Domokos (1913–2007) politikus, történétíró. Pályakezdeként Teleki Pál pártfogoltja, Szekfű Gyula tanítványa volt. Teleki Franciaországba, Nagy-Britanniába és az Egyesült Államokba küldte ösztöndíjjal. 1956 után bebörtönözték, majd a konszolidálódó Kádár korszak – a Szekfű-féle konzervatív kánont megerősítő – mintaadó személyisége lett, aki 1990-től 1996-ig az MTA elnökeként a rendszerváltás utáni időszak egyik ikonjává vált. Tudományos és közéleti tevékenysége napjainkban eszményítés tárgya. Életművének és közéleti szerepének tárgyalagos feldolgozása elvégzendő feladat. Művei: *A Görgy-kérdés és története* (1936, 1994), *Magyarország története* (1943), *Kossuth Lajos a reformkorban* (1946, 2002), *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* (1951–1958, 1970, 2000), *Napóleon és Magyarország* (1977), *Magyar külpolitika Mohács előtt* (1978), *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (1980, 1996), *Széchenyi Döblingben* (1981), *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról* (1987), *Nemzeti fejlődés, művelődés, európai politika* (1990), *Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867* (1990), *A chilloni fogoly, Olvasónapló 1958.* (1997), *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–49-ben* (1998), *A magyar és európai politika történetéből* (2001).

Dabasi-Schweng Loránd (1905–1988) közgazdász, 1945 és 1947 között parasztpárti politikus, államtitkár, a Teleki Pál Intézet elnöke. Még 1945-ben javasolta a Szovjetuniónak fizetendő jóvátételi szállítások átutazását, amit Szvirdov altábornagy, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság alelnöke visszautasított. 1947-ben Nagy-Britanniába emigrált, s a Londoni Egyetem közgazdasági karán közgazdaságtant tanított. 1949-től Washingtonban a Nemzeti Tervező Társaság szakértője volt. 1951-től 1965-ig Guatemalában, Haitiban, Mexikóban, Panamában, Salvadorban, Dél-Koreában, Venezuelában, Kolumbiában, Peruban és Pakisztánban volt gazdasági tanácsadó, gazdasági fejlesztési programok kidolgozója. Munkássága feltárást és tárgyalagos feldolgozást igényel.

egy problémát sikerül megoldanunk. Egyáltalán nem hiszem, hogy ez a – szerintem szükségtelen – módszer a belső nyugalom fokozására alkalmas lenne, pedig bevezetődben éppen ezt jelölted meg célként.

2. A népgyűlés további részén nem voltam jelen. A róla különböző oldalakról hallott beszámolók alapján azonban úgy gondolom, kötelességem megállapítani a következőket:

a) helytelennek és kivihetetlennek tartom, ha az elnökségi ülésekre az intézetnek valóban minden tisztviselőjét meg akarod ezentúl hívni, vagyis az elnök és az igazgatók vezetőségi értekezletét plenáris népgyűléssé akarod átalakítani. Ez nemcsak technikailag lehetetlen, hiszen az Intézet vezetésének ügyeit így intézni nem lehet, hanem minden intézményes szabállyal és szokással is merőben ellenkezik. Alaprendeletünk, meg az Általad oly precízen kidolgozott ügyrend is világosan előírja, hogy kik tagjai az elnökségnek. Az ügyrend hozzáteszi, hogy külső szakértőket szükség esetén meg lehet hívni, de ez nem vonatkozhat az Intézet belső tisztviselőinek összességére, s még a külső szakértőknek is csak tanácskozási jogot ad, s nem azért teszi lehetővé meghívásukat, hogy az intézet vezetősége ügyében ítéelkezzenek, bizalmi vagy egyéb szavazatokat adjanak.

b) azt a demokratikus, és szabad tudományhoz illő módszert, hogy intézetünk saját munkatervét és problémáit közösen megbeszéljük, heti összejöveteleken, én magam vezetem be saját tagintézetemben. Ez a módszer azonban lényegében, az adott feltételekben, a kivitel módjában és a helyzeti különbségben egyaránt teljesen eltér attól az általad most inaugurált módszertől, hogy az egész intézetnek, a tagintézetek együttes egészének vezetőségi ügyeit az igazgatók megkérdezése és előzetes értesítése nélkül a tisztviselők népgyűlésén tárgyalatod, sőt azt kívánod a tisztviselőktől, hogy fontos, esetleg vitás ügyekben, a Te előadásod alapján megfelelő tapasztalat és tájékozottság nélkül döntő verdiktet hozzanak. Referenseink azért vannak itt, hogy a maguk tudományos feladatait végezzék, mi pedig azért, hogy e feladatokat egységes program keretében megállapítsuk és embereink számára a megfelelő munkalehetőséget, apparátust és nyugodt légkört megadjuk. Ha mi saját dolgunk végzése helyett a mieinkkel is őket zavarjuk és hivatali teendőik helyett lojalitási és egyéb kérdőjelek elé hurcoljuk őket, akkor ennek, attól félek, csak káros következménye lehet arra az intézetre, melyre nagy szükség van a magyar tudományos életben s talán még azon túl is. Ennek az intézetnek felépítésében, állandó megjavításában ötödik éve veszek részt. Úgy érzem, erkölcsi kötelességem, hogy kérjelek és figyelmeztesselek, ne tegyünk olyasmit, ami tovább folytatva kívül az intézet helyzetének megingásához, belül az eddig zavartalan atmoszféra elrontásához, és az intézet vezetése tekintélyének lejáratásához vezethet. Tehát kérlek, hogy az igazgatók tanácsával való megbeszélés, annak megkérdezése és hozzájárulása nélkül további hasonló lépést ne tégy.

Budapest, 1946. június 4-én

DABASI-SCHWENG LORÁND LEVELE KERESZTURY DEZSŐNEK⁶²

Miniszter Úr!

A Szabad Nép 1946. július 20-i számában a mellékelt, „A Teleki Intézet igazgatói hiába követelik Dabasi-Schweng eltávolítását” címmel személyemmel és a vezetésem alatt álló Teleki Intézettel foglalkozó támadó cikk jelent meg.⁶³ A cikk részben valótlanságokat állít, részben pedig rosszindulatú és tendenciózus beállításban közöl tényeket. A cikk állításaival kapcsolatban a következőkben vagyok bátor Miniszter Urat tájékoztatni:

1. A Teleki Intézetnek nem vagyok jogszerű elnöke, mert az ideiglenes kormány nevezett ki és kinevezésemet nem erősítették meg.

A Teleki Intézet elnökévé valóban az ideiglenes nemzeti kormány nevezett ki és ez a kinevezés – tekintettel arra, hogy az elnököt az alaprendelet szerint a miniszterelnök előterjesztésére az államfő nevezi ki, államfő pedig akkor nem volt – éppen olyan jogszerű, mint az ideiglenes kormány által foganatosított minden más hasonló kinevezés. Semmilyen hasonló kinevezés nem szorult „megerősítésre” és senkit nem is erősítettek meg.

2. Kinevezésemet személyes kapcsolataimnak köszönhetem. Kinevezésem ügyében soha senkinél el nem jártam, annak érdekében soha senkinél semmilyen lépést nem tettem és személyes kapcsolataimnak semmilyen része a kinevezésben nem volt. Annál kevésbé lehetett, mert mindazokat, akiken a kinevezés múlt, alig ismertem.

3. Az igazgatók munkájába beleavatkozom és jogkörüket korlátozni igyekszem.

Alkalmam volt Miniszter Úr előtt ismertetni azokat az anarchikus állapotokat, amelyek a Teleki Intézetben, elsősorban a Történettudományi Intézetben előállottak annak következtében, hogy az Intézet első elnöke, Hóman Bálint elfoglaltsága és egyéb okok folytán úgy látszik elég lazán gyakorolta az elnöki irányítás és ellenőrzés alaprendeletben biztosított jogát, később pedig az Intézet hosszabb időn át elnök nélkül működött. Miniszter Úr tudtával és felhatalmazásával ezeknek az anarchikus állapotoknak akartam véget vetni. Ezekben

⁶² Keresztury Dezső (1904–1996) költő, irodalomtörténész; 1945-től 1947-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter.

⁶³ Kötetünkben: 183–184.

a törekvéseimben messze azon a határon belül maradtam, amelyet Miniszter Úr helyesnek tartott és törekvéseim még sikerrel sem jártak, mert az ellenőrzés és irányítás azt a mértékét amelyet Miniszter Úr természetesnek, sőt szükségesnek tartott, biztosítanom nem sikerült.

4. A *Magyarok–oroszok* című munkát nem állítottam le. Utólag tudtam csak meg, hogy a munkát a Történettudományi Intézet igazgatója leállította, mert nem volt rá anyagi fedezet. A szovjet tudományos néprajzi kutatások megjelenítését az Intézet kiadványai sorában nem tartottam helyesnek, mert a Teleki Intézet elsősorban tagjai, másodsorban magyar tudósok munkájának a publikálására hivatott és anyagi lehetőségei tevékenységét még ezen a területen is erősen korlátozzák. Az érintkezés eddigi nehézségei sem szóltak amellet, hogy ilyen munkát az Intézet most kiadjon.

5. Az Államtudományi Intézet haladó gondolkodású tagjai soha semmire nem figyelmeztettek, különösen előre nem. Vigh Károly, aki a Történettudományi Intézet tagja és az Intézet egyik összejövetelén nyilvánosan tett kijelentése szerint különböző ügyekben nyomozott az Intézetben, kifogásolta, hogy az Intézetben a hercegrímás részére memorandum készült. A memorandum, amint azt különben az Államtudományi Intézet igazgatója Vigh Károllyal közölte is, nem az Intézetben készült, az Intézet csak lefordíttatásáról gondoskodott és mindez a Külügyminisztérium tudtával és beleegyezésével történt.

Ugyancsak Vigh Károly észrevételeket tett az Államtudományi Intézet két felvidéki származású tisztviselője ellen, azonban „vádjai” alaptalanoknak bizonyultak és semmi okot nem láttam arra, hogy az elhangzott vádak alapján a két tisztviselővel szemben bármilyen lépést tegyek.

6. Az Intézet igazgatói ellenem foglaltak állást. Nem tudtam arról, hogy az Intézet igazgatói politikai és tudományosan káros működésem miatt lépést tettek volna Miniszter Úrnál. Ellentétek voltak a Történettudományi Intézet és kisebb mértékben a Néptudományi Intézet igazgatója között és közöttem és én ezekről Miniszter Urat tájékoztattam. A tájékoztatás alkalmával Miniszter Úr mindenben osztotta álláspontomat.

7. A politikai rendőrség az Államtudományi Intézet két tagját kényszerült letartóztatni.

A politikai rendőrség valóban letartóztatta az intézet két tagját. Az egyiknek az ügyét, aki ellen hűtlenség a vád, áttette az ügyészséghez, a másik, aki ellen konkrét vádról nincsen tudomásom, internáltatott. A két letartóztatást, valamint azok körülményeit azonnal rövid úton jelentette az Államtudományi Intézet igazgatója a Miniszterelnök úrnak és a Külügyminiszter úrnak és miután a letartóztatásról szóló végzést megkaptam, jelentettem az ügyet Miniszter Úrnak is. Harmadik alkalmazott eltávolításáról nem tudok.

8. A békedelegáció tagjává nem mint a Teleki Intézet elnöke neveztettem ki, a megbízó levélben erre a tisztemre semmi utalás nincsen.

9. Arról, hogy tudós vagyok-e vagy sem, nem vagyok hivatott ítéletet alkotni. Mindenesetre tény, hogy munkásságom egyik eredményét, Statisztika című munkámat a Magyar Tudományos Akadémia legutóbb a Serbán díjjal tüntette ki és a Műegyetem magántanára vagyok.

10. A Teleki Danubian Research Institute elnevezést a Történettudományi Intézet igazgatója vezette be, ilyen felírású angol levélpapírt tudtom és beleegyezésem nélkül Intézete számára csináltatott akkor, amikor az elnevezés használatához a minisztérium nem járult hozzá.

Jelentésem tudomásulvételét kérve, kérem fogadja Miniszter Úr őszinte tisztelem kifejezését.

Budapest, 1946. július hó 31-én

Dabasi-Schweng Loránd

A Teleki Pál Tudományos Intézet elnöke

KERESZTURY DEZSŐ LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK

93.013/1946.VI. b. ügyosztály

Professzor Urat a Teleki Pál Tudományos Intézethez miniszteri biztосként azzal küldöm ki, hogy az Intézet elnökének működésével kapcsolatban felmerült vádakat kivizsgálja, azokról nekem jelentést tegyen és az Intézet munkásságát az elnök külföldről való visszatéréséig irányítsa.

Budapest, 1946. augusztus 23.

Keresztury Dezső

DABASI-SCHWENG LORÁND LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK

1946. szeptember 12.

Kedves Pistám,

Ma kaptam Pestről levelet, amelyből örömmel értesültem arról, hogy egyetemi tanári kinevezésed megtörtént. Feleségemmel együtt őszintén gratulálunk és munkádhoz sok sikert kívánunk. Kedv lesz, csak erő is legyen hozzá. Ezt hozzá kívánjuk. Amennyire örülünk kinevezésednek, annyira sajnáljuk, hogy elvesztünk, bár azt reméljük, hogy átmenetileg legalábbis nem mentek el Pestről. Szép lakástokat bizonyára nem lesz könnyű megfelelő szegedi lakással felcserélnetek. A szegedi viszonyokról keveset tudok. Szeged egyike volt a kevés helyeknek, amelyeket tavalyi Magyarország felfedezése című körutamon kihagytam, mert barátom, akit én csak kísértem, oda nélkülöm ment le. Az, amit hallottam, nem volt nagyon biztató, de talán azóta javult a helyzet.

Hallottam azt is, hogy Keresztury Dezső Téged bízott meg azzal, hogy a vizsgálatot, amelyet a támadásokra fel kértem nem utolsósorban azért, hogy nem tudni, meddig tartó távollétem alatt ne Domokos vezesse az Intézetet, Te vezesd. Az eredeti tervtől, sőt némileg a megállapodástól eltérően egyedül a Te nyakadba szakadt ez a dolog, mert mint hallom, Trócsányi nem vállalta, K. D.⁶⁴ nem bizottságot nevezett ki és – nem tudom, miért – Harrert is elejtette. Sajnálom, hogy ezzel terheltek, másfelől örülök, hogy Te csinálod. Az előzmények nem ismeretlenek előtted. Az egész mögött végeredményben az állt, hogy Domokos nem bírt maga felett egy elnököt, különösen nem egy hozzá korban közelállót, aki közéletben sem tölt be nagyobb posztot, terhemre szolgált az is, hogy Domokos féltette úgy látszik tőlem az angol kapcsolatait. Ezért nekem mennem kellett, ill. mennem kellett volna és ennek érdekében minden eszköz jó volt. Én Domokost nagyon szerettem és nagyon sokra becsültem. Nagyon későn vettem észre, hogy mi van mögötte, nehezen hittem el, hogy nem őszinte és egyszerűen képtelennek tartottam sokáig, hogy olyan fondorlatosan és alattomosan minden regardot félretéve próbálja céljait elérni. Keresztury Dezső, úgy láttam, nagyon jól ismeri és nincsenek illúziói. Sajnos Révay, aki ugyancsak nagyon jól ismeri és tanúja volt annak, ami közöttünk és az Intézetben lejátszódott, itt van. Azonban

⁶⁴ A levélben a K. D. rövidítés Keresztury Dezsőt jelenti.

meg fogom kérni arra, hogy informáljon. Saját intézetében Domokos különben egyáltalában nem olyan erős és komoly ellenzéke van. Ezek azonban nem nagyon jutnak szóhoz, mert Domokos baráti köre az intrikusabb és agresszívebb.

Én a Teleki Intézetben fantáziát látok és nagyon szeretném, ha ez megmaradna tagintézeteivel együtt, mert szerintem így jó. Az intézetet jól kézben tartani nem könnyű, mert az intrikáktól függetlenül, amelyek bölcsész körökben olyan elterjedtek nálunk, tényleg van vele dolog, ha valaki az elnöki tisztelet nem sinecurának fogja fel.⁶⁵ Azt hiszem, jobb lett volna, ha az intézet korban idősebb és nagyobb közéleti súlyú elnököt kapott volna. Én ezt a kettőt nagyobb agilitással próbáltam pótolni, vesztettem, mert karikatúrát csináltak belőlem és abból kovácsoltak ellenem tőkét, amit én erényemnek gondoltam. Rendes polgári állás mellett az elnökség elég nagy teher és nehézségbe ütközött a teendők rendes ellátása. Ha egyetemi tanári kinevezésemre a közeljövőben nem kerülhet sor, nagyon meg kellene gondolnom, hogy tarthatom-e, ill. érdemes-e tartanom, amikor szabadidőm nagy részét igénybe véve lehetetlenné teszi a tudományos munkát. Azonban éppen mert szeretem az intézetet és fantáziát látok benne, csak akkor hagynám ott jószántamból, ha tudom azt, hogy jó kezekbe kerül. A mai áldatlan helyzet felszámolására azonban még akkor is szükség van. Bárki kerüljön is az elnöki székbe, hasonló nehézségekkel fog találkozni. A vizsgálatra nem miattam, hanem az intézet jövője érdekében volt tehát szükség.

Ha szabad Neked tanácsot adnom, akkor azt mondom, beszélj mindenkivel külön-külön. Biztos vagyok abban, hogy sok komoly tag, aki Domokos politizálásával és érvényesülési vágyával nem értett egyet, Neked is el fogja mondani véleményét és ők is és azok is, akik velem nem értettek egyet, el fogják mondani azt is, hogy milyennek látták az én elnöki tevékenységemet.

Gronowsky Iván minden adminisztratív részletről tud és mint régi ember, nagy segítségére lehet.

Márkusnak [István] az intézethez való viszonya tisztázatlan volt a saját csa-csisága miatt. Ha előbb jön hozzám, előbb terjesztem fel. Így felterjesztése későn történt, akkor már B listás szelek fújdogáltak. Aztán kisült, hogy őt sehol sem igazolták volt és nem tudott írást adni, jöllehet ilyenhez a VKM forma szerint ragaszkodott. Elvileg megbízásához hozzájárultak, mielőtt a kinevezéseket leállították volna és ezen az alapon talán K. D. meg tudja a dolgot csinálni. Én munkahelyet mindenesetre biztosítottam számára és remélem, oda kerül formailag is. Megígértem neki azt is, hogy anyagilag támogatom egy szociológiai tanulmányútját. Ha erre van pénz, légy szíves, segítsd. Iván elmondja, hogy ennek a módja intézetben belül mi.

⁶⁵ Sine cura (lat.): gond nélkül. Formális állás, fizetéssel, munka nélkül.

Ha tanulmányútjára sor kerül, légy szíves figyelmét felhívni arra, hogy Laswell, akivel nálam találkoztál, szeretné, ha alkalmilag vizsgálnák nálunk, hogy amerikás magyarok milyen mértékben tudják a hazai környezetet befolyásolni és milyen elképzeléseik vannak az embereknek itt odaátról. A háború alatt létrejött amerikai kapcsolatok (fogság stb.) hatása is érdekelné.

Befejezésül csak annyit, hogy szomorú ez a párisi konferencia. Annyira a nagyok nagy problémái vannak minden gondolatnak alján, hogy kis kérdések sorát kizárólag nagy politikai elgondolások és a politikai stratégia döntik el. Nem vagyunk internáltak, mint a trianoni küldöttség. Azonban tárgyalni nem tárgyalnak velünk sem, legfeljebb időnként, ha elhatározzák, meghallgatnak. Nehézségeink ekkor válnak nyilvánvalóvá, különösen azóta, hogy a koalíció szelleme és szempontjai fokozottan kezdenek itt is érvényesülni. Nincs magyar álláspont és szempont az, hogy azzal, amit mondunk idehaza vagy odaát, kit hozunk rossz helyzetbe. Jobb volna egy jó és jól adminisztrált bizottsággal dolgozni itt. Így nagyon nagy munka és idegmunka plusszal dolgozik az ember és próbálja megcsinálni azt, ami egyáltalában megcsinálható. Gyenge vigasztalás, hogy a legremekebb bizottság sem tudna több kézzelfogható eredményt elérni.⁶⁶

A város csodálatos. Amikor 1929-ben voltam itt, nem szerettem. Most nagyon megkap maga a városkép, bár az élet itt is sokkal kopottabb és nehéz is az ittenieknek, akik egy hónap alatt keresnek kisebb állásokban annyit, amennyit mi egy napra kapunk. Tekintettel azonban arra, hogy ún. előkelő környezetben kell élnünk, költségeink is sokkal nagyobbak, mint a bennszülötteké. A francia viszonyok jobb ismerősei szerint a külszín itt sokkal jobb, mint a belső valóság és a francia nagyhatalmi állásnak gazdasági alapja nincsen.

Kedves Feleséged kezeit csókolja, Téged sok szeretettel üdvözöl

Loránd

Boriskám! Úgy szeretnék látni, mikor Szegedre mentek. Rengeteg mesélőnivalókon kívül az érdekel, mi lesz Veled, a tanítással és gyerekekkel? és a lakással?

Mély szeretettel ölellek, Pistát üdvözlöm.⁶⁷

⁶⁶ A levél fejléce: Délégation Hongroise a la Conférence de la Paix

⁶⁷ Feltehetően Dabasi-Schweng Lorándné utóirata Bibó Istvánnénak.

KOSÁRY DOMOKOS LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK

Bpest, 1947. március 28.

Kedves Pistám,

kérésedhez híven alább küldöm megjegyzéseimet készülő jelentésed megküldött részletére. Az időpontokra sajnos én sem emlékszem egészen pontosan, de az időrendet alább megpróbálom helyreállítani. Nekem is az az érzésem, hogy ha pletyka ízű historiáról már egyáltalán írni kell, akkor ennél nem bővebben, a lényeges összefüggésekre rámutatva kell írni. Néhány ténybeli kiigazításon kívül ez utóbbiakra szeretnék az alábbiakban rámutatni.

Úgy érzem, hogy előadásodban két dolog keverődik. Az egyik a vizsgálat konkrét tárgya: annak megállapítása, hogy az inkriminált cikk állításai megfelelnek-e a valóságnak. Nagyrészt nem felelnek meg s így itt aligha lesz akadálya annak a még Keresztury által javasolt megoldásnak, hogy e tekintetben Schweng lényegileg tisztáztassék. A másik, egészen más kérdés viszont az, hogy mi volt Schweng működése meg az ő viszonya az Intézettel 45 őszétől 46 nyaráig. Ennek reális mérlege érzésem szerint más, mint ami jelentésed töredékéből kitűnik. Két ellentétes álláspont között gyakran, de nem mindig középen van az igazság, de jelen esetben semmiképpen nem inkább S. oldalán az Intézettel szemben, melyet sajnos nekem kellett ebben az ügyben képviselnem. Vigh barátunk politikai ellentétet kovácsolt belőle, nálad személyi veszekedéssé sülyyed a kérdés. A valóságban nem volt politikai és távolról sem pusztán személyi az ellentét. De hadd mondjam el sorban megjegyzéseimet.

1. Először is nem hiszem, hogy a vizsgálat anyagához tartoznék az a kérdés, hogy miért szakadtak meg 45 nyarán az (általam kezdeményezett) szélesebb körű átrendezés tárgyalásai. Deért⁶⁸ én beszéltem le folytatásukról, mert tenge-ri kigyóvá kezdtek nőni. A túlzott konzervatív nézeteket én sem helyesltem –, de úgy emlékszem, a vita egyik hosszú pontja az volt (éppen köztünk), hogy ki a „posszibilisabb”: Németh László vagy Szekfü. Mindez azonban még S. elnöksége előtt történt.

2. S. nem azért lett elnök, mert e tárgyalások alatt így vagy úgy szerepelt. Deér Józsefet Teleki Géza mint miniszter egy alkalommal rögtöni döntésre hívta

⁶⁸ Deér József (1905–1972) történész.

fel, mire Deér más ötlet híján S.-t javasolta. Egyrészt az remélte, hogy S. angol érdeklődésével az Intézet nyugati tudományos kapcsolatait támogatni fogja, másrészt – de nem utolsó sorban – azt, hogy mint pénzügyi államtitkár jobban gondot viselhet épületünk újjáépítésére. Mindezt a Deérrel való egykorú beszélgetésekből tudom. S. kinevezését az akkori igazgatótanács többi tagjai velem együtt ugyanezen remények alapján utólag szívesen elfogadták. Köztem és S. között már előzőleg s ezután is jó darabig zavartalan baráti kapcsolat állott fenn.

3. S. jó ideig egyáltalán nem foglalkozott az Intézettel, s én ismételten teljesen hiába kértem, hogy ne hagyjon magamra, vegye kezébe az újjáépítés ügyét, szervezze meg a papíron már felállított gazdasági intézetet stb., stb. Az Intézetet azelőtt sem én vezettem, hanem Deér, mint a Történettudományi Intézet (rangidős) igazgatója, akinek helyébe én csak S. elnökségével egy időben léptem. S. kérésére írásban is összefoglaltam számára, mik azok a teendők, melyekkel feltétlenül az elnöknek kell foglalkoznia. Ebből is látni, hogy én nem tekintettem az elnökséget pusztán reprezentatív címnek. Ezek az első problémák azonban még nem zavarták meg a jó viszonyt.

4. A helyzet megváltozott akkor, midőn S.-t számára méltánytalan körülmények között menesztették az államtitkárságból, s érthetően keserű és izgatott hangulatban végre tényleg is átvette az Intézet vezetését. Helyesebben: a gazdasági intézetet ekkor sem szervezte meg (az üresen maradt állásokat utóbb el is vesztettük), az újjáépítést sem vette komolyan kézbe, s minden vonalon takarékoskodni kezdett (rohanó inflációban). Györffy⁶⁹ élesen letiltotta, mikor az a Néptudományi Intézet könyvbeszerzésére külön pénzt próbált kieszközölni a VKM-től. Ezeket utólag állapítom meg ily tételszerűen, mikor már látni a mérleget. Akkor csak javaslat formájában kértük őt újra meg újra e problémák megoldására. Ugyanakkor viszont S. nagy érdeklődéssel vetette magát olyan részletekbe, melyek intézése az intézeti tudományos munka kialakult rendje következtében nemhogy a tagintézetek igazgatói, de azokon túl egyes kisebb szekciók, vagy éppen referensek hatáskörébe tartozik. Egyáltalában nem állítom, hogy S.-t eleve rosszindulat, elfogultság vagy bármi más elítélhető motívum vezette volna. Igaz, tapasztalataink nem voltak vele minden téren valami kellemesek, de nem vagyunk, s még kevésbé voltunk vele szemben annyira elfogultak, hogy el ne ismernénk egyébként elismerésre méltó tulajdonságait: ismereteit, politikai őszinteségét, puritánságát. A baj talán ott van, hogy ő nem ismerte s valahogy nem is akarta megismerni a tudományos intézet sajátos világát s annak kialakult szabályait, légkörét, ha úgy tetszik, illemtanát. Végére is az Intézetben vagy legnagyobb részében az igazgatókkal vagy az elnökkel szellemi téren egyenrangú,

⁶⁹ Györffy György (1917–2000) történész.

elismert, tudós emberekről van szó, akik a segédhivatali módszereket, diktátori modort, a főnök hangulatának lesését és más ilyen dolgokat nem szokták meg és nem is látom különösebb okát, hogy megszokják. Én minden lényegesebb dolgot közös megbeszélésen, az egyéni vélemények tiszteletben tartásával szoktam elintézni, s mégis ki tudunk alakítani logikus terveket és egységes álláspontot. Kétségtelen azonban, hogy rendkívül kínos benyomást keltett, midőn S., akinek Tóth Zoltán⁷⁰ már régen készülő, kitűnő művét a román nacionalizmusról kinyomatás előtt bemutattam, annak szövegét saját felfogása és nézetei szerint cenzúrázni akarta. Erre maga Tóth Zoltán a legjobb tanú, miután összeeresztettem őket, hogy ne nekem kelljen ilyesmin vitatkozni. Ilyen és hasonló dolgok, nem pedig az én általam úgynevezett illojális meg „tekintélysértő” nyilatkozataim hozták létre S.-et illetően az Intézet közvéleményét. Én a S. ügyről akkor kezdtem „nyilatkozni”, ha e szó egyáltalán alkalmazható itt, mikor S. eljárása, személyes magatartása és hivatalos meg nem hivatalos helyeken szétvitt (aligha lojális) vádjai lehetetlenné tették számomra a némajátékot. Az Intézet közvéleménye azonban nem szokta más fejből szedni nézeteit. Végtére a pesti egyetem magántanárai előtt mégsem lehet büntetlenül statisztikai tudományok alapján történelmi műveket cenzúrázni, sem a francia referenst másfél óráig vallasni arról, hogy vajon hova kellene a klozetot áthelyezni.

5. Engem már 1946 elején aggodalom töltött el. S éppen azért, hogy kerüljek minden félreérthető vitát elnök és igazgató között, levelet írtam Deér Józsefnek, s arra kértem, jöjjön fel Pestre, és, mint egyrészt az Intézet dolgait jól ismerő fél, másrészt mint S. barátja, sőt egykori osztálytársa és elnöki jelölője, járjon közbe és simítsa el a jelentkező nehézségeket. S.-el is megbeszéltem, hogy Deért tanácsadás céljából bevonjuk az igazgatói ülésekre. Deér március közepe táján meg is érkezett s hosszabb időn át valóban részt is vett az üléseken. Ezeken akkoriban S. kezdeményezésére mást alig végeztünk, mint az általa készített szervezeti szabályzatot tárgyaltuk. Hangsúlyozom, s mindegyik igazgató tanúsíthatja, hogy nem az elnöki hatáskör megbénítására törtünk. Mind elismertük, hogy az elnök igenis egyeztet, irányítja, ellenőrzi és lépésről lépésre végigkíséri a tagintézetek működését. Viták nem ezen alapelv körül voltak, hanem bizonyos túlzások (cenzúra), bürokratikus formulák bevezetése, az intézményhez nem illőnek tartott kifejezések körül, utóbb meg különösen amiatt, hogy S. újra meg újra előhozta azt, amit előzőleg közösen elejtettünk s olykor ilyen együttesben nehezen elviselhető, ingerült tárgyalási modort alkalmazott. A viták elsősorban Deér és S. között élesedtek ki, olyan mértékben, hogy pár hét után, talán májusban, Deér éles és lesújtó kritikával illette S. egész működését és otthagya az ülést.

⁷⁰ Tóth Zoltán (1911–1956) történész.

6. Miután Györffy Gyurka fiatal és csendes fiú, aki jóformán a gyakornokságból került az igazgatói székbe, Révay Pista⁷¹ pedig visszariad minden ütközéstől és jövevénynek tekintette magát az Intézetben, már előbb is, de Deér távozása után jóformán teljesen rám maradt az az odiózus feladat, hogy az Intézet érdekeit S.-el szemben szükség szerint képviseljem. Az Intézet számunkra otthon, munkánk helye, régi és új terveink hordozója, sok erőfeszítésünk eredménye volt. Természetes, hogy nem hagyhattam szó nélkül, ha úgy láttam, hogy bizonyos dolgok az Intézetet és jó légkörét veszélyeztetik. Mind Révay, mind Györffy tanúsíthatják, hogy bizony se könnyű, se kellemes feladat nem volt e vitákat végigcsinálni, valamint azt is, hogy nemegyszer rendkívüli türelemről tettem tanúságot. S. parancsolgató modora miatt a vele való érintkezés egyikünk számára sem volt kellemes. Kétségtelen viszont, hogy ebből a helyzetből személyi ellentétnek is ki kellett alakulnia. Ki is alakult. Ezt robbantotta ki:

7. A Vigh Károly ügy. Vigh politikai álláspontjából következett, hogy az intézeti purifikátor szerepét próbálta magára venni. Az Államtudományi Intézet két embere ellen panaszokat hozott először hozzám (mint közvetlen főnökéhez), mire én Révayhoz, illetve S.-hez küldtem. Másnap informáltam S.-et a kérdésről, őt azonban már előzőleg tájékoztatta akkori titkára, Tóth András, aki jelen volt, mikor előző nap Vigh panaszait a heti megbeszélésen a nyilvánosság előtt is felvetette. Tóth azon az ülésen azt kívánta, hogy Vighet ne engedjem erről beszélni, én azonban azon az állásponton voltam, hogy jobb, ha senkibe nem fojtjuk bele a szót. Aki akar, válaszoljon. Tóth az ügyet valószínűleg saját érzelmeinek megfelelően prezentálhatta, legalábbis S. magatartásából ez volt a benyomásom. Vigh panaszai ügyében hosszas vizsgálatot indítottak, mi igaz belőlük, mennyire indokoltak, mennyire nem, de egy idő múlva a dolog többé-kevésbé le is zárult. Vighnek úgy látszik az volt a benyomása, hogy S. politikai szempontból nem hajlandó az ő kritikus nézeteit honorálni s kiter minden ilyen kérdés komolyabb megvizsgálása elől. Újabb adatnak tekintette azt, hogy S. a Györffy által felvetett gondolatot: az orosz néprajzi kutatás újabb tudományos eredményeinek magyar összefoglalását elutasította. Miután az Intézetben a tervek rendszerint az érdekelt referensek előzetes tárgyalásai alapján születnek s így a tervek sorsa sem maradhat előttük titokban, ezt mindenki, tehát Vigh Károly is megtudhatta. Itt megjegyzem, bár ennek a kérdésnek nem érinti lényegét, hogy S. a gondolatot akkor egyáltalán nem pénzügyi okokból, helyesebben nem pénzügyi indokolással, hanem mondjuk: időszerűtlenségére hivatkozva utasította el, mint azt a jelenvoltak, Deér Józsefet beleértve, tanúsíthatják. Vigh mindenesetre politikai lépésnek magyarázta ezt, aminthogy politikai színekben tekintette az egész,

⁷¹ Révay István (1899–1989) történész, demográfus, politikus.

egyébként nem politikai jellegű S.-kérdést, Deér és S. szakítását stb. Legalábbis eljárásából ez tűnik ki. Ekkor, késő tavasszal történt, hogy a könyvtárteremben – távollétemben s néhány tisztviselő jelenlétében – Vigh ilyen értelemben nyilatkozott, s ekkor használta a „népítélet” szót is. Ezt a beszélgetést a jelenlévő Tóth András azonnal továbbította S.-nek, (ezt a Te szövegedből tudtam meg), nekem viszont egyáltalán nem számolt be se arról, se eljárásáról, bár ekkor már nem volt S. titkára, hanem az én tisztviselőm. Embereinket utóbb – az alábbi események után – kikérdezvén, egy kissé az a benyomásom, hogy bármennyire helytelen volt is Vigh nyilatkozata, nem egészen abban a vérszesen komoly formában történt, ahogy azt Tóth – talán túlbuzgóságból – továbbadhatta. Amivel persze nem szándékom a nyilatkozatot menteni.

8. Ez volt az oka annak, hogy S. összehívta az egész intézet népes személyzetét s kínos és drámai ülést tartott, melyről meg is emlékezel. De nem mutatsz rá arra, hogy ilyen számonkérés, elnöki „népítélet” merőben szokatlan, hivatalok és intézmények életében rendkívüli, a demagógiával határos, s az igazgatókkal való előzetes tárgyalás híján önkényes lépés volt, mely tisztviselőink lelkiállapotát erősen felkavarta. Mert hiszen ha tudták is, hogy nehézségek vannak, sem én, sem más igazgató nem gondolt arra, hogy őket a viták részleteiről ilyen vagy más formában informálják. A hosszú ülésnek csak az elején vettem részt, mert miután S. a Vigh-féle államtudományi panaszok már hosszabb ideje elfelejtett ügyét kezdte újra előszedni, ezt érdektelennek, fölöslegesnek, politikailag rendkívül ügyetlennek tartottam, s 2 órakor eltávoztam. Valószínűleg akkor is eltávoztam volna, ha előre tudom, hogy S. továbbmenve, megnevezés nélkül, de elég érthetően engem támad (távollétemben!) s a tények egyoldalú előadásával akar magának a sóbálvánnyá meredt társaságtól – siker nélkül – bizalmi nyilatkozatot szerezni. Elmentem volna, mert nonszensznek tartom ilyen kérdésekről népgyűlésen vitatkozni, különösen olyan egzaltált állapotban levő ellenféllel, mint amilyen – egybehangzó tanúság szerint – S. ekkor volt. Utólag értesültem arról is, hogy S. kijelentette: ezentúl az igazgatósági ülések nyilvánosak lesznek, s azon mindenki részt vehet a tisztviselők közül – ami többek közt alapító rendeletünkkel is ellenkeznék. Révayval és Györffyvel teljesen egyetértettünk abban, hogy ez lehetetlen lépés volt, s megegyeztünk, hogy mind külön is kérni fogjuk S.-t, hogy ilyesmit többé ne tegyen. Ez meg is történt. Én magam részéről levélben emeltem óvást. Ennek a levélnek eredetije irattárunkban megvan, másolatát mellékelem.

9. Közös fellépésünkkel el is értük, hogy S. megígérte, a népgyűlési ideát elveti, s hasonló lépéseket nem tesz. Így az igazgatói tanácsülések a történetek ellenére tovább folytak, az érintkezés nem szakadt meg köztünk. Nem arra törekedtünk, hogy S. e túlkapását ellene kiaknázzuk, hanem arra, hogy valahogy normális ügymenetet biztosítsunk. A szabályzat tárgyalása is befejezés felé közeledett.

Egyáltalán nem áll az, hogy ebben az ügyben mind én, mind S. eljártunk az illetékes minisztériumban. A valóság az, hogy S. panaszkodni ment a miniszterhez, majd Melly osztályfőnökhöz, mire az utóbbi sorra mindhárom igazgatót bekérte jelentéstételre. Én Györffyvel együtt jelentem meg nála, s rendkívül rosszul tájékozottnak találtam. Ezután, tehát már a népgyűlés után következett egy ülés Mellynél a minisztériumban, melyen végre hivatalosan és közösen elfogadtunk egy végleges szöveget. Ez a szabályzati szöveg a vitás pontokban a mienkhez közelebb állt, mert a VKM jelenlévő szakértői így megfelelőbbnek találták. Ezzel ez az egész kérdés lezárult. Ez a vita teljesen be volt fejezve, mindnyájunk beleegyezésével, midőn a cikk ügye felmerült.

10. Itt közben meg kell jegyeznem, hogy nem áll az, mintha én a többi igazgatóval együtt személyesen eljártam volna Keresztury miniszternél S. leváltása érdekében. Kereszturynál Révay és Györffy jelentek meg egyedül, hogy a kérdésről tájékoztassák, s e látogatást előzőleg velem közölték. Én Kereszturyval e kérdésről egy nálam tett baráti látogatása alkalmával beszéltem, nem hivatalosan, s abban a formában, hogy arra kértem: küldjön ki valami külföldi poszt-ra, mert se kedvem, se türelmem nincs ezt az értelmetlen és reménytelen vitát továbbjátszani, s magamat a személyi harc ódiumának, meg S. hivatalos és nem hivatalos helyen szétkürtölt panaszainak tovább kitenni. Erre Keresztury azt felelte, hogy S.-el igen nehéz együttműködni, de nem kell minden használható embernek külföld felé tekintenie, ha nehézségek elé kerül. Utóbb, másik alkalommal, újabb kérésemre, ugyanezt válaszolta. Igaz ellenben az, hogy a másik két igazgatóval együtt s egyetértésben ez időben többször beszélgettünk arról, hogy miként lehetne az anomáliáknak véget vetni s a nyugodt munkát S.-el vagy S. nélkül az Intézetben biztosítani. Hangsúlyozom azonban, hogy az ülés után meg a szabályzat kérdésében létrejött kompromisszum egyelőre abban a reményben hagyott bennünket, hogy valami módon mégiscsak sikerül S.-el az Intézet viszonyait normalizálni.

11. Ekkor jött a cikk ügye. A S. által rendezett drámai jelenetnek egyetlen eredménye az volt, hogy Vigh, akit S. az ülésen személy szerint aposztrofált és – mondhatjuk – a nyilvánosság előtt megszidott (függetlenül most attól, hogy ezt indokkal tette-e vagy anélkül), ezt politikai üldözésnek fogta fel, s már az ülés után többek előtt kifejezte szándékát, hogy nem hagyja annyiban a dolgot. Amint arról a tervéről, hogy sajtótámadást intéz S. ellen, értesültem, azonnal hívtam őt, s minden erővel igyekeztem rábeszélni, hogy ezt ne tegye, mert ez az Intézetnek sem jó. Ugyanezt tette Deér József is, akit külön megkértem Vigh leszerelésére, azért, mert Vigh neki múltbeli támogatás miatt különösen le volt kötelezve s ezért, gondoltam, hallgat is rá. Hetek teltek el, s azt hittem, hogy a cikk már végleg le van szerelve. De miután S.-nek Párizsba, a béketárgyalásokra való

kiküldetése ismeretessé vált, a cikk egyszer csak mégis megjelent. Hangsúlyozom, hogy ebben az időben mind igazgatói megbeszéléseken, mind pedig egyes vezető tisztviselőink előtt – miután S. már nyilvánosságra vitte az ügyet – határozotlan azt az álláspontot képviseltem, hogy bármi legyen S. eljárásáról és bizonyos tetteiről a véleményem s a véleményünk, nem tartom helyesnek, hogy az ügy politikai síkra tolódjék át, s abból, ami egyéni ügyetlenség, politikai kifogások (vagy esetleg a másik oldalon érdekek) nőjenek, amivel az egész ügy arányait felnagyítanánk. Többször kijelentettem, hogy helytelennek tartanám, ha S.-t az Intézet éléről politikai erők politikai indokokból távolítanák el, valamint hogy amíg ez a lehetőség fennáll, most nekünk kell tartanunk S.-t az elnöki székben. Így értünk el '46 nyarán S. elutazásáig s a Te megbízásodig, mely azután történt, hogy Keresztury érintkezést keresett velem, s tisztáztuk: a S. által maga ellen kért vizsgálatot le kell folytatni.

Ez hát a történet. Sok részletet lehetne még hozzátenni, de már így is utálatosan hosszú és unalmas. Ilyen volt a valóságban is. Kár a papírért, amire leírják. De mégis leírtam, mert ha már nolens-volens vállaltam is ezt a rendkívül kényelmetlen szerepet mindannak érdekében, amit az Intézet nekünk jelentett s jelent, akkor arra már igazán nincs kedvem, hogy az igazságtevés bizonytalanul felvázolt tények alapján egy látszólagos fifty-fifty (de a valóságban számomra hátrányosabb) kulcs szerint készüljön. Egyáltalán nem jut eszembe taktikusnak tartani, hogy S.-et a második ponttal, intézeti működése reális mérlegével kapcsolatban fölöslegesen exponáld. Azt hiszem, legjobb ezt az egész neveltséges melodramát minél szárazabban és rövidebben ismertetni. De nem lennék hű a köztünk levő jó viszony őszinteségéhez, ha e levélben meg nem mondanám Neked, hogy a nekem küldött előadásban ez a S.-mérleg nem reális, s az én szerepemet a valóságnál jóval kedvezőtlenebbül állítod be.

Sajnálom, hogy kénytelen vagy mindezt végigolvasni, de ez már a biztos szereppel jár. Még mindig Neked jobb, mert ha végigolvasod, alighanem részvétellel leszel e sorok írója iránt, amiért nevetve és bosszankodva, a jó ügy kedvéért végig is élvezte ezt a cirkuszt. Ez méltó büntetése annak, ha valaki túl komolyan veszi elkötelezettségét munkatársai, egy szép intézmény s egy szép feladatkör iránt.

Befejezésül hozzá kell tennem, hogy a fenti levél szövegét Györffy és Révay igazgatótársaimnak megmutattam, s ők *előttem együtt mindketten kijelentették*, hogy az itt felsoroltak s előadottak fedik a valóságot s egyéb megjegyzésük nincs. Ennek a levélnek, a befejező záradékkal együtt, egy-egy másolatát nekik is eljuttattam.

A viszontlátásig sokszor, régi barátsággal üdvözl

Kosáry Domokos

GYÖRFFY GYÖRGY LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK

26/1947.

Kedves Pista!

Kérésedre az alábbiakban leírom, hogy emlékezetem szerint a Schweng-ügy egyes fázisainak időbeli egymásutánja hogyan alakult.

1945. augusztus: Deér, az Intézet megbízott vezetője Teleki Gézának Schwenget ajánlja elnökül.

1945. szeptember: Schweng kinevezése. Ez időtől kezdve decemberig, amikor a Pénzügyminisztériumtól megvált, a Teleki Intézet ügyeivel nem foglalkozott.

1946 januárjában vette kézbe az Intézet tényleges irányítását. Kosáry és közte a viszony ekkor még igen barátságos volt.

1946. február–márciusában merültek fel közismert okokból az ellentétek Kosáry és Schweng között (egy ízben Schweng és én köztem).

1946. május végén volt az az igazgatói értekezlet, amelyen az orosz néprajzi kutatás eredményeinek egy kötetben való ismertetését felvetettem s amit Schweng időszerűtlenségre hivatkozva nem helyezett.

1946 júniusában tartotta Schweng az ún. „népgyűlést”, amely az ellentétek további kiéleződésére vezetett. Ekkor értesültem komoly formában arról, hogy Vigh cikket akar Schweng ellen írni. Ezután jártam Révayval Kereszturynál és ez idő tájt beszélt Kosáry Kereszturyval.

1946 júliusában Melly magához hivatott mindnyájunkat külön-külön, arra törekedvén, hogy az ellentéteket elegyengesse. E hó végén hivatali helyiségében egy békéltető tárgyalásra hívott bennünket össze, amelyen megegyezés jött közöttünk létre az Intézet szabályzata és az igazgatói értekezletek ügymenete tárgyában.

1946. július 31-én jelent meg a vizsgálat tárgyát képező cikk; Schweng Párizsba utazása előtt egy nappal.⁷²

Jelentésed legépelt példányát mellékelten küldve barátsággal üdvözöl

Györffy György

Budapest, 1947. március 31-én

⁷² Kötetünkben: 180–181.

BIBÓ ISTVÁN FELJEGYZÉSE

húsvéti cikk?⁷³

Ki mondta meg V[igh]-nek?

Tóth A.-t tudta-e V[igh]?

Györffy szörnyülködött-e?

Tudott-e husv. cikkről?

Tóth A. tudott-e husv. cikkről?

Dátum és jelzet nélkül

⁷³ Vö. *A Teleki Intézet igazgatói hiába követelik Dabasi-Schveng eltávolítását. Szabad Nép, 1946. július 30, kedd. MTA KK Ms 5110/100. Kötetünkben: 180–181.*

DABASI-SCHWENG LORÁND LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK

1947. III. 31.

Kedves Pista

Mellékelem a kapott jelentés szövegét megjegyzéseimmel. Kíváncsnak tartanám kiemelni még, hogy

1. Kosáry publikálási láza 80000 forint adósságot eredményezett;
2. A Revue állam az államban, mert ha az Intézetnek pénze van, akkor az Intézethez tartozik, ha viszont az Elnök ellenőrizni akarja, akkor önálló. Adósságra minden más múlttal s névvel rendelkező folyóiratot megszegyenítő terjedelemben jelent meg 1945 óta;

3. Az alapszabály-vita kardinális pontja a kiadványok bemutatási és láttamozási kötelezettsége volt. Ezt Keresztury és Melly helyeselték. K. D.⁷⁴ az Elnöknek mindössze szavazati jogot biztosított volna az Elnöki tanácsban, beleszólási jogot nem.

4. K. D. még a kiadványok tervének s az elkészült kéziratoknak vagy kéfének a bemutatását is ellenezte.

5. A Revuenél fantasztikus baksis rendszert honosított meg s hivatalos idő alatt végzett munkákért is különböző külön juttatásokat állapított meg kegyenceinek ilyen-olyan-amolyan címen.

Őszinte barátsággal üdvözl

Loránd

⁷⁴ A levélben a K. D. rövidítés Kosáry Domokost jelenti.

LEVÉL ORTUTAY GYULÁNAK⁷⁵

Miniszter Úr!

Miniszter Úr hivatali elődje 1946. augusztus 23-án kelt 93.013/1946. VI. h. számú rendeletével megbízott, hogy a Szabad Nép 1946. július 30-i számában megjelent s Dabasi-Schweng Lorándnak, mint a Teleki Pál Tudományos Intézet elnökének működésére vonatkozó cikkben foglaltak tárgyában vizsgálatot folytassak le, s egyben a párisi békekonferenciára kiküldött elnök távollétében elnöki tisztségben helyettesítsem. Ennek alapján az elnök helyettesítését 1946. szeptember első napjaiban megkezdtem s elláttam mind a mai napig, minthogy Dabasi-Schweng Loránd a párisi békekonferenciáról való visszatérte után elnöki funkcióit a folyamatban lévő vizsgálatra való tekintettel annak befejeztéig nem kívánta újból felvenni. A vizsgálatot az egész idő alatt folyamatosan lefolytattam, ennek során kihallgattam az Intézet elnökét, az Intézet tagintézeteinek igazgatóit, valamint az Intézet tisztviselői közül azokat, akiknek meghallgatása vizsgálat szempontjából szükségesnek mutatkozott. Mindezek alapján az ügy előzményeire, a cikkben foglalt vádak valóságára és a teendő intézkedésekre vonatkozóan jelentésemet az alábbiakban teszem meg:

Előzmények

1945 szeptemberében Deér József egyetemi tanárnak, a Teleki Pál Tudományos Intézet akkori megbízott vezetőjének javaslata alapján az akkori kultuszminiszter előterjesztésére Dr. Dabasi-Schweng Loránd pénzügyminisztériumi politikai államtitkár neveztetett ki a Teleki Pál Tudományos Intézet elnökévé. Dabasi-Schweng egészen 1945 decemberéig, amikor államtitkári állásától megvált, az Intézet ügyeibe csak kis mértékben folyt bele, 1946 januárjától kezdve azonban aktív módon is átvette az elnöki teendők ellátását. Ennek során néhány hónap alatt éles ellentétbe került Dr. Kosáry Domokossal, a Történettudományi Intézet igazgatójával, mely ellentét tárgya az elnöki és igazgatói hatáskör terjedelme és

⁷⁵ A levél fogalmazványa.

gyakorlásának módja volt. Dabasi-Schweng kifogásolta, hogy tudta és beleegyezése nélkül embereket vesznek fel, különböző célokra nagy összegeket kérnek, munkákat vállalnak, az Intézet nevében programot adnak, kötelező ígéretek tesznek, fedezet nélkül kiadványokat adnak ki s azokat csak megjelenésük után mutatják be, az Intézet részére érkezett könyveket önhatalmúan arra nem illetékes tagintézet veszi birtokba stb. Mindezek a kifogások egyetlen, pénzkéréssel kapcsolatos konfliktustól eltekintve, mely a Néptudományi Intézetre vonatkozott és annak igazgatójával, Györffy Györggyel folyt le – mind a Történettudományi Intézetnek s igazgatójának, Kosáry Domokosnak az eljárására vonatkoztak. Kifogásolta Dabasi-Schweng azt is, hogy a „Revue d'Histoire Comparée” c. folyóiratot, melyet az Intézet kiadványaként az Intézet segéderőinek igénybevételeivel az Intézet tagjai szerkesztettek és írtak, Kosáry Domokos mind a pénzügyi bevételek, mind a szerkesztés terén igyekezett teljesen önálló [olvashatatlan szó], szinte önálló jogi személyként kezelni, s a Revue igen túlméretezett formában jelent meg, aminek eredménye kb. 80 000 forintnyi adósság, melyet mostanában próbált érvényesíteni az Athenaeum Rt. Minderre való tekintettel Dabasi-Schweng élesen kifejezésre juttatta az elnöknek azt az igényét, hogy az Intézet kiadványainak tervébe beleszólhasson s a kiadványok kefelevonatát megjelenés előtt megtekinthesse és felülvizsgálhassa. Kosáryval való vitája azután ott ért tetőpontra, amikor Dabasi-Schweng az elnöki jogkört az Intézet tervbe vett szabályzatában is a fentiek szerint kívánta körülírni, míg Kosáry ilyen rendelkezés felvételét a legnagyobb mértékben ellenezte s a végső döntések jogát az igazgatók plenáris gyűlésének kívánta fenntartani.

Mindeme viták során Kosáry több ízben hivatkozott a régi, kialakult gyakorlatra (ami valójában Hóman Bálint névleges elnöksége folytán alakult ki), de ugyanakkor függetlenül hatásköri és jogköri kérdésektől kifogásolta Dabasi-Schweng vezetési módját, s aprólékosságát, aggályosságát, az ügyek elhúzását hányta szemére, valamint azt, hogy a kiadvány-korrektúráknak általa igényelt bemutatásával kapcsolatban részletező és tudományos szakírók által el nem fogadható módon próbált cenzúrát gyakorolni.

Mialatt a fentiekben vázolt helyzet mindinkább elmérgesedett, 1946. március–április körül vetődtek fel először komoly formában kifogások egyes intézeti tagok politikai beállítottságával kapcsolatban. Ebben az időtájtban a Történettudományi Intézet tagjainak egyik összejövetelén történt, hogy Vigh Károly, a Történettudományi Intézet tagja az Államtudományi Intézet egyes tisztviselőinek, Varga Imrének és Hinora Sándornak politikai megbízhatóságát kétségbe vonta s felvetette, hogy ezzel kapcsolatban lépéseket kellene tenni. Erről Dabasi-Schweng tudomást szerezvén Vighet magához hívatta és kifogásainak konkretizálására szólította fel; Vigh el is juttatott hozzá egy írásos összefoglalást ezekről,

azt azonban Dabasi-Schweng elegendően konkretizáltnak és komolynak nem találta s további intézkedést nem tett.

Ezt követően, 1946 májusának végén történt egy igazgatói gyűlésen, hogy Györfly György, a Néptudományi Intézet igazgatója, ott a helyszínen született ötletként felvetette, hogy jó lenne a Szovjetunióban élő népek, közöttük a magyarssággal s rokon népekkel kapcsolatos néprajzi kutatások újabb eredményeit egy kiadványban összefoglalóan ismertetni. Dabasi-Schweng ezzel szemben aggályokat fejtett ki. Hogy mik voltak ezek az aggályok, erre nézve eltérnek az adatok: Kosáry és Györfly szerint Dabasi-Schweng a kiadvány politikai időszerrűtlenségére célzott, míg Dabasi-Schweng szerint erről szó sem volt, hanem ő azt fejtette ki, hogy az Intézetnek az adott nehéz pénzügyi helyzetében első feladata az Intézet tudósainak és magyar tudósoknak munkáit kiadni, nem pedig külföldi tudományos munkákat. Révay István közlése szerint, aki az egész vitában egyedül nem volt érdekelt, Dabasi-Schweng olyan indokolással mondotta egy ilyen mű kiadását időszerrűtlennek, hogy ilyenről egy átfogó és összefüggő program megalkotása előtt nem lehet szó.

Ez az igazgatósági ülésen történt eszmecsere híre eljutott Vigh Károly füléhez is, éspedig minden valószínűség szerint, amit saját közlése is megerősít, főnöke, Kosáry Domokos útján. Révay és Györfly igazgatók ugyanis határozottan állítják, hogy ők az igazgatósági ülésen történekről senkinek sem beszéltek s Vigh-gel nem is voltak közelebbi kapcsolatban. Kosáry viszont nem is állította, hogy erről nem beszélt volna, hanem arra hivatkozott, hogy az intézetek tervei és tervezései mindenki által tudottak voltak, így tehát azoknak az igazgatósági ülésen kialakuló sorsa is közügy volt, melyről nem egy ember, de mindenki beszélt. Az adott esetben azonban ez nem állt helyt, mert az egész kiadvány terve Györflynek – saját közlése szerint – ötletszerűen, az igazgatósági ülésen ötlött eszébe, arról tehát sem az ő intézetében, még kevésbé más intézetben nem tudtak. Mindez alig hagy kétséget afelől, hogy a közlés Vigh számára Kosáry részéről történt.

Ezután néhány nappal Vigh a Történettudományi Intézetben többek előtt a fentiekkel kapcsolatban azt a kijelentést tette – saját közlése szerint nyilvánvalóan tréfás formában –, hogy majd népítéletet kell Dabasi-Schweng ellen tartani. Ezt a kijelentést Tóth András, aki akkor Dabasi-Schweng titkára volt, elmondotta Dabasi-Schwengnek, aki erre 1946. június havában az összes tisztviselőket gyűlésre hívta össze, ott nyilvánosan közölte, hogy értesülései vannak bizonyos kifogásokról és felhívta a tisztviselőket, hogy ezeket nyíltan közöljék. Midőn felszólításra senki sem jelentkezett, egyenesen felszólította Vigh Károlyt, aki erre visszatért az Államtudományi Intézet tisztviselőinek ügyére s elsősorban Varga Imre és Hinora Sándor tisztviselőket jelölte meg, mint olyanokat, akik a csehszlovák uralom alatt a Szlovenszkói Magyar Közművelődési Egyesületben

viselt szerepük folytán nem tekinthetők demokratikus felfogásúaknak, s különben is újabban kerültek az Intézethez. Dabasi-Schweng felszólította, hogy vádjait konkretizálja, mire ő kifejtette, hogy az említett egyesület klerikális és revizionista jellegű volt s a visszacsatolás után Jarossék politikáját támogatta; a két tisztviselő személyi szereplésére vonatkozó bizonyítás lefolytatására későbbi időpontot s távollevő tanúk kihallgatását javasolta; kifogásolta még, hogy még az enyhe igazolási bizottsági döntéseket sem hajtották végre és kifogásolta egyes tisztviselők demokrácia-ellenes kijelentéseit. (Ez úgy látszik, a később letartóztatott Polányira vonatkozott, akinek kémkedési ügye azonban ettől teljesen független volt.) Varga és Hinora a gyűlés színe előtt válaszoltak, Dabasi-Schweng pedig igen élesen utasította vissza Vigh adatokkal eléggé meg nem támasztott purifikáló fellépését, majd szóvá tette – nem vitásan Kosáryra célozva, aki időközben eltávozott – azokat a vádakokat, melyek szerint ő a tudományos szabadságot korlátozza s nem képviseli az Intézet érdekeit. Dabasi-Schweng felszólította a tisztviselőket, hogy kifogásaikkal forduljanak közvetlenül hozzá a jövőben állandóan tartandó együttes gyűléseken. A tisztviselők többsége az egész vitát és gyűlést meglehetősen tájékozatlanul és passzíve hallgatta végig. Több ilyen gyűlésre nem került sor.

Az ezt követő időben Dabasi-Schweng és Kosáry között a helyzet mindjobban elmérgesedett, Vigh Károly pedig ebben az időben kezdett azzal a gondolattal foglalkozni, hogy a sajtóban is kifogás tárgyává fogja tenni Dabasi-Schweng vezetését. Erről a szándékról az Intézetben tudtak is néhányan, sőt Dabasi-Schweng feltételezése szerint Kosáry volt az, aki a sajtótámadás ötletét adta Vigh Károlynak. Kosáry és Vigh Károly elmondása szerint viszont Kosáry a sajtótámadástól Vighet visszatartani igyekezett. Időközben két Államtudományi intézeti tisztviselőt kémkedésért eljárás alá vonták. Ezt követően jelent meg a vizsgálat kiindulópontjaként szereplő újságcikk, mely nem vitásan Vigh Károly tollából származik; a következő napon pedig Dabasi-Schweng elutazott a párizsi békekonferenciára.

A cikkben foglalt állítások

A cikk szövege a következő:

A Teleki Intézet igazgatói hiába követelik Dabasi-Schweng eltávolítását

A gr. Teleki Pál tudományos intézet 1941-ben alakult, az államtudományi intézetből és az újonnan szervezett történettudományi intézetből, a felszabadulás után pedig a néptudományi intézettel bővült ki. 1945-ig Hóman Bálint volt az intézet elnöke. Helyébe az ideiglenes nemzeti kormány Dabasi-Schweng Lorándot

nevezte ki, de állásában azóta nem erősítették meg. *Schweng* – aki kinevezését személyi kapcsolatainak köszönheti – beleavatkozik az igazgatók *munkájába, jogköriüket* korlátozni igyekszik. Leállította a „Magyarok–oroszk” című gyűjteményes munka kiadását, megakadályozta a Szovjetunióban élő rokon finn-magyar népekkel foglalkozó szovjet tudományos kutatások eredményének megjelentetését.

Az Államtudományi Intézet haladó gondolkodású tagjai hiába figyelmeztették arra, hogy az *intézetben készült Mindszenty hercegprímás számára az az angol és latin nyelvű memorandum, amely a külföldi klerikális körök magyarországi „tájékoztatását szolgálta”*, hiába figyelmeztették arra, hogy a béke előkészítés szempontjából rendkívül fontos Államtudományi Intézetben politikailag súlyosan kifogásolható egyének működnek. Az intézet igazgatói *Schweng* ellen foglaltak állást, mind politikailag, mind tudományosan káros működése miatt, kérték a kultuszminisztert, hogy távolítsa el s *Keresztury ezt meg is ígérte*. Az ígéret a mai napig sem teljesült. Ezzel szemben a *politikai rendőrség az Államtudományi Intézet két tagját kényszerült letartóztatni, az egyiket hazaárulásért, a másikat fasiszta múltja miatt*. Most távolítanak el az intézetből egy harmadik alkalmazottat, de *Schweng* minderről egyszerűen nem vesz tudomást, sőt – noha egyáltalában nem nevezhető tudósnak – a *Teleki Intézet elnökéként bekerült a békeelőkészítő bizottság tagjai közé*.

A tisztogatáshoz tudományos életünk megtisztítása is hozzátartozik. – Követeljük *Dabasi-Schweng* Loránd eltávolítását és megfelelő elnök kinevezését a Teleki Pál Tudományos Intézet élére. S ha már itt tartunk: miért Teleki Pál Tudományos Intézet? Angol nyelvű levélpapírján már amúgy is Dunatáji Tudományos Intézetnek nevezi önmagát s ez a név valóban sokkal kifejezőbb, magyar és külföldi szempontból egyformán sokkal kevésbé rossz emlékü.

A cikkben foglalt állításokra vonatkozóan a következő megállapításokat tettem:

1. A cikknek az a kiinduló állítása, hogy *Dabasi-Schweng*et az ideiglenes nemzeti kormány nevezte ki, és azóta nem erősített meg senki, s így elnöki minősége is vitatható volna, tévedésen alapszik, mert őt az idevonatkozó szabályok szerint az államfői hatáskört gyakorló szerv nevezte ki s ez, mint az ideiglenes nemzeti kormány többi aktusai, törvény alapján egyenkénti megerősítés nélkül jogérvényes.

2. A cikknek az az állítása, hogy *Dabasi-Schweng* kinevezését személyes összeköttetéseknek köszönheti, arra látszik utalni, hogy számba vehető tudományos érdemek nélkül politikai, családi vagy más nem tárgyi jellegű szempontok voltak irányadók kinevezésénél. Ez a beállítás kétségtelenül téves és félrevezető. Való, hogy azok, akik javasolták, számba vették azt a súlyt is, amit politikai államtitkári mivolta jelentett, azonban kinevezését tudományos körökben ellenvélemény nélkül mint tudományos szempontból kifogástalan választást ítélték meg.

3. A cikknek az az állítása, hogy Dabasi-Schweng az igazgatók munkájába beleavatkozik és jogkörüket korlátozni igyekszik, meglehetősen primitív fogalmazása annak az egész kérdéskomplexumnak, mely az ő és Kosáry Domokossal való kontrapozíciójának lényegét teszi. Egy több tagintézetből álló tudományos intézet legfelsőbb vezetőjének és a szakigazgatóknak egymáshoz való viszonyát nem lehet jogilag megfogható módon hatáskörök és jogkörök formájában meghatározni, mert azt az Intézet munkájának összefüggő vagy szétágazó, elméleti vagy gyakorlati, államcélú vagy öncélú volta határozza meg. Ha figyelembe vesszük, hogy a Teleki Intézetet is államhatalom alapította, mindenféle egyetemi kerettől függetlenítette és állandóan megbízásokkal látta el, akkor a tudomány szabadságára való minden törekvés mellett is azt kell mondanunk, hogy Dabasi-Schwengnek az a felfogása, mely szerint az elnök nem merő reprezentáló személy, hanem az intézetek munkájának az összehangolására, ellenőrzésére hivatott, alapjában véve helyes volt. Hasonlóképpen jól ismerte fel azt is, hogy a Történettudományi Intézetnek van egy bizonyos irányzata, munkamódszere és problémafeltevési módja, melynek helyességéhez kétség fér, s mely az ellenőrzési törekvéseknek határozottan ellenáll. Az a mód, ahogyan ezeket a helyes elveket és felismeréseket a gyakorlatban megvalósítani igyekezett, a jelek szerint valóban nem volt szerencsés, mindenekelőtt azért nem, mert a kérdés sarkpontjává az elnök cenzúrázási jogát tette, márpedig ha előzőleg az egész munkamódszer és a problémaválasztások kérdéseibe nem volt módja beleszólni, akkor ez magában egy olyan késői időpontban való közbelépést jelent, mely – tudományos munkáról lévén szó – csakis felületes vagy akadályozó lehet. A cikk formálisan azonban messze van attól, hogy ezeknek a kérdéseknek a lényegét érintse.

4. A cikknek az az állítása, hogy Dabasi-Schweng állította volna le a „Magyarok – oroszok” című gyűjteményes munkát, a cikk szerzőjének saját beismerése szerint is tévedésen és a következő pontban tárgyalt üggyel való összecszerelésen alapszik. Ezt a munkát ugyanis a Dabasi-Schwengtől teljesen függetlenül, fedezethiány miatt állították le.

5. A cikknek az az állítása, hogy Dabasi-Schweng megakadályozta a Szovjetunióban élő rokonnépekkel foglalkozó szovjet tudományos kutatások eredményének megjelentetését, szintén felületes állítás, mert feltételezi, hogy egy ilyen mű megjelenése lehetőség és megvalósítás komoly fázisába került, s ebben a fázisban múlt a megjelenés elmaradása Dabasi-Schwengen. Az állítás való magja csupán annyi, hogy egy igazgatósági ülésen egy ilyen mű lehetősége ötletszerűen felmerült s az ötletet Dabasi-Schweng időszerűtlennek, kiragadottnak s nem az Intézet munkakörébe vágónak minősítette.

6. A cikk arra az állítására vonatkozóan, hogy az Államtudományi Intézet haladó gondolkodású tagjai hiába figyelmeztették Dabasi-Schwenget arra, hogy

az intézetben készült Mindszenty érsekprimásnak egy tájékoztatója, megállapítottam, hogy ebben az Államtudományi Intézet szerepe csupán annyi volt, hogy a Külügyminisztérium békeelőkészítő osztályainak felhívására elvállalta Mindszenty egy tájékoztató körlevelének a lefordítását, mely a csehszlovákiai magyar üldözésekkel kapcsolatban fordult a külföldi katolikus egyházi tényezőkhöz.

7. Való, hogy Dabasi-Schweng előtt Vigh Károly az Államtudományi Intézet két tisztviselőjének, Varga Imrének és Hinora Sándornak politikai beállítással kapcsolatban kifogást emelt. E kifogás lényege az volt, hogy a klerikális és revizionista alapjellegű Szlovenszkói Magyar Közművelődési Egyesület titkára, illetőleg tagja voltak, azonkívül Hinora az 1938. évi visszacsatolás utáni időben Budapesten egy felvidéki diákotthon gondnoka volt, ami Vig Károly feltevése szerint politikai érdek nélkül nem lehetett volna. Való azonban az is, hogy, amint azt Dabasi-Schweng is megállapította, vádjait ezen túlmenően konkretizálni nem tudta és semmit az illetők személyes működésére vonatkozóan felhozni nem tudott, holott saját közlése szerint nyomozott is ebben az ügyben. Később a vizsgálat során alulírott vizsgálóbiztossal azt közölte, hogy Hinora időközben tisztázta magát a vádak alól, de ugyancsak nem tudta konkretizálni, hogy miképpen. Viszont tény, hogy Hinora időközben belépett a kommunista pártba. Mindez Vigh Károly nyomozó tevékenységének hitelét és komolyságát erősen csökkenti.

8. Tény, hogy az Államtudományi Intézet egy tagját, Polányi Lászlót letartóztatták és elítélték hűtlenségért, mert az Intézetnek egy térképes összeállítását pénzért idegen hatalom kezébe juttatta; egy másik tisztviselő, Wachay Géza pedig eljárás alá került, mert intézeti iratokat a lakására vitt. Utóbb ő is kivált az Intézet kötelékéből és Csehszlovákiába távozott. Mindebben sem Dabasi-Schwenget, sem mást nem terhel semmi mulasztás. Mind a külföldi kézbe került anyagban, mind a Wachay lakására került anyagban semmi titkos nem volt, úgyannyira, hogy Polányi megbízói, mikor megkapták és meglátták az anyagot, a kialakult díjnak csak a töredékét fizették ki.

9. Az, hogy az Intézet igazgatói Dabasi-Schweng ellen foglaltak állást és kérték a kultuszminisztert, hogy távolítsa el, lényege szerint nem vizsgálati anyag, de megjegyzem, hogy ebben a formában nem felel meg a valóságnak. Csupán annyi igaz, hogy Kosáry, Révay és Györffy igazgatók, csakúgy, mint maga Dabasi-Schweng beszámoltak Keresztury akkori kultuszminiszternek a Teleki Intézetben kialakult áldatlan állapotokról. Nincs azonban semmi adat arra, hogy az igazgatók a bajok okaként Dabasi-Schweng működését s egyedüli megoldásként az ő eltávolítását jelölték volna meg.

A mondottakat összefoglalva meg kell állapítani, hogy a szóban lévő cikkben foglaltak minden pontjukban többé-kevésbé hiányos információra támaszkodó, töredékes adatokból önkényesen összeállított állítások, melyek teljességgel

személyi vonatkozású dolgokat politikai jelentőségűeknek véltek és állítanak be, s a kérdéseket alapjában meglehetősen jelentéktelen személyi viták perspektívájában nézve az Intézet valódi s politikai jelentőségét sem teljesen nélkülöző problémáját még csak nem is érintik.

Tennivalók

A vizsgálat főkérdésére válaszolva megállapítható, hogy *a vizsgálat Dabasi-Schweng Lorándot az ellene emelt vádak alól tisztázta* s ennek megállapítása után e vonatkozásban további tennivaló nincsen.

A vizsgálat során napvilágra kerültek a főkérdéssel kapcsolatban meg attól függetlenül, mások cselekményei is, azonban ezekkel kapcsolatban sem látok okot bármiféle eljárásra. Mindenekelőtt a már hozott bírói ítéleten felül nincs további felelősségre vonásra szükség Polányi hűtlenségi ügyével kapcsolatban, amit azt fentebb már kifejtettem. Felvethető továbbá az a kérdés, kiket és milyen felelősség terhel azért, hogy az Intézetben kialakult ellentétek olyan formában mérgesedtek el és kerültek nyilvánosság elé, mely sem a köz tágabb, sem az Intézet szűkebb érdekét, sem az igazság kiderülését nem szolgálta. E tekintetben, ha eltekintünk a szereplők egyéniségében rejlő mélyebb s fel nem róható okoktól, három objektíve felróható cselekedet jön számításba: az első Kosáry Domokosnak az a közlése Vigh Károly részére, hogy Dabasi-Schweng Loránd a Györffy által felvetett szovjetoroszországi vonatkozású mű kiadását politikailag időszerűtlennek nyilvánította; a másik Tóth Andrásnak az a cselekedete, mellyel Vig Károlynak ama megjegyzését, hogy Dabasi-Schweng ellen majd népítéletet kell tartani, közölte Dabasi-Schwenggel, aki ezután tartotta azt az összgűlést, melyen Vigh Károllyal élesen összeütközött; a harmadik Vigh Károlynak az az eljárása, hogy mindezek alapján cikket írt az Intézetről és az elnökről. Nem vitásan ez az utóbbi esik súlyos megítélés alá annál is inkább, mert hiányos információk alapján meglehetősen felületes és félrevezető módon vitte a nyilvánosság elé. Az adott körülmények között azonban mégsem látok okot ez ügyben további eljárásra. Nem vitás ugyanis, hogy Vigh Károly őszinte meggyőződéssel érezte feladatának az Intézet purifikálását és a nyílt és támadó szellemű kritikának az a formája, melyet az Intézet életén belül megkísérelt gyakorolni, kevésbé felületes és kevésbé személyes formában, nem volna sem haszontalan, sem terméketlen. Hozzá kell venni, hogy cikke olyan időben jelent meg, amikor az országosan a sajtó és a közélet irányítói nem az intézmények zavartalan belső munkájára fektették a súlyt, hanem az igazolások és a létszámcsoökkentés formájában sokkal inkább arra, hogy az intézmények személyzetében minél nagyobb méretű poli-

तिकai tisztogatás és személycsere folyjék le. Ilyen körülmények között nincs meg a lehetősége és az indokoltsága azt teljes élességgel számon kérni, ha valaki az Intézettel szemben való belső lojalitás fölé helyezi a tisztogatás országos ügyének a jóhiszeműen gondolt szolgálatát.

Ami a fentebb említett két indiszkréciót illeti, Kosáry arra hivatkozott, hogy az igazgatói ülésen folyt beszélgetés nem volt különösebben titkos jellegű s annak tartalmát Vigh Károly nemcsak tőle tudhatta meg, hanem pl. a Dabasi-Schweng ellenkezésén igen felingerelt Györffytől is; Tóth András pedig arra hivatkozott, hogy ő közlését jó szándékú figyelmeztetésnek szánta, sőt azt, mint Dabasi-Schweng személyi titkára, főnökével szemben kötelességének érezte. Mind a két magyarázat figyelembe vehető, mégis azok a reakciók, melyeket ezek a közlések kiváltottak s az ügyet a teljes elmérgesedés irányában továbblőkték, rossz fényt vetnek a közléseknek maguknak a szellemére és intencióira is.

Minderre való tekintettel mindhármuk előtt miniszteri biztosi minőségben kifejeztem rosszallásomat eljárás módjuk felett, s az ügyet ezzel lezártak vélem tekinteni.

Kérem Miniszter Urat, hogy a fentiek alapján szíveskedjék eljárásomat jóváhagyni, a vizsgálatot befejezettnek nyilvánítani, engem megbízatásom alól felmenteni, erről Dabasi-Schweng Lorándot, mint az Intézet elnökét értesíteni és az Intézet vezetésének további kérdéseit vele megtárgyalni. Az Intézet eddigi munkájára, nehézségeinek mélyebb okaira, jövődő lehetőségeire és feladataira vonatkozó észleleteimet és esetleges javaslataimat, amennyiben Miniszter Úr ennek szükségét látja, külön jelentésben kívánom előterjeszteni.

Maradok Miniszter Úr iránt igaz, mély tisztelettel.

Budapest, 1947. április 23.

VIGH KÁROLY LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK

Kedves Professzor Úr!

Csak futólag volt alkalmam betekintést nyerni abba a jelentésbe, amelyet a Teleki Intézethez kiküldött miniszteri biztosi minőségben a Miniszter számára szerkesztettél. Ezzel kapcsolatban engeddd meg, hogy az alábbi megállapításokat tegyem:

A jelentés hangja sem nem tükrözi híven azt a helyzetet, amely az Intézetben Schweng idejében előállott, sem nem adja vissza tárgyilagosan Schwengnek az Intézethez, annak igazgatóihoz és tagjaihoz fűződő viszonyát elnöksége alatt. Ha ezt a jelentést egy „céhen” kívüli és érdektelen ember elolvassa, kétségtelenül az a benyomása, mintha a jelentés készítője Schweng intézeti gesztióit igazolni igyekeznék, hogy „dicsérettel felmentve” kerülhessen el az Intézet elnöki székéből. A dicsérettel bukások a neobarokk Magyarország idejében magától értetődő jelenség-számba mentek, de a demokratikus Magyarországon nem kívánatosak.

A jelentés Schweng-szimpatizáns hangneme eszembe juttatja azt a hírt, amit a miniszteri biztosi vizsgálat megkezdése előtt hallottam, hogy tudniillik Keresztury azzal az utasítással rendelte el a vizsgálatot, hogy Schweng a legrosszabb esetben dicsérettel felmentendő.

Schweng reakciós politikai beállítottsága, szovjetellenessége, angol konzervatív kapcsolatai (Angliában élő fivére révén is) közismertek. Te is jól tudod, Professzor Úr, hogy Schweng az Intézetben tudománypolitikai gesztióiban és általános magatartásában nem mutatkozott progresszívnek. Ezen kívül az is bebizonyosodhatott, hogy általuk (általad is) megismert emberi tulajdonságai alkalmatlanná tették őt az Intézet vezetésére.

Ami a jelentésednek személyemmel kapcsolatos részeit illeti, néhány téves értesülés került bele. Különösen egyet emelek ki, amely a legjobban sérti emberi becsületedet és kommunista jellememet. Ez a következő: Hinora Sándorral kapcsolatban megállapítod, hogy kifogásoltam múltbeli politikai magatartását és csak akkor nyugodtam meg, amikor megtudtam, hogy belépett a Kommunista Pártba. – Ez az állítás nem felel meg a valóságnak, mert Hinora a Te pártodnak, a Nemzeti Parasztpártnak a tagja. Különben is vissza kell utasítanom azt a feltevést, hogy én valakiről alkotott véleményemet egy párttagságtól teszem függővé.

Öszinte véleménynyilvánításom után vagyok továbbra is

tisztelő híved: Vigh Károly

Budapest, 1947. május 21.

KOSÁRY DOMOKOS LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK

Budapest, 1947. július 9.

Kedves Pista!

Külföldről hazatérve most van csak alkalmam részletesebben reflektálni a Schweng-ügyben készített jelentésedre, melynek egy példányát annakidején eljuttattad.

Bármennyire is jelentéktelennek érzem az egész kérdést, s bármennyire megfeleljen is jelentésed azon, még Keresztury által megfogalmazott kívánságnak, hogy Schwenget tisztázzák, s aztán menjen Isten hírével, annyit meg kell mondanom, hogy mind egyes ténybeli tévedéseiddel, mind mérlegelési módszereddel szemben fenntartom azt, amit Révay és Györffy igazgatótársaim nevében és hozzájárulásával is Neked írásban átadtam, megfelelő dokumentumok kíséretében.

A ténybeli tévedések közé számítom jelentésed azon közlését is, hogy előttem egy vagy más okból rosszallásod fejezted ki. Jelentésed olvasásáig e szándékról sem volt tudomásom. S valahogy úgy érzem, hogy Széchenyi kíváncsága szerint kebledbe nyúlván ezt nem is tudnád jó szívvel megtenni.

S ezzel borítsunk fátylat Schwengre és ügyére.

Sokszor üdvözl

Domokos

LEVÉL KOSÁRY DOMOKOSNAK

Budapest, 1947. szeptember 20.

Kedves Domokos!

Én is örömmel lezárom a magam részéről a Schweng-ügyet. De ha már ott tartunk, hogy befejezésül lecövekelünk néhány tételt, akkor én is kénytelen vagyok leszögezni, hogy azt a bizonyos, jelentésemben említett rosszallást „keblembe nyúlván” ma is meg tudom tenni, s ez szóbeli formában tisztán azért maradt el, mert éppen útra indultál Párizsba, úgy vélem tehát, hogy a jelentés átküldése pótolja a szóbeli aktust. Sőt éppen fordítva, nekem is megvan az az érzésem, hogy Te „kebledbe nyúlván” nem tartod megállapításaimat olyan igazságtalanoknak, mint „tollat ragadván”. Eleve tudomásul veszem azonban, hogy Te minden ilyen feltevés ellen tiltakozol, úgyhogy ezt le se szögezd, mert ilyen tartalmú válaszeveledet máris megírtnak és megkapottnak tekintem.

Engedd meg, hogy levélváltásunkat, anélkül, hogy ez bármelyikünket a PDP irányában elkötelezne, az ő jelszavakkal zárjam: Békesség!

Ölel

P

ORTUTAY GYULA LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK

A magyar vallás- és közoktatásügyi minisztertől

133682. szám

1947. VI. 2.

Kinevezem Egyetemi Tanár Urat jelenlegi szegedi tudományegyetemi nyilvános rendes tanári beosztásának érintetlenül hagyása mellett a Teleki Pál Tudományos Intézet kötelékébe tartozó Társadalomtudományi Intézet igazgatójává.

Budapest, 1947. évi szeptember hó 15-én

Dr. Ortutay Gyula

MARKOS ANDRÁS⁷⁶

CURRICULUM VITAE-JE

1920. február 16-án születtem Kolozsvárt. Apám – néhai Markos Aladár – előbb a MÁV-nál, majd a r[omán] államvasutaknál főintéző volt. A r. államvasutak ezzel a hivatali beosztással vették át s anélkül, hogy valaha is előléptették volna, idő előtt nyugdíjazták. Anyámat – Kovács Róza tanítónőt – hivatali eskü megtagadása miatt épp akkor bocsátották el, amikor két bátyám után én születtem. Ily módon igen nyomorúságos körülmények között neveltek fel minket, mi pedig korán hozzászoktunk ahhoz, hogy csak nehéz, szívós és kemény munkával vihetjük valamire. Egyébként református vallású vagyok.

Elemi iskolai tanulmányaimat a kolozsvári református elemi iskolában, középiskolai tanulmányaimat a kvári ref. Kollégiumban végeztem. 1939-ben sokak váratlan meglepetésére – mert a középiskolában állandóan rossz tanuló voltam (egy osztályt ismételttem is) – első kísérletre sikeresen tettem le a román érettségit.

Tizenöt éves koromban egy szerencsétlen ugrás következtében bal lábam bokacsontjai megrepedtek s ezt csak akkor vettük észre, amikor már egy fertőzés következtében erőteljes gennyesedés terjedt el bokacsontjaim között. Emiatt több mint hét évig csak két mankó segítségével tudtam járni. Az egészsből jelentéktelen bicegést okozó bokamerevség maradt vissza. Különösnek tűnhet, hogy ezt a tényt felemlítem, de fejlődésemre ez két szempontból sem volt közömbös. Szemlélődő, kontemplatív, inkább befelé forduló, a kis tényeket észrevevő, az elemzést, kutatást, vizsgálódást szinte kéjesen szerető természetem nem utolsó sorban e körülmény hatása alatt alakult ki. Ugyanakkor e ténynek köszönhetem, hogy mindenkor minden katonai jellegű szolgálat és kötelezettség alól fel voltam mentve, hogy semminemű katonai s így frontszolgálatot nem teljesítettem, hogy nem kellett menekülnöm, nem eshettem fogságba, nem hurcoltak el. A háborús éveket Kolozsvárt éltem át.

1939 őszén iratkoztam be a kolozsvári I. Ferdinánd román egyetem jogi- és államtudományi karának első évfolyamára. Ezen az egyetemen egy évet végeztem, majd a székhelyére visszatért Ferenc József tudományegyetemen folytattam

⁷⁶ Markos András (1920–1974) levéltáros, szociológus. Írói álneve: Czeglédy János.

tanulmányaimat. Az 1942/43. tanév végén megszeretem a végbizonyítványt, 1944 decemberében avattak az államtudományok doktorává.

1944 őszén, huszonnégy és fél éves koromban megnősültem. Feleségem – dr. Kemény Ilona – ugyancsak ezen az egyetemen végezte tanulmányait és a Közgazdaságtudományi karon 1944 őszén szerzett doktorátust. Két gyermekünk közül az első (Péter Pál) 1945, a második (Dénes) 1947 augusztusában született.

Első tudományos élményemet a mélylélektan páratlan teljesítményeinek köszönöm. A tudományos gondolkozás és teremtés nagyszerűségét akkor ismertem meg, amikor 16–20 éves koromban egy kisebb könyvtárnyi könyv anyagán űzve végig magam, többek között a modern lélektannal is megismerkedtem. Már középiskolás koromban is nagyfokú és minden irányú érdeklődés, mondhatni kíváncsiság, határtalan és szertelen – a hivatalos oktatás anyagát tüntetőleg kerülő – megismerési vágy jellemzett. Ebben az időben is készítettem pályamunkákat, ezekre nézve azonban jellemző, hogy ugyanabban az évben olyan, minden rokonságot és összefüggést nélkülöző „tudományokkal” voltam képes foglalkozni, mint a közegészségtan és egyháztörténet. Még középiskolás koromban kezdtem foglalkozni az elméleti szociológia problémáival. Akkor még nem lehetett előre látni a szociológiai ismeretek vagy szemléletmód jövőbeli perspektíváit, s egyáltalában eszembe sem jutott az, hogy valaha ilyeszerű kérdésekkel még hivatásszerűen, sőt megélhetésemet is biztosító módon foglalkozhatom. Mindennemű okos előrelátás híján, anélkül, hogy akár tanárain, akár barátaim vagy környezetem köréből bárki is felhívta volna figyelmemet erre a tudományra – vagy akár sorsom alakulása bár előttem érthető kényszerűséggel hozta volna ezt – megragadtam s fantáziámnak és érdeklődésemnek egy egész életre elegendő nyersanyagot nyújtott. Az ilyen jellegű kérdésekkel való foglalkozás ki nem írtható szenvedélyemmé lett. Egyetemi tanulmányaim során több tudomány problematikáját és módszertanát ismertem meg (így az elméleti közgazdaságtan, jogelmélet, politika, gazdaság- és emberföldrajz, néprajz, lélektan problémáit; egy időben hallgatója voltam a Szociális Tanfolyamnak, jártam természettudományi, bölcsészettudományi előadásokra, beiratkozott hallgatója voltam a Közgazdasági Karnak is), gondolkozásmódomat a legintenzívebben mégiscsak a szociológia képes foglalkoztatni és befolyásolni. Egyetemi hallgató koromban több pályamunkát készítettem. Az 1940–41. tanévben a „Népiségekutatás a román egyetemeken, különös tekintettel a Gusti-féle falukutató módszerre” c. dolgozatommal, az 1941–42. tanévben „A r-ok telepítései, különös tekintettel az erdélyi telepítésekre”⁷⁷ c. dolgozatommal mindkét ízben első díjat nyertem. Az 1942–43. tanévben

⁷⁷ Egy része a *Kisebbségvédelem* 1943. vagy 1944. évi kötetében megjelent.

„A közigazgatási tisztviselők kiválasztása és előlépése” c. pályamunkámmal nyertem pályadíjat.

E dolgozatok sok tekintetben voltak hasznosak. Elkészítésükkor megismerkedtem egy-egy kérdés irodalmával és a feldolgozás során megszokhattam a rendszeres munka fegyelmét és a módszeres eljárás nehézségeit. Ezek a tapasztalatok tették lehetővé, hogy másodéves egyetemi hallgató koromban a Gusti társadalomkutató rendszeréről és módszeréről (az eredmények kiértékelése még megíratlan) készített dolgozatom a *Társadalomtudomány* 1942. 4–5. sz.-ban megjelent („A monografikus szociológia”).

Tudományos nevelődésre döntően az a körülmény hatott, hogy 1943 nyarán egy hónapon át részt vehettem a kolozsvári egyetemi hallgatók által még 1942-ben Bálványosváralján (Szolnok-Doboka m.) kezdeményezett társadalomkutató munkában. Venczel József intézeti tanár nehéz feladatokat bízott rám s e problémákkal való foglalkozás határozott irányt adott érdeklődésemnek. Ettől kezdve mondhatni a problémák nevelnek s én erőteljesen érzem, hogy egyre újabb s egyre nagyobb problémáknak kell magamat átadnom, hogy fejlődésemet biztosíthassam s hogy az kiegyensúlyozott és fokozatos legyen. Az 1943. évi kiszállást több követte – időközben e munkaközösség vezetője lettem – s én mindjobban elmélyedhettem egy élményszerű, érdekes problémában: egy vallási szekta társadalmának kutatásában. Az anyaggyűjtésen túl vagyok, a feldolgozás – egy kb. 10 íves tanulmányról van szó – egyelőre megakadt. Ez a tanulmány jelezné mindenképpen azt az utat, azt az irányt, amelyen haladni szeretnék. A probléma alkalmat ad arra, hogy szociográfiai jellegű adatok alapján szociológiai minőségű teljesítményeket mutathasson fel az ember. A közvélemény intézménye, a társadalmi ellenőrzés technikája, a kis- és nagy társadalmi közösségek méret nagysága és egymáshoz való viszonya stb. olyan kérdések, amelyek nem maradhatnak e tanulmányban vizsgálat nélkül s én megkísérelhetem azt, hogy a merőben leíró, számszerű vagy reprezentatív adatokat feltűntető szokványos szociográfiai teljesítményeken túlmenően a finomabb jelentkezésű társadalmi folyamat, relációk, összefüggések kérdéseire is kitékintsek. (A szociográfiát csak ez mentheti meg; az általam ismert Gusti-féle munka teljesítményei e téren viszont nem meggyőzőek.) A dolgozat újabb ilyen irányú kérdéseket vetne fel s egyben elkötelezést is jelentene azok további vizsgálatára.

Az erdélyi k. társadalom kapitalista fejlődésére vonatkozólag már 5 éve gyűjtöm az adatokat. A kérdés ugyancsak szociográfiai minőségű, azonban nem törekszik szociológiai teljesítményekre. Az adatok kimerítő teljességével akar felderíteni egy társadalom-gazdasági folyamatot, amely az erdélyi fejlődés utolsó 80–100 évére nézve döntő jelentőségű volt, anélkül, hogy ezt a kutatás felismerte

és kiértékelte volna. A probléma még sok, intenzív munkát kíván. A tanulmány legalább 30 ívre terjedő lesz.

Az 1870-es évek közepétől 1914-ig hiánytalanul fennmaradtak nagyapám (aki mérnök volt és magas rangú államvasúti tisztviselő) családi háztartási feljegyzései. Ezek egy lateiner-család fejlődésének kutatására nyújtanak páratlan lehetőségeket. Módszertanilag ez a tanulmány a háztartási vizsgálatok társadalomkutatási teljesítményei határának megvonására és kiértékelésére nyújtana lehetőséget. A tanulmány nem haladná meg a 2–3 ívet.

Számos kisebb közleményben – amelyek előkészület gyanánt szolgálnának egy nagyobb tanulmányhoz – a szociográfia teljesítményeit, problematikáját, a társadalomtudományok rendszerében való helyét, a magyar tudományos kutatásban betöltendő szerepét stb. vizsgálnám meg, ha erre (folyóiratokban) publikálási lehetőség volna.

Más problémák – köztük olyanok, amelyek intenzíven foglalkoztatnak – nem érintik e beszámoló célkitűzéseit.

Fejlődésemre nézve azonban nem ez a lényeges, hanem a további kutatási alkalmak. A társadalomkutatás meghaladja egy ember képességeit. Munkaközösség, intézet, kutatási alkalmak kellenek hát, s olyan problémák, amelyek érinthetik akár a városkutatást, akár a falukutatást, irányulhatnak egy munkástelepre, egy bérházra, egy sportmérkőzés közönségére, eközben azonban érdemes és egyre nehezebb feladatot jelentenek a kutató számára. A munkaalkalmakhoz arányos teljesítményekre kész vagyok magamat elkötelezni.

Markos András

1947 vége vagy 1948 eleje

LEVÉL MARKOS ANDRÁSNAK

1948. jan. 26.

Kedves Doktor Úr!

Megkaptam curriculum vitae-jét s mindabból, mind pedig már régebben ismert munkájából arra a meggyőződésre jutottunk, hogy munkássága, érdeklődése és képességei alkalmassá teszik az Intézet munkájába való bekapcsolódásra, sőt az Intézetnek nagy nyereségére is szolgálna ez a bekapcsolódás. E pillanatban sok mindenféle bizonytalanság lebeg az Intézet Társadalomtudományi tagintézetének jövőendő sorsa körül, úgyhogy nem vagyok abban a helyzetben, hogy bárkinek ígéretet tehessek, vagy komolyan kecsegtethessem. Mindamellettna gyon szeretném Doktor Úr kihozását és kinevezését nyélbe ütni, és ha jól mennek a dolgok, erre elég hamar sor kerülhet. Arra kérem tehát, szerkesszen egy kérvényt, melyben kéri az Intézethez intézeti adjunktusként (VIII. fiz. o.), vagy intézeti tanárként (VII. fiz. o.) való kinevezését. A curriculum vitae már itt van; azonfelül azonban szükség volna egy olyan bizonyítványra, amelyik Doktor Úr kolozsvári működéséről és ottani szolgálatáról szól; végül pedig igen fontos volna egy olyan bizonyítvány – magam sem tudom e pillanatban, hogy ezt kinek kellene adnia, talán a Magyar Demokratikus Népi Szövetségnek –, mely azt érzékelteti, hogy Doktor Úr nem politikai okokból vagy politikai nehézségek miatt akar Kolozsvárról eljönni. Persze a bizonyítványnak nem ezt a negatívumot kellene tartalmaznia, hanem politikai megbízhatóságról, vagy ügybuzgó munkásságáról kellene szólnia, vagy valami olyat tartalmaznia, amelyik az itteni döntőhatóságok számára (Kultusz, Minisztertanács) valamiféle megnyugvást kelt. Kérem azonkívül Doktor Urat, írja meg azt is, hogy ha a dolgok úgy fordulnának, hogy csak asszisztensi kinevezésről lehet szó (IX. fiz. o.), ami viszont egyszerűbben megy, mert az Intézet elnökének hatáskörébe tartozik, ezzel jobb híján megelégednék-e.

Mielőbbi válaszát várva, igaz nagyrabecsüléssel köszönti kész híve.

A KOALÍCIÓ VÁLASZÚTON

A magyar koalíciós kormányzás komolyan elakadt. Különösen három kérdésben mutatkozik meg ez nagyon élesen: a közigazgatás megújítása körüli ellentétekben, a gazdaságpolitika, különösen a tőke kérdésében folytatandó politika bizonytalanságaiban és végül a közoktatásügy körüli zavarban. A végtelenségig húzódó s már csaknem komolyan sem vett kibontakozási tárgyalások mögött és felett egyszerre felvetődött a végső kérdés: maradjon-e a koalíció vagy szakadjon, s ha szakad, mi következzeik utána, parlamenti többségi kormányzás-e, parlamenti kisebbségi kormányzás-e vagy pedig a jelenlegi nemzetgyűlés mellőzésével berendezkedő kisebbségi kormányzás. Mindezzel kapcsolatban a koalíció összes pártjai szembekerültek helyzetük végső alternatíváival. A kérdések teljes tisztázását ezúttal is el lehet odázni, azonban azok az eshetőségek és azok a veszedelmek, melyeket a szakítás lehetősége felvetett, élesen megvilágítják a demokratikus magyar kormányzás feltételeit és kilátásait.

A közigazgatás megtisztításának tévutai

Azok között a konkrét kérdések között, amelyek a koalíciós együttműködés feltételeit legújabbban tovább rontották, első helyen áll a tisztviselői létszámcsökkentés ügye. Ez a kérdés a magyar közigazgatásnak, de egyben a magyar társadalomfejlődésnek is döntő kérdése. Van egy úgynevezett közhivatalnoki középosztály, amely egyszerre ellátója egy központi jelentőségű értelmiségi funkciónak, és ugyanakkor szellemében egyenes leszármazója egy minden értelmiségi szereptől függetlenül kialakult, merev osztályhelyzetű és merev osztályszemléletű közép-nemesi rétegnek. A kérdés az, hogyan lehetne a valóban értelmiségi funkciókat teljesítőkből kialakítani az úri középosztályi tudat helyett egy tiszta értelmiségi szereptudatot, az értelmiségi szerepre alkalmatlanokat pedig hogyan lehetne a ma fennálló közös osztálytudat sáncaiból kirekeszteni. Nyilvánvaló, hogy itt egyáltalán nemcsak tudatbeli változásokról van szó, hanem bizonyos részben az osztályfeltételek radikális megváltoztatására, vagyis magyarul a társadalmi deklasszáls tudatosan irányított akciójára is szükség van. A hangsúly természetesen

nem a szénbányán vagy a nyomorba döntésen van, hanem az arra alkalmatlanoknak az úgynevezett úri hivatások teréről való tervszerű kiszorításán. Egy ilyen akció sikerének két döntő feltétele van: az egyik az, hogy már magának a szelekciónak a konkrét elvei, módszerei és szempontjai a benn maradtakban az értelmiségi szerepre való alkalmasság öntudatát alakítsák ki, a kiszelektáltakra nézve pedig a teljes vagy részleges alkalmatlanság objektív érvényű megállapítását jelentsék. A másik feltétel az, hogy az utóbbiakra nézve esedékes deklasszási folyamatot a kormányzat a közönséges munkaközvetítésen túlmenő módon vegye gondjaiba, figyelje meg, és tegye minél egyszerűbbé, mert ezen dől el, hogy az egész folyamatból a társadalmi értékrend megtisztulása lesz-e, vagy pedig újabb fasisztatényészet.

Körülbelül ez az, aminek történnie kellett volna. Ehelyett egészen más történt. Mindenekelőtt az egész kérdés reákerült a politikai kiéleződés ismert kaptafájára. A közigazgatási apparátusnak a demokráciával szemben való bizonytalan állásfoglalása mind fokozódó ingerültséggel töltötte el a koalíció baloldalát, mely éppen ezért a B-listát a reakció és a fasiszmus elleni kérlelhetetlen harc fegyverei közé állította be. Ez annyit jelentett, hogy egyrészt komoly hittel feltették, hogy a létszámcsökkentési eljárás révén fel fogják majd fedezni azokat, akiknek szabotálása a magyar közigazgatás teljesítőképtségét okozza, másrészt a kérlelhetetlenség érdekében kötötték magukat a rohamtempóhoz, a fellebbezés nélküli eljáráshoz és az elbocsátandók százalékarányának eleve való meghatározásához. Minthogy pedig ilyen alapon bűnt vagy büntelenséget, érdemet vagy érdemtelenséget, alkalmasságot vagy alkalmatlanságot komoly hitellel megállapítani nem lehet, az eleve megbélyegzőnek tekintett – s lényegileg annak is szánt – válogatásra a magyar bürokrácia görcsös védelmi mozdulattal válaszolt. Alkalmaskok és alkalmatlanok, demokraták és reakcióskok egyetlen szolidáris tömbbé kovácsolódtak, s mozgósítottak minden társadalmi, politikai és pártösszeköttetést. Természetesen mozgósításra került minden pártkapcsolat, de a dolog természete szerint a kigazdapárt lett az egész akció legfőbb látható eszköze. A kigazdapárt által provokált revíziós eljárás azután, ha itt-ott orvosolt is komoly sérelmeket, az egész folyamatot csak súlyosbította, s végeredményben a koalíciós huzavonának, az emberfejekre való alantás, százalékos osztozkodásnak még e sok osztozkodást látott koalíció életében is a legkirívóbb és legdiszonánsabb fejezetét jelentette. A létszámcsökkentés, a politikai tisztogatás és a szakszerű szelekció szempontjai teljesen összekeveredtek, s végül a tárgyi szükségességre való tekintet nélkül az egyik oldal minél nagyobb szám kitevésére, a másik oldal minél nagyobb szám megtartására összpontosította minden erejét. A bürokrácia úgy fog visszaemlékezni a B-listára, mint egy kiszámíthatatlan veszedelmekkel teli hajszára, a koalíció balszárnya pedig nemsokára rá fog jönni arra, hogy a közhivatalnokai kar a megtisztulás után „reakciósabb” lett,

mint azelőtt. Reakciónak és védekezésnek ez az összekovácsolódása a közszolgálat síkján végül azt eredményezte, hogy a demokráciában nélkülözhetetlen értelmiségi szerepvállalás és a demokráciában meg nem engedhető úri osztálykizárlagosság még inkább kapcsolatban maradtak egymással, vagyis pontosan az a tisztulási folyamat odázódott el, amit egy jól meggondolt akcióval éppen a közhitvatali szelekció révén lehetett volna elindítani.

Gazdaságpolitikai fejtelenségek

A koalíció megakadásából fakadnak a magyar gazdaságpolitika belső ellentmondásai is. Ennek legkirívóbb része a közellátási helyzet alakulása. Minden jel arra mutat, hogy nem fenyeget olyan mértékű áruhiány, mely a stabilizációt veszélyeztethetné, s ami hiány itt-ott fellép, az orvosolható. Bekövetkezett azonban az, amit a stabilizáció tervezői is előre láttak, hogy ti. a közellátási apparátus a szükségleteket majd csak részben lesz képes kielégíteni, a fennmaradó szükségletek számára pedig kényszerűen újból ki fog alakulni egy szabad-, illetőleg feketepiac. Körülbelül ez az, ami be is következett, súlyosbítva azzal, hogy kirakatok és egyéb tünetek meglehetősen meggyőzően vetítik eléink azt a tényt, hogy a szükséges árumennyiség valahol megvan, de nem jut oda, ahová kell. Hogy ebből mennyi esik a szervezetlenségre és mennyi egyesek gonosz manipulációira, azt nehéz megállapítani, de az valószínű, hogy túl minden szervezetlenségen és túl minden manipuláción, valahol beleütközünk az egész társadalom, mind az úgynevezett hatóság, mind az úgynevezett közönség közösségi erkölceinek az egyetemes lezüllésébe s azok egymás iránti kölcsönös és tapasztalatilag indokolt bizalmatlanságába. Az, hogy mindez bűnös egyéni manipulációkra ad lehetőséget, sokkal inkább következmény, mint ok. Nem akarom ezzel a kemény intézkedések szükségességét kétségbe vonni, azonban gazdasági téren a büntetőrendelkezéseknek csak úgy van értelmük, ha egy nagyon világos, kalkulálható és végiggondolt rendszert koronáznak be, mely világosan megszabja, hogy mit szabad és mit nem szabad, és megteremti a szabályok betartásának a feltételeit is. Annál siralmasabb nincs, mint egyénnel szemben drákói intézkedéseket követelni ugyanakkor, mikor az egyéni visszaéléseket szükségképpen kiváltó szervezési hibák érintetlenül maradnak.

Mindez azonban csak része egy nehezebb és átfogóbb problémának: a tőke és kapitalizmus kérdésében folytatandó politika bizonytalanságának. Magyarországon ma a tőke a visszahúzódás, megriadtság és várakozás álláspontján van, amit a kommunisták ellenfelei újabban azzal magyaráznak, hogy a kommunisták gazda-

ságpolitikája agresszív módon tör a szocializmus erőszakos megvalósítása felé. Ez a beállítás a helyzet legteljesebb félreismerését jelenti: ami itt két év óta történik, az minden, csak nem szocializmus felé való törés. Mindenki, a kommunistákat is beleértve, tudja, hogy az adott helyzetben ezer és egy gazdasági és politikai okból elkerülhetetlen, hogy az ország felépítése kapitalisztikus formák között történjék. A szolidan kalkuláló kis- és nagytőke visszahúzódó, riadt és várakozó álláspontjának oka nem a kormány vagy a kommunista párt nem létező szocialista gazdaságpolitikája, hanem az általános politikai helyzetet jellemző félelmi és bizalmatlansági állapot. Ugyanazok a tényezők játszottak itt közre, mint amelyek politikai síkon a kiscgazdapártot mint politikai képződményt létrehozták. A kapcsolat itt is magától adódik: a kiscgazdapárt a maga kisebb birtokos elemeire való tekintettel mindenkor hivatalból kiállt a magántulajdon védelmére, és pontosan abban a fajtájú biztonságban látja a demokrácia legfőbb teljesítményét, amelyet a tőke is hiányol. Ebben a helyzetben, melyet a kapitalisztikus megoldások szükségessége és a stabil tőke visszahúzódása jellemez, egy másodosztályú, rabló, alja monopolkapitalizmus kerül előtérbe, mely a szabad vállalkozás profitlehetőségeit az igazi verseny hiányával kapcsolja egybe, amit a gazdasági fejlődés jelenlegi állapotában teljesen kiirtani ugyan nem esedékes, de megtisztítani és megrendszabályozni annál inkább. Ez a fajta kapitalizmus két ponton lép fel és „vállal feladatokat”. Egyrészt a „feketézést” és a többi hasonló, nem kockázat nélküli, de óriási hasznot kínáló műveleteket bonyolítja le. Ez a kisebbik probléma, mert ezt lehet akasztófával és börtönnel fenyegetni. Másrészt azonban ugyanez az alja kapitalizmus részt vesz a többé vagy kevésbé állami háttérű monopolkapitalizmus műveleteinek a lebonyolításában is, s ennek megfelelő védelemben részesül. Ez közről úgy fest, hogy az állami gazdaságpolitika belföldi és külföldi akcióit a kijáróknak, fezőröknek és spekulánsoknak valóságos hada kíséri, különféle állami vagy félig állami megbízások és rangok birtokában. Mindez megerősíti az embereket abban a hitükben, hogy a gazdasági bűncselekmények csak azok számára kockázatosak, akik ezt kicsinyben és megfelelő összeköttetések nélkül művelik. Ilyen helyzetben válnak könnyen hihetővé akár igazak, akár nem – az olyanfajta hírek, melyek szerint pl. ez vagy az a külföldi delegáció jutalékot kötött ki magának a kötendő üzletek után. Szögezzük le, hogy ezt a fajtájú kapitalizmust alig lehet párthoz lokalizálni. Amennyire igaz az, hogy a visszahúzódó tőke igen közel áll a kiscgazdapárthoz, annyira nem áll ez ennél a rablókapitalizmusnál, mert ennek minden párttal megvannak a maga kapcsolatai, s ezek között a kiscgazdapárt elsősége a legkomolyabban vitatható.

Mindez mélyen és joggal irritálja a tömegeket. Ennek folytán a baloldal a maga sajtójában éles tőkésellenes hangulatot tart fenn, azonban egyáltalán nem gazdaságpolitikai, hanem inkább morálprédikátori hangszereléssel: egyesek dőzsölése és dúskálása kerül szünetlenül pellengérre. Gazdaságpolitikánk egész-

sége azonban nem azon múlik, hogy tőkésekkel vagy azok ellen folyik, hanem azon, hogy mennyire tud világos, minden félelemtől és kétértelműségtől mentes helyzetet teremteni. Nem lehet egy szájból hideget és meleget fújni egyugyanazon tárgyra. Hiába mondjuk azt, hogy a demokrácia élni és keresni hagyja a tisztességes kapitalistát, és akasztófával fenyegeti a rablókapitalistát; ha nem határoljuk el elég világosan a kapitalizmus és nem kapitalizmus szektorait, akkor az egyidejű keresni hagyás és akasztófával fenyegetés pontosan azt idézi elő, hogy a szolidan kalkuláló tőke megijed az akasztófától, s végleg visszavonul, a rablókapitalizmus pedig vígan keres és dőzsöl, mert hiszen éppen azért rablókapitalizmus, hogy az akasztófa árnyékában is vígan keressen és dőzsölgjön. Az ilyen kapitalizmus a büntetést, a bírságot, a börtönt merőben üzleti szerencse kérdéseinek tekinteti, melyeknek hatása csupán annyi, hogy a rezsiköltségeket s vele a feketepiac árait növeli. S ha az állami érdekeltségű rablókapitalizmus privilegizált helyzetét számba vesszük, akkor nyugodtak lehetünk, hogy az akasztófa végül is nem a leggonoszabb, hanem a legpechesebb feketézőt fogja utolérni.

A gazdaságpolitika terén tehát ugyanígy mellékvágányon vannak az összes kérdések, mint mindenütt másutt. Az egyik oldal erőszakos szocializmust, a másik nyakló nélküli tőkésuralmat panaszol, válójában pedig mindaz, ami van, merő függvénye a koalíció bizalmi válságának s ebből fakadó tervtelenségének. Nem lehet egy olyan demokratikus kormányzás nevében háborogni egyesek dőzsölésén és dúsulásán, amelynek a kormánya két év alatt egyetlenegy olyan intézkedést sem tett, mellyel lényegében túlment volna a kapitalizmus, még hozzá a legrosszabb fajta monopolkapitalizmus szervezési formáin, aminek mindez logikus következménye. Holott egyáltalán nem volna olyan lehetetlen ezeken a szervezési formákon túlmenni. Szocialisztikus megoldásokat ugyan csak világosan körülhatárolt területeken lehet bevezetni, de még ezeket is több helyen, mint eddig. Feltétlenül meg kell azonban indítani – ott, ahol erre szükség van – egy komoly és szolid államkapitalista-államszocialista bürokrácia kiépítését, aminek garnitúráját az állami gazdaságpolitika, a szolid gazdasági élet és különféle – munkás és munkaadó – érdekképviselések szolgáltatathatnák. Tudom, hogy ez nem könnyű, de alig nehezebb, mint a mai siserahaddal viaskodni. Szükség van ehhez egy közös tervre, amely végre technikus módon kielégíti a kisbirtokos, kisiparos és családi házas magántulajdon konkrét védelmi igényeit, megteremti az új szövetkezési formák megvalósulását elősegítő feltételeket, megszabja az államosítási program terjedelmét, kijelöli a szocialista megoldások területét, s ha kell, drákói eszközökkel védi meg az új szervezési formákat. Ahol azonban erre nem képes, ott ezt nyíltan be is vallja, és olyan feltételeket teremt, amelyekben a szolidan kalkuláló és megbízható tőke bátorságra kap, és elvégzi a maga ismert, tőkés játékszabályai szerint azt, amire az országnak szüksége van.

A harmadik terület, ahol teljes a koalíciós megakadás, a közoktatásügy területe. A demokratikus magyar kultúrpolitika az előtt a feladat előtt áll, hogy gyorsan, lehetőleg hónapokon belül tisztítsa meg a magyar nevelői kart az egész fasiszta-reakciós-középosztályi-trianoni-búsmagyar szemlélettől, s az ily módon demokratizált nevelői karral azonnal, de legkésőbb a legközelebbi iskolai év elején kezdje meg az új nemzedék demokratikus szellemű nevelését. A feladat természetesen rögtön az elején emberfeletlinek bizonyul, mert kiderül, hogy először az átképzők átképzőit kell átképezni. Itt azután mindennél riktóbb módon megnyilvánul a magyar elit katasztrofális garnitúrahíánya. Az egyik oldalon áll a középosztályi korlátozottságokkal súlyosan megterhelt, fasizmustól nem érintetlen, üres tekintélytartásra hajlamos, nemzeti sérelmekben megrekedt, szociológiailag tájékozatlan, anyagilag leromlott, de nem rosszakaratú, áldozatvállalásra kész és konkrét gyakorlattal bíró régi nevelői kar. Felette ott van egy demokratikus reformokkal próbálkozó, de a szakszerű keretek fellazításától nagyon félő tanügyi adminisztráció. A másik oldalon áll a közoktatás demokratizálásának harcos baloldali élcsapata, melynek tagjai az esetek túlnyomó többségében marxizmuson vagy pszichozanalízisen vagy esetleg ezek vulgáris válfajain nevelkedtek, a velük szemben álló emberanyag érzelmi reakcióit félreismerik, doktrinárségre erősen hajlamosak, s buzgalmuk lényegesen több riadalmat okoz, mint amennyi hivat a demokraciának szerez. A szembenállást nem túl örömdetes módon csupán az enyhíti, hogy az elvi ellentétek a gyakorlatban személyi harccá torzulnak. A koalíciós hadi helyzet természetesen itt is az, hogy az egyik oldal akkor is hivatalból védi a védekezőket, ha mégolyan jól tudja is, hogy hibátlan és hiteles reakcióokról van szó, a másik oldal pedig akkor is hivatalból támogatja a támadókat, ha mégannyira tisztában van is vele, hogy olyanokról van szó, akiknek aktivitása több viszszaütést kelt, mint amennyi eredményt hoz. A védekezők szentül hiszik, hogy a nemzetet mentik a végveszedelemtől, a támadók szilárdan meg vannak győződve, hogy a reakciós-fasiszta metélyt csak ők tudják kiirtani. Ráadásul mind a két oldal megrendítő adalékokat tud az ellenfél nívótlanágáról és tudatlanságáról is. A nívóért való féltő gond azonban időnként gyanúsán összekeveredik politikai vagy személyi indulatokkal, s mindkét oldal csodálatosan közönyössé tud válni a magyar közoktatásügy nívójával szemben, ha a saját feleinek a nívótlanágát kell elnézni. A baj itt is, mint mindenütt, nem a baloldal agresszivitása vagy a reakció aknamunkája magában, hanem az az állapot, melyben ezek a tényezők egyugyanazon koalíción belül egymást kölcsönösen nyugtalanságban tartják, s végül, minden látszólagos harci aktivitás ellenére, teljes mozdulatlanságba meredülnek. Erre azután mind a munka résztvevői, mind pedig az eredményben ér-

dekelt politikai tényezők rátérnek a látható sikerek keresésére és sürgetésére, ami talán sehol sem olyan pusztító hatású, mint éppen ezen a területen.

Ezen az egész zsákutcán csak úgy lehetne túljutni, ha a kultusztárca kikerülne a koalíciós egyensúlyi játékokból, s akár egyéni, akár bizottsági formában olyan vezetés alá kerülne, amely a koalícióban egyesült erők teljes bizalmát tudná a háta mögött anélkül, hogy koalíciós, azaz fejten len vezetési volna, s a koalíció napi viaskodásaira vagy alkalmi politikai akciókra tekintettel kellene lennie. A bizalomnak olyan természetűnek kellene lennie, hogy annak birtokában legalább öt-hat évre szóló nevelési programot lehessen készíteni. Mindehhez azonban másféle koalíció kellene.

A kiéleződés okai és a szakítás lehetőségei

A magyar demokrácia legjellegzetesebb akut kérdéseinek ez a rövid jellemzése mélyen fekvő hasonlóságokat tár fel. A kommunisták ezeknek a hasonlóságoknak a lényegét abban foglalják össze, hogy bármely nehézség okait kezdjük is vizsgálni, végül is reábukkanunk a reakciónak a kisgazdapártba s azon keresztül a koalícióba való befurakodására s ott folytatott aknamunkájára. Valóban, akár a közigazgatás, akár a gazdasági élet, akár a szellemi élet terén mutatkozó nehézségeket vizsgáljuk, mindenütt beleütközünk abba a jelenségbe, hogy – vagy a kisgazdapárt formájában, vagy valamely más, vele párhuzamos keretben – egy defenzív szellemű kapcsolat jön létre komolyan demokratikus, de konszolidációt és biztonságot kereső rétegek s a feudális-úri-nagyttőkés reakció között. E folyamat lényege az, hogy a demokrácia kezdeti jelenségei, főleg a kommunista párt akciói által kiváltott visszahatás, reakció, kapcsolatba került az eredendően retrográd reakcióval. Sokan bizonyonnyal helytelenítik a reakciónak s az azt kiváltó tényeknek túlzott emlegetését, mert úgy vélik, ez a visszahatás a kezdő demokrácia hibái nélkül is, mélyebben fekvő okokból megtalálta volna a kapcsolatot az eredendő reakcióval. Hivatkozhatnak arra is, hogy azért, mert a Horthy-rezsim bukása után pillanatnyilag az igazi reakció rétegei is megzavarodtak, nem kell őket a „demokrácia számára megnyerhető” elemeknek tekintenünk s ezzel azok mennyiségét túlértékelünk. Mindez valóban igaz, az ilyen optikai csalódásokkal vigyáznunk kell. De a magyar demokrácia sorsa azért mégiscsak azon dől el, hogy sikerül-e a demokratikus szempontból értékes és fejlődésképes tényezők között, minél kevesebben vannak, annál inkább, tartós együttműködést létrehozni és őket minden mástól világosan elhatárolni. Mostanáig ez nemcsak nem sikerült, de a helyzet két esztendő alatt lényegesen rosszabbodott. Ma ugyanis a legaktuálisabb elválasztóvonal nem az, mely a demokratákat a nem demokra-

táktól elválasztja, hanem az, mely a kommunistákat különféle demokrata és nem demokrata ellenfeleiktől elválasztja. Ez a szembenállás sokkal több bajt okoz, mint a reakció jelenléte magában itt vagy ott, mert mind a két oldalt állandó nyugtalanságban, kölcsönös idegességben és kölcsönös harci készenlétben tartja, ami, mint láttuk, az összes feladatokat kiforgatja a maguk tárgyi valóságából.

Sokan úgy vélik, hogy az ellentétek ilyenén kiéleződése az európai kontinensen szükségszerű és kívánatos, mert valójában két egymással kibékíthetetlen világnézet áll egymással szemben. Hogy melyik ez a kettő, ezt nem mindig tudják pontosan. Némelyek szerint szabadság és diktatúra, mások szerint demokrácia és szocializmus, ismét mások szerint kereszténység és marxizmus, megint mások szerint reakció és demokrácia állanak egymással szemben; fő, hogy szemben álljanak.

A politika tudománya természetesen nem tud arról, hogy akár a közép, akár a szél eleve jó vagy eleve rossz volna. Vannak történeti helyzetek, amikor arról van szó, hogy a pusztításnak és az elvadulásnak az erői integrálódnak valahol, s ellenük össze kell szedni minden erőt. Ilyenkor vagy-vagyok között kell dönteni, s aki nem tud dönteni, belepusztul. Vannak történelmi helyzetek, amikor egyformán helytálló ideálok részben túl éles fogalmazásuk vagy helytelen általánosításuk, részben konkrét érdekviszonylatokkal való kapcsolatuk folytán kerülnek szembe egymással. Ekkor a probléma az, hogy túljussunk a leegyszerűsített szembeállítás merevségén, és megtaláljuk mind az eszmények, mind a realitások síkján a kölcsönös kielégítés és kiegyenlítődség lehetőségét. Ilyenkor középutat kell találni, s aki erre nem képes, az pusztul bele. Világos, hogy amennyire joggal állította a világot vagy-vagy elé a hitlerizmus tagadásának vagy igenlésének a kérdése, annyira hibás a kiéleződés kultusza a mai helyzetben. Mind a két oldalról ugyan szilárd meggyőződéssel állítják be ezt a harcot a jó és a rossz harcaként, de világos, hogy mindkét oldal ideáljai végsőleg egyaránt az egyetemes európai társadalomfejlődés közös célkitűzéseiből, a szabadság, személyes boldogság, egyenlő és osztatlan emberi méltóság és az ezeket biztosító közösségi szerveződés eszmeköréből valók. A konkrét megoldások terén ki-ki találhat itt is, ott is neki nem tetsző dolgokat, érezhet módszerbeli vagy akár kultúrkörbeli idegenséget, de az egyetemes európai politikai és társadalomfejlődés végső céljaival és ideáljaival szemben való olyanfajta teljes szembefordulás, amilyen a faj és a vér mítosza, a hatalom és az alsóbbrendűeken való uralom kultusza volt, nincs egyik oldalon sem.

Különösen veszélyes a polarizáció, a kiéleződés propagálása Európában, az adott világhatalmi helyzetben. Az angolszász világot és a Szovjetuniót sokféle bizalmatlanság választja el, azonban mind a kettőnek éppen elég területe van a maga módszerei számára ahhoz, hogy ne keresse az összeütközést. Nincs is önmagában az összeütközésnek komoly veszedelme, csak abban az egy esetben, ha középen, Európában, kialakul egy olyan közbenső terület, amely a maga

egyensúlyát nem képes megtalálni, a maga területén a kiéleződés erőinek nem tud útjában állni, s olyan belső ellentétbe keveredik, mely végül is beavatkozásra késztet nyugatról is, keletről is.

Azzal természetesen, hogy a kiéleződés elvi szükségszerűségének álokoskodását igyekszünk kikapcsolni, a kiéleződés ténye nem változik sem Európában, sem Magyarországon. S nem változik az sem, hogy ha a kiéleződés fokozódik, szakítás lehet belőle. Szükséges tehát megvizsgálnunk, hogy ez a szakítás, mint konkrét lehetőség, éspedig mint a magyar politikának egy konkrét lehetősége, milyen módozatokban képzelhető el, milyen problémákat vet fel, milyen alternatívák elé állít, s milyen további lehetőségeket nyit meg.

A koalíciós szakítás Magyarországon háromféle politikai alakulást eredményezhet: egy kiszagdapárti parlamenti többségi kormányzás kísérletét, a jelenlegi Baloldali Blokk parlamenti kisebbségi kormányzásának kísérletét és végül a jelenlegi nemzetgyűlés félretolásával berendezkedő baloldali kormányzás kísérletét. A három eshetőség közül nem érdemes hosszasan foglalkozni a másoddikkal, mert egy parlamenti alapon folyó baloldali kisebbségi kormányzás csakis a kiszagdapárt egy részének a hallgatólagos segítségével maradhat fenn, tehát szükségképpen csak átmeneti megoldás lehet, amely vagy a teljes koalíció helyreállításához, vagy a jelenlegi nemzetgyűlés mellőzésével berendezkedő baloldali kormányzáshoz jelent átmenetet.

A kiszagdapárti többségi kormányzás akadályai

Egy kiszagdapárti többségi kormányzás lehetőségeit ma egyrészt úgy képzelik el, hogy nincs más feladat, mint hogy „a tiszta és igazi demokrácia” elveinek megfelelően a többségi párt vegye át az ország kormányzását; másrészt viszont felteszik, hogy ez lehetetlen, mert az oroszok úgysem „engednék meg” egy kommunisták nélküli kormány alakulását. Mindez kissé túl egyszerű megfogalmazása a kérdésnek. Az nem vitás, hogy a Szovjetunióval való bizalmi állapot minden magyar politika alapvető követelménye. Ez azonban azt is jelenti, hogy egyaránt alapvető minden párt számára, és így ennek a jó viszonynak a közvetlen útját az összes pártok vagy megtalálták, vagy meg kell találniok. Olyannyira, hogy a kiszagdapártnál lényegesen jobboldalibb, de réalpolitikus irányzatok a legnagyobb mértékben készülnek arra, hogy a nem kevésbé réalpolitikus Szovjetunióval való jó viszonyt a kommunisták kikapcsolásával is tovább tudják ápolni. Az valóban sehol sincs megírva, hogy ezt a jó viszonyt csak a kommunisták révén vagy az ő közvetítésükkel lehet ápolni. Ez nincs így, és nem is szabad így lennie, mert ez elsősorban magukat a kommunistákat hozná az országon belül lehetetlen hely-

zetbe. Nem kevésbé súlyos tévedés volna azonban ezek után azt képzelni, hogy a Szovjetunióval való viszonyban helyes és eredményes politikát folytathatnának olyan politikai csoportosulások, melyeknek belső összetartó tényezőjük a kommunistákkal szemben való frontalakítás azon az alapon, hogy „a külpolitika, az más!” Ilyen nincsen; különösen nincsen a Szovjetunióval való viszonylatban, melynek politikája erősen társadalmi kategóriákban gondolkodik, s a Horthy-rezsimnek és más feudális-monopolkapitalista rezsimeknek a szovjetellenességét – nem ok nélkül – az ilyen kormányzatok mögött álló reakciós társadalmi erőknek tulajdonítja; nyilván inkább óhajtja tehát az ezekkel az országokkal való bizalmi állapotot komoly társadalmi változásokra, mintsem egyes reálpolitikusok politikai érzékére alapítani. Minthogy pedig ma Magyarországon az alapvető társadalmi változások szükségességét elegendő tudatossággal és elegendő erővel a kommunisták képviselik, ezért van mélyen fekvő összefüggés a szovjetbarát politika és a kommunisták részvételével folyó kormányzás szükségessége között; ez azonban olyan szükségesség, mely minden külső szemponttól függetlenül a magyar politikai és társadalmi fejlődés érdekében is folyik. Nem volna ez sem külső, sem belső szempontból ilyen szükségesség, ha léteznének Magyarországon hatalmas politikai tényezők, amelyek a kommunistákétól eltérő ideológiával és más technikával, de ugyanakkora erővel törnének a szükséges társadalmi változások felé; ilyen tényezők azonban ma Magyarországon nincsenek, és kicsi a valószínűsége annak, hogy ha meg is nőnek, ezt a feladatot egymagukban el tudnák végezni.

Semmiképpen nem tekinthető ilyen tényezőnek a kisgazdapárt. Ez a párt, bármennyire a tiszta és szabályos demokrácia alapján áll is, olyan képződmény, melyet többségi párttá nem a demokrácia platformja tett, hanem a kommunistákkal szemben való védekezés platformja. Ennek során olyan szövetségeseket kapott, melyek nemcsak a kommunistákkal, hanem egyáltalán minden szükséges társadalmi változással ellenségesen állanak szemben, s amelyek számára a demokrácia merőben a formai jogbiztonságnak egy bizonyos rendszerét jelenti. Ennek következtében a kisgazdapárt politikai hegemoniája a közigazgatás terén azt jelentené, hogy a szakszerűség fedezete alatt a kisgazdapárt politikai garnitúrahányának következményeképpen a régi úri magyar igazgatás restaurációja következne be. De a rendészet terén is túlmenne egy ilyen kormányzat a maga kitűzött tisztességes célján, a rendészet depolitizálásán, és valójában a rendészetet ellenkező előjellel politizálná. Ebben különös erővel jelentkeznék a kisgazdapártot összehozó tényezők egyik legfontosabbika: a mindenáron való polgári biztonságkeresés. A polgári biztonságkeresés maga komoly és számottevő konszolidációs tényező, de a mindenáron való polgári biztonságkeresés maga a reakció, mert azokat jelenti, akiknek a számára a konszolidált csendőrzóuralom többet ér a zajló demokráciánál. Ez a szellemiség hamar túltenné magát a szabá-

lyos, formális demokrácia és a szakszerű rendészet követelményein, amint ezek a követelmények nem a csendháborítók ellen, hanem azok mellett szólnak. Az a vihar, melyet pl. ilyen körökben – komoly elfajulást nem mutató – tüntetések kelteni szoktak, nagyon jellemzően mutatta meg ezeket a tendenciákat. Lehet, hogy a felháborodás a legtisztább demokratikus indulatokból fakad, de egészen más indulatokra apellál: azokra, melyek szeretnek minden mozgólódást, ami a nyugalumukat zavarja, „csírájában elfojtani”. Való igaz, hogy tüntetésekből egy demokratikus szempontból éretlen országban csúnya és antidemokratikus dolgok is származhatnak. De a tüntetéseknek csírájukban való elfojtása demokratikus szempontból legalább olyan aggályos, ha nem még aggályosabb, mint a tüntetések s mindaz, amivé a tüntetések fajulhatnak, mert nemcsak a demokratikus játékszabályok sérelmével jár, hanem ezenfelül még a demokráciára való megérés folyamatát is teljes bizonyossággal megakasztja. Egy kisczapatpárti kormányzás ilyen s hasonló dolgok révén könnyen a görögországihoz hasonló helyzetet⁷⁵ teremtené, ha nem is polgárháborúval súlyosbítva, s ezen keresztül elvezetne a külpolitikai bonyodalmakhoz is.

A balra szűkített koalíció nehézségei

A másik lehetőség, egy baloldali kisebbségi kormányzás, mint mondtunk, tartósan csak a mai nemzetgyűlés valamiféle kikapcsolásával működhetnék. Ez a kikapcsolás elindulhat teljes formai szabályossággal is, előbb-utóbb azonban szükségképpen sor kerülne olyan új választásokra, melyek során a leszűkült kormánykoalíció feltehetőleg valamiféle közös listán indulna, az ellenzéki pártok pedig azokkal a propagandabeli, közlekedési és technikai hátrányokkal, melyek rég ismert szabályok szerint az erőteljes kormánytöbbség biztosításához szükségesek. Az a kritika, amit ez a hazai közvéleményben és a külföld bizonyos részében kiváltana, feltehetőleg erősebb lenne, mint a bolgár és román választásokkal szemben érvényesített fenntartás, minthogy itt az 1945. évi választásokkal való szembeállítás is latba esnék. Ennélfogva is valószínű volna tehát, hogy egy ilyen kormány a jelenlegi Baloldali Blokk kereteinél szűkebb térre szorulna, s mind a szociáldemokrata párt, mind a parasztpárt csak a balszélével venne részt az új koalícióban, hogy belső szakadás árán-e vagy anélkül, az külön kérdés; a kis-

⁷⁵ 1946. márc. 31-én Görögországban az ENSZ égisze alatt választásokat rendeztek, amelyet a királypárti erők nyertek meg; a 354 mandátumból 206 a royalista Néppárté lett. A Görög Kommunista Párt bojkottálta a választásokat. Az 1946. szept. 1-i népszavazáson a görög választók 70%-a II. György király hazahívása mellett döntött. Október végén a kommunisták polgárháborút robbantottak ki, amely az ország nagy részére kiterjedt és 1949 augusztusáig, a kommunisták vereségéig tartott.

gazdapárt részéről természetesen csak egy kis leszakadó balszél részvétele volna elképzelhető. Mindez nem volna sem szocializmus, sem proletárdiktatúra, de kétségtelenül olyan koalíciót jelentene, melyben a kommunista párt volna a döntő erőtenyező. Kérdés, hogy mindazokért a nehézségekért, melyeket mindez jelent, kárpótolna-e a harcos, aktív és közvetlen népi demokráciának az a nekilendülése, amely hasonló politikai formák mellett Jugoszláviában, Bulgáriában és Romániában – a felsorolással csökkenő mértékben – megindult.

Annak a politikai rendszernek, mely ebben a három országban kialakult, két lényeges előzménye volt, mely Magyarországon teljességgel hiányzik. Az egyik tényező a reakció politikai és erkölcsi súlyának a megmaradása, a másik a baloldali népi erők aktivizált volta. A konzervatív, feudális, monarchikus és katonai erők Jugoszláviában (s pl. Lengyelországban is) azzal a politikai-erkölcsi tőkével rendelkeztek, hogy a németekkel való szembenállást ők kezdték el⁷⁶, s ha csökkenő eredménnyel s helyenként kétértelmű módon is, de végig részesei maradtak ennek az ellenállásnak; Bulgáriában ezek az erők az utolsó percig távol tudták tartani az országot a Szovjetunió elleni háborúba való beavatkozástól⁷⁷; Romániában ezek az erők szervezték meg, és pedig igen sikeresen, a németek háborújából való kiugrást. Ezek a tényezők a Szovjetunió győzelme után is úgy érezték, hogy erkölcsileg helytállottak, s minden joguk megvan ahhoz, hogy politikai és társadalmi életüket ott és úgy folytassák, ahol abbahagyták. Azt, hogy a Szovjetunió mindezt nemcsak hogy nem helyesli, hanem ezeknek a retrográd politikai és társadalmi szerkezeteknek a fennmaradását a saját biztonsága szempontjából veszélyesnek ítéli, s ennek megfelelően újbóli kiépülésüket minden rendelkezésére álló erővel megakadályozza, mindezt ezekben az országokban többé-kevésbé látható fölháborodással, illetéktelen beavatkozásként és nemzeti végveszedelem-

⁷⁶ 1941. márc. 27-én a nyugatbarát fiatal katonatisztek egy csoportja puccsal megdöntötte a németek felé orientálódó Cvetković-kormányt, amely csatlakozott Németország, Olaszország és Japán háromhatalmi egyezményéhez. A katonai felkelést irányító Dušan Simović tábornok elnökletével megalakult új kormányban részt vettek a Németországhoz közeledést ellenző ellenzéki pártok. A hatalomátvételt támogatta a szerb egyház. A Simović-kormány kinyilvánította Jugoszlávia semlegességét, és 1941. ápr. 5-én barátsági és megnevezési egyezményt kötött a Szovjetunióval. Másnap (április 6-án) Németország hadüzenet nélkül megtámadta és lerohanta Jugoszláviát.

⁷⁷ Bogdán Filov németbarát kormánya 1941. márc. 1-én csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, s hozzájárult ahhoz, hogy a Wehrmacht bevonuljon az országba, és katonai támaszpontokat építsen ki Jugoszlávia, ill. Görögország megtámadására. Májusban – Németország oldalán bekapcsolódva a háborúba – megszálló katonai egységeket küldött Jugoszláviába és Görögországba. Bulgária nem üzent hadat a Szovjetunióknak, Angliának és az Egyesült Államoknak viszont igen. A bolgár kormány 1944 augusztusában a nyugati szövetséges hatalmakhoz fordult fegyverszünetért; szept. 2-án az 1934 után betiltott, nyugati beállítottságú ellenzéki pártok vezetőinek részvételével új kormány alakult, amely szeptember 5-én nyilatkozatot adott ki a „teljes semlegesség”-ről, de ennek ellenére átengedte az ország területén a visszavonuló német csapatokat. A Vörös Hadsereg időközben elérte a bolgár határt, és hadat üzent Bulgáriának.

ként fogadták. Ez azután a kezdetben megalakult széles alapú koalíciókat hamarosan lehetetlenné tette. Nálunk a helyzet más volt. A konzervatív feudális és katonai erők, melyeket itt Horthy és rendszere képviselt, a második világháború történeti pillanataiban a lehető legkisebb hozzájárulást sem tudták produkálni a hitlerizmus elleni harchoz, s akcióik teljes és tökéletes csődjével egyben az is lehetetlenné vált, hogy a felszabadulás után megalakult antifasiszta koalícióban bármiféle komolyabb helyet igényeljenek. Ez a tény, ami a háború befejezése és a békeszerződés szempontjából Magyarország legnagyobb szerencsétlensége, Magyarország belpolitikai fejlődési lehetőségei szempontjából igen nagy jelentőségű. Nem kevesebbet jelent ez ugyanis, mint azt, hogy Magyarországon az erőlköcsileg egyáltalán posszibilis politikai tényezők között a legjobboldalibbak még mindig jóval balra esnek azoktól a tábornokoktól és volt miniszterelnököktől, akik a fent említett országokban a kommunistákkal való szembenállás szimbólumaivá váltak. Reakció természetesen azért éppen úgy van Magyarországon is, de ha a reakció lehetséges politikai szervezeti formáit nézzük, akkor a balkáni országokban kialakult politikai rendszert Magyarországon nincs ki ellen bevezetni.

De nemcsak nincs ki ellen, de nincs is kívül.

Jugoszláviában a német invázióval szemben a nemzeti ellenállás úgyszólván az első nap elkezdődött, s a felszabadításig eltelt három esztendő alatt ebben a nemzeti szabadságharcban a kommunista pártnak az összes erőtényezőket meghaladó akcióképessége és sorainak megbonthatatlan egysége a legteljesebb mértékben kibontakozott. A közvetlen népi demokrácia szervei⁷⁸ maguktól nőttek ki a legkonkrétebb szükségletekből, s egy konkrét feladatokban és teljesítményekben megedződött vezetői garnitúrát hoztak létre. A nemzet ügye, a nép ügye és a társadalmi forradalom ügye maradéktalanul egy üggyé forrottak. Több fokozattal rosszabb volt a helyzet Bulgáriában, ahol azonban még mindig megvolt annyi, hogy egy igen erőteljes és széles néprétegekre kiterjedő földalatti mozgalom várta az orosz hadsereget, mellyel szemben Bulgária nem állott háborúban. Még rosszabb volt a helyzet Romániában, ahol az átállás sikerét elsősorban az udvar és a hadsereg akcióképessége biztosították, de azért az Észak-Erdélyért folyó harc az egész harcnak megadta a Kelet-Európában oly döntő jelentőségű területi célt is. Ezekben az országokban tehát többé-kevésbé élményszerű valóságként tapasztalták meg komoly tömegek azt, hogy a társadalmi forradalom ügye egyben a nemzet ügye is. Mindez megadja a politikai előfeltételeit egy kommunista súlypontú koalíciónak.

⁷⁸ Az ún. népfelszabadító bizottságok 1941 őszétől alakultak meg a partizánhadsereg által felszabadított területeken. Tagjaikat választották. Feladatuk a hadsereg ellátása, a közrend fenntartása, a társadalmi, gazdasági és politikai élet szervezése és irányítása volt. Politikai szerepet is játszottak. A felszabadulás után a népfelszabadító bizottságok közigazgatási és politikai funkcióját szétválasztották, s helyi szervekként, hatóságokként a politikai rendszer alapjává váltak.

Semmi ilyen nem történt Magyarországon. Az ellenállás itt egyesek teljesítménye volt, helyenként megrendítő és hősi teljesítménye, de nem a tömegek élménye. A társadalmi forradalom ügye Trianon óta sikeresen és mind nagyobb mértékben szembe volt állítva a nemzet ügyével, s ha világossá vált is 1944. október 15-e után széles tömegek előtt is az, hogy a nemzetet a még nagyobb katasztrófától azok mentették meg, akik szembefordultak a németekkel, annyira már nem tellett, hogy a nemzet ebből a szembefordulásból pozitív, lelkesítő erkölcsi, anyagi és politikai nyereséget is elkönyveljen. A kommunista párt pedig, ha hivatkozhatik is arra, hogy több egyéni ellenállást produkált bármely más csoportnál, nem mutathatta be a nemzeti közösség egészének színe előtt, hogyan tud egy nemzeti szabadságharcban első lenni. Ehelyett, anélkül hogy tehetne róla, el kellett viselnie és még ma is el kell viselnie azt a tehetetelt, hogy egy vesztt háború után egy megszálló hadsereg nyomában mutatkozott be újból nyilvánosan a magyar politikai élet tényezőjeként. A sok ellentmondó előzmény és tanulság, súlyosbítva az eszmék zűrzavarával és a legkülönbözőbb szenvedések emlékével, hozta létre együttvéve azt a politikai fáradtságot és világnézeti szétesést, amiben a magyar tömegek nagyobbik része él.

Ilyen helyzetben a koalíció teljes leszűkítése az alapvető politikai erőviszonyok szempontjából mindenekelőtt azt jelentené, hogy a kiváltott visszahatásnak és az eredendő reakciónak az a kapcsolata, mely mai bajaink forrása, véglegessé válnék, vagyis még egy csomó jó demokratikus erő reakcióba vonulna. De ami ennél is súlyosabb, a kétféle reakció erőviszonya is megváltoznék. A kisgazdapárt eddigi súlypontját alkotó komolyan demokratikus centrum⁷⁹, ugyanakkor, amikor a koalícióból kiválna, egyben a saját tömegei felé is tekintélyét vesztené a kommunistákkal való sikertelen együttműködés miatt, s így a kommunistákkal szemben álló politikai erők súlypontja jobbra tolnának el. Ez a jobbra lendülés hamarosan túlhaladna a szabadságpárton is, olyan csoportosulások felé, melyeket Eckhardt⁸⁰ vagy akár esetleg Bethlen nevével lehet jellemezni. Vagyis: a kon-

⁷⁹ A kisgazdapárt Nagy Ferenc és Kovács Béla vezette paraszti szárnya, amely társadalmi-politikai ideáljának a parlamentáris berendezkedésű paraszti-kispolgári demokráciát tekintette.

⁸⁰ Eckhardt Tibor (1888–1972) kisgazdapárti politikus. 1919-ben az aradi, majd a szegedi ellenforradalmi kormány, később a külügyminisztérium, majd Teleki Pál miniszterelnök kabinetjének sajtófőnöke. 1922-ben képviselő kormánypárti programmal. 1923-ban kilépett az Egységes Pártból, s – többekkel – megalakította a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártot. Ugyancsak alapító tagja, majd vezetője az Ébredő Magyarok Egyesületének. 1927-ben – Bajcsy-Zsilinszky Endrével együtt – kilépett a Fajvédő Pártból. 1928-tól a Magyar Revíziós Liga ügyvezető alelnöke. 1930-ban csatlakozott a Független Kisgazdapárthoz, amelynek – Gaál Gáspár halála után – 1932-től 1940-ig pártvezére volt. 1931-től ismét parlamenti képviselő lett. 1935 után ellenezte a németbarát külpolitikai orientációt, s az angolszász orientáció híve lett. Horthy kormányzó és Teleki Pál miniszterelnök megbízásából 1940-ben az Egyesült Államokba utazott, hogy kapcsolatokat építsen ki. A második világháború után a magyar emigráció egyik vezéralakja lett.

zervatív reakciónak az a politikai és erkölcsi lehetetlenülése, amit az 1944. év eseményei hoztak magukkal, éppen a koalíciónak balra való leszűkülése folytán tudna újból az erkölcsi rehabilitálódás útjára kerülni. A reakció tehát valójában nem gyengülne, hanem erősödnék.

Ezzel együtt erősödnék a reakció által kiváltott idegesség is. A baloldal ma is hajlik arra, hogy abból a tényből, hogy a baloldali szellemiségű demokráciával szembeni ellenséges, reakciós kritika interpellációkban, újságokban, hetilapokban és vicclapokban mind fokozódó nyíltsággal jelentkezik, a reakció erősödésének a tünetét lássa. Egy balra szűkített koalíció első dolga volna ezeket a megnyilvánulásokat a mainál erélyesebben lehetetlenné tenni, ami által az ismeretlen tényezővé váló reakció csak még erősebbnek tűnének fel, mint eddig. Az ország egy részének bizonyos fokig ma is meglévő, de akkor nagymértékben fokozódó süket és csendes ellenségessége egy ilyen kormány akciói számára egy csomó kudarc valószínűségét tartogatná. Ennek következtében a kormányzat hamar belejutna abba a reménytelen circulusba, amelyben minden sikertelenségét szervezett aknamunkának tulajdonítja, viszont azokkal a módokkal, amelyekkel ezt megtorolni és megelőzni igyekszik, halálos bizonyossággal még sűrűbbé teszi az ellenségesség atmoszféráját és még valószínűbbé az újabb sikertelenségeket. Hozzájárulna ehhez egy összeesküvés pszichózis is, mert Magyarországon a helyüket nem találó egzisztenciák elszaporodása feltehetően az elkövetkező időben fog néhány összeesküvést kiváltani, melyeket komolyan kell majd venni rendszertileg, de annál kevésbé politikailag. A reakciótól való idegesség állapotában azonban hiányozni fog az ehhez szükséges fölny.

A közhangulat ellenzékiisége szükségképpen nagyobb államhatalmi centralizációra kényszerítené a kormányzatot. Lehet, hogy formailag növelnék a közvetlen, népi szervek hatáskörét. A valóságban azonban, minthogy a leszűkült alapú koalíciónak a tömegbázisai is lényegesen leszűkülnének, ez nem jelenthetne mást, mint az állami szerveknek és a népi szerveknek egy olyan kombinációját, melyben az állami szerveket a miniszteriális centralizáció, a népi szerveket a pártcentralizáció tartaná kezében. Maga a kormányzás ezekkel az eszközökkel nem volna különösebben nehéz, hiszen az államhatalomnak való passzív engedelmesség réges-régi beidegződéseire támaszkodnék. Ezek a beidegződések azonban egyúttal reménytelenül átjárnának és felhígítanának minden valódi vagy vélt népi megmozdulást is, és az 1945 óta, ha hiányosan is, de mégiscsak megindult népi szervezkedésnek valójában a becsukódását vagy álképletté válását idéznék elő.

Megnehezednék az egyházakkal való politika is. Az az inger, hogy a reakció gócaival gyorsan, radikálisan végezzen, szükségképpen erőteljes egyházellenes akcióra indítaná a szűkebb alapú koalíciót. Nyomós külső és belső szempontok viszont továbbra is azt fogják kívánni, hogy ezek az akciók ne menjenek a vég-

sőkig. Ez a helyzet közelebből és gyakorlatilag azután azt jelentené, hogy adáz egyházellenes harci riadók váltakoznának erőltetett barátkozással, az egyház és állam elválasztására irányuló komoly akciók váltakoznának kínos visszavonulásokkal, az egyházak és tömegeik oldalán pedig az üldöztetés hangulata váltakoznék a belső és külső hátvédek nyújtotta erő öntudatával.

Az egész kép a legnagyobb mértékben siralmas. Az objektivitás most azt követelné, hogy vázoljam egy ilyen balra szűkült koalíció előnyeit is. Ilyeneket azonban alig tudok felsorolni. Nyilván az ilyen kormányzás is elvégezne egy csomó napi feladatot. Ezek kevesebb félutas, koalíciós kompromisszummal volna megterhelve, mint ma. Az ország hangulatának a passzív volta azonban a félutasságot valahol, hátsó ajtókon visszahozná. Egyáltalán minden előnyt, melyet a lendületbe jött tömegekre apelláló kormányzás jelenthetne, megbénítana az, hogy Magyarországon ilyen lendület nincs. Ha pedig nincs, akkor ne jusson eszünkbe politikai rendszert építeni arra, hogy úgy csinálunk, mintha volna, holott a fellelkesítésnek hiányoznak mind a szubjektív, mind az objektív feltételei. Van ellenben egy óriási kívánság megbízható, bizakodáskeltő, blöff nélküli vezetés iránt és komoly készség józan, öntevékeny, konkrét munkára. Politikai rendszerünket erre felépíteni: nem is volna olyan utolsó dolog. Attól az még lehet is, legyen is nem kevésbé úr- és kizsákmányolásellenes, haladó és baloldali.

A Kiszgazdapárt alternatívái

Ott tartunk tehát, hogy a koalíció zsákutcában van ugyan, de a szakítás semmilyen irányban sem ígér megoldást. A koalíció zsákutcáján tehát a koalíció fenntartásával kell túljutnunk. Ehhez pedig meg kell szüntetnünk a zsákutca okát: a kiváltott és az eredendő reakció kapcsolatát. Ennek a kapcsolatnak a politikai formája a kiszgazdapárt. Bármilyen jogos szemrehányásokat lehet másoknak is tenni e helyzet létrejöttéért, az nem változtat azon, hogy ebben a pillanatban a kiszgazdapárt tisztulásának az eshetőségei egyben az egész koalíció regenerálódásának az eshetőségeit is jelentik.

A kiszgazdapárt irányadó tényezői a párt számára a problémát úgy fogalmazák meg, hogy a reakciónak a kiszgazdapárton belül való térfoglalását bizonyos fokig elismerik, azonban utalnak arra, hogy igen nehéz nekik a tisztogatást akkor megcsinálniok, mikor ezt a baloldal, főleg a kommunista párt egyidejűen követeli tőlük, mégpedig igen agresszív formában; ők pedig már a saját tömegeikre való tekintettel sem kerülnének szívesen abba a látszatba, hogy az erőszaknak engednek. Úgy érzik ezenfelül, hogy a kiszgazdapárt jobbszárnyának reakciós

voltáról terjesztett baloldali vélemény legalábbis túlzott, és a legjobb akaratral sem képesek annyi sötét fasisztát, reakcióst és összeesküvőt találni, amennyi a baloldal szerint ott van. Végeredményben brutálisnak és igazságtalannak vélik azt az amputációt, melyet tőlük baloldarlól követelnek, és attól félnek, hogy a párt tömegekben és szavazatokban lényegesen többet fog veszíteni, mint amennyi a kiléptetendő képviselők arányszáma. Úgy érzik, hogy ezzel egy olyan lejtőn indulnak el, melyen nincs megállás, mert a kommunisták folytatni fogják támadó akcióikat, és mindaddig keveselleni fogják a kiváltak számát, amíg a kisgazdapárt teljesen jelentéktelenné nem zsugorodik. Úgy állítják fel tehát a kérdést, hogy amennyiben nagyobb méretű kiléptetésre kerülne sor, úgy ennek ellentételeképpen bal felé éspedig mindenekelőtt a parasztpárt felé óhajtják a párt bázisait kiszélesíteni vagy egy pártfúzió, vagy legalábbis egy nagyon erős pártszövetség formájában, mely a munkásegység mintájára a parasztegység politikai megvalósulása lenne⁸¹.

Mindezek az aggodalmak és kívánságok igen érthetőek, de a kérdés lényegét nem érik el. Ha a problémát így fogalmazzák, akkor bármennyire tiltakoznak is a kényszer ellen, az egész kiléptetési akcióban van valami kényszeredett jelleg. Holott a kisgazdapárt belső tisztulásának ügyét függetleníteni kellene minden kényszertől és rábeszéléstől. Ha valaki arról panaszkodik, hogy terrorral kényszerítik arra, amit nem akar, ez nem dicső dolog, de magyarázatul elfogadható; ha azonban valaki tartósan arról panaszkodik, hogy a mások buzgó rábeszélése és helyeslése akadályozza meg, hogy azt tegye, amit akar, ez hosszú lejáratra vagy cselekedni nem akarást, vagy cselekedni nem tudást jelent. A kisgazdapárt nem azzal dokumentálja igazán a kommunista erőszaktól való függetlenségét, hogy nem tesz semmit, hanem azzal, hogy a maga belső tisztulását, bár igen alaposan, de nem a kommunista párt stílusában, hanem a saját stílusában hajtja végre. Ami közelebbről azt jelenti, hogy nem reakciós bitangok, fasiszta pribékek és sötét összeesküvők kiléptetésével igyekszik rendbe jönni, mert ilyeneket, ha nem akarja saját magát méltatlan gyalázatba borítani, legfeljebb néhányat találhat. Hanem teljesen ellenkező alapra helyezkedik, és nem a kiléptetendőket, hanem a benntartandókat kezdi összeszámolni: azokat, akik tisztában vannak az úri értékvilág felszámolásának szükségességével, és az 1945. évi átalakulásnak semmiféle kísérő jelensége nem képes őket a demokráciával szemben defenzívába szorítani vagy velük az elnyomás konszolidált formáit visszasíratni vagy őket egy merőben formálisan működő, de valójában úri vezetés alatt álló, a tö-

⁸¹ A Független Kisgazdapárt felosztására, súlytalanná tételére és felszámolására a kommunisták 1947-ben a Magyar Közösség elleni kirakatpert rendeztek, a szovjet állambiztonság a párt főtitkárát, Kovács Bélát letartóztatta és a Szovjetunióba hurcolta, Nagy Ferenc miniszterelnököt pedig a kommunisták lemondásra kényszerítették. Vö. kötetünkben: 218-229, 735-743.

megek emberi felszabadulását nem biztosító demokráciával kibékíteni. Ezen az alapon egyszerre ki fog derülni, hogy a probléma nem az, hogy milyen kevesen, hanem az, hogy milyen sokan léptethetők ki. Ilyen módon valóban „kielégítő” végeredmény jön létre, de nem azért, mert a kommunisták kívánságainak vagy a világ balratolódásának megfelel, hanem azért, mert létrehozza a kisgazdapárt belső egyöntetűségét, és megfelel annak, ami a párt lényeg szerinti politikai feladata: a társadalom konszolidált és szerényen birtokló, de a feudális-úri-nagy-tőkés világgal határozottan szemben álló demokratikus rétegeinek a politikai megformálása. Azokat pedig, akik ilyen mértékkel mérve a kihagyandók listájára kerülnek, a kisgazdapárt ne azokkal a megbélyegző jelzőkkel bocsássa útnak, melyeket részükre a kommunisták szoktak adományozni, hanem a maga stílusának megfelelően mondja nekik a következőket: „A ti tisztességes demokratikus szándékaitokban nem óhajtunk kételkedni. Azonban úgy látjuk, hogy bizonyos kötöttségeitek és félelmeitek folytán képtelenné váltok arra, hogy Magyarország demokratizálódásának a reális és gyakorlati feltételeit meglássátok. Ennek során a súlypontot oly mértékben áthelyezitek a demokráciának – általunk is fontosnak tartott – formai játékszabályaira, hogy ezen keresztül hajlandók vagytok a magyar társadalom demokratikus átalakulásának legnagyobb veszedelmét nem az úri világ rejtett továbbélésében, hanem a kezdődő demokrácia – szerintünk is sajnálatos és leküzdendő – kilengéseiben és alig kikerülhető kezdeti nehézségeiben látni. Helyesebb tehát, ha kölcsönös megbecsülésben szétválunk, és ti építő kritikát gyakorló ellenzéki párttá vagy pártokká szervezkedve igyekeztok a demokráciát tovább szolgálni.” Ilyen stílusban lényegesen nagyobb számtól lehet tisztességes búcsút venni, mint a megbélyegzés és a nehezen konkretizálható vádak jegyében.

Ami a kisgazdapártnak azt a kívánságát illeti, hogy a jobboldalon való megkisebbedése fejében a parasztpárt irányában óhajtja pozícióját megerősíteni, ez a kívánság ebben a formában túlon túl a parlamenti számtan szellemében és a többség fenntartásának a kívánságában fogant. Ez már azért is baj, mert hiszen a jelenlegi válság egyik legfőbb okozója a kisgazdapárt irreális többsége, s a belső tisztulás egyik célja ennek a felszámolása. Hogy melyek azok a belső indokok, amelyek a parasztpárt külön létezését indokolják, arról a következőkben külön kívánok szólni. Itt elég erről annyit, hogy a kisgazdapárt kívánsága abból az aggodalomból fakadt, hogy nagyobb méretű kiléptetések után a koalíción belül a Baloldali Blokk részéről a majorizálás veszedelmébe fog kerülni. Ez az aggodalom érthető, ennek azonban nem a parasztpárttal való fúzió vagy külön blokk alakítása az orvossága, hanem az állandó és merev blokkok rendszerének a felszámolása. Azt, hogy a három baloldali párt, nevezzük őket röviden a három proletárpártnak, állandó blokkba tömörült, merőben a kisgazda-

párt túl nagy többségének az ellensúlyozására irányuló szándék indokolta. Ha ez az irreális többség felszámolódik, akkor elég, ha a Baloldali Blokkból csak a három proletárpárt bizonyos reális érdekeinek és céljainak a közössége marad meg, amit természetesen minden akadály nélkül keresztezhet más kérdésekben a két agrárpárt érdekközössége, nem beszélve arról, hogy ismét más kérdésekben a kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt együttese kerülhet szembe a kommunista párt és a parasztpárt együttesével és így tovább. Egy valóban és jól működő koalíción belül nem a merev blokk-képződésnek, hanem a rugalmas csoportképződésnek van csupán helye. Bizonyosra vehető, hogy a kisgazdapárt alapvető belső tisztulása esetén ez a helyzet be is fog következni. Furcsán hangzik, de azt kell mondanunk, hogy minél bátrabban mond le a kisgazdapárt a maga többségéről, annál nyugodtabb lehet a majorizálás veszedelme felől.

A Kommunista Párt alternatívái

A magyar közéletnek azok a rétegei, amelyek hol ellenségességgel, hol bizalmatlansággal fogadják a kommunista párt akcióit, jellegzetes szubjektív módon el sem tudják képzelni, hogy a kommunisták maguk is ne pontosan ezeket a reakciókat akarnák bennük is felkelteni. Teljesen megfelelnek ezenközben azokról a teljesen más irányú tekintetekről és kötöttségekről, amelyek a kommunista pártnak, mint minden politikai szervezetnek az akcióit és szempontjait többé-kevésbé kényszerűen meghatározzák. Különösen három fontos ezek közül; először is a párt forradalmi és osztályharcos alapszellemiségének az ösztönző hatása, másodsor ennek következményeként a párt türelmetlen, radikális és forradalmi tömegeinek a nyomása, végül pedig a kommunista ideológia nemzetközi fóruma előtt való helytállás szükségessége. Egyik tényező sem teszi lehetetlenné a kommunista párt számára azt, hogy demokratikus, koalíciós, népfrontos s ezen belül is engedékeny s akár az eddiginél is sokkalta engedékenyebb politikát folytasson, feltéve, ha... bizonyítékát tudja felmutatni annak, hogy ezzel a politikával a feudális-nagypolgári-monopolkapitalista világ tényezőinek a visszaszorítását nagyobb sikerrel végezheti. A koalíciónak az a veszteglése azonban, amit a fentiekben leírtunk, amelyben a reakció és baloldal kölcsönös és fokozódó rémületben tartják egymást, s az egy helyben állás közepette mindegyik a másik térfoglalását látja, a kommunista párt számára előbb-utóbb lehetetlenné teszi, hogy ezért a helyzetért felelősséget viseljen, és arra kényszeríti, hogy bármi áron megpróbáljon ennek véget vetni. Ez a helyzet pedig a kommunisták számára kétféleképpen érhet véget: vagy úgy, hogy a kisgazdapártból valóban leválnak mindazok, akiknek eszméik, érdekeik és temperamentumuk szerint a szabadságpárt vagy

a Demokrata Néppárt a megfelelő helyük, vagy úgy, hogy a kommunista párt koncentrálja minden erejét egy leszűkített alapú baloldali kormányzás létrehozására. Előbb megpróbáltam bemutatni, hogy ez az utóbbi kísérlet legfeljebb egy látszatsikerekből élő, kisebbségi érzéstől és összeesküvési pszichózistól gyötört, a meghunyászkodás ingoványos talajára és fiktív tömegmozgalmakra támaszkodó és egyrészt garnitúrahiánnyal, másrészt az opportunizmus és hataloméhség oda-csődülésével küszködő keserves kormányzást jelentene. Minden ok megvan tehát arra, hogy a kisgazdapárt belső tisztulását s ennek alapján a koalíció jelenlegi szerkezetének a fennmaradását tekintse kívánatosnak. Nincs tehát semmi csodálnivaló, ha a kommunista párt ezt a legnagyobb mértékben sürgeti; nem kell azt képzelni, hogy ezzel sötét és ki nem mondott politikai céljai vannak, melyek végül is a kisgazdapárt teljes lejáratására irányulnak; minden ördögi hátsó gondolat nélkül természetszerűen és kényszerűen ez a kommunista párt politikája.

Efelől azonban a kisgazdapártot meg is kell nyugtatni. A kisgazdapárt belső válsága nem a kommunista párton dől el, azonban van egy pont, ahol lényegesen hozzájárulhat a tisztázódás megkönnyítéséhez: azzal, hogy megnyugtatja a kisgazdapárt centrumát afelől, hogy egy komoly tisztulás után a maga akcióinak stílusát is a szükséges mértékben meg fogja változtatni. Ha a kommunisták úgy vélik, hogy a kisgazdapárt jobbszárnyának a leválás csupán arra jó, hogy a kommunista párt akcióit az eddigi stílusban a siker nagyobb reményével lehessen tovább folytatni, akkor ebből valóban nem születhetik más meg, mint az, hogy egy fél esztendő múlva a kiváltott reakció a megmaradt kisgazdapárt újabb területeit is elborítja, s kezdődik az egész újból előlről mindaddig, amíg a kisgazdapárt mindenestül reakcióba nem szorul. Kell, hogy a reakció világos elhatárolása után a kommunista párt aktivitása is szabaduljon meg a maga nyugtalanságból fakadó és nyugtalanságot okozó elemeitől, és működjék közre egy olyan közös demokratikus akcióprogram kialakításában, mely a merőben politikai-harci beállításon túlmenve sokkalta nagyobb mértékben vet számot a feladatok tárgyi adottságaival és a megoldásra szolgáló akciók konkrét emberi, társadalmi környezetével és visszhangjával is. Amennyire elsősorban a kisgazdapárton múlik a koalíció összetételének a megújítása, úgy múlik elsősorban a kommunista párton a koalíció atmoszférájának a megújítása.

A Parasztpárt alternatívái

A parasztpárt állásfoglalása a jelenlegi helyzetben számbeli erejénél nagyobb súllyal esik latba. Ezen azonban nincs sok örölnivalója, mert ez ma nem azt jelenti, hogy számbeli viszonyainál nagyobb politikai súlya van, hanem inkább csak azt, hogy nálánál nagyobb erők húzzák kétfelé is széjjel, és szeretnék birtokba venni azt az erkölcsi tőkét, amit a parasztpárt jelent. A parasztpártnak ebben a helyzetben azt kell tudnia, hogy az a kiéleződés, mely a parasztpárton belül az országos kiéleződés visszfényeképpen kialakult⁸², még inkább, mint az országos feszültség, sem nem szükségszerű, sem nem egészséges. A parasztpártnak sem jobbra, sem balra nem szabad engednie azoknak az erőknek, amelyek a maga felszámolására készítetik. Semmi értelme nincs a kisgazdapárt és a parasztpárt egyesülésének, mert a két párt társadalmi és politikai feladata egészen más. A kisgazdapárt dolga, mint mondtuk, az, hogy a birtoklók oldaláról szervezze meg a demokrácia számára mindazokat, akikben a feudális-úri-nagytőkés világgal szemben való éber ellenállás megvan. A parasztpártot ezzel szemben két dolog jellemzi. Az egyik az, hogy proletárpárt, éspedig a legproletárabb párt, olyanokra támaszkodó párt, akiknek mértékével mérve a szervezett szakmunkások társadalma is már a birtoklók közé tartozik. Az, hogy ezek a tömegek részben már „bírtak”, részben a földreform során nyertek földet, e tekintetben alig változtat valamit, mert ezzel távolról sem kerültek a stabil birtoklásnak és kizsákmányolástól való relatív védettségnek abba az állapotába, amit a polgári állapot jelent. A másik oldalról viszont olyan tömegek ezek, amelyeknek a társadalmi feltörekvése éppen a paraszti kisbirtok intézményén keresztül a legnagyobb mértékben kapcsolatba kerül a kispolgárosodás tömegjelenségével. A parasztpártra tehát az a történeti feladat várna, hogy a legproletárabb tömegekre való beállítódás és a mindenféle, akár a birtokos-birtoktalan, akár munkaadó-munkás, akár ipar-földművelés, akár város-falu viszonylatában megjelenő kizsákmányolással való szembenállása mellett a kispolgárosodásnak egy radikális, az úri vezetéssel ki nem békülő útját építse ki. Ez a feladat, mint a világon minden igazi politikai feladat, nagy ellentmondások feszültségeit próbálja feloldani, s az teszi érdekessé, hogy végeredményben az egész közép- és kelet-európai társadalomfejlődés központi feladata. Ehhez mindenekelőtt a párt centrumának kellene a mainál sokkalta erősebben kifejlődnie, vagyis azoknak az erőknek, melyek a feladat mindkét oldalát meg tudják ragadni.

⁸² A kommunisták a Nemzeti Parasztpárt polarizálását és alávétését 1946-ban kényszerítették ki.

A szociáldemokrata párt helyzete analóg a parasztpártéval, azzal a különbséggel, hogy míg a parasztpártnak teljességgel forrongó társadalmi rétegek kialakulását kellene irányítani, addig a szociáldemokrata pártnak meglehetősen kialakult munkás- és kispolgári rétegek felé kell ugyanazt az egyeztető feladatot elvégeznie polgári felemelkedés és proletáröntudat között. A párt pillanatnyi helyzetét az jellemzi, hogy erőteljes, mind a jobb- és balszárnynál erősebb centruma van, ami megóvjá a szétszakadási tendenciáktól. Mindamellett a kommunizmushoz való viszony kérdése a szociáldemokrata pártnak is központi kérdése. Amennyire nem probléma együtt haladnia a kommunistákkal a kisgazdapárt alapos megtisztításának a követelésében, annyira súlyos problémákat vetne fel a párt számára egy koalíciós szakítás lehetősége. Egy parlamenti baloldali kisebbségi kormányzás súlypontja nyilván a szociáldemokrata párton nyugodnék, viszont a jelenlegi nemzetgyűlés kikapcsolásával berendezkedő baloldali kormányzás útjainak sima vagy zökkenős volta s összes felelősségei elsősorban a szociáldemokrata pártot állítaná súlyos választások s esetleges belső hasadás lehetősége elé. A pártnak tehát mindenekfelett való érdeke, hogy ez az eshetőség ne következzen be.

Mai helyzetünk megbecsülése

De ugyanez az ország érdeke is. A fentiekben megpróbáltuk bemutatni, hogy a kormányzásnak az a kétféle lehetősége, mely egy koalíciós szakítás után egyáltalán elképzelhető, az adott helyzetben mennyire irreális. Érdemes megfigyelni, hogy míg a körülöttünk lévő országokban a széles alapú koalíciókat újból meg újból a nagyhatalmak kényszerítik, hogy ne mondjam, pofozzák össze, addig nálunk, amióta a kezdeti beindítás nehézségein túljutott, a koalíció a saját erejéből áll fenn. Oly sok gyalázatot kell elhordozni, s oly riasztó közeg az ország politikai fáradsága, hogy azt csak együtt lehet elviselni. De ettől eltekintve is, könnyen elfelejtjük, hogy a sokféle belső és külső, előnyös és hátrányos tényező egyensúlyának eredményeként, milyen kivételes helyzetben vagyunk. Bizonyos, hogy ha a szakítás akár ilyen, akár olyan eredménnyel bekövetkeznék, hamarosan maguk a változások szerzői sírnák vissza a szép és ígéretes 1945–46. évi időket, amikor Magyarországon szabályos többsége volt a haladó

demokráciának, és Sulyok Dezső⁸³ és Nagy Vince⁸⁴ jelentették az erkölcsileg még lehetséges legjobboldalibb álláspontot. A próbálkozó demokrácia történetében nemegyszer fordult elő, hogy a közösség megijedt a szabadság zajától és az ellenfelek nagyon is látható voltától, s valami álmegoldásba menekült bele, ami a problémákkal együtt a továbbhaladás lehetőségét is agyonütötte. A francia direktórium, a francia restauráció és a második francia köztársaság⁸⁵ biztató kezdeti évei és válságba fordulása jellemző példák erre. Nehogy utólag jöjjünk rá, hogy egy meg nem becsült boldog állapotot hagytunk el: az el nem játszott lehetőségek állapotát. Ez azonban nemcsak biztató, hanem felelősségteljes állapot, és okunk van arra, hogy elmondjuk azt a figyelmeztetést, mely a Római Köztársaság nehezebb pillanataiban szokott elhangzani annak idején: Vigyázzanak az előjárók, hogy kárt ne valljon az ország!

1947

⁸³ Sulyok Dezső (1897–1965) ügyvéd, kisgazdapárti politikus. 1924-től 1945-ig Pápán ügyvéd s a Hitelbank helyi kirendeltségének ügyésze. 1945-től a Pénzügyi Központ elnöke. 1935-ben a Nemzeti Egység Pártjának programjával parlamenti képviselő, de 1936-ban kilépett a kormánypártból, nem helyeselve Gömbös Gyula politikáját. Később a Független Kisgazdapárthoz csatlakozott; 1943-tól a párt értelmiségi szervezetének, a Polgári Tagozatnak az egyik vezetője. Részt vett az FKgP és az SZDP 1943-as pártszövetségének megkötését célzó tárgyalásokon. A felszabadulás után 1945. augusztusától az FKgP Intézőbizottságának tagja, később a polgári ellenzék egyik vezéralakja. 1945. november 4-től nemzetgyűlési képviselő. A Szálasi-perben politikai ügyész. 1946. jan.-ban a köztársasági törvényjavaslat egyik kidolgozója és designált miniszterelnök. 1946. március 12-én a kommunisták nyomására kizárták a kisgazdapártból. Márc. 15-én a Magyar Szabadság Párt elnökévé választották; 1947 nyaráig a polgári ellenzék meghatározó alakja volt. 1947 augusztusában elhagyta az országot; az Egyesült Államokban telepedett le. Tevékeny szerepet vállalt a magyar emigrációban; 1950-től a Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságának tagja.

⁸⁴ Nagy Vince (1886–1965) ügyvéd, oktobrista, majd kisgazdapárti politikus. Jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. 1917–18-ban függetlenségi párti képviselő. A polgári demokratikus forradalom idején, 1918. nov. 14-től a Károlyi-kormány miniszterelnökségi államtitkára, 1918. dec. 12-től 1919. márc. 21-ig belügyminiszter. A Tanácsköztársaság kikiáltása után Erdélybe költözött, ahonnan 1922-ben tért vissza Budapestre. Az ellenzéki beállítottságú Függetlenségi Kossuth Párt egyik vezetője, 1923-tól 1926-ig országgyűlési képviselő. 1935-ben pártjával választási szövetségre lépett Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártjával. A harmincas évek végén és a háború alatt a kisgazdapárttal működött együtt. 1945 áprilisában párthíveivel csatlakozott a kisgazdapárthoz. Tagja az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, 1945. november 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1946. március 12-én kommunista követelésre kizárták a kisgazdapártból, de mandátumát megtarthatta. Sulyok Dezsővel együtt a Szabadságpárt egyik megalapítója és vezére. 1947-ben elhagyta az országot, később az Egyesült Államokban telepedett le. 1950-től a Magyar Nemzeti Bizottmány vezetőségének tagja.

⁸⁵ A második köztársaság 1848 februárjától, a februári forradalomtól 1851 decemberéig, Louis Napóleon államcsínyéig állt fenn.

ÖSSZEESKÜVÉS ÉS KÖZTÁRSASÁGI ÉVFORDULÓ

Honnan indul és hová mutat az összeesküvés?

A legelső és legtanulságosabb kérdés az összeesküvés összetételének, alkotóelemeinek, egységes vagy széteső voltának a kérdése. Az összeesküvés visszhangja először a hivatalos közlés és a politikai megdöbbenés formáiban jelent meg, s bizonyos leegyszerűsítéssel az egész összeesküvésben egyetlen gonosz akaratot tételezett fel; csak arról volt szó, hogy itt Horthy tisztjei, földesurak és nyugatosok álltak össze a kisgazdapárt reakciósaival, hogy az úri világot és népelnyomó uralmukat helyreállítsák.⁸⁶ Darvas József volt az első, aki a rendészeti adatokon és a merőben indulati felháborodáson túlhaladva megkezdte az összeesküvés politikai kiértékelését, s az egész szövedék összetevőit oly világosan bontotta széjjel, hogy ahhoz alig van hozzátennivaló.⁸⁷ Rámutatott arra, hogy az összeesküvésnek van két összetevője, melyek különösebb figyelemre nem érdemesek, mert csak azt csinálták, ami lényegük: egyrészt a Horthy-rezsimet visszasíró katonák és úriemberek, másrészt a kommunista mozgalomnak az öncélú forradalmat hajszoló és ennek érdekében mindenkivel szövetkezésre kész néhány szektása, akik – hozzátehetjük – az antiszemitizmuson keresztül találtak kapcsolatot a többi összetevővel. Ezzel szemben döntő és nyugtalanító tünetnek látja a harmadik összetevőt, a „Magyar Közösség” nemzeti és középosztályi sértődöttségben vagy parasztromantikában megrekedt, a magyarság nemzeti problémáinak társadalmi vonatkozásaival szemben vak, csak svábokat és zsidókat látó elemeit, akik a sváb és zsidó összetartás mintájára a magyar faji összetartozásnak valamiféle szervezetét akarták összehozni. Ezek között vannak hiteles és annak idején helyüket megállott Hitler-ellenesek is, és vannak szenvedélyes parasztromantikusok, akikkel kapcsolatban Darvas József helyesen tételezi fel, hogy szándékuk szerint aligha akarták a földesurak és csendőrök világát vagy a Horthy-legitimitást

⁸⁶ Vö. Csicsery-Rónay István – Cserenyey Géza: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására (1947). Tanulmány és válogatott dokumentumok*. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 13–69, 206–209. Vö. Kende Péter: *Az én Magyarországom*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 153–159. Lásd kötetünkben: 735–743.

⁸⁷ Darvas József: Nyílt levél az összeesküvésről. *Szabad Szó*, 1947. január 19.

helyreállítani. Nem kell azonban azt hinnünk, hogy az összeesküvés elleni harc lendülete érdekében szükséges az összeesküvők szervezeti és célkitűzésbeli egységét hangsúlyozni és feltenni, hogy az összeesküvés összes akciói egy forrásból indultak ki. Sokkal fontosabb azt kérdezni, hogy akárhány ágból indulnak is ki, hová visznek?

Magyarországon ma olyan politikai indulat, melyből a demokratikus kormányzással komolyan szembeforduló politikai erők kinőhetnek, három van: a zsidóellenesség, a kommunistaellenesség és az az indulat, mely a parasztság, főleg a szegényparasztság feltörése ellen fordul. Elvileg ez a három egymástól teljesen független: az antiszemita és antikommunista igen gyakran szenvedélyes parasztromantikusok, viszont az antikommunista és parasztgyűlölők igen gyakran élesen szembeállnak minden antiszemizmussal, és esetleg annak idején szembeálltak a fasiszmus egyik, másik vagy mindenik válfajával is. Mégis, ha ez a három indulat komoly mozgásnak indul, szükségképpen összekapcsolódik. Összekapcsolódik mindenekelőtt azért, mert egyugyanazon történeti alkalom hozta őket létre, illetőleg szülte őket újjá, s régtől fogva minden politikai mozgalom ilyen, eredetileg különböző, de a történelmi egyidejűség által összekapcsolódott mozgatóból áll össze. Összekapcsolja őket az, hogy külön-külön egyik sem elég erős a jelenlegi politikai fejlődés megfordításához, s így szükségképpen szövetségeseket keres azokban, akik más céllal, de ugyanazt a folyamatot akarják megállítani. Végül összehozza őket az, hogy mind a három magában nagyon is kompromittált és világviszonylatban is nyilvánvalóan riasztó ahhoz, hogy nyíltan kiálljon a maga céljaival, s így mind a három rászorul arra, hogy egyrészt a magyar nemzeti önvédelem, másrészt a konszolidált európai demokratizmus formáit öltse magára, s ezek erkölcsi tőkéjével vértéződjek fel. Mindez együtt pontosan azt a képletet hozza össze, amiből annak idején a Horthy-kormányzat összetevődött: zsidóellenesség, kommunizmustól való megrökönyödés és az úri világ helyreállításának kívánsága; az erkölcsi tőke ott is a nemzeti érzésből és az európai konszolidációból adódott. Különbség csak annyi, hogy a parasztsággal szemben érvényesülő indulatok akkor még nem voltak aktuálisak, a demokrácia nem volt kötelező, és a fasiszmus nem volt világszerte kompromittálva. Akkor tehát a talajukat vesztett középosztálybeliek előfasiszmusa és a nagybirtokos reakció játszották az első hegedűst; ma az egész komplexumban a konszolidációs, nadrágos és magyar sértődöttség kapná a hangadó szerepet. Mindezek azonban árnyalati és frazeológiai eltérések azonos erőkkel a háttérben, melyek előbb-utóbb szükségszerűen találkoznak. Akár Horthy tisztjeitől, akár középosztálybeli és kiscgazda kommunistaellenesektől, akár antiszemitáktól, akár legitimista vagy angolszász mintájú demokratáktól indulna is ki egy olyan kormányzásnak a kísérlete, mely a felszabadulás utáni „hibás” indulást fel akarná számolni, amint

segítők után körülnézne, előbb-utóbb, még ha nem is akarná, szükségképpen találkozna a többivel. Ezért hiábavaló minden elgondolás, mely elképzel kommunistaellenes demokráciát antiszemitizmus nélkül vagy magyar nemzeti viszályt úri restauráció nélkül. De ugyanezért hiábavaló minden harci riadó, mely ezen az egész szövődéken kívül keres és vél találni fasisztákat vagy hasonló veszedelmeket. Vonatkozik ez pl. mindenféle erőfeszítésre, mely a parasztpárt vagy Veres Péter feltételezett antiszemitizmusától akarja megvédeni az országot.⁸⁸ Mert a parasztpártot vagy Veres Pétert lehet ilyen feltételezések alapján nem szeretni, ez azonban nem változtat azon, hogy a parasztpárt vagy Veres Péter helyét a magyar politikában nem ez a nem szeretés szabja meg, hanem az a sokkal hevesebb indulat, mely mindenekelőtt Veres Péternek a földreform végigvitelében való szerepéhez kapcsolódik, azonfelül ahhoz, hogy egyáltalán nem kíván megfelelni a konzervatív, hagyománytisztelő magyar parasztról szóló kialakult elképzeléseknek. Ennélfogva, bárki mindenki más haragszik is reá, azért azt, amit Veres Péter a magyar politikában jelent, csak egy olyan fordulat tudná kiiktatni, amely a parasztokat, kommunistákat és zsidókat egyszerre látná el újból a kötelező „bűdös” jelzővel.

Nem döntő tehát, hogy az összeesküvésben szereplő csoportok egységes szervezetet alkottak-e és egyet akartak-e: döntő az, hogy egyugyanazon lejtő felé haladtak.

⁸⁸ Zsolt Béla (1898–1949) író, újságíró, politikus. Az *Erdély*, a *Nagyvárad*, a *Nagyvárad Esti Lapja*, a *Tavaszi*, a *Világ*, a *Magyar Hírlap*, az *Újság*, a *Toll* munkatársa, 1935-ben Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártjának és a Függetlenségi 48-as és Kossuth Párt közös képviselőjelöltje volt. 1942-től Ukrajnában munkaszolgálatos, a német megszállás után a nagyváradai gettóba került, a Kasztner-vonattal szabadult. 1945-től a Magyar Radikális Párt tagja, társelnöke, lapjának, a *Haladásnak* a főszerkesztője, 1947-ben képviselője, 1948-ban elnöke. Művei közül a legismertebb: *Kilenc koffer* (1946). Rendszeresen bírálta Veres Pétert, felróta, hogy a háború előtt előadásokat tartott a Turul Szövetségben, s írt az Egyedül vagyunk című szélsőjobboldali újságba, antiszemitizmussal vádolta. Kritika tárgyává tette az Országos Földbirtokrendező Tanács (OFT) elnökeként folytatott tevékenységét. Azt állította, hogy zsidóellenes magatartást tanúsít. Zsolt tiltakozott az ellen, hogy „Veres Péter demokratikus pártvezér lehet Magyarországon”. (*Haladás*, 1946. március 21.) Révai József szerti a neves író feltétlen híve a demokratikus erők összefogásának és a munkás-paraszt szövetségnek, s az OFT elnökeként kiemelkedő szerepe van a földreform végrehajtásában. Zsolt Béla fellépését „politikai méregkeverés”-nek és a baloldal egysége megbontását célzó cselekedetnek minősítette. (Révai József: Ködösítés. *Szabad Nép*, 1946. március 21, *Szabad Nép*, 1946. március 23., 29, Zsolt Béla: Még egyszer és utoljára; Veres Péter: Válasz a Szabad Néphez, a „Szabadságnak” és a „Szabad Szó”-nak. *Haladás*, 1946. március 28.). 1947 januárjában Zsolt ismét támadni kezdte Veres Pétert. (Politikai Dankó Pista. *Haladás*, 1947. január 23.; Bort csak szövegből. *Haladás*, 1947. január 30.)

Az összeesküvés ma már túl van azon, hogy lehessen nem hinni a létezésében, de még nem jutott oda, hogy benn és künn feltétlenül meggyőző legyen mindaz, ami vele kapcsolatban mint adat, összefüggés vagy kommentár nyilvánosságra kerül. Ezek nagyobb hitele érdekében érdemes néhány figyelmeztető szót szólni.

Nem jó, ha a nyomozásnak nagyon élesen körülhatárolt politikai feltevései és tételei vannak, mert ha ezek szerint veszi az egyes adatokat komolyan vagy könnyen, ezzel gyakran saját magát vezeti ferde vágányra. A felderítés akkor jó, ha nem kész elképzelésekkel dolgozik, hanem mindenekfelett kíváncsi. A közlések hitelességét semmi sem rendíti meg jobban, mint hogyha az adatok kezdik túlon túl felvenni a különféle politikai tantételek iskolás példázatainak a formáját. Konkrétumokat, minél több egyéni és emberi momentumot kell közölni, tekintet nélkül arra, hogy enyhítő vagy súlyosbító jellegűek-e, mert ez az, ami a közlések hitelét megalapozza, s az ország és az országvezetés számára igazán tanulságos.

Nem jó egyszerűen fasisztáknak kezelni az összeesküvőket. Érthető, ha az emberek a fasiszmus és náciizmus szörnyűségei ellen felgyűlt indulataikat minden további nélkül átviszik rájuk is. Nyugodtan állíthatjuk is, hogy az összeesküvésből előbb-utóbb valami, a fasiszmustól nem idegen dolog jött volna ki. Az összeesküvés azonban minden jel szerint ettől a szakasztól messze volt még – az ősmagyar zagvaság magában még nem fasiszmus –, és a szereplők feltehetően nagyon vigyáztak is e tekintetben. Hiábavaló tehát őket minden további nélkül Hitler imádóinak és Szálasi barátainak megtenni, mert ez éppen azokat nem győzi meg, akik nem tételeznek fel egy vagy néhány szereplőről aljasságot, s ingadoznak az összeesküvés megítélésében, akiket tehát éppen érdemes meggyőzni akarni.

Nem jó az összeesküvést politikailag nagyon türelmetlenül kihasználni akarni. A meggyőző erő rovására megy, ha úgy tűnnek fel az összeesküvésekről szóló híradások, mint új csatabárdok már előzőleg is folyó politikai küzdelmek számára. Nyilvánvaló, hogy az összeesküvés ügye elősegíti a kiscgazdapárt tisztulási folyamatát, de nem hiszem, hogy az összeesküvéssel közvetlenül kapcsolatos tisztogatást rögtön ki lehet bővíteni e tisztulási folyamattá. Az igazi nagy tisztulás nem mehet kizárásos és mandátumfosztásos alapon. Nem minden reakciós kiscgazdapárti egyben összeesküvő is, vagy fordítva: több a reakciós, mint az összeesküvő. Ha tehát az összeesküvésből kényszerűen következő tisztogatást minden reakcióra ki akarjuk terjeszteni, szükségképpen görcsösen összefog az egész kiscgazdapárt az ellen, hogy olyanok keverődjenek bele az összeesküvésbe, akik abban nem részesek. Még inkább vigyázni kell arra, hogy az összeesküvés ügye kisebb, lokális vitákban ne legyen csatabárd. Ne felejtsük el, hogy szerte az országban a legkülönbözőbb ügyekben és legkülönbözőbb testületekben és szerte a világban minden magyar

kolóniában és külképviseleten valamilyen módon szemben áll egymással a harcos baloldaliság a reakcióval és a reakcióba hátráló konszolidációs elemekkel. Nyilván megindult már a feljelentések áradata, és fontos, hogy a felderítés éber legyen, de szelektáljon az ilyen adatok sokaságával szemben. Nem vezet jóra, ha a világon mindent, ami pillanatnyilag baja és nehézsége a demokráciának, bírói ítéletektől kezdve különféle szervezetek belső háborúságáig, pillanatnyi kényelemből az összeesküvés számlájára írunk, mert ezzel a demokratikus kormányzás igazán nem lesz könnyebb.

Utolsó kérdés a megtorlás kérdése, mely eljárásilag büntetőjogi kérdés, azonban legalább annyira politikum is. A magyar demokráciának ebben az ügyben meg kell mutatnia, hogy nem fél: sem nem hisztériás, sem nem gyáva, és sem mártírlegendát nem idéz fel, sem ereje felől nem hagy kétséget, hanem tud szigorú lenni ott, ahol kell, és nagyvonalú ott, ahol kell. Aki fél, az nem képes egyikre sem. Mindenesetre nem volna jó, ha sok vita előzné meg s követné az erre illetékesek döntéseit.

Az összeesküvéssel kapcsolatos politikához tartozik még az ügy nyilvánosság előtti kezelésének módja is. Az, hogy koalíciónknak még ma sincs megfelelő közös politikai fegyelme, élesen megmutatkozott éppen az összeesküvésre vonatkozó sajtóközlemények, kommunikék és nyilatkozatok terén: kezdetben minden pártnak, minden minisztériumnak és minden újságnak megvolt a maga külön politikája az összeesküvéssel kapcsolatban. Mire ezek valamennyire összehangolódtak, addigra felmérhetetlen kárt okozott az országnak a különféle közlések és kommentárok külföldi visszhangja, amit most már igen nehéz helyrehozni. Az egész ügy hitelének visszaszerzésére egyetlen mód az ügynek sematikus felvázolása helyett ez a reális és emberi beállítása, aminek egyes szempontjaira rámutattunk.

Összeesküvés, mélymagyarság és harmadik út

Külön megjegyzést érdemel az összeesküvésnek az a momentuma, hogy egyik ideológusuk az országot mélymagyarokra, középmagyarokra és hígmagyarokra osztotta. Ez nyilván új rohamot fog kiváltani Németh László⁸⁹, mint e fogalmak szerzője ellen, akit így – némi csúsztatással – az összeesküvés szellemi atyjának lehet kikiáltani. Körülbelül annyi joggal, amennyivel Bergsont Auschwitzért lehetne

⁸⁹ Németh László: *Homályból homályba. Életrajzi írások*. I–II. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. II. 541, Németh László: *Égető Eszter*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 646–650, Németh László: *Naplórészlet a Magyar Közösség perének időszakából. Tiszatűj*, 1998/11. 52–54, Grezsa Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 31–38, 350–352, Domokos Mátyás: *Mi (nem) lett volna, ha ... Németh László és a Méhes Zoltán-i sorsválasztás*. Kortárs, 1998/10. 63–74.

felelőssé tenni, mert a fasizmus ideológiai konglomerátumában az ő filozófiájának egyes elemei is benne vannak. Egyszer szükséges lesz kibogozni, hogy kinek jó Németh Lászlót újból meg újból szándékosan hozzácsapni olyan magyar írókhoz, akik a magyar fasizmus különféle formáival személyükben és elvi állásfoglalásokban tényleg kompromittálták magukat. Németh Lászlóval szemben a csúsztató mindig az az állítás, hogy a mélymagyarság és hígmagyarság zűrzavaros kategóriái a nemzeti gőznek ugyanabból a katlanából füstölögtek elő, ahonnan a csodaszarvas vagy a rögvalóság. Ezt azonban komolyan állítani csak addig lehet, amíg valaki nem ismer Németh Lászlótól többet, mint éppen ezeket a szavakat. Mert az ő stílusát lehet komplikálni és terminológiáját kevésbé szerencsésnek tartani; mondhatjuk, hogy politikai és társadalmi kérdéseket nem lehet oly mértékben irodalmi vetületben szemlélni, ahogyan ő teszi, és állíthatjuk, hogy közéleti megnyilatkozásai inkább voltak apolitikus módon igazságkeresők, mintsem a történelmi pillanat szükségleteihez szabottak. Azt azonban nehéz elvitatni, hogy valóságos problémákról beszélt, nem ködképekről, hogy hiteles mérlegeket készített, nem álkonstrukciókat, és az igazságkeresés ereje van a megállapításaiban, nem pedig az eleve meghatározott végeredményhez való eljutás izzadsága. Hogy a mélymagyarság és hígmagyarság elnevezései, melyeket Kisebbségben című munkájában használ, szerencsések-e, azon vitatkozzék az, akinek ez fontos. Az igazán lényeges azonban az, hogy ez a terminológia nem ködös fantazmagóriákról, hanem egy valóságos, létező jelenségről beszél: arról a többnemzedéknyi kontraszelekcióról, ami a Habsburg-monarchiába való beleszorulás, különösen pedig a kiegyezés eredendően hamis osztrák–magyar konstrukciójában való bennerekedés folytán a magyar közéletben létrejött, s a trianoni megrázkódtatás és az ellenforradalom jóvoltából a Monarchia bukása után egyedül Magyarországon még huszonöt évig tovább élt. Ez a kontraszelekció három nemzedéken keresztül szelektálta egy alapvetően hazug feltevésekre épült közélet és szellemi élet minden döntő posztjára igenis a hígabb embermatériát, amely hamis helyzetekkel megalkudva képes volt „reálpolitikát” űzni ugyanakkor, amikor ugyanez a kontraszelekció három nemzedéken keresztül szorította terméketlenségbe vagy extravaganciába a helyzet eredendő hazugságát megérző mélyebben realista emberfajtát. Ez a kontraszelekció a magyar származású magyarokat természetesen éppen úgy érintette, mint az asszimiláltakat, de ezenfelül az asszimiláció folyamatát külön is megzavarta, mert politikai posztulátumokkal, elsősorban a történelmi magyar birodalom asszimilálóképességeinek illúziójával kapcsolta össze, és ennek folytán teljességgel irreálisan értékelte. Mindezzel kapcsolatban Németh Lászlónál természetesen a két legtömegesebb jelenségről, a német és zsidó asszimilációról esik legtöbb szó. Jogosan fel lehet vetni azt a kérdést, hogy szabad volt-e pont 1940-ben a tömeges zsidó asszimiláció részbeni félutas voltáról bármily tárgyilagosan még csak beszélni is,

mikor fenyegetett az a veszély, hogy ebből az akkori jobboldal fog zsidóverő bunkót faragni magának. A kérdést azonban eldönti az, hogy a Kisebbségben olyan világosan bontja szálaire a sváb asszimiláció zezzugait, hogy azt fasisztáknak vagy nyilasoknak aligha volt kedvük idézgetni, s nem is tudok esetet arra, hogy ezekből a körökből hivatkoztak volna rá.

Érdemes azonban megkérdezni, hogy miért esik oly kevés szó arról a másik kérdésről, melyet a Kisebbségben elsősorban érintett. Ez a könyv ugyanis igazi indítékai szerint nem a zsidó asszimiláció kérdésében íródott, hanem a germán–magyar viszonyról. Az az indulat mozgatta, hogy a német veszedelemmel szemben való magyar önvédelmet olyan szellemi erők kezében látta, melyeknek alig kétséges hátsó gondolatai a Habsburg-restauráció s a Szent István-i ország voltak, s amelyek csak a maguk céljának a veszedelme folytán fedezték fel az örök kuruc gondolatot. S ekkor fedezték fel azt a Szabó Dezsőt, akit húsz éven keresztül a Szent István-i magyar közélet szorított bele az extravaganciába és üldözöttségbe. Hogy esedékes volt-e ezen 1940 nagyobb bajában fennakadni s a Hitler-ellenes front egységét ezzel „megbontani”, ezen megint lehet vitatkozni. De vajon nem volt-e eredendően beteg és minden réalpolitikára képtelen egy olyan németellenes front, melyben a Habsburg-restauráció révén helyreálló Nagy-Magyarország végzetes illúziója akart komoly erőtenyező lenni? S nem volt-e nagyon szükséges és bátor dolog a Szent István-i birodalom illúziójával 1940-ben szembeszállni, ami akkor csaknem életveszélyesebb volt, mint németellenesnek lenni? Annyi bizonyos, hogy azok, akiket Németh Lászlónak ez az igen emberséges hangú tisztázási kísérlete érintett, a Hitler-ellenes front egységére való tekintet nélkül siettek a vitán kívül Hitler-ellenes Németh Lászlót az irredentizmus lázában élő hivatalos ország színe előtt a Szent István-i birodalom kiárúsítójaként denunciálni! S ha valaki szerint ez a leszámolás akkor nem volt aktuális, vajon nem aktuális-e ma? S az összeesküvéssel kapcsolatban nem az juthat-e inkább eszünkbe Németh László vád alá helyezése helyett, hogy itt megint különböző irányú restaurációs álmok veszik fel a magyar önvédelem formáját, s rángatják elő ezúttal Németh László szófoszlányait zászlóul?

Pozitívabban fogalmazzák az egész kérdést a kommunisták, akik lefasisztázás és az asszimiláció kérdéseinek taglalása helyett mindenekelőtt azt a veszélyt látják, hogy ha a magyarságot túlságosan „kisebbség”-nek állítjuk be a saját országában, ezzel a magyar politika nagy aktuális kérdéseitől való elfordulásra, egy teljességgel negatív harmadik útra való szorulásra, a passzív kibőjtölés kultuszára adunk biztatást. Nem vitás, hogy egy ilyen megrekedés számára nagyon jó fogalmazás az, ha valaki azzal nyugszik meg ebben, hogy ő mélymagyar, s a harmadik úton halad. Németh László azonban soha sehol arra nem adott biztatást, hogy bárki magamagát vagy másokat közéleti használatra egyenként mély- vagy hígmagyaroknak

elkategorizáljon. Ami a harmadik út igazi kérdését illeti, ez teljesen azon múlik, hogy milyen alternatívákat állítunk fel első és második útként. Az a harmadik út, mely a fasizmus és a haladó világ harcában magyar semlegességet hirdetett, vészes örökség volt, azonban ne képzeljük, hogy ez merő ideológiai zavarból származott: az ideológiai tévút csak tünete volt egy mélyebb politikai megzavarodásnak, mely a trianoni megrázkódtatásra és az ellenforradalom görcsére megy vissza, s végsőleg ezek miatt vált a fasizmus és antifasizmus harcában tanácstalanná. Abban a konkrét helyzetben azonban, a szárszói konferencián, ahol látszat szerint Németh László ennek a szakutának a hirdetői közé szorult, ez nemcsak rajta, hanem a kérdés helytelen felállításán is múlt. Ott ugyanis a kérdést baloldaltól fogalmazták olyanformán, hogy abból a fasizmus és bolsevizmus egyedüli alternatíváját lehetett kiolvasni. Azóta éppen az derült ki, hogy valójában nem ez az alternatíva, és nemrégén Révai József mutatott rá⁹⁰ arra, hogy demokráciánk mai formája bizonyos értelemben valóban harmadik út, nem úgy, hogy el akarna hanyarodni a szocializmus felé való fejlődéstől, mint Röpke harmadik útja,⁹¹ hanem a szocializmusra való átmenet simább útját jelenti. Ha valaki ezt Szárszón így meg tudta volna fogalmazni, akkor nem lett volna nehéz a búsmagyarok csoportjából leválasztani Németh Lászlót, akinek nem a szocializmus kikerülése, hanem a szocializmusra való átmenet a központi problémája.

Marad tehát komoly magnak az a szemrehányás, hogy veszedelmes és tévútra vezet ideológiák harcait túlon túl népek egymás közötti harcaivá átértelmezni. Ez nagyon igaz, de az ellenkezője is áll: nem lehet szemet hunyni afelett, hogy ezen a szerencsétlen kelet- és közép-európai vidéken a politikai ideológiák harca újból meg újból népek egymás közötti harcává deformálódik. Ez a kérdés kiindulópontja lehet egy termékeny vitának, de nem indokol semmiféle, akár csak erkölcsi vád alá helyezést sem.

Összeesküvés, értelmiség és parasztpárt

Külön le kell vonni az összeesküvésnek azt a tanulságát, mely a falukutató irodalomból és a Márciusi Frontból kinőtt politikai mozgalom további munkája számára adódik. Nem véletlen és minden belekeverési erőlködés ellenére is világos, hogy ez a mozgalom nem volt, s természeténél fogva nem kerülhetett kapcsolat-

⁹⁰ Révai József: A népi demokráciáról. *Fórum*, 1946. november. 262–270.

⁹¹ Röpke, Wilhelm (1899–1966) svájci közgazdász, szociológus, egyetemi tanár. 1950-ben a német szövetségi kormány gazdasági tanácsadója. A neoliberalizmus és a szabad versenyen alapuló piacgazdaság, a „harmadik út” koncepció kidolgozója. Erről szóló könyve 1943-ban Barankovics István előszavával jelent meg Magyarországon: *A harmadik út. Korunk társadalmi válsága* (1943).

ba sem restaurációs, sem búsmagyar csoportosulásokkal. Nem kerülhetett, mert az egész mozgalom – amint azt Darvas József világosan kifejtette – kezdettől fogva a legnagyobb mértékben céltalannak és érdektelennek talált mindenféle harcot, mely a magyarság felszabadítása érdekében az elnyomás és nyomor elleni harc helyébe az „idegenek” elleni harcot helyezte, s úgy képzelte, hogy föld-birtokosok vagy gyárosok magyar származása kevésbé égetővé teheti a magyar paraszti szegénység és nyomorúság felszámolását.

Nem elég azonban s felesleges is a parasztpártnak az összeesküvéstől való távolságát hangsúlyozni. Sokkal fontosabb az összeesküvés után kialakuló helyzet tanulságait keresni. Az összeesküvés felgöngyölítésének egyik valószínű következménye az lesz, hogy a kisgazdapártban a súlypont a parasztvonalra kerül, ami nagyon üdös lesz. Ez azonban azt is jelenti, hogy a párt értelmiségi vonalának a súlyos kompromittálódása folytán lecsökken a valószínűsége, hogy a kisgazdapárt nagyobb értelmiségi rétegeknek a demokráciába való aktív bekapcsolódására alkalmas közeg marad. Ez pedig annyit jelent, hogy a Márciusi Frontból és a falukutató irodalomból kinőtt politikai mozgalom értelmiségi visszhangja ma az egyetlen, mely a szokott feltételek mellett a siker komoly reményével kiszélesedhetik olyan területeken is, ahol demokratikus építőmunkára bevonható, de eddig aktívvá nem lett erőket még sejtetni. Az összeesküvés tanulsága bizonyos fókig igazolja a parasztpártnak azt a kezdeti politikáját, mely, ha nem is mindig szerencsés formában, de jó ösztönrel s az értelmiségellenesség vádját is vállalva szembefordult azokkal a szimpatizálókkal, akiket merőben az vonzott ebbe a pártba, hogy itt jó magyarok vannak együtt, s kevés az „idegen” származású. Az események igazolták ezt az óvatosságot. Most azonban új és minden eddiginél erőteljesebb értelmiségi politikára van szükség. Ehhez az eddiginél félreérthetetlenebbül meg kell vonni azt a határt, amelyen belül a magyar öntudat termékeny építőerő s amelyen túl már terméketlen és sértődött vakság. Ennek megvonása után azonban teljes szélességben ki kell bontakoztatni a falukutató irodalom és a Márciusi Front örökségét őrző mozgalom összes hatni képes szellemi és politikai erőit.

A köztársaság évfordulójára

Az összeesküvés váratlanul nagyobb jelentőségre juttatta a magyar demokrácia államformájának kérdését, mint amilyen jelentőséget ennek a kérdésnek a közvélemény egyébként tulajdonítani szokott. Kiderült, hogy az összeesküvés vagy annak egy bizonyos csoportja a volt kormányzó különféle 1944. október 15-e előtti közjogi aktusaira és megbízásaira támaszkodva valamiféle Horthy-jogfolytonosságot képzelt helyreállítani. Egy másik, hivatalosan meg nem erősített, de

nem hihetetlen verzió szerint a Horthy-féle és a debreceni jogfolytonosságnak valamiféle kombinálását tervezték abból kiindulva, hogy a köztársaság kikiáltása nem egyezett azzal a platformmal, amelyen annak idején Debrecenben az Ideiglenes Kormány létrejött. Egy merőben jogászias verzió szerint pedig a köztársaság kikiáltása azért jogtalan, mert a választásokon a választók nem tudták, hogy a nemzetgyűlés az államforma kérdésében is határozni fog. Mind a három jogalap egyaránt fantasztikus: az egyik jogfolytonosságot alapít ma a volt kormányzó olyan aktusaira, melyek éppen abban a helyzetben, amelyre szánva voltak, a magyar nemzet helyrehozhatatlan kárára akkor hatástalanok maradtak; a másik jogalapot konstruál arra a negatívumra, hogy a volt kormányzó tábornokainak a bevonásával létrejött debreceni kormány az összefogás szélessége érdekében valóban nyitva hagyott bizonyos közjogi kérdéseket, de ugyanakkor az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek az a gesztusa, amellyel magát a nemzeti szuverenitás kizárólagos birtokosának nyilvánította, azért világosan kizárt minden előző jogalapra való támaszkodást. Végül a harmadik formula egy olyan megkülönböztetést vezet be alkotmányozó és közönséges népképviselő között, melyet a magyar közjogi gondolkodás egyáltalán nem ismer. Mindezen felül azonban a jogalapnak ezeket a formuláit teljességgel irreálissá teszi a kérdés külpolitikai oldala: elképzelni sem lehet, hogy azok a nyugati hatalmak, melyeknek a hallgatóságos helyeslését az összeesküvők nyilván feltételezték, a legkisebb mértékben is elfogadhattak volna egy olyan kormányzási kísérletet, amely éppen az általuk helyeselt és elfogadott tiszta választások alapján kialakult közjogi helyzetet borítja fel. Ha Darvas József egyes szereplők jóhiszeműségét feltételezve tartotta valószínűtlennek, hogy a Horthy-legitimitás elfogadásában részesek, úgy másoknál a politikai judiciumnak az elemi mértékét feltételezve kell tervezgetéseiken elképelnünk.

És mégsem véletlen, hogy a köztársasági legitimitás elvetésének gondolata felmerült ezeknek a csoportoknak valamelyikében. Hiába jutott ebben a köztársaságban törvényes és szabályos választásokon egy igen konszolidációs és legkevésbé sem kommunista párt többségre, és hiába ajánlja minden reálpolitika a köztársasági legitimitás tiszteletét: mégis a köztársaság egészben a maga új vezetői garnitúrájával, benne a többségi párt a maga sok parasztjával s az egész államforma a maga értelmi tisztaságával, romantikaellenességével együttvéve mégis valami olyant jelentenek, ami elfelé viszi az országot attól, ahová anti-kommunisták, antiszemiták és parasztgyűlölők az országot vinni szeretnék. Nagy és kis összeesküvők, ha egyszer elkezdik a visszaütés módozatait taglalni, annyi ponton – jogszabályokban, személyes helyzetekben, politikai összefüggésekben, atmoszférában – ütköznek bele abba, amit a köztársaság jelent, hogy végül mégsem csodálatos, hogy felmerül a szükséglet valamiféle demokratikusan meg nem terhelt ellenjogalap iránt.

Úgy látszik, hiába szokták annyit emlegetni a demokratikus északi királyságokat és a diktatúrás dél-amerikai köztársaságokat, az államforma mégsem olyan közömbös valami. A király nem közömbös tényezője a politikának, legfeljebb évszázados munkával közömbösíthető bizonyos fokig. A köztársaság viszont, ha nem tudja a politikai tekintély kérdését megfelelően megoldani, akkor természetesen az anarchia és az önkény alternatívái közé kerül, vagyis a monarchiánál rosszabb állapotba. Mindez azonban nem változtat azon, hogy egy statikus, Isten kegyelméből való hatalmasságok tiszteletére épülő társadalomnak alig lehet jobb záróköve, mint a monarchia. Nem véletlen, hogy mindazok számára, akik nem tudják elviselni a tömegek és plebejusok közéleti feltörését, valahogyan kényelmetlenné válik maga a köztársasági államforma is. Semmi sem jellemzőbb és hihetőbb, mint az a komikus adata egy régebbi kis összeesküvésnek, hogy a tagok abban megállapodtak, hogy királyság legyen, s csupán azt hagyták nyitva, hogy Ottó,⁹² Horthy vagy szabadon választott harmadik személy legyen-e a király. Király nincs, de királyságnak muszáj lenni: vajon nem ez volt-e az egész huszonöt éves ellenforradalmi kormányzásnak is a kiindulópontja?

De milyen arányban kényelmetlen a köztársasági államforma a demokrácia ellenzékének vagy sértettjeinek, abban az arányban válik fontosabbá nekünk. Most egy esztendeje, komoly, de különösebb lelkendezés nélküli hangulatban született meg a magyar köztársaság. Ma okunk van rá, hogy növekvő pátosszal beszéljünk a köztársaság megvédéséről és megerősítéséről. Hogy ehhez mi mindenféle kell, az túlvinne ennek a gondolatmenetnek a keretein: most csak a köztársaságnak mint alapvető legitim jogintézménynek a megerősítéséről szólnék néhány szót.

Köztársaságban, mely lemond a monarchia szimbolikus, történeti tekintélyéről, semmi sem fontosabb, mint a politikai tekintély gócainak a világos és a törvényekben lefektetett helyzetnek megfelelő kiépítése. Magyarországon ez még nem történt meg. Az ország legfőbb politikai tekintélye a négy kormányzó párt értekezlete, mely semmiféle jogszabályban nem szerepel, de valójában népképviselő, államfő és kormány egyszerre. Ebből csak azért nem lesz önkény, mert az értekezleten a pártok egymást tartják egyensúlyban. A pártok azonban nem örök életűek. Még egy ideig mindez aligha lehet másképpen, de tudnunk kell, hogy a magyar köztársaság végleg akkor fog megszilárdulni, amikor a nemzetgyűlés, az államfői állás és a kormány saját tekintélye szilárdan kiépül, ami természetesen nem jogszabályokon, hanem a politikai élet belső tisztulásán múlik.

A köztársaság intézményes megerősítésének a másik pontja a demokratikus játékszabályok kiépítése. Tudjuk, hogy magából a szabályos választási és par-

⁹² Habsburg Ottó.

lamentáris verkleiből még nem lesz demokrácia, sőt mindezekkel vissza is lehet élni, a demokrácia, különösen a társadalom demokratizálódása ellen. Mindebből azonban nem következik, hogy a játékszabályok tisztelete eleve ellenkeznék a demokratikus lendülettel. Minél hamarabb és minél több ponton jut el egy demokrácia ahhoz, hogy saját, demokratikus játékszabályait kiépítheti és veszély nélkül betarthatja, sőt jó betartania, annál jobb. A magyar demokrácia kezd e felé a helyzet felé közeledni. Ha valahol mégis összeakad a játékszabály és a demokratikus fejlődés ügye, próbáljuk meg a szabályfelrúgás kultusza helyett, mely mindinkább az ellenfél ügyévé válik, inkább a játékszabályok megfelelő formálását, mert a játékszabályok – amint azt éppen az összeesküvők ellenkező értelmű tervei mutatják – kezdenek a demokráciának dolgozni.

A magyar köztársasági legitimitás a magyar demokrácia legfontosabb bástyája. Töretlen bástya, mert szabad választás és komoly teljesítmények állanak mögötte, viszont minden másféle állítólagos legitimitás vagy halott, vagy kompromittált, vagy mind a kettő. Ha összeesküvésről hallunk, jó tudnunk, hogy ma a magyar köztársasági legitimitás sebezhetetlen. Rajtunk áll, hogy tisztasága és teljesítményei révén az is maradjon.

1947

A NEMZETI PARASZTPÁRT

A parasztpárt helye a magyar politikában

Van-e szükség különálló Nemzeti Parasztpártra? Ezt a kérdést a magyar demokrácia elindulása óta jobbról és balról sokan felvetették. Sokan hiszik, hogy ennek a pártnak a megalakulása merő véletlenségen, néhány ember személyes erőfeszítésén múlt, ellentétben a többi, Európában valamilyen formában mindenütt szükségszerűen meglévő három „nagy” párttal. Mások elismerik, hogy az adott történeti pillanatban van valami feladata egy külön parasztpártnak is, úgy vélik azonban, hogy itt legfeljebb valami átmeneti feladatról lehet szó. A kisgazdapárt oldaláról nézve úgy látszik, hogy az ország parasztságának csak egy párt lehet a hivatott képviselője, s ez nem lehet más, mint az a párt, mely a választásokon a legtöbb parasztszavazatot kapta: a Független Kisgazdapárt. Úgy vélik, hogy ha régebben lehetett volna is indokolni a nincstelenek, zsellérek, napszámosok, földmunkások, uradalmi cselédek külön politikai szervezkedését, a földreform óta, amikor a parasztság túlnyomó többsége „birtokossá” lett, legfeljebb arról lehet szó, hogy a parasztpárt feladata az újkazdákat átvezetni abba a politikai és társadalmi közösségbe, mely a birtokos gazdák vezetése alatt már régen kialakult. A munkáspártok oldaláról viszont úgy fogalmazzák meg a parasztpárt feladatát, hogy a parasztság csakúgy, mint az egész társadalom, végeredményben vagy polgári birtoklókra, vagy kizsákmányolt proletárookra oszlik, akiknek ennek megfelelően vagy valamilyen polgári birtokos gazdai pártnak, vagy valamelyik munkáspártnak a helyük. A külön parasztpártnak ebben a szemléletben szintén csak időleges értelme lehet: az, hogy a kisbirtokos parasztságot, mely valójában csak különleges helyzetben lévő – nem alacsony munkabérek révén, hanem az agrárrolló, a rossz közlekedési viszonyok és a súlyos adóterhek formájában kizsákmányolt – proletár, átvezesse és átnevelje az összes proletárok politikai közösségébe.

De nemcsak a társadalmi feladatok terén tudják nehezen elhelyezni a parasztpártot, hanem azoknak a szokványos elvi ellentéteknek a síkján sem, melyek a világ és Magyarország politikai életében ma leginkább uralkodnak. Úgy mondják, nem világos, hogy a párt szocialista-e vagy magántulajdonpárti, nacionalista-e vagy osztályharcos, oroszpárti-e vagy angolbarát és így tovább. Ehhez járul

az, hogy a parasztpárt belső életével kapcsolatban az utóbbi időben sokat beszéltek válságról, jobboldal és baloldal harcáról, kettészakadásról. Mindez együtt alátámasztani látszik azt, hogy itt egy belsőleg nem homogén pártról van szó, mely ellentétes dolgokat kétértelmű és tisztázatlan módon képvisel.

A furcsa az, hogy ha ennek az állítólag heterogén összetételű, egyenetlen belső életű, tisztázatlan programú és kétértelmű viselkedésű pártnak a jelentőségét nem pillanatnyilag kihagyozott ellentéteken vagy más pártoknak és csoportoknak róla való elképzeléseinek mérjük le, hanem a *magyar valóság*, a *magyar szükségletek* és a *magyar lehetőségek* mértékével, akkor kiderül, hogy a parasztpárt tömegeinek egyöntetűsége, karakterének egysége, feladatának és lehetőségeinek egyenesvonalúsága legalább akkora, ha nem jóval nagyobb, mint a többi magyar demokratikus pártoké.

Mindenekelőtt egységes és egyöntetű a parasztpárt *társadalmi háttere*: az újbirtokos, kis- és törpebirtokos és birtoktalan parasztság, ahogyan mondani szokták, szegényparasztság. Úgyannyira egyöntetű, hogy az már szinte szűk is. Szűk egyrészt azért, mert hiszen minden párt akkor válik igazán országos párttá, mikor a maga szorosan vett társadalmi alapjain túlmenően az egész országra méretezetten tud terveket készíteni és bizalmat kelteni. De szűk azért is, mert – mint arra Márkus Istvánnak a *Valóság* folyóiratban most megjelent kitűnő cikke reámutatott – a parasztság a szegénységet egyáltalán nem szívesen alkalmazza magára alapvető és örökös jelzőként.⁹³ A hangsúly tehát azon van, hogy a parasztpárt nem a szegénységbe beleragadt, hanem a *szegénységből minden erővel kitörő parasztság* pártja kell hogy legyen. Mindezek azonban a parasztpárt jövődő kibontakozásának kérdései, most elég annyit leszögeznünk, hogy a parasztpárt társadalmi háttere minden, csak nem heterogén, minden, csak nem ellentmondó.

Nem kevésbé egységes a párt jellegét megadó *vezetői csoport is*: a parasztpárt egész vezérkara ma is a falukutató mozgalom, a népi irodalom, a *Válasz* és a Márciusi Front egykori köreiből telik ki. Ezekkel szemben régtől fogva eszmék és célok tisztázottsága tekintetében ugyanazok a kifogások hangzottak, amilyeneket ma a parasztpárttal szemben hangoztatnak, s valóban sok mindenféle dolgot érdemes és esedékes tisztázni mindabból, amit ezek jelentettek. Mégis az a mód, ahogyan ez a csoport a magyar szellemi és politikai életben felállott, és a problémák megválaszolásához hozzáfogott, mélyen és alapvetően egységes volt. Egységessé tette mindenekelőtt szenvedélyes és minden félreértést kizáró szembenállása az úri hatalom rendszerével és az úri világszemlélettel.

Egységes volt abban is, hogy a felszabadításért megvívandó harcot nem állították oly mértékben az osztályszempont uralma alá, hogy ne tudott volna vissz-

⁹³ Márkus István: Parasztság és politika. I. *Valóság*, 1947. január. 7.

hangot kelteni az értelmiségnek abban a részében, melyben az úri, középosztályi vagy polgári osztályöntudat helyett komolyan élt az értelmiségi szerepvállalás gondolata. Egybefogta őket az, hogy valamiképpen természetesebben s magától értetődőbben illeszkedtek bele a társadalmi felszabadulás különlegesen magyar előzményeinek, a Dózsa-forradalomnak, a negyvennyolcas szabadságharcnak, Petőfinek, Táncsicsnak, a függetlenségi és agrárszocialista mozgalmaknak a vonalába. Összeköti őket az, hogy a magyarság politikai és emberi szabadságát vagy rabságát, haladását vagy megakadását nemcsak hogy nem a legfelsőbb, de nem is a leghaladottabb társadalmi osztályok helyzetén, felszabadulásán vagy egyenjogúságán mérték le, hanem a legelmaradottabb, legelhagyatottabb, legszétszórtabb paraszti tömegeken. Összeköti őket az, hogy nem romantikusak: a parasztban nem romlatlan őserőt és nem boldogító életformát láttak, melyhez csak vissza kell térni, hanem az emberi kiszolgáltatottság legmélyén élő, életformájában meghasonlott, annak nyomasztó és szűk voltától megszabadulni kívánó tömegeket. Összeköti őket az, hogy amennyire nem romantikusak, ugyanannyira van bennük vagy ösztönös paraszti, vagy tudatos emberi és európai bizalmatlanság a merőben racionális, célszerű és nagyüzemszerű tömegboldogítás útjával szemben. Nem azért, mintha a modern tömegtársadalmi fejlődés útját a legkevésbé is lassítani akarnák, hanem oly módon, hogy ezzel a fejlődéssel szemben is érvényesítik a teljes emberi felszabadulásnak az egyedül érvényes értékmérőit. Végül összekötötte ezt a csoportot – anélkül hogy körében a magyar „leszár-mazás” vagy a nemzeti „érzelem” a legkisebb mértékben is szempont lett volna – a magyar valósághoz való egyszerűbb, közvetlenebb, dogmátlanabb közelség.

Ilyen körülmények között a parasztpárt kisebb-nagyobb egyenetlenségei helyett nem volna-e fontosabb és érdekesebb felvetni azt a kérdést, hogy vajon nincsenek-e inkább azok az ellentétek és választóvonalak rossz helyen meghúzva, melyek a magyar politikában uralkodnak? A jelek szerint a magyar politikában kezdenek az aktív emberek mindinkább úgy rendeződni, hogy vannak jó és radikális demokraták, akiket egy bizonyos, hangosan nem mindig hallható, de kegyetlenül érezhető vélekedés rossz magyaroknak bélyegez, és vannak szenvedélyes magyarok, akiknek a demokráciával szemben álló érzelmeik mind kevésbé kétségesek. Ne beszéljünk arról, hogy ez az elrendeződés mennyiben felel meg a valóságnak, s mennyiben igazságos: az a döntő, hogy Magyarországon a nemzet ügye és a társadalmi szabadság ügye megint nem tud vitán kívül egyetlen ügygé lenni – csaknem száz év óta áll fenn nálunk ez a helyzet –, márpedig legyünk tisztában azzal, hogy Európában csak azok a népek vitték és viszik valamire, amelyeknél ez meg tudott történni.

A magyar politika mind nyugtalanítóbb ellentéteiben a parasztpárt az, melynek eddig sem magyarságát, sem radikális demokratizmusát nem vonták komoly

hitellel és komoly visszhanggal kétségbe, s ugyanakkor ez az a párt, mely megengedheti magának azt is, hogy sem egyiket, sem másikat még csak nem is hangoztatja különösebben. Megengedheti azért, mert azt a központi kérdést, hogy a magyarság szabad-e vagy sem, a parasztpárt egy olyan mértéknek az alapulvételével állapítja meg, mellyel a kezében sem a szabadság, sem a magyarság ügyét, még ha akarja, sem hagyhatja el: *a paraszti szegénységből kifelé törő milliók mértékével*. Mert ennek a kitörésnek a sikere nélkül sem igazi szabadság, sem felébredt magyarság nem képzelhető. A munkáspártok beleesnek abba a tévedésbe, hogy a magyar nép akkor szabad, ha a szervezett proletariátus ideológiája a politikai hatalomban minél inkább részes; az urak és mindenfajta birtokban lévők beleeshetnek abba a tévedésbe, hogy a magyarság akkor szabad, ha külpolitikailag szuverén; a parasztpártnak olyan mérték van a kezében, mely mind a kétféle tévedéstől biztosan megóvjaa.

Ez a párt volna eredendően felesleges vagy eredendően ellentmondó? Emberei, vezetői hibázhatnak, politikai taktikája válságba juthat, szervezési sikertelenségek érhetik, de alig van fontosabb dolog a magyar politikai fejlődés számára, éppen ma, amikor a múlt erői mind sikeresebben játsszák ki újból a haladás és a magyarság ügyét egymással szemben, mint az, hogy ez a párt vagy egy ilyen párt létezzék és erősödjék!

Mindez nem jelenti azt, hogy ne volna szükség a párttal kapcsolatban sok mindenféleképpen a tisztázására. Sokszor halljuk, hogy immár el kell készíteni a párt *ideológiáját*. Ha ez alatt teljes világmagyarázatot értünk, akkor ez több, mint amire szükség van; de arra igenis megérett a helyzet, hogy a párt világosan kirajzolja a maga irányító gondolatainak az összességét, határozott feleletet adjon néhány kérdésre, melyet vele szemben kívülről felvetnek, és felmérje a mai magyar valóságot a maga tennivalói szempontjából. Szocializmus és polgárosodás, magyarság és nemzetfeletti kapcsolatok, forradalmiság és a jövőre való átmenet: ezek azok a legfontosabb kérdések, melyekben világos, de nem dogmatikus, egyszerű, de nem szűk, politikai, de nem kétértelmű feleletekre van szükség. Ezeknek a kialakítása a parasztpárt legfontosabb közeljövőbeli feladata.

*

Parasztpárt és parasztság

Mit jelent az, hogy egy párt *parasztpárt*? Szükségszerű-e, ahogyan azt az osztályharc gondolata alapján ma általában felteszik, hogy minden párt egy-egy társadalmi osztályt, réteget, csoportot képviseljen, vagy pedig lehetséges-e az, amint azt az elvek emberei elgondolják, hogy a pártokat végsőleg eszmék, elvek, programok tartják össze, s amelyik párt leszűkíti magát egy társadalmi osztályra, az

igazi pártból egyszerű érdekképviselési szervvé süllyed? Éppen a parasztpárttal kapcsolatban hallottunk olyan hangokat, melyek a párt aránylag kis szavazatszámát azzal a megállapítással akarták ellensúlyozni, hogy ez a párt valójában egy elitnek a pártja, s tévút volt ezt a pártot a paraszti tömegek felé fordítani, melyek, íme, cserbenhagyták.⁹⁴ Ezzel szemben viszont találóan mutattak rá arra, hogy a párt értelmiségi gócekban még sokkal kevesebb szavazatot kapott.

A szembeállítás, mint annyi más, melyek közepette élünk, teljességgel értelmetlen. Minden párt, minden politikai mozgalom úgy jön létre, hogy egy jövőt látó, jövőt formáló terv találkozik valamilyen társadalmi *érdekkel*, mely a meglévő valóság épületét valahol feszegeti. A terv feladata, hogy az érdek számára, mely a valóság szövődékébe bele van szorulva, s azt úgy feszegeti, hogy közben egészben adótnak és mozdíthatatlannak véli, megadja a jövő fejlődés és a nagyobb lehetőségek távlatát; az érdekek feszítőerejének a feladata, hogy a terv számára megadja a mozgatót, mely azt a megvalósulás útján elindítja. S kell, hogy ezek az érdekek már egy reális társadalmi szövődékben együtt, közösségben legyenek, mert csak ha ennek erejével mozgásnak indulnak, akkor tudnak kívülálló, különálló, más közösségekben élő, de egyirányú érdekű csoportokban vagy egyénekben is visszhangot kelteni. Kell tehát, hogy minden pártnak legyen komoly társadalmi háttere, és nem leszűkülés az, ha egy párt tudatosan és világosan meg is jelöli, hogy milyen társadalmi háttérből nőtt ki, és milyenre kíván támaszkodni. Végsőleg azonban minden pártnak nem egy réteg, hanem egy ország számára kell tervet készítenie, s így minden komoly igényű párt egyszer eljut fejlődésének ahhoz a szakához, amelyben a maga kiindulási kereteit szétfeszíti, és vagy a maga érdekszövődékének a kitágításával, vagy másféle érdekek felszámolásával eléri azt, hogy az érdekeknek mögötte álló rendszere egységbe kerül az egész közösség érdekeivel.

A „szegényparaszság” pártja

A parasztpárt még nem jutott kifejlődésének ebbe a szakaszába. A demokratikus kormányzó pártok között ez a párt az, mely nevében is egyetlen társadalmi csoportra utal. A kisgazdapárt, bár nála is világosan egy társadalmi csoporton, a kisgazdákon van a hangsúly, nevében a társadalmi osztályoknak valóságos felsorolását tartalmazza, de ettől függetlenül is az 1945. évi választások óta *egy* társadalmi csoport pártjából valóban országos érdekű párttá nőtt, még ha azok az érdekek,

⁹⁴ Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon a parasztpárt 325284 szavazatot, a leadott összes érvényes szavazat 6,87%-át kapta.

melyek összetartják, erősen negatív jellegűek is. A szociáldemokrata és kommunista párt nevükben élesen megjelölik az elveknek azt a rendszerét, melyen jövőt formáló terveik alapulnak, s bár világosan elsősorban az ipari munkásságra építik fel politikai erőfeszítéseiket, és viselik a munkáspárt elnevezést is, azért minden kétséget kizáróan számítanak és támaszkodnak más társadalmi rétegekre is, s a választások tanúsága szerint nem is siker nélkül. A parasztpárt ebben a pillanatban egyetlen társadalmi osztályra, a parasztságra, annak is a szegényebb részére támaszkodik. Bár nem nyerte meg e réteg szavazatainak a többségét sem, nem vitás, hogy ennek a szavazatai mentették meg attól, hogy a kormányzásban való részvétel komoly igényét elveszítse. Noha a pártnak s a pártot megelőző mozgalomnak komoly értelmiségi visszhangja volt, a párt, mint mondtuk, nem kapott komoly mennyiségű szavazatot az értelmiségi gócekban, a városokban. Ebből következik, hogy arra, ami a magyar értelmiségben az egyéni értelmiségi szerepvállaláson túlmenően társadalmi és osztályerő, a párt nem számíthat, s ez a legkevésbé sem baj.

Ebben a helyzetben két dologra kell vigyázni. Egyrészt arra, hogy a párt társadalmi háttérének a kihangsúlyozása ne jelentse a párt leszűkülését, országos tervek hordozására való képtelenségét, másrészt viszont arra, hogy ha a maga társadalmi háttéréről van szó, itt ne használjon szétfolyó fogalmazásokat, s ha feleslegesen ne is szűkítse le magát, azért inkább vonja meg szűken a maga határait, mint kétértelműen.

Parasztegység

Vonatkozik ez mindenekelőtt arra, hogy mit értsen a párt *parasztság*, s amiről sok szó esett az utolsó két évben, parasztegység alatt. Döntő, hogy mit értünk paraszt alatt, mert egészen más parasztpolitika következik abból a szemléletből, mely paraszt alatt nemzeti őstelevényt, más társadalmi erőket felfrissítő őserőt ért, más abból, mely a parasztság lényegét valamiféle ősi konzerválóképességben és konzervatív hajlandóságban látja, ismét más abból, mely paraszt alatt mindenekelőtt a földműves foglalkozását vagy annak természetközelségét érti, s megint más abból, mely paraszt alatt azt a nyomottabb életfeltételek között élő csoportot látja, melynek nehezebb életviszonyai más, „magasabb rendű” osztályok alkotóképességének a kifejtéséhez szükségesek.

Kik a parasztok?

A paraszt állapotnak azt a megfogalmazását, mely a helyes és a parasztpárt politikája számára döntő szempontokat adja, legvégiggondoltabban Erdei Ferenc adta. Kiindult abból, hogy a parasztosztály, pontosabban a parasztrend a rendi világnak egy itt maradt alakulata, mely a maga régebbi jobbágyi formájában eredetileg vagyonviszonyoktól függetlenül magában foglalta azokat, akiket a felsőbb társadalmi rétegek egy bizonyos, számukra természetesen előnyös társadalmi munkamegosztás érdekében hozzákötöttek a földhöz. Azaz a rabszolgaság közvetlenebb és személyesebb kiszolgáltatottsága helyett, a részbeni személyenkinti szolgáló szerep mellett, elsősorban mint egészt rendelte a többi társadalmi rétegnek szolgálatára. „Egymagukban, önállóan és függetlenül nincsenek parasztok. Ha senki sem szorít le egy csoportot szolgálatra, alvilági életre és »mély« kultúrára, akkor magában az, aki földműveléssel foglalkozik, még nem lesz ebben az értelemben paraszttá. A parasztok valakik miatt parasztok, és valakiknek a parasztjai.”⁹⁵ A jobbágyság ezt a helyzetet a jogi megkötöttségeken felül az életformának és az erkölcsi világnak a megkötésével érte el: a jobbágyság s a belőle kinőtt parasztság az a réteg, mely véres lázadásainak leverése után beletört a maga hátraszorított állapotába, majd egyenesen erkölccse tette a maga számára ennek az állapotnak az alapvető törvényét, a szünetlen munkát. Minden emberi életmegnyilvánulás a paraszt állapotban ennek a szünetlen munkának van alárendelve, kezdve a díszítőkedven, melyet csak használati tárgyakra lehet rálopkodni, végezve az ünneplésen és játékon, melyek csak az előírt vagy kényszerű munkaszünetek szigorú rendjébe beleillesztve kapják meg a maguk helyét. A parasztéletből ezek szerint kimaradt az az elemi igény, mely az összes többi társadalmi rétegek civilizálódásának az irányát jellemezte: a személyes életet szolgáló háztartás, lakás és a munkahely mindinkább való elkülönülésének a tendenciája. Hiába szabadult fel jogilag a jobbágyság, a helyébe lépett parasztság részben kényszerűen, részben önként tovább őrizte a társadalom alatti nyomottságnak, a munkához való kötöttségnek ezt az állapotát.

Amelyik párt mindezt felismeri, annak a politikája csak ennek a paraszti életformának a *felszámolására* irányulhat, s olyan lehetőségeknek a felépítésére, melyben a földművelő foglalkozás, csakúgy, mint a világ számos helyén, nem jelenti sem az emberi, sem a kulturális, se a politikai lehetőségek szűkösségét, sem az emberi élet nagyobb fokú alárendelését a termelés alá. Egy ilyen felszabadult paraszt állapotban a mai paraszt állapotnak csak két eleme maradhat meg: az egyik az, amire Veres Péter utal egy helyen, mint a parasztság örök, kiirthatatlan elemére,

⁹⁵ Erdei Ferenc: *Parasztok*. 1938. 14.

s ez a természethez való nagyobb közelség,⁹⁶ a másik pedig a földművelő munka elmélyedt, szakszerű kultúrája. A parasztság azonban úgy, ahogyan Európában, különösen Kelet-Európában történetileg kifejlődött, nem ez, hanem a nyomottságnak, a termelés nyűgeihez való embertelen kötöttségnek a rendszere. S a parasztléteforma összes közkeletű, akár jóhiszemű, akár rosszhiszemű dicséretei ezt az állapotot vagy egészben akarják megőrizni, vagy annak bizonyos szépnek látszó, de az egész állapottól s annak nyomasztó és szűk voltától elválaszthatatlan elemeit. Éppen ezért a parasztpártnak a parasztléteformáról az az elsőrendű mondanivalója, hogy azt fel kell számolni, s csak másodsorban, szigorúan körülhatárolt keretek között beszélhetünk arról, hogy mit lehet belőle megőrizni.

A nagygazdák nem parasztok

Ki ma parasztléteformát ebben az értelemben Magyarországon? Gyakorlatilag ebben az állapotban van, s ennek nyűgeitől akár körülményei folytán, akár ezenfelül saját beidegzéseinek a hatására nem tud szabadulni a magyar földművelő lakosság túlnyomó része: a kisbirtokos parasztság, az új birtokosok, földmunkások, nincstelenek. Nem tartozik ellenben már bele ebbe a nagygazdák rétege. Elsősorban nem azért, mert vagyonos, hanem azért, mert olyan helyzetben van, melyben vagyonát csakis más, szegényebb parasztok munkájával tudja hasznosítani.

Valójában tehát olyanoknak az összessége, akiknek érdekük, hogy mások minél inkább parasztok vagy olcsók, kezelhetők, vezethetők maradjanak. Akiknek ez az érdeke, azok nem parasztok, hanem urak. Vagyonuk már a jobbágyszabadításkor úri életvitelt tett számukra lehetővé, s csak a rendi világnak erkölccsé lett rétegződése akadályozta meg őket abban, hogy ezt ne a jobbágyszabadításkor rögtön, hanem csak a huszadik században vegyék észre. Ma azonban túlnyomó részben észrevették, s ennek le is vonják vagy hamarosan le fogják vonni az összes következményeit. Ha ma parasztléteformának nevezik még magukat – a legtöbb helyen csak politikai s nem társadalmi használatra élnek ezzel a nevezettel –, csak azért teszik, mert ezáltal kívánják fenntartani azt a hagyományos társadalmi vezetésként, melyet a parasztságnak náluknál szegényebb rétegei felett gyakorolnak. Ezért nem egyezhetik meg a parasztpárt – minden közös agrárérdek mellett – semmiképpen sem a kisgazdapárt parasztpolitikájával, mely maga konzervatív és a kialakult társadalmi vezetésként viszonyokat megbolygatni nem akaró szelleménél fogva nem akar szembenézni azzal a ténnyel, hogy ez a nagygazdai réteg lehet demokrata, de a parasztléteforma merő fikció.

⁹⁶ Veres Péter: *Mit ér az ember, ha magyar? Levelek egy parasztfiúhoz*. 1940.

Szabadulás a szegénységből

A határoknak az ilyen értelmű világos megvonása érdekében hangsúlyozta azután a parasztpárt, hogy a szegényparaszság pártja. Vigyáznunk kell azonban, hogy ebből a fogalmazásból ne következzen egy indokolatlan megszűkülés: egyrészt az a téves értelmezés, amely úgy hangzik, mintha a parasztpárt csak a parasztság egy részére óhajtana támaszkodni, holott lényegében a teljes egészét tartja szem előtt, csak éppen annak a szándéknak a jegyében, hogy a parasztság törjön ki, álljon saját lábára, és rázza le magáról a „felette” álló rétegek vezetését. A másik veszélye a szegényparaszság túlhangsúlyozásának az, hogy két olyan jellemvonást kapcsolt össze, melyekből a parasztságnak éppen a parasztpárt politikája szerint a legnagyobb erővel ki kell törnie: mind a szó hagyományos értelmében vett parasztságból, mind pedig a szegénységből. Ezért fontos, hogy a helyzetet úgy fogalmazzuk Márkus István nyomán, hogy a parasztpárt *nem a szegénységbe beleragadt, hanem a szegénységből minden erővel kitörő parasztságnak a pártja.*⁹⁷

*

Parasztpárt és parasztkultúra

Mindazok, akik a parasztságot romantikusan szemlélik, úgy képzelik, hogy egy parasztmozgalomtól elválaszthatatlan a parasztkultúra, népdalok, népi táncok, népviselet és népszokások őrzése és ápolása. Ha azonban egyszer felismertük, hogy a paraszt állapot úgy, ahogyan történetileg kialakult, társadalom alatti, szolgálatra szorított, a termelés és a munka kötöttségeiből semmi kitekintést nem engedő állapot, akkor a parasztkultúra összes jelenségeivel szemben is először azt a kérdést kell felvetnünk, hogy vajon nincsenek-e elválaszthatatlanul ehhez az életformához hozzákapcsolva. Közelről ugyanis úgy fest a dolog, hogy a népi kultúra továbbápolásának lelkes apostolai kétségbeesett erőfeszítéssel bizonygatják parasztságunk ifjainak és leányainak, hogy ősi népdalaik, táncaik, viseletük és szokásaik sokkal szebbek, mint a város és a rádió által terjesztett kispolgári ízléstelenségek, viszont ezek az ifjak és leányok nagyobb részükben a legkevésbé sem hallgatnak minderre, hanem lelkesen térnek át városi nótákra, városi táncokra, városi ruhákra és városi szokásokra. Valami hibának kell ott lennie, ahol a tömeg ellenállhatatlan erejű átalakulása és egyesek lelkes népmentése ilyen ellentétben áll egymással.

⁹⁷ Márkus István: *Paraszság és politika II. Valóság*, 1947. február. 81–90.

A parasztleletforma egyik leghivatottabb magyar elemzője, Erdei Ferenc szerint a parasztkultúrát három vonás jellemzi: az, hogy elemi, közösségi és általános. Elemi, mert az ember szorult és szűk helyzetében a legközvetlenebbül kitalált és megvalósított megoldások rendszere, és minden megnyilvánulásával kötve van a termelés alkalmaihoz és szerszámaihoz; közösségi, mert nem egyéni teljesítményekből épül, és nem egyéni helyzeteket old meg, hanem mindenkire szigorúan érvényes paraszti zsinórmértéket tartalmaz; és általános, mert nincsenek külön hivatott ápolói és külön élvezői, mint a városi, magas kultúrának, hanem mindenki részt vesz mind a kialakításában, mind az élvezésében.

Mindezek között a legdőntőbb a parasztkultúra elemi jellege, vagyis az, hogy egy szoros és szűk állapotban elérhető művészi kifejezés lehetőségeit jelenti: innen páratlan mértéktartása és arányossága. Nem cáfolja ezt meg egyes vidékek „színpompás” és szinte túl gazdag népviselete, mert a népviseleteknek ez a túlburjánzása csaknem mindenütt a legutolsó száz évnek a terméke, vagyis olyan időszaknak, amikor a parasztleletforma már bomlásnak indult. Éppen a falukutató irodalom mutatott rá arra, pl. Szabó Zoltán a matyókkal kapcsolatban,⁹⁸ hogy ezek a vidékek csaknem kivétel nélkül gazdasági és társadalmi fejlődésükben megakadt vidékek, amelyek felgyűlt energiáikat viszik bele a népviselet túlfejlesztésébe, s mikor aztán ezzel nem várt sikerekhez, sőt anyagi előnyökhöz is jutnak, akkor üzletszerűen folytatják tovább. Nem véletlen, hogy azok a vidékek, melyek új termelési ágak, új művelési módok meghonosításában jeleskednek, vagy gazdasági és társadalmi mozgékonyágukkal tűnnek ki, a népviseletükkel alig szerepelnek.

Világos, hogy ezt a termelés és munka nyűgében keletkezett parasztkultúrát nem lehet teremő állapotában fenntartani úgy, hogy állandóan új meg új népdalokat, népi táncokat, népviseleteket, népszokásokat hozzon létre, mert ehhez fenn kellene tartani azt a szűk és szoros állapotot, melyben a népkultúra művei létrejöttek s létrejöhetnek. De nem lehet szó a parasztkultúra ápolásáról abban az értelemben sem, hogy azt az akár csak erkölcsi vagy nemzeti kötelezettséget tulajdonítsuk a parasztságnak, hogy ha már újat nem is terem, ne cserélje fel már kialakult parasztkultúráját városi kultúrával.

⁹⁸ Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. 1938.

Romantika

Ha egyszer a parasztkultúra megszűnt termő kultúra lenni, akkor az annak javaival való élés Mezőkövesden csakúgy, mint Újpesten, csak mint program és propaganda létezhetik, de nem úgy, mint az életnek, az egymáshoz és a tárgyakhoz való viszonynak az alapvető rendes formája.

A parasztságnak ne volna a városiaknál több köze ahhoz a kultúrához, melyet az ő ősei alkottak, mely történelme legszomorúbb napjaiban öröme és lelki felemelésére szolgált, s amely a magas kultúra számára is olyan páratlan értékű indítékokat adott? Semmiképpen sem. Csak éppen a parasztságnak a parasztkultúrához való külön kapcsolatát ki kell emelni a parasztkultúra mindenféle jóhizsemű vagy rosszhiszemű, romantikus vagy feudális dicséretéből, és egészen világosan és szorosan kell határolni, hogy milyen módon és milyen területen válhatik a parasztság a maga egykori mély kultúrájának ha nem is a hordozójává, de megbecsülőjévé.

Tudni kell, hogy a központi kérdés nem a parasztkultúra fenntartása, hanem a parasztság teljes mértékű emberi felemelkedése. Ha akad valaki, aki ennek a felemelkedésnek a mozgatójává teszi a parasztkultúra egyes javainak a magas kultúra szintjére való emelését, ez nagyon örömdetes dolog; ha mások arra igyekeznek, hogy a parasztkultúra alkotásait a felemelkedés rázkódtatásaitól megkímélve, az utókor számára megőrizték, ehhez joguk van; de aki a felemelkedést a parasztkultúra megőrzése érdekében, közvetve vagy közvetlenül, akár csak egy nappal is késleltetni akarja, az ellenség!

Népdalok, táncok, játékok

Mi tehát az útja a parasztkultúra olyanfajta megbecsülésének, mely nem jelenti egyben a megkövesült parasztállapot fenntartását?

Mindenekelőtt semmi akadály, hogy a parasztság önkéntesen, tudatosan és alkalomszerűen őrizze a parasztkultúra bizonyos javait, pl. időnkint énekeljen népdalokat, táncoljon népi táncokat, játsszon népi játékokat stb.

A népkultúrának ez a fajta ápolása azonban kell, hogy önkéntes legyen, vagyis független mindenféle, akár csak erkölcsi erőszaktól is, mely ezt paraszti vagy magyar kötelességnek állítaná be. Minden ilyen kötelességre való hivatkozás hamis: a parasztkultúra megbecsülésének egyetlen igazi forrása az a meggyőződés, hogy annak alkotásai is szépek, nem pedig az, hogy kötelezők. Kell, hogy a népkultúra javainak ilyenfajta őrzése tudatos legyen, vagyis az érdekelttek világosan tisztában legyenek azzal, hogy elmúlt társadalmi és kulturális feltéte-

lekből fakadt formákat őriznek. Ettől azért nagyon is büszkék lehetnek a maguk népi kultúrájára, s minden okuk meg is van erre, mert annál nagyobb és csodálatosabb teljesítmény, mint szűk és szoros feltételek között arányos, összhangzatos és szép műveket alkotni, alig van. Végül, a parasztkultúra javaival való illetén élés csak alkalmoszerű lehet, vagyis olyan emberek kultúrélete, akik egészben zavartalanul élnek a teljes, a városi kultúra javaival, s csak bizonyos alkalmakkor, anélkül, hogy kötve volnának hozzá, ápolják a parasztkultúra emlékeit.

Tudnunk kell, hogy ilyen értelemben a népdalokat, népi táncokat, népi játékokat mai parasztságunk túlnyomó részének éppen úgy újra meg kell tanulnia, mint a budapesti iskolai énekkaroknak. Bizonyos azonban, hogy a népdalokat szebb kiejtéssel és jobb hallással fogják énekelni, a népi táncokat jobb mozgással fogják járni s a népi játékokat természetesebben fogják játszani, mint pestiek.

A parasztkultúra megbecsülésére való nevelés másik útja a pontosan ellenkező, mondhatnánk dialektikus, vagyis ellentéteken keresztül előrehaladó út. Ez pedig az, hogy mindenütt, ahol a parasztkultúra javainak szépségéről nem alakul ki őszinte meggyőződés, ott szemléljük, sőt sietessük aggodalom nélkül a parasztság kulturális városiasodásának folyamatát még akkor is, ha ez bizonyos, sőt nagy részben selejtesebb kultúrát jelent is, mint amilyen az elhagyott népi volt. Igyekezzünk azonban ezen keresztül minél nagyobb részt rávezetni a városi, magas kultúra egészen magasrendű értékeire, mondjuk zenei téren dzsesszen és operetten túl Mozartta, Beethovenre stb., és akkor néhányan egyszer fel fogják fedezni a népi zene szépségét is. Azok a kultúremlékek ugyanis, akik látják és értékelik a népdal szépségeit, nem veszik észre, hogy erre éppen azért képesek, mert magas kultúrán nevelődtek. A parasztság szempontjából a népművészet szűk és darabos, és a selejtes városi művészet gazdag, változatos és érdekes; annak felismeréséhez, hogy a parasztművészet egyszerűségében szebb, arányosabb és értékesebb, a paraszt állapotban nehezen lehet eljutni, hanem csak a magas kultúra felől. Ez az út természetesen nincs nyitva mindenki előtt, és nyilvánvaló, hogy sokan meg fognak rekedni a selejtes, másodrendű városi kultúra fércműveinél. De ha a városi kispolgárság többsége szintén ezekkel él, akkor viseljük el, hogy a parasztság komoly része is ide akar „emelkedni”, s ezen ne külön paraszt-kultúrpolitikával, hanem az egyetemes kultúrpolitikával akarjunk segíteni.

Magas kultúra

A harmadik, legtermékenyebb, de még inkább csak bizonyos területeken alkalmazható útja a parasztkultúra megbecsülésének, hogy ott, ahol lehet, *magas kultúrává tesszük*, és megpróbáljuk a városi selejtkultúrával való élés siralmas közjá-

tékát, ha lehet, egyszerűen átugrani. Modern lakberendezőktől hallhatjuk, hogy milyen szomorú, hogy parasztságunk városi mintára rátér a fal mellett húzóódó ülőhelyek szokásáról a szoba közepén álló „garnitúrák” kispolgári szokására, holott a legmodernebb lakberendezés éppen a fal melletti ülőhelyek és sarokba helyezett asztalok racionális és lakályos voltára jött ismét rá. A parasztkultúrának nagyon sok területén vannak ilyen egészséges megoldásai, de ha ezeket a jövő számára át akarjuk menteni, akkor nem helyezhetjük a hangsúlyt a parasztkultúránál való *megmaradásra* vagy a hozzá való *visszatérésre*, hanem csakis a legmodernebb magas kultúra szintjére való *felemelkedésre*.

Mindez a parasztpárt számára nemcsak elvi, hanem gyakorlati kérdés is. Számos helyen felvetődött, pártszervezetben vagy a Népi Ifjúsági Szövetségben⁹⁹ buzgó értelmiségi vezetők részéről az a kérdés, hogy szabad-e ilyen összejöveteleken pl. dzsesszt hallgatni és modern táncokat táncolni. A döntés nagyon helyesen, bár sokaknak megbotránkozására az volt, hogy nagyon is szabad. Ugyanakkor azonban nem véletlen, hogy szerte az országban a parasztpárt számos ifjúsági szervezetében ma a népdalok, népi táncok és népi játékok olyanfajta ápolása folyik, mely nem csinál ezekből sem álnépszínművet, sem nemzeti kötelességet, sem kereseti forrást, hanem egészen egyszerűen *örömet leli bennük*. Érdekes jövőbeli feladat lesz még részletesebben kimunkálni azokat a lehetőségeket, ahol a parasztkultúra egyes megoldásait a magas kultúra megoldásává lehet átalakítani, azonban ez sem történhetik paraszti vagy magyar *kötelességképpen*, hanem csakis a *szépség és célszerűség* elvi szempontjai alapján.

*

Parasztpárt és a parasztság gazdasági felszabadulása

A parasztpárt parasztpolitikájának központi kérdése az, hogy milyen úton lehet a magyar parasztságot a gazdasági kiszolgáltatottság és öntudatlanság s a mindezek eredményeképpen rázúduló szegénység nyomorúságából kiszabadítani. Ennek útja a parasztság számára nem lehet az, ahogyan az ipari munkásság felemelkedését a marxi dialektika elgondolta, melynek feltevése szerint a gazdasági elproletarizálódás és a politikai öntudatosodás együttes eredményeképpen következik be a „kisajátítók kisajátítása”. Ez az út a parasztság számára alig elképzelhető. Az ipari munkásság politikai öntudatosodásának egyik legfőbb mozgatója az volt, hogy a nagyobb szabadságba belekóstolt és erősebb emberi öntudatra jutott kézművesség tekintélyes része a kapitalista fejlődés folytán proletarizálódott, és ez a réteg előharcosa és vezető rétege lett az ipari munkásság politikai

⁹⁹ Népi Ifjúsági Szövetség: a Nemzeti Parasztpárt ifjúsági szervezete.

öntudatosodásának. Ennek a folyamatnak paraszti megfelelője alig van, mert a bizonyos fokú emberi szabadságba belekóstolt kisbirtokos parasztság nagyobb tömegben nem proletarizálódott, és nem vált napszámossá, gazdasági cseléddé. Ennek híján pedig a birtoktalan cselédség magában aligha szabadulhat fel úgy, hogy kollektív tulajdonba veszi a nagybirtokot, mert ez csak annyit jelent, hogy jobbágyi beidegződéseit egyszerűen átviszi a nagybirtok új, bürokratikus vezetésére, és az emberi felszabadulás útján így aligha tud megindulni. A parasztság felszabadítása tehát semmiképpen sem képzelhető az elproletarizálódáson keresztül, hanem ugyancsak dialektikusan, de egy más irányú dialektikával, az egyéni tulajdonba jutás révén való felemelkedésen és megerősödésen keresztül vezet a közösségi szerveződés új formái felé. Mindebben nincs semmi nézeteltérés a munkáspártokkal, amelyek tisztában vannak mind a parasztság külön helyzetével, mind pedig azzal, hogy a dolgozók pártjainak a hatalomban való résznyerése után általában sem lehetséges a társadalmi felemelkedés útját az elproletarizálódáson keresztül képzelni.

Az akadályok elhárítása

A gazdasági felszabadulás, a szegénység nyűgeiből való kitörés útja tehát a parasztság számára a föld egyéni birtoklásában való részesedésen keresztül vezet. Ezért harcolt a falukutató mozgalom és a parasztpárt kezdettől fogva a földreformért, egészen annak 1945. évi megvalósulásáig; ezért tekinti másodrendűnek vagy hallgatja gyanakvással a földreform technikai hiányosságairól, a radikális lebonyolításának hátrányairól szóló panaszokat; ezért van elszánva mindenre, hogy a földreformot és az új birtokosokat minden támadástól és kiforgatástól megvédje; ezért ellenzi, hogy az igénybevétel bármiféle szabálytalanságának a helyrehozása az új birtokos bőrére, a birtok visszaadása útján, vagyis egy új paraszti egzisztencia megszüntetésével történjék, és ezért tekinti döntőnek Veres Péter szerepét a földosztás végrehajtása körül,¹⁰⁰ aki annak egész folyamán ezeket a szempontokat tartotta elsősorban szem előtt.

A merő birtokba juttatással azonban a parasztság még nem szabadult fel; ez csak egy óriási akadály elhárítását és az Isten kegyelméből való hatalmasságok megdőlésének nagy történelmi tapasztalatát jelentette. A parasztság tudja azonban legjobban, hogy birtokos állapotban éppen úgy vagy még inkább lehet kizsákmányoltnak lenni, mint birtoktalan állapotban, a döntő változás tehát a kizsákmányolástól való igazi biztonságba juttatással következik csak be. Erről pedig

¹⁰⁰ Veres Péter 1945. márciustól 1949-ig az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke volt.

csak akkor lehet szó, ha a magyar parasztság, mind az új birtokosok, mind a régi-ek, a föld tulajdonán belül birtokába jut a tudás és a gazdasági erő modern eszközeinek: s ezek révén kiemelkedik a maga sokféle kiszolgáltatottságából, melyek védtelenné teszik a gazdagabbak kizsákmányolásával, a ravaszabbak agyafúrtságával, elemi csapásokkal és gazdasági válságokkal szemben, s a maga gazdasági helyzetének a tudatos számon tartójává és irányítójává válik. Ehhez pedig három dolog kell: a kizsákmányolás és kifosztás elleni *védekezés* jobb kiépítése, a földművelés *szakszerű* kultúrájának az elmélyítése és a gazdasági *tudatosság*hoz, különösen a szabad *szövetkezés*hez szükséges képességek és lehetőségek kifejlesztése.

Saját erejéből

A kizsákmányolás és kifosztás elleni *védekezés* síkján a parasztpártnak az eddiginél is erősebben és rendszeresebben ki kell építenie az egyéni segítséget és védelmet roszhiszemű követelésekkel, kétértelmű szerződésekkel s a gazdasági beugratás ezer fajtájával szemben. Ezenkívül természetesen politikai síkon is szükséges sürgetni, feltalálni és keresztülvinni mindenféle olyan országos segítőakciót, mely a parasztságot pillanatnyi bajaiból akként húzza ki, hogy közben nem nyomorítja meg hosszú esztendőkre. Végül pedig, túl mind a merőben országos, mind a merőben egyéni segítségen, ki kell fejleszteni és meg kell találni azokat a módokat és technikákat, melyekkel a parasztság a saját erejéből is szembe tudjon szegülni és helyt tudjon állani saját megrövidítésével szemben. Ehhez részben tudásának, részben gyakorlatának, részben pedig egészen egyszerűen élelmes-ségének, bátorságának és önbizalmának a növelésére van szükség, mert hiszen a parasztság kifosztására és beugratására irányuló próbálkozásoknak legfőbb mozgatója éppen az a tudat, hogy mindezt lehet, és pedig büntetlenül és sikeresen lehet elkövetni. Ez a nevelő és segítő munka minden másnál, az etnográfiai anyaggyűjtés és nemzeti öntudatosítás tiszteletre méltó igyekezeteinél sokkalta fontosabb munkaterület egy olyan értelmiség számára, mely a parasztságban nem konzerváló, hanem forradalmi feladatokat és lehetőségeket lát.

Minőségi termelés

A következő lépés a földművelő munka *szakszerű* kultúrájának az elmélyítése. Ezen a téren nem áll a magyar parasztság az előről kezdésnek és elhagyatottságnak azon a néha elcsüggesztő fokán, mint egyéb területeken. A mezőgazdasági munkát a magyar földművelő lakosság, még ha nem is mindig modern és nem

legendően mozgékony módokon, régtől fogva komoly, szakszerű elmélyedéssel űzi, aminek megvan a maga közösségi kultúrája és ellenőrzése, melyen belül hatékony közösségi megítélésen dől el, hogy ki a jó gazda és ki a rossz, ki a jó munkás és ki a rossz. A földművelésnek, mint komoly, elmélyedésre, szeretetre és büszkeségre érdemes szakmának ez a kultúrája, mely egyes helyeken egészen nyugat-európai szintet ért el, másutt pedig még merőben és mereven tradicionális keretek között van, komoly jövőbeli reménységeink egyik legfőbb alapja. Mert azt a minőségi termelést, amely a földrajzi és éghajlati adottságok mellett Magyarország egyedüli jövőjét jelenti, csak ilyen kultúrával lehet elérni: sem a megéléshez éppen szükséges javak előteremtésére irányuló primitív termelés, sem a merőben munkafegyelem alatt dolgozó nagybirtokos–cselédi termelés, sem a földet csak kihasználható tőkének tekintő kapitalista termelés nem képes ezt az individualizált minőségi termelést elérni s a termelésen belül a szakmai invenciót és a technika javítására való készséget ébren tartani. A parasztpártnak minden eddiginél nagyobb mértékben meg kell tennie mindent a szakmabeli elmélyülésnek ilyen értelmű propagálása és mai szintre emelése érdekében.

A kizsákmányolás legdurvább módjainak az elhárítása s a földművelés szakszerű kultúrájának az elmélyítése után a döntő lépés a gazdasági *tudatosság* magasabb, modern fokára való eljuttatása a magyar parasztságnak. Olyan gazdálkodókká kell válniuk a magyar földművelőknek, akik képesek saját gazdasági helyzetük rosszabbodását vagy javulását tudatosan számon tartani és eljárás módjukat ehhez szabni. Jelenti ez a hazai és világpiaci helyzet figyelemmel kísérésére való képességet, a hosszabb lejáratra való kalkulálás tudományát, a hitel, a kárelosztás, a beruházás intézményének a tudatos, fölényes és elfogulatlan igénybevételére való készséget. Mindezt megkoronázza az, ha a magyar parasztság a gazdaságos egyéni termelés nevelő iskoláján keresztül belülről kialakult szükségletből, nem pedig felülről irányított, merőben jelszószerű akciókon keresztül eljut az egyéni érdek és a közös érdek egységének a felismeréséhez és elsajátítja az együttműködésnek, közös munkának, közös kalkulációnak és közös értékesítésnek azokat a technikáit, melyeknek révén a piacra termelő, de teljességgel egyéni gazdálkodásnak a kiszolgáltatott állapotából ki lehet emelkedni a gazdasági biztonság és céltudatosság szintjére. Mint teljességgel komolytalant kell visszautasítanunk azt a közkeletű beszédet, hogy a magyar nép individualista, és nem kapható a társulásra: ez társadalmi szemlélet híján való felületese állítás, amiből csak annyi igaz, hogy a magyar földművelőt a kapitalista fejlődés már teljesen kiemelte a termelési és értékesítési közösségeknek a régi jobbágyi kereteiből, viszont emberi felemelkedésének és gazdasági tudatosodásának az elakadása folytán még nem jutott el az önkéntes és tudatos szövetkezéshez szükséges készségek elsajátításához. Mindennek azonban a magyar nemzeti jellemhez, az „átkos széthúzás”-hoz és egyéb hasonló frázisokhoz édeskevés köze van.

Itt kell néhány szóval a „kolhoz” rémét is szétoszlatnunk, amelynek segítségével a magyar parasztság széles rétegeit sikerrel szembefordították nemcsak a szocializmussal, hanem egyáltalán a haladással is. Ma általában azt szoktuk felelni, hogy célunk nem kolhoz, hanem szövetkezet. Ez így azonban csak egyik jelzőnek a másik jelszóval való szembeállítás. Nem beszélünk most arról, hogy a kolhoz maga sem más, mint a szövetkezetnek egy bizonyos fajtája, mely ha nem is nélkülözi a hivatalos támogatást, azért távolról sem kényszerű és kötelező. Hanem beszéljünk a kolhoz mumusáról, úgy, ahogyan nálunk kialakult: egyéni tulajdon nélküli nagyüzemet képzelnek el közös munkával és közös haszonrészesedéssel, de nagybirtokszerű szigorú munkafegyelemmel. Ez a forma azonban csupán a gabonatermelő nagyüzemek számára elképzelhető, vagyis egy olyan termelési mód számára, melynek Magyarország helyzetében alig van jövője. A szabadságra törő magyar parasztság leginkább az egyéni szabadság korlátozásától, a kényszerű munkafegyelemtől tart: az erre alapított termelési módok azonban napról napra mindinkább tárgytalanokká válnak; abban az arányban, amilyen arányban a minőségi és specializált termelés tért hódít. A kolhoz réme tehát, függetlenül attól, hogy ki akarta és ki nem akarja, tárgyilag komolytalan.

Felvetődik az a kérdés, hogy ilyen körülmények között miben különbözik a parasztpártnak a magyar parasztság fejlődése elé tűzött eszménye nála konzeratívabb pártok, mindenekelőtt a kisgazdapárt eszményeitől, mely a fentiekben kifejtett programot, ha nem is ez a legfőbb célja, hanem a rend és konszolidáció, nyilván készséggel magáévá teszi. Vajon fenyeget-e az, hogy ha a magyar parasztság a fentiek alapján gazdaságilag tudatosává válik, s egyúttal jólétbe is kerül, vagyonossá is válik, akkor a parasztság vagyonos rétegeinek megfelelő politikai keretekbe, vagyis a kisgazdapártba fog belenőni? Hogy az eszmények politikai, kulturális és emberi részében milyen eltérések vannak, az külön kérdés. Most csupán gazdasági síkon kell leszögeznünk azt, hogy a parasztpártot csakis az a gazdasági fejlődés, tudatosodás-emelkedés érdekli, amelyet a magyar parasztság, a magyar paraszti szegénység *teljességére* ki lehet terjeszteni. A parasztpárt számára közömbös és idegen mindenféle emelkedés és vagyonosodás, melynek során valaki a többi paraszt rovására, vagyis úgy lép ki a parasztságból és a szegénységből, hogy egyben belép annak kizsákmányolói közé; valami módon olyan helyzetbe kerül, olyan birtokhoz jut, amelyet tökeszerűen vagy idegen munkával hasznosít. Nem azt jelenti ez, hogy akinek történetesen bérese vagy felese van, az már nem lehet a parasztpárt *tagja*, hanem azt jelenti, hogy a parasztpárt soha sehol nem fog fellépni a bérestartó és felestartó gazdák érdekeinek a képviselőletében, amit bizony a kisgazdapárt és Parasztszövetség igen sok helyen megtesz, sőt

elsősorban ezt teszi. A parasztpártot az a vagyonosodó parasztság érdekli, mely a magasabb, akár a nagygazdait is meghaladó életvitelt munkájának korszerűsítésével, szakszerűsítésével, racionalizálásával éri el.

Ezt azonban merő gazdasági neveléssel, emeléssel elérni nem lehet: erre csak olyan parasztság képes, mely nemcsak gazdasági, hanem emberi és politikai síkon is *szabad*.

*

A parasztpárt és a parasztság közéleti felszabadulása I.

A magyar parasztság kulturális és gazdasági felemelkedését nem lehet komolyan elképzelni közéleti és politikai felszabadulás nélkül. Ezért tekint a parasztpárt haszontalannak, sőt kártékonynak minden olyanfajta népmentést – még ha jó szándékú is, pedig rendszerint nem az –, mely a parasztság kulturális és gazdasági felemelkedését úgy képzei el, hogy valamiképpen a „felsőbb”, „műveltebb”, „haladottabb” osztályok részéről történő „felemelés”-re kerül a hangsúly. Bármely ponton kezdjük el ugyanis a parasztság kulturális és gazdasági felemelkedésének útját keresni, ha komolyan vesszük és levonjuk ennek a célkitűzésnek az összes belső konzekvenciáit, akkor szükségképpen szembekerülünk azzal, hogy a kulturális felemelkedéshez nagyfokú elfogulatlanságra s a gazdasági felemelkedéshez nagyfokú öntudatosságra van szükség: erre pedig képtelen egy olyan társadalmi réteg, mely a közösségi élet alaphelyzeteiben, a társadalmi vezetés és társadalmi tekintély kérdéseiben nem jutott ki a jobbágyi alázat passzív türelméből. A teljes emberi egyenjogúság és egyenértékűség kiharcolása tehát minden igazi kulturális és gazdasági felemelkedéssel szükségképpen egybekapcsolódik.

Vonatkozik ez mindenekelőtt a közösségi élet elemi megnyilvánulásaira, az ember és ember közötti érintkezés módjaira. A parasztság közéleti felszabadulása nem fér össze az ember és ember, pontosabban a paraszt és nem paraszt ember egymás közötti érintkezésének mindazokkal a formáival, melyekben a paraszt emberi kisebbsértékűsége nyilvánul meg, s amit úri oldalról mint régi, jó, tünőben lévő paraszti „tisztességtudást” szoktak megjelölni. Ahogyan Veres Péter legutolsó ceglédi beszédében¹⁰¹ kifejezte: elég volt már abból a világból, amelyben a parasztnak mindenki „úr”, a paraszt pedig mindenkinek „hallja, kend”! A tisztességtudás akkor ér valamit, ha a saját emberi rangunknak a tudatából és a másénak a megbecsüléséből származik; olyan tisztességtudásra, mely a saját emberi rang hiányának vagy kisebbségének a tudatából származik, nincs szükség. Itt az

¹⁰¹ *Szabad Szó*, 1946. május 16.

ideje, hogy a magyar parasztság megszerezze a bátorságot és az öntudatot azokhoz a gyakorlati, esetenkénti replikákhoz és visszaütésekhez, melyek alkalmasak arra, hogy ezúttal az *urakat és városiakat* szoktassák *tisztességtudásra!*

Ez azonban csak kezdet, mely magában igen kevés; hiszen a felszabadulás óta látszólag igen megnőtt a parasztság becsülete, amiben nem utolsó része van annak a reménynek, hogy a parasztságot valamilyen módon majd szembe lehet állítani az igazán „veszedelmes” munkássággal. Hivatalokban s a politikai alkalmazkodóképesség más gócpontjain helyenként oly reverenciával bánnak parasztfelkelőkkel és parasztküldöttségekkel, hogy az már felesleges, sőt gyanús is, s gyanúnkat megerősödni látjuk, ha megkérdezzük, hogy az ügyek elintézésének gyorsasága és lelkiismeretessége megfelel-e ennek a reverenciának. Hamar kiderül, hogy hivatalbelijeink, nemcsak a régiek, hanem sajnos, nemegyszer az újak is, továbbra is nagyon jól tudják, hogy a magyar parasztság sokkal inkább hozzá van szoktatva a passzív türelemhez, semmint hogy ügyeinek felületes, lelkiismeretlen vagy rosszhiszemű intézését hatékonyan és kitartóan számon kérné. Itt az ideje egy radikális kúrának, mely ebből a hiedelemből a magyar hivatalviselők társadalmát kigyógyítsa. A parasztpártnak elsőrendű feladata, hogy felkeltse és ébren tartsa a parasztságban a bátorságot, a gyakorlatot és a kitartást ahhoz, hogy a maga igazát mindenütt, ahol arra szükség van, kiverkedje, s ügyeinek felületes és lelkiismeretlen kezelésétől elvegye a kedvét mindennemű hatalomviselőknek. Ahol pedig az egyes ember bátorságát, tájékozottságát és kitartását meghaladja az ügy kiharcolása, szervezeten kell fellépni, és esetleges alkalomszerű tüntetéseken és ijesztéseken túl, az önvédelem és a jogvédelem minden eszközének állandó, éber, egy pillanatig ki nem hagyó igénybevételére van szükség. Ezzel kell megerősíteni a parasztságban azt a tudatot, hogy a jogrend nem labirintus, melyben az eligazító fonál öröktől fogva mindörökkéig másoknak adattott, nem is kakasviadal, ahol rosszhiszemű ötletadók vezetése alatt a szerencsejárték izgalomával, konokságával és értelmetlenségével kell a sikert hajszolni, hanem a társadalomnak egy technikai instrumentuma, mely az értelem erőivel nemcsak kezelhető, de javítható is, s ehhez nem kell más, mint megfélemlítetlen és meg nem félemlíthető szabad embernek lenni.

*

A parasztpárt és a parasztság közéleti felszabadulása II.

Ezzel már ott tartunk a döntő kérdésnél: a parasztságnak a *hatalommal* szemben való ferde, nyomott viszonyánál s annak felszámolásánál. A magyar népnek a hatalom előtti meglapulása s egyben a kormányzásban való részt venni nem

akarása, a hatalommal szemben való passzív rezisztenciája már oly hosszú időre visszanyúló beidegződésekre támaszkodik, hogy kezdik már, különösen a passzív rezisztenciára való készséget magyar nemzeti tulajdonságként emlegetni. Valóban, ha még ötszáz esztendő, hasonlóan folyamatos beidegződés következik, úgy egészen tartós nemzeti tulajdonsággá is válhatik. Ma azonban gonosz merényletet követ el a magyarság jövőjével szemben mindenki, aki ezt a tulajdonságot mint végzetszerű adottságot emlegeti, még inkább pedig az, aki akár passzív rezisztenciára való *felhívással*, akár passzív rezisztenciát kiváltó *hatalmaskodással* bármilyen kis körben ezt a tulajdonságot erősíti. Mert pontosan arról a jellemvonásról van szó, mely a szolganépek tulajdonsága, és pontosan annyira és azóta magyar nemzeti jellemvonás ez, amióta és amennyire a magyar akár külső hatalmasságok erejétől, akár saját urainak jóvoltából szolganéppé vált. Hamis igazolást és áldicsfényt kapott ez a beidegződés a Bach-korszak alatti passzív ellenállásból megszületett hamis politikai sikerrel: a kiegyezéssel. A passzív rezisztencia azonban csak mint kezdet és átvészelés érték, s csak akkor, ha épen hagyja azt a képességet, hogy át tud menni a kellő pillanatban aktív ellenállásba. Amilyen szép kezdet volt a Bach-korszak alatti passzív rezisztencia egy komoly ellenállás számára, annyira kártékony dolog legendát szőni abból, hogy 1867-ben hogyan sikerült passzív rezisztenciára való képességünkkel egy belső erőitől kiüresedett, halódó birodalomtól egy hamis előfeltételeken nyugvó, zsákutcába vezető és jövőndő fejlődésünket elzáró kompromisszumot kicsikarni. Egyenesen végzetes volna, ha a hatalom előtt meghunyászkodó passzív átvészelési képességnek a beidegződései a demokrácia új hatalmaival szemben jelennének meg.

A demokratikus nevelődésnek az az útja, hogy a magyar nép igenis merje megpróbálni a maga erejét mindenféle hatalmasokkal szemben, s különösen a parasztpártnak feladata mindenütt közrehatni és közbelépni abban az irányban, hogy a magyar nép ennek során ne csak megpróbálja, hanem meg is *tapasztalja* a maga erejét. A parasztpárt legfőbb dolga ezenfelül országos politikai síkon is megértetni, hogy milyen végzetes oktalanság volna, ha ilyen viszályokban a demokratikus kormányzás az új hatalomviselőknél demokratikus buzgalmukra vagy múltbeli érdemeikre való tekintettel minden további nélkül igazat adna, s a velük harcba keveredett népet egyszerűen „reakciós”-nak kezelné. Sokkal jobb, ha a magyar parasztság országszerte bármilyen éles és kínos háborúságokban keveredik új, demokratikus hatalomviselőkkel, mintsem hogy a passzív tűrés álláspontjára helyezkedjék, de közben visszakívánja a régi, megszokott hatalmaságokat, és őrizze magában a nekik való engedelmesség nagyobb készségét.

A parasztság közéleti felszabadulásának megkoronázása a parasztság paraszt vezetőinek a megfelelő közéleti szerepekben való méltó és természetes elhelyezkedése. Nem kirakatba rakott paraszt közéleti szereplőket jelent ez, hanem olya-

nokat, akik képesek biztonsággal elsajátítani a közéleti szereplés minden csínját-bínját, az erkölcsét éppen úgy, mint a ravaszságait, az illemszabályait éppen úgy, mint az illemszabályokon való túllépés bátorságát, a jogi hálózatait éppen úgy, mint a jog mögött álló lényeknek a világos áttekintését. Ez a fajta paraszt vezető ma elég ritka, s a legnagyobb baj az, hogy ha akad belőle néhány, azokat rögtön országos feladatokra kell igénybe venni, holott ebből a fajtából egy hátvéd nélküli első garnitúra keveset ér, ha nincs mögötte a helyi, önkormányzati, szövetkezeti feladatköröket jól ellátó széles körű, nagyszámú második garnitúra. A parasztpártnak tudatosan rá kell készülnie egy ilyen irányú nevelő és kiválasztó munkára. Ezenközben szüntelenül szem előtt kell tartani azt a Nagyatádiék¹⁰² óta soha el nem felejthető tapasztalatot, hogy nagyon könnyű dolog hatalom és hatáskör nélküli kirakatparasztokat látható polcokra helyezni; még könnyebb azonban a paraszt közéleti szereplőket sok mindenféle indulási hátrányaik folytán lejáratni, s erre csodálatos ösztönösséggel tudnak összeszövetkezni urak és értelmiségiek, reakciósök és haladók. Ennek kivédéséhez egyrészt éberem meg kell védeni az igazi paraszt vezetőket minden ilyenfajta igyekezet ellen, másrészt a legkíméletlenebb harcot indítani mind a parasztpárton belül, mind az országos közéletben a díszparaszt intézménye ellen. Alapelv az legyen, hogy egy jól szolgáló értelmiségi többet ér, mint tíz megfélemlíthető vagy demoralizálható kirakatparaszt, de egy igazi paraszt vezető többet ér, mint száz legjobb értelmiségi, mert az nemcsak annyit jelent, amennyit maga végez, hanem ezenfelül a jobbagyi alázatból való kiemelkedés útján előljáró példát mutat az egész magyar parasztság számára.

*

Parasztpárt és polgárosodás

A parasztpárt politikai hitvallásának kiindulópontja az, hogy a parasztságot fel kell szabadítani, mert még nincsen felszabadítva. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, a parasztságnak kulturális téren ki kell törnie az alsóbb nép külön használatára alakított zárt parasztkultúra szorosságaiból, gazdasági téren a szegénység

¹⁰² Nagyatádi Szabó István Országos Kisgazda és Földműves Pártja 1909. november 21-én alakult meg Szentgálon (Veszprém megye). 1919. november 28-án fuzionált a Sokorópátkai Szabó István vezette Egyesült Kisgazda és Földműves Párttal. Az Egységes Párt zászlóbontása (1922. február 22.) után, mely a Kisgazdapártnak Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjával történt fúziójával jött létre, önálló tevékenységet többé nem folytatott, s fokozatosan megszűnt. Bár a párt elnökevé Nagyatádi Szabó Istvánt választották, s az 1922-es választásokon 18 volt kisgazdapárti képviselő kormánypártiként került be a parlamentbe, az Egységes Párt és a politikai élet tényleges irányítója Bethlen István lett. A régi kisgazdapártiaknak, zömmel tehetősebb parasztoknak gyakorlatilag nem volt beleszólásuk a politikai vagy kormányzati döntésekbe.

nyűgeiből, politikai téren a jobbágyi alázat passzív türelméből. A felszabadulásnak ezt a folyamatát sok vonatkozásban nevezték és sok okból célszerű is nevezni *polgárosodás*-nak, feltéve, ha el tudunk oszlatni minden félreértést, mely ezzel a szóval összekapcsolódhatik. Állandóan használja ezt a kifejezést Erdei Ferenc szociológiai műveiben a parasztság társadalmi fejlődésével kapcsolatban, mint annak egyetlen lehetséges és kívánatos útját. A polgárosodás programja ebben az értelemben mindenekelőtt a paraszt állapotban való megmarasztásnak akkor divatos, részben uralmi érdekekből, részben parasztromantikából származó programjával fordul szembe, s arra helyezi a hangsúlyt, hogy a parasztság kifele halad és ki kell lépnie a külön paraszttársadalomból a – jelenleg – polgári jellegű egyetemes társadalomba: hogy azután ebben az új helyzetben polgárrá lesz-e vagy proletárrá, az elsősorban gazdasági adottságok alapján, rétegenként külön fog eldőlni. Ma a külön parasztvilág fennmaradását ha sokan kívánják is, nyílt politikai és társadalmi programul nem tűzi ki zászlajára senki; kérdés tehát, hogy mi helyes tartalmat adhatunk a polgárosodás célkitűzésének, ha többet akarunk érteni rajta, mint civilizációt.

Már abból, hogy a parasztság felszabadulásán a *szegénység* nyűgeiből való kiemelkedést is értjük, következik, hogy a polgárosodás célkitűzése nemcsak a feudálisan zárt paraszttársadalmi keretek fenntartásának programjával áll szemben, hanem az *elproletarizálódás* veszedelmével is, s így kifejezhetjük vele azt, hogy a parasztság felemelkedése életnívójának állandó *emelkedésén*, nem pedig átmeneti lesüllyedésén keresztül vezet. Más ok, ami miatt érdemes polgárosodásról beszélnünk, az, hogy a parasztság felemelésének útján tudatosan élni kell és élni lehet a szabaddá válásnak azokkal a lehetőségeivel, amit a *tulajdon* jelent. Nem jelenti ez sem a magántulajdon szentségét, sem korlátlanságát, sőt azt sem, hogy a jövő társadalmi rendjének alapvető intézménye maradjon. De jelenti azt, hogy a tulajdonnak bizonyos formáit, melyek magukban nem jelentenek sem tőkehalmozódást, sem kizsákmányolást, sem tőkés termelési rendet, sem indokolatlan egyenlőtlenséget, nem szabad minden további nélkül elvetni, mert egyrészt a felszabadulásnak fontos mozgatói lehetnek, másrészt egy új társadalmi rendben a szabadság lényeges technikai eszközei maradhatnak. A tulajdonnak e formái között, a családi ház és a kéziparoszműhely mellett az egyik legfontosabb éppen a mezőgazdasági kisbirtok. A polgárosodás programjának ezek az aktuális tartalmai azonban csupán megnyilvánulási formái egy mélyebb tartalomnak, mely végsőleg az egyetemes európai társadalomfejlődés történeti folyamatából következik, és a gazdasági, kulturális és politikai síkon egyaránt *tudatos, önálló, szabadságával élni tudó, kiszolgáltatottságot nem tűrő s emberek, osztályok vagy uralmak pusztá eszközévé le nem süllyeszthető* ember ideáljának az elfogadását jelenti.

Tudnunk kell azonban azt is, hogy a *polgár* szó manapság a marxizmus szóhasználatára nyomán meglehetősen körülhatároltan lefoglalódott a kapitalista társadalmi rendben birtokló, kizsákmányoló és az osztály nélküli társadalom ideáljával szembe forduló rétegek számára. Ha a polgárosodásról beszélünk tehát, a legfőbb félreértés, melyet ki kell zárunk, az, mintha itt arról volna szó, hogy a parasztság vagy annak egy része egyszerűen a városi és falusi proletariátus rovására a történelmileg kialakult polgári osztályba „emelkedjék”. Nem véletlen azonban, hogy éppen a marxizmus volt az, amely mindennek a megjelölésére a francia burzsoá szót bevezette a magyar nyelvbe. Ezzel tudatosan szembeállította ezt a körülhatárolt, termelési formához kötött társadalmi osztályt a szónak attól az általános értelmétől, melyet a francia nyelv egy másik szóval *citoyennek* nevez. Ilyen, bár szűkebb értelmű a közéleti jogok teljességének birtokát jelző *állampolgár* szó is. Szükséges azonban, hogy a történeti és termelési formához kötött *burzsoá* és a jogi fogalomká szárazodó *állampolgár* között elevenen tartsuk a polgárosodásnak a *szabad emberré válást* jelentő teljes értelmét. Igaz ugyan, hogy ez az emberideál a polgári társadalmakban alakult ki, azonban csakis a politikai forradalom tüzen keresztülment polgári társadalmakban. Éppen ezért nem kötődött olyan mértékben hozzá egy történeti, társadalmi és termelési rendszerhez és azt hordozó osztályhoz, a polgári osztályhoz, mint pl. a feudális világ értékrendjét őrző „úriember” ideálja a nemesi rendhez; hanem megtartotta azt az osztály feletti és osztályokon túli egyetemes emberi tartalmat is, melyet a „szabad polgár” s az „ember és polgár” gondolatai fejeznek ki.

Felvetődik azonban az a kérdés, hogy a polgárosodás célkitűzése, ha mégannyira egyetemes emberi értelmet adnak is neki, nem fog-e abba az irányba vezetni, melyet újabban a *kispolgárosodásnak* az egész társadalmat megragadó, de azt egyben valamiféle kulturális, gazdasági és politikai zsákutcába vivő folyamatoként szoktak jellemezni. Ha *kispolgár* alatt szerény jövedelemből beosztással, de nem emberhez méltatlanul élő, egynél több szobában lakó, rendszeresen táplálkozó, meglehetősen szilárd társadalmi biztonság állapotában lévő, a szórakozás, olvasás és tájékozódás modern lehetőségeivel élni tudó embert értünk, akkor nem vitás, hogy valóban egy ilyen irányú fejlődésről van itt szó, amely felé világszerte mind a régebbi polgárság és középosztály, mind a proletariátus óriási tömegei haladnak. Ezt a fejlődést természetesnek és kívánatosnak kell tartanunk, s mindenki, aki a dolgozók életszínvonalának az emelését tűzi ki célul, gyakorlatilag, akár akarja, akár nem, egy ilyen fejlődés irányában hat közre. Ilyen értelemben a kispolgári jelleg nem jelent mást, mint azt, hogy a mindenkire kiterjedő polgárosodás szükségképpen *szűkebb* egyéni életkeretekben valósulhat csak meg, mint a mások által való kiszolgáltatáson alapuló nagypolgári életforma. Semmi sem kívánatosabb, mint az, hogy a parasztság ebben az irányban minél gyorsabban, minél messzebbre haladjon.

Jelent azonban a kispolgár ennél szűkebbet és rosszabbat is: a kis keretekben való tulajdonosi birtoklás vagy társadalmi biztonság szűk látókörébe bele- ragadt, azt mindenáron megvédelmező, de azon túl nem látó s csupán annak szűk keretei között „szabad” emberek osztályát. Különösen gyakran jelenti ezt a kispolgári állapot egy nagypolgári világ árnyékában, s ilyenkor, amint az igen fejlett, nyugat-európai társadalmakban is láthatjuk, könnyen válik annak megszűkített, utánzó, másodkezes megjelenési formájává. A magyar parasztságot különösen meg kell óvni attól, hogy pont a nagypolgári világ letűnésekor kerüljön egy ilyenfajta fejlődés útjára. Itt jutunk azonban a döntő problémához. Bármennyire megszűkítő hatású is lehet a *kispolgári birtoklás az egyetemes társadalmi felszabaduláshoz* képest, a két dolog sohasem kerül igazán és végsőleg szembe egymással az olyan társadalmakban, ahol a kispolgári állapot mögött is megvan az emberi felszabadulás nagy élménye: ez pedig nem jön létre magától a polgári biztonságtól, ha az illető társadalom nem ment keresztül a politikai forradalom nagy nevelő iskoláján. Ahol ez megtörtént, mint a Rajnán túli társadalmakban, ott a kispolgárságban is élnek s ha kell, mozgósíthatók azok a forradalmi erők, melyek a zsarnoksággal és kizsákmányolással szembeszálló tömegmozgalmakhoz szükségesek, s amelyek végsőleg a nagypolgári világ felszámolása felé mutatnak.

Ezen a ponton jutunk viszont a kispolgárság legszűkebb és legrosszabb értelméhez: a *politikai forradalom* nevelő iskoláján keresztül *nem ment*, korlátoltan tekintélytisztelő, sértődött, de minden feudális hatalmasság előtt testben is, lélekben is meghajló, selejtes kultúrájú, minden közéleti bátorság híján levő reakciós vagy fasiszta kispolgársághoz. Ez már elsősorban közép-európai jelenség, s azokra az országokra, közöttük, sajnos, Magyarországra is jellemző, amelyekben a nyugat-európai kapitalista gazdasági fejlődés kihatásaképpen az életnívó tömeges felemelkedése bekövetkezett, de csupán a régi, feudális társadalmi tényezők árnyékában, megfelelő politikai felszabadulás nélkül. A Rajnától nyugatra élő kispolgárság, bármilyen sokféle társadalomfejlődési zavarral küszködik is, nem vesztette el annak a politikai és emberi szabadságnak az öntudatát, melynek kiharcolásában részt vett. Kritikus pillanatokban ki is szokott derülni, hogy azok a forradalmi erők, melyek ezeket a harcokat annak idején kiharcolták, még elevenen élnek. Nem véletlen viszont, hogy Magyarországon minden polgári jelszó alatt megindult szervezkedés, még ha nem is fasiszta, hanem demokratikus célkitűzéssel indult is, vagy tömegek nélkül marad, vagy ha nem, úgy beleszorul valami deffenzív, merőben biztonságkereső politikai beállításba, s megszűnik a demokratikus fejlődés tényezője lenni. A parasztpárt egyik legfőbb célja s létezésének legfőbb értelme, hogy a magyar parasztság polgárosodásának folyamatát ettől a zsákutcától minden erővel igyekezzék távol tartani. Ezért akarja mind kulturális, mind gazdasági, mind politikai síkon tudatosá tenni benne, hogy eddigi nyomorúsága és kizsákmányoltsága egy alig

áthágható korlátokkal hierarchikusan tagolt *rendi világnak* és egy tökehalmozódáson felépülő *osztálytársadalomnak* a következménye, s ezért akarja készenlétbe helyezni mindazokkal az erőkkkel szemben, melyek akár tudatosan, akár öntudatlanul, akár egészben, akár részben a feudalizmus vagy a kizsákmányolás bármilyen tényezőjének a megerősítésére vagy helyreállítására törnek.

A parasztpárt tehát a polgári ideálok tekintetében világosan és élesen elválasztja azt, amit vállal belőlük és azt, amit nem. Vállalja a polgárosodás programját abban az értelemben, hogy szembefordul mindenféle elproletarizálódási folyamattal, és ki akarja használni a szabadságnak és felszabadulásnak azokat a lehetőségeit, melyeket a tulajdon jelent, és egyáltalán mindenkre kiterjedő érvennyel elfogadja a szabadság javaival önállóan és tudatosan élő embernek és polgárnak az ideálját. Nem jelenti ellenben ez sem a polgári osztályba mások rovására való felemelkedni akarást, sem a tőkés társadalmi és gazdasági rend végleges elfogadását, sem a társadalmi biztonsághoz való görcsös ragaszkodásban kimerülő kispolgári életformát, hanem olyan folyamatot, mely igazi érteleme szerint csakis a tömegek politikai öntudatosodásán és radikalizálódásán keresztül válhatik teljessé.

*

Parasztpárt és radikalizmus

A parasztpárt a paraszti radikalizmus pártja, a radikális társadalmi felemelkedés pártja, a radikális földreform pártja, egyszóval vitán kívül radikális párt. Ez a radikalizmus egyik irányban riadalmakkal, más irányban pedig kötelezettségekkel jár, mindenképpen szükséges tehát világosan meghatározni, hogy mit jelent és min van benne a hangsúly.

Radikális, gyökeres politika jelenti mindenekelőtt a meg nem rettenést a *kérdéseknek végső következményekig való végiggondolásától* és a felismerések következményeinek a bátor levonásától. Jó radikális az, aki a meglévő politikai és társadalmi hatalmasságok közül felismeri azokat, melyek minden tényleges erejük mellett is a jövőbe átvihető értéket nem őriznek, melyekkel tehát nincs helye egyezkedésnek, hanem csak feltétlen harcnak. Ez határozta meg a parasztpártnak és szellemi előzőinek a radikális szembenállását a nagybirtok, dzsentri és vármegye uralmát konzerváló feudális úri világgal. Felismerték, hogy amíg fennáll a magyar társadalom feudális rendi hierarchiája, mely születés, vagyon és külső rang alapján adta meg ember és ember számára a megbecsülésnek és a társadalmi lehetőségeknek más-más fokát, s a magyarság többsége számára a semminél alig többet, addig a magyar parasztság felemelése egyszerűen lehetetlen; minden jámbor frázis tehát, mely az adott erőviszonyok közepett urak és parasztok test-

véri szeretetéről, testvéri kézfogásáról és magyar testvériségéről beszél, nem más, mint a kérdés elkenése, aminek csakis a birtokon belül levők a haszonélvezői.

Nem jelenti a radikalizmus azt, hogy a parasztpárt ne ismerné és ne tudná gyakorolni a politikai óvatosságnak, körültekintésnek és kompromisszumoknak ősrégi és semmi mással nem helyettesíthető módszereit, és minden ellenféllel vagy minden tárgyalóféllel a politikai ádázásnak és merevségnek ugyanazon hangját tudná csak megütni. Csak azt jelenti, hogy nem köt olyan kompromisszumot, amely hamis feltevéseken, a valóságos helyzet elkenésén vagy a fel nem adható célok feladásán alapszik, s nem köt olyanokkal kompromisszumot, akikkel csak ilyent köthetne.

Jelent a radikális jelleg egy bizonyos *tempót*: azt, hogy nemcsak a problémák felismerésében, hanem azok megoldásában és az elhatározások kivitelében is el-lensége a parasztpárt mindenféle félmegoldásnak és látszatzmegoldásnak, melyek inkább csak átkeresztelik, átcsoportosítják vagy megpiszkálgatják a bajt, hogysem megszüntetnék. Ezért volt ellene minden félutas földreformnak, s van ellene ma is közigazgatásban vagy bárhol másutt minden olyan reformnak, mely félúton megállva, a kérdés igazán nehéz részét későbbi időre halasztja, s így a reform beharangozásával és lebonyolításával valójában csak még jobban konzerválja a bajnak azt a részét, amelyet meghagyott.

Nem jelenti ez a fajta radikalizmus azt, hogy a parasztpárt minden kérdésben a gyors és azonnali elintézészt erőlteti, kellő megalapozás nélkül, s ne tudná, hogy egyes dolgok csak későbbi időpontban, más dolgok csak fokozatokban való-síthatók meg.

A radikalizmus fokának tehát a feladat természetéhez kell igazodnia. A föld-reform rohamtempójú megoldásának feltétlen híve volt a parasztpárt, mert tud-ta, hogy egyrészt egy nagyon nagy szívósságú ellenféllel van dolga, amely minden engedményben megkapaszkodik, másrészt alapján véve idejüket múlt és igazi mély társadalmi gyökerek híján levő társadalmi szerkezetek felszámolásáról van szó, amelyeknek egyik napról a másikra való kiiktatása a társadalom életében egészben sokkal nagyobb megkönnyebbülést okoz, mint amennyi zavart a legrosszabb eset-ben is jelenthet. (A valóságban még a várhatónál is kisebb zavart okozott.) Ugyan-ezért ellenez a parasztpárt minden félutas közigazgatási reformot, amely konzervál-ja a vármegyerendszert ahelyett, hogy eleven önkormányzatokat állítana helyébe. Viszont tisztában van vele, hogy pl. a tőke távolról sem olyan belső erejét vesztett, szerepét lejátszott tényezője a társadalomnak s a termelésnek, mint a feudális nagy-birtok, s így vele kapcsolatban gondos és óvatos eljárásra van szükség, amely vigyáz a tőkés rendszerhez hozzáidegződött termelőerők épségben tartására.

A radikalizmus éles szembenállást jelent a *múltat mindenáron megőrizni akaró* irányzatokkal. A parasztpárt nagyon világosan tisztában van azzal, hogy politi-

kai és társadalmi fejlődés terén a magyar múlt olyan tévutak sorozata, hogy nálunk a múltra való közkeletű hivatkozások csaknem mindig meg vannak terhelve kártékony hátsó gondolatokkal, önző érdekekkel vagy megzavart értékszempon-tokkal. Különös bizalmatlanságra ad okot az, hogy ma nálunk a múltra való hi-vatkozás csaknem mindig bizonyos jelszavak tiszteletében, frázisok ismétlésében vagy eszmei formulák proklamálásában áll, amelyek mögött nem áll ott vagy legalábbis széles területen megrontatott a társadalomnak a szóban lévő eszmével való valóságos átjártsága s a társadalom egészének a mélyen beidegzett valóságos gyakorlata, ami minden igazi tradíció lényege.

Nem jelenti tehát ez a radikalizmus azt, hogy a parasztpárt ne volna tisztá-ban a tradíció jelentőségével. Különösen érzi és mindennekfelett magáénak tud-ja a *szabadságeszme magyar tradícióját*. Minthogy azonban erre leginkább áll az, hogy eleven társadalmi gyakorlat nélkül, merő jelszószerűségében semmit sem ér, a parasztpárt döntő fontosságú feladatnak érzi a társadalom elemi, önkör-mányzati, helyi érdekképviselői, szövetkezeti egységeiben a spontán szervező-dés, közös munka és demokratikus ügyintézés szabadsággal teljes gyakorlatának a kiegészítését. Nem kevésbé tiszteli és tovább is akarja mélyíteni a parasztpárt a földműves-, kézműves-, szakmunkás-, műszaki, kutató- és értelmiségi munká-nak magyar földön kialakult tradícióit, amelyeknek területén sokkal több őrizni való értékünk van ma is, mint politikai és társadalmi gondolkodásunk és gyakor-latunk terén.

Jelent a radikalizmus bizonyos *értelmi keménységet* a merőben érzelmeken alapu-ló politikai és társadalmi szemlélettel szemben. Ez következik abból az előjáróban hangoztatott gondolatból, hogy a radikalizmus a kérdések és célok végiggondo-lását, nem pedig elkenését kívánja. Mindennekfelett szemben áll tehát a hamis ro-mantika, nemzeti vagy egyéb politikai misztika mindenféle jelenségeivel.

Nem jelenti azonban a radikalizmus az emberek érzelmi, szokásszerű kötöt-tégeinek a semmibebevését, még kevésbé érzelmeiknek a szünetlen és program-szerű megbántását. Ez sokkal inkább helyüket nem találó polgárfiak, mintsem céltudatos társadalomreformerek tempója.

A parasztpárt radikalizmusa tehát nem fellépési modorán, nem tagjainak lelki alkatán és nem taktikai elvein múlik. A modorbéli radikalizmusra nincsen különösebb szüksége, s azt a szükséglethez képest élesítheti vagy tompíthatja. Radikálissá nem ez teszi, hanem társadalmi háttere és politikai végcélja: a ma-gyarságnak a parasztság egészére kiterjedő teljes felszabadítása. Ez pedig Ma-gyarország esetében ma is a kérdések radikális végiggondolását követeli, gyors cselekvést és a múlttal való leszámolni tudást kíván, és az egész társadalom radi-kális, forradalmi változásával jár.

*

A forradalmiság magában foglalja mindazt, amit radikalizmusnak nevezünk, vagyis a következmények kemény levonásának és a történelmi tekintélyekkel való szembefordulásnak a képességét, de mindezen felül jelent még többet is. Jelenti a radikalizmus egy olyan kiterjedését, amely nemcsak szemlél és állást foglal, hanem bele is veti magát a történelem folyamataiba.

A forradalmiság 19. századi lendülete a legújabb időkben némi törést szenvedett. A 19. század első felében uralkodott romantikus forradalmiság ellenhatásképpen már a kommunizmus is nagyon erősen kiemelte forradalmiságának tudományos, rendszeres és keményen célratörő elemeit, s amennyit nyert ilyen módon tudatosságban és gyakorlatiasságban, annyit veszített is félelmek felkeltésével. A forradalmiság eszmeköre azonban az igazi nagy törést a fasizmussal kapta, amely kisajátította a forradalmiság lendületét, eljárás módjait és a tömegekkel való kapcsolatát, azonban ugyanakkor megszakította a forradalmiság ügyének és a haladás ügyének eddig magától értetődő kapcsolatát, s úgy vélte, hogy a forradalmiság erejét megfelelő propagandával bármilyen tetszés szerinti politikai rendszer érdekében mozgósítani lehet.

Ez a felfogás éppen úgy, mint a propaganda mindenhatóságába vetett hit, végsőleg hamis, s hamis volt az a forradalmiság is, amely ilyen feltevésekből megszületett. Mindez azonban alkalmas volt arra, hogy a forradalmiság gondolatát és gyakorlatát a gonosz és tudatos politikai szervezés fegyvertárának, egyik cinikusan felhasználható eszközének tüntesse fel, s ennek megfelelően mindenféle forradalmisággal szemben az eddiginél nagyobb ellenérzést és rémületet keltsen fel.

Döntően fontos, hogy a forradalmiságot ettől a hitelvesztéstől megtisztítsuk, jelentőségét, igazi tartalmát és határait világosan megállapítsuk. Különösen szűksége van erre a parasztpártnak, több okból is. Először azért, mert a parasztpárt egyik fontos szellemi erőforrása a magyar forradalmiság, mindenekelőtt a nagy paraszt- és magyar forradalmak tiszta hagyományainak az ébren tartása. Ez pedig, ha valóságos ébren tartást akarunk, nem merülhet ki egy olyan történelmi szoborrá merevítésben, amely – az ellenforradalomból jól ismert eljárás módjával – a múlt forradalmait dicsőíti, de időszerűségüket és tanulságukat minden lehető módon tagadni igyekszik. Másodszor azért fontos a parasztpárt számára a maga forradalmiságának tisztázása és megerősítése, mert ma nagyon előtérben van a demokráciának egy merőben formatisztelő felfogása, ez pedig semminek a számára nem olyan veszedelmes, mint éppen a parasztpárttól képviselt ügy, a parasztság teljes felszabadulása számára. Végül a parasztpárt az, amely a forradalmiság gondolatának és gyakorlatának ezt a tisztázását a legkönnyebben elvégezheti, mert nincs elkötelezve sem a forradalmiság ellen, sem a forradalmiságnak bármilyen megmerevedett vagy riasztóvá vált módszere mellett.

A forradalmiság mindenekelőtt annak a felismerését jelenti, hogy minden olyan társadalomban, amely hódítók uralma és hódítottak alávetődése útján jött létre – s az északiak kivételével ilyenek az európai társadalmak mind –, a demokráciának, a nép uralmának előfeltétele az, hogy az alávetettek megszabaduljanak a felettük kialakult hatalmi és uralmi szerkezetek társadalmi, s ami talán ennél is fontosabb, lélektani nyomása alól. Meg kell tapasztalniok, hogy az úr és szolga viszonya nem szükségszerű és nem megdönthetetlen, hogy a hódítók uralma és egyáltalán minden társadalmi tekintély nem természetfeletti erőkön, hanem az alávetettek alávetődésén, beleegyezésén nyugszik. Fel kell ismerniök tehát, egyedül rajtuk áll, hogy *passzív* alávetődés helyett aktív közösségi közreműködésen alapuló tekintélyeket emeljenek maguk fölé. Ez a felszabadulás sehol sem történt simán és békességesen, s a felszabaduláshoz mindenütt szükséges volt, hogy a nép valósággal és láthatóan megtapasztalja a királyok és királyi szolgák hatalmának a leáldozását. A nyugati demokráciák bölcsőjénél mind forradalmak állanak, s azok nem voltak sem vértelenek, sem erőszakatlanok.

Nem jelenti ez a forradalmiság azt, hogy a világon mindenféle politikai, gazdasági és társadalmi átalakulásnak szükségképpen forradalminak kell lennie, s csak akkor lehet teljes és alapos, ha vérrel, erőszakkal és a szabályok felrúgásával zajlott le. Különösen nem kell a történelmet mint forradalmak örökös, folyton ismétlődő, véget nem érő sorozatát elképzelni. Csupán az az egy forradalom az elkerülhetetlen és nélkülözhetetlen, amelynek során az emberi méltóság egyszer s mindenkorra való érvénnyel fellázad, és megelégtelve embernek ember felett való uralmát, emberrel szemben való kiszolgáltatottságát, a közösséget birtokba veszi. Ha egyszer egy közösségben ez a forradalom lezajlott, akkor minden egyéb politikai, gazdasági és társadalmi változás létrejöhet többé-kevésbé fokozatos és megrázkódtatás nélküli módon is.

Magyarországról mindezzel kapcsolatban azt kell tudnunk, hogy az ilyen értelemben vett forradalmi átalakulás nincs sem egészen *mögöttünk*, sem egészen *előttünk*. Nem állunk szemben olyan félelmes erejű, Isten kegyelméből való hatalommal, amely történetileg kialakult hatalmi rendszerének és a lelkeken való hatalmának teljes birtokában volna: ezeket a hatalmakat 1848–49, 1918–19 és 1944–45 együttes munkája már megdöntötte. De népünk a maga erejét igazán még nem tapasztalta meg, a történetileg kialakult hatalmaknak és tekintélyeknek való alávetődési készsége teljesen nem szűnt meg, s a maga erejének és szabadságának a tudata még nem alakult ki benne végleg. Nem szűnt meg tehát még annak a szüksége, hogy tovább dolgozzunk a magyarság számára a saját portáján való úrrá létel, forradalmi tapasztalatainak a megszerzésén vagy teljessé tevésén.

*

A forradalmiság helyes felfogásából az következik, hogy az emberi felszabadulás folyamatát fontosabbnak tekintjük a békesség, erőszaktalanság és szabálytisztelet alapelveinél, s ha bármikor olyan helyzet adódik, amikor választani kell a kettő között, akkor tudjuk, hogy a felszabadulásnak még ha nagy megrázkódtatással is járó folyamata az, aminek minden békés módszert, erőszaktalanságot és szabálytiszteletet meg kell előznie. Az *igaz*, hogy az emberek valóságos és *végleges* felszabadulása békés, erőszakatlan és szabálytisztelő módszerek elfogadásában *nyilvánul meg*, de az nem igaz, hogy ezek a módszerek magukban már demokráciát jelentenek. Ezeket a módszereket ugyanis lehet a kész társadalmi tekintélyek vak tiszteletére s a passzív alávetődés készségére is alapozni, ami nem felszabadulásra, hanem a fennálló társadalmi erőtenyezőkre megmerevítésére vezet. Jelenti tehát a forradalmiság minden olyan tömegmozgalom és tömegakció elősegítését is, amelyen keresztül a tömegek a maguk erejét, a múlt tekintélyeinek az esendőségét *valóságosan* megtapasztalhatják.

Nem jelenti azonban a forradalmiság az erőszak módszereinek *önmagáért* való dicsőítését: ezt engedjük át a fasiszmusnak. Azért, mert a valóságos helyzeteket látni nem akaró üres szabálytisztelet a weimari demokrácia sorsára juttathat bármely demokráciát, azért még nem áll az, hogy most már hozzátartozik a demokráciához a szabályok tetszés szerinti felrúgása. Nagyon is nem szabad az embereket hozzászoktatni ahhoz, hogy mindennapi közéleti kérdések fáradtságos megoldása elől *az erőszakra való hivatkozással és az ellenfél riogatásával* térjenek ki, s az erőszakból mindennapi politikai segítőeszközt csináljanak.

Különösen vigyázni kell arra, hogy a tömegmozgalmakat ne kezeljük tetszés szerint elővehető politikai eszközként, hanem csak akkor mozgósítsuk a tömegeket, ha olyan ügyről van szó, amelyet tökéletesen a *magukénak* éreznek, s amelynek sikerében a maguk erejét tapasztalják meg, nem pedig valami megrendezett dolgot. Országos viszonylatban pedig világosan és pontosan körvonalazni kell azokat a helyzeteket, amelyeknek bekövetkezése esetére a forradalmi készenlétet tisztán és töretlen hitellel meg akarjuk őrizni. Magyar vonatkozásban ez körülbelül annak a kimondását jelenti, hogy a demokrácia játékszabályait komolyan vesszük, és nem váltogatjuk tetszés szerint; ha azonban az fenyegetne komolyan, hogy a magyar nép egy sötét pillanatban a demokrácia játékszabályaival Bethlen, Gömbös vagy a Habsburgok világát engedi visszatérni, akkor van helye szabályok mellőzésének, a harcos és öntudatos kisebbség sorompóba lépésének, a tömegindulatok felkeltésének, vagy ahogyan eleink mondták, a *kaszák kiegyenesítésének*.

Jelenti a forradalmiság az eljárásmódra vonatkozó, mindezekben a felismeréseken felül a társadalmi és politikai folyamatok és események *dialektikus felfogására* való képességet. A dialektikus szemlélet sem olyan nehéz valami, mint ahogyan

azt a legtöbb ember képzele. Elsősorban annak a felismerését jelenti, hogy bizonyos mélyen meggyökeresedett, rossz állapotokból nem lehet a fokozatos megjavítás útjára előrehaladni, mert az csak a kérdések elkenésére és a rossznak a megszilárdítására vezet. Hanem ezekben a helyzetekben a meglevő rossznak ellentétes irányú átlendítése a fontos, még annak az árán is, hogy ennek az átlendülésnek elsőre nem kevésbé rosszak a kísérőjelenségei.

Nem azt jelenti ez, hogy a dialektikus szemléletet akár az eseményeknek, akár azok szemléletének valami kötelező és egyetlen lehetőségeként kell tekintenünk. Az, hogy az események dialektikusan fejlődnek-e vagy egyenletesen, és a dialektikus fejlődés kilengései élesek-e vagy enyhék, mindig a kiindulási helyzet adottságain múlik. Fontos csak azt tudni, hogy a dialektikus fejlődés van, és bizonyos esetekben szükségzerű. Különösen éppen az emberi méltóság fellázítása az, amely mélyen begyökeresedett rabszolgai indulatok esetén csakis ilyen *ellentétekben előrehaladó*, dialektikus módon történhetik meg.

Magyarországon ma is sokan vannak, akik pl. a földreform mérlegének az elkészítésénél nem tudnak eltekinteni azoktól a műkincsektől és vagyontárgyaktól, amelyek a kastélyok birtokbavételekor nem egy helyen tönkretétettek. Dialektikus szemléletben azonban felismerhetjük, hogy azoknak, akik olyan állapotba voltak szorítva évszázadokon keresztül, amelyben a műkincs a legjobb esetben takarítási tárgy volt, azoknak a számára nem az a felszabadulás útja, hogy csak úgy egy varázsszóra *átalakuljanak műkincset leporoló szolgálkából műkincset élvező urakká*, hanem az, hogy radikális módon felszámoljanak egy emberhez nem méltó viszonyt.

S nem az a fontos, hogy ezenközben mi történik a műkinccsel, hanem az, hogy mi történik az emberben. Jaj azonban annak a forradalomnak, amely azt hiszi, hogy az embereket nem felszabadulásra, hanem a műtárgyak elpusztítására kell felszólítani *s öncélt csinálni abból, ami csak kísérőjelenség*.

Ezeket a kísérőjelenségeket ki kell bírni, és felettük napirendre kell térni tudni, az azonban nem tartozik a forradalmisághoz, hogy ezeknek örüljünk és ezeket erőltessük. Semmi annyira nem kompromittálja a forradalmiságot, mint az az emberfajta, amely nem az átalakulás végcéljának a közeledtében, hanem a kilengés élességében és kísérőjelenségeiben leli gyönyörűségét. Ez az emberfajta azonban maga is szükségzerű kísérőjelensége minden forradalmi átalakulásnak, s a dialektikus szemlélet többek között ennek az elviselését is jelenti.

A forradalmiság tehát csakúgy, mint a radikalizmus, nem modor és fellépési mód kérdése, hanem *a valósághoz való viszony kérdése*. A parasztság forradalmisága sem abban áll, hogy bizonyos gesztusokat mindenáron és minden helyzetben fel akar venni, hanem abban, hogy látja azt, amit ebből a valóságból ki lehet és ki kell hozni.

A MÁRCIUSI FRONT TÍZ ESZTENDEJE

1947. március 15-én volt tíz éve, hogy a Márciusi Front a magyar közéletben először megjelent, s kilenc évtized távlatából felidézte 1848 szellemét. Minden, amit ez a kilenc évtized magába foglalt: Bach-korszak, kiegyezés, a dzsentrí elhivatalnokoskodása, állonállóság, gazdasági fellendülés, millennium, álfüggetlenségi harcok, kezdődő munkásmozgalmak, vést hozó nemzetiségi politika, háború és háborúvesztés, a történeti Magyarország felosztása, rosszul végződő forradalmak, keresztény-nemzeti kurzus, bethleni konszolidáció és gömbösi reformpolitika – mind együtt hatott abban az irányban, hogy 1848 túlhaladott, más problémák által tárgytalanná tett, nem realizálható valaminek tűnjék fel. A Márciusi Front akkor, mikor rámutatott a magyar paraszti millióknak minden emberi felemelkedéstől és emberi szabadságtól való teljes elzártágára, egyben kifejezője lett annak az országos közhangulatnak, mely a harmincas években néhány esztendőn keresztül újból érezni kezdte, hogy 1848 valami élő, valami aktuális, valami elintézetlen, be nem fejezett, de befejezést kívánó kezdet a magyar történelemben.

Ma, amidőn a Márciusi Front megalakulásának pillanatát egy évtized távlatából idézzük, úgy érezzük, újból kilenc évtizednyi tévelygés esett a Márciusi Front megalakulása óta eltelt egyetlen évtizedre. Területi igények, lelkendező visszacsatolások, Szent István-i gondolat és árnyékában egy végzetes nemzetiségi politika, álreformok, álforradalmak, antiszemitizmus, antibolsevista keresztes hadjárat, német megszállás, deportálások, tömeggyilkosságok, háborúvesztés, ostrom, fegyverszünet, megszállás, a trianoni területi rendelkezések véglegessé válása, csehszlovákiai magyarok deportálása: csupa olyan esemény, mely ismét nehezé teszi sok ember számára, hogy 1848 problémafeltevéseit érvényesnek és aktuálisnak érezze.

Miről volt szó 1848-ban? Ugyanarról, amiről 1918-ban, majd a Márciusi Front megalakulásának napjaiban, a német csizma sarka alatt 1944-ben, és 1945-ben a demokratikus Magyarország alakulásának első hónapjaiban: arról, hogy a közösség, a nemzet ügye egy üggyé tudjon válni, egy üggyé tud-e válni a haladás, a szabadság, a teljes emberi felszabadulás ügyével. Azok a nemzetek szerencsések és boldogok, amelyeknél ez az összekapcsolódás tartóssá és állandóvá

tudott válni, és azok a szerencsétlenek és meghasonlottak, melyeknél a történelem mostohasága és saját erőfeszítésük elégtelensége folytán ez a két ügy egymással szembefordíthatónak mutatkozott. Pontosan ez a szembefordulás volt az, mely a reformkor és a szabadságharc politikai és szellemi gárdáját az 1849-re, majd 1867-re következő évtizedek során szerteszéjjel szórta, és a tévutak szélesre nyílása és az egészséges továbbfejlődés bezárulása az egykor egységes csoportot a politikai siker, érvényesülés, igazolás, helyezkedés, kompromittálódás, félrehúzódság, megzavarodás, meghasonlás, emigráció, börtön, mártírhalál, extravagancia, örület és öngyilkosság lehetőségei között osztotta széjjel. Ha ma felidézzük a Márciusi Front megalakulásának pillanatát, s megemlékszünk arról, hogy a Márciusi Front kiáltványát¹⁰³ Erdei Ferenc, Fėja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre és Veres Péter írta alá, akik mellett erkölcsi aláíró társakként felsorolhatjuk Németh László,¹⁰⁴ Sárközi György¹⁰⁵ és Darvas József neveit, akkor bizonyos megrendüléssel figyelhetünk meg olyan jelenségeket, amelyek kicsiben a 48-as nemzedék szétszóródására emlékeztetnek. Nem azon van a hangsúly, hogy egyes emberek hova lettek, hova kerültek és hol állanak. Az emberek rendszerint pótolhatók, és a régiek helyébe állanak újak. Nem gondolok azokra a támadásokra sem, melyek a Márciusi Frontot és folyóiratait újból meg újból fajelmélettel vagy népi-nemzeti romantikával akarják kompromittálni. A Márciusi Front egészen mindvégig ellenállt azoknak, akik az ő erkölcsi tőkéjét akár a fajvédő propaganda, akár a népi romantika javára akarták kamatoztatni; ellent tudott állani, mert a magyar paraszti milliók állapota olyan mérték volt számára, mely világosan megmutatta mind a fajelméleti nacionalizmus hazugságait, mind a népi romantika haszontalanságát. Az a nyugtalanító, hogy 1945 első felének világos pillanatai után ma már ismét kétségesse válik, hogy a magyarságnak az ügye és a teljes emberi felszabadulás ügye egy ügy, és az is maradhat, és ez a kétség a Márciusi Front irányvonalát őrző csoportokat sem hagyta érintetlenül. E pillanatban az a helyzet, hogy szerte az országban vannak jó magyarok, akiknek mind zavarosabbá válik a demokráciához való viszonyuk, és jó demokraták, akiket egy nyíltan ki nem mondott, de annál érzékenyebben érezhető vélekedés rossz magyarokként tart számon. Életbe vágó, hogy az, amit a Márciusi Front képvisel, ne essék áldozatul ennek a kettészakadásnak, mert ma körülbelül ez az utolsó formula, melynek sem radikalizmusát, sem magyarságát nem vonhatja kétségbe komoly hitellel senki sem. A Márciusi Front az, melynek arra nézve, hogy a magyarság szabad-e vagy sem, igazán biztos mértéke van: a magyar paraszti milliók emberi állapotának foka. Amíg ezen a mértéken mérve

¹⁰³ Utalás a makói találkozón, 1937. október 3-án elfogadott Makói Kiáltványra.

¹⁰⁴ Németh László nem vett részt a Márciusi Frontban.

¹⁰⁵ Sárközi György (1899–1945) költő, író, műfordító, a *Magyarország felfedezése* könyvsorozat és a *Válasz* című folyóirat szerkesztője. Lásd kötetünkben: 31.7. l.j, 36.15. l.j. .

nem üt a teljes emberi szabadság órája, addig azok, akik a Márciusi Front útját követik, nem eshetnek azoknak a magyar hazafiaknak a tévedésébe, akik azt hiszik, hogy Magyarország akkor szabad, ha pusztán politikailag szuverén; de nem eshetnek azoknak a jó demokratáknak a tévedésébe sem, akik azt hiszik, hogy Magyarország akkor már szabad, ha a szabadság szószólói uralmon vannak. Nem azt jelenti mindez, hogy a Márciusi Front mai folytatói eszmeileg egyedüli letéteményesei volnának 1848 örökségének, hanem azt, hogy a most fenyegető zsákutca áttöréséhez van rájuk feltétlenül szükség.

Hiába bizonyítanánk azonban, hogy a Márciusi Front útjának folytatására szükség van, ha ez a szükségesség a valóságos társadalmi erőviszonyokban nem volna megalapozva. Ha csak a dolgok hangulati oldalát néznénk, akkor a mai restaurációs hangulat van olyan erős, mint amilyen az 1919–1920. évi volt, mely hosszú időre lehetetlenné tette radikalizmus és magyarság ügyének sikeres egybekapcsolását. A különbség azonban az, hogy 1918–1919-ben semmi sem történt, ami visszacsinálható ne lett volna, most azonban közbeesik egy döntő fontosságú dátum, 1945, a felszabadulás és a földreform esztendeje. A hangulat elromolhat ezekkel az eseményekkel kapcsolatban, de nem változik meg az a döntő politikai és társadalmi fordulat, melyet ezektől keltezhetünk: a magyar feudális világ erejének a megtörése. Az a felszabadulás, ami ennek révén a magyar paraszti milliók előtt mint reális lehetőség megnyílt, még ha pillanatnyilag nem is mindig és nem is mind akarnak élni vele, döntően más helyzetbe hozza minden tennivalónkat. A magyar politikában ma nem arról van szó, hogy akár elvileg szembeállított eszmék és világnézetek között ingadozzunk, és ha netán úgy találjuk, hogy hamisan vannak szembeállítva, akkor tetszés szerint válasszunk egy harmadik, helyesnek vélt irányt. Hanem arról van szó, hogy van előttünk egy reális lehetőség, amit ki *kell* tölteni mind szélesebb körű, mind radikálisabb, mind teljesebb felszabadulással. Gyakorolhatunk a kezdő demokratikus kormányzás mindenféle megnyilvánulásai felett olyan kemény kritikát, amilyent akarunk, de legyünk vele tisztában, és ne hagyjunk kétséget afelől, hogy nem valami ellenfelszabadulásra készülünk, ami, akár akarjuk, akár nem, szükségképpen restaurációvá válnék, hanem a már megkezdődött felszabadulást akarjuk teljessé tenni: lefaragni a felszabadító akciókból mindazt, ami termékeny erőket begubódzásra készítet, nem engedni a felszabadulást lezárt eseménynek tekinteni, melyet szabad volna már pózba merevedve ünnepelni, hanem nem nyugodni addig, amíg a politikai tudatosításnak, nevelésnek és szervezésnek egy olyan munkája meg nem indult, melynek eredményeképpen minden esztendőben valósággal felszabadul és felszabadulásuk valóságos tudatára jutó új meg új tömegek s közöttük a magyar parasztság tömegei veszik birtokba a megnyílt lehetőségeket, s építik a maguk eleven önkormányzatát, spontán szervezeteit és szabad életét.

Itt kell folytatni a Márciusi Front útját, és ez a folytatás nem egészen reménytelen. A 48-as nemzedék szétszóródásának analógiája riasztó kép, mellyel szembe kell néznünk, de csak azért, hogy felismerjük, hogy a hasonlóság sem nem teljes, sem nem végleges. A Márciusi Frontot alkotó csoport ma is megvan, megvan a maga politikai formája, megvannak a szellemi megnyilatkozásai, ha mégannyi nehézség, ellentét és összehangolatlanság gyötri mindegyiket külön-külön és együttvéve. És nem végleges a hasonlóság, mert ma nemcsak a szükségessége, hanem az útja és lehetősége is megvan annak, hogy 1848 tiszta kérdésfeltevései érvényesek és aktuálisak maradjanak, és a maguk válaszát meg is kapják.

1947

A MAGYAR TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉS AZ 1945. ÉVI VÁLTOZÁS ÉRTELME

Nehézségek a felszabadulás értékelésénél

1945 óta Magyarország felelős szellemi és politikai vezetői nem szüntek meg méltatni a német uralom alól való felszabadulásunk történeti jelentőségét. A közvélemény túlnyomó része valóban tudja is azt, hogy mindannak a nyomorúságnak, mely háborúba lépésünk óta reánk szakadt, végső okozói a németek és azok a magyarok, akik az ország ügyét az ő szekerükhöz kötötték. Nyílt titok azonban, hogy a német uralom alóli felszabadulás történeti pillanatának magának a méltatása mögött nem áll világosan egyetértő közvélemény, hanem egy többfelé szakadt és többfelé megzavart közvélemény. Ez bizonyos fokig természetes is, más részben pedig nem természetes ugyan, de megmagyarázható. Természetesen nem értékeli ezt a fordulatot a fasizmus különféle változatainak öntudatos hívei; természetesen nem értékeli mindazok az ókonzervatívok, akiknek a számára demokrácia, kommunizmus és fasizmus mind csak a csöcselék felkelésének különféle válfajai; nem értékeli továbbá mindazok a demokraták, akik demokrácia alatt csak a kapitalista termelési rendet biztosító gazdasági és vállalkozói szabadság teljes és elvszerű meglétét hajlandók érteni; nem értékeli azok a demokraták sem, akik csak a teljesen konszolidált, szigorúan jogszerű és szabálytisztelő demokrácia megszilárdulásától számítják a demokrácia kezdetét. Mindezek világnézeti tudatossággal fordulnak szembe az 1945. évi fordulat különböző tartalmaival. Sokan vannak azután, és pedig nemcsak középosztálybeliek, hanem széles kispolgári, paraszti és nem öntudatos proletár rétegek is, akiknek az emlékezetében egyik oldalról a bombázások s a nyilas idők okozta nyomorúság, a másik oldalról az országnak hadszíntérré válása, a háborús események és a megszállás a nyomorúságnak egyetlen összefüggő láncolataként él, amelyen belül a németek kitakarodása és a velük összekapcsolódott magyar államhatalmi gépezet összeomlása nem jelent olyan választóvonalat, melynél valami rossz lezárult, s valami jó kezdődött volna. Különösen azoknál van ez így, akik a németek kitakarodásával nem szabadultak fel közvetlenül személyük ellen irányuló vagy személyüket érintő elnyomás alól vagy üldözés alól, vagy nem látták kézzelfogható előnyét a felszabadulásnak. Ezt elegendően megmagyarázza az ország politikai fejlődésének a megelőző zsákutcája: a hosszú ellenforradalmi kormányzás és nevelés súlyosan megzavarta az ország politikai

értékítéleteit; a területi sérelmek miatt csak hiányosan működött a hitlerizmussal szemben való emberi és nemzeti visszahatás; ez lehetségessé tett egy olyan politikát, mely az országot a német politika járszalagjára kötötte anélkül, hogy a közvetlen náci uralom szörnyűségeit az ország többsége megtapasztalhatta volna; mikor kiderült, hogy ez a politika katasztrófára vezet, az ország egészben úgy reagált, hogy teljes passzivitásban fogadta a területén összecsapó világerőket, és bizonyos részben csak a németek kitakarodása után érlelődtek meg számára a háborúba lépés, a csatlósállapot és a háborúvesztés következményei. Mindez együttvéve, súlyosbítva mindazzal, amit a megszállás egy ország számára jelent, meglehetősen megmagyarázza azt, hogy nemcsak tudatosan antidemokratikus elemek számítják az időt „a felszabadulás” helyett szívesebben „az ostrom”-tól, hanem a demokrácia mellett őszintén szint valló emberek is félszegül és fonákul érzik magukat, ha a felszabadulás méltatásáról van szó. Különösen nehézé válik ez a méltatás, ha olyanokkal szemben, olyan hallgatóság előtt kerül rá sor, mely a felszabadulás tényeivel szemben ellenséges, gyanakvó vagy kiábrándult beállítású, s megnyeréséhez vagy megmozdításához közönséges vezércikk-szólamoknál több volna szükséges.

Nem kevésbé súlyos, sőt talán az eddig említetteknél súlyosabb tünet az a beállítás, mely nagyon is tudja, hogy a németek kitakarodása jelentős fordulat volt, de ezt a fordulatot egyszerűen besorolja a szabályos időközben ismétlődő politikai fordulatok közé, melyeknek az a szabályuk, hogy előbb bejelentik egy új világ kezdetét, azután az eddigi hatalmasokat börtönbe zárják, az eddigi üldözötteket hatalomra juttatják, főhivatalnokoktól kezdve egészen a házmesterekig valamilyen formában mindenkit leigazoltatnak, s ennek eredményeképpen lehetőleg minél több embert kimozdítanak helyükből és egzisztenciájukból, hogy másokat juttassanak a helyükbe. E szerint a beállítás szerint ezeknek a fordulatoknak a sorozata elkezdődött valamikor 1918 őszén az októberi forradalommal, folytatódott 1919 tavaszán a proletárforradalommal, majd meglehetősen nagy átfordulással 1919 őszén a fehér ellenforradalommal; azután hosszabb konszolidáció következett, de a harmincas évek közepétől kezdve ismét elkezdtek az ország államférfiai két-három évenként többé-kevésbé csodálatos forradalmakat bejelenteni; a negyvenes években miniszterelnökönként változtak az erősen németbarát és a németektől távolodni igyekvő kormányzatok; különösen pedig az 1944. március 19-i és az 1944. október 15-i katasztrófák jelentek meg bizonyos szemszögből úgy, mint addig „üldözött” elemeknek az uralomra jutása. Ebbe a sorozatba illeszkedik bele sok ember számára az 1945. évi fordulat, mint egy azok közül a fordulatok közül, amely hatalmasokat börtönbe és börtönviselteket hatalomhoz juttat – egészen a következő fordulatig. Ez a következő fordulatokra való beállítottság nem szorítkozik reakciós körökre, akik ilyen fordulatot remélnek, hanem kiterjed demokratákra is, akik ilyen fordulatoktól félnek: az egész inkább az idegekben gyökerezik, mint

a politikai álláspontban, s így olyanokat is érint, akik az eszükkel alig érzik valószínűnek, hogy az 1945. évi fordulathoz hasonló teljes fordulat bekövetkezheessen. A hangsúly ennek megfelelően nem annyira a fordulat politikai tartalmán van, hanem sokkal inkább a politikai fordulatok közepette való *egyéni* eligazodni nem tudás vagy rossz helyezkedés különféle következményein, számonkérésen, új igazoláson, állásvesztésen, becukáson, akasztáson. Ez az egész közérzés valóságos és jól megalapozott tapasztalatokon nyugszik, azokon a tapasztalatokon, melyeket az utóbbi évtizedekben teljességgel megromlott és lezüllött magyar közélet és magyar sajtó nyújt a szemlélőnek: a hatalmaskodásnak, a frázisoknak és közügy címen személyes ügyek intézésének az ismétlődő, közös látványán. Külön s ezúttal részletesen meg nem válaszolható kérdés az, hogyan terjedt és terjedhetett ki a magyar közösségi élet egyetemes lezüllése oly mértékben a magyar demokrácia első nagyobb lélegzetű kísérletére is. Fontos annyi, hogy mindez egy csomó szemlélő számára az 1945. évi fordulatot is minden további nélkül besorozza a többi közé, mely után változatlan rezignációval várhatunk a következőre.

Mindebben nem az a tragikus, hogy ez a szemlélet a világpolitika állását jól, kevésbé jól vagy rosszul ítéli-e meg. 1941-ben vagy 1944-ben sem az volt a tragikus, hogy a magyar közélet vezetői a németek győzelmi esélyeit rosszul ítélték meg, hanem az, hogy a magyarság történeti érdekeiről, a magyar fejlődés zsákutcáiról, belső szükségleteiről és kitörési lehetőségeiről nem voltak jól működő ösztöneik. Mert ha lettek volna, akkor nem szolgáltatták volna ki az országot a németeknek akkor sem, ha történetesen a németek valóban a világhatalom felé haladtak volna. Hasonlóképpen most is, ha a magyar közélet ösztönei egészségesen működnének, akkor a baloldali radikalizmussal legélesebben szemben álló erők sem akarnák visszacsinálni 1945-öt, tekintet nélkül arra, hogy lesz-e harmadik világháború vagy nem, és ilyen érdekszféra leszünk, vagy amolyan. Nem vitás, hogy a magyar politikában nagyon sokféle és nagyon éles fordulatok következhetnek még be a legkülönbözőbb irányokban, és senki sem állíthatja, hogy 1945-tel a magyar politikában az éles fordulatok lehetősége bezárult. Életkérdés azonban, hogy az 1945. évi fordulatot ne sorozzuk be egyszerűen ezek közé a fordulatok közé. Hogy ez a besorozás mennyire hamis és félrevezető, csak akkor láthatjuk meg igazán, ha túlmegyünk a fordulat napi politikai tartalmán, és beállítjuk a magyar társadalmi és politikai fejlődés egész történeti folyamatába.

Az európai társadalomfejlődés útja

A magyar társadalmi és politikai fejlődés útját a magyar történetírás két élenjáró kutatójának, az európai társadalomfejlődés belső törvényeit kutató Hajnal István-

nak¹⁰⁶ és a magyar parasztság történetét kutató Szabó Istvánnak¹⁰⁷ az eredményeire támaszkodva abban összegezhetjük, hogy *a magyar társadalmi és politikai fejlődés hazai történelmünk első ötszáz esztendejében együtt haladt a Nyugattal, a 16. század elején azonban megakadt, s azóta egészen a legújabb időkig nem tudta a fejlődés egyenes útját megtalálni.*

Mi az a nyugati értelmű társadalomfejlődés, amiből társadalmi, technikai és politikai téren egész mai civilizációnk megszületett? Ennek a nyugati fejlődésnek a társadalmi alapjai a népvándorlás utáni zűrzavaros időkben alakultak ki, és körülbelül a 10–11. századra szilárdultak meg, először abban a formában, amit nyugat-európai hűbériségként ismerünk. Ebben a hűbériségben nem az volt a legfontosabb, amit leginkább szoktak tudni róla, hogy ti. a vezérnek és fegyveres kíséretének személyes kapcsolatán, kölcsönös hűségén alapult. Ez az egészen inkább csak a germán, törzsi oldala. A döntő az volt, hogy a hűbériség klasszikus berendezésében a társadalom minden tagjának életét személyes, emberi közvetlenséggel kialakított kapcsolatok szabták meg, nem pedig központosított uralmak vagy uniformizált jogintézmények. Ez a rendszer az egymást egyensúlyban tartó társadalomszervezeti viszonyoknak a végtelen sokaságán épült, melyek mindinkább feloldották, személyivé és közvetlenné tették a teljes és egyoldalú kiszolgáltatottságnak az ókori, bizánci és közel-keleti társadalmakra oly jellemző viszonyla-

¹⁰⁶ Hajnal István (1892–1957) történész, egyetemi tanár. Budapesten Marczali Henrik és Fejérfataky László, Lipcsében Karl Lamprecht és Wilhelm Wundt tanítványa. A világháborúban két évig katona volt Galíciában és Erdélyben. A Nemzeti Múzeum, az Országos Levéltár, majd az Esterházy hercegi hűbizomány levéltárosa. 1921-ben habilitált, 1928-ban az MTA levelező tagja. 1930-tól nyugdíjazásáig, 1950-ig a budapesti egyetem egyetemes történeti tanszékének tanára. 1939-től 1949-ig az MTA rendes tagja. 1944-től 1947-ig az egyetem bölcsészkarának dékánja. Alapvető írás- és technikátörténeti, valamint értelmiségtipológiai tanulmányokat publikál. Könyvei: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából* (1921), *A Kossuth-emigráció Törökországban* (Forráskiadás, tanulmány, 1927), *Esterházy Miklós lemondása* (1929), *Esterházy Miklós nádor iratai* (Forráskiadás, 1930), *Az újkor története* (1936), *A Batthyány kormány külpolitikája* (1957). Értelmezés: Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája* (Új Mandátum, Budapest, 1996).

¹⁰⁷ Szabó István (1898–1969) agrártörténész, egyetemi tanár, 1949-ig az MTA tagja. Oklevelét a Debreceni Tudományegyetem Jogi és Bölcsészettudományi Karán szerezte, 1923-tól az egyetem történelmi intézetének tanársegéde. 1928-tól 1943-ig a Magyar Országos Levéltár munkatársa. 1941-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen A magyar történelem a 14–15. században témakörben habilitált. 1942-től 1960-ig, nyugdíjazásáig a debreceni egyetem középkori magyar történeti tanszékének vezetője. Tudományos érdeklődésének középpontjában a jobbágyság és a parasztság kérdései álltak. Ő kezdeményezte a parasztság kapitalizmus kori történetének kutatását és feldolgozását. Alapvető jelentőségűek agrártörténeti, településtörténeti és történeti demográfiai tárgyú tanulmányai. Iskolát teremtett a magyar agrártörténet-írásban. Fő művei: *Ugocsa megye* (1937); *A magyar parasztság története* (1940); *A jobbágy birtoklása és az örökös jobbágyság korában* (1940); *A magyarság életrajza* (1941); *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* (1948); *A szabadságharc fővárosa – Debrecen, 1949 január május* (1948); *Magyarország népessége az 1330. és 1526. évek között* (1963) *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Tanulmányok I–II. k.* (1965); *A falurendszer kialakulása Magyarországon* (1966), szerkesztés és bev. tanulmány; *A középkori magyar falu* (1969); *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig* (1975); *Jobbágyság – parasztság. Értekezések a magyar parasztság történetéből* (1976).

taít. Természetesen nem ismerte ez a rendszer a szabadságnak és egyenlőségnek nagy összefogó intézményeit sem, hanem kis körökben megvalósuló, biztosított és kölcsönös személyes szolgáltatásoknak, kötelezettségeknek, jogoknak és szabadságoknak a sokaságában élt, melyekben nem egy-egy uniformizált társadalmi rend vagy osztály tagjaiként, hanem személyükkel, családjukkal, munkájukkal, szakmájukkal, birtokukkal tartoztak bele az emberek. Az alávetettségnek, szolidaritásnak, érdekvédelemnek a legkülönbözőbb kapcsolatai támadtak így, melyek szívósan el-lenállottak azoknak a brutálisan célszerű módszereknek, melyeket a hatalom koncentrációjára és az emberek kiszolgáltatottságára épülő társadalmi és politikai erők szoktak alkalmazni. Ebből következett az is, hogy a szorosan vett nyugat-európai területen az a fajta jobbágyság, amit mi annak ismerünk, nagyjából már régebben megszűnt, és előbb különféle szolgáltatásokkal tartozó, de földjéről ki nem mozgatható paraszttá, később pedig szabad és szakszerű földművelővé alakult át. Ugyanazt jelentette a kézművesek céhszerű szerveződése: személyi kapcsolaton és szakszerű elmélyedésen alapuló munkaszervezetet. Ezt koronázta be a 11. századtól kezdve a Franciaországból kiinduló és egész Európában elterjedő korai európai írásbeliség, mely egy egyházi eredetű, de hamarosan nagymértékben elvilágiasodó értelmiségi igazgatási réteg kifejlődésére vezetett, amelynek az volt a szerepe, hogy a legkülönbözőbb és esetleg egyáltalában nem a leghatalmasabb társadalmi szervezetek szolgáltatában írásbelivé tegye, oklevelek formájában feldolgozza és racionalizálja a szolgáltatásoknak, szabadságoknak és kötelezettségeknek ezt az egész bonyolult hálózatát. Ez a gazdagon tagolt, földjéhez, munkájához, szakmájához, szabadságához erősen hozzákapcsolódó társadalom eredményesen szembe tudott fordulni a hatalomkoncentrációnak, az egyoldalú alávetésnek a kísérleteivel, és pedig mindenekelőtt azokkal, melyek a nagy hűbérurak, a földesúri nagybirtokok oldalairól indultak el. Ebben a küzdelemben Nyugat-Európában a királyi hatalom a szabadságaikat biztosítani akaró polgári, kézműves, paraszti és értelmiségi rétegek mellett állott, s ez az összeműködés törte meg Nyugat-Európában a feudális hűbérúri és földesúri hatalmat. Ennek az eredményeképpen alakult ki a modern állam, amely Nyugat-Európában még abszolutisztikus formájában sem arra irányult, hogy ezeket a kis közösségeket megtörje, hanem elsősorban a nagy hűbérurak elvett hatalmait összegezte központi hatalommá, míg a céhek, városok, testületek s más társadalmi szervezetek változatos világát inkább csak együvé adminisztrálta, mintsem megszüntette. A legmodernebb társadalomfejlődés, a francia forradalom és vele párhuzamos alakulások során azután bekövetkezett az ideje annak, hogy ez a sokféle, kisszerű, de biztosított szabadságokkal élő s erre ránevelt társadalom nekikezdett ezeknek a kisszerű korlátoknak a lebontásához és egyetemes érvényű, egyenlő emberi szabadsággá való összegezéséhez. Ebben a perspektívában a modern szocializmus nem jelent mást, mint ennek a folyamatnak a to-

vábbi korrigálását és teljessé tételét: azoknak a társadalmi rétegeknek, elsősorban bér munkásoknak a szabadság igényét, akik a középkori szűk, de biztosított keretek lebontásával nem az egyetemes szabadság javaihoz jutottak, hanem a modern kapitalizmusnak egyoldalú kiszolgáltatottságot jelentő s éppen ezért elviselhetetlen feltételei közé.

A kelet-európai társadalomfejlődés zsákutcája

A társadalomfejlődésnek ez a szabadság kis köreire felépített és a szabadság felé haladó jellege a középkorban és újkorban nyugatról keletre haladva csökken. Északon az Elba vonalát szokták döntő határvonalnak venni, ameddig a nyugati értelemben vett hűbériség elterjedt, azon túl pedig a szlávokat leigázó német rablólovagok merőben gyarmati jellegű, egyoldalú kiszolgáltatottságot megvalósító, kasztszerűen elválasztott úri rendre és uniformizáltan kiszolgáltatott jobbágyságra épült uralma kezdődött.¹⁰⁸ Délebbre azonban nem volt ilyen éles az átmenet, Ausztria, Csehország, Magyarország, Lengyelország egyaránt mutatnak társadalomfejlődésükben nyugatias és kevésbé nyugatias vonásokat. A keleti kereszténység területén is fel-felbukkantak olyan belső erők vagy külső hatások, melyek az egyoldalú alávetés, kiszolgáltatottság és kizsákmányolás tényeivel szembefordultak, azonban a keleti kereszténység megmerevedése s az államhoz való másféle viszonya, valamint az egészen rideg alávetésen alapuló török-tatár katonai szervezetek hatása ezeket az erőfeszítéseket hamar megakasztotta. A középkor végétől s az újkor elejétől kezdve egész Kelet-Európában kialakult az a világ, mely a kasztszerűen zárt földesúri nemességből, ridegen uniformizált, a földesúri önkénynek egyoldalúan kiszolgáltatott kelet-európai jobbágyságból, ezzel párhuzamosan szűk körre szorított, politikai öntudatra nem ébredő polgárságból és a hatalommal szemben merőben szolgáló beállítású értelmiségből áll. Míg tehát a nyugati fejlődést a társadalmi erőviszonyok szüntelen mozgása, előrehaladása, a kelet-európai társadalmakat a társadalmi erőviszonyok mozdulatlan megmerevedése jellemezte.

¹⁰⁸ A német lovagrend 1198-ban, a keresztes háborúk idején Palesztinában alakult egyházi szerzetesi intézmény. Tagjai – lovagok, segítő testvérek és papok – szerzetesi fogadalmat tettek, s egyben vállalták, hogy fegyveresen védelmezik a kereszténységet, és ápolják a betegeket. A kórházakban apácákat is foglalkoztattak. A 13. században önálló államot hoztak létre Kelet-Poroszországban és Lengyelország északi részén, a Visztula és Nyeman folyók mentén. Meghódították a Balti-tenger vidékét, a tengeri kereskedelmet ellenőrzésük alatt tartották. 1410-ben a grűnwaldi csatában súlyos vereséget szenvedtek az egyesült lengyel és litván seregektől. 1525-ben Hohenzollern Albrecht nagymester áttért a protestáns hitre, kisajátította a rend birtokát, és Kelet-Poroszországot örökletes hercegséggé alakította át. Ezzel megszűnt önálló államuk. 1809-ben Napóleon a lovagrendet feloszlatta és birtokait visszaadta az egyes országoknak.

Németország az Elbától nyugatra egészben a nyugatias társadalomfejlődés területéhez tartozott, de felső politikai struktúrája itt is megmerevedett; a nagy hűbérurakból kinőtt területi fejedelemségekkel szemben a központi hatalom és polgárság alulmaradtak, s így a társadalomra egy túlméretezett és túlélő arisztokratikus felső építmény nehezedett rá, ami nemcsak a német politikai fejlődést akasztotta később meg, hanem a nyugati mozgalmak zavartalan keletre áramlásának is az útjában állott. Ezért van az, hogy a három Nyugathoz csatlakozott kelet-európai ország, Csehország, Magyarország és Lengyelország egész történelme egy kétségbeesett erőfeszítés a Nyugathoz való kapcsolatok megszilárdítására és a közjük és az igazi Nyugat közé ékelődött félnyugati Németország politikai és társadalmi hatásának a kiküszöbölésére. Végül is a kelet felé való átmeneti területen némi ingadozás után Ausztria és Csehország egészben a nyugati, Magyarország, Lengyelország és Poroszország egészben a keleti társadalomfejlődés útjára léptek.

A magyar társadalomfejlődés a 16. századig

A kelet-európai társadalomfejlődés zsákutcájába beszorult országok közül pontosan Magyarország volt az, amelynél a legtöbb lehetőség volt együtt egy szerencsésebb fejlődés irányában. A magyar történelemnek a kereszténység felvétele után eltelt ötszáz esztendeje azt mutatta, hogy Magyarország társadalmi és politikai fejlődése bekapcsolódik és benn marad a szabadság kibontakozásának abban a folyamatában, mely a nyugati fejlődést jellemezte, és később a modern civilizáció és társadalmi mozgalmak középpontjává tette.¹⁰⁹ A magyar történelem első századait a társadalmi csoportoknak és helyzeteknek a semmilyen irányban meg nem merevedett folyékony változatossága jellemzi, kezdve a szabad nemzetiségeken, folytatva a királlyal, az egyházi nagyurakkal és a földesurakkal a legkülönbözőbb szolgáltatási viszonylatban levő társadalmi rétegek sokaságán s végezve a szolgáló állapot különböző formáin, melyek hamarosan kinőnek a kölcsönösség nélküli, egyoldalú kiszolgáltatottság, a rabszolgaság helyzeteiből. A 12. századtól kezdve, a nyugat-európai fejlődést szorosan nyomon követve, megkezdődik Magyarországon az írásbeliség térhódítása, az okiratok elterjedése, melyek egy sokféleképpen tagolt, közeli, személyes, egyenlőtlen, de kölcsönös jellegű kapcsolatokban élő társadalom viszonyait rögzítik le, egy olyan társadalomét, mely egyszerűbb szövegekben, vidékies jelleggel ugyan, de azért a nyugati fejlődés fontosabb indulási

¹⁰⁹ Géza magyar fejedelem 973-ban küldött békéköveteket I. Ottó német-római császárhoz (aki 936-tól 973-ig uralkodott, 962-ben koronázták császárrá), s egyúttal megnyitotta az ország kapuit a nyugati egyház térítő papjai előtt. Egész családjával együtt maga is felvette a kereszténységet. A katolikus egyházat I. István király építette ki az országban.

lehetőségeit magában hordja. A 13. század végétől kezdve szabadokból és királyi szolgákból kialakul az a nagyszámú réteg, amelyet köznemességnek hívnak, ez azonban ekkor még csak a nagyobb szabadság irányában való tömeges társadalmi fejlődésnek a hordozója, s csak a következő, akadozó fejlődésű századokban szorul bele abba a helyzetbe, hogy a maga szabadságait a főnemességekkel való szolidaritásában s a jobbágysággal szemben kérésse. A 14. századtól hatalmas virágzásnak indul s mindinkább megerősödik és meggazdagodik a városi polgárság, mely a 15. században immár országos tényezővé válik. A 14–15. század nagy királyainak politikája a legteljesebb és legtudatosabb módon halad párhuzamosan a kortárs francia királyok politikájával, akik ugyancsak a polgársággal szövetségbe indulnak neki a nagy hűbéri és földesúri hatalom megtörésének. Ugyanakkor indul meg a paraszti mezővárosok fejlődése, vagyis az a folyamat, amelynek során a parasztságnak tekintélyes része földműves foglalkozású, de városi szabadságokkal élő kerektekbe és települési helyekbe tódul, úgyannyira, hogy a mezővárosok számát az akkori Magyarországon nyolc-kilencszázra teszik, ami a mai Magyarország területén körülbelül három-négyszáz parasztvárost vagy paraszti városkát jelent.

Ez az egész fejlődés a 15. században kerül válságba, amikor a főnemesség óriási erőfeszítést tesz, hogy a központi hatalomnak fölébe kerekedjék, s ugyanakkor megjelenik egy bizonyos – még nem egyetemes, de később azzá váló – érdekkapcsolat a főnemesség és köznemesség között a tekintetben, hogy a polgárság és parasztság ne szabaduljon fel túl nagy tömegben, a parasztság ne tódulhasson a mezővárosokba, és a szabad királyi városok száma ne szaporodjék. Ez a válság robban ki a Budai Nagy Antal-féle erdélyi parasztlázadásban.¹¹⁰

A szabad fejlődés erői Mátyás politikájával lépnek utoljára teljes erővel csatasorba, olyan erővel, mely körülbelül magában foglalta legalább olyan mértékű Nyugathoz való kapcsolódásnak a lehetőségét, amilyent Csehország meg tudott valósítani. Mátyás politikája a köznemességet szembefordította a főnemességgel, a polgárságra támaszkodott a földesúri hatalommal szemben, és a parasztságot védte minden irányból jövő elnyomástól. Egészében tehát ez a politika egy széles alapú, a nagyobb szabadság felé törő erőket összefogó érdekközösséget teremthetett volna a földesúri nagybirtok politikai hatalmi törekvéseivel szemben.

¹¹⁰ A Budai Nagy Antal-féle erdélyi parasztlázadás (1437–1438) az első nagyarányú parasztfelkelés Magyarországon. Közvetlen előzménye az volt, hogy Lépes György erdélyi püspök a tizedet a kisnemességtől és az ortodox vallású román parasztoktól is be akarta szedni. A mozgalom Erdély északi fele mellett a Tiszántúl egyes megyéire is áttért. A parasztsereg 1437. július elején Désnél fegyveres győzelmet aratott a nemesi hadakon. Az első kolozsmonostori egyezményben ennek hatására a nemesség számos engedményt tett: többek között eltörölték a kilencedet, meghatározták a Lépes György erdélyi püspöknek fizetendő tized összegét, s biztosították a jobbágyság szabad költözködési jogát. Az erdélyi három rend: a magyar nemesség, a székelyek és a szászok szövetségre léptek egymással, s közös erővel – hosszas harcok után – leverték a parasztfelkelést.

Mínthogy ez az érdekközösség végül is tartósan nem jött létre, mert a mátyási politikának nem lett folytatása, így lett pusztá anekdota és néphagyomány azokból a királyi gesztusokból, melyek a maguk idejében egy tudatos politika szerves összefüggésébe tartoztak bele.¹¹¹

A magyar társadalomfejlődés zsakutcája

A katasztrófa Mátyás halálával¹¹² s a nagybirtokos főnemesség végleges nyeregbe kerülésével kezdődik, a Dózsa-forradalommal fokozódik, és a mohácsi vésszel s az ebből kinőtt Habsburg-királysággal pecsételődik meg.¹¹³

A Dózsa-forradalmat egy későbbi, hierarchikussá merevedett társadalomnak a történetírása szívesen állította be úgy, mint végig keseredett, de komoly társadalmi programmal nem bíró parasztoknak nagyúri ambícióktól fűtött parasztvezérek vezetése alatt folyó, merőben rabszolgázadásszerű véres tömegmozgalmát. Valójában azonban ez a parasztforradalom éppen úgy, mint Mátyás király igazságsága, azért vált értelmetlen epizóddá, mert egy következő, kártékony társadalmi fejlődés folytán nem lett folytatása. A Dózsa-féle forradalomban megvoltak mindazok a kísérőjelenségek, amelyek az európai forradalmakat a bennük rejlő tudatos társadalomkritikai erőfeszítésnél fogva a legkorábbi időktől kezdve megkülönböztették a merő rabszolgázadástól. Ott volt a papok és diákok sokasága, akik egy keresztény alaphangú társadalomkritikának, demokratizmusnak és forradalmiságnak akkortájt egész Európában visszhangzó jelszavait népszerűsítették tovább a tömegekben; ott voltak azok a konkrét szabadságok, jogosultságok és szolgáltatási határok, amelyeknek a kiharcolásáért, a helyreállításáért, a biztosításáért a siker komoly reményével lehetett harcolni; ott voltak a szabad városok és mezővárosok formájában valósággal elérhető és megvalósítható polgári és paraszti szabadságoknak a mindenki által ismert példái.¹¹⁴

A Dózsa-forradalom leverése, különösen annak módja, végzetes forduló a magyar történelemben. Nem a leverés pusztá ténye folytán, mert a parasztforradalmakat akkortájt Európában csaknem mindenütt leverték. A nyugati fejlődésű társadalmakban azonban a levert parasztforradalom is a szabadabb

¹¹¹ Vö. *Szemponatok a 15. századi magyar történelemhez, Lancelot de Bohême*. Kötetünkben: 646–671.

¹¹² Mátyás király 1490. április 6-án halt meg Bécsben.

¹¹³ A pozsonyi országgyűlés 1526. december 17-én választotta királlyá I. Ferdinánd Habsburg főherceget és cseh királyt. A Habsburgok azonban csak Szapolyai János halála és Buda eleste után rendezkedtek be az uralmuk alá került nyugat- és észak-magyarországi területeken.

¹¹⁴ Bartha Gábor–Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben* (1973), Szűcs Jenő: Dózsa parasztháborújának ideológiája. *Valóság*, 1972, 11. 12–39.

társadalmi fejlődés irányában hatott tovább. Csehországban és Ausztriában ugyanilyenfajta sikereket könyvelhet el a földesúri hatalom is a 16. században, mégis később a Habsburg uralkodóknak és a fejlődő polgárságnak a szövetsége a nyugatias fejlődés bizonyos elemi feltételeit biztosítani tudta Ausztria és Csehország számára. A Dózsa-forradalom leverése két okból vált következményeiben végzetessé. Az egyik ok az, hogy összeesett és Werbőczy személyén és művén keresztül összekapcsolódott a köznemesség politikai öntudatra ébredésével. Az „una eademque nobilitas” a nemesi kiváltságok egyneműségének elvében nem a főnemesség és köznemesség „demokratikus” egyenlőségén, hanem a parasztsággal szemben való érdekközösségen van a hangsúly.¹¹⁵ Ekkor szilárdult meg az a négyszáz esztendeig szétszakíthatatlannak bizonyult érdekkapcsolat, amely a nagyszámú középnemességnek a kis szabadságát nem a polgárok és parasztok kis szabadságaival együttesen akarta biztosítani, ahogyan az Mátyás politikájának a folytatásából következett volna, hanem a földesurak nagy szabadságaival való azonosulásban.

A másik ok, ami miatt a Dózsa-forradalom leverése végzetes fordulóvá vált, az, hogy a mohácsi vész és a Habsburg-királyság következett utána. Valószínűnek kell tartanunk, hogy Magyarországot a rideg, uniformizált elnyomáson alapuló kelet-európai úr-jobbágy világba végleg ez a fordulat taszította bele: nem annyira a mohácsi csatavesztés maga, hanem az a tény, hogy annak következtében a magyar központi hatalom súlypontja a Habsburgoknak a magyar trónra való emelésével külföldre, Bécsbe került. A nagy kereskedelmi utaknak Magyarországról való elfordulása és a városi polgárság hanyatlása részben következménye, részben súlyosbítója volt az *egész* helyzetnek. Bármilyen furcsán hangzik azt állítani, hogy a magyar társadalmi fejlődést az a tény lökte visszavonhatatlanul a rideg alávetésen alapuló *kelet*-európai társadalmi fejlődés útjára, hogy egy *nyugat*-európai dinasztíát, még hozzá komoly nyugat-európai tradíciókkal bíró dinasztíát tett meg uralkodójának, mégis ez volt a helyzet, és egész természetes, hogy ez volt. A Habsburg-uralom egész ideje alatt a Habsburg uralkodók Magyarországot *külről* kormányozták. Hogy ebben mennyi része volt mély, alkati idegenségüknek, német voltuknak s mennyi a török előretörésnek és az európai politika összefüggéseinek, az ebben a vonatkozásban különösebben nem is érdekes. Annyi lényeges, hogy a Habsburg uralkodók Bécsben és Prágában voltak otthon, és ezekben az országokban jól-rosszul el is végezték azt a feladatot, amely az újkorban a királyi hatalom feladata volt: visszaszorították a főnemességet, támogatták a városi polgárságot, és védték a parasztságot. Magyarország azonban külső védelmi vonal volt számukra, ahol

¹¹⁵ Una eademque nobilitas (latin): egy és ugyanazon nemesség. A megfogalmazást I. (Nagy) Lajos 1351-es kiváltságlevele használta először.

nem intenzív társadalomszervező munkát, hanem merőben katonai és hatalmi politikát folytattak. Ennek megfelelően nem azzal a társadalmi réteggel csináltak egy politikát, amellyel együtt intenzívebb, eredményesebb társadalom- és hatalomszervező munkát lehetett volna végezni és a társadalomnak egészben való gazdagítását és szervezését biztosítani, mint Nyugaton a polgársággal, hanem azzal a réteggel, amely a lehető legkevesebb politikai erőfeszítés, részletmunka és igazgatási gond mellett a lehető legbiztosabb hatalmi és politikai támpont tudott lenni – vagyis a nagybirtokos földesúri réteggel. A dinasztia és a főnemesség egymás közötti küzdelmei sem változtattak ezen a tényen. Ezek a küzdelmek kezdetben a király és a feudális főnemes rendes viszonyához tartoztak, később a főnemesség *bizonyos fokú* megfélemezését jelentették. A dinasztia és a főnemesség társadalompolitikájának a közössége úgysem az aktív célok közössége volt, hanem a kisebb társadalmi erőknek a főnemesi uralom és vezetés számára való átengedését jelentette. Több ízben előfordult, hogy a főnemesi felkelések felvették a nemzeti ellenállás formáit, s valóban ezekbe a ki-kiújuló felkelésekbe és szabadságharcokba mind nagyobb és mind hatalmasabb társadalmi feszítőerő tolul bele, és időnként komoly, biztató aspektusait mutatják a nyugati fejlődés vonalára való visszatérés lehetőségének. Rákóczi Ferenc szabadságharcában egy pillanatig megjelenik vagy inkább csak megcsillan a fejedelem, köznemesség és parasztság közös politikájának az a lehetősége, amely utoljára Mátyás alatt volt valóság. Néhány ízben viszont, először Mária Terézia és II. József idejében, másodszor a Bach-korszakban, harmadszor az 1905. évi darabontkormányzás¹¹⁶ alatt a királyi hatalom próbálja felvenni a parasztság, a tömegek, a demokratikus erők védelmének a nyugatias szerepét a feudális erőkkel szemben. A döntő pillanatokban azonban a Habsburg-hatalomnak és a magyar fő- és közép-nemességnek a harcai valahol szükségképpen holtpontra jutnak: kiderül, hogy a Habsburg királyok Magyarországon, ebben a számukra idegen országban termékeny és alapvető társadalomszervező munkát nem végezhetnek, ugyanakkor kiderül az is, hogy a nagybirtokos földesúri réteg végülis király nélkül nem képes szembenézni az ország bel- és külpolitikai problémáival. Ezekben a kritikus pillanatokban, szatmári békékben és kiegyezésekben mindig újból helyreállítják azt a szolidaritást, mely négyszáz esztendőn keresztül az egész magyar társadalmi és politikai fejlődés alapja és egyben minden bajának okozója volt, az idegen király és a hazai főnemesség érdekközösségét s e mögött a főnemesség és köznemesség érdekközösségét a szabad polgári és paraszti fejlődés rovására. Szemben a mai napig

¹¹⁶ Darabontkormány: az I. Ferenc József által a parlament megkerülésével kinevezett Fejérváry-kormány (1905. június 18.–1906. április 8.) gúnyneve. Darabontoknak nevezték azokat a teremszolgákat, akiket az 1904. november 18-i házszabály-revízió után – a Tisza-kormány utolsó idejében – a parlament elnöksége alkalmazott a rend fenntartására. A Fejérváry-kormányt az ellenzék az erőszak eszközeként tekintette, s ezért ragasztotta rá a darabontkormány gúnynevet.

szüntelenül termékeny mozgásban lévő nyugati társadalomfejlődéssel, a magyar társadalmi rétegek egymás közötti erőviszonyai 1514 óta mozdulatlanul állottak, vagy ha mozdultak, visszafelé, a szabadság összezsugorodása, a nyomorúság elmélyülése irányában mozdultak.

Ezenközben azonban az egész idő alatt szüntelenül élnek s a többé-kevésbé reménytelen feladatnak újból meg újból nekifutnak a szabadabb fejlődés felé igyekvő erők, a köznemességet a főnemességgel szembefordító érdekek, a polgárságnak és kézművességnek a nagyobb szabadság irányában ható erőfeszítései, a parasztság forrongó szabadságvágya s az értelmiségből a meglévő társadalmi hatalmasságokkal szembefordulni tudó vagy próbáló résznek szellemi és társadalmi erőfeszítései. Említettük már a különféle nemzeti felkelésekben feszülő társadalmi erőket. A különféle szabad kerületekben szívós harc folyik a földesúri hatalommal szemben, s az ország nyugati felének furcsa ellentétképpen a török hódoltság az a terület, ahol a mezővárosi, szabad parasztpolgári életforma túléli a súlyos időköt, és megtépázva és megszűkülve ugyan, de mind a mai napig ható eredménnyel meg tudja őrizni ezt a különleges formát a jövő számára.

Mindezeknél hatalmasabb erőfeszítése a nyugati fejlődés fővonalára való visszatérésnek a magyar reformkor. A polgárságból és jobbágyfiakból egy minden eddiginél nagyobb méretű és függetlenebb értelmiségi kultúra körvonalai alakulnak ki, és egy pillanatig úgy látszik, hogy sikerül a köznemesség egy részének, a polgárságnak és egy modern, szabadelvű értelmiségnek az együttműködését és szolidaritását létrehozni az idegen királlyal és nagybirtokos főnemességgel szemben. Közelről nézve persze ez a kísérlet is rengeteg felemásságot és zavart mutat, mindenesetre azonban benne vannak távolabbi lehetőségként egy teljesebb, európai értelmű továbbfejlődésnek a csírái. A szabadságharc leverése ezt a lehetőséget is elvetéli, a nemzetiségek felkelése viszont felidézi a történeti ország felbomlásának a félelmes lehetőségét. Így azután a hatvanhetes kiegyezésben, ezen az új holtpontra az idegen király, a nagybirtokos főnemesség, a maga szűkebb érdekalapjaira visszahúzódnó köznemesség és a megriadt s a hatalommal szemben való lojalitásra visszatérő értelmiség, miután úgy érzik, hogy önmagukban egyikük sem képes a helyzet ura maradni, újból helyreállítják azt a kompromisszumot, amely modernizált formák között, de tökéletesen megmerevített társadalmi erőviszonyok mellett, tovább őrzi az immár több mint háromszáz esztendő óta egyensúlyt. A kiegyezés utáni fejlődés nemhogy javította, hanem még tovább súlyosbította a helyzetet azzal, hogy az elszegényedett köznemesség az igazgatási, értelmiségi feladatkörre húzódott, s ezzel az értelmiségi fejlődést még inkább hozzákötötte egy védekezésben lévő társadalmi hatalmi szervezethez.

Az 1918. évi forradalom újból egy pillanatra összehozni látszik a szabad társadalmi fejlődés irányába előrehaladni képes összes rétegek szolidaritását az összeomlott idegen királysággal és nagybirtokossággal szemben. A történelmi magyar terület szétesése azonban olyan pánikot okoz az erre semmiképpen fel nem készült magyar vezető társadalom köreiből, hogy ebbe a polgári forradalom belebukik, az utána következő proletárforradalom pedig túl szűk alapra helyezkedik, amivel olyan görcsös defenzív mozdulatot vált ki, amelyben újból helyreáll a restaurált nagybirtok és a megriadt középrétegek évszázados szolidaritása. A huszonöt esztendő ellenforradalmi uralom ezen a szolidaritáson épül fel, belső fordulatai és politikai harcai végsőleg akörül folynak, hogy ebben a szolidaritásban hol legyen a súlypont, a feudális nagybirtokon-e, a középosztályon-e vagy pedig azon a torz alakulaton, mely erkölcsi gyökereiktől elszakadt nagyurakból és nagypolgárokból, deklasszált középosztályiakból, romlott kispolgárokból és alja proletárokból összetevődve, fasizmus neve alatt ismeretes. Azon a közkeletű azonosításon, hogy a fasizmus és a konzervatív reakció zavartalan érdekközösségben állanak, lehet vitatkozni. Kétségtelen azonban, hogy a társadalmi erőviszonyoknak az a megmerevedése, mely a magyar társadalom alakulását 1514 óta jellemzi, a huszonöt éves ellenforradalmi kormányzás egész ideje alatt, a Szálasi-uralmat is beleértve, tökéletesen változatlan maradt. Sztójay és Szálasi alatt becsukhattak egy csomó régi úri politikust, és kiengedhettek a börtönből egy csomó szélsőjobbboldalit, akiket ez utóbbiak csuktak be. Ezek a becsukások és kiengedések azonban semmit sem változtattak a magyar társadalom megmerevedett erőviszonyain: paraszt és szolgabíró, szolgabíró és miniszter, úr és proletár gazdasági, társadalmi és emberi viszonylatai lényegükben nem változtak semmit.

Az 1945. évi fordulat értelme

Ha így nézzük mindazt, ami 1945-ben történt, akkor egyszerre világossá válik, hogy az 1945. évi fordulat többet jelent, mint hatalmasoknak börtönbe jutását és börtönviselteknek hatalomra jutását, többet, mint bármi más politikai fordulat, mely a közelmúltban megrázkódtatta vagy akár a közeljövőben megrázkódtathatja a magyar társadalmat. 1945 nem azért felszabadulás, mert zavartalan örömet és boldogságot hozott a magyar társadalom túlnyomó többségének, úgy, ahogyan azt hozott nálunk szerencsésebb népeknek, akik ezt a felszabadulást komoly ellenállással készítették elő, és komoly részvétellel segítették kivívni. Súlyos tehertétel, hogy ezt a felszabadulást nem mi harcoltuk ki magunknak. De mégis felszabadulás, azért, mert *a magyar társadalom mozdulatlanra merevedett társadalmi erőviszonyai 1514 óta most mozdultak meg először, és pedig a nagyobb szabadság irányában.*

Ez az a pillanat, amelytől kezdve újból megnyílt a lehetőség, hogy Magyarország bekapcsolódjék abba a nagy folyamatba, amit a nyugati, társadalmi fejlődésnek nevezünk. Hogy ezt a lehetőséget egy tőlünk keletre lévő hatalomnak, a szovjet hatalomnak a katonai erőfeszítése és megjelenése hozta meg nekünk, abban nincs semmi csodálatos, ha meggondoljuk, hogy az egész szovjet forradalom nem más, mint az összes közbülső kelet-európai népek idevágó erőfeszítéseit sikeresen túlhaladó nagy történelmi vállalkozás az orosz népnek a keleti társadalmi fejlődés zsákutcájából való kihozására.

Az 1945. évi magyar változás legdöntőbb, vissza nem csinálható eredménye a földreform, és jelentős dolog a régi közigazgatásnak különösen vidéken való részbeni összeomlása vagy átalakulása is. A nagybirtok eltűnésével, a vármegye eljelentéktelenedésével, az urak futásával valami olyan tűnt el a magyar társadalom életéből, amely mind a mai napig a legdöntőbb szabályozó tényező volt mindenben, ami az emberi lehetőségeket és emberi szabadságokat elosztotta. Olyan szabályozó tényező, amelynek a hatalmi helyzete négyszáz esztendős mozdulatlansága folytán tökéletesen örökkévalónak tűnt fel a társadalom összes rétegei előtt, és ennek megfelelően azok társadalmi beidegződéseit teljességgel meghatározta. Nem csoda, hogy ma ez az egész társadalom szélütötten kapkod ebben az új helyzetben, és a szabadsággal való élni nem tudásnak, a régi hatalmaskodási és a hatalomgyakorlási formák továbbélésének, a tartós tekintélyek félelemkeltő hiányának, az anarchiában felemelkedett új hatalmi formáktól való félelemnek és a régi, szilárd, kiszámítható és biztonságos elnyomás visszasírásának a leggroteszkebb példáit mutatja.

Bármennyire érthető és megmagyarázható azonban mindez, egyáltalán nem jelenti, hogy bele is lehet nyugodni. Nem elég tudni, hogy 1945 bizonyos eredményeit nem lehet visszacsinálni, mert ennél többre van szükség: arra, hogy a megmozdult társadalmi erőviszonyok továbbmozduljanak, és ne rekedjenek meg újból egy némileg átrendeződött, de nem kevésbé merev társadalmi lépcsőrendszerben. A változás lendületének az a megakadása, melyet most látunk, félelmetesen mutatja a négyszáz éves, alig megszakított mozdulatlansághoz szokott társadalmi erők bátortalanágát és bizonytalanságát. Bizonyos mértékig folyik régi társadalmi tényezők restaurálása is, azonban ez nem volna jelentős dolog, ha nem kísérné két, komolyan riasztó kísérőjelenség. Az egyik az, hogy a társadalomnak valamennyire is biztosított vagy biztosítást kereső rétegeiből nagy tömegekben támad fel a régi, hierarchikusan, rang szerint rendezett világnak a visszakívánása, vagyis közel kerülünk ahhoz, hogy újból helyreálljon a kis kiváltságosoknak a nagy kiváltságosokkal való négyszáz éves érdekkapcsolata egy merev társadalmi rangsor jegyében s az egyetemes és teljes szabadság rovására. A másik riasztó jelenség pedig az, hogy olyan csoportok, melyek az 1945. évi változás haszonélvezői, s kellene,

hogy továbbvivői is legyenek, számos területen, s nemcsak a demokrácia jobbszárnyán, hanem a baloldalon is, hajlandónak mutatkoznak közreműködni egy ilyen új társadalmi megmerevedés kiépítésében. Mindez összekapcsolódik az emberi és a szerzett jogok védelmével, a rend, jog, biztonság ideáljaival. Az ember szabadságának az ideálja valóban követeli tőlünk, hogy szembeforduljunk minden, az embert merő eszköznek néző erőszakos célszerűséggel, akár a hatalmi politika, akár a tőke, akár a technika, akár a társadalmi reform nevében jelentkezik is. De a teljes emberi szabadságnak ugyanez az ideálja követeli tőlünk annak a felismerését, hogy a magyar társadalom adott rossz beidegződései mellett a társadalmi változások téren való megállás *halálos veszedelem*. Az 1945. évi fordulat eredményei nemcsak azt érdemlik meg, hogy felszabadulásként ünnepeljük őket, hanem megkövetelik azt is, hogy meg is védjük és tovább is építsük őket. Semmi sem könnyebb, mint egy szigorú társadalmi rangsorhoz szoktatott társadalomban valamilyen rangsor nevében rendet, jogot és biztonságot teremteni; ez azonban a mozdulatlanság rendje, joga és biztonsága, nem a szabadságé. Megtalálni a *szabadság* rendjét, jogait és biztonságát, a szabadságét, mely nem alázas és nem tekintélytisztelő, hanem zajos, mozgalmas és követelő, ez a demokrácia továbbépítésének az igazi munkája.

1947

ÉRTELMISÉG ÉS SZAKSZERŰSÉG

A mai magyar helyzet

Az értelmiség helyzete a magyar demokrácia indulása óta meglehetősen fél-szegeen alakult. A magyar demokrácia, különösen annak harcos baloldala, a magyar úri középosztályi értelmiséggel mint *társadalmi* csoporttal szemben nagyfokú bizalmatlanságot jelentett be: szemére hányta és hányja a feudalizmus, a reakció s egyáltalán a mindenkori politikai hatalom szolgálalkú kiszolgálását, a reakció és a fasizmus ideológiáinak teljes vagy részleges elfogadását, nacionalizmusának szűk voltát s ugyanakkor az igazi nemzeti érdekek felismerésében való bizonytalanságát, a néppel és a többi dolgozó réteggel való szolidaritásának hiányát és a magyar demokráciával való bizalmatlan vagy ellenséges beállítást. Ennek megfelelően a demokráciának az a programja, hogy az iskoláztatási lehetőségek teljes kiépítése révén parasztok és munkások gyermekeiből új, népi és néppel szolidáris értelmiséget neveljen; ezenfelül is tehetséges parasztokat és munkásokat minél nagyobb számban átképezzen értelmiségi feladatkörök ellátására, s minél szélesebb körben áttörje azokat a korlátokat, melyeket az értelmiségi pályák elérése tekintetében az egyetemi diploma jelentett. Ennek a törekvésnek a jegyében a legkülönbözőbb új intézmények és tanfolyamok létesültek, melyek részben az iskoláztatás rendes útjára való rájutást könnyítik meg, részben ettől teljesen függetlenül adnak több-kevesebb képesítő hatállyal bíró diplomákat. A létszámcsökkentési akció is gyakran állítódott be úgy, vagy tűnt fel úgy, mint aminek legfőbb célja a régi, romlott közalkalmazotti réteg megritkítása s az újak számára való helycsinálás.

Egyidejűleg azonban a demokrácia politikai tényezői, s közöttük a demokrácia legharcosabb baloldala is, állandó és ismétlődő felhívásokkal és biztatásokkal fordulnak az értelmiség, különösen annak szakmailag legkiválóbb műszaki, orvosi, pedagógiai stb. munkásai felé, hogy tegyenek hitet a demokrácia mellett, s vállaljanak részt a demokrácia közéletében és pártjaiban folyó munkából. Mindezek a felhívások versenyt hivatkoznak arra, hogy mi mindent tettek, tesznek és fognak tenni a dolgozó és haladó értelmiség érdekében.

A magyar értelmiség, mint társadalmi csoport, minderre úgy reagál, hogy nagyjából – egy kis, politikailag tudatos és szervezett rész kivételével – megreked a demokráciával, különösen annak baloldalával szemben való bizalmatlanság, megriadtság és ellenségesség állapotában. A magyar demokrácia eddigi megnyilvánulásait és intézkedéseit együttvéve úgy ítéli meg, hogy azok egészben a kommunisták akaratának az érvényesülését jelentik, s végsőleg az *értelmiség*, illetőleg a *nadrágosok*, pontosabban a *középosztály* vagy ami ezzel egyértelmű, az *úriemberek* teljes kiirtására vagy legalábbis nyomorba döntésére és a fizikai munkára való szorítására irányuló tervszerű kommunista akció első szakaszát képezik; a biztatások és kecsegtetések pedig a gyanú eloszlatására szolgáló ravasz taktikához tartoznak. Hasonló alapon adódik a középosztályi eredetű értelmiségi ifjúságnak is egy olyan közhangulata, hogy ha a dolgok így maradnak, akkor nincs sok remény arra, hogy az értelmiségi pályákon előnyös vagy akár csak egyenlő feltételek mellett elhelyezkedhettek.

Mindezek a kérdések a köztudatban szorosan összekapcsolódnak a *szakszerűség* problémájával. Az értelmiségnek mint társadalmi csoportnak a fentiekben leírt riadalma párhuzamosan hat azzal a meghökkenéssel, amit a politikai és párt-szemponatoknak szakkérdésekben való túlnyomó és túlzott érvényesítése minden szakemberben joggal kivált. Valahogy úgy képzelik, hogy a politikai szempont elburjánzása és a szakemberek mellőzése egyugyanazon tudatos politikai célkitűzésnek felel meg, amely a szakképzett, de nem baloldali értelmiségi helyeket minél gyorsabban szakképzetlen, de radikális elemekkel akarja betölteni. Ennek megfelelően viszont a baloldal, főleg a kommunisták, ha a szakszerűség sérelmeit hallják emlegetni, azonnal a reakcióval szemben helyezkednek harci készenletbe, mert úgy tudják, hogy a szakszerűségre való hivatkozás gyakorlatilag a régi úri középosztályi értelmiség önvédelmét vagy régi pozícióinak a visszaszerzését akarja jelenteni.

Ha ezt a sok és összefüggéstelen elképzelést tisztázni akarjuk, akkor a legelső az, hogy a szakszerű, értelmiségi feladatköröket ellátó *társadalmi csoport* kérdését próbáljuk elválasztani magának a *szakszerű feladatkörnek* a kérdéseitől. Ezt az elválasztást mindjárt el is kezdhethetjük azzal a felismeréssel, hogy a ma nálunk folyó vitában a hangsúly nyilvánvalóan nem a szakszerűség kérdésein magán, hanem az értelmiségi funkciót ellátó társadalmi csoport helyzetén van. A szőnyegen levő szembeállításokban jellemző módon sohasem egyik vagy másik szakma belső, szakmai kérdései körül folyik a vita, hanem mindig állások, éspedig értelmiségi állások betöltéséről s embereknek erre vagy arra az állásra való hivatottságáról vagy kvalifikátlanságáról. Nem az érződik az idevágó vitákon, hogy egy olyan társadalom vitázik, mely szenvedélyesen érdeklődik a földművelés, az ipar, a kereskedelem szakmai kérdései s nem kevésbé szenvedélyesen az igazgatás vagy az

értelmiségi alkotás szakmai kérdései iránt, és tudni akarja, hogy ez vagy az az eljárás, tevékenység vagy terv megfelel-e a szóban lévő szakma belső törvényeinek. Hanem egy olyan társadalom vitázik, amelyben emberek, pártok és osztályok között heves pozícióharc folyik, és ebben a pozícióharcban lényeges és döntő *fegyver* egyrészt a szakszerűségre való *hivatkozás*, másrészt az a *gyanakvás*, mely ezt a hivatkozást fogadja. A szakszerűségről pedig eddig úgy tudtuk, hogy pontosan olyan valami, amely a dolgok ilyenfajta szemléletét természeténél fogva nem tűri. Érdemes tehát mélyére nézni, mi a szakszerűség, és mi az a szakszerűség, amiről nálunk szó van.

A magyar értelmiség történeti kialakulása

A szakszerűség a maga legfejlettebb és legtermékenyebb formáiban jellegzetesen európai jelenség. Szakmai elmélyedés, szakmai kifinomodás, szakmai differenciálódás természetesen kialakulhat és ki is alakult a legkülönbözőbb kultúrkörökben. Azonban különlegesen európai teljesítmény a szakmai szempontnak az az egészen nagy méretű *társadalomszervező* jelentősége, amely a földhöz, iparhoz, munkakörhöz való érzelmi és szakszerű ragaszkodásban, a céhrendszer és a nyugat-európai polgárság kialakulásában, a különálló és a hatalommal szemben nem pusztá szolgai viszonyban álló értelmiségi réteg kifejlődésében, legújabban a szakszervezetek gazdasági, társadalmi és politikai szerepében jut kifejezésre. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy széles társadalmi csoportok léteznek és hatalmas társadalmi erők működnek, amelyeknek belső erőviszonyait nem kizárólag, sőt nem is elsősorban születésrendi, hatalmi és vagyoni szempontok szabják meg, hanem döntően, esetleg túlnyomó részben egy szakma belső törvényei s az embernek és munkájának ebből származó rangja.

A modern történettudomány megállapította, hogy ez a fajta elmélyültebb társadalomszervezet, amelyik többek között fejlettebb földművelést és kevésbé rideg úr–jobbágyi viszonyokat is jelentett, nyugatról keletre csökkenő erővel érvényesült, s többek közt Magyarország is egyike volt azoknak az országoknak, amelyben sokáig nagy erővel küzdöttek egymással a szakszerűbb, elmélyültebb és ridegebb, hatalmaskodóbb társadalomszervezeti formák. A 16. századtól kezdve, a földesúri hatalom felülkerekedésével, a Dózsa-forradalom leverésével és a királyi hatalom külföldre kerülésével Magyarország meglehetősen beleszorult a ridegebb keleti társadalomfejlődés formájába, ami a jobbágyi állapot elromlásával, a polgárság elsorvadásával és az önálló értelmiségi réteg fejlődésének az elakadásával járt. Ekkor alakult ki Magyarországon az a werbőczyánus jogi kultúrájú igazgatási értelmiségi réteg, amely valójában a nemesség társadal-

mi-hatalmi szerkezetének volt a merő függvénye, s társadalmi öntudatát elsősorban nem a maga értelmiségi szerepe, hanem nemes volta vagy a nemességgel való kapcsolata adta meg.

Ezzel szemben hátrább szorítva, de megszakítatlan folytonosságban tovább éltek Magyarországon azok az európai értelmű erőfeszítések, melyek az értelmiség nagyobb önállósodása, szakmai öntörvényűségének és szereptudatának a kiépülése irányában dolgoztak, legfőképpen a papok, iskolamesterek és a városi igazgatás körében. A magyar reformkorban a magyar értelmiség két részének, az értelmiségi foglalkozást űző köznemeseknek és a polgár- és jobbágyfiakból lett honorácioroknak¹¹⁷ a széles körben való összeolvadása kezdődött meg. Ez az összeolvadás egészen 1848-ig olyan feltételek mellett folyt, amelyben az értelmiségi öntudat erősebbnek mutatkozott a nemesi öntudatnál. Az egész folyamat oly irányban haladt, hogy magában foglalta azt a reményt és azt a lehetőséget, hogy az egész magyar társadalomnak és vele az értelmiségi szakszerűségnek a fejlődése is ismét reá tud kanyarodni a szabad európai fejlődés útjára. A szabadságharc bukása, a köznemesség és a nemzeti értelmiség legjobbjainak szétszóródása, a nemzeti értelmiség öntudatának és önbizalmának a megtörése ezt az egész folyamatot megakasztották. Amikor a kiegyezés az önálló magyar államvezetést és igazgatást bizonyos körön belül újból lehetségessé tette, akkorára már ez a magában is szűkre szabott lehetőség egy társadalmilag és gazdaságilag defenzívába szorult köznemességet s egy megriadt és a hatalommal kiegyezni kész értelmiségi réteget talált. A köznemesség és a nem nemes honorácior réteg összeolvadása folyt tovább, de ez az összeolvadás immár a nemesi öntudat túlsúlyának a jegyében történt, amit sok más dolgon kívül is a legjobban mutat egy felületinek látszó, de mégis jellemző tünet: az új réteg új neve *úriember*. Különösen nagy és súlyos kihatású lökést adott az ilyen irányú fejlődésnek az, hogy a 19. század utolsó negyedében az elszegényedett köznemesség tömegesen elfoglalta a vármegyei és egyéb hivatalok értelmiségi igazgatási funkcióit. Ezzel azonban nem alakult át saját maga igazgatási értelmiséggé, hanem inkább az egész igazgatási értelmiségi rétegen belül túlsúlyra juttatta a nemesi öntudatot és a társadalmi hatalmi helyzet fenntartására irányuló törekvést az értelmiségi szereptudat felett.

Külsőleg ez kevésbé volt látható, mert az új úri-értelmiségi réteg szelekciója iskolai végzettségen, diplomán alapult: a modern követelmények nem engedték meg, hogy egy értelmiségi szerepet betöltő réteg nyíltan és formailag is születésrendi és társadalmi szelekció alapján válogatódjék ki. Ha azonban már nem lehetett az úri-nemesi kiválogatási szempontot minősítési kellékké tenni, úgy nem

¹¹⁷ Honoráciorok („tisztelőben állók”): a rendi Magyarországon a nem nemesi származású értelmiségiek (ügyvédek, orvosok, mérnökök, egyetemi és főiskolai tanárok, papok) megnevezése. Általában ügyvédek, orvosok, mérnökök, egyetemi és főiskolai tanárok, papok tartoztak ide.

volt más hátra, mint az értelmiségi szelekciót meghatározó iskolarendszert hozzáajlítani, mondhatjuk nyugodtan, hozzákorumpálni a nyíltan fel nem lépő, de a valóságban teljes erőben lévő úri-nemesi társadalmi kiválasztás szükségleteihez. Ennek a törekvésnek a nyomása alatt váltak a magyar iskolatípusok egy-egy társadalmi osztály megfelelőivé, s ezért fejlesztette ki a magyar iskoláztatási rendszer, pontosabban a magyar iskoláztatási gyakorlat azt a két intézményt, amin keresztül egy merőben társadalmi, a szakszerű elmélyedéstől és értelmi képességektől nagyjában független kiválasztás az iskolai kiválasztás formáját vehette fel: a kegyelem érettségi¹¹⁸ és a mezei jogászat¹¹⁹ intézményeit. Ezen a két intézményen keresztül mindenki, aki társadalmi adottságai szerint úriember volt, vagy szilárdul feltette magában, hogy azzá válik, az értelmiségi szerepkörbe és a szakmába való elmélyedés nélkül megszerezhetette azt a formai kelléket, a diplomát, amivel az úriemberek nagyobb részét tápláló értelmiségi munkakörbe bejuthatott. Hogy az egész építmény valóságos értelme és célja mi volt, az klaszszikusan kiderül egy öreg bírósági titkár – kitűnő úriember és annál rosszabb hivatalnok – általam személyesen hallott őszinte kifakadásában: „A fene egye meg azt a parasztot, aki kitalálta, hogy egy úriembernek diplomát kelljen szereznie ahhoz, hogy megélhessen.”

Ez a fajta úriember-értelmiség a társadalom többi szakszerű munkát végző részétől, a szakszerű iparostól, a tanult szakmunkástól, a haladott földművestől teljesen elkülönülve élte a maga életét, ellentétben a nyugat-európai értelmiséggel, mely bármilyen sokféle kapcsolatba lépett is a társadalom hatalmi szerkezetével, nem vesztette el kapcsolatát a társadalom többi szakszerű munkát végző rétegeivel s azok társadalmi fejlődésével és mozgalmaival. Így érte ezt a magyar úriember-értelmiséget óriási megrázkódtatásként az 1919. évi proletárforradalom. Csak egy olyan réteg, amely a munkásság társadalmi fejlődésével és problémáival szemben tökéletes ismeretlenségben élt, volt képes a proletárforradalmat egészen egyszerűen az Isten és haza ellen törő zsidók összeesküvésének felfogni és így megmagyarázni próbálni. Ebből a megrázkódtatásból született meg többek között az ellenforradalom s az a szerep, melyet ebben az ellenforradalomban a magyar értelmiség vitt. Az azonos félelmekben élő polgári elemekkel való összekapcsolódást fejezi ki az úriember új

¹¹⁸ Kegyelem-érettségi vagy hadi-érettségi: az első világháború idején a frontra induló önkéntes vagy behívott diákok fél évvel korábban s könnyített feltételekkel érettségizhettek. Ezt nevezte a korabeli zsargon kegyelem érettséginek. Ez a gyakorlat a húszas évek elején is fennmaradt egy ideig; a hazatért katonák, akik a háború miatt nem fejezhették be középiskolai tanulmányaikat, különböző kedvezményekkel érettségit tehettek.

¹¹⁹ Mezei jogászoknak nevezték azokat a joghallgatókat, akik beiratkoztak ugyan az egyetemre, de az előadásokra – nem lévén kötelező – nem jártak, s csak vizsgakötelezettségüknek tettek eleget. Ennélfogva tudásuk, természetesen, igen fogyatékos volt.

neve: *keresztény középosztály*. Ennek az osztálynak a polgári és értelmiségi, vagyis nyugat-európai vonásaira s az e vonásokban rejlő értékekre azután szívesen hivatkozik az alapszerkezetében ridegen feudális, az úr–jobbágyi viszonyt minden vonalon helyreállító ellenforradalmi kormányzat. A társadalom mind nagyobb mértékű elbürokratizálódását is a keresztény középosztály megerősítésével kapcsolják össze. Ez a folyamat annyira megy, hogy a harmincas-negyvenes években ennek a nagyjából hivatalnoki középosztálynak a kezében vannak gyakorlatilag az összes kulcspozíciók, s a magyar társadalom legnagyobb hatalmassága lehetne, ha volna ehhez *saját* öntudata. Ez azonban nincsen: éppen a társadalmilag legirányadóbb részben, az igazgatási szerepkörben kevésbé kulcspozíciót betöltő értelmiségi szerepkörökben, tanároknál, tanítóknál, orvosi, műszaki, számvevőégi munkakörben érvényesült komoly erővel a szakma rangsora. Sohasem hallottunk arról, hogy bármelyik minisztérium „kiutálta” volna a maga köréből a soron kívül előlépő tudatlan úrifiúkat, pedig egy szakma *szakszerű* értékrendszere és belső öntudata ott kezdődik, ahol ilyenre képes. A magyar társadalom egészében lojális maradt a társadalom igazi nagy rangőrző rétegeihez, ami lehetetlenné tette számára, hogy akár egyes esetben, akár általánosságban szembeforduljon a társadalmat mindenáron konzerváló *nagybirtok* és a társadalmat mindenáron konszolidáló nagytőke hatalmaival.

1944–45-ben ez a réteg újabb megrázkódtatásokon ment keresztül. Először szembekerült azzal a ténnyel, hogy az a társadalmi felfogás, az a kormányzási mód és az a politika, melyet a középosztályi szempontból oly előzékeny ellenforradalom folytatott, teljes és tökéletes csődöt mondott. Azután szembekerült ez az értelmiségi középosztály a nélküle és közreműködése nélkül megszületett új demokrácia születési nehézségeinek az összes tüneteivel és azzal a bizalmatlansággal, melyet előljáróban leírtunk. Védekezésül magasra emelte a szakszerűség elfeledett zászlaját, s felvette az ennek megfelelő új nevet, a *szakszerű értelmiség* nevét.

A magyar értelmiség mai politikai és társadalmi tudata

Az elnevezés síkján tehát immár levetettünk minden úri sallangot; kérdés, hogy ez a valóságban is megtörtént-e. Félő, hogy csak igen kis mértékben. A társadalmi elhelyezkedés síkján szakszerű értelmiség ma is annyi, mint keresztény középosztály, keresztény középosztály annyi, mint úriember, úriember pedig annyi, mint nemesember. Bármennyire is lecsökkent a valóságban ebben a rétegben a nemesi származásúak száma, bármennyire is elproletarizálódott, pontosabban elkispolgáriasodott ez az egész réteg, az a mód, ahogy a maga társadalmi

helyzetét és társadalmi igényeit fölfogja, nem a szakszerű értelmiségé, hanem a kiváltságosoké. Az értelmiségi réteg mai legkeservesebb sérelmei jellegzetesen a helyét vesztett úr sérelmei: a cselédek tiszteletlenek, a házmesterné beszüntette a kezécsókolomot, egyes szakmunkásoknak nagyobb a fizetése, mint a diplomás közalkalmazottnak stb. A nagybirtokos és nagykapitalista jövedelme ellenben nem ilyen mélyen átértett sérelem. Mindez azért lehet így, mert a magyar úri középosztályi értelmiség nem a tanult földművest, a remekelő kézművest, a kiváló szakmunkást érzi legközelebbi rokonának, hanem az úrnak azt a változatos skáláját, amely a vidéki földbirtokon kezdődik, az úri szélhámoson végződik, s magában foglal mindenkit, aki életét és helyét a világban egy végsőleg születésrendi eredetű társadalmi rangra alapozza, nem pedig a maga személyes, szakmai teljesítményére.

Hogy ez így van, azt jól tudja valójában mindenki, urak és úrellenesek egyaránt. Ennek megfelelően mindenki továbbra is azonos értelmű szavakként használja az úriember, a középosztály és az értelmiség kifejezéseit, akár jó, akár rossz értelmet ad is nekik. Ha valaki dicséri a szakszerű értelmiséget, akkor azonnal az úri középosztály könyveli el magának a dicséretet, ha pedig valaki egy rossz szót szól az úri középosztályra, akkor azt az értelmiségi is azonnal magára veszi. Semmi sem jellemzőbb erre, mint az, hogy hogyan reagált ez a réteg egy nyilatkozatra, mely a *középosztály* felszámolásáról beszélt: s utána hetekig egészen természetesen mindenki, beleértve a szakszerűség védelmére felsorakozott vicclapot is,¹²⁰ azt kérdezte, hogy vajon miért akarja az illető az *értelmiséget* kiirtani. Semmi sem árulóbb, mint ez az összetévesztés, mely alig volna elképzelhető akár Franciaországban, akár a Szovjetunióban. Mert ezekben az országokban úriember alatt elsősorban nemest értenének, középosztály alatt elsősorban középvagyonú polgárt, értelmiségi alatt azonban különleges szerepkört betöltő embereket, akiknek akár kiváltságos, akár közepes, akár alacsony az életvitele, helyüket elsősorban az értelmiségi szerepkör határozza meg. Az *úr* hűbéri-rendi jelenség, a *középosztály* kapitalista-osztálytársadalmi jelenség, az *értelmiség* örök emberi szerep. Az úri réteg és a középosztály „felszámolása” természetes és elkerülhetetlen: egy demokratizált iskolarendszer, mely a magas képzést minden rétegű arravalók számára reális lehetőséggé teszi, viszont mindenféle születésű tehetségtelenek elől elzárja, már magában is a mai értelemben vett értelmiségi *középosztály* felszámolása felé visz, ellenben mindez semmit nem változtat az értelmiségi feladatkörök jelentőségén. Józan ésszel nehéz megérteni, mire jó egy abszolút értékű társadalmi szerepkör birtokában kétséges és letűnőben lévő társadalmi ranghelyekhez ragaszkodni. Ehhez

¹²⁰ *Szabad Száj*, 1947. február 15.

ismerni kell azt a mély értékelési zavart, mely nemcsak a magyar értelmiséget, hanem az egész magyar társadalmat át- meg áthatja; mely arra indítja az embereket, hogy túlértékeljék a legsilányabb adminisztratív álmunkát csak azért, mert *íróasztal* mellett folyik, s azt higgyék, hogy a sivár, pecsétetes íróasztalok valami rejtelmes átvitel folytán a nemesi kúria és a négylovas hintó varázsszellemeit tartják fogva: egyet kopogunk az íróasztalon, s a várakozó felek a jobbagyi alázat mozdulataival állanak glédába, s várják parancsoló szavunkat. Ez az egész uraságidéző varázslat azonban immár teljesen üres öncsalás és fárasztó teher: olyanok vagyunk vele, mint a régi kastélyok kísértetei, melyeknek csak egy megváltó ige vagy pár csepp szenteltvíz kellene ahhoz, hogy ne legyenek kénytelenek kísértetni, és láthatóan is felvegyék a több száz éves kornak azt az állapotát, ami a kísértetjárás mögött *valódi* állapotuk.

Csakis ezek a történeti előzmények magyarázzák azt a fonák helyzetet, melybe a demokrácia indulásánál a „szakszerűség” ügye került. Az igazi szakszerűséggel ez nem történhetett volna és nem történhetik meg. Mert a demokrácia éppen a munkájában elmélyedő s a maga rangját a munkájából merítő ember életformájának a győzelme, szemben a reprezentáló és rangtartó arisztokratikus ember életformájával. A magyar értelmiség hitelét az ásta alá, hogy nem ilyen volt, hanem megelégedett a maga sajátos területén is másodrangú szereppel. Ma, amikor ez az értelmiség az iparos-polgármesterek előretörésén háborog, és a mesterlegény-főjegyzők baklövésain örvendezik, azért nincs hitele a szakszerűség mellett való kiállásának, mert ugyanezt a kiállást a diplomás dilettánsokkal és a jogvégzett tudatlanokkal szemben nem gyakorolta és nem gyakorolja: sem annak idején nem szegült szembe velük, sem most nem rekeszti ki őket a „szakszerűség” szolidaritásából. Ahhoz, hogy a magyar diplomás értelmiség komoly hitellel felléphessen a szakszerűség védelmében, az kell, hogy előbb a saját maga körein belül gyakoroljon komoly és kemény szakszerű értékelést. Egy ilyen értékelésben pedig, ha egyszer szembenézünk a magyar diploma, főleg a jogászdiploma egyenetlen belső értékével és társadalmi vonatkozásaival, természetes a pusztá diploma rangjának a lecsökkenése – legalábbis egy bizonyos átmeneti időre. Normális világban, egészséges felépítésű társadalomban nyilvánvalóan a diploma a legegyszerűbb mutatója az értelmiségi szerepkörre való hivatottságnak, s ennek helyre kell állnia nálunk is, amint egy új iskolarendszer az iskoláztatás és a pályaválasztás teljes lehetőségét megnyitotta az egész társadalom számára. Ott azonban, ahol egy beteg társadalmi értékrendszer megzavarta a diploma normális működését, mindaddig, amíg a dolgok normális rendje helyre nem áll, egy időre hatályba lép a primitívebb és alapvetőbb meghatározás: *szakember az, aki tud valamit, amit nem mindenki tud*. Csak ha mindezeket a tényeket és mindezeket a felismeréseket

maguktól értetődő következményeknek és kísérőjelenségeknek ismerjük el, van értelme egyáltalán az értelmiség és szakszerűség problémájának a megoldásáról beszélni. A megoldás lényege pedig az adottságok ilyen ismeretében nem lehet más, mint a szakszerűség és az úri-középosztályi-értelmiségi *osztály* ügyének a világos különválasztása.

A megoldás elemei

Ahhoz, hogy a szakszerűség ügye a társadalmi csoportszempontokból valóban fel tudjon szabadulni, fel kell oldani a félelemnek és a defenzívába szorultságnak azokat az állapotait, melyeket előjáróban jellemeztünk. Ha ez a feloldás meg tud történni, akkor egyszerre nem tűnik fel ördögi machinációnak és ravasz figyelemelterelésnek, hogy ugyanazok, akik az úri világ megszüntetéséről és a *középosztály* felszámolásáról beszélnek, hogyan fordulhatnak biztató és kecsegtető ígéretekkel az *értelmiséghez*. Akkor egyszerre kiderülne, hogy nincs másról szó, mint arról, hogy a baloldal átmenet és magyarázat nélkül helyes kategóriákat használ és helyes megkülönböztetéseket tesz egy olyan kérdésben és egy olyan réteggel szemben, amely eddig ezeket gyakorlatilag nem tisztázta a maga számára. Ehhez a tisztázáshoz és ehhez a feloldáshoz elsősorban arra van szükség, hogy ez az értelmiségi középosztály tárgyilagosan fel tudja mérni a valóságos helyzetet, amely az ő fizikai és társadalmi rétege számára távolról sem olyan rémületes, mint ahogyan azt felfogja. Másodsorban arra van szükség, hogy tudatosan kialakítsa és alkalmazza azt az új viselkedési módot, amely a maga megváltozott lehetőségeinek és megtisztult feltételeinek megfelel. Bár az előző kettő a legfontosabb, harmadsorban szükség van arra is, hogy az országvezetés részéről is megtörténjenek azok a tervszerű lépések, amelyek ennek az egész görcsnek a kioldásához szükségesek.

Mi a valóságos helyzet az értelmiség jövődő sorsa tekintetében? Nem beszélek arról az esetről, ha a magyar politikai élet fejlődésében egy baloldalelles visszahatás következne be: egy ilyen visszahatás elsősorban éppen az úri-középosztályi-értelmiségi sérelmekből táplálkoznék, azokat sietne orvosolni, s ennek következtében ez a réteg nemcsak megnyugodnék, hanem még jobban bele-
rögzödnék a szakszerűségi és osztályszempontoknak abba a végzetes összekeverésébe, amiben ma él, amiből mai összes nehézségei származnak, s amely, ha megmarad mellettük, előbb-utóbb újabb, még súlyosabb nehézségek forrása lesz számára. Hanem beszélek arról az eshetőségről, ha a demokratikus kormányzás többé-kevésbé a mostani formák közt marad. Vagy arról a másik eshetőségről, hogy belső erőviszonyai a mainál erősebben és véglegesebben eltolódnak odáig,

hogya ha nem is proletárdiktatúráról, de az ipari munkásosztály politikai uralmáról lehet beszélni. E sorok írója nem örülne egy ilyen fordulatnak, sem annak az atmoszférának, ami ennek következtében kialakulna, de egyáltalán nem látja egy ilyen fordulat esetén sem az értelmiség létét és jövőjét fenyegető ama veszelmeket, melyeket ez az értelmiség nagyobb része már az eddigi demokratikus kormányzásban is látni vél.

Az értelmiségi osztály kiirtási pszichózisának komoly tárgyi alapja nincs. Bizonyos szakszemponthból nem különösebben értékes résznek más pályákra való átterelésére kétségtelenül sor kerülhet még, egyébként azonban teljességgel valószínűtlennek mutatkozik az értelmiségi osztálynak akár csak olyan mértékű szétszórása is, ami Oroszországban 1917 után kétségtelenül megtörtént. A társadalmi munkamegosztás magyarországi fejlettségi fokán, különösen pedig annak az utolsó évtizedekben való igen nagy mértékű továbbfejlődése és az értelmiségi funkcióknak a termelési folyamatba, ezen keresztül az egyetemes életnívó meghatározásába való beleépülése folytán ez gyakorlatilag alig volna elképzelhető. Az értelmiségi szükséglet nem csökkenőben, hanem minden foglalkozási ág terén növekvőben van, az elkövetkezendő évtizedekben tehát a legtöbb értelmiségi munkakörben lámpával fognak valódi szakembereket keresni, semmint hogy fizikai munkára kényszerítsék őket. Az egyetlen igazán kritikus pont, ahol a csata súlypontja gyakorlatilag ma is van, s továbbra is lesz, a jogász végzettségű igazgatási értelmiség területe. Ez teljesen logikus, ha meggondoljuk, hogy pontosan ez az a terület, ahol a legtöbb társadalmi szempont keveredett, s ahol a legszélesebben érvényesült a diplomás szakszerűtlenség. Az ezen a ponton folyó csatazaj azonban nem kell hogy érintse s egy kicsit is okos kormánypolitika esetén nem is fogja érinteni a szakjogászi, műszaki, orvosi, tanári, tanítói és magángazdasági munkakörben folyó értelmiségi munkának a biztonságérzetét. A különféle tanfolyamokon rövid úton szerzett diplomák megszorodása sem lesz gyakorlatilag olyan nagy probléma, sőt mondhatjuk nyugodtan, a kelleténél kevésbé lesz probléma az értelmiség számára. Ezeken a tanfolyamokon, sajnos, meglehetősen bizonytalan összetételben keveredik össze a tárgyi tudásvágy és harcossztyílus a társadalmi felemelkedés, az osztályváltás bevallott vagy be nem vallott vágyával és az egykor félbeszakadt tanulmányok könnyű és gyors befejezésének a kívánságával. Mindez gyakorlatilag arra vezethet, hogy a tanfolyamok hallgatósága behull majd a közigazgatás félelmetes olvasztótégelyébe, s egyszerűen csak úgy fog megjelenni a magyar közigazgatás életében, mint egy újféle *társadalmi, hatalmi* szelekció alapján értelmiségi szerephez jutott réteg. Márpedig ennek az igazgatásnak nagy készsége van arra, hogy társadalmi, hatalmi adottságokat elfogadjon s ugyanakkor magához asszimiláljon. Ez ellen tenni kell majd, de mindenképpen bizonyos,

hogy a tanfolyamok egészben alig fognak változtatni azon a helyzeten, hogy Magyarországnak nem a kelleténél több, hanem a kelleténél kevesebb értelmiségi szakembere van és lesz.

Mi az értelmiségi osztálynak a feladata ahhoz, hogy a változott helyzethez alkalmazkodjék? A feleletet abban lehetne összesűríteni, hogy az úri középosztály kiirtásától való felesleges rettegés helyett saját maga irtsa ki magában az osztályszempontokat, és fogadja el komolyan és minden következményével a szakszerűség szempontját annál is inkább, mert ennek valóban megvannak a történeti előzményei és gyökerei a magyar értelmiség tekintélyes részében. Ha egyszer átkeresztelkedett szakszerű értelmiségnek, ideje, hogy *meg is térjen* annak. Az előbb mondottakból világosan kiderül, hogy ehhez a megtéréshez megadatik néki a szükséges idő. A megtérés lényege abból áll, hogy fogadja el a maga számára a szakszerűség gondolatának összes következményeit: tekintse magát értelmiségi munkakörben dolgozó szakmunkásnak, és akarjon minél inkább a maga szakmájában elmélyülő jó szakmunkás lenni. Más munkásokkal szemben adja fel tudatosan és programszerűen a rangtartás hagyományos úriember-formáit. Ne maga tartsa a saját rangját, hanem fogadja el azt a rangot, amit a többi dolgozók a valóságos – nem álmunkát végző – értelmiségi munkának mindig megadtak és megadnak. A proletársághoz mint egészhez való viszonyát ne annak a mérgezett és a mai feltételek mellett mindkét fél számára embertelen viszonynak a képére formálja, amelyben a nagysága a szakácsnéval, a mosónéval és a házmesternéval van. A szakszerűség jegyében szakítsa meg a szolidaritást a tudatlan úri diplomások különféle fajtaival, s ugyanakkor keresse meg a szakmai szolidaritás útját a szakmába belemélyedni akaró „tanfolyamosokkal”. Velük együtt alkosson egy közös szakszerű szolidaritást a tudatlan hatalmaskodás mindenféle megjelenésével, akár úri alapon, akár pártalapon történik is. Azonban ki-ki a maga fajtájában irtsa ezt a típust, ne a másikéban. Végül, ami a legfontosabb, *ne küldje értelmiségi pályákra arra nem alkalmas vagy csak közepesen alkalmas fiait*. Ez döntő dolog, mert csakis ezzel kezdődhetik meg a komoly felszámolása annak a kártékony összefüggésnek, mely az értelmiségi szerepkör és egy meglehetősen zárt osztálykeret között kialakult.

Mindez azonban nem megy teljességgel magától. Egy társadalmi csoportra bizonyos fokig lehet szavakkal és felszólításokkal hatni, feltéve, hogy ezek a felszólítások kapcsolatban vannak az illető csoport szükségleteivel, és fel tudják kelteni ennek a tudatát is. Ahhoz azonban, hogy a társadalom mindenféle szakszerű munkát végző része között valóságos közös szolidaritás fejlődjön ki, szükség van olyan tényleges eljárásokra, amelyek valósággal a szakszerűség uralma alatt állnak, és az embereket e szerint osztják csoportokra, ez pedig az államhatalom közreműködése nélkül nem történhetik. Gyakorlatilag ez legfőképpen azáltal

történik, hogy ne terjesszük ki az elnéző álvizsgák rendszerét az urakról most már a proletárokról is, hanem vezessünk be minden vonalon kemény és komoly szakmai kiválasztást, aminek a gyakorlati módjai a tárgyi minősítés, a minőségi előlépés, minőségi létszámcsökkentés, minőségi státustagolás, versenyvizsga stb. Egyáltalán minden olyan eljárás, mely a szakszerűség biztonságát fokozza a tudatlansággal szemben, nem úgy, mint a mostanában szokásos eljárások, melyek az összeköttetések adta biztonságot fokozzák a gyámoltalansággal szemben – csak úgy, mint azelőtt. A versenyvizsgák rendszerét a tanfolyamokra is ki kell terjeszteni, mert a szakma közös platformja csak így alakulhat ki. Az általános műveltség és a rutin különböző foka miatt általában a tanfolyamosok megnyugtatóra indokolt lesz ezeket a versenyvizsgákat külön csoportban csinálni a szabályos diplomák és külön a rendkívüli diplomák számára szakmánként meghatározott arányszám szerint, azonban a kiválasztásnak mindenképpen keménynek kell lenni. Ugyanakkor azonban, amikor a tanfolyamokon is kemény szakszerű kiválasztást érvényesítünk, a mainál sokkal nagyobb mértékben biztosítani kell annak a feltételeit, hogy a rendkívüli iskoláztatás lehetőségei minden rendes iskoláztatásról leszorult tehetség számára, mindennekfelett pedig az ettől ma is a legnagyobb mértékben elzárt szegényparasztság számára a valóságban is megnyíljanak. Ahelyett tehát, hogy egy fejetlen és összehangolatlan szabad verseny folyjék a tanfolyamok ügyében az iskoláztatás színvonalára ügyelő tárcák és harcos politikai élcsapatokat képező tárcák között, *egyidejűleg* kell a tanfolyamok kiválasztását komolyan *megszigorítani* és ugyanakkor a rendkívüli iskoláztatási lehetőségeket a mainál *szélesebb* körben valósággá tenni.

A szakszerű tudásnak az az önmagára alapozott tényleges biztonságérzete, mely mindezekből a társadalmi eljárásokból megszületik, az egyedül lehetséges alapja annak, hogy az értelmiségi tudat el tudjon szakadni az úri középosztályi tudattól, s ezzel megszűnjék mindaz a hazugság és mindaz a zavar, mely az értelmiség és szakszerűség kérdése körül mindmostanáig uralkodott.

1947

VÁLSÁG UTÁN – VÁLASZTÁS ELŐTT

Az induló magyar demokrácia összes adottságait és lehetőségeit azért volt érdemes nagyon tüzetesen felmérni, mert volt bennük valami többlet az átlagos európai lehetőségekkel szemben, lévén Magyarország a legnyugatiasabb fejlődésű az összes kelet-európai parasztországok között. Ezért volt az, hogy a kormányzási forma, amely úgy indul neki egy baloldali, radikális társadalmi reformpolitikának, hogy közben az addig összes számottevő és fasiszmusban nem kompromittált politikai erőket összefogja, Magyarországon sokkal tovább tartott, mint bármely más kelet-európai parasztországban, s bizonyos adottságok továbbra is ilyen-szerű konstrukciók irányában hatnak. A kisgazdapárt eddigi vezetőinek emigrációjával azonban minden jel szerint mégis nagymértékben megváltozik az az egyensúly, melyen a magyar demokratikus kormányzás két és fél után nyugodott, s Magyarországon is inkább fog érvényesülni az európai fejlődés átlagos sémája. Az a fordulat, mely ezt előidézte, nem zajlott le különösen szerencsés körülmények között. Bekövetkeztek dolgok, melyekről jó ideje világos volt, hogy bekövetkezésük a helyzet tisztulásának előfeltétele, de olyan módon, hogy az a tisztulást magát kétségessé teszi. Érdemes tehát még egyszer összefoglalóan felmérni azt az utat, mely idáig vezetett és azt, mely innen továbbvezet.

A lezajlott válság megértéséhez két hazai politikai tényezőt kell még egyszer jellemezni: egyik a kisgazdapárt vezetésének a reakcióba kerülése, másik a kommunista párt reakció elleni harca. A továbbvezető utat megszabó politikai tényezők pedig: a párterőviszonyok eltolódása, egy új ellenforradalmiság körvonalainak az eddiginél határozottabb kirajzolódása, a magyar demokratikus kormányzás formai törvényességével kapcsolatos kérdések jelentőségének a megnövekedése, végül pedig az ország világpolitikai helyzetének a módosulása. Mindeme hullámvázások közepette azonban van, ami alapjában változatlan maradt: az ország politikai és társadalmi fejlődésének a belső szükségletei s az ebből fakadó feladatok.

A kisgazdapártnak a magyar demokrácia 1945. évi elindulásának szellemében az lett volna a dolga, hogy egy magántulajdoni alapon álló, de feudalizmusellenes parasztdemokratizmus programját fogalmazza meg. Az 1945. évi koalíciónak csakis ezen az alapon adódhatott volna közös tennivalója: a magyar társadalom jobbágyi beidegződéseinek, mozdulatlan erőviszonyainak és zárt felső és középosztályának a felszámolása. A kisgazdapárt bizonyos fokig felismerte ugyan ezt a szükségességet, azonban túl sok volt benne az úrrá vált nagygazda, semhogy határozott vonalat tudott volna húzni jobbfelé. Első pillanattól kezdve gyülekezőhelyévé vált tehát azoknak a legenyhébb szóval is konzervatívnak minősíthető erőknak, amelyek a hitleri német birodalom bukása után is úgy képzelték a magyar demokrácia közös világnézeti és kormányzási alapját, hogy annak részese maradhat mindenki, aki a hitlerizmussal vagy pláne egészen egyszerűen a németekkel valamennyire szemben állott. Ezt képzelni annyit jelentett, mint nem látni azt, hogy 1944-ben nemcsak a nyilas fasizmus bukott meg, hanem az egész ún. keresztény nemzeti kormányzás, mind konzervatív, mind demagóg, mind németbarát, mind németellenes kiadásban egyaránt. A helyzet ilyen félreismerésén alapult azután a kisgazdapártnak az a politikája, mely a demokratikus választójog és a számára túl radikális földreform után valóban elvesztette szem elől a baloldali pártokkal való közös feladatokat, és a kommunista akciók mérséklésének a merőben negatív szerepére szorítkozott. Amennyire hasznos feladat lett volna valóban a magyar demokratikus kormányzás folytonosságának és nyugalmanak az erősítése, annyira reménytelen volt az a politika, mely kimerült a kommunistáknak való ismétlődő, de vonakodva tett és részleges engedményekben. A választási eredmény csak súlyosbította ezt a helyzetet, mert a kisgazdapártot éppen azok az új szavazatok juttatták többségbe, melyek tőle ezt a negatív politikát várták: ennek következtében megerősödött a párt öntudata ugyanakkor, amikor tervtelenebbé vált, mint valaha. Ezt a hamis helyzetet hidalta át a dolgoknak az a beállítása, mely a párt szerepét kezdte mindinkább úgy felfogni, mint ami lényege szerint a szovjet-orosz megszállás és a kommunista akciótúlsúly tartama alatt csupán egy kivárási művelet lehet, s igazi feladatai – a parlamenti többség érvényre juttatása és a rend, jog, biztonság jelszavának a százszázalékos érvényesítése – csak az oroszok kivonulása után következhetnek be. A kisgazdapárt feladatának ilyen negatív felfogása mellett azonban mind fokozódó nyugtalanság támadt a kisgazdapárti vezetőkben az elkerülhetetlen és állandóan ismétlődő engedmények miatt. Azoknál, akiknél ez a nyugtalanság végül is ellenzékbe vonulást váltott ki, ez le tudott vezetődni a kormánypolitika ellenzéki kritikája, valamint konkrét visszaélések leleplezésére való törekvés útján. Annál inkább

elhatalmasodott a kormányban részt vevő kisgazda vezetőkben az a szükséglet, hogy szerepüket jobb felé, az oroszellenes és kommunistaellenes erők felé igazolják. A félrecsúszás az ő részükről ezen a ponton kezdődött.

A reakció elleni kommunista harc

A kommunisták politikai harca a reakció ellen a nemzeti bizottságok megalakulásától kezdve mind a mai napig minden községben és testületben egyformán folyik. Ennek a harcnak a legjellemzőbb vonása az, hogy a kommunisták országsszerte állandó erőfeszítéssel keresik a kapcsolatot azokkal a tényezőkkel, amelyeket a reakcióval, vagyis az úrtisztelettel, a jobbágyi alázattal és a tömegek politikai öntudatlanságát kihasználni akaró erőkkel szemben sikeresen csatasorba lehet állítani. Nem igaz, hogy a kommunisták apránként tervszerűen mindenkit reakcióba akarnak szorítani, és reakciónak akarnak bélyegezni, aki nem hajlandó nyílt vagy titkos kommunistává lenni. A nem kommunisták reakcióba szorulása valóban sok ponton folyik, de ezt a kommunisták nem akarják, s ez számukra minden, csak nem jó. A nehézségek ott kezdődnek, hogy ezek a reakcióellenesként számba vehető társadalmi és politikai erők nem egységesek, nem homogének, s politikai eszmeviláguk önmagában is, de különösen kommunista szemmel nézve, kevert és ellentmondó. Ezért a kommunista párt országsszerte készenlétben figyeli minden közszereplő minden megnyilvánulását, hogy ebből együttvéve meggyőződést szerezhessen arról, hogy a reakció elleni harc szempontjából szövetségesnek vagy ellenfélnek tekintse-e. Ebben az egész figyelésben a kommunisták érzékei – talán éppen azért, mert határozottabb társadalmi szemléletük van a dolgokról, mint a többieknek – igen jól működnek, s megállapításaik alapján hitelesek. Akit a kommunisták reakciónak „kiáltanak ki”, ha nem is bizonyul olyan sötét szándékú gonosztevőnek, ahogyan a reakciót leírják, de igen gyakran kiderül politikai és társadalmi gondolkodásának egy olyan görcse, merevsége, csökönyössége vagy előítéllettel terheltsége, amely valahol megakadályozza abban, hogy a magyar politikai és társadalmi fejlődés valóságos adottságait s ebből származó tennivalóit világosan meglássa, s ennek következményeit levonja.

A baj nem a reakciós hajlandóságok felismerésénél van. A baj ott kezdődik, ahol a kommunisták ezeknek a felismeréseknek az alapján akcióba lendülnek. Mert azt hiszik, hogy ha valakit egyszer valahogyan elejtett szavakból, elintézés-késleltetéséből, csökönyös ellenkezésből, személyes kapcsolatokból reakciós hajlandóságúnak ismertek fel, azzal szemben, mint a nép, a köz és a jövő esküdt ellenségével szemben a büntetőjog, a fegyelmi jog, a létalapelvonás, a politikai harc és a hatalmi túlsúly minden eszközével el kell és el lehet járni, tekintet nélkül

arra, hogy mennyi tárgyilag felróható tényt lehet vele szemben felhozni és bizonyítani. Túlontúl megtanulták ugyanis azt, hogy mindezek az intézmények merő eszközök társadalmi, gazdasági, hatalmi helyzetek fenntartása érdekében, és a kérdés csupán annyi, hogy a haladás vagy a megrekedés erői használják-e őket. Nem veszik eléggé figyelembe, hogy ezeknek az eljárásmodoknak ugyanakkor megvan – a társadalmi, gazdasági, hatalmi tényezőknek valóban döntő, de csak durva körvonalakat megszabó keretei között – a maguk kialakult belső törvényszerűsége; hogy van egy csomó ember, aki komolyan veszi a büntetőjog, a fegyelmi jog, a sajtó, az államhatalom tárgyi funkcióját, és ezeket az eljárásokat a maga körében több-kevesebb sikerrel valóban tárgyi szabályok szerint, a maguk belső törvényei és alapelvei szerint kezeli és tiszteli, nem pedig kívülálló hatalmasságok pusztá eszközeként. Amelyik hatalmi tényező ezt felismeri, az reájön arra is, hogy ezeket az eljárásokat a maga politikájának az eszközeként éppen akkor használhatja fel, ha nem akármikor és akármire használja, hanem belső szabályaikhoz, törvényeikhez, szakmaszerűségükhöz alkalmazkodva. Ezt a tanulságot a kommunisták nem vonták le, vagy ha levonták, nem illesztették még be ideológiájukba és taktikájukba. Az eredmény az, hogy a büntetőjog, a fegyelmi jog, a létszámcsökkenés, a sajtótámadás, mint minden szerszám, amelyet nem a saját szabályai szerint használnak, hanem másféle célok eszközeként, elkezd csikorogni: felháborodás és riadalom támad nemcsak a reakciókban, hanem a szóban lévő eljárások szakmai kezelői s őszinte hívei körében, s egy reakciós elintézésével tíz, addig használható, meggyőzhető és megbízható emberből lesz új reakciós.

A válság lefolyása

Az ellentétek kirobbanása azzal kezdődött, hogy 1946 végén egy többé-kevésbé összefüggő és részben földalatti szervezkedés került Magyarországon napvilágra. E szervezkedés egyik végén egy, a demokratikus köztársaság törvényességét is kétségbe vonó, lényegében Horthy-párti földalatti katonai mozgalom állott, amely a sikernek nem túl nagy lehetőségével indult, azonban telivér összeesküvés volt. Ez az összeesküvés kapcsolatban volt egy olyan régebbi időre visszanyúló politikai szervezkedéssel, a Magyar Közösség mozgalmával, amelyben egykor inkább németellenességen, ma inkább zsidóellenességen volt a hangsúly, s amely a tiszta vérű magyaroknak valamiféle készenlétét akarta megszervezni a megszállás megszűnése esetére. Ez az egész szervezkedés már magában azért, mert a „jó magyarokat” akarta összehozni, tekintet nélkül arra, hogy azok hogy viszonylanak a demokrácia és a társadalmi átalakulás ügyéhez, szükségképpen kaput nyitott demokráciaellenes és fajelméleti tendenciák

számára, még ha nem is voltak összes tagjai ilyen felfogásúak. Ez a szervezkedés több ponton belenyúlt a kisgazdapárt kereteibe, s mindenütt tervszerűen ott volt, ahol a párton belül egy kommunisták nélküli és kommunisták elleni későbbi kormányzásnak az előkészületeit tárgyalták. Ilyen megbeszélésekről tudtak, s azokon néhányszor részt is vettek a kisgazdapárt legfőbb vezetői, közöttük Nagy Ferenc is. De nemcsak részt vettek ezeken, hanem eltűrték, hogy „taktikai” okokból az ő személyük a megbeszélések második vonalában maradjon, s ami a leg súlyosabb, tudtak róla, hogy létezik egy átfogóbb szervezkedés, amelynek súlypontja kívül áll nemcsak az ő vezetésükön, hanem egész pártjukon, sőt az egész 1945. évi politikai platformon is. S anélkül hogy annak minden vonatkozását áttekintették volna, örömmel vették, hogy ez a szervezkedés őket „a történetek ellenére is” jó magyar emberekként tartja számon. Azt, hogy ők ezek után sem voltak és nem lehettek horthysták, nyugodtan elhihetjük, mert ez nem enyhítő, hanem súlyosbító körülmény.

Az összeesküvés kipattant, és rákerült a büntetőjogi üldözés útjára. Az, hogy Nagy Ferenc is, mások is bizonyos megbeszélésekről tudtak, bizonyos megbeszéléseken részt vettek, ezzel kapcsolatban bizonyos megbízásokat adtak, anélkül hogy az egész az ő akciójuk lett volna, mindez nagyjában és egészében 1947 elején már tudott dolog volt. A magyar demokrácia baloldalán erre a helyzetre felállítottak egy egészében helytálló és gyakorlatilag használható megkülönböztetést. Eszerint van egy összeesküvés, amelyet a büntetőjog eszközeivel kell elintézni, és van egy politikai felelősség, amely Nagy Ferencet és társait az egész ügyben való eljárásukért terheli.¹²¹ Ezt így a nyilvánosság előtt, sajnos, nem fogalmazták meg, ellenben megfogalmazták a belső politikai viták és megbeszélések számára. Körülbelül ugyanilyen alapon a kisgazdapárti többségű nemzetgyűlés az elébe tárt adatok hatására ki is adta mindazokat a tagjait, akik a Magyar Közösség nevű szervezkedésben részt

¹²¹ A Magyar Közösség összeesküvése nem jelentett komoly veszélyt. A szervezkedés a kezdet kezdetén állt, nagyon szűk körre terjedt ki, pénzügyi erőforrásokkal, fegyverekkel nem rendelkezett, s a nyugati hatalmak részéről támogatást sem kapott. A HM Katonapolitikai Osztálya – a katonai elhárítás – már 1946 augusztusában nyomára bukkant, s októbertől kezdve rendszeresen lehallgatták megbeszéléseiket. A Független Kisgazdapártnak az illegális szervezkedéshez nem volt köze, annak ellenére, hogy a szervezkedők között voltak kisgazdapártiak is. A párt vezetői, Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Kovács Béla és Varga Béla az összeesküvésről nem tudtak, abban részt nem vettek. Igaz: Nagy Ferenc és Kovács Béla – nem saját kezdeményezésre – néhány alkalommal találkoztak az összeesküvőkkel, anélkül azonban, hogy szándékaikról tudomásuk lett volna.

vettek,¹²² még olyan keserves és meghökkentő esetekben is, mint Kiss Sándor¹²³ és Vatai László¹²⁴ esetében, akiknek emberi tisztességét és szenvedélyes néppártiságát ellenfeleik sem vonták kétségbe.

A zavar Kovács Béla¹²⁵ ügyével kezdődött. Kovács Béla egész szerepe nyilvánvalóan a Nagy Ferencével s a kisgazdapárt néhány többi vezetőjével esett nagyjában és egészében egy tekintet alá. A kommunista párt mégsem a politikai felelősség formuláját kívánta vele szemben alkalmazni, hanem a büntetőjogi felelősség formuláját. Miért? Az ő neve az összeesküvés aktaiban többet szerepelt, mint Nagy Ferencé, de alig valószínű, hogy ez elég lett volna az ő személyének a másféle beállításához, ha nem járul ehhez az, hogy Kovács Béla, mint politikus és mint

¹²² A nemzetgyűlés mentelmi bizottsága 1947. január 17-én hét fiatal kisgazdapárti képviselő mentelmi jogát függesztette fel, többek között Hám Tiborét, Saláta Kálmánét, Kiss Sándorét és Vatai Lászlóét. A politikai rendőrség még aznap valamennyiüket letartóztatta.

¹²³ Kiss Sándor (1918–1982) kisgazdapárti politikus, a Parasztszövetség igazgatója. Szegényparaszti családból származott. Sárospatakon, majd Szegeden végezte a tanárképzőt. 1943-ban doktorált a szegedi egyetemen. 1943–45-ben a Teleki Pál Tudományos Intézet munkatársa. Ifjúsági vonalon részt vett a németellenes ellenállási mozgalomban. 1944 áprilisától kapcsolatban állt Tildy Zoltánnal, a kisgazdapárt vezetőjével. A Magyar Ifjúság Szabadság Frontjának és az ún. Görgey zászlóaljnak a szervezője. Partizánakciókat hajtott végre. 1944. dec.-ben a nyilasok elfogták, és halálra ítélték. 1945. jan. 13-án megszökött. A felszabadulás után belépett a kisgazdapártba, 1945 áprilisától – Nagy Ferenc felkérésére – a Magyar Parasztszövetség igazgatója. 1945. nov. 4-től parlamenti képviselő. Tagja az FKGP Politikai Bizottságának is. Nagy Ferenc környezetéhez, a fiatal politikusokból álló ún. Hám–Saláta csoporthoz tartozott. Állítólag belépett a Magyar Közösségbe, s annak perében 3 évre ítélték. Kiszabadulása után fizikai munkásként dolgozott. 1956 októberében, a forradalom idején megpróbálta újjászervezni a Parasztszövetséget. A forradalom leverése után elhagyta az országot, később az Egyesült Államokban telepedett le, és ott halt meg, autóbaleset következtében.

¹²⁴ Vatai László (1914–1993) református pap, irodalomtörténész, filozófiai író, kisgazdapárti politikus. 1936-ban Sárospatakon végezte el a református teológiai akadémiát, majd Kolozsvárott az egyetemet (1942). 1934–1936-ban a református kollégium mellett szervezett angol internátus nevelője és titkára. 1936–40 között a református ifjúsági szervezet, a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség titkára. 1942-től 1947-ig konventi főiskolai lelkész. 1939–44 között szerkeszti a Református Diákmozgalom című lapot. 1944. márc. 19-e után részt vett az ellenállási mozgalomban. A felszabadulás után belépett a Független Kisgazdapártba, 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. A kisgazdapártban a Hám–Saláta csoporthoz tartozott. 1945–46-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztálytanácsosa, majd a Műgyetem Közgazdaságtudományi Karának filozófiai előadója. Állítólag ő is belépett a Magyar Közösségbe, letartóztatták, s rövid ideig börtönben volt. 1948- vagy 49-ben disszidált. 1951-től 1961-ig Buffalóban (USA), 1961-től Windsorban (Kanada) ref. lelkész. Az egzisztencializmus egyik első hazai képviselője, számos könyvet, tanulmányt írt itthon és külföldön. Főbb művei: *A szubjektív életérzés filozófiája* (Dosztojevszkij-tanulmány, 1941); *Az egyéniség élete* (1942); *A szociális filozófia alapjai Böhm Károly tanában* (1943); *Bevezetés a filozófiába* (1946); *Az Isten szörnyetege* (Ady-tanulmány. Washington, 1963).

¹²⁵ Kovács Béla (1908–1959) 20 holdas középparaszt, kisgazdapárti politikus, miniszter. 1933-tól tagja a Független Kisgazdapártnak; Nagy Ferenc bizalmas híve. 1941. szept.-től a Magyar Parasztszövetség főtitkára. A felszabadulás után tagja az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek; 1944. dec. 23-tól 1945. nov. 15-ig a Belügyminisztérium politikai államtitkára; 1945. nov. 4-től nemzetgyűlési képviselő. 1945. nov. 15-től 1946. febr. 23-ig földművelésügyi miniszter. 1945. aug. 20-án az FKGP főtitkárává és a Politikai Bizottság tagjává választották, 1946. febr. 23-tól átvette a pártapparátus irányítását.

ember, baloldali szempontból határozottan merevebb és tárgyalóképtelenebb volt, s sokkal több reakciós tünetet mutatott bal felé, mint Nagy Ferenc. Ez azonban nem büntetőjogilag sikerrel érvényesíthető különbség, és ez volt az a pont, ahol a nemzetgyűlés kisgazdapárti többsége megbokrosodott. Amennyire természetesnek találták a kommunisták, hogy egy nagyjából azonos tényállást lehet büntetőjogilag különbözően kezelni az illetők reakciós hajlandóságainak foka szerint, annyira nyilvánvalónak látszott a kisgazdapárt oldaláról, hogy az egész csupán egy ördögi cselekedet avégből, hogy a futni engedett miniszterelnök nyaka szilárdan a kommunisták hurokjába kerüljön. Ebben a helyzetben indultak el a Kovács Béla körüli huzavonák és az ő telivér összeesküvő voltát hangsúlyozó sajtótámadások.

Pontosan abban a pillanatban, amikor az egész huzavonában a baloldal kezdett felülkerekedni – Kovács Béla a rendőrség előtt megkezdte vallomását, s az ügybe való belekevertségének a körvonalai kezdtek kialakulni –, történt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság közbelépése és Kovács Béla letartóztatása,¹²⁶ ami úgy hatott, mint mikor kötélhúzás közben egy harmadik személy középen elvágja a kötelet. Mind a két fél érezte, hogy megütötte magát, s talán ennek volt egyik következménye, hogy a pártközi béke oly hirtelen helyreállt.

Ez a béke azonban nem nyugodott őszinte alapokon. Bármily furcsán hangzik is egy olyan országban, mely évszázados szoktatás folytán a politikát eredendően aljas dolognak képzeli, az igazság az, hogy sikeres politikát nem lehet művelni egy bizonyos elemi egyenesség nélkül. Lehetetlen állapot egy olyan pártközi béke, melyben két, nagyjában és egészében azonos cselekedetet elkövetett ember közül az egyik Magyarország miniszterelnöke marad, a másik pedig börtönben ül. Mi lett volna, ha Nagy Ferenc Kovács Béla ügyével kapcsolatban – lehetőleg még letartóztatása előtt – nyíltan bejelenti, hogy őt is terheli annyi felelősség, mint Kovács Bélát, azonban ezt a felelősséget mindkettőjükkel

¹²⁶ A nemzetgyűlés mentelmi bizottsága 1947. febr. 21-én nem adta ki Kovács Bélát. Pártközi megegyezés alapján 24-én önként jelentkezett az Államrendőrség Államvédelmi Osztályán, hogy vallomást tegyen. Másnap este a szovjet hatóságok letartóztatták. Kovács Béla febr. 20-án Nagy Ferenchez címzett levelében saját szerepéről a következőket írta: „Az összeesküvésben nem vettem részt, abban bűnösnek nem érzem magam. Egész életem munkájával kerültem volna szembe, ha a köztársaság, népünk szabadsága, a földreform vagy a demokrácia bármely vívmánya ellen irányuló szervezkedésben részt vettem volna. Sajnálatosnak érzem és mélyen elítélem, hogy pártunk több tagja az összeesküvés felé orientálódott, ahelyett hogy mindannyian azt tették volna, ami a mai helyzetben minden tisztességes szándékú jó magyar kötelessége: képességeiket és politikai lehetőségeiket a demokrácia fenntartás nélküli szolgálatába kellett volna állítaniuk.” (*Hírlap*, 1947. febr. 21.) – Kovács Bélát a Szovjetunióban 20 évre ítélték. 1954 őszén Dobi István, Bognár József és mások kezdeményezésére – 5 év után – visszatérhetett Magyarországra, de csak 1956 tavaszán nyerte vissza szabadságát. A forradalom kirobbanásakor Pécsen tartózkodott; csak okt. 30-án érkezett Budapestre. Tagja, majd elnöke lett ugyan az újjáalakuló kisgazdapárt intézőbizottságának, s államminiszterként részt vett a Nagy Imre-kormányban (1956. nov. 2–4.).

szemben elsősorban politikai síkon kell levonni? Hogy nagy bátorság kellett volna ehhez? Sokkal kevesebb, mint amennyi vakmerőség kellett ahhoz, hogy valaki utóbb a tényállás ilyenfajta nyilvánossága mellett Kovács Béla elfogatása után három hónapig Magyarország miniszterelnöke merjen maradni! S mi lett volna, ha a kommunista párt hozza nyilvánosságra az év elején a kisgazdapárt egész felső vezetésének szerepét, és nyilvánosan felveti a belső használatra helyesen megformulázott politikai felelősség kérdését? Nyilván úgy gondolták, hogy nem lehet a hitel komoly reményeivel a kisgazdapárt összes kiemelkedő vezetőit egyszerre megvádolni. De végül így is vád alá kerültek, és pedig olyan körülmények között, melyek a közvélemény baloldali értelmű meggyőzése szempontjából lényegesen hátrányosabbak.

Ilyen előzmények után történt ugyanis a Szövetséges Ellenőrző Bizottság második lépése: a Kovács Béla vallomására és Nagy Ferenc szerepére utaló jegyzék közlése.¹²⁷ A jegyzék először hozta nyilvánosságra adatszerűen Nagy Ferenc szerepét, azonban ezek az adatok lényegében csupáncsak illusztráltak és megfogalmazták azt a képet, amely egészében már az év elején világosan kialakult. Ez a lépés éppen úgy keresztezte a hazai politikai folyamatok és minden oldali akciók útját, mint az első. Erre következett be aztán Nagy Ferenc kinnmaradása és lemondása,¹²⁸ Varga Béla emigrációja¹²⁹ és néhány

¹²⁷ A jegyzéket Szviridov altábornagy, a SZEBA alelnöke 1947. máj. 28-án nyújtotta át a magyar kormánynak; a *Szabad Nép* 1947. május 30-án hozta nyilvánosságra.

¹²⁸ A Svájcban szabadságát töltő Nagy Ferenc, az MKP felső vezetésének, elsősorban Rákosi Mátyásnak személyes felszólítására 1947. jún. 1-én mondott le miniszterelnöki tisztségéről. Tildy Zoltán köztársasági elnökhöz címzett lemondólevelében erről a következőket írta: „Svájci pihenőm alatt, május 28-án értesültem arról, hogy az ellenőrző bizottság jegyzőkönyveket bocsátott a magyar kormány rendelkezésére, amelyek az összeesküvésről való tudomásomról tanúskodnak. A kormány a jegyzőkönyvek vétele után engem lemondásra szólított fel. Amidőn a leghatározottabban kijelentem, hogy semmiféle összeesküvésről annak rendőrségi megállapítása előtt nem tudtam, és sem a köztársaság, sem a koalíció, sem a megszálló hatalom ellen sem szóval, sem tettel nem vétettem, nem akarván akadályozni a magyar politikai élet pillanatnyi kibontakozását: miniszterelnöki állásomat Elnök úr rendelkezésére bocsátom.”

¹²⁹ Varga Béla (1903–1995) katolikus pap, kisgazdapárti képviselő. 1929-től Balatonbogláron plébános. 1930-tól tagja a Független Kisgazdapártnak, 1937-től alelnöke. 1939-től 1944-ig országgyűlési képviselő. 1943-tól a párt értelmiségi tagozatának, az ún. Polgári Tagozatnak az elnöke. A háború alatt kiemelkedő szerepet játszott a Magyarországon élő lengyel menekültek ellátásának, gondozásának, iskoláztatásának megszervezésében; szoros kapcsolatban állt a lengyel polgári ellenállási mozgalommal, közvetített köztük és a Kállay-kormány között. A német megszállás után illegálisba vonult. A felszabadulás után a Budapesti Nemzeti Bizottság, majd az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja. 1945. nov. 4-től ismét parlamenti képviselő. Az FKGP budapesti szervezetének elnöke, 1945. aug. 20-tól a párt Politikai Bizottságának tagja. A pártban az ún. „katolikus vonal” vezetőjeként az egyházzal igyekezett jó kapcsolatot kialakítani. 1946. febr. 4-től a nemzetgyűlés elnöke. 1947. jún. 2-án hagyta el az országot, a nemzetgyűlés elnöki tisztségéről azonban nem mondott le. Később az Egyesült Államokban telepedett le. Nagy szerepet vállalt a magyar emigrációban, 1950-től a Magyar Nemzeti Bizottmány elnöke.

diplomatánk disszidálása.¹³⁰ Mindezek eredményeképpen teljes mértékben vagy legalábbis nagyjából kiömlött az a méreganyag, amely az összeesküvés nyilvánosságra kerülésével kapcsolatban kezdett hatni. A magyar politikai életből kiiktatódtak vagy ki fogtak iktatódni mindazok, akik az összeesküvésben vagy azzal kapcsolatos szervezkedésben vagy megbeszélésekben részt vettek. A dolgok egész lefolyása azonban mégsem volt olyan, hogy annak akár a kommunisták, akár a baloldal, akár az egész demokrácia zavartalanul örülhetnének.

A pártok bajai s társadalmi háttér

Az egész eseménysorozat látható és közvetlen sebesültje nyilvánvalóan a kisgazdapárt. Elvesztette csaknem összes első vonalbeli vezetőit; csalogták benne azok is, akik a kommunista térfoglalás megállítását várták tőle, s azok is, akik nagy, aktív demokratikus erőket láttak mögötte. Igaz, hogy a párt jobboldalának a leválása, ami feltétlenül egészséges folyamat, nagyobb erővel indult meg, azonban az adott helyzet olyan, hogy a kiválás vagy kizárás bátor és kockázatos lépésnek tűnik fel, a bennmaradást és demokratikus buzgólkodást pedig a hitel reményével lehet megriadt igazodásnak minősíteni. Ez pedig a szétválási folyamat valóban hasznos értelmét elhomályosítja, s az egésznek a meghamisítódásával fenyeget. Biztató viszont, hogy a kisgazdapárton belül újból tényezőként jelentkezik egy bizonyos paraszti baloldaliság. Mindenki, aki a kisgazdapárt jobboldalának a leválását sürgette, meg volt győződve róla, hogy az egész kérdés Nagy Ferencnek és társainak állásfoglalásán és helyes ítéletén áll vagy bukik, s ha a törés netalántán úgy következne be – ahogyan valóban be is következett –, hogy ők jobbra kerülnek, akkor mulhatatlanul jobbra megy az egész kisgazdapárt is, s baloldalon nem marad más, mint az a néhány polgári és értelmiségi tag, akiknek baloldalisága inkább személyes álláspont, szélesebb pártszervezeti vagy társadalmi háttér nélkül. Mindez parlamenti és kormánypolitikai síkon azt jelentette volna, hogy a kisgazdapárt a történetek után kivonul a kormánykoalícióból, és átengedi a helyet egy kisebbségi kormánynak, vagy feloszlik, vagy valami más módon fejezi ki, hogy Nagy Ferenc és Kovács Béla nélkül nincs kisgazdapárti parasztvonal. Mindez nem így következett be. Előkerült a háttérből a kisgazdapártnak eddig második sorban lévő parasztvonala,¹³¹ és döntőnek bizonyult a koalíció fenntartásában, még ha ez a kormánynak inkább az átmenetiséget

¹³⁰ 1947 június-júliusában lemondott állásáról többek között Auer Pál párizsi, Gordon Ferenc berni és Szegedy-Maszák Aladár washingtoni magyar követ.

¹³¹ Nagy Ferenc lemondása és Varga Béla távozása után a kisgazdapárt élére új, kommunista támogatású vezetés került, amely nem volt népszerű a párton belül, s nem is tudta elfogadtatni magát.

mutató újjáalakulásában személyileg nem is tűnt különösebben ki.¹³² Nem azt jelenti ez, hogy a mögöttük álló paraszttömegek minden további nélkül lelkesen tapsolnának mindannak, ami történt, s ne volnának tele mindenféle ellenkezéssel és megörökönyödéssel. De megmutatkozott az, hogy a kisgazdapártnak van egy paraszti magja, mely valóban nem nézte jó szemmel a Nagy Ferenc köré sereglett „kérlekaláссan” népet, s amelynek a számára túl azokon, akik jobbról vagy balról esetlegesen léptek be a kisgazdapártba, valóban ez az egyetlen lehetséges párt, éspedig az eredeti, 1944–45-i, pontosabban az 1945. évi választás előtti formájában. Ezek az erők továbbra sem igen radikalizálhatók, s a mindenáron való konszolidációkeresés továbbra is jellemző vonásuk és veszélyük lesz. A helyzet további romlása esetén fel is morzsolódhatnak. De úgy látszik, él bennük az úri vezetéssel szemben valamiféle paraszti ellenkezés, mely bizonyos fokon túl ellenforradalmasítani sem engedi magát, s ezt jó tudni.

A kommunista párt ezzel szemben láthatóan győztesként került ki a válságból. A kormánypolitika és az egész koalíció magáévá tette az összeesküvésnek azt az értékelését és azt az elintézését, melyet kezdettől fogva ők sürgettek. A pártnak hosszú időre megszilárdult az a pozíciója, melynél fogva részben teljesen kézben tartja, részben pedig döntően befolyásolja az állami apparátusnak azt a részét, mely a maga akcióival és ítéleteivel a demokrácia híveinek vagy ellenségeinek a körét, a kritika megengedett vagy meg nem engedett voltát s a demokrácia nevében folyó harc módszereit és irányát megszabja. Sokan úgy fogták vagy fogják fel jobbról és balról, hogy a kommunista párt ura lett vagy előbb-utóbb ura lesz a helyzetnek, s csodálkoztak is rajta, hogy miért nem hatott a párt első pillanattól kezdve egy kisebbségi kormány megalakulása irányában, ahonnan egyenesebb út vezet egy teljességgel kommunista súlypontú koalíció felé. A helyzet azonban távolról sem ilyen egyszerű, ha az egész kérdést nem merőben a politikai-hatalmi erőviszonyok síkján, hanem az egész magyar társadalmi és politikai fejlődés síkján állítjuk be.

Az a bevezetőben már említett kérdés, hogy Magyarország vagy bármely más ország társadalomfejlődése milyen mértékben minősíthető nyugatiasnak vagy nyugatiasabbnak, azon dől el, mennyire alakultak át benne kiharcolt társadalmi folyamatok adminisztrált folyamatokká. Ez az átalakulás a hatalomgyakorlás formáinak a nagymértékű humanizálódását s vele az ember felszabadulásának a lehetőségét jelenti, ugyanakkor azonban jelentheti mindazt a rosszat, amit a bürokrácia neve alatt szoktak összefoglalni. Megtörténhetik az is, hogy bizonyos hatalmi tényezők érintetlenül maradása folytán az élet ugyan elbürokratizálódik, azonban közben az ember felszabadulása alig vagy csak igen kis mértékben kö-

¹³² Az új kormány Dinnyés Lajos vezetésével május 31-én alakult meg.

vetkezik be. Ez az a zsákutcás társadalmi állapot, mely leginkább teszi ki a lényegét annak, amit „középeurópaiság” neve alatt szoktak emlegetni. Ebből Magyarországra is jutott egy jó adag, ami annyit jelent, hogy a helyenként – főleg vidéken – nagymértékben megmaradt nyers hatalomgyakorlási formák mellett az élet széles, sőt túlnyomó területein érvényesülnek fejlett igazgatási szokások, azonban az egész igazgatás nincs szilárdan egybeépülve az emberi felszabadulás útjaival és biztosítókaival. Ennek a helyzetnek a zsákutcás volta azonban nem jelenti azt, hogy az ilyen társadalom bürokratikus adottságain egyszerűen túlteheti magát bárki. Ha a társadalom bürokratizáltsága bizonyos fokon túlhaladt, ennek legfőbb politikai következménye az, hogy lehetetlenné válik az alapvető kommunista akció: a régi állami apparátusnak frontális támadással való szét-törése és új alapokon való felépítése, mert az igazgatás túlságosan beleépült az egyetemes életszint meghatározásába. Ehelyett az egész apparátust részenként kell igen körültekintően, bár nem kevésbé mélyreható módon kezelésbe venni és a szabadság szervezetévé tenni. A kezdődő magyar demokrácia politikája ezzel nem számolt eléggé, s ennek következménye az, hogy a harc első menetét kétségtelenül a bürokrácia nyerte meg. A demokratikus összervek minden ponton visszavonulóban vannak, s nemhogy széttörő hatást nem gyakoroltak, hanem egészséges felfrissítő hatásuk is elhalványulóban van. A bürokrácia engedett a pártok hatalmi betörésének, hogy aztán annál szorosabban ráfonódjék az összes pártok lábaira. S mindez nem azért történt, mert ez a bürokrácia ravasz volt és körmönfont; nagyobbbrészt riadt volt, és hatalomtisztelő, és mégis győzött, mert a társadalom egész szerkezete és összes beidegződései inkább neki kedveztek, mint a lendületes, de primitív újrakezdéseknek. Párhuzamos ez, sőt lényegében azonos azzal, hogy az országot több évtizede egy kispolgárosodási folyamat borította el, nyugati, polgári baloldali forradalmi tradíciók nélkül. Megint csak „közép-európaias” jellegű vonás, ami fasiszta hatások befogadására való hajlandóságot eredményez. Valóban, az ország erős fasiszta fertőzésem ment keresztül, ami többek között azt is jelenti, hogy a tömegmozgalmak terén a kommunizmus racionális forradalmiságát indulatban túllicitáló, társadalomkritikában félrehajlító, észellenes forradalmi erők vannak jelen. Ebben az egész közegben, mely ragadós – mert bürokratikus és kispolgári – és fortyog – mert forradalmi – egyszerre, éppoly nehéz a társadalomátalakítás kommunista gyakorlatát alkalmazni, mint egy hordó szurokban kánkánt táncolni. Minden lépést, melyet a kommunisták a hatalmi pozíciók terén előre tesznek, a valódi társadalmi reformok lelassításával, a vallás, a nacionalizmus és a tulajdon tényezőinek a fokozottan óvatos kezelésével kell megfizetniök.

Mindezekhez a hosszú lejárátú nehézségekhez járult az a hirtelen hatás, melyet a Szövetséges Ellenőrző Bizottság kétszeri közbelépése gyakorolt, s amely

végsoleg nem annyira a Szovjetuniónak Magyarországhoz való viszonyát terhelte meg, mint inkább a kommunista pártnak a magyar közéletben elfoglalt helyét. A Szovjetunió egy másik ország és ezenfelül világhatalom: mind a két tényező abban az irányban hat, hogy ne egyes lépések időpontján vagy határain vitatkozzunk, hanem a magunk részéről tegyünk meg mindent, ami a vele való viszonyunk egészben való zavartalanságához és politikánk harmóniájához szükséges. A kommunistáknak ellenben csakúgy, mint minden hazai pártnak, egyszerre kell magyarokként és párhívekként megmutatkozniuk, ez pedig olyan dolog, ami néha magától értetődően egyszerű, néha nagyon nehéz. Abban teljesen igazuk van a kommunistáknak, mikor azt vallják és bizonyítják, hogy a magyarság legégetőbb kérdése a radikális társadalmi felszabadulás, tehát az igazi nemzeti érdek baloldalt van, nem pedig azoknál a magukat elvszerűen nacionalistáknak valló felfogásoknál, melyek tradíciótisztelet címén elsősorban a társadalmi erőviszonyok megőrzésére törekednek. Egy ország számára azonban ezt elsősorban nem érvelések, hanem történelmi tapasztalatok bizonyítják, melyek bizonyos helyzetekben világosak, más, kevésbé szerencsés helyzetekben elhomályosulnak. Nemzeti érdek és társadalmi radikalizmus egységének bizonyítására kevesebb érv kell egy franciával vagy jugoszlávval szemben, mint egy magyarral szemben, s egy magyarral szemben kevesebb érv kellett 1945-ben, mint 1947-ben. Ez csak részben a kommunisták hibája, de elsősorban az ő helyzetüket nehezíti. A legnagyobb veszedelem az lenne, ha mindennek eredményeképpen a kommunista párt maga is elkezdené magát úgy látni, ahogyan ellenfelei látják, s egyrészt tudatosan berendezkednék arra, hogy az emberek a Szovjetunió egész hatalmát lássák mögötte, másrészt letenne arról, hogy a Szovjetunió jelenlététől vagy közelségétől független alapot vessen a maga politikai helyzete számára. Különösen nagy hiba volna, ha a magyar szuverenitás helyreállításának sürgetését és hazafias örömét átengedné a jobboldalnak. A magyar szuverenitás helyreállása kell, hogy az egész ország számára egységes öröm legyen, nem azért, hogy utána a Szovjetunió nélkül vagy a Szovjetunió ellen s egyáltalán mindentől és mindenkitől függetlenül folytathassuk politikánkat, mert ezt nemcsak mi, de senki más sem teheti; hanem azért, mert ettől kezdve jutunk abba a helyzetbe, hogy politikánkról nem lépésenként és részletenként, hanem egész eredményekkel számolhatunk el a világ reánk néző hatalmasságainak.

A lezajlott eseményeknek egyik további hatása az, hogy a mellett a két nagy párt mellett, mely eddig a koalíció sarkpontját alkotta, előtérbe került a közép-pártok, pontosabban a baloldali, de nem kommunista pártok iránti szükséglet. Erre a szerepkörre ma mind erejénél, mind ideológiai elhelyezkedésénél fogva a szociáldemokrata párt van a legnagyobb mértékben felkészülve. Ez azonban egyúttal azt is jelenti, hogy erősebben szembe fog kerülni a magyar társadalom-

nak azokkal az alapvető kérdéseivel, melyekkel eddig más-más módon elsősorban a kommunista párt és a kisgazdapárt birkózott. Ha a kommunistáknak az volt a legfőbb bajuk, hogy a „polgár-proletár” és a „munkás-paraszt-értelmségi” kategóriák közepette nem rendezkedtek be eléggé a kispolgáriságnak és bürokráciának a magyar társadalmat mind nagyobb mértékben meghatározó tényezőire, akkor a szociáldemokrata pártnak az a baja, hogy anélkül, hogy elvi álláspontjaiból engedett volna, vagy elvi síkon ezekkel a kérdésekkel elszámolt volna, gyakorlatilag igyekezett és igyekszik minél inkább hasznosítani a maga számára e tényezők iránta való vonzódását. Bizonyos tehát, hogy ha a szociáldemokrata párt átveszi a legerősebb kormánypárt szerepét a kommunisták mellett, akkor nagyon sok ponton – bár nyilván enyhébb formában – vele szemben is meg fognak jelenni a kommunista–kisgazda harc bizonyos jelenségei, mindekelőtt a régi világ képviselőivel szemben való engedékenységek vádja. A többi pártok közül a parasztpárt, még ha növekedésre számít is, egyelőre a belső tisztázódás folyamatával van elfoglalva,¹³³ s nem jutott még oda, hogy a benne rejlő lehetőségeket kibontakoztassa. Növekedésre számítanak, illetőleg helyet kérnek maguknak különféle kimondottan polgári, jogrendvédő vagy egyházas pártok is,¹³⁴ melyek körül némelyek nem idegenkednek attól, hogy a kormánykoalícióba belépjenek – s ez esetben helyzetük a kisgazdapártihoz hasonlóan fog alakulni –, mások eleve ellenzéki szerepre készülnek.

A történetek azonban lényegesen megváltoztatják a magyar politikai életben mindenféle ellenzéki helyzetét is. A magyar demokrácia eredetileg ellenzék nélkül indult: a fasiszmus és az ellenforradalom volt a közös s a politikai életbe be sem eresztett ellenség. Két év alatt a kisgazdapárt kiléptetjéből kialakult egy ellenzék, mely, bármilyen heves kritikát gyakorolt is, az 1945-ös politikai platformon belül volt. Az ellenzéki bírálat lehetőségei és stílusa körül azonban hamarosan bajok kezdődtek. Az egyik oldalon ez a demokrata hitvallású ellenzék, bármennyire nem vállalt is közösséget a kormány feudális-konzervatív, ellenforradalmi vagy pláne fasiszta ellenfeleivel, mégis tűrte, hogy az országban lévő mindenféle ellenzékiesség az ő dinamikáját növelje. Közben nagyon sok dolgot megmondott, amit helyes és hasznos volt megmondani, s más nem tette; ugyanakkor azonban széles körben gyakorolta azt a fajta terméketlen kritikát is, mely a megállapodott és konszolidált nyugati demokráciák kategóriáinak a

¹³³ Kovács Imre (1913–1980) falukutató népi író-szociográfus és újságíró, 1945 után parasztpárti politikus. Az Erdei-féle kommunistabarát pártvezetéssel nem értett egyet, 1947 elején kilépett a pártból, majd Svájcba, utóbb az Egyesült Államokba emigrált.

¹³⁴ A Polgári Demokrata Párttól, a Magyar Radikális Párttól és a Pfeiffer Zoltán vezette Magyar Függetlenségi Párttól, valamint a Barankovics-féle Demokrata Néppárttól, ill. a Balogh páter Független Magyar Demokrata Pártjáról van szó.

minden valóságérzék és társadalmi szemlélet nélkül való alkalmazásában merült ki; sokszor pedig egészen egyszerűen csak a hazai elégedetlenek vagy a külföld számára szózkodott. A másik oldalon a kommunisták, ha a koalíciós együttműködéshez el is jutottak, az ellenzék egyenrangúságának a gondolatát eleve gyanús háttérű jogi formalizmusnak tekintették, a szabadságpárt támadásainak a fenti-ekben ismertetett jellege pedig végleg megerősítette őket abban, hogy ha egyáltalán tűrni kell az ellenzéket, akkor az a rendőrileg is megnyilvánuló gyanakvás és ellenségeség a megfelelő eljárás, melyet Bethlen és követői a szociáldemokrata ellenzék számára tartogattak. Az összeesküvés, különösen Nagy Ferenc emigrációja azután a meggyőződés végső biztonságát adta ama felfogás számára, mely kezdettől fogva úgy látta, hogy a demokratikus kormányzás ellenfelei előbb-utóbb a demokráciának magának is az ellenségeinek bizonyulnak. Ez a beállítás tovább fogja nehezíteni az ellenzéki helyzetét, ami az adott helyzetben igen sajnálatos, függetlenül attól, hogy ez az ellenzéki milyen és mit ér. Az alábbiakban megpróbáljuk közelebbről is megvilágítani, miért fontos, hogy a magyar demokrácia politikai élete a kölcsönös lojalitásnak egy bizonyos levegőjét ne veszítse el, s a feltétlen harc lendületét veszélyesebb szándékú és veszélyesebb ellenfelek számára tartogassa, mint a mai vagy a leendő parlamenti ellenzék.

Új ellenforradalmiság

Nagy Ferenc emigrációjának legsúlyosabb következménye, hogy általa a magyar ellenforradalmiság újból politikai formát kapott. Ez a legkevésbé az ő személyes teljesítménye. Sőt: egész politikája, ahogyan fentebb jellemeztük, az a mód, ahogyan a kommunistákkal szemben előbb engedékeny volt, azután szembefordult velük, ahogyan előbb elbukott partnereit a bajban hagyta, a maga távozását előkészítette, s végül odakinn az itthon maradt „utána következőket” nyilatkozataival befektetette, bármilyen magyarázatot kapnak is utóbb ezek a cselekedetek, normális mérlegelés szerint egészben arra alkalmasak, hogy pontot tegyenek egy politikai pálya végére. Ma azonban mindez nem érdekes, mert Nagy Ferenc és társai a hazai és külföldi ellenforradalmi erők számára személyes képességeiktől és jellemüktől teljesen függetlenül valami olyant hoznak, melyre azoknak mindennél nagyobb szükségük van: a demokratikus hivatkozási formulák komoly lehetőségét. Ezek az erők eddig reménytelenül kompromittálva voltak nemcsak fasiszta, hanem konzervatív-reakciós részükben is, mert a magyar konzervatív erők Magyarországon oly mértékben ellenállás-képteleneknek bizonyultak a fasiszmussal szemben, ahogyan, Németországot kivéve, a világon sehol sem. A magyar ellenforradalmiság mostanáig, ha bármilyen fórum előtt fellépett, vagy

bárhon zászlót próbált volna bontani, a legitimizmus, a szegedi gondolat, a magyar irredenta¹³⁵ vagy a hungarizmus¹³⁶ jelszavaira hivatkozhatott volna, azaz vagy teljesen hitelüket vesztett, vagy a legjobb esetben önmagában elégtelen jelszavakra. Nagy Ferencék emigrációja annyit jelent, hogy most már az ellenforradalmiság az 1945. évi politikai alapon rendezkedhetik be, mint olyan valami, amely külföldre elűldözött vagy otthon üldözött 1945-ös demokrata államférfiak vezetése alatt áll.

Hogy ennek nagy jelentőséget tulajdonítunk, azt bizonyára sokan túlzottnak fogják találni. Az egyik ellenvetés nyilván az lesz, hogy a magyar ellenforradalmiság lehetőségeit nem politikai formulák és hivatkozások fogják eldönteni, hanem tényleges társadalmi és hatalmi erők. Amennyire szükséges azonban a magyar értelmiség egy részével szemben, mely merőben politikai formulákban gondolkodik, a társadalmi szemlélet fontosságát hangsúlyozni, annyira fontos el nem felejtünk a politikai formulák, fogalmazások és hivatkozások örök politikai jelentőségét: hatalmas és széles társadalmi erők forgácsolódtak már szét politikai összefogó formuláik elégtelensége miatt, és egészen kis társadalmi erők váltak döntő tényezőkké jó politikai jelszavak és hivatkozási lehetőségek révén.

A másik ellenvetés bizonyára az lesz, hogy azok a világpolitikai erők, melyekre a magyar ellenforradalom s vele immár Nagy Ferenc is számít, akkor is őt és elvbarátait tekintették volna bizalmuk letéteményeseinek, ha mindez nem következik be, s ők pártjukkal együtt a koalícióban maradnak. Ez igaz, azonban ebben az esetben is és ettől függetlenül is súlyos jelentősége van annak, hogy a magyar politikai életnek hol húzódnak a döntő választóvonalai. Egészen Nagy Ferenc emigrációjáig, bármekkora bizalmatlanság volt is a koalíció két oldala között, és bármennyi élesen kommunistaellenes erő működött is a kiscgazdapárton keresztül a koalíción belül, mégis a magától értetődő és át nem hágható választóvonal az volt, melynek egyik oldalán a kiscgazdákat és a szabadságpártot is magában foglaló antifasiszta demokratizmus, a másik oldalán a fasiszmussal többé-kevésbé kompromittált konzervatív vagy fasiszta ellenforradalmiság állott. Ez változott meg Nagy Ferenc emigrációjával. Mert ma immár nemcsak rejtetten, de nyilvánosan és hivatalosan is a kommunisták-

¹³⁵ Magyar irredenta: itt magyar irredentizmus, a trianoni békekötés után (1920. jún. 4.) Csehszlovákiához, Romániához és Jugoszláviához került magyarlakta területek visszaszerzésére, ill. visszacsatolására irányuló mozgalom. Irredenta olasz szó, „visszaszerzetlen”-t jelent. Használata a múlt század második felében kibontakozó olasz nacionalista mozgalomra vezethető vissza, amely fel nem szabadított területnek minősítette (terra irredenta) az Osztrák–Magyar Monarchiához, ill. Franciaországhoz tartozó olasz területeket (Dél-Tirolt, Triesztet, Nizzát).

¹³⁶ Hungarizmus: a Szálasi által kidolgozott nyilas-nemzetiszocialista ideológia összefoglaló neve.

kal való együttműködési készség vagy engesztelhetetlen szembenállás szerint oszlanak meg a politikai frontok, s ez az új választóvonal immár megengedi, hogy az ellenforradalmi erők engesztelhetetlen kommunistaelenességük előtérbe hozásával elfelejtessék a fasizmusban való kompromittáltságukat.

Ez egyben megmagyarázza másfelől azt is, hogy miért beszélünk Nagy Ferencékkel kapcsolatban ellenforradalmiságról, és miért tekintjük elképzelhetőnek, hogy az ő személye egy olyan demokratikus csoportosulás jegecesedési pontja legyen, mely nemcsak a kommunisták felé, hanem fasizmus és ellenforradalmiság különféle válfajai felé is tartja a demokratikus választóvonalat. Akinél egyszer a döntő választóvonal eltolódik, az nem tarthat fenn ilyen másodlagos választóvonalakat, mert semmiféle politikai alakulat sem tudja magát az erejét adó politikai és társadalmi tényezőktől függetlenül tartani. Őszinte demokraták benne lehetnek az egész együttesben, hiszen az egésznek a lényege éppen demokratikus és ellenforradalmi momentumok keveredése. Azonban szükségképpen az ellenforradalmi elemek túlsúlya, mert a teljes demokratizmus tennivalói Magyarországon továbbra is elkerülhetetlenül társadalmi síkon, vagyis baloldalt vannak. A „demokratikus ellenforradalmiság” vezetése tehát szükségképpen Eckhardték köréből,¹³⁷ legitimistákból és horthystákból fog összetevődni, az országban levő politikai erők közül pedig a kommunistaelenesség, az antiszemitizmus és a szegényparaszt-ellenesség erőire fog számítani. Ennek a konkrét megnyilvánulásai siker esetén igen csúnyák lennének, Orgoványra¹³⁸ emlékeztetők, meglehetősen függetlenül attól, amit a vezetők mondanának, sőt jórészen attól is, amit akarnának.

Azon, hogy az ellenforradalom Nagy Ferenc és Varga Béla demokratikus múltját hasznosíthatja, nem lehet változtatni. Az azonban csak azután fog eldőlni, hogy mennyiben hasznosíthatja azt a minőségüket, hogy egy minden oldalról szabályosnak és tisztának elismert választás alapján összeült nemzetgyűlés kormányfői és házelnöki tisztét töltötték be, adandó esetben tehát úgy lehet őket felléptetni, mint a törvényes magyar kormányfőt és házelnököt. Ez, mint ütőkártya, elhomályosítaná minden cseh, lengyel, jugoszláv vagy román bizottság¹³⁹ ütőkártyáit, azonban csak bizonyos feltételek mellett. Ma a volt kormányfő és házelnök kinlété csak lemondást jelent, nem ellenkormányt. Ma vitán kívül csak egy magyar nemzetgyűlés, egy magyar kormány és egy magyar államfő van a világon, és ezek idebenn vannak az országban. Egy ellenkormány megalakítá-

¹³⁷ Eckhardték köréből: a nyugati kisgazdapárti emigráció köréből.

¹³⁸ Orgovány: Bács-Kiskun megyei község. A Tanácsköztársaság bukása után, 1919 őszén a Héjjas-különítmény tagjai a falu melletti erdőben tömeges kivégzéseket hajtottak végre. Azóta a fehérterror, a tiszti különítmények által elkövetett vérengzések és tömeggyilkosságok jelképe.

¹³⁹ Cseh, lengyel, jugoszláv vagy román bizottságok: emigránsszervezetek.

sának a politikai előfeltételei csak akkor nyílnak meg, ha a magyar demokrácia törvényessége a hitel komoly reményével vitássá tétetik, ennek lehetősége pedig a választásokon fog eldőlni.

A magyar demokrácia törvényessége és a választások

A magyar demokrácia immár másodszor készül komolyan tiszta választásokra. Az, hogy sok helyi panasz és vita lesz-e, vagy kevés, az államhatalom, a pártok és a választók jó szándékán, nyugalmán és józan értelmességén múlik. Ahhoz azonban, hogy a választás egészben meghamisítódjék, a törvényben magában szükséges megfelelően kihasználható rendelkezéseknek lenniök, ilyenek pedig a mostaniban éppen úgy nincsenek, mint a két év előttiben, még ha a kizáró okok megszorodtak és megszigorodtak is. Egyetlen szabály van, melynek a révén a választási eredményt irreálissá lehetne tenni, ha ti. az Országos Nemzeti Bizottság nem engedne komoly ellenzéki pártot indulni. Ebből a szempontból nem volt különösen szerencsés dolog a szabadságpárt önkéntes feloszlásának az előidézése;¹⁴⁰ ez azonban csak akkor válnék katasztrofálissá, ha a többi ellenzéki pártot sem engednék indulni, vagy ha kirekesztenék közülük azt vagy azokat, melyek felé komolyabb ellenzéki indulatok fordulnak, s csak a kevesebb erkölcsi háttérrel bíró vagy kevésbé komolyan vehető ellenzéki pártokat hagynák a porondon. A jelek szerint ez a veszély nem fenyeget, mert az ország vezetői is tudják, hogy a komoly ellenzék kikapcsolása esetén megismétlődnek az 1945. évi tiszta, de mégis irreális választási eredmény, melynek következtében az ellenzékiység a kormányban részt vevő pártok egymás közötti számarányait borította fel egészségtelen módon.¹⁴¹

Mégis szükséges, hogy a választások tisztaságával kapcsolatban egyrészt néhány elvi kérdést tisztázzunk, másrészt a pillanatnyi helyzet különös kényességére rámutassunk. Úgy látszik ugyanis, hogy a harcosabb baloldaliaknál elsősorban reálpolitikai megfontolások vannak előtérben, s nem mérik eléggé le, micsoda áldás önmagában az ország politikai érzése szempontjából, hogy immár másodszor készülhet tiszta és reális választásokra. Különösen befolyásolja őket

¹⁴⁰ A Szabadságpárt feloszlásában nagy szerepet játszott, hogy a választójogi törvény módosítása értelmében Sulyok Dezső, a párt elnöke elvesztette passzív választójogát, s így nem léphetett fel képviselőjelöltként.

¹⁴¹ 1947. július 30-án tizenegy párt kapott engedélyt a választásban való részvételre. Az egyik, Varga Endre Katolikus Néppártja visszalépett. A tíz közül hat számított ellenzékinek: a Polgári Demokrata Párt, a Magyar Radikális Párt, a Demokrata Néppárt, a Magyar Függetlenségi Párt, a Független Magyar Demokrata Párt és a Schlachta Margit-féle Keresztény Női Tábor.

az, hogy rajtunk és Csehszlovákián kívül az összes többi kelet-európai országok választásait Nyugaton kifogásolták; s ugyanakkor ezek közül az országok közül egyesekben, bár nem mindegyikben, sokkal nagyobb a társadalmi átalakulás lendülete, mint nálunk. De nem ezért.

A demokrácia formai szabályai és jogintézményi ismertetőjegyei körül sok vita folyt és folyik Magyarországon: gyakran a demokrácia nyugati és keleti fel fogása körüli egész ellentétet úgy fogják fel, mint a szabályok tiszteletének vagy megvető felrúgásának a különbségét. A demokratikus formalizmus ellenségeinek teljesen igazuk van abban, hogy szabályos választásokból, a többség tiszteletéből, a bírói jogvédelem biztosításából, sőt szólási, gyülekezési szabadságból magából még nem lesz demokrácia, ha közben épen maradnak a társadalomban a jobbagyi alázat és társadalmi kiváltságtudat kölcsönös beidegződései. Igazuk van abban is, hogy az ellenzék jogainak a tisztelete csak ott képzelhető, ahol a kormány és ellenzék bizonyos alapvető eszményei megegyeznek, s mindegyik biztos benne, hogy ezeket a végső eszményeket a másiknak a kezében sem éri helyrehozhatatlan kár. A weimari német köztársaság, mely engedte, hogy tiszta és szabályos választásokkal a demokrácia halálos ellenségei jussanak uralomra, örök példa arra, hogy a szabályos választás még nem minden. Ez eddig mind igaz. A baj ott kezdődik, hogy kialakul egy lelkiállapot, mely ügyre, helyre és okra való tekintet nélkül mindent „jogi szörszálhasogatásokra való tekintet nélkül”, „csak a végső célokat tartva szem előtt”, „kíméletlen eréllyel”, „kérelhetetlenül”, vagyis a feltétlen harc gesztusaival intéz, és azt hiszi, hogy elvesztette azt a napot, melyen valami szabálytalansággal meg nem botránkoztatja a jámbor polgárokat. Abból a helyes felismerésből tehát, hogy a szabálytisztelet még nem biztosítéka a jó demokráciának, így születik az a fordított bölcsesség, hogy akkor nyilván a szabályfelrúgás a biztosítéka. Holott a helyes következtetés az, hogy a szabályokra immár nem tekintő végső harcot a demokrácia közös alapján kívül állók számára kell tartogatni. A magyar demokrácia halálos ellenségei azok az erők, melyek a fasiszmus vagy a feudalizmus visszahozásával fenyegetnek; mint-hogy pedig nyílt fasiszmusról ma nem lehet szó, gyakorlatilag azok az erők ellen kell a végső harcriadóját készenlétben tartani, melyeket Horthy, Bethlen vagy Habsburg Ottó nevei jelölnek. Viszont mindenki számára, aki ezekkel az erőkkel komolyan szemben áll, s minden helyzetben, ahol ezek az erők nem fenyegetnek, annyi lojalitás és annyi szabálytisztelet, amennyi csak lehet. Döntő szempont az is, hogy ha a szabályok mellőzése szükségessé válik, ezt a helyzetet nyíltan meg kell vallani és a rendkívüli állapotért felelősséget vállalni. Manipulált választás s általában minden eljárás, melynek tisztasága körül viták kezdődnek és kezdődhetnek, hosszú időre helyrehozhatatlan politikai demoralizáló hatással van, mely a pillanatnyi előnyt hamar semmivé teszi.

Az elvi okokon kívül azonban különösen kényessé, de egyben döntővé teszi a választások mikénti lefolyását az előző nemzetgyűlés volt kormányfőjének és házelnökének az emigrálása. Egy korrekt, kifogástalan és kifogásolatlan választás a demokrácia politikai és diplomáciai emigrációja alól egyszerűen kihúzza a gyékényt: az előző nemzetgyűlés kormányfői és házelnöki minősége, bármilyen tiszta választások voltak az előzők is, egyszerűen túlhaladottá válik, a diplomaták disszidálása pedig egyszerre meglehetősen indokolatlan lépésként fog megjelenni, ha a reákövetkező választás tisztaságát és reális voltát sem lehet a hitel komoly reményével kétségbe vonni. Míg az ország politikai nevelése és a párterőviszonyok tisztázása tiszta választásokat kíván, a demokratikus emigráció méregfogának a kihúzása kínosan tiszta választásokat, amelyekbe még belekötni se lehessen. A szabadságpárt feloszlásának az előidézése máris alkalmat adott arra a rosszsziszemű beállításra, amivel bőven élnek is, hogy itt olyan választások lesznek, melyeken komoly ellenzéknek nem érdemes és nem lehet indulnia. Ha már ez az első hiba megtörtént, alapvető oktalanság volna a választás lefolyásával kapcsolatban további kisebb panaszokat, vitákat és túlkapásokat kockáztatni, melyek a választás reális voltán nem változtatnak, ellenben megfelelő csoportosításban alkalmasak arra, hogy a választás tisztasága körül benn és künn mesterségesen kétséget támasszanak. Ekkor aztán mindenki a magyar baloldalon nevetethet, mely egy számára előnyös pillanatban reális választásokat rendez, lemond a választások illetéktelen befolyásolásának a kétes előnyeiről, de ugyanakkor tizedrangú incidensek révén alkalmat ad a választások kifogásolására, amivel megmenti a mind fonákabb helyzetbe kerülő emigráció politikai pozícióját, melynek számára a választások kifogásolhatósága életkérdés.

Világpolitika és magyar politika

Nagyobbrészt Nagy Ferencék emigrációjával kapcsolatos az a változás is, hogy a magyar politikai fejlődés az eddiginél nagyobb mértékben vált a világpolitikai események és ellentétek függvényévé. Ezért van az, hogy mindabban, amit pl. az előző fejezetekben a jövő lehetőségeiről vagy veszélyeiről mondtunk, igen sok olyan dolog van, melynek bekövetkezte vagy elmaradása nem a hazai fejlődéstől, hanem világpolitikai folyamatoktól, változásoktól vagy állandósulásoktól függ. Világpolitikai hatások alól természetesen egy ország sem vonhatja ki magát, legyőzött ország a legkevésbé, azonban nagyon széles skála vezet a hatásoknak való kitettségétől az eseményekkel szemben való merő függvényi állapotig. Két éven keresztül az ország meg tudott őrizni egy különleges helyzetet, melyet nem lehetett sem nyugati, sem keleti demokráciának elskatulyázni, viszont nagyon

is megfelelt az ország fejlődési adottságainak. A legutóbbi időben azonban a világpolitikai hatások oly erővel érvényesültek, hogy azokkal szemben a hazai szükségletek vonalán mozgó erők gyengéknek bizonyultak. Az amerikai sajtó a magyar válsággal kapcsolatban többször felvetette azt a kérdést, hogy vajon a Truman-elv¹⁴² nem járult-e hozzá a magyar politikai helyzet felborulásához, s nem tekinthető-e Magyarország a Truman-elv áldozatának. Ők megnyugtatták magukat azzal, hogy mindaz, ami Magyarországon történt, az oroszok és kommunisták együttesen rég megtervelt akciója volt, mely keresztülvivődött volna így is, úgy is. Mi azonban megállapíthatjuk, hogy nagyon is erős az okozati összefüggés a Truman-elvvel kapcsolatos világpolitikai kiéleződés és a magyar események között; legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy a magyar politikai tényezők belső erőtlensége tette és tehette csak ezt a hatást döntővé: mindenekelőtt az, hogy a Nagy Ferenc körüli politikai erők nem tudtak ellenállani annak a hisztériának, mely a világeellentétek hamaros kitörését várta, és időben akart a „helyes” oldalra állani.

Az, hogy a magyar fejlődés az eddiginél inkább vált külső események függvényévé, elsősorban azért súlyos, mert a világhelyzet eshetőségei e pillanatban túlságosan nyitottak. Eltekintve a háború esetétől, melyre nem kell és nem lehet jószólni, a béke fennmaradásának változatai is igen sokfélék; kiegyenlítődés és közeledés, kiéleződés és választóvonalak megmerevedése, izolálódás és a választóvonalak eltolódása mind, mind igen lehetséges dolgok, melyek így vagy úgy kihatnak Magyarországra is. A lehetőségek ilyenfajta nyitottsága minden mérlegelést, mely ezekből az alternatívákból indul ki, relatívvá és bizonytalanná tesz, s ami az egyik esetre beállítva helyes, az a másik esetet feltételezve őrülség és viszont. Ennek következtében az ország politikusai csakúgy, mint átlagemberei, mindinkább úgy politizálnak és úgy néznek a jövő elé, hogy ott, ahol a velük ellenkező irányzat felülkerekedésének vagy végleges berendezkedésének a lehetősége felmerül, megáll az eszük. „Mi lesz velünk?”, és „Mi lesz velünk, ha...?” kérdezik a legkülönbözőbb változatokban, és ezalatt azt értik, hogy milyen hatalmas körben, milyen érdekszférában lesz a végleges helyünk, s milyen világhelyzetet feltételezve kell már most a jó pontokat megszerezniök. Az egész beállításban nyilvánvalóan a második világháború előtti helyzet mintája lebeg az érdekeltek szeme előtt. Ott azonban az egyik oldalon a nyilvánvaló őrült gonoszság állt, s csak az volt – Magyarország esetében lett volna – a probléma, hogy miképp lehet idejében a helyes oldalra állani. Ma azonban a dolgok ilyenfajta mérlegelése hamis és tévútra vezető, mert a háborús elintézésnek lényegesen kisebb a való-

¹⁴² Truman amerikai elnök 1947. márc. 12-i beszédében hirdette meg: az Egyesült Államok kész a világ bármely pontján gazdasági, politikai, sőt katonai támogatást nyújtani minden olyan államnak, ahol kommunista hatalomátvétel fenyeget, ill. fennáll annak veszélye, hogy szovjet befolyás alá kerül.

színűsége, a lehetőségek sokkal nyitottabbak, és a jövő fejlődés számára döntő politikai értékek mind a két oldalon vannak elosztva.

Bele kell-e tehát nyugodnunk abba, hogy az ország egész jövőendő sorsa ilyenfajta ellentétek kockáira tétessék fel? Mint mondtuk, úgy látszik, hogy az ország nagyobb része belenyugodott, azt hívén, hogy nem tehet mást. Holott a fentiekből az következik, hogy ezek az alternatívák azért válnak kikerülhetetlenné, mert belenyugszunk a kikerülhetetlenségükbe. Valójában nagyon is lehet olyan politikát művelni, melynek egyaránt van értelme mindenféle világpolitikai lehetőség esetére. Ehhez nem ügyes lavírozás kell és hintapolitika, sőt ellenkezőleg: olyan politika, mely külpolitikában nem „játszik meg” semmiféle fordulatot, hanem a hangsúlyt a belpolitikai szükségletekre és a belpolitikai vonalvezetés egységére és szilárdságára helyezi.

A hazai társadalmi tények ereje ugyanis újból meg újból ellene dolgozik annak a kiéleződésnek, melynek erőten politikai életünk és politikai gondolkodásunk ellenállás nélkül átengedi magát. Nem jellegzetes dolog-e, hogy pontosan akkor, amikor az események amerikai mérlege úgy áll, hogy Magyarországon most rendezkedik be a kommunista uralom, idehaza reális választásokra és középpárti előretörésre való készülétek vannak a napirenden? Nagyon jól tudjuk, hogy ez is átmenetinek bizonyulhat, és az előtérbe kerülő nem kommunista baloldali erők is rákerülhetnek a két oldalról való felmorzsolódásnak, kompromittálódásnak és kettészakadásnak arra az útjára, melyre a kisgazdapárt ráke-rült. Mindenképpen áll azonban az az igazság, hogy az ilyen vagy olyan irányú világesemények hazai következményei nemcsak egy irányban, hanem esetleg a hazai fejlődés szükségleteinek hatása alatt, hogy úgy mondjam, dialektikusan is érvényesülnek és érvényesíthetők. Pontosán akkor, amikor Amerika immár le-számol azzal, hogy Magyarországon féktelen kommunista terror dühöng, éppen azért, mert Amerika ezzel leszámolt, és a kommunistaellenes magyar politikai erők irrealizmusát nem táplálja tovább, vagy legalábbis nem táplálja olyan mér-tékben – éppen ezáltal nyílik meg számunkra újból egy lehetőség, hogy bizonyos belső tisztázódás után az ország a demokratikus kormányzásnak a maga által kiépített útján haladjon tovább. Különösen fontos, hogy az ország politikai éle-tének, sajtójának, publicisztikájának, szellemi életének eddig elért szabadságát megőrizzük, sőt továbbfejlesszük, a félelem eddig kialakult gócait, különösen ha az államhatalomból sugároznak ki, próbáljuk feloldani vagy legalábbis hatókö-rüket csökkenteni, és a folyó vagy megindítandó alapvető reformok ügyét igye-kezzünk egy kicsit kiemelni a pártpozíciókon való viaskodás siralmas posványá-ból. Ez is egy lehetséges érvényesítése, és pedig a hazai fejlődés szükségleteihez szabott érvényesítése világpolitikai helyzetváltozásoknak.

Ma minden jel azt mutatja, hogy az ország saját politikai erői nem állanak

úgy, hogy ilyen lehetőségekkel élni tudjanak. De ezek a lehetőségek fennállanak, és néhány falkamenés és kudarc után ismét sor kerülhet rájuk. A világpolitika helyzetei változhatnak, a hazai tennivalóknak, azonban csupán a nehézségei változnak meg és tolódnak el velük, de nem változik a hazai feladat maga: az ország társadalomszervezetének, életvitelének és szellemi kultúrájának elért fejlettségét őrizve és emelve folytatni radikális társadalmi reformpolitikát. Minden politikai és társadalmi csoportnak s egyáltalán mindenkinek, akiben ennek a feladatnak a tudata él, ma két kötelessége van: megőrizni a szükséges ellentmondás töretlen bátorságát a baloldalon belül és nem feladni semmiféle harci készenlétért az európai szabadságeszmény teljességét, de ugyanakkor töretlenül szembeszállani a felénk áramló, immár nemcsak kommunistaellenes, hanem egyetemesen szocialistaellenes hisztériával és megőrizni a feudális reakcióval és ellenforradalommal való készenlét éberségét.

1947

ELTORZULT MAGYAR ALKAT,
ZSÁKUTCÁS MAGYAR
TÖRTÉNELEM

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY PROBLÉMÁJA

1. A *magyarságtudomány* olyan tudományszak, olyan tudománycsoport, melyet igen nehéz nemzetközi értelmű idegen szóval visszaadni. Többet, mélyebbet sejtet, és kevesebbet, szűkebbet foglal magában, mint a magyar *vonatkozásoknak* többé-kevésbé minden tudományszakban objektív, tudományos módon érvényesíthető szempontját. Inkább meghatározott, szorosabban a magyar nemzethez kötött tudományokat, tudományos részterületeket és tudományos problémákat szoktunk magyarságtudomány név alatt összefoglalni: magyar nyelvtudományt, néprajzot, folklórt, magyar történettudományt, művelődéstörténetet és irodalomtudományt, a magyar népi jelleggel, a magyar lelki alkattal való foglalkozást, s mindezt úgy, hogy különös hangsúly és jelentőség kerül a magyar népre, értve ezen mindenekelőtt a magyar *parasztságot*. Mindezek magukban még mindig az objektív érvényesség igényével felvethető és többé-kevésbé megválaszolható problémák. A magyarságtudomány összetartó alapkérdését azonban nem ebben az objektív érvényességben szokták látni, hanem abban a kifejezetten vagy hallgatólagosan feltételezett jelentőségben, mellyel e kutatások az ország, a nemzet, a magyarság életének, történeti alakulásának a szempontjából bírnak. Ezt fejezték ki úgy, hogy a magyarságtudomány sorstudomány. Nem kétséges, hogy vannak tudományos kérdések, melyeknek tisztázása közösségek sorsának alakulására és alakítására kihat. Ezek azonban főleg társadalomtudományi kérdések, nem pedig a nemzeti jelleg kérdései. Minden sorskérdésnek, minden politikai kérdésnek van tudományos aspektusa is és viszont. Jól megragadni azonban csak akkor lehet ezt a kölcsönös viszonyt, ha világosan megszabjuk a sors és a tudomány egymáshoz való viszonyát. Fel kell tehát vetnünk azt a kérdést, hogy eléggé tiszta és végiggondolt-e a magyarságtudomány vagy a magyarságtudományok fokozott nemzeti jelentőségét valló előfeltevés.

A magyarságtudomány alapjául kifejezetten vagy hallgatólagosan felvetni szokott előfeltevést a következőkben foglalhatjuk össze: a magyar nemzet kultúrállapota valamiképpen válságban van, a maga sajátos jellegével, mélyebb alkatával, feladataival meg hasonlításba vagy legalábbis bizonytalanságba jutott, és az ezekkel való normális kapcsolatát, zavartalan viszonyát, egyenletes beidegződését elvesztette; minthogy szükséges, hogy ezt megtalálja, és ehhez visszatérjen,

tehát fel kell kutatni, meg kell ismerni az igazi, hamisítatlan magyarságot, a tiszta magyar alkatot, a gyökeres magyar kultúrát; ennek a felkutatásának a legfontosabb területe a parasztság, minthogy a parasztság a magyar jellegnek, a magyar alkatnak, a magyar viselkedés és alkotások spontán, sajátos útjának tisztább és zavartalanabb formáit őrzi, mint a nemzet kevertebb vagy zavartabb többi rétege; csak e kutatások lefolytatása után és azok alapján lehet a nemzet végső kulturális, sőt közösségi problémáinak a megoldásához sikerrel hozzáfogni. Ez a szempont az, mely a magyarságtudomány címe alatt ismert tudományterületeket és problémafelvetéseket összefoglalja.

Ha ennek az előfeltevésnek a helyességét, pontosabban a termékenységet megkíséreljük megvizsgálni, akkor az egésznek a középpontjában két, külön-külön is problémákkal terhelt jelenséget találunk: a parasztság problémáját és a magyarság problémáját.

2. A *parasztsággal* a modern magyar tudományos irodalom két ízben foglalkozott nagyobb intenzitással: először a századforduló után a Huszadik Század¹⁴³ pozitívista és történeti materialista alapon álló mozgalmának munkáiban, másodszor a harmincas években, az ún. falukutató irodalom munkáiban. Mindkét irányvonalnak az eredményeit és tanulságait foglalja össze modern társadalmi szemléletben *Erdei Ferenc* parasztságszociológiája. Erdei mindenekelőtt meggyőző módon fordul szembe azzal a felfogással, mely paraszton egyszerűen földművest vagy legfeljebb valamilyen jellegzetesebb, gyökeresebb, esetleg elmaradottabb kultúrállapotban levő földművest ért. Hangsúlyozza, hogy a parasztság mibenlétét sem a foglalkozás, sem a kultúrállapot magában nem határozza meg, hanem mindenekelőtt a társadalmi állapot. A paraszt nem azonos minden további nélkül a földművessel, mert vannak földművesek szerte a világon, akik nem parasztok, hanem egész egyszerűen földművelő foglalkozást űző polgárok, pl. az észak-amerikai farmerek vagy az igen magas közösségi kultúrában élő északi földművesek; viszont a paraszttársadalmakban, ha kis számban is, de teljességgel benne élnek a nem mezőgazdasági foglalkozásúak is. Ha a paraszt állapot társadalmi tartalmát akarjuk megragadni, akkor kiindulásul Erdeinek azt a megállapítását kell idéznünk, mely körülbelül a legklasszikusabban foglalja össze, hogy a paraszt a mezőgazdától vagy a földművestől miben különbözik: „Egymagukban, önállóan és függetlenül nincsenek parasztok. A parasztok valakik miatt parasztok, és valakiknek a paraszt-

¹⁴³ *Huszadik Század* (1900–1919): a Társadalomtudományi Társaság folyóirata, a polgári radikalizmus fóruma. Megindítását 1899-ben Jászi Oszkár és köre kezdeményezte; szerkesztői közé tartozott Gratz Gusztáv (1900–1903), Somló Bódog (1903–1906) és Jászi Oszkár (1906–1919). Jelentős szerepet játszott az 1918-as polgári demokratikus forradalom eszmei-politikai előkészítésében. A két világháború között *Századunk*, a második világháború után, 1947–1949 között ismét *Huszadik Század* címmel jelent meg.

jai.”¹⁴⁴ A földműves akkor válik paraszttá, akkor szorul paraszti állapotba, ha egy olyan társadalmi alakulás indul el, melynek kiindulópontjánál valamiféle leigázás, szoros alávetés, a földhöz, a termelőmunkához hatalmi erővel való hozzákötés áll, ez a hatalmi behatás azonban a pillanatnyi vagy állandó erőszakon túlmenően megvalósít az alávetett oldal a parasztság számára is egy olyan érdekkielégülést, mely bármilyen korlátozott, aránytalan és minimális, de elég arra, hogy a rabszolgaság szüntelen erőszakát feleslegessé tegye, tartós, intézményes társadalmi szerkezeteket alakítson ki, egyszóval: mindkét félnek, s ami a fontos, az alávetett félnek is az erkölcsévé váljék. Ennek a szerkezetnek a lényege az, hogy az alávetett rész, a parasztság nem szüntelen és közvetlen alávetettség és szolgálat viszonyában áll az uralkodó rétegek tagjaival, hanem zárt, valamennyire autonóm, sajátos belső étellel bíró közösséget alkot, mely mint egész áll alávetettségi viszonyban a felső társadalommal, az „uraság”-gal. Ennek a megkötésnek az eredeti jogi formája az, amit jobbágyság név alatt ismerünk. A jobbágysági kötöttség és zártság évszázados nevelésének eredményeként alakul ki azután a jobbágyparaszti társadalomnak az a jellegzetessége, hogy erkölccsé válik benne a szüntelen munka és az élet minden mozzanatának a termelés alá való rendelése. Míg a társadalom többi része, mindenekelőtt a városi társadalomnak és a felsőbb osztályok társadalmának egész fejlődése abban az irányban haladt, hogy az ember szabad életének mind szélesebb, mind körülhatároltabb és mind biztosabb szakait és területeit építse ki, s mindjobban elválassza a személyes életet, a magánéletet, a szabadidőt a termelőmunka által lekötött területtől, addig a paraszti állapotra az jellemző, hogy benne ez az elválasztás egészen kezdetleges és csökevényes marad. Így jön létre egy réteg, mely azonfelül, hogy mint a földművesek általában, magát eltartja, még egy felette álló társadalmat is eltart, és ezzel a felette álló társadalommal – a hatalmi alávetettség révén – szűk csatornákon keresztül, nehézkesen, hátrányos feltételek mellett közlekedik, s csak a saját szűk, zárt közösségében mozog biztonságosan.

Ennek a jobbágysági-paraszti fejlődésnek a teherterhelései az európai társadalmi fejlődésben nyugatról keletre súlyosbodó mértékben érvényesültek. Nyugaton kezdettől fogva több kölcsönösségi elem, több kétoldalúság volt, s ezért is meg más körülmények folytán a nyugat-európai parasztság végzetes megrekedés nélkül el tudott indulni egy olyan fejlődés útján, mely a paraszti állapotból kifelé, a szabad földművelő polgárrá válás útjára vezet. Kelet-Európában, Kelet-Németországban, Lengyelországban, Oroszországban a paraszti alávetődésnek mind ridegebb, csaknem rabszolgai formái fejlődtek ki. Magyarország a kétféle fejlődés között, mely egyik oldalon aránylag sima polgárosodásba, másik oldalon forradalmi változásba torkollott, valahol középen rekedt: a jobbágyparaszti hely-

¹⁴⁴ Erdei Ferenc: *Parasztok* (1938) 14.

zet maradt annyira zárt és alávetett, hogy zavartalan polgárosodás nem nőhetett ki belőle, de viszont volt annyira szabályozott, állandó, intézményes, hogy meg lehetett szokni s erkölcsül elvállalni.

Mire a jobbágyság rajta kívül álló okok folytán megszűnik, addigra a paraszt állapot zártsága, kötöttsége belsőleg teljesen megszilárdul. A közlekedési, települési hátrányok, az egymással és a felsőbbekkel való érintkezés kialakult konvencionális formái, a kultúrállapot zártsága mind biztosítják azt, hogy ez a réteg magával a jobbágyszabaddal nem lép ki a társadalom többi részével szembeni jellegzetes szolgáló állapotából. Különbség csak annyi, hogy addig ez a helyzet felfelé külön is konkretizálódott egy-egy földesúrral szemben való szolgáló állapotban, akinek eltartásához a paraszt robottal, kilenceddel és más szolgáltatásokkal járult hozzá; most pedig a felső társadalommal mint egészszel szemben került szolgáló állapotba, és a hátrányos adózás, agrárrolló, közlekedési hátrányok útján s paraszti nehézsége, gyámoltalansága és gyanakvása folytán adózik tovább a társadalom többi része számára.

A kötöttségnek ezekben a helyzeteiben fejlődött ki az, amit *parasztkultúrának* nevezünk. A parasztkultúrát minden további nélkül azonosnak szokták venni a *népkultúrával*, holott ez az azonosság csak egy bizonyos területen van meg, melyet nagyon világosan körül kell határolni. A népi kultúrának általában s a paraszti népkultúrának is közös kiindulási pontja az, hogy zárt és primitív közösségekben fejlődik ki. Az ilyen közösségek alkotásaira jellemző, amint azt *Marót Károly*¹⁴⁵ és *Ortutay Gyula*¹⁴⁶ e tárgyú munkáiban kimutatták, a nagyon erős közösségi megköttöttség, az egyéni alkotó kedvnek a közösség által ismert és elfogadott formákhoz való igazodása s így a lehetőségek szűkössége folytán páratlanul nagymértékű ökonómia, zártság, arányosság, kis lehetőségek között maximális szépség kihozására való képesség, leegyszerűsített harmónia. Hiányoznak belőlük a lázadásnak, az újkeresésnek azok a mozgalmi, amik a magas kultúrát diszharmonikussá és ellentmondóvá, de ugyanakkor nagyobb és kiszámíthatatlanabb lehetőségek hordozójává teszik. Valahányszor a magas kultúrákat a túlkomplikálódás, az élettől és a természettől való elszakadás veszélye fenyegeti, mindig megindul benne egy törekvés az elveszett egyszerűség megkeresése irányában, s ennek mértékét igen gyakran – bár egyáltalán nem kizárólag – a népi kultúra alkotásaiban fedezi fel.

A parasztkultúrát azonban mindezekon a vonásokon, a páratlan ökonómián, lezárt harmónián, közösségi fegyelmen kívül még valami más is jellemzi, ami

¹⁴⁵ Marót Károly (1885–1963) klasszika-filológus, egyetemi tanár, az MTA tagja (lásd: 38. lábjegyzet).

¹⁴⁶ Ortutay Gyula (1910–1978) Bibó István gimnáziumi és egyetemi kollégája, néprajzkutató, ellenálló, kisgazdapárti politikus, vallás- és közoktatásügyi miniszter, a kommunista rendszer nomenklaturája, az Elnöki Tanács, az MTA tagja, egyetemi tanár (lásd 13. lábjegyzet).

a zárt és primitív, de *szabad* népek népkultúrájától megkülönbözteti, s ez az, amit Erdei a parasztkultúra *elemi* voltának nevez, hogy ti. a paraszti népkultúra az ember szorult és szűk helyzetében a legközvetlenebbül kitalált és megvalósított megoldások rendszere, melynek minden megnyilvánulása nagyon szorosan kötve van a termelés eszközeihez, szerszámaihoz, alkalmaihoz, szüneteihez. Vagyis a paraszti népkultúra magán hordozza a paraszti társadalmi állapot jellemző vonásait is. Ennek pedig döntő jelentősége támad akkor, amikor a paraszti társadalmi állapot zártsága valami okból megbomlik.

Az az európai gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés, mely tekintélyes részben kívülről jött társadalmi és eszmei hatásokkal, nem pedig az itteni társadalmi erők teljes mozgósításával bontotta le Közép- és Kelet-Európában a jobbagyságot, kezdetben, mint mondtuk, nem érintette a paraszti társadalmi és kulturális közösség zárt és alávett voltát. Úgyannyira nem, hogy szerte Magyarországon a túlhalmozódott, de a paraszti zártságból kitörni nem tudó energiák a népi kultúra bizonyos területein, főleg a népviseletek terén, éppen a jobbagyfelszabadítás körüli vagy utáni időkben kezdtek nagyon is dús virágzásba, és a szigorú ökonómiájú parasztkultúrának valósággal dekadens kifejlődésére is mutattak példát. A kapitalizmus piacgazdálkodásának ezt követő terjedése nyomán azonban a külső világ, a város részéről a közlekedésnek, újításoknak és lehetőségeknek oly mértékű betörése kezdődött, mely lassan kikezdte a jobbagyság helyébe lépett paraszt állapot zártságát, és többek között a zárt paraszti kultúra és közösségi alkotás kialakult paraszti rendjét is teljesen megbontotta. A munka megtakarításának, a tömegtermelésnek azok az új formái, melyek a közlekedési korlátok óriási mértékű csökkenése folytán a falut is elérték, sorra egymás után feleslegessé tették a közösségi életnek és a közösségi alkotásnak azokat a fáradtságos és nehézkes formáit, melyeket a paraszti közösség mindeddig megőrzött. Ennek hatása jelentkezik ezután a népviselet és népdalok elhagyásán, a társadalmi felemelkedés vágyán, a műszaki és technikai szemlélet rohamos terjedésében. A paraszt állapotnak ez a felbomlása a 19. századtól kezdve mind fokozódó mértékben folyik napjainkig. Sok helyütt már egészen befejeződött, másutt most kezdődik, de az egész folyamat előbb-utóbb végighalad mindenütt. Ezt a folyamatot különösen diszharmonikussá teszi a népi *kultúra* ama külső jeleinek, melyek egyben a paraszt *állapotnak* is jelei, a menekülésszerű elhagyása a városi kultúra „magasabb”-nak és „modernebb”-nek érzett, de valójában legselejtesebb tömegtermékei kedvéért. Itt válik döntővé a szabad állapotú népek népkultúrája és a paraszti népkultúra közötti különbség. Természetesen mindenféle népkultúrára áll az, hogy a zárt, primitív közösség felbomlása megszünteti az alkotásnak s a közösségi közreműködésnek azokat a feltételeit, melyek a népkultúrát mint kultúrateremtő folyamatot jellemzik; azonban szabad társadalmi feltételek mel-

lett a népkultúra meglevő alkotásai megmaradnak használatban, sőt esetleg kegyelettel őrződnek. Ezzel szemben a paraszti népkultúrának azokat a termékeit, melyek felső és alsó társadalom közös érzékelése szerint egyben a paraszti állapot, paraszti alávetettség jelei is, a paraszti állapotból kilépő nép hangsúlyozott szándékossággal veti el, s az azok megőrzésére irányuló felszólításokat rendszerint ingerült ellenérzéssel fogadja.

Ezt a folyamatot a magyar nemzet vezető rétege és tudatosan gondolkozó értelmisége túlnyomó részben nagyfokú riadalommal fogadta. Mindenekelőtt úgy látta, s nem is teljesen alaptalanul, hogy így egy harmonikus állapotból egy jellegtelenül felhígított, selejtes és diszharmonikus kultúraállapot és emberi életforma alakul ki. Ehhez az esztétikai megrökönyödéshez azután hozzákapsolódott, mondhatjuk, mögéje bújt a felső osztályoknak az a félelme, hogy ha ez a folyamat tovább halad, akkor megszűnik a zárt és szolgálatkész parasztság s vele a felsőbb osztályok társadalmi biztonsága és hatalmi helyzete is. Bennünket azonban most nem ez érdekel, hanem a szó jó és tiszta értelmében vett nemzeti értelmiségnek a riadalma, mely úgy érezte, hogy a népi kultúra felbomlásával a magyar nemzeti alkatnak, a magyar nemzeti jellegnek, a magyar kultúrának valami végső tartaléka, felfrissülésre még képes, utolsó hátvédje megy veszendőbe. Miért volt ez a riadalom, miért kell a magyarságnak sürgősen felfrissülnie, s miért a parasztság erre az utolsó lehetőség? Ezen a ponton kell rátérnünk a másik problematikus kérdésre, a magyarság problémájára.

3. *A magyarság mint történeti közösség* Európa összes többi nemzeteivel együtt hosszabb történeti fejlődés eredménye. Az európai nemzetek együttese nagyobb részben már a 10. században együtt van, és ekkortájt vesz fel határozottabb politikai formákat. Az akkor megalakuló kezdetleges politikai szervezeteken belül meginduló fejlődés során a középkor közepére már meglehetősen körülhatárolt és jellegzetes egységekként lépnek fel a nemzetek. Olasz, francia, angol, német, spanyol mint az öt legfontosabb; körülöttük északon a három skandináv nemzet, keleten a nyugathoz kapcsolódó három kelet-európai nemzet, a cseh, lengyel és magyar; a bizánci kultúrkörben pedig az orosz nemzet és a balkáni nemzetek. A középkor végén azonban Kelet-Európában nagy katasztrófa és nagy fordulat következik be: a török hódító hatalom megjelenése. A török birodalom megdönti a Balkán-félsziget már akkor meglévő nemzeteinek államait, a görög, szerb, bolgár és román államokat, és leigázza őket anélkül, hogy ezeket a nemzeteket megszüntetné, vagy föléjük új nemzeti alakulást tudna létrehozni.¹⁴⁷ A török veszedelem megjelenése ugyanakkor Magyarországot is belekény-

¹⁴⁷ Bizáncot 1453-ban, Szerbiát 1389-ben, Bulgáriát 1393–96 között foglalták el a törökök. Havaselve 1416-tól, Moldva 1456-tól fizetett adót a török portának.

szeríti védekezésül egy új államközösségbe, a Habsburgok birodalmába. Ez az államközösség három meglehetősen heterogén államnak, a német birodalomhoz tartozó osztrák tartományoknak, a német birodalommal elég lazán kapcsolódó Csehországnak és Magyarországnak a kapcsolatán épül fel, melyek hosszú időn keresztül a közös uralkodó ellenére sem kerülnek szorosabb kötelékbe és intenzívebb kölcsönhatásba. A közös dinasztia csak a 18. századra válik komoly összefogó tényezővé, eddigre azonban már elmúlik az ideje annak, hogy az új nemzetek *dinasztiák körül* szülessenek meg, mint ezer évvel azelőtt. A 18. század végén s a 19. század elején, a modern demokratikus forradalmak megindulásával nagy tömegmozgalmak veszik át a dinasztiáktól a nemzeti kereteket, mégpedig Közép- és Kelet-Európában nem a dinasztikus kereteket, hanem a dinasztikus keretek alatt tovább élő régi kereteket, a Habsburgok birodalmában csakúgy, mint a török birodalomban. Nem születik meg a Habsburg Birodalom egészére kiterjedő osztrák nemzet, hanem újjászületnek a magyar, cseh, horvát, lengyel nemzetek s ugyanúgy a Balkánon a görög, román, szerb, bolgár nemzetek. Ez az újjászületés azonban súlyos nehézségek közepette történik. Ezeknél a nemzeteknél hiányoznak azok a tényezők, melyek a nyugati nemzetek nyugodt és zökkenésmentes nemzetté alakulásának döntő tényezői voltak: nincs meg vagy csak csökevényesen van meg az önállóságuk, sajátos állami és igazgatási szervezetük, közös politikai kultúrájuk, gazdasági egységük, sajátos jogrendszerük, fővárosuk, hadseregük. Az anyagi erőforrások, a hatalmi és hivatali apparátus, a hadsereg, a meglévő hatalmi keretek tehetetlenségi nyomatéka nagyjából a dinasztia oldalán vannak, minthogy azonban a feltörekvő népi erők nem töltik meg ezeket a hatalmi tényezőket új élettel, a bürokrácia, a hadsereg, az arisztokrácia mindinkább vértelenné, mindinkább céltalanná válik, a maga helyét, a maga feladatát mind kevésbé látja, képtelen a maga dinasztikus érzelmeit demokratikus közösségi tudattá átformálni, ahogyan ez a nyugat-európai országokban megtörténik. Ennek az üresedésnek a végeredményeképpen bekövetkezik a Habsburgok birodalmának a felbomlása.

A harc végkimenetele azonban kezdetben egyáltalán nem bizonyos. Az az alakulni kezdő vezető réteg s az a nemzeti értelmiség, mely az itt alakuló nemzetek külön tudatát és politikai szándékait legtudatosabban hordozza, úgy érzi, hogy mindent, ami Nyugat-Európában mint kész adottság áll a nemzet oldalán, itt külön ki kell harcolni, meg kell csinálni a nemzet számára. Nemzeti dicsőséget kell csinálni, nyelvi egységet kell csinálni, fővárost kell csinálni, önállóságot, önálló igazgatást, önálló hadsereget, gazdasági öncélúságot kell csinálni, mind ezt állandó küzdelemben a dinasztia nagyobb anyagi erőforrásaival szemben, s állandóan igazolva és bizonyítva, hogy magyar, lengyel, cseh, román, szerb, horvát, szlovák stb. nemzetek *vannak*, összosztrák nemzet viszont nincsen. Ebben

a helyzetben azt, ami a nyugat-európai nemzeteknél a többszázados valóságos önállóság folytán egyszerűen adva van: a sajátos nemzeti jelleget itt valamiképpen igazolni kell, valamiképpen fel kell fedezni, valamiképpen meg kell keresni. Hol lehet ezt a nemzeti jelleget megkeresni? Nem lehet felsőbb osztályoknál, sőt az értelmiségnél, s egyáltalán a városlakóknál sem, mert ezek valamiképpen magukon viselik annak a nemzetfeletti államalakulatnak a lenyomatát, mely itt mégiscsak elég hosszú ideig döntő tényező volt. A nemzeti jelleget tehát a nemzeti társadalomnak valamiféle zártabb, érintetlenebb alakulatában kell keresni, és ez nem lehet más, mint a parasztság. Nemzeti feladat tehát népdalt találni, nemzeti feladat népi eposzt írni, nemzeti feladat nemzeti sajtóságokat felfedezni, nemzeti feladat a nemzeti nyelvet terjeszteni, rokon népeket találni. A tudományoknak egész sora korrumpálódik ebben a törekvésben. A történetírás a nemzeti dicsőség műhelye, a nyelvészek előkelő rokonokat keresnek, az irodalomtudomány, a néptudomány a felső kultúra hiányosságait igyekeznek kárpótolni a népi kultúrával. Ezt a korrumpálódást bizonyos tudományszakok elég hamar kiheverik, pl. a nyelvészet mégsem maradhatott soká a Horvát István-féle analógiák¹⁴⁸ síkján, más tudományszakoknál azonban a legújabb időkig megmaradt.

Ebben a helyzetben alakul ki a *nép* szó jellegzetes kelet-közép-európai értelme, ami a nyugati nyelvekre lefordíthatatlan. Nyugaton s a nagy orosz forradalom óta a Szovjetunióban is a *nép* jelenti a demokratizálódás tömegbázisát: ez a nép magától értetődően „jellegzetes”, de természetesen az, nem programszerűen. A francia parasztság nem kevésbé, de nem is inkább jellegzetesen francia, mint a francia akadémia, a francia bürokrácia, a francia arisztokrácia vagy a francia munkás. Természetesen a parasztságban ott is kialakulnak zártabb kulturális képletek, természetesen ott is vannak olyan periódusok, amikor a túl komplikálttá váló felső kultúra ezekhez visszanyúl. Sőt azt sem akarjuk vitássá tenni, hogy a parasztság csakugyan őrzi néhány jellegzetesebb, zártabb, harmonikusabb jegyét annak, amit nemzeti jellegnek nevezhetünk. Tudnunk kell azonban először azt, hogy nemcsak ezt őrzi, hanem ezenkívül őrzi a *földműves foglalkozás* egyetemes jegyeit, a *társadalmi alávetettség* jegyeit, a *természetközelség* jegyeit, a *zárttság* jegyeit s *régebbi kultúrállapotok* jegyeit, s arra, hogy mindezeket egymástól elválasszuk, nincsenek is mindig biztos módszereink. Ezért olyan közösségekben,

¹⁴⁸ Horvát István (1784–1846) történész, nyelvész, egyetemi tanár. 1809-től 1820-ig Ürményi József országbíró titkára, 1820-tól a Széchényi Könyvtár igazgatója, 1823-tól egyetemi tanár. 1825-ben jelent meg a *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből*, amelyben arra törekedett, hogy kimutassa: a világ legrégebbi nemzete a magyar. Állításait a Biblia és a görög–latin források egyes szavaira és kifejezéseire alapította, amelyekről a legmerészebb szószármaztatással vezette le a magyar jelentést. Megpróbálkozott azzal is, hogy a régi történeti személyiségekről hasonló etimologizáló eljárással kimutassa magyar voltukat. A reformkor első éveiben tanai hatottak, de később Vörösmarty Mihály, Bajza József és Toldy Ferenc kimutatták állításainak tarthatatlanságát.

melyek szilárd politikai keretekben élnek, senkinek sem jut eszébe a közösségi egzisztencia döntő kérdését látni abban, hogy vajon ezek a zártabb egységekben meglévő jellegzetességek megőriztetnek-e avagy nem. Ezzel szemben Közép-Európában és a kelet-európai kis nemzetek körében a *nép* nem mindig és nem feltétlenül a maga forradalmi feszítőerejét idézi fel a lelkekben, hanem ugyanakkor és ugyanannyira a sajátosságok bizonyos egységét. A „népi”-n nem csupán és nem mindig forradalmi, tömeges, demokratikus erőket értenek itt, hanem egyszerűen „sajátságos”-at, „jellegzetes”-t.

4. Így értjük meg, hogy miért okozott riadalmat, miért jelent valami katasztrofális és iszonyatos dolgot ennek a szemléletnek a számára a parasztságnak mint kultúrateremtő és kultúrahordozó rétegnek a felbomlása. A közösségi egzisztencia bizonytalanságának, veszélyeztetettségének a tudatában élő értelmiségi rétegek számára katasztrófának tűnik fel, ha a paraszti életforma és a paraszti állapot bármiféle bomlása folytán az állandó hivatkozási, igazolási, biztonsági lehetőségként szereplő paraszti jelleg, paraszti hátvéd bizonytalanná válik. Ha azonban ezt az egész beállítást összevetjük a paraszti társadalmi állapot eredetéről, eredendő szűkös és szoros voltáról, válságáról, szükségképpen és kívánatos bomlásáról mondottakkal, akkor azonnal kitűnik ennek az egész beállításnak a teljes tévessége és a probléma ilyenfajta felvetésének a szükségképpen megoldhatatlansága. Nem lehet az egyik válságos állapotot egy másik válságos állapothoz való visszanyúlással helyrehozni: a megújulásnak valamiképpen mélyebbre kell hatolnia. Ennek az egész problémának a félresiklása talán sehol sem fenyeget annyira, mint éppen Magyarországon. A tőlünk nyugatra élő közép-európai népek parasztsága ugyanis a polgárosodás bizonyos fokára eljutott, a Balkánon viszont a vékony uralkodó réteg uralmának megdőlése után a parasztság valóban a megújulás forrásává vált, nem azzal, hogy a maga ősi zártságát őrizte, hanem oly módon, hogy értelmiség, munkásság és minden egyéb belőle nőtt ki; Oroszországban végül, ahol a parasztság zártsága még a miénkét is felülmúlta, az orosz forradalom vágta el egészen radikálisan ezt a csomót. Nálunk ellenben a paraszti állapot társadalmi és kulturális zártsága nagyon nagy erővel érvényesül a felbomlás és polgárosodás folyamatával szemben, viszont ez a paraszti zártság sokkal több belső megrekedtséget s az egyetemes közösséggel szemben mutakozó bizalmatlanságot és ellenérzést hordoz magában, semhogy az egész közösség társadalmi és kulturális fejlődése reá épülhetne.

Elképzelhetetlen tehát, hogy a magyar kultúra megújulását a magyar paraszti népkultúra további fennmaradására és műveire lehessen alapozni, egy olyan kultúrára, mely egyrészt egy szoros és szűk társadalmi állapot jegyeit viseli magán, másrészt visszavonhatatlanul megszűnt tovább alkotó és termő kultúra lenni. De általában a magyar magaskultúra területén sem áll az, hogy a magyar

alkat, a magyar jellegzetesség megállapítása és annak alapján való továbbhaladás a kultúra regenerálódásának alapja. A kultúra szüntelenül fejlődő, alakuló, új meg új problémákkal viaskodó s azokat megoldó folyamat: belső egyensúlya, összhangja, újjászületése nem bizonyos meghatározható jelleg „szabályai”-hoz való alkalmazkodásból, hanem problémáknak a megoldásából származik, s minél sikeresebben oldja meg ezeket a problémákat, annál inkább válik – anélkül hogy ezt akarná – jellegzetessé, „típusan” magyarrá.

Le kell tehát teljes határozottsággal szögeznünk, hogy a paraszti vagy magyar kultúra megismerésére irányuló *kutatások* és a magyar kultúra megújítására irányuló közösségi *erőfeszítések* között nincs semmi *közvetlen* összefüggés s magától értetődő egyértelmű kölcsönhatás. Felkutathatjuk a magyar népi zenét, a népi játékokat, a népi viseleteket, a népi jogszokásokat: a kutatások eredményéből nem következik magától értetődően, hogy mindezeknek a fenntartása és ápolása egyben a magyar kultúra megújulását és megerősödését is jelenti. A tudományos kutatás szempontjából egy népdal éppen olyan érdekes, mint egy ruhadarab, egy játék vagy egy jogszokás; a kultúra jövődjének fejlődése szempontjából esetleg kiderülhet, hogy a népdal értékes, a játék kevésbé, a viselet csak igen határozott korlátozásokkal az, a jogszokás fennmaradása pedig egyenesen kártékony lehet. Minden eddigi ún. magyarságtudományi kutatásnak az volt a tehertétele, hogy ezt a két szempontot nem választotta mindig világosan szét. Ez egyrészt korrumpálta, hátsó gondolatokkal terhelte meg a tudományos kutatást, másrészt meghamisította a közösségi kulturális kérdések helyes látását, s igen kártékony érdekeket engedett érvényesülni „a parasztság ősi, romlatlan állapotában való megtartása” jegyében.

A parasztság ügye azért nem kevésbé, sőt annál inkább központi kérdése az egyetemes magyarság megújulásának. A modern társadalmi fejlődés központi problémája mindenütt a közösségi élet, közösségi alkotások, közösségi munka résztvevői körének a közösség egészére, mindenkire való radikális kiterjesztése. A magyar fejlődésben is erről van szó, s ennek a kiterjesztésnek az a központi problémája, hogy mi történik a magyar parasztsággal. A legújabb időkig mindaz, ami a magyar közösségi problémák, a magyar közösségi fejlődés terén történt, mind valamiképpen a parasztság nélkül, a parasztságra való tekintet nélkül és a parasztság részvétele nélkül történt. Ilyen helyzetben nem az a feladat, hogy a magyarság „önmagára találjon” afeletti mozdulatlan elmélkedések révén, hogy „mi a magyar”, hanem az, hogy a közösség mint egész, a cselekvés síkján a maga problémáival való szembenézés és leszámolás útjain jöjjön olyan lendületbe, mely a parasztságot mindenestül kimozdítja a maga elszigetelt, zárt életéből. Ez a nekilendülés pedig, ha nem is a szó napi értelmében, politikai kérdés. Csak ennek a révén jöhet mozgásba ez a közösség oly mértékben, hogy újból egységes

vállalkozássá válik az élete, és csakis ezen az úton válhatik újból egységessé a kultúrája is. Bármilyen diszharmonikusak tehát magukban a parasztkultúra bomlásának a jelenségei, nem szabad rajtuk úgy fennakadnunk, hogy közben a régi magyar parasztkultúra bezárt és lezárt harmóniája felé fordulunk, legfeljebb úgy, hogy egy minden eddigi izolációt ledöntő, egyetemes emberi érvényű magyar kultúra irányában próbálunk a jelen összhangtalanságaiból kitörni. Egy ilyen, az egész magyarságra kiterjedő érvényű közösségi megmozdulás feltételei a legújabb időkig hiányoztak: a földreform volt körülbelül az első politikai vállalkozás, amely, ha nem is a parasztság maga indította meg, de először mozdította ki a parasztságot abból az állapotból, hogy mindazt, ami a politika terén történik, távoli, úri és városi emberek egymás közötti huzavonájának tekintse, amihez neki csak szenvedőleg van köze. Ma már megvan az igazi közös vállalkozásoknak a lehetősége, a valóságban azonban a két közösség, a nem paraszti és a paraszti, még mindig a bizonytalan közlekedés állapotában él Magyarországon. Csak ha ez fel tud oldódni, s ez csakis a közös vállalkozás, a közös lendületű közösségi történés és cselekvés vonalán történhetik meg, akkor lehet azt várni, hogy a magyarság a maga jellegét, a maga kulturális alkotásainak a harmóniáját a közösségi élményeknek, tapasztalatoknak és teljesítményeknek ebben a sorozatában újból megtalálja. Minden köldöknéző önelemzésnél százszorta izgalmasabb kérdés, hogy egy ilyen folyamat végeredményeképpen színekben és teljesítőképeségben meggazdagodva milyen magyar jelleg, milyen magyar kultúra kerül ki.

Minden magyarságtudományi gondolatmenetnek, minden magyarságtudományi vállalkozásnak a legfőbb feladata, hogy a hagyományos magyarságtudományi kérdésfeltevésnek a fentiekben leírt tévutaitól megőrizze magát. A magyarságtudományi probléma új felvetésének egyetlen értelme lehet: felfedni minden részletében a tévutak gyökerét és minden egyes kérdéscsoport számára kijelölni a tiszta, mellékszempontoktól nem terhelt további tudományos munka útját.

a) Ennek során a kérdés egyik oldala a történeti magyar kultúrának, különösen pedig a magyar paraszti népkultúrának mint történetileg zárt, többé már nem termelő, de eddigi műveiben valóban jellegzetes és szűkösségében mélyen harmonikus kultúrállapotnak az alkotásaival való foglalkozás. Ez tudományos és esztétikai feladat, s fontos tudnunk, hogy e kutatások eredményei jelentősek *lehetnek*, de nem szükségképpen jelentősek a magyar kultúra regenerálódása számára.

b) A másik szempont a magyar történeti fejlődésnek s benne a paraszti állapotnak mint *történeti-társadalmi állapotnak* a történettudományok és társadalomtudományok síkján való feltárása, beleértve a paraszti népkultúra történeti-társadalmi alapjainak s jelenlegi bomlásának a feltárását. Ez is tudományos feladat, de ez már olyan ténybeli eredményeket hoz felszínre, melyeknek megismerése és

világos értékelése a nemzeti közösséggel kapcsolatos tennivalók, vagyis a politika számára is tanulságos és irányadó.

c) A harmadik szempont végül a magyarságnak s benne a magyar parasztságnak mint mozgásba lendült közös vállalkozásnak a megújulása, kibontakozása számára az utat és programot megtalálni minden téren, így kulturális téren is. Ez már nem tudományos, hanem politikai, kultúrpolitikai feladat, s ennek során kell eldönteni, hogy a történeti magyar kultúra s a magyar paraszti népkultúra mely alkotásai és megnyilvánulási formái alkalmasak arra, hogy az iskolai és tömegnevelés eszközeivé, a magyar ifjúság és magyar tömegek kialakuló egyetemes kultúrájának a közkinccsivé váljanak.

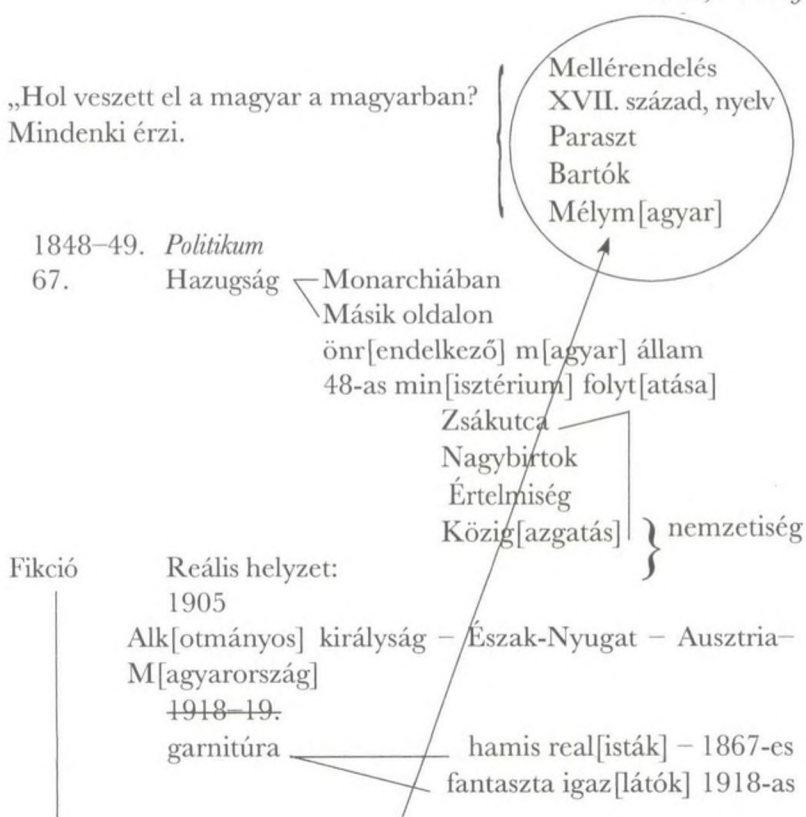
Ezek azok a szempontok, melyeket a magyarságtudományi kutatások új összefogása alkalmával szem előtt kell tartanunk, ha azt akarjuk, hogy a magyar kultúra, a magyar jelleg, magyar népiség és a magyar feladatok problémái között a kérdések és tennivalók összezavarása nélkül tudjunk eligazodni.

1948

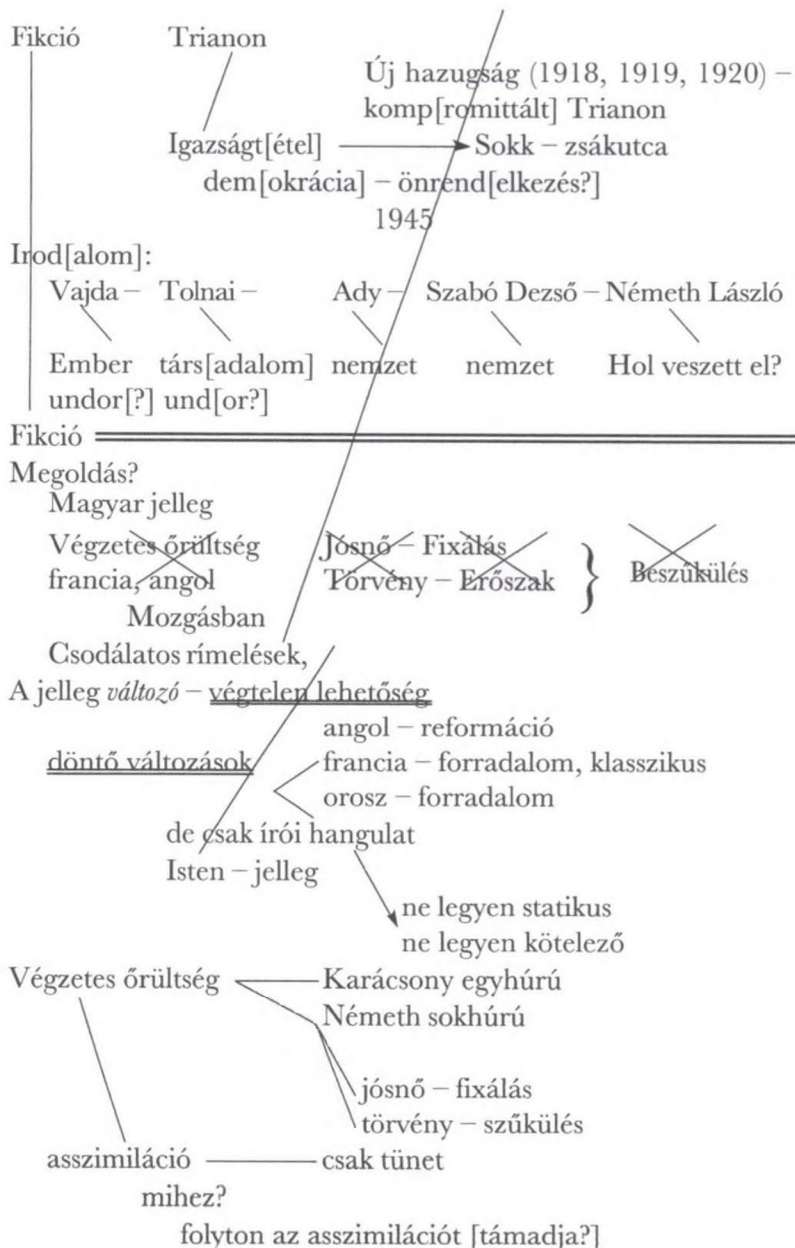
MAGYARSÁG – MAGYAR JELLEG – MAGYAR SORS

Előadásvázlat¹⁴⁹

Pécs, 1948. február 1.

¹⁴⁹ Ez és a következő előadásvázlat az *Eltorzult magyar alkati, zsákutcás magyar történelem* című tanulmány előzménye.

Nem átengedni a *sértődésnek*
 Szekfű
 Zsidó assz[imiláció] szellemi képv[iselői]

Hígság más 48 előtt, mint 67 után

Némethet megvédeni, de túljutni.

Mozgásban – realitásban

Ma: fikció ————— prol[etár] dik[tatúra] v. reakció

felszabadulás	kultúra	} saját	
bevonás	gazdaság		kezébe
valóság	közigazgatás		veszi

Sajtónk elhülyülése

1945. realitás. Nép birtokba vegye!!!

1. Kultúra ————— Szűk keresztmetszet
 B-lista rémület
2. Gazd[aság] ————— Új szöv[etkezetek]
 MOSZK = Hangya
3. Közig[azgatás] ————— önkorm[ányzat]
 Keresztes–Fischer

Világhelyzet adva van, de az amúgy is szűk platformot nem szabad továbbbszűkíteni.

Felszabadulást nem lehet *siketen* lelkendezni:

ma nem oly éles az ellentéte: ————— ~~dumajó [?] igazság~~
~~híe valóság~~

MAGYAR ALKAT – MAGYAR TÖRTÉNELEM¹⁵⁰

Debrecen
1948. február 15.

„Sokféleképpen keresik: *mi a magyar*, tánc, zene (pentaton)
mellérendelés, festészet stb.

Nem kuriózum, hanem közösségi baj keresés. 4 alkat

Pontos fogalmazás: *N[émeth] L[ászló]: Hol veszett el a m[agyar] a m[agyarban].*

Minden kutatás ide megy ki: érezzük, hogy ez a nemzet valahol elvesztette önmagát, ~~valahol elvesztette a kontaktust a realitással~~. Ma is van m[agyar] nemzet, m[agyar] erény, m[agyar] jelleg, de ez felismerhetetlenné vált, *felhígult*. Itt jönnek a zsidók és a svábok, túl sokat asszimilált.

Kisebbségben. Hiteles alkat ideáltípus, mely nem irányít.

A kérdés tehát úgy van feltéve, hogy a magyar alkatot kell megtalálnunk: törvényeit és *törvénné tennünk*.

Tudomány

Művészet

Szepták sokasága

Politika

A kérdésfeltevés így nem gyógyít

Igazak – szepták

Az ügy a *közösség* ügye /Politikum/
betegsége.

Mi a közösség baja?

400 év – XVI. sz. – XVII. sz. – XVIII. sz. – XIX. sz. eleje

Komor – öntudatos – anyagi – lendületes

tojális – optimista

[olvashatatlan] viaskodó belenyugvó új remény

Eddig sok a baj, de nem végleges.

Múlt század a baj gyökere NL szerint

Bessenyei

Kazinczy

Akartság: közös

Karácsony. Német nyelv.

¹⁵⁰ Előadásvázlat.

Egy közösség nem bolondul meg nyelvi hatásoktól.

Politikum: 48 – shock – kiegyezés.

Kiegyezés Ausztria: birodalom hads[ereg] külügy

hazugsága Magyarország: külön tudat politikum

önállóság [tudott politika?]

hads[ereg] külügy

Nemzetiségek hazugsága elszakadás vágya
egy állam
realitás

1918 – Trianon – Károlyi – kommunizmus – Jászi– szoc.-komm.

középosztály uralma – feud[alizmus]

Horthy magyar nemz[eti] ir[redentizmus] – zsákutca

komm-haladás

Fejlődés? fixa idea

Realista, emberséges,
Kontraszelekció gyakorlati – hazugság öl
Lényeglátó, igazságkereső,
nem alkuvó – ádáz próféta, monomániákus

Vajda–Tolnai–Ady–Szabó Dezső

Salamon–Andrássy–Grünwald–Tiszák–Bethlen–Szekfű

Három

nemz[edék]

~~Jászi–szoc[ializmus]–komm[unizmus]–mintha~~ érzelmileg elsz[akadt volna]

NL igaza mélym[agyar] – hígm[agyar]. *Nem zavaros, van probléma*

Nem alkat kérdése – 1848 előtti és utáni hígság
termékeny beteg

Nem asszimilációs kérdés.

NL-t megvédeni minden ingerültségtől (sváb, Szekfű, zsidók), de

Nem alkat kérdése!!

Hiába keressük az alkatot, hiába analizáljuk a vérbeli s nem vérbeli m[agyar]
okat

Ezt NL is tudja, de a kérdésfeltevés

*Nem alkat. Alkat van, Isten*¹⁵¹

Cselekvés, angol – non[konformizmus] – ref[ormáció]

vállalkozás francia – klassz[ikus]- forr[adalom]

orosz ————— forr[adalom]

1848. Petőfi

XVI.

komor

XVII.

öntud[atos]

XVIII.

lojális

XIX.

optim[ista]

M[agyar]o[rszág] 1945, leomlott a *feudális* [rend].

Szembekerültünk a nyers realitással.

1945 Új zsákutca fenyeget, a *sokktól* és a világhelyzettől

gazd[asági] felsz[abadulás]

– Hangya-Futura-közv[etítő]

Feladataink:

pol[itikai] felsz[abadulás]

– önkorm[ányzat] – central[izáció]

kult[urális] felsz[abadulás]

– 6 [éves kor]tól iskolarendszer

reakció –bújócska

NÉKOSZ – szabadcsapat

gazd[asági]

önkorm[ányzat]

150 népi koll[égium]

ennyi vonalas

legényegylet

a kommunista jegyzőt

1000 népi koll[égium]

kergették el

kergették el

nem volna vonalas.

Alapvető

baj nincs:

odaát *nincs igazság*

de beleugrani:

magyar

szabadság

mind

függetlenség

válnak

alkat

valóvá

többség

¹⁵¹ A szavak gondolati kibontása: ahogy a természettudós nem vonhatja be magyarázatába Istent, úgy mi sem hivatkozhatunk az alkatra értelmezésünkben.

ELTORZULT MAGYAR ALKAT, ZSÁKUTCÁS MAGYAR TÖRTÉNELEM¹⁵²

Az alkati meghasonlás kérdése

A századforduló óta, de különösen az utolsó két évtizedben a magyar közösségi élet egyik központi kérdésévé lett az, hogy milyen a magyar alkat, milyen a magyar. Nem volna ebben a kérdésfeltevésben semmi feltűnő, ha csak arról volna szó, hogy a jellegzetes népi alkat vonásait próbáljuk megkeresni a hitelnek azon a széles skáláján, mely a pillanatnyi ötlettől a mély művészi meglátásig terjed; vagy arról, hogy különös gonddal kutassunk, ápoljunk és őrizzünk minden jellegzetes népi megnyilvánulást; vagy akár egyenesen arról, hogy a magyar népiség feltárásával egyben a különállás, az önállóság általános igényét véljük alátámasztani. Joggal feltehetjük ugyan, hogy a kérdésnek ilyen felfogása nem mindig termékeny, s különösen azok a várakozások, melyek a népiség feltárásától és irányadóvá tételétől az egész magyar kultúra megújulását vagy politikai igények megerősödését várják, nagymértékben túlzottak. Mindez azonban nem kizárólagosan magyar jelenség: bizonyos fokig minden nemzetnél, főleg pedig minden Rajnán innen nemzetenél megtalálható. A magyar alkat, a magyar jel-

¹⁵² Az esszé címe arra utal, mintha lenne ép, egészséges magyar alkat az eltorzulttal szemben. Olyan, amelyet fel kell tární, meg kell találni, és érvényesülésre kell segíteni. Ám az egész esszéből nyilvánvaló, hogy annak témája nem ez, hanem – némileg – ennek szinte az ellenkezője, a magyar politikai hisztéria okai és története. A cím és az esszé egésze közötti feszültség abból adódik, hogy az esszében Bibó István dekonstruálta, lebontotta az – édesapja, Szabó Dezső, Szekfü Gyula, Németh László, Karácsony Sándor és sokak által művelt – alkat-diskurzus témáit, kérdésfeltevéseit, terminológiáját, tételeit, nemzeti ontológiáját, parasztrómantikáját, közösségmitológiáját, asszimiláció-kritikáját, a bajoknak idegen hódításra, befolyásra, hatásra visszavezetését, és – nem utolsósorban – magának a diskurzusnak a nyelvét. Ám, minthogy ez szinte „apanyelve” volt, mindezt – nagy empátiával, problémaérzékenységgel, de szigorú kritikával – belülről tette. Németh László értelmezését mélyen értette, a szellemi elit kontraszelektációjának leírásával azonosult, a tünetleírásokból sokat merített, de annak okait politikai-pszichológiai kontextusba, a magyar politikai hisztéria okainak és történetének összefüggésébe helyezte és így átértelmezte. Vö. Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat*. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfü Gyulával. Osiris, Budapest, 1999, Uő: *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. (*Eszmetörténeti Könyvtár* 16.).

leg keresése azonban az utolsó évtizedekben egy ezen túlmenő, hangsúlyozottan tragikus vonást is felvett: immár arról van szó nálunk, hogy a magyar történelem utolsó száz esztendejének sorozatos katasztrófáiért, a magyar politikai fejlődés egyenetlenségéért, a magyar társadalmi értékrend és szellemi fejlődés szívéosan, újból meg újból kiütköző egészségtelen vonásaiért a magyar alkat, a magyar jelleg valamiféle meghasonlását, megromlását tegyük felelőssé. Ahogyan Németh László felteszi a kérdést, meg kell találnunk, hogy „hol vezett el a magyar a magyarban”.

A kérdésnek ilyen feltevése szerint a bajok gyökerét ott kell keresnünk, hogy a magyarság olyan útra lépett, olyan formákat vett fel, olyan hatásokat fogadott be, melyek alkatának belső sajátosságaival ellenkeznek; vagyis a magyar a magyarban valamiféle nem magyarnak a hatására vezett el. Ez a valamiféle nem magyar legközelebből háromféle módon érvényesülhetett: idegen uralom, idegen *beolvasás* és idegen *hatás* útján. Hogy az összes felsorakozó kóros jelenségek végső oka vagy így, vagy úgy a négyszáz esztendő idegen uralom volt, arra végül mindenki rábukkan, aki egy kicsit megpróbálja az előzményeket sorra szedni. Ezzel azonban senki sem elégszik meg, s nem is elégedhetik meg, mert hiszen 1918 óta nem álltunk idegen uralom alatt, sőt az idegen uralom már 1867-től kezdve lényegesen kevésbé közvetlen módon nyilvánult meg; mégis a közösségi alkat megromlásának tünetei éppen a 19. század közepén sűrűsödnek meg, s 1918 után válnak egészen végzetesekké. Az alkat kérdésének feltevése tehát kényszerűen továbbvisz az idegen beolvasás és az idegen hatás kérdéseihez. Ilyen módon áll elő az a helyzet, hogy pl. Németh László, miközben a magyar közösségi fejlődés és a magyar szellem belső megroppanásának az okait nyomozza,¹⁵³ úgy érzi, hogy ennek során pontos mérleget kell készíteni a 19. századi sváb és zsidó asszimiláció sikeres vagy nem sikeres voltáról is: ennek következtében egész gondolatmenete, melynek alapvető válságérzékelése mélyen igaz és hiteles, reménytelenül belekerült akkor is, ma is az asszimiláció körüli viták ingerültségei közé, s aligha fogja bárki ezek közül kihámozni tudni. Ugyanennek a kérdésfeltevésnek egy másik változatát adja Karácsony Sándor, aki a kérdést túlnyomó részben német–magyar viszonylatban veti fel: a kiindulópont az idegen *uralom*, a *gyarmati* viszony, azonban a baj döntő tünetei a magyartól idegen német *észjárás*, sőt általában a nyugati észjárás deformáló hatásán méretnek le.¹⁵⁴ A példák, melyeken ezt bemutatja, nagyon találóak, de vajon a magyar történelemben nem játszott szerepet olyan gyarmati viszony, olyan társadalmi elnyomás, melynél a kizsákmányoló történetesen magyar, tehát hasonló vagy azonos „észjárású” volt? Pedig

¹⁵³ Németh László: *Kisebbségben*. Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság (1939). Tanú Könyvtár I.

¹⁵⁴ Karácsony Sándor: *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja* (1939).

ők mindketten világosan tudják, hogy az észjárás, az alkat nem mozdulatlan és egyetlen kulcsra járó, hanem fejlődő, sokágú valami. Mit szólunk a magyar alkat náluknál kisebb méretű elemzőiről, akik magukban vagy kis csoportokban ápolják a magyar jelleg s a magyar sors rejtélyének megoldására hivatott tételüket, melyek abban az egyben egyeznek meg egymással, hogy a nemzeti alkat jelenvaló állapotát tragikusan megromlottnak, igazi alkatát viszont különlegesen értékesnek vagy legalábbis eredetinek és érdekesnek tudják.

Ha le akarunk jutni ezekről a vakvágányokról anélkül, hogy süketté válnánk a valóban meglevő problémával szemben, akkor először közelről meg kell jelöl-nünk azt, amit bajnak érzünk. Milyen tapasztalatok alapján állíthatja valaki, hogy ez a közösség elvesztette önmagát? Jó, tudjuk, hogy az ország ifjúságának nagyobb része nemzetközi zenére nemzetközi táncokat táncol, hogy a beszélt és írott magyar nyelv számtalan vonatkozásban ízét-színét veszítette, hogy sokkalta több alá-rendelt mondatot használunk, mint őseink, hogy a magyar társadalom közösségi formái megzavarodtak és megbizonytalanodtak. Ezek azonban többé-kevésbé európai és világjelenségek, nem magyar különlegességek, még ha egyes hazai tünetek az átlagosnál súlyosabbak is. Különleges magyar jelenség azonban az, hogy ez az ország történetének legújabb kori szakaszában, különösen pedig a 19. század végétől kezdve, döntő történeti pillanatokban, mindenekfelett 1914–1920 között és 1938–1944 között végzetes módon képtelennek bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből adódó feladatokat meglássa. Túl azon, hogy két háborúban „rossz oldalra állott”, amit mások is megtettek, a magyar nemzet ezekben a döntő pillanatokban, politikai, társadalmi és szellemi téren egyaránt, nem tudta megtalálni vagy nem tudta hatalomhoz juttatni azokat a vezetőket vagy olyan vezetőket, akik szükségleteit, érdekeit, útját jól kifejezték s jól megtalálták volna. Vezetőkben és a közösség egyes tagjaiban döntő pillanatokban végzetesen hiányzott vagy megzavarodott a közösség érdekeinek felismerésére irányuló normális ösztön – ami nem valami misztikus kollektív jelenség, hanem a közösség egyes tagjainak ép ítélőképességéből tevődik össze –, s úgy láttuk, hogy ugyanakkor más népek hasonló kritikus helyzetekben „ösztönösen” helyesebben, igazabban s a maguk közösségi érdekeinek megfelelőbben viselkednek. Nem az a lényeg ebben, hogy más népek csodálatos egységben és egyetértésben élnek, szemben a „széthúzó” magyarral. Hanem az, hogy a magyar nemzeti közösségben újból meg újból olyan módon vetődtek fel a döntő, az egész közösséget foglalkoztató és megosztó kérdések, hogy annak következtében a közösség terméketlen, sehová sem vezető harcokba bonyolódott, és a valóságos feladatokkal, valóságos problémákkal szemben vakká lett. A magyar alkat megzavarodásának jelenségei is elsősorban ezekben az összefüggésekben megdöbbsentőek, hiszen nemzetünk, mely magamagáról helyesen vagy tévesen, de úgy tudta, hogy lovagias, bátor, könnyen lelkesedő, passzív

ellenállásban erős, önérzetes stb., néhány éve a szemünk előtt s az egész világ szem előtt mutatott be a maga kialakult képétől határozottan eltérő vonásokat.

Mindezek a történeti helyzetekben megjelenő jelenségek arra utalnak, hogy ha a magyar alkat válságának okait keressük, úgy először a történelemben kell körülnéznünk. Ezért akarjuk röviden áttekinteni azoknak a feltételeknek és eseményeknek a sorozatát, melyek a magyar nemzetnek mint közösségnek a tájékozódását a történelem folyamán meghatározták.

A magyar fejlődés útja a szabadságharcig

A magyar politikai és társadalmi fejlődés megzavarodásának kezdő időpontjaként nyugodtan vehetjük a 16. század elejét. A Dózsa-forradalom leverése után Werbőczy művében¹⁵⁵ először kap tartós formát Magyarországon a társadalmi erőviszonyoknak az az egyensúlya, hogy a köznemesség és kismemesség szigorúan elkülöníti magát a parasztságtól, és a főnemességgel való minden társadalmi szembenállása ellenére is döntő pillanatokban azzal alkot közös *nemesi* frontot. Ekkor indul útjára az újkori magyar társadalmi fejlődés legkártékonyabb jelensége, a paraszttól alig különböző és mégis uralmi szellemmel és társadalmi kiváltságigénnyel telített, *parasztyűlölő kismemes*.

A Dózsa-forradalom leverését követő mohácsi vésszel a magyar főnemesség és rendiség ellenfeleként számba jövő királyi hatalom is kikapcsolódik az ország életéből. Ettől kezdve Magyarország végleg egy kelet-európaibb, jobbagyelmanomáson és rideg rendiségen alapuló társadalmi szerkezet vonásait vette fel, s ugyanakkor mint politikai egység szétesik és politikai súlypontja külföldre, és pedig végül is Bécsbe kerül. E katasztrófák ellenére a következő két évszázadban az ország szellemi téren igen nagy mozgékonytságot és teljesítőképességet mutat, sőt éppen ekkor kapcsolódik bele nagyobb lendülettel és tömegerővel az európai szellemi áramlatokba. Jele ez annak, hogy a középkori előkészítő és beleilleszkedő magyar erőfeszítések a 14–15. századi nagy politikai fellendülés után a 16–17. századra jutottak, illetőleg jobb feltételek mellett jutottak volna oda, hogy Magyarországot az európai közösség egy saját lábán álló és önálló teljesítményekre képes politikai és kulturális egységévé tegyék. Politikai síkon a 16. és 17. század az önálló magyar politika mind nehezebbé és mind illuzórikusabbá váló erőfeszítéseivel telik el. Társadalmi síkon a polgári fejlődés megakadása vagy szűkössége miatt a nagy szellemi áramlatoknak nem sikerült a rendiség mozdulatlan kerekeit komolyan veszélyeztetniök, de a korszak végére a Rákóczi-forradalomban

¹⁵⁵ Werbőczy István *Háromkönyvében* (3. kiad. Ford. és jegyz. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. 1894)

a nemzeti önállóságért folyó nagy erőfeszítésben társadalmi forradalmi elemek is megjelennek rövid időre.¹⁵⁶ A Rákóczi-forradalom bukásával a külön magyar politika egyelőre lelép az európai politika színpadáról, az ország belenyugszik, hogy a Habsburg Birodalom egyik tartománya lett, s ennek megfelelő zárt, provinciális politikai, társadalmi és szellemi keretek között igyekszik az elszenvedett vérvesztéséből helyrejönni és anyagilag összeszedelőzködni. A 18. század második felére már egészen komoly tünetei mutatkoznak egy nemzetfeletti, vegyes nyelvű, de német irányítású dinasztikus keretbe való beleilleszkedés készségének, amire ma azért nem emlékezünk eléggé, mert ennek dokumentumait, nem lévén folytatásuk, immár nem tartja számon sem a magyar, sem az osztrák–német világ. Tovább él ugyan a magyar önállóság helyreállítására irányuló törekvés is, egyelőre azonban a politikai önállóságra való törekvés merőben rendi keretek között marad, a társadalmi és szellemi haladás erői viszont nem állanak a rendi nacionalizmus oldalán. Kiderül ez II. József uralma alatt, aki némileg megkésve, a Habsburgok birodalmából is egy olyan központosító, rendiségellenes, papságot az állam alá vető, polgárságot és ipart pártoló, jól adminisztrált, egynyelvű birodalmat akart alakítani, amilyenné Franciaországot évszázadok királyi abszolútizmusa tette. A Habsburg-háznak ezt a politikáját igazában nem a rendiség ellenállása és II. József halála törte derékba, hanem pár évvel később a francia forradalom visszahatása, mely elveszi a dinasztia kedvét a reformerkedéstől. Ebből a visszahatásból születik meg I. Ferencnek és Metternichnek a rendiséggel kiegyező reakciós, konzervatív Szent Szövetség-i politikája.

A Szent Szövetség korában, mikor a francia forradalom nyomán Európa-szerte sorra felvetődik a demokratikus politikai közösségalkítás problémája, ekkor válik nálunk is közös üggyé a politikai és társadalmi önállóság ügye. A Habsburgok *dinasztikus* közösségalkotó erőfeszítései sokkal újabb keletűek és sokkal gyökértelenebbek voltak annál, semmint hogy a *demokratikus* közösségalkulás új tendenciái a Habsburgok által éppen csak kiépíteni és kikerekíteni kezdett keretet magukra nézve kötelezőnek elfogadták volna. A demokratikus közösségalkítás összes erőfeszítései az itt élő, már előbb kialakult nemzetek kereteit tették magukévá elsősorban nyelvi alapon, s az egész társadalmi, politikai és szellemi életet is ebben az irányban ragadták magukkal. A demokratikus közösségalkítás célkitűzésének jegyében kapcsolódott össze a nemzeti függetlenség ügye a politikai és társadalmi fejlődés ügyével Magyarországon is. Így hozta létre a 18. században összegyűlt magyar energiáknak a nagy európai mozgalmakba való belekapcsolódása a politikai és szellemi teljesítményeknek azt a magyar történelemben azelőtt és azóta meg nem ismétlődő sorát, amit

¹⁵⁶ A forradalom kifejezés a Rákóczi-szabadságharc társadalmi mozgalmaira utal.

magyar reformkor neve alatt ismerünk. A politikai és társadalmi önállóság ügye egymást erősítik és egyik a másiknak szerez híveket: a nemzeti önállóság programja sikeresen megbontja a rendi nacionalizmusnak a társadalmi reformokkal szemben való ellenállását, a társadalmi reformprogram lendülete pedig a magyarság körén kívül is vonzóerőt gyakorol. Ekkor formálódik ki egy mindinkább kiszélesedő magyar radikalizmus is, mely megpróbálja a reformkor politikai vezetőinek óvatos célkitűzésein túlmenve felbontani Magyarország teljességgel megmerevedett társadalmi hierarchiáját s az ország társadalmi fejlődését teljes erővel belevinni az európai demokratikus és forradalmi fejlődés nagy folyamatába. Ezt a radikalizmust ma már mindenki mást elhomályosító módon csak Petőfi életműve képviseli számunkra, mely azonban a maga korában nem volt sem szervesen, sem izolált jelenség; csak éppen e radikalizmus többi megnyilvánulására és többi szereplőjére azért nem emlékszünk eléggé, mert nem volt folytatásuk, hiszen igazi szerepük az önállósági harc *sikeres* megvívása *után* kezdődött volna.

Kétségtelen, hogy az a társadalmi, politikai és szellemi folyamat, amely 1848–49-hez vezetett, közelről nézve nagyon sokféle diszharmóniát is felmutat. Hiányzott a rendi, uralmi nacionalizmus és a demokratikus nacionalizmus szempontjainak és követelményeinek a világos elválasztása, ami a nemzetiségi kérdésben vezetett végzetes következményekre. A döntő szerepet vivő köznemesség, noha történelmének legjobb, legtermékenyebb korszakát élte, végül mégiscsak egy rendiségtől vagyis hierarchikus társadalmi szemlélettől át- meg átjárt társadalmi képződmény volt, mely a neki kiosztott „polgári” szerepet csak félig-meddig játszhatta. A nekilendült polgári és értelmiségi fejlődés minden igyekezet és biztató kezdet ellenére is nagyon felületes és előzményekben eléggé meg nem alapozott volt. Hiányoztak a politikai akcióra vállalkozni kész kézműves- és paraszttömegek. Az egész vállalkozás nem épült mindig jól előkészített és tovább épített teljesítményekre, hanem sok hirtelen elhatározott, akart és szándékolt erőfeszítésből állott. Ugyanilyen összhangtalanságokat olvas le Németh László irodalmi síkon arról, amit a nyelvújítás mint probléma, mint program és mint módszer jelentett és károsított a magyar szellemi életben (*Kisebbségben*, 8–11.), s ebből kiindulva a reformkor egész fejlődésében – elsősorban irodalmi megnyilvánulások elemzése alapján – már annak a felhígulásnak a kezdetét látja, amely a század második felében vált teljessé és súlyossá. Félrevezető azonban ennek s a következő korszaknak egy kalap alá vétele. Egészen 1849-ig az egész folyamat, minden bomlási jelenség ellenére, azok közé a nagyon is termékeny felhígulások közé tartozik, amelyek az új politikai, társadalmi vagy szellemi vállalkozásba belefogott közösségeket jellemzik, s amelyekből siker esetén a szóban lévő közösségnek új elemekkel gazdagodott, de egyben

még jellegzetesebb és határozottabb arculata tud kiemelkedni. Kétségtelen pl., hogy az optimizmusnak és racionalizmusnak az a foka, melyet Petőfi képvisel, kiütközött abból az alkatból, melyet a magyar történelmi fejlődés addigi és azótai megnyilvánulásait összegezve magyar alkatnak ismerünk. Optimizmus és racionalizmus azonban a modern európai fejlődés döntő elemei, s minden nemzetnek, mely ebben részt akar vállalni, a maga alkatát ezekkel a vonásokkal az eddiginél erősebben meg kellett színeznie. Petőfi tehát egészben a magyar fejlődés egészségének, nem pedig válságának volt a tünete; az volt politikai és társadalmi magatartásának tisztaságában, de az volt – hogy egy pillanatra irodalmi területre merészkedjünk – a nyelvújítás olvashatatlan prózája után szinte váratlanul megjelenő kristálytisztaság s mai írásként is olvasható prózájában is!

Az ilyen módon összegyűlt erővel vállalkozott a magyarság 1848–49-ben elsőnek arra, hogy a demokratikus közösségalkítás szempontjából immár minden nemzetnek útjában álló Habsburg Birodalmat felrobbantja. Ez a kísérlet akkor a magyarság erején felül valónak bizonyult, részben az európai helyzet meg nem változásában érdekelt erők túlereje miatt, részben pedig azért, mert az önállósági harc folyamán a magyarság a történelmi Magyarország más nyelvű lakosainak nemzeti mozgalmával a közös akció útját végül is nem tudta megtalálni. A magyar függetlenségi harc tehát az európai reakció összefogásán és a hazai nemzetiségek ellenállásán összeomlik, s romjain az osztrák abszolutizmus rendezkedik be.

A szabadságharctól a kiegyezésig

Az 1849–1860 közötti osztrák abszolutizmus a dinasztia utolsó kísérlete volt arra, hogy heterogén birodalmából egységet formáljon. Sokan rámutattak az abszolutizmus e kísérletének rendiségellenes, népbarát, modernizáló vonásaira úgyannyira, hogy bizonyos vonatkozásban a magyar szabadságharc rendiséggel egyes nacionalizmusánál haladottabb rendszernek próbálták feltüntetni. Valóban radikális kísérlet volt, mert teljesen meg akarta szüntetni a monarchia alkotórészeinek a történelmi különállását; mégis merő anakronizmus volt, mert minden lépését bizonytalanná tette a népektől való félelem, hiszen minden reformja, mely a rendiség épületén bontott egyet, akár akarta, akár nem, végső sorban nem a dinasztia, hanem a népek ügyét vitte előre. Ezért ez a megbizonytalánosított abszolutizmus a II. József rendiségellenes, reformer és felvilágosodott abszolutizmusának a sivár, bürokratikus és klerikális árnyéka volt csak: lebonyolította a *jobbágy* felszabadítást, de a *társadalmi* felszabadulási folyamat továbbfolytatásának a legkisebb szándéka nélkül, modernizálta és egyes rendi maradványoktól

megtisztította az *állami* kormányzatot, de a *társadalom* rendi hierarchiájának az érintése nélkül, leintette a *nemzeti* torzsalkodásokat, de a *népek* felszabadulási igényeinek a legkisebb elismerése nélkül.

E kísérlet lehetetlensége tíz év alatt napvilágra került: kiderült, hogy nem lehet a 19. században egy olyan aránylag haladott országban, mint a Habsburgok birodalma, valamiféle alkotmányosság nélkül kormányozni. Az uralkodó tehát kiadja az 1860. évi októberi diplomát,¹⁵⁷ mely elejti az abszolutizmus „forradalmi” rendszerét, és a dinasztia túlsúlyának a szigorú fenntartásával bevezet egy óvatos alkotmányosságot. Ez az alkotmányosság a történeti – ami annyit tesz, hogy arisztokráciával bíró – országok kereteire, történeti intézmények helyreállítására és konzervatív társadalmi erőkre támaszkodik, országonként rendies vagy szűk választójogú gyűlésekkel és fölöttük egy Bécsben székelő birodalmi tanáccsal. A dinasztia tehát, miközben alkotmányt ad népeinek, egyben megpróbál az egyes országok rendi vagy rendies társadalmi erőivel kiegyezni, vagyis legalább annyit lép hátra, mint előre, s lényegében I. Ferenc és Metternich politikájához tér vissza modernizált kiadásban. Minthogy az egész elgondolás lényege az egyes országok történeti jogaival való kiegyezés, ennek jegyében elkezdődik a Habsburg-ház alkudozása a történelmi nemzetek, elsősorban a magyar nemzet igényeivel. Ezen a ponton azonban akadály lép fel: a magyar rendi alkotmány 1848-ban törvényesen átalakult modern parlamentáris alkotmánnyá, méghozzá egy független állam parlamentáris alkotmányává, Magyarország számára tehát nehéz komoly alkotmányos eredményként feltüntetni egy olyan engedményt, mely ennél kevesebbet ad. Magyarország tehát nem küld képviselőket a birodalmi tanácsba, s Deák Ferenc a kiegyezés előfeltételeként a negyvennyolcas törvények elismerését kívánja. A dinasztia viszont éppen a negyvennyolcas folyamat folytatódását vagy újramegzését akarja elkerülni, tehát a kiegyezés első kísérlete megghiúsul: pár évi közbeeső konzervatív kormányzás után újabb alkudozás kezdődik, melynek során egy újabb veszített háború teszi a dinasztíát engedékenyebbé.

¹⁵⁷ Októberi diploma: Ferenc József császár 1860. október 20-i rendelete, amely a konzervatív osztrák és magyar arisztokrácia föderalisztikus tervei szerint az egyes tartományok belső igazgatásában önállóságot biztosított. Magyarországon visszaállította az országgyűlést, a '48 előtti kormányserveket (így a helytartótanácsot) és a megyerendszert. Az országgyűlés hatásköre azonban igen korlátozott maradt, a pénz- és hitelüggyel, az adópolitikával, a vámmal és kereskedelemmel, postával, közlekedéssel, az állami költségvetéssel kapcsolatos teendők a birodalmi tanácsra hárultak, amely azonban az ügyek többségében csak a „tanácsadó” szerepét töltötte be, s nem állt módjában dönteni, intézkedéseket hozni. A külügy és a hadügy irányítása továbbra is az uralkodó senki által sem korlátozott joga volt. Az októberi diploma az abszolutizmusból és a centralizmusból valójában csak annyit számolt fel, amennyi a birodalmi arisztokrácia és a bécsi udvar megnyugtatóához kellett, de a külpolitikában, a hadsereget érintő kérdésekben s a gazdaságpolitikában fennmaradt az uralkodó teljhatalma. Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Akadémiai, Budapest, 1967. 77–83.

Mi történt ezenközben Magyarországon? Az abszolutizmus alatt a nemzet politikai helyzete tiszta ügy volt. Zsarnokság alatt nyögött, méghozzá egy idegen nyelvű, bürokratikus és kicsinyes zsarnokság alatt, tehát passzív ellenállásba lépett. A passzív ellenállás tíz esztendejének végére azonban a magyar társadalmi fejlődés síkján egy végzetes folyamat bontakozik ki: a nemzeti értelmiség és a haladó köznemesség megtorpanása.

Ez az a pont, amelytől kezdve érdemes különös figyelemmel követni a magyar fejlődés megzavarodásának a tüneteit. Mert eddig mind a rendi, mind az abszolút korszakban semmi kétség nem volt abban, hogy mi az ország valóságos helyzete: a Habsburg-keretbe való beletartozás, a társadalom megmerevedett rendi szerkezete, összes viszonylatainak szűk és vidéki jellege súlyos tehertertelek voltak, de olyanok, melyek mindenki előtt tisztán állottak; nyílt, intézményes, bevallott módon meg voltak szervezve, s lehetett őket annak nevezni, sőt maguk is annak nevezték magukat, amik. Röviden: nyílt, világos, kétségkívüli részei voltak az ország politikai, társadalmi és szellemi helyzetét meghatározó valóságnak. A zavar a hatvanas években kezdődik, pontosabban abban az időpontban, ahová Németh László a magyar szellem megroppanását lokalizálja: csak abban kétkelkedhetünk, hogy a katasztrófa mibenlétének megragadására alkalmasak a hatvanas évek irodalmi folyóiratainak azok a zsákutcái és nehézségei, amelyekről Németh László a magyar szellem e láthatatlan katasztrófájának tüneteit le próbálja olvasni (*Kisebbségben*, 38–42.). A bajt valahol az egész közösség feltételeinek és tájékozódásának a megváltozásában kell keresnünk.

Az 1848–49. évi magyar forradalom bukásának nagy megrázkódtatása a magyarság politikai, társadalmi és értelmiségi vezető rétegeibe két döntő, s mindjárt hozzátelhetjük, félrevezető tanulságot rögzített bele a tapasztalat kitörölhetetlen élességével. Az egyik tanulság az volt, hogy a Habsburgok birodalma olyan európai szükségszerűség, melynek hatalmi köréből sikeresen nem vonhatjuk ki magunkat, mert hiába próbálnók széttörni, egész Európa együttes erővel rakná újból össze. Ez így már akkor sem volt igaz, még kevésbé volt örök igazság. A másik döntő és megtévesztő tanulság az volt, hogy ha netalántán mégis sikerülne a Habsburgok birodalmát szétrobbantani, akkor vele együtt törne darabokra a történeti Magyarország is, melynek soknyelvű nemzetiségei 1848–49-ben világosan megmutatták elszakadási szándékukat. Ez viszont nagyjából igaz volt, ezen azonban végsőleg a Habsburg Birodalom fennmaradása sem segíthetett. A magyar nemzeti értelmiség azonban e két megrendítő tanulság hatására elvesztette a vállalkozó kedvét, s inkább a megmenthető biztosítására gondolt, semmint arra, hogy egy új forradalom számára újból egy bátor elitet állítson ki. Ezzel pedig megszűnt az a lehetőség is, hogy a nemzeti értelmiséggel több ponton kapcsolódó magyar köznemesség vagy akár csak an-

nak egy része még egyszer komoly erővel és elszántsággal a haladás ügye mellé álljon. Annyival kevésbé, mert a köznemesség időközben rájött, hogy a jobbágyszabadság a tönk szélére juttatta, s csak a reformokat körömszakadtig ellenző nagybirtokosságnak használt. A köznemesség tehát, ha már társadalmi hatalma földjeivel együtt kicsúszott vagy kicsúszóban volt lábai alól, arra szedte össze erejét, hogy a megyei és állami hivatalokban bírt régi politikai hatalmát szerezze vissza, s azokat a közben megismert modern bürokrácia szabályai szerint fizetéssé alakítva, egyben gazdasági létalapot is szerezzen magának. Mindjobban életővé vált tehát számára a kiegyezés, s az 1860–61. évi sikertelen országgyűlést¹⁵⁸ követő újabb várakozást már alig-alig győzte türelemmel. Ennek a türelmetlenségnek a szorongató hatása döntő tényező volt abban, hogy Deák Ferenc 1867-ben engedékenyebb volt, mint 1861-ben.

A kiegyezés zsákutcája

A dinasztíát és Deákékat tehát egyaránt a kiegyezés irányába szorította a saját helyzetük. Két védekezésre kényszerült, félelembe merevedett politikai erő egyezik ki egymással 1867-ben, amint arra Németh László is találóan rámutat (*Kisebbségben*, 42–44.). A Habsburgok kiegyeznek a magyar nemzettel, mert úgy tudják, hogy a magyarok a legenergikusabb és legfélelmesebb, önállóságra törő népe a monarchiának, s nem veszik észre, hogy e nemzet vállalkozó kedvét közben súlyos törés érte. A magyarok pedig megkötik a kiegyezést, mert úgy tudják, hogy a Habsburgok birodalma kikerülhetetlen szükségessége az európai államrendnek, s nem veszik észre, vagy nem merik észrevenni, hogy éppen az a két veszített háború,¹⁵⁹ mely a dinasztíát a kiegyezésre kényszerítette, egyúttal éppen a szabadságharcot és Kossuthot igazolja abban, hogy a monarchia egyáltalán nem sebezhetetlen. A dinasztia és a magyar politikai vezető réteg kölcsönösen túlbecsülte a másik fél erejét, s ebben tévedett; ez azonban azért történt így, mert mind a kettő érezte, hogy saját erejéből nem tudja megőrizni helyzetét, s ebben nem tévedtek. Kiegyeztek tehát, hogy ki-ki megmentse és megóvja azt, ami neki fontos: a Habsburgok birodalmukat, a magyarok államukat. E kettő azonban továbbra is szöges ellentétben volt egymással; sőt a 19. században, a demokratikus közösgalakulások sodrában inkább ellentétben volt, mint valaha. A dinasztia

¹⁵⁸ Az 1861. évi országgyűlés (április 6.–augusztus 22.) ragaszkodott ahhoz, hogy Ferenc József ismerje el az 1848. áprilisi törvények érvényességét, s elutasította az októberi diplomát. Augusztus 22-én Ferenc József az országgyűlést feloszlatta. E kérdéskör mindmáig legalaposabb feldolgozása Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján*. 413–598.

¹⁵⁹ A két veszített háború: az 1859-es osztrák–olasz–francia és az 1866-os porosz–osztrák háború.

által az októberi diplomával megindított, de keresztülvinni nem tudott modernizált metternichi politika alapja az az elgondolás volt, hogy a monarchia minden történeti nemzete, országa és tartománya a rendies önkormányzat és a birodalmi védetség arányos adagolását élvezve „a dinasztia iránti hűségben forrjon össze”. A Deákék által vallott, de keresztülvinni nem tudott negyvennyolcas politika alapja a magyar függetlenség és liberális alkotmányosság volt, legfeljebb perszónálunióban az uralkodó többi országával. A közös formulát csak azért sikerült végül mégis megtalálni, mert 1866 után rövid időre halvány, vérszegény és mindenkire ártalmatlan formában az 1848-as helyzet látszott megismétlődni: Ausztriában a veszített porosz–osztrák háború után a konzervatívok háttérbe szorultak, s rövid időre a nagynémet szabadelvűek kerültek kormányra,¹⁶⁰ akik szabadelvű politikával remélték Ausztria németországi helyzetét visszaállítani, s a német politikai kereten kívül eső Magyarország aránylag nagyfokú különállását tudomásul vették. A kiegyezés tehát formailag úgy jelent meg, mint a szabadelvűek diadala a Lajta mindkét oldalán. Valójában a német szabadelvűek kormányzása az osztrák politikában rövid közjáték volt, s hamarosan újból s véglegesen konzervatív kormány váltotta fel őket; a magyar liberálisok pedig olyan félelmekben éltek, amelyek mindinkább beoltották őket komoly reformtervekkel szemben. A kiegyezés vérbeli konzervatív cselekedet volt, s éppen ezért volt lehetséges a sok belső ellentmondás ellenére is: a megegyező feleket nem a célok és tervek, hanem a félelmek és aggodalmak közössége hozta össze. A liberálisok csak a formula megtalálásához kellettek, a létrejött szerkezetet kezelni csak konzervatív alapon lehetett, de úgy is csak ideig-óráig.

Az a műfogás, mellyel a kiegyezés a szemben álló álláspontok ellentétét áthidalta, a „közös ügyek” kérdésének a rafinált „megoldása” volt. A közös ügyeket, a külügyet és a hadügyet a birodalmi tanácsnak és a magyar országgyűlésnek delegáció nevű különbizottságai intézik, melyek szigorúan úgy voltak megszervezve, hogy senki se nézhesse őket együtt valamiféle közös parlamentnek. Az azonban, hogy a delegációk együtt nem tárgyalhattak, csak szavaztak, gyakorlatilag nem azt jelentette, mintha a delegációkon keresztül a külügy és hadügy kérdésében is az osztrák és magyar parlament határozott volna. Hanem az igazi célnak megfelelően azt, hogy a külügy és hadügy, a delegációk csökevényes

¹⁶⁰ A porosz–osztrák háborúban Königsgrätznél elszenvedett döntő vereség után 1867. február 3-án I. Ferenc József felmentette Richard Belcredi (1823–1902) gróf államminisztert, s utódjaként Friedrich Ferdinand Beust (1809–1886) bárót nevezte ki, aki 1866 októbere óta a Monarchia külügyminisztere is volt. Beust liberális politikusnak számított, de legfőképpen nagynémetnek. Az európai hatalmak benne látták azt az államféfit, aki a Habsburg Monarchia számára viszszerzi az elvesztett német pozíciókat. Ausztriában az osztrák–német szabadelvűek 1879-ig kormányoztak.

parlamentpótlékától alig zavarva, a dinasztia fenntartott területei maradtak.¹⁶¹ A közös ügyeknek az illetén rendezését azután teljesen különböző módon, két egymással ellentmondó konstrukció révén s egymástól eltérő szövegekkel illesztették bele a két ország közjogába. Az osztrák kiegyezési törvény úgy van megfogalmazva, mint ami csupán módosítja az egész birodalomnak egységesen alkotmányt adó 1860. évi októberi diplomát oly módon, hogy bevezeti a magyar Szent Korona országai számára azt a különleges privilégiumot, hogy azoknak a birodalmi tanácsban nem kell képviseltetniök magukat.¹⁶² Az osztrák kiegyezési törvény továbbra is a birodalomról beszél, amelynek azonban ettől kezdve van egy (onnan nézve) Lajtán inneni fele, „a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok”, és egy Lajtán túli fele, a magyar szent korona országai. Ezzel szemben a magyar kiegyezés egy önálló és minden birodalmi kerettől független magyar államról beszél, melynek egy Ausztria nevű másik állammal néminemű közös ügyei vannak. Ezt az álláspontot támasztotta alá az is, hogy az egész monarchiát a kiegyezéstől kezdve Ausztria-Magyarországnak hívták. Hiába hívták azonban így, s hívtuk mi a magunk felét a *magyar* korona országainak, a Lajta másik oldalán lévő országot *ott* sohasem hívták *Ausztriának*, hanem csak a „birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok”-nak vagy rövidesen Cislajtániának, az Ausztria elnevezést pedig az osztrák kiegyezési törvénynek megfelelően továbbra is az *egész* monarchiára értették. Ez *ott* azt az illúziót keltette, hogy a régi Ausztria érintetlenül megmaradt, holott közelebbről megnézve kétségesse vált, hogy egyáltalán létezik-e; a magyar nemzet illúziója viszont az volt, hogy Ausztria egy szomszéd ország; holott a szó mögött álló *igazi* realitás a dinasztia nemzetközi és katonai hatalma volt, ami egyáltalán nem csak a szomszédban létezett, hanem éppen úgy itt Magyarországon is. Az egész konstrukció jogilag magyar oldalon, tényleg a dinasztia oldalán volt erősebb, de mindkét irányban mindenekfelett *hazug* volt.

A dinasztíának azt hazudta a kiegyezés, hogy megmaradt a birodalma, mert nemzetközi és katonai teljhatalmát komoly korlátozástól mentesen megtartotta. Valójában azonban ahhoz, hogy egy monarchiát államnak lehessen nevezni, a külügyön és hadügyön kívül, amelyeknek révén az uralkodó inkább csak

¹⁶¹ A delegációk a dualizmus fontos intézményei voltak, amelyek feltételezték, hogy mindkét országban létezik és működik a parlament, hiszen azoknak kellett a „közös ügyek” intézésére azokat kiküldeni. Hatáskörükbe tartozott a külügy és hadügy mellett a kettő fedezetére szolgáló pénzügy. A delegációk egyik legfontosabb feladata éppen az volt, hogy a külügyi és a hadügyi költségvetést jóváhagyják.

¹⁶² Az osztrák kiegyezési törvény az 1861. évi februári pátens módosításaként lett törvénybe iktatva. A februári pátens centralizált birodalmi alkotmányt hirdetett meg az egész Osztrák Császárság számára, és nem tett említést Magyarország történeti jogairól és önállóságáról. Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Akadémiai. 1976. 153–188.

„fenntartja” államát, nagyon sok minden más is szükséges, amelyeken keresztül az uralkodó „jót tehet” népeivel. Ezek azonban magyar vonatkozásban a különálló magyar állam kezében voltak, ezzel pedig egy olyan politikai egység alakult meg a monarchia kellős közepén, melyben a dinasztikus lojalitás mindinkább megszűnt közösségképző tényező lenni. Ez azonban visszahatott a monarchia kimondhatatlan nevű másik felére is. Az osztrák-németek számára a kiegyezés azt jelentette, hogy megszűntek az egész monarchiában vezető nép lenni, s nem-sokára, 1871-ben szétfoslott az a reménységük is, hogy ehelyett Ausztria a német birodalomban fogja visszaszerezni egykori vezető helyét. A többi népek, mindenekelőtt a cseh nemzet számára pedig mind kevésbé volt megindokolható, hogy ha egyszer a magyaroknak szabad önálló országot játszani, annak igen sok külsőleges és nem kevés lényeges kellékével, akkor ők miért nem kaphatják meg ugyanezt, vagy valami hasonlót. Különös élességgel kiderült ez az ellentmondás a kiegyezés után négy évvel, 1871-ben, mikor a dinasztia az októberi diplomával elkezdett politika logikus továbbfolytatásaképpen a „rangban” következő történelmi nemzetnek, a cseheknek a történelmi közjogával is ki akart egyezni. Ezt Andrássy Gyula, a magyar miniszterelnök akadályozta meg, aki az önálló magyar államiság nevében emelt vétót a cseh közjogi törekvések érvényesülésével szemben.¹⁶³ Ezt az ellentmondó és a „történelmi” nemzetek közti szolidaritást is arcul csapó közbelépést csak úgy lehet megérteni, ha értjük a dualizmus rafinált és hazug építményének a szerkezetét: amíg az osztrákon kívül csak magyar közjog van, addig elhíhető az a fikció, hogy Budapest egyenrangú Béccsel, de ha már van cseh közjog s mögötte a többieké is, akkor egyszerre kiderül, hogy Budapest helyzete sokkal inkább hasonlít Prágáéhoz, s annál legfeljebb árnyalatnyilag jobb. A cseh kiegyezés meghiúsulása pedig a dinasztia számára annyit jelentett, hogy a dinasztia a német érzelmű osztrák-németek bizalmának elvesztése után szembekerült birodalmának szláv többségével is. De nem kevésbé végzetes volt ez a magyar nemzet számára is, mely ettől kezdve úgy volt érdektársi viszonyban a halálra ítélt monarchiával, hogy ebben a viszonyban a monarchia összes népei között egyedül maradt benne, méghozzá presztízs kérdést csinált abból, hogy egyedül maradjon.

¹⁶³ 1871. szeptember-októberben a cseh nemzeti mozgalom vezetői tárgyalásokat folytattak gróf Karl Sigmund von Hohenwart (1824–1899) osztrák miniszterelnökkel a cseh tartományok jogainak kiterjesztéséről. Az ún. „alapcikkek”-ben a cseh tartományi gyűlés elvben elfogadta az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezést, de azt kívánta, hogy az egész birodalmat érintő közös ügyeken túl minden Csehországot érintő kérdésben a cseh nemzetgyűlés dönthessen. 1871. október 20–21-én a közös minisztertanács tárgyalta a „cseh kiegyezés” ügyét, s ott a közös miniszterek éppúgy, mint gróf Andrássy Gyula (1823–1890) magyar miniszterelnök (1867. február 17-től 1871. november 14-ig) elutasította a cseh követeléseket, mint olyanokat, amelyek összeegyeztethetetlenek a dualizmus rendszerével.

A másik oldalon a magyar nemzetnek azt hazudta a kiegyezés, hogy megvan az önálló magyar állam, csak éppen a külügy és hadügy terén hiányzik az önállóság – vagyis ott, ahol az önállóság kérdése kritikus pillanatokban eldől. Deák Ferenc a Kossuthhoz írott válaszában¹⁶⁴ s őt követve egy fél század múlva Szekfű Gyula az érvelés minden fegyverével igyekezett azt bebizonyítani, hogy negyvennyolc szellemét hatvanhét valósította meg, s hatvanhétben nem történt más, mint a negyvennyolcas törvények által megoldatlanul hagyott közös ügyek rendezése.¹⁶⁵ Valójában éppen ez a gondolatmenet volt az egész kiegyezés belső hazugságának az alapépítménye; hogy miért lehetett éppen 1920-ban feleleveníteni, azt majd látni fogjuk. Miért hagyta nyitva 1848 a külügy kérdését, s miért beszélt világosan, minden „nyitva hagyás” nélkül magyar honvédelemügyről? Éppen azért, mert legfeljebb perszónáluniót, további szándéka szerint teljes függetlenséget akart. Mit jelent az, hogy a kiegyezés ezeket a részben nyitva hagyott, részben nyitva sem hagyott kérdéseket a szoros unió irányában „oldotta meg”? Talán azt, hogy közben tizenkilenc évig a kérdés „megoldatlan” volt, tehát kétséges volt, hogy ki intézze Magyarország külügyét és hadügyét? Szó sincs róla! Ezt a „kérdést” rég eldöntötte a szabadságharc elvesztése és a nemzet forradalmi vállalkozó kedvének a lelohadása. Hazugság és öncsalás volt, hogy ennek ellenére 1867-ben s azóta az egész közjogi kérdésről úgy beszélt és úgy vitázott mindenki, mintha hatvanhétben a liberalizmus jegyében valami ott folytatódna, ahol negyvennyolcban abbamaradt, mintha az 1848 és 1867 között eltelt időszak a magyar fejlődésből valahogy kiesett volna, *valamiképpen nem volna érvényes*. Valójában a közbülső idő a magyar politikai fejlődésből egyáltalán nem esett ki.

¹⁶⁴ *Magyar Újság*, 1867. május 26. Kötetben: *Magyarország története a 19. században*. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor, Osiris, Budapest, 2006. 460–466.

¹⁶⁵ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. (1920) 166–199. Szekfű Gyula (1883–1955) történész, egyetemi tanár, az MTA tagja, a *Magyar Szemle* szerkesztője, a Magyar Nemzet cikkírója, moszkvai követ, nagykövet, az Elnöki Tanács tagja. Fő művei: *Serviensek és familiarisok* (1912), *A száműzött Rákóczi* (1913), *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány* (1918), *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* (1920, 1922), *A magyar börttermelő lelki alkata* (1922), *Történetpolitikai tanulmányok* (1924), *Bethlen Gábor* (1929), *A tizenhatodik század* ((1929), *A tizenhetedik század* (1929), *A tizenkilencedik század* (1931), *A tizenkilencedik és a huszadik század* (1933), *A magyar renaissance, Mohács* (1934), *Három nemzedék és ami utána következik* (1934), *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdéstről* (1942), *Válahol utat vesztettünk* (1943–1944), *Forradalom után* (1947), *Az öreg Kossuth 1867–1894* (1952), *Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején* (1955). *Műveinek bibliográfiája: Szekfű Gyula*. Vál. s. a. r. bev.: Dénes Iván Zoltán. Új Mandátum, Budapest, 2001. 265–274. Vö. Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram, Pozsony, 2015.

Valójában a kiegyezés ott folytatta, ahol az osztrák provizórium¹⁶⁶ abbahagyta, az pedig ott folytatta, ahol Metternich kormányrendszere abbahagyta, de úgy, hogy a forradalom és az abszolutizmus közjátékának néhány tanulságát levonta az 1860. évi októberi diplomában. A kiegyezés tulajdonképpeni tartalma az, hogy a magyar nemzet a közös ügyek rafináltan kétértelmű megszerkesztésében megkapja azokat az engedményeket, melyeknek árán azután elfogadhatja az októberi diplomát. A magyar közjogban egy szó sem esik az októberi diplomáról, annak dinasztikus és rendi erők kompromisszumán alapuló óvatos alkotmányosságáról, holott a kiegyezéssel magyar alkotmányosságnak az üres vázzá vált negyvennyolcas törvények mellett az volt az igazibb, szellemében közelállóbb, láthatatlan alapokmánya.¹⁶⁷ Ez pedig nemcsak azt jelentette, hogy nincs magyar külügy és hadügy. Hanem ezen keresztül illuzórikussá tette a legfontosabb negyvennyolcas vívmány, a parlamenti kormányzás fennmaradását is. Magyarország ugyan felelős parlamenti kormányt kapott, de azzal a feltétellel, hogy parlamentje mindenkor olyan többséggel rendelkezze, amely a kiegyezést magára nézve kötelezőnek elfogadja. Mi történik, ha nincs ilyen többség? Akkor jön a dinasztia katonai ereje, amint az világosan kiderült az 1905. évi válság alkalmával!

Mi vitt rá olyan szellemeket, mint Deák Ferenc, Kemény Zsigmond és Eötvös József, hogy ebbe a kiegyezésbe belemenjenek, sőt ezt mint a magyar nemzet kívánságainak teljesülését ünnepeljék és ünnepeltessék a nemzettel?¹⁶⁸ Nem jutunk messzire, ha azt mondjuk, hogy a reakció zsoldjába állottak, vagy akár enyhébben azt, hogy behódoltak a reakciónak. Valóban történt valami ilyesféle velük, ez azonban nem oka, hanem következménye annak a mélyebben fekvő és nemcsak őket, hanem szélesebb rétegeket is érintő megtorpanásnak, melyről már szólottunk. Hogyan volt azonban lehetséges, hogy ők és hozzájuk hasonló élességű gondolkodók nem vették észre a kiegyezésnek ezeket az ellentmondásait, melyek az értelem számára nyilván akkor sem voltak rejtettebbek, mint ma? Ennek a megértéséhez tudnunk kell, hogy akkor az ő számukra egyáltalán milyen kérdések formájában vetődött fel a probléma.

¹⁶⁶ Ferenc József császár az országgyűlés feloszlatása után, 1861. november 5-én Magyarországon a kormányzás új, „átmeneti rendjét” vezette be, amely visszatérést jelentett az abszolutizmushoz. Felfüggesztette a helytartótanács működését, feloszlatta a megyegyűléseket, minthogy azok szembeszegültek a törvénytelen adószedéssel és újoncozással. A „rend” fenntartására katonai bírászkodást vezetett be.

¹⁶⁷ A kiegyezés és az októberi diploma alapvető különbsége, hogy az októberi diploma a rendi intézményrendszert (a helytartótanácsot, a rendi jellegű megyegyűléseket stb.) állította vissza, a kiegyezés viszont az 1848-ban bevezetett polgári parlamentarizmust (pl. az országgyűlésnek felelős kormányt) vezette be. A kiegyezés feltételezte mindkét ország alkotmányos kormányzását.

¹⁶⁸ Deák a kiegyezés parlamenti vitájában hangoztatta, hogy nem látott más megoldást, mint meg egyezést az udvarral, de nem állította, hogy az egyezmény Magyarország nagy sikere lett volna. Az osztrákok viszont a kiegyezésben mindvégig magyar győzelmet láttak.

Az első kérdés mindnyájuk számára csakúgy, mint 1848-ban, az volt, hogy akarnak-e független, alkotmányos, szabadon kormányozott Magyarországot. Nem vitás, hogy ők erre 1867-ben is teljes és őszinte meggyőződéssel igennel feleltek. A másik kérdés azonban mindjárt az volt, hogy az alkotmányos monarchia hívei-e, avagy republikánusok. Nem volt vitás számukra, hogy az alkotmányos monarchia hívei és nem a köztársaságéi. Még ha nem lelkesedtek is a Habsburgokért, az alkotmányos monarchia felelt meg egész politikai és társadalmi szemléletüknek s temperamentumuknak is; tudjuk, hogy maga Kossuth sem volt feltétlenül republikánus. Végül a harmadik kérdés, amelyik felvetődött számukra, az volt, akarják-e a történeti Magyarország területi épségének a megmaradását. Erre a kérdésre is feltétlenül igennel feleltek. Ez a két utóbbi igen azonban, amely elvben megfelelt a forradalmi fejlődésben meglehetősen szünetet tartó akkori Európa korszerű politikai közfelfogásának, Magyarország esetében kibékíthetetlen ellentmondásban volt az első igennel. Ami először a monarchiát illeti, a 19. századi alkotmányos monarchia funkcionálásának az volt az előfeltétele, hogy a monarchia *egy* nemzettel, *egy* közösséggel hajlandó legyen magát azonosítani. Magyarország számára azonban a monarchia a Habsburg Birodalom formájában volt adva, mely *öt* történelmi nemzetből s ezenfelül még *hat* önállóságra törő népből tevődött össze, tehát a siker reményével alkotmányos, nemzeti monarchiává átalakítani nem lehetett.¹⁶⁹ A független, alkotmányos Magyarország követelése tehát magában foglalta a monarchia felrobbantásának követelményét, márpedig Deák, Eötvös és Kemény, akik az egész nemzettel együtt a forradalmi harc bukásának és feleslegesnek érzett vérpazarlásának a benyomása alatt voltak, ezt a következményt nem merték vállalni. Ezt csak Kossuth vállalta, aki emigrációjában egy életre azonosította magát a bukott magyar forradalom ügyének igazságával. Ami pedig a történelmi Magyarország ügyét illeti, e tekintetben azzal kellett volna a nemzet vezetőinek szembenézniük, hogy a demokratikus szabadság egyben a népek önrendelkezési jogát is magában foglalja, ebből pedig a történelmi Magyarország kisebb-nagyobb mértékben való megcsonkulása vagy legalábbis annak a kockáztatása következik. Ezt a következtetést pedig így, ilyen határozottan megint csak nem merték levonni. Ezt is csak az emigráns Kossuth közelítette meg egyszer, a maga dunai konföderációs tervével,¹⁷⁰ de annak a visszhangja olyan volt, hogy nem

¹⁶⁹ „Történelmi nemzet”-nek nevezzük azokat a saját uralkodó osztállyal rendelkező nemzeteket, amelynek valamikor, ha egy időre is, volt önálló állama. A Monarchiában ilyennek tekinthető: a német, a magyar, a cseh, a lengyel és a horvát. Nem történelmi nemzetek az ukránok, románok, szlovének, szerbek és a szlovákok.

¹⁷⁰ A Dunai Szövetség tervezete (1862) kötetben: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény.* Szerk. Pajkossy Gábor. Osiris, Budapest, 2006. 434–436.

nagyon tért vissza reá többet, bár elejteni nem ejtette el. A magyar vezető réteg többsége azonban nem tudott, nem mert szembenézni ennek a három tételnek, a független, szabad országnak, az alkotmányos monarchiának és a történeti határoknak Magyarország számára való kibékíthetetlen ellentétével, mert túlon túl félt a Habsburgok hatalmától, és túlon túl félt a nemzetiségek elszakadási szándékától. Aki pedig e félelmeket elfogadta kiindulási alapnak, annak a számára hibátlan logikával levezetődött az, hogy ismerje el a kiegyezésben megvalósult szerkezetet alkotmányosságnak, holott nem volt az, függetlenségnek, holott nem volt az, és a történeti Magyarország biztonságos meglétének, holott nem volt az. Klasszikus példája ez annak, hogyan nyűgözi le a politikában a félelem mechanizmusa az értelem mechanizmusát.

Ha ezt látjuk, akkor többet tudunk, mintha csak azt tudjuk, hogy a kiegyezés reakciós mű; akkor azt is értjük, hogyan tudott ez a reakciós mű nem reakciós erőket a maga szolgálatában lekötve tartani. A kiegyezés azt jelentette, hogy általa egy fél századon keresztül azok az energiák, melyek 1848–49-ben nálunk s általában minden egészségesebb fejlődésű országban a haladás tényezői voltak, jó fele-háromnegyed részükben a kiegyezés üresen őrlő malmában használódtak fel, abban az üres malomban, mely ellentmondó célkitűzések-ből, politikai fikciókból, hazug formulákból és hamis kényszerűségekből épült fel. Minthogy ez az egész zsákutca az ország *közjogi* és *politikai* szervezésének a mikéntje körül alakult ki, ezért volt érdemes pontról pontra végigkövetni azt a közjogi és politikai jellegű konstrukciót, melyben ez testet öltött. A politikum területe ugyan nem annyira közvetlenül anyagi jellegű, hogy ott minden hazugság oly közvetlenül és hamar megbosszulná magát, mint pl. a műszaki alkotás vagy a termelés területén, azonban nagyon is központi jelentőségű ahhoz, hogy hazugságai idővel végzetesekké ne váljanak. Az általánosan elterjedt ellenkező nézettel szemben le kell szögeznünk, hogy *a politikában hazudni nem lehet*. Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat mondani, de nem lehet hazugságra politikai konstrukciókat, politikai programot felépíteni. A kiegyezés további sorsa különös világossággal megmutatja, hogy a hazugság a politikában hogyan bosszulja meg magát.

A kiegyezéstől a Monarchia összeomlásáig

A dinasztíának és a magyarságnak 1867-ben leszögezett kiegyezése, mely kölcsönös becsapáson, pontosabban kölcsönös öncsaláson alapult, mindenekelőtt *politikai* síkon vezette zsákutcába az egész fejlődést. Ötven esztendőn keresztül a Lajtán innen és a Lajtán túl minden közjogásznak az lett a feladata, hogy

a jog összes eszközeivel a maga országa javára értelmezzen egy olyan közös alapokmányt, amelyről minden értelmezés előtt azt kellett volna megállapítani, hogy alapjában hazug és ellentmondó. Ötven esztendőn keresztül a magyar nemzet óriási energiát fordított olyan harcokra, melyekkel a kiegyezés nemzeti vívmányait akarta továbbfejleszteni, holott a kiegyezés olyan nyakatekert, *konzervatív* kompromisszum volt, amelyet lehetett betűről betűre megtartani, és lehetett volna felborítani, csak éppen fejleszteni nem. Ötven esztendőn keresztül a politikai bölcsesség abban merült ki Ausztriában és Magyarországon, hogy hogyan lehet olyan politikai intézkedéseket találni, melyeket Ausztria és az uralkodóház felé a kiegyezés szigorú tiszteletben tartásának, Magyarország felé pedig a kiegyezést túlhaladó, eget rengető nemzeti vívmányoknak lehet feltüntetni. Az egész helyzet a vezető rétegek politikai értelmességének a fokozatos romlását idézte elő, a nép politikai értelmességének a visszafejlesztéséről pedig gondoskodott a magyar politika ekkor kibontakozó és állandósuló legdemoralizálóbb jelensége, a választások megrontása. Aki ugyanis egyszer elfogadta a kiegyezést s mindazt, amit az jelentett, annak három okból is el kellett fogadnia a magyar választások tisztaságának és a magyar választóknak a megrontását: azért, mert a kiegyezés szellemében sem a teljes függetlenség, sem a társadalmi forradalom, sem a nemzetiségi önrendelkezési jog híveinek *nem volt szabad* többségre jutniok. Azok az alkotmányos intézmények tehát, melyeknek 1848 elgondolása szerint a politikai nevelődés iskoláinak kellett volna lenniök, így váltak a népbuutítás intézményes eszközeivé.

A politikai és közjogi zsákutcával teljesen párhuzamos volt a *társadalmi* fejlődés megrekedése is. A társadalmi fejlődés bizonyos zavarai, mint láttuk, részesek a kiegyezés létrejöttében, viszont a kiegyezés konstrukciójának a megmerevedése maga is tovább segítette a társadalmi fejlődés elakadását. Ahogyan a kiegyezés politikailag nem negyvennyolcat folytatta, hanem negyvenhetet, ugyanúgy társadalmi téren is az a lényege a kiegyezés utáni társadalmi fejlődésnek, hogy a negyvennyolcas vívmányok formai átvételével, de a negyvennyolcas lendület teljes elhagyásával a magyar társadalmi erőviszonyok százados mozdulatlanságát őrzi tovább. A társadalmi viszonylatoknak az a folyékony és mozgásban lévő volta, amely 1848 előtt azt mutatta, hogy a köznemesség haladó része a polgársággal európai értelemben vett s a feudalizmussal szembeszállni tudó polgári osztállyá, a köznemességből származó értelmiség a nem nemes származású értelmiséggel együtt szabad és a társadalmi reform ügyének rendelkezésére álló modern értelmiséggé képes átalakulni, teljességgel megszűnt. Az egybeolvadási folyamat tovább folyt, de ellenkező értelemben: a megfélemledett értelmiség és a magyar nép tömegeitől izolált, nagyjából német eredetű polgárság olvadt bele a köznemességbe, mely visszahúzódott

a maga régi társadalmi kereteinek a sáncai közé. Így jött létre a felfelé követelődő, lefelé rangtartó úriembernek az a típusa, amely nem hasonlított sem egy nyugat-európai értelemben vett burzsoáziához, még kevésbé valamilyen, a társadalmi reform szempontjából jelentős értelmiségi réteghez, annál inkább a werbőczyánus magyar köznemességhez. Ez az úriemberi réteg tehát immár nem a polgári fejlődés és a társadalmi mozgás közegeként, hanem, a werbőczyánus köznemesség helyzetét megörökölve, zárt és mozdulatlan testként ékelődött a feudális országvezetés és a felemelkedni akaró kispolgári, proletár és paraszti tömegek közé.

A kiegyezés korszakának belső megrekedése azonban sehol sem mutatkozik meg olyan élességgel, mint azon a területen, ahonnan az egész zsákutca mögött álló félelem kibontakozott: a *nemzetiségi politika* és a *nemzetiségi asszimiláció* területén. Az a magyar történeti és értelmiségi vezető réteg, mely a demokratikus közösgéalakítás egész erkölcsi és ideológiai fegyvertárát felvonultatta avégből, hogy Magyarország különállóságának az indokoltságát bizonyítsa, ugyanakkor a demokratikus közösgéalakítás jogát elvitatja Magyarország nemzetiségeitől, azon a vékony jogcímen, hogy a magyar államnak vannak folytonos történeti intézményei, tehát van történeti jogcíme a létezésre, a nemzetiségeknek pedig nincsen. A nemzetiségeknek tehát nem jár politikai, közjogi önrendelkezési jog, csak egyéni és kulturális jogok: ők az egységes magyar politikai nemzet „más ajkú” tagjai, ahogyan ez Deák Ferenc szép törvényében s a reá épített politikai konstrukcióban kimondatott. Egy többnyelvű, de egyézésű magyar nemzet azonban elhíhető lett volna 1848 előtt, de az 1848–49-es események óta mindenki tudta, hogy a magyar történeti terület akkor volna minden veszéllyel szemben biztosítva, ha egynyelvű volna. Ugyanaz a félelem tehát, mely arra indította az ország vezető rétegét, hogy a kiegyezésbe belemenjen s az attól várt biztonságban megrekedjen, egyben arra is indította, hogy ezt az átmeneti és hamis biztonságot a nemzetiségi törvényre való tekintet nélkül az egynyelvű ország létrehozására, a nemzetiségek asszimilálására használja fel. Itt kezdődnek az asszimiláció hazugságai. A magyar társadalom úgy, ahogyan 1867-ben minden téren mozdulatlanra merevedett, szerkezetének alapjelleében, ha jogi intézményeiben nem is, feudális, pontosabban rendi társadalom volt. A rendi társadalom pedig általában nem asszimilál, pontosabban nem az egész közösgéhez asszimilál, hanem egyes kasztokhoz, csoportokhoz. Az egész közösgéhez való asszimilálás csak a polgári társadalomban kezdődik meg, és csak az osztály nélküli társadalomban folyik teljes szélességben. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy az asszimiláció *csak* társadalmi kérdés, és a társadalmi kérdések megoldása az asszimilációt probléma nélkülivé teszi. Az azonban bizonyos, hogy az asszimiláció legelső kérdése mindig az: mi az a társadalmi kö-

zeg, ami asszimilál? A múlt század második felének magyar társadalma pedig a feudalizmusból éppen kibontakozni kezdett, ezen a fokon megrekedt, tehát egy szűken és részlegesen asszimiláló társadalom volt. Nem is történt asszimiláció másutt, mint a magyarországi polgárosodás gyér gócaiban, a városi német és zsidó lakosság körében. Ezeknek nyelvi és érzelmi asszimilációja gyorsnak és sikeresnek mutatkozott, ez a siker azonban azonnal bele is építődött a magyar politikai illúziók építményébe: a szétszórta lakó s így a történeti Magyarország területi státusát nagyjából nem érintő németiség és zsidóság asszimilációjában az igazán veszélyes – és valóságban nem asszimilálódó – többi nemzetiség asszimilációjának az illúzióját lehetett tovább ápolni. Aki akkor ezeket is komolyan asszimilálni akarta volna, csak egyféleképpen próbálhatta volna meg: egy nagy lendületű s a forradalomtól sem visszariadó polgári és demokratikus fejlődés sodrában, a jövőbe, a haladás felé mutató teljesítmények versenyében. Ez azonban ugyanúgy jelenthette az asszimiláció lehetőségét, mint az elszakadás veszélyének a felidézését, ezt a veszélyt pedig ez a félelemben élő vezető réteg nem bírta el. Így tehát azok is, akik nem adták fel a magyar társadalom demokratikus fejlődésének a célját, de ugyanakkor benne éltek a történeti Magyarország szétesésétől való félelemben, abban az irányban kezdtek el tervezgetni, hogy úgy irányítsák a magyar tömegeket a szabad társadalmi fejlődés, emberi felemelkedés, gazdasági megerősödés útjára, hogy ugyanakkor a nemzetiségi tömegekkel mindez ne történjék. Azoknak a társadalmi erőknél viszont, amelyeknek a rendi társadalmi szerkezet fenntartása volt az érdekük, nem volt más dolguk, mint mozdulatlanul várni, hogy az előbb említett törekvések a maguk belső ellentmondásán hajótörést szenvedjenek. A hatalom birtokosai ebben a helyzetben nem tudtak okosabbat tenni, mint azt, hogy nacionalizmusukat és asszimiláló buzgalmukat a nemzetiségekkel szembeni tüntető jellegű rendőri, politikai és kultúrpolitikai akciókban mutassák meg, a magyar társadalom demokratizálásától pedig – ha nem riadtak vissza tőle már eleve saját társadalmi előítéleteik folytán – visszariadjanak, annak nemzetiségi következményei folytán. Innen az a furcsa ellentmondás, hogy ez a korszak úgy él a magyar történeti tudatban, mint amelyben a magyarság megerősítésére még azok között a határok között, melyeket a legtisztább demokrácia és a nemzetiségek szabadságának a teljes elismerése szabott volna meg, sem történt semmi; a nemzetiségek emlékezetében pedig úgy él ugyanez az időszak, mint amelyben minden megtörtént, ami a nemzetiségek politikai és kulturális felemelkedésének a megakadályozására szükséges. Mind a két tétel igaz, és egymás mellett igaz: a végeredmény az volt, hogy a magyarság lényegében feudális, jobbágyi feltételek között élt tovább, az ugyancsak feudális paraszti mozdulatlanságban élő nagy nemzetiségi tömegekben semmiféle asszimiláció

nem történt, a történeti Magyarország belső nyelvi határai teljesen változatlanul maradtak, a nemzetiségek ellenben lényegesen öntudatosabban és ellenségesebben állottak szemben a magyar állammal, mint kezdetben.

A kiegyezés belső ellentmondása és belső korhadtsága különösen láthatóan napvilágra jött az 1905. évi nagy alkotmányválság idején s utána. Az egyesült ellenzék, mely a független magyar államiság jelszavával nyerte meg a választási küzdelmet, végül csakis azon az áron juthatott kormányra, hogy elfogadta a kiegyezést és a lényeges kérdésekben teljesen behódolt az uralkodónak, aki a darabontkormány kinevezésével megmutatta, hogy a hatalom végső ütőkártyái a kezében vannak.¹⁷¹ Az így uralomra került koalíció sovány elégtétele az volt, hogy a darabontkormányt kiszolgáló közéleti férfiakat és tisztviselőket megbélyegezhette és félreállíthatta, amiből viszont a dinasztia helyzetének a gyengesége derült ki. Hogy a zűrzavar teljes legyen, a munkásság a függetlenségi pártok ellen s az általános választójog mellett tüntet, amit a darabontkormány helyezett kilátásba. Nemzetiségi síkon pedig a magyar koalíció előbb a szerb–horvát koalícióhoz közeledik,¹⁷² mely alig burkoltan elszakadáspárti; később viszont óriási horvát válságot idéz elő egy hajánál fogva előrángatott vasúti nyelvrendelettel,¹⁷³ melyet itthoni eredménytelenségének elpalástolására, nagy

¹⁷¹ Az 1905 januárjában megtartott országgyűlési választásokon a Szabadelvű Párt vereséget szenvedett. A kormánypárt 159 mandátumával szemben a koalíció pártjai 235, az egész ellenzék 254 mandátumot szerzett. I. Ferenc József azonban, a parlamenti többséget figyelmen kívül hagyva, 1905. június 18-án báró Fejérváry Géza tábornokszernagyot, a magyar királyi testőrség kapitányát nevezte ki miniszterelnökké. Az ellenzéki pártokból megalakult koalíció meghirdette a nemzeti ellenállást; alkotmányellenesnek nyilvánította a Fejérváry-kormányt, adó- és újoncmegtagadásra szólított fel. 1906-ban – miután lemondott programja legfontosabb pontjairól – a koalíció kormányt alakíthatott. Az 1905–1906-os politikai válság s a koalíciós kormányzat történetére: *Magyarország története 1890–1918*. (Akadémiai, Budapest, 1978. VII/1. 557–606., VII/2. 609–784, *Magyarország története a 19. században*. Szöveggyűjtemény (2006) 769–779, 789–790.

¹⁷² 1905-ben Horvátországban a horvát és a szerb pártok (a Horvát Jogpárt és a Haladó Párt, illetve a Szerb Nemzeti Önálló Párt és a Szerb Radikális Párt) választási szövetséget hoztak létre, amelyhez csatlakozott a Horvátországi Szociáldemokrata Párt is. A horvát–szerb koalíció választási programja – a délszláv nemzeti politika új irányvonalával összhangban – Horvátország és Dalmácia egyesítését, az 1868-as horvát–magyar kiegyezésben biztosított önkormányzat továbbfejlesztését, polgári demokratikus reformok (pl. új választójogi törvény) bevezetését s a dolgozó osztályok és a kispolgárság szociális helyzetének javítását tűzte ki célul. Támogatta a magyar ellenzék küzdelmét Magyarország önállóságáért. 1906 májusában Horvátországban a szövetség pártjai nyerték meg a választásokat: *Magyarország története*. VII/2. 1050–1055.

¹⁷³ 1907. május 13-án Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter törvényjavaslatot terjesztett be vasúti szolgálati rendtartásról, amely leszögezte, hogy vasúti alkalmazott csak az a magyar állampolgár lehet, aki tud magyarul, Horvátországban annyi engedményt tett, hogy a vasutasnak horvátul is kell értenie és beszélnie. Ezt a törvényjavaslatot a horvát képviselők sérelmesnek tartották és igyekeztek megakadályozni törvényerőre emelkedését, de a magyar kormány nem engedett. Az országgyűlés 1907. augusztus 16-án elfogadta a törvényjavaslatot (1907. XLIX. tc.), de az ügy szakításhoz vezetett a magyar és a szerb–horvát koalíció között.

nemzeti vívmányként akart beállítani; s ugyanilyen célból viszi keresztül az Apponyi-féle népiskolai törvényt¹⁷⁴ mely a nemzetiségek elfordulását véglegesen teszi. Ilyen s hasonló kudarcos nemzeti vívmányok közepette járja le magát a koalíció, s adja át a helyét ismét Tisza István szigorúan hatvanhetes kormányainak.

A kiegyezés ötvenéves mérlege tehát az volt, hogy mindenféle reménytelen továbbfejlesztési kísérletek után egy tapodtat sem jutottunk, mert nem juthattunk túl a kiegyezésen, erkölcsileg és politikailag azonban a kiegyezés hitele teljesen semmivé vált. A világháború kitörésének pillanatában nem volt a kiegyezésnél gyűlöltebb politikai jelszó a Lajta egyik oldalán sem. A hazugságnak azok a vas-kos oszlopai, melyeken a kiegyezés nyugodott, már belülről teljesen elkorhadt, fereg rága holmik voltak, s a világháborútól függetlenül is teljes élességében állt egymással szemben a két tiszta álláspont: Ferenc Ferdinándnak a népek egyenlőségén alapuló dinasztikus összbirodalmi elgondolása¹⁷⁵ és a Habsburg-házzal mindenestül szembeforduló függetlenségi álláspont. A közjogi álláspontoknak ez a szembenállása távolról sem volt simán párhuzamos a társadalmi-politikai ellentétekkel, a reakció és a politikai radikalizmus szembenállásával, mert voltak reakciós függetlenségek és a demokráciával legalábbis kacérkodó összbirodalom-pártiak. A századforduló politikai radikalizmusának írói és publicistái maguk között sem döntötték el végleg, hogy a demokratizálódás folyamatát összbirodalmi keretben, osztrák–magyar keretben, történeti magyar keretben avagy pedig teljesen új népi keretekben képzeljék-e el. Azzal azonban, hogy a kérdéseket tömegmozgalmi, társadalmi és gazdasági síkon vetették fel, nem pedig közjogi, szövegmagyarázati és történeti síkon, maguk is lényegesen hozzájárultak az álláspontok tisztázásához. A világháború előtt már világosan látszott, hogy akár Ferenc Ferdinánd jut uralomra, akár a Monarchia bomlik fel, a magyar nemzet kénytelen lesz szembenézni a történeti Magyarország további létének a kérdésével. A trónörökös halála s a világháború az egyik alternatívát, a dinasztianak a történeti Magyarország ellen fordulását elodázta, majd tárgytalanná tette. Ennek később értek be a súlyos következményei, mert így születhetett meg a történeti Magyarország felosztása után a dinasztia, a Monarchia s a kiegyezés új legendája.

¹⁷⁴ Az 1906. XXVII. tc. a nem állami elemi iskolák jogviszonyáról és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságáról (1907. június 2.). *Magyar törvény tár. 1907. évi törvéncikkek*. Budapest, 1908. 370–394., ill. az 1908. XLVI. tc. az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről (1908. november 21.). *Magyar törvénytár. 1908. évi törvéncikkek*. Budapest, 1909. II. k. 1083–1092.

¹⁷⁵ Ferenc Ferdinánd és környezetének elképzelései a Habsburg Birodalom átszervezésére távolról sem nyugodtak demokratikus alapokon, s szó sem volt arról, hogy elismerték volna a „népek egyenlőségét”. Ferenc Ferdinánd a magyarokat felségárulónak tekintette, s harcolt a magyar alkotmányos biztosítékok ellen.

1918-ban elkövetkezett a magyar függetlenség és a demokratikus forradalom pilanata. Úgy látszott, hogy a győztes forradalom megoldja a függő kérdéseket, és feloldja az ország közösségi életét lenyűgöző hazugságok hálózatát. A reakövetkező huszonöt esztendőn keresztül megtanultuk ugyan ezt a forradalmat mint forradalmat is kicsinek és jelentéktelennek tartani; ha azonban megnyilvánulásait közről nézve összevetjük az azóta lezajlott fasiszta álforradalmakkal, akkor észre kell vennünk, hogy mennyi felszabadult, ép, spontán erő mutatkozott meg benne a félszázados hazug konstrukció felrobbantása után. Ezeket az erőket azonban két hónap alatt teljességgel megbénította a történeti Magyarország szétesésének a rettenetes megrázkódtatása. Pontosán azért, amiért a magyar vezetőréteg fél századon keresztül éppen ettől félt a leggörcsösebben, s csinált olyan politikát, melynek révén ezzel a veszéllyel nem kellett szembenéznie, pontosan ezért érte ezt a vezető réteget oly nagy megrázkódtatásként a történeti Magyarország szétesésének a látványa. Ez a megrázkódtatás indította az októberi forradalom vezetőit, akik a várható békeszerződést nem akarták aláírni, arra, hogy a fegyveres ellenállást megkísérő proletárszocializmusnak adják át a hatalmat. Ez pedig meghozta a magyar úriemberi réteg s a benne felolvasztott és önállótlaná vált értelmiség és polgárság számára a politikai készültség nagy megrázkódtatása után a társadalmi készültség nagy megrázkódtatását is. Mikor 1919 nyarán az antant közbelépése a Tanácsköztársaság bukását vonta maga után, akkorra már együtt volt minden ahhoz, hogy azokon a keveseken kívül, akik életüket a demokrácia vagy a szocializmus ügyére tették fel, Magyarországon nemcsak demokrácia és szocializmus, de függetlenség se kelljen senkinek. Mindenekelőtt ne kelljen az úriember tokjába újból visszahúzódó és végleg megzavarodott értelmiségnek és polgárságnak. A következtetés oly világos és egyszerű volt, hogy alig lehetett neki ellenállni: a népek önrendelkezésének demokratikus alapelve darabokra törte a történelmi Magyarországot, tehát elvetendő, s annál könnyebben elvethető, mert hiszen az egész humbug és világcsalás, hiszen hárommillió magyart juttattak ennek nevében idegen uralom alá; a demokratikus belső forradalom pedig egyenes vonalban vezetett az értelmiséget és a polgárságot kiirtani készülő proletárforradalomhoz, tehát reszketnünk kell tőle, s annál nyugodtabban elvethetjük, mert szintén humbug és világcsalás, hiszen szabadságon kezdte, és diktatúrán végezte. Hogy messziről nézve mindez félreecsúszás vagy átmenet, ami nem érinti az alapelvek és a nagy fejlődési tendenciák érvényességét, azt nehéz volt megmagyarázni azoknak, akik ezeket a részletjelenségeket élték meg.

1918–19 tapasztalatainak ez az értelmezése pedig nem jelentett mást, mint annak az emberfajtnak a politikai mennybemenetelét, a teljes igazolását, ame-

lyik hatvanhetet csinálta, és a hatvanhetes hazugságok hínárjai között oly biztonsággal lavírozott. Dinasztia már nem volt, Habsburg Birodalom már nem volt, de nélkülük is sikerült, amint azt Németh László mesterien leírta,¹⁷⁶ hatvanhét bukása után egy olyan hatvanhetes világot berendezni, amelyben a kiegyezés egész eszmei és politikai konstrukciójának nagyobb becsülete volt, mint tényleges érvényességének idején bármikor. Ezért kísérelhette meg Szekfű Gyula 1920-ban a kiegyezés utólagos igazolását,¹⁷⁷ éppen akkor, amikor kívülről nézve mindaz, ami történt, visszamenőleg is a kiegyezés haszontalanságát, sőt kártékonyságát igazolta; amikor szóról szóra beteljesedtek Kossuth Lajos prófétai szavai, aki megjósolta, hogy a kiegyezés legvégzetesebb következménye az lesz, hogy ha majd a népek megindulnak a Habsburg Birodalom felszámolására, akkor lesz cseh, lengyel, román, szerb, horvát légió, csak magyar légió nem.¹⁷⁸ Az események értelme ezt a jósálatot igazolta, de az 1918–19-es „tapasztalatok” *félelme* az 1867-es kiegyezés félelmét igazolta a magyar úriemberi réteg előtt: az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával *valóban* bekövetkezett az, amitől való féltükben a magyar vezetőrétegek, köztük demokratikus tényezők is, a kiegyezésbe végül is belementek: a történeti Magyarország szétdarabolása. Így lehetett felállítani azt a tételt, hogy Magyarország feldarabolásáért az a két forradalom felelős, amely az Osztrák–Magyar Monarchia felrobbantásában részt vett, illetőleg azt vállalta. A konstrukció a félelem logikája szerint oly teljes és zárt volt, hogy nyugodtan fittyet hányhatott a tényeknek; annak, hogy éppen a trianoni bűnbakként odaállított Károlyi Mihály volt az, aki azért adta át a hatalmat a Tanácsköztársaságnak, hogy az a várható békeszerződés feltételeit, amelyet Károlyi nem volt hajlandó aláírni, fegyverrel korrigálja, s a Tanácsköztársaság elsősorban abba bukott bele, hogy ezt megpróbálta; ezzel szemben Horthyékát az antant azért és azzal a feltétellel juttatta uralomra, hogy a trianoni békeszerződést elfogadják és aláírják. Az ellenforradalmi kormányzat ezt a súlyos születési hibát a sérelmi irredentizmus ápolásával egyenlítette ki, amely az egész konstrukcióba tökéletesen beleillett.

Társadalmi síkon az úriember réteg a proletárforradalomtól való félelem közös platformja alapján további polgári elemeket asszimilált magához a „keresztény középosztály” közös neve alatt: az elnevezés az úriembernél polgáribban hangzik, de valójában a proletárforradalom élménye után az egykori köznemesség mozdulatlan, hierarchikus társadalmi szemlélete sokkal elszántabban és nyíltabban jelentkezik, mint azelőtt. A társadalmi mozdulatlanság kibírhatatlanságát

¹⁷⁶ Németh László: *Kisebbségben*. 42. és következő lapok.

¹⁷⁷ Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. 161–198.

¹⁷⁸ Kossuth Lajos: Kilátások az európai bonyodalmak szempontjából. In: *Kossuth Lajos iratai VII. Történelmi tanulmányok*. Sajtó alá rend.: Kossuth Ferenc. Athenaeum, Budapest, 1900. 338–340.

a haladásellenes erők radikalizmusa, a fasizmus fából vaskarikája kezdi ellensúlyozni. Rengeteg félreértés és rengeteg jó szándéknak a felőrlődése származott abból, hogy az egész ellenforradalmi konstrukciónak ezt az alapvető mozdulatlanságát nem vették észre. Az ellenforradalmi garnitúrának mind reakciós, mind fasiszta árnyalata, sőt a gyérszámú européer árnyalata is elszakíthatatlanul el volt kötelezve ennek a mozdulatlanságnak, s közöttük a különbség csak annyi volt, hogy az egyik következetesen végigvitte, a másik álreformokkal és álforradalmakkal spékelt meg. *Fejleszteni* azonban demokratikus irányban az ellenforradalom politikai platformját éppen úgy nem lehetett, mint ahogyan nem lehetett a kiegyezését, mert mind a kettőnek éppen az volt a lényege, hogy ne lehessen fejleszteni.

Csakis ennek a mozdulatlanságnak az ismeretében érthetjük meg azt, hogyan volt képes a magyar társadalom vezető rétege a húszesztendő trianoni revizionizmus ideje alatt a kiegyezés *nemzetiségi* szemléletét is a maga teljes megkövültségében megőrizni. Ennek megfelelően akkor, amikor a világpolitikai helyzet a visszacsatolások lehetőségét megnyitotta, első reakciója az volt, hogy az igazságtalanság jóvátétele címén rávetette magát erre a lehetőségre, anélkül hogy az igazság bajnokához illően egy kicsit megkérdezte volna, hogy azok a feltételek, azok a körülmények és azok az erők, melyek a visszacsatolási lehetőség mögött állnak, hogyan viszonyulnak az igazság ügyéhez. Másodszor válogatás nélkül elfogadta a történeti Magyarország bármely területének a visszacsatolási lehetőségét, egészen Muraközig bezáróan, tekintet nélkül arra, hogy milyen gyűlöletet és milyen ellenségességet arat ezzel az ottani lakosság körében s a szomszéd országban. Végül az ily módon bekebelezett nemzetiségekkel szemben, akik időközben megtapasztalták az önálló állami élet előnyeit, pontosan, sőt lényegesen durvábban megismételte a régi magyar nemzetiségi politika összes ellentmondásait, balfogásait és brutalitásait; egyik oldalon a Szent István-i állameszmével, mely már akkor is kevés volt, mikor Deák Ferenc-féle nemzetiségi törvénynek hívták; másik oldalon a Szent István-i–Deák Ferenc-i állameszmére való minden tekintet nélkül folyó otromba és visszafelé elsülő magyarosítási kísérletekkel és végzetes karhatalmi atrocitásokkal. S a verbőczyánus köznemesség uralmi szellemének és kiváltságtudatának a továbbélése gondoskodott arról, hogy elegendő számban álljanak rendelkezésre felsőbbrendűségi tudattal áthatott kisemberek is mindeme esztelenségek végrehajtásához.

Mialatt így az ellenforradalmi politika tovább kergette Nagy-Magyarország helyreállításának és a benne élő nemzetiségi paraszttömegek magyarosításának a fantomját, ezenközben az asszimiláció ügye a magyar társadalmon belül kerül súlyos válságba. Az 1918–19-es forradalmak nyomán fellépő ellenforradalmi antiszemitizmus mellett ekkor kap formát az a széle-

sebb, a német asszimilációt sem kímélő fajvédelmi magyarázat, mely szerint a bajok oka a magyar politikai, társadalmi és szellemi vezető réteg összetételének az asszimiláció folytán való irreális eltolódása. Ez az arányszám-eltolódás összehasonlításban valóban feltűnő, azonban a magyar társadalmi fejlődés megakadását ismerve, ebben a világon semmi rejtelmes nincsen. Tudjuk, hogy a magyar társadalom, mindenekelőtt a magyarság túlnyomó többségét kitevő parasztság egészen rendi vagy rendies keretek között élt tovább. Ezzel szemben a magyarországi németiség és magyarországi zsidóság külön társadalma egy rendi elemektől nagyobbbrészt mentes, lényegében polgári jellegű társadalom. Így a német parasztság és a zsidóságnak zárt közösségben tovább élő része, mely természetesen éppen úgy nem asszimilálódott, mint a többi nemzetiség, aránylag szabadon közlekedett a maga asszimilálódó felső és városi rétegével, a közlekedésnek azokkal a nem teljes, de a rendi világhoz képest nagyon is szabad lehetőségeivel, melyet általában a polgári társadalom jelent. Ez pedig azt jelentette, hogy ezeket a tömegeket a maguk asszimilálódó felső rétege felé való törekvésükben az anyagi akadályokon kívül, melyeken némi tehetséggel, erős akarattal és átmeneti nyomorgással át lehetett törni, más akadály, belső gátlás nem akadályozta. Nem így a rendies magyar társadalomban, ahol a feltörekvés, taníttatás, vállalkozás kérdéseiben az anyagi nehézségek már csak a végső nyomatékát jelentették az anyagi nehézségektől függetlenül is meglévő emberi és társadalmi akadályoknak és gátoltságoknak. A rendies magyar társadalomnak és polgáriás német és zsidó társadalomnak ebből a nagyon egyszerű különbségből adódott az, amit gazdasági, hatalmi és hivatali téren sváb és zsidó *térfoglalásként* ismerünk. A társadalmi háttérrel ismerve azonban végzetes és félrevezető ebben a „térfoglalók” energiájának, összetartásának különös jelentőséget tulajdonítani, s azzal sem jutunk messzire, ha ezzel kapcsolatban magyar alkat, német alkat, zsidó alkat, szláv alkat egymástól különböző távolságát vagy közelségét méregetjük. A kérdést egyáltalán nem az alkati különbség foka dönti el. Nyilván feltehető például, hogy egy köznemes-származású magyar úriember alkata, még ha számba vesszük is, hogy az alkatnak a társadalmi különbség is fontos tényezője, közelebb áll egy magyar paraszthoz, mint egy sváb hivatalnoké vagy zsidó kereskedőé. Ez azonban az ég egy világon nem változtat semmit azon, hogy a magyar parasztot *azért* igazgatták aránylag igen magas százalékban tőle alkatban többé-kevésbé *különböző* német származású hivatalnokok, s búzáját *azért* vásárolták alkatban tőle többé-kevésbé *különböző* zsidó kereskedők, mert a hozzá alkatban *közelebb álló* magyar urak s *az általuk berendezett társadalom* olyan volt, amilyen volt. Minden nemzeti aggodalom, mely az egész folyamatban a magyar faj háttérbe szorulását látta lényegesnek, de ugyanakkor a magyar nép teljes felszabadulásának a társadalmi tartalmát

nem gondolta radikálisan végig, óhatatlanul oda vezetett, hogy örülnie kellett mindenféle hatalmi és arányszámbeli változásnak, mely német vagy zsidó származásúakkal szemben a magyar származásúakat juttatja előtérbe. Ilyen változásoknak azonban a magyar társadalmi fejlődés mozdulatlansága folytán nem a magyar tömegek, hanem nagyjából csak a magyar származású úriemberek lehettek a haszonélvezői. Tekintsünk most el az ellenforradalom rosszhiszemű, németbérénc fajvédelmétől, s nézzük csupán azt a következetesebb és kétségen kívül őszintébb magyar fajvédelmet, mely zsidó és német térfoglalástól egyaránt menteni akarta az országot: ha közelebbről megnézzük e fajvédelem társadalmi összetevőit és közösségi beidegzéseit, akkor a nem is mindig meglévő paraszttromantika mögött megint csak a magyar úriembernek egy „tősgyökeres”, fajmagyar változata tűnik elénk, mely a werbőczyánus kismemesség ismerős uralmi igényeit és ingerült felsőbbrendűségi tudatát őrzi tovább.

Az ellenforradalom politikai, társadalmi és nemzeti szemléletének ez az újabb zsákutcája vezető rétegünk politikai értelmességét és erkölcsi ítélőképességét végleg aláásta. Ennek végső következményei 1944-re értek be; azonban az azt megelőző időknek most napvilágra kerülő adatai mind élesebb fénnnyel világítják meg, hogy már a harmincas évektől, mikor a területi változások lehetősége megjelent a láthatáron, az ország eszesnek, ravasznak és erélyesnek látszó vezetői milyen elképesztő könnyelműséggel és vaksággal hozták meg a legvégzetesebb döntéseket. Ennek következtében történt azután, hogy az egész ellenforradalmi konstrukció hazugsága ismét felidézte azt a veszedelmet, melytől való félelemben létrehozták: az ország a területi változások biztosításáért s a társadalmi mozdulatlanság megóvásáért belemanővrírozta magát egy olyan háborúba, melynek eredménye a területi változások teljes visszacsinálódása és az évszázados társadalmi hierarchia összeomlása lett.

A magyar közélet százesztendő fordított kiválasztása: hamis realisták és túlfeszült lényeglátók

A politikai és társadalmi zsákutcáknak ezen a sorozatán bukácsolt végig a magyar nemzet attól a pillanattól kezdve, hogy forradalmi szabadságharca elbukott, egészen odáig, amikor a második világháború végén a maga fikciókból, feltevésekből, követelésekből és vágyképekből épült államépítményének a romjai között újból szembekerült a valósággal. Ez alatt a csaknem száz esztendő alatt a magyar nemzet olyan politikai és társadalmi konstrukciókban élt, amelyekben a dolgokat a maguk nevére nevezni nemcsak hogy nem lehetett, hanem nem is volt szabad, ahol a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azon kívül álló feltevések és várokozások jegyében kellett értelmezni és magyarázni, ahol álbajokra kellett pazarolni jó erőket s ráolva-

sással gyógyítani valóságos bajokat, ahol a valóságos tennivalók körén kívül s azokra való tekintet nélkül lehetett és kellett cselekedni, s ahol hiányzott a cselekedetek helyességének az objektív mértéke, és helyette a félelmek és sérelmek egy bizonyos rendszere szerepelt erkölcsi értékmérőként. Minden eltorzulás, ami ez alatt az időszak alatt a magyar közösségi élet különböző területein megmutatkozott, valamilyen módon visszavezethető az alapvető politikai és társadalmi konstrukció hamisságára. Hogyan lehetséges, kérdezhetné valaki, hogy egy egész közösség arculata megváltozzék attól, hogy 1867-ben király és nemzet milyen kiegyezést kötöttek egymással? Nagyon egyszerűen: egy hamis konstrukció, akármilyen területen, közjogi, politikai, ideológiai, társadalmi vagy gazdasági területen épül is ki, ha egyszer valamilyen szerencsétlen okból beleépül az illető közösség szerkezetébe, akkor abban megindít egy fordított kiválasztást, amint arra már Németh László is ugyanezzel a kérdéssel foglalkozva nagyon helyesen rámutatott. A kiegyezéses, majd utóbb az ellenforradalmi magyar közéletben sem miniszter, sem községi jegyző, sem bankelnök, sem ipartestületi elnök, sem akadémiai elnök, sem tanfelügyelő nem lehetett olyan ember, aki döntő pillanatban nem volt hajlandó vagy nem volt képes egy rendeletben, egy fegyelmi határozatban vagy egy pohárköszöntőben magáévá tenni a közösségi hazugságoknak azt a rendszerét, melyen ez az egész közélet felépült. Lehet, hogy csak kis engedmény kellett hozzá, de már ez a kicsi is megindította a fordított kiválasztás folyamatát, mert a legigazabb, legszenvedélyesebb és leglényeglátóbb emberek számára már ez is lehetetlenné tette, hogy hazugsághoz adjanak igaz erőket. Hosszú lejáratra pedig ez a fordított kiválasztás az egész közösség vezető rétegét kicserélte, s logikusan vezetett egész vezető rétegünk erkölcsi és értelmi lezülléséhez. Községi vezetéshez és irányításhoz, mint általában minden alkotáshoz, két dolog szükséges: a ténylegesen keresztülvihető dolgokat szem előtt tartó gyakorlati realizmus és a feladatok belső törvényeit jól felismerő lényeglátás. Ha egy közösség a hazugságnak valamiféle zsákutcájába beszorul, annak első következménye az, hogy nem talál realista és lényeglátó embereket, akikre a maga vezetését rábízhatta. Talál bőségben gyakorlatias embereket, akiknek a számára a gyakorlati munka vagy érvényesülés lehetősége áll mindenekfelett, s ennek érdekében hajlandók abban az értelemben „realisták” lenni, hogy a hazugság fennáll és érvényesülő konstrukcióját elfogadják valóságnak. Realizmusuk ilyen módon egy alapvetően hazug építmény megtámasztásában, erősítésében és a tényleges lehetőségek hamis feltételei között való ide-oda tologatásban merül ki. A másik oldalon a lényeglátás adományával megáldott emberek vagy más kifejezési formát keresnek, vagy szűkebb, kisebb közösségekbe vonulnak, majd mind nagyobb mértékben izolálódnak, duzzogásba, sértődöttségbe, különtségbe vagy ádáz

prófétaságba szorulnak; egyidejűleg a különcök és az ádáz próféták válnak arra alkalmassá, hogy a lényeg megmondását magukra vállalják. E tekintetben érdemes megfigyelni a magyarság vezetőinek és a magyar problémákat megfogalmazó közírói személyiségeknek a sorában egyrészt a kiegyezés és az ellenforradalom híveit, másrészt azok ellenfeleit. Az egyik oldalon állanak a kiegyezési Deák Ferenc követői: Salamon Ferenc¹⁷⁹ a két Andrássy¹⁸⁰ Apponyi Albert¹⁸¹ Tisza István, Pethő Sándor,¹⁸² Szekfű Gyula, hogy a legjobbakat említsem; emelkedett szellemű, a lehetőségeket józanul számba vevő, mértéktartó, gyakorlati közíróknak olyan sora, akiknek a magyar közösség akkori problémáiról mondott tételeiből ma úgyszólván a világon *semmi, de semmi nem érvényes*. Mintha a holdban és a hold lakóinak mondták volna mindazt, amit a dinasztiaról, Ausztriáról, a kiegyezésről, a nemzetiségekről, magyarosodásról, revízióról, Szent István-i állameszméről, demokráciáról, földreformról oly sok mértéktartással, oly szép nemzeti szellemben végigmondtak. Nem azért, mert konzervatívok voltak, s az idő túlhaladt rajtuk; egy teljességgel elavult, de igazi, magvas konzervativizmusból is megmarad az, ahogyan a dolgokhoz, kérdésekhez hozzáfogott, ha jól, *igazán* fogott hozzájuk. De amit ezek mondtak, az mind arra volt felépítve, hogy koruk mozdulatlan és hazug politikai konstrukciói, amelyek elég hosszú ideig valóban érvényesülni tudtak, egyenlőek magával a politikai és társadalmi realitással. Amint ezek a konstrukciók összeomlottak, mindaz, amit róluk mondtak, tárgytalanná vált. A másik oldalon állanak az emigráns Kossuth köve-

¹⁷⁹ Salamon Ferenc (1825–1892) történész, egyetemi tanár, az MTA tagja. Részt vett az 1848–49-es szabadságharcban. 1854–56-ban Nagykorörsön tanár. 1856-tól – Pesten – a *Magyar Hírlap*, majd a *Pesti Napló* munkatársa. Deák Ferenc és a kiegyezés híve. 1867-től a *Budapesti Közlöny* hivatalos lap szerkesztője. 1870-től haláláig a pesti egyetemen a magyar történelem tanára. Fő művei: *Magyarország a török hódoltság korában* (1864), *Az első Zrínyiek* (1865), *Buda-Pest története* (I–III., 1878–1885).

¹⁸⁰ Gróf Andrássy Gyula (1823–1898) miniszterelnök és fia, gróf Andrássy Gyula (1860–1929), utóbbi legitimista politikus, 1906. április. 8-tól 1910. január 17-ig belügyminiszter.

¹⁸¹ Gróf Apponyi Albert (1846–1933) konzervatív politikus, miniszter, az MTA tagja. 1872-től képviselő a Deák-párt tagjaként, később csatlakozott báró Sennyey Pál (1824–1888) konzervatív pártjához. Néhány évet (1899–1903) kivéve, amikor a Szabadelvű Párthoz tartozott, 1906-ig ellenzékben volt. 1906. április 8-tól 1910. január 17-ig a Wekerle-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere. 1904-től a Függetlenségi Párt, majd annak kettéválása után, 1910-től a Kossuth-párt tagja, Kossuth Ferenc halála után, 1914-től elnöke. 1917. június 15-től 1918. május 8-ig ismét kultuszminiszter az Esterházy-, ill. a Wekerle-kormányban. 1918 őszén, a polgári demokratikus forradalom kirobbanása után egy időre visszavonult a politikától. 1919–1920-ban a magyar delegáció vezetője a párizsi békekonferencián. 1920-tól ismét képviselő, a legitimista ellenzék vezetője. 1925-től haláláig Magyarország fődelegátusa a Népszövetségben.

¹⁸² Pethő Sándor (1885–1940) újságíró, történész. 1909-től 1924-ig gimnáziumi tanár Budapesten. 1909–1912-ig a *Budapesti Hírlap*, 1913-tól 1920-ig az *Új Nemzedék* munkatársa. 1920-ban alapítója, majd főmunkatársa, 1934-től 1938-ig főszerkesztője a *Magyarországnak*. 1938-tól a Magyar Nemzet főszerkesztője. Számos tanulmányt írt történeti, politikai kérdésekről. Fő művei: *Világostól Trianonig* (1925), *A magyar nemzet története* (Asztalos Miklóssal, 1933).

tői vagy belső emigránstársai, Táncsics Mihály, Vajda János, Tolnai Lajos,¹⁸³ Ady Endre, Szabó Dezső. Olyan embereknek a sora ez, akiknek írásai és tételei kétségbeesett szenvedéllyel, máig is érvényes hatóerővel, az idő múlásával mind fokozódó hitellel megjelenítik és megfogalmazzák a fennállott konstrukciók hazugságát és kibírhatatlanságát; akiket azonban politikai vezetőknek, irányítóknak, gyakorlati, sorrendi kérdések eldöntőinek, az „exigenciák” tudóinak alig lehet elképzelni. Mindkét irányban csak a legjobbakat neveztük meg: hol vannak még az árral úszók, karrieristák, üres közterek hangoztatói, uszítók, magyarkodók, ködcsinálók, búsmagyarok, rögeszmések, szektások, összeesküvők! A közösséget vezető vagy a közösség problémáit megfogalmazó egyéniségeknek e kétirányú fordított kiválasztása tömegével veti fel s helyezi előtérbe egyrészt az elmosódott, jellegtelen, silány, másrészt a görcsös és torz emberi alkatokat, s ezeken keresztül mindinkább egy megzavarodó, eltorzuló közösségi alkat képét mutatja. Németh Lászlónak a magyar alkat ilyen értelmében vett megzavarodásával kapcsolatos jelzői, *hígságról és mélységről*, mindent megérdemelnek, csak azt a kárhozzátást nem, hogy zavarosak. Nagyon is reális, semmiképpen sem ködös jelenségek azok, amelyeket ő ezekben a képekben elevenít meg. *Vitakoznunk* ellenben lehet ezekkel a képekkel, mindenekelőtt azzal a tétellel, mintha a szenvedélyes lényeglátók, beleértve a legnagyobbat közöttük, Adyt, egyben az igazibb, jellegzetesebb, mélyebb magyar alkat jegyeit is megmutatná. Ahhoz, hogy *igazabb* magyarok, nem tartozik hozzá, hogy *igazibb* magyaroknak is kell lenniük: abban a sokféle lehetőségben, melyeknek összességét magyar alkatnak érdemes nevezni, bizonyosan nem az ép, befejezett, mintául ajánlható, szabállyá emelhető típusokat testesítik meg, hanem egyugyanazon eltorzulásnak az *egyik*, nem vitásan a szimpatikusabb, mélyebb, igazibb oldalát. Abban tehát, hogy ők és társaik mindinkább el-esnek az ország minden irányú vezetésétől, nem az a lényeges, hogy az ő igazi *magyarságuk* kerül hatvanhét után fokozatosan *kisebbségbe*, hanem az, hogy általában ép értelem, ép ítélőerő, ép erkölcsi szenvedély, ép közösségi érzék kerül minden vonalon *kisebbségbe*, a tényleg érvényesülők és láthatóan szereplők hamis realizmusával szemben. Mindennek azonban nincs szerves köze az asszimiláció folyamatához és az asszimiláltak térfoglalásához, mert a magyar közéletbe beérkező asszimiláltak a magyar közéletnek – színmagyarok által kidolgozott – alap-

¹⁸³ Tolnai Lajos (1837–1902) református pap, költő, író, szerkesztő, a 19. századvégi prózairodalom jelentős alakja, 1860-ban jelentek meg első írásai. 1868-tól 1884-ig marosvásárhelyi református lelkész. 1879-ben Budapesten bölcsészdiplomát és magántanári képesítést szerzett. 1884-ben lemondott egyházi állásáról, 1889-től Budapesten polgári iskolai tanár, ill. igazgató. 1887-től az *Irodalom* című lapot, 1891-től a *Képes Családi Lapok*at szerkesztette. Regényeiben éles kritikával ábrázolta a Bach-korszak és a kiegyezés kori Magyarország társadalmi, politikai viszonyait, valamint a köznemesség magatartását, életmódját, mentalitását, a karrierizmust és a törtetést. Élete végéig Kossuth híve maradt.

vető hamisságait már készen találták. Arra azonban jók voltak ezek a hamisságok, hogy az asszimiláció folyamatát is megzavarják, mert hiszen az asszimiláció zavartalansága elsősorban az asszimiláló közösség formáinak az épségén múlik; Magyarországon pedig hatvanhét óta fokozatosan, tizenkilenc óta rohamosan, kasztonként külön és országosan együttvéve általános *elformátlanodás* következett be a megszólítási formáktól egészen a közéleti formákig, vagy *álformák kialakulása* a cigányozó mulatástól a hatvanhetes kiegyezésig, vagy *a formák rákos túlburjánzása* a mezőkövesdi népviselettől az Emericana dominus¹⁸⁴ avatásáig. Az ugyanekkor folyó asszimiláció különböző összhangtalanságaiban is tehát az *asszimiláló* közösség belső zsákutcája a döntő, az okozó momentum.

A történelem ilyen zsákutcs helyzeteiben, az irányadó s irányt mutató jellemei e szélsőségei, a közösségi formák eltorzulása, az értékmérők általános megbizonytalanodása közepette sokkalta nagyobb és fáradságosabb erőfeszítésbe kerül a valóság érzékelésének közvetlenségét, a bajok és veszedelmek lemerésének a félelemmentességét, az erkölcsi mértékek tisztaságát és a helyes cselekvés lendületét megőrizni. A megakadt magyar fejlődés ilyen értelmű továbbmozdítását függetlenségek, radikálisok, szocialisták, kommunisták, falukutatók, ellenállók próbálták sorra magukra vállalni, sokkalta nehezebb feltételek, sokkal több zavaró körülmény s a sikernek lényegesen rosszabb kilátásai mellett, mint más, egyenesebb fejlődésű országokban. E nekifutamódásokat is fenyegette hol az egyik, hol a másik kátyúba való leragadás: ha túl hidegre, túl racionálisra, túl dogmatikusra szabták az igazi valóság feltárását és a realista szempontok érvényesítését, akkor az fenyegette őket, hogy doktrinér, dogmatikus csoport maradnak, melynek tételei hatástalanul pattannak vissza a félelmek és fikciók zárt körében élők érzelmi kötöttségeiről, s így azt felbontani nem tudják, sőt felingerlik és megerősítik; ha pedig túlságosan beleélik magukat a többiek félelmeibe, hamis vágyképeibe, túlságosan magukévá teszik mindennek az érzelmi és fogalmi nyelvezetét, akkor támadásuk értelmi átütőereje csökken meg annyira, hogy azáltal válik hatástalanná. A munka, amit végeztek, el nem múló értéke a magyar politikai gondolkodás fejlődésének, de végül a döntő lökést a történelemnek kellett megadnia, mely a magyar ellenforradalmi uralom páratlanul dicstelen összeomlásában s az országgyarapítási illúziók véres szétfoszlásában mutatta be a nemzetnek, hogy urai nem urak, s eszményei nem eszmények.

¹⁸⁴ Foederatio Emericana (1921–1946) katolikus egyetemi és főiskolai hallgatók szövetsége; a két háború között a legnagyobb katolikus egyetemi ifjúsági szervezet. 1946-ban Rajk László belügyminiszter feloszlatta. Dominus (lat.): úr. Az Emericana dominusai a szervezet védnöki karának tagjai voltak, általában világi és egyházi közéleti személyiségek.

Magyarország a felszabadulással radikálisan és véglegesen kiesett azokból a hamis konstrukciókból, melyekben addigi életét berendezte. Ezeknek összeomlásával megszűnt két dolog, amelynek a megléte idestova száz esztendő óta megakadályozott nálunk minden előrehaladást: a magyar rendi társadalmi világ időn túli fennmaradása és a történeti Magyarország illúziójának a fenntartására irányuló erőfeszítés. A rendi világ hatalmi, gazdasági és lélektani szerkezetének az összeomlása mérhetetlen megkönnyebbülést jelent emberi életek és életfeltételek százezrei és milliói számára. S ez a megkönnyebbülés néha láthatatlanul, sőt a duzzogás és elégedetlenség felszíne alatt is valahol jelen van mindenben, ami a felszabadulás óta Magyarországon lendületben, optimizmusban és újjáépítésben megmutatkozik. Nem bizonyos azonban, hogy egy olyan mértékben rossz beidegzésű közösség, amilyen a miénk, a valósággal való összeütközés nagy megrázkódtatásaiból feltétlenül jó és termékeny tanulságokat formuláz meg magának. Érdemes tehát megkérdeznünk, hogy a közelmúlt megrázkódtatásaiból nem fenyegetnek-e a fejlődésnek újabb görcsei és zsákutcai.

A közelmúlt két nagy megrázkódtatást, éspedig teljesen ellenkező értelmű megrázkódtatást tartalmaz a magyarság különböző csoportjai részére. Mind a két megrázkódtatás tanulsága máris azon az úton van, hogy a régiekhez kapcsolódva új, nehezen kioldható görcsöket okozzon. Az egyik, a későbbi megrázkódtatást az okozta, hogy az ellenforradalmi kormányzás s a rendi világ összeomlása egy vesztett háború következtében, egy hadszíntérre vált ország katonai megszállása formájában zajlott le. Ez a megrázkódtatás nemcsak középosztály-értelmiségi ügy volt, hanem általában mindenkié, aki a felszabadulás pillanatában nem volt feltétlenül baloldali. Ez alkalmat adott arra, hogy az ellenforradalom jellegzetesen középosztályi eredetű szovjet-kommunista-zsidó rémképét felélessze, sőt annak az eddiginél szélesebb tömegbázist adjon. A koalíció jobboldalának a leválása és emigrációja ezt a félelmet inkább megerősítette, mint gyengítette, még ha ennek látható és tüntető jelei meg is gyérültek. Ma azt mondhatjuk, hogy az emigrációban láthatóan, itthon kevésbé láthatóan újjászületett és újból formát kapott az egész hatvanhetes-ellenforradalmi eszmevilág. Külsőleg inkább hatvanhetes ízü ez az új külső és belső emigráció, a maga formai demokratizmusával és a mögötte rejlő társadalmi-politikai mozdulatlansággal, amit stílszerűen kiegészít a legitimista orientáció lehetőségének a fel-felbukkanása; a gyakorlati érvényesülés azonban elsősorban az ellenforradalmi vonásokat, éspedig nemcsak a keresztény-nemzeti ellenforradalmi, hanem a fasiszta ellenforradalmi vonásokat hozza és hozná felszínre; végül, hogy a kép teljes legyen, a politikai hatalom hiánya, a külső és belső emigráció állapota furcsa módon tragikus, búsmagyar,

Szabó Dezső-i gesztusokkal színezi ezt a Szabó Dezsőtől oly gyűlölt s most újra jelentkező hatvanhetes-ellenforradalmi eszmevilágot.

Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a régi világ továbbélése nemcsak annak tudatos hívein keresztül fenyeget, hanem tömegessé vált beteg beidegződésin keresztül is. Mindenekelőtt a társadalom hierarchikus szemlélete, az emberek rangkorsága, a hatalomgyakorlásban az uralmi szellem túltengése a szolgálat szelleme felett, a „képesítés”-ben és az „állás”-ban rejlő rang- és kiváltságtudat túltengése a feladat és szolgálat tudata felett: mindezek oly módon át- meg áthatották egész társadalmunkat, hogy politikai fordulatok és személycserék magukban el nem törölhetik őket, s ezek számos vonatkozásban akadályozzák, de egyben kompromittálják is társadalmunk folyamatban lévő nagy átalakulását.

A másik megrázkódtatás a magyar baloldaliság nagy megrázkódtatása 1944-ben: az, hogy ez az ország ilyen ellenálló-képtelennek, ilyen közösségi szellem híjával valónak, ilyen korlátoottnak, ilyen reakciónak, ilyen jobboldalinak mutatkozott. Láttuk, hogy sok minden előzménnyel meg tudjuk magyarázni ezt a helyzetet, még ha nem is tudjuk menteni és magunknak megbocsátani azt a viselkedést és azt az összképet, amely ebből befelé és kifelé megformálódott. Ez a félelemkeltő tanulság azonban minden baloldalinak az idegeibe bele van írva, amit a reakció és fasizmus azótai fel-felbukkanásai csak megerősítettek. Félő, hogy mindennek következtében végül a baloldal ki nem mondott közmeggyőződésévé válik, hogy az ország többsége tudatosan és határozottan jobboldali. Valahogy olyanféleképpen, ahogyan a Tanácsköztársaság után az ellenforradalom huszonöt esztendeje alatt minden magyar úr szíve mélyén meg volt győződve, hogy az ország többsége kommunista, vagy ahogyan még régebben, a szabadságharc után a dinasztia meg volt győződve, hogy az ország többsége radikális kossuthista; pedig mindkét esetben számukra csakugyan ijesztő és nem vitásan valóságos, de egyoldalú és félrevezető tapasztalatok okozta optikai csalódásról volt szó. Ma is erről van szó: nem igaz, hogy az ország többsége a Nagybirtok, a Nagytőke és a Nagy hivatal szövetségének uralmát kívánná vissza; legfeljebb akkor, ha sikerül vele tartósan elhitetni, hogy csak akkor szabadulhat meg különböző félelmeitől, ha ezeknek a visszafelé vivő erőknél az uralmát újból elfogadja. Ez azonban éppen abban az esetben fenyegetne leginkább, ha a magyar baloldalon 1944 emléke tartósan elültetne egy görcsös félelmet attól, hogy az ország spontán erőit teljes szélességben mozgósítsa. Ez a mozgósítás ugyanis alapvető feltétele annak, hogy az 1945-ben megindult felszabadulási folyamat politikai-önkormányzati, gazdasági és kulturális téren teljessé váljék. E vonatkozásban számos siker és eredmény mellett nem hiányoznak a nyugtalanító tünetek. Ami a politikai-önkormányzati felszabadulást illeti, az 1945–46-os évek fejetlen, de hallatlanul eleven önkormányzati életét mostanra egy meglehetősen letompított

és felülről szervezett önkormányzati élet váltotta fel; államvezetésünknek pedig, mely a központi hatalom erősítésének útját-módját keresi, abban az esetben, ha a spontán társadalmi erőkre valóban nem számíthatna, úgy egyedül a keresztes-fischeri bürokratikus központosítás történeti mintái állanak rendelkezésre. Gazdasági életünkben a földreform nyomán kiépültek vagy helyreálltak a szervezés, készletgazdálkodás, értékesítés, hitel központi szervei, de ehhez képest aránylag igen kis mértékben nőttek fel a helyi, spontán gazdasági erőfeszítések szervei; ennek következtében a központi szervek kísértetiesen kezdenek emlékeztetni a Hangyára,¹⁸⁵ Futurára,¹⁸⁶ Meteszre¹⁸⁷ és társaira, amelyek olyan csodálatos szintézisben egyesítették a bürokrácia néppel közömbös nehézségét a nagykereskedelem néppel közömbös kizsákmányoló hajlandóságával. Végül a kulturális felszabadulás terén biztató jelül ott van a népi kollégiumok mindjobban szélesedő hálózata,¹⁸⁸ de ott van az is, hogy ez a hálózat ma nem annyira úgy jelenik meg, mint egész iskolarendszerünk és egész iskolázásunk társadalmi hátterének a gyökeres megmozdítása és teljes kiszélesítése, hanem sokkal inkább úgy, mint egy élgárdát nevelő harci szervezet.

Mindezek a hiányosságok nyilvánvaló, tudott dolgok, nagyon sok történt és történik az orvoslásukra, és rengeteg jó energia van munkában és készenlétben, hogy e bajokon segítsen. Valahányszor azonban azt kérdezzük, miért nem lehet az ország spontán erőit mindeme vonatkozásokban szélesebb körben, bátrabban mozgósítani, akkor a felelet az 1944. évi sötét emlékek jegyében mindig az, hogy ehhez nincs még elég megbízható ember; a spontán erők pedig szabadjára hagyva esetleg visszafelé jönnek mozgásba. Való, hogy politikai harcokra a tömegek nem mutatnak egyértelmű spontán lendületet. De éppen az önkormányzati, gazdasági és kulturális élet mozgósítása az, mely akkor is előrefelé visz, ha a mozgásban részt vevő tömegek politikai, ideológiai irányulása inga-

¹⁸⁵ Hangya: „Hangya” Termelő-, Értékesítő- és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség szövetkezeti központja. 1898-ban alakult, első elnöke gróf Károlyi Sándor volt. Feladatának a paraszti árutermelés és értékesítés elősegítését tekintette. Kötelékébe az 1940-es évek elején kb. 1800 tagszövetkezet tartozott, mintegy 800000 taggal. Jelentős állami támogatásban részesült, s alkalmazkodott a kormányok gazdaságpolitikájához. A felszabadulás után megpróbálták – kevés sikerrel – demokratizálni. A Hangya-központ 1947-ben beolvadt az akkor alakult Magyar Országos Szövetkezeti Központba; a tagszövetkezetek 1949-ben egyesültek a földművesszövetkezetekkel.

¹⁸⁶ Futura: „Futura” Magyar Szövetkezeti Központ Áruforgalmi Rt., a Hangya és az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) leányvállalata. 1919-ben hozták létre, elsősorban gabonakereskedelemmel foglalkozott. A harmincas évek második felétől a gabonakivitel fő lebonyolítója. A második világháború alatt monopolhelyzetet vívott ki magának. 1946-ban beolvasztották a Mezőgazdasági Szövetkezeti Központba.

¹⁸⁷ Metesz: Mezőgazdasági Termelők Egyesült Szövetkezete, az OKH leányvállalata.

¹⁸⁸ Vö: A népi kollégiumok: *A fenyves szelek nemzedéke. Népi Kollégiumok 1939–1949.* I–II. k. Szerk. Kardos László. Budapest, Akadémiai, 1980.

dozó is. Csak ezzel lehet teljessé tenni az 1945-ben csak megindult, de be nem fejeződött felszabadulási folyamatot. Teljessé tenni a politikai felszabadulást egy olyan közügyek intézésében forrongó, aktív önkormányzati élettel, melynek során a tömegek nemcsak vezércikkben, de közvetlen tapasztalatban megtanulják, hogy a köz ügye az ő ügyük is. Teljessé tenni az ország gazdasági felszabadulását azzal, hogy az a föld, amit a parasztság megkapott, s az az üzem, amit a közönség birtokba vett, valóban közvetlenül egy gazdaságilag tájékozódni tudó, magát nemcsak nagybirtokosoktól és csendőröktől, de bürokrataktól és közvetítőktől is kizsákmányolni nem engedő parasztságnak és munkásságnak váljék a létalapjává. Teljessé tenni végül az ország társadalmi és kulturális felszabadulását is egy olyan nevelési rendszerrel, mely sikeresen elszakítja az iskolatípusok értékrendjét mindenféle társadalmi ranglétrától és kiváltságtudattól, s mostantól kezdve hat-évestől harminc-harmincöt éves korig mindenki számára a legszélesebbre nyitja a pályaválasztás szabadságát, s ezen keresztül lehetővé teszi minden lappangó képesség teljes kifejlesztését.

Egyéni alkat és közösségi alkat

A magyar történeti fejlődésnek s a magyar alkat eltorzulásának elegendő adatát vettük sorra eddig ahhoz, hogy most már általános érvénnyel felvessük alkat és adottságok, alkat és hatások, alkat és fejlődés összefüggésének az elvi kérdéseit. Mielőtt azonban ezt tennénk, tisztáznunk kell egy kérdést: azt, hogy hogyan függenek össze, miben egyeznek és miben különböznek e tekintetben az *egyéni* alkat és a *közösségi* alkat kérdései.

Mindmostanáig egyénre és közösségre teljesen azonos módon alkalmaztuk *lélektani* jelenségek kifejezéseit, s csupa azonosnak látszó vagy legalábbis párhuzamos folyamatot írtunk le. Fontos tudnunk és fontos leszögeznünk, hogy miben áll ez a párhuzamosság, meddig mehetünk, ha valami közösségi misztikába nem akarunk tévedni. A határ nagyon egyszerű. Lelke, tudata, félelme, cselekedete csak az egyénnek van. A közösség tudata, a közösség félelme, a közösség reagálása, a közösség alkata csak az, ahogyan ezek az egyéni adottságok összetevődnek, akár egyszerűen összegeződve, akár valamilyen szabályozás szerint szerveződve. Az ilyen módon létrejött közösségi folyamatok néha meglepő sorokban párhuzamosak egyéni lélektani folyamatokkal. Az, hogy egy ember megijed, ijedében nem mer valamilyen feladatba belevágni, viszont handabandázni kezd, s más irányban feleslegesen támadóvá válik, ez pontosan így és ebben a sorban megtörténhetik egész közösségekkel is. Csak azt kell tudnunk, hogy mindez nem azért történik meg, mintha a közösségnek olyan lelke volna, mint az egyénnek;

és nem is ugyanolyan törvényszerűségek szerint történik. A közösségi folyamatnak az egyének reagálásán túl még összegeződnie vagy összeszerveződnie is kell, ami egyrészt azt jelenti, hogy sokkal több és változatosabb lehetőség és kombináció jöhet létre, másrészt azt, hogy sokkal nagyobb szerepe van a tudatosságnak, szándékoltságnak, közösségi magyarázatoknak, konvencióknak és célkitűzéseknek. Azonos lélektani előzmények mellett tehát a közösségi folyamat lejátszódhat teljesen másképpen; például a közösség vagy a közösség tagjainak a nagyobb része elszenved ugyan valami megrázkódtatást, azonban nem merül fel, nem fogalmazódik meg a közösségben olyan értelmezés, olyan közfelfogás, mely a közösségben elterjedjen s annak meglévő képzeleteibe beilleszkedjék; ennek révén a közösségi folyamatban az ijedelem esetleg rövid idő alatt nyom nélkül eltűnik. Ezért tartottuk fontosnak állandóan számon tartani azokat a politikai, ideológiai konstrukciókat, melyekben a különböző történeti megrázkódtatások, helyzetek, követelmények az adott társadalmi környezetben megfogalmazódtak, értelmeződtek, objektívvá váltak. Ha nem vigyázunk annak a szüntelen számontartására, hogy az egyéni folyamatok összegeződnek-e s hogyan összegeződnek közösségiékké, akkor az egyéni lélek képeivel óhatatlanul valamilyen közösségi misztikába jutunk. De nem kerülhetjük el ezt magában azzal sem, ha a közösségi folyamatok értelmezésénél mindenfajta lélektani elemet vagy lélektani eredetű képet mellőzünk. Ekkor ugyanis ellenkező irányban kerülünk tévútra, tudniillik azt tesszük fel, hogy a közösség valami egészen más, mint az egyén. Ez éppen úgy közösségi misztika, mintha azt mondanók, hogy a közösség egy nagy egyéniség. A közösség nem egyén, de egyénekből tevődik össze, tehát sem egészen azonos, sem egészen más nem lehet, mint az egyének.

Alkat és fejlődés, alkat és reagálóképesség

Amikor alkatról beszélnek, valakiben vagy valakikben meglévő, körülhatárolható, megnevezhető, határozott tulajdonságok összességére szoktak gondolni, amit bizonyos testi, lelki, temperamentumbeli, tehetségbeli adottságok megléte vagy emez adottságok arányszáma, kombinációja *meghatároz*, s amit ennek alapján né-melyek tévesen, mások helyesen, egyesek pedig telibe találva, örök érvényűen fel tudnak ismerni. Az alkat valójában ennél lényegesen kevesebb és lényegesen több. Lényegesen kevesebb annyiban, hogy sokkal kevésbé körülrajzolt, világos és meghatározható, és lényegesen több annyiban, hogy sokkal gazdagabb és változékonyabb. Azok a testi, lelki, temperamentumbeli és tehetségbeli vonások, melyek minden egyén vagy közösség számára alapvető adottságok, nem azt határozzák meg, hogy az egyénből vagy közösségből mi *lesz*, vagy minek *kell* len-

nie, hanem azt, hogy mi minden *lehet* belőle. Azt, hogy ezek között a sokféle és gazdag lehetőségek között *valóban* mi lesz belőle, azt már nem eleve meglévő adottságok, hanem társadalmi környezet, nevelés, személyes fejlődés, élmények, tapasztalatok, munkák, teljesítmények határozzák meg. Eközben és ezáltal alakul ki, formálódik meg és válik határozottá az a jellegzetesség, amely végül kifelé egy ember, egy közösség *alkataként* mutatkozik, ami tehát egészséges állapotban nem valami mozdulatlan, hanem mozgásban, fejlődésben lévő dolog. Így az alkat épsége sem meghatározott adottságok őrzéséből, hanem elsősorban a reagálóképesség épségéből áll. Ha egy egyén vagy közösség meghasonlik önmagával, elveszti önmagát, ez nem úgy történik, hogy valamelyik napon valahol elveszti azt a kiskátét, amelybe be van írva, hogy neki milyennek kell lennie. Hanem úgy, hogy valamilyen okból, valamilyen megrázkódtatás, valamilyen meggyávuulás, valamilyen megzavarodás folytán elveszti az ép reagálóképességét, elveszti azt a képességét, hogy a valóságos helyzetet felmérje, ennek alapján a szükséges vagy lehetséges tennivalókat felismerje, s azokba bele is vágjon. A magyar alkat megzavarodásának összes lényeges tünetei elsősorban az ilyen értelemben vett reagálóképesség zavarait mutatják. Alkatnak és reagálóképességnek nem az a viszonya tehát, hogy alkatunk örök tulajdonságainak elemzésével jutunk el a helyes cselekvés irányelveihez, hanem pontosan fordítva, az ép reagálóképesség aktív alkotó működése során formálódik ki az ép alkat. Persze, a reagálás épsége nem a cselekvés hevesességében, erőltetett igyekezetében és mutatós eredményében mutatkozik, hanem a valóság érzékelésén alapuló helyes feladatválasztásban és vállalásban, abban, hogy „a dolgot ömagát nézzük”, s azután „körmösen nyúlunk a magunk dolgához”, ahogyan ezt Bocskai és Zrínyi oly egyszerűen megmondották.

Mindez közösségekre még fokozottabban áll, mint egyénekre. Egy közösség lényegét nem az adja meg, hogy a közös jelleget, a közös jegyeket a tagok valamiképpen a homlokukon viselik, hanem a közösségben mint közös vállalkozásban való részesség. Alkati vonások, nemzeti jellegzetességek tudatosítása helyett sokkal fontosabb azt tudatosítani, hogy mi mindent csinálhat egy közösségből a valóság helyes érzékelése, a tehetetlenség, hazugság és félelmek zárt köreiből való kitörés, feladatok vállalása, értük való helytállás, közös erőfeszítés és közösségi teljesítmény. Ezért haszontalan, sőt szánalmas az a közkeletű beállítást, mely azzal búsong a magyar alkotóerők különböző akadályain, hogy „milyen kár pedig, mert milyen tehetséges, milyen eredeti, milyen zseniális ez a nemzet”. Mondjuk meg végre egyszer, hogy ennek így semmi értelme nincsen, sőt *egyszerűen nem igaz*. Tehetségéről, eredetiségéről, zsenialitásról csak kibontakozóban lévő adottságokkal kapcsolatban érdemes és lehet beszélni: hogy bedugult lehetőségekből milyen csodák lehettek volna vagy lehetnének, azt mondhatja, aki akarja,

és hiszi, aki akarja, de ez nem tehetség, nem eredetiség, nem zsenialitás. Semmi sem természetlenebb, mint magunknak ez az érdekességgel való felsallangozása, ez az „elátkozott királyfi” módjára való viselkedés, mely egyrészt a tehetetlenség önmagát ünneplő kibúvója, másrészt a régi, Nagy-Magyarországra méretezett magyar és úri felsőbbrendűségi tudatnak egy kósza maradványa. E lelki beállítás számára mindig megrázkódtatást jelent, hogyha szembekerül azzal a ténnyel, hogy egy bizonyos távolságról nézve magyarnak lenni semmivel sem érdekesebb, mint mondjuk lettnek vagy albánnak. Ami pedig egyáltalán nem borzasztó, mert ha lettek vagy albánok vagyunk, akkor sincs más dolgunk, mint az, hogy a valóságot szemügyre vegyük, s a dolgunkhoz hozzáfogjunk, s ha ezt meg tudjuk tenni, akkor tehetségesek vagyunk, akkor érdekesek vagyunk, s akkor kibontakozik igazi alkatunk.

Így látva a dolgokat, minden *hatás*, minden *beolvadás* teljességgel másodlagos, tüneti jelenséggé válik az alkat zavarainál. Az alkat pontosan abban, hogy reagál, hogy cselekszik, hogy alkot, egyben asszimilál is: idegen hatást, idegen beolvadást, mindent. Magyarországon az asszimiláció kérdése éppen azért van annyira érzelmi és irracionális síkra tolva, azért esik annyi szó arról, hogy az idegen miért zárja szívébe, miért szereti meg ezt a csodálatos, érdekes, megnyerő, elbájoló és egyéb, Isten tudja, még miféle erényekkel ékes nemzetet, mert az asszimiláció nálunk, mint mondtuk, éppen a közösségi formák szétesésének a korában folyt a legerősebben. A magyar nemzet tehát a világon mindenféle sallangjával asszimilált, csak éppen azzal az eggyel nem, ami az egyetlen igazi és egyetemes asszimiláló közeg: a közösségi életének a sodrával. Az asszimiláció lehet fáradtságos és lehet fájdalmas, de távolról sem olyan rejtelmes és irracionális folyamat, mint ahogy azt nálunk be szokták állítani. Éles, határozott profilú, kirajzolt alkatú közösségek nem úgy asszimilálnak, hogy titokzatos rendüléseket keltenek fel az idegen szívében, amiktől az mindinkább ellágyul, míg végre puhán beolvad. Hanem úgy, hogy világos, határozott szokásaik és tételeik vannak arról, hogy hogyan kell szavakat kiejteni, köszönni, udvarolni, elnökölni, elégtételt venni, gyűlést tartani és versenyezni, s az idegen hol elbájolódik, hol durván fejbe verettetik, de mindenképpen belekerül ennek a közösségi életnek a sodrába.

Hogy mennyire nem a nemzeti eredetiség, nemzeti jelleg keresése a döntő és termékeny, annak bemutatására érdemes utalni arra, hogy Európa két legkirajzoltabb jellegű nemzete, az angol és a francia, a maguk mai ismert alkatát éppen oly módon alakították ki, hogy egy történelmi pillanatban addig kialakult alkatukkal, addigi közösségi orientációjukkal bizonyos fokig szembefordulva egészen nagy közösségi vállalkozásokba fogtak bele. Az angol nemzetenél ez a fordulópont a reformáció felvétele s az angol puritanizmus ezt követő kialakulása volt, a franciáknál pedig a francia forradalom s a már előzőleg, majd párhuzamosan kiala-

kult francia racionalizmus. Mindkét vállalkozás a maga történeti pillanatában a régi, ismert nemzeti jellegnek igen nagy mértékben való feladását vagy megváltoztatását is jelentette: a reformáció utáni Anglia, a forradalom utáni Franciaország a kortárs szemében egy csomó színnel szegényebb volt az azelőttinél. Mégis ezekkel a vállalkozásokkal lettek ezek a nemzetek azzá, amik ma, és ezen az úton bontakoztak ki bennük olyan lehetőségek, melyek eredeti, középkori, színesebb, de szétfolyóbb állapotukban nem tudtak kifejlődni. Egy újabb keletű, de ugyanilyen jelentőségű óriási közösségi vállalkozás az, ami 1917 óta Oroszországban történik, s ami ugyancsak azt jelenti, hogy számos dolog megszűnik az „oroszlélek” tulajdonsága lenni, melyet ahhoz elszakíthatatlanul hozzá tartozónak gondoltak.

Az egyéni vagy közösségi fejlődés ilyen példáival kapcsolatban persze időnként azt is érezhetjük, hogy az egész fejlődésben, túl azokon a hatalmas alkati változásokon, melyek egy-egy új feladatvállalás és feladatvégzés során egyének és közösségek arculatán kirajzolódnak, időnként valami még mélyebb szabályosság, ismétlődés, önmagával való azonosság, alkati jellegzetesség is megmutatkozik, mely félelmes erejű visszahatásokat tanúsít olyanokkal szemben, akik nem igazodnak hozzája, s nem értik vagy nem tanulják meg kialakult magatartásformáit és követelményeit. Ilyenkor hajlunk arra a feltevésre, hogy az alkat több, mint adottságok, lehetőségek és statisztikai arányszámok pusztá halmazából kifejlődött egyéniség, hanem egy ezen túlmenő, mindezeket összegező és összefoglaló, belső szabályozó és regulázó törvényszerűség is. Ilyen gyanúink lehetnek, de jaj annak, aki nekiáll, és konkretizálni akarja, tételekbe akarja foglalni, kötelező erőre akarja emelni azt, amit ilyen törvényszerűségként felismerni vél. Úgy kell lennünk ezekkel, mint a természettudósnak az Istennel: nem azért, mintha egy természettudósnak nem lehetne Istenben hinnie, sőt ezt a hitét alapozhatja a természettudományok egészének valamiféle szemléletére is; de nem szabad neki Istent a maga természettudományi munkahipotéziseibe, a maga feltevéseinek rendszerébe, a maga problémalátásának az indokai közé belekevernie; nem taktározhatik Istennel, ha valamit nem tud megmagyarázni, és nem hivatkozhatik Istenre, ha valamit így vagy úgy akar magyarázni. Hasonlóképpen az egyéni vagy közösségi alkat törvényszerűségeire való hivatkozás is mindig gyanús, ha valamilyen cselekedetre vagy cselekedet elmulasztására igazolásul veszik elő. Nem jó azt hallanunk, amikor már minden érv kifogy, hogy ez vagy az a politikai rendszer, ez vagy az a megoldás azért nem jó, mert a magyar lélekkel ellenkezik, vagy azért jó, mert azzal egyezik. Ha valóban jó vagy valóban rossz, akkor kell, hogy ezt meg lehessen indokolni a magyar lélekre való hivatkozás nélkül is. Sohasem tudhatjuk, hogy az, amit ma mélyen jellegzetesnek ismerünk fel, holnap nem bizonyul-e olyan akadálnak, melynek az elvetésével a jelleg még mélyebb,

gazdagabb és nagyobb lehetőségei bontakoznának ki. Persze abból is baj lehet, ha valakiben vagy valakikben az állandóság ösztöne megcsökken, s racionális, dogmatikus alapon bármi változást lehetségesnek képzel. A baj azonban ekkor sem az, hogy az „ősi jelleg”-gel került szembe, hanem akkor is a valóság érzékelésének egy másik, ellenkező irányú zavaráról van szó. Az ép valóságérzék és az ép reagálóképesség az „ősi” és az „új”, a tartósság és az újítás, a hagyománytiszteltet és forradalmiság adagolását mindig meg tudja találni, anélkül hogy a maga alkatáról tételes szabályokat állapítana meg.

Alkat és politika

Le kell tehát teljes határozottsággal szögeznünk, hogy a magyar jelleg *megismerésére* irányuló törekvés és a magyarságnak mint közösségnek a *megújítására* irányuló erőfeszítések között nincs magától értetődő, egyértelmű kölcsönhatás. Felkutat-hatunk sokféle magyar jellegzetességet anélkül, hogy mindezeknek a fenntartása és ápolása egyben feltétlenül a magyar közösség megújulását és megerősödését is jelentené. Azt, hogy mi jelenti a magyar közösség megújulását, ettől függetlenül, más módszerekkel kell felismernünk, és ebben minden jelenséget, régit és újat, elsősorban nem a népiség szempontjából, hanem társadalmi és politikai szempontokon kell lemérnünk. Ha igaz, hogy az alkat olyan valami, ami elsősorban reagálásban, a valóság érzékelésében, feladatok vállalásában és feladatok elvégzésében mutatkozik, akkor a közösség életére alkalmazva nyugodtan mondhatjuk úgy is, hogy az alkat mineműsége, az alkat épsége, az alkat regenerálódása elsősorban politikában mutatkozik meg. Politika alatt természetesen nem a politikusok működését magában, hanem a közösségi feladatok megoldásának az egész folyamatát értve.

Ha mindebből most a mai helyzetre vonatkozó következtetésként azt s nem többet von le valaki, hogy a magyar léleknek önmagával való meghasonlása ellen többet ér a földreform vagy a népi kollégium, mint a magyar lélek mineműségén való bármiféle töprengés, akkor ezt a végkövetkeztetést csak helyeselni lehet. Az a megnyugtató megállapítás azonban, hogy az előző korszakok tévutait immár elhagytuk, nem ment fel az alól, hogy éberem ne figyeljük újabb megrázkódtatások és megakadások ama tüneteit is, melyekre fentebb már rámutattunk.

1948

NÉVTELEN LEVÉL BIBÓ ISTVÁNNAK

Darab ideje, hogy figyelem alkalmazkodását az új idők szavához. S meg kell adnom, ügyesen, bölcsen teszi. „Ahogy lehet.” Mi, öreg demokraták jól tudunk olvasni a sorok közt.¹⁸⁹ Mindig az a lényeges nálunk, amit nem lehet kimondani. De felhívom figyelmét: nem kell okvetlen olyat állítani az „igazság” és leleplezés jegyében, ami hamis! Deák, Tisza I[stván] pontosan úgy látták a dolgokat, mint Öcsémuram. Mindig két rossz között volt a választás, szinte Szt. István óta. „Hazug” politika? Az. De az államiság vagy a látszatállamiság megőrzésére. És az állam felbomlásának elkerülésére. Deáknak nem volt szabad választása. A Kossuth-féle Dunai Konföderáció: terv – soha ki nem próbálták, illuzórikus. Szövetséghez szövetségesek kellenek. Az elszakadással szemben állt az osztrák soldatesca. Orosz orientáció? Akkor még lehetetlen volt a porosz miatt is. Mi egyéb maradt, mint a ferencjózsefi „zsákutca”? Ha még nem tudná, hát tudja meg: ezer éve (tán kétezer is) nem volt más gondja a nomád és máig „félnomád” magyarnak, mint megmaradni. Bármilyen áron. Az ár magas. Bele kell kalkulálni a hazugságot is – kifelé. Ebben nincs változás. Úri társadalmunk emiatt volt és maradt impotens a nép felé. Egész erejével kellett volna őriznie a mindig végveszély szélén egyensúlyozó államiságot. A pénz katonára kellett Ausztriának, a gazdaság „gyarmati” volt. Trianon?! Csak számítsa ki Öcsémuram, miből lehetett volna akkor földosztást végezni! Fundus instructust adni! Ki állt volna az állam kormánya megett, hogy el ne süllyedjen a hajó. Vagy beolvadás a kis-entente-ba, – vagy „neobarokk”. Tertium non deditur.¹⁹⁰ Kérem, vegye fontolóra a kérlelhetetlen történelmi kényszert, és ne marasztalja el rosszhiszeműségben az úri vezetőket! A nemzet, amely múltját meggyalázza, dicstelen jövőnek megy elébe.

Valaki a sír széléről.

1948. május 4.

¹⁸⁹ A levél írója az *Eltorzult magyar alkot, zsákutcás magyar történelem* című esszéire reflektált.

¹⁹⁰ Tertium non deditur. (latin): Harmadik lehetőség nem adatott.

EGY JUSTIZMORD
MEGAKADÁLYOZÁSÁNAK
KÍSÉRLETE

BIBÓ ISTVÁN BEADVÁNYA RIES ISTVÁN IGAZSÁGÜGY-MINISZTERNEK

Miniszter Úr!

Alulírott a 127.997/1949. IM. IV. sz. alatt Baráth István András halálraítélt ügyében folyó kegyelmi ügyben tisztelettel bátorkodom a kegyelem gyakorlása érdekében kiegészítő előterjesztést tenni. Erre a lépésre az a felelősségem teljes tudatában kialakult meggyőződésemm indít, hogy ebben az ügyben a kegyelem gyakorlását általában indokoló körülményeken felül, illetőleg azok *előtt* komoly kétségek állanak fenn arra nézve, hogy a vádlott a halálos ítélet alapjául szolgáló legsúlyosabb bűncselekményt, a terhére rótt gyilkosságot egyáltalán elkövette-e, de arra nézve is, hogy egyáltalán nyilas volt-e és bármiféle büntetendő cselekményt elkövetett-e. Bármily szokatlanul hangzik is, e kétségeknek kifejezést merrek adni, mert:

1. a legsúlyosabb tényállás (gyilkosság) alapjául szolgáló két tanú, valamint egy előzőleg szerepelt, de utóbb hitelét veszített tanú vallomásának elhihetőségéhez alaposan kétség fér;

2. mert más ügyekből világosan kiderül, hogy a szóban levő gyilkosságot kik és hogyan követték el, s az ott kiderülő teljes tényállással a jelen ügyben megállapított tényállás nem egyezik;

3. mert minden adat szerint volt egy másik Baráth, aki nyilas volt, aki nyugatra szökött, akinek személye identifikálható, aki a vádlottal vitán kívül nem azonos, s akinek szerepe alkalmat és okot adott a vádlott gyanúba kerülésére;

4. mert az ügy sorsát lényegében eldöntő második eljárásban hozott elsőfokú ítélet a bizonyítékok felületes mérlegelésének, valamint az általánosságokra és feltevésekre épülő indokolásnak rendkívül súlyos tüneteit mutatja;

5. mert igen nagy világossággal rekonstruálható, hogy a jelen ügyben Baráth István András szerencsétlen körülmények összejátszása és egy bizonyos tanúvallomási hisztéria következtében hogyan keveredett fokozatosan mind jobban bele ebbe az ügybe;

6. mert nem vitás, bizonyítékok vannak arra, hogy a jelen ügyben szereplő Baráth István András nemcsak hogy nyilas nem volt, hanem a nyilasok ellen dolgozó erőkkal kapcsolatban volt, és maga is kifejezetten, tudatosan és élete kockáztatásával a nyilasok ellen dolgozott.

Mielőtt a fenti állítások közelebbi megvilágításához kezdenék, tisztelettel indokolom, hogy mi címen teszek előterjesztést ebben az ügyben; bár kegyelmi ügyekben az aktorátus közelebbi feltételekhez kötve nincs, s akárki jogosult, sőt köteles lelkiismerete parancsára a kegyelmi hatóságoknak minden olyan közlést és előterjesztést megtenni, mely a kegyelem mérlegelése során számításba jöhet. Mégis magyarázatul előadom, hogy az ügy ismeretéhez eredetileg úgy jutottam, hogy a vádlott feleségével másod-unokatestvéri rokonságban vagyok, ami azonban önmagában egyáltalán nem lett volna elég ahhoz, hogy bennem már ezáltal a vádlott ártatlansága irányában szóló meggyőződést keltsen, annál kevésbé, mert ez a rokoni kapcsolat meglehetősen távoli volt és én a vádlottat magát nem is ismerem, vagy talán egyszer futólag láttam. A vádlott ártatlanságára vonatkozó meggyőződésem csupán akkor és azáltal öltött határozott formát, midőn az ügyben folyt első eljárást befejező s új eljárást elrendelő NOT- [Népbíróságok Országos Tanácsa] ítélet meghozatala után tájékozódásul felkerestem dr. Szabó Mihályt, akkori NOT-tanácselnököt (jelenleg az Igazságügy-minisztériumban osztályvezető), s ő nekem a leghatározottabban kijelentette, hogy: „Szilárd meggyőződésem, hogy ez az ember nemcsak a terhére rótt gyilkosságot nem követte el, hanem más büntetendőt sem; mi itt a NOT-nál más ügyekből csaknem teljes pontossággal tudjuk, hogy a Kossuth Lajos utcai gyilkosságot kik és hogyan követték el; ennek az ügynek az adatai bennem azt a szilárd meggyőződést alakították ki, hogy sem a vádlott, sem a terhére vallott tanúk nem voltak a gyilkosság közelében sem.” Szabó Mihálynak ez a kijelentése, mely engem teljesen váratlanul ért, melynek megtételéhez neki semmi érdeke nem fűződött, s melynek őszinteségéhez az ő bírói komolyságát és erkölcsi integritását ismerve semmi kétségem nem fűződhetett, indított engem arra, hogy az ügygel és annak a második eljárás során kialakuló sorsával behatóan foglalkozzam. Ennek során a vádlott ártatlanságára vonatkozó esetleges feltevés bennem is szilárd meggyőződéssé változott és megmaradt azután is, hogy a vádlottat a második eljárás során elsőfokon életfogytiglani kényszerszolgálatra, másodfokon halálra ítélték. Hozzá kell még tennem, hogy semmiféle személyes indíték vagy hajlam nem visz abba az irányba, hogy egy nyilas tömeggyilkos védelmére keljek; a fasiszta vérengzéseknek olyan barátaim estek áldozatul, akiket semmiféle sógorságért nem adnék, ha feltámaszthatnék; engem magamat annak idején, 1944 októberében, mint ennek a minisztériumnak, melynek igazságérzetéhez most fordulok, a referensét, a nyilasok abban a megtiszteltetésben részesítettek, hogy mindjárt kormányra jutásuk másnapján a minisztériumban mentesítő bizonyítványok kiadása miatt letartóztattak, majd a németeknek adták át. Semmi igényem sincs ugyan arra, hogy ebből a néhány napig tartó és nagyobb baj nélkül befejeződött fogságból a mártíromságnak bármiféle személyes jogcímét kovácsoljam; azonban ebben a helyzetben, amidőn

a jelen ügyre vonatkozó meggyőződéseim hitelén egy emberi élet sorsa és egy esetleges súlyos és helyrehozhatatlan bírói tévedés veszélyének az elhárulása múlhat, meg kell említenem ezt a momentumot is. Előterjesztésem megtételénél döntő indokot adott az is, hogy fentebb említett meggyőződésemet szóban már előadtam illetékes igazságügyi személyeknek, s ennek során felmerült többek között az a momentum, hogy a vádlott már eddig is vett igénybe protekciót, mert pl. Pfeiffer Zoltánnak is szerepel egy figyelőlapja az iratok között. Ebben magában ugyan alig van feltűnő, mert Pfeiffer Zoltán akkor aktív igazságügyi államtitkár volt, és bárki lett volna akkor az államtitkár, találhatott volna ebben az ügyben olyan körülményeket, melyek figyelőlapra érdemesek.

Mégis, minthogy legjobb tudomásom szerint ebben az ügyben igazságügyi személyeknél rajtam kívül régóta más el nem járt, felelősnek érzem magam, nehogy az én különböző irányú szóbeli érdeklődéseim megerősítsék az ügy protegáltására vonatkozó rossz benyomást. Ezért tartom szükségesnek, hogy ne szóbeli előadás, hanem személyesen vállalt és aláírt beadvány formájában közöljem a kegyelmi hatósággal a vádlott ártatlanságára vonatkozó jóhiszemű és érett megfontolás alapján kialakult meggyőződésem indokait.

Hangsúlyozni kívánom, hogy teljesen tisztában vagyok vele, milyen veszélyekkel járna, ha ebben az ügyben bárki drey-fusard-i beállításokat venne fel, a konkrét ügyön túlmenő általánosításokat fűzne hozzá, és egyetlen bírói tévedésből az egész népbíráskodás hátrányára akarna következtetéseket levonni. Azonban éppen ezért tartom rendkívüli mértékben fontosnak, hogy ebben az ügyben, ahol a bírói tévedés körvonalai határozottan kirajzolódnak, ne történjék a demokrácia nevében semmi olyan, ami helyrehozhatatlan. S miközben magam is a legélesebben elutasítok minden, az egész népbíráskodásra irányuló általánosítást, a szóban levő bírói tévedés létrejövetelének egyes adalékai előtt vázolnom kell a bizonyítás feltételeinek azt a különleges helyzetét, mely az 1944. évi tömeggyilkosságok tetteseit kutató és megbüntető eljárás során szükségszerűen kialakult.

Az 1944. évi áldozatok tekintélyes része nem él; a tettesek cselekményeinek csak egy töredéke bizonyítható és további tényállás megállapítása részben nem lehetséges, részben nem is szükséges, mert ami bizonyítható, az rendszerint maga is elég a legsúlyosabb ítélet meghozatalára. Ugyanakkor azonban az egész magyar társadalomnak a fasiszmusban való aránylag nagyfokú kompromittáltsága minden egyes ügyben a legnagyobb mértékben érvényesül, aminek következtében a mentőtanúk légiója jelentkezik, egyrészt a vádlott barátai köréből, másrészt olyan üldözöttek köréből, akiken a vádlott állítólag segített vagy akár valóban segített is. Ennek ellenhatásaképpen a nyomozó hatóságoknál és bíróságoknál határozott jogi felfogás formájában, a sértettek és terhelő tanúk körében

pedig határozatlan érzelmi állásfoglalás formájában kialakult az esetek túlnyomó részében teljesen indokolt nézet, hogy ha egyszer valakiről komoly adat merül fel arra, hogy nyilas volt, nyilasok között forgolódott, nyilas tevékenységet fejtett ki stb., akkor nem különösebben fontos, hogy milyen bizonyítékok azok, melyeknek alapján elítélik; s olyan embernél, aki emberek százait elpusztíthatta és tényleg el is pusztította, nem mentő körülmény az, ha néhány embert megmentett. A kérdésnek ez a felfogása semmiféle bajt nem okoz az esetek ama 99%-ánál, ahol nem vitás, hogy embervadászokról és pribékekről van szó, még ha nem is bizonyítható reájuk minden részlet. Végzetessé válik azonban ez a beállítás olyan helyzetben, midőn a vádlottá válás körülmények szerencsétlen összejátszásán múlik, mert ha egyszer egy ilyen emberre nézve kialakul a bíróságnak, sértetteknek és a hallgatóságnak az a meggyőződése, hogy bizonyosan nyilas volt, még ha nem is bizonyos, hogy mit követett el, akkor ilyen feltételek között mind a védelem, mind a vád tanúi egy olyan lélektani és közösségi atmoszférába kerülnek, melyben a biztos tényekben való megingás és a homályos tényekre való feltűnően éles emlékezés egymást kiegészítve haladnak a legsúlyosabb ítélet felé, s az ellenbizonyítás csaknem lehetetlen vagy tiszta véletleneken múlik.

*A döntő tényállás bizonyítékainak elégtelensége és a tanúk szavahihetőségéhez
füződő kétségek*

Az ügy menete az volt, hogy 1947. december 11-én Baráth István Andrást a NB [Népbíróság] Tutsek-tanácsa halálra ítélte; a NOT Szabó Mihály-tanácsa ezt a halálos ítéletet 1948. május 26-án megsemmisítette és új eljárást rendelt el; a NB Hollós-tanácsa 1948 novemberében a vádlottat életfogytiglanra ítélte; végül a NOT Pálosi-tanácsa 1949., április 13-án halálra ítélte és kegyelemre felterjesztette.

A vádbeli cselekmények a következők voltak:

a) vádlott abban a házban, amelyben lakott, 18 üldözöttnek nyilasok által való elhurcolását nem akadályozta meg, bár előzőleg biztatta őket, hogy nem lesz bántódásuk (Zoltán utcai ügy). (Eredetileg csak ezért jelentették fel; e nem vitás tényállást az ügyet lényegében eldöntő második NB-ítélet abban foglalja össze, hogy vádlott „noha saját előadása szerint igazoltatta és újabb szolgálati jegyért küldötte a nyilasokat”, ezáltal „részesévé vált” (!?) emberek törvénytelen elvitelének.)

b) vádlott a Szt. István krt. 2. alatti nyilasházban Scheuer Róbertnek és társainak a vallatásában részt vett, s ennek során Sch. Róbertet arcul ütötte (Scheuer-ügy). /A második NB-ítélet indokolásában teljesen elsikkad a vádlottnak – aki ezekre a tanúkra maga hivatkozott – az a semmivel meg nem cáfolt előadása,

hogy 1. semmi köze nem volt a nyilasházhoz, hanem oda mint katonai anyagszertári tisztet hívták be, mivel Scheueréket katonai anyagok ellopása címén vitték be; 2. hogy annak árán, hogy egyiküket arcul ütötte és velük a nyilasoknak (nem magának!) pénzt fizettetett, az összes bevitteket a nyilasházból kihozta, akik *ennek folytán menetkülték meg!*

c) vádlott állítólag 1944. december 14-én részt vett abban az akcióban, amelynek során a Hollán utca 38. alatti házból több munkaszolgálatost a Szt. István körúti nyilasházba vittek, majd onnan közülük nyolcat a Kossuth Lajos utcába vittek és a Bárd-üzletben kivégeztek (ennek a vádnak, melyet *a vádlott az előző kettővel szemben soha el nem ismert*, az alapja három, majd utóbb két, rendkívül ingadozó tanúnak az alább ismertetendő vallomása, akik azt állítják, hogy őket is elvitték a Kossuth Lajos utcába, ott látták, illetve hallották a kivégzéseket, de ők megmenekültek);

d) teljesen előzmény nélkül, az eljárás utolsó szakaszában megjelenik az a vád, hogy vádlott 18 személyt az óbudai téglagyárba küldetett, továbbá az, hogy Nagy Imrét, Gosztonyi Mártont és Réti Marcellt megpofozta, amit a második NB-ítélet minden tüzetes tényállás megállapítás nélkül felemlít. Nem mondja ellenben el azt, hogy ezek a tényállítások az utolsó elsőfokú tárgyalás során *a hallgatóság köréből jelentkeztek*, s állításukat semmi közelebbi vagy összefüggő előadással alá nem támasztó tanúk vallomásán alapulnak.

A döntő vád (Kossuth Lajos utcai ügy) tanúinak szavahihetőségét a következő adatok teszik nagymértékben, helyenként teljesen kétségessé:

a) a vádlottról súlyosabb tényt először Katz (másutt *Kárpáti*) Dezső állít rendőrségi vallomásában, azonban ott még csak azt mondja, hogy a Szt. István körúti párházban vádlott „részt vett az ő bántalmazásában”, *azonban szót sem említ a Kossuth Lajos utcai ügyről*, ami teljesen érthetetlen volna, ha a Kossuth Lajos utcai kivégzéseknél *valóban* ott lett volna. A tárgyaláson már teljes részletességgel vall róla, mint akit szintén elvittek oda, de megmenekült, visszakerült a párházba, s onnan 5 nap múlva a Hollán utcai musz- (munkaszolgálatos) körletbe. Utóbb ezt oda módosította, hogy már másnap hazakerült. Utóbb kiderült, hogy teljesen más vádlottak ügyében (Elischer Bernát és társai ügye, NB XVIII. 2091/1946.) azt vallotta, hogy őt a párházból a Duna-partra vitték kivégezni, de ugyancsak megmenekült. Mikor azután a Baráth-ügy tárgyalásán (1947. máj. 19.) a védelem hivatkozik ennek a valószínűtlenségére, a tanú kijelenti, hogy őt a Duna-partra *sohasem vitték* kivégezni. Mindezek az ellentmondások miatt a NB második elsőfokú *ítélete Katzra már nem is hivatkozik*, viszont nem is tesz említést arról, hogy az ügy *elsőnek jelentkezett tanúja szavahihetetlennek bizonyult!*

b) *Pártos* László tanú ugyanúgy vall, mint Katz. Nála azonban nemcsak az kétséges, hogy a Kossuth Lajos utcába vitték-e, hanem az is, hogy a Szt. István krt.-i

pártházban volt-e egyáltalán, ami Katznál és Krugnál nem kétséges. Bizonyos csak annyi, hogy ő is a Hollán utcai munkaszolgálatos körlethez tartozott, tehát Katz ismerőse volt. Pártosról Nemetz Pál (jelenleg váci fegyőr), aki a Hollán utcai musz-körlet vezetője volt, azt vallotta, hogy *nem volt az elvitték között*. Ugyancsak ezt vallotta Paraszti János házbeli, aki a Bárd-gyilkosság másnapján beszélt Pártossal, sőt egy levelet vitt Pártostól Pártosnének. Ugyanerre kérte a védelem tanúkkal Fanta Ernőt és Tóth Máriát, akiknél Pártos bujkált, akik ugyanerről adott írásbeli nyilatkozatukat a tárgyaláson a tanácselnök többszöri és felette nyomatékos kérdésére, hogy órára biztosak-e a dolgukban, visszavonták, azonban ezzel *nem cáfolták* meg – mint a második elsőfokú ítélet indokolása állította –, csak *nem erősítették* meg Nemetz Pál és Paraszti János vallomásait. Feltűnő, hogy Pártos is és Katz is, miután Paraszti János vallotta, hogy Pártossal december 15-én, a gyilkosság másnapján a Hollán utcai körletben beszélt, *ez után* módosították vallomásukat úgy, hogy nem 5 nap múlva, hanem már másnap hazakerültek! Érdemes megjegyezni, hogy a védelem a Hollán utcai házbeli tanúkra való utalást olyan névtelen levél útján kapta, melyből kivehető, hogy a névtelen levélíró maga is munkaszolgálatos volt, ismeri a tényállást, kételkedik Pártos tanúvallomásának hitelében, azonban maga nem óhajt mentőtanúként fellépni!

c) *Krug* Lajos tanú először a Kossuth Lajos utcai gyilkosságot valóban és nem vitásan elkövető Gorohovszky Orosz Sándor és társai ügyében (NB XV. 2105/1946) vallja azt a katonapolitikai osztályon, hogy őt a Szent István körúti pártházba vitték, ahonnan közülük néhány társukat Orosz és társai elvitték, *s halálomása szerint azokat utóbb kivégezték!* Egy szót sem szól sem Baráthról, sem arról, hogy őt is elvitték volna a Kossuth Lajos utcába. Ennek alapján eredetileg a védelem hivatkozott Krugra, aki vonakodott a tárgyalásra eljönni, végül elő kellett vezetni, s akkor *láthatóan kedvetlenül és kényszerrel* csatlakozott Pártosék vallomásához.

A Kossuth Lajos utcai gyilkosság tényleges lefolyása más ügyekből világosan kiderül

Ezeket a gyilkosságokat nem vitásan Gorohovszky Orosz Sándor, Kézmann és társai követték el (NB XV. 2105/1946), akik, úgy látszik, nem „hivatalos”, hanem szabadon garázdálkodó nyilasok voltak, s a Bárd-üzletben levő nyilas könyvkeskedésben történt robbanás megbosszolására kértek el a Szent István körúti nyilasházból 8 munkaszolgálatost munkára, azokat autón elvitték, agyonlőtték s a Kossuth Lajos utcai Bárd-üzletbe közszemlére tették. Az egész ügyben Baráth sehol sem szerepel, noha Kézmann kivégzése előtt Penesy ügyésznek felsorolta összes társait. Az elvittek közül minden adat szerint senki sem maradt életben (az

egyetlen megmenekült a rákövetkező napon halt meg), és sem Katz, sem Pártos, sem Krug megmenekültekként nem szerepelnek. Pártos tanúként sem szerepel, Krug határozottan azt vallja, hogy hallomásból tud a kivégzésről, Katz pedig általánosságban vall az ügyről anélkül, hogy a maga ottlétéről és megmeneküléséről bármit szólna.

A másik Baráth szerepe

Az ügyben világosan kirajzolódik, hogy létezik egy másik és nyilas Baráth, amit az ügyben hozott második elsőfokú ítélet indokolása is meglehetősen könnyedén és felületesen, mint valószínű lehetőséget vet fel. Erről a Baráthról tanúk és iratok alapján világosan kirajzolódik az, hogy százados volt, hogy a Szt. István körúti nyilasházhoz tartozott, hogy pocakos volt, hogy világos haja volt, elől feltűnő fehér csikkal, hogy Gyálligeten lakott vagy ott gyakran megfordult, valószínűleg 1917-ben született és keresztnéve András volt. Mint nem vitásan nyilast, a politikai rendőrség *Gyálligeten* több ízben kereste, de eredménytelenül, mert nyugatra szökött. Ezzel szemben a jelen ügyben szereplő Baráth keresztnéve *István* András, születési éve 1915, 1944-ben főhadnagy volt (tartalékos), és az V. ker. katonai anyaggyűjtő raktár parancsnoka volt és a nyilasházhoz nem tartozott; nem vitásan sötét hajú és sovány, és Gyálligettel semmiféle kapcsolata nincs.

A vádlott ügyében a nyomozni kezdő rendőrségi hatóságok nyilvánvalóan a másik Baráth adatait próbálták mindenképpen egyeztetni Baráth István András adataival, akivel szemben viszont feljelentés történt (a Zoltán utcai ügyben), s aki saját maga mentségül hozott fel olyan adatot (a Scheuer-ügyet), ami őt a Szt. István körúti nyilasházzal kapcsolatba látszott hozni. Minthogy azonban ez magában a nyilasságot nem bizonyította, kialakulhatott az az elképzelés, hogy Baráth István András nyilas volta akkor van bebizonyítva, ha a nyilas Baráth legfeltűnőbb ismertetőjelét, világos színű haját, s a benne levő fehér tincset vele hozzák kapcsolatba. Így azután az összes terhelő tanúk különböző mértékben, ki-ki, ahogy lelkiismeretével ezt a teljesen valószínűtlen állítást össze tudta egyeztetni, vallanak valamit erről: az egyik azt, hogy a vádlott haja világosabb volt, a másik azt, hogy a haja festve volt (?!), a harmadik pedig azt, hogy fehér tincs volt benne. Ezt vallotta végül Scheuer Róbert is, aki pedig nem vitásan találkozott a vádlottal. Így áll elő az a groteszk helyzet, hogy vádlottról azért hitték el, hogy gyilkosságban is részt vehetett, mert nem vitásan részt vett Scheuer Róberték kikérdezésében; viszont Scheuer Róbert, akire maga a vádlott hivatkozott, a tárgyalás atmoszférájában s a gyilkosságról hallván, kerülhetett abba a meggyőződésbe, hogy a pofont nem élete megmentőjétől, hanem egy nyilas pribéktől kapta, aki-

nek méltó megbűnhődése csak azon múlik, hogy ő emlékszik-e a hajában levő fehér tincsre. Hogy mi valószínűsége lehet annak, hogy valaki, aki ma bizonyíthatóan sötét hajú, 1944-ben avégből, hogy fel ne ismerjék, haját világosabbra festeti, sőt egy fehér tincset is festet bele, s ilyen maszkban tömeggyilkosságokban vesz részt, de ugyanakkor, mint lentebb utalni fogok rá, a nyilasok ellen dolgozik, s ellenállóknak jelenlegi sötét hajú formájában lőszert és egyenruhát juttat, ennek megítélését a mélyen tisztelt kegyelmi hatóságra bízom. Minthogy a fentiek alapján *nagyon is nem kizárt*, hogy egy napon előkerül a *fehér tincses*, pocakos Baráth százados, *vajon akkor mi hitele marad mindezeknek a tanúknak*, akik a jelen ügyben szereplő vádlott fehér tincsére és festett hajára véltek emlékezni?!

Mindez nem azt jelenti, hogy a másik Baráth vett volna részt a Kossuth Lajos utcai gyilkosságban, mert erre komoly adat nincs, s abban minden valószínűség szerint egyik Baráth sem vett részt. Hanem arra van adat, hogy a másik Baráth a Szt. István körüti párházhoz tartozó nyilas volt, s a vele való összecserélés megerősítette a nyomozó hatóságokat és terhelő tanúkat abban, hogy az ebben az ügyben szereplő vádlott Baráth nyilas. A Kossuth Lajos utcai ügy csak későbbben, a tanúvallomások kiszélesedésével jelenik meg a vádlott elleni eljárásban.

*Az ügyben hozott elsőfokú ítélet indokolásának hiányos, felületes
és hozzátétőleges jellege*

Az ügyben folyt második eljárás során hozott elsőfokú ítélet, mely az ügy sorsát lényegében eldöntötte, rendkívül felületesen és hozzátétőlegesen állapítja meg a tényállást oly módon, hogy *egy életfogytiglanra szóló ítéletet* élesen és a tényállás által alá nem támasztott feltevésekkel megsúlyosbítva világosan a halálbüntetésre *indokol*. Feltehetően olyan valaki által fogalmazódott, aki a bíróság többségével, mely a vádlottat halálra ítélni nem akarta, ellentétes állásponton volt. Az ítélet indokolása mindjárt előjáróban utal a NOT-nak arra a gyakorlatára, hogy ha a legsúlyosabb cselekmények kellő bizonyítást nyertek, akkor apróbb mozzanatok s valamennyi ténykedés tüzetes bizonyítása mellőzhető. Ezt a helyes alapelvet azonban ez az ítélet úgy alkalmazza, hogy az *apróbb* momentumok világos bizonyítása után a *döntő* momentumok tüzetes bizonyítását mellőzi. Szó nélkül elsiklik a döntő momentumról, a Kossuth Lajos utcai gyilkosságról valló két tanú vallomásának ingadozó és ellentmondó voltán és teljesen elhallgatja azt a tényt, hogy a harmadik tanúra, aki az összes tanúk között eredetileg először vélt Baráthra ráismerni, azért nem lehet hivatkozni, mert önmagát teljesen és nyilvánvalóan meghazudtolta. Az indokolás a tényállásban semmivel alá nem támasztott következtetésekkel és feltevésekkel egészíti

ki a vádlott bűnösségének a megállapítását. Így pl. azt mondja, hogy vádlott, noha igazoltatta, sőt újabb szolgálati jegyekért küldte el a házukban megjelent nyilasokat, azáltal, hogy a házban lakó 18 személy elvitelét végül nem akadályozta meg, „részesévé vált azok törvénytelen kivégzésének”. Minden tényállásbeli alap és minden, akár csak távoli valószínűség nélkül felteszi, hogy a vádlottat tevékenységében anyagi érdek is vezethette, továbbá ugyanúgy felteszi, hogy csak azért csatlakozott az oroszokhoz, hogy a bőrért mentse, s ezt bizonyítva látja nyilas tevékenységével. Holott ha az ellenállókval való kapcsolatait és azt a tényt, hogy az oroszok oldalán harcolt, összevetette volna a tanúk vallomása-
inak kétséges voltával, ugyanennyi, sőt több joggal kételkedhetett volna abban, hogy nyilas tevékenységet fejtett ki.

Az ügyben eljáró elsőfokú bíróság nyilván abból indult ki, hogy ebben az ügyben a mentő tanúk eleve gyanúsak, pláne azok a letartóztatott nyilasok, akik – más nem nyilas és nem letartóztatott tanúkkal együtt – világosan tanúsították egy fehér tincsű, nyilas Baráth százados létezését; ezzel szemben a terhelő tanúk vallomásai még ellentmondásaik mellett is egészben szavahihetőek. A bizonyítékoknak ilyen mérlegelése az adott esetben hallatlanul rövidlátó és nem meggyőző. Ha azt tesszük fel, hogy a védelem hamis mentő tanúkkal operált, akkor azt kell mondanunk, hogy elképesztő és megmagyarázhatatlan ügyetlenséggel operált, mert hamis tanúkkal sokkal átütőbb és nagyobb jelentőségű dolgokat lehetett volna bizonyítani. Ehelyett a mentő tanúk vallomása csupán mozaikszerű és nem teljes képet ad, s az igazság az, hogy a védelem ebben az ügyben az egész idő alatt a legteljesebb sötétségben tapogatódzott, mint általában szokott a védelem minden olyan ügyben, ahol a terhelő tanúk előzmény nélkül és érthetetlenül jelennek meg, s minden egyes terhelő tanú vallomásának megdöntésére hónapokig terjedő magánnyomozásra volna szükség. Másrészt a terhelő tanúk vallomásainak egymással való feltűnő egyezései és önmagukkal, saját előző vallomásaikkal való feltűnő ellenmondásai az elfogulatlan szemlélőt jogos kételyekkel kellett volna hogy eltöltsék. A legdöntőbb érveket a védelemnek maguk a tanúknak ezek az előző egyéb tartalmú vallomásai szolgáltatták, valamint egy munkaszolgálatostól származó névtelen levél arról, hogy Pártos nem volt az elvittek között.

Baráth István András belebonyolódásának folyamata

Mindezek alapján igen nagy világossággal kirajzolódik elénk az a folyamat, hogyan jutott Baráth István András odáig, hogy olyan bűncselekményekért, melyeket nem követett el, halálos ítélet hatálya alá kerüljön. Ezt a folyamatot az eddigi

eljárás során a védelem nem tudta teljes részletességgel bemutatni, s ez az, amit az alábbiakban különös súllyal szeretnék vázolni:

a) először Baráthot feljelentik a Zoltán utcából elhurcoltak meg nem mentése miatt; olyan jellegű érthető, de komolyan nem vehető feljelentés ez, amelyen ezerszámra volt abban az időben; a rendőrség elbocsátja;

b) a rendőrség vagy a katonapolitikai osztály nyomoz a másik Baráth-ügyben, aki feltehetőleg hivatásos százados volt; ez a nyomozás valahol összekapcsolódik a rendőrségi feljelentéssel, s ezért Baráthot másodszor a katonapolitikai osztályra idézik be;

c) vagy a rendőrségben, vagy a katonapolitikai osztályon Baráth annak igazolására, hogy a Zoltán utcai áldozatokat nem az ő hanyagsága miatt vitték el, s ő, akiket tudott, igenis megmentett, ő maga hivatkozik Scheuer Róbertekre, mint akiket ő szabadított ki a Szt. István körúti nyilasházból. Ezzel azonban gyanússá válik, mint aki megfordult a Szt. István körúti nyilasházban, s esetleg azonos az ott szereplő Baráthtal;

d) a katonapolitikai osztályon szembesítik először Katz Dezsővel, aki nem vitásan megjárta a Szt. István körúti nyilasházat, s aki állítja, hogy Baráthot felismeri, de csupán azt vallja, hogy őt Baráth a nyilasházban bántalmazta, a Kossuth Lajos utcai gyilkosságról egy szót sem szól; utóbb azonban kialakul az a helyzet, hogy a Baráth elleni adatok még így is elég gyérek, tehát a tárgyaláson Katz már tettesnek állítja Baráthot a Kossuth Lajos utcai gyilkosságban is, melyről nem vitásan sokat hallott. Valószínűleg rajta keresztül jelentkezik további tanúnak Pártos, aki ugyan aligha járt a Szt. István körúti nyilasházban, még kevésbé a Kossuth Lajos utcában; de a Hollán utcai musz-körletben valóban együtt volt Katzcal;

e) közben Katz ellentmondásai folytán hitelét veszíti, viszont a védelem – valószínűleg annak bizonyítására, hogy Pártos nem volt a nyilasházban – hozza Krugot, aki nem akar vallani, de elővezettetvén, kedvetlenül és ingerülten, de szabályosan azt vallja, ami Baráth bűnösségének bizonyításához szükségesnek látszik, bár előzőleg más ügyben világosan bevallotta, hogy a Kossuth Lajos utcai kivégzésekről csak hallomásból tud;

f) végül a tárgyaláson, amikor mindezeknek a tanúknak a szavahihetősége kétséggé válik, a nézőközönség köréből ugranak fel további tanúk, s hoznak néhány, minden eddigi adattól teljesen független, semmi mással meg nem támogatott állítást.

Vádlott nyilasellenes tevékenységének bizonyítékai

Mindezek után már csak nyomatékul és szükségképpen kiegészítésül kell utalnom arra, hogy számos komoly adat van arra, hogy vádlott a nyilasok ellen dolgozott. Így adat van arra, hogy

a) a vádlott a nyilasok parancsára összeszedett gépkocsironcsokat nem továbbította;

b) vádlottat a nyilas számonkérő szék elfogta és ki akarta végezni;

c) vádlott az iratoknál fekvő és Szmirnov és Vlaszov ezredesek által aláírt igazolvány (Magyar Belügymin. 10.674/1945. sz. fordítása) tanúsága szerint a szovjet hadsereggel együtt harcolt a németek ellen; erre ugyan azt mondja az elsőfokú ítélet indokolása, hogy ezt csak azért csinálta, hogy a bőrért mentse, amit mondhatnánk akkor, ha minden más adat kétséget kizáróan bizonyítaná, hogy nyilas és gyilkos volt, de nem mondhatjuk akkor, amikor a nyilasságára vonatkozó adatok nem meggyőzőek;

d) vádlott nem vitásan személyes kapcsolatban volt a nyilasok által meggyilkolt Kálló esperessel. Hogy a Kálló esperes által megpróbált ellenállás politikai és katonai jelentőségéhez kétségeket lehet fűzni, azzal tisztában vagyok, annak komoly valószínűsítésére azonban, hogy vádlott két ellenállási cselekmény között nehezen lehetett nyilas hóhér és vallató, ez is lényeges körülmény;

e) a vádlottnak Kállóékkal kapcsolatban kifejtett tevékenységére vonatkozóan Kálló esperes környezetének egyik tagja, Papp Ervin *néhány nappal ezelőtt* jelentkezett vádlott feleségénél s elmondotta, hogy csak most értesült Baráth István András sorsáról, s írásbeli nyilatkozatban, melyet a védelem egyidejűleg közjegyzőileg hitelesített formában be fog nyújtani, tanúsította azt, hogy Baráth István Andrással 1944. október elején ismerkedett meg Kálló esperes lakásán, hogy később november végén az utcán találkozott vele, amikor Baráth felajánlotta, hogy az ellenállóknak kész fegyvereket szállítani; ennek alapján december első napjaiban mint anyagszertári parancsnok két ízben géppisztolyokat, kézigránátokat és katonai nyilas karszalagokat adott át Papp Ervinnek.

Miniszter Úr! Ilyen körülmények között *rendkívüli mértékű formalizmus volna*, ha a kegyelmi hatóság a bíróságok által megállapított tényállást sérthetetlennek és vitán kívülinek tételezve fel, a kegyelmi eljárás során csupán a kegyelmet indokló enyhítő és egyéb körülményeket mérlegelné, pl. azt, hogy *vádlott segített az ellenállóknak, együtt harcolt a szovjet hadsereggel, hogy továbbá fiatal felesége és kis gyermeke van, aki fogsága alatt született*. Ezek természetesen szintén komoly szempontok a kegyelmi elhatározás mérlegelésénél, a döntő indoka azonban egy kegyelmi elhatározásnak az, hogy *ebben az ügyben az ítéletet eldöntő tényállás a jogerős bírói határozat után is súlyos kétséggel* terhelt maradt. S döntő indoka a kegyelemnek az, hogy a fent előa-

dottak alapján bizonyosra vehető, hogy az újrafelvételt nyomatékosan indokoló újabb tények utóbb fel fognak merülni, e pillanatban azonban újrafelvételre kevés a lehetőség, mert a védelem a fent előadottakra az eljárás folyamán mind hivatkozott; végzetes volna tehát, ha az újrafelvételi okok a vádlott elégtelen bizonyítékai alapján történt kivégzése után merülnének fel.

Miniszter Úr! Előterjesztésemet a kegyelmi kérés kiegészítéseképpen annak a súlyos felelősségnek a tudatában tettem meg, melyet az ügy való tényállásáról szerzett komoly, átgondolt és az eljárás adataival alátámasztott meggyőződésemmel reám ró, s amit az ügy egyik teljesen érdektelen és elfogulatlan bírójának, dr. Szabó Mihálynak a velem közölt azonos meggyőződése váltott ki és támaszt alá; amit kiegészít a védelemnek és a vádlottnak az egész eljárás során a vádlott ártatlanságát valló következetes magatartása is. Állásfoglalásomban nemcsak az a helyrehozhatatlan sérelem lebegett előttem, melyet a szóban levő egyes ügyben a halálos ítélet végrehajtása jelentene, hanem az a sérelem is, melyet egy esetleges súlyos bírói tévedés az igazságtételnek és elégtételnek a népbíráskodás által megtestesített országos nagy érdekén ejtene.

Miniszter Úr bölcs döntését kérve maradok igaz, mély tisztelettel.

Budapest, 1949. május hó 9-én.

egyet.[emi] ny.[ilvános] r.[endes] tanár
/Bpest, III. Berkenye u. 4./

Pótfeljegyzés

A fenti gondolatmenetből kimaradt két, nem központi jelentőségű momentum, amelyet a teljesség kedvéért még megemlítek:

1. vádlott az ügy tárgyalása során valahol vallotta azt, hogy a nyilas uralom utolsó heteiben, nem sokkal a nyilasok által történt letartóztatása előtt, amikor javában és folyamatosan folytatott nyilasellenes tevékenységet, kiváltott valamilyen ideiglenes és másodosztályú értékű nyilasigazolványt, ami azonban sem teljes párttagságot, még kevésbé pártszolgálatosi mivoltot nem jelentett, hanem olyanfajta utolsó percben tett biztonsági lépés volt, amelyért utóbb az emberek többsége semmi vagy minimális következményt szenvedett csupán. Ezt a momentumot a vádlott nem vitás egyidejű nyilasellenes tevékenysége, a szovjetország hadsereggel való együtttharcolása, a gyilkossági tanúk teljes szavahihetetlensége, a személycsere világos adatai és az ügybe való belebonyolódás világos képe mellett a gyilkosságban való részvételnek akár csak távoli valószínűsítéséül nem lehet elfogadni; a népbíráóság eddig gyakorlatában az atrocitások tanúinak és tanúval-

lomásainak *kisebb* ellentmondásai felett *akkor tért napirendre, ha nem volt vitás, hogy fegyveres pártszolgálatosról, köztudomásúan nyilasról vagy bizonyított kegyetlenkedőről* van szó, ami itt nem áll;

2. vádlott első pillanattól kezdve mostanáig határozottan állította, hogy a kritikus napon, december 14-én, a Kossuth Lajos utcai gyilkosság napján Székesfehérvárott járt s ott több emberrel találkozott és beszélt; ezeket azonban a háborús események során történt szétszóródás folytán a védelem nem tudta előállítani.

BIBÓ ISTVÁN LEVELE SZABÓ IMRÉHEZ¹⁹¹

Kedves Imre!

Itt küldöm a beadványom másolatának egy példányát, melyet futólag már láttál, hogy tudjad, miben érdeklődsz. Most már világosan látom, hogy ezt a referens nem is olvasta, nemhogy komolyan kontrollálhatta volna, mert beadása utáni egy-másfél napon belül már megvolt a döntés. Nem ismerte ezt Ries sem. Most nagyon félek, hogy az ügyet presztízs-szemponatok fogják eldönteni vagy befolyásolni. Kérlek, olvasd el egyszer.

A sok alkalmatlankodásért elnézésedet kérve igaz barátsággal és köszönettel ölel

Bibó István

¹⁹¹ A május 9-én kelt beadvány másolatának kísérőlevele.

BIBÓ ISTVÁN LEVELE KÁLLAI GYULÁHOZ

Ez nem ment el; helyette más levél ment el aznap este, mikor már tudtam, hogy másnap kivégzik.

BI

Mélyen tisztelt Miniszter Úr!

Elnézését kérem tegnapelőtti sürgető eljárásomért és hálásan köszönöm, hogy Ries miniszter úrral Baráth István András kegyelmi ügyének az újra való megvizsgálását szíveskedett megbeszélni. Tájékoztatásul mellékelten elküldöm azt a beadványomat, amelyet az igazságügy-minisztériumban is saját nevem alatt az ügyre vonatkozóan beadtam, s amely azt hiszem, igen áttekinthetően és világosan mutatja be az esetleges justizmord veszedelmét. Ez a beadvány az igazságügy-minisztériumba sajnos, amint látom, későn érkezett: így nem tudott róla Ries miniszter úr sem, s úgy látom, az illetékes referens sem. Most nagyon félek, hogy az igazságügy-minisztériumban az ügyben már állást foglalt referens részéről bizonyos presztízs-szemponctok érvényesülhetnek; éppen ezért kérem Miniszter Urat, hogy ne sajnálja a fáradságot a mellékelt beadvány elolvasásától, és szíveskedjék abba az irányba közbelépni, hogy a minisztérium az ügy iratait még abban az esetben is újból terjessze fel a köztársasági elnöki hivatalba, ha újból a kegyelmi kérvény elutasítását javasolnák. Én ugyanis tárgyi, nem személyi momentumok alapján oly erősen meg vagyok győződve a halálos ítélet alaptalan voltáról és a vádlott teljes vagy túlnyomó részben való ártatlanságáról, s annyira személyes és lelkiismereti kötelességemnek érzem, hogy minden lépést megtegyek a demokrácia erkölcsi számlájának terhére történő helyrehozhatatlan igazságszolgáltatási tévedés elhárítására, hogy az ügyben minden reám háruló kedvetlenségre vagy helytelenítésre való tekintet nélkül kész vagyok a köztársasági elnök úrhoz vagy Rákosi miniszterelnök-helyettes úrhoz is fordulni. Egyelőre nagyon reménykedem abban, hogy az igazságügy-minisztérium Ries miniszter úr közbenjöttével megváltoztatja javaslatát, de minden esetre továbbra is nagyon kérem Miniszter Úr figyelmét és segítségét.

Az okozott alkalmatlanságért elnézését kérve és türelmét hálásan köszönve, maradok Miniszter Úr iránt őszinte tisztelettel

híve

Budapest, 1949. május hó 20-án

Bibó István
egyet. ny. r. tanár

FELJEGYZÉS BARÁTH ISTVÁN ANDRÁS ÜGYÉBEN TÖRTÉNT ELJÁRÁSAIMRÓL

1949. ápr. 13. Baráth István Andrást a N[épbíróságok] O[r-szá-gos] T[anácsa] Pálosi-tanácsa halálra ítéli és kegyelemre felterjeszti.

ápr. 15. A felterjesztés az igazságügy-minisztériumban 127997/1949. számot kap.

ápr. 16. Szabó Imre kéresemre jelzi Ruttkainak, hogy fel fogom keresni.

ápr. 23. Ruttkait több napja hiába keresvén, Szabó Mihály megpróbál bevenni Timárhoz, az azonban szintén nincs Budapesten.

ápr. 26. Ruttkai visszaérkezik; beszélék vele. Közli, hogy ismeri már az ügyet és erősen protegált ügynek tartja, mert Pfeiffer Zoltánnak is van benne figyelműlőlapja s a vádlottnak már öt védőügyvédje volt, ami szerinte arra mutat, hogy aszerint válogatták a védőügyvédek, hogy ki tud több protekciót felhajtani. Mindamellet megígéri, hogy gondosan tanulmányozni fogja az ügyet s közli, hogy legjobb referensének adta ki.

ápr. 28. Szabó Mihály visszaérkezik vidékről; telefonon kérem, hogy beszéljen Ruttkaival.

ápr. 30. Szabó Mihály telefonon közli, hogy beszélt Ruttkaival, és javasolja, hogy beszéljek Hajdú államtitkárral; egyben hangsúlyozottan azt mondja, hogy őt nem kell felkeresnem és ne is keressem fel. Bemegyek az igazságügy-minisztériumba, Hajdút nem találom; a folyosón találkozom Szabó Mihállyal, aki abbéli kérdésekre, hogy vajon Ruttkai rossz előterjesztést tesz-e, azt feleli, hogy „Ruttkai nem fog rossz előterjesztést tenni”, de ugyanakkor ajánlja, hogy menjek Hajdúhoz.

máj. 2. Hajdút nem találom.

máj. 3. Reggel felkeresem Feri Sándort az MDP székházában; rövid feljegyzés kíséretében előadom az ügyet, amit ő figyelmesen végighallgat, de csak annyit vállal, hogy érdeklődni fog iránta s ő is Hajdúhoz utasít. Délben végül bejutok Hajdúhoz. Figyelmesen, látható ellenérzés nélkül végighallgat, a feljegyzést átveszi és ígéri, hogy alaposan tanulmányozni fogja az ügyet s a határozatról annakidején értesít. Egyben felhatalmaz, hogy titkáránál érdeklődjem az ügy iránt.

máj. 4. Levelet írok Szabó Mihálynak, közlöm a Hajdú államtitkárral végzeteket és kérem, hogy ha megkérdezik, az ügyre vonatkozó ismert meggyőződését

határozottan képviselje. Ugyanakkor levelet küldök Ruttkainak, elküldöm neki a feljegyzést és kérem, ne foglaljon állást, míg el nem olvasta.

máj. 5. Hajdú titkára, Varga Béla érdeklődésemre közli, hogy az ügy, száma után ítélve még sokára fog sorra kerülni, s említést tesz valamiféle bizottságról, mely ilyen ügyekben határoz.

máj. 7. Újból megfordulok Varga Bélánál, aki újból azt mondja, hogy az ügy még sokára fog sorra kerülni, s újból említést tesz a bizottságról, melynek tagjait nem közölheti.

máj. 9. Telefonon megkérdezem Hajdú államtitkárt, hogy egy személyesen aláírt beadvány idejében érkezik-e még; visszaüzen, hogy igen.

máj. 11. Az ügyben készített 10 oldalas aláírt beadványt reggel levél kíséretében átadom Hajdú titkárának. A levélben arra kérem Hajdút, hogy beadványomat ő iktattassa. Evégből egy 6 forintos okmánybélyeget hagyok Varga Bélánál. Ugyanezen a napon délben Feri Sándort lakásán felkeresem, beadványom másolatát neki átadom s egy mellékelt levélben arra kérem, hogy Timár figyelmét hívja fel az ügyre.

A következő napokon több ízben érdeklődöm Varga Bélánál, aki minden felvilágosítás-adás előtt mind fokozódó mértékben elzárkózik és elfoglaltságára való hivatkozással Hajdúhoz sem enged be. Ugyanakkor egy közös ismerős révén azt üzeni Baráthnének, hogy legyen nyugodt, mert ő is szót emelt az ügyben Hajdú államtitkáránál, aki igen igazságos ember. Ugyanígy nem sikerül semmit sem megtudnom az ügyosztály irodájában sem, ahol szigorú tilalmak vannak minden ilyen ügyben való közlésre. Szabó Imre vállalja, hogy érdeklődik Hajdúnál, de pár nap múlva közli, hogy Hajdú kitérően válaszolt és nem volt hajlandó beszélni az ügyről.

máj. 18. Reggel a miniszter előszobájában sikerül megállapítanom, hogy az ügyben már az előző héten, 12-én vagy 13-án mind Hajdú, mind Ries döntöttek. Megpróbálok bejutni Timárhoz, akinek a titkára [Kállai] elég figyelmesen foglalkozik az üggyel s telefonálásaiból kiveszem, hogy az előadó Halász volt. Timár nem fogad, hanem kiüzen, hogy beadványomat ismerik, azok „figyelembe lesznek véve”. Bemegyek Rieshez; kiderül, hogy beadványomat nem referálták neki, s nem is emlékszik rá egészen pontosan, hogy milyen volt a döntés, bár ez most már alig kétséges. Beadványomat figyelmesen elolvassa, láthatóan gondolkozóba esik, azután azt mondja, hogy az ügy már az elnöki hivatalban van, s ő nem dezavualhatja magát azzal, hogy visszakéri. Átmegyek a köztársasági elnöki hivatalba, ahol Novák Károly révén megállapítják, hogy az elnök már 16-án aláírta az igazságügyi javaslat alapján az elutasító végzést. Itt tudom csak meg hivatalosan, hogy az igazságügyi javaslat elutasító. Próbálok bejutni Kállaihoz, aki nem fogad, de Faragóné nevű titkárnőjének a referálása alapján

felhívja Riest és Riessel való megbeszélés alapján kiüzeni, hogy legyen nyugodt, mert Ries újból meg fogja vizsgáltatni az ügyet. Visszamegyek délben az igazságügybe, ahol Gellért György [Ries titkára] közli, hogy az ügyet leküldés előtt visszafogták, visszaadták Timárhoz, aki Riesnek újból fog majd referálni. Szabó Imre megígéri, hogy érdeklődik Timárnál.

máj. 19. Reggel levelet adok le Hajdúnak és Timárnak, melyben arra kérem őket, hogy az intervenciókért reám s ne az ügyre haragudjanak, és presztízszempontok félretételével referáltassák beadványom alapján újból az ügyet. Dél előtt telefonálok Gellért Györgynek, aki közli, hogy az ügyben Timár részéről még nem történt Riesnél referálás.

máj. 20. Bemegyek az igazságügybe; Szabó Imre közli, hogy beszélt Timárral és rossz benyomása van az ügyről. Baráthné ugyanaznap közli velem, hogy előző reggel Varga Béla közös ismerős révén azt üzenté neki, hogy az ügy „már felment az elnöki hivatalba”, de nem üzenté, milyen javaslattal, csak általánosságban biztatólag nyilatkozott. Ugyancsak Baráthné közli, hogy előző este sikerült a másik Baráth András volt menyasszonyát felkutatnia és attól egy részleges nyilatkozatot szereznie, ami újrafelvételi anyagnak komolyan számba jön. Délben bejutok Rieshez, aki közli, hogy az ügyben nincs mit csinálni, mert ő is arról győződött meg, hogy vádlott a terhére rótt bűncselekményeket elkövette. Ries meggyőztetésének motívumai: szerinte a Zoltán utcai ügy is komoly gyanúra ad alapot, mert az egyik tanú szerint a nyilasok Baráthtal mint feljebbvalójukkal érintkeztek, a másik tanú szerint pedig Baráth végül azt mondta a nyilasoknak az általuk keresett emberekre vonatkozóan, hogy „vihetik őket”. Ries előszobájában Simonfai Ida közli velem, hogy az ügyben Timár és Hajdú már előző nap, csütörtökön kora reggel, amikor Gellért György nem volt benn a szobájában, jártak Riesnél és nyilván akkor már lereferálták.

Délután 1/2 5-kor közli velem Baráthné telefonon, hogy a kihirdetés a védő távollétében és utólagos telefoni értesítése mellett már meg is történt és a kivégzés másnap reggelre, 21-re ki van tűzve. Azonnal megyek a Parasztpártba, beszélek Tóth Endrével, aki ismeri az ügyet, együtt bemegyünk Erdei Ferenchez, aki azonnal autóba ül és elmegy Rákosihoz; körülbelül 1/2 óra múlva visszatelefonál és közli, hogy Rákosi elhárított mindennemű közbelépést azzal, hogy nem volna képes irányító munkáját végezni, ha ilyen apró ügyekkel elkezdene foglalkozni, és az ügyben Rieshez utasít. Közben telefonálok Feri Sándornak, aki annyit vállal, hogy az igazságügyieket felhívja. Újbóli telefonhívásomra közli, hogy beszélt Timárral, s annak alapján céltalannak tartja további intervencióimat: Timárral együtt az a benyomása, hogy én jóhiszeműen, de némileg exaltáltan vonódtam és lovalódtam bele ebbe az ügybe.

Közben délután $\frac{1}{2}$ 4-kor a védőügyvéd beadja az Újrafelvételt. Este 6 tájt a Parasztpártból elmenvén megpróbálom Baráthnéval és Jármay Zsigmond ügyvéddel együtt az újrafelvételhez melléleként a másik Baráth menyasszonyának nyilatkozatát és a magam beadványának másolatát csatoltatni. A Fűrész-tanács egyiket sem fogadja el arra való hivatkozással, hogy a hivatalos beadási idő csak déli 1 óráig van.

Este levelet írok Kállainak, és azt az igazságügyi beadványom másolatával együtt a lakásán leadom azt kérve, hogy az elnöki hivatal nevében próbálja eloldázní a kivégzést. Telefonszámomat is megadom, de nem hív vissza.

máj. 21. Baráth István Andrást reggel hétkor kivégzik.

BIBÓ ISTVÁN ÉS FELESÉGE LEVELE
ÖZVEGY BARÁTH ISTVÁN ANDRÁSNÉHOZ

Kedves Eszter!

A kikerülhetetlen, mint talán már tudod, megtörtént. Együtt vagyunk Veletek: Isten adjon Neked erőt és békeséget. A kakaót Orsikának küldjük szeretettel.

Boriska és Pista

A POLITIKAI ÉS ALKOTMÁNYJOGI KIBONTAKOZÁS ÚTJA¹⁹²

A dicsőséges magyar forradalom egy hét alatt megteremtette azokat az erőviszonyokat, melyekben lehetségessé válik valóságos, szabad, magyar demokrácia megindulása. Az egypártrendszer feladásával a forradalommal magukat azonosító kommunisták is elfogadták azt az elvet, hogy a demokrácia egyetlen lehetséges formája a szabad, és pedig több párt közötti szabad választáson alapuló parlamentáris demokrácia. Ebben a helyzetben azonban gyorsan tisztáznunk kell néhány előzetes kérdést, melyeknek időben való eldöntésével rengeteg felesleges feszültségnek vehetjük elejét, s megakadályozhatjuk azt, hogy induló szabad demokráciánk egy csomó, a forradalmi egységet megbontó politikai vitakérdésbe belebonyolódjék.

A veszélyes feszültség lehetséges gócai a következők: a forradalmi fiatalság nagyobb része és a munkásság feltétlenül szemben áll a kapitalista restaurációval, a kommunisták által elfoglalt pozíciók elleni általános akciót nem helyesli, az egyház és állam szigorú elválasztását vallja, az egyházi iskolázást nem helyesli; ezzel szemben az ország széles rétegei, a parasztság [?] vagy esetleg többsége hajlik legalábbis a közép- és kisüzemi kapitalizmus helyreállítására, súlyt fektet az egyházak tekintélyének, közelebbről az egyházi iskoláztatásnak a helyreállítására, és – noha egyébként híve a szabadságnak és demokráciának – örömmel benne lenne a kommunisták országos lecserélésében minden pozícióból.

Mindezen kérdésekben kiindulási alapot kellene kidolgozni, s nem volna célszerű, ha e feszültségek révén az első szabad választás elkeseredett vitakérdésekké válna, mert az a helyzet... [a mondat befejezése nem rekonstruálható] Ehhez azonban le kell szögezni azt a törvényes formát, amelyben ez a közös alap létrejöhet, mert egy ilyen közös alap nem jöhet létre ötletszerű [?] megállapodva, hanem csakis egy szilárd törvényesség alapján.

Mi e törvényes alap, mi e program?

Kormányozni vagy terrorral, vagy a törvényesség alapján lehet. Harmadik eset nincs. Nem vitás, hogy a törvényesség alapján akarunk kormányozni. Tör-

¹⁹² Fogalmazvány.

vényesség kétféle van: történeti hagyományokon alapuló monarchikus-arisztokratikus legitimitás és a népakarat szabad megnyilvánulásán alapuló modern, racionális törvényesség. Harmadik eset ebben sincs. Nem vitás, hogy a magyar forradalom legitimitása csak ez utóbbi lehet. A népképviselési törvényes kormányzás folyamatát megindítani ismét kétféleképpen lehet: vagy egy rögtönzött kormány szerv által megállapított valamiféle demokratikus választójog alapján összeülő népképviselési alkotmányozó működésével, vagy egy már régebben létezett törvényes szerv törvényhozói működésével.

A szabad pártalakulással meginduló azonnali választásoktól, mint mondták, sokan és sok okból félnek. Mindenekelőtt félnek a jó szándékú és magyar forradalmár kommunisták s velük számos szocialista attól, hogy a letűnt bolsevista kormányzás által országosan felkeltett elkeseredés folytán egy ilyen választáson, bár a magyar nép többsége nem akar sem politikai, sem gazdasági restaurációt, fellép egy restaurációs demagógia. Félni lehet anarchikus pártalakulásoktól is. E veszély elhárítására bizonyára fel fog merülni a nemzeti egységlista gondolata. Ennél rosszabbat azonban alig tehetnénk; a letűnt rendszer elegendően megutáltatta azokat a választásokat, ahol nem volt kik között választani. Ennél sokkal célszerűbb a demokratikus kormányzást már létezett törvényes népképviselési szervek működésével megkezdeni, amelyek alkotmányjogi hatállyal megszabnák az új magyar demokrácia közös indulási alapjait, feltéve persze, ha találunk ilyen.

Ez a meglévő törvényes szerv semmiképpen sem lehet a jelenlegi országgyűlés, melynek semmi tekintélye és erkölcsi hitele nincs, mert alapja egy olyan alkotmány, mely a magyar nép szemében s a történelem színe előtt is örökre összekapcsolódott az egypártrendszerrel, az üres választási komédiákkal, Rákosi személyével, az általa indított hóhérperekkel s a közutálatnak örvendő szalma-címerrel. Ellenben létezik az utolsó törvényes szabad választás alapján, Tildy Zoltán köztársasági elnöksége idején összeült 1947. évi parlament, melynek elnöke s alelnökei Nagy Imre, Kéthly Anna és Kovács Imre voltak, mely összeülése után nem sokkal egyoldalú politikai terror alá került, s így megbízásának ideje megszakadt. A magyar köztársasági jogfolytonosságot tehát az 1947. szeptemberi állapothoz visszatérve lehetne helyreállítani, úgy, hogy a szabad választásokig úgy lehetne az [?] néhány [?], hogy közben a törvényhozás hatályos demokratikus alapon működne. Ez a visszatérés természetesen csak alkotmányjogi helyzetre szorítkoznék, és nem jelent semmi más vonatkozásban az azóta teljességgel átalakult akkori gazdasági, törvényi és jogi helyzetek automatikus visszaállítását. Ellenkezőleg, éppen ennek az országgyűlésnek kellene megszavaznia és alkotmányjogi biztosítékként körülbástyáznia azt a közös indulási állapot, amelyet az újonnan induló magyar demokrácia minden felelős tényezője elfogad, és pedig nemcsak a közös elvi alapokat, hanem az ezek megvalósítására

szolgáló eljárásmódot is, mert a régi koalíció legnagyobb betegsége az volt, hogy nagy közös elvi deklarációkat tettek, melyeket ki-ki a maga módján értelmezett és vitt keresztül. Ezek a közös alapelvek és megoldási eljárások a következő kérdéseket és megoldásokat ölelhetnék fel:

1. A köztársasági államforma sértetlenül fennmarad.

2. Nem problematikus követelések: szabad választások, miniszteri felelősség, bírói függetlenség, közigazgatás bírói ellenőrzése, hatalmak elválasztása, sajtó- és szólásszabadság stb.

3. A földreform szigorúan fenntartandó, a termelőszövetkezeti kényszer megszűnésével. A bankok, bányák és a nehézipar államosítása fennmarad úgy, hogy a munkásdemokrácia és a munkások nyereségrészesedése a közérdek szempontjainak korlátai között ezekben az üzemekben is érvényesüljön.

4. A gyárak, ipari és kereskedelmi üzemek tulajdonjoga – ha nem esnek a 3. pont szerinti államosítás alá – a munkások kezébe kerül, s a volt tulajdonosnak – mint személyes munkáját befektetőnek – esetleges igényét az 5. pont szabályozza. A kialakított esztelen üzemi bürokrácia megszüntetése céljából a munkások és műszakiak választják ki a megfelelő százalékra leszállított adminisztratív személyzetet, akik ettől kezdve teljes jogú tagjai a munkásönkormányzatnak.

5. A szabad vállalkozás lehetősége helyreáll oly módon, hogy minden újonnan alapított vállalkozás akár szövetkezeti, akár egyéni vállalkozás formájában szabadon indul, de az egyéni vállalkozás meghatározott feltételek mellett és meghatározott idő, pl. 30 vagy 50 év alatt kerül a teljes munkásdemokrácia és nyereségrészesedés állapotába.

6. A bűnösöket érő számonkérés a szigorú törvényesség jegyében, a [?] szándékos felkutatása nélkül, a legszigorúbb egyéni és közvetlen felelősségen alapszik, és ártó és rossz szándékú, törvénytelen cselekedetekre vonatkozhatnak, nem pedig kijelentésekre, véleménynyilvánításokra, jóhiszemű tévedésekre és becsületes politikai meggyőződésből való cselekedetekre. Igazolási eljárást nem minden alkalmazásnál, hanem csak a különleges erkölcsi felelősséggel járó állásoknál (bíráskodás, felsőoktatás) vagy hitelt érdemlő és kivizsgált bejelentés alapján lehet indítani.

7. A történt igazságtalanságok és jogfosztások nemcsak párttagokkal, hanem mindenkiel szemben helyrehozandók, de a jóvátétel nem történhetik az elkobzott tulajdon és az elmaradt fizetés visszaadásával, mert ezzel a tulajdonosok és fizetések jogtalan előnybe jutnának azokkal, s azoknak a munkájából kapnának kárpótlást, akik mint munkások, iparosok vagy földtelen parasztok nem tulajdonnal vagy fizetéssel, de nyomorral és rabsággal éppen úgy adóztak az elmúlt népnyúzó rendszernek. Elkobzott tulajdon vagy járadék visszaadása vagy kárpótlása nem annak mennyisége alapján, hanem a szétdúlt otthon, a megsem-

misített egzisztencia, a jogos lakásigény, a személyes munka elpusztított eredménye erejéig történik, tehát elsősorban a személyesen munkált parasztbirtok, kisipari és kiskereskedői üzem, családi ház vagy lakás stb. erejéig, ezen túlmenően csak főleg a személyes teljesítményen alapuló tőkebefektetés erejéig.

8. A magyar közigazgatás újjászervezése a szakszerűség alapján, a versenyvizsgarendszer általános bevezetésével [történik]; oly módon azonban, hogy ez ne váljék a közigazgatásba bekerült nem diplomások elleni hadjárattá a régi diplomások részéről, hanem főleg az általános közigazgatásban, rendőrségben, hadseregben a diploma nélküliek vagy tanfolyamosok helyzete – ugyancsak tárgyi képességen alapuló kiválasztás mellett – biztosítva legyen.

9. Az állami és üzemi bürokrácia megszüntetése során állástalanná válnak a termelési munkába való beillesztése – ha egyébként számonkérés alá nem esnek – megbélyegzés és bosszúállás nélkül, jól kiépített munkaközvetítés, államilag támogatott egyéni és szövetkezeti vállalkozói, alapítási segítséggel történik.

10. A vallásszabadságot helyre kell állítani és az egyházak életébe való ostoba beavatkozást megszüntetni; elvi alap az állam és egyház elválasztása és szabad egyház a szabad államban; a vallásos hovatartozás nem része a polgári állapotnak, és feltüntetése tilos; azonban a történelmi magyar adottságokra való tekintettel az egyházak állami támogatásának ma is meglevő rendszere az egyházakkal való megegyezés szerint fenntartható.

11. Az iskolázás állami feladat; pedagógus önkormányzat és a bírói függetlenséghez hasonló pedagógusfüggetlenség bevezetése; a Magyarországon nagy történelmi múlttal és népszerűséggel bíró egyházi iskolák szabadsága helyreállítandó, úgy azonban, hogy minden iskola nevelői részt vesznek az országos pedagógus-önkormányzati szervezetekben, s az egyházi iskolák fenntartói ne az egyházak mint közjogi szervezetek legyenek, hanem tanítással foglalkozó, hitvallásos nevelők szervezetei, tanítórendek, hitvallásos nevelőszervezetek, tanár-egyesületek. Egyházi, állami és magániskolák teljes egyenlő feltételek melletti támogatása. Az iskolai hittantanítás állami feladat, de a szülők kívánsága, ezen felül a gyermek megkérdezése dönt a hittantanulásban való részvétel felett.

12. A fenti követelmények alkotmányos alapelvek erejével bírnak, tehát nem indulhat párt, mely ezeket nem fogadja el; efelett a legfelsőbb bíróság – illetve keretében megfelelően szervezett alkotmánybíróság – öröködik, de lehet induláskor azt is kikötni, hogy elsőre csak az MDP szabadságszerető elemeiből alakult új párt, a szociáldemokrata párt, a kisgazdapárt, a parasztpárt és a fenti alapelveket elfogadó demokrata néppárt indulhat. Ezekbe a pártkeretekbe az egész ország belefér.

1956. október 30–31.

A FORRADALOM ALATT

Az október 28-a és november 4-e között írni kezdett cikkem gondolatmenete körülbelül a következő volt.¹⁹³

A forradalom megdöntötte a sztálinizmus magyarországi épületét, bevezette a többpártrendszert, a demokratikus szabadságjogokon és szabad választásokon alapuló demokráciát, és utat nyitott a magyar demokrácia szabad és független fejlődése számára. Ebben a helyzetben azonban a kérdés nem egyszerűen az, hogy minél gyorsabban tartsunk szabad választásokat, azokon lépjen fel minden lehetséges párt, s a többség akarata szerint rendezkedjék be az ország. Minden forradalom jogot formál és joggal bír arra, hogy az általa kivívott rend körvonalait megszabja, és ezek a körvonalak nem feltétlenül azonosak azzal, amit az ország többsége általános választás során magáévá tenne. Súlyos konfliktus lehetőségei vannak itt, amit időben tudatossá kell tenni és meg kell előzni. A történetek után semmi sem volna könnyebb, mint az általános választásokat egy kommunistaellenes demagógia jegyében lefolytatni s ezzel olyan többséget elérni, mely kész lesz, ha nem is feltétlenül a feudalizmus és a nagybirtok, de legalábbis a kapitalizmus és a régi magyar közigazgatás restaurációjára. Ezzel szemben a magyar forradalom hordozói, a magyar ifjúság, a magyar munkásság és a magyar hadsereg, melyek elsöprő többségükben szocialista és tekintélyes részükben kommunista meggyőződésűek, semmiképpen sem azért ontották a véruket, hogy egy ilyen restaurációt létrehozzanak.

Ebből az ellentmondásból súlyos ellentétek kirobbanása várható, s ezt kell megelőznünk.

Mindenekelőtt el kell fogadnunk a forradalom erőinek azt a jogos igényét, hogy a kialakuló új magyar demokrácia szocialista és demokratikus alapszerkezetét meghatározzák és oly módon biztosítsák, hogy azt ne lehessen utóbb sem az idősebb korosztályok és restaurációs erők szavazataival megdönteni. Világos viszont, hogy ez a biztosítás nem történhetik diktatúra vagy egypártrendszer útján, hiszen a forradalom éppen ezek megdöntésére indult el.

¹⁹³ Ezt a mondatot Bibó István írta rá a vizsgálati fogságban, 1957. június 20-i kihallgatásán emlékeztetből rekonstruált gépiratos szöveg felzetére (*A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*. Összeállította Kenedi János. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 205. l. sz. jegyzet). A cím Kenedi Jánostól származik.

Ellenben semmi akadályja nincs annak, hogy éles és határozott alkotmányjogi eszközök szabják meg az új magyar rend szocialista és demokratikus szerkezetét, s ezek elegendők is lesznek ahhoz, hogy az új rendet a restaurációs választási demagógia veszélyével szemben addig biztosítsák, amíg a restaurációs tendenciákkal terhelt korosztályok az idő során maguktól letűnnek. Ilyen alkotmányjogi eszközök: olyan alkotmánytörvények létrehozása, melyek az új magyar rend alapelveit leszögezik, s amelyeket nem egyszerű többséggel, hanem csak súlyosan megnehezített feltételek mellett, csak meghatározott idő után lehet módosítani; annak kimondása, hogy a választáson nem vehet részt csak olyan párt, mely ezeket az alapelveket programja alapjául elfogadja, s végül egy alkotmánytörvény létrehozása, melynek egyrészt joga van ahhoz, hogy az említett alkotmánytörvényekbe ütköző közönséges törvényeket hatályon kívül helyezze, másrészt arra, hogy az alkotmány alapelveivel ellenkezőt hirdető pártok választási indulását megakadályozza.

A kérdés az, hogy miféle szerv az, amely ezeket az alkotmánytörvényeket és alkotmánybiztosítókat létrehozhatja, s milyen alapon történhet ez? Új törvényes rendet két alapon lehet elindítani: vagy egy régebbi törvényesség alapján, annak meglévő vagy létrehozható szerveivel, vagy egy forradalmi törvényesség alapján, újonnan létrejött forradalmi szervekkel. Hogy melyik a helyesebb, az azon múlik, hogy a régi törvényességnek vagy a forradalomnak nagyobb-e a hitele az ország közvéleménye előtt.

Milyen régebbi törvényességre lehet ma nálunk alapozni az új rendet? Az 1949. évi alkotmány óhatatlanul összekapcsolódott az ország emlékezetében Rákosi személyével, a Rajk-perrel, az egypártrendszer uralmával és a nem igazi választásokkal, mindazzal, amit a forradalom megdöntött, úgyhogy sem ennek szabályai, sem ennek parlamentje nemigen volnának alkalmasak az új alkotmánytörvények és alkotmánybiztosítók megalapozására.

Másik régebbi törvényesség volna az 1944–45. évi debreceni határozatokon alapuló, 1945–49 között érvényben volt parlamentáris demokrácia törvényessége. Ez tiszta választásokkal, földreformmal és alapvető szocialista vívmányokkal emlékezetes korszakot jelent, azonban az általános választások elkerülésének célja ez esetben azt követelné, hogy az 1947. évi parlamenttel kellene elfogadtatni az új alkotmánytörvényeket, aminek túl sok nehézsége volna.

Sokkal egyszerűbbnek és helyesebbnek látszik tehát a megoldás másik útja: új, forradalmi törvényesség elindítása, egy forradalmi alkotmányozó nemzetgyűlés összehívása, melyet valamilyen egyszerű módon a forradalom döntő szervezetei és a demokratikus pártok állítanának össze, s amely a szükséges alkotmánytörvényeket elfogadná.

Ezeknek a szükséges új alkotmánytörvényeknek a tartalmát megközelítőleg a következő pontokban lehet összefoglalni:

1. A köztársasági államforma leszögezése.
2. Magyarország kormányzási formája az általános, titkos, direkt és egyenlő választójog alapján összeült népképviselő által ellenőrzött parlamentáris demokrácia.
3. A választásokon olyan pártok indulhatnak csak, melyek a jelen alkotmánytörvényeket, közelebbről a köztársasági államformát, a parlamentáris demokrácia kormányformáját és a kizsákmányolásmentes (szocialista) társadalmi formát elfogadják.
4. Az emberi szabadságjogok teljessége, közelebbről a szólás-, gondolat-, vélemény-, gyülekezési, egyesülési, vallás- és lelkiismereti szabadság joga, továbbá a munkához, üdüléshez, tanuláshoz stb. való jog, valamint mindennemű kizsákmányolástól való védelem joga minden magyar állampolgárt megillet.
5. Az 1945. évi földreform semmi vonatkozásban vissza nem csinálható, azaz a hozzátétellel, hogy senki meghatározott nagyságú (25 hold?) földbirtoknál többet tulajdonában nem bírhat.
6. A bankok, bányák, gyárak és vállalatok állami és társadalmi tulajdonba vétele érintetlenül fennmarad.
7. A magántulajdon, közelebbről a kisiparral, kiskereskedelemmel és családi lakással kapcsolatos tulajdon teljes védelemben részesül, a kizsákmányolás tilalmának a korlátai között.
8. Mind az egyéni, mind a szövetkezeti vállalkozás szabadságát biztosítani kell, a kizsákmányolás tilalmának a korlátai között, meghatározott nagyságon belül a szövetkezeti forma kötelező elérése mellett.
9. Parasztság, munkásság, kisiparosság és kiskereskedelem önkéntességen alapuló szövetkezetei a legmesszebbmenő támogatásban részesülnek.
10. A munkásság a munkástanácsok útján a vállalatok vezetésében részt kap.
11. A munkásságot megilleti a sztrájkjog, a szervezkedési szabadság és a munkavédelmi intézkedések teljessége (természetesen külön és részletesen ki kell dolgozni a munkástanácsok jogainak, a munkások szövetkezeti tulajdonában álló üzemeknek, a közületi tulajdonban álló üzemeknek, a szakszervezeteknek és a sztrájkjognak egymáshoz való viszonyát).
12. A társadalom minden dolgozójára kiterjedő általános társadalombiztosítás.
13. A közigazgatás reformja és a túlméretezett bürokrácia leépítése, kisszámú szakszerű közigazgatás mellett biztosítani kell a választott laikusokból álló helyi és önkormányzati testületek, tanácsok valóságos irányító szerepét.
14. A szakszerű közigazgatás kiválasztása minőségi szelekcióval, tárgyi módszerekkel (versenyvizsgák) történik: nehogy azonban ezek a módszerek a formális képzés kisebb vagy gyorsított fokán állókat (munkás-paraszt káderek) hátrányos helyzetbe hozzák, külön százalékos kontingenseket kell felállítani az állami szolgál-

lat különböző ágaiban a formális képzés (diploma) teljes birtokában lévők, s az azt nélkülözők számára, és a tárgyi kiválasztási módszereket a kontingenseken belül alkalmazni. Ennek a rendszernek mindaddig fenn kell maradnia, amíg az egész magyar nép iskoláztatásának teljesen egyenlő feltételei létre nem jönnek.

15. Az elszenvedett igazságtalanságok jóvátételének mértékét nem az azelőtti állapot (status quo ante) helyreállítása szabja meg, hanem csupán a feldúlt ott-hon és személyes munka elvett eredményének a helyreállítása, semmiképpen sem jelentheti azonban a bármilyen mások feletti gazdasági hatalom vagy kizsákmányolási lehetőség helyreállítását.

16. A halálbüntetés mellőzése; nem büntethetők az olyan cselekmények, melyek becsületes politikai meggyőződésből fakadnak.

17. Az egyház és állam elválasztása, a vallásszabadság biztosítása, fakultatív hitoktatás; vallási hovatartozás semmiféle állami nyilvántartás vagy bizonyítvány tárgya nem lehet; az egyházak állami segélyezése, megegyezés szerint bizonyos átmeneti időre.

18. Az egyházak iskolákat és emberbaráti intézményeket az állammal való megegyezés szerint meghatározott keretekben tarthatnak.

19. A fentiekben megszabott alkotmánytörvényeket az Országgyűlés csak módosított, 2/3-os vagy $\frac{3}{4}$ -es többséggel változtathatja meg, s bizonyos ideig egyáltalán nem módosíthatja. Alkotmánybírásgot kell felállítani, melynek joga van az alkotmánytörvényeket sértő közönséges törvényeket hatályon kívül helyezni. Ugyancsak az alkotmánybírásnak van joga a választáson való részvételtől kizárni az olyan pártokat, amelyeknek programja az alkotmánytörvényekkel ellenkezik.

Ezek volnának körülbelül azok az alapelvek, melyeket minden választási demagógia elől biztonságba kell helyezni, nehogy egy általános választás a forradalom vívmányait veszélyeztethesse és új kirobbanásokat idézzon fel.

Felvetődik még az a kérdés, hogy az ezek után megtartandó választásokon az induló pártokat ne korlátozza más, mint az alkotmánybírásg engedélye, vagy pedig nem indokolt-e, hogy legalább az első választásnál vagy választásoknál csak a pártoknak egy meghatározott zárt száma indulhasson. Ezt az utóbbi megoldást a burkolt restaurációs vagy félfasiszta pártok kikapcsolása indokolná. Egy ilyen megszorítás nem jelenti a demokrácia sérelmét, ha biztosítva van, hogy a lakosság túlnyomó többségének érdekeit és álláspontját kifejező pártok indulhatnak.

Vegyük őket sorra.

1. Az MDP politikailag és erkölcsileg halott. A kommunisták azonban politikailag és erkölcsileg a legnagyobb mértékben elevenek, hiszen a forradalom minden vívmánya, eszménye és akciója a kommunisták belső kritikájából és önkritikájából indult ki, ezt mindenkinek el kell ismernie. Feltétlen szükség van tehát egy – a szabadságszerető kommunistákat tömörítő – forradalmi szocialista pártra.

2. A szociáldemokrata párt a munkásság kevésbé forradalmi rétegeit és bizonyos kispolgári rétegeket tömörít. Bizonyosan fel fog vetődni, hogy a két munkáspárt a szocializmus és szabadság közös platformján egyesüljön, e pillanatban azonban túl nagy a kettőjük közötti temperamentumbeli különbség: az egyik forradalmakban, a másik a munkás-érdekvédelem részletmunkájában nőtt fel, az egyesülés kérdését tehát később és minden erőltetés nélkül kell felvetni.

3. Felmerül egy radikális parasztpártnak a szükségessége, mely a nagyobb birtokú parasztság esetleges reakciójával szemben védekező szegényparasztságot, valamint radikális értelmiségi rétegeket tömörít.

4. Felmerül egy konzervatívabb parasztpártnak, a független kisgazdapártnak a szükségessége. Itt is felvetődik a két parasztpárt egyesülésének a kérdése, annál is inkább, mert az új rendben kizsákmányoló parasztbirtok s ezt képviselő párt úgysem lehet. De a két párt, még ha a paraszt-érdekvédelem terén közös alapra is helyezkedhetik, teljességgel különböző irányokban hat a parasztságon kívül. A radikális parasztpárt vonzóköre a szegényparasztságon kívül a radikális értelmiség és a forradalom egyes erői felé mutat, a független kisgazdapárt viszont kisiparos-, kiskereskedő- és tisztviselőrétegek felé: ezt a kétféle tendenciát alig lehetne egyesíteni.

5. Viták folynak egy keresztény világnézetű párt létezésének helyessége felől. Az egyházi befolyás a politikában még közvetve sem kívánatos, de a politikában is vallásos szempontokat érvényesítő tömegek mennyisége nem teszi kívánatossá, hogy ezek ne kapjanak valamilyen nyílt képviselést. Ez így van Cseh- és Lengyelországban is. A pozitív indokok mellett még döntőbbek a negatív indokok: egy ilyen párt nemlétezésének a hátrányos következményei. Ha ilyen párt nincs, annak szavazói – feltételezhetően húszegynéhány százalék – a koalíció legkonzervatívabb pártja felé fordulnak, s újból előállhat az 1945. évi egészségtelen helyzet, mikor a kisgazdapárt ennek révén többségi és mamutpárt lett, holott ebben [ehhez] sem programja, sem garnitúrája nem volt. S az a furcsa helyzet, hogy a keresztény szavazókkal megdagadt kisgazdapárt sokkal mozdulatlanabb és reakciósabb képet mutat, mint a kereszténypárt maga. Ez utóbbi ugyanis a köztársasági, demokratikus és szocialista platform kötelező elfogadása révén szükségszerűen baloldali keresztény politikai szint kap, s mint ilyen – minden nem szorosan egyházi és vallási kérdésben –, radikális álláspontokat is képes elfoglalni, míg a független kisgazdapárt azon felül, hogy éles antifeudális állásfoglalásra képes, egyéb dolgokban inkább konzervativizmusra hajlik.

*A befejezés nem volt meg*¹⁹⁴

1956. október 28.–november 4.

¹⁹⁴ Ez a mondat is Bibó István rájegyzése a szöveg végén. (*A fogoly Bibó...* 205. 1. sz. jegyzet).

TÁVIRAT AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ELNÖKÉNEK

Jelenlegi rendkívül súlyos helyzetében Magyarország különös bizalommal fordul az elnökhöz, aki mind ez ideig oly sokszor és oly határozottan adta tanújelét a békeszeretetnek, bölcsességnek és bátorságnak. Bár Magyarország népe kétségbeesett elszántsággal igyekszik szembeszegülni az ellene indított támadásnak, nem kétséges, hogy ebben az egyenlőtlen küzdelemben le fogják győzni, ha nem kap segítséget. E pillanatban a legszükségesebb segítség politikai, nem katonai. Nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió törekvéseinek ez az új szakasza az Egyiptom elleni angol–francia intervencióval van összefüggésben. Magyarország leigázása azonban nem csupán az elnyomás felújulását jelentené az országban, de egyúttal annak a felszabadulási tendenciának is véget vetne, amely oly reményteljesen indult meg a többi kelet-európai országban is, ezentúl tönkretenné a tíz éven át oly sok határozottsággal és bölcsességgel folytatott amerikai felszabadítási politika eredményeit is. Mindez megrendítené a kelet-európai népeknel az Egyesült Államokba és más országokba vetett bizalmat. Másfelől, tekintettel az egyiptomi intervenció kedvezőtlen hatására, ez olyan (új) elszigetelődési folyamatokat erősítene fel, amelyek eddigi tapasztalataink bizonyosága alapján jelentős mértékben hozzájárultak a második világháború [kirobbanásához]. Ez az a történelmi pillanat, amelyre korábbi beszédeikben mind Eisenhower elnök, mind pedig Dulles külügyminiszter utaltak, amikor kijelentették, hogy csak egy világháború kockázatának vállalása lehet az a biztos eszköz, amelynek révén el lehet kerülni egy új világháború kirobbanását. Anélkül, hogy bármiféle tanácsot kívánnánk adni, nem kerülhetjük el, hogy felhívjuk az elnök úr figyelmét arra a lehetőségre, hogy a várható súlyos következmények elkerülése érdekében közvetítőként módjában állna egyfelől rábírní a nyugati hatalmakat fegyverszünet elfogadására és az egyiptomi intervenció befejezésére, másfelől pedig felszólítani a Szovjetuniót, hogy sürgősen vonja vissza csapatait Magyarországról. Tisztában vagyunk azzal, hogy ennek a két lépésnek az egyidejű megtevétele legalább olyan erkölcsi jelentőséggel bír, mint amilyen gyakorlati nehézséget jelent ezek kivitelezése... [egy 8 soros mondat hiányzik a szövegből]. Nem vagyunk abban a helyzetben, hogy tovább érveljünk ezen javaslatok mellett, de erősen hangsúlyozzuk, hogy ebben a pillanatban egész Kelet-Európa és az

egész világ sorsa az elnök cselekedeteitől függ. Az elkövetkezendő néhány kritikus nap során eldől majd, hogy a béke és felszabadulás útjára lépünk, vagy pedig az agresszió étvágát fogjuk növelni és egy biztos világhatalmasztrófa felé haladunk.

1956. november 4.

NYILATKOZAT

Magyarok!

Nagy Imre miniszterelnök a ma hajnali szovjet támadáskor a szovjet követségre ment a tárgyalások folytatására, és onnan visszatérni már nem tudott. A reggel összehívott minisztertanácson a Parlament épületében tartózkodó Tildy Zoltán kívül már csak B. Szabó István és Bibó István államminiszter tudott megérkezni.¹⁹⁵ Mikor a Parlamentet a szovjet csapatok körülfozták, Tildy államminiszter a vérontás elkerülése végett megállapodást kötött velük, mely szerint ők megszállják az épületet, a benne levő polgári személyek pedig szabadon távozhatnak. Ő, a megállapodáshoz tartva magát, eltávozott. Az országgyűlés épületében egyedül alulírott Bibó István államminiszter maradtam, mint az egyedüli törvényes magyar kormány egyedüli képviselője.

Ebben a helyzetben a következőket nyilatkozom:

Magyarországnak nincs szándékában szovjetellenes politikát folytatni, sőt teljes mértékben benne akar élni a kelet-európai népek ama közösségében, kik életüket a szabadság, igazságosság és kizsákmányolásmentes társadalom jegyében akarják berendezni. A világ színe előtt visszaautasítom azt a rágalmat is, mintha a dicsőséges magyar forradalmat fasiszta vagy antiszemita kilengések szennyezték volna be; a harcban osztály- és felekezeti különbség nélkül részt vett az egész magyar nép, s megrendítő és csodálatos volt a felkelt nép emberséges, bölcs és különböztetni kész magatartása, mellyel csupán a leigázó idegen hatalom és a honi hóhérekülönítményesek ellen fordult. A néhány napig napirenden volt utcai igazságtételeket, valamint ókonzervatív politikai erőknél minden fegyveres erőszak nélkül való jelentkezését az éppen megalakult kormány rövid úton megszüntethette volna; az az állítás, hogy evégből óriási idegen hadsereget kell az országba behívni, komolytalan és cinikus. Éppen ellenkezőleg, e hadsereg jelenléte a nyugtalanság és a zavargások legfőbb forrása.

¹⁹⁵ A közölt szöveg – a második mondatban lévő hibával együtt – betűhív másolata a Bibó István hagyatékában megmaradt példánynak, mely minden valószínűség szerint Bibó István saját kezű gépelése, de nem az eredeti fogalmazvány, és nem is saját kezűleg aláírt példány, hanem gépelt sokszorosítás.

A magyar népet felszólítom, hogy a megszálló hadsereget vagy az általa esetleg felállított bábkormányt törvényes felsőségnek ne tekintse, s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyverével éljen – kivéve azokat, melyek Budapest közellátását és közműveit érintenék. Fegyveres ellenállásra parancsot adni nincs módomban: egy napja kapcsolódtam be a kormány munkájába, a katonai helyzetről tájékoztatva nem vagyok, felelőtlenség volna tehát tőlem a magyar ifjúság drága vérével rendelkezni. Magyarország népe elég vérrel adózott, hogy megmutassa a világnak a szabadsághoz és igazsághoz való ragaszkodását. Most a világ hatalmain a sor, hogy megmutassák az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt elvek erejét és a világ szabadságszerető népeinek erejét. Kérem a nagyhatalmak és az Egyesült Nemzetek bölcs és bátor döntését leigázott nemzetem szabadsága érdekében.

Megállapítom egyúttal, hogy Magyarország egyetlen törvényes külföldi képviselője és külképviseleteinek törvényes feje Kéthly Anna államminiszter.

Isten óvja Magyarországot!

Budapest, 1956. november 4.

Bibó István s. k. államminiszter

LEVÉL, EXPOZÉ ÉS TERVEZET

Követ Úr!

Alulírott november 4-én tett nyilatkozatom értelmében, mint a Nagy Imre vezete-
tése alatt álló, működésében erőszakkal megakadályozott utolsó törvényes ma-
gyar kormánynak tudomásom szerint egyetlen belföldi, magát lemondottnak
nem tekintő s teljes izoláltságban is működő tagja, a szovjet megszállás által
előállott helyzetről és a belőle való kibontakozás lehetőségéről az alábbi expozét
és kompromisszumos megoldás alapjául alkalmas kibontakozási tervezetet ter-
jesztem elő a négy világhatalom és az Indiai Köztársaság kormánya, valamint
az ENSZ elé. Kérem Követ Urat, hogy e dokumentumokat a legrövidebb idő
alatt minden közvetlen vagy közvetett eszközt igénybe véve saját kormányával
és az ENSZ szerveivel közölni szíveskedjék. Feltevésem szerint ezt a tervezetet
a kompromisszum sikere érdekében egyelőre nem kellene nyilvánosságra hozni,
e tekintetben azonban teljesen szabad kezét adok a helyzet egyéb adottságait
jobban ismerő címzetteknek.

Expozé a magyarországi helyzetről

Magyarország második szovjet megszállása súlyos és előidézőinek szinte megold-
hatatlan helyzetet teremtett. Elemei a következők:

1. A szovjet csapatok azzal az indoklással szállták meg Magyarországot,
hogy a rendet akarják helyreállítani; valójában az ország elhatározott ellenállási
szándéka és a forradalom által teremtett harci kedv folytán az a helyzet, hogy
mindaddig, amíg szovjet csapatok az országban tartózkodnak, az ország kon-
szolidálása egyszerűen lehetetlen; a legkülönbözőbb pontokon, minden szerve-
zés nélkül heteken, sőt hónapokon át újra és újra fellángolhat a harc mindaddig,
amíg itt vannak a szovjet csapatok.

2. A szovjet megszállás által hivatalba léptetett kormány azt hangoztatja,
hogy a rend helyreállítása után megállapodik a szovjet csapatok kivonására néz-
ve; valójában az ország lakosságának politikai erejét ismerve bizonyosra vehet-

jük, hogy amint a szovjet csapatok kihúzzák a lábukat az országból, ez a kormány összeomlik, s vele omlik annak szovjetbarát külpolitikai orientációja és a szocialista vívmányok fenntartásának általa próbált módja. Ez a kormány tehát kénytelen a végtelenségig meghosszabbítani a szovjet csapatok jelenlétét, ami viszont a rend helyreállítását lehetetlenné teszi.

3. Annak feltételei tehát, hogy a szovjet csapatok a szovjet céloknak eddig megkísérelt módon való elérése után kivonuljanak, teljességgel nincsenek, nem is lehetnek meg, ezzel szemben a nemzetközi helyzet a szovjet csapatok kivonulását a legparancsolóbban sürgeti.

4. A szocializmusnak egypártrendszer útján való fenntartása Magyarországon lehetetlenné vált, mert a szovjet csapatok behívása az első esetben az MDP, a második állítólagos behívása pedig a Szocialista Munkaspárt és az esetleg rájuk támaszkodó kormányok tekintélyét megsemmisítette. Komoly és tekintélyes többpártrendszer nélkül tehát Magyarországot kormányozni nem lehet, annál is inkább, mert az egyetlen kommunista, akinek a magyar nép előtt tekintélye maradt, Nagy Imre, szintén a többpártrendszer mellett foglalt állást.

5. A Szovjetunió és az általa hivatalba léptetett kormány attól félt, és joggal, hogy a szovjet csapatok kivonása s az általános választások olyan helyzetet teremtenek, mely végsőleg országos ortodox kapitalista restaurációhoz, a volt kommunistáknak az összes állami hivatalokból és felelős állásokból való elkergetéséhez, ókonzervatív politikai körök komoly, esetleg döntő érvényesüléséhez vezet, és Magyarországot a kelet-európai szocialista országok testébe ékelődött nyugati ékké teszi. Az az állítás, hogy Nagy Imre kormánya idején így lett volna, nem igaz. Mindezek a tényezők jelentkeztek ugyan, de az éppen megalakult kormánynak lett volna elég tekintélye és ereje ahhoz, hogy ezen néhány napon belül segítsen: komolytalan és cinikus tehát az az állítás, hogy e jelenségekre a válasz a szovjet megszállás, mely nyilván sokkal inkább a nemzetközi helyzet vélt változásában gyökerezett. Az azonban valószínű, hogy az említett belpolitikai jelenségektől megrémített kommunisták lelkiállapota biztatást és bátorítást jelentett a Szovjetunió elhatározásához. Egy megváltozott külpolitikai helyzetben viszont, amelyben minden szempont a szovjet csapatok minél gyorsabb kivonását követeli, elképzelhető, hogy a kapitalista, antikommunista és ókonzervatív restauráció veszélyének egy jól formulázott és nemzetközileg garantált kiegyezés keretében való elhárítása biztatóan hatna a szovjet elhatározásokra.

6. Meg kell gondolni, hogy az ortodox kapitalista, antikommunista és ókonzervatív restauráció elhárítása nemcsak a Szovjetunió és a kommunisták gondja, hanem a magyar forradalmat végrehajtó és vérével győzelemre vivő, többségében nem kommunista, de túlnyomó többségében magát szocialistának

valló ifjúságé, munkásságé és katonaságé is; erkölcsileg is megengedhetetlen, de a szabad magyar belpolitikai fejlődés számára is veszedelmes, ha a forradalmárok vérével megszerzett szabadságnak az idősebb korosztályok szavazatai révén restaurációs erők lennének a haszonélvezői.

7. Meg kell gondolni azt is, hogy egy ilyen restaurációs fordulat, mely Magyarországot nyugati ékké tenné csupa kommunista országok között, egyrészt állandó táplálója lenne újabb agressziós terveknek, másrészt elriasztó lenne a többi népi demokráciák szabadságszerető kommunistái számára, ha saját rezsimjeik liberalizálásáról lesz szó. Ezzel szemben egy olyan megoldás, amely a szocialista vívmányokat a szabadságintézmények garanciáival kapcsolja össze, követésre biztató példát jelentene.

Mindezekre tekintettel van az alábbi kibontakozási tervzet, mely minden elvi engedmény nélkül tartalmaz méltányos kiegyezés formájában megjelenő megoldást.

Tervzet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására

1. Kormányzati kiindulópont a november 3-án megalakult utolsó törvényes magyar kormány, Nagy Imre elnöklete alatt. A kormány törvényességét az 1956. október 23-i magyar forradalomból vezeti le, nem pedig az 1949-es Rákosi-féle alkotmányból.

2. (A. alternatíva.) *Külpolitikai megoldás* az, hogy Magyarország kilép a Varsói Szerződés katonai kapcsolatából, és benne marad mint az európai béke és biztonság kérdéseivel foglalkozó konzultatív egyezményben, feltéve, hogy ugyanilyen feltételek mellett Jugoszlávia is belép.

(B. alternatíva.) *Külpolitikai megoldás* az, hogy Magyarország kilép a Varsói Szerződésből, és a Szovjetunióval kétoldalú megállapodást köt.

3. *A kommunisták helyzetére vonatkozó biztosítékok:*

a) Amnesztia minden néven nevezendő politikai bűncselekményre, valamint minden cselekményre, melyről megállapítható, hogy becsületes politikai meggyőződésből származik; a halálbüntetés eltörlése.

b) Az állami és üzemi apparátus reorganizálása minőségi kiválasztás alapján történik, intézményes garanciákkal arra, hogy ez a reorganizáció nem fog sem a kommunisták, sem általában a diploma nélküliek vagy gyorsdiplomások ellen irányulni (lásd 5/e pont).

4. *A katonai kiürítés* a politikai konszolidálódással párhuzamosan – 7–10 napos szakaszokban, összesen egy-másfél hónap alatt történik. Pl. a következőképpen:

a) Az első szakaszban kiűrik a szovjet csapatok Budapestet és 5–6 déli megyét, egyidejűleg a szabad magyar kormány hivatalba lép, a forradalmi bizottságok és munkástanácsok helyzetét szabályozza, a közigazgatás reorganizációját megkezdi.

b) A második szakaszban a szovjet csapatok kiűritenek 5–6 nyugati megyét és Pest megyét; egyidejűleg a magyar csapatok a nyugati határt ideiglenesen lezárják, és az emigránsok belépését egyelőre nem engedik meg; a kiűrités e szakaszának megtörténtével, vagy esetleg az első szakaszban az 5. pont szerinti forradalmi alkotmányozó gyűlés Budapesten összeül.

c) A harmadik szakaszban a szovjet csapatok kiűrik a hátralévő keleti megyéket, Borsod és Szabolcs megyék kivételével; egyidejűleg Budapesten az 5. pont szerinti forradalmi alkotmányozó gyűlés a szükséges törvénycikkeket megalkotja.

d) Az utolsó szakaszban a szovjet csapatok a hátralévő két megyét is kiűrik; ezzel egyidejűleg a 2. pont szerinti külpolitikai megállapodások létrejönnek.

5. *Alkotmányjogi megoldás.* Az általános választások megtörténte előtt a forradalmi bizottságokból és tanácsokból forradalmi alkotmányozó gyűlés ül össze, mely az új magyar demokrácia alkotmányjogi és társadalmi alapelveit alkotmánytörvény hatályával megszabja, majd esetleg államfőt választ és választójogi törvényt alkot. Az alkotmánytörvény a következő pontokat tartalmazná:

a) Magyarország államformája az 1946: I. tc. szerint köztársaság.

b) Magyarország kormányformája az 1848: III. tc. szerint független felelős kormányon, népképviselően és a szabadságjogok teljességén alapuló parlamenti demokrácia.

c) Magyarország társadalmi formája a kizsákmányolás tilalmán alapuló társadalmi rend (szocializmus), ami közelebbről jelenti:

aa) az 1945-ös földreform fenntartását 20–40 holdas maximummal;

bb) a bányák, bankok és nehézipar államosításának fenntartását;

cc) a meglévő gyáraknak munkásigazgatáson, munkásrészvényeken vagy nyereségrészesedésen alapuló közösségi tulajdonát;

dd) az egyéni és szövetkezeti szabad vállalkozás teljes lehetőségét, a kizsákmányolás tilalma által megszabott biztosítékokkal;

ee) a magántulajdon szabadságát a kizsákmányolás tilalma által megszabott korlátok között;

ff) teljesen kiépített munkásvédelmet és a munkásszervezkedési szabadság teljességét;

gg) általános társadalombiztosítást.

d) A történet gazdasági és erkölcsi igazságtalanságok, jogfosztások és tulajdonelkobzások jóvátétele semmilyen vonatkozásban sem történik az azelőtti hely-

zet (status quo ante) visszaállítása alapján; minden jóvátétel a kizsákmányolási helyzetek tilalma elvének szem előtt tartásával, nem az elvett tulajdon vagy gazdasági hatalmi helyzet mértékéig, hanem csupán a feldúlt otthon, megsemmisített egzisztencia, személyes munka elvett eredménye mértékéig történik.

e) A magyar közigazgatás újjászervezése kisszámú minőségi kiválasztáson alapuló szakigazgatáson és választott laikus vezetők vagy bizottságok által vezetett helyi önkormányzaton alapszik, mely utóbbiak funkcióit a végleges szervek megválasztásáig forradalmi szervek végzik; a közigazgatásba, főleg az általános igazgatásba, hadseregbe és rendőrségbe bekerült diploma nélküliek vagy gyorsított kiképzéssel kiképzettek helyzetét intézményesen – ugyancsak minőségi kiválasztás alapján, de szükséghez képest kötelező százalék megállapításával – biztosítani kell.

f) A szabadságjogok között különös nyomatékkan nyer biztosítékot a teljes vallásszabadság: az állam az egyházak életébe semmi vonatkozásban bele nem avatkozik; az egyházak helyzetét az egyház és az állam elválasztásának elve alapján kell szabályozni; az állam az egyházak közérdekű tevékenységét, beleértve az iskoláztatási tevékenységet is, tiszteletben tartja, és megállapodás szerint segíyezi.

g) A fenti szabályok alkotmánytörvény hatályával bírnak, ami azt jelenti, hogy ezeket az országgyűlés csak kétharmad vagy háromnegyed többséggel változtathatja meg, és alkotmánybíróság őrökdi azon, hogy ne működhessek párt, mely ezeket el nem ismeri.

6. *ENSZ-csapatokra* vagy rendőrségre csak abban az esetben van szükség, ha a szovjet csapatok kivonulása nem történik megállapodásszerűen, vagy valahol súlyosabb incidensek történnek; semmi ilyen szükség nem áll fenn a szovjet kivonulása után néhány havi megnyugvási idő leteltével megtartandó választásokkal kapcsolatban. Magyarország e pillanatban a forradalom után az erkölcsi fegyelemnek és közéleti emelkedettségnek olyan állapotában van, amilyenben ezer éve nem volt, s a szovjet csapatok kivonulásának megtörténte és egy politikai és erkölcsi tekintéllyel bíró kormány intézkedései a közrend fenntartására teljességgel elegendők.

1956. november 6.

Bibó István s. k.
államminiszter

LEVÉL NAGY IMRÉNEK¹⁹⁶

Miniszterelnök Úr!
Kedves Imre Bátyám!

Egy héten keresztül abban a hiszemben voltam, hogy én vagyok a november 3-i kormány egyetlen tagja, aki helyét is elfoglalta, lemondottnak sem tekinti magát és szabadlábban is van. Most örömmel hallom azt a – remélem, igaz – hírt, jó helyen és biztonságban vagy. Ennek következtében azonban kötelességemnek tartom, hogy tájékoztassalak néhány lépésről, amelyet az elmúlt napokban saját elhatározásból, de a kormány tagjaként tettem. A megszállás hajnalán, miután a többiek elhagyták a Parlamentet, a mellékelt nyilatkozatot tettem és azt telefonba követségeknek és újságíróknak beolvastam, majd két nap múlva, mikor a Parlamentet elhagytam, írásban a három nyugati hatalom követségénél lettettem, és több embernek hólabda-terjesztésre átadtam (a „Magyarok” kezdetű szöveg). Kijövetelem után pedig készítettem egy összefoglalást a helyzetről és egy kiegészítéses kibontakozási tervezetet (a „Követ Úr” kezdetű szöveg), amelyeket eljuttattam a három nyugati követségre és az indiai követségre; nem tudtam még elhatározni magam, hogy a szovjet és jugoszláv követségre eljuttatni időszerű-e már. Ezekhez kérem utólagos hozzájárulásodat s esetleges további utasításaidat. Addig természetesen újabb lépést nem teszek.

A kormány elvi álláspontjára nézve a következő elvek kialakítását javaslom:

a) a kormány hivatalba lépettnak tekinti magát, noha esküt nem tett, mint-hogy az 1949-es Rákosi-alkotmányra való eskünek úgyszincs jelentősége, viszont ez az első és utolsó kormány, amely az október 23-i forradalom legitim kormányának tekintheti magát;

b) a kormány nem lemondottnak, hanem csak erőszakkal eltávolítottanak tekinti magát;

c) a kormány egy tagja sem vesz részt vagy nem lép be semmiféle állami tevékenységbe, mely nem a fenti alapon, hanem akár Rákosi-népköztársasági, akár forradalmi munkás-paraszt álköztársasági alapon történik;

¹⁹⁶ A levél nem jutott el Nagy Imréhez. (Erre nézve lásd a közlés forrásaként megnevezett kötetben Kenedi János bevezetését!)

d) a kormány a fenti elvi alkotmányjogi alap merev tartása mellett minden józan kompromisszumban benne van, mely a magyar szabadság és függetlenség biztosítása mellett a szovjet presztízs mentésére és a bedólt kommunisták békés elvonulására irányul;

e) a kormány felesleges árnyékkormány-tevékenységet nem végez, ellenben nyugodtam várja azt a – véleményem szerint – bizonyosan bekövetkező helyzetet, mikor a szovjet vezetők is és magyar megbízottaik is belátják, hogy a kibontakozás egyedül Nagy Imre kormányalakításával lehetséges;

f) a fenti elvi álláspont természetesen nem jelenti, hogy a kormány egyes tagjainak szerzett joguk van a miniszterségre, hanem a kormány újjáalakulásakor helyeiket természetesen rendezésre bocsátják;

g) a kormány tagjai nem ellenzik, ha ez akkorra erkölcsileg lehetséges marad vagy lehetőségessé válik, hogy Kádár János újból tagja legyen a kormánynak, mint aki feltevésem szerint egy becsületes, de megzavarodott kommunista, s jelenléte esetleg hasznos lesz a hozzá hasonlók megnyerésére.

Őszinte tiszteletemet jelentve, s az előtted álló dolgokhoz erőt és egészséget kívánva maradok tisztelő híved.

1956. november 11.

Bibó István s. k.

KIEGÉSZÍTÉS AZ 1956. NOVEMBER 6-ÁN KELT EXPOZÉHOZ ÉS TERVEZETHEZ

(A magyar kérdés állása különös tekintettel a remélhető indiai közvetítésre, valamint indiai államfőfiaknak kínai, amerikai és szovjet államfőfiakkal való esetleges megbeszéléseire.)

I. A magyar kérdés az indiai közvetítés szemszögéből

Indiának döntő és helyes kiindulópontja mind a magyar, mind az egyiptomi konfliktusban az volt, hogy mind a kettő lényegében a félelmi politika gyümölcse, és mind a kettőben napvilágra kerültek egyrészt a katonai tömbök rendszerében benne rejlő erőszakalkalmazási veszélyek, másrészt a két tömb alapvetően erkölcsi és érdekbeli ellentmondásai. Ebből az következnek, hogy a két konfliktus megoldásának alkalmát fel kell használni a katonai tömbök rendszerének a minél nagyobb mértékű fellazítására. Ezzel szemben a két hatalmi tömb vezető hatalmai minden erőfeszítést megtesznek arra, hogy a két konfliktus által saját tömbjükben létrejött szakadást minél gyorsabban és minél hatásosabban orvosolják, és ez valamennyire sikerült is nekik, úgyannyira, hogy a tömbök komoly mértékű fellazítása egészen közeli lehetőségnek nem látszik. Ebben a helyzetben a legfőbb kérdés annak eldöntése, hogy mi a jelen körülmények között reálisan elérhető eredmény. Kecsegtetőek és szimpatikusak ugyan azok az elgondolások, melyek egy olyan nagyobb stílusú megoldást rajzolnak ki, melyek során egyrészt Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország és Kelet-Németország, másrészt Nyugat-Németország és esetleg más országok is egyidejűleg kerülnének ki a katonai tömbök rendszeréből. A helyzet reális felmérése azonban azt mutatja, hogy ilyen eredményre való törekvés igen nagy ellenállást váltana ki az érdekelt tömbök vezető hatalmainál, éspedig elsősorban a Szovjetuniónál, mely a jelenlegi helyzetben úgy véli, hogy egy ilyen változás a kelet-európai országokban olyan politikai fordulatokat indítana meg, melyek végsőleg az egész változás egyedüli vesztesége a szovjet tömböt tennék. Éppen ezért úgy véljük, hogy nem merő magyar szűklátókörűség, hanem a helyzet reális mérlegelése alapján is indokolt a jelenleg elérhető célnak oly értelmű leszűkítése, hogy az indiai közvetítésnek – miután az egyiptomi konfliktus megoldása jó úton van – a magyar kérdésnek

szélesebb körre való kiterjesztés nélküli megoldására kellene erejét koncentrálnia. Ez azt jelenti, hogy ellenezni kellene – a nyugati tömbbel szemben – azokat a törekvéseket, melyek a magyar kibontakozást egy csehszlovák–lengyel–kelet-német kibontakozássá akarnák megnöveszteni, mert ilyen törekvések a szovjet tömbben pánikot kelthetnek, és az erőszakpolitika megnövekedését idézhetnék elő; egyidejűleg ellenezni kellene – a szovjet tömbbel szemben – az esetleges olyan törekvéseket, melyek a magyar ügyben esedékes engedmények fejében valamilyen nyugat-német vagy atlanti vonatkozású ellenengedményt szeretnének elérni. Úgy véljük, hogy a hangsúlyt arra kellene helyezni, hogy mindkét oldalnak ott és annyiban kell engednie, ahol és amennyiben a jogilag és erkölcsileg meg nem engedett erőszakalkalmazással vétkezett: a két fél szükségszerű politikai vesztesége tehát az, hogy Nagy-Britannia számára a brit–egyiptomi szerződésnek a szuezi partraszállást elvileg megengedő szakaszai, a Szovjetunió számára pedig a Varsói Szerződés Magyarországra vonatkozó katonai szakaszai – mint amelyekkel visszaéltek – politikailag és erkölcsileg lehetetlenültek, amit nyomon kell követnie a formális jogi hatályon kívül helyeződésnek is.

E vonatkozásban közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy amennyire helyesli az egész magyar közvélemény Indiának és az indiai politikával együttműködő többi mély erkölcsiségű ázsiai országnak azt az álláspontját, hogy lényegileg mind a magyar, mind az egyiptomi konfliktus a katonai tömbök alakulására és megmerevedésére vezető félelmi politika eredménye s egyben csődjé is, annyira keserűen fogadja azokat a törekvéseket, melyek a két konfliktusnak súlyukban és minőségükben egyenlő értékre való redukálását célozzák: e tekintetben azt várja az indiai politikától, hogy ezt az egyenlősítést csak addig viszi, ameddig azt a politikai taktika és okosság kívánja, de nem addig, ahol az erkölcsi mértékek összezavarása kezdődik. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nagy különbség van egy egész ország totális megszállása, kormányának erőszakos elmozdítása és az egész ország által egyértelműen gyűlölt bábkormány felállítása, másrészt egy bizonyos katonailag vagy gazdaságilag kritikus területre korlátozott – egyébként szintén helytelen – katonai akció között: a két akció akkor lett volna csak megközelítően egyminőségű, ha a Szovjetunió Magyarországon egy olyan katonai akciót hajtott volna végre, mely területileg például az urániumbányákra korlátozódott volna. A két akció különböző értékelése egyben azt is elegendőnek indokolja, hogy miért a Szovjetunió az, melynek a nagyobb engedményt kell tennie.

Ami a közvetítés által elérhető méltányos kiegyezés lehetséges tartalmát illeti, utalok a november 6-án kelt tervezet pontjaira, amit a magyar uránium felhasználására vonatkozó esetleges kikötésekkel kell talán majd kiegészíteni.

Megjegyzendő még, hogy a magyar semlegesség programja nem látszik szerencsés formulának, és az említett tervezet ezt tudatosan nem használja. A sem-

legességi program a maga pillanatában jól kifejezte a magyar közhangulat számára azt az elhatározott szándékot, hogy Magyarország ki akar lépni az egyik katonai blokkból és nem akar belépni a másikba: ez azonban semmiképpen sem jelenthet svájci, vagy akárcsak osztrák típusú semlegességet, mert ez esetben Magyarország óhatatlanul nyugati ékként jelentkezne Kelet-Európában, holott Magyarország – amint az alább IV. alatt részletesebben ki van fejtve – továbbra is organikusan benne akar maradni a kizsákmányolásmentes társadalmat építő kelet-európai népek közösségében, és csupán a mindenütt válságba jutott, Magyarországon pedig teljesen lehetetlenült egypárturalmat akarja felszámolni.

II. A magyar kérdés szempontjai *indiai–kínai – és esetleg indiai–jugoszláv – megbeszéléseknél*

A kínai államférfiakkal való tanácskozás során rendkívül fontos volna arra rámutatni, hogy a kínai kormánynak az az álláspontja – melyben egy ideig a jugoszláv kormány is osztozni látszott, de azóta feltehetően feladott –, mely szerint a magyarországi szovjet megszállást elvileg helyteleníti, de a szovjet megszállás által hivatalba léptetett Kádár-kormányt támogatja és a kibontakozás szempontjából elfogadható tárgyalópartnernek tekinti, önmagában ellentmondó és a magyar nép számára teljességgel elfogadhatatlan. A magyarországi deportálások, valamint Nagy Imrének és társainak az elvitele után ebben annak sem lehet tovább kétsége, akinek egyáltalán addig volt. Fontos volna tehát csökkenteni próbálni Kína és Jugoszlávia érthető, de indokolatlan bizalmatlanságát Nagy Imrével szemben. Ő ugyanis az az ember, akiben az egész magyar nép bízik, de aki ugyanakkor minden ellenkező állítás ellenére sem fogja a magyar fejlődést valamiféle polgári restauráció útjára terelni. Nagy Imre nem tett mást, mint mindenki másnál előbb látta meg és bátrabban vonta le annak az azóta mindenki előtt nyilvánvalóvá lett ténynek a következményit, hogy a magyar kommunista párt Rákosi és Gerő működése folytán erkölcsileg megsemmisült. Magyarországon tehát nem lehet mást csinálni, mint az egész szocialista programot újrakezdeni, illetőleg egy többpártrendszerben folytatni Rákosiék erőszakosságai és perfídiái nélkül. Rá kellene mutatni arra, hogy ahelyett, hogy örülnének, hogy e nehéz munkára maradt egy töretlen tekintélyű kommunista Nagy Imre személyében, micsoda történelmi oktalanság mindent megtenni, hogy még őt is lehetetlenné tegyék.

Mindennek eredményeképpen arról kellene meggyőzni a kínai és jugoszláv kormányt, hogy lássa meg egy olyan megoldás lehetőségét, mely a szovjet csapatok kivonása és Nagy Imre visszahelyezése mellett is megtartja Magyar-

országot a kelet-európai szocialista népek közösségében, és arra kellene őket rávenni, hogy befolyásukat a Szovjetuniónál is érvényesítsék egy ilyen megoldás irányában. Az indiai államférfiak ítéletére bízom, hogy kínai és jugoszláv tárgyalópartnereikkel a november 6-án kelt expozét és tervezetet felhasználják és közlik-e, és mikor.

III. A magyar kérdés szempontjai indiai–amerikai megbeszéléseknél

Az amerikai államférfiakkal való tárgyalás során rendkívül fontosnak vélem annak állandó szem előtt tartását, hogy amennyire veszélyes a Nyugat részéről való katonai fenyegetés atmoszférája, annyira fontos – éppen a magyar ellenálás és az indiai közvetítés sikeréhez –, hogy a remélhető szovjet irányváltozást siettető harmadik tényezőként jelen legyen a nyugati világ mind fokozódó erkölcsi és gazdasági nyomása is. Hogy ez a nyomás sem nagyobb, sem kisebb ne legyen a kelleténél, ez döntően az Egyesült Államokon múlik. Elsősorban ezt szem előtt tartva az amerikai államférfiak figyelmét a következő momentumokra kellene felhívni:

1. Fontos, hogy az Egyesült Államok az elkövetkező akciók során, mindaddig, amíg a közvetítésnek a legkisebb kilátása van a sikerre, ne úgy lépjen fel, mint az Észak-atlanti Szerződés vezető hatalma, hanem úgy, mint az ENSZ vezető hatalma, mint akin múlik az, hogy az ENSZ akciói erkölcsileg következetesek s esetleg szükségessé váló szankciói politikailag és gazdaságilag hatékonyak lesznek-e.

2. Fontos, hogy mindezek során mindaddig, amíg a közvetítésnek a legkisebb kilátása van a sikerre, ne történjék olyan, ami a Szovjetunió számára le nem nyelhető presztízssérelmet jelentene vagy helyrehozhatatlan lépésekre indítaná.

3. A magyar kérdést veszélyes volna – amint erről fentebb I. alatt már szó volt – kelet-európai szélességű megoldások irányában kiszélesíteni akarni.

4. Fontos elkerülni azokat a látszatokat, melyek megerősítenék azt a tételt, hogy a felszabadult Magyarország nyugati ékké fog vagy akar válni a kelet-európai népek között, mert ez egyrészt újabb szovjet agresszióra adna kísértést, másrészt megnehezítené a többi kelet-európai ország liberalizálódásának folyamatát; ugyanezért kerülni kell az azonnali választás jelszavát is, mert ez csak az abszolút szovjetellenesség indulatteli atmoszférájában zajlana le.

5. Ugyanakkor biztosítani kellene az Egyesült Államokat, hogy a szocialista struktúra hangsúlyozása és a választások néhány havi elhalasztása semmiképpen sem jelenti, hogy itt a szabadságintézmények valamilyen csökkentett formájának bevezetéséről van szó, hanem annak eléréséről, hogy Magyarország

bizonyos szocialisztikus intézmények és társadalmi szerkezeti elemek fenntartása és kiépítése mellett a szabadságintézmények teljességével rendelkező szabad országgá válják, és az egész szovjet tömb számára – beleértve a Szovjetuniót is – a békés liberalizálódás mintájává és serkentőjévé lehessen (lásd a november 6-i tervezetet).

IV. A magyar kérdés szempontjai indiai–szovjet megbeszéléseknél

A szovjet államférfiakkal való tárgyalás során tudatossá kellene tenni az egész szovjet akció szinte megoldhatatlan belső ellentmondását: a Szovjetunió azért lép fel Magyarországon az erőszakalkalmazás teljességével, mert attól fél, hogy ha itt enged, akkor lavinaszerű folyamatok indulnak meg a többi kelet-európai országban is; viszont éppen a magyarországi erőszakalkalmazás folytatása az, amely a feszültséget az összes kelet-európai országban a kibírhatatlanságig fokozza. Vagyis az erőszakalkalmazás a maga ősi ördögi szabályai szerint pontosan azt a veszélyt idézi fel, amit el akar kerülni. Addig kell tehát a Szovjetuniónak a magyar kérdést békésen megoldania, amíg ebből az ördögi körből lehetőség van a bátor kiugrásra. Ennek egyetlen útja azonban Magyarországon a szovjet csapatok kivonása, a többpártrendszer elismerése és Nagy Imre visszahelyezése. Reménytelen Magyarországon a lengyel kísérlet, amelynek lényege titoista jellegű liberalizálás szovjet katonai jelenlét mellett: Magyarországon ugyanis ilyen kísérlet történt október 28. és november 4. között, amit a szovjet katonai beavatkozás zárt le: ezek után nincs az az államférfi, aki rá tudná venni a magyarokat, hogy még egyszer szovjet katonai jelenlét – és bármikori újabb beavatkozás lehetősége – mellett próbálják újból felvenni a békés munkát és a szabad intézmények kiépítésének kísérletét. Reménytelen Magyarországon az egypárturalom, mert mind a Rákosi-féle, mind a Kádár-féle egypárt erkölcsileg halott. És egyetlen lehetőség Nagy Imre, akiben az ország feltétlenül bízik, s aki mégsem vinné az országot semmiféle polgári restauráció felé (lásd fentebb a II. alatt mondotakat). Ha egyszer a Szovjetunió mindebbe belenyugodott, akkor rá kell jönnie, hogy igenis lehetséges menetrendszerű konszolidálódás egypárturalom nélkül is, szocialista struktúra többpártrendszerben is, s egy ilyen Magyarország nem lesz agresszív nyugati ék, sem a nyugati blokkhoz húzó semleges állam, hanem egy olyan bel- és külpolitikai helyzetet alakíthat ki, mely valahol Jugoszlávia, Finnország és Lengyelország helyzete között volna középponton. Ezzel kapcsolatban az indiai államférfiak mérlegelésére van bízva, hogy indokoltnak tartják-e és mikor a november 6-i expozé és tervezet gondolatmenetét a szovjet államférfiakkal közölni.

Ezzel kapcsolatban rendkívül fontos volna, ha az indiai államférfiak valószínűsíteni tudnák szovjet államférfiak előtt, hogy magyarországi benyomásaik szerint a magyar tömegek nagyfokú elkeseredése ellenére is a kibontakozásban számba jövő magyar politikusokban nem találtak szovjetellenes indulatokra, sőt nagy megértést találtak a Szovjetunió helyzetének komplex voltával szemben; de célszerű volna arra is rámutatni, hogy ez a ma még kedvező helyzet minden nappal romlik valamit, mely a Kádár-kormány reménytelen helyzetének a támogatásával és katonai berendezkedés kísérleteivel telik el.

Végül fontos volna arra is rámutatni – amint ezt már I. alatt is kifejtettük –, hogy a Magyarországon elkerülhetetlenül esedékes szovjet engedmény szükség-szerű következménye súlyosan elhibázott és vétkes előző lépéseknek, úgyhogy kilátástalan volna ilyen engedményeket tisztára a hatalmi egyensúly jegyében elgondolt ellenengedményektől függővé tenni.

Ismételten leszögezem, hogy a jelen kiegészítés alapjául szolgáló november 6-i expozé és tervezet másokkal való közlése vagy esetleges nyilvánosságra hozatala azok címzettjeinek (indiai, amerikai, brit és francia követségek és államférfiak) mérlegelésére van bízva, ellenben a jelen kiegészítés elsősorban az indiai államférfiak bizalmas használatára készült, s inkább egyes részleteinek közlése látszik célszerűnek.

Budapest, 1956. december 4.

LEVÉL KERESZTES SÁNDORNAK¹⁹⁷

Budapest, 1956. december 14.

Kedves Barátom!

Örömmel vettem f. évi december 10-én kelt leveledet és az ahhoz mellékelt nyilatkozatot, mellyel a december 8-án kelt kibontakozási tervet a Demokrata Néppárt kibontakozási és tárgyalási alapul elfogadja. Magától értetődőnek tartom, hogy e nyilatkozatának logikus ellentételeként egy olyan nyilatkozatra vár, a reménybeli koalíciós pártok részéről, mely elismeri a Demokratikus Néppártot a jövő magyar demokratikus közélet teljesjogú politikai tényezőjének azzal a lehetőséggel, hogy mint párt választási és egyéb vonatkozásban akadálytalanul működhessen. E tekintetben az a leghatározottabb véleményem, hogy egy kifejezetten keresztény világnézetű párt politikai szereplése, függetlenül attól a politikai erkölcsi szükségességtől, hogy az ilyen politikai hitvallású tömegek e kívánságának eleget kell tenni, az egész magyar politikai élet egyensúlya szempontjából is szükséges és fontos tényező. Ebből az is következik, hogy abban az esetben, ha a leendő magyar közélet első nehéz időiben a pártok számának

¹⁹⁷ A levél (gépiratos első példány Bibó István saját kezű aláírásával) valószínűleg a Demokrata Néppárt 1956-os újjászervezésében fontos szerepet játszó Keresztes Sándornak íródott; de a vele a pártszervezésben együttműködő és Bibó Istvánnal korábbi ismeretség alapján 1956-ban kapcsolatot tartó Karcsey Sándor birtokában maradt meg, aki az 1980-as évek végén a jelen kötet szerkesztőjének ajándékozta azt anélkül, hogy a címzett személyéről említést tett volna. Így Bibó Istvánnak 1991-ben publikált levelei közé (*Újhold Évkönyv* 1991/1, 267–282, közreadja ifj. Bibó István) mint Karcsey Sándorhoz írt levél került be, s a közreadó figyelmét az is elkerülte, hogy Csicskó Mária és Körösi András már 1989-ben mint Keresztes Sándorhoz szólót publikálta. (*Századvég* I/1–2, 162–164.) Karcsey Sándor (1915–1999), jogász, fordító. 1945 után a Belügyminisztérium törvényelőkészítő bizottságának tagja, részt vett az 1947-es választási törvény kidolgozásában, 1949-ben elbocsátották. 1946-ban a Demokrata Néppárt egyik megalapítója. 1950 után az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda munkatársa, igazgatóhelyettese, tolmács, szakszótárkészítő.

Keresztes Sándor (1919–2013) 1946–49 között a Demokrata Néppárt tagja, országgyűlési képviselő. 1956-ban újjászervezte a pártot, 1957-ben internálták. 1989-ben újra bekapcsolódott a politikai életbe, 1989–90-ben a KDNP elnöke, majd tiszteletbeli elnöke. 1990–94 között Magyarország vatikáni nagykövete.

bizonyos korlátozására kerülne sor, úgy az első szabályos választásnál a négy koalíciós pártnak és a Demokrata Néppártnak kellene indulnia.

E pillanatban azonban olyan az egész politikai helyzet, a többi pártokkal való érintkezési lehetőség, a pártok vezető testületeinek összeülési lehetősége, hogy a fenti állásfoglalást teljes felelősséggel csak saját személyes és későbbi időpontban is vállalandó elvi álláspontomként tudom közölni, azzal, hogy szilárd meggyőződéseim szerint ezzel az állásponttal megfelelő időben pártom illetékes tényezői is minden nehézség nélkül azonosítani fogják magukat. Azt látom tehát a leghelyesebbnek, hogy e pillanatban a magam álláspontjának leszögezése mellett a Ti nyilatkozatokat magamnál tartom addig, amíg a magam kötelezettségvállalásánál teljesebb és garantáltabb kötelezettségvállalás nem történik nagyobb és illetékesebb együttesek részéről; ez irányban eleve ígérem a legteljesebb közreműködésemet és igyekezetemet. Ha azonban ez bármi okból megghiúsulna, úgy nyilatkozatokat visszaadása mellett megállapítást nyer majd, hogy belőle reátok semmiféle erkölcsi vagy politikai kötelezettség nem hárul. Persze ettől függetlenül kifejezem azt a meggyőződésemet, hogy a dec. 8-i tervezet, főleg az elvi alapokat tartalmazó I. részében olyan alapvető nemzeti, szociális és szabadságérdekeket testesít meg, hogy azok úgyszólván egyetlen lehetséges útját jelentik az egészséges magyar fejlődésnek.

Közlöm még azt is, hogy amennyiben az írásnak magamnál tartása nem látszanék célszerűnek, azt olyan bizalmas megbízottamnál fogom letenni, aki a Demokrata Néppárthoz közel áll.

Közlöm kell azonban ezúttal egy másik, időközben felmerült momentumot is, melyre nézve Nektek kell eldöntenetek, hogy mennyiben érintik [sic] azt az elhatározásokat, mellyel a dec. 8-i tervezetet elfogadtátok. Ez az újabb momentum a Független Kisgazdapárt vezetőségének a pillanatnyi bizonytalanságával függ össze. Mi e hó 10-én azzal a közléssel juttattuk el Hozzátok a tervezetet, hogy annak egy példányát ugyanaznap délután a Független Kisgazdapárt vezetőségeként Tildy Zoltán mind a saját nevében, mind felhatalmazás alapján Kovács Béla nevének aláírásával aláírta, ami valóban így is történt. Másnap azonban lepecsételési céljából a példányt Tildy Zoltán megbízottja magához vett s utóbb Tildy Zoltán megbízásából azzal tartotta vissza, hogy Tildy Zoltán új, fontos információk birtokában az egész tervezetet, vagy annak egyes részeit újból meg akarja beszélni. Mi azonnal formálisan kijelentettük, hogy ezt az eljárást megállapodásunkkal ellentétesnek tekintjük, de utóbb jóakaratus demonstrálása céljából mégis személyesen elmentem Tildy Zoltánhoz, aki olyan problémákat és értesüléseket közölt, melyek megítélésünk szerint sem elég lényegbevágók sem elég döntőek nem voltak az aláírás visszavonására vagy a benyújtás elhalasztására. Ilyen körülmények között azonban rendkívül nehéz lett számunkra

az egész tervezetnek az a konstrukciója, mely szerint azt az érdekeltek közvetlenül aláírják, mert csupán egyetlen párt közvetlen aláírását tudtuk volna produkálni, a mienkét. Ezért arra határoztuk magunkat, hogy a tervezetet azonos tartalommal oly bevezetéssel látjuk el, mely nem közösen aláírt, hanem csupán egyeztetett szövegre utal, és minden résztvevő külön írásban adja egyetértésének kijelentését, a Független Kisgazdapárt vonatkozásában pedig az időközben vidékre távozott Kovács Béla teljes előzetes megegyezésére hivatkozunk. Teljességgel a Demokrata Néppárt megítélésére bízom, hogy a nálam lévő nyilatkozatot ilyen körülmények között is érvényesnek tekinti-e. Minthogy azonban úgy érzem, hogy ez a kisebb jelentőségű komplikáció a dolog érdemét és reményem szerint kilátásait sem érinti, azt hiszem, abban maradhatunk, hogy ha az írást pár napon belül nem kéritek vissza, úgy ez a nyilatkozat fenntartását jelenti.

Igaz barátsággal ölel
Bibó István

A PÁRTOK ÉS A FORRADALMI SZERVEZETEK VISZONYÁRÓL

A magyar forradalom közvéleményében bizonyos ingadozás és véleményeltérés támadt egyrészt a pártok, másrészt a társadalmi, üzemi és szakmai szervezetek értékelése és a jövőndő szabad magyar közéletben kívánatos szerepe tekintetében. A forradalom első napjaiban, éppen úgy, mint 1945-ben, az egypártrendszer hosszú, nyomasztó és minden szabadságot megölő emlékei alapján a pártok szabad működése, a többpártrendszer úgy jelent meg, és joggal, mint a szabad politikai élet jelképe és biztosítóka. A forradalom konkrét adatainak és szervezkedésének során azonban különbözően, de inkább hátrányosan alakult a pártok és pártszervezetek szerepének az értékelése. Míg 1945-ben magától értetődő volt, hogy a forradalmi tanácskozó és intézkedő szervek a pártok alapján épüljenek fel, addig 1956-ban számos helyen a forradalmi tanácsok és bizottságok úgy szervezkedtek, hogy az emberek, főleg a fiatalok, egymásról sem mindig tudták, sőt gyakran magukban sem döntötték el, milyen pártiak. A fővárosban viszont, ahol az országos központi pártszervezetek megalakultak, olyan hivatal- és karrierkereső áradat indult meg egyes pártok felé, hogy azok működését is szinte megbénította. Viszont a pártok, mint szervezetek, attól az egyébként nem lényegtelen aktustól eltekintve, hogy Nagy Imre nemzeti összefogásos kormányát összeállították, a forradalomban, majd a második szovjet akciót követő ellenállásban döntő szerepet nem vittek, vagy legalábbis szerepük háttérbe szorult a munkástanácsok és más tömegszervezetek szerepe mögött. Mindennek tanulságaképpen felmerültek olyan nézetek is, hogy a szabad magyar politikai élet és szervezet kialakításában a pártok szervezkedése nem feltétlenül szükséges és kívánatos, sőt az egész demokratikus államszervezet felépíthető a munkástanácsok és más tömegszervezetek alapján is. Az e tekintetben fennálló elvi zavar és ellentmondások tisztázását célozza az alábbi gondolatmenet.

A pártok szabad alakulása és a parlamenti többpártrendszer nélkülözhetetlen velejárója a szabad választásokon alapuló politikai életnek, melynél jobbat eddig még nem találtak fel. Nem áll az a leninista tétel, hogy minden párt szükségképpen egy-egy osztálynak felel meg, s ha megszűnnének az osztályok, akkor megszűnnének a pártok is. Sőt, bármennyire megvan minden pártnak a maga tömegbázisa, egészségtelenek azok a pártok, melyek teljes merevségben és le-

zártágban egyetlen osztályt, társadalmi alakulatot, felekezetet stb. képviselnek, s rajtuk a változó társadalmi vélemények semmiféle árama nem fut át és nem hagy nyomot. Ahhoz, hogy választásokon, akár egy hivatalos lista ellenében, akár a teljesen anarchikus szabad szavazás lehetősége mellett, az emberek egyező véleményei valami módon kifejezésre jussanak, kifejeződjenek, szükségképpen meg kell szervezni először a szabad véleménynyilvánítás, elsősorban a szabad sajtó segítségével annak a köztudomását, hogy mely jelöltek mily véleményeket képviselnek, aztán magán a szavazáson azt, hogy az egyező vélemények, ha azt akarják, hogy szavazataik ne forgácsolódjanak szét, hanem egyezésük választási sikerben is kifejezésre jusson, milyen jelöltekben találják meg a maguk kifejezését. Mindennek a megszervezésénél, akárminek nevezzük is, lényegileg pártokat szerveztünk. A pártrendszernek különböző hátrányai ismeretesek: a választók többnyire nem személyesen ismert képviselőkre, hanem központilag preparált listákra vagy leküldött személyekre szavaznak; kialakul a „politikus” mint külön hivatás és emberfajta, s esetleg a közigazgatás és a gazdasági élet is pártok versengésének színterévé válik. Ezek kétségtelenül hátrányok, azonban olyanok, melyek valóban szabad politikai élet és sajtó mellett nem romolhatnak bizonyos határon túl: ha a kialakult pártok túlságosan elszakadnak a tömegek valóságos szükségleteitől, akkor mindig megvan a lehetősége az eddigi kereteken kívül álló tömegmozgalmak alakulásának és párttá szerveződésének; ezenkívül is sok technikai módja van a pártrendszerből folyó hátrányok csökkentésének, főleg a közigazgatás terén. A legfőbb mellette szóló érv azonban az, hogy minden módszer, mely a pártrendszer bajain a pártok kikapcsolásával akar segíteni, e bajoknál sokkal súlyosabb bajoknak válik a szülőanyjává. Ha a pártok szervezkedését korlátozzuk vagy egyenesen megtiltjuk, az így üresen maradt hatalmi körbe óhatatlanul a kormánynak a közvéleménytől függetlenített hatalma lép, s ott vagyunk, amit el akarunk kerülni, a zsarnokságnál. Nem pótolhatja a pártokban kifejeződő szabad véleményalakulást semmiféle más tömegszervezet vagy érdekképviselet alapján való államszervezés sem. Ezek a szervezetek hatalmasok tudnak lenni kritikus történelmi pillanatokban, mint amelyek a legkönnyebben tudnak mozgásba hozni nagy tömegeket. A mindennapi békés politikai életben azonban óhatatlanul leszűkülnek a saját körükre, s azt eredményezik, hogy tagjaik elszaknak az országos politikai életben való közvetlen állásfoglalástól. Ha egyszer az ún. „átlagember” nem az országos politikai ügyeket tárgyaló testületekben választ képviselőket, hanem a saját szakmai vagy társadalmi szervezeteiben, akkor az az országos politikai élet, mely nem közvetlenül a tömegeknek felel, hanem ezeknek a csúcsszerveknek az összeműködéséből alakul ki, minden pártrendszeren alapuló politikai életnél jobban elszakad a tömegektől, s előbb-utóbb oda jut, hogy a tömegeknek az országos politikai életbe való beleszólását „éretlen”,

zavaró elemnek tekintse. Pontosan ebben a szellemben felelte a Szent Szövetség idején az alkotmányt követelő göttingai professzoroknak Isten kegyelméből való uralkodójuk azt, hogy ne szóljanak olyan ügyekbe, melyeket „korlátolt alattvalói értelmükkel” („mit ihrem beschränkten Unterthänen-Verstand”) meg sem érthetnek. A modern egypártrendszerekben a mindentudó és mindenki helyett gondolkodó párt köreiben nyilvánosság előtt ki nem mondottan, de egymás között nyíltan bevallottan ugyanilyen nézetek alakultak ki a tömegek politikai „éretlensége” felől. Az ilyen beállítású kormányzat, még ha eredetileg nem is volt zsarnoki, hanem érdekképviselési, testületi vagy párturalmi, előbb-utóbb kész prédája lesz minden személyes zsarnoksági vagy oligarchiai kísérletnek. Talán furcsának hangzik egy ilyen pesszimista jóslat egy olyan pillanatban, amikor a magyar munkástanácsok a zsarnoksággal szemben a legerősebb ellensúlyt jelentik a magyar közéletben. Azonban ne feledjük el, hogy a munkástanácsok e pillanatban egy imént lezajlott páratlan lendületű forradalom letéteményesei, a fentiekben pedig arról volt szó, hogy mivé alakulnak a szakmai, érdekképviselési szervek több évtizedes államszervezeti konszolidáció után. A modern demokrácia alapvető tétele az, hogy minden épelméjű felnőtt ember, ha szakszerű vagy tudományos részletkérdésekben nem is lehet illetékes, igenis illetékes, jogosult és köteles mind a közösségi élet bizonyos alapvető kérdéseiben, mind pedig az őt legjobban érdeklő közösségi szükségletek kérdéseiben véleménnyel bírni és közvetlenül véleményt nyilvánítani, ennek pedig eddig más módját, mint a többpártrendszeren alapuló országos választásokat, nem találták ki.

A pártok életeleme azonban a szabad választásokon és szabad véleménynyilvánításon alapuló erőszakmentes szabad közélet. Természetesen lehet szerepe, sőt döntő szerepe lehet egy vagy több pártnak forradalmakban és ellenállási mozgalmakban is, de ez a szerep már lényegesen kevésbé szükségszerű, mint a szabad választások és szabad véleménynyilvánítás világában. A forradalom természetes szervei a forradalmi tanácsok és bizottságok, melyek esetlegesen, de nem szükségszerűen alapulhatnak pártkijelölésen is. Az azonban már semmiképpen nem szükségszerű, sőt nem is célszerű, hogy forradalom vagy ellenállási mozgalom idején széles, országos és tömeges szervezkedése induljon meg a pártoknak, melyeknek lényege éppen a véleményeltérések ki-jegecesedése. Éppen ezért nagyon helyes az a felfogás és az a terv, hogy a szabad magyar közélet újbóli megindulásakor a pártok országos méretű helyi és tömeges szervezkedését megállapodás szerinti néhány havi időszakra fel kell függeszteni, és elég a pártok országos központi szervezeteit felállítani, s azokat sem túlméretezett formában. A szervezkedés teljes kibontakozását pedig elég arra az időre hagyni, amikor a megállapodás szerint szintén több hónap múlva esedékes választások következnek. Egyúttal helyes volna abban is megál-

lapodni, hogy a közigazgatási reformnak – melynek kisszámú szakszerű igazgatáson és széles körű, laikus helyi önkormányzaton kell alapulnia – elvi és gyakorlati alapjait még a pártélet kibontakozása előtt le kell szögezni avégből, hogy a pártversengés csakis az országos politikai és helyi közélet pozícióira korlátozódjék, ne pedig a szakszerű közigazgatás és gazdasági szervezkedés posztjaira.

1956. december–1957. február

A MUNKÁSTANÁCSOK ÉS A TÖBBPÁRTRENDSZER

Mialatt Magyarországon kísérlet történik a magyar forradalomnak ellenforradalomként való bemutatására és politikai és erkölcsi felszámolására, az alatt a szabadságjogoktól és nyilvánosságtól megfosztott magyar forradalmi közvéleményben eleven és termékeny eszmecsere folyik a kibontakozás politikai és elvi feltételeiről. Ennek során egyúttal egyetemes érdekű állam- és társadalomszervezési kérdések is szőnyegre kerülnek. A legfontosabb és legérdekesebb ilyen kérdés kétségtelenül az, hogy milyen szerepük lehet a munkástanácsoknak a forradalom biztosítása, a társadalom megszervezése és az alkotmányjogi újjárendezés során, és hogy viszonyul ez a szerep a többpártrendszeren alapuló általános választások rendszeréhez.

Ismeretes, hogy a magyar forradalom legelső napjaiban megfogalmazott követelmények között szerepelt már a többpártrendszeren alapuló szabad választások követelése, majd a győzelmes forradalom első intézkedései közé tartozott egyes nem kommunista politikusoknak a kormányba való bevétele, utóbb pedig az 1945–48 között létezett régi pártoknak politikai újjászerveződésre való felszólítása. Ezek azonnal szervezkedni is kezdtek, amit akkor és azóta többen kifogásoltak azzal, hogy a forradalomban kialakult nemzeti egységet felesleges azonnal pártversengéssel felváltani; úgyhogy vidéken sok helyütt a forradalmi bizottságok mindennemű pártjelleg vagy pártarány nélkül alakultak meg. Pártversengésre azonban úgysem került sor: a pártok egyetlen – egyébként nem jelentőség nélküli – szerepe az volt, hogy ők alakították meg november 3-án Nagy Imre vezetése alatt a nemzeti egységkormányt, melyet az országban komoly bizalom fogadott, s ma is az az általános vélemény, hogy ez a kormány képes lett volna a forradalom céljait megvalósítani, a szocialista vívmányokat megőrizni és az országot a konszolidáció útjára vezetni. E kormányt azonban félretette az 1956. nov. 4-i szovjet közbelépés, melynek következtében az előzőleg megalakult pártok működése is megbénult.

Ebben a következő, tragikus fázisban következett el a munkástanácsok történelmi pillanata, melynek során megmutatták a magyar munkásság erejét és egységét, s egyben a forradalom vívmányai mellett való kiállásukkal ország-világ előtt bebizonyították, mennyire komolytalan az az állítás, hogy itt földbirtokok, kapitalisták és főpapok irányította ellenforradalomról lett volna szó.

Ugyanebben az időben mind szélesebb körben folytak kibontakozási tervek és járható kompromisszumos megoldások kialakítására irányuló eszmecserék. A kibontakozási tervek mindegyike fontos szerepet szánt a munkástanácsoknak, és sokan azoknak valamiféle országos csúcsszervezeten keresztül az alkotmány épületébe való beépítését is tervezték. Egyidejűleg a kompromisszumos javaslatok közül számosan ajánlották az általános választásoknak hosszabb-rövidebb időre való elhalasztását, elsősorban azért, mert tudták, hogy mind a kommunis-ták, mind a Szovjetunió szemében ez a követelés volt a legfőbb botránykő. Ezzel kapcsolatban felmerült az a vélemény is, hogy a forradalom által célul kitűzött szabad államszervezés lehetséges általános választások nélkül is, a munkástanácsokon és más érdekképviselői szervezeteken alapuló valamiféle törvényhozó szerv létesítése révén. Ebből számos szemlélőnek az a benyomása támadt, hogy itt a választások követelésének az elodázása és a munkástanácsok szerepének a megnövekedése összefügg, és valamiféle szindikalista-korporatív alkotmány körvonalainak a kialakulását jelenti.

Ez a vélemény azonban téves. 1956 decemberében a forradalmi szervek és a demokratikus pártok egymás között egyeztették eddigi kibontakozási terveiket és kompromisszumos javaslataikat, s ebből az egyeztetésből világosan kirajzolódik a magyar forradalmi közvélemény álláspontja az általános választásokon alapuló parlamentarizmus és az alkotmány esetleges szindikalista felépítésével kapcsolatban. Ezt az álláspontot a következőkben lehet összefoglalni.

Egyetértés van a tekintetben, hogy csak a választások elhalasztásáról van szó, ami nem jelenti a választások eltörlését és az általános választáson alapuló parlamenti rendszer feladását. Csupán annyi történt, hogy a forradalmi szervek és a demokratikus pártok számot vetettek azzal, hogy az azonnali választások túlzottan a kommunistaellenesség központi kérdése körül forognának, s az a veszély is fennállana, hogy a magyar ifjúság és munkásság vérével megszerzett függetlenség haszonélvezetébe túlzott arányban lépnének kapitalista és konzervatív restaurációra törő erők az idősebb korosztályok szavazatai révén. A forradalom tehát jogot formál arra, hogy az új magyar demokrácia és parlamentarizmus közös platformját még az általános választások előtt bizonyos kérdésekben megszabja.

Egyetértés van a tekintetben, hogy ennek érdekében valamiféle forradalmi alkotmányozó gyűlést kell összehívni, mely alkotmánytörvény hatályával le-szögezze a forradalom közös alapelveit, amilyenek a köztársasági államforma, a parlamentáris demokrácia, a szocialista vívmányok fenntartása, így a föld-reform, a nagyüzemek társadalmi – nem szükségképpen állami – tulajdonban maradása stb. A magyar forradalom ezzel a megkötéssel nem tenne mást, mint követné a nagy történelmi forradalmak példáját, amelyek szintén kizárták – sok-szor a fentieknél sokkal szűkkeblűbben – a demokratikus szabadság platformjá-

ról azokat az álláspontokat, amelyek a győzelmes forradalom ideáljait egyáltalán kétségbe vonták, így pl. a holland és angol forradalom a katolikus abszolutizmus álláspontját, az amerikai és francia forradalom a monarchista álláspontot stb. Ahhoz, hogy egy ilyen megkötés ne legyen a szabadság megölője, az a fontos, hogy a közös platformon az ország túlnyomó többsége elférjen, a felnövő következő generáció pedig teljességgel magáévá tegye. A magyar forradalom esetében ez biztosítva van.

Egyetértés van a tekintetben, hogy e forradalmi gyűlés összeállításában, ha lehetőség nyílna rá, döntő szerepe kell hogy legyen a munkástanácsoknak és más érdekképviselői szervezeteknek. Nincs formális megállapodás, de alig vitás, hogy ez a szerep nagyobb lesz, mint a pártoké, mert ezek az érdekképviselői szervezetek könnyebben képesek a maguk szakmai kereteiben gyors és demokratikus választásokat végrehajtani, mint a pártok.

Egyetértés van a tekintetben, hogy a később – háromnegyed-egy év múlva – megtartandó általános választásokon azok a pártok indulhassanak, melyek a forradalom közös platformját elfogadják. Egyetértés van a tekintetben is, hogy addig a pártok az alapvető szervezkedéstől eltekintve nagyobb méretű agitációba vagy pártversengésbe egyáltalán nem mennek bele.

Nincs formális megállapodás, de nincs döntő nézeteltérés abban sem, hogy a munkástanácsoknak, parasztszervezeteknek, értelmiségi és egyéb szervezeteknek a forradalmi alkotmányozó gyűlés megszűnése és az általános választások megtörténte után is valamilyen módon országos szervezetekké kell válniuk, és valamilyen formában – feltehetően egy második kamara formájában – az állam szervezetébe is bele kell épülniök. Itt azután rengeteg részletkérdés merül fel, mely a munkástanácsok hősi, forradalmi korszakában nem zavart senkit; konszolidált állapotban azonban tisztázni kell, hogy mennyiben lépnek a munkástanácsok a munkaadó helyébe, és mennyiben válnak a szakszervezetek is abszorbeáló alapvető munkás-érdekképviselői formává; mi lesz a munkástanács szerepe az állami vállalatnál, mi a munkásigazgatás alatt álló vállalatokban, mi a szövetkezetekben és mi a korlátozott, de ki nem zárt magánvállalatoknál. Mindezeknek a kérdéseknek a megoldására csak egy kikísérletezési folyamat után kerülhet sor: azok a magyarok, akik ma is reménykednek forradalmunk végső sikerében, azt szeretnék, hogy országuk kísérleti műhelye legyen mindezeknek a kérdéseknek, melyek Angliától Indiáig és Jugoszláviától Kínáig számos országot foglalkoztatnak.

Nem vitás a magyar forradalom gondolkodó fői előtt, hogy a munkástanácsokkal kapcsolatos kérdések sokkal izgalmasabbak, színesebbek, mint a többpártrendszeren alapuló parlamentáris demokrácia kérdései, amelynek alapvető értékei és többé-kevésbé orvosolható hátrányai rég végiggondolt és ismert témái

az államelméletnek. E kérdésekkel kapcsolatban azonban a magyar forradalmi tömegek olyan tapasztalatok birtokában vannak, melyek az élmény erejével világosítanak meg alapvető államelméleti igazságokat. Ilyen alapvető élmény az, hogy az egységes és hivatalos listákon alapuló választás üres cirkusz még akkor is, ha van lehetőség nemmel szavazni, vagy akár egyes neveket kihúzni: az eredményes szabad választásnak előfeltétele, hogy lehessen ellenlistákat felállítani, vagy legalábbis előzőleg megszervezni azt, hogy kiket akarunk a hivatalos listából kihúzni és kiket a helyükbe írni. Ha pedig erre van lehetőség, akkor már a pártoknál tartunk, akárminek nevezzük is ezt. Ezzel egyúttal kiderült annak a marxista-leninista tételnek a haszontalansága is, hogy az egypártrendszer szükségszerű velejárója az osztály nélküli társadalomnak, mert ahol nincsenek osztályok, ott nem lehet egynél több párt sem: valójában a pártokat nemcsak osztályellentétek tehetik szükségessé, hanem bármiféle nézeteltérés, mely egy demokratikus választásnál szőnyegre kerül, ilyen pedig teljességgel osztály nélküli és szocialista társadalomban éppen úgy van, mint másutt.

De a közvetlen élmények erejével tudják a magyar tömegek azt is, hogy semmiféle szakmai, szakszervezeti, érdekképviselői demokrácia nem pótolhatja a közösség egyetemes demokráciáját, azt az alapvető modern követelményt, hogy minden felnőtt ember igenis illetékes, jogosult és köteles a közösségi élet legfontosabb ügyeiben véleménnyel bírni és véleményt nyilvánítani. S ha ennek megfelelő fóruma nincsen, akkor az országos politikában óhatatlanul egy szűkörű oligarchia kerül uralomra, mely a tömegeket politikailag „éretlen”, zavaró elemnek tekinti. Úgy, mint a Szent Szövetség idején, mikor az alkotmányos intézményeket kérő göttingai professzoroknak azt felelte Isten kegyelméből való uralkodójuk, hogy ne szóljanak bele olyan dolgokba, mihez „korlátolt alattvalói értelmükkel” („mit ihrem beschränkten Unterthänen-Verstand”) nem érthetnek.

Ezekből az élményekből táplálkoznak a magyar forradalom politikai eszményei. A magyar munkástanácsok nagy erkölcsi győzelmet arattak, mellyel a magyar forradalom hitelét megóvták. E harcban azonban ellenfelük nem a többpártrendszer vagy a parlamentáris demokrácia volt. Ellenfelük az volt, ami közös ellenfele mind a parlamentáris, mind a szindikalista szabadságnak: a zsarnokság.

1957 eleje

LEVÉL MARÓT KÁROLYNAK¹⁹⁸

Budapest, 1957. május 19.

Kedves Károly Bátyám!

Nagyon szépen köszönöm a Pindaros-különlenyomat megküldését. Bár szakmailag nem „fejlődtem” e tárgykörben, mégis minden görög dolog megmelegíti a szívemet, s most is, ha kevés csomaggal bizonytalan végállomású útra indulok (mint november 4-én hajnalban is), mindig az Iliászt és az Odisszeiát viszem magammal.

Egyúttal szívből gratulálok az évfordulóhoz is. Sajnos, az ünnepélyre nem tudtam elmenni, mert szombaton délelőtt én vagyok itthon az inspekciós a kislány mellett, aki mindennap délután jár iskolába, s a hét többi napjain különböző nagynéniknél és nagymamánál van elhelyezve. Szívből kívánok Károly bátyámnak sok erőt és egészséget, hogy minden korhatáron túl továbbra is sugározni tudja a tudásnak és kutatásnak azt a szenvedélyét, melynek egykor én is hasznélvezője voltam.

Kézcsókjaimat jelentve igaz szeretettel és ragaszkodással maradok tisztelő híve

Bibó Pista

¹⁹⁸ Marót Károly (Arad, 1885 – Budapest, 1963), klasszika-filológus, a szegedi egyetemen 1932-től megbízott, 1945-től rendes tanár, 1947-től a budapesti egyetem ókortörténeti tanszékének vezetője (lásd: 38 és 153 lábjegyzetek). Az itt közölt levél négy nappal Bibó István letartóztatása előtt kelt. Vö. kötetünkben: 79-81.

KIHALLGATÁSI JEGYZŐKÖNYVEK

*A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*¹⁹⁹

1957. május 24.

KÉRDÉS: Ismertesse önéletrajzát!

FELELET: Születtem 1911-ben, Budapesten. Édesapám könyvtáros és muzeológus volt. Édesapám 1925-ben Szegedre került könyvtárigazgatónak. Én Szegeden érettségiztem 1929-ben, és 1933-ban jogi és államtudományi doktorátust szereztem. A Magyar-ösztöndíjjal egy évet Bécsben, majd Genfben végeztem tanulmányt. 1934 augusztusában a budapesti bírósághoz neveztek ki jegyzőnek. 1938-ban az Igazságügy-minisztériumba rendelték szolgálatra, ahol a jogi véleményezési osztályon működtem. 1935-től kezdve voltam kapcsolatban a Márciusi Front ifjúsági körével. 1937-ben vagy 1938-ban tartott gyűlésen alapító és felügyelő bizottsági tagja voltam a népfrontos fedőszervű „MIKSZ”²⁰⁰-nek. 1944. október 16-án a nyilasok az Igazságügy-minisztériumban letartóztattak baloldali szervezkedés és zsidómentesítő igazolványok kiadása miatt, majd átadtak a Gestapónak, mely visszaküldött az Igazságügy-minisztériumba, ahonnan a nyilas miniszter szabadlábra helyezett. Letartóztatásom ideje alatt Szatmári nevű igazságügyi nyilas vezető hallgatott ki. Kihallgatásom a mentesítő bizonyítványokra vonatkozott, hogy miért adtam azokat ki. Az ostromot Pesten, a Ráday u. 28. szám alatt töltöttem. A felszabadulás 1945. január 15-én ért Bu-

¹⁹⁹ Az itt következő kihallgatási jegyzőkönyveket ugyanezzel a címmel Kenedi János tette közzé (*A fogoly Bibó...*) a forradalom 40. évfordulójának esztendejében. Az 1994-ben kelt bevezetésben részletesen megindokolja, hogy az 1991 és 1994 közötti kutatás alapján miért nem az összes jegyzőkönyvet közli és azt is, hogy a közöltek miért nem keletkezésük időrendjében, hanem Bibó Istvánnak a kihallgatásokon vizsgált '56-os tevékenységei időrendjében. E kérdés-felelet formájában rögzített kihallgatási jegyzőkönyvek ismételt közlését – a jelen kötet logikájának jobban megfelelő keletkezési időrendben – az indokolta, hogy Bibó István válaszaiban a forradalomról vallott nézeteinek pontos és gyakorlatilag torzításmentes megfogalmazásait találjuk, néhány esetben pedig '56-os írásainak emlékezetből történt rekonstrukcióját (köztük egy olyanét is, amelynek eredeti példánya valószínűleg orosz levéltárban lapang). Az e válaszokból kialakuló összkép tehát – ha idézőjelben is – mindenképpen az ő „művé”-nek tekinthető. Az olvasónak azonban tudnia kell, hogy a kutatás cenzurális és egyéb nehézségei miatt – amelyekre könyvének bevezetésében és tájékoztató utószavában Kenedi János részletesen kitér – a vizsgálati jegyzőkönyvek teljes sorozata jelenleg még nincs publikálva, ahogy a periratok sem.

²⁰⁰ MIKSZ – Művészek, Írók, Kutatók Szövetsége.

dapesten. 1945. február végén a Debrecenben megalakult Belügyminisztériumban hívnak közigazgatási munkára. Részt vettem a közigazgatás demokratikus átszervezésében, a belügyi törvényelőkészítés munkájában, különösen az 1945. évi választójogi törvény előkészítésében és annak technikai lebonyolításában. 1945 decemberétől 1947 nyaráig több cikkben, mely nagyrészt a Valóság[ban] és a Válaszban jelent meg, politikai publicisztikai tevékenységet folytattam, melyben népfrontos, koalíciós demokrácia mellett és az egypártrendszer ellen foglaltam állást. 1946 nyarán a szegedi egyetem jogi kará[nak] alkotmánytan és közigazgatástan tanszékére nevezett ki a kormány nyilvános rendes tanárnak. 1947-ben pedig az egyetemi tanárság mellett a Kelet-európai Tudományos Intézet elnökhelyettesének neveztek ki. Ez az állásom 1949 őszén az intézet átszervezésével szűnt meg. 1950 őszén pedig mint egyetemi tanár kerültem rendelkezési állományba. 1951 januárjától a budapesti egyetemhez neveztek ki könyvtárossá, majd utóbb előléptem könyvtári tudományos kutatónak. 1948 után politikai publicisztikai tevékenységet nem folytattam. 1945 óta vagyok a Nemzeti Parasztpárt tagja, ennek keretében utolsó politikai tevékenységem az volt, hogy az 1947. évi választások alkalmával vidéki városokban (Szekszárd, Kaposvár, Nagykanizsa, Zalaegerszeg) a Nemzeti Parasztpárt mellett értelmiségi gyűléseken beszédeket mondtam. A választást követő időben 1956. október 30-ig politikai tevékenységet nem folytattam. 1956. október 30-án a[z] NPP intézőbizottságának tagjává választottak távollétemben. 1956. november 2-án délután az NPP vezető testületének együttes ülésén feltételeken miniszternek jelöltek arra az esetre, ha a Parasztpárt egy második miniszter[i] tárcát is kapna. 1956. november 3-án délben miniszterré neveztek ki, de a Parlamentbe csak másnap hajnalban mentem be, hívásra, és onnét november 6-án délben távoztam.

KÉRDÉS: A[z] NPP-ben milyen tisztséget viselt október 23[-a] előtt, amelynek alapján Önt pártja az ellenforradalom ideje alatt államminiszterré jelölte?

FELELET: A[z] NPP-ben 1956. október 30-a előtt semmilyen funkciót nem viseltem, a párt részéről államminiszterré való jelölésem, valószínű, publicisztikai tevékenységem alapján történt.

KÉRDÉS: Ki keresi fel Önt október 23-án, mondja el, hogy október 23-tól október 30-ig ki keresi fel, Ön kit keres fel, kivel áll politikai kapcsolatban?

FELELET: 1956. október 23-án este 19 óráig az Egyetemi Könyvtárban tartózkodtam, mint inspekciós. A könyvtár épületében két kollegámmal beszéltem. Az egyik Wolf Péter, aki a tüntetést ellenforradalomnak minősítette, és azt mondta emlékezetem szerint, hogy ez a tüntetés meggyalázza a vörös zászlót, vagy a kommunista eszmét. Én Wolf Péter véleményével nem értettem egyet és úgy értékeltem, hogy a tüntetés a szocialista demokrácia irányába való fejlődést segíti elő. Este 19 óra felé Bruckner János jött vissza a Parlament-

től és azt mondotta, hogy a tüntetés lelappanóban van. Ezt követően a könyvtár épületéből lakásomra indultam, és a Parlamentnél megálltam Erdei Ferenc és Nagy Imre beszédét meghallgatni. A beszédek meghallgatása után kb. 22 órakor lakásomra távoztam. Lakásomra való távozás közben terjedtek el azok a hírek, hogy a rádiónál lövöldözés van. 1956. október 23-án [24-én] már láttam, hogy a városban többfelé lövöldözés van, így csak élelemvásárlás idejére hagytam el lakásomat. Nem emlékszem arra, hogy én [telefonáltam volna], vagy engem valaki is telefonon felhívott volna. Arra emlékszem, hogy okt. 25-én vagy 26-án felkeresett nagynéném, Borbíró Virgilné és valószínűleg sógoromé, Szacsavay Ferenc és felesége, akik szintén a Rózsadombon laknak. Ugyane két nap valamelyikén lementem a Margit körútra körülnézni, ahol a Szomjas vendéglőben véletlenül találkoztam Boldizsár Ivánnal.²⁰¹ Ekkor már napok óta cikktémák és kibontakozási tervezetek jártak a fejemben, amik akörül forogtak, hogy hogyan lehetne [a] többpártrendszer és [a] sajtó- és szó-lásszabadság mellett olyan alkotmányjogi megoldásokat létrehozni, amelyek a szocializmus vívmányait biztosítják, és csakis a szocializmus elvi alapját elfogadó pártoknak engednek indulást a választásokon. Boldizsár Ivánt megkérdeztem, hogy lát-e lehetőséget ilyen tárgyú cikk elhelyezésére. Boldizsár Iván azt felelte, hogy igen. Erre hazamentem és megkezdtem írni a cikket. Az elkövetkező napok nagyobb részét lakásomon cikkírással töltöttem. A cikk iránya lényegileg az volt, mint Németh László november 2-ai vezércikkéé,²⁰² csak én sokkal inkább belementem jogász- és alkotmányjogi részletekbe. Arra emlékszem, hogy október 27-én vagy 28-án a Logodi u. 31. sz. alatt megnéztem édesanyámat.

KÉRDÉS: Mikor készíti el végleges szövegezésben ezt a cikket?

FELELET: A végleges szövegig sosem jutott el. 1956. november 4-ig a szöveg-²⁰³ állandóan dolgoztam és javítottam, magammal vittem a Parlamentbe november 4-én hajnalban, ahol a szovjet katonák elvették tőlem. A cikk terjedelme kb. 10–12 gépelt oldal terjedelmű volt. A cikk lényeges tartalma tömör formában van a november 6-án keltezett tervezetemben.

KÉRDÉS: Mikor szövegezi meg a tervezetet, amelyen a november 6-ai dátum szerepel?

²⁰¹ Boldizsár Iván akkor az 1956 szeptemberében indult *Hétféli Hírlap* főszerkesztője volt. A vendéglő a mai Margit körút 47–49. sz. ház helyén állt.

²⁰² Németh László: Emelkedő nemzet. *Irodalmi Újság*, 1956. november 2.

²⁰³ Egy későbbi kihallgatás alkalmával vizsgálótisztje kérdésére Bibó István emlékezetből rekonstruálta a cikk szövegét; ez jelen kötetünkben is szerepel [*A forradalom alatti*] címmel. Részletesebben tárgyalja mindezt Kenedi János: „Bibó szocializmus felfogása kihallgató tisztjei előtt” című tanulmánya. In: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993. 269–283.

FELELET: Ezt a tervezetet a Parlamentben fogalmaztam meg piszkozatban november 6-án, és november 7-én kezdtem el gépelni, és aznapi dátumot akartam rágépelni, de tévedésből november 6-át írtam rá. A tervezet szövege részletesen november 8-ra lett kész.

KÉRDÉS: Említi Németh László november 2-án megjelent vezércikkét, amely lényegében megegyezett az Ön cikkével. Beszélte-e Ön Németh Lászlóval arról, hogy egy tervezetet dolgoz ki?

FELELET: Németh Lászlóval a cikkének megírása előtt én nem beszéltem. A cikknek a Parasztpártban mindenki igen örült, én is. A Németh László által írt cikket a sajtóban való közlés előtt nekem is megmutatta.

KÉRDÉS: Folytassa vallomását, hogy október 27–28-án milyen tevékenységet fejtett ki?

FELELET: Október 27–28-án, 29-én nem emlékszem másra, mint hogy meglátogattam édesanyámat és a tervezeten dolgoztam. 1956. október 30-án délelőtt egy előttem ismeretlen fiatalember jött lakásomra és közölte, hogy a ház előtt várakozó autóval menjek Illyés Gyula lakására, ahol együtt vannak a leendő Parasztpárt vezetői.

Arra nem tudok visszaemlékezni, hogy a vezetők közül ki ült bent az autóban. Illyés Gyula lakásán találkoztam Veres Péter[rel], Farkas Ferenc[cel], Zsebők Zoltán[nal], Jócsik Lajossal, valószínűleg ott volt Tamási Áron és Szabó Lőrinc és [S.] Szabó Ferenc. Majdnem bizonyos, hogy Németh László ekkor nem volt ott.

Itt értesültem arról, hogy aznap délutánra (október 30.) van kitűzve a Parasztpárt újjáalakuló gyűlése. A megbeszélésen a Parasztpárt szervezeti kérdéseiről volt szó, és abban állapodtunk meg, hogy a pártnak lesz egy főtitkára, egy ügyintéző végrehajtó bizottsága szakemberekből és egy irányító testülete a párt szellemi irányítóiból, amely a népi írók együtteséből tevődött össze. Javaslatként felmerült főtitkárnak Farkas Ferenc,²⁰⁴ a végrehajtó bizottságba Jócsik Lajos, S. Szabó Ferenc, Zsebők Zoltán, Bibó István. A Szellemi Irányító Testület tagjainak javasolva voltak: Illyés Gyula, Veres Péter, Németh László, Szabó Lőrinc, Kodolányi János, Sinka István, Remenyik Zsigmond és talán Keresztury Dezső. A megbeszélés 11 h-tól emlékezetem szerint 12.30-ig tartott. A megbeszélés után lakásomra távoztam ebédelni azzal a megállapodással, hogy az autóval délután én is megyek az alakuló gyűlésre. A gyűlésre nem tudtam elmenni, mert az autó [úgy] tele volt, hogy nem fértem be. A gyűlésről utólag értesültem a sajtóból és a rádióból, hogy meg volt tartva; engem ott meg is választottak a végrehajtó bizottság tagjává.

²⁰⁴ Farkas Ferenc (1903–1966) közgazdász, politikus, a Márciusi Front és a Nemzeti Parasztpárt egyik alapítója, 1945–1949 között számos jelentős gazdasági poszt betöltője. A Parasztpárt első számú gazdasági szakértője, 1956. október 30.–1957. május 9. között a jogutód Petőfi Párt főtitkára.

1957. május 25.

KÉRDÉS: Folytassa vallomását! Mit csinált Ön, kivel beszélt, milyen kérdésekről október 31-én és [az] azt követő napokban?

FELELET: Október 31-én a délelőtti órákban telefonon felhívtam Erdei Ferencet, mint régi barátomat, abban a feltevésben, hogy súlyos helyzetben és lelkiállapotban van.²⁰⁵ Megbeszéltük, hogy délután a Parlamentbe[n] felkeresem. Ezt követően emlékezetem szerint ezen a napon – de lehet, hogy november 1-jén – történt délelőtt a könyvtárban a Nemzeti Bizottság megválasztása. A bizottság megalakulásánál kb. harmincan voltak jelen. Formális jelölés emlékezetem szerint nem volt, de különböző neveket hangosan felvetettek, többek között az enyémet is. Én erre közöltem, hogy nem vállalom tagságot, mert feltehetően a Nemzeti Parasztpártban munkám teljesen le fog foglalni. Ezután történt meg a szavazás, amely során a legtöbb szavazatot kapó két személyt választották meg a Nemzeti Bizottságba. A választás után megbeszélés volt a könyvtári munkáról, az inspekcióról, valamint két-három méltánytalanul eltávolított kartárs munkába állításáról. Én ezen az ülésen főleg azért vettem részt, hogy esetleges vitákat, vagy egyes emberek megbélyegzését megakadályozzam, mivel úgy tudtam, hogy az emberek hallgatnak rám a könyvtárban. Ezt követően kb. 11–12 h. között a Parasztpártba mentem (Dorottya utca), ahol a főtitkári szobában Farkas Ferencet, Veres Pétert, Illyés Gyulát, Szabó Lőrincet, Sinka Istvánt találtam együtt. Közölték velem azt a határozatot, mely a párt nevét Petőfi Párttá nyilvánította. Én a határozattal nem értettem egyet, mivel túlságosan irodalmi ízű elnevezésnek találtam, s erről főleg Farkas Ferencel vitatkoztam.

KÉRDÉS: Miről volt még szó a párt intézőbizottságának ülésén?

FELELET: Ugyanezen az összezejövetelen felvetődött az, hogy a Parasztpártnak javasolnia kellene az alkotmányjogi kérdések tisztázása és az államfői teendők ellátása céljából egy Nemzeti Kormányzó Tanácsfelállítását, és javasolni elnökének Kodály Zoltánt. Én ezt a javaslatot élesen nem elleneztem, de nem is helyesltem, mert az volt a véleményem, hogy ezeket a kérdéseket úgyis csak a többi pártokkal egyetértésben lehet rendezni, és addig felesleges kész javaslatokat csinálni.

KÉRDÉS: Ki vetette fel az ülésen a Nemzeti Kormányzó Tanács létrehozásának kérdését, volt-e erre vonatkozóan kidolgozott előzetes terv?

²⁰⁵ Erdei Ferenc (1910–1971) politikus, szociológus, Bibó Istvánnak egyetemi éveitől kezdve legközelebbi barátja, a Márciusi Front (1937) és a Nemzeti Parasztpárt (1939) egyik legfőbb szervezője és alapítója, majd Lenin és a marxizmus hatása alá kerülve 1944 decemberétől (titkos) kommunista párttag. 1944-től többször miniszter, 1956-ban miniszterelnök-helyettes, 1956 után a szövetkezetesítés józanabb, háztájival kiegészített változatának képviselője.

FELELET: Kidolgozott előzetes terv nem volt. A kérdést emlékezetem szerint Farkas Ferenc vetette fel, melyet későbbi időben a rádióban is előadta, de hogy eredetileg tőle származik-e, azt nem tudom.

KÉRDÉS: Az Ön által említett Kormányzó Tanács osztálytartalma, célja mi lett volna [a] létrehozása utáni időben?

FELELET: Ez a kérdés nem ebben a formában vetődött fel. Én személy szerint nem ismertem Kodály Zoltánt, de feltételeztem, hogy nem áll messze a Nemzeti Parasztpárt programjától, és azt is feltételezem, hogy az októberi eseményekből kialakuló állami és társadalmi rend szintén nem lesz messze a Nemzeti Parasztpárt programjától. Bár ez a párt kis párt volt, de középen állott a kommunista párt és a polgári pártok között. Feltételeztem, de egyben teljes mértékben abban az irányban akartam dolgozni, hogy az új rend a közös szocialista platform kötelező voltán, de ugyanakkor széles szabadságjogokon alapuljon. Az volt a mi véleményünk, hogy az úgynevezett polgári szabadságjogok nem a kapitalista rend sajátosságai, hanem szocialista rendben is megvalósíthatók. Személy szerint Kodály Zoltán jelölését nem láttam döntő megoldásnak, mert véleményem szerint a közrend helyreállítása és a Szovjetunióval való viszony rendezése a legfontosabb feladatunk.

KÉRDÉS: Van-e arról tudomása, hogy ezt a javaslatot a Nemzeti Parasztpárt részéről valaki felveti a kormány felé?

FELELET: A megbeszélésnek az volt a lényege, hogy ezt a javaslatot a Parasztpárt a kormány vagy a közvélemény felé felvesse. Emlékezetem szerint ebben a kérdésben formális határozatot nem hoztunk. Arról tudomásom nincs, hogy ezt javaslatként felvetették volna a kormány felé.

KÉRDÉS: Folytassa vallomását!

FELELET: Ezt a megbeszélést követően a délutáni órákban elmentem a Parlamentbe, hogy Erdei Ferencet felkeressem. Erdei szobájában csak feleségét találtam meglehetősen nyomott kedélyállapotban. Nem beszéltünk arról, hogy ennek mi az oka, de feltevésem, hogy azért aggódik, hogy férjét a Rákosi-kormányban viselt tisztségei miatt hátrányok fogják érni. Én közöltem vele, hogy a Parasztpártban az a vélemény, hogy őket ilyenféle hátrányoktól vagy üldözésektől meg kell védeni. Ő közölte velem, hogy férje fent van a minisztertanácsi ülésen, amelynek valószínűen rövid időn belül vége lesz. Mire én felmentem a minisztertanácsi ülésterem előtti folyosóra, ahol viszont azt közölték velem, hogy az imént távozott el a szovjet nagykövet, és a minisztertanács ülése csak most kezdődött el. Ezt követően én a Parlamentből lakásomra távoztam. Aznap este semmiféle megbeszélésen nem voltam, cikkemen dolgoztam.

KÉRDÉS: A Parlament épületében október 30-án Erdei Ferenc feleségén kívül kivel beszélt még és miről?

FELELET: A Parlament épületében csak Erdei Ferencnével folytatott beszélgetésre emlékszem.

KÉRDÉS: Mit csinált Ön, kivel tárgyalt november 1-jén?

FELELET: A november 1-jei nap eseményei meglehetősen szétfolynak az emlékezetemben. Lehetséges az is, hogy ezen a napon volt a könyvtári alakuló ülés. Az bizonyos, hogy ezen a napon is bent voltam a Parasztpártban, de nem emlékszem valami határozott tárgyú megbeszélésre, csak arra, hogy ezen a napon hozta be Németh László a párt új lapjának, az „Új Magyarország”-nak a másnapi első számában tervezett első vezércikkét, melyet ott én is elolvastam és nagyon helyeseltem.

KÉRDÉS: Mivel foglalkozott Németh László cikke, amelyet Ön is helyesnek tartott?

FELELET: A cikk címe emlékezetem szerint a „Pártok és egység” volt, és abból indult ki, hogy az új helyzetben a többpártrendszer nem jelentheti ellentétet állami és társadalmi rendszert valló pártok harcát, hanem az összes pártoknak el kell fogadniuk a földreform[nak] és a szocialista vívmányoknak közös platformját. Kifejtette ezenkívül azt is, hogy az új helyzetben nem az a kívánatos, hogy Magyarország nyugati kapitalista országokkal keressen új kapcsolatokat, hanem ilyen politikai kapcsolatokat Jugoszlávia, India és más ezekkel együtt haladó országok felé kell keresni.

KÉRDÉS: Folytassa vallomását az előző kérdésre vonatkozóan!

FELELET: 1956. november 1-jén más eseményre, amelyet meg tudnék említeni, nem emlékszem. A pártból hazamentem lakásomra és folytatom a cikkírást.

1957. május 27.

KÉRDÉS: Hol tartózkodott Ön 1956. november 2-án és [az] azt követő napokban, milyen politikai cselekményt fejtett ki?

FELELET: Az előző napi események kiegészítéseként előadom még, hogy a Nemzeti Kormányzó Tanáccsal kapcsolatban Farkas Ferenc megkért, hogy annak ellenére, hogy a javaslatért nem lelkesedem, mint jogász pár sorban fogalmazzam meg. Ezt meg is tettem és a szöveget Farkas Ferencnek vagy 2-án délután, vagy másnap átadtam. A kidolgozott javaslat kb. 8–9 sorból állott. November 2-án délelőtről semmi eseményre én nem emlékszem. November 2-án délután 5 órára a Parasztpártba hívtak be értekezletre azzal, hogy a koalíciós kormány megalakításában való részvételről lesz szó. 17 órára a Parasztpártba mentem, ahol együtt ültek, emlékezetem szerint, Farkas Ferenc, Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Tamási Áron, Jócsik Lajos és [S.] Szabó Ferenc és talán Zsebők Zoltán.

Farkas Ferenc előadta, hogy a koalíciós kormány megállapodás szerint úgy fog megalakulni, hogy az MSZMP, [az] SZDP és az FKgP 2–2, a Parasztpárt 1 államminisztert fog kijelölni, az egyes minisztériumokat pedig szakminiszter-helyettesek fogják vezetni. Erre valaki azt vetette fel, hogy a Parasztpártnak követelnie kell, hogy a paritás okából szintén két államminiszterséget kapjon. Ezen hosszas vita folyt, melynek során én ezt a követelést, mint a nehéz helyzetben nem lényeges kérdést, nem pártoltam. Végül abban maradtunk, hogy a párt fel fogja vetni a második miniszterség kérdését, de a kormányban való részvételt ettől nem teszi függővé. Ezután került sor a személyi kérdésre. Úgyszólván vita nélkül határoztuk el – a javaslattevőre nem is emlékszem –, hogyha egy miniszter lesz, akkor [az] Farkas Ferenc legyen. Azt Farkas Ferenc el is fogadta. Az esetleges második miniszterségre elsőre csaknem egyhangúlag Illyés Gyulát javasolta mindenki, aki ezt a legkategorikusabban visszautasította, bár többen és hosszan kapacitáltuk. Ezután Keresztury Dezső neve került szóba, nem emlékszem, ki említette először, de ő is határozottan visszautasította, bár vele is egyhangú volt a bizalom. Keresztury Dezső vetette fel az én nevemet, majd a többiek is kezdtek rábeszélni, én azonban a legnagyobb mértékben elutasítottam ezt a gondolatot. Több mint másfél órás vita keletkezett, melynek során én arra hivatkoztam, hogy a kritikus helyzetben nem indokolt magamfajta névtelen embert ilyen helyre állítani, s ha mindenáron kezdeni akarnak velem valamit, sokkal alkalmasabb lennék egy szakminiszter-helyettesi állás ellátására. Sok érveléssel visszatértem az Illyés Gyula és Keresztury Dezső jelölésére, majd amikor ezek ismét elutasították, javasoltam Jócsikot vagy S. Szabó Ferencet, mint államtitkár[í tsítségét] viselt politikusokat.

A többség azonban továbbra is engem szorongatott, mire én már késő este felé, főleg Keresztury és Farkas Ferenc kapacitálására, meglehetősen feldúltan beleegyeztem a jelölésembe, de nyomatékosan kértem Farkas Ferencet, hogy ne erőltesse a párt második miniszterségét.

A vita előtt is és utána is szó esett a magyar semlegesség bejelentéséről. Ezt általában nem helyeselte a társaság. Főleg Farkas Ferenc és én beszéltem erről. Az általános vélemény az volt, hogy a lépés ebben a formában nem helyes. Jogászai szempontból azt fejtettem ki én is, mások is, hogy sem a semlegességet, sem a Varsói Szerződésből való kilépést nem lehet egyoldalúan kimondani, hanem csupán nemzetközi, vagyis kölcsönös megegyezés alapján. Politikailag pedig az volt az álláspontunk, hogy a semlegesség kimondása az országba[n] is és külföldön is azt a téves benyomást fogja kelteni, hogy Magyarország Ausztria [és] Svájc pozíciójára törekszik, amivel az a téves képzet is jár, hogy politikailag is, a társadalmi rendjében is a kapitalista világhoz akar csatlakozni. Mi viszont mindnyájan egyetértettünk abban, hogy Magyarországnak szocialista társa-

dalmi rendjét meg kell őriznie, ahogy azt Németh László aznapi újságcikkében kifejtette. Farkas Ferenc még azt is felvetette, hogy Magyarország ebben a helyzetben kérje Kína és – ha jól emlékszem – Jugoszlávia közvetítését a Szovjetunió irányába. Farkas Ferenc megkért, hogy ebben az egész kérdésben a pártnak ezt az egységes véleményét pár sorban, esetleg megfelelő jogi formában fogalmazzam meg, amiért majd másnap reggel ő eljön. Azt követően hazamentünk. Aznap este más nem történt.

1956. november 3-án korán reggel megfogalmaztam az előző nap megbeszélt szöveget, mégpedig olyan javaslat formájában, hogy Magyarország a Varsói Szerződés többi tagállamával megegyezve kilép a szerződés katonai kötelezettségeiből, de benne marad, mint politikai együttesben. Ezzel járt persze az a kötelezettség is, hogy más katonai blokkba sem lép be. Egy következő pontban hozzáfűztem, hogy Magyarország ebben az ügyben Kína és Jugoszlávia közvetítését kéri. Farkas Ferenc reggel 8 órakor lakásomra jött és elvitte ezt a szöveget.²⁰⁶

Dél előtt 11 órára elmentem a Tudományos Akadémia ideiglenes bizottságot választó ülésére. Az Akadémiában hosszas vita volt arról, hogy Szalai Sándor jelentését tudomásul vegyék-e, végül is tudomásul vették. Ezt követően ismét hosszú vita volt azon, hogy osztályonként 2–3 vagy 4 tagot jelöljenek-e. Vita folyt arról is, hogy a szavazás hogy[an] történjék. Ezekhez a kérdésekhez én többször hozzászóltam, merőben technikai kérdésekben. Ezután szünet volt, majd ezután elkezdődtek a választások, emlékezetem szerint Zimmermann²⁰⁷ professzort választották a bizottság elnökéül, és Nizsalovszky Endrét ideiglenes főtitkárnak. Ekkortájt jött oda hozzám Zolnai Béla és közölte, hogy miniszter vagyok. Azt, hogy honnét értesült erről, nem tudom. Erre felkeltem, odamentem Nizsalovszkyhoz, közöltem vele, hogy állítólag miniszter lettem.²⁰⁸ Áadtam neki szavazatomat, és elmentem a Parasztpártba.

²⁰⁶ Farkas Ferenc nyilvánvalóan 1956. november 3-ai rádióbeszédéhez kérte ezt a fogalmazványt. A beszéd teljes szövegét közli Csicskó Mária és Körösenyi András. *Századvég*, 1989/1–2., 140–141. Rendőrségi kihallgatása során Farkas Ferenc 1957. május 8-án azt vallotta, hogy a rádióbeszéd szövege a Parasztpárt vezetőségének közös műve, amelynek szövegezésében azonban Bibó István nem vett részt, olvastán pedig helytelenítette.

²⁰⁷ Bibó István pontatlanul emlékezett: Kodály Zoltánt választották az MTA Nemzeti Bizottságának elnökéül. Zimmermann Ágoston egyetemi tanár csupán a Nemzeti Bizottságot megválasztó akadémiai ülésen elnökölt.

²⁰⁸ Nagy Imre november 3-án kinevezett (harmadik) kormánya: kormányfő és külügyminiszter: Nagy Imre, államminiszterek: Tildy Zoltán, Kovács Béla, B. Szabó István (FKGP), Kéthly Anna, Kelemen Gyula, Fischer József (MSZDP), Bibó István, Farkas Ferenc (Petőfi Párt), Losonczy Géza, Szántó Zoltán (a nov. 1-jén ismeretlen helyre távozott Kádár János helyett, de ez a változás a sajtóhíradásokba nem került bele) (MSZMP), honvédelmi miniszter: Maléter Pál (MSZMP).

Arra számítottam, hogy telefonüzenet vár Farkas Ferencről, hogy azonnal menjek a Parlamentbe, de ilyen üzenet nem várt, sőt valószínű üzenet várt, hogy ne menjek, majd ő jön vissza a pártba. Én erre telefonon megtelefonáltam a dolgot a feleségemnek, majd látván, hogy van még egy kis időm addig, míg a miniszteri hercehurca elkezdődik, egyéb jármű híján, gyalog elmentem édesanyámhoz [a] Logodi utca 31. szám alá. Itt kb. egy órát töltöttem. Majd visszamentem a Parasztpártba, ahová ekkortájt visszaérkezett Farkas Ferenc is. Nem emlékszem, hogy a párt vezetői közül ekkortájt más ott lett volna. Farkas Ferenc elmondta, hogy az első minisztertanács csak másnap délelőtt 10 órakor lesz, amelyen én nagyon elcsodálkoztam. Valószínűleg ekkor hallottam Dudás Ferencék [Józsefék], előző éjszakai külügyminisztériumi támadásáról,²⁰⁹ valamint arról, hogy [a] jelentések szerint a szovjet hadsereg katonai akcióra készen állott fel. Én ennek ellenére a Nagy Imre-kormány sorsa felől optimista voltam, mert az gondoltam, és azt ott ki is fejtettem, hogy a szovjet hadsereg nem fog támadni, hanem politikai követelésekkel fog fellépni, és ezeknek a követeléseknek a balra húzó ereje, és az országba[n] fellépett jobbra húzó erők eredményeképpen a kormánynak módja lesz a Parasztpárt által helyesnek tartott úton elindulni.

Emlékezetem szerint ezen a délutánon volt ott a Parasztpárt főtitkári szobájában [egy] előttem ismeretlen fiatalember, a Győri Forradalmi Bizottság részéről. Velük is az előbb említett kérdésekről volt szó. Különleges győri vonatkozásra csak annyiban emlékszem, hogy közölték, hogy a Dunántúl[on] nem kezdték el és nem is helyeselik a pártoknak Budapesten siető[s] újjáalakulását. Ezt követően kb. 18–19 óra között lakásomra távoztam. Mikor hazaértem, feleségem közölte, hogy Sárközi Györgyné,²¹⁰ aki nekünk jó ismerősünk volt, nemsokára feljön lakásunkra Király Béla²¹¹ vezérőrnaggyal együtt, hogy megismertesse velünk. Király Béla ugyanis 1956 nyarától Sárközi Györgyné gyümölcsöskertjében lakott, neki a kerti munkában segített, egészen őszig, a „forradalmat” megelőzően, míg

²⁰⁹ A Külügyminisztérium elleni támadást Seifert Tibor vezette és nem Dudás József, akinek tudomása sem volt a Széna téri felkelők fegyveres akciójáról. Lásd: Baló Péter dolgozatát (Dudás József élete és tevékenysége. Kronológiai vázlat. In: *Évkönyv II.*, Budapest, 1956-os Intézet, 1993. 221–229.)

²¹⁰ Sárközi Györgyné (Sárközi Márta, Molnár Márta, 1907–1966), Molnár Ferenc és Vészi Margit leánya. 1946-ban újraindította és Illyés Gyula főszerkesztői védelmében 1949-ig szerkesztette és finanszírozta a népi írók folyóiratát, a *Választ*, melyet 1935–38 között férje, a munkatáborban elpusztult Sárközi György (1899–1945) szerkesztett. Haláláig az e körhöz tartozók önzetlen barátja és segítője.

²¹¹ Király Béla (1912–2009) vezérezredes, történész. 1930-tól hivatásos katonaként szolgált, 1944-ben részt vett az ellenállásban, 1945-től magas katonai tisztségeket töltött be; 1952-ben koncepció perben halálra, majd életfogytiglanra ítélték. 1956 szeptemberében szabadult, október 31-én Nagy Imre Budapest városparancsnokává nevezte ki. Novemberben rövid ellenállás után katonai csoportjával Nyugatra távozott, és aktívan kivette részét az '56-os politikai emigráció munkájában. Az Egyesült Államokban telepedett le, ahol történészi oklevelet szerzett, és egyetemi pályát futott be; 1989-ben hazatért, és 1990–94 között parlamenti képviselő volt.

kórházba nem ment. Sárköziné több ízben beszélt róla és említette, hogy össze fog ismertetni Király Bélával, főleg az előző napi külügyminisztériumi Dudás-puccsról beszéltünk. Király Béla a történt[ek]et úgy adta elő, hogy állítólag Dudásék egy járőrt küldtek a külügyminisztériumba, hogy állapítsák meg, vannak-e ott ávósok, mert ha vannak, lőjenek kettőt. Ávósok ugyan nem voltak, de a járőr valami okból mégis jónak látta, hogy lőjön kettőt, mire Dudásék körülvették és ostromolni kezdték a külügyminisztériumot. Ezt az ostromot valaki telefonon jelentette valamilyen magasabb parancsnoknak – most már nem emlékszem, hogy Király, Maléter vagy valaki más volt –, aki katonaságot küldött oda és Dudásékat lefegyverezte. Beszéltünk Király Bélával az általános helyzetről is, ugyanabban az értelemben, mint a délutáni megbeszélés során. A látogatás kb. 25–30 percig tartott.

KÉRDÉS: 1956. november 4-én ki hívja Önt a Parlamentbe, és [ott] milyen tevékenységet fejt ki?

FELELET: Hajnali 4 órakor felhívott a Parlamentből, nyilvánvalóan Tildy Zoltán megbízásából fia, Tildy László, hogy azonnal menjek be minisztertanácsra, és küld értem kocsit. A koci megérkezéséig áttelefonáltam sógoromékhoz, Szacsvey Ferencékhez, [a] Bimbó u. 43. szám alá, hogy feleségemet és a két gyereket átviszem hozzájuk. A gépkocsi kb. háromnegyed 5-kor érkezett meg. A családomat letettem a Bimbó úton, azután a Margit hídon keresztül bementem a Parlamentbe. A Parlament kapujában valaki közölte, hogy a kormány tagjai a rádió pincéjében vannak – és engem odavezettek. Az úgynevezett rádió pince a Parlament főemeletén 3 kis szobából álló helyiség volt. A bal oldaliból folyt a rádióleadás, a középsőben néhány katona volt. A jobb oldali szobában pedig egy kis kerek asztal körül ültek; Tildy Zoltán, Tildy Zoltánné és B. Szabó István, tőlük külön egy íróasztal előtt valamilyen imakönyvet olvasva Mindszenty József hercegprímás.

KÉRDÉS: [Az] Ön Parlamentbe való érkezésekor a Parlamentben tartózkodott még Nagy Imre?

FELELET: Mikor megérkeztem, Tildy Zoltánék közölték velem, hogy Nagy Imre és Losonczy Géza megelőzőleg elmentek a szovjet követségre tárgyalni, a többi miniszter pedig nem érkezett be.

KÉRDÉS: A Parlamentbe való érkezése után Tildy Zoltán az akkori helyzetről, feladatról mit közölt Önnek, és mik [voltak] az Ön javaslatai?

FELELET: Tildy Zoltán Nagy Imréék távozásán és a szovjet csapatok közeledésén kívül, emlékezetem szerint, nem közölt semmit és nem is javasolt semmit.

Én azt javasoltam neki, hogy tartsunk hárman minisztertanácsot a tennivalókról, mire ő azt felelte, hogy később. Utóbb több katona bejött a középső szobába, és az egyik azt javasolta, hogy Budapestet nyílt várossá kell nyilvánítani.

Tildy Zoltán erre azt felelte, hogy ezt nem tehetjük meg, amíg Nagy Imre vissza nem érkezik. Feltételezésem szerint ugyanebből az okból nem akart miniszteri megbeszélést [sem] tartani. Tildy Zoltán közölte még, hogy Erdei Ferenc, Maléter Pál és még két katona szombaton délelőtt²¹² elmentek a szovjet főhadiszállásra tárgyalni és még nem érkeztek vissza. Látván, hogy fent semmi szükség nincs rám, lementem a földszintre, hogy megnézzem Erdei Ferencné, ott van-e, és egyben Erdeiről hírt halljak. Erdei Ferencné nem találtam meg, ellenben kimentem a térre kicsit körülnézni, ahol a magyar páncélosok álltak, és a tankok dübörgése mind közelebből hallatszott. Majd visszamentem a Parlament déli főkapujához, ahol a kaput őrző katonák között állva találtam Mindszenty Józsefet. Én Mindszentyt üdvözöltem, mire ő közölte velem, hogy ő ide a Parlamentbe csak tájékozódás céljából jött át, és most készül visszamenni budai rezidenciájába, de eddig nem jött meg a kocsija. Megkérdezte tőlem, hogy melyik pártárrnyalathoz tartozom, rokona vagyok-e Bibó Lajosnak, majd kérdezte, hogy mi van Nagy Imrével. Ezzel kapcsolatban érdeklődni kezdett Nagy Imre múltja és személyisége iránt. Kérdései alapján az volt a benyomásom, hogy nem sokat tud róla, és egyáltalán a kommunista párt életéről, belső problémáiról nem nagyon van tájékozódva.

Én elmondottam neki Nagy Imréről, hogy moszkvai emigráns volt, agrárpolitikai szakíró. 1945-ben a földreform lefolytatását irányító miniszter, rövid ideig belügyminiszter, 1947-ben az Országgyűlés elnöke, aki 1948–49-től kezdve a parasztpolitika kérdésében Rákosi Mátyással ellenzékbe kerül. Egy időben olyan hírek is voltak, hogy a Rajk-perbe is belekerül. Elmondtam ezután Nagy Imre 1953-as kormányalakítását, a júniusi program tartalmát és keresztülvitelét, majd Rákosi Mátyással való újabb ellentétét, lemondását, kizárását, majd 1956 nyarán történt visszavételét. Nem közölt semmit az elmondottak alapján Nagy Imrével kapcsolatban. Nem tért ki egyházpolitikai kérdésekre, és nem nyilvánított ki vele kapcsolatban sem szimpátiát, sem antipátiát. Az egész tájékoztatásomat bizonyos rezerváltsággal végighallgatta. Nem tett említést arról sem, hogy az amerikai követségre való távozást tervezi. A beszélgetés után elköszöntem tőle, és visszamentem a rádió pincéjébe. Amikor visszaérkeztem a rádió helyiségének kis szobájába, az előbb említetteken kívül ott ültek Dobi István, Rónai Sándor és Bognár József.²¹³

KÉRDÉS: Miről beszélnek Önök a rádió szobájában?

²¹² Bibó István pontatlanul emlékezett: délben még a Parlamentben folytak a tárgyalások, és Erdei Ferenc csak délután csatlakozott a tárgyaló bizottsághoz.

²¹³ 1948 előtt mindhárman kisgazdapárti politikusok, miniszterek, 1948 után a Rákosi-féle kommunista kormányban viseltek tisztségeket, Dobi István (1898–1968) pedig 1952–1967 között az Elnöki Tanács elnöke, azaz Magyarország államfője volt.

FELELET: Ez már kb. 7 óra után lehetett, s ekkor emlékezetem szerint már csak két téma volt szóba[n], először az, hogy a hírek szerint ellenkormány alakult, de annak helyéről és összetételéről nem tudnak. Emlékszem, hogy Tildy Rónaihoz fordult azzal, hogy a hírek szerint²¹⁴ ő is benne van, és vajon ez igaz-e. Rónai azt felelte, hogy ez nem lehet igaz, mert ő itt van. Arra a kérdésre, hogyha hívnák, menne-e, [azt felelte], hogy ő minden jó magyar ügyben benne van!

A másik téma az volt, hogy valaki a katonák közül jelentette, hogy [a] szovjet katonák a térre érkeztek. Ezt követően valaki azt közölte, hogy olyan megállapodás jött létre, hogy a szovjet csapatok a Parlament előtti magyar csapatokat lefegyverzik, a Parlamentben lévő civil személyek pedig szabadon elmehetnek. Hogy ezt a megállapodást ki kötötte, kivel, azt világosan nem mondták meg, én azonban magától értetődőnek vettem, hogy ilyenféle megállapodás kötését Tildy rendelte el a felesleges vérontás elkerülésére. Utóbb, decemberben Tildy Zoltán azt közölte velem, hogy ő ilyen megállapodást nem kötött. Küldött a szovjetekhez 3 katonát parlamentereknek – ezek azonban nem jöttek vissza. Tildy ezt azért vetette fel a későbbiekben nekem, mert én egy utóbb tett nyilatkozatomban, vagyis november 4-én délelőtt tett nyilatkozatomban, ezt a tényt megemlítettem.

Ezt követően Tildy Zoltán, Tildy Zoltánné, B. Szabó István, Tildy László és én felmentünk Tildy Zoltán egyemeleti [sic] helyiségeibe, ahol Tildy elbúcsúzott az ott lévő katonáktól és civilektől, akiket nem ismertem. Tildy azt közölte, hogy ne menjünk együtt, hanem külön-külön, mert az nem lesz hasznos ránk nézve, ha vele együtt megyünk. Én ekkor elbúcsúztam tőlük, és elmentek.

KÉRDÉS: Miért nem ment Ön is el Tildy Zoltánékkal a Parlament épületéből, milyen céllal maradt bent és mit csinált?

FELELET: Engem nagymértékben lehangolt a teljes szétesésnek a látványa, amit reggel tapasztaltam. Rendkívül súlyos és téves lépésnek ítéltam a szovjet[ek] fegyveres fellépését, és abban a meggyőződésben voltam, hogy ez [a] fellépés a Rákosi–Gerő[-féle] politika és vezetés visszajövetelét jelenti. Ezzel szemben én azonosítottam magam Nagy Imre kormányának célkitűzésével, melyet én a szocialista vívmányok és a demokratikus szabadságjogok együttes érvényesítésében fogalmaztam meg. Abban a tudatban, hogy Nagy Imre valami módon akadályozva van, a kötelezettség kényszerének éreztem, hogy minden hatalmi eszköz nélkül, merőben demonstratív módon tartalmat adjak Nagy Imre utolsó bejelentésének, mely szerint a kormány a helyén van. Nem tudtam pontosan, hogy mit fogok csinálni, de mindenesetre azzal a gondolattal maradtam ott,

²¹⁴ Azt, hogy Rónai Sándor tagja a Kádár-kormánynak, Kádár János jelentette be november 4-én hajnalban a Szolnoki Rádió hullámhosszán, miközben a Parlamentben lévő Rónai Sándor erről semmit nem tudott.

hogy bevárom a szovjet csapatok odaérkezését, és valamilyen formában kifejezésre juttatom azt, hogy Nagy Imre kormányát erőszak állította félre.

Bementem a Tildy Zoltán első emeleti miniszteri helyiségeibe, ott találtam egy városi telefont, és elhatározásomat megtelefonáltam feleségemnek. Ezt követően belépett a helyiségbe egy magas szőke fiatalember, aki azzal mutatkozott be, hogy ő Bakos Ferenc újságíró. Kérdésemre, hogy miért nem távozik a többi civillel, közölte, hogy ő most érkezett a városból a Parlamentbe, és itt akar tanúja lenni az eseményeknek. Erre tréfásan azt mondtam neki, hogy ő az én emberem, és tekintse magát az én sajtófőnökömnek. Majd átmentem körülnézni a többi helyiségbe, s mikor visszamentem a városi telefonnal bíró szobába, akkor hallottam, hogy Bakos Ferenc halálosan komolyan veszi sajtófőnöki szerepét, és éppen valamiféle újságírónak telefonál, azt közölve, hogy Bibó István államminiszter a Parlamentben maradt, és odavárja sajtónyilatkozat céljából a magyar és esetleges külföldi újságírókat. Ezen én elsőleg meglepődtem, de csakhamar rájöttem, hogy egy ilyen nyilatkozat jól szolgálhatná azt a célt, amiért a Parlamentben maradtam.

Leültem tehát a nyilatkozatot megfogalmazni, bár nem tartottam nagyon valószínűnek, hogy újságírók jöhessenek a Parlamentbe. Mikor [miután] a nyilatkozatot megfogalmaztam, csakhamar kezdtek újságírók a telefont visszahívni azzal, hogy nem képesek a Parlamentet megközelíteni. Erre Bakos Ferenc a nyilatkozatot telefonon beolvasta; hogy ilyen beolvasás hány esetben és kik részére történt, azt nem tudom, de legalább egy esetben bizonyosan megtörtént. Sok esetben a beolvasás nem történhetett, mert megérkeztek a szovjet katonák az első emeletre kb. déltájban. A szovjet katonákkal együtt jött egy civil ruhába öltözött szovjet politikai megbízott vagy tolmács, akivel közöltem, hogy ki vagyok. Ez a civil megbízott magához vette irataimat, az előző hetekben készített cik kem piszkozatát és a nyilatkozat egy vagy két piszkozati példányát. Ezt követően nem sokkal ugyanez a megbízott kihívott a folyosóra, ahol egy magas rangú szovjet katonatiszt [várt], azt hiszem tábornok, akinek szintén megmondtam, hogy ki vagyok. Ezt követően visszamentünk az elfoglalt helyiségbe. Az este folyamán feljött oda Dobi István, csodálkozott, hogy ott maradtam, megkérdezte, hogy kapok-e enni, és közölte, hogy majd küld élelmet. Attól kezdve kedd, azaz november 6-án délelőttig, semmi említésre méltó esemény nem történt, az ott található ágyon és díványon aludtunk. A parlamenti étteremből hoztak nekünk élelmet. Közben a rádiót hallgattuk, a Kádár-kormány nyilatkozataiból azt vettem ki, hogy a Rákosi–Gerő-féle irányzat visszajövetelét ő sem óhajtja, viszont Nagy Imréről nem nyilatkozott ellenségesen. Ennek alapján biztatóbbnak kezdtem látni a helyzetet, de ugyanakkor az volt a véleményem, hogy a Kádár-kormánnyal szemben az a tény, hogy szovjet fegyveres erőket vett igénybe, olyan

ellenséges közhangulatot fog kelteni az országban, hogy vagy nem lesz képes az országot konszolidálni, vagy ha igen, úgy a Rákosi–Gerő-féle módszerekhez lesz kénytelen visszatérni. Minthogy a rádióból szerzett benyomásom szerint ezt a Szovjetunió sem akarja, kezdett bennem kibontakozni egy olyan kompromisszumos megoldás terve, mely Nagy Imre kormányfőségén alapszik, de egyben teljes biztosítékot nyújt mind a szocializmus fenntartása, mind a Szovjetunió jogos aggodalmának eloszlatása irányában. Ezt az elgondolást egy helyzetértékelés (expoze) és tervezet formájában november 6-án délelőtt a Parlamentben első fogalmazásban megszövegeztem. Ugyanezen nap délelőttjén feljöttek hozzánk Kristóf István, az Elnöki Tanács titkára és Feri Sándor, a Legfelsőbb Bíróság bírója, akit különböző jogászai bizottságokból régebről ismertem. Úgy vettem ki, hogy a Kádár-kormány valamiféle megbízásából jár el. Nagyon elcsodálkozott, hogy ott talált engem, és midőn elmondtam, hogy azért maradtam ott, mert kötelezettségemnek éreztem a Nagy Imre-kormány helyén létét jelképesen demonstrálni, ő kijelentette, hogy egész eljárásomat érthetetlennek tartja. Hangsúlyozta, hogy a Kádár-kormány a szocialista demokrácia alapján áll, és csupán a rendet kívánja a szovjet csapatok segítségével helyreállítani. A Kádár-kormány ezt követően számít minden rendes ember, így az én közreműködésemmre is. Felhívított, hogy hagyjam abba a demonstrációt és menjek haza, mire én délutánig gondolkodási időt kértem. Ezalatt végiggondoltam, hogy a nyilatkozattal megtettem, amit akkor tehettem, viszont most helyesebb a készülő kompromisszumos tervezetemet valami megfelelő helyre juttatni, ezért délután közöltem vele, hogyha kiengednek, akkor hazamegyek. Erre ő közölte velem, hogy távozásom a szovjet parancsnoksággal el van intézve, levezetett az egyik kapuhoz, ahol kiengedtek. Bakos Ferenc azt mondotta, hogy ő még ott marad, mint utóbb tőle magától megtudtam, november 7-én ment ki a Parlament épületéből.

1957. május 29.

KÉRDÉS: Mit értett Ön 1956. november 4-én a Nagy Imre-kormány politikai célkitűzései alatt, mellyel azonosította magát?

FELELET: Nagy Imre politikai koncepcióját röviden a szocialista vívmányok fenntartására, továbbfejlesztése, de egyben a demokratikus szabadságjogok biztosítása jegyében fogalmazta meg. Ezzel teljes mértékben azonosítottam magam.

KÉRDÉS: Részleteiben is fejtse ki véleményét!

FELELET: Azonosítottam magam a többpártrendszer bevezetésével, a magam részéről azzal a kiegészítéssel, hogy a szocialista vívmányok elfogadása minden pártra kötelező legyen.

Azonosítottam magam a szabad választások programjával a magam részéről azzal a hozzáállással, hogy a szabad választásokat nem kell túl gyorsan megtartani, hanem előzőleg az ifjúság, a munkásság és a parasztság küldötteiből összetevődő forradalmi nemzetgyűlés szögezze le az ország demokratikus kormányformáját és szocialista társadalmi formáját, és ezek után a szabad választás ne foroghasson a szocializmus vagy a kapitalizmus, földreform vagy nagybirtok, királyság vagy köztársaság kérdése körül, hanem csupán a köztársasági, demokratikus szocializmus alapját elfogadó különböző pártok között válasszanak.

Azonosítottam magamat a szovjet csapatok kivonulásának és a katonai blokkokon kívül való elhelyezkedésének programjával, de a magam részéről nem a semlegességet, hanem a Varsói Szerződés nem katonai részében való benne maradást javasoltam. Láttam az országban megjelenő restaurációs erőket, de úgy ítéltm, hogy azok részben az utca, részben a régi hivatalnokok megmozdulását jelentették, és szilárdan bíztam abban, hogy a fegyveres fellépésre képes erők, úgymint az egyetemi ifjúság, a munkásság, a magyar hadsereg ezekkel szemben rövid időn belül helyre tudják állítani a rendet, és útját tudják vágni minden restaurációs kísérletnek. Feltételezem, hogy Nagy Imre ugyanígy gondolkodik, és az én különböző saját javaslataimat örömmel fogja fogadni.

Azonosítottam magam Nagy Imre parasztpolitikájával is. Magam is a mezőgazdasági szövetkezés híve vagyok, de az a véleményem, hogy a nagybirtok és az úri közigazgatás alól felszabadult parasztságnak nem négy-öt év alatt, hanem hosszabb [idő], esetleg egész generáció alatt kell az önálló kisgazdaság iskolájában a személyes szabadság magasabb fokára eljutnia ahhoz, hogy az önkéntes szövetkezés fokára eljuthasson, és a mezőgazdaság komoly kollektivizálódása megindulhasson.

KÉRDÉS: Mit ért Ön a szocialista vívmányok alatt?

FELELET: Döntően a nagytőke, a nagyipar, bankok és bányák államosítását, és ezen felül minden intézkedést vagy szabályt, mely a kizsákmányolást tiltja vagy korlátozza.

KÉRDÉS: 1956. október 23-tól november 4-ig eltelt idő[ben], vagyis az ellenforradalom idején milyen restaurációs erőket látott a politikai, társadalmi életben megjelenni?

FELELET: Restaurációs erőknek tekintetem először: a régi közigazgatási tisztviselőknek azt az igyekezetét, hogy régi tisztségeikbe szerzett jogon visszaüljenek. Másodszor: földbirtokok visszaadására való törekvést, azon a maximum felül, amit az egy család által saját erővel megművelhető földterület megszab. Harmadszor: kapitalista üzemek visszaadását. Negyedszer: minden olyan kártalanítási tervet, amely – a személyes használatot szolgáló tulajdonon (pl.

lakáson) kívül – gazdasági hatalmat jelentő tulajdonért kárpótlást akart adni. Ötödször: mindennemű feudális, arisztokratikus, monarchikus restaurációt. Ez utóbbira nyíltan fellépő példát nem tudok, de magam is tudtam Mindszenty József legitimista érzelmeiről.

KÉRDÉS: Mondja el, hogy mit tartalmazott az Ön által fogalmazott, majd közzétett november 4-ei nyilatkozat!

FELELET: A nyilatkozat így szólt: Magyarok! Ma [a] hajnali órákban Nagy Imre és Losonczy Géza a szovjet követségre mentek tárgyalni, és onnét visszaérkezni nem tudtak. A ma hajnalra egybehívott minisztertanácsra csak Tildy Zoltán, B. Szabó István és alulírott Bibó István tudtak összejönni. Amikor a szovjet csapatok elérték a Parlamentet, Tildy Zoltán oly értelmű megállapodást kötött velük, mely szerint azok a Parlamentnél lévő magyar katonaságot lefegyverzik, a polgári személyeket pedig szabadon elvonulni engedik. Ő e megállapodáshoz tartva magát a többi polgári személyekkel eltávozott, s a Parlament épületében a kormány tagjai közül csupán alulírott Bibó István maradtam itt. Ebben a helyzetben a következőket nyilatkozom.

Nem felel meg az igazságnak az, hogy a magyar forradalom szovjetellenes célokat követelt volna, hanem célja a független, szabad és kizsákmányolástól mentes társadalmon felépülő Magyarország volt. Ellenkezőleg, a felkelt nép nagymértékben vigyázott arra, hogy a bűnösök és [a] büntelenek között különbséget tegyen. Valószínűleg volt ezután egy olyan mondat, amely kifejtette, hogy a szovjet beavatkozás nem indokolt. Ezután a következő szöveg jött: ebben a helyzetben a magyar népet felhívom, hogy a megszálló hadsereget, és az általa esetleg hivatalba helyezett kormányt törvényes felsőségnek ne tekintse, s vele szemben a passzív ellenállás fegyverével éljen. Katonai ellenállásra parancsot adni nincs módomban, mert a katonai helyzetet nem ismerem, és nem vállalhatok felelősséget azért, hogy a magyar ifjúság a vérét hullassa. A magyar nép elég vérrel adózott a szabadság ügyéért, s most a világ hatalmain a sor, hogy megmutassák az ENSZ alapokmányában foglalt elvek erejét. Kérem Magyarország ügyében bölcs és bátor döntésüket.

Egyben kinyilatkoztatom, hogy Magyarország törvényes külföldi képviselője Kéthly Anna államminiszter.

KÉRDÉS: Ön nyilatkozatában cáfolni igyekszik, hogy az ellenforradalom idején fasiszta, ellenforradalmi, antiszemita kilengések voltak. Mi volt az Ön véleménye az utcán becsületes, ártatlan emberek kivégzéséről, a Köztársaság téri párház és más intézmények elleni fasiszta támadásról?

FELELET: A lincselések, amennyiben értesültem róluk, engem teljes borzadállyal töltöttek el. Közről egyet sem láttam, de az volt az általános vélemény, hogy ezek túlnyomórészt valamilyen erőszakos cselekményre voltak válaszok.

Oly mértékben nem vagyok híve a vérontásnak, hogy kétségbe vonom azt az általános forradalmi álláspontot is, hogy a forradalomnak vérrel kell járnia. Úgy láttam azonban, hogy az október 23-át követő események során a felkelők által kiontott vér alatta marad a felkelők oldalán kiontott ártatlan vérnek, s így megvan a lehetősége annak, hogy én ezzel, mint forradalommal azonosítsam magamat. Egyébként november másodikától az volt a véleményem, hogy az utcai lincselések megszűnnek, a közbiztonság helyreáll, és ez megnyugvással töltött el. Egyébként az volt az álláspontom, hogy a minisztertanácson az utcai lincselésekkel szemben erélyes és határozott fellépést fogok követelni.

KÉRDÉS: Ön – vallomása szerint – a népi hatalom megdöntésére fegyvert fogott ellenforradalmárokat ártatlan, becsületes szándékú hazafiaknak értékeli?

FELELET: Igen. Az én meggyőződése az volt, hogy a felkelés megindulásakor annak célja a szocialista demokrácia kivívása volt, s úgy értékeltem, hogy a felkelés során megjelent restaurációs erők nem rendelkeznek komoly fegyveres erővel. Véleményem szerint a felkelés harcra képes erőit a harcok egész tartama alatt az egyetemi ifjúság, a munkásság és részben a magyar katonák tették ki. Ezeket pedig többségükben becsületes szándékú, szocialista meggyőződésű, munkásszármazású embernek tudom.

KÉRDÉS: A börtönből kiszabadított több ezer bűnöző, tehát az Ön véleménye szerint, szocialista meggyőződésből fogott fegyvert?

FELELET: Nem ez a meggyőződése. A kiszabadult bűnözők számáról tájékozódva nem voltam, sem összetételükről, de az volt a meggyőződése, hogy az egyetemi ifjúság, a munkásság, a katonaság együtt ura lesz a helyzetnek, és a börtönből szabadultak a dolgok menetét nem fogják befolyásolni tudni.

KÉRDÉS: Az utóbbi időben a tények alapján sem változott a véleménye abban a kérdésben, hogy bűnözők, és politikai restaurációs céllal a volt erőszak-szervek tagjai fogtak fegyvert a nép hatalma ellen?

FELELET: Ma is az a véleményem, hogy nem bűnözők és [a] restaurációs erők voltak a felkelés döntő erői, hanem ezek csak mellékjelenségek voltak. A restaurációs erők veszélyét sokkal inkább a nem fegyveres tényezők körében láttam, az újonnan alakult pártokban és a közigazgatási, gazdasági pozíciók visszakövetelésében. De most is meg vagyok győződve [arról], hogy a november 3-án újjáalakult kormány, ha a szovjet fellépés nem következik be, akkor is úrrá tudott volna lenni ezeken az erőkön.

KÉRDÉS: Az Ön véleménye szerint hogyan lettek volna úrrá ezeken az erőkön?

FELELET: Elsősorban a karhatalom megszervezésével, szükség esetén a munkásság mozgósításával, továbbá egy olyan forradalmi jellegű nemzetgyűlés gyors összehívásával, amely az ország köztársasági, demokratikus és szocialista mivoltát,

és az ebből következő alapvető intézkedéseket, még az általános választások előtt kétséget kizáróan leszögezte volna. Végül gyors megegyezésre juthatott volna ez a kormány a Szovjetunióval oly módon, hogy Magyarország nem lesz semleges, hanem nem katonai részében tagja marad a Varsói Szerződés szövetségének.

KÉRDÉS: Tudomással bírt-e Ön a nemzetőrség szervezéséről, hogyan szervezték azt? Értesült-e arról, hogy abba a fegyveres csoportokat, amelyek restaurációs céllal fogtak fegyvert, és [a] tagjai sorába[n] igen sok bűnöző volt, bevonják a „forradalmi” nemzetőrségbe?

FELELET: A nemzetőrség összetételéről semmiféle értesülésem nem volt, de úgy láttam, hogy a rend helyreállítása érdekében nem rossz megoldás [az] addig központi vezetés nélkül működő fegyveres csoportokat katonai fegyelem alá helyezni, és a szükséghez képest utóbb feloszlítani, nem pedig fordítva, hogy előbb osz[la]tják fel őket, mert ez zavargásokra vezetett volna.

KÉRDÉS: Tehát [az] Ön utólagos véleménye is az, hogy a bűnözők bevonása árán is rendet kellett csinálni?

FELELET: Véleményem szerint a bűnözők kiszekeltálásának a legjobb módja minden fegyveres alakulat és csoport katonai fegyelem alá vonása.

KÉRDÉS: Kikkel szemben akarták a rendet mindenáron biztosítani?

FELELET: Az utcai lincselésekkel és az egyéni akciókkal szemben.

KÉRDÉS: Milyen céllal tesz a felhívásában olyan kitételt, amely a törvényes magyar kormánnyal szemben a nép el nem ismerését fejt ki, és passzív ellenállásra szólít fel mindenkit?

FELELET: November 4-én nem tudtam más törvényes kormányról mint arról, amelynek tagja voltam, és amelynek nevében nyilatkoztam. Annál is inkább, mert Dobi István november 4-én együtt volt velünk, és semmi olyan nyilatkozatot nem tett, hogy létezne rajtunk kívül más törvényes magyar kormány. Hozzáteszem, hogy a szovjet katonai fellépés engem nagymértékben elkeserített, rendkívül fájlaltam, hogy a Szovjetunió a maga katonai fölényét nem kíméletesebb formában érvényesíti. Meg voltam győződve [arról], hogy ez a lépés törést idéz elő a magyar és szovjet nép viszonyában. Attól is féltam, hogy ez a lépés a Rákosi–Gerő-féle módszerek visszahozását is jelenti. Viszont azt reméltem, hogy ezt a Szovjetunió vezetői is hamarosan belátják, és a kibontakozás irányában Nagy Imrével fognak tárgyalni. A passzív ellenállásra való felszólítást erre, a reményem szerint rövid, közbenső időre szántam.

KÉRDÉS: Vallomását ebben a kérdésben nem fogadom el. Ön tisztában lett hogy legyen azzal, hogy az Ön nyilatkozata, demonstratív Parlamentben való tartózkodása a kibontakozást csak akadályozza, és nem segíti. Nem fogadom el vallomását azért sem, mert az Ön által törvényesnek minősített kormány államminiszterei elhagyják a Parlamentet, és csak Ön marad ott, hogy a ki-

bontakozást bizonyos formákban neheztse. Ön ebben az időben értesül arról, ha nem hivatalos bejelentés formájában is, hogy ellenkormány alakult, mégis további ellenállásra határozza el magát. A kérdésre visszatérünk a kihallgatás során.

FELELET: A kérdésre csak azt tudom [meg]ismételni, hogy fellépésemnél nem szereplési vágy és bajcsinálási szándék vezetett, mert szívesebben félreálltam volna, de úgy láttam, hogy az adott helyzetben az országgal szemben kötelességem azt tenni, amit tettem, és hittem benne, hogy a kibontakozást szolgálja.

KÉRDÉS: Milyen „bölcs” döntést vagy segítséget várt Ön az ENSZ-től?

FELELET: Én a döntéseket nem az ENSZ szerveitől vártam elsősorban, s az ENSZ-et inkább az alapokmányba foglalt elvek szempontjából említettem. Ezeknek az elveknek a keresztülvitelét gyakorlatilag a négy nagyhatalom és India valamiféle konferenciájától vártam, mégpedig oly módon, hogy ez a konferencia egyidejűleg tárgyalja a magyar és [a] szuezi kérdést.

KÉRDÉS: Ön [az] ENSZ fegyveres segítségére is gondolt a nyilatkozat megtetelekor?

FELELET: Semmi körülmények között.

KÉRDÉS: Mit értett Ön az ENSZ „bátor” döntése alatt?

FELELET: Én főleg Amerika részéről láttam volna bátorságot abban, hogy egyszerre lép fel teljes határozottsággal szövetségeseivel és ellenfeleivel szemben, midőn azok helytelen lépést tesznek, bátor fellépés alatt semmiképpen sem értettem katonai fellépést.

KÉRDÉS: [Az] ENSZ-rendőrség kérdésében is ilyen elutasító volt az Ön álláspontja? November 4-ei nyilatkozatában ugyanis ilyen beavatkozás lehetséges lett volna Magyarország belügyeibe.

FELELET: Én az ENSZ-rendőrséget nem találtam célravezető megoldásnak. De a megoldás részlet[ei]ről a november 4-ei nyilatkozatba[n] nem láttam indokoltnak szólni, erre november 6-ai tervezetembe[n] tértem ki, ahol az ENSZ-rendőrség gondolata ellen kifejezetten állást foglaltam.

KÉRDÉS: Kik ismerték meg az Ön által készített november 4-ei nyilatkozatot?

FELELET: Bakos Ferenc, aki telefonba beolvasta, és rajta keresztül azok az újságírók, akiknek bemondotta.

KÉRDÉS: Nevezze meg konkrétan őket! Melyik lapok szerkesztőinek, szerkesztőségeinek olvasta be Bakos a nyilatkozatot?

FELELET: Minderről halvány sejtelmem sincsen, nem is emlékszem, hogy említette volna, és ha említette, elfelejtettem. Annál is inkább, mert akkor csak úgy nyüzsgöttek az új újságok.

KÉRDÉS: Mikor terjesztik Budapesten az Ön nyilatkozatát és milyen formában?

FELELET: Én először november 15-e körül hallottam róla, hogy géppel sokszorosított plakát formájában megjelent a budai Ferences-templomnál. Nem tudom ki közölte velünk. Édesanyám említette, hogy ugyanígy megjelent a Déli pályaudvar környékén. Hallottam utóbb arról, hogy ki volt rakva a Kolosy téren és a Nyugati pályaudvaron. Ezt sem tudom pontosan, hogy kitől [hallottam], de a Kolosy térít emlékezetem szerint Rácz Jenőné mesélte nekem, hogy az olvasók egyike gúnyos megjegyzést tett rá.

KÉRDÉS: Megjelent-e az Ön november 4-ei nyilatkozata külföldi sajtóban, beolvasták-e azt külföldi rádióban?

FELELET: Tudomásom szerint külföldi sajtóban nem jelent meg. Külföldi rádióban, tudomásom szerint, beolvasták. Én magam nem hallottam.

KÉRDÉS: Melyik rádió közvetíti az Ön nyilatkozatát és mikor?

FELELET: Körülbelül november közepén a bécsi, valamint a lisszaboni rádióról hallottam ezt említeni. Sem a londoni[ról], sem a Szabad Európa-hangjáról nem hallottam, hogy felolvasta volna.

KÉRDÉS: Átadja-e Ön valakinek, vagy több személynek a november 4-ei nyilatkozatot?

FELELET: A november 4-ei nyilatkozatot a tervezet elkészítésével túlhaladtam tekintettem, tehát terjesztés céljából nem adtam át másoknak. De szövegét megmutattam több embernek, akik november első felében meglátogattak.

KÉRDÉS: Kiknek mutatja meg?

FELELET: Közeli rokonságomon kívül megmutattam Illyés Gyulának, Sárközi Györgynének, Tóth Endrének, Göncz Árpádnak, valamint – emlékezetem szerint – Tamási Áronnak, Rácz Jenőnek, aki november végén vagy december elején járt nálam. Fėja Gézának, Farkas Ferencnek; másra nem emlékszem, hogy megmutattam volna.

KÉRDÉS: Kinek küldi el és mikor a november 4-ei nyilatkozatot?

FELELET: Bakos Ferenc november 7-én távozott a Parlamentből, saját közlése szerint, és az ezt követő napok valamelyikén látogatott meg, valószínűen november 9-én vagy 10-én. Én erre három vagy négy borítékot készítettem, mindegyikbe beletettem a november 4-ei nyilatkozat és a november 6-ai nyilatkozat (mely november 8-án készül el), [és az] expozé egy-egy példányát, és azzal a kéréssel adtam oda Bakos Ferencnek, hogy juttassa el őket Kovács Bélához, Tildy Zoltánhoz és valamelyik szociáldemokrata miniszterhez, tájékoztató végett. Azzal a kéréssel küldtem el, hogy az illetők, amennyiben tudják, próbálják eljuttatni Nagy Imréhez is. Bakos Ferenc utóbb közölte velem, hogy mindhárom irányba eljuttatta a borítéko[ka]t és a kérést, de hogy Nagy Imréhez eljutott-e,

azt nem tudja. Én jelenleg sem tudom, hogy Nagy Imre megkapta-e. Én ekkor-tájt tudtam meg, hogy Nagy Imre a jugoszláv követségen van.

KÉRDÉS: Követségek részére küld-e a nyilatkozat példányaiból?

FELELET: Nem küldtem.

KÉRDÉS: Milyen céllal küldi el a nyilatkozat és az expozé szövegét az említett személyeknek?

FELELET: Minthogy a kormány nevében nyilatkoztam, szükségesnek tartottam, hogy a kormány elérhető tagja[i]t tájékoztassam.

KÉRDÉS: Amikor Ön a nyilatkozatot elküldi, akkor még mindig egy nem létező kormány működését igyekszik fenntartani. Mi erről az Ön véleménye?

FELELET: A helyzet november 4-e és 10-e között – az én megítélésem szerint – egyforma volt. Nagy Imre kormányának a működése lehetetlenné vált, de más kormány törvényes kinevezéséről nekem bizonyos tudomásom nem volt. Megjegyzem, hogy felmentésünk a hivatalos lapban november 12-én jelent meg. Ebben a november 4-e és 8-a közötti helyzetben én a magam kényszerítő köteletségének két munkával véltem eleget tenni: a 4-ei nyilatkozattal és a 6-ai dátummal készült, de valójában november 8-án legépelte expozé és tervezettel. Azzal, hogy ez utóbbit eljuttatom oda, ahová szánva voltak, a magam részéről az egyedül való államminiszterkedést befejeztem, mert annak céltalanságával a továbbiakban tisztában voltam.

KÉRDÉS: Ön a rádiót november 4-én, 5-én és 6-án nem hallgatta, nem értesült arról, hogy megalakult a Munkás-Paraszt Forradalmi Kormány?

FELELET: Hallgattam és értesültem arról, hogy a Munkás-Paraszt Forradalmi Kormány megalakult, de azt nem tudtam megállapítani, hogy ez milyen jogi aktussal vált vagy válik ellenkormányból törvényes kormánnyá, s így nem éreztem azt, hogy e címen jogom van felmenteni magamat annak megtétele alól, amit kötelezettségemnek éreztem.

KÉRDÉS: Hogy értékeli utólag a november 4-ei nyilatkozatot, főleg tartalmát illetően?

FELELET: Nem bántam meg, hogy [meg]tettem, és lényeges tartalmát az akkori helyzetre vonatkoztatva ma is helyesnek tartom. Bár tisztába[n] vagyok vele, hogy az idő elhaladt fölötte, és az események nem engedték, hogy jelentőségre jusson.

KÉRDÉS: Ön a nyilatkozat értékelésénél ma sem tartja elítélendőnek a nyilatkozat szovjetellenes, a Munkás-Paraszt Forradalmi Kormány elleni részeit. Továbbra is a törvényes magyar kormánnyal szemben a passzív ellenállás akkori hirdetését, illetve felhívását helyesnek tartja?

FELELET: Akkori helyzetre igen, a mostanira nem. A mostani helyzetre vonatkozóan az 1956. december 8-án kelt közös pártnyilatkozatot tekin-

tem irányadónak. A magam november 4-ei nyilatkozatát nem szántam és nem tartom szovjetellenesnek. Igaz, hogy elkeseredésből született, de abból a meggyőződésből is, hogy a Szovjetunió vezetői előbb-utóbb más belátásra jutnak. Meg vagyok győződve [arról], hogy Magyarország szerencsés fejlődését csakis a Szovjetunióval való jó viszony és együttműködés útján lehet keresni. Ez derül ki a november 6-ai tervezetből és a december 8-ai közös nyilatkozatból is.

1957. május 31.

KÉRDÉS: Kívánja-e [az] előző [1957. május 29-ei] vallomását valamilyen kérdésben kiegészíteni?

FELELET: Arra a kérdésre, hogy külföldi követségnek az 1956. november 4-ei nyilatkozatot elküldtem-e, előzőleg nemmel feleltem, mert Bakos Ferencsel nem küldtem el. Ellenben áll az, hogy november 7-én délelőtt, mikor a francia kultúrattasét felkerestem lakásán avégből, hogy [az] előző nap megfogalmazott tervezetemet vele ismertessem, ugyanakkor azt neki megmutattam.

KÉRDÉS: Mióta ismeri Ön a francia kultúrattasét, hogy ismerte meg?

FELELET: 1951-ben ismertem meg a francia kultúrattasét – Turbet Delofnak hívják – úgy ismertem meg, hogy ő az Egyetemi Könyvtárban járt, azzal kapcsolatban, hogy egyes sváb kitelepítésre felvett személyek elzászi származásukra hivatkozással mentesítésüket, illetve Franciaországba való kitelepítésüket kérték a francia követségtől. Ő ennek ellenőrzése céljából keresett az Egyetemi Könyvtárban, a kéziratárban svábok betelepítésére vonatkozó XVIII. századi adatokat. Én akkor ott szolgáltam, talán segítettem is neki, mindenesetre bemutattak neki. Ezután én 1956. november 7-ig vele nem találkoztam. November 7-én reggel a telefonkönyv alapján a Károly-kertnél lévő [Francia] Intézetben kerestem, ott mondták meg, hogy a közelben lakik a Szép utcában. Mikor felmentem hozzá, nem ismert meg. Könyvtári találkozásunkra nem emlékezett, de nevemet ismerte, és tudta, hogy egyetemi tanár voltam és államelmélettel foglalkoztam.

KÉRDÉS: Milyen céllal keresi fel Ön a kultúrattasét november 7-én?

FELELET: November 6-án megfogalmazott tervezetemmel az volt a céltom, hogy azt eljuttatom a négy nagyhatalom és India követségeinek avégből, hogy a feltételezésem szerint hamarosan sorra kerülő nemzetközi tárgyalásokon kompromisszumos kibontakozási alapként használható legyen. Nem volt kedvem ismeretlenül beállítani a követségekre, a francia kultúrattasé volt az egyetlen a nyugati követségek személyzete közül, aki[t] távolról bár, de ismertem, s akiről feltettem, hogy mint a tudománnyal kapcsolatos embert bizonyos

előzékenységgel fogad. Egyébként is helyesebbnek tartottam, hogy csak a franciákkal érintkezzem, ne pedig az angolszászokkal. Ekkor a szöveg még nem [volt] készen, de azért mentem fel hozzá, hogy annak lényegét ismertessem, és tudjon róla, ha majd elküldöm neki.

KÉRDÉS: Ön a bemutatkozás után mivel indokolja az attasé előtt, hogy felkereste őt, és meg akarja beszélni az expozé szövegét?

FELELET: Közöltem vele, hogy feltevésem szerint a magyar ügy hamarosan valamilyen világhatalmi tárgyalás tárgya lesz, amit ő is valószínűnek tartott, s erre az esetre szükségesnek tartom, hogy a Nagy Imre-kormány részéről megfelelő javaslat kerüljön a nagyhatalmak elé.

KÉRDÉS: Ön úgy mutatkozik be az attasénál, mint a Nagy Imre-kormány tagja?

FELELET: Úgy mutatkoztam be, mint a november 3-án kinevezett kormány tagja, aki tisztában van azzal, hogy [a] kormány tagjaként való funkcionálása lehetetlen, azonban kötelezettségemnek éreztem, hogy a törvényes Nagy Imre-kormány nevében még utoljára kibontakozási javaslatot tegyek.

KÉRDÉS: Ismertesse, hogy az expozé vázlatja alapján, milyen kérdéseket vet fel a francia kultúrattasénak!

FELELET: A kultúrattasénak, akkor már [a] vázlatban teljes[en] kész expozé minden pontját ismertettem. A helyzetértékelésemet arra nézve, hogy a szovjet közbelépés folytán keletkezett helyzetben jól megalapozott konszolidációt nem remélek, valamint abban a kérdésben, hogy a Szovjetunióknak és a kommunisztáknak a kapitalista restaurációval, [és] az esetleg erre vezető szabad választásokkal szemben fennálló érthető és részben indokolt aggodalmára megfelelő biztosítékokat kell megformulálni. Sorra előadtam ezután a tervezet kormányzási, külpolitikai, katonai és alkotmányjogi javaslatait, valamint az ENSZ-csapatokra vonatkozó elutasító álláspontot.

KÉRDÉS: Az Ön által ismertetett kérdések alapján, milyen kérdéseket tett fel Önnek?

FELELET: Az attasé főleg a szovjet[ek] számára nyújtandó biztosítékok, a Varsói Szerződésben való bent maradás, a választások elhalasztása és a választások előtti alkotmányjogi rendezés, a régi birtokosok kártalanításának korlátozása, és az ENSZ-rendőrség gondolatának elutasítása iránt mutatott érdeklődést, és azt a véleményét fejezte ki, hogy számára ezek a javaslatok igen mértéktartóknak és szovjet szempontból elfogadhatónak tűnnek fel.

Kérdést tett fel arra nézve, hogy mit tudok Nagy Imréről, mit tudok az ellenkormány hollétéről, amire közöltem, hogy nem tudok többet, mint hogy Nagy Imre a szovjet követségre ment, és azt, hogy ellenkormány alakult. Kérdezte még, hogy elképzelhetőnek tartom-e, hogy Jugoszlávia belépjen a Varsói

Szerződés nem katonai részébe, mire azt feleltem, hogy ezt nem tartom kizárt-
nak, de különben is ez nem olyan kérdés, amin a kibontakozásnak el szabad
akadnia.

KÉRDÉS: Milyen más kérdéseket tett még fel Önnek, és mi volt az Ön vála-
sza?

FELELET: Nem emlékszem semmilyen más kérdésre, mint amit az előbb em-
lítettem.

KÉRDÉS: Mi volt az attasé javaslata az Ön tervezetével kapcsolatosan?
Tett-e ő valamilyen kérdésben Önnek az expozé pontjainak megváltoztatására,
módosítására javaslatot, észrevételt?

FELELET: Semmi módosító észrevétele nem volt. Azt beszéltem meg vele,
hogy amint az expozét végleges formában legépelem, akkor három példányt
eljuttatok hozzá a francia, az angol és [az] amerikai követek részére.

KÉRDÉS: Az attasé vállalta azok továbbítását ezen a beszélgetésen?

FELELET: Az attasé azt vállalta, hogy [a] három példányt saját követének
továbbítja, és azontúli továbbításáról a követ fog határozni.

KÉRDÉS: Mi volt az attasé véleménye a Nagy Imre-kormány tevékenységé-
ről és a lejátszódó eseményekről?

FELELET: Nem emlékszem, hogy erről beszéltünk volna. Ő egy bizonyos
diplomáciai tartózkodást mutatott, de kifejezte szimpátiáját azzal szemben,
hogy én a Nagy Imre-kormánnyal azonosítom magamat, és a szovjet katonai
akciót ő is igen sajnálatos dolognak tekintette.

KÉRDÉS: Mi volt az attasé véleménye az ENSZ-rendőrség kérdésében?

FELELET: Az én elutasító álláspontomat helyeselte, és úgy értékelte, hogy
ez is egyike azoknak, amik a tervezetet a Szovjetunió számára elfogadhatóvá
teszik.

KÉRDÉS: Mivel fejezi be az attasénál tett látogatását? Mennyi ideig tartott ez?

FELELET: Azzal a megállapodással fejeztem be, hogy a gépelt szöveget ha-
marosan küldöm. A látogatás kb. fél vagy egy óráig tartott.

KÉRDÉS: Mikor keresi fel ismét a francia attasét?

FELELET: Nem kerestem fel többször.

KÉRDÉS: Hogyan juttatja el az attaséhoz az expozé példányait?

FELELET: Bakos Ferencsel küldtem el november 9-én vagy 10-én. Ugyanak-
kor, amikor a nyilatkozatomat és tervezetemet a Nagy Imre-kormány elérhető
tagjainak megküldtem.

KÉRDÉS: Beszámolt-e Bakos arról, hogy az attaséval az expozé szövegeinek
átadásakor milyen beszélgetés folyt le?

FELELET: Én Bakos Ferencsel még egyszer találkoztam, még valamikor no-
vember második felében. Bakos fölött hozzám és közölte, hogy a rábízott borí-

téket átadta. A francia attaséval folytatott beszélgetésről semmit sem beszéltünk, mert más kérdéssel voltunk elfoglalva. Ő ugyanis közölte velem, hogy az expozé és a tervezet szövegét átadta másoknak, éspedig ha jól emlékszem, azt mondta, hogy újságíróknak és egyetemi hallgatóknak. Én ezen nagyon felingerlődttem, mert ugyan az expozé szövegét magamra nézve nem tartottam veszélyesnek és itthoni terjesztés szempontjából károsnak, de úgy ítéltm, hogy egy világhatalmi tárgyalásra szánt kibontakozási tervezet nem arra való, hogy röpcédulaként terjesszék, és nyilvánosságra jusson mielőtt a tárgyalások elkezdődnének.

KÉRDÉS: Kit nevezett meg Bakos, akinek a tervezet szövegét átadta?

FELELET: Nem emlékszem, hogy neveket említett volna, és hogy kiket. Általában ismerősnek tűnő nevet biztosan nem említett.

KÉRDÉS: Ön elismeri, hogy a felmutatott expozé másodpéldányú szövege, mely „Követ Úr! Alulírott november 4-én tett nyilatkozatom értelmében, mint a Nagy Imre vezetése alatt álló, működésében erőszakkal megakadályozott utolsó törvényes magyar kormánynak...” szöveggel kezdődő, és „...a szovjet csapatok kivonulásának megtörténte és egy politikai és erkölcsi tekintéllyel bíró kormány intézkedései a közrend fenntartására teljességgel elegendők” befejezésű öt sűrűn gépelt oldalon írt nyilatkozat, melyet 1956. november 6-ai dátummal látott el, s melyet Bibó István államminiszter sajátkezű aláírásával ellátott, Öntől származik, illetve megegyezik az Ön által készített expozé szövegével?

FELELET: Igen, elismerem. A felmutatott nyilatkozat az én általam készített expozé egyik általam készített példánya.

KÉRDÉS: Milyen céllal írja Ön az expozé szövegét?

FELELET: Abban a feltevésben írtam, hogy a magyar ügy a közeljövőben konkrét megoldásra irányuló világhatalmi tárgyalás alá kerül, akár az ENSZ keretében, akár öthatalmi konferencia keretében, mely utóbbit én szívesebben láttam volna.

KÉRDÉS: Mondja el az expozé egyes fő kérdéseit!

FELELET: Az expozé hét pontra tagozódik. Az első pontban kifejtem, hogy a szovjet katonai közbelépés súlyos és alig megoldható helyzetet teremtett, mert a szovjet csapatok a rend helyreállítása céljából kívántak bejönni, azonban az ország felizgatott állapotában olyannyira része van a szovjet csapatok október 24-ei közbelépésének, hogy második közbelépésük után az ország megnyugvása alig várható. A második pontban kifejtem, hogy a Kádár-kormány ugyan azt nyilatkozta, hogy a rend helyreállítása után a szovjet csapatok kivonulását fogja kérni, azonban az ország közhangulata olyan, hogy a Kádár-kormány számára belátható időn belül nem jön létre olyan helyzet, hogy a szovjet csapatok kivonulását jónak lássa kérni. A harmadik pontban röviden megállapítom, hogy ilyen módon a szovjet csapatok jelenlétükkel pontosan azt a célkitűzést akadályozzák

meg, amiért behívták őket. A negyedik pontban megállapítom, hogy a szovjet csapatok kétszeri behívása először az MDP, majd az MSZMP tekintélyét oly mértékben megrendítette, hogy kommunista egypártrendszerrel Magyarország nyugodt kormányzása lehetetlenné vált. Az ötödik pontba[n] kifejtem, hogy a többpártrendszer és a vele járó szabad választások azért keltenek aggodalmat a Szovjetunióban és a kommunistákban, mert attól tartanak, hogy a választások során szovjetellenes és kommunistaellenes demagógia révén ókonzervatív és kapitalista restaurációs erők kerekedhetnének felül, és ezáltal Magyarország a Nyugat előre tolt ékjévé válhatna a Szovjetunióval szemben. A hatodik pontban kifejtem, hogy mindez nemcsak a Szovjetuniónak érthető aggodalma. Indokolt aggodalma az eseményekben döntő szerepet vitt magyar ifjúságnak, munkáságnak és katonaságnak, melyek túlnyomó többségükben szocialista meggyőződésűek, és nem óhajtják, hogy az általuk kivívott helyzetnek, ókonzervatív vagy kapitalista erők legyenek a haszonélvezőivé. A hetedik pontban kifejtem, hogyha Magyarország előretolt nyugati ékké válna, ez nemcsak önmagában volna baj, hanem azért is, mert a népi demokráciákban megindult szocialista demokratizálódási folyamat visszafelé fordulását és a helyzet kiéleződését idéznél elő, holott a cél éppen az, hogy ez a folyamat a magyar megoldásból biztatást kapjon.

1957. június 3.

KÉRDÉS: Ismertesse a „tervezet” kivonatos szövegét, melyet 1956. november 6-án írt!

FELELET: A tervezet hat pontra tagozódott. Az első pontban kormányzási kiindulópontként Nagy Imre miniszterelnökségének elfogadását javasoltam. Nagy Imréről akkor azt hittem, hogy a szovjet követségen van, és feltételeztem, hogy folyamatos tárgyalásokban áll felelős szovjet tényezőkkel. A második pontban külpolitikai megoldásként kétféle megoldást vetek fel. Az egyik szerint Magyarország kilép a Varsói Szerződés katonai részéből, de benne marad annak nem katonai részében, azzal a kiegészítéssel, hogy ugyanilyen feltételek mellett kívánatos volna a Varsói Szerződésbe Jugoszláviának is belépni. A másik megoldás, arra az esetre, ha a Varsói Szerződés tagállamai nem helyeselnék a féltagságnak ezt a formáját, az lett volna, hogy Magyarország külön kétoldalú szerződéssel tisztázza a Szovjetunióval való viszonyának tartalmát és formáját. A harmadik pont az alkotmányjogi javaslatok megoldását tartalmazta, lényege az volt, hogy az állami, [a] kormányforma és [a] társadalmi forma kérdései ne legyenek szabad választások tárgya[i], és ne lehessen ennek alapján köztársaságellenes, demokráciaellenes és szocializmusellenes demagógiát kifejteni, hanem ezeket

a kérdéseket egy előzetesen összeülő forradalmi nemzetgyűlés döntse el, meg nem másítható alkotmánytörvények formájában. A törvények leszögezték volna először Magyarország köztársasági államformáját. 1946. évi I. tc.-re nem azért utaltam, mintha kapitalista köztársaságra gondoltam volna, hanem azért, mert ez volt Magyarországon a köztársaság államformájának végleges megalapozása, továbbá azért, mert az volt a véleményem, hogy az 1949. évi népköztársaságra való hivatkozás egyben az egypártrendszerre való hivatkozást is jelentené, amit az előzmények után hitelt vesztettnek tartottam.

A következő[k]ben Magyarország demokratikus és parlamentáris kormányformáját javasoltam leszögezni, az 1848-as törvényekre való hivatkozás itt sem az akkori egész helyzethez való visszatérést jelentette, hanem csupán utalást arra a történelmi pillanatra, amikor Magyarországon először létesült felelős parlamenti kormány. A továbbiakban leszögezésre került a szocializmus mint társadalmi forma, ami jelenti a nagybirtok és egyáltalán a kizsákmányoló birtok kizárását, az államosítások fenntartását és a kisiparnak és kis magántulajdonnak a kizsákmányolás tilalmának korlátai közötti szabadságát. További rendelkezést javasoltam arra nézve, hogy bármiféle igazságtalanság jóvátetele semmiféle vonatkozásban nem jelentheti megszünt gazdasági hatalmi helyzetek visszaállítást. Javasoltam továbbá az egyház és [az] állam elválasztásának, és [a] vallás szabadságának alkotmányjogi biztosítását. A negyedik pontban egy feltételezhető kommunistaellenes és munkáskáder-ellenes demagógia elhárítására gondolva javasoltam olyan rendelkezéseket, hogy senkit se lehessen büntetni olyan cselekedetért, melyet becületes politikai meggyőződésből követett el, még ha formailag át is hágott bizonyos jogszabályokat. Intézkedéseket javasoltam ezenfelül, hogy a közigazgatás és a gazdasági igazgatás esetleges reformja ne irányulhasson a munkáskáderek, és általában a diplomával nem bíró munkáskáderek ellen. Az ötödik pontban merőben példaképpen, bemutattam azt, hogy milyen szakaszokban lehetne az előzőekben javasolt intézkedéseket és a szovjet csapatok kivonását úgy összekapcsolni, hogy ennek során a Szovjetunió menet közben is meggyőződhesen arról, hogy a javasolt újjárendezés zökkenők nélkül keresztülvihető és tartós lesz. A hatodik pontban kifejtettem, hogy általános választásokra csak több hónappal mindennek lebonyolítása után kerülhet sor; úgy, hogy a választások során ne indulhasson párt, mely a fentiekben leszögezett állami és társadalmi formát vitássá akarná tenni. Egyben leszögeztem, hogy a választásokhoz semmiféle ENSZ-csapatokra vagy rendőrségre szükség nincsen.

KÉRDÉS: Kik kapták meg az Ön tervezetét?

FELELET: Elküldtem a tervezetet Bakos Ferenc útján a Nagy Imre-kormány elérhető tagjaihoz, továbbá a francia kultúrattasé útján a három nyugati nagyhatalom követéhez. Az indiai követséghez pedig, mely lakásunkhoz közel fe-

küdt, magam vittem el. A szovjet követségre nem tudtam utat, az volt a szándékom, hogyha Nagy Imrével érintkezésbe jutok, ezt vele fogom megbeszélni.

KÉRDÉS: Mikor vitte el Ön az indiai követségre a tervezetet?

FELELET: Pontosan az időt meghatározni nem tudom. Abban biztos vagyok, hogy november 11[-e] előtt vittem el. A tervezetet november 8-án készítettem el, tehát november 8-án vagy 9[-én] vagy 10-én vittem el.

KÉRDÉS: A Petőfi Párt tagjai, vezetői közül kinek adta át a tervezetet és mikor?

FELELET: Arra emlékszem, hogy Farkas Ferencnek átadtam olvasásra. Előttém elolvasta, de úgy emlékszem, nem tartotta magánál. Ez november vége felé történhetett, akkor, amikor a tervezetet [tervezetem] Bakos Ferenc útján már ettől függetlenül többé-kevésbé elterjedt és ismert volt. Ebben az időben a Bimbó u. 43. sz. alatt, sógoroméknál, Szacsvey Ferencéknél laktam.

KÉRDÉS: A tervezetet az FKgP tagjai, vezetői közül kinek adta át?

FELELET: Bakos Ferenc útján Tildy Zoltánnak és Kovács Bélának küldtem el, más kisgazdapárti vezetőknek nem adtam át.

KÉRDÉS: Kinek mutatta meg a tervezetet?

FELELET: Határozott véleményt mondani nem tudok, emlékezetem szerint Fėja Gézának, Tamási Áronnak, Ravasz Lászlónak,²¹⁵ Rácz Jenőnek,²¹⁶ Markos Györgynek.²¹⁷

KÉRDÉS: Mi volt a tervezetről a véleménye azoknak, akiknek azt megmutatta?

FELELET: Nem mindenkinek a véleményére emlékszem pontosan. A legtöbben nagy vonalakban helyeselték. Kifejezett ellenvéleménye volt Farkas Ferencnek, aki egyrészt helytelenítette a Nagy Imre miniszterelnökségének kibontakozási alapként való javasolását, másrészt súlyosan helytelenítette, hogy én a tervezetet a három nyugati követségnek elküldtem.

KÉRDÉS: A Nagy Imre-kormány minisztereitől, akiknek elküldte a tervezetet, nem kapott választ?

FELELET: Formális választ nem kaptam, [idősebb] Antall József²¹⁸ említette nekem, hogy Kovács Béla megkapta a tervezetet, és ezzel kapcsolatban rólam

²¹⁵ Ravasz László (1882–1975) a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke 1921-től 1948-ig, 1937 és 1940 között az MTA másodelnöke. Bibó István apósa.

²¹⁶ Rácz Jenő (1907–1981) kisgazda politikus, 1946–47-ben pénzügyminiszter. Az 1956. december 8-ai közös nyilatkozat egyik szövegezője, majd a Kádár-kormány által 1957-ben felállított Pénzügyi Bizottság tagja.

²¹⁷ Markos György (1902–1976) közgazdász, a II. világháború előtt illegális kommunista. 1956-ban a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa egyik vezetője.

²¹⁸ Id. Antall József (1896–1974) kisgazdapárti politikus, a II. világháború alatt menekültügyi kormánybiztos, 1945–53 között képviselő, 1945–46-ban újjáépítési miniszter.

dicsérőleg nyilatkozott, de hogy a tervezettel magával és részleteiben mennyiben értett egyet vagy sem, erről nem volt szó. Tildy Zoltánnal decemberben találkoztam, Fischer Józseffel (Szociáldemokrata Párt) januárban, mindketten közölték, hogy tudnak a tervezetről, de különösebbet nem szóltak hozzá, annál is inkább, mert ekkorra a decemberi közös nyilatkozat a tervezetet túlhaladottá tette.

KÉRDÉS: Megjelent-e ez a tervezet szövege a külföldi sajtóban?

FELELET: Nincs tudomásom [arról], hogy megjelent volna.

KÉRDÉS: Külföldi rádió ismertette-e az Ön tervezetét?

FELELET: Bizonyosan nem tudom, hogy ismertette-e. Az volt a benyomásom, hogy a külföldi rádiókat hallgató emberek összekeverik a november 4-ei nyilatkozatomat és a tervezetet, és így nem volt tiszta képem [arról], hogy az utóbbit bemondták-e.

KÉRDÉS: Csoportosan megvitatta-e valakikkel a tervezetet?

FELELET: Nem vitattam meg, már csak azért sem, mert Farkas Ferencnek ellenvéleménye volt.

KÉRDÉS: Hogyan került az Ön tervezete a [Nagy-]budapesti Munkástanács ülésén ismertetésre?

FELELET: [Hogy] hogyan került oda, nincs róla tudomásom, feltehetőleg Bakos Ferenc útján jutott oda a tervezet.

KÉRDÉS: Ki ismertette a tervezetet a munkástanács előtt?

FELELET: Én december első napjaiban hallottam erről az eseményről, valószínűleg a Parasztpártban, s ekkor hallottam, hogy Varga Domokos²¹⁹ olvasta fel.

KÉRDÉS: Hogy jutott Varga Domokoshoz a tervezet?

FELELET: Egyáltalán nem tudom, de mást nem tudok elképzelni, mint azt, hogy Bakos Ferenc indiszkrécioja révén, mert nem tartom valószínűnek, hogy akár a követség[ek]től, akár a Nagy Imre-kormány minisztereitől kapta.

KÉRDÉS: Farkas Ferenc kibontakozási tervezete mivel foglalkozott, mondja el tartalmát!

FELELET: Arra emlékszem belőle, hogy bevezetőül szovjet újságidézetekkel támasztotta alá azt az álláspontot, hogy az októberi eseményekben nem az ellenforradalmi elem volt a túlnyomó. A végén visszatért a Nemzeti Kormányzó Tanácsa gondolatára. Megjegyzem, hogy az egésznek nem volt tervezet jellege, és a címe csupán feljegyzés volt.

KÉRDÉS: Milyen célból készítette Farkas a feljegyzéseit?

FELELET: Farkas Ferenc a feljegyzést azzal a céllal készítette, hogy azt az in-

²¹⁹ Varga Domokos (1922–2002) író, újságíró. 1948 júniusától a *Szabad Nép*, majd a Magyar Rádió munkatársa, 1954-től az *Irodalmi Újság* rovatvezetője. 1956-os tevékenységéért 1957. október 9-én két-évi börtönrre ítélték.

diai és [a] szovjet követségre juttatja el. Az indiai követségre közvetlenül juttatja el, a szovjet követségre emlékezetem szerint az indiai követség útján szeretne volna eljuttatni, de hogy ez megtörtént-e, azt nem tudom.

KÉRDÉS: Ismertesse, hogy 1956. november első felében milyen célból jöttek össze Illyés Gyula lakásán, kik jelentek ott meg!

FELELET: Engem emlékezetem szerint telefonon hívtak át, azzal, hogy a Parasztpárt néhány vezetőségi tagja jön ott össze. Mikor odaértem, egy előző társaság általános búcsúzkodásban volt. Futó bemutatkozás után ketten vagy hárman távoztak, neveikre nem emlékszem, de az ott lévőkől hallottam, hogy előzőleg írószövetségi megbeszélés volt. Többet a megbeszélésekről nem tudok. Jelen voltak Illyés Gyula, Németh László, emlékezetem szerint az írók után nemsoká az utóbbi is eltávozott. Tamási Áron, Farkas Ferenc, emlékezetem szerint Szabó Lőrinc vagy Zsigmond Gyula²²⁰ vagy Sebestyén László²²¹ [voltak ott].

KÉRDÉS: Milyen megbeszélést folytattak ez alkalommal a tervezet kérdésében?

FELELET: Felvetődött a Nemzeti Kormányzótanácsa gondolata, és vita alakult ki Farkas Ferenc és köztem. Nekem az volt az álláspontom, hogy mindaddig, amíg remény van arra, hogy a Szovjetunió Nagy Imrével a kibontakozás felől tárgyalásokat kezd, nem helyes olyan szervezetet tervezni, amely Nagy Imre tárgyalóféli helyzetét megzavarja. Farkas Ferenc ennek ellenére rábeszélte arra, hogy az ő kormányzótanácsi elgondolását pár pontban fogalmazzam meg – jogászilag. Én ezt igen kedvetlenül meg is tettem, és a fogalmazványt Farkas Ferencnek oda is adtam. Utóbb azonban tőle úgy értesültem, hogy ennek a fogalmazványnak folytatás nem lett. Tudomásom szerint ezt követően készítette elő a feljegyzését. Nagy Imre Magyarországról történt távozása²²² után értesültem Farkas Ferenc feljegyzéséről.

KÉRDÉS: Illyés Gyula lakásán a Parasztpárt kérdéseiről mit tárgyaltak?

FELELET: Az a kérdés volt csupán szónyegen, hogy amennyiben a pártot vagy egyes vezetőit koalíciós részvételre felszólítják, mi legyen a párt álláspontja. Semmiféle formális határozatot nem hoztunk, de abban maradtunk, hogy ilyen esetben természetesen tárgyalni kell.

²²⁰ Zsigmond Gyula (1918–1992) politikus. A Parasztszövetség tagja, a Petőfi Párt Ideiglenes Ügyvivő Testületének tagja.

²²¹ Sebestyén László (1921–1996) író, történész. A forradalom alatt a Nemzeti Parasztpárt irányító testületének tagja, a sajtó- és propagandaosztály vezetője.

²²² Nagy Imrének és társainak 1956. november 23-ai törbe csalásáról és Romániába történő elrablásáról van szó.

KÉRDÉS: Illyés Gyula lakásán Önök lényegében egy koalíciós rendszer kibontakozási tervéről beszéltek.

FELELET: Az egész megbeszélésnek ez volt a feltevése, célja.

KÉRDÉS: Hogyan akarták ezt megvalósítani, [az] Önök véleményét elfogadottá tenni?

FELELET: Más elgondolásunk nem volt, mint a Szovjetunióval való tárgyalás útja, és abban reménykedtünk, hogy az indiaiak közvetítését ehhez meg lehet nyerni.

1957. június 5.

KÉRDÉS: Mondja el az illegális koalíció 1956. december 8-án készült nyilatkozatának előzményét! Hogyan jött létre a nyilatkozatot megfogalmazó koalíció?

FELELET: November utolsó vagy december legelső napjainak egyikén megjelent lakásomon, [a] Bimbó u. 43. szám alatt Varga István²²³ megbízására hivatkozva Rácz Jenő, a FKGP volt pénzügyminisztere, aki közölte, hogy az Értelmiségi Forradalmi Bizottságban [itt és az alábbiakban helyesen: Tanácsban], melynek Varga István is tagja volt, felvetődött a gondolat, hogy a pártoknak és forradalmi szervezeteknek az eddigi egyéni tervek helyett valami közös kibontakozási tervet kellene készíteniök, és azt a Szovjetunióknak és az indiai követségnek eljuttatni. Elmondta, hogy az Értelmiségi Forradalmi Bizottságban készítettek [egy] tervezetet,²²⁴ amelynek Határozat volt a címe. Ennek egy példányát azzal adta át nekem, hogy azt a Parasztpártban beszéljük meg, és ha helyeseljük a gondolatokat, üljünk össze Varga Istvánnal. Én a következő napok valamelyikén bevitettem a Parasztpártba, beszéltem Farkas Ferencsel, aki a Közös nyilatkozat eszméjét nem ellenezte, így a december 2-a és 9-e közötti hét folyamán két ízben összeültünk a Parasztpárt helyiségében Varga Istvánnal, miután én előzőleg a határozatot rövidebb szövegben foglaltam össze. Egyben a határozatot módosítottam is annyiban, hogy a határozat elgondolása helyébe – mely általános választásokon alapuló alkotmányozó nemzetgyűlést képzelt el – én érvényesítettem saját régebbi tervezetem elgondolását, mely előre vette

²²³ Varga István (1897–1962) közgazdász. A II. világháború alatt antifasiszta ellenálló. 1946-ban az Anyag- és Árhivatal elnöke; 1954-ben az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében tudományos kutató. Az 1956. december 8-ai közös nyilatkozat egyik szövegezője, majd a Kádár-kormány által 1957-ben felállított Gazdasági Bizottság, 1958-ban a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság tagja.

²²⁴ A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa – alapító nyilatkozatának dátuma szerint – 1956. november 21-én alakult meg Kodály Zoltán elnökletével. A szervezet főtítkára, Markos György vette fel a hivatalos kapcsolatot Bibó Istvánnal.

a köztársaság, [a] demokrácia és [a] szocializmus alkotmányjogi biztosítását, és csak ezután, ennek keretében későbbi időpontra javasolt választásokat. A végleges szöveget a hét végére állapítottuk meg. Az elgondolásunk azt volt, hogy a nyilatkozatot írják alá a pártok és [a] forradalmi szervezetek, és így juttassuk el az indiai követségen keresztül a Szovjetunió vezető államfőfijaihoz. Egyben megállapodtunk abban is, hogy a tervezet egy példányát Varga István átadja a kormány részére Kossa István pénzügyminiszternek,²²⁵ egy más[ik] példányát pedig Tildy Zoltánon keresztül eljuttatjuk Dobi Istvánhoz.

KÉRDÉS: Ki volt a kezdeményező abban, hogy egyéni tervek helyett koalíciós tervet dolgoztak ki?

FELELET: A személyes kezdeményezőt megnevezni nem tudom. Az egész gondolat a Forradalmi Értelmiségi Bizottságtól indult el, én magam ott egyszer sem voltam.

KÉRDÉS: Amikor Rácz Jenő felkereste lakását, akkor sem tett említést a kezdeményezőről?

FELELET: Személyekről nem tett említést, csak arról, hogy a gondolat a Forradalmi Értelmiségi Bizottságban vetődött fel, és a határozattervezet ott készült.

KÉRDÉS: A határozattervezet készítésének céljáról tett-e említést Rácz Jenő?

FELELET: Hogy pontosan mit beszéltem vele, arra részletekben nem emlékszem, de semmi kétség nem volt afelől, hogy a tervezet döntően abból a célból készült, hogy vezető szovjet államférfiak kezébe jusson.

KÉRDÉS: Miért Önt kereste fel Rácz, amikor nem Ön volt a Parasztpárt vezetője?

FELELET: Feltételezem, hogy azért, mert személyes, jó ismeretségben voltunk, és nem túl messze lakott tőlünk, viszont Farkas Ferenc nem tartózkodott állandóan Budapesten. Kérését azonnal azzal kezdte, hogy a határozattervezetet a Parasztpárt vezetőinek, mindenekelőtt Farkas Ferencnek mutassam meg.

KÉRDÉS: Mióta ismeri Rácz Jenőt, hogy[an] ismerte meg?

FELELET: Rácz Jenőt – emlékeztem szerint – 1948-ban vagy 1949-ben ismertem meg családi ismeretség révén, minthogy sógoromnak, Urai Sándornak iskolatársa volt. Politikai természetű kapcsolatunk nem volt egymással, Rácz Jenő hangsúlyozottan nem tekintette magát politikusnak, hanem gazdasági szakembernek. A FKGP-nek tagja sem volt, noha mint szakembert, az jelölte miniszterségre.

KÉRDÉS: Az ellenforradalom alatt milyen kapcsolata volt Rácz-cal?

FELELET: Semmilyen kapcsolatom nem volt vele.

²²⁵ Kossa István (1904–1965) szakszervezeti vezető. A második Nagy Imre-kormány pénzügyminisztere. Az első Kádár-kormány tagja.

KÉRDÉS: Rácz tett-e említést arról, hogy mely pártok vezetőivel beszéltek meg a Közös nyilatkozat készítésének gondolatát?

FELELET: Emlékezetem szerint nem tett erről említést, én a beszédéből azt vettem ki, hogy az Értelmiségi Forradalmi Bizottság először a Parasztpárthoz fordult ezzel, mint amelyiknek helyisége és bizonyos nyilvános működése van.

KÉRDÉS: Kik kapták még meg az Értelmiségi Forradalmi Bizottság határozatát?

FELELET: Erről semmit sem tudok.

KÉRDÉS: Ön kinek mutatta meg a határozatot?

FELELET: Farkas Ferenc, Varga István, Rácz Jenő, Zsigmond Gyula tudnak erről a határozatról, én rajtuk kívül másnak nem mutattam meg.

KÉRDÉS: Önnek mi a véleménye a határozatról?

FELELET: Én egészében helyeslem, de terjengősnek tartottam, és veszélyesnek tartottam a szocializmus biztosítása szempontjából azt az elgondolását, hogy a kibontakozást általános választásokon alapuló alkotmányozó nemzetgyűléssel akarja kezdeni.

KÉRDÉS: Ki kérte fel Önöket arra, hogy egy tervezetet készítsenek?

FELELET: Nem kért fel hivatalosan senki, úgy ítéltük, hogy mint legális pártnak, jogunk van ilyen tervezet készítésére.

KÉRDÉS: A Szociáldemokrata Párt is legális párt volt, amelyet szintén bevontak a tervezet jóváhagyásába?

FELELET: Mi abból indultunk ki, hogy a Szociáldemokrata Párt [a] Nagy Imre-kormány működése alatt legális párttá vált, és azóta nem tiltották be.

KÉRDÉS: Önök az ellenforradalmi nyomás alapján újra legális pártokká lett, de ténylegesen nem működő pártokat az ellenforradalom leverése után is működő pártokként vették?

FELELET: Nem vettük őket működő pártoknak, ők maguk sem működtek tudomásunk szerint, de abból indultunk ki, hogy egy többpártrendszerű kibontakozásban szükség van rájuk, és fontos, hogy ugyanazokat a kötelezettségeket, amiket mi vállalunk a Szovjetunióval szemben és más vonatkozásban, pl. a választások tekintetében, ők is vállalják.

KÉRDÉS: Önök tisztában kellett hogy legyenek azzal, hogy Kelemen Gyula hírhedt jobboldali szociáldemokrata, s nem célja a szocializmus építése Magyarországon, mégis elvitték hozzá a tervet.²²⁶

FELELET: Mi hírhedt jobboldalinak nem ismertük, bár azt is tudtuk, hogy nem tartozik a párt balszárnyába. Célunk azonban nem az volt, hogy a nyilat-

²²⁶ Kelemen Gyula (1897–1973) 1949-ben koncepciós perben életfogytiglani börtönre ítélték, 1956-ban szabadult, a forradalom idején a SZDP főtitkára.

kozatot a[z] SZDP legbaloldalibb tagjai írják alá, hanem az, hogy egy elismert vezető írja alá, és vállalja a benne foglalt állásfoglalást.

KÉRDÉS: Kik fogalmazták, vitatták a december 8-ai nyilatkozat szövegét?

FELELET: A nyilatkozat fogalmazásában Varga István, Rácz Jenő, Farkas Ferenc, Bibó István vettek részt, és időnként a szobába bejött Zsigmond Gyula is.

KÉRDÉS: Hány napig készítették a tervezetet?

FELELET: A december 2[-a és] 9-e közötti héten két, legfeljebb három alkalommal ugyanazok a személyek vettek részt, emlékezetem szerint Rácz Jenő nem minden alkalommal vett részt.

KÉRDÉS: Tervük volt Kovács Béla bevonása is a terv elkészítésébe?

FELELET: Arra nem gondoltunk – betegségére való tekintettel –, hogy akár az elkészítésbe bevonjuk, akár neki leküldjük. Arról azonban szó esett, hogy Tildy az ő nevét is aláírja, mert erre volt valamilyen szóbeli felhatalmazása. Erre azonban nem került sor, mert Tildy a saját aláírását is visszavonta.

KÉRDÉS: Mit tartalmazott a december 8-ai nyilatkozat?

FELELET: Kb. 5–6 gépelt oldalra terjedt, és négy pontra tagolódott. Az első pont több alpontra oszolva lényegében Magyarország állami, társadalmi és gazdasági rendjének azokat a körvonalait tartalmazta, amelyeket a kibontakozás után alkotmányjogi alapelvekként le kell szögezni. Ennek tartalma lényegében azonos volt az én november 6-ai tervezetem harmadik pontjával, de annál gondosabban és részletezőbben volt megfogalmazva. Tartalmazta a köztársasági államformát, a parlamentáris demokráciát, a földreform fenntartását, a személyes munkával megművelhető területhez igazodó birtokmaximumot, az államosítások fenntartását, [a] sztrájkjogot, munkásvédelmi intézkedéseket, [a] közigazgatási reformot és azokat az alkotmányjogi intézkedéseket, melyek biztosítják, hogy az előbbiekkal szemben álló párt nem léphet fel és nem működhet. A második pont a november 4-ei szovjet katonai közbelépéssel kapcsolatban, annak súlyos politikai kihatásait fejtegette, és azt a reményt és kívánságot fejezte ki, hogy a Szovjetunió helyesebb információk alapján kész lesz egy szélesebb alapon álló magyar kormánnyal [a] szovjet csapatok kivonásáról és a magyar–szovjet viszonyt újonnan rendező szerződésről tárgyalni. A harmadik pont a kibontakozás menetrendjét tartalmazta: A Nemzeti Kormányzótanács, az alkotmányjogi elveket lefektető gyűlés, és mindezek után az általános választások. A negyedik pont arra tért ki, hogy Magyarország a Szovjetunió kívánsága szerint kötelezettséget vállalhat a tekintetben, hogy más államokkal mindennemű katonai kapcsolaton kívül marad, és a magyar uránércet olyan ellenőrzés alá helyezi, mely annak háborús igénybevételét lehetetlenné teszi.

KÉRDÉS: Hány példányban készítették el?

FELELET: Emlékezetem szerint 8–12 példányban. Az volt az elgondolásunk, hogy az aláírókon és [a] címezetteken kívül nem adjuk senkinek.

KÉRDÉS: Kik írták alá?

FELELET: Először aláírták a Forradalmi Értelmiségi Bizottság részéről Markos György és még valaki. Emlékezetem szerint egy professzor, talán Pais Dezső.²²⁷ Aláírtuk a Petőfi Párt nevében Farkas Ferenc és én. Aláírták továbbá kb. december 10–11[-e] körül az Írószövetség részéről is. Emlékezetem szerint Veres Péter és még valaki.²²⁸ Ezt követően emlékezetem szerint december 11-én felvittük Farkas Ferenc, Varga István és én Tildy Zoltánhoz. Tildy egészében elfogadta, és ott a helyszínen alá is írta azzal, hogy másnap reggel leküldi [idősebb] Antall Józsefhez, aki ráhelyezi a párt pecsétjét. Másnap, december 12-én reggel [idősebb] Antall József telefonon közölte Farkas Ferencel, hogy nem tudja elküldeni a példányt a Parasztpártnak, mert Tildy Zoltán [az aláírását] visszavonta. Ezen Farkas Ferenc igen felingerlődött, és közölte, hogy ez esetben a mi kettőnk aláírását is meg kell semmisíteni, ami utóbb meg is történt. Erre a Parasztpártban egész kis részben úgy módosítottuk a szöveget – Farkas Ferenc, Varga István és én –, hogy az ne kezdődjék az alulírottak kifejezéssel, és azt határoztuk, hogy ilyen módon nem a nyilatkozatot magát fogjuk aláíratni, hanem mindenki külön, rövid nyilatkozatban jelenti ki, hogy azt kibontakozási nyilatkozatként elfogadja.

KÉRDÉS: Kik adtak ilyen nyilatkozatot?

FELELET: Az elfogadó nyilatkozat emlékezetem szerint nem volt minden esetben azonos szövegű, de mindegyik azt tartalmazta, hogy a december 8-án kelt nyilatkozatot a szóban forgó párt vagy szervezet nevében az aláíró kibontakozási alapnak elfogadja. Ilyen nyilatkozatot kiállítottunk a Petőfi Párt nevében Farkas Ferenc és az én aláírásommal. Továbbá ilyen nyilatkozatot állított ki a Szociáldemokrata Párt nevében Kelemen Gyula, a Demokrata Néppárt nevében Keresztes Sándor és Mihelics Vid.²²⁹

KÉRDÉS: A FKgP nem adott ilyen elfogadó nyilatkozatot?

²²⁷ Nem Pais Dezső, hanem Major Máté volt a másik aláíró.

²²⁸ A Bibó István hagyatékában fennmaradt példány és a mellette lévő iratok tanúsága szerint aláírták: Farkas Ferenc és Bibó István (a Petőfi Párt nevében), Markos György és Major Máté (a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa nevében). Támogató nyilatkozatot adott a Szociáldemokrata Párt (Kelemen Gyula), a Parasztszövetség (Göncz Árpád és Kelemen Sándor), egyetértő levelet küldött az Írószövetség (Erdei Sándor, Háy Gyula, Tamási Áron, Veres Péter), személyes közlésből tudtak a Nagy-budapesti Munkástanács egyetértő határozatáról. A magyarországi szovjet nagykövetnek, Jurij Andropovnak küldött példány kísérelvelevelében pedig Bibó István hivatkozik Kovács Béla (Kisgazdapárt) előzetes hozzájárulására. (MTAKIK, Ms 5110/188–190).

²²⁹ Mihelics Vid (Mihelics Béla, 1899–1968) újságíró, szerkesztő. A keresztényszocialista mozgalom egyik vezéralakja, 1945 után az *Új Ember* főszerkesztője 1947-ig. 1947–49 között a Demokrata Néppárt képviselője, 1949-től a *Vigília* munkatársa, 1963-tól főszerkesztője.

FELELET: Tildy Zoltán visszautasítása után úgy ítéltük meg, hogy nincs kitől kérnünk ilyen nyilatkozatot.

KÉRDÉS: Hogy értették azt, hogy nincs kitől; az FKgP-en Kovács Bél[án] és Tildy Zoltánon kívül [nincs] más vezető személy, aki aláírhat ilyen javaslatot?

FELELET: Az volt a véleményünk, hogy igazi, országos politikai súlya csak Kovács Béla aláírásának van, amit egyrészt az ő betegsége, másrészt közlekedési nehézségek miatt nem akartunk erőltetni. Megelégedtünk tehát azzal, hogy Kovács Béla még november folyamán kijelentette Farkas Ferenc előtt, hogy örömmel benne van minden olyan megoldásban, [a] mely a többpártrendszeren alapszik, s amelyre nézve a Szovjetunióval megegyezés remélhető.

KÉRDÉS: Különböző forradalmi szervektől elfogadó nyilatkozatot nem vettek?

FELELET: Nem vettünk, mert úgy tekintettük, hogy az Értelmiségi Forradalmi Bizottság és az Írószövetség már adott aláírásai ugyanolyan értékűek. Az Értelmiségi Forradalmi Bizottságtól új nyilatkozatot nem is vehettünk, mert az[t] időközben feloszlatták a [Nagy-budapesti] Munkástanáccsal együtt.

KÉRDÉS: Végső soron kik kaptak az elkészített tervezet szövegéből?

FELELET: Mindazok, akik aláírták vagy nyilatkozatot állítottak ki róla. [Az] Értelmiségi Forradalmi Bizottság, Markos György, [az] Írószövetség, [itt] nem tudom, személy szerint ki vette át. [A] Parasztpárt[ban] Farkas Ferenc, én, Zsigmond Gyula. A Szociáldemokrata Pártban Kelemen Gyula, a Demokrata Néppártban valószínűleg Mihelics Vid. Ezeken kívül egy példányt én vittem el Tildy Zoltánhoz, Dobi Istvánnak való átadás céljából, egy példányt Varga István átadott Kossa István pénzügyminiszternek a kormány részére, és egy példányt tőlem kért [idősebb] Antall József Balogh páter²³⁰ részére. Mások nem kaptak példányt.

KÉRDÉS: A Nagy Imre-féle pártellenzék tagjait a tervezet előkészítésébe, majd elfogadásába nem vonták bele?

FELELET: Mi velük a nyilatkozat ügyében kapcsolatban nem voltunk. Tudtuk, hogy a párt fegyelme alatt állanak, és ezért velük érintkezést nem kerestünk. Azt magától érthetőnek [értetődőnek] tekintettük, hogy a tervezett kibontakozás a kommunista párt nélkül nem képzelhető [el].

KÉRDÉS: Ki vitte el a nyilatkozatot az indiai követségre és mikor?

FELELET: A nyilatkozatot emlékezetem szerint december 13[-án], 14[-én] vagy 15[-én] én vittem el. Előzőleg telefonon felhívtam a követség vezetőjét,

²³⁰ Balogh István („Balogh páter”) (1894–1976) római katolikus pap – kisgazdapárti politikus – puhatólódzására Kádár János is reagált az IKB 1956. december 17-ei ülésén. (Kenedi: *A fogoly Bibó vallomásai...* 210.)

Rahmant,²³¹ és megkérdeztem, hogy tőlem egy ilyen tartalmú iratot hajlandó-e átvenni. Igenlő válaszára elmentem hozzá, és átadtam neki egy példányt az indiaiak részére, [és] egy vagy két példányt a Szovjetunió felé való továbbítás céljára.

KÉRDÉS: Kapitalista nyugati követségeknek adtak-e a nyilatkozat példányaitól?

FELELET: Nem vittünk a kapitalista követségeknek a nyilatkozat példányaitól.

KÉRDÉS: Milyen céllal vitték el az indiaiaknak?

FELELET: Egyrészt azért, mert akkor – Menon²³² Budapestre való érkezésekor – határozottan olyan hírek voltak, hogy India ebben a kérdésben a közvetítő szerepét vállalja, főleg pedig azért, hogy a nyilatkozatot a Szovjetunió felé továbbadják.

KÉRDÉS: Úgy gondolták, hogy India képviselje a szocializmus építésének ügyét a Munkás-Paraszt Forradalmi Kormányal, a Szovjetunióval szemben Magyarország kérdésében?

FELELET: Nem így gondoltuk. A nyilatkozat elgondolása az volt, hogy a szocializmus építésének ügyét a restaurációs erőkkal szemben kell biztosítani és nem a Szovjetunióval szemben. A nyilatkozat a Szovjetuniót akarja biztosítani, hogy Magyarország a szovjet csapatok kivonása után is megmarad a szocializmus útján. Az indiai követségre pedig ebben az ügyben mint közvetítőre számítottunk.

KÉRDÉS: Mit akartak közvetíttetni az indiaiakkal, hogy a Kádár-kormány ellenes politikai restaurációs erők politikai koncepciója érvényesüljön Magyarországon?

FELELET: Azt akartuk az indiaiak közvetítésével a Szovjetunió felfogásának] változásában elérni, hogy fogadja el azt, hogy Magyarországon a nyugodt kormányzás csakis a Kádár-kormány alapjánál szélesebb alapon, koalíció útján remélhető. Akciónk nem volt Kádár-kormány ellenes, mivel azt neki is átadtuk.

KÉRDÉS: Az indiaiak segítségére, közvetítésére tehát a magyar politikai élet struktúrájának, további fejlődési irányának megváltoztatására szánt terv végrehajtásához volt szükség?

FELELET: Lényegében igen. Az indiaiak szerepét nem szántuk többre, mint arra, hogy a Szovjetuniót ennek szükségszerűségéről meggyőzze.

KÉRDÉS: [Az] Önök terve, politikai koncepciója a proletárdiktatúra felszámolása Magyarországon és [a] többpártrendszer megteremtése?

²³¹ Mohamed Aaur Rahman (? – 2009) India budapesti követségének ügyvivője 1956–59 között

²³² K. P. S. Menon (1898–1982) India moszkvai nagykövete 1952–1961 között; Budapesten Nehru indiai miniszterelnök különmegbízottjaként tárgyalt.

FELELET: Igen, ez volt a mi tervünk, de a felszámolás alatt a proletárdiktatúra nem erőszakos felszámolását értettük.

KÉRDÉS: A többpártrendszer alapján a szocializmus építésének vezető ereje, az Önök politikai koncepciója alapján, melyik osztály lett volna?

FELELET: A Parasztpárt koncepciója alapján a vezető erő a munkásosztály és a szegényparaszság lett volna, számítottunk az ifjúságra és a radikális értelmiségre és [a] hadseregre, mint egyéb tényezőkre. Az[t], hogy a Parasztpárt továbbra is a szegényparaszság pártja akar lenni, Féja Géza a Parasztpárt lapjában 1956. november 3-án megjelent cikkében²³³ igen határozottan kifejtette, s ezzel mindannyian egyetértettünk.

KÉRDÉS: Az osztály-erőviszonyok kérdéséről más pártokkal nem tárgyaltak?

FELELET: Tárgyalást nem folytattunk, de úgy emlékszem, hogy beszélgettünk magunk között, és az az álláspont alakult ki bennünk, hogy a dolgok egészséges fejlődése az, hogy a Független Kisgazdapárt a középparaszság pártja legyen, és a restaurációs elemeket válassza le magáról. A tekintetben garanciának láttuk Kovács Béla személyét, és örömmel hallottuk azt a hírt, hogy állítólag a Kisgazdapárt is alacsony földbirtokmaximum mellett foglalt állást.

1957. június 6.

KÉRDÉS: A december 8-ai koalíció nyilatkozatát elfogadó pártok elfogadó leveleit hol tartják?

FELELET: Az elfogadó leveleket a Parasztpártba tettük le, kivéve a Demokrata Néppárt levelét, mert Farkas Ferencnek az volt az álláspontja, hogy az aláírást ugyan nem helytelenítette, de a Parasztpártot a klerikális kapcsolattól mentesíteni akarta.

KÉRDÉS: Most hol van ez a[z] elfogadó levél?

FELELET: Keresztes Sándor nekem adta át, azt lakásomon őriztem, de azt 1957. január 7[-e és] 15-e között megsemmisítettem, ugyanakkor, amikor a Parasztpárt felfüggesztését kimondó jegyzőkönyv létrejött. Az volt ugyanis a véleményem – a többiekkel együtt; Farkas Ferencsel, Zsigmond Gyulával –, hogy [az elfogadó levél] az 1957. január 7-ei [helyesen: 5-ei] kormánynyilatkozat[al] gyakorlati jelentőségét [el]vesztette, és én nem láttam értelmét, hogy olyan nyilatkozatot őrizgessek, amit mások kellemetlennek tartanak.

²³³ Féja Géza: Új nemzeteszme. *Új Magyarország*, 1956. november 3.

KÉRDÉS: Milyen anyagokat semmisített még meg?

FELELET: Megsemmisítettem az 1956. november 4-ei nyilatkozatot, „A gond és hitvallás”²³⁴ egy példányát, az Irodalmi Újság 1956. november 1–2-án megjelent számát, mert úgy értesültem, hogy a rendőrség ez[ek]t tiltott anyagokként kezeli.

KÉRDÉS: Más anyagot nem semmisített meg?

FELELET: Másra nem tudok visszaemlékezni.

KÉRDÉS: Az előző jegyzőkönyvbe[n] vallomást tett, hogy kik írják alá, illetve adnak elfogadó nyilatkozatot a koalíció december 8-ai nyilatkozatára. Az említetteken kívül milyen szervezet fogadta azt még el?

FELELET: Utólag jutott eszembe, hogy a Parasztszövetséggel való aláíratásról is szó esett, és tudomásom szerint ez meg is történt. Az aláíratást valószínűleg Kelemen Sándor és Göncz Árpád intézték. Tudomással bírok arról, hogy Göncz Árpád akkoriban a Parasztszövetség működésének megindításáról tárgyalt Fehér Lajossal,²³⁵ [de] hogy kik voltak az aláírók, azt nem tudom, lehet, hogy ők ketten voltak, vagy egyikük.

KÉRDÉS: Felmerült-e még, hogy más párttal vagy szervezettel aláíratják?

FELELET: Igen. Még felmerült részemről, amit Farkas Ferencnek fel is vetettem, hogy a Magyar Radikális Pártszövetséggel, Csécsy Imrével is írassuk alá, amit Farkas nem helyeselt, így elálltunk attól.

KÉRDÉS: Kiknek adta át Ön a december 8-ai nyilatkozat szövegét és mikor?

FELELET: Én adtam át a Dobi Istvánnak szánt példányt Tildy Zoltánnak, a Balogh páternek szánt példányt [idősebb] Antall Józsefnek és a Keresztes Sándornak a Demokrata Néppárt részére. Ezenkívül adtam példányt az indiai ügyvivőnek. Én adtam fel postán a szovjet nagykövetség részére.²³⁶

KÉRDÉS: Kik részére ad még a tervezetből?

FELELET: Én másnak nem adtam.

KÉRDÉS: Göncz Árpád kitől kapja meg a tervezetet?

FELELET: A Parasztpártban kapja meg, hogy kitől, megnevezni nem tudom.

KÉRDÉS: Mondja el, hogy az indiai követségen, a példány átadásakor milyen beszélgetés folyt le Ön és az ügyvivő között!

²³⁴ A „Gond és hitvallás” az Írószövetség 1956. december 28-ai állásfoglalása. Szerzője Tamási Áron.

²³⁵ Fehér Lajos szóba hozta a Parasztszövetség kezdeményezését az MSZMP IKB 1956. december 28-ai ülésén, sőt a második napirendi pont „Az új paraszti tömegszervezet létrehozására vonatkozó javaslat” volt. Indítványát elvetették. (Kenedi: *A fogoly Bibó...* 210. 9. sz. jegyzet)

²³⁶ Lásd: Jurij Andropov nagykövet 1957. január 14-ei telefonjelentését. In: *A „Jelcin-dosszié”*. Szerkesztette: Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet-Századvég, 1992. 163.

FELELET: A beszélgetés fő kérdése az indiai közvetítés lehetősége volt. Míg a november eleji helyzetben énelöttem egy öthatalmi értekezlet lehetősége lebegett, addig most láttam, hogy ilyenre nem fog sor kerülni, viszont azt tételeztem fel, hogy egyrészt Indiának az októberi eseményekre vonatkozóan hivatalosan is kinyilvánított álláspontja, másrészt a Szovjetunióval való baráti kapcsolata lehetségessé teszi, hogy India rá tudja venni a Szovjetuniót a Magyarországgal kapcsolatos álláspontjának módosítására és a Közös nyilatkozatban foglaltak mérlegelésére. Ezt neveztem én indiai közvetítésnek.

KÉRDÉS: Ez, amit Ön elmond, ez a magyar belügyekbe való beavatkozás. Ön arra akarta rábírní az indiaiakat, hogy a magyar kormány politikáját a Szovjetuniónál az indiaiak közbe[n]járására változtassa meg.

FELELET: Erre akartam rábírní az indiaiakat, de ezt nem ítéltm beavatkozásnak, mert abból indultam ki, hogy a magyar ügyek alakulásában november 4-től a Szovjetuniónak döntő szerepe volt.

KÉRDÉS: A változást Önök külföldi állam segítségével akarták elérni, és ezt nem lehet másként értékelni, mint beavatkozásnak.

FELELET: Mi a változást a Szovjetunió álláspontjának megváltozásával akartuk elérni, és az indiaiakat azért vettük igénybe, mert közvetlen utunk a Szovjetunióhoz nem volt, másrészt számítottunk arra, hogy az indiaiak közrejátszanak a Szovjetunió álláspontjának megváltozásába[n]. Ezért ezt mi beavatkozásnak nem minősítettük.

KÉRDÉS: Válaszát nem fogadom el, az Önök lépése az indiaiak felé idegen államok beavatkozásának kérése, igénybevétele volt. A kérdésre a későbbiekben visszatérünk. Folytassa vallomását!

FELELET: Az ügyvivő a közvetítés kérdésére úgy nyilatkozott, hogy India a szó nemzetközi jogi értelmében vett közvetítésre nem vállalkozhatik, de ő valószínűnek tartja, hogy Menon nagykövet vállalni fogja a nyilatkozatnak vezető szovjet államférfiak kezébe való juttatását. Ezután részletesen ismertettem előtte a nyilatkozat tartalmát, amit ő egész[é]ben szimpátiával fogadott, és kifejezte azt a véleményét, hogy a nyilatkozat a Szovjetunióval szemben barátságos és együttműködő álláspontot tartalmaz, amit ő helyesnek ítélt.

KÉRDÉS: Mit kérdezett Rahman Öntől?

FELELET: Nem emlékszem konkrét kérdésére, lehet, hogy megkérdezte, hogy a pártoknak van-e koalíciós kérdésekben érintkezése a kormánnyal, de lehet, hogy ez a következő alkalommal merült fel.

KÉRDÉS: Hogy[an] értékelte az ügyvivő előtt Ön az október 23-tól november 4-ig lezajlott eseményeket és az ellenforradalom leverését? Mi erről a véleménye?

FELELET: Egyetértőleg úgy értékeltük, hogy az októberi események túlnyomó részükben forradalmi jellegűek voltak, hogy a restaurációs jelenségeket más

módon is vissza lehetett volna szorítani, és hogy a Szovjetunió november 4-ei lépése a saját maga, a szocializmus ügye és Magyarország megnyugvása szempontjából súlyos és káros helyzetet teremtett.

KÉRDÉS: Ön ezek szerint azt akarja mondani, hogy Önök, polgári politikusok a szocializmus ügyét féltették a Szovjetunió-val szemben?

FELELET: Nem abból indultam ki, hogy én és elvbarátaim vagy az indiaiak a szocializmus hivatott védői vagyunk a Szovjetunióval szemben, hanem abból, hogy a szocializmus maga is egy részkérdése, bár ma a legfontosabb részkérdése a szabadság kiterjesztésének. Az a felfogásom, hogy a proletárdiktatúra túlfeszítése, vagyis a szabadság nagyfokú korlátozása a szocializmus érdekében azzal jár, hogy széles tömegeket egy reakciós, szocializmusellenes demagógia számára tesz fogékonnyá. Én a szabadság ügyét a reakció-tól és a proletárdiktatúrától egyaránt fél[tet]tem.

KÉRDÉS: Megállapodás jön-e Önök között létre?

FELELET: Csupán annyi, hogy a nyilatkozatot két példányban átvette, és azt közölte, hogy amennyiben Menon óhajt velem beszélni, értesíteni fognak.

1957. június 7.

KÉRDÉS: Előző vallomását kívánja-e kiegészíteni?

FELELET: Azzal egészítem ki, hogy december 9-e és 16-a között Farkas Ferencel együtt elvittük a nyilatkozat egy példányát Erdei Ferenchez azzal a kéréssel, hogy neki, mint a Szovjet–Magyar Társaság elnökének, nem volna-e módjában azt szovjet tényezők felé továbbítani. Erdei Ferenc azonban ezt nem vállalta el, azzal, hogy nem tartozik az ő hatáskörébe, így a példányt nem hagytuk nála. Erdei Ferenc a nyilatkozatot elolvasta, de véleményt nem mondott. Több esetben megkérdezte, hogy a kormánynak megküldtük-e.

Azt a kérdést, hogy milyen iratokat semmisítettem meg, azzal egészítem ki, hogy megsemmisítettem a december 8-ai nyilatkozatot és a november 6-ai exposé és tervezet egy vagy két másodpéldányát úgy, hogy mindkettőből csak egyet-egyet tartottam meg.

KÉRDÉS: Ön tárgyalta a december 8-ai nyilatkozatról Menonnal, az indiai követtel, mikor és hány esetben?

FELELET: Igen. Tárgyaltam Menonnal, az időpontban nem vagyok bizonyos, vagy december 16-a és karácsony között, vagy karácsony és újév között, azt tudom, hogy a beszélgetés Menon Moszkvába való visszautazása előtt pár nappal történt. Az indiai követségről telefonáltak nekem, hogy Menon fogadni óhajt, én átmentem, és kb. egy-másfél óráig beszéltem vele és Rahman ügyvivő-

vel. Ezt a beszélgetést követte még 1957. január 8–10-e körül még egy beszélgetés, amelynek tárgya már nem a nyilatkozat volt.

KÉRDÉS: Mondja el, hogy [az] első beszélgetés alkalmával milyen kérdésekről tárgyalt Menonnal!

FELELET: Ez a beszélgetés tartalmilag sokban egyezett [a] Rahman ügyvivővel előzőleg lefolytatott beszélgetéssel, ezért a két beszélgetés tartalmát pontosan elválasztani nem tudom. Beszéltünk Menonnal az indiai közvetítésről. Menon leszögezte, hogy ez nem formális közvetítés, de vállalta, hogy a nyilatkozat átadását megkísérli, hozzátette, hogy az nem lesz könnyű, mert a szovjet államférfiakkal nem mindig lehet beszélni. Ismertettem előtte a nyilatkozat tartalmát, és ő is azt mondta, hogy azt szovjetbarát szelleműnek találja, és azt helyesli. Én kifejtettem neki, hogy a nyilatkozat szerkesztői túlnyomórészt olyan emberek, akik nem kommunisták ugyan, de a Szovjetuniót fiatalságuktól fogva a haladás fontos tényezőjének látták, 1945-ben mint felszabadítót fogadták. Szó esett még az események értékeléséről, amit ő is forradalomnak minősített, de hozzátette, hogy nekik a passzív ellenállás szimpatikusabb, mint a fegyveres harc. Hangsúlyozta még azt, hogy véleménye szerint, ha a kormány koalíciós ajánlatot tesz, az elől nem szabad elzárkózni. Azt feleltem neki, hogy erről nincsen szó, de ilyen ajánlat nem történt. Végül megköszöntem segítségét és szimpátiáját.

KÉRDÉS: Milyen kérdéseket tett fel Önnek?

FELELET: Nem emlékszem, hogy kérdezett volna valamit is tőlem, az egész beszélgetés egy diplomáciai nyelven lefolyó beszélgetés volt.

KÉRDÉS: Menon beszélt-e Önnek arról, hogy más is felkereste kibontakozási javaslattal?

FELELET: Nem beszélt erről semmit.

KÉRDÉS: Tett-e kötelező ígéretet Önnek Menon?

FELELET: Nem tett ígéretet, csak azt vállalta, hogy megpróbálja továbbítani a tervezetet.

KÉRDÉS: A beszélgetés során Ön Menonnak beszélt-e a pártok helyzetéről?

FELELET: Az egész nyilatkozat a koalíció lehetőségéről szólt, így a pártok helyzetét érintette, de külön ténybelileg a pártok helyzetéről nem esett szó.

KÉRDÉS: Ad-e valamilyen kérdésben a nyilatkozat ismertetésével kapcsolatban felhatalmazást Menonnak?

FELELET: Igen. Azt mondtam neki, hogy a nyilatkozat nincs pillanatnyilag nyilvánosságra szánva, de [a] diplomáciai óvatosság határai között felhatalmazzuk őt, hogy közölje, akivel helyesnek látja. Arra nézve, hogy ezek kik lennének, a nyugatiakról nem esett szó, de az ENSZ főtítkáráról igen.

KÉRDÉS: Ezt követően megkeresik-e Önt személyesen vagy telefonon az indiai követségről?

FELELET: Valószínűleg ezt követően, karácsony előtt pár nappal, telefonon felhívtak az indiai követségről – Rahman ügyvivő – emlékezetem szerint Khosla prágai követ kívánságára való hivatkozással, és közölté[k], hogy fennáll az a szándékuk, hogy a nyilatkozatot Moszkvában átadják, de azt tartják helyesnek, hogy azt mi is – legalább postán – a budapesti szovjet nagykövetségre elküldjük. Ez meg is történt.

KÉRDÉS: Kik bízzák meg Önt, hogy tárgyalhat a koalíció nevében az indiaiakkal, ha a lehetősége megvan annak?

FELELET: A nyilatkozat szerkesztői a nyilatkozat leadminisztrálását a Parasztpártra bízták, a Parasztpárt pedig engem bízott meg, személyesen Farkas Ferenc.

KÉRDÉS: Kik tudnak arról, hogy Ön Menonnal tárgyalt, kivel közölte Ön?

FELELET: Farkas Ferencsel, akinek az volt az álláspontja, hogy ezt terjeszteni nem kell. Nem emlékszem azokra az alkalmakra, amikor ezt formálisan közöltük valakivel, de a nyilatkozat készítésében való közreműködésük folytán bizonyosra veszem, hogy Tamási Áron, Féja Géza, Zsigmond Gyula, Varga István és talán Rác Jenő tudnak róla. Nem közöltük formálisan azokkal, akik a nyilatkozatot aláírták vagy jóváhagyták.

KÉRDÉS: A december 8-ai tervezet, nyilatkozat szövegét ki juttatja el az angol, [a] francia és [az] amerikai követségre?

FELELET: Semmi ilyenről nem tudok. Nekünk Farkas Ferencsel együtt az volt az álláspontunk, hogy az adott helyzetben teljesen felesleges a nyilatkozatot a nyugatiakhoz elküldeni, s azáltal az ő közreműködésüket kérni. Egyébként én a nyilatkozatot nem tekintettem olyannak, amit mindenáron titkolni kell, ezért közöltem az indiaiakkal, hogy a nyilatkozatot belátásuk szerint közölhetik másokkal.

KÉRDÉS: Mikor jön létre, kinek a kezdeményezésére a második tárgyalás Menonnal?

FELELET: A második találkozás követlen[ül] az 1957. január 7-ei [6-ai] kormánynyilatkozat közzététele után, egy vagy két nappal Menon visszautazása előtt történt. Ezt is Rahman ügyvivő kezdeményezte, hívására elmentem, és Menonnal és Rahmannel beszéltem.

KÉRDÉS: Amikor megérkezett a követségre, mit közöltek Önnel, hogy milyen célból hívták Önt oda?

FELELET: Nem emlékszem, hogy határozottan mondták volna, de az egész beszélgetésből az derü[t] ki, hogy az 1957. január 7-ei [6-ai] kormánynyilatkozatról akarták [a] véleményemet hallani.

KÉRDÉS: Ismertesse a lefolyt beszélgetést!

FELELET: A beszélgetés legfőbb tartalma a kormánynyilatkozat utáni helyzet értékelése volt. Egyetértően úgy ítéltük meg, hogy a kormánynyilatkozat lényegében becsukja az ajtót a pártok december 8-ai közös nyilatkozatában körvonalazott kibontakozás és az indiai közbenjárás előtt. Ezt Menon igen lehangoltan vette tudomásul, majd végigvettük pontonként a kormánynyilatkozatot, hogy mit értékelünk pozitívan. Menon a gazdasági szabadság tekintetében tett eredményeket értékelte, én hozzátettem még a könyvkiadás és a szellemi élet szabadságára való utalást. Én a részletrendelkezések közül negatívnak értékeltem – a parasztság szempontjából – a tagosítások felülvizsgálatának a csaknem teljes kizárását. Megegyeztünk azonban abban, hogy mindezek a részletrendelkezések nem érintik a nyilatkozat alapvető álláspontját, mely minden eddiginél inkább állást foglal a proletárdiktatúra mellett, és csupán más pártbelieknek, de nem más pártoknak a bevonásáról beszél. Közöltem, hogy véleményem szerint ezzel a pártok működése gyakorlatilag megszűnik, és vele együtt olyan lehetőségek is, amit novemberben és decemberben kifejtettünk és lehetségesnek tartottunk. Menon még közölte azt, hogy a nyilatkozatot átadta Bulganyin marsallnak,²³⁷ de megjegyzést nem fűzött hozzá. Ezt követően én még egyszer megköszöntem az ügyben tanúsított figyelmét és fáradságát. Ő megkérdezte, hogy mit fogok ezután csinálni, és én közöltem vele, hogy normális hivatali munkámat folytatom, ha erre lehetőségem lesz.

KÉRDÉS: Kiket tájékoztattott a Menonnal folytatott második beszélgetésről?

FELELET: Farkas Ferencet tájékoztattam a beszélgetésről, és abban maradtunk vele, hogy erről a második beszélgetésről nem tájékoztatunk senkit. Nem tartom kizártnak, hogy Zsigmond Gyula, aki a Parasztpártba[n] ott volt, erről szintén tudott, de sem Félját, sem Tamásit, sem a nyilatkozat szerkesztésében részt vettek erről külön nem tájékoztattuk. Lehetséges, hogy jó barátainak, Illyés Gyulának, Göncz Árpádnak elmondtam.

KÉRDÉS: Mással nem közölte a látogatás eredményét?

FELELET: Mással nem közöltem.

KÉRDÉS: [Az] ezt követő időben milyen kapcsolata volt az indiaiakkal?

FELELET: Semmi más, mint az, hogy 1957. május második felében felkeresett lakásomon az indiai ügyvivő, Rahman ajánlására Bannerjee indiai újságíró.

KÉRDÉS: Milyen céllal kereste fel Önt Bannerjee?

FELELET: Azzal jött lakásomra, vagyis hozzám, hogy az indiai követség értékeli az én politikai megnyilatkozásaimat és állásfoglalásaimat, és azért akar velem beszélni.

²³⁷ Ny. A. Bulganyin (1895–1975) szovjet-orosz politikus, 1955–58 között a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke.

KÉRDÉS: Miről beszéltek Önök, ismertesse részletesen!

FELELET: Főleg arról beszéltünk, hogy én miért értékelem az eseményeket forradalomnak. Én kifejtettem az ifjúság[ról] és a munkásságról, [ezek] szerepéről vallott nézeteimet. Elmondtam neki a november 4-ei nyilatkozatom[at] és a november 6-ai expoé és tervezetemet, a december 8-ai nyilatkozat körülményeit és tartalmát, végül elvileg fejtegettem neki a szocializmus és a demokratikus polgári szabadságjogok összeegyeztetésének lehetőségére és szükségességére vonatkozó nézetemet. Más politikai természetű kérdés nem merült fel a beszélgetés során.

KÉRDÉS: Melyik kérdés volt az, amely őt leginkább érdekelte?

FELELET: Bannerjeet az a kérdés érdekelte leginkább, hogy az októberi események egészében forradalom volt[-e]. E tekintetben azonban hozzám jövetele előtt is ezt a nézetet vallotta.

KÉRDÉS: Miről tájékoztatta Önt Bannerjee?

FELELET: Különösebb részletességgel nem tájékoztattott, beszélt Kádár János miniszterelnöknél tett látogatásáról. Említette, hogy Kádár Jánosnak szóba hozta a többpártrendszer és a szovjet csapatok kivonásának kérdéseit, amelyek mellett Kádár János maga is – szerinte – állást foglalt. Említette, hogy ezekre Kádár János tagadóan válaszolt, és beszélt arról, hogy Kádár János válasza őt nem elégitette ki. Beszélt még arról, hogy [az] utcán ismeretlen emberek megszólították és beszéltek neki az eseményekről.

KÉRDÉS: Tehát Ön az indiai újságíró az ellenforradalomról mint forradalomról tájékoztatta. Közölte-e Bannerjee Önnel azt, hogy az összegyűjtött anyaggal mi a célja?

FELELET: Ő azt mondta nekem, hogy cikkeket akar küldeni a lapjának, hogy pontosan a cikkekben mit akart írni, azt nem részletezte, de emlékszem arra, hogy említette, hogy ki akarja fejteni az események forradalomjellegét, és fel akarta vetni az enyhítések és a koalíció hasznosságát. Emlékszem arra, hogy ennek során nem tette magáévá az én egypártrendszerrel szembeni álláspontomat, hanem [az] azon belül lehetséges enyhítéseket akarta körvonalaizni. Hangoztatta azt is, hogy cikkeinek nem akar szovjetellenes hangot adni, amit én helyeseltem.

KÉRDÉS: Kit tájékoztattott [a] Bannerjееvel folytatott beszélgetésről?

FELELET: A szó politikai értelmében senkit sem tájékoztattam, de emlékszem rá, hogy ismerőseim körében beszélgettünk róla.

KÉRDÉS: Hogyan lehet az, hogy a nyilatkozatot aláírók ketten-hárman viszik el személyekhez, és [de] Menonhoz, az Ön állítása szerint, csak egyedül vitte el és tárgyalta [vele].

FELELET: Általában az emberekben húzódkodás volt a külföldiekkel való érintkezéstől, mert attól féltek, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány ezt esetleg súlyosan ítéli meg.

KÉRDÉS: Mióta ismeri Ön Bakos Ferencet?

FELELET: 1956. november 4-én hajnalban a Parlamentben ismertem meg, ahol együtt voltam vele november 6-án délutánig.

KÉRDÉS: 1956. november 6-a után hány esetben, hol [és] milyen célból áll kapcsolatban Bakos Ferencel?

FELELET: Bakos Ferenc két esetben keresett fel Bimbó út 43. szám alatti lakáson. Először: november 8[-a és] 10-e között. Azért jött, hogy Parlamentből való kijöveteléről tájékoztasson. Arról [arra], hogy mit beszélt, nem emlékszem. Én viszont ekkor adtam oda az 1956. november 4-ei nyilatkozatom és a november 6-ai expozém és tervezetem egy-egy példányát a Nagy Imre-kormány elérhető tagjaihoz való továbbítás céljából, és az expozé és [a] tervezet három példányát a francia kultúrattaséhoz való eljuttatás céljából. A második eset november második felében volt, amikor már az expozé szövegét röplapként terjesztették. Ő akkor beszámolt nekem arról, hogy a borítékomat eljuttatta, és bevallotta, hogy vagy ő vett az expozéról másolatot, vagy másnak engedte ezt meg. [Hogy] nevet említett volna, nem emlékszem. Bakos Ferenc ekkor közölte velem, hogy disszidálni készül, de nem mondta közelebbről, hogy hova, és azóta nem tudok róla, se ő maga nem küldött életjelt. Ez alkalommal együtt jött fel lakásomra egy Pásztori Tibor nevű fiatalemberrel, aki azt mondta, hogy ő Tildy Zoltán titkárságának egyik tagja. Pásztori Tibor is közölte velem, hogy Nyugatra óhajt disszidálni és kérdezte, hogy nincs-e valami üzenetem. Közöltem vele, hogy semmiféle szándékom nincs külföldre üzengetni. Egyébként is Pásztori bizalmatlanságot gerjesztett bennem.

KÉRDÉS: Ön nem igyekezett őket lebeszélni a külföldre távozás gondolatáról?

FELELET: Formálisan nem beszéltem le őket, de kifejeztem a disszidálással [szemben] az elutasító álláspontomat.

KÉRDÉS: Beszéltek-e Önnek arról, hogy milyen céllal mennek ki, s hogy valaki megbízatást adott nekik?

FELELET: Az volt a benyomásom, hogy kint Nyugaton valamilyen politikai emigrációs működést akarnak kifejteni, főleg Pásztori. Bakosnál főleg újságírói nyughatatlanságot éreztem. Konkrét terveikről nem beszéltek.

KÉRDÉS: Továbbra is fenntartja, hogy Ön megbízatást Bakosnak és Pásztorinak nem adott?

FELELET: A leghatározottabban nem, mert Bakosra nagyon haragudtam, és Pásztori sem tett rám jó benyomást.

KÉRDÉS: Közvetlen Nyugatra [való] távozásuk előtt melyikkel beszélt?

FELELET: Egyikkel sem beszéltem.

KÉRDÉS: Nem küld ki az expozé és a nyilatkozat példányaiból Bakossal Nyugatra?

FELELET: Nem küldtem ki. Nem emlékszem, hogy az szóba került volna.

KÉRDÉS: Milyen anyagot, illetve segítséget kért rajtuk keresztül Kiss Sándortól?²³⁸

FELELET: Nem kértem semmi segítséget.

KÉRDÉS: A fenti kérdésekben az Ön válaszát nem fogadom el, azok nem felelnek meg a valóságnak. A kérdésre vissza fogunk térni. Beszéljen arról, hogy mikor hívják Önt fel Bécsből, és mit mondanak!

FELELET: 1956. november utolsó napjaiban Pásztori Tibor hív[ott] föl Bécsből. Először nyíltan megkérdezte, hogy igaz-e, hogy Tildyék és a Parasztpárt készülnek belépni a kormányba. Ezt követően jelbeszéddel közölte, hogy találkozott [Kéthly] Annus nénivel, és hogy járt az amerikai és [az] indiai követségeken, odakint. Engem az egész telefon nagyon felingerelt, és közöltem vele, hogy semmi értelmét nem látom az ilyenféle érintkezésnek.

KÉRDÉS: Milyen kérdést közöl még Önnel Pásztori Bécsből?

FELELET: Semmi mást nem közölt.

KÉRDÉS: Ön mi után érdeklődött Pásztoritól?

FELELET: Semmit nem kérdeztem tőle.

KÉRDÉS: Megkérte-e Pásztorit valamire?

FELELET: Nem kértem meg semmire sem őt.

KÉRDÉS: Hívták-e még telefonon Önt más alkalommal Pász-toriék?

FELELET: Nem.

KÉRDÉS: Levelet sem küldtek Önnek?

FELELET: Nem küldtek.

1957. június 11.

KÉRDÉS: Ön az eddigi kihallgatások során több kérdés után is elhallgatva azt, hogy az indiai követséggel Göncz Árpád kapcsolatban állt, és az 1956. december 8-ai nyilatkozat eljuttatását Göncz Árpád végezte. Figyelmeztetem, hogy az Ön ügyének vizsgálata során a feltett kérdésekre adjon őszinte választ!

FELELET: Eddigi vallomásomat azzal egészítem ki, hogy első indiai látogatásomtól eltekintve, melyet minden előzetes bejelentés nélkül tettem, a többi látogatásokat nem telefonon, hanem Göncz Árpád odaküldésével beszéltem meg. Erről eddig a feltett kérdések után azért nem beszéltem, mert Göncz Árpád szerepe küldönci volt.

²³⁸ Kiss Sándor (1918–1982) politikus. A Parasztszövetség igazgatója, és 1945-től az FKgP nemzeti gyűlési képviselője. A II. világháború alatt részt vett az illegális ellenállásban. 1947-ben koholt vádak alapján elítélték. 1956-ban a Kisgazdapárt és a Parasztszövetség újjászervezője, egészen novemberi emigrációjáig. 1957 januárjától a Strasbourgi Magyar Forradalmi Tanácsa egyik vezető alakja.

KÉRDÉS: Mikor küldték el Önök Göncz Árpádot első alkalommal az indiai követségre, milyen feladattal?

FELELET: Emlékezetem szerint, 1956. december első napjaiban. Azzal a feladattal, hogy a készülőben lévő koalíciós nyilatkozatról tegyen említést, és vesse fel azt a kérdést, hogy az indiaiak annak továbbítását vállalják-e.

KÉRDÉS: Ön küldi el ezzel a feladattal Gönczöt a követségre vagy többen határozták ezt el?

FELELET: Az elküldés körülményeire nem emlékszem, de bizonyos, hogy erről a nyilatkozat többi szerkesztői is tudtak.

KÉRDÉS: Ismertetem Önnel Göncz Árpád 1957. június 7-én felvett jegyzőkönyvi vallomását erről a kérdésről: „1956. december 4-én vagy 5-én az NPP központjában Farkas Ferenc, dr. Bibó István, dr. Göncz Árpád részvételével egy megbeszélés volt. Megbeszéltük azt, hogy a kérdéses nyilatkozat előzetes fogalmazását el kellene juttatni az indiai követségre. Én vállalkoztam arra, hogy a nyilatkozat előzetes fogalmazványát elviszem és kapcsolatot tartok az indiai követséggel. A jelenlévők ezzel egyetértettek.” Megfelel-e Göncz Árpád vallomása a tényeknek?

FELELET: Lényegében megfelel a tényeknek, de a megbeszélés konkrét körülményeire visszaemlékezni nem tudok. Lehetséges, de nem emlékszem rá bizonyosan, hogy ezúttal az előzetes szöveget elküldtük-e vagy sem.

KÉRDÉS: Milyen választ adtak az Önök előzetes megbeszélésére az indiaiak Göncz Árpádnak? Kivel tárgyalt Göncz a követségen?

FELELET: Tudomásom szerint Rahman ügyvivővel tárgyalt, és tőle elfogadó, igenlő választ kapott arra vonatkozóan, hogy a nyilatkozatot elfogadják és megpróbálják továbbítani.

KÉRDÉS: Göncz ez alkalommal kinek a nevében keresi fel az indiaiakat, a koalíció nevében?

FELELET: Göncz[öt] mint a nyilatkozat szerkesztőinek küldöttsége nevében küldtük el. Nem a koalíció nevében, hanem egy olyan szerkesztői együttes nevében, melynek szándékában van a koalíciós pártokkal aláíratni, de ez az aláírás ekkor még nem történt meg.

KÉRDÉS: Akkor miért tárgyalt Göncz arról Rahmannel, hogy ekkor már „tárgyalások” folytak az említett pártok között?

FELELET: A nyilatkozatra vonatkozóan a pártok között emlékezetem szerint tárgyalások nem folytak. Kovács Béla még jóval a nyilatkozat szerkesztésének elkezdése előtt általánosságba[n] mondotta Farkas Ferencnek, hogy olyan kibontakozási tervhez, melyet Farkas elfogad, ő is csatlakozik. Arról, hogy a szociáldemokratákat a nyilatkozat készítéséről ekkortájt valaki értesítette volna, erről nem tudok, de ez lehetséges.

KÉRDÉS: Milyen feltételeket szabott Rahman az első tárgyalás során, melyet Gönczcel üzent meg Önöknek?

FELELET: Erre pontosan nem emlékszem, csak arra emlékszem, hogy az egyik kérése az volt, hogy azt, hogy Dobi Istvánnak és a kormánynak is megküldtük, vegyük bele a kísérőlevélbe.

KÉRDÉS: A nyilatkozat végleges szövegét ki viszi el a követségre?

FELELET: Göncz Árpád viszi el.

KÉRDÉS: Kik bízták meg Gönczöt ezzel a feladattal, a nyilatkozat szövegének átadása mellett milyen politikai kérdések megtárgyalására kapott még Göncz felhatalmazást Önöktől?

FELELET: Az átadással a nyilatkozat szerkesztői és aláírói bízzák meg Göncz Árpádot. A nyilatkozat elkészülte utáni külön megbeszélésre nem emlékszem, de arra emlékszem, hogy amikor a nyilatkozat legépelődött, jelen voltak Farkas Ferenc, Bibó István, Varga István, Göncz Árpád és talán Rácz Jenő és Zsigmond Gyula. Ekkor azzal adtuk át Göncz Árpádnak a nyilatkozatot, hogy vigye el az indiai követségre, kérdezze meg az indiai követségen a továbbítás módjait, és azt, hogy Menon Budapestre való érkezése után óhajjt-e bennünket fogadni.

KÉRDÉS: Már kiket fogadjon személy szerint?

FELELET: Nem emlékszem, hogy konkrétan kiknek a fogadásáról volt szó, de e tekintetben a Parasztpárt vezetőire gondoltunk, és nem a nyilatkozat többi résztvevőire.

KÉRDÉS: Ön nem ad őszinte feleletet arra, hogy Göncz Árpádot milyen politikai kérdések megtárgyalásával is megbízták [még] ez alkalommal. Göncz Árpád 1957. június 7-én vallotta, hogy „egyben megbíztak azzal is, hogy a követtel tárgyaljak...”

FELELET: Ennek a megbízásnak a tartalma az volt, hogy tartson érintkezést az indiai követséggel, a Szovjetunió felé való indiai közvetítésnek és a nyilatkozat továbbításának tekintetében.

KÉRDÉS: Miért nem beszélt Ön ezekről a kérdésekről a korábbiakban?

FELELET: Csak azért, mert Göncz Árpád személyét ki akartam kapcsolni a vallomásomból, egyébként tárgyalag minderről beszámoltam.

KÉRDÉS: Önnek ebben a kérdésben nincs igaza, mert nem ebben az összefüggésben tárta fel, másrészt komoly tényanyagokat hallgatott el.

FELELET: Igen, ténylegesen így van.

KÉRDÉS: Göncz Árpád hány példányt adott át a nyilatkozatból Rahmannak?

FELELET: Emlékezetem szerint hármat. Egyet az indiaiak, egyet a budapesti szovjet követség, egyet a Moszkvába való továbbítás részére. A nyilatkozatokat kísérőlevéllel adta át.

KÉRDÉS: Mit tartalmazott a kísérőlevél?

FELELET: A kísérőlevél tartalmazta azoknak a felsorolását, akik a nyilatkozatot elfogadták, továbbá annak közlését, hogy a nyilatkozatot eljuttattuk a magyar kormányhoz és Dobi Istvánhoz, végül annak közlését, hogy az indiaiakat a nyilatkozatnak a Szovjetunió felé való továbbítására kérjük, ezen felül felhatalmazzuk, hogy az ügy érdekében közölhetik másokkal.

KÉRDÉS: Kinek a nevében írták a kísérőlevelet a nyilatkozathoz?

FELELET: A kísérőleveleket Farkas Ferenc mint a Parasztpárt főtitkára írta alá. A nyilatkozat elején utaltunk arra, hogy ezt a nyilatkozatot a demokratikus pártok és társadalmi szervezetek fogadták el, melyeket egyenként felsoroltunk. „Koalíciós pártok” kifejezést nem használtunk, de az lehetséges, hogy a társadalmi szervezeteket „forradalmi” szervezetekként jelöltük meg.

KÉRDÉS: Mikor jöttek létre ezek a forradalmi szervek és pártok?

FELELET: A társadalmi szervek, valamint a Szociáldemokrata Párt 1956. október 23[-a] és nov[ember] 4[-e] között jöttek létre.

KÉRDÉS: Vagyis ezeket az ellenforradalom idején létrejött szervezeteket és pártokat nevezték Önök demokratikus „forradalmi” szervezeteknek, és ezek nevében nyilatkoztak?

FELELET: Igen.

KÉRDÉS: Az Önök megbízásából hány esetben tárgyalt a nyilatkozatról Göncz Árpád Rahmannel majd Menonnal, és Ön hány esetben volt ezeken jelen?

FELELET: Emlékezetem szerint a következő esetekben. Először, amikor előzetes tájékozódás céljából, december első napjaiban elküldtük. Másodszor, amikor december 10-e után a nyilatkozatot átadta. Harmadszor, amikor december második felében átvette tőlük azt az üzenetüket, hogy Menon fogadni óhajt minket. Negyedszer, amikor december 20-a és karácsony között átvette azt az üzenetüket, hogy kívánják a nyilatkozatnak a budapesti szovjet követségre való közvetlen eljuttatását. Ötödször, amikor 1957. január elején átvette azt az üzenetüket, hogy Menon másodszor is fogadni óhajt minket. Ezeken a találkozásokon én nem voltam jelen. A Menonnal való második beszélgetésen, mely a Margitszigeten folyt le, vagy az elején, vagy a végén emlékszem Göncz Árpád ottlétére, de hogy a beszélgetésen végig ott volt-e, abban biztos nem vagyok.

KÉRDÉS: Ön hány esetben volt a követségen, hány esetben tárgyalt Rahmannel, majd Menonnal, és hol?

FELELET: Három esetben voltam. Először november 8[-a és] 10-e között Csoprának átadtam az expozémat. Másodszor december második felében beszéltem Rahmannel és Menonnal. Harmadszor 1957. január 8-a körül ugyancsak Rahmannel és Menonnal; ez utóbbi a Margitszigeten, míg az előző kettő a követségen volt. Az az előadásom, hogy a nyilatkozatot én átadtam, nem felel

meg a valóságnak. A Menonnal folytatott első találkozáson együtt voltunk Farkas Ferencel.

KÉRDÉS: Göncz melyik esetekben játszik közvetítő szerepet?

FELELET: [A] Menonnal folytatott mindkét találkozás esetében.

1957. június 12.

KÉRDÉS: Van-e kiegészítése az előző vallomásával kapcsolatban?

FELELET: Igen. A nyilatkozat kísérőlevelére nézve még azt a kiegészítő vallomást teszem, hogy a nyilatkozatot aláíró pártok és szervezetek megjelölésén kívül még azt is tartalmazta a kísérőlevél, hogy a Független Kisgazdapárt vezetője vidéki tartózkodása miatt, a [Nagy-budapesti] Munkástanács pedig feloszlata miatt csatlakozó nyilatkozatot nem írt alá, de elvileg már korábban is a nyilatkozatban foglaltakhoz hasonló álláspontot foglaltak el.

KÉRDÉS: Ki tárgyalta a Parasztpárt részéről a Munkástanáccsal, hogy azok véleményét ebben a kérdésben így ismerték?

FELELET: A nyilatkozat tárgyában a Parasztpárt részéről a [Nagy-budapesti] Munkástanáccsal tudomásom szerint senki érintkezésben nem volt. Amikor a nyilatkozat első fogalmazványa elkészült, akkor akartuk a Munkástanácshoz elvinni, de a Munkástanácsot aznap vagy másnap feloszlatták. A kísérőlevelében való utalás a [Nagy-budapesti] Munkástanács régebbi határozataira vonatkozott, többek között arra, amellyel az én 1956. november 8-ai expozémat elfogadta.

KÉRDÉS: Ön 1957. június 7-én tett vallomásában arról beszélt, hogy tárgyalta Menonnal, Rahman ügyvivő megkeresésére. Ez nem felel meg a tényeknek, mert Göncz Árpádon keresztül kapott Ön üzenetet, hogy Menon beszélni akar Önnel.

FELELET: Igen. Az üzenet Rahmantól származott, de nem telefon, hanem Göncz Árpád útján.

KÉRDÉS: Kivel kereste fel Menont a margitszigeti Nagyszállóban?

FELELET: Egyedül mentem oda.

KÉRDÉS: Göncz Árpád hol csatlakozott magához, tekintve, hogy a beszélgetésen ő is részt vett?

FELELET: Emlékezetem szerint a margitszigeti Nagyszállóban.

KÉRDÉS: Megbeszélte-e előzőleg valakivel azokat a kérdéseket, melyeket Menonnak tájékoztatásul adott?

FELELET: Nem beszéltem meg. Farkas Ferenc tudott róla, hogy megyek, őt is meghívta Menon, de nem beszélünk róla.

KÉRDÉS: Ön nem őszinte ezekben a kérdésekben. Idézem Göncz Árpád 1957. június 11-ei jegyzőkönyvi vallomásának ide vonatkozó részét: „előzőleg Bibó lakásán Menon részére adott tájékoztatóját megbeszéltük, és ő azon nem is változtatott”.

FELELET: Én erre a beszélgetésre nem is emlékszem, de valószínű, hogy megtörtént. Semmiféle átgondolt vagy pontokba foglalt tájékoztatás nem volt a fejemben, mert én azzal a gondolattal mentem Menonhoz, hogy ő fog beszélni moszkvai benyomásairól, viszont ott azzal fogadtak, hogy [a] kormánynyilatkozatról való véleményemet szeretnék hallani.

KÉRDÉS: A beszélgetés során mit tárgyaltak, s Ön milyen tájékoztatást adott Menonnak Magyarország külpolitikai helyzetéről?

FELELET: Emlékezetem szerint a beszélgetés során a kormánynyilatkozatról beszéltünk. Nem emlékszem, hogy Magyarország külpolitikai helyzetét külön tárgyaltuk volna, mert emlékezetem szerint erről Menonnal az első beszélgetés alkalmával volt szó. Lehet, hogy röviden erről ez alkalommal is volt szó, de nem tudok rá visszaemlékezni.

KÉRDÉS: Az első beszélgetés alkalmával mit beszéltek erről a kérdésről?

FELELET: A megbeszélés alapgondolata az volt, hogy a magyar ügy kiélezte a világhelyzetet, s India azon az úton érhetne el enyhülést, hogy[ha] rávenné a Szovjetuniót a magyar ügyben elfoglalt álláspontjának módosítására, és ugyanakkor biztosítékokat szerezne a nyugati hatalmaktól a Szovjetunió számára arra nézve, hogy a magyarországi szocialista többpártrendszer bevezetése ne vezethessen se kapitalista restaurációra, se nyugati térhódításra.

KÉRDÉS: Hogy került az Önök decemberi nyilatkozata az ENSZ birtokába?

FELELET: Úgy emlékszem, mintha hallottam volna róla, hogy az indiaiak adták volna oda az ENSZ-nek.

KÉRDÉS: Hol adták oda?

FELELET: Nem tudom.

KÉRDÉS: Ön nem tesz őszinte beismerő vallomást ebben a kérdésben sem. Göncz Árpád 1957. június 11-én tett vallomásában erről a kérdésről azt mondja: „...két értesítést kaptam Rahman követtől. Az egyik értesítés az volt, hogy a nyilatkozatot átadta az ENSZ főtítkárhelyettesének, amikor az Magyarországon járt. (...) A második értesítése az volt, hogy beszélt Bécsben az ENSZ Ötös Bizottságának ceyloni tagjával, és a nyilatkozatot dokumentumként átadta, erről... dr. Bibót tájékoztattam, de mást nem, Bibó a két eseménynek örült, azt helyeselte.”

FELELET: A közlésre visszaemlékezni nem tudok, csupán az maradt emlékezetemben, hogy az indiaiak az ENSZ főtítkárhelyettes[é]nek a nyilatkozatot átadták.

KÉRDÉS: Nem emlékszik Ön vissza arra, hogy erről Önt Göncz Árpád tájékoztatta?

FELELET: A tájékoztatás konkrét körülményeire nem emlékszem vissza, csak annak eredménye maradt meg a fejemben.

KÉRDÉS: A nyilatkozatot kin keresztül, mikor juttatták [el] az angol követségre?

FELELET: Göncz Árpád említette nekem, emlékezetem szerint 1957 januárjában, [hogy] Cope angol követségi tisztviselő szeretne egy példányt a nyilatkozatból.²³⁹ Én azt mondtam, hogy nem helyeselném az angolokkal való kapcsolatba lépést, helyesebbnek tartanám, ha az indiaiaktól kérnének egy példányt, minthogy a nyilatkozat tartalma nem titok. Göncz kért tőlem egy angol nyelvű példányt, amit én odaadtam neki, nem emlékszem, hogy végül is hogy[an] juttatta el, de arra emlékszem, hogy az angoloknak való közvetlen átadás gondolatát kedvetlenül fogadtam.

KÉRDÉS: Honnan ismerte Göncz Árpád Cope angol követségi tisztviselőt?

FELELET: A megismerkedés körülményeit nem ismerem. Azt tudom, hogy Göncz egy Regéczy nevű követségi sofőrt ismert.

KÉRDÉS: Milyen szerepe volt Regéczynek [a] Cope és Göncz közötti kapcsolat létrejöttében?

FELELET: Közvetlen szerepét nem tudom, valószínű Regéczyn keresztül jött létre a kapcsolat.

KÉRDÉS: Hol találkozott Göncz Cope-pal?

FELELET: Nem tudom, hogy közöttük formális tárgyalás lett volna, nem váltottunk üzeneteket sem Cope-pal. Ellenben én érdeklődtem Göncznél egy-egy alkalommal, hogy Cope és az angolok hogyan ítélik meg a világhelyzetet és az enyhülés lehetőségét.

KÉRDÉS: És mit mondott ezekre a kérdésekre Göncz?

FELELET: Konkrét válaszaire nem emlékszem, de az angolok helyzetértékelésének végeredménye az volt, hogy az enyhülés és közeledés lehetősége nem közeli, de nem is kilátástalan.

KÉRDÉS: Amikor tájékoztatta Önt Göncz Árpád Cope-pal történt beszélgetéséről, akkor felmerült ismét, hogy küldjenek a nyugati követségeknek a nyilatkozat példányaiból?

FELELET: A másik két nyugati követségnek való küldés felmerülhetett, de csak negatív értelemben, hogy ne küldjünk nekik mi, hanem kapják meg az indiaiaktól vagy az angoloktól. Én nem azt elleneztem, hogy a nyugatiak a nyilatkozatot megismerjék, hanem azt, hogy mi velük kapcsolatban álljunk.

²³⁹ Christopher L. S. Cope a budapesti angol követség első titkára 1956–57-ben.

KÉRDÉS: Ön miért állítja, hogy nem küldték el a másik két nyugati követségre is az anyagot, mikor az nem felel meg a valóságnak?

FELELET: Bizonyosan tudom, hogy én nem juttattam el a nyilatkozatot egyik követségre sem, és kizártnak tartom, hogy Göncz ezt tudtom nélkül megcsinálta volna.

KÉRDÉS: Mikor adta át Ön Göncznek az angolokhoz való továbbítás céljából az angol nyelvű szöveget és a kísérőlevelet, és milyen felhatalmazást adnak az angoloknak a nyilatkozat felhasználásával kapcsolatban?

FELELET: A nyilatkozatot 1957. január második felében adtam át Göncznek. A kísérőlevél tényére nem emlékszem, de nem lehetetlen, hogy valamilyen feljegyzést készítettem. Tartalmára még kevésbé emlékszem, de a lényege az lehetett, hogy a merőben hatásra szánt ENSZ-határozatok helyett az volna a kíváncsóság, hogy a nyugati hatalmak a Szovjetunióval való viszony enyhítése tárgyában kezdjenek tárgyalásokat oly módon, hogy ebbe a magyar ügyet belekapcsolják. Az angoloknak átadott nyilatkozat felhasználására nézve semmi formális felhatalmazásra nem emlékszem, illet [a] magam nevében nem is adhattam.

KÉRDÉS: Kivel közölték azt, hogy [az] angoloknak elküldték a nyilatkozatot?

FELELET: Rajtam és Gönczön kívül nem tudja senki.

1957. június 13.

KÉRDÉS: Ön 1956 novemberében milyen kapcsolatban volt Regéczyvel?

FELELET: Mikor Göncz Árpád [az] 1956. november 4[-e] utáni héten először keresett fel, említést tett Regéczyvel való ismeretségéről. Vagy ő javasolta, vagy én kértem, hogy Regéczy keressen fel, mert meg akartam győződni arról, hogy a franciák az expozémat és tervezetemet továbbították-e az angoloknak. Visszaemlékezni pontosan nem tudok, hogy hogy[an] történt, de Regéczy vagy arról biztosított, hogy megkapták, vagy ha azt mondta, hogy nem, [akkor] ekkor adtam neki oda. Az átadás módjára nem emlékszem, csak arra, hogy ezt az ügyet ekkor zártam le. Regéczy vagy ekkor, vagy nemsokára közölte velem az angol követségnek azt a kérdését, hogy Nagy Imre helyesli-e az én tervezetemet. Én ebben az ügyben Hámori Zoltánnal²⁴⁰ léptem érintkezésbe, akihez előzőleg a Nagy Imréhez szánt példányt irányítottam. Hámorival 1956. november 4-én hajnalban ismerkedtem meg, mikor én bementem és ő kiment a

²⁴⁰ Hámori Zoltán (1921–?) újságíró, a forradalom alatt Tildy Zoltán titkárságán dolgozott. Mind rendőrségi kihallgatásán (1957. augusztus 2-án), mind a Legfelsőbb Bíróságon (1958. július 31-én) elismerte: félrevezette Bibó Istvánt. A Nagy Imréhez küldött levelet és az Expozét nem adta át a címzettnek, mert azt Tildy Zoltán „marhaságnak” tartotta.

Tildy-titkárságról. November 7[-e] után telefonon kapcsolatban voltunk, és ő azt mondta, hogy ő valamilyen közvetett kapcsolatban van Nagy Imréekkel, bár ez számomra nem hatott meggyőzően. Ezekben a napokban egyszer fel is kerestem, de nem emlékszem, hogy valami lényegeset mondott volna. Ezután többször telefonáltam neki, ő először közölte, hogy a tervezetet továbbította, majd nagyon sokára többszöri kérdésre, nem sokkal Nagy Imre külföldre távozása előtt azt [a] választ adta, hogy Nagy Imre [a] tervezettemmel egyetért. Én e közlés pontosságában nem voltam biztos, de közöltem Regéczyvel, hogy közvetett úton ezt az értesítést kaptam. Regéczyvel ekkor telefonáltam utoljára. Hámorival egy hét múlva telefonáltam utoljára, amikor azt a kósza hírt közölte velem, hogy Nagy Imre és társai Ercsiben²⁴¹ vannak. Hámoriról azóta semmit sem tudok. Regéczyről csak Göncz Árpádon keresztül.

KÉRDÉS: Regéczyt a novemberi találkozás előtt ismerte-e, beszélt-e erről Önnek Göncz?

FELELET: Nem emlékszem, hogy Göncz Árpád közölte volna velem, hogy mióta ismeri Regéczyt. Én nem ismertem a novemberi találkozás előtt.

KÉRDÉS: Hogy merült fel az Ön részéről az a gondolat, hogy Regéczyn, az angol követség gépkocsivezetőjén keresztül szerezzen értesülést arról, hogy az angolok megkapták-e az Ön nyilatkozatát, expozéját? Mi köze volt ehhez egy gépkocsivezetőnek?

FELELET: Nekem közvetlen kapcsolatom a nyugati, angol diplomatákkal nem volt, ilyet nem is akartam felvenni. A francia kultúratásé viszont nem ígérte határozottan, hogy terve[zete]met továbbítani fogja. Rá voltam utalva tehát erre az útra, annál is inkább, mert Göncz Árpád úgy beszélt Regéczyről, mint értelmes emberről, akire ilyet rá lehet bízni, s akitől az angolok el is fogadják.

KÉRDÉS: Milyen beszélgetés folyt le Regéczy és Ön között?

FELELET: Az expozé kérdésén kívül nem emlékszem másra, mint az általános helyzetről való beszélgetésre arról a feltevésről, hogy a magyar ügyben előreláthatólag valamilyen komoly nagyhatalmi megbeszélés fog történni. Emlékszem, hogy leszögeztem, hogy a tervezet és [az] expozé nem terjesztésre van szánva. Az egész beszélgetés nem tartott sokáig.

KÉRDÉS: Regéczy miről beszélt Önnek, s miről kérdezte Önt?

FELELET: Sem az én, sem az ő részéről kérdések feltevésére nem emlékszem. Lehet, hogy ekkor kérdezte meg, hogy Nagy Imre helyesli-e a tervezetet, de valószínűbb, hogy az telefonon történt. Hogy Regéczy miről beszélt nekem, arra nem emlékszem vissza.

²⁴¹ A kósza hír csakugyan kósza hír volt: Nagy Imrét és a jugoszláv nagykövetségen menedékjogban részesült barátait 1956. november 23-án a mátyásföldi KGB-parancsnokság érintésével deportálták Romániába; Ercsiben nem jártak.

KÉRDÉS: Ki volt jelen a Regéczyvel folytatott beszélgetésen az említetteken kívül?

FELELET: Csak a feleségem. Lehet, de alig hiszem, hogy Göncz is ott volt.

KÉRDÉS: Göncz Árpádot tájékoztatta Ön a megbeszélésről?

FELELET: Bizonyosan tájékoztattam.

KÉRDÉS: Hámorival 1956. november 4-én milyen beszélgetést folytatott?

FELELET: Mikor én bementem Tildy szobájába, akkor ő vagy akkor jött ki, vagy utóbb jött be. Semmi beszélgetésre nem emlékszem, de majdnem bizonyos, hogy beszéltem neki arról, hogy ott szándékozom maradni. A délelőtti folyamán a városból felhívott a Parlamentben, de nem emlékszem, hogy másról beszélünk volna, mint arról, hogy mi hír van a városban, és mi hír van a Parlamentben. A nyilatkozatomat nem olvastam be neki, akkor talán kész sem volt.

KÉRDÉS: November 7[-e] után Hámori vagy Ön teremtette meg az Önök közötti kapcsolatot?

FELELET: Valószínűleg én hívtam fel az általa megadott telefonszámon, abból a célból, hogy híreket halljak tőle a Nagy Imre-kormány tagjainak hol- és hogylétéről, és megkérdezzem, hogy nyilatkozatom és tervezetem hozzájuk juttatásában mennyiben tud segítségemre lenni. Ettől kezdve két-három naponként én hívtam fel előbb azzal a kérdéssel, hogy eljuttatta-e küldeményemet Nagy Imréhez, utóbb azzal, hogy azt Nagy Imre helyesli-e. Mikor felkeresett, beszélgetésünk szintén ekörül forgott, és az általános helyzet körül. Utóbb, november 18[-a] után emlékszem, hogy mondotta, hogy Farkas Ferenc nemzeti kormányzótanácsi tervét Tildy Zoltán nem helyesli. Ebből következik, hogy Farkas Ferenc terve Tildy Zoltánhoz eljutott.

KÉRDÉS: Mikor adta át Ön Hámorinak az expozét és [a] tervezetét?

FELELET: Bakos útján küldtem el neki november 8[-a és] 10[-e] között. Személyesen anyagot nem adtam át.

KÉRDÉS: Hámori a Nagy Imrével való közvetett kapcsolatáról mit mondott Önnek?

FELELET: Pontosán nem emlékszem, hogy ezt részletesen kifejtette volna, de mintha egy jugoszláv követségi magánlakást említett volna. Én nem voltam biztos abban, hogy közlései pontosak.

KÉRDÉS: Nagy Imrével kapcsolatban mást nem közölt Önnel?

FELELET: Nem emlékszem semmiféle közlésre.

KÉRDÉS: 1956 november[e] után milyen kapcsolatban állt Regéczyvel?

FELELET: Én közvetlen kapcsolatban nem álltam Regéczyvel, csak Göncz Árpádon keresztül. Emlékezetem szerint decemberben egyszer sem került szóba a neve. Regéczy neve akkor merült fel ismét, amikor Göncz Árpád közölte velem az angol követségnek azt a kívánságát, hogy a nyilatkozatból szeretné-

nek egy példányt kapni. Ekkor mondtam azt Göncz Árpádnak, hogy jobban szeretném, ha az indiaiaktól kérné[ne]k, de valószínűnek tartom, hogy Göncz Regéczyn keresztül küldte el azt az angol nyelvű példányt, amit én adok [adtam] neki, bár ebbéli közlésére határozottan nem emlékszem. A nyilatkozattal együtt elküldött kísérőlevélre csak homályosan emlékszem, de az bizonyos, hogy nem aláírt kísérőlevél volt, hanem feljegyzés formájú politikai elmefuttatás vagy helyzetértékelés volt. Tartalmára határozottan nem emlékszem vissza, de valószínűen az lehetett benne, hogy a nyilatkozatnak az az értelme és célja, hogy indiai közvetítéssel egy olyan világpolitikai tárgyalás jöjjön létre, melynek során a Szovjetunió revideálja, módosítja november 4[-e] óta vallott politikáját és álláspontját, viszont a Nyugat kielégítő garanciákat ad a Szovjetunióknak arra nézve, hogy Magyarországot a szovjet csapatok kivonása után is a szocialista országok csoportjához tartozónak ismeri el. Lehet, hogy kitértem arra a kérdésre is, hogy egy ilyen tárgyalás mennyire szorítkozik Magyarország kérdésére, és mennyire függ össze az egyetemes európai biztonsági megállapodás kérdésével, de erre határozottan nem emlékszem. A Göncz Árpád vallomásában említett felhatalmazás, mely szerint a nyilatkozatot az ENSZ Ötös Bizottság[a] ausztrál tagjával közölhetik, semmiféleképpen sem lehetett ebben az írásban és egyáltalán írásban, hanem csak egy olyan szóbeli kijelentés lehetett részemről, hogy ez ellen nincs kifogásunk azért sem, mert az indiaiaktól az ENSZ-főtitkárság ugyanis megkapta már.

KÉRDÉS: Göncz Árpád milyen, Cope-pal történt megbeszéléseiről számolt be Önnek?

FELELET: Januárban, februárban és márciusban formális megbeszélésről nem számolt be, de emlékezetem szerint két ízben közölte velem Cope-nak a véleményét arról, hogy [hogyan] látják az angolok a helyzetet.

KÉRDÉS: Ön intézett ilyen kérdéseket Gönczhöz?

FELELET: Nem. Ezt Göncz a beszélgetés során vetette fel. Én Gönczön keresztül sem intéztem ilyen kérdéseket Cope-hoz.

KÉRDÉS: Folytassa vallomását!

FELELET: Az egyik alkalommal Cope olyan kijelentést tett, hogy véleménye szerint a magyar ügy akkor lehetne világpolitikai tárgyalás tárgya, ha Magyarországon valamilyen látható, bár nem fegyveres népmozgalom kívánná ezt. Én erre megjegyeztem, hogy nincs Magyarországon felelős ember, aki ennek az elindításában akár a legkisebbet is közreműködhetne, ha egyszer a világhatalmak 1956 novemberében nem látnak elég okot az összeülésre. A másik alkalommal, a március 15[-e] előtti időben azt közölte, Cope vagy Regéczy, azt közölte Göncz Árpáddal, hogy az angolok idegesen gondolnak arra az eshetőségre, hogy március 15-én Magyarországon esetleg összetűzések lennének, mert nem szeretnék,

hogy saját közvéleményük, amely a magyar ügyet továbbra is bizonyos nyugtalansággal szemléli, valamilyen diplomáciai akciót követelne tőlük.

KÉRDÉS: Milyen diplomáciai akcióról volt szó?

FELELET: Nem volt világosan tisztázva azt a kérdés, hogy miben léte, de feltehetően olyan „erélyes” diplomáciai fellépés, ami jegyzékváltásokban vagy valami tünnetű intézkedésben jut kifejezésre.

KÉRDÉS: Folytassa vallomását!

FELELET: Én erre különösebbet nem válaszoltam, csak megjegyeztem, hogy a két nyilatkozat együttvéve nem ad világos képet arról, hogy ők hogyan ítélik meg a helyzetet.

KÉRDÉS: Milyen más követségi kapcsolata volt ebben a fent tárgyalt időszakban?

FELELET: Nincs követségi kapcsolatom, csak az indiai újságíró járt lakáson. A francia követségnek az a kitétele, hogy tőlem adatokat kértek volna a franciák arra nézve, hogy az októberi eseményeket Gerőék tudatosan provokálták és előkészítették, nem felel meg a valóságnak. Való ellenben az, hogy valószínűleg március hó környékén meglátogattam apai barátomat, Lajtha László ismert zeneszerzőt, aki a Francia Akadémia tagja, és több hónapja súlyos szívtrombózisban fekszik. Ő közölte velem, hogy a francia követségről nyert hallomása szerint nyugati követségek, válaszul a Kádár-kormány állítására, hogy az októberi eseményeket Nyugatról készítették elő, most arra óhajtanak adatokat gyűjteni, hogy azt Gerőék készítették elő provokációs célból. Az egyik ilyen adatuk az volna, hogy a szovjet csapatok már október 23[-a] előtt is átlépték a magyar határt. Engem az egész dolog igen felháborított, és mondtam, hogy ez egyrészt tárgyilag is ostobaság, mert a szovjet csapatok mozgása önmagában a provokációt nem bizonyítja, másrészt az egész adatgyűjtést kártékonynak ítélem, mert én az októberi eseményeket spontán forradalomnak ítélem döntő mértékben, és ennek az erkölcsi hitelét ásná alá, ha adatokat hangoztatnak azok provokált és előkészített voltára nézve. Lajtha egyetértett velem az egész elgondolás céltalanságára nézve, bár az októberi események ellenforradalmi elemeit nagyobbaknak ítélte, mint én. Én nem mondtam, hogy a véleményemet üzenem a francia követségnek, de nem volt vitás, hogyha Lajthát [hogy Lajtha, ha] meglátogatja valaki őt közülük, akkor ezt el fogja mondani, [és] én ezt nem elleneztem.

KÉRDÉS: Önt ezekben az időkben nem keresték meg a francia követségről?

FELELET: Nem.

KÉRDÉS: Milyen más politikai kérdéssről, beszélgetéssről tájékoztatja Önt Göncz, amit Cope-tól szerzett?

FELELET: [Az] utolsó ilyen közlés, amire emlékszem, április végén vagy május elején történt, de nem üzenet, hanem Göncz Árpáddal való beszélgetés formájá-

ban. Göncz elmondotta, hogy Cope közlése szerint az angol külpolitikai elgondolásokat mindinkább a kormányra törő munkáspárt elképzelései befolyásolják. Amit Göncz velem közölt, az lényegében azonos volt azzal, amit az idő tájt Gaitskell – munkáspárti vezér – nyilvánosan is felvetett. Eszerint Németország egyesítése és teljes leszerelése mellett egyidejűleg kellene megtörténnie Németországnak az atlanti paktumból, Magyar-, Cseh- és Lengyelországnak pedig a varsói paktumból való kilépésének, vagy esetleg mindkét paktum egyidejű felosztatásának, és egyetemes európai biztonsági egyezmény létrejövetelének. Göncz valami olyat mondott, hogy egy ilyen terv az angolok részéről esetleg ősszel szőnyegre kerül. Én erre különösebb megjegyzést nem tettem, véleményemet nem is kérték, bizonyos, hogy mondtam valami olyat, hogy a terv egészében szimpatikus nekem. Göncz Árpádnak a fenti közlését megelőzően, talán március végén vagy április elején, Göncz Árpád azt közölte velem, hogy Cope közlése szerint nyugati diplomáciai körökben az a probléma vetődött fel, hogy vagy azonnal, vagy az ENSZ-nek esetleges Kádár-kormányt elítélő határozata esetén a nyugatiaknak indokolt volna a Kádár-kormánnyal a diplomáciai kapcsolatot megszakítani. Cope ezt a maga részéről nem helyezte el – Göncz közlése szerint. Ezzel logikusan együtt járna, bár ezt ők magukra [nézve] sem gondolták végig, a Strasbourgi bizottságnak²⁴² törvényes magyar kormánynak való elismerése. Cope maga is helytelenítette az egész elgondolást. Én kifejtettem, hogy az egész tervet nem helyeztem, mert bár nem értek egyet a Kádár-kormánnyal, de egy ilyen lépés elvágná Magyarország nyugati kulturális kapcsolatait is. Magyarországon nem segítene, csak arra volna jó, hogy hatásosan tálalják fel a nyugati közvélemény felé. Ezt a véleményemet továbbította Göncz Árpád Cope felé, aki azt örömmel fogadta. Utóbb még hallottam, hogy ez a kérdés lekerült a napirendről.

KÉRDÉS: Göncznek mi volt ezzel kapcsolatban az álláspontja?

FELELET: Ugyanaz, mint az enyém.

KÉRDÉS: Mi volt az Önök álláspontja a Strasbourgi komitével kapcsolatban?

FELELET: A Strasbourgi komité megalakulása előtt már főleg Kéthly Annának az ENSZ-csapatokat követelő beszédeit, és Király Bélának a szovjet támaszpontokra vonatkozó nyilatkozatait egyértelműen helytelenítettük, mert úgy ítéltük meg, hogy az ilyen nyilatkozatok az általunk elgondolt konstruktív kiegyezés ügyét nem viszik előre, csak a nyilatkozattevők hazatérésének útját vágják el. A Strasbourgi komité megalakulása után is helytelenítettük mint azt [mindazt], ami ilyen természetű nyilatkozat. Én egyébként a komité működé-

²⁴² A Strasbourgi Magyar Forradalmi Tanács 1957. január 5-én alakult Kéthly Anna elnök és Kővágó József, Király Béla alelnökök irányítása alatt. Január 7-ei kiáltványuk kibocsátásától kezdve a – forradalom emigrációját tömörítő – szervezet az ENSZ fórumain és a nyugati nagyhatalmak kormányainál képviselte a Nagy Imre-kormány törvényességét.

séről, munkájáról semmit sem tudok. Egyébként a komité megalakulását nem helytelenítettem, mert jónak tartottam, hogy az 1956. októberi események emigrációja háttérbe szorítsa a restaurációs és horthysta emigrációt. Persze, abban a feltevésben tartottam jónak, ha ők odakint is tudnak tartani egy demokratikus és szocialista irányvonalat. Láttam viszont azt a veszélyt is, hogy minél tovább tart az idő [sic], annál inkább el fognak szakadni a hazai realitásoktól.

KÉRDÉS: Göncz beszélt ezekről a kérdésekről Cope-pal?

FELELET: Semmit nem tudok róla, hogy beszélt volna, és nem is tartom valószínűnek.

KÉRDÉS: Az 1956. októberi emigrációt Ön nem tartotta restaurációs emigrációnak, persze az emigráció politikai részét értem ez alatt?

FELELET: Én az emigráció vezető egyéniségei közül sem Kéthly Annát, sem Kiss Sándort, sem Kővágó Józsefet²⁴³ nem tartottam restaurációs beállítottságúnak hírük és megnyilatkozásaik után ítélve, még ha nem is voltam mindenben egy politikai platformon velük. Király Béla politikai nézeteit nem ismertem, de restaurációs beállítottságáról nem tudtam. Az egész együttest messziről nem restaurációnak ítélem, és ma sem ebben látom a veszélyt, hanem az emigrációs eltorzulásban.

KÉRDÉS: Az októberi emigráció nyílt restaurációs szándéka, célja Nyugatra való távozásuk után – távozásuk előtt – a magyar nép többsége előtt ismert tény. Mégis minek alapján mondja Ön, hogy ők betartják a demokratikus és szocialista irányvonalat?

FELELET: Én az ő restaurációs célkitűzéseikről nem tudok, működésük mindenlétét nem kísértem figyelemmel. A magam számára s néhányszor beszélgetések során nem abban foglaltam állást, hogy ők milyenek, hanem abban, hogy milyeneknek kellene lenniük.

KÉRDÉS: A Strasbourgi komité hazánk elleni támadásai, úgy az ENSZ felé, mint közvetlenül hazánkba küldött kémek útján – véleményem szerint – nem a demokratikus és szocialista irányvonal követését jelenti. Mi erről a véleménye?

FELELET: Semmi szándékom nem volt velük együttműködni, csak azt gondoltam át, hogy mi az, amit nekik helyesen tenniük kellene.

KÉRDÉS: Ön, valamint Göncz részéről mikor merült fel az, hogy a Strasbourgi komitéval kapcsolatba kellene lépni, illetve [az, hogy] a koalíció nyilatkozatát kijuttassák hozzájuk, hogy azt vegyék figyelembe?

²⁴³ Kővágó József (1913–1996) mérnök, 1944-től részt vesz az ellenállási mozgalomban. Az FKgP tagjaként 1945–47 között Budapest polgármestere. 1950-ben koncepciós perben életfogytiglani börtönre ítélik, 1956-ban szabadul; november 1–4. között Budapest főpolgármestere. A forradalom leverése után emigrál és 1957–60 között a strasbourgi Magyar Forradalmi Tanács alelnöke; később az Egyesült Államokban telepszik le.

FELELET: Emlékezetem szerint 1957. január végén Göncz Árpáddal beszélgetés közben arra az eredményre jutottunk, hogy semmiképpen sem szabad velük kapcsolatba lépni abban az értelemben, hogy ez valamiféle kölcsönös üzenetváltásokban, anyag kicserélésében jelentkező kapcsolat legyen. Ellenben helyesnek tartottuk azt, hogy egyszeri üzenet formájában és a további kapcsolat kizárásával tájékoztassuk őket a decemberi közös nyilatkozatról és a felfogásunkról afelől, hogy hogyan látjuk helyesnek az ő állásfoglalásukat.

KÉRDÉS: Miben állapotnak meg Gönczcel, hogyan veszik fel velük a kapcsolatot, hogyan közlik a Strasbourgi komitéval az Önök, vagyis a koalíció véleményét?

FELELET: A kapcsolat felvételében nem állapodtunk meg, de Göncz azt mondta, hogy a nyilatkozatot egy kísérőlevéllel, feljegyzéssel ki tudná juttatni. Nem közölte, hogy hogyan, én nem is kérdeztem, sőt emlékszem, hogy olyat mondtam neki, hogy nem is óhajtom tudni. Abban a meggyőződésben voltam, hogy valami disszidáló ismerőse viszi ki.

KÉRDÉS: Ki készítette a feljegyzést, mikor, [é]s mit tartalmazott?

FELELET: Nagyonbbrészt én készítettem 1957. január végén, de Göncz Árpáddal átbeszéltem a szöveget. Tartalma a következő volt (nem volt címezve). 1. Közöltük a közös nyilatkozatot és javasoltuk, hogy ne foglaljanak el olyan politikai álláspontot, mely a nyilatkozattal ellenkezik. 2. A nyugati környezet ellenére is tartsák magukat a nyilatkozat szocialista és demokratikus platformjához. 3. A nyilatkozat megegyezéssel szellemének megfelelően egész politikájukat egy világpolitikai megegyezés feltevésére alapozzák, ne pedig világháború vagy ENSZ-háború feltevésére. Ne követeljenek ENSZ-csapatokat vagy ENSZ-rendőrség mellett folyó választásokat. 4. Ne tegyenek szovjetellenes vagy Szovjetuniót sértő nyilatkozatokat, mert ezzel csak hazajövetelük útját vágják el. Ez ellenkezik az egész megegyezéssel kibontakozás gondolatával. 5. Ne helyezkedjenek az 1956-ot megelőző alkotmányjogi alapra, még [az] 1945-ösre sem, még kevésbé horthysta vagy legitimista alapra. 6. Ne lépjenek politikai kapcsolatra olyan régebbi emigrációsokkal, akik ilyen politikai alapokon állanak. Általában tekintsék magukat az általunk forradalminak értékelt 1956-os események emigrációjának, külön, nem pedig az összes magyar emigráció egy részének. 7. Ne viselkedjenek ellenkormány módjára, és ne törekedjenek ilyenként való elismertetésükre. 8. Azt tekintsék feladatuknak, hogy ugyanúgy propagálják a nyilatkozatban foglalt demokratikus és szocialista kibontakozás és világpolitikai megegyezés programját a kapitalista Nyugat felé, ahogyan azt a nyilatkozat részesei próbálják itthon megtenni a Szovjetunió és a kommunisták felé. 9. Ezenkívül óvtuk őket felelőtlen itthoni akcióktól, és hangsúlyoztuk, hogy nem várunk választ, és sem levelezésbe, sem szervezett kapcsolatba nem akarunk lép-

ni velük. 10. Még egy külön pontban, ott, ahol erről volt szó, hogy ne akarjanak emigrációs kormány lenni, írtam arról, hogy az én 1956. november 4[-én] tett nyilatkozatomnak az a kitétele, hogy Kéthly Annát tekintem a törvényes magyar kormány külföldi képviselőjének, a novemberi helyzetre vonatkozik, azóta az aktualitását veszítette, és nem találnánk kívánatosnak, ha ők erre az írásra akár az ENSZ előtt, akár másutt, most vagy később hivatkoznának.

KÉRDÉS: Kik ismerik ezt a feljegyzést?

FELELET: Szövegszerűen csak én és Göncz Árpád. Ezenkívül azt, hogy egy ilyen tartalmú feljegyzés kiment, közöltem Révész Andrással, akivel 1957. január eleje tájt ismerkedtem meg, és beszélgetésünk során főleg Kéthly Annával kapcsolatban beszéltünk az emigráció tévútjairól. Ezért a feljegyzés elküldése tájt annak tartalmát elmondtam neki, mert feltételeztem, hogy érdekli.

KÉRDÉS: Mi volt Révész válasza?

FELELET: Ő azt helyeselte, úgy eljárásunkat, mind a feljegyzés tartalmát is.

KÉRDÉS: Más nem bír tudomással a feljegyzésről?

FELELET: Más nem tud róla.

KÉRDÉS: Kin keresztül jutott ki az anyag az emigráció vezetéséhez?

FELELET: Nem tudom. A feljegyzés elkészítése után az elkészített egyetlen piszkozati példányt adtam oda Göncz Árpádnak, és ő gazdálkodott vele tovább.

KÉRDÉS: A feljegyzéssel együtt hány példányban küldték ki a koalíció decemberi nyilatkozatát?

FELELET: Én úgy emlékszem, hogy egy magyar példányban, de lehetséges, hogy Göncz Árpád magyar és angol nyelvű szövegről tett vallomása helyes, mert indokolt, hogy ők odakint a külföldiekkel szemben ugyanazt a szöveget használják, mint amit mi itthon használunk.

1957. június 14.

KÉRDÉS: Ön 1957. május 29-én tett vallomásában ismertette az Ön által november 4-én délelőtt fogalmazott felhívás szövegét. Felmutatom Önnek a felhívás egy példányát, mely „Magyarok! Nagy Imre miniszterelnök a ma hajnali szovjet támadáskor a szovjet követségre ment tárgyalások folytatás céljából” kezdetű, és „Magyarország egyetlen törvényes külföldi képviselője és külképviselete[i]nek törvényes feje Kéthly Anna államminiszter. Isten óvja Magyarországot! Budapest, 1956. november 4. Bibó István államminiszter” végződésű és aláírású. Az Önnek felmutatott felhívás példánya 1956 novemberében utcán való terjesztés alapján jutott a rendőrség birtokába. A terjesztők másolták az Ön által készített felhívást, ezért a felmutatott példányon a terjesztők másolási

idejének dátuma is szerepel, „kiadás kelte: 1956. november 13.” Elismeri-e Ön, hogy a felmutatott nyilatkozat példánya megegyezik az Ön által készített felhívás szövegével?

FELELET: Igen. Ez az általam készített felhívás szövege. Csupán annyi eltérés van attól, hogy az én szövegemben az utolsó előtti bekezdés végén nem „a leigázott nemzetek”, hanem „leigázott nemzetem” szöveg állott.

KÉRDÉS: 1957. május 29-én tett vallomásában miért tagadta azt a tényt, hogy a november 4[-ei] nyilatkozat példányaiból nem küldött külföldi követség részére?

FELELET: Az a vallomásom, hogy Bakos Ferenc útján csak minisztertársaimnak küldtem a nyilatkozatból példányt. A francia kultúrattasénak viszont nem, mert ő a nyilatkozatot már látogatásom alkalmával megismerte. Azt, hogy a nyilatkozatot a követségek ismerték, annál kevésbé lett volna értelme tagadnom, mert az „Expozé és Tervezet” című szöveg, amelyet a nyugati követségeknek megküldtem a november 4-ei nyilatkozatra való hivatkozással kezdődik. A november 4[-ei] nyilatkozat egy példányát az indiai követségre is elvittem személyesen.

KÉRDÉS: Melyik követségnek olvasta Ön be a november 4-ei nyilatkozatát november 4-én a Parlamentből, [és] milyen szöveggel?

FELELET: Csak az amerikai követségnek olvastam be rögtön elsőnek. Éspedig egy első fogalmazvány stílárius módosításoktól eltekintve két dologban különbözött a végleges szövegtől. Az egyik az volt, hogy hiányzott belőle a Kéthly Annára vonatkozó utolsó bekezdés. A másik az volt, hogy a harmadik bekezdés utolsó mondata előtt kb. a következő szövegrész volt: „Ez az a pillanat, amikor a világháború kockáztatása az egyetlen módja a világháború elkerülésének, míg a határozott fellépés elmulasztása utóbb a háborús feszültség megnövekedésére és a világháborúnak későbbi időpontban való kitörésére vezet.”

KÉRDÉS: Más követségnek nem olvasta Ön be a szöveget, [és] Bakos sem?

FELELET: Nem olvastam be sem én, sem Bakos.

KÉRDÉS: Hogy értette Ön a nyilatkozatnak a fent idézett szövegét, amit beolvasott az amerikai követségnek?

FELELET: Az én elgondolásom az volt, hogy az adott helyzetben az volna a kívánatos, hogy az Egyesült Államok egyidejűleg teljes határozottsággal lépjen fel, mind a magyarországi, mind a szuezi ügyben a katonai akciók abbahagyása érdekében. Az volt a véleményem, hogy evégből egy komoly nemzetközi tárgyalást, lehetőleg öthatalmi értekezletet kellene az Egyesült Államoknak és Indiának a teljes politikai súlyuk igénybevételével létrehozniok. Úgy véltem, hogyha az Egyesült Államok nehézségektől való féltében ettől visszariad, akkor a magyarországi szovjet közbelépés a nyugati világban egy olyan lassan mérgező

politikai álláspontváltozást fog kiváltani, másrészt a Szovjetuniónak magának is a politikáját úgy kiélezi, hogy ennek következtében a világpolitikai helyzet sokkal nagyobb mértékben kiéleződik, mint ahogy november elején a kérdéseket határozottan szőnyegre hozzák. Ezt akartam a szöveggel kifejezni, de már megfogalmazásakor sem voltam vele elégedett, utána pedig félreértés elkerülése céljából helyesnek láttam ezt a mondatot kihagyni, viszont a Kéthly Annára vonatkozó részt a nyilatkozatba belevenni. Az így módosított szöveget olvasta ezután be Bakos a Parlamentből az újságíróknak. Én pedig újból felhívtam az amerikai követséget, a módosítást bediktáltam, és leszögeztem, hogy ez nyilatkozatom hiteles szövege. A Parlamentből való kijöveletem után a hiteles szöveget írásban is beadtam az amerikai követség kapuján.

KÉRDÉS: Kivel beszélt Ön november 4-én telefonon az amerikai követségen?

FELELET: Nem tudom megmondani. A követséggel magyarul beszéltem.

KÉRDÉS: Kinek adta át a szöveget a követségen november 6-án este?

FELELET: A kapuban álló portásnak.

KÉRDÉS: Az Ön által fogalmazott nyilatkozat első példánya szerinti szöveg, mely „ez az a pillanat, amikor a világháború kockáztatása az egyetlen módja a világháború elkerülésének” – kifejezetten [a] háború kirottantásának amerikai fegyveres beavatkozásnak lehetőségét, igényét veti fel. A szövegrész magyarázását utólag természetesen Ön nem ebben az értelemben magyarázza. Ezért az Ön válaszát nem fogadom el.

FELELET: Nem vitás, hogy a szöveget elkeseredett állapotomban írtam, de abban a meggyőződésben, hogy az erélyes világpolitikai fellépésből bizonyosan nem lesz háború, a szöveget magam is azért módosítottam, hogy a kérdésben foglalt értelmet ne lehessen beleértelmezni. Az, hogy mi az én elgondolásom, azt nemcsak a fent adott magyarázat, hanem minden azelőtti és azóta történt megnyilvánulásom világosan mutatja.

KÉRDÉS: Az Ön által bediktált nyilatkozat első alkalommal jogi alapot adott az amerikai fegyveres beavatkozásra, tekintve, hogy Ön e nyilatkozatát, mint államminiszter tette.

FELELET: Megítélésem szerint az én nyilatkozatom a közbelépésre nem több, hanem kevesebb alapot ad, mint Nagy Imrének előzőleg tett nyilatkozata.

KÉRDÉS: Ön ismerte ebben az időben is az amerikaiak Magyarországgal szemben elfoglalt háborús álláspontját, tekintve, hogy ők évek óta a „rab népek felszabadításáról” szónokoltak.

FELELET: Igen, ismertem, de az én számomra abban a pillanatban a döntő a szovjet közbelépés volt, és az volt a véleményem, hogy egy világpolitikai tárgyalás során ennek megszűnését el lehet érni minden fegyver nélkül. Én

nem fegyveres beavatkozásra hívtam fel őket, mert ha ezt akartam volna, ezt is mondtam volna, hanem egy elvi gondolatmenetet fejtettem ki arról, hogy ha a politikai fellépést a világháború vélt elkerülésére hivatkozva elmulasztják, akkor ezzel a világháború veszélyét nem csökkentik, hanem növelik.

KÉRDÉS: Az Ön nyilatkozatában nem mondotta ki, hogy tárgyalásra gondol az idézett nyilatkozatrész alatt. Mindkétféleképpen lehetett érteni, a háború kirobbantására vonatkozóan is.

FELELET: Ez egy drámai helyzetben megfogalmazott rövid nyilatkozat volt, amit a kérdésben említett ok miatt módosítottam.

KÉRDÉS: Nagy Imre mikor kapta meg a nyilatkozatot?

FELELET: Nem tudom, abban sem vagyok biztos, hogy megkapta. Hámori Zoltán közölte velem, hogy eljuttatta hozzá, de hogy az út, melyet igénybe vett, közvetlen volt-e és kétséget kizáró, azt nem tudom.

1957. június 18.

KÉRDÉS: Van-e előző vallomásaival kapcsolatban kiegészítenivalója?

FELELET: Igen. Az amerikaiakkal való kapcsolatra nézve valamint az 1956. november 4-én történetekre vonatkozóan az alábbiakat óhajtom a történeteknek megfelelően előadni.

November 4-én hajnalba[n] arról értesültem, hogy Nagy Imre eltávozott, így éreztem, hogy az együtt maradt minisztereknek valami módon konkrétabb formában is folytatniuk kellene a Nagy Imre nyilatkozatában kifejezésre jutó szándékot, mely szerint Magyarország ügyét az ENSZ vagy a nagyhatalmak valamilyen eredményes formában tárgyalják. Bár ekkor is rendkívül távol álltam az amerikai politikai felfogástól, úgy ítéltam, hogy a magyarországi és a szuezi akció egyidejűsége talán alkalmas volna arra, hogy Amerika, mint amely egyiket sem helyesli, esetleg India segítségével [ha] mind a két ügyben egyidejűleg fellépne, a katonai akciók abbahagyását érné el, s ezen az alapon egy olyan nagyhatalmi kompromisszum létrejöttében tudna közrehatni, mely egyrészt a Szovjetunió álláspontjának megváltoztatását presztízaveszteség nélkül érné el, ugyanakkor Magyarország sajátos fejlődésének útját is biztosítaná, s egyben az ellenforradalmi jelenségek visszaszorítására is lehetőséget és biztosítékot adna. Ezért javasoltam Tildy Zoltánnak, hogy hárman üljünk össze megbeszélésre, amit ő anélkül, hogy megtagadott volna, elodázott. Miután láttam az egész együttesben a cselekvéstől való húzódozást, úgy éreztem, hogy egyedül kell valamit próbálnom. Reggel 6–7 óra között tehát lementem [a] Parlament előtti térre, s onnét átmentem az amerikai követségre és a követet kerestem. Egy ósz bajuszú, középmagas, sovány,

keskeny arcú férfi állt elém, úgy vettem ki, hogy maga a követ, de ebben bizonyos nem vagyok. Mindenesetre úgy beszélt, mint a diplomáciai testület tagja. Nem emlékszem, hogy pontosan kérdeztem-e tőle valamit a helyzetről vagy az amerikaiak elgondolásairól, de az a benyomásom volt, hogy egyikről sem tud sokat. Arra kértem, hogy egy pár mondatos feljegyzést továbbítson kormányához. Ehhez hozzájárult, [és] ott mindjárt az előcsarnokban, egy kis asztalnál a feljegyzést magyarul megfogalmaztam, majd átadtam és elmentem. A követségen való tartózkodásom kb. 10–15 percig tartott.

KÉRDÉS: Mit tartalmazott a feljegyzés?

FELELET: A feljegyzés gondolatmenete a következő volt: a magyarországi szovjet akció és a szuezi angol akció azt a helyzetet jelenti Amerika számára, hogy szövetségeseinek és ellenfeleinek akcióit egyidejűleg van módjában helyteleníteni, és fellépésével akár nagyhatalmi konferencia, akár a Biztonsági Tanács útján egy olyan világpolitikai megegyezést hozhat létre, melynek következtében mind a két katonai akció abbamaradhat, az érdekelték jogos érdekei egyéni garanciákkal kielégíthető[ek], Magyarország is ráléphet a nyugodt és szabad fejlődés útjára. Tettem említést arról is, hogy amennyiben Amerika a magyar ügyben komplikációktól félve nem akar eredményes, hanem csupán látványos lépéseket tenni, akkor ezzel a világháború veszélyét nem csökkenti, mert a megegyezés széles világpolitikai enyhülést idézne elő. Ezzel szemben a tényleges érdektelenség mellett a szovjet akció látványos elítélése utóbb a feszültség növekedését és a világháborús veszély növekedését idézné elő. A feljegyzésnek ez volt a tartalma, de ennél rövidebb volt. Ez volt az előzménye annak, hogy az 1956. november 4-ei nyilatkozatomat az amerikaiaknak telefonáltam meg először. Midőn másodszor telefonáltam és a nyilatkozat végleges és hiteles szövegét leszögeztem, közölték velem (női tolmács), hogy a módosítással nem késtem el, mert teljesen el vannak vágva a világtól.

1956. november 6-án délután midőn nyilatkozatom szövegét írásban is beadtam a követségre, ehhez pár soros kísérő szöveget is mellékeltem, melyben leszögeztem, hogy ez [a] nyilatkozatom hiteles szövege és kértem, hogy ezt továbbítsák az ENSZ főtitkárának is. Nem emlékszem, hogy felhatalmazást adtam volna, hogy ezt más követségeknek is közöljék, de ez lehetséges. Azóta az amerikai követséggel érintkezésem nem volt.

KÉRDÉS: November 4-én reggel az amerikai követségen való tartózkodása [a] Mindszenty Józseffel való beszélgetés előtt vagy után történt?

FELELET: Előtte történt. A követségről visszajövet találkoztam vele a kapuba[n].

KÉRDÉS: Közölte vele, hogy Ön az amerikai követségről jött?

FELELET: Nem közöltem, ő sem közölte, hogy a követségre megy.

KÉRDÉS: Az Ön által közölt kérdéseken kívül Ön és az amerikai diplomata között milyen beszélgetés történt még?

FELELET: Semmiféle más beszélgetés nem történt.

KÉRDÉS: A Nagy Imre-kormány felől, a parlamenti helyzetről nem érdeklődött Önnél?

FELELET: Nem érdeklődött. Bevezetőül közöltem, hogy Nagy Imre eltávozott és én a kormány nevében lépek fel.

KÉRDÉS: A katonai helyzetről nem kérdezte Önt?

FELELET: Bizonyosan tudom, hogy nem kérdezett tőlem ilyent. Nem is tudtam volna rá felelni.

KÉRDÉS: Mennyi ideig volt Ön távol a Parlament rádió pincéjétől?

FELELET: Emlékezetem szerint háromnegyed órát voltam távol.

KÉRDÉS: Mikor visszaérkezett, kiket talált ott?

FELELET: A rádiószobába[n] tartózkodtak Tildy Zoltán, Tildyné, B. Szabó István, akiken kívül visszaérkezésemkor már ott tartózkodtak Dobi István, Rónai Sándor és Bognár József.

KÉRDÉS: Kérdezték-e Öntől, hogy hol járt, és Ön mit felelt nekik?

FELELET: Nem kérdezték, hogy hol jártam, csupán Tildy Zoltán jegyezte meg, hogy már azt hitte, hogy „megléptem”.

KÉRDÉS: Mi volt az Ön határozott célja a követség felkeresésével?

FELELET: A követségen írásba foglalt feljegyzés gondolatmenete már akkor is a fejembe[n] volt, amikor Tildy Zoltánnak azt javasoltam, hogy tartsunk megbeszélést, és már akkor egy ilyen tárgyú üzenetfélének a kibocsájtása járt az eszembe[n]. Mikor elhatároztam, hogy egyedül csinálom meg, kizárólag ebből a célból mentem át a követségre.

KÉRDÉS: Az Ön november 4-én [az] amerikai követségen fogalmazott nyilatkozata és Nagy Imre november 4-ei nyilatkozata mennyiben tért el egymástól?

FELELET: Véleményem szerint abban, hogy Nagy Imre általánosságban kérte az ENSZ segítségét, míg én arra hívtam fel az Egyesült Államok figyelmét, hogy rajta múlik, hogy az ENSZ segítségéből merőben látványos határozatok, vagy valóságos kibontakozás születik-e. Azonkívül felvettem a magyarországi és szuezi kérdés párhuzamos felvetésének lehetőségét.

KÉRDÉS: Ön az amerikai követségen készített és átadott feljegyzésében, a november 4-ei nyilatkozatában fellép a látványos határozatok ellen, ezért „eredményes lépést sürgetett” – mely szintén csak határozat formájában jelentkezett volna. Értette Ön az eredményes lépés alatt ENSZ fegyveres erők igénybevételét?

FELELET: Nem értettem az eredményes lépés alatt ENSZ fegyveres erők igénybevételét.

KÉRDÉS: Mit értett Ön Magyarország nyugodt fejlődése alatt, melyet feljegyzésében leszögezett?

FELELET: Azt a többpártrendszeren és demokratikus szabadságjogokon alapuló, de a társadalom szocialista szerkezetét biztosító rendszert, melyet utóbb az én tervezetem és a koalíció nyilatkozata körvonalazott.

KÉRDÉS: Ön a november 4-ei feljegyzés és [a] november 4-ei nyilatkozat tartalmának az ENSZ-hez való közlésével [közvetítésével] felhatalmazta az amerikai követséget. Milyen céllal?

FELELET: A feljegyzés továbbítására nem hatalmaztam fel az amerikai követséget, mert a feljegyzés nem volt egy okmányyszerű írás. A november 4-ei nyilatkozat viszont folytatása akart lenni Nagy Imre előző, ugyancsak az ENSZ-hez intézett nyilatkozatainak, tehát logikusnak találtam, hogy ez is eljusson ugyanoda, bár a dolog megoldását már ekkor sem formális ENSZ-határozatban, hanem valóságos nagyhatalmi megállapodásban láttam, akár [az] ENSZ keret[é]ben, akár azon kívül. Az ENSZ-főtitkárt – függetlenül az ENSZ testületi szerveitől – úgy tekintettem, mint egy nemzetközi közvetítő személyt.

KÉRDÉS: Ha a november 4-ei feljegyzést az ENSZ-hez továbbítani nem akarta, akkor miért vitte, illetve adta át azt a követségnek?

FELELET: Szemben a nyilatkozattal, amelyik csupán deklaráció, és egy deklarációkra hajlamos szervhez, az ENSZ-hez van intézve, szükségét éreztem annak, hogy szerintem reálpolitikai szempontokat is felvessek annak a kormánynak, amelyik véleményem szerint az akkori helyzetben fel tudott volna lépni egyszerre pártatlanul is, [és] eredményesen is.

KÉRDÉS: Hogy ítéli meg, hogyan minősíti az Ön november 4-ei feljegyzésének átadását, a november 4-ei nyilatkozatának telefonon való közlését, majd november 6-án a követségre való átadását bűnügyi szempontból?

FELELET: Nem látom bűncselekménynek, mert november 4-én abban a tudatban voltam, hogy a Magyar Népköztársaság törvényesen kinevezett kormánytagjaként, aki az események során egyedül maradtam cselekvőképes, hivatali kötelességembe, és hivatali hatáskörömbe esik ezeket a cselekedeteket végrehajtani.

KÉRDÉS: Az Ön kapcsolatát az amerikai követséggel bűncselekménynek minősítjük. A követség részére átadott anyagok a Magyar Népköztársaság belügyeibe való beavatkozás kérését szolgálták, másrészt a Munkás-Paraszt Forradalmi kormány tekintélyét rombolt[ák].

FELELET: Én Nagy Imre bejelentésére (november 4.) alapoztam a cselekedeteimet, melyek szerint szovjet katonai akció kezdődött, és a magyar csapatok harcban állnak. A Munkás-Paraszt Forradalmi Kormány megalakulásáról hajnalban nem volt tudomásom, reggel s a délelőtt folyamán csak bizonytalan

értesülésekkel rendelkeztem, és teljes jóhiszeműséggel tekintettem magam a kormány tagjának.

KÉRDÉS: Kikkel közölte Ön a Parlamentből való távozás[a] után, hogy november 4-én hajnalba[n] az amerikai követségen volt és feljegyzést adott át?

FELELET: Csak bizalmasabb barátaimmal közöltem, Illyés Gyulával, Göncz Árpáddal. Nem tudom, hogy Illyés Gyula [a] többi parasztpárti vezetőknél mennyiben mondta el. Én emlékezetem szerint a többiekkel november 18-án és utóbb erről már nem beszéltem, mert aktualitását veszítette, azt hiszem, Farkas Ferencsel sem.

1957. július 5.

KÉRDÉS: Hámori Zoltánnak mikor, hol adta át a Nagy Imre részére küldendő november 4[-ei] nyilatkozatot és a november 8[-ai] expozét?

FELELET: Bakos Ferencnek adtam át a Nagy Imr[ének] és Tildy Zoltánnak szánt példányokat november 8[-a] és 10[-e] között. Bakos Ferenc továbbította a nyilatkozat, valamint az expozé szövegét Hámori Zoltánnak.

KÉRDÉS: A Nagy Imréhez küldött nyilatkozat és expozé szövegéhez milyen kísérőlevelet írt Nagy Imre részére? Ismertesse azt!

FELELET: A Nagy Imréhez írt kísérőlevélben közöltem vele, hogy abban a tudatban, hogy ő akadályozva van, a mellékelt nyilatkozatot, valamint expozét és tervezetet adtam közre a magam nevében, de a kormány tagjaként. Közöltem továbbá, hogy az expozé[t] és [a] tervezetet az angol, amerikai, francia és indiai követségekre juttattam el. Minthogy időközben hollétéről értesültem, minden további aktivitástól tartózkodni fogok addig, ameddig ő ezekre nézve nem határoz, és reá bízom az expozénak és [a] tervezetnek a szovjet és esetleg [a] jugoszláv követségekhez való továbbítását. Ezekre azután több pontban javasoltam neki, hogy a Nagy Imre-kormány az adott helyzetben milyen álláspontot foglaljon el. Éspedig:

1. A kormány nem lemondottnak, csak félreállítottnak tekintse magát.
2. Semmiféle hivatali vagy árnyékkormány tevékenységet ne folytasson, hanem
3. várja meg azt a pillanatot, amikor a helyzet úgy alakul, hogy a Szovjet-unió valamilyen formában újból felveszi vele az érintkezést.
4. A kormány elvi fennállása nem jelenti azt, hogy minden egyes tagjának szerzett joga van a kormánytagságra, hanem ez csupán a kormány fejére és egészére vonatkozik.

5. A kormány újbóli hivatalba lépése esetén fontos volna, hogyha csak lehetséges, annak Kádár János is tagja maradjon. Ez volt a levél tartalma.

KÉRDÉS: Kapott e választ Nagy Imrétől, vagy üzenetet levelére?

FELELET: Nagy Imrétől sem választ, sem üzenetet nem kaptam. 1956. november 20[-a] tájt közölte velem Hámori Zoltán telefonon, hogy Nagy Imre az expozé tartalmával egyetért. Arról azonban nem szólt Hámori, hogy közvetlenül Nagy Imre mondta-e neki ezt.

KÉRDÉS: Mi lett volna ennek az – Ön által írt esetleges – Nagy Imre-kormánynak a feladata?

FELELET: Én azt a feladatot szántam az újbóli Nagy Imre-kormánynak, amit az expozé[ban] és [a] tervezetben körvonalaztam, hogy a Szovjetunióval kössön egy tartós megállapodást, és az ország belső helyzetét konszolidálja.

KÉRDÉS: A konszolidálást Ön természetesen a köztársasági államforma [és] többpártrendszer mellett, valamint proletárdiktatúra nélkül gondolta?

FELELET: Lényegében igen. A konszolidálást többpártrendszerrel és proletárdiktatúra nélkül gondoltam. Az államforma tekintetében én az elnevezésre súlyt nem fektettem, és a népköztársaság kifejezést csak azért nem használtam, mert ezt a proletárdiktatúrával összekapcsolták. Én a köztársaság alatt nem kapitalista köztársaságot értettem.

KÉRDÉS: Polgári köztársaságot értett ezek szerint?

FELELET: Nem. Egy olyan államformát, amibe[n] a demokratikus szabadságjogok teljes érvényesülése mellett a szocializmus építése is folyik. Megjegyzem, hogy én a demokratikus szabadságjogok közé az úgynevezett gazdasági szabadságot, a kizsákmányolás szabadságát nem soroltam közé.

KÉRDÉS: A kapitalista restaurációs erők ellenállásának letörését hogy[an] gondolta el?

FELELET: Meg voltam győződve [arról], hogy [a] kapitalista restaurációs erők komoly fegyveres erővel nem rendelkeznek, és úgy gondoltam, hogy a szocialista vívmányok biztosításával, valamint különféle új jogszabályokkal biztosítani lehet azt, hogy a kisvállalkozás méretein túllépő kapitalizmus ne tudjon újjászületni.

KÉRDÉS: Hol van a világon olyan állam, amelyet Ön itt elmond, ami az Ön expozéjának és tervezetének lényege?

FELELET: Nincs ilyen állam a világon. Abban a meggyőződésben voltam, hogy Magyarországon, ahol a nagytőke kisajátítása tíz év óta megtörtént, speciális feltételei vannak egy ilyen rendszernek, és ez mint példa a kapitalizmusba belerögződött államok számára is igen mozgató és izgató hatású lett volna.

KÉRDÉS: Ez lett volna a Bibó-féle új társadalmi rend?

FELELET: Ezt nem magamról neveztem volna el, hanem „demokratikus szocializmusnak” vagy „szocialista demokratizmusnak”.

KÉRDÉS: Ezek az Ön nézetei régen is, most is revizionista nézetek, a kapitalista társadalmi rend fokozatos visszaállításának elméletei.

FELELET: Én nem így fogtam fel őket.

KÉRDÉS: Kik ismerik a kísérőlevelet?

FELELET: Meg nem mutattam senkinek. Egy másolati példányát tettem a Tildy Zoltánhoz küldött írásomhoz, és valószínű, [hogy] egyet a szociáldemokratákéhoz. Egyikük sem reagált rá.

1957. július 8.

KÉRDÉS: Mikor írta Ön „A magyar helyzet és a világhelyzet” című cikkét, melyet 1957. június 26-án és 27-én leírt önvallomásában?

FELELET: Emlékezetem szerint 1957. február végén vagy március elején kezdtem el írni, és április elején vagy közepén készült el a cikk.

KÉRDÉS: Milyen célból írta Ön a cikket, és az írás közben kiket tájékoztatott arról?

FELELET: „A magyar helyzet és a világhelyzet” című cikket én egy indiai lapban vagy esetleg más harmadikutas – Nenni-féle – lapban²⁴⁴ szerettem volna megjelentetni, névvel. Írás közben nem tájékoztattam a cikkről senkit, kivéve Göncz Árpádot.

KÉRDÉS: Kiket tájékoztatott a cikkről, kiknek adta át olvasásra, nevezze meg a magyar és [a] külföldi személyeket egyaránt!

FELELET: A cikket, amikor elkészült, elvittem Erdei Ferenchez, hogy mind tartalmilag, mind pedig a kommunisták, mind pedig a Szovjetunió reagálása szempontjából szóljon hozzá. Erdei a cikkel nem értett egyet, azt mondta, hogy súlyos következményei lesznek, és a legnagyobb mértékben lebeszél minden közlési kísérletről. Én nem is közöltem vele határozottan, hogy közölni akarom.

KÉRDÉS: Mondja el, hogy Erdei Ferencnek mi volt a véleménye a cikkről!

FELELET: Erdei nem értett egyet az októberi események „forradalomkénti” értékelésével, valamint a cikk harmadikutas beállítottságával, és azt mondta, hogy amit én engedménynek gondolok a kommunista és szovjet álláspont irányába, azt nem fogják engedménynek értékelni.

KÉRDÉS: Folytassa vallomását!

FELELET: Csomós Miklósnak²⁴⁵ 1957. április folyamán odaadtam a cikk egy példányát azzal, hogy mutassa meg Kovács Bélának, akihez lemenni készült,

²⁴⁴ Utalás Pietro Nenni olasz külügyminiszter alternatív szocializmust képviselő *Avanti* című lapjára.

²⁴⁵ Csomós Miklós (1898–?) fogorvos. Bajcsy-Zsilinszky Endre ellenállócsoportjának tagja, 1957 áprilisában emigrációba vonult.

és azt üzentem vele, hogy Kovács Béla olvasás után semmisítse meg. Egyebet az ügygel kapcsolatban Kovács Bélának nem üzentem, sem arról nem szóltam Csomósnek, hogy a cikket meg akarom jelentetni. Csak az volt a szándékom az egészszel, hogy Kovács Bélát általában tájékoztassam felfogásomról, mivelhogy annak idején az illegális koalíció közös nyilatkozatát nem küldtük el neki, és ezt mulasztásnak éreztem vele szemben. Csomós Miklós utóbb Göncz Árpádnak azt mondta, hogy Kovács Bélánál lent járt, őt otthon nem találta, és az írást a feleségére hagyta. A cikk gondolatmenetét szóban elmondtam Bannerjee indiai újságírónak. 1957. április 20[-a és] 24[-e] között Bannerjeevel együtt elmentem az indiai követségre, ahol elmondtam Rahman ügyvivőnek is. Ez volt Rahmannel folytatott harmadik találkozásom, amelyről eddig nem vallottam. Ez kizárólag a cikkel függött össze.

A cikk gondolatmenetét egészében mindketten szimpatikusnak találták, de a közlés gondolatával szemben mindketten nagyon aggodalmasak voltak, rám való tekintettel. Bannerjee azt mondta, hogy amennyibe[n] kijuttatom, el tudja helyezni [egy] indiai lapnál. Az volt a benyomásom, bár ezt a kérdést tüzetesen nem tárgyaltuk, hogy Rahman a kijuttatást magát nem fogja vállalni. Ekkor a cikket már odaadtam angol fordításra, de Bannerjee elutazásáig nem készült el.

Én eredetileg sem fordítani [fordíttatni], se[m] kijuttatni nem akartam az angolokon keresztül, Göncz említette, hogy le tudja fordíttatni, s csak utóbb, amikor odaadtam, mondta, hogy [az] angol követségi úton történt. Mikor Rahman vonakodását láttam, belenyugodtam, hogy a kijuttatás is az angol követség útján történjen. 1957. május közepe tájt Gál István²⁴⁶ hozta el nekem az Egyetemi Könyvtárba a cikk angol fordítását, és közölte velem, hogy Cope-nak az a véleménye, hogy a cikk mind a Nyugat felé, mind a Szovjetunió felé kissé éles, és arról sem szól a cikk, hogy a magyarok hol követtek el hibákat. Én ezek után még nem határoztam, hogy egyáltalán mit csinálok vele. A cikk nálam lévő magyar és angol szövegű példányait megsemmisítettem 1957. május 20-a körül azért, mert letartóztatásomra számítottam.

KÉRDÉS: Hogyan lehetséges az, hogy az indiaiak, [és] még az angolok is az Ön cikkét a Szovjetunió felé élesnek tartották, ugyanakkor Ön mindig a Szovjetunióval való barátságról beszél?

FELELET: Engem a Szovjetunió 1956. november 4[-e] óta folytatott politikája helytelenítéssel töltött el, és ezt nem titkoltam. A kérdés megoldását azonban a szovjet politika megváltozásában és a megváltozott szovjet politikájában

²⁴⁶ Gál István (1912–1982) irodalomtörténész, szerkesztő. 1957-ben a budapesti angol követség könyvtárosa.

láttam, nem pedig a nyugati világ magyarországi felülkerekedésében, mert ez lehetetlenné tette volna mindazt, amit én elgondoltam.

KÉRDÉS: Kovács Bélától kapott-e választ?

FELELET: Semmi választ nem kaptam.

KÉRDÉS: [Idősebb] Antall József ismeri-e a cikket?

FELELET: Nem ismeri.

KÉRDÉS: [A] Parasztpárt vezetői közül kinek mutatta meg a cikket?

FELELET: Senkinek nem mutattam meg.

KÉRDÉS: Miért üzenté azt Kovács Bélának, hogy semmisítse meg elolvasás után a cikket?

FELELET: Azért üzentem azt Kovács Bélának, mert nem akartam, hogy a cikk harmadik személy kezébe kerüljön.

KÉRDÉS: Göncz Árpád kin keresztül juttatta el a követségre a cikket?

FELELET: Erről Göncz említést nem tett, de én magától értetődőnek tartottam, hogy Regéczyn keresztül juttatta el.

KÉRDÉS: Mennyi ideig volt Rahman ügyvivőnél, kinek a kezdeményezésére jött létre a találkozó?

FELELET: Az indiai követségen [volt]; körülbelül egy óra hosszáig tartott. A találkozó Bannerjee kezdeményezésére jött létre, akinek én beszéltem a cikkről, és aki, miután ezt Rahmannak elmondta, azzal jött hozzám, hogy erről Rahmannal közvetlenül is beszélni kellene.

KÉRDÉS: Bannerjeevel Ön hány esetben találkozott?

FELELET: Bannerjee három esetben volt a lakásomon, és egy esetben voltam vele az indiai követségen.

KÉRDÉS: Sorolja fel, hogy mikor voltak ezek a találkozók, miről tárgyaltak egy-egy találkozó alkalmával!

FELELET: Bannerjeevel folytatott találkozóim április elejétől április 24-ig történtek. Az első alkalommal októberi és novemberi eseményekről beszéltünk, amelyről 1957. június 7-én vallomást tettem. A második alkalommal Kádár Jánosnál tett interjújáról és az indiai közállapotokról, és a harmadik alkalommal főleg a cikkről beszéltünk.

KÉRDÉS: Az Ön személyére vonatkozóan milyen aggodalmaik voltak Rahmannak és Bannerjeenek a cikkel kapcsolatban?

FELELET: Mindketten – Rahman és Bannerjee – attól féltek, hogy a cikk megjelenése esetén ellenem eljárás indul.

KÉRDÉS: A cikk melyik részére alapozták ezt?

FELELET: Nem részletezték, hogy melyik részére alapozták személyemmel kapcsolatos aggodalmaikat. Feltételeztem, hogy a cikk második részére, mely [az] itthoni helyzetről szólt.

KÉRDÉS: Cope-pal tárgyalt-e személyes[en] a cikk ügyében?

FELELET: Nem beszéltem Cope-pal a cikkről, sem más kérdésről.

KÉRDÉS: Ön azt a vallomást tette korábban, hogy 1957. január óta semmi-féle ellenséges, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány-ellenes lépést nem tett. Miért tagadta korábban a cikk megírását, és azt, hogy a cikket az indiaiakkal megbeszélte, és hogy azt Cope-nak is odaadta, és véleményt kért tőle?

FELELET: Azért nem beszéltem eddig a cikkről, mert azt egy meghíúsult lépésnek tekintettem. Eredeti célom az volt, hogy nyíltan és névvel megjelenjék, s akkor természetesen vállaltam volna.

KÉRDÉS: A cikk ügye akkor híúsult meg, amikor azt kedvezőtlenül fogadták úgy az indiaiak, mint az angolok, ugyanakkor ez ideig Ön egy sor bűncselekményszámba menő lépést követett el.

FELELET: Tisztában voltam vele, hogy a kormány bűncselekménynek ítélné azt, hogy én a cikket ezeknek megmutattam, én [azonban] úgy ítéltam, hogy a dolog [a] valóságban nem jutott idáig, hogy befejezett cselekmény legyen.

1957. augusztus 13.

KÉRDÉS: Mikor merült fel Önben az a gondolat, hogy az amerikai követséggel felvegye a kapcsolatot?

FELELET: Énbennem november 4-én hajnalban merült fel, hogy [az] érintkezést felveszem az amerikai követséggel, mikor a Parlamentben úgy láttam, hogy együttes kormányakcióra már nincs kilátás.

KÉRDÉS: Közölte-e elhatározását valakivel?

FELELET: Nem közöltem senkivel.

KÉRDÉS: Mivel indokolja azt, hogy Ön az Amerikai Egyesült Államok külképvisletéhez fordult, milyen célból tette azt?

FELELET: Az én kiindulópontom a Nagy Imre november 4-ei hajnali beszéde volt, valamint az a két nappal ezelőtti nyilatkozat, melyben az ENSZ közreműködését kérte a magyar ügyben. Úgy ítéltam meg, hogy egyedül Amerika politikai akciója képes a Szovjetunió és [a] Nyugat között egy olyan egyensúlyi helyzetet teremteni, amelynek során a „magyar ügy” katonai akció nélkül megoldódik. Különösen indokoltnak találtam az amerikaiakhoz való fordulást azért, mert egyidejűleg folyt a szuezi akció is, és úgy ítéltam meg, hogy az Egyesült Államoknak mindkét irányban fel kellene lépni a katonai akció ellen.

KÉRDÉS: Mikor, milyen célból kereste fel először az amerikai követséget?

FELELET: Én november 4-én reggel 6 óra tájt kerestem fel először a követséget. A követség felkeresésével célom az volt, hogy egy olyan értelmű feljegyzést

nyújtsak át az amerikai követnek, mely felhívja az amerikai kormány figyelmét annak az erkölcsi jelentőségére és politikai lehetőségére, hogy az Egyesült Államok egyidejűleg lépjen fel mind a magyarországi, mind a szuezi katonai akció ellen.

KÉRDÉS: Kivel beszélt Ön a követségen és miről, mennyi ideig?

FELELET: Én egy vezető követségi személlyel, valószínű magával az ügyvivővel beszéltem, aki ott bent volt az előcsarnokban, amikor én a kapun beléptem. A személy, akivel beszéltem, a következőképpen nézett ki: egy középmagas, ősz bajuszú, sovány, keskeny arcú, kb. 55–60 év közötti férfi volt. Én közöltem vele jövetelem célját, s ő hajlandónak mutatkozott üzenetemet átvenni és továbbítását megkísérelni. Nem emlékszem pontosan, hogy kérdeztem-e tőle valamit a helyzetről vagy az amerikaiak elgondolásáról, de az a benyomásom volt, hogy egyikről sem tud sokat.

KÉRDÉS: Mikor merült fel Önben az a gondolat, hogy Amerika közvetítő legyen, illetve lépjen fel a magyar és [a] szuezi ügyben? Volt-e Önnek írásos anyaga erre vonatkozóan?

FELELET: Énbennem november 3-án hajnalban merült fel ez a gondolat, és reggel vagy délelőtt még lakásomon csináltam egy feljegyzést, amit a kormányhoz akartam eljuttatni, vagy ha tagja leszek a kormánynak, az első minisztertanács ülésen bemutatni. Ezt a feljegyzést adtam át némi stílárius módosításokkal.

KÉRDÉS: Ön a követségen új szöveget írt, vagy a lakásán írt szöveget egészítette ki?

FELELET: A lakásomon írt szöveget egészítettem ki, az átadott példányt kézzel javítottam a helyzetnek megfelelően a követségen.

KÉRDÉS: Ismertesse az Ön által fogalmazott és az amerikai ügyvivőnek átadott feljegyzés teljes szövegét!

FELELET: Ma már nem tudok visszaemlékezni arra, hogy az egésznek feljegyzés vagy levél formája volt-e. Az átadott szöveg a következő volt: az Egyesült Államok és a világ politikai kibontakozása számára különleges jelentőségű az a tény, hogy e pillanatban egyidejűleg van oka és lehetősége fellépni a magyarországi és [a] szuezi katonai akciók abbahagyása érdekében. A magyarországi szovjet akció és a szuezi angol akció azt a helyzetet jelenti Amerika számára, hogy szövetségeseinek és ellenfeleinek akcióit egyidejűleg van módjában helyteleníteni és fellépésével akár nagyhatalmi konferencia, akár a Biztonsági Tanács útján, egy olyan világpolitikai megegyezést hozhat létre, melynek következtében mind a két katonai akció abbamaradhat, az érdekelték jogos érdekei, egyéni garanciákkal kielégíthetők, Magyarország is ráléphet a nyugodt és szabad fejlődés útjára. Tettem említést arról is, hogy amennyiben Amerika a magyar ügyben komplikációktól félve nem akar eredményes, hanem csupán látványos lépéseket tenni, akkor ezzel a világháború veszélyét nem csökkenti, míg a megegyezés szé-

les világpolitikai enyhülést idézne elő. Ezzel szemben a tényleges érdektelenség mellett a szovjet akció látványos elítélése utóbb a feszültség növekedését és a világháborús veszély növekedését idézné elő.

KÉRDÉS: Az ügyvivő, amikor átvette Öntől a nyilatkozatot, tett-e megjegyzést, vagy kérdezett-e Öntől valamit a feljegyzéssel kapcsolatban?

FELELET: Semmit sem kérdezett és semmi megjegyzést nem tett. Én megkérdeztem, hogy megvárjam-e a szöveg angol fordítását, amelyre ő azt válaszolta, hogy nem kell.

KÉRDÉS: A nyilatkozatot, vagyis a feljegyzést, a kormány nevében adta át?

FELELET: Nem emlékszem, hogy a feljegyzés bevezetésében utaltam-e arra a helyzetre, hogy a kormány nincs együtt, és valószínűleg nem is tud összeülni. A feljegyzést a kormány tagjaként adtam át anélkül, hogy a kormány megbízására kifejezetten hivatkoztam volna.

KÉRDÉS: Más személlyel beszélt-e Ön a követségen?

FELELET: Nem beszéltem.

KÉRDÉS: Mennyi ideig tartózkodott a követségen?

FELELET: A követségen körülbelül fél óráig tartózkodtam.

KÉRDÉS: Kivel közölte Ön azt, hogy járt személyesen az amerikai követségen, és átadott egy feljegyzést?

FELELET: Azt, hogy az amerikai követségen jártam és feljegyzést adtam át, senkivel nem közöltem november 4-ig, kivéve Bakos Ferencet. Bizonyosan közöltem dr. Göncz Árpáddal és egy-két közeli barátommal, de általában az elbeszéléseimből ezt a momentumot kihagytam.

KÉRDÉS: Az Ön feljegyzése, melyet átadott az ügyvivőnek, mennyiben s mi-
ben tért el, ment tovább Nagy Imre november 4-én hajnalban tett nyilatkozatától?

FELELET: Elsősorban abban, hogy az én feljegyzésem az Egyesült Államokhoz fordult, továbbá abban, hogy felhívta a figyelmet a magyarországi és [a] szuezi ügy összekapcsolására, és abban, hogy a világháborús veszély[t], a világháborús feszültség[et] és a világpolitikai enyhülést taglalta a magyar üggyel kapcsolatban.

KÉRDÉS: Hány esetben járt Ön az USA követség[én]?

FELELET: Két esetben jártam, az egyik november 4-én hajnalban történt, a másik november 6-án délután, amikor nem mentem be a követség épületébe, csak az ajtó rácsán keresztül átadtam november 4-ei nyilatkozatomat kísérőlevéllel, borítékban a portásnak.

KÉRDÉS: Ön november 4-én délelőtt két esetben telefonál az amerikai követségre! Ismertesse, hogy az első telefonbeszélgetés alkalmával kivel és mit beszélt, s mit közölt Ön a követséggel?

FELELET: Az amerikai követséget november 4-én kb. 9–10 óra között telefonon felhívtam, ahol egy magyarul beszélő női hang jelentkezett, akivel közöltem, hogy egy nyilatkozatot adtam ki, mint államminiszter, amelyet szeretnék beolvasni telefonba. Ezután telefonon beolvastam neki a november 4-ei nyilatkozatom első fogalmazású szövegét. A november 4-ei nyilatkozatom „Magyarok!” megszólítással kezdődik. A követségnek beolvasott szöveg egészében azonos a végleges és Budapesten elterjedt szöveggel, amelyet korábbi kihallgatásom során, mint az én nyilatkozatomat el is ismertem. Az első fogalmazása a nyilatkozatnak, amelyet beolvastam a követségnek, két lényeges ponton tért el [a másodiktól]. Az egyik az volt, hogy hiányzott belőle a Kéthly Annára vonatkozó utolsó bekezdés, a másik pedig az volt, hogy a harmadik bekezdés utolsó mondataként szerepelt egy beszúrás, amelyet később kihagytam a szövegből. Ez a szöveg a következőképpen volt megfogalmazva, körülbelül: „Ne gondolják a hatalmak, hogy a közbelépés mellőzésével a világháború kockázatát mellőzik, ellenkezőleg, a közbelépés elmulasztása a világhelyzet kiéleződését és a világháborúnak későbbi időpontban való bizonyosabb vagy valószínűbb kitörését fogja előidézni.”

KÉRDÉS: Az első beszélgetés alkalmával mást közölt-e még a követséggel?

FELELET: Mást nem közöltem, tőlem a helyzet iránt nem is érdeklődtek a követségről.

KÉRDÉS: Hogy értette Ön a nyilatkozat fent idézett részét? Milyen politikai céllal közölte azt az amerikaiakkal?

FELELET: Azt akartam ezzel kifejezni, hogyha Amerika a háborús kockázattól félve a magyar ügyben érdektelenséget mutat, vagy merőben látványos, Szovjetunió-ellenes nyilatkozatokat csinál, akkor ezzel a világháborús feszültséget növeli, saját közvéleményében kiélezi a szovjetellenes hangulatot, és egy esetleges konfliktus esetén a világháborús veszély sokkal nagyobb lesz. Ezzel szemben én meg voltam győződve [arról], hogyha a magyar ügyben világhatalmi konferencia ül össze, az az 1955[-ös] genfi konferenciát²⁴⁷ folytatva, kielégítő megegyezésre jutott volna, és világpolitikai enyhülés következett volna be. Az volt az én célom a nyilatkozattal, hogy Amerika a konferencia tekintetében kezdeményező legyen.

KÉRDÉS: Ön a nyilatkozat idézett részében, majd annak magyarázatában [is] Amerika „háborús kockázattól” való félelmét hangsúlyozza. Ezek szerint Ön háborús megoldást várt Amerikától a magyar ügyben?

²⁴⁷ 1955. július 18-a és 23-a között Genfben értekezletet tartottak az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország és a Szovjetunió kormányfői, amelyen megtárgyalták a kelet–nyugati kapcsolatokat, a leszerelés kérdését, valamint kilátásba helyezték az európai kollektív biztonság új alapelveinek kidolgozását.

FELELET: Én nem háborús megoldást vártam Amerikától, mert éppen azt vártam, hogy Amerika fellépése diplomáciai megoldásra fog vezetni, de az ENSZ-nek október 23-a és november 4-e közötti üléseiről az a benyomásom volt, hogy Amerika a „magyar ügynek” a világpolitik[ában] tényleges napirendre való tűzése helyett merőben formai és külsőséges ENSZ-határozatokkal elégszik meg, és attól fél, hogyha a magyar ügy megoldása érdekében a szuezi üggyel kapcsolatban határozott politikai fellépést tesz, akkor ha á-t mondott, b-t is kell mondani, és ez esetleg katonai konfliktus lesz. Ezért utaltam én erre a feltételezett aggodalomra, abban a meggyőződésben, hogy egyáltalán nem lesz ebből háborús konfliktus.

KÉRDÉS: Az Ön nyilatkozata világhatalmi konferencia sürgetését nem veti fel az amerikai követség felé, de az USA-közelépés sürgetését igen. Ezért az Ön válaszát, amelyet a kérdésre adott, nem fogadom el. Mi erről az Ön véleménye?

FELELET: A világpolitikai konferenciának a formulája a nyilatkozatban valóban nem volt benn[e], mert a nyilatkozatnak az egész hangneme Nagy Imre november 4-ei hajnali bejelentésén alapult és az ENSZ segítségül hívásán. Az én gondolatom azonban már ekkor is az volt, és az két nap múlva az exposé megfogalmazásánál világosan kifejezésre jutott. Én november 4-én azért helyeztem a hangsúlyt az Egyesült Államok fellépésére, mert úgy ítéltm, hogy a magyar és [a] szuezi ügyben való együttes fellépés könnyebbé fogja tenni a Szovjetunió számára a magyar ügyben való világpolitikai tárgyalást.

KÉRDÉS: Az Ön nyilatkozata november 4-én egy amerikai fegyveres beavatkozást vet fel hazánk ügyeibe, ez annál is inkább így van, mivel Ön csak két nap múlva az exposéjában jutott el a tárgyalás konkrét felvetéséig. Adjon választ a november 4-ei nyilatkozat ezen részére a november 4-ei helyzetnek megfelelően, és ne a mai politikai szempontokból világítsa meg, vagyis adja meg válaszait!

FELELET: Megítélésem szerint a november 4-ei nyilatkozat még az utóbb kihagyott részt beleszámítva is, nem fegyveres beavatkozást tartalmaz, hanem Nagy Imre nyilatkozatainak nyomán, általánosságban, hatékony segítségre való felszólítást. Az tény, hogy a fegyveres beavatkozást vagy annak kilátásba helyezését nem zárja ki.

KÉRDÉS: Mit ért Ön „hatékony segítség” alatt, mivel nemzetközi tárgyalásról nem írt a nyilatkozatában, viszont a nyilatkozata Nagy Imre november 4-ei nyilatkozatának továbbfejlesztéseként kérte az amerikai, valamint [az] ENSZ-segítséget!

FELELET: Én, mint fél napja politizáló személy, nem konkretizáltam sem írásban, sem magamban, hogy egy világhatalomnak mi minden hatékony eszköz áll rendelkezésére, akár kompenzáció és ígéret, akár ellenintézkedés vagy retorzió formájában. Az bizonyos, hogy nekem akkor sem járt eszemben sem-

mi olyan, ami Magyarországból második Koreát csinált volna Ezt bizonyítja a világháborús mondat közvetlen utána követ[kez]ő [sic] kihagyása, valamint a két nap múlva lényegében azonos helyzetben megfogalmazott expozé. Azzal is tisztában voltam, hogy egy koreai helyzet esetén, egy Nagy Imre-kormány működése, mely az én számomra egy alapvető kiindulópont volt, nem lehetséges.

KÉRDÉS: Mikor telefonált ismét az amerikai követségre november 4-én, s ez alkalommal mit közölt velük?

FELELET: Én november 4-én kb. 10 és fél 11 óra között ismét telefonon felhívtam az amerikai követséget a Parlamentből. Ez alkalommal is ugyanazzal a női hanggal beszéltem, és közöltem vele a nyilatkozat végleges szövegét, vagyis a világháború kockázatát tartalmazó rész kihagyását, és bediktáltam a november 4-ei nyilatkozat utolsó bekezdését, mely Kéthly Annára vonatkozott. Kérdésemre megnyugtattott, hogy a módosítással nem késtem el, mert minden kapcsolatuk megszakadt nyugat felé, így az előző szöveg nem ment ki.

KÉRDÉS: Ez alkalommal milyen más beszélgetés folyt le?

FELELET: Mást nem beszélünk, legalábbis nem emlékszem, hogy [más] lett volna.

KÉRDÉS: Miért tartotta szükségesnek a világháború kockázatát tartalmazó rész kihagyását?

FELELET: Egyrészt így [úgy] éreztem, hogy a nyilatkozatnak a világháború kockázatával foglalkozó mondata félreérthető, és kihagyása jobban kifejezi az én gondolatomat, másrészt úgy ítélem, hogy egy ilyen elmefuttatásnak nincs helye egy nyilvánosság számára szánt nyilatkozatban.

KÉRDÉS: Mit ért az alatt, hogy „félreérthető” a nyilatkozat ezen része?

FELELET: Azt értem, hogy a nagy nyilvánosság elegendő ítélőképeség híján, nem a mondatban adott gondolatot jegyzi meg, hanem a világháborúnak az emlegetését.

KÉRDÉS: Beszélte-e telefonon [az] ezt követő időben az amerikai követséggel?

FELELET: Nem beszéltem sem a Parlamentből, sem a lakásomról.

KÉRDÉS: Mikor kereste fel a Parlament épületének elhagyása után az amerikai követséget, és milyen célból?

FELELET: 1956. november 6-án délután, amikor a Parlamentet elhagytam, egyenesen az amerikai követségre mentem, 4 és 6 óra között. Célom az volt, hogy a Parlamentben elkészült, november 4-ei nyilatkozat végleges szövegét írásban is átadjam.

KÉRDÉS: Kivel beszélt a követségen?

FELELET: Az amerikai követségi ajtó ablakrácsán keresztül a portással beszéltem annyit, hogy ezt a levelet adja át a követnek.

KÉRDÉS: A nyilatkozat mellé tett-e kísérőlevelet, s mit tartalmazott az?

FELELET: A borítékba a nyilatkozat mellé tettem kísérőlevelet, mely azt tartalmazta, hogy a mellékelt nyilatkozat a telefonba bement nyilatkozatom hiteles és végleges szövege. Más a borítékban nem volt.

KÉRDÉS: A november 4-ei nyilatkozat telefonon, majd személyesen történő átadásakor milyen minőségben járt Ön el?

FELELET: Én a november 4-ei nyilatkozatomnak a követségnek való beolvasásakor, valamint 6-án történő átadásakor, államminiszteri minőségemben jártam el. A kísérőlevelet is így írtam alá még a Parlamentben.

KÉRDÉS: Tekintve, hogy Ön az amerikai követségnek bediktált november 4-ei nyilatkozata, majd az átadott példánya Nagy Imre november 4-ei nyilatkozatának folytatása, melyben meghatározatlan módon amerikai segítséget, illetve a magyar belügyekbe való beavatkozást kért, [amivel] jogi alapot adott Ön az amerikaiaknak hazánk belügyeibe való beavatkozásra, mert nyilatkozatát, mint államminiszter tette.

FELELET: Én a Nagy Imre nyilatkozatából indultam ki, mely a szovjet akciót bejelentette, mely ebben az értelemben nem látszott magyar belügynek. Nem gondoltam arra, sem nyilatkozatom nem utalt arra, hogy a Nyugat bármilyen formában a magyar belügyekbe, vagyis Magyarország állami és társadalmi rendjébe beleavatkozzék. Én úgy ítélem, hogy a nyilatkozat nem [a] magyar belügyekbe való beavatkozásra ad okot, hanem arra ad alapot, hogy nemzetközi politikai kérdésként foglalkozzanak [vele]; erre nyilatkozatom természetesen jogi alapot ad.

KÉRDÉS: Hazánkban november 4-én, amikor Ön nyilatkozatát tette, kizárólag belügyről volt szó, nem egy nemzetközi politikai kérdésről. Ezért az Ön nyilatkozatának jogi alapja tarthatatlan!

FELELET: Én november 4-[én] és 6-án is Nagy Imre kormányát ítéltm törvényes magyar kormánynak, amely a szovjet akciót nem kérte, s így én cselekedeteimben ebből indultam ki.

KÉRDÉS: Ön[nek] november 4-én [nem], de 6-án már részletesebb ismerete volt a Munkás-Paraszt Forradalmi Kormányról, amely rendkívül nehéz helyzetben véget vetett az ellenforradalmi felkelésnek, segítséggel, és mégis Ön november 6-án is az ellenforradalmi erők letörésére semmi intézkedést nem tevő, sőt az ellenforradalmi fegyveres bandákra támaszkodó, azokat dicsőítő Nagy Imre-kormányt tartotta törvényes kormánynak!

FELELET: Én november 4-én és 6-án is Nagy Imre kormányát tekintetm törvényes kormánynak, és meg voltam győződve [arról], hogy a november 3-án alakult kormány az ellenforradalmi jelenségeknek véget tud vetni, én ebben akartam közreműködni, ha a kormány működni tudott volna.

KÉRDÉS: Ön felhatalmazta-e az amerikai követséget, hogy november 4-ei nyilatkozatát az ENSZ-hez továbbítsák?

FELELET: Ez az én november 4-ei nyilatkozatom szövegéből magától értetődően következett is, hogy telefon[on] vagy a kísérőlevélben ilyent írtam-e vagy mondtam-e, határozottan nem emlékszem, de lehetséges.

KÉRDÉS: Mikor és kin keresztül juttatta el az amerikai követségre a november 6-ai expozét és tervezetet?

FELELET: 1956. november 8-a és 10-e között, amikor Bakos Ferenc lakásomon járt, akkor egy borítékba három példányt helyeztem el az expozéból és tervezetből, és azzal adtam neki oda, hogy adja oda Turbet Delof francia kultúrattásának, a francia, [az] angol, [az] amerikai (követségi) követekhez való továbbítás céljából. Arról nincs tudomásom, hogy az amerikai követség megkapta-e, és ezen az úton kapta-e meg.

KÉRDÉS: Milyen célból küldte el az amerikai követség részére a november 6-ai expozét és tervezetet?

FELELET: Az expozé és tervezet a nagyhatalmak követeinek volt címezve, és célja ugyancsak [a] magyar ügybe[n] elérendő világhatalmi megegyezés volt.

KÉRDÉS: Kapott-e választ az amerikai követségről az expozéval kapcsolatban?

FELELET: Semmiféle választ nem kaptam.

KÉRDÉS: Milyen tartalmú nagyhatalmi megegyezést akart Ön amerikai, angol, francia és indiai segítséggel elérni? Fejtse ki részletesen az ország függetlensége, társadalmi rendje, gazdasági berendezkedése, alkotmánya és más vonatkozásban!

FELELET: Én a három nyugati állam és a Szovjetunió közötti indiai közvetítéssel szerettem volna egy olyan nagyhatalmi kompromisszumot elérni, mely Magyarországon az expozében és tervezetben körvonalazott állami és társadalmi berendezkedést biztosítja. Ez jelentette volna a Szovjetunió felé egy külön magyar–szovjet megállapodás kötését a tervezet második pontja értelmében. A Nyugat részéről pedig egy olyan kötelezettségvállalást, hogy nem támogatják a restaurációs erőket sem Magyarországon, sem külföldön.

KÉRDÉS: Volt-e még más kapcsolata az amerikaiakkal?

FELELET: Más kapcsolatom az amerikai követséggel nem volt.

KÉRDÉS: Hogyan minősíti Ön november 4-én hajnalban a követségen átadott feljegyzés, majd [a] bediktált nyilatkozat, majd [az] átadott végleges szöveg és a november 6-ai expozé elküldését az amerikai követségre? Tisztában kell lennie azzal, hogy Ön a követséggel teremtett kapcsolata során anyagok átadásával a hűtlenség büntetettét követte el!

FELELET: Én november 4-én és 6-án „egy törvényes, de akcióképtelen kormány” utolsó, valamelyes működésre képes és kész tagjának tekintettem magam, és amit a feljegyzéssel, a nyilatkozattal és az expozéval tettem az amerikai követség irányában, [azt] e minőségemből folyó köteletségemnek ítéltam.

KÉRDÉS: A bűncselekményeit az 1949-es alkotmány alapján hogyan minősíti?

FELELET: Tisztában vagyok vele, hogy az 1949-es alkotmány alapján bűncselekménynek számítanak. Az 1949-es alkotmány alapján bűnösnek tudom magamat, de minthogy cselekményemet olyan időben és olyan meggyőződésben követtem el, hogy az 1949-es alkotmányt a tények (az ellenforradalom) hatályon kívül helyezték, saját lelkiismeretem előtt nem érzem magam bűnösnek.

1957. augusztus 15.

KÉRDÉS: Mikor merült fel Önben, hogy az indiai követséggel felveszi a kapcsolatot?

FELELET: 1956. november első felében csupán az expozé és [a] tervezet átnyújtására szorítkoztam, kb. november 8-[a és] 11-e között. Ez alkalommal Csopra követségi titkár vette át tőlem az expozét, és az átnyújtáson, valamint udvariaskodáson kívül más témánk nem volt. Az indiai követséggel való kapcsolat felvételében nem állapodtunk meg. A kapcsolat felvételének gondolata 1956. december első napjaiban, a Közös nyilatkozat (december 8.) készítése során merült fel.

KÉRDÉS: Kivel beszélt Ön arról, hogy fel kívánja keresni az indiai követséget, és át fogja adni az expozét?

FELELET: Senkivel nem beszéltem meg, hogy az expozét át akarom adni az indiaiaknak.

KÉRDÉS: Mikor vitte el az expozét a követségre, kivel beszélt ott?

FELELET: Az expozét november 8-[a és] 10[-e] között vittem el, és Csopra követségi titkárral beszéltem. Az expozét az indiai követség II. [kerület] Borbolya u. 4. szám alatti épületébe vittem.

KÉRDÉS: Ezt megelőzően volt-e kapcsolata a követséggel?

FELELET: Semmiféle kapcsolatom nem volt.

KÉRDÉS: Miért vitte Ön el személyesen az indiai követségre az expozét, amikor a többi nyugati követségre mással vitette azokat el?

FELELET: Kizárólag azért vittem el személyesen az indiai követségre az expozét, mert a lakásomhoz a követség épülete közel volt. Közrejátszott az is, hogy politikailag az indiaiakhoz közelebb éreztem magam, mint a nyugatiakhoz.

KÉRDÉS: A november 4-ei nyilatkozatát is ez alkalommal adta át a követségnek?

FELELET: Igen, ez alkalommal adtam át az indiai követségnek november 4-ei nyilatkozatomat.

KÉRDÉS: Az expozé és [a] tervezet, valamint a nyilatkozat átadása hogyan történt? Milyen minőségben kereste Ön fel a követséget?

FELELET: Én először a követ iránt érdeklődtem, és amikor kiderült, hogy az nincs ott, akkor Csopra követségi titkárnak elmondtam, hogy én, mint a Nagy Imre-kormány államminisztere, november 4[-e] után még néhány napig bent maradtam a Parlamentben, és ezalatt egy nyilatkozatot bocsájtottam ki, és egy expozét és tervezetet készítettem, melyet az indiai követségnek át akarok nyújtani. Csopra ezt tudomásul vette, és az írásokat átvette, de beszélgetésbe láthatólag nem akart kezdeni, mert láthatólag elmenőben volt. Csopra megígérte, hogy az írásokat átadja a követnek.

KÉRDÉS: A nyilatkozattal kapcsolatban tett-e fel Önnek kérdéseket Csopra?

FELELET: Nem tett fel kérdést.

KÉRDÉS: Az expozét, valamint a nyilatkozatot azzal a céllal írta Ön, hogy a „magyar ügyet” öthatalmi konferencia elé vigye; közölte-e, hogy ebben milyen segítségre kérné fel az indiai kormányt?

FELELET: Valószínű, hogy a beszélgetés során az indiai közvetítés kérdése szóba került, de erre nem tudok visszaemlékezni.

KÉRDÉS: Ha a közvetítés kérdését nem vetette fel, illetve erre nem kérte fel az indiaiakat, akkor miért vitte el egyáltalán az expozét?

FELELET: Én magam az expozé készítésekor kezdettől fogva gondoltam arra, hogy az indiaiaknak az öthatalmi értekezleten a közvetítő szerepe kellene hogy jusson. Arra nem emlékszem, hogy erről Csoprának beszéltem-e.

KÉRDÉS: A nyilatkozat, valamint [az] expozé mellé fogalmazott-e Ön kísérőlevelet?

FELELET: Nem tudok visszaemlékezni, hogy levelet fogalmaztam-e, de majdnem bizonyos, hogy nem, mert az expozé levél megszólítású.

KÉRDÉS: Milyen szerepet szánt Ön Indiának a magyar belügyekbe való beavatkozásra, miért kérte fel őket?

FELELET: Én a magyar helyzetet egy nemzetközi kérdésnek ítéltam, s Indiának közvetítő szerepet gondoltam el.

KÉRDÉS: Ön az expozé készítésétől kezdve indiai közvetítésre gondolt, el is vitte az expozét a követségre, de hihetetlenül hangzik, hogy a közvetítésre mégsem kérte fel őket.

FELELET: Én nem azzal a gondolattal mentem a követségre, hogy ott egy formális diplomáciai aktust bonyolítsak le, hanem azért, hogy az expozét, amely többek között az indiai követséghez is intézve volt, más kézbesítő folytán [híján] magam átnyújtsam. Az ekkor nem volt a fejemben, hogy az indiaiakat formális közvetítésre kérjem fel. Úgy ítéltam, hogy az expozé bevezetése külön indok nélkül is kifejezi az én szándékomat, illetve felkéri India kormányát a közvetítésre.

KÉRDÉS: Kérdéseket tett-e fel Önnek [Csopra] pártállásra, a kormányra, a katonai helyzetre vonatkozóan?

FELELET: Csopra a beszélgetés során semmilyen kérdést nem tett fel nekem.

KÉRDÉS: Ön előtt Csopra elolvasta-e az expozét?

FELELET: Nem olvasta el az expozét, én Csoprával angolul beszéltem.

KÉRDÉS: Történt-e Csoprával folytatott beszélgetés[e] alkalmával valamilyen kérdésben megállapodás Önök között?

FELELET: Semmi megállapodás nem történt, [és] az se valószínű, bár nem kizárt, hogy telefonszámomat megadtam neki.

KÉRDÉS: Mennyi ideig folyt Önök között a beszélgetés?

FELELET: A Csoprával folytatott beszélgetés nem tartott tíz percig sem.

KÉRDÉS: Történt-e az indiai követségről megkeresés a nyilatkozat és [az] expozé elolvasása után, hogy azt megbeszéljék Önnel?

FELELET: Nem kerestek meg a követség részéről az átadott anyaggal kapcsolatban.

KÉRDÉS: Kivel közölte Ön, hogy november első felében az indiai követségnek átadta a november 4-ei nyilatkozatot, valamint az expozét?

FELELET: Egyénenként nem emlékszem külön arra, hogy Göncz Árpád kivételével az indiai követségen való jártamról kivel beszéltem. Mindazokkal, akikkel az expozéról részletesebben beszéltem, közöltem azt, hogy az indiai követségre is eljutottam. Ilyenek voltak Göncz Árpád, Illyés Gyula, Féja Géza, Tamási Áron, Zsigmond Gyula, Farkas Ferenc, valamint talán Sebestyén László, Matits Lajos, Regéczy-[Nagy] László.

KÉRDÉS: Ön az expozében lerögzített kérdések közvetítésére kérte fel az indiai kormányt?

FELELET: Nem. Én az expozében egyaránt fordultam a bevezetésben felsorolt öt hatalomhoz, akiről feltételeztem, hogy a magyar ügyben, vagy az ENSZ keretében, vagy azon kívül össze fognak ülni. Ilyen összeülésben természetesen Indiának a közvetítő szerep jutott volna a két álláspont között, de én se az expozében, se más módon az indiaiakat közvetítésre nem kértem fel.

KÉRDÉS: Ki bízta Önt meg azzal, hogy ilyen diplomáciai lépéseket tegyen a magyar belpolitikai kérdésekben?

FELELET: Senki nem bízott meg ezzel. Úgy ítélt meg, hogy annak következtében, hogy a kormány anélkül, hogy lemondott volna, akcióképtelenné vált. Nekem, aki a nyilatkozattal egy demonstratív lépést tettem, kötelességem képeségem szerint egy konstruktív, reális kibontakozás megfogalmazását is megpróbálnom.

KÉRDÉS: Milyen társadalmi erőkre, politikai erőkre támaszkodott Ön, amikor az expozéval házalt a követségeknél?

FELELET: Én személy szerint nem voltam abban a helyzetben, hogy társadalmi erők mozgatójának gondoljam magamat. Én a Nagy Imre-kormány tag-

jaként és nevében léptem fel abban a meggyőződésben, hogy ez a kormány számíthat a munkásság és [a] parasztság, [az] alkotó értelmiség társadalmi erőire, valamint az ifjúság, a hadsereg fegyveres erejére.

KÉRDÉS: Amikor Ön az indiai követségre vitte nyilatkozatát, valamint az expozét, akkor tudomással bírt Ön a Munkás-Paraszt Forradalmi Kormány megalakulásáról és működéséről?

FELELET: Tudomással bírtam a Munkás-Paraszt Forradalmi Kormány működéséről.

KÉRDÉS: Akkor kik között akart Ön kompromisszumos megegyezést létrehozni amerikai, angol, francia és indiai közvetítéssel, tárgyalással?

FELELET: Belpolitikailag én a kompromisszumot [a] többpárt-rendszert elfogadó kommunista és a szocialista alapot elfogadó egyéb pártok és erők között képzeltem. Én meg voltam győződve [arról], hogy a Kádár-kormányban is van hajlandóság a többpártrendszer elfogadására, ha a szocializmus vívmányait a restaurációs erőkkel szemben biztosítotttnak látja. Külpolitikailag a kompromisszumot a Nyugat és a szov-jet[ek] között képzeltem el úgy, hogy a Szovjetunió tudomásul veszi a többpártrendszert, vagyis feladja a proletárdiktatúrát, mint a szocializmus magyarországi formáját, míg a Nyugat a magyar részről biztosítja, hogy emellett sem kint, sem bent a restaurációs erőket nem fogja mozgósítani.

KÉRDÉS: Ön ezek szerint a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt nem ismerte el, és Nagy Imre kormányának működése érdekében tette a követségek irányában intézkedéseit.

FELELET: Én nem saját személyemben tagadtam meg a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánytól az elismerést, mert erre lehetőségem sem volt, hanem kötelességemnek tartottam a Nagy Imre-kormány törvényességét elvileg fenntartani. Miniszteri minőségben november 4[-e], 6[-a] között tárgyaltam, nyilatkoztam és tervezetet készítettem, november 7[-e], és 10[-e és] 12[-e] között pedig ezeket az írásokat gépeltem, köröztem és kézbesítettem. Ebben az időben már tárgyalásokat nem folytattam, és amint Nagy Imréhez írt levelem is mutatja, súlyt fektettem arra, hogy a tényleges kormánnyal szemben árnyékkormány-tevékenységet ne folytassunk.

KÉRDÉS: [Az] Ön tevékenysége ebben az időben Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány ellenes, a kormány ellen irányul.

FELELET: Teljes mértékben ezt elismerem. Tevékenységem a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány ellen irányult.

KÉRDÉS: Göncz Árpád mikor került kapcsolatba az indiai követséggel?

FELELET: November közepe táján közölte velem azt a gondolatát, hogy a Pa-

parasztszövetség²⁴⁸ nevében felkérné az indiaiakat a „magyar ügyben” való közvetítésre. Erre nézve mutatott nekem egy ritkán gépelt, kb. fél oldal terjedelmű szöveget. Én a gondolatot nem elleneztem, bár akkor nem láttam benne politikai fantáziát. Emlékezetem szerint a szöveget Göncz a követséggel való közlés előtt közölte velem.

KÉRDÉS: Ismertesse a Göncz Árpád által mutatott írást!

FELELET: Csak a közvetítésre való felkérés momentumára emlékszem, és arra, hogy a Parasztszövetség szerepelt aláíróként. Azt, hogy ki írta alá, nem tudom.

KÉRDÉS: Ön közölte Gönczcel azt, hogy volt az indiai követségen, és beszélt ott Csopra követségi titkárral?

FELELET: Bizonyos, hogy beszéltem [erről], de nem tudok visszaemlékezni rá.

KÉRDÉS: Göncz kik között, kinek vagy kiknek a megbízásából akart közvetíteni?

FELELET: Ezt a kérdést Göncz nem tisztázta sem szóban, sem írásban. A közvetítés gondolatának lényege azonban az volt, hogy az indiaiak igyekeznek a Szovjetunió vezető államférfiait arról meggyőzni, hogy a november 4-ével magyar vonatkozásban elkezdődött politikai irányvonal a szovjet–magyar viszony tekintetében nem fog jó eredményre vezetni, és az október–novemberi események erői és képviselői között vannak olyan tényezők, amelyek nem szovjetellenesek, noha a november 4-ei politikát nem helyeslik.

KÉRDÉS: Mikor lett Göncznek rendszeres a kapcsolata az indiai követséggel? Göncz a követségi kapcsolata során milyen kérdésekről számolt be az indiaiaknak?

FELELET: Göncz Árpád kapcsolata emlékezetem szerint a Parasztszövetség kérésének átnyújtása után, november második felében alakult ki. Én november 23-a és 30-a között mindenféle tárgyalástól meglehetősen visszavonultam, és Gönczcel csak egyszer találkoztam. November végére Göncz kapcsolata az indiaiakkal teljesen kialakult, és erről többször beszélt. Az egyes beszélgetésekre külön nem emlékszem, de sorjában elmondta, hogy az indiai követség és Rahman ügyvivő az októberi eseményeket sokszor életveszélyesen közelről igyekeztek figyelni, és azokat egészükben forrada-lomnak ítélik. A Kádár-kormányt

²⁴⁸ A Parasztszövetséget a Független Kisgazdapárt hozta létre 1941-ben, Nagy Ferenc kezdeményezésére. Mind az 1945-ös országgyűlési választások után, mind az 1956-os forradalom leverését követően átmenetileg a Parasztszövetség vált azoknak az agrárdemokratáknak a szervezetévé, akik a Kisgazdapártnál, illetve a Nemzeti Parasztpártnál rugalmasabb tárgyalópozíciót kerestek. 1956-ban Göncz Árpád volt az a politikus, aki a nagyobb politikai mozgástér lehetőségét felismerte, és ezt titkári minőségében képviselte is a Parasztszövetségben. Az MSZMP IKB 1956. december 28-ai határozata azonban elutasította a Parasztszövetséget mint a kibontakozás lehetséges partnerét.

az indiaiak fenntartás nélkül elismerik, és vele barátságos érintkezést tartanak fenn. Az indiaiak a közvetítés kérdésében direkt igenlő választ nem adtak, de a magyar politikai kibontakozás kérdése iránt érdeklődnek, és először Khosla prágai követ, utána pedig Menon moszkvai nagykövet Budapestre fognak jönni. Említette, hogy az én expozémat az indiai követségen ismerik, és az benne van abban az anyagban, melyet Moszkvába küldtek Menon nagykövet részére. Göncz említette, hogy december elején Khosla, majd december közepén Menon Budapestre érkeztek, ő velük is beszélt. Ők is forradalomnak értékelik az eseményeket, de saját politikai felfogásuk érdekében a fegyveres harcnál többre értékelik a passzív, a tűró és a kormányt elismerő magatartást. Említette azt, hogy Khosla és Menon is igyekeztek utcán, gyárakban, falvakban közvetlen be nyomásokat szerezni, de ezek megszervezésében szerepe nem volt. A magyar helyzetre vonatkozó anyagot – közlése szerint – akkor vitt[e], amikor a decemberi közös nyilatkozat szövegtervezetét megmutatta. Említette, hogy amennyiben Khosla magyar politikusokkal beszélni fog, úgy velem is beszélni óhajt, utóbb azonban közölte, hogy Khosla politikusokkal nem beszélt, és ezt legfeljebb majd Menon fogja tenni.

KÉRDÉS: Ki vitte el és kiknek a megbízásából a decemberi közös nyilatkozatot az indiai követségre?

FELELET: A decemberi nyilatkozatot a nyilatkozat szerkesztőinek (Farkas Ferenc, Rácz Jenő, Varga István és én) megbízásából Göncz Árpád vitte el az indiai követségre. Emlékezetem szerint december 6-[a és] 8-a között már lényegében végleges, de formálisan nem lezárt szövegében. Emlékezetem szerint az indiaiak a szövegre megjegyzést nem tettek. Ellenben kérték, hogy a kísérőlevélbe vegyük be azt, hogy a közös nyilatkozatot a kormánynak vagy Dobi Istvánnak is megküldöttük. Ezt követően a végleges szöveget a kísérőlevéllel együtt ugyancsak Göncz Árpád vitte el egy pénteki napon, december 14-én.

KÉRDÉS: Megbeszélésen határozták el, hogy az indiai követségre viszik a közös nyilatkozat tervezetét?

FELELET: Nem emlékszem erre vonatkozó megbeszélésre, de azt hiszem, már az első érdemi megbeszélés során ebben egyező nézetben voltunk.

KÉRDÉS: Göncz ajánlkozott arra, hogy ő elviszi a vázlatot a követségre?

FELELET: Nem emlékszem, hogy ő ajánlkozott-e vagy mi kértük fel, de az tudott dolog volt közöttünk, hogy Göncznek kapcsolata volt a követséggel.

KÉRDÉS: A közös nyilatkozat ügyében hány megbeszélést tartottak?

FELELET: Emlékszem egy előzetes megbeszélésre, valószínűleg november 30-án a Parasztpárt helyiségében, ahol Farkas Ferenc, Rácz Jenő és én voltunk ott. 1956. december 2-án vasárnap a lakásomon szövegeztük a nyilatkozatot, majd december

4-én és valószínű 5-én két egymást követő megbeszélésen, melyen Farkas Ferenc, Varga István, Rácz Jenő és én voltunk ott, állapítottuk meg a végleges szöveget.

KÉRDÉS: Göncz a közös nyilatkozatnak hány példányát vitte el a követség-re, és milyen nyelven?

FELELET: Emlékezetem szerint egy angol és kettő orosz [nyelvű] példányban, az utóbbiból az egyiket a budapesti szovjet követségnek, a másik Moszkvába volt szánva.

KÉRDÉS: A nyilatkozat kísérőlevelét kik írták, mit tartalmazott, kik írták azt alá?

FELELET: A nyilatkozat kísérőlevelét a négy szerkesztő együtt fogalmazta. A szövege kb. a következő volt: „Nagykövet úr! A demokratikus pártok és magyar szervezetek a magyar politikai kibontakozásról szóló elgondolásaikat a mellékelt Közös nyilatkozatban foglalták össze. A közös nyilatkozatra vonatkozó elfogadó nyilatkozatokat írtak alá, [a] Szociáldemokrata Párt, [a] Petőfi Párt (Nemzeti Parasztpárt), a Forradalmi Értelmiségi Bizottság, az Országos Parasztszövetség és a Magyar Írószövetség. (A Demokrata Néppárt nem volt felsorolva a közös nyilatkozatban.) A Független Kisgazdapárt vidéken tartózkodó vezetője, Kovács Béla és az időközben feloszlott [Nagy-budapesti] Munkástanács már előzőleg több ízben állást foglaltak a nyilatkozatban foglalt vagy avval egyező elvek mellett. Felkérjük [a] nagykövet urat, hogy a mellékelt példányok közül egyet a budapesti szovjet nagykövetségre, egyet pedig Moszkvába, a Szovjetunió kormányához eljuttatni szíveskedjék. Egyben felhatalmazzuk [a] nagykövet urat, hogy amennyiben az ügy érdekében jónak látja, másokkal is közölje. Megjegyezzük, hogy a nyilatkozat egy példányát eljuttattuk a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánynak és Dobi Istvánnak, az Elnöki Tanács elnökének.” Ezek után még néhány udvarias szó volt a kísérőlevélben az indiai kormány békészeretéről, segítségéről. A kísérőlevelet Farkas Ferenc egyedül írta alá.

KÉRDÉS: Milyen céllal vitték a követségre a közös nyilatkozatot?

FELELET: A közös nyilatkozatot azzal a céllal juttattuk el a követségre, hogy az indiaiakon keresztül meggyőzzük a szovjet kormányt arról, hogy Magyarországon a november 4-e óta foganatosított rendkívül népszerűtlen intézkedések nélkül, sőt, ezek nélkül sokkal könnyebben, el lehetne érni egy konszolidált, a Szovjetunióval szemben baráti és restaurációs erőknél teret nem engedő kormányzás lehetőségét.

KÉRDÉS: Önök közvetítésre kérték fel az indiaiakat?

FELELET: A szó szoros, nemzetközi jogi értelmében nem, mert ez csak két kormány között lehetséges. A szó általános, politikai értelmében igen, [ez] közvetítés, legalábbis annyiban, hogy az indiaiakat arra kértük, hogy igyekezzenek a közös nyilatkozat helyességéről a Szovjetunió vezetőit meggyőzni.

KÉRDÉS: A Magyarországon lezajlott események és a törvényes magyar kormány által tett intézkedések november 4[-e] után a kibontakozást biztosították. Miért fordultak Önök egy ország külképviselőéhez, illetve kormányához, amikor itt egy magyar belügynek a kérdéséről volt szó?

FELELET: Az volt a véleményünk, hogy november 4[-e] óta megkísérelt kibontakozás, még ha a termelés és közrend konszolidálását el is éri, politikai és lelki megnyugvást nem fog eredményezni. Mi úgy ítéltük, hogy november 4[-e] után a magyar belső ügyekben való kibontakozás nem jöhet létre a Szovjetunió közreműködése és álláspontjának kihatása nélkül. Az indiaiakat azért kértük fel, mert egyrészt kilátástalannak látszott a szovjet tényezőkkel való direkt kapcsolat felvétele, másrészt úgy ítéltük, hogy India mind a Szovjetunió, mind Magyarország vonatkozásában egy olyan baráti ország, melynek véleménynyilvánítását, még ha belügyről van is szó, senki sem fogja rossz néven venni.

KÉRDÉS: Milyen politikai erők és szervezetek, pártok nevében léptek Önök fel, hogy részt vegyenek a kormányban?

FELELET: A nyilatkozatot elfogadó pártok és szervezetek nevében.

KÉRDÉS: Milyen társadalmi berendezkedést akartak az [azt] elfogadó pártok és szervezetek?

FELELET: Szocialista demokráciának tudnám nevezni.

KÉRDÉS: Köztársasági államforma keretén belül?

FELELET: A köztársaság és [a] népköztársaság közötti különbséget nem tárgyaltuk meg. Minthogy elgondolásunk nem kapitalista, hanem szocialista demokráciát akart, a népköztársaságnak felelt meg, viszont nem proletárdiktatúra, hanem szocialista alapon álló többpártrendszer formájában.

KÉRDÉS: [Az] Önök terve tehát, ezek szerint, az volt, hogy indiai közvetítéssel vagy közbenjárással a magyar politikai élet fejlődését a proletárdiktatúra államformájának irányáról letérítsék és a kommunista párt vezető szerepét megszüntessék?

FELELET: Mi békés eszközökkel a proletárdiktatúra és a kommunista párt vezető szerepe nélküli állami berendezkedésre törekedtünk, [mert]hogy a múlt súlyos hibái Magyarországon e két intézmény hitelét aláásták, és ezen a helyzetben a november 4[-e] utáni fejlődés nem változtatott. Döntő eszköznek erre azonban nem az indiaiak segítségét, hanem a Szovjetunió álláspontváltozásának elérését tekintettük.

KÉRDÉS: Az indiaiak tudták azt, hogy a proletárdiktatúra és [a] kommunista párt vezető szerepe nélküli koalíciós kormányzati formát, a nyilatkozatukban kifejtett „köztársaságot” akarnak elérni?

FELELET: Igen, az indiaiak tudták ezt.

KÉRDÉS: Mikor kereste Ön fel és kivel, kinek a közvetítése alapján az indiai követséget?

FELELET: 1956. december 15[-e és] 21[-e] közötti valamelyik nap délutánján Göncz Árpád közvetítésére, Farkas Ferencsel együtt. Göncz nem volt jelen.

KÉRDÉS: Az indiaiak kérték Gönczöt, hogy kérje fel Önöket, menjenek el a követségre tárgyalni, vagy Önök kérték?

FELELET: Se formális hívás, se formális ajánlkozás nem történt, ellenben Göncz Árpádnak és az indiaiaknak november végén vagy december elején folyt[atott] beszélgetései során már kialakult az, hogy esetleg Menon beszélni fog velünk. Végül is azt, hogy tényleg beszélni óhajt, valamint a beszélgetés időpontját az indiaiak szabták meg.

KÉRDÉS: Miről tárgyaltak Önök Menonnal, kik voltak jelen a beszélgetésen?

FELELET: A beszélgetés az indiai követségen, a Borbolya u. 4. szám alatti házban zajlott le, s azon Menon, Rahman, Bibó István és Farkas Ferenc voltak jelen. A beszélgetés angolul és németül folyt. A beszélgetés során az egyik kérdés maga a közvetítés kérdése volt. A kérdést – a közvetítést – nem taglaltuk jogilag, [de] az jött ki, hogy ők a formális közvetítés kifejezését nem óhajtják használni, de Menon hajlandó volt arra, hogy a közös nyilatkozatot a Szovjetunió kormányfőfijainak átadja. Ezzel kapcsolatban utalt arra, hogy a szovjet kormányfőfiakkal nincs módjában akkor találkozni, amikor akar, hanem meg kell várni az erre adódó alkalmat. Szó esett továbbá az októberi eseményekről, és arról, hogy azt ők forradalomnak értékelik. Szó esett továbbá arról, hogy a fegyveres harcnál ők a maguk passzív módszereit többre értékelik. Ezzel kapcsolatban Menon nagyon hangsúlyozta, hogy amennyiben az ellenzék a kormányba[n] való részvételre felszólítják, azt el kell fogadni. Ezzel kapcsolatban példának említette azt, hogy annak idején Gandhi kifejezetten utasította Nehrut, hogy vegyen részt olyan angol vezetés alatt álló politikai kormányban, melynek politikájával egészében szemben álltak. Ezzel kapcsolatban, főleg én, azt fejtegettük neki, hogy [ez] az itteni helyzetben nem ilyen egyszerű, mert a kormány nem fogadná el [a] közreműködést alapvető nézeteinek fenntartása mellett. Végül kérdeztük Menont, hogy hogyan ítéli meg azt, hogy a közös nyilatkozatot a szovjet kormány hogy fogja fogadni, ő azonban erre semmi határozottat nem mondott, csak azt, hogy ő ezt maga sem tudja.

KÉRDÉS: A beszélgetés fő kérdése a közös nyilatkozat volt. Tisztázták-e a beszélgetés során, hogy milyen irányban akarnak menni, milyen változást akarnak Önök elérni? Egész politikai akciójuk tulajdonképpen célját tömören rögzítették-e?

FELELET: Nem emlékszem, hogy a közös nyilatkozatról tartalmilag sokat beszélünk volna, de ez a beszélgetés során többé-kevésbé magától értetődően szóba került, hogy mi a szocialista vívmányok fenntartását parlamenti többpártrendszer, és a pártok egyenjogúsága mellett képzeltük el, és ezt rögzítettük a Közös nyilatkozatba[n].

KÉRDÉS: Menon és Rahman milyen érveket vetett fel amellet, hogy Magyarországon „forradalom” zajlott le?

FELELET: Nem vita formájában került a kérdés szóba, tehát nem emlékszem érveikre. Emlékezetem szerint szó került az ifjúság és a munkásság „döntő” szerepéről.

KÉRDÉS: Menon mivel indokolta a magyar politikai életet figyelembe véve, hogy az esetleges kormányban való részvételre irányuló felszólítást fogadják el, s mi volt az Önök véleménye ezzel kapcsolatban?

FELELET: Nem annyira az indokaira emlékszem, mint inkább arra a törekvésre, hogy a magyar kormánnyal szemben teljességgel lojális legyen, és a magyar ellenzék elutasító magatartását enyhíteni igyekezzék.

KÉRDÉS: Az aláíró pártok kérdéséről miről, vagyis milyen tájékoztatást adtak Ön és Farkas?

FELELET: Nem emlékszem, hogy mi a többi aláíró partnerről tájékoztatást adtunk volna. Emlékezetem szerint szó esett arról, hogy a szociáldemokraták kitértek-e [a] Menonnal folytatott beszélgetés elől.

KÉRDÉS: Farkasnak milyen szerepe volt a Menonnal, Rahmannel folytatott beszélgetés során?

FELELET: Nem tudom elválasztani a szerepü[n]ket, mert felváltva beszélünk.

KÉRDÉS: Farkas előadta-e a kormányzó főtanácsi tervét, amely a közös tervezetben is benne van?

FELELET: Emlékezetem szerint ez a téma nem került szóba.

KÉRDÉS: Farkas beszélt-e arról, hogy mely pártokkal folytatott beszélgetést, illetve tartott kapcsolatokat?

FELELET: Nem beszélt erről.

KÉRDÉS: A beszélgetés idején felosztatott Nagy-budapesti Munkástanácsról mit beszéltek, mivel a nevükben is nyilatkoztak?

FELELET: Nem emlékszem, hogy beszéltünk-e erről.

KÉRDÉS: Mennyi ideig tartózkodtak Önök a követségen?

FELELET: Az indiai követségen Farkas Ferencsel együtt 17 órától kb. 19 óráig voltunk ott.

KÉRDÉS: Mi volt az Ön és Farkas Ferenc véleménye a beszélgetés befejezésekor a követtel folytatott beszélgetésről?

FELELET: Az volt a véleményünk, hogy egy jól sikerült beszélgetés volt, tekintve, hogy Menon vállalta az átadást. Hosszasan erről nem beszéltünk.

KÉRDÉS: Kik bízták meg Önöket azzal, hogy a kormánnyal szemben álló ellenzék nevében külföldi követséggel tárgyaljanak?

FELELET: Magunk felett álló erőktől erre nem kaptunk megbízást.

KÉRDÉS: Volt ebben az időközben az országnak törvényes kormánya?

FELELET: Igen.

KÉRDÉS: A kormánnyal és annak politikájával szembeni állásfoglalással, céllal miért mentek el az indiaiakhoz?

FELELET: Mert az volt a véleményünk, hogy november 4[-e] óta folyó politikai irányvonal nem tudja elérni az ország politikai és lelki megnyugvását, és ezen csak az segít, hogyha a Szovjetunió [meg]változtatja álláspontját.

KÉRDÉS: Kik tudnak arról, hogy Ön és Farkas az indiai követségen volt, és [hogy] ott miről tárgyaltak?

FELELET: Göncz Árpád, tekintve, hogy ő közvetítette a találkozást, Tamási Áron, Fėja Géza, valószínűleg Zsigmond Gyula és Matits Lajos.²⁴⁹ Nem tisztáztuk sohasem elvileg, sem nem szögeztük le, hogy a nyilatkozat aláíróinak beszámolunk. Valószínű tud[ott] róla Illyés Gyula is, de abban állapodtunk meg Farkassal, hogy nem beszélünk a találkozásról.

KÉRDÉS: Mikor, kinek a közvetítésével, kérésére és hol jött létre a második találkozás Menonnal, kik vettek azon részt?

FELELET: A második találkozás Menonnal Göncz Árpád közvetítésével, valószínű, [hogy] 1957. január 7-én vagy 8-án este 19 és 20 óra között történt a margitszigeti Nagyszállóban. A formális kezdeményezést nem tudom meghatározni, mert mikor az előző találkozáskor elváltunk, szó esett arról, hogy Menon újból Budapestre fog jönni, és közli, hogy mit végzett, azt azonban nem szögeztük le, hogy [ez] milyen formában fog történni. A beszélgetésen jelen voltak Menon, Rahman, Göncz Árpád és én. A beszélgetésre való hívás Farkas Ferencnek is szólt, de ő nem tudott kijönni, mert kiment a délután folyamán Szentendrére.²⁵⁰ Az indiai követség kocsit küldött értem, arra, hogy a kocsiba[n] Göncz Árpád benne volt-e, élesen visszaemlékezni nem tudok, az bizonyos, hogy haza egyedül vitt a kocsi.

KÉRDÉS: Miért hívta Önt és Gönczöt oda Rahman, Menon, [és] mit közölt Önnel? Ismertesse a beszélgetés lefolyását!

FELELET: A hívás Menon részéről indokolva nem volt, de az összejövetel célja nyilvánvalóan az volt, hogy Menon beszámoljon arról, hogy mit végzett

²⁴⁹ Matits Lajos (1922–1982) politikus. A Nemzeti Parasztpárt, a Magyar Agrárszövetség és 1956-ban a Petőfi Párt Ideiglenes Ügyvivő Testületének tagja, november 3-ától a nagy-budapesti szervezet vezetője.

²⁵⁰ Farkas Ferenc Szentendrén lakott.

Moszkvában, másrészt az, hogy megtudja, hogy látjuk mi a közös nyilatkozatban foglalt elgondolások lehetőségét a január 7-i [6-ai] kormánynyilatkozat²⁵¹ után.

A beszélgetés tartalma ennek megfelelően az volt, hogy Menon először közölte, hogy a közös nyilatkozatot átadta Bulgaryin marsallnak, aki azt átvette, de elzárkózott az elől, hogy beszélgessen vagy tárgyaljon a dolgokról. A közös nyilatkozatról azt közölte még, hogy a közös nyilatkozatnak nincs kedvező fogadtatása, de mi ezt amúgy is következtettük a Budapesten, 1957. január elején lezajlott öthatalmi találkozó²⁵² kommunikációjából. Erről részletesebben több szó nem esett. Ezután a kormánynyilatkozattal kapcsolatban kérdezte tőlünk, hogy hogy[an] látjuk mi ezek után a közös nyilatkozatban foglalt tervek lehetőségét, és e tekintetben mit látunk kedvező momentumnak. Menon úgy látta, hogy a január 7-i [6-ai] kormánynyilatkozat erre nézve egészében nem kedvező. Mi is ezen a véleményen voltunk. Nézetünket arra alapoztuk, hogy a proletárdiktatúra minden eddiginél élesebb hangsúlyozása, valamint a más pártbeliek, valamint [a] pártonkívüliek esetleges bevonására vonatkozó passzus szövegezése arra enged következtetni, hogy nemcsak a többpártrendszer semmilyen formájára nincs hely, de a fennálló pártok (Nemzeti Parasztpárt és Független Kisgazdapárt; méginkább a Szociáldemokrata Párt) legális működése is megszűnik. Utaltam még arra, hogy a parasztság szempontjából hátrányosnak ítélem még azt a pontot, mely a tagosítással kapcsolatos igazságtalanságok helyrehozását csak egészen kirívó esetekben engedi meg. Menon a beszélgetés során pozitív momentumként ítélte meg a kisipar, [a] kiskereskedelem engedélyezését. Én azt a pontot, mely a kulturális szabadságra utalt, méltattam. Én még a következőkben egész általánosságban kifejtettem azt a nézetemet, hogy mind a nyugati világ, mind a kommunista országok egységes fejlődésének és közeledésének az útja csak a szocializmus, és [a] demokratikus szabadságjogok érvényesülése lehet.

KÉRDÉS: Menon kérdezett-e Öntől ez alkalommal a pártokról, a nyilatkozat aláíróival kapcsolatban?

²⁵¹ A kormánynyilatkozat véget vetett a korlátozott többpártrendszer reményének. Az MSZMP-n kívül egyedül a Hazafias Népfrontot ismerte el politikai szervezetnek, és a proletárdiktatúrát nyilvánította legitimációs forrásnak. Az 1956. december 8-ai pártközi nyilatkozat aláírói közül – Farkas Ferenc, Bibó István, Féja Géza – a Nemzeti Parasztpárt (Petőfi Párt) részéről, Kovács Béla, Vörös Vince, Varga István a Kisgazdapárt nevében „Megjegyzések” címen bírálatot írtak az 1957. január 6-án kibocsátott kormánynyilatkozatról, de nyilvánosságra nem hozták. Idézi Csicskó Mária és Körösenyi András: „Egy harmadikutas szocializmus utópia földközelsben”. *Századvég*, 1989. 1–2. 133.

²⁵² 1957. január 1-je és 4-e között a szovjet, bolgár, román és a magyar párt-, illetve kormányvezetők tanácskoztak Budapesten. Január 6-án közzétett kommunikációjukban Nagy Imrét árulónak nyilvánították, az októberi forradalmat pedig ellenforradalomnak minősítették.

FELELET: Nem emlékszem, hogy kérdezett volna, én [arra] sem emlékszem, hogy tájékoztattam volna őt arról, hogy a Parasztpárt működését szünetelteti.

KÉRDÉS: Menonnak más politikai kérdései nem voltak Ön felé?

FELELET: Nem volt[ak].

KÉRDÉS: Ön tárgyalta-e még a második beszélgetés után Menonnal vagy Rahmannel?

FELELET: Menonnal nem beszéltem többet, Rahmannel csak áprilisban beszéltem, amikor Bannerjee indiai újságíró Magyarországon tartózkodott.

KÉRDÉS: Ön kiket tájékoztatott arról, hogy másodszor is beszélt Menonnal?

FELELET: Emlékezetem szerint kizárólag Farkas Ferencet, és abban állapodtunk meg, hogy nem fogunk erről senkit tájékoztatni.

KÉRDÉS: Göncz Árpád hány esetben tárgyalta Menonnal?

FELELET: Erről csak annyit tudok, hogy Göncz Árpád beszélt Menonnal, a mi Menonnal történt beszélgetésünk előtt.

KÉRDÉS: Göncz hány esetben tárgyalta, és milyen kérdésekről Rahmannel?

FELELET: Göncz – közlése szerint – először Rahmannel november közepén beszélt, a közvetítésre való felkérésre vonatkozó írás kapcsán. Majd beszélt Rahmannel egyszer, amikor a prágai követ [Khosla] itt volt, egyszer, amikor a Közös nyilatkozat szövegét megmutatta, egyszer, amikor átadta, egyszer, amikor a Menonnal való első találkozásunkat megbeszélte, egyszer karácsony előtt, amikor a Közös nyilatkozatnak a postai elküldéséről volt szó. Egy esetben, amikor a Menonnal való második találkozást beszélte meg, és egyszer a találkozás alkalmával. 1957. januártól kezdve tudomásom szerint nem beszélt az indiaiakkal; hogy áprilisban Bannerjee ittlétekor beszélt-e Rahmannel, azt nem tudom.

KÉRDÉS: Az indiai követségre juttatott közös nyilatkozatot Rahman mikor adta át az ENSZ Ötös Bizottságának²⁵³ dokumentumként?

FELELET: Az időpontot megnevezni nem tudom, [csak] a tényt, hogy nekem Göncz Árpád említette azzal, hogy a nyilatkozatot állítólag Bécsben, a ceyloni kiküldött kapta meg. Említette Göncz azt is, hogy Hammarskjöld helyettesének is átadták a nyilatkozat egy példányát.

KÉRDÉS: Göncz mikor közölte Önnel, hogy az indiai követséggel [követség] keresztül anyagokat juttatott ki külföldre?

²⁵³ Az ún. „Ötös bizottság” az Egyesült Nemzetek 1132 (XI.) sz. határozatával 1957. január 10-én létrehozott különbizottság. A bizottság feladata volt a Szovjetuniónak fegyveres ereje alkalmazásával Magyarország belügyeibe való beavatkozásáról „a lehető legteljesebb és leghitelesebb tájékoztatás”. Tagjai voltak a bizottságnak: Ausztrália, Ceylon, Dánia, Tunézia és Uruguay. Jelentését a bizottság összesen 111 tanú meghallgatása és okmányok tanulmányozása után készítette el és azt 1957. június 7-én egyhangúan elfogadta. (Lásd: 1956. *Az Egyesült Nemzetek Szervezete különbizottságának jelentése*. Hunnia, Budapest, 1989.)

FELELET: Göncz soha nem tett nekem ilyen közlést.

KÉRDÉS: Milyen „emlékeztetőt” készített Ön, amelyet Göncznek adott, és az az indiai követségre vitte azt?

FELELET: Nem tudok rá visszaemlékezni, előfordult Göncz és én közöttem, hogy valamilyen véleményemet vagy én pár sorban lerögzítettem, vagy ő azokról feljegyzést készített.

KÉRDÉS: Göncz Árpád az indiai követség részére a magyar pártokról tájékoztatót készített, illetve beszámolt, s mi volt ebben, a pártokról való nézetek összeállításában az Ön szerepe?

FELELET: Én Gönczcel a pártok helyzetéről és jellemvonásáról több ízben beszéltem, de nem tudok arra visszaemlékezni, hogy az indiaiak részére adandó tájékoztató céljából e kérdést megbeszéltük volna, bár az sem lehetetlen, hogy megtörtént. Általában tudomással bírtam arról, hogy novembertől januárig Göncz a magyar politikai események alakulásáról, annak tényezőiről s néha személyeiről is beszélgetéseket folytat Rahmannel anélkül, hogy én ezekről s tartalmukról közelebbit felidézni tudnék. 1957. január és április között az volt a határozott benyomásom, hogy az indiaiakkal való kapcsolata egészen ritka lett. Kérdést nem tettem fel neki erre nézve, de emlékezetem szerint Bannerjee látogatásáig nem tett nekem említést Rahmannel való közbeeső beszélgetésekről.

KÉRDÉS: Mikor és kinek a kezdeményezésére került kapcsolatba Ön Bannerjee indiai újságíróval?

FELELET: 1957. április 10-e körül Göncz Árpád közölte velem, hogy Budapestre érkezett Bannerjee újságíró, és velem is akar beszélni. Ezt Bannerjee vagy Göncz vagy Rahmann javaslatára tette. Én a vele való találkozásba szívesen belementem, mert ekkor készülő „[A] magyar helyzet és a világhelyzet” című cikkemnek indiai újságban való elhelyezését szerettem volna megbeszélni vele. Első ízben Göncz Árpád vezette fel lakásomra Bannerjeet. Emlékezetem szerint Göncz ezt követően hamarosan elment. Ezt követően még két alkalommal Bannerjee egyedül jött hozzám. Egy esetben [az] utcán is találkoztam Bannerjeevel, a Margit körúton, ez a találkozás véletlen volt.

KÉRDÉS: Ismertesse Bannerjeevel folytatott első beszélgetés[e] tartalmát!

FELELET: A beszélgetés legfőbb tárgya az októberi események értékelése volt, melyeket ő is határozottan forradalomnak értékelt. Én erre vonatkozóan az ifjúság és a „munkásság” részvételéről beszéltem neki. Kifejtettem továbbá a szocialista demokráciára vonatkozó azokat az elgondolásokat, melyeket az expozéban és készülő cikkemben rögzítettem. Ezeket ő helyesléssel fogadta. Említette, hogy Kádár Jánostól interjút kért. Valószínű már ekkor említettem Bannerjeenek készülő cikkemnek indiai újság részére való kijuttatási tervemet, amit ő elvben vállalt.

KÉRDÉS: Miért jött Bannerjee Magyarországra?

FELELET: Nekem azt mondta el, hogy mint a szuezi ügyben kiküldött tudósító[nak], Athénben járván, társaságban egy nyugati újságíró azt mondta, hogy miért nem nézi meg a szuezi helyzet mellett a magyar helyzetet is. Bannerjee kifejtette, hogy ő szívesen megnézné, s erre egy jelen lévő magyar diplomata kilátásba helyezte ebbeni segítségét, amit aztán meg is kapott.

KÉRDÉS: Miben állapodtak meg Önök Bannerjeevel az első találkozás során?

FELELET: Bannerjeevel egy következő találkozás időpontjában állapodtunk meg, amely április 15[-e] és 20[-a] között lehetett.

KÉRDÉS: Ismertesse a második találkozón folytatott beszélgetést!

FELELET: A találkozás április 15[-e] és 20[-a] között jött létre. Ekkor beszélt Kádár Jánosnál tett interjújáról, amiből csak arra emlékszem, hogy Kádár Jánosnak ő felemlítette a többpártrendszer mellett állítólag november közepén tett kijelentését, amire Kádár János tagadóan válaszolt. Ez a válasz őt nem elégítette ki. Én azt mondtam ezzel kapcsolatban, hogy egy ilyenféle kijelentésre én is emlékszem, bár pontos szövegét nem tudom, viszont ez a kijelentés emlékezetem szerint olyan volt, hogy a kommunista párt vezető szerepét nem zárta ki. Bannerjee ez alkalommal is nagyon élesen nyilatkozott az angolok szuezi akciójáról. Ezenkívül beszéltünk ismét az októberi eseményekről és saját politikai elgondolásomról. Ekkor beszéltünk meg egy harmadik találkozót egy vasárnapi napra, április 21-re.

KÉRDÉS: A beszélgetés alatt készített-e jegyzetet Bannerjee?

FELELET: Nem tudok erre visszaemlékezni.

KÉRDÉS: Az Ön saját politikai elgondolásai alatt mit közölt Bannerjeevel, tekintve, hogy Ön azt vallotta, hogy január 8[-a] után politikai célja nem volt.

FELELET: Én nem saját politikai céljaimról beszéltem, hanem arról az elvi meggyőződésemről, hogy a Nyugatnak a szocializmus irányába, a kommunista országoknak a demokratikus szabadságjogok irányába kell fejlődniök.

KÉRDÉS: Ismertesse Bannerjeevel folytatott harmadik beszélgetését!

FELELET: Bannerjeenek ez a látogatása elsősorban családi látogatás volt, kifejezetten azzal a céllal, hogy Bannerjee beszéljen nekünk Indiáról. Az előző látogatásai alkalmával felvetett politikai témák is szóba kerültek, de ezek között hangsúly csupán azon volt, hogy ekkor beszéltem neki tartalmilag „A magyar helyzet és a világhelyzet” című cikkemről. Emlékezetem szerint a cikk vázlatát mondtam el neki, vagyis először a négy pesszimista tételt, azután a négy optimista tételt. Bannerjee ekkor említette, hogy Rahman ügyvivő mondta, hogy szívesen beszélne velem, mire én azt feleltem, hogy éppen a cikk vonatkozásában én is szívesen hallanám Rahman véleményét. Ez alkalommal megbeszél-

tük, hogy még Bannerjee elutazása előtt elmegyek a követségre, és hármásban beszélünk.

KÉRDÉS: A Bennerjeevel való harmadik találkozás idején az Ön cikke már készen volt?

FELELET: A cikkem majdnem végleges szövegében volt, és oda volt adva angol fordítás céljára.

KÉRDÉS: Mikor jött létre Rahmannel és Bannerjeevel a találkozó?

FELELET: Emlékezetem szerint, április 25-én az indiai követségen este fél 8 és fél 9 között. „A magyar helyzet és [a] világhelyzet” című cikkem teljes gondolatmenetét elmondtam nekik. Én kérdeztem Rahman véleményét a cikk tartalmára, esetleges indiai megjelenésére és Indián kívüli visszhangjára nézve. Rahman a cikkekre vagy annak egyes részeire nézve konkrét bíráló vagy helyeslő megjegyzést – emlékezetem szerint – nem tett, hanem legfőképpen a cikk megjelenésének reám való veszélyességét hangsúlyozta, arról beszélt. Rahman beszédéből azt értettem [meg], hogy a cikk számára nem számít jó visszhangra [sic]. Az a benyomásom volt, bár erre nézve direkt kérdést nem tettem fel, hogy a cikk kijuttatását nem szívesen vagy egyáltalán nem vállalná.

KÉRDÉS: A cikkel kapcsolatos tájékoztatója alapján Rahman teljesen megismerte a cikket?

FELELET: Igen.

KÉRDÉS: A cikkel kapcsolatban közölte-e, hogy kinek mutatta már meg?

FELELET: Ez alkalommal sem Kovács Béláról, sem Erdei Ferenc-ről nem beszéltem. Azt hiszem, hogy azt említettem, hogy Göncz Árpád ismeri a cikket.

KÉRDÉS: Mikor adott Ön teljes példányt az indiaiaknak, és kinek?

FELELET: Nem mutattam teljes példányt.

KÉRDÉS: Az indiaiak az angol fordítást nem is kapták meg?

FELELET: Nem kapták meg.

KÉRDÉS: A cikk ügyében Rahmannel folytatott beszélgetés[e] után Ön az indiaiakkal nem is tárgyalt?

FELELET: nem.

KÉRDÉS: Milyen kapcsolata volt a fentiekén kívül az indiaiakkal?

FELELET: A követségen való beszélgetés utáni napon, Bannerjee elutazásának napján, az utcán találkoztam vele, és lekísértem a Török utcai villamosállomáshoz. Bannerjee közölte, hogy Algériába szeretne menni, ha kap a franciáktól beutazást. Közölte azt is, hogy Rahman mindig tudni fogja az ő címét, s ha én az ő lebeszélésük ellenére mégis kijuttatom a cikket hozzá, ő meg fogja próbálni azt indiai újságban elhelyezni. Ez volt Bannerjeevel az utolsó beszélgetésem, és az indiaiakkal az utolsó kapcsolatam.

KÉRDÉS: Kik tudtak arról, hogy Ön kapcsolatban állt az indiaiakkal?

FELELET: A cikkel kapcsolatos kapcsolatokról csak Göncz Árpád tudott. A követséggel való kapcsolatokról, mely Rahmannel fennállt, [és] két találkozásra vonatkozott, tudott [róla] Farkas Ferenc, Féja Géza, Tamási Áron, Illyés Gyula, Zsigmond Gyula, Matits Lajos, Sebestyén László.

KÉRDÉS: Bannerjeenek mikor, milyen tartalmú cikkét nézte Ön át a követ-ségen, és mit javított rajta?

FELELET: Mikor a követségen voltam, Bannerjee mutatott nekem [egy] kb. 10–15 oldalnyi fogalmazványt, amit én átfutottam, két vagy három helyen tettem rá megjegyzést, két helyen valamilyen más szöveget javasoltam. A cikk egyik részében a magyar kibontakozás lehetőségéről szólva nem kommunisták-nak a bevonását vetette fel, és ezzel kapcsolatban Kovács Béla nevét megnevez-te. Én erre azt a megjegyzést tettem, hogy talán nevet nem kellene említeni. Emlékezetem szerint ő azt mondta, hogy marad a szövegénél.

1957. augusztus 29.

KÉRDÉS: Ön 1957. május 31-[ei] jegyzőkönyvében vallomása során elismer-te az Ön előtt felmutatott „Expozé és Tervezet” egy példányára vonatkozóan, hogy azt Ön készítette. Ismertesse, hogy mikor, milyen céllal írta Ön az „Expo-zé és Tervezet” című munkáját!

FELELET: Az „Expozé és Tervezet” gondolatmenete november 5-én és 6-án a Parlamentben alakult ki bennem, és egy hevenyészett fogalmazvány formá-jában lényegében készen volt. Az „Expozé és Tervezet” készítésére az indított, hogy úgy éreztem, hogy a merő deklarációkat tartalmazó, nyomott lelkiállap-potban született és a konkrét megoldásra nem utaló nyilatkozat mellett, köte-lességem egy reális megoldást és megegyezést is körvonalazni, amely a szocia-lizmus vívmányait is biztosítja a restaurációs erőkkkel szemben, és ugyanakkor a szovjet csapatok kivonását [is], ugyanakkor nemzetközi enyhülést is lehetővé tenne. Az volt ekkortájt a meggyőződésem, hogy komolyan remélhető, hogy a szovjet politika újból tárgyalni kezd Nagy Imrével, és Kádár János maga is visszalép Nagy Imre kormányába. Ugyanakkor meg voltam győződve [arról], hogy a „magyar ügyet” és a benne lehetséges megoldásokat és garanciákat a közeljövőben világhatalmi szinten tárgyalni fogják. Ezért gondoltam arra, hogy megpróbálom az expozét az itteni megfelelő követségekhez eljuttatni, mint ahogy el is juttattam.

KÉRDÉS: Milyen minőségben készítette az expozét?

FELELET: Az expozét miniszteri minőségemben készítettem.

KÉRDÉS: Milyen minőségben juttatta el az expozét a követségekhez?

FELELET: Én a Parlamentből való távozás után miniszteri minőségben tárgyalásokat folytatni nem akartam, de azt igen, hogy a miniszteri minőségben fogalmazott expozét a követségekhez és a Nagy Imre-kormány tagjaihoz eljuttassam.

KÉRDÉS: Ön milyen kormánynak volt november 4-e után tagja?

FELELET: Én november 4-e után Nagy Imre kormányának tagjaként nyilatkoztam, azzal tisztában voltam, hogy a kormány hatalmon lenni megszűnt, de abból indultam ki, hogy nem mondott le. Erre vonatkozó felfogásomat részletesen megírtam a Nagy Imréhez írt kísérőlevélben.

KÉRDÉS: Ön tisztában volt tehát azzal, hogy a Nagy Imre-kormány nem működik?

FELELET: Tisztában voltam vele.

KÉRDÉS: Az „Expozé a magyarországi helyzetről” című fejezetben Ön miért rágalmazza a Szovjetuniót?

FELELET: Én az expozét nem szovjetellenes céllal írtam, mint ahogy az számos mondatából kiderül, de a november 4-ei szovjet fellépést – Nagy Imre rádióbejelentését követve – nagyon súlyos, helytelen és tragikus lépésnek ítéltam a magyar–szovjet viszony alakulása szempontjából is.

KÉRDÉS: Miért adott az expozéban Ön a szovjet kormány fegyveres segítségének olyan beállítást, mintha a Szovjetunió támadta volna meg hazánkat?

FELELET: Én Nagy Imre bejelentéséből indultam ki, és a szovjet akciót súlyosan helytelenítettem. Meg voltam győződve [arról], hogy ez a lépés a magyar kibontakozást nem segíti, hanem nehezíti.

KÉRDÉS: Fenntartja-e az expozéban, [a] 7. pontban írt nézeteit?

FELELET: Az az érvelésem, hogy a szovjet közbelépés után kommunista egy pártrendszer mellett a zavargások állandóan folytatódni fognak, tévesnek bizonyult. A november 4-ei lépés helytelenítését azonban ma is fenntartom.

KÉRDÉS: Hogyan értékeli a „Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására” című fejezetet?

FELELET: Ebből az 1. pontot ma már az akkori helyzetre vonatkoztatva logikusnak, de ma teljesen túlhaladottnak ítélem. A 2. pont A. alternatívájánál visszamenőleg is helyteleníttem azt a gondolatot, hogy Magyarország csak Jugoszlávia belépése mellett maradjon bent a Varsói Szerződésben. A 4. pont alpontjait főleg részletezésnek ítélem. A 6. pontban visszamenőleg helyteleníttem azt a részt, mely szerint az „ENSZ-csapatokra vagy rendőrségre csak abban az esetben van szükség, ha a szovjet csapatok kivonulása nem történik megállapodásszerűen, vagy valahol súlyosabb incidensek történnek.” Azért helyteleníttem, mert ez feleslegesen felveti az incidensek lehetőségét, és gyengíteni látszik a pontnak az ENSZ-csapatok elleni tendenciáját.

KÉRDÉS: Ön mit értett az alatt, hogy „a kormány törvényességét az 1956. október 23-ai magyar forradalomból vezeti le, nem pedig az 1949-es Rákosi-féle alkotmányból”?

FELELET: Én abból indultam ki, hogy az októberi események az 1949. évi alkotmányt, melyet a közvélemény – az én ítéletem szerint – az egypárturalommal kapcsolt össze, az októberi események nagy részben megsemmisítették. Úgy értettem az expozénak ezt a mondatát, hogy az októberi eseményekben, melyeknek aktív hordozójául az ifjúságot, a munkásságot, [az] értelmiséget és [a] hadsereget tekintettem aktív erőnek, egy olyan állami és társadalmi formára irányuló akarat nyilvánult meg, mely a szocializmust a szabadságjogok kiépítésével és többpártrendszeren belül akarja megvalósítani.

KÉRDÉS: Nagy Imrét milyen alkotmányos rend, törvény alapján nevezték ki?

FELELET: Tisztában voltam vele, hogy 1949. [évi] XX. törvény alapján nevezték ki.

KÉRDÉS: Akkor Ön [a] Nagy Imre-kormány „törvényességét” miért [az] „1956. október 23-ai forradalomból vezeti le” az expozében?

FELELET: Éppen azt akartam kifejezni, noha formailag is szabályosan van kinevezve, törvényességét az általam forradalminak ítélt eseményekkel való azonosulása biztosítja tartalmilag.

KÉRDÉS: Tehát Ön az ellenforradalomból vezette le a Nagy Imre-kormány törvényességét?

FELELET: Tartalmi törvényességét az ellenforradalomból vezettem le, a formait a kinevezés tényéből.

KÉRDÉS: Miért dolgozza Ön ki november 4-e után a Magyar Népköztársaság alkotmányának megváltoztatására irányuló alkotmánymódosító tervezetét?

FELELET: Alkotmánymódosító tervezetet azért dolgoztam ki, mert szükségesnek tartottam azokat a biztosítékokat leszögezni, amelyek biztosítják, hogy a többpártrendszer és a többpártos választás ne forduljon a szocialista vívmányok ellen.

KÉRDÉS: Ön a „Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására” című fejezetben [a] 3. oldal 5. pontjában a népköztársaság törvényes rendje ellen támadó elemekre támaszkodva, az 1949. évi XX. törvény III. fejezetében meghatározott államhatalmi szervek megdöntésével, úgynevezett „forradalmi alkotmányozó gyűlés” létrehozását tűzte ki célul. Ez a szerv az Országgyűlés által elfogadott alkotmány megdöntése útján új alkotmánytörvény hozatalát javasolja. Ennek az új alkotmánynak alaptétele a népköztársaság felszámolása, és helyette polgári demokratikus köztársaság létrehozása. Az Ön által készített „tervezet” 3. oldal[ának] 5. pontja világosan leszögezi az ezzel kapcsolatos teendőket. Milyen alapon akarta Ön társaival és külföldi követségek segítségével a Magyar Népköztársaság alkotmányát megváltoztatni?

FELELET: Én az 1949-es alkotmányt a tervezet írásának idején megsemmisítettnek ítéltam. A forradalmi alkotmányozó gyűléssel kapcsolatban nem arra gondoltam, hogy ez a [z] 1949-es alkotmányt dönti meg, hanem az volt a fő célom, hogy az ország új alkotmányos rendjét ne azonnali választás szabja meg, mely egy kommunistaellenes demagógia jegyében folyt volna [le], és restaurációra vezethetett volna, hanem egy olyan forradalmi szerv, amely a szocialista vívmányokat úgy körülbástyázza, hogy azt a további többpártrendszerű választások ne veszélyeztessék. [Az] 1946. évi I. tc.-re és az 1848. évi III. tc.-re egyáltalán nem azért hivatkoztam, mintha távolról is polgári kapitalista állam járt volna az eszembe[n], hanem csupán történelmi előzményként hivatkoztam azokra az előzményekre, melyek Magyarországon a királysággal szemben a köztársaságot, és az abszolutizmussal szemben a népképviselői felelős kormányt behozták. Úgy ítéltam, hogy e törvények merőben formai tartalma azonos azzal, ami mindenféle, akár polgári, akár szocialista demokráciában a kormányzervekre vonatkozóan jogszabály. A köztársaság kifejezést én nem a népköztársasággal állítottam szembe, mert a c) pontban világosan le van szögezve, hogy Magyarország társadalmi formája a szocializmus.

KÉRDÉS: Volt az országnak abban az időben Népköztársaság Elnöki Tanácsa, amikor Ön írta a tervezetet?

FELELET: Volt.

KÉRDÉS: Tudomással bírt Ön arról?

FELELET: Igen.

KÉRDÉS: Tudomással bírt arról, hogy ebben az időben az ellenforradalmi fegyveres bandák felszámolása lényegében befejeződött, és minden területen az alkotmányos rend helyreállításáért folyt a kormány vezetésével a munka?

FELELET: Erről [arról] tudomásom volt, hogy az alkotmányos rend helyreállításáért folyik a munka. Bár láttam, de úgy gondoltam, hogy ez nem fog az ország megnyugvásáért vezetni.

KÉRDÉS: Ha tudomással bírt [arról], mint ahogy vallja is, hogy az országnak volt Népköztársaság Elnöki Tanácsa, kormánya, amely az alkotmányos rend helyreállításáért dolgozik, akkor miért akarta Ön – a tervezete szerint – a működő államhatalmi szerveket „forradalmi alkotmányozó gyűlés”-[s]el helyettesíteni?

FELELET: Én november 6[a és] 8[-a] között nem úgy láttam, hogy az államhatalmi szervek működése teljes és probléma nélküli. Meg voltam győződve [arról], hogy az általam lemondottnak nem tekintett Nagy Imrével hamarosan tárgyalások kezdődnek, és a kibontakozás e körül fog kibontakozni.

KÉRDÉS: Milyen jogon akarta Ön 1956. november közepe után összehívni az ellenforradalom alatt alakult, különböző „forradalmi” szervekből alakított alkotmányozó gyűlést?

FELELET: Én úgy láttam, hogy az októberi események után az 1949. évi alkotmány alapján összeült országgyűlésnek, melynek működése a múlt hibáival összekapcsolódott, nincs elég hitele ahhoz, hogy a kibontakozást reá lehessen építeni. Viszont egy azonnali választás, melyet októberben általában emlegettek, az én aggodalmam szerint, restaurációs demagógia jegyében zajlott volna le. Ezért vetettem fel, hogy az általános választások előtt egy forradalmi alkotmányozó gyűlés szabja meg azt, hogy Magyarország állami és társadalmi formája a köztársaság, és társadalmi formája a szocializmus. Az általános választások során tehát ezt már ne lehessen vitássá tenni.

KÉRDÉS: Ismerte Ön a forradalmi bizottságok és tanácsok összetételét?

FELELET: Közelebről nem ismertem. Én azt tételeztem fel, hogy munkásokból [és az] ifjúságból tevődik össze.

KÉRDÉS: Milyen alkotmányt akart Ön megalkotni egy olyan alkotmányozó gyűlés résztvevőivel, melyben igen nagy számban vettek részt ellenforradalmi elemek, restaurációs szándékkal?

FELELET: Én ezeknek az összetételéről nem voltam pontosan értesülve, de abból indultam ki, hogy ilyen időszakban, egy ilyen gyűlés összetételét lehet alakítani és befolyásolni abban az irányban, hogy restaurációs többség ne legyen. Én egy olyan alkotmányt szerettem volna megvalósítani, amely a többpártrendszeres, parlamentáris demokrácián és a szocialista vívmányok fenntartásán alapul, és a burzsoá restaurációt kizárja.

KÉRDÉS: Hogyan képzelte Ön el az 1946: I. tc. szerinti Magyar Köztársaság létrehozását? Egyben hatályon kívül helyezte Ön az 1949. évi alkotmányt?

FELELET: Én abból indultam ki, hogy az 1949. évi alkotmány hatálya nagyobbrészt megszűnt, és helyreállítását nem kívántam. Új alkotmányos rendezést gondoltam el, nem pedig 1946-ra vagy 1848-ra való visszamenetelt. Ezekre csupán – 1946: I. tc. [és] 1848: III. tc. – történelmi reminiscenciákként hivatkoztam. [Az] 1946: I. tc. egyébként egy teljességgel formális törvény, mely sem szocialista, sem polgári tartalomra nem utal.

KÉRDÉS: Fejtse ki, hogy mit gondolt Ön az „új magyar demokrácia társadalmi alapelvei” alatt!

FELELET: E tekintetben úgy gondoltam, hogy Magyarország társadalmi formája a szocializmus legyen, vagyis osztály és kizsákmányolás nélküli társadalom. Ez főleg az expozé [tervezet] 4. oldal[ának] c)/ee) [al]pontjában jut kifejezésre.

KÉRDÉS: Az 1946: I. tc. bevezetőjének negyedik bekezdése leszögezi a tulajdon szabadságát. Ön az expozéban szintén síkraszáll a „magántulajdon szabadságá”-ért. Ez az elvi tétel a polgári köztársaság megalkotását jelenti, vagyis a polgári köztársaság társadalmi alapelve.

FELELET: Én az expozé 4. oldal c) [al]pontjának ee) alpontjában leszögeztem, hogy a tulajdon szabadsága csak a kizsákmányolás tilalma által megszabott korlátok között nyerhet védelmet.

KÉRDÉS: Miért javasol Ön tervezetében az 1949-es alkotmánnyal szemben 40 holdas birtokmaximumot?

FELELET: Én valahonnét úgy voltam értesülve, hogy egy parasztszalád hagyományos módszerekkel 20 holdat, modern gépesítés mellett 40 holdat tud kizsákmányolás nélkül, vagyis idegen munkaerő nélkül megművelni. Az 1949-es alkotmány birtokmaximuma az expozé készítésekor nem volt tudatomban[n], s annak kifejezett módosítása nem volt szándékomban.

KÉRDÉS: Ön az expozé 4. oldal c) [al]pont[jának] bb) alpontjában „a bányák, bankok és nehézipar államosításának fenntartását” írja, ugyanakkor az ipar egy jelentős ágáról, mint a könnyűipar, élelmiszeripar, egy szót sem ír. Ön is tudja, hogy az ipar ezen ágán belül volt és lett volna – az Ön tervei szerint is – a legnagyobb a „szabad vállalkozás teljes lehetőségének” érvényesülése. Az Ön célja a szabad vállalkozás kifejlesztése volt e területen?

FELELET: Nem. Én ezekre a cc) [al]pontot vonatkoztattam, vagyis úgy gondoltam, hogy ezeknek nem kell szükségképpen állami tulajdonban lenniök, hanem lehetnek helyi közületek vagy munkásközületek tulajdonában is.

KÉRDÉS: Mit értett Ön az alatt, hogy a meglévő gyáraknak munkásigazgatáson, munkásrészvényeken vagy nyereségrészesedésen alapuló közösségi tulajdonát fenn kell tartani?

FELELET: Abból indultam ki, hogyha egyszerűen kimondjuk a gyárak munkástulajdonát, akkor súlyos egyenlőtlenségek támadnak a munkások között, ezért a gyárakban fekvő befektetések, továbbá azok jövedelmezősége alapján kell megszabni az állam, a helyi közületek részesedését.

KÉRDÉS: Miért akarta Ön az államosított üzemek egy részét alacsonyabb tulajdonformára átvinni, átalakítani?

FELELET: Én nem voltam azon a véleményen, hogy alacsonyabb tulajdonforma, és a fennállónál rugalmasabb és a dolgozók anyagi érdekelttségét növelő rendszert gondoltam el.

KÉRDÉS: Mi volt az elképzelése a munkásrészvényekkel kapcsolatban?

FELELET: Én részletesen nem dolgoztam ki magamban azt az elgondolást, azonban a részvény alatt nem kapitalista részvényt, hanem a közös tulajdon egy lehetséges formáját értettem.

KÉRDÉS: Tehát az állami tulajdont átadta volna munkásigazgatásba?

FELELET: Azt a kérdést, hogy a munkásigazgatás mennyiben jelent munkástulajdont, én részletesen nem tisztáztam, de nem tartottam lehetetlennek az állami tulajdonnak munkástulajdonba való adását, mert az állami tulajdont nem tekintettem magasabb rendűnek.

KÉRDÉS: Az expozé 5. pont[jának] dd) és ee) alpontjában meghirdeti az egyéni szabad vállalkozás „teljes” lehetőségét és a magántulajdon szabadságát. Az Ön által hozzátett kizsákmányolás tilalma által megszabott biztosítékok ténylegesen nem szabnak gátat a kapitalista irányú szabad vállalkozásoknak. Mit értett Ön a fenti pontok alatt?

FELELET: Én nem tőkés jellegű szabad vállalkozásra gondoltam, és ezzel szemben hatékony biztosítékot gondoltam volna. Az adóztatás, az ellenőrzés és az üzemnagyság megszabása útján. Azért nem utaltam kizárólag a kisiparra és [a] kiskereskedelemre, mert volt egy egyéni elgondolásom, amit nem akartam itt kifejezni, de a lehetőségét nyitva akartam hagyni, azt tudniillik, hogy feltalálók és újítók minden korlátozás nélkül indíthassanak vállalkozást úgy, hogy ezek megszabott idő (5–10–15 év) múlva kerüljenek kötelezően közösségi tulajdonba.

KÉRDÉS: Kiket érintett volna elsősorban ez az intézkedés?

FELELET: Ez az intézkedés 99 százalékban kisiparosokat, kiskereskedőket.

KÉRDÉS: Kiket érint a magántulajdon visszaadása?

FELELET: Kisiparosokat és kiskereskedőket, kis családi házak és öröklások tulajdonosait.

KÉRDÉS: Mit kívánt Ön azzal elérni, hogy az elkobzott tulajdonokért kártérítést fizessen az állam? Kikre vonatkozott ez, és milyen mértékű kártérítést akart Ön adni, vagyis milyen nagyságra gondolt?

FELELET: Az egész pont hangsúlyozottan restaurációellenes, és célja, a kártérítési igényeknek a legszemélyesebb szükségletekre és arra az egzisztenciális alapra való szorítása, melyből munkával, kizsákmányolás nélkül meg lehet élni. Gyakorlatilag ez is családi otthonra és kisüzemi egzisztenciára vonatkozik. Összeget nem határoztam meg magamban.

KÉRDÉS: A magyar közigazgatás átszervezését miért határozta el?

FELELET: Elkerülhetetlennek gondoltam mind az állami, mind az üzemi bürokrácia csökkentését. Egy sokkal kisebb számú, szakszerű igazgatás berendezését javasoltam. Tudtam azonban, hogy a szakszerűség jelszava gyakorlatilag könnyen munkáskáder-ellenes jelszóvá válik, ezért javasoltam ebben a pontban, hogy szakszerű kiválasztás során a munkáskáderek arányának a leszorítása ellen biztosítékok legyenek.

KÉRDÉS: Ön [el]ismeri azt, hogy a helyi tanácsok a Magyar Népköztársaság alapintézményei közé tartoznak?

FELELET: Igen.

KÉRDÉS: Miért akarta a Magyar Népköztársaság alapintézményeit, a helyi tanácsokat megszüntetni, és mivel akarta helyettesíteni?

FELELET: Az én elgondolásom választott laikus vezetők vagy bizottságok által vezetett helyi önkormányzat volt, ami gyakorlatilag ugyanaz, mint a helyi tanácsok rendszere. Azért nem hivatkoztam a helyi tanácsok rendszerére, mert ez a rendszer 1949 óta nem úgy érvényesült, ahogyan el volt gondolva, hanem centralisztikus módon.

KÉRDÉS: Mit ért Ön a „teljes vallásszabadság” alatt?

FELELET: A teljes vallásszabadság alatt azt értem, hogy az egyházak működésébe az állam ne szóljon bele, és ne tegyen erőfeszítést arra se, hogy az egyházak vezetősége politikailag az államhoz igazodjék. Úgy láttam, hogy az 1948 [és 19]56 közötti ilyen irányú erőfeszítések haszontalanok voltak, mert a politikailag túl sikeresen megnyert papok elvesztették kapcsolatukat a vallásos tömegekkel, s azok körében földalatti vallásos árnyalatok keletkeztek.

KÉRDÉS: Az Ön platformja szerint tehát az állam ellen az egyház szabadon kifejezheti propagandáját?

FELELET: Büntetőtörvénykönyvbe ütköző cselekményeket én se gondoltam megengedhetőnek, de a politikai igazodást nem kívántam volna meg.

KÉRDÉS: Mit ért ez alatt?

FELELET: Izgatás[t] vagy lázadásra való felhívás közzétételét értem az alatt, hogy törvénybe ütköző cselekedetet követnek el.

KÉRDÉS: Az Ön terve szerint az állam támogatásának megszüntetése után miből fedezte volna az egyház [a] költségeit? Milyen mértékben adta volna Ön vissza az egyháznak a volt földbirtokait?

FELELET: A legkisebb mértékben sem gondoltam a földbirto-kok visszaadására, hanem arra, hogy az állami segélyezés fokozatos csökkentésével rá kell térni az állam és egyház teljes szétválasztására, vagyis arra, hogy az egyházakat híveik tartsák fenn.

KÉRDÉS: Az expozé és tervezet 3. oldal[ának] 5. pontja tehát az 1949-es alkotmány megszüntetésére irányuló lépés, ugyanakkor az Ön által felfektetett „alapelvek” az 1949-es alkotmány megszüntetésére irányultak!

FELELET: Az expozé egészében és benne az 5. pont is, mely [az] alkotmányjogi megoldásokat tartalmazza, az 1949-es alkotmány ellen irányul. Az 5. pont részletrendelkezései azonban főleg azt célozták, hogy az új alkotmányjogi rendezést ne kommunista- és szocialistaellenes demagógia jegyében, általános választás alapján összeült országgyűlés szabályozza, hanem már előbb le legyenek szögezve az állami és társadalmi rend többpártrendszeres alapelvei. Egy sor kérdés azért volt kisebb-nagyobb általánosságban fogalmazva, hogy ily módon

létre lehessen hozni egy megegyezést a kommunistáktól a Demokrata Néppártig. Az volt a véleményem, hogy a Kisgazdapárttól és [a] Demokrata Néppárttól le kell választani egy szocialista platformot elfogadó balszárnnyat.

KÉRDÉS: Miért nem vetette Ön fel tervezetében, hogy az állam melyik osztályok állama? Az 1949-es alkotmány 2. §-a leszögezi, hogy a Magyar Népköztársaság a munkások és dolgozó parasztok állama. Miért nem vetette Ön ezt fel írásában?

FELELET: Én sem gondoltam másra, mint arra, hogy ez az állam a dolgozó nép állama legyen, de nem értettem egyet azzal a felfogással, mely az államot elsősorban hatalmi erőviszonynak tekinti, és az alkotmányba[n] is ezt rögzíti. Úgy láttam, hogy a proletárdiktatúra is valójában nem a proletárok, hanem az értelmiségiek diktatúrája, és én ezzel értelmiségi létemre nem értettem egyet.

KÉRDÉS: Hogy gondolta Ön, hogy a szocializmus építését, eredményeit már rögzítő alkotmány helyett egy semmitmondó, burzsoá restaurációnak is teret engedő alkotmányjogi módosító hézag, általános pontjaival helyettesíteni, illetve fel lehet cserélni az alkotmányt!

FELELET: Az expozé egy politikai megegyezés körvonalait tartalmazta, sem időm, sem célom nem volt, hogy ebbe egy alkotmánytervezetet beleillesszek. Ez egy későbbi feladat lett volna.

KÉRDÉS: Ön elismeri azt, hogy Magyarországon 1947-től a szocializmus építése folyt?

FELELET: Elismerem.

KÉRDÉS: Elismeri azt, hogy az 1949-es alkotmány a szocializmus építésében elért eredményeket – munkásosztály, dolgozó parasztság állama; gazdasági vagyis tulajdonviszony[ok]ba[n] bekövetkezett változásokat stb. – az alkotmány rögzítette?

FELELET: Tudtam, hogy az 1949-es alkotmány ezeket rögzíti, de ugyanakkor az volt a véleményem, hogy [a] diktatúra kiélézése magának a szocializmusnak a szabadságtartalmát veszélyezteti, s emiatt került 1956 őszén az egész válságba.

KÉRDÉS: [Ha] Ön továbbra is, állítása szerint, [a] szocializmus építését akarta folytatni, akkor a szocializmus építésének alkotmányát miért akarta megváltoztatni?

FELELET: Én úgy láttam, hogy ez az alkotmány a proletárdiktatúra kormányformáját rögzíti, és én ezt helytelenítettem benne, nem pedig a szocializmus építését.

KÉRDÉS: Ön az expozé 6. pontjában (4. oldal) azt írja: „ENSZ-csapatokra vagy rendőrségre csak abban az esetben van szükség, ha a szovjet csapatok kivonulása nem történik megállapodásszerűen”. Az expozében az ENSZ-csapatok

behívásának lehetősége az ország függetlensége elleni leplezetlen támadás, mi erről az Ön véleménye?

FELELET: Én az ENSZ-csapatokat itt nem az ország függetlenségének veszélyeztetésére, és nem a belügyekbe való beleszólásra, hanem a megegyezés lebonyolítása érdekében vetettem fel. Ezt a szövegrészt én is teljesen helytelennek és ellentmondónak tartom egy olyan írásban, mely megegyezéssel kibontakozást akar elérni. A 6. pont fő szándéka azonban amúgy sem az ENSZ-csapatok behívása, hanem annak leszögezése, hogy a később megtartandó választásokon semmiféle ENSZ-ellenőrzésre nincs szükség.

KÉRDÉS: Ön miért tagadja [állítja], hogy az ENSZ-csapatok behívását nem vetette fel? Ön ezt egy adott esetben, amikor azt Önök jónak vélték volna, az ENSZ-csapatokat és rendőrséget behívták volna, amely a belügyekbe való beavatkozás fogalmát meríti ki.

FELELET: Nekem nem volt szándékom az ENSZ-csapatok behívása, azt itt is csupán nem várt eshetőségre említettem meg. Az ENSZ-csapatok behívása abban az időben külföldön is, és itthon is egy közkeletű követelés volt, mely a Szovjetunióval szembeni bizalmatlanságból fakadt. Én ennek az áramlatnak tettem ebben a szövegrészben engedményt, ami helytelen és ellentmondásos volt. Én, a magam politikai elgondolása szempontjából, az ENSZ-csapatok behívásától csak rosszat várhattam, mert azok éppen az én harmadikutas elgondolásaimat tették volna lehetetlenné.

KÉRDÉS: Mikor szerzett Ön arról értesülést, hogy Sós Júlia²⁵⁴ lakásán az Ön expozéja és tervezete alapján megbeszélést tartottak?

FELELET: Én erről szabadlábom létem alatt nem szereztem tudomást. Nem emlékszem rá, de lehetséges, hogy Göncz Árpád említette, hogy expozémat megbeszélte barátaival.

KÉRDÉS: Ön korábbi vallomásában tagadta azt a tényt, hogy Göncz Árpád Öntől kapta meg az expozé szövegét. Miért tagadta ezt?

FELELET: Én nem emlékeztem arra, hogy Göncz Árpádnak példányt adtam volna, de abból az időből általában egész határozottan nem emlékeztem, hogy kinek mutattam csak meg, és kinek adtam a közül a néhány ember közül, akinek beszéltem róla.

KÉRDÉS: Tett-e említést arról Önnek Göncz, hogy Márkus István az Öntől kért expozé szövegét átfogalmazza, és az Írószövetség álláspontjává fogja tenni, s egyben terjeszteni fogják?

²⁵⁴ Sós Júlia (1927–1968) gimnáziumi tanár, Sós Aladár polgári radikális gondolkodó és építőművész leánya. A forradalmat követően Keleti Károly utcai lakását az illegális rendelkezésére bocsátotta. Göncz Árpád mellett ő volt a Magyar Segély szolidaritási mozgalom fő szervezője.

FELELET: Semmi ilyen közlésére nem emlékszem Göncznek. Én Göncznek azt mondtam, hogy az expozé gondolatait és megoldásait lehet másokkal közölni, de azt mint egész az én nevem alatt terjeszteni nem szabad, mert az politikai tárgyalásra szánt tervezet, nem pedig röpcédula. Én megbeszélésekről, tárgyalásokról nem tudok, engem Göncz nem tájékoztatott.

KÉRDÉS: Az 1949-es alkotmány megsemmisítésére irányuló expozé és tervezet készítéséért, terjesztéséért, követségekre való [el]juttatásáért érzi-e Ön, hogy bűncselekményt követett el?

FELELET: Én az 1949-es alkotmány értelmében annak, hogy az expozé készítése és terjesztése bűncselekmény, teljes mértékben tudatában vagyok. Lelkiismeretem szerint azért nem érzem magam bűnösnek, mert akkor, amikor az expozét írtam és másokkal közöltem, megítélésem szerint az 1949. évi alkotmány érvényesülése – rajtam kívül álló okokból – lehetetlenné vált, és abban a helyzetben másféle kibontakozás helyességét láttam, és azt fogalmaztam meg az expozéban.

KÉRDÉS: Én azt kérdeztem, hogy bűnösnek érzi-e magát a fennálló törvények alapján?

FELELET: Bűnösnek tudom magam az 1949. évi alkotmány megszakítás nélküli érvényesülését feltételezve, de ezt a bűnösséget nem érzem, mert amikor a fenti cselekményt elkövettem, teljes jóhiszeműséggel úgy ítéltam, hogy az 1949. évi alkotmány túlnyomó részében megsemmisült.

1958. január 20.

KÉRDÉS: Bemutatom az Ön által készített, 1956. november 6-ai keltezésű „Expozé a magyarországi helyzetről” c. programot, mely „Követ Úr!” megszólítással kezdődik, az első részben két pontban foglalkozik bel- és külpolitikai helyzetértékeléssel, a második részben pedig hat pontban határozza meg Magyarország állami, társadalmi, gazdasági rendjének átalakítását, összesen húsz és fél oldalon. Elismeri, hogy a bemutatott anyagot Ön készítette?

FELELET: Igen, elismerem.

KÉRDÉS: Mondja el, hol, mikor készítette ezt a programot!

FELELET: Ezt a programot 1956. november 5-én és 6-án fogalmaztam meg a Parlamentben, és november 7-én és 8-án Bimbó u. 43. szám alatti tartózkodási helyemen gépeltem le jelenlegi formájában, tartalmilag azonban a tervezet 3. és 5. pontjában foglalt elgondolások benne foglaltattak abban a cikkben, amelyet a lakásomon a november 4-ét megelőző héten már elkészítettem, és a legrövidebb idő alatt nyilvánosságra akartam hozni. A tervezet 2. pontjában (Varsói Szerződésben való maradás) és 6. pontjában (az ENSZ-csapatok feleslegessége) foglalt álláspont, ugyancsak november 4[-e] előtt, főleg a Parasztpártban folytatott beszélgetés során már kialakult bennem.

KÉRDÉS: Milyen célból készült ez a program?

FELELET: Az 1956. november 4-ei szovjet közbelépést én rendkívül súlyos és hibás lépésnek ítélt meg, és meg voltam győződve, hogy az ország konszolidálása és megnyugvása ezen az úton nem érhető el. Arról is meg voltam győződve, hogy a szovjet politikai vezetés ebben a kérdésben nem egységes, vagy legalább maga is vonakodva és kedvetlenül jutott erre az elhatározásra, s így figyelemmel fogad olyan megoldási kísérletet, mely a magyar politikai helyzet jobbra tolódását más úton igyekszik megakadályozni. Meg voltam győződve továbbá, hogy a magyar helyzet ügyében vagy az ENSZ keretében, vagy nagyhatalmi konferencia formájában hamarosan világpolitikai konferencia fog összeülni, mely elé érdemes és helyes áthidaló megoldást terjeszteni. Végül abban a meggyőződésben voltam, hogy akár a kialakuló tárgyalások során, akár ettől függetlenül, szovjet kezdeményezésre Nagy Imre kormányfői minősége és szerepe újból szőnyegre fog kerülni. Mindezek alapján úgy éreztem, hogy nekem az adott helyzetben kötelességem ezzel az áthidaló javaslattal előállni, melynek leglényegesebb elemei már ki voltak bennem alakulva a november 4[-e] előtti helyzetben.

KÉRDÉS: Kik és milyen megfontolásból kaptak a programjából?

FELELET: Eredeti elgondolásom szerint az expozét a szovjet, francia, angol, amerikai, indiai és esetleg a jugoszláv követségeknek, valamint a november 3-ai Nagy Imre-kormány tagjainak szántam. A szovjet és jugoszláv követségekre való eljuttatás előtt meg akartam kísérelni a Nagy Imrével való kapcsolatba lépést, és az ő véleményének kikérését, ami nem sikerült. Így én csak a három nyugati és az indiai követséghez juttattam el az expozét. A november 3-ai Nagy Imre-kormány tagjai közül Nagy Imre, Tildy Zoltán, Kovács Béla és a szociáldemokraták részére küldtem példányt. Az indiai követségre magam vittem el a példányt, a három nyugati követségnek szánt példányt Bakos Ferencnek adtam, majd utóbb az angolok részére Regéczy-Nagy Lászlónak adtam egy példányt. A kormány tagjai részére szánt példányok továbbítására Bakos Ferencet és Hámori Zoltánt kértem meg. Ezenkívül az expozét megmutattam és átadtam többeknek, de egészen pontosan nem emlékszem, hogy kiknek, de senkinek nem további terjesztés céljából. Bizonyos, hogy adtam egy-egy példányt Göncz Árpádnak is, Markos Györgynek is, és az expozét nagyobb részét az én révemen ismerték meg a Parasztpárt vezetői tagjai. Azért nem tudom megmondani, hogy kinek adtam, vagy mutattam meg először én, mert az expozé feltehetőleg Bakos Ferenc indiszkrécioja folytán, feltehetően november 10[-e] és 15[-e] között Budapesten ismertté lett, viszont számos parasztpárti vezetővel én csak november 15[-e] után találkoztam, és ezek közül többen az expozét már tőlem függetlenül ismerték.

A követségeknek és a volt kormány tagjainak való elküldés az expozé alapjául szolgáló elgondolásból következett. Az expozénak egyébként való elterjedése szán-

dékomon kívül történt, mikor azonban már általánosan ismert volt, akkor Göncz Árpádnak azt fejtettem ki, hogy az expozét, mint többek között követekhez intézett és miniszterként aláírt írást semmiképpen nem szabad terjeszteni és röplapként használni, de a benne foglalt áthidaló kibontakozási elgondolások ismertetését nem kifogásolom. Ugyanezt megmondtam Markosnak, akinek egy olyan példányt adtam át, amiről a bevezetés és az aláírás le volt vágva. Az utóbbiakkal az volt az elgondolásom, hogy az expozé, illetőleg a tervezet tartalmának ismertetése alkalmas arra, hogy elválassza az októberi eseményekkel magukat azonosító emberek között a restaurációs hátsó gondolattal bírókat és a szocializmus vívmányait fenntartani akarókat.

KÉRDÉS: Kiket bízott meg az „Expozé” terjesztésével?

FELELET: Az expozé terjesztésével nem bíztam meg senkit sem, attól eltekintve, hogy a fentiek szerint annak tartalmi ismertetéséhez hozzájárultam.

KÉRDÉS: Milyen politikai csoportosulások fogadták el az Ön programját, akár egészében, akár részben?

FELELET: Én nem tudok másról ma sem, mint a Nagy-budapesti Munkástanácsnak – tudomásom szerint – november 15-én tartott ülésén történt ismertetéséről és elfogadásáról, amiről kb. 1–2 hét múlva értesültem csak. Ezenkívül a Magyar Értelmiségi Forradalmi Bizottság Tanács [sic] határozattervezetében beledolgozva láttam az én tervezetem bizonyos elemeit, és ezen, valamint az én közreműködésemén keresztül az expozéhoz csatolt tervezet bizonyos hatással volt az 1956. december 1-jei [8-ai] közös nyilatkozatra is. Láttam ezenkívül 1956. november–december folyamán egy előttem ismeretlen eredetű röplapot, melyben sok minden között az én tervezetem egyes pontjai szórul szóra bele voltak dolgozva.

KÉRDÉS: Van-e tudomása arról, hogy államellenes szervezkedők a szervezkedés programjának fogadták el az Ön expozéját és tervezetét?

FELELET: Semmi ilyenről tudomáson nincs.

KÉRDÉS: Milyen alapon küldte az expozé[ját] és tervezetét a nyugati nagyhatalmaknak?

FELELET: Én a Parlamentben abból az elgondolásból maradtam benn, hogy az adott helyzetben kötelességem a Nagy Imre-kormány nevében, melynek szerepét nem láttam befejezettnek, ha nem is kormányhatalmú működését megkísérelni, de elvi nyilatkozatokat tenni, és ezt diplomáciai nyilvánosságra hozni. A nyugati követségekhez való eljuttatás nem a velük való politikai azonosulást jelentette, hanem ezt a diplomáciai nyilvánosságot. Ugyanígy eljuttattam az expozét az indiai követségnek, és el akartam juttatni a szovjet követségnek is [a] Nagy Imre helyzetéről szerzett tájékozódástól függően.

KÉRDÉS: Miért adott szabad kezet a nyugati hatalmaknak az expozé és tervezet felhasználását illetően?

FELELET: Szabad kezet nem a nyugati hatalmaknak, hanem a négy nagyhatalomnak és Indiának egyaránt adtam, s amint a szövegből kiderül, [a] szabad kéz csak a nyilvánosságra hozatal kérdésére vonatkozott, vagyis azt fejeztem ki, hogy az expozé bár nem szántam a sajtónyilvánosság számára, de nem tartottam titkos dokumentumnak sem.

KÉRDÉS: Miután az elképzelése szerinti kibontakozást a nyugati hatalmakra bízta – nekik küldött példányt és a Szovjetuniónak nem –, azoktól milyen segítséget várt?

FELELET: Én az expozé címzettjeitől, köztük a nyugati hatalmaktól azt vártam, hogy egy világpolitikai konferenciát, s azon egy világpolitikai kompromisszumot hozza[na]k létre, amit az expozé szándéka szerint egyáltalán nem is akartam egyoldalúan a nyugati hatalmakra bízni. Az, hogy az expozé nem jutott el a szovjet követséghez, technikai okokból, és Nagy Imre helyzetéből adódó megfontolásból származott.

KÉRDÉS: Ha Ön valójában egy nagyhatalmi konferencia számára készítette az expozéját, akkor miért nem azután küldte meg a nyugati nagyhatalmaknak, amikor a Nagy Imrével kapcsolatos kétségei tisztázódtak, és módja van a szovjet nagykövetségnek is átadni?

FELELET: Nekem az volt a célom, hogy az expozéban foglalt elgondolások minél hamarabb diplomáciai nyilvánosságra jussanak, és éppen ezért a közvetítő helyet elfogadó indiai kormányhoz való eljuttatással biztosítva láttam azt, hogy az expozé – ha egyáltalán szerepe lehet – nem egy egyoldalú, hanem egy közvetítő álláspont erősítője lesz. Ezenkívül az expozénak lényeges célja volt az, hogy a nyugatiak felé ellensúlyozza az ENSZ közgyűlésén állandóan hangoztatott és általam rendkívül kártékonynak tartott álláspontot, mely ENSZ-ellenőrzés melletti, azonnali vagy hamaros általános választásokat követelt.

1958. január 21.

KÉRDÉS: A bevezető mondatban azt írja: „Magyarország második szovjet megszállása súlyos, s előidézői számára szinte megoldhatatlan helyzetet teremtett.” Mit ért Magyarország első megszállása alatt, azt hogyan értékeli?

FELELET: Magyarország első megszállása alatt az 1956. október 24-ei közbelépést úgy ítélt meg, mint aminek az akkori helyzet elmérgesítésében lényeges része volt, így azt helytelen lépésnek ítélt meg.

KÉRDÉS: Az expozé első pontjában, mely „a szovjet csapatok azzal az indokkal szállták meg Magyarországot...” szöveggel kezdődik, és „amíg itt vannak a szovjet csapatok”-[kal] végződik, Ön kétségbe vonja azt, hogy a Szovjetunió

törvényesen járt el, amikor a Varsói Szerződésben vállalt kötelezettségének eleget tett – ezt a szerződést nem bontottuk fel az ellenforradalmi kormány ki-nyilatkoztatása ellenére sem –, valamint azt, hogy Magyarországon nem volt ellenforradalom, és rend volt?

FELELET: Én véleményem szerint ezzel a ponttal nem állítottam többet, mint azt, hogy a szovjet közbelépés nem alkalmas arra, hogy a rend helyreállítását biztosítsa, és az ország konszolidálása nem lesz lehetséges. Ebben természetesen tévedhettem, és valóban tévedtem is. Azt a tényt, hogy Magyarországon a rend helyreállítására szükség van, ezzel a ponttal nem vontam kétségbe, csupán azt gondoltam, hogy ez más, egyszerűbb eszközökkel is elérhető. Ugyancsak nem vontam kétségbe ezzel a Varsói Szerződés érvényességét, amelyet magam is érvényesnek és fenntarthatónak ítéltam. Abban [viszont] valóban kétségben voltam, hogy a Varsói Szerződés intenciója ilyen esetekre irányult, de ezt a kérdést sem az expozéban, sem másutt nem vetettem fel.

Ami az ellenforradalom kérdését illeti, az expozé kétségen kívül abból a fel-fogásból indult ki, hogy az 1956. október 23-át követő események egész[ük]ben forradalmi jellegűek, melyeknek során ellenforradalmi jelenségek is felmerültek. Az expozéban minkét momentumra több ízben utalok, itt azonban egyikre sem akartam utalni, attól eltekintve, hogy az eseményeket illetően a forradalom ki-fejezést használok.

KÉRDÉS: Mondja el azt, hogy ismeretei szerint milyen legitimista, fasiszta, burzsoá pártok és szervezetek, terrorszervezetek alakultak 1956. október 23-a és november 4-e között, azoknak mi volt a céljuk, és milyen tevékenységet folytat-tak? Mit tud a különböző atrocitásokról, az ellenforradalom fegyveres szervé-nek, a „nemzetőrség”-[nek] összetételéről, a nemzetőrök tevékenységéről?

FELELET: Az expozé megírásakor konkrétan nem tudtam másról, mint egy katolikus Néppárt alakulásáról, amelyet a rádióban bejelentettek, és amely a be-nyomásom szerint legitimista jellegű volt. Valószínűnek tartottam azonban, hogy az országban a legkülönbözőbb pártalakulások folynak, és ezért javasol-tam a tervezetben ezek korlátozását. Terrorszervezetekről akkor nem tudtam, a felkelők és a nemzetőrség összetételéről az volt az értesülesem, hogy azok túl-nyomórészt egyetemi hallgatókból, munkásokból és katonákból tevődtek össze. November 2-án, 3-án kaptam olyan értesüléseket, amelyek arra mutattak, hogy Dudás és csoportja politikailag felelőtlen tevékenységet folytat. Az atrocitásokról szóló akkori értesülesem úgy szóltak, hogy azok elkövetett atrocitások közvetlen visszatorlásai voltak, ma nem kételkedem, hogy ebben tévedtem.

KÉRDÉS: Módjában volt Önnek ebben az időszakban meggyőződni szemé-lyesen arról, hogy milyen rend van Budapesten?

FELELET: Ettől függetlenül az atrocitásokat súlyosan elítéltem, és amikor miniszterré jelöltek, arra készültem, hogy az erélyes fellépést sürgessem. Egyéb-ként november 3-án azt az értesülést kaptam, hogy 2-án, 3-án atrocitás nem történt, a Dudásék kudarcba fulladt külügyminisztériumi támadásától eltekintve. Ha azt tűztem volna ki célul, kétségtelenül módomban lett volna a budapesti közrend állapotáról személyes meggyőződést is szerezni, azonban ebben az időben egész idő alatt, amikor nem voltam a Parasztpártban és még egy-két helyen, ahol [ahová] valami okból úgy éreztem, el kellett mennem, állandóan otthon tartózkodtam, és azon a végül meg nem jelent cikken dolgoztam, amelynek legfőbb célja éppen az események árnyékában megjelent restaurációs és ellenforradalmi tényezők politikai kiiktatása volt.

KÉRDÉS: Dokumentumok alapján ismertetem Önnel az ellenforradalom alatt újjáéledt, megalakult legitimista, fasiszta, burzsoá pártokat, szervezeteket és egyik-másik programját is. Ilyen volt a Nemzeti Tábor,²⁵⁵ mely magát „független, magyar szocialista népmozgalom”-nak nevezte. A Nemzeti Tábor programjának alap gondolata szó szerint a következő: „A magyar szocializmus alap gondolata az ősi magyar közösségi eszmén, a vérszerződésen, valamint a korlátozott magántulajdon gondolatán alapszik.” A Pártonkívüliek Blokkja²⁵⁶ nyílt fasiszta követelésekkel lépett fel, ilyen volt pl.: „rendőri felügyelet alá vonni mindazokat a partizánokat, akik az ÁVO felgöngyölítése után szabadon mozognak, mert 12 évvel ezelőtt ezek a legtevékenyebben vettek részt a szovjet diktatúra megteremtésében”, gazdasági programjukban a következőket írták: „Az államosított vállalatoknak, illetve üzemeknek részvénytársaságokká való átalakítása... a magántulajdon sérthetetlensége... a tiszta, örök, magyar polgári demokrácia megvalósítása.” Mindszenty „Kereszténydemokrata Néppártjáról” nem is kell beszélnem, ezt Ön is legitimista pártnak tartja. Mindszenty rádióbeszédét ismeri, mely azonos a KDNP programjával. A Magyar Nemzeti Bizottmány határozata szerint: „A szabadságharcosok felléphetnek a kivívott szabadságért bármikor és bárhol, bárki ellen.” „Nem választható és nem szavazó az a személy, aki a Rákosi-rendszerben bármilyen funkciót töltött be...” Néhány példán keresztül bemutattam Önnek, a különböző pártok programján keresztül, az Ön által szocialista forradalomnak nevezett ellenforradalmat és annak a „rendnek” egy részét, amiről Ön nem akar tudomást venni, de azt állítja, hogy rend volt. Mi ezekről a pártokról, programrészletekről, forradalmának eredményeiről, a rendről a véleménye?

²⁵⁵ Nemzeti Tábor: politikai szervezet, amelynek megalakulási szándéknyilatkozata a Miniszterelnökség iratai között található. Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára XX 5-h.

²⁵⁶ Pártonkívüliek Blokkja: Asztalos István 1956. október 31-én megalakult szervezete. A Magyar Nemzeti Bizottmány határozata, *Magyar Függetlenség*, 1956. október 30. (szerkesztőségi vezércikk).

FELELET: Az említett jelenségeket magam is kétségen kívül ellenforradalminak ítélem, és pontosan ezekkel szemben gondoltam el a tervezetben foglalt korlátozásokat. Az országban a rend elégtelenségéről egész[é]ben nekem is tudomásom volt, de úgy láttam, hogy az egyetemi ifjúság, a munkásság, és az újból aktivizálható néphadsereg teljesen elegendő lesz a rend gyors helyreállítására.

KÉRDÉS: Ön szerint az is a rendhez tartozik, hogy Mező Imrét, a[z] MDP budapesti PB titkárát, Kalamár Józsefet, a csepeli városi tanács elnökét, Bordás András Kossuth-díjas vasesztergályost, Kiss Lajost, a Hazafias Népfront [budapesti bizottságának] elnökét, Turner Kálmán hegesztőt, Bene Mihály termelőszövetkezeti tagot, Brodorits Ferenc áv. századost, Schultz László fodrászmestert, Neményi József[et a] kiskunmajsai tanács előadóját és még 225 haladó gondolkodású embert megkínóztak, majd legyilkoltak? Rendhez tartozik az is, hogy napirenden voltak az embervadászatok, lincselések? Rendhez tartozik az is, hogy több mint háromezer haladó gondolkodású ember volt letartóztatva, akiknek a tömeges kivégzését a közeli napokra tervezték? De hogy teljes legyen a rend, több tízezer ember szerepelt az összeállított halállistákon. Vagy a legyilkoltak, bebörtönöztek azért váltak atrocitás áldozataivá, mert atrocitást követtek el korábban, mint ahogy ezt Ön az előzőekben mondotta? Mi a véleménye ezekről a dolgokról, és komolyan gondolja még mindig az előző kijelentést, hogy a szovjet csapatok segítségével nélkül ezt megállították volna az Önök rendelkezésére álló erőkkkel?

FELELET: Én a kérdésben foglalt állításokat soha nem tettem, ezeket a jelenségeket, atrocitásokat rendnek nem neveztem, és azt az akkori elképzelésemet, hogy az atrocitások közvetlen visszatorlásból származnak, [az] előbb magam is tévesnek minősítettem. Úgy vélem azonban, hogy ennek ellenére nem alaptalan az expozénak az a feltevése, hogy honi, és pedig honi baloldali erőkkkel a rendet helyre lehetett volna állítani.

KÉRDÉS: Ön azt állítja, hogy honi baloldali erőkkkel a rendet helyre lehetett volna állítani. Az ellenforradalom bebizonyította, hogy a baloldali erőkkkel [erők ezzel] szemben az atrocitásig üldöztetésben részesültek. Az Ön kormányának, melynek [Ön] minisztere volt, a fegyveres erejének jelentős részét bűnözők alkották. Egy példát a sok közül: a „Colos”-csoport 22 tagja közül 14 bűnöző volt. Ezekkel az emberekkel akartak Önök rendet csinálni?

FELELET: A most előttem ismertetett jelenségeket súlyosnak látom, de ma sem, [és] még kevésbé az expozé készítésének időpontjában nem láttam okot annak a meggyőződésnek elvetésére, hogy az egyetemi ifjúság, a néphadsereg és a munkásság együttes erői a rendet, mind a bűnözőkkel, mind a lincselőkkel szemben, helyre tudták volna állítani.

KÉRDÉS: Milyen adatai alapján állítja, hogy a budapesti munkások fel voltak fegyverezve?

FELELET: Én a felfegyverzetek arányszám szerinti felfegyverzéséről nem tudok, de mint az események alatt és után számos esetben hallottam, hogy voltak gyári, bányász- és ifjómunkáscsoportok. Ezeket az értesüléseket ellenőrizni nem volt módomban.

KÉRDÉS: Az expozé első pontja szerint tehát „rend” volt, melyen lényegesen változtatni nem kell, ezért „az ország elhatározott ellenállási szándéka és a forradalom által megteremtett harci kedv folytán mindaddig, amíg a szovjet csapatok az országban tartózkodnak, az ország konszolidálása lehetetlen”. Az a kijelentése, hogy [az ellenállás] az országnak – ha ez alatt azt is érti, hogy a munkások, parasztok, haladó értelmiségiek – elhatározott szándéka volt, egyszerűen valótlanság, de adjon választ arra, hogy minek alapján állítja ezt? Járt Ön gyárakban, üzemekben vagy falun, ahol erről személyesen meggyőződött? Elhatározott ellenállási szándék[uk] volt, és harci kedv fűtötte azokat a terroristákat, akik gyilkoltak, fosztogattak, becsületes embereket kínoztak, elhurcoltak? Ezeknek az embereknek jelentős része nem másból, mint abból a tizenhétézer bűnözőből tevődött össze, akik 1956. október 23[-a] és november 4[-e] között kerültek ki a börtönökből. Mi erről a véleménye?

FELELET: Az expozé említett első pontjában az az akkori meggyőződésemmé jutott kifejezésre, hogy az ország túlnyomó többsége Nagy Imre mögött áll, és az eseményeket forradalomnak értékeli. Azt hittem ezenfelül, hogy a kommunista párt többsége is Nagy Imre mögött áll. Ezt a véleményemet ma kétségtelen[ül] kérdésesnek kell minősítenem. Azt azonban ma sem tartom valószínűnek, hogy a bűnöző elemeknek az események addigi alakulásában döntő szerepe volt, azt viszont valószínűnek tartom, hogy az atrocitásokban jelentős szerepük volt. Üzemekkel és falvakkal kapcsolatban közvetlen tapasztalataim nem voltak.

KÉRDÉS: Ön az expozé első pontjában az ország konszolidálásáról beszél, és a kihallgatások során többször kijelentette, hogy a szovjet csapatok beavatkozása nélkül is meg tudták volna oldani a konszolidációt. Milyen konszolidációról beszél?

FELELET: Az általam elgondolt konszolidáció kereteit és határai az a minden írásművemben kifejezésre jutó felfogás szabta meg, hogy a szocializmus ügye és a szabadságjogok teljessége nemcsak hogy ellentétben nincs egymással, hanem csakis együtt biztosíthatók. Én tehát konszolidálni akartam egyrészt a többpárt-rendszeren, szabad választásokon, helyi és üzemi demokrácián alapuló szabadságjogokat, másrészt a termelési eszközök közösségi tulajdonán, illetve mások munkáját igénybe nem vevő, egyéni kisvállalkozásokon és a földreform szigorú fenntartásán alapuló szocialista vívmányok konszolidálását [sic]. Ennek az érdekében fejtettem ki az expozénak azt az elgondolását, mely mindennemű feudális

és kapitalista restaurációra törő pártot kizárt volna a parlamenti választásokból. Ez az elgondolás hitem szerint alkalmas lett volna arra is, hogy választóvízként leválassza az októberi események során felszínre került és esetleg a fegyveresek közé is odacsapódott restaurációs csoportokat. Én nem az 1956. november 3-ai állapotot úgy, ahogy az akkor volt, akartam konszolidálni, hanem a Nagy Imre-féle kormány platformját jobb felé is élesen elhatárolni.

KÉRDÉS: Ahogy Ön rágalmazza a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt, a Szovjetuniót, az egyben azt is jelenti, hogy szembefordul a szocialista táborral. Ezt az a kijelentése is alátámasztja, mely szerint „amint a szovjet csapatok kihúzzák a lábukat [az országból], ez a kormány összeomlik, s vele összeomlik annak a szovjetbarát külpolitikai orientációja...” Mondja el, miért nem kívánt szocialista orientációjú külpolitikát?

FELELET: Én nem akartam [rágalmazni] és nem is rágalmaztam a második pontban foglaltakkal sem a Szovjetuniót, sem a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt. Lehet tévedésnek minősíteni, de semmiképpen nem rágalom az egész expozé alapjául szolgáló és minden vonatkozásban nyíltan hangoztatott meggyőződés, hogy a november 4-ei szovjet akció végsőleg nem könnyíti, hanem nehezíti Magyarország szocialista politikai irányvonalának olyan értelmű fenntartását, mely ezt katonai és államhatalmi tényezőkön túlmenően az egész nép meggyőződésére és helyeslésére akarja alapítani. Nem vitatom, hogy az októberi események során kialakult program Magyarországnak a Szovjetunióval való politikai kapcsolatát lazítani akarta, és az expozé is ennek a lazításnak a szükségességéből indult ki, ha nem is annyira, mint a november 4-ét megelőző hét általános jelszavai ezt követelték. Én azonban ezzel a magyar kísérlet szocialista jellegét nem akartam csökkenteni, hanem úgy láttam, hogy olyan esetben, amikor a Szovjetunió hibás politikát folytat, más országnak is fennáll az a lehetősége, hogy új megoldásokat próbáljon ki, amint ezt Jugoszlávia is tette, még ha nem is ment el a többpártrendszerig. Az a feltevés, hogy én a 2. pontban a szovjetbarát külpolitikai orientációt helytelenítem, amint az az expozé és tervezet 2. pontjából is kiderül, téves. Az expozé 2. pontjával csupán azt akartam mondani, hogy a november 4-én megkezdett úton nem lehet tartós és belsőleg is szilárd szovjetbarát politikai orientációt biztosítani Magyarországon.

KÉRDÉS: Az expozé 4. pontjában kijelenti, hogy „komoly és valóságos többpártrendszer nélkül... Magyarországot rendben kormányozni nem lehet...” Az ellenforradalom alatt több pártból alakult kormány rendben történő kormányzásáról vannak tapasztalatok, amiből munkások, parasztok és haladó gondolkodású emberek nem kérnek. Ön vissza akarta állítani az 1956. november 4-ei kormányt, ugyanazokkal a személyekkel, akik akkor miniszterek voltak. Miért? Indokolja meg!

FELELET: Nézetem szerint Magyarországon 1956. október 26-a és november 4-e között nem a többpártrendszer mutatkozott be, hanem az államhatalom megbénulása állt be, és csupán néhány államhatalmi szerv működött, az is hiányosan. A november 3-án kinevezett kormány működését nem kezdte meg, s hogy milyen sikerrel működött volna, azt nem lehet megállapítani. Én az expozé 4. és a tervezet 1. pontjában nem a november 4-ei kormány változatlan személyi összetételét hirdettem, erre ki sem tértem, hanem Nagy Imre kormányfői mivoltát és a benne kifejezésre jutó többpártrendszert akartam kibontakozási alapul megjelölni. Ez következett mind elvi álláspontomból, mind akkori helyzetértékelésemből. Ezzel nem akartam e kormány minden egyes tagjával személy szerint teljes politikai azonosságot vállalni.

KÉRDÉS: A többpárti Nagy Imre-féle kormány visszaállítása esetén annak korábbi intézkedéseinek akart-e változtatni?

FELELET: A Nagy Imre-kormány intézkedéseit egész[ük]ben kaotikusaknak és ötletszerűeknek ítéltam meg, és így velük szemben nem egyenként foglaltam állást, ezeknél az intézkedéseknél elvibb jellegű összefogó elgondolást próbáltam kifejteni. A Nagy Imre-kormány általános jelentőségű intézkedései közül magamévá tettem a többpártrendszert, a tervezetemben foglalt korlátozásokkal, ezzel szemben elvettem a semlegességet és a Varsói Szerződésből való kilépést, vagy legalábbis az egyoldalú és a Szovjetunióval való kapcsolat tüzetes és megegyezésses rendezése nélküli kilépést.

KÉRDÉS: Tehát az ilyen kormány visszaállításához kérte a nyugati hatalmak segítségét?

FELELET: Igen. Én nem a nyugati hatalmak egyoldalú segítségét kértem, hanem a Szovjetunió és a nyugati hatalmak – általam feltételezett – nagyhatalmi világkonferenciája elé javasoltam egy olyan kompromisszumot, ahol a megegyezés egyik tétele egy ilyen jellegű kormány hivatalba lépése lett volna. Tisztában voltam vele, hogy ilyen jellegű tárgyalások során a Szovjetunió kifogásait tekintetbe kell venni. Én tehát a kormány helyreállítását nem tekintettem merev és dogmatikus előfeltételnek.

KÉRDÉS: Az Ön „valóságos többpártrendszerének” alapja az 1956. október 23-a és november 4-e között létrejött pártok lettek volna?

FELELET: Semmiképpen nem. A tervezet elvi alapja a szocialista többpártrendszert elfogadó pártokra korlátozott politikai élet lett volna, egy alkotmánybíróság ellenőrzése mellett. A kormányzásban csupán a november 3-ai kormányban részt vevő négy párt és esetleg egy baloldali, keresztény jellegű párt részvételére gondoltam. Gondoltam azonkívül arra is, hogy esetleg [az] indulástól bizonyos meghatározott időig csak ez a négy, illetve öt párt indulhasson. Ezt a kérdést azonban a tervezetben nyitott kérdésként hagytam.

KÉRDÉS: Mi lett volna a sorsa az ellenforradalom alatt alakult többi pártoknak?

FELELET: Afelől bizonyos voltam, hogy ezeknek parlamenti indulási lehetőséget biztosítani nem szabad. Afelől is bizonyos voltam, hogy a fasiszta jellegű pártokat rendőrileg is be kell tiltani. Azt a kérdést, mint kevésbé lényegeset, nyitva hagytam, hogy olyan pártok, melyek parlamenti indulási lehetőséget nem kapnak, de egyébként a közös politikai, közrendi és közéleti platformot vitássá nem teszik, működhessenek-e, és milyen feltételek mellett.

KÉRDÉS: Az ellenforradalom alatt létrejött pártokat milyen pártoknak tekinteti?

FELELET: Az expozé írásakor nem volt róluk áttekintésem. A legitimista pártokat feudális restaurációs pártoknak ítélem, és én a magam részéről a fasiszta pártokkal azonos kezelést gondoltam számukra. A kisgazdapártot valamilyen formában szükségesnek tartottam mint a középparasztság és [a] kisipari, kiskereskedelmi kispolgárság képviselőjét. Tisztában voltam a kisgazdapárt jobboldalán megjelent polgári restaurációs erőkkal, és igen veszélyesnek láttam, hogy Tildy Zoltán ezek előtti népszerűtlenségének ellensúlyozására különböző engedményeket tesz. Ezzel szemben bizalommal voltam Kovács Béla iránt, akiben egy parasztlebejus, úri restaurációval szemben álló politikust láttam. Arra is számítottam, hogy az én tervezetemben körvonalazott politikai platform a kisgazdapárt polgári restaurációs elemei számára elfogadhatatlan lesz, s azok leválnak. A kisgazdapártot átmeneti képződménynek ítéltam, amelyik[nek], legalábbis helyes felfogásában, nem burzsoá pártnak kell lennie, hanem a nagytőkével szemben álló, haladó kispolgári pártnak. A parasztpártot a szegényparasztság pártjának tekintettem, tisztában lévén azzal, hogy jelen formájában túlságosan értelmiségi párttá lett. Azonban burzsoá pártnak semmiképpen sem tekintettem, hanem egy olyan pártnak, mely feltétlenül szemben áll a kizsákmányolás minden formájával és így, ebben az értelemben, szocialista, azonban a munkáspártoktól eltérő és a parasztság helyzetéhez szabott megoldások kidolgozására helyez súlyt. A szociáldemokrata pártot szintén szükségesnek ítéltam, mert úgy láttam, hogy a munkásság egy része, különösen az októberi események után, egy ideig szívesebben fordul e párt felé. Tisztában voltam azonban azzal, hogy a szociáldemokrata párt világszerte annyira berendezkedett a munkásságnak a kapitalizmuson belül való érdekvédelmére, hogy a szocializmus tényleges megvalósításának programját és taktikáját a valóságban teljesen elhanyagolta. Azt vártam, hogy a magyar helyzetben, ahol a szocializmus vívmányai adva voltak, a szociáldemokrata pártban is kialakul egy aktív szocialista politika és taktika, s a fejlődés végpontja az lesz, hogy a két munkáspárt mindkét oldalról felszámolva a maga taktikájának és politikájának hiányosságait, újból egyesülni fog. Én a szociáldemokrata pártot nem tekintet-

tem burzsoá pártnak, csupán olyan szocialista pártnak, mely teljességgel berendezkedett a kapitalizmus feltételeire, s emiatt a szocializmus megvalósításának egy indokolatlanul lelassított taktikáját tette magáévá.

KÉRDÉS: Az ellenforradalom alatt megalakult polgári, különböző fasiszta, legitimista pártok nemhogy a szocializmust, de a polgári demokráciát sem akarták. Ezt bizonyítják a megalakult pártok néhány napos tevékenységei, azok programjai és különböző nyilatkozatai, melyek nyíltan nacionalisták, fasiszta irányzatúak voltak. Egyébként Magyarországon a 25 éves Horthy-fasizmus hatását, a polgári demokratikus hagyományoknak csaknem teljes hiányát, a gazdasági és politikai hatalomból a 12 év alatt kiszorult és elnyomott burzsoáziának, földbirtokosoknak, horthysta tiszteknek, különböző fasiszta elemeknek véres bosszú- és revansvágyát figyelembe véve, teljesen irreális [az] a polgári demokrácia, amit Ön akart. Az 1956. október–novemberi ellenforradalom fehérterrorja tény, mely kimondottan fasiszta jellegű volt. Mi erről az Ön véleménye, mindezekről megfeledezett?

FELELET: Tisztában voltam azzal, hogy Magyarországon a felszabadulás előtt valóságos parlamenti demokrácia nem volt, ellenben úgy láttam, hogy a felszabadulás után megindult koalíciós népi demokrácia magyar feltételek mellett egészséges fejlődési forma, és hibának láttam a proletárdiktatúrára való áttérést. A fasiszta jelenségekkel szemben az ifjúság[ot], [a] munkásság[ot], [a] néphadsereget együtt elegendő erőnek láttam, hogy a helyzet valószínű kiéleződése során a szocializmus vívmányait fenn tudják tartani és [az] azokat visszacsinálni akaró erők között, a jobboldallal szemben felül tudjanak maradni.

KÉRDÉS: Ön igyekszik azt bizonyítani, hogy az ellenforradalomnak nem volt célja a kapitalista restauráció, bár elismeri: „mindezek a tényezők jelentkeztek”. Kijelenti, hogy az „éppen megalakult kormánynak lett volna elég ereje és tekintélye megakadályozni... az... ortodox kapitalista restaurációt”. Ez az állítása nevetséges, hiszen abban a kormányban, amelyben Ön államminiszter volt, nem is voltak kommunisták, hanem olyan egyének, akiket a szocialistaellenes ellenforradalom felszínre dobott. Mi erről a véleménye? Mondja el, hogy az az ún. demokratikus kormány hogyan határolta el magát a nyílt kapitalista, földesúri restaurációtól, a kommunisták elleni terrorakcióktól, fasiszta pártoktól, és hogyan lépett fel mindezek ellen?

FELELET: Mikor a kormányba beléptem, abban a tudatban voltam, hogy annak három kommunista tagja van. A szociáldemokraták közül Kelemen [Gyulá]ról nem tudtam semmit, de Kéthly Annát és a személyesen ismert Fischer Józsefet őszinte, meggyőződéses szocialistáknak tartottam. A parasztpárti miniszterek a szocialista vívmányok megvédésének alapján álltak, amit a párt részéről Féja és Németh László november 2-ai és november 3-ai cikkeikben kifejtettek.

A kisgazdapárt vezetőjét, Kovács Bélát, haladó, népfrontos álláspontú embernek ismertem. Azt tisztán láttam, hogy november 4-ig a Nagy Imre-kormány alig-alig kormányzott, jobb felé nem határolta el magát, de meg voltam győződve, hogy a november 3-án alakult, de nem működő kormány ezt a legsürgősebben megtette volna, és magam is erre készültem.

KÉRDÉS: Mit ért a többi népi demokratikus állam „liberalizálása” alatt?

FELELET: Ez alatt a proletárdiktatúra enyhítését és a szabadságjogok növelését értem. Elsősorban a sajtó- és irodalmi szabadság növelését, az adminisztratív intézkedések területének szűkítését, a szocialista rendet védő intézkedések súlypontjának a büntetőjog és [a] megtorlás teréről a tömegek közvetlen érdekeltiségre való áthelyezés[é]t, a gazdasági és politikai centralizáció csökkentését. Nem értem alatta szükségképpen a többpártrendszert, bár azt elvileg helyesnek tartom.

KÉRDÉS: Miért szívügye a népi demokratikus államok, az Ön szavai szerint, a „kommunista rendszer” liberalizálása?

FELELET: Meggyőződésem szerint az illető országok népeinek is jó volna, hozzájárulna a világpolitikai feszültség csökkentéséhez, megnövelné a szocializmus vonzóerejét a világon, és kimozdítaná a szocializmusnak az angolszász országokban nagymértékben elakadt ügyét.

KÉRDÉS: Ön lényegében a népi demokratikus rendszer fellazítását érti a liberalizálás alatt? Így van?

FELELET: Ha a fellazítás alatt nem polgári restaurációt ért, akkor ezt a kifejezést [a] magamévá teszem.

KÉRDÉS: A tervezet bevezetőjében „méltányos kiegyezésről” beszél. Kik azok, akik ki akarnak egyezni és kivel?

FELELET: Méltányos megegyezést [a] nemzetközi síkon úgy gondoltam, hogy az összes nagyhatalmak ismerjék el azt a megoldást, mely a parlamentáris demokráciát szocialista társadalmi renddel köti össze, és se Nyugatról ne törekedjenek a kapitalista restaurációra, se a Szovjetunió ne törekedjék a proletárdiktatúra helyreállítására.

KÉRDÉS: Mit ért a minden elvi engedmény nélküli kiegyezés alatt?

FELELET: Arra akartam ezzel utalni, hogy az általában sokszor vallott és az expozéban kifejezésre jutó harmadikutas álláspont nem valamilyen felemás kompromisszumon [alapszik]. Hanem benne elvi engedmények nélkül megvalósulhat a szocializmus, és ugyancsak elvi engedmények nélkül a parlamentáris demokrácia.

KÉRDÉS: Végeredményben Ön mint polgári politikus, a program készítője, azt akarja, hogy a program megvalósítása érdekében nem tesz semmiféle elvi engedményt, de a kommunisták adják fel az alapelveik egy részét, sőt, ha jól meggondoljuk, azt követően mindet. Így van?

FELELET: Nem tekintem magam politikusnak, hanem harmadikutas teoretikusnak. Az engedményeket pedig úgy gondoltam el, hogy a kommunisták az adott helyzetben adják fel a proletárdiktatúrát, a parlamenti demokrácia hívei pedig egyszer és mindenkorra adják fel azt az álláspontot, hogy az ország állami, kormányzási, társadalmi formáját korlátozatlan szabad választás szabja meg.

KÉRDÉS: Az 5/g) [al]pontban kijelenti, hogy a terve „alkotmánytörvény hatályával bír” és „alkotmánybíróság öröködik azon, hogy ne működhessék párt, mely ezeket el nem ismeri”. Ezzel Ön kirekeszti az államhatalomból a kommunista pártot és egyben meg is szünteti, mert a kommunista párt az Ön programját el nem fogadhatja. Milyen célból fontos ez Önnek?

FELELET: Én ezt a megegyezést kommunisták nélkül el sem képzeltem. Természetesen olyan kommunistákra gondoltam, akik ezt a megegyezést készek elfogadni. Úgy láttam, hogy a kommunizmus alapelveinek feladása nélkül is lehetséges proletárdiktatúra nélküli berendezkedés elfogadása, különösen akkor, ha a szocializmus alapjai le vannak fektetve és biztosítva vannak.

1958. január 22.

KÉRDÉS: Rátérek a tervezetére. Az 1. pont első mondatában kijelenti, hogy a „kormányzási kiindulópont a november 3-án megalakult utolsó törvényes magyar kormány”. Tehát Ön személyi változás nélkül akarja visszaállítani az 1956. november 3-ai ellenforradalmi kormányt, és hatályon kívül akarja helyezni a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt. Így van?

FELELET: A változatlan személyi összetételt ezzel nem gondoltam szükségszerűnek, hanem a Nagy Imre vezetése alatt, négy koalíciós pártból összeállított kormány elfogadását javasoltam. Ez természetesen magában foglalta, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány a megegyezés szerint megszűnik.

KÉRDÉS: Ismertesse, hogy az egyes volt minisztereket miért tartotta alkalmasnak államvezetésre, és azt is, hogy azok milyen mértékben hívei a szocializmusnak!

FELELET: Az adott helyzetben – az expozé készítésének idején – a Nagy Imre vezetése alatt álló koalíciós kormányzást láttam olyannak, amely mind a kommunista, mind a nem kommunista, de demokratikus és szocialista tömegek felé összefogó erővel bír, és így képes az ország túlnyomó többségére [sic] a rendet helyreállítani és fenntartani. Úgy láttam, hogy ebből az álláspontból kiindulva az egyes miniszterek képességeinek kérdése másodlagos kérdés, illetve a szükséges változtatásokat menet közben meg lehet csinálni. Ami az egyes minisztereket illeti, Nagy Imrét és Losonczyt kommunistának tudtam, ez utóbbi képességét

nem ismertem. Kéthly Annát és Fischer Józsefet meggyőződéses embereknek ismerem, ez utóbbit jó szervezőnek és kitűnő szakembernek tartom. Kelemen Gyulát nem ismertem. Farkas Ferencet és magamat a Parasztpárt kizsákmányolásellenes és szocialista álláspontja híveinek tudtam. Farkas Ferencet jó szervezőnek ismertem. Kovács Bélát haladó, népfrontos álláspontú és a szocializmus leglényegesebb követeléseit magáévá tevő parasztlebejusnak tudtam. B. Szabó Istvánt a Kisgazdapárt jobbszárnya képviselőjeként ismertem, Tildy Zoltánt pedig olyan embernek, aki a Kisgazdapárt jobbszárnyának megnyerése érdekében engedményekre kész. Éppen ezért őket kettőjüket láttam a kormány sebezhető pontjának. Úgy láttam, hogy a kormány baloldali többségének elsősorban őket kell izolálnia. Maléterről²⁵⁷ személyes tudomásom nem volt, de az általam tudott tény alapján, hogy október 31-én vagy november 1-jén az MSZMP-be lépett be, őt is jó kommunistának tekintetem.

KÉRDÉS: Az 1. pont második mondatában kijelenti: „E kormány törvényességét az 1956. október 23-ai magyar forradalomból vezeti le, nem pedig az 1949. évi Rákosi-féle alkotmányból...” 1956. november 3-án megalakult a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, mely visszaállította a Magyar Népköztársaságot, a népi demokratikus államrendet és mindazt, amelyeket a Magyar Népköztársaság alaptörvénye, az 1949. évi XX. törvény rögzít. Milyen jogon tekinti Ön semmisnek – mint magyar állampolgár – az 1949. évi XX. törvényt?

FELELET: Az expozé megírásakor abban a meggyőződésben voltam, hogy az október végén megjelent kormány- és párthatározatok, az MDP megszűnése, az MSZMP megalakulásáról szóló határozat, valamint a fegyveres események az 1949. évi XX. törvényt ténylegesen hatályon kívül helyezték, és úgy láttam, hogy e törvény alapján, mely a proletárdiktatúrát és a kommunista párt vezető szerepét szögezte le, Magyarország megnyugvása és konszolidálása nem lehetséges. Ugyanakkor úgy láttam, hogy az októberi események, melyeket forradalomnak értékeltem, a szabadságjogok és a szocializmus jegyében történtek, s így alkalmasak arra, hogy az új alkotmányjogi kibontakozást ennek az alapjára lehessen helyezni.

KÉRDÉS: A történelmi fejlődés mit mutat, hogy az adott országok törvényei mikor változtak meg?

FELELET: Én az októberi forradalmat olyan haladó forradalomnak tekintetem, mely a szabadság növelésére irányult, és így alkalmas arra, hogy a fennálló törvényeket hatályon kívül helyezze.

²⁵⁷ Nagy Imre perbeli álláspontja szerint Maléter Pál nem volt a kormány szűkebb kabinetjének tagja. A második Nagy Imre-kormány november 3-ai ülésének jegyzőkönyve nem ismeretes.

KÉRDÉS: Abban Önnek igaza van, hogy 1956. november 3-án, az ellenforradalom utolsó napján több bűnöző volt szabadon, mint letartóztatott haladó gondolkodású ember, és az ellenforradalom szabadságot adott a Horthy-fasiszmus embereinek, a szocializmus minden rendű [és] rangú ellenségének, de a szabadságjogokat megvonta több ezer haladó gondolkodású, a szocializmust híven szolgáló emberektől, sőt néhány százan a fasiszta terror áldozatai is lettek. Úgy gondolja, hogy ez társadalmi haladást jelent, és ez jogot formált az alkotmány megváltoztatására?

FELELET: Én a törvények megváltoztatásának jogát nem az október 28-a és november 4-e közötti anarchia nem kis mértékben sötét jelenségeire alapítottam, és eszembe sem jutott ezt az anarchiát az általam elgondolt szabadság megvalósulásának tekinteni, ellenben úgy láttam, hogy az október 23-a és 28-a közötti fegyveres harc hordozói túlnyomó többségükben szocialista meggyőződésű egyetemisták, munkások és katonák voltak, és egy olyan kormányzást döntöttek meg, melynek a szocialista tartalma az államhatalom centralizációja miatt megkevesbedett. Én ennek a megdőlését láttam haladásnak, viszont a karhatalmi, közhatalmi úrben támadt szabadságellenes erőket másodlagosnak tekintettem.

KÉRDÉS: Ha Ön nem a burzsoá restaurációt akarná, hanem a szocializmust, akkor nem akarta volna a Magyar Népköztársaság alkotmányát hatályon kívül helyezni, hanem javasolta volna azt kiegészíteni. Ön irtózik a Magyar Népköztársaság alaptörvényétől, mert az minden tekintetben szocialista, és lelkesedik mindazért, amelyek e törvényt (1949. évi XX. törvény) megsemmisít[ik], a törvényben lefektetett alapelveket megváltoztat[ják]. Így van ez?

FELELET: Az expozé írásakor egyáltalán nem az volt a gondolatom, hogy az 1949. évi XX. törvény az én tevékenységem alapján helyeződjön hatályon kívül, hanem az, hogy annak hatálya előzőleg megszűnt. Az ország november 4-e utáni helyzetét én a belső megnyugvás szempontjából olyan súlyosnak ítéltam, hogy az 1949. évi XX. törvény egyszerű helyreállításától semmi jót nem vártam. Én ennek a törvénynek nem a szocialista tartalmával állottam szemben, hanem proletárdiktatúrát kimondó tartalmával állottam szemben, s úgy láttam, hogy helyesebb az alkotmányjogi kérdéseket egész[ük]ben újrafogalmazni.

KÉRDÉS: Milyen szervnek van joga megváltoztatni a Magyar Népköztársaság törvényeit?

FELELET: Az 1949. évi XX. törvény szerint az Országgyűlésnek.

KÉRDÉS: Mi volt a célja az A. alternatívában tervezett ellenforradalmi, provokatív külpolitikai megoldásával?

FELELET: Én ezt a javaslatot az expozétól függetlenül és az előtt, november 3-án reggel egy pár soros feljegyzés formájában, B. alternatíva nélkül – emlét-

kezetem szerint ugyanebben a szövegben – átadtam Farkas Ferencnek, aki azt helyeselte, és azzal vette át, hogy délben Nagy Imrével megbeszéli; hogy ez megtörtént-e, azt nem tudom. Ezt a javaslatot az általam helytelenített semlegességi bejelentés hatálytalanítására szántam, és a Szovjetunió irányában pozitív lépésnek. Úgy láttam, hogy a semlegesség népszerű jelszóvá vált, és a visszavonásának népszerűtlenségét akartam a Jugoszláviára való hivatkozással csökkenteni. Az expozeba csaknem a [november] 3-ai szöveget vettem be, és éppen a Jugoszláviára való hivatkozás feltételelessége miatt vettem bele egy B. alternatívát. Utóbb sajnáltam, miért nem csak az A. alternatívát vettem [bele], csak a jugoszláv feltétel nélkül, de provokatív tartalmat legkevésbé sem láttam benne, ilyen szándékom pedig soha nem volt.

KÉRDÉS: Ön nagyon jól tudja, hogy a Varsói Szerződés nem egy konzultatív egyezmény. Az is nyilvánvaló volt Ön előtt is, hogy a Szovjetunió és a többi szocialista országok nem fogadhatják el külpolitikai és katonai meggondolásból, hogy a Varsói Szerződés ne katonai, közös védelmi szervezet legyen. Következésképp ez teljes szakítást jelent a szocialista táborral, ugyanakkor a Magyar Népköztársaság gyenge katonai erejével magára hagyatott lett volna mindenféle nyugatról jövő fegyveres támadással szemben. Az a terve pedig, hogy Magyarország részvételét egy elképzelése szerinti konzultatív egyezményben Jugoszlávia részvételéhez köti [sic! A mondat befejező része hiányzik.] Az akkori, 1956. novemberi helyzetben – ez minden politikus előtt nyilvánvaló volt – nem volt időszerű Jugoszláviának bármilyen formában való csatlakozása a Varsói Szerződéshez. Éppen ezért ez a külpolitikai elgondolása, megoldása nemcsak ellenforradalmi, de provokatív is. A B. alternatívában tervezett külpolitikai megoldásánál milyen kétoldalú megállapodásról beszél? Nyilván nem egy baráti és kölcsönös segélynyújtási egyezményre gondolt, mert ilyen kétoldalú megállapodás már van.

FELELET: A fenti megoldásokból egyiket sem vettem fel és gondoltam át a tervezet készítésekor, viszont tudtam, hogy a Varsói Szerződés 7. vagy 8. pontja közül csak egy tartalmaz katonai rendelkezést. Tehát nem láttam tartalmatlannak az abban való bennmaradást a katonai rész nélkül sem. Magyarország katonai gyengeségével tisztában voltam, de sem Jugoszlávia, sem a semleges Ausztria felől katonai támadást nem képzeltem el, az esetleges emigráns beszivárgással szemben pedig az általam aktivizálandó néphadsereget elég erősnek tartom.

Ami a B. alternatívát illeti, ennek felvételét az előző alternatívában foglalt jugoszláv feltétel tette szükségessé, de én a B. alternatíva tartalmát is lényegileg a Varsói Szerződés nem katonai részével azonos tartalmúnak gondoltam.

KÉRDÉS: A kommunisták helyzetére vonatkozó biztosítékainál felveti, hogy „amnesztiát kell biztosítani minden néven nevezendő politikai bűncselekmény-

re, minden cselekményre, amelyekről megállapítható, hogy becsületes politikai meggyőződésből származik; a halálbüntetés eltörlése...” Mit ért Ön minden néven nevezendő politikai bűncselekmény alatt?

FELELET: A november 4-e előtti hangulatban [a] kommunistákkal szemben éles számonkérő hangok hallatszottak, amelyek arra irányultak, hogy a Szovjetunióval kapcsolatos tevékenységet hűtlenségnek, az általános államhatalmi és karhatalmi tevékenységet erőszak[os] bűncselekményeknek fogják fel, amennyiben azok az októberi eseményekkel voltak kapcsolatosak. Ezenkívül emlékezetemben volt, hogy 1919-ben, a Tanácsköztársaság megdőlése után nemcsak politikai cselekményeket, hanem egészen ártalmatlan államhatalmi tevékenységeket is, mint pl. az adóbehajtás, bűncselekményekké költöttek át. A fenti passzussal minden ilyen lehetőséget ki akartam zárni. Politikai bűncselekmény alatt [az] államellenes bűncselekményeket értem, mint pl. hűtlenség, izgatás stb.

KÉRDÉS: Milyen cselekményeknek tekinti Ön – mint jogászember és politikus – azokat a cselekményeket, amelyek[et] kommunisták, haladó gondolkodású emberek ellen követtek el 1956. október 23-a és november 4-e között?

FELELET: Ezt az egyes cselekmények szerint vélem megítélendőnek, de nincs kétségem afelől, hogy védtelen emberek megglincselése közönséges bűncselekmény.

KÉRDÉS: Milyen cselekménynek tekinti azokat a tevékenységeket, melyek a kommunista párt székházai ellen, „Szikra” könyvesboltok ellen, emlékművek ellen irányultak?

FELELET: Nagyobbrészt szintén közönséges bűncselekményeknek, melyeket úgy ítélt meg, amennyiben emberek nem estek áldozatul, mint egy forradalmi változás nem öröndetes, de nem helyrehozhatatlan kísérőjelenségeit.

KÉRDÉS: Tehát Ön szerint az ellenforradalom olyan tevékenységei, melyek a népköztársaság alapintézményei ellen irányultak, ha emberélet kioltását okozt[ák], akkor közönséges bűncselekmény[ek], ha pedig nem, akkor esetleg közönséges bűncselekmény[ek], esetleg még az[ok] sem. Így van?

FELELET: Én úgy ítélt meg a helyzetet, hogy a fegyveres felkelés forradalmi jogváltozást hozott létre, így lehetetlennek tartottam, hogy a fegyveres felkelés egyes politikai cselekmény[ei]t részben megdőlt jogrend jogszabályai alapján bűncselekményeknek lehessen kezelni.

KÉRDÉS: Hogyan történt volna annak elbírálása, hogy a kommunisták által elkövetett egyes cselekményeknél mikor volt „becsületes politikai meggyőződés”, és mikor nem?

FELELET: Én semmiféle különleges eljárásra nem gondoltam, hanem csakis arra, hogy rendes bíróságok előtt szőnyegre kerülhetnek olyan cselekmények, melyek az elkövetésük időpontjában is fennálló népköztársasági büntetőjog sze-

rint is bűncselekményeknek minősülnek, és még ezek esetében is mentesítő oknak tartottam a becsületes politikai meggyőződésre való hivatkozást.

KÉRDÉS: Miért szélesítette ki az amnesztiát a politikai bűncselekményeken kívül „minden cselekményre” abban az esetben, ha az „becsületes politikai meggyőződésből” származik?

FELELET: Sohasem gondoltam, hogy amnesztia másra vonatkozhatik, mint bűncselekményekre, de éppen azért hagytam el a „bűn” kezdőszót, hogy élesen hangsúlyozzam, hogy a jogszabályok áthágása becsületes politikai meggyőződés esetén nem bűncselekmény. Én tehát ezzel nem az üldözendő cselekmények körét akartam kiterjeszteni a bűncselekmények körén túl, hanem az amnesztia körét a bűncselekményeken belül.

KÉRDÉS: Milyen államhatalom bírósága bírálta volna el azt, hogy a politikai cselekmények elkövetőinek „becsületes politikai meggyőződésből” való származását [sic] vagy sem?

FELELET: Természetszerűen a tervezet 5. pontjában körvonalazott parlamentáris demokrácia államhatalom [sic] rendes bíróságra gondoltam, azonban nem gondoltam, hogy ez akár szerkezetében, akár összetételében különböznék a meglévő bírósági szervezettől.

KÉRDÉS: Miért csak a kommunistákra terjesztette ki a 3/a) alpontokban foglaltakat, és miért nem terjesztette ki az ellenforradalmárookra is?

FELELET: Semmi indokoltatást nem láttam arra, hogy az októberi eseményekben részt vevő személyeknek [az] indokolatlan hajsza elleni védelmére intézkedéseket javasolja[k], elégnék láttam azt az elvet, hogy a közönséges bűncselekmények büntetendők.

KÉRDÉS: Ön szerint „becsületes” politikai meggyőződésből akasztott Mayer, volt SS őrmester, az Aradi utca és Lenin körút sarkán kommunistát?²⁵⁸

FELELET: Nem ismertem a személyt, de nyilvánvalóan nem. Ezt közönséges bűncselekménynek minősítem.

KÉRDÉS: Ezek szerint talán tanácsos lett volna az is, hogy az ellenforradalmárok – az Ön terminológiája szerint forradalmárok – tevékenységét is megvizsgálni olyan szempontból, hogy vajon milyen „becsületes politikai meggyőződésből”, mit tett? Nem gondolja?

FELELET: Én az októberi események során elkövetett közönséges bűncselekményekre minden különösebb klauzula nélkül a közönséges büntető jogszabályokat gondoltam alkalmazandónak.

KÉRDÉS: Tehát a 3/a) [a]lpontban foglaltak megvalósulása esetében az Ön

²⁵⁸ Az 1956. október 31-én történt lincselésről van szó, Tóth Ferenc államvédelmi százados felakasztásáról. Három elkövetőt – köztük a kihallgatáson megnevezett Mayert – statáriális bírósági ítélettel kivégezték.

által kívánatosnak tartott parlamentáris demokrácia bírósági szervei elbírálták volna mindazon kommunisták cselekményeit, melyek „becsületes politikai meggyőződésből” származtak, és ha úgy találja, hogy nem, az esetben meg is ítéli. Az azonban vigasztalhatja a kommunistákat, hogy az elkövetett cselekményeikért, melye[ke]t az Önök bírósága úgy ítél[t volna] meg, hogy nem becsületes politikai meggyőződésből követte[k] el, halálos ítéletet nem hozhatnak, esetleg csak életfogytig tartó börtönt. Ön ennek ellenkezőjét igyekezett magyarázni, bár a 3/a) [al]pontból ez világosan kiderül, illetve így is értelmezhető, miután semmiféle olyan kitétele nincs, hogy az ilyen értelmezését kizárja. Ugyanakkor az ellenforradalmi politikai gyilkosságot egyszerűen közönséges bűntettnek tartja.

Hogyan történt volna terve megvalósulása esetén a 3/b) [al]pontban történő reorganizálás?

FELELET: A 3/b) és a vele összefüggő 5/e) [al]pont abból indul ki, hogy az állami és üzemi bürokráciát csökkenteni kell, ami szükség szerint csakis minőségi kiválasztás alapján történhetik. Ismertem azt az előítéletet, mely a szakképzettséget a szabályos iskolai végzettséggel összetéveszti, és éppen ezért garanciákat akartam az ellen, hogy ez a csökkentés a szabályos iskolai végzettséggel nem bírók arányszámának csökkentésére irányuljon, aminek a fenntartását én fontosnak tartottam.

KÉRDÉS: A tervezet 3/b) [al]pontja azt tervezi, hogy „a reorganizálás nem fog sem a kommunisták, sem általában a diploma nélküliek vagy gyorsdiplomások ellen irányulni”, addig az 5/e) [al]pontnál azt tervezi, hogy „a közigazgatásban, főleg az általános igazgatásban, néphadseregbe, rendőrségbe bekerült diploma nélküliek vagy gyorsított kiképzésben kiképzettek helyzetét intézményesen – (...) szükséghez képest kötelező százalék megállapításával – biztosítani kell.” Érti itt az ellentmondást? Elképzelése szerint milyen százalékot biztosítottak volna ezeknél a szerveknél a diploma nélküliek és gyorsított kiképzéssel kiképzettek számára?

FELELET: Ellentmondást a kettő között nem látok, az 5/e) [al]pont általános szabályt tartalmaz a minőségi kiválasztás kétfelé választására, nehogy a konkrét eljárás pl. versenyvizsga során a szabályos iskolai végzettséggel nem bírók hátrányba kerüljenek, a 3/b) [al]pont azt fejezi ki, hogy az 5/e) [al]pontban említett százalékok nem akármilyenek, hanem a szabályos iskolai végzettséggel nem bírók helyzetét biztosító arányszámok. Konkrét arányszámokat magam nem gondoltam el, de az általános közigazgatásban, a hadseregben és a rendőrségen a szabályos iskolai végzettség nélküliek túlsúlyát biztosítani gondoltam.

KÉRDÉS: Az Ön elképzelése szerinti államhatalom megoszlik a volt koalíciós pártok között, ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy felülről, a legfelső államhatalmi szervtől lefelé, a legalsóig is megoszlik. Ami gyakorlatban azt jelenti, hogy az egyes államhatalmi szervekben megfelelően érvényesülnie kell a koalíciós ará-

nyoknak, így a különböző párti, korábban államhatalmi funkciót be nem töltő személyek különböző beosztást kapnak. Így van?

FELELET: Nem így gondoltam, mert abból indultam ki, hogy az állami apparátus reorganizálása olyan minőségi kiválasztási módszerek és eljárások alapján történik, mely a pártarányszámok érvényesülését kizárja.

KÉRDÉS: Egy olyan államhatalom, mely a koalíciós pártok képviselőiből tevődik össze, el sem képzelhető anélkül, hogy a különböző fokú államhatalmi szervezetekben az egyes pártok ne kapjanak megfelelő arányszámot. Abban az esetben, ha Ön az előző kérdésre adott válaszát komolyan gondolná, akkor nyilvánvalóan egy koalíciós arány szerinti államhatalmi, államigazgatási megoszlást tiltó passzust foglalt volna a tervezetbe. Így van?

FELELET: Úgy ítélem, hogy a minőségi kiválasztási eljárás meghatározása, ami a miniszteri és egyéb kinevezési jogkör egész minimálisra szorítását jelenti, gyakorlatilag a pártarányszámok érvényesülését kizárja. A minőségi kiválasztó bizottságot a kormánytól függetlenített szakszervnek gondoltam.

KÉRDÉS: A helyi önkormányzati szervek funkcióit – a terve szerint – „a végleges szervek megválasztásáig forradalmi szervek végzik”. Milyen forradalmi szervek ezek, és mit ért a megválasztás alatt?

FELELET: Én a forradalmi szervek alatt nem önkényesen fellépett embereket, még kevésbé helyükre visszaült régi tisztviselőket értettem, hanem az 1945-ös Nemzeti Bizottságokhoz hasonló szervezeteket, melyek munkástanácsok, paraszttanácsok, ifjúsági tanácsok, katonatanácsok, pártok küldötteiből álltak volna. Végleges megválasztás alatt viszont általános választáson alapuló helyi tanácsokra gondoltam, azonban ezek megejtését még kevésbé sürgettem, mint az általános választásokat, azért, hogy ezek baloldallelens demagógia nélkül folyhassanak le.

KÉRDÉS: A helyi közigazgatás gyakorlati funkcióját az elképzelése szerinti különböző tanácsok küldöttei végeznék mindaddig, amíg egy koalíciós alapon történő helyi választások lebonyolítása, illetve eredménye alapján a végleges szerv meg nem alakul, mely a helyi közigazgatási, államhatalmi feladatokat ellátja?

FELELET: Nagyjából úgy gondoltam, de helyi vonatkozásban merőben pártlisták alapján történő választást nem tartottam kívánatosnak az adott pártkezek mellett, de erre nézve megoldást nem gondoltam el, csupán a választások [idejének] lehető[ség szerinti] kitolását.

KÉRDÉS: A helyi államhatalmi, államigazgatási szervek végleges megválasztása után [ez] a meglévő közigazgatási apparátusra milyen befolyással bírna, és milyen változást hozott volna terve megvalósulása esetén?

FELELET: Ezt a kérdést az expozé írásakor nem vettem fel magamnak, de nem volt kétségem afelől, hogy az 5/e) [al]pontban elgondolt és a 3/b) [al]pont-

ban biztosított garanciák mellett meg lehet és meg is kell akadályozni, hogy ezek a választások hivatalnoki restaurációra vezessenek.

KÉRDÉS: Ön összetételüknél fogva alkalmasnak tartotta, hogy a helyi forradalmi szervek végezzék a helyi közigazgatást, és államhatalmi funkciót gyakoroljanak?

FELELET: Én a tényleges forradalmi szervek összetételéről tájékozva nem voltam, de magától értetődőnek tekintettem, hogy azokat az önkényes alakulásra ráhagyni nem lehet, hanem összetételüket röviden és egyszerűen szabályozni kell, mint az a felszabaduláskor történt.

KÉRDÉS: Ön az expozében több helyen foglalkozik a „forradalmi szervekkel”, miért nem foglalt ilyen értelemben állást legalább azokat illetően?

FELELET: Nem voltam ismeretében olyan kirívó jelenségeknek akkor, melyek ennek mint aggasztó kérdésnek megfogalmazására indítékot adott [adtak] volna.

KÉRDÉS: Miután Ön a „forradalmi” szerveket illetően az expozében semmiféle rendezést nem fektetett le, nyilvánvalóan az ellenforradalom különböző szerveinek, azok összetételétől függően akarta átadni a helyi államigazgatási funkciókat. Ön ezzel lényegében a régi államgépezetet megszünteti, sőt, megszüntetni kívánja a távolabbi perspektívájában is, amikor azt mondja, hogy a helyi államhatalmi funkciókat a koalíció alapján történő, annak eredményeként létrejött, [sic! Egy köztes mondatrész hiányzik.] mert irányítja a helyi közigazgatást. Ezzel a tervével lényegében hatályon kívül helyezi a tanácstörvényt, és megszünteti a tanácsokat is. A 4/a) [al]pontban foglalt „szabad magyar kormány” alatt mit ért?

FELELET: Az expozé értelmében létrejött, hivatalba lépő Nagy Imre-kormányra gondoltam.

KÉRDÉS: Lényegében a 4. pontban lefektetett terve szerint, [a] szovjet csapatok Magyarország elhagyása után, sőt már Budapest elhagyása után, [Ön] viszsa akarja állítani az ellenforradalmi kormányt, és a helyi államhatalmi funkciókat átadja a különböző ellenforradalmi bizottságokból, tanácsokból alakult szerveknek stb. Ez nem más, mint az ellenforradalom visszaállítására, illetve annak konszolidálására való törekvés. Így van?

FELELET: Én nem azt akartam konszolidálni, ami 1956. november 3-án volt, hanem a fennálló anarchia megszüntetése mellett az októberi események általam forradalomnak ítélt fő vonalát akartam folytatni. A forradalmi szervek helyzetét rögtön induláskor szabályozni kívántam.

KÉRDÉS: Mit tudott 1945-től 1956. november 6-ig az emigráció tevékenységéről, mi arról a véleménye, és mi a véleménye az emigráció vezetőiről?

FELELET: Tudtam, annyit, hogy New Yorkban létezik egy Legfőbb Bizottság,²⁵⁹ de ennek pontos összetételéről, sem egyéb bizottságokhoz való politikai és szervezeti kapcsolatáról pontos értesülésem nem volt. Egészében azt tudtam, hogy a politikai emigráció kommunistaellenes propagandával foglalkozik, és megítélésem szerint feudális és polgári restaurátorelemek keveredtek benne. Úgy láttam, hogy egy vetélkedés folyik a Horthy-korszak feudális restaurátor [elemei] és az 1945–47-es közélet polgári restaurátor elemei között. Fasiszta szervezetekről konkrétan nem tudtam, de tudtam, hogy kisbarnaki Farkas Ferenc legitimista és horthysta szervezkedést folytat, és emlékeztem arra, hogy 1944 második felében Budapesten vezető katonai funkciót töltött be. Az emigráció egészét negatív[an] ítélt meg, vezetőit személy szerint, Kovács Imre kivételével, nem, vagy csak futólag ismertem, de egyiküket sem tudtam jelentős politikai személyiségnek. Kovács Imrét sem ismertem szoros közelségből, s róla 1956-ban azt hallottam, hogy szakított a New York-i bizottsággal, amit örövendetesnek tartottam, mert őt személy szerint nem tartottam sem reakciónak, sem polgári restaurátornak, bár az emigráció alatti fejlődéséről képem nem volt.

KÉRDÉS: Van arról tudomása, hogy az emigráció hazatérésével kapcsolatosan milyen szervezőmunka folyt Nyugaton, egyrészt a különböző emigrációs szervek vezetői, szervezői, másrészt a nyugati hírszerző szervek részéről?

FELELET: Erről semmi konkrét tudomásom nem volt, de nem volt kétségem afelől, hogy [a] hazatérésre tervek készültek, és ezek a tervek restaurációs jellegűek voltak.

KÉRDÉS: A 4/b) [a]l) pontban azt tervezi, hogy miután a szovjet csapatok elhagyják a nyugati megyéket, időlegesen lezárják a magyar csapatok a nyugati határt, és egyelőre az emigránsok belépését nem engedik meg. Ez azt jelenti, hogy egy bizonyos idő múlva az emigránsok hazatérését engedélyezi. Mennyi idő múlva került volna a sor az emigránsok hazatérésére, és mi szükség volt azokra?

FELELET: Elgondolásom az volt, hogy az emigránsok hazatérését csak akkor lehessen engedélyezni, amikor itthon az államrend, melyet az 5. pontban körvonalaztam, és a közélet teljesen konszolidálódott, és az emigránsok sem mint politikusok, hanem mint magánemberek térnek haza. Ennek pontos idejét nem gondoltam el, de nem merőben a rend helyreállításának időpontjára gondoltam, hanem olyan időpontra, amikor itthon az új törvényhozó szerv megalakul, és mindennemű átszerveződés befejeződik. Az emigránsoknak politikailag semmi hiányát nem éreztem, de nem láttam [arra] okot, hogy ellenük általában adminisztratív intézkedésekre kerüljön sor. Úgy láttam ugyanis, hogy veszélyességük

²⁵⁹ A „Legfőbb Bizottság” minden valószínűség szerint a New York-i székhelyű Magyar Nemzeti Bizottmány, amelynek ez idő szerinti elnöke Vargha Béla, FKGP-politikus, az 1945-ös nemzetgyűlés elnöke volt.

túlnyomó részben azon alapszik, hogy a szabadságjogok hiányára hivatkoznak, és ha ez megszűnne, akkor az általuk vallott feudális vagy polgári restauráció semmilyen vonzóerővel nem fog bírni.

KÉRDÉS: Ön komolyan gondolja, hogy az akkori magyar fegyveres erők, melyeknek nem csak a nyugati magyar határ biztosítása lett volna az egyetlen feladata, megfelelően biztosítani tudták volna a határt az emigráció tömeges hazajövetele ellen?

FELELET: Teljes optimizmussal voltam e tekintetben, s meg voltam győződve [arról], hogy néhány irányelv tisztázásával és megfelelő felhívásokkal a hadsereg megzavarodását és dezorganizációját egészen rövid idő alatt helyre lehet hozni.

KÉRDÉS: Milyen tervei voltak a különböző emigráns csoportokkal és azok vezetőivel hazatérésük után? Milyen szerepet szánt ezeknek az embereknek az államhatalmi és államigazgatási szervezetben? Mit jelentett volna a néhány száz-ezer emigráns bekapcsolódása a társadalmi életbe?

FELELET: Sem egész[é]ben, sem egyes csoportjaiban nem gondolkodtam [ezen], és tervem sem volt a közéletbe és az államhatalomba való bekapcsolásukra, és meg voltam győződve, hogy túlnyomó többségük nem fogja akarni és nem fogja tudni elfogadni az itthoni politikai platformot, kivéve néhány embert, esetleg Szabó Zoltánt²⁶⁰ és Kovács Imrét.²⁶¹ A százezres emigráns[csoport] közül csak egy kisebb részt láttam politikai emigránsnak, és úgy ítéltam, hogy az 5. pontban körvonalazott konszolidált államrend sokkal erősebb lesz, mintsem hogy azt vagyunk és hivatali helyük visszaakarását akaró emberek propagandája veszélyeztetné, aminek merőben önző volta mindenki előtt világossá válik, amint ezeknek nincs módjukban szabadságjogok hiányára hivatkozni.

KÉRDÉS: Elgondolása szerint az emigrációból hazatérő Szabó Zoltán és Kovács Ferenc [Imre] milyen vonalon tevékenykedett volna?

FELELET: Akkor erre vonatkozóan semmi konkrét elgondolásom nem volt.

²⁶⁰ Szabó Zoltán (1912–1984) szociográfiai író, 1930-as években a *Magyarország felfedezése* sorozat egyik megindítója (*A tardi helyzet, Cifra nyomorúság*). Egyként tartozik a *Válasz* köréhez és a *Nyugathoz*. 1939–44 között antifasiszta publicisztikák vasárnapi rovatát vezeti és írja a *Magyar Nemzetben*, Szellemi Honvédelem címmel. 1945-től folyóirat-szerkesztő (*Valóság, Képes Világ*). 1949-ben a Károlyi Mihály vezette párizsi magyar nagykövetség kultúrattaséjaként lemond diplomáciai állásáról és Londonban telepszik le. A Szabad Európa Rádió londoni munkatársaként 1956. október 24-e és december 28-a között naponta készít tárgyilagos helyzetelemzéseket és nemzetközi sajtószemlét a magyar forradalomról, amelynek ügyét a Magyar Írók Szövetsége Külföldön főtítkáráként is képviseli. 1960-ban Londonban kiadja Bibó István legfontosabb tanulmányait *Harmadik út* címmel. 1961 márciusában kampányt szervez kiszabadítása érdekében. Bibó Istvánnak haláláig hűséges barátja, összegyűjtött munkái külföldi kiadásának (Bern, 1981–84) elindítója és szervezője.

²⁶¹ Kovács Imre (1913–1980) falukutató népi író-szociográfus és újságíró, 1945 után parasztpárti politikus (lásd: 140. lábjegyzet).

1958. január 27.

KÉRDÉS: Az 5. pontban foglalt alkotmányjogi megoldásban az szerepel, hogy „a forradalmi bizottságokból és tanácsokból forradalmi alkotmányozó gyűlés ül össze”. Milyen forradalmi bizottságok és tanácsok ezek?

FELELET: Forradalmi bizottságok és tanácsok alatt lényegében olyanféle bizottságokat és tanácsokat értettem, melyek az októberi események folyamán mind területi, mind üzemi síkon létrejöttek, azonban nem változatlan személyi összetételben, és ötletszerű önjelölés vagy hevenyészett választások alapján, mint ahogy az november 4-ig általában volt, hanem gyors, de szabályozott módon, mint ahogy 1945-ben is történt. Erre utalok is a 4/a) [al]pontban. Magam előtt sem tisztáztam, hogy a nemzetgyűlés területi vagy üzemi választás alapján üljön-e össze, és milyen szerepe legyen a pártoknak. A lényeges az volt számomra, hogy ne általános és pártlistás választások alapján üljön össze az első törvényhozó szerv, mert ebben restaurációs veszélyt láttam, viszont egy ilyen forradalmi nemzetgyűlés keretében biztosítottak, illetve nehézség nélkül biztosíthatónak láttam a nem restaurációs többséget.

KÉRDÉS: Időben mikor került volna erre sor?

FELELET: Úgy képzeltem, hogy néhány héten belül.

KÉRDÉS: Miután az ellenforradalom a Magyar Népköztársaság alkotmányát hatályon kívül helyezte, ezzel a javaslatával a hatályon kívül helyezést fenn akarta tartani? Így van?

FELELET: Igen. Úgy láttam, hogy az alkotmány nagyobb részt hatályon kívül van, és az volt a benyomásom, hogy teljes egészében a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány sem akarja visszaállítani.

KÉRDÉS: Ezzel az ellenforradalmi bizottságokból és tanácsokból összetevődő „alkotmányozó nemzetgyűléssel” – terve szerint – az „új magyar demokratikus [demokrácia] alkotmányjogi és társadalmi alapelveit alkotmánytörvény hatályával” akarták megszabni. Mit ért az „új magyar demokrácia” alatt?

FELELET: Én ez alatt a szocializmust elfogadó pártokra korlátozott, többpártrendszeren alapuló, parlamentáris demokráciát értettem, mely a szabadságjogok lehető teljességét valósítja meg, a szocializmus vívmányait fenntartja.

KÉRDÉS: Miért az 1946: I. tc.-en és az 1848: III. törvénycikken alapuló köztársaságot akarta létrehozni?

FELELET: Miután abból indultam ki, hogy a népköztársasági alkotmányt az októberi események hatályon kívül helyezték, és részletes új alkotmány szerkesztésére ilyen rövid idő alatt gondolni sem lehetett, ezekre mint haladó hagyományokra gondoltam hivatkozni. Nem gondoltam változatlan hatálybalépésükre, bár ebben sem láttam semmi különösét, mert mind a két törvény

rendelkezései formális jellegűek, és a létrejövetelükkor érvényes társadalmi rendet nem rögzítik.

KÉRDÉS: Ön a tervezetében a most elmondottakból semmit sem rögzített le, hanem kategorikusan kijelenti, hogy „Magyarország államformája az 1946: I. tc. szerinti köztársaság” és „Magyarország kormányformája az 1848: III. tc. szerinti független felelős kormányon, népképviselőten és a szabadságjogok teljességén alapuló parlamentáris demokrácia”. Miért akarja most azt igazolni, hogy a két törvényt csak azért használja programjában, hogy a haladó hagyományokra hivatkozzék? Az elkövetett cselekményeihez való ilyen kimagyarázkodó hozzáállása helytelen, annál is inkább, mert az 1946: I. tc. elkészítésében Ön is részt vett, és nagyon jól tudja, hogy Magyarország államformájáról szól, és alkotmánytörvény hatályával bírt. Egyébként az a körülmény, hogy az ismert összetételű „alkotmányozó gyűlés” rövid időn belül összeül, és alkotmányjogi és társadalmi alapelveket rögzít, és Ön szerint is ilyen rövid idő alatt lehetetlen egy új alkotmány kidolgozása, bizonyítja azt, hogy a tervében szereplő két törvény által meghatározott államformát akarta megvalósítani. Így van?

FELELET: Nem tagadom, hogy az 1946: I. tc.-nek ez[eket] a köztársaságot kimondó és az államfői tisztet kimondó jogszabályai[t], és az 1848: III. tc.-nek a parlamenti kormányformára és a miniszteri felelősségre vonatkozó jogszabályai[t] úgy, ahogy vannak, hatályba léptethetőnek tartottam.

Ezt azonban 5-6 mondattal, saját szavaimmal is kifejezhettem volna, s így a hivatkozások mégiscsak e törvények haladó hagyomány jellege miatt történt[ek]. E törvények egyéb rendelkezéseit egyáltalán számításba sem vettem, és az 1946. évi jogrendet éppen úgy nem akartam helyreállítani, mint az 1848: III. tc. szerint hivatkozott királyi és nádori intézményt sem.

KÉRDÉS: Válaszoljon arra, hogy az Ön által kívánatosnak tartott 1946: I. tc. szerinti köztársasági államforma és az 1848: III. tc. szerinti kormányzási forma milyen jellegű és típusú államot fejez ki!

FELELET: Szocialista típusú parlamentáris demokráciát gondoltam, amely a népköztársaságtól lényegesen csak abban különbözik, hogy nem proletárdiktatúrán alapszik.

KÉRDÉS: Mondja el, mit ért a „szabadságjogok teljességén alapuló parlamentáris demokrácia” alatt!

FELELET: A szabadságjogok teljessége alatt a szabadságjogok legmodernebb fogalmazását értettem, mely egyes szabadságjogokkal kapcsolatban konkrét garanciákat is biztosít. Gondoltam sajtó- és véleményszabadságra előzetes cenzúra és engedélyezési rendszer nélkül, gyűlési és gyülekezési szabadságra előzetes engedélyezési rendszer nélkül, az egyéni szabadságnak a közigazgatási és büntető-

jogi államhatalommal szemben való pontosan körülírt és független bíróság által felügyelt jogvédelmére.

A tulajdon szabadságát a kizsákmányolás tilalma által megszabott korlátok között. Gondoltam ezenfelül a munkához, üdüléshez, művelődéshez való jogokra.

A parlamentáris demokráciánál arra a kormányformára gondoltam, melyben a kormány a népképviselő bizalmából kormányozhat és annak felelős.

KÉRDÉS: Az elképzelése szerinti köztársasági államnak melyek a politikai jellegzetességei?

FELELET: Az elképzelésem szerinti köztársaság politikai jellegzetessége, ha a társadalmi tartalmától teljesen eltekintünk, elsősorban az, hogy az államhatalom birtokosa az egész magyar nép, közelebbről az egész dolgozó magyar nép, mert az általános választójog alapján összeülő parlament mellett létezhető egyéb szervezetek csakis a különböző dolgozók szervezetei lehetnek. Politikai jellegzetessége az is, hogy a választásokon több párt indulhat, azonban csak a meghatározott alapelveket elfogadó pártok. Jellegzetesség még, hogy ezeknek az alapelveknek a megváltoztatása az alábbi 5/g) [a] pont szerint rendkívül megvan nehezítve. A választójogot az általánosság, egyenlőség és titkosság jellemzi.

KÉRDÉS: Az elképzelése szerinti köztársasági államnak milyen osztálytartalma van?

FELELET: Az én elgondolásom szerint a munkásság, [a] parasztság és [a] dolgozó értelmiség hatalmát testesítette volna meg, és a régi birtokló osztályok osztállyá szerveződését nem engedte volna.

KÉRDÉS: Az elképzelése szerinti köztársasági államnak milyen funkciói lettek volna?

FELELET: Az állam közrendi, politikai és államhatalmi funkciói saját állami és társadalmi formájának védelmében. Továbbá gazdasági funkciói a gazdasági tervezés és koordinálás, valamint a kizsákmányolás elleni védelem területén. Továbbá köznevelési funkciók, különösen a nevelés egyetemességének biztosítása a munkásság és [a] parasztság számára. Szociális funkciók, társadalombiztosítás, egészségügy, üdülés stb. területén. Ezeket a kérdéseket az exposé írásakor nem gondoltam végig.

KÉRDÉS: Hogyan történik az államhatalom gyakorlása?

FELELET: A magyar nép által általános választásokon megválasztott képviselők mint az Országgyűlés tagjai gyakorolják a hatalmat. Az államfő vagy az államfői szerv az Országgyűléssel való esetleges közreműködéssel megválasztja az Országgyűlésnek felelős kormányt, mely a maga minisztériumain keresztül a végrehajtói hatalmat gyakorolja.

KÉRDÉS: Milyen választójogi törvényt akart megalkotni a tervezett alkotmányozó nemzetgyűléssel?

FELELET: Olyan demokratikus választójogi törvényre gondoltam, mely a pártok indulásának módját közelebbről szabályozza, ennek részleteit azonban nem gondoltam el.

KÉRDÉS: Milyen népképviselőt kívánt létrehozni?

FELELET: A több párt indulása mellett általános választáson alapuló népképviselőre gondoltam. A választási rendszert (országos, helyi, lajstromos, egyéni, kombinált stb.) nem gondoltam el.

KÉRDÉS: Lényegében a képviselőtestület az egyes pártok jelöltjeiből tevődött volna össze, igen?

FELELET: Igen.

KÉRDÉS: Mi a véleménye az ellenforradalom alatt újjáalakult polgári pártokról, azok összetételéről?

FELELET: A kisgazdapártot a falusi és városi kispolgárság képviselőjének láttam, erős jobbszárnnyal. A parasztpártot a szegényparasztság képviselőjének láttam, erős értelmiségi szárnnyal. A szociáldemokrata pártot a munkásság egy részének képviselőjének láttam, bizonyos feltételekkel a kapitalizmusra túlságosan berendezkedett taktikájának területén.

A baloldali keresztény pártnak az esetleges lehetőségét magamban felvettem, de ilyennek létesítéséről az exposé írásakor nem volt tudomásom.

KÉRDÉS: A tervezet 5/g) [al]pontjában azt rögzíti, hogy ne működhessen párt, mely a[z Ön] programját el nem ismeri. Ez egyben azt is jelenti, hogy mindazok a pártok, amelyek az ellenforradalom alatt alakultak, abban az esetben, ha a tervezett programot elfogadják, működhettek és egyben választásokon is indulhattak [volna]. Így van?

FELELET: Igen. Természetesen nem formális elismerésre gondoltam, hanem a párt működésében megnyilvánuló valóságos elismerésre. Éppen ezért a legkevésbé [sem] gondoltam az általam említett négy, illetve öt párton kívül, a november 4-e előtt alakult többi pártokra, sőt elgondolásom éppen ellenük irányult.

KÉRDÉS: Az Ön elképzelése szerinti parlamentáris köztársaságban fennáll annak lehetősége, hogy a volt uralkodó osztály tagjai vagy azok képviselői bekeverüljenek a népképviselői szervbe, miután a programot elfogadó pártok (4 vagy 5 párt először) szabadon jelölik ki képviselőiket, és ha azt a szavazói megválasszák [sic], megfelelő mandátum esetén a nép által választott képviselőnek tekinthető. Nincs azonban biztosíték arra, hogy a volt tőkés és földbirtokosok, kulákok és azok képviselői ne lehessenek képviselők. Így van?

FELELET: Olyan szabályra, mely ezeket merőben származásuk alapján kizárja, nem gondoltam, de ennek konkrét elképzelhetőségét csak a kisgazdapárti és egy esetleges keresztény párt képviselői részéről tartottam lehetségesnek egy nem lényeges töredék erejéig. Ennek ellensúlyozására fontosnak tartottam a kis-

gazdapárt középparaszti és plebejus elemeinek erősítését, és ugyanezért hagytam a keresztény párt kérdését nyitva.

KÉRDÉS: Ugyancsak az előbbi módon jelentős számú kispolgári egyén kerülhet a népképviselő intézményébe. Így van?

FELELET: Ez a veszély szélesebb körben fennállt volna, mert ezzel szemben egyetlen pártot sem tartottam immunisnak. A kispolgárpárt és keresztény párt tekintetében elsősorban, a parasztpárt és [a] szociáldemokrata párt tekintetében másodsorban láttam ennek lehetőségét, de bizonyos fokig a kommunista párt tekintetében is. Úgy láttam azonban, hogy a szoros értelemben [n] vett kispolgárság, vagyis – a komoly tényezőt jelentő középparasztságtól eltekintve – a szoros értelemben [n] vett kisiparos és kiskereskedelmi kispolgárság nem számottevő tényező, véleményem szerint.

KÉRDÉS: Miután a volt kizsákmányolók vagy azok képviselői kismértékben, de bekerülnek, a kispolgárság már jelentős számban szintén bekerül a népképviselői intézménybe, egyben a legmagasabb államhatalmi szervbe, azoknak lehetőségük van arra, hogy saját és ne a munkásosztály és dolgozó parasztság érdekeit képviselj[ék], juttass[ák] érvényre. Így van?

FELELET: Nem láttam olyan veszélyt, hogy általános választások révén a munkásság és [a] dolgozó parasztság túlnyomó többsége ne tudna érvényesülni. Tőkés elemek parlamenti megjelenését legfeljebb messze arányszámuk alatt tudtam elképzelni, a kispolgárság kérdésében úgy láttam, hogy a legdöntőbb rész a dolgozó parasztság csoportjába tartozik, de a kispolgárság többi része, főleg a kisiparosság kérdésében úgy láttam, hogy a legdöntőbb rész a dolgozó parasztság csoportjába tartozik, de a kispolgárság többi része, főleg a kisiparosság dolgozó jellegét szintén nem vontam kétségbe, és arányszámuk fölötti képviselőtől nem féltem. Annak valószínűségét, hogy ilyen politikai platform mellett bármelyik párt egyáltalán számba jövő mennyiségben jelöljön volt tőkések képviselőnek, nem láttam.

KÉRDÉS: Miért tartotta szükségesnek, hogy kismértékben volt tőkések, jelentős számban pedig a kispolgárság képviselői [is] helyet kapjanak az államhatalmi szervben?

FELELET: Ezt szükségesnek nem tartottam, csak [a] lehetőségét nem zártam ki, mert úgy láttam, hogyha komoly veszélyről nincs szó, akkor nincs szükség ilyen személyes megkülönböztető rendelkezésre.

KÉRDÉS: Mit ért a proletárdiktatúra alatt, és miért akarta azt megszüntetni?

FELELET: A proletárdiktatúra alatt azt a politikai programot és szerkezeti formát értem, mely a munkásosztály hatalomra jutása után a hatalom megosztását megszünteti, és a munkásosztály és [a] dolgozó parasztság egységére való hivatkozással a hatalmat szervezetiileg is koncentrálja.

Ezt azért akartam megszüntetni, mert az volt az álláspontom, hogy reálisan működő szabadság [a] hatalmak megosztása nélkül nem képzelhető [el]. Én a hatalmak megosztása alatt nem [a] különböző osztályok hatalmainak megosztására gondoltam. A dolgozók és nem dolgozók között a hatalmat nem gondoltam megosztani, hanem az államhatalom legfelső szervezeteinek, a törvényhozásnak, [a] bírászkodásnak és [a] kormánynak, esetleg bizonyos mértékben a gazdasági és kulturális élet szervezeteinek egymástól való függetlenségére gondoltam anélkül, hogy ezeknek különböző osztálytartalmuk lett volna.

KÉRDÉS: Elképzelésük szerint „az általános választások megtörténte előtt a forradalmi bizottságokból és tanácsokból forradalmi alkotmányozó gyűlés ül össze, mely az új magyar demokrácia (...) társadalmi alapelveit alkotmánytörvény hatályával megszabja”. A szocialista társadalom alapelvei adottak. Ez a társaság milyen újfajta szocializmus társadalmi alapelveit akarta megszabni?

FELELET: Újféle szocializmus bevezetésére vagy a szocializmus alapelveinek döntő megváltoztatására nem gondoltam, hanem elsősorban a gazdasági centralizáció csökkentésére és az üzemi demokrácia növelésére. A szocializmus adott alapelvei közül én azt vontam kétségbe, hogy az állami és közületi tulajdon magasabb rendű forma a szövetkezeti tulajdonnál. Az elgondolt új alapelvek tekintetében a súlypont nem a társadalmi alapelvek megváltoztatásán, hanem a politikai és államhatalmi szerkezet megváltoztatásán volt, és a szocializmus vívmányainak a védelmé[n], a politikai, államhatalmi szerkezet változásának esetleges egyes hatásaival szemben.

KÉRDÉS: Talán az [Ön] utolsó mondatában foglaltak biztosítását célozta a tőkések, [a] földbirtokosok kártalanítása is, melyet az 5/d) [al]pontban rögzített?

FELELET: Nem zártam ki annak lehetőségét, hogy volt tőkések és birtokosok ennek révén kizsákmányolásmentes megél[het]ésüket biztosító egzisztenciához jussanak a velük szemben történt igazságtalanságért, de ez a pont súlypontilag [a] törvénytelen letartóztatásokra, [a] lakás- és tulajdonelkobzásokra vonatkozott.

KÉRDÉS: A Magyar Népköztársaság alkotmányában lefektetett társadalmi rend miért nem megfelelő Önnek, ha valóban a szocialista társadalmi rendet akarta Ön – mint ahogy mondja – védeni?

FELELET: Nem az alkotmány szocializmusra vonatkozó része ellen volt kifogásom, nem a társadalmi rend megváltoztatását akartam, hanem az államhatalmi szervezet mikéntjében láttam olyan elemeket, melyek megítélésem szerint a szocialista szabadságot veszélyeztett[ék] vagy csökkentett[ék].

1958. január 29.

KÉRDÉS: Az Ön megfogalmazása szerint „Magyarország társadalmi formája a kizsákmányolás tilalmán alapuló társadalmi rend (szocializmus)”. Ezek szerint a szocializmus az Ön számára olyan társadalmi rend, ahol a termelési viszonyokból a kizsákmányolás következhet, de a kizsákmányolást megtiltja?

FELELET: Ez egy hevenyészett fogalmazás volt, mellyel nem gondoltam egy olyan társadalmi rendre, mely termelési viszonyainál fogva a kizsákmányolást létrehozza, és ugyanakkor üres jogszabállyal megtiltja. A szocializmus mellett azért használtam elsősorban más kifejezést, hogy a kompromisszum nem szocialista, kispolgári partnerei (elsősorban a kispolgárpárt) számára is elfogadható formula legyen.

KÉRDÉS: Az 1945-ös földreform milyen jellegű, a legfelső birtokhatárt hány holdban szabta meg, és hogyan változott ez a későbbiek során?

FELELET: Az 1945-ös földreform nem szocialista, hanem paraszt-kispolgári jellegű volt, 100, 200 és 300 kh birtokmaximumokkal. Az, hogy az alkotmányban 25 kh birtokmaximum van, az expozé írásakor teljesen elkerülte a figyelmemet, bár tudtam valamiféle 25 kh-as kategóriáról, de azt hittem, hogy ez egy irányelvszerű határ a kulákság megállapítására, és azt gondoltam, hogy ténylegesen is vannak ennél nagyobb parasztbirtokok, ha nem is sok.

KÉRDÉS: Kik kapták a földbirtokos és kulákok stb. 25 kh-on felüli földjeit?

FELELET: Szegényparasztok.

KÉRDÉS: Ismeri Ön az ország mezőgazdasági szántóterületének korlátait?

FELELET: Tudom, hogy a lehetőségek korlátozottak, de a korlátozottság mértékéről, valamint a parasztság iparba áramlásának fokáról közelebbi tudomásom nem volt.

KÉRDÉS: A mezőgazdaság szocialista átszervezése szempontjából jelenleg mi az egyik legfontosabb feladat?

FELELET: Tudom, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése szempontjából a termelőszövetkezetek megerősítése és számuknak emelése a legfontosabb feladat. Egyetértettem azzal a célkitűzéssel, hogy a mezőgazdaság is végül a közösségi termelésre térjen át, de úgy láttam, hogy az 1945-ben felszabadult parasztság többsége számára általában egy nemzedéknyi egyéni gazdálkodásra van szükség ahhoz, hogy a közösségi termelés reális és önkéntes feltételei megérjenek. Ennélfogva a termelőszövetkezetekkel kapcsolatosan nemcsak a külső kényszert, de azt is helytelenítettem, hogy az egyéni gazdaságok, az állami gazdasági támogatásban [támogatáshoz képest] hátrányos megkülönböztetés révén, közvetett kényszer alatt álljanak.

KÉRDÉS: Ezek szerint az Ön által elképzelt szocialista társadalomban csak távolabbi cél az, hogy a mezőgazdaságban egy új, szocialista termelési viszony alakuljon ki. Azt pedig, a szocialista államvezetés hibájának rója fel, hogy a termelőszövetkezetek erősítését állami eszközökkel jobban támogatja, éppen azért, hogy elősegítse a mezőgazdaságban is a szocialista termelési viszonyok gyorsabb fejlődését.

FELELET: Egy emberöltő meggyőződéseim szerint nem távoli határidő, sőt, úgy láttam, hogy főleg az új gazdáknál szükség van arra, hogy a cselédállapot beidegződésétől felszabadulva az egyéni gazdálkodás tartósabb közbevetése után jussanak el a közösségi gazdálkodás önkéntes és felelős vállalásához. A mezőgazdaság szocializálódásának állami támogatását nem helytelenítettem, bár úgy gondoltam, hogy az adott esetben ez is méltánytalan lehet az egyéni gazdaságokkal szemben, hanem elsősorban az egyéni gazdaságokkal szemben való közvetett gazdasági kényszert helytelenítettem.

KÉRDÉS: Mi volt a célja az 5/aa) [al]pontban rögzített 1945-ös földreform fenntartásával 20–40 holdas birtokmaximummal?

FELELET: Ezzel a ponttal ki akartam kapcsolni még a lehetőségét is az 1945. évi földreform bárminemű visszacsinálásának, bár egyáltalán nem hittem, hogy ez egyáltalán lehetséges, de tudtam, hogy más ellenforradalmi tendenciák között ilyenek is felmerültek és nyugtalanságot okoznak. A birtokmaximum hozzatételét azért tartottam fontosnak, hogy annak lehetőségét is kizárjam, hogy az 1945. évi földreform fenntartása alatt bárki a földek visszaadását értse, az abban meghatározott magasabb birtokmaximumok irányába. [A] 20 [hold]től 40 [hold]ig terjedő birtokmaximumot azért jelöltem meg, mert úgy tudtam, hogy hagyományos módszerekkel 20 holdat, modern módszerekkel 40 holdat tud egy paraszti család idegen munkaerő segítségével [segítsége nélkül] megművelni. A fennálló 25 holdas birtokmaximumnak tudatában nem voltam, így annak sem, hogy az én szövegem a fennálló maximumot emeli vagy csökkenti.

KÉRDÉS: Kiket érintett volna a földbirtokmaximum felemelése?

FELELET: Ezt a kérdést az expozé írásakor fel sem vettem, mert nem voltam tudatában annak, hogy ez a javaslat az adott maximumot emeli. Ennek megfelelően eszembe sem jutott, hogy ez a rendelkezés akár középparasztokra [és] szegényparasztokra hátrányos, akár kulákokra előnyös legyen, ami teljesen ellenkezett volna a Parasztpártnak a Főja Géza 1956. november 3-ai cikkében²⁶² élesen kifejtett s általam is teljes mértékben helyeselt álláspontjával. Ha egyáltalán gondoltam valamire, akkor az csak az lehetett, hogy a mezőgazdaság modernizálásával és a mezőgazdasági népsűrűség csökkentésével az egy családra

²⁶² Főja Géza: Új nemzeteszme. *Új Magyarország*, 1956. november 3.

eső birtokátlag és vele a birtokmaximum 20 [hold]tól fölfelé is emelkedhessék. Ezt azonban sem közgazdaságilag, sem technikailag nem gondoltam végig.

KÉRDÉS: Miután igyekezett a kérdésre adandó válasz alól kitérni, magyarázkodni arról, hogy miért foglalta írásba a 20–40 holdas maximumot, adjon választ a feltett kérdésre!

FELELET: Meggyőződésem szerint így magában senkit sem érint, mindaddig, amíg az én fogalmazásomban nem tisztázott további rendelkezés nem tisztázza azt [sic], hogy milyen esetre milyen maximum vonatkozik, és ennek alapján lehet-e és kiktől [lehet] földet elvenni, vagy pedig valakiknek földet adni. Az utóbbira én nem gondoltam.

KÉRDÉS: Ha Ön valóban a szocializmus híve, akkor a tervezetében miért nem biztosított védelmet a meglévő termelőszövetkezeteknek, állami gazdaságoknak, melyek a mezőgazdaság szocialista szektorai, [és] egyben miért nem biztosított védelmet a mezőgazdaságban kialakulóban lévő szocialista termelőviszonyoknak?

FELELET: Nem vetődött bennem fel ez mint egy sürgősen szabályozandó kérdés, annál kevésbé, mert a szövegben nincs utalás a termelőszövetkezetek tetzés szerinti feloszlására, és azok védelme csak ezzel kapcsolatban vetődik fel.

KÉRDÉS: Ön tehát fontosnak tartotta, hogy a polgári vívmányokat a mezőgazdaságban egy feudalista törekvéssel szemben megvédje, [és] a birtokmaximum felemelésével támogatásban is részesíti a magángazdálkodást. Nem tartja szükségesnek (annak ellenére sem, hogy a termelőszövetkezetek védelméről szóló törvényt hatálytalanítja, miután a korábbi vallomása szerint a népköztársaság törvényei hatályon kívülnek tekintendők) azt, hogy a termelőszövetkezetek védelmét biztosít[s]a, hogy a meglévő mezőgazdasági szocialista vívmányok védelmet kapjanak. Nem beszélve arról, hogy ha a szocializmus híve, akkor nemcsak az a kötelessége, hogy a meglévő szocialista vívmányokat megvédje, hanem [hogy] azt továbbfejlessze. A továbbfejlesztést persze Ön egy másik generáció feladatának tekinti. Így van?

FELELET: Meggyőződésem szerint ez nem áll. Az 1945. évi földreformot az 5/aa) [al]pont szerint[i] formában nem polgári, hanem paraszt-radikális, vagyis kispolgári és kizsákmányolásellenes elemeket egyesítő reformnak ítéltam. A termelőszövetkezeti hálózatnak az önkéntesség alapján való csökkenésével számot vettem, mert ezen a területen részben a szocializmus erőltetett előrefutását láttam, de ezt komplikáltabb kérdésnek láttam annál, hogy akár ezt, akár az indokolatlan feloszlítás elleni védelmet ebben a tervezetben felvessem. A népköztársaságnak nem a törvényeit, csupán az alkotmányát tekintettem túlnyomó részben hatályon kívülnek az októberi események következtében.

KÉRDÉS: Lényegében a kispolgári érdekek védelmét biztosítja, de a mezőgazdaság szocialista vívmányait nem, miután annak védelme komplikált kérdés; az persze nem komplikált kérdés, hogy volt földbirtokosok és tőkések bizonyos kártalanítását helyezi kilátásba?

FELELET: Nem tagadom, hogy a termelőszövetkezeti hálózatban olyan hibákat láttam, melyek szocialista tartalmát csökkentik, így a szocialista vívmányok megvédésénél nem láttam első helyen. A jóvátételt viszont azért láttam fontosnak az 5/aa) [alpont] alatti korlátozással felvetni, hogy egy népszerű jelszó alkalmazása terén világos megkülönböztetést tegyenek egyrészt erkölcsi szempontok és kispolgári érdekek, másrészt restaurációs hátsó gondolatok között.

KÉRDÉS: Miért kívánta csak a bányák, [a] bankok és [a] nehézipar államosításának fenntartását, és miért nem akarta fenntartani a vegyipar, [a] közép-gépipar, [a] könnyűipar, [az] élelmiszeripar stb. államosítását?

FELELET: A bányák, bankok és nehézipar állami tulajdonát szükségszerűnek tartottam. Az összes többi iparágak tekintetében úgy láttam, hogy azok egyáltalán lehetnek állami, helyi közületi (megyei, városi, községi) vagy munkásszövetkezeti tulajdonban, vagy ezek valamiféle kombinációjában. Ezeket a lehetőségeket akartam az 5/cc) [al]pontban közösségi tulajdon elnevezés alatt összefoglalni.

KÉRDÉS: Miért akarja most kimagyarázni azt, hogy a bányák, bankok és nehézipar államosításán kívül a többi iparágakat is államosítottak kívánja fenntartani, amikor ezek további államosított voltát kizárja azzal, hogy nem rögzíti, illetve csak a kiemelt iparágakat és [a] bankokat akarta továbbra is államosítottak fenntartani? Nem veszi észre, hogy sorozatosan nevetségessé válik a kimagyarázkodás?

FELELET: A nehéz- és bányaiipartól különböző iparágak államosításának fenntartását nem mondtam ki feltétlenül, de nem is zártam ki, hanem nyitva tartottam. A részletekre nem gondoltam kitérni, egyrészt, mert nem értek e kérdések részleteihez, másrészt, mert ezt nem elvi, hanem gyakorlati kérdésnek láttam, mert a magam részéről az állami tulajdont nem láttam magasabb rendűnek a közösségi tulajdon egyéb formáinál.

KÉRDÉS: Miért nem ismeri el Ön a nehéz- és bányaiiparon kívül eső iparágak államosításának fontosságát, jogosságát?

FELELET: Ezt a kérdést nem tisztáztam magamnak, ezen iparágak államosításá[nak] általában nem a jogosságát tagadtam, csupán a feltétlen szükségszerűségét nem tartottam [sic].

KÉRDÉS: A különböző iparágak államosításának megszüntetése lényegileg az 1948. évi államosítás ellen irányul Így van?

FELELET: Nem ellene irányul, mert én a lényegét a közösségi tulajdonban láttam, csupán annak lazítását jelenti, de nem a kapitalista tulajdon irányába, hanem a közösségi tulajdon különböző formái irányába.

KÉRDÉS: Miért akarta felszámolni az össznépi állami tulajdont, amikor „a meglévő gyáraknak munkásigazgatáson, munkásrészvényeken vagy nyereségrészesedésen alapuló közösségi tulajdonát” tervezi?

FELELET: Nem az össznépi állami tulajdon teljes felszámolására gondoltam, hanem egy többféle variációt megengedő rendezésre, tárgyi, gazdasági szempontok szerint, melyet én közelebbről nem gondoltam el. A variációk lettek volna: 1956. novemberig állami tulajdonban volt gyárak, üzemek közül egyesek maradtak volna állami tulajdonban, egyesek helyi közületi (megyei, városi, községi, tanácsi) tulajdonba kerültek volna, egyesek munkásszövetkezeti, vagyis csoporttulajdonba, egyesek pedig az előbbieket valamilyen kombinációjába. Az állami és helyi közületi tulajdonban maradó, illetve kerülő gyárakra vonatkozik a munkásigazgatás szerinti vezetés, a csoport vagy munkásszövetkezeti tulajdonba kerülő gyárakra vonatkozik a munkásrészvényeken alapuló igazgatás, és a kombinált formára a nyereségrészesedés.

KÉRDÉS: Az állami vagy helyi közületi gyárak munkásigazgatása hogyan történt volna?

FELELET: Semmi közelebbit erre [erről] nem gondoltam, de magától értődőnek tartottam, hogy a munkástanácsoknak ebben fontos szerepe lett volna, valamint azt, hogy az állami és [a helyi] közületi tulajdon is valamilyen intézményszerű formában érvényesült volna.

KÉRDÉS: Az állami vállalatok esetében a vezetésben egyrészt részt vesz az állam azáltal, hogy delegált, másrészt a munkástanács mint a munkások érdekképviselői szerve?

FELELET: Ennek a kérdésnek a részleteit nem tisztáztam, de láttam, hogy a munkástanácsok körül sok tisztázatlan kérdés van, s a munkástanács helyzete egészen más az állami és a csoporttulajdoni gyáraknál. Az államiaknál inkább érdekképviselői, legfeljebb bizonyos hatáskörrel rendelkező igazgatási szerv.

KÉRDÉS: A csoporttulajdonba vagy munkásszövetkezeti tulajdonba kerülő gyárak vezetése hogyan történik?

FELELET: A munkástanács igazgatásának valamelyik formájára gondoltam, és feltételeztem, hogy az országos gazdasági tervezés és koordinálás valamilyen formában érvényesül, de semmi részletet nem tisztáztam magamban.

KÉRDÉS: Hogyan történt volna a meglévő gyárak egy részének munkás-részvénytársaságokká alakítása?

FELELET: A közelebbi részleteket egyáltalán nem tisztáztam magamban, hanem a további rendezés és kikísérletezés számára gondoltam fenntartani. Azt

nem tartottam valószínűnek, hogy a részvénytársasági forma alkalmas lett volna ilyen tulajdonforma számára, hanem valószínűnek tartottam, hogy új szövetkezési formákat kell kialakítani. Nem tisztáztam a munkásrészvény közelebbi rendezését sem, de azt tudtam, hogy nem lehet szabadforgalmú értékpapír, hanem szorosan kapcsolódnia kell a munkában való tényleges részvételhez.

KÉRDÉS: Mit ért a meglévő gyárak egy részének állami tulajdona helyetti kombinált forma alatt?

FELELET: Egy olyan szerkezeti formát, amelyben az állam vagy a közület résztulajdonos, és a munkások is résztulajdonosok. Ebből következik, hogy a tulajdonosok a nyereségből is csak részesednek, de ennek részleteit és az igazgatás módját magamban nem tisztáztam.

KÉRDÉS: Az Ön terve megvalósulása esetén az állami koncessziók, állami bevételek nagymértvű csökkenése következett volna be. Így van?

FELELET: Úgy láttam, hogy az állam közvetlen tevékenységének csökkenésével mind a bevételek, mind a kiadások csökkennek, hogy a kettőnek egyenlege milyen lesz, azt lemérni nem tudtam, de inkább pozitívnak tételeztem fel.

KÉRDÉS: Ön lényegében a szocialista össznépi állami tulajdon helyett olyan csoporttulajdon felállítását akarja, ahol e kis csoportok vezetése antikommunista, deklasszált elemek és ellenforradalmi munkások kezében van. Az 5/dd) [al] pontban meghirdeti az „egyéni és szövetkezeti szabad vállalkozás teljes lehetőségét”, bár hozzáteszi, hogy a „kizsákmányolás tilalma által megszabott biztosítékkal”. Ismertesse a kívánt szabad vállalkozás teljes lehetőségét!

FELELET: Én az egyéni, vagyis kisipari és kiskereskedelmi, továbbá szövetkezeti formában a magánkezdeményezésnek akartam teljes lehetőséget biztosítani.

KÉRDÉS: Tehát az egyéni vállalkozás teljes szabadságát akarta biztosítani a gazdasági élet minden területén. A vállalkozások[nak] akár az ipari termelés, akár [a] kereskedelem terén minden állami irányítását, korlátozását kizárja, miután ilyen megkötést nem rögzített, csupán azt, hogy a szabad vállalkozásnak csak a kizsákmányolás tilalmát kell biztosítani. Sorolja fel a teljes szabad vállalkozás kizsákmányolást tiltó biztosítékait!

FELELET: Biztosítékra gondoltam: kapitalista tulajdonviszonyok, monopolhelyzetek, spekuláció, árviszonyok és minden más közvetlen és közvetett kizsákmányolással szemben.

KÉRDÉS: A kizsákmányolás tilalma kizárja a szabad vállalkozás teljességét. Ha Ön komolyan gondolja a kizsákmányolás megtiltását, miért nem körvonalazta annak biztosítékait?

FELELET: A teljességet csak a kizsákmányolás biztosítékainak határán belül értettem, és a biztosítékot azért nem konkretizáltam, mert a kérdés részleteihez nem értek.

KÉRDÉS: A teljesség és [a] kizsákmányolás megtiltása ezek szerint nem egyéb, mint demagógia.

FELELET: Valóban demagógia abban az értelemben, hogy [a] kizsákmányolás tilalmának korlátai között a „teljes szabadság” semmivel sem mond többet, mint a szabadság egyszerűen.

KÉRDÉS: Ön a „teljes demokrácia” híve?

FELELET: Igen.

KÉRDÉS: Az 5/ee) [al]pontban meghirdeti a „magántulajdon szabadságát” azzal a megjegyzéssel, hogy az csak a kizsákmányolás tilalma által megszabott korlátok között „lehetséges”. Hogyan akarta biztosítani a magántulajdon szabadságát, mit ért a magántulajdon alatt?

FELELET: A magántulajdon szabadságát elsősorban az önkényes hatósági beavatkozás elleni védel[emmel] akartam biztosítani. Magántulajdon alatt értettem a személyi tulajdont és a termelőeszközöknek nem kizsákmányoló jellegű tulajdonát, valamint az ingatlanoknak nem kizsákmányoló tulajdonát is.

KÉRDÉS: Mondja el, hogyan képzelte el a „magántulajdon szabadságát” korlátozni, és milyen biztosítékai vannak arra, hogy az nem vezet a kizsákmányoláshoz!

FELELET: Az egy személy vagy család által tulajdonban tartható tárgyak méreteinek a korlátozásával a személyes lakásszükségletre vagy a személyes munkával megművelhető és [a] kizsákmányolást közvetve nem engedő méretű termelési eszközökre.

KÉRDÉS: A „munkásszervezkedési szabadság teljességét” ki ellen akarta biztosítani?

FELELET: Biztosítani akartam az államhatalmi centralizáció esetleges jelenségeivel szemben, az üzemigazgatás esetleges kinövéseivel szemben, valamint országos gazdaságpolitikai és más politikai kérdésekben is.

KÉRDÉS: Ön egy antikommunista szervezkedést akart biztosítani. Ez kifejezésre jut abban, hogy Ön a proletárdiktatúra államhatalmi centralizmusa ellen van, és ilyen centralizáló törekvés, mely esetleg – az Ön demokratikus köztársaságában – érvényesül, az nem egyéb, mint a proletárdiktatúra visszaállítása, tehát ez ellen szervezni kell a munkásságot. Ha pedig a munkások szabad szervezkedését azért hangsúlyozza ki – és tegyük fel, hogy ez esetben nem antikommunista szervezkedésről van szó –, hogy a feléledő kapitalizmus, kizsákmányolás ellen szervezkedjenek, mivel a polgári államhatalom, melyet meg akar valósítani, a kizsákmányolás tilalmának hangoztatásával, sem rendeleteivel ezt megszüntetni nem tudja, úgy ez gyenge vigasz a munkáosztály számára az elveszett hatalomért.

Mit akart elérni azzal, hogy az elkobzott tulajdonokért kártérítést fizessen az állam? Kikre vonatkozott ez, és milyen mérvű kártérítést akart adni? Hogyan történt volna mindez?

FELELET: Valamiféle pénzbeli vagy természetbeni kártérítéssel egyrészt azt akartam elérni, hogy a történt igazságtalanságok és méltánytalanságok okozta nyugalanság és elkeseredés megszűnjön, de ugyanakkor az ezek helyrehozására irányuló áramlat kapitalista restaurációhoz ne vezessen. Törvénytelen letartóztatásokra, internálásokra, kitelepítésekre, ház- és lakástulajdonnak a személyes lakásszükségletet is érintő elvonására, kisipari és kiskereskedői egzisztenciáknak méltánytalan feltételek[kel] való megszüntetésére gondoltam túlnyomórészt. Nem zártam ki a tőkések és birtokosok javára sem ilyen jellegű kártalanítást kisegzisztenciális keretek között, amennyiben azt helyzetük méltányossá teszi. A konkrét eljárást valamilyen döntőbizottság vagy bíróság útján gondoltam, de részletesen nem gondoltam el.

KÉRDÉS: Ön azt tervezte, hogy a személyes munka elvett eredménye mértékéig történik a jóvátétel. Tehát ez azt jelenti, hogy az az ingatlantulajdonos, aki személyes munkájával jelentős értékű ingatlanra tett szert, az az ingatlan birtoklására jogosult az Ön demokratikus köztársaságában. Így van?

FELELET: A személyes munka csak a visszaadás legfelsőbb határát szabta volna meg, pl. bérház visszaadására nem kerülhetett volna sor, csak egy öröklésre a személyes lakásszükséglet erejéig, mert a bérház visszaadását a kizsákmányolás tilalma kizárja.

KÉRDÉS: Milyen mérvű jóvátételt akart fizetni a tőkéseknek és [a] földbirtokosoknak?

FELELET: Konkrét mértéket nem gondoltam el mást, mint pl. [az] átlagos kisipari kisegzisztencia mértékéig tartót, ezt is a nemzetgazdaság lényeges megterhelése nélkül.

KÉRDÉS: Mit jelentett a tőkésnek és [a] birtokosnak az egyéni egzisztencia, és mit jelent részükre a megsemmisített egzisztencia mértékéig történő jóvátétel?

FELELET: A kizsákmányolási helyzet tilalma tőkés és birtokos számára régi egzisztenciájának csak elenyésző töredékét teszi lehetővé, mert régi egzisztenciája egyenlő a régi tulajdonnal, amit nem kaphat vissza.

KÉRDÉS: Miután a tőkésnek, a földbirtokosnak stb.-nek, legyen az bármilyen kismértékű is, jóvátételt akart fizetni, azzal egyben elismeri, hogy azoknak joguk van az elvett termelőeszközökhöz. Így van?

FELELET: Nem ezt a jogot ismerem el, mert a kártérítés jogalapja a feldúlt otthon, elvett személyes munka eredménye és a megsemmisített egzisztencia. Ha e három valamelyike nem áll fenn, az ő volt tulajdona nem ad jogot kártérítésre, még a kizsákmányolási határ alatt sem.

KÉRDÉS: Tehát, ha egy volt tőkés azzal fordult [volna] az illetékes szervhez, mely a jóvátételek intézésével foglalkozik, hogy rendkívül alacsony színvonalú egzisztenciális helyzetben van, mert az üzemét államosítottuk, ezért egy kismérvű jóvátételt kér, melyet az illetékesek elbírálása szerint [sic] kifizethető – nem magas összegről van szó –, megkaphatja?

FELELET: Magát az alacsony életnívót nem gondoltam jogcímnek el, de jogcímnek ítélttem volna egyrészt a saját hibán kívüli teljes egzisztencianélküliséget (főleg öregeknél), másrészt a szóban levő személy egész azelőtti tevékenységének megítélése alapján (pl. munkaadói viselkedés, nem volt fasiszta), valamint végzett munkájának minősége alapján (pl. hasznos szervező vagy műszaki munka stb.) alapján elismerni gondoltam azt az igényét, hogy önálló egzisztenciát alapíthasson, bár e kérdés részleteit magamban nem munkáltam ki.

KÉRDÉS: A kérdésre adott válaszából megállapítható, hogy azoknak, akik öregek, [és] mint munkaadók nem voltak durvák a munkásokhoz stb., és a gyár vagy üzem szervezői vagy műszaki irányításában részt vett[ek], a tulajdon[uk]ért – ha tehát termelőeszköz[ük] volt, azért – annak elvétele ellenében olyan mérvű jóvátételben részesülj[enek], hogy önálló egzisztenciát alapíts[anak]. Ezzel elismerte, hogy bizonyos tőkések jogos[ult]ak a termelőeszközeikhez, melyeket elvettünk tőlük.

A szocializmus építése során a munkások és dolgozó parasztok állama jogosan elvette a tőkésektől, [a] földbirtokosoktól azokat a termelőeszközöket, melyeket azok a munkások és agrárproletárok kizsákmányolásával szereztek, és odaadta azoknak a munkásoknak, dolgozó parasztoknak jogos tulajdonaként, akik azt szereztek. Ön a munkások és [a] volt agrárproletárok által szerzett dolgokért, azok jogos tulajdonáért 1957-ben és az azt követő években „jóvátételt” akart fizetni a munkások és [a] dolgozó parasztok pénzéről. Miért?

FELELET: Én nem gondoltam a nemzetgazdaság számottevő megterhelésére, [és] javaslatomban a tőkés tulajdon elvi elismerését nem tudom meglátni. Engem e pont megfogalmazásában emberi és méltányossági szempontok vezettek, a restauráció elhárításának szempontján kívül.

KÉRDÉS: Az Ön méltányossága és emberi[es]sége a volt tőkések, földbirtokosok szemében valószínű elismerésre méltó. Az Ön által kívánatosnak tartott kormány ezzel az intézkedésével miért a volt tőkések, földbirtokosok érdekeit szolgálja?

FELELET: Ezt az intézkedést kiterjedésében olyan elenyészőnek látom, hogy az érdekvédelem komoly mértékét nem éri el, hanem merőben az átmeneti folyamat megkönnyítését szolgálja.

KÉRDÉS: Támogatást jelentett ez részükre?

FELELET: Egy töredékük részére igen.

KÉRDÉS: A 6. pontban kijelenti, hogy ENSZ-csapatokra van szükség Magyarországon, ha a szovjet csapatok nem vonulnak ki. Tisztában van azzal, hogy ez milyen konfliktust idézett volna elő?

FELELET: Tisztában vagyok azzal, hogy ez a passzus a tervezet elgondolásába nem illik, a Szovjetunióval szemben barátságtalan, és a Szovjetunió egy ilyen megegyezést nem fogadott volna el, tehát értelmetlenség volt beletennem. Jelenteni azonban még így sem jelentett többet, mint a kivonulás technikai lebonyolítása során a megegyezés értelmezése körüli viták vagy incidensek elhárítását célzó lokális közbeékelését rendőri funkciójú ENSZ-csapatoknak, nem pedig a koreai hadműveleti ENSZ-csapatokat.

1958. március 3.

KÉRDÉS: Mikor kezdte el írni „A magyar helyzet [és a] világhelyzet” című cikkét? Milyen célból készült az?

FELELET: A cikket 1957. február közepe táján kezdtem el írni. Elgondolásom azt volt vele, hogy a merőben konkrét politikai megállapodások céljára készült expozén és [a] közös nyilatkozaton felülemelkedő módon, elvi síkon próbáljam megfogalmazni azt, hogy az októberi események lényegét és tanulságait miben látom, és mindezek hogyan függnek össze a világpolitikai és ideológiai feszültséggel, és azoknak lehetséges megszűnésével.

Elgondolásom azt volt, hogy a cikk hangsúlyozottan harmadikutas keretben, lehetőleg indiai lapban jelenjen meg, végsőleg pedig a világsajtó nyilvánosságának szántam.

KÉRDÉS: A cikk megjelentetése volt-e valamilyen kombinációban az ENSZ „magyar kérdés” vitájával,²⁶³ volt-e olyan célja, hogy kifejezze azoknak az embereknek, akik az ellenforradalomban részt vettek, az elvi nézeteit, és [akik] Magyarországon maradtak?

FELELET: Közvetlen kapcsolatba, még kevésbé időzítésbe az ENSZ vitájával nem akartam hozni a cikket, annál kevésbé [sem], mert az első pontjában az ENSZ-vita egész hangneméről éles ítéletet mondok. A cikk[nek] abban a részében, amely nem elvi, hanem világpolitikai vonatkozású, nem az ENSZ előtt folyó egyoldalú vitára, hanem egy konstruktív, a Szovjetunió részvételével folyó nemzetközi tárgyalásra volt beállítva, akár négy- vagy öthatalmi, akár biztonsági tanácsi keretben folyik ez a tárgyalás. Én nem igényeltem azt, hogy az októberi eseményekben részt vevők véleményét tolmácsolja, hanem inkább azt, hogy az

²⁶³ Az ENSZ közgyűlése 1957. szeptember 10-én kezdte el a „magyar kérdés” vitáját.

eseményeket – az én véleményem szerint – mozgató ifjúság és munkásság maga által sem megformulázott törekvéseit próbáljam megfogalmazni, és a világban fennálló ideológiai feszültség problémájával összekapcsolni.

KÉRDÉS: [A] Göncz és Ön közötti, a cikkét érintő megbeszélésen fel sem merült az, hogy a cikk mint egy olyan elvi állásfoglalás jelenjen meg az ENSZ XII. ülészsaka előtt, ahol többek között a „magyar kérdést” is tárgyalni fogják, és kifejezze a Magyarországon maradt – Önök szerint – forradalmi erők nézetét?

FELELET: Erre a kérdésre határozott nemmel nem felelhetek, de én a cikk célját sohasem formuláztam meg így. Feltétlenül célom volt a cikkel az, hogy megjelenjék, mielőtt a magyar ügy komoly nemzetközi keretben újból napirendre kerül, s tudtam azt is, hogy a várható legközelebbi szönyegre kerülés az ENSZ Ötös Bizottságával összefüggésben lesz. Én azonban az ENSZ közgyűlését és az Ötös Bizottságát a cikk szempontjából a legkevésbé alkalmas fórumnak tekintettem, tehát a cikk célját ezekre való utalással sohasem fogalmaztam meg. Azon sem volt nálam hangsúly, hogy én [az] itthoni tömegek véleményének adjak kifejezést, hanem sokkal inkább azon, hogy az eseményeket [eseményeket] szerintem mozgató és a szereplők által sem tisztázott mélyebb törekvéseket és ezeknek a világban való ideológiai feszültséggel való kapcsolatát próbáljam tisztázni.

KÉRDÉS: Milyen mértékben vett részt dr. Göncz a cikk elkészítésében?

FELELET: A cikk elkészítésében Göncz semmilyen mértékben nem vett részt, de ő volt az, ahogy [akinek] ennek a cikknek a gondolatmenetét már előre elmondottam, és akinek a cikket közbülső, félig kész állapotban is megmutattam. A cikket egészében vele megbeszéltem, de pontonként nem tárgyaltuk meg. Göncz részletes véleményére az egész[é]ben való helyeslésen kívül nem tudok visszaemlékezni, sem pedig arra, hogy a cikknek bármelyik részletén az ő véleménye alapján változtattam volna. Ez azonban nem kizárt. Olyanra sem emlékszem, hogy Göncz a cikket formálisan lektorálta volna, de emlékszem, hogy egy közbülső fogalmazást magával vitt elolvasásra.

KÉRDÉS: Fordult-e Ön Gönczhöz olyan kéréssel, hogy érdeklődjön meg Rahmantól, milyen lehetőség van a cikk indiai lapban való elhelyezésére?

FELELET: Én beszéltem Gönczcel arról, hogy a cikket indiai lapban szeretném elhelyezni, és ezzel kapcsolatban felmerülhetett Rahman esetleges segítsége, de ilyen irányú határozott kérésemre nem tudok visszaemlékezni.

KÉRDÉS: Hogyan került Ön kapcsolatba Bannerjee indiai újságíróval?

FELELET: 1957. április első felében Göncz említette nekem az indiai újságíró Budapestre érkezését, vagy közvetlen megérkezése előtt, vagy nem sokkal utána. Erre én megkértem Gönczöt, hogy hozzon vele össze, mert a cikk esetleges kijuttatását szeretném vele megbeszélni.

KÉRDÉS: Mi késztette Gönczöt arra, hogy Bannerjeevel Önt összeismertesse?

FELELET: Az én kifejezett kérésemen kívül szó esett arról is köztünk, és ezt emlékezetem szerint Göncz vetette fel, hogy Bannerjee hallgassa meg az én értékelésemet az eseményekről.

KÉRDÉS: Mielőtt Ön kapcsolatba került Bannerjeevel, Göncz már tárgyalt vele, illetve adott tájékoztatót a belpolitikai helyzetről? Miről tájékoztatta Önt ezzel kapcsolatosan?

FELELET: Göncz már beszélt Bannerjeevel, mielőtt hozzám elhozta volna. Elmondta nekem róla, hogy az egyik legnagyobb és Nehruhoz közel álló újság munkatársa. Elmondta továbbá azt is, hogy beszélgetéseik igen egyetértő és szimpatizáló hangnemben történtek, hogy Bannerjee egyetért az események forradalmi értékelésével, és a harmadikutas megoldások helyességével.

KÉRDÉS: Hol, mikor, kinek a jelenlétében ismerkedett meg Bannerjeevel, és ekkor miről folyt a megbeszélés?

FELELET: Bannerjeet Göncz hozta el hozzám 1957. április közepén egy délután. Hármunkon kívül nem volt jelen más, sem a megismerkedésünkkor, sem a beszélgetésen. Göncz a beszélgetés elején volt jelen, kb. fél vagy háromnegyed óra elteltével elment. Ezen az első beszélgetésen – még Göncz jelenlétében s utána – egész idő alatt az októberi események forradalmi értékeléséről volt szó, valamint az indiaiak szimpátiájáról a harmadikutas megoldások iránt. Bannerjee említette, hogy interjút kért vagy szándékozik kérni Kádár miniszterelnöktől. Említette, hogy lapjában cikket akar írni a magyar eseményekről és helyzetről, elmondta idejövetelének előzményeit és további terveit. Úgy emlékszem, hogy én a cikkemet ekkor már szóba hoztam, de tüzetesen nem beszéltünk róla.

KÉRDÉS: Mondja el, [hogy] Bannerjeenek milyen tájékoztatót adott az ellenforradalomról és a belpolitikai helyzetről!

FELELET: Általában azt mondtam neki, amit írásaimban és Gönczcel való beszélgetéseimben véleményemként kialakítottam, s így a neki mondottakra külön élesen nem tudok emlékezni. A lényeg az volt, hogy az októberi események hordozójának és mozgatójának az ifjúságot és a munkásságot látom, hogy a fellépett restaurációs törekvéseket másodlagos és visszaszorítható lépésnek tekintem, hogy az azóta követett politikával az ország megnyugvását elérhetőnek nem látom, s a helyesnek tartott megoldást a közös nyilatkozat és a cikk szellemében vázoltam előtte. Ezenkívül elvi síkon fejtegettem a szocializmus és [a] polgári szabadságjogok összeegyeztethetőségére vonatkozó nézetemet. Bannerjee ezeket általában helyeslőleg fogadta, azt mondotta, hogy Nehrunak általa is helyeselt irányvonala ehhez közel áll, és magát szocialistának vallja annak teljes tudatában, hogy India tényleges társadalmi viszonyai szocialista jellegűnek még egyáltalán nem nevezhetők.

KÉRDÉS: Bannerjeenek az ellenforradalmat és annak leverését illető tájékoztatójában lényegében az expozé és tervezet első, expozé részét mondta el. Így van?

FELELET: Lényegében igen, csupán a fegyveres harckész[ült]ség állandósulására vonatkozó feltevéseket, mint amelyek időközben téveseknek bizonyultak, valamint a Nagy Imre személyével kapcsolatos vonatkozásokat nem hangoztattam Bannerjeenek. Tájékoztatom egész[é]ben inkább a cikkem gondolatmenete alapján történt.

KÉRDÉS: Hány esetben és hol, kinek a jelenlétében tárgyalt Bannerjee indiai újságíróval?

FELELET: Bannerjee még két ízben volt a lakásomon, valamelyik alkalommal Gönczöt ott találta, aki már menőben volt, és csak üdvözölték egymást. Ezeken a beszélgetéseinken más nem volt jelen. Ezenkívül egy ízben, emlékezetem szerint április 21-én, egy keddi napon Bannerjееvel együtt voltam Rahman ügyvivőnél, és hármásban beszélgettünk.

KÉRDÉS: Mondja el, miről folyt a megbeszélés a lakásán!

FELELET: A lakásomon Bannerjee második látogatásakor politikai kérdésekről keveset beszélgettünk, mert előre leszögeztük, hogy ő fog beszélni Indiáról. Emlékezetem szerint ekkor beszélt Kádár miniszterelnöknél tett látogatásáról. Elmondta, hogy felvetette Kádár Jánosnak a többpártrendszerre utaló vagy így értelmezhető nyilatkozatát, mire az a kérdést illetően röviden és elutasítóan válaszolt. Elmondta továbbá, hogy felvetette Kádár Jánosnak a Tóth Ilona-ügyben²⁶⁴ – mely őt foglalkoztatta – a kegyelem lehetőségének kérdését, amire Kádár miniszterelnök azt felelte, hogy ez az igazságügy-miniszterre tartozik. Harmadik találkozásunk alkalmával, mely emlékezetem szerint 1957. április 19-én, vasárnap volt, az én cikkem esetleges kijuttatásáról és részben az ő cikkeiről volt szó. Az én cikkem gondolatmenetét nagy vonalakban ismertettem előtte, és azt kérdeztem, hogy indiai lapban meg tudná-e jelenteni. Ő azt mondta, hogy ezt saját lapjában [is, de] akár más lapban [is] le tudná közölni, de nagyon aggodalmasan beszél[t] az esetleg az engem érő következményekről. Arról, hogy esetleg a kivívését is vállalná-e, részletesen nem beszéltünk, és nem emlékszem, hogy erről [erre] igenlően válaszolt volna, mert az angol fordítás nem volt készen, és látszott már, nem is lesz készen, amíg ő itt van. Bannerjee a cikkének, fogalmazványának elejét ekkor, a végét Rahmannál mutatta meg nekem. Emlékszem, hogy a cikk eleje az események forradalmi jellegével, a vége az enyhülés szükségességével, [az] esetleges koalíció lehetőségével foglalkozott. A cikk-fogalmazvány teljes szövegét elol-

²⁶⁴ Tóth Ilona (1933–1957) szigorló orvos, a Péterfy Sándor utcai Kórházban működő felkelőcsoport tagja. Pere 1957. február 18-án kezdődött, halálos ítéletét június 26-án hajtották végre.

vasva két vagy három konkrét megjegyzésem lehetett, amelyek más alkalommal is kifejtett értékeléseim[nek] és következtetéseimnek feleltek meg. Megjegyzéseimre azonban pontosan nem emlékszem, csupán arra, hogy Bannerjee a koalícióval kapcsolatban megjegyezte Kovács Bélát, mire én azt mondtam, hogy Kovács Bélának egyetlen névként való kiemelése az ő szempontjából nem lenne előnyös.

A negyedik találkozó az indiai követségen volt Rahman ügyvivőnél. Ezt Bannerjeen keresztül Rahman kezdeményezte, amiről az volt a benyomásom, hogy őt nyugtalanítják az én cikkterveim, és nem szeretne a kormánnyal szembe[n] bármi olyat tenni, amit az rossz néven venne. A beszélgetésünk témája egyrészt a Bannerjee cikkének befejező része volt, nagyjából pedig az én cikkem, melynek gondolatmenetét meglehetősen részletesen, de kézirat nélkül, emlékeztetből mondtam el neki. Ők tartalmilag sem kritikát, sem helyeslést nem közöltek, ellenben – főleg Rahman – igen aggodalmasan emlegették az engem érhető esetleges következményeket.

Ez engem arra indított, hogy Rahman előtt a cikknek Bannerjeehez való későbbi továbbítását fel se vessem. Mondottam nekik, hogy a cikk szövegét és a leközlés módját végleg még nem döntöttem el.

KÉRDÉS: Tájékoztatta Gönczöt az Ön lakásán és Rahmannál történt megbeszéléseiről?

FELELET: Igen, tájékoztattam a lehető legnagyobb mértékben. Közöltem vele azt a benyomásomat is, hogy Rahman nem akar szerepet vállalni a cikk kijuttatásában.

KÉRDÉS: Felvetett valamilyen javaslatot Göncz, miután tudomást szerzett arról, hogy az indiai követség nem szívesen küldené ki a cikkét, hogy más úton juttassák ki azt külföldre?

FELELET: Formális ilyen javaslatára nem emlékszem, de én akkoriban már tudtam, hogy a cikk fordítás céljára az angol követségen van, és közöttünk akkoriban beszéd tárgy volt, hogy ha másként nem megy, akkor esetleg az angol követségen keresztül jusson ki Bannerjeehez, de ezt az utat nyitva hagytam, hátha adódik nekem szimpatikusabb megoldás.

KÉRDÉS: Adott-e Ön felhatalmazást valakinek arra, hogy a cikke nyugati lapban megjelenjen?

FELELET: Ilyen felhatalmazást nem adtam senkinek. Bannerjeevel abban maradtam, hogy ha elhatározom a cikk közzétételét, és eljuttatom őhöz, azt egy indiai lapban közzé fogja tenni.

KÉRDÉS: Amikor a cikk kéziratát Göncznek fordítás céljából átadta, majd később, amikor megtudta, hogy azt az angol követségen fordítják, volt-e határozott tilalma, hogy cikkét nem közölhetik le külföldi lapban, [és] ezt továbbított-e Cope felé?

FELELET: Ilyen tilalmat nem közöltem Gönczcel, és nem is továbbítottam Cope felé sem, de nem is gondoltam arra, hogy ez megtörténhetik.

KÉRDÉS: Hol, mikor, milyen célból adta át Göncznek a cikkét?

FELELET: Emlékezetem szerint 1957. április elején megkérdeztem Gönczöt, hogy tud-e valakit, aki a cikket angolra fordítaná. Igenlő válaszára érdeklődtem az anyagi feltételek iránt, mire ő azt felelte, hogy az illető szívességből megtenné. Én odaadtam Göncznek az akkor véglegesnek szánt szöveget.

KÉRDÉS: Göncz ekkor közölte személy szerint, hogy kivel fordíttatja le az anyagot?

FELELET: Nem, Göncz nevet nem közölt velem, én ezt nem is kérdeztem.

KÉRDÉS: Mikor szerzett tudomást arról, hogy a cikkét az angol követségen fordítják, [és] mivel indokolta Göncz, hogy a cikket az angolokhoz vitte?

FELELET: 1957. április közepén, Bannerjee ittlétekor közölte kérdésemre Göncz, hogy a fordítás az angol követségen folyik. Indoklást nem adott, és én nem kértem, bár ennek nem örültem.

KÉRDÉS: Göncz közölte-e, hogy az angol követségre hogyan juttatta el a cikket, és az azzal kapcsolatos elképzelésekről adott-e tájékoztatást az angoloknak?

FELELET: Göncz nem szólt nekem az elküldés módjáról, de feltételeztem, hogy ezt is Regéczyn keresztül küldte. Arról Göncz nem tájékoztatott, hogy akár az átadásakor, akár később a cikkel kapcsolatos tervemet az angolokkal közölte, de később, mikor már ott tartottunk, hogy Cope véleményére is kíváncsiak vagyunk, természetesnek tartottam, hogy az indiai lapban való megjelentetés tervéről Cope is tudhat.

KÉRDÉS: Cope részére küldött-e valamilyen megbízást, kérelmet a cikk felhasználásá[ra], illetve továbbítására vonatkozóan Gönczön keresztül?

FELELET: Sem kérelmet, sem felhatalmazást a felhasználás[á]ra, illetve továbbítására nem adtam, A cikkről Cope véleményének kikéréshez hozzátartozott annak közlése is, hogy én ezt névvel egy indiai lapban akarom megjelentetni. Arról azonban, hogy esetleg a cikket jobb híján az angolokon keresztül juttassam el Bannerjeehez, én csak Gönczcel beszéltem, és nem jutott a dolog odáig, hogy erre Cope-ot vagy az angol követséget felkérjem.

KÉRDÉS: A cikk leközlésével kapcsolatos Gönczcel való megbeszélésein értelmezhetette-e Göncz azt, hogy az angoloknak szabad kezlet adnak a cikk leközlésére?

FELELET: Nem, ellenkezőleg. Volt Gönczcel egy beszélgetésünk azután, hogy Cope-nak a cikkekre és [annak] időszerűségére vonatkozó nézetét megtudtuk, melynek során éppen Göncz állapította meg, hogy a cikknek az angol követségen való lefordításával, Cope véleményének megkérdezésével és a kijuttatásnak tőlük való függésével oda jutunk, hogy a cikk megjelentetése az angol politika függvényévé válik, ami nem helyes. Többet erről nem beszéltünk.

Azt azonban Göncz értelmezhetette úgy, hogy az angol követségénél az én intencióm szerint cselekszenek, ha a cikket [a] nevem alatt, egy indiai lapban leközöltetik. Ilyen tájékoztatásnak azonban még nem lett volna [itt az] ideje sem, mert az ügy májusban ott tartott, hogy nekem az angol szöveg megkapása után a cikk végleges magyar és angol szövegét kell megcsinálnom. Arról sem esett köztünk szó, hogy letartóztatás esetére az angoloknak ilyen értelmű megbízást kellene adni.

KÉRDÉS: Göncz akár az előbb elmondottakból kiindulva, akár attól függetlenül adott-e az angol követségnek valamilyen megbízást a cikket illetően?

FELELET: Semmi ilyenről nem tudok, ha adott, tudtom nélkül. Erről engem nem tájékoztattott, mivel a fenti beszélgetés után már nem is találkoztunk.

KÉRDÉS: Hány példányban fordították le a cikkét?

FELELET: Én egy példányt kaptam angol nyelven, de feltételeztem, hogy másodpéldány maradt ott is.

KÉRDÉS: Visszakapta az eredeti magyar szövegű példányt is?

FELELET: Erre nem tudok visszaemlékezni.

KÉRDÉS: Göncz Cope angol követségi első titkár[nak] a cikkét illető véleményéről közölt-e Önnel valamit?

FELELET: Cope véleményét Gál közölte velem, ellenben Göncz tett említést valami olyanról, hogy Cope a megjelenést még nem tartja időszerűnek, s ehhez kapcsolódott [az] előbb vallott utolsó beszélgetésünk.

KÉRDÉS: Adott-e Göncznek olyan megbízást, hogy a cikk angolra való fordítása után azt juttassa el Cope-hoz elolvasás és véleményezés céljából?

FELELET: Ilyen meghatalmazást adtam Göncznek, de ez nem vált el élesen a fordítás ügyétől, hanem csak akkor történt, mikor megtudtam Göncztől, hogy a cikk már az angol követségen van. Nem emlékszem, hogy ezelőtt egy ilyen véleménykérésnek [a] gondolata felmerült volna.

KÉRDÉS: Az a cikk, amit Göncznek fordításra átadott a végleges szövegezésű volt?

FELELET: Én amikor átadtam a cikket Göncznek, a szöveget véglegesnek tekintettem.

KÉRDÉS: Volt-e olyan szándéka, hogy Cope véleménye alapján a cikket változtasson, még mielőtt Cope véleményét megkapta?

FELELET: Ilyen elhatározott szándékom nem volt, még mielőtt Cope véleményét megkaptam, utána azonban gondoltam arra, hogy a szöveget, melyet közben is még módosítottam, módosítom a kormány és a Szovjetunió vonatkozásában [is], enyhítő irányban. Ebben hatott rám Erdei és Cope véleménye és Rahman aggodalma egyaránt.

KÉRDÉS: Közölte Ön Gönczcel, amikor fordításra átadta az anyagot, hogy az végleges szövegezésű, majd amikor Cope véleményét akarta hallani, azt, hogy függetlenül Cope véleményétől, a cikk szövegén nem változtat?

FELELET: Nem emlékszem, hogy a szöveg véglegességét leszögeztem volna, amikor a kéziratot Göncznek átadtam, de lehetséges, hogy ilyet mondtam, mert akkor véglegesnek tartottam a szöveget. Cope véleményével kapcsolatosan sem emlékszem, hogy olyant mondtam, hogy azt nem fogom figyelembe venni, de azt mondhatom, hogy a cikk tartalmát vagy szövegét nem teszem Cope véleményétől függővé.

KÉRDÉS: Miért érdekelte Önt Cope véleménye?

FELELET: Nekem Cope véleménye mint egy külpolitikában tájékozott, értelmes, Göncz közlése szerint [egy] a Labour-párthoz közel álló nyugati ember reagálása érdekelt, miután Erdeinél a szovjet, Rahmannál a harmadikutas reagálást akartam lemérni.

KÉRDÉS: Volt olyan elgondolása, hogy a cikk meg nem jelenése esetén is hasznos az, ha Cope megismeri az Ön cikkét?

FELELET: Gönczcel való beszélgetéseink során szóba került az, hogy amennyiben a cikk megjelentetéséről leteszek, mi jelentősége van annak, hogy ezt Cope – és rajta keresztül – az angol külügyi hivatal megismeri. Nem emlékszem arra, hogy ennek különös hasznosságát bármelyikünk megállapította volna, bár lehet, hogy különösebb hangsúly nélkül ez is szóba került.

KÉRDÉS: Valamilyen formában tudomására hozta-e Cope-nak a cikk nyugati lapban való bármikor megjelentetésére vonatkozó tilalmát?

FELELET: Nem, de fel sem tételeztem, hogy Cope-on keresztül az angolok ezt nyugati lapban megjelentetik.

KÉRDÉS: Annak ellenére sem tolmácsoltatta a cikk megjelentetésére vonatkozó tilalmát, amikor Cope-nak azt a véleményét közölte Göncz, hogy a megjelentetése jelenleg nem időszerű?

FELELET: Nem.

KÉRDÉS: Göncz tett-e valamilyen intézkedést a cikk külföldi lapban való megjelentetésére?

FELELET: Göncznek semmi ilyen intézkedéséről nem tudok, ilyenről közötünk szó nem esett, ilyenre neki felhatalmazást nem adtam. Mindettől függetlenül a cikkel kapcsolatban sokszor fejtegettem Göncznek azt, hogy jobban szeretem, ha nevem alatt nyilvánosságra hozott írásért kerülök vád alá, mint vélt szervezkedésért vagy jelentőségében túlméretezett külföldi kapcsolatokért.

1957–1958

BIBÓ ISTVÁN ÜGYÉSZI KIHALLGATÁSÁNAK JEGYZŐKÖNYVE

Legfőbb Ügyészség

Jegyzőkönyv

készült 1958. évi július hó 8. napján,

a Belügyminisztérium hivatalos helyiségében
dr. Bibó István kihallgatása alkalmával,
az alulírottak jelenlétében

Elővezetésre megjelent az 1957. évi május hó 23. napja óta előzetes letartóztatásban lévő dr. Bibó István (:Budapest, 1911. év augusztus hó 7-én született, Graul Irén, apja: n. dr. Bibó István jogtudományi doktori oklevél, egyetemi könyvtári önálló tudományos kutató, 1950 ft. Nős, dr. Ravasz Boriskával, 2 gyermeke van, magyar anyanyelvű és állampolgárságú, büntetlen előéletű, vagyontalan, Budapest, II. ker. Berkenye u. 4. sz.), aki a kihallgatást vezető ügyész által hozzá intézett kérdésekre az alábbiakat adja elő:

Az eseményekbe való bekapcsolódásom 1956. október 30-ával kezdődött, azzal, hogy autóval értem jöttem és elvittek Illyés Gyula lakására a Parasztpárt újjáalakulása tárgyában folyó előzetes megbeszélésre. Itt jelen voltak Illyés Gyula, Farkas Ferenc, Veres Péter és más parasztpárti írók és vezetők. A délutánra kitűzött alakuló nagygyűlésre szóló javaslatot tárgyaltuk a párt újjáalakulásáról és ennek során engem a Végrehajtó Bizottság tagjává jelöltek. A délután Vajdahunyadvárban tartott újjáalakuló gyűlésen, melyre jármű hiányában nem tudtam elmenni, távollétemben meg is választottak. A következő napokban többször megfordultam a Parasztpárt akkor Dorottya utcában lévő helyiségében. A következő események szempontjából lényeges csupán az október 2-án [sic!] délután tartott megbeszélés volt, ahol jelen voltak a párt irányító testületének és végrehajtó bizottságának tagjai. Farkas Ferenc közölte, hogy aznap déli megállapodás szerint a másik három párt kettő-kettő, a Parasztpárt egy taggal vesz részt az új kormányban, s ebben kell állást foglalnunk. Ennek alapján először is határozatba ment, hogy a Parasztpárt részt vesz a kormányban, azután az, hogy

miniszternek Farkas Ferencet jelöli. Végül az, hogy paritás okából második miniszteri tárcát is fog kívánni, azonban részvételét ettől függővé nem teszi. A második miniszterségre való jelölés során kiderült, hogy azt sem Illyés Gyula, sem Keresztury Dezső, sem mások – többek között én sem – nem óhajtják vállalni, én többször javasoltam az egész második tárca ügy eljuttatását. Végül határozatba ment, hogy vállalom a jelölést, de kértem Farkas Ferencet, hogy az egész ügyet ne forszírozza. A megbeszélés végén szó esett az előzőleg történt semlegességi bejelentésről, kialakult az az általános vélemény, hogy ez a bejelentés nem volt helyes és ezt a Szovjetunióval való tárgyalásnak kellett volna megelőznie. Én egy olyan formulát javasoltam, hogy Magyarországnak bent kell maradnia a Varsói Szerződésben, csupán annak katonai kapcsolatából kell megegyezéssel alapon kiválni, Farkas Ferenc pedig azt javasolta, hogy az ügyben Kína és Jugoszlávia közvetítését kellene kérni. Abban maradtunk, hogy Farkas Ferenc másnap korán reggel lakásomon felkeres, én addig erről a javaslatunkról egy rövid szöveget készítek, s azt ő a másnapi minisztertanácson elő is adja. Ez így is történt, de tudomásom szerint a másnapi minisztertanácson a javaslat tárgyalására nem került sor, mert csupán az új kormány összeállításáról volt szó. Mint utóbb értesültem, a többi pártok minisztereinek számát háromra emelték, s így a Parasztpárt második miniszteri tárcája s vele az én miniszterségem vita nélkül keresztülment. Én erről szombat délelőtt az Akadémián értesültem, délután pedig a Parasztpártban Farkas Ferenc közölte velem, hogy az első minisztertanácsa az új kormánynak másnap, 4-én délelőtt lesz.

Ugyanez nap este 7-8 h tájt családi barátunk, Sárközi Györgyné látogatni és megismerkedni elhozta hozzánk Király Bélát, akivel még az októberi események előtt össze akart ismertetni. A látogatás kb. fél óráig tartott, az általános politikai helyzetről, szovjet katonai akció lehetőségéről beszéltünk, mindketten úgy láttuk, hogy ez nem valószínű, más érdemleges beszélgetés nem volt köztünk.

November 4-én hajnali 4 óra körül a telefon ébresztett fel, mellyel Nagy Imre titkárságáról Minisztertanácsra hívtak, azzal, hogy autót küldenek értem. A kb. $\frac{3}{4}$ 5 h tájban érkezett autóval először családomat átvittem sógoroméék II. ker. Bimbó 43. sz. alatti lakására, majd pedig bementem a Parlamentbe. Ott fölvezettek a félemeleten lévő ún. rádiópincébe, ahol három egymásba nyíló szoba közül a bal oldaliból a rádióleadás folyt, a jobb oldaliban pedig együtt ültek Tildy Zoltán, Tildy Zoltánné és B. Szabó István, és külön a sarokban Mindszenty József. Én is leültem Tildyékhez, közölték velem, hogy Nagy Imre és Losonczy Géza elmentek a szovjet követségre tárgyalni, a többi miniszter pedig nem tudott bejönni. Én felvettem Tildy Zoltánnak, hogy nem kellene-e hármasban minisztertanácsot tartanunk, de úgy láttam, hogy ő Nagy Imre visszaérkeztéig nem óhajt tenni semmit.

Még az előző nap reggelén kialakult bennem egy olyan elgondolás – miután arról értesültem, hogy a szuezi, angol, francia akció vitája során az Egyesült Államok a franciák és angolok ellen szavazott –, hogy Amerikát fel kellene kérni, hogy mind a szuezi, mind a magyar ügyben párhuzamosan lépjen fel az akció abbahagyása érdekében és a békés megoldás érdekében, mert ilyen módon az érdekelt nagyhatalmak számára is könnyebben menne az engedés. Erről egy kb. féloldalas feljegyzést készítettem, s az volt a szándékom, hogy a másnap délelőtti minisztertanácson felvetem. Másnap hajnalban látván, hogy Tildy Zoltán Nagy Imre nélkül semmiféle működést nem óhajt kifejezni, arra az elhatározásra jutottam, hogy saját felelősségemre ezt az elgondolást a Parlamenthez közel lévő amerikai követségen keresztül az amerikai kormányhoz megpróbálom eljuttatni. Anélkül, hogy bárkinek szóltam volna, átmentem az amerikai követségre, ott közöltem szándékomat egy az előcsarnokban álló sovány, középmagas, idősebb, őszes diplomatával, akit emlékezetem szerint úgy jelöltek meg, hogy ő a követ. Szándékomat tudomásul vette, ott az előcsarnokban egy asztalhoz leültetett, ahol én a nálam meglévő fogalmazványon néhány formai változtatást tettem, s átadtam neki. Ő pedig közölte, hogy amennyiben módjában van, továbbítani fogja kormányának.

Az általam fogalmazott levél vagy feljegyzés gondolatmenete nagyjából a következő volt: „az egyidejűleg folyó szuezi, angol–francia akció és magyarországi szovjet akció az Egyesült Államok számára azt a lehetőséget jelenti, hogy ezek abbahagyása és a békés kibontakozás érdekében egyszerre lépjen fel mind a kettővel szemben pártatlan harmadikként, ami egyúttal az érdekelt nagyhatalmak számára a kölcsönös engedményt is könnyebbé tenné. Úgy látom, hogy amennyiben az Egyesült Államok világháborús komplikációktól félve a magyar ügyben merőben demonstratív nyilatkozatokra szorítkozik, és a kérdés eredményes megtárgyalását nem szorgalmazza, ezzel nem csökkentik, hanem növelik a világháború veszélyét, mert a világhelyzetnek egy olyan elmérgesedése és kiéleződése következik be, ami egy későbbi időpontban a világháború veszélyét sokkalta inkább megnöveli. A mostani eredményes fellépés ezzel szemben a világpolitikai feszültségnek minden vonalon való enyhülését hozná magával.” Az egész gondolatmenetnek a hangneme inkább reálpolitikai volt, mert én ekkor az ellenkormány létezéséről nem tudtam, s feltételeztem, hogy a szovjet katonai fellépés ellenére és azzal párhuzamosan Nagy Imrével és kormányával tárgyalások folynak és fognak folyni.

Az írás leadása után visszatértem a Parlamentbe. Lent a kapuban találkoztam Mindszenty Józseffel, aki közölte velem, hogy a kocsiját várja, hogy a Várba visszamenjen. Tőle elbúcsúzván felmentem a rádiófülkébe, ahol Tildyn, Tildynén és B. Szabón kívül ott találtam Dobi Istvánt, Rónai Sándort és

Bognár Józsefet. Utamról nem szóltam nekik. Tildy Zoltán ekkor említette az ellenkormány alakulásáról szóló még meg nem erősített híreket. Ezt követően 7–8 óra között történt a szovjet csapatoknak a Parlamenthez való érkezése. Valaki közölte velünk, hogy a szovjet csapatok megszállják az épületet, a bent lévő polgári személyek pedig szabadon távozhatnak. Erre mindenki elindult kifelé, és elbúcsúztunk egymástól.

Attól kezdve, hogy az ellenkormány megalakulásáról értesültem – amit a magam részéről a Rákosi-féle irány visszajöveleteként értékeltem –, állandóan foglalkoztatott az az ellentét, mely Nagy Imrének reggeli, abbéli bejelentése, hogy a kormány a helyén van, és a Parlamentben általam tapasztalt teljes szétesés között mutatkozott. Úgy éreztem, hogyha Nagy Imre akadályozva van, akkor valakinek helyette, legalább egy demonstratív lépéssel demonstrálnia kell azt, hogy a kormány a helyén van. Ezért a búcsúzkodás után elhatározássá érlelődött bennem az a gondolat, hogy a kormány nevében demonstratív módon a Parlamentben maradok. E végből bementem az első emeleten lévő Tildy-féle miniszteri helyiségekbe, amelyet akkor ürítettek ki a benne lévő katonák és tisztviselők. Nemsokára kiderült, hogy ugyancsak ott akar maradni az esemény figyelése céljából Bakos Ferenc újságíró, aki Tildy sajtótitkárságának tagja volt. Megismerkedtünk, közöltem vele ottmaradásom célját, és tréfásan azt mondtam neki, hogy tekintse magát sajtófőnökömnek. Ő ezt komolyan vette, s miközben a szomszéd helyiségekben tartózkodtam, telefonált magyar és külföldi újságíróknak, hogy én a Parlamentben maradtam, jöjjenek oda, mert sajtónyilatkozatot fogok adni. Ez váltotta ki belőlem azt a gondolatot, hogy valamilyen nyilatkozatot fogalmazzak, hátha mégis bejön valaki. Ekkor fogalmaztam reggel 9 h körül a november 4-re keltezett „Magyarok!” kezdetű nyilatkozatot. Újságíró természetesen nem jött be, ellenben én a reggeli látogatás kiegészítéseképpen a nyilatkozatot telefonba bediktáltam az amerikai követségnek. A nyilatkozatnak ebben a fogalmazványában volt még a következő passzus: „meg vagyok győződve, hogy amennyiben a magyar ügy megoldása érdekében a nagyhatalmak eredményesen állást nem foglalnak világháborús komplikációktól tartva, úgy ezzel a háború veszélyét nem csökkentik, hanem növelik, mert a világhelyzet elmérgesedése folytán a világháború kitörésének veszélye utóbb sokkal nagyobb lesz.” (Hozzávetőleges szöveg.) Ezt a passzust hamarosan egy további telefonnal töröltem, mert úgy éreztem, hogy egy nyilvánosságnak szánt nyilatkozatban a világháború emlegetése félreértésre adhat okot. Ezt követően Bakos Ferenc e nyilatkozat végleges, ismert szövegét több újságírónak telefonon bediktálta.

4-én déltől kezdve szovjet katonák őriztek minket, közben rádióból értesültem az új kormány összetételéről és nyilatkozatairól. Bár a szovjet közbelépést

továbbra is tragikusnak és elhibázottnak ítéltam, úgy láttam, hogy nem kell számolni a Rákosi-féle irányzat visszajövetelével, és van lehetőség megegyezéses kibontakozásra, annál is inkább, mert Kádár János a Nagy Imre kormány tagja volt. Ennek alapján alakult ki bennem 5-e folyamán és 6-án délelőtt, a november 6-án keltezett „Expozé és tervezet” gondolatmenete és első hevenyészett fogalmazása. Közbevetőleg megjegyzem, hogy október utolsó és november első napjaiban, még mielőtt miniszternek jelöltek volna, egy cikken dolgoztam, s annak a minél hamarabb való megjelentetéséről már tárgyaltam is, melynek tartalma lényegében az exposé melletti tervezet gondolatmenetével volt azonos. (Varsói szerződésben való bennemaradás, antikommunista demagógia kivédése, a választások későbbi időpontra való halasztása és előzőleg a szocialista vívmányok sérthetetlenségének alkotmánytörvény hatályával való rögzítése, általános amnesztia stb.)

November 6-án a Tildy-helyiségben felkeresett Feri Sándor, aki, úgy láttam, az új kormány szálláscsinálójaként jelent meg, s azt javasolta, hogy hagyjak fel a demonstrációval és hagyjam el a Parlamentet. Én ebbe belementem, s 6-án délután 5 h tájban a Parlamentből távoztam.

A Parlamentből eltávozva a november 4-i nyilatkozat egy példányát, melyhez a Parlamentben írt pár soros kísérőlevél volt csatolva, az ajtórácon keresztül beadtam az amerikai követséghez. A kísérőlevélben az állt, hogy nyilatkozatomnak ezt a szövegét kívánom hitelesnek tekinteni.

Miután a pesti oldalon éjszakáztam, 7-én reggel átgondoltam az exposéval kapcsolatos elgondolásomat, s arra az eredményre jutottam, hogy az exposét és tervezetet a négy nagyhatalom, India és esetleg Jugoszlávia követségeinek fogom eljuttatni. Ebben az befolyásolt, hogy előző napokban a rádióból értesültem egy olyan gondolatról, hogy a magyar ügyben a négy nagyhatalom és India tartsanak értekezletet. A szovjet és jugoszláv követségekre való eljuttatást azonban függővé tettem Nagy Imre hozzájárulásától, kinek hollétét ekkor nem tudtam, de feltételeztem, hogy a két követséggel érintkezésben van, úgy gondoltam, hogy az ő megkerülésével ezeket nem nyújthatom át. A nyugatiaknak és az indiaiaknak való közlést viszont sürgősnek tartottam, mert a magyar üggyel kapcsolatos túlzó követelések (ENSZ-csapatok, azonnali választások, semlegeség) ellensúlyozását akartam.

Csaknem bizonyos, hogy Regéczynek vallomásában említett második feljövele téves visszaemlékezésen alapszik, vagy ha mégis megtörtént, közvetlen az első után történt valamiféle kiegészítő kérdésben, amit felidézni nem tudok, kizárt azonban, hogy ő engem decemberben felkeresett volna, mert én ebben az időben szigorúan tartottam magam Farkas Ferencnek tett ígéretemhez, hogy külön akciókat, különösen nyugati irányban nem folytatok. Regéczy láto-

gatását követően, valószínűleg telefonon, feltette nekem az angolok részéről azt a kérdést, hogy Nagy Imre tud-e az expozéről, és helyesli-e. Én közöltem vele, hogy az expozét elküldtem Nagy Imrének, de választ nem kaptam, ha kapok, közlöm. Utóbb Hámori Zoltán közölte velem, hogy Nagy Imre megkapta az expozét, és helyesli, én Hámori közlését nem éreztem egészen megbízhatónak, Regéczyvel annyit közöltem, hogy nem közvetlen értesülesem szerint Nagy Imre helyesli az expozét. Más követség vagy külföldi az expozéból tőlem nem kapott.

Az expozé elkészítése után elhatároztam azt is, hogy próbálok belőle a Nagy Imre-kormány volt tagjainak, közelebbről Nagy Imrének, Tildy Zoltánnak, Kovács Bélának és a szociáldemokratáknak példányt juttatni. E négy irányban három iratot indítottam el, a november 4-i nyilatkozatot, az expozét, és egy Nagy Imréhez intézett kísérőlevelet, illetve annak másolatát. A kísérőlevél tartalma az volt, hogy tájékoztattam Nagy Imrét, hogy az ő akadályoztatásának feltevésében saját felelősségemre a mellékelt írásokat szerkesztettem és juttattam el, hogy továbbá további akciókat nem szándékozom csinálni és a szovjet és jugoszláv követségekre való eljuttatást az ő véleményétől teszem függővé, illetőleg reá bízom. Közös magatartásunk irányelvül javasoltam neki:

- a) a kormány nem tekinti magát lemondottnak, csak félreállítottnak, azonban
- b) semmiféle árnyékkormány-tevékenységet nem folytat, hanem
- c) feltételezi, hogy a kibontakozás érdekében előbb-utóbb tárgyalások kezdődnek, melybe a Nagy Imre kormányt is bevonják;
- d) az az álláspont, hogy a kormány nem mondott le, nem jelenti, hogy bármely tagjának szerzett joga van a miniszteri székre, viszont
- e) fontosnak tartom, hogy Nagy Imre Kádár Jánost továbbra is kormánya tagjának tekintse.

Ennek a négy írás együttesének az eljuttatását pontosan felidézni nem tudom, s e részben a szembesítések még jobban összezavarták emlékezetemet. Az eljuttatás részben Bakos Ferencen, részben Hámori Zoltánon keresztül történt, ez bizonyos, s bizonyos az, hogy Tildy Zoltánhoz akár Bakostól, akár Göncztől, akár tőlem megkapva, Hámori Zoltán juttatta el az írásokat, s ő vette át a Nagy Imrének szánt példányokat is. Ő Tildynek azokat, nem valósan, átadta, Nagy Imrének mind az én benyomásom, mind az ő utólagos vallomása szerint igenlő közlése ellenére valójában nem juttatta el. Kovács Bélának és a szociáldemokratáknak szánt írás megérkezéséről nem győződtem meg, mert mire erre módom lett volna, az írások aktualitásukat veszítették.

Az expozéból magánembernek – emlékezetem szerint – nem adtam, bár tartalmát mint véleményemet és elgondolásomat általában elmondtam

azoknak, akikkel novemberben találkoztam. Bizonyos, hogy adtam Göncz Árpádnak, valószínűleg a Parasztszövetség jogcímén, és Markos Györgynek, az ÉFT²⁶⁵ részére.

November közepe tájt értesültem, hogy az expozé a városban röpcédulaként, állítólag plakátként is forog. Ez igen felingerelt, s abban a feltevésben, hogy ez Göncz Árpádon keresztül történhetett, kifejtettem neki, hogy az expozé nem röpcédula, s nem lehet kiplakatírozni egy olyan írást, amely „Követ Úr” megszólítással kezdődik; az expozé kiegyezési javaslat és tárgyalási alap, melyet eredeti formájában terjeszteni nem lehet, ellenben semmi kifogásom, hogy ha tartalmát közlik és terjesztik. Legvalószínűbbnek azt tartom, hogy az expozé elterjedése Bakos Ferencen keresztül történt, aki nálam november második felében tett második látogatása alkalmával bevallotta, hogy vett róla másolatot.

Ez alkalommal közölte velem Bakos, hogy disszidálni készül. Én sem üzenetet, sem írást nem bíztam rá, de azt tudhattam, hogy az expozé, valamint a Parlamentből a nyilatkozat birtokában van. Nem emlékszem, hogy erről akkor beszéltünk volna, de ennek jelentősége sem volt, mert addigra mindkét írás itthon röpcédulaként forgott, a külföldi rádiók pedig bemondták őket.

Megjegyzem, hogy Regéczynek nálam tett látogatásával egy időben jött fel Szesztay András,²⁶⁶ aki azonban apósomhoz jött, s a dolgokban tudomásom szerint előző és további szerepe nem volt.

November 9–11. körül keresett fel Göncz Árpád lakásomon, aki ismerősöm volt, de addig szoros barátság nem volt köztünk. Ettől kezdve állandó kapcsolatban voltunk, hetenként általában legalább egyszer, de inkább kétszer felkeresett, különböző megbízatásokat vállalt, egymás tevékenységéről általában tudtunk. November közepe tájt megmutatta nekem azt az írást, melyben a Parasztszövetség nevében az indiai kormányt közvetítésre kéri fel, amit én helyeseltem. Ezt utóbb, később más szervekkel is aláírva át is adta az indiai követségnek, ahol ezt követően december folyamán több ízben megfordult, amiről engem állandóan tájékoztatott. Ottani beszélgetései során azt az álláspontot képviselte, hogy tudniillik az ország megnyugvása és konszolidálása a megkezdett úton nem kilátásos, a Szovjetunióknak is érdeke a megegyezés, ebben az irányban az indiai közvetítés hasznos lehet.

November közepén a Parasztpárt vezetői (Farkas Ferenc, a titkárság egyes tagjai s néhány író) néhányszor összejöttek. 18-án Illyés Gyula lakásán a Forradalmi vagy Nemzeti Kormányzó Tanács javaslatáról volt szó, amivel én nem értettem egyet, de Farkas Ferenc kérésére részt vettem konkrét javaslat formájá-

²⁶⁵ A rövidítés nyilván a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsát jelenti, melynek Markos György egyik vezetője volt.

²⁶⁶ Szesztay András (1926–2017) szociológus

ban egy fél oldalon való megfogalmazásban; november 20–21-én Illyés Gyula lakásán, ahol rajta kívül csak Farkas Ferenc és én voltam ott, szó esett koalíciós tárgyalások lehetőségéről, melynek során abban maradtunk, hogy ha ilyen felmerül, bele kell menni, de nem valószínű, hogy felmerüljön; november 23-án Tamási Áron lakásán volt egy megbeszélés arról, hogy nem volna-e helyes egy felhívást kibocsátani a parasztság felé az árdrágítás ellen, esetleg rádió útján is, amit az együttes elvben nem ellenzett, s az ügyben való tájékozódást Farkas Ferencre bízta; tudomásom szerint ennek semmi folytatása nem volt.

November legvégén felkeresett lakóhelyemen Rácz Jenő, és elhozta nekem az ÉFT kebelében készült „Határozattervezet” c. szöveget azzal, hogy egy ilyen jellegű közös állásfoglalást kellene a koalíciós pártoknak, a Kommunista Pártnak és különböző szervezeteknek a közös kibontakozási alapként elfogadniok. Én a gondolatot helyeseltem, minthogy úgy láttam, hogy a Nagy Imre és társai eltávozása folytán keletkezett új helyzetben szükség volna új és az eddigi egyéni terveknel átfogóbb közös alap kialakítására. Ezt a következő napokban Farkas Ferencsel és Varga Istvánnal beszéltük meg, s e megbeszélés alapján én és Rácz Jenő december 2-án készítettünk egy első fogalmazványt, mely az általunk terjengősnek ítélt határozattervezetnél rövidebb volt, s azt december 4–7-e között két vagy három ülésen a Parasztpárt József nádor téri helyiségében Varga, Farkas, Rácz és én (Bibó) megbeszéltük és végleges formába hoztuk. Szövegezésről tudtak, s annak egyes részleteit hallhatták a Parasztpárt titkársága és Göncz Árpád. A december 7-e körül elkészült első szöveg az alább közlendő eltéréstől eltekintve már azonos volt a végleges szöveggel. Ekkor tájt határoztuk el, hogy a közös nyilatkozatból Varga Istvánon és Kossa Istvánon keresztül eljuttattunk 1 példányt a kormányhoz, Tildy Zoltánon keresztül 1 példányt Dobi Istvánhoz, valamint azt, hogy eljuttatunk egy angol nyelvű példányt az indiai követségre, és felkérjük a Budapestre várt Menon nagykövetet, hogy egy orosz nyelvű példányt juttasson el vezető szovjet államférfiakhoz. A szöveg elkészülte után azt aláírták az ÉFT nevében Markos György és még valaki, az Írószövetség nevében Veres Péter és még valaki, azzal a fenntartással, hogy politikailag nem tudnak hozzászólni, de tárgyalási alapnak alkalmasnak tartják; a Parasztpárt nevében aláírtuk én és Farkas Ferenc, a Parasztszövetség nevében Göncz Árpád és Kelemen Sándor. December 11-én délután Farkas, Varga, Antall József és én vittük el Tildy Zoltán lakására, aki egyes pontokkal nem értett teljesen egyet, azonban végül is aláírta mind a maga, mind a felhatalmazás alapján Kovács Béla nevét, azzal, hogy másnap délelőtt Antall József ráteszi a Kisgazdapárt pecsétjét. Másnap délelőtt azonban Antall József útján közölte, hogy aláírását visszavonja. Erre azt határoztuk, hogy a szöveget módosítjuk úgy, hogy az nem „Alulírottak” szóval kezdődik, hanem „Magyarország Demokratikus Pártjai és

szervezetei” szóval, és nem a közös nyilatkozatot fogják a résztvevők aláírni, hanem mindegyik külön-külön ad csatlakozó nyilatkozatot. A szöveg ily értelmű módosítása után csatlakozó nyilatkozatot adtak a Parasztpárt, Parasztszövetség; az ÉFT-től, melyet időközben feloszlattak és az Írószövetségtől, mely fenntartásos módon írta alá a szöveget, újabb nyilatkozatot nem kértünk, hanem első aláírásukat vettük érvényesnek. Csatlakozó írást adott a Szociáldemokrata Párt nevében Kelemen Gyula. Csatlakozó írást adott ezen kívül a Demokrata Néppárt nevében Mihelics Vid és Keresztes Sándor. Ezt én bonyolítottam le Keresztes Sándoron keresztül, mert szükségesnek tartottam, hogy a közös nyilatkozat alapjára helyezkedjék legalább egy baloldali irányzatú keresztény párt, egyrészt azért, hogy ellenzéki álláspontjával utóbb olcsó népszerűséget ne kereshessen, másrészt azért, hogy a Kiszgazdapárt későbbi választásokon ne próbáljon keresztény irányzatú szavazatokkal mamut párttá lenni, mint 1945-ben. A közös nyilatkozatot kommunistákkal aláíratni nem akartuk, mert tudtuk, hogy az adott helyzetben ezt csak az MSZMP-be be nem lépett pártellenzékiek írhatnák alá, amit adott esetben az ő részükre súlyosabban ítélnének meg, mint a mi részünkre, azonkívül mi nem csak ezekre a pártellenzékiekre számítottunk, hanem arra az irányvonalra is, amely a kívül maradt pártellenzékétől Kádár Jánosig terjedt. E helyett magában a nyilatkozat szövegében fejeztük ki azt, hogy ilyen kibontakozás kommunisták nélkül nem képzelhető el, s feltételezzük, hogy ehhez a Kommunista Párt is hozzá fog járulni. Elhatároztuk még azt is, hogy a Kiszgazdapárt vonatkozásában aláírás híján, a Munkástanács vonatkozásában pedig annak feloszlata miatt előzetes elvi hozzájárulásukra fogunk hivatkozni. Ezzel nem azt értettük, hogy ehhez a nyilatkozathoz járulnak hozzá, hanem azt, hogy előzőleg azonos tartalmú állásfoglalásokat tettek magukévá. Kossa Istvánhoz Varga Istvánhoz, Dobi Istvánhoz Tildy Zoltánhoz keresztül én juttattam el a közös nyilatkozatot.

Nem tudok visszaemlékezni arra, amit Göncz Árpád vallott, hogy ti. a közös nyilatkozat első szövegét esetleges megjegyzés céljából a szerkesztők megbízásából elvitte az indiai követségre, azonban bizonyosan emlékszem arra, hogy – valószínűleg – dec. 12-én Göncz azzal jött az indiaiaktól, hogy kéri a kísérő levélben annak az általuk ismert szándékunknak a tényként való közlését, hogy a közös nyilatkozatot Dobi Istvánhoz és a kormányhoz eljuttassuk. Ez nyilván a szövegnek Göncz által vallott megmutatásával függött össze; még kevésbé tudok arról, hogy a szövegre nézve megjegyzést tettek volna. Emlékezetem szerint ugyanakkor közölte Göncz velünk – ez is a Parasztpártban történt –, hogy az indiaiak, angol követségi emberekkel beszélve úgy értesültek, hogy az angolok ismerik a közös nyilatkozat szövegét. Ez rendkívül meghökkentett mindannyiunkat, el sem tudtuk képzelni, hogy az indiszkrécio kitől származhatik, még

feltevésünk sem volt ebben az irányban. Ezt követően, valószínűleg december 14-én szerkesztők megbízásából Göncz Árpád vitte el a közös nyilatkozatnak egy angol és két orosz (Budapesti Szovjet Nagykövetség és a szovjet államférfiak részére) nyelvű példányait az indiai követségre egy angol nyelvű kísérlével kíséretében. A kísérlével utalt az indiai közvetítés jelentőségére, közölte, hogy a mellékelt közös nyilatkozathoz kik járultak konkrét aláírással és kik általános elvi hozzájárulással hozzá, közölte, hogy a közös nyilatkozatot eljuttattuk a kormányhoz és Dobi Istvánhoz, s végül közöltük, hogy felhatalmazzuk a követséget, hogy amennyiben az ügy érdekében helyesnek tartja, a közös nyilatkozatot másokkal közölje.

Egy héttel később, december 20–21-e körül – Menon elutazás után – közölte Göncz velem és Farkassal az indiai követségnek azt a kívánságát, hogy a Budapesti Nagykövetségnek szánt orosz nyelvű példányt ne ők, hanem mi juttassuk el a nagykövetségre. Erre hárman abban maradtunk, hogy én szerkesztek az előző kísérlével azonos szöveggel egy francia nyelvű kísérlévelet, az orosz nyelvű példányt ezzel együtt postán eljuttattuk a Budapesti Szovjet Nagykövetségre.

December 16–20-a között Göncz Árpád révén kaptunk értesítést, hogy a Budapestre érkezett Menon nagykövet hajlandó volna fogadni a Parasztpárt vezetőit, részben a közös nyilatkozat, részben általános helyzetértékelésük okából. Göncz közlése alapján e napok valamelyikének délutánján 5–7 h között Farkas Ferenc és én elmentünk a Borbolya u. 4. sz. alatt lévő indiai követségre, ahol Menon nagykövettel, Rahman ügyvivővel folytattunk beszélgetést. A beszélgetés során elsősorban az eseményekkel kapcsolatos véleményünket mondtuk el, hogy ti. az eseményeket egészben forradalomnak értékeljük, azok elindítóinak és lényeges hordozóinak az ifjúságot, munkásságot és a hadseregnek hozzájuk csatlakozott részét látjuk, hogy a felkelés első sikere után felburjánzott ellenforradalmi és restaurációs jelenségeket minden elriasztó voltak mellett is másodlagosoknak és nagyobb nehézség nélkül visszaszoríthatónak látjuk; hogy a november 4-e után megkezdett úton az ország külső konszolidációját alig, belső megnyugvását egyáltalán nem látjuk lehetségesnek, ellenben megegyezései és a Szovjetunió és kommunisták szempontjából kielégítő megoldást látunk a közös nyilatkozatban, s ebben az irányban kérjük az indiaiak közvetítését. Menon és az indiaiak általában a közvetítés kifejezését kerülték, de Menon vállalta, hogy a közös nyilatkozatot szovjet államférfiaknak továbbítja, hozzátéve, hogy ennek alkalmi és lehetősége nem rajtuk múlik. Menon úgy látta, hogy a közös nyilatkozat a Szovjetunió számára egyáltalán nem elfogadhatatlan, s ez őt kellemesen lepte meg, valamint az is, hogy magatartásunkat nemcsak írásban, de szóban sem látja legkevésbé sem szovjetellenesnek.

Mikor január 7–8-a körül Menon másodszor Budapestre érkezett, közben már nyilvánosságra került a január eleji szovjet–csehszlovák–román–bolgár–magyar közös nyilatkozat és az ezt követő magyar kormánynyilatkozat. Közvetlen a kormánynyilatkozat után közölte Göncz Árpád, hogy Menon újból beszélni óhajt velem. Ezen a második találkozón Farkas Ferenc nem tudott részt venni, ellenben részt vett rajta Göncz Árpád is. Ennek során Menon röviden közölte, hogy a közös nyilatkozatot átadta a szovjet államférfiaknak, én úgy vettem ki, hogy Bulgaryin marsallnak, és hogy ez az egyetlen ilyen jellegű írás, amit átvett. Ennek ellenére a kormánynyilatkozat után a közös nyilatkozat elgondolásait nem láttuk többé közvetlenül kilátásosabbnak.

Menon az általa előzőleg áttanulmányozott kormánynyilatkozatról való véleményemet kérdezte, amire én közöltem, hogy a kormánynyilatkozatnak az a kifejezése, mellyel nem más pártokat, hanem csak más pártbeliek és párton kívüliek bevonását említi, valamint a proletárdiktatúra melletti állásfoglalás a pártok működésének az elutasítását jelenti; egyéb kérdésekben pozitívan értékeltem a könyvkiadás nagyobb szabadságára utaló részt, és negatívum az, hogy a tagosítás körül elkövetett igazságtalanságokat csak egészen kirívó esetekben engedi helyrehozni. Ezután elvileg fejtegettem a szocializmus és szabadságjogok egységének a kérdését, az ilyen értelemben vett harmadik utat; azonban anélkül, hogy kimondtuk volna, láthatóan ő is, én is tudtuk, hogy ezzel a beszélgetéssel az ún. indiai közvetítés befejeződött.

Ezzel egyidejűen 7-én vagy 8-án a Parasztpártban Farkas Ferenc, én és a titkárság három tagja jegyzőkönyvet vettünk fel, melyben leszögeztük, hogy a kormánynyilatkozatra való tekintettel a párt működését felfüggeszti, csupán egy helyiségben tart fenn telefoninspekciót, a másik két helyiséget pedig a Magyar Írás Kiadó Szövetkezetnek albérletbe adja; egyidejűleg a Parasztpárt kezelésében lévő pénzösszeget postata-karékpénztári számlára befizettük. Ennek másnapján Antall József lakásán összejöttünk Tildy Zoltán, Antall, Farkas és én, mi közöltük velük ezt a határozatot, ők közölték, hogy még ennyire sem működtek és működnek együtt. Ezzel a Parasztpárt keretében folytatott mindennemű megbeszélés véget ért, s innen kezdődő cselekményeiről [sic] sem Farkas Ferenc, sem senki a pártból nem tud.

A közös nyilatkozat további sorsára nézve még azt mondom el, hogy január első felében az indiai ügyvivő Göncz Árpádon keresztül kérdést intézett hozzám először arra nézve, hogy van-e valami kifogásom az ellen, hogy a közös nyilatkozatot az ENSZ-nek egy Budapesten nem politikai, hanem segélyügyben járt helyettes titkárának átadja, majd pedig arra nézve, hogy a Bécsben működő ENSZ Ötös bizottság ceyloni tagjához eljuttassák. Mindkét kérdésre azzal feleltem, hogy nincs kifogásom, annál kevésbé, mert a közös nyilatkozat

kísérőlevelében az indiaiaknak adott közlési felhatalmazás lehetővé teszi, hogy ők ezt saját megítélésük alapján megtegyék. Valamivel később, de még ugyan-csak január közepe táján közölte velem Göncz Cope angol követségi titkárnak azt a kérését, hogy a közös nyilatkozat egy példányát szeretné megkapni. Én mondtam Göncznek, hogy jobb szeretném, ha ezt az indiaiaktól kérné, azonban mégis adtam egy angol nyelvű példányt, annál is inkább, mert tudtam, hogy az angolok indiszkrécio folytán a szöveget már ismerik. Teljesen téves Göncznek az a vallomása, hogy én e mellé az előzőkhöz hasonló tartalmú kísérőlevelet adtam volna: ezt a nyilatkozat többi szerkesztőjére és a Parasztpártra való tekintettel sem tettem volna meg. Téves Göncznek az a vallomása is, hogy a közös nyilatkozatnak a nyugati követségekkel való közlését ugyanekkor általában elhatároztuk, hogy én francia nyelvű fordítást készítettem volna a közös nyilatkozatról, és hogy a francia és amerikai követségekre is eljuttattam. Legfeljebb maga a kérdés merülhetett fel, amire vagy tagadóan határoztunk, vagy egyszerűen nem tér-tünk vissza többé rá. Kiegészítőleg megjegyzem, hogy Göncznek az a vallomá-sa, hogy Cope a nyilatkozatból az ENSZ Ötös bizottság ausztráliai tagja részére kérte a példányt, kétségen kívül megfelel a valóságnak, én azonban erre felidézés után sem tudok visszaemlékezni. Küldtünk végül én és Göncz a közös nyilat-kozatból egy példányt az én indítványomra, a strassbourgi magyar emigráció részére is, amire az alábbiakban vissza fogok térni.

Cope angol követségi titkárral való kapcsolat tekintetében előre és utólag tudtam arról, hogy Göncz vele beszélgetést fog folytatni, majd folytatott is. A be-szélgetés időpontját én nem december végére, hanem január közepére helyeztem, de ezt sem teljes bizonyossággal. Az én emlékezetemben ennek a beszélgetésnek a kapcsolatot kezdő jellege elhomályosodott, mert Regéczyt Göncz kérésemre már november közepén egyszer már felküldte hozzám, s Cope nevééről már a ta-lálkozás előtt is hallottam, viszont a Cope és a mi kölcsönös véleményeinkről decembertől májusig folyó beszélgetésekben én sokáig abban sem voltam biztos, hogy egy beszélgetés volt-e, vagy esetleg volt más is. Nem kétséges azonban, hogy Göncz egyetlen beszélgetésről számolt be nekem, hogy erről előzőleg be-széltünk, én azt helyeseltem, és az is valószínű, hogy ez Göncz vallomásának megfelelően december végén történt. A Göncz által adandó helyzetértékelést előzőleg átbeszéltük: annak tartalma egyezett e tárgyban mindenkor vallott kö-zös nézeteinkkel, hogy ti. a november 4-e után megkezdett úton igazi konszoli-dáció lehetőségét nem látjuk, hogy a megegyezés a Szovjetuniónak is érdekében áll, s a közös nyilatkozatban körvonalazott keretek között elfogadható, az angol politikának arra kellene törekednie, hogy az amerikaiak által kedvelt agresszív és demonstratív nyilatkozatok helyett az ügyben kölcsönös engedmények alap-ján konstruktív világhatalmi megegyezés jöjjön létre. Minket az egész ügyben

legfőképpen az érdekelt, hogy Cope-tól arra nézve kapjunk tájékoztatást, hogy ilyen konstruktív megegyezésre és tárgyalásra van-e remény. Cope megnyilatkozásaiból az derült ki, hogy ellensége az agresszív amerikai politikának, a szuezi angol politikának és politikai álláspontja szerint a munkáspárthoz áll közel. A beszélgetés ebben a keretben zajlott le, s ettől kezdve Regéczyn keresztül több kérdésben ismertük meg mi Cope álláspontját, ő a mienket. Azt, hogy ebben az egész kapcsolatban Göncz lényegében az én megbízottamként járt el, csupán azért nem állítom kezdettől fogva formális tényként, mert december végén és január 7-ig én Farkas Ferencre és a Parasztpártra való tekintettel tartózkodtam minden külön akciótól. Cope azonban ismerte nevemet mint az expozé szerzőjét és a közös nyilatkozat egyik mozgatóját, s tudta, hogy Göncz hozzám és álláspontomhoz közel áll. Nem kétséges, hogy a januártól kezdve felmerült különböző kérdésekre nézve tudta, hogy Göncz azokat velem tárgyalja meg. Formálisan hozzám volt intézve a diplomáciai viszony esetleges megszakításával kapcsolatos márciusi kérdés; részemről formálisan is hozzá volt intézve a cikkről való véleményének a megkérdése.

Az első beszélgetés után Cope első kérése a közös nyilatkozat példányának a kérése volt, amire nézve már vallottam. Göncz vallomása szerint Cope január és március között kérdést intézett hozzá, hogy mi a véleményünk a strassbourgi emigrációnak ellenkormányra való alakulásáról, valamint arról, hogy a strassbourgi emigráció szocialista programot fogadjon el. Az én emlékezetemben ez a két kérdésfeltevés nem él, hanem beleolvad a közös nyilatkozatnak még januárban az emigráció részére való megküldésébe, valamint a diplomáciai viszony megszakításáról a márciusban adott véleményembe; nem kétséges azonban, hogy ezekre a kérdésekre a válasz az volt, hogy az ellenkormányra alakulást nem helyeseljük, viszont helyeseljük, ha a strassbourgi emigráció a közös nyilatkozattal azonos tartalmú nyilatkozatot fogad el. Március első felében Cope kérdést intézett Gönczhöz arra nézve, hogy március 15-én esetleges újabb zavargásokról és valószínűségéről mit tartunk, mert az angolok ettől s a vele kapcsolatos agresszív amerikai politika lehetőségétől félnek, hogy nem volna-e jó a BBC-n mérséklő adásokat sugároztatni. Véleményünk az volt, ilyen zavargásokat nem tekintünk kíváncsnak, mint az angolok, komoly méreteken nem tartjuk őket valószínűnek, minden mérséklést helyeslünk, de én hozzátettem, hogy ezzel kapcsolatban semmiképpen sem volna értelmes dolog abban a színben feltűnnünk, mintha a BBC-n keresztül lefűjnánk egy felkelést, mert az abban a színben tüntetne fel bennünket, mintha más időpontban ugyanilyet tudnánk és akarnánk indítani. Egyszer Cope-tól jött olyan közlés, hogy az ún. SZER-t átvette a strassbourgi emigráció; mi erről Gönczcel a továbbiakban nem beszéltünk és semmiféle sugalmazás vagy adás gondolata közöttünk nem merült fel.

Március közepén tette fel Cope egyenesen hozzám a kérdést, hogy mi a véleményem arról a nyugati politika keretében felmerült ötletről, hogy az ENSZ Ötös Bizottság jelentésének eredményeképpen a nyugati hatalmak megszakítsák a magyar kormánnyal a diplomáciai viszonyt, ami egyben esetleg a strassbourgi emigrációnak ellenkormánykénti elismerését is jelentené, a kérdés úgy szólt, hogy Cope maga nem helyeselné ezt a lépést. Erre vonatkozólag kb. másfél oldalas feljegyzést készített, melynek gondolatmenete a következő volt: arra, hogy a nyugati hatalmak egy létező kormánnyal a diplomáciai viszonyt megszakítsák és egy emigrációs bizottságot kormányként elismerjenek, eddig csak világháborús helyzetben volt példa, az adott esetben ezt semmi sem indokolja. A Nagy Imre-kormány törvényességének az elvi fenntartása lehetőzt álláspont 1956. november elején, de erre most visszatérni értelmetlen. A diplomáciai viszony megszakítása nem jelentene mást, mint egy agresszív és tüntető jellegű lépést, ami egyúttal a fennálló kulturális kapcsolatok megszakadását is magával hozná, és ugyanakkor gyakorlatilag nem jelentene mást, mint a magyar ügy tárgyában való teljes gyakorlati érdektelenséget. Ha a nyugati kormányok a magyar ügyben konstruktív megegyezéssel tárgyalások lehetőségét nem látják, akkor érdektelenségüket éppen ellenkezőleg, a magyar kormány feltétel nélküli elismerésével nyilvánítsák ki. Utóbb Göncz közölte Cope-ra hivatkozással, hogy ez a kérdés lekerült a napirendről.

Utolsó téma, ami Cope és közötttem felmerült, a cikkeimmel kapcsolatos vélemény volt, amire alább visszatérek.

Ami az esetleges illegális politikai munka közötttem és Göncz között felmerült kérdését illeti, ez ugyancsak januárban, az addigi elgondolásaink szempontjából teljesen elutasító kormánynyilatkozat után merült fel. Egy beszélgetés során ekkor vetődött fel az a kérdés, hogy ilyen feltételek között illegális politikai munkának indokai és feltételei megvannak-e. A beszélgetés végeredményben [sic] az volt, hogy a kormány álláspontjának a megmerevedését időlegesnek ítéltük, egy idő múlva újabb enyhülés és a pártok számára politikai működés valószínűségét láttuk, tehát bármilyen agitációban vagy szervezkedésben vagy akcióban megnyilvánuló illegális munkát nem látunk helyesnek; felvetődött azonban a letartóztatottak hozzátartozóival és az elbocsátottakkal kapcsolatban valamilyen segélyakció lehetősége, amit Göncz is, én is helyesnek ítéltünk; én hozzátettem, hogy véleményem szerint nem illegális, de lehetséges, hogy a kormány annak fogja tekinteni. E tekintetben először egy ilyen akció belföldi lehetőségéről volt szó, utóbb került szóba az, hogy erre a célra esetleg az emigrációtól lehetne pénzt szerezni. Én azt mondtam Göncznek, hogy az akciót elvben helyeslem, de részleteiben részt venni nem kívánok benne. Göncz ettől kezdve részletekről nem informált, de tudtam róla, hogy a Kiss Sándorhoz intézett levélben ezt fel akarja vetni, tudtam róla, hogy a később

Budapestre érkezett és az én révemen összeköttetésbe került, majd utóbb újból disszidált Csomós Miklóssal is erre nézve megbeszélést akar folytatni, ezek konkrét eredményeiről azonban nem tudtam; csupán azt vettem ki Göncz egyes megjegyzéseiből, hogy itthoni vonatkozásban minden szervezetség nélkül veti fel a segélyezés gondolatát ismerősei körében, külföldi vonatkozásban pedig valamilyen csomagakciót szeretne összehozni, nem sok sikerrel. Ugyanakkor, amikor az illegális akció helytelenségét megállapítottuk, én felvettem, hogy éppen azért, mert leendő enyhülés, tárgyalás, közös alap és egyetértés kialakítása lebeg előttünk, éppen ellenkezőleg, helyes volna számba venni az egyes pártokban és csoportokban azokat a fiatalabb személyeket, akikkel, ha esetleg újból egy, a decemberihez hasonló egyetértés kialakításának a szüksége felmerül, ezt kevesebb zökkenővel és huzavonával lehet megcsinálni, mint decemberben. E vonatkozásban számításba vettük a Kisgazdapárt részéről ifj. Antall Józsefet,²⁶⁷ a pártellenzék részéről Kardos Lászlót,²⁶⁸ szociáldemokraták részéről Révész Andrást,²⁶⁹ a Parasztpárt és Parasztszövetség részéről magunkat, a Demokrata Párt részéről Keresztes Sándort. Én nem emlékszem, hogy akár az írókkal való kapcsolat, akár az ÉFT és ezzel kapcsolatban Kemény István²⁷⁰ neve közöttünk felmerült volna. Megállapítottuk, hogy mindezeket ismerjük, és adott esetben a velük való egyetértés kialakításának a lehetősége fennáll. Se az, hogy ezeket bármiféle ilyen számbavételről értesítjük, sem az, hogy összehívjuk, vagy velük bármit megbeszéljünk, konkrét téma hiányában nem merült fel. Göncz ezt akkori beszélgetésünkön s utána is emlegette „illegális szellemi vezérkar” név alatt, amit én humorosan fogtam fel, de egyszer komolyan is említettem, és mondtam, hogy ne játszunk a szavakkal, mert hogyha tüntetésre kerülne a sor, 20 ember sem menne az utcára a szavunkra. Göncz Árpádnak az a vallomása, hogy „az illegális csúcsszerv eszméjét Bibó vetette fel”, teljesen igaz, ha hozzávesszük, hogy nem volt sem illegális, sem csúcs, sem szerv, sem vezérkar, s én soha nem neveztem ilyennek; legfeljebb szellemi volt, vagyis nem valóságos. Azt, hogy egy ilyen valaminek a létezését Kiss Sándornak levélben és Cope-nak üzenetben közölte, velem sohasem beszélte meg, s azt nyilván nem is helyeselt volna. Vallomásából úgy veszem ki, hogy Kiss Sándornak a segélyakció alátámasztásából, Cope-nak pedig mások helytelen irányú beadványainak ellensúlyozása céljából tette ezeket a sokat sejtető kijelentéseket. Velem azonban ezekről akkor nem volt szó.

²⁶⁷ Ifj. Antall József (1932–1993) tanár, politikus, 1990–93 között miniszterelnök.

²⁶⁸ Kardos László (1918–1980) néprajzkutató, pedagógus, politikus, 1946–49 között a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének főtákará.

²⁶⁹ Révész András (1909–1996) szociáldemokrata politikus.

²⁷⁰ Kemény István (1925–2008) tanár, szociológus. A Magyar Értelmisség Forradalmi Bizottsága tagja. A Kardos László és társai elleni perben 1958-ban négyévi börtönre ítélték.

Ami a strassbourgi emigrációnak küldött írásokat illeti, engem már december elejétől foglalkoztatott, ezt Göncznek említettem is, hogy a strassbourgi emigráció, elsősorban Kéthly Anna és Király Béla nyilatkozata oly szovjetellenesek, hogy az általunk kívánatosnak tartott megoldás – mely a Szovjetunióval való bizalmi viszony meglétét tételezi fel – mellett sem képzelhető el a hazatérésük, nagyon fontos volna, hogy az emigráció többi tagját, kik között sok volt a mi megítélésünk szerint a haladó és értékes ember, ettől az úttól óvjuk, engem ezen felül foglalkoztatott az is, hogy szerettem volna megüzenni nekik, hogy nov. 4-i nyilatkozatomnak Kéthly Annára vonatkozó utolsó bekezdését túlhaladottnak tekintem. Január közepe táján ilyen gondolatok folyamányaként vetettem fel Göncznek, hogy az emigráció általunk helyesnek gondolt irányba való befolyásolását a közös nyilatkozat megküldésével lehetne legjobban elérni. Ő ezt helyeselte, s azt mondta, hogy a kijuttatására is tud talán módot. Én erre egy aláírás nélküli, de egyébként levél formájú kísérő írást szerkesztettem, melynek főbb gondolatai a következők voltak: „a) a mellékelt közös nyilatkozatot itthon pártok és szervezetek elfogadták, az alkalmasnak látszik egy konstruktív megegyezéssel kibontakozás alapjául, b) kérjük, hogy ők is fogadják el közös alapnak, s ebben az irányban lépjenek fel minden vonatkozásban, c) ennek megfelelően egész politikájukat egy világpolitikai megegyezés jegyében és érdekében állítsák be, ne pedig a kiéleződés, pláne a világháború lehetősége irányában, d) magukat az októberi forradalom emigrációjának tekintsék, és ne lépjenek kapcsolatba olyan emigrációs csoportokkal, amelyek már legitimista, horthysta vagy akár '45-ös alapon állanak, e) ne törekedjenek ellenkormányzássá alakulni, vagy ilyenné elismerődni, f) november 4-i nyilatkozatomnak Kéthly Annára vonatkozó passzusát túlhaladottnak tekintem, g) kölcsönös kapcsolatba, levelezésbe lépni nem akarunk, választ nem várunk.” Énnekem ezzel kapcsolatban az volt a véleményem, hogy ha az idő sokáig halad, az ő emigrációs eltorzulásuk elkerülhetetlen, de kötelességünk legalábbis óvni őket e tekintetben. Ezt a kísérő írást a közös nyilatkozat egy példányával együtt Göncz átvette azzal, hogy most van alkalom a kiküldésre, én akkor inkább azt hittem, hogy egy disszidálással fogja kiküldeni; később említette, hogy a kiküldés az angolokon keresztül történt.

Göncz ugyanebben az időben említette, hogy ezzel kapcsolatban Kiss Sándornak is szeretne személyes levelet írni, amiben a segélyakciók támogatását is fel akarja vetni. Göncz beszélt nekem a levél tartalmáról: hogy ismertetése milyen részletes volt, azt pontosan felidézni nem tudom, mert a benne foglalt helyzetértékelés tartalmilag nem különbözött számos esetben együtt kialakított véleményünktől. Göncznek az a tudomásom szerint júniusi vallomása, melyben a levél tartalmát emlékezetből idézi, számomra a legtöbb részletében úgy ismer-

rős, mint amit behatóan ismertetett, kivéve a kiküldés módjáról szóló befejező részt. Ezzel szemben a „Sándorom!” megszólítású levél-fotókópia hangszerelése és fordulatai kevésbé tűnnek fel előttem ismeretesnek. Én arról, hogy Göncz ezt a levelet lényegében azonos tartalommal két-három úton is megpróbálta kijuttatni, nem tudtam; az én számomra az egész kis levél a közös nyilatkozat és kíséző írás kiküldésével szorosan összekapcsolódó mellékes momentum volt, melyet Göncznek Kiss Sándorral való személyes barátsága és segélyakció szempontja indokolt. Tartalmilag azonban egy kis levelet bizonyosan ismertem.

Március elején lakásomon felkeresett Csomós Miklós. Őt névről mint Bajcsy-Zsilinszky Endre köréhez tartozó embert ismertem, ezen kívül ekkor derült ki, hogy november folyamán közös ismerősökkel felkeresett ő engem, amikor a nevét nem értettem, azzal a kérdéssel, hogy vöröskeresztes megbízással Ausztriába megy, s nincs-e valami megbízásom számára, amire én akkor tagadólag válaszoltam. Most közölte, hogy utóbb disszidált, majd január elején újból hazajött, odakint érintkezésben volt a strassbourgi bizottság embereivel – hogy neveket említett-e, nem emlékszem –, és ezt a kérdést tette fel nekem, hogy nem óhajtának-e disszidálni, mert ebben segítségemre tudna lenni. Közöltem, hogy nem, erre kérdezte, hogy nincs-e üzenetem, én közöltem, hogy konkrét üzenetem nincs, de elvi álláspontomat szívesen kifejténém. Minthogy ekkor siettünk, ez egy következő alkalomra maradt, amikorra Gönczöt elhívtam, feltételezve, hogy akár a segélyakció ügye, akár Kiss Sándorról való hírek hallása okából szívesen találkozna Csomóssal. Ez alkalommal én Csomósnak elmondtam az emigráció magatartása szempontjából ugyanazt a véleményt, amit a kíséző írás is magában foglalt. Ugyanekkor Göncz érdeklődött Kiss Sándor után, felvetette a segélyakció ügyét, de részletekbe nem mentek bele, együtt mentek el, s tudtam, hogy ezután néhányszor még találkoztak, de hogy végül Göncz küldött-e vele levelet, üzenetet vagy megbízást, ezt nem tudtam. Még harmadszor is találkoztunk Csomóssal, ami inkább társasági alkalom volt, azonban a kíséző írás gondolatmenetét beszélgetés közben ekkor is elmondtam neki.

Göncz Árpád vallja, hogy egy Tar²⁷¹ nevezetű disszidálóval Kővágó Józsefnek, akit Tar ismer, ugyancsak megüzente a kíséző írás gondolatmenetét, ezt velem is közölte. Számomra Tar neve teljesen ismeretlen, s az, hogy Kővágó neve közöttünk konkrét ügyben felmerült volna, Göncz vallomása után sem idéződik fel bennem; azonban semmi lehetetlen nincs benne, hogy Göncz futólag említette nekem, hogy egy disszidáló ismerősének strassbourgi esetleges közlés céljára a kíséző írás gondolatmenetét szintén elmondta, s én ezt helyeslően tudomásul vettem.

²⁷¹ Tar Pál (1931–) a Független Kisgazdapárt székházában a karhatalom vezetője.

Ami mármost az illegális szervezkedésre Kiss Sándorhoz írt levélben vagy levelekben történt utalást illeti, kizártnak tartom, hogy lett volna az illegális szervezkedésnek egy, a Göncz és az én beszélgetéseinkben létező ártalmatlan szellemi formája és a Göncz és a Kiss leveleiből kitűnő formája. Göncz Kiss vonatkozásában, bármilyen nagy összegeket emlegetett is, csupán a segélyakcióval kapcsolatban kérhette ezeket: olyan viszony volt közöttünk, hogy kizártnak tartom, hogy ő másra is gondolt, de nekem nem mondta volna. Mind Kiss, mind Cope vonatkozásában Göncznek az illegalitásra való hivatkozása mögött a kétünk beszélgetéseire épített illegális csúcsszerv állott, illetve nem állott. Én egy Kiss Sándor-levelet tartalmilag bizonyosan ismertem, ennek ismertetése során olyan kifejezések, melyek „politikai akciók kölcsönös összehangolásáról” szóltak, esetleg érdektelenül hagytak, mint ami nem jelent többet a közös nyilatkozat megküldésénél. Az illegális csúcsszerv valóságos és nem valóságos elemeit együtt tartalmazza Göncznek az a vallomása, mely szerint „tevékenységünk ezen ágának a megszűnését sohasem mondtuk ki, de az az emigrációval való kapcsolat sikertelensége és a személyes kapcsolatok részbeni megszakadása miatt idővel elhalt”. Ennek valóságos tartalma az, hogy miután ez a szerv csupán a Kissnek írt levelekben létezett, a levelezés megszűntével maga is megszűnt, a mi beszélgetéseink pedig, melyek semmiféle összefüggésben az emigrációval nem voltak, nem a kapcsolatok megszűnésével maradtak abba, mert a kapcsolatok egészben épp úgy léteztek, vagy nem léteztek májusban, mint januárban, hanem azért, mert az enyhülés, tárgyalások, kiegyezés lehetősége teljességgel eltávolodott. Vagyis ez a nem valóságos illegalitás pontosan akkor „hal el”, amikor egy valóságos illegalitás legnagyobb tevékenységbe lendülne.

Nagy Imre politikai hagyatékát tartalmazó írásokra vonatkozóan Göncz Árpád nekem valamikor február-március tájt említette, hogy létezik egy ilyen politikai hagyaték és őt foglalkoztatja annak külföldön való megjelentetése. Én ezt helyeseltem, de az írások hollétére, tartalmára és arra nézve, hogy az elvi célon kívül a megjelentetésnek célja volt egy esetleges Nagy Imre-féle perrel szemben Nagy Imre kommunista és leninista mivoltának bizonyítása, közöttünk nem esett szó. Később, április-május tájt Göncz említette, hogy a kijuttatás sikerült. Nem emlékszem, hogy a kijuttatás módjáról szó esett volna, de ekkor az emigrációnak szánt kísérő írás és közös nyilatkozatnak az angolokon keresztül való kijuttatása, valamint az alább említendő cikkemnek az angolok révén való lefordítása után nem sok kétségem lehetett, hogy ez is az angolokon keresztül történt.

„Magyarország helyzete és a világhelyzet” c. cikkemnek a gondolata és gondolatmenete január végén, február elején alakult ki bennem, s februártól április elejéig írtam. Göncznek beszéltem róla, meg is mutattam, s bár egyes megjegyzéseire nem emlékszem, emlékszem, hogy folyamatosan hozzászólt. Mikor

készen lett, elvittem megmutatni Erdei Ferencnek, hogy marxista szempontból szóljon hozzá: ő tartalmilag teljességben nem helyeselte, megjelentetéséről pedig a legnagyobb mértékben lebeszélte, amit különben neki nem is tüntettem fel komoly szándéknak. Egy másolati példányt adtam Csomós Miklósnak, aki mondta, hogy készül meglátogatni Kovács Bélát, azzal, hogy Kovács Béla olvasás után semmisítse meg. Ezzel semmi különös célom nem volt, csupán az, hogy Kovács Bélát, akiről nem tudtam, hogy annak idején az expozémat majd utóbb a közös nyilatkozatot látta-e, álláspontomról tájékoztassam; amit utóbb Kovács Béla egészségi állapotára való tekintettel meg is bántam. Csomós, Gönczön keresztül azt üzenve vissza, hogy Kovács Bélát nem találta otthon, s az írást a feleségénél hagyta.

A cikkel az volt az elgondolásom, hogy azt angolra fordítva valamilyen – ekkor még közelebb el nem gondolt – módon egy indiai lapban saját nevemmel fogom megjelentetni. Gönczöt kértem, hogy tud-e valakit, aki a cikket angolra fordítaná, s igen feleletére egy példányt odaadtam neki. Egy-két héttel később, április közepe tájt kérdésemre közölte, hogy a cikket az angol követségre vitte fordítani. Amit én kedvetlenül, de megjegyzés nélkül tudomásul vettem. Én úgy emlékeztem és vallottam, hogy ezek után vettem fel, hogy Cope nézze meg a cikket, mondjon róla véleményt; valószínűbb azonban, hogy amint Göncz is vallja, előzőleg is felvetődött a cikknek Cope-pal való előzetes elolvastatása, mert enélkül kevésbé valószínű, hogy Göncz a cikket megkérdezésem nélkül az angol követségre vigye. Ezzel kapcsolatban leszögeztem Göncznek, hogy a cikk szövegét, megjelentetését és annak időpontját nem óhajtom Cope véleményétől függővé tenni, de Cope-nak mint értelmes és nem reakciós nyugati embernek a reagálása érdekel, miután Erdeinél a marxista reagálás és utóbb Bannerjeenél és Rahmannál a harmadikutas reagálás mikéntjére nézve tájékozódtam. A cikket és fordítását május elején kaptam vissza, Cope-nak azzal a megjegyzésével, hogy kissé élesnek tartja Nyugat felé, és élesnek a Szovjetunió felé is, és hiányzik belőle utalás arra, hogy a magyarok az októberi események alatt milyen hibákat követtek el. Két utóbbi véleményét magam is helytállónak találtam.

Április közepén értesültem Göncztől Bannerjee indiai, Nehru-hoz közel álló újságíró Budapestre érkezéséről. Január óta ez volt Göncznek az első, újból indiai vonatkozású közlése. Hamarosan közölte Göncz, hogy beszélt is Bannerjeevel, aki közel áll a mi álláspontunkhoz. Kértem, hogy hozza el hozzámm, mert rögtön arra gondoltam, hogy ő lesz az, akin keresztül a cikket kijuttatom. Bannerjee háromszor volt nálam: az eseményekről, azok értékeléséről és a kibontakozás mikéntjéről való gondolatmeneteim azonosak voltak különböző írásokban, tervezetekben, a Menon-beszélgetésekben stb. kifejtéssel. Én elmondottam neki a cikkem gondolatmenetét, ő tartalmilag nem tett

kifogást, a megjelentetés szándékát reám tekintettel aggodalommal fogadta, de vállalta, hogy ha eljuttatom hozzá, közölni tudja. Negyedszer Rahmannál találkoztunk, ahol egészen tüzetesen elmondtam a cikk gondolatmenetét, amire Rahman ugyanúgy reagált, mint Bannerjee. Azt, hogy Rahman a kijuttatásban segédkezne-e, nem vettem fel, mert az volt a benyomásom, hogy ezt nem szívesen tenné. Bannerjeevel való harmadik beszélgetésünkkor, valamint Rahmannál való beszélgetésünkkor Bannerjee megmutatta nekem a magyar helyzetről tervezett cikkét, ami az eseményeket forradalomként értékeli, de a kormánnyal szemben teljesen lojális hangnemű volt, és valamilyen koalíció szükségességével végezte. Én lényegtelen megjegyzéseket tettem. A cikkemnek Bannerjee útján való kiküldése tárgytalan lett azért, mert az angol fordítás az ő elutazásáig nem készült el.

Az angol fordítás visszakapása után az angol fordítás átnézésére és cikkem, melyet közben is javítottam, végleges szövegének elkészítésére készültem, azonban közben bizonyos fokig meginogtam abban, hogy van-e értelme cikkemben még mindig politikai javaslatokkal fellépni a merőben elvi álláspont helyett, s így az egész munkához letartóztatásomig már nem fogtam hozzá. Arra nézve, hogy cikkemmel letartóztatásom esetén történjék-e valami, utasítást nem adtam, de Cope Göncz révén feltehetően tudta azt, hogy én saját nevem alatt semleges lapban gondoltam megjelentetni.

A fenti cselekményekben magamat bűnösnek nem érzem.

Védelmemmel kapcsolatosan az ügyészi kihallgatás során elmondani nem kívánok semmit.

Mást nem kívánok elmondani, a vallomásomat a jegyzőkönyv helyesen tartalmazza, amelyet elolvasás után aláírok.

Kovács János
ügyész

dr. Bibó István
terhelt

Fejér Istvánné
jkv. vez.

1958. július 8.

DOKUMENTUMOK

1956-OS ELÍTÉLTEK ÜGYÉBEN²⁷²

²⁷² Ezekkel a levelekkel, iratokkal és a néhány rabtársának hozzátartozói nevében írt kegyelmi kérvényekkel (mindegyik Bibó István fogalmazványa, a hozzátartozók csupán aláírták) az amnesztia által igazságtalanul és méltánytalanul börtönben hagyott elítéltek sorsának enyhítését akarta elérni Bibó István 1963–1971 között, kitartóan felhasználva a Kádár-rendszer által ünnepelt évfordulókat is, gyakorlatilag eredmény nélkül: erőfeszítései alapján egyetlen fogolytársa szabadult ki. Magáról az amnesztiáról lásd ugyanezen iratok között a külföldnek szóló 1967-es *Pro memoriát*, az egész ügyről pedig Ifj. Bibó István: *A század legizgalmasabb szocialista kísérlete. Bibó István és 1956*. In: *Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. (Eszmetörténeti Könyvtár 17.) 115–146.

LEVÉL VIDA FERENCNEK

Dr. Vida Ferenc úrnak
a Magyar Népköztársaság Legfelső Bírósága tanácselnökének

Budapest

Mint amnesztiában részesült elítélt fordulok az ügytársaim kegyelmi kérvényének elintézésére hivatott büntető tanácshoz. Ez a helyzet arra nem ad lehetőséget, hogy személyes emlékeket és kapcsolatokat elevenítsek fel, de arra talán igen, hogy cselekedeteim tisztességes és jó szándékú indítékaira hivatkozzam, s ennek alapján vessek fel ebben az ügyben olyan méltányossági szempontokat, melyek meggyőződésem szerint komoly figyelmet érdemelnek.

A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának népbíróági tanácsa 1958. aug. 2-án ítélte el alulírott Bibó Istvánt, továbbá Göncz Árpádot életfogytiglani börtönre, Regéczy Lászlót 15 évi börtönre szervezkedés és hűtlenség miatt. Göncz Árpád és Regéczy László leglényegesebb cselekményei abban állottak, hogy az 1956. nov. 6-a utáni helyzettel kapcsolatos nyilatkozatomat, kibontakozási tervezeteimet és egy cikkemet, továbbá – ugyancsak az én tudtommal – Nagy Imre írásbeli anyagát eljuttatták az angol követségre. Mindezek a cselekmények 1957. március végéig, legkésőbb április elejéig befejeződtek, bár letartóztatásunkra csak május második felében – Regéczy László esetében június második felében – került sor. Hogy az ügyben 1957. máj. 1-je után nincs további cselekmény, erre a tényre – amit az ítélet indokolása és az iratok is tanúsítanak – nem merő véletlenségből vagy a mostani amnesztiára való tekintettel kerül különleges hangsúly, hanem ez szervesen összefügg máj. 1-jével mint a tartós konszolidáció kezdő időpontjával. Minden cselekményeink kiinduló elgondolása az volt, hogy az adott körülmények között a konszolidációt lehetetlennek tartottuk, s ebben az elgondolásunkban éppen 1957. máj. 1-je után, az országgyűlés összeülése után, volt okunk bizonytalanná válni. Ezért történt az, hogy a letartóztatásunkig eltelt hátralevő heteket mind a hárman teljes passzivitásban töltöttük.

A jelenlegi amnesztiarendelet végrehajtása tárgyában eljáró bíróság 1963. márc. 27-i határozatában megállapította, hogy az 1. §. c) pontja vonatkozik reám (vagyis nincs részemről 1957. máj. 1. után hűtlenségi cselekmény), és ugyanaz-

nap szabadlábra helyezett. Két üggyársamra vonatkozóan azonban ugyanezt nem állapította meg. Ők is, hozzátartozóik is kegyelmi kérvényt nyújtottak be, mely most kerül a Legfelső Bíróság véleményezése elé. Kötelességemnek tartom kijelenteni, hogy bármiféle olyan feltételezés, mely két üggyársamnak 1957. máj. 1-je utáni cselekményt tulajdonít, szükségképpen magában foglalja azt a feltételezést is, hogy erre én adtam utasítást és irányítást, minthogy összes cselekményeikkel ilyen viszonyban voltam. A helyzet azonban az, hogy máj. 1-je után egyikünk részéről sem áll fenn semmiféle cselekmény, s ennek hitelül – túl az iratok tanúságán és a közönséges büntetőjogi felelősségen – legyen szabad hivatkoznom arra a személyes igazmondáskényszerre, melyet e levél címzettjével szemben személyesen érzek. Nagyon remélem, hogy mindezek alapján a kegyelmi kérvény elbírálására hivatott tanács üggyársaim ügyében indokoltnak és méltányosnak fogja látni akár az amnesztiarendelet 1. §. c) pontjának alkalmazását, akár az egyéni kegyelem tárgyában való kedvező állásfoglalást.

Maradok igaz tisztelettel

Bibó István

*Bp. 1963. ápr. 9.*²⁷³

²⁷³A levélre Vida Ferenc (Nagy Imre halálra ítéltje), akit Bibó István vagy a szegedi egyetemi évekből, vagy a Márciusi Front mozgalmából, illetve a 40-es évek elejének füllegális baloldali szervezeteiből ismerhetett, a következő levéllel válaszolt:

Dr. Bibó Istvánnak,

Bpest, 1963. április 18.

Budapest

II., Berkenye u. 4.

Leveled és benne üggyársaid kegyelmi ügyében nyújtott információd köszönettel vettem, s bár igazmondásodba pillanatig sem kételkedem – de mint bíró az ítéleti tényálláshoz kötve lévén – azokat nem hasznosíthattam, hanem feleségeik egyéni kegyelmi kérelmeit továbbíthattam csupán az illetékeseknek. Megértem, hogy helyzetetben közös személyes emlékeinket és kapcsolatunkat nem eleveníthetted fel, viszont én hivatkozhatom rájuk, és elmondhatom, hogy nagyon fájdalmasan érintettek úgy az 1956–57-es politikai állásfoglalásaid, mint annak reád háruló következményei. – Tudom, hogy sok szenvedésen mentél keresztül, de ha az események mégis közelebb hoztak hozzánk, ha politikailag inkább megértesz bennünket – nagyon örülnék. Minden jót kíván és üdvözl

Vida Ferenc

A Bibó-per másod- és harmadrendű vádlottja, Göncz Árpád és Regéczy Nagy László, 1963 júniusában egyéni kegyelemmel szabadult.

KEGYELMI KÉRVÉNYEK

Mélyen tisztelt Elnöki Tanács!

Alulírott azzal a kérrrel fordulok mély tisztelettel az Elnöki Tanácshoz, hogy Magyarország felszabadulásának huszadik évfordulója alkalmából szerencsétlen fiam, Suba György büntetésének hátralévő idejét kegyelemből elengedni szíveskedjék.

Kérésem támogatására előadom, hogy fiam, Suba György 1956-ban építőmunkásként dolgozott Miskolcon, otthonától távol, magára hagyott, tizenkilenc éves fiatal gyerekként. 1956. október végén jelen volt egy tolongásban, ahol egy rendőrt agyonvertek, ő azonban sem a bántalmazásban, sem az agyonverésben nem vett részt. A gyilkosságért kirótt súlyos ítéletből már nyolc évet letöltött. Legjobb fiatal éveivel fizetett bűnéért, amit szinte gyerekfejjel, a tömeg őrvjögésének hatására, családjától, otthonától, minden mérséklő hatástól távol követett el, és amiért, úgy érzem, elegendően megbűnhődött.

De még inkább megbűnhődtem én, az édesanyja, aki szegény zsellérasszonyként nehéz munkában töltöttem életemet, magamra hagyatva, özvegységben, örökös szegénységben neveltem gyermekeimet, s most ezt a legkisebbet, akiben támaszomat reméltem, mert mindig kedves, jó és szolgálatkész volt, hosszú évekre börtönbe kell tudnom. Két éve már azt reméltem, hogy az amnesztia vonatkozni fog ő reá is, de azután azt közölték, hogy nem vonatkozik. A börtönben rendesen dolgozik, és nincs ellene kifogás. Ezért reménykedem abban, hogy a huszadik évfordulón az Elnöki Tanács jóakaratából kegyelmet kaphat.

Maradok igen mély tisztelettel

Kiskőrös, 1965. március 20.

özv. Suba Mihályné²⁷⁴

²⁷⁴ Suba György egyike volt annak a három elítéltnak, akiknek sorsát Bibó István különösen is szíven viselte, mivel nemcsak az amnesztiából való kimaradásuk tényét tudta, hanem a rájuk kirótt, kirívóan súlyos és igazságtalan ítélet meghozatalának részleteit, valamint családi körülményeiket is ismerte (ennek alapján írta meg a kegyelmi kérelmet is). Suba György esetében a sikertelenség ellenére ezért nem hagyott fel a próbálkozással 1971-ig. Utána viszont már nem volt értelme további kísérletnek, mert az életfogytiglan elítéltek – ha börtönfegyelmi vétséget nem követtek el – az ún. harmadolási szabály alapján 15 év elteltével, ha feltételeken is, de szabadlábra kerültek. Suba György is így szabadult.

Mélyen tisztelt Elnöki Tanács!

Alulírott a legmélyebb tisztelettel azt a kérést terjesztem a Mélyen Tisztelt Elnöki Tanács elé, hogy életfogytiglani börtönre ítélt legkisebb fiam, Suba György büntetésének, amiből már csaknem tizenkét évet kitöltött, hátralevő részét a Magyar Tanácsköztársaság közeledő ötvenéves évfordulójára való tekintettel kegyelemmel elengedni szíveskedjék.

Szerencsétlen fiam 1956-ban Miskolcon dolgozott mint építőmunkás. Így került 1956 októberének végén abba a tömeggyűlésbe, mely több rendőr felett gyakorolt tömeges önbíráskodást, s azok közül egyet végül is meggyilkolt. Fiam a tumultusban közel sodródott az áldozathoz, de sem a bántalmazásában, sem az ablakon való kidobásában nem vett részt. Azt hiszem, hogy ebben a tömegőrületben való részvételéért, amit gyerekfejjel, otthonától távol, magára hagyottan követett el, tizenkét fiatal évének börtönben való eltöltésével már megfizetett, és tudom, hogy nincs más kívánsága, mint békés és szorgalmas munkával gondoskodni a maga és családja életéről és építő munkájával jóvátenni azt, amit elkövetett.

Kérem a Mélyen Tisztelt Elnöki Tanácsot, legyen tekintettel arra is, hogy alulírott édesanyja szegény mezőgazdasági munkásasszonyként, nehéz munkával magamra hagyatva, özvegységben neveltem fel gyermekeimet, s erre a legkisebbre számítottam leginkább mint öregségemre támaszomra. Ezért is remélem az évforduló alkalmával az Elnöki Tanács jóakarató kegyelemező intézkedését, amit előre is nagy hálával köszönök.

Igen mély tisztelettel

Kiskőrös, 1969. február

*

Mélyen Tisztelt Elnöki Tanács!

Alulírott igen mély tisztelettel arra kérem az Elnöki Tanácsot, hogy súlyos büntetését töltő fiam, Suba György büntetésének hátralevő részét kegyelem útján elengedni szíveskedjék.

Fiamat a Fővárosi Bíróság B.1057/1957. sz. ítéletével ítélte életfogytiglani, illetőleg 15 évi börtönre. Fiam ugyanis, aki 1956-ban Miskolcon dolgozott építőmunkásként, jelen volt 1956 októberében egy rendőrlincselő tolongásban, bár közvetlenül a bántalmazásában és megölésében nem vett részt. Kírált büntetéséből már tizennégy évet letöltött.

Kérésem támogatására előadom, hogy fiam tizenkilenc éves gyerekfővel, otthonától távol sodródott a megvadult tömegbe, s most harmincas éveit járó

megtört ember. Úgy érzem, bőségesen megbűnhődött azért, amit tett. A büntetés igazi súlya azonban engem ért, aki életemet szegény parasztasszonyként nehéz munkában töltöttem, s ebbe a jó és szolgálatkész fiamban öregségem remélt támaszát vesztettem el. Tudomásom szerint börtönbeli magatartása ellen sincs kifogás. Ezért is kérem a Mélyen Tisztelt Elnöki Tanács irgalmas döntését tekintettel munkaképtelen, beteg állapotomra is.

Kérésemet megismételve maradok az Elnöki Tanács iránt a legmélyebb tisztelettel

Kiskőrös, 1971. március 17.

*

Mélyen tisztelt Elnöki Tanács!

Alulírott szülők azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulunk a mélyen tisztelt Elnöki Tanácshoz, hogy Magyarország felszabadulásának huszadik évfordulója alkalmával szerencsétlen fiunk, Szentmártoni Sándor részére hátralévő büntetésének elengedésével kegyelmet adni szíveskedjék.

Fiunk még az ötvenes évek elején, mint a Független Kisgazdapárt volt ifjúsági szervezője, kapott kisebb politikai ítéletet, majd 1956-ban a Szabolcsi Megyei Nemzeti Bizottság tagjaként súlyos ítéletet. Így, mint visszaeső, nem részesülhetett az 1963. évi amnesztia kedvezményében. Valójában azonban mindkét esetben a személyi kultusz korszakának élményei és emlékei voltak azok, amelyek őt, aki mint parasztszülők gyermeke, egész életében s közelebbről a kisgazdapárton belül is élesen szemben állt az úri világgal s annak törekvéseivel és sakkhúzásaival, ennek ellenére szembefordították a népi demokráciával, s oda juttatták, hogy immár másodízben kerül politikai cselekményért börtönbe. Most már a második ítéletből is több mint nyolc évet letöltött, s úgy érezzük, cselekményéért eléggé megbűnhődött. Mi, szülők, dolgozó parasztokként, nehéz munkával neveltük gyermekeinket, s ezért kérjük az Elnöki Tanácsot, hogy ne csak az ő fiatalkori meggondolatlanságát, hanem a mi öregségünket és törődöttségünket is vegye tekintetbe a kegyelem gyakorlásánál.

[Ceruzával, B. I. írásával:]

Bálint István ügyvéd, Nyíregyh. I. munkaköz.

Debr. Kat. Bíróság,

B. I. 261/1957

15 év²⁷⁵

²⁷⁵ Szentmártoni Sándor volt az egyetlen, aki Bibó István akciója eredményeként kiszabadult 1965-ben.

Mélyen tisztelt Elnöki Tanács!

Alulírott a legmélyebb tisztelettel azt a kérést terjesztem az Elnöki Tanács elé, hogy férjem, Bercsényi János büntetésének hátralévő részét Magyarország felszabadulásának huszadik évfordulója alkalmából kegyelemből elengedni szíveskedjék.

Férjem az 1942. évi szablyai vérengzés bűnöseként kapott súlyos ítéletet. Hogy ez hogyan és miért történt, azt én nem tudom és nem értem, mert én férjemet világeletemben csendes, békés, munkás, senkit sem bántó embernek ismertem, aki Zsablyán is, Nemesnádudvaron is kemény munkában, csekély földjén dolgozva töltötte életét. Jugoszláviában nem találták bűnösnek, nem ítélték el, s nem is kérték az elítélését. De nem is az ítéletét szeretném én itt kétségbe vonni, hanem mint támasz nélküli idős asszony kérném az Elnöki Tanács kegyelmi intézkedését. Férjem idős, törődött, megtört ember, aki bőségesen megbűnhődött, a börtönben mindig példásan viselkedett, és élete hátralévő részét is a családjáért való munkának szeretné szentelni.

Kérésemet még egyszer a mélyen tisztelt Elnöki Tanács jóakaratába ajánlva és kegyelmi intézkedését kérve maradok igaz, mély tisztelettel

Nemesnádudvar, 1965. március 20.

Bercsényi Jánosné²⁷⁶

²⁷⁶ Bercsényi János akkor nem szabadult ki, későbbi sorsáról nem tudok (íj. B. I.).

LEVÉL ÉS FELJEGYZÉSEK ANDRÉ FRÉNAUD-NAK

Kedves Uram!²⁷⁷

Emlékezve mélységesen emberi érdeklődésére, amelyet azoknak szenvedésével szemben tanúsított, akikről beszéltem Önnek, emlékezve továbbá Földes úr²⁷⁸ érdekében tett nagylelkű – sajnos, mind ez ideig eredménytelen közbelépésére –, egy nem egyes esetekkel foglalkozó, hanem összefoglaló pro memoria-t nyújtok át önnek, valamint javaslatot egy konkrét lépésre. Utolsó találkozásunk alkalmával szíves volt jelezni (nem akarok visszaélni jóakarátával, és azt mondani, hogy megígérte), hogy egy hasonló dokumentumot eljuttatna Jean-Paul Sartre-nak. Erre kérem most Önt.

Diszkrét memorandumra gondolok, a mellékelt pro memoria alapján, amelyet nem kommunista, de baloldali személyiségek nyújtának át, olyanok, akiket „népfrontos”-nak lehet nevezni (ha Nyugaton élnék, magam is közéjük tartoznék!). Ebben az értelemben gondoltam elsőnek Jean-Paul Sartre-ra, azután azokra, akiket a pro memoriában említék.

Az „aláírókon” kívül azonban szükség van valakire, aki az ügy „motorja” lenne: a pro memoria alapján neki kellene megfogalmaznia – előzékeny és diplomatikus, egyben határozott és meggyőző hangon – az aláírók memorandumát, és neki kellene megszereznie a szükséges aláírásokat is. Az alábbiakban kifejtendő okokból nem Önre gondolok. Titokban abban reménykedem, hogy maga Sartre fogja vállalni ezt a szerepet: ha ennek akadályai lennének, Önök ketten bizonyosan találnak majd más alkalmas, erélyes, hallgatni tudó és az ügygel

²⁷⁷ A levél címzettje André Frénaud francia költő, akivel Bibó István Illyés Gyuláéknál ismerkedett meg, valószínűleg 1967 első hónapjaiban, s ekkor beszélt neki 56 kapcsán a börtönben maradt elítéltekről. Ezeknek sorsa iránt Frénaud nagy együttérzést mutatott. A levélben emlegetett „közös barátunk” Illyés Gyula. – A levél, a hozzá tartozó *Szövegjavaslat* és *Pro memoria* 1967 júniusára készült el, de megfelelő személyt, aki elvige Frénaud-nak, csak augusztusra sikerült találni egy fiatal, okos és bátor olasz hölgy, Gigliola Spadoni személyében, aki az '56-os forradalom hatására tanult meg magyarul, s lett a magyar történelem és irodalom tisztelője.

²⁷⁸ Földes Péter (1918–1997) újságíró, 1956-ban a Szabad Kossuth Rádió választott szerkesztője. 13 évi börtönre ítélték, 1969-ben szabadult.

azonosuló személyt.²⁷⁹ Hangsúlyoznom kell, hogy azonnal cselekvéshez kell látni, mert közeledik az ilyen amnesztiára legkedvezőbb időpont, 1967. november 7-e, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója, és gondolnunk kell a nyári hónapok késleltető hatására is. Sajnos, magam is kések ezzel a levéllel, egy szívroham következtében, amely hat héten át teljesen megbénított, s még ma is eléggé akadályoz. Az idő sürget, engedje meg tehát, hogy én is sürgessem Önt.

Mint a mellékelt szövegben jelzem, el kell kerülni a látszatát annak, hogy az információ és a kezdeményezés magyarországi eredetű. Ha ez lenne a siker feltétele, kész lennék elviselni a kellemetlenségeket, amelyek egy ilyen gyanúból következhetnének, ám az az igazság, hogy éppen fordítva áll a dolog: ez bizonyosan ártana magának az ügynek. Azt is be kell vallanom Önnek, hogy nagyon beteg vagyok – remélem, nem véglegesen –, s hogy jelenleg visszhang nélküli, kiábrándító és fojtogató emberi környezetben élek, a bátorító erőforrások sokkal csekélyebbek, mint azelőtt.

Tehát a következőre kérem Önt:

1. ha nem feltétlenül szükséges, *ne adja át ezt a levelet másnak*, és *csak* annak a személynek *mutassa meg*, aki majd a motor szerepét játssza (reméljük, hogy ez Sartre lesz), végső esetben néhány más aláírónak;

2. a mellékelt *pro memoriát* csak a motor szerepét játszó személynek adja át, azzal a kéréssel, hogy csak végső esetben mutassa meg az „aláíróknak”; mihelyt a memorandum elkészült, a *pro memoria* megsemmisítendő, keserű, éles és vándoló hangja miatt;

3. nevemet csak a motor szerepét játszó személynek és néhány aláírónak említse, nekik is csak akkor, ha ez az ügyet szolgálja, és nevem mond nekik valamit; mindig azzal a kéréssel, hogy ne beszéljenek rólam;

4. miután az ügyet jó kezekbe adta át, és a motor szerepét játszó személyt végleg meggyőzte arról, hogy azonosuljon az üggyel, egyáltalán ne játssza többé a közvetítő szerepét, tekintettel közös barátunkkal való s neki velem való ismert kapcsolatára;

5. ha nem feltétlenül szükséges, az ő érdekében és az enyémben, ne említse közös barátunkat.

Újólág ismétlem, hogy mindezen, talán fölösleges és túlzott óvatossági rendszabályok ellenére cselekvésünket az ügy sikerének kell alárendelni.

²⁷⁹ Az akció nem hozott semmilyen eredményt, s arra nézve, hogy pontosan hogyan és hol akadt el, visszajelzést e sorok írójának tudomása szerint Bibó István nem kapott. Arról viszont tudomása volt, hogy az ügy eljutott Sartre-hoz; s ezért keserűen emlegette később Sartre 1968-as és azutáni szélsőbalos szereplését, amelyből világossá vált, hogy kisebb gondja is nagyobb volt annál, mint hogy pár száz '56-os fogoly ügyét felkarolja.

Bocsássa meg, hogy ilyen morális terhet róttam Önre, és előre is megköszönöm nagylelkű segítségét. Meleg barátsággal üdvözlöm. Azt hiszem, hogy levelem tartalma és a benne kifejezett érzelmek fölérnek egy aláírással.

P. S. Ha a fentiekben kifejtett elképzelések gyakorlatilag kivihetetlennek bizonyulnának, felhatalmazom Önt arra, hogy mindent megtegyen, ami hasznosnak látszik, természetesen hírverés nélkül. Például Malraux közvetítésével. A „baloldali” út azonban nekem rokonszenvesebbnek és hatékonyabbnak tetszik.

Kérem, hogy ne nyugtázza levelem.

A „szövegjavaslat” arra szolgál, hogy segítse a szerkesztést, és hogy a szerkesztő időt nyerjen. Tőle függ, hogy felhasználja-e.

Szövegjavaslat

Élénk elégtétellel fogadtuk az 1963-as amnesztia hírét, bár kénytelenek voltunk észlelni, hogy a nagylelkű szándékot több ponton keresztezte a fogalmazás szűklelkűsége, amely különböző megszorító magyarázatokra adott lehetőséget. Meg kell említenünk azt a tényt, hogy az 1963-as amnesztia kizárta a visszaesők többségét és kivette az amnesztiából a hűtlenség miatt elítélteket, akik cselekményüket 1956. október 23-a előtt vagy 1957. május 1-je után követték el; noha mindenki által ismert tény, hogy az igazságszolgáltatás gyakorlata 1956. október 23-a előtt igen kérdéses volt, és hogy a lelkek zűrzavara 1957. május elseje után is folytatódott. Az amnesztia egyik legnagylelkűbb rendelkezése volt, hogy érvényét kiterjesztette a közbűntényekre is, ha azok kapcsolatban voltak az 1956-os eseményekkel. A rendelkezés jelentőségét az adta meg, hogy a hasonló eseményeket követő megtorlások során mindig tapasztalható az a hajlam, amely közbűnténynek szeretné minősíteni a tisztán politikai motívumokból származó cselekményeket. E nagylelkű rendelkezés értelmét azonban kétségesse teszi a gyilkosság és más bűnök esetében alkalmazott kivétel; noha ez, az amnesztia második fejezetében szereplő kivétel minden logikus magyarázat alapján csak azokra vonatkoztatható, akik valóban közbűntényesek, tudomásunk szerint a harcokban részt vevő valamennyi személyre vonatkoztatták, s ezzel gyakorlatilag hatályon kívül helyezték a szöveg nagylelkű szándékait. Jól tudjuk, hogy a magyar kormány hivatalos álláspontja szerint az elítéltek mind közbűntényesek. Ám, jól ismervén a tényt, hogy ilyen zűrzavaros korszakokban a politikai és a közbűntények közötti határvonal rendkívül folyékony, aggódunk, hogy a kivételek és a megszorító rendszabályok az elítéltek többségénél politikai cselekményekre vonatkoznak. Reméltük, hogy Magyarország felszabadulásá-

nak 1965. évi 20. évfordulója alkalmat ad olyan amnesztia meghirdetéséhez, amely végérvényesen lezárna ezeket az ügyeket, ám ez nem következett be. Nem hisszük, hogy a bebörtönzöttek száma túlságosan nagy lenne, különösen ha ezt a számot összehasonlítjuk a reakció, a fasizmus és a neokolonializmus ártatlan bebörtönzöttjeinek számával. De mi, akik mindig szót emelünk az utóbbiak érdekében, nagyon elégedettek lennénk, ha nem kellene olyan híreket hallanunk, hogy Magyarországon még mindig börtönben vannak az 1956-os politikai foglyok. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulója kedvező lehetőséget nyújtana a végleges lezárásra.

Pro memoria

A magyar börtönökben több száz politikai fogoly van. Közülük kb. 3–400 az 1956-os eseményekben vett részt, de ki lett zárva az 1963-as amnesztiából, amely távolról sem volt teljes. Kiengedték a „neveket”, s velük a foglyok nagyobb részét, de mivel a szöveget silány és szűk látókörű hivatalnokok írták, kizártak belőle több kategóriát, a végrehajtást pedig bosszúálló és megfélemlítő módon alkalmazták (kizárták pl. az amnesztiából a harcok résztvevőit, azon a címen, hogy gyilkosságokat követtek el, fosztogattak és gyűjtogattak, és börtönben tartották őket az 1963-as amnesztia helytelen magyarázata alapján; kizárták a „visszaesőket”; végül kizárták azokat a hűtlenség miatt elítélteket, akik cselekményüket 1956. október 23-a előtt vagy 1957. május 1-je után követték el; mindezekről részletesen szól e pro memoria befejező része).

Az amnesztiából kizártak többségét baloldali emberek, fiatalok és proletárok teszik ki; szemben az 1956 előtti foglyokkal, akik – nem beszélve a fasisztákról, akik nem érdemlik meg, hogy e helyen említsük őket, nem beszélve továbbá a kommunistákról és szociáldemokratákról, akik 1953 és 1956 között mind kiszabadultak – nagyobbára konzervatívak, jobboldaliak, öregek és burzsoák voltak, és 1956 újonnan jöttjeit a börtönben ellenségesen és nyílt rosszindulattal fogadták. Ezek a régiek azóta majdnem mind kiszabadultak, viszont 1956 elítélteit tökéletesen el vannak felejtve és teljes kétségbeesésben vannak eltemetve – néhányan közülük a hetvenes évekig. Hozzájuk csatlakozik több száz újonnan bebörtönzött politikai fogoly.

Érdekükben folytatott nyílt *hadjárat* gyakorlatilag nem lenne hatásos, valószínűleg kedvezőtlenül befolyásolná sorsukat, s a hadjáratot minden bizonnyal fölhasználná a reakciós propaganda, hogy ellensúlyozza azt az általános érdeklődést, amely a Vietnámban, Indonéziában, Görögországban, Spanyolországban, Portugáliában stb. bebörtönzött ezernyi politikai fogoly felé fordul. Ezzel

szemben a nem kommunista baloldalhoz tartozó, világméretű tekintéllyel rendelkező személyiségek *diszkrét közbelépése* sikerrel járhat, ha figyelembe vesszük, hogy állásfoglalásuk fontos a szocialista országok számára. Bertrand Russell, Jean-Paul Sartre, Martin Niemöller, Walter Lippmann, Martin Luther King stb. jöhetnének számításba. Az is lehetséges, hogy egy Sartre–Russell duó vagy egy Sartre–Russell–Niemöller trió elég lenne, sőt talán még jobban szolgálná az ügyet, mint egy hosszú lista, amely elkerülhetetlenül hírverést és nemkívánatos elutasításokat vonna maga után. A közbelépésnek fel kellene hívni a figyelmet arra, hogy ezeknek az elfelejtett foglyoknak a létezése milyen teherként, ill. hogy kiszabadításuk milyen hivatkozási alap lenne mindazok számára, akik teljes erővel fel akarnak lépni a reakció és a fasiszmus áldozatainak érdekében. Ilyen nagylelkű gesztus, egy valóban általános, kivételeket nem ismerő politikai amnesztia számára kedvező alkalomnak látszik a Nagy Októberi Forradalom 50. évfordulója.

A memorandumot egy időben kellene Moszkvában és Budapesten átnyújtani, mert az ügy halasztására talán hajlamos magyar hatóságokat mélyen befolyásolná, ha a Szovjetunió, az 1917-es ünnepi megemlékezések természetes központja, érdeklődést tanúsítana az ügy iránt. *Az idő sürget*, mert a nyár lassítja a beavatkozások sikerhez szükséges valamennyi fázisát.

A memorandumnak tehát megszorítások nélküli általános amnesztiát kellene követelnie. Elengedhetetlen azonban, hogy felhívja a figyelmet az 1963-as amnesztia hibáira (a harcokban résztvevők kizárása az amnesztiából, azon a címen, hogy gyilkosságokat követtek el, hogy fosztogattak és gyűjtogattak, börtönben tartásuk az 1963-as amnesztia hibás értelmezése alapján, a visszaesők és az 1956. október 23-a előtt, illetőleg 1957. május 1-je után hűtlenség miatt elítéltek ügye), amelyeket az alábbiakban részletezek. Egyfelől, mert egy látszólag kiterjedt vagy teljes amnesztia is fogalmazható úgy, hogy ezeket a kategóriákat közbűntényeseknek tüntesse fel; másfelől azért, hogy eleve kizárja egy kitérő vagy hamis válasz lehetőségét, amely azt állítaná, hogy a börtönökben már nincsenek 1956-os foglyok, hanem csak közbűntényesek, akik méltatlanok az olyannyira tiszteletre méltó személyek figyelmére. Konkrétan fel kell hívni a figyelmet az 1963-as amnesztia fogyatékoságaira, de úgy kell hivatkozni ezekre, mint ismert tényekre, és el kell kerülni azt a látszatot, hogy a tájékoztatás és a kezdeményezés Magyarországról jött, mert ez ártana az ügynek.

Az 1963-as amnesztiából kizárt politikai foglyok kategóriái Magyarországon a következők:

1. A „gyilkosok”. Gyilkosságért, fosztogatásért vagy gyűjtogatásért – a vezetőik ígéretei ellenére – halálra ítélt személyek, akik fegyveres kézzel harcoltak a felkelés során, el voltak látva a harchoz szükséges eszközökkel, a harc köz-

ben objektumokat rongáltak meg vagy gyújtottak fel, vagy lincselésekből eredő tumultusokban vettek részt (magukat a lincselőket egytől egyik felakasztották). Az 1963-as amnesztia azokat volt hivatott kiszabadítani, akik az 1956-os események során bármilyen bűncselekményt követtek el, és elsősorban a harcok résztvevőinek szólt. Ennek ellenére a végrehajtás során kizárták az amnesztiából a „gyilkosokat”, „gyújtogatókat” stb., olyan rendelkezés alapján, amely kifejezetten közbűntényesekre vonatkozik, s akiknek esetét az elkülönített II. sz. fejezet tárgyalja. Így történhetett meg, hogy újra letartóztattak és bebörtönöztek, még hozzá nagy számban, olyan személyeket, akiket előzőleg az alsóbb fokú hatóságok kiszabadítottak, mivel helyesen értelmezték az amnesztia szövegét. Mindezeket közbűntényeseknek nyilvánították, noha ez legfőljebb 5–10%-ra volt igaz, s annak ellenére, hogy a politikai foglyokkal együtt tartották őrizetben.

2. A „visszaesők”. Az 1963-as amnesztia kifejezetten kizárja az amnesztiából mindazokat, akiknek 1956 előtt 5 évvel ítéletük volt, függetlenül attól, hogy ez az ítélet politikai cselekményre vagy politikai közbűntényre vonatkozott. A visszaesők száma kb. 200, s többségük megelőző ítélete politikai jellegű volt. Ami pedig a politikai közbűntényeseket illeti, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a Rákosi-korszakban százezreket, főleg munkásokat és parasztokat ítélték el mint közbűntényeseket, általában a szocialista tulajdon megsértésének ürügyén.

3. Az „árulók”. Az 1963-as amnesztia a hűtlenség büntette miatt elítéltek közül csak azokra vonatkozik, akik cselekményüket 1956. október 23-a és 1957. május 1-je (vagyis a rezsim véglegesnek feltételezett konszolidációja) között követték el, és kizárták az amnesztiából mindazokat, akiknek cselekményére előbb vagy utóbb került sor, még akkor is, ha a hűtlenség tisztán politikai jellegű volt, és a kémkedés leghalványabb nyomát sem mutatta. Általánosan elismert, hogy a Rákosi-rendszer abszurd módon kitágította a hűtlenség fogalmát, de az is, hogy a jelenlegi gyakorlat is igen extenzíven értelmezi azt, és hűtlenségnek veszi, ha valaki politikai véleményét külföldiekkel, netán az Egyesült Nemzetek diplomataival közli.

4. A mondottakon kívül több száz új politikai fogoly van a börtönökben, akiket felforgató tevékenység, izgatás vagy hűtlenség miatt ítélték el. Ugyanazt a figyelmet érdemlik meg, mint az előbbiek, mert a politikai igazságügyi nyomozás és bíraskodás gyakorlata – bár újabban kerüli a teljesen fiktív vádakat – továbbra is gyanúsító és extenzív jellegű, ugyanúgy, mint a már felsorolt esetekben.

1967

LEVELEK KÁDÁR JÁNOSNAK

Mélyen Tisztelt Első Titkár Úr!

A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának közeledő ötvenéves évfordulója alkalmából egy olyan kérdésre szeretném felhívni a figyelmét, amely egyéb, súlyos gondjai között bizonyosan teljesen jelentéktelennek tűnik fel, amellyel mostanában aligha zavarta bárki is, s amelynek talán a létezéséről sem tud: az 1963. évi amnesztia által mind a mai napig börtönben tartott *1956-os politikai foglyok* ügyére. Az emberek túlnyomó része az országon belül és kívül egyaránt, s valószínűleg Ön is, elkönyvelte az 1963. évi amnesztiát mint egy, az 1956-os politikai foglyok ügyét végleg lezáró nagyvonalú gesztust, amiből már csak azok maradtak ki, akik erre teljességgel méltatlanok, s megérdemlik, hogy kiszabott büntetésüket az utolsó napig kitöltsék. Valójában ez az amnesztia egy inkább formális, helyenként csaknem véletlen választóvonallal osztotta ketté a politikai foglyokat amnesztiát nyertekre és abból kimaradókra, úgy, hogy a bennmaradtak egészükben sem nem elvetemültebbek, sem nem veszedelmesebbek, legfeljebb szerencsétlenebbek, mint a kikerültek; ezenfelül az amnesztia értelmezése és végrehajtása, melyet érzésem szerint inkább a harag, mintsem a rendelet szövegének és szándékának a mérlegelése vezetett, még tovább szűkítette a kegyelmezés kereteit. Ezért éreztem az 1963 óta szabadlábon töltött idő múlásával a magam számára mind nyomasztóbbnak azt a tényt, hogy olyanok, akik nálam nem súlyosabb, sőt sokszor enyhébb cselekményt követtek el, azóta is, idestova kétszer annyi ideje ülnek börtönben. Hogy ez így van, kiderül, mihelyt közelebbről nézzük, milyen kategóriák szerint vonta meg az 1963-as évi amnesztia, illetve az ezt követő végrehajtás a kegyelmezés határait.

Az 1963. évi amnesztiarendelet szerkezete igen egyszerű: I. és II. jelű két külön részben szabja meg a kegyelmezés körét, s bár e két résznek külön-külön címe nincs, egymástól világosan elválnak. Az I. részben, mely az 1–3. §-okból áll, az „*államellenes*” büntett miatt vagy „*ellenforradalmi tevékenységgel összefüggésben más büntett*” miatt elítélt személyekről van szó; ezekre nézve az 1. § szabja meg az amnesztia körét; a 2. § pedig az abból kivetteket, elsősorban a visszaesőket és a hűtlenek bizonyos csoportjait. Ezzel szemben a II. részben, amely a 4–6. §-okból

áll, a „köztörvényes bűntett” miatt elítélt személyekről van szó: ezekre nézve a 4. § tartalmazza az amnesztia körét és a 6. § az abból kivetteket, éspedig azokat, akik gyilkosságért, emberölésért, rablásért, gyújtogatásért vannak elítélve.

A ma is még börtönben lévő 1956-osok már most részben olyanok, akik az *amnesztiarendelet világos szövege*, közelebbről az ott megszabott kivételek *alapján* maradtak benne, részben pedig olyanok, akik a *rendelet* szövegének érzésem szerint *világos értelme ellenére*, illetőleg e szöveg *megszorító értelmezése alapján* maradtak benne. Az amnesztiarendeletnek az államellenes bűntett vagy 1956-os tevékenységükkel összefüggésben más bűntett miatt elítéltekre vonatkozó 2. §-a mindenekelőtt világosan kivette az amnesztiából azokat, akiknek 5 éven belül bármely bűntett miatt volt már büntetésük vagy egyébként *visszaesőknek* minősülnek; nyilván abban a feltevésben, hogy mindenki, akinek volt már előző cselekménye is, szükségképpen elvetemültségből, szokásszerű bűnözőként vagy a rendszer elszánt ellenségeként került bele az 1956-os eseményekbe. Talán nem kell hosszasan magyaráznom, hogy mennyire formális és külsőleges ez a kiválogatás: ezek között az előző büntetéssel rendelkezők között voltak közbűntényesek, esetleg alkalmiak, esetleg hivatásos bűnözők, esetleg komoly cselekménnyel, esetleg jelentéktelennel; voltak továbbá államellenes bűntényesek, esetleg komoly cselekménnyel, esetleg jelentéktelennel, néhány megjegyzésből kikerekedő izgatással stb. S különösen ferdévé teszi a kegyelmezésnek ezt a megszorítását az, hogy mindezek az előző bűncselekmények és büntetések 90%-ban a Rákosi-korszakban történtek és szabódtak ki, egy olyan korszakban, mely – nem beszélve az ismert koholt politikai perekről – köztudomás szerint az egész országot teljesen irreális módon elárasztotta a bűnügyi eljárások, büntetések és bírságok sokaságával, s Ön is tudja, hogy az elkövetett igazságtalanságok jóvátétele elsősorban a kiáltó politikai ügyekben történt meg, a sok ezer kisebb vagy köztörvényesnek minősülő ügyben sokkal kevésbé. Így számos esetben történhetett meg az, hogy e „visszaesőket” éppen az őket ért igazságtalanság vitte bele az 1956-os eseményekbe.

Ugyancsak kiveszi az amnesztiarendelet 2. §-a az államellenes bűntett miatt elítéltek amnesztiájából azokat a hűtleneket, akik e cselekményüket 1956. október 23-a előtt vagy 1957. május 1-je (a konszolidáció formális kezdőpontja) után követték el. Valójában itt is indokoltabb lett volna a merőben formális időhatár helyett inkább a közönséges kémkedés és a tisztán politikai érzelmű, valamiféle meggyőződésből fakadó politikai állásfoglalás között tenni különbséget. Úgy érzem, semmi nem indokolja, hogy pl. Földes Péter (volt franciaországi antifasiszta ellenálló és illegális párttag), aki naiv módon 1957–58 fordulóján adott elő a francia követségnek egy politikai helyzetértékelést, vagy Pákh Tibor,²⁸⁰ aki ugyanetájt ugyanezt az

²⁸⁰ Pákh Tibor (1924–) jogász; 1960-ban tartóztatták le, 15 évi börtönre ítélték. 1971-ben szabadult.

ENSZ irányában tette (anélkül, hogy egyikük is a magyar állam ügyeibe való erőszakos beavatkozást kívánt volna), kétszer annyit s még többet ülnek, mint pl. én, aki ugyanilyen dolgokat 1956. október 23-a és 1957. május 1-je között követtem el.

A bennmaradtak másik csoportját azok alkotják, akiket az *amnesztiarendelet szövegének* szerintem kézenfekvő és logikus értelmezése ellenére annak nagyon megszorító, éspedig nem meggyőzően *megszorító értelmezése alapján* tartottak benn. Erre a részre kérném különös figyelmét, mert olyanokról van szó, akik ma is jó meggyőződéssel érezhetik úgy, hogy az amnesztiarendelet tulajdonképpen vonatkozott rájuk, s ezt megerősíti az is, hogy sokat közülük az illetékes hatóságok az amnesztiarendelet alapján kiengedtek s úgy vitték őket utóbb vissza. Ez a megszorító értelmezés azok túlnyomó részét érintette, akik 1956-os tevékenységükkel összefüggésben *más bűntett* – vagyis nem államellenes, hanem köztörvényes bűntett – miatt voltak elítélve, s akiket az amnesztiarendelet 1. §-a államellenes bűntett miatt elítéltekkel egy sorban részesített amnesztiában. Véleményem szerint ez volt a rendelet egyik leglényegesebb és legmértányosabb rendelkezése, szinte az, *amiért elsősorban létrejött*, mert ez vonatkozott a *nyílt fegyveres harcban részt vett fiatalokra*. Ezek amnesztiában részesítése érdekében ugyanis számolni kellett azzal, hogy az 1956-ot követő büntetőjogi számonkérés meglehetősen eltávolodott attól a kezdetben előtérben lévő nagyvonalú állásponttól, mely szerint nem esik bántódása azoknak, akik a nyílt fegyveres harcban részt vettek; utóbb, a megtorlás izzásában nem ez lett a bíróságok álláspontja, s a fegyveres harcok és károkozások résztvevőit a lincselőkkel és valódi tolvajokkal egy sorban gyilkosságok, emberölések, rablások gyújtogatások és társadalmi tulajdon sérelmei címén ítélték el. Meggyőződésem, hogy a rendeletnek az a rendelkezése, mely az 1. §-ban az államellenes bűntetteket egy tekintet alá vette az 1956-os eseményekkel összefüggően elkövetett más – vagyis köztörvényes – bűntetteket is, elsősorban ezeket a fegyverrel harcolókat akarta érinteni, ha mégannyira közéjük voltak is keverve az aljas indokból cselekvők is; hiszen ez utóbbiak közül a közönséges bűnözőket a rendelet, mint visszaesőket, úgyis kivette. Ennek ellenére az amnesztiarendelt végrehajtása során az történt, hogy a rendelet 1. részében, az 1. §-ban foglalt államellenes bűntettek az 1956-os tevékenységükkel összefüggően más bűntettek elkövetőire alkalmazták nemcsak az I. részben, a 2. §-ban felsorolt kivételeket (visszaesők, hűtlenek), hanem a II. részben, a 4. §-ban tárgyalt köztörvényes büntetésekre vonatkozó, s a 6. §-ban foglalt kivételeket is, vagyis kivették az államellenesek és 1956-osok amnesztiájából a gyilkosságért, emberölésért, rablásért és gyújtogatásért elítélteket – gyakorlatilag az összes fegyverrel harcolókat is. Ezzel a valóságban semmivé vált az amnesztiarendeletnek az a rendelkezése, mely az államellenes cselekményekért elítéltekkel egy tekintet alá vette az 1956-os tevékenységükkel összefüggően más cselekményekért elítélteket, vagyis a gyilkosságért, emberölésért, rablásért,

gyűjtogatásért elítélt fegyveres harcolókat is; mert most már e megszűkítés után a rendelkezés alapján nem szabadultak mások, mint a kisebb rendű *más* – vagyis köztörvényes – cselekmények elkövetői, magyarul, a valódi kistolvajok és zavarosban halászók, ami aligha lehetett a rendelet szándéka. Hogy mennyire nem volt logikus ez az értelmezés, azt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy senkinek eszében sem jutott a köztörvényesekre vonatkozó II. résznek a *kedvező* rendelkezéseit, pl. azt, hogy a 60 éven felüliek szabadulnak, az I. részben tárgyalt államellenesekre és 1956-osokra alkalmazni.

Feltételezem, hogy ezt a nagymértékben megszűkítő tendenciájú amnesztiaértelmezést az igazságügyi adminisztráció azzal referálta magasabb szinten az illetékeseknek, hogy ez az értelmezés biztosítja a legelvetemültebbek, főleg a lincselők bentmaradását. Ez az indoklás azonban nagyobbrészt téves, mert a bíróságok – érezvén a különbséget – sokkal nagyobb, csaknem száz százalékosban sújtották halállal a lincselőket, mint a fegyveres harcolókat, így tehát, ha talán van is néhány lincselés miatt elítélt a börtönben, ezek többnyire inkább a lincselések tumultusaiban sodródó, feltételezhető tettesek, mintsem a kétségen kívüli tettesek. Ezzel szemben mindazok a fegyveres harcolók, akik a halálosnál kisebb, de súlyos ítéleteket kaptak, nagyobbrészt ma is börtönben ülnek, amit az érintettek kivül igen kevesen tudnak, s – mint szakhatóságok hatáskörébe tartozó részletkérdést – talán Ön sem.

A bentmaradottaknak mindezek a csoportjai túlnyomó részükben ismeretlen, névtelen és egyszerű emberek, nagy számban munkások. Az ismertebb és számon tartottabb elítéltek, közöttük magam is, csaknem mind kiszabadultak: ki az írók, s bent maradt jó néhány diák is; ki a politikusok, s bent maradt jó néhány helyi forradalmi bizottsági szereplő; ki a tábornokok, s bent maradt jó néhány kiskatona. S mindezek nagyobbrészt, ha ösztönösen is, de baloldaliak: olyanok, akiket 1956 után a börtönben a régebbi, többnyire öntudatos „úriember” foglyok kifejezett ellenségességgel fogadtak mint „kommunistákat” és „proli társaságot”. Csupa olyan ember, akik büntetésük nagyobb részét már letöltötték, több mint tíz éve ülnek, ami után általános börtöntapasztalat szerint a teljes megtörés következik. Bármennyire kis mennyiség is a bennlévők valahol 200 alatti vagy feletti száma azokhoz az ezrekhez viszonyítva, amelyekben kegyetlen korunk a politikai foglyok számát mérni szokta, mégis úgy érzem, hogy a kiválasztás esetleges és formális jellege a büntetés túlnyomó részének a letöltöttsége és a bennlévők reménytelen eltemetettsége méltányossá teszi, hogy a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának ötvenedik évfordulója meghozzon egy olyan amnesztiát, mely többek között kegyelemben részesíti az 1956-os államellenes és más cselekmények elkövetőit, most már visszaesésre, a cselekmény fájára és időpontjára tekintet nélkül.

Elnézését kérem, hogy sok gondja és elfoglaltsága között egy olyan ügyben fordultam Önhöz, mely merőben méltányosság és emberiesség kérdése, anélkül hogy számottevő bel- vagy külpolitikai érdek fűződne hozzá. Nagyon kérem, ne zárkozzék el a közbelépés elől egyszerűen formális okból, azzal, hogy ez nem az Ön hatáskörébe tartozik, s ez okból az ügyet minden további nélkül az illetékes adminisztráció útjára bocsátja: amennyiben nem sikerült Önt személyesen meggyőznöm s kifejezett közbelépésre rávennem, úgy legegyszerűbb volna ezt a levelet egyenesen papírkosárba dobnia, mert az illetékes adminisztráció és a sok részletellenvetés hálójában ez az egész ügy úgyszólván óhatatlanul elsüllyedne.

Természetesnek tartom, hogy erre a levélre nem kapok és nem is igényelhetek választ, s nincs is okom választ kérni, mert hiszen az esetleges elutasítás indokait anélkül is ismerem. Viszont még egyszer nagyon kérem pozitív és méltányos intézkedését, amit hálásan vennék levelem válaszául. Meg vagyok győződve, hogy ezek a megszenvedett és megtört emberek nem fognak az amnesztiára úgy reagálni, hogy Önnek okot adnának kedvező állásfoglalásának a megbánására.

Budapest, 1969. február 16.

Maradok tisztelő híve
Bibó István

Mélyen Tisztelt Első Titkár Úr!

Most egy éve levélben voltam bátor felhívni a figyelmét a még börtönben lévő 1956-os politikai foglyok ügyére. Bár ezt követően a múlt évi ötvenéves Tanácsköztársasági évforduló amnesztia nélkül zajlott le, mégis azt remélem, hogy levelem nem talált teljes és végleges elutasításra, s a felszabadulás idei, huszonöt éves évfordulója talán a kegyelmezés megfelelőbb alkalmául fog szolgálni.

Ennek reményében írok újból, feltételezve, hogy tavalyi levelem esetleg nincs a keze ügyében: Kérem tehát, ne tekintse felesleges okvetetlenkedésnek, ha most egészen röviden és összefoglalóan emlékeztetni igyekszem arra a három kategóriára, mely az 1963. évi amnesztiából kimaradt, noha többségében nem volt arra kevésbé méltó, mint a kiszabadultak, akikről teljesen esetleges és nem döntő választóvonalak választották el. E három kategória a következő:

1. Ki volt véve az amnesztiából minden *visszaeső*, vagyis azok, akik 1956-os cselekményüket megelőző, bármiféle más cselekmény miatt is már el voltak ítélve, tekintet nélkül arra, hogy ez a megelőző cselekmény köztörvényes vagy politikai, súlyos vagy jelentéktelen volt-e, s az előző elítélés helytálló vagy törvénysértő volt-e; holott pl. az utóbbi esetekben nemegyszer éppen a helyre nem hozott törvénysértő ítélet volt az 1956-os eseményekbe való bekapcsolódás legfőbb indítéka.

2. Az 1963. évi amnesztiarendelet egyik leglényegesebb és legnagyobbvonalúbb rendelkezése – amiért talán elsősorban létrejött – az volt, mely a politikai elítéltekre vonatkozó 1. fejezetben tárgyalta és részesítette amnesztiában az 1956-os eseményekkel kapcsolatban elkövetett nem politikai (köztörvényes) cselekmények elítélteit; ugyanis ide estek az összes nyílt fegyverrel harcolók, akiknek nagylelkű politikai nyilatkozatok eredetileg teljes mentességet ígértek, utóbb azonban egy ridegebb szellemű számonkérés gyilkosság, emberölés, rablás, gyújtogatás és társadalmi tulajdon rongálása címén ítélte el őket. Az amnesztiarendeletnek ezt a nagyvonalú elgondolását azonban utóbb újból teljesen leszűkítette az a – meggyőződésem szerint nem helytálló – értelmezés, mely a végrehajtás során kivette az amnesztiából a gyilkosság, emberölés, rablás és gyújtogatás miatt elítélteket – vagyis a nyíltan fegyverrel harcolók túlnyomó részét –, holott az amnesztiarendeletben ezeket a kivételeket csak a közönséges bűnözőkre vonatkozó 2. fejezet tartalmazta; az ily módon kimaradtakat fenyegeti leginkább az, hogy egy következő amnesztiából is kimaradnak, mivel papíron nem politikai, hanem köz törvényes elítéltekként vannak számon tartva.

3. A hűtlenség címén elítéltek közül az 1963. évi amnesztiarendelet szerint csak az 1956. okt. 23. – 1957. máj. 1-je között elkövetett cselekmények tettesei szabadultak, az 1956. okt. 23. előtti és 1957. május 1. utáni cselekményekért elítéltek nem, holott ezek között is vannak sokan, akik nem anyagi érdekű kémkedés, hanem politikai jellegű hűtlenség (memorandumok szerkesztése stb.) miatt vannak elítélve.

Mindezek a benn maradt, szinte teljesen elfelejtett és reménytelenségbe süllyedt elítéltek többségükben névtelenek, többségükben fiatalok, s büntetésük nagyobb részét csaknem mind letöltötték. Mindez méltányossá tenne egy olyan amnesztiát, mely többek között kegyelemben részesítené az 1956-os politikai és más cselekmények elkövetőit, most már visszaesésre s a cselekmény fájára és időpontjára való tekintet nélkül.

Ebben az irányban kértem és kérem én pozitív intézkedését, abban a szilárd meggyőződésben, hogy ezek a megszenvedett és megtört emberek szabadulásuk után sem fognak okot adni Önnek a kedvező intézkedés megbánására.

Két levelemre fordított figyelmét s az ügyre fordított fáradságát megköszönve, maradok tisztelő híve.

Budapest, 1970. február 20.

Bibó István²⁸¹

²⁸¹ Bibó István Kádárhoz intézett egyik levelére sem kapott választ, s a két levél megírása utáni egyik évfordulón sem volt amnesztia, és foglyok egyéni szabadulásáról sem jött hír.

LEVÉL LONDONBA, RÉVAI ANDRÁSHOZ

Kedves Bandi!

Régóta szerettem volna közvetlenül és a magam szavaival is megköszönni azt a mérhetetlenül megható segítséget és figyelmet, amit Te, Zoltán, Laci és Matyi a baráti együttérzés és segítség minden szokott mértékét meghaladó módon és valóságos, fárasztó munkával az én „ügyem”-be, személyem és munkám érdemen felüli megbecsülésébe és népszerűsítésébe befektettetek. S ebből Neked jutott a legfárasztóbb és leghálátlanabb rész, hiszen tudtommal a munkáimból megjelent gyűjtemény egész anyagát lefordítottad, s ez a munkád azóta is hasznosíthatatlanul fekszik, s félek, tekintélyes hányadban úgy is fog maradni. Remélem, hogy a köszönetemet és meghatottságomat kifejező régebbi szóbeli üzenetek közös – s részben már fájdalmasan eltávozott – barátainkon keresztül eljutottak hozzátok!

Ezt a levelet rajtad kívül Zoltánnak, Lacinak és Matyinak is írom, s a benne foglaltakra nézve az ő véleményüket is fontosnak tartom. Lényeges azonban, hogy közvetlen és tényleges kapcsolatban, ha Te is úgy akarod, csak veled maradjak, tekintettel arra, hogy ők idegen ország propagandaszervezetének alkalmazásában vannak, ami – mondanom sem kell – nem az ő integritásuk, hanem az én külső helyzetem szempontjából zavaró momentum.

E körön kívül semmiképpen ne terjesszétek e levelet, ha mégoly kedves és baráti emberekről, pláne asszonyemberekről lenne is szó. Tartalma ugyan semmiféle törvénybe nem ütközik, azonban nem akarok sem félig kész gondolataimnak idő előtti publicitást adni, sem a velem való hiábavaló foglalkozásra alkalmat nyújtani, sem jó-, sem rosszakaróimnak.

Írni mostanáig mindenekelőtt azért nem írtam, mert érthető okokból a minimumra igyekeztem csökkenteni életmegnyilvánulásaimat, és kerülni a kapcsolatkeresés minden látszatát. Ennél mélyebb okként hallgatásra készítettem az is, hogy az a sok szép jelző és jellemzés, amit reám pazaroltatok, azt az erkölcsi kényszerérzetet keltette fel bennem, hogy nem írhatok nektek anélkül, hogy számot ne adnék gondolataimról és terveimről. Ezek pedig kezdetben kaotikusak voltak, s mikor kezdtek kijegyesedni, sokáig semmi energiát nem éreztem a megvalósításukra. Hiányzott az a lustaságomat legyőző kényszer,

melyet Sárközi Márta felejtethetetlen szerkesztői határidői vagy országos méretű felfordulások jelentettek számomra.

Múlt év áprilisában azután váratlanul földhöz vert egy szívinfarktus, melyet részben egész eddigi életemmel, részben két-három évi, kissé hajszolt hivatali munkával sikerült összeszereznem. Van ugyan olyan verzió, hogy ez nem a súlyosabb, érelmeszesedéses, szervi infarktus, hanem a könnyebb, kimerüléssel, funkcionális típusú. De még ha van is jelentősége ennek a különbségtételnek, mindenképpen egészen új helyzet állott elő. Egyrészt nagy mennyiségű szabad időhöz jutottam, amit még öreges tempóval is ki lehetett használni. Másrészt rákényszerültem az emberi élet határoltóságának immár nem elméleti, hanem gyakorlati számbavételére, ami újfajta erkölcsi kényszert hozott létre. Mindenekelőtt számot kellett vetnem mindenféle, bárhogyan is elképzelt „szerep” valószínűtlen és hívságos voltaival. Helyette annál nagyobb kényszerrel jelentkezik a tarisznya kiürítésének szükségessége, aminek félbemaradása oly keserűvé tette boldogult Bartók Béla utolsó napjait. Én tehát szeretném a magam szerényebb tarisznyájának kiürítését idejében elkezdni, hogy közhaszonra bocsássam azt a, ha nem is lakomát, de hamuban sült pogácsát, ami kitelik belőle.

Itt vagyok tehát az első fogással, és hamar ki fog derülni, hogy a bevezetőben előadott patetikus köszönetmondás csak a jóindulat megszerzését szolgáló ravasz fogás volt annak bevezetésére, hogy újabb segítséget és szolgálatot szeretnék kérni Tőled. Önzőn remélem, hogy neked nincs infarktusod, s rossz tapasztalataid ellenére is talán akad még némi kedved, időd és energiád elmeműveim számára. A hangsúly nem is azon van, hogy Te magad fordítással vagy más terhes munkával gyötörd magad, hanem inkább azon, hogy az egész ügynek „gazda”-ként való kézbevétele vállaljad. Engedd meg tehát, hogy ne csak úgy forduljak hozzád, mint baráthoz, hanem úgy is, mint képzeletbeli „kiadóvállalat”-hoz. Mielőtt azonban belemennék annak részleteibe, hogy mi minden problémája és hátulütője van számomra minden megnyilvánulásnak, először magukról az „alkotó” szándékokról számolnék be, és az alábbi (tízéves?) munkatervet terjesztem eléd és elétek.

1. Elsőnek szánnám a kétharmad-háromnegyed részben itt mellékelte 200 oldalas és kb. 300 gépelt oldalra szánt művet. Eredetileg csak a ciprusi kérdéssel szolt volna, mely azonban Deák Ferenc beteg lovához hasonlóan alkalmat adott volna nekem mindannak az elmondására, amit az önrendelkezési elvről és a nemzetközi politikai döntőbíráskodás lehetőségeiről gondolok. A ciprusi – kb. 15–21 oldalas cikknek szánt – téma elé így rákos daganatként mind több és több általános elvi szöveg tolt, míg végre – okos emberek tanácsára is hallgatva – általános érvényű monográfiát próbálok kanyarítani belőle, melynek Ciprus csupán egyik példája, az arab–izraeli viszály a másik – elég rázós – példája,

s – talán! – a dél-tiroli kérdés a harmadik példája. Nagyon szeretném tudni, mi a benyomásotok az egészlől. Helyenként kissé professzoros műnek érzem, helyenként laposan bölcselkedőnek, de ugyanakkor azzal kecsegtetem magam, hogy egy kb. 150–200 nyomtatott oldalas műben talán sikerült összefoglalnom két-három olyan témát, melyeket vérbeli professzorok külön-külön 400–500 oldalas köteteken alul nem adtak volna. Az egész témakör, az összes területi vitás kérdésekkel együtt, diákkoromtól kezdve izgat, amiben természetesen lényeges része van a történelmi Magyarország összeomlásának mint élménynek. Azonban úgy érzem, hogy eléggé kinőttem a gyermeteg hazabeszélésből, s az egész kérdés objektív teljességében izgat, annál is inkább, mert Magyarország területi változásainak eshetőségeit igen pesszimistán ítélem meg az általam buzgón javasolt módszerek ellenére is, melyeknek mások hamarabb tudják hasznát venni. Nagyon szeretném azonban e vonatkozásban is tudni a véleményeteket. A műben megnyilvánuló szemléletmód ugyanis egy búsmagyar számára egészen hidegnek és közönyösnek tűnhetik fel, azonban fontosnak tartom, hogy egy közép- és kelet-európai dolgokkal szemben éles szemű és éles fülű nyugati se érezhesse azt, hogy az egész nagyfenekű mű azzal a hátsó gondolattal íródott, hogy területi vitás kérdéseket könnyebben lehessen szőnyegre hozni, köztük persze a szerzőt érdeklőket is. Nem szeretném azt sem, ha ebből odakinn kisanantázú polémiák születnének. Viszont úgy érzem, amit mondok, objektív érvényű, s ebben az érvényében nem szeretném erőltetni. A hátralévő rész meghajtással 3-4 hónap, normális tempóban 5-6 hónap munkát jelentene, de nagyon szeretném az őszi ENSZ-közyűlés idejére megjelentetni hatások naiv reményében. Ezért is küldöm ki nagyobb részét, hogy ha kilátásos az ügy, hozzá lehessen kezdeni a fordításhoz. Mielőtt azonban részletezném, hogy az egészet kiknek szánom, és hogyan szeretném prezentálni, előbb rátérek távolabbi témáimra.

2. Következő tervezett művem címe valami ilyen lehetne: „A német politikai fejlődés zsákutcai” vagy „A német hisztéria története”. Fejezetek helyett „zsákutcák”-ra tagolódnék, kb. így: a) a német-római szent birodalom zsákutcája, b) a Német Szövetség zsákutcája, c) a bismarcki német birodalom zsákutcája, d) a weimari köztársaság zsákutcája, e) a harmadik birodalom zsákutcája. Lényege az, hogy a politikai és alkotmányjogi struktúrák ellentmondásain vezetném végig a német nemzetalakulás eltorzulásait és a nagy német hisztéria kibontakozását. Az egész gondolatmenet ebben a formában idestova 25 esztendeje fekszik az íróasztalfiókomban, mert – az 1945–47 közötti idő kivételével, amit másra fordítottam – sohasem volt olyan konstelláció, amelyben megjelenhetett volna. Most talán igen, bár most mindenki nyilvánvalóan azt várna az ilyen címtől, hogy a mai zsákutóra is kitér, aminek sokféle nehézsége volna. Persze a régi kézirat is némi átfésülést kíván, de így is az a szubjektív érzésem, hogy – többi műveim

szerény mértékével mérve persze – talán legeredetibbnek és legszellemesebbnek mondható, ami ugyanannyi veszélyt is jelenthet, mint előnyt. Ne feleljétek, hogy ezzel kezdjem, mert én tudom, hogy tartalmánál fogva, bár az sem ütközik semmi törvénybe, ezzel csak olyan ember állhat élő, aki már valahogy ott is, főleg azonban itt elfogadódott mint szerző.

3. Következő témám lehetne „Négy tanulmány a zsidókérdésről”, mely az egykori, kissé önkényes szerkezetű és szintén konkrét helyzethez kapcsolódó cikk lenne négy különálló tanulmány formájában, a szükséges átrendezéssel, esetleg sorrendcserével, de nem lényegesen megváltoztatva. Legfeljebb az első fejezetet, a felelősség kérdését kellene megfelelő bevezetéssel a magyar glóbusz szűkösségéből kiemelni. Ne feleljétek azt sem, hogy ezzel kezdjem, bár nyilvánvalóan ezzel volna a legkevesebb komplikáció, lévén már megjelent mű: végső közreműködésem nélkül is megjelentethetné idegen nyelven odakinn bárki. Azonban ez az aránylag csekélyebb komplikáció is eredményezhetné a további publikációs lehetőség elakadását, márpedig e pillanatban én belső szükségleteim szerint az 1. pont alatti témát kívánom a világgal közölni – erre alább majd visszatérek –, s ha ez megtörtént, akkor az utána következő esetleges kényszerű hallgatás keretében még mindig elő lehet állni régebben megjelent dolgokkal.

4. Szeretnék írni egy összefüggő művet az európai nemzetalakulás történetéről – amit ismerek, míg az ázsiait, afrikait kevésbé –, főleg pedig Közép- és Kelet-Európáról. Ennek anyagából sok benne van a „Kelet-európai kisépek”-ben, valamint az 1. és 2. alatti kéziratokban, azonban rendes megírása – ismerve magamat – egy évet is igénybe venne, ha nem többet, mert ehhez sokat hozzá is kellene olvasni. Ezért nagyon lehetséges, hogy – ha egyáltalán hozzájutok – az 5. alatti témát veszem előbbre. Érdekességgént azonban elmondom, hogy ebben a 4. alatti műben lenne egy elmefuttatás Európa legrégibb és leggroteszkebb nemzeti himnuszáról, a holland himnuszról, melyben Orániai Vilmos első személyben elmondja, hogy német vérből való, szuverén hercege a dél-franciaországi Orániának, mindig tisztelte a spanyol királyt és halálig hű maradt a hazához, mely haza azonban nem német, nem francia és nem spanyol, hanem németalföldi! Ezt – számunkra megrendítő – párhuzamba hoznám II. Rákóczi Ferencével, aki – mai fogalmaink szerint szabadsághősként szokatlan módon – mindig nagy súlyt fektetett arra, hogy ő római szentbirodalmi herceg, az önálló Erdély fejedelemé, nem ő szegte meg a Habsburg-császár iránti alattvalói hűséget, s végezetül ő is haláláig hű maradt a hazához, mely szintén nem volt azonos sem a német birodalommal, sem Erdéllyel, sem a Habsburg-birodalommal. Ezzel kapcsolatban kibontanám a középkori szabadság és a legújabb kori szabadság mély és organikus összefüggését, amelynek kontinuitását néhány – Európa tengeri, hegyi vagy steppei perifériáján elhelyezkedő – ország (Anglia, Németalföld, Svájc,

Lengyelország, Magyarország) kivételével a felismerhetetlenségig megszakította a fejedelmi abszolutizmus közjátéka. Erre utalok a jelenleg megküldött 1. alatti kéziratban is, melyben egyébként a fejedelmi abszolutizmus európai nemzetközi jogát igen nagyra értékelem. Végül azonban az abszolutizmus közjátékát kártekonynak vélem. Ez azonban átvezet az 5. alatti témához.

5. Most jönnek azok a témák, melyekből még egy sor sincs meg. Ezek között az első igen groteszk és igen mélyenjáró valami szeretne lenni. Félek azonban, hogy nem fogom hozzá megtalálni a szükséges beszélgető hangot és laza szerkezetet. Egyelőre csak a címe van meg, mely olyan hosszú, mintha egy tudálékos 17. századi szerző írta volna: „Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchronia.” (U-chronia az u-tópia párja: nem létező helyek helyett nem létező időfolyamatok leírása.) Ez azután igazi Lacinak való csemege volna, ha valaha is meg tudnám írni. Az impulzust hozzá Toynbee-nak egyetlen megjegyzése adta, mely szerint ha az egyház alkotmányosítására irányuló 15. századi zsinati mozgalom győz – s kis híján győzött –, akkor a reformáció elmarad, és minden másképp lett volna. Ezt a „másképp”-et és mégis ugyanazt szeretném rögzíteni, amihez elég sok – humoros effektusra is irányuló – ötletem volna. Az alapgondolat az, hogy hogyan festene egy olyan – európai mértékkel mérve – univerzális spirituális központ, mely erkölcsi integritásban VII. Gergely súlyával, szellemi széleslátókörűségben Erazmus súlyával, az abszolutizmus, zsarnokság és hatalomimádat elleni haragjában pedig Victor Hugo súlyával jelennék meg az európai porondon. Az apróbb ötletek: Erazmus bíboros vagy akár pápa, Savonarola bíboros, a Kúria fegyelmi bíróságának elnöke, aki – egyedülálló esetként – megfosztja Borgia bíborost a bíborosi kalaptól, majd utóbb megvédi Kálvint, mert nagy szimpátiára gyullad annak genfi erkölcsi rémuralma iránt; Kálvinnal szemben viszont a Kúria erazmiánus bíborosai védik meg Servet-t; a tridenti zsinatot Augsburgban fejezik be, ahol megalakult az első tisztán világiakból álló kongregáció, a lutheránus kongregáció, majd utóbb a kálvinista is; a Kúria és a zsinat azonban mindvégig óvatos kétkedéssel nézi mind Luther Szent Mártonnak a világi fejedelmekkel való kacérkodását, mind Kálvin Szent Jánosnak papi hatalomkoncentrációját és erkölcsi rémuralmát, mind a jezsuiták zsinatellenes, pápai abszolutizmusra való törekvéseit; az egyház leghevesebb haragja a fejedelmi abszolutizmus és jozefinizmus ellen irányul, mely ennek folytán soha átütő sikert elérni nem tud; a „trón és oltár szövetségé”-nek még a fogalma sem létezik, lévén az egyház mindennemű alkotmányosság ösztönzője, a zsinat a „parlamentek anyja”, minek eredményeképpen a középkori szabadság megszakítás nélkül, or-

ganikusan nő át modern szabadsággá; a pápai csálthatatlanságnak a jezsuiták által támogatott elvét az I. vatikáni zsinat tisztázza oly módon, hogy elválasztja a teológiai és az alkotmányjogi aspektust: teológiailag a csálthatatlanság abban áll, hogy a Szentlélek sohasem hagyja el az egyházat (nem a pápát!), az alkotmányjogi aspektus pedig abban áll, hogy a pápa, mint alkotmányos uralkodó, „nem tehet rosszat”; a 18. században az egyháznak legtöbb baja Angliával van, ahol a zsarnok királyok és archaikus társadalmi szervezet miatt a legnehezebben megy az alkotmányosság bevezetése, aminek Cromwell apát az előharcosa; a 18. század második felében viszont franciskánus-kálvinista koalíció áll az egyház élén, mely likvidálja a jezsuita rend pápai abszolutisztikus törekvéseit, majd a papság polgári alkotmányát bevezetni próbáló jozefinista XVI. Lajossal szemben Robespierre abbé vezetésével kirobbantja a francia forradalmat; a forradalmak nekivadulásaival szemben kialakuló visszahatás azonban mindjobban megérleli a pápaságnak a közvetlen hatalmi politika porondjáról való önkéntes visszavonulását; még 1806-ban, a német egyházi fejedelemségek likvidálása fejében rákényszeríti a német uralkodót a világuralmi igényekre emlékeztető római császári cím letételére, s 1848-ban mint az olasz szövetségi köztársaság elnöke a custozzai és novarai csatákkal kiveri Olaszországból az olasz egység utolsó akadályát, a feudális savoyai házat, de azután az I. vatikáni zsinaton, 1870-ben önként megszünteti a pápaságnak az olasz szövetségi köztársasághoz fűződő közjogi kapcsolatait, és meghirdeti a hatalom diabolikus voltáról szóló modern egyházi tanítást. Az egyházi republikanizmus fő bástyái az olasz szövetségi köztársaság és a németalföldi köztársaság, a többi országokban a monarchiák lassan döglődnek, de mind világosabban kirajzolódik a katolikus államelméletnek az a tanítása, hogy a monarchia időleges és tökéletlen államforma. Ugyanekkor az egyház meghirdeti a szocializmus lényeges alap gondolatát is: az 1848-ban megjelent „Spectrum pervadit Europam” c. enciklikájában, melyet az Európa összes monarchiáiból kitiltott Marx páter szerkeszt a vatikáni könyvtárban. Az egyház politikai uralmának új tünete jelentkezik a 20. században, amikor Oroszországban először Uljanov bíboros pátriárka, majd Dzsugasvili bíboros pátriárka kezükben egyesítik az egyházi és világi hatalmat, azonban Róma nagyon rossz szemmel nézi ezt is, és rákényszeríti a harmadik utódot, hogy az egyházi és világi főiséget újból válassza ketté. A pápaság jelentkezik mint a gyarmatosítás fékezője, leleplezője és felszámolója s általában a hatalommal való visszaélés minden formájának ellenfele; Zola püspök harcolja ki Dreyfus igazságát, s ő leplezi le a Luerdosban, egy dél-amerikai indián faluban elburjánzott csodás gyógyulások visszaéléseit is. A szerzetesrendek mind szélesebb körben vonnak be világiakat, és specializálják magukat a szellemi élet különböző területeire: a bencések a történettudományra, a piaristák a pedagógiára, az újjászervezett jezsuiták a pszichológiára (Freud pre-

látus forradalmasítja a gyónási technikát), az irgalmasok az orvostudományra stb. Az összes jelentős szellemi áramlatok a kereszténység keretében zajlanak le: Bertrand Russell bíboros a szabadgondolkodás előharcosa, és „Miért vagyok keresztény” c. röpiratában fejti ki a keresztény szabadgondolkodás alaptételeit. Ugyancsak ő alapítja meg a 20. század első negyedében Teilhard de Chardin bíborossal együtt a scientisták új kongregációját, mely hamarosan óriási jelentőségre jut és óriási tudományos kutatóapparátust mozgat. Az egyházat közben egy franciskánus-scientista koalíció kormányozza (a kálvinisták a szocializmussal való csökönyös szembenállásuk miatt ellenzékbe szorulnak), mely késlelteti az atomhasítással kapcsolatos kutatásokat, tekintettel az emberiség politikai szervezetének éretlenségére. Mindezek a fejlemények köztem és apósom között folyó párbeszédben idéztetnek fel, s ez alkalmat ad egy sor magyar vonatkozású uchronikus ötletre is: az 1514. évi budai zsinat nyomására az országgyűlés törvénybe iktatja az Urbarium Tripartitumot a jobbágyság védelmére, a mohácsi vészt Dózsa György gróf végszóra megérkező paraszthadai fordítják döntetlenre, II. Lajos életben marad, és vénségére megörökli még Lengyelországot is, s az így kialakult hármaskör kelet-európai királyság, kissé laza szerkezete ellenére is, az európai egyensúly tényezőjeként éli túl a különféle viharokat; a 20. században az utolsó Jagelló a kissé részeges VII. (Dobzse) István. Mindezt azért írom le felesleges részletességgel, mert félek, hogy az egész sose sikerül megírnom. Az alapgondolat nem a keresztény vallás egysége, bár szeretném úgy megszerkeszteni, hogy minden igazán univerzális szemléletű katolikus és protestáns nosztalgiát kapjon utána, a lényeg azonban egy olyan spirituális központ, „tanítói hivatal” elgondolása, mely társadalomformáló tényező tud lenni anélkül, hogy a hatalomkoncentráció csapdáiba beleessék. Ehhez történetileg a római pápaság került a legközelebb, de belesett a hatalom buktatóiba. Még utoljára visszatérek e mű tervezett befejezésére. Az apósommal való párbeszéd folyamán mind világosabban kitűnik, hogy milyen közel volt az egyház a 16. században a teljes szakadáshoz és a hatalmi harcokban való teljes lejáratódáshoz. E felismerés hatására én, mint a párbeszéd egyik beszélője, tréfás ötletként felvázolok egy uchroniát (uchroniát az uchroniában!) „Ha a zsinati mozgalom nem győzött volna...” címen, melyben leírom azt, ami tényleg történt és van. Apósom elszörnyed az egész perspektíván: mindenekeelőtt egyes tréfás ötleteimet ítéli ízléstelen pikantériakeresésnek (pl. azt, hogy Borgia bíborosból pápa lesz, ő égetteti meg Savonarolát, és meztelen orgiákat rendeztet a Vatikánban, vagy azt, hogy a katolikus-protestáns-erazmiánus szintézis egyetlen valamennyire is működő szervezeti formáját egy hatfeleségű, vérengző, parázna király alapítja meg stb.); ezeken túlmenően abszurdumnak ítéli azt a fantasztikus elképzelést, hogy a szerzetesi askézisen alapuló modern tudományosság és a keresztény emberméltóságon alapuló modern szabadságideál az

egyházon kívül álló mozgalmakként megjelenhessenek, pláne élesen egyházellenes formákat felvehessenek; legfőképpen pedig egyenesen blaszfémikusnak ítéli a hatalomkoncentrációs katolicizmusra, megkövült keleti ortodoxiára és atomizált, erőltetn protestantizmusra szétessett kereszténység látomását, mert ez nem kevesebbet jelentene, mint azt, hogy a Szentlélek elhagyhatja az egyházat! Ezzel a nyitott kérdéssel zárnám a párbeszédet. Persze ez is olyan mű, mellyel csak egy valamennyire bevezetett szerző állhat elő.

6. Szeretnék írni az ember félelemtől terhelt kondíciójáról, a gyűlölet és élet-halál harc ideológiáiról, mint amelyek ezt a félelmet az elviselhetetlenségig fokozzák, továbbá a rang, uralom és vagyon intézményeiről, melyek ezt a félelmet túrhetően megkötik, de egyben intézményesítik is, valamint a hatalom megszátásának elvéről mint a félelem feloldásának első sikeres és intézményes kísérletéről, végül a hatalmi presztízsen (rangon, uralmon és vagyonon) alapuló társadalomból a kölcsönös szolgálatok társadalmába való átmenet perspektívájáról, melynek keretében liberalizmus és szocializmus közös nevezőre hozattatnak, és külön-külön való fejfűjtatásuk szétpukkantatik,

szeretnék írni az erőszak megengedett vagy meg nem engedett voltáról, melynek keretében az apai pofon, a testi fenyték, a halálbüntetés, a háború és a forradalom közös nevezőn tárgyaltnak, részben igazoltnak és részben elmarasztaltnak, s a hivatásos reakciós és hivatásos forradalmár megmerevedett, steril magatartásformákként elítéltetnek,

szeretnék behatóan írni arról, amit az itt küldött műben is pedzek, mely szerint a hatalom igazolásának modern tömegigénye mellett a hatalomnak az elveket felrúgó, cinikus vagy immorális gyakorlása nemcsak egyszerű erkölcsi elítélés alá esik, hanem az egész emberiséget létében fenyegető végzetes tömeghisztériákat és pusztító ideológiákat (hitlerizmus, maoizmus stb.) vált ki – mind-ezek a témák egymással is szorosan összefüggenek.

7. Vannak még ilyen apróbb ötleteim is: „Monarchista tézisek egy nem monarchista tollából” (A monarchia történeti funkciója, jelen helyzete és gyérülő, de nem érdektelen lehetőségei), „Marxista tézisek egy nem marxista tollából”, „Keresztény tézisek egy nem hívő tollából” stb.

Íme a tízéves terv. Mindebből érett az 1., nagy vonalakban megvan a 2. és 3., töredékekben a 4., a többi az istenek térdén fekszik, s múlik elsősorban azon, hogy az első megjelent művel sikerül-e megszerezni a további megjelenés lehetőségét, másodsorban azon, hogy a magam erői meddig terjednek.

Most következik a második kérdéscsoport: mi a célom az itt lévő konkrét művel, és kiknek írom? Az alábbi, a), b), c) és d) pontokban körvonalazom a céljaimat, s ez a sorrend egyben szigorú rangsor is: az a) fontosabb cél, mint a b) és így tovább. Erre nektek azért kell nagyon figyelnetek, mert az a) pont tartalmazza

az én legszemélyesebb szempontomat, a b) az ügynek innen nézett aspektusát, és csak a c) alatt következik az onnan, a Ti oldalatról nézett aspektus!

a) Első célom az, hogy minél hamarabb, ha nem is hanyatt-homlok, szeretnék hatékonyan beleszólni elsősorban a Ciprus, másodsor esetleg más hasonló kérdések körül folyó vitába, éspedig, különösen Ciprus ügyében, az általam körvonalazott megoldás, a nemzetközi politikai döntőbíráskodás irányában. Úgy is mondhatnám, hogy a művet UNO-köröknek írtam, annak a diplomata- és funkcionáriusegyvelegnek, melynek körében valamiféle UNO-közvélemény kialakul. Tudom, hogy a világ összes közvéleményei közül ez talán a leglazább és legtörékenyebb valami, tudom, hogy évenként ezrével adresszálnak hozzá naivabbnál naivabb műveket, s tudom, hogy az én művem is végsőleg naiv; naiv úgy, ahogyan naivak voltak 1945–46-os cikkeim, melyekkel Nagy Ferencnek és Rákosinak magyaráztam, hogy mit kellene tenniük, ha eszük volna, s naivak voltak 56-os tervezeteim, melyekről tudhattam, hogy senkinek sem kellenek. De ha mégannyira is tudhattam és tudom, hogy az ilyenféle művekben rejlő belső igazság csak nagyobb időkifutásban érvényesülhet, mégis közvetlenül ezeket az írásokat az a nem tudom, milyen kevés hányadnyi eshetőség élteti és íratja, hogy hátha ott és akkor hatnak, amikor és ahová íratlak. Minthogy ez a szenvedélyes igyekezet íratja és íratja tovább velem ezt a művet, bevallom, lepereg rólam minden okos beszéd, mely ennek kilátástalanságát igyekszik bizonyítani. Nagyobb baj az, hogy magam sem tudom pontosan, hogy ennek a feltételezett UNO-közvéleménynek mik a döntő tényezői. Hogy a legmagasabb szinten döntő politikai és diplomáciai fórumok alig olvasnak, azt sejtem; az UNO funkcionáriusai és a mellette akkreditált diplomáciai testület állandóbb tagjai már inkább, ugyanígy a fontosabb hatalmak külügyminisztériumainak értelmesebbjei is. Ami azt is jelenti, hogy az UNO-közvéleménynek nem New York az egyetlen fókusza. Írom ezenfelül e művet természetesen a nemzetközi jog- és államtudomány elméleti művelőinek is. Nem gondolok kifejezetten UNO-kiadványsorozatra vagy kiadó-vállalatra, mert benyomásom szerint ezek politikával vagy nemzetközi kérdésekkel csak igen sterilizált és hatástalan humanitárius zsargonban foglalkoznak. Folyóirat csak akkor jöhetne szóba, ha a mű egyszerre megjelenhetne benne, ami alig valószínű; a folyóiratok között még mindig az International Affairs messze a legjobb, de nem tudom, hogy az nincs-e szervezeti kapcsolatban a Foreign Office-szal. Valahol London, New York, Washington és Párizs metszőpontjában kellene lennie e mű kiadójának, de ez a kiadó nem lehet külszország hivatalos politikájától függő szerv, nem lehet NATO- vagy CIA-gyanús szerv, nem lehet magyar emigrációs vagy harcosan antikommunista elkötelezettségű, de ugyanakkor nem lehet valamiféle baloldali gettóban létező kiadó sem. Talán a legjobb lenne valami igen szolid, konzervatív, napi politikában apolitikus, lon-

don–washingtoni vagy london–New York-i kiadó, de azt is szeretném, ha egyidejűleg vagy nem nagy időtávban megjelenhetne franciául is. Persze lehet, hogy ez is naivság, s örülni kell annak a kiadónak, aki egyáltalán hajlandó rá. Amint látjátok, a naivság mellett nem kis megalomániába is estem, ebben azonban Ti is bűnösök vagytok!

b) Most következnek az önzőbb, egyénibb célok: e pont alatt mindenekelőtt az, hogy ez a mű olyan körülmények között jelenjék meg, és olyan visszhangot kapjon, hogy ez kiharcoljon, kialakítson vagy kialakdjon számomra itthon egy olyan modus vivendit, melynek keretében nekem szabad legyen külföldön nem marxista, de a honi politikát nem bántó szociológiai, politikai és publicisztikai témákról műveket megjelentetnem. Ha ez nem sikerül, akkor megjelenik ez az egy mű, elviselem az esetleges konzekvenciákat (melyek aligha lesznek büntetőjogi jellegűek, de nagyon is lehetnek anyagiak és zaklatásiak), s visszabújok a medvelyukamba megint, ezúttal valószínűleg örökre. Reményem valami olyanféle, hogy erről a műről megállapítódik: sokféle tévedése ellenére sem szovjetellenes, sőt vannak benne a szovjet politika számára hasznosítható elemek is; valamiféle olyan tudomásulvételt szeretnék, mint az 1945. évi cikké volt, mely három évre biztosította számomra, hogy itthon minden irányba megmondhattam, amit gondolok. Ha a világhelyzet nem rosszabbodik, vagy pláne javul, akkor ezúttal több mint három évet is remélek. Ennek az egész célkitűzésnek azonban többféle komplikációja van. Semmiféle jogszabály nem tiltja, hogy magyar állampolgár külföldön publikáljon, ha a publikáció tartalma nem ütközik jogszabályba. Ez ténylegesen történik is, de többnyire folyóiratcikkek formájában, a botanika, kibernetika vagy nemzetközi magánjog területén! Vagy olyan szerzők részéről, akiktől ezt különböző okokból elfogadják (Lukács, Déry, Illyés stb.). A magyar államot azonban külkereskedelmi monopólium illeti meg, ezért a külföldi kiadócégekkel való szerződéseket az itthoni Szerzői Jogvédő Iroda útján szokták megkötni, mely a szerzők jogainak védelme mellett a magyar külkereskedelmi devizaérdekeket is védi. (Lehet művet közvetlenül is kiküldeni és utóbb az Irodának bejelenteni, de ezt nem szeretik.) Ez a szerv cenzúrát nem gyakorol, s abba nem szólhat bele, hogy mi van a műben – de nem köteles szerződést kötni! Mármint az én témáim elejétől végig olyanok, amelyekkel kapcsolatban sem a fenti Iroda, sem esetleg magasabb szervek nem fognak merni felelősséget vállalni, mert nem lehetnek biztosak, hogy honnan és kitől kapnak orrot érte, hiszen ha nem is tilos tartalmúak büntetőjogilag, de mégis kényesek akár a témák, akár a szerző miatt. Muszáj tehát nekem vállalom az összes felelősségeket elsősorban: ha egyszer átfutott az ügy, a többi már könnyebben fog menni. Ezért kell ennek a műnek kvázi illegális módon kezelődnie, noha, ismétlem, tartalmában nincs semmi tilos, és elvileg az sem tilos, hogy az ember kéziratot ne postán, hanem

valakivel küldessen ki. Bármennyire is elmúltak azok az idők, mikor egyetlen levelezőlap nem postai kiküldése bizonyítékul szolgált a kémkedésre, azért ezt most sem nagyon szeretik, vámnál problémát jelent. Ugyanakkor azonban mégsem levelezhetem le az egész ügyet postán, mert az a veszély, hogy itthon idő előtt téma lesz a dologból, s akkor megindul a nyomás, hogy önként álljak el tőle. Ezért kell e mű nagyobb részének már előre kikerülnie, lefordítódnia, s azután a végleges szövegnek postán, teljesen szabályosan kiküldődnie, s akkor ott olyan gyorsan megjelennie, hogy itt már ne legyen idő a nyomás alatti visszaszívásra, hanem maga a megjelent munka harcolja ki a maga igazát. Amint látjátok, nagyon borotvaélen jár ez az egész tranzakció, ez itt a legkényesebb célkitűzés, és feltétlenül meg kell előznie a c) alatti célt, mely nyilvánvalóan előtettek első-sorban lebeg.

c) Csupán harmadik helyen következik az az általatok természetesen első-sorban szem előtt tartott cél, hogy ezzel a munkával megpróbálják bemutatkozni a politikai-publicisztikai érdeklődésű külföld előtt mint a maga nevében – 56-os szerepektől és manifesztációktól függetlenül is – szóló szerző. Nem álmodozom átütő sikerről, pontosabban a szerény, de stabil polgárjogot tekinteném a magam számára átütő sikernek. Az előbb b) alatt kifejtett itthoni áttörési szempont azt kívánja, hogy 56-os előzményeim, anélkül hogy elhallgatni vagy elkenni kellene őket, feltűnő formában nem reklámozandók. Te természetesen, mint az ügy gazdája, fel vagy hatalmazva a fordítással kapcsolatban értelemszerű módosításokra, összevonásokra, esetleg – főleg az anekdotikus vagy zárójeles részek tekintetében – kihagyásokra; azt azonban nem szeretném, ha az esetleges angol vagy nyugati érzékenység kímélete jegyében alkalmaznátok cenzúrát, hacsak nem valami tárgyilag nem helytálló otrombaságról van szó részemről, amit nem hinnék; felhívom még a figyelmedet arra is, hogy ilyen irányban kisebb szűrésok az előbb tárgyalt b) alatti szempontból egyenesen jók is lehetnek, persze csak ha objektív érvényük kikezdzhetetlen. Nagyon kérlek, ha módodban van, nézz és nézz utána a fordításnak hűség, angolság és szakszerűség szempontjából: ez utóbbi tekintetében fontos volna, ha egy államelméletben (pol. sc.), jogelméletben (jurisprudence!) és nemzetközi kapcsolattudományban forgott ember átnézné. Azt hiszem, angolban feltétlenül egyszerűsíteni kell vagy legalábbis csak a legfontosabb néhány helyen teljes egészében fordítani az olyan – németül gyönyörű, de angolul borzalmas – kifejezéseket, mint „alapvető társadalomszervezési elvek”, ami helyett elég a „fundamental principles” is (ezekre egyébként akartam a „strukturális elvek” kifejezést is használni, de aztán ezt a divatszót elejtettem); „nemzetközi államközösség”-re elég „international community” is. Kérek figyelmet arra, hogy „döntőbíráskodás” (arbitration, arbitrage) nem azonos a „döntőbírátság”-gal

(Court of Arbitration?, Cour d'arbitrage), hanem annál tágabb: mindkettő sokszor szerepel, és sokszor felcserélhetően, elvileg azonban az előbbi állhat az utóbbi helyett, de fordítva nem mindig.

d) Negyedik, rangban utolsó, de ha az első hármat nem zavarja, szégyentelenül kitűzött célom, hogy ebből s esetleges további publikációimból lehetőség szerint valamiféle bevétel is szülessék, természetesen az ügyben közreműködők, fordítók, átnézők stb. költségeinek levonásával, közöttük elsősorban a Tiedével. (Itt technikailag fontos, hogy ezeket a kiadó fizesse az illetőknek, s nekem ennek megfelelően kevesebbet, mert ha ezeket a kiadó az én javamra írja, akkor én azzal, mint külföldi devizaköveteléssel, már nem rendelkezem szabadon!) Hangsúlyozom, akár egy fitying se jöjjön belőle, ha ez a fontosabb célokat zavarja, de azok sérelme nélkül lényeges ez a cél is, több okból: 1. van egy frissen nősült fiam, egy érettségizendő leányom, egy sokízületi gyulladásozódó édesanyám, akit nem tudok lehozni egy III. emeleti lift nélküli lakásból, továbbá 2. magam és feleségem közel vagyunk a nyugdíjazás lehetőségéhez, s a fentebb elmondottak szerint ennél súlyosabb egzisztenciális bizonytalanság árnyéka is rám vetődhetik éppen e mű miatt, végül 3. az infarktus óta mind kevésbé tudom magam meghajítani fordítási és lektorálási mellék munkák tekintetében, amelyek különben is keserves favágást jelentenek. Ebből a szempontból minden örömdetes, ami egy rókáról több bőr lehúzását jelenti, pl. megjelenés először folyóiratban (ami azonban a rajtaütésszerűség érdekében csak egyetlen folytatásban elképzelhető!), azután önálló műként, azután valami Digestben stb., továbbá az angolon és francián kívül német és egyéb fordítás stb. Lehet, hogy mindez gyermeketeg illúzió részemről, de ne felejtsetek, hogy ami odakinn kis összeg, az itthon lényegesen többet jelent.

Most következik levellem harmadik szakasza, a témák és célok ecsetelése után a konkrét lebonyolítás menetrendje. Ennek lényegére már utaltam, úgy-hogy ez a rész már nem lesz olyan hosszú, a pontokra való tagolás azonban itt sem maradhat el. Az egész menetrend alapgondolata: gondos és minden-nemű nyilvánosság nélküli előkészítés, gyors, vissza nem csinálható és vissza nem csinálatható megjelentetés és formai szabályszerűség. Ennek érdekében az egész lebonyolításnak kell hogy legyen egy kvázi illegális szakasza, amikor nem postán, hanem személyesen, lehetőleg a határon való feltartóztatás veszélyén kívül álló külföldiek keresztlátogatunk kéziratküldeményeket és üzeneteket, és egy kvázi legális szakasza, amikor postán váltjuk a végleges szöveget és hivatalos kísérőlevelet s a mű küszöbönálló megjelentetéséről szóló értesítést. Az első szakasz „illegális” azért, mert úgy csinálunk, mintha titkos dolgot cselekednénk, és „kvázi” azért, mert valójában semmi tilosat nem cselekszünk, csak az idő előtti nyilvánosságot kerüljük el, a második szakasz „legális” azért,

mert minden postán történik, de „kvázi” egyrészt azért, mert biztonság kedvéért talán akkor is küldök a postai kéziratpéldány mellett egy nem postai példányt is, hogy mindenképpen kijusson, másrészt „kvázi” azért is, mert a postán való fenn nem akadás érdekében nem magunk nevében szerepelünk mint feladók és címzettek, hanem én „Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Szerzeményezési Csoport” Bp. II., Keleti Károly u. 5. vagyok a borítékon, s csak benn a szövegben névvel, Te pedig írsz meg egy hasonlóképpen hivatalos jellegű címet, ahová neked postán írhassek. A menetrend tehát pontonként: Ia) ezennel elküldöm neked kvázi illegálisan ezt a levelet és kéziratot, Ib) Te írsz vagy üzensz ugyancsak kvázi illegálisan három dolgot: aa) a kéziratot és levelet megkaptad, minden rendben, vagy megjegyzésed, kérdésed, üzeneted ez meg ez, bb) közlöd a Te hivatalos jellegű címedet, és cc) közlöd, hogy remélhető-e kiadó; ezután, ha szükséges, Ic) én reagálok, és esetleg küldök további részletet, és Id) Te újból írsz vagy üzensz, ha kell. Ezután Te a kiküldött szöveget lefordíttatod! Ezután jön a kvázi legális szakasz: IIa) én megküldöm neked a végleges szöveget végleges kísérléssel, melyben az itt mondottak lényeges részét újból elmondom, mintha most írnék először, erre IIb) Te a teljes művet lefordíttatod, s postán válaszolod, de egyúttal rövid úton is megüzened azt, hogy a megjelenés küszöbön áll, és a kiadó a szükséges nyilatkozatot a Szerzői Jogvédő Iroda számára megtette. Erre fogom én itt a végleges kézirat és hivatalos kísérlésem másolatának bemutatása mellett az ügyet a Szerzői Jogvédő Irodának s egyidejűleg valószínűleg külügyi és kultúrkapcsolati fórumoknak bemutatni, ezzel igyekezvén enyhíteni a megjelenés feletti esetleges megrökönyödést, és leszögezni, hogy valamiféle modus vivendire törekszem a külföldi megjelenés lehetősége tekintetében, ha ez önmagammal való azonoságom megőrzése mellett lehetséges. Néha nevetnem kell magamon, mint afféle Tom Sawyeren, aki egy rozzant földszintes pajtából kötélhágcsón ereget ki vérrel írt leveleket, mert így olvasta a regényekben, a különbség csupán az, hogy ez a pajta, ahol én vagyok, nem rozzant és főleg nem földszintes.

Most még néhány dolog, ami eszembe jut. Nagyon fontos, hogy a kiadó illetékes személyei, lektorai, szerkesztői stb. is tudatában legyenek a diszkréció fontosságának (minél kevesebben legyenek!), és nevemet idő előtt se privátim, se könyvelőhirdetésben ne forgassák.

Felsorolnám még néhány jó emberemet, akiről feltételezem, hogy szívesen segítenének bármiben, s akiknek mindebből annyit mondj, amennyit az ügy érdekében legjobb belátásod szerint mondani jónak látsz. Mindenekelőtt Angliában rajtatok kívül ott van Balogh Tamás, az oxfordi Balliol College tanára, aki minden évben egyszer megkérdezi, hogy mikor megyek előadást tartani Oxfordba, amit ő megszervezne (ebből láthatjátok, hogy némileg elszakadt a

honi realitásoktól, mivel még a második világháború előtt ment ki!), aki kiadási és egyéb dolgokban bizonyosan szívesen közreműködik; továbbá vagy Angliában, vagy valahol az angolul beszélő világban él Szladits Károly, aki valahol az összehasonlító jogtudomány tanára, s esetleg vállalkoznék a szakmai átnézésre jogi vonatkozásokban; Oslóban jó emberem Johannes Vogt egyetemi tanár, ifjúkorában kommunista, most baloldali szocialista, aki azért zárt szívébe, mert 1957-ben azt javasoltam, hogy Magyarország és az északi országok párhuzamosan lépjenek ki a maguk katonai tömbjéből – egy-két évenként megfordul itt, és mindig felkeres, úgyhogy ha véletlenül megint erre készül, lehet vele írást vagy üzenetet küldeni; esetleges német megjelentetés szempontjából megnevezem Bécsben Alfred von Verdross nyugalmazott és Stephan Verosta aktív jogfilozófia-professzorokat, akik egymással nincsenek jó viszonyban, de én az öreggel vagyok személyesebb kapcsolatban; francia fordítás szempontjából megemlítem Csécsy Magdát, aki valamilyen francia nyelvintézménynél tanár; UNO-dolgok és publicitás szempontjából esetleg tanácsal vagy segítséggel szolgálhat egykori genfi diáktársam, Edward Hambro, aki jelenleg Norvégia UNO-kiküldöttje, azelőtt konzervatív képviselő, még régebben a hágai bíróság titkárságvezetője volt, aki mint nemzetközi jogász és bírósági ember érdemben is szakértő, viszont formális igénybevételnél mérlegelendő Norvégia NATO-mivolta és az ő konzervatív mivolta – feltételezem, hogy gyakran átutazik Londonon, egyébként értelmes, jó humorú, szkeptikus ember. Természetesen Te döntöd el, hogy mindezek közül kit akarsz igénybe venni és mire.

Kedves Barátaim, tisztában vagyok vele, hogy amit itt összehordtam, az nemcsak problémának és feladatnak, hanem pusztán levélnek is sok, hiszen négyöt éjszakába nyúló beszélgetés és két-három programtervező értekezlet anyaga van benne. Számomra is, aki szerettem megjelenő elmeműveimen az utolsó percre rajta tartani a szememet (a nyomdászok nem kis kétségbeesésére!), furcsa dolog valamit így kibocsátani a világba, és sorsára hagyva várni, mire megy magától odakinn. Bennem gyakorlatilag már megért az, hogy a teljes témát írom meg, bár a közel-keleti és dél-tiroli ügy belekeverésének vannak nehézségei is: lehet, hogy mintapéldának csupán a ciprusi ügy marad továbbra is. Én mindenesetre buzgón írom tovább a folytatást és a befejezést, és várom, de nem türelmetlenül, a válaszüzenetet: inkább később jöjjön, de biztonságosan.

Nagy szeretettel és hálával ölel mindnyájatokat

1. Mikor a levél 2–6. oldalát írtam (az 1. új példány!), akkor még „Ciprusról” szólt a mű, innen néhány áthúzás. Ugyanakkor még azt hittem, hogy a magyar állam külkereskedelmi monopóliuma nem engedi meg az engedély nélküli kiküldést, most azonban tudom, hogy az egyéni kiküldés és egyidejű bejelentés is teljesen szabályos, csak éppen nem szeretik. Ezért nincs szükség a külföldi kiadótól olyan nyilatkozatra, hogy elfogadja a magyar Szerzői Jogvédő Iroda feltételeit. Egyébként azonban a lebonyolítás ugyanúgy csinálendő, ahogyan leírtam, s az ügynek sokféle komplikációja lehet számomra, a diszkréció tehát igen fontos, s mindennél fontosabb a Te hivatali címed!

2. Elnézést kérek, hogy az egész művet másodpéldányban küldöm, de elkerülhetek felesleges kérdéseket, ha az első példány itt megvan.

3. Erről a kiküldésről itthon senki sem tud, a feleségem sem! Lényeges tehát, hogy az, aki átadja a válaszüzenetet, benne a Te hivataloddal, az figyelembe vegye ezt a momentumot a közlésnél.

4. A fordításnál vigyázni kell a „konvenció” szóval, mert az angolban és franciában tudtommal egészen egyszerűen szerződést, megállapodást jelent, míg én itt „hallgatólagos megállapodás”, „konvencionális szabály” értelmében használok.

5. Franciában nagyon keserves a „droit des peuples de disposer d’eux-mêmes”, de azt hiszem, ma már megy a „principe de l’autodétermination” is.

6. Nagyon lényegesnek tartanám az egyidejű francia megjelenést is, mert a francia kormányálláspont már a második világháború végén is kedvező volt a politikai döntőbíráskodás számára, s mai álláspontja sem idegen az egész gondolatmenettől, főleg a nagyhatalmi egyetértés felfogásában.

7. A jelenlegi 4. fejezet teljesen új, s érzésem szerint egyik legjobb; valami olyant próbál, amit divatszóval „strukturális analízis”-nek lehetne nevezni az államtudományok terén, de nem akarom ezt a szót használni, mert hiszen a fogalom a nyelvészetből érkezett, s ott egészen mást jelent.

8. Az aláhúzások, illetve kurzív nyomások elég lényegesek volnának a hangsúlyok kihozására, nem tudom, angol szövegben mennyire szeretik őket. Az én aláhúzásaim elég egyenetlenek és ötletszerűek, úgyhogy szabadon lehet változtatni rajtuk. Lényegesebb súly van a macskakörmökön, mert sok mindennek más az értelme, ha azok nélkül írjuk, úgyhogy itt fontos, hogy ne maradjon el olyan macskaköröm, amivel változik a mondanivaló értelme.

9. A bonyolult fejezetcímek persze egyszerűsíthetők, ha kell, de rendszerint azért bonyolultak, mert ki akarom fejezni a mondanivalót. Gondolkodom még a főcím egyszerűsítésén is.

10. A végleges szöveget úgy küldöm ki, hogy ugyane másolásnak egy másolatát küldöm a már meglévő és elküldött szövegrészeiről, s abban piros tintával fogom jelölni az időközben tett – ígérem, szerény – változtatásokat. Piros oldalszám teljesen új beszúrt oldalt jelent, pirossal áthúzott szám és kék új szám csak az oldalszámváltozást. De ígérem, nem lesz sok, csak amit éppen az újabb szövegekkel való egyeztetés kíván, úgyhogy ez nem akadály a fordítás elkezdésének.

11. Ha szükségét látod, hogy minderre levélben válaszolj, nagyon biztonságosan küldjed, ne magyar állampolgárral vagy izgága emberrel. Ha Vogt Oslóból időközben erre járna, jó lenne vele, mert ő itt igen bevezetett ember, s küldött már nekem könyveket is.

12. Ha úgy látod, hogy nincs lényeges leveleznivalónk, akkor inkább hagyjuk el, s a felmerült kérdésekben dönts a Te bölcsességed szerint.

Szeretettel és hálával öllelek

1968

ALTERNATÍV ÉRTELMEZÉS KELET-EURÓPA TÖRTÉNETÉHEZ

SZEMPONTOK A 15. SZÁZADI MAGYAR TÖRTÉNELEMHEZ

E sorok írója nem történész abban az értelemben, hogy legkisebb mértékű történettudományi adatkutatást sem végzett. Csupán az európai és magyar, főleg politikai történelemben bizonyos fókig tájékozott, erősen történelemben élő és gondolkozó ember. A következőkben olyan tények értékelését próbálja meg, amelyek a történettudományban teljes mértékben köztudomásúak. Előfordul azonban, hogy bizonyos köztudomású tényekből fakadó lehetséges szempontok mellett a történettudomány többé-kevésbé észrevétel nélkül halad el, vagy ha történnek is ilyen észrevételek, folytatásuk, továbbvitelük valamilyen okból elakad. Néhány ilyen szempontot szeretnék felvetni a 15. század második és a 16. század első felének magyar történelmével kapcsolatban.

A vegyes házbeli királyok történetének periodizációja

A Szilágyi-féle 10 kötetes magyar történelem a vegyes házbeli királyok korát két részre osztja. Az egyik rész címe: *Az Anjouk és utódaiknak története*; a másik rész címe: *A Jagellók és Hunyadiak kora*. Tudom, hogy maga az egész periodizáció, az, amelyik az ország történetét merőben dinasztikiák szerint osztja be, lényegében már elavult, bár nem kétséges, hogy a Habsburg-dinasztia tartós uralmának kezdete az abszolút döntő választóvonal; de már az Árpádok és a vegyes házbeli királyok között a határvonal nem olyan nagy, társadalomtörténeti szempontból másutt vannak a választóvonalak. Nem is erről akarok beszélni, hanem arról a fejezetcímről, amely azt sejteti, hogy a vegyes házbeli királyok egy bizonyos korszakának döntő jellemzője volt a Jagelló-ház magyarországi vendégszereplése. Arra szeretném a figyelmet felhívni, hogy I. Ulászló és II. Ulászló trónra kerülése két teljességgel külön jellegű, sőt kétségtelenül ellentétes előjelű esemény volt, és a Jagellóknak a magyar trónon való jelenléte nem tudott egyértelmű jelenséggé válni, holott ennek nem kis jelentősége lett volna.

I. Ulászló 1440-es trónra kerülése teljességgel új elemet hozott – robbanásszerűen – napvilágra a magyar történelem folyamatában. Ez az új elem a magyarországi németbarát és németellenes pártnak a megjelenése. Ez a jelenség Zsigmond uralkodásának a második felében alakult ki. Zsigmond ugyanis 1410-ben lett német-római császár; Magyarország ekkor került először perszonálunióba a német birodalommal. A német birodalom abban a pillanatban nem volt olyan jelentős hatalom, mint korábban vagy később, de azért még mindig rendkívül nagy hatalom volt Magyarországhoz képest. Zsigmond esetében azonban ez a perszonálunió a magyarok számára előnyös feltételek mellett jött létre.

Zsigmond ekkor már idestova 14 éve volt magyar király, a kezdeti hullámzások és viszályok után eléggé jól összeszokott az országgal, és amikor Németországban uralomra jutott, rendkívül nagyszámú magyar kíséret alakult ki németországi tartózkodása idején is, úgyhogy a kor akkori fogalmai szerint nyugodtan mondhatták a németek, hogy magyar uralom kezdődött Németországban. Ezek a perszonálunió köré fonódó uralmak azonban nagyon labilis jelenségek voltak. Mikor V. Károly, aki Flandriában nevelkedett, spanyol király lett, akkor Spanyolországba való érkezésével flamand uralom kezdődött Spanyolországban, persze egyáltalán nem a szó mai értelmében, csak annyiban, hogy a környezetét kitevő udvari embereknek jelentős hányada, illetve talán többsége flamand volt. Mikor azonban fia, II. Fülöp örökölte mind Spanyolország, mind Németalföld trónját, akkor spanyol uralom kezdődött Németalföldön, és pedig már nem tisztán a szó feudális udvari értelmében, hanem a szó modern értelmében is idegen uralom, aminek meglettek a maga következményei. Hát ilyen, a szó feudális értelmében vett magyar uralom kezdődhetett Zsigmond körül német-római császárságának első esztendejében – tudjuk, hogy magyar kísérete a konstanzi zsinaton is nagy szerepet játszott –, de uralkodásának második felében bizonyos, hogy már a magyarok kezdtek el panaszkodni a Magyarországon megjelenő német uralom miatt, ami nem volt – ismétlem – a szó mai értelmében vett idegen uralom.

De egy rendkívül föltűnő jelenség első megjelenése datálódik Zsigmond uralkodásának a végéhez, egy bizonyos levélváltásban, amelynek az egyik szereplője *Beckensloer* volt, Mátyás közeli, majd hűtlen tanácsosa. A levelezőpartnerek közül egyik a másiknak egy harmadik emberről a következőt írja: *est bonus teutonicus*. Jó német. Mai szóval [úgy] mondanánk: német érzelmű. Bizonyos tehát az, hogy a német uralomnak a közvetlen veszélye ezekben az időkben jelent meg először Magyarországon, és egy olyan történelmi folyamatot indított el, amelyik tulajdonképpen 1945-ig megszakítás nélkül döntő tényezője volt

a magyar történelemnek. Nem kevésbé jellemző az a tény, hogy a Zsigmondot követő osztrák Albert uralma alatt tört ki a híres budai villongás, amikor is a budai németek, akik valamivel korábban voltak kénytelenek belenyugodni abba a kompromisszumos megoldásba, hogy a bíró egyik évben német, másik évben magyar legyen, vérszemet kapván attól, hogy vérükből való király uralkodik az országban, a magyar bírót meggyilkolták. Olyan jelenségek tehát ezek, amelyeknek a történelmi folytonossága innentől kezdve állandó. 1440-ben, mikor a Czillei Ulrik kezében levő csecsemőkirály és korona jelezte az új német uralom veszedelmét, először lépett fel a német párttal szemben egy nemzeti párt, és ez választotta meg I. Ulászlót királlyá.

Nagyon nehéz mai fejjel rekonstruálni azt, hogy a 15. század közepén a magyarok mit értettek német uralom és magyar uralom alatt. A szó mai értelmében vett nemzeti ellentétek ha lényegében voltak is, de mégsem olyanok voltak, mint amilyeneknek azokat mi ismerjük. Volt bennük etnikai elem, de nem szükségképpen volt etnikai elem. Magyarország maga az uralkodó nemességen belül is egy vegyes, magyar–szláv, magyar–szlovák, magyar–szlavón nyelvű rétegnek volt az országa, és hogy mi indította ezeket arra, hogy a lengyel királysággal való perszonáluniót ne tekintse a magyar függetlenség veszélyének, a Németországgal való viszont igen, nehéz ma rekonstruálni. Bizonyos, hogy nem tudtak a kelet-európai népek sorközösségéről úgy, ahogy ezt a fogalmat ma értjük. Bizonyos azonban az is, hogy egyrészt főleg a magyar és a lengyel társadalomnak a rendkívül nagyfokú hasonlósága, továbbá az, hogy az akkori Észak-Magyarországon levő, szlovákul beszélő magyar nemességnek éppen a nyelvi közelség miatt rendkívül intenzív és könnyű kapcsolata volt mind Csehországgal, mind Lengyelországgal felé, megkönnyítette azt a gondolatot, hogy a lengyel király meghívása a trónra nem olyan veszedelem, mint a német császáré. – Valószínűleg hozzájárult ehhez az is, hogy Lengyelország nem volt akkortájt Magyarországnál lényegesen hatalmasabb ország, tehát valószínűbbnek látszott, hogy ez a perszonálunió nem veszedelmes. Továbbá: bizonyos mértékű uniókeresésnek a szükségét a mind fokozódó török veszedelem már akkor tudatossá tette. Mindenesetre ekkor kezdődött a magyar történelemben az a kettéválás, amely a nemzeti oldalon, Mátyáson, Szapolyain, majd később az erdélyi fejedelmeken keresztül Rákóczin, az 1790-es nemesi ellenálláson és a '48-as forradalmon és szabadságharcon keresztül napjainkig tartott; a másik oldalon viszont a német koronát viselő magyar király alakja volt a döntő tényező.

Az a tény, hogy a német hatalomnak Magyarországon belül a német nyelvű polgárságon keresztül országon belüli támasza is volt, valószínűleg szintén erősítette a veszedelem tudatát; de ezt megint nem kell mai értelemben felfogni, mert az akkori magyarországi németeknek a politikai lojalitása – igaz, hogy nagyon

közvetve, hiszen elsősorban a városok felé irányulva – végsőleg ezen keresztül a magyar királyság felé irányult. (Ez természetesen nem akadályozta azt, hogy a magyar királyságnak Németországgal való perszonálunióját a maguk számára előnyös és kedvező helyzetnek fogják fel.)

Ulászlónak a várnai csatában történt halála kompromisszumot kényszerített ki a két párt között, s ez nyilvánult meg V. László király voltának elismerésében és Hunyadi János kormányzóvá választásában. A kompromisszum partnerei az egyik oldalon a német párt, amelyet a királlyal rokonságban levő és az országban jelentős birtokokkal rendelkező és mindenkor idegennek tekintett Czillei Ulrik, továbbá a királlyal ugyancsak Czillei-ágon rokonságban levő Gara család képviselt elsősorban. A nemzeti párt szimbóluma Hunyadi János kormányzó. Az ő halála, Hunyadi László tragikus kivégzése és Mátyás megválasztása végül is a nemzeti párt időleges, de teljes diadalát jelentette, és ez a helyzet maradt meg Mátyás egész uralma alatt.

Podjebrád feltételezhető kelet-európai koncepciói

Rendkívül jelentős ténynek tekinthető az a beszélgetés, amelyet Podjebrád Mátyással Prágában folytatott, mielőtt hazabocsátotta volna. A beszélgetés lényege az, hogy íme az Isten minket csodálatos módon a magunk országaiban királlyá tett, nem tehetünk tehát okosabbat, mint szorosan egymásnak vetjük a hátunkat, családi kapcsolatra lépünk, és úgy védekezünk ellenségeinkkel szemben. Kik ezek az ellenségek?

A válasz világosan adódik, ha meggondoljuk, hogy két parvenü dinasztia került itt trónra a dinasztiaalapítás igényével (hozzá kell tenni, hogy tragikus módon egyik sem sikerült, még hozzá Podjebrád és Mátyás hibájából nem sikerült). Podjebrád elgondolása, hogy ennek a két dinasztianak szorosan össze kell tartania egymással, a lehető legegyszerűbb politikai józanság parancsa volt. Ki volt az az ellenfél, akivel szemben nekik össze kellett tartaniuk? Mivel két teljesen újszerű dinasztia került itt trónra, a régi dinasztiák igényei és összetartása jelentette azt az ellenfelet, amellyel meg kellett küzdeni. A magyar történetírásban nem vált eléggé tudatossá, hogy ezt elsősorban és minden más versenytársat tulajdonképpen könnyedén legyőző erővel a lengyel királyi ház képviselte azért, mert Kázmér lengyel királynak, I. Ulászló öccsének a felesége V. László néneje, Erzsébet volt. Vagyis azok a Jagellók, akik ebből a frigyből származtak, a magyar trónnal szemben ugyanakkor, mikor Jagellók voltak, I. Ulászló unokaöccsei, a magyar trón potenciális várományosaiként a Habsburg-folytonosságot is képviselték, mint V. László unokaöccsei. Ez nagyon fontos dolog. Ezt színezi az

a tény, hogy Frigyes császár is föllépett magyar trónkövetelőként, sőt a kezében levő koronával meg is koronáztatta magát Bécsújhelyen; de ennek igazi jelentősége sohasem volt: noha Frigyes császár is Árpád-vér volt valami távoli ágon, de a közvetlen utódlást a lengyel királyné jelentette. A lengyel királyi ház nagyon erősen képviselte ezt az álláspontot. Ez a bizonyos Erzsébet nagyon ambiciózus hölgy volt, aki anyai szempontból érthető okokból nem egyetlen nagy kelet-európai birodalmat szánt legidősebb fiának, hanem mind a négy fiának egy-egy koronát: Csehországot, Magyarországot, Lengyelországot és Litvániát.

Aki csak behatóbban olvasta a magyar történelmet, az mind csodálkozott kissé rajta, hogy ugyan mi ütött azokba a magyar főurakba, akik a Mátyás elleni második nagyobb összeesküvésben az igen jámbor és később fiatalon meghalt Kázmér lengyel herceget akarták a magyar trónra behozni. Ez a Kázmér lengyel herceg ezt a dinasztikus folytonosságot képviselte ugyanúgy, mint bátyja, II. Ulászló, akit Podjebrád, mikor Mátyás eretnekellenes háborúi folytán úgy érezte, hogy a dinasztiaalapítás reményéről le kell mondania, a cseh királyi trónon a maga utódjául jelöli, ugyanennek a dinasztikus folytonosságnak a jegyében. És végül ugyanennek a jegyében lett II. Ulászló Mátyás király halála után magyar királlyá. Ellenfele volt az ismét föllépő Frigyes, akinek a nevében Miksa tört be az országba, de legfőbb ellenfele János Albert volt, saját öccse, aki mögött nyilván a lengyel királyi háznak az az elgondolása volt, hogy Ulászlónak már van egy országa, tehát János Albert kapja Magyarországot, a megmaradó két élő fiú, Sándor és Zsigmond pedig örököljék Lengyelországot és Litvániát. Ez az elgondolás később megbukott azon, hogy a lengyel trónon a Kázmért követő János Albert és Sándor gyorsan elhaltak, így hát csak két Jagelló fiú maradt a színen: Ulászló, aki Magyarország és Csehország királya volt, és Zsigmond, aki Lengyelország és Litvánia királya lett.

A humanisták összeesküvésének háttere

Eközben lezajlottak Mátyás huszita háborúi, és ezzel Podjebrád elgondolásai lényegileg tönkrementek. Mátyást sok vonatkozásban értékelte a magyar történetírás, és egyrésztől sokszor fölvetődött az a vélemény, hogy a cseh háborúk végeredményben hiábavalók és feleslegesek voltak, és a török ellen kellett volna fordulni. Történetírásunk másik része elfogadta Mátyásnak magának azt az érvelését, hogy a török ellen ő egymagában nem elég erős, és a cseh királyságot ugródeszkának tekintette a német császárság megszerzéséhez, amelynek birtokában a török ellen fordulhatott volna. Így nagyon nehéz Mátyás indítékait lemérni, pontosabban talán nem is olyan nehéz. Mátyásról nemrég egy

rádióelőadásban hallottam azt a különféle politikai döntéseinek kapcsán, hogy a nagy politikai realista típusa volt. Ezt tökéletes tévedésnek tartom. Mátyás a középkori típusú, dicsőségkereső, ennek a jegyében többé-kevésbé fantaszta királyok típusába tartozott, ugyanolyan típusba, mint amilyenbe Nagy Lajos királyunk, s amilyen Szent Lajos francia király volt: akik távoli és igazi eredménnyel nem kecsegtető hadjáratokban fecsérték el a maguk és országuk erőit, és ezzel rendkívül súlyos bajok magját hintették el. Mátyás életrajzírói pontosan rögzítik Mátyásnak egészen korán megnyilatkozó vágyát a katonai vitézség iránt, és ezt kereste Mátyás a könnyebbik és kisebbik ellenállás irányába haladva Csehországban inkább, mintsem a törökök ellen. Most megint egy olyan tényre szeretném föl hívni a figyelmet, amely teljesen és tökéletesen köztudomású, és még sincs a magyar történeti gondolkodás tudatában: hogy Csehország ellen háborút indítani örölség, és hogy Magyarországnak akár defenzív, akár offenzív formában, de a török ellen kell felkészülnie, nemcsak mi gondoljuk most visszamenőleg, hanem ezt a kortársak is pontosan így tudták.

Idézzük föl a Mátyás elleni második összeesküvést, azt, amely Kázmér lengyel herceget hívta be az országba; azt a fantasztikus összeesküvést, amelyben Mátyás legjobb, legintelligensebb barátai, Vitéz János és Janus Pannonius vezető szerepben vettek részt. Ez az összeesküvés pontosan a huszitaellenes háborúk eldöntésével függ össze, és azokra válasz. Mikor Mátyás azt a tervét, hogy a csehek ellen eretneküldözés címén pápai áldással háborút indít, itt Magyarországon hívei körében nyilvánosságra hozta, kétségbeesett ellenzés indult meg pontosan a legintelligensebb tanácsadók részéről. Nem feudális főurak fondorkodása volt ez, mint az első, a Szilágyi Mihály- és Gara nádor-féle, hanem egy nagyon intelligens összeesküvés. Vitéz János kétségbeesett leveleket írt az olmtüzi érseknek, a cseh egyház fejének vagy legalábbis egyik legelőkelőbb tisztségviselőjének, hogy tegyen engedményeket a pápai széknek, fogja ki a szelet Mátyásnak ebből az örölt vállalkozásából. És amikor kiderült, hogy ez nem megy, akkor indult meg az az összeesküvés, amin Mátyás, mint tudjuk, elég könnyűszerrel úrrá lett; Janus Pannoniust a halálba kergette, Vitéz Jánost pedig, saját nevelőjét, atyai barátját és trónra segítőjét szégyenteljes módon tetteg inzulálta.

Ezen a ponton szeretném feleleveníteni Podjebrád alakját és elképzelhető vagy föltételezhető kelet-európai koncepcióját. A Mátyással való első beszélgetésének tartalmát nagyjából ismerjük: ebben egy dinasztikus szövetséget javasol. Volt közöttük még egy beszélgetés, amellyel a magyar történetírás egyáltalán nem foglalkozik, és amelynek a létezéséről én egy cseh történeti könyvből értesültem. Mátyás és Podjebrád a cseh háború idején valahol Csehországban – tévedésből vagy megbeszélve, nem tudom – egy szénégetőkunyhóban találkoztak. Bizonyos az, hogy a cseh történetírás többet tud ennek a találkozásnak a tartal-

máról. A harmadik, amit kutatni érdemes volna, az, hogy az egész nemzetközi-
leg ismeretes Podjebrád-féle európai föderációs tervnek a létrejöttében, amelyet
nyilvánvalóan valamelyik humanista embere foglalt írásba, mennyi volt Podjeb-
rád személyes elgondolása, és mennyi volt valamiféle kelet-európai koncepció.

Mert végül Podjebrádnak az volt a döntése – miután Mátyás lehetetlenné
tette számára a cseh trónon való megkapaszkodást –, hogy a dinasztikus úton
soron következő Ulászlót jelölte ki saját utódjának felnőtt fia ellenére, s kérdés,
hogy ez mennyire volt tudatos kelet-európai koncepció. Hogy az volt, az egyál-
talan nem hihetetlen. Először is láttuk már, hogy a magyar–cseh érdekközös-
ség gondolata Podjebrádnál megvolt. Hogy a lengyelekkel való közelség, esetleg
a nyelvi közelség is szerepet játszhatott, azt könnyen föltételezem, hiszen a huszi-
tizmus a nyelvi nacionalizmus első európai jelentkezésével függ össze: a husziták
a csehek voltak, és ellenfeleik a németek. A huszitizmus uralomra kerülése a prágai
egyetem német tanárainak a kivonulását jelentette, és maga a huszitizmus
döntő szerepet vitt a cseh írás megalapozásában. Semmi lehetetlen sincs tehát
abban, hogy Podjebrádnak kelet-európai elképzelései voltak, amikor az utódok
között körülnézve természetszerűen Ulászló felé fordult, nem pedig például Fri-
gyes császár vagy bármilyen erre jelentkező német fejedelem felé.

A történelem furcsa grimaszai közé tartozik az, hogy emberi cselekedeteket
teljesen más sínre futtat, mint ahová azok eredetileg irányítva voltak. Podjebrád-
nak az a lépése, hogy Ulászlót tette utódjává és nem például Mátyást, hosszú le-
járatra a cseh történelmet katasztrófális sínre vitte, mert Ulászló Habsburg any-
ján és későbbi Habsburg-családi kapcsolatain keresztül a Habsburg-vonal jutott
előtérbe a történelemben. Ulászló utódja Habsburg Ferdinánd lett, és Habsburg
Ferdinándon keresztül a cseh történelem útja egyenesen vezet a fehérhegyi csata
katasztrófájához.

Mátyás cseh háborúinak értelmetlensége: a német császárság ábrándja

Érdemes még egy szót szólni Mátyás király német császári ábrándképéről. Ez
a tény maga, ez az ábrándkép, ami nyilvánvalóan megvolt, bizonyítja, hogy
Mátyás mennyire nem volt realista uralkodó. Realista volt annyiban, hogy
a közvetlen célok és eszközök válogatásában hatásosan és eredményesen tudott
cselekedni; a végső célok kitűzésében azonban pontosan olyan fantaszta volt,
mint azok a középkori francia, nápolyi, spanyol és mindenféle királyok, akik
konstantinápolyi császárok és jeruzsálemi királyok akartak lenni, és kisebb-na-
gyobb mértékben lettek is, és akik távoli országokba való lehetetlen háborúvisel-
ésekkel rongálták országuk jólétét, és hoztak létre olyan hódításokat, amikből se

nekik, se az országnak különösebb hasznuk nem volt. Ebbe a típusba tartozott – mint mondtuk – a mi Nagy Lajos királyunk a maga nápolyi hadjárataival vagy a nagy Szent Lajos király a maga keresztes hadjárataival. Az az elképzelés, hogy Mátyásból német császár lehet, a legtökéletesebb politikai agyrém volt. Aki egy kicsit is ismerte Németország történetét, azt tudta, hogy Németország olyan rendkívül magas fokú önállósággal rendelkező fejedelmek együtteséből áll, akik külön-külön és együtt mind Nagy Károlytól származtatják magukat, és mind várományos a német trónra. Soha komoly sikerrel Németországban külföldi uralkodójelölt nem próbálkozhatott. Az interregnum alatt előfordult az, hogy a spanyol Bölcs Alfonz kasztíliai királyt és Richárd cornwalli herceget egy kis csoport megválasztotta német királlyá, de ezek odáig se jutottak, hogy a trónt elfoglalják, és az egész vállalkozásnak semmi folytatása és jelentősége nem volt. Az, hogy időnként a francia királyok fölléptek, és nagy pénzekkel vesztegettek saját császárrá választásuk érdekében, az igazában komoly sanszot Németország történetében nem jelentett. Az, hogy egy mindennemű európai dinasztikus háttér nélküli személy, amilyen Mátyás király volt, a német trónon komolyan megjelenhessen, annak a lehetősége is ki volt zárva.

Mátyás deheroizálásának a részben való szükségessége

Ha valaki szükségét érzi a deheroizálásnak – nem a deheroizálás divatjának, de a deheroizálás lelkiismereti műveletének – Mátyással kapcsolatban, akkor a fentiek erre meglehetősen elegendő alapot nyújtanak. Mátyásnak rendkívüli volt és lehetett volna a jelentősége Magyarországon, mégpedig mint a nyugati típusú társadalomfejlődés előmozdítójának, aki a magyar társadalomfejlődésnek az európai nagy fejlődésről való teljes leszakadási folyamatát megállíthatta volna; ezek azonban inkább elveszett alkalmak, mintsem valóságos teljesítmények. Mátyás megmutatta, hogy mint országszervező mire lett volna képes, de története egyben a nagy elmulasztott alkalmak története is.

Abban a rohamos hanyatlásban, ami Mátyás után következett, bizonyos fokig része van mindezeknek is; persze Mátyás védelmére hozzá kell tenni, hogy két olyan elemi erejű és minden magyar erőt meghaladó hátrányos tényező következett be az ő halála után, amit sem előre látnia, sem megakadályoznia nem lehetett volna – megakadályozni azt lehetett volna, amit el sem kellett volna követnie. Az egyik tényező azt volt, hogy a Habsburg-ház a Bécsből kiűzött és városról városra bolyongó III. Frigyes hatalmi mélypontjáról három előnyös házasság révén néhány év alatt, a Frigyes halálától egészen V. Károly trónra lépéséig terjedő idő alatt, vagyis 1493–1519-ig egy olyan világbirodalom fejévé

lett, amelynek az előző és utána következő Európában párja nem volt; s mindezt megtette fantasztikus hatalmi gyarapodása Amerika felfedezése által. A másik tényező pedig az volt, hogy pontosan a két magyar Jagelló uralkodása alatt, Mátyás halála után történt meg az az ugyancsak váratlan fordulat az ázsiai történelemben, hogy az addig kizárólag Kis-Ázsiában uralkodó, hatalmi bázisát ott tartó és elsősorban a perzsa uralkodóval állandóan háborúban levő török hatalom egy váratlan és váratlanul sikeres oldalmozdulattal az egész arab világot néhány esztendő alatt egészen Észak-Afrikáig meghódította, és ezzel hatalmi bázisát megkészserezte, ha nem megnövekedte. Mire a mohácsi síkon és az utána következő zűrzavarban a magyar állam újabb erőpróba elé nézett, két olyan elemi erejű hatalmi tényezővel kellett számolnia, amelyeket Mátyás még egyszerre is féken tudott tartani.

II. Ulászló Habsburg-orientációja, Podjebrád elgondolásainak csődje

Mátyás halála után tehát a magyar királyi trón birtoka a dinasztikus folytonosság jegyében a cseh trónon uralkodó Ulászló személyében került megoldásra. És itt jelentkezik az a szempont, ami szükségessé teszi a Jagellók kétféle magyarországi uralmának a nagyon szoros megkülönböztetését. Mint már mondtam, I. Ulászló trónra lépése Magyarországon a németellenes nemzeti pártnak a győzelmét jelentette. II. Ulászló trónra lépése önmagában még nem jelentette a német párt győzelmét, csupán a dinasztikus folytonosság helyreállítását, de további fejleményeiben egyenes úton vezetett a német párt győzelméhez. II. Ulászló és felesége ugyanis uralkodásuk első két évtizedében hamarosan teljes erővel ráálltak a Habsburg-házzal való szoros kapcsolat keresésére. Részbe lehetett ebben a közben bekövetkezett óriási hatalmi eltolódásnak a Habsburg-ház javára, részbe lehetett Ulászló Habsburg édesanyjának, részbe lehetett annak a rettenetes utálatnak, amellyel Ulászló felesége a magyarországi trónra áhítozó Szapolyai János leánykérésit és egyéb terveit nézte, részbe lehetett a koraszülött Lajos király fizikai gyengeségének és az életéért való aggodalomnak, amelyek minél erősebb támasszal igyekeztek ezt az ügyet körülbástyázni; mindenesetre mindez együttvéve elvezetett a Jagelló és Habsburg gyermekek közötti házasságához, amelyik mind Lajos király udvarába hozta a német befolyást, mind pedig a Lajos nővérének a kezén keresztül Ferdinándot a trón lehetséges örököséként indította el. Mindez együttvéve Podjebrád feltehetőleg eléggé tudatos kelet-európai elgondolásának a csődje volt, s mindehhez járult Lajos király halála, amely lehetővé tette a magyarországi kettős királyválasztást. Mindez azt jelentette, hogy a török által szétszabdalt

Magyarország már nem tudott komolyan szembeszállni a német hatalommal. Csehország a döntő csatában egyedül maradt, Lengyelország pedig – többek között azért is, mert a katolikus oldalon maradt, s így a Habsburgokkal való jó viszonyt nem volt oka felbontania – megszűnt az akár tudatos, akár tudattalan magyar és cseh kelet-európai elképzelések támaszává lenni.

Szapolyai János Jagelló-házasságának rejtélye

Még egy érdekes adalék: az a lengyel király, Zsigmond, II. Ulászló öccse, aki maga is tetteleg részt vett a Habsburg-orientáció kialakításában a magyarországi kettős királyválasztás utolsó felvonásában, mikor már megvolt az a nagyváradi béke, amely Szapolyai János halála után Ferdinándnak biztosította a trónt, ez a Zsigmond váratlan fordulattal Szapolyai Jánosnak adta leányát. Szapolyai János tehát megkapta azt a Jagelló lányt, akinek a keze után Ulászló udvarában hiába törekedett, s ez a Jagelló leány az öregedő Szapolyai János uralkodásának utolsó évében trónörökös is adott a magyar nemzeti pártot képviselő ellenkirálynak. Ez a trónörökös indította el később mint erdélyi fejedelem – mondhatnám így – azt a jogfolytonosságot, amely az erdélyi fejedelemségen keresztül a magyar nemzeti párt létezését a további évszázadok alatt szavatolta. Hogy Zsigmond lengyel királyt erre mi indította, azt rejtélynek találom; érdemes volna valamilyen részletkutatással utánanézni.

Ezt a néhány szempontot, amelyek egymással lazán bár, de összefüggenek, a történészek figyelmébe ajánlom.

LANCELOT DE BOHÈME

A következő filmvázlat a Hunyadiak koráról szól. Nem a Hunyadiakról magukról – bár főszerepet visznek benne –, hanem a Hunyadiak *koráról*, éspedig egy nagy kelet-európai tablónak a keretében, amelyben a magyar témával *egyenrangúan* vannak jelen a cseh, osztrák, szlovák, délszláv és román témák is. Ennek megfelelően a film címadója – bár nem főhőse, de címadója – se nem Hunyadi, se nem Podjebrád, se nem Czillei, se nem Frigyes császár, hanem László király; az ő trónra lépésétől haláláig terjedő időszak a filmnek a kerete. (Ebben némileg követem Herczeg Ferencet – egyebekben nem –, aki szintén László királyból csinálta drámája névadóját.) Egyébként azonban, mint mondtam, az összes témáknak aránylag egyenrangúaknak kell lenniök; a magyar témának az az előnye van, hogy Hunyadi János pályája, amely a nándorfehérvári csatában kulminált, majd halála, utána a családfő, Hunyadi László kivégeztetése, majd öccsének, Mátyásnak trónra lépése a magyar történelem egyik legizgalmasabb, drámai fordulatokban, feszültségekben és végül drámai igazságszolgáltatásban teljes, kikerekített irodalmi feldolgozásra alkalmas témasora. Ezen belül azonban semmiféle magyar szempontnak nem szabad kiugrania vagy kilógnia, egyáltalán dominálnia; nemcsak azért, mert ez csökkentené a film nemzetközi visszhangját és érdekességét, hanem azért is, mert abban az együttesben, amely egy ilyen nagy közép-kelet-európai tablóban szerepelne, van egy személyiség, akinek a történeti igazsága ugyan nem nagyobb, mint Hunyadi Jánosé, de nagyobb, mint a legszimpatikusabbnak látszó hősé, Mátyás királyé. Ez a személy Podjebrád [György]...

Mátyásról sokszor mondták azt, hogy a cseh háborúk igazságtalanok voltak, és végsőre céltalanok is; mások viszont ezeket azzal igazolták, hogy Mátyás a cseh királyságon keresztül a végső török leszámolást akarta elindítani. Ez így nem túl meggyőző. Mátyásról sokszor mondták azt, hogy nagy realista volt, azonban külpolitikájában igazában messze volt attól, hogy realistának lehessen nevezni. Inkább a középkori, reális tényekkel alig számoló, azokról igen közepesen informált, többé-kevésbé kalandor királyoknak a típusába tartozott, akiknek a vállalkozásai mint a nemzeti dicsőség részei szerepelnek, azonban valamenynyire való értelmességük is nagymértékben kétséges.

Körülbelül a 15. századig az európai királyok közt sokan voltak, akár a mi Nagy Lajosunk, akár a francia Szent Lajos nevét említhetem e tárgyban, olyanok, akik minden mai értelemben vett politikai realizmus nélküli háborúkat folytattak, mert ebből vélték dicsőséget meríteni. Mátyás a német császári koronát akarta a cseh királyi koronán keresztül megszerezni, s ez tökéletesen kilátástalan vállalkozás volt. A németek nemhogy egy ilyen újsütetű uralkodót – mondhatnám parvenü uralkodót –, mint Mátyás, nem választottak volna meg, de hosszú történelmük alatt úgyszólván soha külföldit meg nem választottak, annyi fejedelmi választék volt Németországon belül. Aki külföldieket a nagy interregnum alatt megválasztottak volna: X. Alfonz kasztíliai királyt, Cornwall Richárdot, a német királyi trónt ténylegesen soha el nem foglalták, és ezek is a letűnt Hohenstaufen-dinasztia atyafiságából valók voltak.

Mátyás elképzelése tehát e tárgyban teljesen fantasztikus volt, és rá akarok mutatni egy olyan történelmi összefüggésre, amelyik a magyar történelemtanításban (miért, miért nem) teljesen elsikkadt. Tudjuk, Mátyás elhatározta, hogy a husziták elleni jogcímen keresztes hadjáratot indít a csehek ellen; és tudjuk azt, hogy Vitéz János és néhány főúr lázadást szított Mátyás ellen, be akarván hozni Kázmér lengyel herceget magyar királynak. De az, hogy ez a két dolog szorosan összefügg egymással, s hogy nemcsak mi kritizáljuk ötszáz év távlatából visszamenőleg ezt a keresztesháború-elhatározását Mátyásnak, hanem a saját korában minden józan eszű magyar vezető embernek ugyanez volt a véleménye, az pontosan ebből az összeesküvésből derült ki: tudniillik az összeesküvés akkor tört ki, amikor Mátyás közzétette azt a szándékát, hogy ezt a keresztes háborút a csehek ellen meg akarja indítani. Minden magyar vezető lebeszélte, élükön Vitéz Jánossal, aki érsek létére nem pártolta az eretnekek elleni keresztes háborút, és aki kétségbeesett leveleket írt az olmtüzi érsekhez, hogy tegyenek engedményeket az isten szent szerelmére a pápának, hogy Mátyásnak ez a jogcíme a keresztes hadjáratra megszűnjön. Miután pedig ezek a kísérletek sikertelenek maradtak, azután következett Vitéz Jánosnak és társainak összeesküvése, amely többek között az érseknek Mátyás által való tetteleges bántalmazását vont maga után, továbbá Janus Pannoniusszal való szakítását és annak korai, nyomorúságos halálát.

Mindezt csak azért mondom el, hogy megfelelő perspektívába kerüljenek a végső tanulságot kimondó három szereplőnek a szavai. Frigyes császár a hatalom, Mátyás király a dicsőség, Podjebrád pedig a béke, az alkotó béke alakjaként szerepel. Ez volna a film tanulsága, megfelelően a Mátyás király cseh háborúinak előbb vázolt megítéléséhez, amiről persze a filmben nem esik szó. Ez fogja később alátámasztani a történelmileg valószínűleg hiteles nagy Podjebrád-beszélgetést Mátyással, utóbbinak trónra lépése előtt.

Ennyit a vázlat nagy vonalakban való koncepciójáról. A másik döntő dolog – noha nem tudom, hogy technikailag ez hogyan lehetséges –, de előttem egy kifejezetten többnyelvű film lebegett, mégpedig nemcsak úgy, hogy ezt a filmet több nyelven lehet szinkronizálni, hanem úgy, hogy ezt a filmet egyszerre több nyelvre volna érdemes fölvenni. Olyan emberek szerepelnek benne, akik különböző anyanyelvűek voltak, több nyelven beszéltek, és egymással a történelem folyamán majdnem bizonyosan valamelyik nyelven közvetlenül. A filmet úgy képezem el – lehet, hogy technikailag óriási módon megnehezül, mindenesetre az ötletet közhírré adom –, hogy például Hunyadi Jánost egy olyan ember játssza, aki jól beszél magyarul, jól beszél esetleg szükség esetén szerbül vagy románul, törve beszél németül és csehül. Most, mikor Hunyadi János és Podjebrád beszélgetnek, akkor lehetne csinálni egy olyan felvételt, ahol Hunyadi jól, Podjebrád pedig törve beszél magyarul, és csinálni egy olyan felvételt, ahol Podjebrád jól és Hunyadi törve beszél csehül. Pontosabban: a magyar szereplők sose beszélnek még törve sem csehül, hanem szlovákul.

Kitérésként megjegyzem, hogy ha hozzájutok, szeretnék írni egy kommentárt ahhoz a tényhez, hogy az északi felvidéki – mai szóval szlovákiai – magyar nemesség szlovák anyanyelvű volt, hiszen még 1790-ben is, mikor nemcsak szó esett a magyar államnyelvről – amit ők, szemben a horvátokkal, melegen támogattak –, hanem meg is szavazták, hozzátették, hogy haladékat kérnek a magyar nyelv megtanulására. Valószínű, hogy a magyar történelem egész folyamán az országgyűlésekben egybegyűlt magyar nemességnek a magyar nyelv után a leghasználatosabb nyelve a szlovák volt, és feltehető, hogy magyar vezetők között – főleg, akinek még északon is voltak birtokai – általános volt a szlovák nyelv ismerete.

Mejegyzem, Mátyásnál is, Rákóczinál is első helyen van jegyezve, hogy csehül tudtak; és nagyon lehetséges, hogy a csehet azért tanulták meg könnyen, ha kellett – mert szlovákul tudtak; hiszen a magyar országgyűléseken vagy hasonló helyeken nehezen boldogultak volna csak magyarral vagy akár csak latinnal.

Czillei feltehető többnyelvűségéről majd a maga helyén külön fogok beszélni.

Ezek után kezdődjék a vázlat, amely szól László magyar és cseh királyról; arról a királyról, aki csecsemőkorban lett király, ténylegesen összesen öt évig uralkodott, nem volt része uralkodása alatt sem igazi hatalomban, sem igazi dicsőségben, sem igazi békében. A királyi tudományok közül egyedül a tettetés tudományát ismerte, de azt nagyon. Ez történelmi forrásokból eredő megállapítás.

A film egy nagyon távoli és váratlannak tűnő helyszínen kezdődik: Franciaországban. Franciaországban, egy kocsmában, ahol Villon elszavalja először a régi idők hölgyeiről szóló híres szép versét – ez a szebbik és ismertebbik –, majd a régi idők lovagjairól szóló párhuzamos versét, amely kevésbé szép és kevésbé

ismert, de a mi szempontunkból nagyon fontos. Valamikor a harmincas években egy jelentős magyar–francia filológus – talán Eckhardt Sándor – írt erről a versről, megállapítván magyar történelmi vonatkozásait. A felsorolt lovagok között, akik eltűntek, és kérdezzük, hogy mi lett velük, föl van sorolva a következő két személy: „Lancelot le roy de Behaigne... et son tayan.” Ki ez a Lancelot de Behaigne? Ez nem más, mint V. László király, akinek a neve nyugatra – éppúgy, mint nápolyi Lászlóé, akit szintén Lancelot király néven emlegetnek a nápolyi francia krónikákban – a maga magyaros formájában terjedt el, hiszen Vladiszláv királyból nem lett volna Lancelot, de Lászlóból francia fül számára könnyedén lehet Lancelot. Behaigne nem más, mint mai franciasággal Bohême, azaz Bohémia: Csehország. Lancelot de Behaigne – esetleg ez lehetne a film címe is – tehát csehországi László király. És mit jelent a „tayan”? Amint egy szótárból megtudtam: nagybácsi. Ki lehet ez a nagybácsi? Aligha más, mint Czillei Ulrik, akinek drámai halála valószínűleg az akkori európai hírforrásoknak, hírközléseknek, információknak egyik izgalmas témája volt, mely valószínűleg többszörös fordítások útján jutott el Franciaországba. Az említett cikk azt is megírta, hogy ez a téma azért volt érdekes Franciaországban, mert V. László leánykérő követtségét küldött a francia udvarba, amely valamelyik vidéki városban lakomázott az udvarral, ahol különböző francia és magyar lovagok teljesen franciás lovagi stílusban a jelen lévő hölgyek iránt tettek nagystílu fogadalmakat keresztes háborúra és más egyéb hatásos lovagias gesztusokra, és miközben ez a küldöttség a francia vendéglátókkal együtt ült, akkor érkezett meg László király halálának híre. Mire a városban az utcagyerekek kiabálták, hogy meghalt Lancelot király, meghalt Lancelot király, és az egész ünneplő társaság gyászt öltött, úgy folytatta a lakomázást tovább. Az indító keret tehát az, hogy Villon ebben a kocsmában elmondja ezt a balladát, és akkor valaki – talán egy kisebb asztaltársaságon belül – fölveti azt a kérdést, ki a csuda ez a Lancelot de Behaigne. Erre lehet egy kis tréfás torzító tükröt odatartani: sorra jelentkeznek különböző emberek azzal, hogy ők tudják, ki ez a Lancelot de Behaigne és a nagybátyja. Jön egy, aki tudja, hogy a török elleni harcban esett el; jön egy másik – nyilvánvalóan valami francia, albigenféleség –, aki elmondja, hogy ez a László király a nagyapjával, Zsigmonddal együtt kegyetlenül üldözte a tiszta hitnek a követőit, és ennek büntetéseképpen halt meg. És jön egy, aki aránylag megközelítőleg az igazságot mondja el. Ezt nagyon szépen ki lehet játszani különböző variációkban, például vad dolgokat is belevenni: belekeverni Czillei Ulriknak a törökkel való sógorságát, amire még kitérünk, azazhogy azért ölték meg, mert a törökkel cimborált, s mindenféle ilyen gyermekes dolgot, ami akkor Franciaországban kósza történetként erről keringhetett; és ezek után, miután ezeket a vad európai kósza híreket áttekintettük, kezdődhet a való történet.

Az indítás pillanatában annyit már ezekből a beszélgetésekből megtudunk, hogy gyerekkorában koronázták meg, volt neki egy gyámféle nagybátyja, tizenhárom éves korában foglalta el a trónt, és tizennyolc éves korában már meg is halt.

Az igazi történet tulajdonképpen 1453-ban kell hogy elkezdődjék, mikor László király elfoglalta a trónt; de előzőleg rövid tablóképek formájában át kell szaladni a korábbi eseményeken. Meg lehet mutatni a László koronázását, amely ténylegesen úgy történt, hogy Székesfehérváron Czillei Ulrik tartotta az ölében, ő csinálta meg a négy vágást a lovon, az ő ölében volt a csecsemő, amikor a koronát a fejére tették – mindezt röviden. Lehet pillanatképet mutatni a korona izgalmas ellopásáról; lehet egy kicsit hosszabb képet mutatni Ulászló királyról, főleg pedig a várnai csatáról, az Ulászló haláláról. Ez adná tudniillik ennek az egész történetnek a többi pontokon egyébként hiányzó lengyel vonatkozását. Lehetne valamit mutatni a Hunyadi János kormányzóságáról, és jelezni kell a Podjebrád és a Hunyadi párhuzamos kormányzóságát, pontosabban azt, hogy Podjebrád lesz a kormányzó Csehországban; ott a huszitizmus állását, amely ekkor a konszolidált és a pápasággal úgy-ahogy kibékült kelyhes mozgalom formájában volt uralmon. Jelezni kell a Bécsben, Frigyes császár gyámsága alatt élő László királynak – mert ekkor még nem Czillei Ulrik gyámkodik felette – sivár és szomorú fiatalságát, Frigyes ridegségét és fukarságát, mindezt pár rövid jelenetben; majd pedig érzékelteni azt, hogy mindhárom országban immár trónra akarják ültetni a fiatal királyt. Bécsben formális lázadás tör ki a fukar és rideg és barátságtalan Frigyes ellen, hogy adja ki a királyt az országok rendjeinek, hogy az átvehesse az uralkodást.

A bécsi lázadásnak van egy bizonyos Eizinger (Ulrich) nevű jelentős főúr vezetője – ezt egy osztrák történésszel kellene megbeszélni, hogy ebből mi érdekesebb lehetne belevenni a történetbe, mert a továbbiakban Eizingernek szerepe nincsen –, lényegileg egy olyan helyzet alakul ki, hogy noha Hunyadi és Podjebrád is megszűnik kormányzó lenni, gyakorlatilag Prágában Podjebrád, Budán Hunyadi, Bécsben pedig Czillei Ulrik uralkodik V. László helyett.

Ezeket a rövid tablókat évszámokkal kellene jelölni, jelezve az idő múlását, s ezek után kellene rátérni a történet igazi kezdetére: 1453-ra. Ez az a pillanat, amikor a bécsi lázadás kitör, amikor feltehetőleg Hunyadi is, Podjebrád is – nem tudom, hogy a történet hiteles-e – megérkeznek Bécsbe, hogy Czillei Ulrikkel együtt hármasban átvegyék a királyt a morgó, de kínjában engedni kénytelen Frigyes császártól.

A László király átadásában föltétlenül megjelenítenék két történelmileg hiteles epizódot: az egyik az, hogy a lázongó bécsiek az utcán valamilyen módon előtalálták Lászlónak a nénjét, az akkor kb. tizenhat éves Erzsébetet, fölállí-

tották egy dobogóra, és Frigyes elleni lázító beszédek kíséretében mutatták be a körülálló bámész népnek: egy királylányt így öltöztet ez a fukar, zsugori király, akármelyik bécsi gazdagabb polgárlány díszesebben van öltözve, mint ez a szegény királykisasszony. Ez egyben mutatja azt is, hogy egy 15. századi bécsi lázongást nem lehet mai értelemben vett társadalmi megmozdulásnak tekinteni. A bécsi polgárok, bár elvárták a királytól, hogy a pénzt ne vigye ki az országból – azt is elvárták, hogy a pénzt, azt költse, és királyhoz illő luxust fejtsen ki a bécsi kalmárok, kereskedők, polgárok, iparosok és az összes tőlük függő embereknek a nagyobb öröme: tehát a legnagyobb botrány az volt, hogy egy királylányt úgy öltöztessenek, ahogy Frigyes ezt az Erzsébetet öltöztette, aki később Kázmér lengyel királynak lett a felesége, és számtalan Jagellóknak, köztük Ulászló magyar királynak is az anyja.

A másik hiteles történeti adat az uralkodást átvevő László ünnepélyes bécsi üdvözlése, illetve bevonulása – az helyben volt, de hát hogy honnan hová vonultak, meg kell majd rendezni. Bevonulásának egyik epizódja úgy szól, hogy a bécsi utcai nők díszes, tökéletesen átlátszó – leplek alatt meztelenül –, tehát meztelenség fölött tökéletesen átlátszó leplekben ünnepélyesen ott voltak a Lászlót fogadó együttesben – egyrészt a filmnek egy csemegéje lehet, másrészt pedig adalék a 15–16. századi nyilvános dekoratív meztelenkedés történetéhez, főleg pedig adalék ahhoz a korrumpáláshoz, amit Czillei Ulrik ezzel kapcsolatban kezd el V. Lászlón; mindjárt meglátjuk, hogyan.

Ugyanekkor esedékes, hogy V. László párbeszédszerűen szembetalálkozzék – nyilván Czilleivel már azelőtt is találkozott, de most talán először találkozik Hunyadival és Podjebráddal – azzal a három emberrel, akik lényegileg egész életének a folyamatát meghatározzák, és ettől a három embertől megkapja azokat a teljesen ellentétes indíttatásokat, amelyek között az ő királyi pályája végül is zátonyra fut, és sehová se vezet. Czillei kifejti neki, hogy most már ő király, és kedve szerint rendelhet magához ilyen kellemes öltözkű hölgyeket; ezt a témát tovább is lehet mélyíteni, hogy milyen formában prezentálja Czillei azt a tervét, amely lényegileg László királynak az erkölcsi züllesztésére irányul. Hogy miért teszi ezt Czillei, arra majd Czillei személyével kapcsolatban rátérünk.

Hunyadi János természetesen a török elleni háborúnak a fontosságát ecseteli előtte. Nem sok szóval, de a maga egyszerű megjelenésével is. Podjebrád pedig a keresztény hit megtisztítását, az európai uralkodók közötti béke létrehozását és a pápai, egyházi visszaéléseknek a megszüntetését köti a lelkére. Ezt a témát szintén cseh történesszel kellene megfelelően elmélyíteni annak a pillanatnak a problémáival. – Mindenesetre vigyázni kell arra, hogy a huszitakérdésnek a mélysége megmaradjon. Ebben a pillanatban a nagy huszita reformkövetelések között már csak elég kevés és szerény volt az, ami vívmányként megmaradt:

tulajdonképpen csak a két szín alatti áldozás, az úrvacsora. (Innen a kelyhes elnevezés.) Nyilvánvalóan itt nem erre kell a hangsúlyt helyezni, hanem az egyház belső erkölcsi megtisztulásának a követelésére. Hogy ezt milyen mértékben lehet a Podjebrád szájába adni, ahhoz cseh történetészekkel kellene értekeznünk.

Tulajdonképpen azt kellene még érzékeltetni, hogy László egyrészt mint nagy tettető mindezekkel szemben a legteljesebb buzgalmat és megértést mutatja, ugyanakkor ténylegesen is hat rá minden, és minden irányban akarna valami jót; ezek azonban az alapjában akaratgyenge és igazi nagy elhatározásokra képtelen egyéniségén végül is megtörnek.

Ugyanakkor két másik párhuzamos vonala is van ennek az 1453-as cselekménynek. Az egyik az, hogy ez az az időszak, amikor Konstantinápoly ostroma folyik. Ez nagyon lényeges, mert ez a legfőbb előzménye Nándorfehérvár ostromának – úgyhogy valamiképpen úgy képzelem, hogy miközben a bécsi eseménysor folyik, időközben egész rövid pillanatképek, tablók formájában értesüljünk Konstantinápoly ostromának a fokozatos és érzékelhető előrehaladásáról. Ez egyben a témának egy török aspektust is ad, akiket nem vérengző fenevadaként, de mindenesetre félelmes hódítókként kell és lehet beállítani.

A másik párhuzamos szál teljesen saját találmányom, teljesen hasból van, de egyben alkalom arra, hogy Pozsony mint színhely is szerepeljen a dologban. Ez alapjában egy gyermeteg kis szerelmi történet kezdete akar lenni, amit Mátyás és Podjebrád Katalin kapcsolatához biggyesztenék hozzá. Podjebrád és Hunyadi János Pozsonyban találkoztak, és onnan mentek át Bécsbe – erre semmi történeti alap nincs, ezt csak én mondom – és a film mondaná –, és a bécsi zűrés okok miatt egyelőre otthagyták a kíséretük nem katonai részét azzal, hogy majd esetleg, ha minden szépen megy, akkor a teljes kíséret is átmegy Bécsbe. Úgy, hogy Szilágyi Erzsébet és Mátyás ott vannak a Hunyadi János kíséretének az élén, és Podjebrád Katalin is ott van, és itten valamiféle tizenhárom éves kori gyermeteg szerelmet szövethet Mátyás és Podjebrád Katalin között oly módon, hogy egyik sem mondja meg, hogy kicsoda, hanem apródnak, illetve udvari hölgyecskének állítják be magukat. Így kezdődik a szerelem, amit azután hirtelen félbeszakít az, hogy Bécsben tartózkodása alatt Hunyadi János megkapja a végső hírt Konstantinápoly elestéről.

Ezt megint érzékeltetni lehet Konstantinápoly elestének az ismert drámai jeleneteivel, ahol Jancsó Miklósnak (bár a filmet nem neki szánnám, mert nem neki való) megint alkalma volna láncra fűzött meztelen rabnőket fölvonultatnia. Egyszerűen Hunyadi János hírt kap Konstantinápoly elestéről, mire lefűjja az egész tervezett bécsi nagy mulatást, és gyorsan visszarobog Pozsony felé, hogy minél hamarabb a Délvidéken lehessen, felpakolja egész családját, és a kis kezdődő szerelem szépen félbemarad.

Közben apró jelenetekben érzékeltetni lehetne Hunyadi Jánosnak az egész balkáni világgal, elsősorban a szerb és román világgal való kapcsolatát – egy ilyen kicsi vonatkozás például az lehetne, hogy ülnek az asztalnál, és Hunyadi János mindig eltéveszti: nem katolikus módon vet keresztet, hanem görögkeleti módon, ahogy otthon valaha talán megszokta; és ezt Szilágyi Erzsébet mindig megbotránkozva igazítja helyre, hogy rendesen vesse a keresztet, ahogy a magyar királyság katolikus kormányzójához illik.

Az 1453-tól 56-ig, vagyis a nándorfehérvári ostromig terjedő szakaszt, ami aránylag rövid idő, lényegében a következő dolgok töltik ki. Egyrészt Hunyadi Jánosnak és Czillei Ulriknak a magyarországi főhatalomért való viaskodása – amibe beletartozik egy találkozás is, ahol is Czillei Ulrik csapdát állít Hunyadi Jánosnak, aki megneszeli a csapdát, és a vártnál sokkal nagyobb katonai kísérettel jelenik meg. Ezzel ő maga kerül olyan helyzetbe, hogy Czilleit elfogathatná, de csupán leszidja és megszegényíti.

Ebbe az időszakba tartozik Mátyás királynak a budai várban való apródoskodása. Ez nagyon jó alkalom lehetne a budai királyi udvar életének a megjelénítésére, a László király körüli kissé szabados udvari életnek a jeleneire; és föl lehetne idézni itt is, majd később is, azt a Vörösmarty-féle motívumot, melyben László király szeretője vagy szeretőinek egyike kicsit beleszeret Mátyásba. Esetleg tanítja meg a szerelemre, amint az Vörösmartynál látható.

Ugyanerre az időszakra esik Czillei Ulriknak a drámája – és most ideje Czillei Ulrikról beszélni.

Czillei Ulrik minden jel szerint elég sötét figura lehetett, hiszen a család maga is egy nagyon sötét család. De a szövegekönyvnek, s talán a filmnek is, ezt a családi leszármazást érdemes nyomon követnie. Czillei Ulrik felesége annak a Brankovics szerb deszpota a leánya, aki nőágon a régi szerb királyoknak az utóda, de már csak a deszpota címet viseli, mint nagyjából török hűbéres. Czillei Ulrik anyja egy Frangepán lány, vagyis horvát főúri család sarja; s a dolog tragikus vonatkozása az, hogy Czillei apja saját Frangepán feleségét megölette. A Czillei nagynénje Czillei Borbála, Zsigmond királynak és császárnak közismerten kicsapongó, kóbor lovagokkal összeálló, botrányos életű felesége.

Czillei Ulrik személyében tehát egy nagyon korai délszláv egység valósulna meg, mert az anyja horvát, a felesége szerb, ő meg lényegileg szlovén. A középkor folyamán a Czillei-grófság, a későbbi Stájerország déli része, mely ma Jugoszláviához tartozik, továbbá a krajnai hercegség és a karintiai hercegség nagyobb része szláv nyelvűek voltak, és pedig nemcsak úgy, hogy szláv parasztság és német lovagság, hanem úgy, hogy a lovagság is szláv nyelven beszélt. – Fogalmam sincs, hol olvastam egy történetet arról, hogy a 14. század elején vagy a 13. század végén egy nagy lovagi kirándulást csináltak errefelé: karintiai

lovagok lementek a krajnai lovagokhoz, és ott Vénusz tiszteletére dalmokversenyt és lovagi tornákat csináltak; és mikor egy szép nagy mezőn egymással szembe találkoztak, akkor zsvio, zsvio kiáltással üdvözölték egymást, vagyis szláv nyelvűek voltak. Czillei Ulrikról tehát a mai fogalmak szerint azt mondhatnánk, hogy szlovén volt, és bizonyosra vehetjük, hogy németül is tudott, mert hiszen, mint mindjárt látjuk, éppen német területre vonatkoztak az aspirációi, sőt szinte bizonyos az, hogy német–szlovén kettős anyanyelvű lehetett, amit egy ilyen többnyelvűségre alapozott filmen nagyon jól ki lehetne játszani.

Apósával, Brankoviccsal egyek voltak a Hunyadiak mélységes utálatában: Brankovics volt az, aki a rigómezei csata után Hunyadi Jánost elfogta, és nehezen akarta kiereszteni. Neki írta Czillei Ulrik azt a híres levelet, hogy nemsokára két olyan golyót küldök neked, aminek nagyon fogsz örülni, és ezen golyókon a Hunyadi fiúk fejét értette. (Bizonyára más hasonló dolgok is kibányászhatók és feldolgozhatók volnának itt, ha csak röviden is.)

Először is itt ezt a korai délszláv vonatkozást ki lehet játszani úgy, mint Brankovics programját, aki folyton azt szuggerálja Czilleinek, hogy ezeket az egy nyelvű országokat jó lenne egyesíteni, és együtt a török ellen vonulni, mert se a magyarokra, se a németekre ebben komolyan számítani nem lehet – mondja Brankovics. Czillei ezzel szemben nem sok megértést tanúsít a korai jugoszláv gondolattal szemben, mert Czilleinek mások az álmai. Czilleinek két szép fia van; egy tíz éven aluli és egy tíz és húsz év közötti, és Czillei nagy dinasztíát akar alapítani. Ehhez pedig minden esélye megvan. V. László ugyanis, akié Alsó- és Felső-Ausztria, egészében labilis és nem túl sok energiát mutató valaki, a nagybátyja, Frigyes császár pedig, aki Stájerország, Karintia fölött uralkodik, e pillanatban gyermektelen. Úgy tudom legalábbis, hogy egyetlen fia, aki utána életben maradt, csak 1459-ben született: Miksa császár. Hogy előtte voltak-e gyermekei, azt nem tudjuk pontosan; mindenesetre ha voltak is, korán meghaltak. Czillei Ulrik tehát a Habsburg-ház közeli kihalásában reménykedik; s talán nem idegen tőle az a gondolat sem, hogy ebbe a kihalásba esetleg majd ő maga is besegít.

Történeti tény, hogy kölcsönös öröklési szerződése van Frigyes császárral Stájerországra és Karintiára nézve, amivel az ő Czillei-grófsága, ha ezt megkapná, az ötszörösére növekedne. Majdnem bizonyos, hogy kölcsönös öröklési szerződése van V. Lászlóval magával, amit ha V. László halálával megérne, akkor tulajdonképpen az egész osztrák hagyaték az ő kezébe kerülne. S majdnem bizonyos, hogy ennek birtokában ő aspirálni akar mind a cseh, mind a magyar koronára, és valószínűleg a német császári koronára is.

Ezek Czilleinek az álmai. És akkor jön a tragikus fordulat: rövid időn belül mind a két gyermeke meghal, valamikor 53 és 56 között. 56-ban, mikor ő le-

megy Nándorfehérvárra, akkor már a dinasztiaalapítási reményekben tökéletesen megcsalódott és megtört ember, akiből már csak az intrikus és a sötétség maradt meg. Egy nagy, mélységes sötétség a lelkében.

Bár nagyon fontos, hogy ez a film ne hagyományos magyar aspektusból ítélje meg az egyes embereket, de azt hiszem, hogy Czillei megmaradhat sötét figurának. Egyrészt azért, mert valószínűleg az is, másrészt pedig Czillei nem azonosul végül egyetlenegy nemzettel sem. Nem szlovén nemzeti hős, még kevésbé német; feltehetőleg tud magyarul, s a párbeszédekben nyugodtan beszélhet törve magyarul, de alapjában véve nincs a mai értelemben vett nemzeti azonosíthatósága. Majdnem bizonyos, hogy összdélszláv családi kapcsolatai ellenére sem voltak benne semmiféle délszláv tervek, s mindez könnyebbé teszi azt, hogy egyben ne legyen szimpatikus figura.

Hogy ezt az időszakot 53 és 56 között mi tölti ki Csehországban, ahhoz megint egy cseh történésszel kellene konzultálni. Megvallom, hogy e tekintetben teljesen tudatlan vagyok.

56-ban magától éretetődően a nándorfehérvári ostrom a központi esemény, de ezt nem kell a kelletténél nagyobb mértékben magyar teljesítménynek feltüntetni. A nándorfehérvári ostromban a legkülönbözőbb nemzetektől voltak segédcsapatok: osztrákok, csehek, nem beszélve a szerbekről, akikkel maga Brankovics jött el, ünnepélyesen kibékülve Hunyadi Jánossal. Nyilvánvalóan voltak román segédcsapatok – itt valamiképpen a Hunyadiak hunyadi színhelyén kellene valamiféle román anyagot és román nyelvű részleteket bevonni és a Hunyadiak román származását a tényeknek megfelelően – kicsit hangsúlyozva, de nem irreálisan eltúlozva, hanem nagyjából a realitásoknak megfelelően – érvényesíteni. Hogy lengyelek voltak-e e pillanatban Nándorfehérváron, azt nehéz megmondanom – se lengyelekről, se bolgárokról nem tudok.

Az osztrák és cseh csapatok elég kisszámúak voltak, de azokat hangsúlyozni kellene, és érvényre juttatni.

A nándorfehérvári csata költséges és nem könnyű dolog, de hát azt minél szebbre kellene megcsinálni. Dugovics Titusz jelenetét nem kihagyni, Dugovics Titusz horvát voltát kellőképpen hangsúlyozni, mert az egész történetben ez az alkalom, hogy a horvátok is név szerint szerepeljenek. Utána Kapisztrán szerepét előtérbe hozni. Nem elhallgatni azt, hogy Kapisztrán ugyanakkor, amikor ennek a háborúnak a hallatlanul lelkes szervezője volt, ugyanakkor inkvizítor volt, aki egyben eretnekek után szaglászott, vagy eretnekekkel is dolga volt, de nyilván itt ezt a tevékenységét szándékosan is háttérbe szorította, mert hiszen a háború érdeke volt a legfontosabb. Nagyon erősen érvényre kell juttatni az általa összegyűjtött paraszthadaknak a jelentőségét, ugyanakkor nem elhallgatni, hogy ezek a paraszthadak Hunyadi Jánosnak segítséget, de ugyanakkor gondot

is jelentettek, akiktől igyekezett a győzelem után minél gyorsabban megszabadulni, mert minden paraszthad egy parasztlázadás csíráját hordozta magában. Ezt az igazságnak megfelelően kell érzékeltetni, de ezt egy eleven témává tenni valahogyan – ez már megint csak részben történészek, részben szövegkönyvírók dolga, e tekintetben különösebb ötletem nincsen.

Hogy a Hunyadi fiúknak milyen szerepet lehet juttatni az ostromban, a tekintetben nem vagyok történelmileg tájékozott. A film szükségének az felelni meg, ha Hunyadi László ott volna az ostrom alatt, Hunyadi Mátyás feltehetőleg nem volt ott, esetleg a Szilágyi Mihállyal érkezett segédcsapatokkal volt, esetleg órá lehet kiosztani a román nyelvű csapatokkal való kapcsolatot.

Hunyadi Lászlóval kapcsolatban viszont elképzeltem egy olyan jelenetet, amelyben Hunyadi János összeáll a maga szerb és román balkáni katonáival, és kólót táncol velük. Amin Hunyadi László mint budai udvari fogalmakban élő elegáns fiatal nagyúr egy kicsit megbotráncozik. És akkor azt mondja neki Hunyadi János, hogy kevesebb okom van félni azoktól, akikkel itt Nándorfehérváron kólót táncolok, mint azoktól, akikkel te Budán palotást táncolsz. A palotás ugyan anakronizmus, de ezeket az ismert motívumokat érdemes bevonni. Erkel: Hunyadi Lászlónak az ismert motívumait – majd mindjárt rátérek, hogy hogyan.

Ez egyben utalás is Hunyadi László budai elárultatására, amit az operával egyezően semmi okunk elhagyni. A palotást nagy udvari táncvigalomhoz lehet kapcsolni.

Ezután következik Czillei Ulrik és Hunyadi László drámája. Czillei Ulrik megölését nem kell különösebben szépíteni, nem volt elegáns cselekedet; a súlyt vagy felelősséget rá lehet helyezni László túlbuzgó párthíveire, egyébként a történeti tény adva van, azt kell közölni.

Utána itt föl lehet használni a Herczeg Ferenc jeleneteit az V. László szűküléséről és némi megkönnyebbüléséről, mikor kiderül, hogy szabadon mehet. Ezután jön a temesvári jelenet, aminek Szilágyi Erzsébet a főszereplője, aki térdre esik a király előtt, a király a tettetés magasiskoláját itt fejti ki. Ezeket szintén a történeti tényeknek megfelelően le kell játszani. Ezek mind nagy megrendezett jelenetek, a történelemben magában is.

Jön a budai utazás. Ilyen pillanatok azok, amelyekben – megfelelő környezetben – az ismert motívumokat föl lehet használni. Például Czillei halálakor a „*meghalt a cselszövő*”-nek a motívuma fölcsendülhet, természetesen megfelelő – vagy korabeli, legalábbis preklasszikus, tehát régiséget szuggeráló – hangszereléssel. Ugyanígy megjelenhet Erkelnek a palotása, természetesen egy olyan táncot kellene koreografálni, amelyik valamiképpen közelebb van a 15. századhoz, mint az a palotás, amit az operában szoktak táncolni – ha ez egy-

általán lehetséges; és ugyanígy a Hunyadi László halálakor föl lehet használni a gyászindulónak megint csak régire hangszerelt dallamát, amire a magyar közönség jobban reagál.

Nem tudom, hogy Szilágyi Mihálynak az ablakból való kiugrása mennyire történeti tény – erre a Herczeg Ferenc-darabból emlékszem –, de ha történeti tény, föl lehet használni ezt is. Meg az egész Herczeg Ferencnek erre vonatkozó egész ügyes színpadi előzményjátékát.

Ezután következik V. László töprengése és Prágába menekülése. Itt gyönyörűen meg lehet eleveníteni az egész helyzetet, a vihart, amelytől az érccsatorna áradatot önt, és az érckakas Budavár magas tornyán csikorog élesen. Úgy, hogy a magyar közönségnek, anélkül hogy a film különösebb szövegeket fölvenne, eszébe juthat az Arany-versnek a hangulata. És itt, miközben ábrázolható az éjszaka aludni nem tudó és a megnyugtató sokra megnyugodni nem tudó király, itt érdemes volna a király álmában megjelentetni az ő életének a három nagy alakját, mint akik kihallgatást kérnek tőle: jön Czillei Ulrik, és kiderül, hogy halott, jön Hunyadi János, és kiderül, hogy halott, jön Podjebrád, és Podjebrád még él. Oda kell tehát elmenekülni. Ezekből az álmokképekből szülessék meg V. Lászlónak az az elhatározása, hogy Prágába menekül.

Szép udvari gályát lehet megjeleníteni, és a Dunán szép útiképeket készíteni, oda is lehet lokalizálni Vörösmarty nyomán valamiféle szerelmi jelenetet a gálya végébe zárt Mátyás és valamelyik udvari hölgy vagy udvari szerető között – nem túl szélesen, mert nem kell elrontani a kedves Mátyás–Katalin-idillnek a fontosabb szerepét.

Megérkeznek Prágába, és ott meg kell rendezni a Katalin- és Mátyás-idill folytatódását. Továbbra is abban a formában, hogy mindegyik udvari apródnak, illetve udvari hölgynek mondja magát és hiszi a másikat.

Itt megfelelő módon érzékeltetni kellene a cseh huszitizmusnak az erkölcsi tartalmait rövid eseményekkel, jelenetekkel. Vagy már előzőleg, 53 és 56 között valamikor, vagy pedig most be kell mutatni a cseh huszitizmus ekkori legjelentősebb alakját: Rokycana érseket, aki, azt hiszem, prágai érsek és Podjebrádnak egy fő-fő tanácsadója volt. Mindez megint cseh történészekkel való konzultálást kíván.

Ezek után következik V. László halála, amelynek részleteiről történeti adatot semmit sem tudok. Ennek egy kicsit utána kell menni, hogy ezt hogy lehet megjeleníteni. Mindenesetre semmiféle utalást vagy valószínűséget arra jelezni, hogy Podjebrád őt megmérgezte volna, amire ténylegesen nincs semmiféle adat, nem kell a filmbe sem tenni.

V. László halálával lényegileg kilép a címadó személy; de óhatatlanul ki kell még egészíteni a filmet azzal a három eseménnyel, amely közvetlen halála után a további események sorát eldöntötte.

Ez a három esemény: Podjebrád, illetve Mátyás királlyá választása és Frigyes császár Miksa fiának a megszületése, amelyek azután a végszavakhoz is majd adalékot adnak. Először tehát le kell játszani Szilágyi Erzsébet nagy lázadását, és itt egy darabig Szilágyi Erzsébet a főszereplő. A budai királyválasztást megfelelően dramatizálni a Duna jegének a lassú befagyásával, a várban lévő urak hamis biztonságérzetét, majd megrémülését, mikor kiderül, hogy a jégen ott állnak a Hunyadi-párti köznemesek. A kiegyezést a kemény és szobormerev és politikailag hallatlanul okos Szilágyi Erzsébet és a Gara–Újalki-párt között; majd pedig lejátszani azt a híres jelenetet, mikor Prágában a királyi ebédnél, ahol természetesen nők nincsenek, Podjebrád föláll, és azt mondja: Mátyás fiam, gyere, ülj ide mellém. Majd az ebéd végén föláll, és kupával a kezében fölköszönti Mátyást: Üdvöz légy, Mátyás, Magyarország királya, aki ekkor tudja meg, hogy ő lett a magyar király.

Ezután jön Podjebrád és Mátyás híres párbeszéde, lényegileg Podjebrád monológja, aki elmondja, hogy, íme, mi ketten Isten kegyelméből csodálatos módon királyokká lettünk, szükséges tehát, hogy egymásnak vessük a hátunkat, és szoros szövetségben éljünk, ezért vedd el az én lányomat, aki erre mindenképpen méltó.

Egyben itt alkalom van arra, hogy Podjebrád Mátyásnak is kifejtse, amit V. Lászlónak: a maga egyházureform-elképzeléseit, valamint azt, hogy az európai uralkodók között békét kell létrehozni és a pápa, a pápaság visszaéléseit megreformálni. Hunyadi Mátyás pedig közben folyton a cseh királyságnak a német birodalomban való helyzetét feszegeti Podjebrádnál, és arról beszél, hogy a pápával jóban kell lenni, mert az segít a török ellen, egyszóval két malomban őrlnek már ekkor is.

Ezután következik egy humorosra szabott, mindkét fél részéről riadozva várt és halogatni próbált jelenet, amikor Mátyás és Katalin találkoznak, és mindegyik a másikat az udvarhölgyek, illetve az apródok között véli, várja megtalálni, és ehelyett főszereplőként találja magát egymással szemben.

Hogy ezt hogy lehet nem sablonossá vagy kedvessé tenni, az megint filmesek és szövegkönyvírók dolga.

Közbevetem még, hogy Szilágyi Erzsébet levelét a hollóval szintén egy népies legendaképződés anyagául szolgáló jelenetként lehetne beépíteni a történetbe.

Ezek után László király tiszteletére vagy halálának egy éves évfordulójára elmondott rekviem vagy hasonló lehet az az alkalom, amikor a megmaradt három főszereplő szólhat újra, és egyben a maga filozófiájának a végső kicsengését megadja.

A rekviem után Frigyes császár beszél valamiféle osztrák papi személlyel, miközben előhózzák neki az újszülött vagy kisgyerek Miksát, és ő régi szokása szerint az asztál fájába faragja az AEIOU című jelmondatot:

Austriae Est Imerare Orbi Universo
(vagy németül: *Alles Erdreich Ist Oesterreich Unterthan*)

vagyis kifejti, hogy az osztrák háznak kell a világon uralkodnia. És a pap kérdésére körülírja, hogy mi az élet célja; és Frigyes császár egyértelműen azt mondja, hogy a hatalom az élet célja. Az a hatalom, amiben ennek a szegény V. Lászlónak egész életében egy percig sem volt része.

Ezután feltűnik Mátyás király, aki Vitéz Jánossal beszélget a rekviem alkalmával, és elmondja terveit. Akkor még egyelőre a törökkel kapcsolatban, meg azt, hogy milyen hódításokat tervez; és Vitéz János gyanakodva megkérdezi, hogy mi ennek a célja, mi az életnek a célja. Mire Mátyás azt mondja, hogy a dicsőség; az, amiben ennek a nyomorult V. László királynak soha életében nem volt része.

És végül jön Podjebrád, aki Rokycana érsekkel beszél, és azt mondja, hogy most elkezdí majd tollba mondani az ő nagy tervét az európai királyok békés együttéléséről. (Podjebrád György kezéből – vagy szájából – származik ugyanis az első európai – mondhatjuk így – népszövetségi terv.) És itt is fölvetődik az a kérdés, hogy mi az életnek a célja, s akkor Podjebrád megmondja, hogy a béke. – Alkotó béke (ez egy kicsit modern kifejezés) – ez az életnek a célja, amiben ennek az V. László királynak soha életében nem volt része.

Itt végződik V. László története, aki tizennyolc évig élt, és öt évig uralkodott: se hatalomban, se dicsőségben, se békességben része nem volt, és a királyi tudományok közül csak a tettetés tudományát ismerte.

Az a gyanúm, hogy egy ilyen film mérhetetlenül drága lenne. Először is csak több nemzettel való kooperációval lehet létrehozni. Először történészekkel, azután szövegkönyvírókkal kellene az egészet megalapozni. Rendkívül magas szintű értékelési szempontok szerint megcsinálni. Minden nemzetidicsőség-keresést az egésztől távol tartani. Egy nagy késő középkori, kora újkori tablónak kellene ennek lennie, érzékeltetve azt a Kelet-Közép-Európát, amely Nyugat-Európának is része volt, ugyanakkor azonban nyitása volt kelet felé is. Nemcsak a Balkán, de még a törökök felé is.

A filmnek színesnek és látványosnak kell lennie, de semmiképpen sem a Jó-kai-filmek és az *Egri csillagok* szokványos nemzeti romantikájának a jegyében, hanem a fenti értelemben objektív és nemzetek feletti, illetve nemzetek együttesét összefogó szemléletben.

Felvetek még három apró, felhasználható epizódot: az egyik Újlaki Miklós esete, amely valószínűleg a bécsi zavargások, illetve ünnepségek alatt, 53-ban történt, hogy tudniillik nem volt hajlandó a lováról leszállni Frigyes császár előtt, hanem elvágtatott előtte teljes gőzzel.

A második az, hogy érdemes beállítani Gara László nádort úgy, mint aki a királyságra törekszik. Ez Vörösmartynál is így van, hiszen ő a királynak éppúgy nagybátyja volt, mint Czillei, anyja, Czillei Anna révén, legfőljebb kevésbé előkelő ágon.

Végül egy harmadik adalék: valamiféle történeti könyvből értesültem arról, hogy Podjebrád és Mátyás a cseh háborúk alatt véletlenségből valamiféle szénégetőkunyhóban összetalálkoztak. Hogy ott miről beszéltek, arról valószínűleg a cseh történészek tudnának valamit mondani. Ennek a beszélgetésnek esetleges érdemi tartalmát, a Podjebrád vitaálláspontját érdemes volna beledolgozni a Mátyás trónra lépése előtti prágai nagy beszélgetésbe.

Még néhány kiegészítés az V. László-filmhez:

A Villon-féle bevezető jelenet után párhuzamosan célszerű volna két helyszínen elindítani a cselekményt: egyrészt a Frigyes ellen lázongó Bécsben és az ostromlott Konstantinápolyban.

Bécsben mindjárt kezdődhetne akár Frigyes és László valamiféle párjelenetével, amelyben kiderül László elhagyott, zárkózott, becsukódott, színlelést kiváltó rideg neveltetése; vagy pedig a mozgalmas, lázongó Bécsben esetleg az Erzsébet hercegnővel való jelenettel, akit egy illő módon gyenge kinézésű kocsiból szednek elő a lelkes polgárok, és közben Frigyeszt szidják fősvénységéért, mellyel se az aranyműveseket, se a szabókat, se mészárosokat, se semmi polgárságot nem pártol a fényes udvarnál. Közben pedig bemutatják az Erzsébet hercegnő gyenge ruházatát, kontrasztképpen a háttérben állhatna néhány fölcicomázott, butuska, kövér polgárlány, akik vihorászva fogadják az összehasonlítást, maguk sem tudván, hogy nekik a jelenet dicsőségükre válik-e, vagy komikus szerepet visznek benne.

Valahová ide jöhetne az Újlaki Miklós jelenete (akár lóról le nem szállás, akár kalap le nem vétel formájában), ahol bemutatja a császárral szembeni mérhetetlen gőgjét. A császár megkérdezheti, hogy ugyan kicsoda ez, és akkor megmondják neki, hogy Újlaki Miklós horvát vajda.

Az Erzsébet hercegnővel való jelenet után történhetne meg a Hunyadi János vezette magyarok és a Podjebrád vezette csehek megérkezése, akiket a bécsi polgárok mint szövetségeseket lelkesen fogadhatnak. Kontrasztot lehet csinálni a puritánul öltözött, inkább páncélos, fekete ruhás huszita csehek és a keleti pompával, cicomával kiállított magyarok, esetleg a félelmetes hírű, végleg keleti jellegű kun segédcsapatok között.

Más téma: a nándorfehérvári csata előtt szélesen lehet ecsetelni a Kapisztrán által összeverbuvált paraszti hadak paraszti lelkes reménykedéseit saját helyzetük megjavítására és szabad paraszti mivoltra való emelkedésükre és hasonlókra. Viszont a győzelem után minden kertelés nélkül le kell írni azt, hogy igyekeztek az egész hadjárat felelős úri vezetői – közejük értve magát Hunyadi Jánost is – a paraszti hadakat minél gyorsabban, minél hatékonyabban hazaküldeni. Ez nem változtat a Hunyadi és Kapisztrán közötti valóban őszinte és meleg barátságon, amit szintén ecsetelni lehet.

DRÁMAELEMZÉS

NÉMETH LÁSZLÓ: AZ ÁRULÓ

A[...] színdarab, amit elemezni szeretnék gondolati szempontból, a Görgeyről szóló Áruló [*Az áruló*] című dráma.

Ebben a drámában két kritizálni való momentum van. Az egyik az, hogy Görgey ebben a drámában fölismeri – bevallom, nem tudom biztosan, hogy ezt Görgey maga is mondja-e valahol, vagy ez inkább Németh Lászlónak a kiélézése –, hogy a nemzetnek szüksége volt egy bűnbakra, mert a gondolat, hogy őt csataterén verték le, nem lehetett elviselni, és így Görgey árulásának a bűnbak-sága volt szükséges ahhoz, hogy el tudja viselni ezt az óriás csapást. Ez a gondolat – akár Görgey találta ki, akár Németh László – lényegében teljesen helyt nem álló.

Ez a nemzet életében már nagyon sokszor elviselte azt a gondolatot, hogy a katonai túlerő őt leverte. Többször le is verte, mint nem. Ez nem olyan elviselhetetlen gondolat. A nemzet nem kitalálta Görgey árulását, és vigasztalásul bebeszélte magának minden alap nélkül. Görgeynek egy valóban szörnyű személyes tragédiája volt az egész szituáció. Az, hogy ő komolyan hitte, hogy az oroszoknak a velük szemben való előzékenysége kiterjed az összes tábornokokra, nemcsak éppen őrá, és mikor kiderült, hogy őt megkímélték, de összes barátait – és éppen a legjobb barátait – kivégezték, mert ti. a 13 aradi vértanú mind a mérsékelt Görgey-párti tábornokokból került ki, mert a republikánus és szélsősegebb és Kossuth-párti vagy annál is balabbra álló tábornokok eszköz nélkül menekültek a határ felé, és semmiféle orosz vagy osztrák kecsegtetésnek nem hittek. Pontosan a Görgey elvbarátai maradtak itt, és mentek az aradi vesztőhelyre. Ez Görgey számára egy irtózatosszerű személyes tragédia volt, de egyben egy olyan rettenetes [konstellációja] a dolgoknak, amit egy közvélemény óhatatlanul valamiféle árulásra élezett ki, nem azért, mert szüksége volt az árulóra, hanem azért, mert olyan rettenetes volt ennek a helyzetnek az összeesése, hogy Görgey, a legfőbb vezér, Zichy Ödönnek a kivégzője, az megmenekül, és 13 aránylag mérsékelt tábornok és még sokan mások pedig odavesznek. Kicsit is a rafináltnál primitívebb gondolkozás másra nem tud kilyukadni, mint arra, hogy itt árulás történt.

És itt vagyunk a másik problémánál, ami szintén visszatérő témája ennek a darabnak, hogy Görgey állandóan Kossuthot és az egész magyar nemzetet egy olyan romantikus, délibábok után járó cigánynépként festi meg az ő józan realizmusával szemben. Ez a kép hamis. Nem azért, minthogyha a magyar nemzetben nem volna egy ilyen délibábos elem, ez egy ismert eleme a magyar jellemnek. Egyik eleme, mert ezzel a délibábos magyar jellemmel szemben valóban vannak hallatlanul megbízható, józan, rezignált és bölcs magyar vonások is, amiket mondjuk Arany János vagy Deák Ferenc testesít meg, de Görgey nem ezek közé tartozik.²⁸² Görgey egy szenvedélyes ember volt, aki szenvedélyesen gyűlölte a Habsburgokat a szíve mélyén, csak mikor Kossuthtal szembekerült, vénségére akkor állt be a józan réalpolitikusi és a Habsburgokkal kiegyezni akarónak a számára felkínált szerepébe. Az a tény, ahogy ő az orosz tábornokok vacsorameghívó udvariasságát készpénznek vette, és reménységet alapozott rá, ahogy aztán naivabb tábornoktársai azt hitték, hogy őket azonos ranggal átveszi az orosz hadsereg, vagy hogy egy orosz nagyherceget fognak a magyar trónra emelni, ez pontosan olyan romantika és olyan délibáb, mint a Kossuthéknak a délibábja vagy a Kossuthéknak a romantikája. Lehet, hogy Görgey katonai kérdésekben realistább volt, mint Kossuth, azonban politikában legalább olyan délibábos volt az oroszokban való gyanútlan bizalma, mint Kossuthnak a nemzetközi segítségben való délibábos bizalma.

Ez a két félreecsúzás a darab alapgondolatának a két hibája.²⁸³

1970-es évek második fele

²⁸² Vö: Bibó István: *A magyarság és a magyar társadalom jelleme*. M[agyar] Tudományos Társulatok Sajtóvállalata Rt, Budapest, 1924. 19., *Válogatott tanulmányok* I. 149–160, Babits Mihály: A magyar jellemről. In. *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939, 37–86, kül.:80.

²⁸³ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, MTA KIK Ms 5115/97, „Jól esett az a néhány szó az Áruló bemutatóján. Mély barátsággal: Laci.” Németh Lászlóné és Németh László levele Bibó Istvánhoz, részlet. 1967. január 4. MTAKK Ms 5114/310. Vö. Varga János: Az áruló. Megjegyzések Németh László Görgey-drámájához. *Történelmi Szemle*, 1964/3–4. 596–613. A Görgey-kérdéssel kapcsolatos legújabb kutatási eredményekre lásd Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története*. I-II. Osiris Kiadó, Budapest, 1994. 1848–49. *A szabadságharc és a forradalom története*. Szerk. Hermann Róbert. Videopont Kiadó, Budapest, 1996.

NÉMETH LÁSZLÓ KELET-EURÓPAI KONCEPCIÓJA ÉS SZEKFŰ GYULÁVAL FOLYTATOTT VITÁJA I.²⁸⁴

Az 1932-ben megjelent *Tanú* hasábjain találkozhattunk először Németh László kelet-európai koncepciójával és Szekfű Gyulával való vitájával, amire nem lehetett nem figyelni. Pedig kezdetben a két téma nem is jelentkezett olyan szerves összefüggésben, mint később. A *Tanú*-ban a kelet-európai témák, miért, miért nem, Középeurópa címszó mint visszatérő fejezetcím alatt szerepeltek. Valójában már ekkor sem volt itt szó a Közép-Európa központját kitevő német és osztrák vonatkozásokról, csak éppen ekkor – a hitlerizmus uralomra jutása előtt – kevésbé voltak tudatosak nyilván Németh Lászlóban is a német történelem és a kelet-európai történelem ellentétes áramlatai. A Középeurópa címmel időnként ismétlődő fejezetek kizárólag annak a három népnek a jobb megismerésével foglalkoznak, melyekkel szemben a hivatalos Magyarország a békeszerződések területi rendelkezései, a határokon [kívülre] került magyarság helyzete, legfőképpen pedig a teljes történeti Magyarország és az úri szupremácia helyreállítására irányuló igény miatt a legteljesebb politikai és kulturális elzárkózás politikáját folytatta, nem kis kárt okozván ezzel a határokon túl került magyarságnak is. Ennek a merev, természetlen és önpusztító álláspontnak a feloldására ugyan itthon sorompóba léptek egyes baloldali pártok és Bajcsy-Zsilinszky Endre köre, de a kölcsönös megismerés és szellemi kapcsolatok programját itthon először Németh László hirdette és valósította meg. Az 1932. évi Középeurópa című fejezetben egyenesen belevág a lényegbe, és minden hivatalos álláspont botrányára kimondja, hogy új vállalkozás körvonalait látja, mely testvérré fogja tenni az itt élő ellenséges népeket. Rámutat arra, hogy a szomszéd országokban kisebbségi sorsba jutott magyarok már rég elindultak a többségi népek, csehszlovákok, románok, jugoszlávok jobb megismerése felé, csak az itthoniak vannak olyan távol ezektől a népektől, mintha Venezuela életéről, szellemiségéről, teljesítményeiről volna szó. A program továbbvitele azonban nem olyan egyszerű: Németh László e pillanatban nagy szláv nyelvtanulási programjának csak az elején van, s szinte az olvasóval együtt tanulja meg a jobb megismerés leckéjét. Elsőre egy másod-

²⁸⁴ Régebbi fogalmazvány.

rendű német irodalomtörténésznek a kelet-európai népek irodalmáról szóló könyve kapcsán kezdi meg a kelet-európai fejlődés, alkat és szellemiség közös vonásainak a felvázolását. Ennek fő elemei: a nyugati fejlődéstől való lemaradás, a nyugati orientációjú magas kultúra és a népi kultúra éles elválása, s ez utóbbinak a nyugati népi kultúrákkal szemben való rendkívüli gazdagsága. A *Tanú* 1933-ban már a szomszéd országok három népköltészeti kiadványát ismerteti igen behatóan és értően. Az 1934-es évfolyamban Comenius és Petőfi szellemi és nemzeti jelentőségét vázolja fel párhuzamosan, s ekkor veszi észre először a magyar és cseh történelem döntő párhuzamos évszámait; 1300 a nemzeti dinasztia kihalása, 1526 a Habsburg-uralom kezdete, 1848 a nemzeti újjáalakulás pillanata, 1918 a Habsburg-uralom vége. 1935-ben egy teljes szám tartalmazza Németh László romániai útinaplóját: hosszú idő óta ő az első magyar író, aki a maga jellegzetes, sokszor szellemtörténész, sokszor alkatelemző, de mindig jó intuícióra támaszkodó módszerével egy szomszéd nép karakterét, szellemét, egyéniségét megpróbálja megragadni. Ugyanekkor némi melankóliával veszi észre a regáti magyarság cselédszerepét, másrészt megdöbbenve azt, hogy az erdélyi magyarság hivatalos vezetése mennyire a régi vezető osztályok kezében van, kiknek politikája csaknem ugyanannyira terméketlen és kártékony, mint az itthoniaké.

A Szekfű Gyulával való vita ugyancsak mindjárt az első évben, 1932-ben megkezdődik a *Tanú*ban is, csak éppen a kelet-európai összefüggésekkel való szélesebb kapcsolat nélkül. Bár Németh László ekkor még teljes tisztelettel van Szekfű Gyula személyisége és életműve iránt, már itt kimondja Szekfű történeti koncepciója felett azt a végső érvényességű tételt, amit azután 8 évvel később dolgoz ki teljes szélességében és teljes kegyetlenségében. Azt ti., hogy Szekfű a hagyományosan és romantikusan illúziós kuruc történeteszemlélettel szemben egy modern európai kitekintésű történelmet vél művelni, s ebben megerősítette az, hogy a kuruc történelemszemléletet először megtámadó művét, a *Száműzött Rákóczit* olyan alantas hangú és tudománytalan ellentámadások fogadták, hogy ő még a tárgyilagos, deheroizáló történetírás vértanújának is érezhette magát. Holott valójában nem tett és tesz mást, mint egy kuruc elfogultságú történelemszemlélet helyébe egy ellenkező előjelű, a Habsburgok javára elfogult történelemszemléletet helyez, s Mária Terézia anyai jóságú uralmát és osztrák barokkját nem kevésbé romantikus idealizálásban részesíti, mint Thaly Kálmán a Rákóczi-felkelést.

Ezt a kritikát elmélyíti a *Tanú* utolsó, 1936-os évfolyamában, ahol újból áttekinti Szekfű történelemszemléletét, főleg a húszas évek végén megjelent *Magyar Történetet*, s ezúttal főleg Szekfű lelki alkatát igyekszik tetten érni: megállapítja, hogy az egész életmű egy olyan alkat reakciója, mely betegesen

irtózik minden lobogó vérmérséklettől, forradalmiságtól, heroizmusigénytől, s a szenvedélyes Széchenyiben is csak az üres pátosz lehűtésére kész kemény ítéletet veszi észre, úgy, hogy mindennemű lelkesedés és pátosz leintésére használja fel jelszót.

Mindez már olvasáskor rendkívül inspiráló hatással volt rám, egyrészt azért, mert ablakot nyitott a szomszéd népek felé, melyekről semmivel sem voltam tájékozottabb, mint az értelmiségi fiatalok átlaga az akkori Magyarországon, másrészt az addiginál érvényesebben megfogalmazta bennem azt a már régtől fogva fennálló, még Édesapámmal való beszélgetéseimre visszamenő ellenérzést, melyet Szekfű, mondhatnám, „labanc” történetírásával szemben éreztem, mely azonban eddig lényegében nem ment túl a régi típusú „kuruc” ellenérzésen.

Mindezt az inspiráló hatást megerősítette Németh Lászlóval való első és sokáig egyetlen személyes találkozásom. Közel negyven esztendeje, valamikor 1937–39 között történt ez az ő Törökvész utcai lakásán, ahová Borbély Mihály és Erdei Ferenc barátaimmal együtt mentem fel. A beszélgetés során először arra került a szó, hogy Németh László éppen szerb–horvátul tanul, miután csehül már elég jól megtanult. Majd rátértünk a magyarság és a szomszédos kelet-európai kisnépek, elsősorban a csehek és lengyelek történetének feltűnő párhuzamosságára, sőt egységére, államalapításaik, első nyelvemlékeik időbeli egyezésére: arra, hogy mennyi hasonlóság és kölcsönös átvétel van intézményeinkben, politikai sorsunkban, irodalmi virágzásaink is sokszor mily közele-ső időben, azonos ritmusban zajlanak. Szó esett arról, hogy e nemzetek nagy fellendülései mindig azokra az időkre estek, amikor a német nyomás csökkent felettük, s legfőbb törekvésük mindig az volt, hogy a közbeékelődő és sok mindent közvetítő német kultúrán átnyúlva az európai fejlődés nagy irányító francia és olasz műhelyeivel tudjanak kapcsolatot tartani. Szó esett az akkor uralkodó hivatalos történelemszemléletről, amit a Hóman–Szekfű-féle *Magyar Történet* fémjelzett, mely a magyarság szláv és kelet-európai kapcsolatait éppen olyan szégyenkezéssel hátrította el vagy helyezett másodsorba, mint ahogy száz évvel azelőtt a finnugor kapcsolatokat elutasították sokan az előkelőbbnek vélt hun–török kapcsolatokkal szemben. Mindebben Németh László elsősorban Szekfű Gyulával vitázott, aki egész addigi életművével a magyar történelmet mindenekelőtt magyar–német és magyar–osztrák sorközösségként jelenítette meg, s ezt nem is palástoltan a királyság és az osztrák–magyar monarchia helyreállításának programjával kapcsolta össze. Szekfű történelemszemlélete azért nem érvényes, mert a magyarság s a szomszédos kelet-európai népek kapcsolatát negligálni akarja. Gondterhelten állapítottuk meg, hogy ez a történelemszemlélet milyen széles körben visszhangra lelt a magyar értelmiségnek egy nem is

feltétlenül reakciós, inkább kritikátlan részében, s hogy milyen könnyű e szemléletmód jegyében az Osztrák–Magyar Monarchia helyébe az Ausztriát akkor tájt lenyelő vagy lenyelni készülő hitleri nagynémet birodalmat behelyettesíteni a magyar–német sorsközösség hivatott másik partnereként. Ez akkor már széles körökben divattá vált – Szekfű Gyulának magának nem kis megrökönyödésére.

Ez a beszélgetés minden aggodalmas kicsengése ellenére is rendkívül felvillanyozó hatással volt reám, mert itt már a kelet-európai koncepció és a Szekfűvel való vita szerves egységben voltak egymással. S ha eddig a maga tetőpontjára érkezett szekfűi életműnek éppen abban állt a legfőbb propagatív ereje, hogy modern tudományos irányokon alapuló, modern kutatási módszerekkel dolgozó, európai távlatokban körültekintő történelemszemléletként jelent meg a romantikus, naiv, beszűkült, a magyar glóbuson túl nem látó „kuruc” történelemszemlélettel szemben, akkor Németh László koncepciója viszont nem egy beszűkült magyar, hanem nagyon is európai perspektívájú, s egyben tényekkel is jobban alátámasztott kitekintést nyújtott, mely a magyarságot a maga rokon, kelet-európai környezetébe helyezte és történelmét ebben a keretben értelmezte; ugyanakkor az európai távlata szélesebb volt a Szekfű merőben német kitekintésénél. Németh László gondolatmeneteiben mindez egyben történeti mélységet is kapott, és fegyverzetet ahhoz, hogy a hivatalos történelemszemlélettel eredményesen szállhasson vitába. Ugyanakkor persze mellékesen, de magától értetődően igazolta azt az ösztönösen helyes „kuruc” nézetet, mely az ország politikai súlypontjának 400 éves Bécsbe költözését, Buda főváros jellegének megszűnését nem valami „természetes” folyamatnak, hanem egy nagy nemzeti szerencsétlenség részének tekintette.

Németh László ezt az egész gondolatmenetet az említett beszélgetést követően pár évvel később, 1940 tavaszán foglalta írásba, olyan időpontban, amikor az addigi udvarias tiszteletet feladva, teljes mértékben szakított Szekfű Gyulával. Ez a *Szekfű Gyula* című vitairat rendkívül kegyetlen írás: kíméletlenül leplezi Szekfű sokszor elpalástolt hátsó gondolatait, eszmei és fogalmi csúsztatásait, a legrosszabb indulatú következtetéseket óvatosan ki nem mondó, hanem az olvasóval továbbgondoltató technikáját. Ugyanakkor egy sor valóságos vagy vélt személyes sérelmet és hajsztát is felró Szekfűnek, úgyhogy az olvasó óhatatlanul felveti a kérdést, vajon nem elfogult-e Németh László maga is. Ha azonban újraolvassuk Szekfű műveit, akkor meghökkenve kell igazat adnunk Németh Lászlónak abban, hogy Szekfűről adott képét az ő értékelésénél sokkal frappánsabban igazolja a szekfűi mű maga.

Miközben a következőkben végighaladunk Németh Lászlónak ezen az életművön időrendben gyakorolt kritikáján, közben egyúttal három kérdésre is feleletet keresünk:

1. Hogyan jöhetett létre a múlt századi és századfordulói magyar függetlenségi törekvések árnyékában egy azokkal ily határozottan szembenálló történetiszemlélet, mint a Szekfűé?

2. Hogyan válhatott ez a történetiszemlélet az első világháború után, éppen a magyar függetlenség helyreállítása nyomán, széles körben nálunk uralkodóvá?

3. Mi volt az oka annak, hogy a magyarságnak a hitleri német terjeszkedés által történt nagy megpróbáltatása során Németh László kelet-európai koncepciója nem tudott szélesebb körben aktív hatóerővé válni?

Ennek megértéséhez ismernünk kell a 400 éve a maga egyensúlyából kibillent magyar politikai fejlődésnek azt az egészen súlyos zsákutcáját, melybe az elsőre oly nagy sikernek érzett 1867. évi Deák-féle kiegyezés után mind nagyobb mértékben s a századfordulóra már a legteljesebb mértékben beleszorult. A kiegyezés a maga pillanatában úgy jött létre, mint a józan reálpolitika győzelme, melynek keretében a magyar nemzet elfogadja a Habsburg Birodalom tényét, a dinasztia pedig elismeri a magyar államiságot. Ezt azonban már első pillanatban egy hamis és félrevezető jogi és politikai fikcióba burkolták bele: abba, hogy Magyarország egy másik állammal, a Lajtán túl található osztrák állammal kötötte meg a kiegyezést, melyet, ha később nem tetszik neki, tetszés szerint tovább lazíthat. Valójában a Lajtán túli másik állam alig volt állam, még kevésbé nemzet, hanem államtöredékek és tartományok konglomerátuma, melyet a dinasztia sokkal jobban kézben tartott, mint Magyarországot, de annak erejével egyben Magyarországot is mindenkor s ezúttal is sakkban tudta tartani; így Magyarország nem is ezzel a másik állammal, hanem a dinasztiaiával kötötte meg a kiegyezést, mindkét fél elmenvén a megengedhető végső határáig, melyen túl önfeladás nélkül már nem mehet tovább; így hát a kiegyezés további lazítására a dinasztia pozíciójának a komoly megingása nélkül már nem volt lehetőség. De még ezt a kiegyezést is mindkét fél csak egy, végsőleg mindkettő számára végzetes önbecsapás árán fogadhatta el. A dinasztia úgy vélte, hogy a közös külüggyel, közös hadüggyel, közös bankkal és közös vámterülettel lényegében megmaradt a birodalma. Valójában csak egy üres hatalmi vázat tarthatott meg, azt, mellyel a szó legszorosabb értelmében hatalmat gyakorolhatott, de elvesztette mindazt, amin keresztül népeivel jól tehetett, s azok lelkét megtarthatta volna: a gazdaság és termelés irányítását, a jóléti ügyeket, a közoktatást és igazságügyet. Mindezt a magyar állam kapta meg, mely viszont azzal csapta be magát, hogy saját címeres postával, vasúttal, iskolával, bírósággal berendezett magának egy, a Monarchia másik feléről alig-alig tudomást vevő államiságot, s módja volt arra is, hogy a magyar király iránti formai lojalitás hangoztatása mellett a sza-

badsággharcokat dicsőítő irodalmat és újságírást építsen ki, és egy kuruc szellemi ifjúságot neveljen fel; csak éppen nem volt saját külügye és hadügye, miért is kritikus pillanatokban mindig kiderült a dinasztia töretlen túlhatalma, mely a kiegyezés mindennemű „továbbfejlesztését” a teljes vagy teljesebb függetlenség felé lehetetlenné tette. Beh bizonyult mindez az 1905. évi nagy alkotmányválságban, amikor a király, miután a parlament le akart lépni a kiegyezés alapjairól, kinevezhetett egy parlamenten kívüli, bár a kiegyezés alapján álló kormányt, s világossá vált, hogy volna ereje egy abszolút kormány kinevezéséhez is; majd végül is engedélyezett egy látszatgyőzelmet a függetlenségi agitációt folytató pártoknak úgy, hogy egyetlen lényeges kérdésben sem engedett, sem a bank, sem a hadsereg különállása vagy külön nyelve kérdéseiben. A mindebben rejlő reménytelen ellentmondás előbb-utóbb napvilágra kellett hogy jöjjön: az egész ország nem helyezkedhetett Jókai Mór álláspontjára, aki egy nemrég megjelent visszaemlékezés szerint egész életében gyászolta az aradi vértanúkat, és minden este imádkozott azok kivégzőjéért, a királyért. Ennek az ellentmondásnak nem is a feloldására, csak az ellensúlyozására a századfordulótól kezdve mindinkább elkezdődik a nemzeti pótszerek keresése: millennium, szabadságharcosok szobrai, Rákóczi hamvainak hazahozatala; majd amikor az 1905-ös alkotmányválság után a valódi függetlenség kilátástalansága kiderült, következtek nemzeti vívmányokként a nemzetiségek rovására való tyúkszemre lépések. A magyar politikai és történelmi köztudatot egy mind szélesebben kibontakozó nagy közösségi skizofrénia borította el: az egyik oldalon kifejlődött egy mind rikítóbb és látványosabb nemzeti öntetszelgés: a harmincmillió magyar birodalom illúzióképe, a nemzeti szabadságharcosokat mindenütt győzedelmeseknek, mindenütt feddhetetleneknek tudó „kuruc” történelemszemlélet, a kuruc utánérzésű versek, dalok és színdarabok; a másik oldalon mindinkább kisebbségbe és elszigeteltségbe szorítottan ott voltak a teljes magyar valóság, a nemzetiségekkel való együttműködés, a valódi kuruc hagyományok képviselői, Ady, Bartók, Kodály. S ekkor jelent meg a színen egy akkor még tétova, de a történelem kegyetlen tréfája folytán nagy jövőre hivatott közbülső magatartás: az, amely egyaránt elvetette mind a hívságos nemzeti illúziókat, mind a teljesebb magyar valóság mellé állást, ellenben mély tisztelettel hajolt meg egy látszatrealitás előtt: a hatalom kemény valóságát megtestesítő, de belsőleg már kiüresedett Monarchia előtt. Ezek akkor messzebbre látóknak érezhették magukat, mert az elkövetkező évtized domináns személyiségét az aggastyán király várható utódjában, az összbirodalmat, sőt ha kell, az abszolutizmust is helyreállítani kívánó Ferenc Ferdinándban láthatták. Ha az ő árnyékát nem vesszük figyelembe, nem értjük meg a századfordulótól a világháború kitöréséig terjedő évek magyar

politikáját, pl. Tisza Istvánt, akinek egész politikai pályája, a kiegyezéshez való konok hűsége s a függetlenségi ellenzékkel szemben való páratlanul kemény bánásmódja mind nem volt más, mint felkészülés a kiegyezést a másik oldalról felrúgni készülő Ferenc Ferdinánddal való nagy mérkőzésre – melyre sohasem került sor. Különösen sűrűvé válik az elkövetkezendő Ferenc Ferdinánd-i korszak árnyéka a függetlenségi koalíció bukásától, 1910-től a trónörökös haláláig, 1914-ig terjedő korszakban. Erre az időre esik Szekfű Gyulának a fellépése.

1913-ban jelent meg Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* című műve, mely hadüzenet volt minden délibábos kuruc történelemszemlélettel szemben a magyar világnál nagyobb perspektívát hordozó, európai jelentőségű Habsburg-monarchia értékelése nevében. Szekfű gondos részlettanulmányokkal mutatja be Rákóczi bizonytalan párizsi egzisztenciáját, pl. azt, hogy az általa lakott ún. Erdélyi Palotában rendszeresen folyt szerencsejáték, melynek jövedelméből ő is részesedett. Rámutatott Rákóczi időnkénti párizsi és rodostói politikai tervezgetéseinek megalapozatlan és irreális voltára, s mindezt a gyökértelenné vált jellegzetes „emigráns-mentalitás” rovására írta. Óriási megrökönyödés fogadta Szekfű művét: megyegyűléseken pellengérezték ki, hazaárulónak nyilvánították, s a legtöbb támadás hangja olyan volt, hogy a nevesebb történészek, még ha nem is értettek Szekfűvel egyet, inkább távol tartották magukat az egész zajlástól, úgyhogy Szekfű egyeseknek még úgy tűnhetett fel, mint a komoly, bálványok döntögetésétől sem visszariadó tudományos igazmondás meghurcolt áldozata. A mű igazán érvényes kegyetlen kritikai elemzését Németh László végezte el csaknem harminc évvel később a már említett vitairatban, rámutatva arra, hogy Szekfű jellemrajzot vélt adni Rákócziról a legkülsőségesebb adalékok, a diplomáciai akták alapján, teljes tekintet nélkül olyan döntően jelentős jellemadalekokra, melyek az *Emlékiratokból*, a *Vallomásokból* s Mikes leveleiből világlanak ki; rámutat a jelzőkből kiderülő világos elfogultságokra Rákóczi és hívei, valamint a franciák ellen, s ugyanakkor a Habsburg-párti magyarok és németek mellett; rámutat a globális emigránselmarasztalás igaztalanságára, és jogos gúnnyal felteszi a kérdést, hogy vajon Szekfű fenntartja-e ezt oly időben is, mikor immár több évtizede a Habsburgok kerültek az emigráns helyzetébe.

Szekfű Gyula következő műve 1917-ben jelent meg németül *Der Staat Ungarn*, magyarul *A magyar állam életrajza* címen, mely az osztrák–magyar sorsközösség gondolatát immár kiszélesítve az egész magyar történelmet a magyar–német sorsközösség jegyében tekintette át. A trónfosztások a magyar történelem végzetes félreértéseiként, az uralkodóházzal való kiegyezések a helyes fejlődés útjára való visszatatalálás nagy pillanataiként szerepelnek. A mű

központi kategóriája a keresztény-germán sors- és kultúrközösség, amiben a „germán” elem kétértelmű: jelentheti az európai államok többségét alapító népvándorlás kori germán törzseket, s mint ilyen érvényes összeurópai kategória, bár a magyarság és szomszéd népei számára csak másodlagosan érvényes; Szekfűnél azonban egyszerűen németet jelent. Németh László joggal mutat rá, hogy Szekfű minden kifejezett tiltakozása ellenére sem más ez, mint a világháborús német-osztrák-magyar szövetség történeti alátámasztása, melynek igazolásához a magyar történelmi fejlődés szláv párhuzamosságainak Szekfű Gyula részéről való állandó és helyt nem álló eldisputálására van szükség.

Nem sokkal később bekövetkezett a Monarchia összeomlása, s joggal azt várhattuk volna, hogy Szekfű Gyulán, akinek művei az összmonarchia és a magyar-német sorsközösség jegyében fogantak, most már örökre a rossz próféta bélyege fog rajta maradni. Nem így történt. Az októberi forradalmat közvetlenül követte a történelmi Magyarországnak a legrosszabb várakozásokat is meghaladó összeomlása, az ezt korrigálni próbáló tanácsköztársaságot pedig az ellenforradalom: s ez a huszonöt éves közjáték a magyar történelemnek egy olyan buktatóját jelentette, melyben egy nemzedéknyi időn keresztül éppen a legrosszabb jósok jutottak sorra a messzire látó próféta szerepébe. Így Szekfű Gyula is. A történelmi ország összeomlásának a nagy megrázkódtatás folytán kialakult egy olyan, még a magyar értelmiség kevésbé reakciós részére is kiterjedő történelmi köztudata, mely a 400 éve áhított függetlenség elérését szinte teljes közönnyel fogadta, a monarchiára mint a történelmi ország fennmaradásának biztosítására emlékezett vissza. Mindez lehetővé tette a reakció számára azt, hogy a jól vagy rosszul, de új utakat kereső kelet-európai utódállamok között berendezzen egy olyan közéletet és államrendszert, mely mintegy skanzenként őrizte a régi monarchia merev és hierarchikus társadalmát és államát. Ugyanakkor a történelmi ország széthullása által mélyen megrendített nemzeti értelmiség számára a békeszerződések területi rendelkezéseivel való német és magyar szembenállás párhuzamossága úgy tűnhetett fel, mint a német-magyar sorsközösség tételének az igazolása. Ebben a helyzetben Szekfű Gyula lett messzire látó prófétává és az új ellenforradalmi rendszer történeti köztudatának a hivatott megfogalmazójává. Ezt tette *Három nemzedék* című művében, melyben a magyar politikai fejlődés zsákutcába jutását a reformkortól a világháborút követő forradalmakig egyetlen okra vezeti vissza, a liberalizmusnak nevezett ideológiára, amivel egyszerre marasztalta el, a dinasztiahű és előrelátó Széchenyi és a liberális és bajt hozó Kossuth szembeállításából kiindulva, az Ausztriával folytatott áldatlan közjogi harcokat, a kapitalizmus korlát nélküli térfoglalását, a felesleges egyházpolitikai

háborúságot s a zsidó bevándorlást és kapitalizmust. Németh László megint csak éles szemmel mutat rá arra, hogy Szekfű Gyula milyen önkényesen változtatja szét a reformkor nagy alakjait neki tetsző romantikus antiliberálisokra és nem tetsző liberálisokra, hogyan állítja be a 67-es kiegyezést a 48-as gondolat győzelmének, s az egész mű, mely azzal az igénnyel lép fel, hogy történelmi mélységet adjon egy, a forradalmakkal szembefordult politikai álláspontnak, valójában egy pillanatnyi politikai konstelláció és hangulatváltozás kihasználása saját központi politikai gondolatának, a Habsburg-monarchia igazolásának a konok és szívós alátámasztására.

A húszas években jelenik meg Szekfű következő legjelentősebb munkája, a Hóman–Szekfű-féle *Magyar Történet* újkori és legújabb kori része. Ennek első két kötetében a Rákóczi előtti magyar függetlenségi és szabadságmozgalmak értékének a lejjebb szállítására egy igen hatásos frazeológiát dolgoz ki: szembeállítja az ún. nagymagyar és kismagyar politikai álláspontokat: a kuruc történetírás részéről idealizált szabadságharcosok mellé egyenrangúakként, sőt lényegében egy helyesebb, nagymagyar álláspont képviselőiként szembeállítja azokat, akik egy percig sem mondtak le arról, hogy a török hatalom jelenléte ellenére is az egész országot a törvényes magyar király jogara alatt egyesítsék: így a feledésből előásott 16. századi nádorispánt, Nádasdy Tamást, a Bocskay-felkelésben részt vett, de az alkotmány helyreállítása után a külön erdélyi fejedelemség fenntartását nem helyeslő Illésházi István, valamint Esterházy Miklós nádorokat s természetesen Zrínyi Miklóst. Ezzel szemben állnak a kismagyar álláspont képviselői, akik igyekeznek a török főhatalom alatt élő erdélyi fejedelemség részére egy minél terjedelmesebb területet leszakítani a magyar államról, s nem egyszer odajutottak, hogy nemcsak kényszerűségből, hanem szívből is törökbarátok lettek, s kritikus pillanatokban, mint pl. Thököly Imre, képesek voltak török zsoldban felvonulni a nyugati kereszténység ellen. Ezt követi a Rákóczi-felkelésről szóló fejezet, melyben Szekfű, ismert álláspontjának fenntartása mellett, Rákóczit óvatos tisztelettel kezeli; majd pedig a 18. századi és legújabb kori részek, melyekben Szekfű a felvilágosodási, forradalmi és liberális eszmékkel szembenálló, s a Széchenyi–Kossuth-ellentétet a dinasztiahoz való viszony jegyében értelmező álláspontjait fejti ki szélesebben. Németh László – joggal – ezt tartja Szekfű Gyula legjobb művének, mely az összefoglaló művekre kötelező általános előadást rengeteg élénkítő részlettel tudja felfrissíteni, s tételeit a szellemi, kulturális és gazdasági adatok rafináltan kiválasztott változatos sokaságával támasztja alá: egy percig sem szabad azt képzelnünk, hogy a Szekfű által vallott szellemtörténeti irány nála valami vértelen ideológiaelemzés volna, ellenkezőleg, teljes virtuozitással forgatja a legmodernebb történettudomány, benne a gazdaságtörténet

fegyvertárát, ha tételeinek igazolása ezt kívánja. Németh László viszont nem riad vissza egy kis szellemtörténészkedéstől sem, főleg a szellemtörténet egyik kedvenc kategóriája, a barokk kapcsán, rámutatva arra, hogy a Szekfű által középpontba helyezett Mária Terézia-féle osztrák barokknál mennyivel gyökeresebb a 17. század lengyel és horvát kapcsolatokra támaszkodó magyar barokkja. S Szekfű Gyulának azzal az öntudatos állításával szemben, hogy e művével kiemelte a magyar történetiszemléletet a kuruc–labanc ellentét hagyományos kátyújából, Németh László négy oldalon sorolja fel Szekfű kérdésfeltevéseit, melyek mind ama jellegzetes kuruc–labanc körben forognak, hogy ki volt a rossz magyar, és ki felelős a nemzeti katasztrófákért, csak éppen ellenkező előjelű válaszokkal: a labanc a rossz magyar, s a nemzeti katasztrófákért nem a német, hanem a „keleti” magyarok s a török felelős egyedül; ezzel a zsákutcával szemben Németh László sorolja fel azokat a sokkal szélesebb perspektívákat nyitó kelet-európai kérdéseket, melyekkel a kuruc–labanc kátyúból valóban ki lehetne lábalni.

Szekfű Gyula utolsó jelentősebb háború előtti műve a *Három nemzedék* újrakiadása volt egy terjedelmes utószóval. Alaptételei változatlanok, de a toldalék feltűnő megértést mutat a színen addigra már megjelent népi reformerek földreformjavaslatai és egyéb szociális követelések iránt, persze óvatosan, elsősorban a parasztság s az alsóbb néposztályok helyzetének a gondoskodó javításáról beszélve. Mégis kellemes meglepetést és várakozást keltett abban az ifjabb nemzedékben, így Németh Lászlóban is, mely addig benne egyszerűen az ellenforradalom egyik legfőbb eszmei támaszát látta. Később mutatott rá Németh László, hogy Szekfűnek ez a problémakomplexum is elsősorban arra alkalom, hogy egy szociális népkirályság jelszavával vesse fel minden eddiginél nyíltabban a monarchikus restauráció programját, azzal a biztatással, hogy ez egyben a történelmi ország helyreállításának is biztosítéka, s a német terjeszkedéssel szemben is védelem. Németh László Ferenc Ferdinándra való hivatkozással mutat rá az első elképzelés hiábavalóságára, a másodikét – a könnyedén lebonyolított Anschluss után – már nem is kellett nagyon bizonygatnia.

Az Anschluss, sőt a második világháború kitörése után, de még Magyarországnak a háborúba való belépése előtt történt meg Szekfű Gyulának és Németh Lászlónak egymással való teljes szembefordulása, egy olyan pillanatban, amikor Szekfű Gyula féllábbal már az antifasiszta táborban állott. Közben még lezajlott közöttük egy, a nehéz történelmi pillanatban csak egészen kis részében időszerű vita az asszimiláció és disszimiláció problémáiról, melyben egyikük álláspontja sem volt szerencsés, de vitán kívül a Németh Lászlóé volt az őszintébb és hátsó gondolatok nélkülibb. Magát a *Szekfű Gyula* című

vitairatot is az a vád érte, hogy ebben a történeti pillanatban nem lett volna szabad Szekfű Gyula élveboncolásával egy ilyen belső harcot kezdeni. Kiteregeti azt, amit Szekfű legbelsőbb motívumának érez, hogy ti. életének két nagy eszménye, az Európát kulturálisan vezető németiség eszménye és a katolikus Habsburg-birodalom eszménye a hitlerizmus megjelenése folytán kibékíthetetlen ellentétbe kerültek, s ő csak azért fordul az egyik, a nagynémet eszme ellen, hogy a másikat védhesse. Németh László felrója neki, hogy miközben a szellemi irányítása alatt álló *Magyar Nemzet*ben megengedi azt, hogy Szabó Zoltán a szellemi honvédelem jegyében a legjobb kuruc hagyományokat élesztgethesse, aközben gondoskodik róla, hogy mindez a restaurációs végcél sérelme nélkül történhessen. Németh Lászlót azonban éppen az háborította fel végleg, hogy úgy érezte, Szekfű nem bűnbánó alázattal lép át a német-ellenes táborba, hanem továbbra is a szellemi irányító fölényével és a Habsburg-restauráció hátsó gondolatával.

Alig kétséges, hogy a vád helytálló. Mégis sajnálnunk kell, hogy a harc úgy és akkor zajlott, ahogyan és amikor zajlott. Nem azért, mert Németh László megtámadta Szekfű Gyulát, hanem mert ennek a harcnak része volt abban, hogy Németh László oly termékeny kelet-európai koncepciója nem kapta meg azt a szerepet az antifasiszta harcban, amelyre hivatott lett volna.

Ma azonban mindezen túl vagyunk, s nincs okunk egy gondolatmenet érvényességét ma abból a szempontból megítélni, hogy közzététele pillanatában politikailag és taktikailag időszerű volt-e. Németh László koncepciója ma is gondolatébresztő, mert történelmünknek a többi kelet-európai nép történelmével való együttes végiggondolása – nem kizárólag a mi hibánkból – teljes szélességben máig sem történt meg, és tartogat még feladatokat a számunkra.

1979

NÉMETH LÁSZLÓ KELET-EURÓPAI KONCEPCIÓJA ÉS SZEKFÜ GYULÁVAL FOLYTATOTT VITÁJA II.²⁸⁵

Németh László kelet-európai koncepciójával és Szekfű Gyulával való vitájával először az 1932-ben megindult *Tanú* hasábjain találkozhattunk. A kelet-európai témák nála akkor Középeurópa címszó alatt szerepeltek, valójában azonban annak a három szomszéd népnek a jobb megismerésével foglalkoztak, melyekkel szemben a hivatalos Magyarország a békeszerződések területi rendezései miatt a legteljesebb politikai és kulturális elzárkózás politikáját folytatta, nem kis kárt okozván ezzel a határokon túl került magyarságnak is. Ennek a merev, terméketlen és önpusztító álláspontnak a feloldására ugyan sorompóba léptek mások is, azonban itthon a kölcsönös megismerés és szellemi kapcsolatok programját szélesebb visszhanggal először Németh László tűzte ki. A *Tanú* 1932-es évfolyamának *Közép-Európa* című fejezetében egyenesen belevág a lényegbe, és minden hivatalos álláspont botrányára kimondja, hogy ezen a területen új politikai és szellemi vállalkozás körvonalait látja, mely testvérré fogja tenni az itt élő ellenséges népeket. Rámutat arra, hogy a szomszéd országokban kisebbségi sorba jutott magyarok már rég elindultak a többségi népek, csehszlovákok, románok, jugoszlávok jobb megismerése felé, csak az itthoniak vannak oly távol tőlük, mintha Venezueláról volna szó. Németh László ugyanakkor egy másodrendű német irodalomtörténésznek a kelet-európai népek irodalmáról szóló könyve kapcsán kezdi meg a keleteurópai fejlődés, alkat és szellemiség közös vonásainak a felvázolását. Ennek fő elemei: a nyugati fejlődéstől való lemaradás, a nyugati orientációjú magas kultúra és a népi kultúra éles elválása s a kelet-európai népi kultúráknak a nyugat-európai népi kultúrákkal szemben való rendkívüli gazdagsága.²⁸⁶ 1933-ban a *Tanú* a szomszéd országok három népköltési kiadványát ismerteti igen behatóan és értően.²⁸⁷ Az 1934-es évfolyamban Comenius és Petőfi szellemi és nemzeti jelentőségét vázolja fel párhuzamosan, s ekkor veszi észre a magyar és cseh történelem döntő párhuzamos évszámait.²⁸⁸ 1935-ben egy teljes szám tartalmazza Németh László romániai útinaplóját: hosszú idő óta

²⁸⁵ Későbbi, meghúzott szövegváltozat, amelyet Bibó István halála után a *Valóság* publikált.

²⁸⁶ *Tanú*. Németh László kritikai folyóirata. I. évf. II. sz. (1932. november) 127–130.

²⁸⁷ *Tanú*. I. évf. IV. sz. (1933. április) 249–251.

²⁸⁸ *Tanú*. II. évf. VII. sz. (1934. február) 112–115.

ő az első magyar író, aki a maga jellegzetes, sokszor szellemtörténész, sokszor alkatelemző, de mindig jó intuícióra támaszkodó módszerével egy szomszéd nép karakterét, szellemét, egyéniségét megragadni próbálja. Ugyanekkor némi melankóliával veszi észre a regáti magyarság cselédszerepét és megdöbbenve azt, hogy az erdélyi magyarság hivatalos vezetése mennyire a régi vezető osztályok kezében van, kiknek politikája majdnem ugyanannyira terméketlen és kártékony, mint az itthoniaké.²⁸⁹

A Szekfű Gyulával való vita ugyancsak már az első évfolyamban, 1932-ben megkezdődik a *Tanú*ban is, csak éppen akkor még a kelet-európai vonatkozásokkal való szélesebb kapcsolat nélkül. Németh László – ekkor még Szekfű Gyula személyisége és életműve iránt teljes tisztelettel – már itt kimondja Szekfű Gyula történeti koncepciója felett a ma is érvényes végső ítéletet. Szekfű ugyanis, akinek első jelentős művét, *A száműzött Rákóczi*t olyan alantas és tudománytalan ellentámadások fogadták, azzal az igénnyel lép fel, hogy a hagyományosan és romantikusan kuruc történetszemlélettel szemben egy modern, európai kitekintésű történelmet művel, s e minőségében a tárgyilag megalapozott deheroizáló történetírás vértanújának érezte magát. Valójában nem tett és nem tesz mást, mint egy kuruc elfogultságú történetszemlélet helyébe egy ellenkező előjelű, a Habsburg-uralom javára elfogult történetszemléletet helyez. Ezt a kritikát Németh László elmélyíti a *Tanú* utolsó évfolyamában, ahol újból áttekinti Szekfű életművét, s ezúttal lelki alkatát igyekszik tetten érni: megállapítja, hogy az egész életmű egy olyan alkat reagálása, mely betegesen irtózik minden lobogó vérmérséklettől, forradalmiságtól, heroizmusigénytől, s a szenvedélyes Széchenyiben is csak az üres pátosz lehűtésére kész kemény ítéletet veszi észre: mindenemű lelkesedés és pátosz leintésére használja fel jelszól.²⁹⁰

Mindez már olvasáskor rendkívül inspiráló hatással volt rám, egyrészt mert ablakot nyitott a szomszéd népek felé, melyekről semmivel sem voltam tájékozottabb, mint az értelmiségi fiatalok átlaga az akkori Magyarországon, másrészt az eddiginél magasabb szinten fogalmazta meg a bennem Szekfű, mondhatnám, „labanc” történetírásával szemben élő, addig csupán ösztönös „kuruc” ellenérzést. Mindezt az inspiráló hatást megerősítette a Németh Lászlóval való első és sokáig egyetlen személyes találkozásom a harmincas évek végén. Ez az ő Török-vész úti lakásán történt, ahová Borbély Mihály²⁹¹ és Erdei Ferenc barátommal együtt mentünk fel. A beszélgetés során először arra került szó, hogy Németh

²⁸⁹ *Tanú*, III. évf. III–IV. sz. [1935] 113–182.

²⁹⁰ Németh László: Utóhang Szekfű Gyula Magyar történetéhez. *Tanú*, IV. évf. I–II. sz. (1936) 60–66.; uő: Messziről (Válasz Szekfű Gyulának). *Tanú*, IV. évf. III–IV. sz. (1936) 109–132.

²⁹¹ Borbély Mihály orvos, a Franklin Kiadó lektora, főként természettudományos tárgyú kiadványok szerkesztésével foglalkozott. Bibó István ismeretségi köréhez tartozott.

László éppen szerbhorvátul tanul, miután csehül már elég jól megtanult. Majd rátért a magyarság és a szomszédos népek, elsősorban a csehek és lengyelek történetének feltűnő párhuzamosságára, államalapításaik, első nyelvemlékeik időbeli egyezésére, intézményeik hasonlóságára és kölcsönös hatására, politikai és irodalmi fellendüléseik azonos ritmusára; arra, hogy ezek mindig azokra az időkre estek, amikor a német nyomás csökkent felettük, s legfőbb törekvésük mindig az volt, hogy a közbeékelődő és Európát közvetíteni akaró német közegeen átnyúlva, az európai fejlődés nagy irányító francia és olasz műhelyeivel tudjanak kapcsolatot tartani. Szó esett az akkor uralkodó hivatalos történet-szemléletről, mely a magyarság szláv és kelet-európai kapcsolatait éppen olyan szégyenkezéssel háritotta el vagy helyezte másodszorba, mint ahogyan száz évvel azelőtt a finnugor kapcsolatokat utasították el sokan az előkelőbbnek vélt hun-török kapcsolatokkal szemben.

Ez a beszélgetés tette világossá számomra, hogy Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával való vitája között, melyek a *Tanúban* még egymástól függetlenül látszottak egymás mellett állni, mély belső összefüggés van: a kettő együtt éppen nem egy beszűkült magyar, hanem mind Kelet-, mind Nyugat-Európa felé szélesen kitekintő, a német-osztrák kapcsolatra leszűkített szekfűi szemléletnél lényegesen tágabb perspektívát nyit meg. Ugyanakkor ez a szemlélet mellékesen, de magától értetődően igazolta azt az ösztönösen helyes „kuruc” nézetet, mely az ország politikai súlypontjának 400 éves Bécsbe költözését, Buda főváros jellegének megszűnését nem valami természetes folyamatnak, hanem nagy nemzeti szerencsétlenség részének tekintette. S az egész elgondolást mélységesen aktuálissá tette az a sötét árnyék, mely ekkor már rávetődött egész Európára: a mindent elnyelni készülő hitleri birodalom árnyéka.

Németh László ezt az egész gondolatmenetet az említett beszélgetést követően pár évvel később, 1940 tavaszán foglalta írásba, oly időpontban, amikor az addigi udvarias tiszteletet feladva, teljes mértékben szembefordult Szekfű Gyulával.²⁹² Közben a hitleri birodalom megjelent a magyar határon, s megindult a második világháború. Szekfű Gyula fél lábbal már az antifasiszta táborban állott, de ugyanakkor lezajlott közte és Németh László között egy vita az asszimiláció és disszimiláció kérdéséről; ez a probléma lényegét és a történelmi pillanat tanulságát nem érte el, s egyikük álláspontja sem volt szerencsés, de vitán felül Németh László volt az, aki őszintébben és hátsó gondolat nélkül fogalmazott.²⁹³ Az ezt követő *Szekfű Gyula* című vitairat rendkívül kegyetlen írás: ki-méletlenül leleplezi Szekfű sokszor elpalástolt hátsó gondolatait, nem jóhiszemű

²⁹² Németh László: *Szekfű Gyula*. Bolyai Akadémia, H. n. [Budapest–Kecskemét], 1940..

²⁹³ Szekfű Gyula: Lírai történetiszemlélet. *Magyar Szemle*. XXXVI. kötet. 4. (144.) szám (1939. augusztus). 297–307. Szekfű Németh László *Kisebbségben* című tanulmányára reagál.

eszmei és fogalmi csúsztatásait, a legrosszabb indulatú állításokat óvatosan ki nem mondó, hanem az olvasóval továbbgondoltató technikáját, a vele szemben álló álláspontoknak legostobább képviselőikkel való kompromittálását. Ugyanakkor egy sor vélt vagy valóságos személyes sérelmet és hajszát is felró Szekfűnek, úgyhogy az olvasó óhatatlanul felveti a kérdést, vajon nem elfogult-e maga Németh László is. Ha azonban újraolvassuk Szekfű műveit, akkor meghökkenve kell igazat adnunk Németh Lászlónak abban, hogy Szekfűről adott képét az ő érvelésénél sokkal frappánsabban igazolja a szekfűi mű maga.

Németh László Szekfű első jelentős művén kezdi, az 1912-ben [1913-ban] megjelent *A száműzött Rákóczi*: ebben Szekfű kiemeli Rákóczi párizsi egzisztenciájának zavaros voltát, politikai tervezgetéseinek irrealitását, „emigráns” mentalitását, Erdélyre alapozott magyar függetlenségi elgondolásának a történelem által való túlhaladottságát. Németh László felhívja a figyelmet arra, hogy Szekfű Rákóczi jellemrajzát éppen a legkülsőségesebb adalékok, a diplomáciai akták alapján véli megrajzolhatni, tekintet nélkül olyan döntő jellemadalekokra, mint az *Emlékiratok*, a *Vallomások* és Mikes levelei;²⁹⁴ rámutat Szekfűnek még a jelzők használatában is kivilágító elfogultságára a Rákóczi-pártiak ellen és a Habsburg-pártiak mellett. A következő Szekfű-mű az 1917-ben magyarul és németül is megjelent *A magyar állam életrajza*,²⁹⁵ mely szerint a magyar történelem nem más, mint a keresztény-germán (!) kultúrközösségbe való fokozatos beilleszkedés története, mely a Habsburg Birodalomba való szerves betagolódásban vált teljessé. Németh László viszont rámutat, hogy mily mesterkéltén disputálja el a szerző a magyar államalapítás nyilvánvaló szláv párhuzamait egy olyan gondolatmenet jegyében, melynek végső célja, még ha a szerző tiltakozik is ez ellen a beállítás ellen, egyszerűen a német-osztrák–magyar világháborús szövetség eszmei alátámasztása. A Monarchia összeomlása és a két forradalom bukása után jelent meg Szekfű Gyula *Három nemzedék* című műve,²⁹⁶ mely megfogalmazta az ellenforradalmi rendszernek és a történelmi Magyarország legrosszabb várakozásokat is túlhaladó felbomlása miatt megrettent magyar értelmiség nagyobb részének történelmi köztudatát, mely a 400 éve áhított függetlenség visszanyerését szinte teljes közönnyel fogadta, a Monarchiára pedig mint a történelmi ország fennmaradásának biztosítékára emlékezett vissza. Ez a mű a magyar politikai fejlődés zsákutcába jutását egyetlen okra vezeti vissza, a liberalizmus-

²⁹⁴ Rákóczi Ferenc: *Vallomások – Emlékiratok*. (Szerk. és jegyz. Hopp Lajos. Ford. Szepes Erika, Vas István.) Szépirodalmi, Budapest, 1979. *Magyar remekírók sorozat*; Mikes Kelemen: *Törökországi levelek és misszilis levelek*. (Sajtó alá rend. Hopp Lajos. Akadémiai, Budapest, 1966) Mikes Kelemen összes művei. I.

²⁹⁵ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Dick Manó, Budapest, é. n. [1918].

²⁹⁶ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Élet, Budapest, 1920.

nak nevezett ideológiára, amivel egyszerre marasztalja el a felvilágosodás egész eszmekörét, a szabadságharc katasztrófájára vezető kossuthi agitációt, a zsidó bevándorlást és kapitalizmust, a 48-as vívmányok megvalósításaként beállított kiegyezés elleni áldatlan függetlenségi agitációt s az egyházpolitikai törvényeket. Németh László itt is éles szemmel mutat rá arra, hogy milyen önkényes és egyoldalú a dinasztiahű és előrelátó Széchenyinek meg a liberális és bajt hozó Kossuthnak az egész művön végighúzó szembeállításai; s az egész műnek mennyire nem más a célja, mint az ellenforradalmi rendszer eszmei igazolása s a Habsburg-monarchia idealizálásának a konok és szívós továbbfolytatása.

A húszas évek végén megjelent Hóman–Szekfű-féle *Magyar történet*nek Szekfű által írt újkori és legújabb kori részét²⁹⁷ Németh László Szekfű Gyula legjobban megírt és legértelmesebb művének tudja. De ebben dolgoz ki Szekfű a 16–17. századi magyar szabadságmozgalmak értékének a lejjebb szállítására egy rosszhiszemű, de igen ügyes frazeológiát: a keleti, Erdélyre támaszkodó, törökbarát, az ország felosztottságába belenyugvó „kismagyar” állásponttal szembeállítja az egész országot a törvényes király jogára alatt egyesíteni kívánó „nagy magyar” álláspontot; a 18. századi és legújabb kori részekben pedig a felvilágosodási, forradalmi, liberális és kossuthi eszmék diszkreditálására irányuló szívós aprómunkáját folytatja. A szerzőnek azzal az öntudatos állításával szemben, hogy e művével kiemelte a magyar történelemszemléletet a kuruc-labanc ellentét hagyományos s a magyar glóbuszon túl nem látó kátyújából, Németh László négy oldalon sorolja fel Szekfű kérdésfelvetéseit, melyek mind ama jellegzetes kuruc-labanc ördögtörőben forognak, hogy ki volt a jó és ki a rossz magyar, s kik felelősek a nemzeti katasztrófákért; csak éppen a válaszok a kuruc romantika válaszaival ellenkező előjelűek: nem a labancok és németek, hanem a „keleti” magyarok és törökök egyedül felelősek.

Ezzel a zsákutcával szemben Németh László sorolja fel azokat a szélesebb távlatokat nyitó, kelet-európai és európai súlypontú kérdésfelvetéseket, melyekkel a kuruc-labanc kátyúból valóban ki lehetne lábalni. Rámutat arra, hogy az európai történetben a magyar történet fehér folt, a magyar történet körül pedig Európa és főleg Kelet-Európa marad fehéren. Felveti vizsgálandó kérdésként, hogy a keresztény hitre tért kelet-európai népek oly jól indult európai betagozódása utóbb miért akadt el oly hosszú időre. Intézményeink, kultúránk hogyan helyezkednek el a szláv és nyugati analógia között? S mennyi bennük a keleti ugor–török–bolgár emlék? Milyen volt az a kelet-európai (lengyel–román–kózák) kultúrkör, melybe a török ék az erdélyi magyarságot beszorította? Hogyan

²⁹⁷ Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–VII, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928–1934.

osztozott a nyugati magyarságban a német, olasz és délszláv hatás? Hogyan viszonylik a 18–19. századi magyar megújulás a német és kelet-európai megújulásokhoz? Mennyiben egyezik meg vagy tér el a magyar jobbágyság sorsa más kelet-európai jobbágyságokétól? Stb. stb.

Metszően és minden elnézés nélkül elemzi Németh László Szekfű Gyula indítékait abban, ahogyan a harmincas években bizonyos reformer és antifasiszta álláspontokhoz közeledni kezdett. Elemzése szerint a hitleri előretörés kényszerítette választásra élete két nagy lojalitása, a német lojalitás és a Habsburg-lojalitás között, s ő az utóbbit választotta: Németh László gúnyos megfogalmazása szerint megrökönyödve kellett látnia, mennyire más – ti. a hitleri birodalom – készül befeküdni abba az ágyba, melyet ő „a magyar történelemből a Habsburg királyfi számára vetett”.

Már a *Három nemzedék*nek a harmincas évek közepén megjelent toldalékában,²⁹⁸ melynek óvatos földreform- és szociálpolitikai programját örömmel és „megtérésként” fogadták Németh László és a hozzá hasonló fiatal reformerek, észrevehette volna egy figyelmesebb szem, mondja most Németh László, hogy mindez csak alátámasztása és körítése a „szociális népkirályság” nyíltan kimondott programjának, melytől Szekfű elég gyermeketeg módon mind a szociális kérdések megoldását, mind a történelmi ország helyreállítását várta. Mindezzel s egész élete művével Szekfű nem tett mást, mint azt, hogy éppen a német világu-ralmi kísérlet nagy próbájának az idejére vette ki a nemzet kezéből a rendelkezésre álló szellemi fegyvereket.

Németh Lászlónak ezt a vitairatát az a vád érte, hogy nem lett volna szabad a hitleri végveszedelem árnyékában Szekfű Gyula élveboncolásával egy ilyen belső harcot kezdenie. Őt azonban éppen az háborította fel végleg, hogy úgy látta, Szekfű nem bűnbánó alázattal lép át a Hitler-ellenes táborba, hanem továbbra is a szellemi irányító fölényével és a restaurációs végcél szívós fenntartásával.

Bár alig kétséges, hogy Németh László elemzése helytálló, valóban sajnálnunk kell, hogy ez a harc úgy és akkor zajlott, ahogyan és amikor zajlott. Nem azért, mert Németh László megtámadta Szekfű Gyulát, hanem azért, mert megtámadta anélkül, hogy biztosítva lett volna az, hogy egy, a Szekfűénél jobb Hitler-ellenes szellemi harcot van módjában vezetnie vagy abban közreműködni. S ennek a belső harcnak jelentős része van abban, hogy Németh László oly termékeny kelet-európai koncepciója nem kapta meg azt a szerepet az antifasiszta harcban, amelyre hivatott lett volna.

²⁹⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934.

Ma azonban mindezen túl vagyunk, s nincs okunk egy gondolatmenet érvényességét abból a szempontból megítélni, hogy közzététele pillanatában taktikailag időszerű volt-e. Németh László koncepciója ma is gondolatébresztő, mert történelmünknek a többi kelet-európai nép történelmével való együttes végiggondolása – nem kizárólag a mi hibánkból – teljes szélességben máig sem történt meg, és tartogat még feladatokat számunkra.

MTA KIK Ms 5115/88. 1976

Megjelent: *Valóság*, 1979/8. 35–38.

VISSZHANGOK ÉS REFLEXIÓK

Budapest, 1971. II. 1.

Kedves Bibó István!

Tulajdonképp Adrinak kell megköszönnöm, hogy írásaira fölhívta figyelme-
met.³⁰⁰ Mégis, legelsősorban Magának, hogy megírta! Keresem, tán antiquari-
umban, találok-e írást, ami fölvilágosít, találok-e írást Bibó Istvántól. Én nem
vagyok analfabéta gazdasági kérdésekben, sem pénzülméletben. Politika, min-
dig a meghatározhatatlan duma, az érdekcsoportok furfangos vetélkedője, így
jelent meg előttem. Most, írásától jutottam rá, hogy: tudomány, tehetség. Mély-
lélektan, tömeglélektan, mind szívesen olvasott, hogy ne használjak erős szót,
kutatott anyag volt számomra. De a politika... undorral fordultam el. Nem kont-
rollálható, mit mond. Új tudományos terminológia, a sematika szerint, bla-bla.
Így éreztem, így értettem.

Most, első ízben, élveztem. Világosság! Kontrollálható összefüggések. Ható
erők kitapintása, követése. Gordiuszi csomó, amit nem szétvágni kell, az nem
megoldás. Hanem: kibontani, követni, oldani a kusztát. Nagyon élveztem írását,
köszönöm. Tanultam. Ezután tán többet is fogok érteni.

Tisztelője

Dr. Kunvári Bella

Budapest, 1971. III. 10.

Kedves Bibó István!

Köszönöm értékes, gazdag levelét. Magam is végzek-végeztem tudományos ku-
tatásokat, néha időállót. Tudom, mennyire igaz, amit mond. Nem kápráztat
el sem statisztikák felvonultatása, sem bonyolult számításokkal „fejbevagó” bi-
zonyítás. Különben is, statisztikát olvasni, nem kápráztat el. Sem számok. Az,

²⁹⁹ Fejléc: Dr. Kunvári Bella med. univ. fogorvos. Fogszabályozások. Budapest, V., Petőfi S. u. 2. III. em.
4/a. Telefon: 180-681.

³⁰⁰ Adri: Bierbauer (Borbíró) Virgelné Graul Adrienn (1896-1973) Bibó István nagynénje. Vö. Bibó
István levelezése Bierbauer (Borbíró) Virgelnével és családjával. Közli: ifj. Bibó István. *Holmi*, 2011.
augusztus, 939-973, szeptember, 1129-1144.

nékem valóság, ahol átlátható. Gyakran eszembe jut: aki nem tudja elmondani egyszerűen, az nem tudja sehogysem. És, itt kell megismételnem élvezetemet cikkei olvasásakor. Minden szava megismerés. Sokat kell tudni ahhoz, hogy az ember mély tartalmukat megérthesse. „Wird immer besser”, minél jobban érti, megéri az ember. Ezért is olvastam el újból, és küldöttem vissza később legutóbb olvasott írását.

Ezért írom hozzá, mert nem tudom, lesz-e és vaj mikor? személyesen módomban hozzászólni: Tán egyetlen hozzágondolásom az egyéni alkat és a közösségi alkathoz mondottakhoz.³⁰¹ Tömegben az emberek „alkata” nem sumálódik. Hanem, ez szinte tömegtörvény, mint a genetikában a sokféle öröklés: az elementáris (ösztönös, pontatlan szóval) érzelmi, indulati erők összeadódnak. Egymást erősítik. Az egyediek: egymást gyöngítik. Elmossák.

Volt alkalmam tömegtüntetésen magamnak is „tömegegységgé” válni. Fantasztikus az az erő, ami összeadódva visz. Elsősorban rombolásra! Sokszor figyeltem meg, egy-egy előadó mikor: fog. Mikor visszhangtalan. Ezért sikerülnek, tömegérzésekre támaszkodva, az uszítók. Elképedve néztem Szegeden, a Kossuth-szobor talapzatán a citátumot: Szegednek népe hazámnak büszkesége (captatio benevolentiae, indítás). Szóval: szoroz az alapérzések összegezése. Elmosódnak, az értelmi, az egyedi különbségek.

Nem tudom, érthető vagyok-e? Mindez nem ellentmondás. Csak: visszhang. Termékeny, sok assotiatiót indító írásához. Köszöni híve

Kunvári Bella
V. Petőfi u. 2. 180–681

³⁰¹ Az utalás az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelemre* vonatkozik.

MIZSEI BÉLA LEVELE BIBÓ ISTVÁNNAK

Szolnok, 1975. jún. 11.

Kedves Pista Bátyám!

A tél folyamán jártam Nálatok. Azóta is szándékozom írni. Sajnos olyan körülmények játszottak közre, ami elvette a kedvem minden mástól. Nevezetesen a feleségem által örökölt házat nem tudtuk eladni, csak a múlt héten, s ugyanakkor abban a hiszemben, hogy a helybeli TSz megveszi elnöki lakásnak, könynyedén vállaltam a sógornőmmel szemben 25 000 Ft-os kötelesrész kifizetését a múlt év végéig, csak ne legyen per belőle. Amikor kezemben volt a jogerős hagyatékátadó végzés, akkor tudtam meg, hogy a TSz nem veszi meg, s hogy miért nem, azt csak a múlt év vége felé. Miattam nem engedték megvenni. Most végre egy magánszemély vette meg, mert kisebbet nem talált az újabb kivitelű, illetve típusú házakból. Így, bár nagynak találta, ezt vette meg. Azonnal kifizettem a tartozást (már jogerős is volt a fizetési meghagyás, s a múlt hónap óta mindennap vártam a végrehajtót). Most már vége a több mint egyéves izgalomnak.

Így most már van kedvem foglalkozni a Te nagyon kedves témáddal, a tanyavilággal. Olvastam, éspedig nagyon nagy élvezettel a cikkedet erről a kérdésről abból a folyóiratból, melyet voltál szíves megküldeni.³⁰²

Nagyon egyetértek mindenben. Ezzel kapcsolatban elmondom, illetve leírom, hogy mifelénk Jászberényben és környékén hogy volt. Én már ötéves koromban bekerültem a Nagyapámékhoz Jászberénybe a szüleim boldogházi tanyájukról. Ugyanis négyen voltunk testvérek, s én olyan rossz voltam, főleg minden rossznak a szellemi irányítója, hogy Nagyapám könnyíteni akarván Anyám sorsán, hát elvállalt az iskola előtt is egy évvel. Amikor másodikos voltam, az egy évvel fiatalabb öcsém is bejött a városra. Majd a húgom is. Amikor felnőttek, akkor már a tanyán dolgoztak, s felváltották Anyámékat, akik hazaköltöztek a városra, mert a Nagyapámék elöregedtek, s azokat kellett gondozni, s tisztességesen eltemettetni. Sajnos a húgomék már nem tudtak ilyen vállalat tenni, mert mielőtt az ő gyermekeik felnőttek volna, Anyám meghalt 54 éves korában. Apám pedig elég hányatott körülmények között élt a városon, a szom-

³⁰² *Tanya és urbanizáció. A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója.* Lásd: *BIM* 11. 269–282.

szédasszony főzött neki, s egyedül maradva, hirtelen halt meg, amikor már kijöttem az intézetből, roncsoló agyvérzésben. Tehát úgy volt ez, ahogyan Te is jónak tartod, hogy a tanyáról a városba vitt az út.

Az egykori tanyai ember is élvezte öregségére a város előnyeit, élménygazdagságát (ezt én azóta élvezem, amióta Szolnokon lakunk, ahová Jászládányból jöttünk be. Ha itt kimegyek az utcára, egészen más, mint amikor Ladányban kimentem. Úgyhogy, amikor Ladányba kinn járok néha, csak arra döbbenek rá, hogy hogyan is tudtam én ott magamat jól érezni. Pedig jól éreztem magamat, alig akartam bejönni Szolnokra.).

Most hogyan alakul a jászboldogházai emberek sorsa. 1947-ben községgé szervezték. Elkezdtek a házhelyek osztását, temetőt is csináltak. Így a tanyai öregek elkezdtek házhelyeket venni ott, s építkeztek. Oda is temetkeznek már, s teljesen megszakad a kapcsolat Jászberénnyel. Közben a megnősülő fiatalok szeretnének függetlenül, külön élni. Így hát két házat építenek, és pedig a fiataloknak is külön. A fiatalok is beköltöztek részben, főleg akik a TSz-ben, műhelyben dolgoznak. Amikor a zárt udvaron berendezkedtek, akkor döbbsenek rá, hogy a baromfitenyésztés már nem olyan kifizetődő benn a faluban, mint tanyán. Nem is szólva a sertésenyésztésről, főleg a süldőtenyésztésről. A húgom azon panaszkodik, hogy a tanyán egy fél marék kukoricával megkötötte a süldőt, illetve anyadisznót, s legelt egész napon át (angol perjét főleg), s nagyon szépen fejlődött, most meg nem győzi neki a takarmányt venni, etetni, s mégsem nőnek úgy, mint a tanyán. Tehát a tanya előnyei már nincsenek meg, a város előnyei pedig még nincsenek meg, s nem is lesznek meg. Tegnap voltam náluk, s láttam azt az egyhangúságot, de mégis tömeghelyet kicsiben. Milyen más volt a mi fiatalságunk, amikor vasárnap mindig bementünk a városra, nagyobb ünnepeken pedig az egész család, kivéve egy tagot, aki a jószágra vigyázott, azért maradt kinn.

Mindezen tapasztalatok alapján, akik még kinn vannak a tanyájukon, most már nagyon meggondolják, hogy bejönnék-e. A kövesutak mentén gyönyörűen kimeszelve tündökölnek a tanyák. Bevezetve a villany. Villanydaráló, -morzsoló, -vízszivattyú. A tyúkrok legelésznek a TSz búzájában, a sertések pedig legelik azt a jó pázsitfűvet, amit a tanyatelek nyújt. Portelken lakik az Apám egyetlen élő testvére, aki engem is dajkált kicsi koromban. A múlt évben halt meg a férje. Gyönyörű 1 holdas tanyatelken lévő tanyájában lakik. Egyedül folytatja a gazdálkodást. Vasárnaponként eljárak hozzá dolgozni. Főleg kertészeti teendőkre. Járnak oda a TSz-ből traktorosok, lakatosok a gépeket kezelni. (Most már teljesen villanymeghajtásra rendezkedik be.) Mások kapálni, kaszálni. Mindenkit jól megfizet, s azt mondja, a világ minden kincséért be nem költözne a városra. Amíg mozogni bír, gazdálkodik. (Gyermekek nincsen.) Egy tehenet tart. An-

nak teje elég szép havi fizetést biztosít számára. A tehén részben a tanyatelket legeli, részben legelőt vált neki, amit először megkaszáltat. Két anyasertést tart, melyek szaporulatát nagyobb részben választási malacként igen jó pénzért értékesíti. Disznót is hizlal, de ezek számát erősen le fogja csökkenteni, mert a kukoricatermelés számára igen drága. Inkább lassanként rátér a kertészkedésre, saláta- s virágtermelésre, mert a TSz-ből, a portelki lakónegyedből állandóan járnak hozzá zöldségféléért, virágért, de kis galambért is. A tanyatelken persze gyümölcsfák is vannak. Alma, őszibarack, sárgabarack. A lehullott gyümölcsöt jóízűen megeszik a sertések meg a tyúkok. Csak egy baja van. A szemét emberek néha meglopják a fáját, amit nem tud bezárni. Két pulit tart, mert nagy kutyát nem akar tartani a sok vevője miatt. A pulik meg nem merik megtámadni a tolvajokat, csak ugatnak. Ő meg olyankor felgyűjtja a villanyt, de kimenni nem mer. Reggelre azután szomorúan tapasztalja, hogy elvitték az ölfá vastagabbjait. Jelentette is, és az ottani önkéntes rendőrök meg is ígérték, hogy a legközelebbi esetet kutyával fogják majd nyomozni. Csak el ne tapossa a nyomokat.

Ha minden jól megy, a jövő héten, vagyis 18, vagy 19-én felmegyek Pestre, mert már több helyen szeretnék széjjelnézni. A délutáni órákban szeretnék felmenni Hozzátok is, s sok mindent szeretnék még elmondani. Este 6 óra 40 perckor megyek azután tovább a Balatonhoz, a telkemre. Sok szeretettel üdvözlő:

Mizsei Béla

SZALAI PÁL ÉS BIBÓ ISTVÁN LEVELEZÉSE³⁰³

Tisztelt Tanár Úr!

Az itt mellékelt cikket a „Valóság” c. folyóirat számára írtam, és ott valószínűleg leközlésre is kerül, bizonyos stiláris átalakításokkal.

A kéziratot azért küldöm el Önnek, mert az Ön általam gyakran olvasott 1948. áprilisi tanulmánya igen nagy hatással volt rám annak megírásában.³⁰⁴

Mint az Ön személyének és munkásságának tisztelője, nagyon hálás volnék, ha Ön kézjeggyével ellátná 1945–48 közti tanulmányának birtokomban levő példányait, mert e tanulmányok úgy a magam, mint családom szellemi fejlődésére igen nagy hatással voltak.

Öszinte tisztelettel

Szalai Pál

1137 Budapest

XIII. Szt. István-pk. 4.

Telefon: 294–522.

Munkahelyen: 664–011/2131

Dátátlan. Feltéhetően 1976

Budapest, 1976. nov. 6.

Kedves Barátom!

Elnézésetet kérem, hogy ilyen késedelemmel köszönöm meg két küldeményedet, melyek egyaránt érdekeltek. A lélektan ugyan nem szakmám, inkább kissé szétfolyóan és közvetetten ható inspirálóm, melyet nem tanultam tudományosan végig: ezért is olvastam szívesen ezt az igen világos és jó összefoglalást az alaklélektanról. A Csécsy-megemlékezést pedig azért olvastam szívesen és tanulsággal, mert egyrészt személyesen ismertem, szerettem és becsültem Csécsy Imrét, másrészt ennek ellenére megtudtam cikkedből néhány számomra új dolgot.

³⁰³ Szalai Pál (1935–2003) szociológus, publicista, a demokratikus ellenzék tagja.

³⁰⁴ Az 1948 áprilisában a *Válaszban* megjelent tanulmány az *Eltorzult magyar alkát, zsákutács magyar történelem*. Lásd kötetünkben: 334–373.

Ezzel kapcsolatban két apró megjegyzésem volna. Nem tudok róla, s csodálkoznék, ha valódi konkrét adat volna arra, hogy Bajcsy-Zsilinszkynek 1935-ben az oktoberistákkal kötött választási szövetségében valamiféle fajvédelmi személyi kiválasztás érvényesült volna. Az egész paktum egyik, sőt fő értelmi szerzője a nemrég meghalt Keszthelyi Nándor barátom volt, akinél ez a szempont aligha játszott szerepet, s Talpassy Tibor „Betöltötte hivatását” c. megemlékezéséből is kiderült, mennyire tisztában voltak azzal a paktum szerzői, hogy Rupert Rezső³⁰⁵ választói zömmel az erzsébetvárosi kispolgárságból tevődnek össze. Csodálnám, hogyha kiderülne, hogy bárkit, aki ezt az adott körülmények között joggal igényelhetette volna, fajelméleti alapon hagyta volna ki ebből a paktumból. Nem célszerű ilyen odavetett, de nehezen bizonyítható s az úgy lényegéhez nem tartozó megjegyzéssel támadási felületet adni egy gondolatmenet ellen. A másik ugyanilyen jellegű megjegyzés az, mely Féja Géza eltévelyedését a „szélsőjobboldal” szóval jellemzi. Ezt a szót indokoltabb az 1944. márc. – 1945 közötti rémuralom számára fenntartani. Féljárt inkább azzal a komplex képződménnyel lehet jellemezni, mely Szabó Dezső-i kiindulásokból valamiféle részben kormánypárti, részben imrédyánus, részben lapulóan németellenes torz szocializmussal vállalt némi periférikus közösséget: hozzá kell tennem, hogy F. G. alkatilag kevésbé volt zsidóellenes, mint sokan mások. Csak azért voltam bátor e két apróságot megemlíteni, mert mindkettő a gondolatmenet lényegétől függetlenül volt odabiggyesztve; elnézést kérek értük.

Köszönettel, kézcsókkal és üdvözlettel maradok tisztelő híved

Bibó István

Ui. Mellékelten én is küldök *visszakérőleg* egy elmeművet Szekfű Gyuláról és Németh Lászlóról, mely esetleg a rádióban fog adatni. Ha érdekel, olvasd el!³⁰⁶

Kedves István Bátyám,

Nagyon köszönöm az Általad elküldött érdekes cikket, melyet itt mellékelten visszaküldök, bár – őszintén szólva – sajnálom, hogy nem tudsz belőle példányt adni. Egyben nagyon köszönöm az én cikkemre tett megjegyzésedet is. A Csécsy-cikkkel kapcsolatos megjegyzéseket nagyon is jogosultnak tartom, és mivel ama 2 félmondat valóban kevés összefüggést tart a cikk tartalmával, ha – esetleg! – megkapom az ún. korrektúrapéldányt, a Bajcsy-Zsilinszkyvel kapcsolatos félmondatot törölni fogom, a Féljával kapcsolatos félmondatot pedig át fogom fogalmazni.

³⁰⁵ Rupert Rezső (1880–1961) jogász, újságíró, liberális politikus.

³⁰⁶ Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája. *MTAKK* Ms 5115/86, 87, 88. Lásd kötetünkben: 685–691.

Ellenben megpróbálom megmagyarázni az azokban megnyilvánult tévedések gyökereit:

1. Talán nem szükséges, de érdemes megírnom, hogy én Bajcsy-Zsilinszkynek igen nagy tisztelője vagyok. Az ő pályafutása a fehér Szegedtől a radikális magyar demokrácia oltárán vállalt vértanúságig – páratlan fejlődés – egészen egy bizonyos későbbi pályafutásig... Talpassy könyvét én is megvettem és elolvastam – de sajnos, csak cikkem megírása után. Azt persze tudtam, hogy Bajcsy-Zsilinszky 1935-ben fajvédő már nem volt. Az, amit leveledben is megemlítesz, ti. hogy a nemzeti radikális – Kossuth-párti pártszövetség egyik bázisának a VI–VII. kerületi „kis zsidóságot” tudták, engem így is meglepett. Én ui. egy ilyen potenciális bázisnak inkább Debrecent vagy a kelet- és észak-magyarországi parasztságot tekintettem volna, mint ahogy valójában itt is folyt jelentős agitáció, ahol az októberizmusnak még pozitív emlékei voltak („Akármivel vádolják – Felosztotta Kápolnát”), míg a „kis zsidóság” – úgy hiszem – meglehetősen apolitikus volt, amennyire pedig nem volt az, „úgy a Horthy-konzolidációba való beilleszkedésre” törekvésben nemigen vált el az ún. „nagy zsidóságtól” (és hogy ezen a hitlerizmus által képviselt közvetlen életveszély sem tudott változtatni, az Talpassy könyvéből is kiderül, nemkülönben éppen Fájának az ÉS-ben megjelent Bajcsy-Zsilinszky emlékcikkéből).

Ugyanakkor azonban tagadhatatlan tény, hogy Bajcsy-Zsilinszky szinte végig megőrizte előítéleteit a Jászi–Szende-típusú polgári radikalizmussal szemben – mint ahogy, dacára szélesebb nézőpontjának, megőrizte azokat Németh László is. Mármint: nem hiszem, hogy ne értenénk egyet abban, hogy az a réteg a zsidószármazású magyar értelmiség politizáló részének legértékesebb, a magyar társadalom strukturális problémáit legmélyebben látó része volt. (Jóval progresszívebb volt pl. a széles műveltségű, de lényegében konzervatív-kapitalista orientáltságú Fenyőnél, akivel Bajcsy-Zsilinszky nagyon is határozott szövetséget vállalt.)³⁰⁷ Az a tény, hogy ez a réteg lényegében külföldi eszmeáramlatokra és fejleményekre kívánta a magyar demokratikus szocializmust (tehát: fundamentalizált demokráciát) modellezni, míg Bajcsy-Zsilinszky, Fėja, Németh (különbözőképpen, de) a magyar történelem tradícióira, *egy egészségesebb légkörben nem a két álláspont egymás elleni harcát, hanem egymást kiegészítő szövetségét* kellett volna, hogy eredményezze. Jászi emberi nagyságát mutatja, hogy Hatvanyhoz írt, Általad nyilván ismert levelében kifejezetten arra hívja fel otthon maradt radikális barátait, hogy vonuljanak a népi értelmiség „mögé”, mert változást csak a népi értelmiség hozhat. A másik oldalon éppen Fėja „Márciusi Front” c. cikkében látom a kérdés objektív vizsgálatát, és talán mondanom se kell,

³⁰⁷ Fenyő: Fenyő Miksa.

hogy ezeket az 1936–38-as Fėja-cikkeket, nemkülönben a „Jóslások Magyarországról” c. Ady-kötet előszavát a demokratikus magyar gondolkodás elsődrendű dokumentumainak tartom – és annál megdöbbenőbb számomra Fėja későbbi elcsúszása, melyet persze a „szélsőjobbboldaliság” szóval megjelölni valóban nem lehet. Összefoglalva: valóban helytelen Bajcsy-Zsilinszkynél az októbristák közti „fajelméleti” szelekcióról beszélni, de valamiféle tagadhatatlan „morfológiai” szelekcióról igen. (Itt most nem tudok azzal foglalkozni, hogy mennyire járultak mindezekhez hozzá az októberi kormány valóságos hibái, a földosztás halogatása, egy demokratikus néphadsereg felállítására való képtelenség még akkor is, mikor más megoldás már valóban nem volt.) Összefoglalva: én Bajcsy-Zsilinszkyvel és Németh Lászlóval szembeni előítéletemben (és általában: a népies-urbánus vitában) a Kossuth–Eötvös- (ill. Szemere–Eötvös-) ellentét egy késői, de tragikusabb (mert egy megnyomorított, kontraszelektált és egy, az adott viszonyok között szinte megoldhatatlan látens „zsidókérdéssel” megmérgezett országban végbemenő) újrakiadását látom.

2. Jó volna, ha a Németh–Szekfű-vitával kapcsolatos megemlékezésedet a rádió leközzölné, mert igen fontos lenne, hogy Németh Lászlónak ezt a kitűnő tanulmányát kiássuk a feledésből. Amúgy is túl sok minden[kik] tartanak (l. E. Teleki Pál cikkét az ÉS-ben) Szekfű-„rehabilitálásokat” (nagyon is érthetően...) ³⁰⁸ Annyit azonban meg kell mondanom, hogy én az 1920–40 közötti Szekfűt sem tartom – Németh Lászlóval ellentétben – egyszerű Habsburg-restaurátornak, mint ahogy a „3 nemzedék” utószavában az 1921-es királypuccsal nem is hajlandó semmiféle közösséget sem vállalni, sőt: Bethlen ideológusának sem. Én Szekfűben a magyarság *első nagyszabású manipulátorát*, a magyar középosztály megrontóját látom, aki a „3 nemzedék”-ben, annak utószavában és a „Magyar Történet”-ben korántsem valamiféle Habsburg-restaurációt készített elő, hanem azt a németbarát és pszeudoreformer „reálpolitikát”, melynek legtragikusabb képviselője Teleki Pál volt. Az ő szinte szimbolikus – mert egy osztálypolitika csődjét bemutató – öngyilkossága után indul meg Szekfű valóban nívós kacérkodása a demokráciával – a későbbieket hagyjuk...

De hát mindez már messzire vezetne. Jó volna minderről – és sok minden másról is – személyesen újra beszélgetni. Többek között az Általad is megjelölt okok miatt terjesztem ezt elő ilyen formában: szóval, ha időt tudnál rá szakítani, szívesen látunk újra Téged (vagy: Titeket) otthonunkban, csakúgy, mint au-

³⁰⁸ E. Fehér Pál: A politikus történész dilemmája. Dénes Iván Zoltán Szekfű-könyvének margójára. *Élet és Irodalom*, 1976. augusztus 7. Vö.: Dénes Tibor: Rákóczi nem alkuszik. *Irodalmi Újság*, 1976. május–június, Törökországi levél. *Magyar Híradó*, 1976. július 1, A száműzött Rákóczi. *Katolikus Szemle* (Róma), 1982/3. 239–258.. Lásd még: Nemeskürty István: A múlt prófétája. Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. *Literatúra*, 1976/3–4. 230–232.

gusztusban. Akkor, egyben arra is megkérnélek, hogy dedikáljad számunkra „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága” c. tanulmányod 4. fejezetét is, melyből – az elmúlt napokban – xerox másolatot készíttettem.

Családoddal együtt
tisztelettel és szeretettel üdvözl

Datálatlan

Szalai Pál
1137 Budapest
XIII. Szt. István pk. 4.

Budapest, 1977. jan. 27.

Kedves Barátom!

Köszönöm kedves leveledet és azt követő küldeményedet. A zsidókérdésről szóló cikk kinti megjelentetésére régóta gondolok, és pedig ezúttal a legszabályosabb hivatalos csatornák igénybevételével, mert semmi ok azok megkerülésére. Ehhez azonban szükségesnek tartom, hogy a szöveget kissé megrövidítsem, s az akkori és itteni konkrét összefüggésekből kiemelve általánosabb érvényességgel fogalmazzam meg: ezt egyik vagy másik fejezet elhagyása nem pótolhatja. Amíg ez meg nem történik, addig minden külföldi megjelentetést idő előttinek tartok. Éppen ezért arra kérlek, hogy ebben az irányban e pillanatban ne tégy lépéseket.

A Vajda-cikket köszönöm: még nem jutottam hozzá, hogy elolvassam, mert van még egy határidős munkám, s az egészségem sem tökéletes: ha mindezeken túl leszek, jelentkezem, s megbeszélünk egy beszélgetést.

A viszontlátásig sokszor üdvözl családoddal együtt, kézcsókkal

Bibó István

Bpest, 1977. márc. 26.³⁰⁹

Kedves Szalai-család!

Nagyon köszönöm a kedves húsvéti üdvözetet, s én is szívből kívánok minden jót! Késedelmes válaszom oka egy költözés.

Új címem: 1026 Orsó u. 35.

Pár hete olvastam el a Vajda Lajosról szóló gondolatmenetet.³¹⁰ Én egy tévéismertetés óta ismerem egyáltalán s azóta igen nagyra értékelem: a Te mindennek fölé helyező álláspontodig nem jutottam ugyan el, de nem is ellenkezem vele. Köszönöm az érdekes írást.

A viszontlátásig sokszor üdvözlöm az egész családot, kézcsókkal

Bibó István

1977. tavasz

Kedves István Bátyám,
leveledet köszönjük. Én már korábban tudtam, hogy új lakásba költöztél: Radnóti Sanyi barátom mondta ezt, aki közben egy társaságban személyesen is megismerkedett Veled.

Az Orsó utcát ismerem: szép környék. Néhány személyes – és nem pusztán személyes – motívum eszembe jut arról az utcáról – de hát ez már hosszú nóta.³¹¹

Radnóti Sanyi azt is mesélte, hogy beteg voltál. Remélem, most jobban vagy. Míg ezt nem tudtam, telefonon zavarni semmiképpen nem kívántalak, annál is inkább, mert nem tudom: mi a telefonszámod az új lakásban?

Én közben (de csak néhány napja) lexeroxoztattam a parlamenti könyvtárban az 1946. XI.-ben a Válaszban megjelent tanulmányodat az önkormányzati választásokról. Én ezt a tanulmányodat eddig nem ismertem, sőt, nem is tudtam róla, és a legérdekesebbek egyikének tartom. Most attól függetlenül, hogy hálás volnék, ha dedikálni tudnád (a „Kelet-európai kisállamok nyomorúsága” ama 4. fejezetével együtt) bizony örülnék, ha *valahol elolvashatnám* azt a közigazgatás-rendezési tervezetet, melyet annakidején Erdeivel együtt készítettetek. *Hol lehetne azt megtalálni?*

Annak a tanulmánynak, melyet a Németh László–Szekfű-vitával kapcsolatban írtál és melyet nekem elküldeni ősszel szíves voltál, mikor kerül sor az ismertetésére a Rádióban, ha kerül?

Hát, hogy Vajdával kapcsolatban megáll-e az én véleményem, a jó Isten tudja. Én úgy érzem: Csontváry volt az első, aki nem másolta Európát, hanem

³⁰⁹ Valószínűleg elírás április helyett.

³¹⁰ Vajda Lajos (1908–1941) festőművész. Életművét többen kivételesnek látják.

³¹¹ Utalás arra, hogy Nagy Imre ott lakott. A „hosszú nóta” tehát 1956.

„visszaadott valamit neki”, Vajda a második – de Csontváry még *nem tudta*, hogy művészete homogén Adyével, Vajda tudatosan vállalta a késői Bartókot. Vajon a 30-as éveknek az a nagy nemzedéke a végét jelzi-e egy kultúrkörnek, vagy egy későbbinek a kezdetét, a csodáját? Sokat gondolkoztam ezen.

Ha még nem volnál egészséges, feleségemmel és kisfiammal együtt gyors gyógyulást kívánunk Neked, és egyébként is a legjobbakat kívánjuk Neked és családodnak.

Szalai Pál

Bpest, 1977. május 23.

Kedves Pali!

Jó ideje kapott húsvéti leveledre most válaszolok. Lassanként, igen lassanként vackolódunk el az új helyen, noha nagyon szép és igen sok előnye van. Az egész év elejét előtte végigbetegeskedtem szívvel, gyomorral, vesével. Most aránylag egészséges vagyok, de minden kis átlagbetegség is nehezebbé, elhúzódóbbá válik: most éppen három hete kínlódom egy légcsőhuruttal, mely már harmadszor visz végig a torokfájás, csurgós nátha, köpködős köhécselés három egymást követő fázisán. Lakásügyi, családi és egyéb elintéznivalók tornyosodnak a fejem felett, s közben egy régi kifizetett és részemről többször lezárt bibliográfiai munkát kell a végtelenségig és az unalomig újból kiegészítenem.³¹² (Éppen tegnap találtam rá egy újabb munkatöbbletet jelentő cikk-adalékra.) Ilyen körülmények között nem nagyon ígérek látogatást vagy találkozást, de a leveledben írt konkrétumokra az alábbiakat felelem.

Örülök, hogy 1946-os tanulmányom tetszett: a maga idejében megbotránkoztatott olyanokat, akiknek egyéb tanulmányaim nagyon tetszettek. Az Erdeivel együtt írt közigazgatási reformtervezet-vázlat 1946. júl. 14-én jelent meg a Szabad Szóban, mint a N. Parasztpárt hivatalos tervezete. Visszhangja semmi sem volt. Ha nehezen jutsz hozzá, van egy gépelt példányom, melyet *visszakérőleg* el tudok küldeni.

A Németh–Szekfű-előadás elmarad. Legalábbis az én előadásom. Először elfogadták, aztán elejtették. Azt hiszem nem annyira magas ideológiai ellenállás jelentkezett, mint inkább szekfűiánus ellenállás. Nagyon nem érdekel.

A viszontlátásig sok üdvöletet, kézcsókot és ölelést küld a család mindhárom tagjának

Bibó István

³¹² Az 1790/91. 67. tc. és az 1825/27. 8,9. és 15. tc. alapján létrejött rendszeres regnikoláris bizottságok kiadványainak bibliográfiája. Összeállította Bibó István. (A levéltári rész összeállításánál közreműködött Pajkossy Gábor.) Kézirat gyanánt. Országgyűlési Könyvtár, Budapest, 1977. 117.

Bpest, 1977. VIII. 19.

Kedves Szalaiék!

A születésnapj és névnapi üdvözlétet nagyon köszönöm. Betegség és családi gondok között hányódom, s nem sok érkezésem van sem munkára, sem baráti együttlétre, de jóembereimre szeretettel gondolok.

Kézcsókkal, üdvözléttel

Bibó István

Bp. 1978. ápr. 4.

Kedves Pali!

A cikkedre való válasz meglehetősen hosszúra sikerült, s maga is egy kissé csapongó cikké kerekedett, mely lényege szerint ellentmondás; remélem, nem veszed rossz néven.³¹³

Sajnálom, hogy beteg vagy s ha magam nem volnék rozoga, meg is látogatnálak. Így csak innen kívánok minél gyorsabb javulást, s a beszélgetést halasszuk a szebb idő és a jobb egészség évszakára.

Kézcsókkal és üdvözléttel az egész családnak

Bibó István

Ui. Köszönöm a filozófiai cikket: a szír kérdés nagyon érdekes, de ellencikk írására e tárgyban nem vagyok kompetens.

Bpest, 1978. XII. 21.

Kedves Szalaiék!

Nagyon köszönöm a jókívánságokat és én is szívből kívánok boldog karácsonyi ünnepeket és boldog új esztendő. Számomra elég zavart az esztendőváltás, mert a feleségem kórházban van egy ismeretlen eredetű tüdő irritációval. Az új évben való viszontlátásig sok szíves üdvözlét

Bibó Istvántól.

³¹³ Szalai Pál vitacikkben reagált Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat* című tanulmányára (Magvető, Budapest, 1978), s ezt elküldte Bibó Istvánnak. Bibó erre adott válasza (Litván György róla szóló írásával együtt) a kézirat *Bibó emlékkönyv*ben jelent meg (1979–1980). Litván György: Egy késői Bibólevél. In *Bibó emlékkönyv*. Szerk. Réz Pál. I-II. Századvég, Budapest-Európai Prtestáns Magyar Szabadegyetem, 1991.I.130-141. a Bibó-levél: 135-143. Kötetünkben 727-734.

BIBÓ ISTVÁN ÉS DÉNES IVÁN ZOLTÁN LEVELEZÉSE

Budapest, 1976. november 9.

Tisztelt Barátom!

Elnézését kérem, hogy csak most köszönöm meg könyvküldeményét, a „Realitás illúzió”-ját, miután tüzetesen elolvastam.³¹⁴ Rendkívül érdekes, tanulságos és a témát alaposan kimerítő mű, s az a körkép, melyet a 10-es évek tudományos, szellemi és politikai közéletéről ad, egyenesen érdekfeszítő. Örülök, hogy a „hamis realizmus”-ról szóló gondolatmenetemnek hasznát vette, melyet magam is jónak tartok, bár csupán egy konkrét történeti helyzetre, illetőleg helyzettípusra alkalmaztam, és egyáltalán nem gondoltam végig a lélektan és társadalomlélektan összes lehetséges vetületeiben: egyébként bizonyosra veszem, hogy ugyanerre másutt mások is rájöttek. Abban nem vagyok olyan bizonyos, hogy Szekfű a 10-es években még nyitott volt a progresszió irányában is, és jogunk van „pályaforduló”-ról beszélni: érzésem szerint a konstans elemek az erősebbek és a politikai mimikri a felületibb elem nála. Erre az Ön műve is bőven szolgáltat adalékokat. Én bővebben felhasználtam volna Németh László kegyetlen Szekfű-pamfletjét: amennyire nem meggyőző az, ahogyan ő Szekfűnek személye elleni hajszát és intrikát tulajdonít, annyira hitelesnek érzem a Szekfűről adott belső lélekrajzát.³¹⁵ Minderről sokat lehetne vitatkozni és beszélgetni, s talán közelebb jutnánk a magyar szellemi és politikai közélet ama végtelenül zavaros korszakának a megértéséhez, mely 1905–1945 közé esik.

Figyelmét még egyszer köszönve igaz tisztelettel köszönti őszinte híve

Bibó István

1025 Bp. Berkenye u. 4.

362–351

³¹⁴ A „realitás” illúziója. *A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

³¹⁵ Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája. *MTAKIK* Ms 5115/86, 87, 88. Lásd kötetünkben: 674–691.

Tisztelt Professzor Úr!

Tegnap érkezett meg kedves levele, amelynek nagyon örülök. Még egyetemista-ként fedeztem fel a magam számára az Ön kitűnő, a *Válaszban* és a *Valóságban* publikált tanulmányait és az 1946-os könyvet, amelyek a hazai gondolkodás hamis mechanizmusainak első érdemi magyarázatát jelentették nekem. Katartikus olvasmányok voltak. Zsidókérdés-tanulmánya és a Németh–Szekfü vitát is tisztázó, az újkori magyar szellemi élet százesztendős fordított kiválasztását elemző, a szellemi torzulások mibenlétét és okait, az álságokat feltáró „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem” személyiségfejlődésében igen fontos szerepet játszott. Mohón vetettem magam egyéb, közkönyvtárainkban hozzáférhető írásainak olvasásába a Mannheim-kritikától az 1940-es és 1973-as Erdei-tanulmányokig. Az utóbbiak gondolati anyagát felhasználtam a mellékelt – a múlt esztendőben írott – stencilezett tanulmányomban. (Ez talán a jövő évben jelenik meg *A magyar tanyarendszer múltja* c. tanulmánykötetben.)³¹⁶

Ami a könyvet illeti, teljesen egyetértek Önnel, hogy Szekfü egyéniségében az állandóság dominált és szerintem is helytálló Németh László lélekrajza. Pályafordulóról kettős értelemben sem jogos beszélni: egyrészt a politikai mimikri szerintem is felületi, alapjában zárt a személyiség és az is kétségtelen, hogy már a 10-es években sem nyitott a progresszió irányában. Sőt: a „feloldhatatlan” dilemma is inkább feloldhatatlan „dilemma” Szekfü belső világát tekintve. Mégis – bár más értelemben – jogosnak tartom a kifejezések használatát, bár talán pontosabb lenne pályafordulatról beszélni, hiszen sokkal inkább a helyzet, semmint a személyiség változott (persze valamennyire az is): a pályaforduló nem Szekfü útja, fordulata a progressziótól a konzervativizmushoz, hanem objektív szerepváltása szaktudósból ideológussá és a dilemma is fennállt, ha nem is annyira belső, hanem külső értelemben inkább. Úgy láttam, hogy a belső szellemi megoldatlanságok megoldási folyamata, a szerepváltás belső magyarázata, és az is kétségtelennek látszott, hogy nagyrészt a „megoldatlanságok”-ból következett a „megoldás”, a zártságból a bezárulás, a függetlenség látszatából az elkötelezés, a személyiség oldaláról nézve a folyamatot. Elemzésem azért tételezte nyitottnak a zártat, hogy szinte monomániás történeti és historiográfiai alapképletének szubjektív indítékait megérthessem. Ez viszont az a paradoxont eredményezte, hogy szinte mindent az egyéntől függőnek, azt majd mindenre képesnek kellett tételeznem, ami könnyen csaphat át ellentétébe: szinte semmi sem múlt a sze-

³¹⁶ A paraszti polgárosodás modellje. Erdei Ferenc tanyafelfogásának alakulása (1933–1942), tanulmánykötetben: *A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok*. Szerk. Pölöskei Ferenc és Szabad György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 313–338. Kötetben: *Az önrendelkezés érvényessége*. Magvető Kiadó, Budapest, 1988. 256–304.

mélyiségen és mindennek az oka a hajsza. A mű önnemzésekor (1972-ben) még nem pusztán józan önkorlátozásból egyensúlyoztam az egyéniség előtörténetének statikája és a kulcsélmény dinamikája között, hanem kiforratlanságból is. Ez magyarázhatja talán, hogy a könyv egésze és az egyes megfogalmazások között csak a második és harmadik részben áll helyre az egyensúly, de még így is az összkép zártabb személyiségképet sugall, mint egyes értelmező tételeim.

Elnézését kérem a hosszúra nyúlt önértelmezésért. Nagyon megtisztelne, ha módot nyújtana arra, hogy személyesen is véleményt cserélhessek Önnel. Az a tervem, hogy – amennyiben külső körülményeim engedik – hosszú előmunkálatok után és eredményeként a 19–20. századi konzervativizmus természetrajzát dolgozzam fel. Maximalista végeredményként olyasféle munkáról ábrándozom, mint Guido de Ruggiero liberalizmusról írott monográfiája. Első menetben a Dessewffy-csoport tevékenységét, lehetőségeit és szerepvállalásait szeretném feltárni.³¹⁷ A Szekfü-könyv a nagy téma nyitánya, folytatása pedig annak harmadik tétele lenne.³¹⁸ (Maga a könyv a Három nemzedék és a Magyar Történet, illetve a kortársviszhang – nagyon is görcsös – feldolgozását követte.)

Kérem, ne vegye tolakodásnak a mellékelt cikkeket, őszinte tisztelettel küldöm őket és remélem, nem teljesen érdektelenek – sem tárgyaik, sem problémáik.

Eléggé exhibicionistára sikerült levelemet hadd zárjam annak ismétlésével, hogy nagyon megtisztelne a személyes találkozás lehetőségével. Ha egészségi állapota engedi, kérem, adjon lehetőséget arra, hogy ez úton is tanuljak Öntől – annál is inkább, hiszen (egyszerre előny és hátrány) korántsem a megoldások, lezárások, hanem a kérdésfeltevések állapotában vagyok. Problémám pedig: az 1830 és 1945 közötti hamis gondolati mechanizmusok kialakulásának és működési feltételeinek kérdése.

Őszinte tisztelettel üdvözl:

Dénes Iván Zoltán

³¹⁷ *Közüggyé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989; *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008; *Conservative Ideology in the Making.* Central European University Press, Budapest-New York, 2009.

³¹⁸ *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok.* Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011., *A történelmi Magyarország eszméje. Szekfü Gyula, a történetíró és ideológus.* Kalligram, Pozsony, 2015.

Budapest, 1977. május 22.

Igen Tisztelt Uram!

Elnézését kérem, hogy legutóbbi küldeményére féléves késedelemmel válaszlok. Decembertől márciusig folyamatosan beteg voltam, nem kis részben fekvő, és egy hónapig kórházban. Április elsején pedig új lakásba költöztem, nem kis földrengés közepette, s körülbelül mostanáig tartott, hogy úgy-ahogy elrendezkedtünk, s tárgyaitunk valamennyire előkerültek. Az Ön címét tartalmazó cédula hónapokon keresztül keresőben volt, aztán egy pillanatra eltűnt, azóta újból eltűnt. Szerencsére az eltűnés pillanatában felírtam a kis noteszembe, ezért tudok most írni.

Nagyon köszönöm a küldött műveket, mindegyik külön-külön is nagyon érdekelt. Nagy örömmel beszélgetnék ezekről s egyebekről is. Sajnos, új lakásomon egyelőre nincs telefon, úgyhogy minden csütörtökön 6–8 között tartok a régi lakásomon – mely a fiamé lett – telefon-„inspekció”-t a 362–351 számon. Örömlénk, ha fel tetszene hívni, s egy találkozást megbeszélénk.

A viszontlátásig sokszor üdvözli igaz híve

Bibó István

Tisztelt Professzor Úr!

Köszönettel küldöm vissza Professzor Úr kéziratát a Németh–Szekfű vitáról, ami újragondoltatta velem Németh László Szekfű-kritikáját, a Németh Kelet-Európa koncepciója és Szekfű bírálata közötti szoros kapcsolatot pedig erőteljesebben tudatosította, mint ahogy eleddig bennem volt. A két tanulmány, az 1948-as *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* és az újabb kézirat tanulságosan egészítik ki egymást, ha más jellegűek is (ill. éppen azért, hiszen más jellegűek: az előbbi a vita mélyebb problémataartalmát, a későbbi konkrétabb összefüggéseit tisztázza).³¹⁹

Egyúttal mellékelem Szekfű *Magyar Történetének* Rákóczi és Károlyi beállításával, a „hamis realizmus” eszményítésével foglalkozó ’76 eleji hozzászólásom szövegét.³²⁰ Ha túl feszültnek és olykor rövidre zártak is tetszik, lényegét vállalni tudom ma is. (A korábbi mazochista tolerancia váltott itt át türelmetlenség-

³¹⁹ Vö. *Eltorzult magyar alkat*, Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.

³²⁰ A „hamis realizmus” eszményítése. In: *A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései*. Szerk. Molnár Mátyás. Vaja-Nyíregyháza, 1976. 78–86. Kötetben: *Az önrendelkezés érvényessége*. Magvető Kiadó, Budapest, 1988. 232–242.

be.) Azért küldöm fénymásolatban, mert a vitaülést tartalmazó kiadványból alig kaptam példányt – ha még kapok, természetesen az egészet eljuttatom. Fogadja Professzor Úr szívesen.

Még egyszer nagyon köszönöm a kéziratot. Ha egészségi állapota engedi, nagyon örülnék a konzultáció lehetőségének. Most a reformkori konzervativizmussal foglalkozom.

Jó egészséget kívánva
Mindkettőjüket
őszinte tisztelettel üdvözli

Dénes Iván Zoltán

Bp., 77. 08. 19.

Bp. 1977. aug. 26.

Kedves Barátom!

Köszönöm leveledet és küldeményedet. Hamis realizmus-cikkedet nagy egyetértséssel olvastam. Élveztem azt a felfedezéset – amit Német László elmulasztott felfedezni –, hogy Szekfünek Rákóczi-val szemben alkalmazott „dicsérve torzító” technikáját nemcsak a Száműzött Rákóczi-ban, hanem a Magyar Történetben is fel lehet fedezni. Érdekes, hogy Szekfü még élő személyes ismerősei, főleg egykori fiataljai ma is esküsznek rá, s még Keresztury Dezső és Szabó Zoltán is jóindulatát, tudósi magatartását, toleranciáját dicsérik – ezzel szemben a fennmaradt „oeuvre” mindinkább ellene beszél, s azt igazolja, amit Németh László szubjektív és egocentrikus hangvétellel, de félelmesen érvényes elemző készséggel rásüt. Én nekem egyszer volt dolgom vele, s a legrosszabb oldaláról, a gyávasága felől ismertem meg, mikor is 1953 végén – vagyis a fordulat után – egyik legkedvesebb tanítványa, Kerecsényi Dezső özvegyének a kegyelmi kérvényét nem volt hajlandó aláírni.

Köszönöm cikked címét: egy szerzői hiúságnak mindig jól esik, ha az általa kitalált szó elkezd a piacon forogni, még ha csak a tudomány szerény piacán is.

Másképpen nem tudván érintkezni, ezúton kérdezek meg, nem tudnál-e benézni hozzám csütörtökön, szept. 1-jén déli 12 óra körül: ha jössz, nem kell megírnod, ha nem tudsz, kérek egy lapot.

Sokszor üdvözöl igaz híved

Bibó István

Tisztelt Professzor Úr!

Hadd kívánjak sajátos módon boldog új esztendőt: mellékelek egy tanulmányt és egy folyóiratot (az utóbbit kölcsön, minthogy nem az enyém).³²¹ A folyóiratról Szabad felszólalására hívnám fel Professzor Úr szíves figyelmét (teszek oda egy jelet), a tanulmány kézírásos kiegészítéseit pedig a legnagyobb önfegyellemmel sem tudtam végig nyomtatott betűkkel írni – remélem, ennek ellenére nem olvashatatlan.

Magam is érzékelem, hogy a levegőben lóg az egész, minthogy a liberális érvelés elemzése hiányzik, mivel a politikatörténeti kontextusok elnagyoltak és elsősorban azért, mivel a személyes- és csoportkapcsolatok bemutatása és elemzése hiányzik, s így az írás állóképpé sikeredett.

Őszinte tisztelettel

üdvözlí

Mindkettőjüket:

D. Iván

Bp., 78. 01. 05.

Tisztelt Professzor Úr!

Igen hajszolt időszak után és mindjárt egy olvasnivalóval jelentkezem. Remélem, Boriska néni jobban van és Professzor Úr veséje is rendben működik (Szacsvey Évától hallottam a napokban az augusztusi riasztó híreket, nem kis lelkifurdalással).

A mellékelt tanulmányt lóhalálában írtam (ez nem mentség, csak *captatio benevolentiae*) és az elejét szeretném oldani, Dessewffy Emil 1848/49-es szerepét (nagyon csúnya szerep volt az) röviden tételesen is megfogalmazni és az idézetek nagy részét jegyzetekbe rakni áll szándékomban január elejéig. Látható, hogy Professzor Úr konzervativizmusra vonatkozó megjegyzéseit nem egyszerűen felhasználtam, hanem – mint korábbi írásaimban, s tán még inkább – alapvetően határozták ezek meg szemléletemet. Remélhetően nem az anyag természetének rovására (én úgy látom, nem).

Nagyon örülnék Professzor Úr észrevételeinek és remélem, nem terhelem ezzel. A korábbi tanulmányt – ha minden jól megy – még talán karácsony előtt postára adhatom, mivel a *Magyar Tudomány* decemberi számában jelenik meg a szerkesztők ígérete és a novemberi szám hirdetése szerint.

³²¹ Varga F. János: Magyarország két világháború közötti történetéből. Vita a Magyarország története VIII. kötetéről. *Történelmi Szemle*, 1974/4. 655–663.

A meghívót és a téziseket nem pusztá gesztusból küldtem, hanem őszinte tisztelettel és nagyon örülnék, ha el tetszene tudni jönni. A két opponensi véleményben formálisan ugyan javasolnak bírálóim, Pamlényi azonban szememre hányja az „igazi fordulatot” és még sok egyebet, amelyekben saját praktícizmusának igazolása a meghatározó. Huszár viszont – elég váratlanul – a mai csoportviszonyok szerinti mozgását érzékelteti saját szövegében, ami alaptalan és kellemetlen személyeskedés veszedelmét rejti magában (amiről nem ő tehet, ő csak átvette egy elég semmirekellő embertől, aki viszont az egész eljárás szakbizottsági referense s neki köszönhető, hogy mostanáig húzódott a hivatalos minősítés). Maga a bizottság sem túl fényes, összetétele szerint pedig rossz (4 Szekfű-párti, 2 semleges, 1 komoly szakember), de mindenképpen reprezentatív. Higgadtan készülődöm, e hónap 29-ig kell leadnom a választ.³²²

Kicsit fáradtan, de megvagyunk. Feleségem várandós, lassan a negyedik hónapjába lép. Nagyon örülnék, ha egy kicsit rá tetszene érni beszélgetni. Nyáron ugyanis egy szakmunkás olvasótábor kapcsán néhány tanulságos impressziót volt alkalmam szerezni. S munkám természete is sok kérdést vet fel, melyek jó részére Professzor Úr tudja a választ.

Örömmel hallottam Pistától, hogy végre kaptak telefont. Meg is ragadom az alkalmat, s ha levélben tetszik jelezni, hogy jobban tetszenek lenni, telefonon is jelentkezem. Egyelőre várom Professzor Úr levelét és postázom a *Magyar Tudomány*-cikket.³²³

Az Intézetben öt éves kinevezést kaptam.³²⁴ Remélem, továbbra is hagynak dolgozni. A tanulmány – mint látszik talán – ugyanis monográfiát előlegez és feltételez.

³²² A védésre 1979. január 10-én került sor.

³²³ A kiváltságörzés „hamis realista” logikája. Dessewffy Aurél politikai publicisztikájának ideológiai konstrukciói. *Magyar Tudomány*, 1978/12. 894–909.

³²⁴ Az intézet: az MTA Filozófiai Intézete.

Donáth Blanka pszichológus és Komlós Aladár irodalmár tisztelettel köszöntik Professzor Urat.³²⁵ Az előbbi írni is fog. (Mátraházán találkoztam velük.)

Kellemes karácsonyi ünnepeket,
boldogabb új esztendőt
és egészséget
kíván
őszinte tisztelője:

Dénes Iván Zoltán

Bp., 78. 12. 16.

³²⁵ G. Donáth Blanka (1921–2015) pszichológus; Komlós Aladár (1892–1980) író, költő, műfordító, irodalomtörténész.

BIBÓ ISTVÁN: HOZZÁSZÓLÁS

Tisztelt Vitaülés!

Dénes Iván művét magam is nagyon pozitívan ítélem meg.³²⁶ Azt hiszem, hogy a bírálóknak az a kifogása, hogy alapjában az a pályaforduló nem olyan nagy pályaforduló, talán nem ilyen mértékben találó. Tudniillik a szerző nagyon helyesen választotta a „pályaforduló” kifejezést. Tehát a pályaforduló ebben a kritikus időszakban, főleg a Rákóczi-vita hatására következett be. Ettől lett ő végeredményben történész és közéleti ember, és indult el az ideológiai elképzelés felé, amely azután a *Három nemzedék*ben alakult ki teljesen.

Azt nyilvánvalóan meg lehet állapítani különféle mellékmondatokból, hogy a későbbi ideológiai elképzelések egyes nyomai már a legkorábbi művekben is megtalálhatók. Például a *Serviensek és familiárisok*ban az a kifejezés, hogy „politikailag iskolázatlan köznemesség” többször szerepel, aminek a 16. századra visszavetítve úgyszólván értelme sincs, mert hiszen ki volt akkor politikailag iskolázott?³²⁷ Még a főnemesség sem volt az! Például a 16. századnak

egy nagyon vitatott és politikailag iskolázott személye, Fráter György viszont köznemes volt, nem beszélve a nem jó emlékü Werbőczy Istvánról.

Ebben tehát egy olyanféle történeti kutatómunkába becsúszott szó van, amiben olyan érték-állásfogalások vannak, amelyek külön történelmileg nincsenek alátámasztva. Erre utalt már Németh László is, amikor Szekfű Gyulát úgy jellemezte, aki képes a lehető legkevesebb rossz mondásával a lehető

³²⁶ Bibó Istvánt a Magyar Tudományos Akadémia 1946-ban választotta levelező tagjává. Székfoglalóját *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* címmel tartotta meg 1947. január 13-án.: *Bibó István összegyűjtött írásai I. Az európai politikai fejlődés értelme*. Pesti Kalligram Kft, Budapest, 2017. 164–185. Az A hozzászólás tárgya Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. A kandidátusi értekezés védésére 1979. január 10-én került sor a Magyar Tudományos Akadémián. A bizottság elnöke Galántai József, titkára Irinyi Károly, tagjai R. Várkonyi Ágnes, Mucsi Ferenc, opponensei Huszár Tibor és Pamlényi Ervin voltak. A szakbizottsági referens, egyúttal a bizottság tagja, Glatz Ferenc nem jött el. Bibó István viszont eljött és hozzászólott. Hozzászólása utolsó nyilvános felszólalása volt.

³²⁷ Szekfű Gyula: *Serviensek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből*. Magyar Tudományos Akadémia, Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII.. Budapest, 1912.

legtöbb rosszat gondoltatni hősről. Ugyanakkor Szekfű Gyula élete végéig megőrizte a puritán tudós magatartását, életformáját, és végeredményben élete végén vállalt közéleti szerepet, minden különösebb politikai orientáció nélkül. Tehát jelleme ez idő alatt nem változott lényegesen, de pályája valóban változott. Ebből a szempontból tehát a cím találó.

Könyvének tulajdonképpen két címe van. A pályafordulóról esik több szó, a „realitás” illúziójáról valamivel kevesebb, pontosabban inkább a Szekfű által előtérbe helyezett személyek realitásáról van szó, konzervatívokról és hasonlóról. .

Én ehhez szeretnék hozzászólni, kicsit rátérni Szekfű központi realitás-illúziójára. Ez pedig a Habsburg monarchia kikerülhetetlen szükségességéről, hasznosságáról és történeti realitásáról, elkerülhetetlen adottságáról szóló szekfűi nézet. Mert tulajdonképpen ez nála a döntő motívum, és az első pillanattól kezdve a köznemesi párt vetületében kifejezésre jut, de azért valahogy mindig ott marad a háttérben. Mert hiszen a köznemesi párt egyéb illúzióit, – ha történetesen köznemesi pártnak nevezzük – a 20. századra átvitt romantikus nemesi nacionalizmus illúzióit Szekfű hasonlóképpen osztotta, kezdve a történelmi Magyarország fenntarthatóságán, folytatva a szláv nemzetekkel kapcsolatban tett, többé-kevésbé lekicsinylő megjegyzésein. Annak hangsúlyozásán, hogy teljes tévedés az a nacionalista elképzelés, mintha Zápolyaék valami nemzeti oldalt képviseltek volna, mert Zápolya egy alázkodó szláv volt. Újból és újból hangsúlyozta az erdélyi fejedelemség, a korai Zápolya-királyság körül nyüzsgő szlávok nem nemzeti voltát, ami nagyon jól rímelt arra a nemzeti illúzióból táplálkozó, a szlávok lesajnálására irányuló tendenciára, amely az egész magyarosítási célkitűzéssel összekapcsolódott, különösen pedig a történelmi Magyarország trianoni felosztása óta a környező szláv országokkal való ellenséges indulatra.

Ebben a tekintetben tehát ő egyáltalán nem volt a nacionalista illúziók lerombolója. A Monarchiához fűződő viszony kérdésében igyekezett azt lerombolni, amit ő illúziónak látott, és azt hiszem, ez volt éppen az ő illúziója. A mai napig divatos a Monarchia valamiféle szükségszerű vagy nem szükségszerű, hasznos vagy nem hasznos voltán vitatkozni.³²⁸

Azt hiszem, ez a vita az egész tényleges helyzet félreértésén alapult. A Habsburg monarchia első pillanattól kezdve úgy alakult meg, mint egyike azoknak a dinasztikus perszónálunióknak, amelyek Európában a leszármazás véletlenei folytán alakultak meg, tartottak és hosszabb idő után meg is

³²⁸ Vö. Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. Lásd még: *Kütlés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Ráció Kiadó, Budapest, 2018.

szűntek. Ezer évig tartott és a legnagyobb zökkenő nélkül meg tudott szűnni a piemonti perszonálunió.³²⁹ Még a júniusi monarchiánál is több természetes összefogó egységből állt például a skandináv népek uniója, amely részben gyorsabban, de minden különösebb ok nélkül is meg tudott szűnni, egyszerűen azért, mert a szóban forgó egységben nem tudott kialakulni valami közös államiság-tudat.³³⁰ Nem akarom nemzeti tudatnak nevezni, de bizonyos értelemben korai nemzeti tudat volt. Ezek azokból a regnumokból alakultak ki, amelyek legfőbb alakulási időszaka Magyarország alakulásával körülbelül egy időben történt.³³¹ Ezekben alakult ki többé-kevésbé erős közösségi tudat. Ezek között Magyarország volt egyike azoknak, amelyekben ez a közösségi tudat nagyon erős volt, és ez a magyar államiság a középkor egész folyamán rendkívül sikeresnek volt tekinthető többek között Nyugat-Európa viszonylatában a nyugati kereszténységre nézve érvényesen, s az egyház regnumai között egyike volt a legsikeresebbeknek és egyben egyike volt azoknak is, amelyek a 16. században gyakorlatilag összenyomódtak, provinciává sülyledtek. Ez a közösség-tudat, mondom, rendkívül erős volt a Habsburg uralom egész ideje alatt, és aki ebben a kategóriában gondolkodott, az mindig retentő nosztalgiával emlékezett vissza a régi, egységes és önálló Magyarország korszakára, és a Habsburg uralmat egy ellenséges – hogy úgy mondjam – epizódnak érezte.

Tisztelt Vitaülés!

Ezt a Habsburg államot úgy képzelni, mint amely első perctől kezdve jogos jelöltje volt egy szupernemzet alakulásának, a tények semmiképpen sem igazolják. A Habsburg együttes államalakulás első tünetei tulajdonképpen csak a 18. században jelentkeznek. Az, hogy központi szervek alakultak, az minden monarchikus uniónál létrejött, és Magyarország kiszolgáltatott állapotában ez elkerülhetetlen volt, de a 18. században jelent meg, hogy egyáltalán nevet kerestek ennek az alakulásnak, mert hiszen addig tulajdonképpen neve sem

³²⁹ A szárd királyságot és a piemonti fejedelemséget 1720-tól 1861-ig az uralkodó személye kapcsolta össze.

³³⁰ Júniusi monarchia: a júniusi feltehetően betűhiba. Úgy hiszem az utalás a júliusi monarchiára, a „polgárkirályság”-ra, Lajos Fülöp alkotmányos királyságára vonatkozik, amelyet az 1830. júliusi forradalom juttatott hatalomra, s amely 1848-ig állt fenn. Értelmezésére vö. Guglielmo Ferrero: *Pouvoir. Les Génies invisibles de la Cité. Le Livre de Poche, Librairie Générale Française, Paris, 1988. 211–234.* Bár van magyar fordítása, ám az tükörfordítás, az eredetét ajánlom. A skandináv népek uniója feltehetően mindenekelőtt Dánia, Svédország és Norvégia középkori szövetségére (1387–1523), majd Dánia és Norvégia (a dán király egyúttal a norvégok uralkodója volt), később Svédország és Norvégia 1905-ig fennálló perszonáluniójára utal.

³³¹ *Regnum* (latin): királyság, ország.

volt. Amikor a Habsburg Császárság megalakult, akkor adtak nevet ennek az együttesnek, de semmiféle komolyan vehető közjogi intézmény, még kevésbé közös rendi képviselőnek még a gondolata sem merült fel, legalábbis ebben az időszakban.³³² Úgyhogy ez a magyar nemzeti és állami különállás tudatában így jelent meg, az összes középkori intézmények épen működtek, különböző lyukakkal bár, de mondom, működtek, egészen '48-ig, illetve '67-ig.

Ennek az államszervezetnek a szükségszerűségét nagyon furcsán illusztrálja az, hogy ez az állam eljutott gyakorlatilag a felbomlás szélére. Szekfűnek alapvető visszatérő motívuma Rákóczival és Kossuthtal kapcsolatban is, hogy ők nem ismerték fel azt a történelmi szükségességet, amely a Monarchiának a létrejöttét tulajdonképpen szükségessé tette. Rákóczi akkor akart ettől a Monarchiától szabadulni, amikor már a török veszedelem az erdélyi politikát sértette és ezáltal valamiképp – hogy úgy mondjam – kiesett a történelemből. Kossuth tette ugyanezt '48-ban. Ez még '45 után is a Szekfű-féle Kossuth-cikkből kibontakozik, érvényre jut ez a vezérmotívum: kiderül, hogy minden jót elmond a főszereplő jelleméről, de ugyanakkor célkitűzéseit reménytelennek tekinti.

Először is elveti azt, hogy a Habsburg monarchia a 17. század második felében és a 18. század elején állandóan a kihalás szélén tántorgott és 1660-tól 1678-ig az egész Habsburg-ház egyetlen személyből állt: Lipótból. József nevű fia 78-ban született; nem tudom, voltak-e előbb csecsemői és elhalt gyerekei. De mindenesetre a politikának azt a lázas állapotát ez a változás lényegesen színezte.

Ugyanez a motívum megjelent III. Károly halála után is. Hogy Rákóczi felkelése pont a kettő közé esett, az lehet fatális történelmi véletlen is. Amikor ő felkelt, akkor a Habsburg-ház két férfit adott. Az egyik Spanyolországban viaskodott a spanyol koronáért, a másik pedig az ő felkelése idején meghalt.

Tehát egyáltalán nem voltak ezek olyan hasztalan elképzelések. 1848-ban pedig kirajzolódott az egységes Németország képe. Szóval illúzió elképzelni, hogy ez a sok viszontagságot megélt és túlélte Monarchia valami rettentő nagy politikai szükségszerűség lett volna. A belső homogenitásnak a sorsa mutatta, hogy itt semmiféle eredményes lépés nem tehető, és a nagy összalakulat, nemzetállam alakulásának célja első perctől sikertelen volt.

Amikor 1806-ban Ausztria harcolt Napóleon ellen, akkor volt a Hofer András-féle felkelés, és akkor mondták ott, hogy „megalakultunk, mint nemzet”. Hát ez teljes tévedés volt, mert a Hofer András felkelésének egy részét

³³² Vö. Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: *Bibó István összegyűjtött írásai. I. Az európai politikai fejlődés értelme*. Pesti Kalligram Kft, Budapest, 2017. 490–735, kül. 559–574, 589–590, 610–611, 619–623.

a német nemzet érzekelte úgy, mint saját felkelésének egy részét, de ennek Magyarországon Ausztria vonatkozásában a leghalványabb visszhangja sem volt.³³³

Tehát Szekfű legfőbb illúziója ez volt, és ezt gyakorlatilag úgyszólván végig meg is tartotta. Hiszen az ő 1940 után bekövetkező fasiszmus-ellenes álláspontja ebből logikusan következett. Nem akarok itt részletesen utalni ennek a háttérnek a megvilágítására, mindössze arra mutatnék rá, illetőleg emlékeztetnék, hogy Németh László is rámutatott erre, de ő megállapításaiban mindenestre tévedett, amikor Szekfűt ilyen vonatkozásban sajnálta, hiszen Szekfű nem volt fasiszta, mert nagyon is humánus érzések vezették ebben az időszakban, és ebben az irányban többször is erősen exponálta magát.³³⁴

A harmincas évek társadalmi mozgólódásait figyelemmel kísérő *Három nemzedék*³³⁵ szociális részében, és 1945-ben Szekfű egyáltalán nem adta fel azt a reményt, hogy akár az amerikai hegemonia, akár valamilyen európai egyensúly birtokában valamiféle restaurációra sor kerülhet. Amikor ezek teljesen lehetetlenné váltak, akkor Szekfű egy bizonyos történeti pozícióban találta magát és emellett kiállt élete végéig is, de olyan történészi munkája, amely ezt a fordulatot alátámasztotta volna, már csak igen gyéren volt. Tehát ebben kell Szekfű illúzióját látni.

Köszönöm a türelmüket.

³³³ Andreas Hofer (1767–1810) a Napóleon elleni tiroli felkelés vezetője, akit a francia császár kivégeztetett.

³³⁴ Németh László: *Szekfű Gyula*. Bolyai Akadémia, h. n. Budapest-Kecskemét 1940. Vö. Bibó István: *Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája* című – rádióelőadásnak készült írásának mindkét változatával: kötetünkben 674–691.

³³⁵ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Első kiadás: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é.n. /1934/. Vö. Bibó István: *Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája* című írásával kötetünkben. Továbbá: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram Pozsony, 2015.

LEVÉL NAGY LAJOSNAK³³⁶

Budapest, 1977. december 19.

Kedves Lajos!

Elnézésetet kérem, hogy leveledre ilyen késéssel válaszolok. Köszönöm szíves értesítésetet, hogy a Reformkori Bibliográfia pár hétre félretétetett: készen állok rá, hogy mihelyt szólsz, újból bekapcsolódjak, s főleg a regnikoláris anyag beledolgozásánál rendelkezésre állok, de természetesen azon túl is. Köszönöm a regnikoláris bibliográfiáról írt elismerő soraidat: hogy jó mű-e, azt nem tudom, de mindenestre teljes munkadűhvel csináltam.³³⁷ Igaz, sose vállaltam volna, ha tudom, hogy ennyi munka lesz vele. Néha rossz a lelkiismeretem Veled szemben, aki megállapíthatod, hogy mindig védekeztem az ellen, hogy a reformkori bibliográfia egészével szemben hasonlóan angazsáljam magam: valóban az a helyzet, hogy saját munkadűhöm ellen védekeztem, mert ha a regnikoláris bibliográfiába való belesüllyedésem másfél évi munkát jelentett, akkor az egész reformkori bibliográfia elvállalása 15 évet és egy második infarktust jelentett volna.

Boldog karácsonyi ünnepeket és boldog új esztendőt kívánunk nektek és reméljük, hogy az új esztendőben megnézték bennünket az Orsó u. 35. sz. alatt.

Margitnak kézcsókjaimat s mindkettőtöknek Boriska üdvözléseit jelentve a viszontlátásig szeretettel ölel

Pista

³³⁶ Nagy Lajos (1911–1986) jogász, jogtörténész, bibliográfus, az MTA Jogtudományi Intézetének munkatársa.

³³⁷ *Az 1790/91. 67. tc. és az 1825/27. 8,9, és 15. tc. alapján létrejött rendszeres regnikoláris bizottságok kiadványainak bibliográfiája.* Összeállította Bibó István. (A levéltári rész összeállításánál közreműködött Pajkossy Gábor.) Kézirat gyanánt. Országgyűlési Könyvtár, Budapest, 1977.

MOHÁCSY ISTVÁN ÉS BIBÓ ISTVÁN LEVÉLVÁLTÁSA

Kedves Pistám!

Hivatkozom legutóbbi beszélgetésünkre, amely alkalommal megkérdeztem Tőled, hogy nem lennél-e szíves segíteni „erőlködéseimben”. Közölted, sok tennivalód van, nem érsz rá, nem tudsz segíteni. Azóta sokszor gondolkoztam a dolgon s beláttam, hogy akár van elfoglaltságod, akár nincs, nem válaszolhattál mást. Te már egyszer megégetted magad, és alig hiszem, hogy emlékszel arra, amit 1954-ben vagy 1955-ben beszélgettünk, s így nem tudhatod, hogy mire hívtalak volna, hogy mire kellene vállalkoznod.

Egyrészt, hogy kitágítva felújítam az 1955. évi témát, másrészt, hogy tárgyat adjak, illetve tárgyat mutassam mostani igyekezeteimnek, megküldöm Neked is annak a levélnek másolatát, amelyet 1977. dec. 30-i kelettel Waldheim főtitkárnak írtam – és amely levélnek a másolatát még akkor megküldtem a mi külügyminiszterünknek, és vagy 10–12 ország kormányának. Közlöm azt is, hogy nem ez az egyetlen levél, amellyel befolyásolni igyekszem a dolgok menetét, a jövő alakulását, alakítását.

Nagyon jól tudom, hogy igen kicsi pont vagyok, hogy készületlen vagyok, hogy nincs megfelelő nagy képességem a világ vezetésére, irányítására, hogy átfogási–megfogalmazási képességem is messze alatta marad a kívánatosnak, és egyáltalán vagy alig mutatja az elviség terén való tájékozottságomat, – mégis erőlködöm, mert készültek és képességgel bírók nem akarásával, gátló ténykedésével, általános értelmi és morális képtelenségével legalább egyenrangú–egyenértékű az én silány erőlködésem. Közlöm azt is, hogy 1945 óta soha nem szüntem meg hasonló gondolatkörben mozogva hatni, írni – és „nem ütöttem meg a bokámat”. Az előző rendszerben is hasonló módon dolgoztam, de akkor még sok minden nem volt előttem annyira tiszta és világos, mint ma. Érthető: fiatalabb, tapasztalatlanabb voltam – és a világ is lényegesen forgott–fordult azóta.

Az 1955 körül megragadott gondolat, szemlélet, elgondolás, szintézis lényegének változtatására egyáltalán nem volt szükségem – és ma is világosan látom, hogy az én szemléletem, szintézisem az objektíve jó, igaz, hogy nem én tántorogtam, hanem a világ, és éppen az objektív „rátalálásom” mentett meg mind-

attól, amibe egyébként a természetes cselekvési, érvényesülési vágy és kényszer belevitt volna. Talán emlékszel arra, hogy a Petőfi-körbe is felmentem 1956. nov. első napjaiban – ott találkoztunk, Te szívesen, lélekkel üdvözöltél –, én pedig „lehűtöttelek” azzal a kérdéssel, hogy: hát nem látod, nem látjátok, hogy mibe rohannak itt a fejlemények, hogy minden igyekezetnek el kell – törvényszerűen, szinte az okságból folyóan – buknia.

Barátsággal váltunk el – én visszahúzódtam, mert mások sem értettek meg, és sírtam, sirattam a fejlemények és a kialakuló jövő ilyen-amolyan áldozatait. A csődnek be kellett következnie, mert akkor egyáltalán nem volt program, – és a zűrzavarban teljesen lehetetlen volt programot teremteni. Én bizony – a magam módján – már rendelkeztem bizonyos, óriási politikai áttekintéssel, tapasztalattal, értékelő képességgel; megszereztem ezt az első világháborúnak és főleg végének, és a belőle folyóknak tapasztalataiból, megtapasztalásaiból, élményeiből.

De hagyjuk mindezt! Tény, s cca. 5–6 ezer lapnyi másolattal tudom igazolni, hogy 1933 vagy 35 óta folyamatosan írtam, dolgoztam, meggyőzni akartam. Ha pl. Bajcsy-Zsilinszky hallgatott volna rám, biztosan nem következett volna be a II. világháború. A semmi-kis-magyarság tudott, tudhatott volna már világprogramot adni akkor! Mint ahogy tudna most ezt adni, és olyan szintézist teremteni, amely nélkül hiábavaló minden, ami ma a máért és a jövőért történik: a katasztrófa elkerülhetetlen! Sajnos, az emberiség ugyanazt a spirális kanyart csinálja, mint amit a történelemben mindig: minden jó szándék, igyekezet, erőfeszítés visszájára fordult és fordul. Én ezt semmiképpen nem láthatom másként, mint az Okság kérlelhetetlen érvényesülésének. S csak akkor lehet ezt a determináltságot feloldani, ha minden illetékes világosan látja, és ebből folyóan teszi, cselekszi mindazt, amit a Kozmosz, az Okság kényszerítően „előír”. És csak így, csak ezáltal teljesezhet ki mindaz az életben és a világban, ami emberi, ami magasrendű-emberi – tehát édeni – tehát a harmónia, a béke világa.

Arra kérek, hogy olvasd el, s minden lehető összefüggésében és távlat-feltárással gondold át a Waldheim-levelet, és – ha találsz benne értéket, úgy légy szíves kemény, objektív, kérlelhetetlenül őszinte kritikádat is közölni.

Hitem, meggyőződése, hogy az embert csak lelke mentheti meg. De az ember és az emberiség lelke, lelkülete ma nyomorodott. Csak ez az oka annak, hogy a teremtő–meghatározó technikája ellenére sem tudja a lét és a jövő problémáit megoldani, hogy vérzik a Föld minden ponton. Lehet, hogy első pillanatra naivitásnak, gyerekes optimizmusnak tűnik az egész levelem, de – hidd meg, hogy én e világban élek, s minden valóságot, realitást – és az objektivitásokat is – a legjobban látom, ismerem. Nem utópisztikus remények, képzelgések tehát az írottak, hanem a tudata, a hite-meggyőződése annak, hogy – ha az embert az

állattól éppen lelke—szelleme különbözteti meg, úgy csak ennek a léleknek, szellemnek abszolút egészséges, normális volta lehet az ember megmentője, megtartója, a jövő alapja, valósága.

Szeretettel öllelek, és kérem hozzászólásod mellett ismételten segítségedet is akkor, ha meg tudnál érteni, ha akarnál megérteni, a Waldheimnek írt levél-másolatot majd légy szíves visszaküldeni, mert ez egyetlen példányom maradt.

Mohácsy István

1108 Bp., Harmat u. 184. fsz. 1.

Feltehetően 1978. február

Budapest, 1978. február 10.

Kedves Barátom!

Megkaptam leveledet és a hozzá mellékelt gondolatmenetet, s ez utóbbit elolvasás után kívánságod szerint visszaküldöm. Úgy látszik, hogy elgondolásaid tárgyában ezúttal nem beszéltem olyan világosan, mint 23 évvel ezelőtt, s így alakulhatott ki benned az a téves képzet, hogy én mindenek felett azért tagadtam meg az általad kért segítséget, mert „sok tennivalóm van”. Sőt kifejezést adsz annak a feltevésnek is, hogy nem ez a valódi indokom, hanem „akár van elfoglaltságom, akár nincs”, azért nem vállaltam ezt, mert „már egyszer megégettem magam”. Biztosítalak, hogy ha valamilyen tevékenységet lelkiismereti kötelességemnek érzek, akkor sem elfoglaltság, sem újabb bajok elkerülésére való igyekezet nem akadályozna meg abban, hogy az ilyenben közreműködjem. Szükséges tehát, hogy elmondjam az általad is kért kemény, objektív és kérlelhetetlenül őszinte kritikát, s ezzel egyben indokoljam is, miért nem tudok elgondolásaidban segíteni.

Gondolatmeneted bevezetőül egy sor általános érvényű megállapításból indul ki: titkolódzásra, a népekkel való frivol játéokra nem lehet ma világpolitikát alapozni, a világban lévő feszültséggócokat fel kell oldani, ezt a feladatot a háború és az erőszak ma már el nem láthatják, s a ma folyó fegyverkezési hajsza katasztrófába vezet. Ezután következik a gondolatmenetben foglalt konkrét javaslat: a kibontakozás útja az államok területi állományának világméretű békés újjárendezése. Ebből véleményem szerint csupán annyi az elfogadható, ha a megállapítást arra korlátozzák, hogy a világ jelenlegi kritikus kérdései között vannak olyanok, melynél a megoldás esetleg a fennálló vagy vitás területi állomány valamiféle módosítása vagy új megállapítása. Az általános területi újrafelosztás programja azonban felesleges, veszélyes és keresztlüthetetlen: a történelem arra tanít, hogy ilyenre általában csak nagy háborúk után szokott sor kerülni, békés időben ellenben rendszerint csak ritkán és kedvező konstelláció

mellett képzelhető üdvös hatású területmódosítás, s ekkor sem világméretben. A mellékelt gondolatmenet ezzel szemben nemcsak területmódosításokat gondol el, hanem egész nemzetek megmozdítását, s ezek között már a példaképpen felhozott pár javaslat is elképesztő: Izraelnek Mauritániába való telepítése, néhány közép-európai nemzetnek (köztük a magyarnak?) Közép-Afrika déli részébe való telepítése stb. Közben szó sem esik arról, hogy egyáltalán miféle fórum lehet az, mely ilyen dolgokat elrendelhet, s az érdekelt, kitelepítendő és befogadó nemzetek milyen formában szólhatnak hozzá ilyen tervekhez. Félreértés ne essék, ezt nem azért jegyzem meg, mintha a legkisebb értelmét látnám e kérdések közelebbi tisztázásának vagy megvilágításának, mert hiszen ami eredendően abszurdum, azt semmiféle közelebbi konkretizálás nem teheti elfogadhatóvá. Mindez abszurdum volt 23 évvel ezelőtt is, amikor ezek a célba vett települési területek önállótlan gyarmati területek voltak, de hatványozottan abszurdum ma, amikor egy sor önálló állam létezik ugyanott. Mindezt betetőzi az a nagyon humanusan hangzó befejező elképzelés, mely szerint senkit az áttelepülésre kényszeríteni nem lehet, de aki a helyén óhajt maradni, ott többé semmiféle nemzeti vagy kisebbségi jogot nem igényelhet. Vagyis újabb földönfutók és jogfosztottak millióival népesítenénk be ezt az éppen elég bajjal küszködő világot.

Ezek azok a lényegbeli okok, amelyek miatt e tervek ismertetésében és terjesztésében semmiféle részt vállalni nem akarok, és céltalannak tartok e tárgyban minden további eszmecserét.

Szívélyesen üdvözöl

Bibó István

Bp. 1978. máj. 12.

Kedves Zoltán!

Ma reggel jöttem rá, hogy nálam van Mesterséges szervezetlenség: a kontraproduktív gazdaságirányítás szociológiai modellje című munkád. Azonnal nekiültem és egy szuszra elolvastam. Kitűnőnek találom: tényekre alapozott, világosan szerkesztett és szellemes terminológiájú munka; lényegében ez az, amit tegnap reklamáltam rajtad, s örömmel látom, hogy teljességgel képes vagy megcsinálni. Most már nem reklamálok mást, mint azt, hogy ezt egészítsd ki a 94 oldalas érdekes, de terjengős mű alapján egy mezőgazdasági résszel, vagy egyszerűen mezőgazdasági kiegészítő utalásokkal. Talán érdemes volna az öt ökonómiát – esetleg egyszerűbb, de a kettőnél bővebb tagolással – is belevenni. Ne haragudj, hogy ilyen részletekbe is beleszólok, de tegnap fáradt voltam, még a nyelvem is nehezen forgott, és úgy éreztem, semmi érdemlegeset nem tudok megfogalmazni, csak fejcsóválásértékű mondanivalóim voltak.

Örülök, hogy a közigazgatásról szóló ősrégi cikkekscémet említetted: rokkonnak érzem művedet abban, hogy egy megorganizált megtévesztésnek a háta mögé próbál látni és rejtett szerkezetét feltárni. A tiédet azonban tényekben gazdagabbnak és elevenebbnek érzem.

A viszontlátásig sokszor üdvözöl

Pista bátyád

³³⁸ Zsille Zoltán (1942–2002) szociológus. Művei: *Élet egy eszme árnyékában. Életrajzi interjú Hegedűs Andrással*. Készítette Zsille Zoltán. ABC Kiadó, Budapest, 1986; *A létező kecske*. Katalizátor, Budapest, 1988.

Budapest, 1978. jún. 10.

Kedves Barátom!

Elnézésedet kérem a látatlanul is bizalmas megszólításért: remélem, hogy elfogadod tőlem, mint levitézlett professzortársától. Többrendbeli köszönetekkel is vagyok adósod: először a különlenyomatokért, legutóbb pedig a Kossuth-könyvért. A különlenyomatok közül legérdekesebb számomra az volt, melyben a Védegylet-vita kapcsán világosan bemutatod, milyen fallácia a Széchenyiből és Deákból egy kompániát csináló szekfűi csúsztatás.³⁴⁰ A Kossuth-könyv hetekig volt fejezetenkénti olvasmányom, és úgy érzem, megváltoztatta Kossuthról alkotott képemet.³⁴¹ Nem tudom pontosan lemérni, hogy mennyi, de úgy érzem, hogy idézeteidben jelentős az új anyag, vagy legalábbis az eddig nem nagyon közismert anyag: nekem az volt a legmeglepőbb, hogy a szónokiasnak ismert Kossuthba mennyi ép realitásérzék szorult. Eddig mindig úgy fogalmaztam, hogy Kossuth történeti igazával azonosítom magam, de személyét és jellemét bizonytalanul éreztem, nagy szónok volta nem vonzott, (én inkább Bocskaival tartok, „a retorikához nem tudok”) számon tartottam egy grófnőtől való állítólagos ifjúkori sikkasztását, idegen hölgy társaságában való menekülését Orsova felé, pojjácás öltözködését külföldi útjain, s egyéb ilyen mellékes dolgait. Könyved olvasása után az az érzésem, hogy ezekre is volna néhány szavad, s kissé sajnálom, hogy minderre nem tartottad érdemesnek kitérni, és sok kételkedőben azt az érzést keltetted, hogy csak a jót mondd el. Most mind valószínűbbnek érzem azt a tételeket, hogy a legnagyobb ingerültséget azzal keltette, hogy birtoktalan létére teljesen modern, új módon, az újságírói foglalkozáson keresztül jutott döntő politikai szerephez. Azt remélem, hogy te leszel az, aki elsősorban szétosztatod a félreértéseknek azt a kásás tömegét, melyet Szekfű hagyott a magyar történettudományra.

További műveidet várva igaz tisztelettel és köszönettel üdvözlök híved

Bibó István

³³⁹ Szabad György (1924–2015) történész, egyetemi tanár, iskolateremtő személyiség. Nagymonográfiái: *A tatai és gesztési Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra* (1957), *Forradalom és kiegészítés választóján (1860–61)* (1967).

³⁴⁰ Szabad György: Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi–Kossuth vita. In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Szerk. Degré Alajos. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1976. 247–277.

³⁴¹ Szabad György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Kossuth – Magyar Helikon, Budapest, 1977.

LEVÉL SZALAI PÁLNAK

Kedves Barátom!

Elnézésedet kérem, hogy csak most válaszolok leveledre és cikkedre,³⁴² mivel mostanában jutott kezembe Litvánnak a könyve, amelyet most sikerült elolvasnom. Sajnálom, hogy nem tudok veled egyetérteni sem az Illyés publicisztikájának a megítélésében, sem az egész cikkedben említett probléma felvetésében és megválaszolásában. Egyetérték azzal a kiindulással, hogy a magyar–csehszlovák viszony kulcskérdése az egész kelet-európai, pontosabban közép- és kelet-európai fejlődés demokratikus irányának. Ehhez a feltevéshez azonban olyan további követelményeket fűzöl arra nézve, hogy mit kellett volna – főleg nekünk – ebben a kérdésben csinálnunk, amelyek nem eléggé megalapozott előfeltevésekből indulnak ki. Meg kell állapítanom, hogy ennek a „kellett volna”-nak olyan akadályok voltak az útjában, amiknek a felelősségét nem lehet egyszerűen a magyarokra, sőt még egyszerűen a Horthy-rezsimre sem hárítani, amelyek a maga saját, alapvetően gonosz és ostoba motívumai és indítékai szerint járt el, de nem egészen véletlenül.

Mielőtt a konkrét problémákba belefognék, arról szeretnék pár szót szólni, hogy történelmi kérdésekben milyen helyzetben lehet felvetni a „mit kellett volna”, „mi lehetett volna”, „mi lett volna” kérdéseit. A történelemnek rendszerint a háborúkat lezáró békecsinálások a nagy, folyékony és képlékeny korszakai. Ilyenkor rengeteg múlik két-három, esetleg nem is nagy kaliberű, de a döntő pillanatokban ott lévő embernek a személyes állásfoglalásán, a személyes cselekvésmódján, azután a helyzet némi folyékonyság után többé-kevésbé megmerevedik, elsősorban a területi állomány merevedik meg és utána az, amit nemzetközi politikának nevezünk, hosszú ideig eléggé kiszabott és kitaposott síneken megy tovább, ahol nem olyan túl nagy a játéklehetősége a döntő személyeknek abban, hogy mit csinálnak és mit csinálhattak volna. Ugyanez áttételesen természetesen érvényes nemcsak a külpolitikai, hanem egyéb kérdésekben is, egyéb döntő időpontok határpontjai között.

Ha ebből a szempontból nézzük, a „mit kellett volna” és „mit lehetett volna” kérdését, akkor az egész magyar–cseh viszonynak a döntő „mit lehetett volna” kérdése előbbre datálódik, mint a Te általad fölvetett témák, nem a békekötés utánra, hanem azelőttre, az 1918–19-es párizsi békekonferenciára, aminek Be-

³⁴² A levél előzménye Litván György *Magyar gondolat – szabad gondolat* című, 1978-ban megjelent könyve, illetőleg Szalai Pálnak a könyvről írt cikke, amelyet Szalai Bibónak véleményezésre megküldött.

neš egyik jelentékeny, bár hát mögött inspiráló figurája volt. Mikor Magyarország határaitra került sor, akkor Benešnek a legszemélyesebb javaslata az volt, hogy Csehszlovákiának több száz kilométeres dunai határra van szüksége, és pedig az ő teljességgel komolytalan és frivol indoklása szerint azért, hogy ezáltal váljék dunai állammá. Mint ahogy az a tény, hogy területének kétharmad vagy háromnegyed része a Duna vízrendszeréhez tartozik, nem lenne elég arra, hogy dunai állammá váljék. Nem is sokkal ez időpont előtt létezett már egy Hodzsa-féle javaslat a szlovák államterület elhatárolására, és ebben teljes mértékben a nyelv-határ volt az irányadó, és még Pozsony sem szerepelt a szlovák követelések között. El tudom képzelni, hogy szlovák nacionalisták hatottak Benešre ennél sokkal nagyralátóbb határ-elképzelések irányában, azonban Beneš Párizsban kulcshelyzetben volt arra nézve, hogy mit javasol és mit nem javasol, és semmiképpen sem kellett különösebben félnie ezektől a szlovák túlzóktól; az ő saját nagyralátása volt, hogy ezt a követelést megtette, és abban a tökéletes vákuumban, ahol a magyar ellenvélemény egyáltalán el sem jutott odáig, és az ország nagyfokú tehetetlenség állapotában volt, az ő javaslatai ellenállás nélkül érvényesültek, a nyugati hatalmak abban a tudatban lévén, hogy Beneš személyében a közép- és kelet-európai demokratikus jövő elsőrendű képviselőjével állnak szemben. Ebben a helyzetben a magyar–csehszlovák határ megvonása döntő kérdés volt, mert a leendő magyar–csehszlovák viszony két olyan országnak a viszonya volt, amelyekben az adott helyzetben egyedül voltak meg a demokratikus továbbfejlődésnek a komoly reményei, amelyek aztán csak Csehszlovákia esetében realizálódtak. Ez az egész leendő közép-európai federatív fejlődés számára döntő lett volna egészen a második világháború kitöréséig, amely talán ki sem törhetett volna egy erőteljes kelet- és közép-európai federáció létezése esetén, még akkor sem, ha ez a kelet- és közép-európai federáció nem terjedt volna tovább Csehszlovákián, Lengyelországon és Magyarországon.

Közbevetőleg felelnem kell arra az elképzelésre vagy ellenvetésre, amely nemcsak a *Té* cikkedből, de Litván könyvéből is bizonyos fókig kiderül, mintha a határok kérdése valami eminensen nemzeti kérdés volna, ellentétben a választójog vagy a földosztás kérdéseivel, amelyek eminensen demokratikus és szociális problémák. A kérdés nem ilyen egyszerű. A nemzetek önrendelkezési joga, amit 1918-ban a nyugati hatalmak meghirdettek, ha mégannyira hangoztatták is azóta, hogy semmiféle kötelezettséget e tekintetben nem vállaltak, igenis egy nagyon döntő demokratikus jelentőségű állásfoglalás volt. Tulajdonképpen nem volt más, mint a demokratizmus kifelé fordított, külpolitikai, államközi viszonylatra alkalmazott megjelenése. Egy ország, amelyik komolyan veszi a demokratizmust, nem törekedhet idegen, máshová gravitáló, más nemzethez tartozó lakosságnak a bekebelezésére. És az, hogy Csehszlovákia alakulásakor ezt az

alapvető szabályt nem tartotta be, nagyon súlyos akadálya volt annak, hogy Csehszlovákiának aránylag magas fokú belső demokratizmusa semmiféle vonzó kisugárzást nem tudott gyakorolni.

Erdemes egy szót szólni Csehszlovákia határbeli, nemzeti és nemzetiségi összetételbeli kialakulásáról. Csehszlovákia lényeges alapösszetartó ereje a csehek és a szlovákok nyelvi és etnikai közelállása volt. Ebben a konstellációban már eleve hiba volt az is, hogy Csehszlovákia ugyanakkor a történeti Csehország teljes területét igényelte. Bármennyire is túlhaladott kérdés ez ma, tisztában kell lennünk azzal, hogy logikusan és értelemszerűen, mikor a csehek egy új államszervezetet meg akartak alapozni, választaniuk kellett volna, hogy ezt a megalapozást a két lehetséges alap közül melyikre alapozzák. Az egyik lehetséges alap a történeti Csehország fenntartása és folytatása, amely története egész folyamán egy cseh–német, együttes történeti konstrukció volt; a másik az etnikai azonosság, mely esetben az állam súlypontja a cseh és a szlovák nép etnikai közössége. A történeti Bohémiához tartozó és azzal összetartozást érző csehországi németek számára rendkívül üresen hangzottak a Libussa királynéről való színcseh ősgondok, és ugyanúgy a szlovákok számára teljesen üresen hangzottak a történelmi Csehország jelentős történelmi eseményei; ezt a kettőt nagyon nehéz volt összehozni. Negyediknek jött ehhez a jelentős magyar kisebbség odacsapása, amelyiknek sem történeti, sem etnikai kapcsolata ezzel az államszervezettel nem volt. Vagyis annak, hogy Csehország mindezek ellenére, vagy éppen mindezekért aránylag, az akkori körülmények között egy igen tisztességes kisebbségi politikát folytatott, nemcsak egy alapvető és mély demokratizmus volt az oka, mert ha ez dolgozott volna bennük, akkor meggondolták volna, hogy ezeket a területeket milyen arányban fogadják el, hanem sokkal inkább szerepelt az, hogy az összes utódállamok között Csehszlovákia volt az, amelyiknek a legtöbb olyan kisebbsége volt, akik számára az állam tökéletesen idegen volt és úgyszólván azt a kérdést vetette fel, hogy mit is keresnek ők ebben. Hogy ez később a csehszlovák állam demokratizmusát is aláásta, az a világháború szörnyűséges élményei után való csehszlovák reagálásban csúcsonódott ki, amikor is az történt, hogy Csehszlovákia először bekebelezett olyan népeket, amelyeknek semmi közük és akaratuk nem volt ehhez a bekebelezéshez, azután számon kérte tőlük, hogy miért nem voltak az új állammal szemben lojálisak, és miután megállapította, hogy nem voltak azok (nota bene a magyarok majdnemhogy lojálisabbak vagy korrektebbek voltak, mint a szlovákok), azután kitelepítéssel büntette őket.

Ebben a helyzetben vállalta el Beneš egész Közép-Európa számára a demokrácia tanító bácsijának, a demokráciára való leckéztetésnek az alapállítását. Hozzá kell tennem, hogy ez a leckéztetés Németországnak és Magyarországnak szólt elsősorban, és óvakodott a vele teljesen egy külpolitikai vonalat tartó Jugo-

szláviával és Romániával szemben ugyanezt folytatni, ahol erre legalább annyi ok lett volna. Ez a leckéztetés a csehszlovák államszervezet területi státusának a mélységes antidemokratizmusa folytán kb. olyan hatást gyakorolt Németországra is és Magyarországra is, mint amilyen a stréber, és ebből minden előnyt lefölöző jó tanuló hatása a renitens és nem engedelmes, a stréber jó tanuló láttán csak még annyival kevésbé engedelmes rossz tanulókkal szemben. A német és magyar jobboldalnak, majd a kibontakozó fasizmusnak éppen Beneš személyén és a csehszlovák demokrata államon keresztül sikerült a demokratizmus egész eszmerendszerét gyűlöletessé tenni olyan, alapkiindulásukban tisztességes értelmiségi rétegek számára is, melyek egyébként nem lettek volna olyan könnyű préda a fasizmus számára: pontosan a nemzeti kérdésen keresztül, vagyis azon keresztül, hogy a csehszlovák államnak a demokratizmus hangoztatásán keresztül olyan nem demokratikus előnyökben van lehetősége részesülni, amelyeknek az ellentételeit ellenfeleiktől kereken megtagadják.

Ezek után nincs sok gyakorlati értelme arról beszélni, hogy az első világháború utáni magyar közgondolkodásnak le kellett volna tennie az integer Magyarország célkitűzéséről. A határok adva voltak, és ezek az 1920-ban rögzített határok 25 évig determinálták úgyszólván mindazt, ami Kelet- és Közép-Európában történt, közöttük azt is, hogy Magyarországnak olyan kormánya lett, amilyen lett. Ezeket a határokat talán a legjelentékenyebb egyharmadukban az a Beneš követelte ki és vitte keresztül, akinek valóban módjában lett volna mást, kevesebbet is kikövetelni. Nyilván Te sem képezed, hogy a Horthy-kormánynak kellett volna az integer Magyarország követeléseiről letennie, hiszen Horthy egész kormányzása annak köszönhetette létét, hogy elfogadta azt a trianoni határt, amit Károlyi nem tudott elfogadni. Ennélfogva szükségszerű volt, hogy pontosan ezt a születési foltját kellett kiegyenlítenie a Károlyiék és Jásziék elátkozásával és az integer Magyarország követelésével. Azonkívül minden ilyen programot a közvéleményben valamiféle reális alapra lehet csak helyezni. Az adott helyzetben két realitás létezett, az integer Magyarország, mint a múlt realitása, és a trianoni Magyarország, amelynél hárommillió kisebbségben lévő és többé-kevésbé elnyomott, vagy legalábbis új helyén a helyét nem találó magyar állandó sérelmi forrása és igazolója volt e helyzet kibírhatatlanságának. Ha lett volna akárcsak az egyetlen Csehszlovákia felé egy olyan közbülső realitás, amelyik az etnikai határok szigorú követelésével a határon túli magyarok sérelmeit tárgyalanná tette volna, vagy ilyenek egyáltalán fel sem merültek volna, akkor erre a realitásra lehetett volna alapozni, ez mintául szolgált volna esetleg két utódállammal szemben is egy reálisabb revíziós követelésnek a fölállításához. Az alapanyag a határon túli magyarok szenvedése vagy sérelme volt, de a vonatkozási pont, ami ebből megszületett, az továbbra is az integer Magyarország

maradt, mint ami, ha másnak nem, a múltnak egy fogható realitása. A tényleges etnikai határ nem volt egy fogható realitás, aminek mint megoldásnak a hasznosságára és a célszerűségére példaként rá lehetett volna mutatni.

Ilyen módon végképpen érvénytelennek érzem azt a hivatkozásodat, hogy 1945-ben a csehszlovák demokrácia súlyos antidemokratikus eltévelyedésének a főlhánytorgatása a részünkről azért nem volt erkölcsileg hiteles, mert elmulasztottunk kapcsolatot keresni a masaryki demokráciával. A masaryki demokráciával való kapcsolatkeresés a békeszerződés után csakis a status quo szigorú elfogadása alapján lett volna lehetséges, e tekintetben Masaryknak a kissé naiv elképzeléseit senki sem veheti komolyan a később való területi változásra, aki csak egy kicsit ismeri a fennálló határok megmerevedésének a szükségszerű folyamatát. Azt a hivatkozást, hogy a kapcsolatkeresés elmulasztásával eljátszottuk azt a jogunkat, hogy komolyan és súlyosan antidemokratikus cselekedetet szemrehányhassunk, nem érzem komolynak. Arra emlékeztet ez engem, amit a Rákosi-rezsim idején a Rákosi által támogatott református politikai vezetők hangoztattak, amikor az a követelés merült fel, hogy a rezsim bizonyos kinövéseivel szemben föllépjenek: azt mondták, hogy a református egyház azáltal, hogy nem lépett fel elegendő bátorsággal és határozottsággal a fasiszmus ellen, eljátszotta azt a jogát, hogy bármiféle más irányú visszaélések ellen föllépjen. Ez, mint indoklás, egyszerűen elfogadhatatlan.

Ilyen körülmények között Illyés Gyulának³⁴³ sem tudom felróni azt, hogy hangot ad egy sor kritikának és kifogásnak: ezekben a megnyilvánulásokban nem látok schol sem nemhogy integer Magyarországra, de még egyáltalán területváltozásra irányuló propagandát sem, egyszerűen a demokratikus szabadságjogok, vagy ha úgy tetszik, a lenini nemzetiségi elvek számonkérését. Nem véletlen az, hogy Illyés Gyula egy szót sem ejt Jugoszláviáról, ahol a magyar kisebbség helyzete súlyosabb kifogásra nem ad okot. Vagy komolyan képzeled azt, hogy ha egyszer egy pillanatban a minden irányban komolyan vett demokratizmus a közép- és kelet-európai országok egymás közötti viszonylatában érvényesülni kezd, hogy akkor bármiképpen meg lehetne akadályozni azt, hogy ezek a sérelmek nyíltan és világosan szóba kerüljenek? És nyilvánvalóan ezeknek a szóbahozása nem a leendő federációs fejlődés akadálya, hanem éppen ellenkezőleg, az előfeltétele. Nagyon lehet, hogy a határokon kívüli magyar kisebbségi helyzet komoly javításának az ára mindennemű területváltozásról való lemondás lesz, lehet, hogy olyan területi megmerevedés következik Európában, amivel szemben minden akármire alapozott területváltozási igény lehetetlenné válik; ezt az árat adott esetben valószínűleg meg is kell fizetni, és ez a leendő

³⁴³ Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. Magvető Kiadó, Budapest, 1978. Gyorsuló idő.

kormányoknak 60 évi megszokás után bizonyára könnyebb lesz, mint 60 év előtt a történelmi Magyarország szétszabdolásának a friss sebe után; de minderről csak egészen komoly javulás garanciái mellett lehet szó.

Sajnálattal bár, de ellent kell mondanom ezek után annak a tételedek, hogy Illyés publicisztikája veszélyezteti a kelet-európai demokratikus államok leendő összefogásának útját. Ennek az összefogásnak az útjában ennél sokkalta súlyosabb és egészen másféle akadályok állnak. És ezek között az akadályok között egyes szomszéd országoknak a politikája nem utolsósorban szerepel. Én nagyon megértem azt, hogy a két legsúlyosabb akadály, a románok és a szlovákok rendkívül fölfűtött nacionalizmusa és magyar-gyűlölő nemzeti elfogultsága mögött lényeges tényező a magyarok várható területi követeléseitől és szupremáciai igényeitől való félelem; de arról is meg vagyok győződve, hogy a gyűlölködés jelen állapota mögött ma már nem annyira a most már nagyon régi magyar elnyomásnak az eleven emlékei vannak, mint inkább a saját rossz lelkiismeret mindazért, amit a kisebbségi magyarokkal szemben ők az elmúlt 60 év, vagy az elmúlt 30 év folyamán elkövettek. S miközben a minden területi változástól való lemondás esetleges kényszerűségét mérlegelem, aggodalommal gondolok arra, hogy ez a két nacionalizmus nem fogja-e ezt a lemondást nem annyira a megkönnyebbülés indítékául, mint inkább a teljes szabad kéz megszerzésének a jegyében értékelni.

Mondanom sem kell, hogy nem tudom elfogadni, és nem is nagyon értem azt a tételledet, hogy a magyar októbrizmus prágai vagy nem prágai orientációja nem Trianon körül forgott, hanem akörül, hogy a régi típusú radikalizmus nem tudott elzárkózni attól, hogy a magyar fejlődést egy iparilag, polgárilag fejlettebb struktúrára ne orientálja. Alig hinném, hogy ez az egész komplexum bármilyen összefüggésben szerepet játszott volna a magyar októbrizmus prágai vagy nem prágai orientációjában. Az orientáció döntő tétele valóban az volt, hogy ez volt az egyetlen demokratikus lehetőségű orientáció és ennek a sikere elsősorban Trianon kérdése körül bukott meg. Ha Magyarországon szerencsésebb előfeltételek és szerencsésebb csehszlovák–magyar határ esetén megmaradt volna a Károlyi beindította demokrácia, akkor annak módjában lett volna egy fejlettebb struktúrára orientálódnia, ugyanakkor, mikor egyben módjában lett volna a parasztkérdés döntő vonatkozásait is figyelemmel szem előtt tartani. Az emigráció számára ezirányú problémák aligha vetődtek fel.

Még egy pár szót szólnék *a népi mozgalom irányában tett, inkább odavetett megjegyzésedhez*. Pl. ahhoz, hogy: „A népieseknél egy olyan történeti strukturális és tájegységekben gondolkodó szemléletet is láthatunk, mely valóban mélyebb kulturális antropológiában tájékozódik, ám gondolkodásuk védtelenül nyitva maradt reakciós történeti bölcseletek és totalitáriánus értelemben kollektivista tár-

sadalmi bölcseletek felé is.” Erre példa Németh Lászlónak a komolyan vevő írása Spengler művével szemben. Érzésem szerint ez a példa igazán kevés, pontosan azzal a Németh Lászlóval szemben, akinek nagyon sok állásfoglalását lehet kritizálni, de totalitárius fertőzöttséget aligha lehet nála megállapítani. Egyáltalán, a népiesek legszélesebb skáláját fogod egybe és az egészre vonatkoztatnád olyan valamit, amit legfeljebb egy-két szélső alakjára lehet alkalmazni. Én totalitárius állásfoglalást Erdélyi Józsefen kívül aligha látok bárkinél is. Sinkánál antiszemitizmust lehet megállapítani, ami mögött nem totalitáriánus inspiráció, hanem egész egyszerűen rosszul általánosított személyes szegényparaszti élmények vannak. Föl lehet hozni vádult a szabódezsői ihletést Fájánál is és Kodolányinál is, nagyon magas szellemi szinten Németh Lászlónál is, de ez sem tartalmaz totalitáriánus elemeket. Egyébként is, a népiek egy nagyon széles skálát alkotnak, pontosabban az az együttes, amelyet kívülről népieknek szokás nevezni. A népiek lényeges eleme azonban egy szegényparaszti orientációjú, világosan és egyértelműen baloldali radikalizmus, és azok, akik valóban politikai álláspontokat fejlesztenek ki közülük – mert volt közöttük olyan, aki egyszerűen csak paraszt származású író volt és különböző megnyilvánulásait nem lehet egyszerűen egy népi politikai álláspont kontójára fölhozni –, azoknak a legjellemzőbb képviselői Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Kovács Imre, s ezeknél se totalitáriánus, se semmi felróható jobboldali fertőzést megállapítani nem tudok. Veres Péternél szintén jelen van egy, lényegileg a Sinkáéval rokon állásfoglalás a zsidókérdésben, de ugyancsak egyéb lényegbe vágó totalitáriánus és jobboldali jelenségek nélkül.

A népieseknek, pontosabban egyes népi íróknak és publicistáknak a zsidókérdéshez való viszonyát érdemes inkább egyenként és árnyaltan elemezni, de a Te általánosításaid, úgy érzem, itt sem állnak helyt. Az igaz, hogy a népiek, annak ellenére, hogy elsősorban Illyés és Erdei személyében nagyon sok közülük volt a polgári radikalizmushoz, és ezt tudatosan ápolták is, valóban egészükben óvakodtak attól, hogy ezt az összefüggést nyíltan és hangosan a Horthy-korszakban vállalják, elsősorban annak tudatában, hogy ez micsoda csahos összeröffenést váltana ki a jobboldal és a szélsőjobboldal részéről. Azt azonban, hogy nem tudták szétválasztani a zsidó nagytőke bírálatát a századvégi „zsidó” radikalizmus bírálatától, nem veszem észre, mert egyáltalán nem is tudok olyan passzusról, ahol a népiek bármelyike is a századvégi zsidó radikalizmus ellen komolyan ellenséges állásfoglalást egyáltalán megfogalmazott, pláne nem a nagytőkével egy kalap alatt. Lehet, hogy Te tudsz ilyen passzusról, az általánosításodat így sem érzem eléggé helytállóknak. A népi mozgalom 1937-től, a Márciusi Front alakulásától kezdve rendelkezett egy olyan szervvel, aminek az állásfoglalásait módunkban van többé-kevésbé hitelesekként elfogadni. A magyar szélsőjobboldal ettől az időtől kezdve szüntelenül bocsátotta ki a maga felszólításait a népi-

ekhez arra, hogy végre foglaljanak állást a zsidókérdésben, hangoztatván, hogy a nagybirtok-kérdés központba helyezése a zsidókérdésről tereli el a figyelmet. A népiek ennek a felszólításnak egészükben soha semmilyen formában nem engedtek, ellenkezőleg, nagyon azt hangoztatták, hogy a zsidókérdés központba helyezése tereli el a nagybirtok-kérdésről a figyelmet. Nagyon szeretném a választ arra, hogy a népi mozgalom mely időpontban volt olyan helyzetben, pláne egészében, hogy totalitáriánus mozgalmak határterületén volt. Nem tudom, hogy a Gömbössel való párbeszéd már lejárt lemezére gondolsz-e, de hát ennek a párbeszédnek a pontos lefolyása ma már annyira ismeretes, hogy erre mint totalitáriánus kisiklásra való hivatkozás nehezen vehető komolyan.

Mindez nem akart az egész népi mozgalom szőröstül-bőröstül való apológiája lenni. Ha szükség volna rá, össze tudnám foglalni a népieknek, pontosabban egyes népieknek minden felróható eltévelyedését vagy hibás állásfoglalását, ennek most sem szükségességét nem érzem, sem azt, hogy ez az én feladatom volna, de a népiek valamennyire is komolyan vehető kollektív állásfoglalásait ma is elfogadhatónak és kifogástalannak érzem. És az egész mozgalomhoz való személyes kapcsolatom lényege nem az, hogy minden állásfoglalásukat kritikátlanul magamévá teszem, hanem az, hogy túl a magyar realitáshoz való minden más mozgalomnál nagyobb közelségükön van egy olyan jelentőségük, amelyik túlnő a magyar viszonylatokon, az ti., hogy egy olyan radikális mozgalmat testesítettek meg, amelyik egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a közvéleményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdalo ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetnek le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudnák hozni. Elsősorban ez az én idetartozásomnak a motívuma.

Sajnálom, hogy ennyi ellentmondást és vitaanyagot halmozok árva fejedre, de lényegében talán ez az, amit kértél tőlem, még ha tartalmilag nem így gondoltad is. Jó volna minderről személyesen is beszélgetni. Jelentkezni fogok, ha ehhez lélegzetem és jó egészségem lesz.

Viszontlátásig szeretettel üdvözl:

Budapest, 1978. [június?]

LEVÉL ARANY BÁLINTNAK A MAGYAR KÖZÖSSÉG ÜGYÉRŐL

Kedves Barátom!

Köszönöm azt az egykori mozgalmi avató szöveget,³⁴⁴ és Donáth Györgynek³⁴⁵ a peretekben az utolsó szó jogán elmondott szavait, melyeket azzal a gondolattal juttattál el hozzám, hogy a Magyar Közösségről kialakított feltételezett téves véleményemet helyesbítsék és a tényeknek megfelelő irányba tereljék. A két szöveget időközben már visszajuttattam; de ígért véleményemet, mely félek, kissé hosszúra sikerült, családi betegségek sorozata miatt csak most tudom elküldeni.

Előrebocsátom, hogy az utolsó szó jogán elmondott szöveget azzal a tisztelettel olvastam, és azzal a tisztelettel szólok hozzá, ami kijár egy olyan ember megnyilatkozásának, aki a méltatlan halál előtt tudja magát és előtte bátran helytáll azért, amit meggyőződésének gondol. Ez azonban nem enyhítette és nem is enyhíthette azt a nagyon határozottan negatív véleményt, amit az ott kifejezésre jutó politikai érveléssel és politikai elképzelésekkel szemben régen kialakítottam, és amiben ezeknek a szövegeknek a közelebbi ismerete csak megerősített.

Előrebocsátom azt is, hogy ez az egyet nem értés nem terjed ki arra a kritikára, amit ez az utolsó szó jogán elmondott szöveg a nyomozás és vizsgálat módszereinek hiányossága és elfogultsága, s a vád és a várható ítélet jogászai és emberi tárgyilagosságának hiánya felett gyakorol. Amire ő ott több ízben és meggyőzően utal, arról a bírói függetlenséget és pártatlanságot mindenekfelett értékelő embernek, amilyennek tartom magam, csak egyféle véleménye lehet.

³⁴⁴ 1947. január 5-én a belügyminisztérium hivatalos közleményt adott ki köztársaságellenes összeesküvés leleplezéséről. A közlemény szerint az összeesküvők célja a Horthy-rendszer fegyveres erővel való visszaállítása volt. Az ún. összeesküvést irányító hetes bizottság tagjaiként Arany Bálintot, Donáth Györgyöt, Héder Jánost, Kiss Károlyt, Saláta Kálmánt, Szent-Iványi Domokost és Szentmiklóssy Istvánt nevezi meg. A Népbíróság az FKGP felmorzsolása céljával konstruált koncepciók perben 1947. április 16-án hirdetett ítéletet. Arany Bálint (1900–1987) gépészmérnök. A 30-as évektől tagja a Magyar Közösségnek, 1945 után a FKGP egyik vezetője. 1946 decemberében tartóztatták le. Tíz évet töltött börtönben. Amint az ifj. Bibó István közléséből ismertté vált, 1978-ban felkereste Bibó Istvánt, s átadta neki a Magyar Közösség belépési avatóját, s Donáth Györgynek az utolsó szó jogán elmondott perbeli beszédét. A látogatáskor lezajlott beszélgetésre s a két szövegre reagált Bibó István a levélben, melyet ifjabb Bibó István jelentetett meg a *Magyar Nemzet*ben (1992. október 24.).

³⁴⁵ Donáth György (1904–1947) tisztviselő, politikus; 1938-tól az Imrédy Béla által indított Magyar Élet Mozgalom egyik vezetője volt. Az ún. összeesküvési per „politikai vonal”-ának fővádlottjaként 1947. április 16-án halálra ítélték és augusztus 29-én kivégezték.

Csak pár szóval térek ki arra az egyenlőtlen feltételek mellett folyó, végeredményben eredménytelen és hiábavaló vitára, amely a bíróság és a vádlott között a fasizmus és a faj fogalmai körül folyt, s amelynek tárgyában végül is abban állapodtak meg, hogy ki-kik a maga elgondolása szerint használja ezeket a kifejezéseket, ami által az egész vita valójában a süketek párbeszédévé vált. A fasizmus tárgyában Donáth György tartotta magát ahhoz a Magyarországon azelőtt szokásos szóhasználathoz és köztudathoz, amely fasizmus alatt kizárólag az olasz fasizmust értette, és ezt, mivel Mussolini Magyarország területi követelései mellett foglalt állást, általában bizonyos szimpátiával kezelte, szemben a nemzetiszocializmussal, melyet jelentős részben, talán többségében, inkább gyanakvással nézett. Ezzel szemben a bíróság a fasizmust, egyrészt a kommunista mozgalomban, de egyébként is az egész nyugati világban elfogadott szóhasználat szerint gyűjtőfogalomként fogta fel, mely magában foglalja lényegében mindazokat a tekintélyuralmi rendszereket, amelyek egy harcias és militarista világnézet nevében alapítottak egyszemélyes diktatúrákat.

A *faj* fogalma tekintetében a bíróság tartotta magát ahhoz a fajfogalomhoz, amelyik a hitlerizmus óta a faj kizárólagos fogalmaként szerepel, ti. a biológiai faj fogalomhoz. Ezzel szemben a vádlott faj alatt azt értette, ami Magyarországon, elsősorban Szabó Dezső fogalmazásában, a biológiai faj fogalomnál sokkal szétfolyóbb, lényegében etnikai fajfogalmat jelentett, amelyre az ő szemléletében nem vetődött a hitleri tömeggyilkosságok rettenetes árnyéka.

Ezek után térnék rá azokra az állásfoglalásokra, amelyek engem nagymértékben megerősítenek abban, hogy a Magyar Közösség elgondolásai is, célkitűzései is, taktikája is a legnagyobb mértékben hibásak és szerencsétlenek voltak.

Az első ilyen kérdés a *jogfolytonosság* kérdése, amelyet Donáth György az utolsó szó jogán elmondott szövegében rendkívül hosszasan kifejtett. Azt hangoztatta – ami igaz is –, hogy az 1945-ben létrejött magyar államrendszer nélkülözi az előző államrendszerek hivatalos képviselőihez kapcsolódó jogfolytonosságot, és éppen ezért teljes értékűnek nem tekinthető. Hogy ez fogyatkozás-e, az azon múlik, hogy egy politikai rendszer törvényességéhez, legitimitásához szükséges-e az ilyen értelemben vett folytonosság. A jogfolytonosság egész ideológiája *nem* a magyar jogfejlődés hagyományos értékei közé tartozik: a történeti magyar jogi ideológiát elsősorban az alkotmányosság gondolata, a nemzet szuverenitásának elve, a királyi hatalommal szemben a nemzetnek mint jogforrásnak a hangsúlyozása jellemzi. A törvényes hatalmat képviselő személyek közötti folytonosság gondolata monarchikus gondolat. A magyar jogi gondolkodás viszont különböző kritikus helyzetekben, amikor ez a bizonyos királyi jogfolytonosság valamely okból megszakadt, mindig valami módon a nemzetet igyekezett döntő szerephez juttatni, persze nemzet alatt nem a mai értelemben vett demokratikus

nemzetet, hanem többé-kevésbé szűkebben felfogott, többé-kevésbé arisztokratikus nemzetet értette, de mindenképpen egy nagyobb tömegekre, az alattvalók beleszólására alapozódó jogalapozást tekintett fontosnak. Ezt fejezte ki már I. Ulászló megválasztásánál az az országgyűlési határozat, mely leszögezte, hogy a magyar királyi hatalom *nem a koronában, hanem a nemzet beleegyezésében* gyökerezik. Erre történt hivatkozás későbbi időpontokban is, többek között 1920-ban is a Horthy-rendszer jogalapjainak a lerakásánál is, amikor a királyi Magyarország jogfolytonossága formailag hasonlóképpen megszakadt. Az egész jogfolytonosság-ideológia éppen ez alatt az 1920-ban megalapozott ellenforradalmi rendszer alatt jött nálunk divatba, mert a rendszernek egyik központi fájdalma volt, hogy a megelőző királyi jogintézményekhez nem kapcsolódik a jogfolytonosság formai szabályai szerint: 1920-ban nem az 1910-től 1918-ig létezett legutolsó magyar országgyűlés ült össze, hanem egészen újonnan választottak nemzetgyűlést, nem a király által kinevezett homo regiust, József főherceget fogadták el kormányzónak, hanem új kormányzót választottak. Hozzá kell tennem, hogy mind a kormányzó-választás, mind a nemzetgyűlés-választás a szabad választás súlyosabb szépséghibáival terhes, mint amit Donáth György az 1945. évi új közjogi indulásnak felró. 1945-ben, mikorra a Horthy-rendszer tökéletesen diszkreditálódott, a hozzá való kapcsolódást döntő kérdésnek tekinteni, és azt vallani, hogy 1945-ben az 1939-es országgyűlést kellett volna összehívni, súlyos politikai tévképzet volt. Csodálnám, ha a Magyar Közösség egész társasága, melynek gondolkodására az egész ellenforradalmi politikai rendszert maró szatírával illető Szabó Dezső oly nagy hatással volt, többségében így gondolkodott volna. Inkább az az érzésem, hogy az elsősorban Donáth Györgynek mint volt 1939-es képviselőnek volt a kiindulópontja. Az 1939-es választást hibátlanul korrekt választásnak, és az így létrejött országgyűlést 1945-ben további joglépésekre alkalmas testületnek tekinteni három okból lehetetlen volt. Először azért, mert igaz ugyan, hogy az 1939-es választás, ellentétben az előzőekkel, titkos választás volt, de egy olyan országos közhangulatban zajlott, ahol a vidéki, paraszti nép széles körei – ez köztudomású volt abban az időben – szilárdan meg voltak győződve arról, hogy azért az urak – a nagybirtokos vagy főszolgabíró – továbbra is meg fogják tudni, hogy ki kire szavazott. Másodszor nem lehetett a választást irányadónak tekinteni azért, mert az országban akkor a nyilas és a Hitler-barát demagógia és propaganda olyan döntő szerepet vitt, és a magyarországi szociális elégedetlenségnek olyan széles rétegeit vont a maga hatása alá, hogy a hitlerizmus szörnyűséges és párját ritkító, világméretű erkölcsi csődje után további döntések kiindulópontjául még csak elképzelni is nehéz lett volna egy olyan országgyűlést, amelynek az egyik legjellegzetesebb vonása éppen a nyilas és németbarát szavazatoknak a megszorodása volt. Harmadszor azért

nem, mert ez az országgyűlés egyetlen hang kivételével olyan egyértelműen vagy hallgatagon asszisztált Magyarország katasztrofális és esztelen háborúba lépéséhez, s a mesterkélt felszított háborús hangulathoz és propagandához, hogy a győztesekkel szemben ennek az országgyűlésnek irányadó és jogfolytonosságot fenntartó jellegét hangoztatni nyilvánvaló oktalanság lett volna. Ugyanígy minősül az az érvelés, hogy 1945-ben a törvényes államfő akadályozva volt, Horthy Miklós 1944. március 19-i és október 16-i származásos viselkedése után olyan mértékű személyes politikai csődbe és teljes hitelvesztésbe jutott, hogy az ő akadályoztatását aligha lehet olyan valaminek föltüntetni, mint amely az 1945 után alakult jogrend törvényességét kétségessé teheti.

E mögött az egész elgondolás mögött, mely Magyarország 1945-ös újjáalakulásának jogalapját a Horthy-korszak mérlegén kifogásolta és annak nevében vont a kétségbe, az egész Horthy-rendszernek egy bizonyos történelmi pillanathoz kapcsolódó túlértékelése áll. A Horthy-korszak egészére nézve aligha lehetne megcáfolni egy olyan értékelést, mely egy reakciós, félfudális, csökevényesen alkotmányos rendőrállamnak minősíti, mely erőszakban született és tehetetlenségben múlt ki. Volt azonban egy pillanata, hozzátehetjük, gyorsan elmúlt pillanata, amikor úgy látszott, hogy a rendszer vezetői a nemzet érdekét meg tudják ragadni, és annak megfelelő politikát tudnak csinálni. Akkor volt ez, amikor Teleki Pál, utána sokkal rosszabb feltételek mellett és gyengébb eszközökkel Kállay Miklós olyan politikai alternatívákban látszottak gondolkozni, amelyek a hitleri hatalommal való szembefordulás felé mutattak, s ez Magyarországnak a béke pillanatában elviselhető erkölcsi és politikai pozíciót ígért; és úgy látszott, hogy Horthy személye, bármik is a fogyatkozásai, elégséges lesz ahhoz, hogy ehhez a politikához az államfői támogatás döntő lökését megadja. Ezek a reménységek jóval a háború befejezése előtt már semmivé váltak. Maga Teleki Pálnak az öngyilkossága, minden tisztességes és tragikus demonstratív szándéka ellenére is, nem az ország pozíciójának a javulását, hanem az ellenirányú, Hitler-barát erőknél a szabad útját jelentette: ha Teleki a helyén marad, megpróbálhatta volna megakadályozni azt, hogy Magyarország Jugoszlávia összeomlása után a Bácska megszállásából győzelmes haditényt faragjon magának – amibe azután Horthy oktan lelkesedéssel belement –, és 1941 nyarán talán megakadályozhatta volna, hogy Magyarország belépjen a németek háborújába. Hogy ezt a politikát egyenes vonalban végig lehetett volna-e vinni, azt ma nehéz volna megmondani, mindenesetre a háborúba lépés kitérője után ugyanennek a politikának a Kállay által megkísérelt újrafelvétele már sokkal nehezebb feltételek között volt csak lehetséges. Mindamelllett Kállaynak sikerült ezt a politikát egészen 1944 márciusáig elhúzni, és ekkor a történelem Hitler ultimátuma formájában döntő politikai és katonai kiugrási lehetőséget kínált Magyarországnak. Ehhez

az kellett volna, hogy Magyarország ezt a kiugrást ugyanolyan gyorsasággal és elhatározottsággal csinálja meg, ahogy azt Románia csinálta egy fél évvel később, és még csak nem is kellett volna a németeket bajtársiatlanul hátba támadni, mert hiszen a németek a maguk bajtársiatlan lépéseivel tálcán hozták az erkölcsi jogcímet a szembefordulásra. Ezt Donáth György teljesen ferde módon értékeli, mert azt mondja, hogy a baj az volt, hogy ez a német megszállás idő előtt történt, és ebben bűnös a baloldal is, mert különféle demonstrációival a németeket felbőszítette. Először is a németeket nem a baloldal teljesen kisméretű és politikailag nem túl jelentős demonstrációi bőszítették fel, hanem Kállay ügyefogyott és rosszul leplezett kiugrási kísérletei. Másodszor, éppen ellenkezőleg, óriási előny volt, hogy a német ultimátum idő előtt történt, mert Magyarország későbbi helyzete szempontjából döntő jelentőségű lett volna az, hogy a románok előtt ugrik ki a hitlerista szorításból, holott topográfiailag a románoké volt a korábbi kiugrási lehetőség, hiszen őket érte el előbb a front. A március 19-i helyzet Magyarországnak ezt a páratlan lehetőséget nyújtotta, és ez a lehetőség Horthy és Kállay tehetetlensége és bizonytalansága miatt semmibe ment. Ez már maga is Horthy tekintélyének s teljesen semmivé válását jelentette, az a mód pedig, ahogy végül, késve, október 15-én a tényleges kiugrási kísérlet előkészítette és megszervezte, majd ahogy a kiugrási kísérlet másnapján a Szálasi puccsára az áment ráadta, szánalmas és gyászos volt. Mondhatja valaki, hogy nem olyan könnyű egy államfőnek vitéznek lennie, mikor elrabolt fiának az életével zsalrolják. Ezt teljesen megértem, még azt sem állítom, hogy én hasonló helyzetben ilyen vagy olyan vitéz lettem volna. De Horthy Miklós 25 éven keresztül egy országot tartott a vitézségéről szóló állandó propagandájának és egy kardcsörtető militarizmusnak a hatása alatt, neki tehát be kellett volna töltenie az ebből eredő jogos várakozásokat. Emlékszem rá, hogy mikor 1939-ben Hitler Hácha cseh államelnököt az asztal körül kergetve és injekciókkal felélesztve kényszerítette a németek behívásának az aláírására, tettem egy olyan megjegyzést, hogy én nem szeretem Horthyt, de jó tudni, hogy vele ezt nem lehetett volna megcsinálni. 1944. október 16-án, amikor mindenki tudta, hogy már csak hónapok kérdése a német vereség, tehát egy sokkalta kilátásosabb világpolitikai helyzetben a katona Horthy rosszabbul viselkedett, mint a civil Hácha. Egy ilyen valakit 1945-ben, vagyis a hitlerizmus teljes összeomlása után akadályozott törvényes államfőnek tekinteni csak nagymértékű politikai rövidlátásnak tudom minősíteni. Ha az egész Teleki–Kállay-féle politikát következetesen és sikerrel végigcsinálják, ez igazolt volna minden nekik felrótt intézkedést, közöttük a zsidótörvényeket, hiszen ez az eljárás a zsidóknak sokkal nagyobb százalékát tudta volna megmenteni. Ami azonban ténylegesen történt (kiugrási politika tényleges kiugrás nélkül, németektől való távolodási politika, amely pontosan a döntő pillanat-

ban torpan meg), az ezt a politikai garnitúrát visszamenőleg minden közbülső cselekedetért és mulasztásért felelőssé teszi.

Donáth György láthatóan azonosította magát a perben ezzel a politikai garnitúrával, és ezzel egyben a per és a Magyar Közösség szempontjából is súlyos hibát követett el. Egész érvelésében az egyik legtalálhatóbb megjegyzése az volt, mikor azt fejti ki, hogy a kommunisták legalább annyira meg akarták változtatni az 1945–46. évi államrendszert, mint amennyire ők, és bizonyos az, hogy erről ugyanígy a nyilvánosság kizárása nélkül folytattak előzetes megbeszéléseket, mint a Magyar Közösség, tehát őket ugyanennyi joggal lehetett volna összekülvőknek és az államrend felforgatására készülőknek tekinteni. Ha azonban Donáth György az 1945-ös többpártrendszeren alapuló alkotmányos demokráciát nem fogadja el még kiinduló jogalapnak sem, ahogy tette, akkor egész érvelésének elvész az ereje.

A másik rendkívül szerencsétlen állásfoglalása Donáth Györgynek a fajelmélettel kapcsolatos elmefuttatása. Hangsúlyozza, hogy a Magyar Közösség fajelmélete különbözik a hitleri fajelmélettől. Ez valóban igaz ugyan, mert a hitleri fajelmélet biológiai jellegű fajelmélet, az övék pedig etnikai jellegű, de az nem változtat azon, hogy mindegyik diszkriminációt javasol az állampolgárok között leszármazási alapon. A Magyar Közösség fajelmélete mögött a Szabó Dezső-i gondolatrendszer áll, amely a magyar nemzet, a magyar etnikum történetileg kialakult integritását félti a 19. században nagyobb tömegben jelentkező, főleg német és zsidó beolvadással szemben. Ez a gondolatrendszer nagyon sok tényre hivatkozhatik, elsősorban az egész német és zsidó asszimilációnak a diszharmónikus jelenségeire: ez megnyilvánult a zsidó vonatkozásban abban, hogy a zsidóság egy része rendkívül élesen tiltakozott saját teljes asszimilációjának minden kétségbe vonása ellen, de a saját közösségi kohézióját láthatóan nem adta fel (ami elég természetes volt egy olyan közegben, ahol az antiszemitizmus érezhetően jelen van); a német asszimiláció diszharmóniáit pedig a hitleri közelség hozta napvilágra abban a tényben, hogy a német asszimiláltaknak nem jelentéktelen százaléka a hitlerizmus közeledtére disszimilálódott és fölfedezte magában a német vért. Mindez nem változtat azon, hogy a magyar társadalomfejlődés alapvető disszonáns vonásait nem a német és zsidó asszimiláltak túl nagy száma okozta, hanem magának az asszimiláló magyar társadalomnak az egészségtelen társadalmi viszonyai és közszelleme: a magyar társadalomban a német és zsidó asszimiláltak bizonyos területeken feltűnő karrierlehetőségei pontosan azon alapultak, hogy az ő társadalmuk elsősorban polgári jellegű, vagyis elég tág felemelkedési lehetőséget nyújtó volt, ezzel szemben a magyar társadalom szigorúan hierarchikus volt. Így a magyar etnikumú parasztság és főleg paraszti szegénység fölemelkedési lehetőségei az alatt a hatalmi, közigazgatási, gazdasági

és lélektani nyomás alatt álltak, amilyent a túlnyomó részében magyar etnikumú úri rend a szolgabíró, a jegyző, az uradalmi tiszt képében kifejtett. Ennek a magyar etnikumnak a felemelkedési lehetőségeit nemcsak az tette nehezzé, hogy az iskolázási lehetőségei nem voltak elégségesek, hanem legalább annyira az is, hogy az egész magyar szegénységben a felemelkedéshez való kedvet és bátorságot ez a nyomás nagymértékben bénította vagy lefékezte. Én ennek a magyar úri rendnek a teljes jogú tagjaként születtem és nevelkedtem, és erre az éles állásfoglalásra nem indított sem sérelem, sem feltűnési viselkedés, hanem csakis a rossz lelkiismeret és a magyar néppel való szolidaritás.

Ez egyben azt is jelenti, hogy a Magyar Közösségnek az eljárása, amellyel egyszerűen az idegen származásúakat akarta a maga szűkebb és a nemzet javára működni kívánó társasága közül kizárni, nemcsak az állampolgári és emberi egyenlőség sérelme, hanem egyben a magyar nemzet megújítása szempontjából is céltalan, hatástalan és haszontalan program volt. Nem sokat jelent az az érvelés, hogy a Magyar Közösség nem akart ebből sértő vagy megbélyegző kizárást csinálni, mert az ilyenfajta kizáró műveletek előbb-utóbb, pláne ha politikai hatalomhoz jutnak, eljutnak a megbélyegző kizárás tényleges intézményesedéséhez. S ha azt halljuk, hogy ezzel semmi rosszat nem akartak, csak a jó magyarokat tömöríteni, az ilyen szelekcióból a történelem ezerszer s azóta is ismétlődő tanúsága szerint ugyanaz a kontraszelekció születik, mint minden olyan ideológiából, amely valamiféle leszámazási alapon jelöli ki a nemzet vezetésére hivatott réteget, akár magyar származásról, akár keresztény származásról, akár munkásszármazásról van is szó. A végeredmény mindenképpen olyan érdemtelenek és alkalmatlanok előtérbe kerülése, akiknek egyetlen kvalitása ez a bizonyos leszámazás.

Különösen szerencsétlen volt Donáth Györgynek az az érvelése, hogy jelentős kultúrnemzeteknek, így az angoloknak és az amerikaiaknak is vannak faji alapon álló intézményeik. Ez az igen nagymértékben megbélyegző jellegű intézményekre való hivatkozás először is lerontja azt az érvelést, hogy a Magyar Közösség nem törekedett megbélyegző megkülönböztetésre. S az angol gyarmatokon és az amerikai Délen jelen lévő faji megkülönböztetés ezeknek a jelentős kultúrnemzeteknek olyan – jogilag azóta megszűnt – intézménye, és – ma is fennálló – előítélete, amit ezeknek a nemzeteknek jobbjai maguk is szégyellnek, s ami ellen ott állandó harc folyik. Erre követendő példaként hivatkozni csak arra volt jó, hogy mind a bíróság, mind a hivatalos propaganda az egész szervezkedést egyszerűen fasisztának minősítse.

A harmadik állásfoglalás, amely engem Donáth György gondolatmenetében különösen meghökkentett, Magyarország területi igényeinek kérdése. A Magyar Közösség bemutatott avató szövegéből helyesléssel értesültem arról az állásfog-

lalásról, hogy ők Magyarországot a magyar etnikum területével azonosítják. Donáth György elmefuttatásából viszont az derül ki, hogy ő ehhez ugyan csatlakozik, de ugyanakkor nem adja fel azt a reményt, hogy a történeti Magyarország egész területét a magyar etnikum területévé lehet majd tenni. Miután a saját nyelvű államiséget megkóstolt és kifelé gravitáló más nemzetiségűek önkéntes elmagyarosodását józan ésszel elképzelni nem lehet, ez a program vagy az erőszakos elmagyarosítást, vagy pedig a teljes kitelepítést jelenti. Bár voltak népek, amelyeknek ilyen dolgok sikerültek, én először is nem kívánom, hogy a magyarság lelkiismeretét ilyen cselekedetek terheljék, másodszor pedig nemzeti öngyilkosságra való felhívásnak látom, hogy egy 50 milliót meghaladó környező tömeggel szemben bárki is ilyen programokat hirdessen. Mint ahogy már eddig is annak a programnak, amely a két világháború között állandóan az integer Magyarország helyreállítását tűzte ki célul – ahelyett, hogy a magyar etnikum megmentését tűzte volna ki –, az lett a következménye, hogy 1945-ben nemcsak a visszakapott idegen nyelvű területek vesztek újból oda, hanem a magyarságnak is újból nagy tömegei kerültek idegen uralom alá, és súlyosan csökkent annak a valószínűsége, hogy ezt a belátható jövőben korrigálni lehet.

Érdemes ezzel kapcsolatban Horthyék felelősségére visszatérni. Mondhatná valaki, hogy akárhogy ugrott volna ki Horthy és Kállay 1944 márciusában vagy októberében, Magyarország végső sorsa ugyanaz lett volna, ugyanúgy szovjet hegemonia alatt lenne, mint ma. Ez igaz, illetve valószínű. De mindenki jól tudja, és előre tudhatta is, hogy az összes kis országok a háborúban való részvételük vagy a háborúból való kiugrásuk arányában kaptak a béketárgyalásokon elbánást. És Magyarország határai az 1946-os béketárgyaláson a maga kiugrásának a csődje alapján állapították meg. Ha tehát Magyarország ezt a kiugrást olyan időben és úgy csinálja, ahogy csinálhatta volna, akkor ma az ország határai nem így néznének ki, főleg Erdély, a legveszélyeztetettebb magyarság földje felé.

Mindezekben tudom összefoglalni azokat a kifogásaimat, amelyek bennem lényegében a Magyar Közösség célkitűzéseinek és állásfoglalásainak az elítéléséhez vezetnek. Ez nem jelenti azt, hogy akár azt a módot, ahogyan ennek az ügynek a sovány tényállását fasiszta összeesküvéssé dagasztották, akár azt a bánásmódot, melyben a vádlottak a vizsgálat és a per során részesültek, akár azokat az ítéleteket, amelyeket ellenük hoztak és felettük végrehajtottak, a legkisebb mértékben is helyeselném. De Donáth Györgynek ez az utolsó szó jogán elmondott állásfoglalása rendkívüli mértékben közrejátszott abban, hogy a per bírának a jó lelkiismeretnek azt a tudatát adja, hogy itt egy súlyosan, és nemcsak az ő rendszerük, de az egész magyar nemzet számára veszélyes retrográd állásfoglalású emberrel és csoporttal állanak szemben. S ha teljes mértékben egyetértének gondolataikkal és cselekedeteikkel, aminek az ellenkezője igaz, ak-

kor is el kellene őket marasztalnom a legnagyobb fokú taktikai oktalanságban. Csak abban reménykedem, és az is a határozott érzésem, hogy a Magyar Közösség tagjainak a túlnyomó része nem ment el azokig a veszélyes konzekvenciákig, amelyeket a nekem megküldött szöveg tartalmaz. Tudom azt, hogy a Magyar Közösség túlnyomó részében rendkívül tisztakezű és tiszta erkölcsű emberek együttese volt, mindez azonban soha be nem következett hatalomátvétel előtt jellemezte. Ez a szöveg éppen azt vetítette előre, hogy hogyan fogott volna a dologhoz a hatalomátvétel után, s engem ez hökkentett meg.

Sajnálom, hogy ilyen nagyon éles megfogalmazásokkal kell ebben az ügyben neked fájdalmat okoznom, és sajnálom azt is, ha hozzáállásom kegyetlennek és kíméletlennek fog feltűnni. Annál is inkább, mert a Veled való személyes megismerkedést nyereségemnek tekintem, és őszinte nagyrabecsülésem kifejezése mellett szeretettel és tisztelettel üdvözöllek.

Igaz híved

Bibó István

A BIBÓ ISTVÁN ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI

I. KÖTETÉNEK TARTALOMJEGYZÉKE

DÉNES IVÁN ZOLTÁN: BEVEZETÉS	7
1. A HATALOM HUMANIZÁLÁSA:	
 AZ EURÓPAI POLITIKAI FEJLŐDÉS ÉRTELME	61
1.1. Vezetés-követés	62
1.2.1. Nem a pénzben van a hiba	70
1.2.2. A pénz	78
1.3. Elit és szociális érzék	92
1.4. Az európai társadalom	107
1.5. Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom	111
1.6. Kéziratok a legitimitásról	129
1.6.1. Napóleon legendája	129
1.6.2. Feljegyzés az oroszországi hadjáratról	140
1.6.3. A legitimitás eszméje	141
1.6.4. Feljegyzés De Gaulle háború alatti és utáni szerepéről	149
1.6.5. Erkölcs és hatalom viszonya. (Töredék)	151
1.6.6. A tömegindulat természete. (Töredék)	153
1.7. Az egyetem, az akadémia és a tudomány válsága	154
1.8. Az államhatalmak elválasztása egykor és most	164
1.9. Az európai társadalmi és politikai fejlődés	186
1.10. Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlata	221
1.11. Fogalmazvány	246
1.12. Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet	258
1.13. Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna	275
1.14. Az európai társadalomfejlődés értelme	289
1.15. Lectori jelentések	383
1.16. Drámaelemzés	412
1.17. Három verselemzés	414
1.18. Joáb, vagy a kibírhatatlanná vált gyűlöletes hűség története	428
1.19. Az 1956 utáni helyzetről	441
1.20. A kapitalista liberalizmus és a szocialista-kommunizmus állítólagos kibékíthetetlen ellentéte	454
1.21. Vázlat	470

2. POLITIKAI HISZTÉRIÁK ÉS FELOLDÁSUK 473

2.1. Előadás a német nemzetiszocializmusról	474
2.2. Az európai egyensúlyról és békéről	489
2.2.1. Az európai egyensúlyról és békéről	490
2.2.2. Levél Mannheim Károlynak	736
2.3. Levélváltás az UNESCO által indított fasizmuskutatás munkatervéről	738
2.3.1. Jacques Rueff levele Bibó Istvánnak	738
2.3.2. Bibó István válasza	739
2.4. A magyar demokrácia válsága	744
2.4.1. A magyar demokrácia válsága	744
2.4.2. Vita demokráciánk válságáról	795
2.4.3. Levél Marót Károlynak	823
2.5. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága	824
2.6. A békeszerződés és a magyar demokrácia	891
2.7. A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások	915
2.8. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után	944
2.8.1. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után	944
2.8.2. Kőrösy Ferenc levele Bibó Istvánnak	1083
2.8.3. Dénes Béla levele Bibó Istvánnak	1085
2.8.4. Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről	1086
2.8.5. Barsy Ferenc és Bibó István levelezése	1093
2.8.5.1. Barsy Ferenc levele Bibó Istvánnak	1093
2.8.5.2. Bibó István levele Barsy Ferencnek	1097
2.8.5.3. Barsy Ferenc levele Bibó Istvánnak	1098
2.8.5.4. Barsy Ferenc levele Bibó Istvánnak	1099
2.8.6. Bibó István levele Réz Pálnak	1100
2.8.7. Száraz György és Bibó István levelezése	1101
2.8.7.1. Száraz György levele Bibó Istvánnak	1101
2.8.7.2. Bibó István levele Száraz Györgynek	1101
2.8.7.3. Száraz György levele Bibó Istvánnak	1102
2.8.8. Bibó István megjegyzése az „Európai napló”-ról	1103

Megjelent a Pesti Kalligram Kft., Budapest kiadásában 2018-ban.

Első kiadás. Oldalszám 748. Felelős kiadó Mészáros Sándor.

Felelős szerkesztő Mészáros Sándor.

Szerkesztő Dénes Iván Zoltán

Olvasószerkesztő Hutvágner Éva

Grafikai elrendezés és nyomdai előkészítés Lévai András.

A könyvborítót Hrapka Tibor tervezte.

Nyomta az OOK -Press Kft., Veszprém.

Felelős vezető Szathmáry Attila.

8000 Ft

ISBN 978-963-468-063-5

26 EUR

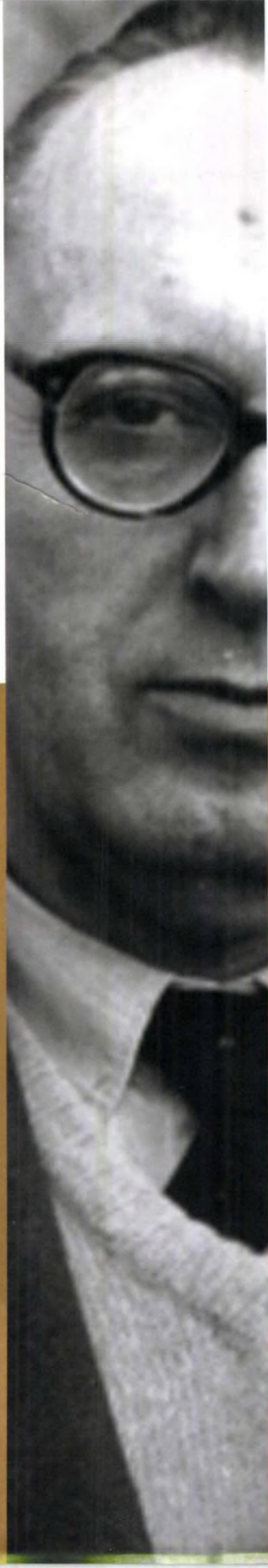
9 789634 680635 >

kalligram.libricsoport.hu

A Kádár-korszak Bibó-felejtését a rendszerváltást megelőző és előkészítő Bibó-reneszánsz követte, majd a rendszerváltás után ismét a háritás, az elfojtás és a felejtés következett. A politikai recepció helyébe – korántsem automatikusan, komoly erőfeszítések eredményeként – a tudományos recepció lépett szakszerű filológiai és eszmetörténeti művekkel, számos forráskiadvánnyal, tanulmánnyal, tanulmánykötettel, monográfiával és Bibó István munkáinak tizenkét kötetes centenáriumi kiadásával. Minthogy a sorozat kötetei igen kis példányszámban láttak napvilágot, könyvészeti ritkaságszámba mennek. A kötetek elérhetetlensége, az újabb dúvad állam kiépülése miatt az életmű egyre növekvő aktualizása és az újabb Bibó-kutatások eredményei együttesen arra ösztönöztek, hogy meggyőzzem a Kalligram Kiadót, hogy újabb, teljesebb, csaknem kétszázötven tételes Bibó-kiadás megjelentetésére vállalkozzon. Ami még nem a kritikai kiadás, hiszen nem mindent, csak majdnem mindent tartalmaz. Nem foglalja ugyanis magában a teljes levelezést és az egész iratanyagot, mivel az életmű témái szerint csoportosít, mű-, szemlélet- és szerep-központú, s ezek kontextusát megvilágítva közli az iratokat, válogat a visszhangból, így a levelek közül. (...)

Bibó István temetése az 1956-os forradalom még élő résztvevői és az akkor szerveződő demokratikus ellenzék – titkosrendőrök által megfigyelt és rögzített – méltóságteljes demonstrációja volt. Fél éven belül a diktatúrával szembenálló különböző meggyőződésű ellenzékiek *Emlékkönyv*vel tisztelegtek emléke előtt, amely a rendszerváltásig szamizdatban terjedt. Neve a Kádár-rendszerrel szembenállás, a demokratikus és független Magyarország jelképe lett. A rendszerváltás idején rá hivatkoztak a legtöbben. Reneszánsza, szellemi divatja azonban hamar lecsengett. Egyrészt mivel szerény, minden heroizmustól idegenkedő személyisége nem volt alkalmas arra, hogy hőskultusz tárgya legyen. Másrészt azért, mert a berendezkedő demokrácia oligarchikus jellege összeegyeztethetetlen volt mindazzal, amit képviselt, hiszen a pillanatnyi, gátlástalan, fékevesztett haszonra törekvés nagyon távol állt tőle és mindattól, amit képviselt. Életművének tudományos recepciója az elmúlt két és fél évtizedben bontakozott ki. Különös időszerűséget ad neki a személyes uralom ki- s a fékek és ellensúlyok leépítése, a hatalomkoncentráció hagyományos és modern formáinak gátlástalan alkalmazása. Minthogy az egykori Bibó-kollégisták „nagyétvágyú hatalmasok”-ká váltak és autokrata pártállami csoporttá szerveződtek – s mivel Bibó István neve, életműve és szellemi hagyatéka nem használható hatalomtechnikai eszköznek – nem tudtak és nem tudnak mit kezdeni vele, szókimondó ideológusuk egyenesen a Kádár-kori kiátkozást felidéző módon bélyegezte meg.

Dénes Iván Zoltán

A black and white portrait of Bibó István, a Hungarian writer and journalist, wearing glasses and a suit. The portrait is positioned on the left side of the book cover.

BIBÓ ISTVÁN

ÖSSZEGYŰJTÖTT
ÍRÁSAI

KALLIGRAM

3.

Bibó István összegyűjtött írásainak első kötete az európai politikai fejlődés értelmezéseit és politikai hisztéria-elemzéseit foglalta magában. A második kötetben demokratikus közösségi értékelési és magatartásmintáit ismerhettük meg és vehettük számba. A harmadik kötet jogtudományi, pszichológiai, szociológiai és politikatudományi írásait (ismertetéseit és cikkeit, tanulmányait és értekezéseit), kolozsvári és szegedi egyetemi előadásait, a hatvanas-hetvenes években írt

nemzetközi konfliktus-elméleti monográfiáját és annak esettanulmányait, a negyvenes évek közepén és második felében kidolgozott társadalmi és közigazgatási reformterveit, a velük kapcsolatos írásokat és iratokat és az azokra vonatkozó hetvenes évekbeli reflexióit, valamint visszaemlékezéseit tartalmazza. A kötetben található a három kötet névmutatója.

BIBÓ ISTVÁN
ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI 3.

AZ ÖNRENDELKEZÉS
LEGITIMITÁSA

SZERKESZTETTE: DÉNES IVÁN ZOLTÁN

KALLIGRAM
2020

A könyv megjelenését támogatta:
Magyar Tudományos Akadémia

Sólyom László

nka
Nemzeti Kulturális Alapprogram

© Bibó István örökösei

Lektor: Balog Iván

ISBN 978-963-468-145-8

TARTALOMJEGYZÉK

Dénes Iván Zoltán: Előszó	9
A közreadott szövegek lelőhelye, első és legutóbbi kötetbeli közlési helye	11

Tények és értékek	21
--------------------------------	-----------

Pálosi Ervin: A társadalmi törvények helye a természetben	22
A nyílt tengeri légikikötők kérdése	24
A szankciók kérdése a nemzetközi jogban	28
Idegen államok perelhetősége és az ellenük vezethető végrehajtási cselekmények a svájci jogban	58
Kényszer, jog, szabadság	95
Vas Tibor: Die Bedeutung der Transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie	194
Reitzer Béla: A proletárnevelés kérdéséhez	196
Faluhelyi Ferenc: Államközi jog I. Államközi alkotmányjog és jogtan. Fordította: Schneller Dóra	198
Az „igazságos” háború és a jogi tévedhetetlenség doktrínája. Kritikai tanulmány a tiszta jogtanról. Fordította: Schneller Dóra.	200
Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás. Fordította: Zsidai Ágnes	217
Bohatec, Josef: Calvin und das Recht	232
Balás P. Elemér: Az okozatosság büntetőjogi problematikája.	235
Etika és büntetőjog	239
Az Új Iskola - egyesületi iskola	253
A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma. Magántanári próbaelőadás	255
Künkel, Fritz: A közösség. A közösséglelektan alapfogalmai	267
A bírói és közigazgatási funkció szociológiájához. Az igazságügyminiszter véleményező szerepe a közigazgatásban	273
A magyar jogélet időszerű kérdései	280
Losonczy István: A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban	285
A 20. század jogbölcslete. Kolozsvári jogfilozófiai előadások, magántanári előadás	290
A Code of International Ethics.	310
Hozzászólás Moór Gyula Jogfilozófia címmel elhangzott előadásához	311
Wiese, Leopold von: Die Ethik und das System der Zwischenmenschlichen Beziehungen	314

Horváth Barna: A génusz pere. Szókratész – Johanna	316
Olivecrona, Karl: Der Imperativ des Gesetzes	320
Korunk diagnózisa	322
Louis le Fur: Fédéralisme et Union Européenne	342
Budapesti Tudományegyetem, Társadalomelméleti Tanszék-pályázat, kurzusterv.	
Előadástervezet négy félévre	345
Bevezetés a jog-, állam- és társadalomtudományba.	
Szegedi szociológiai előadások. Szeged, munkástanfolyam	346
Bevezetés a politikatudományba	385
Bibó István hozzászólása Beér János Államosítás és magánjog című előadásához	470
Nemzetközi jog	475
Bibó István speciális kollégiumai:	
I. Demokrácia és szocializmus	509
II. Szabadság, képviselő, önkormányzat	516
III. Legitimitás	522
IV. A fasizmus társadalmi és politikai háttere.	530
V. Közigazgatástan	536
VI. A modern államelméletek.	537
Nemzetközi konfliktuselmélet	545
A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai.	
Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás	546
Észak-Írország kérdése	
egy lehetséges pártatlan döntőbíróági döntés fényében	821
Társadalmi és közigazgatási reform	839
Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában	840
Erdei Ferenc belügyminiszter megbízólevele	853
Az 1945. évi fővárosi törvényhatósági választások választójogát és lebonyolítását szabályozó rendelet munkapéldánya	854
A magyar közigazgatás történelmi örökségéről.	869
Magyarország alkotmánya	874
Magyarország államformája	877
Magyarország közigazgatása	879
A magyar önkormányzati élet újjáalakítása	882
A magyar közigazgatás személyi kérdései.	884
A magyar közigazgatás örökletes betegségeiről	888
A magyar közigazgatási reform problémái	889
Erdei Ferenc és Bibó István: A magyar közigazgatás reformja.	
A Nemzeti Parasztpárt javaslata.	913
A közigazgatási reform és az Erdei-terv. Részletek A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások című cikkből	921
A magyar közigazgatásról I.	924

A magyar közigazgatásról II.	935
Kispolgárosodás és hivatalnokság	943
A reformkori nemesi értelmiség és az 1867-1944 között a hivatalokat elfoglalt nemesség különbözőségéről.	947
Az államtudományi intézet gazdaságföldrajzi (területrendezési) munkaközösségének folyamatban levő munkái.	949
Erdei Ferenc cím nélküli feljegyzése	952
Feljegyzés a volt Kelet-európai Tudományos Intézet anyagából a Mezőgazdasági Tudományos Központnál letett, berajzolt községhatárú 200 000-es térképsorozat eredetéről és céljáról.	953
Likert, Rensis: New Patterns of Management.	955
Tanya és urbanizáció. A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója.	958
Az Erdei-terv aktualitása	968
Az Erdei-terv kialakulása és eddigi sorsa	970
A Magyarország városhálózatának kiépítése című mű bírálata mai szemmel	976
Erdei Ferenc az 1943. évi balatonszárszói konferencián	982
Szakértői vélemény Dr. Lettrich Edit Településhálózat-urbanizáció-igazgatás című művéről	985
Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció.	990
Reflexiók és visszaemlékezések	1099
Interjúsorozat Bibó Istvánnal	1100
Az interjúsorozat háttere; Hanák Gábor: Adalékok a Bibó interjúk történetéhez. Verzió az emlékezésre, avagy cserepek a rekonstrukcióhoz.	1287
Levél Borbándi Gyulához	1311
Az 1956 utáni helyzetről. I-VII.	1378
A Bibó István összegyűjtött írásai I. kötetének tartalomjegyzéke	1398
A Bibó István összegyűjtött írásai II. kötetének tartalomjegyzéke	1400
Névmutató	1404

ELŐSZÓ

Bibó István *Összegyűjtött írásainak* első kötete az európai politikai fejlődés értelmezéseit és politikai hisztéria-elemzéseit foglalta magában. A második kötetben demokratikus közösségi értékelési és magatartásmintáit ismerhettük meg és vehettük számba. A harmadik kötet jogtudományi, pszichológiai, szociológiai és politikatudományi írásait (ismertetéseit és cikkeit, tanulmányait és értekezéseit), kolozsvári és szegedi egyetemi előadásait, a hatvanas-hetvenes években írt nemzetközi konfliktus-elméleti monográfiáját és annak esettanulmányait, a negyvenes évek közepén és második felében kidolgozott társadalmi és közigazgatási reformterveit, a velük kapcsolatos írásokat és iratokat és az azokra vonatkozó hetvenes évekbeli reflexióit, valamint visszaemlékezéseit tartalmazza.

A memoárok sokkal inkább arról szólnak, hogy a visszaemlékezők milyennek akarják láttatni magukat, mint arról, hogy mit cselekedtek és milyenek voltak. Bibó István visszaemlékezései azonban egyáltalán nem ilyenek. Ironikusak, önkritikusak, empatikusak és tárgyilagosságra törekvők. Bibó István valójában nem írt memoárt. Arra sem ideje, sem módja nem volt. Viszont lehetősége nyílt arra, hogy 1976 őszén TV-interjú formájában visszaemlékezzen először pályatársára és barátjára, Erdei Ferencre, majd saját életútjára. Az így elkezdett visszaemlékezéseket – amelyeket befolyásolt a kérdező Huszár Tibor korabeli ideológiai elvárásokat közvetítő szerepe, Bibó István politikai kirekesztettsége az első nyilvánosságból, az alkalom súlya, az általa addig nem gyakorolt műfaj, valamint az, hogy írásaihoz hasonlóan most is mondanivalójának folyamatos csiszolására, végső formába öntésére törekedett – folytatta 1976 decembere és 1978 februárja között. Letartóztatását, a börtönéveket, a Kádár-korszak idejére vonatkozó emlékezéseit, s az abból kinövő politikai gondolatmenetet 1978 márciusa után a TV-interjúnál jelen lévő Hanák Gábornak mondta magnóra. Ugyanabban az évben Borbándi Gyula népi mozgalom-könyvéhez egész tanulmánynak beillő levélben fűzött megjegyzéseket, amelyekben felbukkantak a visszaemlékezések elemei. Ezért a TV-interjúsorozat és a magnóra mondott szövegek mellett a Borbándi Gyulának írt levelet is memoárjának tekintjük, és ennek megfelelően közöljük és Hanák Gábornak az interjú körülményeiről számot adó emlékezéseivel adjuk közre.

A tények és értékek világát szinoptikusan először egymástól elválasztó, majd ezt követően egymásra vonatkoztató tudományos írásokat és a szegedi és kolozsvári jogbölcseleti magántanári speciális kollégiumokat, és a szegedi politikatudományi, szociológiai és nemzetközi jogi egyetemi tanári előadásokat, a nemzetközi konfliktuselméleti monográfiát és a társadalmi és a közigazgatási reformokat az önrendelkezés legitimitásának elve kapcsolja össze egymással.

A 3. kötet lábjegyzetei tartalmazzák Bibó István eredeti lábjegyzeteinek újraközléseit, amelyeket egyértelműen feltüntettem. Saját lábjegyzeteim megírása során időnként felhasználtam Balog Iván (a szociológiai és a jogi egyetemi előadások 2004-es és a tudományos közlemények és a közigazgatási írások 2012-es kiadásához), Nagy Endre (a jogbölcseleti írások 1986-os publikálásához), Tóth-Matolcsi László (a politikatudományi előadások 2004-es kiadásához) és Vida István (a politikatörténeti írások 1986-os közléséhez) Litván György és S. Varga Katalin a *Bibó István* (1911–1979), *Életút dokumentumokhoz*) készített láb- illetve végjegyzeteit.

Az *Összegyűjtött írások* mindhárom kötete Bibó István örökösei, ifj. Bibó István és Tegzes Lászlóné, Bibó Boriska engedélyével jelentek meg. Hanák Gábor emlékezéseinek közreadását beleegyezése tette lehetővé. A sorozat kötetait Balog Iván lektorálta. A három kötet szerkesztésének és kiadásának költségeit Lovász László, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke és Sólyom László volt köztársasági elnök támogatta. Hutvagner Éva a második és harmadik kötet kiadói szerkesztője volt, Lévai András pedig mindhárom kötet tördelője. Együttműködésüket köszönöm.

Budapest, 2019. szeptember 1.

Dénes Iván Zoltán

A KÖZREADOTT SZÖVEGEK LELŐHELYE, ELSŐ ÉS LEGUTÓBBI KÖTETBELI KÖZLÉSI HELYE

1. Tények és értékek

Pálosi Ervin: *A társadalmi törvények helye a természetben*. Ismertetés. Társadalomtudomány, 1932/1.93–94. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig*. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 15–17.

A nyílt tengeri légikikötők kérdése. Külügyi Szemle, 1932/4. 392–394. Kötetben most jelenik meg először.

A szankciók kérdése a nemzetközi jogban. „Doktori értekezés a nemzetközi jog köréből. 1932/33”. A Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Intézetének Kiadványai, 3. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt. Szeged, 1934. 50 lap. Kötetben: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. IV. 1935–1979. Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. Ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1990. 5–51. Legújabbban kötetben: *Az államhatalmak elválasztása*. BIM 1. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 11–51. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/476.html>

Idegen államok perelhetősége és az ellenük vezethető végrehajtási cselekmények a nemzetközi jogban. „Dr. Bibó István bírósági fogalmazó gyakornok magyar állami ösztöndíjas igazságügy minisztériumi megbízatása. 1935.” MTAKIK Ms 5111/9. Kötetben: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. IV. 1935–1979. Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. Ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1990. 55–106. Legújabbban kötetben: *Az államhatalmak elválasztása*. BIM 1. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 53–100. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/488.html>

Kényszer, jog, szabadság. Doktori értekezés a jogbölcselet köréből. A Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Intézetének Kiadványai, 8. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt, Szeged, 1935. VIII+151 lap. Kötetben: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. 1935–1944. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Vida István és Nagy Endre. Közreműködött ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1986. 5–147. Legújabbban kötetben: *Az államhatalmak elválasztása*. BIM 1. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 101–231. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/2.html>

- Vas Tibor: *Die Bedeutung der Transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie*. Ismertetés. Jog, 1935/2–3. 150–151. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 18–19.*
- Reitzer Béla: *A proletárnevelés kérdéséhez*. Ismertetés. Athenaeum, 1935/5–6. 312. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 93–94.*
- Faluhelyi Ferenc: *Államközi jog I. Államközi alkotmányjog és jogtan*. Ismertetés. Revue Internationale de la Théorie du Droit, Brno, 1936/1. 67–68. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 20–21. Fordította: Schneller Dóra.*
- Le dogme du "bellum justum" et la théorie de l'infalibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure du droit*. Revue Internationale de la Théorie du Droit, Brno, 1936/1. 14–27. A francia szöveg magyar fordítása kötetben: *Az „igazságos háború” és a jogi tévedhetetlenség doktrínája. Kritikai tanulmány a tiszta jogtanról*. In: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 22–44. Fordította: Schneller Dóra.*
- Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität*. Zeitschrift für Öffentliches Recht, Wien, 1937/5. 623–638. A német szöveg magyar fordítása kötetben: *Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás*. In: *Az államhatalmak elválasztása. BIM 1. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 233–252. Fordította: Zsidai Ágnes.*
- Bohatec, Josef: *Calvin und das Recht*. Ismertetés. Szellem és Élet, 1937/1. 26–27. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 45–48.*
- Balás P. Elemér: *Az okozatosság büntetőjogi problematikája*. Ismertetés. Szellem és Élet, 1937/2. 64–66. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 49–53.*
- Etika és büntetőjog*. Esszé. Társadalomtudomány, 1938/1–3. 10–27. Elsőként kötetben: *Bibó István összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 513–525. Legutóbb kötetben: *Az államhatalmak elválasztása. BIM 1. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 253–270. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/39.html>*
- Az Új Iskola – egyesületi iskola*. A Magyar Új Iskola Egyesület nyilvános jogú leánygimnáziumának Évkönyve az 1938–1939. iskolai évről. Előszó. Budapest, 1939. 3–4. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 95–97.*
- A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma*. Magántanári próbaelőadás. Szegedi Ferenc József Tudományegyetem, 1940. június 13. Kötetben: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Tanulmány, Pécs, 1993. 314–325. Közreadta: Dénes Iván Zoltán. Legutóbb közölve: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 163–178.*

- Künkél, Fritz: *A közösség. A közösséglélektan alapfogalmai*. Ismertetés. *Szellem és Élet*, 1941/1. 34–38. Kötetben: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. BIM 7. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely*, Budapest, 2012. 60–67.; *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely*, Budapest, 2012. 116–123.
- A bírói és közigazgatási funkció szociológiájához. Az igazságügyminiszter véleményező szerepe a közigazgatásban*. Tanulmány. *Társadalomtudomány*, 1941/1. 136–143. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely*, Budapest, 2012. 56–65.
- A magyar jogélet időszerű kérdései*. Ismertetés. *Társadalomtudomány*, 1942/3. 432–436. Kötetben: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. BIM 7. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely*, Budapest, 2012. 68–73. *A jogfilozófiától a politikáig BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely*, Budapest, 2012. 73–79.
- Losonczy István: *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban*. Ismertetés. *Szellem és Élet*, 1942/3. 171–175. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely*, Budapest, 2012. 66–72.
- A 20. század jogbölcselete. Kolozsvári jogfilozófiai előadások*, Magántanári előadás, Kolozsvár, 1942. Kötetben közölve: *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. S. a. r, gond. Balog Iván és Tóth László Dávid. Debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 11–32. Legutóbbi kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely*, Budapest, 2012. 183–209.
- A Code of International Ethics*. Ismertetés. Athenaeum, 1943/2. Különlenyomat, Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely*, Budapest, 2012. 54–55.
- Hozzászólás Moór Gyula Jogfilozófia címmel elhangzott előadásához*. Athenaeum, 1943/2. 167–170. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely*, Budapest, 2012. 80–83.
- Wiese, Leopold von: *Die Ethik und das System der Zwischenmenschlichen Beziehungen*. Ismertetés. *Társadalomtudomány*, 1943/2. 153–154. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely*, Budapest, 2012. 124–126.
- Horváth Barna: *A géniusz pere. Szókratész – Johanna*. Ismertetés. *Szellem és Élet*, 1943/3–4. 174–177. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely*, Budapest, 2012. 155–160.
- Olivecrona, Karl: *Der Imperativ des Gesetzes*. Ismertetés. *Társadalomtudomány*, 1943/3. 331–332. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely*, Budapest, 2012. 84–86.
- Korunk diagnózisa*. Ismertetés. *Társadalomtudomány*, 1943/4–5. 454–474. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely*, Budapest, 2012. 127–154. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/53.html>
- Louis le Fur: *Fédéralisme et Union Européenne*. Ismertetés. *Társadalomtudomány*, 1943/4–5. 556–558. Kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely*, Budapest, 2012. 87–90.

- Budapesti Tudományegyetem, Társadalomelméleti Tanszék-pályázat, kurzusterv.* Előadástervezet négy félévre, Budapest, 1942. február. Elsőként kötetben közölve szegedi 1946–47-es előadások óraterveként: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 357. Vö. 195. Lányi Kamilla tisztázta, hogy a közreadott dokumentum nem szegedi óratervezet 1946–47-re, hanem a budapesti tanszék-pályázat része 1942-ből. Lásd: Lányi Kamilla: *A bibói életpályája: egy magyar sors.* Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban. (Könyvbírálat). Budapesti Könyvszemle, 1998/3. 247–261. Kötetben: *Piacok, globalizáció, harmadik út. Lányi Kamilla válogatott tanulmányai.* Kopint-Datorg Infokommunikációs Zrt, Budapest, 2007. 208–230. A tanszék-pályázat legutóbb kötetben közölve: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 179–182.*
- Bevezetés a jog-, állam- és társadalomtudományba. Szegedi szociológiai előadások.* Szeged, munkástanfolyam. 1946. ősz. Elsőként kötetben közölve: *Bibó István egyetemi előadásai. 1942–1949.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. S. a. r, gond. Balog Iván és Tóth László Dávid. Debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 33–76. Legutóbb kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 179–182.*
- Bevezetés a politikatudományba.* Szeged, 1946–1947. Elsőként kötetben közölve: *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. S. a. r, gond. Balog Iván és Tóth László Dávid. Debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 77–176. Legutóbb kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 264–381.*
- Bibó István hozzászólása Beér János „Államosítás és magántulajdon” című előadásához 1947. január 18-án.* Eredeti gépirat lelőhelye: MTAKIK Kt. Ms 5116/36. Másolat: Szegedi Tudományegyetem, Klebelsberg Könyvtár, Társadalomelméleti Gyűjtemény TEGY 3427, Bibó-Archívum 3. A hozzászólás helye és intézménye az iraton nincs feltüntetve. A másolatot Balog Iván szkenneltette be és küldte el. Első közlés.
- Nemzetközi jog.* Szeged, 1946–1947. Elsőként kötetben közölve: *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. S. a. r, gond. Balog Iván és Tóth László Dávid. Debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 177–214. Legutóbb kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 382–430.*
- Bibó István speciális kollégiumai: I. Demokrácia és szocializmus. II. Szabadság, képviselő, önkormányzat. III. Legitimitás. IV. A fasiszmus társadalmi és politikai háttere. V. Közigazgatásban. VI. A modern államelméletek. Szentpéteri István jegyzeti, Szeged, 1947–1948. Elsőként kötetben közölve: *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. S. a. r, gond. Balog Iván és Tóth László Dávid. Debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 215–252. Legutóbb kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig. BIM 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 431–479.*

2. Nemzetközi konfliktuselmélet

A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás. Budapest, 1965–1974. *MTAKIK* Ms 5113/1. Angol, esettanulmányok nélkül közölt kiadása: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers, and Political Arbitration.* The Harvester Press, Hassocks, Sussex, 1976. Először kötetben magyarul az esettanulmányokkal együtt a teljes szöveg: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1984. 4. 967–1188. Legutóbb kötetben: *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás.* *BIM* 6. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 17–401. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/541.html>

Észak-Írország kérdése egy lehetséges pártatlan döntőbírási döntés fényében. Budapest, 1977. *MTAKIK* Ms 5115/93–94. Először kötetben: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 4. 1189–1203. Legutóbb kötetben: *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás.* *BIM* 6. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 405–429. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/674.html>

3. Társadalmi és közigazgatási reform

Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. Esszé. Társadalomtudomány, 1940/4. 503–516. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. 327–337. Kötetben legutóbb: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem.* *BIM* 7. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 11–29. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/45.html>

Erdei Ferenc belügyminiszter megbízólevele. Debrecen, 1945. március 26. *MTAKIK* Ms 5109/75. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 121.

Az 1945. évi fővárosi törvényhatósági választások választójogát és lebonyolítását szabályozó rendelet munkapéldánya. 1945. VIII. *MTAKIK* Ms 5110/17. III/3. 1–18. Gépirat kézírásos javításokkal. Kötetben először a tisztázott kinyomtatva: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 277–288.

A magyar közigazgatás történelmi örökségéről. 1945. augusztus. Vadas György kommunista politikai munkájához fűzött vélemény. Gépirat. *MTAKIK* Ms 5111/36, 1–6. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 122–127.

- Magyarország alkotmánya.* 1946. január. A Nemzeti Parasztpárt pártiskolája számára készült, s feltehetően ott elhangzott előadás megformált változata. Gépirat. *MTAKIK* Ms 5111/38, 1–4. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 128–131.
- Magyarország államformája.* 1946. január. A Nemzeti Parasztpárt pártiskolája számára készült, s feltehetően ott elhangzott előadás megformált változata. Gépirat. *MTAKIK* Ms 5111/139, 1–3. Vö. Bibó István: *A demokratikus Magyarország államformája.* Szabad Szó, 1945. június 10.1. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 132–134.
- Magyarország közigazgatása.* 1946. tavasz. A Nemzeti Parasztpárt pártiskolája számára készült, s feltehetően ott elhangzott előadás megformált változata. Gépirat. *MTAKIK* Ms 5111/40, 1–3. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 135–138.
- A magyar önkormányzati élet újjáalakítása.* 1946. tavasz. A Nemzeti Parasztpárt pártiskolája számára készült, s feltehetően ott elhangzott előadás megformált változata. Gépirat. *MTAKIK* Ms 5111/41, 1–2. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 139–140.
- A magyar közigazgatás személyi kérdései.* 1946. tavasz. A Nemzeti Parasztpárt pártiskolája számára készült, s feltehetően ott elhangzott előadás megformált változata. Gépirat. *MTAKIK* Ms 5111/42, 1–4. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 141–145.
- A magyar közigazgatás örökletes betegségeiről.* 1946. Kéziratöröredék. *A magyar közigazgatásról* című cikk első tervezett bevezetése. *MTAKIK* Ms 5113/9, 6–7. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. 647. Legutóbbi kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig.* *BIM* 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 483–484.
- A magyar közigazgatási reform problémái.* „Kézirat. Készült 1946 második felében, mint a Jogi Reform Bizottságnak a közigazgatási reform tárgyában 1946 tavaszán tartott ülésein benyújtott előadói gondolatmenetek összefoglalása és kibővítése.” *MTAKIK* Ms 5113/9, 80–120. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 3. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1983. 673–694. Legutóbbi kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig.* *BIM* 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 520–553.
- Erdei Ferenc és Bibó István: A magyar közigazgatás reformja. A Nemzeti Parasztpárt javaslata.* 1946. *MTAKIK* Ms 5113/9, 158–162. Szabad Szó, 1946. július 14. 3–4. Kötetben: *Bibó István: Válogatott tanulmányok.* II 1945–1949. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Vida István és Nagy Endre. Közreműködött ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1986. 695–701. Legutóbbi kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig.* *BIM* 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 558–568.

- A közigazgatási reform és az Erdei-terv.* 1946. Részletek *A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások* című cikkből. Válasz, 1946/2. 125–126. *MTAKIK* Ms 5113/9.121–124. Kötetben: *Bibó István: Válogatott tanulmányok.* II 1945–1949. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Vida István és Nagy Endre. Közreműködött ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1986. 327–330. Legutóbbi kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig.* *BIM* 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 554–557.
- A magyar közigazgatásról I.* 1946 vége - 1947 eleje. *MTAKIK* Ms 5113/9. 8–25. Nyomtatásban: Városi Szemle, 1947/5–6. 285–294. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 3. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1983. 648–657. Legutóbbi kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig.* *BIM* 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 485–500.
- A magyar közigazgatásról II.* 1946 vége - 1947 eleje. Kézirattörredék. *MTAKIK* Ms 5113/9. 26–38. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. 658–664. Legutóbbi kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig.* *BIM* 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 501–511.
- Központosítás és hivatalnokság.* 1947. Kézirattörredék 1947 elejéről. *MTAKIK* Ms 5113/9. 53–58. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. 667–670. Legutóbbi kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig.* *BIM* 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 515–519.
- A reformkori nemesi értelmiség és az 1867–1944 között a hivatalokat elfoglalt nemesség különbözőségeiről.* *A magyar közigazgatásról* című cikkhez kapcsolódó kiegészítő feljegyzés 1947 végéről. *MTAKIK* Ms 5113/9. 39–41. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. 665–666. Legutóbbi kötetben: *A jogfilozófiától a politikáig.* *BIM* 10. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 512–514.
- Az államtudományi intézet gazdaságföldrajzi (területrendezési) munkaközösségének folyamatban levő munkái.* Feltehetően 1950. *MTAKIK* Ms 5110/94. 1–4. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 245–248.
- Erdei Ferenc cím nélküli feljegyzése.* Feltehetően 1950. *MTAKIK* Ms 5110/97. Kötetben: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 372–373. Kötetben legutóbb: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 249–250.
- Feljegyzés a volt Kelet-európai Tudományos Intézet anyagából a Mezőgazdasági Tudományos Központnál letett, berajzolt községhatárú 200 000-es térképsorozat eredetéről és céljáról.* Budapest, 1950. április. *MTAKIK* Ms 5110/98. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 251–252.

Likert, Rensis: New Patterns of Management. A könyv 1961-ben jelent meg, Datálatlan, 1963 után. *MTAKIK* Ms 5115/99, 1–4. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 290–293.

Tanya és urbanizáció. A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója. *MTAKIK* Ms 5114/1. 159–175. Valóság, 1973/12. 35–40. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 3. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1983. 702–710. Kötetben legutóbb: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 269–282. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/431.html>

Az Erdei-terv aktualitása. 1973–1974. Gépirat. *MTAKIK* Ms 5114/1. 176–177. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 283–285.

Az Erdei-terv kialakulása és eddigi sorsa. 1974. Gépirat. *MTAKIK* Ms 5114/1. 5–13. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 253–260.

A Magyarország városhálózatainak kiépítése című mű bírálata mai szemmel. 1974. Gépirat. *MTAKIK* Ms 5114/1. 148–157. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 261–268.

Erdei Ferenc az 1943. évi balatonszárszói konferencián. Gépirat. 1975. december. *MTAKIK* Ms 5115/76, 1–5. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 286–289.

Szakértői vélemény Dr. Lettrich Edit Településhálózat-urbanizáció-igazgatás című művéről. 1975. Gépirat. *MTAKIK* Ms 5115/84, 1–6. Kötetben: *A demokratikus közösségi értékelés és magatartás mintái.* *BIM* 11. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 294–300.

Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózatfejlesztési koncepció. *MTAKIK* Ms 5114/3. MTA Igazgatástudományi Bizottsága, Budapest, 1975. 90 oldal + 18 térkép. Zárt terjesztésű kiadvány. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. 711–794. Kötetben másodsor: *Bibó István: Válogatott tanulmányok.* III. 1971–1979. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Vida István és Nagy Endre. Közreműködött ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1986. 141–294. Elektromos változata: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/433.html>

4. Reflexiók és visszaemlékezések

Interjúsorozat Bibó Istvánnal. 1976–1979. Kötetben: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Vál. Huszár Tibor. Szerk. Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet, Osiris, Századvég, Budapest, 1995. 23–52, 215–268, 389–414, 431–444, 463–486.

Kötetben legutóbb: *Visszaemlékezések BIM 12. Argumentum* – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 11–277.

Hanák Gábor: Adalékok a Bibó interjúk történetéhez. Verzió az emlékezésre, avagy cserepek a rekonstrukcióhoz (2012). In: *Visszaemlékezések BIM 12. Argumentum* – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 420–454.

Levél Borbándi Gyulához. Budapest, 1978. június. *MTAKIK* Ms 5115/92. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 3. 822–866. Kötetben másodszor: *Bibó István: Válogatott tanulmányok.* III. 1971–1979. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Vida István és Nagy Endre. Közreműködött ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1986. 295–374. Kötetben legutóbb: *Visszaemlékezések BIM 12. Argumentum* – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 323–419. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/457.html>

Az 1956 utáni helyzetről. Budapest, 1978–1979. I–VII. Kötetben először: *Bibó István összegyűjtött munkái.* S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 925–942. Kötetben: *Bibó István: Válogatott tanulmányok.* IV. 1935–1979. Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor. Szerk. Ifj. Bibó István. Magvető, Budapest, 1990. 711–741. Kötetben legutóbb: *Visszaemlékezések BIM 12. Argumentum* – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 278–305. Elektromos változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/688.html>

TÉNYEK ÉS ÉRTÉKEK

Pálosi Ervin:¹

A TÁRSADALMI TÖRVÉNYEK HELYE A TERMÉSZETBEN

Budapest, 1930, 86 l.

A címben kifejezett problémára nézve a szerző célkitűzése az, hogy összeegyeztesse Émile Boutroux² és Herbert Spencer³ rendszereit, illetőleg hogy Boutroux gondolatmeneteit Spencer módszerével végiggondolja. E célkitűzésben első látásra mutatkozik bizonyos önellentmondás, s e tanulmány meggyőzően mutatja is, hogy módszer és gondolatmenet összefüggése mélyebben fekszik, semhogy azt a leg-behatóbb analízis nélkül megbontani lehetne.

Émile Boutroux gondolatmenete a természettörvények összefüggését és viszonyát mutatja be, továbbfejlesztve azt a sort, melyet Comte⁴ állított fel a *tudományok* összefüggésére és viszonyára nézve. Émile Boutroux a különböző törvényeket mind *csökkenő érvényességi* területük, mind növekvő determináltságuk és realizálhatóságuk szerint a következő sorrendbe állítja fel: logikai, matematikai, mechanikai, fizikai, kémiai, szerves kémiai, biológiai, pszichológiai és társadalmi törvények. Ennek a sornak a mechanikától a szociológiáig terjedő része, csekély eltéréssel, megegyezik e törvényekhez kapcsolódó jelenségek *fejlődéstani* sorrendjével. Ezen a szerző által megmagyarázatlan és bebizonyítatlan analógián keresztül e törvények *érvényességi stíjai* átminősülnek „*létsíkokká*” s ettől kezdve érvényesül Herbert Spencer módszere. Mi lesz azonban a logikai és matematikai törvényekkel, melyeket egy fejlődéstani sorozatba beállítani egyszerűen lehetetlen!? A szerző

¹ Pálosi Ervin (1891–1941): előbb az Egri Érseki Jogakadémia, később a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem, majd a Kolozsvári Egyetem tanára.

² Boutroux, Émile (1845–1921): francia filozófus.

³ Spencer, Herbert (1820–1903): angol filozófus. Művei magyarul: Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata. Ford. Jászi Oszkár és mások. Politzer, Budapest, 1903.; Értelmi, erkölcsi és testi nevelés. Ford. Öreg János, Losonczy László. Hornyánszky, Budapest, 1906.; Alapvető elvek. Ford. Jónás János. Grill, Budapest, 1909.; A haladás. Ford. Szabó László. Révai, Budapest, 1919.; A katonai és iparos társadalmak szociológiája. Ford. Nagy Dénes. Új Magyarország, Budapest, 1919.; Politikai fetisizmus. Ford. Abody Béla. In: Hagyomány és egyéniség. Az angol esszé klasszikusai. Európa, Budapest, 1967.

⁴ Comte, Auguste (1798–1857): francia filozófus, Saint Simon tanítványa, a pozitivizmus rendszeralkotója, majd vallásalapítója, a „társadalmi fizikaként” értelmezett szociológia névadója és úttörője, a társadalom technokratia modelljének kifejtője. Művei magyarul: Comte Ágost socialphilosophiai értekezései. Ford. Kun Sámuel. Révai, Budapest, 1901–1904. 1–4.; A pozitív szellem. Két értekezés. Ford. Berényi Gábor. Magyar Helikon, Budapest, 1979.

szerint „a logikai és matematikai törvényeket, mint a világ fundamentumát képező értelem emanációit foghatjuk fel”. (19. l.) „A logikai és matematikai törvények kapcsolata az anyagi világgal oly nehéz kérdés”, hogy taglalását a szerző kikapcsolja. Azonban Boutroux és Spencer gondolatmeneteinek összegegyeztetésénél épp a logikai és matematikai törvények *helye* a legfőbb probléma! Épp azt kell eldönteni, hogy az értelem a világ fejlődéstani *létének*, vagy a benne uralkodó törvények *érvényességének* képezi fundamentumait!? A szerző a két gondolatmenetet, illetőleg módszert nem összegegyeztette, hanem összealkalmazta, s ezzel végső eredményben saját gondolatmenete lett bizonytalanná.

A *szabadság* mibenlétéről szóló fejtegetések sokkal figyelemreméltóbbak. A szabadság problémájához értékes gondolatot szolgáltat az a tétel, hogy „A szabadság nem felmentés a természeti törvények uralma alól..., hanem szilárd és változatlan természeti világrenden alapozódó aktív képessége a magasabb létformáknak az alacsonyabbakkal szemben, hogy a törvények keretein belül a természeti erők működését... kedvezően befolyásolják.” (30. l.) Ehhez hasonló gondolatot – persze nagyobb logikai apparátussal – vetett fel korábban Nicolai Hartmann⁵ *újszerű etikájában* is.⁶

A *dolgozat második felét* – mely a pszichológiai és szociológiai törvények viszonyát, az egyéni és társadalmi szabadság kérdését, a társadalom organikus felfogását s a statisztikai törvényszerűségek problémáját tárgyalja, illetőleg irodalmilag kommentálja – nem ismertetjük, mert tekintélyes részben maga is ismertetésekből áll. A szerző számos és sokirányú problémát vet fel anélkül, hogy megoldásra törekednék. Tudományos értékű megállapításokat oly módon állít egymás mellé, hogy végső eredményben mégsem adnak ki befejezett gondolatmenetet. Kétségtelen, hogy maga a tudomány tárgya oly átfogó kérdés, hogy azt behatóan kifejteni és megvilágítani nem könnyű. Ha a szerző szűkebben vonta volna meg tanulmányának kereteit, akkor sok felesleges ballaszttól szabadult volna meg, s tanulmányát nem kellett volna szerény vázlatnak neveznie. A szabadság-probléma terén azonban még várhatunk tőle értékes mondanivalókat.

1932

⁵ Hartmann, Nicolai (1882 – 1950): német filozófus. Vö. Hartmann, Nicolai: *Ethik*. W. de Gruyter, Berlin – Leipzig, 1926. Magyar fordítása: *Etika*. Ford. Simon Ferenc. Noran Libro, Budapest, 2013.

⁶ Lásd Horváth Barna: *A materiális étika új iránya*. Athenaeum, 1927, 3–4. füzet. 123 l.

A NYÍLT TENGERI LÉGIKIKÖTŐK KÉRDÉSE.⁷

I. A probléma eredete. A nyílt tengeri légikikötők (mesterséges szigetek) kérdése azok közé a jogászai problémák közé tartozik, melyeket a technika fejlődése vetett fel. Ilyen kérdések nem először hozzák zavarba az elméletet és gyakorlatot, de ritka eset, hogy a jog általános elveinek alkalmazásával s a fennálló jogszabályok megfelelő értelmezésével ne tudnánk oly eredményre jutni, mely a szóbanforgó új jelenség számára még a tételesjogi rendezés előtt többé-kevésbé kielégítő jogi minősítést ne nyújtana.

A nyílt tengeri légikikötők szükségessége az óceánrepülés lehetőségeinek a kiszélesedése során vetődött fel. A jövő aviatikájában szükség lesz olyan nyílt tengeri építményekre, melyeken a repülőgépek leszállhatnak és a szükséges anyagokat felvehetik. Ezek az építmények a jelenleg már kialakult tervek szerint a tenger színén fognak úszni s a tengerfenékhez lesznek valamilyen módon rögzítve. Kiterjedésüknek szélességben és mélységben olyannak kell lennie, hogy egyensúlyukat a tengeri viharok ne zavarják.

Ezen építmények elnevezésére vonatkozólag a Comité juridique international de l'aviation budapesti gyűlésén (1930. szept.) az „aéroport de haute mer” (nyílt tengeri légikikötő) elnevezést fogadta el⁸. Rövidség kedvéért igen jól használhatók a „repülősziget”, „mesterséges sziget” elnevezések is; ezek azonban nem fejezik ki oly határozottan az építmények rendeltetését, mint a francia kifejezés és a jogi minősítés szempontjából bizonyos állásfoglalást tartalmaz („sziget”). A továbbiakban pedig látni fogjuk, hogy a nyílt tenger és a nyílt tengeri légikikötők rendeltetése az, ami jogi minősítésüket eldönti.

II. A nyílt tengeri légikikötők jogi minősülése. A probléma kettős: 1. Lehet-e a fennálló nemzetközi jog szerint nyílt tengeri légikikötőket építeni? 2. Ha lehet, hogyan minősülnek ezek jogilag? 3. De lege ferenda⁹ milyen rendelkezések kívánatosak rájuk nézve?

1. A tenger szabadságának elvéből következik, hogy fel kell vetnünk a kérdést: építhetők-e egyáltalán nyílt tengeri légikikötők? Egy ilyen építmény önmagában

⁷ Bibó István a nyílt tengeri légikikötőket két szóba írta: nyílttengeri légikikötők.

⁸ Comité juridique international de l'aviation (francia): a repülés nemzetközi jogi bizottsága.

⁹ De lege ferenda (latin): a létrehozandó jogszabály szerint.

semmiképpen sem sérti a tenger szabadságát, azonban könnyen kiinduló pontja lehet nyílt tengeri imperium-gyakorlásnak.¹⁰ Kétségtelen, hogy a nyílt tenger egy meghatározott pontján lerögzített sziget okkupációját jelenti a nyílt tenger illető részének, esetleg a környező tengerrésznek is. A nyílt tenger okkupációjára a nemzetközi jogban van példa (tengeralatti kábelek, a parti tenger kijebbi tolása, világítóhajó stb.), sőt, a tengeri hajó is ideiglenes okkupációt jelent, azonban a nyílt tenger felületének ilyen kiterjedésű állandó okkupációja még nem fordult elő. A nyílt tenger okkupációjának joga azonban elvitathatatlanul fennáll és épp a tenger szabadságának elvéből következik. Kérdés azonban, hogy a nyílt tenger milyen értelemben okkupálható, mint nemzetközi jogi értelemben vett *res nullius*, vagy *res communis omnium*? Az első esetben a nyílt tenger, mint uratlan terület, megszorítás nélkül okkupálható volna, a második esetben a nyílt tenger csak rendeltetésszerű használatra okkupálható. Nem lehet kétséges, hogy az első álláspont helyt nem állhat, mert éppen egyes államoknak korlátlan okkupációra vonatkozó igénye váltotta ki a tenger szabadságának elvét, mely a korlátlan okkupáció tilalmát tartalmazza. A nyílt tenger okkupációjára vonatkozó precedensek is ezeken a kereteken belül maradnak. Kétségtelen tehát, hogy a nyílt tenger *res omnium communis*, melynek csak rendeltetésszerű használatra való okkupációja lehetséges.¹¹

2. A nyílt tengeri légikikötő jogi minősítése tekintetében a rendeltetésszerű használatra vonatkozó nemzetközi jogi alapelven kívül a nemzetközi jog hasonló jelenségeiből kell kiindulnunk. Ilyenekül a tengeri hajó, a tengeralatti kábel és a sziget jöhet tekintetbe. (Schäfer.) Elhibázott dolog azonban nyílt tengeri légikikötőt akár *territoire flottant*-nak, akár szigetnek nyilvánítani (utóbbi Schäfernél). Az elsőt kizárja az, hogy rendeltetésénél fogva helyét nem változtatja, a másodikat pedig az, hogy mesterséges építmény és célja nem emberi élet hordozása, hanem a közlekedés megkönnyítése. Az azonosítás erőszakolása teljesen elfogadhatatlan eredményekre vezet pl. a parti tenger kérdésében.

A nyílt tengeri légikikötők jogi minősítésénél tehát a hasonló jelenségeknek csupán analógiáit alkalmazhatjuk. Az analógia természetéből pedig az következik, hogy nem egy analóg jelenségből kell kiindulnunk, hanem az összes jelenségek analóg vonásaiból.

Az első momentum, melyet figyelembe kell vennünk, az, hogy nyílt tengeri légikikötő, mint már fentebb említettük, a nyílt tenger okkupációját jelenti, akár csak a tengeri kábel. Az okkupáció pedig a nemzetközi jogban csak valamely államtól indulhat ki. Kell tehát, hogy már az építkezés megkezdésekor meg le-

¹⁰ Da Francesca Hermes: *La situation internationale des futurs aérodromes flottants*. 1927. La conférence de Londres et la situation des futurs aérodromes flottants. 1929. Bibó István lábjegyzete.

¹¹ *Res omnium communis usus* (latin): mindenki által szabadon használható terület.

gyen állapítva, hogy a nyílt tengeri légikikötő mely állam impériuma alatt fog állani. Céltalan tehát a magánfél által épített mesterséges sziget problémájával foglalkozni és ennek megoldására a tengerből felmerült sziget okkupációjának analógiáját elővenni. Gazdátlan mesterséges sziget okkupációja egyáltalán nem jöhet tekintetbe.

Ilyen építmény létrejötte nem valamely, embertől független természeti esemény, hanem emberi cselekmény, mely a nemzetközi jog értelmében csak államtól indulhat ki, mert különben – kalózkodással esnék egy elbírálás alá. A nyílt tengeri légikikötő építésének tehát szükségképpen valamely állam felelőssége alatt kell történnie.

A hajóval esik egy elbírálás alá a nyílt tengeri légikikötő a rajta tartózkodó jogalanyok jogügyleteire és deliktumaira nézve. Mindkettő ugyanis az államterületnek elszakított és távoleső része.

A sziget analógiájával kapcsolatban merülhet fel az a kérdés, hogy van-e parti tengere a nyílt tengeri légikikötőnek. Ha tekintetbe vesszük, hogy a nyílt tengeri légikikötő rendeltetése légi járművek le- és felszállásának lehetővé tétele, akkor teljesen értelmetlennek és szükségtelennek kell tartanunk a környező tengerrészen való bárminő hatalomgyakorlást pl. a parti halászat ellenőrzését. A következőkben látni fogjuk, hogy éppen a mesterséges sziget jogállása áll közel a parti tenger jogállásához, parti tengere tehát már ennél fogva is nehezen lehet.

Másképpen állana ez a kérdés, ha nemcsak a nyílt tengeri légikikötők, hanem nyílt tengeri vízikikötők is létesülnének. Ebben az esetben a parti tenger létesítésének megvan a rációja. A parti tenger itt csak de lege ferenda volna korlátozható, ami feltétlenül szükséges is, mert különben egyes államok néhány mesterséges szigettel igen nagy tengerrészeket saját parti tengerükké tehetnék.

További kérdés, hogy katonailag megerősíthetők-e ezek az építmények. Ha tekintetbe vesszük, hogy a nyílt tenger rendeltetése szerint járműveinek rendelkezésére álló közlekedési út, akkor kétségtelen, hogy fennáll minden katonai megerősítés tilalma, mert különben a nyílt tenger felett oly effektív hatalomgyakorlás létesülne, mely a tenger szabadságának elvét illuzoriussá tenné. Ugyanebből kifolyólag fennáll az a követelmény is, hogy egy állam légi járművei sem részesíthetők kedvezményekben a többi felett. Ez a nyílt tengeri légikikötők internacionalizálásának követelményét tartalmazza. Ilymódon a nyílt tengeri légikikötő felett a szuverénítás korlátai hasonlóak a parti tengeren és a nemzetközi folyamokon fennálló korlátokkal. Háború esetén természetesen ugyanazok a változások következnek be, amelyek a nyílt tenger szabadságára s a nemzetközi folyamatok nemzetközisége tekintetében beállanak.

3. A Congrès International de la Navigation Aérienne (CINA) 1927-es római ülésén elfogadta azt az eszmét, hogy az építendő nyílt tengeri légikikötők béké-

ben nemzetközi, háborúban semlegesek legyenek és kifejezi azt a kívánságát, hogy ezek a követelmények mint a nemzetközi jog alapelvei fogadtassanak el.

A Comité juridique international de l'aviation 1930-as budapesti ülésén a következőkben tételezi a nyílt tengeri légikikötőkre vonatkozókat: 1. Minden nyílt tengeri légikikötő valamely állam tekintélye alatt és felelősségére építtessék. 2. Ha a légikikötő a közhasználat számára nyitva van, semmi megkülönböztetés nem tehető a légi járművek nemzetisége tekintetében. 3. Az államok kölcsönösen egymás tudomására hozzák építési terveiket. E szabályok megszegése esetén a Nemzetek Szövetsége dönt vagy nemzetközi döntőbíráskodás elé kerül az ügy.

A fenti tételek közül az állami fennhatóság és az internacionalizálás követelményei, mint fentebb láttuk, a dolog természetéből és a nemzetközi jog alapelveiből következőleg a nemzetközi jog értelmében fennállnak. Ezzel szemben a semlegesítés, a Nemzetek Szövetségének hatásköre és a döntőbíráskodás elfogadása de lege ferenda fennálló követelmények.

III. Ellentétes vélemények az irodalomban. Az előbbieken vázolt követelmények szükségszerű következményei annak a felfogásnak, melynek értelmében a nyílt tenger res communis omnium és a többi államokra való tekintet nélkül nem okkupálható. Az a felfogás, mely a német irodalomban felvetődött,¹² mely szerint nyílt tengeri légikikötő bármely magános által építhető és a katonai megerősítés tilalma, továbbá az internacionalizálás követelménye csak de lege ferenda állanak fenn, nem igazolható más alapon, mintha feltesszük, hogy a nyílt tenger res nullius és oly módon okkupálható, mint Afrika egykor gazdátlan területei. Ez a felfogás a tenger nemzetközi jogában a legnagyobb visszaesést jelentené és minden álláspontot, mely erre a gondolatra megy vissza, már ezért is vissza kell utasítanunk.

¹² H. U. Schäfer: Die Fluginseln. 1932. (Bibó István lábjegyzete).

A SZANKCIÓK KÉRDÉSE A NEMZETKÖZI JOGBAN

1. A szankció fogalma

A jogszabály jellemzői közé tartozik, hogy nemcsak érvényes, hanem érvényesülő társadalmi norma.¹³ Egy *erkölcsi szabály*, mely nem talál követésre, az emberi gyarlóságot helyezi éles megvilágításba, egy *jogszabály*, mely nem érvényesül, inkább saját gyarlóságát bizonyítja. A jogszabály biztos érvényesülésének legközségesebb tényezője a jogszegést követő hátrányos jogkövetkezmény: a *szankció*. A mai jogrendszerekben a jogszabályok túlnyomó többsége szankcióval van ellátva. Ha vannak is szankció nélküli jogszabályok, ha nem is mindig a szankciótól való félelem a jogkövetés motívuma, ha nem is gyakran kerül sor a szankció alkalmazására, kétségtelen, hogy a szankció a jog érvényesülésének legáltalánosabb látható tényezője. Nemcsak közbeszédben, de jogászai gondolatmenetekben is egy jogszabályt szankcióval ellátni rendesen annyit jelent, mint eszmei követelményt tételes joggá, hiányos jogot teljessé, tökéletlent tökéletessé tenni.¹⁴

Szankciók alatt oly *jogkövetkezményeket* értünk, melyek *jogsértés esetén* állanak be és a jogszegő számára *hátrányosak*.¹⁵ Ezenfelül még egy irracionális momentum kapcsolódik a szankció fogalmához: a szankció oly jogintézmény, mely alkalmas arra, hogy más jogszabályok hatékonyságának, érvényesülésének tényezője legyen. A szankcióval a *jutalom* állítható szembe, mint *jogkövetés* esetére beálló *előnyös* jogkövetkezmény.¹⁶ Közös vonásuk, hogy mindkettő jogkövetkezmény, tehát a tételes jog erejénél fogva, a jogrend alapján következnek be. A dolog természeténél fogva a szankció jelentősége aránytalanul nagyobb, mint a jutalomé, mert a jutalom jogszabály-biztosító ereje sokkal kisebb.

A szankcióval és a jutalommal szembeállíthatók a jogérvényesülésnek olyan biztosítékai, amelyek nem a jog rendelkezései alapján állanak fenn, hanem attól függetlenül; ilyenek elsősorban a különböző etikai és szociológiai tényezők: történeti tradíciók, társadalmi tekintély, társadalmi vagy jogi állásból faka-

¹³ Moór, Bev. 184–185. (Az értekezés lábjegyzetei az idegen nyelvű kifejezések fordításán kívül Bibó Istvánéi.)

¹⁴ Vö.: Irk 97.

¹⁵ Kétségtelen, hogy a szankció jogintézmény és nem valami jogon kívüli jelenség, amelyet a jog „segítségül hív”.

¹⁶ Vö.: Kelsen, Hauptprobleme 217–218. A terminológiai célszerűség és a közhasználati kifejezéssel való egyezés követelménye, hogy a *jutalmat* ne tekintsük a szankció egy fájának, hanem *előnyös jogkövetkezményként* állítsuk szembe a szankcióval mint *hátrányos, elrettentő jogkövetkezménnyel*.

dó kényszerhelyzet, vallási meggyőződés stb., melyeknek kényszerére főleg a magasabb rendű jogszabályok érvényesülése támaszkodik. Ezeket is szokták szankcióknak nevezni, azonban számunkra a szankció elsősorban mint jogintézmény jön tekintetbe, s ezt a fogalomszűkítést annál inkább megengedhetjük, mert minden társadalmi, irracionális „szankciónak” megvan a maga vetülete a jogintézmények világában, melyen keresztül hatását kifejti.

A jogkövetés e nagyszámú és sokféle biztosítékainak felsorolásából eleve világosan kitűnik, hogy jogi szankciók megléte vagy hiánya, továbbá azok tökéletes vagy hiányos érvényesülése nem lehet döntő valamely szabály jogszabály mivoltára, valamely szabályrendszer jogintézmény mivoltára, vagy szabálycsoport jogterület mivoltára.¹⁷ A szankciók hiánya címén még nem vitatható el valamely szabály jogi jellege, viszont a leghatásosabb szankciókkal ellátott szabály sem okvetlenül jogszabály.¹⁸

Hogy a szankciók a mai jogrendszerekben a jogérvényesülés legáltalánosabb biztosítékát képezik, annak részben általános, részben különleges okai vannak. Általános oka az, hogy a szankció kétségtelen gyakorlati előnyben van a jogérvényesülés összes többi biztosítéka felett. A jutalom csak akkor kielégítő, ha a jogkövetés minden esetére vonatkozik, ekkor azonban a jog etikai funkciójával jut ellentétbe, amennyiben oly cselekedetet jutalmaz, melynek megtétele kötelesség. Az etikai és szociológiai jellegű biztosítékok pedig csakis megfelelő társadalmi és politikai viszonyok és helyzetek között érvényesülnek. A szankciók mai nélkülözhetetlenségének különleges történeti oka éppen abban rejlik, hogy a mai európai társadalmakban ezek a megfelelő viszonyok és helyzetek többnyire hiányoznak. A mai jogrendszerek nem támaszkodnak oly mértékben társadalmi hagyományokra, vallási vagy társadalmi tekintélyen alapuló szervezetekre, hogy a hátrányos jogkövetkezmények kilátásba helyezését mint biztosítékot nélkülözni tudnák.

A szankciók nagy fontossága és általánossága következtében a tételesjog szankciói nagymértékben differenciálódtak és minden egyes jogterületre jellegzetes alakot öltöttek. A nemzetközi jog az a jogterület, amely ma még legkevésbé tudja igénybe venni a szankciók segítségét, s ezen a jogterületen veszik fel a szankciók az általánostól legelütőbb alakjukat. Viszont erős tendencia érvényesül a szankciók fejlesztése irányában, s a nemzetközi közvélemény felfogása

¹⁷ Alcorta 43. Chklaver 117. Fauchille I (1) 20. Garner 3. Hershey 5–6. Rivier I, 21. Ellenkező véleményen Irk 46. Marton 4, 16, 32.

¹⁸ A jogi kényszer problémája nem azonos a jogi szankció problémájával. Kényszert nemcsak a szankció gyakorolhat, hanem a fentebb említett etikai és szociológiai tényezők is (Redslob, Problem 331). Ez utóbbi tényezők azok, melyek a Moór által jellemzett „közvetlen jogszabályok” hallgatólágos kényszerét biztosítják. (Vö.: Moór, Bev. 182.)

szerint a nemzetközi jog csupán a szankciók rendszerének kiépítésével válhatik teljes értékű jogrendszerre.¹⁹ Kivételes, de központi helyzetükre jellegzetesen világít rá az a körülmény, hogy a nemzetközi jogi irodalomban sohasem a szankció meglétéről, mibenlétéről beszélnek, hanem mindig a szankció *kérdéséről*.

2. A szankciók helye a nemzetközi jogban

A nemzetközi jogban a szankció: probléma. Problematikus maga a szankció léte: kétséges, hogy van-e egyáltalán szankciója a nemzetközi jognak. Fentiekben rámutattunk arra, hogy a szankciók megléte a nemzetközi jog *jogiságára* nézve döntő nem lehet: a szankciók kérdésében való állásfoglalásból nem következik állásfoglalás a nemzetközi jog jogiságának kérdésében. A szankciók meglétére vonatkozólag tehát nyugodtan felelhetjük azt, ami világosan következik a nemzetközi jog tárgyilagos szemléletéből: *a nemzetközi jog ismer szankciókat, de nem minden nemzetközi jogszabálynak van szankciója.*²⁰

A következő kérdés az, hogy a nemzetközi jog szankcióinak hézagossága nem szükségszerűen következik-e a nemzetközi jog struktúrájából? Nem azt találjuk-e, hogy éppen a szankciót nélkülöző jogszabályok a legjellegzetesebb részei a nemzetközi jognak? Erre a kérdésre egyelőre csupán annyiban óhajtunk feleletet adni, hogy a nemzetközi jog ún. alapelveit, melyek a nemzetközi jog belső, szerkezeti jellemvonásait sematikusán kifejezik, összevetjük a szankciók meglétének és fejlettségének kérdésével.

Első látásra semmi akadályja nincs annak, hogy a nemzetközi jog szabályai is a jogrend értelmében jogsértés esetére beálló hátrányos jogkövetkezményekkel bírjanak. A nemzetközi jog első alelve – mely szerint *alanyai* általában az államok – összefér a szankciók meglétével. Az állam éppúgy szenvedhet nemkövetés esetére szóló hátrányos jogkövetkezményeket, mint az egyesek. Természetesen lesznek oly szankciófajok, melyek nem képzelhetők el közületekkel szemben, és olyanok, melyek csakis közületekkel szemben tételezhetők fel.²¹

Az államok *egyenlőségének* elve már bizonyos nehézségeket okoz. A szankció végrehajtása ugyanis jogszervi funkció, a nemzetközi jog pedig az államokon vagy

¹⁹ Irk 97.

²⁰ Dupuis 275.

²¹ A nemzetközi jognak általánosan elfogadott tétele, hogy államokat mint jogi személyeket, büntetés nem érheti. Vö.: Dumas 271–298. Kelsen, Unrecht 504–505. Laís 138–140. Strupp, Grundzüge 159, Theorie 78. Viszont igazat kell adnunk Struppnak (Delikt 217–218) abban, hogy az államok büntethetősége pusztán a tételesjog fejlődésének kérdése, és – mint az angolszász jogrendszerben a jogi személyek büntethetősége mutatja – nem fogalmi lehetetlenség. Mindenesetre a nemzetközi jog mai szerkezete mellett sem nem célszerű, sem nem könnyen keresztülvihető.

azok bizonyos összességén kívül más végrehajtó szerveket nem ismer.²² Az államok egyenlőségéből az következik, hogy egyik állam sem lehet inkább jogszerv, mint a másik. A valóságban ezt a követelményt rég áttörte a nagyhatalmak szerepe, mely a Nemzetek Szövetsége Tanácsában tételesjogi alakot is öltött. Mindenesetre azonban az államok jogszervi működése mellett ki van zárva a szankcióknak oly differenciált szervezetű végrehajtása, amilyent állami jogból fakadó szemléletünk a szankciók végrehajtásától általában megkövetel.²³

A szankciók kérdéses volta a nemzetközi jog legfőbb alapelvében, a *szuverenitás* elvében gyökerezik, mely tulajdonképpen magában foglalja az államok jogalanyiségének és egyenlőségének elvét. A nemzetközi jogban a jogalanyok, illetve az államok cselekvőségét jogilag nem korlátozza más, mint a *pacta sunt servanda* elve²⁴. Nem áll tehát, hogy „minden egyes államszerződés az állami szuverenitás egy részének feladását jelenti saját előnyért”.²⁵ A leghátrányosabb államszerződések s bennük a legsúlyosabb szankciók sem érintik az államok szuverenitását. A szuverenitás feladása akkor kezdődik, amikor egy állam előre kötelezőknek fogad el oly szabályokat, melyeknek tartalmát az elfogadó államon kívül álló tényezők (szervek) jogosultak megállapítani, vagyis az állam rajta kívül álló jogi tényezőket bianco-elfogadó lappal ruház fel. A nemzetközi jog számos intézménye a szuverenitás elvének sérelme nélkül is kifejlődhetik arra a fokra, melyet az egységes rendszer, a szabályozott eljárás, a bírói ellenőrzés, egyszóval „szerveknek munkamegosztásos működése” jellemeznek. Azonban az államok ellen irányuló hatékony szankciók egységes, végrehajtásban centralizált rendszerre csakis a szuverenitás elvének részleges feladásával lehetséges, mert az államok elleni szankciók megállapítására és keresztülvitelére feltétlenül szükséges, hogy bizonyos szervek bianco-elfogadó lapot kapjanak: döntéseik, intézkedéseik az érdekelt államok beleegyezésére való tekintet nélkül kötelező erővel bírjanak. Kétségtelen, hogy a nemzetközi jogban a szuverenitásnak ilyen értelemben vett korlátozása is előfordul, főleg a Párizs környéki békeszerződésekben. (Jóváteletli bizottságok!) A szuverenitás elvének minden vonalon való feladása azonban alapjában változtatná meg a nemzetközi jog mai egész rendszerét. A nemzetközi jog alapelvei tehát nem teszik lehetetlenné, hogy a nemzetközi jog szankciókkal ellátott jog legyen, de kizárják, hogy ezek a szankciók az állami jog szankcióinak fejlettségi fokát elérjék. A nemzetközi jog szankciói első látásra is az állami jog szankcióihoz viszonyítva tartalmilag tagolatlanok és hatékonyságuk ingadozó. A következőkben vizsgálat alá kell vennünk, hogy a nemzetközi

²² Vö.: Bardeleben 6–7. Grosch 83, 87.

²³ Kelsen, Unrecht 607–608.

²⁴ Pacta sunt servanda (latin): az egyezés kötelez.

²⁵ Fried 108.

jog szankcióinak *fejletlensége* közelebből hol és hogyan nyilvánul meg és a nemzetközi jog mélyebb szerkezeti tulajdonságaival hogyan függ össze.

A legcélszerűbb tehát, ha előbb áttekintjük a nemzetközi jog *szokásjogilag* kialakult szankciórendszerét, mely a nemzetközi jogközösség *egyetemes* jogát alkotja, azután vizsgálat alá vesszük az egyes szerződésekben, különösen a békeszerződésekben, a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányában és a többi, világháború utáni egyezményekben lefektetett *szerződéses* szankciórendszert, mely a nemzetközi jogban *partikuláris* jog jellegével bír.

3. Az egyetemes nemzetközi szokásjog szankciórendszere

a) A szankciók felosztása

A nemzetközi jog szankciórendszerének alapépítményét ma is a világháború előtti, főleg szokásjogilag kialakult jogállapot képezi, melyre az új nemzetközi jogszabályok ráakódtak anélkül, hogy azt érvénytelenné vagy nélkülözhetővé tudták volna tenni.

A nemzetközi jog szankcióinak rendszeres tartalmi felosztása csaknem lehetetlen. A szokásos felosztásoknak legnagyobb hibája, hogy bennük a nemzetközi jog fennálló intézményei teljesen összekeverednek jogpolitikai követelményekkel. További nehézség az, hogy minden tartalmi felosztás természetesen a szankció módjából, eszközeiből indul ki, viszont a nemzetközi jogra éppen az oly szankciók jellemzők, melyek tartalmilag konkretizálva nincsenek, illetve a konkrét lehetőségek végtelen sorát foglalják magukban (represszáliák, háború). A szokásos tartalmi felosztások tehát (egyházi, erkölcsi, polgári, büntető, gazdasági, katonai szankciók) részben tökéletlenek, mert tételesjogi és jogpolitikai szempontok keverednek bennük, részben céltalanok, mert ilyen módon a nemzetközi jogi szankciók rendszerét soha le nem zárhatjuk, sem át nem tekinthetjük.²⁶ Még nagyobb nehézségek elé kerülünk, ha a szankciók helyét a nemzetközi jog összefüggő rend-

²⁶ A szankciók között gyakran felsorolják a közvélemény nyomását mint *erkölcsi* szankciót (Alcorta 44. Codi-Gourban 66–69. Dumas 120–149. Eagleton, Government 73, 78. Rivier I, 22. Root 453.), valamint a dolgok természetes következményeit mint *természetes* szankciót (Alcorta 44. Funck-Sorel 7–9, 491–492. Heffter 3–4.). Rámutattunk arra, hogy a különféle irracionális erők és értékítéletek éppúgy tényezői a jog hatékonyságának, mint az erőszak. Azonban nagymértékben zavaró, ha e tényezők jogintézményekben megtestesült formái: a szankciók mellé e joga kívüli tényezőket magukat is mint szankciókat állítjuk oda. A nemzetközi közvélemény nyomása a hatékony jóvátételi kötelezettségekben válik szankcióvá, a fizikai erőszak pedig a represszália és háború jogintézményeiben. Más a helyzet az *egyházi* szankcióknál (interdictum, excommunicatio), melyek kétségtelenül jogi szankciók, jogkövetkezmények, s csupán az újkor nemzetközi jogában veszítették el régi jelentőségüket. Amíg hatékonyan érvényesültek, addig az, hogy fizikai erőhatalom nem mindig állott rendelkezésükre, egyáltalán nem rontotta le szankciójellegüket.

szerében keressük. A hagyományos rendszerekben teljesen szétszórva találjuk azokat a jogintézményeket, melyeket szankciókként foghatunk fel. Az államoknak jogsértésekért való jogi felelősségével kapcsolatban szokták tárgyalni a jogsértések jogi következményeképpen beálló *jóvátételi kötelezettséget* s ennek különböző fajait „jogsértés-következmények”,²⁷ ritkábban „szankciók”²⁸ címén. A szankciók másik fontos csoportját a nemzetközi viszályok különböző elintézési módjaival kapcsolatban találjuk meg. A békés és kevésbé békés elintézési módok a hagyományos rendszerezésben egy összefüggő, folyton súlyosbodó sort képeznek (egyezkedés, diplomáciai jószolgálatok és közvetítés, nemzetközi bizottság, döntőbíráskodás, retorzió, represszáliák, intervenció, háború),²⁹ melyben *szankció jellegű jogkövetkezmények* a nemzetközi jog és nemzetközi politika egyéb intézményeivel vegyesen foglalnak helyet. Végül a „nemzetközi szerződések” fejezete alatt találjuk a nemzetközi jog részleges, szerződésekben kialakult szankcióit, különösen az *előzetes biztosítékokat* a garanciaszerződéssel kapcsolatban.³⁰ Csak ritkán találkozunk azzal a törekvéssel, mely a nemzetközi jog különféle szankcióit egymással is összekapcsolni igyekszik.³¹ Pedig minden eltérésük mellett is meg lehet találni a közöttük fennálló lényegbeli hasonlóságot. Ha a szankció jogintézmény, éspedig hátrányos jogkövetkezményt tartalmazó jogintézmény, akkor ez a hátrányos jogkövetkezmény nem lehet más, mint a jogsértést elkövető jogi kötelességeinek hátrányos növekedése és ezzel párhuzamosan más jogalanyok vele szemben való jogainak ugyancsak reá hátrányos megnövekedése. Az állami jogban általában jogoknak és kötelezettségeknek ez a szankción keresztül való hátrányos növekedése természet-szerűleg párhuzamos egymással. A nemzetközi jogban viszont megállapíthatjuk, hogy ez a párhuzamosság igen gyakran teljesen felbomlik, vagy legalábbis egészen aránytalanul alakul. A nemzetközi jog szankcióinak egyik részénél a hangsúly sokkal inkább a kötelezettségek hátrányos növekedésén van, s a szemben álló jogosultságok igen kis mértékben konkretizáltak. Ilyen jellegűek a különböző *jóvátételi kötelezettségek* mint szankciók. A nemzetközi jogi szankciók másik csoportjánál viszont a jogsértés elkövetőjét érő hátrányos jogkövetkezmény elsősorban a sérített jogosultságainak és jogi lehetőségeinek növekedése által valósul meg. Ilyenek a *megengedett önségély* esetei: a represszália és a háború. Az *előzetes biztosítékok* különböző fajait nem az egyetemes nemzetközi jog, hanem a részleges, szerződésen alapuló nemzetközi jog fejezete alatt fogjuk tárgyalni.

²⁷ Buxbaum 39–43. Liszt 287. Strupp, Delikt 208, Grundzüge 158. Theorie 77.

²⁸ Liszt 287. Marton 39. Verdross 463.

²⁹ Heffter 226–244. Hershey 320–348. Holtzendorff IV, 13–127. Liszt 405–445. Louter II, 101–212. Martens II, 452–476. Oppenheim II, 3–109. Peaslee 328. Rivier II, 152–200.

³⁰ Bussmann 1–2. Despagne 545. Quabbe 14–16. Jogkövetkezmény jellegüket tagadja Laís 125, 134.

³¹ Hatschek 403–405. Stowell 413–487. Teghze 143–144. Verdross 463–502. Wild 489–490.

b) A jóvátételi kötelezettség

A jóvátételi kötelezettség a nemzetközi jogsértést elsődlegesen követő szankció. A legtöbb esetben, csak ha ezt is áttöri a jogsértő állam, akkor kerül sor a sérített állam részéről erőszakos jogérvényesítési módokra. A jóvátételi kötelezettség többféleképpen valósulhat meg.

Abban az esetben, ha a jogsértés természete olyan, hogy az előbbeni állapot visszaállítható, akkor elsősorban az *előbbeni állapot visszaállításának kötelezettsége* jön tekintetbe.³²

Kártérítés kötelezettsége akkor áll be, ha a jogsértés anyagiilag felmérhető károsodással járt. Kelsen helyesen mutat rá arra, hogy a kár megállapítására vonatkozólag azért találunk az egyes szerzőknél annyi különböző álláspontot, mert tulajdonképpen erre vonatkozólag nincsen egyetemes nemzetközi jogszabály.³³ A legfőbb vitakérdés az, hogy a „lucrum cessans” és a „közvetett kár” tekintetbe veendő-e. Az a vélemény tekinthető uralkodónak, mely szerint a lucrum cessans számba veendő, de a közvetett kár nem.³⁴

Az eszmei, erkölcsi kártérítés kötelezettsége a nemzetközi jog területén nem szerepel oly terjedelemben, mint a magánjogban. Legfeljebb egyes alattvalókat ért eszmei kár megtérítésénél jön számba az ilyen kötelezettség.³⁵ Államokat ért eszmei károk helyrehozatalára az elégtételadás kötelezettsége szolgál.³⁶ Valamely minimális összeg erkölcsi kártérítésként való megítélése voltaképpen ugyancsak egyik formája az elégtételadásnak.

Az *elégtételadás* kötelezettsége oly jogsértéseknél merül fel, melyek nem vagyoni értékűek. Az elégtételadás egyes módzatai fontosságuk sorrendjében: a sajnálkozás kifejezése, a bocsánatkérés, az ígéret hasonló jogsértések meg nem ismétlődésére, a vétkes állampolgárok vagy államszervek megbüntetése, pénzüsszeg fizetése, mely, mint fentebb említettük, többnyire kis összegű és inkább az erkölcsi károkozás elismerése. Végül az ünnepélyes elégtételadás különböző fokú

³² Anzilotti 411. Laís 29. Strupp, Theorie 77.

³³ Kelsen, Unrecht 548.

³⁴ Teghze szerint a lucrum cessans tekintetbe veendő, „bár a gyakorlat a nemzetközi jog általános tételének tekinti, hogy kártérítés csak közvetlen károkozásért igényelhető”. Laís csak a közvetett kár fogalmával dolgozik (39, 45, 54, 85.), és rámutat az elmélet és praxis teljes bizonytalanságára és ellentmondó voltára. Eagleton (Responsibility 197–202) a közvetett kár fogalmát zavarosnak és kiküszöbölendőnek tartja. A kérdést Anzilotti állásfoglalása világítja meg legjobban (415–416), aki rámutat a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság gyakorlatára, mely rendszeren akkor állapított meg közvetett kárt és utasította el ezen az alapon a kártérítési követelést, ha az eset konkrét körülményeinek és a kauzális összefüggésnek vizsgálata alapján a kártérítés megítélését nem találta megokoltnak. Lucrum cessans (latin): várt, de elmaradt haszon.

³⁵ Strupp, Delikt 213.

³⁶ Anzilotti 409.

katonai és diplomáciai módjai. Az enyhébb módozatokat rendszeren a sértő állam ajánlja fel, a súlyosabbakat rendszeren a sértett követeli ki.

A jóvátételi kötelezettségekre vonatkozó ismeretes szabályok inkább általános logikai és gyakorlati követelmények, mint tételesjogi jogszabályok. Pl.: a jóvátétel nagysága és módja függ a vétkenesség fokozatától, az okozott kár nagyságától, a jogsértő tényező kiemelkedő voltától etc. E felsorolásokból rendszeren kihagyják a döntő momentumot; ugyanis a jóvátétel *módja* – de nem a jóvátételi kötelezettség maga – függ a két állam megegyezésétől.³⁷ A sértett fél jóvátételt követel, a sértő fél bizonyos fokú jóvátételre hajlandó, s a két fél megegyezésének eredménye a jóvátétel módja és mértéke.

Fel kell vetnünk a kérdést, hogy mennyiben szankciók a jóvátételi kötelezettség fentebb felsorolt fajai? Ezeknek lényege ugyanis az, hogy valamely jogsértés következményeképpen mint új vagy kiterjedtebb jogi kötelezettségek jelennek meg, melyeknek teljesítője, így a szankció végrehajtója, maga a *sértő* állam. Ez utóbbi tekintetben különböznek a nemzetközi jog összes további szankcióitól, melyeknek végrehajtója a *sértett* állam. Kérdés, hogy megmaradunk-e a felvett szankciófogalom határai között, amikor új vagy kiterjedtebb jogi kötelezettségek beállítását más jogszabályok szankciójával elfogadjuk? Kétségtelen, hogy ebben önmagában semmi elfogadhatatlan nincsen, csupán beidegzett állami jogi fogalmaink teszik szokatlanná. Minden szankció végeredményben nem más, mint jogsértést követő jogi helyzet, és a szankció lényegéből nem következik, hogy az feltétlenül mások által végrehajtott erőszakalkalmazást tartalmazzon. Nem az a fontos, hogy az egymást biztosító jogszabályok sorában utolsóul *erőszakot elrendelő* jogszabály álljon, hanem az, hogy a legutolsó jogszabály – akár erőszakos szankcióval, akár anélkül – feltétlenül *érvényesülő* szabály legyen. Ha valamely nemzetközi jogszabály erőszakot alkalmazó szankció nélkül is érvényesül, akkor nincs akadálya annak – sem az állami, sem a nemzetközi jogban –, hogy az ilyen szabályt, illetve az általa létrehozott jogi helyzetet más jogszabály szankciójával elfogadjuk; pl. ha bizonyos jogsértések esetén egy állam sem kerülheti el, hogy a döntőbírói ítéletet végrehajtsa, vagy hogy sajnálkozásának kifejezést adjon, akkor a jóvátétel kötelezettsége teljes mértékben a sértett jogszabály szankciójának tekinthető. Ténykérdés, hogy a jóvátételi kötelezettség hány esetben lép fel ilyen kikerülhetetlenül: a nemzetközi gyakorlat azt mutatja, hogy igen gyakran lép fel hatékony szankcióként, azonban ugyancsak gyakran eredménytelenül.

A jóvátételi kötelezettség tehát akadály nélkül helyet foglalhat a nemzetközi jog szankcióinak rendszerében. A szankciók egyéb fajaitól megkülönböztető tulajdon-

³⁷ Anzilotti 410. Buxbaum 43. Strupp, Theorie 78. Verdross 463. A két szélső álláspontot képviselik Kelsen (Unrecht 555), aki szerint a jóvátételi kötelezettség maga is csak szerződésen alapszik, és Laës, aki szerint a jóvátétel módjának a megállapítása is a sértett állam egyoldalú joga.

ságai abban foglalhatók össze, hogy a jóvátételi kötelezettség mindig egy előzetes jogsértést tételez fel, s mint e feltétel jogi következménye áll be, tehát tisztán jogintézmény. Az is kétségtelen, hogy a szankciók közül a jóvátétel fenti formái azok, melyek a helyes jog bármely szempontból felállítható követelményeit leginkább kielégítik. Az államok közötti döntőbíráskodás változatos formái főleg az ilyen kérdésekkel kapcsolatban fejlődtek ki. Viszont kétségtelen tény, hogy hatékonyságuk csekély és érvényesülésük gyakran válik bizonytalanná.³⁸

c) A represszáliák és a háború

A szankciók következő csoportját az „a megengedett önségely esetei” elnevezés alatt foglalhatjuk össze. Ezek a világháború előtti nemzetközi jog tipikus szankciói, és közös jellemzőjük, hogy a *sértettől* indulnak ki, a sértett jogainak kiterjedését jelentik, tartalmilag nincsenek konkretizálva, s alkalmazásuk nem kétoldalú megegyezéstől, hanem a sértett elhatározásától függ. Megkülönböztetünk béke idején lehetséges és háborús szankciókat. Az előbbieket represszáliák neve alatt foglalhatnánk össze; ha azonban tekintetbe vesszük, hogy vannak háborús represszáliák is, akkor legcélszerűbbnek látszik mindazt represszáliának tekinteni, ami nem esik a szorosan vett háború fogalma alá.³⁹

A represszáliák különböző megjelenési formái: a retorzió, a szoros értelemben vett represszáliák, végül egyes, tartalmilag konkretizált, differenciálódott represszáliák. (Hajózárs, békés tengerzár.)⁴⁰

A retorzió formailag jogszerű, de nem méltányos cselekedetnek visszatörlése hasonlóképpen formailag jogszerű, de nem méltányos cselekedet. Ebben az értelemben nem egészen felel meg a szankcióról adott általános definíciónak, mert nem jogsértésen alapul, azonban figyelembe kell vennünk, hogy tisztán formai jogszerűségről van szó, s a szóban forgó formailag jogszerű cselekedet mindig

³⁸ Az itt leszögezett s a nemzetközi jogi irodalomban általános állásponttal szemben homlokegyenest ellenkező Kelsen állásfoglalása a nemzetközi jogsértésről és jogsértés-következmenyről legutóbb megjelent munkájában. (Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht.) Kelsen szerint a jóvátételi kötelezettségek nem tekinthetők szankcióknak, illetve – az ő terminológiája szerint – jogsértés-következmenyeknek (Unrechtsfolge), hanem ezek ún. pótkötelezések (Ersatzpflicht), melyek a jogsértés és a valóságos jogsértés-következmeny: a nemzetközi jogi kényszeraktus (represszália és háború) közé ékelődnek, hogy az utóbbiak alkalmazását elodázzák. Ez a beállítás szoros kapcsolatban van Kelsennek a jogtételtől szóló elméletével, mely szerint a jogtétel hipotetikus ítélet, mely bizonyos előfeltételek beállása (a jogsértés) esetére kényszeraktus alkalmazását jelenti ki. A nemzetközi jogban ilyen kényszeraktus valóban csakis a represszália és a háború lehet. Ha azonban a jogtétel kelsen-i formuláját nem tartjuk a pozitív jog egyetlen lehetséges megjelenési alakjának, akkor jogsértés-következmeny, azaz szankció alatt nem kell csupán erőszakos kényszeraktust értenünk. A jóvátételi kötelezettség – amennyiben érvényesülő jogszabály – lehet szankció, mely az általa szankcionált jogszabállyal szemben a jogkövetkezmenyt reprezentálja.

³⁹ Strisower 7.

⁴⁰ Represszália (latin): jogsértő állammal szemben nemzetközi büntetőintézkedés, megtorlás.

ellenkezik a nemzetközi jogi „bona fides”⁴¹-szel. Épp ezért nem elég a retorziót mint érdeksértést követő érdeksértést⁴² vagy mint a nemzetközi udvariassági szabályok megsértésének szankcióját meghatározni,⁴³ mert ily módon nevezhető ugyan retorziónak, de még nem jogi szankció. A retorzió egyéb tekintetben is a megengedett önszegély eseteit tartalmazó szankciók jellegzetes vonásait viseli magán, s a represszália enyhébb fájának tekinthető. Pozitív tartalma már taliónális jellegénél fogva sem lehet meghatározva. Főleg gazdasági jellegű szabályozások súlyosbítása és privilégiumok megvonása szerepelnek retorzióként.⁴⁴ Teljesen a sértett állam dönti el, hogy alkalmaz-e retorziót, s hogy retorzióképpen ugyanolyan, hasonló vagy tetszés szerinti más eljárással él-e.

A *represszália* jogsértő cselekménynek oly cselekménnyel való viszonzása, mely maga is jogsértés tényálladékat képezi. A nemzetközi jog legtipikusabb szankciója és összes szankcióinak őse. Tartalmilag éppúgy nincs meghatározva, mint a retorzió: bizonyos gyakoribb esetek (állampolgárok kiutasítása, vagyonuk elkobzása, kereskedelmi, diplomáciai érintkezés megszakítása, terület megszállása, sőt katonai akciók⁴⁵ stb.) megállapíthatók, de minden erre vonatkozó felsorolás szükségképpen tökéletlen, mert nincs oly nemzetközi jogsértő cselekmény, mely bizonyos feltételek mellett represszáliaképpen ne szerepelhetne. A represszáliák módja, határai és szabályaik tételesen alig vannak szabályozva: alkalmazásuk és milyenségük a sértett állam elhatározásától függ. A represszáliák végrehajtásánál mindenesetre fennáll a nemzetközi jog általános elveinek korlátja. Kezd általánossá lenni a jogsértés és represszália arányosságának elve,⁴⁶ de találkozunk még az ellenkező állásponttal is.⁴⁷ Különbséget szoktak tenni *pozitív* (cselekvésben álló) és *negatív* (mulasztásban álló) represszáliák között,⁴⁸ de ez a különbségtétel jelentőség nélküli.⁴⁹ Különbséget tehetünk *békében* és *háborúban* alkalmazott represszáliák között. E megkülönböztetés ellentmondásnak látszik, hiszen a háború maga is általános és minden vonatkozásra kiterjedő rep-

⁴¹ Bona fides (latin): jóhiszeműség.

⁴² Bardeleben 11–12. Ugyancsak nem áll, hogy a retorzió feltétlenül a jogsértéshez *hasonló* cselekmény. Vö.: Dumas 172–173.

⁴³ Oppenheim II, 81. Teghze 560. A kereskedelmi háborúk, a nemzetközi, a magán-, a büntető- és a közigazgatási jog körébe tartozó méltánytalan intézkedések mind retorziókat vonhatnak maguk után.

⁴⁴ Fauchille 687.

⁴⁵ McNair (38) szerint a represszália címén indított katonai akció háborúvá lesz – és pedig visszaható erővel –, ha azt a másik állam háborúnak tekinti és arra mint háborúra reagál. A nemzetközi közélet valóban hajlamos az ilyen értelmezésre, ez azonban a háború fogalmának az elformalizálását jelenti, és azzal a veszéllyel fenyeget, hogy államok represszália címen háborút folytathatnak, melyet nem „tekintenek” háborúnak, s így bizonyos jogszabályokat kijátszhatnak.

⁴⁶ Brière 277. Despagnet 594. Hershey 344. Oppenheim II, 89. Verdross 492.

⁴⁷ Kelsen, Unrecht 573. Schumann 53. Strupp, Delikt 192. Grundzüge 165.

⁴⁸ Despagnet 592. Holtendorff IV, 85. Louter II, 200. Oppenheim II, 89. Rivier II, 192.

⁴⁹ Fauchille I (3) 689–690. Hershey 344. Martens II, 470.

resszáliának tekinthető. Mivel azonban a háborúnak is kialakultak a jogszabályai, ezeknek megsértése vonhat maga után külön háborús represszáliákat, melyek természetesen a békés represszáliáktól tartalmilag eltérnek.

A represszália meghatározásához hozzáteendő legfontosabb momentum az, hogy a represszáliaként alkalmazott jogsértő cselekmény ezáltal megszűnik jogellenes lenni, és átminősül jogalkalmazással, jogérvényesítéssel. Az állami jogban is vannak oly cselekmények, melyek bizonyos körülmények között jogsértések, bizonyos körülmények között szankciók, azonban az állami jogban gyilkosság és kivégzés, személyes szabadság veszélyeztetése és szabadságvesztéssel járó büntetés végrehajtása tartalmukban és tényálladéukban határozottan elkülönülnek egymástól. Igaz, hogy jogsértés és represszália között is megvan ez a tényálladási különbség: a represszália feltétele mindig egy előzetes jogsértés. Ezzel a megállapítással azonban represszália és jogsértés éles elhatárolása nem történt meg,⁵⁰ ami világosan kitűnik abból a helyzetből, hogy a represszália eltérése nem kötelesség,⁵¹ s represszáliára lehet jogszerűen ellenrepresszáliával felelni.⁵² A represszáliával megtámadott állam jogszerű megítélése szerint tehát a represszália egyben jogsértés is, mert hiszen előfeltételül szolgálhat egy újabb represszáliának.⁵³

A represszália két speciális és tartalmilag is szabályozott esetének tekinthető a *hajózársz*⁵⁴ (embargó) és a *békés tengerzársz*⁵⁵ (blokádn). Bizonyos kiemelkedést jelentenek a retorzió és represszália „talionális” alapelveivel szemben, és a há-

⁵⁰ Brière 275. Dupuis 276. Eagleton, Government 67.

⁵¹ Hatschek 405. Heilborn 352. Holland 132. Strupp, Delikt 185.

⁵² Kelsen, Unrecht 575. Liszt 440. Wille 163. Némelyek szerint, bár túrés kötelezettség nincs, az ellenrepresszália mégsem megengedett (Hatschek 407. Holland 132. Strupp, Delikt 192, Theorie 80), ami nem elfogadhatatlan, de erőszakos konstrukció, mert ebben az esetben a represszáliával szemben tanúsított ellenállás nem jogsértés és nem is szankció, hanem megengedett cselekmény, melynek a represszáliától való elválasztása a nemzetközi jogi praxisban alig lenne lehetséges. Ugyancsak tagadja az ellenrepresszália jogosultságát Bardeleben (141) és Schumann (44–45), míg Verdross szerint csak az aránytalan represszáliát lehet viszonozni (492–493), de ezt a konstrukciót már az is nehézzé teszi, hogy a represszália arányosságának elve még nem kétségtelen nemzetközi jogelv.

⁵³ Kelsen érvelése (Unrecht 576–577), mellyel a represszália tiszta jogérvényesítési jellegét igyekszik fenntartani, ezt a tényt figyelmen kívül hagyja. Teljesen helytálló az az állítás, mely szerint valamely szankció jogérvényesítési jellegéhez nem tartozik hozzá, hogy annak eltérése jogi kötelezettség, s ez a helyzet a represszáliáknál is. Hozzátehetjük, hogy az állami jog sem teszi okvetlenül kötelességgé a szankció eltérését. A represszália tiszta jogérvényesítés mivoltát azonban nem az teszi kétségessé, hogy eltérése nem kötelező, hanem az, hogy maga is represszália előfeltétele lehet, s a neki való ellenállás represszáliának minősülhet, holott minden represszália előfeltétele egy előzetes jogsértés. Kelsen szerint a jogsértés nem tagadása a jognak, csupán feltétele a szankciónak (488), tehát a represszália lehet jogsértés és jogérvényesítés egyszerre. Ily módon azonban Kelsen ellentétbe kerül avval a tétellel, mely szerint a jogrend „kényszerrend” jellege éppen abban áll, hogy benne a kényszeraktus monopolizálva van, azaz minden kényszeraktus vagy szankció vagy jogsértés (583).

⁵⁴ Liszt 440. Louter II, 205. Oppenheim II, 89. Rivier II, 195.

⁵⁵ Brière 272. Eagleton, Government 68. Fauchille I (3) 695. Hatschek 408. Schumann 61–62. Strupp, Grundsätze 165.

ború utáni tökéletesebb, tartalmilag is szabályozott szankciók első megjelenéseinek tekinthetők.

A *hajózár* a sértő állam hajóinak zár alá vételét jelenti a sértett állam kikötőiben. Speciális kifejlődése annak tulajdonítható, hogy egyrészt végrehajtása aránylag nem nehéz, viszont érzékenyen érinti a semlegesek érdekeit, s ez a körülmény tette szükségessé részletes szabályozását.

A *békés tengerzár* valamely állam tengerpartjának az elzárása. Általában háborús rendszabály, de a 19. század vége óta szerepelt békében is mint beavatkozás vagy represszália. Szabályai a háborúéhoz közelednek. A nemzetközi irodalomban, de a nemzetközi szokásjogban is elfogadott szabály szerint fő kellékei, hogy kinyilvánított, bejelentett és hatékony legyen, és ne érintse a semlegesek hajóit. A lefoglalt hajók rakománya a tengerzár megszűntével visszaadandó.⁵⁶ Vita tárgya, hogy a békés tengerzár beavatkozás-e vagy represszália.⁵⁷ A vita teljesen meddő, mert a két fogalom nem ellentétes: a békés tengerzár oly intézkedés, mely természeténél fogva beavatkozás; amennyiben represszáliaképpen szerepel, a jogos beavatkozás körébe esik.⁵⁸

A represszáliákkal kapcsolatban néha külön sorolják fel a beavatkozást⁵⁹ és a diplomáciai viszony megszakítását⁶⁰ mint szankciókat. Valójában mindkét eljárás a represszáliák körébe esik. (A beavatkozás annyiban, amennyiben egyáltalán jogsértés következménye.)

A nemzetközi szankciók leghatékonyabbika az „ultima ratio regum”: a *háború*. A háború államok közötti fegyveres küzdelemmel⁶¹ együtt járó, elvben korlátlan érdeksértés,⁶² mellyel kapcsolatban a nemzetközi jogszabályok nagy részének hatálya felfüggesztetik. A háború tehát nem jelent új vagy más jogrendet: a háború jogának szabályai, tilalmai a béke jogában éppúgy érvényesek, illetve még inkább, csupán a béke jogának egyes szabályai vesztek el hatályukat háború idején. Minthogy végeredményben a represszália különböző fajtái is ugyanezt jelentik a jogszabályok kisebb körére, kétségtelen, hogy represszália és háború között a különbség fokozati. Azonban az eddigi nemzetközi gyakorlat figyelembevételével megállapítható, hogy háborúról általában ott lehet kétségtelenül beszélni, ahol a fegyveres küzdelem megindításával együtt a diplomáciai kapcsolat is megszakad.⁶³ Ez azonban nem annyira kritériuma, mint inkább egyik objektíve könnyen megállapítható tünete a háborúnak.

⁵⁶ Bardeleben 18.

⁵⁷ Holland 131–138. Liszt 444. Louter II, 207 szerint beavatkozás.

⁵⁸ McNair 35.

⁵⁹ Buxbaum 46. Heilborn, System 353, 367. Hershey 347. Liszt 441. Oppenheim II. 98.

⁶⁰ Fauchille I (3) 712. Peaslee 328. Stowell 469–471.

⁶¹ Fauchille II, 1–2.

⁶² Kelsen, Unrecht 585. Strisower 7–8.

⁶³ Kelsen, Unrecht 590–591.

A háborúval kapcsolatban fellépnek elsősorban az ellenrepresszália összes problémái, mivel a háború háborúval éppúgy jogszerűen viszonyozható, mint a represszália represszáliával. A további problémák forrása az, hogy az egyetemes nemzetközi jog szerint nemcsak háborút lehet háborúval viszonyozni, hanem az államokat megilleti a „*ius belli*” (*ius ad bellum*), a háborúindítás joga (eltekintve a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya és a Kellogg-paktum által vállalt részleges nemzetközi jogi kötelezettségektől), függetlenül attól, hogy történt-e jogsértés a másik fél részéről.⁶⁴ Vannak definíciók, melyek hangsúlyozzák, hogy a háború jogérvényesítés,⁶⁵ e meghatározások alapján azonban nem lehetne háborúnak tekinteni a *nem* jogsértésen, hanem korlátlan *ius bellin* alapuló háborút, amely pedig mégiscsak az. A szankciók sorában a háború tényleg csak mint jogérvényesítés foglalhat helyet, ebből azonban nem következik, hogy minden háború jogérvényesítés.⁶⁶ A háborúnak minden esetben van valami joginak minősülő alapja, és számos esetben jelenik meg jogérvényesítésként, szankcióként. Azonban a háború a legritkábban *csak* jogérvényesítés, *csak* szankció, viszont igen gyakran egyáltalán nem az!

A korlátlan *ius belli* elve következtében a nemzetközi jogban a háború vagy szankció, azaz egy jogsértés következménye vagy egyszerű megengedett cselekmény, mely meghatározott formasághoz van kötve.⁶⁷ Hogy mikor mi, az teljesen

⁶⁴ Rettich 290.

⁶⁵ Strisower 43.

⁶⁶ Kelsen idézett munkájában (579 s. köv.) a jogtételtől szóló elméletét érdekes módon alkalmazza a háború jogi minősítésénél. A kelseni jogtételformula értelmében a jogi kényszeraktus vagy jogsértés, vagy jogsértés-következmény, de ezenkívül más nem lehet: azaz a jogsértés mint előfeltétel beállta nélkül a kényszeraktus nem lehet megengedett cselekmény. Mivel pedig a háború, mint a nemzetközi jog szankciója, az *egyetemes* nemzetközi jog értelmében nem képez deliktumot, ennél fogva Kelsen szerint csakis jogsértés-következmény, csakis szankció, mert a fentiek értelmében ha nem *csak* szankció, akkor egyáltalán nem is szankció. Épp ezért Kelsen azt az etikai követelményt, hogy a háború csupán valamely jogsértés jogszerű szankciója legyen (Rutgers 11), átműnösíti logikai szükségzerűséggé: a háború *szükségképpen* valamely jogsértés jogszerű szankciója, tehát minden háború jogos, már ti. logikailag. Így jut el Kelsen a maga legdogmatikusabb pozitívizmusán keresztül egy logikai természetjoghhoz (vö. Horváth, Természetjog 18–24) s a *bellum iustum* tanához, mely „már a legrégebb nemzetközi jogászok (értsd: természetjogászok!) által képviselt elmélet”, amelyet „az utolsó század német és olasz jogi írói” (értsd: pozitivisták!) némileg meggingattak. Hivatkozik Kelsen arra, hogy a legújabb történelem háborúiban a háborúindítást majdnem kivétel nélkül megelőző jogsértésekre alapították; ez is bizonyítja, hogy valamely fiktív vagy nem fiktív jogsértés a háború előfeltétele. (Ez az érv nem áll meg. Az újkori történelem nem egy példát ismer, ahol a háború alapjául nem jogsértés volt megjelölve, hanem a háborút indító fél egyszerűen kinyilvánította politikai célkitűzéseit. Így a világháború idején Románia hadüzenetében. L. Bardelebennél. 36.) Természetesen a kelseni jogtételformula elvetésével erre a logikai konstrukciónak nincs szükség. Ha a szankciót nem korlátozzuk az erőszak-alkalmazást tartalmazó kényszeraktusra, akkor nincs akadálya annak, hogy a szankciókat kitevő cselekmények adott esetben közönséges, megengedett cselekményeknek ne minősüljenek. Ez az erőszak-alkalmazást jelentő szankcióknál, így különösen a háborúnál mindenesetre az állami joggal összehasonlítva szokatlan lesz és jogpolitikailag elvetendő, azonban nem lesz joglogikai lehetetlenség.

⁶⁷ *Ius belli* (latin): a háború joga, hadijog.

ingadozó.⁶⁸ Oly háború, mely pusztán jogsértés alapján indul meg, igen ritka. Gyakran történik hivatkozás megelőző jogsértésekre olyankor, mikor a háború valódi oka politikai, gazdasági, hatalmi célkitűzésekben rejlik. Azonban leggyakrabban egyszerre történik hivatkozás jogsértésekre és politikai célkitűzésekre mint a háborúindítás alapjaira.⁶⁹ Számunkra ebben a vonatkozásban nem az a lényeges, hogy a háborúindítás történhet politikai okokból is, vagy a valódi okok elhallgatásával is, mert a „ius belli” következtében a háborúindítás oka jogilag nem minősül. A szankciók rendszerezése szempontjából az a fontos, hogy a háború, sem mint jogintézmény, sem mint konkrét esemény jogilag nem minősül egységesen: részben szankció, részben nem az. Hogy egy cselekmény, amely megfelelő körülmények között szankcióként szerepel, egyben minden különösebb nehézség nélkül bármely jogalany számára megengedett is legyen, ez az állapot jogilag ugyan nem lehetetlenség, de az állami jogban teljesen ismeretlen és jogpolitikailag elvetendő. Látni fogjuk, hogy a világháború utáni nemzetközi jogpolitika célja valóban az volt, hogy – a védelmi háborútól eltekintve – a háborúindításnak egyetlen jogszerű formája maradjon fenn: a tiszta *szankcióháború*, mely semmi egyéb, csak szankció, éspedig a leghatékonyabb szankció. A jelenlegi tényleges helyzet szerint azonban a háború akkor a leghatékonyabb, mikor legkevésbé jogérvényesítés, mikor leginkább jogon kívüli okokon alapuló erőszakalkalmazást képvisel. Éppen ezért igen gyakran találkozunk olyan állásponttal, mely a háborút nem tekinti szankciónak.⁷⁰ Azonban a szankcióháborúnak a világháború után létrejött intézménye világosan mutatja, hogy a háború is lehet szankció. Tulajdonképpen tehát minden háború annyira szankció, amennyire a tiszta szankcióháborúhoz közeledik.

d) A szankciók rendszerének egysége

A nemzetközi jog szankcióinak rendszerében a jóvátételi kötelezettségek meglehetősen élesen elválnak a megengedett önségélyt tartalmazó cselekményektől. A kétféle szankció közötti hézag szinte áthidalhatatlannak látszik. Éppen ezért felmerültek oly nézetek, melyek vagy az egyik, vagy a másik szankciócsoportot tekintik a nemzetközi jog valódi szankciójának. Az egyik rendszerezés értelmében a jóvátételi kötelezettségek a nemzetközi jog egyedüli és igazi szankciói,

⁶⁸ Eagleton, Government 68. Strisower 15–18.

⁶⁹ Strisower 22–24.

⁷⁰ Eagleton, Government 69. Fauchille I (1) 18–19. Heilborn, Grundbegriffe 24. Grosch álláspontja szerint a háború nem jogeszköz, hanem csak jogvédelmi eszköz, s mint ilyen nem jogi fogalom. (55, 83 s. köv.) Ez az álláspont ebben a formában el nem fogadható, azonban jellegzetesen rámutat arra, hogy a háború, mint jogi fogalom, a benne rejlő túlnyomó jogon kívüli elemek miatt milyen nehezen ragadható meg.

s a megengedett önszegély jogérvényesítési eszközei csupán azt célozzák, hogy az igazi szankció általuk nyerjen megállapítást és segítségükkel érvényesüljön. (Vö.: Oppenheim I, 298–300, Schuman 12.) A másik konstrukció szerint épp ellenkezőleg, a megengedett önszegély jogérvényesítési eszközei az egyedüli és valódi szankciók, s a jóvátételi kötelezettségek csupán azt célozzák, hogy a szankciók alkalmazására ne kerüljön sor: a háború után megállapított jóvátétel pedig már kívül esik a szankciókon, mert új jogalkotás eredménye. Ezt az álláspontot képviseli Hans Kelsen.

Mindkét felfogás tetszetős, mert zártnak és egységesnek látszik, azonban éppen ebben áll gyengeségük, mert a nemzetközi jog szankcióira az jellemző, hogy rendszerük nem zárt és nem egységes. Mind a két konstrukció tulajdonképpen ugyanazt célozza: elméletileg helyreállítani a nemzetközi jog szankcióinak rendszerében jogok és kötelezettségek egységét, összefüggését és kölcsönösségét. Ezt az elméleti törekvést azonban a tételesjog nem igazolja. A nemzetközi jogban vannak helyzetek, ahol a jóvátételi kötelezettség az egyetlen és esetleg tökéletesen hatékony szankció, s az egyetemes nemzetközi jogban nincs oly jogszabály, mely bizonyos esetekre garantálná a repressália és a háború megjelenését. Máskor viszont a jóvátételi kötelezettség teljes kikapcsolásával azonnal repressália és háború következik.

Valójában a nemzetközi jogi szankció két faja között az ellentét nem átmenet nélkül való. A legsúlyosabb és leghatékonyabb kártérítési kötelezettségek az előzetes biztosítékadással kapcsolatban állanak elő (l. 4. fejezet), amely már a represszáliához áll közel. Ha a nemzetközi jog szankcióit ebben az értelemben egymás mellé sorakoztatjuk, akkor oly sort kapunk, melyet a hatékonyság növekedése s a jogérvényesítési jelleg csökkenése jellemez. Legkezdetén találjuk a *jóvátételi kötelezettséget* tartalmazó szankciókat, melyek mindig jogérvényesítést jelentenek, tiszta jogintézmény jellegüket az is kiemeli, hogy módjukat és mértéküket a két érdekelt fél egyező akarata, tehát a „nemzetközi jogalkotó” akarata szabja meg; a *megengedett önszegély* esetei már a sértettnek egyoldalú cselekményei: a *repressália* ugyan még jogérvényesítés jellegű, de ugyanakkor tulajdonképpen nem más, mint a jogi felelősségtől mentesült jogellenes cselekmény, mely a pusztá jogsértésektől élesen el nem határolható; végül eljutunk a *háborúhoz*, mely hasonló jellegű, mint a repressália, de sokkal ritkábban szankció, azaz jogérvényesítés, s a közönséges megengedett cselekményekkel is összefolyik, viszont – amennyiben szankció – a leghatékonyabb.

A nemzetközi jog szankciórendszerének jellegzetességét abban foglalhatjuk össze, hogy a nemzetközi jog szankciói minél hatékonyabbak, annál inkább elveszítik jogérvényesítés jellegüket; minél inkább érvényesülő jogszabályok, annál inkább keverednek jogon kívüli (hatalmi, politikai) motívumokkal. Hatékonyságuk legnagyobb fo-

kát a háborúban érik el, melyről konkrét esetben igen nehéz eldönteni, hogy egyáltalán szankció-e.

A világháborút követő békeszerződések, majd a Nemzetek Szövetségének alapokmánya s egyes ezt továbbépítő szerződések jelentős novumokat hoztak a részleges nemzetközi jog szankcióinak rendszerébe. Az egyetemes nemzetközi jogban azonban ma is a fentiekben vázolt jogállapot van érvényben, s a részleges nemzetközi jognak is ez képezi az alapépítményét.

4. A szerződéses nemzetközi jog szankciói

Mielőtt azt a döntő fordulatot vázolnánk, mely a Nemzetek Szövetségének megalakulásával a szankciók kérdésében beállott, vizsgálat tárgyává kell tennünk egyes szerződések, különösen a Párizs környéki békeszerződések szankcióit, melyek a szankciók kérdésében beállott változás átmeneti pontját képezik.

Az egyetemes nemzetközi szokásjog szankcióinak fejletlenségével kapcsolatos jogfejlődési és jogpolitikai kérdések középpontjában a represszáliák kérdése áll. Egy hatékonyabb nemzetközi jogrendben ugyanis a jóvátételi kötelezettség szorosabban kapcsolódnék a hatékony represszáliához, másfelől a háború a represszáliához hasonló tulajdonságokat venne fel. A nemzetközi szokásjog represszáliáinak pedig két alapvető hiányuk van: nincsenek tartalmilag konkretizálva, mert sem előfeltételeik, sem alkalmazásuk nincs meghatározva, és nem válnak el a jogsértésektől, mert a nekik való ellenállás, az ellenrepresszália megengedett. Vizsgálunk kell tehát, hogy a szerződésekben lefektetett nemzetközi jog mennyiben korrigálta az egyetemes nemzetközi szokásjog hiányait.

A szoros értelemben vett represszáliákra vonatkozólag két alig említett, a múlt század elejéről való szerződés tartalmaz rendelkezést.⁷¹ Ezek kimondják, hogy az egyik fél részéről való jogsértés esetén a másik fél represszáliákkal élhet; e rendelkezés értelmében az ilyen represszália jogszerűségéhez kétség nem férvén, vele szemben az ellenrepresszália nem megengedett. Természetesen ennek az időben izolált és deklaratív jellegű rendelkezésnek jogfejlődési értéke igen csekély.

Sokkal nagyobb jelentőségük van azoknak az *előzetes biztosítékoknak*, amelyek nemzetközi szerződések hatékonyságának fokozása céljából régtől fogva szokások voltak. Közülük egyesek elavultak (eskü, túsok, elzálogosítás), mások a modern nemzetközi jogban fejlődtek ki (jövedelmek lekötése, területmegszállás,

⁷¹ Holland 133. Holtzendorff IV, 96. A szerződések Szardínia és Tunisz (1816), valamint Orosz- és Törökország között jöttek létre (1829). Bármilyen csekély fejlődést jelentsenek, mégis jellemző, hogy az európai államközösség első nagyobb szabású békeszervező időszakában (1814–1829) keletkeztek.

garanciaszerződés). Az előzetes biztosítékok annyiban jelentenek szankciókat, amennyiben jogsértést követő jogkövetkezményeket tartalmaznak. Az egyetemes nemzetközi jog szankciói közül a represszáliákhoz állanak legközelebb, de nem nevezhetők represszáliáknak, mert előfeltételeik, tartalmuk és végrehajtásuk szabályozott, és mindkét fél közreműködésével lesznek hatékonyak.

Az előzetes biztosítékokat mint szankciókat, amennyiben valóban hatékonyak, a jogi helyzetek nagyfokú egyenlőtlensége és a kölcsönösség hiánya jellemzik. Oly szerződésekben szoktak szerepelni, melyeket nagyhatalmak kötnek általuk legyőzött vagy hegemoniájuk alá, illetve érdekkörükbe tartozó államokkal. Csak kis vagy legyőzött államok fogadják el túl hatalmas államokkal szemben jövedelmeik lekötését vagy területeik megszállását szankcióként.

Jelentős nóvumot hoztak a szankciók kérdésében a *Párizs környéki békeszerződések* jóvátételi rendelkezéseinek szankciói, melyeket a versailles-i békeszerződés VIII. része II. függelékének 17. és 18. §-ai, a saint-germaini békeszerződés VIII. része II. függelékének 17. és 18. §-ai, a trianoni békeszerződés VIII. része II. függelékének 17. és 18. §-ai tartalmaznak. Ezek megállapítják, hogy milyen jogsértések, illetve nemteljesítések esetén következnek be a szankciók. Meghatározzák, hogy a nemteljesítés fennforgását milyen külön szerv állapítja meg: a *Jóvátételi Bizottság*. Végül taxatív felsorolják az alkalmazható szankciókat. Ezek: *elhárító intézkedések* (actes de prohibition, pl. belső vám), *gazdasági és pénzügyi represszáliák* és általában „*más ilyen intézkedések*” (telles autres mesures), melyeket a kormányok szükségeseknek fognak találni, s amelyeket Németország (Ausztria, Magyarország) nem fog ellenséges cselekedeteknek tekinteni.

Ha ezeket a szankciókat a szankciók eddig tárgyalt rendszerében el akarjuk helyezni, akkor azok – az előzetes biztosítékokkal kapcsolatban általunk tett fenntartásokkal – a represszália kategóriájába illenek bele. Első látásra is világos, hogy ez már valami más, mint a háború előtti nemzetközi jog körülhatárolatlan, a jogsértéstől alig elválasztható represszáliarendszere, s nagy lépést jelent a represszáliarendszer konkretizálása útján. A szankciók meghatározása és végrehajtása itt már külön szerv, és pedig nemzetközi jogi jellegű szerv hatáskörébe tartozik. Nem szabad azonban a Jóvátételi Bizottság nemzetközi jogszervi mivoltát félreértenünk: a Jóvátételi Bizottság több állam szerve, nemzetközi szerv, de nem a nemzetközi jogközösség szerve. Igaz, hogy a Szövetségi és Társult Főhatalmak (a Jóvátételi Bizottság kizárólag az ő képviselőiből alakult) egy ideig elhatároló szerepet játszottak a nemzetközi jogalkotásban, ez a szerepük azonban a békeszerződések után – amely időre a Jóvátételi Bizottság működése esik – teljesen megszűnt.

A békeszerződések szankciórendszerében lényegesebb fejlődést jelent a szankciók taxatív felsorolása, azonban ennek értékét lerontja a felsorolás utolsó kitétele: „és más *ilyen* intézkedések, melyeket az érdekelt kormányok szüksé-

geseknek fognak találni”.⁷² Ezt a formulát akár „etcetera-klauzulának” is elnevezhetnénk: ez az a kátyú, amelyben oly sok nemzetközi jogszabály világossága, határozottsága és jogfejlődési értéke megfeneklik. De ha az érem másik oldalát nézzük, ez az a híd, mely az ellentétes álláspontok hézagait betölti, és nagyon sok nemzetközi jogszabály létre sem jöhetne ilyen kompromisszum nélkül.

A szankciók taxatív felsorolása igen jelentős abból a szempontból, hogy ezáltal válik a represszália először írottjogi intézménnyé; itt nyer először megállapítást, hogy egy meghatározott jogi kötelezettség megsértésekor milyen tartalmú szankciók kerülnek alkalmazásra. A békeszerződések szankciói ebben a vonatkozásban jutnak közelebb a világháború utáni szankcióproblémához, ahol szintén egy meghatározott jogsértés: a háború esetére megállapítandó meghatározott szankció kérdése áll a középpontban.

A békeszerződések szankcióinál azonban a legjelentősebb elvi változás nem a nemzetközi végrehajtó szerv, nem a taxatív felsorolás, nem a szankciók szerződésbe foglalása, hanem az a hozzátétel, mely szerint „mindezeket az intézkedéseket Németország (Ausztria, Magyarország) nem fogja ellenséges cselekedeteknek tekinteni”. Az általános nemzetközi jog azon elve, mely szerint minden represszália jogszerűen viszonyozható represszáliával, itt áttörést szenved.⁷³ Az ebben a tételben megnyilvánuló törekvés igyekszik a szankciót minél inkább jogérvényesítéssé tenni, s így hozni közelebb az állami jog szankcióihoz, melyek sokkal élesebben elválnak a velük azonos cselekvési tartalommal bíró jogsértésektől. (Gyilkosság–kivégzés.)

Ha az előzetes biztosítékokat és a békeszerződések szankcióit az egyetemes nemzetközi jog szempontjából nézzük és felvetjük a kérdést: remélhető-e, hogy minden állam egymással szemben ilyen, szerződésileg leszögezett, konkrétan felsorolt és ellenrepresszáliát kizáró szankciókat vállaljon magára, akkor rá kell jönnünk, hogy ilyen szankciók elvállalása csakis a Szövetséges és Társult Főhatalmak és a legyőzött Központi Hatalmak abnormisan egyenlőtlen helyzetében volt keresztülvihető. A versailles-i békeszerződés szankciói azok között a szankciók között, melyek hatékonyságuk ellenére is megőrizték jogérvényesítés jellegüket, eddig a leghatékonyabbak voltak, azonban a szankciókat tartalmazó szerződés a kölcsö-

⁷² A francia szöveg ezenfelül grammatikailag is kétértelműen van fogalmazva („telles autres mesures”). A francia kormány az angol kormánnyal *ellentétben* úgy értelmezte az utolsó kifejezést, hogy: „más *olyan* intézkedések, melyeket a kormányok szükségeseznek fognak látni.” Erre alapították azután a Ruhr-vidék megszállását, mely nem tekinthető az elhárító intézkedésekkel, a pénzügyi és gazdasági represszáliákkal *egy-jellegű* („más *ilyen*”) intézkedésnek, ellenben kétségtelenül „*olyan*” intézkedés, melyet egyes érdekelt kormányok szükségeseznek találtak.

⁷³ Éppen ezért elfogadhatatlan Wille érvelése (163), mely a békeszerződés e speciális rendelkezésével szemben a represszália viszonyozhatóságának általános nemzetközi jogi elvére hivatkozik. Ennél még általánosabb jogi elv az, mely szerint „lex specialis derogat generali”!

nösségnek még a nemzetközi jogban is példátlanul álló hiánya mellett jött létre. Effajta szankciók a nemzetközi jogban csakis ilyen speciális, nem kölcsönös helyzetekben jöhetnek létre és maradhatnak hatékonyak, tehát mindenkor csak részleges jogot képeznek és fognak képezni. Egyes államok szerződésileg ráruházhatják az ellenük irányuló szankciók megállapítását és végrehajtását más, meghatározott hatalmasabb államra: az államoknak többsége azonban legfeljebb valamilyen államösszesség részére lesz hajlandó ilyen meghatalmazást adni.

Az előzetes biztosítékok és a békeszerződések szankciói ezek szerint kétségtelenül hatékony szankciók és egyben jogérvényesítés jellegűek. A háború előtti nemzetközi jogra megformulázott tételünk tehát nem áll a békeszerződések szankcióira. Érvényes ellenben a következő formában: a *nemzetközi jog szankciói minél hatékonyabbak, annál inkább egyoldalú és partikuláris jogot képeznek*. Hatékonyaságuk legmagasabb fokát egyetlen szerződéscsoportban érik el: a Párizs környéki békeszerződésekben, melyeket egyoldalú jogi helyzetek abnormis sokasága jellemez.

5. A háborút tiltó jogszabályok szankciói

A világháborút követő általános békevágy hatása alatt létrejött a Nemzetek Szövetsége, melynek Egyezségokmánya az egész nemzetközi jogban, de különösen a szankciók kérdésében új fejezetet nyit meg. A világháború után a szankciók egész kérdése, a probléma felfogása, a reá vonatkozó irodalom szelleme gyökeres változáson ment keresztül. Ez a változás az egész nemzetközi jogéletben észrevehető, a szankciók kérdésében azonban rendkívül érdekes eredményre vezetett. A világháború utáni irodalomban egészen észrevétlenül megváltozik a szankcióprobléma, sőt a szankció jelentésbeli értéke is. Azelőtt a *szankcióprobléma* a nemzetközi jogi kötelezettségek kikényszerítésének problémáját jelentette. A mai nemzetközi jog szankcióproblémája megszűkölt: értjük alatta azon kényszerítő eszközök megszervezését, melyek segítségével a *háborút kezdő* (tehát nem mindenfajta jogsértő) *állammal szemben* egy pártatlan, államok fölötti fórum ítéletét hatékonná lehet tenni.⁷⁴ Ez a szóhasználatban való fogalomszűkítés nem határozott tételesjogi állásfoglalás eredménye: szankció és jogsértés fogalma nem változott, csupán bizonyos területeik a nemzetközi jogpolitika érdeklődési terének központjába kerültek. A helyzet

⁷⁴ Ezt a változást érdekesen szemléltetik Dumas és Codi-Gourban csaknem azonos című munkái, melyek a nemzetközi döntőbíráskodás szankcióival foglalkoznak. A két munka beosztása, anyaga és módszere teljesen hasonló, de Codi-Gourban munkájában, mely a háború után íródott, a represszáliák és a háború mint szankciónemek teljességgel hiányoznak! McNair (29) egyenesen menti magát, hogy a háborúnak mint jogintézménynek a fogalmáról beszél. Vö. még: Eagleton, *Government* 71–78, lrk. 96–105, valamint Lammasch, Mitrany, Schücking munkáit.

tehát az, hogy míg a háború előtti nemzetközi jog – mely még mindig alapépítőménye a mai jognak – a szankció egyetemes fogalmával dolgozott, de a szankciók egyes fajait rendszertelenül, az esetleges szükséghez képest fejlesztette ki, addig a nemzetközi jog újabb területein a szankciók részletes tételesjogi, jogpolitikai és tudományos kiépítést nyertek, de csupán egy részterületre korlátozva: a jogtalan háborúindítás szankcióira vonatkozólag. A háború kiküszöbölésére irányuló tendenciák mellett még a represszáliák problémái is teljesen háttérbe szorultak.⁷⁵

A Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya az első ma is érvényes nemzetközi egyezmény, amely a háborúindítást bizonyos esetekben mint nemzetközi jogsértést tiltja, és e tilalmat nemzetközi jogi szankciókkal látja el. Az Egyezségokmány 11. cikke kimondja, hogy minden háború és háborús fenyegetés a Nemzetek Szövetségének egészét érdeklő ügy. A 12. cikk kimondja, hogy a felek kötelesek a közöttük felmerült ellentéteket vagy választott bíróság, vagy bírósági eljárás, vagy a Tanács vizsgálata alá bocsátani, és nem indítanak háborút a fenti fórumok döntése után eltelt 3 hónapon belül. Viszont a Tanács 6 hónapon belül köteles dönteni, s így a legkiengesztelhetetlenebb érdekellentét esetén is 9 hónapig el lehet odázni a háború kitörését. Amennyiben a vitás kérdés elintézése nem sikerül, akkor a 15. cikk szerint a felek kötelezik magukat, hogy nem indítanak háborút azon fél ellen, mely a Tanács egyhangú határozatát elfogadta, más esetben azonban „a felek úgy fognak cselekedni, amint ezt a jog és igazság fenntartására szükségesnek ítélik”. Ez a kifejezés a nemzetközi jog mai állása szerint – jellemző módon! – a jogos háborúindítás lehetőségét tartalmazza.⁷⁶ Az a háború tehát, mely a 12., 13. és 15. cikkek előírásainak betartásával indul meg, *legitim háború*, azaz megengedett cselekmény.⁷⁷

A 16. cikk tartalmazza a szankciókat: a 12., 13. és 15. cikkek rendelkezéseinek be nem tartásával háborút indító szövetségi tag *illegitim háborút indít*, jogsértést követ el, ami szankciókat von maga után. Az illegitim háború olybá vétetik, mintha az illető állam az összes tagokat megtámadta volna. Tehát az összes államok részt vesznek a *gazdasági és katonai* szankciókban. Az államok először is kötelezik magukat, hogy megszakítanak minden összeköttetést a paktumot sértő állam polgáraival, illetőleg lakosaival. A paktumot sértő állam így nemzetközi gazdasági bojkott alá kerül.⁷⁸ A Tanács azután előterjesztést tesz, hogy az egyes tagok milyen szárazföldi, tengeri és légi haderővel járuljanak a szövetségi had-

⁷⁵ Még az a kérdés sincs eldöntve, hogy a Nemzetek Szövetségének tagállamai alkalmazhatnak-e egymással szemben represszáliákat. Vö. a Bardelebennél idézett határozatlan tanácsi döntéseket (44–45).

⁷⁶ Vö. Moór, *Zum ewigen Frieden* 9.

⁷⁷ Barandon 263–267.

⁷⁸ Az angol–amerikai felfogás főleg a gazdasági jellegű szankcióra helyezi a fősúlyt. Vö. Garner 355–360. Irk 99. Mitrany 12–16, 34–53.

erőkhöz. Az államok kötelezik magukat, hogy kölcsönösen támogatják egymást a nemzetközi intézkedések végrehajtásában. Ugyancsak a 16. cikk szabályozza a Nemzetek Szövetségéből való kizárás módját és előfeltételeit is.

Az Egyezségokmány intézkedései, amint látjuk, igyekeznek minél szűkebb térre szorítani a legitim háború lehetőségét, és igyekeznek elérni, hogy a háború, a legerősebb szankció, minden zavaró momentumtól és igénytől menten *csak* szankció lehessen, s ha nem az, akkor feltétlenül mint jogsértés minősüljön.⁷⁹ Viszont az Egyezségokmány alapján egyáltalán nincs biztosítva, hogy ez a *helyes* nemzetközi jogi rendelkezés ugyanilyen mértékben hatékony is lesz. Az államok *kötelezve* csak a gazdasági szankciókra és kölcsönös támogatásra vannak, de a katonai szankciók végrehajtását, a fegyveres erő mértékét a Tanács csak *ajánlani fogja*.⁸⁰ Emellett az Egyezségokmány a legitim háborúnak is még éppen elég lehetőséget enged.

Ezeknek a hiányoknak a kiküszöbölésére számos terv és indítvány merült föl. Közülük csak azokat fogjuk tárgyalni, amelyek nemzetközi diplomáciai megbeszélés vagy nemzetközi egyezmény tárgyaiként szerepeltek.

Az első az 1923-as *kölcsönös garanciaszerződés tervezete*, mely kimondja, hogy a támadó háború nemzetközi jogi deliktum. Amennyiben kitör az ellenségeskedés, a Tanács 4 nap alatt köteles megállapítani, hogy ki a támadó (ennek megállapítása legtöbbször emberfölötti feladat!); a szerződő felek kötelezik magukat, hogy a Tanács egyhangú döntését elfogadják s a megtámadott félnek védelmet nyújtanak.⁸¹ A védelem módját a Tanács állapítja meg, s jogában áll az Egyezségokmány gazdasági szankcióinak haladéktalan elrendelése, az azonos kontinensen fekvő államoknak segítségére való felszólítása, a hadiszállítások elsőbbségére vonatkozó intézkedés, a pénzügyi segítség tervezetének elkészítése, végül a főparancsnok kinevezése.⁸²

Az érdekelt államok e szerződéstervezetet nem fogadták el. Az „egyhangú” tanácsi határozat követelménye, mely az egész védelmet illuzórikussá teheti, a 4 napos határidő s a nagyhatalmakat reprezentáló Tanács hatáskörének nagyfokú kiterjesztése joggal volt kifogásolható. Egy államok felett álló fórum imperatív irányításának a gondolata különben is teljességgel nem illik bele a nemzetközi jog mai rendszerébe.

Az 1924-es *genfi jegyzőkönyv* más irányban igyekezett az Egyezségokmányt tökéletesíteni. Szintén deliktummá minősíti a támadó háborút, s a legitim háború lehetőségét kizárja; azonban a hangsúlyt nem a szankcióháború szervezésére

⁷⁹ Horváth, Rechtssoziologie 181. Kelsen, Unrecht 484.

⁸⁰ Barandon 315–320. Redslob, Theorie 94.

⁸¹ Buza 183.

⁸² Buza 184.

helyezi, hanem a támadó kétségtelen megállapítására. E célból egy meglehetősen komplikálódó eljárás biztosítja, hogy minden nemzetközi konfliktus, amely háborúra vezethet, végső fokon a felekre kötelező döntéssel végződjék. A hágai Nemzetközi Állandó Bíróság statútumának 36. szakasza 2. bekezdésében felsorolt jogi viták esetén a hágai bíróság határozata kötelező, a többi esetben az elfogadott választott bíróság határozata; ha a felek nem fogadnak el választott bíróságot, akkor a Tanács egyhangú határozata, végül ha a Tanács nem jut egyhangú határozatra, akkor a Tanács által kijelölt választott bíróság határozata kötelező.⁸³ Itt tehát legvégül sem áll be az a helyzet, hogy a felek úgy cselekedhetnek, ahogy „azt a jog és igazság fenntartására szükségesnek ítélik” (legitim háború!). Az érdekellentétek minden körülmények között vagy döntőbírói, vagy békéltető elintéztést kell hogy nyerjenek. A támadó fogalma igen egyszerűen alakul: támadó az, aki nem fogadja el a kötelező döntést, aki döntés előtt a békés eljárást visszautasítja, aki a döntésen túlteszi magát.⁸⁴ A támadóval szemben automatikusan beáll a szankciókban való részvétel kötelezettsége⁸⁵ a katonai szankciókra vonatkozólag is.⁸⁶

A genfi jegyzőkönyv értelmében a szankciók végrehajtásának módját a Tanács nem határozza meg, csak felhívja az államokat az együttműködésre, és erre vonatkozó tervezetet készít. Amelyik állam nem működik közre lojálisan a szankciók végrehajtásában, nemzetközi jogi deliktumot követ el és kizárható.⁸⁷ A genfi jegyzőkönyv életbelépése a brit kormány ellenállásán meghiúsult.⁸⁸

A genfi jegyzőkönyv alapelveit bizonyos államok között részben megvalósította az 1925-ben megkötött *locarnói paktum*. Ennek első része, az ún. rajnai paktum értelmében ugyanis francia–német és belga–német konfliktus esetén minden jogi jellegű vita döntőbírói bíróság elé kerül, mely kötelező határozatot hoz; minden egyéb vita békéltető bíróság elé kerül. Ha a békéltető eljárás meghiúsul, akkor az ügy a Tanács elé terjesztendő, mely az Egyezségokmány 15. cikke értelmében dönt. A 15. cikk 7. bekezdése értelmében indítható legitim háború, de csak oly állam ellen, mely az első támadó lépést tette.⁸⁹ A locarnói paktum tehát a genfi jegyzőkönyvhöz képest, mely a legitim háború lehetőségét kizárja, visszaesést jelent.⁹⁰ A megtámadott fél biztonságát az összes szignatárius hatalmak garantálják. (Az érdekelteken kívül Nagy-Britannia és Olaszország.) A szank-

⁸³ Buza 250–251.

⁸⁴ Buza 252.

⁸⁵ Wehberg, Aechtung 37–39, Protocole de Genève 109–117.

⁸⁶ Wehberg, Protocole de Genève 109.

⁸⁷ Buza 253.

⁸⁸ Buza 255. Irk 62. Moór, Nemzetek Szövetsége 19.

⁸⁹ Buza 259. Irk 63. Strupp, Locarno 130. Wehberg, Aechtung 46.

⁹⁰ Buza 259. Bisshop 102, 110.

ciók előfeltételeire vonatkozólag kimondja a paktum, hogy flagrns támadás esetén a Tanács összeülése előtt is nyújtható segítség. A szankciók végrehajtása terén a locarnói szerződés újat nem tartalmaz.⁹¹

A háborúindítás *szankcióira* vonatkozólag a tételes nemzetközi jogban ez eddig az utolsó szó. A *Kellogg-paktumban* a szignatárius hatalmak „lemondanak a háborúról mint a nemzetközi politika eszközéről”, azaz mint jogsértésnek nem minősülő megengedett cselekményről. E paktum értelmében minden háború nemzetközi jogi deliktum (a védelmi és szankcióháború kivételével). A Kellogg-paktum azonban szankciókat nem tartalmaz,⁹² szabályainak szankciója a nemzetközi jog általános szankciója: a háború. A 2. cikk értelmében ugyanis a paktumot sértő állam nem élvezi a paktum előnyeit, vele szemben tehát a háború nem nemzetközi jogi deliktum.

A Nemzetek Szövetségének bizottságait sokáig foglalkoztatta a legitim háborút megengedő Egyezségokmány és a Kellogg-paktum összeegyeztetésének kérdése. Az erre vonatkozó indítványok⁹³ kompromisszumos jellegűek és elmentmondásoktól sem mentesek;⁹⁴ anélkül, hogy a békés megoldás lehetőségét továbbfejlesztenék, hozzáfűzik a legitim háború lehetőségét tartalmazó pontokhoz a háború tilalmát: „a felek úgy fognak cselekedni, amint ezt a jog és igazság fenntartására szükségesnek ítélik, de semmi esetre sem folyamodnak háborúhoz.”

Mindezeknek a többé-kevésbé sikerült szabályozásoknak tartalma és célja az, hogy a háború: a legerősebb szankció jogérvényesítéssé váljék, és pedig *csak* jogérvényesítéssé. Ez a célkitűzés a locarnói paktummal közel került a részleges megvalósuláshoz, s ez a fejlődés – éppúgy, mint a békeszerződések szankciói – megdöntötte azt a tételünket, mely szerint „a nemzetközi jogi szankció minél hatékonyabb, annál kevésbé jogintézmény”. Ha a háború nemzetközi jogi deliktummá tételének ideálja mint egyetemes jogszabály megvalósulna, azaz a Kellogg-paktum konkretizált és szabályozott szankciót kapna,⁹⁵ akkor ezzel a nemzetközi jognak egész területén befejezést nyerne a nemzetközi jogi szankcióknak a békeszerződésekben megindult új fejlődése, melyben a leghatékonyabb szankció: a háború is megőrzi *jogérvényesítés* jellegét. Ez utóbbi esetben megszűnnék a békeszerződés szankcióira felállított második tételünk érvényessége is, mely szerint „a nemzetközi jogi szankció minél hatékonyabb, annál inkább egyoldalú és partikuláris jogot képvisel”.

⁹¹ Buza 258, 261.

⁹² Moór, *Zum ewigen Frieden* 11. Rutgers 74–77. Strupp, *Kellogg-pakt.* 21.

⁹³ Gallus 23. Manning 169–171. Rutgers 88–89, 96, 100, 105, 107.

⁹⁴ Gallus 33. Rutgers 111. Wehberg, *Kellogg-pakt.* 1–3.

⁹⁵ Barandon 14.

Kérdés, hogy e fejlődés betetőződésével a nemzetközi jog szankcióit tekintve éppolyan jellegű joggá lenne-e, mint az állami jog? Távolról sem. Mi jellemezné ezt az új nemzetközi jogrendet? Az, hogy a nemzetközi jogi szankciók teljes hatékonyságukkal és teljes jogintézményi súlyukkal büntetnék azt az államot, amely *háborút kezd*. Kétségtelen, hogy más jogvita is kerülhet döntőbíróági elintézés elé, azonban az a fentebb vázolt tendencia, mely a leghatékonyabb szankció, a szankcióháború intézményének kifejlesztésére irányul, ezt a leghatékonyabb szankciót a *jogellenes háború* számára tartogatja. Hogy pedig valamely háború mikor jogellenes, annak eldöntésébe a háborút megelőző egyéb jogsértések megítélése legfeljebb belejátszik, de döntő súllyal a jogtalan háborúindítás *formális* körülményei lépnek fel:⁹⁶ hogy bizonyos határidő eltelte előtt vagy után, bizonyos döntéseket elfogadó vagy el nem fogadó állam ellen indított-e a háború. Kétségtelen, hogy ennek a rendszernek keretén belül – akár pusztán jogi, akár ún. politikai konfliktusról van is szó – a jogvitát eldöntő szerv nem fog túlmenni a *szigorú jog* értelmében vett jogsérelmen. A nemzetközi jogpolitika *közeli* célkitűzései között nem szerepel oly jogszolgáltatás kiépítése, mely a formális jogsérelmen túl, a mögötte álló egyéb politikai körülmények és érdekek tekintetbevételével, tehát a *méltányos jog*, az igazságosság alapján foglal állást. A mai nemzetközi közélet ugyanis éppen jellemző példáját mutatja annak az állapotnak, amikor csak a merev jogértelmezés fekszik a jogfejlődés irányában, mert a méltányosságban rejlő hajlékonyság épp ellenkező eredményre vezetne: csupán a hatalmasok önkényének nyitna lehetőséget. Épp a hatalmasok önkényének reakciójaként került a jogbiztonság ideálja a nemzetközi jogpolitika célkitűzéseiben a méltányosság ideálja fölé.⁹⁷ Éppen ezért a békeszervezés periódusai a méltányosság és igazságosság szempontjainak nem nyújtanak kedvező légkört.⁹⁸ Kétségtelen, hogy

⁹⁶ Lammasch, Völkerrecht nach dem Kriege 183. Redslob, Theorie 65–66. Strisower III–IV. Verdross 498. Wright 85.

⁹⁷ Horváth, Rechtssoziologie 185. Verdross 502.

⁹⁸ Az a békeszervező tendencia, mely a genfi jegyzőkönyvvel közel állott a megvalósuláshoz, a japán–kínai háborúval, Japánnak és Németországnak a Nemzetek Szövetségéből való kilépésével, valamint a négyhatalmi paktummal – mely a hatalmi egyensúly rendszeréhez tér vissza – egy időre lezártnak tekinthető. Ez a visszaesés csak azokra az elgondolásokra megsemmisítő hatású, amelyek az 1918–1932 között eltelt békeszervező periódus nemzetközi jogi *intézményeitől* a pacifisztikus ideológia értelmében vett világbéke gyors megvalósulását várták (vö.: Moór, Zum ewigen Frieden 32–33.), nem érinti azonban a nemzetközi jogfejlődésnek azt az évszázad egységeiben mérhető valószínű tendenciáját, mely a nemzetközi jogközösség integrálódása, egységesedése és hatékonyabb megszervezése felé látszik haladni. (Jogász *„pacifizmus”*. Vö.: Scheler 32. Horváth, Rechtssoziologie 176–186.) A legközelebbi békeszervező periódus ebben az irányban minden valószínűség szerint éppen úgy tovább fog menni, mint ahogyan a mostani is haladást jelent az őt megelőzőhöz (1814–1829) képest. A békeszervezés fent jellemzett kezdeti merev és méltánytalan jellege Magyarország számára azt a parancsoló tanulságot tartalmazza, hogy a maga igazságos és méltányos célkitűzéseit a legközelebbi békeszervező periódus (teljességgel kiszámíthatatlan) beállta *előtt* lehet legsikerebben megvalósítania.

a nemzetközi jogpolitika mai célkitűzésének megvalósulása: az államok közötti háború *deliktummá* tétele (mely nem azonos az idealista pacifizmus célkitűzéseivel) magával hozza a szigorú jognak a nemzetközi jogban való túlsúlyra jutását. Ha tehát a háború utáni békepolitika mint nemzetközi jogpolitika eléri a maga célkitűzéseit, akkor a nemzetközi jogsértés megállapítása formális tényállás és merev jog alapján történék, és ez a „strikt” jelleg annál inkább előtérbe nyomulna, minél hatékonyabb szankciók alkalmazásáról lenne szó; a legformálisabb eljárás és a legmerevebb jogalkalmazás döntene el a leghatékonyabb szankció: a szankcióháború alkalmazását. Ennek alapján felállíthatjuk a nemzetközi jog szankcióira vonatkozó harmadik tételünket, mely arra az esetre is áll, ha a mai nemzetközi jogpolitika összes célkitűzéseit hiány nélkül megvalósítja és sikerül a támadó háborút nemzetközi jogi deliktummá minősítenie. Eszerint *a nemzetközi jog szankciói minél hatékonyabbak, annál inkább merev jogot képviselnek: maximális hatékonyságuk esetén: a szankcióháborúban nyer alkalmazást a legszigorúbb, a legkevésbé méltányos jog*

6. A szankciók kérdése mint jogfejlődési probléma

A szankciók részletes tárgyalásánál látnunk kellett, hogy nem csupán a nemzetközi jog alapelvei kerülnek veszélybe az egységes szankciórendszer megjelenésével, hanem a szankciók is megszokott jellegüktől idegen vonásokat vesznek fel abban a küzdelemben, amit a nemzetközi jog szellemével kell folytatniok. Ennek bizonyítéka az a három tétel, amit az egyetemes és részleges nemzetközi jog, valamint a nemzetközi jogpolitika szankcióira felállítottunk. Ezek közül az első – „*a szankció minél hatékonyabb, annál kevésbé jogérvényesítés*” – az egyetemes nemzetközi jog általános állapotát jellemzi. A második tétel – „*a szankció (amennyiben hatékony is és jogérvényesítés is) minél hatékonyabb, annál inkább egyoldalú és partikuláris jogot képvisel*” – érvényes az aránytalan hatalmi egyenlőtlenség mellett létrejött partikuláris szerződések szankcióira. A harmadik tétel – „*a szankció (amennyiben jogérvényesítés is, kölcsönös és univerzális jogot is képvisel és mindezek mellett hatékony) minél hatékonyabb, annál inkább merev jogot képvisel*” – érvényes a mai nemzetközi jogpolitika ma még meg nem valósított célkitűzésére.

Mindezek a tételek világosan mutatják, hogy a nemzetközi jog szankcióinál – akár általánosan érvényes nemzetközi jogot, akár partikuláris jogot, akár pusztán jogpolitikai követelményt tartalmazzanak – bizonyos eltolódás áll fenn a szankciók hatékonyságának és *helyességének* a viszonyában. Hogy a hatékony szankció jogintézménye *szervezett* jogérvényesítés legyen, minden jogalanyra *kölcsönösen* kiterjedjen és *méltányos* jogot képviseljen, mindezek *helyesjogi* követelmények. A nemzetközi jogi szankció pedig minél hatékonyabb, annál kevésbé felel meg

ezeknek a követelményeknek. Bizonyos általánosítással azt mondhatjuk tehát, hogy a nemzetközi jogi szankció, ahol hatékony, ott helytelen, ahol helyes, ott nem hatékony.

Kérdés mármost, hogy a nemzetközi jognak milyen szerkezeti vonásai nem engedik meg, hogy benne a szankciók oly jelentőségre jussanak, mint az állami jogban? Ennek tisztázására szükségesnek látszik a társadalmi közösségek között és a közösségeken belül keletkező jog szociológiai alapjait vizsgálat alá venni.

Stammler mutatott rá, hogy kétféle eredeti jogkeletkezés lehetséges: az egyik valamely társadalmi egységen belül, a másik több közösség között.⁹⁹ A közösségbeli jogot nevezhetjük *arbitrárius* jognak. Jellemző vonása, hogy úgy *jelenik* meg, mint annak a szervnek vagy azoknak a szerveknek a személyes *akarata*, melyekben a közösség egysége megtestesül. E jog pozitívitásának fő tényezője az a *hatalom*, mellyel e rendelkező szervek bírnak; érvényesülését biztosító külső jelenségek: a *szankció*, kisebb mértékben a *jutalom*, belső mozzanatok: a vezető szerv *tekintélye* s a közösség tagjai részéről a közösség javának emelésére irányuló *kívánság*.

A közösségközi jog konvencionális jog. Úgy *jelenik* meg, mint több közösség *egyező akarata*. Pozitívitásának fő tényezője a *megegyezés*, a *konvenció*; érvényesülését biztosító külső jelenségek: az előzetes *biztosítékok*, a szankciók közül pedig a *megengedett önségély* esetei: a fegyveres önvédelem, az ökológia, a retorzió, a represszáliák, a háború; belső mozzanat az *érdekek* egyezése és az a tény, hogy a megegyező felek összességében a jogkövetők és a jogalkotók azonosak.

Ez a két jogkeletkezési forma schol sem lép fel és nem is léphet fel éles elhatárolásban, hanem csakis fokozati átmenetekben:¹⁰⁰ minden, még a legzsarnokibb rendelkező hatalomnak is, ha más nem, valamiféle passzív megegyezés szolgál alapul, viszont minden, még a legönkéntesebb megegyezés mögött is ott áll a megegyező felek erőviszonyainak játéka. Hatalom és konvenció egymáshoz való viszonya teljesen kölcsönös, a kettő között éppúgy nem állapítható meg határozott minőségi különbség, mint amennyire első pillanatra világos közöttük a fokozati különbség. Éppen ez a kölcsönösség eredményezheti azt, hogy a közösségen belüli jog a benne levő megegyezési elemek hatására differenciálódik, a közösségi jog pedig a benne levő hatalmi elemek hatására integrálódik, egységesedik.¹⁰¹ Amelyik irányzat erősebb, aszerint fog valamely társadalom fejlődése a nagyobb vagy a kisebb jogi és politikai egységek felé haladni.

⁹⁹ Vö. Chklaver (163–175) megkülönböztetését „Droit Intergroupal” és „Droit Interne” között.

¹⁰⁰ Huber 14.

¹⁰¹ Huber 61–101.

A nemzetközi jog közösségközi jog. A közösségközi jog nem szükségképpen tökéletlen, sőt a fejlődés elején rendszeren ez a tökéletesebb. A mai nemzetközi jog relatív tökéletlensége onnan ered, hogy a neki megfelelő közösségbeli jog: az államon belüli jog már számos ilyen differenciálódó és integrálódó lépcsőfokot járt végig, s benne az arbitrárius és konvencionális elemek egy végletekig bonyolult szerkezetben egyesülnek. Csupán az állami joggal való összehasonlításban mutat a nemzetközi jog bizonyos fokú tökéletlenséget. Egyáltalán nem áll meg az az újabbban általánossá vált felfogás, mely szerint a nemzetközi jog primitív, hátramaradt jog.¹⁰² Ennek a felfogásnak az a hasonlóság szolgál alapul, mely a mai nemzetközi jog és a középkori hűbéri jog között valóban fennáll.¹⁰³ Azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy a középkori hűbéri jog sem kezdetleges, hanem nagyon is komplikált jog, mely – akárcsak a nemzetközi jog – csupán a mai állami jog gépezetével szemben mutat kezdetleges vonásokat. A középkori hűbéri jognak és a nemzetközi jognak közös vonása nem az, hogy mindkettő primitív jog (egyik sem az!), hanem mindkettő az integrálódás felé, egy nagyobb, átfogóbb egység felé éppen hogy megindult közösségközi jog. Ezen az átmeneti ponton a jogpolitika célkitűzése rendszeren az, hogy az önhatalmú jogérvényesítés helyébe pártatlan fórumokat léptessen, és ennek döntéseit minél hatékonyabbá tegye. E cél elérésének első feltétele azonban az önkényesen alkalmazott szankció: az ököljog, a háború kiküszöbölése, illetve a köz számára való kisajátítása.¹⁰⁴ Innen van az, hogy a jogfejlődésnek ebben a stádiumában nem a jogszolgáltatás igazságosságán, hanem a jogbiztonságon és a béke biztosításán van a hangsúly.¹⁰⁵ Az egyetemesebb béke felé vezető úton azok a részleges békét biztosító jogszabályok állanak, melyeknek célja a békeszegést – egyelőre bizonyos körben – deliktummá tenni, s ebből a szempontból tartalmilag, tér- és időbeli hatály tekintetében különböző erejűek. Így a középkorban: az isten békéje, a király békéje, a vásár békéje;¹⁰⁶ ma: az Egyezségokmány békéje, a locarnói szerződés békéje, a Kellogg-paktum békéje. Ezek a részleges és különös békék a béke eszméje szempontjából abszurdumot jelentenek, de szükségszerű állomások a jogfejlődésnek. A béke biztosításánál lép fel szükségszerűleg a szankciók rendszerének problémája; ez az a pont, ahol a régi közösségközi jog jellegzetes, csekély számú és szervezetlen szankciói: a biztosítékok, a represszáliák stb. felmondják a szolgálatot, s a szankciók konkretizálására és rendszerbe foglalására tervek tömegei keletkeznek, melyek a közösségközi jog szellemétől

¹⁰² Kelsen, Unrecht 481. Marton 30–32.

¹⁰³ Despagnet 603. Heliborn, Grundbegriffe 22. Hindmarsh 316–319. Holtzendorff I, 23–24. Louter I, 69.

¹⁰⁴ Horváth, Rechtssoziologie 153, 181. Marton 31, 35–39.

¹⁰⁵ Horváth, Rechtssoziologie 185. Moór, Zum ewigen Frieden 57–59. Verdross 502.

¹⁰⁶ Despagnet 603. Horváth, Rechtssoziologie 155. Rettich 82–117.

többé-kevésbé idegenek, és élénk aggodalmat váltanak ki a lassan összekapcsolódó közösségek korlátlan szuverenitásának védelmezői között.

Ez az a stádium, ahol a mai nemzetközi jog s a mai nemzetközi jog szankcióinak problémája áll. Előtte az állami jog szankciónak kiépített és konkretizált rendszere, melynek a nemzetközi jogban való túlságos erőszakolása reakcióra vezet és a nemzetközi jog fejlődésében zavarokat okozhat.”¹⁰⁷ Végeredményben nem szabad elfelejtenünk, hogy a nemzetközi jog beláthatatlan időn belül nem szűnik meg közösségközi jog lenni, s hatékonyságának alapja nem a meg egyezések szankcióiban, hanem a megegyezésnek alapjául szolgáló azonos érdekekben és *egyező akaratban* van.¹⁰⁸ A szankciók elsietett, papíron való fejlesztése hiú reményekre, keserves csalódásokra, folytonos kudarcokra vezet. A szankciók konkretizálásának és rendszerezésének útján csak a céltudatos és megfontolt előrehaladás jelent eredményt abban a lassú ütemű fejlődésben, mely az államok szerteágazó célkitűzéseit nemzetközi akarattá: az *egyező akaratokat egyakarattá* foglalja össze.

Irodalom

Alcorta, Amancio: *Cours du droit international public*. Paris–Buenos Ayres. 1887.

Anzilotti, Dionisio: *Völkerrecht*. Berlin–Leipzig. 1929.

Barandon, Paul: *Das Kriegsverhütungsrecht des Völkerbundes*. Berlin. 1933.

Bardeleben, Herbert: *Die zwangsweise Durchsetzung im Völkerrecht*. Leipzig. 1930.

Bisschop, W. R.: *The Locarno Pact*. (Transactions of the Grotius Society. Vol. 11. p. 79–115.) London. 1926.

Brière, Yves de la: *Evolution de la pratique en matière des représailles*. (Acad. du Droit International. Recueil des Cours. 1928. II. p. 241–293.)

Bussmann, Otto: *Der völkerrechtliche Garantievertrag*. Leipzig. 1927.

Buza László: *A biztonság kérdése és a locarnói egyezmény*. Magyar Jogi Szemle 7 (1926) 181–187, 250–269.

Buxbaum, H.: *Das völkerrechtliche Delikt*. Erlangen. 1915.

Chklaver, Georges: *Le droit internationale dans ses rapports avec le philosophie du droit*. Paris. 1929.

Codsi-Gourban, G.: *Le problème des Sanctions dans l'évolution de l'arbitrage internationale*. Bruxelles. 1923.

Despagnet, Frantz: *Cours du Droit international public*. Paris. 3 éd. 1905.

Dumas, Jacques: *Les sanctions de l'arbitrage internationale*. Paris. 1905.

Dupuis, Charles: *Règles générales du droit de la paix*. (Acad. du Droit Intern. Recueil des Cours. 1930. II. p. 5–289.)

Eagleton, Clyde: *International Government*. New York. 1932.

Eagleton, Clyde: *The Responsibility of States in International Law*. New York. 1928.

Edmunds, Sperling: *Das Völkerrecht – ein Pseudorecht*. Berlin–Leipzig. 1933.

Fauchille, Paul–Bonfils, Henri: *Traité de droit international public*. II. Tom. Paris. 8. ed. 1921–26.

Fried, Alfred H.: *Handbuch der Friedensbewegung*. Berlin–Leipzig. 1911.

¹⁰⁷ Moór, Nemzetek Szövetsége 34–38. Redslob, Problem 332–333. Wright 103.

¹⁰⁸ Fried 155–156. Hindmarsh 325. Lammasch, Rechtskraft 218. Liszt 9. Martens I, 9–10. Wehberg, Protocole de Genève 122.

- Funck-Brentano, Th. et Sorel, Albert: *Précis du droit des gens*. Paris. 1877.
- Gallus: *Des amendements au Pacte de la Société des Nations de la mettre en Harmonie avec le Pacte de Paris*. (Rev. gén. du Droit International public. 1930. p. 19–42.) Paris. 1930.
- Garner, James W.: *Recent Developments in International Law*. Calcutta. 1925.
- Grosch, Georg: *Der Zwang im Völkerrecht*. Breslau. 1912.
- Hassmann, Heinz: *Der Kellogg-Pakt und seine Vorbehalte*. Brückenau. 1930.
- Hatschek, Julius: *Völkerrecht als System rechtlich bedeutsamer Staatsakte*. Leipzig–Erlangen. 1923.
- Heffter, August Wilhelm: *Das europäische Völkerrecht*. Berlin. 1888.
- Heilborn, Paul: *Das System des Völkerrechts*. Berlin. 1896.
- Heilborn, Paul: *Grundbegriffe des Völkerrechts*. (Handbuch des Völkerrechts. 1. Bd. 1. Abt.)
- Hershey, Amos H.: *The Essentials of International Public Law*. New York. 1918.
- Hindmarsh, Albert E.: *Self-help in Time of Peace*. A. J. I. L. 26. (1932.) p. 315–326.
- Holland, Thomas Erskine: *Studies in International Law*. Oxford. 1898.
- Holtzendorff, Franz von: *Handbuch des Völkerrechts*. 4 Bde. Berlin. 1885.
- Horváth Barna: *Rechtssoziologie*. Berlin. 1934.
- Horváth Barna: *Természetjog és pozitívizmus*. 1928.
- Huber, Max: *Die soziologischen Grundlagen des Völkerrechts*. Berlin–Grunewald. 1928.
- Irk Albert: *Bevezetés az új nemzetközi jogba*. Pécs. 2. kiad. 1929.
- Kelsen, Hans: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*. Wien. 1911.
- Kelsen, Hans: *Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht*. ZföR. 12. (1932) 481–608.
- Laß, Rudolf: *Die Rechtsfolgen völkerrechtlicher Delikte*. Berlin. 1932.
- Lammasch, Heinrich: *Das Völkerrecht nach dem Kriege*. (Publications de l'Institut Nobel Norvegien. Tome III.) Kristiania. 1917.
- Lammasch, Heinrich: *Die Rechtskraft internationaler Schiedsprüche*. (Publications de l'Institut Nobel Norvegien. Tome II. Fasc. 2.) Kristiania.
- Lammasch, Heinrich: *Friedensverband der Staaten*. Leipzig. 1918.
- Liszt, Franz von: *Völkerrecht*. Berlin. 12. Aufl. 1925.
- Loutel, J. de: *Le droit international public positif*. 2 vol. Oxford. 1920.
- MacNair, Arnold: *The Legal Meaning of War and the Relation of War to Reprisals*. (Transactions of the Grotius Society. Vol 11. p. 29–51.) London. 1926.
- Manning, C. A. W.: *The Proposed Amendments to the Covenant of the League of Nations*. British Year Book of I. L. 2 (1930) p. 158–171.
- Martens, Friedrich von: *Völkerrecht*. 2 Bde. Berlin. 1886.
- Marton Géza: *A nemzetközi jog jogiségének kérdéséhez*. Budapest. 1916.
- Mitrany: *The Problem of International Sanctions*. 1925.
- Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*. Budapest. 1923.
- Moór Gyula: *Érték-e a Nemzetek Szövetsége az emberiség számára*. (Kenéz-Emlékkönyv) Budapest. 1932.
- Moór, Julius: *Zum ewigen Frieden*. Leipzig. 1930.
- Oppenheim, L.–McNair, Arnold: *International Law*. London. 4th. ed. 1926.
- Peaslee, Amos J.: *The Sanctions of International Law*. A. J. I. L. 10 (1916) p. 328–336.
- Quabbe, Georg: *Die völkerrechtliche Garantie*. Breslau. 1911.
- Redslob, Robert: *Théorie de la Société des Nations*. Paris. 1927.
- Redslob, Robert: *Das Problem des Völkerrechts*. Leipzig. 1917.
- Rettich, Heinrich: *Zur Theorie und Geschichte des Rechts zum Kriege*. Stuttgart. 1888.
- Rivier, Alphonse: *Principes du droit des gens*. 2 vol. Paris 1896.
- Root, Elihu: *The Sanction of International Law*. A. J. I. L. 2 (1908) p. 451–457.

- Roxburgh, R. E.: *The Sanction of International Law*. A. J. I. L. 14. (1920) p. 26–37.
- Rutgers, V. H.: *La mise en harmonie du Pacte de la Société des Nations avec le Pacte de Paris*. (Acad. du droit Intern. Recueil des Cours. 1931. IV. p. 5–123.)
- Scheler, Max: *Die Idee des Friedens und des Pazifismus*. Berlin. 1931.
- Schumann, Erich: *Die Repressalie*. Rostock. 1927.
- Schücking, Walter: *Internationale Rechtsgarantien*. Hamburg. 1918.
- Stowell, Ellery: *International Law*. New York. 1931.
- Strisower, Leo: *Der Krieg und die Völkerrechtsordnung*. Wien. 1919.
- Strupp, Karl: *Das völkerrechtliche Delikt*. (Handbuch des Völkerrechts 3. Bd. 1. Abt. a.) Berlin–Leipzig. 1920.
- Strupp, Karl: *Das Werk von Locarno*. Berlin–Leipzig. 1926.
- Strupp, Karl: *Der Kellogg-Pakt im Rahmen des Kriegsvorbeugungsrechts*. (Frankfurter Abh. zum Kriegsvorbeugungsrecht. Heft 9.) Leipzig. 1928.
- Strupp, Karl: *Grundzüge des positiven Völkerrechts*. Bonn. 1928.
- Strupp, Karl: *Theorie und Praxis des Völkerrechts*. Berlin. 1925.
- Teghze Gyula: *Nemzetközi jog*. 1930.
- Verdross, Alfred: *Règles générales du droit international de la paix*. (Acad. du Droit Intern. Recueil des Cours. 1929. V. p. 275–507.)
- Wehberg, Hans: *Die Achtung des Krieges*. Berlin. 1930.
- Wehberg, Hans: *Le Protocole de Genève*. (Acad. du Droit Intern. Recueil des Cours. 1925. II. p. 5–150.)
- Wehberg, Hans: *Völkerbundsatzung und Kellogg-Pakt*. Die Friedenswarte 30 (1930) 1–5.
- Wild, Payson S.: *Treaty Sanctions*. A. J. I. L. 26 (1932) p. 488–501.
- Wille, C. A.: *Der Versailler Vertrag und die Sanktionen*. 1925.
- Wright, Quincy: *The Outlawry of War*. A. J. I. L. 19 (1926) 76–103.

1932–1933

IDEGEN ÁLLAMOK PERELHETŐSÉGE ÉS AZ ELLENÜK VEZETHETŐ VÉGREHAJTÁSI CSELEKMÉNYEK A SVÁJCI JOGBAN

TÉZIS: „*Non habet imperium par in parem.*”¹⁰⁹

ANTITÉZIS: „*Princeps in alterius territorio privatus.*”¹¹⁰

I. IDEGEN ÁLLAMOK HELYZETE BELFÖLDI BÍRÓSÁGOK ELŐTT

1. Történeti áttekintés

Az idegen államok perelhetősége és végrehajthatósága oly kérdései a nemzetközi magánjognak, helyesebben a nemzetközi perjognak, melyek az államok közjogi és nemzetközi jogi alanyiségének újabb kori fejlődésével vannak kapcsolatban. Az állami szuverenitásnak a középkorból eredő s az újkorban kialakult fogalmához hozzátartozik, hogy a „szuverén”, aki alatt kezdetben az uralkodó személyeket, később az államot értették, nem lehet alávetve más hatalomnak sem politikai, sem közigazgatási, sem igazságszolgáltatási tekintetben. Ezen alapul a nemzetközi jognak az a ma is érvényes, de különbözőképpen értelmezett és megszorított tétele, hogy szuverén személyek, idegen államok és képviselőik egyéb privilégiumaik között mentesek idegen államok bírói joghatóságától is.

Már az ókor is ismerte a követek sérthetetlenségének tanát, de ennek jogi feltételei csak az újkor folyamán jegecesedtek ki, abban az arányban, amint az európai nemzetek egymás közötti érintkezése állandóvá és rendezetté vált. Már II. Szolimánnak az alexandriai francia konzullal kötött szerződésében is kifejezésre jut a diplomáciai képviselők sérthetetlenségének egyik következménye: az idegen állam *bírói joghatóságától való mentesség*.¹¹¹

A diplomáciai kiküldöttek exterritorialitásának kialakulását jóval megelőzően, már a középkorban felvetődött az a kérdés, hogy külföldi uralkodónak milyen a jogi helyzete más államok bíróságai előtt. Erre vonatkozólag általánosan

¹⁰⁹ Non habet imperium par in parem (latin): az egyenlőknek nincs joghatóságuk egymás felett.

¹¹⁰ Princeps in alterius territorio privatus (latin): Az uralkodó külföldön magánszemély.

¹¹¹ Fauchille-Bonfils: Traité de droit international public, 1926. I. 3. 85. (A tanulmány lábjegyzetei Bibó Istvánéi.)

elismert volt a kánonjogi tétel, mely az *uralkodók mentességét* állapította meg más, egyenrangú uralkodók *igazságszolgáltatási hatásköre* alól: „quum non habeat imperium par in parem”.¹¹² A 16. és 17. században – Stuart Mária esetével kapcsolatban – heves irodalmi vita is folyt akörül, hogy szuverén államfő állítható-e idegen bíróság elé, a hangsúly azonban elsősorban a büntető hatáskör kérdésén volt. Bynkershoek¹¹³ az uralkodóknak és képviselőiknek idegen állam bírói hatáskörétől való teljes mentességét állapította meg, erősen hangsúlyozva azonban, hogy ez a mentesség nem vonatkozik az idegen uralkodó belföldi vagyonára.¹¹⁴ Felfogása hosszú ideig általánosan elfogadott volt. A francia alkotmányozó nemzetgyűlés 1789. dec. 11-én külön törvényben mondta ki a diplomáciai képviselők igazságszolgáltatási mentességét,¹¹⁵ amit nemsokára követ az Egyesült Államok is.¹¹⁶

Igaz, hogy a 18. századnak elismert jogelve volt, hogy „*princeps in alterius territorio privatus*”,¹¹⁷ azonban ezt csupán úgy értelmezték, hogy a szuverén saját területén kívül közhatalmi aktusokat nem végezhet. Nem vonták le azonban a tétel másik konzekvenciáját: ha az uralkodó külföldön nem szuverén, úgy az igazságszolgáltatási mentesség sem illeti meg.

A szuverenitáson alapuló igazságszolgáltatási mentesség kérdésében a 19. század elején két olyan jogi jelenség tűnt fel, mely lényegesen megváltoztatta az idegen szuverén belföldi bíróságok előtti helyzetét.

Az egyik jelenség a szuverén jogi személy alanyában beállott változás. A 19. század elejéig a joggyakorlat esetei csaknem kizárólag uralkodó *személyek* ellen indított kereseten alapultak, ekkor egyszerre megszorodnak és túlsúlyra jutnak az idegen állam mint jogi személy, illetve mint államkincstár ellen indított perek. Ebben az időben ugyanis minden európai államban véglegessé válik az államkincstárnak s az uralkodó magánvagyonának egymástól való elválasztása.

A másik jelenség az idegen szuverének ellen indított keresetek között a magánjogi jellegűek hirtelen megnövekedése. Ez a jelenség párhuzamos az előbb említett változással: az állam mint jogi személy ellen ugyanis büntetőkereset, az európai jogrendszerek többségében uralkodó jogi felfogás értelmében, nem indítható. Az idegen államok ellen indított magánjogi keresetek megnövekedése ezenfelül kapcsolatos még az államok önálló gazdasági tevékenységének a megindulásával is.

Amidőn tehát az idegen *államok* mint jogi személyek ellen indított *magánjogi*

¹¹² Decretales Gregorii IX. Lib. I., Tit. VI; De Electione, Cap. XX. Idézve Allennél. (The Position of Foreign States before National Courts. Motto.)

¹¹³ De foro legatorum, 1721. 23. (Idézve Koelreutternél, Gerichtsbarkeit über ausländischen Staaten, I. 387.)

¹¹⁴ Allen i. m. 104.

¹¹⁵ Fauchille-Bonfils, i. m. I. 3. 85.

¹¹⁶ Ténékidès, L'immunité de juridiction des États étrangers, 608.

¹¹⁷ Christian Wolff, Jus naturae, 1749. (Idézve Koelreutternél, i. m. 387.)

perek száma megnövekedett, a különböző országok bíróságai előtt felmerült a kérdés, hogy milyen analógiák alkalmasak az államok igazságszolgáltatási mentességének vagy perelhetőségének az eldöntésére.

Az első jogterület, ahová analógiáért nyúlni lehetett, a diplomáciai képviselőket megillető igazságszolgáltatási mentesség, az extritorialitás volt. Ennek értelmében az államokat éppúgy, mint a diplomáciai képviselőket, teljes igazságszolgáltatási mentesség illeti meg.¹¹⁸ A második analógiaforrás az idegen uralkodó jogi helyzete lehetett, ami szintén az idegen állam igazságszolgáltatási mentességét és perelhetőségének a kizárását jelentette.

Ezekkel szemben áll a harmadik analógialehetőség, mely az idegen állam perjogi helyzetét egyszerűen a külföldi állampolgár helyzete alapján állapítja meg.¹¹⁹ Ez pedig bizonyos keretek között az idegen állam perelhetőségét jelenti.

Végül a negyedik analógialehetőség az idegen állam perelhetőségére nézve az államkincstár, a fiskus jogi helyzete. Ennek az analógiának az alapján a különböző államok joga az idegen államok perelhetőségét aszerint ismerte el, hogy saját belső, állami perjoga és közjoga az államkincstár rendes bírói úton való perlését megengedi-e vagy sem. Igenlő esetben ugyanis természetesen hajlik a bírói gyakorlat arra, hogy az idegen államot se juttassa kiváltságosabb helyzetbe, mint saját államát.¹²⁰

A négy analógialehetőség közül az első kettő vált inkább elfogadottá, és így a múlt század közepe óta mind az irodalomban, mind a bíróságok gyakorlatában általánossá lett az a tétel, hogy az idegen államot a belföldi igazságszolgáltatás alól teljes mentesség illeti meg. Hasonlóan általános érvénnyel és ugyanezen általános szabály kialakulásával párhuzamosan alakul ki az államok igazságszolgáltatási mentessége alól két kivétel: az egyik az idegen államok ingatlan vagyonának az esete, mely – akárcsak az extritorialitást élvező diplomáciai képviselők ingatlan vagyona – a hazai igazságszolgáltatás alá tartozik; a másik eset, midőn az idegen állam magát a hazai igazságszolgáltatásnak önként aláveti.

Mialatt azonban az államok igazságszolgáltatási mentességének s az említett két kivételnek a tana az általános érvény igényével kialakult, megjelennek az irodalomban és a bírói gyakorlatban az első ellentmondó hangok is. Egy belga bírói döntés 1857-ben idegen állam által indított viszontkereset során az idegen államot kötelezte kártérítésre. Ugyancsak belga bírói döntés utal arra (1879-ben), hogy az idegen államoknak a szuverenitáson alapuló (*jure imperii*) és a magánjogi tevékenységen alapuló (*jure gestionis*) aktusai között különbség van, s az idegen államok feltétlen igazságszolgáltatási mentessége csupán az

¹¹⁸ Allen i. m. 160.

¹¹⁹ Alexi, *Der „Fiskus“ im internationalen Prozessrecht*, 493.

¹²⁰ Spée, *De la compétence des tribunaux nationaux à l'égard des gouvernements et des souverains étrangers*, 335.

első esetre vonatkozik. Hasonló utalást tartalmaz egy angol ítélet 1871-ből; a nápolyi semmitőszék pedig 1886-ban meghozza a maga nevezetes és sokaktól kritizált ítéletét,¹²¹ mely szerint az idegen állam, ha magánvállalkozásba kezd,¹²² a belföldi igazságszolgáltatás alá vethető.

Ugyanebben az idő tájban, 1880-ban jelenik meg Laurent könyve, mely határozottan állást foglal az idegen államok teljes igazságszolgáltatási mentességével szemben, és éles különbséget tevé az államok közhatalmi és magánjogi aktusai között, a mentességet az előbbiekre szorítja.¹²³

A világháborúig terjedő időben az idegen államok perelhetőségét valló gyakorlat csak Olaszországban és Belgiumban alakult ki, ezzel szemben Németország, Franciaország, Anglia és Észak-Amerika s az államok többsége, közöttük Magyarország is, határozottan kitartott az idegen államok korlátozott igazságszolgáltatási mentessége mellett.

Az Institute of International Law hamburgi ülészakán, 1891. szeptember 11-én nemzetközi egyezménytervezetet fogadott el az idegen államok igazságszolgáltatási mentességének és perelhetőségének rendezése tárgyában.¹²⁴ Ennek értelmében az idegen államok igazságszolgáltatási mentessége a szuverenitásból fakadó közhatalmi aktusoknál, valamint a közaláírással kibocsátott államadóságoknál fenntartandó; ezzel szemben az idegen államok perelhetőségének fenntartását, illetve bevezetését a következő esetekben tartja kívánatosnak:

- a) dologi és birtokperekben (*forum rei sitae*);
- b) ha az idegen állam belföldi állampolgár örököséként vagy hagyományosa-ként lép fel (*forum hereditatis*);
- c) ha az idegen állam belföldön kereskedelmi üzemet vagy vasutat tart fenn;
- d) ha az idegen állam a belföldi bíróság hatáskörét elismeri, akár kifejezett elismerő aktussal, akár azáltal, hogy maga indít a belföldi bíróságok előtt keresetet;
- e) ha az idegen állam az alapul szolgáló magánjogi szerződésben ismeri el vagy köti ki a belföldi bíróság hatáskörét (*forum contractus*);
- f) ha az idegen államot belföldön okozott kár miatt kártérítésért fogják perbe.

A világháború alatt és után az államok gazdasági és kereskedelmi tevékenysége s ezzel kapcsolatban az ellenük indított magánjogi és végrehajtási keresetek száma ugrásszerűen megnövekedett. Különös helyzetet foglalt el ezen a téren Szovjet-Oroszország, melyben az állam, lévén az egyedül jogosított

¹²¹ Anzilotti, *Die Zuständigkeit der Italienischen Gerichte gegenüber fremden Staaten*, 24–37.

¹²² Allen i. m. 223–226.

¹²³ *Droit civil international*, 1880–81. III. 42–103.

¹²⁴ Allen i. m. IX. Kovács, *Kann ein fremder Staatsärar bei einem inländischen Gericht eingeklagt werden?* 366 s. köv. De Visscher, *Les gouvernements étrangers en justice*, 307–308.

kereskedő, a külföldi kereskedőkkel támadt jogviták elintézésére kénytelen volt a külföldi bíróságok illetékességét elismerni. Az államok mentességéhez eddig szigorúan ragaszkodó francia bíróság ily kifejezett elismerés híján is kimondta Szovjet-Oroszország perelhetőségét, tekintettel annak különleges viszonyaira. Az államok perelhetőségét valló olasz-belga tan többek közt Svájcban és Ausztriában is utat tört magának, s ugyanekkor az irodalomban is mindinkább erősödnek azok a hangok, melyek az idegen államok igazságszolgáltatási mentességét magánjogi ügyletekre nem találják alkalmazhatónak.

1926-ban Brüsszelben nemzetközi egyezmény jött létre az államtulajdonban lévő hajók kiváltságaira vonatkozó szabályok egységesítése tárgyában, ez az egyezmény azonban nem nyert ratifikálást.¹²⁵

A Nemzetek Szövetsége által 1927-ben a nemzetközi jog fokozatos kodifikálására kiküldött szakértői bizottság az egyezményes szabályozásra megérett nemzetközi jogi kérdések közé felvette a belföldi bíróságoknak idegen államokkal szemben való hatáskörének kérdését is.

Az idegen államok mentességének vagy perelhetőségének kérdésében azonban nemzetközi egyezmény mostanáig nem jött létre, s az mindeddig úgy a tudományban, mint a bírói gyakorlatban a nemzetközi jog nyitott kérdései közé tartozik.

2. Dogmatikai áttekintés

a) Az igazságszolgáltatási mentesség alanyai

Az idegen államok igazságszolgáltatási mentességének és perelhetőségének kérdésével kapcsolatban a jogi problémák hosszú sora vetődik fel, melyekre a jogtudomány és a különböző államok bírói gyakorlata helyenként igen ellentétes döntésekkel válaszol.

Az első kérdés, hogy mely alanyai a nemzetközi jognak azok, amelyekkel szemben a mentesség kérdése egyáltalán felvethető. Kétségtelenül megillet ez a mentesség minden szuverén és független államot. Ugyancsak megilleti ez a mentesség a perszonálunióban s az államszövetségben álló államokat is; így Magyarországot a világháború előtt, s az angol birodalom tagállamait is.¹²⁶ Problematikus ezzel szemben a szövetséges államok tagállamainak a mentessége. E kérdés a gyakorlatban főleg egyes dél-amerikai szövetséges államok tagállamaival kapcsolatban merült fel, s e téren egységes bírói gyakorlat nincs.

¹²⁵ Allen i. m. IX; 21.

¹²⁶ Allen i. m. 5–6.

A francia bíróság megtagadta,¹²⁷ a belga és az amerikai bíróság viszont megadta az ilyen tagállamoknak az igazságszolgáltatási mentességet.¹²⁸ Külön kérdés a protektorátus alatt álló államok igazságszolgáltatási mentessége is, mely a bírói gyakorlat túlnyomó többségében megállapítást nyert,¹²⁹ bár az angol Admiralitás Főbíróságának egy 1871-i ítélete például Egyiptom mentességét nem állapította meg.¹³⁰ Belga bíróságok viszont több ízben megállapították a rövid életű és az önálló állami lét minden reális kellékét nélkülöző Kongó állam mentességét is.¹³¹ Sikerrel lépett fel hasonló mentesség igényével a Nemzetek Szövetsége is a genfi bíróságok előtt, amint a svájci joggyakorlat ismertetésénél látni fogjuk. Egy osztrák bírói ítélet ellenben megtagadta a szuverén Máltai Lovagrend mentességének a megállapítását,¹³² s ugyancsak megtagadták francia, német és holland bíróságok az idegen államokhoz tartozó városok és községek mentességének a megállapítását is.¹³³ Ezzel szemben idegen államok kezelésében levő vállalatoknak és idegen államok autonóm kereskedelmi üzeimeinek, így vasúti, hajózási és kereskedelmi társaságoknak a mentessége – bár nem kivétel nélkül – szintén megállapított.¹³⁴ Megilleti az igazságszolgáltatási mentesség idegen államok vagy területek el nem ismert, „de facto” működő kormányait is,¹³⁵ valamint háború idején az ellenséges államokat.¹³⁶

b) Az igazságszolgáltatási mentesség jogalapja

További, központi jelentőségű kérdés az idegen állam igazságszolgáltatási mentességének a jogalapja. Néhány régebbi ítéletben¹³⁷ az az álláspont jut kifejezésre, hogy az idegen államok mentességének tulajdonképpen alapja a belföldi bíróságok hatáskörének teljes hiánya.¹³⁸ Ennek logikus következményeként a nevezett döntések értelmében az idegen államok magukat belföldi bíróságnak még önként sem vethetik alá.¹³⁹ Ez az álláspont elavult, mert kétségtelen nemzetközi jogi szabály, hogy idegen államok belföldi bíróság illetékességének magukat ön-

¹²⁷ Uo. 5.

¹²⁸ Uo. 204–205.

¹²⁹ Uo. 5–6.

¹³⁰ Rumpf, 193.

¹³¹ Allen i. m. 198–204.

¹³² Uo. 5.

¹³³ Uo. 4.

¹³⁴ Uo. 8–10.

¹³⁵ Uo. 7.

¹³⁶ Uo. 8, 79.

¹³⁷ Uo. 18–19.

¹³⁸ Uo. 11.

¹³⁹ De Paep, De la compétence civile à l'égard des Etats étrangers, 36.

ként alávetetik. Annál inkább nem lehetnek a belföldi bíróságok teljesen illetéktelenek idegen államokkal szemben, mert általánosan elismert szabály, hogy ha a belföldi bíróság idegen állammal szemben tévesen állapítja meg és lépi túl hatáskörét, ítélete mindazonáltal nem semmis.¹⁴⁰

A legáltalánosabban elfogadott álláspont szerint az idegen államok perelhetőségének hiánya egy speciális mentességből következik, melyet azonban nem szükséges sem a végrehajtó és bírói hatalom elválasztásából, sem a nemzetközi exterritorialitásból levezetni,¹⁴¹ hanem helyesebb „sui generis”¹⁴², a nemzetközi jogban gyökeredző mentességnek tekinteni. Ezt az álláspontot elsősorban amaz államok bírói gyakorlata fogadta el, melyeknek joga a nemzetközi jog szabályait kifejezetten és hangsúlyozottan az államon belüli jog részének tekinti (Anglia, Németország, Svájc).

Kevés azoknak az országoknak a száma, melyek az idegen államok igazságszolgáltatási mentességét külön törvényes rendelkezésekkel szabályozták. Külön törvényes rendelkezés mondja ki Hollandiában, hogy „a bíró hatáskörét és a bírósági határozatok és jogerős végzések végrehajthatóságát a nemzetközi jog elismert kivételei korlátozzák”.¹⁴³ Ugyancsak törvény mondja ki Szovjet-Oroszországban idegen államok igazságszolgáltatási mentességét.¹⁴⁴ Argentínában viszont az ellenkező szabály nyert törvényes szentesítést: magánjogi kódexe szerint ugyanis az idegen államokat a „jogi személy” jogállása illeti meg, az utóbbiak azonban magánjogilag perelhetők.¹⁴⁵

c) Kivételek az államok igazságszolgáltatási mentessége alól

Az idegen államok igazságszolgáltatási mentessége alól általánosan elismerten csak két kivétel áll fenn.

Az egyik kivétel az idegen államokkal szemben indított belföldi *dologi*, elsősorban *ingatlan* tulajdonra vonatkozó keresetek tekintetében áll fenn, melyekre nézve a „forum rei sitae” érvényes, akár diplomáciai képviselőkről, akár idegen uralkodókról, akár államokról van szó.¹⁴⁶ Nem érinti azonban ez a kivétel a követségi épületek sérthetetlenségét.¹⁴⁷

¹⁴⁰ Fleischmann, *Fremde Staaten vor Deutschen Gerichten*, 54. Kann, *Die Rechtsverfolgung gegen ausländische Staaten*, 578.

¹⁴¹ De Visscher i. m. 312.

¹⁴² Sui generis (latin): egyedi, sajátos, különleges.

¹⁴³ Allen i. m. 128.

¹⁴⁴ Fauchille-Bonfils, i. m. T. 3. 95.

¹⁴⁵ [Ez a jegyzet az eredeti kéziratban üres!]

¹⁴⁶ Allen i. m. 15.

¹⁴⁷ Allen i. m. 17, 280–282.; lásd a csehszlovák Legfelsőbb Törvényszék végre nem hajtott ítéletéről Deák: *Immunity of a Foreign Mission's Premises from Local Jurisdiction*, 593.

A másik általánosan elismert kivétel, mikor az idegen állam lemond igazságszolgáltatási mentességéről, és a belföldi bíróság hatáskörét elismeri.

A belföldi bíróságok hatáskörének elismerése külföldi állam részéről történhet nemzetközi szerződés által. Meghatározott esetekre vonatkozólag (vasúti, kereskedelmi stb. vállalkozásokból fakadó perekre) számos ilyen nemzetközi egyezmény áll fenn.¹⁴⁸ Történhetik azonban ez az alávetés olyan magánjogi szerződésben is, melyet valamely állam idegen állampolgárral köt,¹⁴⁹ noha az irodalomban olyan elvi állásponttal is találkozunk, mely csupán a nemzetközi szerződések tekintetében hatályosaknak, a magánjogiakat nem,¹⁵⁰ amely álláspont azonban a tételes nemzetközi joggal nem egyezik.

Az idegen bíróság hatáskörének elismerése azonban nem szorítható a kifejezett elismerés eseteire, hanem megtörténhetik hallgatólagosan is, viszont kétségtelen, hogy a hallgatólagos elismerés határait nagyon nehéz megállapítani. Valóban éppen a hallgatólagos elismerés esetei képezik azt az emelyűt, melynél fogva az idegen államok igazságszolgáltatási mentessége sarkaiból kifordítható, megszorítható s általános szabályból kivétellé korlátozható.

A hallgatólagos alávetésnek legáltalánosabb esete az, midőn az idegen állam maga indít keresetet belföldi bíróság előtt.¹⁵¹ Az idegen államok felperessége azonban sokágú és komplikált problémákat vet felszínre. Az első kérdés, hogy amikor idegen állam magánjogi kereset indításával a belföldi bíróság hatáskörét hallgatólagosan elfogadja, evvel vajon elfogadta-e ugyanazt a hatáskört az alperes által esetleg ellene indítandó viszontkereset tekintetében is.¹⁵² Német és holland döntések szerint az elismerés a viszontkeresetre nem terjed ki,¹⁵³ az angol bíróságok gyakorlata szerint a hallgatólagos elismeréssel kiterjed a viszontkeresetre is, de csupán annyiban, amennyiben a viszontkereset tárgya a kereset tárgyával azonos,¹⁵⁴ belga és magyar döntések pedig az idegen állammal szemben való viszontkereset lehetőségét korlátozás nélkül engedik meg.¹⁵⁵

¹⁴⁸ Allen i. m. 20–21.

¹⁴⁹ [Ez a jegyzet az eredeti kéziratban üres!]

¹⁵⁰ Kann i. m. 177.

¹⁵¹ Allen i. m. 24–25.

¹⁵² Allen i. m. 27–30. Kovács i. m. 371.

¹⁵³ Uo. 29.

¹⁵⁴ Uo. 28. Gabba, De la compétence des tribunaux à l'égard des Souverains et des États étrangers, 538, Kovács i. m. 371.

¹⁵⁵ Perjogi Döntvénytár II. (1917) 314. Allen i. m. 194.

A másik kérdés az, hogy belföldi bíróságok előtt keresetet indító idegen állam kötelezhető-e pervesztés esetén perköltség fizetésére, viszontszolgáltatástól függő pernyerés esetén pedig a viszontszolgáltatás teljesítésére. Az államok bírói gyakorlata mindkét esetben igennel felel.¹⁵⁶

*d) Idegen államok közhatalmi (jure imperii)
és magánjellegű (jure gestionis) aktusai*

A hallgatolagos elismerés kérdésében döntő jelentőségű az a probléma, hogy vajon hallgatolagos alávetésnek tekinthető-e idegen államokkal való szerződéskötés, kereskedelmi vállalkozásokba való belebocsátkozás, valamint idegen területen ügynökségek létesítése.¹⁵⁷ Ez a kérdés már átvezet ahhoz a különbségtételhez, mely az idegen államok közhatalmi és magánjogi aktusai között von határt, s mint ilyen, az idegen államok mentességének vagy perelhetőségének központi kérdése.

Van olyan álláspont, mely szerint az idegen állam perbe vonható minden oly aktusa alapján, mely nem közhatalmi (jure imperii), hanem magánjellegű (jure gestionis), idegen állam bírósága előtt. E felfogás szerint a kétféle állami aktus közötti különbségtétel egyáltalán nem nehéz; „jure gestionis” történt minden állami aktus, amit magánember is megtehet.¹⁵⁸ Ennek értelmében az idegen állam, amikor egy külföldivel magánjogi szerződést köt, már ezzel is hallgatolagosan alávetette magát az illető külföldi államának jogrendje alá.¹⁵⁹

Az államok feltétlen igazságszolgáltatási mentességét hirdető álláspont szerint a nemzetközi jogban nem lehet közhatalmi és magánaktusok között oly módon, mint az államon belüli jogban, különbséget tenni, s a nemzetközi jog szempontjából az idegen állam minden aktusához kapcsolódik valami közhatalmi jelleg,¹⁶⁰ s minden magánember, aki idegen állammal szerződést köt, ezzel az idegen állam impériumának bizonyos fokig aláveti magát.¹⁶¹

Az államok igazságszolgáltatási perelhetőségét egyeztetően értelmező álláspont szerint az idegen államok csupán oly jogviszonyból kifolyóan perelhetők, mely jogviszony az államok valamilyen belföldi tevékenységén alapul, pl. ügynökségek, kereskedelmi képviseltek, fizetési helyek létesítésén. Itt tehát a területhez kapcsolt, állandó jellegű magángazdasági kapcsolat az, melyben a hall-

¹⁵⁶ De Paep i. m. 36.

¹⁵⁷ Allen i. m. 30–34, 37. Gabba i. m. 39.1

¹⁵⁸ De Paep i. m. 33. Weiss, Compétence ou incompétence des tribunaux à l'égard des Etats étrangers.

¹⁵⁹ Spée i. m. 444.

¹⁶⁰ Anzilotti i. m. 37. Ténékidès i. m. 621–622.

¹⁶¹ Gabba i. m. 554.

gatólagos elismerés megnyilvánul. Sőt Gabba az ingatlan tulajdonból fakadó keresetek perelhetőségét is ilyen hallgatólagos elismerésre alapozza.¹⁶² Egy svájci döntés viszont azt hangsúlyozza, hogy a hatáskör alapja nem a hallgatólagos alávetésben rejlő akarati elem, hanem az, hogy egy állam területén csakis az illető állam jogrendje értelmében történhetnek jogügyletek.¹⁶³

e) Végrehajtási cselekmények idegen államokkal szemben

Külön kérdés végül az idegen államokkal szemben vezethető végrehajtási cselekmények kérdése.

Több állam belső joga értelmében a végrehajtó hatalom előzetes engedélytől függenek az ilyen, idegen államok ellen vezethető végrehajtási cselekmények.¹⁶⁴ Az olasz bíróságok gyakorlata idegen államokkal szemben megengedi a végrehajtási cselekmények lehetőségét, ennek megfelelően azonban az idegen államok perelhetőségét oly esetekre szorítja, midőn a kereset tárgya az idegen államnak valamilyen belföldi tevékenységével kapcsolatos. Ezzel szemben a belga bíróságok gyakorlata idegen államok perelhetőségét a végrehajthatóságtól függetlenül teszi lehetővé, s különös súlyt helyez arra, hogy az idegen államok perelhetőségének önmagában is megvan a maga erkölcsi hatása, s ezért nem helyes azt a végrehajthatóságtól függővé tenni.¹⁶⁵

Amely ország joga az idegen államok perelhetőségét nem engedi meg, az eo ipso kizárja az ellenük vezethető végrehajtási cselekményeket is.

3. Országokénti áttekintés

a) Magyarország

A magyar bírói gyakorlat a legszigorúbban és a legkonzervatívabban tartja magát az idegen államok teljes igazságszolgáltatási mentességének a tanához. Magyar bíróságok előtt azonban összesen két ilyen eset merült fel, ezek közül is az első nem idegen állammal, hanem idegen uralkodó személlyel kapcsolatban.

Az első eset egy a Lippe-Schaumburgi fejedelem ellen indított ügyvédi költségper volt, melyben a pécsi törvényszék annak alapján állapította meg a hatáskörét, hogy a perelt ügyvédi költség egy Magyarországon fekvő ingat-

¹⁶² Uo., 39.

¹⁶³ Uo. Ugyanígy De Visscher i. m. 315.

¹⁶⁴ Allen i. m. 57–60.

¹⁶⁵ Allen i. m. 208–209, 216–218. Ténékidès i. m. 618.

lan ügyeinek az intézésével volt kapcsolatos. A M. Kir. Kúria Semmitőszéki Osztálya 1875. okt. 6-án hozott határozatában¹⁶⁶ – miután megállapítja, hogy a kereset személyes és nem dologi jellegű – kimondja, hogy „azon vélelem, miszerint az uralkodó belenyugvó nyilvános kijelentése nem létében személyét érdeklő peres ügyeknek eldöntését más államok hatóságaira kívánta volna ruházni, a nemzetközi jog elveivel ellentétes”. Ennek alapján az alsóbíróságot az ügyben illetéktelennek mondta ki és annak határozatát megsemmisítette.

A másik esetben a török államkincstár ellen indított kereset áruszállítással kapcsolatos szerződészegésből kifolyólag a budapesti kir. törvényszéknél, mely azt hivatalból visszautasította. A budapesti kir. Ítéltábla mint felfolyamodási bíróság 1916. aug. 1-jén P. IV. 5081. sz. alatt hozott végzésével ezt az ítéletet helybenhagyta¹⁶⁷ és kimondta, hogy:

„A külföldi államokat és államfőket nemcsak közjogi jellegű államhatalmi cselekményekből kifolyólag, hanem – bizonyos kivételektől eltekintve – még szorosan vett magánjogi ügyletekből kifolyólag sem lehet a belföldi bíróság joghatósága alá vonni. Ily kivételek: az önkéntes alávetés esete, a belföldi ingatlanok és hagyatékok tekintetében keletkezett perek, a külföldi állam vagy államfő által a belföldi bíróságnál indított perben emelt viszontkereset és – habár ez sem áll vitán kívül – a külföldi állam vasúti, hajózási és hasonló forgalmi vállalataiból származó perek.”

Hangsúlyozza még a végzés indoklása, hogy az idegen állam nem vonható a külföldi államok polgáira vonatkozó szabályok hatálya alá; továbbá, hogy a polgári perrendtartás e tárgyban azért nem rendelkezik, mert az, hogy „egyik állam a másik állam joghatóságának mennyiben lehet alávetve, nem az egyes államokon belül alkotott egyoldalú eljárási szabályoknak, hanem csak a nemzetközi jognak tárgyát képezheti”.¹⁶⁸

Ez utóbbi határozatból elég határozott állásfoglalás olvasható ki az idegen államok perelhetőségére vonatkozóan. Ennek értelmében általános szabály az idegen állam igazságszolgáltatási mentessége, még magánjogi keresetek esetén is. A mentesség alól való kivételek között azonban az önkéntes alávetés és a „forum rei sitae”¹⁶⁹ szokványos kivételein kívül szerepel a „forum hereditatis”¹⁷⁰ és a viszontkereset esete is.

¹⁶⁶ Döntvénytár, XIV. k. (1876.) 250. 12772. sz. határozat.

¹⁶⁷ Perjogi Döntvénytár, 11. (1917.) 314.

¹⁶⁸ Uo. 315.

¹⁶⁹ Forum rei sitae (latin) az, ahol elhelyezkedik, s azt vitatni csak annál a bíróságnál lehet, amelyikhez tartozik, aki abban illetékes.

¹⁷⁰ Forum hereditatis (latin): öröklési jogviták hatósága.

b) Németország

A német bíróságok a legszigorúbban tartják magukat az idegen államok teljes igazságszolgáltatási mentességének elvéhez. Már a 18. század végén kimondta a porosz Allgemeine Gerichtsordnung, majd a porosz államtanács, hogy idegen fejedelmekkel szemben való végrehajtási cselekményekhez a kormányhatalom jóváhagyása szükséges.¹⁷¹ A német Reichsgericht álláspontja szerint német bíróságok idegen államokkal szemben hatáskörrel nem bírnak.¹⁷² Ezzel némileg ellentétben van a bajor Legfelsőbb Törvényszéknek – a német gyakorlatban egyedülálló – az a döntése, mely megállapította az idegen állam perelhetőségét oly esetben, midőn egy eredetileg belföldiek között létrejött jogviszonyban az egyik belföldi helyét az idegen állam foglalta el.¹⁷³ A birodalmi gyűlés egy törvényjavaslatot is tárgyalt, mely hivatva lett volna az idegen államok teljes igazságszolgáltatási mentességét törvénybe iktatni, ebből azonban nem lett törvény.¹⁷⁴ A német bíróságok azonban az államok mentességét továbbra is a legszigorúbban értelmezték. A Reichsgericht ugyan megállapította az idegen állam perelhetőségét ellene indított viszontkereset esetén, midőn a keresetet maga az idegen állam indította; azonban a keresetbeadásban megnyilvánult hallgatólagos alávetést a végrehajtásra ki nem terjedőnek mondta ki (Hollfeld-eset);¹⁷⁵ továbbá a háború alatt az ellenséges államokat is igazságszolgáltatásilag mentesnek nyilvánította,¹⁷⁶ valamint Szovjet-Oroszországot¹⁷⁷ és Belgiumot is,¹⁷⁸ holott ez utóbbi e téren a nemzetközi jogi viszonyosságot nem biztosítja.

c) Ausztria

Az osztrák bíróságok gyakorlata a háború előtt az idegen államok feltétlen mentességének álláspontját vallotta. A Legfőbb Ítélszék ezt 1887-ben éppen Magyarországgal szemben állapította meg. A német gyakorlatnál viszont kezdettől fogva rugalmasabb volt az osztrák bíróságoké. Az osztrák Legfelsőbb Ítélszék már 1863-ban kimondta, hogy az osztrák bíróság az idegen állam ellen indított viszontkereset tekintetében hatáskörrel bír. 1918-tól kezdve pedig az osztrák bírói gyakorlat is átvette az idegen államok közhatalmi és magánjogi

¹⁷¹ Allen i. m. 57. Kann i. m. 179.

¹⁷² Allen i. m. 63. Loening, Die Gerichtsbarkeit über fremde Staaten, 164–165.

¹⁷³ Allen i. m. 64. Bar-Beauchet, De la compétence des tribunaux allemands, 657.

¹⁷⁴ Allen i. m. 65–66. Bar i. m. 648.

¹⁷⁵ Allen i. m. 76–77.

¹⁷⁶ Uo. 76–77. Riese, Der Rechtsweg vor inländischen Gerichten gegen ausländische Staaten und der Krieg.

¹⁷⁷ Heymann, Zur Frage der Gerichtsbarkeit über fremde Staaten, 154. 170.

¹⁷⁸ Kovács i. m. 354.

aktusai között való különbségtételt, és a belföldi bíróság hatáskörét a magánjogi aktusokon alapuló jogviszonyokra nézve megállapítja.¹⁷⁹

d) Franciaország

Az államok perelhetőségének kérdésében a francia Semmitőszék hozta 1849-ben európai viszonylatban is az egyik legrégebbi elvi jelentőségű ítéletet, mely szerint idegen állam sem közhatalmi, sem magánjogi cselekményei alapján a hazai igazságszolgáltatás alá nem vonható.¹⁸⁰ Az ítélet indoklásában a hangsúly az államok nemzetközi jogi szuverenitásán, függetlenségén, a marasztaló ítélet végrehajthatatlanságán volt, továbbá azon, hogy idegen állam nem kezelhető a külföldi állampolgár analógiájára.

A francia joggyakorlat ez ítéletet követően is megmaradt az idegen állam feltétlen igazságszolgáltatási mentességének tana mellett, s ezt alkalmazta többek között a háború folyamán Belgiummal szemben is, mely pedig e téren – mint látni fogjuk – a viszonyosságot nem biztosította.¹⁸¹

Említésre méltó, hogy a háború alatt külön francia–angol egyezmény jött létre, melynek értelmében a francia területen angol hadsereg által esetleg okozott károkért a francia bíróságok előtt a francia állam ellen lehet fordulni, s az ily módon megítélt s a francia állam által kifizetett összegeket a francia állam a háború után számította fel az angol kormánynak.¹⁸² A francia jog tehát inkább ezt a komplikált utat választotta, mintsem hogy szakítson az államok mentességének tanával.

A háború óta azonban a francia bíróságok gyakorlata ingadozóvá lett.¹⁸³ Az alsóbíróságok több ízben megállapították idegen államok perelhetőségét, döntéseiket azonban a Semmitőszék hatályon kívül helyezte. Azonban a Semmitőszék maga is áttörte az államok teljes mentességének elvét egy speciális esetben: Szovjet-Oroszországgal szemben. A szovjet kereskedelmi képviselők által vállalt jogviszonyok alapján a legfőbb francia bíróság is megállapította a Szovjetköztársaság perelhetőségét, tekintettel az ott fennálló kereskedelmi monopóliumra és különleges gazdaságjogi viszonyokra.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Allen i. m. 265–275. Praag, *L'immunité de juridiction des Etats étrangers*, 436.

¹⁸⁰ Allen i. m. 151–154.

¹⁸¹ Uo. 165–166.

¹⁸² Uo. 161–162.

¹⁸³ Uo. 171–172. Praag i. m. 437. Ténékidès i. m. 611.

¹⁸⁴ Allen i. m. 171–172. Ténékidès i. m. 611.

Az olasz bíróságok gyakorlata a nápolyi Semmitőszék 1886. évi nevezetes döntésével került új irányba. Ebben a bíróság megállapította, hogy az államok nemzetközi jogi szuverenitásának kétségtelen jogelve mellett sem lehet államot pusztán politikai jelenségnek tekinteni, hanem különbséget kell tenni közhatalmi és magánjogi cselekvősege között, mely utóbbi esetre a nemzetközi szuverenitás és az igazságszolgáltatási mentesség nem vonatkozik.¹⁸⁵ Az ítélet tárgyát képező jogviszony magánjogi jellegére nézve a nápolyi bíróság pusztán a létesítő aktus külső formáját (szerződés), bármely magánember által való létesíthetőségét és nem tartalmát vette irányadónak.¹⁸⁶ Ez azóta jellemzője maradt az olasz gyakorlatnak.¹⁸⁷

Az olasz gyakorlat kialakulása az olasz állami jog fejlődésében gyökerezik.¹⁸⁸ Ugyanis az olasz jog az olasz egység megalakulásakor szakított a bírói és végrehajtói hatalom szigorú elválasztásának francia eredetű elvével – melynek értelmében addig az egyes olasz államok rendes bíróságok előtt nem voltak perelhetők –, s megengedte az olasz állam perlését a rendes olasz bíróságok előtt. Az olasz állam mentességének megszűntét logikusan követte az idegen államok perelhetősége is.

Az idegen állam *magánjogi* cselekvőségének határait az olasz bírói gyakorlat igen tágan szabja meg, és magánjogi aktusnak tekinti a hadiszállítási szerződéseket is.¹⁸⁹ Ezzel szemben megköveteli, hogy az idegen állam magánjogi cselekvősege az olasz állam területével kapcsolatot mutasson fel.¹⁹⁰ Azáltal, hogy az olasz gyakorlat az idegen államok perelhetőségét az olasz állam területéhez kapcsolt tevékenységhez köti, egyben a végrehajthatóságot is a perelhetőség legtöbb esetében lehetővé teszi,¹⁹¹ mert az idegen állam ügynöksége, lerakata, fizetési helye stb. ennek alapjául szolgálhat. 1926 óta azonban királyi rendelet értelmében idegen állam ellen foganatosítandó végrehajtás igazságügy-miniszteri engedélytől függ.¹⁹²

¹⁸⁵ Allen i. m. 223–226. Anzilotti i. m. 24–37.

¹⁸⁶ Allen i. m. 226.

¹⁸⁷ Uo. 243.

¹⁸⁸ Uo. 221–222.

¹⁸⁹ Uo. 244–245, 263.

¹⁹⁰ Uo. 242. Gabba i. m. 39.

¹⁹¹ Allen i. m. 261.

¹⁹² Uo. 262.

f) Belgium

A belga bírói gyakorlat ugyancsak az idegen állam perelhetősége mellett foglalt állást. A gyakorlat kiindulópontja itt is, mint az olasz bírói gyakorlat esetében, a belga belső államjognak oly irányú fejlődése, mely – a hatalmak szigorú elválasztásának francia tanával szemben való reakcióként – a belga állam perelhetőségét a belföldi bíróságok előtt is mindinkább megengedi.¹⁹³ 1857-ben a belga Semmitőszék már ítéletet hoz idegen állam ellen viszontkereset alapján.¹⁹⁴ Az idegen államok perelhetőségének elismerése különösen szükségessé vált Belgium számára Kongó állammal kapcsolatban, melynek szuverén államként való kezelése Belgium politikai érdeke volt, viszont nem lehetett elzárkózni a mindeztől Belgiumból kormányzott Kongó állam és Belgiumban székelő kormánya magánjogi és kereskedelmi tevékenységből fakadó keresetek perelhetőségének elismerése elől.¹⁹⁵ Így alakult ki 1903¹⁹⁶ óta a belga bíróságok gyakorlata, melynek alapja – mint az olasz bíróságoké – az, hogy az idegen államok magánjogi cselekvőségükből fakadó jogviszonyaik alapján perelhetők, közhatalmi aktsaikkal alapján viszont nem. Az államok közhatalmi és magánjogi tevékenysége közötti különbséget a belga gyakorlat is igen tágra fogalmazza.¹⁹⁷ Így a belga gyakorlat is magánjogi tevékenységnek tekinti az államok hadiszállítási szerződéseit.¹⁹⁸

Az államok perelhetőségét a belga jog széles körben és a belga államterülettel való kapcsolatra tekintet nélkül állapítja meg, nem véve figyelembe azt, hogy a hozott ítélet belföldön végrehajtható-e vagy sem.¹⁹⁹

g) Az angolszász jogterület

Az angol jog szigorúan tartja magát az államok igazságszolgáltatási mentességének elvéhez,²⁰⁰ s ettől az angol jogrendszernek precedensekre épített volta miatt nem is igen van módjában eltérni. Régebben ugyan tartalmaztak angol bírói ítéletek oly utalást, melyből az idegen államok perelhetőségére lehet következtetni,²⁰¹ azonban hamar kialakult az államok teljes igazságszolgáltatási mentességét valló gyakorlat; így pl. egy 1893-i angol bírói határozat kimondja, hogy az idegen állam részéről a hallgatólagos alávetést vélelmezni nem lehet.²⁰²

¹⁹³ Allen i. m. 187–189. Spée i. m. 335.

¹⁹⁴ Allen i. m. 194–195.

¹⁹⁵ Paepé i. m. 45–46.

¹⁹⁶ Ténékidès i. m. 609.

¹⁹⁷ Allen i. m. 210–211.

¹⁹⁸ Holtendorff, *Incompétence des tribunaux nationaux*, 434.

¹⁹⁹ Allen i. m. 208–209.

²⁰⁰ Gabba i. m. 539.

²⁰¹ De Visscher i. m. 302. Kovács i. m. 354. Rumpfi i. m. 193.

²⁰² Anzilotti i. m. 139.

Természetesen megállapítják az angol bíróságok hatáskörüket abban az esetben, ha az idegen állam maga a felperes, a vele szemben való viszontkeresetre azonban csupán annyiban tekintik magukat hatáskörrel bírónak, amennyiben kereset és viszontkereset tárgya azonos.²⁰³

Idegen állam által indított kereset esetén az angol és amerikai bírói gyakorlat viszont kötelezi az illető államot az angolszász perjog értelmében a „cautio judicatum solvi” megfizetésére.²⁰⁴

Az észak-amerikai bírói gyakorlat az angolhoz hasonlóan az idegen államok perjogi mentességének elvéhez ragaszkodik.²⁰⁵

II. IDEGEN ÁLLAMOK PERJOGI HELYZETÉRE VONATKOZÓ SVÁJCI JOGSZABÁLYOK ISMERTETÉSE

Az idegen államok perelhetőségének és az ellenük vezethető végrehajtási cselekményeknek kérdése a svájci jogban éppen úgy, mint a többi európai jogrendszerben, elsősorban a bírói joggyakorlat területén vetődött fel s jegecesedett ki. A svájci jog azonban egyben azon kevesek közé tartozik, melyek ezenfelül a kérdés törvényhozási rendezését is megkísérelték. Az idegen államok perelhetőségének kérdésében ugyanis Svájcban egy háborús szükségrendelet volt érvényben, majd midőn ennek hatálya lejárt, egy hasonló tárgyú törvényjavaslatot is tárgyalt a svájci törvényhozás. A konkrét jogesetek, bírói döntések és törvényhozási rendelkezések törvényjavaslatot is tárgyalt a svájci törvényhozás²⁰⁶. A konkrét előrebocsátása után kell majd megállapítanunk a svájci jog jellemző vonásait az idegen államok perelhetőségének és az ellenük vezethető végrehajtási cselekményeknek kérdésében.

a) *A Szövetségi Törvényszék 1918. márc. 13-i ítélete* (*A Dreyfuss-eset*)

Dreyfuss zürichi lakos 10 darab adómentes és törleszthető kincstári jegy tulajdonosa volt, melyeket az osztrák pénzügyminisztérium 1914 áprilisában bocsátott ki darabonként 200 korona névértékben. A minisztérium kibocsátási feltételei szerint a kincstári jegyek 1916. július 1-jén voltak visszaválthatók akár koroná-

²⁰³ Allen i. m. 28. Gabba i. m. 538. Kovács i. m. 371. Mendelssohn-Bartholdy, *Die Gerichtsbarkeit über fremde Staaten*, 2405–2406.

²⁰⁴ Gabba i. m. 190. Allen i. m. 170.

²⁰⁵ Uo. 83. Laurent i. m. III. 64.

²⁰⁶ [A mondatból kimaradhatott valami – szerk.]

ban, akár svájci frankban, megjelölt fizetési helyeken, melyek között szerepelt a baseli Kereskedelmi Bank is. Dreyfuss 1917 júniusában, miután a bank megtagadta a kincstári jegyek visszaváltását, a baseli elsőfolyamodású bíróságnál a svájci végrehajtási törvény 271. §-ának 4. pontja alapján zárlat²⁰⁷ elrendelését eszközölte ki az osztrák pénzügyminisztériummal szemben az osztrák állam tulajdonát képező és a baseli Kereskedelmi Bank kezelésében lévő 9100 frankra, abból a célból, hogy ily módon biztosítsa a kincstári jegyek, azaz 2100 frank visszafizetését.

Az osztrák pénzügyminisztérium a zárlat ellen felfolyamodással (action en contestation) élt azzal az érveléssel, hogy: 1. a kincstári jegyek adósa az osztrák állam, s ily módon csakis az osztrák kincstár, nem pedig a pénzügyminisztérium lehet a zárlat szenvedő alanya, 2. a nemzetközi jog szabályai szerint idegen állam nincs alávetve más állam igazságszolgáltatásának, 3. a svájci végrehajtási törvény 271. §-ának 4. pontja erre az esetre nem vonatkozhatik, mert az osztrák államnak igenis van Svájcban lakóhelye, ti. követsége és konzulátusai.

Az osztrák pénzügyminisztérium felfolyamodását a baseli kantoni Felsőbíróság is elutasította a következő indokolással: 1. a zárlat lényegileg az osztrák kincstár ellen irányult, s az osztrák pénzügyminisztérium csupán az osztrák kincstár képviselőjeként volt a zárlati végzésben adósként megjelölve, 2. idegen államnak a hazai igazságszolgáltatás alól való mentessége nem tekinthető a joggyakorlat által egyértelműen igazolt nemzetközi jogelvnek. Különösen nem hozhatja fel ezt az érvet az osztrák kincstár, mely maga vállalt kötelezettséget arra, hogy a kincstári jegyek tőkéjét és kamatait Svájcban fizeti, 3. az osztrák államnak nincs Svájcban lakóhelye, mert a követségek és konzulátusok ilyeneknek nem tekinthetők.

Az osztrák pénzügyminisztérium ez ellen a döntés ellen is felülvizsgálati kérelemmel élt (recours de droit public – közjogi, azaz jogegységi jogorvoslat), amelyet a svájci Szövetségi Törvényszék 1918. március 13-án ugyancsak elutasított.

Az 1918. márc. 13-i ítélet szövege:²⁰⁸

1. A felülvizsgálati kérelem azon zárlat ellen irányult, melyet a felperes Baselben nyert el és amely a zárlat elleni felfolyamodási eljárásban helybenhagyatott...
2. A zárlat elleni fellebbevitel elsősorban arra a formai érvre van alapítva, hogy nem az osztrák pénzügyminisztérium az adós, másodsorban az osztrák

²⁰⁷ „Zárlat” a svájci jogban előzetes végrehajtási zálogjogot jelent, s így nem felel meg teljesen a magyar végrehajtási jogban szabályozott zárlatnak, hanem inkább a zárlat amaz újabb fejlődésének, mely a gazdavédelmi szabályokban alakult ki. A svájci végrehajtási törvény 271. §-ának 4. pontja alapján zárlat kérhető abban az esetben, ha az adós nem svájci lakos.

²⁰⁸ La Semaine Judiciaire, 41 (1919) 64–71.

állam mint valódi adós amaz álláspontjára, hogy a nemzetközi jog általánosan elfogadott alapelvei szerint vele szemben Baselban zárlat nem rendelhető el, harmadsorban pedig arra, hogy a zárlatnak a svájci jog szerint az adós belföldi lakóhelyére vonatkozó előfeltétele nem áll fenn.

3. ...a felek megegyeztek abban, hogy a zárlat az osztrák kincstár ellen irányult és hogy a pénzügyminisztérium csupán a kincstár képviselőjeként jeleltetett meg...

4. *A felülvizsgálattal élő, midőn a kantoni felsőbíróági ítéletet a nemzetközi jog elvei, a területenkívüliség és az idegen államoknak a hazai igazságszolgáltatás alól való mentessége alapján megtámadja, hatásköri, illetve a szó tágabb értelmében vett illetékességi kérdést vet fel. E kérdésben a nemzetközi jog szövetségi (svájci) jogként tekintendő, mert természeténél fogva az országon belül is általános alkalmazást követel és a szoros értelemben vett államon belüli joggal egy tekintet alá esik. A felülvizsgálat tárgya tehát egy szövetségi (svájci) jogi illetékességi kérdés; ezt pedig a Szövetségi Törvényszék szabadon mérlegeli, és nincs kötve a felülvizsgálati kérelem szorosan vont kereteihez...*

A nemzetközi jog hivatkozott tétele egyáltalán nem általánosan és fenntartás nélkül elfogadott. Igaz ugyan, hogy az államok szuverenitásának és egymástól való függetlenségének tényéből következően számos író valóban felteszi, hogy az állam ki van véve az idegen igazságszolgáltatás alól, nemcsak akkor, ha szuverenitása alapján cselekszik (*jure imperii*), de általában akkor is, amikor magánjogok alanyaként lép fel (*jure gestionis*). Ez az elmélet különösen elfogadott a német és osztrák, valamint a francia, angol és észak-amerikai jogászatban. (L. Praag, *Jurisdiction et droit international public*, 390. s. köv., különösen 401–405.) E rendszerrel azonban szemben áll 1886 óta az olasz és 1903 óta a belga joggyakorlat, melyek szerint az idegen állam mint magánjogok alanya a hazai bíróságok előtt éppen úgy perelhető, mint a magánszemélyek (1. Praag i. m. 406. s. köv.) Ugyanebben az értelemben foglalnak állást, ellentétben az országukban uralkodó véleménnyel, Franciaországban André Weiss (*Droit international privé*, 96–115.), Németországban Friedrich Stein (*Zivilprozeßordnung*, 16.). Egyébként ez az uralkodó elmélet maga is ismer bizonyos kivételeket, többek között azt az esetet, midőn az idegen állam kifejezetten vagy hallgatólagosan elfogadja a hazai igazságszolgáltatást. (3.) Ugyanezen okból az „Institut de droit international” is abban a tervben, melyet a hazai bíróságoknak idegen államokkal és államfőkkel szemben való hatásköre rendezése tárgyában 1891-i hamburgi ülésén elfogadott (II. szakasz 1. §. 5. pont), úgy nyilatkozik, hogy: „elfogadhatók az oly szerződéseken alapuló keresetek, melyeket az idegen állam belföldön kötött, ha a végrehajtás-teljesítés ugyanazon a területen követelhető, akár kifejezett megegyezés, akár a kereset természete alapján” (*Annuaire de l’Institut*, XI. 437.).

Tekintettel erre a jogi helyzetre a svájci bíróságok illetékessége jelen ügyben kétségen kívül megállapítandó. Azok a jogviszonyok, melyek az osztrák állam és a címlettulajdonosok között e kincstári jegyek kibocsátása következtében létesültek, magánjogi jellegűek. (L. Praag, i. m. 397–399.; ellenkező értelemben Bar i. m. 673–674.) Az idegen állam e kincstári jegyeket közvetlenül Svájcban bocsátotta ki, és kifejezetten kötelezte magát, hogy Svájcban és svájci pénzben váltja vissza azokat a címleteket, melyek e célból Svájcban bélyegeztettek le (így jelen esetben felperes címleteit is). A címletek e kategóriáját illetően az egész ügyletnek Svájcban kell lefolynia, és ennek következtében az idegen állam perelhető (és ideiglenes intézkedések, így zárlat alá vethető) a svájci igazságszolgáltatás mint szerződéskötés helye szerint illetékes fórum előtt (l. Bar, i. m. 676.), sőt mint hozzájárulás alapján illetékes fórum előtt is.

5. Tévesen vonja kétségbe a felülvizsgálattal élő a végrehajtási törvény 271. §-a 4. pontjának fennforgását. Világos, hogy a Svájcban székelő követségeknek és konzulátusoknak csak diplomáciai és gazdasági küldetésük van, és nem jelentenek az idegen állam részére a végrehajtási törvény értelmében vett lakóhelyet.

6. Végül hiába hivatkozik a felülvizsgálattal élő a szövetségi alkotmány 10. §-ára:²⁰⁹ ez a rendelkezés nem biztosít alanyi jogot, különben is kizárólag a politikai és a végrehajtó hatalomnak, nem pedig a bírói hatalomnak a külfölddel való viszonyára vonatkozik.

A felülvizsgálati kérelmet tehát el kellett utasítani.

b) Az 1918. júl. 12-i szükségrendelet

A svájci szövetségi törvényszék fent ismertetett döntése a svájci kormányban politikai aggodalmakat keltett.

A szövetségstanács ugyanis attól félt, hogy ez ügyből kifolyólag diplomáciai sürélódások támadnak egy háborút viselő állammal, szükségesnek tartotta tehát, hogy állást foglaljon ezzel a joggyakorlattal szemben, úgy vélvén, hogy az ellentétben van a nemzetközi joggal, káros lehet a svájci érdekekre, és oly incidenseket okozhat, amelyek, tekintettel a háborús időre, már ennél fogva is kikerülendők voltak.

Ennélfogva a szövetségstanács az 1914. augusztus 3-án kelt, az állam biztonságát és a semlegesség fenntartását biztosító intézkedéseket tárgyzó szövetségi rendelet és az abban foglalt felhatalmazás alapján 1918. július 12-én a következő (szükség-) rendeletet hozta:²¹⁰

„1.§. A svájci végrehajtási törvény 271-ik cikke értelmében vett zárlat nem rendelhető el idegen államok tulajdonához tartozó javakra, ha ez az állam e té-

²⁰⁹ „A szövetségstanács őrökdi a szövetség külügyi érdekei felett.”

²¹⁰ Recueil des Lois 34 (1918) 791.

ren a viszonyosságot biztosítja; ugyane fenntartása mellett tilosak a végrehajtási cselekmények idegen állam tulajdonát képező ingó javakkal szemben. A szövetségtanács állapítja meg, hogy a viszonyosság fennáll-e.

Ha jelen rendelkezés ellenére zárlat vagy végrehajtási cselekmény már fogatnosított, a szövetségtanács a zárlatot vagy a végrehajtási cselekményt hivatalból megsemmisíti. Erről azonban értesíti az illetékes hatóságokat. Ezek a szövetségtanács határozatához kötve vannak.”

E rendelet alapján a szövetségtanács megsemmisítette a Dreyfuss javára az osztrák állam tulajdonát képező ingókra elrendelt zárlatot, s a hitelező ily módon perének eredményétől megfosztott.

A szövetségtanács fenti rendeletének alkalmazására fenntartásának ideje alatt több hasonló esetben sor került. Az összes esetben zárlatról volt szó, a bíróságok a zárlatot a rendelet első §-a ellenére is elrendelték, s azt a rendelet 2-ik §-a alapján a szövetségtanács semmisítette meg.

c) Az 1923. évi törvényjavaslat

A világháború befejezése után a svájci szövetségtanács kivételes szükségrendeletalkotó jogköre megszűnt, és a háború alatt hozott szükségrendeletek hatályának is meg kellett szűnnie.

A szövetségtanács azonban, úgy látszik, azon az állásponton volt, hogy eme rendelet létjogosultsága a háború után is fennáll. Ennélfogva szükségesnek tartotta, hogy hasonló értelmű törvény létrehozására lépéseket tegyen, és 1923. január 12-én a következő törvényjavaslatot terjessze a svájci szövetséggyűlés két háza elé:²¹¹

„1. § Zárlat vagy bármely más végrehajtási cselekmény semmilyen esetben sem rendelhető el idegen állammal szemben, ha ez az állam biztosítja a viszonyosságot. Ugyanezzel a fenntartással tilosak a végrehajtási cselekmények idegen államok ingó vagyonával szemben, kivéve, ha ingózálog érvényesítéséről van szó.

2. §. Ha valamely idegen állam ellen az 1. §-ban említett intézkedésekre irányuló kérelem érkezik, a szóban forgó hatóság, mielőtt a kérdésnek eleget tenne, hivatalból megkérdezi a szövetségtanácsot, hogy a szóban forgó idegen állam biztosítja-e a viszonyosságot. A szövetségtanács hatáskörébe tartozik annak megállapítása, hogy a viszonyosság biztosítva van-e.

3. §. Minden jelen törvénnyel ellentétes intézkedés semmis, és a szövetségi hatóságok által bármikor hivatalból hatályon kívül helyezendő.

²¹¹ Feuille Fédérale, 1923. I. 416.

4. §. A szövetségtanács 1918. július 12-én kelt szükségrendelete idegen államok ingó javaira vezetett zárlat és végrehajtási intézkedések tárgyában jelen törvény életbeléptekor hatályát veszti.

5. §. Jelen törvény végrehajtására a szövetségtanács kap megbízást.”

A szövetségtanács a fentebb említett törvényjavaslatot részletesen indokolja, s ez indokolás pontjai közül tárgyunk szempontjából a következő kettő bír jelentőséggel:

1. A Szövetségi Törvényszéknek a Dreyfuss-ügyben hozott ítélete ellentétben van a nemzetközi joggal, káros lehet a svájci érdekekre, és diplomáciai incidensek felkeltésére alkalmas.

2. Egy állam sem vethető idegen államok igazságszolgáltatása vagy végrehajtási intézkedései alá. A jus imperii és a jus gestionis közötti megkülönböztetés biztonsággal keresztül nem vihető. Ezenfelül még azokban az államokban is, amelyek az idegen államok fölötti illetékességet vallják, oly esetben is, midőn „jus gestionis”-ről van szó, vitás, hogy az idegen államot végrehajtási cselekmények tekintetében lehet-e magánszeméllyel egy elbírálás alá vonni, kivéve természetesen a zálogként adott dolgok esetét. Ami a zárlatot illeti, ha a bíróságok nem illetékesek a jogvita eldöntésére, akkor nem lehet zárlat által sem illetékességet létrehozni oly esetben, midőn ezt az illetékességet a nemzetközi jog el nem ismeri. Az államok többsége különben is elhárítja az idegen államok feletti igazságszolgáltatást, és még ott is, ahol a bíróságok illetékessége el van ismervé, ez csak kivételes címen áll fenn.

Az indokolás további pontjaiban utal a szövetségtanács az idegen államokkal való konfliktusok veszélyeire, valamint arra, hogy a javaslat szerint – ellentétben az érvényben volt rendelettel – nem a szövetségtanács, hanem az illetékes felügyeleti hatóságok lesznek hivatva a törvény ellenére elrendelt végrehajtási intézkedések megsemmisítésére.

A fent ismertetett törvényjavaslat a 1923., 1924., 1925. és 1926. esztendőekben a svájci parlament két háza előtt hosszas megvitatásban részesült. A svájci rendi tanács (a kantonok képvisellete) kétszer határozta el, hogy a javaslatot tárgyalni fogja, azonban a nemzeti tanács (a népképviselő) mind a kétszer megtagadta a javaslat tárgyalását, s ennek következtében a rendi tanács is végül napirendre tért a javaslat fölött.²¹² A vita során felmerültek mindazok az érvek, amelyek az idegen államok perelhetőségének kérdésében a törvényhozási rendezés mellett vagy ellene szólnak.

²¹² Bulletin sténographique. Conseil des Etats, 1923 (153–161.), 1925 (47.), 1926 (17.). Conseil National 1924 (134–146.), 1925 (417.)

A törvényjavaslat különösen heves ellenzésre talált a svájci népképviselői kamarában, a nemzeti tanácsban. Főleg Petrig és Schorer képviselők hozták fel energikusan a javaslat ellen szóló érveiket. Ezek közül némelyek pusztán a svájci alkotmányjog körébe vágnak, s így a következőkben csupán azokat fogjuk ismertetni, melyek a kérdés nemzetközi jogi vagy összehasonlító jogtudományi vonatkozásait érintik. Ezek a következők:

1. Ez a törvényjavaslat a nemzetközi jog egy tételét szankcionálja. A szóban forgó kérdést egyetlen állam sem tartotta szükségesnek törvényileg szabályozni; nincs célja, hogy Svájc tegye az első lépést ezen a téren.

2. A törvény alkalmazása a viszonyosság feltételétől függ, az ilyen merev feltétel azonban kellemetlen helyzetbe hozhatja a svájci szövetséget. Lehetséges, hogy az idegen államok, ha meg akarják akadályozni a svájci bíróságok előtti pereltetésüket, a viszonyosságra fognak hivatkozni, ha viszont bíróságaik előtt a svájci állam perléséről lesz szó, ki fogják jelenteni, hogy joggyakorlatuk megváltozott. A svájci bíróság merev törvényszöveghez lévén kötve, a külföldi joggyakorlat változásaihoz nem tud majd alkalmazkodni.

3. Nyilvánvaló érdek, hogy a nemzetközi jognak ez az elve ne nyerjen kodifikációt, mert a joggyakorlat minden egyes jogeset eldöntésére szabad maradván, képes lesz alkalmazkodni a jogfejlődéshez és a körülményekhez.

4. E törvény idegen államok hazai hitelezőit hátrányos helyzetbe hozza. Lehet, hogy ezek közül egyesek spekulációs célokból szerződnek idegen állammal, azonban a teljes jóhiszeműséggel szerződőkkel szemben nem volna méltányos az idegen államok perlését és végrehajtását lehetetlenné tenni.

5. A törvényjavaslat ellenkezik a svájci alkotmány szellemével, mert a hatalmak összezavarását vezeti be azáltal, hogy a szövetségtanács hatáskörébe utalja a viszonyosság fennállásának megállapítását.

Ezekkel az ellenérvekkel szemben a javaslat hívei főleg a javaslat indokolásának érveit hangoztatták. Kiemelték, hogy:

1. Előnyös, ha a svájci bíróságok határozott, írott szabályhoz vannak kötve, mert ez biztosíték a joggyakorlat ingadozásával és diplomáciai bonyodalmakkal szemben.

2. A viszonyosság klauzulája megóvjá Svájcot, hogy idegen államokkal szemben hátrányos helyzetbe kerüljön.

3. Arra az ellenérvre, hogy nem szükséges Svájcnak a törvényhozási rendezés terén kezdeményezőleg fellépnie, a felelet az, hogy Svájc mindig követte a nemzetközi jog tételeit, és nem kell félnie azok törvénybe foglalásától.

4. Az az ellenérv, hogy e törvény hátrányos helyzetbe hozná az idegen államokkal szerződő svájci állampolgárokat, azzal cáfolható, hogy nem fűződik

különös érdek oly állampolgárok védelméhez, akik gyakran spekulatív célból, kielégítő biztosíték nélkül szerződnek idegen államokkal.

A javaslat bizottsági tárgyalása során az ellenérvek hatása alatt törölték a javaslatnak azt a rendelkezését, amely a bíróságot a viszonyosság kérdésében a szövetségstanács, azaz a végrehajtó hatalom megkérdezésére kötelezte. A hatalmak elválasztásának elve ugyanis Svájcban különös súllyal bír, s a legfelsőbb bíróságnak, akárcsak az Egyesült Államokban, joga van a törvények alkotmányosságának felülvizsgálatára is; ilyen körülmények között a svájci alkotmányjogba ütközőnek tekintett, hogy a bíróság határozata a végrehajtó hatalom véleményétől függjön.

Ugyancsak a bizottsági tárgyalás során az 1. cikk első szakaszához egy toldatot tettek, melynek értelmében az idegen állam csak akkor élvez mentességet a svájci bíróság előtt, ha saját törvényei értelmében és saját bíróságai előtt a svájci hitelezők követeléseiket perelhetik.

A javaslatból csaknem három évig tartó tárgyalás után a tett módosítások ellenére sem lett törvény.

*d) A genfi Felsőbíróság 1925. febr. 6-i ítélete
(A Schmidlin-eset)*

A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal építkezésével kapcsolatban egy vállalkozó egyetemlegesen keresetet indított a Nemzetek Szövetsége és a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal ellen zálogjogának a szóban forgó épületre való telekkönyvi bekebelezése iránt. A Nemzetek Szövetsége úgy az első, mint a másodfokú bíróság előtt képviseltette magát, kijelentette azonban, hogy az Egyezségokmány 7. cikkénél fogva őt megillető mentesség alapján a bíróság hatáskörének magát alá nem veti, s csupán önkéntesen s kizárólag e konkrét ügyből kifolyólag jelenik meg a bíróság előtt. A keresetet úgy a genfi Törvényszék, mint a másodfokon eljáró Felsőbíróság elutasította, azonban a Nemzetek Szövetsége mentességének és saját illetékességének tüzetes vizsgálatába bele sem ment, mert a bekebelezési kérelem azon az alapon volt elutasítandó, hogy a svájci jog által megkövetelt előfeltételek hiányoznak. Az ítélet szövegében azonban utalás van a Nemzetek Szövetségének igazságszolgáltatási mentességére.

Az 1925. febr. 6-i ítélet szövege:

Egy 1924. febr. 1-jén kelt, a Spinedi-társasággal kötött szerződés értelmében Schmidlin wurenlosi kőfaragó köteles volt ... terméskő szállítására a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal építéséhez...

Egyéb megegyezés híján Schmidlin 1925. jan. 15-én keresetet indított egye-

temlegesen a Nemzetek Szövetsége és a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal ellen, a Magánjogi Törvénykönyv 837. szakasza alapján, törvényes zálogjog telekkönyvi bejegyzése iránt...

A Nemzetek Szövetsége önként megjelent a Törvényszék előtt, hangsúlyozva, hogy mint nemzetközi szervezet a nemzetközi közjog általános elvei és az Egyezségokmány rendelkezései szerint oly nemzetközi privilégiumokkal és mentességekkel bír, melyek a helyi bíróságok illetékessége alól mentesítik; hogy ebből semmilyen precedens nem vonható le, mert a megjelenés kizárólag jelen kereset kereteire szorítkozik, s a Nemzetek Szövetsége fenntartja magának a jogot, hogy a jövőben minden körülmények között és minden bíróság előtt éljen az őt megillető mentességekkel. ...

A Törvényszék 1925. jan. 22-i döntésével elutasította Schmidlint a következő okokból: ...ahhoz, hogy egy vállalkozó a 837. szakasz előnyeiben részesüljön, szükséges, hogy dolgozott legyen az ingatlan építésén.²¹³

Schmidlin 1925. jan. 28-án benyújtott kérelmével törvényes határidőn belül fellebbezéssel élt e döntéssel szemben, s annak megváltoztatását kérte...

A Nemzetek Szövetsége a Felsőbíróság előtt megjelentvén, fenntartotta ama nyilatkozatát, melyet az első bíróság előtt tett a genfi bíróságoknak jelen ügyben való illetékessége tárgyában...

A fellebbezett határozat csakis a Perrendtartás 339. cikke alapján volna fellebbezhető, azaz akkor, ha az elsőbírósági határozat törvénysértést tartalmaz.

Abban a percben, amint a Nemzetek Szövetsége tiltakozik a kereset ellen, kérdéses, hogy az általa tett nyilatkozat dacára egyáltalán illetékesek-e a svájci bíróságok arra, hogy ingatlanaira törvényes jelzálogot kebeleztesse be. A Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányának 7-ik cikke értelmében a Nemzetek Szövetsége hivatalai és gyűlései által elfoglalt épületek és területek valóban sérthetetlenek.

Oly határozat tehát, mely a Nemzetek Szövetsége akarata ellenére annak ingatlanaira jelzálogot kebelez be, gyakorlatilag végrehajthatatlan volna, és bár a Nemzetek Szövetsége önként megjelent a genfi bíróság előtt, megállna az a tétel, hogy a genfi bíróság hivatalból köteles lett volna megtagadni a Nemzetek Szövetségével szemben való határozathozatalt.

e) A Szövetségi Törvényszék 1930. márc. 28-i ítélete

A rendkívüli felhatalmazáson alapuló rendelet 1926. júl. 8-án hatályát veszítette, s így az előzőekben ismertetett törvényjavaslat sikertelensége után ismét ugyanaz lett a helyzet, mint a Dreyfuss-ügyben hozott ítélet idején. A svájci bíróság elé

²¹³ A Svájci Magánjogi Törvénykönyv (Code Civil) 837. szakasza: „Törvényes zálogjog bekebelezését kérhetik 3. építési iparosok és vállalkozók arra az ingatlanra, melyhez anyagot és munkát vagy csak munkát szállítottak, a tulajdonossal vagy vállalkozóval szemben fennálló követelésük biztosítására.”

azonban 1928-ig nem került olyan újabb jogeset, melynek során az állást foglaltathatott volna e kérdésben.

1928-ban a következő eset merült fel: A Szaloniki–Monasztiri Ottomán Vasúttársaság 1893-ban kölcsönkötelezvényeket bocsátott ki. A vasút 1925-ben Görögország javára engedményeztetett, amely ez időtől számítva vállalta az 1893-i kölcsön 3%-os kamatainak a fizetését.

1930-ban Walder ügyvéd és a Bázeli Svájci Bankár Szövetség mint fizetetlen és visszaváltandó kötelezvények tulajdonosai zárlatot kértek és kaptak a görög köztársaság birtokában levő s különböző bankoknál fekvő értékpapírokra. A görög köztársaság fellebbvitellel élt. Hivatkozott arra, hogy csaknem az összes államok gyakorlata szerint idegen államok végrehajtási cselekmények alá nem vonhatók, s így nem áll fenn a jelen esetben oly helyzet, mely az ez alól való kivételt jogosulttá tenné.

A zürichi Felsőbíróság helybenhagyta a zárlati végzést. A görög köztársaság e döntés ellen is jogorvoslattal élt a Szövetségi Törvényszékhez. Ismételte előbbi érvelését, hozzáfűzve, hogy a felperesek legalábbis azt volnának kötelesek bizonyítani, hogy a Vasúttársaság címleteit azoknak még a görög államtól való átvétele előtt szerezték.

Ezek után a szövetségi Törvényszék 1930. márc. 28-án hozta meg ez ügyben alább közölt döntését, mellyel a görög köztársaságtól kérelmezett perorvoslatnak helyt adott s a zárlati végzést hatályon kívül helyezte.

Az 1930. márc. 28-i ítélet szövege:²¹⁴

A. (Tényállás.) A Szaloniki–Monasztiri Ottomán Vasúttársaság mint Konstantinápolyban székelő részvénytársaság s a török kormány vasútépítési és vasútüzemi koncessziójának a birtokosa, 1893-ban 3%-os kölcsönt bocsátott ki 60 000 000 frank értékben, 3000 drb. névre szóló kötelezvényre felosztva...

A világháború kitörése után, 1915. okt. 2-án a szerb és görög kormány a területükön fekvő részekben a vasútvonalat teljes felszereléssel együtt lefoglalták, és a vasúttársaság minden kártalanítása nélkül saját számlájukra folytatták a vasúti üzemet. A vasúttársaság ennek következtében 1916. júl. 1-jétől az 1893-ban kibocsátott kölcsönből folyó kötelezettségeit teljesíteni képes nem volt, úgyhogy az ettől kezdve esedékessé vált és a már előbb is esedékessé lett, de be nem váltott kamatszelvek, valamint a már kisorsolt, de még vissza nem fizetett részvények beválatlanul maradtak.

1925. okt. 17-én Párizsban megegyezés jött létre a görög kormány és a Szaloniki–Monasztiri Vasúttársaság között, melynek értelmében ez utóbbi a görög

²¹⁴ Entscheidungen des Schweizerischen Bundesgerichtes, LVI (1930) 237. s. köv.

területen fekvő vasútvonalról, valamint a görög kormány által történt lefoglalás idején ott található felszerelésről 15 782 714 frank fejében a görög kormány javára lemondott.

B. Felperesek, lejárt, de be nem váltott, visszafizetésre kisorsolt és egyéb kötelezvények birtokosai – melyekből felfogásuk szerint egy bizonyos mennyiséget szabályszerűen ki kellett volna sorsolni – vonatkozó igényeik érvényesítése céljából a zürichi kerületi bíróság egyesbíróságánál sommás eljárásban több zárlatot kérelmeztek a görög köztársaság mint a kölcsönkötelezettség átvevőjével szemben. A zárlat tárgyát minden esetben a Vasúttársaság részvényei képezték, ...melyek a görög köztársaság tulajdonába mentek át, és a zárlat elrendelésének idejében ez utóbbi nevén a Svájci Hitelintézetnél Zürichben voltak letéve, továbbá a zárlati adósnak ... svájci bankoknál fennálló ... folyószámla-követelése.

C. Mind a hét zárlati végzés ellen a görög köztársaság törvényes határidőn belül jogorvoslattal élt, a Szövetségi Törvényszéknél a zárlatok feloldását kérve. Megokolásul felhozta, hogy állandó, majdnem minden állam bírósági gyakorlatában alkalmazott nemzetközi jogi alapelv szerint külföldi államok más állam igazságszolgáltatása, még kevésbé végrehajtási cselekményei alá vetve nincsenek.

D...²¹⁵

E. Zürich Kanton Felsőbíróságának második tanácsa 1929. szeptember 20-án kelt ítéletében a zürichi kerületi bíróság egyes bírójának ... 1928. október 30-án elsőfokon hozott határozatát helybehagyta, és a zárlat feloldására irányuló kérelmet mind a hét zárlatra vonatkozólag elutasította. Az indokolásban kifejtette, hogy a fellebbező fél által hangoztatott értelemben csak annyiban lehet állandó nemzetközi jogelvről beszélni, amennyiben oly jogi aktusok megítéléséről van szó, melyeket az idegen állam felségjogainak gyakorlása során tett, de nem abban az esetben, ha a vitás jogviszony a magánjogba tartozik, és a külföldi állam a jogviszonyba mint a magánjog alanya lépett be, mert erre az esetre a tudomány és a bírói gyakorlat véleménye a különböző államokban egyáltalán nem egyértelmű. A kérdés eldöntése a joggyakorlatra bízottnak tekintendő. A Dreyfuss-ügyben hozott ítéletében a Szövetségi Törvényszék az osztrák állammal szemben megengedettnek nyilvánította a zárlatot oly kincstári utalványok visszafizetésének biztosítására, melyeket Ausztria Svájcban bocsátott ki jegyzésre, s melyeknek visszafizetésére a kibocsátási feltételekben Svájcban fizetési hely volt kijelölve. Jelen esetben e különleges előfeltételek fennforgása nem bizonyítható. Nincs bizonyítva sem az, hogy a Szaloniki–Monasztiri Vasúttársaság

²¹⁵ Ez a szövegben üresen maradt. Feltehetően gépelési hiba. Értelemszerűen az E. lesz a D, s az F. az E.

részvényei Svájcban is jegyzésre bocsáttattak volna, sem az, hogy Svájcban fennállt volna a Vasúttársaság által létesített valamely kifizetési hely... Mindamellett ma sincs ok másképp dönteni, mint a Dreyfuss-esetben. Az eredeti adós Vasúttársaság és részvényesei közötti jogviszony kétségtelenül magánjellegű volt. A görög köztársaságnak a vasútvonal megvásárlása útján a kötelezettségbe való belépése által ez a jogi helyzet a részvényesek terhére meg nem változtatható, akik a nevezett tranzakcióban részt nem vettek s annak megakadályozására módjuk nem volt. *Az adóviszonyban való jogutódlás által a görög köztársaság azoknak a kötelezettségeknek is alávetette magát, melyek az eredeti adós terhére s a hitelezők javára fennállottak.*

F. A görög köztársaság ez érveléssel szemben a zárlati végzések ellen irányuló jogorvoslatát fenntartotta s a jogorvoslati eljárást a Felsőbíróóság fenti ítéletére is kiterjesztette.

A Szövetségi Törvényszék a következőket mérlegeli:

1. Midőn a svájci Végrehajtási Törvény 271. §-ának 4. pontjában a zárlatot mint biztosítóeszközt s mint a végrehajtás bevezető lépését a nem Svájcban lakó adóssal szemben már magában ezen előfeltétel mellett megengedi, ezzel ama szándékát juttatja kifejezésre, hogy a külföldön letelepedett adósokkal szemben a svájci igazságszolgáltatás illetékességét elvben e széles terjedelemben igényelje. Nem tehető fel ugyan, hogy ezáltal abban a különös kérdésben is állást foglalt volna, hogy a fenti körülmény a svájci igazságszolgáltatás illetékességének megalapozására ama kivételes esetben is elegendő legyen, midőn az adós nem közönséges magánjogi jogalany, hanem egy külföldi állam...

Hogy a szövetséggyűlés a szövetségtanács által eléje terjesztett 1923-i törvényjavaslat tárgyalásába nem bocsátkozott, ezt elsősorban abban a feltevésben tette, hogy a Szövetségi Törvényszék illetékessége alapján e kérdésben az egyöntetű joggyakorlat biztosítva van. *Minthogy oly kérdéstről van szó, melyet a végrehajtási törvény által nyitva hagyottnak kell tekintenünk, ... a Szövetségi Törvényszék feladata a szóban forgó jogviszony természetének és jellegének megfelelően önállóan felállítani azokat az alapelveket, melyeket a belföldi bírósági és végrehajtási hatóságok e kérdésben helyesen tekinthessenek irányadóknak.*

2. A Dreyfuss-ügyben hozott ítélet indokolásának az a része, mely szerint a külföldi államoknak a hazai igazságszolgáltatás alól való mentessége csupán annyiban általánosan elismert, amennyiben az idegen államoknak felségjogaik gyakorlása során történt cselekményeiből fakadó igényekről van szó, s hogy ez az általános megegyezés egyáltalán nem áll fenn az idegen államok magánjogi jogviszonyaira vonatkozólag, ma is változatlanul érvényes. Nemcsak a belga és olasz bíróságok ragaszkodtak akkor említett joggyakorlatukhoz, így az olasz gyakorlat csak 1924–26-ban négy ítéletben, melyek közül kettő a Semmítőszék ítélete (Spruth, Die Gerichtsbarkeit über fremde Sta-

aten, 47, 42, továbbá Olaszországra vonatkozóan Siotto-Pintor a Fleiner-émlékkönyvben 233 s. köv.; Mendelssohn-Bartholdy a Juristische Wochenschriftben, 1926. IV. 2407), hanem az osztrák Legfelsőbb Törvényszék is hasonló álláspont-ra helyezkedett 1920. január 5-i ítéletében, és legalábbis utalt erre a megkülönböztetésre két további ítéletében, melyeknél kétségtelenül az idegen kormánynak felségjogokból fakadó cselekményeiről volt szó (Spruth i. m. 33.). Magában Franciaországban is, melynek bíróságai eddig Németország, Anglia és Észak-Amerika mellett a legszigorúbban kitartottak az abszolút s csupán egyes, szorosan értelmezett kivételektől áttört mentesség tana mellett, a joggyakorlat ingadozóvá vált, bár tekintettel arra, hogy lényegileg csupán alsófokú bíróságok döntéseiről van szó, az eddigi álláspont feladásáról nem lehet beszélni. (Spruth i. m. 44–46. Sécretan a Journal des Tribunaux-ban, 1925, 262–264.; l. még a német Birodalmi Törvényszék 1921. december 10-i ítéletét, mely a joggyakorlat esetleges későbbi változásának lehetőségét nyitva tartani igyekszik.) A joggyakorlat fejlődése párhuzamos az elméleti irodalom fejlődésével, melyben azon szerzők száma, kik a belga és olasz bíróságok felfogása mellett foglalnak állást, láthatóan növekszik. (L. Spruth i. m. 21–69.; Siotto-Pintor i. m.) *Semmiképpen sem áll* az, amit a Szövetségtanács az 1923-i törvényjavaslattal kapcsolatos leiratában állít, *hogy* ti. a joggyakorlatnak és a tudománynak ez a változása csupán a vitás anyagi jogigénynek az idegen államokkal szemben való megállapítására vonatkozik, ellenben *a végrehajtási cselekmények meg nem engedettsége tekintetében* nevezett államokban és nevezett íróknál *egyetértés áll fenn*. Ha igaz is, hogy a belga joggyakorlat a hazai igazságszolgáltatás illetékességét csupán a fenti szűkebb terjedelemben ismeri el, ez kétségtelenül nem áll az olasz joggyakorlatra. Midőn az 1925. aug. 30-i olasz kormányrendelet (Siotto-Pintor i. m. 238., 242.) idegen államok vagyónával szemben foganatosítandó végrehajtási cselekményekhez az igazságügy-miniszter jóváhagyását követeli meg, akkor feltételezi az ilyen végrehajtási cselekmények elvi megengedettséget, mert ha ezek az idegen állam nemzetközi jogi mentességének következtében egyáltalán ki volnának zárva, akkor a fent említett engedély alapján sem volnának megengedhetők. Az irodalomban is nagyon vitatott, egyáltalában nem általános s még csak nem is túlnyomóan elismert az az álláspont, mely még az idegen állam által vállalt magánjogi kötelezettségek esetén is különbséget tesz a jogigény megállapítására vonatkozó rendes illetékesség és a végrehajtási illetékesség között (l. Praag, Juridiction et droit national public, 344. s. köv.; Sécretan i. m. 268., Siotto-Pintor, i. m. 242.)

Azonban az olasz joggyakorlat is, mely a hazai igazságszolgáltatás hatáskörének elismerésében a legmesszebb megy, nem elégszik meg azzal a pusztán ténnyel, hogy a vitás jogigény a magánjogba tartozó (az idegen állam által „jure gestionis” és nem „jure imperii” vállalt) jogviszonyból ered. A fent említett *újabb döntések*,

melyekben az olasz bíróságok a hazai igazságszolgáltatás hatáskörét megállapítják, sokkal inkább *csupa olyan tényállásra vonatkoznak, amelyeknél a fenti követelményeken felül az a további követelmény is megvolt, hogy a szóban forgó jogviszonyokat az idegen állam belföldön létesítette, vállalta, vagy a belföld volt teljesítési helyül megjelölve, amikor tehát a kereseti jogviszony létesülése vagy tartalma folytán a belfölddel oly viszonyban állott, melynek értelmében az a belföldi jogrend alá vetettnek volt tekinthető.* Ez főleg oly esetekre vonatkozott, amikor a külföldi állam olasz területen ipari teleppel bírt, melynek üzeméből a követelés származott, vagy legalább belföldön teljesítendő szerződések kötése által ott kereskedelmi tevékenységet fejtett ki. *E megalapozás alapfogolata nem annyira a vonatkozó jogviszonyoknak az idegen állam által a hazai igazságszolgáltatás alá való hallgatólagos önkéntes alávetését tette fel, mint inkább azt, hogy egy állam más állam területén csupán annak jogrendje értelmében fejthet ki tevékenységet, és az ilyen cselekvés által szükségszerűen e jogrend alá van vetve, nemcsak a magatartásából levezethető hallgatólagos akaratnyilvánítás alapján.* Azoknak az íróknak a többsége előtt is, akik magánjogi követelések esetén az idegen államok feletti illetékesség (és végrehajtás) lehetősége mellett foglalnak állást, elsősorban ilyen tényállások lebegtek. Így Siotto-Pintor idézett munkájának összes fejtegetései, mint az az összefüggésből kiderül, kizárólag erre az esetre vonatkoznak. Épp így Pilet-Hiboyet, Manuel de Droit International privé, 671. oldalán található fejtegetések, melyekre a felperes hivatkozik, a „forum rei sitae”-re, ... a „forum hereditatis”-ra, ... és... (a „forum contractus”-ra)... vonatkoznak.

Hogy a belga bírói gyakorlatból ugyanez a korlátozás legalábbis teljes határozottsággal nem olvasható ki, az már csak azért sem lehet irányadó, mert a belga bíróságok az idegen államok perelhetőségét csupán a kereseti igény tekintetében ismerik el, de nem a végrehajtás tekintetében. A Szövetségi Törvényszék sem ment messzebb a Dreyfuss-ügyben hozott ítéletében, mint az olasz bíróságok fent említett döntéseikben. Mindenesetre megállapította, hogy oly elismert nemzetközi jogtétel, mely a külföldi államokat „jure gestionis” létesített magánjogi jogviszonyaik tekintetében is kiveszi a hazai igazságszolgáltatás alól, nem áll fenn. Mindamellettt akkor az osztrák állam ellen elrendelt zárlatot nem csupán azért hagyta helyben; sokkal inkább döntő volt az a szempont, hogy oly jogviszonyról volt szó, melyet Ausztria a vitás kölcsönnek jegyzésre Svájcban való kibocsátása által svájci területen létesített, amelyre vonatkozólag a svájci területen való lebonyolítás, beleértve a visszafizetés kötelezettségét is, a kölcsön feltételei között és a címleteken kifejezetten elő volt írva; úgyhogy a belföldi hatáskör, ha nem is szerződésileg, de legalábbis a szerződéskötés helye szerint megállapított fórum alapján megalapozható volt. Ennélfogva a felperesek tévesen próbálnak a nevezett ítéletből e kereteken túlmenő következtetéseket levonni.

Ily tényállás mellett és tekintettel arra az ellenállásra, mely számos ország joggyakorlatában és a tudományban még most is s idegen államok mentességének még ily korlátozott mértékben való áttörésével szemben is fennáll, *nincs megokolva a svájci joggyakorlat számára sem, hogy egyelőre ennél tovább menjen.*

3. Ahhoz, hogy azt a tartozást, melyből jelen vitás zárlati követelések származnak, az említett értelemben is Svájc területére tartozónak lehessen tekinteni, *az lett volna szükséges, hogy azokat itt létesítse, vállalja, vagy teljesíteni vállalja, vagy legalábbis az adós oly cselekményeinek kellett volna fennforogniok, melyek által Svájcban teljesítési helyet létesített volna.* Egyik eset sem áll fenn jelen esetben...

4. Való, hogy az eredeti adós, a Szaloniki-Monasztiri Vasúttársaság, ha Svájcban fekvő vagyontárgyai feltalálhatók lettek volna, a végrehajtási törvény 271. §-ának 4. pontja alá esett volna éppúgy, mint bármely más külföldi magánadós. Ez azonban nem jelenti, hogy ugyanaz az intézkedés a görög állammal szemben is alkalmazható annak alapján, hogy a kölcsönkötelezettséget átvette. A Vasúttársaságnak svájci területen esetleg feltalálható vagyona addig, amíg itt fizetési helyet nem létesített vagy arra köteles nem volt, pusztán véletlen lett volna...

Ennélfogva a Szövetségi Törvényszék a következőképpen határoz:

A jogorvoslati kérelmeknek helyt ad, és a zürichi kerületi bíróság egyesbírájának sommás eljárásban felperesek javára hozott zárlati végzését, valamint a zürichi kanton Felsőbíróságának 1929. szeptember 20-i ítéletét a zárlatra vonatkozó részében hatályon kívül helyezi.

A svájci bírói gyakorlatban 1930 óta újabb eset nem fordult elő.

III. A SVÁJCI JOGGYAKORLAT ELEMZÉSE

A svájci bírói joggyakorlatban eddig felmerült három eset alapján a svájci jog felfogása az idegen államok perelhetőségének és igazságszolgáltatási mentességének kérdésében minden részletkérdésre vonatkozóan nem állapítható meg hiánytalanul. Mindazonáltal a döntő kérdésekben az ismertetett három eset alapján is kielemezhető a svájci joggyakorlat álláspontja.

1. Az idegen államok perelhetőségének és mentességének jogalapja.

A svájci bíróság illetékessége

Abban a kérdésben, hogy idegen államok felett egyáltalán bír-e a svájci bíróság illetékességgel, a Szövetségi Törvényszék által hozott két ítélet teljesen egyértelmű. Az 1918-i ítélet kimondja, hogy: „A felülvizsgálattal élő, midőn a kantoni ítéletet

a nemzetközi jog elvei... alapján megtámadja... illetékességi kérdést vet fel. E kérdésben a nemzetközi jog szövetségi (svájci) jogként tekintendő... a felülvizsgálat tárgya tehát egy szövetségi (svájci) jogi illetékességi kérdés, ezt pedig a Szövetségi Törvényszék szabadon mérlegeli.” (L. 75.) Ehhez csatlakozóan fejt ki az 1930-i ítélet – a svájci jog szellemében –, hogy: „oly kérdésről van szó, melyet a törvény által nyitva hagyottnak kell tekintenünk...; a Szövetségi Törvényszék feladata önállóan felállítani azokat az alapelveket, amelyeket a belföldi végrehajtási és bírói szervek e kérdésben helyesen tekinthessenek irányadónak.” (L. 87.)

Látjuk tehát, hogy a svájci jog értelmében a belföldi bíróság illetékes, ha nem is feltétlenül érdembeni döntésre, de mindenképpen az illetékesség fennállásának vagy fenn nem állásának az eldöntésére. Ez az eredmény minden további nélkül következik a svájci jognak két alapelvéből: az egyik az, mely szerint a nemzetközi jog a svájci joganyag részének tekintendő; a másik az, mely szerint a törvény világos rendelkezése híján a bíróság hivatott delegált törvényhozói hatáskörben szabályt alkotni.

A Szövetségi Törvényszék döntésével ellentétben látszik lenni a genfi Felső-bíróság 1925-i ítéletének ama feltételes mondata, mely szerint „abban a perben, amint a Nemzetek Szövetsége tiltakozik a kereset ellen, kérdéses, hogy ... egyáltalán illetékesek-e a svájci bíróságok arra, hogy ingatlanaira törvényes jelzalogot kebeleztesse be.” (L. 83.) „...bár a Nemzetek Szövetsége önként megjelent a genfi bíróság előtt, megállna az a tétel, hogy ez hivatalból köteles lett volna megtagadni a Nemzetek Szövetségével szemben való határozathozatalt.” (L. 83.) Való, hogy a Nemzetek Szövetsége ez ügyben Egyezségokmányának 7. szakaszára hivatkozott, melynek értelmében a Nemzetek Szövetsége által elfoglalt épületek és területek sérthetetlenek. Ez lényegileg a követségi épületek mentességével azonos mentességet jelent, melyben valóban benne foglaltatik mindennemű telekkönyvi bekebelezés tilalma is. Az ítélet szövege azonban oly értelmezésre alkalmas, mely szerint a Nemzetek Szövetségének *tiltakozása* az, mely egymagában megszünteti a svájci bíróság illetékességét. Ez az amúgy is feltevészerű alsóbíróági kijelentés egy oly ítéletben, mely a mentesség vagy perrelhetőség kérdését érdemben el sem dönti, természetesen nem bír jelentőséggel a Szövetségi Törvényszéknek két ítéletében is kifejezésre jutó világos álláspontjával szemben, mely kétséget kizáróan megállapítja a svájci bíróság illetékességét, illetve ennek az illetékességnek az idegen állam tiltakozásától független lehetőségét.

2. A nemzetközi jogi mentesség vagy perelhetőség alanyai a svájci jog szerint

A svájci joggyakorlat három esete közül kettőben idegen állam volt az alperes, a harmadik esetben pedig egy speciális nemzetközi státussal bíró jogalany: a Nemzetek Szövetsége. Fentebb említettük, hogy a genfi Felsőbíróóság ama kijelentése, mellyel a Nemzetek Szövetségének épületeit sérthetetleneknek és végrehajtási cselekmények alá nem vonhatóknak tekinti, azt jelenti, hogy a Nemzetek Szövetségének épületei a követségi épületek mentességéhez hasonlóan mentesek. Ebből az állásfoglalásból annyit következtethetünk, hogy a Nemzetek Szövetségét a svájci jog szerint – s a nemzetközi jog szerint is – az igazságszolgáltatási mentesség és perelhetőség tekintetében ugyanaz a jogállás illeti meg, mint bármely nemzetközi jogalanyisággal bíró államot.

3. Az idegen államok perelhetőségének keretei a svájci jogban

A svájci joggyakorlatban nem fordultak elő idegen államok dologi tulajdonára vonatkozó jogviták.²¹⁶ Ugyancsak nem fordultak elő idegen államok kifejezett alávetésén alapuló perek sem, így az ezzel kapcsolatos összes kérdésben (idegen állam által indított kereset, pervesztés esetén perköltség, idegen állam ellen indított viszontkereset stb.) a svájci bírói gyakorlatnak nem volt alkalma állást foglalni.

A perelhetőség jogalapja a két előfordult főesetnél az idegen államok közhatalmi és magánjogi aktusai között való különbségtétel, melyet a svájci jog teljes határozottsággal keresztülvisz. Így a Szövetségi Törvényszék 1918-i ítélete kimondja, hogy: „a svájci bíróságok illetékessége kétségen kívül megállapítandó... (mert a szóban forgó) jogviszonyok ... magánjogi jellegűek.” (L. 76.) Az 1930-i ítélet pedig az előbbi ítéletre utalva megismétli, hogy: „külföldi államoknak a hazai igazságszolgáltatás alól való mentessége csupán annyiban általánosan elismert, amennyiben az idegen államok felségjogainak gyakorlása során történt cselekményeiből fakadó igényekről van szó, s ... ez... nem áll fenn az idegen államok magánjogi jogviszonyaira vonatkozólag.” (L. 87.)

Közhatalmi és magánjogi állami aktusok közötti határeset (hadiszállítási szerződés) a svájci joggyakorlatban nem fordult elő.

A Szövetségi Törvényszék gyakorlata szerint azonban az idegen állam perelhetőségéhez s a svájci bíróságok illetékességének megállapításához nem elég, hogy magánjogi cselekvősegből fakadó igényről legyen szó, hanem az igény alap-

²¹⁶ A Nemzetek Szövetsége épületeivel kapcsolatos 1925-i ügy – mint említettük – idegen államok épületeinek mentessége alapján ítéendő meg.

jául szolgáló cselekvőségnek oly módon kell kapcsolatban lennie a svájci államterülettel, hogy ebből a svájci jogrend alá való tartozása megállapítható legyen. Így az 1918-i Dreyfuss-ügyben hozott ítélet kimondja, hogy: „az idegen állam a (per tárgyát képező) kincstári jegyeket közvetlenül Svájcban bocsátotta ki, és ... kötelezte magát, hogy Svájcban és svájci pénzben váltja vissza azokat a címleteket, melyek e célból Svájcban bélyegeztettek le... Ennek következtében az idegen állam perelhető... a svájci igazságszolgáltatás mint szerződéskötés helye szerint illetékes fórum előtt.” (L. 76.) Ugyanilyen értelemben dönt az 1930-i ítélet is: „A fent említett újabb döntések... csupa olyan tényállásra vonatkoznak, amelyekben... az a további követelmény is megvolt, hogy a szóban forgó jogviszonyokat az idegen állam belföldön létesítette, vállalta, vagy a belföld volt teljesítési helyül megjelölve, amikor tehát a kereseti jogviszony létesülése vagy tartalma folytán a belfölddel oly viszonyban állott, melynek értelmében az a belföldi jogrend alá vetettnek volt tekinthető.” (L. 88–89.) „Ahhoz, hogy ... a tartozási viszonyt ... Svájc területére tartozónak lehessen tekinteni, az szükséges, hogy azokat az adós itt létesítse, vállalja vagy teljesíteni vállalja, vagy legalábbis az adós oly cselekményeinek kell ... fennforogniok, melyek által Svájcban teljesítési helyet létesít...” (L. 90.)

A kérdéses magánjogi jogviszonynak a belfölddel való kapcsolata tehát az idegen államok perelhetőségének kérdésében döntő szempontja a svájci Szövetségi Törvényszék joggyakorlatának. Más álláspontot vallott a zürichi Felsőbíróság az idegen állam ellen vezetett zárlatot helybenhagyó 1929-i ítéletében, melyet a Szövetségi Törvényszék 1930-i ítélete változtatott meg. A Felsőbíróság döntése felhossa, hogy: „a görög köztársaságnak... a kötelezettségbe való belépése által... a jogi helyzet a részvényesek terhére meg nem változtatható... Az adóviszonyban való jogutódlás által a görög köztársaság azoknak a kötelezettségeknek is alávetette magát, amelyek az eredeti adós terhére s a hitelezők javára fennállottak.” (L. 86.) Ebben az indokolásban a forum hereditatisnak (minden jogutódlásra) kiterjesztő értelmezése rejtőzik, amit azonban a Szövetségi Törvényszék nem tett magáévá, és ragaszkodott a vitás jogviszonynak a belföldi államterülettel való kapcsolatához mint az idegen állam perelhetőségének további feltételéhez. Ez a kapcsolat tehát szükséges feltételét képezi az idegen államok perelhetőségének; az 1930-i ítélet kimondja, hogy: „nincs megokolva svájci joggyakorlat számára... hogy egyelőre ennél továbbmenjen.” (L. 90.)

A vitás jogviszonynak a belföldi államterülethez való kötöttségét eltérő jogi jelentőséggel minősíti az 1918-i (Dreyfuss-eset) és az 1930-i ítélet. Az előbbi arra utal, hogy a szóban forgó jogügylet alapján a svájci bíróság „hozzájárulás alapján illetékes fórum” is. (L. 76.) Ezzel szemben ki kell emelnünk az 1930-i

ítélet ama passzusát, mely szerint az illetékesség megalapozásának „alapgon-
dolata nem annyira a vonatkozó jogviszonyoknak az idegen állam által a hazai
jogszolgáltatás alá való hallgatólagos és önkéntes alávetését tette fel, mint inkább
azt, hogy egy állam más állam területén csupán annak jogrendje értelmében
fejthet ki tevékenységet”. (L. 89.) Ebből világosan kiderül, hogy a svájci joggya-
korlat újabb fejlődése nem az idegen állam hallgatólagos beleegyezésére, azaz
egy feltételezett akaratnyilvánításra, hanem a jogügylet természetére és a jogbiz-
tonság érdekeire helyezi a súlyt, s idegen államnak a hazai jogrend értelmében
való perelhetőségét nem korlátozza azokra az esetekre, melyeknél a hazai bí-
róság illetékessége az idegen állam valamiféle – kifejezett vagy hallgatólagos
– önkéntes alávetéséből levezethető.

4. Az idegen államok ellen vezethető végrehajtási cselekmények a svájci jogban

A svájci joggyakorlat az idegen államok perelhetőségének és végrehajthatósá-
gának feltételei között különbséget nem tesz – éppúgy, mint az olasz joggyakorlat.
Éppen ezért szorítja viszont az államok perelhetőségét szűkebb térre, mint a bel-
ga joggyakorlat, mely az idegen államok perelhetőségét széles körben, azon-
ban csak a kereseti igény megállapítására, nem pedig a végrehajtásra ismeri el.
A svájci joggyakorlat a fentiek értelmében a nemzetközi jogi irodalom egy részé-
vel és a belga gyakorlattal ellentétben az idegen államok elleni végrehajtási cse-
lekmények lehetőségét külön kérdésnek és egyáltalán kérdésesnek nem tekinti. Az
1930-i ítéletben a Szövetségi Törvényszék hangsúlyozza, hogy nem való, hogy:
„a végrehajtási cselekmények meg nem engedettsége tekintetében egyetértés áll
fenn.” (L. 88.) Csupán az 1925-i genfi ítélet ama passzusából, mely szerint: „Oly
határozat, ...mely a Nemzetek Szövetsége akarata ellenére annak ingatlanaira
jelzalogot kebelez be, gyakorlatilag végrehajthatatlan volna” (l. 83.), lehetne
azt következtetni, hogy a végrehajthatóságnak idegen államokkal szemben
a perelhetőségtől különálló speciális jelentősége van. Ez az ítélet azonban
a követségi épületek mentességének elve alapján is értelmezhető, azonkívül
– mint említettük – a maga feltételes állásfoglalásaival a svájci joggyakorlatra
jellemzőnek nem tekinthető.

A svájci joggyakorlatban előfordult két fő eset végrehajtási cselekménnyel,
és pedig a svájci jog értelmében tett zárlattal (előzetes végrehajtási zálogjog, l.
73.) függött össze. Mindkét esetben a zárlatot a svájci végrehajtási törvény 271.
§-ának 4. pontja alapján rendelték el, mely szerint zárlat kérhető, „ha az adós
nem svájci lakos”. (L. 73.) A Dreyfuss-ügyben a Szövetségi Törvényszék elvi
éllel kimondotta, hogy idegen állam magánjogi ügyletei tekintetében a Svájc-

ban lakóhellyel nem bíró külföldivel esik egy tekintet alá, s a követségek és konzulátusok „nem jelentenek az idegen államok számára a végrehajtási törvény értelmében vett lakóhelyet” (l. 76).

5. *A svájci joggyakorlat méltatása*

Ha az idegen államok perelhetőségének és végrehajthatóságának kérdésében kialakult svájci joggyakorlatot méltatni akarjuk, akkor mindenekelőtt ki kell emelnünk annak haladó s ugyanakkor mérsékelt voltát. Álláspontja az idegen államok perelhetőségét megengedő olasz, belga és osztrák joggyakorlathoz áll közel, amikor különbséget tesz az idegen állam közhatalmi és magánjogi cselekvősege között, s ez utóbbira nézve az idegen állam perelhetőségét megengedi. Per és végrehajtás szoros egységének gondolata nyilvánul meg abban, hogy a svájci joggyakorlat az olasszal egyezően s a belgával ellenkezően a perelhetőséggel együtt a végrehajtást is megengedi az idegen állammal szemben. A végre nem hajtható ítéletek szaporításától való idegenkedés, valamint a svájci jogrenddel alávetési viszonyban lényegileg nem álló jogvitákban való döntések elkerülésének szándéka vezette a svájci joggyakorlatot akkor, midőn az idegen államok perelhetőségét a belföldi államterülettel valamilyen kapcsolatban lévő jogviszonyokon alapuló jogvitákra korlátozta. Ezt a korlátozást a svájci joggyakorlat szigorúan értelmezi, s feltehető, bár konkrét jogeseten eddig ki nem mutatható, hogy az idegen államok közhatalmi és magánjogi cselekvősege közötti különbség-tételt is a svájci joggyakorlat szigorúbban fogja értelmezni, mint az olasz és belga bíróságok. Az idegen államok perelhetőségének túlságos kiterjesztése ugyanis végeredményben a végrehajtás korlátozására vezet, akár a bíróság részéről, mint Belgiumban, akár a kormányhatalom részéről, mint Olaszországban. A svájci joggyakorlat pedig óvakodik a perelhetőség és végrehajthatóság túlságos elválasztásától, valamint attól, hogy a végrehajtó hatalomnak a bírói hatalom működésébe való beavatkozásra alkalmat nyújtson.

Külön kiemelendő, hogy az idegen államok perelhetőségének a belföldi államterülettel kapcsolatos jogvitákra való szorítása a svájci joggyakorlat szerint nem a hallgatólagos elismerés feltevésén, azaz egy akaratnyilvánítási elméleten alapszik, hanem a jogrendnek és a forgalom biztonságának érdekein. Mindezeket a részletszempontokat harmonikusan foglalja egységbe a svájci jognak törvénytiszteletet (illetve jelen esetben a nemzetközi jog tételes szabályainak tisztteletét) és a bírói jogfejlesztést szerencsésen egyesítő szelleme, mely az idegen államok perelhetőségében a fent ismertetett gyakorlat kialakulásához vezetett.

A magyar bírói gyakorlat az esetek viszonylagos kis száma s régebbi volta miatt nem került abba a helyzetbe, hogy az idegen államok perelhetőségének és

az ellenük vezethető végrehajtási cselekményeknek kérdésében a nemzetközi jogélet újabb fejlődésével kapcsolatban tüzetesen állást foglalhatott volna. Ha azonban a jövőben ily tárgyú jogeset felmerülne, nem lenne tanulság nélkül való a svájci jog figyelemre méltatása, mert a törvényjog és bírói szokásjog egyensúlyára való törekvés, valamint a fogalmi jogászatról (Begriffsjurisprudenz) való idegenkedés oly rokon vonások, melyek a svájci és a magyar jogrendszereket közel hozzák egymáshoz.

Irodalom

- Allen, Eleanor Wyllis: *The Position of Foreign States before National Courts chiefly in Continental Europe*, New York, 1932.
- Alexi, Albert: *Der „Fiskus“ in internationalen Prozessrecht*. (Zeitschrift für internationales Privat- und Strafrecht, III [1893] 492–497.)
- Anzilotti, Dionisio: *Über die Zuständigkeit inländischer Gerichte gegenüber fremden Staaten*. (Zeitschrift für internationales Privat- und Strafrecht, V [1895] 138–147.)
- Anzilotti, Dionisio: *Die Zuständigkeit der italienischen Gerichte gegenüber fremden Staaten*. (Zeitschrift für internationales Privat- und Strafrecht, V [1895] 24–37.)
- Bar, L.–Beauchet, Ludovic: *De la compétence des tribunaux allemands pour connaître des actions intentées contre les gouvernements et les Souverains étrangers*. (Journal du Droit International Privé, XII [1885] 645–651.)
- Deák, Francis: *Immunity of a Foreign Mission's Promises from Local Jurisdiction* (American Journal of International Law, XXIII [1929] 582–594.)
- Fleischmann, Max: *Fremde Staaten vor Deutschen Gerichten*. (Das Recht, XIV [1910] 49–57.)
- Fauchille, Paul–Bonfils, Henri: *Traité de droit international public*, 1926. I. 3.
- Gabba, C. F.: *De la compétence des tribunaux à l'égard des Souverains et des États étrangers*. (Journal du droit international Privé, XV [1888], 180–191; XVI [1889], 538–554; XVII [1890]; 27–41.)
- Hartmann, Adolphe: *De la compétence des tribunaux dans les procès contre les États et souverains étrangers*. (Revue du droit international et de législation comparée, XXII [1890] 425–437.)
- Heymann, Ernst: *Zur Frage der Gerichtsbarkeit über fremde Staaten*. (Archiv für zivilistische Praxis, CXXI [1923], 149–170.)
- Holtzendorff, Franz von: *Incompétence des tribunaux nationaux pour ordonner une saisie-arrest sur des biens appartenant aux gouvernements étrangers*. (Journal du Droit International Privé et de la Jurisprudence Comparée, III [1876], 431–435.)
- Kann: *Die Rechtsverfolgung gegen ausländische Staaten*. (Juristische Wochenschrift, XXXIX [1910], 176–179.)
- Koelreutter: *Gerichtsbarkeit über ausländischen Staaten*. (Wörterbuch des Völkerrechts und der Diplomatie, I. 387–389.)
- Kovács M.: *Kann ein fremder Staatsärar bei einem inländischen Gericht eingeklagt werden?* (Jogtudományi Közlöny, 1916, 41., 42., 43. sz. 353–354, 365–366, 371–372.)

- Laurent, François: *Droit civil international*, Bruxelles, 1880–1881.
- Loening, Edgar: *Die Gerichtsbarkeit über fremde Staaten*. (Deutsche Juristen-Zeitung, XV [1910], cols, 161–166.)
- Mendelssohn-Bartholdy, A.: *Die Gerichtsbarkeit über fremde Staaten. Eine rechtsvergleichende Studie nach englischer, italienischer und deutscher Praxis*. (Juristische Wochenschrift, LV [1926], IV. 2405–2408.)
- De Paep, F.: *De la compétence civile à l'égard des États étrangers et de leurs agents politiques, diplomatiques ou consulaires*. (Journal du Droit International Privé, XXII [1895], 31–46.)
- Phillimore, George G.: *Immunité des États au point de vue de la juridiction ou de l'exécution forcée*. (Académie du Droit International, Recueil des Cours, VIII [1925], III, 413–484.)
- Praag, L. van: *L'immunité de juridiction des États étrangers et l'examen de leurs actes de puissance publique par les tribunaux internes*. (Revue de droit international et de législation comparée, 3. ser. IV [1923] 436–454.)
- Riese: *Der Rechtsweg vor inländischen Gerichten gegen ausländische Staaten und der Krieg*. (Deutsche Juristen Zeitung, XX [1915] 67–71.)
- Rumpf: *Der Charkich-Fall*. (Wörterbuch des Völkerrechts und der Diplomatie, I. 192–193.)
- Spée, Germain: *De la compétence des tribunaux nationaux à l'égard des gouvernements et des souverains étrangers*. (Journal du Droit international privé et de la jurisprudence comparée, III [1876] 329–342, 435–447.)
- Spruth, Botho: *Gerichtsbarkeit über fremde Staaten unter besonderer Berücksichtigung der Entwicklung seit dem Weltkrieg*, Leipzig 1929.
- Ténékidès, C.: *L'immunité de juridiction des États étrangers*. (Revue générale de droit international public, XXXVIII [1931] 608–632.)
- De Visscher, Charles: *Les gouvernements étrangers en justice. Reconnaissance internationale et immunité*. (Revue de droit international et de législation comparée, III [1922] 300–335.)
- Weiss, André: *Compétence ou incompétence des tribunaux à l'égard des États étrangers*. (Académie de Droit International, Recueil des Cours, I [1923] 520–552.)

1935

KÉNYSZER, JOG, SZABADSÁG

Bevezetés

Az emberi társadalom és az emberi szellem jelenségeinek fogalmi vizsgálata során kétféle eljárást követhetünk a fogalomalkotás terén: racionális vagy empirikus eljárást. Ha a szóban forgó jelenség fogalmát előre meghatározzuk, akkor e *racionális* úton megállapított *fogalomból* kiindulva deduktív alapon rendezzük és magyarázzuk tapasztalatunk anyagát. Ha viszont a szóban forgó jelenségekre vonatkozó *tapasztalati* tényeket válogatjuk össze és vonatkoztatjuk egymásra, akkor ennek az *empirikus* megismerési eljárásnak végeredményeképpen a tapasztalati elhatárolásokkal megegyező fogalmat nyerünk. A két eljárás mód közötti választás nem a tapasztalat és fogalom logikai elsőbbségének kérdése, hanem elsősorban terminológiai célszerűség kérdése. A terminológiai kérdésben való állásfoglalás azonban természetesen az ismeretelméleti alapkérdéssel párhuzamosan történik. Amikor a következőkben a kényszer, szabadság és jog fogalmi összefüggéseit vizsgálat alá vesszük, választanunk kell a kétféle fogalomelhatárolási mód között.

A két eljárás közül a racionális eljárást kiemeli a maga látszólagos tisztasága. Ha a kényszer, szabadság és jog fogalmát előre meghatározzuk, vagy mások megállapítását dogmatikusan elfogadjuk, akkor a további eljárásra vonatkozólag semmi kétség nem áll fenn: ennek az előre megállapított fogalomnak csupán konzekvenciáit kell levonni, vagyis kikeresni, elhatárolni és leírni azokat a tapasztalati tényeket, amelyek a megállapított fogalomnak megfelelnek. Ez az eljárás azt a veszélyt rejt magában, hogy az előre megállapított fogalom nem egyezik meg az élmények és képzetek világában meglevő tapasztalati fogalommal, de az elméleti gondolatmenet során azzal felcserélődik (inverziós eljárás).

Az empirikus fogalomalkotási mód ezzel szemben egy látszólagos belső ellentmondásban szenved: vizsgálódásainak a *végén* akar eljutni a keresett fogalomhoz, azonban kell, hogy már az elinduláskor bizonyos „fogalma” legyen arról a jelenségről, amit vizsgálni óhajt. Úgy látszik tehát, hogy az empirikus eljárási mód csupán a racionalizmussal való kompromisszum útján juthat el céljához: bizonyos előre megfogalmazott (prekoncipiált) fogalomból kell kiindulnia,

melyet kritikai vizsgálódásai végén megerősít, esetleg korrigál. Bármennyire is csak feltételes a prekncipiált jogfogalom – ha valóban jogfogalom –, abban a pillanatban, amint erre az állásfoglalásra egy gondolatmenetet építünk, a gondolatmenet racionális, dogmatikus elemeket fog tartalmazni.

Az empirikus eljárás dilemmája akkor oldódik fel, ha tekintetbe vesszük, hogy az előre „megfogalmazott” fogalom *nem ugyanolyan értelemben fogalom*, mint az, amely a vizsgálat végcéljaként és eredményeként szerepel. Az ún. prekncipiált fogalom nem logikailag, hanem csupán *nyelvtanilag* van „megfogalmazva”. Amikor vizsgálódásaink legelején a kényszer, a szabadság, a jog jelenségeit körvonalazzuk, nem kezdetleges *fogalmi* definícióból indulunk ki, hanem csak visszanyúlunk e jelenségekkel kapcsolatos *irracionális tapasztalati elemekre*, a velük szemben való *spontán állásfoglalásra*, a reájuk vonatkozó *elsődleges képzetekre*. Nem prekncipiált fogalmakkal dolgozunk tehát, hanem élményszerű, irracionális valóságokkal, valahányszor kényszerről, szabadságról, jogról beszélünk anélkül, hogy meghatározva tudnók, mi a kényszer, a szabadság, a jog. Amikor előre megnevezzük és elhatároljuk azt a tapasztalati valóságot, amit megismerni akarunk, ezzel nem a racionalizmust csempésszük be az empirikus eljárás területére, hanem éppen az empirikus megismerés céljának leginkább megfelelő módon járunk el: a keresett ismerettárgy tapasztalati valóságát igyekezünk megragadni. Az *empirikus eljárás* nem dedukció valamely előre megfogalmazott racionális állásfoglalásból, hanem *tapasztalati tényeken alapuló* s a fogalmi megismerés felé haladó *kritikája* egy irracionális állásfoglalásnak. Vizsgálódásaink során ezt az eljárásmódot fogjuk alkalmazni.

A következőkben a jog, kényszer, szabadság összefüggéseit vizsgálva legelőször is azt a kérdést vetjük fel, hogy *mit érezünk, mit nevezünk, mit tapasztalunk* kényszernek, szabadságnak, jognak. E kérdésfeltevéssel nem akarjuk e jelenségek fogalmi megismerését teljességgel szubjektívvé tenni, hanem a vizsgált jelenségek tapasztalati valóságát, irracionális elemeit igyekezünk a lehető legközvetlenebbül megragadni, hogy azután a logikai fogalmat a tapasztalati „fogalommal” egyezően határozhassuk meg. Ezen a ponton valóban felmerül a kérdés, hogy az ilyen valóságok nem veszítik-e el irracionális lényegüket abban a percben, amikor ki akarjuk fejezni őket. Ez azonban már nem empirikus fogalomalkotási eljárás, hanem minden emberi gondolatkifejezés és gondolatközlés problémája.

E néhány megjegyzéssel – teljességük hiányának tudatában – kíséreljük meg bevezetését adni annak az eljárási módnak, melyet követni kívánunk a kényszer, szabadság és jog valóságának, fogalmának és összefüggéseinek vizsgálata során.

I. rész. Kényszer

1. Kényszer és kauzalitás

A kényszer, szabadság és jog jelenségei közül legnehezebb feladat a *kényszer* (a másik kettő számára alapvető fontosságú) jelenségének vizsgálata, mert ezen a téren csaknem töretlen utakon kell az első támpontokat megtalálnunk. A kényszer nem áll a tudományos érdeklődés előterében; jogelméleti és szociológiai problémája nem látszott olyan kérdésnek, amellyel érdemes behatóbban foglalkozni, habár elméleti és gyakorlati gondolatmenetekben újra meg újra megjelenik mint fontos társadalmi jelenségek fogalmi eleme. A szabadság és a jog kérdéseinek óriási irodalmában a szabadság nemegyszer szerepel úgy, mint a kényszer *ellentéte*, a jog számtalanszor úgy, mint maga a kényszer vagy a kényszerrel szorosán összefüggő valami, arról azonban, hogy maga a kényszer miben áll, kevés szó esett. Mibenlétére vonatkozólag nem egy találó gondolat merült fel, de nem történt kísérlet arra, hogy a kényszer jelensége ismereteink különböző síkjain kielégítő elhelyezést találjon.²¹⁷ A kényszer *tapasztalati* jelenségeit magukba foglaló ismereteink egységesek és világosak, csupán a kényszer *fogalmi* megismerése állott meg félúton. Egyes odavetett megjegyzések szinte visszajárnak, és kritika nélkül ismétlődnek; a kényszer vizsgálata során gyakran leszünk kénytelenek kétértelmű elnevezésekre, hibás terminológiára felhívni a figyelmet. A jogelméleti kényszerprobléma körüli zűrzavar ugyanis onnan származik, hogy az ellentétes álláspontú szerzők mindegyike a kényszernek más-más komponensére helyezi a súlyt. Amikor tehát bizonyos meghatározásokat hibásaknak, másokat ismét helyeseknek fogadunk el, e megállapításainkkal nem akarunk definíciókba szorítani egy életjelenséget, hanem éppen a tudomány terminológiáját igyekezünk az életjelenségekhez közelebb hozni.

A következőkben vizsgálat alá vesszük a kényszer tapasztalati valóságának főbb momentumait:

1. *A kényszer* mindenekelőtt *lelki jelenség*,²¹⁸ és pedig mindig oly valakire vonatkozik, akinek átélési és akarási képességet tulajdonítunk.²¹⁹ E vonatkozásban rengeteg visszaélés történt a fizikai kényszer fogalmával; úgy állították be a fizikai kényszer-

²¹⁷ Részletesebben foglalkoznak a kényszer problémájával: Binding 483–493. – Duprat 506–529. – Grandjean 113–141. – Grosch 15. s. köv. – Jhering 234–238. – Kramer 3. s. köv. – Laird 163. s. köv. – Moór, Anarchismus 16–18., Bev. 178–189., Macht 8–16., 21–22. – Somló 140–143. Az értekezés valamennyi jogfilozófiai lábjegyzete Bibó Istváné.

²¹⁸ Baumgarten, Erkenntnis 91. – Jhering 234.

²¹⁹ Így állatokra is vonatkozhatik. Lásd Jhering 239. – Neubecker 1.

mint amelynél a kényszerített akarati állásfoglalása teljesen elmarad, s így az egész történet a kauzalitás uralma alá kerül (vö. 121. o.)²²⁰. Máris leszögezhetjük, hogy ahol a kényszerített részéről akarati állásfoglalás nincs, ott kényszer sincsen, s ebben az értelemben a kényszer *mindig pszichikai* jelenség. Amennyiben akár a múltban, akár ma oly kifejezésre találunk, amelyek természeti jelenségeket megkötő kényszerrel beszélnek (fák, folyók, bolygók „kényszerülnek”, hogy növésüket, medrüket, pályájukat megtartsák!), azt általánosan elfogadott értelmezés szerint úgy tekintjük, mint az illető természeti jelenségek megszemélyesítését, megelkesztését.

A kényszernek úgy élményszerű, mint akarati jellege egyaránt fontos. Kényszerrel csak ott beszélünk, ahol az mint *élmény* tud megjelenni, s csak olyan valakivel szemben, aki *akarati* állásfoglalásra képes. Ennek következtében a kényszernek mint lelki jelenségnek súlypontja *elsősorban* annál az átélő és akaró személyiségnél van, akire a kényszer vonatkozik, *aki kényszerül*. Csupán ezen *az átélésen keresztül* juthatunk el a kényszer élményének tapasztalati megismeréséhez. Hogy a kényszer honnan indul ki, hogy minek tulajdonítjuk, hogy ki és mi *kényszerít*, az a kényszer mibenlétére nézve *másodsorban* jön tekintetbe. Idegen emberi akarat, elvont cselekvési norma, külső körülmények, természeti jelenségek egyképpen szerepelhetnek úgy, mint kényszerítő, kényszerő gyakorló jelenségek²²¹ (a hatalmasok, a felelőség, az erkölcsi törvény, a körülmények, az erőszak, a természeti akadályok kényszerrel!). Gyakran nevezzük ezeket a *kényszerítőkként szereplő jelenségeket* magukat is kényszernek, azonban sokkal inkább beszélünk ezek kényszeréről, az *általuk kifejtett kényszerrel*.

2. A *kényszerő gyakorló jelenségnek* az emberi lélek világában való helyzetére az jellemző, hogy kényszer esetén a *kényszerítő* jelenség mindig *szemben áll*, mindig idegen a *kényszerített akarat irányával* szemben. Akár természeti akadály, akár társadalmi személy, akár idegen akarat az, mely kényszerő gyakorol, minden esetben csak akkor beszélünk kényszerrel, ha a természeti jelenség, a szabály, a parancs a cselekvővel szemben áll, annak spontaneitásától eltérő irányban hat.²²² Lehet, hogy ez a szembenállás a külvilágban is észrevehető, lehet, hogy csak a cselekvő lelkvilágában van meg. Nincs akadály annak, hogy bizonyos esetekben *saját elveink kényszeréről* beszéljünk²²³ (pl. célképzetek, erkölcsi elvek kényszerrel, melyekkel a cselekvő nem azonosítja magát, de szabadulni tőlük nem tud). Ilyenkor saját lelkvilágunk e jelenségei is *szemben állnak* velünk,

²²⁰ A hivatkozás az értekezés 1935-ös kiadására vonatkozik.

²²¹ Neubecker 3.

²²² Duprat 509. – Neubecker 18., 33.

²²³ Duprat (509.) a célok, normák és az értelmi meggondolás kényszerét „intellektuális” kényszernek nevezi! Vö. Dékány 43–44. és Göring 113–114.

szemben állanak legsajátabb ösztöneinkkel, céljainkkal, elveinkkel, egyszóval: irracionális személyiségünkkel.²²⁴

3. A kényszerre vonatkozó tapasztalati képzeink között döntő és jellemző momentum, hogy a kényszer lényegében nem azonos sem azzal a jelenséggel, amelyből kiindul (amely kényszerít), sem pedig azzal az élménnyel és akarati állásfoglalással, amelyben megvalósul. A kényszer sem egyik, sem másik, hanem *kettőnek* bizonyos összefüggése, bizonyos *viszonya*. Erre a viszonyra pedig az jellemző, hogy a *kényszerített akarati állásfoglalás* úgy jelenik meg, mint a vele szemben álló *kényszerítő jelenségtől függő*, általa *feltételezett*, általa *okozott jelenség*! A kényszer tehát több, mint a feltételek érintettsége,²²⁵ a kényszer a *feltételek* valamilyen *meghatározottsága*!

A feltételek meghatározottságának momentuma a tapasztalati leírástól a fogalmi elhatárolás felé vezet bennünket: ebben a momentumban ugyanis világosan felismerhető a *kauzalitás*, az okozati determináció kategóriájával való rokonság. Nemegyszer beszélünk a *természettörvény kényszeréről*, leggyakrabban olyankor, amikor a természettörvény hatása emberi életjelenségekkel, emberi cselekvőségekkel kapcsolatos. A kauzalitásnak mint az egész természeti világot rendező elvnek a spontaneitással mint a lélek, a kultúra, az erkölcs törvényszerűségével való éles szembeállítás a legújabb kori gondolkodásban alakult ki. Kényszer és kauzalitás fogalmai sokáig mint a szükségyszerűség megjelenési formái olvadtak össze,²²⁶ sőt történetileg a kényszerről való fogalmunk az elsődleges, s ebből vált ki a kényszer uralma alatt szemlélt természeti jelenségek mind tüzetesebb vizsgálata során a kauzalitás szemléletmódja.²²⁷

A kényszerfogalom történeti elsőbbsége természetesen nem jelent logikai elsődlegességet is, sőt éppen azt látjuk, hogy a kauzalitás kategóriája a kényszer egyes momentumainak kimélyítése során kristályosodott ki, és jelen gondolatmenetünkben is ily módon jutottunk a kényszertől a kauzalitáshoz, tehát éppen megfordítva, a kauzalitást kell elsődlegesnek, a kényszerfogalom egyik alapvető elemének tekinteni. Amikor a kényszerítő jelenség s a kényszerített akarati állásfoglalás egymáshoz való viszonyát: a *kényszert* előfeltétel és következmény, ok és okozat viszonyában szemléljük, akkor ezzel valóban oly összefüggést állapítunk meg, mely megfelel a kauzalitás uralma alatt álló jelenségek összefüggésének,²²⁸ vagy legalábbis közel áll hozzá.

²²⁴ Hobhouse 29.

²²⁵ Horváth, Hegel 75., Rechtssoziologie 212.

²²⁶ Duprat 507.

²²⁷ Kelsen, Hauptpr. 4–5.

²²⁸ Krückmann, Einführung 129. – Hold (59–61.) az akarat szabadság problémájánál állandóan a kényszert használja a kauzális szükségyszerűség jelentésében! – Grosch szerint (18.) kényszerről akkor beszélünk, ha a cselekedet *oka* a cselekvőn kívül fekszik.

Kényszer és kauzalitás szoros viszonya látszólag ellentétben van a célok és (erkölcsi és értelmi) normák kényszerének lehetőségével, úgy látszik, hogy célok és normák kényszere esetén nem kauzális szükségszerűség, hanem axiológiai szükségszerűség elemezhető ki a kényszerből.²²⁹ Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a *kényszer* – éppúgy, mint a kauzalitás – történések, valóságelemek törvényszerűsége, viszont az *axiológiai determináció* megítélések, értékelések törvényszerűsége. Az axiológiai determináció nem arra determinál, hogy az akarati állásfoglalás a célnak, normának vagy értelmi megítélésnek *pozitíve* megfeleljen, hanem arra, hogy az akarati állásfoglalás szükségszerűen a célszerűség, a szabályszerűség, az ésszerűség *megítélése alá* essék.²³⁰ Ezzel szemben a szabályok *kényszere* azt a behatást, meghatározást, kauzális *okozást* jelenti, amely a szabályoknak *pozitíve* megfelelő cselekvést vált ki.²³¹ Ily módon nincsen ellentmondás abban, hogy valamely megítélés, cél vagy norma *ható* kényszerében és a nekik pozitíve megfelelő akarati állásfoglalásban fel ne ismerjük a kauzális törvényszerűséghez való *hasonlóságot*.

A kauzális determináció alatt való szemléletet jellemzőnek ismertük fel a kényszerre nézve. Le kell szögeznünk azonban, hogy a kauzális jellegű összefüggésben *szemlélt* akarati állásfoglalás ezáltal még nem kerül a kauzális determináció mint egyetemes rendező elv uralma alá. Nem kerülhet, mert a kényszer legfontosabb komponense: az emberi cselekvőség nem helyezhető el a kauzális determináció uralma alatt. Ezen a ponton kell megtalálnunk azt a viszonyt, amelyben kényszer és kauzalitás állanak, s azt a különbséget, amely kettőjüket elválasztja. A kényszert a kauzalitástól már első látásra megkülönbözteti az, hogy a kényszernél az okok összességének szemlélete helyett *egyetlen* ok emelkedik ki mint kényszerítő ok, s így módon kényszer esetében a kauzális szemléletmód teljesen *elszigetelt*, egyetlen összefüggésre korlátozott. A lényeges különbség azonban az, hogy a kényszer *kauzális jellegű összefüggéseinek uralma alatt* s a kényszer élménye alatt is egy pillanatig nem szenved kétséget, hogy a kényszer egész jelensége változatlanul az emberi lélek jelenségei közé s annak

²²⁹ Stammler, Theorie 60. Axológia (görög): értékten.

²³⁰ Horváth, Matriális értéketika 130.

²³¹ Más megítélés alá esik a logikai kényszer, ha azt a logikai szükségszerűség, logikai törvényszerűség értelmében vesszük. Azonban ennek a szóhasználatnak is az alapja mindig az a kényszerítő hatás, amelyet a logika szabályai cselekvőségünkre gyakorolnak. (Vö. az 57. lábjegyzettel.) Ez az, amit Grandjean az elméleti logikával szembeállítva cselekvő, ható, mozgató logikának nevez, s ennek tulajdonítja a morál és a jog kényszerét is. Vö. Grandjean 125–126., 129–130.

törvényszerűsége: a *spontaneitás* alá tartozik.²³² A kényszer mint szemléletmód nem jelentheti és nem is jelenti a kauzalitás és spontaneitás egyidejű *uralmát* az akarati állásfoglalás felett. Minthogy pedig az akarati állásfoglalás kétségtelenül az emberi lélek, a spontaneitás törvényszerűsége alá tartozik, fel kell derítenünk, hogy a kényszer által képviselt kauzalitás az emberi spontaneitás világában milyen szerepet játszhat.

Szélsőségesen szubjektivistikus és relativisztikus álláspontból kiindulva a különböző törvényszerűségek nem jelentenek mást, mint *szemléletmódokat*, melyeknek segítségével tapasztalati élményeinket rendezhetjük, magyarázhatjuk, melyek által a külső világról való ismereteink rendszerbe foglalhatók. Amikor azonban kritikailag szemléljük azt a folyamatot, amelynek során ismétlődő szubjektív benyomásaink a külső világ dolgairól való ismeretekké objektíválódnak, s amikor ennek az objektíválódásnak a kritikája alapján vizsgáljuk a külső világ különböző területeit és a rájuk vonatkozó rendező elveket, akkor meg kell állapítanunk, hogy e rendező elvek pusztá szemléletmódokból törvényszerűségekké, determinációtípusokká emelkednek, s oly módon *uralkodnak* a külvilág jelen-

²³² A *spontaneitás* nem jelenti az *okság* elvének tagadását, hanem jelenti annak a feltételezését, hogy ok és okozat nemcsak az időbeli egymásután, hanem az egyidejűség viszonyában is felléphetnek. A *természeti kauzalitásnak* és az *emberi spontaneitásnak* mint a valóság különböző törvényszerűségeinek egymással való szembeállítására (vö. Bergson, 159–160.) kiindulási alapját képezi e dolgozat megállapításainak. A kauzalitás és spontaneitás ilyen értelmű szembeállítása *állásfoglalást* jelent a természeti kauzalitásnak a társadalom világára minden további nélkül való determinisztikus kiterjesztésével szemben. Amennyiben természeti kauzalitás alatt annak feltevését értjük, hogy adott tényezők egy bizonyos állapota ugyanezen tényezők következő állapotait szükségszerűen magában foglalja, annyiban e feltevés – mely be nem bizonyítható – a *természet világára* vonatkozólag *magyarázó* erejű. Ellenben az *emberi lélek világában* a kauzalitás feltevése éppúgy *nem* magyarázó erejű, mint ahogy *nem* magyarázó erejű a lecső kő mozgására a spontaneitás feltevése. Álláspontunk szerint az a tény is, hogy az emberi lélek és az emberi társadalom megismerésében a valóságtudományi és normatudományi módszerek *egyaránt* jelentősége van, már magában foglalja, hogy a lelki és társadalmi valóság mint *valóság* sem követhet a természeti kauzalitás világával azonos törvényszerűségeket. Nemcsak a lelki és társadalmi valóság jelenségei, hanem az ember lelkiectől befolyásolt és társadalmilag jelentős természeti funkciói sem érthetők meg, ha nem vesszünk fel a természeti kauzalitástól különböző oly *valóság tudományi* törvényszerűséget, mely elegendő magyarázatát adja valóság és érték *konkuráló* jelenlétének. Ezt a törvényszerűséget neveztük *spontaneitásnak*. Kauzalitás és spontaneitás azután összefoglalhatók egy *tágabb értelemben vett kauzalitás* alatt, mely tulajdonképpen nem más, mint a valóság általános törvényszerűsége, és mint ilyen, nem azonos a természeti kauzalitással. A kauzalitás és spontaneitás különbsége a biológiai törvényen keresztül fokozatának vehető fel, ami nem változtat a különbség meglétén (vö. Hartmann determinációtípusait, 45–46.). Ezért nem érintik ezt a különbséget azok az ellenkező irányú újabb kutatások sem, amelyek a természeti kauzalitás feltétlen uralma helyett a természet-tudomány területén is statisztikai törvényszerűségeket állapítanak meg (kvantumelmélet). Maguk a kutató fizikusok óvnak tőle, hogy e megállapítások filozófiai következményeivel vissza ne éljünk, és valóban nincs okunk arra, hogy a konkrét természeti események lefolyásában ezentúl valamiféle lélektani értelemben vett spontaneitást lássunk. Ha a jövő tudományos eredményei a természeti és társadalmi törvény kvalitatív egyneműségéhez vezetnek is, a kvantitatív különbség mindenkor elég nagy marad ahhoz, hogy természet és társadalom, természettudomány és társadalomtudomány, természeti kauzalitás és emberi spontaneitás között határozott különbséget tegyünk.

ségein, amelyekből elvonattak, hogy azok csakis e törvényszerűségek keretein belül magyarázhatók és érthetők meg, azaz – közkeletű kifejezéssel élve – nem vonhatják ki magukat e törvényszerűségek alól.

Ha mármost a lelki jelenségek törvényszerűségei szempontjából vizsgáljuk a kényszer és kauzalitás viszonyát, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a kauzalitás kategóriája kényszer esetén sem válik, mert nem is válhatik a kényszer jegyében lefolyó akarati jelenségek sajátos, uralkodó törvényszerűségévé. Az ember akarati állásfoglalása *mindenkor*, így kényszer esetén is megmarad a legszemélyesebb spontaneitás törvényszerűsége alatt.²³³ A kényszerített nem azért enged a kényszernek, mert a kényszerítő ok az ő cselekvését mint okozatot szükségszerűen meghatározza, hanem azért, mert cselekvő spontaneitásából, legsajátabb ösztöneinek, céljainak és elveinek irracionális vagy tudatos valóságából a kényszernek engedő álláspont „következik”. Ezek az akarati jelenségek tehát – azáltal, hogy kényszerítő és kényszerített viszonyát ok és okozat viszonyában fogjuk fel – nem kerülhetnek a kauzalitás törvényszerűsége alá, mert a kényszernek való engedés jelensége a kauzalitás törvényszerűsége alapján meg nem érthető. Csupán *szemlélhetjük* a kényszerszerűt a kauzalitás jegyében, de közben tudjuk, mert tudnunk kell, hogy e jelenség a spontaneitás törvénye alá tartozik, azaz csakis azon keresztül *érthető* meg. Egyugyanazon jelenség nem tartozhatik két törvényszerűség alá, de szemlélhető egyidejűleg két törvényszerűség alatt. A kényszer nem más, mint a spontaneitás jelenségeinek saját és idegen törvényszerűségek alatt, vagyis a spontaneitás és a kauzalitás alatt való együtt szemlélése (szinopszisa).²³⁴ A kényszerítő és kényszerített viszonya a legnagyobb fokú kényszerszerűnél sem válik okozati, kauzális viszonyná, mert

²³³ Bergson 159–160. – Laird 189–195.

²³⁴ A *szinoptikus módszer*, melyet Horváth Barna fejtett ki, a természettudományi és normatudományi módszer alkalmazásának speciális technikája (Horváth, Rechtssoziologie 62.), s ebben az értelemben nem egy, hanem két ismerettárggyal dolgozik: *normákra* való vonatkozással kiválasztott kauzális elemek és *tényekre* való vonatkozással kiválasztott normatív elemek együtt szemlélését jelenti (uo. 60.). Amikor a fentiekben a kényszerszerűt úgy fogalmaztuk meg, mint a kauzalitás és spontaneitás együtt szemlélésén alapuló szinoptikus jelenséget, e szembeállításban a spontaneitás nem tiszta normatív elemet képviselt, hanem értéktől érintett valóságelemeket, mert hiszen a valóság és érték egymásra vonatkoztatásának lehetőségét tulajdonképpen épp a spontaneitás törvénye teszi lehetővé (l. 15. lábjegyzetet). Ha a továbbiakban a kényszer és szabadság szinoptikus jelenségeinek együtt szemlélése a jog szinoptikus jelenségéhez fog vezetni bennünket, a szinopszisok ez egymást kiépítő sorával Horváth ama megállapítását kívánjuk *alkalmazni* és igazolni, mely szerint „az összes szellemtudományok szinoptikus jellegűek” (uo. 52.). Minthogy azonban gondolatmenetünk nem a valóság és érték *abszolút* ellentétéből indul ki, ennek értelmében a *szinoptikus módszer* szerepe nem szorítkozik par excellence emez ellentét áthidalására, s e módszer *fő jelentőségét* abban a felismerésben látjuk, hogy olyan *szemléletmódok* („reflexív gondolati képződmények” uo. 70., 76.; „Phänomene der Sicht” uo. 58.), melyek nem *kizárólagosan* magyarázó erejűek – a szubjektív idealizmus szóhasználatával: nem hoznak létre ismerettárgyakat –, bizonyos jelenségekre (főleg lelki és társadalmi funkciókra) vonatkozó élmények, képzetek és reakciók létrehozásában részt vesznek, és megértésénél *megvilágító* erejűek.

a kényszer *elmaradhatatlan* jelenségeként mindig egy *akarat*i állásfoglalás ékelődik közbe, mely a pusztá kauzalitás kategóriájának uralmát a benne rejlő kauzális elemek miatt el nem tűri.²³⁵

A kényszer fogalma történetileg a kauzalitás kategóriájának kiindulópontjául szolgált,²³⁶ mint élmény a legkeményebb szükségszerűség átélését jelenti, mint objektív kényszerrend a legvisszatérőbb szabályosságot mutatja; mindez nem változtat azon, hogy a kényszer csupán szemléleti jelenség,²³⁷ melynél a kauzalitás jelenléte nem kizárólagosan magyarázó erejű, csupán hasonlatszerű belevetítés. A *kényszer* tehát, mint a spontaneitás területére tartozó lelki jelenség, legfeljebb az emberi cselekvőség világába belevetített *mesterséges kauzalitásnak* nevezhető!

2. A kényszer mint szubjektív élmény

A kényszer elsősorban lelki jelenség, s így legközvetlenebb megjelenése a *kényszerítettség* élménye. Ennek az élménynek komponensei egyrészt az a tudat, hogy a kényszerített akarat*i* állásfoglalása mintegy okozati szükségszerűséggel *függ* a kényszerítő jelenségtől, másrészt az a tudat, hogy akarat*i* állásfoglalásunknak okozati szükségszerűség alatt való szemlélete az akarat*i* állásfoglalás számára *idegen*, a spontán akaratiránytól eltérő behatás eredménye. Bármilyen valószínűséggel és előre láthatóan következnek is be valamely cselekvés, a cselekvő számára – ha saját spontaneitásából fakadónak érzi – nem jelent kényszert. A kényszerítő jelenség valamilyen formában *mindig szemben áll* a kényszerített akaratirányával, legsajátabb személyiségével,²³⁸ még akkor is, ha a kényszer egész folyamata a kényszerített lelkivilágában játszódik le. Ebből az ellentétből adódik a kényszerhez elsődlegesen hozzákapcsolódó relatív értékítélet, mely szerint a *kényszer* a kényszerített számára természeténél fogva *rossz*. Minden úgynevezett üdvös kényszer, jóra való kényszer, a kényszerített érdekében való kényszer bizonyításra szorul, igazolásra törekszik, s ezzel is mutatja, hogy újból meg újból küzdenie kell azzal a spontán állásfoglalással, melynek értelmében a kényszer a kényszerített szempontjából kellemetlen és kikerülendő.²³⁹ Bizonyos körülmények között a kényszer nélkülözhetetlen, és utólag a kényszerített számára is

²³⁵ „Coactus tamen volui”! (latin: kényszerítettek, mégis én akartam) (Kohler 35.) Schlossmann (134.) szerint ez a kifejezés abszurdum, mert annyit jelent, hogy: „választási szabadságomtól megfosztva – választottam.” A helyes értelmezés azonban a következő: „látszólag okozati szükségszerűség alatt, de mégis akaratom törvényszerűsége szerint – cselekedtem!” (Vö. Schliemann 95–96.).

²³⁶ Platónnál az állam törvényszerűsége a természettörvény mintája. Vö. Kelsen, Hauptpr. 4–5.

²³⁷ Ez a gondolat jelentkezik már Hegelnél – igaz, hogy főleg a szabadsággeszme védelmében –, midőn a kényszer realitását, magábanvalóságát tagadja.

²³⁸ Duprat 509. – Neubecker 18., 33.

²³⁹ Laird 163.

jónak bizonyulhat; ez azonban nem érinti a kényszerhez kapcsolódó elsődleges hátrányos értékítéletet,²⁴⁰ mely nem állapít meg abszolút értéktelenséget, de igazolást követel.

Kérdés mármost, hogy a kényszer hogyan regisztrálható az élmények és tapasztalatok síkján. Kétségtelen, hogy az okozati meghatározottságot nem lehet *átélni*, hanem csupán a kényszerítő tényezők idegen, „*nem saját*” jellegének megállapítása során *átgondolni*. Maga a kényszerített a kényszer alatti állásfoglalást elsődlegesen mint spontán cselekvést éli át, s a kauzális szemlélet mindig másodlagosan, gondolatilag kapcsolódik az akarati állásfoglalás élményéhez, mely *e rá gondolás által* válik a *kényszerítettség* élményévé. A kényszerben rejlő kauzális elemet ebben a legszubjektívebb, élményszerű formájában sohasem lehet, hogy úgy mondjuk, „in flagranti” érni. Éppen ezért nem létezik a kényszer szubjektív, spontán szemléletében *eredménytelen* kényszer, mert a kauzális szemlélet csak akkor léphet fel, ha az eredmény, az akarati állásfoglalás megvan. Amíg a kényszerítés be nem fejeződik, addig nincs kényszer, legfeljebb kísérlet a kényszerítésre, és él a kikerülés, a kibúvás lehetőségének a gondolata. A legnehezebb természeti akadály sem nyűgözheti le az emberi akaratot annyira, hogy abból szükségszerűleg eltűnjék a kezdeményezés, a találékonyság, az áttörő lendület, tehát mindaz, ami az emberi akarat spontaneitását jelenti. Mindezekkel természetesen nem a kényszerélmény időbeli folyamatát akarjuk leírni, csupán azt szögezzük le, hogy a *kényszer* mint szubjektív élmény nem esik egybe az akarati állásfoglalás élményével, hanem ahhoz mindig *kívülről*, csupán annak lezáródása pillanatában járul. Ezt a gondolatot foglalja magában a jogfilozófiai kényszerelméletekkel szemben gyakran felhozott az az ellenvetés, mely szerint a *pszichikai kényszer* előre meg nem fogható, hanem *csupán eredményességében* létező valami²⁴¹ (Vö. 125. o.). A kényszerre mint izolált szubjektív élményre nézve ez teljes mértékben áll, és pedig nemcsak a kívülről szemlélő számára, hanem a fentiek értelmében magára a kényszerített számára is.

Hogy a kényszer csupán lezártságában, eredményességében élhető át, és válik teljessé, természetszerűleg egyezik tételünkkel, mely szerint a kényszerben foglalt kauzalitás csupán *szemléletmód* és *nem saját* törvényszerűség.

A kényszernek az *egyessel szemben* megjelenő, annak *belső* világában lejátszódó élményét nevezhetjük *szubjektív kényszernek*. E kényszer regisztrálója, megállapítója csakis a kényszerzt átlelő, a kényszerített egyén lehet. Igaz, hogy saját volt kényszerélményeire támaszkodva harmadik személy vagy a kényszerítő maga is szemlélheti a kényszer jegyében egymást követő események és magatartások egy-

²⁴⁰ Laird 166.

²⁴¹ Anderssen 353. – Bierling, Prinzipienlehre I. 50. – Somló 142. – Stammler, Lehrbuch 84., 87. A hivatkozás az értekezés 1935-ös kiadására vonatkozik.

máshoz való viszonyát – a kényszerről szerzett objektív tapasztalatunk tekintélyes hányadát ilyen kívülről való szemlélet teszi ki –, végső sorban azonban csakis az átélő, a kényszerített állapíthatja meg, hogy átélte-e spontán akarati állásfoglalásának azt a megzavartságát, befolyásoltságát, meghatározottságát, amelyet idegen törvényszerűség behatásának tulajdonít. A szubjektív kényszerélményre ennek alapján a nagyfokú *relativitás* jellemző. Spontán cselekvésként átélt akarati állásfoglalások utólag ellenállhatatlan kényszer alatt történelemek tűnhetnek fel és viszont, teljesen aszerint, hogy tudattalan vagy tudatos megítélés szempontjából a különböző ható tényezők közül melyik jelenik meg mint idegen tényező és melyik mint a személyiség sajátos eleme. Az *idegen*, a külső, az érthetetlen, az elítélendő *tényezők* lesznek mindig azok, melyek *kényszerítőkként* szerepelnek. A kényszerélmény relativitásának félreismerését jelenti az a gyakorlati tévedés, amellyel hajlandók vagyunk *mások* (számunkra érthetetlen vagy elítélendő) cselekedeteit *kényszer* alattinak tekinteni. Hogy ez a szubjektív és relatív kényszerélmény külsőleg hogyan és mennyire objektíválódhatik, azt a következőkben fogjuk látni.

A szubjektív kényszerélmény megvilágítása azért is fontos, mert a szubjektív kényszerélménynek és a kényszer objektívebb megjelenési formáinak megnevezései a köznapi szóhasználatban is eltérnek egymástól. A *szubjektív* kényszerélmény megjelölésre elsősorban a „*kényszerítés*”, a „*kényszerűség*” kifejezései szolgálnak; amikor már „*kényszerről*” beszélünk, akkor legtöbbször oly formákra gondolunk, melyekben a kényszerítő és kényszerített viszonya valamennyire *objektíválódott*.

Azok közül a szellemi és fizikai jelenségek közül, amelyek szubjektíve kényszerítve gyakorolhatnak, számunkra különösen fontosak a különféle *társadalmi szabály- és magatartásrendszerek*: a divat, az illem, a szokás, a konvenció, a jog, az erkölcs előírásai. Minthogy a „*kényszer*” kifejezés elsősorban a kényszerobjektívációk, különösen a fizikai kényszer megjelölésére szolgál, az a félreértés lett uralkodóvá, hogy az empirikus erkölcsi szabályok nagy része (divat, illem, szokás, konvenció, morál) nem gyakorol kényszert.²⁴² Azonban a kényszerfogalom egységének mindjobban való kialakulásával, továbbá annak a belátásával, hogy a normák még saját bensőnkben is szemben állhatnak velünk,²⁴³ mindinkább általánossá vált az empirikus erkölcsi szabályok kényszerítő hatásának a felismerése.²⁴⁴

Mindeme szabályok elsődleges, szubjektív kényszerítő hatására ugyanaz áll, amit fentebb mondtunk: elsősorban *kényszerük eredményességében szemlélhető*, hogy kényszerítve gyakorolnak-e vagy sem. Ezen belül is a cselekvő legszubjektí-

²⁴² Bergbohm 75. – Bierling, Kritik 151.

²⁴³ Kelsen, Hauptpr. 215.

²⁴⁴ Anderssen 356. – Baumgarten 186. – Berolzheimer III. 119. – Bierling, Prinzipienlehre I. 49., 55. – Ehrlich 52. – Jhering 236. – Kohler, Lehrbuch 11. – Somló 142.

vebb belső világában dől el, hogy a szabály, melyet követ, szemben áll-e vele, vagy egybeolvad cselekvő spontaneitásával.

3. A kényszer mint társadalmi objektiváció

A kényszer elsődleges megjelenési formája a szubjektív kényszerélmény. Ha a társadalom tagjai kölcsönösen tudomást vesznek egymás kényszerélményeiről – ha képesek a külső magatartások kikényszerített voltát megítélni, több kényszerített magatartás egyező vonásaiból a kényszer jellemző vonásait elvonni, a kényszerített magatartások közös tartalmát a kényszeraktusok összegéből leválasztani és ezen az úton továbbhaladva a kényszer élményét *objektív társadalmi intézménnyé* alakítani –, akkor a szubjektív kényszerélmény társadalmilag számottevő jelenséggé, társadalmi viszonyfogalomná, *társadalmi objektivációvá* lesz.

Az *objektiválódás* folyamata igen bonyolult lelki jelenség, amelynek fontossága az ismeretelmélet számára éppen olyan nagy, mint az emberi lélek s az emberi társadalom számára. Ezúttal nem megyünk bele az objektiválódás fogalmi vizsgálatába, és nem érintjük ismeretelméleti vonatkozásait, hanem megelégszünk az objektiválódás folyamatának oly mértékű jellemzésével, melynek segítségével a társadalmi objektiváció természete megvilágítható.

A kérdés az, hogy elsődleges tapasztalatainkból, legszemélyesebb élményeinkből hogyan lesznek társadalmi tények, társadalmi szabályosságok, társadalmi intézmények. A legelső momentum mindenesetre az, hogy átélt szubjektív *élményeinkre* gondolunk, reflektálunk, s ezáltal *ismeretünk tárgyává* tesszük őket. Ez az elsődleges tárgyasítás még szorosan (sőt pl. a kényszernél szükségszerűen) hozzákapcsolódik az élményhez, amely *egyszeri* élménynek az *ismétlődése* mindinkább elősegíti ezt a tárgyasítást. A megismétlődő *konkrét* élmények közös tartalmát leválasztjuk, *absztraháljuk* (kényszer, harag, szomorúság stb.). Ez az a pont, ameddig a tisztán egyéni élmény objektiválódása halad. Az objektiválódás továbbhaladása és társadalmi funkciója akkor kezdődik, amikor egyéni *élményeinkhez* külső *magatartásokat* is hozzákapcsolunk, s ezeknek az egyéni összefüggéseknek a társadalom többi tagjaira vonatkoztatott *általánosításával* mások magatartásairól azok belső élményeire vonatkozó következtetéseket vonunk le.

Az *emberi magatartások* világában a tárgyasításnak ugyanaz a folyamata megy végbe, mint az egyéni élmények terén. Az *egyszeri* magatartások *ismétlődése* (formális objektivációk²⁴⁵, szokás, társadalmi szabályosságok stb.), majd pedig az *ismétlődő konkrét* magatartásokról levont közös *tartalmak elvonása* (materiális ob-

²⁴⁵ Horváth megkülönböztetését követve *formális objektivációk* alatt értjük azokat, amelyek pusztán *szabályosságban*, mégpedig *vagy* a magatartások hasonlóságában, *vagy* egymást kiegészítő különbözőségben állanak (Rechtssoziologie 162.).

jektívációk²⁴⁶, társadalmi szabályozottságok, intézmények) jelentik a társadalmi objektíválódás végső etapjait.

Minden társadalmi objektívációt az egyszeri élményhez képest *bizonyos fiktív* vonás jellemez. Az ilyen kifejezések: „az alattvalók szeretik uralkodójukat”, „az állampolgárokat kényszerítik a törvények” stb. nem jelentik azt, hogy a szeretet, a kényszer élményei az egyeseknél kivétel nélkül megvannak, hanem csupán azt, hogy objektív külső jelek alapján ezeket az élményeket reájuk *vonatkoztatjuk*, s mindannyiuknál *fiktíve* feltesszük mindaddig, amíg az ellenkezője nem válik hasonlóképpen objektívvé. Ha azonban az objektíváció mögül a valóságos élmények nagyjából vagy teljességgel eltűnnek, az objektíváció *puszta fikcióvá* lesz, és elveszti társadalmi realitását.

A társadalmi objektívációk létrejövedele tehát egy igen sokféle vonatkozású folyamat, amelynek során az átélt élménytől az átgondolt ismerettárgy felé, az egyszerűtől az ismétlődő felé, a szubjektívtől az objektív felé és a konkrétól az absztrakt felé haladunk.²⁴⁷

A *kényszer* társadalmi objektíválódása természetszerűleg nem jelent mást, mint az egyszeri és egyéni kényszerélménynek ismétlődő és általános kényszerobjektívációvá, társadalmi kényszerre való válását. Kérdés, hogy az ismétlődés és a nagyobb társadalmi egységekre való vonatkoztatottság hogyan hat a kényszernek eredetileg szubjektív jelenségére. A kényszer jellegzetes vonását a fentiekben úgy ismertük meg, mint az emberi szellem törvényszerűsége alatt lejátszódó akarati állásfoglalásoknak a kauzalitás törvényszerűsége alatt álló *szemléletét*. Ha ez a szemlélet objektíválódik, nagyszámú társadalmi magatartásra vonatkozik, ez nem jelent mást, mint a *nagyszámú* társadalmi *magatartásoknak* kauzalitásszerű szemléletét, azaz nagyfokú *kiszámíthatóságát*. Általában ott beszélünk kényszerről, ahol fennáll a társadalmi magatartások nagyfokú kiszámíthatósága, s egyben bizonyos okkal feltehető, hogy ez a szabályosság nem zavartalan, spon-tán emberi cselekvéségből fakad. A kiszámíthatóság növekedése tehát jellegzetes funkciója a kényszer objektíválódásának, társadalmivá és általánossá válásának.

A társadalmi kényszer egy bizonyos szerény fokon túl rendszerint nem objektíválódik. A kényszerobjektívációk legtöbbszörének tökéletlensége két irányban mutat-

²⁴⁶ *Materiális objektívációk* alatt értjük – ugyancsak Horváth nyomán – azokat, amelyeknél *vagy* a magatartások hasonlóságából, *vagy* egymást kiegészítő különbözőségeiből a közös tartalom leválasztható, absztrahálható, s a társadalmi folyamatok konkrét lefolyásától függetlenített eszmetartalomként kezelhető (Rechtssoziologie 161.).

²⁴⁷ Az *empirizmus* álláspontja szerint az objektivitás nem más, mint az *objektíválódás folyamatának végeredménye*; az *idealizmus* szerint viszont az objektíválódás folyamata nem más, mint a tapasztalati élménytől független abszolút *objektivitás rendező munkája* a tapasztalatban. A két álláspont között a *kritikai empirizmus* álláspontja látszik kielégítőnek, amely – az objektivitásnak a tapasztalattól független elemeit *elismerve* – az objektivitást *abban* a formájában, amely az emberi értelem világában megvalósul, az objektíválódási folyamat *eredményének* tekinti.

kozik: *egyrészt* abban, hogy *inkább formális* objektivációk, s nincs levált és önállósult közös tartalmuk (l. a 28. lábjegyzetet)²⁴⁸, *másrészt* abban, hogy eredményességük csupán a közös bizonyosság, a *valószínűség* síkján mozog.²⁴⁹ Természetesen az abszolúte bizonyos kényszer lehetetlen, mert a természettörvény szükségszerűségével lenne egyenlő. Azonban a nagyfokú *valószínűség*, a majdnem teljes *bizonyosság*, a *kiszámíthatóság fokát* is csak kevés társadalmi szabály kényszere éri el. Ezek közé tartoznak egyes morál- és szokásszabályok, és – különösen nagy szabálytömeggel – ide tartozik *a jog*.²⁵⁰

A kényszer társadalmi objektiválódásának vizsgálata során számunkra az a legfontosabb feladat, hogy jellemezzük azokat a társadalmi szabályosságokat, amelyek a kényszerítettség élményének objektiválódása során kialakulnak. Egy kikényszerített magatartás elemei nagy vonalakban a következők: először is egy külső jelenség, a *kényszerítő* (természeti akadály, idegen akarat, parancs, szabály), mely a szemben álló akarat meghatározásának igényével: kényszerrel lép fel; ezzel *szemben áll* az ellenkező akaratirányú *kényszerített*, aki a kényszernek enged, de nem természeti szükségszerűség alatt, hanem belső motívumok, akarati mérlegelés alapján. A kényszer azáltal válik objektívvé, hogy külsőleg kifejezésre jut a *kényszereszköz*, az a momentum, amely a kényszerítettet saját akaratiránya, „kedve” ellenére „szükségszerűen” engedésre bírja. Kényszerítés és kényszerülés között nem természeti szükségszerűség, hanem emberi mérlegelésen alapuló *akarati állásfoglalás* lévén a döntő, tehát ennek az *emberi mérlegelésnek a motívumai azok, amelyekben a kényszer külsőleg leginkább kifejezésre juthat*. A kényszer alatti mérlegelésnek pedig leggyakoribb és legobjektívebb motívuma az a *következmény*, amely a kényszernek ellentmondó akarati állásfoglalás nyomában jár.²⁵¹ Ezt a következményt nevezzük *szankciónak*. Gyakran azonban semmiféle objektív következmény fenyegető jelenléte nem forog fenn, és a kényszer bizonyossága mégis túllépi a pusztán belső kényszerélmény határait. Ha valakit életelvei, társadalmi helyzete, állása „kényszerít” kedve ellenére valamely cselekvésre, akkor a kényszer szankciói teljességgel szubjektívek lehetnek, s mégis objektív, külső és kiszámítható kényszereszközt, engedési motívumot tartalmaz az a külső (társadalmi, jogi) *kvalifikáció*, amely oly módon kapcsolja össze a kényszert gyakorló jelenséggel (szabállyal) a kényszerítettet, hogy az utóbbi számára a kényszerrel való szembefordulás cselekvési konfliktust jelent. Fenyegető *szankció* és személyi *kvalifikáció* az a két kényszereszköz, amelyben a kényszer leggyakrabban objektívvé válik. Elsősorban a szankciónál találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy a kényszer eszközeiként szereplő *következmények közös tartalma* (jóvá-

²⁴⁸ Az utalás az értekezés 1935-ös kiadására vonatkozik.

²⁴⁹ Dékány 72. – Kornfeld 67.

²⁵⁰ Dékány 72. – Duprat 511.

²⁵¹ Baumgarten, Wissenschaft 186. – Hirsch 1. s. köv. – Neubecker 7., 25–26.

tétel, büntetés, retorzió) e következmények konkrét lefolyásától *elválik*, s mint önálló társadalmi intézmény, mint a kényszer *materiális objektivációja* jelenik meg.

Mindez természetesen nem változtat a kényszerfogalom egységén. A kényszer egy mozgékony viszonyfogalom, s a kényszerobjektiváció *súlypontja* eshetik a kényszer jelenségeinek különféle összetevőire: kényszerítőre, kényszerülőre, kényszerhelyzetre, kényszerkövetkezményre, aszerint hogy a kényszerre jellemző *szükségzerűség* és *szembenállás* melyikben válik leginkább láthatóvá.

Meg kell végül említenünk, hogy a társadalmi jelenségcsoportok tanában a kényszer esetei közül azok a *lényegesek*, melyeknél a kényszer forrása: a *kényszerítő* maga is *társadalmi jelenség* (idegen magatartások, cselekvési szabályok). Azoknak a társadalmi jelenségeknek (emberi magatartásoknak vagy cselekvési szabályoknak) tulajdonítunk *hatalmat*, amelyek kényszert gyakorolnak, vagyis az ellenkezést legyőzni képesek. A *hatalom* tehát a *kényszerítés képességét*, potenciális lehetőségét jelenti.²⁵² Minél ismétlődőbb, általánosabb, kiszámíthatóbb és objektívebb a kényszer, annál erősebbnek és objektívebbnek tekintjük a kényszer forrásaként szereplő hatalmat. Szokás a hatalom jelenségét oly tágan meghatározni, hogy a nem ellenkező, a spontán követés kiváltása is látszólag a hatalom funkciói közé kerül. Az ilyen meghatározás elfeledkezik arról, hogy nemcsak a nyílt, hanem a belső ellenkezés is kényszert jelent, s nemcsak konkrét parancsok, hanem társadalmi szabályok is gyakorolhatnak kényszert s jelenthetnek hatalmat. Egyesek *szabad* részvétele nélkülözhetetlen tényezője valamely hatalomnak, de csupán azért, mert mások *kényszerítését* lehetővé teszi. Amikor az erkölcs, a közmegegyezés stb. *hatalmáról* beszélünk, ezt nem abban a vonatkozásban értjük, amelyben ezek a jelenségek spontán követést váltanak ki, hanem abban, amelyben akár a külső, akár a belső *ellenállást* legyőzik, engedésre *kényszerítik*.

4. A kényszer hagyományos megkülönböztetései

A kényszer egyes fajain belül tett megkülönböztetések között leggyakoribb a *fizikai és pszichikai* kényszer elválasztása.²⁵³ A fentiekben megismertük a kényszernek alapjában pszichikai jellegét, most tehát a fizikai kényszer elválását kell vizsgálnunk. Somló szerint: „A fizikai kényszer esetében a kényszerítettnek semminemű cselekvése nem lép fel, mert a külső erőszak természetesen az

²⁵² Horváth, Rechtssoziologie 212.: „A hatalom... más emberi magatartásból származó kényszer valószínűsége.” – Moór, Bev. 184.: „a hatalom létezésének gondolata... a kényszer alkalmazásának fenyegetéséből logikusan következik...” – Weber 28.: „Hatalom minden lehetőség (chance) egy társadalmi viszonyon belül a saját akaratnak ellenállás dacára való keresztülvitelére.” Vö. a Horváthnál idézett meghatározásokat (Rechtssoziologie 211.).

²⁵³ Kramer 2. – Neubecker 4–5., 15–17. – Schliemann 1. – Somló 140–141.

idegen (értsd: kényszerített) akaratot nem érheti el.”²⁵⁴ Ugyanígy Binding.²⁵⁵ „A fizikai kényszer az egyetlen mód a kényszerprobléma tökéletes megoldására. Itt az irányadó akarat tisztán és biztosan érvényesül. Ez tökéletes kényszer. Mivel a fizikai kényszernél mindig csak a kényszerítő akarat működik, nem létezik a cselekvésre vonatkozó fizikai kényszer, hanem csak az abbanhagyásra és tűrésre.”²⁵⁶ Bierling²⁵⁷ szerint: „Ha valakit abszolút vagy fizikai kényszer alkalmazása útján egyszerűen külső erőszakkal valamilyen helyzetbe hoznak, az ily módon kényszerítettnek külső viselkedése valójában akkor sem normakövetés vagy beteljesítés, ha objektíve meg is felel valamely hozzáintézett normának.”²⁵⁸

Ezek az irodalomban számtalanszor ismétlődő meghatározások²⁵⁹ alapvető tévedést tartalmaznak. Tévedés, hogy az idegen behatás, az erőszak a kényszerített akaratát nem érheti utol. Akaratunkat kis és nagy behatások óriási tömege éri utol, így *erőszakos behatások* is elérhetik nemcsak negatív, hanem *pozitív magatartás* irányában is. Az akarat autonómiája csak annyit jelent, hogy ezek a behatások nem a természettudományi, a kauzális determináció értelmében, hanem csakis a *spontaneitáson keresztül* determinálják az akaratot. Félrevezető az a beállítás, mintha az abbanhagyás és tűrés a cselekvéstől alapjában különböznenének, mintha nem akarati működést jelentenének. És végül egyáltalában nem áll meg a kényszer teljes be nem számíthatósága sem. Bierlingnek ez a beállítása a kényszer etikai beszámításával kapcsolódik, amelyről még szólni fogunk. Az alapvető tévedés abban rejlik, hogy a fizikai kényszernek olyan foka, mely az akarati működést teljesen kikapcsolná, mely a kényszerítettet a kauzalitás valóságos uralma alá vonná, nem létezik. Amennyiben ilyen állapot bekövetkezik, ez már nem kényszer, s nem is nevezi senki kényszernek: gúzsba kötött, elájult emberrel tehetünk, amit akarunk, de *nem kényszeríthetjük semmire*. A kényszer pszichikai jellege lehetetlenné teszi, hogy a fizikai kényszer az akarati működés teljes kikapcsolódásával definiáljuk.

A fizikai és pszichikai kényszer ilyen értelmű szembeállítás a nagymértékben

²⁵⁴ Somló 140–141.

²⁵⁵ Binding, Lorenz Ludwig Karl (1841–1920): német jogfilozófus, egyetemi tanár. Bibó István két könyvére hivatkozott: *Philosophie des Rechts*. I–II. Gotha, 1877–1883; *Die Normen und ihre Übertretung. Eine Untersuchung über die rechtmässige Handlung und die Arten des Delikts*. I–IV. Engelmann, Leipzig, 1872. Harmadik kiadás: 1916–1919.

²⁵⁶ Binding 490.

²⁵⁷ Bierling, Ernst Rudolf (1841–1919): német jogász, politikus, egyetemi tanár. Bibó István által hivatkozott művei: *Juristische Prinzipienlehre*. I–VI. Mohr, Freiburg-Leipzig, 1984, 1898, 1917.; *Zur Kritik der juristischen Grundbegriffe*. I–II. Perthes, Gotha, 1877–1883. Lásd: <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&query=118938444>

²⁵⁸ Bierling, *Prinzipienlehre* I. 50.

²⁵⁹ Anderssen 355. – Grosch 18. – Jhering 236. – Kramer 3. – Lasson 20. – Neubecker 19.

megtévesztő.²⁶⁰ A fizikum és pszichikum ugyanis a közfelfogásban kontradiktórius ellentétet képeznek, és így sokaknak a figyelmét elkerülte, hogy éppen a pszichikai kényszer szubjektív élménye és a fizikai kényszernek saját formájából kivetkőztetett meghatározása között helyezkednek el a kényszernek az emberi élet és az emberi társadalom szempontjából legfontosabb megjelenési formái: a különböző *kényszerobjektívációk*, melyek szubjektív élménynél többet, az akarat teljes lenyűgözésénél viszont kevesebbet jelentenek.

A fizikai kényszernek ezt a megtévesztő fogalmazását főleg a jogelméleti irodalomban találjuk, s ott is leginkább a jog *kényszerjellegének* tagadóinál, akik azonban ennek a kérdésnek tüzetes taglalásába mélyebben nem mennek bele. Azoknál, akik a fizikai-pszichikai megkülönböztetést ilyen mellékszempontok nélkül veszik fel, a fizikai kényszer meghatározása sokkal világosabb: „a fizikai kényszer a fizikai erőszakkal való fenyegetés”;²⁶¹ sőt igen gyakran nem is fogalmazzák diszjunktíve a fizikai és pszichikai kényszerellentétet, hanem a kettőt összekapcsolják, s felvesznek fizikai kényszer által gyakorolt pszichikai kényszer.²⁶² E meghatározás lényegileg helyes, csakhogy a *kényszer megkettőzése* voltaképpen nem kétféle kényszer jelent, hanem a kényszereszköz és kényszerélmény *szembeállítását*. A fizikai kényszer itt oly fizikai erőszakot jelent, mely kényszereszközként szerepel.

A fizikai és pszichikai kényszer ellentéte ezek után elveszti a maga alapvető jelentőségét. Fizikai kényszer az, amelynél a kényszer objektíváló következmény az ember testisége ellen irányul,²⁶³ kiemelkedő jelentősége éppen abban rejlik, hogy a fizikai erőszaktól való idegenkedés és félelem meglehetősen általános emberi vonás, s így a fizikai kényszer jut legkönnyebben objektív érvényesüléshez, s belőle sarjadnak ki leghamarabb *kényszerobjektívációk*.

Mindez nem jelenti azt, hogy a fizikai kényszer feltétlenül a kényszer legerősebb és leghatékonyabb formája.²⁶⁴ A kényszer erősségét nem az határozza meg, hogy milyen eszközökkel történik, sem az, hogy honnan indul ki,²⁶⁵ hanem csupán két tényező: egyrészt a kényszerítő behatás és a spontán akaratirány eltéréseinek nagysága, másrészt a kényszerítő behatás érvényesülési terének nagysága. *Küsfokú* a kényszer: ha a spontán akaratirány eltérése nagyfokú, de

²⁶⁰ Hold is megállapítja már (76.), hogy a kényszerproblémánál az egyik fél folyton a fizikai kényszerrel beszél, mert tudni sem akar a kényszerrel.

²⁶¹ Mayer 53. – Merkel 11. – Moór, *Anarchismus* 16–17., Bev. 178–180., 184–189., Macht 8–11., 17., 21.

²⁶² Laird 164. – Moór, Bev. 178., Macht 17.

²⁶³ Kramer 2. – Neubecker 4., 19. – Neukamp 26. – Laird (162.) szerint fizikai kényszer az, mely a természet különböző akadályain keresztül hat.

²⁶⁴ Duprat (507.) csak a fizikai kényszernek tulajdonítja a kauzalitáshoz hasonló szükségszerűség jelenlétét.

²⁶⁵ Nem áll tehát Windelband ellenkező állítása sem (id. Neubecker 18.), hogy embertársaink kényszere nyomasztóbb, mint a természeté. Lehet-e nyomasztóbb kényszer elképzelni, mint mikor a tetterős embert betegségé mozdulatlanságra *kényszeríti*?

maga az akarati működés kis terjedelmű (valamely, reánk nézve kis jelentőségű kérdésben teljességgel meghátrálunk), vagy ha az akarati működés széles körű, de a cselekvés csak igen kis mértékben idegen saját cselekvő spontaneitásunktól (valamely parancsot bizonyos fokig meggyőzve követünk). *Nagyfokú* a kényszer: ha széles körű akarati állásfoglalást követel, s ugyanakkor spontán akaratirányunktól nagymértékben különböző irányban hat (pl. valaki függésünket kihasználva lényünkkel ellenkező magatartásra kényszerít bennünket).

A kényszeren belül szokásos megkülönböztetés még a „*belső*” és „*külső*” kényszer közötti különbségtétel.²⁶⁶ Ez a megkülönböztetés arra vonatkozik, hogy a cselekvő spontaneitással szemben álló jelenség a külvilághoz tartozik-e, vagy lelki jelenség. A külső és belső kényszer közötti ilyen különbségtétel fogalmilag nem mélyreható; végeredményben mindaz, ami cselekvő spontaneitásunkkal szemben áll, közvetve a külvilágból ered, viszont a kényszerítés és kényszerülés folyamatai közvetlenül mindig az emberi lélekben folynak le. E különbségtételnél csupán az a lényeges, amit a fizikai kényszerrel kapcsolatban is megállapítottunk; a *külső* kényszer *nagyobb fokú objektíválódást* jelent. A szubjektív kényszerélmény és a kényszerobjektívációk közötti *különbség* rövid és közérthető megjelölésére tehát akadálytalanul használható a belső és külső kényszer elválasztása, annál is inkább, mert a külső kényszer nem bír a „fizikai kényszer” félrevezető mellékértelmével, és mert a „belső” és „külső” különbsége éppúgy fokozati és relatív, mint a szubjektív élmény és társadalmi objektíváció különbsége.

Az *abszolút kényszer* leggyakrabban úgy szerepel, mint a fizikai kényszerrel azonos jelenség, legalábbis abban a szélsőséges fogalmazásban, amely szerint az akarati működés fizikai kényszer esetén teljesen kikapcsolódik. Megállapítottuk, hogy a kényszernek ily mértékben való kiterjesztése a természettörvény feltétlen uralmát jelenti. Ha igaz, hogy a kényszer természeti szükségszerűség alatt való együtt szemlélése oly jelenségeknek, melyek nem oda tartoznak, akkor ebből könnyen juthatunk oda, hogy „abszolút” kényszer alatt a természeti szükségszerűség feltétlen érvényesülését értsük. Ez azonban „*contradictio in adiecto*”²⁶⁷ lenne. A természettörvény ugyanis *feltétlenül* csakis a természet világában érvényesül, ott viszont *már nem kényszer*. Az abszolút kényszer gondolatának belső ellentmondása abban rejlik, hogy a kényszer mint *viszonyfogalom* sohasem lehet abszolút. A kauzalitás és a spontaneitás törvényszerűségei megjelenhetnek abszolút érvénnyel, de e két törvényszerűség speciális együtt szemlélési viszonya: a *kényszer*, természeténél fogva csak *relatív* lehet.

²⁶⁶ Kelsen, Staatslehre 23. – Ruber 94.

²⁶⁷ Contradictio in adiecto (latin): Olyan állítás, amely magában hordozza cáfolatát, hiszen a jelző ellentmond a jelzett szónak.

5. A kényszer erkölcsi beszámítása

A kényszer alatti akarati állásfoglalás, idegen törvényszerűség jegyében állván, ellenkezik a cselekvő legsajátabb egyéniségével. Ebből következik, hogy erre a kérdésre: „kinek a cselekedete a kikényszerített cselekvés?” mindig bizonytalan feletet kapunk. Ez a bizonytalanság az erkölcsi beszámítás kérdésével kapcsolatos: kétséges, hogy tulajdonképpen *kinek számít be* a kikényszerített cselekvés. A közfelfogás általánosítása szerint a kikényszerített cselekvés a kényszerített cselekedete, de a *kényszerítőnek* számít be. Ebből annyi igaz, hogy a kényszerített cselekedete a *kényszerítettnek nem teljes mértékben* számít be. A végső lökést mégis minden kényszerítés esetén is a cselekvő spontaneitása adja meg, s hogy az emberileg lehetséges legnagyobb fokú kényszer is beszámítódik a cselekvőnek, azt mi sem mutatja világosabban, mint az, hogy a kényszer alatti állásfoglalást *meg lehet bántani*, és éppen a leghatékonyabbakul ismert kényszereszközöknek való ellenállás szokott a legnagyobb erkölcsi elismerésben részesülni.²⁶⁸

Kikényszerített cselekvés esetén tehát sohasem beszélhetünk a beszámítás kizárásáról, legfeljebb nem teljes beszámításról.²⁶⁹ A különböző társadalmi szabályok természetesen nem feltétlenül érvényesítik az erkölcsi beszámítást, s így a cselekvő bizonyos külső felelősségre vonás: társadalmi megítélés, magánjogi, büntetőjogi felelősség alól mentesülhet. A társadalmi megítélés némileg határozatlanul, a magánjogi beszámítás határozottabban, a büntetőjogi beszámítás pedig fokozati rendszerben állapítja meg, hogy az empirikus megítélés és a tétel következmény szempontjából milyen kényszer alatti cselekvés az, amely már nem beszámítható. *A társadalmi megítélés* mértéke az egyéni körülmények szerinti „*emberileg lehető*” ellenállás. A magánjogi beszámítás megkülönböztet abszolút kényszer (vis absoluta) és *fénnyegétést* (vis compulsiva).²⁷⁰ A régebbi magánjogi dogmatika az abszolút kényszer alatt létrejött jogügyleteket semmiséknek, a fényegetés alattiakat megtámadhatóaknak tekintette. Ennek a megkülönböztetésnek a mélyén a kényszer objektivitásának különböző fokai rejlenek, melyeknek alapján a cselekvés kényszerűségét *vagy* mindenki átláthatja (semmisség), *vagy* csak a cselekvő maga (megtámadhatóság). Az újabb dogmatika inkább afelé hajlik, hogy minden esetben csak megtámadhatóságot fűzzön a kényszerített jogügyletnek, ami teljesen megfelel többször ismételt felfogásunknak, mely szerint a kényszer mindig relatív, és mindig pszichikai jelenség,²⁷¹ s így a cselekvés kényszerítettségét csak maga a cselekvő döntheti el. Bizonyos ob-

²⁶⁸ Neubecker 49.

²⁶⁹ Uo. 52–54.

²⁷⁰ Grosch (18.) az első tekint valódinak kényszernek, az utóbbi alá eső jelenségeket „vegyes” cselekedeteknek.

²⁷¹ Neubecker 79–83. – Schliemann 95–96.

jektivitást viszont a magánjog mindenképpen megkövetel (kell, hogy a fenyegetés jogellenes, alapos, lehetséges és a cselekedetekkel kauzálisan összefüggő legyen). A büntetőjogi beszámításnál a kényszer és kényszerhelyzetek különböző fokai között való különbségtételre a beszámítás büntetőjogi kizártságának különböző momentumai szolgálnak (jogellenességet kizáró, bűnösséget kizáró, bűnösség alól mentesítő és beszámíthatóságot kizáró okok!).

A kérdés mármost az, hogy ha a kényszerített cselekedetet nem számítjuk be a kényszerítettnek teljes egészében, akkor kinek vagy minek számítjuk be még. Kétségtelenül a *kényszerítő jelenségnek*, bármi vagy bárki legyen az. Kényszerít nagyon sokféle külső és belső jelenség gyakorolhat, nem csupán valamely idegen személy. A kényszerítő *személy* kizárólagos elképzelése különösen a *magánjogi* dogmatikában van előtérben, ahol a jogügyletek megkötésére irányuló kényszer a lényeges. A büntetőjogi dogmatika már ismeri a különféle *objektív kényszerhelyzeteket* is (szükséghelyzetek, végszükség). Természetesen objektív kényszerhelyzeteknek, természeti akadályoknak nem lehet egy kényszerű cselekvést erkölcsileg beszámítani. Hogy azonban e kettős beszámítás mennyire általános szabálya a kényszer beszámításának, azt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az ilyen kényszerűségekért, legalább képszerűen, a kényszerítő külső körülményeket „okoljuk” („a sors hibás”). Még kevesebb akadály van annak, hogy célok és normák esetén a céloknak és normáknak számítsuk be a kényszerített cselekvést (lelkesült, fanatizált vagy terrorizált egyének, tömegek tetteit az őket mozgató eszméknek és céloknak számítjuk be, és e ténykedések alapján esetleg az eszmék és célok értékére is következtetünk). Természetesen a kényszerítő jelenségtől és a cselekedettől magától függ, hogy a beszámítás milyen mértékben erkölcsi beszámítás, és hogy helyeslő vagy rosszalló értékítélettel kapcsolódik-e. Az sincs kizárva, hogy *egyugyanazon cselekvés* különböző empirikus erkölcsi szabályok szerint *ellenkező megítélés* alá esik, sőt lehetséges, hogy a kényszerítettnek és kényszerítőnek *ellenkező értékeléssel* számíthatódjék be ugyanazon cselekvéscsoport (az erkölcsi jóra való kényszer a kényszerítőnek pozitíve számítható be, annak viszont, aki csak kényszer alatt cselekszik jót, negatíve; ezzel szemben az erőszakosság az erőszakoskodónak negatíve, az erőszakot béketűréssel viselőnek pozitíve számít be!), ilyenkor azonban mindig *különböző cselekvésmomentumok* azok, amelyek az ellenkező értékelést kiváltják.

A kényszer beszámítására nézve tehát *általános elv a kényszer kétirányú beszámítása*, ami teljesen megegyezik a kényszerről mint két törvényszerűség együtt szemléléséről adott meghatározásunkkal. Ami az erkölcsi beszámítás *mértékét* illeti, kétségtelen, hogy kell bizonyos arányosságnak lenni az alkalmazott kényszer *erőssége* és az értékigazolás *alapja* között. A nagyobb fokú értékigazolás szükségességét nem csak és nem annyira a kényszer erőssége, hanem sokkal inkább

a kényszer *objektivitása* váltja ki. Az *ismétlődő*, általános és kiszámítható kényszer sokkal inkább szorul értékigazolásra, mint az élesen szemben álló, erős, de *egyszeri* kényszeraktus. Ezért párhuzamos minden kényszerapparátussal egy értékigazoló apparátus is; ezért követel szigorúbb és szélesebb körű igazolást a legitim hatalom, mint a forradalom.²⁷² Valamely forradalom erkölcsi megítélésénél is sokkal inkább esik latba a forradalom *utáni* hatalom gyakorlásmódja, mint maga az erőszakos kényszeralkalmazás. Minden ideológia, mely az erőszakos módszerek elsőségét és kiválóságát hangoztatja,²⁷³ csupán szélsőséges fogalmazása annak az igazságnak, hogy az értékigazolás híján levő egyszeri erős kényszer kisebb rosszat jelent, mint az értékigazolás híján levő objektív, intézményes kényszer.

6. A kényszerfogalom egysége

A kényszer fogalmán belül szokásos megkülönböztetések kritikája azt mutatja, hogy ezek egyike sem jelent minőségi vagy áthidalhatatlan mennyiségi különbséget. A szubjektív és objektiválódott kényszer közötti, valamint az utóbbin belül a formális és materiális kényszerobjektiváció közötti megkülönböztetés fokozatosan egymásba átmenő, az emberi lélek és az emberi társadalom csaknem minden jelenségén belül feltalálható különbséget fejez ki. Nincs teljesen szubjektív kényszer, mert mindaz, ami velünk mint kényszerítéssel szemben áll, a külvilágból ered;²⁷⁴ de nincs tökéletesen objektív kényszer sem, mert amit annak nevezhetnénk, az már nem kényszer, hanem valódi kauzális szükségyszerűség. Ugyancsak fokozati a különbség fizikai és pszichikai, külső és belső kényszer között is: még kevésbé jelentenek lényeges különbséget a kényszer eszközei, módja, forrásai szerint felvett külön elnevezések (intellektuális kényszer,²⁷⁵ gazdasági kényszer,²⁷⁶ társadalmi kényszer.²⁷⁷ Mindezzel nem ellenkezik, hogy a kényszer a tapasztalatok világában igen *sokféle alakban* jelentkezhetik, s legváltozatosabb formáit a *kényszerobjektivációkban* találjuk meg, mert amint már mondtuk, a *kényszer viszonyfogalom*, *szemléletmód*, mellyel kényszerítő és kényszerített, kényszereszköz és kényszerhatékonyság egymáshoz való viszonyát szemléljük, s ez az egységes viszony az, amely a maga különböző tényezőiben sokféleképpen objektiválódik.

²⁷² Moór, Bev. 345–347.

²⁷³ Sorel, 96–98., 117–120., 283–288.

²⁷⁴ Mack 33.

²⁷⁵ Duprat 510.

²⁷⁶ Uo. 518.

²⁷⁷ Grandjean 113.

Mielőtt a kényszerről szóló gondolatmenetünket befejeznénk, fel kell vetnünk a kérdést, hogy nem szorítottuk-e túl szűk keretek közé a kényszer fogalmát, amikor azt mindvégig mint lelki jelenséget fogtuk fel. Kétségtelen, hogy van bizonyos jogosultsága oly beállításnak is, mely kényszernek tekinti nemcsak a kauzalitás szemléletét az emberi cselekvőség világában, hanem egyáltalán bármilyen idegen törvényszerűség együtt szemlélését. Egyes kifejezések, pl. az emberi beavatkozás kényszere a természettel szemben, az objektivitás kényszere, a logikai kényszer²⁷⁸ stb. adnak bizonyos alapot e fogalomkiterjesztésre, ez az alap azonban nem elegendő, s e kifejezéseket helyesebb csupán hasonlatoknak tekinteni.²⁷⁹ Ha csupán a *valóság* különböző törvényszerűségeinek együtt szemlélését tekintjük kényszernek, még mindig kívül marad a *megítélésre* vonatkozó logikai szükségyszerűség. Ha pedig a megismerhető világ *összes* törvényszerűségeinek egymás területén való érvényesülését, szemléletét nevezzük kényszernek, akkor a kényszer a megismerhető világ egészéhez kapcsolódó oly viszonyfogalom válik, melynek hordozására a kényszerről való gyakorlati képzeink és vonatkoztatásaink teljességgel képtelenek. A terminológiai célszerűség és az empirikus fogalommal való megegyezés követelménye tehát, hogy *kényszer alatt* ne értsünk többet, mint *emberi cselekvőségre vonatkozó lélektani jelenséget*.

II. rész. Szabadság

1. Szabadság és törvényszerűség

A szabadságfogalom az emberi gondolkozás legpolárisabb fogalmainak egyike, melyet egyidejűleg tulajdoníthatunk egymással látszólag homlokegyenest ellenkező jelenségeknek.²⁸⁰ A szabadság fogalmának vizsgálata során először is a szabadság neve alatt összefoglalt jelenségekre vonatkozó tapasztalatainkat, képzeinket és vonatkoztatásainkat kell kritika tárgyává tennünk.

Ha a szabadságról való legáltalánosabb, elsődleges képzetünket meg akarjuk ragadni, akkor úgy találjuk, hogy *a szabadságot* mindenkor *a szükségyszerűséggel, a meghatározottsággal, a törvényszerűséggel szemben álló* valaminek fogjuk fel.²⁸¹ Ha a szükségyszerűség, meghatározottság és törvényszerűség kifejezéseit némileg analizáljuk,

²⁷⁸ Logikai kényszer alatt logikai *szükségyszerűséget* szoktak érteni. Igen jellemző azonban, hogy a logikai szükségyszerűséget rendszeren akkor nevezzük logikai *kényszernek*, ha az az emberi spontaneitással valami módon *szemben áll*. Ha a logikai szükségyszerűséget függetlennek képzeljük az őt elgondoló és általa érintett emberi lelkesítőtől, akkor szokatlanul hangzik a „logikai kényszer” kifejezés.

²⁷⁹ Duprat 519. – Grandjean 113–141. – Krückmann 127.

²⁸⁰ Göring 2–3. – Mayer 86. – Ritchie 135–138. – Tuka 18.

²⁸¹ Driesch 10. – Mayer 86. – Nelson 280. – Tuka 33–34., 44.

akkor arra az eredményre jutunk, hogy a szükségszerűség oly törvényszerűség, melynek uralma alól az alája tartozó jelenség magát ki nem vonhatja;²⁸² a meghatározottság valami hasonlót jelent, azzal a különbséggel, hogy inkább több jelenség egymás közötti viszonyában használjuk, mely szerint az egyik jelenség oly módon függ a másiktól, hogy ezt a függését magából kiindulólág meg nem változtathatja. Ilyen értelmezésben hajlamosak vagyunk a szükségszerűséget és még inkább a meghatározottságot elsősorban a kauzális, okozati szükségszerűség és a vele rokon törvényszerűségek (pl. a kényszer) területére korlátozni. Meg kell azonban gondolnunk, hogy az emberi akarat jelenségei ugyanolyan szükségszerűen, ugyanolyan feltétlenül állnak a spontaneitás uralma alatt, mint a természeti jelenségek a természettörvény uralma alatt; hogy továbbá a valóság *megítélése* éppúgy szükségképpen esik logikai, erkölcsi (axiológiai) és célszerűségi (finális) determináció alá, mint maga a *valóság* a saját törvényszerűsége alá. Fel kell tehát ismernünk, hogy a „szükségszerűség”, „meghatározottság” kifejezései végeredményben nem jelentenek mást, mint bizonyos nem mellőzhető törvényszerűségeket, melyek alatt a világ jelenségeit megismerhetjük és megértjük. Éppen ezért a következőkben elsősorban a *törvényszerűség* kifejezését fogjuk használni, mint amely leginkább ment zavaró mellékértelmeztől.

A *szabadság* valamiféle *mentességet* jelent valamiféle törvényszerűség alól.²⁸³ Az a kérdés: milyen mentességet, milyen törvényszerűség alól? Mindaddig, amíg afelé hajlunk, hogy a törvényszerűséget főleg a természettörvényben szemléljük, vele szemben a törvényszerűségtől való mentességnek, a szabadság világának elsősorban az emberi lelkiséget, különösen az emberi akaratot fogjuk tekinteni.²⁸⁴ Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az emberi léleknek is megvan a maga törvényszerűsége, akkor ennek alapján hajlandók vagyunk *vagy* azt állítani, hogy a szabadságnak egyáltalán nincs helye a világ jelenségei között, *vagy* azt, hogy az emberi lélek törvényszerűsége éppen maga a szabadság.²⁸⁵ Egyik konklúzió sem áll meg. Kell, hogy a szabadságnak helye legyen a külső világ jelenségei között, mert különben nem nevezhetünk egyes jelenségeket, történeteket, helyzeteket „szabad”-nak, másokat ismét „nem szabad”-nak. Viszont az emberi lélek világát úgy szembeállítani a természettel, mint a szabadságot a nem-szabadsággal, ez szintén jogosulatlan elhatárolása annak a jelenségnek, amelyet mint szabadságot élünk át és ismerünk meg. Ha ugyanis a szabadságot az emberi lélek törvényszerűségének tekintjük, akkor semmilyen jelenséget, ami az emberi lelkiség határain kívül esik, nem nevezhetünk valóban

²⁸² Göring 80.

²⁸³ Bartók, *Akaratszabadság* 63.

²⁸⁴ Frederichs 8. – Hegel 44. – Sommer 4. – Stammler, *Theorie* 488.

²⁸⁵ Kant, *Metaphysik* VII. 14. – Kelsen, *Staatslehre* 23., 44., 321., 322. – Radbruch 65.

szabadnak, legfeljebb megszemélyesítő, átvitt értelemben. Márpedig bizonyos körülmények között az emberi lelkiségen kívül álló jelenségeket, így a természet világát is éppoly gyakran nevezzük és nevezhetjük szabadnak, mint saját egyéniségünket, lelkiségünket, cselekvőségünket;²⁸⁶ ennek a szóhasználatnak sokkal több valódi értelme és tartalma van, semhogy pusztá megszemélyesítésnek tarthatnánk.

Kétségtelen, hogy a szabadság nem csupán a kauzalitás törvényszerűsége alól való mentesség, hanem mentesség más törvényszerűség alól is. Azonban azt sem mondhatjuk, hogy a szabadság *minden* törvényszerűség *alól* való mentesség, mert valamely törvényszerűség *feltétlen* uralma is jelenthet szabadságot, szabad érvényesülést. Beszélünk egyrészt a természeti adottságok korlátairól, az ösztönök rabságáról,²⁸⁷ a szabályok bilincseiről, másrészt a szabad természetről, a dolgok természetes, szabad folyásáról, ösztöneink szabad kiéléséről s a törvény szabad érvényesüléséről.²⁸⁸ El kell döntenünk tehát a kérdést, hogy tulajdonképpen e törvényszerűségek melyike szabadság és melyike rabság. Amikor valamely törvényszerűség uralmát nem-szabadságnak s a tőle való mentességet szabadságnak érezzük és tudjuk, akkor ehhez az állásfoglaláshoz mindig egy *értékelő* momentum tapad.²⁸⁹ Olyankor beszélünk *nem-szabadságról*, mikor valamely jelenség természete és a reá vonatkoztatott törvényszerűség között bizonyos ellentét, bizonyos *idegenség* áll fenn. A hangsúly azon van, hogy aki vagy ami *nem szabad*, az *nincs a helyén*, annak *nem* a szóban forgó törvényszerűség alatt *kellene* lennie.²⁹⁰ Erre mutat az az elsődleges, spontán értékítéletünk, mely szerint a *szabadság* valami jó, valami *megfelelő*, valami *helyénvaló* annak a számára, akinek vagy aminek a szabadságáról szó van.²⁹¹ Kimondhatjuk tehát, hogy a *szabadság mentességet jelent idegen*, nem saját törvényszerűség alól. Világos ily módon, hogy egy nem idegen, hanem *saját törvényszerűség* feltétlen uralma szintén *szabadság*.

Ezzel kapcsolatban kell kitérnünk arra a kérdésre, hogy a különböző törvényszerűségek miképpen lehetnek tényezők egymás területein, hogyan jelentkezhetnek idegen törvényszerűségek. A különböző törvényszerűségeknek más területre való hatása oly módon valósul meg, hogy valamely törvényszerűség uralma alá tartozó jelenséget más törvényszerűség uralma alatt is *szemlélünk* (vö. a 17. lábjegyzettel). Állíthatjuk, hogy minden törvényszerűség végered-

²⁸⁶ Bartók, Akaratszabadság 63–64.

²⁸⁷ Kant, Metaphysik VII. 14. – Sommer 6.

²⁸⁸ Göring 8., 114. – Kirchmann 80. – Laski, Liberty 2.

²⁸⁹ Barth 73–74.

²⁹⁰ Göring 8.

²⁹¹ Laird 163.

ményben szemléletmód, azonban különbség van oly szemléletmód között, melyet a már megismert jelenségek összefüggéseire alkalmazunk, és oly szemléletmód között, mely feltétele annak, hogy bizonyos jelenségeket megismerhessünk. Az *utóbbi* esetben a szemléletmód *uralkodó törvényszerűséggé* válik, mely az alája tartozó jelenségekkel egy és elválaszthatatlan, az *előbbi* esetben viszont az idegen szemléletmód a jelenségekkel *szemben áll* még akkor is, ha összefüggéseik szemléleténél alkalmazható. A kényszer problémájánál bemutattuk, hogy egy ilyen idegen törvényszerűség alatti szemlélet gyakorlatilag hogyan lehetséges, és milyen következményekkel jár. Az idegen törvényszerűségek minden ilyenfajta érvényesülésétől való mentesség jelenti tehát a *szabadságot*. Nem azokat a jelenségeket nevezzük „szabad”-nak, amelyek a többi jelenségek rendjén vagy sorozatán *kívül* állanak, hanem azokat, amelyek oly módon függenek össze egyéb jelenségekkel, hogy ez az összefüggés a szóban forgó jelenség sajátos törvényszerűségének figyelembevételével teljességgel megmagyarázható.

Fel kell vetnünk a kérdést, hogy ezek után miért határoztuk meg a szabadságot mint idegen törvényszerűség alól való mentességet s miért nem mint valamely törvényszerűség saját területén való uralmát.²⁹² Ennek a magyarázata abban rejlik, hogy valamely törvényszerűség uralma éppen akkor nem jelent szabadságot, ha érvényesülése feltétlenül, zavartalanul bekövetkezik, ha idegen törvényszerűségeknek még a lehetősége, még a képze sem merül fel. Valamely jelenség *nem* azáltal válik szabaddá, hogy saját törvényszerűségének zavartalan uralma alatt *van*, hanem azáltal, hogy egy *szemlélő* tudat a saját törvényszerűség uralmát idegen törvényszerűség jelenlétéhez *viszonyítja*, vele együtt szemléli. A szabadság negatív együtt szemlélésen alapuló viszonyfogalom,²⁹³ s ezért határozzuk meg legáltalánosabb fogalmát *negatív*: a *szabadság idegen törvényszerűség alól való mentesség*.

Hogy a szabadság társadalmi problémáit tárgyalás alá vehessük, szükségesnek tartottuk a szabadságprobléma nagy komplexumából a fentiek előrebocsátását. E részterület vizsgálata segítségünkre lesz abban, hogy a szabadság egyetemes fogalmához további elemekkel hozzájáruljunk.

2. Szabadság és kényszer

Szabadság (minden idegen törvényszerűség együtt szemlélésétől való mentesség) és *kényszer* (idegen törvényszerűség belevetítése az emberi magatartások világába) kétségtelenül ellentétes fogalmak. Azt kell mármost tisztáznunk, hogy kényszer

²⁹² Schelling 480.

²⁹³ Bartók, *Akaratszabadság* 63.

és szabadság szembenállása mennyiben csupán kontrárius (ellentétes, egymást kizáró) és mennyiben kontradiktórus (ellentmondó, *harmadik lehetőséget* kizáró, principium exclusi tertii).

Kényszer és szabadság *általában* – egész világképünkben – csupán kontrárius módon állanak szemben egymással, azaz ugyanazon jelenségre vonatkozólag a kényszer szemlélete kizárja a szabadság szemléletét. Azonban nem áll fenn közöttük kontradiktórus ellentét már csak azért sem, mert kényszer és szabadság csupán a különböző törvényszerűségek együtt szemlélésekor jelennek meg, tehát szembenállásuk csupán mint idegen törvényszerűségek jelenléte, illetve jelen nem léte lehet kontradiktórus. Valamely törvényszerűség feltétlen *érvényesülése*, minden más törvényszerűség lehetőségétől menten, sem nem szabadság, sem nem kényszer; minden törvényszerűség *teljes* hiánya ugyancsak nem szabadság, és nem is kényszer.

Az *egész természeti és társadalmi valóság* világában szabadság és kényszer ellentéte szintén csupán kontrárius jellegű. Valóságtudományi törvényszerűséget kettőt különböztettünk meg: 1. a természeti jelenségek törvényszerűségeként a *kauzalitást*, 2. az emberi magatartások sajátos törvényszerűségeként a *spontaneitást*, amely csökkenő fokozatossággal a szerves világ nem emberi jelenségeinél is fellelhető (l. a 3. lábjegyzetet²⁹⁴). A valóság jelenségei között a kényszer *egy* idegen törvényszerűség, vagyis a kauzalitás *szemlélete* a spontaneitás területén, a *szabadság* pedig *minden idegen* törvényszerűség alóli *mentesség*, tehát egyaránt jelentheti a spontaneitás világának a kauzális szemlélettől való szabadságát és a természeti világnak a spontaneitás elemeitől való szabadságát. A kényszernek ugyanis csak mint a spontaneitás alá tartozó, átélhető jelenségnek van határozott jelentése. A spontaneitás törvényszerűségének a kauzalitás jelenségeibe való belevetítését szoktuk a természet szeszélyének, *véletlennek* nevezni. (L. 248. o. 112. l.) Feltéve, hogy a kényszer fogalmát minden idegen törvényszerűség érvényesülésére kiterjeszthetnők, ez azt jelentené, hogy a kényszer és szabadság a megismerhető világ minden területén egymás kontradiktórus ellentétévé válnának. Kimutattuk azonban (l. 128. o.²⁹⁵), hogy ezzel a kényszer fogalmát túlfutól és teherbíró képességén felül megterhelnők. Meg kell állapítanunk, hogy eredetileg a szabadság is csupán az átélhető szabadságot, tehát az emberi magatartás szabadságát jelentette. Azonban éppen a szabadság negatív volta tette lehetővé, hogy a szabadságfogalom nagyobb mértékben kiterjesztő értelmet nyerjen, míg a kényszer megmaradt lélektani jelenségnek. Így a szabadság és kényszer empirikus fogalmának ellentéte a *valóság* egész területén kontrárius, de nem kontradiktórus.

²⁹⁴ A hivatkozás az értekezés 1935-ös kiadására vonatkozik.

²⁹⁵ A hivatkozás az értekezés 1935-ös kiadására vonatkozik.

A társadalmi valóság, az emberi magatartások világában – a spontaneitás lévén az uralkodó s a kauzalitás, illetve a kényszer az idegen törvényszerűség – a szabadság nem jelent mást, mint a kényszer hiányát, a kényszerőtől való mentességet.²⁹⁶ (Az emberi magatartásokra meghatározó hatással a megítélési törvényszerűségeknek csupán a társadalmi és lélektani valóság világában való megjelenései: a pozitív vagy negatív értékítéletek lehetnek, azonban itt már csakis a valóság törvényszerűségein keresztül. A logikai, erkölcsi és célszerűségi megítélések tehát az emberi magatartásokat vagy a spontaneitáson vagy a kényszeren keresztül érintik, azaz vagy a spontaneitással egybeolvadva mozgatják, vagy kényszerítőleg szemben állva megkötik őket.)

Az emberi magatartások világában tehát kényszer és szabadság ellentéte kontradiktórius,²⁹⁷ mert itt idegen törvényszerűség csak a kényszer formájában jelentkezhetik. Az emberi lélek és társadalom jelenségeinek szemlélete körében tehát szabad minden magatartás, ami nem kényszerített és viszont. Ennek megfelelőleg a kényszerfogalomnak az előbbi fejezetben megismert különböző formái és differenciálódásai a szabadságnak is ugyanolyan formáit tételézik fel. A szubjektív kényszerélménnyel szemben szubjektív szabadságélmények, a kényszerobjektívációkkal szemben a szabadság objektívációi állanak.

Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy kényszer és szabadság lehetősége és ezzel együtt kontradiktórius volta a társadalomban is csak akkor merülhetnek fel, ha reflektálunk, gondolunk rájuk, ha a spontán akarati állásfoglaláshoz egy tudati állásfoglalás is járul. Az egészen mechanikus vagy egészen tudattalan cselekvések csak akkor válnak a kényszer, illetve a szabadság élményévé, ha tudomást veszünk róluk, ha más kényszerélményhez, illetve szabadságélményhez viszonyítjuk őket.

3. A szabadság mint szubjektív élmény

A szabadságnak mint élménynek tartalmát az az átélés képezi, hogy akarati állásfoglalásunk idegen törvényszerűségtől, azaz kényszerőtől mentesen, a spontaneitás saját törvényszerűsége alatt jött létre. Szabadnak érezzük az olyan spontán akarati állásfoglalást, melynek létrejöttében semmiféle, az akaró egyénnel akár saját lelki világában, akár a külvilágban szemben álló tényező nem játszott meghatározó szerepet. A szabadságélmény jellegzetes spontán fogalmazása: „Szabad vagyok, tehetek, amit akarok!”²⁹⁸ Ez a szabadság nem valamely törvényszerűség

²⁹⁶ M. R. Cohen 328. – Laird 162. – Laski, Liberty 1. – Reisdorf 78. – Tuka 28.

²⁹⁷ Bartók, Akaratszabadság 64. – Göring 13.

²⁹⁸ Cicero kifejezésével: „Libertas est potestas vivendi, ut velis” (latin): a szabadság az embernek az a képessége, hogy akarjon. (jd. Asbóth 79.) Vö. M. R. Cohen 328. – Göring 9. – Nelson 280–281. – Staudinger 369.

puszta hiányát, hanem éppen a cselekvő emberi lényre nézve a legsajátabb törvényszerűség: a *spontaneitás uralmát* jelenti. A cselekvő *spontaneitás teljessége* nem jelent mentességet a külvilági hatások alól sem – ilyen értelemben alig találunk szabad akaratot, és alig élhetnénk át szabadságélményt –, csupán a cselekvő spontaneitással *szemben álló* és az akarati állásfoglalást e szembenállásban meghatározó *jelenségeket zárja ki*, de a cselekvő spontaneitással eggyé lett külvilági eredetű lélektani elemeket nem.

Természetesen a szabadság mint *szubjektív élmény* – akárcsak a kényszer – a *cselekvő lelkivilágában* regisztrálódik, és csakis az akaró maga ítélheti meg konkrét akarati állásfoglalásának szabad vagy nem szabad mivoltát.²⁹⁹ Minden kívülről való szemlélet analógiák alapján legfeljebb valószínűségeket állapíthat meg, amelyek esetleg objektív érvényre is emelkedhetnek. A konkrét akarati állásfoglalás szabadsága azonban attól és csakis attól függ, hogy az akaró cselekvő spontaneitásával nem áll-e szemben olyan belső vagy külső jelenség, mely az akarati állásfoglalást befolyásolja, és a spontaneitástól különböző, idegen törvényszerűséget képvisel. E lelki folyamat lefolyása pedig annyira függ individuális vonásoktól és esetlegességektől, hogy csupán személyileg, élményszerűen ítélhető meg. Épp ezért semmi akadályja sincs annak, hogy egyrészt az ösztönök természetes szabadságáról és a törvények kényszeréről beszéljünk, másrészt az ösztönök szolgáltatásáról és az erkölcsi cselekvés szabadságáról. A szabadság szubjektív élménye szempontjából *ez a kétféle szembeállítás* egymásnak *nem mond ellent*. Ha valamely cselekvőünket meghatározó erkölcsi szabály áll velünk szemben, akkor annak az uralma jelenti a kényszert s a saját aktivitásunk akaratiránya a szabadságot, ha ellenben a szabály az, amely személyes akaratunkkal eggyé lett, és ösztöneink meghatározó ereje áll szemben cselekvő énünkkel, akkor az erkölcsi szabály jelenti a szabadságot és az ösztönök a kényszert. A szabadság fentebb tárgyalt negatív és relatív mivolta ennek az ellentétnek teljes magyarázatát adja.

A szabadság relativitása világítja meg azt a gyakori jelenséget is, amely egyes emberi csoportoknak akaratuk ellenére való „felszabadításában” jut kifejezésre. Aszerint hogy mit tekintünk a társadalom vagy egyesek sajátos törvényszerűségének, fogunk egyeseket szabadoknak, másokat leigázottaknak tekinteni. Minthogy azonban a társadalmi *valóság* törvényszerűsége a *spontaneitás*, ennek értelmében társadalmi *realitása* csakis a személyesen átélt szabadságnak van, helyesebben: nem a szabadságnak, hanem a szabadság *élményének*. Minden más szabadság csupán posztulált, de nem valóságos szabadság!

Minthogy a szabadság, mint szubjektív élmény, szubjektív akarati állás-foglalásunknak idegen törvényszerűségektől való mentességét jelenti, találó lenne

²⁹⁹ Radbruch 68.

ebben a vonatkozásban az „*akaratszabadság*” elnevezés.³⁰⁰ Ez a kifejezés azonban teljesen lefoglалódott abban az etikai és szociológiai vitakérdésben, hogy vajon a kauzális törvényszerűség az emberi magatartásokat is éppúgy meghatározza-e, mint a természet jelenségeit. Ebben a kérdésben – azáltal, hogy a spontaneitást tekintjük az emberi lélek sajátos törvényszerűségének – az akaratszabadság *mellett* foglaltunk állást. A szubjektív szabadságélmény speciális jelenségére azonban – éppen félreértések elkerülése végett – nem fogjuk használni az „akaratszabadság” elnevezést.

Mindazok a társadalmi szabály- és magatartásrendszerek, melyeknek szubjektív kényszereit a fentiekben vizsgálat alá vettük, a szabadságélménnyel is kapcsolódnak. Ha *érvényesülésük*, cselekvőségünkre való meghatározó hatásuk *kényszer*t jelent, akkor az ugyanettől való *mentesség szabadságot*. Valóban, amennyire kényszernek érezzük az illem, a szokás, a konvenció, a jog, a morál és esetleg az erkölcs szabályait, ugyanolyan mértékben szabadságnak érzünk minden olyan lelkiállapotot, helyzetet, lehetőséget, melyben a felsorolt szabályoknak szubjektíve kényszerítő hatása nem érvényesül. Ezért próbája minden szabály hatékonyságának az alóla való „felszabadulás”: amennyiben valóban mint felszabadulás jelentkezik, ebből visszakövetkeztethetünk arra, hogy az illető szabály érvényesülése kényszerélménnyel volt kapcsolatos. Le kell szögeznünk, hogy az *elsődleges szabadságélmény* a különböző erkölcsi szabályokkal szemben is – mint általában mindenütt – *negatív és relatív* jellegű. Ez a szabadság állhat a szabály nem követésének lehetőségében éppúgy, mint a szabály hiányában, azonban a szabálynak legalábbis negatív jelenléte mindig megmarad. Ha valamely kényszerítő szabály szembenállásának még a lehetősége vagy elgondolása sincs meg, akkor a spontán akarati állásfoglalás nem tartalmaz semmi különös szabadságélményt. Közkeletű kifejezéssel: csak akkor tudjuk a szabadságot értékelni, ha megismertük az ellenkezőjét.

4. Az egyéni (negatív) szabadság

Minden egyes társadalmilag jelentős akarati állásfoglalásunkhoz *vagy* szubjektív szabadságélmény *vagy* szubjektív kényszerélmény kapcsolódik. Ha egyes hasonló jellegű akarati állásfoglalásoknál a szubjektív szabadságélmény ismételt megjelenik, akkor ezáltal bizonyos objektivitást nyer: *több* szubjektív szabadságélmény *egy* kevésbé szubjektív szabadságélménnyé kapcsolódik össze, melyet a szóban forgó akarati állásfoglalásokra, illetőleg azok elvont egységére vonatkoztatunk. A szabadságélmény szempontjából értékelés alá vehetjük cselekvőségünknek azt

³⁰⁰ Ebben az értelemben használja Kramer (3. s. köv.).

az egész területét, amelyben akarati állásfoglalásaink lejátsszódnak, s ebben az egész akciószférában vizsgálhatjuk többé-kevésbé objektív szabadsággá alakult szabadságélményünket. Ily módon egy egységbe foglaljuk akciószféránk minden területét, melyekre nézve ezeket a részleges szabadságokat megállapítottuk, s a részleges szabadságoknak ezt az egységét saját személyiségünk egységére vonatkoztatjuk, mint bennünket objektíve megillető *egyéni szabadságot*. Az egyéni szabadságot az objektíválódásnak ezen a fokán a társadalom többi tagjai is tudomásul veszik, és saját egyéni szabadságukhoz viszonyítják. Ezen az alapon a társadalom egyéni szabadságokra, szabad akciószférákra osztható fel, melyek tulajdonképpen mind a szubjektív szabadságélmény objektívációi; elsősorban „*formális objektíváció*” jelleggel bírnak, mert főleg *azonos magatartások szabályosságát* jelentik külön *leválasztható tartalom nélkül*.

Az *egyéni szabadság* tehát a szubjektív szabadságélmény objektívációja: *objektíválódott szabadság*. A hozzáfűződő „*egyéni*” szabadság elnevezés nem eléggé karakterizáló: szóhangzati jelentésénél fogva az egészen szubjektív szabadságélményt is magában foglalhatja. Ha mégis az objektíválódott szabadságra használjuk, annak oka tisztán az, hogy minden élesen el nem határolt elnevezés kifejezésbenli értéke a lehető legnagyobb fokú objektíválódottság felé tolódik el.

A szubjektív szabadságélménytől az objektíválódott egyéni szabadságig terjedő jelenségalakulás jelzésére egészen jól használható a „*belső*” és „*külső*” szabadság kifejezése. Ez a kifejezés mód kongruens lenne a „*belső*” és „*külső*” kényszer kifejezésekkel, és annál inkább elfogadható, mivel a *belső* és *külső*, valamint a szubjektív élmény és társadalmi objektíváció közötti különbség mindig *fokozati*, így kényszer és szabadság esetén is. Az objektíválódás legelső momentumai mindig az emberi lélekben játszódnak le, sőt annak legjellegzetesebb működését jelentik, viszont tökéletes objektíválódás nem létezik, illetve nem tartozik a társadalom jelenségei közé.

Az objektív egyéni szabadsággal az empirikus erkölcsi szabályok társadalmi objektívációi is vonatkozásban vannak. E szabályok szembenállása és érvényesülése mint kényszer objektíválódhatik, ennél fogva az általuk szabadon hagyott területen belüli cselekvés, a tőlük való mentesség, a tőlük való szabadulás mint az illető szabály alól való objektív egyéni szabadság jelentkezik.³⁰¹ Az empirikus szabályok kényszere közül a jogé a legobjektívebb, s így az objektív egyéni szabadság elhatárolásában is a jognak van legfontosabb szerepe.³⁰² A jog szabályai által ily módon szabadon hagyott aktivitási lehetőséget nevezhetjük *polgári szabadságnak*.³⁰³ Ha ez a szabadságkör nemcsak a jog kényszerétől marad szabadon, hanem egyes

³⁰¹ Barth 508. – Hobhouse 28. – Kocourek 250.

³⁰² Schroeder 21.

³⁰³ Tuka 362.

jogi jelenségek kényszerétől más (rendesen magasabb) *jogszabályok kényszere által is szabadnak* biztosítatik, mint ún. *szabadságjog*, akkor ezáltal *jogintézménnyé*, az egyéni szabadság materiális objektivációjává lesz. Más hasonló empirikus erkölcsi szabályok alól hasonlóképpen adódnak egyéni szabadságszférák, természetesen anélkül, hogy a szabadságjogok mintájára ezt az egyéni szabadságot maga a szóban forgó szabályrendszer garantálná. Az egyéni szabadságnak e különféle komponenseit csupán negatív kell felfognunk: ezek az egyéni szabadságszférák egyszerűen úgy adódnak, hogy a szóban forgó normák az emberi magatartásoknak bizonyos területeit *nem* befolyásolják, esetleg szabályozatlanul hagyják.

Az *egy* embert megillető egyéni szabadság ily módon tehát azáltal adódik, hogy *mindaz*, ami úgy a normák, mint a természeti környezet esetleges kényszerétől objektíve *szabadnak marad*, az objektív *egyéni szabadság* területe lesz. Ha a szabályozó normák és a természeti akadályok nagy számát nézzük, könnyen azzal az előítélettel telünk meg, hogy az ily módon felfogott egyéni szabadság igen szűk és minimális területre szorítkozik; ha azonban az összes lehetséges társadalmi magatartások óriási számát tekintjük, akkor annak a belátására kell jutnunk, hogy az egyéni szabadság területe határolt ugyan, de határoltága mellett is igen széles körű.

5. A pozitív szabadság

Az eddigiekben vizsgálat alá vettük a szabadság elsődleges szubjektív élményét, majd pedig ezen élmény objektiválódásának különböző fokozatait. Mindezekben a megjelenési formákban megtaláltuk a szabadság már fentebb leszögezett negatív jellegét: az idegen törvényszerűségtől, társadalomban a *kényszer*től való mentességet. A szubjektív szabadságélményt is és az objektivált egyéni szabadságot is csak azon a területen találtuk meg, amely mentes külső tényezők által való kauzalitásszerű meghatározottságtól. Az következik-e ebből, hogy minden külső eredetű tényezők behatásától függő s nagymértékben kiszámítható és előre látható akarati állásfoglalás feltétlenül kényszer alatti állásfoglalás? Ez kétségtelenül hamis következtetés lenne. A társadalmi és erkölcsi tényezők-től meghatározott, nagymértékben kiszámítható és előre látható cselekvések vizsgálata azt mutatja, hogy e cselekvéseket meghatározó jelenségeknek nem mindegyikét fogjuk fel kényszernek, magunktól idegennek. Mindamellett világos, hogy az ilyen „nem kényszer alatti” cselekvés már nem tartozik a pusztán negatív, egyéni szabadság szférájába, hanem *valamiféle kötöttséget jelent*. Az a kérdés tehát, hogy miképpen egyeznek az ilyen megkötések – elsősorban a társadalmi szabályrendszerek nem kényszer alatti követése – azzal a tételünkkel,

amely szerint kényszer és szabadság a számba jövő emberi magatartások világában egymást kizáró ellentétet képeznek.

Ennek felderítésére meg kell vizsgálnunk, hogy a cselekvési szabályok mikor jelentenek kényszerszerűt és mikor nem. *Minden cselekvési szabály*, illetve értékítélet, mely *először* jelenik meg valamely cselekvő személyiséggel szemben, *kényszerszerűt*, idegen törvényszerűséget jelent;³⁰⁴ esetleg az is marad mindvégig. A cselekvési szabályokban kifejezésre jutó követelmény azonban elnyerheti a szabály címzettjének beleegyezését, helyeslését, beleolvadhat a cselekvő személyiség spontán cselekvőségébe, s így annak saját törvényszerűségévé válhatik.³⁰⁵ A cselekvő ember így megmarad a szabály érvényessége alatt, meg is felel pozitíve a szabálynak, mégis *megszabadul* azok szembenállásának, kényszerének élményétől.³⁰⁶ Mivel pedig minden kényszerélménynek szabadságélmény az ellentéte, a cselekvő ember ily módon a szabály által való teljes meghatározottságban is *szabadságot* élvez. A szabadságnak ez a fajtája nem a legkorlátlanabb, de a legintenzívebb szabadságélmény, mert hiszen a kényszer lehetősége, gondolati jelenléte a legerősebb, s a tőle való mentesség élménye a legközvetlenebb. Az ilyen szabadság tudatosságot és aktivitást kíván, és a szabállyal egyirányú magatartások terén nemcsak a kényszerszerűtől való mentességet, hanem a cselekvés pozitív érvényesülésének lehetőségét is kiterjeszti, tehát pozitív tartalommal teljes.³⁰⁷ Nem azonos tehát az elsődleges szubjektív szabadságélmény negativitásával, bár elsődlegesen ugyanúgy a *szabadság* élményét jelenti.³⁰⁸ A szabadságnak ezt a megjelenését nevezhetjük *pozitív szabadságnak*. Mint szabadságforma ritkábban szerepel a társadalmi köztudatban, a gondolkodókat viszont az erkölcsi szabadság kérdésén keresztül mindig a legerősebben foglalkoztatta, s indítékot adott a szabadságfogalom ismeret- és értékelméleti vizsgálatára.

Ha a pozitív szabadság vonatkozásaiban vizsgáljuk a különböző társadalmi szabályokat, azt találjuk, hogy a pozitív szabadság a társadalmi szabály- és magatartásrendszerek összes fajtáinál létrejöhet. A morál, a jog, a konvenció, a szokás, az illem, a divat, sőt a hatalmi parancs szabályainak vérünné vált, saját törvényszerűségként való *spontán követése* lehetséges, és mindannyiszor *szabadságot jelent* az illető szabályok szembenállásának kényszere alól.

³⁰⁴ Baumgarten, Erkenntnis 91. szerint: ahol a „kell” végződik, ott kezdődik a szabadság. Vö. Hartmann 624–647. (L. Horváth, *Materiális értéketika* 124.) – Hobhouse 33. – Hold 92.

³⁰⁵ Természetesen az erkölcsi szabályban kifejezésre jutó axiológiai determináció maga nem válik cselekvések törvényszerűségévé, mert nem a cselekvést, hanem annak megítélését határozza meg; azonban az erkölcsi szabály empirikus megjelenése: az erkölcsi értékítélet mint lélektani jelenség az akaró ember cselekvő spontaneitásával eggyé lehet, annak egyik elemévé válhatik.

³⁰⁶ Vö. Dékány 161–162. – Sorley 440., 445.

³⁰⁷ Dékány 162–163.

³⁰⁸ Vö. Tuka 59. – Horváth, *Rechtssoziologie* 130–131.

Kétségtelen, hogy az ún. *erkölcsi szabadság* – amely központi jelentőségű kérdése az etikának – nem más, mint az *erkölcsi* szabályokkal szemben és egyben általuk való *pozitív* szabadság. Erkölcsi szabadságot jelent azoknak a társadalmi szabályoknak a szabad követése is, amelyek egyetemes erkölcsi minősítésben részesülnek (jog, szokás).³⁰⁹ A spontán szabálykövetésben megnyilvánuló pozitív szabadság egyéb társadalmi szabályoknál (hatalmi parancs, divat, illem) nem jelent erkölcsileg értékelt szabadságot.³¹⁰

Felvetődik a kérdés, hogy ha a pozitív szabadságot – tehát az erkölcsi szabadságot is – úgy tekintjük, mint a kényszer *szabadsággá alakítását*, hogyan egyezik ez az erkölcsi cselekvés autonómiájának általános követelményével, mely szerint az erkölcsi cselekvés *teljes*, azaz *minden* kényszerből mentes szabadságot követel. Meg kell állapítanunk, hogy a kényszernek az elmélyített s a legbelsőbb konfliktusokra is kiterjesztett fogalma alapján az autonómia követelménye ebben a fogalmazásban fenn nem tartható. Igaz, hogy az erkölcsi szabályoknak *funkciója* az etikai értékek megvalósítása és az erkölcsi szabadság növelése,³¹¹ s a tiszta erkölcsi szabály a kényszer teljes hiányát, illetve megszűnését követeli, de mindezek mellett megmarad a lehetőség, hogy a szabály bensőnkben *szemben álljon, belső kényszerrel gyakoroljon*. A tiszta erkölcsi szabály pusztán *szembenállásában* – általánosan elismert voltától és a nem követés következményeitől függetlenül is – *kényszeríti* azt, akinek a számára az erkölcsi szabálykövetés nem éppen cselekvő spontaneitásából fakad, a szabály áthágása viszont belső konfliktust jelent. A tiszta erkölcsi szabályok kényszere csupán abban különbözik a többi társadalmi szabályok kényszerétől, hogy társadalmilag *nem objektíválódik*; az abszolút értékességre való feltétlen igényével ugyanis az erkölcsi szabadságnak, a normával való azonosulásnak oly fokú *követelését* foglalja magába, mely a norma kényszerének minden társadalmi objektíválódását lehetetlenné teszi: mihelyt a kényszer *objektíve* megjelenik, a szabály empirikus erkölcsi szabállyá, joggá, morállá válik! Az erkölcsi cselekvés autonómiájának ez a fogalmazása felel meg a kényszerfogalom belső konfliktusokra való kiterjesztésének. A tiszta erkölcsi szabály által érintett számára azonban mégis szemben állhat a szabály, lehetséges a szubjektív kényszerélmény, sőt éppen ez a legmagasabb foka a szubjektív kényszernek, amely itt azt jelenti, hogy a szabály léte és szembenállása szükségyszerűen magában foglalja annak pozitív követését. Természetesen a kényszernek ezt a formáját nem sok választja el az erkölcsi szabadságtól, a szabály spontán követésétől, de ezt a kis lépést néha egy életen keresztül nem tudják megtenni azok, akiknek számára a tiszta erkölcsi szabály valami szigorút, valami könyörtelent,

³⁰⁹ Baumgarten, *Wissenschaft* 2., 144. – Hölscher 133.

³¹⁰ Baumgarten, *Wissenschaft* 6., 148.

³¹¹ Bartók, *Akaratszabadság* 103–105.

valami *kényszerítőt* jelent. Tehát éppen a legmagasabb rendű erkölcsi szabályok követésénél érhető el legnehezebben a pozitív szabadság. Amikor a kötelességet élesen szembeállítjuk hajlamainkkal, akkor tulajdonképpen ezt a belső kényszeret világítjuk meg: ha valamely szabályt „csak” kötelességből, nem szívesen követünk, akkor *nem szabadon* követjük, s nem beszélhetünk erkölcsi szabadságról. Csak ha az erkölcsi szabály a cselekvő ember spontaneitásával egygyé lesz, ha a rossz hajlamokkal szemben immár „jó hajlamok” (azaz erkölcsileg értékes spontaneitás) is állanak, akkor lehet szó erkölcsi szabadságról. Nem a szabálykövetés maga, sőt a meggyőződéses szabálykövetés sem, csakis a spontaneitásba beleágyazott szabálykövetés jelenthet pozitív szabadságot.

A pozitív szabadság alapja mindezek szerint az az *egyirányúság*, ami a kényszerként fellépő, eredetileg kényszeret gyakorolt vagy általában kényszeret gyakorló jelenség és a vele szemben álló *cselekvőség akaratiránya között fennáll*, illetve létrejön. Ez az egyirányúság az akaratú célkitűzések megegyezését jelenti, s úgy a kényszerítő jelenség, mint a kényszerített számára a gyakorlati és erkölcsi célkitűzések megvalósításának, a cselekvés *hatékonyságának* bizonyos emelését jelenti. Mikor tehát többek egyező és sokak általános pozitív szabadságáról, azaz a szabadság *objektíválódásáról* van szó, akkor az *általánosság* és *ismétlődés* egyetemes objektívációkritériumai mellett a cselekvések *hatékonysága* lesz az a speciális objektíválódási kritérium, amely a pozitív megegyezéssel szabadság objektíválódását kíséri.

A pozitív szabadságnak ezt az objektíválódását (általánosságát, ismétlődését és hatékonyságát) a kényszerítő és a kényszerített *megegyezésének* tulajdoníthatjuk és számítjuk be, amely megegyezés objektíve is kifejezésre juthat (vö. a megegyezés, konvenció, beleegyezés, általános elfogadás, közmegegyezés, közhelyeslés stb. kifejezéseit!). Tehát a megegyezés, a konvenció a pozitív szabadság *forrásainak* objektíválódását jelenti,³¹² s mint ilyen, a kényszerforrás objektívációjának: a *hatalomnak* felel meg.

6. A szabadságelméletek áttekintése

A szabadságprobléma nagy terjedelmű és szerteágazó irodalmából³¹³ a következőkben csupán nagy vonalakban fogjuk vizsgálat tárgyává tenni azokat a rendszereket, melyek a szabadságnak kiemelkedőbb helyet juttattak. Egyelőre eltekintünk azoktól a felfogásoktól, melyekben a szabadságjogok és a politikai szabadság gondolata dominál.³¹⁴ A szabadságfogalom főleg a német idealizmus

³¹² Cassirer, *Naturecht* 71.

³¹³ A szabadságprobléma irodalmának kitűnő összefoglalását és történeti áttekintését adja Tuka A szabadság c. munkájában.

³¹⁴ Asbóth 12. – Laski, *Grammar* 142., *Liberty* 176. – Ritchie 135–136.

etikájában jutott különösebb jelentőségre. Később Boutroux³¹⁵ filozófiájában és legújabban Hartmann etikájában kapott szélesebb körű értelmezést.

A szabadságot tárgyaló különböző filozófiai állásfoglalásokban kifejtett szabadságfogalmak leggyakrabban háromféle alaptípusra vezethetők vissza, melyek mint a szabadság megjelenési formái Kant³¹⁶ rendszerében nyertek megfogalmazást.

1. A szabadság a legáltalánosabb megfogalmazásában úgy jelenik meg, mint okok által való meg nem határozottság,³¹⁷ mint az okviszonyba való belépés lehetősége,³¹⁸ ami lényegileg azonos a kanti *transzcendentális szabadsággal*³¹⁹ vagy a metafizikai szabadsággal.³²⁰ Ez a meghatározás a szabadságot a természettörvény uralmával élesen szembeállítja, és nem hajlandó feltételezni, hogy a kauzalitás uralma is szabadságot jelenthet oly jelenségek számára, melyek teljességgel alája tartoznak.

2. A további meghatározásokban a szabadság megjelenési formája úgy szerepel, mint önmeghatározás,³²¹ mint választási képesség,³²² mint az akarat lehetősége,³²³ tisztasága,³²⁴ sőt az emberi akarat maga,³²⁵ mint az eszes lények kauzalitása.³²⁶ Ily módon a szabadság fogalma tovább szűkül, s tulajdonképpen egybeesik az emberi cselekvőség törvényszerűségével. Ez a kanti *intelligibilis szabadság* területe,³²⁷ „mely az intelligibilis világ területéről kiemelkedve, az érzéki világ elé mintegy fátklát tart”.³²⁸

3. A szabadságfogalom végül, a szabadság kanti hierarchiájának legalsó fokán tulajdonképpen eggyé válik a *pozitív* erkölcsi cselekvésben megnyilvánuló

³¹⁵ Boutroux, Émile (1845–1921): francia filozófus és filozófiatörténész, Bergson tanára. Művei közül magyarul: A természettörvény fogalma a jelenkor tudományában és filozófiájában. Ford. Fogarasi Béla. Budapest, 1913. Lásd: <https://web.archive.org/web/20040210192651/http://www.academie-francaise.fr/immortels/base/academiciens/fiche.asp?param=521>

³¹⁶ Kant, Immanuel (Königsberg, 1724–1804) német filozófus. Bibó István az 1922-es berlini Kant-kiadás V. és VII. kötetében található Az erkölcsök metafizikájára (modern magyar fordítása: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. Berényi Gábor fordítását átdolgozta Tengelyi László. Raabe Klett, Budapest, 1998) és A gyakorlati ész kritikájára (legutóbb: Ford. Papp Zoltán. Osiris, Budapest, 2004.) hivatkozott, az értelmezések közül pedig Bartók György Az akarat szabadság problémája (Stein, Kolozsvár, 1905) és Kant etikája és a német idealizmus erkölcsbölcsélete (MTA, Budapest, 1930) című műveire.

³¹⁷ Berolzheimer II. 101. – Kelsen, Staatslehre 321–322. – Stammler, Theorie 488. – Tuka 44.

³¹⁸ Baumgarten, Erkenntnis 84. – Fichte, Staatslehre IV. 433. (id. Tuka 22.) – Hartmann 568–578. (L. Horváth, Materiális értéketika 122.) – Stammler, Lehrbuch 178.

³¹⁹ Bartók, Akarat szabadság 43. – Dünnhaupt 47. – Erb 45. – Kant, Kritik V. 33., 124–125. – Ruge 63–64.

³²⁰ Nelson 280.

³²¹ Hobhouse 25. – Laird 172. – Tuka 30., 93.

³²² Hobhouse 27. – Sorley 439.

³²³ Frederichs 8. – Sommer 4.

³²⁴ Hegel 4. §

³²⁵ Stammler, R. Theorie 488., Lehrbuch 181.

³²⁶ Bartók, Akarat szabadság 44–46., Kant 104. – Kant, Metaphysik VII. 85.

³²⁷ Dünnhaupt, 47.

³²⁸ Bartók, Kant 104.

erkölcsi szabadsággal. A szabadság ebben az értelemben az erkölcsi világ törvényszerűsége,³²⁹ mely „az erkölcsi cselekvéseket... teremti éppen azért, hogy az akarat elé egy »kell«-t állítván, azt olyan irányban tereli, amelyben haladva jó cselekedeteket szül”.³³⁰

Ily módon a szabadság kanti értelmében osztályozott három megjelenési formája az emberi akaratra vonatkozólag a következőképpen rétegződik: *az emberi akarat szabad*: 1. mert nincs a kauzalitásnak feltétlenül alávetve; 2. mert saját külön törvényszerűséggel bír, melynek értelmében cselekedete az erkölcsi törvény alá tartozik; 3. mert ezt a törvényt be is tölti (már amennyiben betölti).

A kanti szabadságfogalomban tehát a hangsúly a cselekvő embert megillető szabadságon van. A transzcendentális szabadság, mint legáltalánosabb szabadságfogalom, a szabadság területének megszűkítését jelenti, mert nem ismeri el a természet világának szabadságát a kauzalitás mint saját törvényszerűség uralma alatt. Világosan következik ez abból a kanti álláspontból, mely a szabadság világát mint magasabb rendű törvényszerűséget a természet világa fölé helyezi, s közöttük egyenrangúan kölcsönös egymásra hatást nem enged meg.³³¹

A német idealizmus többi nagy gondolkodói a kanti szabadságfogalmat különböző irányokban fejlesztették tovább.

*Fichte*³³² a szabadság lehetőségét és jelentőségét az erkölcsi szabadság mintája alapján kiterjesztette a tiszta ész világára is.³³³ Ez a kiterjesztés teljes mértékben jogosult; az erkölcsi szabadság analógiájára felvehetjük egy értelmi szabadság lehetőségét is, mely a gondolkozásnak azt a sajátos képességét jelenti, hogy az összes vele szemben fellépő idegen törvényszerűségek jelenségeit saját törvényszerűségének uralma alá vonja.

Schelling a szabadságra vonatkozó állásfoglalásában az emberi cselekvés saját törvényszerűségének uralmára helyezi a fősúlyt, melyet önkénynek nevez.³³⁴ Ebben tulajdonképpen kifejezésre jut, hogy valamely saját törvénysze-

³²⁹ Kant, *Metaphysik* VII. 14. – Kelsen, *Staatslehre* 23., 44., 321–322. – Radbruch 65.

³³⁰ Bartók, Kant 104. Vö. Dünnhaupt 47.

³³¹ Horváth, *Rechtssoziologie* 57.

³³² Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814) német filozófus. Magyarra fordított művei közül néhány: A tökéletes állam. Ford. Rózahegyi Zoltán. Phönix, Budapest, 1943, Az ember rendeltetése. Ford. Kis János. Magyar Helikon, Budapest, 1976, A erkölcsstan rendszere. Ford. Berényi Gábor; Gondolat, Budapest, 1976, Válogatott filozófiai írások. Ford. Endreffy Zoltán, Kis János. Gondolat, Budapest, 1981, Beszédek a német nemzethez. Hetedik beszéd. Ford. Rigán Lóránt: http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf638.pdf, Beszédek a német nemzethez (tizenegyedik beszéd). In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Szerk. Bretter Zoltán és Deák Ágnes. Tanulmány, Pécs, 1995. 135–147. Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérlete. Ford. Rokay Zoltán, Gáspár Csaba László. L'Harmattan, Budapest, 2003, A boldog élet útmutatója avagy a vallás tana. Ford. Hankovszky Tamás. Szent István Társulat, Budapest, 2010.

³³³ Bartók, Kant 239.

³³⁴ Bartók, Kant 257. – Frederichs 9.

rűség uralma nem feltétlenül, hanem csak viszonyítva szabadság. Jelentősen kitér Schelling szabadságfogalma azáltal is, hogy elismeri a természettörvény uralmának szabadság mivoltát mint természeti szabadságot.³³⁵ Különösen kiemelendő, hogy Schelling romantikus korszakában még tovább tágítja a szabadság fogalmát, annyira, hogy az Kant szabadságfogalmával ellentétbe is kerül. Felveszi ugyanis az erkölcsi szabadsággal szemben a rosszra való szabadság lehetőségét,³³⁶ amely meghatározás a szabadság negatív fogalmazása alapján teljesen elfogadható, de éles ellentétben áll a szabadság kanti fogalmazásával, mely a súlypontot a pozitív erkölcsi szabadságra helyezi.

Hegelnél³³⁷ domborodik ki legerőteljesebben a szabadság pozitív fogalmazásának, az erkölcsi szabadságnak a jelentősége és egyedülvalósága. Senki nála erőteljesebben nem utasított vissza mindenféle negatív jellegű szabadságfogalmat. Meghatározásában a szabad cselekvés lehetőségét önkénynek nevezi,³³⁸ s „aki önkényesen cselekszik, az nem szabadon, hanem véletlenül cselekszik, ami éppen ellentéte a szabadságnak”.³³⁹ Ezen az alapon tekintette Hegel a jogot és az államot a szabadság megvalósítójának, teljességének, sőt a szabadságnak magának.³⁴⁰

A német idealizmus szabadságfogalma folytán következett be az a helyzet, hogy a való élet szabadságképzete s a filozófia szabadságfogalma teljesen eltávolodtak egymástól. Az általános szabadságfogalmat negatívnak állítani egyet jelentett az erkölcsi szabadság iránti szkepszissel. Valójában – mint azt Bartók idevonatkozó gondolatmenete a legtalálóbban bizonyítja³⁴¹ – a szabadság *erkölcsi jelentősége* semmi csorbát nem szenved azzal, ha a szabadság *legáltalánosabb* fogalmát *negatív* határozzuk meg.

A szabadságprobléma egészséges kibontakozását nagy időre megakadályozta az *akaratszabadság* kérdésének hosszú és meddő háborúja, mely nem jelentett mást, mint egy negyedszázados dogmatörténeti „circulus vitiosus”^{342-t}.³⁴³

Az akaratszabadság kérdésében már állást foglaltunk azzal, hogy a spontaneitást tekintjük az emberi magatartások saját törvényszerűségének, melynek

³³⁵ Frederichs 9.

³³⁶ Bartók, Kant 260. – Schelling 450., 478.

³³⁷ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) német filozófus. Bibó István a *Grundlinien der Philosophie des Rechts* című, Berlinben 1820-ban kiadott művére hivatkozott. Magyar fordítása: *A jogfilozófia alapvonalai vagy A természetjog és államtudomány vázlatja*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai, Budapest, 1971.

³³⁸ Hegel 15. §

³³⁹ Bartók, Kant 268.

³⁴⁰ Hegel 29. § – Horváth, Hegel 88.

³⁴¹ Bartók, *Akaratszabadság* 62–66., 103–113.

³⁴² Circulus vitiosus (latin): hibás, önmagába záruló, ördögi kör. Olyan következtetés, amelynek során a bizonyítandót a bizonyítékkal indokolják és fordítva. Olyan helyzet, amelynek csak rossz megoldása van.

³⁴³ Göring 57–58.

uralma alá azok szükségszerűen tartoznak. A természeti kauzalitás és emberi spontaneitás fogalmát azután összefoglalhatjuk egy tágabb értelemben vett kauzális determináció alatt, ez azonban már nem annyira a természeti kauzalitást fogja jelenteni, hanem a valóság világának törvényszerűségét, ami az előbbivel nem azonos (vö. a 15. lábjegyzettel).

A szabadságproblémában jelentős novumot hozott a determinációtípusok sorozatának gondolata. *Comte* volt az, aki a tudományterületekről szóló elméletében e gondolat alapját lefektette, melyet *Boutroux* metafizikai szabadságelméletté egészített ki, és legújabban *Hartmann* az etika terén alkalmazott. E felfogás szerint a determinációtípusok egymás fölé helyezkedő soraiban a felsőbbrendű magában foglalja az alsóbbrendűt, és vele szemben a meghatározottságnak bizonyos pluszát tartalmazza (logikai, matematikai, kauzális, biológiai, pszichológiai, axiológiai és perszonális determináció³⁴⁴). Ebben a fogalmazásban a szabadság az alsóbbrendű determinációval szemben a felsőbbrendű determináció számára a determináció *többletén* keresztül adódik.³⁴⁵

Meg kell állapítanunk, hogy a determinációtípusok sorozatában *Boutroux* és *Hartmann* nem tesznek különbséget a valóság és a megítélések törvényszerűségei között. A logikai determináció megítélések törvényszerűsége, a kauzális determináció a valóságé, az axiológiai determináció megítéléseké, a perszonális determináció pedig – amely nem más, mint az emberi spontaneitás törvényszerűsége – ismét a valóságé. Mivel pedig a valóság és a megítélések *szembenállása* a valóság és értékek *ellentétére* vezethető vissza, a determinációsorozaton belül ilyen váltokozó sorrendben össze nem keverhetők. Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy a szabadságnak a determináció többletére való korlátozása nem ad feleletet arra a kérdésre, hogy miképpen lehetnek szabadok valamely alsóbbrendű determinációnak a jelenségei felsőbbrendű determinációkkal szemben (a természet erőinek szabad érvényesülése, szerves lények szabad fejlődése stb.), másrészt arra sem, hogy miképpen korlátozhatják az alsóbbrendű determinációtípusok a felsőbbrendű determináció jelenségeit (természeti akadályok kényszere stb.). Ha ezekre a kérdésekre felelni akarunk, akkor a különböző törvényszerűségek világát zártabb egységekben kell felfognunk, melyeknek egymás területén való kölcsönös negatív, illetve pozitív együtt szemlélése szabadságot, illetve nem-szabadságot (kényszert) jelent.

³⁴⁴ *Boutroux* 65., 75., 84., 99–100. – *Hartmann* 647–695. (L. Horváth, *Materiális étika* 126.) – *Pálosi* 2–19.

³⁴⁵ *Boutroux* 111–112. – *Hartmann* 589–624. (L. Horváth, *Materiális étika* 123–124.) – *Pálosi* 30–47.

Végül ki kell emelnünk *Bergson*³⁴⁶ szabadságfogalmát, melynek jelentősége abban áll, hogy felismerte az emberi lelkiségre vonatkoztatott szabadságnak a spontaneitással való szoros összefüggését. Szerinte a szabadság a konkrét *Én* viszonya a cselekvéshez, melyet kifejt, s mint ilyen, egyike a legvilágosabb tényeknek.³⁴⁷ E megfogalmazásban a szabadság tulajdonképpen egyenlő a spontaneitással. Ezzel szemben felhozható az az ellenvetés, hogy a spontaneitás csupán viszonyítva jelent szabadságot. Bármennyire is fontos, hogy az etikai spekulációval szemben az emberi szabadság *spontán* jellege kifejezésre jusson, nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a szabadság relatív, és *nem* kizárólag az emberi lélekre vonatkozhatik.

A szabadságprobléma kiemelkedő mérföldköveinek számbavétele után megállapíthatjuk, hogy a szabadság legáltalánosabb fogalmának csakis *negatív* meghatározása alkalmas a szabadságra vonatkozó összes gyakorlati képzetek és filozófiai fogalommeghatározások magába foglalására. Ez a legáltalánosabb negativitás viszont megengedi, hogy a szabadság bizonyos megjelenési formái (erkölcsei, értelmi, politikai szabadság) *pozitív* tartalmat és jelentőséget is kapjanak.

7. Az abszolút szabadság

Állásfoglalásunkat az *abszolút szabadság* fogalmának megvilágításával kell tennünk. Az „abszolút szabadság” kifejezést gyakorlatilag számtalanszor használjuk, azonban mindig valamely résztörvényszerűség alól való abszolút szabadságra vonatkoztatjuk, melynek teljes volta mindig valamely jelenséghez *viszonyított*, azaz tulajdonképpen *relatív*. Elméletileg első pillanatra – akárcsak az abszolút kényszernél – egészen kétségtelennek látszik az abszolút szabadság mibenléte: valamely jelenség saját törvényszerűségének *tökéletesen* zavartalan *érvényesülését* hisszük *abszolút* szabadságnak. Midőn azonban a szabadságot mint idegen törvényszerűség alól való mentességet, nem pedig mint saját törvényszerűség uralmát határoztuk meg, már utaltunk arra, hogy a szabadság mindig az idegen törvényszerűséghez való viszonyításban válik tudatbeli vagy élményszerű valósággá. „A kövek leesnek”, „a fák nőnek”, „az emberek azt tesznek, amit akarnak”:

346 Bergson, Henri Louis (1859–1941) francia filozófus, irodalmi Nobel díjas (1927). Művei magyarul: Bevezetés a metafizikába. Ford. Fogarasi Béla. Politzer, Budapest, 1910.; A nevetés. Tanulmány a komikum jelentéséről és négy lélektani értekezés. Ford. Dienes Valéria; Révai, Budapest, 1913, Ford. Szávai Nándor. Gondolat, Budapest, 1992, Kriterion, Bukarest, 1992.; Tartam és egyidejűség. Hozzászólás Einstein elméletéhez. Ford. Dienes Valéria; Pantheon, Budapest, 1923.; Idő és szabadság. Tanulmány eszméletünk közvetlen adataiból. Ford. Dienes Valéria; Franklin, Budapest, 1925, Universum, Szeged, 1990.; Metafizikai értekezések. Ford. Dienes Valéria; Franklin, Budapest, 1925.; Teremtő fejlődés. Ford. Dienes Valéria; Akadémia, Budapest, 1930.; Az erkölcs és a vallás két forrása. Ford. Dienes Valéria. Szent István Társulat, Budapest, 2002.; A gondolkodás és a mozgó. Esszék és előadások. Ford. Dékány András. b Harmattan–Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest–Szeged, 2012. Bibó István Idő és szabadság című művének 1911-es német fordítására hivatkozott. Lásd még: <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1927/bergsen/biographical/>

347 Bergson 173–174.

mindez csak akkor lesz szabadesés, szabad növés, szabad cselekvés, ha idegen törvényszerűségekhez, akadályokhoz, behatásokhoz, kényszerekhez viszonyítjuk őket. Így jutottunk a szabadságfogalom döntő momentumához: a szabadság *relativitásához*.³⁴⁸ Az abszolút szabadságnak tehát valamely törvényszerűség teljesen zavartalan érvényesülésénél nincs helye sem a tapasztalati valóság, sem a spekuláció világában.³⁴⁹ Ha pedig tovább terjesztjük a szabadság fogalmát, és a *minden* törvényszerűség *alól* való mentességet nevezzük abszolút szabadságnak, akkor is reá kell jönnünk, hogy a szabadságfogalom relativitása önmagát űzi végig. Az ilyen értelemben vett abszolút szabadság csak akkor nyerne értelmet, ha a minden törvényszerűség *alóli* mentességet *valamilyen* törvényszerűséggel szembeállítjuk, azaz *viszonyítjuk*. Amíg nincs mihez mérnünk, addig nincs szabadság, és amint már van, az már nem abszolút.

Mindebből világosan következik, hogy a szabadság nem valamilyen önálló kategoriális értékű törvényszerűsége a létező világ valamely síkjának,³⁵⁰ hanem – éppúgy, mint a kényszer, de annál szélesebb területen – csupán *viszonyfogalom*, csupán *szemléletmód*, mely többféle törvényszerűség bizonyos együtt szemlélésében (szinopszisában) áll. „A szabadság lehetetlen ott, ahol az egész világon egyetlen determinációtípus uralkodik; csak ott lehetséges, ahol egy világban legalább két determinációtípus helyeződik egymás fölé.”³⁵¹ Az abszolút szabadságot hiába gondoljuk abszolútnak, számunkra a szabadság csupán azért létezik, mert képesek vagyunk *érvényes* törvényszerűségeket *idegen* törvényszerűségekkel *pozitíve és negatíván viszonyítani, együtt szemlélni*. Ez ad a szabadság fogalmának oly nagyfokú variabilitást, hogy a legellentétesebbnek látszó jelenségek közös főfogalmaképpen szerepelhet.

A szabadságfogalom – éppúgy, mint a kényszer – végzetesen és változatlanul relatív. Ha felveszünk vagy feltételezünk abszolút szabadságot, ez nem fog különbözni az abszolút nem-szabadságtól, az abszolút törvényszerűségtől. A relativitás a szabadság egyetlen tulajdonsága, mely maga nem relatív. Amint a szabadság elveszti relativitását, elveszti valódi lényegét is. Beszélhetünk abszolút szabadságról, de nem találhatunk oly jelentésösszefüggést, mely ennek megfeleljen.³⁵²

348 Bartók, Akaratszabadság 63–66., 112. – Kirchmann 78. – Somló 1.

349 Általánosan elfogadott vélemény szerint az abszolút szabadság ugyan elgondolható, de meg nem valósítható. (Vö. Stein Lajos: „Freiheit und Gleichheit”, 1906. 404. s. köv. – id. Dékány 175.)

350 Radbruch 70. – Staudinger 382–384.

351 Hartmann 589–624. (L. Horváth, Matriális értéketika 123.)

352 Bartók, Akaratszabadság 65–66.

Szabadság és abszolútum viszonyát legjobban Schelling³⁵³ állásfoglalása világítja meg: „az abszolútum... a szellemnek és természetnek közös alapja... ezen nagy dignitásánál fogva még a szabadságnak is felette áll, s tulajdonképpen csak akkor ölti magára a transzcendentális szabadságnak formáját, amikor... a végesség korlátai között jelenik meg. A szabadság lehetősége az Abszolútumban... van”,³⁵⁴ de ez az abszolútum sem szabadnak, sem nem-szabadnak nem tekinthető.

III. rész. Jog

I. A jog mint tapasztalatunk tárgya

A kényszerre és szabadságra vonatkozó jogelméleti vitában – mint más kérdéseknél is – nem ritka jelenség, hogy az egyes elméletek szerzői megfélemlenkeznek arról a viszonyról, melyben a jog *fogalma* a jog *valóságával* áll. A racionális úton megalkotott elméleti állásfoglalások úgy jönnek létre, hogy az elméletek – bizonyos joglogikai, jogértéktani vagy jogszociológiai alapvetésből kiindulva – először megadják a jog fogalmát; a jog tapasztalati valóságának tényeit azután aszerint ismerik el jognak, vagy zárják ki a jog köréből, hogy megfelelnek-e a megadott *jogfogalomnak* vagy sem. Ugyanakkor azonban *egyéb* elméletek kritikájánál igen gyakran a *jog tapasztalati valóságát* tekintik döntő ismérvnek, és ilyen esetben – ha sikerül szembeállítaniok valamely elméleti állásfoglalást a jog tapasztalati valóságának valamely momentumával – bebizonyítottanak látják a kritika tárgyává tett elmélet helytelenségét. Ez az eljárás nem jelent mást, mint empirikus érvektől függővé tenni valamely racionális úton megalkotott jogfogalom helyességét, más szóval: a „*maga alkotta*” jogfogalmat a tapasztalattól függetlennek, *más* elméletek jogfogalmát tapasztalati igazolásra szorulóknak állítani.³⁵⁵ A kényszerproblémával kapcsolatban ennek a legfrappánsabb példáját éppen egy kényszerellenes és egy kényszer melletti állásfoglalás gondolatmenetén mutathatjuk be. Somló, a kényszerelmélet nagy ellenfele, a maga nagyvonalú rend-

³⁵³ Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (1775–1854) német filozófus. Bibó István az *Über das Wesen der Menschlichen Freiheit* (1809) Schelling művei III. kötetében Lipcsében 1911-ben megjelent tanulmányára hivatkozott. Magyar fordítása: Filozófiai vizsgálódások az emberi szabadság lényegéről és az ezzel összefüggő tárgyokról. Ford. Jaksa Margit, Zoltai Dénes. T-Twins, Budapest, 1992.

³⁵⁴ Bartók, Kant 257., 259.

³⁵⁵ Horváth, Rechtssoziologie 21–22.: „Rechtslogismus ist der... logische Fehlgriff, dass man durch Begriffe, die von der Erfahrung abgezogen sind, späterer Erfahrung vorgreifen zu können glaubt.” (német: A jogi logizmus az a ... melléfogás, amikor azt hisszük, hogy a tapasztalatból nyert fogalmakkal a későbbi tapasztalatnak elébe vághatunk.)

szeréből kiindulva a nemzetközi jogot, mely az ő meghatározásainak nem felel meg, kizárja a jog világából,³⁵⁶ a kényszerelmélet helytelenségét viszont az uralkodó jogi kötelességeinek kikényszeríthetlenségével bizonyítja.³⁵⁷ Ezzel szemben Brodmann³⁵⁸ a maga imperatív kényszerelméletéből kiindulva az uralkodói kötelességeket zárja ki a jogból,³⁵⁹ a parancselmélet helyességét viszont – a felvetett ellenérvekkel kapcsolatban – elmebajosokhoz, örültekhez *tényleg* intézett parancsok tételesjogi lehetőségével támasztja alá.³⁶⁰

Hogy hasonló hibákba ne essünk, előre állást kell foglalnunk arra nézve, hogy a jog tapasztalati valóságának összefüggéseit és szerteágazó momentumait milyen mértékben fogjuk gondolatmenetünkre döntőnek elfogadni. Meg kell találni azt a középutat, ahol a jog tapasztalati tényei megmaradnak minden jogi fogalomképzés egyedül lehetséges, önkényesen félre nem tolható alapjának, azonban nem nőnek sokfejú hidrává, mely minden egységes fogalomalkotást lehetetlenné tesz.

A következőkben a jogfogalom elhatárolása szempontjából jognak tekintünk minden olyan tapasztalati anyagot, melyet az *elsődleges tapasztalat* jognak fog fel, arra mint jogra reagál. Nem fogjuk akadálynak tekinteni azt sem, ha jogon kívüli elemek belejátszását konstatálhatjuk, mert amíg a szóban forgó jelenséggel szemben mint joggal szemben való állásfoglalás megállapítható, mindaddig nem hagyhatjuk ki a jogfogalom-alkotás tapasztalati alapjai közül. Viszont ki fogunk kapcsolni minden olyan jelenséget, melynek a joggal való kapcsolata elméleti spekuláció eredménye, és tapasztalatilag nem igazolható.

A jog tapasztalati valóságában ezt a kétféle anyagot természetesen nem lehet élesen elválasztani: alig találunk olyan jelenséget, melyet mindenütt mindenki jogként tapasztal, s ugyancsak nehezen találunk a társadalom jelenségei között olyant, mely a jog tapasztalati anyagával valami kapcsolatban ne lenne. A közkeletű elhatárolások tehát nem jelölhetik meg pontosan, hogy hol végződik a jog tapasztalati anyaga, de határozott feleletet adnak arra, hogy hol van a jog *legsajátabb területe*, hol vannak *határterületei*, és hol van a *jogon kívüliség* szférája. A jogelméleti kényszerprobléma tárgyalása során legfontosabb feladatunk az lesz, hogy saját állásfoglalásunkat *ne csupán* a jog *legsajátabb* területéről vett érvekkel támasszuk alá, mert ily módon csaknem minden, valamennyire általános jogfogalom igazolható. Az ellenkező véleményeket viszont *nem elég* pusztán

³⁵⁶ Somló, 170. Vö. Horváth, Ung. Rph. 64.

³⁵⁷ Somló 143.

³⁵⁸ Brodmann, Erich (1855–1940): német jogász. Bibó István *Recht und Gewalt* című, művére (Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger, Berlin-Leipzig, 1921) hivatkozott. Műveinek bibliográfiai adatai: <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&query=1052830625>

³⁵⁹ Brodmann 62.

³⁶⁰ Brodmann 48.

a jog *határterületeiről* vett érvekkel cáfolnunk, mert e módszer mellett a legjobban képzített jogelméleti rendszerekben is lehet hézagokat találni.

Mindenekelőtt szükséges, hogy körvonalazzuk a jog tapasztalati anyagát, közönséges kifejezéssel: le kell írunk azokat az *elsődleges* tapasztalatainkat és képzeteinket, melyeket a jog neve alatt foglalunk össze. Ennek alapján kell megkeresnünk azokat a fogalmi jegyeket, amelyeknek segítségével ez a *tapasztalati anyag rendezhető*, s a tapasztalat és ismeret egyéb jelenségeitől *elhatárolható*.

Arra a kérdésre, hogy „mi a jog”, az elsődleges tapasztalat igen sokféle feleletet ad, s ha az előttünk levő tapasztalati anyagot rendezni akarjuk, összefoglalóan kell vizsgálnunk ezeket a feleleteket, amelyeknek sokféleségéből nagy vonalakban háromféle tipikus fogalmazást fogunk kiemelni: az első a jog *statikus valóságát*, *társadalmi funkcióját* igyekszik megragadni, a második a jog *keletkezéséből*, *dinamikus valóságából* indul ki, a harmadik pedig a jog *céljából*, *ideális funkciójából*.

1. A jog *statikus valóságából* kiinduló tapasztalat a jog mibenlétét *kétféle* momentumban szokta elsődlegesen megragadni. Jognak nevez *egyrészt* bizonyos tényleges *emberi magatartásokat*, cselekményeket, amelyek az emberi társadalom világában *valósággal* lefolynak („Jog az, amikor ketten szerződést kötnek; amikor a bíró ítéletet hoz; amikor a hatóság rendelkezik”), amelyeknek összessége a jog jelenségében egymás mellé állítható, összekapcsolható és megérthető. A jogi tapasztalat tehát egyik oldalról tényeket tartalmaz, és pedig társadalmi tényeket, emberi magatartásokat. A jövőre vonatkoztatva pedig tartalmazza ugyanezeknek a magatartásoknak a bizonyosságát, valószínűségét vagy lehetőségét.

A jog alatt *másrészt* pozitív parancsokat, *szabályokat*, *normákat* értünk, melyek megállapítják, hogy az emberi magatartásoknak hogyan szabad és hogyan kell lefolynia („Jog az, ami megmondja, hogy mit szabad és mit nem szabad”), és amelyeknek összessége a jognak nevezett tapasztalati jelenségben egymás mellé helyezhető, összekapcsolható és megérthető. Ezzel párhuzamosan jelenti a jog – mint minden normakomplexum – követeléseknek, várakozásoknak és kilátásoknak az összességét is.

A jog tapasztalati anyagának ez a kétfélesége már egy bizonyos fogalmi szétválasztásnak eredménye, mert a jogi tapasztalatban mindig a valóság és szabály összekapcsolódását találjuk, s a valóság és normativitás fokozatainak egymás mellé állítása (bizonyosság–követelés, valószínűség–várakozás, lehetőség–kilátás) világosan mutatja, hogy a jog tapasztalati anyagában fellelhető valóságelemek és normaelemek *összefüggő* és egymáshoz közeledő jelenségcsoportot alkotnak.³⁶¹ Mindezek a fogalom párok egymástól nem függetlenek, hanem szabály és maga-

³⁶¹ Moór, *Logikum* 3.

tartás együtt szemlélésükkel jelennek meg.³⁶² Az elsődleges tapasztalati leírás során egyáltalán nem lehet megállapítani, hogy a jog tapasztalati anyagában a valóságelemeknek vagy a normaelemeknek van-e elsőbbsége és meghatározó szerepe. A jogi norma gyakran nem más, mint a magatartások szabályosságából elvont szabály (szokásjog), viszont a tényleges magatartás éppoly gyakran nem más, mint a norma által előre látott és kiváltott magatartás.³⁶³ A jog elsődleges tapasztalati anyagában a valóságelemek és normaelemek egymással *kölcsönös kapcsolatban* jelennek meg, s egyaránt tekintetbe kell venni őket, mikor a jogot a tapasztalat és gondolkodás egyéb jelenségeivel viszonyba hozzuk.

Ha azokat a valóság- és normaelemeket, amelyeknek összefüggéséből a jog tapasztalati anyaga kialakul, összehasonlítjuk más társadalmi jelenségcsoportok valóságelemeinek és normaelemeinek viszonyával, akkor – a jelenségek tartalmára való tekintet nélkül – megállapíthatjuk, hogy a jog területén erős tendencia érvényesül abban az irányban, hogy valóság és norma egymásnak megfeleljenek, *a valóság a normának megfelelő, a norma a valóságban érvényesülő* legyen. A jogi norma gyakran vesz fel olyan formát, mely a valóság leírásának látszik, a jogi magatartás gyakran válik normák forrásává. Kétségtelen, hogy a normával szemben *a hatékonyság*, a magatartással szemben *a szabályszerűség* követelménye és megléte a jogban nagyobb mértékben megtalálható, mint más rokon társadalmi jelenségcsoportban.

2. A jog tapasztalati anyagának körvonalazásában nem kevésbé fontos szerepe van annak az élménynek, amely a jogot *keletkezésében, dinamikus valóságában* ragadja meg. A jog eredetére vonatkozó tapasztalatokat szintén két csoportba oszthatjuk.³⁶⁴ Az *egyik* a társadalmi *hatalomban* jelöli meg a jog eredetét és hátterét („A jog az, amit a hatalmasok akarnak”). Eszerint a jog valóságát a hatalom kényszere hozza létre, a jog normatív ereje pedig a hatalmasok akaratában bírja gyökerét. A jog létrejöttére vonatkozó *másik* tipikus tapasztalati álláspont szerint a jog alapja a társadalmi *megegyezés* („A jog az összesség akarat”). Eszerint a jog valóságos érvényesülésének alapja a reá vonatkozó általános megegyezés, normatív elemeinek alapja az e megegyezés kötelezőségéről, esetleg helyességéről való közvélemény.

³⁶² Horváth, *Rechtssoziologie* 299–301.

³⁶³ Uo. 53–55.

³⁶⁴ Chklaver 163., 175. – Horváth, *Rechtssoziologie* 201. – Moór, *Anarchismus* 12. – Stammler, *Wirtschaft* 494.: „Bei der originären Entstehung von Recht sind nur zwei Möglichkeiten zu unterscheiden: eine solche der *Einigung* unter den Recht Setzenden und nun zugleich rechtlich Gebundenen, oder aber eine *einseitige* Setzung durch einen Machthaber gegen den Willen des Unterworfenen.” (német: Ami a jog eredeti kialakulását illeti, csak két lehetőséget különböztethetünk meg: a jogot tételező és ettől kezdve ugyanakkor a jog által kötöttek megegyezését vagy a hatalom birtokosa általi egyoldalú tételezést az alávetettek akaratával szemben.) – Weber 19.

Az első *arbitrárius*, a második *konvencionális* jogkeletkezésnek nevezhető. Ez a különbség végigkíséri a jog későbbi fejlődését is, ez az éles szembeállítás azonban már bizonyos fogalmi elválasztáson alapszik. Az elsődleges tapasztalatban a jog kétféle eredő összefolynak, és egyszerre jelentkezik. Minden hatalom legalábbis passzív megegyezést jelent, viszont minden megegyezésben közre játszik az erőviszonyok játéka. Egy társadalmi egységen *belül* a jog inkább mint *hatalom* jelenik meg, mint azoknak a szerveknek a hatalma, amelyekben a társadalom egysége megtestesül. Több társadalmi egység *közt* fennálló jogi jelenségek körében viszont a jog inkább úgy jelenik meg, mint a különböző társadalmi egységek *megegyezése*, egyező akarata.

3. Azok a tapasztalati leírások, amelyek a jogot *céljából*, ideális funkciójából kiindulva akarják jellemezni, ismét *két* jellegzetesnek vett momentumot emelnek ki. Az egyik a *társadalmi rend*, a *jogbiztonság* mozzanata („A jog a rendet biztosítja”). Ennek értelmében a jog valóságelemei a rend bizonyos fokát jelentik, a jog normatív elemei a rend eszméjéből nyerik erejüket,³⁶⁵ s úgy a hatalmi, mint a megegyezési jogkeletkezés csak a rend eszméjének való megfelelés által válik jogkeletkezéssé. A másik a *társadalmi igazságosság*, az *etikai értékség* mozzanata („A jog az igazságosság érvényesítése”). Ennek értelmében a jog valósága az igazságosság bizonyos fokát jelenti, a jog normatív ereje az erkölcsi értéken alapszik, s úgy a hatalmi, mint a megegyezési jogkeletkezés az igazságosság eszméjének megvalósításaképpen jön létre, és csakis az erkölcsi értékeknek megfelelően válik jogkeletkezéssé.

A jog tapasztalati anyagának ez a nagy vonalakban tartott és az éles elhatárolásokat szándékosan kerülő leírása csupán kiindulópontjául szolgál annak az összehasonlító munkának, amelyben a jog neve alatt összefoglalt társadalmi jelenségcsoportot a kényszer és szabadság már tárgyalt és fogalmilag feldolgozott jelenségeivel viszonyba hozzuk. Vizsgálunk kell, hogy a jog területén mennyiben találjuk meg társadalmi jelenségeknek, emberi cselekvéseknek az okozati szükségszerűséghez hasonló törvényszerűségét: a *kényszert*, és mennyiben találunk e törvényszerűségtől való mentességet: *szabadságot* s a kényszer teljes belső elfogadása által nyert *pozitív szabadságot*. Vizsgálunk kell azt is, hogy a jog területén található kényszer- és szabadságelemek az objektíválódásnak mely fokát érik el, és milyen formájában jelentkeznek.

2. A kényszer és szabadság szubjektív élményei a jogban

Elsősorban a kényszer és szabadság szubjektív élményei azok, amelyeket a jog neve alatt összefoglalt jelenségcsoport területén belül meg kell keresnünk. Ab-

³⁶⁵ Grabowsky 41. – Hölscher 132.

ból a tételtől kiindulva, hogy a társadalmi valóságok világában *kényszer és szabadság* egymásnak *kontradiktórius ellentétei*³⁶⁶, kétségtelennek látszik, hogy a kényszer és szabadság ellentétében a jog neve alatt összefoglalt minden jelenség feltalálható: minden jogi magatartás *vagy* kényszerített magatartás, *vagy* szabad magatartás, minden jogi szabály *vagy* kényszeríti cselekvőségünket, *vagy* vele egy irányban fejt ki a maga hatását.

Először is meg kell állapítanunk, hogy a jog – ugyanúgy, mint a vele rokon társadalmi jelenségcsoportok – kényszer- és szabadságelemeket *egyaránt* tartalmaz.

Az emberi akarat a jogszabályokkal és a jogi magatartásokkal szemben, amennyiben azok az ő cselekvőségével vonatkozásban vannak, állást foglal. A jogszabályok és a jogi magatartások az ember cselekvősége számára oly módon adnak indítékokat és motívumokat, hogy *vagy egybeesnek* akaratirányával, és beleolvadnak spontán cselekvőségébe, ebben az esetben a jogkövetés *szabadon* jön létre, vagy szemben állanak a kötelezett spontán cselekvőségének irányával, azt kauzalitásszerűen megkötni képesek, s ebben az esetben adva van annak a lehetősége, hogy *kényszerről* beszéljünk. A jogra vonatkozó szubjektív élmények tehát az esetek egy bizonyos részében kényszerélményeket, más részében szabadságélményeket jelentenek.

Kényszerélményt jelentenek: az emberi cselekvőség irányával szemben álló jogszabály maga; a jogrendszer erőteljes érvényesülésének, a jogi magatartások szükségszerűségének látványa; a jogszabály megszegésének esetére kilátásba helyezett szankció, illetve a tőle való félelem; a kilátásba helyezett szankció bekövetkezése; mindezek alapján a hatalom erejének, a jogrend mindenütt jelenvalóságának az elképzelése, végezetül, az előbbiekből folyóan és azokat magában foglalóan, *a jog kénytelen-kelletlen követése*, vagyis a jog normatív rendjébe s a jogi magatartások szükségszerűségébe való kényszerű beleilleszkedés. Ez az élmény, amely minden elméleti gondolatmenettől függetlenül azt mondatja velünk: „a jog kényszer.”

Ezekkel az élményekkel szemben áll a jogra vonatkozó *szabadságélmények* csoportja. *Negatív* szabadságot jelent a jogtól való szabadság élménye. Ez elsősorban olyankor jelenik meg, amikor akarati állásfoglalásunk egyáltalán nem esik a jog megítélése alá. E szabadságélmény feltétele a szabadság alapvető relativitásából következőleg természetesen az, hogy meglegyen a jogi megítélés gondolatbeli jelenléte, lehetőségbeli szembenállása. Negatív szabadságélményt jelent másodszorban a velünk szemben álló jogszabály *megszegése* is, azonban ez a szabadságélmény csak akkor marad teljes, ha összekapcsolódik a jogkövetkezmény hiányával vagy elmaradásával. A fenyegető jogkövetkezmény ugyanis a jogszegésben

³⁶⁶ Kontradiktórius (latin): egymásnak ellentmondó, egymást tagadó, egymást kizáró, kontradiktórikus.

megvalósuló szabadságélményt a következmény bizonyossága arányában teszi bizonytalanná, úgyszólván élvezhetetlenné. A következmény beállta esetén pedig a jog szabályainak feltétlen érvényesülése a jog kényszere alá való visszaesés élményét jelenti. *Pozitív* szabadságélményt jelentenek a jogrend keretén belül biztosított *lehetőségek*, szabadságok, a jogszabály által engedélyezett cselekvések, mások kényszerítésének a jog által megadott lehetőségei, jogi eljárások, jogi igények és alanyi jogok. Végül *erkölcsi* szabadság élményét jelentik mindazok az élmények, amelyekben kifejezésre jut, hogy a *jog által* követelt magatartás a kötelezett cselekvőség irányába esik, annak *megegyezéséből* származik, *helyesléssel* találkozik. Ennek a megegyezésnek a kifejezése nagyobb tömegekre vonatkoztatva egyaránt lehet a nép „helyeslő moraja”³⁶⁷ és a népszavazás intézménye.

Hogy a jog által érintett társadalmi magatartások milyen arányban kapcsolódnak a kényszer élményéhez és milyen arányban a szabadságéhoz, hogy a jog történeti fejlődésének vonalát tekintve a kényszerelemek vannak-e növekedőben vagy a szabadságelemek, erre a kérdésre vonatkozólag csupán feltevéseket engedhetünk meg. Az idevonatkozó tapasztalati anyag alig ellenőrizhető, statisztikailag nehezen megközelíthető, vagy legalábbis eddig alig megközelített. Valószínűnek látszik, hogy a jog neve alatt összefoglalt jelenségek tapasztalati anyagában a kényszer- és szabadságelemek bizonyos egyensúlyban vannak.

A kényszerélmény és hatalmi jogkeletkezés között, illetve szabadságélmény és megegyezési jogkeletkezés között mindenesetre megállapítható bizonyos párhuzamosság. Kétségtelen, hogy a hatalom bizonyos kényszert, a megegyezés bizonyos szabadságot tételez fel; a hatalom a kényszernek, a megegyezés a szabadságnak potenciális lehetőségét tartalmazza. Rámutattunk viszont arra is, hogy hatalom és megegyezés között csak fokozati a különbség: a hatalom passzív megegyezést,³⁶⁸ a közmegegyezés belső kényszert is jelent. Mindez azt mutatja, hogy a hatalom és megegyezés a kényszernek és szabadságnak bizonyos *együttes* jelenlétét tartalmazzák, ami nem érinti sem a hatalom általános kényszerjellegét, sem a megegyezés általános szabadságjellegét.

Arra a kérdésre, hogy a jog történeti fejlődése során a jog által érintett magatartásokkal kapcsolatban a kényszer vagy a szabadság van-e növekedőben, csaknem lehetetlen egyik vagy másik irányban határozott feleletet adnunk. Ha rabszolgasággal, különféle vérségi, területi és társadalmi kötöttségekkel állítjuk szembe a jog fejlődése során mindinkább lehetővé vált szabad jogviszonyok megnövekedését és sokféleségét, akkor hajlamosak vagyunk a jog fejlődését a szabadság felé haladónak tekinteni. Ha viszont azt a fejlődést tekintjük, amely

³⁶⁷ Horváth, *Rechtssoziologie* 246.

³⁶⁸ Uo. 208.

a jog keletkezésétől mostanáig, a hatástalanság és szervezatlenség állapotától a kényszerűség és szervezettség felé mutat, akkor könnyen azzal a hittel telünk meg, hogy a jog fejlődése nem más, mint a mind bizonyosabb, mind szűkségszerűbb kényszer kifejlődése. Mindezeknek a kérdéseknek eldöntése a jog tapasztalati leírása útján már nem történhetik meg kielégítően.

A jog, kényszeres szabadság összefüggésének vizsgálata során akkor jutunk a fogalmi elhatárolások s ezzel az elméleti vita, elsősorban a jogelméleti kényszervita területére, ha – kilépve a szubjektív élmények és tapasztalatok köréből – a kényszer és szabadság objektív megjelenéseit keressük. Ebben a vonatkozásban elsősorban a jogelméleti kényszervita történetét és problematikáját fogjuk áttekinteni.

3. A hatalom- és kényszerelméletek áttekintése

A jogfilozófiai kényszerelmélet tulajdonképpen egy újabb kori kiágazása a hatalomelméletnek, mely oly régi, mint a jogelmélet maga. Már a szofistáknál megkülönböztethetjük azokat, akik isteni eredetű társadalmi rendet biztosító igazságosságról beszélnek,³⁶⁹ ellentétben azokkal, akik az igazságosságban nem látnak mást, mint az erősek érdekének és akaratának kifejezését.³⁷⁰ A hatalomelméletnek ez az alapvető jelenléte végigkísérhető a középkori patriarchális elméleteken és Bodinon³⁷¹ keresztül egészen Hobbesig³⁷², aki a modern hatalomelméletek őse.

Hobbes szerint a társadalmi közösség, az állam és a pozitív jog alapja a szuverén hatalomban gyökeredzik, illetve valamely szuverén hatalommal rendelkező személynek vagy testületnek az akaratában. A szuverén hatalom létrejöttét megelőzően csak a természetjog szabályai érvényesek, melyek a józan ésszel való ön-

³⁶⁹ Horváth, Vorsokratiker 15–17.

³⁷⁰ Uo. 22–24.

³⁷¹ Bodin, Jean (1530–1596): francia politikai gondolkodó. Művei: *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566), *La Réponse de Jean Bodin aux paradoxes de M. de Malestroict* (1568), *Les six livres de la republique* (1576), *De la demonomanie des sorciers* (1580), *Colloquium heptaplatomeres de rerum sublimum arcanis abditis* (1590 körül írta). Magyarul: *Az államról*. Válogatás. Ford. Máté Györgyi, Csűrös Klára. Gondolat, Budapest, 1988.

³⁷² Hobbes, Thomas ((1588–1679) angol filozófus. Bibó István az *Elementa philosophica de cive* (Paris, 1642) Amszterdamban 1742-ben újranyomott és a *Leviathan* Londonban 1651-ben megjelent kiadására hivatkozott. Magyarul: *Leviatán. Az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Ford. Vámosi Pál. Magyar Helikon, Budapest, 1970. Polis, 2004. Értelmezéséhez lásd: Tuck, Richard: *Natural Right Theories. Their Origin and Development*. Cambridge University Press, Cambridge, 1979, *Philosophy and Government 1572–1651*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993, *Hobbes*. Ford. Bánki Dezső. Atlantisz, Budapest, 1993. Skinner, Quentin: *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996, *Hobbes and Civil Science (Visions of Politics 3)* Cambridge University Press, Cambridge, 2002, *Hobbes and Republican Liberty*. Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

fenntartás szabadságát jelentik,³⁷³ s az erkölcs szabályaival egyjellegűek.³⁷⁴ A szuverén hatalom a természeti állapotban uralkodó bizonytalanság megszüntetése végett az emberek megegyezése folytán ruházódik át a szuverén személyre vagy testületre,³⁷⁵ amely személy vagy testület ezt a megegyezést esetleg ki is kényszerítheti.³⁷⁶ A legerősebb hatalom keletkezésének magyarázatánál tehát Hobbes számot vet mind a szabadság-, mind a kényszerelemekkel. Viszont az egyszer megalakult szuverén hatalom szerint nem szorul a közösség tagjainak állandó megegyezésére.³⁷⁷ Ez a tétel Hobbes hatalomelméletének legsebezhetőbb pontja: azt a sokféle lélektani elemet (szabadság, megegyezés stb.), amely szerint valamely szuverén hatalom egyszeri létrejöveteléhez szükséges,³⁷⁸ ugyanezen hatalom *fennmaradásához* nélkülözhetőnek tartja.³⁷⁹ A pozitív jog Hobbes szerint a szuverén hatalom parancsa,³⁸⁰ amely parancs biztosítására a biztonság érdekében kényszerítő erőre van szükség.³⁸¹ A jogrend célja a *biztonság*,³⁸² ebből logikusan következik, hogy Hobbes egyrészt a legélesebb ellentétben áll minden forradalmi természetjoggal, mely a szuverén hatalom visszaéléseivel szemben az alattvalók ellenállását megengedi, viszont szemben áll a legitimitás természetjogi gondolatával is, mert a szuverén hatalmat s vele a közösséget abban a percben megszűntnek tekinti, mielőtt biztonsági funkcióját nem képes többé betölteni.³⁸³

³⁷³ Hobbes, De cive, Cap. II. Art. I., Leviathan. Part. I. Chap. XIV.: „The Right of Nature... is the Liberty each man hath to use his own Power... for the preservation of his own Nature.” (angol: A természetjog... a szabadság arra, hogy minden ember saját erejével ... megvédje saját természetét.”)

³⁷⁴ Hobbes, De cive, Cap. IV. Art. I.

³⁷⁵ Uo. Cap. VII. Art. I.

³⁷⁶ Uo. Cap. II. Art. XIV.: „Promissa metu mortis extorta in statu naturae valida esse.” (latin): A halálfélelemlre alapozott, kizsartolt ígéretek a természeti állapotban érvényesek.

³⁷⁷ Uo. Cap. VI. Art. XX.: „Summum imperium non posse jure dissolvi consensu eorum, quorum pactis est constitutum.”

³⁷⁸ Hobbes, Leviathan. Part. I. Chap. X.

³⁷⁹ Horváth, Rechtssoziologie 210.

³⁸⁰ Hobbes, Leviathan. Part. 2. Chap. XXVI.: „Law in general... is... Command.” „The legislator is only the Sovereign.” (angol: A törvény általában ... parancs. Csak a törvényhozó a szuverén.)

³⁸¹ Hobbes, De cive. Cap. VI. Art. IV.: „Potestatem coactivam necessariam esse ad securitatem.” „Securitati itaque non pactis sed poenis providendum est.” (latin): A biztonsághoz a hatalom közreműködésére van szükség. A biztonságról tehát nem megegyezésekkel, hanem büntetésekkel kell gondoskodni.

³⁸² Hobbes, Leviathan. Part. 2. Chap. XVII.

³⁸³ Hobbes, Leviathan. Part. 2. Chap. XXIX.: „As there is no farther protection of Subjects in their Loyalty, then is the Common-Wealth Dissolved.” „The Right of a Sovereign Monarch cannot be extinguished by the act of another yet the Obligation of the members may.” (angol): ... ha nem tudják többé ... a lojális alattvalók védelmét biztosítani, akkor az állam *felbomlott* ... Mert a szuverén uralkodó jogát ugyan senki cselekedete ki nem olthatja, de az állampolgárok kötelezettségét igen. Thomas Hobbes: *Leviatán vagy az egyházi és a világi állam anyaga, formája és hatalma*. Ford. Vámosi Pál. Budapest, 1970. 282.

Hobbes hatalomelméletének egyenes folytatója és tökéletesítője Austin³⁸⁴ elmélete, mely szuverénnek tekinti azt a személyt vagy testületet, amely a társadalom többsége részéről *rendszerint* követésre talál, de *maga nem* követi *rendszerint* más hatalom parancsait.³⁸⁵ Austin a szuverenitásnak ily értelmű meghatározásával enyhít Hobbes merevségén, s a legfőbb hatalom alapját nem egy egyszeri formális megegyezésben, hanem a társadalom többségének állandó megegyezésében s a hatalom parancsának rendszerinti követésében találja meg. Minden pozitív jogszabályt a szuverén hatalom birtokában levő személy vagy testület állít fel az alattvalókkal szemben.³⁸⁶ Minden szabály vagy törvény nem más, mint parancs³⁸⁷ (Austin isteni és pozitív jogot különböztet meg: a pozitív morál csak tágabb értelemben „law”), azaz oly kifejezett kívánság, melynek nem teljesítése esetére valamilyen hátrányos következmény, szankció van kilátásba helyezve.³⁸⁸ Az isteni törvénynek, a pozitív jognak s – tágabb értelemben – a pozitív morálnak egyaránt van szankciója,³⁸⁹ sőt mindháromnak vannak fizikai jellegű szankciói is.³⁹⁰ A pozitív jogot nem a szankció *mibenléte* különbözteti meg, hanem a *parancs kibocsátója*: a szuverén személy vagy testület. Austin elmélete következetes és minden irányban kiépített hatalomelméletet képvisel, s ebből a szempontból egyetlen hibája, hogy – éppúgy, mint Hobbes – a szuverén hatalmat túlságosan megszemélyesítve, egy személyben vagy testületben összpontosítva fogja fel.³⁹¹

Somló jogelmélete képviseli a legtökéletesebb kritikai tisztaságban a hatalomelmélet álláspontját. Somló megfogalmazásában a jog rendszerint követett, széles körre kiterjedő és állandó legfőbb hatalom által kibocsátott szabály.³⁹² A hatalom pedig nem más, mint a kibocsátott normák megvalósítá-

³⁸⁴ Austin, John (1790–1859): angol jogfilozófus, analitikus, pozitivistá jogelmélet kidolgozója. Bibó István *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law* című művére hivatkozott. <http://index-of.co.uk/Various/Lectures%20on%20Jurisprudence%20Austin.pdf>

³⁸⁵ Austin 220.: „The superiority which is styled sovereignty... is distinguished from other superiority... by the following marks or characters: 1. *The bulk or the given society are in a habit of obedience* or submission to a determinate and common superior. 2. That certain individual or that certain body of individuals is *not* in habit of obedience to a determinate human superior.” (angol): A szuverénnek nevezett felsőség ... különbözik más felsőbségtől ... a következő jegyek és ismérvek szerint: 1. Az adott társadalom zöme egy meghatározott és közhatalmi felsőbségnek való engedelmség vagy meghódolás állapotában van. 2. Bizonyos individuumok vagy individuumok bizonyos testülete *nincs* egy meghatározott emberi felsőbségnek való engedelmség állapotában.

³⁸⁶ Uo. 330.: „Every positive law is set, directly or circuitously by a sovereign individual or body.” (angol): Minden pozitív jogot közvetlenül vagy közvetve egy szuverén egyén vagy testület tétel.

³⁸⁷ Uo. 88.: „Every law or rule is a command.” (angol): Minden törvény vagy jogszabály parancs.

³⁸⁸ Uo. 89.

³⁸⁹ Uo. 195.

³⁹⁰ Uo. 90., 212–213.

³⁹¹ Austin 221.: „Strictly speaking, the sovereign party of the society and not the society itself is independent, sovereign or supreme.” (angol): Szoros értelemben véve csak a társadalom egyik szuverén része és nem maga a társadalom független, szuverén vagy legfőbb hatalom. Vö. Moór, Bev. 165. – Somló 151. – Horváth, Ung. Rph. 69.

³⁹² Somló 105.

sának, azaz a követés „okozásának” a képessége.³⁹³ Legfőbb hatalom az, amelynek parancsai rendszerint és más hatalmak parancsainál eredményesebben követésre találnak, széles körre kiterjedő egységet alkotnak és állandóak.³⁹⁴ Somló tehát szintén oly szabályként fogja fel a jogot, mint amelyet az jellemez, hogy *honnan* ered, nem pedig az, hogy az egyes szabály milyen garanciákat, fenyegetést, kényszert tartalmaz, illetve helyez kilátásba. Ebből következik, hogy Somló erős kritikusa a kényszerelméletnek;³⁹⁵ valójában azonban nem a kényszerelméletek, hanem a *szankcióelméletek* találó kritikáját adja, mert ő is a fizikai és pszichikai kényszer kettéosztásának hagyományos fogalmazásából indul ki, melynél kimarad a kényszer legjellemzőbb megjelenése: az *objektív társadalmi kényszer* (l. a 122. oldalt)³⁹⁶, ami a hatalom fogalmának tulajdonképpen egyik legfontosabb eleme.

Somló elmélete a hatalomelméletben meglevő helyes központi gondolat legteljesebb kritikai kidolgozását jelenti. Mint minden hatalomelmélet, az övé is hajlik arra, hogy a jog nem hatalmi elemeit elhanyagolja vagy másodlagosnak tüntesse fel. A hatalom jellemzése azonban Somlónál a lélektani, társadalmi és biológiai tényezőknek, a kényszer- és szabadságelemeknek széles körű, némileg határozatlan s a közkeletű hatalomképzeten túlmenő skáláját foglalja magában,³⁹⁷ mely által elmélete ment tudott maradni a hatalomelmélet túlzásaitól.

A *szocializmus* az „osztályharc” és az „osztályuralom” tanával teljességgel a hatalom- és kényszerelméletek közé sorakozik, ami a jogra vonatkozólag nem annyira a jog fogalmi analizisében nyilvánul meg, hanem elsősorban egyes jogintézmények (család, tulajdon, örökjog) kritikáján keresztül. A szocializmus számára azonban a hatalomelmélet ideológiai háttérét éppen nem a meglévő hatalom tudomásulvétele szolgáltatja, hanem a meglévő hatalom kritikáján keresztül a jövődől proletárhatalom igazolása. Ez a célkitűzés a szocializmus minden értékellenes tendenciája mellett is legszorosabban összefügg a kényszer és hatalom *erkölcsi beszámításának* és igazolásának kérdésével, ami tulajdonképpen centrális problémája a szocializmusnak és anarchizmusnak. Az *anarchizmus mindennemű hatalmat* igazolhatatlannak és elvetendőnek talál – a *szocializmus* pedig a *polgári államhatalmat*. Ennek az értékítéletnek a megalapozása céljából az anarchizmus és a szocializmus elmélete a hagyományos hatalomelmélettel ellentétes utat követ: nem foglalja a megegyezéssel elemeket is

³⁹³ Uo. 108–109.

³⁹⁴ Moór, Bev. 164–165. – Somló 93., 97–98., 102–103.

³⁹⁵ Somló 140–147.

³⁹⁶ A lapszám az értekezés 1935-ös kiadására vonatkozik.

³⁹⁷ Somló 111–114., 115–116. – Horváth, Ung. Rph. 68.

a hatalom jelensége alá, hanem ellenkezőleg, – az osztályuralom és osztályharc tanán keresztül – a társadalmi szervezetet formáló hatalmi tényezőkkel szemben tagadja a jelentőségüket.

Ezek után szükséges, hogy röviden áttekintsük a szoros értelemben vett *kényszerelméletek* történeti kialakulását.

Általában minden hatalomelmélet jellemzőnek talál a jogra bizonyos *kényszerítő erőt*.³⁹⁸ A jogelméleti kényszerprobléma azonban elsősorban nem abban áll, hogy kényszerít-e a jog vagy sem, hanem hogy a kényszer megléte és mi-benléte alkalmas-e arra, hogy a jognak más szabályokkal, elsősorban az erkölccsel szemben *megkülönböztető kritériuma* legyen. A kényszernek mint a jogfogalom megkülönböztető kritériumának gondolata akkor merült fel, midőn a természetjogba vetett feltétlen hit megingott,³⁹⁹ s az *erkölcsnek* természetjog formájában a joggal szemben való hierarchikus *fölrendeltsége* helyett az erkölcs és jog egymás *mellé* rendelése s minőségi megkülönböztetése lépett. *Thomasius*⁴⁰⁰ volt az első, aki a jog és erkölcs elválasztására a kényszer kritériumát használta fel.⁴⁰¹ *Kant* meghatározása szerint a jog „azon feltételek összege, melyek alatt az egyik ember önkénye a másik önkényével a szabadság általános törvénye szerint megállhat”.⁴⁰² Ha a szabadság alatt nem értünk mást, mint a jogszabályok normajellegét (a szabadság törvénye szembeállítva a kauzalitás világával), akkor a kényszer Kantnál megkülönböztetője a jognak, bár nem a megszokott fogalmazásban.

A kényszerelmélet a 19. századi pozitívizmus irodalmában nyerte azt a fogalmazást,⁴⁰³ amely a ma sem lezárt jogelméleti kényszervitát kiváltotta. A kényszerelmélet első formulázása szerint a jogra jellemző, hogy nem követés esetén *kikényszeríthető*.⁴⁰⁴ Ez a fogalmazás hamarosan helyet adott egy másiknak, mely a jogot kényszerrel garantált⁴⁰⁵ vagy szankcionált⁴⁰⁶ normák összességének tekinteti, ami a kényszer és szankció *azonosítását* jelenti. Sokan vannak azután –

³⁹⁸ Hobbes, De cive. Cap. VI. Art. IV.

³⁹⁹ Hölscher 186.

⁴⁰⁰ Bibó István nem hivatkozott művére, ezért nem tudtam kideríteni, hogy melyik Thomasius. Nagy Endre Thomasius, Johannes (1557–1638) svájci politikai gondolkodóval azonosította Kovács István *A szocialista alkotmányfejlődés elemei* című Akadémiai, Budapest, 1962) könyve alapján. Ám lehet Thomasius, Johannes (1624–1659) német jogtudós és politikus vagy Thomasius, Jacobus (1622–1684) német filozófus is.

⁴⁰¹ Wolf 113.

⁴⁰² Kant, Metaphysik VII. 31.

⁴⁰³ Brodmann 58. – Holland 40. – Jhering I. 325. – Kohler, Einführung 2., Lehrbuch 10. – Moór, Macht 15., 43. – Roguin 220. – Stammer, Lehre v. richtigen Rechte 23., 27.

⁴⁰⁴ Pulszky 251–252. – Stark 99–100.

⁴⁰⁵ Schmidt 169.

⁴⁰⁶ Austin 92. – Bonnecase 26. – May 48. – Pollock 23.

élükön *Jheringgel*⁴⁰⁷ –, akik a kényszeret nem az egyes szabályhoz kapcsolódó, hanem a jogrend egészére jellemző momentumként fogják fel.⁴⁰⁸ Így Jhering szerint a jog az államban érvényes *kényszernormák* összessége; a kényszerjelleg azonban a jogrend egészére vonatkozik, így például a nemzetközi jog s az uralkodói köteleességek jogi jellegét az biztosítja, hogy olyan normarendszer részei, melyre *általában* a kényszer útján történő megvalósítás jellemző. Annak a fel fogásnak, mely a kényszeret a jogi szankcióval azonosítja, legkövetkezetesebb képviselője Kelsen, aki szerint nem a kényszer társadalmi vagy lélektani ténye a lényeges, hanem a kilátásba helyezett *kényszeraktus* mint a jogi norma tartal ma.⁴⁰⁹

Ily módon azonban mindinkább világossá vált, hogy nem a kényszer me g léte önmagában, hanem a kényszer valamilyen erősebb vagy intenzívebb for mája az, ami megkülönbözteti a jogot más társadalmi szabályoktól, melyek nem kevésbé gyakorolnak lelki kényszeret. Ezen a ponton a kényszerelméletek nagymértékben bizonytalanná váltak. Kelsen a jogra jellemző kényszeret egy szerűen *külső* kényszernek nevezte.⁴¹⁰ Mások fizikai kényszerként határozták meg a jogot.⁴¹¹ Ezt a fogalmazást nehezzé tette a fizikai kényszer hagyományos magánjogi fogalma, mely azt mint teljes akaratmegsemmisítést határozza meg, amit a jogra mégiscsak nehéz jellemzőnek találni.

Moór⁴¹² kényszerelmélete a legerősebb hatalom gondolatának bevonásával helyreállította a kényszerelmélet és hatalomelmélet dogmatörténeti egységét, s a kritikai hatalomelméletet kritikai kényszerelmélettel kapcsolta össze. Moór a jogra azt a *pszichikai kényszeret* találja jellemzőnek, melyet a *fizikai kényszerrel* (erőszakkal) *való fenyegetés* vált ki.⁴¹³ A jogi norma lényege, hogy fizikai kény szeralkalmazással fenyeget, és ennek a fenyegetésnek *hatékonyágát* a legerősebb társadalmi *hatalom* biztosítja.⁴¹⁴ Az olyan szabályok mögött, melyek közvetlenül nem tartalmaznak utalást a fizikai kényszerre: a „*közvetlen jogszabályok*” mögött

⁴⁰⁷ Jhering, Rudolf von (1818–1892): német jogtudós. Bibó István a *Der Zweck in Recht*. I-II. (Druck und Verlag von Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1877–1883) második kiadására hivatkozott: 1884–1886. <https://archive.org/details/derzweckimrecht04jhergoog/page/n12>

⁴⁰⁸ Jhering I. 320.

⁴⁰⁹ Kelsen, Staatsbegriff 82.

⁴¹⁰ Kelsen, Staatslehre 23.

⁴¹¹ Jodl 215–217.

⁴¹² Moór Gyula (1888–1950): jogfilozófus, egyetemi tanár, az MTA tagja. Bibó István *A bolsevizmus elméleti alapjai, A jog fogalma és az anarchizmus problémája Stammer jogfilosóphiájában, A logikum a jogban, Bevezetés a jogfilozófiába* című műveire hivatkozott. Életrajzára, életművére, recepciójára lásd: Szabadfalvi József: *Moór Gyula*. Új Mandátum, Budapest, 2001. Művei: 231–237.

⁴¹³ Hold 82–83. – Merkel, Elemente 11. – Moór, Bev. 188–189.

⁴¹⁴ Dékány, Normák 13., Társadalomfilozófia 71–72. – Ottlik 10. – Moór, Anarchismus 11., 16–17., Bev. 183–187., Macht 8–15.

ott áll, készen a kényszeralkalmazásra, a fizikailag legerősebb társadalmi hatalom.⁴¹⁵ A közvetlen jogszabályok tana hidalja át a kényszerelmélet ellentmondását, mely a kényszerelmélet ellenfelei szerint abban áll, hogy a szankciót nélkülöző jogszabályok nem kényszeríthetők ki. Moór jogfogalma a közvetlen jogszabályokra jellemző *közvetlen kényszer* gondolatával (vö. 188. o.) felel erre az ellenvetésre, s ez az álláspont jelenti a kényszerelmélet kritikailag kiépített megfogalmazását.

4. A jogelméleti kényszervita

A kényszerelmélet heves és ma sem lezárt vitát váltott ki a jogelméleti irodalomban. A kényszerelmélettel szemben leggyakrabban felhozott ellenérvek a következők: az obligatio naturalis,⁴¹⁶ a lex imperfecta^{417, 418} a büntetlen kísérlet,⁴¹⁹ az egyházjog,⁴²⁰ a szokásjog,⁴²¹ a nemzetközi jog,⁴²² az uralkodói kötelesek s egyáltalán a legmagasabb alkotmányszabályok⁴²³ nélkülözik a kényszerítő szankciót; a büntettes megszökése és a sikertelen végrehajtás a kényszer elmaradását jelentik;⁴²⁴ az egyszer megsértett jog helyre nem állítható és ki nem kényszeríthető;⁴²⁵ a kényszer nem lehet jellemző a jogra, ha a jog *mögött* áll, s a már meglévő joghoz kívülről, utólag s kivételesen járul;⁴²⁶ különben is a pszichikai kényszer más szabályokra is jellemző, viszont a fizikai (abszolút!) kényszer a jog mögött sem gyakran áll; egy rablóbanda is gyakorolhat kényszert, mégsem alkothat jogot.⁴²⁷ Mindezekre az ellenérvekre a kényszerelmélet igen kis mértékben reagált: Kelsen és Moór elméletén kívül alig találunk kritikai kényszerelméletet.

⁴¹⁵ Moór, Bev. 182., 195., 200., Macht 9–10., 22–28.

⁴¹⁶ Krücmann 121.

⁴¹⁷ Lex imperfecta (latin): nem teljes törvény, jogkövetkezmény nélküli kötelező rendelkezés. Olyan jogszabály, amelyhez sem polgári jogi, sem büntetőjogi szankció nem társul.

⁴¹⁸ Weigelin 119.

⁴¹⁹ Bierling, Kritik 147. – Somló 147.

⁴²⁰ Bergbohm 73.

⁴²¹ Uo.

⁴²² Bergbohm 73. – Dahn 17. – Jellinek 336. – Weigelin 119.

⁴²³ Baumgarten, Wissenschaft 178. – Jellinek 336. – Somló 143., 146–147. – Thon 7.

⁴²⁴ Anderssen 346. – Bierling, Kritik 147. – Cathrein 62. – Dahn 17. – Somló 143.

⁴²⁵ Bierling, Prinzipienlehre I. 51. – Hölscher 194. – Kelsen, Hauptpr. 212–214. – Loening 32. – Radbruch 76. – Somló 141.

⁴²⁶ Bierling, Prinzipienlehre I. 52. – Cathrein 58. – Horváth, Rechtssoziologie 225–226. – Hölscher 190. – Le Hénaff 115. – Moór, Bev. 184. – Waldecker 160.

⁴²⁷ Behm 206. – Laun 10. – Somló 143.

Ha az irodalmat a kényszerprobléma szempontjából vizsgálat alá vesszük, azt találjuk, hogy a jog *kényszerjellegét* ugyanolyan nagy számmal állítják,⁴²⁸ mint amilyen nagy számmal tagadják.⁴²⁹ Kétségtelen azonban, hogy sokkal nagyobb kritikai apparátussal tagadták, mint amekkorával állították, és sokkal kevesebb szó hangzott el a jogelméleti irodalomban a kényszerjelleg bizonyítására, mint cáfolására. Ily módon a kényszerfogalom tisztázásában is sokkal több részük van a kényszerjelleg tagadóinak, mint a kényszerelmélet híveinek. Mégis azzal a furcsa helyzettel állunk szemben, hogy a kényszerelmélet – bár évtizedek óta defenzívában van, s az irodalomban gyakran tekintik végleg elintézettnek⁴³⁰ – újból és újból fölbukkan, s nemegyszer az előző álláspontok minden cáfolata nélkül újból a kényszert jelöli meg mint a jog megkülönböztető kritériumát. E tény magyarázata abban van, hogy mindazok, akik a jogot mint társadalmi és etikai jelenséget előítélet nélkül szemlélik, hajlandók azt kényszerjellegűnek tekinteni, sőt a kényszert mint a jog megkülönböztető kritériumát felfogni. Ez az elsődleges állásfoglalás a jog kényszerjellegét valahogyan a jog egészére vonatkoztatja: de amikor e felfogás konkretizálására sor kerül, akkor leggyakrabban a jogi szankcióban jelölik meg azokat a momentumokat, amelyekben a jog kényszerjellege megtestesül. Amikor azután a jog kényszerjellegének tagadói felvonultatják a kényszer hiányát a nemzetközi jog, az uralkodói kötelességek, a megszökött bűntettes, a büntetlen kísérlet eseteiben, valamint a kényszertelen követés s a rablóbanda által gyakorolt kényszer ismert ellenvetéseit, akkor ez az elsődleges kényszerelmélet, anélkül hogy alapjaiban megdőlné, elveszíti a maga biztonságát.

A következőkben megkíséreljük a jogi kényszer problémáját a kényszer elmélyített fogalma segítségével megvilágítani és egyben rámutatni azokra az okokra, amelyek a fenti gondolati eltolódás mélyén fekszenek. Felelnünk kell arra a kérdésre, hogy miért tekinti a jogot minden elsődleges állásfoglalás kényszernek, s miért válik a további logikai analízis során ez az állásfoglalás oly könnyen bizonytalanná.

A jogelméleti kényszervita lényege az a kérdés, hogy a *kényszer* alkalmas kritérium-e a jognak más társadalmi szabályrendszerektől való elhatárolására.

⁴²⁸ Bonnacase 26. – Brodmann 51. – Duprat 511–512. – Grosch 9. – Hold 86–88. – Höfding 49. – Jhering I. 320. – Jodl 215. – Kelsen, Grundlagen 9., Hauptpr. 212., Staatsbegriff 82., Staatslehre 23., 99. – Kohler, Einführung 1–2., Lehrbuch 9. – Krückmann 129. – Lasson 206. – Mayer 53–55. – Moór, Anarchismus 7–8., Bev. 178., Macht 8–9. – Pollock 22. – Pulszky 232., 251–252. – Roguin 232. – Ruber 94–96. – Schmidt 159. – Wenzel 170.

⁴²⁹ Anderssen 353–358. – Baumgarten, Wissenschaft 178. – Behm 206. – Berolzheimer II. 90. – Bierling, Kritik 140., Prinzipienlehre I. 48–53. – Binding I. 483–504. – Cathrein 58. – Dahn 6. – Ehrlich 49. – Grabowsky 41. – Horváth, Rechtssoziologie 117. – Hölscher 190. – Jellinek 334. – Kaufmann 70. – Loening 32. – Nelson 498. – Otlik 9. – Radbruch 76. – Rümelin 337–339. – Salomon 197. – Somló 140–147. – Thon 17.

⁴³⁰ Salomon 197.

Kérdéses továbbá, hogy – amennyiben a kényszer a jog megkülönböztetője – milyen irányban és milyen módon különbözteti meg a jogot.

A kényszerelmélet *első* megfogalmazása szerint a jogra jellemző, hogy nem követés esetén *kikényszeríthető*.⁴³¹ Eszerint a kényszer csak a jogsértés bekövetkezése után lép fel, és kényszeríti a jogsértőt a jog követésére, a megsértett jog helyreállítására. Ez a felfogás arra támaszkodik, hogy *a szankció tartalma* a jog számos területein, így a magánjogban és a primitív büntetőjogban lényegileg nem más, mint *a megsértett jogi helyzet* lehető *helyreállítása*. Azonban a büntetőjog nagy területein már teljességgel *hiányzik ez a helyreállító tendencia*, viszont a jogi szankció s a jog kényszerítő ereje ezeken a területeken is megtalálható. Valójában nem ok nélkül hangsúlyozzák Bierling és Kelsen, hogy a jogi szankció megvalósulásával az egyszer megsértett jog nem áll helyre, nem kényszerítődik ki, hanem egyszer s mindenkorra sértett jog marad.⁴³² A szankció mint tény nem ugyanarra kényszerít, amire előzőleg mint motívum hiába kényszerített. Más lapra tartozik, hogy a hatástalanul kilátásba helyezett szankció hatásos megvalósulása a jogrend érvényesülésének, kényszerének lélektani hatását kelti fel. Hogy a „megsértett” jogrend a szankció által ismét meg nem sérthető, „sérthetetlen” jogrenddé válik, ezt sem a joglogika, sem a tények világában nem lehet mondanunk, csupán a jog egészére vonatkozó lelki élmények világában.

A kényszerelmélet *másik* megfogalmazása szerint a jog bizonyos jogsértésekre *kényszer alkalmazását rendeli*. Eltekintve attól a kérdéstől, hogy alkalmazható-e ez a konstrukció a jogszabályok összességére, vizsgálunk kell, mit is jelent „kényszer alkalmazni”, „kényszert elrendelni”. Kelsen felfogásában a kilátásba helyezett *kényszer* egyenlő *a kényszeraktussal, a szankcióval* mint társadalmi történéssel s mint a jogi norma tartalmával.⁴³³ Kérdés azonban, hogy azok a társadalmi aktusok, amelyek a jogi szankciók (a büntetés, a végrehajtás) tartalmát kiteszik, szükségképpen és mindig kényszeraktusok-e önmagukban is. Erőszakos halál, elfogatás, testi bántalom, javak elvétele képezhetik a szankció tartalmát, ezek azonban *csak jogi szankció* mivoltukban jelentenek feltétlenül *kényszert*. Ha kiragadjuk őket a jogkövetkezmények összefüggéséből, akkor kényszerjellegük egyszerre bizonytalanná és esetlegessé válik. A szabadságvesztés önmagában is kényszerhelyzetek sorozatát jelenti, ellenben az erőszakos halál, a testi bántalom, ha az akarat teljes lenyűgözésével történik, legfeljebb erőszakaktus, de nem kényszeraktus. A jogban is, amikor az úgynevezett „*kényszeraktus*” a maga teljességében *megvalósul*, amikor a halálraítélet kivégzik, a testi fenyítéket alkalmazzák, a lefoglalt tárgyakat elviszik, akkor már nincs kényszer, mert a szenvedő alany további

⁴³¹ Höfding 492. – Roguin 232. – Így fogalmazza és cáfolja Nelson 98. § – Salomon 197.

⁴³² Bierling, Prinzipienlehre 51–52. – Hölscher 194. – Kelsen, Hauptpr. 212–214.

⁴³³ Kelsen, Staatsbegriff 82. Vö. Gurvitch 108.

magatartása nem jön számba: *nem kényszerül* már semmire. Az erőszakaktus itt *nem* kényszer, csupán bekövetkezését jelenti annak a fenyegetésnek, amelynek a jogsértőre irányuló elrettentő kényszere hatástalan volt.

Látjuk tehát, hogy nem lehet egy társadalmi aktust a lélektani összefüggésekből kiragadva önmagában kényszernek kijelenteni vagy kényszerként „elrendelni”. Megismertük azt a folyamatot, amelynek során valamely szabály kényszere a szankcióban, illetve annak biztos bekövetkeztében testesül meg és válik objektívvé: ez a jelenség indította Kelsent és másokat is, hogy a jog kényszerét csupán a szankcióban lássák. Igaz, hogy legtöbbször a szankciót nevezzük kényszernek, s tényleg kényszer is, csak hogy *nem önmagában*, nem tartalmánál fogva, hanem a *törvényyszerűségeknél abban a viszonyában, amelyben bekövetkezik*. Ezen az alapon pedig nem csupán az erőszakot tartalmazó szankciókat kell a jogi szankció kényszere alatt összefoglalni, hanem mindennemű hátrányos jogkövetkezményt, melynek *biztos* bekövetkezése és *általánossága* az egyesekre legtöbbszörre és előre láthatóan *kényszerítőleg hat*. Kelsen a maga felfogása szempontjából természetszerűleg igyekszik kikapcsolni minden olyan következményt, mely nem jelent az ő beállítása értelmében vett kényszeralkalmazást. Így különösen a nemzetközi jog területén tiltakozik az ellen, hogy a jóvátételi kötelezettség különböző nemeit (helyreállítás, kártérítés, elégtételadás) a jogsértés-következmények (Unrechtfolge) közé sorolják. Szerinte ezek csupán „pótkötelességek” (Ersatzpflicht), melyeknek célja a kényszeralkalmazás elodázása.⁴³⁴ Következtes kelsen értelmezéssel ugyanezt mondhatjuk a büntetőparancsra és a fizetési meghagyásra is. Ezen az alapon a büntetést és végrehajtást is ilyen „pótkötelességek” sorozatára bonthatjuk fel, melyek egyre súlyosabbak, s céljuk szintén az, hogy a legközvetlenebb erőszak alkalmazását elodázzák. Ami mindezek leválasztása után megmarad, az már esetleg nem is kényszer, mert nem kényszerít semmire. A „kényszer elrendelés” gondolatából kiindulva tehát addig tisztogatjuk a kényszeret az oda nem tartozó elemektől, amíg végül nem találjuk sehol sem.

A kényszer *lélektani* felfogásából kiindulva semmi akadálya nincs annak, hogy a hátrányos jogkövetkezményeket tartalmazó jogi kötelességek (Ersatzpflicht) kényszerítő szankciókat ne jelentsenek, sőt éppen ezek a kötelességek (bánatpénz, késedelmi kamat, fizetési meghagyás, büntetőparancs, a nemzetközi jogban a jóvátételi kötelezettség) a legfontosabb és a legobjektívebb tényezők a jog mindennapi lelki kényszerének. A jog kényszerét tehát *nem a legutolsó következményben*, hanem éppen ellenkezőleg, a jogkövetővel való *első szembenállásban* kell megragadni. A kényszer lélektani és funkcionális felfogása értelmében a kényszer ott kezdődik, ahol a kötelezett *akaratiránya* a jogszabállyal akár belső,

⁴³⁴ Kelsen, Staatslehre 48., Unrecht 492–494., 547–560.

akár külső *ellentétbe* kerül, amelyen arányban a belső ellenkezés láthatóvá, külsővé válik, olyan arányban súlyosbodnak a jogi kényszerhelyzetek.

Mindez nem azt jelenti, hogy a jogi kényszer egyetlen lényege a szankció-val való *fenyegetés*, és hogy a szankció tényleges *bekövetkezése* nem is fontos. Nem fér kétség hozzá, hogy a kényszerítő jogkövetkezmények rendje és rendszeres bekövetkezése a jogi kényszernek nélkülözhetetlen és legfontosabb, bár nem kizárólagos tényezője. Amíg a joggal való ellenkezés csupán *belső*, addig a szankció *fenyegető* szembenállása kényszeríti az egyest a konkrét jogszabály követésére; ha az ellenkezés valamely jogsértés által láthatóvá, *külsővé* válik, ez azt jelenti, hogy a szankció kilátásba helyezésének kényszerítő hatása eredménytelen maradt, s ekkor áll be a fenyegetés hatályosságának bizonyítékeképpen a jogi szankció *végrehajtása*.⁴³⁵ E mind súlyosbodó szankciók – akár mint egyszerű hátrányos következmények, akár mint megelőző vagy megtorló intézkedések – a jogrend *egészének* kényszerét és kikerülhetetlenségét teszik a jogsértő számára érzékelhetővé.

Mindezek alapján állíthatjuk, hogy a jog kényszerjellegének oly értelmű megfogalmazásai, melyek szerint a jog nem követés esetén *kikényszeríthető*, vagy nem követés *esetére kényszert rendel*, nem jelentenek mást, mint részleges és félreérthető fogalmazását annak a kétségtelen igazságnak, hogy a jog a társadalom egész területén a legkülönbözőbb eszközökkel belsőleg vagy külsőleg *kényszeríti* mindazokat, akik a jogszabályok által leszögezett magatartással akár belső, akár külső ellenkezésben vannak.

Az a megállapítás, hogy a jog *kényszerít*, a jogra inkább csak *negatív*e mond valamit, mint pozitív. A jog és az összes társadalmi szabályok egyaránt lehetnek kényszerélmények forrásai, gyakorolhatnak belső kényszert;⁴³⁶ az is kétségtelen, hogy a jog által kiváltott szubjektív kényszerélmény nem különbözik lényegesen más kényszerélményektől, mert hiszen a kényszer élménye, bármi váltja is ki, lényegileg egy és ugyanaz: spontán akaratumk kauzalitásszerű megköttöttségének az élménye.

Ha tehát felvetjük a kérdést, hogy milyen kényszert gyakorol a jog, és mennyiben jellegzetes reá az a kényszer, amit gyakorol, akkor azt kell vizsgálnunk, hogy a társadalmi objektívációk terén, az objektív magatartások és az objektív jogintézmények világában miként jelenik meg a jog kényszere, és miben különbözik más társadalmi szabályok kényszerétől.

⁴³⁵ Hold 85.

⁴³⁶ Bierling, Prinzipienlehre I. 49. – Hold 83. – Kelsen, Hauptpr. 215. – Somló 142. – Stammler, Willkür 90. etc.

5. A jog mint legobjektívebb kényszer
(A szankcionált jogszabályok kényszere)

A jog- és a többi társadalmi szabályok kényszerének különbségét legcélszerűbb először a legjellegzetesebb s a kényszervita középpontjában álló jogintézményen: a *szankción* vizsgálni. Hangsúlyoznunk kell, hogy szankciók alatt nem csupán erőszak-alkalmazást tartalmazó jogkövetkezményeket kell értenünk, hanem *minden jogkövetkezményt*, melynek valószínű bekövetkezése és a jogkövetőkre való hatása alkalmas arra, hogy a jog *kényszerének* tényezője legyen. (Nem célszerű a jutalmat a szankció fogalma alá vonni, mert a szankcióhoz mindig bizonyos nemkívánatos jelleg kapcsolódik; a szankciótól való félelem inkább kényszerélménnyel, a jutalomra való törekvés inkább szabadságélménnyel jár.) Szankció tehát minden hátrányos jogkövetkezmény, aminek a kilátásba helyezése alkalmas arra, hogy a kötelezettek nagy tömegeit – akiknél feltehető a jogszabályokkal ellentétes akaratirány – a jog követelésére bírja. Ebben a vonatkozásban szankciók pl. a magánjogban a bánatpénz, a késedelmi kamat, a kártérítési kötelezettség; a perjogban a fizetési meghagyás és a végrehajtás; a büntetőjogban a büntetőparancs, a különböző büntetőelemek; a nemzetközi jogban a jóvátételi kötelezettség, a retorzió, a represszáliák stb.

Ha a szankcióknak ezt a csoportját összehasonlítjuk azokkal, amelyek a morál, a konvenció, a szokás, az illem és a divat áthágását sújtják, akkor meg kell állapítanunk, hogy a többi társadalmi szabályoknak is vannak szankciói, melyek a fenn felsoroltakhoz gyakran hasonlítanak (jóvátétel, büntetés). E meg egyezés mellett azonban *első* jellemző különbségként azt fogjuk találni, hogy a többi társadalmi szabályok szankciói – amennyiben egyáltalán vannak – *bizonytalanok, kiszámíthatatlanok*, a konkrét esetek legkülönbözőbb feltételeitől igen nagy mértékben *függnek*,⁴³⁷ és bekövetkezésükre sokkal kevésbé lehet számítani, mint a jogi szankcióknál. Egy-egy társadalmi szankció bekövetkezésénél vagy be nem következésénél oly teljességgel kiszámíthatatlan tényezők szerepelhetnek enyhítő vagy súlyosbító körülményekként, melyeknek lemérése a jogban teljességgel lehetetlen volna. Az illemszabály szankciójára vonatkozó ismert példa: „aki nem köszön, annak nem köszönnek vissza”, egyáltalán nem meggyőző erejű; a legkiszámíthatatlanabb és a legkevésbé objektív tényezők döntik el, hogy a társadalom ítélete a „nem köszönő” embert különccnek, szórakozottnak vagy neveletlennek jelenti-e ki, s ehhez képest alkalmazza a maga szankcióit. Ezzel szemben a jogi szankció valóságos bekövetkezése a *kiszámíthatóság, a bizonyosság*, a társadalmi objektiválódás sokkal magasabb fokát jelenti, amivel szemben

⁴³⁷ Schmidt 169.

a szankció elmaradásának esetei elhanyagolhatók. Ezért nem komoly érv a kényszerelmélettel szemben az eredménytelen végrehajtás, a megszökött büntettest, példája,⁴³⁸ melyet annyiszor felhoztak.⁴³⁹ Ha a jog valósága megszökött büntettest, sikertelen végrehajtást, vizsonzott represszáliát nem ismerne, akkor nem kényszer lenne, hanem természet törvény.

A másik nagy különbség, mely a többi társadalmi szabályok szankcióját a jogi szankcióktól elválasztja, hogy az e társadalmi szabályok megszegőit sújtó következmények leginkább olyan magatartások, amelyek ugyan fontos tényezői a szóban forgó szabályok kényszerének, azonban a társadalmi magatartások világában *nemcsak* mint társadalmi szabályok *szankciói* következhetnek be, hanem egészen más összefüggésekben is megjelenhetnek. Ezekkel szemben a jogi szankció olyan *határozottan körülírt és előfeltételeiben szabályozott* emberi magatartásokat tartalmaz, amelyekből a *szankciójelleg világosan* kitűnik, s a többi emberi magatartásoktól *élesen* elválik. Ha valakit tettelesség ér, vagy ha valakinek a magatartása a társadalom ellenszenvét, a társaságból való kiközösítését váltja ki, nem bizonyos, hogy ezek mint a társadalmi szabályok megsértésének következményei, mint a társadalmi szabályok *szankciói* érik őt. Ezzel szemben aki fizetési meghagyást kap, aki késedelmi kamatot fizet, aki fogházbüntetést szenved, ezeket kétségen kívül csak mint jogsértések következményeit, mint *jogi szankciókat* szenvedheti.

Ha a jogi szankciók fentebb vázolt jellegzetes vonásait: nagyobb fokú *kiszámíthatóságát* és feltételeinek általánosabb *meghatározottságát* összefoglaljuk, akkor világosan láthatjuk, hogy a jogi szankció a többi társadalmi szabályok szankcióitól az *objektíválódás fokában* különbözik.

Az objektíválódást úgy ismertük meg, mint azt a társadalmi jelenséget, mely az élmények és magatartások egyszerűségének az ismétlődés felé, szubjektivitásának az objektív megismerhetőség felé való haladásában áll. A jogi szankció szabályos és kiszámítható ismétlődése már magában is jellemző fokozati különbséget jelent a többi társadalmi szabályokkal szemben a kényszer objektíválódása terén. Azonban ennél sokkal többet jelent az, hogy a jogi szankció nemcsak emberi magatartás vagy magatartások ismétlődése, hanem előfeltételeiben objektíven szabályozott magatartások *összessége*, ahol a magatartások *közös tartalma* a magatartások konkrét lefolyásától elválik, *társadalmi intézménnyé* lesz, s mint *materiális objektíváció*, az objektíválódás legmagasabb fokát éri el.

⁴³⁸ Pollock 22. – Moór, Bev. 189–190.

⁴³⁹ Cathrein 61. – Somló 143. – Stammler, Wirtschaft 123.

Csak a jog területén találunk példát arra, hogy a bizonyosan beálló jogkövetkezmények közös tartalma (kártérítés, jóvátétel, végrehajtás, büntetésnemek, represszáliák, háború stb.) az egyező magatartásokról leválik, és materiális objektivációként, jogintézményként jelenik meg. A jóvátétel, büntetés stb. fogalmai a többi társadalmi szabálynál is ismereteseek, de ott mindig konkrét és bizonytalan következményeket jelölnek, sohasem intézményeket, a jognál viszont a következmények mindig több magatartás *bizonyos* bekövetkezését és *azonos* tartalmát jelentik. A jogi szankció tehát nemcsak konkrét lefolyásában vagy valószínűségében jelent kényszert, hanem absztrakt szembenállásában is (a végrehajtás, a büntetés stb. intézményei). Kimondhatjuk tehát, hogy az összes társadalmi szabályrendszerek között a jog szankciói jelentik a *legobjektívebb kényszert*. Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy sohasem a szankció önmagában jelenti a kényszert, mely egy jogszabályhoz kívülről hozzákapcsolódik, mögéje áll, hanem éppen e hozzákapcsolódás *mikéntje*, a kényszerű, a szükségszerű bekövetkezés teszi *kényszeraktussá* a szankciót.

Az egymásból folyó jogkövetkezmények: szankciók a jog számos területén hatalmas eljárási rendszerekben, perrendtartásokban épültek ki,⁴⁴⁰ melyek a kényszer tartalmi (materiális) objektiválódásának legnagyobbvonalú megjelenései. A kényszerobjektivációknak ebben a rendszerében szemlélhetjük a kényszer mesterséges kauzalitás mivoltát a maga teljes kiterjedésében; míg a szubjektív kényszerélmény csupán egyetlen eseménykapcsolat kauzalitásszerű utánszemlélését jelenti, addig a tartalmi kényszerobjektivációknak ez a rendszere a feltételek és jogkövetkezmények egymást követő láncolatában az egész természeti világrendet utánozza.⁴⁴¹ Ennek az egész következményrendszernek *bizonyossága, kiszámíthatósága*,⁴⁴² *szükségszerűsége az*, mely a jogszabályok rendszerére azt mondhatja velünk, hogy a jog a kényszer megtestesülése, objektiválódása: *a jog kényszer*. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a kényszer maga nem valódi törvényyszerűség, nem valódi szükségszerűség, hanem csupán *törvényyszerűségek együtt szemlélése*, s ennek megfelelően a jogrend kiszámíthatósága, kényszere sem valódi kauzális szükségszerűség, hanem lelki jelenségeknek, akart magatartásoknak, belső kötöttségeknek és egy speciális kultúrának bonyolult láncolata.⁴⁴³ szabályosság, szabályszerűség és szabályérvényesség összefüggése, melyben a benne rejlő óriási akauzális jellegű energiák egymást oly módon tartják lekötvé, hogy *külső* eredményükben a *jogrend* objektív érvényességét és hatékonyságát mutatják.⁴⁴⁴

⁴⁴⁰ Horváth, Rechtssoziologie 282–301.

⁴⁴¹ Brodmann 52. – Cassirer, Freiheit 541. – Fichte 146. – Roguin 219.

⁴⁴² Horváth, Bev. 80. – Jodl, 215. s. köv. – Lasson 204.

⁴⁴³ Beling (11.) szerint „tömegpszichológiai ténylegesség”.

⁴⁴⁴ Moór, Macht 7.

Egy-egy önkényes hatósági aktusban, egy-egy feltűnő bírósági ítéletben, egy-egy napfényre jutott politikai visszaélésben pattannak ki ennek az objektív kényszerrendnek az akauzális tényezői. A forradalom kiszámíthatatlan lehetőségeket és veszedelmeket magában hordozó jelensége legjobban mutatja a jogrend építményét összetartó, egymással lekötött akauzális energiák felszabadulását és új összekapcsolódását.⁴⁴⁵

Az elmondottak alapján állíthatjuk, hogy a jognak arra a részére, amely szankcióval bír, illetve szankciók összefüggő rendszerén nyugszik, a *legobjektívebb kényszer* meglelte jellemző. A *fizikai* erőszakot tartalmazó szankciók a jog területén azért nagy jelentőségűek, mert a fizikai erőszak elkerülésére való törekvés igen általános és kiszámítható emberi tulajdonság. Nem mondhatjuk azonban, hogy a fizikai erőszak a jogra *speciálisan* jellemző, mert konvencionális szabályoknak is lehet fizikai erőszakot tartalmazó szankciójuk.⁴⁴⁶ Ami a jog fizikai és nem fizikai kényszerét a többi szabályok fizikai és nem fizikai kényszerétől elválasztja, az kiszámíthatósága és általánossága, azaz magas fokú objektíválódása. Ezen az alapon kétségtelenné válik néhány olyan jogterület kényszerjellege is (primitív szokásjog, nemzetközi jog, egyházjog), melyek mindegyike hiánytalanul ismeri ugyan a jogi szankció intézményét, azonban a jogi kényszernek valamely félreérthetően felvett kritériumát (fizikai erőszak, centralizált kényszeralkalmazás stb.) nem tartalmazza. Ezeket a jogterületeket fogjuk tehát a kényszer elmélyített fogalmából kiindulva röviden számba venni.

A *primitív szokásjog* az első jogterület, mely egyesek szerint a jognak kényszerrel való meghatározása esetén nem volna jognak tekinthető.⁴⁴⁷ Ez az ellenvetés azonban mindinkább elhalványul annak a belátása mellett, hogy a szokásjognál – Kelsen kifejezésével élve – csupán a „centralizált kényszeralkalmazás” hiányzik, de a kényszer maga, még a fizikai kényszer is teljes mértékben megtalálható. Számunkra azonban nem annyira a kényszer fizikaisága, mint inkább *objektivitása* a fontos, amit a primitív szokásjog területén a kiszámítható jogkövetkezmények tartalmilag meghatározott sorában nagyon is megtalálunk. A primitív szokásjog – éppen azért, mert a központosított erőszak-alkalmazás nem áll rendelkezésére – nagymértékben találékony az erőszakatlan kényszerítő következmények és a nem központosított jogos erőszak-alkalmazás intézményei terén, ezeknek fel-

⁴⁴⁵ Binding 361. – Hensel 112. – Jhering I. 314. – Moór, Bev. 192–195., 347. – Schelcher I. s. köv.

⁴⁴⁶ Austin 90., 212–213. Vö. a magyar falun előforduló bicskázásokat, melyek nemegyszer konvencionális szabályok megsértésének következményei.

⁴⁴⁷ Bergbohm 73.

tételeit részletesen szabályozza (*manus iniectio*⁴⁴⁸, *repulsio*⁴⁴⁹, *outlawry*⁴⁵⁰), s így lehetővé teszi tartalmi kényszerobjektivációk kialakulását.⁴⁵¹

A következő probléma a *nemzetközi jog* kényszerjellege, melyet szintén gyakran vesznek tagadásba.⁴⁵² Előre ki kell kapcsolnunk minden olyan beállítást, mely a nemzetközi jog jogiságát esetleg valamilyen rosszul felfogott kényszerelmélet nevében tagadja. Oly meghatározás, mely a nemzetközi jog szabályait *nem tudja* magában foglalni, nem tekinthető a jog definíciójának, oly felfogás pedig, mely *nem akarja*,⁴⁵³ ellentétbe kerül azzal az igazsággal, hogy a jog fogalma nem a priori, hanem tapasztalati fogalom.⁴⁵⁴ Hogy a nemzetközi jog szabályai nélkülözik a kényszeret, ez a felfogás mindinkább háttérbe szorul annak az igazságnak a felismerésével, mely szerint a nemzetközi jog – éppúgy, mint a szokásjog – csupán a központosított kényszeralkalmazást nem ismeri, de ismer olyan objektív kényszeret gyakorló hátrányos jogkövetkezményeket, szankciókat (a kártérítés, a jóvátétel, az elégtételadás kötelezettségei), melyek egytől egyig jogintézmények s a jogi kényszer materiális objektívációi,⁴⁵⁵ ismeri ezenfelül a jog által szabályozott önhatalmú erőszak-alkalmazást: a represszáliákat és a háborút.⁴⁵⁶ A nemzetközi jognak jellemző szankciója a represszália. A nemzetközi jog ugyanis azokon a területeken érvényesül legbiztosabban s tartalmazza a legobjektívebb kényszeret, ahol érvényességének és hatékonyságának alapját az akaratok és érdekek megegyezése, illetve kölcsönössége teszi ki (kereskedelmi, forgalmi, közigazgatási egyezmények,⁴⁵⁷ extritorialitás⁴⁵⁸), s ahol a szabályok szankcióját az önhatalmú visszatörlesztés: a represszália jelenti. Meg kell azonban állapítanunk, hogy a represszália önmagában nem tartozik a legobjektívebb kényszeret jelentő szankciók közé, mert feltételeinek kétséget kizáró megállapítása hiányzik, s bekövetkezésének bizonyossága is közzepes. A szankciókat nélkülöző jogszabályok kényszerének taglalásánál fogunk majd rámutatni arra, hogy a represszáliák alapjául szolgáló *kényszerhelyzet* mégis

⁴⁴⁸ *Manus iniectio* (latin): kézzel megragadás, az adós fizikai kényszerítése a hitelező által adóssága kiegyenlítésére. Eredete a XII. táblás törvényekben található.

⁴⁴⁹ *Repulsio* (latin): visszautasítás, elutasítás.

⁴⁵⁰ *Outlawry* (angol): kiközösítés.

⁴⁵¹ Anderssen 355. – Bergbohm 73. – Bonnet 26. – Dahn 16. – Jellinek 336. – Jhering I. 323. – Krückmann 125–126. – Thon 7.

⁴⁵² Anderssen 355. – Bekker 147. – Marton 4., 6., 32. – Ottlik 32. – Somló 170.

⁴⁵³ Marton 32. – Ottlik 32. – Somló 170.

⁴⁵⁴ Somló 47., 127.

⁴⁵⁵ Ezek csupán Kelsen jogtételelmélete értelmében szorulnak ki a jogsértés-következmények közül. Kelsen, *Unrecht* 540. s. köv.

⁴⁵⁶ Kelsen, *Unrecht* 579., *Staatslehre* 125. – Grosch 85.

⁴⁵⁷ Horváth, *Rechtssoziologie* 107–108.

⁴⁵⁸ Extritorialitás (latin): területen kívülség, diplomáciai mentesség.

az *objektíválódás magas fokán áll*. Amit a represszáliákról mondtunk, még fokozottabban áll a háborúra, melynek jogérvényesítés-jellege nagymértékben bizonytalan. Igaz, hogy a háború a leghatékonyabb kényszer jelent, és materiális objektíválódása csakis a nemzetközi jog keretein belül történhetett meg, azonban előfeltételei éppen olyankor válnak legbizonytalanabbakká, mikor a következmény legsúlyosabb és leghatékonyabb (politikai célú háborúk esetén). Csupán az *újabb nemzetközi jog* fejlődésében alakulnak ki mind határozottabban a háború jogi előfeltételeinek körvonalai (Nemzetek Szövetsége Egyezségokmánya, locarnói szerződés, Kellogg-paktum), amelyek hivatva vannak a háború szankciójellegét mind határozottabban kiemelni.

Az *egyházjog* szabályaitól is gyakran elvitatják a kényszerjellegét, ugyancsak a fizikai kényszerhez kapcsolódó szemlélet alapján.⁴⁵⁹ Az egyházjog azonban az összefüggő és kényszerítő erővel beálló jogkövetkezmények sorát éppen úgy ismeri, mint az állam joga,⁴⁶⁰ és attól csupán a szankciók hatékonyságának lélektani alapjaiban különbözik. Hogy fizikai kényszer nem áll az egyház rendelkezésére, az annyiban jelentős, hogy ennek következtében az egyházjog egyes pontjain még jobban kiépítette a legobjektívebb kényszer jelentő jogkövetkezmények rendszerét.

Az *uralkodói kötelességek* kényszerjellege (elsősorban a kötelezett, de felelőtlen alkotmányos uralkodó kötelességei jönnek itt számba) már jórészen a szankciókat nélkülöző jogszabályok kényszerének fejezete alá tartozik, azonban az uralkodói kötelezettségeket sem fogjuk teljességgel szankció nélkülieknek találni, ha a fizikai (abszolút) kényszer zavaró momentumát kiküszöböljük. Ha kényszer alatt nemcsak büntetést, végrehajtást és személy ellen irányuló erőszakos fizikai eszközöket értünk, hanem objektíve biztos jogkövetkezményeket vagy ezek sorozatát, akkor rá kell jönnünk arra az egyszerű tényre, hogy egy felelőtlen, de alkotmányos uralkodó számára a legobjektívebb kényszer jelentik azok a jogkövetkezmények, amelyeknek során felelős miniszterei az ő aktusaiért felelősségre vonhatók. Állíthatjuk-e, hogy egy uralkodó számára bizalmas tanácsadóinak megbüntetése vagy megbüntetésük lehetősége nem jelent kényszer? Az alkotmányos uralkodói kötelességek tekintélyes részénél tehát szintén nem hiányzik a jogkövetkezményeken keresztül való nagymértékben objektív kényszer;⁴⁶¹ a nem alkotmányos, abszolút uralkodók uralmának abszolút volta viszont éppen abban áll, hogy jogi kötelességeik kisszámúak. Velük szemben is érvényesül a kényszernek az a formája, mely a *jogi szankciót nélkülöző* jogszabályok jellegzetes vonása.

⁴⁵⁹ Anderssen 356. – Bergbohm 73. – Jhering I. 321–322.

⁴⁶⁰ Bierling, Prinzipienlehre I. 53.

⁴⁶¹ Hold 176.

6. A jog mint legobjektívebb kényszer
(A szankciót nélkülöző jogszabályok kényszere)

Megállapítottuk, hogy a jogi szankcióra s vele együtt a szankcionált jogterületekre a kényszer objektivitásának a legmagasabb foka jellemző.

Minden kényszerelmélet a szankció által gyakorolt kényszerre helyezi a súlypontot. Ezzel szemben a kényszerelmélet minden ellenfele elsősorban a jognak azokat a területeit hozza fel például, ahol a szankció intézménye kevésbé található fel, s így a szankciókkal együtt a kényszerszert is tagadásba veszi. A kényszerobjektívációról szóló fejtegetésben megkíséreltük bebizonyítani, hogy a szankciók által gyakorolt kényszer, valamint a normák és emberi magatartások által közvetlenül gyakorolt kényszer között csupán *fokozati* és objektiválódásbeli különbség van. Ennélfogva a szankciókat kevésbé ismerő vagy *nélkülöző* jogterületeket nem lehet minden további nélkül *kényszerszert nélkülöző* jogterületeknek tekinteni, hanem külön kell azokat a kényszer szempontjából vizsgálat alá venni.

A szankciókat nem tartalmazó jogszabályok sorában *nem a* jogrend különböző pontjain szétszórtan fellelhető „lex imperfecta”-kat és „obligatio naturalis”⁴⁶²-okat fogjuk első helyen tárgyalni; ezek a jogrend egészének természetes, de nem lényeges kísérőjelenségei, melyekről a jogrend kettős összetartottságának kérdésével kapcsolatban lesz még szó. Bennünket a jog és kényszer szempontjából a szankciót nem tartalmazó jogszabályoknak egy kis, de minden jogrendben szükségszerű csoportja érdekel: a legmagasabb jogi szervek kötelezettségeit tartalmazó jogszabályok. Ha az egymást szankcionáló jogszabályok során végighaladunk, el kell jutnunk egy ponthoz, ahol a legmagasabb jogi szerv kötelezettség teljesítésének jogi szankciója hiányzik, ahol felmerül a „quis custodiet custodes”⁴⁶³ kérdése.⁴⁶⁴ Ez a helyzet az állami jogban, az egyházjogban és a nemzetközi jogban egyaránt s különösen az utóbbiban, ahol a jogalanyok és a legmagasabb jogi szervek azonosak (az államok). A legmagasabb jogi szervek jogsértéseinek is megvannak természetesen a maguk szankciói (bizalmatlansági szavazat, forradalom, háború),⁴⁶⁵ ezekre azonban *nem* mondhatjuk, hogy mindig a jogi szankciótól megkívánt *objektív* kényszerszert gyakorolnák. A kényszer, amit ezek a szankciók gyakorolnak, esetleg igen erős, de igen kis mértékben objektív. E szankciók gyakran

⁴⁶² Obligatio naturalis (latin): természetes (csonka, peresíthetetlen) kötelem, amelynek követelése érvényes szerződésből fakadnak, de kikényszerítésükre nincs bírói lehetőség. A római jogban a hatalom alattiak (női családtagok, rabszolgák, a fiú) peresíthetetlen köteleme.

⁴⁶³ Quis custodiet /ipsos/ custodes? (latin): Ki őrzi az őrzőket? Juvenalis, Decimus Junius: *Satirae* VI, 347–348; magyarul: *Szatirái*. Ford. Muraközy Gyula. Akadémiai, Budapest, 1964.; mai értelme: ki ellenőrzi az állam vezetőit?

⁴⁶⁴ Horváth, Rechtssoziologie 208. – Moór, Bev. 182–183. – Roguin 219.

⁴⁶⁵ Hold 176–178.

egyáltalán nem is jogintézmények (forradalom), vagy ha azok (bizalmatlansági szavazat, háború), akkor sem bizonyos a *valóságban*, és nincs meghatározva *jogilag*, hogy *csak* szankciók, azaz *csak* jogsértés esetén fognak bekövetkezni.

Előfordul, hogy ezeket a nem jogi vagy alig jogi szankciókat a legmagasabb jogi szervek kölcsönösen alkalmazzák, készen állván *egymással* szemben a legerősebb kényszer alkalmazására.⁴⁶⁶ Ez a kölcsönös biztosítás mindenestre a jogrend szociológiai biztonságát erősíti, s néhány igen fontos és jellemző jogpolitikai követelményben is kifejezésre jut (a hatalmak „elválasztása” az államon belüli jogban,⁴⁶⁷ a hatalmak „egyensúlya” a nemzetközi jogban).⁴⁶⁸ Mindez nem változtat azon a tényen, hogy a legmagasabb jogi szervek kötelelességeit szabályozó jogszabályok szankciói ugyanolyan kiszámíthatatlanok és szubjektívek, mint a hatalmi parancs, a konvenció, a szokás szankciói.

Ha igaz volna, hogy a kényszer csupán a szankció formájában válhatik objektívvé, magas fokúvá, akkor mindebből következnek az is, hogy a legmagasabb jogi szervek *működése* sokkal bizonytalanabb, kiszámíthatatlanabb és szabályozatlanabb, mint a jogi szerveké általában. Hogy *ez még sincs így*, arra nem találhatnánk egyéb magyarázatot, mint azt, hogy a legmagasabb jogi szervek erkölcsi köteleességérzete aránytalanul és összehasonlíthatatlanul nagyobb és objektívebb, mint a jogi szerveké általában. Ez a megállapítás helytálló lehet az egyházjogi szervekre és a fejlett jogéletű államok legmagasabb bírói szerveire, azonban sokkal kevésbé állítható a végrehajtási és törvényhozási szervekre, valamint a nemzetközi jogban szereplő államokra. A legmagasabb jogi szervek világában ugyanúgy feltehetjük és fel kell tennünk a jog követésével való belső ellenkezést, és ugyanolyan alapon kérdezhetjük: *mi az a kényszerítő erő*, mely a jogszabályokra jellemző nagyfokú valószínűséggel, kiszámíthatóan és általános érvénnyel biztosít bennünket arról, hogy az alkotmányra esküt tett államfő az alkotmány szerint össze fogja hívni a törvényhozó gyűlést, hogy a római pápa be fogja tölteni a megüresedett egyházi méltóságokat, hogy az államok tiszteletben tartják a követek területenkívüliségét, és végrehajtják a megkötött szerződéseket? Ezeknek a szabályoknak kényszerítő ereje magának a szabálynak pusztá *szembenállásában*, a szabályban kifejezésre jutó *személyi kvalifikációban* gyökeredzik. A legmagasabb alkotmányszabályok által kifejezett követelmény ugyanis *kényszerítő* módon áll szemben a legmagasabb jogi szervek *jogi minőségével*. Mint ahogyan a tiszta erkölcsi szabály oly módon áll szemben a kötelezett erkölcsi minőségével, hogy az – bár spontán cselekvősege nem esik a szabálykövetés irányába – a szabályt *belső*, lelki konfliktus nélkül meg nem szegheti, hasonlóképpen a legmagasabb alkot-

⁴⁶⁶ Moór, Bev. 182.

⁴⁶⁷ Horváth, Rechtssoziologie 203–204.

⁴⁶⁸ Moór, Bev. 200.

mányszabályok kötelezettjeinél, a legmagasabb rendű államszerveknél a szabály kötelező ereje a kötelezett jogi minőségével oly módon áll szemben, hogy az a szabályt *külső* konfliktus nélkül, jogi minőségének csorbulása nélkül meg nem szegheti. Egy legmagasabb államszerv számára a legobjektívebb kényszert jelenti az a helyzet, hogy az ő szabályszerű magatartásától mint feltételtől függ annak a jogrendnek funkcionálása, amelyen az ő jogi minősége nyugszik.

A szembenállásnak ezt a formáját a tiszta erkölcsi szabályok kényszerénél találtuk meg, azonban e hasonlóság ellenére is a legmagasabb alkotmányszabályok *nem erkölcsi szabályok*, s nem helytálló Brodmann erre vonatkozó állítása.⁴⁶⁹ Az erkölcsi szabály szubjektív kényszert jelent, mert az ember legszubjektívebb erkölcsi minőségén alapszik, s így a társadalom számára nem válik objektívvé: erkölcsi szabályok külső kényszer alapján való követése ellentmondás (l. 143–144. o.). Ezzel szemben a legmagasabb alkotmányszabályok kényszere valóban objektíválódik az alkotmány intézményeiben, főleg a legmagasabb jogi szervek szervei minőségét szabályozó normákban, melyeken keresztül ezeknek a jogi szerveknek objektív kényszerhelyzete bárki számára objektíve is regisztrálható. Ezek azok a szabályok, amelyek végeredményben az uralkodót uralkodásra, a törvényhozót törvényhozásra, a végrehajtó hatalmat végrehajtásra, a nemzetközi jogban pedig az államokat állami mivoltuk fenntartására „kötelezik”. Ezeknek a szabályoknak kényszerét jellemzi találóan Moór a „*közvetlen jogszabályok*” tanában.⁴⁷⁰ Hogy a fent jellemzett *közvetlen és objektív kényszerhelyzet* nem biztosítja a legmagasabb alkotmányszabályok kivétel nélküli követését, ennek magyarázatára ugyanaz áll, mint a megszökött bűntettes, a sikertelen végrehajtás lehetőségére: ha a jog való-sága államcsínyt, forradalmat, szerződészegést és háborút nem ismerne, akkor nem kényszer lenne, hanem természetörvény.

Végeredményben tehát a kényszer mibenléte szempontjából a szankcionált és a szankciót nélkülöző jogszabályok között csupán azt a különbséget találtuk, hogy a szankcionált jogszabályoknál a *szankció* kényszere áll a társadalmi objektiváció legmagasabb fokán, a szabály puszta szembenállásának kényszere pedig a szubjektív és kiszámíthatatlan élmények világába tartozik – a szankciót nélkülöző jogszabályoknál viszont a szabályban kifejezésre jutó *jogi minőség* szembenállása képezi az objektiválódás magas fokán megjelenő *kényszerhelyzetet*, s a szankció tartozik a szubjektív és kiszámíthatatlan jelenségek közé.

Mindezek után összefoglalhatjuk a jogra vonatkozó megállapításunkat, mely szerint a jogot a társadalmi szabályok között jellegzetesen emeli ki kényszerének nagyfokú objektivitása. Anélkül hogy a jogfogalom jellegzetes vonásait ezzel ki

⁴⁶⁹ Brodmann 62.

⁴⁷⁰ Moór, Bev. 182.

akarnánk méríteni, kimondhatjuk, hogy az összes társadalmi szabályok között a jog gyakorolja a legobjektívebb kényszert, s az összes társadalmi szabályosságok között a jog jelenti a legobjektívebb kényszert. Az összes kényszerelméletekben az a szükségesség jut kifejezésre, hogy a jog a kényszernek valamiféle magas fokát, maximumát tartalmazza. A fentiek értelmében a jogi kényszer magas foka a kényszer *objektíválódásának* a maximumát jelenti.⁴⁷¹ A kényszer objektiválásában benne foglaltatik a követés szabályossága,⁴⁷² a nagyfokú kiszámíthatóság,⁴⁷³ a kényszerintézmények általánossága, állandósága,⁴⁷⁴ a szabályok bizonyos sokasága⁴⁷⁵ és összefüggő rendje,⁴⁷⁶ valamint a társadalmi hatalom intenzitása.⁴⁷⁷ A jog kényszerjellege nem szorítkozik csupán a jogsértés kivételes eseteire, mert amennyire igaz, hogy kényszerről csak ott lehet szó, ahol jogszabály és kötelezett ellentétbe kerülnek,⁴⁷⁸ annyira igaz az is, hogy a kényszer nem a nyílt jogsértés kivételes eseteiben kezdődik, hanem már a belső ellenkezés, a kelletlen követés esetén is megjelenik, de – az esetek nagy többségében – csupán a nyílt jogszegés szankciójában válik objektívvé.

A következőkben meg kell vizsgálnunk, hogy vannak-e oly társadalmi szabályok, melyeknek kényszere a jog kényszerét megközelíti, s vajon a jog kényszerjellege kimeríti-e és magában foglalja-e a jog jellemző vonásait.

7. A jogi kényszer Kelsen, Moór és Horváth jogelméletében

Mielőtt a jognak a kényszeren túlmenő problémáira rátérnénk, kritikai kapcsolatba akarjuk hozni a jogról mint legobjektívebb kényszerrel szóló gondolatmenetünket három jogelméleti rendszerrel: Kelsen, Moór és Horváth rendszereivel, melyek e gondolatmenet kialakulására hatással voltak. Ez a három rendszer egyben képviseli a kényszer gondolatával kapcsolatban fennálló és felmerülhető álláspontok alaptípusait is. Moór egy kritikailag megalapozott fizikai kényszerelmélet képviselője; Kelsen rendszere kényszerelmélet, de rendszerének súlypontja *nem erre* a gondolatkörre esik; Horváth a jog kényszerjellegét úgy etikai, mint szociológiai síkon nagy kritikai apparátussal tagadja.

A kényszerobjektíválódás jelenségének megfigyelése és megvilágítása szempontjából a hipotetikus ítélet formájában megjelenő *kelsen*i jogtételformu-

⁴⁷¹ Dékány, *Társadalomfilozófia* 72–73.

⁴⁷² Somló 93–97.

⁴⁷³ Horváth, *Bev.* 80.

⁴⁷⁴ Somló 102–103.

⁴⁷⁵ Somló 97–98.

⁴⁷⁶ Kelsen, *Staatslehre* 23.

⁴⁷⁷ Moór, *Bev.* 183–186.

⁴⁷⁸ Bierling, *Prinzipienlehre* I. 52. – Cathrein 58.

la vizsgálata igen termékeny. A hipotetikus ítélet ugyanis úgy értelmezhető, mint a szankcióban objektivált kényszer formulája: „azon feltételtől függően, hogy valamely ember bizonyos meghatározott magatartást tanúsít, egy másik ember – az állam szerve – alkalmazzon kényszeraktust vele szemben”.⁴⁷⁹ Nem más ez, mint emberi cselekvőségek összefüggésének a kauzalitás összefüggéséhez *hasonló* szemlélete. Minél több joggal lehet használni egy konkrét jogszabály esetén a felszólító mód („alkalmazzon!”) helyett a fejlett törvénykönyvek szokásosabb formuláját, a tiszta kijelentő ítélet formáját („fog alkalmazni”), annál objektívabb az illető jogszabály kényszere.

Ez az értelmezés természetesen a legélesebb ellentétben van Kelsen felfogásával, mely szerint a jogszabály „*kényszerrel rendelkező*” norma. Kelsen elmélete is kényszerelmélet, de benne a kényszer gondolata nem központi jelentőségű.⁴⁸⁰ Kelsen szerint a jog azért kényszernorma, mert a hipotetikus ítélet második részének a tartalma *kényszeralkalmazás* (büntetés és végrehajtás) kilátásba helyezése, és ahol ez a „kényszerrendelés” látszólag hiányzik, ott is odaértendő. A jogi szankció kényszerével kapcsolatban már megkíséreltük bebizonyítani, hogy a kényszer a jogkövetkezmény tartalmaként nem értelmezhető, csupán mint a jogkövetkezmény kilátásba helyezésének és bekövetkezésének lélektani funkciója magyarázható meg (vö. 170. o.). A kényszer *nem* a hipotetikus ítélet második felének *tartalma*, hanem már a kopulában⁴⁸¹ benne foglaltatik.⁴⁸²

A hipotetikus ítélet tagjait összekapcsoló törvényszerűség kelsen átértelmezéséből következik az elsődleges és másodlagos jogi norma közötti éles különbségtétel is. A különbségtétel igen régi,⁴⁸³ Binding fejtette ki először normaelméletében, Kelsen pedig a logikai súlypontot cserélte meg. E különbségtétel szerint az elsődleges (Kelsennél másodlagos) jogi norma bizonyos magatartást *elrendel*, a másodlagos (Kelsennél elsődleges) jogi norma pedig a magatartás kontradiktórius ellentétéhez hipotetikus ítélet formájában *következményt fűz*. Az általános szóhasználat az elsőt, Kelsen a másodikat nevezi *elsődleges* és valódi jogszabálynak.⁴⁸⁴ Álláspontunk szerint ez a megkettőzés nem más, mint – kelsen kifejezéssel – „az ismerettárgy megkettőzésének” egy esete. Ez a megkettőzött ismerettárgy pedig nem más, mint – a *jogszabály kényszere*. A jogszabály elsődleges, kevésbé objektivált kényszere abban az irányban hat, hogy jogsértés ne történjék („ne lopj”: a kelsen másodlagos jogtétel). A szabály puszta szembenállása azonban a legtöbb jogszabálynál csak szub-

⁴⁷⁹ Kelsen, Államelmélet 20.

⁴⁸⁰ Kaufmann 73.

⁴⁸¹ Kopula (latin): kötelék, kapocs. A logikai állítmány igei része, amely az alanyt és az állítmányt összekapcsolja.

⁴⁸² Vas 67.

⁴⁸³ Austin II. 767. – Binding I. 3–7. – Merkel, Encyklopädie 50.

⁴⁸⁴ Kelsen, Staatslehre 51–55.

jektív kényszert gyakorol, s így a jogsértő magatartások aránylag nagyszámúak, mennyiségileg el nem hanyagolhatók. A kényszerobjektíválódás szükségessége így módon oda vezet, hogy a jog területének túlnyomó részein – amint láttuk – a jog kényszere a jogsértéseket érő *következmény* bizonyosságában, kiszámíthatóságában és általánosságában válik objektívvé. A hipotetikus ítélet („aki lop, az büntetést fog szenvedni”, a Kelsen szerinti elsődleges jogtétel) már oly szabályosságot tartalmaz, hogy a vele ellenkező magatartások mennyiségileg elhanyagolhatóak (a büntettes megszökése, eredménytelen végrehajtás stb.), s így bekövetkezésének szabályossága s az erről leválasztható közös tartalom (a jogi *szankció* intézménye) formális és materiális objektívációk alapjául szolgálhat. Az elsődleges és másodlagos jogszabály tehát nem két jogtétel, hanem ugyanazon jogtétel kényszerének a szubjektív és az objektívált kényszer síkján való kifejezését jelenti.⁴⁸⁵

Moór jogfogalmában három momentumot kell kiemelnünk, melyek a jogi kényszer mibenlétének tisztázásához döntő jelentőségűek. Az *első* az a megállapítás, hogy végső eredményben *csak lelki* kényszer létezik, s a jog is csupán lelki kényszert gyakorol.⁴⁸⁶ Moór ugyan megtartja a „fizikai kényszer” kifejezését, de következetesen a „külső erőszak”, a „tettlegeesség” értelmében használja, amely mint ilyen, tulajdonképpen nem kényszer, hanem csupán tényezője a kényszernek.⁴⁸⁷ Moór az erőszakat, mint szankciót, a jogi kényszer jellemző vonásának tekinti, s így a hangsúly nála is a *szankcióban* objektíválódott kényszeren van.⁴⁸⁸ Felfogását kiegészíti elméletének *másik* fontos elgondolása: a „közvetlen jogszabályok” tana, mely szerint a lex imperfectáknál (elsősorban a jogi szankciókat szükségszerűen nélkülöző legmagasabb alkotmányszabályoknál), a „közvetlen jogszabályok”-nál, a „kényszer alkalmazásával való hallgatolagos fenyegetés... szorosán hozzásimul a jogszabályhoz”⁴⁸⁹ s mögöttük közvetlenül ott áll a legerősebb társadalmi hatalom, készen a kényszeralkalmazásra. A közvetlen jogszabályoknak ez az áthidaló tana teszi lehetővé, hogy a kényszerfogalom Moórnál nemcsak a következményben objektívált, hanem a legmagasabb alkotmányszabályokra jellemző, a szabály pusztá szembenállásában objektívált kényszert is magában foglalja. Moór jogfogalmának *harmadik* megkülönböztető momentuma szerint a jogi kényszer mögött ott kell hogy álljon a *fizikailag legerősebb* társadalmi hatalom, amelynek léte a kényszerrel való fenyegetésnek logikai előfeltevése.⁴⁹⁰ Ez a hatalom nem más, mint „a jogszabályokban foglalt fenyegetés hatályos-

⁴⁸⁵ Maga Kelsen is a külső kényszert a belső kényszer realizálási lehetőség által megvilágított formájának nevezi (Staatslehre 23.).

⁴⁸⁶ Moór, Bev. 188., Macht 17.

⁴⁸⁷ Moór, Bev. 189., Macht 17.

⁴⁸⁸ Moór, Bev. 187., Macht 15.

⁴⁸⁹ Moór, Bev. 182–183., Macht 10.

⁴⁹⁰ Moór, Bev. 184., Macht 12.

ságának s a jogszabály tényleges érvényesülésének a biztosítéka”,⁴⁹¹ ebben az értelemben azonban e hatalom egyben a jogi kényszer objektivitásának is logikai előfeltevése, e hatalom erősségének felső foka pedig egyben a kényszer objektivitásának felső fokát is jelenti.

A fenti egyezések mellett hangsúlyoznunk kell, hogy a jogról mint *legobjektívebb* kényszerrel alkotott felfogásunk szempontjából jog, kényszer és hatalom nem sorban egymás mögött helyezkednek el, hanem felbonthatatlan egységet alkotnak. Moór jogfogalmában az egymásmögöttség van bizonyos hangsúly, azonban a „közvetlen jogszabályok” tanában a kényszernek és hatalomnak a jogszabályban való immanenciája jut pregnáns kifejezésre. A jognak mint legobjektívebb kényszernek a jellemzése ellentétben van Moór jogfogalmának az a követelményével is, mely szerint a jog jellemző vonása a *fizikai* kényszerrel való fenyegetés a *fizikailag legerősebb* hatalom részéről. Álláspontunk szerint konvencionális szabályok is bírhatnak fizikai kényszerszankcióval (vö. a 206. lábjegyzettel): a jogban a fizikai erőszak csupán azért emelkedik különösebb jelentőségre, mert a fizikai kényszerből könnyen sarjadnak kényszerobjektívációk.

Horváth jogfogalmának alapja a szinoptikus módszer (l. a 17. lábjegyzet⁴⁹²), mely átfogja a jogfilozófia és jogtudomány, a jogtudomány és joganyag, a jogtétel és jogeset együtt szemlélését, szinopszisát, s ily módon a jogismeret általános módszerévé emelkedik.⁴⁹³ A jog társadalmi valósága szempontjából a jogtétel és jogeset szinopszisa a döntő jelentőségű, mely a *jogi eljárás* szinoptikus fogalmához vezet bennünket. Ily módon Horváth egy processzuális jogszemlélethez jut el,⁴⁹⁴ mely szerint a jog a *legfejlettebb, legállandóbb és legbonyolultabb eljárási apparátust* jelenti, hozzáértve az őt delegáló s az általa megvalósított szabályokat.⁴⁹⁵

Ha e jogfogalommal összevetjük a jogról mint *legobjektívebb kényszerrel* adott meghatározásunkat, akkor meg kell állapítanunk, hogy a jogi eljárás fogalma a külső magatartások meghatározottságát és kiszámíthatóságát tartalmazza, ami az objektivált kényszernek is jellegzetes vonása. Az eljárások és szervek bonyolultsága az egymástól feltételezett és a kényszerű bekövetkezés alatt szemlélt magatartások összefüggő sokaságát is jelenti, e bonyolultság felső foka pedig egyben a kényszer objektiválódásának azt a magas fokát, melyet a jog jellemző vonásaként ismertünk meg; de jelenti egyben a kényszerobjektíváció kiterjedtségének azt az összefüggő rendjét, melyet főleg a perrendtartásokban, de a jog egyéb területein is a jog kényszerének legnagyobbbszerű megjelenési formájaként

⁴⁹¹ Uo.

⁴⁹² A hivatkozás az értekezés 1935-ös kiadásának a lábjegyzetére vonatkozik.

⁴⁹³ Horváth, Rechtssoziologie 78., Hegel 55–56., 64.

⁴⁹⁴ Horváth, Rechtssoziologie 300–301.

⁴⁹⁵ Uo. 218.

jelöltünk meg. A jogról mint legobjektívebb kényszerről adott meghatározásunk tehát tulajdonképpen egy processzuális kritikával kiegészített kényszerelméletet tartalmaz. Horváthnak a jog életével eleven kapcsolatban levő jogelmélete tette számunkra lehetővé azt a felismerést, hogy a jog kényszerének a súlypontját nem a külső erőszakaktusban, hanem az előfeltétel és jogkövetkezmény, a jogtétel és jogkövetés *funkcionális összefüggésében* kell megtalálnunk.

Ezzel szemben a jogról mint legobjektívebb kényszerről adott jellemzésünk ellentétben van Horváth jogfogalmának azzal az elemével, mely szerint a jog funkciója a kényszer csökkentése és a szabadság növelése.⁴⁹⁶ A kényszer *magas fokú objektíválódása* valóban csökkenti az egyes kényszerélmény erejét és intenzitását, mert a valóságos kényszerélmények mellé fiktív, feltett kényszerélményeket állít, ez azonban nem jelent szabadságnövelő funkciót, mert a jog nemcsak a kényszert, hanem a szabadságot is ugyanúgy objektíválja, az egyes szabadságélmény intenzitását is ugyanúgy csökkenti, s a valóságos szabadságélmények mellé ugyanúgy állít fiktív, feltett szabadságélményeket (vö. a 212. o.). Ebben az értelemben tehát a kényszer objektíválódása végeredményben nem jelenti a szabadságelemek növekedését.

A jognak *legobjektívebb kényszerként* való jellemzése a hipotetikus ítélet, a leg-erősebb hatalom és a legbonyolultabb eljárás gondolatainak alapszik, e gondolatok közös elemeinek szemléletén épül fel, s a fenti három elmélet együttes hatásterületén foglal helyet.

8. A jog mint legobjektívebb szabadság

A jogelméleti szabadságprobléma helyzete az irodalomban a kényszerproblémáéval ellentétesen alakul. A kényszert ugyanis első látásra általában a joghoz tartozónak, a szabadságot pedig a jogtól, különösen a jogrendben megtestesült tárgyi jogtól idegennek, azzal ellentétesnek szokták tekinteni.⁴⁹⁷ A jog és szabadság valamiféle *összefüggésének* elsődleges tudata azonban letagadhatatlanul megvan, s az elméleti elmélyítés során jog és szabadság úgy valóságukban, mint ideájukban erős vonzóerőt gyakorolnak egymásra. Kant meghatározása – „a jog azon feltételek összege, melyek alatt az egyik ember önkénye a másik önkényével a szabadság általános törvénye szerint megállhat”⁴⁹⁸ – átütő erővel fejezi ki a jog szabadságfunkcióját, még akkor is, ha nem fogadjuk el azt a speciális értelmezést, amelyet Kant a szabadságnak adott.

A szabadság és jog viszonyának megvilágítását más oldalról nagymértékben zavarja a szabadságfogalomnak oly értelmű meghatározása, mely a természeti

⁴⁹⁶ Horváth, Rechtssoziologie 117.

⁴⁹⁷ Kindermann 209.

⁴⁹⁸ Kant, Metaphysik VII. 31. – Cassirer, Freiheit 87.

szükségszerűség *ellentétét* látja a szabadságban, s az emberi cselekedeteket szabályozó erkölcsi törvényszerűség világát tekinti a szabadság szférájának.⁴⁹⁹ Ebben az értelemben a jog kitűnőleg a szabadság szférájába tartozik, sőt természetes, hogy Hegel jogfilozófiájában az emberi szabadság megvalósulását jelenti.⁵⁰⁰ Ez a beállítás a szabadság és jog viszonyáról való minden spontán állásfoglalásnak ellentmond, s mindenesetre bizalmatlansággal lehetünk e spekulatív eredetű felfogással szemben. Elkerülhetetlennek találtuk, hogy a szabadság legáltalánosabb fogalmát *negatív* határozzuk meg, s így nem tekinthetjük a szabadságot mint idegen törvényszerűség alól való mentességet minden további nélkül egy kiterjedésűnek a joggal, mely mindenesetre a legobjektívebb kényszert *is* jelenti.

A jog területére vonatkozó szubjektív élmények világában szabadság és kényszer egyaránt fellelhetők. Az objektivációk kritikája során a legobjektívebb kényszert találtuk jellemzőnek a jogra: ez az eredmény azonban már önmagában követeli a jog *szabadságfunkciójának* a vizsgálatát is. Ugyanis az egész gondolatmenet – melynek végeredményeképpen megállapítottuk, hogy az összes társadalmi szabályok között a jog gyakorolja a legobjektívebb kényszert – egy olyan kérdésfeltevésre épül fel, mely a problémát már előre a jog *kényszerének* kérdésére szorítja. Ez az előre feltett kérdés a következő: „hogyan reagál a jog, ha a jogszabály és a jogkövető akarati iránya *ellentétbe kerülnek* egymással?” Ez a kérdésfeltevés teljes mértékben jogosult, mert a társadalmi magatartások tekintélyes részénél valóban feltehető bizonyos ellentét a jogszabály és a jogkövető akarati iránya között. Ezen az alapon azonban ugyancsak fel kell tennünk a másik kérdést is: „mit jelent a jog abban az esetben, ha a jog parancsa és a jogkövető akarati iránya *megegyeznek*?” Ha ezt a második kérdést elhanyagoljuk, és csupán az első kérdésből kiindulva próbáljuk megállapítani a jog jellemző vonásait, akkor a kérdésfeltevésből *előfeltevés* lesz, mert amikor feltesszük a kérdést, hogy miként győzi le a jog az ellenkezést, egyben feltételezzük azt is, hogy az *ellenkezés legyőzése* alkotja a jog centrális problémáját. Ez pedig olyan előfeltevés lenne, amelynek jogosságát sem empirikus, sem racionális úton nem lehet igazolni. Ha végigtekintünk azokon a jogszabályokon és jogi tényeken, amelyeknek kényszerét megvizsgáltuk, azt találjuk, hogy a jogszabály és jogkövető *ellentétbe kerülésének* föltételezése különböző jogterületeken különbözően jogosult: a magánjogban kevésbé, mint a büntetőjogban, a szankciókat nélkülöző jogszabályoknál kevésbé, mint a szankciókkal ellátott jogszabályoknál. A jogszabályok *túlnyomó többségénél* a jogalkotó kétségtelenül számít arra, hogy a jogszabály a jogkövető *akarat irányával egybeesik*. Elképzelhetetlen, hogy egy

⁴⁹⁹ Kant, Metaphysik VII. 14. – Kelsen, Staatslehre 321–322. – Radbruch 65.

⁵⁰⁰ Hegel 29., 260. – Hobhouse 25.* [feltehetőleg: szabályoktól való – szerk.]

jogrendszer, mely a jogkövetők többségének belső és külső ellenkezésével áll szemben, stabilis, állandó és zavartalanul működő legyen.

Szükséges tehát, hogy amint vizsgálat alá vettük a kényszerelemeket, ugyanúgy vizsgálat alá vegyük a jog tapasztalati anyagában fellelhető *szabadságelemeket* is. Fel kell tennünk a kérdést, hogy mennyiben különböznek ezek a szabadságelemek más társadalmi jelenségcsoportokban fellelhető szabadságelemektől, továbbá mennyiben jelent a jog területén fellelhető szabadság negatív, egyéni szabadságot és mennyiben pozitív, erkölcsi szabadságot.

Kétségtelen, hogy a *szubjektív* szabadságélmények vonatkozásában a jogtól való szabadság nem különbözik lényegesen a többi társadalmi szabályok alól* lehetséges szabadságtól. A jogra jellemző vonások ott jelennek meg, ahol a joggal kapcsolatos szabadság kilép a szubjektív élmények világából, s az emberi magatartások megegyezésén keresztül *társadalmi objektivációvá* lesz.

Az *egyéni szabadság* a szubjektív szabadságélmények objektiválódása: az a cselekvési kör, mely az egyes számára a reá gyakorolt objektíve megállapítható kényszerszertől mentesnek, szabadnak adódik. Ily módon a jognak bizonyos szabadságfunkciója már kényszerfunkciójából is következik: ha a jog nagymértékben objektív kényszerszert gyakorol, akkor a jog kényszerétől szabadon hagyott cselekvési terület *nagymértékben objektív szabadságot* jelent („magánügyek”). És mert a jog kényszerének objektivitása minden más társadalmi tényezőnél nagyobb, éppen azért az *egyéni szabadságszférák* elhatárolásánál is a jognak jut a legfontosabb szerep, és nemegyszer annyira háttérbe szorítja más társadalmi szabályok kevésbé objektív kényszerének jelentőségét, hogy gyakran a jog kényszerétől való egyéni szabadságot – azt az egyéni szabadságszférát, amit a jog legobjektívebb kényszere megenged, szabadon hagy – nevezzük és tekintjük kizárólag *egyéni szabadságnak*.⁵⁰¹ A szabadságfogalom negativitása megengedi, hogy osszuk és szűkítsük aszerint, hogy *mitől* való szabadságot szemlélünk, ha tehát ezt a jog kényszerétől való szabadságot nevezzük egyéni szabadságnak, *ez az elnevezés* a jog szempontjából valóban megáll.

Különös figyelmet érdemelnek az ún. *polgári szabadságjogok*, melyeknél a jog kényszerétől való objektív mentességet a jog állapítja meg, azaz maga a jog biztosítja, hogy bizonyos határok között az egyesek úgy cselekedhetnek, ahogy akarnak (tulajdonjog, gyülekezési szabadság). A polgári szabadságjogok képezik a jogban megvalósult objektív egyéni szabadság legmagasabb rendű materiális objektivációit, amelyek általános jogelvként kívánják az egyéni szabadságnak bizonyos fajtáit mindenki számára biztosítani. Hogy a jog ezt az általa határolt egyéni szabadságot mekkorának kell hogy hagyja, s szükségszerűen kell-e belőle szabadságjogokat

⁵⁰¹ Kelsen, Staatslehre 150–151. – Kocourek 250.

formálnia, arra nézve a jog fogalmi analízise természetesen nem felel semmit. Az egyéni tulajdont nem ismerő jog is *jog*, a gyülekezési szabadságot nem ismerő jog is *jog*. Még annyit sem mondhatunk, hogy az egyéni szabadságzféra növelése együtt jár a jog fejlődésével. Elég, ha meggondoljuk, hogy a jog fejlődésének legújabb szakában a tulajdon korlátlansága mennyire csökkent, és a tulajdon használatának mikéntjére vonatkozó jogszabályok mennyire megszorodtak. A negatív egyéni szabadságzféra bizonyos minimumát viszont mégis biztosítja a jog, mert nem tud minden magatartást kényszerűleg szabályozni.

Mindenesetre kétségtelen, hogy ha a jog a legobjektívebb kényszer, akkor az általa szabadon hagyott vagy egyenesen szabadnak kijelentett terület a *legobjektívebben szabadság*.⁵⁰² A jog kényszerfunkciójával teljességgel és szükségszerűen párhuzamos a szabadságfunkció is.

Abban az arányban, ahogyan a jog által szabadnak hagyott cselekvési lehetőségeket a jogrend *tartalmilag* mind részletesebben meghatározza, mind *objektív*en hatékonnyá teszi, válik a negatív szabadság *pozitív*vé s a jog a szabadság korlátozójából és határolójából *szabadsággá* magává. A magánélet szabadsága csupán a jogtól *meghagyott* szabadság; a tulajdonjog már nemcsak a jogtól határolt, de megnyilvánulásaiban a jogtól *meghatározott* szabadság; a szerződéskötés joga, a végrendelkezés joga, a keresetindítás joga pedig már teljesen *pozitív* értelmű *szabadságobjektívációk*, amelyek szabadon választott célok irányában való szabad cselekvésünket azáltal teszik objektíve hatékonnyá és általánosan kiszámíthatóvá, hogy objektíve megjelölik és meghatározzák a szabadon akarható cselekvéseket, és – esetleg éppen másokra kifejtett kényszer útján – biztosítják e szabad cselekvések célját képező következmények beálltát. A különféle jogügyletek s a belőlük fakadó igények és alanyi jogok a jog és jogkövető akaratirányának megegyezését olyan tér- és időbeli terjedelemben teszik objektíve hatékonnyá, kiszámíthatóvá, ami a jog területén kívül csak sokkal kisebb objektív bizonyossággal képzelhető el. A *végrendelkezés* intézménye *időben*, a *jogsegély* intézménye *térben* olyan objektív rendelkezési *szabadságot* nyújt az egyes számára, aminek más társadalmi összefüggéseknél legfeljebb terjedelemben találjuk párját, de nem hatékonyságban, kiszámíthatóság- és objektivitásban. Mindezen a jogintézményeken (materiális objektívációkon) keresztül a kényszerélmény szabadságélménnyé s a jog kényszere pozitív szabadsággá lesz azáltal, hogy a jogszabályban kifejezésre jutó akaratirány egyesül a cselekvő akaratirányával, s a jogkövető céljai *egybeesnek* a jog céljaival.

Ami a jog és a legkomplikáltabb szabadságforma, az *erkölcsi szabadság* összefüggését illeti, erről akkor lehet szó, ha a jogszabályok céljai nemcsak meg-

⁵⁰² Kocourek (252.) szerint a jog „megerősíti a szabadságot”. Vö. Radnitzky 292.

egyeznek a jogkövetők céljaival, hanem azok részéről helyeslésre és helyesléstől áthatott követésre találnak, azaz nemcsak a jog és jogkövető praktikus céljai, hanem *erkölcsi értékmérői is megegyeznek*. A jog általánosan elfogadott etikai értékelése szerint annak erkölcsileg szabad követése nemcsak lehetséges, hanem erkölcsileg helyeselt is, és mint erkölcsi értékmegvalósítás jelenik meg.⁵⁰³ A szabálykövető érületen keresztül a jog kényszere azoknak az akaratával, beleegyezésével és helyeslésével találkozik, akikre vonatkozik⁵⁰⁴ s akiket a jog kényszerétől megsza-
badít,⁵⁰⁵ erkölcsi szabadsághoz juttat. Hogy azonban a norma követője mikor és mennyire változtatja át a normák kényszerét a normák által való szabadsággá, az teljesen a normakövető lelkivilágában lejátszódó valami, és objektíve nem regisztrálható. Az erkölcsi szabadság társadalmi objektíválódása akkor következhetik be, ha a jogszabálynak alávetettek *beleegyezése, helyeslése* objektívált társadalmi szabályosságokban és *intézményekben* nyilvánul meg. Hogy a jog követése általában erkölcsileg helyes, erre vonatkozólag bizonyos objektív közmegegyezés valóban fennáll, de ugyanez fennáll az erkölcsi szabályokra, valamint a konvenció és szokás bizonyos területeire is, az értékelésnek ez az egyezése azonban megmarad formális objektivációnak, s nem produkál közös leválasztható tartalmat, társadalmi intézményt, azaz materiális objektivációt.

Az erkölcsi szabadság materiális objektivációi is – éppúgy, mint a kényszerei – csak a jog világában találhatók meg, és pedíg az ún. *politikai szabadság* intézményeiben. „Politikai szabadság”-nak a jog világában való nagyobb fokú erkölcsi szabadságot is szokták nevezni, ez az elnevezés azonban általában le van foglalva a materiális objektivációk, a politikai szabadságintézmények számára. A politikai szabadság gondolatában nem a jog kényszerétől való mentesség, hanem a jogszabály alkotásában való *részvétel* válik objektívvé. Ehhez képest a politikai szabadságjog is különbözik az egyéni (polgári) szabadságjogtól. A politikai szabadság különféle megjelenési formáiban (közvetlen demokrácia, választójog, referendum, népszavazás, törvénykezdeményezés) az a törekvés érvényesül, hogy az egyes ember szubjektív erkölcsi szabadsága – mellyel a kényszerszabályt saját szabályaként elismeri és követi – *külső, általános és objektív* formában jelenjék meg. A választó, a szavazó aktusában nem az jut kifejezésre, hogy a nép, mint megszemélyesített egész, szuverenitását gyakorolja, hanem az, hogy a normának alávetettek objektív jogintézmény formájában részt vesznek *a megegyezésben* arra nézve, hogy milyen formák között viseljék a kényszert,⁵⁰⁶ amely viszont e megegyezés által megszűnik kényszer lenni.

⁵⁰³ Baumgarten, Wissenschaft 2., 144. – Hölscher 133.

⁵⁰⁴ Dékány, Normák 28. – Laski, Grammar 143.

⁵⁰⁵ Glinka VIII.

⁵⁰⁶ Seeberg 224. – Stammler, Lehrbuch 184. – Tóth 62.

A politikai szabadsággal szembe szokták állítani a *majoritás* elvét, amely látszólag ellenkezik a szabadsággal, mert azt csupán a többségnek biztosítja.⁵⁰⁷ Ez a felfogás a kisebbség szubjektív élményéből indul ki, a politikai szabadságnak azonban, mint minden objektivációnak, éppen az a jellemző vonása, hogy a konkrét magatartások bizonyos sokaságán alapul, de *nem az összes* számba jövő konkrét magatartásokon. Minden objektiváció úgy jön létre, hogy a magatartások bizonyos többségét számba vesszük, bizonyos magatartásokat viszont elhanyagolunk. A majoritás elve tehát önmagában nem ellenkezik az objektív politikai szabadság gondolatával, sőt még a kisebbség tényleges uralma sem; az igazi ellentét akkor lép fel, ha az ellenkező magatartások is (a minoritás, az ellenzék!) objektiválódnak, mert ebben az esetben az *uralkodó* magatartások objektivációja nem tekinthető egynek az *összes* magatartások (a társadalmi egység) objektivációjával. Ha a megegyezésnek vagy meg nem egyezésnek ilyféle objektivációi között nem jön létre bizonyos egyidejű vagy időbeli kiegyenlítő-dés (koalíció, koncentráció, parlamenti váltógazdaság), akkor a politikai szabadságobjektivációk (választójog, népképviselés, felelős kormány, népszavazás) elvesztik maguk alól a talajt: az alapot képező konkrét magatartások egyezését, s üres, fiktív materiális objektivációkká lesznek, amelyeknél az alapul szolgáló konkrét magatartások egyezése elégtelen vagy teljesen eltűnik. Ez a helyzet állott elő az antik demokráciák politikai szabadságának idején is, és nagyon sokat levont azok értékéből; ma is a politikai szabadság kevesebbiségét jelenti minden olyan helyzet, mely a látszólagos szabadságintézmények mellett nem tudja a szabályokra vonatkozó általános megegyezést, helyeslést biztosítani. Természetesen a lehető legteljesebb politikai szabadság uralma alatt is lesznek olyanok, akik akaratirányuk *teljes* ellentétessége folytán nem hajlandók a jogi hatalom kényszerét saját törvényszerűségüknek elismerni. Százszázalékos politikai szabadság nincsen, mert nincs százszázalékos objektiváció sem.

Az eddigieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a társadalomban fellelhető *szabadságélmények* és szabad magatartások objektiválása *ugyanúgy funkciója a jognak*, mint a társadalomban fellelhető kényszer objektiválása.

A joggal kapcsolatban levő szabadságot vizsgálva a *jogtól* való szabadságból indultunk ki, s innen jutottunk el a *jog által* biztosított szabadság jelenségeihez, amelyek már a pozitív szabadság elemeit foglalják magukba, amennyiben bizonyos kööttségeket, bizonyos kényszert elfogadva más téren annál biztosítottabb szabadságot nyerünk. Továbbhaladva eljutottunk a jog által lehetővé tett és a jogn keresztül megvalósuló *pozitív szabadság* intézményeihez s végül a jog egészét szabadon elfogadó *erkölcsi és politikai szabadsághoz*. A negatív szabadságtól a pozitív sza-

⁵⁰⁷ Dékány, Társadalomfilozófia 274. – Kelsen, Staatslehre 325–326. – Rohatyn 437.

badságformák felé haladó fokozatos átmenetnek felelnek meg azok a közkeletű és túl élesen fogalmazott elválasztások, amelyek különbséget tesznek liberális és demokratikus szabadság,⁵⁰⁸ államtól való és államban való szabadság,⁵⁰⁹ egyéni és közszabadság,⁵¹⁰ negativitás és aktivitás szférája⁵¹¹ között.

Abban az arányban, ahogyan a pusztán negatív szabadságtól a pozitív szabadság megjelenési formái felé haladunk, mindinkább elmondhatjuk, hogy a jog nemcsak határolja, nemcsak biztosítja a szabadságot, hanem maga is *legobjektívebben szabadság*, különösen legobjektívebben *megegyezés* (pozitív szabadság). A szabadság legjellegzetesebb megjelenései azok a jogintézményekként szabályozott szabad magatartások (jogügylet, keresetindítás, végrendelet), amelyeknek előfeltételei, formája és hatása a jog által objektíve és biztos hatékonysággal vannak meghatározva. A jog által való szabadság legnagyobb szabású, de nem feltétlenül szükségszerű megjelenései a politikai szabadságintézmények, melyekben a jog alapjául szolgáló végső értékekre és a jog egészére is vonatkozó szabad megegyezés jut kifejezésre.

Ennek alapján hibásnak kell tartanunk azt a felfogást, mely a *szabálykövető* érzület és az objektív *megegyezés* momentumait kizárja a jog jellemzői közül. Erkölc és jog nem választhatók el azon az alapon, hogy az erkölcs szabálykövető érzületet is követel, a jog pedig nem.⁵¹² Mindinkább általánossá válik annak a felismerése, hogy a jog is számításba veszi a szabálykövetés érzületét,⁵¹³ s a jog és a hozzá legközelebb álló empirikus erkölcsi szabályok erkölcsi kötelezőség szempontjából egyforma elbírálás alá esnek.⁵¹⁴ Ugyancsak félreértésen alapszik a jog és a konvenció oly elválasztása, mely a megegyezés, a beleegyezés momentumát csupán a konvenció számára követeli, s a jogtól elvitatja.⁵¹⁵ A jognak és a konvenciónak a beleegyezéstől független érvényessége között csupán fokozati különbség van.⁵¹⁶ Jogszabályok, melyek csak beleegyezés esetén köteleznek (döntőbíráskodás!), nem szűnnek meg jogszabályok lenni. A jogszabályok tekintélyes része – eredjen az akár a morál, akár a szokás, akár a hatalmi parancs területéről – e szabályok helyességére vonatkozó objektív megegyezés szűrőjén át jut a jog világába. *Mindig* bizonyos megegyezés alapján, az értékek és célok

⁵⁰⁸ Mayer 86. – Radbruch 138. – Rohatyn 437.

⁵⁰⁹ Jellinek 295. – Radnitzky 287–290. – Waldecker 414.

⁵¹⁰ Tuka 59., 171–182.

⁵¹¹ Kelsen, Staatslehre 150–151.

⁵¹² Salomon 198. – Somló 69.

⁵¹³ Anderssen 351–352. – Dékány, Normák 16. – Horváth, Erkölcsi norma 131. – Krückmann 53. – Moór, Anarchismus 2–4., Bev. 171. – Pound 70. – Trendelenburg 19.

⁵¹⁴ Horváth, Erkölcsi norma 133.

⁵¹⁵ Cathrein 61. – Krückmann 130. – Stammler, Lehrbuch 80., Anarchismus 20–26., Wirtschaft 120.

⁵¹⁶ Kelsen, Staatslehre 100. – Ruber 94–95.

tudatos vagy hallgatólagos mérlegelése után dől el, hogy valamely szabály a jog objektivitásával ruháztassék-e fel vagy sem. Ami a jogot a moráltól és a konvenciótól a szabadság szempontjából elválasztja, az nem a megegyezés hiánya, hanem épp ellenkezőleg, a megegyezés, a pozitív szabadság nagyfokú objektiválódása. Szubjektív szabadságélmények és szabad magatartások – melyek más szabályrendszerekre oly jellemzőek – a jog anyagába csak elhatárolt tényállásként, a jog objektíve meghatározott formái közé szorítva kerülhetnek.⁵¹⁷

Elmondhatjuk tehát, hogy az összes társadalmi szabályrendszerek között *a jog biztosítja a legobjektívebb szabadságot* (pozitív szabadságot, megegyezést), s az összes társadalmi szabályosságok között a jog jelenti a legobjektívebb szabadságot. A jogban megvalósult szabadság objektivitásában benne foglaltatik az alattvalók cselekvési céljaival való objektív megegyezés,⁵¹⁸ az alattvalók többségének a jog egészére vonatkozó elismerése,⁵¹⁹ megegyezése,⁵²⁰ erkölcsi helyeslése,⁵²¹ mely utóbbi természetesen nem jelent abszolút értékességet (természetjogot), hanem annak legfeljebb a valóság világában megjelenő lélektani és társadalmi vetületét: az empirikus értékítéletek valóságos egyezését.

A következő kérdés az, hogy a jog mint legobjektívebb szabadság milyen viszonyban van és hogyan egyezik a joggal mint legobjektívebb kényszerrel.

9. Kényszer és szabadság statikus viszonya a jogban

A fentiekben megkíséreltük megállapítani azt a viszonyt, amelyben a jog tapasztalati anyagát kitevő magatartások és szabályok a kényszer és szabadság társadalmi jelenségeivel vannak. Megállapítottuk, hogy a jog területén megtalálható és a jogban megtestesült kényszer társadalmilag objektíváltabb, kiszámíthatóbb és bizonyosabb, mint a társadalom egyéb területein található kényszerjelenségek. Megállapítottuk azt is, hogy a jogban megtestesült szabadság – akár negatív, akár pozitív – ugyancsak objektíváltabb, hatékonyabb és bizonyosabb, mint a társadalom egyéb területein található szabadság.

A jogra tehát jellemző, hogy egyidejűleg gyakorolja a legobjektívebb kényszert és valószínűleg a legobjektívebb szabadságot.

⁵¹⁷ Gurvitch 103–104. – Horváth, Erkölcsi norma 131–133.

⁵¹⁸ A célméletekben rejlő igazság nem az, hogy a jogra a jogrendszer egészének vagy egyes jogintézményeknek célja a jellemző (vö. Somló 136–137.), hanem az, hogy valamely jogintézmény vagy jogrendszer célja *az egyesek céljával való megegyezés által* objektív, bizonyos és hatékony szabadsággal *érvényesül*.

⁵¹⁹ Bierling, Kritik 3–8., Prinzipienlehre 19–20., 81–82., 135. Vö. Moór, Bev. 163–164. és Somló 138–140.

⁵²⁰ Cassirer, Naturrecht 71., 231. – Horváth, Hegel 89. Vö. még az ún. szerződés-elméleteket.

⁵²¹ Jellinek 333–336. – Laun 26., 29. Vö. Moór, Bev. 162–163. és Somló 134–136.

A jognak ez a kétarcúsága elméletekben gyakran felmerült gondolat,⁵²² de rendszeren csak egyik oldalról nyer élesebb megvilágítást. Stammler szerint „a jog kényszerkísérlet a helyes felé”,⁵²³ azonban ugyanúgy állíthatjuk, hogy „a helyes törekvése a kényszer felé”.

Midőn az eddigiekben a kényszer és szabadság különféle megjelenési formáit viszonyba hoztuk a jog tapasztalati anyagával, nem vettük tekintetbe azt, hogy kényszer és szabadság nemcsak a jog fogalmához és eszméjéhez viszonylanak, hanem egymáshoz is, és pedig a „kontradikció” formájában. „A jog kényszer”, s „a jog szabadság” – e két tétel magában véve nem ellentétes, ha tekintetbe vesszük, hogy egyik sem azonosságot jelent, hanem funkcionális összefüggést. A jogot oly módon jellemeztük, mint amelyben egyrészt a kényszernek, másrészt a szabadságnak magas fokú objektíválódása *egyszerre* van jelen, meg kell vizsgálnunk tehát, hogy a kényszer és szabadság ellentéte hogyan egyenlítődik ki a jogban.

A kényszernek és szabadságnak a jog valóságában megnyilatkozóellentéte abban a kérdésben jut kifejezésre, hogy szubjektív kényszerélményből és szubjektív szabadságélményből hogyan sarjadhat ki olyan társadalmi *objektíváció*, mely egyszerre jelenti mindkét élmény objektíválódását. Lehetséges, hogy a szabadságobjektíváció alapjául szolgáló magatartások egy kis része kényszerélményeket takar és viszont, de az is kétségtelen, hogy a jog követése *általában* nem fakadhat egyszerre kényszerből és szabadságból, tehát a közös objektíváció alapjául szolgáló konkrét élmények általában nem eshetnek egybe.⁵²⁴ Kérdés tehát, hogy a joggal kapcsolatos összes élmények hogyan helyezkednek el a kényszer és szabadság síkján. Ebből a szempontból meg kell állapítanunk, hogy a jogkövető magatartások bizonyos száma kényszerélménnyel, bizonyos száma pedig szabadságélménnyel jár. A jogi megítélés alá eső magatartások igen nagy része azonban a jogra való minden tekintet nélkül, teljes indifferenciával *folyik le*, ugyanígy *folyózik le* a jogtól függetlenül is. E magatartások tehát tulajdonképpen a jogtól való *teljes* szabadságot jelentik. Az indifferens jogkövető magatartásoknak a jogtól való *szabadsága* azonban tipikus példája a szabadság azon határesetének, mely már oly kis mértékben van tudatos vonatkozásban azzal a jelenséggel, *amitől* szabad, hogy *abszolút szabadsággá*, azaz *nem-szabadsággá* változik. Amikor ugyanis akár a jogkövető maga, akár más kívülről szemlélő a jogkövető magatartását a reá vonatkozó konkrét jogszabállyal tudatosan vonatkozásba hozza, abban a pillanatban már nem szemlélheti azt pusztán, negatív szabad cselekvésként, hanem *vagy* a kényszernek, *vagy* a pozitív szabadságnak élményét kapcsolja hoz-

⁵²² Jhering (I. 248.) szerint a jog törekvése az erőhatalmat a norma felé, a normát az erőhatalom felé vinni.

⁵²³ Stammler, Theorie 284., 392., Lehre v. richtigen Rechte 27.

⁵²⁴ Hobhouse 29–30.

zá. A joggal szemben belsőleg indifferens, de külsőleg megfelelő magatartások tehát *nem* objektiválódhatnak *szabadsággá*, legfeljebb objektív és általános *jogkövetés-sé*. A jogkövetés objektivitása nem ellenkezik sem az objektív kényszerrel, sem az objektív szabadsággal, hanem mindkettővel egybeeshetik, áthidalhatja azoknak ellentétét, és lehetővé teszi, hogy úgy a kényszer, mint a szabadság objektivitását fiktíve felnagyítva a jog egészére vonatkoztassuk. Beszélünk a jog mindenkit kényszerítő erejéről, holott az emberi magatartások tekintélyes része a jagtól függetlenül is éppen úgy folynék le, viszont nincsen olyan kényszerapparátus, mely elbírná, hogy minden jogkövető magatartás biztosítására működésbe kelljen jönnie. Beszélünk az alattvalók közmegegyezéséről, holott azok számtalanszor úgy követik a jogszabályt, hogy tudomást sem vesznek róla, még hallgatólagosan sem, és nincsen olyan ideális demokrácia, amely minden egyes állampolgárt rá tudna bírni a jogszabályok megegyezései létrejöttében való őszinte érdekeltségének kifejezésére.

Az objektivációnak ez a *kettős feszültsége* adja meg a jog igazi erejét az összes többi társadalmi szabályok felett. Egy pusztán kényszerrend nem teheti meg, hogy egyes szabályait kevesebb kényszerítő erővel ruházza fel, mert ezeken a hégagokon keresztül esetleg az egész szabályrendszer érvényesülése „kifolyhat”; egy pusztán szabad megegyezésen alapuló rend nem bírja el, hogy egyes szabályai ellentétbe kerüljenek a közmegegyezéssel, mert elveszítvén megegyezési alapjukat, elveszítik hatékonyságukat is. A jog rendje azonban az objektív kényszer és objektív szabadság összetartó tényezői által *kettősen határolt*, s éppen ezért ugyanúgy el tudja viselni egyes pontjain a kényszer kevesebbségét (*lex imperfecta!*), mint más pontjain a megegyezés hiányosságát (*helytelen jogszabály!*).

A jogszabályok rendjének *kettős összetartottsága* természetesen időbeli szemléletben nemcsak összefog, hanem *selejtez is*. Egy *lex imperfecta* *vagy* kényszerű szabályossággal érvényesül, *vagy* kiválik a jogszabályok köréből, *vagy* az egész jogrend objektív kényszerét megrendíti. Egy helytelen jogszabály *vagy* megkapja a maga igazolását, *vagy* kiválik a jogszabályok köréből, *vagy* az egész jogrend konvencionális alapjait megrendíti.

A legobjektívebb kényszer és a legobjektívebb szabadság feszültsége olyankor legélesebb, amikor változás fenyeget, vagy változás áll be abban a társadalmi egységben, amelynek szervezetét a legobjektívebb kényszer megtestesülésének tekintjük (állam). Ez a helyzet áll elő forradalom idején, s ez a helyzet a mai nemzetközi jogban is, ahol a legobjektívebb kényszert éppen azok a szabályok gyakorolják, amelyekre vonatkozó megegyezés a legszűkebb körű (titkos szerződések), viszont legkevésbé objektív azoknak a szabályoknak a kényszere, amelyek a legobjektívebb megegyezésen és helyeslésen alapulnak (Kellogg-paktum).

A legfejlettebb jogrendszerekre jellemző, hogy a kényszer és a szabadság objektivitásának felső fokát a jogrend *egészére* vonatkozó intézményekben fejezik ki. Az egész társadalom kötelező szervezése egyfelől (néphadsereg, milícia stb.), a politikai szabadságintézmények másfelől (népképviselő, népszavazás) az objektíválódás legmagasabb, egyben legfiktívebb fokán juttatják kifejezésre *a társadalom minden egyes tagjára vonatkoztatott kényszert és szabadságot*.

10. Kényszer és szabadság viszonya *a társadalmi magatartás- és szabályrendszerekben*

A kényszernek és szabadságnak az általunk adott kiterjesztő meghatározása eleve kizárja, hogy a jogot akár mint kitűnően kényszert, akár mint kitűnően szabadságot próbáljuk elhatárolni más hasonló társadalmi jelenségektől. E meghatározásból következik, hogy a társadalom életét szabályozó szabály- és magatartásrendszerek mindegyike foglal magában kényszert és szabadságot is. Tehát legfeljebb a kényszernek vagy a szabadságnak bizonyos speciális tulajdonsága, valamint egymással való viszonya lehet akár a jogra, akár más társadalmi jelenségre tapasztalatilag és fogalmilag jellemző.

Stammler óta elfogadott eljárás, hogy a jog jellemzésénél és elhatárolásánál három társadalmi jelenség: az erkölcs, az önkényes hatalmi parancs és a társadalmi szokás- és konvenciószabályok rendszerével való összehasonlításban keressük a jog jellemző vonásait.⁵²⁵ A társadalmi magatartások szabályozó jelenségeinek ezt a négyes beosztását (erkölcs, jog, hatalmi parancs, szokás) a következőkben, mint gyakorlatilag használhatót, elfogadjuk. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezek a jelenségösszefüggések nem jelentenek sem pusztán normarendszereket, sem pusztán társadalmi tények összefüggéseit, hanem mind a kettőt egyszerre. A normatív elemek az erkölcsben, a szociológiai elemek a hatalmi parancsban vannak leginkább előtérben, azonban erkölcs, jog, konvenció és hatalmi parancs egyaránt jelentik szabályok összességét és magatartások összességét, azaz *szabályoknak és magatartásoknak* szabályozott magatartásokon és érvényesülő szabályokon keresztül való együtt szemlélését.⁵²⁶

Ha a kényszer és szabadság szempontjából a jogon kívül a másik három társadalmi jelenséget is vizsgálat alá vesszük, akkor a már ismert és az eddigiek alapján röviden megállapítható tapasztalati tényeket a következőkben foglalhatjuk össze:

⁵²⁵ Baumgarten, Wissenschaft 178–179. – Stammler, Lehrbuch 68–69.

⁵²⁶ Horváth, Hegel 56.

(1) Az *erkölcs* területén a *szabadság* az objektíválódás magas fokát érheti el annyira, hogy materiális objektívációk, erkölcsi szabadságintézmények lehetősége sincsen kizárva (erkölcsi gyakorlatok, szervezett önkéntes erkölcsi cselekedetek), bár sokkal kevésbé lehetségesek, mint a jogban. Ezzel szemben az erkölcsi szabály által kiváltott kényszer mindig *vagy* szubjektív belső konfliktusban, *vagy* egyszeri és kevésbé kiszámítható konkrét magatartásban nyilvánul meg. Az erkölcsi szabály által meghatározott magatartás a legkeményebb belső kényszer élményét jelentheti, azonban a kényszerhelyzet csakis belső, erkölcsi minőségből fakadhat, a szankció csakis belső konfliktusban állhat. Ha a kényszer nagyobb mértékben objektíválódik, ha a kényszerhelyzet a cselekvő személyes erkölcsi minősülésétől függetlenül is fennáll, ha a szankció nemcsak önmegítélés, hanem társadalmi értékítélet is, akkor már nem erkölcsi szabállyal, nem erkölcsi magatartással állunk szemben, hanem társadalmi morállal, joggal, szokással, konvencióval. „Morál”-ról rendszeren olyankor beszélünk, amikor az erkölcsi értékítélet igénye külső, objektív kényszerrel kapcsolódik, és hogy ez az utóbbi mennyire nem felel meg az erkölcsi értékítélet természetének, azt mi sem mutatja jobban, mint az az egyenesen rosszalló állásfoglalás, ami az ilyen értelemben vett „morál”-al szemben fennáll. Az erkölcsi cselekvés – akár abszolút etikából, akár relatív, társadalmi etikából indulunk ki – éppen azáltal válik teljessé, hogy a kényszer nemhogy objektíválnék, de belsőleg is eltűnik, és spontán szabálykövetéssé, erkölcsi szabadsággá válik.

Az erkölcsi szabályban és magatartásban tehát a szabadság, a beleegyezés szükségszerűsége és bizonyos fokú objektíválódása áll szemben a kényszer szubjektív és esetleges meglétével.

(2) A *hatalmi parancsnál* a szabadságelemekkel szemben a kényszerelemek vannak túlsúlyban, mert a kényszerítőképeség, a kényszerforrás objektíválódása maga a *hatalom*, s a neki tulajdonított parancsok nagymértékben hatékony kényszer tudnak gyakorolni.⁵²⁷ Nemhiába hozták fel tehát minden kényszerelmélettel szemben a szervezett rablóbanda kényszerét: a hatalmi parancs kényszere elérheti a társadalmi objektíválódás, a kiszámíthatóság, a bizonyosság, sőt esetleg az intézményszerűség (despotizmus, terror) magas fokát is; ez az objektíválódás azonban elmarad a jogi kényszer objektíválódása mögött, mert egy szervezett rablóbanda uralma is csak konkrét külső kényszereket jelent, de nem társadalmi kényszerobjektívációk összefüggő rendjét. Minden önkényuralomra jellemző, hogy az engedetlenség következményei önkényesek és kiszámíthatatlanok. Ha valamely önkényuralom súlyt fektet arra, hogy az engedetlenséget mindig hasonló és bizonyosan beálló következmények sújtsák, akkor a kényszer-objektíválódás magas foka mellett a szabadságnak is bizonyos mértékű

⁵²⁷ Ottlik 26.

objektíválódását hozza létre, de abban a percben át is lépte azt a határt, amely a legfejlettebb önkényuralmat a legkezdetlegesebb jogtól elválasztja. A hatalmi parancs ugyan találkozhatik szubjektíve szabad, beleegyező követéssel is (szervilizmus), ez azonban csupán belső, szubjektív szabadságélmény vagy legfeljebb konkrét és kiszámíthatatlan szabad magatartás; mihelyt a szabad követés objektíve és általánosan kifejezésre jut, mihelyt a szabadság objektíválódik, a hatalmi parancs joggá,⁵²⁸ konvencióvá, szokássá válik.

A hatalmi parancsnál tehát a kényszer szükségszerűsége és bizonyos fokú objektíválódása áll szemben a szabadság szubjektív és esetleges meglétével.

(3) A szokás és konvenció neve alatt a szociológiában igen sokféle szabály- és magatartásrendszert⁵²⁹ szoktak összefoglalni, amelyek szubjektivitás és objektivitás, kényszer és szabadság, hatékonyság, állandóság és erkölcsi minősítés szempontjából nagymértékben különböznek egymástól. Társadalmi morál, szokás, konvenció, illem, divat, szertartási szabályok, sőt Somló szerint nyelvtani szabályok⁵³⁰ is tartoznak ebbe a csoportba. Stammler a „konvencionális szabály” kifejezést indítványozta,⁵³¹ ami azt a hitet kelthetné, mintha ezekben a jelenségekben a megegyezéses, a szabadságelemek volnának túlnyomó jelentőségűek.⁵³² Valójában e szabályok nem kevésbé kényszerítő erejűek,⁵³³ mint akár a jog, akár a hatalmi parancs. A „konvenció” kifejezés nem annyira a szabálykövetés szabadságára, mint a szabály létrejöttelének módjára vonatkozik, ti. értelmi megegyezésre, tudatos normaalkotásra utal. A konvenció tehát nem jelent feltétlenül szabadságot, aktív megegyezést, egyáltalán nem lehetetlen például, hogy néhány ember „konvenciója” a többségre igen erős kényszert gyakoroljon.⁵³⁴ A konvenció tehát a szabály létrejöttének tudatosságában különbözik a szokástól,⁵³⁵ akárcsak az írott jog a szokásjogtól. A szokás- és konvenciószabályok egyaránt nagymértékben tartalmaznak kényszer- és szabadságelemeket, melyek azonban a társadalmi objektíválódásnak elég alacsony fokán maradnak, viszont – még inkább, mint a jogban – megtaláljuk a normaelemek és valóságelemek egymással való kiegyensúlyozódását, egymáshoz való közeledését, összekapcsolódását, melynek értelmében a szabály hamarosan egyöntetű magatartássá, az egyöntetű magatartás hamarosan szabállyá válik. A kényszer és szabadság együttes jelenlétét tehát

⁵²⁸ Laun 7–8. Ottlik 26.

⁵²⁹ Somló 72–78. – Stammler, Lehrbuch 77., Theorie 62., Wirtschaft 120.

⁵³⁰ Somló 77–78.

⁵³¹ Stammler, Wirtschaft 120. s. köv. – Kohler, Einführung 7.

⁵³² Cathrein 62.

⁵³³ Moór, Bev. 172., 188. – Pollock 26. – Weigelin 2–3., 119.

⁵³⁴ Radbruch 76.

⁵³⁵ Kohler, Lehrbuch 7., 15–16.

itt is – mint a jogban – a szabálykövetés általánossága, objektivitása hidalja át.⁵³⁶ A különbség csupán az, hogy a jogban a kényszer és szabadság objektiválódása a szabálykövetés objektiválódását messze fölülmúlja, míg a szokás- és konvenciószabályoknál a szabálykövetés objektivitásához képest a kényszer és szabadság maradnak az objektiválódás alacsony fokán. A kényszerítő szankció – ha egyáltalán van, pl. konvencionál, illemlél – lehet egy hátrányos értékítélet, lehet külső cselekvés,⁵³⁷ sőt fizikai erőszak is,⁵³⁸ azonban ezeknek a szankciónak bekövetkezése teljességgel bizonytalan,⁵³⁹ kiszámíthatatlan és szubjektív tényezőktől függő (vö. 85. oldallal).

A konvencionális és szokásszabályoknál tehát a szubjektív kényszerelemeket és szubjektív szabadságelemeket a rendszerinti szabálykövetés bizonyos fokú objektiválódása kapcsolja össze.

Ha az erkölcs-, a hatalmi parancs-, a szokás- és konvenciószabályok fent adott jellemzését összehasonlítjuk a jog jellemzésével, amelyben a *legobjektívebb kényszer és a legobjektívebb szabadság együttes jelenlétét a rendszerinti szabálykövetés hidalja át*, akkor meg kell állapítanunk, hogy a kényszer és szabadság szempontjából a társadalomban érvényes szabály- és magatartásrendszerek négyes beosztása (erkölcs, jog, szokáskonvenció, hatalmi parancs) nemcsak használható, hanem elsősorban éppen a kényszer- és szabadságelemek kombinációján alapszik.

11. Kényszer és szabadság dinamikus viszonya a jog fejlődésében

A jog tapasztalati anyagának leírása során a jogra jellemzőnek a kényszer és szabadság legmagasabb fokú objektiválódását találtuk. E két különböző objektiváció ellentétét hidalja át a jogkövetés bizonyos fokú objektivitása. Nem véletlen azonban, hogy sem a kényszer, sem a szabadság *nem* tudják elérni az objektiválódás legmagasabb fokát *egymástól függetlenül*, hanem csakis *egyszerre*, egyugyanazon szabály- és magatartásrendszerben: a *jogban*. Kényszer és szabadság csak az egyéni élmények világában jelentenek kizárólagos ellentétet, a társadalmi objektivációk terén azonban mindig bizonyos együttességgel lépnek fel, az objektiváció magas fokának kifejlődésénél pedig egyenesen *funkcionális összefüggésben* állanak egymással.

Amikor ebben a vonatkozásban fejlődésről beszélünk, ez nem jelent csupán egyirányú vagy csupán fokozatos fejlődést, hanem egyszerűen a társadalmi jelen-

⁵³⁶ Baumgarten 6., 188.

⁵³⁷ Anderssen 95. – Ehrlich 57., 63. – Moór, Bev. 172. – Stammler, Wirtschaft 120. s. köv.

⁵³⁸ Bicskázás és párbaj egyaránt jelenthetik a konvencionális és szokásszabályok megsértésének következményeit. Vö. a 206. lábjegyzettel.

⁵³⁹ Schmidt 169.

ségek dinamikáját, időbeli változását. A társadalom oly állapotában, melyben kényszer és szabadság az objektiválódás alacsony fokán vannak, jogról nem beszélhetünk. A társadalmi szabályok skálája a hatalmi parancstól a szokáson keresztül az erkölcsi és vallási szabályokhoz vezet, s leginkább a követés objektív általánosságában nyilvánul meg.⁵⁴⁰ Mindezek a szabályok egyaránt követhetők kényszerből és szabadságból. A kényszer- és szabadságélmények külső megnyilvánulása és szabályos ismétlődése társadalmi objektiválódásra vezet: a kényszer objektiválódásának forrását, illetve beszámítási pontját *hatalomnak*,⁵⁴¹ a szabadság objektiválódásának forrását *megegyezésnek* neveztük (vö. 144. o.⁵⁴²). Ez az objektiválódás a kényszernek és szabadságnak már bizonyos együttességét mutatja, mert minden hatalom a kényszer fiktív feltételezését jelenti, mely mögött szabadságélmények is meghúzódhatnak, és minden társadalmi megegyezés a szabadság fiktív feltételezését jelenti, mely kényszerélményeket is gyakorolhat. Még a legönkéntesebb hatalomnak is, ha más nem, valamiféle passzív megegyezés szolgál alapul, másrészt még a legönkéntesebb megegyezés mögött is ott áll az erőviszonyok játéka. A hatalom és közmegegyezés viszonya kölcsönös, közös vonásaik éppoly kétségtelenek, mint fokozati különbségük. Ez a kölcsönösség okozhatja, hogy az *egy* közösségen *belül* fennálló jog a benne levő hatalmi elemek meglazulása és a megegyezései elemek előtérbe kerülése folytán részeire bomlik, *differentiálódik*, másrészt a *több* közösség között fennálló jog a megegyezései elemek összekapcsolódása és hatalmi egységekké való kialakulása során egységesedik, *integrálódik*. Ennek a kétirányú tendenciának a viszonya szerint halad valamely társadalom szervezete kisebb vagy nagyobb politikai egységek felé.

A jog kialakulása abban a pillanatban válik szükségszerűvé, amikor akár a kényszer, akár a szabadság objektiválódása egy bizonyos ponton túlhalad. Ekkor merülnek fel azok a momentumok, amelyek az ellentétes jelenség párhuzamos objektiválódását elkerülhetetlenné teszik, s a kényszer, illetve a szabadság latens jelenléte helyébe a kényszer és szabadság nyílt együttességét, együtt szemlélését hozzák létre. Ez a folyamat *vagy* a kényszer, *vagy* a szabadság oldaláról kaphatja meg az indítást.

Az első esetben az képezi a kiindulópontot, hogy egyesek vagy csoportok hatalomvágya nem elégszik meg a *kényszer* lehetőségével, hatékonyságával és szabályosságával, hanem intézményszerűen, kiszámíthatóan biztosítani akarja azt. Megállapítottuk, hogy a kényszer erkölcsi beszámítása úgy alakul, hogy a kényszerített cselekvés nemcsak a kényszerítettnek, hanem a kényszerítőnek is beszámít, s a kényszerítés maga – mint elsődlegesen valami rossz – valami-

⁵⁴⁰ Höffding 490.

⁵⁴¹ Horváth, Rechtssoziologie 212.

⁵⁴² A hivatkozás az értekezés 1935-ös kiadására vonatkozik.

féle értékigazolásra szorul. Az objektiválódás magas fokán levő kényszerrel szemben az értékigazolás követelménye sokkal erősebb és hatásosabb, mint akár a legerősebb, de egyszeri és szubjektív kényszerrel szemben (l. a 127. oldalt⁵⁴³). Amikor tehát nemcsak lehetséges és esetleg beálló kényszerrel, hanem kiszámítható, előre meghatározott és intézményszerűen bekövetkező kényszerrel van szó, akkor nem elég az egyszeri kényszer egyszeri igazolása, hanem az értékigazolásnak, a megegyezésnek, a helyeslésnek olyan követelménye áll elő,⁵⁴⁴ mely az objektív kényszer összefüggő rendjének *egészére* vonatkozik; szükséges tehát, hogy ez a megegyezés vagy helyeslés szintén az objektivitás magas fokán jusson kifejezésre. Aki *hatalmát* az objektivitás magas fokán, intézményszerűen akarja megalapozni, az el nem kerülheti, hogy az objektiválódásnak, ha nem is azonos, de legalábbis magas fokán el ne ismertesse a maga *tekintélyét*, ami nem más, mint *megegyezés által alátámasztott hatalom*.⁵⁴⁵ Így válik az egyszeri, szubjektív kényszer forrása általános, objektív, de egyben némileg fiktív⁵⁴⁶ kényszer forrásává: *közhatalommá*. A közhatalom jelenségében a szabadságelemek nem maradnak a szubjektív ellenőrizhetetlenség területén, hanem maguk is az objektiválódás bizonyos fokára jutnak.⁵⁴⁷ Nem véletlen, hogy Somló, midőn a *jogi hatalom* (közhatalom) jellemző vonásait keresi, azt különféle lélektani tényezők *összeműködésében* találja meg, melyek át meg át vannak szöve szabadságelemekkel, sőt elismeri annak a lehetőségét is, hogy az alattvalók erkölcsi helyeslése *a hatalom tényezőjeként* szerepelhessen.⁵⁴⁸

Az objektiválódás folyamata kiindulhat a *szabadság* oldaláról is. Ha bizonyos csoportok szabad akarata nagyban és egészben egyirányú, akkor könnyen felme-

⁵⁴³ A hivatkozás az értekezés 1935-ös kiadására vonatkozik.

⁵⁴⁴ Horváth, Ung. Rph. 78–79. – Trendelenburg 21.

⁵⁴⁵ A *közhatalom* jelenségében objektíve benne rejlő megegyezései és szabadságelemek természetére vonatkozólag nagymértékben tanulságos a parlamenti *szociáldemokrácia* Európa-szerte megállapítható válsága. A szociáldemokrácia a marxizmus hatalomelméletéből kiindulva azt hirdette, hogy az államhatalomnak mint pusztá kényszerapparátusnak *parlamenti* osztályharc útján való békés megszerzésével a marxizmus céljai megvalósíthatók. A hatalom teljes vagy részleges megszerzése után viszont a szociáldemokrata kormányok valósággal rabjaivá lettek annak a megegyezési elemekből, szabadságintézményekből és erkölcsi igazolás szükségességéből is összetett apparátusnak, amely az államhatalmat, különösen a demokratikus államhatalmat jellemzi. Ezt a nehézséget az tette számukra végzetessé, hogy a marxizmus *elméletéhez* változtatlanul ragaszkodva mind logikái, mind irracionális területen súlyos ellentmondásba kerültek. Nem lehet a feltétlen és kizárólagos *osztályuralom* (kényszer) *marxista fikcióját* az egyetemes *társadalmi megegyezés* lehetőségének *demokrata fikciójával* egyidejűleg fenntartani. Még kevésbé lehet a beleegyezés és kényszerítettség, a lojalitás és bizalmatlanság, a beilleszkedni akarás és megsemmisíteni akarás lelki beállítottságát egy intézményrendszerrel szemben *egyidejűleg* felvenni. Ebben a vonatkozásban teljességgel igazuk van azoknak a polgári és kommunista kritikusoknak, akik a szociáldemokrácia számára *vagy* a polgári államrend politikai etikájába való beilleszkedés, *vagy* a százszázalékos osztályharc alternatíváját állították fel. Vö. Sorel 55., 169–171.

⁵⁴⁶ Hölscher 187.

⁵⁴⁷ Horváth, Rechtssoziologie 208–211., 213–214.

⁵⁴⁸ Somló 111–116.

rül az a gondolat, hogy a szabad akaratoknak ez a megegyezése intézményesen kifejezésre jusson, s ezáltal a szabadság kiszámíthatósága, általánossága és hatékonysága, azaz objektivitása nagymértékben megnövekedjék. Az objektiválódás szükséglete azonban mindig olyankor jut kifejezésre, mikor a szabad beleegyezés nem száz százalékig és nem egyformán van meg. Abban a pillanatban tehát, amikor az egyező akaratok intézményesen kifejezésre jutnak, ugyanakkor – ha kisebb számban is – ugyancsak objektíve kifejezésre jutnak a nem egyező akaratok is (kisebbség, ellenzék). Valahányszor tehát az egyező akaratok hatékony érvényesítésére sor kerül, egyben szükségessé válik az ellenkező akaratoknak kényszerhelyzetekkel, szankciókkal, azaz objektív kényszerrel való legyőzése. A *majoritás* elve tehát annak a szükségszerűségnek a kifejezése, hogy a szabadság magas fokú objektiválódása a kényszer objektiválódását is maga után vonja.⁵⁴⁹ Amely *közösség* tehát tagjainak *megegyezését* az objektivitás magas fokán, intézményszerűen akarja megalapozni, az el nem kerülheti, hogy a maga hatékony *közakaratát* az objektiválódásnak, ha nem is azonos, de szintén magas fokán *kényszerítőleg* keresztül ne vigye, ami nem más, mint kényszer *által alátámasztott szabad megegyezés*. Így válik az egyszeri, szubjektív szabadság kifejezése: a megegyezés nagymértékben általános és objektív, de egyben némileg fiktív szabadság kifejezőjévé: *közmegegyezésé*.⁵⁵⁰ A közmegegyezésben a kényszerelemek már nem maradhatnak a szubjektív ellenőrizhetetlenség területén, hanem maguk is eljutnak az objektivitás bizonyos fokára.

A legobjektívebb kényszer és legobjektívebb szabadság *feszültsége*, a közhatalom és közmegegyezés *együtt szemlélése* jellemzik tehát a jogot. A legtöbb jogrendszerben a két elem egyike jobban kiemelkedik, előtérbe kerül, azonban minden nagyobb lépés az egyik elem objektiválódása felé magával hozza a másik elem párhuzamos objektiválódását is. A polgári jogok és kötelességek, az általános szavazati jog és általános hadkötelezettség kapcsolatba hozása nemcsak ideológiai jel-szavakat jelentenek, hanem a jogrendszert összetartó és széthúzó belső feszültség kifejezői, és nem véletlen, hogy a legmodernebb diktatúrák nemcsak a kényszer-organizáció végtelen tökéletesítésén kísérleteznek, hanem egyben a képviseleti rendszertől a népszavazáshoz, a közvetlen demokrácia intézményeihez, a *szabad megegyezés* legszélesebb körű általánosságához apellálnak.

Ezen a ponton természetszerűleg felmerül a kérdés, hogy a kényszer és szabadság objektivitásának meddig lehet és meddig kell előrehaladnia. Ez a probléma azonban már a helyes jog kérdéseivel kapcsolódik.

⁵⁴⁹ Kelsen, Staatslehre 325.

⁵⁵⁰ Uo. 321–326.

12. Kényszer, szabadság és helyes jog

A jog valóságának megismerése során megkíséreltük megállapítani a kényszer, szabadság és jog jelenségeinek helyét tapasztalataink és ismereteink körében, valamint egymáshoz való viszonyukban. Megállapítottuk, hogy a jog *kényszer*, és pedig az objektíválódás legmagasabb fokát jelentő kényszer, de ugyanakkor és ugyanannyira *szabadság* is, és pedig az objektíválódás legmagasabb fokát elért szabadság. Ezekkel a megállapításokkal és elhatárolásokkal tulajdonképpen végére is jutottunk azoknak a vizsgálatoknak, amelyeket a jog szociológiai valóságából kiindulva, a jog fogalmi valósága felé haladás során célul tűztünk ki magunknak.

Miután ily módon igyekeztünk tisztázni a kényszer, szabadság és jog egymáshoz való statikus és dinamikus viszonyát, nem térhetünk ki a kényszer, szabadság és *helyes jog* viszonyának kérdése elől sem. Gondolatmenetünk keretébe a *helyes jog* kérdése a maga teljes terjedelmében nem tartozik bele. Ennek alapvetéséül a legvilágosabban fel kellene tárni az abszolút etikai érték és relatív társadalmi érték viszonyát. Bizonyos állásfoglalás azonban a jog helyessége tekintetében a jog társadalmi valóságának és fogalmi jegyeinek ismerete alapján is lehetséges.⁵⁵¹

Kétségtelen, hogy ha a jogot tapasztalati és nem a priori fogalomnak tekintjük, akkor a jog fogalmából vagy egyes fogalmi elemeiből nem lehet deduktív úton még relatív helyes jogi értékmérőket sem *levonnunk*. Ha fel is tesszük és be is bizonyítjuk, hogy a jog egészében valami helyeset és értékeset képvisel, ez az értékítélet a jog valóságára és nem az abból elvont fogalmi jegyekre vonatkozik. Csupán a priori jogfogalom alapján állíthatnók, hogy ha a jog értékes, akkor valamely előttünk álló jogi jelenség minél inkább és minél tisztábban megfelel a jog megismert karakterének, fogalmi teljességének, a jog immanens értékmérő alapján annál jobb, annál helyesebb jogot képvisel.⁵⁵²

A jog fogalmi elemeiből ezek szerint nem vonhatunk le helyesjogi értékmérőket, ellenben feltehetjük a kérdést, hogy tulajdonképp milyen relatív értékek *nyilvánulnak meg* abban a fejlődésben, amelyen keresztül a jog jelensége a maga jellemző vonásaival a társadalomban kialakult. Kétségtelen, hogy a jogfejlődés konkrét eseteiben nem mindig etikai értékek mozgatták azt a fejlődést, amely a kényszer és szabadság objektíválódása felé haladt. Hogy azonban ez a fejlődés a legkülönbözőbb korokban és a legkülönbözőbb kultúrákban újra meg újra végbement, abban mégis bizonyos értékek nyilvánulnak meg. Ezen az alapon röviden érinteni fogjuk, hogy melyek az értékvonatkozásai egyrészt az objektíválódás jelenségének magának, másrészt a kényszer és szabadság objektíválódásának különösképpen.

⁵⁵¹ Nelson 101. §

⁵⁵² Ottlik 38.

Az *objektíválódás* jelenségének értékvonatkozása a szubjektív élmények és egyszeri magatartások kiszámíthatatlanságának, esetlegességének, rendezetlenségének és aránytalanságának a csökkentésében áll. Az objektíválódás *bizonyos fokú* fiktív jellege azonban nem igazolja a konkrét élmények és magatartások világától, azaz a társadalmi valóság világától való *teljes* elszakadást. Megáll tehát az a helyesjogi követelmény, hogy az objektív kényszer intézményei mögött általában valóságos kényszerélmények álljanak, az objektív szabadság intézményei mögött pedig valóságos szabadságélmények. A jog sajátos értékmérői szerint helytelen jog az, amelyben a kényszerintézmények a maguk területén nem keltene az ellenkező akarattírányú alattvalóknál elegendő félelmet, amelyben lehetségessé válik az alattvalóknak a jogi kényszer alól való rendszeres kibúvása (in fraudem legis actio⁵⁵³, hivatali korrupció). Ugyanez áll az olyan jogra is, amelyben a szabadságintézmények a maguk területén nem biztosítanak a megegyezésüket külsőleg kifejezésre juttatók számára elegendő szabadságot (szerződési szabadsággal való visszaélés a gazdaságilag gyengébbekkel szemben, politikai szabadságintézmények korrupciója). A jog fogalmi jegyeiben megnyilvánuló értékmérők szerint tehát a helyes jog követelménye, hogy a kényszer és szabadság *külső intézményei* a kényszer és szabadság *belső élményeivel* és konkrét magatartásaival *egyensúlyban* legyenek.

A *kényszer és szabadság objektíválódása* ugyancsak a kényszerhelyzetek és szabadsághelyzetek kiszámíthatatlanságát, esetlegességét, aránytalanságát szünteti meg, tehát a *kényszer és szabadság helyes elosztásában* kell látnunk azt az értéket, mely a kényszer és szabadság objektíválódását *mozgatja és igazolja*. A társadalmi kényszer *helyes* elosztását nevezzük *rendnek* (jogbiztonság),⁵⁵⁴ a társadalmi szabadság *helyes* elosztását *igazságosságnak*.⁵⁵⁵ A *rend és az igazságosság* eszméi tehát azok az értékek, amelyek a jog jellemző vonásaiban megnyilvánulnak, s a helyes jog abszolút értékmérői közé tartoznak.⁵⁵⁶ Ez a két eszme az objektíválódás jelenségének is határt szab: az objektív kényszer növekedése addig értékes, amíg a rend növekedésével jár, és nem megy az igazságosság rovására – az objektív szabadság növekedése addig értékes, amíg az igazságosság növekedésével jár, és nem megy a rend rovására.

Ezen az alapon állíthatjuk, hogy a jog sajátos értékmérői szerint *nem helyes* akár a kényszer, akár a szabadság objektív intézményeinek *egyoldalú* és arány-

⁵⁵³ In fraudem legis actio (latin): kereset csalárdság miatt.

⁵⁵⁴ Grabowsky 41. – Hölscher 132. – Kelsen, Grundlagen 71.

⁵⁵⁵ Horváth szerint „az igazságosság a társadalom lehető legnagyobb erkölcsi szabadsága” (Rechtssoziologie 192–193.).

⁵⁵⁶ Hauriou 820. – Gurvitch (103–104.) szerint a jogbiztonság eszméje az igazságosságában benne foglaltatik. Álláspontunk szerint az, hogy mindkettő „logiczizált” (objektívált!) erkölcsi értéket képvisel, nem változtat azon a kapcsolaton, amelyben egyik a kényszerrel, másik a szabadsággal áll.

talán növelése. Napjainkban a szemünk előtt játszódik le ennek a kétirányú aránytalanságnak küzdelme, ami csakis az egyensúly helyreállításában találhatja meg a maga megoldását. Egyik oldalon áll a *szabadságintézmények* rendszere, mely – szélsőséges fogalmazásban – az állami rend minden megnyilvánulását az alattvalók szabad akaratára akarja építeni, a másik oldalon a *totális állam rendszere*, mely – ugyancsak szélsőséges fogalmazásban – az egyes ember minden megnyilvánulását az állami kényszer rendjébe szorítja bele. Valójában ez az ellentét nem jelent egyebet, mint egymást kiegészítő szükségességeknek végletes formulázását és – nemegyszer – megvalósítását. Mindkét véglet azonban – a kényszer és szabadság intézményeinek belső dinamikája alapján – hamarosan kitermeli *vagy* a maga forradalmi reakcióját, *vagy* a maga természetes kiegészülését.

Azok az irányok, amelyek az állam szervezetének elméletében újabban a politikai szabadság gondolatát és eszméjét a jog értékelő megítéléséből teljességgel ki akarják kapcsolni, *összetévesztik a politikai szabadságot a parlamentáris rendszeren keresztül megvalósult politikai szabadsággal*. Minden kritika, mely a parlamentáris rendszert megérdemelten vagy meg nem érdemelten éri, nem a politikai szabadság eszményét, hanem az *eszmény megvalósításának tökéletlenségét* teszi bírálat tárgyává. Azok az új államszervezeti formák, melyek *látszólag* éppen a politikai szabadság tagadásán épülnek fel, a politikai szabadságot *nem nélkülözhetik*, s máris mutatják azokat a momentumokat, amelyek a politikai szabadság gondolatának új megjelenését és átcsoportosítását jelentik. A szovjet állam szervezetében általános vélemény szerint legpozitívabb érték a közvetlen demokráciának eddig ismeretlen arányú és módszerű kiépítése vagy legalábbis e kiépítés tendenciája,⁵⁵⁷ a fasiszmus és nemzetiszocializmus államszervezeti eszményében jelentős momentum az egyén és állam szembenállásának tagadása s ugyancsak a közvetlen demokrácia megvalósításának tendenciája. Ezeket az új államszervezeti rendszereket a parlamentáris rendszertől az választja el, hogy politikai szabadságobjektívációik még távolról sincsenek a gyakorlati és elméleti kiépítettségnek olyan fokán, mint amelyen azok a parlamentarizmusban találhatók.

A jog sajátos értékmérői szerinti *helyes jog* tehát nem követeli sem a konkrét kényszer- és szabadságélmények, sem a társadalmi objektívációk növelését, de igenis *megkívánja* egyrészt a szubjektív élmények és társadalmi objektívációk *egyensúlyát*, másrészt a kényszerobjektívációk és szabadságobjektívációk egymás közötti *egyensúlyát*. A legobjektívabb kényszer *alávetettségén* s a legobjektívabb szabadság *egyidejű részességén* keresztül jutunk a jog sajátos értékmérője szerint a leghelyesebb jogrend uralma alá.

⁵⁵⁷ Csekey 5–6. – Moór, Bolsevizmus 457.

Befejezés

Ha végigtekintünk a magatartás és szabály, a kényszer és szabadság, a hatalom és megegyezés, a rend és igazságosság ellentétein, akkor nemcsak az utolsó kétónél állapíthatjuk meg az értékek világában való elemek jelenlétét, hanem az egész ellentétsorozatban meg fogjuk találni a *valóság és érték ellentétének* és a jogra jellemző *együttességének*⁵⁵⁸ bizonyos vetületét. A szabadság és megegyezés értékek által inkább afficiált társadalmi tények, mint a kényszer és hatalom; a rend eszméje tények által *inkább* afficiált érték, mint az igazságosságé. Magatartás és szabály, kényszer és szabadság, hatalom és megegyezés, rend és igazságosság, pozitív jog és természetjog, állam és jog kettőssége, mely végigvonul a jog elméletén, mind a valóság és érték együtt szemléléséből adódik, tényeken szelektált értékeknek és értékeken szelektált tényeknek egymással való *szembenállását* és egymásnak való *megfelelését* jelenti.⁵⁵⁹

Ha meggondoljuk, hogy kényszer és szabadság maguk is a kauzalitás és spontaneitás együtt szemlélésén alapuló szinoptikus fogalmak, s e két fogalom további kölcsönös *együtt szemlélése során* jelennek meg az objektív kényszer és objektív szabadság, a hatalom és megegyezés, a közhatalom és közmegegyezés s végül a jog, illetve – a kettősséget fenntartva – az állam és jog szinoptikus fogalmai, akkor mindez csak nagyobb erővel utal Horváth megállapítására, mely szerint a különböző törvényszerűségek együtt szemlélése: *a szinopsis* nem más, mint *a társadalomtudományok általános módszere*.⁵⁶⁰

Amikor a jogot úgy határoztuk meg, mint a legobjektívebb kényszer és legobjektívebb szabadság együtt szemlélését és együttes jelenlétét, ezáltal feleletet akartunk adni arra a kérdésre, hogy milyen viszony áll fenn a jog, kényszer és szabadság jelenségei között. Ez a felelet azonban nem jelenthet egyúttal teljes jogfogalmat. A jognak legobjektívebb kényszerként való jellemzése látszólag alkalmasnak mutatkozott arra, hogy a jog fogalmaként szerepeljen, de miután a szabadság objektivitásának teljes egyenrangúságát felismertük, felmerül a kérdés, hogy vajon nem *az objektiváció magas foka* tartalmazza-e a jog *legjellemzőbb* megkülönböztető jegyét.

Az a tény, hogy a kényszerből és szabadságból kiindulva a jognak oly jellemző vonásaihoz jutottunk, amelyek sikerrel határolják el más hasonló társadalmi jelenség-összefüggésektől, mindenesetre arra mutat, hogy a jog adott jellemzése alkalmas kiindulópont a jogfogalom meghatározásához. A kényszernek és szabadságnak a jogon belül feltalálható funkcionális, dinamikus és érték-

⁵⁵⁸ Dékány, Társadalomfilozófia 262. – Moór, Bev. 173–174. – Pulszky 40.

⁵⁵⁹ Horváth, Hegel 89.

⁵⁶⁰ Horváth, Rechtssoziologie 52.

tani összefüggése is arról győz meg bennünket, hogy a jog *kényszer és szabadság* objektivációja, s nem *objektiváció* önmagában. Míg azonban vizsgálatainkban a kényszer és szabadság véglegesnek szánt *fogalmából* indultunk ki, addig az objektiválódás jelenségének csupán provizórikus fogalmát: *jellemzését* adtuk. A jog megadott jellemzése tehát azt a követelményt tartalmazza, hogy a jogfogalom megalkotásához a harmadik kritériumnak: az objektiválódás folyamatának fogalmi elemzése és felkutatása feltétlenül szükséges.

Az objektiválódás társadalmi folyamatának jellemzése – mely szerint az a szubjektívól az objektív felé s az egyszerűtől az általános felé való haladást foglalja magában, s a konkrét élmények mellé fiktív, feltett élményeket állít – mindenesetre azt mutatja, hogy az objektiválódás megismerési funkcióktól, *logikai* értékektől erősen afficiált társadalmi jelenség. Valószínű tehát, hogy az objektiválódás *magas foka* az, amely a jog jellemző logikai *feszültségét megadja*.⁵⁶¹ Valószínűleg itt találjuk magyarázatát annak, hogy a jog az egyetlen társadalmi szabály- és magatartásrendszer, melynek sajátos, kifejtett *logikája van*.⁵⁶² Valószínűleg a magas fokú objektiválódás absztrakt jellege tette lehetővé annak a gondolatnak a felmerülését, hogy a jogot a társadalmi *valóságtól* és az erkölcsi *értéktől függetlenül* lehet értelmezni.⁵⁶³

Az objektiválódás jelenségének az elmélyített vizsgálata kell tehát, hogy *jogfogalom*ra egészítse ki a jognak azt a *jellemzését*, amelynek keretén belül megkíséreltük összefoglalni a Kényszer, a Szabadság és a Jog szerteágazó és összefüggő jelenségeinek problémakörét.

Irodalomjegyzék

Az egyes részekben idézett munkák jegyzéke:

I. rész. Kényszer

Anderssen, W.: Das Gewohnheitsrecht. – *Baumgarten, A.*: Die Wissenschaft vom Recht und ihre Methode. – *Baumgarten, A.*: Erkenntnis, Wissenschaft, Philosophie. – *Bergson, H.*: Zeit und Freiheit. – *Berolzheimer, F.*: System der Rechts- und Wirtschaftsphilosophie. – *Bierling, E. R.*: Juristische Prinzipienlehre. – *Bierling, E. R.*: Zur Kritik der Juristischen Grundbegriffe. – *Binding, K.*: Die Normen und ihre Übertretung. – *Brodmann, E.*: Recht und Gewalt. – *Dékány I.*: A társadalomfilozófia alapfogalmai. – *Duprat, G. L.*: La contrainte sociale. – *Ehrlich, E.*: Grundlegung der Soziologie des Rechts. – *Fichte, J. G.*: Grundlagen des Naturrechts. – *Göring, C.*: Über die menschliche Freiheit. – *Grandjean, F.*: La contrainte sociale et la logique. – *Grosch, G.*: Der Zwang im Völkerrecht. – *Hegel, G. W. F.*: Schriften zur Politik und Rechtsphilosophie. – *Hirsch, G.*: Zur Lehre vom Zwange. – *Hobhouse, L.*: Die metaphysische Staatstheorie. – *Hold von Ferneck, A.*: Die Rechtswidrigkeit. – *Horváth B.*: A *materiális érték*etika új iránya. – *Horváth*

561 Gurvitch 99–104.

562 Moór, Logikum 2.

563 Kelsen, Hauptpr. V–VI.

B.: Hegel und das Recht. – *Horváth B.*: Rechtssoziologie. – *Jhering, R.*: Zweck im Recht. – *Kelsen, H.*: Allgemeine Staatslehre. – *Kelsen, H.*: Hauptprobleme der Staatsrechtslehre. – *Köhler, J.*: Lehrbuch der Rechtsphilosophie. – *Kornfeld, I.*: Allgemeine Rechtslehre und Jurisprudenz. – *Kramer, J. A.*: De leer van den psychisch dwang in het burgerliche regt. – *Krückmaann, P.*: Einführung in das Recht. – *Laird, J.*: A Study in Moral Theory. – *Lasson, A.*: System der Rechtsphilosophie. – *Mack, J.*: Kritik der Freiheitstheorien. – *Mayer, M. E.*: Rechtsphilosophie. – *Merkel, A.*: Elemente der allgemeinen Rechtslehre. – *Moór Gy.*: A jog fogalma és az anarchismus problémája... – *Moór Gy.*: Bevezetés a jogfilozófiába. – *Moór, J.*: Macht, Recht, Moral. – *Neubecker, F. K.*: Zwang und Notstand. – *Neukamp*: Das Zwangsmoment im Recht. – *Ruber J.*: Erkölcs és jog. – *Salomon, M.*: Grundlegung zur Rechtsphilosophie. – *Schliemann, A.*: Die Lehre vom Zwange. – *Schlossmann, S.*: Zur Lehre vom Zwang. – *Somló, F.*: Juristische Grundlehre. – *Stammler, Gerhard*: Notwendigkeit in Natur- und Kulturwissenschaften. – *Stammler, Rudolf*: Lehrbuch der Rechtsphilosophie. – *Stammler, R.*: Theorie der Rechtswissenschaft. – *Weber, M.*: Wirtschaft und Gesellschaft. – *Weigelin, E.*: Sitte, Recht und Moral.

II. rész. Szabadság

Asbóth J.: A szabadság. – *Barth, P.*: Die Philosophie der Geschichte als Soziologie. – *Bartók Gy.*: Az akaratszabadság problémája. – *Bartók Gy.*: Kant etikája. – *Baumgarten, A.*: Die Wissenschaft vom Recht und ihre Methode. – *Baumgarten, A.*: Erkenntnis, Wissenschaft, Philosophie. – *Bergson, H.*: Zeit und Freiheit. – *Boutroux, É.*: A természettörvény fogalma. – *Cassirer, Erich*: Natur und Völkerrecht. – *Cassirer, Ernst*: Freiheit und Form. – *Cohen, Hermann*: Ethik des reinen Willens. – *Cohen, Morris*: Reason and Nature. – *Driesch, H.*: Die sittliche Tat. – *Diinshaupt, R.*: Sittlichkeit, Staat und Recht bei Kant. – *Erb, R.*: Vom Wesen des Rechts und der Sittlichkeit. – *Frederichs*: Über den Schellingsche Freiheitsbegriff. – *Göring, C.*: Über die menschliche Freiheit. – *Hartmann, N.*: Ethik. – *Hegel, G. W. F.*: Grundlinien der Philosophie des Rechts. – *Hobhouse, L.*: Freiheit und Gesetz. – *Hold von Ferneck, A.*: Die Rechtswidrigkeit. – *Horváth B.*: A materiális értéketika új iránya. – *Horváth B.*: Az erkölcsi norma természete. – *Horváth, B.*: Hegel und das Recht. – *Kant, I.*: Die Metaphysik der Sitten. – *Kant, I.*: Kritik der praktischen Vernunft. – *Kelsen, H.*: Allgemeine Staatslehre. – *Kirchmann, J. H.*: Die Grundbegriffe des Rechts und der Moral. – *Kocourek, A.*: An Introduction to the Science of Law. – *Kramer, J.*: De leer van den psychisch dwang in het burgerliche regt. – *Laird, J.*: A Study in Moral Theory. – *Laski, H.*: A Grammar of Politics. – *Laski, H.*: Liberty in the modern State. – *Löwenstein, A.*: Der Rechtsbegriff, als Relationsbegriff. – *Mack, J.*: Kritik der Freiheitstheorien. – *Mayer, M. E.*: Rechtsphilosophie. – *Nelson, L.*: Kritik der praktischen Vernunft. – *Pálosi E.*: A társadalmi törvények helye a természetben. – *Poulimenos*: Macht und Recht. – *Radbruch, G.*: Grundzüge der Rechtsphilosophie. – *Reisdorf, K.*: Die Grundlegung der Rechtswissenschaft. – *Ritchie, D.*: Natural Rights. – *Ruge, A.*: Das Problem der Freiheit in Kants Erkenntnistheorie. – *Schelling, F. W. J.*: Über das Wesen der menschlichen Freiheit. – *Schroeder, E. A.*: Das Recht der Freiheit. – *Somló, F.*: Juristische Grundlehre. – *Sommer, H.*: Über das Wesen der menschlichen Freiheit. – *Sorley, W. R.*: Moral Values and the Idea of God. – *Stammler, Rudolf*: Lehrbuch der Rechtsphilosophie. – *Stammler, R.*: Theorie der Rechtswissenschaft. – *Staudinger, F.*: Die Gesetze der Freiheit. – *Tuka B.*: A szabadság.

III. rész. Jog

Anderssen, W.: Das Wohnheitsrecht. – *Austin, J.*: Lectures on Jurisprudence. – *Baumgarten, A.*: Die Wissenschaft vom Recht... – *Behm, S.*: Sein und Sollen. – *Bekker, E. J.*: Grundbegriffe des Rechts und Missgriffe der Gesetzgebung. – *Beling, E.*: Rechtswissenschaft und Rechtsphilosophie. – *Bergbohm, K.*: Jurisprudenz und Rechtsphilosophie. – *Berolzheimer, F.*: System der Rechts- und Wirtschaftsphilosophie. – *Bierling, E. R.*: Zur Kritik der juristischen Grundbegriffe. – *Bierling, E. R.*: Juristische Prinzipienlehre. – *Binder, J.*: Philosophie des Rechts. – *Binding, K.*: Die Normen und ihre Übertretung. – *Bonnetcase, J.*: Introduction à l'étude du droit. – *Brodmann, E.*: Recht und Gewalt. – *Cassirer, Erich*: Natur. und Völ-

kerrecht. – *Cassirer*, Ernst: Freiheit und Form. – *Cathrein*, V.: Recht, Naturrecht und positives Recht. – *Chklaver*, G.: Le droit international dans ses rapports avec la philosophie du droit. – *Csekey* I.: A szovjet államszemlélete. – *Dahn*, F.: Über den Begriff des Rechts. – *Dékány* I.: A társadalmi normák problémája és a mai jogbölcsélet. – *Dékány* I.: A társadalomfilozófia alapfogalmai. – *Duprat*, G. L.: La contrainte sociale. – *Ehrlich*, E.: Grundlegung der Soziologie des Rechts. – *Fichte*, J. G.: Grundlagen des Naturrechts. – *Glinka*, D.: Die menschliche Gesellschaft in ihrer Beziehung zur Freiheit und Recht. – *Grabowsky*, A.: Recht und Staat. – *Grosch*, G.: Der Zwang im Völkerrecht. – *Gurvitch*, G.: L'idée du Droit Social. – *Hauriou*, M.: L'Ordre social, la Justice et le Droit. – *Hegel*, G. W. F.: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. – *Heiling*, A.: Recht und Macht. – *Hensel*, P.: Recht und Macht. – *Hobbes*, Th.: *Elementa philosophica de cive*. – *Hobbes*, Th.: Leviathan. – *Hold* von Ferneck, A.: Die Rechtswidrigkeit. – *Holland*, T. E.: Elements of Jurisprudence. – *Horváth* B.: Bevezetés a jogtudományba. – *Horváth*, B.: Die Gerechtigkeitslehre der Vorsokratiker. – *Horváth*, B.: Hegel und das Recht. – *Horváth*, B.: Rechtssoziologie. – *Horváth*, B.: Die ungarische Rechtsphilosophie. – *Höffding*, H.: Ethik. – *Hölscher*, E.: Sittliche Rechtslehre. – *Jellinek*, G.: Allgemeine Staatslehre. – *Jhering*, R.: Zweck im Recht. – *Jodl*, F.: Allgemeine Ethik. – *Kant*, I.: Die Metaphysik der Sitten. – *Kaufmann*, F.: Die Kriterien des Rechts. – *Kelsen*, H.: Allgemeine Staatslehre. – *Kelsen*, H.: Az államelmélet alapvonalai. – *Kelsen*, H.: Der soziologische und der juristische Staatsbegriff. – *Kelsen*, H.: Die philosophischen Grundlagen der Naturrechtslehre und des Rechtspositivismus. – *Kelsen*, H.: Hauptprobleme der Staatsrechtslehre. – *Kelsen*, H.: Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht. – *Kündermann*, C.: Zwang und Freiheit. – *Kocourek*, A.: An Introduction to the Science of Law. – *Köhler*, J.: Einführung in die Rechtswissenschaft. – *Köhler*, J.: *Lehrbuch der Rechtsphilosophie*. – *Krückmann*, P.: Einführung in das Recht. – *Laski*, H.: A Grammar of Politics. – *Lasson*, A.: System der Rechtsphilosophie. – *Laun*, R.: Recht und Sittlichkeit. – *Le Henaff*, A.: Le Droit et les Forces. – *Loening*, R.: Über Wurzel und Wessen des Rechts. – *May*, G.: Introduction à la science du droit. – *Mayer*, M. E.: Rechtsphilosophie. – *Marton* G.: A nemzetközi jog jogiságának kérdéséhez. – *Merkel*, A.: Elemente der allgemeinen Rechtslehre. – *Merkel*, A.: Juristische Enzyklopädie. – *Moór* Gy.: A bolsevizmus elméleti alapjai. – *Moór* Gy.: A jog fogalma és az anarchizmus problémája Stammler jogphilosophiájában. – *Moór* Gy.: A logikum a jogban. – *Moór* Gy.: Bevezetés a jogfilozófiába. – *Moór*, J.: Macht, Recht, Moral. – *Nelson*, L.: Kritik der praktischen Vernunft. – *Ottlik* L.: Jog és társadalom. – *Pollock*, F.: A First Book of Jurisprudence. – *Pound*, R.: Law and Morals. – *Pulszky* Á.: A jog és állambölcsélet alaptanai. – *Radbruch*, G.: Grundzüge der Rechtsphilosophie. – *Radnitzky*, E.: Der moderne Freiheitsbegriff und die attische Demokratie. – *Roguin*, E.: La science juridique pure. – *Rohatyn*, S.: Über das Recht zur Freiheit. – *Ruber* J.: Erkölcs és jog. – *Rümelin*, G.: Eine Definition des Rechts. – *Salomon*, M.: Grundlegung zur Rechtsphilosophie. – *Schelcher*, W.: Recht und Gewalt. – *Schmidt*, R.: Allgemeine Staatslehre. – *Seeberg*, R.: System der Ethik. – *Somló*, F.: Juristische Grundlehre. – *Stammler*, R.: Die Lehre von dem richtigen Rechte. – *Stammler*, R.: Lehrbuch der Rechtsphilosophie. – *Stammler*, R.: Recht und Willkür. – *Stammler*, R.: Theorie der Rechtswissenschaft. – *Stammler*, R.: Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung. – *Stark*, B.: Die Analyse des Rechts. – *Thon*, A.: Rechtsnorm und subjektives Recht. – *Tóth* K.: Önkormányzat. – *Trendelenburg*, A.: Naturrecht auf dem Grunde der Ethik. – *Tuka* B.: A szabadság. – *Vás*, T.: Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie. – *Waldecker*, L.: Allgemeine Staatslehre. – *Weber*, M.: Wirtschaft und Gesellschaft. – *Weigelin*, E.: Sitte, Recht und Moral. – *Wenzel*, M.: Der Begriff des Gesetzes. – *Wolf*, E.: Grotius, Pufendorf, Thomasius.

Összefoglaló irodalomjegyzék

- Anderssen, W.: *Das Gewohnheitsrecht*, Grünhuts Z 37 (1910), 337–374.
- Anthony, R.: *La force et le droit. Le prétendu droit biologique*, Paris, 1917
- Asbóth János: *A szabadság*, Pest, 1872
- Austin, J.: *Lectures on Jurisprudence*, London (1832–1861), 1879
- Barth, Paul: *Die Philosophie der Geschichte als Soziologie*, Leipzig, 1922
- Bartók György: *Az akaratszabadság problémája*, Kolozsvár, 1906
- *Kant etikája*, Budapest, 1930
- Baumgarten, Arthur: *Die Wissenschaft vom Recht und ihre Methode*, 2 Bde., Tübingen, 1920
- *Erkenntnis, Wissenschaft, Philosophie*, Tübingen, 1927
- Behm, Siegfried: *Sein und Sollen*, Berlin–Bonn, 1927
- Bekker, E. J.: *Grundbegriffe des Rechts und Missgriffe der Gesetzgebung*, Berlin–Leipzig, 1910
- Beling, Ernst: *Rechtswissenschaft und Rechtsphilosophie*, Augsburg, 1923
- Bergbohm, K.: *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie*, Leipzig, 1892
- Bergson, Henri: *Zeit und Freiheit*, Jena, 1911
- Berolzheimer, Fritz: *System der Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, 2 Bde., München, 1905
- Bierling, Ernst Rudolf: *Juristische Prinzipienlehre*, 5 Bde., Freiburg–Leipzig, 1894–1917
- *Zur Kritik der juristischen Grundbegriffe*, Gotha, 1877–83
- Binder, Julius: *Philosophie des Rechts*, Berlin, 1925
- Binding, Karl: *Die Normen und ihre Übertretung*, 4 Bde., Leipzig (1872), 3. Aufl. 1916–1919
- Bonnet, Julien: *Introduction à l'étude du droit*, Paris, 1926
- Borries, Kurt: *Kant als Politiker*, Leipzig, 1928
- Boutroux, Émile: *A természettörvény fogalma*, Budapest, 1907 (Modern Könyvtár 268–271.)
- Brodmann, E.: *Recht und Gewalt*, Berlin–Leipzig, 1921
- Brunswick, Alfred: *Hegel*, München, 1922
- Bülow, Friedrich: *Die Entwicklung der hegelischen Sozialphilosophie*, Leipzig, 1920
- Cassirer, Erich: *Natur- und Völkerrecht*, Berlin, 1914
- Cassirer, Ernst: *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie*, 2 Bde., Berlin, 1906–1907
- *Freiheit und Form*, Berlin, 1918
- *Kants Leben und Lehre*, Berlin, 1923
- Cathrein, Viktor: *Recht, Naturrecht und positives Recht*, Freiburg, 1901
- Chklaver, G.: *Le droit international dans ses rapports avec la philosophie du droit*, Paris, 1929
- Chopiac, P.: *Die Ethik Kants und die Ethik des Sozialismus*, Freiburg in Schweiz–Paderborn–Paris, 1924
- Cless, Alfred: *Theoretischer Anarchismus*, Montrey, 1898
- Cohen, Hermann: *Kants Begründung der Ethik*, Berlin, 1919
- *System der Philosophie*, II. Ethik des reinen Willens, Berlin (1904), 1907–1914
- Cohen, Morris R.: *Reason and Nature*, London, 1931
- Csekey István: *A szovjet államszemlélete* (Széphalom-Könyvtár. 25. sz.), Szeged, 1932
- Dahn, Felix: *Über den Begriff des Rechts*, Leipzig, 1895
- Dékány István: *A társadalmi normák problémája és a mai jogbölcselet* (Kny. Athenaeum), Budapest, 1923
- *A társadalomfilozófia alapfogalmai* (Az akadémia Filozófiai Könyvtára 7.), Budapest, 1933
- Diehl, Carl: *Über Sozialismus, Kommunismus und Anarchismus*, Jena (1906, 1911), 4. Aufl. 1922
- Driesch, Hans: *Die sittliche Tat*, Leipzig, 1927
- Duprat, G. L.: *Classification des contraintes sociales*, Revue intern. de Soc. 36 (1928) 2–3.
- *La contrainte sociale*, Revue intern. de Soc. 34 (1926) 506–529.
- *La contrainte sociale et l'hérédité biologique*, Revue intern. de Soc. 35 (1927) 355–365.
- Dünhaupt, Rudolf: *Sittlichkeit, Staat und Recht bei Kant*, Berlin, 1927
- Ehrlich, Eugen: *Grundlegung der Soziologie des Rechts*, München–Leipzig, 1912

- Eltzbacher, Paul: *Der Anarchismus*, Berlin, 1900
- Erb, Remigius: *Vom Wesen des Rechts und der Sittlichkeit*, Basel, 2. Aufl. 1930
- Fichte, J. G.: *Grundlagen des Naturrechts* (1796), Leipzig, 1908
- Frederichs: *Über den Schellingsche Freiheitsbegriff*, Halle, 1889
- Glinka, Demetrius: *Die menschliche Gesellschaft in ihrer Beziehung zur Freiheit und Recht*, Leipzig, 1873
- Göring, Carl: *Über die menschliche Freiheit*, Leipzig, 1876
- Grabowsky, Adolf: *Recht und Staat*, Berlin–Leipzig, 1908
- Grandjean, Frank: *La contrainte sociale et la logique*, *Revue intern. de Soc.* 37 (1929) 113–141.
- Grosch, Georg: *Der Zwang im Völkerrecht*, Breslau, 1912
- Grossmann, Rudolf (Pierre Ramus): *Sokrates und Kriton oder über Rechte und Pflichten der Menschen gegen die Staatsgewalt*, Wien, 1922
- Gurvitch, Georges: *L'idée du Droit Social*, Paris, 1932
- Hartmann, Nicolai: *Ethik*, Berlin, 1926
- Hauriou, Maurice: *L'Ordre social, la Justice et le Droit*, Paris, 1927
- Hegel, G. W. F.: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Berlin, 1820
- *Schriften zur Gesellschaftsphilosophie*, Jena, 1927
- *Schriften zur Politik und Rechtsphilosophie* (Hegels Sämtliche Werke, Bd. VII.) Leipzig, 2. Aufl. 1923
- Heilingner, Alois: *Recht und Macht*, Wien, 1890
- Hensel, Paul: *Recht und Macht* („Rechtsidee und Staatsgedanke“ Festaussage für Julius Binder, 106–112.)
- Hirsch, Guido: *Zur Lehre vom Zwange*, Stettin, 1899
- Hobbes, Thomas: *Elementa philosophica de cive* (Paris, 1642), Amsterdam, 1742
- *Leviathan*, London, 1651
- Hobhouse, L. T.: *Freiheit und Gesetz* (Die metaphysische Staatstheorien, 2. Vorlesung), Leipzig, 1924
- Hold von Ferneck, Alexander: *Die Rechtswidrigkeit*, Bd. 1. Jena, 1903
- Holland, Thomas Erskine: *Elements of Jurisprudence*, Oxford, 1900
- Holtendorff, Franz: *Die Prinzipien der Politik*, Berlin (1869), 1879
- Horváth Barna: *A materiális értéketika új iránya*. Athenaeum, 1927 (101–137.)
- *Az erkölcsi norma természete*, Budapest, 1926
- *Bevezetés a jogtudományba*, Szeged, 1930
- *Die Gerechtigkeitslehre der Vorsokratiker* (Estratto degli Studi Filosofico-Giuridici dedicati a Giorgio del Vecchio), Modena, 1930
- *Die ungarische Rechtsphilosophie*, *AfRW phil.* 24 (1930–31) 37–85.
- *Hegel und das Recht*, *ZföR* 12 (1932) 52–89.
- *Rechtssoziologie*, Berlin, 1934
- Höffding, Harald: *Ethik*, Leipzig (1901), 3. Aufl. 1912
- Hölscher, Emil Erich: *Sittliche Rechtslehre*, Bd. I. München, 1928
- Jellinek, Georg: *Allgemeine Staatslehre*, Berlin (2. Aufl. 5. Neudruck), 1929
- Jhering, Rudolf: *Zweck im Recht*, Leipzig (1877–83), 2. Aufl. 1884–86
- Jodl, Friedrich: *Allgemeine Ethik*, Stuttgart–Berlin, 1918
- *Lehrbuch der Psychologie*, Stuttgart (1876), 1924
- Kant, Immanuel: *Die Metaphysik der Sitten* (1797) (Immanuel Kants Werke, Bd. VII. 1–309.), Berlin, 1922
- *Kritik der praktischen Vernunft* (Immanuel Kants Werke, Bd. V. 1–176.), Berlin, 1922
- Kaufmann, Felix: *Die Kriterien des Rechts*, Tübingen, 1924
- Kelsen, Hans: *Allgemeine Staatslehre*, Berlin, 1925
- *Az államelmélet alapvonalai* (ford. Moór Gyula), Szeged, 1927
- *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*, Tübingen, 1922
- *Die philosophischen Grundlagen der Naturrechtslehre und des Rechtspositivismus*, Charlottenburg, 1928
- *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*, Tübingen (1911), 1923
- *Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht*, *ZföR* 12 (1932) 481–608.
- Keyserling, Hermann: *Gesetz und Freiheit*, Darmstadt, 1926

- Kindermann, Carl: *Zwang und Freiheit*, Jena, 1901
- Kirchmann, J.: *Die Grundbegriffe des Rechts und der Moral*, Leipzig, 2. Aufl. 1873
- Kocourek, Albert: *An Introduction to the Science of Law*, Boston, 1930
- Kohler, Josef: *Einführung in die Rechtswissenschaft*, Leipzig, 5. Aufl. 1919
- *Lehrbuch der Rechtsphilosophie*, Berlin–Grunewald, 1923
- Körnfeld, Ignatz: *Allgemeine Rechtslehre und Jurisprudenz*, Berlin–Leipzig, 1920
- *Soziale Machtverhältnisse*, Wien, 1911
- Kramer, Jan Aikes: *De leer van den psychisch dwang in het burgerliche regt*, s'Gravenhage, 1864
- Krückmann, Paul: *Einführung in das Recht*, Tübingen, 1912
- Laird, John: *A Study in Moral Theory*, London, 1926
- Laski, Harold J.: *A Grammar of Politics*, London, 1925
- *Liberty in the modern State*, London, 1930
- Lasson, Adolf: *System der Rechtsphilosophie*, Leipzig, 1882
- Laun, Rudolf: *Recht und Sittlichkeit* (Hamburgische Universität, Rede gehalten beim Rektorenwechsel, 1924), Hamburg, 1925
- Le Hénaff, Armand: *Le Droit et les Forces*, Paris (1926), 1931
- Loening, Richard: *Über Wurzel und Wesen des Rechts*, Jena, 1907
- Löwenstein, Alfred: *Der Rechtsbegriff, als Relationsbegriff*, München, 1915
- Mack, J.: *Kritik der Freiheitstheorien*, Leipzig, 1906
- Marton Géza: *A nemzetközi jog jogiságának kérdéséhez*, Budapest, 1916
- May, Gaston: *Introduction à la science du droit*, Paris, 1925
- Mayer, Max Ernst: *Rechtsphilosophie* (Encyklopädie der Rechts und Staatswissenschaften. Abt. Rechtswissenschaft. Nr. 1.), Berlin, 1922
- Merkel, Adolf: *Elemente der allgemeinen Rechtslehre* (S. A. aus der Encyklopädie der Rechtswissenschaften), Leipzig, 1889
- *Juristische Enzyklopädie*, Berlin (1909), 1913
- Mill, John Stuart: *On liberty*, Wien, 1923
- Moór Gyula: *A bolsevizmus elméleti alapjai* (Társadalomtudomány I.) (1921), 443–460.
- *A jog fogalma és az anarchizmus problémája Stammer jogphilosophiájában*, Budapest, 1911
- *A logikum a jogban* (Filozófiai értekezések. I.), Budapest, 1928
- *Bevezetés a jogfilozófiába*, Budapest, 1923
- Moór, Julius: *Macht, Recht, Moral*, Szeged, 1922
- *Zum ewigen Frieden*, Leipzig, 1930
- Nelson, Leonhard: *Ethischer Realismus*, Leipzig, 1921
- *Kritik der praktischen Vernunft*, Leipzig, 1917
- *System der philosophischen Rechtslehre und Politik*, Leipzig, 1924
- Neubecker, F. K.: *Zwang und Notstand*, Leipzig, 1910
- Neukamp: *Das Zwangsmoment im Recht*, Jb. d. Verein f. vergl. Rw. u. Volkswirtschaft 4. (1898) 22–68.
- Ottlik László: *Jog és társadalom* (Kny. a Társadalomtudomány 4. évfolyamából), Budapest, 1924
- Ouy, Achille: *La contrainte sociale et l'imagination créatrice*, Revue intern. de Soc. 38 (1930) 127–147.
- Pálosi Ervin: *A társadalmi törvények helye a természetben*, Budapest, 1930
- Pollock, Frederick: *A First Book of Jurisprudence*, London, 6th ed., 1929
- Poulimenos: *Macht und Recht*, Leipzig, 1930
- Pound, Roscoe: *Law and Morals*, London, 1924
- Proudhon, Pierre Joseph: *Qu'est ce que la propriété*, Paris, 1841–48
- Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsélet alapjai*, Budapest, 1885
- Radbruch, Gustav: *Grundzüge der Rechtsphilosophie*, Leipzig, 1914
- Radnitzky, Ernst: *Der moderne Freiheitsbegriff und die attische Demokratie*, ZföR 3 (1922–23) 287–351.
- Reclus, Elisée: *L'évolution, la révolution et l'idéal anarchique*, Paris, 1898
- Reisdorf, Kurt: *Die Grundlegung der Rechtswissenschaft*, Berlin–Bonn, 1930

- Ritchie, David G.: *Natural Rights*, London (1894), 1924
- Roguin, Ernest: *La science juridique pure*, 2 vol., Paris–Lausanne, 1923
- Rohatyn, Siegmund: *Über das Recht zur Freiheit*, ZföR 11 (1931) 436–440.
- Ruber József: *Erköles és jog*, Magyar Jogi Szemle. I. (1920) 87–102.
- Ruge, Arnold: *Das Problem der Freiheit in Kants Erkenntnistheorie*, Leipzig, 1910
- Rümelin, Gustav: *Eine Definition des Rechts, Reden und Aufsätze*, Neue Folge, Freiburg, 1881
- Salomon, Max: *Grundlegung zur Rechtsphilosophie*, Berlin–Leipzig, 1911
- Schelcher, W.: *Recht und Gewalt*, Leipzig, 1924
- Schelling, F. W. J.: *Über das Wesen der menschlichen Freiheit* (1809) (der Philosophischen Bibliothek Band 135 b. Schellings Werke, Band III. 427–512.), Leipzig, 1911
- Schliemann, Adolf: *Die Lehre vom Zwange*, Rostock, 1861
- Schlossmann, Siegmund: *Zur Lehre vom Zwang*, Leipzig, 1874
- Schmidt, Richard: *Allgemeine Staatslehre*, Leipzig, 1901
- Schroeder, E. A.: *Das Recht der Freiheit*, Leipzig, 1901
- Schwarz, Hermann: *Psychologie des Willens*, Leipzig, 1900
- Seeberg, Reinhold: *System der Ethik*, Leipzig–Erlangen, 1920
- Somló, Felix: *Juristische Grundlehre*, Leipzig, 1917
- Sommer, H.: *Über das Wesen (und die Bedeutung) der menschlichen Freiheit*, Berlin, 1885
- Sorel, Georges: *Refléxions sur la violence*, Paris (1906), 5. ed. 1921 (*Études sur le devenir social*, IV.)
- Sorley, W. R.: *Moral Values and the Idea of God*, Cambridge (1918, 1920), 3. ed. 1924
- Stammler, Gerhard: *Notwendigkeit in Natur- und Kulturwissenschaften*, Halle, 1920
- Stammler, Rudolf: *Die Lehre von dem richtigen Rechte*, Berlin, 1902
- *Die Theorie der Anarchismus*, Berlin, 1894
 - *Lehrbuch der Rechtsphilosophie*, Berlin–Leipzig, 1923
 - *Recht und Willkür* (1895) (Rechtsphilosophische Abhandlungen und Vorträge 85–119.), Charlottenburg, 1925
 - *Theorie der Rechtswissenschaft*, Halle (1911), 2. Aufl. 1923
 - *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung*, Berlin–Leipzig, 1924
- Stark, Bernhard: *Die Analyse des Rechts*, Wien–Leipzig, 1916
- Staudinger, F.: *Die Gesetze der Freiheit*, Darmstadt, 1887
- Stirner, Max (Kaspar Schmidt): *Der Einzige und sein Eigentum* (1844), Leipzig, 1892
- Thon, August: *Rechtsnorm und subjektives Recht*, Weimar, 1878
- Tóth Károly: *Önkormányzat*, Budapest, 1904
- Trendelenburg, Adolf: *Naturrecht auf dem Grunde der Ethik*, Leipzig, 1868
- Tuka Béla: *A szabadság*, Budapest, 1910
- Vas Tibor: *Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie*, Szeged, 1935
- Vecchio, Giorgio del: *Die Grundprinzipien des Rechts*, Berlin, 1923
- Waldecker, Ludwig: *Allgemeine Staatslehre*, Berlin, 1927
- Weber, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft* (Grundriss der Sozialökonomik, III. Abt.), Tübingen, 1922
- Weigelin, Ernst: *Sitte, Recht und Moral*, Berlin, 1919
- Wenzel, Max: *Der Begriff des Gesetzes*, Berlin, 1920
- Wiese, Leopold von: *Die Idee der Freiheit und der Bolschewismus*, AfRW 18. (1924–25) 573–581.
- Windelband, W.: *Über Willensfreiheit*, 12 Vorlesungen. Tübingen, 1904
- Wölf, Erick: *Grotius, Pufendorf, Thomasius*, Tübingen, 1927
- Zenker, E.: *Der Anarchismus*, Jena, 1895
- Zoccoli, Ettore: *Der Anarchismus*, Leipzig, 1909

DIE BEDEUTUNG DER TRANSZENDENTALEN LOGIK IN DER RECHTSPHILOSOPHIE

(A transzcendentális logika jelentősége a jogfilozófiában)

Acta litt. ac. scient. Rrg. Univ. hung. Francisco Josephinae. Lectio Juridico-Politica. Tom. VI. Fasc. 1. Szeged. Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt. 1935. 95 p.

Vas Tibor tanulmánya a transzcendentális logika jogelméleti jelentőségével foglalkozik, s végigvezet bennünket a transzcendentális logika kanti megalapozásán, kezdve az új kantiánus filozófiában való módosulásán és továbbfejlődésén keresztül az új kantiánus jogfilozófiában való alkalmazásáig.

Szerző kritikája a transzcendentális módszerrel szemben a következőkben foglalható össze. A transzcendentális módszert az a kanti célkitűzés hívta életre, mely az ismeretnek metafizikától és tapasztalattól egyaránt független előfeltételeit – a kanti kategóriákat – akarta megtalálni. A kategóriák azonban szükségképpen maguk is ismeretek és pedig előfeltétel nélküli ismeretek s ily módon mégis metafizikai elemeket tartalmaznak. (9.) Ez a transzcendentális logika alapvető ellentmondása.

Az újkantiánus filozófia a transzcendentális logikát kiterjesztette a követelmények, az értékek világára is. Ugyanakkor azonban megtartotta, sőt kiélesítette a „Sein” és „Sollen” kanti elválasztását, holott a transzcendentális módszer kiterjesztéséből a valóság és érték egymáshoz való közelítése következett volna. (20.) Az újkantiánus jogfilozófia kritikája során szerző találóan mutatja be, hogy a jog feltétlen általános érvényű előfeltételeiként felvett fogalmak miként vezetnek szintén metajurisztikus természetjogi fogalmak felé Stammlernél⁵⁶⁵ Kelsennél⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ Vas Tibor (1911–1988): Bibó István egyetemi kollégája, jogász. Művei: *Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie* Acta, Szeged, 1935.; *Társadalomtan*. Egyetemi jegyzet. 1948/49. Debrecen, 1949.; *Állam- és jogelmélet*. Egyetemi jegyzet előadásai alapján, 1949/50. tanév, Pécs, 1950; *Államtan*. Egyetemi jegyzet előadásai alapján, 1949/50. tanév, Pécs, 1950.; *A magyar családi jog főbb kérdései*. Budapest, 1953.

⁵⁶⁵ Stammler, Rudolf (1856–1938) német jogfilozófus. Bibó István alábbi műveire hivatkozott: *Die Lehre von dem richtigen Rechte* (1902), *Die Theorie der Anarchismus* (1894), *Lehrbuch der Rechtsphilosophie* (1923), *Recht und Willkür* (1895, 1925), *Theorie der Rechtswissenschaft* (1911, 1923), *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Gweschichtsauffassung* (1924).

⁵⁶⁶ Kelsen, Hans (1881–1973) jogfilozófus, a természetjog híveivel szemben a jogpozitívizmus művelője és rendszeralkotója, Bibó István egyik tanára Bécsben 1933–1934-ben és Genfben 1934–1935-ben. Művei magyarul: *Az államelmélet alapvonalai*. Ford. Moór Gyula, Szeged, 1927, Bibor, Miskolc, 1997.; *A szuverenitás fogalmának változása*. Danubia, Budapest, 1931.; *Tiszta jogtan*. Ford. Bibó István. ELTE, Budapest, 1989. Bibó István alábbi műveire hivatkozott: *Allgemeine Staatslehre* (1925), *Az államelmélet alapvonalai* (1927), *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff* (1922), *Die philosophische Grundlagen der Naturrechtslehre und des Rechtspositivismus* ((1928), *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* (1911, 1923), *Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht* (1932). Vö. 551/17.

és Somlónál⁵⁶⁷ egyaránt (47., 71., 86.). E kritikai gondolatmenet lezárásaképpen megállapítja, hogy „a metafizikai Scyllája és a tapasztalat Charybdise között nem vezet oly tengerszoros, melyen a jogelmélet hajóját átkormányozhatjuk” s az ellentét „nem az abszolút elválasztásban, hanem a kölcsönös közeledésben oldható csak meg”. (90.)

Ez a végeredmény nemcsak egy találó kritikai gondolatmenet lezárása, hanem helyes és követendő program a jogelmélet mai problémakörének feldolgozására. A gondolatvezetésben erős kritikai szelleme, a részletvizsgálatok találó megállapításai, pl. a „Bewusstsein überhaupt”⁵⁶⁸ és a kelsen-i jogi személy közötti párhuzam (69): a kényszer immanenciája és a kelsen-i jogtétel kopulájában (67) s a végeredmények biztossága és igazsága Vas Tibor munkájának erősségei, mely értékes terméke a magyar jogfilozófia dr. Horváth Barna⁵⁶⁹ vezetése alatt álló szegedi iskolájának s annak külföldi viszonylatban is becsületére válik.

Szeged, 1935

⁵⁶⁷ Somló Bódog (1873–1920): jogfilozófus, egyetemi tanár. Néhány műve: *Parlamentarizmus a magyar jogban* (Bp., 1896); *Törvényszerűség a szociológiában*. Budapest, 1898.; *A nemzetközi jog bölcséletének alapelvei* Budapest, 1898.; *Zur Gründung einer beschreibenden Soziologie*. Berlin, 1909.; *A helyes jog elmélete*. Kolozsvár, 1914.; *Gedanken zu einer ersten Philosophie*. Berlin – Leipzig, 1926.; *Juristische Grundlehre*. Leipzig, 1927.; Értéktani írások. Pro Philosophia, Kolozsvár - JATE BTK Filozófia Tanszék, Szeged, 1999. Bibó István az értekezésben a *Juristische Grundlehre*-re hivatkozik.

⁵⁶⁸ Bewusstsein überhaupt (német): tudat általában.

⁵⁶⁹ Horváth Barna (1896–1973): jogfilozófus, jogszociológus. Bibó István szegedi jogbölcsélet-tanára és mestere, a *szinopszis* (tények és értékek szétválasztása, majd egymásra vonatkoztatása, együtt szemlélése) kidolgozója és alkalmazója. Néhány műve: *Az erkölcsi rosszról*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1926.; *Az erkölcsi norma természete*. Budavári Tudományos Társaság, Budapest, 1926.; *A materiális etiketika új iránya*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927.; *Természeti jog és pozitivizmus*. Magyar Társadalomtudományi Társaság, Pécs, 1928.; *Die Gerechtigkeitslehre der Vorsokratiker*. Klny, Modena, 1930.; *Die Gerechtigkeitslehre des Aristoteles*. Universitas, Szeged, 1931.; *Bevezetés a jogtudományba*. Városi Nyomda, Szeged, 1932.; *A jogelmélet vázlata*. Városi Nyomda, Szeged, 1937.; *Joguralom és parancsuralom*. Szerző kiadása, Budapest, é.n.; *A génusz pere*. Szókratész – Johanna. Universitas, Kolozsvár, 1942.; *A közvélemény vizsgálata*. Universitas, Kolozsvár, 1942.; *Népszerű szociológia*. Magyar Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 1942.; *Angol jogelmélet*. MTA, Budapest, 1943 (Pallas-Attraktor, Budapest, 2001.); *Probleme der Rechtssoziologie*. Duncker und Humblot, Berlin, 1971.; *Forradalom és alkotmány*. Önéletrajz 1944–45-ből. Ford. Nagy Endre. ELTE Szociálpolitikai és Szociológiai Intézete, Budapest, 1993.; *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Ford. Zsidai Ágnes. Osiris, Budapest, 1995. Bibó István értekezésében az alábbi művekre hivatkozott: *A materiális etiketika új iránya*. *Az erkölcsi norma természete*, *Die Gerechtigkeitslehre der Vorsokratiker*, Horváth Barna és Bibó István szellemi kapcsolatáról *wie ungarische Rechtsphilosophie, Hegel und das Recht* és a *Rechtsphilosophie*. Kettejük szellemi kapcsolatáról és jogbölcséleti munkásságáról vö. Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában*. Bibó István fasiszmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 19–57.; Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*. Bibó István, a politikai gondolkodó. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 41–70, 420.; Zsidai Ágnes: *A tiszta jogszociológia*. Horváth Barna szinoptikus jogbölcsélete. Szent István Társulat, Budapest, 2008.; Uő: *Jogbölcséleti torzó*. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója. Szent István Társulat, Budapest, 2008.; Uő: *A metafizika Szküllája és a tapasztalat Charybdise között*. In: *Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 60–77.

REITZER BÉLA:⁵⁷⁰ A PROLETÁRNEVELÉS KÉRDÉSÉHEZ

Szeged, 1935. Prometheusny. 108. l. (Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. 14. sz.)

Reitzer Béla könyve a marxizmus nevelésméletének kritikáját adja egy reprezentatív marxista munka (E. Hoernle:⁵⁷¹ Grundfragen der proletarischen Erziehung. Berlin, 1929.) ismertetésével és kritikai feldolgozásával kapcsolatban. Szerző a legszigorúbb tárgyilagosságot tűzte maga elé és ehhez hű is maradt. Tiszta kritikai módszerrel mutat rá azokra a belső ellentmondásokra, melyek a marxizmus dogmatikus alapbeállításából fakadnak. Ilyenek: a valóság mindenáron való megváltoztatásának követelménye; a kauzális változás és az értékes fejlődés azonosságának előítélete; a kritikai eljárásnak az a fogyatékössága, mellyel a polgári és proletártársadalom értékelő összemérésénél állandóan a polgári társadalom tényeit méri össze a proletárideál követelményeivel; végül az a paradox és eleve sikertelenségre kárhoztatott feladata minden marxista gondolkozónak, hogy előre meghatározott végeredményével, melyhez el kell jutnia, egyszerre három dolgot is kell „igazolnia”: egy elévült tudományos világképet, egy a valósággal a legélesebb követelményekkel fellépő forradalmi mozgalmat és végül egy, a valóság minden teherterét viselő, létező *államalakulatot*: a szovjetet. A könyv igazi érdeme azonban nem az ellentmondásokat feltáró logikai elemzésben, hanem az egész dolgozat alapjául szolgáló értéktani beállításban

⁵⁷⁰ Reitzer Béla (1911–1943): jogász, szociológus, Bibó István szegedi gimnáziumi osztálytársa, egyetemi kollégája, legjobb barátja. Művei: *Reitzer Béla válogatott írásai*. Szerk. bev. jegyz. Lengyel András. Országos Közművelődési Központ, Budapest, 1986. I-II. Vö. BIÖI 1. 245–257, 289–382, 2. 28–30, 44–51. Halálának évszáma az első kötetben téves: nem 1942, hanem 1943. A hely, Дорошичи viszont azonos. Az 1940-ben megjelent munka társszerzőjének neve az első kötetben sajtóhibával szerepelt. Helyesen: Rostás Ilona. Reitzer Béla és Bibó István barátságára és szellemi egymásra hatásukra vö. Biró Judit: *Reitzer Béláról*. In: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Tanulmány, Pécs, 1993. 117–129.; Balog Iván: *Reitzer Béla személyiségének hatása Bibó Istvánra*. In: *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Osiris, Budapest, 1999. 216–223.; Uő: *Politikai histeriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 192–196, 199–200, 202–203, 206.; Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 75–84, 193–215, 287–315. Lásd még: 1109/15.

⁵⁷¹ Edwin Hoernle (1883–1952): német marxista teoretikus, pedagógus.

rejlík. Objektívítása nem etikai relativizmusból fakad, hanem a realitáson fundált abszolút értékek hitéből indul ki, melynek szempontjából a marxizmusnak, de minden etikai racionalizmusnak az az alaptétele, hogy értékelni csak előre megválasztott értékrendszer elfogadásával és deduktív alkalmazásával lehet. Ezek a rendszerek szükségképpen csak féligazságokat tartalmaznak a valóság konkrét egyszerűségeinek végtelen folyamával szemben és a valóság minden tényéből élményszerűen, minden logikai állásfoglalás közbevetése nélkül adódó értékekkel szemben. A könyv legsikerültebb részei azok, melyekben a szerző kimutatja, hogy a marxizmus néhány nevelési programpontjának sikeres és frappáns volta tulajdonképpen nem az ideológiának, hanem a „tényeknek” az „értedme”. Hátrányára szolgál a könyvnek – a túlsággal használt idegen szavakon kívül – az, hogy könyvkritikaszerűen lévén megírva, a saját gondolatmenete kevésbé áttekinthető. Csak ajánlani lehet a szerzőnek, hogy figyelmét a továbbiakban a marxizmus összefoglaló és rendszeres kritikájára fordítsa.

Szeged, 1935

ÁLLAMKÖZI JOG I. ÁLLAMKÖZI ALKOTMÁNYJOG ÉS JOGTAN

I. Az államok közösségének alkotmányjoga és jogtana

Dr. Karl Könyvesbolt, Pécs, 1936. XXXII, 357 (XVI) oldal

A tudós magyar professzor francia összefoglalóval ellátott művének első kötete a nemzetközi jogról írott, elsősorban a felsőoktatás számára készült értekezés. A szerző a hagyományos nemzetközi jog kifejezés helyett az államközi jog kifejezést használja, amelyet franciára a „droits des États” terminussal fordít le. A kifejezés megváltoztatására nem az állami szuverenitással kapcsolatos aggodalmak miatt került sor, hanem egy totalitárius nacionalista diktatúrától való félelem miatt, amely a nemzetközi határmegállapítás kérdését az állami keretek helyett etnikai és nemzeti alapon oldaná meg.

Ez az első kötet egy általános jellegű első részből áll (az államközi jog lényege, az államközi jog forrásai, az államközi jog elméleteinek története); ezt követi egy második rész az államok közösségének alkotmányjogáról (a közösség tagjai, a közösség szervei); végül a harmadik rész az anyagi jogról szól (az államok anyagi jogának kerete, az államok anyagi jogának tartalma). A második kötet most készül; a szerző a nemzetközi eljárás és a nemzetközi kényszer (hadijog) jogát kívánja tanulmányozni benne.

A nemzetközi jog felosztása általában nehézségekbe ütközik, és ezek a nehézségek a szerző által alkalmazott osztályozásban is tetten érhetők: bizonyíték erre nézve a harmadik rész, amely az államok alapvető jogaival foglalkozik, s ugyanakkor – igen részletesen – a közigazgatási joggal is.

A műben a szerző a felvetett kérdéseket tudatosan a hatályos jogra korlátozódva tárgyalja; inkább csak tudomásul veszi, de nem elemzi az elmélet és az igazságszolgáltatás terén felmerülő vitás kérdéseket. Véleményünk szerint egy mű felsőoktatási célra való használata nem zárja ki azt, hogy az elméleti vitákról is beszámoljon, feltéve persze, ha ez nem válik pusztán öncélú okoskodássá. Azt is sajnáljuk, hogy a szerző nem tulajdonít az igazságszolgáltatásnak, főként az Állandó Nemzetközi Bíróságnak olyan központi szerepet, amely megilletné, mivel a nemzetközi jog megismerésének egyik forrásáról van szó.

⁵⁷² Faluhelyi Ferenc (1886–1944): nemzetközi jogász, egyetemi tanár.

Faluhelyi tárgyalja ezenfelül a nemzetközi jog „különös része” és a nemzetközi igazgatási jog nagy részét; a mű nagyon gazdag, mondhatni teljes, a magyarországi művekre is kiterjedő szakirodalmat tartalmaz. Bibliográfiai alaként szolgálhat és kiindulópontként a kutatók számára, főként a nemzetközi közigazgatási jog tekintetében. Gyakorlati értéke az általa tárgyalt területekben mutatkozik meg, és ennél fogva a magyar jogi szakirodalmat gazdagítja.

1936

AZ „IGAZSÁGOS HÁBORÚ” ÉS A JOGI TÉVEDHETETLENSÉG DOKTRÍNÁJA

Kritikai tanulmány a tiszta jogtanról

Fordította: Schneller Dóra

A tiszta jogtan elmélete sajátosan élesztette újjá az „igazságos háború” gondolatát, és annak a fogalomnak megfelelően, amelyet a jogról alkot. Ennek az egész elméletnek a kifejtése az említett fogalom következményeinek levonását jelenti. Az elmélet pedig nyilvánvalóan csak megerősíti, megismétli és hangsúlyozza a számára alapként szolgáló fogalmat. Az „igazságos háború” doktrínájának elfogadása fontos részét képezi ennek a gondolatnak, amelyből néhány következtetést szeretnénk levonni.

*Az igazságos háború a nemzetközi jogban
a tiszta jogtan szerint*

A jog olyan szabály, amely kényszert rendel el a törvény által tiltott cselekedetekkel szemben. Ebből a kényszer szankció formájában történő monopolizációja következik, másképpen fogalmazva: minden kényszert jogilag minősíteni kell, akár szankcióként – mint szervi aktust –, akár szankció feltételeként, mint meg nem engedett cselekményt. A nemzetközi kényszerintézkedések – a represszália és a háború – következésképpen a nemzetközi jog szankcióiként határozhatók meg, amelyeknek előfeltétele egy, a törvény által tiltott cselekedet.

A tiszta jogtannak, mint pozitivista elméletnek, nem szabad figyelmen kívül hagynia a pozitív jogot. A pozitív nemzetközi jogban pedig a következő normák szabályozzák a szankciók, különösen a háború problémáját: a) kizárólag az államok határozhatják meg egy szankció feltételeit; b) a háború olyan szervi aktus, amelynek végrehajtása az államok hatáskörébe tartozik; c) ha azt állítjuk, hogy egy háborút kellő jogalap nélkül indítottak meg, még nem jelenti azt, hogy nem háborúról van szó; d) a háborúhoz elégséges feltételek magukban foglalják magát a háborút is (a védekező háború jogilag megengedett); e) a pozitív közjog nem tesz jogilag különbséget a háború és a védekező háború között.

A nemzetközi jog ezen jellemzői mind egy központosított – az alkalmazott szankciók helyességét eldöntő – szerv hiányának következményei. A tiszta jogtan tehát, ha pozitivista elmélet akar maradni, nem fogadhatja el egy igazságtalan háború jogi lehetőségét. Elfogadja viszont logikus módon az igazságos háború, vagyis a kölcsönösen alkalmazott szankció lehetőségét.⁵⁷³

Elfogadja a védekező háború jogosságát is, vagyis egy olyan háborút, amelynek egyedüli alapja egy, a háborút megelőző agresszió. Véleményünk szerint a védekező háború törvényes jellegének nem kell a jog technikai szükségletein alapulnia. Kétségtelen, hogy egy szélsőséges kényszer (halálbüntetés, háború) jelentő szankcióval szembeni ellenállást nem lehet megtiltani, a meg nem engedett ellenállás lehetséges szankciói ugyanis már benne foglaltatnak a szélsőséges kényszerben;⁵⁷⁴ de az ilyen kényszerrel szembeni ellenállásnak sem lehet ugyanaz a jogi minősítése – még a primitív jogban sem – mint magának a szervi kényszernek. A nemzetközi pozitív jog pedig nem tesz különbséget háború és védekező háború között, mind a kettőt szervi aktusnak tekinti.

Az az elmélet, amely a védekező háborút nem tekinti sem szankciónak, sem törvénytelen cselekedetnek, sem szervi aktusnak, túlságosan is hasonlít azokhoz az elméletekhez, amelyek a háborút törvényen kívül helyezik. Következésképp helyesebbnek tűnik számunkra, ha a védekező háború kérdését a kétoldalú, igazságos háború kérdéséhez hasonlítjuk. A „védekező hadviselő” szempontjából a védekező háború igazságos háború, szankció, és a megkezdett háború, mivel a szankció elégséges feltétele, törvény által tiltott tett. A tiszta jogtan szerint a védekező háború törvényes jellege nem a tiltás lehetetlenségének, hanem a kompetenciák versengésének következménye. Minden államnak egyenlően és egyidejűleg joga van ahhoz, hogy a szankciók feltételeit megállapítsa, vagyis ahhoz, hogy bizonyos cselekményeket törvénytelené, másokat pedig szankciókká nyilvánítson. Amikor tehát egy hadviselő állam elismeri, hogy még egy igazságtalanul és hibásan elrendelt szankció (háború, védekező háború) is szankció (háború), akkor egyben azt is elismeri, hogy a másik állam versengő kompetenciája is állami kompetencia, vagyis ugyanazon a renden alapszik, és ugyanolyan jellegű. Ily módon a védekező háború törvényes jellege és a kétoldalú igazságos háború a nemzetközi közrend normatív egységének bizonyítékaivá válnak.

Az a felfogás, amely szankciónak tekint minden háborút, és kizárja az igazságtalan háború jogi lehetőségét, a tiszta jogtan jogról alkotott fogalmá-

⁵⁷³ Kelsen, *Unrecht und Unrechtsfolge in Völkerrecht*. Zeitschrift für öffentliches Recht, XII. kötet, 1932, 592–593. A tanulmány jegyzetei Bibó Istvánéi, a kiegészítések egy részét pedig Balog Iván írta.

⁵⁷⁴ Kelsen uo. 592.: „a túrési kötelezettség elrendelésének jogtechnikai szempontból nem lenne jelentősége. Egy ilyen kötelezettség szankciójaként háborút kellene indítani, de ez már fennáll.”

nak következménye, amely a szankciót állítja előtérbe, és a törvény által meg nem engedett cselekedetet a szankcióval határozza meg. Kauzális rend szerint a törvény által meg nem engedett cselekedetnek a szankció feltételeként való meghatározása a meg nem engedett cselekedet elsőbbségét jelenti, ezzel szemben egy normatív rend szerint a szankció elsőbbségét jelenti, azaz a meg nem engedett cselekedet a szankció funkciójává válik. A legáltalánosabban elfogadott elmélet szerint inkább azok a cselekedetek számítanak a törvény által meg nem engedettnek, amelyek lehetővé teszik az államok számára, hogy jóvátételt követeljenek. De a saját jogfogalmából kiinduló tiszta jogtannak ki kell szélesítenie a törvény által tiltott aktus fogalmát a szankcióhoz képest. A pozitív jog felhatalmazza ugyan az államokat arra, hogy holmi homályos politikai okokból (a rend és az egyensúly fenntartása) háborút indítsanak, de pontosan ezek a homályosan meghatározott helyzetek azok, amelyek létrehozzák a szankciók feltételeit, és ennél fogva tiltott aktusoknak (vagy helyzeteknek) tekinthetők. A szankcióként alkalmazott háború és a megengedett háború elmélete között elhelyezhető Kelsen által kínált alternatíva így viszonylagossá és esetlegessé válik.

Az „igazságos háború” elmélete lényegében nem változtatja meg a háború fogalmát, inkább a törvény által tiltott aktus fogalmát változtatja meg, mégpedig úgy, hogy kiszélesíti és alárendeli a szankciónak.

Röviden összefoglalva, a tiszta jogtan szerint az igazságos háború doktrínáját a következőképpen határozhatjuk meg: „Ha egy állam háborút indít, akkor annak szükségszerűen feltétele egy törvény által tiltott aktus.”

A legfőbb igazságszolgáltatás tévedhetetlensége a belső jogban

A nemzetközi jog háború kapcsán felvetett kérdései megtalálhatók a belső jogban is a szankciókkal kapcsolatban. A belső jogban egy objektívebb és központosítottabb szervnek kell alkalmaznia a szankciót, amely egy konkrét, a törvény által tiltott aktus következménye.

A „szervnek szankciót kell alkalmaznia” kifejezés a tiszta jogtan szerint azt jelenti, hogy a szankció elmaradása esetén egy másik szervnek kell szankciót alkalmaznia az első szervvel szemben. A legtöbb esetben ugyanannak a tiltott cselekménynek a kérdése merül fel, akár a fegyelmi felelősség, akár a fellebbezési jog útján, egészen a legfelsőbb igazságszolgáltatásig.

A legfelsőbb igazságszolgáltatás is megteheti, hogy nem szankcionál egy tiltott cselekményt. A szankció elmaradása a tiszta jogtan szerint a következő jelentéssel bír: „Ha a legfelsőbb igazságszolgáltatás nem rendelt el szankciókat, akkor a tiltott

aktus megvalósulása közömbös a jog számára”. Ez a legfőbb igazságszolgáltatás tévedhetetlenségének tétele.⁵⁷⁵

Ha összehasonlítjuk a tévedhetetlenség fogalmát az igazságos háború fogalmával, könnyű felfedezni a tökéletes azonosságot. A nemzetközi jogban az állam hozza létre a legfőbb jogszolgáltatást, azt a tévedhetetlen szervet, amely megalapítja a szankciók alkalmazásának feltételeit. Az igazságos háború doktrínája: a nemzetközi jog tévedhetetlenségének tétele. A tévedhetetlenség általánosan elfogadott fogalma a következő: „Ha a legfőbb szerv rendel el szankciót, akkor annak szükségszerűen feltétele egy törvény által tiltott aktus!”

A legfőbb szervek tévedhetetlenségének tétele a kelsen-i jogfelfogás következménye, amely a tiltott aktus fogalmát másodlagossá, és a szankciótól függő fogalommal teszi.

Köztudott dolog, hogy a tiszta jogtan szerint a jogszabály nem nyújt igazolást tényekre nézve, sem a múltbeli tiltott cselekmény, sem a jövőbeni szankció tekintetében. Mivel a tiszta jogtanban a tiltott cselekmény a szankció funkciója, elmondhatjuk, hogy nem a tiltott cselekmények (valóságos) megnyilvánulásai a szankció elrendelésének szükséges feltételei, hanem jogi megállapításuk, a rájuk való hivatkozás. Így a tiszta jogtanban a tiltott cselekmény megállapítása már nem állandó jogi aktus, hanem egyszerűen a szankciókat elrendelő jogi aktus szükséges tartalmává válik. Következésképpen a szankciónak a tiltott aktusba való beszámítása nem két jogi aktus közt jelent kapcsolatot, hanem egyetlen jogi tény tartalmának két eleme között. Egész egyszerűen azt jelenti, hogy a szankció tartalmazza a törvény által tiltott aktus megállapítását.

*A legfőbb tévedhetetlen szervek
és a legfőbb jogalkotó szervek közötti különbség*

A szankciók alkalmazását biztosító többfokozatú igazságszolgáltatási hierarchia a jog fejlődésének és központosításának eredménye. A jogrend legalapvetőbb alkotóelemei: a legfőbb tévedhetetlen szerv és a jogalany. A nemzetközi jog különbséget tesz a két alapvető alkotóelem között. Az állam, mint legfőbb tévedhetetlen szerv szankciókat rendel el, az állam, mint jogalany a szankci-

⁵⁷⁵ A jogi tévedhetetlenség fogalmát Merkl vezette be a tiszta jogtanba, aki azt a pozitív jog intézményének tekintette. Merkl: Zum Problem der Rechtskraft in Justiz und Verwaltung. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. 1, 1919/1920. 467.: „az egyházi tévedhetetlenségnek az állami életben is megvan a félreismerhetetlen ellenpárja”; *Die Lehre von der Rechtskraft*, 1923, 297.: „Ameddig a szerv hibalehetőségen belül marad, jogilag nem vonható felelősségre”; 292.: „A hibalehetőségi tűréshatárokat... a tételes jogban kell meghatározni.” Merkl, Adolf Julius (1890–1970): osztrák jogász, Hans Kelsen kollégája, Bibó István közigazgatási jog-tanára Bécsben 1933–1934-ben.

ók tárgya. A belső joggal ellentétben, a nemzetközi jogban a kompetenciák versengése nem teszi lehetővé, hogy az elrendelt szankciók szabályszerűségét objektív és hierarchizált szervek határozzák meg.

A belső jogban a hierarchia legalsó fokán a szankciók által fenyegetett jogalany helyezkedik el. A második fokot azon alárendelt szervek alkotják, amelyek szankciókat alkalmaznak a jogalanyokkal szemben, de őket magukat is szankciók fenyegetik. A hierarchia legfelső fokán a legfőbb szervek helyezkednek el, amelyek szankciókat elrendelő döntései semmiféle szankciónak vagy felülbírálatnak nincsenek alárendelve. Az alárendelt szervek hierarchiában elfoglalt helye a két alapvető pozíció egyszerű kombinációja. Következésképpen a tiszta jogtanban a legfőbb tévedhetetlen szervek nem a jogon felül álló elemeket is érintő jogrend határán állnak, hanem éppen ellenkezőleg, a *par excellence* jogalkotó szerv szerepét töltik be. Tegyük hozzá, hogy bizonyos hatáskörökben majdnem minden szerv végső jogszolgáltatási fórum, vagy részlegesen legfőbb tévedhetetlen szerv. A „*lex imperfecta*”-k nagy része egyszerűen olyan norma, amely legfőbb és tévedhetetlen jogszolgáltatási fórumot hoz létre.

A szankciók alkalmazását biztosító szervek ezen hierarchiája nyilvánvalóan nem hasonlítható a lépcsőelmélet klasszikus delegációjához. Ez utóbbi jogforrásokat meghatározó hatáskörrel rendelkező szervek delegációja, vagyis a szankciók alkalmazásának feltételeit általános módon szabályozó normák rendszere. Ez a delegáció azt jelenti, hogy minden szervi hatáskört egy felsőbb szerv határoz meg. Jogi szempontból így elérkezünk egy olyan szervhez, amely saját magát határozza meg, tehát jogi, vagyis szankcionáló szerepkörrel ruházza fel saját magát. A két szervi hierarchia gyakran párhuzamos egymással: a szerv, amely jogforrásokat alkot, szankciókat is alkalmaz, amelyek biztosítják azok megvalósulását. De ez a párhuzamosság nem szükségszerű. El lehet képzelni egy olyan legfelső igazságszolgáltatást, amelyet az egyik legalacsonyabb fokú jogforrás hoz létre (legfelső bíróság hatáskörének meghatározása magánjogi szerződéssel). Másrészt el lehet képzelni egy olyan szervet, amelynek kötelességeit a legfőbb jogforrások állapítják meg, s amely egy olyan szervnek felelős, amelynek hatáskörét ezen a téren alsóbb jogforrások határozzák meg (pl. egy miniszter, akinek a kötelességeit az alkotmány szabályozza, és egy, a törvény által létesített bíróságnak felelős). Következésképpen különbséget kell tennünk a legfőbb szervek között abban a tekintetben, hogy hatáskörük van-e a legfőbb jogforrások alkotására, és tévedhetetlen-e a szankciók alkalmazásában. Az előbbieket a legfőbb jogalkotó szervek, az utóbbiak a legfőbb tévedhetetlen szervek.

A tiszta jogtan alapvető követelménye az, hogy egy jogrendszerben csak egyetlen normát és egyetlen jogalkotó szervet lehet elfogadni. Több legfőbb té-

vedhetetlen szervet is el lehet azonban fogadni.⁵⁷⁶ Meg kell tehát vizsgálnunk azt a kérdést, hogy a jogi tévedhetetlenség normatív alapjai korlátozódhatnak-e az alkotmányozó alapnormára.

A kötelezettség fogalmának megszüntetése

A kelsen elmélet szerint a legfelsőbb tévedhetetlen szervet nem lehet kötelezni, nem lehetnek kötelességei, vagyis nem vonatkozhatnak rá cselekvési normák. A szerv tévedhetetlen jellege abban áll, hogy tévedhetetlenségének keretei között egyetlen jogszabálynak sincs alárendelve. Ha azt feltételeznénk, hogy működését szabályok határozzák meg, akkor ezáltal azt is feltételeznénk, hogy ezen szabályokat megsértheti, pl. objektíve igazságtalannak minősített háborút indíthat, vagy egy objektíve helytelennek minősített legfelsőbb bírósági döntést hozhat. Ezekre az ítéletekre a kelsen elmélet úgy tekint még abban az esetben is, amikor tisztán jogi kritériumon (objektív jogszabályokon) alapulnak, mint tisztán erkölcsi, metajurisztikus ítéletekre, mivel a legfőbb szervek tévedhetetlensége miatt nem nyilvánulhatnak meg egyetlen jogi aktusban sem.

A pozitivista tiszta elmélet rendszerében a jogi tévedhetetlenség alapja nem lehet kötelezettség, hanem csak az ezen legfelsőbb (alkotmányozó) forrás által adott felhatalmazás, amely meghatározza és delegálja a tévedhetetlen szerv funkcióit és tévedhetetlenségének kereteit. Ez a meghatározás a klasszikus delegáció révén a legfőbb alkotmányozó szervhez, az alapszabályhoz nyúlik vissza. Következésképpen, minden legfőbb tévedhetetlen szervet végső soron a legfőbb alkotmányozó szerv határoz meg és hoz létre.

A tévedhetetlenségi felhatalmazás az egyszerű immunitásnál mégiscsak többet jelent a felsőbb szervektől származó szankciókkal való viszonyát illetően. Sok alsóbb szerv gyakorolja funkcióit anélkül, hogy erre kényszerítve lenne, és e szervek jogilag mégsem tévedhetetlenek, jogi megállapításaik felülbírálhatók. A tévedhetetlenségi felhatalmazás jellegzetes eleme az, hogy a legfőbb tévedhetetlen szerv kizárólagosan döntő módon határozza meg a szankció feltételeit, más szóval a törvény által tiltott aktusokat. A szervek tévedhetetlensége abban áll, hogy kizárólagosan ők állapítják meg a tiltott cselekményeket.

⁵⁷⁶ Merkl: i. m. 467.: „Az egyházi, szigorúan monista tévedhetetlenség az államban bizonyos mértékig policentrikusan szervezett. Annyi jogilag felelősség nélküli centrum van, ahány bíró és megfellebbezhetetlen döntést hozó közigazgatási szerv.”

Nyilvánvaló, hogy minden szankciót alkalmazó szerv többé-kevésbé jogilag tévedhetetlen, s így Horváth megállapítását idézhetjük, aki szerint a tiszta jogtan szankciót alkalmazó szervei az értelmezett és alkalmazott szabályaik alázatos magyarázóiból szuverén uraivá válnak.⁵⁷⁷

Az alkotmányos „imperatívuszok”, amelyek meghatározzák az uralkodó „kötelességeit”, a törvények cikkelyei, amelyek bizonyos tiltott cselekményekre bizonyos szankciókat állapítanak meg, a legfőbb tévedhetetlen szervek számára csak jelzésértékűek, a jogalanyok számára pedig csupán szociológiai valószínűséggel bírnak. Bár a legfőbb tévedhetetlen szervek ezeket a jelzéseket, útbaigazításokat alkalmazhatják, ez nem jelenti azonban azt, hogy jogsértést, jogi tévedést követnének el, hiszen velük szemben nem létezik sem jogi szankció, sem pedig felülbírálati lehetőség. A tiszta jogtannak az egyik alapvető tézise, hogy a szankcionáló rendszeren kívül nincs jogsértés.

A pozitivista tiszta jogtan kapcsolatot tud teremteni egy általános jogforrás és egy szuverén jogértelmező konkrét szankcionáló aktusa között, amelyet a beszámítás harmadik fajtájának tekint. Amikor egy legfőbb tévedhetetlen szerv szankciót rendel el – és ezt az aktust a jogforrások szerint megfelelőnek nyilvánítja, amelyeknek ő a szuverén értelmezője –, ez azt jelenti, hogy a szankcionáló konkrét aktus beszámítódik az elvont jogforrásba. De ez a beszámítás csak a szankciónak a tiltott cselekménybe való klasszikus beszámítását jelenti, vagyis a szankcionáló aktust elrendelő szerv felidézi az általános forrást. Ez a felidézés és maga a beszámítás részét képezi a szankciót elrendelő aktus tartalmának.

A tiszta pozitivista jogelmélet mindenesetre csak a konkrét szankcionáló aktus révén teremt kapcsolatot az általános jogforrások és a jogalanyok magatartása között. Ez azoknak a fogalmaknak a megsemmisüléséhez vezet, amelyeket a tiszta jogtan „kötelezettségnek” és „másodlagos normának” nevez. Ennek a két fogalomnak a legfőbb eleme egy olyan „magatartás, amelynek szankció a következménye.”⁵⁷⁸

Megállapítottuk, hogy a törvény által tiltott cselekményt megvalósító magatartást nem az általános jogforrások, hanem csak a konkrét szankcionáló aktusok határozzák meg. Következésképpen a jogalanyok magatartását általában egyáltalán nem a szankciók fenyegetik, hanem csak a hatáskörök!

⁵⁷⁷ Horváth: Die Idee der Gerechtigkeit. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, vol. VII. 1928, 508–544.: „Végso soron – mint legfelsőbb fórumnak – a végrehajtó szervnek döntenie kell az általa alkalmazott norma jogszerűségéről. Végrehajtó szerv tágabb értelemben minden normaalkalmazó, tehát minden »alattvaló«. Ezeknek a végrehajtó szerveknek lehetőségük van a normát konkrét esetben figyelmen kívül hagyni.”

⁵⁷⁸ Kelsen: *Reine Rechtslehre*. 1934, 47.: „Ennek a magatartásnak az ellentéte a jogellenesség következményeit tartalmazó kényszeraktus.”

És nincs olyan megkülönböztetett magatartás, amely feltétele lenne ezen hatásköröknek, de minden lehetséges magatartást egy tévedhetetlen szerv legfelsőbb hatásköre fenyeget, amely elrendel vagy nem rendel el szankciókat, aszerint, hogy a magatartást törvény által tiltott aktusnak minősíti-e, vagy nem. Ebből az következik, hogy a jogalany döntéseit nem az általános jogforrások, hanem a tévedhetetlen szervek döntései határozzák meg.⁵⁷⁹ Azt a követelményt, hogy a szankció egy objektív és általános megvalósítása kell, hogy legyen, maga Kelsen is a „jogbiztonság illúziójaként”⁵⁸⁰ jellemzi. De ugyanakkor ez a kötelezettség illúziója is! A tiszta jogtan elméletének rendszerében a kötelezettséget a konkrét szankció hozza létre; csupán a konkrét tiltott cselekmény ellentéte, és nem tekinthető külön jogi kategóriának.

Mindez Kelsen forradalmi tettének logikus következménye, amelynek eredményeképpen az elsődleges és a másodlagos norma hagyományos jelentése felcserélődik. Ez a felcserélés azt jelenti, hogy a jogalanyok kötelezettségeit tartalmazó normáknak van egy másodlagos jelentése, és hogy a szervek funkcióit tartalmazó norma az elsődleges. Úgy gondoljuk, bebizonyítottuk, hogy a tiszta jogtanban ennek a felcserélődésnek a következménye a kötelezettség fogalmának megszűnése. Ha a legfelsőbb tévedhetetlen szerveknek nincsenek kötelezettségei, akkor a jogalanyoknak sincsenek.

A kötelezettség fogalmának megszüntetésével megszűnik a másodlagos norma fogalma is, amely parancsoló formában fejezi ki a kötelezettséget és részlegesen az elsődleges norma kötelezettségét is (úgy, mint értelmezett normát). Az értelmezett elsődleges norma egy beszámítási pontra csökken, amelynek felidézése a szankcionáló aktus tartalmában szerepel.

A legfőbb tévedhetetlen szervek normatív egysége

Bebizonyítottuk, hogy azok a jogforrások, amelyek többé-kevésbé általános módon megkísérlik meghatározni a legfőbb tévedhetetlen szervek rendszerét, csupán beszámítási pontok. Egy szerv tévedhetetlensége nem azon a forráson alapszik, amelyet értelmez, hanem azon a forráson, amely magát a szerv tévedhetetlenségét létrehozza, más források szuverén értelmezőjévé téve azt. A delegáció

⁵⁷⁹ Sander: Das Faktum der Revolution und die Kontinuität der Rechtsordnung. *Zeitschrift für öffentliches Recht.* vol. I. 1919/1920. 148.: „A szubjektív jog mindenekelőtt az ítéletekből keletkezik.” Friedrich Sander (1889–1939): osztrák jogfilozófus, a prágai német egyetem professzora.

⁵⁸⁰ Kelsen: *Reine Rechtslehre. Tiszta jogtan.* 99/100.: „(A jogbiztonság illúziója) egy olyan vélemény, amely végső fokon abból a szükségből fakad, hogy a jogot szilárd rendként képzeljük el, amely... a jogalkotó szervek tevékenységét... minden oldalról meghatározza.”

révén, a legfőbb tévedhetetlen szerveket létesítő jogforrások az alapszabályon alapulnak, vagyis a legfőbb alkotmányozó szerv aktusán. Mivel a tévedhetetlen szervek az igazi jogi szervek, a tévedhetetlenségnek egyetlen alkotmányozó szervre való visszavezethetősége azonos a jogrend normatív egységének kérdésével. A normatív egység követelménye a normák, szabályok érvényességének egyetlen legfőbb szabályra való szűkülését eredményezi.⁵⁸¹ A tiszta jogtan nem fogalmaz elég világosan az egyetlen legfőbb szabály által megvalósított egység jellegét illetően.⁵⁸² Elvont szabály ugyan, amely tisztán logikai egységet valószínűsít meg, de ugyanakkor a jog fogalma által már adott szabály. Kelsen azonban a belső jogban feltételezi egy konkrét szerv által létrehozott konkrét alapszabály létét. A delegációnak köszönhetően, amely minden szervet meghatároz, és amelyet egy másik szerv minősít, elérkezünk egy olyan szervhez, amely úgy határozza meg és minősíti saját magát, mint egy „a történelem során először egy trónbitorló vagy valamilyen testület által létrehozott alkotmányt”.⁵⁸³

Így felmerülhet a kérdés, hogy ez az önmeghatározás elégséges alap-e egy egész jogrendszer számára. Ami véleményünk szerint kérdésessé teszi a helyzetet, az nem a tautologikus „idem per idem”, hiszen ennek léte egy logikai rendszerben elkerülhetetlen. Ami kételyt ébreszt, az inkább az, hogy a tiszta jogtan rendszerében egy szervet mindenekelőtt funkcióinak jogi jellege (kényszerrel rendel el!) minősíti. Egy szankciót elrendelő szerv ehhez az aktushoz egy nyilatkozatot is hozzátehet, amelyben magát szervként határozza meg. De mi a jogi értelme egy olyan legfőbb szervnek, amely miközben jogi szervnek nyilvánítja magát, nem rendel el szankciókat, és megelégszik azzal, hogy ennek végrehajtására más szerveket jelöl ki? Ez azt jelenti, hogy csak az általa jogi tévedhetetlenséggel felruházott más szerveknek az ő nevében elrendelt szankciói révén válik jogi szervvé. A legfőbb alkotmányozó szerv alapvető jellege következésképpen abban nyilvánul meg, vagy jobban mondva úgy jön létre, hogy a kényszerrel elrendelő szervek rá, és az ő alapvető aktusaira (az alkotmányra) hivatkoznak. Egy felsőbb szerv ezen hivatkozása egyet jelent a tiszta jogtan „központi beszámítással” és szerepel a szankciót elrendelő aktus tartalmában.⁵⁸⁴

⁵⁸¹ Kelsen: i. m. 62.

⁵⁸² Kelsen: i. m. 135.: „A jogrendszerhez tartozó összes jog egy önmagában zárt egységként értékelendő.” Azonban nem egy és ugyanaz „a dolgokat ugyanazon nézőpontból”, és „mint zárt teljességet” szemlélni!

⁵⁸³ Kelsen: i. m. 65.

⁵⁸⁴ Aufricht különbséget tett a normatív beszámítás és az egyéni beszámítás között (Der Kompetenzbegriff im Rechtssystem, *Revue internationale de la théorie du droit*, VIII. kötet, 1934, 266–280.): amit itt központi beszámításnak nevezünk, az a normatív beszámítás, amely az alapszabály felé irányul. Az egyéni beszámítás másrésztől feltételezi a jogalany karakterét. Aufricht joggal állapítja meg, hogy a normatív beszámítás legmagasabb pontja a nemzetközi rend, míg a személyes beszámításé az állam. Hans Aufricht (1902–1973): jogász, később bankjogász, IMF-tanácsadó.

Mindebből az következik, hogy nemcsak egy tiltott cselekménynek és egy értelmezett forrásnak a felidézése, hanem a delegáló szervnek a felidézése is a szankciót elrendelő konkrét jogi aktus tartalmaként tekinthető.

*A nemzetközi jog alapnormája
és a belső vagy nemzetközi jog elsőbbségének kérdése*

Már említettük, hogy a kelsen-i elmélet elég bizonytalanul fogalmaz az alapnorma jellegét illetően. A belső jogban Kelsen feltételezi egy (a saját eredete által meghatározott) konkrét alapnorma létét.⁵⁸⁵ A nemzetközi jogban az effektivitás elvével való összhang határozza meg az államot, mint nemzetközi szervet, és ez az elv tölti be az alapnorma szerepét.⁵⁸⁶ Ez egy (a formája által meghatározott) absztrakt alapnorma. Ez a különbség megfelel a belső és a külső jog között létező különbségnek, de elfogadhatatlan a tiszta jogtan számára.⁵⁸⁷

A tiszta jogtan a belső jogban sem elégszik meg a jog fogalmának való megfeleléssel (a kényszer elrendelésével, az effektivitással), de megköveteli a kapcsolatot egy konkrét egyesítő aktussal, ez a követelmény pedig a nemzetközi jogban is elengedhetetlen. Egy elhagyott szigeten létrehozott állam teljesen megfelel az effektivitás követelményének, és nem kell a nemzetközi államközösség tagjának lennie. Két vagy több állam közötti normatív egység szükségessége nem jogrendszerük effektivitásán alapszik, hanem azon a tényen, hogy egymás kényszerítő aktsait (háború, megtorlások) kölcsönösen jogi szankciónak tekintik; s így egymást kölcsönösen államoknak, azonos természetű jogi szerveknek tekintik.

A kelsen-i elméletben ez az azonosság magában foglal egy közös felsőbb rendnek való alávetettséget (a nemzetközi jog elsőbbségét), vagy egy állam normatív jogrendjének alárendelését egy másikénak (a belső jog elsőbbsége).

Ez az alapvető jogi aktus, amelyre az államoknak szüksége van, hogy egymást azonos jellegű szerveknek tekintsék, nem más, mint a kölcsönös nemzetközi elismerés.⁵⁸⁸ Ezért meg kell vizsgálnunk a nemzetközi elismerés kérdését.

Az államok egyike a saját alkotmánya alapján a másik szerveit ugyanazon alkotmányra alapozottnak tekinti, és ezért fogadja el, tehát úgy tekinti, mint saját szerveit. Ugyanígy tesz a másik állam a saját alkotmánya szerint. Félreértenénk a nemzetközi elismerés jellegét, ha azt képzelnénk, hogy a minősítő

⁵⁸⁵ Kelsen: i. m. 65.

⁵⁸⁶ Kelsen: i. m. 71.

⁵⁸⁷ A primitív belső jogra az eredet szerint meghatározott eljárás a jellemző. A nemzetközi jogra (inter groups) viszont a saját forma szerinti eljárás a jellemző. (Horváth: *Rechtssoziologie*. 1934. 268–271.)

⁵⁸⁸ Kelsen: i. m. 20.

és delegáló szervektől származó, két egyoldalú minősítéssel állunk szemben. Éppen ellenkezőleg: az állam nemcsak a partnerét akarja minősíteni, hanem saját magát is vele kívánja minősíttetni. Sőt mi több, az államoknak mint jogi szerveknek elsőrendű érdekük, hogy el legyenek ismerve. Ez az elismerés mindkettőjük számára lehetővé teszi, hogy szankcionáló aktusaikban a másik jogrendjére hivatkozzanak. Nem két egyoldalúan delegáló minősítésről van szó (a belső jog elsőbbsége), hanem két kölcsönös minősítésről, amely a két alkotmány által visszavezet a két állam különböző alapvető aktusaira. Az elismerés eredményeképpen a két állam új közrendje a két alapvető alkotmányos norma összekapcsolásán nyugszik: ez annál is inkább lehetséges, mert még egy alapvető állami norma is alapulhat kétoldalú aktuson (társadalmi szerződés), és egy Alkotmányozó Nemzetgyűlés is több tagból tevődik össze, akik kölcsönösen egy kollektív szerv tagjainak minősítik egymást.

A részleges nemzetközi rendek alapvető normái államok közötti elismerési aktusok, amelyek két alapvető norma egyesítését és cseréjét jelentik.

Ily módon értelmezhetjük az egész nemzetközi rendet. Úgy kell elképzelni, hogy a nemzetközi jog alapjai az alapvető alkotmányozó normák zárt körében helyezkednek el, egy hatalmas képzeletbeli Alkotmányozóban, amely az államok összes legfőbb alkotmányozó szervét egyesíti, s minden egyes nemzetközi elismerés által szélesedik. Ebben a hatalmas ördögi körben az új állami rend alapnormájának normatív alapja a nemzetközi rendben foglal helyet. Másrészt, a nemzetközi alapnorma az államok összes alkotmányos normájának összegzésében megtalálható (Nawiaszky).⁵⁸⁹

Az a szükségszerűség, amelynek alapján minden új államnak alá kell magát vetnie a nemzetközi jogrendnek, nem az állam születéséből és rendjének effektívitasából fakad, hanem egyszerűen abból a viszonyból születik, amelybe más államok szerveivel lép. Abban a pillanatban, amikor elismeri ezeket a szerveket és hivatkozik rájuk, akarva-akaratlanul az egész, már létező nemzetközi rendre hivatkozik.

Úgy gondoljuk, hogy a belső jog vagy nemzetközi jog elsőbbségének alternatívája ily módon kiiktatható a tiszta jogtan elméletének rendszeréből. Ez annak a ténynek a kifejezett elismerését jelenti, hogy a jogrend logikai alapjainak végső soron tautologikus („idem per idem”) jellegük van. Ez a tautologikus elem azonban a kelsen-i alternatívában is elkerülhetetlen. Ha két, ugyanolyan értékkel bíró, alternatív magyarázatot kapunk, az a tiszta jogtannak mindenképpen hibája: egy megismerési módszer nem kielégítő, ha nem mutatja meg, hogy milyen alapon dönthetünk két elméleti magyarázat között.

⁵⁸⁹ Hans Nawiaszky (1880–1961): német alkotmányjogász.

A nemzetközi jogrend előzőekben bemutatott egysége azon a gondolaton alapszik, hogy a legfelső alkotmányos normák felcserélhetőek, megerősíthetőek és összeadhatóak, mivel együtt is lehet hivatkozni rájuk.

A nemzetközi jogban a szankciók elrendelésekor nem a különböző állami alkotmányokra hivatkoznak, hanem az egy és ugyanazon nemzetközi alkotmányt képező elismerési nyilatkozatok összességére.

Mi következik mindebből? Az, hogy nem a konkrét aktus nyugszik az alapszabály „alapjain”, hanem éppen ellenkezőleg, az alapszabályt a konkrét aktusok hozzák létre, tartják fenn és táplálják. Így volt ez az ókori istenekkel is, akik az oltáraikon bemutatott áldozatok füstjéből táplálkoztak. Az alkotmányozó szervek hierarchiájának legalsó fokán elhelyezkedő szerv alkotja a valódi jogot, amely a konkrét szankciót elrendeli, és ezzel biztosítja az összes felsőbb szerv jogi jellegét.

Ez az érteleme az hatékonyság követelményének; az alapszabálynak (első alkotmány, nemzetközi elismerés) fennmaradásukhoz szükségük van arra, hogy a konkrét jogi aktusokban hivatkozzanak rájuk. Ez a hivatkozás nem megvalósítja a már létező alapszabályt,⁵⁹⁰ hanem létrehozza azokat. (Egy alapszabály egy mítosz is alapulhat.) A normatív egység és a központi beszámítás a konkrét szankcionáló aktus tartalmának egymást feltételező következményeivé válnak.

Moór állapította meg, hogy a tiszta jogtan elmélete a jogalkalmazás, a normatív hierarchia, stb. jelenségeinek magyarázatához kénytelen úgy tekinteni ezekre a jelenségekre, mint amelyek a jogi norma tartalmának részét képezik.⁵⁹¹ Mi úgy gondoljuk, hogy a tiszta jogtanban a norma jellege, maga a normatívitás válik a konkrét jogi aktus tartalmává.

*A szankcionáló aktus, mint a tiszta jogtan elméletének
legfontosabb jelensége*

Megpróbáltuk bebizonyítani, hogy a tiszta jogtan elméletében az összes fogalom és az összes posztulátum jogi jellege és létjogosultsága tulajdonképpen abból származik, hogy a kényszer elrendelő aktus tartalmának elemein alapul.

⁵⁹⁰ Verdross hangsúlyozta ki a leginkább azt a tényt, hogy a jogrend tényleges volta a jogi aktusok általi megvalósulásban rejlik. *Einheit des rechtlichen Weltbildes*, 1923, 80. *Verfassung der Völkerrechtsgemeinschaft*, 1926, 26. Verdross elmélete, amely objektív normatívitáson alapszik, megelégszik a normák megvalósulásának gondolatával. A kelsen-i elmélet számára azonban a pozitívitás a hivatkozott jogi normák által létrehozott alapvető és alkotmányos normákat jelenti. Verdross, Alfred von (Verdroß-Droßberg, Alfred) (1890–1980): osztrák jogfilozófus és nemzetközi jogász, egyetemi tanár, Bibó István nemzetközi jogi szemináriumvezető tanára 1933–1934-ben Bécsben, ahol Bibó István *Unrechtfolge im Völkerrecht és Rechtsbegriff und Zwangstheorien címmel tartott előadást. Verdross műveire*: <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&query=11862654X>

⁵⁹¹ Moór: *Reine Rechtslehre. Naturrecht und Rechtspositivismus*, Kelsen-Festschrift, 1931, 60–92.

Elsősorban, a szankciót alkalmazó személy hivatkozhat felsőbb szervekre és normákra, beszámíthatja szankcionáló funkcióját egyikükbe vagy az általuk alkotott rendbe (központi beszámítás). Ha ezt a beszámítást a jog szükségszerű elemének tekintjük, akkor a jogi szerv fogalmához, és a normatív egység követelményéhez érkezünk.

Másodsorban, a szankciót alkalmazó szerv hivatkozhat az általános szabályokra, azoknak számíthatja be a szankciót jogalkalmazásként (értelmező beszámítás). Ha ezt a hivatkozást a jog alapvető elemének tekintjük, akkor a jogforrás fogalmához jutunk, amelynek különbsége a lépcsőelmélet jogforrásainak sorozatában mutatkozik meg.

Harmadsorban, a szankciót elrendelő szerv hivatkozhat a törvény által tiltott cselekménynek minősített tényre, és ennek következményeként tudhatja be a szankciót (periférikus beszámítás). Amennyiben ezt a beszámítást a jog fogalma szükségszerű elemének tekintjük, akkor a törvény által tiltott cselekmény fogalmához érkezünk, valamint a kényszer monopolizációja és az igazságos háború követelményeihez.

El lehet képzelni más beszámítási variációkat is, főleg a személyes beszámítás tekintetében⁵⁹² (egy törvény által tiltott cselekmény beszámítása egy személynek, a szankció beszámítása egy felelős személynek stb.). Megerősíthetjük tehát, hogy a beszámítás minden formája a szankcionáló aktus tartalma. A tények, a normák, és a személyek különböző beszámításainak ismétlődése által kristályosodik ki a jogi szerv, a jogforrás, a törvény által tiltott aktus stb. fogalma. Mindezek a fogalmak jogi fogalmakká válnak, amennyiben a megfelelő beszámításokat a jog szükségszerű elemeinek tekintjük. A megvizsgált beszámítások egyike sem tűnik a tulajdonképpeni kelsen-i fogalom szükségszerű következményének („szankciót elrendelő norma”).

A tiszta jogtan elmélete tekintheti ezeket a követelményeket a jog alapvető elemeinek, de választhatja az ellenkező megoldást is.

Abban az esetben, ha a tiszta jogtan a jog alapvető elemeinek tekintő, árnyalni kell a jogfogalmát, részekre bontva azt. Ezek a részek a következők: (1) a kényszerrel rendelkező szabály (2) a törvény által meg nem engedett cselekményekre, (3) valamint az általános szabályok konkretizálása, (4) amelyek egy összefüggő rendszer részét képezik.⁵⁹³

⁵⁹² Aufricht: i. m. 269.

⁵⁹³ Jegyezzük meg, hogy ez a három járulékos követelmény nem a jog fogalmából logikailag levezetett szükségszerűségeket fejezi ki, hanem inkább erkölcsi gondolatokat és szociológiai követelményeket. A tiltott aktusba való beszámítás az elnyomás és az igazság gondolatának, az objektív és általános forrásba való beszámítás a jogbiztonságnak, végezetül a szerveknek egy nagyobb rendbe való beszámítása a tekintélynek a követelményét, szükségességét fejezi ki.

Ez a definíció nagyon hasonlít Somló⁵⁹⁴ és Moór⁵⁹⁵ meghatározására. Ez utóbbiak szintén racionalisták, és tagadják a fogalom tényeknek való alávetettségét, de a jog fogalmának meghatározására több szociológiai kritériumot is elfogadnak.⁵⁹⁶ A tiszta jogtan egybe is gyűjthetné ezeket a különböző beszámítási követelményeket, és kinyilváníthatná, hogy a jogi megismerés tárgya a beszámított kényszerítő aktus (jobban mondva a beszámítódó). Számunkra azonban a beszámítás azt jelenti, hogy a kényszerítő aktus a kényszeren kívül mást is tartalmaz; következésképpen mi úgy gondoljuk, hogy ez a tömör meghatározás nem helyettesítheti a jog fogalmának a különböző beszámítások szerinti tagolását.

Abban az esetben, ha a tiszta jogtan nem tekinti ezeket a követelményeket a jog alapvető elemeinek, akkor a jogi megismerés legfontosabb jelensége kizárólag a jogi aktus, amelyet egész egyszerűen úgy határozhatunk meg, mint kényszert elrendelő aktust. Ebben az esetben a különböző beszámítási követelmények (egy törvény által tiltott cselekménynél, az általános forrásoknál, egy normatív egységnél) a fejlettebb jogrendszerek másodlagos és járulékos jellemzőivé válnak. Nem valószínű azonban, hogy egy ennyire széles jogfogalom kritériumokat tud adni a társadalmi kényszer más szabályainak megkülönböztetésére.

A tiszta jogtan elmélete mindenesetre elvezet minket a jog fogalma által egyesített, és tartalmuk (beszámításuk) szerint differenciált, integrált, hierarchizált szankciót elrendelő aktusok összességéhez. A tiszta jogtan azonban nem magyarázza e közös tartalmat, hanem csupán absztrahálja, összefoglalja egy megismerési elv, vagy egy meghatározás segítségével. Az aktusok, cselekmények elszigeteltek, összefüggéseik pedig megmagyarázhatatlanok maradnak. A magyarázat ezen visszaautásítása a szervek aktusainak tévedhetetlenségben fejeződik ki, amely így az igazságos háború tételénél szélesebb értelmet nyer. A tévedhetetlenség kifejezi egyrészt a normáknak (értelmezett és delegáló normák) a jogi tényektől, másrészt a más tényektől (a törvény által tiltott tettektől) való elszigetelődését. Végso soron minden jogi aktus tévedhetetlenné válik,

⁵⁹⁴ Somló: *Juristische Grundlehre*. 1917, 93–120.: „Egy legfőbb hatalom normája, vagyis egy szilárd hatalomé, amely saját normáit szabályosan és maximális hatékonysággal valósítja meg, és tartalmazza a magatartások nagy számát.”

⁵⁹⁵ Moór: *Recht, Macht, Verfahren*. 1923, 7–20. „A legerősebb társadalmi hatalomtól származó szabályok – amelyeknek rendszerint engedelmeskednek – írják elő a fizikai kényszert.”

⁵⁹⁶ Moór joggal állapítja meg, hogy a kelsen-i elmélet fejlődésének iránya hasonlít az ő elméletéhez. (*Reine Rechtslehre, Naturrecht und Rechtspositivismus*, 93.)

mert az, ami tévedhetetlenségét korlátozná, nem más, mint saját tartalma.⁵⁹⁷ Ez a sokféleség jócskán túlszárnyalja Laski⁵⁹⁸ vagy Gurvitch,⁵⁹⁹ s még inkább Horváth⁶⁰⁰ vagy Verdross⁶⁰¹ relatív pluralizmusát. Ezek a pluralizmusok a jogközösségek és a jogi szervek pluralitásán alapulnak, míg a kelsen-i elmélet sajátos pluralizmusa a jogi aktusok pluralitásán nyugszik.

A kelsen-i módszer normatív jellege

Az előzőekben leírtakból az következik, hogy a tiszta jogtan megismerésének tárgya nem a kényszert elrendelő norma, hanem a kényszert elrendelő aktus. Annak az elméletnek, amely feltételezi, hogy a normák és a kötelezettségek a jogi megismerés tárgyai, azt is feltételeznie kell, hogy a normák és kötelezettségek összekapcsolódnak a tévedhetetlen szervekkel. Ezáltal elfogadja, hogy azokat a szerveket, amelyek nem vethetők alá jogi ítéletnek, azért mégis viselkedési szabályok és gyakorlati normák szabályozzák. A jogrend így egy abszolút erkölcsi rend vagy egy relatív erkölcsi rend részévé, illetve erkölcsi renddé válik.⁶⁰² Verdross elméletében hajlott arra, hogy az alapnormát egy érték megtestesülésének tekintse.⁶⁰³ Ez az elmélet a jogi aktust az általános norma megvalósulásának,⁶⁰⁴ a normatív egységet pedig a normák hierarchiájának⁶⁰⁵ tarthatja.

⁵⁹⁷ A törvény által tiltott aktus (bellum justum) vizsgálatán keresztül elérkeztünk a tévedhetetlenség fogalmának elemzéséhez. Merkl a jogi aktus és az értelmező norma közötti viszony elemzése során ugyanezt a fogalmat hozta létre. Elfogadta ugyan, hogy a jogi tévedhetetlenség szükségszerű jogi fogalom (Horváth: *Jogszociológia*, 1934, 291–292), de úgy gondolta, hogy az alapnormát létrehozó szerv jellemzője. Szerintünk Horváth ezen feltevése nem állja meg a helyét, mert az alapnormára hivatkozó (normatív beszámítás) konkrét jogi aktus szintén szükségszerűen tévedhetetlen. Bellum iustum (latin): igazságos háború.

⁵⁹⁸ Laski: *Grammar of Politics*, 1930, 50–55. Laski, Harold Joseph (1893–1950): angol politikatudós, egyetemi tanár, munkáspárti politikus. Bibó István A *Grammar of Politics* című könyvére (Yale University Press, New Haven - Allen and Unwin, London, 1925) és a *Liberty in the Modern State* (Faber & Faber Ltd, London, 1930) hivatkozott és könyvtárában megvolt a *The Rise of European Liberalism: An Essay in Interpretation* (Allen & Unwin, London, 1936) egy példánya, amelyet a dedikáció szerint Reitzer Béla könyvei közül kapott RB édesanyjától, nyilván barátja halála után.

⁵⁹⁹ Gurvitch: *L'expérience juridique*, 1934, 138–152. Gurvitch, Georges (1894–1965): orosz származású francia szociológus, jogszociológus.

⁶⁰⁰ Horváth: *Rechtssociologie*. 203.: „A többirányú összehangolt hatalom valóságos rendet hoz létre.”

⁶⁰¹ Verdross: *Verfassung der Völkerrechtsgemeinschaft*, 38.: „A rendszer egységesítése nem a különbségek feloldásával, hanem relativizálásával jár. Így a sokféleség az egységben is megtartható lesz.”

⁶⁰² Jegyezzük meg, hogy a cselekvési normák elmélete, mint a jogi megismerés tárgya nem jelent szükségképpen jogi függést egy abszolút erkölcsi renddel szemben. Amikor egy háborút, vagy egy legfelsőbb bírósági döntést igazságtalannak (a joggal ellentétesnek!) minősítünk, akkor ez egy erkölcsi jellegű ítélet, de az alkalmazott intézkedések nem lépik túl a jogi szabályt.

⁶⁰³ Verdross: *Die Rechtstheorie* Hans Kelsens. *Juristische Blätter*, vol. 59/1930, 20. 5.

⁶⁰⁴ Verdross: *Die Einheit des rechtlichen Weltbildes*, 80.

⁶⁰⁵ Verdross: *Verfassung der Völkerrechtsgemeinschaft*, 11.

Ki kell azonban jelentenie, hogy a jog részleges erkölcsi rend, nem csak az alapnorma szűk mezsgyéjén, hanem a jogrend egészében is. Kelsen elmélete Verdross elméletével ellentétes. Egy neokantiánus elmélet, „tertium non datur”⁶⁰⁶ a normák és a tények, a jogi norma és a jogi aktus, mint megismerési tárgyak között.⁶⁰⁷ A kelseni elmélet magában hordozza a jogi aktus kiválasztását és a tények közötti választást. A kelseni szkepticizmus, amely elszigeteli egymástól a jogi megismerés tárgyait, és nem hajlandó megmagyarázni a köztük lévő kapcsolatot, csak a tényekre alkalmazható, hiszen a normatív jelenségekre való alkalmazása magának a normatív módszernek a megsemmisülését jelentené. A tények, mint a jogi megismerés tárgyainak választása következőképpen nem jelent közeledést a szociológiai módszerhez, ellenben logikus következménye a tiszta jogtan normatív dogmatizmusának. Ez az elmélet nem zárja ki a megismerés tárgyaiként tekintett tényeket, csak azt a gondolatot tagadja, hogy a jogi fogalmak bármilyen módon is függenének a szociológiai tényektől.

A tiszta jogtan normatív jellege következőképpen nem saját ismeretének tárgyában, hanem magában a módszerben található. Kelsen nagyon világosan fogalmaz a szociológiai aktus és a normatív módszer közötti kapcsolatot illetően: „Egy joginak minősített valóságos tartalomban... két elemet különböztethetünk meg: az egyik egy értelem által felfogható aktus, a másik pedig az ismeret vagy a kutatás által ezen aktusnak adott *értelem*.”⁶⁰⁸ Ez az elmélet tehát a jog ismeretét tekinti normatív funkciónak, a norma pedig a megismerés tárgyából magyarázó sémává válik.⁶⁰⁹ Ez azt jelenti, hogy a normatív elemet és az alapnormát a jog fogalma hozza létre, amelynek az a szerepe, hogy normatív kritériumokat adjon (nem empirikusokat!) a jogi tények feltárásához és kiválasztásához.⁶¹⁰

Ez a tisztán logikai természetű normativitás a tiszta jogtanban gyakran összekeveredett a gyakorlati normativitás (erkölcs) hagyományos gondolatával. Így alakult ki például az eredetük szerint osztályozható normák hierarchiájának gondolata („lépcsőelmélet”, konkrét alapnorma), amely csak a gyakorlati normák területén képzelhető el.

Helyesebb is lenne a tiszta jogtan normativitását racionalistának nevezni. Ez egyaránt jellemzi a kelseni tiszta jogtant és a természetjogot. Mind a kettő tiszta elmélet, és ezért, sok közös vonásuk ellenére, összeegyeztethetetlenek.

⁶⁰⁶ Tertium non datur (latin): harmadik nem adatik, nincs harmadik lehetőség.

⁶⁰⁷ Moór: i. m. 93.

⁶⁰⁸ Kelsen: i. m. 2.

⁶⁰⁹ Kelsen: i. m. 5.

⁶¹⁰ F. Kaufmann: Juristischer und soziologischer Rechtsbegriff, Kelsen-Festschrift, 1931, 30–31.: „Az alapnorma meghatározza azokat a kritériumokat, amelyek alapján egy szabály egy meghatározott jogrend jogi normájának tekinthető.” Felix Kaufmann (1895–1949): osztrák-amerikai jogfilozófus.

A pozitivizmus és a természetjog csak egy realista ismeretelmélet alapján egyeztethető össze, amely az erkölcsi és szociológiai elemeknek csak mennyiségi különbözőségét fogadja el. Olyan jogi tapasztalati módszerre (Gurvitch) lenne szükség, amely elfogadja a különféle tiszta módszerekkel (Horváth) való együttműködést. Úgy gondoljuk, hogy így könnyebben megtalálhatnánk a megoldást. A tiszta jogtan módszere által végzett logikai tisztázódási folyamat kézzelfogható eredményekkel járhat, amelyeket más elméletek sem hagyhatnak figyelmen kívül. Ez a megtisztulás fontos alapja marad a jogelmélet jövőbeni fejlődésének.

1936

JOGERŐ, JOGI TÉVEDHETETLENSÉG, SZUVERENITÁS

Fordította: Zsidai Ágnes

1. A probléma jelenlegi állása

Jóllehet a jogerő kérdése a jogelmélet jelenlegi állása szerint még egyáltalán nem tekinthető megválaszoltnak, ám az a régi jogerő-problematika, amely végső soron a jogerő elméleti fogalma körüli harcra fogható fel, Merkl klasszikussá vált könyvével lezárult. E könyv ismerete megengedi számunkra mindannak mellőzését, amit a jogerőről előtte valaha is írtak. Ám ez a mű nemcsak hogy lezárta, hanem csaknem meg is semmisítette a jogerő egész eddigi problematikáját. E megsemmisítés a témába vágó összes fogalomnak a végső konzekvenciáig levezetett egységesítése és tisztázása révén játszódott le. Kérdéses azonban, hogy a Merkl által végrehajtott egységesítés és tisztázás nem vitte-e el a jogerő fogalmát a fölöslegesség határáig? Nos, bizonyos, hogy Merkl és Kelsen tiszta normatív felfogásában a jogerő a normák olyan tulajdonságát jelenti, amely normajellegükben és normaérvényességükben szükségképpen már eleve benne rejlik. E probléma Merkl által történő feldolgozásában azonban a jogerő fogalma a *Tiszta jogtan* építményében csak másodrendű helyet foglalt el a beszámítás, delegáció, alkotmány, jogsértés- következmény stb. elsőrendű fogalmakkal szemben. Ezt persze önmagában véve még nem minősíthetjük tévedésnek, mégis feltűnő, hogy a jogerő lényegesen fontosabb helyet foglal el és nagyobb szerepet játszik a jogi tapasztalatban, mint a *Tiszta jogtanban*. Felvetődhet tehát a kérdés: vajon a *Tiszta jogtanban* alkalmazott jogerő-fogalom értelmére való visszautalás nem tulajdonítható-e a megvilágítás egyoldalúságának?

A továbbiakban jóllehet a merkli tisztázás *segítségével* – a tiszta, normatív jogtanak ellentmondó felfogás *alapján* kívánunk állást foglalni a jogerő kérdésében.

2. A módszertisztaság kérdése

A kifejtés során a tiszta normatív jogszemléletet elhagyó álláspontból kell kiindulnunk, amely a jogot nem pusztán normaként, tehát nemcsak a tiszta „kellés” egy – mindegy, milyen módon értelmezett – fajtájaként ábrázolja, hanem olyan megismerési tárgyként, amely csak a norma és a tény reflexív egymásra vonatkozása révén ragadható meg. E felfogás elleni legelső ellenvetés a módszerszinkretiz-

mus. Anélkül, hogy eme ellenvetés problematikájába mélyebben belebocsátkoznánk, ezzel kapcsolatban a következőket jegyezzük meg:

A *Tiszta jogtan*, alapvető filozófiai előfeltevéseinek megfelelően, áthidalhatatlan különbséget tételez olyan kifejezések jogi és szociológiai értelme között, mint a „jog”, az „állam”, a „jogi aktus” stb. Ezeknek a feltehetően homlokegyenest eltérő jelentésű fogalmaknak azonos elnevezése a *Tiszta jogtan* szerint egyáltalán nem igényel magyarázatot. Természetesen elismerjük: az ún. terminológiai ökonómia követelményeinek elmosódó határain belül a tudománynak joga van új elnevezések megalkotásához és a régiek revideálásához. Ez a lehetőség azonban csak az elnevezés önkényes és szubjektív folyamatára korlátozódik, nem pedig magára a megismerési tárgyra, melynek neve egyúttal már a közvetlen tapasztalat kifejeződése is lehet. Az olyan szavak használata, mint az „állam” vagy a „jog”, természetesen megváltozhat, átértelmeződhet. Az a tény azonban, hogy a jogász és szociológiai értelemben vett jogot – a nyelvi határoktól függetlenül – azonos megnevezéssel szokták illetni, azt mutatja, hogy itt nem pusztán az elnevezés szokásos pontatlanságáról, hanem a közvetlen tapasztalat azonosságáról van szó. A tudomány funkciója éppen ennek a primér tapasztalatnak a megragadása, s e kérdést nem intézheti el pusztán az elnevezés pontatlanságára való hivatkozással. E felfogásnak természetesen a tapasztalat megragadására irányuló olyan filozófiai törekvés szolgál alapul, amely szembenáll a *Tiszta jogtan* (és az újkantianus filozófia marburgi iskolájának) racionalizmusával. A módszertisztaság posztulátuma azonban még erre, a tapasztalatot megragadó jogszemléletre is érvényes. Sőt, e tannak éppenhogy a módszertisztaság vonatkozásában kell kifogást emelnie a tiszta normatív felfogással szemben. Szigorú különbséget tesz ugyanis a jog normatív és szociológiai értelme között, s minden törekvést metafizikaként bélyegez meg, amely megpróbálja ezt a különbséget, illetve szakadékot áthidalni. Számunkra azonban úgy tűnik, hogy a normatív értelemben felfogott jog csak a jogi normára vonatkozó tapasztalat alapján, a szociológiai értelemben felfogott jog pedig csak a jogi tényre vonatkozó tapasztalat alapján érthető meg: s mindkettő csupán a jogi tapasztalat alfajait képezi. A legdurvább módszertani szinkretizmust az összes között tehát valójában az a felfogás követi el, amely a különböző, de rokon tapasztalati jelenségek összekapcsolását és egységes megismerését csak egy metafizikai ugrás által véli elérhetőnek. Ez pedig a metafizika és a tapasztalat közötti módszerszinkretizmus, melyben e nézet tapasztalat és tapasztalat között olyan szakadékot hoz létre, mely feltehetően csak metafizikailag áthidalható. Ha tehát választanunk kell, mi inkább a normára és a tényre vonatkozó tapasztalat közötti szinkretizmus vádját vállaljuk a tapasztalat és a metafizika közötti szinkretizmus vádja helyett.

3. A norma és a tény viszonya a jogban

A norma és a tény jogon belüli, illetőleg azon kívüli összefüggése, továbbá összekapcsolása kétségtelenül elég nehéz kérdés ahhoz, hogy a feltétlen logikai zárttság híveit elijessze. E problémának számtalan megoldási lehetősége merült fel a jogelméletben. Kelsen a norma és a tény közötti összefüggést csak a norma és a tény tartalmának azonosságaként engedi meg. Ez az azonosság azonban Kelsen filozófiai előfeltevéseinek megfelelően pusztán a szóbeli tartalom egységére redukálódik. Verdross a „realizált norma”, Gurvitch pedig a „normatív tény” fogalmával dolgozik, melyek azonban csupán az egyik oldal hangsúlyozását jelentik; ezzel szemben Horváth az együzt szemlélés, a *szinopszis* fogalma, a norma és a tény egyidejű „összenézése” révén teremt egyensúlyt a két pólus között.

Ehelyütt nem foglalhatunk állást részletekbe menően a lét és „kellés” egész problematikáját illetően. Bár szkeptikusan szemléljük a norma és tény között abszolút elválasztását követelő álláspontot, mégis helyesnek tartjuk Horváth ama kiindulópontját, miszerint a filozófia mai állása mellett a bizonyítási teher a norma és tény összeegyeztethetőségét állító véleményre hárul. Ezen kívül pedig a *Sein* és a *Sollen* közötti roppant feszültségben, a jogi norma és a jogi tényállás minden joghelyzetben visszatérő, örök szembenállásában mi éppen hogy a jog egyik jellemzőjét látjuk. Tehát még akkor is, ha az etika és az egész társadalomtudomány területén csak a norma és a tényállás közötti relatív különbség állítható, ez a különbség a *jogra* nézve akkor is azt jelenti, hogy összefüggések jogi szemléletében és leírásában létezik egy, már előzőleg (metajurisztikusan) adott és mindig fennálló ellentét. Éppen ezért a jogerő kérdésének tárgyalását megelőzően ezt az ellentétet szeretnénk röviden megvizsgálni.

a) A norma és a tény egysége a megélt jogban

Mint általában mindenfajta átélésben, a jog közvetlen átélésében sem áll fenn áthidalhatatlan ellentét norma és tény között. Éppen ellenkezőleg! A normatív minőség kötelező erejét minden további nélkül azonosként írjuk le a tényszerűen történetekkel vagy meg nem történetekkel (szokás, szervi aktus, semmisség). A relevanciát és egzisztenciát pedig olyan egységben éljük meg, amelyben mindig lehetséges a normából a ténybe, s a tényből a normába való átmenet. A jogi jelenségek vizsgálatánál ezeket az élményeket semmiképp sem szabad figyelmen kívül hagynunk, mert ezek egyáltalán nem pusztán átmeneti jellegű szubjektív benyomások, hanem jogintézmények, melyeket oly módon és azzal a szándékkal hoztak létre, hogy bizonyos élményeket képesek legyenek előhívni, és rendszerint valóban elő is hívják azokat. Az

alábbiakban a jogintézmény vizsgálatát mindig a megfelelő élményre vonatkozó kérdéssel kezdjük.

b) A norma és a tényállás együttszemlélése a jogi eljárásban

Amit jogként megélünk, annak kifejeződésre kell jutnia és be kell illeszkednie a már kinyilvánított jog építményébe. A dolgokat eme kinyilvánítás révén kezelik és szemlélik jogként, ez jelenti a tulajdonképpeni jogi területet, norma és tényállás együttszemlélésének terrénumát. Mihelyt ugyanis az élmény elválaszthatatlan egysége jogi fogalmak, joghelyzetek és jogi eljárások keretében kifejeződésre jut, rögtön megszűnik a norma és tény együttszemlélésben és egymásravezetkezésben felfogott egysége. Amit a cselekményről a normára való átmenetként élünk meg, az a jogi kapcsolatban a norma és a tényállás speciális viszonyaként jelenik meg, melynél azonban egy cselekmény megelőző, normateremtő ereje nem valami *saját* tulajdonságnak, hanem további normák következményének bizonyul, s ily módon az egyiknek a másakra való visszavezetése lehetetlen. Igaz, egy jogi norma egy magasabb szintű vagy egy későbbi, őt megváltoztató normával szemben elfoglalhatja a tényállás helyét, egy jogi tényállás, egy jogi cselekmény pedig egy alacsonyabb szintű vagy későbbi jogi cselekménnyel szemben betöltheti a norma szerepét. A *konkrét* joghelyzetek jogi leírásában azonban ezek sohasem moshatók el és cserélhetők össze anélkül, hogy ezzel egyidejűleg szükségszerűen át ne lépnének a jog határait. Ha ugyanis egy konkrét joghelyzetben az egyik jelenséget képesek vagyunk egyszerre jogi normaként és jogi tényállásként, a másikat pedig jogi tényállásként és jogi normaként szemlélni; amennyiben a vitázó felek egyidejűleg tudnák saját cselekményüket szervi aktusként, a másik cselekményét pedig jogtalanságként és bűncselekményként ábrázolni, akkor máris a jog határán: jogbizonytalanságban, forradalom közepette találjuk magunkat.

Norma és tényállás összemosásának lehetetlensége mellett mindazonáltal egymásravezetkoztatásuk szükségessége is fennáll. A jogi normák ugyanis mindig tényállásokban, a jogi tényállások pedig mindig jogi normákban jelennek meg. Tény* és norma együttszemlélése jogi aktusokban, eljárásokban és a pozitív jog normaösszefüggéseiben mutatkozik meg előttünk. Miként azt szinoptikus módszerében Horváth ábrázolja, eme összefüggések kifejezése speciális, éppenhogy jogi szemléletmódot követel meg. Ez a módszer pedig mélyen a jogi tapasztalatban gyökerezik, a jogi megismerés követelményeiből nőtt ki és speciálisan a jogi tapasztalat analízisére alkalmas.

c) A tiszta normák és a tiszta tényállások ellentéte
a jog logikai előfeltevéseiben

A jogra jellemző összekapcsolás- és szemléletmód ismeretében most előfeltevései után kell kutatnunk. Az összekötési mód – amely bár szükségképpen összeköti, mégis mindig csak külön jeleníti meg a normát és a tényt – logikai előfeltétele az egyik elemnek a másikra való *visszavezethetlensége*. Ez az előfeltétel ténylegesen is fennáll, amennyiben az együлтszemlélő összekapcsolási módból levonjuk a logikai konzekvenciákat

Valamely jogrend jogi normáinak összessége sohasem vezethető vissza egyetlen tényállásra, mert mindig maradnak olyan normák, amelyek érvényessége független vagy függetlenné vált a normatételző vagy normaérvénytelenítő jogi aktus jogszerűségétől. Mivel tehát ezek a normák nem tételvezethetők és nem is törölhetők el, *érvényteleníthetetlen jogi normáknak* nevezhetjük őket, hiszen a pozitív jogban megszüntetésükre nem létezik eljárás. Mint ilyenek az *aktushoz kötött jogi normákkal* állnak szemben, melyek érvényessége a jogi aktus jogszerűségétől függ. Az aktushoz kötött jogi norma eme függősége, s ennél fogva egész normatív ereje jogilag azonban csak abban az esetben elgondolható, ha érvényteleníthetetlen jogi normáktól kölcsönözten, illetve azokból levezetetten lép fel. Ez Merkl tézisében kifejezve azt jelenti, hogy az eredetnorma (vagyis az érvényteleníthetetlen norma) *in nuce* már az egész pozitív jog tartalmát magában foglalja. Az természetesen lehetséges, hogy egy érvényteleníthetetlen jogi norma eredetileg jogi aktushoz kötődött, s csak később került át az érvényteleníthetetlen jogi normák körébe. S fordítva: az is lehetséges, hogy valamely érvényteleníthetetlen jogi norma később elveszíti ezt a jellegét, s egy jogi aktus által eltörölhetővé, majd újratemthetővé válik.

Azt most itt ne fessegessük, hogy az, ami a jogi normákat érvényteleníthetővé teszi, vajon jogi eszményként, fikcióként, jogtudatként vagy hatalomként írható-e le. Mindazonáltal az érvényteleníthetetlen jogi normák elismerését egyetlen jogelmélet sem kerülheti meg, legfeljebb egyetlen pontra koncentrálja és jogon kívülinek nyilvánítja (a *Tiszta jogtan* hipotetikus eredetnormája). Felfogásunk szerint az érvényteleníthetetlen jogi normák száma minden jogrendben olyan variábilis ténykérdés, melyet minden pillanatban újra és újra fel lehet vetni. Olyan logikai szabályok, etikai előírások és speciális jogi normák variálódnak a jogrend normatív előfeltevéseinek tarka gazdagságában, amelyek valamely konkrét jogrendben nem teremthetők vagy szüntethetők meg egy történeti pillanatban. Mindezt akár relatív *természeti jogi* felfogásnak is nevezhetnénk. Ilyen érvényteleníthetetlen normák a jogrend minden konkrét metszetében léteznek, létezésük képezi az alsóbb szintű jogi normák normajellegének és a jogrend működésének logikai előfeltételét.

Másrészt azonban a jogi tényállások totalitása sem vezethető le a jogi normákból. Jóllehet, minden jogi tényállás jogi normán nyugszik, illetve jogi normák által megalapozott, azok által előírt (jogi aktus), mindig léteznek azonban olyan tényállások, amelyek függetlenek a már korábban fennálló normaszabályozástól. Mindazonáltal ezek mégis jogi, azaz jogilag releváns tényállások, mivel valamely jogi eljárásban megjelenő vagy normatétételezés irányába mutató reakcióval szemben képesek kioldódni. Kissé nehézkes kifejezéssel élve nem alárendelhető (szubsumálhatatlan) *tényállásoknak* nevezhetnénk őket, míg ezzel szemben minden olyan tényállásra, amelyet jogi normák írnak elő vagy „teremtnek”, a *normához kötött tényállás* vagy a *jogi aktus* kifejezés illik. Véleményünk szerint a jogilag előre nem látott és nem előírt, azonban mégis jogi reakciót és jogi következményeket kiváltó jogi tényállások száma ugyancsak ténykérdés, azaz a jogi tapasztalat kérdése. Mindezt akár relatív *szabadjogi* felfogásnak nevezhetjük. Ámde minden jogelméletnek, még a *Tiszta jogtannak* is feltételeznie kell – legalábbis egyetlen érvényteleníthetetlen jogi norma feltevéséhez hasonlóan – egy jogilag elő nem írt tényállást, mégpedig olyat, melyben az eredetnormát joggá nyilvánítják. Számunkra semmit sem változtat a helyzeten az, hogy a *Tiszta jogtan* az eredetnormát és az eredettényállást jogon kívülinek tartja, mert még az ún. tiszta joglogika útján is el kell jutnunk annak jogi relevanciáihoz.

Természetesen mindig tudatában vagyunk annak, hogy az eredetnorma és az eredettényállás nem csupán a *Tiszta jogtanban* azonos, hanem voltaképpen az úgynevezett érvényteleníthetetlen jogi normák és az úgynevezett nem-alárendelhető tényállások is szociológiailag egymással összekapcsolódva és összekötöten jelennek meg. Ez az összekötöttség azonban a joghelyzetekben nem jut napvilágra, hanem éppen ellenkezőleg: a jogban norma és tény együttszemlélésének logikai előfeltevését éppen a kettő éles szétválasztása jelenti. Az előfeltevésként felfogott szétválasztás a tudás funkciója, legsajátosabb területét pedig a joglogikában és a jogdogmatikában találja meg. A szétválasztás előfeltevése azonban nem pusztán valamely teória felfogása, hanem magában a jogi tapasztalatban is adott. A jogi eljárásban és az emberek cselekményeiben mindig feltárulkozik a normák égi és a tények földi tartományának előfeltevése.

A norma és a tény jogon belüli viszonya tehát a következőképpen jellemezhető. A jogon belül a normát és a tényt *egységben* éljük át, *együtt* szemléljük és tárgyaljuk, de *elválasztottságukban* ismerjük meg és előfeltételezzük. A *par excellence* jogit az együttszemlélés és a tárgyalás jeleníti meg, míg az élmények és az előfeltevések jogelőtti és jogon túli területekre utalnak. Mindazonáltal ezek nem kevésbé részei a jogi tapasztalatnak. A *par excellence* jogi *együttszemlélés* funkciója éppen abban rejlik, hogy az *egyesített lét élménye*, valamint a norma és a tény *elválasztottságának előfelte-*

vése egy kezelhető technikai rendszer keretében áthidalható legyen. A jog megélése, tárgyalása és a rá vonatkozó tudás csak a jogi tapasztalat különböző aspektusait jelentik.

4. Jogerő és semmisség

A jogerő hagyományos tana a jogerőt az ítélet következményeként fogja fel. Merkl döntő tette az a felismerés volt, hogy a jogerő egy olyan jogi jelenség, amely nemcsak ítéletekhez és az igazságszolgáltatás behatárolt területéhez kötődhet, hanem minden jogi aktushoz. Ez a megállapítás egy olyan előrelépést jelent, amelyet egyetlen jövőbeni jogelmélet sem hagyhat figyelmen kívül.

A jogerő fogalmának eme szükségszerű általánosításával Merkl egyben szűkítette és át is értelmezte azt. Amennyiben ugyanis a jogerőt a normák – nem pedig a jogi aktusok – tulajdonságaként határozza meg, deduktívan alkalmazza a *Tiszta jogtan* premisszáit. Ezt az átértelmezést e premisszák ellenzőinek fenntartással kell fogadniuk. A jogerőnek a norma sajátosságával egyező jellegét Merkl továbbá abban látja, hogy a jogerő a jogi normák speciális érvényességi tartamát jelenti. Ez ellen már Gerhart Husserl is azt az ellenvetést hozta fel, hogy ezáltal teljességgel kirekesztve marad a jog és a jogerő lételeme. S valóban, a jogerő pusztán időtartamként való megfogalmazása – amely már nevében is feszültséget hordoz – aligha képes mindazokat kielégíteni, akik éppen a norma és az aktus feszültségét akarják vizsgálni a jogi gyakorlatban.

A magunk részéről helyütt a jogerő fogalmának egy olyan meghatározását javasoljuk, amely a norma és tény fentiekben vázolt együtt szemléléséből adódik. E fogalmat ideiglenesen olyan formába kívánjuk önteni, amely a jogerő közvetlen átélését ábrázolja, s szándékosan nem felel meg a norma és tény tiszta elválasztása követelményének.

Ennélfogva jogerős minden jogi aktus, amely jogi normává vált. Ebben az értelemben tehát a jogerő az aktushoz kötött jogi norma keletkezési körülményét jelenti.

Ezzel a jogerő olyan primér definícióját adtuk meg, amely nem veszi figyelembe a norma és a tény közötti határt, mivel éppen hogy valamely jogi aktusnak egy jogi normába való átmenetéről szól. Amennyiben azonban ennek az átélést magában foglaló fogalom meghatározásnak jogi értelmet kívánunk adni, úgy azonnal érvényre jut norma és tényállás szükségszerű ellentéte és elválasztása. Az az állítás, hogy valamely jogi aktus jogerős, jogi értelemben csak az illető jogi aktus és a jogi norma kapcsolatát jelentheti, mégpedig a megfelelés kapcsolatát. Ez a megfelelés pedig két dolgot takarhat: vagy azt, hogy a jogerős jogi aktusban nyilvánított normatív tartalom azonos a jogi norma *normatív* tartalmával, vagy pedig azt, hogy a vonatkozó jogi aktusban megtörtént tényállások azonosak

azzal a *tényállással*, amelyet a vonatkozó jogi norma leírt. A megfelelés mindkét fajtája azonban jogilag csak egy további jogi aktusban juthat kifejeződésre, s az utóbb említett jogi aktus jogerejével szemben *usque ad infinitum*⁶¹¹ ugyanazon kettős megítélési és megállapítási lehetőségek ismétlődnek meg: azaz a jogi normához való folyamatos hozzárendelés ellenére mindig a jogi aktushoz jutunk vissza.

A jogerő pusztá inverzének a jogi aktus *semmissége* tekinthető. A semmisség esetén az egymáshoz rendelt jogi aktusok és jogi normák a kapcsolatát a *meg nem felelés*, az *ellentmondás* fejezi ki. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a semmisség nem jogi nem-létet, hanem a normává válásnak már valamilyen fokát, negatív jogerőt jelent.

A jogerővel szembenálló folyamat a *jogi norma alkalmazásának* (realizálásának) jelenségeiben tárul fel előttünk, melyeket ehelyütt csupán a párhuzamosság miatt szükséges röviden tárgyalnunk. *Jogalkalmazásról* (realizálásról) akkor beszélünk, ha a *jogi norma tényállásba, jogi aktusba megy át*. A jogalkalmazás ennél fogva a normához kötött tényállás, a jogi aktus keletkezési helyét jelöli. Ez az átért átmenet jogilag az érintett jogi normának egy tényálláshoz való hozzárendelését, vagyis a kettő megfelelését jelenti. Ez a megfelelés – a norma és tény állandó feszültségének értelmében – ugyancsak két dolgot jelenthet. Vagy azt, hogy egy valóságos történés megfelel a realizált normában leírt tényeknek; vagy pedig azt, hogy a tényleges történésben kifejezett normák felelnek meg a realizált normáknak. Maga a megfelelés azonban, amennyiben a jogi hozzárendelés menetét követjük, a jogi normák által feltételezett, s ily módon – az átért átmenet ellenére – a továbbiakban is a normák területén maradunk.

A jogi norma realizálódásának inverzét annak *derogálása* jelenti, amennyiben az egymáshoz rendelt jogi normák és a tényállások ellentétben állnak. A jogi norma megvalósulása és derogációja joglogikailag tökéletesen egyjelentésű, s voltaképpen mindkettő tartalmazza a derogáló elemet: valamely norma ugyanis egy adott pillanatban leesik a normák mennyei egéből, s jóllehet érvényesként, azonban csak aktushoz kötötten érvényesként szemléltethető.

Látjuk tehát, hogy a jogerő és a semmisség, a jogerő alkalmazása és a derogáció értelme csak valamely aktus normába – és fordítva: valamely norma aktusba – való átmeneteként primér átélésében észlelhető. Mihelyst azonban eme elsődleges átélés a jog kategóriáiban próbál meg kifejezésre jutni, úgy a normának az aktusba és az aktusnak a normába való – úgynevezett – átmenete felfoghatatlanná válik. S azáltal, hogy ez minden korábbi elemzésnél megismétlődik, bebizonyosodik a jogi norma és a jogi aktus szükségszerű szembenállása.

⁶¹¹ *Usque ad infinitum* (latin): nagyjából a végtelenségig, szinte korlátlanul.

5. Az abszolút jogerő és abszolút semmisség lehetetlensége

Az előbbieket értelmében a *jogerő* és *semmisség* nem a jogi normák, hanem a *jogi aktusok* tulajdonságai, mégpedig azoké, amelyek értelmében egy tényállás normatív értelemmé és normához kötött tényállássá emelkedik, s jogi aktussá válik. Ezzel szemben a *realizálódás* és a *derogáció* a *jogi normák azon* tulajdonságai, melyek értelmében valamely jogi norma érvényessége tényálláshoz kötött. Ennek megfelelően a legáltalánosabb értelemben (azaz a jogerő és a semmisség értelmében) vett jogerő tulajdonsága minden normához kötött jogi tényállásnak (jogi aktusnak), míg a legáltalánosabb értelemben (a realizálódás és a derogáció értelmében) vett derogáció minden aktushoz kötött jogi norma tulajdonságát jelenti.

A továbbiakban csak a jogerő és a semmisség (azaz csak az aktus normába való átmenetének) kérdésével fogunk foglalkozni.

A jogerő és semmisség biztosítását egyetlen jogrendszer sem garantálja számunkra. Egy jogi aktus jogereje csupán egy további jogerős jogi aktuson keresztül képes érvényesülni (ahogyan a megfellebbezhetetlen ítélet jogi ereje is csak a végrehajtó aktusban jut napvilágra), s ezen utóbbi ugyancsak megsemmisítheti a már fennálló jogerőt. Másrésztől egy aktus semmissége csak egy olyan másik aktus révén juthat kifejeződésre, amely – kompetenciája révén – jogerősnek is nyilváníthatja az érintett aktust. Önmagában véve tehát egyik aktus sem jogerős vagy semmis: a jogi aktus csupán a jogerő és a semmisség lehetőségeinek egyidejű, különböző mennyiségben történő adagolását tartalmazza (Horváth). A jogerő és semmisség örök korrelációban vannak, s ahol az egyik fellép, ott árnyékként a másik is jelen van. Minden jogerő az irrelevancia lehetőségével terhelt érvényességet, és minden semmisség az érvényesség lehetőségével érintkezésbe került jogi irrelevanciát jelenti.

„Jogerő” és „semmisség” természetük szerint relációs fogalmak, és semmi képp sem *abszolutizálhatók*. A „jogerő” relációs fogalomként való felfogása és abszolutizálásának lehetetlensége a pozitív jogot jellemző együtt szemlélő eljárás logikai következménye. Az abszolút jogerő ugyanis csak abszolút érvényességként fogható fel, amely azonban nem a jogi aktusokat, hanem csak azokat a tiszta normatív jelenségeket illeti meg, amelyek az őket kifejező jogi aktusoktól teljes mértékben függetlenek. Mi azonban akkor és csakis akkor beszélünk jogerőről, ha az érvényesség nem abszolút, hanem jogi aktushoz kötődik és kérdéses. Ezzel szemben az abszolút semmisség tökéletes jogi irrelevanciát jelentene, ez azonban jogilag éppúgy lehetetlen lenne, mivel abszolút normatív irrelevancia csak teljes mértékben jogon kívüli tényállásokat, pusztán természeti történéseket illel meg. Mi azonban akkor és csakis akkor beszélünk semmisségről, ha az irrelevancia nem abszolút, hanem normatíve megállapított és kérdéses.

„Jogerő” és „semmisség” ennél fogva a szubsztancia és a tulajdonság joglogikailag inadekvát, csak a közvetlen jogi átélésben adott összekapcsolódását jelenti. Minden jogi aktusban benne rejlik az a tendencia, hogy nehezen kívívott normatív relevanciáját többé-kevésbé elveszítse, és újra egyszerű tényállásként érvényesüljön. A végrehajtási eljárás esetén a jogerős aktus minden lépésnél visszaesik a tényállás-lét állapotába (Horváth). Mármost ennek megfelelően valamely jogi aktus jogereje és semmissége minden újabb és újabb időbeli metszetben kérdésessé tehető, azaz *időtartama* bizonytalan.

6. A jogi tévedhetetlenség

A jogerő (semmisség) időtartama csak ebben az említett összefüggésben válik központi kérdéssé. Így nyeri el tehát ismét jogosultságát a probléma Merkl-féle tárgyalása, amely a tartam kérdését állítja középpontba. A kérdés megválaszolása azonban a *Tiszta jogtanban* sokkal egyszerűbb. Ott ugyanis a jogerő a jogi normák tulajdonsága, az érvényesség alfaja, ezáltal elvileg időben végtelen, s csak speciális pozitív jogi intézkedések (derogáció) révén behatárolt. Az általunk használt értelemben azonban a jogerő a jogi aktusok – jóllehet szubsztanciálisan inadekvát, mindazonáltal elvileg mindig kérdéses, bizonytalan és változó – tulajdonsága.

Ámde az a megállapítás, hogy *joglogikailag* a jogerő és a semmisség időben bizonytalan és változó, semmit sem mond a jog közvetlen átéléséről. Joglogikailag a jogerőt és a semmisséget mi is a jogi aktusok és jogi normák között hivatkozási viszony fajtájaként határoztuk meg, azonban a jogerőnek és semmisségnek mégis létezik olyan jogélménye, amely minden vonatkozó joghelyzetben megismétlődik. Kérdéses azonban, vajon nincs-e közvetlen élménye a jogerő és a semmisség biztosított *tartamának* vagy időbeli végtelenségének is?

Kétségtelen, hogy a jogi tapasztalatban vannak ilyen jelenségek. „Megfellebbezhetetlen” ítéletek, „végső” instanciák döntései, „megismételhetetlen” aktusok szemléltetik a *jogerő* időbeli megváltoztathatatlanságát. Ezzel szemben a *semmisség* időbeli megváltoztathatatlanságát a „gyógyíthatatlanul” semmis aktusok, a „irremediábilis” formai hibák, a köpenicki kapitány rendeletei tanúsítják. Mi a magunk részéről a jogi *tévedhetetlenség* fogalmával szeretnénk leírni a *jogi tényállások* (jogi aktusok) *minden olyan tulajdonságát*, amelyek lényege abban rejlik, hogy a jogi aktusok megváltoztathatatlan jogerőre (illetve semmisségre) tesznek szert, s *hogy a jogi aktusok mindörökké jogi normákba mennek át*.

Az eddigiekből az következik, hogy a jogi tévedhetetlenség ebben az értelemben sohasem *bizonyítható*. A norma és a tényállás közötti örök ingázás a jogerő és a semmisség megváltoztathatatlanságát is lehetetlenné teszi. A norma és aktus megfelelése és elhajlása nem fejez ki szubsztanciális összefüggést, ennél fogva mindig

kérdéssé tehetőek és új megítélés alá vonhatóak. A „végérvényesen” lezárt és teljességgel „visszavonhatatlan” jogerő- és semmisségi helyzetek újólagos megítélésének jelensége jogi határhelyzetek hatalmas tárházát, a *forradalmat* és a vele rokon ellenpéldát, a *teremtett legitimitást* kínálják fel számunkra.

Amennyiben tehát egy jogi aktus jogi *tévedhetetlensége* jogi úton nem garantálható (s mégha ez a garancia deklarált is, akkor sem rendelkezik joglogikai jelentőséggel, mivel a végrehajtási szervek részéről a felülvizsgálati szükségyszerűség mindig ott van mögötte), bizonyos pozitív jogi intézmények akkor is nyújthatják a jogi tévedhetetlenség emberi élményének feltételeit.

Ez megy végbe az *eljárások halmozódása* és egymásra épülése révén. Amennyiben egy jogi procedura befejeződik, úgy arra egy másik eljárás következik, amely az előzőleg jogviszonyban álló aktusok jogerejével vagy semmisségével foglalkozik stb. Az aztán már tapasztalati-pszichológiai tény, hogy ilyen eljárások bizonyos egymásra következését követően – legyen az a második vagy a tizedik – fellép a jogi tévedhetetlenség (fellebbezhetetlenség) érzése. Ha aztán eme építmény csúcán egy szervezet vagy a jogi aktusok speciális fajtája számára a jogerő speciális biztosítékai halmozódnak fel (fellebbezési lehetőségek kizárása, fokozott bizonyítási kényszer, előzetes kihirdetésre vonatkozó rendelkezés stb.), akkor az megfelel a dolog természetének, s a jogrendszer bizonyos pontjaihoz annak magas statisztikai valószínűsége és a normatív jellegnek az a hite kapcsolódik, hogy az ezeken a pontokon megállapított jogerő-(semmisségi) helyzetek állandóvá válnak. Az eljárások halmozódásának eme leírásánál korántsem pusztán a fejlett igazságszolgáltatás hierarchiája lebegett előttünk: az eljárások effajta halmozódása már egy és ugyanazon instancia eljárásán belül is megtalálható, a modern jusztícia fellebbezési fórumrendszere pedig a tévedhetetlenséghez vezető végsőig kifinomult, rafinált és fejlett építményt alkot.

Ha ebben az értelemben a tévedhetetlenség fikciójáról beszélünk, akkor alkalmazható ez az elnevezés, de csak bizonyos fenntartásokkal. A fikció nem azt jelenti, hogy a logikai eredet e tévedhetetlensége színlelt lenne; ellenkezőleg, irracionális eredetet jelent (és mint ilyen jogszociológiailag erősebb, mint az egész joglogikai építmény!). A tévedhetetlenség csak a jogdogmatikán és a joglogikán belül jelent fikciót, mivel a jogon belül a norma és aktus szigorú feszültségének keretei között kizárólag mint fikció magyarázható.

7. Az abszolút jogi tévedhetetlenség lehetősége

Felvethető a kérdés: vajon egy konkrét jogrendszerben a tévedhetetlenség fikciója fókuszálható-e egy bizonyos pontban, vagy sem. A kérdés az, vajon elgondolható-e az a fikció, hogy létezik olyan jogi szerv, melynek aktusai *minden lehetséges* jogi

aktust képesek *örökre* (azaz időben megváltoztathatatlanul) jogi normává változtatni (azaz jogerejét vagy semmisségét kétségtelenül megállapítani).

Logikusan *nemmel* kell válaszolnunk. Egy szerv vagy a jogi aktus valamely speciális fajtája – amely jogi kompetenciája alapján jogerővel tud el látni vagy attól meg tud fosztani *minden más lehetséges* aktust – legelőször is saját jogi aktusaival kapcsolatban rendelkezik ezzel a képességgel. Így mindenekelőtt a tévedhetetlenség az, mely a jogerő biztosított időtartamát megsemmisíti. Minden szervezet, amely fel van ruházva efféle jogi tévedhetetlenséggel, éppen azáltal önti formába ezt a fikciót és kelti fel az érintett élményt, hogy funkciója specializált. Éppen ezért a jogi tévedhetetlenség központjai a legfelsőbb bíróságok, mivel ők képesek megsemmisíteni és eltörölni más bíróságok jogi aktusait, persze csak azokét, melyeket egy eljárás során elébük hoztak, mivelhogy saját (konkrét) döntéseiket ezek az alsóbb fokú bíróságok már nem semmisíthetik meg, illetve nem helyezhetik hatályon kívül. Mi tehát a jogerőt, s még inkább a jogi tévedhetetlenséget, relációs fogalomként határozzuk meg. Ily módon a jogrendszer egy pontjához kötődő jogerő- és tévedhetetlenségi meghatározások – abszolutizálásuk lehetetlensége következtében – nem lehetnek határtalanok és korlátlanok. A primitív, patriarchális jogrendben például nincs lehetőség a jogi tévedhetetlenség kifejlődésére, mivel egyrészt minden jogerős, amit egy ítélkező szerv kinyilvánít, másrészt azonban a szerv minden döntése saját maga által mindenkor megsemmisíthető. Ahol azonban a jogerő minden korlátozás nélkül halmozódik fel, ott szükségszerűen határtalanul felhalmozódik a semmisség is. A joglogikai abszolutizálás tehát a tévedhetetlenség relációs fogalma esetében is lehetetlen.

8. A szuverenitás

A korlátlan jogi tévedhetetlenség joglogikai elgondolhatatlansága ellenére fel kell tennünk a kérdést, vajon a jog átélése során nem találhatjuk-e szembe magunkat korlátlan jogi tévedhetetlenséggel? Úgy gondoljuk, ez az élmény valóban megtalálható a jogban. Anélkül, hogy a szuverenitás végtelen problematikájában állást foglalnánk, a korlátlan jogi tévedhetetlenség jelenségére a *szuverenitás* elnevezést javasoljuk. A szuverenitás ebben az értelemben a *jogi aktusok* speciális fajtájának (gyakorlatilag egy speciális szerv jogi aktusainak) *azon tulajdonsága, amely elvileg minden jogi aktust jogi normává képes változtatni*. Mint említettük, egy effajta szuverenitás joglogikailag elgondolhatatlan. Azok a joghelyzetek, amelyek velünk szemben a közvetlen átélés során szuverenitásként lépnek fel, joglogikailag csak a jogerő alakzatainak bizonyulnak, s ezáltal a jogerő és a szuverenitás között pusztán fokozati különbséget tehetünk. Ami a szuverenitást mégis megkülönbözteti a jogerőtől és a jogi tévedhetetlenségtől, az ugyancsak olyan tulajdonság, amely

jóllehet joglogikailag nem jut kifejeződésre, a közvetlen megélés szempontjából azonban döntő jelentőségű. Tény, hogy a szuverenitás *elvileg* korlátlan, ami pedig elvileg mégis korlátozza, az belőle levezetett. Joglogikai értelemben egy jogi aktusból és egy jogi szervből – természetesen – maradéktalanul csak azt lehet dedukálni, amit az meg is képes szüntetni. Nem ez érvényes pl. az állami szuverenitás nemzetközi jogi határainak esetében. A jogi élmény számára azonban az a döntő, ami elvileg hangsúlyos, s ez az elvileg hangsúlyos mint *jogi minőség* kapcsolódik a megélt tényekhez, valószínűségekhez, hitekhez és normákhoz. Azok a pozitív jogi intézmények, amelyek a szuverenitás tapasztalatát előhívják, illetve fikcióját hordozzák, komplikált szervezeti és eljáráshierarchia élén helyezkednek el. A szuverenitás ugyanis nem valamiféle jogerőalakzat, amely közvetlenül nőtt ki az önkényes patriarchális igazgatásból, hanem egy csúcshikció, amely a tévedhetetlenségi fikciók egyre növekvő egymásra rakódására koronaként illeszkedik. A tévedhetetlenség lehetőségének legmagasabb fokú feszültségét a legfelsőbb bíróság jelenti, mivel – mint azt már bemutattuk – a jogi tévedhetetlenség magasabb foka önmagát semmisíti meg. Ez azonban nem a közvetlen átélés esete. Ha ugyanis az átélés számára az első fok a tévedhetetlenség egy meghatározott fokaként, a második egy magasabb fokaként, a legfelsőbb bíróság pedig még magasabb fokaként jelenik meg, akkor a legfelsőbb bíróságot létrehozó és beiktató, illetőleg a hierarchia élén álló szuverén szerv a közvetlen átélés számára mindig is a jogi tévedhetetlenség még magasabb fokával felruházott. Az a joglogikai igazság, hogy a korlátlan jogi tévedhetetlenség saját magát szünteti meg, a jogi átélés számára ugyanúgy felfoghatatlan marad, mint a szuverenitás a joglogika számára.

Ami a szuverenitás számára sajátos támaszt ad és egyben korlátozza is, az nem a joglogikai lehetetlenség, hanem az átélés tartománya, s benne az érvényteleníthetetlen jogi normák és a szubszumálhatatlan tények köre. Hangsúlyoztuk már, hogy a jogerő, a jogi tévedhetetlenség és a szuverenitás nem a tiszta érvényesség területéhez tartoznak, s amennyiben normatív erejükről beszélhetünk, az csak annyit jelent, hogy a jogerő, a jogi tévedhetetlenség és a szuverenitás normatív erővel rendelkezhet minden aktushoz kötöttel és tényállásszerűvel szemben, ez azonban nem érintheti a jogrend mindenkori normatív alapjait. A jogerős, jogilag tévedhetetlen és a szuverén jogi aktusok korlátlan mértékben alkothatnak normákat, amennyiben ezek a normák jogi aktusokon keresztül egyáltalán létrehozhatók, illetve eltörölhetők. Azonban egyetlen jogi szerv és egyetlen szuverén szerv sem képes azokat a tiszta normatív tartalmakat megszüntetni, amelyek az illető normatív rend mindenkori normatív alapjait képezik

Mivel a szuverén aktus csak aktushoz kötött jogi normákat képes létrehozni és megszüntetni, az elvileg korlátlan szuverenitás valóságosan (s a közvetlen

tapasztalat számára is) annál jobban behatárolt, minél nagyobb a konkrét jogrendben az érvényteleníthetetlen jogi normák száma.

Az előbbiekből következik, hogy a szuverenitás nem elsődleges, normális és állandó intézmény, hanem ellenkezőleg: a jogerő leingatabb, a széteséstől leginkább fenyegetett alakzata. Ez a szétesés azonban nem is annyira a forradalom részéről fenyeget, mint a láthatatlan, fokozatos felbomlás és a tévedhetetlenség függetlenedő, alá- és mellérendelt központjai révén történő szétszórtság részéről. Mihelyt a tévedhetetlenség valamely formálisan alárendelt, delegált centrumának kompetenciája érvényteleníthetetlen jogi normákba horgonyzódik le, s mihelyt a tévedhetetlenség egy korábban delegált központjának kompetenciája az adott jogi tudatosság és jogi meggyőződés mellett visszavonhatatlanná válik, úgy a szuverenitás szétszóródik, és létrejön a jogi tévedhetetlenség centrumainak sokasága.⁶¹²

Valamely szervezet szuverenitása tehát abban a pillanatban szűnik meg, midőn más olyan szervezetek nyerik el a konkuráló tévedhetetlenség képességét, melyek döntései megfellebbezhetetlenek, azaz a korábban szuverén szerv számára érvényteleníthetetlen jogi normákat jelentenek.

9. Összefoglalás

Most pedig még egyszer összefoglaljuk a jogerőről, jogi tévedhetetlenségről és szuverenitásról mondottakat.

A *jogerő* a közvetlen átélés számára a jogi aktus ama tulajdonságát jelenti, hogy a jogi aktus jogi normába ment át. A joglogikai vizsgálódás értelmében azonban egy tényállás magától nem képes jogi normává válni, hanem csak megfelellhet egy magasabb fokú érvényes normának, s pusztán ez a megfelellés jelenik meg jogi aktusokban. A pozitív jog ezt az ellentétet olyan eljárások, differenciált és specializált jogi aktusok bevetésével oldja meg, amelyek a forma és a tartalom révén alkalmasak a jogerő fikciójának hordozására és a jogerő élményének kiváltására. Emellett azonban felmerül a jogerő-helyzetek tartóssága és biztonsága iránti igény is.

⁶¹² Például az észak-amerikai Egyesült Államok kongresszusának kétharmados többsége formálisan még mindig szuverén, mivel illetékes arra, hogy alkotmánymódosítás révén megszüntesse a Legfelső Bíróság tévedhetetlenségi kompetenciáját. Nyugodtan mondhatjuk azonban, hogy az a jogi norma, amely az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságát az alkotmányellenes törvények megsemmisítésére vonatkozó megtámadhatatlan kompetenciával felruházza, az érvényteleníthetetlen jogi normák pozíciójába lép. E norma az amerikai jogtudat jelenkori állása mellett létrejöttének körülményeiről leválasztott, megszüntethetetlen normatív tartalmat jelent. Ennélfogva az Egyesült Államok szuverenitása ma a szétszórtság állapotában lévőként írható le. Hogy holnap mi lesz, az már más kérdés. A lábjegyzetek Bibó Istvánéi.

Ennélfogva a *jogi tévedhetetlenség* a közvetlen átélés számára a jogi aktusnak azt a tulajdonságát jelenti, miszerint az megváltoztathatatlan és örökre átmegy valamely jogi normába. Azonban a joglogikai vizsgálat értelmében ez csaknem lehetetlen, mivel az a magasabb szintű jogi aktus, amely ezt a változtathatatlanságot konstituálja, szükségszerűen éppúgy képes korlátozni és megsemmisíteni is azt. A pozitív jog ezt az ellentmondást olyan eljárások felhalmozásán és egymásra építése révén oldja meg, amelyek alkalmasak arra, hogy a jogi tévedhetetlenség fikcióját hordozzák és a megváltoztathatatlanság élményét kiváltsák. A jogrenden belül azonban felmerül az igény egy olyan központ iránt, amely a jogi tévedhetetlenség megteremtését és megszüntetését végérvényesen és döntően felosztja.

Ennélfogva a *szuverenitás* a közvetlen átélés számára a jogi szervnek az a tulajdonsága, hogy az átélés számára minden tényállást örökre jogi normává változtathat, azaz tévedhetetlen és korlátlan módon képes jogerős aktusokat teremteni és megszüntetni, illetőleg az effajta teremtés és megszüntetés feltételeit meghatározni. A joglogikai vizsgálat értelmében azonban a kompetencia korlátlanságának meg kell semmisítenie a jogi tévedhetetlenséget is. A pozitív jog ezt az ellentmondást oly módon oldja fel, hogy a tévedhetetlenség bizonyos aktusok tételezésére hivatott differenciált és specializált központjait egymással egy pontba köti össze és egyesíti oly módon, hogy a létrehozott jogi aktus és a tételező szerv (vagy szervek köteleke) képes hordozni a szuverenitás fikcióját, illetőleg képes kiváltani a szuverenitás élményét.

A jogerő, a jogi tévedhetetlenség és a szuverenitás a pozitív jog olyan intézményei, amelyek egy technikai jellegű, együtt szemlélő eljárásban kibékítik a norma és tény közvetlenül átélt egységét, illetve *Sein* és *Sollen* (lét és „kellés”) logikailag előfeltételezett ellentétét.

Közülük a jogi tévedhetetlenség a legerősebb és legtartósabb. Az egyszerű jogerő épphogy garantált, a szuverenitás pedig túlságosan is közelít az abszolúthoz. A tévedhetetlenség centrumainak többsége pedig, melyeken a jogrend és jogbiztonság nyugszik, a kettő között helyezkedik el.⁶¹³

1937

⁶¹³ Vö.: Robert Coester: *Die Rechtskraft der Staatsakte*. 1927; Kurt Hoffmann: *Über das Wesen und die subjektiven Grenzen der Rechtskraft*. 1929; Barna Horváth: *Die Idee der Gerechtigkeit*. Zeitschrift für öffentliches Recht, VII. (1927) 508–544; Barna Horváth: *Rechtssoziologie*. 1934. (Magyarul: *Jogszociológia*. [ford: Zsidai Ágnes] Osiris, 1995.) Gerhart Husserl: *Rechtskraft und Rechtsgeltung*. 1925; Adolf Merkl: *Die Lehre von der Rechtskraft*. 1925; Julius Moór: *Die Lehre von der Rechtskraft und die Stufentheorie des Rechts*. (Magyarul: *A jogerő problémája és a jogrendszer lépcsőzetes tagozódásának teóriája*. Magyar Jogi Szemle, 1924. 88–95.) A zárójeles betoldások a fordító, Zsidai Ágnes munkái.

CALVIN UND DAS RECHT

Feudingen in Westphalen. 1934. 286 p.

Bohatec terjedelmes könyve készülő művének („Az organikus gondolat Kálvin állam- és egyházelméletében”) csupán négy fejezetét tartalmazza. A fejezetek Kálvinnak a természetjogról (1–93), a pozitív jogról (97–129), az ellenállás jogáról szóló tanait (133–206) tárgyalják, az utolsó fejezetben pedig (211–279) szerző Kálvin genfi polgári perrendtartás-tervezetét ismerteti.

A természetjogról szóló fejezetben szerző tétele az, hogy Kálvin egyáltalán nem kapcsolta ki rendszeréből a természetjogot, hanem a sztoikus elmélet szerves folytatásaképpen igenis feltételezett egy, az emberiség bünsős állapotából következő és szükségessé vált relatív természetjogot, mely azonban alá van rendelve az isteni szuverenitásnak. A sztoikus elméletben ez utóbbinak az aranykor abszolút természetjoga felel meg, mely túlságosan antropocentrikus ahhoz, hogy Kálvin rendszerében helyet foglalhasson. Az isteni szuverenitás nem áll és nem állhat ellentétben a relatív természetjoggal, mert egy annál magasabb rendű igazságosságot fejez ki s egyúttal értékmérő szereppel bír a relatív természetjog számára.

A természetjog és pozitív jog viszonyáról szóló fejezetben különösen kiemeli a szerző az éles eszmei dialektika és erős valóságérzék töretlen egységét, mely Kálvin jogelméleti rendszerét és teológiáját egyaránt jellemzi. Természetjog (erkölcsi törvény) és pozitív jog (tételes törvény) Kálvin rendszerében nem kerülhetnek ellentétbe egymással, de nem tehetik feleslegessé sem egymást. Nem kerülhetnek ellentétbe, mert a pozitív jog a természetjog értékmérője alá esik – akárcsak a természetjog az isteni szuverenitás értékmérője alá –, s így tételes törvény csak az lehet, ami az erkölcsi törvény szelekcióját kiállotta. Nem tehetik azonban feleslegessé sem egymást, mert a tételes törvény több mint az erkölcsi törvény pusztá alkalmazása, konkretizálása.

A tételes törvény nem az erkölcsi törvényből következik, hanem a való világ különböző viszonylatai és követelményei hívják életre, s az erkölcsi törvénytől való függősége abban áll, hogy annak mértéke alá esik és annak sze-

⁶¹⁴ Bohatec, Josef (1876–1954): cseh filozófus, teológus.

lekcióján megy keresztül. Teljesen hasonló a helyzet, mint az isteni szuverenitás és a természetjog viszonyánál, ahol a relatív természetjog érvényességét a bűnbeesés ténye váltja ki, s az isteni szuverenitástól való függése abban áll, hogy annak mértéke alá esik. Ily módon Kálvin szembekerül a thomizmus,⁶¹⁵ a lutheranizmus és melanchtonizmus⁶¹⁶ álláspontjával, melyek hajlandók az isteni jog, természetjog és pozitív jog viszonyát a konkretizálódás különböző fokain álló, de egynemű lépcsőzetként felfogni. Bohatec meggyőző és helytálló eredményeit a jogelmélet mai problematikájába átültetve ez annyit jelent, hogy Kálvin jogelméleti rendszere az egyoldalú normatív beállítással szakítva eljutott a törvény és a való világ egybevető szemléletéhez, ugyanekkor megvalósította a kettőnek határozott és éles elválasztását, s mindezeken felül biztosította az isteni szuverenitásnak, az értékek világának a primátusát. Oly szintézis ez, melynek aktualitása és modernsége kézenfekvő.

A szerző hangsúlyozza Troeltsch-sel⁶¹⁷ való polémiája során, hogy Kálvinnak a pozitív jog és állam isteni eredetét állító tana nem jelenti a jog és állam abszolút értékességét és nincs ellentétben a keresztyénség által egyetemesen elfogadott ágostoni tannal, mely az államot és a pozitív jogot a bűnbeesés következményének tekinti. Kálvin ugyanis csupán a korabeli anarchikus szekták elleni küzdelem során emelte ki, hogy az állam intézménye is az isteni kegyelem ajándéka, azonban nincs kétség abban, hogy a már bűnbeesett emberiség részére szól.

Az ellenállás-jogról szóló fejezetben a szerző előadja Kálvin ismeretes álláspontját, mely szerint az ellenállás joga a természetjogot és tételes jogot áthágó zsarnokkal szemben csupán erre hivatott államszerveket (tribunok, ephorok, rendek) illeti meg, s az egyes ember kötelessége a béketűrés; ezzel szemben ez utóbbi is jogosan ellenállhat az isteni törvényt lábbal tipró és a lelkiismereten erőszakot tevő zsarnoknak. Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy ez a kettéválasztás éppen azáltal válik lehetségessé, hogy Kálvin nem tekinti a pozitív jogot az isteni és természeti jog pusztá alkalmazásának. Szerző itt állást foglal egyrészt azzal a beállítással szemben, mely Kálvinban a mai értelemben vett politikai szabadságjogok előharcosát látja (Doumergue⁶¹⁸), másrészt azzal, mely Kálvin államtanát arisztokratikus és monarchikus elvek összekapcsolásaként tünteti fel (Baron⁶¹⁹). Szerző maga főleg abban az erőben, határozottságban és pátoszban látja az ellenállás jogáról szóló tan jelentőségét, mellyel Kálvin az isteni jogon és a lelkiismereten való zsarnoksággal szemben az egyes ember

⁶¹⁵ Szent Tamás követőit nevezik így.

⁶¹⁶ Melanchton, Philipp (1497–1560): német teológus, hitújító.

⁶¹⁷ Troeltsch, Ernst (1865–1923): német protestáns filozófus, teológus, vallástörténész.

⁶¹⁸ Doumergue, Émile (1844–1937): francia kálvinista teológus.

⁶¹⁹ Baron, Hans (1900–1988): német származású amerikai történész, a reneszánsz korának szakértője.

ellenállási jogát felállítja s ez az az alap, melyre később tanítványai, Béza⁶²⁰ és Hotman⁶²¹ a kálvinista monarchomachia⁶²² rendszerét felépítették.

A negyedik fejezet Kálvin genfi perrendtartás-tervezetét ismerteti s annak összefüggését vizsgálja a római, a kánoni és francia joggal, továbbá a későbbi genfi jogra való hatását.

Bohatec fő törekvése Kálvin jogelméleti tanait a kálvini teológia és filozófia rendszerébe való szerves beillesztése útján megvilágítani, mely teljes mértékben sikerül is. Kevésbé meggyőzőek azok a gondolatmenetei, melyekkel – főleg a bűnbeesés és a pozitív jog összefüggésének kérdésében – Kálvint Lutherhez igyekszik közelíteni. Bohatec kritikai erővel és nagy apparátussal megírt s a szellemtörténeti összefüggéseket világosan fölvázoló könyve a négy fejezet kiszakított volta és a helyenként túl terjedelmes szöveggközlő részek ellenére is alkalmas arra, hogy készülődően levő könyvével szemben az érdeklődést teljes mértékben felkeltse.

1937

⁶²⁰ Béza, Théodore de (1519–1605): francia jogász, költő. Kálvin hivataltársa és utóda is volt a genfi egyházban.

⁶²¹ Hotman – valószínűleg elírás, eredetileg: Hotman, François (1524–1590): kálvinista politikai filozófus.

⁶²² Monarchomachia (görög): az egyeduradalom, a zsarnokság ellen harcolók. Francia hugenotta teoretikusok skót, katolikus királypárti megbélyegző elnevezése.

Balás P. Elemér:
**AZ OKOZATOSSÁG BÜNTETŐJOGI
PROBLEMATIKÁJA**

Budapest, 1936. A Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Bizottságának Kiadványsorozata. 7. szám.

Balás P. Elemér⁶²³ műve egy a magyar büntetőjogi irodalomban keveset tárgyalt filozófiai érdekű büntetőjogi kérdés feldolgozását tárja elénk tantörténeti részletességgel. A könyv tárgya nem a determinizmus és indeterminizmus vita-kérdése, hanem a büntetőjogilag releváns „okozás” mibenlétének és feltételeinek problematikája, mely főleg a német irodalomban fejlődött ki.

A könyv első két fejezetében szerző az okozatosság filozófiai kérdésére utalva két lényeges fenntartást bocsát előre. Az elsőben arra utal, hogy a kauzalitás, mint természettudományi törvényszerűség, a szellemtudományok, így a jogtudomány számára problematikus értékű kategória. (16–25.) A második viszont arra mutat rá, hogy a kanti, illetve az ennek leszűkítéseképpen kialakult naturalisztikus („racionális-mechanikai”) okfogalom, mely a büntető jogelmélet okozatossági vitájában a „filozófiai” okfogalom neve alatt szerepelt, nem az egyedül lehetséges okfogalom. Nem a filozófia, hanem egy filozófia írja elő kötelezően és kikerülhetetlenül, s rajta kívül más, esetleg tágabb, több szellemtudományi elemet magában foglaló – misztikus, irracionális – okfogalom is lehetséges. (33–47.) A két fejezet ellentétes tartalmú (az egyik adottnak, a másik vitathatónak tekinti a kanti okfogalmat), de azonos célú: e kétirányú fenntartás biztosítja a következő gondolatmeneteket az okozatosság körüli vita jellegzetes módszertani zsákutcája ellen, mely arra vezetett, hogy az okozatosság prekoncipiált s a jogtudományra minden további nélkül alkalmazott filozófiai kategóriája a büntetőjogtudomány saját tárgyának és problémakörének felismerésében megakadályozta.

E kétirányú fenntartást követi az okozatosság büntetőjogi problematikájának története. Az okozást kezdetben az erő és hatása közötti viszony mechanikai analógiájára fogták fel (Buri⁶²⁴, Glaser⁶²⁵), majd az okot a feltétel logikailag erő-

623 Balás P. Elemér (1883–1947): jogász, egyetemi tanár, az MTA tagja.

624 Buri, Maximilien von (1825–1902): svájci büntetőjogász.

625 Glaser, Julius Anton (1831–1885): osztrák jogtudós, liberális politikus.

sen színezett fogalmával azonosították (Lammasch,⁶²⁶ *conditio sine qua non*-elméletek⁶²⁷). Ennek reakciójaképpen hamarosan különbséget tettek feltétel és ok, azaz leghatásosabb, döntő feltétel között, mely utóbbi a feltételek tömegéből akár egyedien döntő voltával, (individualizáló elméletek), akár az általánostól, a szokásostól való eltérésénél vagy ezzel való egyezésénél fogva emelkedik ki (generalizáló elméletek). A valószínűtől, a számításba vehetőtől, a normálistól való eltérés engedi meg, hogy a végtelen sok feltétel közül bizonyos emberi cselekményekért a jog ésszerűen felelősségre vonhasson valakit (adekvát-kauzalitásos elméletek), akár az emberiség egész nomológiai⁶²⁸ tudása (Kries⁶²⁹), akár az adott esetre vonatkozó utólagos objektív prognózis alapján (Rümelin⁶³⁰). Ez elméletekkel szemben jogos volt az ellenvetés, hogy valójában már nem az okozás körülményeit, hanem a jogi beszámítás feltételeit kutatják, ami azonban nem annyira fogyatkozás, mint inkább az okozatossági tan fejlődésének az útja. A továbbiakban ok és feltétel között már nem is mennyiségi (döntő feltétel), hanem minőségi különbséget (nem logikai feltétel, hanem létrehozó elem) vesznek el (Kohler⁶³¹) s kiemelik az emberi akaratot, mint a jogi beszámítás alapját (Binding). Mind erősebbé válik az a felismerés, hogy az okozatosság büntetőjogi megállapítása mögött erkölcsi, gazdasági, célszerűségi, azaz értékelő szempontok húzódnak meg (Horn⁶³²), melyek tapasztalati alapon mérik le az erők hatását és az emberi célok szolgálatába való állíthatóságát (Rohland⁶³³). Az adekvátkauzalitásnak a normálist, a rendszerintit hangsúlyozó gondolatmenetétől egyenes út vezet az értékelő és ennek alapján beszámító szemlélethez (Sauer⁶³⁴). Ezen a ponton lép fel az objektív beszámítás tana, melynek számára a büntetőjogi okozatosság kérdése az, hogy ami történt, ember tettének tekinthető-e, beszámítható-e? Csak az emberi akarathból kiindulva lehet a kauzális egymásra következők egyes elemeit az alany tettévé alakítani (Larenz⁶³⁵). A szoros értelemben vett kauzalitás el van döntve, mihielyt a cselekmény szükséges feltétele az eredménynek, azonban az objektív beszámítás a feltételek közül az emberi akaratot nyilvánosságra hozó, mintegy teremtő aktust emeli ki (Honig⁶³⁶).

⁶²⁶ Heinrich Lammasch (1853–1920): osztrák büntetőjogász, nemzetközi jogász.

⁶²⁷ *conditio sine qua non* (latin): elengedhetetlen feltétel.

⁶²⁸ Nomológia: törvénytán.

⁶²⁹ Kries, Johannes von (1853–1928): orvos, fiziológus, pszichológus, a valószínűség elméletének úttörője.

⁶³⁰ Rümelin Gustav von (1815–1889): német pedagógus, politikus, statisztikus.

⁶³¹ Kohler, Josef (1849–1919): német jogászprofesszor.

⁶³² Horn, Richard (?): német büntetőjogász.

⁶³³ Rohland, Waldemar von (1850–?): német büntetőjogász.

⁶³⁴ Sauer, Wilhelm (1879–1962): német jogtudós, kriminológus.

⁶³⁵ Larenz Karl (1903–1993): német jogfilozófus, magánjogász.

⁶³⁶ Honig Richard (1890–1981): svájci büntetőjogász.

Szerző az objektív beszámítás tanához csatlakozik. Álláspontja szerint az elmélet és a jogdogmatika szempontjából az okozatosság kérdése felolvad a beszámítás kérdésében, abban, hogy valamely külső eredmény valamely ember cselekményének tekinthető-e. Minthogy azonban beszámítás és büntetés nem pusztán érzülethez, hanem külvilági elváltozáshoz fűződik, a Jogalkalmazás az a terület, ahol az okozatosság, az okozás kérdése felmerül, az, hogy ez ember a külvilági történések sorában egyáltalában közrejátszott-e vagy sem. Az okozatosság nem jogdogmatikai, hanem jogalkalmazási kérdés (171–178.), ez szerző gondolatmenetének sajátos végeredménye. A jogalkalmazás pedig az okozás kérdését minden kultúrában az adott szellemtörténeti helyzetnek megfelelően különbözően válaszolja meg, ezért változik tehát a jog okozatossági felfogása aszerint, hogy a korszellem a maga okfogalmát misztikus tapasztalatra (istenítéletek, boszorkányperek) vagy racionális-mechanikai tapasztalatra alapítja-e (178–189). Korunk tapasztalati felfogása – minden filozófiai kétség ellenére – racionális-mechanikai lévén, tragikus ellentét van abban, hogy az elmélet és a büntetőjog-dogmatika számára éppen akkor válik nyilvánvalóvá a mechanikai kauzalitás-fogalom elégtelensége, mikor a mindennapi élet és a jogalkalmazás teljesen ennek az uralma alá kerül. (7–15.) Úgyannyira, hogy ma a szakértő mindinkább növekvő jelentősége folytán nemcsak a bíró és az átlagember tapasztalati anyaga, hanem a teljes természettudományi tapasztalat válik az okozati összefüggés jogi megítélésének alapjává. A szakértő szerepe azonban, jelentőségének még oly megnövekedése mellett is, mindig csak a tényállás megállapítása lehet, míg a beszámítás kérdése változatlanul jogászi, sőt „a” jogászi funkció. (192–198.)

Csak helyeselni lehet szerző állásfoglalását, mellyel elutasítja a kauzális módszert oly kérdésben, mely tulajdonképpen a beszámítás objektív feltételre vonatkozik, s így értékelő, normatív módszert kíván. Gondolatmenetének legnagyobb erőssége, ahogyan a kérdést teljes dogmatörténeti részletességgel, úgyszólván belülről számolja fel. Ez a módszer teszi azután megtámadhatatlanná azt a végeredményt, mely egy több mint félszázados tudományos vitairódmalmat – benne a szerző saját régebbi álláspontját – a kérdés hibás feltevésében marasztal el. Szellemesen egyszerű az a megoldása is, mellyel az okozás jogi kérdésének ekként hontalanná vált problematikáját a jogalkalmazás körébe utalja. Ugyanakkor azonban biztos kézzel ragadja meg a jogi valóság világában fennálló helyzetet is, midőn megállapítja, hogy a jogalkalmazásban a racionális-mechanikai okszemlélet nem visszaféjlődőben, hanem előretörőben van. Valóban, az elmélet teherbírásának újabb félreismerése lenne, ha irracionális okfogalmak nevében, melyek még nem alakították ki a jogi valóság számára hasznosítható szintézist, a jogalkalmazás fejlődését kísérelnék meg ma úgy befolyásolni, amint hogy annakidején a természettudományos okfogalom a büntetőjogi dogmatika fejlődését megzavarta.

Azt hisszük azonban, hogy beszámító jogdogmatika és okkutató jogalkalmazás ellentétének tragikumát és élességét már a jogi világkép egységének az érdekében is enyhíteni kell. A dogmatika nemcsak a beszámítás, hanem a tényállás tanával is foglalkozván, az okozás kérdése is helyet kaphat benne; a jogalkalmazás beszámítási vonatkozásai pedig maguktól értetődnek. S szellemtörténeti téten is szükségszerűnek fogadhatjuk el az antimechanikus elméletnek a racionális-mechanikus jogalkalmazással való ellentétét, ha meggondoljuk, hogy a filozófia tételei mindig bizonyos késedelemmel válnak a közszellem részévé. Éppen a szerző fejti ki a mulasztási bűncselekmények beszámításáról szóló fejezetben (155–170), hogy ezeknél – különösen a gépi technikával kapcsolatos mulasztásoknál – a beszámítás alapja nem a szemléletes okozás, hanem egy bizonyos absztrakt, tulajdonképpen normatív vonatkozás emberek társadalmi-technikai funkciói és külső események között. Talán a fejlődésnek ez a vonala az, amelyen keresztül a jogalkalmazás a maga erejéből túl fogja haladni a pusztán mechanikai okfogalmat.

Az okozatosság „kérdéses” volta mögött egész kultúránk okfogalmának a krízise rejlik. Ez a felismerés pedig különösen aktuálissá teszi az okozatosság hagyományos – egyetemes összefüggésekből kiragadott – problematikájának a felszámolását. Balás P. Elemér könyvének kérdésfeltevései, elemzései és megoldásai elsősorban a jogászt érdeklik, dogmatikája és módszere azonban művét a filozófia és szaktudomány helyes viszonyának teszik nagy értékű dokumentumává.

1937

ETIKA ÉS BÜNTETŐJOG

Amikor etika és büntetőjog egymáshoz való viszonyának a kérdését vetjük fel, három kialakult problémakörrel kerülünk szembe.

Az első hagyományosan kialakult vitakérdés: miben *különbözik* egymástól az erkölcsi és a büntetőjogi szabály; milyen megkülönböztető jegyek választják el őket egymástól?

A második vitakérdés: milyen viszonyban áll egymással az erkölcsi szabály és a büntetőjog *érvényessége*, milyen formában érintik egymás érvényességét, közelebbről: mi a megoldása erkölcs és büntetőjog esetleges összeütközésének?

A harmadik hagyományos vitakérdés a jogtudomány keretein belül alakult ki, és így fogalmazható meg: miben áll az a sajátos és letagadhatatlanul *fokozottabb erkölcsi színezet*, ami a büntetőjogot a jogrendszer egyéb ágaitól elválasztja?

Az erkölcsi és büntetőjogi szabályok különbsége (1A)

Ha felvetjük azt a kérdést, milyen megkülönböztető jegyek választják el egymástól az erkölcs és a büntetőjog szabályait, egy alapvető kétség merül fel az első lépésnél. Vajon az erkölcsi és a büntetőjogi szabályok hasonlítanak-e egyáltalán annyira egymáshoz, hogy érdemes megkülönböztető jegyeikről beszélni? Valóban megállapíthatjuk, hogy minden olyan gondolatmenet mögött, mely erkölcs és büntetőjog *különbségeit* vizsgálja, ott rejtőzik az a feltevés, hogy a kettő között bizonyos alapvető dolgokban nagyfokú *hasonlóság* áll fenn: mind a kettő parancsoló és tilalmazó normák összessége, s különbség talán csak a rendelkezésükre álló szervezetben van.

Az ilyen kiindulású összehasonlítás pedig gyakran azt eredményezi, hogy végül alig lehet megvonni a határt büntetőjog és etika között. Erkölcs és büntetőjog ilyen összehasonlításánál feltűnő súlyponteltolódást vehetünk észre a büntetőjog javára, mert az összehasonlítás leglényegesebb formai kategóriáit a büntetőjog szolgáltatja, mely – mint a jog egyáltalán – intézményekben kifejecesedett, logikai meghatározásokkal körülbástyázott szabály- és magatartásrendszer, míg az erkölcs határait és kereteit egyszerűségükben nem ismétlődő érték- és kötelességélmények teszik folyékonnyá.

A büntetőjoggá hasonulás útját és kereteit az az ősi megkülönböztetés adja, mely szerint az erkölcs *belső* érzelmre, a jog *külső* cselekedetre vonatkozik. Sokan és régtől fogva bebizonyították ennek a megkülönböztetésnek a használhatatlanságát, utalva azokra a maguktól értetődő esetekre, amikor az erkölcs külső cselekedeteket mérlegel, a jog viszont belső érzelmeket kutat. Mindezek ellenére ma is ez a régi és túlhaladott megkülönböztetés szabja meg a jog és erkölcs összehasonlításának vízióját, mely szerint: ami a büntetőjog a tapasztalat világában, ugyanaz az erkölcs valamilyen nem tapasztalati világban, az ideák birodalmában vagy a túlvilágon.

Kant mélyebben járó megkülönböztetése szerint a jog a *heteronómia* birodalma, az erkölcs pedig az *autonómiáé*. Eltekintve attól a további most nem vizsgálendő kétségtől, hogy az autonómia eszméje vajon nem a személyiség heteronóm mintára való megkettőződéséből származik-e, az erkölcs autonóm voltának a hangsúlyozásában az a jogi jellegű gondolat rejlik, hogy a norma *kibocsátója* szabja meg egy norma helyét az érvényes normák hierarchiájában.

Büntetőjogi szemléletet vetít bele az erkölcsbe az a megkülönböztetés is, mely az erkölcsöt a belső kényszer, a belső szankció, a jogot a külső kényszer, a külső szankció birodalmának tekinti. A kényszerítettség élménye ugyan felléphet mind az erkölcs, mind a jog világában, de az előre meghatározott szankció képében jelentkező kényszer tipikusan jogi jelenség. Mikor azt mondjuk: a jog szankciója a fegyház, az erkölcsé pedig a lelkipurdalás, akkor a helyes cselekvés irányában *ható* kényszernek és a rossz cselekedetet *követő* rossznak olyan *megkettőződését* visszük bele az erkölcs világába, amelynek értelme csakis az emberi magatartásokat rendező *társadalmi* szabályrendszerek világában van. A társadalmi szabályra, főleg a jogra jellemző az ítélet és következmény kettőssége, míg az ideális érték-megállapító ítéletben, legyen az logikai, etikai vagy esztétikai jellegű, maga az ítélet egyben a következmény is.

Erkölcs és jog megkülönböztetése azon az alapon is szokás, hogy az erkölcs *csak* kötelességeket, a jog viszont kötelességeket és jogosultságokat is tartalmaz. Ugyanennek a szempontnak egy másik megformulázása szerint az erkölcs *imperatív*, parancsoló jellegű, a jog viszont *imperatív-attributív*, tehát parancsoló és jogosító jellegű.⁶³⁷

Könnyen kimutatható, hogy ez a megkülönböztetés is a jog oldaláról indul el. Első látásra megállapíthatjuk, hogy az a gyakorlati apparátus, mely a jogi igények és jogosultságok érvényesítését biztosítja, az erkölcsnek nem áll rendelkezésére. Az eltérés kétségtelen. De közben fel sem vetődik az az elsődleges kérdés, mely mindenekelőtt tisztázandó, s nem ok nélkül foglalkoztatja a gondolkodókat: va-

⁶³⁷ Gurvitch, G.: L'expérience juridique. 1934. Az esszé lábjegyzetei Bibó Istvánéi.

jon az *egyezés* fennáll-e, vajon egyáltalán imperatív jellegű-e az erkölcs?⁶³⁸ Mikor az erkölcsöt és a jogot mint kibocsátott parancsok rendszereit vetjük egybe, ezzel előre a büntetőjoghoz közelítjük az erkölcsi szabályokat.

Az a tendencia, mely az erkölcsöt egy tapasztalaton túli büntetőjog képére akarja alakítani, nem csupán a tudomány megkülönböztetésein jelentkezik, hanem egész etikai világképünkben is fellelhető. Büntetőjogi ízű követelmény az erkölcsi törvény *általánosságának* követelménye, mely Kant klasszikus definíciójában jut kifejezésre: cselekedj úgy, hogy akaratod maximája a legáltalánosabb törvényhozás elve lehessen.⁶³⁹ Az, hogy a törvény az individualizálás bizonyos fokán túl ne haladjon, sokkal inkább a racionalizálhatóság határait kutató jogbiztonság követelménye, mintsem az erkölcsé. Büntetőjogi szemlélet az is, mely az erkölcsi kötelességgel szemben állandóan felteszi az ösztönök és hajlamok ellenkezését. Semmivel sem indokoltabb feltételezni erkölcsi törvény és hajlamok ellenkezését, mint erkölcsi törvény és hajlamok egyezését. Csupán a büntetőjogra jellegzetes, hogy egész létezése, láthatóvá válása és funkciója a törvény és emberi akarat *összeütközéséhez* kapcsolódik. Végül büntetőjogi belevetítés az az eljárás is, amely egy-egy szillogizmus során vezeti le az erkölcsi normából az erkölcsi ítéletet s az erkölcsi ítéletből az erkölcsi szankciót. Ezekkel a fogalmakkal a jog jellegzetes logikai feszültsége vetődik bele az erkölcs világába, és logikailag igyekszik tagolni az erkölcsi jelenségek és élmények osztatlan egységét.

A krisztusi etika volt az, mely az erkölcs büntetőjogias szemléletével szemben először foglalt élesen és tudatosan állást. Az evangélium állásfoglalásában pontonként ki lehet mutatni, hogy mennyire az erkölcsnek a farizeizmus által képviselt büntetőjogias szemlélete ellen irányul. Ezt a gondolatot a legösszefogottabban képviseli a „ne ítéljetek” tanítása, melynek a büntetőjog és etika közötti különbségtétel számára szóló tanulságára még vissza fogunk térni.

Etika és büntetőjog érvényességi viszonya (2A)

Az etika és büntetőjog összefüggésének másik központi kérdése: hogyan érinti a két szabályrendszer egymás érvényességét? Az erkölcsön alapul-e a jog érvényessége, avagy két független szabályrendszer áll egymással szemben? Az első felfogás legradikálisabb fogalmazása szerint minden jogszabály virtualiter benne foglaltatik az erkölcs szabályaiban, s a jog az erkölcs általános érvényének világából a valóságos emberi magatartások világába való leszállás során az erkölcs konkretizálását valósítja meg. Ebben a beállításban az erkölcsi jó eszméje

⁶³⁸ Vö. M. Scheler: *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*.

⁶³⁹ Kant: *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. 1786.

és a tételes jog közé szükségképpen beékelődik a természetjog rendszere, és ez írja elő a jog számára azokat az általános elveket, amelyekhez az erkölcsileg helyes, kívánatos és érvényes jogrendszernek alkalmazkodnia kell.

A másik, a pozitivista felfogás szélsőséges fogalmazása szerint egy jogszabály erkölcstelensége nemcsak hogy nem érinti a jogszabály érvényes és kötelező voltát, de jog és erkölcs egyáltalában teljesen függetlenek egymástól. Eszerint a két normarendszerben nemcsak az érvényesség nem azonos jelentésű, de az erkölcsi Rossz és a büntett között is hiányzik minden közösség.

A két szélső álláspont kétségtelen tarthatatlansága következtében mind általánosabb elismerésre talált, hogy egyrészt a jog éppen társadalmi funkciójának más volta miatt nem lehet teljes egészében az erkölcsi normák rendjének a része, másrészt a jog minden különbözősége mellett is a társadalmi szabályoknak oly területét jelenti, mely különösképpen az erkölcs megítélése alá esik. Ha tehát egy jogi jelenség, mely a jog sajátos érvényességi kategóriái alá tartozik, erkölcsi ítélet folyamán nem is veszíti el érvényességét, maguk a jogi jelenségek jogi érvényességük érintetlenül maradása mellett is szükségképpen erkölcsi megítélés tárgyai, akár pozitív, akár negatív lesz is ennek a megítélésnek az eredménye.

A jog és erkölcs kölcsönös érvényességének mikéntje elsősorban a természetjog elméleteihez való állásfoglalások során alakul ki. A természetjog lehetőségeit és határait ma a kriticismus legfinomabb eszközeivel kicsiszolt gondolatmenetek világítják meg. Ebben a vonatkozásban azt a klasszikus természetjogi álláspontot, mely a jogszabályt az erkölcsi szabály pusztá konkretizálásának tekinti, fölváltja annak kriticiista formája, a relatív természetjog elmélete, mely szerint nincs ugyan olyan örök érvényű természetjogi kódex, amelytől a jogszabályok érvényessége függ, de adva van a jog értékes fejlődésének hely, idő és kultúrkörök szerint változó, de nem kevésbé objektív érvényű értékmérője. Ez a relatív természetjog, ha egy statikus pillanatban nem is képes valamely jogszabály jogi érvényét érinteni, dinamikus szemléletben „mint az erkölcsi közvéleménynek a jogra vonatkozó része” állandóan szelektáló hatást gyakorol a vele ellentétes jogszabályokra.⁶⁴⁰

A másik állásfoglalást, mely a jogot és erkölcsöt egymástól teljesen különböző és független normarendszereknek tekinti, kriticiista megfogalmazásban a negatív természetjog elmélete tartalmazza.⁶⁴¹ Eszerint a jognak megvan a maga sajátos érvényességi területe, amelyen belül sajátos értékmérők állapítják meg a jogi normák és jogi aktusok érvényességét, ámde ez a terület nem határolatlan, ha-

⁶⁴⁰ Horváth Barna: *A jogelmélet vázlatja*. 1937.

⁶⁴¹ Moór, Julius: *Das Problem des Naturrechts*. Archiv f. Rechts u. Soc. phil. 28. (1934–35).

nem az erkölcsi értékmérők számára fenntartott terület által határolt. Éppen ezeket a határokat szabja meg a negatív természetjog, amikor rámutat arra a pontra, amelyen túl egy jogszabály igényével fellépő szabály az erkölcs értékmérője előtt nemcsak erkölcstelennek minősül, hanem jogi érvényességében is megsemmisül.

Ezek az elméletek, melyek szélső ellentéteket leszűrt formában állítanak egymással szembe, eléggé megszabják az etikát és jogot összekötő normarendszer, a természetjog helyét és határait. Ez az eredmény azonban minden valóságvonatkozása mellett is egy *normatív* viszonyt állapít meg, s kérdés, hogy az erkölcsnek a jogra gyakorolt hatása ezzel ki van-e mérítve. Vajon amikor jog és erkölcs normatív érvényességi viszonyát vizsgáljuk, valójában nem a két jelenségcsoport értéktani *erőviszonya-e* az, ami érdekel? A kérdés ilyen feltevése ki nem kerülhet, mert azt látjuk, hogy az etikának elvi elsősége, magasabbrendűsége gyakorlatilag teljességgel a jog elsőségévé válik, mielőtt a jog és erkölcs viszonyának a normatív, és hozzáférhetjük, jogászias koncepcióit alkalmazni próbáljuk. Egy felháborító jogi aktus vagy egy reparálhatatlan jogi tévedés esetében semmiképp sem kielégítő az a megállapítás, hogy az ilyen kisiklások lehetősége a jog dinamikus fejlődése során a történelem távlataiban fokozatosan csökkenni fog, és nem nyugtathat meg bennünket az sem, ha megállapítjuk, hogy az erkölcstelen jogi aktusoknak is van bizonyos határa, melyet túllépve a teljes erkölcsi abszurditás világába kerülnek, és érvényük mint jogi érvény is megszűnik. Akár fölülről szolgáltat az erkölcs állandóbb értékmérőket a jog számára, akár oldalról szabja meg azt a határt, ameddig a jog elmehet, az elgondolás mögött mindig egy jogászias jellegű kép rejtőzik: vagy úgy szerepel benne az erkölcs, mint a legfelsőbb fórumokon is fölül levő fellebbezési fórum, vagy úgy, mint a szomszéd ország jogi szférájának a mintájára elképzelt határos érvényességi terület. Akármelyik elgondolást fogadjuk el, az egész konstrukció jogászai jellege mindig annyira dominálni fog, hogy az erkölcs elvben elismert elsőségét a valóságos konfliktusok világában a jog javára fordíthatja. Hiába mondjuk, hogy az erkölcs magasabb fórum, mint a legmagasabb bíróság, hiába mondjuk, hogy a jog megsértette az erkölcs hatáskörét, abban a percben, amikor azt mondjuk, hogy az erkölcs *fórum*, az erkölcs *hatáskör*, ezzel megfosztottuk attól a közvetlenségtől és emocionális jellegtől, ami a joggal szemben az erkölcs legnagyobb erejét jelentí, s ugyanakkor megterheltük a jogi értéktételek jellegzetes vonásával, azzal ti., hogy bennük erkölcsi és társadalmi tények logikai állítás és tagadás ellentétévé redukálódnak. Ha az erkölcs nem indulat és megbánás, nem érték és kötelesség élménye, hanem fórum és hatáskör, akkor kikerülhetetlenül megjelennek színe előtt az ügyvédek, még ha kettőjük közül az egyik az „advocatus diaboli” is. És az erkölcs színe előtt folytatódik az egész *jogvita* anélkül, hogy az erkölcs birtokában lenne annak a technikai eszköznek, amellyel a jog rendszere a jogvitát megnyugtatóan le-

zárni képes: ti. a formális jogerős ítéletnek. Az erkölcshez való fellebbezés sikere így csak a történelem vagy az eszmék távlatában dől el, a most adott valóság világában azonban az erkölcs elsőbbségének a jog felett semmiféle gyakorlatilag megállapítható következménye nem lesz.

Eljutottunk tehát oda, hogy akár a jog és erkölcs megkülönböztető jegyeit vizsgáljuk, akár az etika és a jogrendszer érvényességi viszonyát, az erkölcsnek mindig oly felfogásával találjuk szembe magunkat, amely a jogból, közelebbről a büntetőjogból indul ki, s az erkölcs világát a maga képére formálja, az érvényességi viszony kérdését pedig teljesen egy jogon belüli érvényességi viszony képére alakítja át.

Ennél a megállapításnál egyelőre megállunk, és a kérdést nyitva hagyva áttérünk a kitűzött probléma harmadik és speciális vonatkozású megjelenési formájára: arra a kérdésre, hogy mi az a sajátos és fokozott erkölcsi színezet, amely a büntetőjogot a jog különböző területei közül kiemeli. Azt reméljük, hogy e kérdés vizsgálatával oly tanulságokhoz jutunk, amelyeknek során közvetlenebbül vehetjük szemügyre etika és büntetőjog felvetett viszonykérdéseit.

A büntetés funkciója (3)

A büntetőjog sajátos erkölcsi jelentőségét egyetlen központi fontosságú kérdés adja meg, mely az összes többi etikai vonatkozásokat magába foglalja. Ez a kérdés a büntetés értelmének és mibenlétének a kérdése.

A büntetés értelmét fel lehet fogni *apriorisztikusan*, mint a jogi megismerés számára közvetlenül adott kategóriát, melyet a büntetőjog készen vesz át az etikából, s mint ilyen, közelebbről meg nem magyarázható és nem igazolható, illetve nem szorul igazolásra. Ezzel szemben áll a büntetés *a posteriori* felfogása, e szerint a büntetés olyan jogintézmény, amelynek értelmét társadalmi funkciója és célja adja meg.

A büntetés a priori elmélete általánosan elfogadott nézet szerint azonos a büntetésnek *megtorlásként* való felfogásával. A megtorlás, vagyis az elkövetett rossznak rosszal való viszonzása az a priori szemlélet szerint nem szorul igazolásra, vagy legalábbis jogon kívüli értékalapja van: a világharmónia helyreállítása, a bűnös vezeklése, az emberiség erkölcsi közmeggyőződésének érvényesülése stb. Legegyszerűbben Grotius fejezi ki a büntetés a priori felfogását: *Crimen grave non potest non esse punibile*: nem lehet, hogy súlyos bűntett ne legyen büntethető.

A büntetés a posteriori elméletei a büntetés értelmét abban a célban látják, amelynek szolgálatában áll, s ez a cél az ún. célelméletek szerint, de általánosan elfogadott nézet szerint is, nem lehet más, mint *a társadalom védelme* a bűntettel szemben, vagyis további bűncselekmények megakadályozása annak a hatásnak

a segítségével, amelyet a büntetés akár a büntettesre (speciálprevenció), akár a társadalom többi tagjaira gyakorol (generálprevenció). E beállításban a büntetés nem megtorlás a büntettel szemben, hanem a társadalom védekezése. Ennek az álláspontnak empirista-evolucionista változata azt mondja, hogy a büntetés lényeges intézménye a társadalomnak, mely a primitív korszakok megtorló jellegéből kiemelkedve fokozatosan magasabb rendű védekező büntetéssé alakul (kriminálpolitikai iskola). Ezen túlmegy a pozitivista büntetőjogi iskola erősen materialisztikus felfogása: a büntetéshez, melyet megtorló jellegétől tökéletesen megtisztítani nem lehet, nincsen joga a társadalomnak, mert minden büntettes beteg, és mert minden bűncselekmény társadalmi produktum. A büntetőjogot eszerint a minden megtorló, büntető és értékelő elemtől megtisztított társadalmi védekezésnek kell felváltania. E felfogás materialista végkövetkezménye magyarázza azt az első tekintetre paradoxnak látszó helyzetet, hogy a megtorlásos büntetés hívei inkább hivatkoznak a büntetés erkölcsi alapjaira, mint a nevelő, csak a szükséghez képest védekező büntetés hívei. De az egykor éles és keshegyre menő elméleti vita ezen a ponton is rég elcsendesedett már. Áthidaló álláspontok sokasága alakult ki, amelyek egyik oldalról meggyőzően mutatnak rá arra, hogy csakis a megtorlásos büntetés képes azt az elrettentő hatást gyakorolni, amely éppen a megelőzésre szükséges, vagy amint azt Heller Erik összefogott formulája kifejezi: a megtorlási büntetés a legjobb védelmi büntetés.⁶⁴² A másik oldalon hangsúlyozzák, hogy a preventív szándékú büntetés nem materialista és amorális, sőt ellenkezőleg, éppen ez nevezhető par excellence erkölcsi büntetésnek. Ezek a mérsékelt, kiegyenlítő álláspontok a büntetőrendszer gyakorlati reformjai terén könnyen megegyeznek egymással, s a büntetés mellett elősegítik a biztonsági intézkedések: javító nevelés, dologházi őrizet stb. térfoglalását is. De bármennyire is méregfogát vesztette ez a vitakérdés, és megritkultak a szélső állásfoglalások, a büntetőjogi elméletek központi alternatívája ma is ez, és ma is szinte kötelező e klasszikus szélső pólusok között először elhelyezkedni s csak ezután térni rá a büntetőjogelmélet részletkérdéseire.

A következőkben azt az utat fogjuk keresni, mely a büntetés értelméről szóló klasszikus vitakérdés teljes felszámolása felé vezet. A két szembeállított tétellel mindegyikéből ki kell emelnünk azt a lényeges momentumot, mely rávilágít a büntetés funkciójára, s rá fogunk jönni, hogy e momentumok nem ellentétesek egymással.

Fenntartás nélkül elfogadandónak ítéljük a büntetés a posteriori felfogását, vagyis azt, hogy a büntetőjogi büntetés értelme nem tapasztalaton és jogon kívüli értékekből származik, hanem, mint minden jogintézmény, meghatározott

⁶⁴² Heller Erik: *A büntetőjogi elméletek bírálata*. 1924.

funkcióval bíró társadalmi eszköz egy társadalmi cél szolgálatában. A kezdeti és platóni görög filozófiának az a kozmikus felfogása, mely szerint a büntetés a világharmóniát állítja helyre, mély gondolat és szép hasonlat, de semmit sem mond arról, hogy a büntetés mint jogintézmény hogyan hivatott a világharmónia helyreállítására. Más helyen viszont maga Platón is olyan nevelő és javító értelmezést ad a büntetésnek, amelyre a legszélsőbb pozitivisták is ugyanannyi joggal hivatkozhatnak. Minden kísérlet, mely a priori akarja igazolni a büntetést mint jogintézményt, jellegzetes esete a rosszul alkalmazott metafizikai igazolásnak és ezzel együtt a metafizika diszkreditálásának. A jog és minden intézménye empirikus, erkölcsi és társadalmi célok szolgálatában álló apparátus, értelmét csakis az a funkció adhatja meg, amit a társadalomban kifejt.

Ha tehát feladjuk a büntetés a priori felfogását, mi lesz az értelme a megtorlásnak? Mi az oka annak, hogy amikor végső konzekvenciáig keresztülviesszük egy pusztá védekezésre beállított büntetőjog gondolatát, mindig marad valami hiányérzet, s az ilyen jogterületet nem tudjuk többé büntetőjognak érezni, hanem pusztá közigazgatási adminisztrációnak, mely a büntetőjogot nem pótolhatja. A tiszta védekező büntetéssel szemben az emberek elsődleges reakciója mindig a Grotiusé: nem lehet, hogy súlyos büntettek ne legyenek büntethetők. Ha feltesszük is, hogy minden gonosztevő beteg, és minden bűncselekmény társadalmi tényezők eredménye, mégis lehetetlen, hogy az egyik ember, aki ilyen és ilyen gonoszítottakat követett el, ugyanolyan elbánásban részesüljön, mint a másik, aki önhibáján kívül leprába vagy elmebajba esett, s ezzel vált veszélyessé a társadalomra. Fennmarad tehát a megtorlásnak valamilyen kiirt-hatatlan szükségessége, s éppen ez az, amit vizsgálni kell.

A megtorlás, ha leteszünk arról, hogy a világharmóniából vezessük le, távolról sem tisztázott fogalom, melyet a büntetőjog készen vesz át az etikától, hanem ellenkezőleg, nagymértékben tapasztalati és társadalmi vonatkozású jelenség. Megtorlás alatt oly hátrányos következményt, szankciót értünk, melyet valamilyen érvényes társadalmi szabályrendszer igazol és előír. Ezzel azonban nem ragadtuk meg teljes egészében a megtorlás jellegzetes vonásait, mert hiszen a társadalmi szabályrendszerek, így a különböző nem büntető jellegű jogterületek is számtalan hátrányos jogkövetkezményt: kártérítést, bírságot, végrehajtást írnak elő, amelyek egyike sem megtorlás, és nem is büntetés. A megtorlást mindezekről határozott és félreismerhetetlen emocionális jellege különbözteti meg: a megtorlás a jogi eljárások racionalizált és intézményekbe merevített formájában is felháborodásból fakadó és felháborodástól izzó jogkövetkezmény. Ezért nem vagyunk képesek elfogadni olyan büntetési rendszert, amely pusztán célszerű védekezésre van beállítva: közönyösnek, túlságosan megértőnek érezzük a bűncselekménnyel szemben; hiányzik belőle a sértett ember, a sértett kö-

zösség felháborodásával való szolidaritás, ami minden intézményes megtorlás jellegzetes vonása.

Ha a megtorlásnak ezt a jellegzetes emocionális voltát összhangzásba akarjuk hozni azzal a megállapítással, hogy a büntetőjog és a büntetés társadalmi eszköz egy társadalmi cél szolgálatában, akkor azt kell kérdeznünk: milyen társadalmi cél kívánja, hogy a büntetőjog a megtorlás-büntetés formájában szolidaritást vállaljon a társadalmi közösség felháborodott tagjaival? Ez a cél nem lehet más, mint éppen ennek a felháborodásnak a szublimálása és levezetése, intézményessé, absztrakttá, objektívvé, igazságossá tétele mindama technikai eszközök: a pártatlan bíró, a tagolt és kontradiktórius eljárás, a fellebbvitel lehetősége és a közösség hatalmával biztosított végrehajtás segítségével, amelyek ennek a célnak a szolgálatában a jog számára ősidők óta rendelkezésre állottak. Az önbíráskodás, a magánbosszú, a lincselés jelenségeit akarja elkerülni a jog akkor, amikor a bűncselekményt a sértett helyett maga torolja meg, s ezzel a közösség tagjainak a büntetés elleni felháborodását a büntetés intézményével levezeti.

A büntetőjog történeti kialakulása a legmesszebbmenően alátámasztja a büntetés funkciójának ilyen értelmezését. A magánbosszúnak a közösség számára való kisajátítása volt az az út, amelyen keresztül a büntetőjog kialakult. Nem a sértettek keresték először a köz védelmét a büntettekkel szemben, hanem a vádlottak a bosszuló rokonnal, a lincselő tömeggel szemben. Minden büntetőjogi dogmatika élén ott áll az a jogtörténeti megállapítás, amely szerint a büntetőjog oly módon jött létre, hogy a megtorlás jogát a köz fokozatosan kivette az egyes ember kezéből. De csodálatosképpen még azok is, akik tagadják, hogy a büntetés értelmét célja határozza meg, alig vonják kétségbe, hogy a büntetés célja nem más, mint a társadalom védelme a bűntettel szemben, a bűncselekmények lehető csökkentése. Ma már kétségtelen célja ez is, de nem ez a büntetőjog eredeti funkciója. Kétségtelen, hogy oly helyzetben, amikor a civilizált emberiség tekintélyes része az életviszonyok tekintélyes területén elszokott az önbíráskodástól, a büntetőjog legalább annyira védi a társadalmat a büntettek ellen, mint a bűncselekménnyel megvádoltakat a társadalom közvetlen felháborodása ellen. Semmi szokatlan nincs azon, hogy valamely társadalmi intézmény, amilyen a büntetőjog is, egy bizonyos társadalmi funkció betöltésére, végzésére alakul ki, és amikor kialakult intézményrendszerre nőtt, akkor egy más társadalmi feladat szolgálatába állítódik. Hogy a büntetőjognak vannak oly területei, melyek ma már pusztán a társadalom védelmét szolgálják, azt világosan mutatja a kihágási bűncselekmények kialakulása. A társadalom itt a legkülönbözőbb gyakorlati célok érdekében használja fel azt a szabályozó és elrettentő apparátust, amelyet a büntetőjog jelent. Semmi kétség, hogy a szabály-

talánul közlekedő gyalogost sújtó pénzbírság nem a megglincselés veszedelmét hárítja el a megbüntetett felől. De a büntetőjog nagyobb és jellegzetesebb részét ma is az a funkció tölti ki, amely a társadalomnak megtorlást követő felháborodását szublimálja, s ez a terület világosan elválik a pusztán védekező jellegű büntetőjogtól. Hogy tehát a megtorló büntetést lehet-e védekező büntetéssel helyettesíteni, ez a kérdés nem azon dől el, vajon helyes-e vagy nem helyes a fegyházakat kórházakká átalakítani, hanem azon, hogy a társadalomnak felháborodásra, haragra és önbíráskodásra való készsége megszűnt-e oly mértékben, hogy a megtorló büntetést mint levezetést nélkülözheti. Ahogyan az alkoholtilalom megvalósíthatóságát sem az szabja meg, hogy a szeszes italok károsak-e az emberre vagy hasznosak, hanem az, hogy megfelelően lecsökkenthető-e valamely adott társadalom narkotikumszükséglete. A büntetésrendszer megtorló jellegét csak ott és annyira lehet csökkenteni, ahol és amennyire a társadalomnak felháborodásra és megtorlásra való készsége csökkent. Kétségtelen, hogy amint a történelem folyamán a társadalom fölháborodási készsége elmebetegekkel és varázslattal gyanúsítottakkal szemben a minimumra tudott csökkenni, a társadalom megértési készsége a mai bűncselekmények óriási területén is nagyfokú növekedésre képes. Teljesen azonban csak oly társadalom nélkülözhetné a büntetőjogot, amelyből a mások cselekedeteivel szemben való felháborodás indulata mindenestül hiányoznék.

Ebben a megvilágításban mélyebb és az emberi jogok ideológiáján túlmenő értelmet nyer a felvilágosodás büntetőjog-elméletének az a tétele, hogy a büntetőjog lényeges funkciója a büntetett, illetve a vádlott védelme. Miután fölismertük, hogy a büntetőjogban szükségszerű a megtorlásnak bizonyos mennyisége, érvényesnek kell elismernünk azt a követelményt is, hogy ez a megtorlás szublimált, levezetett, racionalizált fölháborodás legyen, ne pedig teljes és nyers fölháborodás. Jogosult tehát a bizalmatlanság a jogrendszer olyan alakulásával szemben, melynél az államhatalom – esetleg nagy erejű tömegmozgalmakra támaszkodva – a büntetőjog megtorlások jellegével kapcsolatos érzelmeket maga igyekszik felkelteni és a közösség felháborodásra való készségét a kezében levő eszközökkel növelni. A felháborodásra való nevelés lényeges része az erkölcsi nevelésnek és a nemzetnevelésnek, de erre nem alkalmas eszköz a büntetőjog. A megtorlásra vezető indulatnak az államhatalom részéről történő erősítése nem a büntetőjog sajátos funkcióját emeli ki, és jogos a gyanú, hogy időleges államcélok kíméletlen keresztülvitelére szolgál. A túlhangsúlyozott megtorlási büntetés mögött rendszerint nagymértékben pozitívista és materialista célbüntetés rejtőzik.

Ezek után megállapíthatjuk, hogy miben áll az a különleges erkölcsi színezet, mely a büntetőjogot a többi jogterülettől elválasztja. Az a felháborodás, melyet a büntetőjog intézményessé tesz és levezet, mindig egy valóságos vagy vélt erköl-

csi Rosszal, büntettel szemben való felháborodás. Ahol az erkölcsi felháborodás a büntetőjog híján önhatalmú megtorlást és bosszút váltana ki, ott lép fel a büntetőjog, hogy az erkölcsi Rossznak e nem kevésbé rossz következményeit csökkentse. Ebben különbözik más olyan jogterületektől, melyek szintén az önbíráskodás veszedelmének a csökkentésére szolgálnak, de kevésbé emocionális jellegű és a közösség erkölcsi érzületét kevésbé érintő helyzetekben.

Erkölc és büntetőjog különbsége (1/B)

Ezután visszatérhetünk elsőnek felvetett kérdésünkhöz, az erkölcs és büntetőjog megkülönböztető jegyeinek a kérdéséhez, s ennek során kíséreljük meg a büntetés és a büntetőjog funkciójára vonatkozó megállapításainkat értékesíteni.

Erkölc és büntetőjog megegyeznek abban, hogy mindkettő állást foglal az erkölcsi Rosszal szemben, s hogy mindkettőnek funkciója az erkölcsi feszültségek feloldása. Ettől eltekintve radikálisan különböznek. Elsősorban abban, hogy a büntetőjog – mint minden jog – az általános szabály és értelmezés, a jogvita és ítélet, a jogerős döntés és végrehajtás világa, azaz társadalmi erők birtokában lévő racionalizált társadalmi eszköz, az erkölcs pedig abszolút, etikai értékek felismerésében áll, és legfőbb megjelenési formája az erkölcsi élmény.

De döntő különbség van abban is, ahogyan erkölcs és büntetőjog az erkölcsi Rosszal szemben állanak, és ahogyan az erkölcsi felháborodás feszültségét feloldják. Az etika az erkölcsi Rosszal értékítélet formájában áll szemben, s ezt a szembenállást az erkölcsi Rossz lehető megsemmisítésének az eszméje mozgatja. A büntetőjog is az erkölcsi Rosszal áll szemben – nem pedig valami külön büntetőjogi Rosszal! –, de szembenállásában ezt az erkölcsi Rosszat megadott nagyságnak tekinti, melynek megsemmisítésére nem vállalkozik, és nem is vállalkozhatik. Tekintetét elsősorban a társadalmi egyensúlynak arra a megbomlására irányítja, amelyet az erkölcsi Rossz előidézhethet, és ezt igyekszik keretek közé szorítani, racionalizálni, értékszempontokkal telíteni. Ennek a célnak konkrét megvalósítása a büntetőjogi ítélet.

Ez az a pont, ahol a „ne ítéljetek” tanítása különös értelmet nyer. A tanítás folytatása: „ne ítéljetek, hogy ne ítéltessetek”, világosan utal arra, hogy itt az emberek közötti, kölcsönös következményekre irányított erkölcsi ítékezés tilalma a lényeges. A tanulság tehát két irányban is határozott és világos: méltatlan az erkölcsi ítéletekhez, hogy szankciókat igazoljunk velük, a büntető ítélekezést pedig nem illeti meg az erkölcsi értékítélet igénye.

Mikor egy büntető ítélet „bűnösséget” állapít meg, annyit mond vele, hogy az erkölcsi felháborodás megokolt. Az, hogy ennek büntetés a következménye, nem az erkölcsi ítéletből, hanem a felháborodásban adott és levezetést kívánó emberi indulatból folyik. Távolról sem azt jelenti ez, hogy a büntetőjognak nincs erkölcsi funkciója, de ez a funkció nem erkölcsi ítékezésben áll, még tö-

redékes és gyarló formában sem, hanem az erkölcsi Rossz következményeinek a csökkentésében.

Ez a felfogás a büntetőbíró erkölcsi felelősségét elviselhetőbbé, de ugyanakkor hatékonyabbá és számonkérhetőbbé teszi. Nem egy mindenképp megvalósíthatatlan feladat (az erkölcsi ítékezés) előtt áll, hanem egy betölthető társadalmi funkció előtt, melynek miként való teljesítése az erkölcs hatékony és közvetlen megítélése alá esik. Ez azonban már olyan kérdés, mely nem az erkölcs és jog fogalmi különbségére vonatkozik, hanem visszavezet bennünket az erkölcs és jog érvényességi viszonyának problémájához.

Etika és büntetőjog érvényességi viszonya (2/B)

A büntetés mibenlétére vonatkozó állásfoglalás alapján új szemponttal gazdagodik az etika és büntetőjog viszonyának második kérdése: milyen módon érintik egymás érvényességét etika és jog, közelebbről etika és büntetőjog? Az előbb elmondottakból kétségtelennek látszik, hogy etika és büntetőjog egymásra hatása azokban az elemi tényekben válik elevenné és aktuálissá, amelyekre az etika és a jog rendszere egyaránt vonatkozik, nem pedig szétágazó fejlődésű, kiteljesedett normarendszerek végső csúcspontjainak egymásra hatásában. A jogi apparátus kifejlődésének magasrendű formáiban annyira szétágazó, egymást kiegészítő szabályrendszer határozza meg valamely jogi aktus érvényességének kritériumait, hogy ezt az öntörvényű érvényességet hatékonyan semmiféle jogon kívüli, erkölcsi megítélés – sem mint jog feletti fórum, sem mint versenyző hatáskör – meg nem támadhatja. És ha ez a jogon kívüli megítélés jogi értékítéletek köntösét ölti magára, akkor az egyenlőtlen versenyben eleve háttérbe szorul. Egy jogerős bírói ítéletről mindig nehéz lesz etikai alapon kimutatni, hogy az *nem* jogerős bírói ítélet.

Mindeddig azonban, valahányszor jogszabályok érvényességéről beszélünk, azt a logikai állításra és tagadásra redukálható érvényességet tartottuk szem előtt, amely felé minden jogszabály és minden jogi aktus törekszik. Erről a logikai mintára alkotott érvényességről állapítottuk meg, hogy azt az erkölcsi szabályok érvényessége nemcsak hogy nem tudja megtörni, hanem ellenkezőleg: az érvényességnek ez a logikai keretű formája vetítődik bele az erkölcsi jelenségek világába is. Csakhogy ennél a megállapításnál nem szabad megállnunk, mert ezzel a legsúlyosabb veszélybe hozzuk az erkölcs értéktani elsőbbségét a jog felett. A jog érvényességéről lehetséges ítéletek között a joglogikai érvényességi ítélet csupán mélyebb rétegek szillogizmusokká és logikai értelmezéssé merevedett formája. Ezek a rétegek köteleességérzések és jogigények érvényességére vonatkozó élmények világát jelentik, melyek közvetlen értékmegragadáson és a szokás erején alapulnak, és még nem jegecesedtek ítéletekké. Az eredeti érték-

megragadásból fakadó jogi érvényességi élmények világát a jog *etikai*, a szokáson alapuló élmények világát a jog *szociológiai* érvényességi rétegének nevezhetnénk. A formális jogerővé merevedett érvényesség a maga erejét ezekből a mélyebb rétegekből meríti, s az érvényességnek ezek az élményei kihatnak a formálisan jogerős jogi jelenségek érvényére is.

A jogszokáson alapuló szociológiai érvényességi réteg szolgáltatja a jogrend stabilitásának az elemeit, az értékélményeken alapuló etikai réteg pedig a jogrend értékes fejlődésének vagy áttörésének a tényezőit. A jogalkalmazás során létrejött jogi aktusok és jogkövetkezmények sorozata normális esetben olyan dinamikus erejű egymásutánt jelent a jogalkalmazó számára, amely ugyan az ő irányításától függ, de ugyanakkor a szokás erejénél fogva őt is viszi magával. A jogalkalmazó gyakran hosszú ideig úgy ráhagyatkozhat a határidőknek, indítványoknak, kitűzött cselekményeknek az egymásutánjára, mint a karmester a jó zenekarra, s az indítványok és ellentmondások során szinte készen adódik eléje a döntések szempontja is. Ez a nyugodt és szokásszerű dinamika azonban mindentől felborul abban a pillanatban, amikor a jogalkalmazó egyik vagy másik ponton megérzi – ha megérzi –, hogy az apparátus értelem és funkció nélkül működik. A tempó egyszerre meggyorsul, a megszokott eljárások átugródnak, és kezdődik a keresés, a megoldás az igazságos, a méltányos szabály után. Ha ez előkerül valahonnan – néha igen messziről kerül elő –, akkor az egyensúly helyreáll, és a megszokott apparátus halad tovább. De ha a megoldás elmarad, akkor a cél és funkció nélkül való működés érzése még a legadminisztratívabb jellegű jogterületeken is átalakul az értelmetlenség, az erkölcstelenség, az érvénytelenség legintenzívebb élményévé. Ez az élmény semmiképp sem az ideák objektív távlatában folyik le, és nem a jogfejlődés történeti perspektívájának szemlélete kapcsán, hanem a jogi aktus pillanatában magában. A jogszabály, a jogi aktus normalogikailag érvényes marad, de *csak* normalogikailag marad érvényes, az az emóció, az a meggyőződés, az a megnyugvás, ami értelmet és funkciót ad a logikai érvényességnek, hiányozni fog mögüle, s ez a hiány a *közvetlenül rákövetkező* jogi aktusok során az első lehetséges alkalommal meg fogja találni a maga formáljogi, normalogikai kifejezését is. Más az érvényessége annak a halálos ítéletnek, amelynél enyhítő körülmények híján az eredményben egy pillanatig sincs kétség, és más az érvényessége egy ugyanúgy jogerős halálos ítéletnek, ahol esetleg maguk a bíróság tagjai tesznek lépéseket a kegyelem kieszközlése iránt. A jogi aktusok sorozata sohasem zárul le végleg, minden aktushoz fűződnek további végrehajtó, foganatosító aktusok, amelyeknek további alakulásán normalogikai szempontból is meg fog látszani, vajon az alapul szolgáló jogi aktus mögött a gyakorlatnak s a meggyőződésnek milyen ereje állott.

Az etikanak a *büntetőjog* felett gyakorolt kontrollját annál az elemi ténynél kell keresnünk, amelyre álláspontunk szerint a büntetőjog egész funkciója vonat-

kozik: a közösség tagjainak erkölcsi felháborodásánál. Ez a felháborodás igazolást és levezetést keres: igazolását az erkölcsi értékítélet adja meg, levezetését primitív fokon a magánbosszú, fejlettebb társadalomban a büntetőjog. Az etika elsőbbsége azonnal megnyilvánul, amint erkölcs és büntetőjog összeütköznek, vagyis amint a közösség felháborodásának erkölcsi jogosultsága és büntetőjogi levezetése ellenkező értelműek: ha a büntetőjog oly cselekmény ellen lép működésbe, amelyet az erkölcsi érzés helyesléssel kísér; ha közönyös marad olyankor, mikor az erkölcsi értékítélet a közösség felháborodását igazolja; ha az adott felháborodást nem vezeti le, vagy még inkább növeli; végül ha oly természetű, oly fokú vagy a közösséget oly mértékben megosztó indulatot érint, amelynek levezetése teljesítőképességét eleve meghaladja.

Amikor a büntetőjognak ilyen értelemben vett funkcióellenes működése erkölcsi megítélés alá kerül, legkevésbé a döntő jogi fórumok jogerős határozatait azok, melyekhez ez a megítélés elsősorban kapcsolódik. Az, hogy egy jogvita vagy egy vád a Kúriáig kerül-e vagy sem, s hogy milyen úton-módon kerül odáig, sokszor lényegesebb az erkölcsi megítélés szempontjából, mint maga a végső fórum ítélete. Természetesen a jogerős ítélet az a nyugvópont, amely után az erkölcsi megítélés a maga végső mérlegét elkészítheti, de ez a megítélés nem a jogerős határozat szabályosságát, törvényességét és kötelezőszerűségét fogja elsősorban vizsgálni, hanem azt, hogy betöltötte-e a büntetőjog funkcióját, s nem hagyott-e maga után olyan elintézetlen indulatot, melyet a társadalom erkölcsi közmeggyőződése értelmében a büntetőjognak kell levezetnie, vagy nem került-e maga is oly módon az indulatok pergőtüzébe, hogy ezáltal feladatának teljesítésére képtelenné vált. Ez pedig nem egy pro vagy kontra nyugodtan latolgatható vagy a történetíró hatáskörébe utalható vitakérdés, hanem a társadalom tagjai által elevenen átérzett és azonnal eldöntött ténykérdés.

Nem szorul ezek után magyarázatra, miért erőtlenedik el annyira az etika primátusa a büntetőjog felett, valahányszor kettőjük érvényességi viszonyát feltebbviteli vagy hatásköri kérdésként gondoljuk el. Az etikai megítélés nem jogilag transzcendens értékelése jogi tényeknek, hanem oly normatív tényező, mely elevenen részt vesz abban, hogy bizonyos tények jogi tényékké alakulnak-e vagy sem. Nem a jogi érvényesség kivirágzott, magasrendű formáit támadja vagy erősíti meg, hanem annak elsődleges jogi élményekbe ágyazott gyökereit vágja el vagy tartja életben. Hitünk szerint e jelenségek vizsgálata vezet el arra, hogy ne csak követelményként, hanem eleven erőként, munkában láthatjuk azt a tényezőt, melyet a jog és erkölcs összefüggéseinek egyetlen vizsgálója sem vehet komolyan tagadásba: az erkölcs primátusát a büntetőjog felett.

1938

AZ ÚJ ISKOLA⁶⁴³ – EGYESÜLETI ISKOLA

Az Új Iskola élete nevezetes fordulóponthoz ért: egyesületi iskolává alakult át. Az Új Iskola életének és munkájának kiindulópontja, belső mozgatója és végső célja – attól a pillanattól kezdve, amikor Domokos Lászlóné⁶⁴⁴ 25 évvel ezelőtt az úttörő kockázat, a legszemélyesebb felelősség és kizárólagos teherviselés jegyében életre hívta – alapításának első percétől kezdve a közösség eszméjében, a közösségre nevelés gondolatában és a közösség szolgálatában nyert értelmet. Ezzel a mostani átalakulással külsőleg is formát nyer az a gondolat, ami kezdetől fogva benne élt az alapító lelkében s az ő szellemén keresztül az Új Iskola életének minden megnyilvánulásában: az ti., hogy az Új Iskola nem egy emberé, nem a tanároké és nem a tanítványoké, hanem a magyar közösségé. Huszonöt évvel ezelőtt az alapítónak nem volt kivel megosztania a megindítás felelősségét és a terhek viselését: egyedül kellett vállalnia a kezdet minden nehézségét, kivédeni a támadásokat, viselni minden anyagi és erkölcsi áldozatot. Ez a helyzet azóta sem sokat változott, sőt ezután is keveset fog. Az oroszlánrész ezután is éppúgy őt fogja terhelni, mint eddig. A közösség, az egyesület feladata az lesz, hogy szeresse, erősítse és megvédje Domokos Lászlóné művét, és elindítsa a nagyra hivatott emberi alkotások útján: az intézménnyé szilárdulás irányában.

Huszonöt évvel ezelőtt merészen hangzott az Új Iskola célkitűzése, de érdemben a közvélemény csak egészen kis körben foglalkozott vele. Alkotószellemű pedagógusok bátorítása, amilyen volt a Nagy Lászlóé,⁶⁴⁵ megkövesedett nevelési elvekhez mereven ragaszkodó pedagógusok kriukái és támadásai között indult meg a munka. Maguk a pedagógiai újítások egy emberöltőn át küzdöttek azért, hogy beleivódjanak a köztudatba. Valóságos tudományos irodalom keletkezett a megfigyelések, adatgyűjtések, kísérletek és módszerek nyomán, melyeket a többi újító iskola mellett az Új Iskola nyilvános előadásai és kísérleti munkái tártak a szülők és hivatásos pedagógusok elé.

⁶⁴³ Reformiskola a XX. század eleji Magyarországon.

⁶⁴⁴ Domokos Lászlóné Löllbach Emma (1885–1966): reformpedagógus, az Új Iskola megalapítója.

⁶⁴⁵ Nagy László (1857–1931): pedagógus, gyermekpszichológus, a magyarországi gyermektanulmányi mozgalom úttörője.

Az Új Iskola több mint pedagógiai reformmódszer és reformirányzat. Nevelni csak végső értékek jegyében és nevében lehet, s az Új Iskola lényegét nemcsak azok a pedagógiai eszmék és gondolatok teszik, melyeket 25 év alatt belevitt a magyar nevelői köztudatba, hanem az értékekre irányított aktív közösségi életszemlélet. Az Új Iskola kiállításainak különleges és utánozhatatlan megkapó volta nem abból származott, hogy mi, gyerekek, a kiállítás teljes anyagát – kezdve tárgyának megválasztásában, elgondolásában, a munka megosztásában, kivitelében –, mindent magunk hordtunk össze, ragasztottunk, agyagoztunk és szögezgettünk, hanem abból, hogy az alkotásnak ezt a lázát, az értékek világába való belekapcsolódást a lelkesedés vágya s a lelkiismereti megrendülés élményei váltották ki, és az egész Új Iskola közössége érlelte cselekedetté. Az Új Iskola kiállításainak ma is az a legcsodálatosabb vonása, hogy miként válik bennük azonnal közösségi cselekedetté az, amit a magyar sors és magyar élet problémáira nézve egy-egy írói lelkiismeret felvet, s ami az egyetemes közösség életében, esetleg csak évtizedek múlva tud programmá és tétté sűrűsödni.

Most midőn az Új Iskola barátai, tanítványainak szülői és volt tanítványai az Új Iskola Egyesület keretében a tanárok és gyermekek közössége mellé egy új közösséget állítanak, ennek az új közösségnek a sorsa és sikere azon múlik, hogy mennyire tudja az Új Iskola szellemét magába szívni és tetteiben megvalósítani. Minden iskola tanítványainak közössége élmények és emlékek közössége szokott lenni, a szülők közössége pedig a maguk gyermekeivel kapcsolatos örömeik és panaszok közössége. Azt óhajtjuk és azt reméljük, hogy az Új Iskola „egyesületé” alakulásával ez a közösség is képes lesz a maga értékszemléletét lelkesedéssé és magába szállássá, lelkesedését és magába szállását pedig segítséggé, munkavállalássá és áldozatos tétté kovácsolni!

Dr. Bibó István

az iskola volt tanítványa,

A „Magyar Új Iskola Egyesület” titkára

1939

A JOGELMÉLET FŐ KÉRDÉSEI TEGNAP ÉS MA

A jogelmélet központi kérdése a jog fogalma, s ezzel kapcsolatban újból meg újból elhangzik Kant megjegyzése: „a jogászok még mindig keresik az ő jogfogalmukat”, s hozzágondolhatjuk e megjegyzéshez: Nem is fogják soha megtalálni.

Valóban, a jogelmélet egész eddigi története nem biztat azzal a reménnyel, hogy a jogbölcsesek kutatásaik eredményeképpen egy nap éppúgy fel fogják fedezni a jog fogalmát, mint ahogy Newton felfedezte a szabadesés törvényét. Jogfogalma ugyan minden jogelméleti rendszernek van, időnként néha uralkodó jogfogalomról is beszélhetünk, de egyszer s mindenkorra még nem határozta meg a jog fogalmát senki. A legvéglegesebbnek szánt, s legkörültekintőbben meghatározott jogfogalom is a következő nemzedék kritikájának keresztüzében előfeltevések, előítéletek és hátsó gondolatok halmazává foszlik széjjel. Ilyen körülmények között vajon nem volna-e indokolt, hogy a tudományos akadémiák és a jogi karok a jog fogalmára nézve is kimondják azt, amit egykor a francia akadémia mondott ki a kör négyszögesítésére vonatkozólag: „nem fogad el többé olyan pályamunkát, mely ezzel a kérdéssel foglalkozik.”

S ha a jogelmélet a maga központi kérdését nem tudja véglegesen megoldani, vajon lehet-e várni tőle, hogy egyáltalán megoldja bármely kérdését is? Van-e egyáltalában előrehaladás a jogelmélet tudományában?

Talán úgy nyerhetünk erre feleletet, ha visszapillantunk egy emberöltővel és szemügyre vesszük, mik voltak a jogelméleti kutatás fő kérdései a századfordulón és mik a jogelmélet fő kérdései ma.

A századforduló jogelméletének egyetlen uralkodó csillagzata és irányító elve volt: a pozitívizmus. Alig látszott vitásnak, hogy a jogelméletnek és vele a jogtudománynak, ha valódi tudomány rangjára akar emelkedni, a pozitív joggal, a valóságos joggal, az igazán érvényesülő joggal kell foglalkoznia, nem pedig az állítólag természettől velünk született, a dolgok természetéből vagy az észből levezethető joggal, azaz a természetjoggal. A pozitívista jogbölcsesek meg voltak győződve afelől, hogy a természetjogról a pozitívista jogelméletre való áttérés épp oly döntő lépés a jogelmélet igazi tudomány rangjára való emelkedésének az útján, mint a csillagászatnak az asztrológia gyermekes babonáitól való megtisztítása.

De a természetjog hitelvesztése egyelőre nemcsak megújulást, hanem nagy űrt is okozott a jogelmélet kérdéseinek körében. Egyszerre gyermekesnek tűntek fel mindazok a kérdések, amelyek a természetjog elméletének fő kérdései voltak: hogy mi volt az ember ősalápota, milyen jogok születtek vele az emberrel, a társadalmi összerződés, az isteni jog, a legjobb államforma kérdései, a fennálló jog igazolása vagy érvényének megdöntése, valamint annak megállapítása, hogy a természetjog szabályai Isten akaratából, az emberi természetből vagy a tiszta észből származnak-e. A jogelmélet addig ismert fő kérdéseinek ilyen radikálisan értelmetlenné válása vagy egy fél századra úgyszólván megbénította a jogelmélet művelését, s a kutatást inkább a történeti és gyakorlati vizsgálódások irányába fordította. Éppen a századfordulón jelentkezett már a visszahatás a gyakorlati és történeti szempontok túlzott előnyomulásával szemben, és felmerültek azok a tételes jogilag meg nem oldható vitakérdések, amelyek döntő jogelméleti kérdései lettek a századforduló nemzedékének.

A jogelméleti kutatás két irányban indult meg. Mindkét irány pozitív volt, harcosan és megingathatatlanul pozitív; mindkét irány a valóságos, a pozitív jogot akarta megragadni és tudományosan feldolgozni, de a két irány ellentétes szűkségelekből indult ki és mindkettő egész mást értett a valóságos jog alatt. Az egyik irány azt tekintette a jogelmélet feladatának, hogy a tételes, a valóságos jogból elvonja a legáltalánosabb közös tulajdonságokat, a mögöttük lévő végső előfeltevéseket, a belőlük nyerhető fogalmi jegyeket, s az ezekről szóló ismereteket a rendszerbeli egység és a módszerbeli tisztaság követelményei szerint foglalja egybe. Minthogy általános érvényűséget keresett, de világért sem etikai színezetű általános természetjogi szabályokat, szükségképpen a jog tiszta forma fogalmi felé tájékozódott, s az újkantiánus filozófiára támaszkodva egy formális, logikai pozitívizmushoz jutott el. Hamarosan kiterjesztette az egység követelményét nemcsak a jogról szóló tudományra, hanem a jog anyagára magára is, és így szükségképpen odajutott, hogy a jogot kizárólag normának, szabálynak tekintse, mert a normákban találta meg azt az összefüggésre, egymás igazolására és rendszerré alakulásra irányuló tendenciát, amelyben az egység követelményét szemléltethette.

A másik irány a pozitívista jogelmélet alatt nem a pozitív jog normatív elemeinek, hanem a pozitív jog tényeinek kutatását értette, s azokat a valóságos emberi magatartásokat, társadalmi tényeket, lelki folyamatokat, melyek a jogban jelentkeznek, s erre akarta a pozitív jogelméletet, mint a jog természettudományát vagy legalábbis mint a szociológia egy részét felépíteni.

A logikai és a szociológiai pozitívizmus egymástól majdnem teljes idegenségben folytatta a maga kutatásait, alig véve tudomást arról, hogy a mind a kettő által alapvetőnek tekintett pozitívizmust annyira eltérő értelemben lehet

venni. A szabadság kérdésétől eltekintve a kétféle irányzat még vitákban is alig találkozik egymással. Úgy harcoltak egymással, akár a modern tengeri háborúban a csatahajók, amelyek nem szemben ütköznek össze, hanem egymással párhuzamosan rohannak egy irányba, s közben próbálják megtalálni azt a sebességet, amelynél a legelőnyösebb helyzetben vehetik tűz alá a másikat. A századforduló jogelméletének fő kérdései között első, már szinte nem is vitakérdés, mint inkább iskolai feladat volt minden jogbölcész számára: a természetjog tételeinek és a természetjog lehetőségének a cáfolata. Hogy mi a természetjog, azt szabatosan meghatározni nem könnyű: az egyik meghatározás szerint egy tértől és időtől független, örök érvényű jogi kódex szabályaiból áll, a másik szerint nem több mint a mindenkori erkölcsi közmeggyőződésnek a mindenkori jog helyességére vonatkozó része. Mindenesetre természetjogi minden olyan szabály, mely nem a tételes jogot létrehozó társadalmi apparátus eljárásai és aktusai során jön létre, hanem logikai vagy etikai ítélkezés, tehát szellemi művelet útján, és mégis tételes jogi érvényességet igényel. Az újkor egész folyamán mind a pozitívizmus uralomra jutásáig az ilyen, az emberi természetből vagy az észből levezethető jogi szabályok kutatása volt a jogelmélet legelőkelőbb feladata. Mindinkább általános igazsággént szerepelt az a tétel, hogy semmilyen jogi kérdésben nem lehet egy bizonyos jogi meggyőződés igazságát kimutatni, mert a különböző korok és népek meggyőzései között oly eltérések vannak, melyekben gondolkodás útján nem dönthetünk: eltérések vannak a végső célokban, a társadalom általános rendjében és az egyes jogintézményekre vonatkozó meggyőzésekben, s nincs olyan egzakt tudományos módszer, mely ezek között választani tudna. A természetjogról szóló vita mindinkább abba az eredménybe torkollott, hogy természetjog valójában nemcsak hogy nem tárgya a jogelméletnek, hanem egyáltalán nem is létezik, és az úgynevezett természetjogi szabályok tulajdonképpen nem mások, mint a jog helyességére vonatkozó erkölcsi szabályok, s mint ilyenek, éppúgy nem érinthetik a pozitív jogról szóló tudomány tartalmát, mint ahogyan a történeti alakok erkölcsi megítélése nem változtat a történeti múlt tudományosan megállapítható tényein.

Legszélesebb körű és leghévesebb indulatokat kiváltó vitakérdése volt ennek a kornak a szabadjog körül dúló háború. A szabadjogi iskola hívei síkra szállottak a jogalkalmazás területén uralomra jutott tudományoskodással és az írott jog alapján való meddő fogalomkereséssel szemben, sőt gyakran a jogalkalmazásnak mindennemű törvényes és írott jogi megkötésével szemben is. A vita eredetileg nem a jogelmélet területén keletkezett, hanem a tételes jogtudósok és a gyakorlati jogászok körében, s főleg azokban az országokban csapott magasra, ahol egy túl merev kódex, mint Franciaországban, vagy a túl merev jogalkalmazás, mint Németországban, nagy űrt támasztott a jog és az élet között. A vitában

régebbi korok problémafeltevési tükröződnek: hasonlóan állottak szemben egyik oldalról a francia forradalom racionalizmusa, mely a bírót a törvény, helyesebben a benne megnyilvánuló nemzeti akarat pusztá szolgájának tekintette s nemcsak a bírói jogalkotást, de még a kódexek kommentálását is el akarta tiltani; másrészt a romantikából kisarjadt jogtörténeti iskola, mely a jogot a népszellem megnyilvánulásának tekintette, tehát a törvényeket és a jogalkalmazást egyaránt csak mint a népszellem pusztá megnyilvánulását értékelte.

A századforduló körül a vita a jogalkalmazás kérdése köré koncentrálódott: az lett a központi kérdés, hogy vajon a jogalkalmazás során a bíró a törvény alapján automata módjára pusztá logikai dedukcióval hozza meg az ítéletet, vagy pedig a maga ösztönös jogérzetéből és a társadalom szükségleteinek mérlegeléséből merítve szabadon teremtsen meg a jogot.

A szabadjogi mozgalom által provokált ádáz harc a jogelmélet művelőinél már lényegesen leszűrtebb formákban jelentkezett. A formális pozitívizmus hívei, élükön Somló Bódoggal, nem azt vitatták, hogy a bírónak ne lehetne része a jogalkotásban, hanem azt, hogy ez nem szükségszerű, s a mindenkori tételes jog [dönti el, van-e része, mennyi ez a rész, s a tételes jog], ha akarja, a bírót a logikai automata működésére is szoríthatja. A formális pozitívizmus természetjognak bélyegezte azt az állítást, hogy a bíró a jogszabályon szükségképpen túlmegy, mert a jogszabályon kívül eső tényezőknek a feltevése, amely a jogi ítéletet szükségszerűen meghatározza, nem lehet más, mint természetjog. A szociológiai pozitívizmus szerint éppen a formális pozitívizmus jelent titkos természetjogot, mert hiszen a jogi élet közvetlen, pozitív lélektani és társadalmi tényezőit jogon kívüli logikai értékmérők alapján, a jog logikai zártságának és ismerettárgyi egységének a követelményei alapján akarja meghatározni. Mai szemmel nézve a szabadság körüli vitára kezdettől fogva az alapfogalmak nagymértékű tisztázatlanságát találhatjuk jellemzőnek. Az a francia forradalmi racionalista tétel, hogy a törvények a nép akaratát jelentik, az a logikai követelmény, hogy a bíró ítélezésével egy egyszerű szillogizmust vezet le, nyilvánvalóan fikció. Az a romantikus állítás viszont, hogy a törvény a népszellemben már előre készen van, s az a szabadjogi hit, hogy a bírói ítélet az ösztönös jogérzetből terem meg, lehet igaz, de a szóban forgó folyamat a valóságos lefolyást valamilyen misztikus homályba burkolja.

A századforduló jogelméletének többi fő kérdései már úgyszólván a formális pozitívizmus, a szociológiai pozitívizmus irányainak belső kérdései lettek, s bár az elmélet nagy ellentételei bennük is tükröződtek, a másik irány rendszerint még a probléma létéről is alig vesz tudomást. A formális pozitívizmus szívesen foglalkozik az egyes elemző szakjogtudományoknak mindazokkal a kérdéseivel, melyek a jog fogalmának elemzésével kapcsolatba hozhatók.

Ezek között első helyen áll az alanyi és tárgyi jog dualizmusának kérdése: az, hogy miként viszonylik a jogszabályokban lefektetett jog, a tárgyi jog az egyeseket megillető jogosítványokhoz, az alanyi joghoz; mi az alanyi jog mértéke: a jogosított személy akaratkijelentése-e, vagy pedig érdekeinek a védelme; s hogyan viszonylik az alanyi jog a tárgyi joghoz: vajon a tárgyi jog az, amely a már meglévő alanyi jogokat intézményes védelemmel látja el, vagy éppen a tárgyi jog az elsődleges, amelynek árnyékában az egyes alanyi jogok kialakulhatnak. Hasonló kérdés az anyagi jog és az alaki jog közötti különbség kérdése: hogy melyik az elsődleges: azok az általános jogtételek, melyek az egyesek jogait és kötelességeit általános szabályokban fejezik ki, vagy azok az eljárási perrendi szabályok, melyek a bíróságok és hatóságok előtti eljárás folyamatát és technikáját szabályozzák. Hasonló kérdés a jog és állam viszonya: az állam a jog egyik intézménye-e a sok közül, vagy éppen fordítva, a jog az állam pusztá kikényszerített parancsa-e?

Mindezekre a kérdésekre a logikai pozitívizmus oly módon kereste a feleletet, hogy minden felmerült megoldásra a logikai zárttság, a rendszerbeli egység és ellentmondásmentesség mértékét alkalmazta.

A szociológiai pozitívizmus a másik oldalon hamarosan túljutott azokon a primitív kísérleteken, melyek minden jogi jelenséget valamely biológiai szükségletre akarnak visszavezetni [s ezáltal próbálták a jogelmélet természettudományos jellegét biztosítani]. Ehelyett mind nagyobb mértékben a jog szociológiai kutatására vetette magát, s ennek során elsősorban azokat a közösségeket vette vizsgálat alá, melyek a jogot létrehozzák, s melyeken belül a jog érvényesül. Ezzel kapcsolatban itt is felmerült az állam és jog viszonyának a kérdése, de a kérdés itt nem az volt, hogy melyiket illeti a logikai elsőbbség, hanem az, hogy a jogtörténet különböző korszakaiban s a különböző primitív népeknél a jogalkotó tényező az államhatalom apparátusa volt-e, vagy pedig más, szervezetenél, nem-állami közösségek, papi testületek, bírói fórumok vagy szokásjogi tényezők. Ezzel kapcsolatban a szociológiai irány a modern jogéletben is keresni kezdte a nem-állami eredetű jogalkotás központjait a munkaadói és munkásszervezetek gyakorlatában s a gazdasági élet különböző felsőfokú szerveződési jelenségeinek körében. A szociológiai kutatás is szembekerült az alaki jogi eljárások és anyagi jogi szabálytartalmak ellentétével, de ismét nem a logikai elsőbbség vonatkozásában, hanem annak vizsgálata során, hogy vajon a különböző korok és jogterületek világában melyik van részletesebben és csiszoltabban kiművelve: az emberi életviszonyokat rendező általános szabályok, vagy pedig az ezekből folyó jogi lehetőségek érvényesítését szolgáló peres eljárások. Végül különös súllyal foglalkozott a szociológiai jogtudomány – éppen annál a szoros kapcsolatnál fogva, mely a szabadságjogi iránnyal összekötötte – a különböző jogászai (bírói, ügyvédi, igazgatási) funkciók lélektani és társadalomtani összefüggéseivel.

Ha ezek után végigtekintünk a jogelmélet időközi fejlődésén, ugyanezeknek a kérdéseknek a mai állásán s a jogelmélet mai új kérdésein, vajon találunk-e fejlődést és találunk-e olyan eredményeket és igazságokat, melyek egy nemzedékkel előbb még vitások voltak, ma pedig minden további jogelméleti kutatás kétségbe nem vont közkinccse?

Az a két irányzat, amely a századfordulón a természetjog elárvult hagyatékát friss erővel és látszólag teljesen új elvekkel birtokba vette, a közben eltelt idő alatt arra kényszerült és odáig jutott, hogy felvett és felvetett alapelveit teljes következetességgel végiggondolja és gyakorlatilag alkalmazza. A formális pozitivizmus Hans Kelsen Tiszta jogtanának rendszerében jutott el oda, hogy levonja az összes konzekvenciáit annak a kiindulópontnak, mely szerint a jog nem tény, hanem norma, és pedig mind az erkölcsi szabályoktól és követelményektől, mind pedig a társadalom reális lélektani és társadalmi tényeitől független norma.

A szociológiai pozitívizmus viszont a jog tényeinek részletes statisztikai, leíró és történeti feldolgozása útján kényszerült arra, hogy igazolja és revidálja azokat a látszólag nagyon pozitív jellegű, de valóban igen primitív általánosításokat, melyeket annak idején hiányos és töredékes tényismeret alapján mint szociológiai igazságokat állapított meg.

Hogyan alakultak és hová jutottak ezenközben azok a nagy vitakérdések, amelyek a század eleji jogelmélet irodalmának uralkodók voltak?

A természetjog kérdése a századfordulón lezárt kérdésnek látszott s a legtöbb akkor modern szerző csak azért foglalt állást a természetjoggal szemben, hogy magamagát is meggyőzze a természetjog véglegesen és visszavonhatatlanul elintézt voltáról. A természetjogra vonatkozó gondolkodás mégis továbbfejlődött azóta is, és pedig egészen különös és szokatlan módon: továbbfejlődött azáltal, hogy a pozitivista szerzők újból meg újból megvádolták egymást burkolt természetjogi gondolkodással s újból meg újból le akarták leplezni egymás természetjogi hátsó gondolatait. Így állapította meg Pikler⁶⁴⁶ a magát nagymértékben pozitivistának valló utilitarisztikus jogbölcseletről, hogy a hasznosság elve, melyet az ősfoglalás s a tulajdon igazolására is felhasználtak, tiszta természetjog; azonban ugyanígy kimutatták Pikler „velünk született jogérzetének”, Stammler „szabadon akarók közösségének” és számos más jogelméleti alaptételnek a természetjogi jellegét is.

Ebben a leleplezésben a legbuzgóbb és legtürelmetlenebb a tiszta jogtan iránya volt. Szerinte közjog és magánjog, tárgyi jog és alanyi jog megkülönböztetése és különválasztása valójában a liberalizmus természetjogát szolgálja, de termé-

⁶⁴⁶ Pikler Gyula (1864–1937): jogfilozófus, egyetemi tanár, a Társadalomtudományi Társaság tagja.

szetjog az állam megszemélyesítése, a legfőbb bíróságok jogalkalmazásának szabályszerűsége és így tovább. Mindezek a leleplezések egy csomó jogi fogalomról, amelyek a tételes jogba is rég bevontak (amilyen például az anyagi jog, a magánjog, az életviszony fogalmai), be akarta bizonyítani, hogy azok jogilag nem lényegesek, nem jogi, hanem jogon kívüli fogalmak s a jog megítélése szempontjából nincs jelentőségük. Ezzel az egész eljárással szemben azután fölvetődött az az igen jogos kifogás: vajon egy jogelmélet, amely nem a tételes jog apparátusának közbeiktatásával, hanem tudományos, logikai, tehát szellemi művelettel állapítja meg a jogi normák tartalmának a jogászai vagy nem tisztán jogászai, vagy nem eléggé jogászai jellegét, nem válik-e maga is természetjoggá, logikai természetjoggá?

Különösen szembeszökővé vált ez a jog végső alapjának kérdésében, mert ha a jog norma, meg kellett keresni annak végső érvényalapjait, ezt pedig a formális pozitívizmus nem találhatta meg másban, mint egy feltételezett alapnormában, mely egyszerűen a jog követését írja elő. Ezt az alapnormát fel kell tételeznünk, ha nem akarjuk, hogy az egész jogrendszer értelmetlenné váljék, s ez a feltételezés nem más, mint a természetjogi rendszerek szétszórt természetjogi tételeinek pontra való összesűritése és erkölcsi követelmény helyett logikai szükségszerűség jellegével való felruházása. Ezen az úton mind általánosabbá vált az a felfogás, hogy a jog fogalmára vonatkozó legáltalánosabb, formális kategóriákat kereső tanok végeredményben ugyanazokhoz a dogmatikus általánosságokhoz vezetnek, mint a természetjog, ha nem is etikai, de logikai vonatkozásban.

Más oldalról a szociológiai pozitívizmus is furcsa módon visszavezetett a természetjoghoz. A szabadjogból kiinduló kutatások során a jogalkalmazói funkció lélektanának a vizsgálata rávezetett arra, hogy vannak tételek, és pedig jogilag formulázott tételek, amelyek semminemű pozitív jogforrásban nem szerepelnek, a jogi aktusokban még nem jutottak kifejezésre, de szellemi úton létrejőve már kész formulázásban részei a jogászai közmeggyőződésnek, és a bíró éppen ezekből merít, mikor az elvont jogtétel és a konkrét jogeset közötti űrt áthidalja; s ezekre egyáltalán nem kielégítő azt mondani, hogy rajtuk keresztül valamilyen erkölcsi szabály érvényesül. A Kúriának azt a döntvényét, mely kimondja, hogy a veszélyes üzemek, pl. automobil üzemben tartója akkor is felelős az üzem körében történt balesetért, ha annak előidézésében közvetlenül nem vétkes, még lehet valamilyen erkölcsi közmeggyőződésre visszavezetni. De már azt a másik kúriai határozatot, amely az előbbi kiegészítve kimondja, hogy ez a felelősség csak az üzem veszélyességének körén belül történt balesetre vonatkozik, tehát beáll akkor, ha valakit a vonat elgázol, de nem áll be akkor, ha valaki a „veszélyes üzem körében” a peronon elcsúszik és lábát töri – lehet logikus és kézenfekvő szabálynak, de nehéz erkölcsi szabálynak mondani. Kétségtelen, hogy mielőbb ezt a szabályt a Kúria pozitív jogi erejére emelte volna, a legtöbb jogászai asztaltár-

saság, megkérdéztetvén, ugyanebben az értelemben döntött volna. Előttünk van tehát egy szabály, mely egyelőre nélküli az érvényesülés tételes jogi garanciáit s a tételes jog formái között még nem jelent meg, hanem csupán szellemi síkon létezik, mindamellett a jogászi közvéleményben megformálva, logikailag, lélektanilag és szociológiailag teljesen készen áll arra, hogy bármelyik pillanatban, minden további átformálás nélkül mint már meglévő jogot észlelje a jogalkalmazó: ezt a szabályt kétségtelenül nem lehet pusztán erkölcsi szabálynak vagy pusztán kíváncsi jogszabálynak nyilvánítani, de nem lehet kész tételes jognak sem tekinteni: nem jogi aktusban jött létre, hanem szellemi művelet útján, mégis tételes jogi érvényességhez jut: mi tehát a természetjog, ha nem ez?

A formális és a szociológiai pozitívizmus tehát teljesen ellenkező kiindulásból, teljesen különböző módszerekkel a természetjog szükségszerűségének kérdésében mégis teljesen analóg eredményre jutottak.

A századforduló másik nagy problémája: a szabadjog kérdése a jogelméletben szintén a harmonikus és kiegyensúlyozott megoldások felé halad. A logikai pozitívizmus e kérdésben a jog logikai zártságának tanát vallotta, mely szerint a jog fogalmából és a benne adott egységből szükségszerűen következik, hogy egy bizonyos jogrendszer minden pillanatban logikailag zárt egészet képez, melynek alapján minden lehetséges jogeset eldönthető, mert amire nézve a jog hallgat, az jogon kívüli terület, melynek jogi megítélésére nem is kerülhet sor. A formális pozitívizmusnak azonban, amikor vizsgálat alá vette jogszabályoknak formailag ellentmondásmentes, logikailag zárt egységét, rá kellett jönnie arra, hogy a bírói ítélet a törvény rendelkezését nem általánosságban, hanem egyes esetre vonatkozóan tartalmazza, s a bírói ítélet is norma, csak hogy egyedi norma, melynek a maga egyediségében a bírósági alkotója. Ez a művelet pedig logikailag nem különbözik attól, amelyet a törvényhozó végez, mikor az alkotmánytól kapott felhatalmazás keretén belül az alkotmány konkretizálásaképpen törvényeket alkot. Ha a törvény és ítélet egyaránt jogi normákat tartalmaznak, akkor közöttük a különbség fokozati, s végeredményben minden jogi norma abban a részében, mely az általános szabályt reprodukálja, jogalkalmazás, abban pedig, mely azt az egyes esetre vonatkoztatja, jogalkotás.

Nem pihent azonban ugyanez idő alatt a szociológiai pozitívizmus iskolája sem, mely viszont a szabadjogi irányzatnak szolgáltatta annak idején az elméleti fegyverzetet. Egyrészt az etnológiai jogtudomány és a jogtörténet mind több fényt derített a jogalkalmazás körére és szerepére a régi jogban és a primitív jogban, másrészt az amerikai jogi realizmus írói mind közelebből vizsgálták azokat a lélektani folyamatokat, melyek a jogalkalmazóban, a bíróságon a jogalkalmazás, az ítélelhozatal során létrejönnek és lefolynak. Kiderült ezen az úton, hogy a régi jogban és a primitív jogban éppúgy, mint a mai jogalkalmazó lelki

világában, jogalkotó és jogalkalmazó tevékenység összefolynak, s az általános jogtételnek az egyszeri, soha nem ismétlődő jogeset egyediségéhez való hozzáigazítása során egyaránt sor kerül a már meglévő tételes jogszabály hű reprodukálására és a jogeset egyediségétől kiváltott spontán, teremtmény döntésre.

A bírói funkció logikai elemzésének és szociológiai kutatásának ez a közös eredménye, melyet Horváth Barna foglalt egymást alátámasztó és egymást kiegészítő harmonikus egészbe, ma nemcsak a jogbölcsezt, hanem a tételes jogtudományok művelőjét és a gyakorlati jogászt is megóvjá azoktól a szélsőségektől, melyek a fogalomhajhász jogászat és a szabad jogászat egykori vitájában nemcsak a jogelméleti gondolkodás zsákutcájaként jelentkeztek, hanem a gyakorlati jogászokat is a szörszálhasogató tudományoskodás vagy az irracionális önkényeskedés végletei felé vitték.

Az alanyi és tárgyi jogok dualizmusának egykor oly vitatott kérdésében szintén nyugvóponton jutott a jogelmélet. A logikai pozitivizmus legtisztábban végiggondolt rendszere, a tiszta jogtan azt hangoztatta, hogy az alanyi jog valójában egyáltalán nem önálló kategóriája a jogtudományoknak, hanem pusztán reflexe annak, hogy a tárgyi jog egyes személyek meghatározott akaratkijelentéseivel kapcsolatban a jogi szervekre meghatározott kötelezettségeket ró. Ennek a szélső állásfoglalásnak a kritikája során Erekly István⁶⁴⁷ mutat rá arra, hogy az alanyi jog valóban nem önmagában megálló ősjelensége a jognak, hanem funkcionális összefüggésben áll a pártatlan bírói jogalkalmazás jelenlétével és fejlettségével. Végül Duguit-nek⁶⁴⁸ ugyancsak tiszta jogtani rendszere az alanyi jog kategóriáját teljességgel a jogi helyzet fogalmára vezeti vissza.

Ugyanakkor a szociológiai pozitivizmus analitikai iránya az említett logikai-dogmatikai kutatásoktól teljesen függetlenül a jogi helyzetek elemzésére vetette magát, melynek során részletesen felkutatta és rendszerezte azokat a lehetőségeket, amelyek a jog technikai differenciálódása során az egyes állampolgárok számára a jogban alanyi jogokat és kötelezettségeket, igényeket és képességeket, várakozásokat és veszélyeket, felelősséget és kivételezettséget létesítenek.

A logikai elemzés és a szociológiai kutatás tehát ezen a ponton is egymástól teljesen függetlenül eljutott oda, hogy anélkül, hogy az alanyi jogot akár a tárgyi jognál magasabb rendű alapvető felsőbb kategóriának, akár tökéletesen elhanyagolható reflexhatásnak tekintse, az alanyi jogot és vele együtt a többi lehetséges jogi helyzeteket szoros és funkcionális összefüggésben lássa a jogi eljárásoknak, jogi szerveknek és jogi aktusoknak azzal a technikai apparátusával, mely ezeket a jogi helyzeteket létrehozza és védi.

⁶⁴⁷ Erekly István (1876–1943): jogász, egyetemi tanár, az MTA tagja.

⁶⁴⁸ Duguit, Léon (1859–1928): francia közigazgatási és alkotmányjogász.

Hasonlóképpen alakult [a helyzet] az alaki és anyagi jog vitakérdésében, mely-nél a formális, logikai analízis mindinkább az alaki jognak az egész jogrendszert tartó vázára helyezte a hangsúlyt, ugyanekkor a szociológiai, különösen történeti kutatás arra mutatott rá, hogy a jog kezdeti, primitív stádiumában nem a jogelvek, a jogi szentenciák vannak készen, hanem azok a formális, szakrális procedúrák, amelyeknek keretén belül az egyesek jogvitái elintézését nyernek. Anélkül, hogy ez az eredmény az alaki jog számára bármiféle elvi elsőbbséget igényelne, logikai és szociológiai síkon párhuzamosan mutat rá az eljárási jog fontosságára és a jogra jellemző voltára.

A jogi közösségek kérdésében a formális pozitívizmus kezdetben arra hajlott, hogy csupán az állam differenciálódott, logikailag tagolt és rendszeres egység felé törekvő jogrendjét méltassa figyelemre, s ennek keretén belül az államot teljes, az egyes jogi és természetes személyeket és kisebb közösségeket csupán az államnak alárendelt részleges jogrendeknek tekintse. Azonban a mind élesebb és kihegyezettebb logikai elemzés során a formális, tiszta jogtan arra kényszerült, hogy magát az államot is a nemzetközi jogrend egy részközösségének ismerje el, és ilyen módon teljesen relatívvá tegye az állam és más jogközösségek különbségét és viszonyát. Ugyanekkor a pluralizmusnak a szociológiai pozitívizmusból kinőtt iskolája a logikai elemzés eredményeitől teljesen függetlenül jutott el oda, hogy az állam mellett más rejtettebb és szervezetlenebb közösségek jogalkotó tevékenységét is felismerje, és ennek során a jogforrások régi tana helyébe, mely az alkotmány, a törvény, a rendelet és szabályrendelet hagyományos hierarchiája mellett a szokásjogot is alig-alig, kelletlenül fogadta el jogforrásként, most olyan pluralista jogforráselméleteket állítson fel, melyek felismerik és kutatják az állami jogforrások és szokásjog forrásain kívül a különböző gazdasági szervezetek megállapodásainak, bírói szervek és nem-állami szervezetek joggyakorlatának, a tudományos irodalomnak, sőt különböző társadalmi deklarációknak a jogforrási szerepét is.

Szó sincs arról, hogy ezek az elméletek szükségképpen lezárt és hajszálla azonos eredményekre jutottak volna. Ha azonban visszaidézzük a századfordulónak a társadalomra és joggyakorlatra is hatást gyakorolt jogelméleti vitáit, melyek gyakran emlékeztetnek a tyúk és tojás elsőbbségének kérdésére, azt kell mondanunk, hogy a jogelmélet fejlődése felmutat olyan erőket, melyek ezt a tudományt túljuttatják a terméketlen spekulációból és felületes általánosításból eredő álproblémákra, s a jogelmélet, miközben ezeket a kérdéseket megoldja, egyben a rendszerebb és valóságához hívebb jogismeret felé is halad. Ha ezenközben a jog fogalmáról a legváltozatosabb elméletek keletkeznek, ezeknek az a jelentőségük, mint a fizikában az anyag, az energia, a fény mibenlétére vonatkozó elméletnek, melyek, mint megannyi munkahipotézisek, a későbbi

elméletek világánál túlhaladottaknak bizonyulnak, a maguk idejében azonban hozzájárultak a rendszeresebb és realisabb természetismeret kiépítéséhez.

Az eltelt emberöltő jogelméleti kutatásai a logikai elemzés és szociológiai ténykutatás keretében mozogtak, és ezeken a pontokon hoztak kézzelfogható eredményeket. A jog tényeinek szociológiai kutatása távolról sincs befejezve és valószínűleg nem is fejeződhet be soha; a jog logikai elemzése, bár lehetőségei ugyancsak kimeríthetetlenek, az eddigi eredmények után, úgy látszik veszített aktualitásából.

Ha azt kérdezzük, hogy a jogelmélet fő kérdéseinek mai állása mellett mely kérdések mutatkoznak a jogelmélet holnapi fő kérdéseinek, akkor a jogszociológia, főleg lélektani és néprajzi kutatás továbbhaladása mellett valószínűnek kell mondanunk, hogy az eltelt emberöltő alatt oly mostoha elbánásban részesült jogi értéktan is új virágzásnak fog indulni. Nagyon sokat beszélnek a természetjog reneszánszáról és kétségtelen, hogy a közeljövő jogelméletének egyik fontos feladata lesz annak kikutatása, hogy ennek az újjászületésnek mik a lehetőségei és a problémái. Kétségtelen, hogy ez az új természetjog nem akar a régi módjára etikai és közgazdasági eszmefuttatásokat direkt jogtételek erejére emelni, de nem elégzik meg egy formális jogtudománnyal sem, mely nem néz a jog mögé, nem nézi a jog célját, s így a felét elveszíti annak, ami a jog lényegét jelenti (Pound⁶⁴⁹).

E pillanatban inkább csak az a negatív eredmény áll előttünk, hogy a természetjog a jogrendszer elméletének bizonyos végső kérdéseinél és határpontjainál kikapcsolhatatlanul felmerül, és ha nincs is egy örökérvényű természeti kódex, van a helyes és szükségyszerű jognak egy térben és időben változó, de szükségyszerű elemeket is felmutató mértéke. [Amint Horváth Barna mondja: „A gyermek korlátozott cselekvőképessége, a követ sérthetetlensége, a bíró függetlensége, a minimális életszükségletek: táplálkozás, ruházkodás, lakás, pihenés, fejfenntartás lehetőségének legalább általánosságban és a környezethez alkalmazkodó mértékben való biztosítása, a jogos önvédelem, a jog biztonsága és méltányossága, a szerződések megtartása és revideálhatósága, önbíráskodás helyett bírói vagy legalább hatósági jogvédelem: mind olyan pozitív követelmények, amelyek természetjogi jellegére nagy valószínűséggel következtethetünk.”] E pillanatban a jogelmélet az ilyen tételek megállapításánál nagy óvatossággal jár el. A századforduló óta annyiszor, oly nagy apparátussal bizonyították be, hogy semminemű általános érvényű természetjogi tétel nem állhat meg, hogy a jogelmélet mai művelőinek egy bizonyos félelmet kell leküzdeniük magukban, mikor odáig merészkednek, hogy újból természetjogi tételek érvényességét vitassák: ez azonban végül aligha fogja a jogelméletet eltéríteni a természetjog kérdése-

⁶⁴⁹ Pound, Roscoe (1870–1964): amerikai jogtudós.

inek a kivizsgálástól. Igaz, hogy ezzel elveszítjük azt a büszke öntudatot, hogy a mi korunk emelte a jogelméletet igazi tudomány rangjára, megszabadítva azt a természetjog sötét, középkori babonájától. Viszont megnyugodhatunk abban, hogy a természetjogi kérdések fonalának újrafelvételével azon az úton haladunk, melynek Platón és Arisztotelész, Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás, Grotius és Hobbes, Rousseau és Kant munkássága a határkövei.

Magántanári próbaelőadás.

Szegedi Ferenc József Tudományegyetem,

1940. június 13.

Künkel, Fritz:⁶⁵⁰

A KÖZÖSSÉG

A közösséglélektan alapfogalmai

Ford. Vető Lajos, Budapest. 1940.

A könyv német címe *Das Wir* s egy antiindividualista közösséglélektan alapvetését tartalmazza, mely tudatosan hivatkozik a Harmadik Birodalomra, mint a közösséglélektani problémák legfontosabb mai műhelyére. (12. o.) A szerző a pszichoterápiai iskoláktól jut el a közösséglélektan kérdéseihez: elmondja, hogy az Adler-féle individuálpaszichológiai iskolából kiindulva, mindinkább arra jött rá, hogy az eddigi elméletekben központi szerepet vevő „én” nem más, mint a tulajdonképpeni alanyak hol túl nagyigényű, hol túl bátortalan álarca, s a Jung-féle iskolának az önző ember válságáról és fejlődéséről szóló felismerései is csak akkor nyernek értelmet, ha rájövünk, hogy a zavartalanul ösztönös cselekvésben érvényesülő tulajdonképpeni alany a „mi”, vagyis a közösség. (11. o.) Egyes ember és társadalom egyaránt egy tagolatlan, ember és ember között semmi lelki határt nem ismerő ún. ősközösségben kezdi életét: az egyes ember az anya és gyermek közösségében s az önzés megjelenése által még meg nem bontott családban (21–22. o.), a társadalom pedig a primitív falu- és törzsközösségekben. (22–23. o.) A gyermek azonban előbb-utóbb szembekerül a felnőtteknek valamiképpen megnyilvánuló önzésével vagy szeretetlenségével (31., 47. o.), bizalma megrendül, szembefordul a közösséggel, önzésre önzéssel felel (33. o.) s a felnőtteknek számára félelmissé és fenyegetővé vált világát a maga szempontjából két részre osztja: védelmező és kihasználható Fehér Óriások világára és kítaszítással, bántalommal, magárahagyással fenyegető, haragvó Fekete Óriások világára. (35–42. o.) Az első ilyen élmények mineműsége egész életre megszabja az ember önzésének irányát s az önzés túltengése az egyén számára többnyire minden önfeledtséget, bátorságot és hősiességet lehetetlenné tesz. (37. o.) Hiába vágyódik eközben az ember vissza az ősközösségbe s alkot belső tartalom nélkül való, de a felszámolást nem vállaló látszatközösségeket, a fejlődés útja nem az öntudatlan és tagolatlan ősközösségbe vezet vissza, hanem az önzés

⁶⁵⁰ Künkel, Fritz (1889–1956): német pszichiáter, majd amerikai pszichológus. Vö. Balog Iván: *Politikai hitviták Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 86, Erős Ferenc: *Psziché és hatalom. Esszék és tanulmányok*. Kalligram, Budapest, 2016. 128–136. Lásd még: <https://sites.google.com/site/tritazcalli/einfuehrung-in-die-charakterkunde-41868056>

feladásán keresztül a tudatos és sokszorosán tagolt ún. „érlelődő közösség”-be. (46., 50. o.) Az ideális nevelés egyikből fokozatos és egyenes fejlődés útján vezetne át a másikba, a nevelők önzése miatt azonban (50. o.) közbeiktatódik egy elegyéniesedett, az „én” körül forgó közösségbomlási állapot, amelyben az ember számára egyetlen cél válik központi: elkerülni saját énjé összeomlását. (53. o.) Ennek folytán elszakad az élettől s minden alkotóerő forrásától, a közösségtől s éppen az összeomlástól való félelmében kerül az összeomlás szélére: ez az önző ember *ördögkereké*. (53–54. o.) Az önző ember ugyanis akár részvételtellessel („hamupipóke”, 54–60. o.), akár sikerkereséssel („sztár”, 60–64. o.), akár hatalmaskodással („néro”, 64–69. o.), akár tunya tehetetlenséggel („fajankó”, 69–74. o.) akarja is megőrizni dédelgetett énjét, éppen önzésénél fogva szorongások, gátlások, bűntudat és halálfélelem hínárjába jut, ami arra készteti, hogy a részvételtelést, a sikerkeresést, a hatalmaskodást, a tunya tehetetlenséget mind tovább fessítse addig, amíg környezete megunja s lázadás vagy magárahagyás formájában beszünteti azt a közreműködést, amire az önző ember a maga közösségellenes életét alapította. Ebből a válságból egyének, törzsek, népek számára egyaránt éppen az a kivezető út, amit az önző ember a leghevesebben el akar kerülni: fel-fuvalkodott énjének a feladása. Az élet elértéktelenedésének, az „én” összeomlásának pillanatában jelennek meg az emberben a tárgyilagosság, a bátorság s a csendes türelem erényei, és rájön arra, hogy ami az „én” összeomlása után megmarad, az nem a semmi, hanem a minden. Az ember újra a közösség egyik tagjaként éli át magát, maga a közösség lép a tudatába, s a közösség, mely eddig csak szemlélődő alany volt, most érez, értékel, akar és cselekedni is tud. (85–87. o.) Az önzés szükségszerű válsága és terméketlenségbe fulladása vezet át az „érlelődő” közösség állapotába. Az élet legnemesebb céljának, a produktivitásnak a forrása a közösség, mert a lét isteni Teremtője az embereket a közösség formájában ruházta fel alkotóerővel: „a privát telefonösszeköttetés” a jó Istennel épp oly önző rögeszme, mint az az állítás, hogy az embernek sosincs szüksége az erőközponttal való összeköttetésre, a religióra”. (89–90. o.) Az erkölccstanoknak azt a zsákutcáját, mely az egoizmus és altruizmus, autonómia és heteronómia el-lentéteiben jelentkezik, csakis a közösségi erkölccstan oldhatja meg. (122–127. o.) A közösségi erkölccstan nem merev fogalmakkal dolgozik, hanem „mindenekelőtt arra szorítkozik, hogy a közösségi lelkület és a produktivitás fogalmait az önzés és megcsontosodás fogalmával szembeállítsa”. (127. o.) E fogalompárból levezethetők azután a közreműködés, felelősség, személyiség és hűség pozitív értékei, az elszigetelődés, a felelősségtől való irtózás és az árulás negatív értékei. (127–128. o.) A közösségi erkölccstan értékfűzője nem valami elvont fogalom, hanem egy egészen határozott közösség (szerelmespár, család, törzs, hivatáscsoport, gyülekezet, csapat, nemzet vagy nemzetscsoport) konkrét valósága. (123–129. o.) Az

értékhardozó közösség realitása azonban nem akadályozza meg, hogy a közösség gondolatában, főleg a bennerejlő teremtőerő folytán, transzcendens elem is legyen s ezen alapszik az az erkölcsi követelmény, hogy a közösséget életünket is fel kell áldoznunk: aki ugyanis kilép az életből, ezzel kilép ugyan a térből és időből, de nem lép ki szükségszerűen a közösségből. (129–130. o.) Az önfeláldozás az ősközösségben a közösséggel való teljes azonosulás folytán ösztönszerűen és tudattalanul valósul meg: az individualista legfeljebb az erkölcsi parancs külső és belső kényszere folytán hozza meg ezt az áldozatot, s így még ha bele is kényszerül az önfeláldozásba, önzéséből nem lép ki; az érlelődő közösség tagja azonban teljes felelősséggel, tudatossággal és szabadsággal vállalja az önfeláldozást. (130–132. o.) Ez a szabad döntés és egyéni felelősség az individualizmus fejlődési fokának az elveszíthetetlen nyeresége. (132. o.) A nagyok, a bölcsek, a művészek csupán a közösségi lelkület látóvá és cselekvővé vált szervei. (135–138. o.) A közösségben való hit végül is a Teremtőben való hithez vezet, aki teremtőerejét a közösségnek adja hitbizományba: a közösséglélektan ezen a ponton átvezet a vallás birodalmába. (141–142. o.)

A könyv tartalma két lényeges gondolati elemből tevődik össze: az egyik a pszichoanalízisből kiindult pszichoterápiai iskolák gondolatainak közösséglélektani irányban való továbbfejlesztése, a másik a közösség magasabb rendű s tulajdonképpen alanyiságát és énbeli elsőbbségét valló értéktan vázlata. Mindezekelőtt feltűnik, hogy a közösségbomlás, elegyéniesedés és válságba vivő önzés lelki folyamatainak rajza – ez a rész épül elsősorban a pszichoterápiai iskolák gondolati anyagára – aránytalanul valóságosabb és meggyőzőbb, mint az „érlelődő” közösség leírása s a reá épített közösségi értéktan. Az énje körül körül forgó ember négy főtipusának, a hamupipőkének, a sztárnak, a nérónak és a fajankónak a rajza, kifejlődésük, attitűdjeik, álmaik, szorongásai és összeomlásuk leírása, ha helyenként kissé elnagyolt és túl szimmetrikus is, mégis példáival, lélekrajzaival, fordulataival nemcsak a legérdekesebb, de a legéletszerűbb és a legelhitetőbb része a könyvek, telve nevelési és öznevelési tanulssággal. Különösen ki kell emelni azt, amit az önzés törvényszerű maga ellen fordulásáról, az önző ember „ördögkereké”-ről, válságáról, összeomlásáról és lehetséges lelki felépüléséről mond. Bár az utóbbi évtizedek történelme az első világháborútól napjainkig s ugyanennek az időnek a bölcslete az egzisztenciálfilozófiától Ortégáig eléggé előtérbe hozta az „aki meg akarja tartani az ő életét, elveszti azt, aki pedig elveszti az ő életét, megtalálja azt” igazságát, mégis a szerző tud ennek az igazságnak az emberi lélek és társadalom valóságában való érvényesüléséről újat és meggyőzőt mondani. Alkalmasan bizonyítja a könyv tapasztalati anyaga azt a társadalomtudományi igazságot is, hogy a társadalom alapegysége nem az ember önmagában, hanem az ember a közösségben. A szerző azonban nem ezt

akarja bizonyítani, hanem ennél többet. Már maga az a kiindulás, hogy a „zavartalanul ösztönös” cselekvés a közösségi cselekvés (11. o.), ilyen általános érvénnyel nem tapasztalati igazság, hanem épp olyan előítélet, mint Freud előítélete arról, hogy mi a zavartalanul ösztönös cselekvés. Éppen ilyen önkényes előfeltevés az is, hogy a felfuvalkodott „én” összeomlása után az embernek a közösségre való rátalálás egyben elegendő az önmagára találáshoz is. A szerzőnek azonban szüksége van ezekre a tapasztalatinak látszó előfeltevésekre, mert végsőleg azt akarja bizonyítani, hogy az egyén alanyiséga csupán álarc és illúzió; hogy valójában a közösség az, mely érez, ért, akar, cselekszik és alkot; hogy a közösség a tulajdonképpeni alany, Isten teremtményének a hitbizományosa s minden erkölcsi érték hordozója. Ezt pedig a könyv tapasztalati anyaga legfeljebb csak addig bizonyítja, amíg az anya és gyermeke közötti, nemcsak társadalmi, hanem egyben biológiai közösségről van szó, azt pedig a szerző maga is tudja, hogy a lelki érés folyamata éppen abban áll, hogy a gyermek ebből a kezdeti közösségből kilépjen. Mikor azután a szerző az érett emberek közösségén akarja igazolni elméletét, a közösség „tulajdonképpeni” alanyiséga minden bizonygatás mellett is csak élettelen, programszerű és képszerű váz marad, melynek reális érzékeltetésével az összes példák adósok maradnak. Az, ahogy pl. egy helyen példaképpen leírja egy házaspár beszélgetését, melyben tervezett házuk gót vagy barokk stílusa felett vitatkoznak s végül arra jönnek rá, hogy a kettő lényegében egy (94–95. o.), legfeljebb azt az egyszerű igazságot illusztrálhatja, hogy kölcsönös jóakarattal – s ha kell, a művészettörténeti szakkifejezések szelíd kerékbetörésével – minden családi és egyéb ellentétet át lehet hidalni, de a pusztá állításon kívül semmivel sem érzékelteti a házaspár „tulajdonképpeni”, „egységes” alanyiségét. Furcsán is hangzik, hogy minden közösség, még a legkisebb s legegyszerűbb, a szerelmespár is, igazi alany, csak éppen az egyén nem igazi alany; ennek a gondolatnak, minthogy a társadalom realitása nem igazolja, metafizikai igazolást kell keresnie. Ha egyszer elfogadjuk azt a kiindulópontot, hogy az egyén alanyiséga csak álarc és illúzió a fölötte hierarchikus sorrendben álló közösségek, a család, a törzs, a nemzet valódi alanyiséga mellett, akkor az egyetlen kielégítő eredmény, amelyre eljuthatunk, az, hogy az alsóbbrendű közösség alanyiséga is csak illúzió a magasabbé mellett, végsőleg pedig minden alanyiség illúzió az egyetlen és központi metafizikai Alanyiség mellett. Érti ezt a szerző is és egy meglehetősen laza logikájú és alapfogalmainban nem tisztázott mondatban odajut, hogy „a tulajdonképpeni produktív alany nem az ember, hanem a közösség, vagy elmondhatjuk, maga az élet, vagy még alaposabb kifejezéssel, a lét isteni Teremtője, aki emberi életek révén tör céljai felé.” (89. o.) A szerző ezzel menthetetlenül benne van egy közösségi metafizikában, amely a társadalom realitásától elrugaszkodik, metafizikának

viszont erőteljes. A Teremtőnek ugyanis, valójában nem „teremtő”, hanem kizárólag igazoló szerepe van az ő rendszerében: „teremtőerejét a közösségnek adja hitbizományba”, „emberi életek révén tör céljai felé” s ezért a tiltakozás a „jó Istennel való privát telefonösszeköttetés” ellen, vagyis az ellen, hogy a teremtőerő másképpen, mint a közösségen keresztül merjen érvényesülni. De nem kevésbé fontos az is, hogy a közösségi értékhordozó nem a közösség eszméje, minden közösség vagy a közösségi lelkület, hanem a konkrét közösség. Az átlátszó szándék az egész eszmei konstrukciót erőteljessé teszi: a cél csupán az, hogy egy konkrét közösséget minden tapasztalati igazolás, cáfolás és kritika köréből kivonjunk s a végső értékek védelme alá helyezzünk, úgy azonban, hogy ezek a végső értékek a közösséget csak védelmezhessék, de számadásra ne vonhassák. A könyv e részben alig eredeti s csupán példája egy ma igen közkeletű közösségi metafizikának, mely a közösségi gondolat térhódításának egyszerű gyermekbetegsége s hiányosan alapozott tételeinek összeomlásával annak az ügynek is árt, melyet szolgálni vél. Összeomlása nagyon emlékeztet az egocentrikus embernek arra az összeomlására, amit a szerző olyan meggyőzően, szellemesen és igazán ír le: az önző ember ahhoz van legjobban kötve, ami elől menekül és az okozza vesztét, amiben segítséget keres. Vajon nem az „átkos” individualizmus kísért-e akkor, mikor a szerző a közösségnek az által akar rangot adni, hogy alanyisággal ruházza fel, holott annak rangját éppen az adja meg, hogy közösség és nem alanyiség? Vajon azzal a beismeréssel, hogy az egyéni felelősség és a szabad önfeláldozás lehetősége elveszíthetetlen nyeresége az individualizmus fejlődési szakának, nem mond-e megsemmisítő ítéletet a felett a felületes azonosítás felett, mely szerint az önzés az ember életében és az individualizmus az emberiség életében egy és ugyanaz? Vajon nem az elnyomott individualizmus tér-e vissza abban, hogy a szerző a közösségért magát feláldozó egyén számára szükségesnek tartja a közösségben való túlélés túlvilág-szurrogátumát megcsilantani? Vajon a közösség és egyéniség éles szembeállítás nem ugyanaz az erkölcsi zsákutca-e, mint az autonómia és heteronómia, egoizmus és altruizmus ellentéteinek a szerző által oly jogosan kárhoztatott zsákutcája? Vajon az, hogy a közösség eleve való magasabbrendűségét a Teremtő hitelével akarja biztosítani, nem vezet-e végül mégis oda, hogy a végső értékek színe előtt a legnagyobb közösség is éppen olyan mulandónak, törékenynek és esetlegesnek fog mutatkozni, mint az egyes ember?

A könyv mindeme hibái ellenére is telve van gyakorlati tanulsággal s ugyanakkor népszerű fogalmazása mellett sincs híjával a tudományos hitelnek. Ezenfelül – helyenkénti laposságoktól eltekintve – élvezetes olvasmány is, amiben része van annak is, hogy az eredeti szöveg metafizikát sejtető szóhasználatát (a „mi”, a „mik”, a „miség”) a fordítás nyelvi okokból a „közösség” szó

világos és átlátszó összetételeivel volt kénytelen visszaadni. A könyv legnagyobb értéke az, hogy gazdag tapasztalati anyaggal, meggyőző erővel és népszerűsítő fogalmazásban képviseli a pszichoterápiai iskoláknak azt a megtisztult és mindinkább gyakorlativá vált igazságát, hogy az emberi lélek egyensúlya az emberi közösség összhangtalanságától, jelesen az önzéstől és a félelemtől bomlik meg, s hogy a kifelé élő, a maga összeomlásától betegesen félő „én” az igazi alanyiságnak csupán álarca, amelynek előbb össze kell omlania ahhoz, hogy az ember a közösséghez és magához való hűségben megtalálhassa a maga alkotó készségét, egyensúlyát és békéjét.

1940

A BÍRÓI ÉS KÖZIGAZGATÁSI FUNKCIÓ SZOCIOLÓGIÁJÁHOZ

Az igazságügy-miniszter véleményező szerepe a közigazgatásban

Az igazságügy-miniszter változatos feladatai sorába tartozik többek között mindennemű jogi vélemények adása is. Nem tarthat különös érdeklődésre számot ezen belül a kincstár szerződesei, jogvitái és perei kapcsán történő véleményadás, melyet az igazságügy-miniszter, mint a kincstár ügyvédjének, a kincstári jogügyi igazgatóságnak a felettes hatósága gyakorol. Nincs semmi szokatlan abban sem, hogy az igazságügy-miniszter a helyhatósági szabályrendelet-tervezetekhez jogi szempontból hozzászól. Ellenben figyelemre érdemes – és ezúttal kizárólag ezzel a jelenséggel akarunk foglalkozni –, hogy az igazságügy-miniszter véleményező tevékenységének mind nagyobb, sőt túlnyomó részét teszi ki a közigazgatási tárgyú, éspedig *konkrét közigazgatási ügyben*, rendszerint felülvizsgálati, vagyis harmadfokon folyó ügyekben történő véleményadás. Meglehetősen indokolatlannak tűnhetik fel, hogy ezeket a véleményeket a magánjogi osztály adja. Még szokatlanabbnak fog feltűnni, ha megtudjuk azt, hogy a magánjogi osztály 1934-ben kettéoszlott oly módon, hogy az egyik osztály munkájának nagyobb részét a közigazgatási jogi vélemények adása teszi ki.

A véleményezési ügkörnek ez a kiterjedése azzal kezdődött, hogy az igazságügy-miniszter a hozzáintézett – rendszeren magánjogi, vagy magánjogi vonatkozású – kérdéssel kapcsolatban kitért a kérdéssel összefüggő előkérdésekre, különösen a megkereső hatóság hatáskörére is, s ennek során gyakran arra kényszerült, hogy ne a feltett *kérdésre*, hanem az *ügyre* nézve adjon véleményt. Később már nem is kérdést intéztek hozzá, hanem minden közelebbi megjelölés nélkül véleményt kértek tőle, s a felelet az áttett ügy minden vonatkozására kiterjeszkedett. Utóbb lassan oda fejlődött a helyzet, hogy az igazságügy-miniszter a szóban lévő ügy összes iratainak birtokában úgy foglalt állást, hogy valójában nem is véleményt, hanem vélemény formájába öltöztetett elintézési tervezetet adott, mintha a megkereső hatóság helyett neki kellene határoznia. Ennek során idővel az elvi állásfoglalásoknak és a precedenseknek egy bizonyos rendszerét is kialakította. Ehhez azonban a tényállások homályosságait is tisztáznia kellett: érintkezésbe lépett tehát a megkereső minisztériummal, sőt később közvetlenül az ügyben eljáró alsóbb hatóságokkal is. Sürgetések kap-

csán pedig az ügyben érdekelt magánfelek képviselőivel került nolens-volens⁶⁵¹ érintkezésbe. Az eljárás ilyen módon mindinkább hasonlítani kezdett egy – közvetett és írásbeli, de mégis – bírói eljáráshoz. Érdemben pedig kezdettől fogva bírói szellem érvényesült a vélemények adásánál. Az igazságügy-miniszter ugyanis véleményeiben a fennálló jog alkalmazására és értelmezésére szorítkozott s e tekintetben – alig lévén a keze megkötve – megfelelően nagyvonalú lehetett; viszont következetesen elvonatkozott a politikai szempontoktól, igen logikusan abból indulva ki, hogy ezeket a társmínisztériumok az igazságügy-miniszter közreműködése nélkül is érvényesíteni tudják. Sőt arra is volt eset a véleményezés hosszú története során, hogy az igazságügy-miniszter megtagadta a véleményadást, midőn a megkereső hatóság kifejezetten közölte, hogy politikai okokból az igazságügy-miniszter jogi álláspontjával ellentétben akar határozni, s csupán a jogi indokoláshoz kér segítséget. Ebben az elutasításban az jut kifejezésre, hogy az igazságügy-miniszter nem jogászai segédhivatala a többi minisztériumnak, hanem jogszolgáltatási fórum. Csak az a különbség, hogy döntéséhez formai értelemben vett kötelező erő vagy jogerő nem fűződik. A társmínisztériumok azonban rendszerint akkor kérnek az igazságügy-minisztértől véleményt, amikor mindenekelőtt *jog szerint* akarnak határozni, s ha már a határozás felelősségét is meg óhajtják osztani az igazságügy-miniszterrel, természetesen még kevésbé szívesen veszik magukra a nyert véleménnyel ellentétben való határozás felelősségét: gyakorlatilag az a helyzet, hogy a nyert véleményt, elenyésző kivételektől eltekintve, magukévá teszik, és annak értelmében határoznak. Van tehát valamilyen jogi hatálya ezeknek a véleményeknek, ha az nem is nevezhető kötelező erőnek. A kötelező erő irányában való fejlődés akkor jutna döntő stádiumba, ha bizonyos jogforrások kifejezetten utalnának az igazságügy-miniszter véleményező tevékenységére s a vélemények kikérését egyes esetekben elő is írják.

Az igazságügy-minisztérium véleményeiben kifejezésre jutó jogi állásfoglalások általában érvényesülnek a gyámügyek, építési, városrendezési és közterület-használati ügyek, valamint anyakönyvi ügyek harmadfokú elintézésénél, ezenfelül sok részletkérdésben érvényesülnek az állampolgársági jog, az egyesületi jog, az önkormányzatok feletti vagyonfelügyelet, a vallásügyi közigazgatás, a díj- és illetékügy, egyes iparrendészeti kérdések és közigazgatási kihágások stb. területein. Ezeken a területeken tehát valójában egy véleményezés formájában megjelenő s gyakorlatilag eredményesen működő közigazgatási bíráskodás folyik, melyet a magyar közigazgatás, az erre irányuló szükséglet nyomása alatt, hallgatólagos megegyezéssel szokásjogi úton hozott létre a maga számára.

⁶⁵¹ Nolens-volens (latin): akarva-akaratlanul.

Érdekes *jogszociológiai* tanulságokhoz jutunk, ha ennek a jelenségnek az okait keressük. Az első ok kétségtelenül az ilyenmű jogi véleményezésnek a bírói funkcióval való rokonságában rejlik. Míg a peres felek számára történő, ügyvédi jellegű jogi véleményadás eléggé ismert és feldolgozott jelenség, addig annak a véleményező funkciónak, mely egy hatóság részére a miként való határozathozatal kérdésében ad véleményt, kevésbé ismertek a jellemző vonásai. Valószínű, hogy igen változatos megjelenési formái voltak és vannak világszerte, de általánosan ismert példája kevés van. Ilyen az angol titkos tanács véleményező hatásköre, melyeknek értelmében a közigazgatási ügyekben, valamint több, Nagy-Britannián kívüli birodalmi jogterületről a király elé terjesztett mindennemű fellebbezési ügyekben a titkos tanács jogi bizottsága mond véleményt.⁶⁵² Ismeretes az is, hogy a francia államtanács egészen 1872-ig nem mint kötelező határozatokat hozó közigazgatási bíróság, hanem mint az államfő véleményező szerve működött.⁶⁵³ Németországban a 18. század végéig gyakorlatban volt az ún. Aktenversendung, vagyis az, hogy a bíróságok a határozathozatalra érett ügy összes iratait már bírósághoz vagy egy jogi fakultáshoz küldötték jogi véleményezés végett.⁶⁵⁴ A nemzetközi jogban ismert példa a hágai Állandó Nemzetközi Bíróság véleményező hatásköre, mely a Nemzetek Szövetségének közgyűlése vagy Tanácsa által hozzá áttett ügyekben adott jogi véleményeket. E véleményező szervek működésében is több ponton észlelhető, hogy igyekeztek a jogilag megragadható kérdésekre szorítkozni,⁶⁵⁵ a politikai kérdések eldöntését lehetőleg elhárították maguktól,⁶⁵⁶ a véleményezés során a maguk és a megkereső hatóság hatáskörét vizsgálat alá vették,⁶⁵⁷ a tényállást tisztázni igyekeztek s csak minden vonatkozásban feltárt, egyértelmű tényállás mellett adtak véleményt, nehogy hiányos tényállás alapján történt állásfoglalásaik miatt véleményeik tekintélye csorbát szenvedjen.⁶⁵⁸ Mindezekon keresztül működésük – melyet maguk is bírói tevékenységnek tekintettek – mindinkább bírói jelleget öltött,⁶⁵⁹ s véleményeik formai kötelező erő nélkül is gyakorlatilag kötelező erőre jutottak azáltal, hogy a megkereső hatóságok azokat magukévá tették és irányadónak fogadták el.⁶⁶⁰ A francia államtanácsa formailag is átalakul ítélő testületté,⁶⁶¹ az angol titkos

⁶⁵² [A tanulmány következő lábjegyzeteit Bibó István készítette.] Csiky János: *Az Állandó Nemzetközi Bíróság véleményező hatásköre*. 1935. 26.

⁶⁵³ Menczer Károly: *A francia és olasz államtanács szervezete és működése*. 1937. 47.

⁶⁵⁴ Sacher: *Staatslexikon*. I. köt. 'Akten' alatt 101–102.

⁶⁵⁵ Csiky i. m. 105.

⁶⁵⁶ Csiky i. m. 27., 29., 92.

⁶⁵⁷ Csiky i. m. 29., 33., 98., 104.

⁶⁵⁸ Csiky i. m. 29–30., 105–106., 110.

⁶⁵⁹ Csiky i. m. 26., 33., 40. Menczer i. m. 65.

⁶⁶⁰ Csiky i. m. 127. Menczer i. m. 47–48., 51.

⁶⁶¹ Menczer i. m. 50., 68.

tanács jogi bizottságából is idővel valóságos felsőbbíróság lett, mely csak külsőleg őrzi a királyhoz intézett vélemény formáit, de véleményeinek el nem fogadása közmeggyőződés szerint alkotmányvétség.⁶⁶² A német *Aktenversendung* is szabályozott eljárásá fejlődött, melyben a nyert véleményt a véleménykérő bíróság köteles a sajátjaként kihirdetni.⁶⁶³ Hasonlóképpen kialakul a hágai bíróság véleményeivel kapcsolatban is az a jogi meggyőződés, hogy a Nemzetek Szövetségének Tanácsa megsérti a nemzetközi jogot, ha azoktól eltér, s végül is a hágai bíróság ítéletei és véleményei között csak annyi maradt a különbség, hogy ítéletért az egyes államok fordultak hozzá, véleményért ellenben a Nemzetek Szövetségének Tanácsa.⁶⁶⁴

A bíráskodó jelleg irányában való fejlődés mindezekben az esetekben – éppen úgy, mint az igazságügy-miniszter véleményező tevékenységénél – mindenekelött abból indul ki, hogy egy, a konkrét ügytől távol álló, jogászképzettségi szervtől jogi véleményt kérnek. Ebben a helyzetben működni kezdenek azok az erők, melyek minden ítélő jogász tevékenységét jellemeznek s melyek oda vezetnek, hogy a jogi véleményezés bíráskodó vonásokat ölt magára. Az ítélő jogásznak mindenkor *konkrét* jogesetre kell *általános* szabályt találnia, a vett jogesetet tehát elegetően konkretizálnia, az alkalmazandó jogszabályok körét pedig megfelelően általánosítani kell. Innen a kipusztíthatatlan tendencia egyrészt a tényállás teljessé tétele, másrészt az alkalmazandó szabályanyag teljessé tétele iránt, mely utóbbira éppen az igazságügy-miniszter véleményező tevékenységének a magánjogból a közigazgatási jog területére való átcsapása a legjellemzőbb példa. Az ítélő jogászt mindennekfelett nem a tények és a szabályok magukban érdeklik, hanem érdekli az, hogy azt a tényállást, melyre egy jogszabályt vonatkoztat, minden oldalról körülhatárolja, s azokat a normatív következményeket, melyeket ez a tényállás magában hordoz, kimerítően tisztázza. Ezért nem szereti, ha töredékes tényállás mellett elvont és kiszakított jogi kérdéseket intéznek hozzá: ilyenkor a homályos tényállást elhatárolni és tisztázni igyekszik, a téves jogi felfogás alapján vagy a tényálláshoz viszonyítva rosszul feltett kérdésről visszamegy az egész befolyással bíró szabályanyagra – egyszerűen iparkodik az egész ügyet ténybeli és jogi szempontból „körüljárni”, nehogy homályos tényállás és kiszakított jogi kérdés alapján hozott határozatát utóbb teljes tényállás mellett vagy más irányú jogi megítélés során azzal szögezzék vele szembe, hogy „ebben az ügyben” már állást foglalt. Ezért nem áll meg az ítélő jogász tevékenység – ha külön jogi korlátokat nem állítanak eléje – a különböző jogterületek, mint magánjog és közigazgatási jog nem mindig éles határainál; ezért áll meg viszont magától is ott, ahol már nem az esetnek általános szabály alá vonásáról

⁶⁶² Csiky i. m. 26–27.

⁶⁶³ Sacher: *Staatslexikon*. I. köt. 'Akten' alatt. 101–102.

⁶⁶⁴ Csiky i. m. 115., 127.

van szó, hanem politikai indokból, célszerűségből vagy szociális jótékonyaságból fakadó egyszeri, önkényes döntésről. Mindkét esetben *precedenseinek* tisztaságát és tekintélyét őrzi az ítélő jogász. Ilyen módon a jogi vélemény is idővel kötelező erőhöz jut egyrészt azért, mert a bizonyos véleményadó szerv a véleménykérő hatósággal szemben bizonyos függetlenséggel és tekintéllyel bír, másrészt azért, mert a véleménykérő hatóság *jog szerinti* határozatot akar hozni, tehát a vélemény elvetésének felelősségét nem szívesen vállalja.

A véleményező tevékenység belső tendenciáin kívül kétségtelenül a vonatkozó joganyag természetében rejlik a másik ok, mely az igazságügy-miniszter köz-igazgatási véleményező hatáskörének kifejlődését előidézte. Ez a joganyag egészében megérett a közigazgatási bíráskodásra. Egy része azért, mert benne nem a közérdeknek esetről esetre való védelme, hanem a tiszta jogszabály-alkalmazás szempontja az uralkodó (anyakönyvi jog, díj- és illetékügy), más része azért, mert szoros kapcsolatban van a magánjog különböző területeivel (gyámügy, anyakönyvi jog, egyesületi jog), ismét más része azért, mert alanyi jogokat keletkeztető joghatásokkal kapcsolatos (építési, közterület-használati ügyek). De mindezekről eltekintve is, azóta, hogy az 1929. XXX. tc. a harmadfokú jogorvoslat lehetőségét a közigazgatásban a jogsértés és a hatáskörtúllépés eseteire, vagyis a tiszta jogkérdésre korlátozta, a harmadfokú közigazgatási határozathozatal ügykörét egészében is sokkal célszerűbben láthatja el egy tisztán jogalkalmazást végző hatóság, mint a szakminiszter.

Mindez elegendően indokolja, hogy miért fejlődött ki ez a véleményezés formájában megjelenő közigazgatási bíráskodás, de nem magyarázza meg, hogy ez miért az igazságügy-minisztérium kebelében történt. Ennek mélyebben fekvő, a közigazgatás s közigazgatásunk sajátos természetében rejlő oka van. Egy modern közigazgatás jósága – demokráciában és diktatúrában egyaránt – elsősorban azon az egyensúlyon nyugszik, mely benne a közérdek szolgálatának szelleme és a tiszta jogalkalmazás szelleme között ki tud alakulni. Ez az egyensúly azonban könnyen eltolódik azáltal, hogy a közigazgatás a megvalósítandó közérdekű vagy annak tekintett célt oly mértékben magáévá teszi, hogy az egyesek jogérvényesítő és jogorvoslatot kereső lépéseit nem a jogbiztonság továbbfejlődésének fontos tényezőinek tekinti, hanem inkább a közérdek akadályozásaként vagy megghiúsulásaként ítéli meg. Közigazgatásunk erre azért is hajlik, mert a közérdeknek esetről esetre való érvényesítését könnyebben összekapcsolhatja személyes hatalomgyakorlással, míg erre a jogszabályok személytelen alkalmazásánál kevesebb lehetőség nyílik. Ilyen körülmények között a jogalkalmazás és jogértelmezés lelki beállítottsága a közigazgatáson belül általában nehezebben jut különös becsüléshez, s így nehezebben alakul ki oly személyi gárda, mely a magasabb fokú közigazgatási jogértelmezés és precedensalkotás munkájának

ellátására időt és erőt szentelhetne. Ez az oka annak, hogy a magasabb fokú közigazgatási jogértelmezés során felmerülő elvi kérdések eldöntésében nálunk az igazságügy-miniszter ilyen szerepet kapott.

A fentiekben ismertetett tények *jogpolitikai* tanulsága az, hogy a közigazgatási bírászkodás régóta tervbe vett reformja során az alsóbb fokú közigazgatási bírászkodás bevezetésén kívül a közigazgatási bírászkodás további kiterjesztése is aktuális, s ezzel kapcsolatban célszerűen hasznosítani kellene azt a tapasztalattömeget és precedensanyagot is, mely az igazságügy-miniszter véleményezői tevékenységének fejlődése során felgyülemlett. A közigazgatási bírászkodás kiterjesztésének útjában azonban olyan akadályok vannak, melyek nem annyira technikai, hanem inkább *ideológiai* természetűek. Ilyen mindenekelőtt az a közhit, hogy a közigazgatási bírászkodás létrejövetelére és kiterjesztésére irányuló tendencia szoros kapcsolatban van az alanyi jogok mindenekfeletti védelmére törekvő jogállam liberális eszmekörével. Valójában a jogállam ideológiája nem annyira a közigazgatási bírászkodás kiterjesztésére, mint inkább a közigazgatás működésének a polgári bíróságok ellenőrzése alá való vonására irányult. Ezt az irányzatot a kontinentális jogfejlődés általában elutasította, s helyette inkább a külön közigazgatási bírászkodást szervezte meg. Történetileg ez is összefügg az alanyi jogok ideológiájával, azonban mi sem mutatja jobban, hogy ez az összefüggés nem szükségszerű, mint az, hogy Olaszországban a fasiszta uralom a közigazgatási bírászkodás új virágzásának korát hozta magával,⁶⁶⁵ a nemzeti szocialista Németország pedig a közigazgatási bírászkodás területét éppen ki is terjesztette azáltal, hogy nemcsak az alanyi jogsérelmek területére korlátozza.⁶⁶⁶ Ezek s az igazságügy-miniszter véleményező tevékenységével kapcsolatban mondottak éppen azt mutatják, hogy a közigazgatási bírászkodás kiterjesztésére irányuló szükséglet ma nem az alanyi jogok ideológiájából, hanem a közigazgatás jogszerű működésének maguk a közigazgatási szervek által érzett szükségességéből táplálkozik, s éppen ezért kiterjed az alanyi jogot nem sértő, de objektíve jogellenes közigazgatási határozatok körére is. Itt lép azonban fel a másik súlyosabb természetű ideológiai akadály, a közigazgatás és bírászkodás elválasztásának klasszikus követelménye. Ennek a követelménynek a szemszögekből nézve a közigazgatási bírászkodás már magában is nehezen elhelyezhető idegen test, mely a jogot pártatlanul alkalmazó bírászkodás és a közérdeket diszkrecionárius módon érvényesítő közigazgatás két külön rendszerének a szimmetriáját rontja, s ezért csak szűk térre – jogvita vagy alanyi joggal kapcsolatos ügyekre – szorítva, a polgári bírászkodástól élesen elválasztva, sőt esetleg a bi-

⁶⁶⁵ Menczer i. m. 5., 54–55.

⁶⁶⁶ Huber Ernst Rudolf: *Verfassungsrecht des Grossdeutschen Reiches*. 1939. 418–419., 448.

rói jelleget még az elnevezésekben is kerülve (államtanács) engedhető meg. A gyakorlatban mindez nem tudta megakadályozni, hogy a közigazgatási bíráskodás szabályszerű bírói tevékenységgé ne fejlődjék s a jogvitás és alanyi joggal kapcsolatos ügyek kereteit túl ne lépje.⁶⁶⁷ Valójában az a helyzet, hogy az egész kérdés a közigazgatás és bíráskodás elválasztásáról szóló elv dogmatikus túlértékeléséből származik. Ez az elv a maga idejében is mindenekelőtt a bíráskodásnak a közigazgatás alól való emancipációjára irányult s nem a közigazgatási tevékenység bírói megítélését akarta kikapcsolni. A bírói funkció szociológiai jellegzetességeiről fentebb mondottak világossá teszik, hogy közigazgatás és bíráskodás csak az állami feladatok rendszerében jelentenek két egymás mellé helyezett párhuzamos ügykört: ha azonban ugyanezt a bíráskodás, mint az állam előtt, az államon kívül s az államtól függetlenül is meglévő, örök társadalmi funkció oldaláról nézzük, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a bíráskodás számára az, hogy a közigazgatás is jogalkalmazás, nem jelent többet, mint az, hogy a magánjogi szerződések szerinti cselekvés is jogalkalmazás. A bírói attitűd – amint azt az igazságügy-miniszter véleményező tevékenységének fejlődése mutatja – nem tekinti a közigazgatást oly idegen területnek, melynek határainál automatikusan meg kell állnia, hanem az emberi magatartások oly körének, mely éppen úgy bírói megítélés alá vonható, mint a szerződési szabadság szférája. Mind a kettőnél egyaránt felmerülhetnek olyan kérdések, melyek általános szabályoknak konkrét esetekre való intézményes, egyszeri önkényt kizáró, pártatlan és jogbiztonságot teremtő alkalmazásával, vagyis bírói úton intézhetők csak el kielégítően. Az, hogy a diszkrecionárius közigazgatást mindenekfelett a közérdeknek esetről esetre való cselekvő érvényesítése jellemzi, a bíráskodás számára csak annyit jelent, hogy a bíró köteles a közigazgatási jogban az illetékes hatóság által megállapított közérdeket – éppen úgy, mint a magánjog széles területein a felek akaratát – irányadónak, adott mennyiségnek tekinteni. Szerződésszegés, önkény, hatásköri túllépés, joggal való visszaélés bírói megállapítására azért itt is, ott is bőven marad tér. S ha figyelembe vesszük azt, hogy a modern politikai és társadalmi rendben a közigazgatás a legszélesebb körben tért foglal oly területeken is, melyek eddig a szabad verseny s a szerződéses szabadság uralma alatt állottak, akkor azt tekinthetjük helyes követelménynek, ha mindazt, amit a polgári bíráskodás hatásterületben elveszít, a közigazgatási bíráskodás foglalja el. A közigazgatási bíráskodás kiterjesztése, nem pedig el-sorvasztása a modern s a korszellem haladásával párhuzamos tendencia.

1941

⁶⁶⁷ Menczer i. m. 44.

A MAGYAR JOGÉLET IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

(A 'Magyar Jogmívesek Társasága' kiadványa.) Budapest. 1940.

E kötet kilenc előadást tartalmaz, melyek egy haladózsellemű, fiatal magyar jogásztársaság tagösszejövetelein 1936–1939 között hangzottak el. *Ajtay Gábor*⁶⁶⁸ a nádori kormányzati forma életre keltéséről, *Jablonkay Géza*⁶⁶⁹ az értékállandósági kikötésekről, *Walton Ágoston*⁶⁷⁰ a részvényjogi reformmal kapcsolatban a részvénytársasági funkcionáriusok felelősségéről, *Perneczky Béla*⁶⁷¹ a munkajog fogalmáról, *Kohányi Imre*⁶⁷² a magyar elsőfokú bíraskodás nehézségeiről, *Némethy László*⁶⁷³ a csehszlovák polgári eljárási jogról, *Székács Miklós*⁶⁷⁴ a liberalizmusról, *Csánk Béla*⁶⁷⁵ a jogász alakjáról Shakespeare-nél, végül *Haitsch Gyula* a sajtó igazmondási kötelességéről adott elő. A közös főcím némileg többet ígér, mint amit az előadások tartalmaznak: az előadás-sorozat nem foglalkozik a magyar jogélet összes időszerű kérdéseivel, sőt még a legfőbbekkel sem, és az előadások tárgyi összeállításában sem mutatkozik meg egységes terv. A szétesés vádja ellen azonban megvédi a könyvecskét *Vladár Gábor*⁶⁷⁶ előszava, melyben rámutat arra, hogy a különböző tárgyú előadásokat magasabb egységbe foglalják közös jellemvonásaik: a jognak erkölcsi alapon való magasabb rendű felfogása, a magyar jog tisztelete és szeretete, a tételes jogból kiinduló jogászai tárgylagosság és az a felismerés, hogy a jog és az élet együvé tartoznak.

Mindenekelőtt a bevezetőül közölt s 1935-ben kelt társasági alapítólevéllel érdemes foglalkozni, mely utal a magyar jogászok múlt nagyszerűségére, mai szét-töredezett, pusztuló voltára s célul tűzi ki mindannak érvényesítését, ami abból érték és nemzeti hagyomány. Hivatkozik az új Olaszországra és a Harmadik Birodalomra, melyek egy új jövő kiformalása érdekében a római, illetőleg a germán ősidők hagyományait keltik életre. Ezzel szemben nekünk „Szemünk előtt az

⁶⁶⁸ Ajtay Gábor (?–?): jogász, Máramaros megyei alispán.

⁶⁶⁹ Jablonkay Géza (1902–1985): jogász.

⁶⁷⁰ Walton Ágoston (?–?): ügyvéd. Ő állította össze a munkaszolgálatosok a zsidó ügyvédek névsorát.

⁶⁷¹ Perneczky Béla (1903–?): egyetemi magántanár.

⁶⁷² Kohányi Imre (1903–1945): jogász, közigazgatási bírósági tanácsjegyző.

⁶⁷³ Némethy László (?–?): jogász, több jogi témájú könyv társszerzője.

⁶⁷⁴ Székács Miklós (1901–1973): jogász, gazdasági vezető. 1949-től Argentínában, 1970-től Bécsben élt.

⁶⁷⁵ Csánk Béla (1900–1984): jogász, 1933–58 között igazságügy-minisztériumi tisztviselő.

⁶⁷⁶ Vladár Gábor (1881–1972): a Lakatos-kormány igazságügy-minisztere.

Aranybulla, de közjogi berendezkedésünk nem mindig hagyományokon alapuló. Lelki szemünkkel gyönyörködünk a régi magyar jog tökéletességén, de magyar nyelvre fordítjuk a német kereskedelmi törvényt, és anélkül, hogy abba nemzeti jogunkból egy-egy szikrát átmentenénk, mint kedves idegent, üdvözljük. »A Társaság a közös úri felfogás, az azonos világnézet és a nagy magyar jogászai múlt hagyományainak szeretete jegyében tömöríteni akarja a jogélet különböző területein működő keresztény és nemzeti szellemű magyar jogászokat.« Az alapítólevél végszava: „Jogi életünk magyar virágait kósza füvek fojtogatják. Gyomlálj a gatz és mentsd meg a virágok közül mindazt, ami szép és egészséges, mindazt, ami magyar!”

Ajtay Gábor 1936-ban tartott előadása a nádori kormányzat helyreállítása mellett száll síkra. Visszatekintve a '48-as törvények sietősen készült és gyökértelen jellegére, úgy véli, hogy a titkos választójog veszélyeit csakis egy olyan kormányforma küszöbölheti ki, mely a magyar hagyományokat folytatva népképviselői, de nem parlamentáris. Eszerint az országgyűlés által három évre választott kormányfő, a nádor csak jogilag (törvényszegés, hűtlen pénzkezelés stb. esetében) volna felelős a népképviselővel szemben, de nem politikailag, tehát bizalmatlansági szavazattal nem volna lemondatható. A miniszteri ellenjegyzés, a parlament költségvetési és zárszámadási joga, a nádor és a miniszterek jogi felelőssége megmaradnának, de a kormánybuktatás lehetőségének hiánya és az a szabály, hogy a miniszterek nem lehetnének a parlament tagjai, megszüntetné a pártrendszer visszasságait.

Az egész elgondolásnak van egészséges magja, s ez az a gondolat, hogy a magyarság politikai nevelése szempontjából nagyobb kárt jelent egy nem őszinte választási rendszer, mint a miniszterek politikai felelősségén alapuló parlamentáris rendszer hiánya. Ha tehát a kettő együtt valamilyen okból nem megy, úgy a jövőt inkább szolgálja és becsületesebb is tiszta választási rendszer mellett a parlamentárizmuson szűkíteni, mint a politikai felelősség fikcióját fenntartva, a népképviselőt megrontani. Ezt az egészséges s egyáltalán nem történeti gyökerű, hanem társadalmi és politikai szerkezetünk mai állapotából fakadó felismerést azonban a szerzőnél teljesen megzavarja az álhistorizálás, a hamis magyar hagyománykeresés. A felvázolt kormányrendszer nem azonos a nádori kormányrendszerrel, legfeljebb csak hasonlít hozzá, a nádori kormányrendszer pedig legalább annyira függvénye az idegen királyságnak, mint a magyar lelkiakatnak. Hogy mennyire zavarossá teszi a valóságos összefüggéseket a hagyományfelújítás erőltetése, a legvilágosabban az mutatja, hogy a szerző a hagyomány kedvéért elfogadja az országgyűlés által való kormányfőválasztás gondolatát, amit még a legdemokratikusabb alkotmányok is mellőznek s ami az egész elgondolásba egyébként egyáltalán nem illik bele.

Ez az ellentmondás rávilágít az egész mai közszellemünket jellemző tradicionalizmus egyik alapvető tévedésére, s ha visszaidézzük az alapítólevélnek az Aranybullát és régi jogunk szépségeit emlegető szavait, félnünk kell, hogy annak szerzői is osztoznak ebben a tévedésben. A hagyomány folytonossága ugyanis lehet valóságos állapot és valóságos lehetőség, de semmiképpen sem lehet pusztán követelmény és program. Egy társadalom vagy abban az állapotban van, hogy eleven hagyományai vannak és lehetséges számára a hagyományokban való továbbélés, vagy abban az állapotban, hogy nincsenek eleven hagyományai, illetőleg nem lehetséges – zsákutca veszélye nélkül – a hagyományok továbbvitele, mely kevésbé felújítása. A hagyomány – ha nem pusztán sallang – olyan társas intézmény, mely vagy teljesítőképessé válik vagy nem. Hogy mai jogrendszerünk legnagyobb része német jogszabályok másolata vagy utánzása, kisebb része jellegtelenül híg európai jog s csak legkisebb része gyökeresen magyar, ezen lehet elszomorodni, de önámítás, ha ezt pusztán történeti szerencsétlenségek sorozatának tulajdonítjuk s nem vetjük fel a kérdést, vajon elvesztett hagyományaink elég jók és teljesítőképessé voltak-e ahhoz, hogy az idők változásaival együtt nőjenek. Ha tehát azt a programot halljuk, hogy kultúránk s így jogi szellemünk mai megnyilvánulásainak jellegzetesen magyarnak kell lenniök, akkor ne feledjük el, hogy minden alkotónak, így a magyar jogalkotónak is, elsősorban egy konkrét feladaton kell úrrá lennie, s ha ezenfelül programul tűzi ki, hogy alkotása jellegzetesen magyar legyen, ez valószínűleg csak valami sallangban, elnevezésben tud megnyilvánulni. Mert jellegzetes és értékes magyar alkotások nem azért születnek, hogy az alkotó a jellegzetességet programba veszi, hanem akkor, ha az alkotó társadalomnak tiszta az értéktudata és zavartalan a tárgyilagossága. Ilyen társadalomban minden alkotás megfelel az alkotás belső törvényszerűségeinek, vagyis *jellegzetes* lesz. Minthogy azonban már társadalmunkat az álértékekhez való ragaszkodás és az illúziók szelleme jellemzi, erre ma igen kevés a kilátás. A magyar értékek gyarapítását tehát az értékek kemény érvényesítésén és kíméletlen realizmuson kell kezdeni és semmiképpen sem hamis hagyománykeresésen. Semmi sem aktuálisabb ma, mint a múltban való merengést ostromozó Széchenyi!

E kitérés után térjünk vissza az előttünk fekvő előadás-sorozathoz.

Jablonkay Géza előadása az értékállandóság kérdésével foglalkozik. Megalapítja, hogy az értékállandósági kikötések nagyban hozzájárultak a pénztartozások jogának kifejlődéséhez, de ez a folyamat még egyáltalán nincs lezárva. A fejlődés útja arra felé mutat, hogy a szintén ingadozó értékű segédértékek (arany, egyéb szükségleti cikkek stb.) helyett a jövőben mindinkább a vásárlási indexszámokhoz való igazodás lesz a – mindig relatív – értékállandóság biztosítója, ami végsőleg egy árindex-valuta bevezetésére fog vezetni.

Walton Ágoston a részvényjogi reformmal foglalkozik. Javasolja, hogy a részvénytársaságoknál a való helyzetnek megfelelően szerveztessék a legfelsőbb irányítást végző igazgatóság (igazgatótanács) mellett külön ügyvezetőség is, melynek felelősségét hatékonyan szabályozni kell. Ezenfelül a hites könyvvizsgálói rend felelősségét és nagyobb függetlenségét is biztosítani kívánja. Javaslatait minden vonalon a közérdek és vállalati érdek arányos kielégítésének realista szempontja hatja át.

Perneczky Béla a munkajog fogalmáról szóló előadásában állást foglal az ún. szociálpolitikai elmélettel szemben, mely a munkajogot az állami szociálpolitikai tevékenység lecsapódásának tartja, valamint az ún. privilégium-elmélettel szemben, mely a munkajogot a munkások kiváltságos jogának tartja; maga amellett a csak helyeselhető álláspont mellé áll, mely a szolgálat tényállását szabályozó jogszabályok összességét tekinti munkajognak. A szociológus természetesen a problémát ott vetné fel, ahol a jogász végzi: miért vált mai jogrendszerünkben a szolgálat oly tényállássá, melynek jogi vonatkozásai valóságos külön jogterületé ágaznak széjjel?

Kohányi Imre előadásában azokat a nehézségeket vázolja, melyek az első fokon bíraskodó magyar bíró elé tornyosulnak: az igazi, bírói előgyakorlat hiánya, a kezdő bírák túlterhelése, a bírói munka statisztikai jellegű értékelése a felettes és minősítő hatóságok részéről, s a bírói munka felesleges szaporítását lehetővé tevő perrendtartás. Megállapítását csak helyeselnünk lehet.

Némethy László azokat a változásokat ismerteti, melyeken a magyar polgári eljárási jog a Felvidéken a csehszlovák uralom alatt keresztülment.

Székáasy Miklós áttekinthetően elemzi a liberalizmus szellemi alkatát s jellemző összetevőiként racionalizmusát, individualizmusát és optimista humanizmusát jelöli meg, melyekkel a keresztény individualizmust és keresztény humanizmust állítja szembe. A liberalizmus történeti szerepének elismerése után vázolja a gazdasági szabadverseny és a kulturális racionalizmus csődjét. Történeti szemlélete dialektikus: szerinte a történelem irányításában az önátadás és az önállítás ösztöne váltakoznak; a feudális állami gondoskodás tézise és a liberális szabadság antitézise után a szociális állam szintézise következik s esetleg majd egy későbbi században remélhetjük, hogy a szabadság gondolat a liberalizmusnál szerencsésebb szerkezetben újra meg tud valósulni.

Csánk Béla szellemes összeállításban vezet végig bennünket Shakespeare-nek a jogra és jogászokra vonatkozó megjegyzésein.

Végül Haitisch Gyula előadása a sajtó igazmondási köteletségének kérdésével foglalkozik. Megállapítja, hogy ez a kötelezettség általánosságban kimondva ugyan nincsen, de számos törvényes rendelkezés belső értelme az, hogy a sajtónak igazat kell írnia. Ismertette az idevágó magyar jogszabályokat, utal a saj-

tőerőkölcs elfajulásából származható veszedelmekre s a sajtó igazmondásának fontosságára, s azzal a megállapítással végzi, hogy a sajtóerőkölcs jósága végsőleg csak kis részben múlik a jogi szabályozáson, nagyobb részben azonban a társadalmi közterőkölcs állapotán: sajtónk nem lehet jobb, mint amilyenek mi vagyunk.

Az alapítólevél és az előadássorozat egybevető elolvasása nem kelti bennünk azt a meggyőződést, hogy a magyar jogászai kar érett fiataljai több rendet tudnának belevinni abba a zűrzavarba, mely nálunk ma a haladás, a hagyomány és a magyarság kérdései körül fennáll. Azt azonban megérezzük ebből a könyvből, hogy a jogászai alkathoz hozzátartozik a mértéktartásnak és az értékörzésnek a lelki beállítottsága s jó tudnunk, hogy ez a szellemi beállítottság a magyar jogászság mai ifjabb nemzedékéből sem veszett ki.

1941

A FUNKCIONÁLIS FOGALOMALKOTÁS LEHETŐSÉGE A JOGTUDOMÁNYBAN

Budapest, 1941. Egyetemi Nyomda

Losonczy munkája a funkcionalizmusnak a filozófiában, különösen a jogelméletben nem is régen igen előtérben levő jelszavát veszi vizsgálat alá. Abból a megállapításból indul ki, hogy a funkcionalizmus az újkantianizmus marburgi iskolájának két, Kantra támaszkodó, pontosabban Kant gondolatát túlfeszítő tanában gyökerezik: a módszer ismerettárgy-alkotó erejéről szóló dogmában, mely a megismerés apriori előfeltételeiről szóló kanti tanítást feszíti túl és abban a célkitűzésben, mely a szellemtudományokat is a legtisztább relációtudomány, a matematika módszerével akarja felfrissíteni, ami Kantnak a relációkról, mint a szintézis alapjáról szóló tanítását feszíti túl (11–12). Minthogy a „funkció” szót egyedül a matematika használja egyféle és a funkcionalizmus filozófiai programjának megfelelő értelemben (12–13), már ezért is téves a funkcionális fogalmak alkotására irányuló törekvés: a matematikában ugyanis lehetséges, hogy bizonyos tárgyakat funkcionális összefüggésben lássunk, de ezzel nem nyerünk funkcionális fogalmakat (15–17). A Cassirer-féle funkcionalizmus alaptételei vagy nem felelnek meg a funkció helyes fogalmának, vagy nem vezetnek harmonikus eredményhez: a sor bármely tagjának a sorképzési törvény alapján való kiszámíthatósága ugyanis csakis matematikai sorok tulajdonsága, viszont nemcsak funkcionális, hanem egyéb matematikai soroké is (30–31); a módszer ismerettárgy-alkotó szerepéről szóló marburgi tétel csak akkor fejezhet ki funkcionális összefüggést, ha azt a teljesen üres jelentést tulajdonítjuk neki, hogy „a módszer alkothat szubjektív érvényű ismeretet”, egyébként abszurdumhoz vezet (31–41); végül a funkcionális fogalmak alkotására irányuló törekvés közelebbről nézve nem tartalmaz mást, mint annak a helyes elvnek a hangoztatását, hogy a dolgok megismerése során mindig relációkat ismerünk meg (48), a szubsztanciális fogalmak elleni küzdelem pedig valójában a dogmatikus jellegű fogalmak ellen irányul, s mindezzel Cassirer nyitott kapukat dönget (52).

Az a fogalomzavar, mely Cassirer hibás elnevezéseiből származott, súlyos eltévelyedésekre vezetett Kelsen tiszta jogtanában, melyről a szerző azt mutatta ki, hogy nem is funkcionális jellegű, s ugyanakkor nem alkalmas a jog megis-

⁶⁷⁷ Losonczy István (1908–1980): jogász, egyetemi tanár.

merésére sem. Nem funkcionális Sollen kategóriája, sőt ez utóbbi valójában egy változatlan, formális lényegét a pozitív jogtételek minden változásával szemben „mereven megőrző, tehát tipikusan szubsztanciális jellegű jogi alapkategória”. (65) A módszer, vagyis a jogtudomány ismerettárgy-jellegű sem a transzcendentális módszer alkalmazása (64), sem az alkotóerejéről vallott felfogás, sem funkcionális tan, mert valójában azt jelenti, hogy a kelsen jogtudomány nem is a joggal s annak funkcionális összefüggésével foglalkozik, hanem a kelsen jogtudós által önkényesen, csak szubjektíve igazolhatóan felvett normatívummal (68). Nem vezet igazi funkcionalizmushoz a szubsztanciálisnak bélyegzett természetjogi elemek kikapcsolása sem, mert a tiszta jogtan, mint azt már többen, elsősorban Horváth Barna bebizonyították, maga is egy formális, logikai természetjogtan hirdetőjévé válik (79–80, 83–84), mely dogmatizmusánál fogva szubsztanciális jellegű (79–80), ellenben éppen a helyesen felfogott materiális természetjogtan az, mely annál a funkcionális összefüggésnél fogva, ami a természetjog és az életviszonyok realitása között van, igazi funkcionális összefüggések felismeréséhez jut el (78). A szerző közbevetőleg kifejti saját nézetét a természetjogról: a természetjogi szabály pszichikai létű ítélet, mely a pozitív jog normatív-apriori előzménye: egyiktől a másokhoz logikai dedukció vagy redukció útján jutunk (71–75); a pozitív jog érvénye a természetjogban gyökerezik anélkül, hogy a természetjogi szabályokkal való tartalmi egyezéstől függene vagy a természetjogi szabályok pozitív jogi érvénnyel bírnának (75–79–6); az ily értelemben felfogott természetjog szabályai az életviszonyokkal változnak (76–78). Az ősnormatan sem a funkcionalizmusban gyökerezik, hanem abban, hogy a tiszta formalizmus az ősnormában összesűritett ténybeli elemek nélkül a jog társadalmi realitásával szemben teljesen elégtelennek bizonyul (84–86). Végül nem áll meg az sem, hogy a kelsen módszernek következetes formalizmusa kölcsönözne funkcionális jelleget: a matematikában ugyanis a funkcionális módszer is, mint minden más művelet, mennyiséget, azaz a matematika szempontjából tartalmat eredményez, míg a tiszta jogtan szükségszerűen csak új és új formákat hoz létre (87). Csupán annyi igaz, hogy a jogi személynek, az államszerveknek, az államnak s a jogi lépcsőzet elemeinek beszámítási végpontokként való felfogásában van funkcionális jelleg (89), csak az a hiba, hogy a beszámítási pontokról nem lehet felismerni tartalmi elemek nélkül, hogy mely pozitív normarendszer (jog, vallás stb.) tagjaiként jelennek meg, tehát a kelsen jogtan gyér funkcionális elemei sem a *pozitív jog* funkcióit fedik fel (89).

Az utolsó fejezetben fejti ki végül Losonczy önállóan a saját jogfogalmának fényénél a funkcionális fogalomalkotási eljárás lehetőségét a jogtudományban. Szerinte a jog egységnyi alkateleme a jogszabály (98); a jogi tárgykör tagjainak sajátos fennállási módja az érvény (99), ami azonban nem

azonos a normatív kelsenii Sollenel, hanem a logikai, explikatív és normatív elemek metszőpontjában születik meg (101). A jogszabály érvényességéhez ugyanis nem elég az, hogy kibocsátója az általa megszabott magatartást normative követelje, hanem van még ezenfelül két további tényezője: a szabály logikai, fizikai és erkölcsi teljesíthetősége az „együttható” tényező; a követelés tényleges teljesítése a „visszaható” tényező, ezek által válik a jogrend életrenddé (102). A jogi érvény tehát oly jellegű, ha nem is olyan szoros korrelativitásban áll a jogszabály megvalósulásával, mint a fizikai világban a létezés az okozással (103). Az összefüggés kevésbé szoros voltából és abból, hogy a jogban nem érvényesül szükségszerű kauzális összefüggés, és a jogi tárgy nem kvantifikálható, az következik, hogy nem célszerű és nem termékeny a jogban funkcionalizmusról beszélni (104–105). Legfeljebb, ha azt a kölcsönös kauzális függést vizsgáljuk, melyben a jogrend az étellel s az életrend a joggal szemben áll – vagyis ha jogszociológiát művelünk –, akkor találkozhatunk oly jelenségekkel, melyek alkalmasak funkcionális szemléletre, de ezek sem kívánják funkcionális fogalmak alkotását (109–114). A jog és jogtudomány viszonya azonban – Kelsen főkérdése – semmiképpen sem funkcionális, azaz az egyik elem változásával a másik megfelelő változását magával vonó, mert a jogi ismerettárgynak csak logikai elemére vonatkozik, az explikatív és normatív (értékelő) elemekre azonban nem (123–125). A jogi ismerettárgynak tehát nem a funkcionális, hanem az összetett módszer felel meg (126). Amint a marburgiak funkcionalizmusa valójában csak jogcím az anyag sajátos törvényszerűségének a semmibe vevésére (128–130), ugyanúgy a kelsenii jogtudománynak is tulajdonképpen az a célja, hogy eleve tudománytalannak bélyegezhessen minden olyan kísérletet, mely a jogtartalmat a jog lényeges elemének tekintve a társadalmak belső törvényszerűségének meg nem felelő, idegen szellemű jogrend kevesebb-értékűségét fel akarná fedni (131–132). Ez az oka annak a gyűlölettel határos ellenkezésnek, melyet a kelsenizmus kiváltott, nem pedig – ahogy Kelsen gondolja – a kelsenizmus szigorú, politikátlan tudományossága (133). A korszellem fordulata, mely az immanentizmus,⁶⁷⁸ az empirizmus, az univerzalizmus és a természetjog feltámadásának irányába mutat (134), a jövőre nézve nemcsak elvileg, de gyakorlatilag is kilátástalanná teszi a jogtudomány terén egy formalisztikus, funkcionális elmélet továbbélését (135).

A funkcionalizmus, mint gondolat, dogma vagy program, a gondolkodásnak azok közé a másodsorbeli jelenségei közé tartozik, melyek nem elég döntőek ahhoz, hogy a gondolkodás továbbfejlődését a maguk útjára tereljék, de azért sokáig benne maradnak a tudomány aktuális anyagában, egy-egy meg-

⁶⁷⁸ Bölcséleti irányzat, amely a világot, a létet belső okaival, immanens módon magyarázza meg (a transzcendens okok kizárásával).

szokott szóhasználat, kitaposott gondolkodási forma vagy gátló előítélet alakjában. Mindig hálátlan, de nagyon hasznos feladat a nagy kérdéseknek kijáró figyelemmel végignyomozni egy-egy ilyen gondolat, dogma vagy program keletkezését, előfeltevéseit, valódi tartalmát s végül felfedni használható magvát, vagy kimutatni üres voltát. Ezt teszi Losonczy munkája is, mely írója részéről két okból is komoly áldozatot jelent: egyrészt azért, mert a kritikai gondolatmenet végeredménye teljességgel negatív, másrészt azért, mert a szerzőnek van saját mondanivalója, mely itt csak a kritikai keret résein juthat napvilágra.

Losonczy kritikai gondolatmenete a maradéktalan elintézésnek azt a biztonságos érzését hagyja az olvasóban, hogy filozófiai, főleg jogelméleti gondolkodásunkat a funkcionalizmus problémáinak ballasztjától megkönnyebbíthetjük. Ezzel kapcsolatban legfeljebb az kíván némi megjegyzést, hogy a szerző az egész kelsenizmust nem is egészen jóhiszemű tévedések és félreértések pusztá tömegének tekinti. Való, hogy Kelsen ideológia- és természetjog-ellenessége végül élet- és ideáellenességgé, egységre való törekvése pedig az egységet létrehozó logikai műveleteknek a tapasztalati anyagon való erőszakává fajult. Viszont megvan az a történeti szerepe, hogy a joganyag egységes megoldozásával lényegesen hozzájárult egy sor megelőző álprobléma felszámolásához, a jogi jelenségeknek logikus viszonylatokként, beszámítási pontokként való felfogásával pedig, bár egyáltalán nem ez volt a célja, jogszemléletünk spiritualizálódásához. Losonczy munkája azonban nem a tiszta jogtan tantörténeti elhelyezését tűzte ki célul, hanem a funkcionalizmus történeti helyének a megállapítását s főleg annak bizonyítását, hogy a tiszta jogtan nem funkcionális tan, s a funkcionalizmus programja a szellemtudományok egész területén használhatatlan. Ennek bizonyítása pedig teljes mértékben sikerült neki.

Losonczy saját elméleti alapvetése elsősorban a természetjogról (71–78) és a jog sajátos vonásairól (93–103), különösen a jogi érvényről (99–103) szóló részekben található, melyek együtt egy önálló jogelméleti rendszer körvonalait mutatják. Az, hogy jogi érvényen, a közhasználatú fogalmazástól eltérően nem normatív fennállást, hanem normatív, explikatív és logikai elemek metszőpontjában megszülető jelenséget ért, igen figyelemre méltó, s a jog realitásának jó oldalról való megfogását jelenti. Mindenesetre magában foglalja a valóság és érték éles ellentétének a tagadását. Ugyanerre utal az a megjegyzése is, hogy érvény és megvalósulás korrelativitásban vannak egymással. Talán nem hiú várakozás tehát, ha a szerzőtől reméljük, hogy ugyanazzal az energiával, amellyel a funkcionalizmus kérdésének nekivágott, megkísérli majd ezen a nyomon egyáltalán mint jogelméleti problémafeltevést felszámolni a valóság és érték, a Sein és Sollen áthidalhatatlan ellentétének a dogmáját is, mely immár közel félévszázada a jogelmélet központi kérdéseként szerepel.

Losonczy saját gondolatrendszerének teljes kritikai feldolgozása természetesen időelőtti volna néhány kiszakított tétel alapján. Két tétele kíván mégis némi megjegyzést: az egyik az, hogy a jogszociológiát kizárja a jogelméletből (114–115), a másik az, hogy a természetjog és a pozitív jog közötti utat egyedül logikai dedukció, illetőleg redukció útján kívánja megtenni (71–75). Mindkettő a logikai momentum túlhangsúlyozásából látszik eredni s érdekes megjegyezni, hogy a jogszociológia kizárása és a logikai redukció útján nyert természetjog megtalálhatók az erősen logista tiszta jogtanban, melynek szubjektivizmusától egyébként a szerzőt objektivizmusa élesen elválasztja. A bíráló érzése szerint a szerzőnek rendszere továbbfejlesztése során elsősorban a jogszociológiai tanulságok számára kellene nagyobb helyet engednie, mert a jogelméleti formalizmus felszámolása, amit célul tűzött ki, oly feladat, melynek döntő csatáját a valóság-szemlélet síkján kell majd megvívni.

E munka Losonczy tudományos egyéniségének különösen két tulajdonságát helyezi előnyös világításba. Az egyik logikai ereje, mellyel az adott problémát hézagtalanul és logikus tagoltságban tudja végiggondolni és levezetni. Másik erénye erőteljes realizmusa, mely megóvja attól, hogy éles logikája dogmatizmusba vezesse. Meg kell említenünk még – az ilyen tárgynál ritka – világos nyelvezetét is. Ha szerző – terve szerint – ezt a gondolatmenetet teljes részletességgel németül is megjelenteti, nemcsak a magyar tudományosságnak szerez vele becsületet, hanem komoly szolgálatot tenne a német tudományosságnak is, melyben a funkcionalizmus kérdése – ha aktualitását el is veszítette – teljes élességgel és határozottsággal lezárva még nincsen.

1942

A 20. SZÁZAD JOGBÖLCSELETE

Kolozsvári jogfilozófiai előadások

E félévi előadásaim tárgya a 20. század jogelméletének ismertetése. Az idő nem fogja engedni, hogy a 20. század minden jelentős jogelméleti írójáról és jogelméleti művéről megemlékezzem, sőt azt sem, hogy minden jogelméleti rendszert ismertessek. Meg lehetne ugyan csinálni, de kár volna, mert a sok név felsorolása és a sok, részben egyező, részben eltérő tanítás ismertetése együttvéve csak egy nagy összevisszaságot hagyna hátra mindazoknak az emlékezetében, akik – s nyilván tisztelt hallgatóim túlnyomó része ilyen – nem választják élethivatásuknak a jogelmélettel való foglalkozást. Ehelyett inkább a 20. századi jogelmélet fő gondolatainak a fejlődését szeretném önök előtt felvázolni. Azt szeretném érzékeltetni, milyen előzmények után jelenik meg egy tudományos gondolat, hogyan terebélyesedik rendszerré, hogyan él tovább, milyen ellenállásokat győz le, hogyan hajlik el, hogyan hat más gondolatokra, hogyan szárad el, vagy hogyan tagolódik be a tudomány maradandó eredményei közé.

A tudományos gondolat lényege az általánosítás: az, hogy a konkrét világ ezerszínűségébe rendet, egységet és kiszámíthatóságot vigyen bele. A tudományos igazság sorsa tehát a helyes *általánosítás* képességén áll vagy bukik. Több életjelenség, aminek az ismétlődése, az ellentmondása vagy az életünkbe való belenyúlása nyugtalanította és bizonytalanná tette lelkünket, vagy felkeltette ismeretvágyunkat: több tudományos tétel, melyek egymás mellett harmonikusan meg nem állhatnak, vagy kiegészítést kívánnak, valamiképpen kiváltja a gondolkodóból azt a kívánságot, hogy a felvetődött kérdést magasabb, *általánosabb* síkon egyeztesse össze, mérje egymáshoz, foglalja rendszerbe. Megszületik tehát a tudományos tétel, mely igazságot akar kifejezni az általánosságnak valamilyen magasabb fokán. Döntő azonban az, hogy a megszületett tudományos igazság elválik azoktól a *személyes folyamatoktól*, melyben létrejött, önálló életet kezd élni, s a meglévő igazságoknak, a tudománynak a rendszerében folytatja immár kigondolójától független életét.

Hogyan születik a tudományos gondolat? Semmiképpen sem előzmény nélkül. Az a romantikus elképzelés, mely szerint a zseniális gondolatok minden előzmény nélkül pattannak ki a gondolkodók agyából, mindenesetre hamis. Az ilyen hirte-

len támadt gondolatok is előzmények, esetleg nem tudatos előzmények után érnek meg, s a legszorgosabb részletmunka eredményében is, ha valóban gondolat, van valami felvillanásszerű. S a tudományos gondolat előzménye nem valami önkényes gondolat vagy esetleges esemény: a fáról leesett alma állítólagos esete Newtonnal azért történhetett, mert Newton a megfigyelésben és a gondolkodásban arra a pontra jutott, ahol bizonyos jelenségek egységes magyarázatára volt szüksége. A tudományos gondolat kiváltója mindig a szükség: az életnek vagy a gondolkodásnak a szüksége.

Ezért kétféle jellegzetes előzménye van: az élet és az előző tudományos irodalom. Vagy az élet, a társadalom, a politika, a gazdasági problémák, a szellemi élet jelenségei vetnek fel olyan problémákat, melyeknek megértése és megoldása magasabb általános magyarázó rendet kíván, vagy a meglévő tudományos irodalom jut a saját gondolataiból származó következmények végiggondolása útján olyan kérdések elé, melyek feleletet kívánnak.

A legtöbb tudományos fordulatban a két tényező együtt hat. Szükséges is, hogy a két tényező együtt hasson, mert azt a tudományt, mely kizárólag az addig kialakult, s mai világunkban rendszerint írásban leszögezett tudomány gondolatain és kérdésein töpreng tovább, az akadémikus elszáradás veszedelme fenyegeti, az a tudomány pedig, mely csupán a közvetlen szemlélet alapján, a gondolkodás addigi eredményeinek az ismerete nélkül akarja az élet problémáit megoldani, a dilettantizmus vakvágányára kerül, vagy legalábbis arra kényszerül, hogy saját erejéből fáradtságosan gondoljon végig rég végiggondolt előkérdéseket.

Marxnak az a gondolata, hogy a világtörténelem osztályharcok története, csak két feltétel mellett születhetett meg: az egyik feltétel az előtte zajló politikai és társadalmi történés, mely valóban osztályharcot mutatott, a másik feltétel az előtte járó tudományos irodalom, mely Hegelnél csúcsosodott ki abban a gondolatban, hogy a világtörténelem egységes törvényszerűségnek van alávetve. Ha akármelyik feltétel hiányzik, nem merülhet fel az a gondolat, hogy a világtörténelem osztályharcok története. Az, hogy a gondolat ebben a formában megszületett, Marx személyes műve. Ugyanazt a tudományos gondolatot másképpen is meg lehetett volna fogalmazni, ugyanazt az életjelenséget másképpen is lehetett volna értelmezni: pl. úgy, hogy a világtörténelem gazdasági rendszerek harca, vagy úgy, hogy a zsarnokság és a szabadság harca, vagy úgy, hogy a születés szerinti és a tehetség szerinti kiválasztás harca. Marx nem ezeket választotta, hanem az osztályharc értelmező gondolatát. Ennek is kétségtelenül vannak előzményei Marx születési, társadalmi, nemzeti körülményeiben, de ezek elemzése után is, amire most nem kell kitérnünk, feltétlenül marad valami, ami a gondolatban a gondolkodónak teljesen személyes, magyarázhatatlan és másra vissza nem vezethető hozzájárulása.

Ebben az önálló sorsban a tudományos tételnek, úgy, ahogyan kétféle előzményből született meg, két irányban kell helyt is állnia: a meglévő tudományos tételekkel szemben és az élet valóságával szemben. Felsorakoznak az új tétellel szemben az általa megtámadott vagy mellőzött régi tételek: tagadják az új tétel használhatóságát, megvilágosító erejét, rámutatnak azokra a tényekre, melyek cáfolják az új tételt, igyekeznek rámutatni azoknak a következményeknek a lehetetlenségére, melyeket az új tétel következetesen végiggondolva magában hordoz. Mindezt azért, hogy bebizonyítsák a maguk igazságának elégséges voltát, azt, hogy az új tételre szükség nincs, mert az általa megoldandóként felismert kérdés megoldását ők már magukban rejtik. Minden valamirevaló tétel ugyanis a régi igazságokat nemcsak tagadásba veszi, hanem gyakran egész problémafelvetéseket, melyek megválaszolására mások nem kis időt és fáradságot fordítottak, mint feleslegeseket félretesz és leegyszerűsít. Ezért igyekeznek a régi problémafelvetések hívei az új tétel éles és erőszakos voltát kimutatni s az új tétel által középpontba állított kérdést kevésbé éles, egyeztető, kiegyenlítő megoldásokkal és meghatározásokkal úgy megválaszolni, hogy azonközben az ő problémafelvetéseik is érvényben maradjanak.

Ez az új igazság érvényesülésének az első fázisa, hogy úgy mondjuk, az első menet. Nagyon erőtlennek kell lennie annak a tudományos tételnek, amely már ebben elvérzik, hiszen itt elsősorban akadémikus jellegű támadásokat kell legyőznie. Mindamellet már ez a fázis is csiszol, módosít valamit az új gondolon, megmutatja azokat a pontjait, ahol a legkönnyebben félreérthető, ahol világosabbnak kell lennie, ahol túl sokat markol: ki kell tehát egészítenie magát néhány magyarázó hozzátétellel, hogy a legvaskosabb félremagyarázások ellen vértesse magát.

A tudományos gondolat sorsának második szakaszában komolyabb ellenfelekkel kell számolnia. Az új gondolat nemcsak azokban a tudósokban vált ki ellentmondást, akik életük művével érdekelve vannak egy régebbi gondolat érvényességében. Ellentmondást vált ki, és ez az igazi erőteljes ellentmondás, a tudósokban és a céhszerű tudományon kívül álló, gondolkodó emberekben egyszerűen azért, mert ezek tapasztalata, meggyőződése vagy belső megérzése szerint a tétel nem egyezik a tényekkel, vagy egyenesen erőszakot követ el rajtuk, vagy valami alapvető értéket sért, amely tényekkel vagy amely értékekkel ők viszont éppen szoros kapcsolatban vannak, ezért, hogy úgy mondjam, a bőrükön érzik, hogy az új tétel részben vagy egészben téved. Már nem egy elszáradt, régi tétel viaskodik az újjal, hanem a tényeknek egy más, ellenkező látása, s ha az elég erőteljes, megszületik az ellenkező értelmű tényekből levont ellentétel, az antitézis. Ennek megjelenése azonban nem olyan szükségszerű, mint azt Hegel hármas felállításában – tézis, antitézis, szintézis – találjuk: an-

tézist csak a nagyon erősen, élesen, mondhatnám erőszakosan fogalmazott s a tényeken sok ponton erőszakot tevő tudományos tételek váltanak ki.

Ehhez képest az ellentételként megjelenő tudományos tételek is magukon viselik a főtételek élességének a jeleit, ezért igen gyakran abban a hibában is szenvednek, hogy abban az igyekezetben, hogy a vitatott tétel feltűnő elemének az ellenkezőjét mondják, a vitatott tétel mélyebb, sebezhetőbb pontjait nem veszik észre, sőt, ők maguk is elfogadják a főtételek kiinduló pontját éppen avégből, hogy szembeszállhassanak vele. Erőteljes tudományos gondolat tehát ritkán dől meg csupán az antitézis hatására.

Ha azonban élesen előállított antitézis nem is jelenik meg, megjelennek az új tétel különböző pontjaira való korrekciók, részleges polémiák és kiegészítő igazságok. Ebben a második szakaszban kapja meg a tudományos tétel a maga végleges formáját, amelyben majd, idővel iskolai tantétel lesz belőle.

E második szakasz a tudományos igazságok nagy selejtezője, s a tudományos tételek tekintélyes része áldozatul esik ennek a selejtezésnek. Esetleg megmarad tovább is, mint értékes vagy érdekes látásforma, melynek részleges igazsága a tényeken gyakran meg-megmutatkozik, azonban a tények egész csoportját rendező gondolat nem lesz már belőle, hanem maga olvad bele, mint részigazság, valamely egyetemesebb, erősebb gondolatrendszerbe.

Előttünk áll tehát a kialakult s véglegesnek szánt tudományos tétel, mondjuk a marxizmus jogelméleti alaptétele, hogy a jog a társadalomgazdasági helyzet függvénye, vagy az újkantiánus jogelmélet alaptétele, hogy a jog szabályok összessége, vagy Somló tétele: a jogban logikai hézag nincs. Esetleg egyedül ural egy ilyen tétel egy egész tudományágat, esetleg egymás mellett állnak vagy ki-egyenlítés nélkül vitáznak egymással. Akárhogyan is, egy bizonyos körben elfogadásra találhatnak, s ami a legfontosabb, problémák megoldására, tények megvilágítására segítségül hívják őket.

Ezzel kezdődik a tudományos igazság sorsának a harmadik szakasza. További részletkérdések merülnek fel az előtérbe kerülő új meg új tényeknél, és felvetődik a kérdés, hogy erősítik-e a szóban lévő igazságot, vagy beleillenek-e az igazság kereteibe, esetleg gyengítik-e. A tétel rendszerré terebélyesedik, rákényszeríti a tudományra a maga szempontjait, a maga felosztásait, a maga értékelési rendjét, meghatározza, hogy mit kell tekintsenek fontosnak s mit lényegtelennek. Iskolák támadnak belőle, gondos részletmunkával terjesztik ki érvényességét olyan területekre is, melyekre szerzője annak idején egyáltalán nem is szánta. Ezen a ponton kerül az utolsó és leglényegesebb próba elé, amelyen már csak az egészen nagy élet- és eszmeformáló gondolatok jutnak túl. Minél szélesebb területre terjesztjük ki a szóban lévő igazságban rejlő általánosságot, annál inkább fenyeget az, hogy erőszakot követ el a tényeken, s minél inkább

rendszerre alakul egy igazság, annál inkább láthatóvá válik, hogy túl tetszetős vagy nem tetszetős volta végsőleg megkönnyítette-e vagy megnehezítette-e az emberi gondolkodás terhét. Amint a gondolat időben előrehalad, mindinkább elszakad nemcsak a kigondoló személytől, hanem azoktól a történeti feltételektől, melyekben született, s ezzel együtt mindinkább elfelejtődnek azok az érdemek és eredmények, amelyeket születésének történeti helyzetében fel tudott mutatni. Mindinkább meztelenül marad: nyers általánosság, tiszta tudattartalom, melynél nem lényeges, hogy mi minden zavart és bizonytalanságot tisztított el a maga idejében, hanem csak önmagában fontos, vajon mond-e olyat, amit érdemes megjegyezni s a tárgyakra alkalmazni. S ekkor jut el a gondolat sorsának legkritikusabb pontjához, amikor a gondolatból magából származnak esetleges félreértés folytán megoldásra váró problémák.

Micsoda ellentmondás: a gondolat, melynek az a hivatása, hogy az ember problémáit csökkentse s a világba rendet és értelmet vigyen bele, maga válik problémák forrásává. Az általánosítás legkisebb hibája itt bosszulja meg magát. Ha csak egy ponton is erőszakot tett a tényeken, akkor a gondolkodás számára, mely a rendszer egységét kívánja, problémává lesz, hogy ezt az egy pontot hogyan illessze bele a rendszerbe.

Az ilyen probléma minden tudományosság legterméketlenebb, legkeservesebb terhe: nem a tárgyi valóság veti fel a problémát, hanem az emberi gondolkodás csikorgása; nem azért problémázunk, hogy megoldásunk nyomán a világ valamely területére világosság gyúljon, hanem azért, hogy egy nehezen létrejött elmemű léket ne kapjon. Mennyi munka, amíg kiderül, hogy a gondolkodás zsákutcájáról volt-e szó, amit egyszerűen az egész gondolat sutba dobásával lehet csak megoldani, vagy pedig pusztá félreértésről, mert a gondolat megerősödve és megizmosodva került ki a tárgyával folytatott viaskodásból.

Itt tűnik ki az általánosítás diabolikus, ördögi, pusztító jellege, ami arra indított számos gondolkodót, hogy a gondolattal, az általánosítással szembeállítsa a misztikus intuíciót, hogy a szellemmel a lelket, a gondolati általánosítással a lélek megszállottságában született gondolatot, mint ami az üres spekuláció eltévelyedései ellen több biztosítékot nyújt. Ez azonban hiú és reménytelen törekvés: a lélek megszállottságában ugyan valóban éppúgy születnek nagy gondolatok, mint az értelem munkájával, de éppen úgy születhetnek nagy tévedések vagy üres fantazmagóriák is: s az ily módon született gondolatok éppen úgy alá vannak vetve a gondolatok sorsának, mint az elme élességéből származó gondolatok. Nem számít, s nem segít, hogy a gondolat hogyan jött létre, ugyanazt a reményt, ugyanazt a bizonytalanságot és ugyanazt a veszélyt foglalja magában mindenik.

Szeretném a tudományos gondolatról eddig mondottakat most néhány példával megvilágítani. Ezek a példák olyan gondolatokról fognak szólni, melyek

a 20. század jogelméletének a kezdőpontjánál állnak, s így egyúttal bevezetőül s a tudománytörténeti helyzet jellemzéséül is fognak szolgálni, hogy rájuk építve jellemezhessem majd egészben azt a szellem- s tudománytörténeti helyzetet, melyben a 20. század kezdetén a jogelmélet új időszaka megkezdődött.

Nem volna érdemes külön beszélni a 20. század jogelméletéről, ha a századforduló csupán önkényes kronológiai dátum, s a jogelmélet történetében jelentőség nélküli időpont volna. A 20. századdal, pontosabban kevéssel a 20. század kezdete előtt azonban a jogelméletnek is új korszaka kezdődik. A tudományos gondolat születéséről mondottakat most három olyan fordulaton szeretném bemutatni, melyek éppen a jogelmélet emez új korszakának a kezdetét jelzik.

Az első Stammler *Wirtschaft und Recht* című munkájának a fő gondolata: az, hogy a gazdasági élet előfeltétele a jogi szabályozás. Mikor ez a mű megjelent, már mintegy fél évszázada döntő jelentőséggel érvényesült az európai tudományosságban a marxizmus elmélete. A céhbeli tudományosságon egy kis sé kívül esett, azonban úgy szerepelt, mint a leginkább tudományos alapozású politikai program, ami valaha is megjelent. A jogra vonatkozóan a marxizmusnak egy, lényegében radikálisan egyszerű tanítása volt, ami már Marx *Kommunistai Kiáltványában* is kifejezésre jutott: a törvény, az erkölcs, a vallás csupa polgári előítélet, ami mögött megannyi polgári érdek rejtőzködik. A modern államhatalom csupán az egész burzsoá osztály közös ügyeinek igazgató bizottsága. Ez a gondolat részletes kifejtést talált Engelsnek a családról, a magántulajdonról és az államról szóló művében. A 19. század végén már számos kritikai szempont vonta kétségbe ennek az egyoldalú szemléletnek a helyességét, azonban mégis széles körben beivódott a tudományos gondolkodásba a marxizmusnak az az alaptétele, hogy a társadalom különböző intézményei, elsősorban a jog mögött mint elsődleges meghatározó tényezők, gazdasági erők és érdekek húzódnak meg, s a jog jelenségeit akkor tudjuk jól megragadni és értelmezni, ha alaposan vizsgáljuk azokat a gazdasági erőket, érdekeket és szempontokat, melyek a szóban lévő jogi jelenséggel kapcsolatban vannak. Ez a szemléletmód széles körben érvényesült, sőt érvényesül ma is, olyanoknál is, akik a marxizmustól egyébként teljesen távol állanak.

Stammler műve ennek a marxi tételnek a cáfolata akar lenni. Túl van már azon a primitív és nem meggyőző cáfolási módon, mely egyszerűen a megsértett régi értékeket és a tudományos igazságokat ismétli és erősíteti meg. Gondolata mélyebb annál is, hogy a marxi tétel egyszerű antitézise lenne, így annak pont az ellenkezőjét mondja. Az az igénye, hogy a kérdést egy mélyebb és általánosabb, egyben a marxizmusénál modernebb és újabb gondolati alapra helyezze, s így tegye egészen magától értetődővé azt, hogy a jog a gazdaság előfeltétele s így a jognak a gazdaságtól való függése tévképzet.

Az az új alap, melyből kiindulva Stammler a kérdést meg akarja világítani, az új kanti filozófia, mely éles különbséget tesz minden vonatkozásban valóság és érték, *Sein* és *Sollen* között, a között, ami van, és a között, ami kell, ami érvényes, akár logikai, akár erkölcsi, akár esztétikai követelmény. A valósággal foglalkoznak a természettudományok, a leíró társadalomtudomány, ezzel szemben az értékek, a *Kell*, a követelmények világával foglalkozik a logika, az etika, az esztétika s többek között a jogtudomány is. Íme Stammler tételének kiindulópontja: Marx szerint abban tévedett, hogy a jogot pusztán társadalmi ténynek, valóságnak, tényleges érdekharcnak fogta fel, mely puhán és engedelmesen alakul aszerint, hogy a gazdasági szerkezet mit ír elő neki. Nem vette észre, hogy a jog nem a valóságot írja le, nem tényeket rögzít, s így nincs is tényekhez kötve, hanem azt mondja meg, hogy minek kell lennie, normákat, szabályokat, előírásokat tartalmaz, tekintet nélkül arra, hogy azokat valóban követik-e vagy sem. Ennélfogva nincs is a valósághoz kötve, sőt, ellenkezőleg, a jog az, ami a társadalom s a gazdasági élet valóságának a rendjét megadja. A gazdaság maga sem más, mint az embereknek rendezett, szabályozott működése, s az a rend, az a szabályrendszer, mely magát a gazdaságot egyáltalán lehetővé teszi, nem más, mint éppen maga a jogi rend. A gazdasági élet elemi tényei nincsenek meg a szerződés, vétel, csere, a tulajdon jogintézménye nélkül, feudális gazdasági élet ott van, ahol hűbérúri jogok, céhszabályok vannak, polgári kapitalizmus ott van, ahol a részvénytársaság, a kereskedelmi jog és váltójog van, és így tovább. Valóságos kopernikuszi fordulat ez: ahogy a kopernikuszi világképben a látszólagos központról, a Földről kiderül, hogy a Nap körül forog s nem fordítva, úgy fordul meg itt Stammler szemléletében a gazdaság és a jog egymáshoz való viszonya.

Stammler tétele tehát az antitézis példája. De nem valami primitív antitézisé, mely egyszerűen megfordítja a vitatott állítást. Az egyszerű antitézis az volna, ha azt mondanánk, hogy nem a gazdaság hat a jogra, hanem a jog a gazdaságra. Stammler visszautasítja ezt a primitív szemléletet. Szerinte a tévedés éppen abban van, hogy Marx úgy állította egymással szembe a jogot és a gazdaságot, mint két egymásra ható részét a társadalmi valóságnak: ha fordított egymásra hatást tételeznénk fel, ezzel benne maradnánk ugyanabban a tévedésben. Ugyanezért utasítja vissza Stammler azt a szerinte lapos fogalmazást is, hogy a jog és gazdaság kölcsönösen hatnak egymásra. Stammler tétele az, hogy gazdaság és jog úgy állnak szemben egymással, mint nyers valóság és a valóságnak formát adó normatív szabályozás, ami a valóságban rendet és értelmet teremt.

Íme, Stammler tétele. Nézzük, mi lett ennek a tételnek a tudományos sorsa. Semmi kétség, hogy ez a mű nagyban hozzájárult a marxizmus egyoldalúságának a feltárásához, rámutatott arra, hogy mennyire másképpen is lehet látni

ugyanazt az összefüggést és éppen nem igazság nélkül. Az a tétel, hogy a jog feltétele lehet a gazdaságnak, mélyen beleivódott a tudományba. De nem kevésbé szembeszökők Stammler tételének hibái is. Könnyen meg lehetett állapítani, hogy mennyire egyoldalú jogot és gazdaságot úgy állítani egymással szembe, mint mérő értékrendet a pusztá valósággal. Nyilvánvaló volt, hogy a joghoz tartozik egy olyan valóságanyag, mely nem szabály, nem norma, hanem valóságos társadalmi történés, de azért mégsem gazdaság, pl. a peres eljárások, a perlekedés, a bíráskodás, a kormányzás tényei, melyek mind nemcsak mérő szabályokat, követelményeket tartalmaznak, hanem valóságos társadalmi történéseket, amelyek azonban egyáltalán nem gazdasági jellegű valóságok. Másrészt az is világos, hogy a gazdasági életnek nemcsak a jog adja meg a rendjét, hanem vannak a gazdasági életben olyan rendező szabályok, melyek egyáltalán nem jogszabályok, még csak nem is társadalmi szabályok, de azért a gazdasági élet szabályozásához és rendjéhez hozzá tartoznak: amilyenek a termelésnek, a kézművességnek, a kereskedésnek a hagyományai, fogásai, technikái. Ez éppúgy rend, éppúgy szabály, éppúgy norma, mint a jog, de mégsem jogi szabály, jogi rend, jogi norma.

Mi marad tehát Stammler tételéből? Megmarad az az igazság, amit Stammler maga laposnak és közhelyszerűnek bélyegzett, hogy ti. jog és gazdaság kölcsönösen hatnak egymásra. Ezt Stammler előtt már többen ellene szegeztek Marxnak, s bizony sovány eredménynek látszik, hogy maga ezt a gondolatot elutasította. Mégis Stammler járult hozzá leginkább ahhoz, hogy általánossá legyen az a magjában helyes igazság, miszerint jog és gazdaság kölcsönösen hatnak egymásra: hol a gazdaság kényszeríti ki a jog átalakulását, hol a jogi változtatások alakítják át a gazdaság szerkezetét (Anglia – Magyarország).

Vajon azt kell-e ezek után mondanunk, hogy hiábavaló és felesleges kitérő volt Stammlernek az a beállítása, hogy a jog a gazdaságra nem úgy hat, mint valami valóság, hanem annak formai vázát, rendjét, szerkezetét adja meg? Mégsem mondhatjuk ezt: Stammler ezzel rávilágított minden társadalmi jelenség lényeges tulajdonságára, arra, hogy konvenciói, szabályozottsága, rendje, normatív szerkezete van. A jognak éppen úgy megvan a magáé, mint a gazdaságnak, ezen felül ezek kölcsönösen hatnak egymásra úgy, hogy a jog és a gazdaság tényei is befolyásolják egymást, s normatív szabályozásuk is kölcsönös viszonyban van egymással.

Ha ezek után felvetődik az a kérdés, hogy nem kár-e azért a rengeteg elmemunkáért, egész életeket betöltő meditációért, rengeteg szóért és papirosért, amit a tudományos gondolkodás előrehaladása igénybe vesz, amíg egyetlenegy nagyon részleges, de mégis hiteles és termékeny igazságot létre tud hozni, akkor erre nem kell felelnünk sem igennel, sem nemmel, hanem egyszerűen rámutatni arra, hogy az emberi fajta mindennemű erőfeszítése ugyanennek a törvénynek van alávetve.

Akár egy kézművesség technikájáról van szó, akár az emberi érintkezés formáiról, akár a politikai élet törvényeiről, mindenütt azt látjuk, hogy az emberiségnek rengeteg fáradtsággal, tévelygéssel, szenvedéssel és gyakran vérrel kell megfizetnie a legegyszerűbb, legkisebb, legszerűebb igazságot vagy előrehaladást.

*

A múlt órán rámutattam a gondolat fejlődésének a jellegzetes vonásaira, most röviden át akarom tekinteni az európai társadalom eszmevilágát és az európai jogi gondolkodás helyzetét a század elején, s azután rátérni a pozitívizmus programjának az elemzésére. Mi volt a társadalom eszmevilága a század elején? A francia forradalom politikai és társadalmi hatásai ebben az időben bizonyos egyensúlyi állapotba kerültek, de ugyanakkor érezhetőek voltak egyes tünetek, melyek ennek az egyensúlyi állapotnak forradalmasodására mutattak. A monarchia és a politikai szabadságeszmék küzdelme csaknem egész Európában az „alkotmányos monarchia” kompromisszumában találta meg a maga kiegyenlítődsét. Kivétel volt Franciaország, ahol a monarchia végleg megbukott, és Oroszország, ahol a legkisebb alkotmányosság sem tudott érvényre jutni. Volt azonban egy mélyebb különbség is, amit a századvég köztudata kevésbé vett észre: egyik oldalon álltak Anglia, Franciaország és az északi államok, ahol kialakult egy, a politikai szabadság értékével és használati módjával tisztában lévő széles rétegekre támaszkodó közvélemény, amely valóban hatalom volt s ezt tudta is. Közülük Anglia folyamatos fejlődés útján jutott a polgári társadalom állapotába, közben soha nem került az alapoktól való újjáépítés politikai alacsonyágába, és így rengeteg feudális intézményre és erőre támaszkodott, anélkül, hogy ez zavarba hozta volna. A másik oldalon állottak Németország, Olaszország, Ausztria, Magyarország és Oroszország, ahol bizonyos politikai szabadság, bizonyos demokratikus vívmányok, bizonyos autonómia mellett csupán szűkebb rétegek közvéleménye vált politikai hatalommá, s ahol valójában a monarchia hatalmának döntő jellege, főleg pedig a hadsereg irányában való kizárólagos jellege nem ingott meg komolyan soha, bár ezekben az országokban ugyanúgy beszéltek a közvélemény és a sajtó hatalmáról, mint a nyugati országokban. Feltűnő volt ez a jelenség Németországban, ahol nagyfokú iparosodás, politizáló munkásság, vagyonos polgárság és fejlett értelmiségi réteg mellett egész Európában egyedülálló módon maradt meg a közjogban és a társadalom szellemében is egy csomó feudális és arisztokratikus elem. Ez azonban nem vált sem társadalmi, sem tudományos köztudattá, s ez az eljövendő bonyodalmak egyik fő forrása lett. Társadalmi fejlődés terén Nyugat-Európában a társadalom vezető osztályává vált a vagyonos polgárság, s a szociáldemokrácia politikai tényezővé vált egész Európában. A szocializmus akkor ugyan még nem vált ketté

szociáldemokráciára és kommunizmusra, de már megmutatkozott az az ellentmondás benne, hogy egyrészt a szociáldemokrácia formájában parlamenti párt és kormányzati tényező lett belőle, másrészt úgyszólván kizárólagos örököse lett az erőszakos társadalmi változás francia forradalmi romantikájának is. A szocializmus a maga marxi megfogalmazásában vált általánossá, amely minden utópikus elemet kikapcsolt, alaptényezőnek a gazdasági érdeket tekintette, a szocializmust pedig nem az igazságtalanság elleni küzdelemnek, hanem a fejlődésből és a gazdasági törvényekből szükségszerűen következő folyamatnak. A szocializmus az egész európai társadalomtudományi gondolkodás központi problémájává lett. Marx nyomán lényegét nem a francia forradalom folytatásában látták, azaz abban, hogy a születéssel és örökléssel nyert közjogi szerepek megtámadása után most már az igazságtalanság kiterjed a születéssel és örökléssel szerzett vagyoni helyzetekre is, hanem a szocializmussal kapcsolatos fő kérdések a magántulajdon, a család intézményei, a társadalom gazdasági szerkezete és az osztályharc módszerei lettek. Minthogy pedig a társadalomba mind mélyebben beleivódó szocialisztikus szemlélet valahogy mégsem az osztályérdeken, nem az osztálytudaton, nem önmagában a magántulajdon elleni állásfoglaláson, s nem gazdasági megfontolásokon nyugodott, hanem a születésen alapuló vagyoni szelekció elleni általános és alapjában véve osztálytól független ellenérzésen, vagyis a társadalmi igazságérzet megváltozásán, az elméletnek s a valóságos indulatoknak ez az eltérése volt a későbbi súlyos válságoknak és kisiklásoknak a másik forrása.

Röviden utalok még az európai jogi szemlélet állására, mely szintén igen különböző vonásokat mutat országonként. Angliában közjog és magánjog egyaránt megmaradt a tapasztalati fejlődés útján s fokozatos, egyenletes lépésekkel nyitotta meg és váltotta le azokat és csakis azokat a jogintézményeket, melyek a választójog, a törvényhozás, a jogszolgáltatás, a magánjog és a kereskedelmi jog terén középkori jellegükkel a fejlődés útjában állottak. Feltűnő maradt az alkotmányjog aránylagos fejletlensége, ami a régi társadalmi fejlődés erejében keresendő. Franciaországban nagy fejlődésnek indult a közigazgatási jog gyakorlata és tudománya, ami megfelelt a demokratikus polgár ama igényének, hogy ne az önkény, hanem a jog igazgasson. Németországban ellenben mind a magánjog, mind a közjog területén meglehetősen absztrakt vitakérdések lettek a jogtudomány középponti kérdései. Mindkét területen ugyanis a valóság és a tudományos általánosítás közötti szakadék volt a problémák elbonyolódásának az oka. A közjog terén a német közjogi tudomány az európai tudomány aktuális kérdéseiből és általánosan elfogadott problémafelvetéseiből indult ki, tehát a politikai szabadság, az alkotmányosság, az állampolgári alapjogok, a közigazgatás jogszerűségének kérdéseit tárgyalta, mint aktuális kérdéseket,

akárcsak Európában mindenütt, s ebben a keretben akarta értelmezni a német közjog tényeit, azt, hogy Németország összes államaiban a politikai szabadság s az alkotmány az uralkodók pusztá adományozásából jött létre, hogy a német államok közjoga szerint igazi és elvitathatatlan alapjogai továbbra is csak a fejedelemeknek voltak, s hogy Németországban, bármennyire is „állam”-ról beszéltek az elméletben, s nem „uralkodó”-ról, valójában az állam monarchikus és misztikus felfogása maradt továbbra is érvényben. Minthogy egész problémafelvetésük ellentétben volt a német közjog realitásaival, az összeegyeztetésből a valóság és az elvek súlyos ellentéte és az álproblémák tömege származott.

Hasonló volt a helyzet a magánjog terén is. Németország a 16. században a hazai jogfejlődés megszakításával recipiálta a római jogot. Ettől kezdve a jogtudomány és az egész jogászat Németországban csupán a római jogban jártas kevésszámú beavatottak tudománya lett. Minthogy pedig a római jog éppen idegensége folytán a gyakorlatban számos problémát vetett fel, melyek az átlagjog s a jogászai problémák normális mértékénél sokkalta nagyobb logikai készséget követeltek, a német jogban mind nagyobb tért nyert a jogszabályok általános, mélyebb értelmét a belőlük fakadó következmények feldolgozására és különböző lehetőségek taglalására vonatkozó fogalomelemző jogi tevékenység. Úgy vették, mintha a római jog nem egy konkrét jogrendszer lett volna, hanem általános érvényű tudományos jogelvek gyűjteménye. Bizonyos részben az volt, hiszen éppen ezért lehetett recipiálni. Hogy azonban a római jog elvei és a német jogi életnek ezzel kapcsolatban nem lévő realitásai össze ne ütközzenek, állandóan magasabb, általánosabb elveket, fogalmakat kellett a római jogba beleérteni. Ha azonban az egyik esetben talán sikerült valamely jogintézmény fogalmának megkonstruálásával kikerülni valami abszurdumot, mely a jogi szövegek szóról szóra való értelmezéséből adódott volna, az egyszer megkonstruált fogalom az általánosságok félelmetes erejével érvényesült más esetekben is, ahol már semmi gyakorlati szükség nem volt rá: így a német jogtudomány mindinkább elszakadt a gyakorlat követelményeitől, s merő fogalomelemzésbe, ún. *Begriffsjurisprudenz*⁶⁷⁹-be fulladt. Ez ellen újból meg újból támadtak ellenhatások: a történeti iskola a jogot termelő népszellemre, a spontán ösztönös jogkeletkezésre, a szokásjogra helyezte a hangsúlyt, Jhering azokra a célokra, melyek a jogintézmények keletkezésénél szerepet játszanak, az akkor már hatályos római jog azonban annyira kötötte őket, hogy a népszellem, a szokás, a spontán jogkeletkezés nyomait a római jog történetében keresték, s a római jogintézmények céljából vontak le következtetéseket a német tételes jog számára is. Ezért nem

⁶⁷⁹ *Begriffsjurisprudenz* (német): fogalmi jogászat. Abból indul ki, hogy a jogrend jogi fogalmak zárt rendszeréből áll, amelyre támaszkodva a formális logika eszközeivel joghézagmentesen új jogtételek alkothatók.

véletlen, hogy a jogelmélet tudományos termelése Németországban indult meg a leghangsúlyozottabban, és ott fűzték a jogelmélet újjászületéséhez a legnagyobb várakozásokat. A tudományos termelés gazdagsága ugyanis nem mindig a gondolkodás virágzására, hanem gyakran a problémák kibogozhatatlan bonyolultságára vezethető vissza.

Rövid áttekintésben ez volt az európai társadalom és az európai jogelmélet eszmevilága a századfordulón. Most még vessünk egy rövid pillantást arra, hogy a jogelméleteknek ez a várt és kívánt újjászületése milyen előzmények után jelent meg.

Az a hatalmas áramlat, mely az újkor egész folyamán a természetjog neve alatt az európai jogi gondolkodást áthatotta és megoldozta, az ember mint társas lény, az állam és a jog természettől adott sajátosságait kutatva, ha nem is tudott egy tértől és időtől független, a természetből fakadó jogrendszert felépíteni, mégis értékes felismerésekhez és jogelméleti értékű általánosításokhoz jutott el. Ez az irány a felvilágosodás racionalizmusa és nem utolsó sorban Kant hatására a 18. század végén átment az ún. észjogba, mely a természetjog rendszerét nem hogy nem a tényekből, de nem is a természetből, hanem a tiszta észből akarta levezetni (Hegel, Stahl,⁶⁸⁰ Trendelenburg⁶⁸¹). A természetjog azonban éppen azért, mert az ember, a dogok, az állam, a társas együttélés természetéből indult ki, mindig megragadt valami valóságelemet is, s míg így – sok önkényes dedukció mellett – jogszociológiai értékű általánosításokhoz is el tudott jutni, addig az észjog igen rövid idő alatt kiélte magát és teljesen terméketlennek bizonyult: az ésszel ugyanis egy teljesen önkényes elem vonult be a joghölcseletbe, s csakhamar közvéleménnyé vált, miszerint az észjog arra való, hogy annak segítségével az észjogász arról bizonyítsa be, hogy jog vagy nem jog, amiről éppen akarja: a pozitív, valóságos, törvényes jogról azt, hogy nem jog, viszont a saját kívánságairól és elveiről azt, hogy azok valóságos, alkalmazni való jogtételek. Minthogy pedig annak idején a természetjog volt a jogelmélet, most az örökébe lépett észjog lett egyenlő a jogfilozófiával, úgyhogy az észjoggal együtt a jogfilozófia is a teljes hitelvesztés állapotába került.

Az észjog elleni visszahatás így nem is a jogelméleten belül indult meg, hanem a tételes jogtudományokban, különösen a magánjog történeti iskolájában, mely az észjog tértől és időtől független absztrakt jogrendszerre törekvő racionalitásával ellentétben a jogot úgy fogja fel, mint egy örökké változatlan és magában lévő életjelenséget: a spontán jogkeletkezést, a szokásjogot, a népszellem által való lassú, észrevétlen, nem tudatos és nem szándékolt jogfejlődést helyezte

⁶⁸⁰ Stahl, Friedrich Julius (1802–1861): német jogfilozófus, politikus, állambölcselelő.

⁶⁸¹ Trendelenburg, Friedrich Adolf (1802–1872): német filozófus.

előtérbe annyira, hogy mindennemű fogalmi meghatározást és logikai általánosítást kerülni igyekezett (Savigny,⁶⁸² Puchta⁶⁸³). Minthogy pedig jogelmélet bizonyos fokú általánosítás nélkül mégsem képzelhető, a múlt század közepére kialakult az a helyzet, hogy a jogi általánosságokkal és fogalmakkal foglalkozó észjog teljesen hitelét veszítette, a jogtudomány uralkodó elmélete, a történeti iskola pedig minden általánosítástól, fogalomképzéstől idegenkedett, a jogfilozófia tehát halott és elsorvadt tudományként tűnt fel.

A jogelmélet ebből a zsákutcából éppen a századforduló előtt indult új virágzásnak, s ennek az új virágzásnak a mozgatója a pozitívizmus programja volt. A pozitívizmus ekkor már több évtizede uralkodó csillagzata volt az európai filozófiának. A filozófiai pozitívizmus jegyében született meg a szociológia, a társadalom tényeinek tárgyi törvényszerűségeivel foglalkozó tudomány, mely ugyanolyan okozati törvényszerűségeket akart a társadalomban felfedezni, mint a természettudomány a természetben (Comte). Hamarosan a jogi intézmények tárgyi törvényszerűségeit is kutatni kezdte. Mindinkább utat tört magának az a meggyőződés, hogy a természetjogi gondolkodás lehanyatlásával nem jár együtt a jogelméletnek, mint tudománynak a lehanyatlása, sőt a jogelmélet éppen az által emelkedhetik igazi tudomány rangjára, ha nem valami örökérvényű, velünk született, vagy az észből levezethető jogrendszert próbál felépíteni, hanem a valóságos, a tények világában érvényesülő, egyszerűen a pozitív jogról szóló pozitivista mondanivalókat foglalja magában. A századforduló pozitivista jogbölcsesei meg voltak győződve arról, amint azt Pikler kifejezésre juttatta, hogy a természetjogról a pozitív jogtudományra való áttérés éppen olyan döntő lépés a jogelméletnek valódi tudomány rangjára való emelkedésének útján, mint a csillagászatnak az asztrológia és a kémiaé az alkímia gyermekes babonáitól való megtisztulása. Ma már ennél újra lényegesen szerényebbek lettünk, s ismét úgy nézzük a magunk jogelméletét, mint egy kétezer-egynéháyszáz esztendő gondolatkinsnek a szerény továbbfejlesztését. A századforduló jogelmélete azonban a természettudományos módszer újságának izgalmaiban élt, az észjog száraz elmeszüleményeit ismerte megelőző jogbölcseletnek: nem csoda tehát, hogy a maga új tárgyi szempontjait olyan újaknak, s minden eddigit tárgytalanná tevőknek érezte, amelyek mellett mindazt, ami addig volt, csak lesajnálva lehetett emlegetni.

A századforduló jogelméletének tehát az volt a problémája, hogy miképp építhető ki pozitív jogelmélet. Erre a kérdésre két teljesen különböző irányból, két alapvetően különböző tartalmú válasz érkezett, úgyhogy a jogelméletben más tu-

⁶⁸² Savigny, Friedrich Carl von (1779–1861): német jogtudós, jogfilozófus.

⁶⁸³ Puchta, Georg Friedrich (1798 – 1846): német jogtudós.

dományokkal ellentétben a „pozitivizmus” szó két határozottan eltérő értelemben van használatban. Az, hogy a jogelméleti pozitivizmus problémafelvetése így kettéágazott, szintén a megelőző észjogi iskolákban találja magyarázatát: a természetjog vagy észjog ugyanis egyszerre volt egy állítólag érvényben lévő jogszabályrendszer, s ugyanakkor a jogról szóló tudomány is. A vele szemben való reakció is tehát két irányban indult meg: egyrészt olyan jogról szóló jogelméletet akartak, mely nem a tudósok agyában született meg, hanem a társadalomban valóban hatályban lévő törvényekből, jogszabályokból, pozitív jogról szól, másrészt olyan tudományt akartak, mely nem önkényes állításokból spekulatív úton származtat le tudományos tételeket, hanem a tények tapasztalati vizsgálata és megállapítása alapján állapít meg általános törvényszerűségeket. A jogelméleti pozitivizmus tehát kezdettől fogva két részre oszlott: a pozitív jogról szóló elméletre és a jogról szóló pozitív elméletre. Hogy példával érzékeltessem ezt a különbséget: bemutatok egy a pozitív jogról szóló tudományos tételt. Merkl lépcsőelmélete szerint a törvény éppen úgy viszonylik a rendelethez, mint a rendelet a bírói ítélethez, s a bírói ítélet a végrehajtási cselekményhez, árveréshez. Ugyanis a rendelet a törvény rendelkezésén, a bírói ítélet a törvény és a rendelet intézkedésén, a végrehajtási cselekmény, az árverés pedig a bírói ítélet rendelkezésein alapszik. Ez egy tudományos tétel, mely a pozitív, érvényben lévő jogról szól, de létrejöttéhez semmiféle pozitív tény nem kellett megvizsgálni, a logikai összefüggés azonosságát kellett csak észrevenni: ez a tétel egy tisztán elmunkával létrehozott általánosítás, ami egy észjog tételtől csak abban különbözik, hogy nem valamilyen, a tudós által megállapított jogszabályra vonatkozik, hanem a tételes pozitív jogról tartalmaz egy általánosító megállapítást. Nézzünk ezzel szemben egy olyan pozitivista tételt, mely a jogról szóló pozitív tudományt hoz létre. Ilyen: a kapitalista polgárság arra törekszik, hogy a céhrendszer jogi intézményét eltörölje, és a részvénytársaság jogi létrejöttét lehetővé tegye. Ez a tétel nem a pozitív jognak egy tétele; képzelhető olyan pozitív jogszabály, törvény is, mely ellentmond ennek a tudományos szabálynak: az egyes törvényhozó ellenállhat annak az áramlatnak, melyet ez a tudományos tétel megállapít. Ezt a tételt pozitívvá nem az teszi, hogy a pozitív jogról szól, hanem az, hogy pozitív tudományos módszerrel jött létre. A pozitív jogról szóló jogelmélet sokkal lazábban függ össze a filozófiai pozitivizmussal, mint a jogról szóló pozitív tudomány, a jog szociológiája. A pozitív jog elmélete csupán annyiban pozitivista iskola a szó filozófiai értelmében, hogy legalábbis célkitűzése során felvett ismerettárgyának, a pozitív jogszabálynak saját törvényszerűségét akarja magáról a tárgyról leolvasni, ellentétben a természetjoggal, mely a maga gondolatait akarta belemagyarázni a jog világába. Ennyiben egyezik a kétféle pozitivizmus. A következőkben a kétféle pozitivizmust fogom ismertetni, és pedig

először a pozitív jog elméletét, mert ez az, amely az őt megelőző jogtudománnyal szorosabban összefügg, míg a jog pozitivista tudománya inkább filozófiai és szociológiai indítékokból táplálkozott.

A múlt órán már említettem, hogy a pozitivizmusnak az az ága, mely nem a jogról szóló ismereteknek a pozitív, tapasztalati, tényszerű reális voltára helyezte a hangsúlyt, hanem arra, hogy a pozitív joggal és nem valamilyen metafizikai természetjoggal foglalkozzék, csak igen laza kapcsolatban volt a filozófiai pozitivizmussal, azzal a filozófiai tannal, mely a tudománynak a metafizikai, vallási és misztikus előítéletektől való mentességét, tapasztalatszerűségét hirdette. Az az irány, mely a jogfilozófia feladatát abban látta, hogy a jogszabályok rendszerezésével és feldolgozásával foglalkozó tételes jogtudományoknak az elméleti háttérét adja meg, a maga filozófiai alátámasztását nem a filozófiai pozitivizmusban találta meg, mely kizárólag tapasztalati tények alapján állt, hanem más filozófiai irányba kellett fordulnia. Ez a filozófiai irány az újkantiánus filozófia volt, különösen annak marburgi irányzata, melynek legkiemelkedőbb képviselői Cohen⁶⁸⁴ és Natorp⁶⁸⁵ voltak. Ennek az iránynak a mi szempontunkból három vonását kell kiemelniünk: először azt, hogy éles különbséget tett *Sein* és *Sollen*, valóság és érték között, és az ezeknek megfelelő tudományok között. A valósággal, a *Seinnel* foglalkozó tudományok, elsősorban a természettudományok, de a szociológia is okok és okozatok összefüggését, tehát kauzális törvényszerűségeket állapítottak meg, míg a normatív tudományok a *Sollennel*, az értékekkel, vagyis azzal foglalkoztak, hogy mi az igaz, mi a helyes, mi az erkölcsös, mi a jó, mi a szép, mi a jogos, vagyis érvényességeket, értékviszonyokat állapítottak meg tekintet nélkül arra, hogy a valóságos történések ezeknek az érvényes szabályoknak mindenben megfelelnek-e. Ilyen tudományok a logika, az etika, az esztétika, és ilyen tudománynak számították ezek az irányok csaknem kivétel nélkül a jogról szóló tudományokat is, mert hiszen a jogot is jellemzi az, hogy akkor is érvényes, ha nem követik, pl. tolvaj.

A másik jellemző vonása az újkanti filozófiának, hogy a filozófia feladatát elsősorban a módszer megállapításában látta: szerintük a helyes módszer megállapítása lényegesebb, mint maga a részletes kutatás, mert a módszer helyessége már magában foglalja a részletkutatások sikerét is. A filozófiának örök kérdése, hogy vajon a világról való képünk a saját lelkivilágunk kivetítése-e, melyben az is, amit tárgyakként látunk, valójában csak saját érzékelésünk, vagy pedig a világ az az alapvető valóság, ami érzékelésünket kiváltja (fababa hasonlat).

Ebben az alapvető vitakérdésben az újkantiánus iskola határozottan az

⁶⁸⁴ Cohen, Hermann (1842–1918): német filozófus.

⁶⁸⁵ Natorp, Paul (1854–1924): német filozófus.

előbbi, a szubjektivisztikus felfogás mellé állt, olyannyira, hogy ebből az iskolából származik az a nevezetes jelszó, miszerint a módszer hozza létre az ismerettárgyat: azaz az ember, mikor a különböző tudományok különböző tárgyait kutatja, valójában nem önmagától független tárgyakat ismer meg, hanem a saját maga szempontjait vetíti bele a valóságba, s tulajdonképpen nem tesz mást, mint rendet csinál abban, ami saját elméjében, saját érzékelésében van csak igazában meg, mert hiszen nem is lehet bizonyos tapasztalatunk másról, mint arról, ami saját elménkben és saját érzékeinkben található.

Az újkanti filozófia harmadik jellemző vonása az egységre való törekvés. Ez logikusan következik az előbb mondottakból: ha ugyanis minden tudomány tulajdonképpen csak azzal foglalkozik, ami gondolatok vagy érzékek formájában elménkben benne van, akkor a tudomány tulajdonképpeni feladata nem is lehet valami külső dolognak, tárgynak a megismerése, hanem a legfőbb feladata meglévő érzékeinknek, gondolatainknak egységes szempontok szerint való rendezése, értelmezése és egységbe foglalása.

Ez a három fő jellemvonása az újkanti filozófiának. Ez a filozófia adta a kereteket és a szempontokat a normatív pozitivizmus jogelméletének. A feladatokat pedig, amint azt már érintettük, az egyes tételes jogtudományok adták meg általános részeikben található közös fogalmaiknak, másrészt teljes általánosságban a jog fogalmának a tisztázásában.

Lássuk tehát ezek után az előzmények után, hogy milyen problémákat vet fel, és hogyan oldja meg őket a normatív pozitivizmus legteljesebb és legjelentősebb rendszere: Kelsen jogelmélete.

A normatív pozitivizmus irányának mind a négy fő képviselője, Stammler, Kelsen, Somló és Moór megegyeznek abban, hogy a jogot kizárólag szabálynak, normának tekintik. Megegyeznek abban is, hogy tanításukban előrebocsátják a jog fogalmát: nem a tapasztalat világában akarják kitapogatni a jog mi-benlétét, hanem először meghatározzák a jog fogalmát, azután látnak hozzá, hogy az általuk meghatározott jogfogalomnak megfelelő jelenségeket a valóságban felkeressék és rendezzék. Ezzel is pontosan megfelelnek az újkanti filozófiai irány eszmei elvének, mely szerint a módszer, a szempont, az előre meghatározott fogalom hozza létre az ismerettárgyat. Stammler, Somló és Moór azonban meglehetősen részletezett jogfogalmat adnak, és azon igyekeznek, hogy ez a fogalom lehetőleg megfeleljen annak, ami a való életben a jogot jellemzi: Stammler szerint a jog meg nem sérthető, öntörvényűen uralkodó, egybekötő akarat. Ez első hallásra alig érthető meghatározás nem olyan veszedelmes közletről: az, hogy egybekötő, annyit akar mondani, hogy több embert foglal egybe közös célban, s ebben különbözik az erkölctől, mely az egyes ember lelkiismerete előtt lép fel; az, hogy öntörvényűen uralkodó, annyit tesz, hogy tagjait meg-

kérdésük nélkül veti alá a jogrendnek, s ez megkülönbözteti a konvencionális udvariassági, illem-, divat-, stb. -szabályoktól, végül melyek csak azt kötelezik, aki aláveti magát nekik; az, hogy meg nem sérthető, annyit tesz, hogy a jogban az is, aki parancsol, kötve van a jog szabályaihoz, ami megkülönbözteti a jogot az önkényes parancsoktól, melyeknél a parancsoló kénye-kedve szerint hágja át a maga alkotta szabályokat. Somló szerint a jog a legfőbb hatalom parancsa, legfőbb hatalom alatt pedig azt kell érteni, amely az emberi magatartások nagy számára vonatkozik, és kibocsátott normáit nagyfokú szabályossággal és hatékonysággal, rendszeresen keresztülviszi. Végül Moór szerint a jog a legerősebb társadalmi hatalomnak bizonyos állandósággal érvényesülő parancsa, mely nem követés esetére fizikai kényszer alkalmazásával fenyeget.

Kelsen is éppúgy, mint az előbb említettek, a jogot normának tekinti: azonban meghatározása mindezeknél sokkal egyszerűbb és következetesebb. Ha a jog norma, vagyis *Kell*-t fejez ki, akkor nem tévesztendő össze a paranccsal, amely ugyan imperatív, de nem norma, csak reális hatást akar elérni. Más normáktól, más szabályoktól abban különbözik, hogy mit tartalmaz, a jog ti. kényszer alkalmazását előíró szabály.

Kelsen az, aki jogtanával leginkább szolgálatában áll a jogtudományoknak. Ezek számára tulajdonképpen nem is lényeges más, mint az, hogy a jog norma. Minden további meghatározás csak arra jó, hogy annak alapján egyes esetekben kétséget lehessen támasztani afelől, hogy a szóban lévő szabály jogszabály-e vagy sem. Az egyes jogtudományok pedig éppen ezért váltak bizalmatlanná a jogfilozófiával szemben, mert az annak eldöntését igényelte magának, hogy saját meghatározásai alapján kétségbe vonhassa, hogy az, amivel az egyes jogtudományok foglalkoznak, jog-e vagy sem. Kelsen definíciója ezért foglal magába csak egyetlen, egyszerű megkülönböztetést: a jog kényszeralkalmazást elrendelő norma. A kényszer elég régi, elég ismeretes, meglehetősen elterjedt megkülönböztető [jegy] volt, valóban igaz is, hogy a jogszabályok tekintélyes része kényszerrel rendel, főleg a közjog és a büntetőjog terén, s különösen magától értetődőnek és természetesnek tűnt fel ez a meghatározás a század eleji német közjogban, ahol elsősorban az állami törvényekben lefektetett jogot általában úgy fogták fel, mint az állam akarátát, az államot pedig kétségtelenül jellemzi az, hogy szervezett kényszer.

Kelsen meghatározása tehát az egész normatív pozitivista iskola legegyszerűbb és legáttetszőbb fogalmazása volt, s különösen alkalmas arra, hogy a jogtudomány problémáit leegyszerűsítve közös nevezőre hozza.

Kelsen első nagy alapvető műve a *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* (a közjogtan fő kérdései – a jogtételről szóló tan alapján). Mindenekelőtt szigorúan leszögezi a kauzális természeti törvény és a norma közötti különbséget: a kauzalitást

kutató törvények, így a természettörvény, de a szociológia és a pszichológia törvényei is okok és okozatok összefüggését kutatják, azt, hogy mi van. A normatív tudományok ellenben normákat ismernek fel, melyek azt állapítják meg, hogy mi legyen. Ha egyetlen tény is akad, mely nem felel meg az állítólagos természettörvénynek, akkor a természettörvény máris nem áll fenn, vagy legalábbis nem ugyanúgy áll fenn. Ezzel szemben a normatív törvények fennállása független attól, hogy a tények megegyeznek velük, vagy ellenkezők-e. Ha valaki egyetlen egy esetben is azt észleli, hogy a fénysugár görbe pályát fut be, akkor már nem lehet érvényes természettörvény az, mely szerint a fénysugár egyenes irányban terjed. Ha ellenben valaki lopást követ el, ezzel egyáltalán nem lesz kevésbé érvényes az a norma, hogy lopni nem szabad. Minthogy pedig a jogszabályokra különösen jellemző, hogy akkor is érvényesek, ha megszegik őket, Kelsen szerint alig lehet kétséges, hogy a jogszabályok normák, s a jogszabályok tudománya csakis mint normatív tudomány építhető fel. Persze – mondja Kelsen –, lehet a jogot kauzális módszerrel is kutatni, a jog okait, a jog hatásait, azt, hogy a társadalomban, a valóságban hogyan és mennyire érvényesülnek a jogszabályok, és milyen lélektani hatást váltanak ki az emberekben: az azonban nem a jogtudománytól teljesen független, idegen, más módszerrel dolgozó és más módszert kívánó tudomány, szociológia, pszichológia, vagy ha éppen úgy akarják nevezni, jogszociológia vagy jogpszichológia. A jogtudomány s a különböző jogtudományok eredményeit egységben látó jogelmélet azonban nem ilyen kauzális, hanem normatív tudomány, amelynek feladata a normák összefüggéseit s törvényszerűségeit kutatni.

A tények összefüggését ismerjük: a létezés, az okozás, a hatás. Mi felel meg ennek a normák világában? Erre keres feleletet Kelsen. Ez irányú kutatásait a jogi akarát kérdésével kezdi: mindjárt meglátjuk, miért.

Mindenekelőtt abból a közfelfogásból indul ki, hogy a jog az állam akarata. Ez a tétel logikusan összefügg az ő jogfogalmával, mert hiszen a jogi kényszert az állam alkalmazza, ez nem lehetséges az államon kívül, az állam „akarata” ellenére. Rámutat azonban arra, hogy milyen ingatag és bizonytalan a jogban az „akarát” fogalma. Mindenekelőtt a magánjogban, mikor azt mondják, hogy a jogügylet lényeges kelléke a jogügyleti akarát. Teljes a zavar, hogy ez az akarát hogyan viszonylik azokhoz az emberi lélek belsejében lefolyó lelki folyamatokhoz, melyeket a lélektan akarát néven foglal össze. Azonos nem lehet a lélektani akarattal, mert hiszen a jogügyleti nyilatkozat kétségtelenül köti azt is, aki magában az ellenkezőt akarja, mint amit nyilatkozott. Igaz, hogy kényszer, tévedés, megtévesztés, azaz az ún. akarathány esetén a jogügylet érvénytelen, azonban nem minden kényszer, nem minden tévedés esetén: ha valakit pisztolylövéssel fenyegetnek, ha a másik részére nem ad pénzt, s ha az evégből valamely értéktárgyat zá-

logba teszi, s a kapott pénzt a kényszerrel fenyegető személynek átadja, akkor a pénz átadása nem érvényes jogügylet, ellenben a zálogházzal kötött zálogügylet érvényes, holott mind a kettő egyformán kényszerből történt. Ha valaki téved abban, hogy a kikötött pénzösszeget a sötétben Péter helyett Pálnak adja át, a jogügylet nem érvényes, ha ellenben valaki abban téved, hogy az általa vásárolt áru értéke emelkedni fog, s ez nem következik be, azért a jogügylet érvényes. A magánjogi akaratelmélet tehát kénytelen oda kilyukadni, hogy nem mindig a lélektani akarat a fontos, hanem a jog külső jelek, nyilatkozatok alapján feltételezi, vélelmezi az akaratot, sőt gyakran olyan személynek, aki kétségen kívül nem akart valamit, jogilag mégis akaratot tulajdonít, úgy számít be neki valamit, mintha akarta volna. Hasonló a helyzet Kelsen megállapítása szerint a büntetőjogban is. A bűnösség feltétele általános felfogás szerint az, hogy a bűnös akarta a bűncselekményként megállapított cselekedetet vagy eredményt. Gyakran azonban a büntetőjog bünteti azt is, aki az eredményt nem akarta ugyan, de előre látta, sőt azt is, aki előre láthatta, akinek előre kellett volna látnia. A jog tehát neki tulajdonítja, neki számítja be ezeket a cselekedeteket. Mi van azonban a károkozásért való tárgyi felelősség eseteiben? Itt a háztulajdonos felelős a házából kidobott tárgyak okozta károkért, a veszélyes üzem tulajdonosa felelős a veszélyes üzem okozta károkért olyankor is, mikor az eredményt nem okozta, nem akarta, nem látta előre és nem is láthatta előre. A jog mégis neki tulajdonítja, neki számítja be a kárt úgy, mintha ő tette volna. Ismét fikciós akarat. Végül ott van a legnehezebb kérdés, az állam akaratának kérdése: akarni csak ember tud, kérdés, kinek az akarata az állami akarat? Némelyek szerint a népé, mások szerint a törvényhozásban résztvevő személyeké, ismét mások szerint az államszerveké. Ha azonban akarat alatt itt is valóságos lélektani akaratot értünk, akkor ez az egész elgondolás is merő fikciónak bizonyul: a törvény, ha egyszer törvényesen létrejött és hatályba lépett, akkor is törvény, ha a nép, vagy a nép többsége, vagy az uralkodó lélektanilag nem akarja őket. Itt sem marad meg tulajdonképpen más, mint az, hogy a jog bizonyos esetekben valamely jogszabályt a jog alapján az államnak tulajdonít, az államnak számít be.

Ezzel ér el Kelsen a maga normatív felfogásának döntő pontjához: úgy ahogy a tények egymással az okozás viszonyában vannak, úgy vannak a normák a beszámítás viszonyában, a jogi normák jellegzetes törvényszerűsége a beszámítás. A jog számára végsőleg teljesen közömbös, hogy ott, ahol a jog akaratról beszél, van-e valódi lélektani értelemben vett akarat. A jog számára valakinek, egy embernek, az államnak az akarata nem jelent mást, mint egy beszámítási végpontot: ha arról van szó, hogy egy jogügyletet, egy károkozást, egy bűncselekményt, egy jogszabályt kinek kell tulajdonítani, kinek kell

beszámítani, akkor valakinek az akarata jogi értelemben annyit tesz, hogy nem megyünk túl rajta, hanem megállunk önála, annál, akinek a jogi akaratáról szó van. Az, hogy ez valóban akarta-e azt, amiről szó van, jogilag nem számít, az pusztán lélektani tény; az esetek nagy számában egyezhetik a jogi és a lélektani akarat, de a jogot ez nem érdekli: hogy valami jogilag kinek számít be, azt nem a lélektan, hanem a jog maga mondja meg.

*Magántanári előadás,
Kolozsvár, 1942*

A CODE OF INTERNATIONAL ETHICS

(A nemzetközi kapcsolatok etikai kódexe)

Prepared by the International Union of Social Studies. 144 p. Oxford: The Catholic Social Guild. 1937. Sh. 1.

Az előttünk fekvő könyv egy, Mercier kardinális által alapított katolikus értelmiségi kör munkája. Szisztematikusan mutatja be a keresztény etikán alapuló, „helyes” nemzetközi jogot, néhány idevágó erkölcsi probléma bevonásával. Célkitűzésének megfelelően a könyv egyrészt kézikönyvként a katolikus tanárokat segíti a nemzetközi etika oktatásában, másrészt irányelvként szolgál a művelt laikusok számára. A könyv annak ellenére, hogy középpontjában a helyes jog áll, az általános érvényű, hatályos nemzetközi jog szinte egész rendszerét tárgyalja, különös hangsúllyal rendszerezve az állami alapjogokat, miközben a pozitív és a helyes jog közötti határ – a természetjogi alapvetésnek megfelelően – néha elmosódik. A műben – több más bizonyítandó tézis mellett – a természetjogot igazoló törekvés figyelhető meg, így a „tulajdonos” nagyhatalmak ideológiai téziseinek (a gyarmatosítás jogszerűségének kérdései, a bevándorlási törvényalkotás, az egyoldalú leszerelés stb.) szélesebb körű kifejtése. A munka nem jogtudományi igényrel íródott, de a kitűzött feladatot maradéktalanul teljesíti. Ideológiai szempontból kívánatos lenne a *lex aeterna*,⁶⁸⁶ a *lex naturalis*⁶⁸⁷ és a *lex humana*⁶⁸⁸ különbségeinek behatóbb feldolgozása, gyakorlati szempontból a pusztá követelmények és az alakulóban lévő nemzetközi jogszabályok erőteljesebb megkülönböztetése.

⁶⁸⁶ *Lex aeterna* (latin): örök törvény.

⁶⁸⁷ *Lex naturalis* (latin): természeti törvény.

⁶⁸⁸ *Lex humana* (latin): emberi törvény.

HOZZÁSZÓLÁS

MOÓR GYULA JOGFILOZÓFIA CÍMMEL ELHANGZOTT ELŐADÁSÁHOZ⁶⁸⁹

Az előadás plasztikus áttekintésű és széles perspektívát nyitó gondolatmenetéhez *egy* kiegészítő szempontot szeretnék felvetni. Az előadásnak annál a kiindulópontjánál óhajtok bekapcsolódni, mely megállapítja, hogy a jogfilozófia számára inkább, mint más tudománysszakok számára, problematikus, mi is tulajdonképpen a tárgya. E ponton, mely bizonyára gyakran keltett csodálkozást vagy megütközést más tudománysszakok művelőinél, érdemes megállani és megkérdezni, miért van ez így. Az előadás bemutatta, hogy milyen nehéz a jogi ismerettárgyat és a jogfilozófia tárgyát más tudománysszakok tárgyaitól élesen elválasztani, s bemutatta azt is, hogy legtöbbször a valóság és érték viszonya, ellentéte, egybehangolása, szétválasztása vagy valamiféle kapcsolata is, mely úgy jelenik meg, mint ami a jogi ismerettárgynak s a jogfilozófia tárgyának éles meghatározását lehetetlenné teszi vagy legalább is megnehezíti. Minthogy az ismerettárgy világos körülhatárolása általános tudományos követelmény s a valóság és érték alapvető filozófiai kategóriák, a jog pedig, bármilyen fontos is, mégis csak *egy* társadalmi jelenség a sok közül, alig hihetjük, hogy a jognál az ismerettárgy elhatárolása más eljárást kívánna s benne a valóság és érték viszonya más lenne, mint az emberi lelkiség, az emberi társadalom, az emberi történelem és az emberi kultúra világának jelenségeinél általában. Hogy van tehát az, hogy az ezekre vonatkozó többi tudománysszakokat távolról sem foglalkoztatja ismerettárgyuk problematikus volta, éles elhatárolása s benne a valóság és érték viszonyának megállapítása annyira, mint a jogfilozófia és jogtudomány művelői? Ha nézzük pl. a neveléstudomány, lélektan, társadalomtan és államtan sorban egymással érintkező tudománysszakait, melyek közös problémák révén egymás területére átnyúlnak, ismerünk neveléstudományi szempontú lélektant, lélektani szempontú társadalomtant, társadalomtudományi szempontú államtant és viszont; ismerünk oly elméleteket, melyek ezek határait elmoszák és egyiket a másikba beleolvasztják; ismerünk oly véleményeket, melyek e határok elhomályosítását a terminológiai célszerűség, a helyes tárgyismeret vagy a módszertanosság nevében helytelenítik; ismerünk vizsgálódásokat, melyek e tudománysszakok terüle-

⁶⁸⁹ Elhangzott a Magyar Filozófiai Társaság 1942. december 1-i vitaülésén.

tén a valóság és érték viszonyát kutatják; de nem tudunk róla, hogy könyveket írtak volna arról, hogy a nevelés és a lélek, a lélek és a társadalom, a társadalom és az állam világát egymástól s ezeken belül a valóságot és értéket élesen és minden átmenetet kizáróan el kell határolni, s nem látjuk egyetlen rokontudomány területén sem azt a 19. század jogfilozófiájában és jogtudományában oly ismerős harci készenlétet, mely azonnal riadót fűj, valahányszor felmerül a gyanú, hogy egyik vagy másik szerző a pusztá valóság, a szociológiai, vagy a tiszta értékek, a természetjog felé határátlépést követett el.

Ennek a jelenségnek a mélyebb okát, véleményem szerint, nem a jognak a valóság és érték filozófiai kategóriához való végső viszonyában, hanem a jognak, mint társadalmi technikának, a különleges vonásaiban és feladatában lehet megtalálnunk. A jog legkonkrétebb és legelemibb jelensége, a *jogeset* és az azt lezáró *jogi döntés*, végsőleg mindig akörül forog, hogy a jog, mint magasabb hatalom nevében igent vagy nemet tudjunk mondani arra a kérdésre, jog-e vagy nem jog ez vagy az a szabály, alkalmazható-e vagy sem, és alkalmazható-e úgy, mint ahogyan azt egyik vagy másik fél vitatja. A gyakorló jogász kompromisszumot csak a kérdés felbontásával, tagolásával, finomításával érhet el, de sohasem alkalmazkodhatik a valóság végtelen és folyékony átmeneteihez s logikailag sohasem térhet ki az igen vagy nem kimondása elől, amint azt klaszikusan kifejezi az a régi tilalom, mely megtiltja a bírónak, hogy a felvetett kérdésre *non liquet*-tel, *nem tudommal* feleljen. Minthogy azonban a valóságban a bíró számos esetben nem tudja, hogy mi a helyes döntés, az így felgyűlt problémákat továbbadja a jogtudomány, a jurisprudencia felé, mely azokat normális esetben, magasabb, általánosabb szempontok bevonásával meg is tudja oldani. Ha azonban a bizonytalanság a szóban lévő egész közösség valamely válságos kérdéséből származik, akkor azt a maga eszközeivel a jogtudomány sem tudja megválaszolni, maga is megoszlik, kettészakad és a jogfilozófiától kérdezi meg, melyek a helyes kritériumai annak, vajon jog-e vagy nem jog az, amire az elentétes álláspontok hivatkoznak. A jogfilozófia az ilyen kérdéseket olyankor, mikor a közösségben a végső értékek, a közösségi értékelés és a társas valóság viszonyai az időnként vagy helyenként fellépő válságok mellett is végsőleg egyensúlyban vannak – amint az a középkori természetjog uralma alatt így volt –, rendszerint meg is tudja válaszolni. Ha azonban ez az egyensúly megbomlik s az értékek és az értékelés zűrzavara következik be, a jogfilozófia maga is pártokra szakad és továbbadja a kérdést a filozófia felé, amely a maga részéről a szóban lévő – gyökerében és eredetében gyakorlati – kérdésre gyakorlati választ nem tud és nem akar adni, de megadja a probléma filozófiai megfogalmazását. Ama fejlődés mögött, mely az előadás vázlata szerint a természetjog mértéktartó eredeti formáitól a nekiszabadult észjogi elméleteken, majd az értékektől elszakadt materialis-

ta valóság szemléletén keresztül végül a valóság és érték radikális ellentétének elméletébe torkollott, nem nehéz az európai közösség értékrendjének párhuzamosan folyó és mind súlyosbodó megzavarodását észrevennünk; s az értékes valóság gondolatához kapcsolódó végkonklúzióhoz, melyet az előadás mindeme fejlődés végeredményeként s a leendő fejlődés irányaként megállapított, szintén könnyen hozzákapcsolhatjuk azokat a reményeket, melyeket az európai közösség értékvilágának és értékrendjének elkövetkező regenerálódásához fűzünk. Távol áll tőlem, hogy a filozófia álláspontjait és álláspontváltozásait társadalmi válságok pusztá függvényeként állítsam be: nem társadalmi, hanem értékváltságról szóltam s tisztában vagyok ezeknek az összefüggéseknek a kétoldalú és kölcsönös jellegével. Csupán azt akartam hangsúlyozni, hogy a jogfilozófia vonatkozásában az ismerettárgy problematikus volta s a valóságnak és értéknek mögöttes álló éles ellentéte tulajdonképpen nem a filozófia oldaláról került bele a jog világába és a jogfilozófia perspektívájába, hanem először konkrét jogesetek sokaságában konkrét valóságok és konkrét értékek összeütközésének élményei töltötték el a közösség tagjait a valóság és érték radikális ellentétének érzésével s ennek filozófiai *megfogalmazása* az, amit tévesen viszünk be a filozófia követelményeként a jog világába. Hogy ez miért éppen a jogról szóló tudományban történt így és nem a többi társadalomtudományban, annak okát próbáltam abban megtalálni, hogy a jog, mint társadalmi technika, a maga vitaintéző feladata során különlegesen be van állítva és éles, alternatív kérdések feltevésére és megválaszolására s ez a jellege sugárzik át a jogtudomány és jogfilozófia területére és azok problémafeltevéseire is.

1942

Leopold von Wiese.⁶⁹⁰

DIE ETHIK UND DAS SYSTEM DER ZWISCHENMENSCHLICHEN BEZIEHUNGEN

(Az erkölcsstan és az emberek közötti kapcsolatok rendszere)

Az etika tudománya, mint normatív tudomány mindeddig nem tudta megtalálni a szociológiával, mint valóságtudománnyal a termékeny kapcsolat útját. A szerző felteszi a kérdést: Lehetséges-e, hogy az egymással érintkező emberek cselekedeteivel szemben felállított követelmények tana semmi kapcsolatban se legyen a ténylegesen fennálló társas viszonyokról szóló tudománnyal? A felelet: egy ilyen etikának nem lehetne objektív igazságtartalma. Ebből kiindulva végighalad az etika nagy rendszerein. Megállapítja, hogy az *ókor* racionalista etikája elsősorban a bölcs viselkedésére s nem a közösségi viselkedésre adott irányelveket. A *kereszténység* emocionálisabb jellegű etikája viszont metafizikai vonatkozásai miatt távolodott el az emberek közötti viszony problémáitól, s az Istennél való érdemszerzés, a túlvilági jutalom stb. momentumai állandóan megzavarták a szeretet emberközi gondolatának a tiszta érvényesülését s a keresztényen etika elveinek új és új értelmezését és hangsúlyváltozásait (Augustinus, Luther, Kálvin) tették szükségessé. Kant tartalommentes kategorikus imperativusából – melyet a szerző kimerítően elemez – nem marad más, mint az emberiségesség és erkölcsi emelkedettség levegője, mely a kötelesség felmagasztalása mellett semmi kiutat nem mutat azok számára, akik kötelességüket hamisan fogják fel. Ez a tan azáltal tehát, hogy minden tartalmi részletezést elutasít, azaz a veszéllyel fenyeget, hogy a kategorikus imperativust a valóságban ellenőrizhetetlen, alantas erők töltik ki tartalommal. A *pozitívista* etika legfőbb érdeme, hogy az etikát és a szociológiát végre összekapcsolja, de még mindig a spekulációnál maradt a valóság tüzetes vizsgálata helyett; viszont visszaesett az etikai empirizmusnak abba a Kant által is már joggal kárhoztatott zsákutcájába, hogy az etikát pusztá tapasztalat alapján akarta felépíteni. Nietzsche kemény megállapítása után, mely szerint még mindig nem vagyunk tisztában a jó és rossz mibenlétével, az etika teljesen átcúszik az akarati elhatározás, a világnézet síkjára (marxizmus, anarchizmus, Nietzsche profétizmusa és Tolsztoj újkereszténysége). Scheler⁶⁹¹ és Nicolai Hartmann eljutottak a tartalmi (materiális) etika szükség-

⁶⁹⁰ Wiese, Leopold von (1876–1969): német szociológus.

⁶⁹¹ Scheler, Max (1874–1928): német filozófus.

gességének a felismeréséhez, azonban Scheler perszonalizmusa és Nic. Hartmann értéktáblái még mindig csak alapelveket szögeznek le, s a kanti előítélet folyományaképpen még mindig rangjukon s az etika tudományának rangján alulinak tartják, hogy a valóságkutatás és egyes esetekre kiterjedő kazuisztika műveléséhez leereszkedjenek. Az etika legaktuálisabb kérdései azok, melyeket az eddigi etikák elhanyagoltak: Milyen – akár heteronóm, akár autonóm eredetű – erkölcsi követelmények lépnek fel az emberekkel szemben? Milyen következményekkel jár ember és társadalom számára ezek követése? Hogyan felelhetnek meg e követelményeknek? Nem adódnak-e konfliktusok az erkölcsi elvek között? Mik a következményei ezeknek a konfliktusoknak? Szerzőnk az ily módon felfogott program megvalósításának kiindulási pontjaként utal saját viszony-szociológiájára, mely a *kell* erkölcsi apriorijával egyenértékűen állítja szembe az emberek közötti távolság *tényének* társadalmi aprioriját. Ebből az alapvető tényből vezethetők le az összes társadalmi folyamatok egészen az egyes esetek kazuisztikájáig. Ezeket a valóságos folyamatokat kell a köteleességek rendszerével összemérni ahhoz, hogy megválaszolhassuk, mi a kölcsönös összefüggés társadalmi folyamatok és erkölcsi követelmények között.

1943

Horváth Barna:
A GÉNIUSZ PERE
SZÓKRATÉSZ – JOHANNA

(Universitas Francisco-Josephina, Acta Juridico-Politica, 3.) Kolozsvár, 1942.

Horváth Barna ebben a munkában azt tűzi ki célul, hogy *a jog működését* érje tetten a géniusz perében, abban a drámai pillanatban, amikor a géniusz a per dramatizált és intézményesített formájában tragikus módon összecsap környezetével és ebben az összecsapásban egyszerre elbukik és felmagasztosul. A feladott kérdés tehát jogszociológiai kérdés. A munka azonban több irányban is túlnő ezen a kereten és mind a géniusz lélek- és társadalomtana, mind a történeti lélek- és társadalomrajz síkján, mint pedig az irodalmi értékű lélekábrázolások között a Szókratésszel és Johannával (Jeanne d'Arc) foglalkozó irodalom legelső vonalába emelkedik.

Kétségtelenül *jogszociológiai* vonatkozású a mű legsajátosabb mondanivalója. Nem könnyű szellemesség, hanem egy részleteiben is mélyen átgondolt analízis eredménye az a konklúzió, mely szerint a *géniusz perében* a *per géniusza* mutatkozik meg. Így van ez azért, mert a géniusz legmélyebb lényegénél fogva perlekedés a világgal, s ha ez a perlekedés nem is mutatkozik meg minden esetben intézményes és látható formában, mégis a per az, amely a géniusznak a világgal való szembenállását, magárahagyatottságát, a környezet számára való kibírhatatlan voltát, a környezetnek a géniusszal szemben való ingerültségét, s végül a géniusz elbukását a legpregnansabb és a legdrámaibb formában jeleníti meg. „Nem minden géniusz kerül bíróság elé és mégis minden géniusz perlekedik a világgal és a tökéletes kibontakozásnak arra a magaslatára tör, melyet csakis perben érhet el.” A perben azonban nemcsak elbukik a géniusz, hanem fel is magasztosul, sőt azt lehet mondani, hogy voltaképpen csak a per, s a benne összesűrített közösségi szemlélet teszi igazán géniusszá. Semmi kétség, hogy az Apológia, a per és a vértanúság nélkül Szókratész nem lett volna az, aki, és elmaradt volna Platón és azon keresztül az utókorra tett megrendítő hatása. A per tragikus konfliktusában elbukó géniusz a fennálló társadalmi és jogi rend kemény kérgén rést üt, és éppen ezen a résen keresztül fészkelődik be és épül ki a méltányosabb, emberségesebb, fejlettebb, árnyaltabb új társadalmi és jogi rend. Másik oldalról áll az is, hogy: „Nem minden per a géniusz nagy pere és mégis minden per kissé a géniusz pere.” Minden pernek megvan a maga kis, lokális géniusza. „Minden igazi jogvita per küzdelem a jogért... minden perben elvér-

zik... a jogeset az egyik perfél értelmezésében.” „Minden perben megvan... hacsak elenyésző mértékben is, az az áldozat, amelyet az élet hoz a rendért.” A jog örök és alapvető jelensége a jogtétel és a jogeset összeütközése: minden per felsebzi a jogesetet, hogy lemészárolja a génuszt. Idővel azonban felhalmozódnak az elvázott érdekek és értékek, s éppen úgy, mint a génusz, áttörök a társadalmi lelkiismeret kemény kérgét és újból meg újból méltányosabb és hajlékonyabb erkölcsi tartalommal töltik meg a jog szigorú és merev formáit. A génusz pere tanít meg arra, hogy a jog fejlődésével a szerepek kicserélődnek. A perben a génusz ítéltetik meg a jogtételek értékmérőinek a színe előtt, azonban a perben lemészárolt nagy génusz vagy elvázott kis értékek történelmi távlatban maguk válnak értékmérőkké, amelyek színe előtt a per jogtételei és bírái méretnek le és ítéltetnek el. S ahogyan a kis perben is benne van a per génusza, azonképpen a génusz sorsa maga is tulajdonképpen nem más, mint tömör és felnagyított jelképe az eleven lélek működésének.

Ez a gondolatmenet az eljárási jogszemlélet finom eszközeivel világít bele a génusz perének jogszociológiai távlatába. Legnagyobb mélysége és finomsága abban áll, hogy éppen úgy, ahogyan a per bemutatja a génusz apológiáját, elítéltetését és felmagasztaltatását, mutatja be nekünk a génusz perén a jog apológiáját, elítéltetését és felmagasztaltatását, a jog örök funkcióját és a jogfejlődés örök dialektikáját: azt, hogy éppen azoknak a pereknek a sokaságán keresztül, melyekben erőszakot tesz az igazságon és halálra ítéli a génuszt, éppen ezekben a perekben drámai erővel kiütőző értékkonfliktusok tisztító erejénél fogva, válik a jog emberségesebbé, mélyebbé, méltányosabbá, hajlékonyabbá. Mindezt bemutatja a jog eszközeivel meggyilkolt génuszok, Szókratész és Johanna perén, melyekről évszázadok óta a jog tökéletlenségét, hiábavalóságát és hatalmi tényezőktől való függését olvasták le. Hogy ez sikerült neki, azt egyrészt a módszer mélységeinek és realizmusának, másrészt a jog örök erkölcsi és társadalmi funkciójában való mélységes és meleg hitének lehet tulajdonítani.

De nem kis teljesítmény ez a mű mint *történelmi* munka sem. E minőségében természetesen meglévő adatokra és mások által végzett kutatásokra támaszkodik. Az a mód azonban, ahogyan az adott anyagra ráépíti mindazt a következtetést, feltevést, hozzávetést, valószínűséget, analógiát s a képzelet megengedett játéka- it, amiket az adatok kínálnak s egyben még el is bírnak, s ahogyan nem téved a képzelet önkényes kombinációi közé, de a megelevenítésnek egyetlen lehetőségét sem mulasztja el, mindebben a vérbeli történész alkata mutatkozik meg. Mikor például azt a politikai közhangulatot akarja érzékeltetni, melyben Szókratész pere lezajlott, utal arra, hogy mennyi hasonlóság van a Periklész ragyogó korát követő háborúvesztésből és rémuralomból lassan regenerálódó athéni közhangulat és a Trianon utáni Magyarország közhangulata között. Ezzel az egyetlen

odavetett megjegyzéssel minden elemzésnél és részletkutatásnál közelebb hozza hozzánk azt, hogyan vált lehetetlenné az új érában Szókratész helyzete, aki továbbra is a maga régi, „liberális” módján botránkoztatja meg az embereket a hivatalos vallás ellentmondásaira, az átnemesített, de erotikus izzású barátság szépségeire s az emberek üres önelégültségére vonatkozó megjegyzéseivel. Egy másik megjegyzésével az „ifjúság megrontásának” vádját – melyről maga megállapítja, hogy a meglévő adatok alapján pontos mibenléte nem tisztázható – hozza a megérthetőség közelségébe: rámutat arra, hogy a fiúszerelem, melyet a hivatalos erkölcs elítélt, egész Athénben divatos volt és senki sem foglalkozott volna vele, ha Szókratész ezt a divatot követte volna, azonban megbocsáthatatlanná vált az, hogy *idealizálta*. Nagyon érdekes Johanna perének, a szereplő személyeknek, és a per menetének széles és epikus, de egyben összefogott leírása és megelevenítése. Különösen színezi és teljessé teszi ezt a megelevenítő erő a munka finom és árnyalt, de ugyanakkor kemény és kíméletlen tárgyilagossága, mely bizonyos részben a szerző jogászai étoszában gyökerezik; ez a tárgyilagosság sehol sem válik terméketlen relativizmussá, mert átsugárzik rajta a géniusszal szemben a csodálat és a megrendülés, vádlóival szemben pedig az emberi megértés és sajnálat melegsége.

Érdeemes ideiktatnunk a két géniusztörténeti és *eszméletörténeti* teljesítményére vonatkozó összefoglaló értékelést, mely egyúttal az egész mű lendületét és melegségét is érzékelteti. „Még ma is nehéz kifejezni, miért halt Szókratész vértanúhalált. Egy sajátságosan átmoralizált szenvedélyes szexualitásáért s azon keresztül egy közvetlen isteni inspirációért, amellyel meg akarta javítani a közösséget. Meghalt az ilyen inspirációból táplált eszményi közösségért, amelyben az „önvizsgálat és mások vizsgálata nélkül nem érdemes élni” elve uralkodik s amely talán hasonlít némileg a sztoikus bölcsek köztársaságához... Nem csupán az egyén autonómiájáért halt meg, hanem a bölcs uralmáért vállalta a vértanúhalált, aki szerelmével és isteni inspirációjával uralkodik a közösségen.” „(Johanna) segíti azokat, akiknek élénk meggyőződése, hivatás- és küldetéstudata van. Segíti azokat, akiknek lelke ég az igazságosságért... Segíti a tisztaszívű katonát és politikust. Segíti a parasztot és a népet, amikor arról van szó, hogy feltámad az idegen elnyomás ellen, amikor maga veszi kezébe sorsa intézését, amikor lesöpri az asztalt, hogy romlott vezetőinek a helyes utat kijelölje, hogy a maga őszerejének mélységeiből hozza fel a kincseket, amelyekkel pótolja a vezetés fogyatékoságát. Johanna segíti végül a nemzetet, amikor arról van szó, hogy róla nélküle a legsebbebb birodalmi és nemzetközi tervek kedvéért se döntsének és határozzanak.”

Jelentős adalék Horváth Barna munkája a géniusztörténeti *lélek- és társadalomrajzához* is. Fentebb már utaltunk arra, hogy miben foglalja össze a géniusztörténeti és társadalomtani problémáját: a magasabb értékek által való átfűtöttségben,

ennek folytán a megmerevedett erkölcsi rendben élő közösség számára való elviselhetetlenségben, a kialakult társadalmi és konvencionális rend útvesztőiben való ügyefogyott bizonytalankodásban, a környezettel való tragikus összeütközés provokálásában és végül a tragikus összeütközés, a per drámáján keresztül való magasba szárnyalásban. A szükségszerű perlekedés és konfliktus hangsúlyozása talán magára vonhatja az egyoldalúság vádját, ha azokra a zseniális *korokra* gondolunk, melyek a génuszt anélkül repítik magasba, hogy megölnék. De ez a vád megerőtlenedik a mű ama igen találó és igen fontos megállapításának a színe előtt, mely szerint a génusz egy bizonyos közösségi szemléletben, egy bizonyos közösségi helyzetben válik azzá, ami; továbbá az által a – hamis romantikától megtisztított – szemlélet által, mellyel a mű Szókratész és Johanna lélekrajza kapcsán az átszellemültség vonásai mellett meglátja és fontosnak ítéli a robusztus realizmus, az egészséges józan ész és a természetes humor vonásait is. A génuszról szóló művek között kimagaslik azzal a mértéktartással, mellyel felismeri a génuszban az egészségesnek és rendellenesnek, a közönségesnek és rendkívülinek az együttes meglétét. A legmélyebbre menő és a legbátrabb tárgyilagossággal veszi sorra Szókratész és Johanna testi megjelenésének, szexuális alkatának, társadalmi előzményeinek meghatározó erőit s lelki arcuknak, erkölcsi és értelmi képességeiknek, pályájuknak és perbeli viselkedésüknek fény- és árnyoldalait. És ennek az elemzésnek, mint minden magasrendű tárgyilagosságnak, megvan az a csodálatos következménye, hogy az árnyoldalaknak részletekbe menő, metsző és kíméletlen elemzése nem gyengíti, hanem erősíti azt a hatást, ami egészében a génuszból kiárad.

Végül utoljára, de nem utolsó sorban kell megemlítenünk a könyv mindvégig fordulatos, élvezetes és lebilincselő nyelvét, ami a megelevenítő erővel együttesen azt eredményezi, hogy ez a munka a két génusz egyéniségének *irodalmi* értékű feldolgozásává válik. Maga a szerző szakszerűen végigvezet bennünket azon az irodalmi hatáson, melyet főleg Johanna alakja kiváltott és bemutatja, főleg Voltaire, Schiller, Anatole France, Péguy⁶⁹² és Shaw művein, hogyan veszi ki a génuszból minden kor a neki szóló mondanivalóit. Ha ebbe a perspektívába állítjuk bele Horváth Barna munkáját és elfogadjuk a mű céljának azt a megszűkítést, hogy elsősorban a jogász számára szóló és a jogról szóló mondanivalóit akarja megragadni, akkor elégtétellel állapíthatjuk meg, hogy sajátos és egyszeri tudományos eredményein túl azok közé az irodalmi értékű feldolgozások közé sorakozik, melyekben a génusznak az utókorra való megtermékenyítő hatása méltó közegen keresztül, a legpregnansabban mutatkozik meg.

1943

⁶⁹² Péguy, Charles (1873–1914): francia költő, író.

DER IMPERATIV DES GESETZES

Kopenhagen. Ejnar Munksgaard, 1942. 43 l.

E rövid mű Olivecrona *Gesetz und Staat* című könyvének kiegészítése. Minthogy ő ott a törvényt a parancs („imperatívusz”) egy fajaként jelölte meg, most az „imperatívusz” közelebbi mibenlétét akarja megvilágítani és a vele kapcsolatban felmerült félreértéseket eloszlatni. Az északi realista jogtudományi iskola (Hägerström,⁶⁹⁴ Lundstedt⁶⁹⁵) folytatójaként legfőbb törekvése az, hogy leleplezze a jogszabály kötelező voltahoz, a jogi „Kell”-hez kapcsolódó hagyományos metafizikai elképzelések ürességét, melyek azt valami valóságon túli, ideális erőnek (kötelező erő, alanyi jog stb.) tüntették fel, ahelyett, hogy annak egyszerű lélektani gyökereit fedték volna fel s imperatív jellegét felismerték volna. Az imperatívusz lélektani kialakulását kívánja Olivecrona ezúttal megvilágítani. Kifejti, hogy a „tedd ezt” felszólítás társadalomlélektani tartalma két részből tevődik össze: egy magatartás képzetéből és egy ahhoz kapcsolt ún. imperatívuszjelből, melyhez magához külön képzettartalom nem fűződik, hanem lényege abból áll, hogy a magatartás megvalósítását előidéző akarati impulzus kiváltására irányul. Az imperatívusz eredeti egyszerű alakjánál, a parancsnál, két személy áll egymással szemben, egy felszólító és egy felszólított, bonyolultabb viszonylatoknál azonban a felszólító el is maradhat s ekkor az imperatívusz másik fájával, az ún. szabadon álló imperatívusszal állunk szemben, amilyenek a „hazudni nem szabad”, „a törvénynek engedelmeskedni kell”, „X. törvény hatályban van” stb. szabályok. Teljesen felesleges ezek mögött egy parancsoló akaratot keresni, vagy fiktív módon feltételezni: egyszerűen az a helyzet, hogy megfelelő társadalmi nevelés eredményeképpen ezek a szabályok, helyesebben a bennük adott s konvencionális formában ismert és kifejezésre jutó imperatívuszjelek önmagától kiváltják a megfelelő akarati impulzust, anélkül, hogy ezen közben bármiféle idegen akarat képzetének fel kellene lépnie. Szellemesen, azonban az éles elhatárolást szándékosan kerülve taglalja Olivecrona az idegen akaratot hatalmába kerítő, energiával teli „szugesztív” és a meglevő akarati készséget egyszerűen „kiváltó” imperatívuszjelek különbségét, valamint a meghatározott és standardizált „konvencionális”

⁶⁹³ Olivecrona, Karl (1897–1980): svéd jogfilozófus, a lundi iskola képviselője.

⁶⁹⁴ Hägerström, Axel (1868–1939): svéd filozófus, jogfilozófus.

⁶⁹⁵ Lundstedt, Anders Vilhelm (1882–1955): svéd jogfilozófus, a jogi realizmus képviselője.

imperatívuszjelek közötti különbséget, s ez utóbbiakra a közlekedést irányító tábláktól kezdve egészen a királyi aláírásig érdekes és találó példákat hoz fel. Megállapítja végül, hogy a jogszabályok, bármilyen mondattani formában vannak is megfogalmazva, lényegszerűen imperatív értelműek, s a jogalkotási aktus képezi a szükséges „imperatívuszjelet”. A jogszabály imperatív értelmének ilyen felfogásával és a metafizikai megkötő erő hagyományos gondolatának feladásával a jogtudomány s a jogelmélet összes kapcsolatos kérdései, bármily elágazóak is, végeredményben megoldhatóknak bizonyulnak.

Olivecrona gondolatmenete és okfejtése, mint a jogi érvény s általában az érvény lélektani megmagyarázása, általában találó és meggyőző. Arra is kiválóan alkalmas, hogy a jogtudományban és jogelméletben elburjánzott ál-idealizmus, vagy inkább antirealizmus álproblémáit vele felszámoljuk. Ha azonban függetlenül nézzük azoktól az előzményektől, melyeknek felszámolására irányul, akkor valami ürességet érzünk: tételei nagyon jók az álproblémák semmivé tételére, azonban azoktól függetlenül annyira maguktól értetődőek, hogy túl sokat nem igen lehet reájuk építeni. Készséggel elhisszük Olivecronának, hogy az erkölcsi és jogi kötelező erő, a Kell fogalma az emberben meg nem született volna, ha előzőleg fel nem fedezi, hogy saját magában vagy más emberekben meghatározott módokon akarati impulzusokat lehet kelteni. Ezzel a felismeréssel azonban csak egy primitív idealizmust lehet visszavonulásra kényszeríteni, s az erkölcsi, jogi stb. érvény a lélektani megmagyarázás után is sajátos, jellegzetes területe marad a szellem világának.

1943

KORUNK DIAGNÓZISA

Az európai közösségi élet válságáról szóló irodalom új művel gyarapodott, Mannheim Károly munkájával,⁶⁹⁶ melyet nem annyira felépítésének és megállapításainak nagyigényű volta tüntet ki, mint inkább az alapvető európai értékekről való, egyszerre mély és gyakorlatias felfogása és a kibontakozás lehetőségeinek szolid, nem egeket rázó, de mégis biztató felvázolása. A munka hét, különböző helyen és időben tartott előadást tartalmaz, azonban egységbe foglalja őket a gondolatmenetnek és problémafelvetéseknek az összefüggése. Közös tárgyuk végeredményben az, hogy miben áll a társadalmi értékelés és a közösségi nevelés mai válsága, és merre van a belőle kivezető út.

*

Az első előadás maga is *Korunk diagnózisa* címet viseli, s gondolatmenete a következő: Azok a társadalmi technikák, amelyek a közösségi magatartásokat meghatározzák vagy befolyásolják, a legújabb korban gyökeresen megváltoztak. A társadalmi magatartások tömegessé válása az integrálódás és egyetemes kölcsönhatás olyan folyamatait indította el, melyeken csak tudatos társadalmi tervezéssel lehet úrrá lenni. Ez, valamint a háborús technika fejlődése, az információnak, a közlekedésnek, a tudományos gondolatokkal való ellátásnak, a közvélemény alakításának mechanizált tömegprodukción alapuló új technikái abban az irányban hatnak, hogy csökkentik a kulcshelyzetek számát, növelik azok jelentőségét, elősegítik a társadalmi tervezést végző vezető kisebbség korlátlan uralmát, és lehetővé teszik számára a tömegérzelmek hatékony irányítását. Mindez nemcsak a totális államokban van így, hanem mindenütt, ahol nagyobb válságok, pl. háború, gazdasági depresszió, infláció, katasztrófális munkanélküliség stb. rendkívüli intézkedéseket kívánnak meg. Az előre megtervezett, tudatos tömegszervezésen alapuló társadalomnak ez a perspektívája kétségbe ejtheti mindazokat, akiknek a számára az egyén szabadsága, magánélete és a társadalmi ellenőrzésben való effektív részvétele az emberi méltóság elengedhetetlen kellékeit jelentik. Közelebbről nézve azonban kiderül, hogy mindez

⁶⁹⁶ Mannheim, Karl: *Diagnosis of Our Time*. London, Kegan Paul, 1943. 179 o. (Bibó István jegyzete).

az elembertelenedésnek, az eltömegesedésnek és az elszolgaiasodásnak csupán a *veszélyét* foglalja magában, azonban nem vezet *szükségképpen* ebben az irányban. Először is fel kell ismernünk, hogy nem minden társadalmi tervezés szükségképpen rossz, mert nemcsak a mechanikus egyformaság irányában lehet tervezni, hanem a szabadság és a változatosság irányában is, s lehet a beavatkozást csupán arra a területre korlátozni, amelyen az erők szabad játéka konfliktusra és zavarra vezetne. Azonkívül nem minden tervezés vezet szükségképpen diktatúrához, hanem megvalósítható demokratikus keretek között is, csak hogy ehhez a demokráciát a szociális igazság gondolatán keresztül, ami nem jelent feltétlenül mechanikus egyenlőséget, el kell mélyíteni. Ez azonban nem valósítható meg a régi „laissez faire liberalizmus”⁶⁹⁷ alapján, mely a társadalom és a gazdaság végső döntéseit a véletlenre, a gazdasági és társadalmi erők egymást egyensúlyozó hatására bízta, s türelem alatt teljes semlegességet értett. Az új demokráciának, ha fenn akar maradni, harcoss demokráciává kell átalakulnia, s nem maradhat semleges, mert funkcionálásának előfeltétele az, hogy bizonyos alapvető értékekre nézve, melyeket bizonyos részben a klasszikus ókortól, nagyobb részben pedig a keresztyénségtől örököltünk, megegyezés álljon fenn. Ugyanakkor fenn kell tartani a liberalizmusnak azt a vívmányát, hogy az alapvető értékeken való megegyezésen túl a részletesebb és komplikáltabb értékek területén továbbra is fennmaradjon az egyéni választás és a kísérletezés szabadsága.

Hogy mindez lehetséges-e, azt nem absztrakt módon, hanem a társadalmi fejlődés pillanatnyi stratégiai helyzetében kell lemérnünk. Ez pedig ma az előbbiekben kíváncsnak megjelölt fejlődés számára komoly eshetőségeket mutat. Napjainkban egyidejűleg fokozódik a bizalmatlanság mind a rossz eredményekre vezető laissez-faire módszerekkel szemben, mind a nemzeti totalitárius rendszereknek az egyéni szabadságot megsemmisítő eredményességével szemben, mind azzal a hittal szemben, hogy a forradalmi kommunizmus minden baj orvossága lehet. A különféle társadalmi és szellemi erőknek az az összefogása, amit a háború kényszerített ki, szintén ennek a szintézisnek az irányában működik, mert egyrészt a nyugati civilizáció nagy értékeinek a megőrzését, mint feladatot, mindennél jobban kiemeli, másrészt ugyanakkor az eredmény érdekében a legmodernebb társadalmi tömegszervező technika alkalmazását írja elő. A társadalmi technikának azok az új módszerei, melyek a társadalomnak az állammal szemben való mindenféle forradalmát hatástalanná teszik, nagy jövőt biztosítanak az evolúciós módszereknek, különösen ha ennek során sikerül olyan alternatívákat állítani az eddigi uralkodó osztályok elé, melyek lehetőséget ad-

⁶⁹⁷ Laissez faire liberalizmus: klasszikus gazdasági liberalizmus, amely ellenzi az állam beavatkozását a gazdaság működésébe, s a szabad verseny korlátlan érvényesülését tekinti elsődlegesnek.

nak számukra az új világba való beilleszkedésre, és ezáltal kiválasztják közülük azokat, akik hajlandók és képesek erre a beilleszkedésre. A „szabadság érdekében való tervezés” (planning for Freedom) módszerének a kidolgozását a mai generációnak kell vállalnia, mert ha egyszer az alapvetés rossz lesz, és az új társadalmi technikát valamilyen csoport a maga érdekében monopolizálni tudja, akkor a diktatúra kikerülhetetlen.

*

A második előadás *az értékelés válságával* foglalkozik. A legújabb időkig csak igen kevés emberben vált tudatossá, hogy társadalmi értékeink a középkori társadalom vallási és erkölcsi egységéhez képest a legteljesebb zűrzavarba jutottak. A szeretet és egyetemes testvériség gondolatán alapuló keresztyén tradíció, a szabadság, szabad személyiség, jólét, biztonság, boldogság, türelem és emberszeretet gondolatain alapuló felvilágosodott és liberális értékelési mód, valamint az egyenlőséget, társadalmi igazságot, egyetemes társadalmi biztonságot és tervszerű társadalmi rendet hangoztató szocializmus még szerves összefüggésben voltak egymással. A zűrzavar csak akkor vált tudatossá, amikor megjelent a fasiszmusnak mindeme gondolatokkal radikálisan szakító társadalmi erkölce, mely társadalmi értékrendszerét a termékenység, a faj, a hatalom, a hódítás, a fegyelem és a vak engedelmesség törzsi és katonai erényeire akarja felépíteni. Egyszerre napvilágra került, hogy olyan társadalomban élünk, melynek normái rendezetlenek, és nem fejlődnek egyenletesen. Innen a kontraszt a demokráciáknak a döntések terén – még a háborúban is – megnyilatkozó ingadozása és a fasiszmusok leegyszerűsített értékrendszere és gyors elhatározásokra való képessége között. A zűrzavar ma nemcsak a végső értékekre, hanem az emberi viselkedés mindennapos formáira is kiterjed. Zűrzavar van a tekintetben, hogy az ifjúságot egészséges önzésre és a szabad versenyben való helytállásra, vagy önzetlenségre, társadalmi szolgálatra és a közös céloknak való alárendelődésre kell-e nevelni. Kétséges, hogy az aszkézis és az önfegyelem, avagy a minél nagyobb önkifejtés az ideál-e. Nem tudjuk, hogyan értelmezzük mindennapi használatra a szabadság és a fegyelem határait, nem tudjuk, hogy racionalistákat neveljünk-e, akik hasznossági szempontból kiindulva könnyen elhagyják a tradicionális módszereket, vagy az erkölcsi szabályrendszerben megtestesült örökség szigorú megőrzőit. A nevelés magasabb fokain nem tudjuk, hogy az iparosodó társadalom által nagymértékben megkívánt specialistákat vagy filozófiailag képzett, átfogó és összefogó szellemeket neveljünk-e. Nem tudjuk, mi a munka és mi a szabadidő erkölcsi értéke, s hogyan lehet humanizálni a mechanikus tömegmunkát és a mechanikus tömegszórakozás intézményeit. Nem tudjuk, hogy nemi életünkben az örökölt tilalmak rendszerét kell-e erősítenünk,

vagy pedig mindenfajta titkolódzást és tilalmat el kell-e távolítanunk erről a területről. Zavarosak az igazi nőiességre és az igazi férfiasságra vonatkozó ideáljaink is. Teljességgel ellentmondók és sokfélék a mindennapi életműködésekre vonatkozó viselkedési szokások is. Végezetül arra nézve sincs biztos megegyezésünk és mértékünk, hogy a szokásoknak és az értékelésnek ez a nagy változatossága maga jó-e vagy rossz. Mindez nemcsak véleménybeli különbségeket jelent, hanem a közösségi élet zavarait is. A régi, homogénebb társadalmaknak gyakran egybeeső vallási, politikai és társadalmi tekintélyei helyett ma a tekintélyek sokasága viaskodik az egyes ember értékeléséért. Minthogy a tekintélyek igazolása teljesen önkényessé vált, tehát nincs egységes mérték a társadalmi szerepviselek felelősségének mértékére és szempontjaira sem, úgyhogy végül senki sem felelős semmiért. Minthogy hiányzik az általánosan elfogadott társadalmi értékek szilárd háttere, hiábavalók a propaganda, a szuggesztió, a tanulás, a szoktatás, a fegyelmezés, a gyermekvédelem, a lélekgyógyászat stb. stb. összes módszerei – bármilyen modernek is –, mert hiszen teljességgel céltalanul és összefüggéstelenül dolgoznak egymás mellett és egymás ellen. Sem az emberi test, sem az emberi lélek nem bírja ki a teljes bizonytalanságot, a tökéletesen szabad választást, a végtelen változatosságot, hanem szüksége van az alapvető kérdésekben bizonyos minimális egyformaságra és folytonosságra. Az élet különböző területein érvényesülő értékek ellentmondása az emberi jellemet, ahelyett hogy összefogná, szétesővé teszi, mert az, amit az emberek életük egyik szektorában cselekszenek, teljességgel összefüggéstelenül marad azzal, amit életük más területein művelnek.

Az értékelés e válságának okára nézve éles ellentét van az idealisták között, akik a modern társadalom krízisét éppen bizonyos alapvető értékektől való eltávolodásra vezetik vissza, és a marxisták között, akik az értékek válságát bizonyos társadalmi és gazdasági változások pusztá függvényének tekintik. A marxizmusnak megvan az az alapvető érdeme, hogy rámutatott arra, hogy a kultúra és az értékelés világa bizonyos társadalmi feltételektől függ, amelyek között a gazdasági rendnek és az osztályoknak elsőrendű fontossága van. Ha azonban az értékelés válságát kizárólag ebből a szemszögből ítéljük meg, akkor vizsgálódásunk területét önkényesen leszűkítjük. Az értékek ui. végsőleg abban gyökereznek, hogy emberek bizonyos helyzetekben a választás lehetősége és szükségessége előtt állanak. Ennek során pedig egyaránt működésbe lépnek legegényibb aspirációik és a társadalmi környezetük által kialakított, reájuk ható objektív normák, s e két tényező egymásra hatásából adódik minden értékelés. Ebből következik az a felismerés, hogy a társadalom változása az erkölcsi helyzetek újjáértékelését és új megfogalmazását kívánja, s az a felismerés, hogy ha tisztába akarunk jönni a társadalmi szerkezet változásával kapcsolatos vál-

sággal, akkor először tisztába kell jönnünk az értékeléssel kapcsolatos társadalmi és lélektani folyamatokkal, az értékek kialakulásával, terjesztésével, kiegyenlítésével, egységesítésével és átvételével.

Ebből a szemszögből nézve korunk értékelési válságának egyik legfőbb oka társadalmunk ellenőrzés nélküli, rohamos növekedése és eltömegesedése, mely lehetetlenné teszi, hogy a szeretetnek, kölcsönös segítségnek és testvériségnek kis közösségekre méretezett erkölcsi elvei az összefüggő és komplex tömegtársadalmakban rendező szerepüket régi formájukban be tudják tölteni. Emberek igen gyakran azért mondanak csődöt a modern társadalomban előálló helyzetekben, mert senki nem tanította őket, hogyan kell az otthonban tanult erkölcsi eredményeket a nagy (nemzeti, emberi) közösségek igényeihez átállítani. Az új társadalmi helyzetek bizonyos intézmények értelmét teljesen megváltoztatták. Így pl. a magántulajdon és az értékelésnek vele kapcsolatos rendszere termékeny és igazságos volt kisparasztk és kézművesek társadalmában, de értelme megszűnik és kihatásai gyökeresen megváltoznak a nagyméretű ipari technika szervezetében. A gyári üzem keretén belül a munkának egészen más az ideálja, mint az egyéni munkát végző „jó iparos”-é. A különböző s azelőtt egymástól izoláltan élő osztályok és csoportok összekeveredése is napvilágra hozza értékeléseik különbözőségét és ellentmondását. Míg a régi szokás által irányított társadalmakban a legfontosabb értékeket gondolkodás nélkül elfogadták, s új értékelések egy hosszadalmas szokásszerű próbálgatási folyamaton keresztül alakultak ki s szilárdultak meg, addig ma az értékek gyors ütemű, tudatos képzésére volna szükség, melynek szervei és módszerei teljességgel hiányoznak, az emberek tehát tanácsstalanságukban elfogadják erkölcsi irányítóként azt a hatalmi tényezőt, aki a legnagyobb erővel jelentkezik erre a szerepre. Ha egy olyan társadalmat szeretnénk megszervezni, amely nem alapul merő szokásszerűsége, de nem is vak engedelmisségen, hanem kollektív mérlegelésen, tudatos belátáson és megegyezésen, akkor meg kell találnunk a totalitárius agyonszabályozás és a laissez faire liberalizmus anarchiája között a Harmadik Utat, és ez a társadalmi tervezés demokratikus módszere, „a szabadság érdekében való tervezés”.

Ennek a munkának első követelménye, hogy fel kell adni a laissez faire liberalizmusnak az értékekkel szemben való közömbösségét. Be kell vinni a köztudatba, hogy a demokrácia funkcionálásának feltétele az önfegyelem, a véleménybeli eltérések hátratétele életbe vágó közös akciók érdekében. Ezt az erényt azonban nemcsak a parlamentben, hanem a mindennapi élet mindenféle kis közösségében egyaránt ki kell fejleszteni. Az értékekre vonatkozó megegyezés továbbá nemcsak a vélemények összeegyeztetését jelenti, hanem közös életre való együttes vállalkozást is, ez pedig magában foglalja társadalmi rendszerünk bajainak a tudatos számbavételét, vagyis a közös értékekért

való küzdelem teljességgel párhuzamos a szociális igazságért való küzdelemmel, noha nem azonos vele, és nem is merülhet ki benne, hanem ezenfelül pozitív módon is létre kell hoznia az alapvető értékekre vonatkozó megegyezést, és ki kell építenie a társadalmi értékelések tudatos kialakításának és módosításának a szerveit. Ez pedig a merő tradíción alapuló értékalakítási módszerekhez képest olyan novumot jelent, melynek keresztülvitele egészen széles alapú és óriási méretű társadalmi átnevelést kíván. S még ha szkeptikusak vagyunk is abban, hogy a nagy tömegeket teljességgel át lehet-e nevelni, akkor sem elégedhetünk meg mai nevelési rendszerünkkel, amely gátlások létesítésére és az ítélőerő növekedésének megakadályozására irányul, hanem megfelelő nevelési stratégiát kell kidolgoznunk, amely mind a kiválasztottak, mind a tömegek nevelését tudatosan végig gondolja. (Úgy, amint a katolikus egyház az egyszerű embernek képekben és rituális cselekedeteken keresztül kívánja az igazságot bemutatni, a magasabb értelmiségűeket pedig bevezeti a teológiai érvelés és igazságkeresés módszereibe.) Mindehhez az értékek terjesztésének és egyeztetésének kezünkben lévő eszközeit, az ifjúság nevelését, a szociális munkát, a gyermekvédelmet stb. magasabb síkon össze kell hangolni, mind a céljukra vonatkozó elméleti felfogások, mind a gyakorlati politikájuk és együttműködésük tekintetében. A háború egyik legnagyobb tanúsága, hogy mennyi rejtett lélektani és intézményi erő tud működésbe lépni, ha a társadalom integrációjára valóban szükség van. A háború utáni újjáépítés nagy munkája remélhetőleg fenntartja az integrálódásnak azt a szükségletét, amelyet ma a háború vált ki: ha ez nem történik meg, akkor az emberiség elkerülhetetlenül valamilyen totalitárius vagy diktatórikus szervezési módszer rabigájába fog kerülni.

*

A harmadik előadás tárgya az *ifjúság problémája a modern társadalomban*. Az ifjúság minden társadalomban az életerő tartalékát képviseli, mely képes a társadalom életerejének a felfrissítésére. Mind a társadalmi forradalom, mind a társadalmi reform, ha komolyan új utakat akar nyitni, ezt csakis az ifjúság által viheti keresztül. Az idősebb és közbenső generációk előre láthatják és irányíthatják a változásokat, de élni és elevenné tenni csakis az ifjúság fogja az új helyzeteket. Az ifjúság sem nem progresszív, sem nem konzervatív természeténél fogva, hanem potenciálisan bármiféle új kezdetre kapható, mert még nincs teljesen beleágyazva a meglévő társadalmi rend és érdekek status quójába. A szokászerűen szilárdan megalapozott társadalmakban, melyek általában arra hajlanak, hogy az ifjúságban rejlő vitális tartalékot lehetőleg kismértékben használják ki, sőt visszaszorítsák, az ifjúság zökkenő nélkül átlép a társadalmi status quo kialakult helyzeteibe. Ezzel szemben az értékelési zavarban élő társadalmi

szervezetek jellegzetes tünete a pubertás válsága, amelyet a szilárd, szokás-szerű és tradicionális alapokon fejlődő társadalmak egyáltalán nem ismernek. Az ifjúságnak ez a válságos korszaka azonban, melyben oly nagy mértékben kapható új alakulásokra, bandák, csapatok alakítására, nemcsak baj, hanem haszon is lehet, s egy dinamikus társadalom igyekezni fog az ifjúságnak ezt a korszakát minél termékenyebben kihasználni és organizálni. Feltűnő, hogy ennek a módszerei és szervezetei mennyire hiányoznak Angliában, s ezzel valószínűleg szorosan összefügg a társadalmi és értékelési reformcélok tudatos, világos és határozott körvonalazásának a hiánya is. Természetesen oka lehet ennek a biztonság és jólét magas foka, mely a szükséges átalakulások fokozatos és folytonos lefolyását lehetővé tette; továbbá a tőkésosztály szellemének a befolyása, mely Franciaországgal együtt nemcsak katonai, hanem lélektani síkon is valamiféle Maginot-vonal⁶⁹⁸ mögé igyekezett húzódní, hogy a veszéllyel való szembenézést elkerülje; az is, hogy az angolok sokkal inkább intézményeikben élnek, mint tudatos és reflexív gondolataikban; az is, hogy Angliában a szabad intelligencia, bár a legteljesebb szabadsággal nyilváníthatja véleményét, végeredményben igen kevésbé befolyásos helyet foglal el a közéletben; s az egész nevelési rendszer, amely annyira előnyben részesíti a vizsgákat és az adatszerű tanulást a kísérletezéssel és az önálló ítélkezéssel szemben. A szükséges reformok és változások világos tudatának és körvonalazásának legdöntőbb oka azonban az ifjúság helyének és súlyának a bizonytalansága vagy hiánya. Az ifjúságnak Angliában nincs társadalmi tekintélye, s hiányoznak a spontán, önkéntes ifjúsági egyesületei, ahol az ifjúság speciális szelleme és kvalitásai összegeződhetnének. Márpedig a társadalom értékvilágának előttünk álló átszervezése csakis a társadalom vitális tartalékainak a teljes mozgósításával érhető el, amihez egész nemzetre kiterjedő ifjúsági mozgalomra van szükség, nehogy az ifjúság latens energiái szétszóródjanak a társadalmi értékelés fennálló kaoszában. Egy ilyen egész nemzetre kiterjedő ifjúsági mozgalomra építettek a totalitárius rendszerek, s ezt meg kell tennie az angol demokráciának is, mert ez nem a totalitárius felfogásból magából, hanem annak dinamikájából következik, és a demokráciának, ha fenn akar maradni, szintén dinamikusnak kell válnia. Azokat a rugalmas és sokoldalú attitűdöket, amelyeket a harcos demokráciának ki kell fejlesztenie, csakis nevelés útján lehet elérni. Ennek pedig Angliában volnának a legkomolyabb esélyei, mert ez az ország eddig valóban nagymértékben képesnek mutatkozott egyensúlyozott lelkeket és rugalmas, sokoldalú attitűdöket produkálni.

*

⁶⁹⁸ Maginot-vonal: Maginot, André (1877–1932) francia hadügyminiszter javaslatára 1929–1932 között a francia–német és a francia–luxemburgi határon épült erődrendszer.

A negyedik előadás *a szociológia és a társadalmi tudatosság* összefüggéseivel foglalkozik. Mai nevelési perspektívánk legdöntőbb változása szerint az, hogy a nevelés töredékes és részekre szaggatott koncepciójával szemben a nevelés egyetemes koncepciója lépett előtérbe. Az előző korban nemcsak az iskoláztatás alsóbb és magasabb fokozatai, az egyes iskolatípusok, az egyes osztályok, az egyes tantárgyak nevelési programja volt teljességgel elszakítva a többitől, hanem teljes összefüggéstelenség uralkodott az otthon, az iskola, a műhely, a gyermekvédelmi és szociális intézmények és egyáltalán az iskola és az élet nevelői munkája között. Teljességgel izolálva volt mindettől az erkölcsi nevelés kérdése, amely szintén tantárgyként volt beillesztve a többi tárgyak közé. A liberális nevelés, még ott is, ahol magasabb értékek felé volt irányítva, a személyiséget absztrakt módon fogta fel, s annak különböző veleszületett képességeit akarta nevelni, tekintet nélkül azok összefüggésére és a társadalmi adottságok meghatározó hatására. Ma tudjuk egyrészt azt, hogy az emberi személyiség egy és oszthatatlan, másrészt azt, hogy kialakulása szorosan összefügg a társadalmi környezettel. Az ipusztériális civilizáció növekedése részben vagy teljesen széttűlesztette azokat a közösségeket és módszereket, melyeken belül szokásaink és tradicionális értékeléseink azelőtt létrejöttek, ami az egyes ember alkalmazkodási zavarain felül egész kultúránk eltömegesedését, elembertelenedését és elsilányulását idézte elő. Ezekkel a rohamos változásokkal nem lehet többé az egyszerű józan észnek, a próbálgatásnak és a tévedéseken való tanulásnak (trial and error) a lassan fejlődő társadalmakra szabott módszerével szembenézni, hanem csakis a társadalmi tudatosságnak azon a magas fokán, amelyet a szociológia mai fejlettségű tudománya jelent. A pszichológia és a szociológia ma sok vonatkozásban lehetővé teszik, hogy az emberi viselkedés és a társadalmi szervezés különböző feltételeit és hatásait át tudjuk tekinteni, és az egyes ember neurózisait mint a társadalmi környezethez való alkalmazkodás zavarait tudjuk értelmezni. Társadalmi tudatosság nem azonos a marxi értelemben vett osztálytudatossággal, mely a társadalmi tudatosságnak csupán egyik aspektusa, tudniillik a harcos társadalmi csoport szempontjából nézett tudatosság. Most azonban totális és minden oldalú tudatosságra van szükség, mely nemcsak ismeretből, hanem lelki beállítottságból is áll, különösen bizonyos gátlások, tudat alatti félelmek leküzdésére való készségből és bátorságból.

E háború előtt Angliában igen kis mértékben volt meg az ilyenfajta tudatosságra való készség. Ennek azonban semmi köze az angol faji jelleghez, hanem inkább az angol társadalmi fejlődés folytonosságának, fokozatosságának és egy bizonyosfajta nevelésnek az eredménye. Egyike azoknak a dolgoknak, amelyek a kontinensről jövő embert a legjobban meglepik, az az angol életstílus, amely kimondatlanul hagy annyi minden lényeges dolgot, amelynek létezésével és fon-

tosságával nagyon is tisztában van. Ez az életstílus minden esztétikai szépsége és belső értéke mellett is aligha tud megfelelni azoknak a követelményeknek, amelyeket a modern társadalmi fejlődés támaszt a társadalmat vezető elittel szemben. Tárgyaltanná vált az a félelem is, hogy a problémák tudatosítása túlságosan kiélezné a tőkésosztály és a munkásság ellentétét, mert a totalitárius rendszerek megjelenésével a szabadság és a diktatúra alternatívája vált döntővé, noha az emberek nagyobb részben még ma is a régi kapitalista–kommunista ellentét kategóriáiban gondolkodnak. Valójában azonban ma Nyugaton a jobb-oldal és a baloldal nagyobb része egyaránt hajlandó lényeges áldozatokra, ha azt remélheti, hogy a rekonstrukció létrejöhet osztályharc, forradalom és diktatúra nélkül, és a faszizmus vagy kommunizmus alternatívája között meg lehet találni egy Harmadik Utat, egy olyan tervtársadalom útját, amelyben a terv közösségi ellenőrzés alatt áll, és amelyben a szabadság módszerei és formái nem szűntek meg; vagyis a progresszív demokrácia útját. Ennek lehetősége a társadalmi tudatosság kialakulásán áll vagy bukik.

*

Az ötödik előadás a *tömegnevelés és csoportanalízis* kérdésével foglalkozik. Rámutat arra, hogy a nyugat-európai demokráciákban, melyek eddig nagyobb gazdasági biztonságuk folytán nem jutottak a legélesebb válságba, szintén dolgoznak a szétesés modern erői, melyek az egész társadalom dezorganizálására fognak vezetni, hacsak nem találjuk meg a társadalmi ellenőrzés, a közösségi kultúra és a tömegtársadalom szükségleteinek megfelelő nevelés új, kielégítő formáit. Mindehhez világosan tudnunk kell, hogy a nevelés nem absztrakte, hanem egy adott társadalomban formálja az embert; hogy a végső nevelési egység sohasem az egyén, hanem mindig a csoport; hogy a társadalom nevelési célkitűzését nem lehet elválasztani attól a történeti helyzettől és attól a társadalmi rendtől, amelyben a szóban levő társadalomnak helyt kell állnia; hogy az erkölcsi kódexek és normák nem öncélt jelentenek, hanem mindig az egyéni és csoportalkalmazkodás egymásra ható játékanak az eredményét, amelyek a változott helyzetekkel változásoknak vannak alávetve; hogy a nevelést és a nevelési módszerek hatását csak úgy érthetjük meg, ha a társadalmi ellenőrzés egyik módszereként vesszük számba a sok közül; s hogy a legfejlettebb nevelési módszer is hatástalan marad, ha a társadalmi vezetés többi módszerével nincs összehangolva. Ha meg akarjuk akadályozni, hogy hatalmi szóval írjanak elő új hitrendszereket és új erkölcsi kódexeket, akkor magunknak kell olyan fórumot teremtenünk, amely a rohamos átalakulások mai idejében irányítást tud adni a társadalmi alkalmazkodás kérdéseiben; nem diktatori hatalmánál fogva, hanem a benne összegyűlt legjobb szellemek tekintélye és az egész közösséggel való szoros kapcsolata alapján.

Ha egyszer tudomásul vesszük, hogy minden emberi aktivitás döntő szempontja az alkalmazkodás, vagyis az egyén viselkedésének a környezet követelményeihez való igazodása, akkor bizonyos fokig ellene kell mondanunk annak az utóbbi évtizedekben elterjedt szélső individualizmusnak, mely azt képzelte, hogy a társadalmi és a lélektani újjárendezés képessé tesz bennünket arra, hogy tilalmak nélkül éljünk. Bizonyos mennyiségű tilalom és szankció elkerülhetetlen. Egy jól rendezett társadalom azonban igyekszik a lehető legkevesebb tilalommal dolgozni, igyekszik különbséget tenni az egyes tilalmak között, és igyekszik segíteni az egyént, hogy a lehető legjobban tudjon alkalmazkodni, és talpra tudjon állni, ha az alkalmazkodásban megbukott. Társadalmunk konvenciói és tilalmai tekintetében tehát ma ismét a szókratészi reflexió módszerére⁶⁹⁹ van szükség, mely először kísérelte meg a fennálló erkölcsi kódex elavuló elemeit analizálni és mitikus magyarázatokat kritikai megvilágításba helyezni. Ebből a szempontból társadalmi erkölcsünk normái között fogunk találni olyanokat, amelyeknek a társadalmi rend szempontjából határozott és világos funkciójuk van, mint például az emberölés tilalmának, a fegyelmezettség, a megbízhatóság, az állhatatosság parancsainak stb. Találunk olyanokat, amelyek egymásnak ellentmondanak, minthogy ellentétes forrásból származnak, s ezáltal az alkalmazkodás lélektani zavarait idézik elő. Ha pl. a család és az iskola önfeláldozásra nevel, utána pedig kidob egy olyan életbe, amelynek a verseny és az önzés az alapszabálya, az ellentétes kívánalmak összeütközéséből egy csomó neurózis fog származni, amelyeken végsőleg csakis az ellentétes szellemű intézmények összehangolásával lehet segíteni. Találni fogunk olyan szabályokat, amelyeknek valaha megvolt a funkciójuk, ma azonban elvesztették társadalmi jelentőségüket. Ezeknél a racionális szociológiai analízisnek nagy jelentősége van abban az irányban, hogy képessé teszi az egyént és a közösséget az ilyen értékmérőktől való megszabadulásra. Találunk azután olyan normákat, amelyek önmagukban értelem nélküliek ugyan, de bizonyos társadalmi folyamatok során valóságos funkciót kaptak vagy kaphatnak. Végül vannak értelmetlen szabályok, melyeknek semmiféle valóságos funkciójuk nincs, hanem a régebbi társadalmak gyámoltalanságából és történeti esetlegességekből származnak, pl. a különböző rituális étkezési szabályok. Ezek, még ha próbálnak is nekik utólag bizonyos racionális és higiénikus értelmet adni, egyszerűen a közösség és az egyén lélektani ballasztját jelentik, és kétségtelenül nincsen helyük az erkölcsi normák között. Erkölcsi értékmérőink revíziója nem olyan forradalmi követelmény, mint amilyennek látszik, hiszen a reformáció, különösen pedig

⁶⁹⁹ Szókratészi reflexió módszere: Szókratész (i. e. kb. 470–399) filozófiai módszerének lényege a kritikátlanul használt és elfogadott filozófiai és etikai fogalmak felülvizsgálata volt.

a puritanizmus sem volt más, mint a keresztyén erkölcsiségnek végsőkéig menő megtisztítása mindennemű mágikus elemtől, egy racionálisabb erkölcsiség kialakítása érdekében.

Különösen a pszichoanalízis világított rá az erkölcsi értékmérő és a közösségi alkalmazkodás különböző konfliktusainak a szubjektív oldalára. Azonban a pszichoanalízisnek az analitikus és a beteg viszonyára szorított individualista gyógy módja csupán az egyik lehetősége a lélektani kezelésnek, és hátránya az, hogy a beteget teljesen kiveszi a maga szociális környezetéből. Ma már érdekes kísérletei léteznek a csoportanalízisnek a kórházi ideggyógyászat, a gyermeklélektani tanácsadás és a munkaiskola kereteiben, s nem kevésbé fontos eredményeket lehet elérni a politikai ideológiáknak, a közvéleménynek, de általában a társadalom különböző csoportjaiban uralkodó általános véleményeknek az elemzése terén.

*

A hatodik, rövid előadás a *nemzetiszocializmus csoportstratégiáját* vizsgálva rámutat arra, hogy ennek sikere éppen abban rejlik, hogy sohasem közeledik az egyénhez mint egyénhez, hanem mindig mint valamely társadalmi csoport tagjához, s igyekszik rohamos támadással bizonytalanná tenni azokat a különböző csoportokat, amelyekhez az általa megnyerni kívánt egyének tartoznak, azután pedig az ilyen módon gazdátlanná és megzavarodottá vált egyéneket a lehető leggyorsabb módon beleszervezi egy új csoportba.

*

A hetedik előadás keresztyén gondolkodók egy köre előtt hangzott el, *Új társadalomfilozófia felé* címen. Kiindul abból a megállapításból, hogy a reneszánsz és a liberalizmus óta a keresztyénség megszűnt a társadalmi élet alapvető rendező és erjesztő eleme lenni, s az emberi ügyek szabályozását és spiritualizálódását fokozatosan átengedte a társadalom legkülönbözőbb versengő csoportjainak és intézményeinek. Azokon a területeken, amelyekről nem vonult vissza, hatása továbbra is erős és átfogó maradt, ahol azonban visszavonult, ott a vallási vonatkozások teljességgel formálisakká váltak. Ezzel párhuzamosan alakult ki az egyházaknak – főleg a kontinentális Európában – az a hajlandósága, hogy az uralkodó osztályokkal dolgozzanak együtt, és azok érdekeivel azonosítsák magukat. Ez az oka annak a bizalmatlanságnak, amellyel a közönség ma az egyházaktól kiinduló társadalmi reformterveket fogadni szokta. A szabad versenyen alapuló társadalmi berendezkedés megengedhette magának, hogy a vallásos forrásból táplálkozó szabályok és értékmérők segítségével meg-

legyen. A kanti *Gesinnungsethik*⁷⁰⁰ formalizmusa pontosan megfelel a liberális és kapitalista korszak állapotának, amelyben a különböző, összefüggéstelen erkölcsi szabályok nem alkottak Szent Tamás Summáinak⁷⁰¹ szellemében vett egységes, konkrét rendszert. A modern, tömeges társadalom összefüggéseiben azonban nem elég az egyén lelkületét számba venni, mert azonnal jelentkeznek az egyéni cselekedetnek a közösség egészére való hatásai is, tehát meg kell követelni, hogy az egyén cselekedeteinek társadalmi hatásait lemérje, és e felelőssége tudatában (*Verantwortungsethik*⁷⁰²) cselekedjék. Egy ilyen társadalmi összefüggésben azonban, ahol olyan nagy jelentősége van a társadalmi tervezésnek, az egészért való felelősségnek, a hosszú lejáratra szóló elhatározásoknak, az egész társadalmat összefogó megegyezéseknek, egyszerre kiderül, hogy mindehhez vallásos gyökerű integráló erőkre van szükség, mert ha ezek a gyökerek elszakadnak, mint az az európai történelem szekularizált korszakaiban történt, akkor a társadalmi értékekből nem marad meg más, mint az emberi viselkedésnek a környezethez való alkalmazása, amelyben jó vagy rossz egyszerűen hasznosságot és eredményességet jelent, anélkül hogy felelni tudna arra kérdésre, mi a célja ennek a hasznosságnak és eredményességnek. Az alapvető, végső értékektől való elszakadásnak egyik tünete, hogy elszellemtelenedett korunkban semmi megfelelője nincs azoknak az alapvető típusoknak és képeknek, amelyekben a középkori keresztyén tapasztalat a keresztyén igazságot – példázatos jellegének megfelelően – megjelenítette, amilyenek a Hős, a Bölcs, a Szűz, a Szent, a Bűnbánó, a Keresztség, a Feloldozás, az Eucharisztia,⁷⁰³ a Jó pásztor, a Kereszt, a Megváltás. Az ilyen példázatos tapasztalatok („paradigmatic experience”) adják meg a lehetőséget, hogy a cselekvés különböző folyamataira különböző súlyt tudjunk helyezni, és az élet különböző fázisai és különböző helyzetei meg tudják kapni a maguk drámai jelentőségét. Az európai erkölcsiségnek a keresztyénség melletti másik alapvető tényezőjének, a racionalista humanizmusnak a kép- és példaanyaga kevésbé ismert és kevésbé gazdag, azonban az értékszemlélet regenerálásának itt is széles területe és lehetősége volna. Ilyen képek, példázatok és drámai elemek nélkül az emberi viselkedés, az emberi jellem és az emberi együttélés teljességgel szétesik. A kielégíthetetlen pénzkérésés, az öndokumentálás, a végtelenbe növekvő hatalmi komplexumok, az örökös lereagálás, a céltalan szórakozás, korunk megannyi jellemzői,

⁷⁰⁰ *Gesinnungsethik* (német): „érzületetika”. Etikai koncepció, amely előírja, hogy az ember ragaszkodjon valamely etikai elvhez, normához, tekintet nélkül annak előrelátható negatív következményeire.

⁷⁰¹ Utalás Aquinói Szent Tamás (1225–1274) *Summa Theologiae* című munkájára.

⁷⁰² *Verantwortungsethik* (német): „felelősségetika”. Az az etikai felfogás, amely a cselekedetek hatását és következményeit, az azokért vallott felelősséget tartja elsődlegesnek.

⁷⁰³ Eucharisztia (görög): hálaadás. Tágabb értelemben a misét, szorosabb értelemben az oltári szentséget jelenti.

mind különböző aspektusai ennek a szétesési folyamatnak, melyen a tudományos felismerés önmagában nem segíthet. Mert pl. az emberi lelkiállapotok és lelki típusok tisztára tudományos megközelítése szempontjából lehetséges és megengedett, hogy a szent és a hisztérikus között fokozati különbséget találjunk; azonban a társadalmi együttélés szempontjából katasztrofálissá válhatik, ha elkezdjük – amint ez korunkban szokásos – a szenteket hisztérikusokként és a hisztérikusokat szentekként kezelni. Ha hiányoznak a társadalmi értékelés vallásos integráló erői, akkor helyettük álvallásos tényezők, valláspótlékká előlépett politikai ideológiák jelentkeznek. A szükséges integráló erőt a keresztyénségben megtestesült erkölcsi értékmérők kétségtelenül tudnák szolgáltatni, de a tradicionális keresztyén etika szabályai és rendszere erre magukban nem elegendők. A keresztyén etikának éppen az a teljesítménye, de egyben a paradoxonja is, hogy egy szomszédsági viszonyokon alapuló társadalom erényeit az egész emberiség viszonylatában alkalmazni kívánta, és a „szeresd felebarátodat” parancsát minden emberre vonatkoztatta. (Ez a kontraszt a nyugat-európai nyelvekben élesebben kirajzolódik, mert ezekben a „felebarát” szónak a „közeli”, „szomszéd” kifejezés, proximus, prochain, neighbour, Nächster felel meg.) Ma azonban a keresztyénségben megtestesült erkölcsi értékeknek a megváltozott, eltömegesedett viszonyokra való áttétele gyakorlati problémává vált. Ha tehát azt akarjuk, hogy a társadalmi élet ismét a vallás erőivel itatódjék át, s hogy ezek az erők keresztyén jellegűek legyenek, ez csak úgy lehetséges, ha azok, akik a keresztyén tradíciót képviselik, nem elégednek meg a vallás szokásszerű vagy intézményes formáival, hanem képesek a keresztyénségben adott végső vallásos tapasztalat alapvető forrásaiból meríteni. E feladat szempontjából a katolicizmus és a protestantizmus helyzete különböző. A katolicizmus előnye az, hogy sok tekintetben fenntartotta a keresztyénség kapitalizmus előtti társadalomszemléletét, s így könnyebben képes megérteni a társadalmi rendezésnek a vallásos erők felé mutató szükségleteit, s a tomizmuson keresztül régtől fogva megszokta, hogy társadalmi intézményeket filozófiai felfogások funkcióiként legyen képes felfogni. Jelenzős a katolicizmusnak az a hajlandósága is, hogy a vallásos tapasztalatot igyekszik összekapcsolni szigorú ésszerűséggel és felelős gondolkodással, s ez a tulajdonsága teszi képessé arra, hogy bizonyos modern irracionalista mozgalmakkal szemben erős ellenállást tud tanúsítani. Viszont a katolikus szociológia veszélye az, hogy modern méretű társadalmi és társadalomszervezési kérdések megoldásánál is hajlik középkori mértékek alkalmazására, s így a korporativizmus,⁷⁰⁴ a céhrendszer, a hivatásrendiség propagálásával igen gyakran a totalitárius jellegű kisebbségi

⁷⁰⁴ Korporativizmus vagy hivatásrendiség – korporáció (latin): egyesület. Azoknak a szakmai szervezeteknek, szövetségeknek, ún. korporációknak a rendszere, amelyek a különböző társadalmi rétegeket foglalkozási ágak, hivatások és szakmák szerint egyesítik.

uralom számára szolgáltató fedőformulákat. A protestantizmus viszont lényegesen közelebb van a modern ember világképéhez, az egyéni szabadság, önkéntes kooperáció, önségély és kölcsönös segítség gondolataihoz, amelyek a tekintélyuralom, a centralizáció és a túlszervezés fenyegető veszélyeivel szemben erőssé teszik. Azon felül nem szabad elfelejteni, hogy a tomizmus szisztematikus gondolkodásra való nevelőmunkája után milyen jelentősége volt a protestantizmusnak a modern racionalizmus kifejlesztésében, mely sokkal inkább képes megfelelni új helyzetek és váratlan tapasztalatok követelményeinek. Ugyanakkor azonban az individuális racionalizmusnak az a veszélye, hogy kizárólagos uralmában könnyen ahhoz a modern titanizmushoz vezet, amely semmiféle keretben, rendszerben és metafizikában nem hisz, csak az örökös változás és az örökös szenzáció dinamikájában.

A kérdés az, hogy a keresztyén gondolkodásnak ebben az új feladatában egyáltalán segítségére jöhet-e a szociológia, az emberi élet dolgainak ez a leginkább szekularizált felfogása. Semmi kétség, hogy a szociológiát nem szabad és nem lehet visszaegyházasítani, s csak saját hitelét ásná alá, ha bizonyos témákat vallási meggondolások alapján szenteknek és érinthetetleneknek, bizonyos megállapításokat tilosaknak vagy kötelezőknek nyilvánítana, s megelégednék az ilyen módon adódó félutas megoldásokkal. Sokkal őszintébb dolog, ha a szociológus a maga módszerét és feltevéseit, bármilyen vallásos tételbe ütközzenek is, végigviszi a végső konzekvenciáig. Csak így érheti el, hogy megmutatkozzanak számára a szociológiai módszer összes lehetőségei: ugyanakkor viszont megjelennek a módszer határai és korlátai is, és ez az a pont, ahol a teológusnak hivatkoznia kell és lehet a maga, mélyebb tapasztalatokon alapuló értékmerőire, nem pedig előbb, amikor ezzel csupán a szociológus munkáját bénítja meg, és eredményeit teszi felemásokká. Egy ilyen értelmű termékeny együttműködés teológia és szociológia között ma, amikor a szélső racionalizmus kifutotta a maga formáját, és megmutatkoztak a határai, sokkal könnyebben elképzelhető, mint egy fél századdal ezelőtt.

A teológus oldaláról nézve a legfőbb kérdés az, hogy milyen mértékig engedi meg a kísérletező módszer jelentőségét a vallásos gondolkodás keretén belül. Ha azt a felfogást vallja, hogy a társadalmi életre vonatkozó keresztyén igazság bizonyos élesen körülhatárolt megállapításokban foglalható össze, melyek időtlen érvényűek, akkor ezen belül a szociológiai gondolkodásmód számára alig marad hely. Döntő jelentőségű azonban, hogy a keresztyén erkölcsi állásfoglalás lényege nem absztrakt szabályokban, hanem sokkal inkább képekben és példázatokban van lefektetve, amelyek mindig egy adott társadalmi környezetbe beleágyazott konkrét kép segítségével akarnak vezetni. Ez pedig azt a követelményt támasztja minden keresztyén számára, hogy ne a konk-

rét képet utánozza le, amire esetleg egyáltalán nincs is meg a lehetősége, hanem Krisztus intencióját próbálja átvinni a legkülönbözőbb más helyzetekre, és a társadalmi feltételek változásával újra és újra teremtő munkával ragadja meg azt, amit a változott viszonyokra a keresztyén tanítás alapvető példázatai és mintái mondanak. Ha pedig a keresztyén igazságnak ez a felfogása helyes, akkor ez egyúttal a legélesebben megvilágítja a társadalmi normák jelentőségét a társadalmi élet számára, azt tudniillik, hogy egyrészt meg kell menteniök a cselekvő embert a végtelen lehetőségeknek és a folytonos változásnak a személységet megzavaró és szétszóró hatásától, másrészt viszont szabad teret kell hagyniok a változott helyzethez való alkalmazkodásra. Minthogy pedig a „szabadság érdekében való tervezés”-nek pontosan ugyanez a célja, ebből az következik, hogy ma a keresztyén etikai gondolkodás munkája és a szabadság érdekében való társadalmi tervezés munkája a legnagyobb mértékben egy irányban haladnak és haladhatnak. Más oldalról pedig azt állapíthatjuk meg, hogy az európai emberiség erkölcsi és szellemi fejlődésének két döntő tényezője, a vallás és az ész, a keresztyénség és a racionális humanizmus – melyekből ma nem lehet előre látni, hogy végül is kettejük közül melyiké lesz a döntő szó – a mai történelmi helyzetben meglehetősen azonos feladatok előtt állanak, és meglehetősen azonos beállítást kell hogy felvegyenek, mert hiszen olyan ellenség jelent meg, mely mind a kettő számára halálos veszedelmet jelent: a mechanizált barbarizmus.

Ebben a szemléletben könnyen megoldódnak az evolucionizmus és a keresztyén modernizmus⁷⁰⁵ problémái. Egyrészt ugyanis világossá válik, hogy a folytonos fejlődés nem terjed ki az emberi élet végső, legmélyebb tapasztalataira („basic experience of life”), és teljesen felesleges, hogy a vallásos gondolkodás folytonosan igyekezzék a kor újdonságaihoz alkalmazkodni. Másrészt viszont világossá válik az evolucionizmusnak az az igazsága, hogy a készenlét mindenféle élőlény legdöntőbb erkölcsi kvalitása, ami vallásos, erkölcsi és kulturális téren azt a képességet jelenti, mely folyton változó új helyzetekben tud azonnal és biztosan visszanyúlni alapvető, mély tapasztalatokhoz, és képes ezeknek a szellemében, nem pedig ezeknek szokásszerűen átörökölt, megmerevedett történelmi formái szerint cselekedni.

A keresztyén erkölcsi gondolkodás regenerálásának ebben a munkájában első feladat annak megállapítása, hogy a társadalmi rekonstrukciónak előttünk nyitva álló lehetőségei közül melyik felel meg leginkább az élet amaz alapvető szemléletének, melyet keresztyénnek mondhatunk. Azon lehet vitatkozni, hogy ez az alapvető, végső keresztyén tapasztalás vajon miben áll, az eredendő

⁷⁰⁵ A keresztyén modernizmus a 20. század elején azért akarta megújítani a katolicizmust, hogy az képessé váljék a modern kor kihívásainak sikeres megválaszolására.

bűnben, a megváltásban, a szeretet megszabadító és teremtő erejében, vagy pedig a keresztnben, a szenvedés mélyebb értelmében. A lényeg az, hogy ezek azok a végső gyökerek, amelyekhez visszanyúlva a helyes magatartás szabályait újra meg újra értelmeznünk és átértelmeznünk kell. Le kell mérni a különböző gazdasági szervezési formák szociológiai távolhatásait – itt lehet nagy szerepe a szociológusnak –, s a keresztyénség szempontjából értékes vagy elvetendő voltukat nem azok szerint a formulák, jelszavak vagy külső formák szerint kell eldöntenünk, melyeket felvesznek, hanem azok szerint a végső hatások szerint, amelyeket a társadalom elmélyedt szociológiai ismerete alapján végsőleg a társadalomban és az emberi lélekben elő fognak idézni. Hasonlóképpen kell lemérni a keresztyén igazság szempontjából a társadalom politikai és társadalmi struktúrájára vonatkozó terveket is. A hagyományos keresztyén erkölcsi kódex minden egyes szabályát vizsgálat alá kell majd venni a modern tömegtársadalomban való értelmezés, átértelmezés és elmélyítés lehetősége és szükségessége szempontjából. Át kell vizsgálni először azokat az erkölcsi szabályokat, amelyek végsőleg a *fennmaradás* értékét szolgálják, mert míg egy egyszerűbb és áttekinthetőbb világban ezt a komplexumot néhány egyszerű normával és aránylag egyszerű problémával („ne ölj”, „szabad-e a katonának hazája védelmében ölni?”) fel lehetett dolgozni, addig a modern tömegtársadalom életében az emberi cselekedeteknek egy sokkal szélesebb területe az, amelyik összhatásában a többi egyének és az egész közösség fennmaradását számba vehetően érintik. Végig kell azután vizsgálni az *aszketizmus* problémáját abból a szempontból, hogy egyrészt az aszkézis hagyományos értékeléséből mi az, ami egy primitívebb gazdasági feltételek között élő világ szűkösségével függött csupán össze, és mi az, amelyben mélyebb értékek nyilvánulnak meg, melyek különösen alkalmasak arra, hogy a vágyak és szükségletek határt nem ismerő felkorbácsolásán alapuló modern világ korrumpálódásának határt szabjanak. Új formáit és új lehetőségeit kell találni a *magányosságnak* és az időleges visszavonulásnak, melynek számára a modern amerikai, német vagy orosz tömegtársadalmakban máris nem marad semmi hely. Ugyanakkor azonban a *tömegélmények* spiritualizálásának a módszereit és útjait is meg kell találni. Végül meg kell teremteni a *szervezett* emberi viszonylatok, pl. a gyári együtt munkálkodás erkölcsi kódexét, azok fegyelmét, viselkedési szabályait, felelősségi rendszerét, munkaserkentő tényezőit, külső presztízsét és belső hierarchiáját.

Mindezekkel a kérdésekkel kapcsolatban a legkülönbözőbb pontokon érezhetjük annak az új szellemnek a jelentkezését, mely tudatos körvonalazás nélkül is a „szabadság irányában való tervezés” gondolata felé mutat, s amely antifasiszta, antikommunista és antikapitalista egyszerre. Ez az új szellem mutatkozik abban a felfogásban, amely a nagyban való gazdasági szervezés értékét mind

kevésbé pénzügyi kalkulációkban és magánköltségekben, hanem sokkal inkább organikus jólétben és társadalmi költségben méri le. Ezzel párhuzamosan jut mindig inkább előtérbe a munkára indító tényezők között a pusztán pénzügyi és anyagi szempontok mellett a szolgálat gondolata. Kialakulóban van a tőkésnek a bizonytalanságtól való túlzott féelme és a vállalkozónak és a spekulánsnak kalandorstílusa között egy egységes attitűd, amely arra igyekszik, hogy az alapvető szükségletekre vonatkozó társadalmi biztonságot általánossá tegye, ugyanakkor azonban társadalmi és kulturális területen egy bizonyos kollektív vállalkozói szellemet hozzon létre. A szabadság felfogása mindig jobban eltávolodik a pénzügyi befektetés és a spekuláció képeitől, és mindig inkább a teremtő erő kibontakoztatásának a képére alakul át. Végül mind erősebb az *igazi* demokrácia felé való törekvés, amely nem elégszik meg az általános választójogban való parányi részesedéssel, hanem egy mélyre menő decentralizáció által igyekszik mindenkre alkotó társadalmi feladatot róni. Nem bizonyos, hogy végül is ezek a tendenciák fognak győzni, de ha nem tudnak győzni, akkor korlát nélkül fognak érvényesülni azok a ma rejtett tendenciák, melyek egy harmadik világháború kirobbantása irányában működnek. A felvázolt Harmadik Útnak nem lehet sikere, ha előtérbe kerülnek azok az érdekek, melyek nem forradalmi módszerek alatt az alapvető társadalmi és gazdasági bajoknak csupán felületi orvoslását értik, nem pedig teljes és dinamikus társadalmi és gazdasági újjárendezést. Ezzel a veszéllyel szemben ismét csak a kérdésekkel való tudatos és bátor szembenézés, a társadalmi tudatosság segíthet.

Eddig a mű gondolatmenete. Benne mindenekelőtt érdeklődéssel vesszük tudomásul mindazt, amit az angol társadalomról mond, anélkül hogy ehhez továbbiakat tudnánk fűzni. Elvileg lényegesebb számunkra az, amit az értékek és az értékelés szociológiájáról, a keresztyén erkölcsiség regenerálásáról, a nevelés történeti feladatáról, az európai politikai fejlődés lehetséges Harmadik Útjáról és a szociológia feladatairól mond.

A társadalmi értékelés folyamatára vonatkozóan döntő jelentőségű és termékeny az a felfogása, mellyel minden társadalmi értéket két tényezőnek, egy végső élettapasztalatnak („basic experience of life”) és a társadalmi környezethez való alkalmazkodás adott történelmi szükségleteinek az összekapcsolódásaként fog fel. Az első nélkül a társadalmi értékek pusztán hasznossági értékekké redukálódnak, és üresek maradnak, a második nélkül a társadalmi értékek irreálisakká és pusztítókká válnak. A társadalmi értékeknek ez a felfogása az idealizmus és a materializmus Szküllája és Kharüdisze között az egyedül lehetséges termékeny megoldás. Végeredményben a tények és értékek kérdéséről van itt szó, azonban az egész megfogalmazást igen egészséges realizmus hatja át, aminek jellemző tünete az, hogy azt, amit Közép-Európában a német idealizmus szóhasználatával

„abszolút érték”-nek neveznének, azt ő alapvető, végső élettapasztalatnak, úgy is mondhatnánk, az életről való végső tapasztalatnak, mélytapasztalatnak nevezi. E végső tapasztalat fontosságának a felismerése folytán jut el a keresztyénség erkölcsi hagyatékának ahhoz a – részéről teljesen szekularizált, de igen mélyen és végig átgondolt – méltatásához, mely művének legnagyobb értéke. A keresztyén erkölcsiségnek azt a jellegzetes vonását, hogy nem merev szabályokban, hanem a lélek visszhangját kiváltó képekben és példázatokban van lerögzítve, kétségtelenül nem ő ismerte fel, azonban nagyon termékeny az a felismerése, hogy a keresztyén erkölcsiség deformálódásának, korunk erkölcsi szétesésének és erkölcsi világképünk elszellemtelenedésének döntő oka éppen ezeknek a példázatos tapasztalatoknak („paradigmatic experience”) a meghalványodása, illetőleg merev normákká való megkeményedése.

Fontos momentuma e műnek a nevelés jelentőségének a teljes előtérbe állítása. Azok között a munkák között, melyek a modern társadalomfejlődéssel kapcsolatos társadalmi, politikai és gazdasági problémákkal, tervekkel és célkitűzésekkel foglalkoznak, ez az, mely nemcsak kimondja, hogy mindezek a tervek az ember teljes átnevelését és a nevelés alapvető reformját kívánják meg, hanem egyúttal ennek a programnak a kiindulópontjaira és gyakorlati elágazásaira is rámutat.

Politikai síkon nagy értéke e munkának, hogy az európai társadalmi és politikai fejlődés sokaktól kívánt Harmadik Útja számára világos és hátsó gondolatok nélküli programot ad. A „Harmadik út” kifejezést két vonatkozásban használja. A két szemben álló szervezési mód, a „laissez faire liberalizmus” és a totalitárius társadalomszervezés alternatívája között a szabadság érdekében való tervezésben látja a Harmadik Utat, minthogy azonban felismeri és kifejti, hogy a laissez faire liberalizmus feltámasztása a modern tömegtársadalom világában teljességgel lehetetlen, a *szabadság érdekében való tervezés* programja egyúttal a két szemben álló, többé-kevésbé totalitárius világnézeti program, a fasiszmus és a kommunizmus között is Harmadik Utat jelent. Nyilvánvalóan látszik, hogy ennek a programnak semmi köze a Harmadik Útra irányuló azokhoz a célkitűzésekhez, melyek fasiszmus és kommunizmus között végeredményben a gazdasági liberalizmus valamilyen korrigált formáját szeretnék feltámasztani, melyek tehát a modern, eltömegesedett társadalom fejlődési vonalát szeretnék valamiképpen meglassítani vagy megállítani. A szerző ugyanakkor, mikor teljesen tisztában van a modern tömegtársadalmi fejlődés közösségromboló és kultúrapusztító jelenségeivel, világosan látja azt is, hogy a benne megnyilatkozó folyamatokat semmi módon nem lehet megállítani, hanem csakis e fejlődés következményeinek a végső konzekvenciáig való vállalása után találhatjuk meg a közösségi erkölcsiség regenerálódásának és a kultúráképződésnek az új kiindulópontjait.

Kissé túlzottnak látszik az a nagy szerep, amelyet a szerző a szociológiának, a szociológiai tudatosságnak és a szociológusnak az új társadalmi értékelés kialakításában szán. Némileg emlékeztet ez a múlt századi naiv materializmusnak a tudomány valláspótló szerepére vonatkozó hitére, bármennyire is mélyen tisztában van a szerző azzal, hogy a társadalmi értékrend végső megalapozása nem tudományos kérdés. Semmi kétség, hogy társadalmi, történeti és erkölcsi tudatosságunk ma oly fokú, mint még a történelemben talán soha; azonban ma még nem tudhatjuk, mennyi ebből a tudatosságból az értelmi világosság kiterjedése és mennyi a válságtünet. Az előttünk levő műből az a meggyőződés érződik ki, hogy a magas fokú tudatosság most már állandó állapota kell hogy legyen közösségi életünknek, mert a modern tömegtársadalom összefüggésein csak így tudunk úrrá lenni. Ezzel szemben valószínűnek kell tartanunk, hogy ha egyszer a társadalmi értékelés új szervei és módszerei megszilárdulnak, a társadalom életében ismét bizonyos szokásszerűség fog érvényre jutni, s ez így is van jól, mert a túl éles tudatosság túl sok alkotó energiát köt le. A tudatosságot elsősorban nem a modern tömegtársadalmi fejlődés követeli, hanem az ezzel járó válság. Ezt viszont a tömegtársadalmi fejlődés nem annyira okozta, mint inkább súlyosbította azzal, hogy olyankor jelent meg, amikor a társadalmi értékelés már válságba kezdett jutni, és szervei és módszerei, melyeknek hivatása lett volna az új helyzeten úrrá lenniök, már élettelenek vagy maguk is válságtól gyötörték voltak. A szerző sokat utal a modern tömegtársadalmi összefüggések túlkomplikáltságára, valójában azonban nemcsak a túlkomplikálódás okozza az értékelési zűrzavart, hanem az értékelési bizonytalanság is fokozza a komplikáltság érzését. Ha némileg szokatlanul hangzik is, azt kell mondanunk, hogy az erkölcsi értékelés szerveinek és módszereinek a regenerálódásával a társadalmi összefüggések lényegesen le is fognak egyszerűsödni. Ez nem jelenti természetesen a tudatosságnak a mai helyzetben való lebecsülését valamiféle ködös irracionális javára, hanem annak hangsúlyozását, hogy válságos helyzetben nem a merő tudatosság, hanem tudatosság, bátorság és készenlét, mint *erkölcsi* kvalitások a döntők. Hogy ez a gondolat a szerző gondolatmenetének is az irányában fekszik, az annál valószínűbb, mert maga is utal a készenlét morális kvalitásának a jelentőségére, s mert a tudatosságra használt kifejezése (awareness, nem consciousness) az éberség vonatkozását is magában foglalja. A „tudatosság” szerepével párhuzamosan a „tudós” szerepét sem szabad túlfeszítenünk. Ha szociológus alatt az európai válság néhány igazán nagy diagnosztáját értjük, akkor kétségtelenül el lehet fogadnunk a jövő társadalmi értékvilág kialakításában a szociológusnak szánt fontos szerepet. Ha azonban a szociológiát mint a tudományos üzem egyik szakágát tekintjük, akkor ebben az értelemben a „tudós”-tól nem szabad többet várnunk, mint amennyit adhat. Az új értékelési

rend kialakítása végsőleg mégiscsak olyanoknak a személyes teljesítményein fog nyugodni, akik azonfelül, hogy teljes egységben képesek látni a válság és a kibontakozás erkölcsi, tudományos és politikai aspektusait, személy szerint is egyszerre bírnak erkölcsi, tudományos és politikai hitellel és hivatottsággal az értékek terén való útmutatásra.

1943

FÉDÉRALISME ET UNION EUROPÉENNE

Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht. 1942. I/2. szám. (Január) (12–23. l.)

A szerző röviden összefoglalja a federalizmus jogi természetére vonatkozó elméleteket. A klasszikus elmélet szerint federalizmusról van szó, ha egy államban igen erős decentralizáció mellett a decentralizált egységek (a tagállamok) a szuverén akarat kifejezésében is részt vesznek; Scelle⁷⁰⁷ elmélete egyáltalán tagadja az állam személyiségét és szuverenitását; Kelsen elmélete, federalizmus esetén három jogi rendet tételez fel: a tagállamokét, az összállamét és a két hatáskör elhatárolását megszabó legfelsőbb alkotmányozó jogi rendet; Verdross elmélete különbséget tesz nemzeti és nemzetközi értelemben vett szuverenitás között. *Le Fur* maga egy pluralista szuverenitáselmélet híve, s a szuverenitás lényegét abban látja, hogy bizonyos személyeknek bizonyos hatáskörben megvan a végső döntéshozó jog és a döntés keresztülvitelére való hatalma, azaz a szuverenitás végső fokú jogi hatáskör és hatalom. Éppen ezért nem egy és korlátatlan, hanem többfelé osztható és végsőleg mindig relatív. Ennek megfelelően a szuverenitásnak három formája van, és pedig egyrészt a jogi szuverenitás és a tényleges szuverenitás, melyek csak együtt adhatnak igazi szuverenitást, másrészt a jogi szuverenitásból az objektívjogi (természetjogi) és a pozitívjogi szuverenitás, amelyek rosszul kormányzott országokban szintén nem esnek egybe. A tökéletes állapot az, hogyha a szuverenitásnak ez a három formája egybeesik. A jó tételés jogi rendezésnek az a legfőbb feladata, hogy ezt a szintézist megvalósítsa, s a hatalmak és hatáskörök megosztásának éppen az a célja, hogy ennek a megvalósítását megkönnyítse. A federalizmus pedig nem más, mint a hatalmak és hatáskörök megosztása, azonban nem tárgyi hatáskörök szerint, hanem területi hatáskörök szerint.

A történeti fejlődés különböző formáinak és a szolidaritás különböző fokának megfelelően áll szemben azután a federalizmus két klasszikus formája, az államszövetség és a szövetséges állam. Az előbbi rendszeren átmenet az utóbbi

⁷⁰⁶ Le Fur, Louis (1870–1943): francia jogtudós.

⁷⁰⁷ Scelle, Georges (1878–1961): nemzetközi jogász.

felé: hogy melyik kívánatos a kettő közül, azt a történeti helyzet szabja meg. A mai történeti helyzetben két fejlődési vonalat fedezhetünk fel. Az egyik az, hogy egy bizonyos közeledés vehető észre a szövetséges állam és az egységes állam között: egyrészt a legklasszikusabb szövetséges államokban, Svájcban és az Egyesült Államokban és a politika, a gazdasági koordináció és a jogi egységesítés mindinkább szövetségközi ügyekké válnak, másrészt az egységes államokban is erős tendenciát látunk a minél nagyobb fokú decentralizáció felé. A másik fejlődési vonal pedig az államszövetségek új formáinak a megalakítását tűzi ki és ez a tendencia csak látszólag akadott meg az első kísérletek, a Nemzetek Szövetségének és Briand⁷⁰⁸ Európai Uniójának a csődjével. Az európai államok unióját továbbra is szükségessé teszik a gazdasági tények és ebben a szükségességben rejlik annak a sikernek a titka, mely Németországnak keleti szomszédjaival folytatott gazdaságpolitikáját kísérte. A szuverenitásra vonatkozó két ellentétes elméleti álláspont, ti. az államoknak a kormányok által képviselt sérthetetlen szuverenitása és a jogászoknak és publicistáknak egy szuperállamra irányuló célkitűzései, a Nemzetek Szövetsége fennállásának ideje alatt is szemben állottak egymással. E két szélsőség között kell a helyes középutat megtalálni annak az új federalizmusnak az irányában, mely nem egy vagy több államra, hanem valószínűleg egész kontinensekre fog kiterjedni.

Az egész gondolatmenetnek a federalizmusra vonatkozó megállapításai csaknem egytől egyig helyesek, de nem különösebben lényegesek. Az, hogy a szuverenitás relatív és plurális jellegű és az, hogy a federalizmus egy formája a hatáskörök és hatalmak megosztásának, helyes összefoglalása az erre a tárgykörre vonatkozó mértéktartó és lényegbeható jogelméleti felfogásoknak. Az, ahogyan a mai fejlődési tendenciákat összefoglalja, helyes és találó. Az, hogy a federalizmus új formáját csakis a federáció és a tagállamok szempontjainak egy bizonyos kiegyenlítésével lehet elérni, elemi gyakorlati bölcsesség és a federalizmus lényegéből következik. Az, hogy nem szabad jogi posztulátumokként felállítani a szuverenitásnak olyan formáit, melyek mögött reális társadalmi erők nincsenek, a jó politika és a jó jogpolitika alapszabálya, melyet valóban nem lehet elégszer hangsúlyozni. A cikk ellenben – noha nagyon jól kifejti, hogy itt Európa problémájáról van szó – alig mond valamit a federalizmus konkrét problémáiról: arról, hogy mik a federációnak az adott történeti hagyományai, politikai, társadalmi és közvélemény-lélektani feltételei, és milyen jogi formák azok, amelyek a megállapítható adott feltételek mellett a szóban

⁷⁰⁸ Briand, Aristide (1862–1932): francia politikus, 1909–1929 között ötször volt francia miniszterelnök, 1925–1932 között külügyminiszter, 1926-ban Nobel-békedíjas. Kibékülésre törekedett Németországgal, és egy kollektív biztonsági rendszer kiépítésére törekedett, melynek része volt a locarnói egyezmény és a Kellogg-Briand paktum is.

lévő közösség adott hiányait és adott szükségleteit optimálisan tudják kielégíteni. „A” federalizmus jogelméleti problémaköre eléggé ki van dolgozva, szociológiai problémaköre valamennyire szintén kialakult már, de az európai federalizmus mai problémáira válaszoló, konkrét megoldási javaslatok még mindig teljességgel absztrakt jellegűek. Csupán azt mondják meg – azt is igen sokféleképpen –, hogy mely területeken s kik között kell federációt létesíteni, s esetleg azt, hogy mily hatásköröket – rendszerint a gazdasági és katonait – kell központosítani. De alig mondanak valamit arról, hogy ennek a federalizálásnak mik volnának a konkrét, intézményes eszközei, s hogy lehetne ezeket a szociológiai adottságokhoz úgy hozzáigazítani, hogy funkcionáljanak is. A federalizmus igazi problémái ott kezdődnek, ahol Le Fur cikke befejeződik.

1943

BUDAPESTI TUDOMÁNYEGYETEM, TÁRSADALOMELMÉLETI TANSZÉK-PÁLYÁZAT, KURZUSTERV

	Társadalomelméleti főkéllégium Heti 2-3 óra	Társadalom- elméleti speciálkéllégium Heti 1 óra	Társadalmi értéktani speciálkéllégium Heti 1-2 óra	Magyar társadalmi kérdések Heti 1-2 óra	Szeminárium Heti 2 óra	Praktikum Heti 1-2 óra
I. félév	Társadalomalkotó tényezők./Természeti környezet, hatalmi tényezők, tekintélyutánzás, történeti tényezők, hagyomány, nemzetiség, fajiség, vallás, célképzetek stb. elemzése/	A nemzet. /: A nemzeti eszme története és a nemzeti közösség társadalomtana.:/	A társadalmi értékrend. /: A karizmatikus, tradicionális, hatalmi, racionalisztikus, utilitarisztikus, ideologikus, mitikus társadalmi értékelemek.:/	A magyar paraszt-társadalom	A szociológia története	Társadalom-rajzi művek olvasása.
II. félév	Társadalmi funkciók /: Eszmei irányítás és befogadás, vezetés és követés, elit és átlag, közvélemény és ellenzék. Papi, katonai, tanítói, értelmiségi, politikai, termelői szerepek.:/	Az elit társadalmi funkciója.	Az európai társadalom fejlődése és a kereszténység.	Az úriember társadalmi eszménye és az úri rend helyzete a társadalomban.	Modern szociológusok.	Statistikák társadalomtani elemzése.
III. félév	Társadalmi alakulatok /: Társ. egységek és relációk, közösségen belüli és közösségek közti társadalmi helyzetek. Szervezett és szervezetlen, homogén és komplementer alakulatok. Család, rend, osztály, állam stb.:/	A város szociológiája	A társadalmi eszmék története	A kisebbségi kérdés társadalomtana.	Magyar szociológusok.	A napisajtó társadalomtani elemzése.
IV. félév	Társadalmi változások /: Keletkezés, változás, megszűnés a társadalomban. Fejlődés, újítás, forradalom. A változás spontán, akaratú és értelmi elemei, ideológia, utópia, mítosz:/	A marxizmus társadalom-elmélete.	Az európai társadalom válsága.	A közigazgatás társadalmi szerepe a legújabb korban.	Az európai válságirodalom. /: Spengler, Ortega, Huizinga.:/	Szociológiai vonatkozású irodalmi művek olvasása.

Előadási tervezet négy félévre

BEVEZETÉS A JOG-, ÁLLAM- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYBA

Szegedi szociológiai előadások

Bevezetés: A tudományokról általában

- a) *A tudomány mivolta*
- b) *Társadalmi törvények és történet*
- c) *Valóság-, és értéktörvények*
- d) *Természettörvények és szellemtörvények*
- e) *Comte-féle felosztás*
- f) *A filozófia*

I. Társadalom

2. A társadalomtudomány alapfogalmai

- a) *A társadalomtudomány helye*
 - b) *A társadalomtudomány tárgya*
 - c) *Egyén és közösség*
 - d) *Öröklés és környezet*
 - e) *Ösztön és értelem*
 - f) *Harc és összeműködés*
 - g) *Érdek és társadalmi szerkezet*
 - h) *Szabadság és kényszer*
3. Társadalmi csoportok
4. Társadalmi szabályok
5. Társadalmi intézmények
6. A társadalmi fejlődés

II. Jog

- 7. A jog
- 8. Az egyes jogterületek és joggal foglalkozó tudományok
- 9. Az egyes jogászok élethivatások

III. Állam

10. Az állam
11. Városállam, törzsi állam, nemzetállam
12. Alkotmány és államformák
13. Hivatal és közigazgatás

Bevezetés. A tudományokról általában

a) Mi a tudomány?

A jogászai és közigazgatási pályákra való képzettség előfeltétele egyes *jogtudományok*, egyes *államtudományok* és még néhány más tárgy (közgazdaságtan, statisztika) elsajátítása. Mindezek a tárgyak együtt beletartoznak a tudományoknak egy tágabb, nagy csoportjába, melyeket *társadalomtudomány* név alatt foglalunk össze. Éppen ezért van szükség először a társadalomtudomány áttekintő megismerésére, ezen belül a jogtudományok és az államtudományok alapos ismeretére. A jogi és közigazgatási pályákon magukon ugyan nem tudományos munka folyik, hanem *gyakorlati* jogászai és közigazgatási munka; azonban ezen a téren is, mint minden szakmának a területén, általános, vagyis tudományos alapismeretek elsajátítása nélkül a gyakorlati munka igen sekélyes és komolytalan marad. Ha tudományról beszélünk, nem a valóságtól távol eső, üres, öncélú elméletekre kell gondolnunk, hanem azokra az általános alapismeretekre és alapelvekre, amelyek a gyakorlati ismereteknél általánosabb érvényűek, s a gyakorlati ismeretek végső alapjait jelentik. *A tudomány a legáltalánosabb, igazolt ismeretek összessége.* Az, hogy *ismeret*, annyit tesz, hogy az emberi értelem, az emberi tudásvágy erőfeszítéséből származik, nem pedig az érzelem és a szépérzék megnyilvánulása, mint pl. a művészet, és nem is az emberi hatalomvágy nyilatkozik meg benne, mint pl. a harcban vagy a szervezkedésben. De a tudomány nem akármilyen ismeret, hanem *igazolt* ismeret, ami annyit jelent, hogy a megismerésnek módszeres és kritikus útján törekszik a bizonyosság felé, s ebben különbözik a feltevésre, hitre vagy kinyilatkoztatásra alapított ismerettől. Azonban az igazolt ismeretek között is csak a *legáltalánosabb* igazolt ismeretek összességét tekinthetjük tudománynak, s ebben különbözik a tudomány a gyakorlati ismeretektől, a jogi, orvosi, iparos, földműves vagy bármilyen más gyakorlati pálya gyakorlati ismereteitől, technikai fogásaitól, melyek szintén lehetnek igazolt ismeretek, azonban csak egy bizonyos szakma gyakorlati szükségleteihez kapcsolódnak, s hiányzik belőlük a gyakorlati, hasznossági szempontoktól független, általános érvényességre való törekvés.

A tudományokat sokféleképpen szokták felosztani, és ezek közül a felosztások közül egyik sem tekinthető kizárólagos érvényűnek.

b) Valóságtudományok és értéktudományok

A tudományokat szokták felosztani valóságtudományokra és értéktudományokra. Ez utóbbiakat nevezik *normatív* (szabályalkotó) tudományoknak is. A *valóságtudományokat* az jellemzi, hogy a „mi van” kérdésre felelnek, arra a kérdésre, hogy a tények világában bizonyos dolgok hogyan folynak, vagy hogyan folytak le. Valóságtudományok pl. azok, amelyek a természet törvényeit, az emberek szokásait, vagy bizonyos történeti eseményeket írnak le. Az ilyen tudományok eredményeit aszerint értékeljük, hogy a megállapításaik megfelelnek-e a tényeknek. Ezzel szemben az *értéktudományok* vagy *normatív tudományok* a „mi legyen”, „mi a helyzet” kérdéseire felelnek, vagyis szabályokat, irányelveket, normákat állítanak fel, tekintet nélkül arra, hogy a valóság alkalmazkodik-e ezekhez az irányelvekhez. Értéktudományok vagy *normatív tudományok* pl. az erkölcsan, a széptan (esztétika) s egyes jogtudományok, amelyek mind arról szólnak, hogy mi a helyes erkölcsi cselekvés, mi a szép alkotás, vagy mi a jogszerű eljárás, tekintet nélkül arra, hogy az emberek valóban helyesen cselekszenek-e, valóban szép műveket alkotnak-e, vagy valóban jogszerűen cselekednek-e. Ebből egyúttal látjuk azt is, hogy az értéktudományi szempont az *emberi* világgal kapcsolatos, mert csak az emberi viselkedés, vagy alkotás területén, nem pedig az élettelen világban lehet azt a kérdést felvetni, hogy mi a szép, mi a jó, mi a helyes viselkedés. Az ember világában viszont a valóság és az érték szorosan összefügg, a helyesség, az érték felismerése a valóság szemléletéből alakul ki. Ennek megfelelően szoros összefüggés van azok között a tudományok között, melyek egyugyanazon tárgyat valóságtudományi, ill. értéktudományi szempontból vizsgálnak. Így például a *kriminológia* a büntettek világát, társadalmát, környezetét, szokásait, vagyis a valóságot írja le a büntettek világában. Ezzel szemben a *kriminálpolitika* a büntettek helyes kezelésének, javításának, az ellenük való védekezésnek a módszereit tárgyalja, tehát értéktudomány, illetőleg normatív, szabályalkotó tudomány. Mind a kettőnek a tárgyköre szorosan kapcsolódik egymáshoz, kiegészíti egymást. Igazság szerint tehát nem annyira külön *tudományokról*, hanem egyugyanazon tudományon belül vagy rokontudományok között különböző *szempontokról* van szó, egyrészt a valóság leírásának, megismerésének a szempontjáról, másrészt a valóság értékelésének, irányításának, követendő szabályok felállításának a szempontjáról.

c) Törvénytudományok és leíró vagy történeti tudományok

A tudományokat fel lehet osztani egyrészt *törvénytudományokra*, másrészt *történeti és leíró tudományokra*. A törvénytudományok általános érvényű törvényszerűségeket igyekeznek felfedni, amelyek egy bizonyos körön belül egyes eseteken túlmenően is érvényesek. Ezzel szemben a történeti és leíró tudományok egyszeri eseményeket vagy állapotokat írnak le; a történeti tudományoknál inkább múltbeli események egymásutánján, a leíró tudományoknál inkább többé-kevésbé tartós állapotoknak a részletező leírásán van a hangsúly. Ha történettudományokról beszélünk, akkor elsősorban az emberi nem történetére szoktunk gondolni, azonban a természettudomány területén is lehetségesek történeti kutatások, pl. azok, amelyek a föld történetével, közegeinek kialakulásával, a természet világában lezajlott nagy katasztrófákkal, az élőlények kifejlődésének egyes történeti szakaszaival stb. foglalkoznak.

A törvénytudományok és a történettudományok között nincs határozott és éles választóvonal. A tudomány igazi jellegének az általános érvényűsége való törekvés, vagyis a törvények kutatása felel meg leginkább; helyesen tehát itt sem annyira *törvénytudományok* és *történettudományok* ellentétéről kell beszélni, mint inkább a szempontok, a szemléletmód különbözőségéről, a törvényszerűségek keresésére való törekvés kisebb vagy nagyobb fokáról. Mert az egyik oldalon az olyanfajta történeti vagy leíró tudomány, amelyik a tényeket kizárólag csak leírja, anélkül hogy csoportosítaná, általános összefüggésekbe beállítaná és kritikailag feldolgozná, már nem is volna tudomány, hanem pusztá elbeszélés, feljegyzés. Viszont az ún. törvénytudományoknak is, bármennyire is általános érvényű törvények megállapítására törekszenek, ha nem akarnak a valóságtól elszakadni, állandóan kapcsolatban kell maradniuk azokkal az egyes tényekkel, amelyekből törvényeiket levezették. Ez a legáltalánosabb tudomány is az *ember* szemléletmódjából ered, ami szintén nem örökérvényű szempont.

d) Természettudományok és szellemtudományok

Feloszthatjuk a tudományokat tárgyuk szerint *természettudományokra* és *szellemtudományokra*. Az előbbiek a természet merőben élettelen vagy vegetatív (öntudat nélkül élő) világával foglalkoznak, az utóbbiak az önmaga helyzetére ébredt szellem öntudatából fakadó jelenségeket tanulmányozzák. Ebből következik, hogy a szellemtudományok elsősorban az emberi szellem alkotásaival foglalkoznak. Nem azért, mintha bizonyosak lehetnénk arról, hogy az embertől különböző élőlények (pl. méhek, természetangyák) nem jutottak-e az öntudatnak magasabb fokára. Azonban az ilyenfajta öntudatnak a belső világát mostanáig nem sikerült megismernünk. Természettudományok a csillagászat, a fizika (termé-

szettan), a kémia (vegytan), a geológia (földtan) stb. Szellemtudományok viszont a néptudomány (etnológia), a társadalomtudomány (szociológia), a jogtudományok, a történettudományok, az irodalomtudomány, a filozófia stb. Vannak területek, ahol a természet és az emberi szellem világa szorosan összekapcsolódik, ilyen pl. az élettan (biológia), amely természettudomány, azonban jelenségei nem függetlenek lelki és szellemi jelenségektől; s ilyen a lélektan (pszichológia), mely szellemtudomány, azonban tárgyát, az emberi lelket természeti, testi adottságok döntően befolyásolják.

e) A tudományok Comte-féle felosztása

A tudományoknak van ezen kívül egy érdekes és könnyen megjegyezhető felosztása, amelyik Comte-tól (francia filozófus) származik, és elsősorban a törvénytudományokat csoportosítja, és pedig piramisszerű felépítésben mutatja be őket. A különböző tudományokat ugyanis mintegy alulról felfelé olyan sorrendben csoportosítja, melyben a sorrend elején álló tudományok általánosabb érvényűek, viszont kevésbé gazdag tartalmúak, de az utóbb következő tudományok alapját és előfeltételét képezik. Ez a sorrend a következő:

1. Első helyen állnak a *logika* és a *matematika* tudományai, melyek egészen általános érvényűek, a gondolkodás és a szemlélet formáival foglalkoznak, s olyan általános igazságokat tartalmaznak, melyek minden további tudománynak alaptételei.
2. A tudományok következő csoportja a *csillagászat*, a *fizika* és a *kémia*, amelyek a tudomány más állásában tulajdonképpen egyetlen tudományt alkotnak, mert mind a világűr törvényei (csillagászat), mind az atomok törvényei (vegytan) a fizika szabályaira vezethetők vissza. A fizika a logika és a matematika szabályaira épül fel, azonban egy szűkebb s egyben gazdagabb területre vonatkozik, mert egy olyan valami jelenik meg a fizika világában, ami a logika és matematika merőben formai, mondhatnók úgy is, hogy íves síkjában ismeretlen, ti. az *anyag*.
3. A tudományok következő területe az *élettan*, ahol továbbra is érvényesek az anyag törvényszerűségei, azonban egy új tényező jelentkezik, mely az ide tartozó tudományokat gazdagabbá teszi, de ugyanakkor érvényességüket szűkebb területre szorítja, ti. az *életnek* a jelenségeire.
4. A sorban következő tudomány a *lélektan*, amely az élettanon épül fel, azonban megint egy új jelenséget foglal magában, mely érvényességi területét szűkebb térre szorítja, de egyben gazdagabbá teszi, ti. a maga helyzetét felismerő s azzal szemben állást foglaló emberi *lélek* jelenségét.
5. Végül a legutolsó, legszűkebb tudományterület a *társadalomtudomány* területe, ahol a lélektan összes szabályai érvényesek maradnak, de olyan jelenségek is

megjelennek, melyekkel a lélektan kevésbé foglalkozik, ti. a *társas szerveződés*, *társas intézmények* jelenségei.

A tudománynak mindezek a felosztásai a legkülönbözőbb módon keresztezik egymást, s nem merev rendszert, hanem egy történetileg kialakult, összefonódó együttest alkotnak.

f) A filozófia

Különleges helyzetet foglal el a tudományok körében a filozófia (bölcselet), melyről azt mondhatjuk, hogy a tudományok tudománya, vagyis az a szerepe a tudományok között, ami a tudomány szerepe a különféle ismeretek között. A filozófia ti. a tudományok között is a legáltalánosabb érvényű feltételeket keresi, azokat az ismereteket, melyek minden tudományban közösek, melyek azzal a kérdéssel foglalkoznak, miként lehetséges egyáltalán tudomány vagy megismerés. Minden egyes tudománynak vannak olyan egészen általános közös alapkérdései, melyek ezeket a tudományokat a végső kérdéseket tárgyaló filozófiával kapcsolják össze. Ilyen értelemben szoktak természetfilozófiáról, történetfilozófiáról és államfilozófiáról beszélni. Az, amit az alábbiakban társadalomtudományba, jogtudományba és államtudományba való bevezetés címén mondani fogunk, ilyen értelemben sok vonatkozásban filozófiai jellegű, vagyis a társadalom-, jog- és államtudományoknak azokat a legáltalánosabb elemeit foglalják össze, amelyek már oly általános érvényűek, hogy a filozófiával, a tudományokról szóló tudománnyal kapcsolódnak.

I. A társadalom

2. A társadalom alapfogalmai

a) Társadalomtudomány helye a tudományok között

Hogyan helyezkedik el a társadalomtudomány a tudományoknak eddig ismertetett csoportjában? A társadalomtudomány (szociológia) a 19. század közepén vált önálló tudománnyá, s azok, akik elsőnek foglalkoztak vele, mindenekelőtt a már említett Auguste Comte és Herbert Spencer (angol filozófus), úgy fogták fel a szociológiát, mint ami természete szerint *valóságtudomány* és *törvénytudomány*, vagyis a társadalmi valóság vizsgálatából éppen olyan bizonyossággal állapítja meg a társadalom törvényszerűségeit, mint a természettudományok a természet

törvényeit. Azóta azonban kiderült, hogy a társadalomtudományok vizsgálata terén döntő jelentősége van nemcsak annak, hogy tényleg mi *van* a társadalomban, hanem annak is, hogy mit tartunk helyesnek, kívánatosnak, mit szeretnénk, hogy *legyen*. A társadalomtudomány tehát szükségképpen foglalkozik a társadalom tényeinek és változásainak az értékelésével, vagyis nemcsak valóságtudomány, hanem értéktudomány is. A fontos az, hogy a kétféle szempontot ne keverjük össze, vagyis egyrészt ne állítsuk arról, ami valóban és megállapíthatóan *van*, egyben azt is, hogy annak úgy is *kell* lennie, másrészt ne állítsuk arról, amit szeretnénk, hogy *legyen*, azt, hogy az már úgy is *van*.

Hasonlóképpen kiderült az is, hogy a társadalomtudomány soha sem lehet olyan tiszta törvénytudomány, mint a természettudományok. A természettudomány megteheti azt, hogy élettelen tárgyakkal kísérletezik, vagyis laboratóriumban lefolytat bizonyos folyamatokat, melyekből nagyfokú biztonsággal le lehet olvasni általános törvényszerűségeket. Így feleslegessé válik, hogy újból meg újból leírja, hogy ugyanaz a folyamat azelőtt s azután ezerszer és ezerszer hogyan ismétlődik meg kinn a természetben. A társadalomtudomány ellenben élő emberekkel foglalkozik, tehát nem kísérletezhetik velük kedve szerint; sokkal nagyobb szüksége van tehát a *leíró* és a *történeti* szempont segítségére.

Mai felfogás szerint tehát a társadalomtudomány nemcsak a társadalmi valóság törvényszerűségeivel foglalkozik, hanem magában foglalja a társadalmi értékek tudományát (társadalmi értéktan), a társadalmi leírást (szociográfia) és a társadalomtörténetet is.

b) A társadalomtudomány tárgya

Mi a társadalomtudomány tárgya? Elsőre legegyszerűbben azt lehet felelni, és azt is feleli mindenki, hogy a társadalomtudomány tárgya, amivel foglalkozik, az emberi *társadalom*. Csakhogy a társadalomban nagyon sok minden van; pl. az emberek testi állapota, a házépítés és a háború, de azért sem a gyomorsebészet, sem a tetőszerkezet, sem pedig a tüzéség nem társadalomtudomány. Azért sem elég azt mondanunk, hogy a társadalomtudomány tárgya a társadalom, mert társadalom alatt, akár egy ország, egy város, egy osztály, egy gyár, egy iskola társadalmáról beszélünk, már valami összetársult, összeszervezett, együvé tartozó dolgot értünk, viszont a társadalomtudomány nemcsak ezekkel foglalkozik, hanem foglalkozik a szétesett, szembenálló emberekkel, vagyis az anarchiával, versennyel, háborúval is. A társadalomtudomány tárgya tehát a *társas viszony*, akár barátságos, akár ellenséges. Szokták úgy is meghatározni, hogy társadalmi jelenség az, melynek során az egyik ember cselekedete a másik emberre vonatkozik, vagyis a másik ember feltételeit érinti, azokra kihat. Nem fontos, hogy

ezek közül a meghatározások közül válasszunk, hanem fontos felismernünk azt, hogy mindegyik meghatározás szerint a társadalom lényege az, hogy ott az ember nem mint pusztán fizikai lény és nem mint egyedülálló egyén szerepel, hanem mint más emberekkel közösséget alkotó valaki.

A betegség, a házépítés, a háború tehát azért társadalmi jelenség, mert ezeket az emberek valakikkel, valakik javára, valakik ellen vagy valakik terhére szokták csinálni, de a gyomorsebészet, a tetőszerkezet, a tüzéség azért nem társadalomtudomány, mert ezek nem ember és ember, hanem ember és testrész, ember és anyag, ember és szerszám közötti viszonyról foglalkoznak.

c) Egyén és közösség viszonya a társadalomban

A társadalomtudomány tehát az ember társas, közösségi viszonyaival és feltételeivel foglalkozik. A társadalomtudományi kutatást – éppen úgy, mint minden más tudományos kutatást – döntően befolyásolja, hogy nincs-e valami előítéletünk, elfogultságunk a társas viszonyok természetére nézve. A legtöbb embernek az *egyén és közösség viszonyára* nézve van előítélete: vagy az egyént, vagy a közösséget eleve fontosabbnak s a másiknál előbbre valónak tekinti.

Azt az előítéletet, amely azt vallja, hogy valójában csakis az egyén az igazi valóság, a közösség pedig nem más, mint egyének sokasága, s a közösség minden megnyilvánulása pusztán az egyének megnyilvánulásaiból tevődik össze, *individualizmusnak* nevezzük. Az individualizmus főleg azt hangsúlyozza, hogy semmiféle közösség nem létezhetik a közösséget alkotó egyének nélkül, s közösségi tudatuk, érzelmeik, szándékaik is csak az egyéneknek lehetnek.

Azt az ellentétes előítéletet, amely azt vallja, hogy a tulajdonképpen, alapvető valóság a közösség, és az egyén csakis mint valamilyen közösségnek, vagy közösségeknek a tagja bír egyáltalán jelentőséggel, *kollektívizmusnak* nevezzük. Ez a felfogás hivatkozik arra a tapasztalati tényre, hogy az ember a közösségekben teljesen másképpen viselkedik, mint egymagában, s tömegek együtt olyan dolgokat visznek véghez, melyek néha felette vannak, néha alatta maradnak annak, amit az egyes tagok képességei, erkölcei, tudása alapján várni lehetne tőlük.

Közkeletű felfogás szerint a szocializmus kollektivisták felfogása. Ez nem helyes meghatározás, mert a szocializmus csakis a kapitalizmusnak egyéni, önkényre vezető formáival szemben hangsúlyozza a közösségi szerveződés, a közös tulajdon és a közös szervezés jelentőségét. Azonban végső célkitűzéseiben a szocializmus sem vallja a közösség egyedülvalóságát, és végsőleg nem a közösség pusztán dicsőségére és nagyságára törekszik, mint pl. a nemzeti szocializmus, hanem a közösséget alkotó egyének jólétére és boldogságára.

A valóság az, hogy az individualizmusnak és a kollektivizmusnak ez az ellentéte mesterséges és kihegyezett ellentét. Az egyik oldalról világosan fel kell ismernünk, hogy bármennyire is átalakítja a közösség az egyéni megnyilvánulásokat, lelke, személyisége és saját személyiségéről való tudata mégis csak az egyéneknek van, nem pedig a közösségeknek, törzseknek, osztályoknak, nemzeteknek. Mindazok a szólásmondások, melyek a törzs *szelleméről*, a proletárosztály *tudatáról* vagy a magyar nemzeti génusz *bánatáról* szólnak, pusztá képek, melyek az egyes ember lelkivilágából ismert jelenségeket visznek át képszerűen egész közösségekre. A közösség tehát soha abban az értelemben nem lehet előbbre való, hogy a közösséget alkotó egyénektől függetlenül létezzék. A másik oldalról viszont tudnunk kell azt, hogy az embert más testi és fizikai adottságai is közösségi létre utalják, mert azok közé az élőlények közé tartozik, melyek csakis hosszú időre nyúló szülői gondoskodás útján képesek életben maradni. Ennek megfelelően az ember pusztá testi léte is közösségi feltételeken múlik, a testi léten túlmenő lelki megnyilvánulásai között pedig úgyszólván egy sincsen, amely közösségi adottságoktól független lenne; még akkor sem, ha teljes egyedülvalóságban folyik le. Egymagában elmélkedő, bánkódó és egyedül élő embernek a gondolatai, érzelmei és cselekedetei is a legnagyobb mértékben függnék attól a közösségtől, amelyben felnőtt. Úgyszólván alig tudjuk még elképzelni is, hogy egy minden közösségen kívül álló, mintegy üvegbura alatt előállított egyén hogyan élne, hogyan érezne, hogyan gondolkodnék. A pusztá szigeten egyedül élő Robinsonnak az egész szigeti élete is arra a tudásra és azokra a szerszámokra volt felépítve, melyeket ő a társadalomból hozott magával. Ismeretes néhány történeti esete vadonban vagy minden szülői gondoskodás híján felnőtt gyermekeknek, ezek azonban egyáltalán nem Tarzan-szerű, tiszta lelkű atléták voltak, hanem lelkileg és szellemileg teljesen elmaradt, félig állati lények.

Az individualizmus és kollektivizmus kihegyezett vitájában tehát az az igazság, hogy lelke és tudata csakis az *egyénnek* van, ennek az egyéni léleknek és tudatnak azonban nyilván semmi olyan megnyilvánulása nincs, amely ne függne össze más egyének megnyilvánulásaival, vagyis az emberi *közösség* létezésével.

d) Öröklés és környezet

A társadalomtudomány egyik legfőbb vitakérdése, hogy az egyénnek azokban az alapvető magatartásaiban, melyek társadalmi viselkedésére a legdöntőbben hatnak, minek tulajdonít elsősorban meghatározó szerepet, a születéssel *örökölt* adottságoknak, vagy a *környezet*, a nevelés, a társadalom hatásainak. A társadalomtudományban úgyszólván divatszerűen váltakoznak azok az áramlatok, melyek hol úgy tekintik az ember közösségi sorsát, mint amit születésével magával hozott

képességei nagyjából teljesen meghatároznak, hol pedig úgy, mint ami teljességgel azon dől el, hogy az ember milyen környezetbe kerül és nevelkedik fel.

A középkor hierarchikus, születésrendi tagolódásra alapuló világában magától értetődőnek tartották, hogy az ember társadalmi sorsát születése határozza meg, hogy a nemesek születéstől fogva előkelőek és az állam vezetésére képesek, a parasztok pedig születésüknél fogva együgyűek és durvák. A születésrendi adottságokban való hit csökkenésével mind erősebben foglalkozta a tudományt az a kérdés, hogy az egyes ember társadalmi sorsát, az egész társadalom fejlődését és intézményeit milyen tényezők befolyásolják és határozzák meg. *Montesquieu*⁷⁰⁹ francia politikai író a 18. század elején foglalkozott először az éghajlatnak a társadalmi intézményekre való hatásával, s ő állította fel azt a tételt, hogy az emberi tevékenységet ellutató forró, déli éghajlat alatt könnyebben kifejlődik a zsarnokság, mint az egyéni cselekvőképességet kívánó zordabb, északi vidékeken. A későbbi kutatások túlhaladtak az ilyen primitív általánosításokon, s mélyebb összefüggéseket kerestek.

A 19. század közepén két nagy tudományos gondolkodó hatására különös lendületet kaptak azok a kutatások, melyek egyrészt a természeti, másrészt a társadalmi környezetnek az emberre való hatásával foglalkoztak. Az egyik *Darwin* (angol természettudós) volt, aki megállapította, hogy az összes élőlény egymástól, illetve közös őstől származik; az ő feltevése szerint az egyes állatfajták úgy alakultak ki, hogy az életért való harc során a *természeti környezethez jobban alkalmazkodó* egyedek maradtak életben, s ezek egymás közt szaporodván mindjobban kifejlesztették azokat a tulajdonságaikat, melyek az eltérő környezetekhez való alkalmazkodást lehetségessé tették, s így alakultak ki a különböző állatfajták. Általánosan ismert példája ennek a zsiráf, mely eszerint a felfogás szerint úgy fejlődött ki, hogy egy zsiráfhoz hasonló, de nem hosszúnyakú állatfaj oly vidékre került, ahol élelmét csak magas pálmafák leveleiben tudta megtalálni. Ennek következtében csak azok a zsiráfélődök maradtak életben, melyek a magas pálmafák leveleit el tudták érni, míg a többiek elpusztultak. A hosszúnyakúak keveredéséből és folytonos kiválasztódásából alakult ki a régi állatfajból egy új, hosszúnyakú állatfaj, a jelenlegi zsiráf. Későbbi élettani kutatások kiderítették, hogy a fajok változásai nem ilyen egyszerűen folynak le, hanem rejtett öröklési lehetőségeknek hirtelen való kibontakozása útján történnek. Mindemellett Darwinnak a környezethez való alkalmazkodásról szóló elmélete nagy hatással volt a társadalomtudományra, és számos részletkutatás foglalkozott és foglalkozik a természeti környezetnek a különféle kultúrák, társadalmi intézmények és települési formák kialakulására gyakorolt hatásával.

⁷⁰⁹ Montesquieu, Charles-Louis de Secondat (1689–1755): francia filozófus, politikai gondolkodó.

A másik nagyhatású elmélet *Marx* Károly elmélete volt, mely azt fejtette ki, hogy az ember társadalmi viselkedését osztályhelyzete, vagyis társadalmi környezete határozza meg. Ennek nyomán ismerte fel a modern társadalomtudomány, hogy az ember sokkal kevésbé él természeti környezetben, mint az állat, hanem igen tekintélyes részben maga alkotta mesterséges *társadalmi* környezetben, és innen indultak el azok a kutatások, melyek a polgári, proletár, falusi, kisvárosi, külvárosi és nagyvárosi környezetnek az ember fejlődésére való hatását vizsgálták. Marx nyomán azonban egyesek, pl. *Bebel* (német szociáldemokrata politikus és író a 19. század és a 20. század fordulóján) odáig mentek, hogy feltételezték, hogy egyenlő iskoláztatás és egyenlően jó nevelés mellett teljességgel megszűnnének azok a különbségek is, melyek az emberek között *tehetség* tekintetében fennállnak.

A 20. század folyamán bekövetkezett egy ellenáramlat is, amely a környezet hatásával szemben újból kiemelte az öröklés jelentőségét. Az élettan megállapította, hogy a többi élőlényhez hasonlóan az embernek is a testi és alkati adottságait a szülők testi és lelki adottságainak meghatározott egysége alapján történő, de kiszámíthatatlan kombinációja hozza létre úgy, hogy belejátszanak távolabbi ősöknek olyan tulajdonságai, melyek a szülőknél rejtve maradtak. Az élettannak ezeket a felismeréseit egyesek éppen olyan felületes módon vitték át a társadalomtudományra, mint régebben mások Darwinnak a környezethez való alkalmazkodásról szóló elméletét. Az átvitel téves volta abban rejlik, hogy az élettan az élőlények *adottsága*, *alkata* érdekli, míg a társadalomtudományt az, hogy ezekből mi lesz a társadalomban, vagyis az ember *közösségi sorsa*, amiben az örökölt adottságokon túl környezeti és közösségi ráhatások is döntő szerepet játszanak. Híressé vált Amerikában az Edwards család és a Yuke család példája, amely a 18. századra visszamenően két család szembeállításával mutatta be, hogy a munkájával komoly pozíciót elért derék és kiváló Edwards-ős leszármazottjai nemzedékeken keresztül szintén derék, kiváló és fontos pozíciót betöltő emberek voltak, míg a züllött, börtönviselt, alkoholistá Yuke-ős leszármazottjai nemzedékeken keresztül szintén bűnözők, alkoholisták és prostituáltak lettek. Gondos vizsgálatokkal megállapították azt is, hogy az amerikai gazdasági élet vezetőinek tekintélyes százaléka hasonlóképpen magas gazdasági pozíciókat elfoglalt ősöktől származik, hogy a rég bevándorolt nyugat- és észak-európai eredetű amerikaiak intelligenciájának magasabb a foka az újonnan bevándorolt dél- és kelet-európaiakénál, valamint a fehéreké a színesekénél. Mindezek a vizsgálatok, bármily pontos mérésekkel s bármily nagy területen végezték is őket, alapvetően elhibáztak, mert előre bizonyítottnak tételezik fel azt, ami egyáltalán nem biztos, s a vizsgálatok után sem válik biztosabbá, hogy ti. mindezeket a tulajdonságokat, erényeket vagy hibákat a testi öröklés viszi át szülőről gyermekbe. A testi örökléstől teljesen függetlenül nincs semmi csodálatos abban, hogy a társadalmilag

aránylag biztos helyzetben levő és gondos nevelést kapott egyének leszármazottjai is túlnyomó részükben ebben a környezetben maradnak, és ennek megfelelő társadalmi pozíciót érnek el, viszont züllött és nyomorgó környezetben levő emberek leszármazottjainak túlnyomó része is ugyanilyen környezetben él tovább, és ennek megfelelő életvitelt folytat. Az apák ugyanis nemcsak személyes adottságokat, hanem vagyoni helyzetet, társadalmi, környezeti és nevelési előnyöket vagy hátrányokat is átörökítenek, s a Yuke család, a kelet-európai bevándorlás és a színesek hátrányos helyzete ezzel éppen úgy, sőt jobban megmagyarázható, mint az örökléssel. Az öröklés társadalmi hatásait csak akkor lehet pontosan lemérni, ha gyermekeket csecsemő koruktól kezdve nevelnek más-más környezetben, ilyen kísérleteket pedig, emberekről lévén szó, nem lehet tetszés szerinti kiterjedésben végezni. Az eddigi ilyen tárgyú megfigyelések mindenesetre azt mutatják, hogy a szülők *testi, kedélybeli és temperamentumbeli* adottságai valóban megváltozott társadalmi környezetben is kiütözköznek, ezzel szemben a társadalmi viselkedés szempontjából jelentős erkölcsi beidegződések és készségek, valamint a kultúráltság, az értelmi mozgékonyosság és a meglevő lehetőségekkel való élni tudás inkább a társadalmi környezettől és a neveléstől függ, végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy az öröklés szabja meg az ember alapvető testi és lelki lehetőségeinek a határait, azonban azt, hogy ezekből a lehetőségekből mi és mennyire valósul meg, a nevelés és a társadalmi környezet dönti el.

e) Társadalmi viselkedés, társadalmi érdek, társadalmi szerkezet

A társadalomtudomány művelői régen arra építették fel rendszerüket, hogy a társas kapcsolatok valamelyikét kiemelték, alapvetőnek jelentették ki, és minden mást belőle vezettek le. Így egyesek minden társas jelenséget az ember *ösztöneiből*, mindenekelőtt önfenntartási és fajfenntartási ösztöneiből vezettek le; egyesek bizonyos *érzelmeket*, mások az emberi *akarat* jelenségeit, ismét mások az emberi *értelem* munkáját tekintették a társulás alapvető mozgatójának. Említettük már a *környezethez való alkalmazkodás* Darwin-féle elméletét. Más felfogás szerint a társadalmi megnyilvánulások között a legalapvetőbb és legjellemzőbb az *utánzás* (Tarde,⁷¹⁰ francia szociológus). Mások szerint a *szokás*, ismét mások szerint a *félelem* (Hobbes, angol filozófus), vagy a *hasznosság* (Bentham,⁷¹¹ angol közgazdász). Van olyan felfogás, mely szerint az emberben van külön ún. *társas ösztön* (Grotius,⁷¹² holland jogász). Egyesek a *harcot*, mások az emberek egymás közötti *szolidaritását* veszik kiindulópontnak. Marxnál az osztály, az osztályérdek és az osztályharc jelenségei vannak előtérben.

⁷¹⁰ Tarde, Gabriel (1843–1904): francia büntetőjogász, szociológus.

⁷¹¹ Bentham, Jeremy (1748–1832): angol filozófus.

⁷¹² Grotius, Hugo (1583–1645): holland jogtudós, filozófus.

Ha mindezek között a feltételezett alapjelenségek között rendet akarunk csinálni, akkor mindenekelőtt észre kell vennünk, hogy ezeket gyakran össze sem lehet mérni, mert más és más értelemben *alapvetők*. Egyesek egészen egyszerű emberi *viselkedéseket*, *viselkedésformákat*, *viselkedési beállítottságokat* jelentenek, melyekről önmagukban még nem tudjuk, hogy honnan jönnek és hova mennek, mi az okuk és mi a céljuk. Bonyolultabbak azok a jelenségek, melyekben világosan megmutatkozik valamilyen emberi *érdek* (környezethez való alkalmazkodás, hasznosság, osztályérdek stb.). Végül a bonyolultság magas fokán állnak azok a jelenségek, melyek már a társadalmi *szerveződések* valamilyen határozott módszerét, valamilyen *társadalmi szerkezetet*, sőt, nagyobb méretű *társadalmi intézményt* is jelentenek (munkamegosztás, hatalom, önkormányzat, háború stb.).

Fontos, hogy ezeket ne keverjük össze egymással; pl. az *ellenségesség* önmagában pusztán viselkedésforma, az *érdekellentét* már egy tartós érdekállapot, mely az okok és emberi célok világában szilárdabban elhelyezkedik, végül a *háború* egy szervezett, szétágazó társadalmi intézmény. Hasonlóképpen az *alávetés*, az erőszak merő viselkedésforma, mely lehet pillanatnyi is, a *kizsákmányolás*, a *túlerő* az erőviszonyoknak és érdekállapotoknak egy állandóbb összefüggése, míg a *hatalom* egy szervezett, eljárásilag és szerkezetileg tagolt társadalmi intézmény.

Ilyen módon most már felismerhetjük, hogy a társadalmi viselkedés ezerféle változatai közül egyiket sem érdemes alapvetőbbnek tekinteni a másikkal, legfeljebb csak csoportosíthatjuk ezeket a társadalmi viselkedésformákat aszerint, hogy társadalmi *kapcsolatot* tartalmaznak-e (pl. szeretet, szolidaritás, bizalom, lojalitás, hűség, utánzás, szokás, csodálat stb.), társadalmi *ellentét* fejeződik-e ki bennük (gyűlölet, félelem, idegenkedés, lenézés, különködés stb.), vagy pedig társadalmi *kizárólagosságot* mutatnak, vagyis bizonyos, többé-kevésbé szűk körben kapcsolatot, de a körön kívül állókkal szemben ellentétet (ilyen pl. a büszkeség, az osztályöntudat, a harci bajtársiasság, a zsiványbecsület stb.).

Mindezek a viselkedésformák igazán akkor válnak fontossá a társadalomtudomány számára, mikor társadalmi *érdekek* jutnak bennük kifejezésre. *Marx* volt az első, aki különösen éles fénybe helyezte az emberi érdek döntő szerepét a történelmi fejlődés és a társadalmi szerveződés terén.

Ennek eredménye, hogy a mai társadalomtudomány üres és veszélyes romantikának minősít minden olyan beállítást, mely az emberi cselekedetek mozgatóiként merőben eszményeket és eszméket tételez fel, s nem veti fel azt a kérdést, hogy az eszmék vagy eszmények nevében folyó cselekvés eredménye kinek vagy kiknek áll érdekében. Ezzel nem az eszmék és eszmények hatását és jelentőségét vonjuk kétségbe, hanem arra az alapvető igazságra mutatunk rá, hogy az ember

mindabban, amit csinál, még ha nem is közvetlenül a saját érdekében cselekszik, alapvetően *érdekelt*; valamit ki akar hozni belőle a maga számára, legyen az jólét, hatalom, dicsőség, tudásgyarapodás vagy örök üdvösség.

Itt azonban fel kell ismernünk, hol vannak a határai a marxi felfogásnak, mert elsősorban az osztályérdek és a gazdasági érdek döntő szerepét hangsúlyozza.

Mindenekelőtt tudnivaló, hogy az ember életének vannak területei, melyek érdekszempontból, főleg tudatos érdekszempontokból, és egyáltalán minden fajtájú céltudatosságtól nagymértékben mentesek. Persze az ember abban is *érdekelt*, hogy életének legyen egy ilyen területe, de ezen belül az „érdekei” annyira háttérbe vagy a tudat alá szorulnak, hogy nem érdemes ezeken a területeken társadalmi érdekről beszélni. Elsősorban a kötelezettségektől mentes szabadidőben, a szórakozás, az időtöltés és az életöröm különböző megnyilvánulásaiban kerül napvilágra az emberi életnek ez az érdekmentes szférája. Az állatnál és az egészen primitív társadalmakban ezek a spontán, érdekmentes cselekedetek szabadon váltakoznak a létfenntartási és más szükségletek által meghatározott, *érdekelt* cselekvésekkel. Fejlettebb társadalmakban az embernek az élete mind erősebben beágyazódik a társadalmi szükségletek által kiváltott, érdekelt cselekedetek rendszerébe, viszont az érdektelen cselekvések is kialakulnak, persze, szigorúan meghatározott és körülírt formákra (ünnepségek, ünnepnapok, szabadidő) korlátozódnak. A legmagasabb rendű társadalmi fejlődés viszont ismét mind erősebben irányul arra, hogy ennek a társadalmi érdekeltségetől mentes szabadidőnek a területét kiterjessze.

A másik fontos kiegészítése az ember alapvető társadalmi érdekeltségéről szóló marxi álláspontnak, hogy az embereknek nemcsak gazdasági és osztályérdekeik vannak, de van több másféle érdekük is, mindenekelőtt hatalmi érdekeik, s adott esetben nem lehet olyan nagy bizonyossággal megállapítani, hogy a különböző érdekek összeütközése melyiknek a győzelmével végződik, és milyen eredményt hoz létre. A hatalmi érdekek, az uralkodási vágytól kezdve le egészen gyermekes hiúsági megnyilvánulásokig az embereket igen gyakran indítják arra, hogy gazdasági érdekeikkel teljesen ellentétes módon cselekedjenek. Bizonyos – ritkább – helyzetekben pedig az emberi tudásvágy, az elvek vagy eszmék sikeréhez fűződő érdekeltség, vagy a vallásos üdvözülés vágya bizonyulnak döntő emberi és társadalmi érdekeltségekké.

Tudnunk kell végül azt is, hogy bármennyire döntő meghatározója az egyes emberi cselekedeteknek az ember *érdeke*, a társadalmi folyamatokat az érdek magában nem határozza meg egyértelműleg. Az egyes ember érdekéből ugyanis nagyon különböző utakon lehet közösségi folyamat. Az érdekek a legkülönbözőbben viszonyulhatnak egymáshoz: lehetnek *azonosak*, *közösek*, *párho-*

zamosak, összefüggők, versengők vagy ellentétesek, s az érdekeknek ez a sokféle egymáshoz való viszonya igen különböző végeredményt hozhat létre: sor kerülhet *érdekegyesítésre, érdekkiegyenlítésre, érdekmegosztásra* vagy *érdekharcra*. Hogy melyikre kerül sor, azt az érdek maga nem határozza meg kizárólagos érvennyel, hanem döntő szerepe van a *társadalmi szerkezetnek*, a társadalmi egybeszervezés módसरének. Egy gyári szakmunkás, egy kiskazda, egy urasági inas és egy irodatiszt nagyjából azonos havi jövedelemmel bír és egyaránt az az érdekük, hogy magasabb havi jövedelmet érjenek el. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezek a törekvéseik minden további nélkül egyforma irányban fognak haladni, és egységes társadalmi folyamattá egyesülnek. A gyári munkás olyan társadalmi szerkezetben él, melyben csak a munkaadóval szembeni egységes fellépés, tárgyalás vagy harc útján lehet magasabb munkabér felé törni; a törpegazda a magasabb jövedelmet elérheti jövedelmezőbb termények termesztésével, modernebb gazdálkodással; az urasági inas olyan társadalmi szerkezetben él, melyben egyikre is, másokra is alig van lehetősége, ellenben elérheti ugyanazt munkaadójának fokozottabb kiszolgálásával, esetleg saját emberi méltóságának rovására menő módon; végül az irodai tisztviselő társadalmi szervezettsége olyan, hogy a magasabb fizetési osztályt, a soron kívüli előlépést szorgalmas szakmunka révén érheti el. Mindezekben az esetekben a társadalom szervezési módja dönti el, hogy az azonos érdek kielégítéséhez harc, vállalkozás, alkalmazkodás vagy egyenletes munka kell-e. Hasonlóképpen társadalmi szerkezeti okok döntenek el, hogy az érdekek különbözőségéből érdekkiegyenlítés, érdekegyesítés vagy érdekharc lesz-e.

f) Harc és béke

A társadalom számára jelentős emberi viselkedésformák vizsgálata szempontjából legfontosabb az a különbség, amely az egymással *szembenálló* emberi viselkedés és az egymással *barátságos* emberi viselkedés között áll fenn. Általában első látásra természetesnek tartjuk, hogy a társadalom fejlődése szempontjából a barátságos, békés viselkedésformák jelentősek, ezzel szemben az egymás megsemmisítésére irányuló, *harci* viselkedésformák pusztítóak és veszedelmesek. Ezzel szemben tudnunk kell azt, hogy a társadalom élete telve van ember és ember közötti ellentétekkel, feszültségekkel, s ezeket nem lehet minden további nélkül kártékonynak minősíteni. Sőt, igen sok vonatkozásban az ellentétes, *harci* helyzetek váltják ki a fenyegetett vagy támadó közösségek *belül* a szorosabb összeműködés, a belső *béke* megerősödését, s az egyesek és közösségek közötti legszorosabb együttműködések, a legtartósabb békék rendszerint valaki harmadik *ellen* szokat irányulni.

A harc alapvető jelentőségét vallja a marxizmus is, mely szerint a társadalmi fejlődés legdöntőbb tényezője az *osztályharc*; abban a kezdeti állapotban pedig, amikor még nem voltak osztályok, valamint abban a végső állapotban, a szocialista társadalomban, amelyben már nem lesznek osztályok, ott is volt és ott is lesz harc, csak nem osztályharc, hanem a *természet erőivel való harc*. Teljesen más oldalról a harc erkölcsi értékét hangsúlyozza a modern nacionalizmus, militarizmus és imperializmus, s különösen a német gondolkodás hangoztatta, hogy olyan dolog, amelyet a nemzetek életéből kikapcsolni nem lehet és nem szabad, mert különben tespedés, elkényelmesedés és erkölcsi elaljasodás venné hatalmába az egész társadalmat.

Ezzel szemben áll a *pacifizmus* világnézete, mely a legsúlyosabban elítél mindenféle háborút s általában mindenféle erőszakot, s nyomatékka rámutat a háború és az erőszak kultúrapusztító és erkölcsromboló hatására.

Ha a két ellentétes nézetben rejlő igazságmagot meg akarjuk találni, akkor mindenekelőtt fel kell ismernünk, hogy a kétféle nézet gyakran más-másról beszél, mikor *harcot* emleget. Az első feladat tehát az, hogy az összes félrevezető képek és hasonlatok kikapcsolásával világosan határozzuk meg, miről van szó. Elsősorban ki kell kapcsolnunk a természet erőivel folytatott harcot, mert ez teljességgel más értelemben harc, mint az emberek közötti harc: merőben hasonlatszerű és félrevezető azt mondani, hogy a természet elleni harc „helyébe” az emberek közötti harc „lép”, majd ismét az emberek közötti harc „helyébe” a természet elleni harc. Legfeljebb abban a szűk részben lehet ez igaz, hogy a vadállatokkal szemben való harciasság – mely a természet erőivel szemben való harcnak csak egy kis része – valóban könnyen átmegy emberekkel szemben való harciasságba. Azonban már a földművelőnek a természet mostohaságával folytatott küzdelme igen nehezen „alakulhat át” emberek közötti harciassággá. Az pedig, hogy a modern háború technikai eszközeit a békés termelés szolgálatába lehet, kell s talán fogják is állítani, egyáltalán nem azt jelenti, hogy a modern ember háborúskodó *viselkedésformája* „alakul át” a természettel való modern küzdelem viselkedésformáivá.

Másodszor tudnunk kell azt, hogy valóban rengeteg viselkedésforma van, amely *ellentétes* jellegű, kezdve a gazdasági, politikai, szellemi és sportbeli versengésen és versenyen, folytatva a párviadallal és a szabályos háborúviseléssel, és végezve a tömeges öldökléssel. Semmiképpen sem lehet azonban a tömeges öldöklést azzal igazolni, ami a versenyben, a versengésben, a társadalmi és politikai harcban, vagy akár a fegyveres harcban vagy a forradalomban termékeny és előrevívő. A harcnak mindeme formái között egy nagyon világos határvonalat kell húznunk: van olyan harc, amely kifejezetten más emberek megsemmisítésére, megsebesítésére vagy nyomorba döntésére irányul, vagy ha

nem is kifejezetten erre irányul, olyan feltételek mellett folyik, melyben a harcolók szándékosan és tudatosan közönyösek lehetnek ezekkel a következményekkel szemben. És van olyan harc, melynek a feltételei olyanok, melyek mellett más emberek életét és egzisztenciáját kifejezetten tiszteletben kell és lehet tartani. Semmi vita nincs akörül, hogy az utóbbi értelemben vett harc hasznos és termékeny, s a gazdasági, politikai és szellemi élet valóban tespedésbe sülylyedne, ha a harcnak ezek a jelenségei megszűnnének.

Ezután jutunk csak el a probléma igazi magjához: ahhoz ti., hogy a harcnak azok a formái, melyek emberek megölésével, megsebesítésével vagy teljes nyomorba döntésével s ember alkotta értékek pusztulásával járnak, vagyis a háború, a fegyveres forradalom és a végsőig menő gazdasági harc eleve kártékonyak és elvetendő, avagy bizonyos esetekben vagy túlnyomó részben ezek is szükségszerű, termékeny és előrevivő jelenségek-e. Mind a két nézet hívei túlnyomórészt történeti példákra hivatkoznak. Az egyik oldal hivatkozik a világtörténelem ismert irtóháborúinak céltalanságára és kártékonyására, legújabban a két világháború hallatlan ember- és értékpusztítására. A másik oldal hivatkozik arra, hogy pl. a Római Köztársaság által lefolytatott irtóháborúk nélkül nem jött volna létre a Római Birodalom s az ennek kebelében kialakuló nagy anyagi és szellemi teljesítmények, vagy hivatkozik arra, hogy voltak háborúk és forradalmak, melyek mindennemű gazdasági, politikai és kulturális fejlődésnek mindenre elszánt ellenfeleivel szemben folytak, akiknek győzelme sokkal nagyobb veszélyt jelentett volna, mint a velük szemben vállalt háború vagy forradalom. Nem kétséges, hogy azok a nagyobb politikai egységek, melyekben egyáltalán nagyobb méretű gazdasági, politikai és szellemi fejlődés keretei kialakulhattak, a történelem eddigi folyamán nagyobbbrészt háborús hódítások révén jöttek létre, és nem kétséges az sem, hogy a forradalmaknak a politikai és társadalmi fejlődés terén milyen döntő és termékeny szerepük volt. Tudunk azonban évtizedekig, vagy évszázadokig folyó háborúkról és pártharcokról, melyeket mindkét oldalról azzal a meggyőződéssel vívtak, hogy szent és fontos ügyről van szó, s végül is csak az emberi nyomorúságot szaporították, s nem győzött bennük egyik „szent” ügy sem, pl. a vallásháborúk. Ne felejtjük el, hogy azért, mert minden megtörtént rosszból származik valami jó is, melyet *ismerünk*, ez nem jelenti azt, hogy ez összemérhető a rossz miatt elmaradt mindama jókkal, melyeket *nem ismerünk*. A történelem valóban egyaránt mutat példát szent, termékeny háborúkra és aljas, pusztító háborúkra, valamint boldog, termékeny békére és romlott, tespedt békére. Nem elég tehát példákkal érvelnünk, mert példát mindenre találhatunk, hanem a rendelkezésünkre álló történeti példák *összességét* kell mérlegre tennünk. S ha ezt tesszük, akkor mégiscsak arra kell rájárnunk, hogy a jogos és termékeny háborúk s forradalmak, és a terméketlen,

tespedt békék példáinak ellenére a történelem összes példáinak az együttes tanulsága egészben sokkal inkább mutatja a béke, mint a háború és az erőszak termékenységét. Aki erőszakhoz folyamodik, az összehasonlíthatatlanul nagyobb kockázatát vállalja annak, hogy cselekedete a társadalomra kártékony lesz, mint az, aki a béke fenntartása és az ellentétek kiegyenlítése irányában dolgozik. Soha senki sem igazolhatja tehát az erőszakot egyszerűen azzal, hogy a háború és a forradalom *természeténél fogva* szükségszerű, kikerülhetetlen, termékeny és áldásos. *Ez nem igaz.* Egy háború, egy forradalom igazolásához több kell: azt kell bebizonyítani, hogy az ellenféllel való kiegyenlítés nem lehetséges és nem erkölcsös; hogy olyan értékek forognak veszélyben, melyeknek a kára *valóban* – nemcsak a propaganda szerint – nagyobb veszély *minden* háborús pusztulásnál.

Ez az a pont, ahol különös jelentőséget kap a harc és a *harci eszköz* egymáshoz való viszonya. Háborúindítást, erőszak-alkalmazást a siker reményével csak az igazolhat, aki teljes biztonsággal használja a rendelkezésére álló harci eszközöket, és tökéletesen szabályozni tudja azok távolabbi kihatásait is. Ezért nem lehettek végzetesek évszázadokon keresztül a bármennyire is pusztító európai háborúk, mert a háború eszközei és használatuk következményei beláthatók és áttekinthetők voltak. Viszont ugyanezért váltak mind fokozódó mértékben végzetesekké a 20. század úgynevezett világháborúi, mert az emberiség olyan harci eszközöknek jutott a birtokába, és olyan harci technikákat fejlesztett ki, melyek alkalmazásának végső következményeit teljességgel képtelenek kézben tartani azok, akik alkalmazásukat elrendelték és elindították. Ma pedig, az atomfegyver használatával kapcsolatban ezek a kiszámíthatatlan, távoli következmények minden eddigi emberi mértéken túlmennek. Úgy van ezzel ma az emberiség, mint egyes primitív törzsek voltak a puskával: etnológiai kutatók közlése szerint egyes, egymással ellenségeskedő primitív törzsek, melyeknek technikai, gazdasági és társadalmi fejlettsége nem volt azon a fokon, hogy a lőfegyver távolhatásait átlátni és szabályozni tudták volna, de a fehér ember jóvoltából modern puskához jutottak, úgyszólván az utolsó szálig kiirtották egymást.

Az emberek közötti érdekellentétnek a megszerveződése a harc. Ha a harc egymástól független közösségek között folyik, akkor azzal a jelenséggel állunk szemben, amit mai szóval háborúnak nevezünk, ha viszont a közösségen belül, az erőviszonyok megváltoztatására irányul a harc, akkor ezzel kapcsolatban megjelenik a társadalmon belül a kényszernek a jelensége, és a sokféle kényszer összetevődéséből és az emberek kényszerítésének lehetőségéből tevődik össze az, amit hatalomnak szoktak nevezni, vagyis egyes embereknek az a lehetősége, hogy másokat tartósan és ismétlődően kényszer alá vessenek. Érdekközösségnek és érdekellentétnek, megegyezésnek és kényszernek, egyesülésnek és harcnak, szabadságnak és kényszernek, megegyezésnek és hatalomnak állandó váltako-

zása és kölcsönhatása folyik a társadalom egész történetén belül. Az egyes emberek vagy az egyes közösségek egymástól óvják a szabadságukat, egymással harcokba keverednek, ennek során vagy kiegyeznek, vagy egymáson felülke-rekednek: az így kialakuló hatalom, kényszer, alávetés jelenségei az idők folyamán megegyezéssé, általánosan ismertté és bizonyos fokig biztosítottá, vagyis szabaddá válnak, másrészt a szabad megegyezésen alapuló társas viszonyok az erőviszonyok és a társadalmi javak eloszlásának az eltolódásával egyoldalú kihasználássá, kiszolgáltatottsággá, alávetődéssé alakulnak, ami újabb harcok-hoz, forradalmakhoz vezet.

A társadalmi életnek a fentiekben leírt számos alapjelensége közül különös figyelmet érdemelnek a társadalmi csoportok és a társadalmi szabályok. A társadalmi jelenségek és folyamatok közepette a legdöntőbb társas jelenség mégiscsak az, hogy az emberek hogyan és milyen közösségi szempontok szerint alkotnak csoportokat, és milyen közösségi szabályok szabják meg viselkedésüket. Ennek megfelelően a társadalmi csoportok és a társadalmi szabályok a legváltozatosabb tagozódást és változatokat mutatják fel.

3. A társadalmi csoportok

a) Az egyén helyzete a csoportban

A társadalmi csoportok kialakulásával kapcsolatban különösen élesen szokták az egyént a csoporttal, a tömeggel, a közösséggel szembeállítani, ami főleg Le Bon⁷¹³ *A tömegek lélektana* c. műve óta jött szokásba. Le Bon kifejti, hogy az egyes ember értelmi és erkölcsi tulajdonságai a tömegben megváltoznak, és pedig elsősorban lejjebb szállnak: szerinte a tömeg viselkedése irracionálisabb, észellenesebb, kiszámíthatatlanabb a benne résztvevő egyének külön-külön viselkedésénél, a tömeg lelkülete a benne résztvevő legalacsonyabb rendű egyének lelkületének a színvonalát veszi fel, a tömeg az egyéneknél sokkalta inkább befolyásolható, és végül a tömeg gondolkodása leegyszerűsítettebb, primitívebb a benne résztvevő egyes emberekénél. Ezekben a megállapításokban van némi tapasztalati igazság, azonban az egész gondolat inkább a tömeggel és a tömegekkel szemben ellenséges felfogásból származó általánosítás. Valóban vannak tömegek, amelyek így viselkednek, azonban főleg a szervezetlen, anarchikus, alkalmyszerűen összeverődött és alacsonyrendű vezetők által vezetett tömegek. Az ilyen tömegek azonban nem azért viselkednek így, mintha a csoportnak az

⁷¹³ Le Bon, Gustave (1841–1931): francia szociálpszichológus.

egyéntől különböző, alacsonyrendű lelke volna, hanem azért, mert az anarchia és fejtelenség az *egyes* emberek lelkéből kiváltja az alacsonyrendű viselkedést. Viszont az emberi társadalom több ezer éves erőfeszítése éppen arra irányul, hogy az alkalmoszerűen összeverődött tömegekből szervezett csoportokat csinaljanak, ezen belül a vezetők kiválasztását, a vezetésre való hivatottság rendjét, a parancsolás és az engedelmesség köreit, a vezetés és a követés szabályait minél világosabban, minél észszerűbben, minél áttekinthetőbben tisztázzák, s ezáltal a társadalmi életet az alkalmoszerű, kiszámíthatatlan, fejletlen tömegmegnyilvánulások helyett minél nagyobb mértékben valamilyen észszerű rend uralma alá vessék. Le Bon gondolatmenetéből téves volna tehát azt levonni, hogy a csoport alacsonyabb rendű, mint az egyén (ezt mondják az individualisták), akár azt, hogy a tömegnek a benne résztvevő egyénektől különböző, különleges lelke volna (ezt mondják a kollektivisták). Az egyes társadalmi csoportok különböző kollektív megnyilvánulásainál tehát soha sem azt kell feltennünk, hogy azoknak különleges lelkük volna, hanem azt kell vizsgálnunk, hogy az egybeszerveződés módja hogyan vált ki az *egyénekből* olyan viselkedésformákat, amelyeknek az összegeződése azután úgy jelenik meg, mint a *közösség* viselkedése.

b) A család mint a társadalmi csoportalakulás kiindulópontja

A társadalmi csoportok között legőszibb és legalapvetőbb a *család*, amely a közösen nemzett gyermekek felnevelésére jön létre. A család mindenekelőtt a *férfi és nő* közötti kapcsolatnak az intézményes kerete, másodsor alapja és kiindulási pontja az emberek közötti vérségi kapcsolatok (szülő-gyermek, rokonság, sógor-ság) rögzítésének és megjelölésének, harmadszor a család a legelemibb formája a közös gazdasági tevékenységnek és gazdasági munkamegosztásnak, legalábbis abban a keretben, amely a gyermekek gondozásához és felneveléséhez szükséges, végül a család magával hozza – legalábbis bizonyos időszakokban – az állandó együttlakást, vagyis kiindulópontja a *letelepedés* jelenségének is. A család mindennek folytán több mint társadalmi csoport, mert nem áll pusztán emberek összességéből vagy összeműködéséből, hanem előre megszervezett eljárások láncolata, vagyis társadalmi intézmény. Mégis meg kell említenünk a társadalmi csoportok élén, mert kiindulópontja azoknak a nagyobb csoportoknak, melyek a vérségen, a közös gazdasági tevékenységen és a letelepedés különböző formáiban alapulnak.

A család különböző formái körül sokáig sok vita folyt néprajztudósok és társadalomtudósok között, egyesek azt próbálták bebizonyítani, hogy a család legeredetibb és legprimitívebb formája a szigorúan egynejtű (monogám), mások szerint a társadalom ősi formája az egynejtű családot nem ismerő, teljes emberi

és nőközösségben élő csoport. Mindezen nézetek között állandóan ott volt az a hátsó gondolat, hogy a családnak az a formája, amelyről sikerül bebizonyítani, hogy a régibb és az ősbibb forma, egyben a családi viszonyok helyes és kívánatos formája is; ilyen módon tehát a néprajz különböző eredményeivel igyekeztek igazolni, a modern életre vonatkoztatva, egyik oldalról a család fennmaradásának a fontosságát, másik oldalról a család felbomlásának a szükségességét. Azóta a részletesebb kutatások bebizonyították, hogy úgyszólván semmilyen családformáról nem állíthatjuk, hogy az volna az ősi és az eredeti, mert törzsenként és kultúrkörönként más fejlődési irányok mutathatók ki. A közelebbi vizsgálatok annyit kétségtelenné tettek, hogy teljes nő- és férfiközösség a legprimitívebb társadalomban sem volt, hanem bárhogyan is, de minden társadalom ismeri a férfi és nő közötti kapcsolatoknak valamilyen szabályozását, sőt éppen ezzel a szabályozással kezdődik minden társadalmi élet. Az is áll, hogy primitívebb viszonylatok között az egynejű és egyférjű család a legszokásosabb forma, anélkül azonban, hogy kivétel nélküli és kötelező szabály lenne, és az időtartamára vagy szorosságának a fokára általános szabályokat lehetne felállítani.

A családnak ennek megfelelően a legkülönbözőbb formái ismeretesek. Az életre szóló családi kapcsolat mellett egyes társadalmakban megtalálhatók az aránylag rövidebb időre szóló vagy könnyebben változtatható családi kapcsolatok. Az egynejű, egyférjű családon kívül ismer a néprajz és a társadalomtudomány olyan családi formákat, ahol az általános egynejűség mellett kivételképpen léteznek más kapcsolatok is (másodfeleség), valamint olyan társadalmakat, amelyekben a többnejűség (poligámia) vagy a többférjűség (poliandria) az általános szabály. Igen különböző szabályok léteznek arra nézve is, hogy a házastársakat kiknek a köréből kell és lehet kiválasztani. Vannak törzsek, ahol az a szabály, hogy csak azonos vagy rokon törzsbelit lehet házastársul venni (endogámia), és vannak csoportok, ahol éppen ellenkezőleg az a szabály, hogy csakis különböző vagy távol eső törzsbelit lehet házastársul venni (exogámia). Mindezeknek egészen a legmodernebb időkig megmaradtak bizonyos átalakult formái. Egészen közeli rokonok között azonban ma is általában tilos a házasság, ez tehát mai társadalmunkban is egy exogámiára emlékeztető szabály. Másodszor ma is – bár kevésbé kötelező módon – érvényesül az a törekvés, hogy a házastársak között túl nagy különbségek ne legyenek. Minden ilyesfajta szabály vagy társadalmi tendencia viszont a primitív endogámiára emlékeztet.

Különböző típusok ismeretesek a tekintetben is, hogy a családi kapcsolatok terén a férfiági vagy a női ági kapcsolat tekintődik-e fontosabbnak. Ismeretesek primitív törzsek, amelyek csak apai ágon, és mások, melyek csak anyai ágon számítják a rokonságot. Ismét ismeretesek törzsek, ahol szabály szerint a nő költözik a férfi családjához és törzséhez, másoknál viszont a férfi költözik a nő családjá-

hoz. Ilyenfajta különböző szokásokat nemcsak primitív törzseknel, hanem akár hazánkban is, fálvanként változó módon, megfigyelhetünk. Azt a társadalmi szerveződési módot, amelyben a családi kapcsolatokban elsősorban az apai ági kapcsolatok vannak túlsúlyban, patriarchálisnak, azt viszont, ahol az anyai ági kapcsolatok vannak túlsúlyban, matriarchátusnak nevezzük. A patriarchátus, a patriarchális családi kapcsolatok inkább állattenyésztő társadalmakra jellemzőek, a matriarchális kapcsolatokot inkább földművelő társadalmakban találjuk meg, ez utóbbiaknál a többnejűség is gyakoribb. Mai társadalmi szokásaink közül pl. patriarchális jellegű az, hogy a gyermek az apa családi nevét öröklí. Viszont az a több helyütt meglévő szokás, hogy házasság alkalmával a nő ún. kiházását, stafírungot visz magával, sőt esetleg a férfi hozományt is kap, matriarchális jellegű és eredetű szokás. A patriarchális és matriarchális család közül kétségtelenül a patriarchális család volt az, amely szorosabb, erősebb és nagyobb kiterjedésre képesebb társadalmi csoportokat hozott létre úgy, hogy a családnál magasabb egységek – törzs, falu, város, ország, stb. – sokkal inkább voltak képesek kinőni a harcos férfiak által vezetett társadalmi csoportokból, mint a matriarchális csoportokból. Különösen patriarchális jellegű volt az a társadalmi szervezet, amiből a modern európai társadalom kinőtt. Mind a régi római család, mind pedig a középkorban a nemesség és a többi társadalmi osztályokban a család úgy jelent meg, mint szigorúan az atya uralma alatt álló szervezet, ahol a nő, a gyermekekhez hasonlóan, csupán egyike a családfő uralma alatt álló, jogi, politikai és gazdasági önállósággal nem rendelkező személyeknek. Az európai családnak ez a patriarchális jellege egészen a 18. századig tartott, és akkor különböző gazdasági és társadalmi tényezők hatása folytán bomlásnak indult. A 18. század végétől kezdve erőteljesen előtérbe lép az a követelés, hogy a nők is a férfiakéval egyenlő értékű nevelést kapjanak, és vagyonjogi, majd később állampolgári vonatkozásban egyenrangúak legyenek. A 19. század főleg a nők elvi egyenrangúságáért vívott harcokban telt el (feminizmus), a 20. században viszont a családi termelés teljes szétbomlásával és a modern tömegtermelés kialakulásával igen nagy mértékben általánossá vált a nőknek a kereső pályákra való tódulása. Ezzel párhuzamosan világszerte meglazultak a régi családi keretek, gyakoribbá váltak a válások, és igen sokan hol helytelenítő, hol helyeslő hangszúllyal a családi élet teljes felbomlásáról és a családnak mint intézménynek az előbb-utóbb való megszűnéséről beszéltek. Ezek a következtetések azonban határozottan túlzottak. Az a folyamat, ami a szemünk előtt folyik, nem a családnak mindenképpen, hanem elsősorban az apa tekintélyén alapuló régi patriarchális családnak a felbomlását jelenti, és egy olyan, egynejűségen alapuló családi formának a kialakulását, amely a férfi és a nő egyenrangúságából kiindulva, a gyermekeket is csupán az önállósodásig tartja tekintélye alatt, de ezt a tekintélyt is aránylag

hamar megosztja az iskolával. Nem áll azonban az, hogy a válások szaporodása végsőleg az egynejű család teljes megszűnéséhez és a nemi kapcsolatok tetszés szerinti váltogatásához fog vezetni. Éppen ellenkezőleg, a férfi és a nő közötti mai kapcsolatok sokkal egyénibbek és sokkal kevésbé konvencionálisak, mint a régi családéi, ahol elsősorban mindkét fél tipikus szabályszerű viselkedésén és kötelességteljesítésén volt a hangsúly. A férfi és nő közötti kapcsolatok ilyenféle egyénibbé és személyesebbé válása bizonyos fokig a válások szaporodásához vezet, vagyis ahhoz, hogy az egyéni kapcsolat nem sikerülése esetén a társadalom egészének nyomása és a szokások szigorúsága immár nem tartja össze a házastársakat, egészben azonban a házasságoknak azt a részét, ahol az egyéni kapcsolat sikeresen alakul, az eddiginél nagyobb mértékben elmélyíti ennek a házasságnak az egynejű és egyférjű (monogám) jellegét. A nőknek a kereső pályákon való elhelyezkedése is a statisztika tanúsága szerint egyrészt a férfi és nő egyenrangúságának fokozódásával, másrészt bizonyos gazdasági helyzetekkel függ össze, nem változtat azonban azon, hogy a nők számára továbbra is a családalapítás marad az életpálya döntő kérdése.

A családból, és pedig a patriarchális apai vezetés és apai uralom alatt álló családból fejlődik ki a nagycsalád, amelyet az jellemez, hogy a gyermekek felnőtt korukban is egészen az apa haláláig az apa uralma alatt maradnak. Egy ilyen nagycsalád tehát, különösen akkor, ha a családtagokon kívül szolgák és rabszolgák is tartoznak hozzá, 50–100, sőt, több tagból is áll. Egy ilyen nagycsaládtól már csak egy lépés a törzs, amely immár több családra vagy nagycsaládra oszlik, azonban továbbra is tudatában van a közös vérségi, *nemzetiségi* kapcsolatnak, és aláveti magát a törzs főnökének. Számos primitív népnél a fejlődés ezen a törzsi fokon meg is áll. Két fontos tényező az, amin keresztül a társadalmi csoportok továbbfejlődnek: az egyik a hódítás, a másik a letelepedés, különösen a városiasodás.

A hódítás különösen a nomád állattenyésztő törzseket tudja egészen lavinaszerűen óriási szervezetekké megnövelni, ahol a hódítónak a nemzetsége immár óriási területen fennálló katonai és társadalmi szervezet felett válik uralkodó családdá, dinasztivá. Az ilyenfajta nomád hódító birodalmak általában nem szoktak túl hosszú életűek lenni, és néhány nemzedéknyi időt élnek csak túl. Különleges helyzet adódik azonban akkor, ha egy-egy ilyen nomád hódító törzs [egy] kulturált, letelepedett törzs lakosságát vette uralma alá, és sikerül uralmát konszolidálnia. Ez történt Európában, ahol különböző germán és más törzsek a Római Birodalom bukása után a Római Birodalom letelepedett népei felett rendezték be a maguk uralmát, ami később a kereszténység hatása alatt konszolidálódott úgy, hogy azoknak a nemzetségeknek a leszármazói, akik Krisztus után az 5. századtól kezdve a Római Birodalom különféle tartományait elfoglalták, egészen a legmodernebb időkig uralkodtak és kis részben uralkodnak

mint európai dinasztiák. A modern nemzetek és a modern nemzeti tudat kialakulásában is nagy része van a vérségen alapuló nemzetségi-törzsi összetartozás gondolatának, és a modern nemzeti érzés, valamint a modern nacionalizmus erőszakosabb, állandóbb vonásai (nemzeti büszkeség, nemzeti kizárólagosság, uralmi elhivatottság, fajelmélet stb.) eredetükben végső soron ezekre a vérségi alapon álló nemzetségi és törzsi összetartozásra mennek vissza.

Másik döntő társadalmi csoportképző tényező a letelepedés. Már a legprimitívebb népek is ismerik a letelepedésnek, házépítésnek a technikáját, és hol állandóbb, hol ide-oda váltakozó helyeken építenek falvakat. Az állandóbb letelepedésnek általában a földművelés kedvez inkább, mintsem a vadászó, állattenyésztő életmód. A társadalmi fejlődés döntő változása azonban nem annyira a tartósan letelepült falu, mint inkább a város. Falu és város között pedig nem az a legfontosabb különbség, hogy a falu kicsi és a város nagy, mert vannak aránylag nagy falvak és aránylag kicsi városok, hanem az, hogy a falu a természetbe beágyazott, ahol az emberek napkeltekor felkelnek és a tyúkokkal lefekszenek, ahol életük rendje és váltakozásai teljességgel a nap és évszakok váltakozásaihoz igazodnak, és nem tesznek kísérletet az életnek olyan berendezésére, mely az egyes embert a természet életétől és annak váltakozásaitól elszakítaná vagy függetlenné tenné. Ezzel szemben a város az a település, ahol az embereknek az életét inkább határozza meg a többi emberhez, mintsem a természethez való viszony. Minden városi élet kezdete a piactér, amit a görögök agorának, a rómaiak fórumnak neveztek, ahol az emberek gyűléseket tartani, terveket megbeszélni, gondolatokat kicserélni összejöttek. A piactér az, ahol először jelent meg az, amit modern szóval közvéleménynek nevezünk, ahol először jelent meg a népszónok, a pártember és a hírterjesztő. A városokban született meg az, amit mai szóval közéletnek nevezünk, a közügyek nyilvános megbeszélése és elintézése, a városi életben jelent meg a közügyekben való részvétel jogosultsága, és ebből fejlődött ki az, amit kezdetben a városi polgárság, a városi polgári jog (népgyűléseken való részvétel és felszólalás joga), ma pedig az állampolgárság és a különböző politikai jogok jelentenek. Az előbbiekben rámutattunk, hogy a modern élet nagy területi közösségeinek, a nemzeteknek milyen vonásai és milyen vonatkozásai erednek a törzsi, nemzetségi összetartozás egykori tényezőjéből. Most viszont arra mutatunk rá, hogy a modern nemzeti, állami közösségek egy csomó jellemző vonást viselnek magukon, melyek egykor a városokban fejlődtek ki. Ilyenek elsősorban az állampolgárság és a különböző politikai jogok.

Természetesen a vérségen és a letelepedésen kívül még számos más tényező van, amely társadalmi csoportokat hoz létre, és a vérségi és letelepült társadalmakon belül számos más tényező van, amely társadalmi csoportokat hoz létre vagy választ el egymástól. A vérségi társadalmakban nagy jelentősége van

a születésnek: születés szerint tagozódnak az emberek különféle *rendekre*: a nemesek, polgárok, jobbágyok, rabszolgák stb. rendjeire. A vagyon szerint tagozódó csoportokat osztályoknak nevezzük, és e szerint van vagyonos osztály, középosztály és proletárosztály. Az egészen szigorú, rendszerint vallási hiedelmekkel is megerősített születési csoportot kasztnak nevezzük (a kasztrendszeren alapuló társadalmi szervezetnek a legismertebb példája India). A középkori európai társadalmi rendszer szintén erősen a születésen alapuló csoportokra tagozódik, ún. *rendekre*, nemesi rendre, polgári rendre, jobbágyi rendre, stb., azonban ez a tagozódás összefüggött bizonyos társadalmi szereposztással is, úgyhogy az emberek csupán addig számítottak a nemesi, polgári, jobbágyi rendhez tartozónak, amíg a megfelelő leszármazás mellett a megfelelő társadalmi szerepet is betöltötték. Ezért ismert az európai középkor a születésrendi csoportok (nemesek és nem nemesek) mellett olyan rendeket is, amelyek egyáltalán nem születési alapon egészültek ki és maradtak fenn, pl. az egyházi rend, vagy olyan rendeket, amelyekben a társadalmi szereposztás legalább olyan fontos volt, mint a születés, pl. a polgári és jobbágyi rendek. Ezzel szemben azt a társadalmi csoportot, amely a legteljesebb szigorúsággal és kivétel nélkül csupán a születés összetartó erején alapszik, kasztnak nevezzük. A kasztrendszer legismertebb területe India, ahol pl. a legmagasabb kasztba tartozó brachmin akkor is megtartja összes kiváltságait, ha egy öltöny ruhájánál többje nincsen, míg a legalacsonyabb kasztba tartozók akkor sem léphetnek ki kasztjukból, ha óriási vagyont szereztek. A modern európai társadalomban a régi rendi keretek általában szétestek, bár nagyon sok társadalmi csoportban élnek még rendi jellegű elzárkózásra vagy különleges rendi öntudatra való hajlamok, és elsősorban a vagyon szerinti tagozódás vált döntővé. A társadalomnak vagyoni helyzet alapján összeálló csoportjait osztályoknak nevezzük, e szerint teszünk különbséget vagyonos osztály, középosztály és proletárosztály között. A további modern társadalmi fejlődés azonban a vagyon szerinti tagozódást túlhaladni igyekszik és az osztály nélküli társadalom felé mutat, amelyen belül az emberek helyzetét és csoportjait elsősorban a munka és a munkához való viszony szabja meg.

Mindezekről függetlenül és mindezeket keresztezve vannak a társadalomnak bizonyos csoportosulásai, amelyek minden időben, minden kultúrkörben megvannak, és több-kevesebb jelentőséggel bírnak. Minden társadalom férfiakra és nőkre oszlik, minden társadalom gyermekekre, ifjakra, felnőttekre és öregekre oszlik, végül minden társadalom tagozódik foglalkozási csoportok szerint és minden társadalom tagozódik kulturális tényezők, vallás világnézet, nyelv stb. szerint, valamint politikai tényezők szerint, amelyek közül legfontosabbak a modern életben a politikai pártok.

A társadalom fontos szervezési tényezője a társadalmi szabály. Az emberi társadalomra különösen jellemző, hogy a társadalmi szabályoknak a rendszerét mind nagyobb mértékben tudatossá teszi, sőt többé-kevésbé írásba is foglalja.

4. Társadalmi szabályok

A társadalmi élet kezdetleges fokán az emberek társadalmi, társas viselkedését szigorú, tagolatlan és a közösség egésze által érvényesített szabályok (normák) szabályozzák. Szigorúak ezek a szabályok, mert kevés kivételt, kevés eltérést engedélyeznek, és a szabályokkal való szembekerülést kemény szankciókkal sújtják, melyek között meglehetősen hamar kerül sor a legsúlyosabbakra, a közösségből való kizárásra és a halálbüntetésre. Tagolatlanok ezek a szabályok, mert nem tesznek különbséget, mert a közösség nem ismer különbséget a tekintetben, hogy melyik szabály [alapul] kötelező isteni jogon, melyik kötelező a hatalom erejénél fogva, és melyik kötelező egyszerűen azért, mert a közösség így állapodott meg. A primitív társadalmakban mindent a régi szokás szabályoz, mindenki csak a régi szokásnak megfelelő módon viselkedhetik a közösségben.

S az egész társadalom, nem pedig valami erre hivatott külön szerv vagy tekintély ellenőrzi az egyes emberek közösségi viselkedését, s az egész társadalomban alakul ki a közös vélemény és a közös meggyőződés az egyes emberek viselkedésének szabályszerű voltáról, vagy a szabálytalan viselkedésnek járó következményekről.

Ezekből adódik ki a primitív zárt közösség szabályrendszere, amelyet mindenki saját tapasztalásból ismer, aki valaha látta zárt, primitív, közlekedéstől eldugott, elzárt, primitív kislakosságú falvak életét. Szoros szabályok határozzák meg a családtagok egymáshoz való viszonyát, a megszólítás és üdvözlés módjait, a parancsolás jogát és az engedelmesség kötelezettségét, a munka és a pihenő beosztását, a ruházkodást, a közösség együttes ünnepeit, ünnepnapjait és ünnepi szokásait, a gyógyítás módjait, a különféle alkalmakkor szokásos vallásos, varázsos vagy babonás cselekedeteket. Az embereknek nincs határozott igazi tudásuk arról, hogy mindezeket miért kell így csinálni, s ki az a hatalom, amelyik előírta őket. A merőben vallásos előírásokat éppúgy képesek célszerűségi okokkal indokolni, mint ahogy a merőben célszerű eljárásokat is szinte vallásos szigorúsággal tartják be és tartatják be. Aki áthágja a szabályokat, az egész közösségnek a szigorú ítéletével és ellenségeskedésével találja szemben magát. Az ilyen szoros és primitív közösségben épp olyan lehetetlen közös munka idején henyélni, közös ünnepről távol maradni, asszonynak a férjet visszategezni vagy leányok számára előírt ruhát hordani, mint ahogyan tilos lopni, rabolni és gyilkolni. S aki bárme-

lyiket ezek közül a szabályok közül áthágja, azt egyszerre tekintik engedetlennek, különcnek, erkölcstelennek, jogtalannak és istentelennek.

Fejlettebb társadalmakban azután kialakul a társadalmi szabályoknak a differenciálódása, a társadalmi szabályok is tagoltabbakká, egyénibbekké válnak, elkülönülnek, differenciálódnak. Kialakulnak a szigorú és kevésbé szigorú szabályok között is különbségek, különbséget tesznek a szabályok között aszerint, hogy a szabályokat ki bocsátja ki és ki ellenőrzi, és milyen jellegű a kötelező erejük, milyen következmények járnak az áthágásukért. Végül külön szervezetet is kijelöl a közösség bizonyos szabályok érvényesülése számára. Az ilyen módon elkülönült, differenciálódott társadalmi szabályokat a következőkben négy nagy jellegzetes csoportba fogjuk foglalni. Tudnunk kell azonban, hogy a társadalmi szabályokat ettől eltérően is és a legkülönbözőbb módon lehet csoportosítani. Ez a négy csoport a következő: egyszerű parancsok, szokásszabályok, társadalmi erkölcsi szabályok és jogi szabályok.

a) Az egyszerű parancs

Az egyszerű parancs tulajdonképpen nem is társadalmi szabály, mert hiszen a parancsban foglalt rendelkezés tulajdonképpen nem szabály, vagyis valamennyire általános, több esetre szóló irányelv, hanem csak egy egyszerű, alkalmoszerű rendelkezés. Mégis nagyon nagy társadalmi jelentősége van az alkalmi parancsadási lehetőség kifejlődésének. A primitív társadalomnak a legprimitívebb közösségében is van természetesen családfő és családtagok, törzsfők és alattvalók között alkalmi parancsadási lehetőség, azonban a kezdetleges közösségben ez a lehetőség is egészen új körre szorul, a látszólag korlátlan hatalmú családfő és törzsfő is, az a családfő és törzsfő, amelyik a családtagokat, vagy a törzs tagjait megfenyítheti, szigorúan megbüntetheti, sőt, esetleg meg is ölheti, csak a mi elképzeléseink szerint és a mi szemünkben tűnik fel korlátlan hatalmú parancsolónak, mert valójában nagyon szigorú, szokásszerű szabályok szabják meg, hogy mikor kit és hogyan büntethet. A legfejlettebb társadalmakban azonban kifejlődnek bizonyos parancsadási hatáskörök: egy bizonyos társadalmi munkamegosztás vagy hatalmi eloszlás, bizonyos emberek számára megadja azt a hatáskört, hogy másoknak tetszés szerinti parancsokat adjanak. Ezek a tetszés szerinti parancsok azok, amelyekben keresztül megkezdődik a társadalmi szabályoknak a szokásszerűségtől az értelemszerűség felé változása. A társadalomban nagyon sokáig eszébe sem jut senkinek, hogy bármilyen hatalmas személy vagy testület az őseitől öröklött szokásokat egyik napról a másikra tetszés szerint egy bizonyos határozattal megváltoztathatja. Egyedül a parancsadás az a terület, ahol a parancsoló a maga által kiadott parancsokat természetesen, ugyanúgy, ahogyan kibocsátotta, meg is

változtathatja. Az egész középkoron keresztül pl. a leghatalmasabb fejedelemnek sem jutott eszébe, hogy a társadalom régi kialakult szokásait törvénnyel, vagy rendelettel próbálja megváltoztatni: az úgynevezett törvényekkel és rendeletekkel mindig csak vélt vagy valódi szokásokat foglaltak írásba. Később, csak az abszolút fejedelemség kialakulásával kezdték csak a szabályokat, különösen a jogszabályokat úgy felfogni, mint amelyek a fejedelem személyes parancsai, s csak ekkor vált általánossá a társadalmi szabályoknak, elsősorban a jogszabályoknak tetszés szerint, az arra illetékes szerv szabad elhatározása szerinti módosítása. Ezt a lehetőséget azután a társadalom demokratizált hatalmai is átvették az abszolút királyságtól, s így alakult ki az a mai, közmeggyőződés és közgyakorlat, hogy a társadalmat túlnyomó részben nem ősidők óta nőtt és fejlődött szabályok, hanem erre illetékes szervek által készített, csinált szabályok s ennek megfelelően visszacsinálható szabályok irányítják. A szokásszerűségtől a merő észszerűség és célszerűség irányában való változás az egyik fontos jelensége a modern társadalom fejlődésének, s az egész folyamatnak a kezdő pontjánál az egyszeri parancs közösségi lehetőségének az elkülönülése és a kiterjedése áll, s ez az egész folyamat onnan indult ki, hogy a társadalomban az egyszeri parancsok lehetősége először elkülönült, azután széles körben elterjedt.

b) A szokásszabály

A szokásszabály a társadalmi szabály eredeti, ősi típusa, megjelenési formája, amely a társadalmi szabályok elkülönülése után is természetszerűen megmaradt. Minthogy azonban éppen a társadalomnak a szigorú és közösségre jelentős szabályai parancsokká és társadalmi erkölcsi szabályokká válnak, mindazok a szabályok, amelyek ilyen módon el nem különülnek, megmaradnak a szokás gyűjtőneve alatt. Ilyen módon a mai közhasználatban szokás alatt leginkább azokat a szabályokat értjük, melyeknek kötelező ereje az állandó és ismétlődő egyöntetű gyakorlatban van anélkül, hogy különösen szigorú következményekkel járna az áthágásuk. Így mai szemléletünkben a szokásszabályok úgy tűnnek fel, mint a leghenyhébb szabályok. Ez azonban csak látszat, mert a szokásszabályok csak azért tűnnek fel enyhének, mert a legszigorúbb szabályok, a hatalmi parancs, a jog és a társadalmi erkölcs szabályai elváltak, elkülönültek a szokásszabályok nagy tömegétől. Azért ma is vannak, csakúgy, mint a legkezdetlegesebb fokon, igen szigorú szokásszabályok, melyeknek az áthágása épp olyan súlyos, sőt egyénileg esetleg súlyosabb, érzékenyebb következményekkel jár, mint a jogszabályoké vagy más szabályoké. A szokásszabályok között aszerint, hogy az emberek mennyire tudatosan követik őket, többféle különbséget tehetünk: szoros értelemben vett szokásról beszélünk akkor, mikor egyszerűen csak a szóban levő emberi maga-

tartások tartósan és állandóan ismétlődnek, s ennek folytán tűnnek fel kötelezőknek. Gyakorlatról beszélünk akkor, amikor a kialakult szokást a benne résztvevő egyes emberek tudatosan is számon tartják, és kifejezetten kötelezőnek minősítik, végül konvencióról beszélünk akkor, mikor olyanfajta szabálykövetésről van szó, melyet egy bizonyos hallgatólágos vagy kifejezett megállapodás előzött meg, s az emberekben él annak a tudata, hogy adott esetben azt ugyanilyen módon meg is lehet változtatni.

Különbséget tehetünk a szokásszabályok között a tekintetben is, hogy milyen mértékben, milyen irányban és milyen vonatkozásban van kötelező erejük.

Divatról beszélünk akkor, amikor a szabály követői maguk is tudják, hogy gyorsan és láthatóan változó társadalmi szabályokról van szó. Végül rítusról, ceremóniáról beszélünk akkor, mikor a szóba jövő szabályok egészen részletesen kimunkált eljárási módokat tartalmaznak.

A szokásszabályoknak mindezek a fajtái nagymértékben különböznek még aszerint is, hogy a társadalom milyen fontosságot, milyen súlyosságot tulajdonít nekik, milyen irányban és milyen vonatkozásban tekinti őket kötelezőknek, és milyen következményekkel sújtja a szabályok áthágóit. Így vannak illemszabályok, melyeknek áthágása különbségnek vagy neveletlenségnek vagy durvaságnak számít, az üzleti szokások áthágása viszont esetleg már tisztességtelenségnek. Ez az a pont, ahol a szokásszabályoktól elkülönül és kiemelkedik a társadalmi erkölcs szabályainak csoportja.

c) Társadalmi erkölcsi szabályok

A társadalmi erkölcsi szabályok elsősorban azzal emelkednek ki a mindenkire és egyformán kötelező szokásszabályok nagy tömegéből, hogy a társadalom különösen heves indulati (emocionális) jelentőséget fűz betartásukhoz és áthágásukhoz. Akkor különülnek tehát el, mikor a társadalomban az emberi viselkedés felett való társadalmi ítélet már eléri azt a fejlettségi fokot, ahol különbséget tud tenni fontos és kevésbé fontos szabályok, felháborító és elnézhető szabálysértések között. Ez természetesen azokkal a szabályokkal kapcsolatban történik elsősorban, melyek a társadalom alapvető, fontos, életbevágó (vitális) érdekeit érintik. Fejlettebb társadalmak elsősorban ezeket a szabályokat helyezik szembe az emberek felett álló vallásos, isteni jelleggel, s így alakul ki ezeknek a szabályoknak a végső, emberfeletti értékekkel az a kapcsolata, amely mind a mai napig a vallás és az erkölcs ügyét összekapcsolja. Az a tény, hogy bizonyos szabályok követése mélyen összefügg a végső értékekkel szemben való állásfoglalással, a legkevésbé sem változtat azon, hogy az erkölcsi szabályainak elsősorban társadalmi funkciói vannak. A különböző népek erkölcsi szabályainak összehasonlítása rávilágít

arra, hogy azok az erkölcsi szabályok, melyeket egy bizonyos kultúrkörben és egy bizonyos időpontban abszolút értékűnek szoktak tekinteni, valójában térben és időben a legkülönbözőbb változásoknak vannak alávetve, ami egészen természetes is, mert hiszen ezeknek a szabályoknak társadalmi funkciói vannak, amik az egyes társadalmak adottságai szerint maguk is változnak. Az egyes szabályoknak azonban elsősorban az egyes emberi viselkedésekben meghatározott konkrét tartalma az, ami idő, nép és kultúrkör szerint változik, pl. az, hogy kinek, kivel szabad házasságra lépnie, kinek, kivel és mikor szabad nemi életet élnie, kinek kit szabad vagy tilos megölnie, ki milyen használati tárgyakkal rendelkezhetik. Sokkal kevesebb változékonyságot mutatnak az erkölcsstanoknak azok a követelményei, amelyek az ember egész lelkiségével szemben támasztanak követeléseket. Ebből a szempontból minden, valamennyire is fejlett erkölcsstan az emberrel szemben a megbízhatóság, a jóhiszeműség, a kötelességteljesítés, a helytállás és az önzés leküzdésének a követelményeit állítják fel, és az egyes erkölcsstanok közötti különbség inkább abból adódik, hogy ezek közül melyikre helyezik a hangsúlyt. Ebben az értelemben beszélhetünk a szeretet erkölcsstanáról, mely a szeretet erényét helyezi mindenek fölé, beszélhetünk hősi erkölcsről, mely elsősorban a helytállás kötelezettségét írja elő, beszélhetünk kötelességetikáról, mely elsősorban a megbízhatóság erényét helyezi középpontba, beszélhetünk aszkétikus erkölcsről, mely elsősorban az önmegtagadásra épül fel, és beszélhetünk hedonisztikus, epikureus erkölcsről, mely az élvezetekre, az öröme és a boldogságra való képességet tekinti a legfőbb erkölcsi értéknek.

II. A jog

A jog szabályai éppen úgy a szokás tagolatlan tömegéből emelkednek ki, mint a többi szabályok, egyaránt kiemelkedhetnek a szokásszabályok tagolatlan tömegéből, a hatalom parancsaiból vagy az erkölcs szabályaiból. A jog szabályainak a tartalma igen gyakran egyezik azzal, amit a szokás, az erkölcs és a hatalom parancsa előír. Mégis különbözik a jogszabály ezektől a szervezettségnek, az értelemszerűségnek, a logikai összefüggésnek nagyobb fokával, és ennek tulajdonítható, hogy a jogszabályoknak a rendszere mennyiségben, tagoltságban felülmúlja az összes többi szabályokat, és külön társadalmi apparátus és külön tudományág foglalkozik a mibenlétével.

A jog meghatározása minden elméletben különböző. Annak ellenére, hogy ezek a technikák nem mindig fedik egymást, vannak a jognak olyan kritériumai, amelyek minden teóriában fellelhetők.

A jognak elsősorban etikailag kell jónak lennie. Ennek dacára néha összeütközésbe kerül az erkölccsel, pl. devizapolitika.

Szükséges, hogy a jog ne érdemljen erkölcsi rosszallást, mert célja az igazság elérése. Az igazságot erkölcsi kötelességünk nemcsak szeretni, hanem tisztelni is. Tisztelni annyit tesz, mint valakinek az érvényesülési jogait elismerni. Aki az igazságot tiszteli, annak tisztelni kell mindazt, aminek a segítségével az igazság érvényesülhet. S viszont, az igazság érvényesülése a moralitással bíró ember személyén keresztül történik. Ebből az következik, minél nagyobb moralitással bír egy ember, annál jobban tiszteljük. Ha az emberi személyt erkölcsi értékénél fogva tiszteljük, előáll a becsület eszménye, és ha ebből folyólag igényeit is tiszteljük, a jog ideálja alakul ki. Csak annak van teljes emberi joga, akinek teljes becsülete van. Aki ez utóbbit elvesztette, jogaiban is megcsorbult. Ezért nem igazságtalan a büntetést fenytetés által részben vagy egészben jogaitól megfosztani, hiszen az igazság maga is ezt kívánja.

Ide kapcsolódik a jog másik kritériuma, mely a következőképp szól: „ha kell, a jogszabályokat az állam, mint a legnagyobb társadalmi tényező, kényszerrel is betartathatja”.

Ezt a pontot nem fogadják el az anarchisták. Főbb képviselőik: Max Stirner,⁷¹⁴ Bakunyin és Tolsztoj. Szerintük ugyanis a jogszabályok teljesen útjában vannak az emberi szabadság kibontakozásának. Eszményképük a szabálynélküli társadalom. Azonban ha behatóan foglalkozunk az anarchiával, rájövünk jellegzetes hibáira, amelynek folytán nincs létjogosultsága, mert folyton önellentmondásokba ütközik. Szabálynélküli társadalom nincs, mert ugyanakkor, mikor kimondják, hogy szabályok nélkül élünk, már egy szabályt állítottak fel, amit nem kétséges, hogy követne a többi is.

Tehát összegezve a dolgokat, megállapíthatjuk, hogy a jog egy szükségszerű jó, amelynek a legfőbb kritériumai az alábbiak: moralitással bírjon, minden erkölcsi értékkel bíró ember élvezhesse s az igazság érdekében az állam kényszerrel be is tartathatja.

⁷¹⁴ Stirner, Max (1806–1865): német filozófus.

A jogtudományok felosztása

Általában két nagy csoportot különböztetünk meg: közjogot és magánjogot. A határ a kettő között nem egészen tiszta. Legelfogadottabb az *ulpianusi* meghatározás: „*publicum ius est, quod ad statum rei romanem spectat ius privatum, quod utilitatem pertinet.*”⁷¹⁵

Magánjog

Felosztása: kötelmi jog, dologi jog, családi jog, örökösödési jog és a személyi jog. A magánjog területéhez tartozik még a kereskedelmi jog, váltójog, csődjog, biztosítási jog és a bányajog.

A jogok osztályozása

Országos – részszerű/*Ius commune – particulare*

Egyetemes – egyéni/*Ius universale – individuale*

Általános – közös/*Generale – speciale*

Közönséges – kivételes/*Regulare – singulare*

Engedélyező – kényszerítő/*Permissive – preceptive*

Méltányos – szigorú/*Equum – strictum*

Közjog

Ide tartoznak:

Alkotmányjog

Közigazgatási jog

Büntetőjog

Büntető és polgári perrendtartás

A jog lehet

Alanyi és tárgyi

Anyagi és alaki

Kereskedelmi jog

Kereskedelmi ügyek alatt azokat a jogviszonyokat értjük, amelyek a kereskedelmi forgalomból erednek, és magára a kereskedelemre és egyes intézményeire vonatkoznak.

⁷¹⁵ A pontos idézet: „*Publicum ius est, quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem.*” (A közjog a római államra vonatkozik, míg a magánjog az egyéni érdeket tartja szem előtt. *Digesta*, 1.1.1.2.)

A kereskedelmi ügyekre vonatkozólag szétágaznak a jogászok véleményei. Grosschmid⁷¹⁶ szerint a kereskedelmi ügyek két csoportra oszthatók: anyagira és alakira. Az utóbbi értelemben vett kereskedelmi ügyeknek azokat a peres viszonyokat tekintti, amelyek a kereskedelmi bíróságok hatásköréhez vagy külön peres eljárás alá tartoznak.

Neumann⁷¹⁷ szerint kereskedelmi ügy minden kereskedelemre – annak személyeit vagy tárgyait illetően – vonatkozó tényálladék, amennyiben akár a magán-, akár a köz-, akár a perjog sajátlagos szabályainak alá van vetve.

Váltójog

Megkülönböztetünk anyagi és alakai váltójogot. A váltójog a kereskedelmi jog egyik sajátos ága. A váltójog egyes intézményei: saját váltó és idegen váltó.

Egyházjog

Teljesen specifikus jog. Néha összeütközésbe kerül az állam szabályaival. Mindkettő vitatja a másik felsőbbrendűségét. Valójában kiegészítik egymást.

Nemzetközi jog

Az államok egymás közötti viszonyait rendezi. Bizonyos fokig a szuverenitás rovására megy.

A jogszabályok értelmezése és magyarázata

Megkülönböztetünk tudományos és magánmagyarázatot. Mindig az előbbi a mérvadó, illetve a nagyobb súlyú.

Magyarázatok (a jogászai élet négyesfogata):

Kiterjesztő (interpretatio extensiva)

Megszűkítő (interpretatio restrictiva)

Analógia⁷¹⁸ (legis⁷¹⁹ és iuris⁷²⁰)

Argumentum a contrario⁷²¹

Kialakult tételek: ubi eadem legis ratio, ibi legis dispositio.⁷²² Cessante legis ratione,

⁷¹⁶ Grosschmid Béni (1852–1938): jogtudós, a magyar magánjog egyik kiemelkedő képviselője.

⁷¹⁷ Neumann Ármin (1845–1909): jogtudós, egyetemi tanár.

⁷¹⁸ Nem szabályozott tényállásra olyan jogszabály alkalmazása, amely egy hozzá közel álló, másik tényállásra vonatkozik, azaz: a joghatás átvitele egy másik tényállásra.

⁷¹⁹ Analogia legis (latin): törvényi analógia: konkrét jogszabályi rendelkezés (törvény) hiányában a hasonló esetre vonatkozó jogszabályok (törvény) alkalmazására kerül sor.

⁷²⁰ Analogia iuris (latin) joganalógia: hasonló esetre vonatkozó jogszabályi rendelkezés (törvény) hiányában a jogrendszer egészéből levonható (jogi) elvek alapján kerül sor az eset megoldására.

⁷²¹ Argumentum a contrario (latin): egy állítás ellentétéből való következtetés.

⁷²² Ubi eadem legis ratio, ibi legis dispositio (latin): ha megszűnnek a körülmények, amelyek a jogi szabályozást indokolták, a jogszabály is hatályát veszti.

cessat ipso lex.⁷²³ Az „argumentum a contrario”-val óvatosan kell bánni, mert: unus positio non est alterius exclusio.⁷²⁴ Az analogia pragmatikus alapja az 1869/IV. tc. 22. §, amely szerint a bíró az igazságot senkitől sem tagadhatja meg.

Az értelmezés lehet grammatikai és logikai. A logikai a fontosabb, mert: sententia est magis quam scriptura.⁷²⁵

Jogászi foglalkozások

Szerkesztő jogász

Talán a lehető legsúlyosabb teher van a vállán. A szabályalkotásnál minden kis körülménynek figyelmet kell szentelnie, sok mindent előre kell látnia. Ugyanakkor az a veszély fenyegeti, hogy elszakad az élettől és ez káros befolyást gyakorol a szabályalkotásra.

Ügyvéd

Az egyik legrégebb jogászi foglalkozás. Ügyvéd mindig volt és mindig lesz. Bár csűrés-csavarással szokták őket vádolni, a jogászi életben nagy szerepük van. A holt betűket ők hívják életre. A rideg paragrafusokból ők hozzák elő az emberi érzést. Karikatúrájuk: a csűrés-csavarás és a kliensek „megvágása”.

Bíró

A legelőkelőbb helye van a jogásztársadalomban. Ennek szerves része a bírói függetlenség. Habár ő is ember, ennek ellenére pártatlannak kell maradnia, és hűvösen érzelmi távolságot tartani, hogy judíciumát megőrizze. Problémája: van-e egyáltalán igazság? Másik probléma: ítélni nem nehéz, de indokolni annál nehezebb. Karikatúrája: a nagyképű ridegség és az, hogy jobban érdekli a jogászi léte, mint az emberi élet.

Közigazgató jogász

Közigazgató jogásznak nevezzük azt a közhivatalnokot, aki jogi iskolázottsággal rendelkezik. Ezt tehát nem a tisztsége határozza meg. Nem olyan független, mint a bíró, és nincs is meg benne az előbbi hűvössége. Rajta „átfolyik az élet”. Legfontosabb tulajdonsága, hogy a cselekvő embert elegyíti a jogászi gondolkodással. Jó információszerző és szervezőképességgel rendelkezik. Jegyezzük meg: a modern szervezés nem személyi romantikán alapul. Karikatúrája: bürokrácia, tehetetlenség, önkény.

⁷²³ Cessante legis ratione, cessat ipse lex (latin): a törvény alapgondolatát kiváltó ok (társadalmi viszony) megszűnével maga a törvény is megszűnik.

⁷²⁴ Unus positio non est alterius exclusio: (latin) ha az egyiket állítjuk, azzal még nem zárjuk ki a másikat.

⁷²⁵ Sententia est magis quam scriptura (latin): a törvény szelleme fontosabb a törvény betűjénél.

Laikus jogász

Általában a népbíró, a községi esküdteket soroljuk ide, de a vádlottat is ide lehet számítani, mert ő is jogi ténykedést fejt ki a vádlottak padján. Horváth Barna szerint rossz jogászok a katonák és az orvosok, jó jogászok az asszonyok, a papok és a kereskedők.

Jogi tanár

Az étellel kapcsolatban kell lennie, de ugyanakkor a nagy általánosságokra is ki kell terjedjen a figyelme. Birtokában kell lennie az ösztönösen, mélyen fekvő judíciumnak.

Árnyoldala: a szórakozottság és az elvontság.

[III. Állam]

Bevezetés az államtudományba

Az államtudomány a lehető legkevésbé összefüggő, az állam ügyeivel foglalkozó sokféle tudományágak összessége. A sokféle ágazat közül az alábbi négy játszik a legnagyobb szerepet.

1. Az állam keletkezése. 2. Az alkotmánytan. 3. A közigazgatás. 4. A nemzetközi jog.

Az állam keletkezése

A mai értelemben vett államról nem mindig lehetett beszélni. Ahhoz, hogy az állam eljusson a mai stádiumáig, évezredek tapasztalata volt szükséges. Az állam történelmi képződmény. Szaladjunk végig a történelem vonalán, hogy a kép világossá váljék előttünk.

Az ókor elején az állam két formáját ismerjük. Az egyik az ún. zsarnoki hatalom, a másik a városállam. A zsarnokság legjellemzőbb vonása az, hogy nagy területen fekszik, míg a városállamok kisszámú embercsoportok közösségei. Az ókori államforma két legklasszikusabb példája Athén és Assíria. Ekkor írja meg Plátón *Az ideális állam* című művét, amelyben eszményképül a kis városállamokat állítja elénk. Hangsúlyozza, hogy egy városállam lakosságának nem szabad 6000 főnél többre rúgnia.

Arisztotelész a *Politika* c. munkájában írja le a görög városállamok alkotmányát. Az, hogy ő is ideálisnak tartja a városállamokat, éppen ebből a munkájából tűnik ki. Egy szót sem ejt benne a nagy területi államformákról, mintegy nem véve tudomást róluk. Pedig Arisztotelész annak a Nagy Sándornak volt a nevelője, aki lába alá teperte egész Közel-Keletet, és megdöntötte egy másik despotá államát, Dárius Perzsiáját.

A polgár fogalma

A városállamban az összetartozásnak rokoni alapja van. Itt jóformán mindenki rokona egymásnak. Tehát alapjában véve a szeretet kapcsolja össze ezt a kis közösséget. Jellemző erre a neve: „res publica”, ami tulajdonképpen közös ügyet, dolgot jelent, azt a helyet, ahol egyenjogú cívisek vannak.

Viszont a birodalomban „csak alattvalók” vannak, ezek felett áll magasan az uralkodó.

A városállamok közül kivált Róma, amely először a környező városok meghódításával, később pedig az egész földközi-tengeri medence magáévá tételével világbirodalommá vált. Annál furcsább volt viszont, hogy még mindig csak római polgárokról beszéltek.

Kr. e. 90-ben volt az itáliai felkelés, amely annak ellenére, hogy a rómaiak győzelmével végződött, létrehozta a másodosztályú állampolgárság intézményét. Mind többen és többen kapják meg Róma tiszteletbeli polgára címet. Róma lassan fölveszi a városállamok formáját. Ezen a ponton vallott kudarcot Platón elmélete. Mindezek dacára azonban a képviselési intézményt nem ismerték.

Róma később letért erről az útról, és lassan hasonlítani kezdett a keleti despota államokhoz.

Ebben az állapotban érte Rómát a népvándorlás, és az csak természetes, hogy nem tudott ellenállni. A nyugati fele teljesen összeomlott. A nyugati gótok megszállják Hispániát, a longobárdok Itáliát, a frankok a mai Franciaország területét, és végül a mai Németország helyén kialakulnak a germán királyságok. Habár a törzsi öntudat erős volt a hódítókbán, szellemileg mégis legyőzettek. Az akkor már keresztény Róma egyházi tényezői megtöltötték őket humanizmussal.

Tehát összegezve a megállapítottakat, arra az eredményre jutunk, hogy az állam szintetikus úton jött létre. Négy fő szála, melyekből összefonódott:

1. a görög városállam, innen az állampolgárság intézménye;
2. a keleti államforma, innen a központi hatalmi szervezet;
3. a királyi-nemesi-törzsi öntudat, innen a nemzeti öntudat;
4. és végül mindezeket a modern forradalmak által a nép magáévá teszi.

A középkorban a szervezés nem a királytól indult ki. Itt kezdődik a hűbéri-ség intézménye, mely nyugaton érte el tetőfokát, ahol mindenki függött valakitől.

A kiskirályok letörésére szövetkezett a király a polgársággal és a parasztsággal. Sajnos, ez Kelet-Európában nem történt meg, és így a 20. században robbanásszerűen söpörte el az idő szele a feudalizmus nyomait.

Marx tanaiban az állam elhalásáról beszél. Nála az állam osztályuralmat jelent. Elhalásról nem lehet beszélni, de fellép a fokozatos decentralizáció.

Míg az állam feladata eleinte csak a védelemre és a bíraskodásra terjed ki, később a gazdaság-, ipar- és vámpolitika is az állam közfeladatai közé tartozik.

Legújabbban a szociálpolitika is átmegy tudatos politikába. Kezdetleges formája volt az OTI. Kezdi átvenni az egyházaktól a kulturális élet irányítását, a városoktól a kényelmi szolgáltatásokat.

Ezek azonban csak külső keretek. Ne feledjük, hogy a belső szabadságnak is nagy fontossága van.

Világállam

Újabbban sokat hangoztatják egy világállam szükségességét. Ezt „uno ictu” létre hívni nem lehet. Ennek a megszületéséhez is egy történelmi folyamat szükséges: a sok világszervezet annyira át fogja szőni az államokat, hogy proklamálás nélkül is létrejön. A meglévő világszervezetek, pl. a Nemzetek Szövetsége, a Biztonsági Tanács, a nemzetközi jog, a Vöröskereszt, a Nobel-díj, az olimpiák stb. már most bizonyítják, hogy ezen az úton jól haladunk.

Ezeket talán már úgy könyvelhetjük el, mint a világállam előfutárait.

Államforma

Lehet királyság és köztársaság.

1. A királyságban az államfőnek az uralkodása egy természetfölötti dologból fakad.

2. A köztársasági államforma egy racionálisabb megoldás, ahol az államfőt maga a nép bízta meg az állam hajójának a vezetésével.

Kormányzat

Többféle lehet:

1. autokratikus,
2. arisztokratikus,
3. demokratikus.

Az autokrácia személyes, hagyományoszerű államforma. Önkényes tradíciók által korlátozott, pl.: abszolút monarchia.

Az arisztokratikus kormányzat esetében már nem egy személy, hanem egy kisebb klikk kezében van az állam sorsa.

A demokráciában a nép gyakorolja az uralkodói hatalmat. Megkülönböztünk parlamentáris és elnöki demokráciát. A különbség az, hogy az előbbinél a nép által választott parlament jelöli, illetve választja meg az elnököt, míg az utóbbinál maga a nép. Az elnöki demokráciában az elnöknek lényegesen nagyobb hatásköre van, mint a parlamentárisban.

Az alkotmány

Az alkotmány biztosítja az állampolgárok alapvető jogait, előírja kötelességeiket, és az állam alapvető szerveit szabályozza: lényegében az állami szervek összetételét, működését, egymáshoz való viszonyát. Az alkotmány lehet írott és történeti. Az írott alkotmány szakaszokba van szedve. Egy állam belső válsága után rendszerint új alkotmányt ad ki, pl. Jugoszlávia. A történeti alkotmány, mint már a neve is mutatja, a történelem folyamán alakult ki. Ilyen pl. Anglia alkotmánya. Rendszerint mi is szeretjük bizonyítani, hogy a mienk is ez. Megkülönböztetünk merev és rugalmas alkotmányt. A merev alkotmány megváltoztatása körülményes. Rugalmas alkotmány az angol és magyar.

Államfői hatalom

Itt már vita folyik, hogy külön, avagy végrehajtó hatalom-e?

A királyság lehet: örökletes, választható és kombinált.

A köztársaság lehet: prezidentális és parlamentáris.

A törvényhozás

Különböző fajtái:

1. autokrácia (egy személytől függ),
2. arisztokrácia (többtagú testülettől függ, pl.: Velence, Szovjetunió),
3. közvetlen és képviseleti,
4. egykamarás és kétkamarás (szövetségekben a szenátus).

Érdekes megemlíteni Laski elméletét. Ő ui. híve a kétkamarás rendszernek, de a második kamarát teljesen a gazdasági vonatkozású ügyek vezetésével ruházná fel.

Választás

A demokratikus választásnak öt követelménye van: legyen általános, titkos, direkt, egyenlő és egy koron felül mindenki gyakorolhassa szavazati jogát. A régebbi választásoknál több intézmény gátolta a választások általános voltát, pl. a vagyoni cenzus vagy bizonyos iskolai végzettség. Titkos választásról alig ötven-hatvan éve beszélhetünk, addig a nyílt szavazás elvét vallották. Követelmény, hogy a népképviselet egyenesen legyen választva, ne pedig elektorok útján. Egyenlő választójog: amikor mindenkinek csak egy szavazat leadására van jogosultsága. Ennek ellentéte a plurális, ahol pl. egy diplomás jogalanynak több szavazat leadására volt jogosultsága, mint az 1913-as Andrássy-féle választójogi tervezetben is. És végül: legyen arányos. Ezt Anglia nem akarja követni.

Bíráskodás

Mindenkitől különálló hatalom. Ezért hívják nálunk is független bíróságnak. Az alkotmány biztosítása szempontjából különös fontossága van ott, ahol az alkotmánybíráskodás meghonosodott.⁷²⁶

1946 ősz, Szeged, munkástanfolyam

⁷²⁶ A Szegedi szociológiai előadások élen található tartalomjegyzék és a tényleges anyag azért tér el időnként, mert a szöveget különböző, eltérően számozott vagy más-más fejezetcímekkel ellátott, de hasonló tartalmú, gépelt kéziratokból kellett összeállítani úgy, hogy a jobb nyelvi megformáltságú variánsok kerüljenek közlésre. Balogh Iván megjegyzése.

BEVEZETÉS A POLITIKATUDOMÁNYBA

Bevezetés

A politika kapcsolatban van az állammal. Viták alakultak ki, hogy az egyetemen előadott politika az állam felfogásával egyezik-e? A politika tulajdonképpen nem tesz mást, mint rendszerezi, szortírozza azokat, amik az állammal kapcsolatos dolgok, és felfedezi közöttük a különbséget. A magyar politikatudomány képviselője Concha Győző,⁷²⁷ s mint később látni fogjuk, ő határozta meg a politika fogalmát. Az ókorban és az újkorban a politika nagy képviselői Morus Tamás, Platón, Arisztotelész, Machiavelli, Szent Ágoston, Marx, akik tulajdonképpen publicisták voltak. Az egyetemen előadott politika általános államtanak felel meg, amely a legújabb jogi reform szerint „Általános alkotmánytan és közigazgatás” címen szerepel. A politikát az igazságkeresés teszi tudománnyá, tehát legfőbb feladata, hogy felfedje a lényegét, vagyis még a hátsó gondolatokat is. Legfontosabb nevelő feladata pedig az, hogy egyensúlyt hozzon létre az utópizmus és a lapos realizmus között. Az utópizmus képviselője Morus Tamás, a realizmusé Machiavelli volt. A politika visszahat a valóságra, tehát formáló erejű, maga az anyaga pedig a társadalomtudomány. Az eszmék történeti folyamatban alakulnak ki, melyeket szem előtt kell tartani, és így a politikatudománynak csak olyan abszolút érvényű tételeket szabad megállapítania, melyek mindenütt érvényesek. Minden válság úgy jön létre, hogy az emberek elfelejtik azt, hogy a megoldásokat hogyan kell kialakítani. Ha elhagyják az erőfeszítéseket [amelyek a megoldások kialakítására irányulnak], egy egész rendszer összeomolhat. (Például Európa a monarchiára van nevelve, amely azonban Napóleontól napjainkig összeomlási folyamatban van.)

A politika meghatározását definícióval kell kezdeni. Mindezek a definíciók azonban visszatérő momentumok az államra és az azzal kapcsolatos kérdésekre. Krisztics⁷²⁸ azt mondja, „az állam önirányzó tevékenységű”. Ha szakpolitikákkal foglalkozunk, akkor azt látjuk, hogy a politika célra irányzott cselekvés. Nem mondhatjuk, hogy a politika a társadalom kérdéseit vizsgálja, mint a szociológus.

⁷²⁷ Concha Győző (1846–1933): jogász, a kolozsvári, később a budapesti egyetem tanára. A politikatudományi előadások lábjegyzeteit Tóth-Matolcsi László készítette, amelyekhez néhány helyen fűztem kiegészítéseket.

⁷²⁸ Krisztics Sándor (1890–1966): jogász, egyetemi tanár.

gia, mert a politika igazi tárgyának azt a célra irányuló erőfeszítést tekinthetjük, amely a társadalmat egyensúlyban tartja, és életfeltételeit biztosítja. A politikatudomány azt tárgyalja, hogy mi a dolgok helyes szellemi elrendezése, és ezekre az elrendezésekre fordítja feltevéseit. A jogbölcselet pedig az egyes dolgok szortírozására szorítkozik, azonban mellette áll a realista szélsőség, amely a dolgokat a rideg valóság talaján állva vizsgálja. Egyes rendszerek azzal a követelménnyel állnak elő, hogy a politika csak azzal foglalkozzon, ami van, ne pedig azzal, hogy mi legyen. Concha Győző felfogása ezeket a politikai felfogásokat mintegy a hátsó ajtón, újra becsempészi. A politikatudomány azonban helyesléseket és értékeléseket foglal magába, kritikai ismereteket gyűjt össze, és ezekkel óhajt a közöshre hatást gyakorolni.

A politika nagymesterein, Platónon, Rousseau-n, Montesquieu-n át ezek az értékelések nem váltak publicisztikai értékeléssé a mai értelemben. A politika történetét azzal az államrendszerrel kapcsoljuk össze, amiben élünk, és ezen a párhuzamos tárgyaláson látjuk, hogy a politika minden döntő lépése egy konkrét helyzetbe van beágyazva úgy, hogy ebből a helyzetből nő ki, és olyan abszolút igazságokat épít ki, melyek idővel elválnak a konkrét situációtól, és mint sikeres eszmék befolyásolják a közösséget, de nem mindig abban az irányban, ahogy azt az alapító kezdeményezte. Ezt láthatjuk Platónnál is, akinek felfogása szemben állt az athéni demokráciával, azonban még az ő beállítódottságával szemben is volt egy visszahatás. Mivel a születési arisztokrácia az ő korában már összeomlott, így ő azt állapította meg, hogy „akkor lesz rend, ha a királyok filozófusok lesznek és a filozófusok királyok”. Ez a mondás tovább élt Marcus Aureliusnál⁷²⁹ is, aki ugyan mint király filozófus volt, de uralkodásában nem alkalmazta a filozófiát; majd tovább élt ez a szellem a 20. századig, melyben legtökéletesebb megjelenési alakja Lenin volt, aki a filozófus király megtestesülése.

Történetileg két nagy társadalmi és eszmei tényezőt kell megragadni.

1. A mediterrán világ kisváros államait,
2. a kereszténység gondolatát.

A lényeg az, hogy a mediterrán térségben ez [a kisvárosok rendszere] vált uralkodóvá, és a kisvárosok közösségéből nőtt ki az a politikai gyakorlat és tudomány, amely ma is érvényben van. Az athéni városállam az, ahol a politikatudomány kiinduló lehetőségét kell keresni. A szofisták voltak az elsők, akik az államélet és igazságosság érzésére törekedtek. A szofisták első kérdése ez volt: mi az igazság? Szerintük nincs igazság, mert minden igazság kifordítható, és ez a hozzáállás máig alaptípusa maradt a politikának. A politikai igazság a nagyhatalmak érdekeinek alá van vetve, és magasan lebeg a realitás felett. Platón mondása:

⁷²⁹ Marcus Aurelius, Antonius (121–180): római császár 161–180 között, filozófus.

„az igazság az igazi valóság, amely az ideákban megvalósul”. Ismeretes a barlang hasonlata, mely szerint a barlangban leláncolt ember az igazi világosságot nem láthatja meg, csak a falon az árnyképeket, amelyeket ő valóságnak tekint. Platón az ő ideálja szerint három rendet különböztet meg.

1. A filozófusok rendje,
2. a tökéletes vigyázók rendje,
3. a dolgozók vagy munkások rendje.

Szerinte követelmény, hogy a filozófusok bölcsek, a tökéletes vigyázók bátrak és a dolgozók mértékletesek legyenek. Platónnal szemben igen erős változást mutat Arisztotelész gondolkodása, aki Platón tanítványa volt. Mert míg Platón az ideákat, Arisztotelész a valóságot látta meg. Arisztotelész sok platóni hagyatékot vett át, és ez a gondolkodásán látható. Mint arisztokrata származású, kívülről nézte a városállamot. Az ő államelméletét a német államelmélet fejlesztette tovább. Arisztotelész is arisztokrata államszemléletet képvisel, de nem a tömeguralom elleni ellenszenvvel, mint Platón.

Határozott ellenszenvvel van a kézművesekkel szemben, mert ők rabjaik a munkájuknak, és a szabadidejük kevés a szépművészet gyakorlására és megértésére. A szabadidő szerint a teljes értékű emberiség kifejtésére szolgál, s ez egy tipikus ókori felfogásra (otium) vall.⁷³⁰ A rabszolgaságot a kereszténység és üdvösség gondolatának kellett eltörölnie. Jellemző Arisztotelészre, hogy a görög városállam van a szeme előtt, és borzalommal fordul el a keleti monarcháktól, például Nagy Sándortól, akinek néhány évig nevelője is volt. A leglényegesebb Arisztotelész politikájában a kormányformák tipizálása és értékelése. A jó kormányzást a kiválasztottaknak kell végeznie. A kormányzást háromféleképpen osztályozza:

1. királyság,
2. arisztokrácia,
3. mérsékelt demokrácia (politeia).

Ha a kormányzást egy kiválasztott végzi, akkor ez a kormányzó vagy a király, ha kettő vagy ennél több kiválasztott, akkor arisztokrácia, ha sokan végzik, akkor politeia, vagyis a többség uralma áll előttünk. Szerinte a királyság legfőbb értékei, hogy mindenki egy ember uralma alatt áll, bár mint ő ezt kifejti, jobb inkább törvény uralma alatt lenni, mert ellenkező esetben egy ember hangulatának van kitéve az összesség. Szerinte az arisztokráciáról a nevelésnek kell gondoskodnia, és fontosnak tartja a közepesen vagyonos réteget is. A politeiának a mérsékelt demokrácia az államformája. Ezeknek az államformáknak a gyakorlása jó, és ezeknek hirtelen megváltoztatása romlásra vezet. Mindhárom államforma eltorzulása egy-egy új államformát fejleszt ki. Így:

⁷³⁰ Otium: (latin): szabad idő, a munkától, közügyektől mentes élet.

- a) türannizmus vagy zsarnokság,
- b) oligarchia,
- c) anarchia (csőcselékuralom).

Arisztotelész a legnagyobb szimpátiával a politeiát⁷³¹ szemléli. Tárházában sok olyan gondolatot találunk, amely ma is megvan, így szerinte az embernek ember feletti uralma erkölcstelen. Az ő gondolkodása egyébként később Locke-nál⁷³² jelenik meg, [aki hozzá hasonlóan] megkülönbözteti:

- a) a törvényhozó hatalmat,
- b) a bírói hatalmat,
- c) a végrehajtó hatalmat.

Két évezreddel később Montesquieu ugyanezt a felosztást alkalmazza. Legjelentősebb az egészben a kormányformák tipizálása, és szerinte a leghelyesebb a mindenből keveset (mérsékelt demokrácia-politeia) felfogás, amely később Cicerónál vetődik fel. Cicero szerint a jó alkotmányban vannak demokratikus és arisztokratikus elemek. Ezeken épül fel az augustusi római császárság. A görög városállamok élete a macedón hódítás után lehanyatlott, és a helyüket félhel-lén, félmacedón hódítók foglalják el. Eközben Róma tekintélye kezd felemelked-ni a Földközi-tenger nyugati peremén, melyhez hozzájárul a lakosság karaktere, melyben erős racionális szervezőképesség nyilvánul meg. Krisztus előtt az első század folyamán Marius⁷³³ és Sulla⁷³⁴ idejében súlyos válságba jutott a Kelet-római Birodalom, melynek hatalmát később Egyiptom megdöntötte. A súlyos belviszályok alatt az egységet szétbontó erő kezdett megnövekedni, és megzavarta Róma belső egyensúlyát.

A politika fejlődése

Az állam keletkezésének két módja van:

- 1. városállam,
- 2. nomád hódítók nagy területi államai.

Ez a két államforma fejlesztette a mai modern politikát. A város az a pont, ahol a családi életen kívül folyik a piaci és a gazdasági élet, amely pedig a politikai életet fejleszti ki. A görög városállamokban mindinkább elhomályosult a király személye,

⁷³¹ Politeia (görög): a monarchikus, az arisztokratikus és a demokratikus államforma elemeit tartalmazó vegyes államforma, a tökéletes államforma Arisztotelésznél, átvitt értelemben jelenti az állam helyes kormányzásának tudományát is.

⁷³² Locke, John (1632–1704): angol filozófus, természettudós, orvos.

⁷³³ Marius, Gaius (i. e. 156–86): római hadvezér.

⁷³⁴ Sulla, Lucius Cornelius (i. e. 138–78): római hadvezér, i. e. 82–79 között diktátor.

és egy-egy nemesi család nyomult előtérbe. Az athéni városállam nagy fejlődést mutatott a demokrácia irányába Szolón⁷³⁵ törvénykönyve által, majd sorozatos fejlődés után eljutott a periklészi demokráciához. Ennek a tömeges athéni demokráciának jellemzője a nagyszámú köztiszttség volt (kb. 1300), és személyeiben ez évente változott. A háború oly mértékben volt közügy, mint ahogy közügy volt a piac.

Azonban minden polgár beleszólási joga növeli a politikai feljelentők számát is. Ebből [a polgárok beleszólási jogából] fejlődik ki az állampolgár fogalma, és ez a legfontosabb. A hangsúly azon volt, hogy a polgár a közéletben részt vehet, ez volt a klasszikus demokrácia eredménye. Ennek hátterében azonban egy sötét árnyék: a munkások és rabszolgák tömege állt. Így ezek az állampolgárok nem szüntek meg kiváltságosok lenni. További fejlődést jelentett a római civitas fogalma. Szemben a görög város polgári jogával, Róma kénytelen volt ezt a polgárjogot kiterjesztően értelmezni. Ezzel egy óriási dolog történt, ugyanis a polgárjog kezdett a város falain kívül is terjedni. A római polgárok privilégiumai kiterjedtek a kisebb államok polgáira is. Krisztus előtt 90-ben kitört a polgárháború, amely [a római polgárokéval] egyenlő házasságkötésről és állandó kereskedelemről szólt. A harmadik században Caracalla⁷³⁶ rendeletére minden polgárra egyaránt kiterjesztették a római polgárjogot. A plebejusok és patríciusok között kitört a polgárháború, és egyenjogúságot hozott a comitiáknak.⁷³⁷ Marius, Sulla, Crassus⁷³⁸ személyében megindul a nagy polgárháború, és Róma hatalmas birodalmat hódít meg keleten. A keleti óriási gazdagság nagy hatást gyakorol a polgárokra, és új demokratikus elemek alakultak ki. A szenátus a demokratikus elemeket képviseli, Caesar⁷³⁹ pedig az arisztokratákat. Caesar meggyilkolása után nagy vérengzés következik, és olyan politikai zsákutca keletkezik, mely a régi köztársaság végét jelenti. Cicero fellépéseiben és műveiben egy nagyobb állandóságot követelő államfőt kíván, és állandó utalás van műveiben a köztársaság válságára. Cicero személyének világtörténeti jelentősége van, és ő is gyilkosság áldozata lett. Sem nemes, sem gazdag nem volt, mégis a gazdagokkal és nemesekkel együtt vett részt a kormányzásban. Ő volt az első publicista, az egyetlen, aki megőrizte a jónak és rossznak a fogalmát, és átgondolt ideológia szerint vett részt a kormányzásban. Ebben a válságban állt elő az actiumi csa-

⁷³⁵ Szolón (i. e. 640 körül–559): athéni államférfi.

⁷³⁶ Caracalla, Marcus Aurelius Antonius (186–217): római császár 211–217 között.

⁷³⁷ Comitia (latin): népgyűlés az ókori Rómában.

⁷³⁸ Crassus, Marcus Licinius (i. e. 115–53): római hadvezér és politikus.

⁷³⁹ Caesar, Gaius Iulius (i. e. 100 vagy 102–44): római hadvezér és politikus, az i. e. 60-ban megalakult első triumvirátus tagja.

ta⁷⁴⁰ után, miután Octavianus⁷⁴¹ bevonult Rómába. Ő volt a legtanulatlanabb tehetség, és ebben a helyzetben alapozta meg a cicerói császári állapotot, amely három évszázadon át fennmaradt. Augustusként uralkodása sokban hasonlított egy mai amerikai elnökéhez.

Nero⁷⁴² első ténykedése volt, hogy a szenátust megerősítse saját egyeduralkodásának megerősítésére. Krisztus után a 200. esztendőben Septimius Severus⁷⁴³ alatt kezdődik a katonacsászárok kora. Kelet-Európában egy despota császárság keletkezik, míg nyugaton, a provinciákban a szenátus gyakorolja a hatalmat. A res publica gondolatát később átvették a nagy államok is, melyek a középkort kifejlesztették, és kialakult az állam oszthatatlanságának kora. Ez a gondolat azonban nem alakult ki Németország kis államai között, és ez hozzájárult ahhoz, hogy Németország lemaradt Európa szellemi fejlődésétől. A római jog, a polgárjog és a ius gentium [népek joga] egyaránt kialakult.

*

Bevezetés a politikatudományba

Szokás szerint a politika tudományának ismertetését is definícióval kezdjük. E szokásos definíciókban visszatérő motívum az állam. *Krisztics* szerint az állam a nemzet önirányító ténykedésével kapcsolatos tudomány. A politikatudomány központi eleme pedig az állam. Ha foglalkozunk a különböző szaktudományokkal, akkor azt látjuk, hogy a politika valamely célra irányított cselekvést jelent. E célra irányított cselekvés és az állam momentuma mögött a közösséget kell felfedeznünk. A politikatudomány igazi tárgya pedig az a törekvés, mely a közösséget bizonyos egyensúlyban tartja, s mely a társadalom szociál-, kultur-, ipar-, s más politikáinál is az életfeltételeiket biztosítja.

A politikatudomány művelői centrális problémának tekintik, hogy szabad-e azzal foglalkozni, mi legyen, s nem kell-e pusztán a meglévők rendszerezésére szorítkozni. A jogbölcselet, mely a jog struktúrájával, illetve a helyes jog fogalmával foglalkozik, hasonló problémával áll szemben. A kérdés ilyen formájú feltevése mögött az a konzervatív felfogás áll, hogy a politikatudomány azért foglalkozik pusztán azzal, ami van, mivel ama körülményt állítják fel, hogy az legyen, ami van. Ez *Concha Győző* határozott és óvatos politikai nézete is.

⁷⁴⁰ i. e. 31.

⁷⁴¹ Octavianus, később Gaius Iulius Caesar Octavianus Augustus (i. e. 63–i. sz. 14): római császár (i. e. 27–i. sz. 14).

⁷⁴² Nero, Claudius Caesar Augustus Germanicus, eredetileg Lucius Domitius Ahenobarbus (37–68): római császár (54–68).

⁷⁴³ Septimius Severus, Lucius (146–211): római császár (193–211).

A politika szó azonban nemcsak tudományt jelent, hanem bizonyos gyakorlatot is. Mint tudomány azonban kritikailag feldolgozott és igazolt nézeteket akar összegyűjteni.

A politikatudomány nagymesterei – mint Platón, Arisztotelész, Szent Ágoston, Szent Tamás, Montesquieu és mások – nem mondtak le arról, hogy véleményét mondjanak a tekintetben, hogy mi legyen.

A politikatudomány története

A politikatudomány történeti vizsgálatán át egybefonódva tárgyaljuk a politikatudomány elvi tételeit és a ténylegesen meglévő politikai rendszereket.

Első kiindulópontként megállapíthatjuk, hogy a politikatudomány atyja *Platón*. Politikai rendszere kétségbeesett visszahatás az athéni demokrácia hibáira. Platón az elit magasabbrendűségét hirdeti. Végül arisztokratikus szemléletében azonban nem a születési arisztokráciát veszi alapul, hanem az erényre neveltek, filozófusok arisztokráciáját. Teóriája szerint a világ akkor lesz rendben, ha a királyok filozófusokká, a filozófusok pedig királyokká lesznek. Bár a teória helytelenségét sokan kimutatták, a gondolat látenszen tovább hatott. Amint Platón egy történelmi helyzet determinálta, hogy filozófiáját így alkossa meg, épp úgy egy történelmi helyzet okozta, hogy e gondolat sokkal később és más körülmények között bár, de megvalósult Lenin személyében. (Szokták ugyan Marcus Aurelius császárt és Nagy Frigyes⁷⁴⁴ is ilyennek feltüntetni, de lényegében itt nem erről van szó.)

1. Az európai politikai és politikatudományi fejlődésre mindjárt kezdetben rányomta a bélyegét a mediterrán világ kisvárosi államberendezkedése. A nagy világbirodalmak hódító hullámai itt megtorpantak. Innen nőtt ki az a politikatudomány és gyakorlat, amiből a mai származik.

2. A másik tényező a keresztyénség, a civitas dei gondolata, amelyből az egész európai emberiségre kötelező politikai formák eredtek.

Az athéni demokrácia kiindulópontja a szofisták rendszere volt. A szofisták centrális témája az államélet és az igazság kérdése. Az igazság létezését vagy relatívnak tartják, vagy tagadják, hogy van. Két ellentétes nézet alakult ki az igazságról:

1. Az igazság nem más, mint a hatalmasok érdeke, az igazság a realitás jegyében nem létezik.

2. Az igazság a realitás felett lebeg.

Ezzel szemben Platón szerint az igazság az igazi valóság. A mi igazságunk

⁷⁴⁴ II. (Hohenzollern) Frigyes (1712–1786); Brandenburg-Poroszország királya (1740–1786).

az ideák igazságának csupán az árnyképe (barlanghasonlat). Platón elméletének sajátossága, hogy azokat az állami formákat és társulásokat, melyeket maga előtt látott, annyira megvetette, hogy nemcsak helyességüket, de létezésüket is megkérdőjelezte.

Platón államában három rend van: a filozófusok, a katonák és a munkások rendje. A *filozófusok* archonok,⁷⁴⁵ tökéletes őrök, legjobban látják az igazságot; a *katonák* segítők, vigyázók; a *munkások* a dolgozók rendje. Az egyes rendek domináló erénye: a bölcsesség, a bátorság és a mértékletesség. Platón misztikus képekbe ágyazza be eszméit, az ideákat pedig mintegy a múltba helyezi. Mi az utópiákat szoktuk a múltba helyezni.

Arisztotelész Platón tanítványa volt, s ő igen erős változást jelent Platónnal szemben. Míg Platón az ideákat a látható dolgokon kívül látta meg valóságként, addig Arisztotelész a látható és tapasztalható dolgokban. Platón egyes gondolatai nála is ismétlődnek, például az államéletet az erényesség megvalósulásának tekinti, de a platóni gondolatok a valósághoz simuló elemekkel bővülnek. Arisztotelészből hiányzott Platón szenvedélyes elégedetlensége az igazságkeresésben.

Az egyes görög államokban meglevő államberendezkedési formákat típusok szerint hasonlította össze. Olyan gondolatok is felmerültek már nála, mint az éghajlat hatása az államalakulatra. Arisztokratizmusa valamiképpen a közepszerűség kultuszában nyilvánul meg. Ellenérzéssel van a kézműves foglalkozásokkal szemben. Szerinte a kézműves rabszolga, foglalkozásának a rabja, s nincs a teljes értékű emberség kifejtéséhez szükséges szabadideje.

A rabszolgaságon viszont nem akad fenn. Az ókori társadalomban az egyenlőség nem volt támpont, csak kozmikus adottságként volt meg. Arisztotelész egyenlőség helyett emberségről, mértékletességről szól. Arisztotelész Nagy Sándor nevelője volt, s bár előtte folyt le annak világhódító műve, a maga politikáját attól függetlenül építette fel. Felveti a kérdést, mi a jobb: egy embernek vagy a törvények uralma alatt állni?

Három elfogadható államformát ismer:

1. alkotmányos királyság, ha egy kormányzó van,
2. alkotmányos arisztokrácia, ha több kormányzó van,
3. politeia vagy demokrácia, ha sok kormányzó van.

A jó arisztokráciában fontos a nevelés, a demokráciában pedig a középva-
gyonú elemek meghatározó súlya.

Három eltorzult államformát ismer:

1. türannizmus (a királyság),

⁷⁴⁵ Az arkhóni intézmény a királyságot váltotta fel i. e. 683-ban. Az arkhónokat egy évre választották, feladatköreik: *arkhón baszileusz* (a Dionüszosz-kultusz felügyelete), *arkhón epónümosz* (Athén városi elöljárója) és *arkhón polemarkhosz* (a hadsereg parancsnoka).

2. oligarchia (az arisztokrácia),
3. ochlokrácia⁷⁴⁶ (a demokrácia eltorzulása).

Az oligarchia azért rossz, mert a nagy vagyon az embereket elrontja, az ochlokrácia pedig csöcselékuralmat jelent. Az ő demokráciafogalma nem más, mint a piacon lézengők képe, azaz egy deformálódott demokrácia-fogalom.

Arisztotelész számára nincs tökéletesebb, mint a politeia, mely a királyság és az arisztokrácia előnyeit egyesíti magában. Megvan nála az a Locke által is kifejtett gondolat, hogy embernek ember feletti uralma erkölcstelen. Nem hirdeti ugyan az államhatalmak elválasztásának elvét, de logikailag elválasztja őket. Az államhatalmi ágakat törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalomra tagolja. Arisztotelész szerint a politeia a legtökéletesebb államforma, mely a monarchia, arisztokrácia és demokrácia megfelelő kombinációjából áll elő.

Jó államformát keresve két évszázaddal később Cicero is szintézist próbált megvalósítani. A jó államformában szerinte is megvannak a különböző elemek. A római *Res Publicában* monarchikus elem a konzuli hatalom állandósága, arisztokratikus elem a szenátus, és demokratikus a comitia [népgyűlés].

Amikor a görög városállamok élete rohamos hanyatlásnak indult, helyüket a félig hellén, félig árja⁷⁴⁷ és makedón elemek foglalják el, akiknek politikai jelentősége ekkor nem nagy. Ekkor emelkedik fel a Földközi-tenger nyugati felében Róma. Sokak szerint Rómát földrajzi helyzete determinálta később betöltött szerepére. Azonban ez a körülmény nem látszik elegendő oknak, nyilván a lakosság, illetve az egész faj lelkiségének a következménye. A rómaiak ritka szervezőképessége megnyilvánul lucidus⁷⁴⁸ nyelvükben és alkotmányukban.

A Római Birodalom a mediterrán városállam rendszeréből fejlődött ki, s mégis eljutott a nagy politikai energiák összeszorítottságából addig a fokig, hogy nagyobb birodalmat tudott létrehozni, mint minden asszír, babiloni despotá uralmi rendszer. A Kr. u. 1. században megdöntötte az összes fennálló (szeleukida, babiloni) birodalmat.

Az állam keletkezésének kétféle útja volt:

1. a városállam, amely az intenzív városi életből keletkezett,
2. a nomád, nagy területi államok.

A modern államalakulás e kettőnek az összefoglalása. A görög városállamokban a hatalmat a néhány nemes család által dominált közélet veszi át. Az

⁷⁴⁶ Ochlokrácia (görög): csöcselékuralom.

⁷⁴⁷ Az indoeurópai nyelvcsalád indiai és iráni ágához tartozó népek megjelölése.

⁷⁴⁸ Lucidus (latin): világos.

athéni alkotmány demokratikus volt, Szolón census-rendszere⁷⁴⁹ pedig a vagyonosabbak uralmát biztosította. (Periklészi közvetlen demokrácia.)

A tömeges athéni demokráciában a tisztségek állandóan cserélődtek (a 30 000-es államban 1900 tisztség volt). Ez a fajta nagyon intenzív demokrácia öngyilkossághoz vezetett azért, hogy az államhatalom bizonytalanná lett.

Az efféle túl intenzív államélet fejlesztette ki az addigi alattvalóból az állampolgárt. A túl intenzív demokratikus szabadság háttérében azonban sötét árnyékként ott volt a rabszolgaság. A görög polgárság exkluzív [értsd: zárt] volt a rabszolgákkal és a külföldiekkel szemben, s ez a görög államok gyors összeomlását idézte elő.

A római városi köztársaság

Szemben a görög városi polgárjoggal, a hódítások során Róma kénytelen volt polgárjogát kiterjesztően értelmezni és alkalmazni. Ezzel a polgárjog gondolata kilépett a város falai közül. Először csak a latin városok nyertek privilegiális helyzetet, de a Kr. e. 90-ben kitört itáliai háború után egész Itáliára római jogot alkottak a *ius conubii*-ből⁷⁵⁰ és a *ius commercii*-ből.⁷⁵¹ Ezzel egész Itália belevonódott a római tudatba. A császárkor 1. századában Hispániára, Caracalla idejében pedig az egész birodalomra nézve érvénybe lépett a római jog.

A patriciusok és plebejusok küzdelme pedig egyensúlyhoz vezetett, s a szenátus mellett jogot kaptak a comitiák is.

A polgárháborúk végén Róma Kis-Ázsiában nagy birodalmat hódított meg, s innen a hadvezérek hazatérvén, a Forum szűklátókorú világába kerültek bele.

Később kieleződik az ellentét az arisztokrácia és a demokrata tömegek között (Caesar–Pompeius⁷⁵²), s a fejlődés az egyeduralom felé halad. Ebben a nagy krízisben jelenik meg a politikai gondolkodás Ciceróval. Cicero *De re publica* című munkájában egyensúlyt követel a szenátus, a népgyűlés és az államfő között.

Octavianus volt a legtöbbet bukdácsoló és legkevésbé tehetséges hadvezér, aki bevonult Rómába, az actiumi csata után. Ő Cicero elvei alapján háromszáz

⁷⁴⁹ Szolón census-rendszere négy osztályba sorolta az athéni polgárokat vagyonuk alapján: *pentakosziomedimnoi* (évi 500 mérő gabona), *hippeisz* (300–500 mérő gabona), *zeugitai* (igás parasztok) és *thészek* (birtok nélküli osztály).

⁷⁵⁰ *Ius conubii* (latin.): a házasságkötés joga. A *ius conubii* a római polgárjog része volt, a magánjogi jogosultságok körébe tartozó családjogi jogképességet (római polgárral való házasságkötés) jelentett.

⁷⁵¹ *Ius commercii* (latin.): a kereskedelem, az adás-vétel joga. A *ius commercii* a római polgárjog része volt, a magánjogi jogosultságok körébe tartozó vagyoni jogképességet (római civiljogi tulajdon szerzése, római civiljogi jogügyletek megkötése) jelentett.

⁷⁵² Pompeius Magnus, Gnaeus (i. e. 106–48): római államférfi és hadvezér, az első triumvirátus tagja.

évre megalapozta a biztos alapokon nyugvó birodalmat, Augustusként pedig a köztársasági tradíciókat erősítette meg, államalkotásában a dinasztia nem bírt nagy jelentőséggel. A Nero utáni helyzetben, amikor a légiók akaratától függtek a császárok, Vespasianus⁷⁵³ teremtett rendet, s a szenátust is megerősítette. A szenátus jelölte ki császárrá Nervát,⁷⁵⁴ Traianust,⁷⁵⁵ Hadrianust,⁷⁵⁶ Marcus Aureliust. A katonai diktatúra Septimus Severusszal kezdődik, körülbelül Kr. u. 200-ban, s ez nyugaton felszabadította a birodalmat, keleten pedig a despotizmus lett úrrá. (A mai európai monarchia intézménye nem a keleti despotizmusból, hanem a res publica [közügy] gondolatából ered. Franciaországban és Angliában kialakult az állam oszthatatlanságának a gondolata, ellentétben Németországgal.) A Római Birodalom bukásával pedig megjelent az új szerveződési elv: a keresztény államelmélet.

A sztoikus államelmélet a görög államelmélettel kapcsolatos. A Zénón⁷⁵⁷ által alapított sztoikus elmélet alapgondolata a természettel való harmónia. Ez teljesen kinőtt a görög városállamok köréből, és egy, már kissé kozmopolitikus, hellenisztikus szemléletté alakult át.

Alkotóelemei:

1. Füzei (a természetes törvény, a dolgok természete, ész stb.),
2. Thezei (az ember által alkotott törvény).

Zénón leírja a maga államideálját, amely a Platónénál lényegesen szelídebb. A természeti állapotban nincs bíróság, pénz stb. De mivel a bölcseknek ez az állama nem valósítható meg, egy közbenső fokozatot létesít. Amint az illő és a körülményeknek megfelelő cselekedet a jó és a rossz között áll, úgy az ideális és a rossz állam között áll egy állam, amelynek intézményei igazolást találnak az emberek tökéletlenségében. Az újplatonizmus a kereszténység ideális oldalát (misztika) táplálja, s az államfilozófiára sokkal kevésbé hat. A kereszténység több mint a sztoikus világ megvetése, mert a keresztény az Isten országát a Földre akarja lehozni, s a világot a szó spirituális értelmében meg akarja hódítani. Constantin⁷⁵⁸ császár révén a 3–4. században a kereszténység államvallás lett, s ezáltal nem állhat az abszolút kritika talaján merőben szemben az állammal. (Például katonáskodhat-e a keresztény ember?) Az állammal szemben a kereszténység problémája az, hogy egészen a sátáné-e az állam.

⁷⁵³ Vespasianus, Titus Flavius (9–79): római császár (69–79).

⁷⁵⁴ Nerva, Marcus Cocceius (35–98): római császár (96–98).

⁷⁵⁵ Traianus, Marcus Ulpius (53–117): római császár (98–117).

⁷⁵⁶ Hadrianus, Publius Aelius (76–138): római császár (117–138).

⁷⁵⁷ Zénón (i. e. 333 v. 335–263): kitiai filozófus.

⁷⁵⁸ I. (Nagy) Konstantin (Constantinus) (285–334): római császár (311/313–337).

Szent Ágoston a Kr. u. 4. század végén a keresztyén Római Birodalomban nőtt fel, s a keresztyénné lett római birodalmat a barbárokkal szemben meg kellett védenie. Szent Ágoston államelmélete a sztoikus gondolkodás nyomán halad. Az ideált, a civitas deit fel kell állítani, és a valóságot ehhez kell igazítani. (A civitas dei-en a szeretet uralkodik, nincs magántulajdon stb.) A civitas terrae tekintetében nem mondja Szent Ágoston, hogy a földi ország a sátán műve, hanem csak azt, hogy a bűnbeesés következménye. A keresztyénség felfogásában novum [újdonság], hogy az államot eredendően terheli a bűn.

Az állam erkölcsi igazolásra szorul, mert kényszert alkalmaz, katonáskodást, ölést követel. Szent Ágoston mondta: „*remota itaque iustitia, quid sunt regina nisi magna latrocinia*” [az igazságosság megszűnésével tehát mivé válnak az országok, ha nem hatalmas rablóbandákká]. Azóta ez a gondolat táplálja a forradalmakat. Az állam célja a béke. Az államot igazolni kell, s ennek érdekében Szent Ágoston engedményt tesz az állammal szemben.

Szent Ágoston korában a Nyugatrómai Birodalom már teljes anarchiába sülyedt. A hódító germán király pedig úgy jelenik meg, mint aki bekéredzkedik az általa tisztelt Római Birodalom területére. Ezek a törzsfőnökök megalapítják a maguk királyságait, de ez csak annyit jelent, hogy ahol letelepedtek, nagy birtokokhoz jutnak. De a kultúrát a bennszülött népek képviselik, és ezáltal presztízst [erkölcsi fölényt] gyakorolnak a hódítók felett. Tehát a széteső római társadalmi rendre ráhelyezkedik a nyers és kezdetleges germán társadalmi rend, és ezek felett áll a germán király hatalma. A dinasztíák körül valamiféle tekintély kezd kialakulni, amely azonban csak azokra terjed ki, akik mint lovagok részt vettek a vállalkozásokban. Ez a dinasztikus tekintély lett a modern nemzet szülője. Egyelőre ekkor még csak hordák vannak Európában, s ebben az anarchiában két hatalmi gócpont mutatkozik: az egyház és a barbár dinasztíák. A keleti és nyugati egyház között nincs nagy különbség a Nyugatrómai Birodalom bukásáig. A keresztyén erényeket a kolostorokban gyakorolják, de az egyház nem vonja teljesen kétségbe az állam jogosultságát. Nyugaton az egyház képviseli a Római Birodalom presztízst és társadalomszervező feladatát. A pápa ennek megfelelően Rómából igyekszik rendezni az anarchiában élő barbár királyságokat. Ekkor a pap beáll a társadalmi életbe, hogy ezt a feladatot végrehajtsa. A plébános azzal foglalkozik, hogy a mindennapi vitákban igazságot tegyen. Mivel a hódító bizonytalanul érzi magát a magasabb kultúrájú meghódítottakkal szemben, lehet helye a papság irányító befolyásának.

Ekkor alakul ki a *hűbériség*, melynek lényege, hogy a főúr megvédi hűbéresét a mindennapi veszélyeztetettségétől. Ezeknek a szerződéseknek megvalósítója a pap. A hűbériségben a következő hierarchia alakult ki: király, főúr, kis vazallus, jobbágy. A hűbériség Észak-Franciaországban nagyon tagolt és variált volt, mivel egy és ugyanazon személy több szerződésbe is becsatlakozott. Az

egyház az, amely a király és a rabló katona számára megnyitja az igazolás lehetőségét, ha az uralmuk megszeli. Így alakul ki a keresztény monarchia és a keresztény lovag. A keresztény monarchia történetét is a legkülönbözőbb barbárságok tarkítják, de ez mindig az egyház rosszallásával találkozunk. (Szent Ágoston azt mondja, hogy igazság nélkül a királyság merő rablás.) Ebben a rendben a születés mágikus tekintélye, amelyet a germán törzsfők hoznak magukkal, valamiképpen csökkent. Az egyházban a születés nem játszik szerepet. (Ez a gondolat az alapja annak, amit ma látunk, hogy király vagy köztársasági elnök bárki lehet.) Az iparos és földműves társadalom világában kialakul egy különlegesen szabályozott élet, amelyben a munka és a munkateljesítmény értékmerővé válik (céhek). A szakszerűség, a munka, a keresztény erények szempontja konkurálni tud a születési szelekcióval. Ilyen céhbeli keretekben jelenik meg a középkori értelmiség, a klerikusok, akik igazgatják a közéletet, mivel ők az írástudók, ők fejlesztik ki az erkölcsi elveket. Így alakul ki a 10–11–12. századra a hűbériség teljessége, s ez a klasszikusan rendezett középkori társadalom vezet át a római világból a modernbe. A klasszikus ókorban hiányzott az emberek végső egyenlőségének a gondolata és az értelmiségi ember erkölcsi szerepének a jelentősége. Ennek a kettőnek az alapján építette ki a középkor a modern társadalmat.

A nemzet kialakulásának előzményei

Óriási teljesítmény volt, hogy a görög városi polgárság intézménye a Római Birodalomban meg tudta találni azt a formát, amellyel egy városnál nagyobb területre kiterjedő érvényt szerezhetett magának. A Res Publica kiterjedése az ókorban a város volt, de most képessé vált a városnál nagyobb területeket demokratikus hatalommal megtölteni.

A római világban a Forumon született a Res Publica, mindenki közös ügye. A Római Birodalom tulajdonképpen egy város életét élte, mert ennek a köztársasági városnak az egyik fő funkcionáriusa az egész birodalom monarchája is volt. A római polgárjogot a birodalomnak mind nagyobb területei kapták meg, s ez annyit jelentett, hogy ha az illető Rómába költözött, elnyerte a római polgárjogot. A római polgárjogot ugyanis Rómán kívül nem lehetett gyakorolni, mert a római élet helyszíne a Forum.

A 10–11. században még a pápát is a római nép és a nemesek választották, s ennek a hagyománynak a következménye, hogy a területi monarcha a város főszerve is egyúttal. A szintézisnek ebbe a lehetőségébe csöppennek bele a germán törzsi királyságok és a lengyel, magyar, cseh királyságok is. Ezek a törzsi fejedelemségek ugyanolyanok, mint a többi törzsi fejedelemségek. Egy

patriarchális család fejét mágikus, karizmatikus tisztelet veszi körül, és egy nagycsalád szerencsés alkalmak során más nagy családokat is hatalmi körébe von, nevét adja az egész családi szövetségnek, s váltakozó sikerrel hódításokra is indul, például Ázsiában a szkíták, hunok, szabinok, türkök, mongolok, tatárok, törökök stb. [körében]. Ugyanígy az iszlám területén is.

A germán törzsszövetségek is ilyen katonai jellegű törzsszövetségekből álltak, élükön egy családdal. A törzsszövetségi kaotikus szerveződés saját területén is szembetalálja magát a római Res Publica hagyományaival. Ezt a helyzetet egy keresztény, humanizáló értelmiségi réteg egészítette ki. A barbár birodalom ebben a környezetben olyanokkal veszi magát körül (papok), akik a törzsszövetség barbár gondolatát civilizálják. A barbár törzsszövetség feje keresztény fejedelem lesz, és az isteni elhíváson alapuló dinasztiák jönnek létre. Ez vezet a nemzetek kialakulásához.

A frank király szembefordul az ariánusokkal⁷⁵⁹ és így megnyeri az egyház támogatását és a frank királyság kitölti az egykori Gallia területét. A Meroving⁷⁶⁰ családok presztízsét a későbbi családok öröklik, és az összes európai dinasztia onnan veszi a maga rangját, hogy hogyan kapcsolódik bele a Karoling⁷⁶¹ rangsorba (Nagy Károly⁷⁶² leszármazottai). Magyarország a rangsorba Nagy Lajossal⁷⁶³ illeszkedik be. A dinasztia köré rakódik le a nemzet nemességének színe-java és létrehozza az *udvart*. A 10–11. századra a nemesi nemzetek megkapják a maguk közösségi gondolatát az isteni kiválasztás öntudatával kapcsolódva, ahogy a *Gesta Dei per Francos*-ban⁷⁶⁴ látjuk. A frankok legjelesebb tettei a középkorban a keresztetes hadjáratok voltak.

A nemesség öntudatában előttünk áll a modern nemzeti tudat magja. (A francia forradalomban ezt az öntudatot magáévá tette a polgárság.) A 10. században már megvan a nemzet körülhatárolt formákban, de a közösségi tudatban csak a nemesek vesznek részt. Így: francia, itáliai királyság, spanyol, nyugati gót, angol, német (frank, szász, bajor) nemzet, a három skandináv nemzet, Cseh-, Lengyel-, Magyarország, horvát, bolgár, szerb nemzetek, Bizánci Császárság

⁷⁵⁹ Ariánusok: teológiai irányzat, amely Areiosz aszkéta nevére kapta elnevezését. Az ariánusok szerint a Szentháromság (Atya–Fiú–Szentlélek) három egymásnak alárendelt személyből áll, Krisztus (a Fiú) pedig csak „főlisten”, az Atya első és legnagyobb teremtménye, de nem isteni lényegű. Az ariánus-vita a keleti egyházban zajlott 318–381 között, tárgya Krisztus istenségének problémája volt.

⁷⁶⁰ A Meroving uralkodók 482–751 között uralkodtak a frank királyságban, uralkodásuk alatt szilárdult meg a frank állam.

⁷⁶¹ A Karoling uralkodók 751–911 között uralkodtak a frank királyságban, legismertebb köztük Nagy Károly (768–814).

⁷⁶² I. (Nagy) Károly (747–817): frank király 771-től, longobárd király 774-től, 800-tól császár.

⁷⁶³ I. (Anjou) Lajos (1326–1382): magyar király (1342–1382.)

⁷⁶⁴ A *Gesta Dei per Francos* Guibert de Nogent (1053 körül–1124 körül) könyvének a címe, melyben az első keresztetes hadjárat történetét írta le.

és végül a Rurikok alatt az orosz nemzet. A 11–12. században virágkorába ér a *polgárság és értelmiség kialakulása*. Mindkettő a középkor hűbéri szervezetéből jön létre, amelyben a földesúr, igényeit szakosítva, tehát különböző alattvalóitól követelheti. Így jönnek létre a szakok: a céhek. A céhekbe való belépésre a kvalitásbeli kiválasztódás és nem a származás ad jogot. Az értelmiségi osztály nem végez szorosan vett papi feladatokat. Az értelmiség lesz a királyság leg-erősebb támasza a klerikusokkal és a polgársággal együtt. A hűbériség eleinte biztonságot jelentett, de később (11–13. század) már azt láthatjuk, hogy éppen a hűbériség lesz a magánháborúskodások talaja.

Az egyház arra törekszik, hogy a magánháborúkat megszüntesse. Így az egyházban és a polgárságban segítőtársakra lel a király a nagybirtokos dinasztiákkal szemben. (A hűbériségben a király egy hierarchikus rend tetején áll, inkább szellemi, mint hatalmi tekintély alapján. A főurak nem borítják fel ezt a hierarchikus rendet, mert saját hatalmuk jogcíme is ebből fakad.) Amikor a polgárság is szerephez jut a királyi hatalom alátámasztásában, megszületik a modern nemzeti érzés. A középkoron át a polgár el sem tud képzelni király nélküli államot, mert a király védi meg a polgárt a nagyúrral szemben.

Egy 18. századbeli történet szerint a párizsi polgár nevetésre fakad azon a gondolon, hogy Velencében nincs király. Mindemellett azonban sokáig a nemzet mint keret, továbbra is a nemesség. Az értelmiség – amely ekkor a királyi tisztviselők közül, a kancelláriai alkalmazottakból áll – szerepe a nemzeti öntudat kialakításában a 15. században válik érezhetővé. Ebben az időben merül fel a nemzeti nyelv becsülete is. Az állami keretet az udvari nyelv kezdi kitölteni, például az északfrancia nyelv az egész francia területet kitölti.

Ortega mondja, hogy a nemzetben nem egynyelvű törzsek állnak össze, hanem különböző törzsek egyesülnek közös célra, közös vállalkozásra, amiből létrejön a nemzet, és a nemzet nagyjainak (tulajdonképpen az udvarnak) a nyelve sugárzik ki a nemzet egészére. Így például a svéd–dán dialektushatár jól mutatja, hogy a 16. században Dél-Svédország Dániáé volt.

Aquinói Szent Tamás egész filozófiája és államelmélete Arisztotelészre támaszkodik, de a kereszténység követelte erkölcsi felfogást is kifejti államelméletében. Míg Szent Ágoston az államot a bűnbeesés következményeként nézi, addig Szent Tamás idején az államfejlődés már nyolcszáz éves volt, s nála a hangsúly a bűnbeesés következményéről arra tevődik át, hogy az állam a köz javát megvalósító intézmény. De így is megmarad a Szent Ágoston-i gondolat, hogy az állam iga-
zolásra szorul.

Szent Tamás szembeállítja az isteni jogot, az ember alkotta tételes joggal. (Az isteni jog [ius aeterna] alsóbb fokon mint ius naturale [természetjog] jelentkezik. A tételes jog a ius privatum [magánjog].)

Az államnak az az igazolása, hogy az ember a maga védelmére társulásra szorul. A társulás kétféle lehet: 1. szabadok társulása, 2. az egyesek érdekében álló társulás. Az első jó, az utóbbi rossz.

A monarchia egy, az arisztokrácia néhány, a politeia sok embernek a köz érdekében való uralma; a türannisz az egyes ember magánérdekből való uralma, az oligarchia kevés ember magánérdekből való uralma, a demokrácia a csőcselék uralma.

Szent Tamás a monarchikus királyság híve, de azt is elismeri, hogy az egyes ember elfajzott uralma rosszabb, mint több emberé. A monarchia erkölcsi igazolása abban rejlik, hogy a hangsúly a közösség céljain és szükségletein van. Elismeri, hogy a rómaiak zsarnok királysága nagy felvirágzást hozott, és azt is belátja, hogy a királyságban az egyesek lemondanak a közügyekben való felelős részvételről. „Az emberek királyt keresvén zsarnokra bukkannak, és miközben a zsarnokot elűzik, anarchiába esnek, ami újra zsarnokságra vezet.”

Szent Tamás központi kérdése: miként biztosítható, hogy a király ne lehessen zsarnok? Azt is mondja, hogy a zsarnokság bizonyos korláton belül elviselendő, mert a lázadás csak megvadítja a zsarnokot. Még mindig kérdés, hogy a kibírhatatlan zsarnokot szabad-e megölni? Felelet: ezt sem szabad, mert Pál (apostol) szerint a szenvedést eltűrni dicsőség. Ha a zsarnok minden korlátot túlhalad, akkor sem az egyes ember jogosult őt megölni, hanem a közösség mozdíthatja el, mivel a közösség kívánságából származott a király hatalma. Ha pedig semmiféle emberi segítség nincs, akkor Istenhez kell fordulni, aki a zsarnokot elveszejtí, vagy szívét megváltoztatja. Szent Tamás egész művét a ciprusi királyhoz írja. A királynak egyéni érdeke is, hogy ne legyen zsarnok, mert a zsarnokok mindig rosszul végeztek. Utal arra, hogy a papi hatalom világi hatalom fölött való voltát a régi zsidók és a rómaiak is elismerték. Arisztotelész azt mondja, hogy a királynak dicsőséget kell keresnie, mert különben türannosz-szá [zsarnokká] válik. Szent Tamás szerint viszont nem az emberek dicsérete, hanem az erények megvalósítása a király igazi dicsősége.

Szent Tamás a következőkben sorolja fel a jó uralom kellékeit: 1. békeség, 2. az emberek jó együttélésének feltételei, 3. bizonyos javak megléte. A jó államvezetés akadályai: 1. az alkalmas emberek idővel meghalnak vagy alkalmatlanokká válnak, 2. az emberek engedetlenek és a jóra restek, 3. a külső háború. Ez ellen a király úgy küzdhet, hogy 1. gondoskodik a megfelelő emberek utánpótlásáról, 2. törvényekkel buzdítja jóra az embereket, 3. személyesen korrigálja az államvezetésben mutatkozó bajokat. Szent Tamásnál jellegzetes az állam hierarchikus szervezete. A királynak ugyanaz a szerepe, mint a léleknek a testben: neki kell mindenki számára kijelölni a maga feladatát. (Ez a hierarchia a hűbériség kihatása.) A Szent Tamás-i államelméletben a funkció gondolata jelentős. A király joga-

sultsága a békesség és a közösség különféle feladatainak megvalósításából ered. (Lásd a hűbériséget, ahol nem csak a hűbéresek, hanem az egyes hűbérurak is konkrét szolgálatokat teljesítettek.)

Felmerül tehát az a gondolat, hogy az uralom akkor jó, ha korlátozva van. A korlátozás magában a középkorban meg is valósul: a rendek és a király között különféle szerződések vannak. (Franciaországban a rendek azt a jogot igénylik, hogy a törvények csak az ő becikkelyezésükkel legyenek érvényesek.) Azon kívül vannak nemesi gyűlések. Ebből a korlátozott hatalomból emelkedik ki a polgárság szövetségében az abszolút uralmú királyság. A középkori egyensúly a 14. századtól részben belső, részben külső okok miatt romlásnak indul. Ennek egyik tényezője a polgárság előretörése. A polgárság ennek az egyensúlyi állapotnak a következtében nagy jólétre jut (de jól élt még a parasztság is, az őket megillető szolgalmi jogokból). A középkori egyensúlyi állapot – mint az összes többi is –, akkor ingott meg, amikor úgy kezdték tekinteni, mintha az magától is fenn tudna maradni. Ennek első tényezője volt, hogy a körülbelül három évszázad alatt meggazdagodott polgárság kevésnek találta, hogy mindig csak katedrálisokat építsen, kezdte életigényeit kifinomítani, és politikai hatalmat igényelni. A polgárság ekkor erős harcot indított a királlyal szövetségben a hűbériség ellen. (Angliában a 13. században, Franciaországban a 15. században, Magyarországon Mátyás idejében.) A 14. században eközben egy igen nagy pusztítású pestis megy végig Európán, ami az erkölcsök meggyengülését eredményezte, a reneszánsz pedig az egyház tekintélyét tépázta meg.

A papság mellett Nyugat-Európában kezd egy világi értelmiség is kialakulni, amely az egyház vezető szerepében igyekszik osztozni. A canossai jelenet visszahatása volt az, hogy az effektív hatalmat kezükben tartó királyok egyöntetűen szembeszegülnek a pápasággal, és a pápaság által megdöntött császárság hatalmának az élvezői ezek a nemzeti királyok lesznek.⁷⁶⁵

A gazdagodással párhuzamosan Nyugaton könnyebbednek a jobbágyság terhei, Angliában például földbérlőkké válnak.

A 16. században Machiavelli frívól, racionalizált életfelfogása már mutatja az erkölcsök romlását. Ugyanekkor megjelennek a reformáció előfutárai: *Wyclif*,⁷⁶⁶ *Husz János*.⁷⁶⁷ Mindezek ellenhatásként kifejlődik az abszolút királyság. A korabeli államelmélettel kapcsolatban két elvet kell megemlíteni,

⁷⁶⁵ Canossa vára alatt a VII. Gergely pápa által kiátkozott IV. Henrik német-római császár darócruhába öltözve bőjtölt 1077-ben, télvíz idején, hogy a pápa vonja vissza a császárt kiközösítő egyházi átkot. Vö. BIÖI I. 412–413.

⁷⁶⁶ Wyclif, John (1320–1384): angol teológus, egyházreformátor.

⁷⁶⁷ Hus, Jan (1369–1415): cseh egyházreformátor, a „predesztináltak egyháza” tan hirdetője volt.

amelyek igazolták az abszolút királyságot: Bodin és Machiavelli. Machiavelli az államraisonban⁷⁶⁸ erkölcsi szempontból igazolását adja az abszolút királyságnak.

Bodin az egyházi szupremáciával és a császári igénnyel szemben megvédelmezi a szuverén államok jogosultságát. Elsősorban a francia királyságot tartja szuverénnek, viszont több német és olasz államot nem tart annak.

Vagy a király lesz szuverén, és akkor megtöri a hierarchikus hatalmakat, vagy mint Németországban, a hűbérúr lesz szuverén, s a maga hűbéri területét államként rendezi be. Az európai politikai fejlődés nagy fordulatát mégsem Machiavelli demokratizált államelmélete, hanem a remoralizáló reformáció hozta.

A reformációnak nagyon nagy hatása volt az államfejlődésre. Németországban a fejedelmeknek a császárral és az egyházzal szembeni független hatalmát segítette elő. Angliában a parlamentáris gondolatot fejlesztette ki. A reformációnak a legnagyobb jelentősége az, hogy a személyiségnek a középpontba helyezését jelenti. Az egész középkor az embert minden vonatkozásban egy bizonyos funkcióba betagolva értékelte, s ennek megfelelően a középkori alkotmányosság rendi helyzethez, földtulajdonhoz kapcsolva létezett. (Például a szavazójog gondolata csak a 14. században merült fel.)

A személyiségnek ez a felszabadulása a legnagyobb és legszélesebb kihatásában Angliában és Hollandiában jelentkezett. Ezek az országok a reformáció első éveiben igen nagy forradalmakat éltek végig. Angliában egymás után négy király az ország vallását próbálta megváltoztatni: VIII. Henrik⁷⁶⁹ a katolicizmus kereteit megtartó királyi hatalmú egyházat, VI. Edward⁷⁷⁰ protestáns befolyású egyházat, Tudor Mária⁷⁷¹ katolikus restaurációt, Erzsébet⁷⁷² kálvinista dogmatikájú katolikus szervezetű államegyházat akart. Ez a sok ellentétes hatás az emberek oda vezette, hogy állást foglaltak az állammal szemben, lelkiismeretük nevében. Angliában ez gyakorlati valósággá vált: az emberek tömegei jutottak abba a helyzetbe, hogy a közhatalom és a lelkiismeretük közötti ellentétben állást foglaltak, s ezzel megszületett a nonkonformista emberek típusa.⁷⁷³ Ez az embertípus az uralkodó embertípus Angliában, és néhány északi országban, de

⁷⁶⁸ Államraison (államrezon): az az elv, amely szerint a közérdek védelme elsőbbséget élvez a hétköznapi erkölcsi és jogi szabályokkal szemben.

⁷⁶⁹ VIII. (Tudor) Henrik (1491–1547): angol király (1509–1547).

⁷⁷⁰ VI. (Tudor) Edward (1537–1553): angol király (1547–1553).

⁷⁷¹ I. (Tudor) Mária (1516–1558): angol királynő (1553–1558).

⁷⁷² I. (Tudor) Erzsébet (1533–1603): angol királynő (1558–1603).

⁷⁷³ A nonkonformista kifejezés ebben a kontextusban eredetileg olyan puritánokat jelölt, akik az 1559-es anglikán imakönyv egyes pontjait elutasították, de nem szakadtak el az államegyházától. Bibó itt ennél tágabb értelemben – a közhatalommal lelkiismerete nevében szembe forduló ember értelmében – használja.

ez Közép-Európába nem jutott el. Nyugat-Európában az ebben az értelemben bátor ember társadalmi hátvédre számíthat. Ugyanez történt Hollandiában is, ahol ebben az időben az első nagy forradalom zajlott le. A gyakorlatba átment a középkor vívmánya, hogy az alattvalók szervezeten felkelnek, s az erkölcsi igazolás a felkelésre a hatalom túlkapásaiban rejlik. A holland és belga nemzetek kialakulásának is vannak dinasztikus előzményei. A burgundi öntudat a holland felkelésben válik ketté.

A 18. században két párhuzamos fejlődés alakul ki: tetőpontjára jut az abszolút monarchia Közép- és Nyugat-Európában, megtöri a hűbérúri hatalmat és összekapcsolódik a városi polgársággal. A 17. században megalakul a merkantilista állam, amely nem a városok gazdagságát fölözi le az állam számára, hanem a városokat próbálja az állam számára megszervezni és vagyonosodását növelni. Ugyanakkor Angliában megszilárdul az a szervezeti forma, amely európai mintaképpé lesz: a parlamentáris népuralom. A népképviselést nem ismerte az ókor, ezért a városokon túlmenő demokratikus intézményeket nem tudott létrehozni. (Állítólag egy római császári rescriptum elrendelte, hogy Gallia minden községe küldjön képviselőket a kijelölt helyekre.) A hűbériségben alakult ki a képviselő, mert a hűbérúr bizonyos vonatkozásokban képviselte hűbéresét. A Magna Charta⁷⁷⁴ után 50 esztendővel rendelték el, hogy minden megye két nemest és minden város két polgárt küldjön a londoni parlamentbe. (Ezt az intézményt a többi állam is ismerte.)

A reformáció hatását azonban nem úgy kell értékelni, hogy meghirdette volna a politikai szabadságjogokat. Luther sem volt eleinte a papság ellen, s a parasztlázadásokkal is erőteljesen szembeszállt. De az Istennel való közvetlenség gondolata a személyiség jogát vetette fel, és így lehet Luther fellépésének következményeként tekinteni a parasztlázadásokat. Kálvin Szent Tamást követve azt mondta, hogy a királlyal szembeszegülni még zsarnokság esetén is csak a közösségnek van joga, de a lelkiismerettel szemben erőszakot alkalmazni próbáló uralkodóval szemben mindenféle ellenállás jogosult. Erre került sor Angliában az egymást váltogató valláspolitikai kurzusokkal kapcsolatban.

A 16. században az államelmélet lényeges kérdése volt a zsarnokgyilkosság. Ebben a kérdésben az lett az uralkodó nézet, hogy ez megengedhető. Ez a nézet katolikus és protestáns oldalon egyaránt megvolt. A monarchomachia tekintetében a protestáns felfogás igazodik Szent Tamáshoz, és eszerint a felső rendeket illeti meg a fejedelmekkel való szembeszállás. (Katolikusoknál megtalálható ez a gon-

⁷⁷⁴ A „Magna Charta Libertatum”-ot I. (Plantagenet) János angol király adta ki 1215-ben. A Magna Charta szerződés a király és a bárók között, akiknek jogait és privilégiumait rögzíti a „Nagy Szabadságlevél”.

dolat Suáreznál,⁷⁷⁵ Vitorianál,⁷⁷⁶ a protestánsoknál Hofmann-nál,⁷⁷⁷ Bézánál.) Stuart Károly⁷⁷⁸ lefejezése egész Európában az abszolút királyság megerősödését hozta magával, például ekkor válik kegyetlenné a Wesselényi-összeesküvés⁷⁷⁹ résztvevőivel szembeni megtorlás Magyarországon.

Hugo Grotiussal kezdődik a modern szekularizált világi természetjognak a tudománya. Grotius kiinduló gondolata, hogy az emberek természetének alapvonása az appetitus socialis, azaz a társas ösztön. Ebből következik, hogy az államnak az alapvető vonása a társas ösztönökből fakadó megegyezés. Ez ellentétes Machiavelli és Bodin államelméletével. Grotius szerint az állam: *coetus perfectus* (tökéletes közösség) *liberorum hominum ius fruendi communis utilitatis causa* [a tökéletes közösség a szabad emberek joga a közhaszon élvezésére].

Hobbes államelmélete nagyon furcsa kombinációja a megegyezéssel és az imperialista államnak. Hobbes szerint az az alapérzet, amely az embereket összefűzi, nem a társulási ösztön, hanem a félelem a *bellum omnium contra omnes* [mindenki háborúja mindenki ellen] állapotában. Hobbes végigélte a nagy angol forradalmat, Cromwell⁷⁸⁰ uralma elől külföldre szökött, és egyformán szemben állt a puritanizmussal⁷⁸¹ és a Stuartokkal. Tehát az ő államelmélete nagyon emlékeztet Platónéra, mely szintén a társadalmi kilengések hatására jött létre. Hobbesnál nem az ember és ember közötti, az emberek javát szolgáló megegyezésről van szó, hanem a megegyezés lényege az, hogy a társaság (társadalom) aláveti magát egy szuverénnek, s az állam akkor kezdődik, amikor a szuverén megjelenik. A szuverenitás tehát úgy kezdődik, hogy az emberek önként alávetik magukat a szuverénnek. Az alattvalóknak ez a magukalávetése nem egyszerű elhatározás, hanem egy állandó állapot, amely naponta megújul; de esetleg meg is szűnhet. Hobbes államelmélete ezen a ponton magában rejtő saját koncepciója megoldását.

Az őt követő államelmélet Szent Tamás és Grotius nyomán halad tovább és e szerint a hatalomra való jogosultság megegyezésen alapul. (A hatalomban a megegyezés de facto [ténylegesen] benne van, mert az alattvalók beleegyezésén múlik, hogy a hatalmas hatalmas maradjon.) A modern államelmélet bevezetői John Locke és Charles-Louis Montesquieu.

⁷⁷⁵ Suárez, Francisco (1548–1627): spanyol teológus, jezsuita kánonjogász.

⁷⁷⁶ Vitoria, Francisco de (1483–1546): spanyol domonkos rendi teológus.

⁷⁷⁷ Valószínűleg elírás, eredetileg: Hotman, Francois (1524–1590): kálvinista politikai filozófus, a monarchomachosok egyik kiemelkedő alakja.

⁷⁷⁸ I. (Stuart) Károly (1600–1649): angol király (1625–1649)

⁷⁷⁹ A Wesselényi-féle összeesküvés (1666–1671): a Wesselényi Ferenc nádor által szervezett szervezkedés a török Portával való kapcsolatfelvételt kísérte meg. A kísérlet kudarccal végződött, a résztvevőket kivégezték.

⁷⁸⁰ Cromwell, Oliver (1599–1658): az angol polgári forradalom, majd a köztársaság (1644–1660) vezetője.

⁷⁸¹ Puritanizmus: a puritánok eredetileg egy angol vallási szekta tagjai voltak a 16. században, céljuk az anglikán vallás katolikus behatásoktól való megtisztítása, illetve a királyi beavatkozástól való megóvása volt.

Locke a modern angol alkotmányosság elméletét adja meg. Legfőbb törekvése, hogy igazolja az 1688-as dicsőséges forradalmat, amely elűzte a legitim királyt, s vejét juttatta az angol trónra. Locke is felvázolja kiindulásul a természetes állapot képét, ami szerinte a béke, az egyenlőség, a tulajdon szabad élvezete. Ennek a természetes állapotnak a megőrzése végett jön létre a *politikai hatalom*, amely *megbízásos* természetű. A hangsúly nem azon van, hogy a politikai megbízás folytán szuverenitás keletkezik, hanem hogy *törvény* keletkezik. Arisztotelész megvizsgálta, mi a jobb, hogy ha az emberek vagy ha a törvények uralkodnak. Az első esetben nagyobb a lehetősége az emberek önkényének, de a törvény uralmának az emberek nem engedelmeskednek annyira, mintha emberektől kellene félniük. De Arisztotelész mégis inkább az utóbbit helyesli. Locke elveti embernek ember feletti uralmát (ekkor már lejátszódott a holland, valamint az angol puritán és dicsőséges forradalom), és felmerül nála az államhatalmak elválasztásának gondolata is. Arisztotelész is megkülönböztet törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat. Arisztotelésznél a törvényhozó hatalom, mint „akaró” hatalom, s a törvény, mint változatlan isteni állapot szerepel. Locke idejében már előttünk van egy európai törvényhozó hatalom (az angol), amely már mer törvényt változtatni. Az angol alkotmányban ma is alapelv, hogy vitás esetben a törvény nem óhajtotta a common law-t megváltoztatni.

Locke főgondolata az, hogy nem jó, ha a törvényeket ugyanazok alkalmazzák, mint akik meghozták, ez ti. önkényhez vezetne. Ezen a ponton kombinálódnak a megegyezés, mint az államhatalom alapja, és a hatalom, mint az állam alapja, ugyanis rá kell jönni, hogy nem elég azt mondani, hogy a hatalom igazi alapja a megegyezés, hanem ezt az elvet a különböző hatalmak erőviszonyaiban is keresztül kell vinni. A hatalom akkor változik megegyezéssé, ha a hatalom koncentrációját megakadályozzuk. Locke háromféle hatalmat különböztet meg: *törvényhozó*, *végrehajtó* és *föderatív* hatalmat. Az utóbbin az állam nemzetközi érintkezésre szolgáló hatalmát (diplomáciai, hadi) érti. Locke nem azt mondja, hogy ezeket a hatalmakat el kell választani, hanem a hangsúly azon van, hogy önkényre ne legyen lehetőség, vagyis ne az hajtja végre a törvényt, aki azt hozta.

Montesquieu viszont élesen megformulazza a hatalom elválasztásának az elvét. *A törvények szelleméről* című munkája a szekularizált, civilizált, humánus és modern szemléletnek részletenkénti alkalmazása a törvények összes típusával szemben. Végigmegy a különféle törvényeken és megmondja, hogy például miért nem jó, ha nagyon szigorúak a felségsértési törvények, miért nem kell nagyon szigorúaknak lenniük a büntető törvényeknek. Montesquieu leírja az angol alkotmányt, s megállapítja, hogy abban a hatalmak szigorúan el vannak választva, s ennél fogva az angol alkotmányban az önkény lehetősége nincs úgy meg, mint az európai monarchiákban. (Montesquieu beleképzelte a valóságba Locke köve-

telményeit.) Az angol alkotmány nem az államhatalmak elválasztásán alapszik, mert az angol alkotmányban egy pregnáns szuverén van: a király a parlamentben, aki egyaránt feje a törvényhozásnak, a végrehajtásnak és a jogszolgáltatásnak. Montesquieu két különböző helyen másként sorolja fel az államhatalmak kategóriáit. Az egyik helyen Locke-ot követi: 1. törvényhozó hatalom, 2. végrehajtó hatalom a polgári törvények és 3. végrehajtó hatalom a nemzetközi törvények irányában. Ez utóbbiról több szó nem esik, hanem egy másik helyen e helyett bírói hatalom szerepel. Felállítja a követelményt, hogy mindezeket a hatalmakat el kell választani, ha nem akarjuk, hogy az államforma despotizmussá fajuljon. Valójában nem három hatalomról van szó, hanem arról, hogy van egy ősi hatalomkoncentráció, s erről leválasztják a törvényhozó és bírói hatalmat.

Montesquieu három államformát különböztet meg, 1. a *demokratikus köztársaságot*, 2. a *monarchikus* és 3. a *despotikus* államformát. Az arisztokratikus államformát a köztársasági államforma egyik alfajának tekinti. Vagyis csak az egyes és többek uralmát állítja szembe, és a kevesek uralmát elveti. Arisztotelész szerint így még mindig négy államforma maradna, jó és rossz *közösségi*, jó és rossz *egyéni*. Montesquieu nem tételezi fel, hogy a közösségi államforma elfajulhat, nála csak háromféle államforma van. Azt is leírja, hogy ezekhez az államformákhoz milyen alapvető jellegzetesség tartozik: a köztársasághoz az erény, a monarchiához a becsület (dicsőség – *honneur*), a despotizmushoz a félelem. Az arisztokratikus köztársasághoz a mérséklet tartozik hozzá. Ezzel kapcsolatban elismeri, hogy a köztársaság nehezebb államforma, mint a monarchia, mert legnehezebben ez az erény nevelhető, de a köztársaság a legmagasabb rendű [államforma is egyben].

Montesquieu társadalomkritikája idején az abszolút királyság, szövetségben a városi polgársággal, leverte a rendiséget. Ennek alapján Európában egy nagyon szélesen megalapozódó közbéke alakul ki, amelyet kiegészít a nemzetközi jognak egy különlegesen magasrendű kifejlődése, amely a háborút fegyelmezett alakulatok párbajszerű mérkőzésévé teszi. Ebből Európa nagy jóléte fejlődött ki a 17. század közepétől a francia forradalomig. Ezt a korszakot stabilitás, prosperitás és magasrendű kultúra jellemzi, amelyre azonban árnyékot vet az alsóbb néposztályok alacsony életnívója. Mikor az emberek ebbe az állapotba beleszoknak, s a valójában nehéz erőfeszítésekből fakadó békét természetesnek kezdi venni, akkor elkezdik fontolgatni, hogy az egyensúly tételei jól vannak-e elosztva. Ekkor rájönnek, hogy a király nem nyújt kellő ellenszolgáltatást hatalmáért, de ez a társadalomkritika nem látja át, hogy a béke fenntartásában nagy szerepe van a királynak. Ebből nem az következik, hogy a királyt feltétlenül meg kell tartani, hanem, hogy ha a békeállapot bármelyik tényezőjét ki akarjuk dobni, akkor tudnunk kell, hogy kit teszünk a helyére.

A Montesquieu-vel kezdődött társadalomkritika a francia forradalomban ért meg, s az ezzel elindult zűrzavar máig nem ért véget.

Az ideális állammal foglalkozó irodalomban kiemelkedő Morus Tamás műve, az *Utópia*. Morus értelmiségi családból származott, jogász lett, s végül a lordkancellár szerepét töltötte be. Élénk kapcsolatban volt a humanistákkal és a maga korában szabadgondolkodónak számított, de ugyanakkor erősen vallásos volt. Ő fogalmazta VIII. Henrik vitairatát⁷⁸² Luther ellen, amiért a pápától a *defensor fidei* [a hit védelmezője] címet kapta. Amikor VIII. Henrik el akart válni feleségétől, Morus Tamás kiállt a pápa mellett, s ezért a vérpadon fejezte be életét.

Az *Utópiában* egy ideális, képzeletbeli országnak a képét rajzolta meg. Morus Tamás szeme előtt már a középkor gazdasági és társadalmi viszonyainak a szétesése áll: a hierarchikus kapcsolatok szétesnek, amint már leírtuk. Ezt áttöri a racionális élni tudásnak és élni merésnek a szelleme. A középkor alatt felgyűlt gazdagságok áttörték a patriarchális vonatkozásokat, a hierarchikus gazdasági rendet, és megindult a pénzgazdálkodás. A pénz birtokában lévő emberek rájöttek, hogy ki lehet aknázni olyan gazdasági lehetőségeket, amelyek kiaknázására eddig senki sem gondolt. Azzal állunk itt szemben, hogy végeredményben minden társadalmi egyensúly lehetőségek ki nem aknázásán alapszik, hiszen egy csomó dolog arra indítja az embereket, hogy a dolgokat úgy csinálják, ahogy eddig szokták, és ne aknázzák ki az adott lehetőségeket. Ezen alapult a középkor.

Az adott lehetőségek kiaknázása kezdődik a pénzgazdálkodással, és a kapitalizmusban kulminál. A 15–16. században az Angliával szemben fekvő németalföldi területen egy gazdag pénzügyi központ alakult ki. A flandriai szövőipar felfordította az angliai gazdasági viszonyokat, az angol nagybirtokosok tömeges juhtenyésztésbe kezdtek. Ekkor az eddigi szántóterületeket juhlegelőkké alakították, az embereket pedig elkergették róla. Az így keletkezett súlyos szociális helyzetből csak azért nem lett forradalom, mert mindez olyan történeti pillanatban történt (Amerika felfedezése), amikor az élmesebbek másfelé is kibújhattak. A visszamaradók miatt viszont nagy tömegnyomor alakult ki.

A korai pénzgazdálkodásnak ezek a kinövésői produkálták a korai szocializmus létrejöttét Morus Tamás *Utópia* című művében. Ebben egy világljáró ember megbotránkozik a szigorú angol büntetőeszközökön. A tolvajokat a társadalom helytelen berendezése viszi tolvajlásba – mondja. Mi más tegyenek, minthogy lopjanak és csavarogjanak, ha a földesurak ezer hold számra alakítják át a földeket juhlegelőkké. Erre a világljáró elkezd mondani, hogyan van ez Utópiá-

⁷⁸² VIII. (Tudor) Henrik (1491–1547): angol király (1509–1547). Henrik, aki Oxfordban teológiát is tanult, 1521-ben írta *Assertio septem sacra mentorum* című vitairatát Luther ellen, amiért X. Leó pápa (1475–1521) a *defensor fidei* címet adományozta neki.

ban. Itt ki van kapcsolva a baj forrása: a tulajdon. Mindenki dolgozik: kisipari munkát végez otthon, s ennek a munkának az eredményét mindenki beviszi a közös raktárakba, és onnan kapja meg mindenki azt, amire szüksége van. Mivel az emberek nem ismerik a pénzt és az arányt (ilyen módon a tulajdon és a pénz hiányoznak), nem kapzsiak. A hangsúly ebben a túl egyszerű képen azon van, hogy megjelennek a szocializmusra jellemző gondolatok: a tulajdon, a pénz elvetése, és a közösségnek az egyéni gazdálkodással való szembeállítása.

Platón államával szemben áll Utópia, mert Platónnál a kiválasztottak különleges helyzetet élveznek. Morusnál a munka rangja meg van adva. A semmittevőket közhatalommal szorítják rá, hogy dolgozzanak, és ők végzik az alantasabb munkákat. Mindennek a lehetősége a legáltalánosabb iskolakötelezettségen alapszik, amely a tudományt nem kevesek privilégiumának, hanem közkincsnek tekinti. Vallásszabadság is van – egy furcsa korlátozással – Utópiában, mindenki szabadon gyakorolhatja vallását, de akik nem hisznek egy – a jókat jutalmazó és a rosszakat büntető – túlvilágban, azok nem viselhetnek közhivatalt. Morusnak szükségképpen ki kellett hangsúlyoznia a túlvilági életben való hitet, hogy az emberek közvetlenül a köz szolgálatát tekintsék céljuknak. Vitatott, hogy Morus mire szánta művét. Vannak, akik azt állítják, hogy merő szellemi játéknak, karikatúrának.

Az utópiabeli lakosok teljes szabadságban élnek. Rengeteg, a házaseletről vett apró részlet tarkítja a művet. Azonban az a lényeg, hogy a sok kuriózus részlet ellenére a mű a meglévő társadalom ellen irányult, ráadásul Morus Tamás ezzel iskolát is teremtett. Azonban van egy iránya ezeknek az utópisztikus országleírásoknak, amely híven őrzi ezt a vonalat: Campanella: *Civitas soli*⁷⁸³ és Bellamy: *Visszapillantás*⁷⁸⁴ című írása. Mind egy kérdés körül forog: hogyan lehetne a kapzsiságot kiemelni a közösségből kollektív társadalomszervezéssel.

Érdekes következtetésekre jutunk, ha Morus Tamás munkáját Machiavelliével szembeállítjuk. Tudniillik Szent Ágostonnal megkezdődött az államélet erkölcsi szemponttal való telítése. („Az állam erkölcsi igazolást igényel, mert különben a sátán művévé lesz.”) Ez két pártot hoz létre a politika történetében: az egyik oldalon „az erkölcsi igazolást végigviszik” az utópisták, akik azt állítják, hogy ennek így is kellene lennie, mert különben az állam a sátán műve. A másik oldal a reakció az állam elmoralizálódása ellen, mert racionálisan állítja fel a követelményeket, például a fejedelemmel szemben, s szemléletét a végsőig reálisan képviseli. Az újkori politikai tudományt az utópista és a realista ellentéte uralja. A dolgok nem egészen olyanok, amilyenek, és nem is olyanok, amilyeneknek lenniük kel-

⁷⁸³ Campanella, Tommaso (1568–1639): itáliai filozófus, *Napállam* (1602) című művében egy utópikus állam képét rajzolta meg.

⁷⁸⁴ Bellamy, Edward (1850–1898): amerikai publicista. Hivatkozott műve: *Visszapillantás 2000-ből a 1887-ik évre*.

lene. A követelmények átalakító hatását fel nem ismerő realista a társadalom egy reális hatótényezőjét hagyja ki. (Marx a kettő szintézisét mutatja. A végsőig vitt realizmust kapcsolja össze a legvégsőig vitt társadalomkritikával.)

A gazdasági erők a késő középkori és a kora újkori zűrzavar után a *merkantilizmusba* rendeződnek. Rájönnek, hogy az államgazdaságban a nemesfémek nagy jelentőségűek, s mivel ilyenfajta értékeket az országba az ipar képes behozni, az állam szoros kapcsolatba lép vele. XIV. Lajos⁷⁸⁵ minisztere, Colbert⁷⁸⁶ nagy erővel műveli az ilyenfajta iparfejlesztést. Például ekkor válik nagygyá a selyemszövő ipar. Bár még megvan az ipar kézműves jellege, de már elindul a nagyüzemi fejlődés.

Angliában az ipar az állam segítségével nélkül is képes érvényesülni, és a legújabb időkig visszautasította az állam segítségét. Ugyanekkor kezdődik a bankok kialakulása. A 17. században az angol bankrendszer a megbízhatóság olyan hírébe jut, hogy a pénzvilág központjává teszi a londoni Cityt. Mindez a polgárság nagy megerősödésével járt, és ezzel erős háttérrel kapott az a társadalomkritika, amely az arisztokratikus világot bírálja.

Voltaire⁷⁸⁷ politikai gondolatai nem haladnak túl Montesquieu gondolatain, de jellemző rá a szabadgondolkodás éles harci attitűdje, amellyel a monarchia és arisztokrácia társadalmának nekimegy.

Nagymértékben más vonalat jelent *Jean-Jacques Rousseau* munkássága, aki genfi származású volt és a dijoni akadémia pályázatán tűnt fel. A tétel az volt, hogy a tudományok fejlődése fejleszti-e az erkölcsöket is. Elméletileg azt lehetett várni, hogy a szabadgondolkodó igennel, s az egyház nemmel fog felelni. Azonban Rousseau, bár nem az egyház nevében, nemmel felelt. Rousseau-nál ugyanaz a társadalomkritika érvényesül, mint az előzőeknél, ez azonban be van ágyazva a természet jegyében való kritikába. Minden, ami az Isten előtt való egyenlőségbe volt beállítva, Rousseau-nál áttevődik a természetes egyenlőségre. A természetes szó Rousseau-nál nyeri el mai jelentőségét, mert azelőtt a bűn lehúzó hatását jelentette. A keresztény gondolat hitelvesztése után az úrt Rousseau töltötte be. A szabadgondolkodás kezdi szétmarni az egyház társadalmi funkciójára épített társadalmi szervezetet, és ekkor jön rá, hogy ha ezt a funkciót az egyház nem látja el, akkor a funkció elvégzésére kell találni egy hiteles alapot és ez a természet. Rousseau főtétele, hogy az ember természettől egyenlőnek és szabadnak született, és íme, mindenütt láncokban van. Az első, hogy a tudomány rontotta le az erkölcsöket, és így építi ki a természetes nevelés, valamint a házasság és az állam természetes rendszerét.

⁷⁸⁵ XIV. (Bourbon) Lajos (1638–1715): francia király (1643–1715).

⁷⁸⁶ Colbert, Jean Baptiste (1619–1683): francia pénzügyminiszter.

⁷⁸⁷ Voltaire: írói álnév, valódi neve Arouet, François-Marie (1694–1778): francia filozófus.

Következő nagy műve *Az emberek közti egyenlőtlenségek okairól*. Ez folytatása Morus vonalának, és bár nem hoz megoldást, előkészítője a szocializmusnak. Rámutat, hogy az egyenlőséget nem csak *úr-szolga*, hanem gazdasági vonalon is alkalmazni kell. Azt mondja, hogy aki először mondta ki: *enyém*, és először alapította meg az *úr-szolga* viszonyt, az a legnagyobb bűnös. Konstruktív megoldást nem hoz ez a mű, sőt a szocializmus pontján Rousseau visszakozott a *Contrat social*ban:⁷⁸⁸ itt nem esik szó a tulajdon megszűnéséről. A *Contrat social*ban Rousseau a népszuverenitás gondolatát összekapcsolja a társadalmi szerződés gondolatával. Mindazokat a hatalmi jogforrásokat, amelyeket a király és a nemesség magának igényelt, áthelyezi a nép jogkörébe. Az államban nem a király, hanem a nép a szuverén, és mindazt a hatalomkoncentrációt, amit eddig a nép magának gyűjtött, a népnek adja oda. A *contrat social* [társadalmi szerződés] úgy keletkezik, hogy az emberek társulnak, és azontúl a maguk egyéni akarata helyett a *volonté generalt* [általános akarat] ismerik el. Ez több mint a *volonté de tous* [magánakarat], mert ez a közjóra irányul. Ebből következik, hogy a monarchia nem jó, s a választott szerveken át érvényesülő népakarat a helyes. Rousseau semmit sem tud Montesquieu jogász-politikus bölcsességéről, amely abban látja a szabadság lehetőségét, hogy nincs hatalomkoncentráció, hanem a nép szuverenitása szerinte oszthatatlan és csorbíthatatlan. (A következő események bebizonyították, hogy a hatalomkoncentráció a nép kezében is veszélyes.)

Az Amerikai Egyesült Államok fejlődése az angol fejlődéshez kapcsolódik, de nem a királyi, hanem a cromwelli vonalhoz. Itt az érezhető, hogy az államok úgy alakulnak ki, hogy az emberek kimennek egy lakatlan földre, és ott egymással összeállva társadalmi szerződést kötnek. Ami Európában csak teória, az itt realitást kap. A lényeg azonban az, hogy ezek az emberek a nonkonformizmus emberei. Az amerikai szabadság alapelveit a nonkonformista, pietista,⁷⁸⁹ cromwellista hagyaték szabta meg. Az Amerikai Egyesült Államokban a puritanizmus, a cromwelli ellenállás, a királyság és arisztokrácia nélküli állapot ideológiája valósult meg, és ezek az észak-amerikai államok a szó szoros értelmében szabad emberek szabad társulásai voltak. Az emberek itt nemcsak elméletben, hanem konkrétan is mérlegelhették, hogy ehhez vagy ahhoz a közösséghez csatlakozzanak. Mindebből együttesen adódott, hogy az egész alkotmányos államélet, amely Nyugat-Európában merőben elmélet maradt, az USA-ban megvalósult. Ilyen előzmények alapján jöttek létre az egyes államok alkotmányai, amelyekben belül ismétlődő jelenség volt az emberi jogok felsorolása. Az észak-amerikai államok felkelése ezután történt. A konkrét alkalom az volt, hogy az angol

⁷⁸⁸ *Contrat Social* (francia): magyarul: A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei (1762.)

⁷⁸⁹ Pietizmus: a német teológiában a 17–18. században megjelenő mozgalom elnevezése volt. A pietisták a személyes hit fontosságát és a keresztyén életszentség, a szent életvezetés szükségességét hangsúlyozták.

parlament ragaszkodott ahhoz a jogához, hogy a gyarmatok adóztatása tekintetében is hozhasson törvényeket. (Ebből a tanulságból épült ki a 19. század óta észlelt nagyvonalú angol birodalmi politika.) Az Amerikai Egyesült Államok felkelését támogatta a francia monarchia, mivel régi ellenlábasa volt Angliának, és a tíz évvel ezelőtt megkötött párizsi béke az amerikai francia gyarmatokat angol befolyás alá helyezte. (A felkelés francia önkéntesei közül nevezetes La Fayette⁷⁹⁰ és Kosciuszko⁷⁹¹). A *Függetlenségi Nyilatkozat*⁷⁹² kijelenti, hogy amikor egy nép addigi kapcsolatait megszakítja, ezt csak igen nyomós okból teheti. Ezután megindokolja lépésüket, és jön az amerikai alkotmány. Az alkotmány egy korábbi fázisát jelentette, amikor a 13 állam merőben államszövetségben volt, de tíz év után szükségesnek látszott ezt a köteléket szorosabbra fogni. Az ekkor nyert alkotmányos forma ma is fennáll, az alkotmány ugyanis keresztülviszi az államhatalmak elválasztását. Az USA nem ismeri azt az európai rendszert, hogy a kormányt az uralkodó a parlament többségéből nevezi ki. Ezt a rendszert az államhatalmak dogmatikusai nem tartják helyesnek, mert a parlament, mint törvényhozó szerv, nem gyakorolhat befolyást a végrehajtásra is.

A nép közvetlenül választja az elnököt, a törvényhozó testületet, a bírakat, és ezek a szervek teljesen függetlenek egymástól. Így van összeegyeztetve a népszuverenitás és az államhatalmak elválasztásának elve. Az elnök államfő és kormányfő egy személyben. Ha a kormány törvényjavaslatot akar keresztülvinni, akkor nincs is módjában megjeleni a törvényhozó testület előtt, hanem valamilyen hozzá közel álló szenátorral vagy kongresszusi taggal kénytelen a törvényjavaslatot benyújtani. A Legfelsőbb Bíróság a kongresszus által elfogadott törvényjavaslatok alkotmányszerűségét felülvizsgálja, s ha az az alkotmánnyal, mint magasabb jogszabállyal ellentétes, megsemmisíti. Az alkotmányt csak különleges módon lehet megváltoztatni: a törvényhozó testület két házának közreműködésével. A törvényhozó testület képviselőházra és szenátusra oszlik. Az elsőbe a választópolgárok közvetlenül választanak, az utóbbiba az egyes államok küldik ki a maguk képviselőit. Ez természetes velejárója a szövetségi államoknak. Ez az alkotmány nem merőben elvi alapokon jött létre, hanem adva volt egy, a király által kinevezett kormányzó, aki olyan mértékben birtokában volt a végrehajtó hatalomnak, hogy a törvényhozó testület nem is remélhette, hogy ezt a végrehajtó hatalmat korlátozni tudják. Ezért minden erejüket arra koncentrálták, hogy a parlamentek a maguk törvényhozó jogkörét építsék ki

⁷⁹⁰ La Fayette, Marie-Joseph Paul Yves Roch Gilbert du Motier (1757–1834): francia államférfi és tábornok.

⁷⁹¹ Kosciuszko, Tadeusz Andrzej Bonaventura (1746–1817): az amerikai függetlenségi háború lengyel származású tisztje.

⁷⁹² A második kontinentális kongresszus 1776. július 4-én fogadta el a Függetlenségi Nyilatkozatot (New York kivételével).

és védjék meg a kormányzó befolyásával szemben. Így a parlament nem a végrehajtó hatalmat igyekezett ellenőrizni, hanem a szabadság garanciáit a saját törvényhozó jogkörének megvédésében látta.

Az amerikai prezidenciális alkotmány a gyakorlatban nem valami szerencsés. Fennáll a veszély, hogy a testület szerepe jelentéktelenné válik. Igazán ambiciózus emberek nem a képviselőházba gravitálnak, hanem a tényleges hatalom felé. A kormánynak nincs meg az állandósága, mert tisztán a mindenkori államfőn múlik, hogy milyen munkatársakkal veszi magát körül. Az elnök kiválasztása sem teljesen szerencsés, mert a két nagy amerikai párt harcában nincs egy komoly szelekciós fórum, amelyben a legtekélyesebb ember kiválasztódik. Washington,⁷⁹³ Franklin,⁷⁹⁴ Lincoln,⁷⁹⁵ a két Roosevelt⁷⁹⁶ kivételével az elnökök meglehetősen színtelen jelenségek voltak. A szenátus azért jelentékeny testület, mert aki szenátor lesz, az valamely állam közéletében már gyakorlatra tett szert. A szenátus az a fórum, amelyben a vezető egyéniségek inkább kialakulnak, és itt a kellő szelekció is megvan.

A francia forradalom

A francia forradalom vitte át a gyakorlatba Montesquieu eszméit az államhatalmak elválasztásáról és Rousseau népszuverenitási elvét. Mindezek az eszmék azonban önmagukban nem csináltak volna forradalmat. A másik momentum a polgárság megerősödése volt. A polgárság megtörte azt a helyzetet, hogy az arisztokrácia a királysággal szemben független hatalom legyen. Ekkor az arisztokrácia átalakult udvari nemességgé, viszont továbbra is [ő volt] kvalifikált az állam legfontosabb hivatalaira. Richelieu,⁷⁹⁷ Mazarin,⁷⁹⁸ Colbert, Vauban,⁷⁹⁹ Louvois⁸⁰⁰ már polgári származásúak, de emellett az arisztokrácia továbbra is olyan előnyöket élvez, hogy a polgárság háttérben érzi magát. A harmadik tényező a francia monarchia állapota. A francia monarchia XIV. Lajos korában tetőpontjára ér, és azután statikus állapotba kerül. A királyság, minthogy megtörte az arisztokráciát, a társadalom erőivel szemben védtelen. Az alattvalókat azelőtt fékentartó

⁷⁹³ Washington, George (1732–1799): tábornok, az Amerikai Egyesült Államok első elnöke (1789–1797)

⁷⁹⁴ Franklin, Benjamin (1706–1790): amerikai államférfi és természettudós.

⁷⁹⁵ Lincoln, Abraham (1809–1865): az Amerikai Egyesült Államok elnöke (1861–1865).

⁷⁹⁶ Roosevelt, Theodore (1858–1919): az Amerikai Egyesült Államok elnöke (1901–1909). Roosevelt, Franklin Delano (1882–1945): az Amerikai Egyesült Államok elnöke (1933–1945).

⁷⁹⁷ Richelieu, Armand-Jean du Plessis (1585–1642): 1622-től francia bíboros, 1624–42 között Franciaország főminisztere.

⁷⁹⁸ Mazarin, Jules, eredeti neve Guilio Raimondo Mazzarino (1602–1661): 1641-től francia bíboros, bár pappá soha nem szentelték. Franciaország első minisztere (1643–1661).

⁷⁹⁹ Vauban, Sebastian Le Prestre (1663–1707): francia tábornok, a francia erődítmények főellenőre.

⁸⁰⁰ Louvois, François-Michel Le Tellier (1639 v. 1641–1691): francia hadügyminiszter.

arisztokrácia elvesztette hatalmát a király és a polgárság együttes fellépése következtében. Ebben az időben a gazdag, szakszerűen képzett, nagyszámú polgárság és a királyság között új támadt. A királynak a polgárság feletti uralma absztrakttá vált, mert hiányzott a nemesség, amely ezt az uralmat konkrét esetekben effektívvé tette volna. A király hatalmát nem vonta kétségbe semmiféle főnemesség, de nem is közvetítette egyetlen közeg sem. Ekkor lép fel a királyi közigazgatás. Ez a királyi hatalom tulajdonképpen a közigazgatásnak köszönheti effektív voltát. Ez a közigazgatás már polgári eredetű.

*Guglielmo Ferrero*⁸⁰¹ szerint a francia monarchia úgy dőlt össze, mint azok a bizonyos évszázados fák, amelyek megingathatatlanoknak látszanak az évszázados egyhelyben állás folytán, mindenki kozmikus adottságnak véli őket, de valójában már elszáradtak gyökereik, s egy minimális lökés eldönti őket. A minimális lökés a francia forradalomban indult meg. A forradalom azzal kezdődött, hogy az állam pénzügyi bajai arra kényszerítették a közepes tehetségű uralkodót, hogy rendi gyűlést (papság, nemesség, polgárság) hívjon össze.

A gyűlésre a király 600 polgárt s 300–300 papot és nemest hívott egybe, erre kiderült, hogy a polgárság az alkotmányos királyság és a királyi hatalom korlátozása mellett van, és nem célja a királyi hatalom alátámasztása. Erre a király elrendelte, hogy a három rend külön tárgyaljon, így tudniillik a szavazatok 1–1–1 arányban biztosítva lettek volna, mire a polgárság alkotmányozó nemzetgyűlést erőszakolt ki.

A királyság a legteljesebb tehetetlenséget árulta el, mert minden szerv, amely a forradalom meggátlására alkalmas lett volna, át volt hatva a felvilágosodás eszméivel. A francia forradalom első 10 esztendejében, amikor az ország a politikai erőviszonyok játéka volt, a királyság teljesen tehetetlennek bizonyult. (Az angol forradalomban két párt állt egymással szemben: a főnemesi és a puritán párt. Az előbbinek a király állt az élére, és a végén elvesztette a küzdelmet.)

A királyi hatalom két dolgon alapszik:

1. a király hatalmára vonatkozó hiedelmeken,
2. mint minden hatalom, a hatalom működő és végrehajtó közegein keresztül válik effektívvé.

⁸⁰¹ Ferrero, Guglielmo (1871–1942): olasz történész, filozófus, egyetemi tanár. Nagy hatást gyakorolt Bibóra. Bibó István tanára Genfben 1934–1935-ben. Vö. BIÖI 1. 129–143. Ott, a 43 lábjegyzet 4. szava után kimaradt: Aventure. Bonaparte en Italie. 1796–1797. Plon, Paris, 1936. (újabb kiadása: Bonaparte en Italie 1796–1797. Éditions de Fallois, Paris, 1994). A 2. sor utolsó szó előtt ugyancsak kimaradt: Kaland. Napóleon Itáliában. 1796–1797. Ford. Bibó Judit. Osiris, 2000; Az 1. 10 után kimaradt: Plon, Paris, 1940. A lj. után: Vö. Kovács Gábor: Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 154–192, 281–287.; Az utolsó kisértés – változatok a hatalomra. Liget, Budapest, 2008. 25–47. Vö. 548/1.

Amikor a hatalom nincs többé tudatában, hogy mik az ő fenntartó eszközei, és ezeket az eszközöket nem támogatja, abban a pillanatban eloszlik. A királyi hatalomnak ezt a lélektani és szervezeti felépülését a francia forradalom eseményei jól mutatják.

A király a természetesnek hitt hatalomhoz nem nyúlhatott, mert ez a gondozás híján elszlott. Az állandó politikai erőfeszítések folytán létrejövő egyensúlyi helyzetből erőfelgyülemelés keletkezik, az emberek abbahagyják az erőfeszítést az egyensúly fenntartására, és a felgyülemlett erők kirobbannak, mire az egyensúly felborul. Minden utópia téved, amikor feltételezi, hogy az egyensúlyt fenntartó emberi cselekvések akkor is fent fognak maradni, ha az embereket erre semmiféle közvetlen kényszer nem szorítja.

A forradalom első három esztendeje azzal telik el, hogy felépítik az alkotmányos királyságot, amely az első időkben a hatalmak elválasztásának elvén kezd felépülni. Jelentős körülmény a népszuverenitás elvének a térhódítása. Az első esztendőben az alkotmányozó nemzetgyűlés létrehozta a francia alkotmányt (1791), amely a hatalmak elválasztásának elvén épül fel. A király a hatalmak elválasztásának elvére alapozva igyekszik a hatalmát fenntartani, de ekkor színre lép a párizsi proletariátus, amelynek ebben a pillanatban még nincs olyan politikai ideológiája, amely megkülönböztetné a polgárságtól, viszont ekkor már megjelennek a korai szocializmus eszméi. A párizsi proletariátus erős hangszerelést ad az alkotmányos harcoknak, és ez a forradalmat rémületessé teszi. Az alkotmánnyal kapcsolatban a legnagyobb vitát a király vétőjoga idézte elő. Az alkotmány a királynak tartotta fenn a törvényszentesítés jogát, amit az uralkodó meg is tagadhatott. Ezt az angol alkotmányból vették át, bár az angol király e jogát akkor már 100 éve nem gyakorolta.

A francia forradalom államelmélete

Az államelmélet számára valóságos műhelye a tanulságoknak a francia forradalom most tárgyalandó szakasza. Legnagyobb tanulsága a képviselőlet kérdése. A francia forradalmi alkotmányok az első időkben (1789) elég széles népképviselőletből indultak ki, s csak bizonyos vagyoni cenzust állítottak fel. A választóközönység közvetlenül választotta a parlamentet. Azonban csakhamar kiderült a konventi újráválasztások során, hogy a választók többsége nem forradalmár és nem demokrata. Ma már nem csodálkoznivaló, hogy a demokrácia megszületésének pillanatában a választók többsége monarchista volt, mivel ennek (a monarchiának) az eltűnésével az anarchia és a félelem megjelenését hozta összefüggés-

be. Közben lezajlott Robespierre⁸⁰² rémuralma és ennek leverése, majd ezután minden évben kitört hol egy királpárti (jobboldali) felkelés, hol egy baloldali munkásforradalom.

A fő kérdés az, hogyan lehet a demokratikus intézményeket működtetni egy olyan társadalomban, amely nem szokta meg ilyen intézmények funkcionálását. Az első demokratikus alkotmány szerint először volt a rendi gyűlés, az pedig átalakult alkotmányozó nemzetgyűléssé. Ez meghozta a monarchikus-demokratikus alkotmányt, amelynek alapján összeült a törvényhozó gyűlés. A törvényhozó gyűlés megszüntette a királyságot, és ezután összeült a konvent, amely köztársasági jellegű volt, és ez teremtette meg az első funkcionáló alkotmányt, amely a nem demokratikus többséggel való kormányzást úgy oldotta meg, hogy közvetett választást írt elő. A polgárok a községi tanácsot, az utóbbi pedig a 2 kamarás törvényhozó testületet választotta. Azt is kimondták, hogy a két kamarában a tagok 1/3-ának a régi konventi tagoknak kell lenniük. Az államfői hatalmat öttagú direktóriumra ruházták, akik közül évenként kiesett sorshúzással 1–1 és helyére újat választottak. Ez az alkotmány 1795-től 1799-ig működött.

1797-ben már megszakította ezt a kormányzást a fructidori államcsíny, amikor három köztársasági direktor⁸⁰³ összefogott a két királpárti direktor ellen, őket lefoglalták, sok királpártit pedig száműzésbe küldtek, és ezzel meghosszabbították a köztársasági jelleg uralmát, de ez az államcsínnel való kormányzás összeütközésbe került a demokratikus elvekkel.⁸⁰⁴

1799-ben, amikor a francia fegyverek dicsőségén csorba esett, és a francia köztársaság politikailag válságos helyzetbe került, a köztársasági direktorok úgy látták, hogy a kormányzás a királpárti többséggel szemben csak egy erélyesebb államcsínnel lehetséges. Ezzel a direktorok szembekerültek a törvényhozó testülettel. Így a látens királpárti többség és a köztársaságiak között egy opportunistá forradalmi közép képződött.

A brumaire 18-i államcsínyt általában Napóleon⁸⁰⁵ államcsínyének ismerik, pedig azt a direktórium realista, opportunistá köztársasági közepe csinálta a maga érdekében a királpárti többséggel és a radikális köztársaságiakkal szemben. Az államcsíny népszerű hátere érdekében vették elő jobb híján Napóleont, aki

⁸⁰² Robespierre, Maximilien de Marie Isidore (1758–1794): a konvent és a Közjóléti Bizottság vezetője volt, rémuralmat vezetett be, ezért kivégezték.

⁸⁰³ Direktor: a direktórium tagja. A direktórium a legfőbb kollektív államhatalmi szerv volt 1795–99 között Franciaországban.

⁸⁰⁴ A fructidori államcsíny (1797. szeptember 4.–a forradalmi naptár szerint fructidor 18.) során a direktórium tagjai fogtak össze Napóleonnal a hatalom megdöntésére. Az államcsíny háterében a direktórium idején állandósuló válság állt.

⁸⁰⁵ I. (Bonaparte) Napóleon (1769–1821): francia császár (1804–1814). 1802–1804 között örökös konzul. Az említett időszakban tábornok.

ekkor érkezett haza Egyiptomból, ahol ott hagyta a bajban a seregét. Napóleon az államcsíny alatt szégyenletesen szerepelt és volt pillanat, amikor belesült a beszédébe, sírva fakadt, és kiment a törvényhozó testületből. A helyzetet Napóleon öccse mentette meg, aki az ötszázak tanácsának volt az elnöke. Másnap Napóleon – mint vérbeli kalandor – rájött, hogy az összeesküvők az ő foglyai, mert nélküle meg sem tudnak mozdulni. Úgy változtatta meg Sieyès abbé⁸⁰⁶ alkotmánytervezetét is, hogy az egy komplikált egyensúlyi rendszer helyett egy ember uralmát tegye lehetővé. Sieyès alkotmánytervezete a monarchikus, demokratikus és arisztokratikus elemek egyensúlyára törekedett. (A szovjet proletárdiktatúra rendszerét az menti meg ettől az ellentmondástól, amit mi tanácsrendszernek nevezünk.) Ha olyan alkotmányt alkotunk, ahol a demokratikus intézmények diktatúra alá kerülnek, akkor a demokrácia meghal.

Sieyès alkotmányterve egy még jobban közvetett választási rendszert akart életbe léptetni: 5 millió választó 500 000 járási elektort, ezek maguk közül 50 000 département-beli kiválóságot választanának, akik végső fokon a választók lettek volna. De Napóleonnak is volt kinevezési joga, így a kinevezett törvényhozó testület csak báb volt.

A francia alkotmányfejlődés következő nagy történelmi pillanata XVIII. Lajos⁸⁰⁷ visszatérése volt. Napóleon utolsó törvényhozó testülete: a szenátus és a törvényhozó testület együtt hívták vissza XVIII. Lajost, és egyidejűleg egy olyan alkotmánytervezetet készítettek, amely visszatérés volt a liberális monarchia elveihez. Lajos ezt visszautasította, és egy chartában monarchikus előjogait, többek között alkotmányozásra vonatkozó jogát hangsúlyozta. Lajosnak ezt a tettét mindenki, még Sándor cár is reakciónak tekintette, de a szűkebb liberális alkotmány megtartására XVIII. Lajos becsületesen el volt szánva (1814–1824). Voltak kritikus pillanatok, amikor az erős köztársasági nyomásra Lajos megszüktette a választójogot és ekkor ultraroyalista többség jött létre. X. Károly⁸⁰⁸ alatt elkezdődött az ultra-royalisták akciója, aminek következtében korlátozták a sajtószabadságot.

X. Károly diktatúráját leváltotta Lajos Fülöp⁸⁰⁹ polgár-királysága, folytatván XVIII. Lajos hagyományait a kétkamarás parlamenttel. A polgár-királyság két kiemelkedő politikusa volt a királyság jogait hangoztató Guizot⁸¹⁰ és a képviselő

⁸⁰⁶ Sieyès, Emmanuel Joseph (1748–1836): francia abbé, chartres-i püspöki helynök. 1789-ben kiadott *Mi a harmadik rend?* című röpiratában fogalmazta meg alkotmánytervezetét.

⁸⁰⁷ XVIII. (Bourbon) Lajos (1755–1824): francia király (1814–1824).

⁸⁰⁸ X. (Bourbon) Károly (1757–1836): francia király (1824–1830).

⁸⁰⁹ I. (Orléans) Lajos Fülöp (1773–1850): francia király (1830–1848).

⁸¹⁰ Guizot, François (1787–1874): francia közoktatási miniszter (1832–37), külügyminiszter (1840–47), miniszterelnök (1847–48).

selet szószólója, Thiers,⁸¹¹ 1873-ban lényegileg ezeken az alapokon szerveződött újra Franciaország. A köztársaság első elnöke Thiers volt. Az 1830-as orléans-ista (elődje volt a XVIII. Lajosé) alkotmányból⁸¹² fejlődött ki az 1875-től 1940-ig érvényben volt alkotmány. Ezalatt a francia nép beletanult a demokráciába, és 1900-ban a radikális demokratizmusnak már demokratikus úton is megvolt a lehetősége.

Egy-egy konkrét válságnál sohasem a végső, legmerevebb elvek alkalmazása, hanem az elvek reális adagolása adja a demokráciát. A demokrácia válságon való túljuttatásában egyetlenegy megkötés, hogy a demokráciát lehet szűkíteni és intézményes formát lehet arra keresni, hogy az aktív demokraták kerüljenek előtérbe, de áldemokráciát nem lehet fenntartani.

A francia forradalomra való reagálás tekintetében két csoportot lehet megkülönböztetni: a forradalommal való érintkezés a forradalmi eszmék térhódítását jelentette az országok egyik csoportjában, a másik csoport ellenkező irányban reagált. A francia forradalom eszméinek térhódítása tulajdonképpen arra a három peremállamra szorítkozott, amelyek úgyszólván a francia kultúrközösségben éltek (Belgium, Hollandia, Svájc). Azok az országok, amelyek Napóleon háborúit érezték, elsősorban végzetes visszahatást mutattak: Németország, Olaszország, Spanyolország. Mind a három országban a napóleoni előretörés egy középkorias szervezetet rombolt szét átmenet nélkül úgy, hogy az illető ország politikai köztudata nem volt képes a változást nyomon követni.

Németország a Szent Német-római Birodalom nyugvó anarchiájában élt 1806-ig. Körülbelül 200 államocska létezett, amelyek tulajdonképpen csak uradalmak voltak. Ezek közül kiemelkedtek a nagyobb államok, Porosz-, Szászország, Hannover stb. Németországban ezek az államok végezték a modern államnak azt az alapvetését, amelyet Franciaországban a központi államhatalom. A Szent Német-római Birodalom egyébként abszurdumok gyűjteménye volt. Olyan szervezet volt, amely nem bírt semmi magában nyugvó erővel, csak annyival, amennyit a tagok jónak láttak neki nyújtani.

A birodalom névleges feje a császár volt, de tekintélye saját (Habsburg) hatalmán nyugodott. A rengeteg kicsi fejedelemség a császárhoz igazodott, mert az adta meg az ő jelentőségüket is. De megvolt a német kulturális és nyelvi egység, valamint a német politikai tudatbeli egység. Ezt az anarchikus Németországot érte el a francia forradalmi megrázkódtatás. A Rajna-vidék elcsatolása (1792–1801) nem váltott ki túl nagy hatást, azonban volt egy messze ható következménye: a Rajna-vidéken birtokos államok kárpótlására szekularizálták az összes egy-

⁸¹¹ Thiers, Adolphe (1797–1877): francia történész, újságíró. 1836-ban és 1840-ben miniszterelnök és külügyminiszter, 1871–1873 között a Harmadik Köztársaság elnöke.

⁸¹² I. (Orléans) Lajos Fülöp uralkodása alatt elfogadott alkotmány.

házi fejedelemséget. Ez lényeges lépés volt, mert ez az intézmény a politikai elmaradottság egyik megtestesülése volt. 1803-ban zárult le Németország ilyen értelmű átszervezése. Ekkor két esztendeig béke volt, s ez alatt Napóleon császár lett.

1805-ben Napóleon tönkreverte Ausztriát és Németországot, 1806-ban pedig Poroszországot. 1806-ban Ferenc⁸¹³ lemondott a német-római császári címről. Poroszország erősen megcsonkult, lefegyverezték, és részben megszállás alá került. Ebben a történelmi pillanatban született meg a német nemzeti érzés és a németek hatalmi politikai szemlélete.

1806-ig Németország volt Európában a legbékésebb és leganarchikusabb terület. 1806 után a németekbe egyszerre két érzés rögződött be:

1. a nemzeti érzés aktualizálódik,
2. a kis államocskák helyett egyszerre mágikus és misztikus fényben jelenik meg az ÁLLAM („ha nekünk is olyan államunk lenne, mint a franciáknak”).

*Fichte*⁸¹⁴ és *Hegel* a kanti vonalakon indulnak el: az államot a szabadság megvalósítójának tekintették. Fichte megírja a *Reden an die deutsche Nation* c. munkáját,⁸¹⁵ Hegel pedig kifejti a maga államelméletét, ahol az állam a szabadságnak és a törvénynek a legfőbb megjelenési közege.

Olaszország ebben az időben relatíve nagy kisállamokra oszlott, az ellenreformációval pedig megvalósult a gyámkodó állam ideálja. Ebbe a gyenge államrendszerbe ütött be a napóleoni hadviselés rendszere, s az ellenreformációnál megakadt Olaszországot a franciák elfoglalták. Ennek hatásaképpen megjelentek a szabadságeszmények hívei, jóllehet Olaszországban ennek még kevésbé voltak népi gyökerei, mint Franciaországban. Pánikhangulat keletkezett részben a francia forradalmi elemektől, részben az Ausztriától való félelem miatt, és kialakult az az elgondolás, hogy Olaszországon egy egységes katonai állam tudna segíteni.

Spanyolországban az erőszakos napóleoni beavatkozás egy nagyon erős ellenállást váltott ki, amelyben – ellentétben az istentelen Franciaországgal – a katolikus egyház járt elől.

Ezekben az országokban a nemzeti és szabadságeszmék nincsenek abban a logikus kapcsolatban, mint Franciaországban, hanem a nemzeti eszme egy kívülről jövő forradalmi beavatkozás reakciójaként jön létre. Ezért lehettek ezekben az országokban elválasztani a nemzeti eszmét a demokráciától.

A reakció államelmélete a romantika. Ez az államelmélet igyekezett elszakítani az állam felfogását a szabadságeszméktől és az államban a köteleességtel-

⁸¹³ II. (Habsburg-Lotharingiai) Ferenc (1768–1835): német-római császár (1792–1806), I. Ferenc néven osztrák császár (1804–1835).

⁸¹⁴ Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814): német filozófus.

⁸¹⁵ *Reden an die deutsche Nation* (német): Beszédek a német nemzethez (1808)

jesítést, az atyai hatalom megtestesülését, illetve egy metafizikai dolgot („Isten akarata szerint a hierarchikus rend felépítése”) látott.

Felvetődött a rendi állam gondolata is, vagyis a középkori államszemlélet, amely az állampolgároknak valami hivatást ad. Legjelentősebb képviselői: Adam Müller,⁸¹⁶ Schlegel,⁸¹⁷ Stahl. Stahl államelmélete volt az egyetlen komoly elmélet, amely az államot mint kötelességek rendszerét és mint a rend megvalósítóját szemlélte. Stahl centrális gondolata a legitimitás.

A rendi állam gondolata és egész frazeológiája Müllertől és Schlegeltől származnak. (Katonák: Werhstand, parasztok: Nährstand, polgárok: Verkerhstand és a szabad értelmiség a negyedik rend.) Ennek az az értelme, hogy egy történelmileg kialakult és megmerevedett rendszert úgy állítson be, mint amelynek konkrét feladatai vannak. Tehát a paraszt nem azért paraszt, mert alá van vetve a nemesnek, hanem mert termel. Tehát a hatalmi helyzet funkcióvá minősül át. (Ezt az átminősítést a katolikus egyház időszerűen tette, de az V. században.) Franciaországban Bonald⁸¹⁸ és Maistre⁸¹⁹ próbáltak királyi legitimitáson alapuló államelméletet kifejteni. Ez a konzervatív romantikus államelmélet uralkodott Európában 1815–1848-ig. Azonban a francia és az angol fejlődés ez alatt az idő alatt olyan mintákat adott, amely az egész európai fejlődést visszavitte a század elején megmutatkozott szabadságfejlődés vonalára.

1830 júliusában Franciaországban kitört a júliusi forradalom, amikor a legitim Bourbon királyságot elkergették és egy illegitimet tettek a helyére. Ugyanakkor Belgium elszakadt Hollandiától. Egy ideig attól lehetett tartani, hogy Franciaországhoz csatlakozik, de ez nem következett be. Tudniillik megakadályozták, hogy Lajos Fülöp fiát válasszák királlyá, s így Koburg Lipót⁸²⁰ került a trónra. A kialakult belga alkotmány 100 évig európai minta volt. Magában foglalta világos és egyszerű formában az angol alkotmány alapelveit. A belga alkotmány formulázta meg a hatalmát merőben miniszterein keresztül érvényesítő államfő angol típusát. A képviselőt a nép által közvetlenül választott alsóházból és a közvetett módon választott felsőházból áll. A király oszlatja fel a parlamentet, de az új választásokat 2 hónapon belül meg kell tartani.

A *nemzet* kérdésében a francia forradalom után új fejezet kezdődik. Az állam történelmi képződménye, amely eddig a dinasztia és az arisztokrácia tulajdona volt, most összeköttetésbe került a tömegekkel. Most vált komoly jogintézménnyé

⁸¹⁶ Müller, Adam Heinrich (1779–1829): diplomata, német konzervatív gondolkodó.

⁸¹⁷ Schlegel, Friedrich (1772–1829): német romantikus filozófus.

⁸¹⁸ Bonald, Louis Gabriel-Ambroise de (1754–1840): ellenforradalmi, restaurációs, pápapárti francia politikai filozófus.

⁸¹⁹ Maistre, Joseph de (1753–1821): konzervatív politikai gondolkodó, a restaurációs konzervativizmus hirdetője.

⁸²⁰ I. (Szász-Coburg-Gotha) Lipót (1790–1865): belga király (1831–1865).

állampolgárnak lenni. Még az állampolgár szó is értelmetlen lett volna a 17. században, mert az államhoz a király, a miniszterek és a nemesség tartoznak, a polgárok pedig a városhoz.

A francia állam mindjárt a forradalom elején külháborúba keveredett, amelyben a francia állampolgárok szabadsága forgott kockán, és ekkor fejlődött ki a francia patriotizmus. A marxizmus szerint a francia polgárság ideológiája a nemzeti eszme, részben a dinasztikus feudalizmussal és részben a nemzetközi proletariátussal szemben. De ez nem teljesen igaz, mert a nemzeti eszme túlnő azon, amit a kapitalista polgárság mond. A feudalizmus által felszabadult polgárság a haszonélvezője volt, de nem a létrehozója a nemzeti eszmének. Minthogy pedig nem a polgárság hozta létre, hanem csak ő használta ki, ennél fogva a nemzeti eszme problematikussága és jelentősége túl mutat a polgárságon. A 19. században ezt az ideológiát a kapitalisztikus polgárság érvényesítette és használta ki. A legújabb események azt mutatják, hogy vannak olyan nemzeti érdekek, amelyek függetlenek a polgárságtól, és a nemzeti eszme szoros kapcsolatba tud lépni az osztályharcos proletariátussal. A nemzeti eszmének ez az elmélyülése különböző módon nyilvánkozott meg Nyugat-Európában, Közép-Európán és Kelet-Európában (Magyarország e tekintetben Kelet-Európa-hoz számítandó). Nyugat-Európában az az állami keret, amit az illető politikai mozgalom birtokba akart venni, már adott volt. Az ország területileg és népét tekintve is állam volt, ezért Nyugat-Európában mind a mai napig természetes kapcsolat van a nacionalizmus és a demokratizmus között, amit úgy fejezhetünk ki, hogy eszmei szempontból a nemzet ügye ezekben az országokban baloldalon van.

Közép-Európában a nemzeti eszme más helyzetben találta Németországot és Olaszországot. Mind a két ország az állami szétmorzsolódás állapotában volt. Ugyanekkor azonban nem volt vitás, hogy a német és olasz nemzet már létezik (kultúra stb.). Sajátos történelmi események folytán önálló nemzetté a német nemzetből csak a svájci, holland és belga nemzet alakult. Ellenben az osztrák nemzet megszületése mind a mai napig vitás. Ausztriát az hozta létre, hogy a német-római császár házi országa volt. A másik nagy ország, amelynek Németországon belül önálló nemzetté való alakulása felvethető: Poroszország. 1866-ig éppen Poroszország volt a német egység legerősebb ellenzője, de amikor Ausztriától magához rántotta a vezető szerepet, akkor központja lett az egységes német nemzetnek. (A dél-bajor katolikus partikularizmus sem jelentett külön nemzeti szint.)

Olaszországban néhány helyen megindult a partikuláris nemzeti jelleg kialakulása: például a velencei köztársaság. Azonban a velencei nemzet soha sem volt több mint egy városállam, ahol a meghódított területek mindig alávetett területek maradtak. A 18. században azonban a velencei köztársaság dekadenciába esett és felszámolódott.

Szicília már a Római Birodalomban is önálló (görög, bizánci, szaracén, normann hódítók), a normann uralom alól a Hohenstaufok⁸²¹ alá kerülése pedig jelentős történelmi pillanat volt. II. Hohenstauf Frigyes⁸²² Palermóban szabad szellemet valósított meg. A Hohenstaufok bukása után a pápa Sziciliát Anjou Károlynak⁸²³ adományozta, de a franciákat a *szicíliai vecsernyével*⁸²⁴ kiirtották, és a Hohenstaufok egyik leszármazottja jutott trónra. Végül Szicília is dekadens lett és minden önálló nemzeti fejlődés megszűnt.

Svájcot szabadságharca tette önálló nemzetté, és Svájc Európa „hivatásos semlegese” a 19. század óta.

Belgiumot és Hollandiát az választotta el Francia- és Németországtól, hogy [ezekben az államokban] nagyon fényes udvartartással a Bourbonok uralkodtak. Hollandia külön szabadságharcával lett önálló nemzet. Ilyen erőteljes önállósulási kísérletek sem Németországban, sem Olaszországban nem voltak. Nyugat-Európában a nemzeti eszme megjelenésekor a fennálló kereteken nem kellett változtatni, és az alkotmányos állam utóda lett a monarchiának. Ezzel szemben Németországban és Olaszországban az volt a probléma, hogyan fogják megtörni a sokféle történelmi keretet és hogyan teremtenek egy új, egységes állami keretet.

A demokratikus nemzeti eszmének e nagy feladat végrehajtásához segítséget kellett szereznie. 1848-ban Németországban, Olaszországban és Magyarországon az egyenesen célra törő eszme elbukott. Franciaországban a bürokrácia és a dinasztia megnyerhető volt a forradalom számára, de Közép-Európában a dinasztia és a bürokrácia szembefordult az egységes nemzeti eszmével. A nemzeti eszme tehát segélycsapatok után nézett s Olaszországban a Savoyai-házban,⁸²⁵ Németországban a Hohenzollern-házban⁸²⁶ talált segítőtársra. Tehát a nyugat-európai fejlődéssel ellentétben, ezekben az országokban a dinasztia, a hadsereg és az arisztokrácia mint szövetségesek, érinthetetlenekké és sérthetetlenekké váltak. Ez eredményezte a német politikai deformálódást: az *állam és a nemzet hatalmi ideológiáját*. Az egységet nem az ideológusok teremtették meg, hanem vérrel és vassal történt meg (Bismarck⁸²⁷). *Treitschke* szerint az állam lényege

⁸²¹ A Hohenstauf-, vagy Hohenstaufen-ház 1194-ben került uralomra a Nápolyi és Szicíliai Királyságban. 1266-ig, Manfréd (1258–1266) uralkodásának végéig adta a ház a nápolyi és szicíliai királyokat.

⁸²² II. (Hohenstauf) Frigyes (1194–1250): német-római császár (1212–1250).

⁸²³ I. (Anjou) Károly (1226–1285): szicíliai király (1266–1285).

⁸²⁴ Szicíliai vecsernye: a francia I. (Anjou) Károly (1226–1285), nápolyi és szicíliai király (1266–1285) kiűzése Sziciliából III. (Barcelonai) Péter (1239–1285), Aragónia királya (1276–1285) vezetésével 1282-ben.

⁸²⁵ A Savoyai-ház első uralkodója I. Humbert (1000–1048) volt, aki a savoyai grófi címmel bírt, a ház utolsó uralkodója pedig II. Umberto (1904–1983) – olasz király 1946-ban – a Carignanoi-ág leszármazottja volt.

⁸²⁶ A Hohenzollern-ház első uralkodója I. (Brandenburgi) Frigyes (1371–1440) brandenburgi választófejedelem (1415–1440) volt, az utolsó II. (Hohenzollern) Vilmos (1859–1941) német császár (1888–1918).

⁸²⁷ Bismarck, Otto (1815–1898): porosz miniszterelnök (1862–1890), német birodalmi kancellár (1871–1890).

a hatalom. Szerinte az államnak létérdeke a háború, mert ez akadályozza meg az állam dekadenciáját. Ezt a hatalomkultuszt csak fokozta, hogy a bismarcki Németországban csak a keret volt meg, de a *Kleinstaaterei* [kis államok közössége] megmaradt, s az ebből adódó egyensúlytalanság érzése pedig újabb háborút kívánt, hogy a hiányt kitöltse.

Kelet-Európában a nemzetté alakulás tekintetében a kis népek számára vagy a nemzetek feloszlása, vagy idegen uralom alatt léte okozott problémát. E területen két gyökértelen és nemzetformálásig eljutni nem tudó test alakult ki: a Habsburg Birodalom és az Oszmán Birodalom. A Habsburg Birodalom az államoknak izolált egymásmellettsége volt csupán, s bár az egy nemzetté alakító folyamat megindult a 18–19. században, de akkorra már késő volt. Ebben a helyzetben jelentkezett a nyelvi nacionalizmus, minthogy ezek mögött a nemzeti mozgalmak mögött nem volt az a határ, mint Nyugaton: főváros, kultúra, gazdasági egység. Tehát ezek az újjászülető régi nemzetek vissza akartak nyúlni valamihez, ami újjászületésüket igazolja, és ezt találták meg a nyelvi egységben.

Utalni kell arra, hogy nem a nyelv, hanem a történelem a nemzetformáló tényező. Anglia és Franciaország is többnyelvű ország volt, és a történelem tette egységessé nyelvüket. Egyesek úgy képzelték, hogy a történelmi Magyarországot is kitöltheti idővel egy egységes nyelv, de ehhez hiányoztak a megfelelő történelmi események és tapasztalatok. Azonban hiába igaz az, hogy a nemzet a történelem folytán jön létre, mert Kelet-Európában minden nemzetnek megvan a maga történelmi múltja, de amikor a 19. században a nemzeti tudat megerősödött ezekben a kis nemzetekben, akkor olyan súlyos alávetettségben éltek, hogy rávetették magukat a nyelvi egység kérdésre és saját helyzetükkel néprajzi adatok szerint vetettek számot. Ahol pedig a határon túl hasonló nyelvű elemek voltak, ott azokat is igyekeztek bevonni a maguk nyelvileg egységes területébe.

Nemzet és állam szorosan összefüggnek. Vagy a nemzeti tudat fedi az államot, vagy arra irányul a nemzeti tudat, hogy önálló államot teremtsen. Az állam a szervezet, a nemzet a szervezetet fenntartó közösség tudatos közösségi egysége, a nép pedig ennek ez egységnek tömeges jelenléte. Herder⁸²⁸ (a népmese romantikus felfedezője) romantikus ködbe foglalta a népet. Franciaországban a *peuple* az alsóbb osztályok forradalmi feltörekvését jelenti. De Németországban és Kelet-Európában azt értik „népin”, ami különbözik a szomszédos néptől. Ma már, minthogy sem a Habsburg, sem az Oszmán Birodalom nem vert gyökeret, hanem önálló nemzetek alakultak itt ki, véget kell vetni annak, hogy

⁸²⁸ Herder, Johann Gottfried von (1744–1803): német kultúrfilozófus, teológus.

minden, ami népi vonatkozású, az szép és konzerválandó. Ezeknek a népi elemeknek a kultuszát csak átmeneti jelenségeknek kell tekinteni.

A nemzeti gondolatot nézve két dolgot kell megkülönböztetnünk. Ha azt értjük nemzeti gondolaton, hogy a közösség ügye a tömegek ügyévé vált, akkor a nemzeti gondolat hanyatlásáról nem beszélhetünk. Ha viszont a nemzeti gondolatot konkrét körű, elhatárolt területek ügyeként nézzük, akkor fel kell vetni a kérdést, hogy milyen nagyobb egységek jelentkezhetnek a jövőben. A nemzeti gondolat a tömegek közösségi tudatát egy nagy, de körülhatárolt területre vonatkoztatja. A világban kezdenek kialakulni az európai nemzeteknél nagyobb kontinentális nemzetek is (az USA, a Szovjetunió, Kína, India, a mohamedánság). Ha ennek jegyében nézzük a nemzetkérdést, akkor elképzelhető, hogy az embereknek nincs nemzeti tudatuk, hanem van egy szűk közösségi tudatuk és egy óriási birodalomhoz való tartozási tudatuk. Valószínűleg a világ bizonyos területein (Európa) a nemzetekre való oszlás fennmarad, más területeken pedig a nemzeti kategóriák elhagyásával nagyobb közösségekbe tömörülnek az emberek.

A hitlerizmusban megtestesült nacionalizmus nem bukott meg, mert a nemzeti gondolat volt a felszabadító harcok legerősebb tényezője.

Tehát:

1. nem eshetünk a doktriner tanítás hibájába, mondván, hogy a világ szükségképpen nemzetekre oszlik,

2. szintén ne essünk abba a hibába, hogy azért, mert a nacionalizmus mint ideológia sokkal kevésbé virágzik, mint azelőtt, elveszítsük a nemzetnek mint meglévő társadalmi ténynek a meglétét Európában.

Mai európai probléma, hogy van egy nyugati és egy keleti tömb alakítására irányuló tendencia. A nyugati tömböt Anglia és Amerika akarja összefoglalni. A keleti tömb alakulása mutatkozik meg a balkáni és a kelet-közép-európai országoknál, ahol az elmaradt paraszti tömegek a polgári fázist kihagyva gyorsan léptek a tömeges demokratizálódás fokára. A kettő között van egy hatalmas űr: Németország. Azt kell mondanunk, ha Európa valójában nem tud, mint egész regenerálódni, akkor a Németország birtoklásáért meginduló harmadik világháború következik. Európai egység csak úgy lehetséges, hogy abban Anglia, Amerika és Oroszország is belfogók.

Egy Duna-völgyi nemzet kialakulásának nagyon kicsi a valószínűsége, mert ahhoz közös politikai élmény kellene. Valószínűleg az európai nemzetek maradnak a közösségi élet csomópontjai, ellenben mind nagyobb mértékben fognak szaporodni az olyan problémák, amelyek megoldásában nemzetközi szervezetek kapnak majd szerepet. A világ gazdasági szempontból máris nagyobb egységekre érett meg, mint amilyenekre politikailag tagolódik, de ez a megérés nem

jelenti, hogy a politikai egyesülés be is fog következni. Például az első világháború előtt a gazdasági egység sokkal erőteljesebb volt, mint ma, de a politikai egységek ezt a világegységet darabokra törték. Az államok egymástól való félelme ezt a gazdasági egységet bizonytalanná tette, s ezért az államok arra törekedtek, hogy a gazdasági egységet szétőrjék.

A német alkotmányjogi kutatásoknak két fő vonala van: az egyik a liberalizmusnak és az alkotmányos szabadságnak az eszmekörét alkalmazza, a másik vonal a német államok sokaságaiból épít ki egy új tudományt: általános államtant (Laband,⁸²⁹ Jellinek,⁸³⁰ Kelsen). *Gneist*⁸³¹ legfőbb munkája: *Der Rechtsstaat*. Ebben az a gondolat van kifejtve, hogy a jog uralma és az állampolgárok szabadsága csak egy olyan államrendszerben valósulhat meg, ahol az egyes állampolgároknak a közigazgatási intézkedésekkel szemben biztosítva van a jogvédelmük. Angliában például a polgárok a rendes bíróságok elé mehetnek közigazgatási sérelmeikkel. Franciaországban az angol rendszer nem érvényesülhet az államhatalmak elválasztása folytán, s így a bíróságoknak nincsen lehetőségük közigazgatási ügyekben dönteni. Franciaországban tehát az államtanács volt hivatva az összes közigazgatási panaszügyek elintézésére. Az államtanács hivatott a törvényhozás jogait megvédeni a közigazgatásban, vagyis biztosítja, hogy a közigazgatás túl ne lépesse hatáskörét, nehogy törvényhozássá váljon.

Németországban hiányoztak mindennek az előfeltételei. Itt ugyanis az államhatalmak elválasztása helyett kis abszolutizmusok léteztek, tehát azt a tagolt és fejlett közigazgatási védelmet, amelyet a német társadalom polgári fejlettsége megkövetelt, valamiképpen a politikai szabadság eszméjétől függetlenül kellett bevezetni, s ezt jelentette a *jogállam* eszméje. A német jogállam értelmében a régi rendőrállam helyett jogállamnak kell következnie, amely jogvédelmet nyújt az egyének közigazgatási bíráskodás útján. A német rendszerben taxatív [tétélesen] fel vannak sorolva azok az ügyek, amelyekben van közigazgatási bíráskodás.

A másik oldalon a német kisállamok sokasága és alkotmányjogi tényezőik sokfélesége arra indította a német alkotmánytant, hogy ne egyetlen kis állam alkotmányát ismertesse, hanem az egész német állam alkotmányának a rendszerét. Az általános alkotmány és alkotmánytan a jogtudományból a magasabb társadalomtudomány síkjára csúszott át. De ennek a tudománynak az éltetője nem a szociológiai kíváncsiság, hanem annak a következménye, hogy a jogállam alkotmánya között szortírozni kell. Tény, hogy a német

⁸²⁹ Laband, Paul (1838–1918): jogász, a német fogalmi jogtudomány (Begriffsjurisprudenz) és pozitivistá államtudomány alakja.

⁸³⁰ Jellinek, Georg (1851–1911): jogász, a német pozitivistá államtudomány szintézisre törekvő képviselője, az ún. általános államtan megteremtője.

⁸³¹ Gneist, Rudolf (1816–1895): jogász, bíró, egyetemi tanár, politikus.

államelmélet az államok sokaságából fakadó összehasonlító és rendszerező szükségletből fejlődött ki. A német államtan nem azt vizsgálja, hogy mi legyen, hanem azzal foglalkozik, hogy mi van. A német tudománynak ez az iránya különbözik a világ többi államtudományától, mert azokat az államban élő politikai feszültségek elméleti megragadása jellemzi. Ez a német általános államtani tudomány a magánjogi tudományból is táplálkozik. Laband és Jellinek azzal is foglalkozott, hogy létezik-e alanyi közjog, s az vajon az állam önkorlátozása vagy az egyének joga.

Kelsen felismeri ezeknek az elméleti általánosításoknak a konkrétumokhoz való kapcsolódását. Ő elvágta ezeket a kapcsolatokat, és azt mondta, hogy az állam az alkotmányjog szempontjából nem egy testes létező, hanem egy absztrakció, a jogszabályok beszámítási pontja. Tovább is viszi ezt a gondolatot, s eszerint semmi sem létezik a jog számára, az ember is csak egy beszámítási pont és végeredményben az állam nem más, mint bizonyos jogszabályok közbeszámítási végpontja. Ez szervesen összefügg az osztrák–német fejlődéssel. Horváth Barna mutatott rá, hogy a kelsen elmélet az osztrák abszolutizmus függvénye. A császár kormányozta az országot, és az alattvalók a maguk valóságában tartalom nélkül valók voltak. A francia forradalom az elavult személyes királyi uralom helyébe a közösség uralmát tette. Ezt a tételt elfogadta a német tudomány is, de mivel Németországban létezett személyes uralom, nem érkezhettek máshová, mint a jogszabályok realitásához. A közösségre nem lehetett támaszkodni, mert az nem létezett valóságosan, a királyokat pedig azért nem lehetett emlegetni, mert népszerűtlen és elavult színben tűntek fel. Ezért az uralkodókat absztrakt módon, mint államot fogták fel. Kelsen végső absztrakciója: ha az állam nem személy, akkor *fiktio*.

Minden jogi normát egy másik jogi norma alapít meg, és végső fokon eljutunk ahhoz az alapnormához, amely az alkotmányt hatalommal ruházza fel. Ez viszont Kelsen szerint nem jogi probléma.

Az ipari forradalom a 18. század közepétől Angliából elindulva az egész világot hatalmába kerítette. Angliában az addigi kézműipar egészen új lehetőségei nyíltak meg *manufaktúrák* formájában. Ennek két tényezője volt:

1. a termelés technikai változása,
2. a felhalmozódott vagyoni érvényesüléskeresése.

A tőkés gyáripár a bért munkásréteg növekedését idézte elő. Képviselőit Marx nyomán proletár bért munkásoknak nevezzük. Az ezzel párhuzamosan a tőkések és munkavállalók között fellépett egyoldalú függőség felkeltette a társadalombölcselek kritikáját. Az erkölbölcselek ugyanis „fennakadtak” a kizsákmányolt helyzeten, és újra virágzásnak indult a társadalmi utópia. A francia forradalomban

*Babeuf*⁸³² az egyenlőség gondolatának vagyoni téren való végítéletét követelte. A Marx előtti szocialisták között a legnevezetesebb *Saint-Simon*⁸³³ gróf volt. Ő mondta ki, hogy a modern társadalomban az ipar jelentősége előretört. Követeli, hogy a nagyipar kapitányai álljanak össze és alapozzák meg a társadalom új szervezési elveit. (Újkereszténység és a munka testvérisége.) *Smith*⁸³⁴ szerint a társadalmi termelés igazi alapja a munka.

Saint-Simon követői felismerik az iparos fogalmában az ellentmondást és megkülönböztetik a burzsoáziát és a proletariátust.

*Fourier*⁸³⁵ felismeri, hogy a szuverén nép kenyér és ruha nélkül szűkölködik, kivel a kereskedelem tisztességtelensége ellen, és ez ellen fogyasztási és termelési szövetkezeteket tervez. 300 család alkotna egy ilyen falansztert. Az ő követői meghirdetik a tőke, a munka és a tehetség társadalmazását a követelményét.

*Louis Blanc*⁸³⁶ azt követeli, hogy az állam szervezze meg a munkát: 1848-ban nemzeti műhelyeket állítottak fel.

*Robert Owen*⁸³⁷ saját szövőgyára mellett egy ideális telepet alapított meg. Ő is a termelés és a munka organizálásával foglalkozott, de sok romantikus elképzelése volt.

*Weitling*⁸³⁸ szintén a munkaszervezés követelményét hangsúlyozza. *Rodbertus*⁸³⁹ (porosz földesúr) egy könyvet írt a dolgozó osztályokról. Ő említi először az értéktöbbletet. Mindezek az elméletek elutasítják a feltétlen forradalmi harcot, s a hangsúly az új világ szervezeti képén van. A 19. század első felében Európában sok üldözött forradalmár van, aki nem szocialista, de ugyanakkor van sok szocialista, akiknél nem kapcsolódik a forradalom a szocializmushoz.

Marx összekapcsolja a szocializmust és a demokratizmust a forradalmisággal. Nála kapcsolatban van a politikai forradalmiság és a tudományos szemlélet. A szocializmust egyszerre látja mint politikai folyamatot és mint tudományos felismerést. Marx mint szocialista elfogadja a kapitalizmus okozta eltömegesedést és nem azért szocialista, mert visszasírja a kisüzemeket, hanem hogy a kapitalizmus méreteihez szabja a vele szemben felvonuló elméletet. (*Materializmus, internacionalizmus.*) Mint a világ valamennyi nagy gondolkodójá-

⁸³² Babeuf, François-Noël (1760–1797): francia publicista.

⁸³³ Saint-Simon, Claude Henry de Rouvroy (1760–1825): francia társadalomfilozófus, szocialista gondolkodó.

⁸³⁴ Smith, Adam (1723–1790): skót erkölcsfilozófus és közgazdász.

⁸³⁵ Fourier, Charles (1772–1837): francia társadalomfilozófus, az utópista szocializmus képviselője.

⁸³⁶ Blanc, Jean-Joseph-Louis (1811–1882): francia szocialista.

⁸³⁷ Owen, Robert (1771–1858): brit vállalkozó, szocialista gondolkodó.

⁸³⁸ Weitling, Wilhelm (1808–1871): német utópista szocialista.

⁸³⁹ Rodbertus, Johann Karl (1805–1875): német közgazdász.

nak, Marxnak sincsenek eredeti gondolatai. Egy nagyhatású gondolatrendszer azonban az tesz jellegzetessé, hogy korábban felvetődött gondolatokat egységes rendszerré fűz össze. Az összekapcsolás olyan alapvető emberi szükségleteknek az összekapcsolása is lehet, ami nagyon hosszú ideig jelentős maradhat. A marxizmus egy konkrét történeti szituációt nagy éleselméjűséggel ragadott meg, de egy következő történelmi pillanatban már sok erőszakoltsága derült ki.

A marxizmus első nagy dokumentuma a *Kommunista Kiáltvány* 1848-ból. (Marx–Engels). Gondolatmenete: a történelem osztályharcok sorozata. Míg azonban a történelemben hosszú időn át az emberiség sok osztályra volt tagolva, ma minden osztályharc egyetlen nagy ellentétre csökkent: a burzsoázia és a proletariátus ellentétére. Ma az államhatalom nem más, mint a valóban uralkodó burzsoázia megbízottja. A kapitalista burzsoázia mindenkit bérmunkássá tett, aki nem a burzsoázia tagja. A kapitalizmus a termelést kozmopolitává tette, minden eddiginél nagyobb termelőerőt gyűjtött össze, de mindezzel nőtt a bérmunkásság jelentősége is. Minthogy pedig a többség ma proletár, nagy jelentőségük folytán a proletárok kinyújthatják kezüket az államhatalom után. A proletárságot ebben kapitalista előítéletek próbálják megakadályozni. A proletár pártok a politikai hatalmat akarják, és azután eltörlik a bérmunkát és a magántulajdont. Ezzel elérkezik a jövő szabad társadalma. Az egész kiáltványnak lendületes stílusa van. Az eleje: „*kísértet járta be Európát: a kommunizmus kísértete*”. Vége: „*a proletariátus forradalmától a kapitalisták reszkekének. Világ proletárjai egyesüljete!*” (Magyarországon az első szocialista *Táncsics* volt.)

Marx következő nagy munkája a *Das Kapital*. (Ez kevésbé forradalmi, mint a *Kommunista Kiáltvány*.) Az a gondolat, hogy a proletariátus végül kisajátítja az egész kapitalizmust, egészen „békés” gondolatot vet fel. (A kommunisták a *Kommunista Kiáltvány*-beli Marx fiai, a szociáldemokraták a *Das Kapital*-beli Marxéi.)

A *Das Kapital* szerint a társadalom alapja a gazdasági rendszer, s ezen csak felülépítmény a politikai és társadalmi rendszer. Kifejti a tőkealakulást és az értéktöbblet elméletét (tőkeakkumuláció). A tőkekoncentráció mind nagyobb mértékű lesz, ennek révén akadályozni fogja a termelést, és időnként válságok robbannak ki, amelyben ki fog tűnni ennek a koncentrációzott tőkének az irreális volta. Ekkor tőkemonopólium jön létre a verseny kizárására a nyereség érdekében, és ezzel a termelés nem bővül, hanem szűkül. Bekövetkezik, hogy a kevesek kezébe koncentrációzott és a termelést akadályozó tőkét a munkásság birtokba veszi: „a kisajátítók kisajátíttatnak”.

Ebből a gondolatmenetből kiemelendő a periodikus válságok és a monopolkapitalizmus megjósolása. Ami azt illeti, hogy a proletariátus mind nagyobb lesz, és a tőkések mind kevesebben lesznek: ez nem következett be. Ezt két je-

lenség fékezte. Nem következett be, hogy a mind nagyobb proletár osztály mind nagyobb nyomorba jut. A tőkekoncentráció visszafolyt, és az elproletárosodás helyett nagymértékű kispolgárosodás következett be. 1919 után a marxi irányú fejlődés lelassult. A másik, előre nem látott jelenség: a szakképzett ipari munkássz osztály jelentősége. Nyugaton kialakult egy nagy bérmunkás, de nem proletár réteg, amely végeredményben szembefordult a proletariátussal. Ez magas bérért adta munkáját bérbe, és így Amerikában a kapitalizmusnak nem a tőkések a hordozói, hanem az úgynevezett ipari kapitányok: vezérigazgatók, vezetők, szakmunkások.

A marxizmus tudományos aláfestése két vonatkozásban döntő:

1. A marxizmus nem azt mondja meg, hogy melyik az az ideális világ, amelyet Isten erre a világra elrendelt, hanem Marx azt mondja (vallástól függetlenül), hogy mindez tudományos szükségszerűség.

2. Dialektika.

A *Das Kapital*-ban jelenik meg az a hegeli gondolat, hogy a történelem ellentéteken keresztül fejlődik. (*Tézis-antitézis-szintézis.*) Marx szerint: *tétel=burzsoázia, ellentétel=proletariátus, szintézis=osztály nélküli társadalom.*

A dialektika jellemzővé válik abban is, hogy nem megy neki az ellenfélnek optimistán és frontálisan, hanem a harca az ellenfél kifogásainak a kifejléséből fakad. A marxizmus arra törekszik, hogy a kapitalizmus minél szélesebben fejthesse ki a maga ellentmondását, mert minél mélyebben előrehalad a kapitalizmus, annál biztosabb a bukása. (*Taktika*) Marx azt mondja, hogy az állam a burzsoázia hatalmi eszköze. A proletariátus hatalmába veszi az államot, de erre csak addig van szüksége, amíg a burzsoáziával a harc folyik, s azután az állam elhal. Marx ebben a vonatkozásban átvezet az anarchizmushoz.

A marxi szocializmus jelentős fokai:

1. történelmi materializmus (helyesebb lett volna: történelmi realizmus),
2. értéktöbblet,
3. a történelem dialektikus szemlélete,
4. a szocializmus tudományos szemlélete,
5. anarchizmus az állam tekintetében.

A 19. század második felében óriási jelentőségre tesz szert a munkásmozgalom (*I. és II. Internacionálé*). A munkásegysülések Németországban álltak leg-tisztábbban a marxi alapokon. (Lassalle⁸⁴⁰). A Marx körüli viták fő kérdése az volt, hogy mennyire feltétlenül determináló hatása a gazdasági fejlődés. Marx élete végén kétségbe vonta, hogy minden a gazdasági fejlődés eredménye, s Engels is

⁸⁴⁰ Lassalle, Ferdinand (1825–1864): német publicista, az Általános Német Munkásegylet (Allgemeiner Deutscher Arbeiter-Verein) alapítója és első elnöke.

kijelentette, hogy ez tőlük is távol állt. *Kautsky*,⁸⁴¹ *Bebel*⁸⁴² és *Bernstein*⁸⁴³ revizionisták, s ők a szocializmust mint erkölcsi követelményt állították be, s ezzel a Marx előtti állapotokhoz tértek vissza.

Marxszal egy időben működött a német munkásmozgalomban Lassalle, nála is az erkölcsi követelmények érvényesülnek. (Munkabértörvény: minél nagyobb a munkakínálat, annál alacsonyabb a munkabér.)

A Marx utáni [munkás]mozgalomban két pont köré csoportosul a vita:

1. a termelőeszközök köztulajdonba vételének az elve köré,
2. az osztályharc köré.

Ma a marxisták között az tesz különbséget, hogy mennyire hangsúlyozzák a gazdasági összefüggéseket, és forradalommal akarják-e az átmenetet vagy nem.

Az anarchizmus mélyen gyökerezik az európai társadalmi és politikai fejlődésben. A kereszténység szerint az állam a bűn szülötte és ebből következőleg az államnak igazolnia kell magát. Az anarchizmus szerint nem igazolhatja magát. A városállam szempontjából a nagyterületű államok alapján véve monstrositások, mert túl nagyok, hogy közvetlen közösségi szellem alakuljon ki bennük, s ezért mind a három latin országban⁸⁴⁴ mélyen fekvő az anarchizmus. Még Franciaország a legkevésbé anarchisztikus természetű.

Az anarchisztikus filozófia megjelenése 1. individualista és 2. kollektivistáknak történik. Első nevezetes képviselői: *Godwin*,⁸⁴⁵ *Max Stirner*, *Tucker*.⁸⁴⁶ Godwin szerint minden államhatalom zsarnokság. Max Stirner munkája: *Der einzige und sein Eigentum*. Ez a minden kötöttségtől független szabad egoistának a dicshimnusz. Szerinte minden, ami az ember szabadságát köti, ostoba előítélet (pénz, vallás és egyéb ideálok). Hogy ezek az egoisták hogyan tudnak majd együttműködni, arra nem ad konkrét megoldást. *Ich habe meine Sache auf nichts gestellt*. [Dolgaimat a semmire állítottam.] Ezt fejleszti tovább gyakorlatibban, angolszász módon.

Tucker (amerikai) szerint: törődjön mindenki a maga dolgával, s ha mindenki a saját érdekeit követi, akkor ki fog alakulni mindenki szabadsága is. Nietzsche *Übermensch*-e hasonló a Steiner-féle egoistához, de Nietzsche nem állított fel államelméletet.

⁸⁴¹ Kautsky, Karl (1854–1938): német szocialista politikai gondolkodó.

⁸⁴² Bebel, August Ferdinand (1840–1913): német szociáldemokrata politikus, a Szociáldemokrata Munkáspárt alapítója és elnöke.

⁸⁴³ Bernstein, Eduard (1850–1932): német szociáldemokrata politikus.

⁸⁴⁴ Valószínűleg Franciaország, Olaszország és Spanyolország a három latin állam.

⁸⁴⁵ Godwin, William (1756–1836): brit politikai filozófus, lelkész.

⁸⁴⁶ Tucker, Benjamin Ricketson (1854–1939): amerikai anarchista ideológus.

Az anarchizmus szocialisztikus ágának legnevezetesebb képviselője Proudhon,⁸⁴⁷ Bakunyin⁸⁴⁸ és Kropotkin.⁸⁴⁹ Proudhon szerint a tulajdon lopás, de ezt csak a munka nélkül szerzett tulajdonra érti. Ő a munka szabad szervezésében látja az utat, s ezért magát federalistának nevezi. (Szövetkezetek; spontán, kölcsönös szervezkedések). Proudhon is a kisipari szerveződést tekinti ideálisnak a kapitalizmussal szemben. A tiszta anarchista Bakunyin volt. Szerinte ugyanis nem szabad az államhatalmat birtokba venni. Kropotkin a kölcsönös segítség fejlődéséről szól munkájában. Ezekkel az idealistákkal szemben Marx realizmusát igazolták a tények.

A latin szindikalizmus Bakunyin nyomán a forradalmat követte, de nagyobb súlyt helyezett a szakszervezetek spontán akcióira. A szindikalizmust *Georges Sorel*⁸⁵⁰ fejtette ki. Ő Bergson⁸⁵¹ intuitív filozófiájához kapcsolódik. Sorel szerint a munkásság lendülete hivatott a forradalmi átalakulást létrehozni és ennek eszközei a direkt akciók. Az anarchisták is direkt akciókat követeltek, csak nem helyeselték a szervezést. Sorel felismeri azt, amit Bakunyin mond, hogy minden uralom végeredményben egy kisebbség elnyomásához fog vezetni, s ezért azt mondja, hogy a munkásság mint szervezett kisebbség vegye át az uralmat. *Réflexions sur la violence*⁸⁵² című munkájában sokat hivatkozik a katolikus egyházra. Sorelből nőtt ki Lenin és Mussolini akciója. Sorel hatása Mussolinira az volt, hogy

1. egy tudatos kisebbség is uralomra juthat,
2. a korporációk⁸⁵³ jelentősége.

Ennek a gondolatmenetnek az igazi folytatása Leninben mutatkozik. Ő az ifjúkori Marx legortodoxabb követője. A soreli gondolat, hogy szervezett kisebbség is uralomra juthat, Leninben valósult meg. A marxizmus gondolatait magánjogi tapasztalatokból szűrte le – és politikai uralomra a legelmaradottabb európai államban jutott. Nyugaton ugyanis a kispolgárság megakadályozta a proletariátus uralomra jutását, de Kelet-Európában igaz volt, hogy kevés kizsákmányolóval sok kizsákmányolt áll szemben. Sorel gondolata ahhoz kellett, hogy a nem tudatos paraszti tömegek helyett a tudatos munkás kisebbség is ura-

⁸⁴⁷ Proudhon, Pierre-Joseph (1809–1865): francia publicista, anarchista.

⁸⁴⁸ Bakunyin, Mihail Alexandrovics (1814–1876): orosz anarchista.

⁸⁴⁹ Kropotkin, Pjotr Alekszejevics herceg (1842–1921): orosz anarchista.

⁸⁵⁰ Sorel, Georges (1847–1922): francia filozófus, a szindikalizmus egyik képviselője.

⁸⁵¹ Bergson, Henri (1859–1941): francia filozófus.

⁸⁵² Gondolatok az erőszakról.

⁸⁵³ Korporációk: Mussolini a totális fasizmus jegyében szervezte meg a korporatív államot Olaszországban. A korporatív állam lényege, hogy az egyes termelési ágakban dolgozó munkaadók, munkások és értelmiségiek közös korporációkat (testületeket) hoznak létre. Ezek a korporációk képviselőket választanak a központi kongresszusba, amely immár a parlament szerepét átvéve (és leszűkítve) a kormány tanácsadó – és nem ellenőrző – szerveként működik.

lomra juthasson. Leninnel kapcsolatban is emlegetik, hogy nincsenek eredeti gondolatai, de ez nem is lényeges, mert a világon ő az első példája a filozófus uralomra jutásának. Lenin kipróbálta a szocializmust egy elmaradott államban. A marxizmust revideálták a parasztság tekintetében Oroszországban: tudniillik a paraszt, bár tulajdonnal bír, mégis kizsákmányolt. Ennek a felismerésnek igen nagy jelentősége van Kelet-Európában, abban a tekintetben, hogy a szocializmus milyen álláspontot foglaljon el a magántulajdonnal szemben. Lenin következő eredménye a tanács (szovjet) rendszer. Mindezzel kapcsolatban a kapitalizmus az angolszász világban a szocializmus felé halad. *Harold Laski* (anarchizmus felé halad) szerint az állam több szervezet pluralitásából adódik. Keleten a hatalmak megoszlása polgári gondolatnak számít, s a tanácsrendszer révén nem az egyén anarchizmusán, vagy az állam centralizációján van a hangsúly, hanem a hatalmi tényezők és a szövetező tényezők komplikált együttműködését látjuk.

A politika mint szisztematikus tudomány

A politikának, mint tudománynak, mind tárgya, mind helye sok irányból vitatott volt. Abban sokan megegyeznek, hogy a politikatudomány tárgya az állam jelensége. Maga a politika szó idézi a politikust, a napi politikát, de a tudománynak nyilvánvaló igénye, hogy a napi politikával ne cseréljék össze. Míg a napi politikában konkrét cselekvés folyik, addig a tudománynak elsőrendű követelménye, hogy a maga kérdéseit nagy távlatokra érvényes módon fogalmazza meg.

A francia forradalom óta a tudomány a közösség napi politikai harcaiba befolyt, s ennek az elhárítására a 19. század második felétől a politikát úgy fogalmazzák meg, hogy nem foglalkozik azzal, mi legyen a társadalomban, hanem csak a közösségi életben előforduló jelenségeket rendszerezi és hozza harmóniába. (Például Arisztotelész azt mondta, hogy ha monarchia van valahol, akkor ahhoz az *illik*, hogy a bírói tisztet a monarcha által kinevezett bírák lássák el.) Arisztotelész nem foglalt végsőleg állást, hanem a tudós áttekintésével előadta, hogy az egyszer elfogadott kiindulásból ilyen és ilyen következmények vonhatók le. Tehát nehezen kereshetjük, hogy a tudós hozzászólásában a végsőleg való állásfoglalástól tartózkodjék. Ha azonban a politika elvileg nem is akar arról beszélni, hogy mi legyen a közösségben, hanem csak a dolgokat akarja rendszerezni és ellentmondásait felderíteni, akkor a politika elnevezés nem jó. (Tudniillik a politika szó más összetételekben – gazdaságpolitika stb. – a dolgok helyes intézésének tudományát jelenti.) A 19. század második felében a német tudomány a „mi legyen” kérdés kikapcsolásával levonta a következtetéseket, és az általános államtan elnevezést vezette be. Legszélsőbb és legdepoliti-

záltabb formája ennek Kelsen elmélete. Szerinte a tudósnak csak az érvényes jogi parancsokat kell rendszereznie.

Az új jogi tanulmányi rend is általános alkotmány- és közigazgatástanról beszél. Ez az alkotmányjognak és a közigazgatási jognak általános elveit foglalja össze. (A mi évfolyamunk azonban a politikai élő folyamatokban megnyilvánuló dolgokat és ezeknek belső értelmét vizsgálja, s ezek között bizonyos jelenségeket kívánatosnak, vagy nem kívánatosaknak jelent ki.) A politikatudománynak a történelem folyamán mindenkor ez volt a feladata, és erre irányult a cselekvése.

Az értékelő és az értékeléstől tartózkodó politika ellentéte valójában egy politikai közérzés kifejezője. Az a tudományos irányzat, amely nem óhajt posztulátumokat megfogalmazni, az egy konzervatív és szkeptikus irányzat, amely vagy nem kívánja a javítást, vagy annak lehetőségeiből kiábrándulhat. Az értékelő irányzat egy haladást kereső és a haladásban hívő, optimista felfogás. Ebben az elméletben tulajdonképpen a politikai tudománynak egy ősi és történeti ellentétpárja nyilvánul meg: utópizmus és realizmus. Minden politikai tudományban valamilyen mértékben benne van ez a két tényező. Az adagolás két szélső esetében arról van szó, hogy a valóságot úgy írom le, mintha fel sem tételezném, hogy ebből kifelé is lehet menni, a másik szélső esetben a leendő állapotot úgy írom le, hogy az a lehetőséggel semmiféle kapcsolatban nincs. (Tudnunk kell azonban, hogy az utópiák többnyire konkrét történelmi helyzetek szükségleteiből nőttek ki, s a legirreálisabb utópiához is hozzákanyarodik a történelem.) Amikor azt mondjuk, hogy a politikának értékelnie kell, ez nem jelenti az egyik véglet mellett való állásfoglalást, hanem csak azt, hogy a középútra állva kizártuk a nem értékelő végletet.

Mi a politikatudomány tárgya?

Az idevonatkozó rendszerek túlnyomó része különösebb problémát nem adja meg a választ. A politikatudomány tárgya az állam, az állam mibenlétének és funkcióinak ismertetése. Kétségtelenül erről van szó nagyjában. Ha azonban a politikának azt a fogalmazását nézzük, amely nemcsak állampolitikáról, hanem ipar-, gazdaság- stb. politikáról is tud, akkor szükségesnek látszik a politikatudomány körének az államon, mint konkrét történelmi jelenségen való túlterjesztése. (Az államnak vannak egyébként olyan aspektusai, például hadsereg-szervezés, amelyek a politikatudományt nem érdeklik.)

A politika tárgya nemcsak az állam, hanem a közösségnek minden olyan közös ügye, ahol a megszokott dolog szembekerül a változás, a bukás vagy az új fejlődés lehetőségeivel. Ennek felismerésében a politika tárgyának azt az erőfeszítést

tekintjük, amelyben a közösség a maga egyensúlyát megtartja vagy megkeresi. A közösség egyensúlya nagyon labilis, mert ez végsőleg az ember és ember közötti viszonylatokból jön létre, és ezekben különböző erőviszonyok nyilvánulnak meg, melyek alaptermészetüknél fogva igen labilisak. Például, míg egy gyermek felnő, naponta változik szüleihez és a többi felnőtthez való viszonyulása. Ugyanígy változik az egyes közösségeknek a környezetükhöz való viszonyulása. Ez a szüntelen mozgás jelenti a hatalmi viszonylatokat. A társadalmi-hatalmi viszonylatok folytonos változása az embert félelemmel tölti el, és létrehozza azt a kívánságot, hogy inkább tartós alávetettség, mint állandó bizonytalanság legyen. A politika tárgya az az erőfeszítés, amely a rendezés szükségleteinek úgy igyekszik eleget tenni, hogy a megmerevítést elkerülje.

A tárgynak a felismerése után a politikatudomány területét a következőkben tudjuk rendszerezni: az első nagy probléma-komplexum magának a hatalomnak és a szabadságnak valamiféle feldolgozása és sok értékítélet megalkotása. Tárgyalni fogjuk a hatalmi formákat és az államformákat, azután az állam egyes funkcióit. Végül rá kell majd térnünk az egyes funkciókon keresztül az államnak, mint szervezetnek a kultúrájára. (Itt kerül sor a közszolgálat kérdéseire.)

Az állammal kapcsolatos tanokat két fő részre osztjuk az állam funkciói és az állam szervezeti normái szerint. Az állam funkcióival kapcsolatban az az első kérdés, hogy *mi az állam viszonya különböző más társadalmi jelenségekhez?* Meddig terjed az állam? A megállapítások két oldalról indulnak ki: az állam mindenhatóságának oldaláról kiinduló vélemény azt tételezi fel, hogy az állam mindent szabályozhat, ami egyáltalán külső szabályozás alá eshet, s csupán politikai kérdés, hogy hol húzzuk meg a szabályozás határát. (Kelsen is ezt vallja).

A szabadság oldaláról elinduló szemlélet az államot egy reális történelmi képződménynek érzi, és kihangsúlyozza a társadalomnak azokat a jelenségeit, amelyeknél az államnak meg kell állnia (angolszász). A véleményekkel, a szokás szövevényével szemben az állam tehetetlen. Az erkölcsre nézve hozható szabályozás, de ugyanakkor bizonyos erkölcsi szabályok nem ruházhatók fel jogi szankciókkal. Mindig reménytelen volt annak a törvényhozásnak az esete, amely az emberek nemi életét akarta szabályozni. (Alkoholtilalom, kártyatilalom stb.). A divatot sem lehet szabályozni. Ha a két nézetet összevetjük, azt látjuk, hogy egyik oldal a mindenható államot, a másik oldal az emberek szabad szférájának tiszteletét szélsőségesen veszi. Azonban ezek a kérdések végül beletorkollnak az *állam és a társadalom viszonyának* a kérdésébe. E viszonynak két szélső határa van: az egyikben a társadalom egyszerűen függ az államtól, amelynek típusa a szimpla hódító hatalom (vak fegyelem, zsarnokság stb.). Ez a fajta szervezet a szó rossz értelmében racionális; ez a szó annyit jelent, hogy a felső elhatározásnak nem

kell irracionális ellenállással számolnia, hanem parancsszerűen írhat dolgokat elő. Egy ilyen társadalomban szűk területre zsugorodnak az állam korlátozására nézve kialakult bölcsességek.

A másik államtípus, ahol a társadalom hallatlanul erős, saját belső erőivel dolgozik, és a társadalom kis csoportjai a döntőek. Az állam mindennek tetejébe egy felső hatalmat gyakorol, de parancsadása megtörik a különböző társadalmi csoportok ellenállásán, s így az állam nem akarhat mást, mint ami az őt alkotó társadalmi csoportokban él. Ez a társadalommal szemben tehetetlen állam egy felületes uralmi képződmény, amely a társadalom meglévő épülete fölött bizonytalan magasságban lebeg, és hatástalanul ingadozik érvényesülés és érvénytelenség között. Az egyik típus az ottomán Törökország, amely egy rideg katonai szervezetnek volt az államképe. A parancsteljesítés mellett a belső öntevékenység teljesen hiányzott. A másik típus a cári Oroszország volt. Ez a társadalom hagyományos szervezetét alig érintette, és ott gyakorolt csak zsarnokságot, ahol a hagyományok hiányoztak. Míg a cári orosz szervezet össze volt épülve az egyházi szervezettel, addig a török bürokrácia teljesen világi volt. E két teljesen egyforma barbár típus között és fölött helyezkedik el az európai államfejlődés, amiben nem az a legérdekesebb, hogy milyen szabadságjogokhoz jutott el, hanem hogy ezeknek a szabadságjogoknak melyek a társadalmi fundamentumai. Az európai államszervezet az előbbi kettő jó oldalait kombinálja. Az államszervezet elevenen behatol a társadalom szövődékébe, és a maga határait pontosan ki tudja fejteni, de az egész rendszer a társadalom apró egységeinek kiművelt részletmunkájára van alapítva. Az európai állam nem azért tud pontos kimutatásokat készíteni, mert keményen megfigyelmezte a társadalmat, hanem mert olyan kis társadalmi egységeken épült fel, amelyek a maguk kis körében a pontosságnak, az üzemszerűségnek, a szakszerűségnek a módjait már a maguk használatára is kiépítették. Ez az államszervezet a szakszervezeti, a céh- stb. bürokráciák használatára épült. Európában a középkor folyamán az állam olyan oroszosan nem hatékony test volt, amely nem tudta akaratát keresztülvinni, közben rengeteg kis műhelyben épült az európai társadalmi szervezés munkája: szomszédságok, céhek, falvak, szakszervezetek stb. Azután ezeken belül épült ki az a szakszerű ügyintézés, amely az európai államokra a maga képét rányomta, miután a feudalizmus letörtetett. Európa rövid idő alatt az egész világot felfedezte, nagy gyarmatbirodalmat épített ki, a 19. században az egész világra rákényszerítette a maga kultúrájához való alkalmazkodást, és egy világkereskedelmi hálózatot teremtett meg. Mindez annak köszönhető, hogy Európán belül évszázadokig finom részletszervezés folyt. A gyarmatokon a bürokratákat követték a kereskedők, az iparosok stb., és ezek ott mindjárt alkalmazták a maguk részletmunkáját.

Ami a divatot, szokást, erkölcsöt stb. illeti, azt kell mondani, hogy a hódító, uralkodó racionális állam képes a vélemény minden megnyilvánulását szabályozni, és a szokást, erkölcsöt stb. megváltoztatni, mert a társadalom beidegződése szerint a parancsnak engedelmeskedni kell. Azonban a parancsadásra felépített állam ugyanakkor, amikor mindenre képes, hallatlan belső ürességtől kong. Az ember közreműködése az állam munkájában csak a parancs teljesítésére szorítkozik. Ha az ilyen típusú állam válságba kerül, akkor könnyen megbukik, amint azt a sztyepei török birodalmak példája mutatja. Amikor egy ellenhódító tűnik fel, akkor ő ugyanúgy támaszkodhat az eddigi engedelmességi beidegzettségekre. Ezzel szemben a területi hatalmat gyakorló állam szintén meglehetősen rideg parancsolási rendszert fejlesztett ki, de az teljesen esetleges. Egészen a Szovjetunió megalakulásáig az orosz birodalom hallatlan zsarnokokat, reformereket élt meg, azonban minden ilyen kezdeményezés egyéni, alkalmoszerű és esetleges maradt, mert nem került bele a társadalom mély szervezetébe, mint Nyugat-Európában, sem az állam racionális szervezetébe, mint a török államokban, és így hatástalan maradt. Az ilyen államtípusban a reform mindig hatástalan, mert nincs egy közeg, amely átvegye és a társadalom mélyszervezetében szét dolgozza. Az igazán kidolgozott nyugat-európai társadalomban az állam a szokás, a divat, vagy az erkölcs területén is igen erős hatásokra képes. Az iskolázáson keresztül formálni tudja a közvéleményt, de csak ezen a hatalmas, kiművelt szervezeten keresztül s nem a törvényekkel. Úgy szintén a nyugat-európai állam nemigen gondol arra, hogy az emberek szokásait (termelési technikát stb.) parancsszerűen megváltoztassa. Arra azonban gondolhat, hogy befolyásolja a társadalom szokásait. De ezt úgy teszi, hogy közben a maga jogalkotó apparátusával érzékeli a társadalom reagálását, és a maga terveit ehhez hozzáadja. Ugyanez a helyzet a divat, erkölcs stb. tekintetében is.

Tehát az állam szociológiai szempontjából csak az ilyen hatalom képes emberi szabadságot teremteni. Az emberi szabadságot nem lehet dekrétummal kimondani, hanem az akkor válik hatékonnyá, ha a társadalom a kis egysegeiben szabad, és az ember és ember közötti kölcsönösségen alapuló kultúrának a hagyományai ki vannak épülve.

Magyarországon van egy bizonyos mértékű európai szervezetség, de ez nem hatol be egészen a parasztságig, s ez a kultúra óriási területeket hagy ki, és megy át a cárias hatástalanságba. Annyira megvan ennek a társadalomnak az aláépítettsége, hogy egy törökösen rideg, katonás rendszert nem tud bevenni, de annyira sem, hogy a szabadságnak egy belső együttesét ki tudná fejleszteni, mert ezt sok helyen keresztezi az önkény. Ez minden fordultnál élesen jön elő, és csak hosszabb konszolidációnál gyógyul meg. Egy olyan esemény, mint az 1945. évi átalakulás először sok politikai és világnézeti változást jelentett. Az

ember és ember közötti viszonyulásnak ezer és ezer hibáját vetette fel. Ezt csak a társadalom részletmunkájával lehet megszüntetni. A mai központi, fegyelmezett pártirányítottság a társadalom szabadabb tétele szempontjából esetleges jelenség. A társadalom akkor telik el szabadsággal, ha a kis egységekben kiépül a valóságos önkormányzat kultúrája. Ehhez egyik politikai oldalnak sincs érzéke. Amit ma nálunk szakszerűségnek neveznek, az nem egy elmélyült, a társadalommal együtt élő igazgatás, hanem egy olyan cárias igazgatás, amely fölötte lebeg a társadalom szövedékének. Ez éppúgy tévút, mint ahogy a harcos baloldaliak szeretnék a társadalom szervezetét egyszerre demokratikussá tenni. Ez azonban csak úgy érhető el, hogy egyes kis gócok szabadságának és önkormányzatának a lehetőségét megadjuk (szövetkezetek, új közigazgatási egységek, községek stb.).

Törökország két típusból jött létre: az észak-ázsiai katonai szervezetnek és a bizánci bürokráciának a keverékéből, mely utóbbi a társadalom mély gyökereivel nem volt kapcsolatban. Az amerikai társadalom ezzel szemben az európai társadalom folytatása, de nagymértékben racionális, és ennek következtében kiüresedő formát mutat. Az embereknek hivatásukba való beleépülése, amely az európai társadalmat jellemzi, Amerikában laza, mozgékony dolog. A kis és nagy egységeknek a szabadsága megvan, de ez bizonytalanná válik. Mert nem a szabadságjog a szabadság leglényegesebb alapja, hanem hogy a társadalom kis egységeiben a kölcsönös biztosítottnak, az egymás eszközül használhatóságának a rendszere megvan. Amerikában például az egységek mozgási szabadsága mindennél nagyobb, ugyanakkor például a munkásvédelem romlik. Az egyének atomizálódnak a társadalomban ismét nyersebb erők lesznek úrrá. Ezzel szemben az európai társadalmakban a kis csoportoknak az önvédelme és belső szabadsága lehetetlenné teszi külső erők gyakorlását.

A szovjetek két dologban jelentenek változást:

1. a primitív és felületi orosz hatalomnak az elmélyülését,
2. a társadalom kis egységeinek felépítési kísérletét.

A közvélemény, erkölcs, divat, szokás stb. szabályrendszerek között különleges helyzetet foglal el a jog, mint amely az összes szabályrendszerek között a legfejlettebb, és ugyanakkor az állam és társadalom egymáshoz való viszonyát a jog mutatja a legvilágosabban. Ha ebből a szempontból végighaladunk az állam és a társadalom viszonyának az előzőekben megjelölt típusain, azt látjuk, hogy a jog karaktere is függ a típusoktól. Egy primitív, racionális, parancsadásra beállított katonai szervezet a parancsok terén egy nagyon erős, konkrét parancsadási rendszert fejleszt ki, kiépíti a parancsteljesítésnek és mulasztásakor a büntetésnek az építményét, de az ilyenfajta szervezet nem fejleszt ki egy szakmájában elmélyült igazgatást. (A katonai bürokrácia világéletében primitív

volt.) Az ilyen primitív, parancsadásra épülő államokra jellemző, hogy minden együtt van a parancs teljesítéséhez, de nincs meg a lehetőség, hogy az elmélyülésnek valami állandó rendszere épüljön ki. Nagyon nagy a hangsúly tehát a jogi eljárások kimunkálásán.

Bizánci rendszer. Az ilyen fajtájú társadalomban egy meglehetősen fejlett bírósági és igazgatási jogélet alakul ki. Kifejlődnek a bürokratikus eljárási módok, de ennek a valóságos étellel való kapcsolata állandóan megszakad. A bürokrácia megformulazza az élet által felvetett helyzetet, de ekkor már elszakad az élettől, mert nincs kapcsolatban a munkába bekapcsolódó kis egységekkel. Ezzel szemben a cári Oroszország típusú államban arról van szó, hogy a bürokrácia képtelen a maga igazgatási céljait keresztülvinni, és ezért levegőben lógó és bürokratikus a jogrendszere; továbbá nemcsak független az élettől, hanem rá sem tudja magát kényszeríteni az életre, mint Bizáncban, mert az élet ellenálló csoportosulásai ezt megakadályozzák. Ezekkel szemben az európai bürokrácia egy szakmailag kiművelt, igazgató bürokratikus rend; a középkortól kezdve az értelmiség hozzákapcsolódik a társadalom tényleges szervezeti egységeihez és ezekkel állandó, életteljes kapcsolatban él. Ugyanakkor kiépít egy szakszerű kultúrát (írásbeliség, aktaszerűség stb.), amely szüntelen kapcsolatban van az illető egység életével és szükségleteivel.

Nagyon mély társadalmiasulási folyamat eredménye, hogy a kis egységek és a bürokrácia kapcsolatban vannak egymással. Az európai társadalmiasulási folyamatnak jellemző része az egyesület-szervezet. Amely társadalom egyedei erre nincsenek berendezkedve, ott nem fejlődik ki életközeli bürokrácia. Minden látható szabadságintézmény annyit ér, amennyire egy ilyen elmélyült szervezetre rá tud épülni. Amit Európában emberi és állampolgári szabadságnak és szabadságjognak nevezünk, az nem valami olyan, amit bárhol és bármikor ki lehet hirdetni és hatályba lehet léptetni. Ehhez hozzátartozik a társadalmiasodásnak egy olyan rendszere, amelyen belül az emberek ezeket a jogokat igénylik és ki is tudják harcolni. Hogy ez az emberekben kialakuljon, az nem merőben nevelési kérdés, hanem sok múlik azon, hogy az emberek kisebb egységekben kiépítették és megszokták a személyes biztonság állapotát. Mert a kis egységekben a kölcsönös, szabad, intenzív, együttes ügyintézésben alakul ki az a szellem, amely előbb a kis egységeken belül, majd az után, amikor már ezekhez a kis jogokhoz hozzászokott a társadalom, általános emberi szabadságjoggá lesz. Ez több évszázad munkája. Egy kis egységen belül meglévő biztonságérzet arra indítja az embereket, hogy a társadalmi biztosítottságot is kiköveteljék. Egy társadalom bátorsága egyenes arányban van azzal, hogy a szabadságáért kiálló ember mennyire számíthat a másik emberre. A társadalmi szabadság ott kezdődik, amikor minden embert hasonló emberek tömege vesz körül, amely adandó alkalommal a kö-

zös szabadságáért kiáll. A társadalmi szabadság felé való fejlődés nagyon rossz helyzetben van ott, ahol az a beidegződöttség él, hogy a hatalom apparátusa kritikus pillanatokban mindenütt talál faltörő kosokat.

Az állam és társadalom viszonyának sokféleségét megismerve, értékeljünk köztük. Amíg az egyik a kis egységeken felépülő és ellenálló társadalom, az atomizált társadalom hátrányát mutatja, addig a katonai és belső ellenállást nem mutató társadalom mellett az európai társadalomnak van egy nagy értéke: a kis egységeknek belső összetartó erőin és belső szabadságain épült fel, ezeket azonban nem őrzi zártan, hanem engedi az általános elvekbe való beleolvadást és a nagy egységekbe való integrálódást. Az így létrejött állam olyan egységet és szilárd-ságot mutatott fel, amely a legszerveesebb keleti abszolutizmuson is túltett, de az egyéni munkának lehetőségével hatalmas teljesítmények fejlődtek ki.

Hogy *mi tartozik az állam feladatkörébe*, az a történelmi kialakulás következménye. S így társadalmanként változó az eloszlás. Vannak bizonyos határok, amelyek túl már nem lehet a dolgokat szabályozni, de befolyásolni olyan mértékben lehet, ami lassan már a szabályozással esik egy tekintet alá. A kis csoportok szabadságát respektáló európai államtípus megtanított rá, hogy egy csomó dolog már kívül esik az állami szabályozáson. Arról viszont lehet beszélni, hogy helyes ésszel mit szabad és célszerű a társadalomnak szabályoznia. De itt is találunk történelmi típusokat: *teokratikus*,⁸⁵⁴ *patrimoniális*,⁸⁵⁵ *merkantil*, *rendő*, *szociális*, *tervállam*.

Európai szempontból az államnak az a legprimitívebb fajtája, amely egy konkrét hatalomgyakorlásra jön össze. Csaknem ilyen régi a pápai állam. Magasabb fokon az állam céljai közül mind jobban előtérbe lépnek az állam tartósságára irányuló erőfeszítések. A merkantilista államnál a pénzügyi szempont, a rendőrállamnál a rend, a jogállamnál az igazság, a szociális államnál az életnívó a döntő. De ez utóbbi szükségszerűen vezet a tervállamhoz, amely túl-megy az ad hoc szociális gondolkodáson, és az egész termelést egységes terv alá igyekszik helyezni.

Az európai államisággal kapcsolatban nagyvonalúan a következő fejlődési tendenciák állapíthatók meg. Az első tendencia szerint az állam feladata a béke biztosítása, s e tekintetben vagy a rendőri közrendet vagy a jogbiztonságot, vagy a külső ellenség elleni védelmet hangsúlyozza. A másik nagy tendencia, amely a nevelést közügygé igyekszik tenni. A nevelés régen 90%-ban családi keretek között, s a fennmaradó 10% egyházi keretekben történt. Az új tendencia szerint a nevelésnek a közösség ellenőrzése alatt – ha már nem állami keretek között

⁸⁵⁴ Teokratikus állam: papi uralom, amelyben a legfőbb hatalom a papság vagy a főpapi funkciókat ellátó uralkodó kezében van.

⁸⁵⁵ Patrimoniális állam: apától örökölt királyság. A patrimoniális államban az uralkodók születési jog alapján kerülnek trónra, tehát ezekben a monarchiákban a dinasztikus elv érvényesül.

– kell folynia. Ilyen fejlődési tendencia olyan országokban is mutatkozik, mint Anglia és Amerika, ahol pedig a nevelést azelőtt a szabadság szférájába tartozónak tekintették. A következő fejlődési tendencia az emberek fizikai életfeltételeit vonja a közösségi rendezés körébe. Ez a folyamat szintén Nyugat-Európában indult meg. (A városi higiénia kialakítása Angliában kezdődött: víz, gáz, villany bevezetése stb.) Már sokkal kevésbé biztos és világos tendencia az, amely a gazdasági élet összefogását célozza. Ez az összefogás vitathatatlanul be fog következni, de hogy mennyire az állam és mennyire a magántőke által fog ez történni, még nem látható előre. Van egy erőteljesen szocializáló elgondolás, amely minden gazdasági tevékenységet kontroll alá vesz, és van egy lazább szocializálási tendencia, amely csak a nagy- és kulcsiparokat akarja közösségi kezelésbe vonni. Az sem dőlt még el, hogy az állam veszi-e kézbe a gazdasági élet irányítását, vagy csak megakadályozza a tőkés kizsákmányolást, de a magánközösségek működését meghagyja (szövetkezetek).

Valójában a tulajdon és a kizsákmányolás nem akkor szűnnek meg, ha az állam kezébe helyezzük, hanem ha a *közösségiesedés és társadalmiasodás* valamilyen új szervezetének uralma alá kerülnek. Azt el sem tudjuk képzelni, hogy egy dolognak ne legyen tulajdonosa: ha valami nem az egyéné, akkor azt mondjuk, hogy az államé. Az egy primitív elgondolás csupán, hogy a jövő szocializált társadalmában mindennek az állam lesz a tulajdonosa, mert ez még mindig a tulajdoni jogrend továbbképzése.

A mai magyar demokráciában a döntő események nem azok, hogy például kommunista főispán van valahol, hogy üzemi bizottságok, nemzeti bizottságok vannak, mert ez csak egy lépés a társadalmiasodás útján. Ha olyanok állnak a fejlődés csúcspontján, akik tudják, hogy miről van szó, akkor a munkásszervezésnek olyan formái jöhetnek létre, amelyek az egész társadalom társadalmiasodási formáit megváltoztatják. Az a probléma, hogy az üzemi bizottságok megszüntetésével és ezek kínos tapasztalatának végeredményeképpen kialakul-e egy új viszony a munkásság és a munkaadók között. Ha nem, akkor társadalmunk még erősebben belesüllyed a vezetettség, nyájszerűség rendszerébe.

Az állam és a család

A középkor folyamán elfogadott kép volt az, amely az államot a család analógiájára fogta fel: a király volt az atya és az alattvalók a gyermekek. A két dolog összefügg, mert csak olyan társadalomban van komoly hatása egy ilyen képnak, ahol a társadalom a családból nőtt ki, és csak ilyen társadalomban lehet konkrét cselekvési normákat levonni.

A családnak mint szervezetnek az államszervezettel való kapcsolata a történelem folyamán ingadozó volt. A nagy nomád társadalmakban erős volt ez a kapcsolat, de a letelepülő társadalmakban már formákban volt erős. A városállamokban nem volt olyan erős, mint a nomád törzsi államokban. Például a Római Birodalom egy későbbi periódusában a család atomizálódott és politikai jelentősége lecsökkent, viszont a középkori germán, keresztény társadalomszervezésben a család nemzeti szerepe megnőtt, de sehol annyira, mint Németországban. Németország a legújabb időkig törzsi-nemzeti társadalomszemléletben élt: egy erős arisztokrácia uralkodott a társadalmon, és mikor az eltöröltetett, akkor a németiség könnyen belefutott egy olyan társadalomba, amely a törzsi szaporaság kultuszát ápolta. Ez bár egyáltalán nem volt családi-as, de a családi-as vonatkozásokat tömegmozgalommá tette.

A városi és szakmaszerű kultúra változást jelent az arisztokratikus törzsi tényezőkkel szemben. Ez a családot kis, zárt, intim társadalmi tényezővé teszi, és közéleti jelentőségét csökkenti. Ez a jelenség gyorsan terjed az angol és francia forradalmak óta. Kétszáz esztendővel ezelőtt Európában erőltetett, természetellenes dolognak tűnt, ha egy ember családi determináltságán túl, függetlenül keresett helyet a társadalomban. Magyarországot kivéve ma el sem lehet képzelni, hogy a család társadalomszervezési tényező legyen. Pedig ehhez csak a benne való hit s bizonyos beidegződések szükségesek. Mindebből annyi az igazság, hogy egy leszármazási értékelésen alapuló társadalom is tud funkcionálni, és bár mi ebben nem hiszünk, ne gondoljuk, hogy az e szerint szervezett társadalmak valami sötét képet mutatnak. Az ilyen társadalmakat nem a „kitenyészett” családok tartják fenn, hanem a konkrét átöröklött formák, például neked mint gróf fiúnak így és így kell érintkezned az inasoddal. Viszont az inas is így tanította a fiát. Ha már most a gróf fiában kitűnő vezető képességeket fedezünk fel, ez nem más, mint sok-sok kitaposott személyes viszonylat érvényesülése, amit nem kellett kiharcolnia a gróf fiának saját magának. Nem arról van szó, hogy képességekre egyáltalán nem volt szükség, de a képesség önmagában – legenda.

Az európai államszervezési forma rengeteg társadalmi tényező ilyen beidegződésén alapul, s a funkciók betöltésének ez a módja megnövelte az állam stabilitását. Ezzel szemben a keleti államok felvirágoztak, amikor nagy királyuk volt, és azután összeomlottak. Nyugat-Európában egy tehetségtelen király nem volt katasztrófa. Ezt a családi szelekciót lecsökkentette az a szakma-, hivatás-, és foglalkozásszerű szelekció, amely a város és a kézművesség világából kezdett tért hódítani. A francia forradalomban ennek az erői az egész államot birtokba veszik, és a családi szelekció szervezeti jelentőségét tagadásba veszik. Ettől fogva a családnak megmaradt a maga belső emberi környezete, azonban anélkül, hogy a társadalomszervezés be lenne építve. (Úgyannyira, hogy ma

például a családfői hatalomnak alig van jelentősége.) Ha az állam parancssal fordul a társadalomhoz, akkor nem a családfőkhöz fordul, hanem a felnőtt embereket egyenként vonja kötelezettség alá. Ma a társadalom megragadásának munkájában a házbizalmi, a tömbbizalmi tölti be a régi patriarcha szerepét. Van azonban egy terület, amelyen belül a családi szervezés mindig meg fog maradni, és ma kezd intenzívvé válni ezen a területen. Ma kevesebb gyermekre nagyobb gond esik, s ez a nevelői gondoskodás tudatosságával történik.

Megbuktak azok az utópista elgondolások, amelyek a családból csak a nemi érintkezést akarták meghagyni, de azért a család jelentősége tovább csökken. A nevelés folyamata már régóta a családdal konkuráló tényezőknek a kezébe került: az általános iskolai kötelezettség 6-tól 14 éves korig tart. Nem tudható, hogy meddig tart még ez a fejlődés, de lehetséges, hogy az élet jelentős szakaszán még az internátusi nevelés is nagy hangsúlyt fog kapni. Az internátusi nevelés nagyszerű eredményeit az angol és az egyházi nevelés mutatja. Az angol gentleman-nevelő iskolák (public school) oktatási gyakorlata és a római katolikus papnevelési rendszer a családi körből való erős kiszakítással járt, így nagyon tartósan tudtak céljaiknak megfelelő emberfajtákat nevelni.

Az állam erős gyermek- és nővédelmet gyakorol; hasonlóképpen beleszól a család egészségügyébe is (házasság előtt való orvosi vizsgálat), és nagymértékben terjednek azok az önkéntes szolgálatok, amelyek segíteni akarják a családot a nevelés kérdésében. Látható, hogy az élet újonnan felmerülő következményeivel nehezen küzd a család, de végsőleg nem küszöbölhető ki. Ebben az értelemben a Szovjetunió is visszakanyarodott a családhoz. Bár a nő függetlenségében s a nevelés kérdésében még nem történt változás.

A család és az államszervezet viszonyában a modern fejlődésnek nem vitás vívmánya, hogy megszűnt a leszármazási szelekció döntő jelentősége. A leszármazás megmarad tényleges előnynek (például, hogy ki milyen környezetben nevelkedett), ez azonban ténybeli momentum, jogi előnyök nélkül. A társadalomban ellenséges a hangulat azzal az igénnyel szemben, amely a leszármazási tényezőit érvényesíteni kívánja.

Az egyház és az állam viszonya

Az egyház egyike azoknak a szervezeteknek, amelyekre nézve bármennyire hangoztatja az állam, hogy engedélye folytán léteznek csupán, valójában az egyház szférája nem az állam által engedélyezett szféra. (Bár az egyházak épp úgy esendők, mint az állam). Az egyház és az állam erőviszonya azonban a történelem folyamán különbözőképpen alakult.

A primitív államban a pap megjelenik és vagy megtestesíti a törzsfőnököt is, vagy annak alá, esetleg fölé van rendelve. (Az ókori Egyiptomban volt papi és világi hatalom is, de a papi dominált.) A görög államokban az állami hatalomnak volt vezető helye, s a papi és állami szervezet csak laza kapcsolatban volt. (Rómában aktív politikusokat csak mellékesen választottak meg pontifex maximusokká.⁸⁵⁶) A kereszténység megjelenésével egy hatalmas egyházi szervezet jelent meg, azonban ennek az államhoz való viszonya ugyanazokat a variációkat mutatja, mint ezelőtt. Az európai közösségnek az volt a normális állapota a reformációig, hogy a politikai és egyházi megnyilvánulások egy és ugyanazon közösségnek a funkciói voltak. Tehát a faluközösség és az egyházközösség egy és ugyanazon közösség volt. Velencében még ma is látszik ez, tudniillik az utcánév felett nem a kerület van kiírva, hanem az illetékes egyházközösség.

Ami az állam és az egyház erőviszonyát illeti, a keresztény Római Birodalom idején a birodalom volt az erősebb. (Bár a kereszténység államvallás volt, s papok közhivatalokat töltöttek be.) Az egyház jelentőségének emelkedése Bizáncban sohasem jutott túl a világi bürokrácián, de a nyugati államszervezeteknél igen, illetőleg az egyház maga lett bürokráciává. (Ennek ellenére nem képződtek Nyugaton teokratikus államok, mivel ezt a germán dinasztikus gondolkodás megakadályozta.)

A pápa és a császár viszonyát két kard fejezi ki. A spirituális hatalom kardja egyensúlyban van a 10–11. században a világi hatalommal. Azonban a 14. századtól emelkedik a világi hatalom súlya, és az újkor elején már övé a vezetés. De a politikai és egyházi közösség továbbra is ugyanazon közösség. Például Svájcban ma is sok helyen azonos az egyházközösség és a község, de a kegyuraság is ennek a maradványa. A két közösség azonossága a vallásháborúk óta szűnt meg.

A 16–17. században a pártharcok felvették a vallási harc formáját. Ennek a vallásháborúkkal tarkított pártharcnak ma is van egy érdekes öröksége: a pártharcok világnézeti harcok formájában jelentkeznek, de ez természetesen nem természetszerű. A tudományos szocializmus szerint a pártharc – osztályharc. Az igazság az, hogy a pártosodás alapvető jelensége a társadalomnak, és képes nem életbevágó kérdések körül is dúlni. A 18. századtól kezdve ez a momentum megszűnik és a pártharcok szekularizálódnak – elsősorban a nemzetközi politikában. A 30 éves háborúban a katolikus Franciaország a német protestánsokat támogatja, mikor a pápa nem a Habsburgok, hanem a franciák oldalán áll.

A kiábrándulási folyamat nemcsak az egyházak szerepét, hanem dogmatikáját is kikezdi, és ekkor elkezdődik a szabadgondolkodás és egyházellenes-

⁸⁵⁶ Pontifex maximus (latin): legfőbb pap (az ókori Rómában), majd Róma püspökének, a pápának a címe.

ség. Angliában az első egyházellenes gondolkodó Hobbes volt. Spinozán⁸⁵⁷ keresztül folytatódik a folyamat a 18. századi francia felvilágosodásig és antiklerikalizmusig. *Az egyház és állam elválasztásának* a katolikus országok elvileg ellene, a kálvinista országok elvileg mellette voltak, és közöttük állnak az evangélikusok.

Az állam és egyház szoros kapcsolatban van egymással (államsegély), de az elválás mégis halad előre. Az, hogy az antiklerikalizmus a 20. század óta csökkenőben van, nem jelenti, hogy az elválás nem haladna előre. (Franciaországban a szekularizáció 1905-ben törte meg az állam és az egyház szoros kapcsolatát.) Az egyházaknak megtiltották fekvő birtokok szerzését, egyházi iskolák fenntartását. S bár ma Franciaországban komoly katolikus párt van, ennek a törvénynek a megváltoztatására még nem mutatkozik komoly tendencia.

Magyarországon egyszer volt egy nagyobb méretű akció az egyház és az állam elválasztására, a polgári házasság intézményének bevezetésével. Az elválasztás egy előrehaladó folyamat, de hogy hol lesz a határ, az nem látható előre.

Az egyházi iskoláztatás terén két elv áll szemben:

1. az állami iskoláztatási monopólium,
2. a teljes szabadság az iskoláztatás terén is.

A nevelést mint egyházi monopóliumot vitatni kellett a szekularizálódás elején. Ma már ott tartunk, hogy az állam mellett az egyház is foglalkozhat neveléssel. Ezen a megszűkült téren, az állam által meghagyott szférájában az egyház hatékonyabbá kezd válni. A pasztoráció⁸⁵⁸ és az egyházi nevelés különféle területein intenzívebb munka válik lehetségessé. Mindebben nem az a lényeges, hogy az egyház visszaszorul a maga igazi területére, és ott senki többet nem bántja, hanem itt arról van szó, hogy az emberiség a középkor óta rákapott az értelmiségi társadalomszervezés ízére. (Értelmiséghez tartoztak mindazok, akik a szellem erejével fölébe kerültek a társadalom hatalmasságainak: Platon, Cicero, középkori nyugat-európai egyház, Lenin.) Ez a folyamat szemben áll a marxizmus ama tanításával, hogy a történelemben osztályok kerülnek uralomra. Az egész értelmiségi társadalomszervezés a középkorban, egyházi keretekben alakult ki, s ekkor az a követelés is megszületett, hogy az államot azok vezessék, akik a társadalom összképét a legteljesebben képesek megformulálni. Megállapíthatjuk, hogy a helyzet a szükségletek szerint ma is ugyanaz. Azok, akik a társadalom ideológiáját legteljesebben fejezik ki, azok részt kell, hogy vegyenek az államszervezésben. Itt tehát nemcsak a maguk területére voltak kénytelenek visszavonulni a papok, hanem helyüket másféle „papok”: marxisták, pszichoa-

⁸⁵⁷ Spinoza, Benedictus (Baruch) (1632–1677): holland filozófus.

⁸⁵⁸ Pasztoráció: a pap vagy a lelkész által végzett lelki gondozás.

nalitikusok foglalják el. Ezek szerepe a társadalomszervezésben nem vitás, s velük a társadalomszervezés terén eddig fennállt egyházi monopólium megszűnt. Arról van szó, hogy a történeti keresztény egyházaknak a társadalomra való hatása 80–90% áthatási százalékból leesett 10–15%-ra, és így az állam nem veheti egyedül csak az egyházat tekintetbe.

A Szovjetunióban a kommunista párt spirituális ideológiai vezető szerepe fel sem vetődik. Hogy Európában milyen szintézis fog kialakulni a kereszténység, szocializmus, demokratizmus között, az még bizonytalan. Csak az az igény bizonyos, hogy az európai ember a társadalomideológusokat a társadalmi szervezetben benne akarja tudni. Ha konkrét történeti egyházak visszaszorulnának is a Római Birodalomban elfoglalt helyzetükbe, akkor sem kerülnének vissza az ókori állapotba, amikor a társadalomnak volt egy minden ideológiától független hatalmi szervezete, és volt egy szellemi szervezete. Ugyanis alapvető európai jelenség lett az ideológiai és hatalmi apparátus összekapcsolása.

Az állam és a gazdasági élet

A társadalom gazdálkodási és politikai szervezetei régtől fogva valahogyan összefüggtek, de az összefüggés nem volt egyértelmű. Bizonyos jellemvonásokat mindkettőre meg lehet állapítani, de a kettő erőviszonya történelmi változásoknak volt kitéve. A politikai erőtenyezők mindig láthatóbban vannak megszervezve, a gazdasági tényezők viszont láthatatlanabbul is érvényesítik befolyásukat. A kettő összefonódása a 17. századtól válik tudatossá. Sokáig nem volt vitás, sem elméletben, sem gyakorlatban, hogy az állam szélesebb kört ölel fel, mint a gazdasági élet. A gazdasági élet kis szervezetének korlátai közé leszorítva, az államnak alárendelten élnek a területi önkormányzatok, céhek stb. Később azonban a gazdasági élet ezeken a kereteken kívül távoli kapcsolatokra tett szert. Ez azonban a középkori anarchia idején nem volt fontos: a városok környékükkel önálló egységeket alkottak. Bár a nemzetközi kereskedelem útvonalai igazodtak a politikai eseményekhez, de ez a középkorban elsősorban bizonyos luxuskereskedelmet jelentett. Ebben az autark gazdaságra felépített rendszerben a gazdaság és a politika viszonya nem jutott napfényre. Csak mai szemmel találunk meg számos kölcsönhatást; például a velencei kalmárérdekek érvényesülése a kereszties háborúkban, vagy a török birodalom megalakulása nyomán a keleti kereskedelmi kapcsolatok meglazulása. Amerika felfedezése folytán nyugati irányba tolódott el a kereskedelem. Mindez oda vezetett, hogy Magyarország gazdasági fejlődése megállt.

Az egész helyzet megváltozott a piacgazdálkodás kifejlődésével. Ez angol területéről indult ki: nagy tömegtermelő iparokat hozott létre, és ellátja azokat a szükségleteket, amelyeket azelőtt kis autark egységek láttak el. Az egész gazdaság piacra termelő állapotba került, és az egyes ember jóléte már nem azon múlik, hogy a birtokában levő dolgot hogyan dolgozza fel, és hogyan fogyasztja el, hanem a termelvény piaci helyzetétől. A termelvényt ugyanis előbb piacra kell vinni, és az ott szerzett ellenértékből kerülhetnek kielégítésre a szükségletek. Tehát az egyes ember jóléte azon múlik, hogy a piacon kialakult árnyív alapján a termelő mennyit kap termelvényeiért szükségletei fedezésére.

A modern piacgazdálkodás hozta létre a modern gazdaságelméleteket. Ennek nyomán kialakult az állam és gazdálkodás egymáshoz való viszonyának első komoly elmélete: a marxizmus. Eszerint a társadalom politikai szervezete a társadalom gazdasági szervezetének a függvénye: az állam egy olyan szervezet, amely az osztályharc következményeképpen épül fel. Az uralkodó osztály felépíti a maga államát, hogy a nyers elnyomásnak valamilyen objektív formát adhasson.

Az államnak és a gazdálkodásnak Marx által felállított viszonya: a politikum csak függvénye a gazdálkodásnak. Ez a tétel igazolást nyert a 19. század politikai és gazdasági fejlődésében. Az államhatalmat mind erősebben befolyásolta a kapitalista nagypolgárság. Ez Angliában nem ment könnyen, mert a nagypolgárság, bár jelentősebb volt gazdaságilag a földbirtokos rétegnél, de politikai téren a földbirtokosság játszott vezető szerepet. Ezért a nagypolgárság a földbirtokossággal való megegyezést kereste. Ez pedig azt mutatja, hogy a gazdasági hatalom nem egészen párhuzamos a politikai hatalommal. Franciaországban a forradalomban tényleg a nagypolgárság sajátította ki az államot. Franciaországban, Angliában, Amerikában a gazdasági tényezők végül is előretörték a 19. században. Németországban, Ausztriában, Oroszországban pedig érintetlen maradt a feudális nagybirtok kormányzó jelentősége, még ha kapcsolatba is került a nagyburzsoáziával.

A Nyugaton kialakult nagykapitalizmus (monopóliumok, trösztök, kartellek) uralkodása a legnagyobb mértékben igazolja a tételt, hogy a gazdaság irányítja a politikát. Ezen kívül kialakult egy világkereskedelem is, amely átlép az államhatárokon, és úgy tűnik, hogy a gazdasági élet hatalmasságai az igazi centrumai a világ politikai hatalmának is. Ez az egész a marxizmus tételét igazolta. Az első világháború előtt ennek ellentétét Stammer állította fel *Wirtschaft und Recht* című munkájában. Eszerint nem a gazdasági élet határozza meg a társadalom politikai és jogi szervezetét, hanem fordítva, mert a jogi szervezet nélkül a gazdasági élet igen nagy része nem tudna működni. Például, ha az állam egy bizonyos pénzrendszert, bíraskodást, közigazgatást nem tartana fenn, akkor

nem tudna működni a kapitalizmus sem. Az nem vitás, hogy az első világháború előtt a gazdasági tényezők voltak túlsúlyban, azonban ez a gazdasági túlsúly az első világháború előtt is sok esetben illúziókon alapult.

A világkereskedelem nem egy államok feletti kapitalizmus teljesítménye volt, hanem egyedül a brit kapitalizmusé. Volt a világon egy állam, amely az összes világkereskedelmi főutat befolyása és hatalma alatt tartotta, és ezeken a tengeri utakon állandó hadihajó szolgálatot látott el. Ezen felül az angol pénzpiac szilárdságán alapult az egész világ pénzügypolitikája. Természetesen ennek a világkereskedelemnek a központi szervében politikai tényezők is érvényesültek.

Az első világháború utáni fejlődés ellenkező irányú volt. Megszűnt a világ politikai egyensúlya, s ezzel megszűnt a homogén polgári kapitalizmus uralma. A világ kettéoszlott egy kapitalista részre és egy szovjet övezetre. De a kapitalista félen belül is az egyes országok közötti politikai feszültség az államokat annyira izolálttá tette, hogy azok védővámokkal és egyebekkel irányítják a gazdasági élet megnyilvánulásait, és a világegységet megszüntetve a kiegyenlítést állami preferenciális útra terelik.

Lényeges változás az államon belüli viszonylatban a munkásszervezetek megjelenése. A sztrájkokkal ugyanis a munkások a maguk gazdasági erejét befolyásos tényezővé tudják tenni, de ez csak akkor eredményes, ha egyúttal politikai hatalommal is bírnak. Ezért a politikában is fellépnek a szakszervezetek. Mivel azonban a sztrájk inkább politikai, mint gazdasági kérdésekben hozott sikert, ma már elsősorban politikai téren javítja a munkásság gazdasági helyzetét. Mindez arra jellemző, hogy az államot és a gazdasági életet nem lehet egyoldali meghatározottság viszonyában felfogni, hanem csak kölcsönös meghatározottság viszonyában.

Az államnak mint összefoglaló szervezetnek az önkormányzatokkal való viszonya

Az a felfogás, amely az államban látja minden hatalom forrását, a területi önkormányzatot is úgy állítja be, mint amely az állam szuverenitását gyakorló szervnek az engedélyén nyugszik. Ez lehetséges, azonban nem szükségszerű, mert létezhet önkormányzat az állam előtt is, és létezhet olyan erővel is, hogy az állam azt nem tudja megszüntetni. Itt a hatalom szervezetének plurális jellegére kell rámutatni. A hatalom gócai nem függnek össze szükségszerűen, és területi önkormányzat létezhet a központi államhatalomtól függetlenül is. Például a magyar nemesi önkormányzat egy olyan társadalompolitikai adottság volt, amit a politikai központ nem tudott volna megszüntetni. Az, hogy az 1886:XXI. tc. rendezi a vármegyei önkormányzatokat, nem jelenti, hogy a vármegyei ön-

kormányzat ennél a törvénycikknél fogva létezik. Ma már azonban a vármegyei rendszer nem állhat az állam mellett függetlenül.

A politikai tekintély az állam szociológiáján belül külön fejezet, és nem más, mint az állam politikai szervezetének központi jelensége. A tekintély pedig egy politikai szerkezet hatékonyságának lélektani reflexe. Az, hogy egy politikai szervezet bizonyos egyensúlyt hoz létre, egy lélektani viszonylatban gyökerezik, amely az egyes ember és az illető politikai szerkezet között fennáll. Tekintélye nemcsak egyes embereknek, hanem bizonyos intézményeknek és bizonyos eljárásoknak is lehet. Például társadalmi tekintélye van demokratikus rendszerekben a parlamentáris procedúrának.

A politikai tekintély nemcsak olyan formában érdekel minket, mint amilyen az egyes ember tekintélye, hanem mint az államelmélet intézményes tekintélye. Ennek jegyében nemcsak az egyes embernek van tekintélye, hanem a hatalomnak is, mint valami intézmény és eljárás hordozójának. Tehát amit mi a király, a miniszterelnök, a parlament, a legfőbb bíróság tekintélyének nevezünk, az tulajdonképpen az egyes intézmények tekintélye.

A társadalomban minden tekintély végsőleg megegyezéssel jellemezhető. Ezt természetesnek találjuk a demokratikus intézmények tekintélyének esetében, de nem vitásan megegyezéses a legzsarnokibb hatalom tekintélye is: tudniillik ez is a társadalom többségének bizonyos hozzájárulásán nyugszik. Ez lehet passzív, de több kell legyen, mint az illető hatalomnak az eltűrése, mert ha csak ennyi, akkor nem beszélhetünk az illető uralom tekintélyéről. A társadalomnak legalább olyan megegyezése szükséges, amely elismeri, hogy ez az uralom bizonyos körön belül egyedül hozhat létre rendet. A tekintélynek lényeges eleme a konkurens tekintélyekhez való viszonya (Más a tekintélye annak a zsarnoknak, aki egy anarchián lett úrrá, mint annak, aki egy másik zsarnokot kergetett el.)

Bár a zsarnokság alapjának is a megegyezést tekintjük, ám azt nem állítjuk, hogy a világon mindenféle uralomnak közös az alapja. A zsarnokságot a népuralomtól nem az különbözteti meg, hogy a nép a népuralmat akarja, s a zsarnokságot nem akarja, hanem a zsarnokok néphez való viszonya. A zsarnok nem a nép akaratától fél, hanem az államszervezet intézményes tagolásától, a vele szembeálló, saját tekintéllyel bíró tekintélygócoktól. A zsarnok az amorf népakaratra könnyen és sikerrel tud hivatkozni.

A megegyezésnek és a politikai tekintélynek a viszonyában az tesz különbséget, hogy a közösségben tudatos-e a politikai tekintély megegyezéssel jellemezhető. Az Isten kegyelméből való királyságban az emberek nincsenek tudatában a megegyezéses jellegnek. Mihelyt tudatossá válik, hogy a tekintély a közösség hozzájárulásán múlik, azonnal megszületik az igény, hogy a megegyezés intézményes formákban kifejezést nyerjen. Rousseau ezt tartotta népszuverenitásnak.

Az államhatalmi tekintély és a népakarat viszonyában lényeges, hogy a népakarat maga nem egy konkrét, megfogható valami. A demokrácia már 150 éves volt Európában, amikor az emberek kezdték felfedezni, hogy az államakaratot a demokráciában sem a nép akarata kormányozza, hanem egyes osztályok, gazdasági csoportok képviselői, valamint a sajtó, az állami bürokrácia vezetői, pártszervezetek belső, adminisztratív emberei stb. Akkor is ez a helyzet, ha a népakarat legszélesebb megnyilvánulásának is megvan a lehetősége. Például svájci referendumok többször elutasították a társadalombiztosítási törvényjavaslatokat. De azért nem szabad azt a pesszimista következtetést levonnunk, hogy demokrácia nincs, csak érdekcsoportok vannak.

Az abszolút monarchiában sem az történik, amit a király akar, hanem megvan az a különbség, hogy a demokratikus államban a közvéleményre való tekintettel alakul ki az aktív kisebbség akarata, s ezért felelősséggel is tartozik. A demokráciában tehát nem az a lényeg, hogy benne a tiszta közösségi akarat érvényesül, mert ilyen nincs, hanem az, hogy a közösség ellenőrző véleményének megváltozását intézményes formában gyakorolja. Így olyan változások, amelyek nem demokratikus formáknál csak forradalmak útján jöhetnek létre, a demokráciában a közösség intézményesített aktív közreműködésével történhetnek meg. Történelmileg mérlegelve a helyzetet elmondhatjuk, hogy a demokratikus formákból következő kormányzás az emberiség legigazságosabb kormányzása volt és a zsarnokság céltudatos, gyors, sikeres hatásait, felvirágzásait lerontja összeomlásának tragédiája. Mindebből az is következik, hogy a szabadság és a közösségi ellenőrzés nem létezik merőben a közakarat fikcióit képviselő intézmények révén. Abból a tényből, hogy egy államnak a nép által választott parlamentje van, még semmit nem tudunk leolvasni arra nézve, hogy az illető társadalom mennyire szabad. A társadalom szabadságát ugyanis az dönti el, hogy az egyes ember a társadalmi tekintélyképződésben milyen mértékben és milyen módszerekkel vesz részt. Egyetemes szabadság csak kis egységek szabadságán keresztül tud megvalósulni, ezért az ügyintézésnek kis egységekben való megvalósítása szükséges. Az ügyintézésnek bizonyos skrupulusait kell kialakítani, hogy fennálljanak bizonyos nézetek, miszerint az ügyintézésben bizonyos dolgok semmiképpen nincsenek megengedve. Ha a közösség és a bürokrácia között közvetlen kapcsolat van, akkor biztosított, hogy a bürokrácia a maga szakszerű eljárásával nem fogja a közérdeket veszélyeztetni. Ezért nem káros, ha pártok hatást gyakorolnak a közakaratra.

Nagyon demokratikus képviseleti formák között is előfordul, hogy az alulra került tényezőkkel szemben a legbrutálisabb intézkedésekre kerül sor. Az emberséges ügyintézés nem lehetséges olyan társadalomban, amely brutális célszerűség gondolkodásában él, hanem csakis az ügyintézés tradícióinak a kialakulása az, amely kialakítja az ügyintézés valóságos belső szabadságát és félelemnélküliségét.

Elterjedt véleménynek számít a politikai élet jelenségei között az, amely a hatalmat tekinti meghatározó tényezőnek, és az államot is mint hatalmi tényezőt határozza meg. A lényeg az lehet, amit MacIver⁸⁵⁹ így fejezett ki: „a hatalom megkülönböztető jegye az államnak, de nem lényege.” Nem a hatalom az a tényező, amely az állam funkcióit állandóan jellemzi. Tanulságos leegyszerűsítése a dolognak azt mondani, hogy az állam lényege a hatalmi viszonylat, illetve ennek a viszonylatnak az ember által emberrel szemben való kikényszerítése.

A hatalmi viszonylat azt jelenti, hogy a hatalmas és az alávetett között igen nagy energiák vannak lekötvve, és minden lényegesen nagyobb energiapiazarlással jár, mint a társadalom megegyezékes szervezete. A hatalmi viszonylatnak igen sokféle korrumpáló hatása is van, és a nyers hatalmi viszonylat mindig nagyon durva és primitív viszony. Ha a hatalmi viszonylat közvetetté alakul át, akkor egyúttal enyhébbé is válik. Végső fokon a többség és a kisebbség a hatalmi viszonyt átalakítja egy eljárási viszonyra és a kisebbség önként elfogadja a többségi akarat megnyilvánulásait, s a többség pedig a maga akaratmegnyilvánulásait nem feltétlenül és nem a kisebbség teljes kiszolgáltatottságán keresztül valósítja meg.

Az emberek egymás közötti ellenállása éppen nem a hatalmi kérdések körül a legerősebb és a kisebbség megtörhetetlensége nem merőben hatalmi kérdésekben a legnagyobb, mert a hatalmi erőviszony döntő tényezője a morális erőviszony.

A történelem sok példát mutat arra, hogy egy aránylag gyenge kisebbség politikai jelentőségre tett szert, mert olyan morális ellenálló erőt mutatott fel, amely a hatalmi eszközök birtokában levő többséget megzavarta. (A munkásmozgalom előretörésében legalább annyira szerepe volt az uralkodó tényező lelkiismereti zavarának, mint a munkásság politikai harcának.) Tehát amennyire azt állíthatjuk, hogy az erkölcsi tényezők mögött erőviszonyok vannak, ugyanannyira mondhatjuk, hogy a hatalmi tényezők között jelentős az erkölcsi tényező.

A társadalom hatalmi apparátusát azonban nem lehet teljesen elmoralizálni. A hatalmi apparátus az állam funkciójában mindig valami végső felelet arra, hogy mi történik, ha a társadalom egy részéről ellenállás mutatkoznék. A felelet: kényszer alkalmazása. A kényszernek és a hatalomnak a mindenhatóságára és használhatóságára nézve régi bölcsesség, hogy bajonettekkel mindent lehet, csak rájuk támaszkodni nem. Viszont az is biztos, hogy kényszerrel és hatalommal szemben elsősorban a hatalomnak van ereje. Tehát bár vannak végső kérdések,

⁸⁵⁹ MacIver, Robert Morrison (1882–1970): amerikai szociológus.

ahol a merőben morális ellenállás is egy ellenállási forma a hatalommal szemben (vértanúk), azonban a társadalmi harcok átlagos eseteiben hatalommal és kényszerrel csak hatalmat és kényszert lehet szembeszegezni.

Az imperializmusban az állami terjeszkedő erőnek a működése nagyon erősen megmutatkozott, de erről is kell tudni, hogy ez az imperialista terjeszkedés csak részben volt hatalmi tényezők függvénye. Az állam kiterjeszkedése ugyanis a társadalmi erők kiteljesedésének a következménye. Például az angol imperializmusban a társadalom munkavégző képességének és termelő kapacitásának kiterjedése érvényesült. Azok a hódító hatalmak, amelyek ilyen népeséggel nem tudtak fellépni, lemaradtak a verseny későbbi idején (Spanyolország, Franciaország, stb.). A francia és holland hatalmi terjeszkedésen pedig végül az angolok lettek úrrá.

Mi a háború társadalmi funkciója?

Az egyik vélemény szerint a közösségek mind háborúban alakulnak ki, és ezért van nagy jelentősége a háborúnak. Treitschke szerint a háború a nemzetet megnemeseíti, és a nagy megpróbáltatások révén erkölcsi felemelkedést hoz. Ezzel szemben szerinte a béke elkorcsosítja a nemzetet. Mindössze annyi igaz ebből, hogy a háborúnak van társadalomképző, államképző jelentősége, és bizonyos, hogy harc nélkül az emberiség ma anarchikusabb állapotban lenne. Azonban a társadalomfejlődés bizonyos fokán túl csökken a háború társadalomképző ereje, és a harc jogi és gazdasági harc formájában nyilvánul meg.

De van egy olyan tendencia is, hogy a harc fokozódásával annak veszélyei is fokozódnak, és a harc az egész társadalmat megsemmisítheti: amikor primitív törzsek átmenet nélkül modern tüzelőfegyverek birtokába jutottak, akkor rövid idő alatt kiirtották egymást a fehér ember közreműködése nélkül. Ma nagyobb az atombomba veszélyessége, mint a társadalomnak vele és egymással szemben való szerveződési képessége.

A háború ellen fel szokták hozni, hogy a háborúban való nyereség illúzió, illetve a háborún mindkét fél veszít, és mindkét fél szenved. Ebben bár van igazság, de ezzel nem lehet háborút célszerűtlennek nyilvánítani, mert a győzők pénzbeli lehetőségek megnyílásával előnyökhöz jutnak. Ezért tehát valószínűtlen, hogy a háború ezen az alapon meg fog szűnni. A háború inkább nagy veszélyessége folytán fog megszűnni, vagy ha olyan társadalmi szerződés jön létre, amely a társadalom háborús anarchiáját hivatott meggátolni. Ma mindkét vonalon megvan a kilátás a háború kiküszöbölésére. A jelenlegi helyzetben a hatalom nem az abszolúttá válás felé halad. Hogy meddig mehet előre a hatalomnak együttműködéssé való humanizálása, erre még ma nincsenek tapasztalatok, de mindenesetre ennek nagy perspektívái vannak. Ezek a perspektívák azonban nem az emberek erkölcsi megjavulásával függnek össze, hanem a társadalmiaso-

dás elmélyülésével (a nevelés, az emberi érintkezés finomodásával stb.). Az emberek nem nagy érzelmi felbuzdulásokban válnak jókká, hanem amikor a szerveződés és a társadalmiasodás, amely a hatalmat szétbontja, együttműködéssé és humánus emberi kapcsolattá alakul.

A hatalom kísérő jelensége az államnak, de nem a lényege. Az állam egész funkciója a hatalomnak valamilyen racionalizálása. Amiből az állam kinő: a hatalom, de amit ezzel kifejt, az nem a hatalom megerősítése, hanem az ellenkezője. Az állam hatalomelmélete két gyökérből táplálkozik. Az egyik a német politikai elméletnek a mértékvesztése, amit a német politikai élet zavarai magyaráznak meg: az anarchikus német állam a napóleoni háborúkban egy élményt kapott a központi állam tekintetében, és az ekkor megindult tendencia a porosz állam köré kialakított egy államot, de még sok belső tehetetlenség maradt meg ezután is.

Az államhatalom felfogásának másik gyökere közös gyökér a történelmi materializmussal: ez a hatalmat termelési, kizsákmányolási erőviszonynak tulajdonítja. Az egész beállításban az a hiba, hogy bár a társadalmat a termelési viszonyok alakítják, de mindezeket a tényezőket a társadalmiasodás formái is befolyásolják. Tehát egy társadalmat a társadalmiasodás elemi tényezői határoznak meg. A termelés maga is nagymértékben függ attól, hogy milyenek a társadalmi és közösségi formák. A marxizmus szerint a rabszolgaság bizonyos körülmények között szükségképpen kifejlődik. Azonban Nyugaton egy olyan intenzív munkakultúra alakult ki, ami más társadalmi formák között nem lett volna szükséges. Mert ahol nagy mennyiségben áll rendelkezésre olcsó munkaerő, ott nem kell egy racionalizált és emberi munkaszervezet létrehozásán fáradozni. Tehát aki a maga munkájának a hasznát fokozni akarta, az nem a kizsákmányolásra számíthatott, hanem a munkafolyamatot kellett fejlesztenie. A legnagyobb kizsákmányolást a korai kapitalizmus hozta, de hamarosan kiűnt, hogy a nyugat-európai emberanyagot egy bizonyos ponton túl nem lehet rabszolgának tekinteni.

Az állam és a háború

A háborúnak nagyon nagy a jelentősége: sok közösség harcban alakult ki. Elsősorban olyan közösségeknél, amelyeknek belső egyensúlyát és kölcsönös megbecsülését sokat szoktuk emlegetni, rendszerint megtalálható a közös ellenség. Ilyen jelenség a svájci konföderációnak a belső egyensúlya és szabadsága, a dél-afrikai angol-búr szövetség a színesek ellenében stb. Tehát a közös harci tartalom két-

ségtelenül lényeges társadalomképző jelenség. Csak a német politikai gondolkodás űz ebből kultuszt, és a békét mint valami világveszedelmet állítja be.

Az európai fejlődés folyamatos erőfeszítés a háború humanizálása és racionalizálása irányában. Ez már elkezdődött a középkorban, amikor a különféle békealkalmakat kezdik kialakítani: Treuga Dei,⁸⁶⁰ vásár-béke stb. Az újkor elején a háborúskodás mesterséggé vált, állandó hadseregekkel. A 16. században alakult ki először tartósan egy komoly, belső szakmai és fegyelmi öntudattal bíró hadsereg: a spanyol. Ez II. Fülöp⁸⁶¹ politikája érdekében Olaszországtól Németalföldig harcolt. Hogy a számos és szétszórt spanyol birtok védelmét ugyanaz az egy hadsereg szolgálhassa, nagy fegyelemre volt szükség, mert ez volt a feltétele az idegen országokon való átvonulásnak. Egy 16. századbeli felvonulás alkalmával összesen három malaccal kapcsolatosan esett egy incidens, és több nem volt. A harmincéves háború után ez a hadviselés vált uralkodó mintává. A franciák vezettek ezen a téren, amit az is mutat, hogy XIV. Lajos hadserege viselt először egységes egyenruhát.

A 18. század nagy kulturális és szellemi fellendítése mögött az áll, hogy a háborúviselés szorosan a hadszíntérre korlátozódik és különben az ország megmenekül a háborús pusztítástól. Ilyen hadviselés volt a Montecuccoli-féle⁸⁶² lassú, civilizált hadászat, amely a törökkel szemben irreális volt. A 12 éves szolgálatra kötelezett katonát kímélni kellett, s ezért igyekeztek döntéshez jutni felvonulásokkal, állásfoglalásokkal stb.

A 18. század végén jöttek modern elméletek, amelyek elkezdtek gúnyolódni ezen a metodikus hadviselésen, és a jó hadsereg követelményeit a kicsiségben, a gyorsaságban és az ütőképességben határozták meg. Ez azonban magával vonta, hogy a hadsereg nem visz magával nagy készleteket, s így nem törődhet a lakosság és a semlegesek érdekeivel. Vagyis felrúgták az addigi civilizált hadviselés konvencióit. A konvenciókhoz szokott ellenfelek megzavarodtak és vesztek. (Ugyanez történt Hitlerrel, akinek blöfföléseivel addig voltak csak politikai sikerei, amíg ellenfelei erre rá nem jöttek.) Napóleon oroszországi hadjáratában bukott meg, itt ugyanis nem éltek konvenciók. Napóleon bukása után európai becsületbeli kérdés lett visszatérni a zsoldos, hivatásos hadseregek rendszerére, és nem folytatni az általános védkötelezettségeken alapuló háborúkat.

A totális háborúk a porosz háborúkkal indultak meg újra. Napóleon leverése után mindenki visszatért a zsoldos hadseregek rendszerére, csak a poroszok nem. 1866-ban a fele akkora Poroszország ugyanakkora hadsereggel rendelkezett, mint Ausztria. Ekkor alapította meg az északnémet és a délnémet szövetséget, és

⁸⁶⁰ Treuga Dei (latin): Isten békéje a középkori egyház által kihirdetett békeidőszak, amikor tilos volt minden háborúskodás és fegyveres erőszak. Megsértése kiátkozással járt.

⁸⁶¹ II. (Habsburg) Fülöp (1535–1598): spanyol király (1556–1598).

⁸⁶² Montecuccoli, Raimondo (1609–1680): olasz hadvezér a Habsburgok szolgálatában.

ezzel Franciaországgal egyenlő népességre tett szert, s 1870-ben ismét győzött. Ebből következően az európai államok szintén rátértek az általános védkötelezettségre, hogy ezt az előnyt behozzák. Ezzel megszűnt a lehetősége a hivatásos katonákra szorítkozó, párbajszerű hadviselésnek, és az első világháborúban az egész lakosság 10%-a a lövészárkokba került, és úgy felzavarodott a társadalom egész rendszere, mint utoljára a harmincéves háborúban. Ez súlyosbodott azzal, hogy a gépfegyver megjelenésével a védőfegyver erősebb volt, mint a támadófegyver. Ebből adódott a lövészárokharc nehézsége. A háború megmerevedésén való segítségével a hadvezérek néha véres áldozatokkal áttöréseket erőszakoltak ki, amelyek rövidesen újra lövészárokharcokhoz vezettek. A második világháborúban már a harcolók helyzete javult, de a polgári lakosságé romlott. Az atombomba az a reménység, amelynek révén a háború nem fokozatos humanizálódással, sem nem racionalizálódással, hanem az *ad absurdum* vitellel fog eltűnni.

A jog és az állam (Az állam szociológiájának befejezése)

Az egyik definíció a jogot a hatalom valamilyen apparátusának tekinti. Vagy úgy, hogy a jog egész apparátusát jelenti ki kényszernek, vagy úgy, hogy a jogszabályokat tekinti kényszerrel keresztülvihetőnek. A másik véglet a jogot megegyezésnek tekinti. Mindkét felfogás bizonyos értelemben modern és racionalizált felfogás, a jogot akár kényszernek, parancsnak, akár megegyezésnek tekintjük, mert itt a jog konstruálhatóságán van a hangsúly. Ezzel ellentétes az a régebbi felfogás, amely szerint a jog belső törvényszerűség.

A jognak ezek a definíciói (parancs vagy megegyezés) nem különösen termékenyek, és a legújabb időkben előtérbe jut a jog konkrét funkciójával való foglalkozás; az pedig háttérbe szorul, hogy mi a jogforrás, s hogy annak szempontjából minek tulajdonítjuk a jogot. Kevésbé érdekes, hogy a jog miből keletkezik, mint az, hogy mi a jog teljesítménye.

A jog a jogvita jelenségéből indul ki: abból a helyzetből, amikor a szabály konkrét tartalma annyira finomodik, racionalizálódik, hogy értelmezése feladatná és problémává válik. A vitánál jelenik meg egy olyan szabályrendszer, amely a tudatosság, a logikai rendezettség magasabb fokára kerül. A logikai általánosíthatóság fokán kezd egy szabálytömeg joggá válni. A jogvitákból egy szabályozott procedura nő ki: ez az eljárás. Nemcsak az egyes álláspontok tisztázódnak, hanem a jogvita megoldása is racionális élességgel kidolgozott eljárássá válik. Régen ez a procedura pontosan meghatározott formulák elmondásából állt.

A jogra jellemző harmadszor, hogy a jogi eljárásokban élesen szabályozottá és kiszámíthatóvá vannak téve a különböző lépések következményei. A jog

kényszerítő hatalmi jellegét igen sokszor arra alapozzák, hogy bizonyos feltételek mellett bizonyos kényszeraktusok lehetősége nyílik meg. Azonban ez nem lényeges. A jog konzekvencia-rendszere még akkor is érvényesül, és az embereket még akkor is bizonyos rendben tartja, ha az nem végződik feltétlenül „bunkóban”.

Ezen a ponton nézzük meg a jog marxista felfogását, amely szerint a jog nem más, mint a társadalmi osztályok erőviszonyainak a tükrözése és kodifikálása az illető társadalmi osztályok érdekében. A jog ennél sokkal szívósabb és komplikáltabb. Természetes, hogy a jogban érvényesül az uralkodó társadalmi osztály helyzete, de hogy a jog merő funkciója volna a társadalom gazdasági tényezőinek, ez teljes félreismerése a jogi funkciónak. A jogi funkció már első megjelenésekor kifejleszti a jogászokat, s ez a különleges emberfajta szakmai ellenállást fejt ki mind az étellel, mind az elmélettel szemben. Ezzel is megcáfolják a jogászok, hogy a jog egy olyan felülepítmény, amely a társadalom gazdasági változásainak egyszerű funkciója. Stammler szerint a jog határozza meg a gazdasági rendszert, és csak ha bizonyos jog létezik, akkor alakulhat ki az annak megfelelő gazdasági rendszer. Az erős kölcsönhatás következtében a jog nem függvénye egyetlen társadalmi osztálynak sem. Ez megmutatkozik a munkavállalók és kapitalisták követeléseivel kapcsolatosan is.

A jog és az állam viszonya egyszerű, ha a jogot függvénynek tekintjük (marxisták). Ugyancsak egyszerű a viszony, ha a jogot parancsnak, kényszernek vagy megegyezésnek vesszük, mert akkor azt mondjuk, hogy a jog az állam parancsa, vagy az államon belül létrejött megegyezés.

Az igazság azonban az, hogy a jog összefügghet a hatalmi apparátussal, de attól független is lehet, sőt több hatalmi apparátus között is helyet foglalhat (nemzetközi jog). Az állam a joghoz hasonló matéria a tekintetben, hogy az állam is a társadalom külső egyensúlyával foglalkozik, tehát amit egy állam a társadalomban csinál, az 90%-ban jogszabályokon keresztül történik. Abban különbözik a matéria, hogy míg a jog az emberi élet összes részleteit átszövi, vagyis egy bizonyos kultúrfokon felül elkerülhetetlen, addig az állam nem szükségképpen jelenség, hiszen a történelem folyamán igen sokszor – például a középkori Európában – az állam úgyszólván nem létezett. A nagy hatalmi széttagolódásban egészen irreálisnak tűnt, hogy van valahol egy állam, amiből minden hatalom és jog származik. Az állam távolléte lehetővé tette például a magánharcot, de ez már egy központi hatalmat nem ismerő társadalom rendezett párbajszerű eljárása volt bizonyos ügyek elintézésére. A 11–14. században a társadalomnak volt egy ilyen egyházi, nemesi, polgári hierarchiák által fenntartott stabilitása, és ezen felül a magánharc rendezett eljárás volt. A társadalom külső rendje, azaz joga úgy is elképzelhető, hogy a rendnek sok vonatkozása nincs az államban koncentrálva.

Ma úgy tűnik a fejlődés, hogy lesz számos területi állam és ezeken belül rengeteg szervezet, amelyek azonban egy állam fölötti organizációnak is szervei (például a szakszervezetek a nemzetközi szakszervezeteknek is tagjai és így tovább). Az államok ezután is szuverének lesznek, de számos kötöttséggel együtt.

Az államformák és tényezők

Az állam formáinak és hatalmi ágazatainak kérdésében visszatérő momentum, hogy összekeverednek a történetileg kialakult és az absztrakt formák. Például ha Európában az államformáról beszélünk, akkor királyságról vagy köztársaságról van szó. Absztrakt szempontból azt kellene kérdezni, hogy autokrácia vagy demokrácia van-e? Azonban ha ezt az absztrakt felosztást nézzük, azt látjuk, hogy ezt is mi absztraháltuk az európai fejlődésből.

Az állam formatanában tulajdonképpen egy általános formatanra törekedünk, de valójában mindig a történelmileg kialakult formákat klasszifikáljuk. Ez a történelem folyamán mindig bővül.

Az államformák között a legkülönbözőbb szempontok szerint lehet felosztást végezni. Államforma a szó legközönségesebb értelmében kétféle van: királyság és köztársaság. Mindkettő tulajdonképpen nem az állam egész formájáról beszél, hanem csak az államfői hatalom elrendezéséről. Egyszerűen a köztársaságot demokráciának s a királyságot autokráciának lehetne felfogni, de létezhet demokratikus királyság és autokratikus köztársaság is. Ez a szembenállás ez egyén és a hatalom viszonyára utal: vajon e viszonyban a kiszolgáltatottság-e az elv vagy a részvétel és a kölcsönösség.

Újabb felosztási szempont: nem feltétlenül demokrácia az, amiben egy bizonyos kölcsönösség van (például a hűbériség nem volt demokrácia). A demokráciát két elem határozza meg:

1. A hatalom forrása a nép. (Eszerint adódik egy olyan felosztás, hogy kik vannak a hatalom birtokában. Arisztotelész megkülönböztet arisztokráciát, demokráciát és politeiát.)

2. A demokrácia egy racionális államforma, ahol az emberek számára az államhatalom és tekintély létrejötte nem valami értelmet és áttekinthető képességet meghaladó dolog, hanem egy világos és értelmes dolog. A demokráciában a társadalom tagjai tudják, hogy a hatalom közreműködésükkel és belegyezésükkel jön létre. Itt tehát az államhatalom transzcendentális és racionális felosztása adódik. Ezek után rájövünk, hogy a királyság és a köztársaság belső ellentéte nem az, hogy ki az államfő, mert egy lehetséges választó királyság és köztársaság között már csak annyi a különbség, hogy a köztársasági elnök megbízatása bizonyos időre szól. Tehát a királyság és a köztársaság között az a különbség,

hogy a királyság még demokratikus formájában is transzcendens államforma. A királyt körülvevő tisztelet és tekintély nem racionális. Hitler például köztársaságban került ugyan uralomra, de ő róla azt mondani, hogy racionális államformában uralkodott, nem lehet, hiszen nagyon lényeges volt a Führer mágikus tisztelete. A hitleri diktatúrában van valami, ami idegenné és undorítóvá teszi a történelmi monarchiákkal szemben. A történelmi monarchia legutolsóbb formájában is rendelkezik valami esztétikával, de a hitleri államszervezetnek feltűnő jellemvonása volt otromba tagolása. (A Szovjetunióban is nagy súly van egy tagolt és részletezett alkotmányon.)

Németországnak viszont még diktatórikus alkotmánya sem volt. Az így felmerülő különbségeket úgy lehetne fogalmazni, hogy ez a szembenállása a mérőben célszerű és valamilyen módon szokásból elmélyülten tagolt államoknak. A hitleri állam brutálisan célszerű államot eredményezett, amelyet semmi megfontolás (pietás, humanitás stb.) nem korlátozott. A török-tatár államokban van egy ilyen mértékben tagolatlan államszervezet, és alig fejlődik bennük egy komoly tagoltság, mert rideg, pillanatnyi célszerűség uralkodik, és minden funkciót hozzászabnak egy aktuális hódítás, egy párt vagy hatalom pillanatnyi szükségleteihez, és mihelyt ez a szükséglet eltűnik, már nincs benne az állam stabilizálódását jelentő hagyomány.

Valójában a rideg célszerűség és a racionalizálódás nem rokon vonások. A racionalizálódás történetileg fejlődik ki s a rideg célszerűség nem a rációból származik, hanem az erkölcsi gátlásnélküliségből.

A demokrácia népuralmi jellegű. A demokrácia kölcsönösségen és szabad embereken alapul. (Az, hogy a görög demokráciában néha egyes embereket pillanatnyi felindulásból halálra ítélték anélkül, hogy az illető személyi szféráját tiszteletben tartották volna, már nem volt demokratikus. A Szovjetunióban is kifogásolható, hogy az egyes ember kis szféráját nem tisztelik eléggé). Ugyanakkor nem igaz, hogy a Szovjetunióban személyes diktatúra van, mert ott a személy egy eszmerendszer függvénye.

Még két lényeges felosztási szempont: az állam centralizáltsága és decentralizáltsága, egységes vagy összetett volta. Ezt lehet testületileg érteni (szövetséges állam, központi államhatalom, önkormányzatok stb.). Ha nem területileg értjük, akkor lehet koncentrált vagy plurális államhatalmak szerint megkülönböztetést tenni.

Az állam területi felosztásának lehetőségei és több állam egymással való kapcsolatának lehetőségei

Több állam kapcsolata tekintetében az államelmélet egy egységes kategorizálást állított fel: alárendelésen vagy egyenjogúságon alapuló államkapcsolatok.

Az előbbiek általánosabbak, viszont elméletileg az utóbbiak vannak jobban kidolgozva.

A szuverenitás jegyében az államkapcsolat gyakrabban történik formai egyenjogúság alapján. Az egyenjogúságon alapuló államkapcsolatok két alaptípusa: az államszövetség és a szövetségi állam. A kettő között rengeteg átmeneti forma lehetséges. A szövetségi állam több államból tevődik össze, de ma is állam, az államszövetség szintén több államból tevődik össze, de ma nem állam.

Az állam minőségének megállapításánál a hangsúly a főhatalmon van. Amikor olyan kevés a szövetségi állam tagállamának államhatalma, hogy már nem is beszélhetünk tagállamról, akkor önkormányzati területről van szó. A másik esetben az államszövetségben olyan fokon van a koncentrátság, hogy államról beszélhetünk. Ennek elhatárolására Jellinek felállította a Kompetenz-Kompetenz [hatáskör-hatáskör] fogalmát: ez azt jelenti, hogy a hatáskörök megállapításánál elhatárolják, hogy mi tartozik a tagállam és mi az államösszesség hatáskörébe. Ha ennek megállapítására az államösszesség illetékes, akkor szövetséges államról van szó, ha erre a tagállamok illetékesek, akkor államszövetségről van szó. A szövetséges állam esetét tekintve az illetékességet megállapító szerv is a tagállamokból tevődik össze, s így kérdés, hogy a szervben résztvevő államot le lehet-e szavazni. Ha igen, akkor szövetséges államról van szó, különben államszövetségről.

A secesszió⁸⁶³ joga azt jelenti, hogy egy állam az államkapcsolatban annyira független marad, hogy jogosult abból kilépni. Ilyenkor államszövetség esete forog fenn, egyébként szövetségi államról van szó. Szövetségi államok például Svájc, az USA, a Szovjetunió és sok dél-amerikai állam.

A szövetségi államok jellemzője, hogy az állam törvényhozó testülete szükségserűen kétkamarás. A második kamarában a tagok az egyes államokat képviselik és nem népképviselőt révén választatnak be. Az USA szenátusában – a lakosságra való tekintet nélkül – minden állam 2 taggal van képviselve. Vannak tagállamok, ahol a parlament küldi a szenátort (ma ez az utóbbi rendszer érvényesül). Ilyen Svájcban a Conseils des États [államtanács], vagy a Szovjetunióban a nemzetiségi tanács.

Az államszövetségnek sok fajtája van, s ezeket főleg a monarchiák hozták létre: ilyen a perszónálunió és a reálunió.

A perszónálunióban két vagy több államnak az uralkodója azonos, de az államok között nincs jogi kapocs, s az államok szét is válhatnak. (A perszónáluniót nem is sorolják az államszövetségek közé, mert nem jogi kapcsolaton alapulnak.) Ilyenek voltak: Anglia–Hannover, Hollandia–Luxemburg, stb.

⁸⁶³ Seccesszió: a secessio (különválás, elválás) latin szóból ered, kicsit módosult újkori jelentése: kivonulás, kiválás.

A modern fejlődésben a perszonálunió esetében nem arról van szó, hogy úgy jön létre, hogy egy személy több ország uralkodójává válik, mert ezt a mai alkotmányos rendezések rendszerint kizárják, hanem arról van szó, hogy régebbi szorosabb kapcsolatok lazulnak perszonálunióvá. (Például a Brit Birodalom mutat erre látszólag jó példát, de ott valójában a tagállamokat erős jogi kapcsolatok fűzik egymáshoz. Sok ügyben, melyek ugyan nincsenek előtérben, Nagy-Britannia parlamentjének és egyéb intézményeinek az intézkedése érvényesül. A titkos tanács például számos domíniumi ügyben fellebbezési joggal bír. A jogi fikció ma is az, hogy a király parlamentje a Westminster [londoni parlament] és ezzel a parlamenttel egyetértésben biztosít a király önkormányzatot a domíniumoknak.⁸⁶⁴

Az örökösödés kérdésében is a westminsteri parlamenttel határoz a király, a domíniumok megkérdése után és így tovább.)

A reálunió az igazi államszövetség monarchikus formában. Valójában elavultak ezek az elnevezések, hogy perszonál, reálunió, mert a reálunió nem más, mint államszövetség. Ausztria és Magyarország, Svédország és Norvégia, Dánia és Izland között.

Ma az államszövetségnek, vagyis államok olyan kapcsolatának, amelyek elég önállóak, legjellegzetesebb típusa a brit birodalom. Újabban a gyarmatok lazulásával hasonló helyzet jelentkezik például Franciaország és Vietnam vagy Hollandia és Indonézia között. Szokás mondani, hogy az államszövetség idővel vagy szétszakad, vagy szövetséges állammá válik. A szövetséges állam valóban állandóbb és kezdete tényleg államszövetség szokott lenni (például USA, Svájc), de általános szabályként ezt nem lehet kimondani, mert a brit birodalom minden lazulása nem biztos, hogy az érintett területek teljes önállóságig fog fejlődni. India ma [1946/47-ben] azon az úton van, hogy domíniummá, sőt önálló állammá váljék, de sok jel mutat arra is, hogy szövetségi állammá fejlődik.

A Duna-völgyben sokat beszélnek konföderációról, de ennek létrejötte egyáltalán nem valószínű. Egy föderációt közös múltbeli fejlődés vagy más, valamilyen különös nyomás hozhatna létre.

A nem egyenlőségen nyugvó államkapcsolatoknak igen változatos formái lehetnek. Igen gyakran az egyenlőség formái között működő államkapcsolatokban is vannak kis különbségek. (Például Nagy-Britannia *primus inter pares* [első az egyenlők között – a Nemzetközösségben].)

Ausztria és Magyarország esetében kétféleképpen értelmezték az államkapcsolatot. A magyar jogszabályok a magyar állam önállóságát hangsúlyoz-

⁸⁶⁴ Domínium: az angol birodalmon belüli autonóm közösségek, amelyek státusukban egyenlők, semmilyen módon nem alárendeltjei egy másik államnak bel- és külügyeik vonatkozásában, noha a Koronához fűződő közös elkötelezettségük összeköti őket egymással, s mint ilyenek, szabadon társult tagjai a Brit Nemzetközösségnek.

ták, s ezt az önállóságot a két ország párhuzamos törvényhozással szabályozta. A magyar kiegyezési törvény Magyarország és a Lajtán túli részek kiegyezéséről beszél. Az ennek megfelelő osztrák törvény egységes birodalomról beszél. Osztrák oldalon nem is létezik az, amit mi Ausztriának nevezünk, hanem Ausztrián az egész birodalmat értették. (Bár az osztrák közjog eme felfogásával ellentézik az Ausztria–Magyarország elnevezés.)

Különleges helyzetben van az angol birodalmon belül Írország. Amikor domíniumként önállósult, az ír törvényhozás először is megszüntette az ír főkormányzóí posztot. Semlegesnek nyilvánította magát Anglia háborújában; nem vett részt az államkonferencián, de nem lépett ki az államszövetségből. Formailag ma is az a jogi helyzet, hogy Nagy-Britannia parlamentje egykor olyan tág önkormányzatot biztosított Írországnak, amely azt sok tekintetben függetlenítette, de azért nem szűnt meg tagállam lenni. Különleges helyzetben van még Észak-Írország, mert különállását Dél-Írország [az Ír Szabad Állam, majd Ír Köztársaság] nem ismerte el.

A nem egyenlőségen alapuló államkapcsolatok közül a legjelentősebb a félszuverén államkapcsolat. Egyik állam a másikkal államszerződést köt, amelyben a másik államot bizonyos funkciók ellátásával megbízza: elsősorban a külügyi és hadügyi felségjogokat szoktak átadni, de ezenfelül tanácsadással is befolyást gyakorol a szuverén állam. Erre a legjobb példák San Marino (Olaszország); Monaco (Franciaország); Andorra (Spanyolország és Franciaország); Liechtenstein (Luxemburg).

Andorra egy hegyipásztor-köztársaság, amely annak idején a foai gróf és az urgerri püspök hűbére volt. Amikor a foai gróf és az urgerri püspök megszűntek hatalmi tényezők lenni, akkor a kettő között ott maradt Andorra.

Liechtenstein kialakulása pedig a német birodalom anarchiájának következménye, Luxemburg hercegség, Liechtenstein pedig fejedelemség volt s azért nem kerültek bele az egységes Németországba, mert Liechtenstein Ausztria mellett állt. Minthogy Ausztria maga nem folytatta a német szövetség fenntartását, Liechtenstein önálló maradt, holott Liechtenstein ura 300 évvel azelőtt olyan egyszerű nagybirtokos volt, mint például a magyar Eszterházy herceg. Luxemburgot azért hagyták meg önállónak, mert vele kapcsolatban több állam érdeke ütközött. Luxemburg Hollandiával volt perszonálunióban, és amikor Belgium megalakult, akkor Luxemburg egy része Belgiumhoz csatlakozott, a másik része – perszonálunióban Hollandiával – maradt Németország része. A német egység létrejöttékor (1871) a fejedelmi jogok elismerése alapján állt, és mivel lehetetlen lett volna, hogy a német egységbe a holland király is beletartozzék, Luxemburg kívül maradt a német egységen. Később a holland királyi ház örökösödési vitái során Luxemburg külön uralkodót kapott, de akkor már nem volt aktuális Németországba való beolvasztása.

Az indiai fejedelmek helyzetét az angolok annak idején átértelmezték földesurasággá. A fejedelmek ezentúl nem adót, hanem bért szedtek, s az így megcsökkent közjogi hatalom helyébe lépett a megerősödött magánjogi hatalom. (A bérlőket nemfizetés esetén kitették a bérletből.)

Az *államfragmentumok* tekintetében az a helyzet, hogy ők igénylik az államszövetséget, de ezt a másik állam oldaláról elvitatják (például Horvátország). Horvátország tekintetében valójában volt azért egy fokozati különbség. Ha Horvátország egy olyan állammal állt volna szemben, mint pl. Franciaország, akkor eszébe sem jutott volna követelésekkel fellépni, de mivel az államiságnak az Osztrák–Magyar Monarchiában variált formái léteztek, ezért formálhatott jogot az államiságra. Ilyen államfragmentum volt a Ruténföld a csehszlovák államon [Csehszlovákia] belül, vagy Finnország, amely saját közjoggal bírt az orosz birodalmon belül. A brit birodalmon belül is sok államfragmentum van a koronagyarmattól – a csaknem – domíniumig. (Pl.: Új-Fundland, Észak-Írország) Az államfragmentum alapján véve demokratikus intézmény: a hűbéri félszuverenitás demokratikus átírása. Önkormányzó testületekre jó példa Barbados, Bermuda, Bahama, Ciprus stb. Az államfragmentum abban különül el az önkormányzattól, hogy az állami élet ágazataiból bizonyos esetekben külön hatáskört tud magának kihasítani. Például Horvátország teljesen külön intézte a közoktatást és az igazságszolgáltatást. A tagolódások különböző fajtái egyébként a népképviselőtestben jutnak kifejezésre.

A területi önkormányzatnak is sok fajtája létezik. A legszélesebb körű az úgynevezett tartományi önkormányzat, amely egész kis országrészeket foglal magában, és csak fokozatilag különbözik az államfragmentumtól. Hollandiában és Belgiumban vannak ilyenek, amelyek tulajdonképpen Nagy Károly alapította grófságok, de ilyenek az osztrák tartományok is. (A két háború között Ausztria Bundesstaat [tartományi kormányzatok állama] volt.) A svájci kantonok viszont önálló államok.

A másik ilyen önkormányzati típus a *vármegye*. A tartomány mögött mindig van valami nagyobb méretű táji vagy nemzeti különállás. (Például a német birodalom történeti tartományai.) Ezzel szemben a megyei egység nyilvánvalóan rész, s benne a központtól való teljes függetlenülésnek a gondolata fel sem vetődik. A megye mindig feltételez egy központot és egy csomó más megyét. Ezzel szemben a tartomány a központot tudomásul veszi, az államfragmentum viszont egyenesen vitatja.

A magyar megye történetileg alakult ki. Ezzel szemben a francia département a történetileg kialakult önkormányzó tartományokkal szemben bevezetett mesterséges, racionális egység, amely eredeti elgondolásában nem volt önkormányzó, s ma sem az. Az angol megye szintén történeti képződmény, és megvan

a maga önkormányzata. Mind az angol, mind a magyar megyerendszert egy erős királyi hatalom saját használatára szabta racionális egységként, és csak később telt meg ez a rendszer önkormányzati jelleggel.

A *járás* egy olyan egység, amely nagyobb a községnél, de azért egy ember át tudja tekinteni. Akár mint az egység igazgatója, akár mint tagja. A *járás* Európa-szerte elterjedt közigazgatási egység. A gyakorlat azt mutatja, hogy a mai helyzetben a *járás* önkormányzatának nagyobb a lehetősége, mint a megye önkormányzatának. A megye egy racionális beosztás, amelyet nem a helyi erők, hanem a központi hatalom épített ki. Ahol a megye virágzó életet élt, az is egy arisztokratikus színezetű élet volt. Ma Magyarországon fontos kérdés az önkormányzat és a vármegye kérdése, mivel a vármegyét hordozó nemesi réteg gazdasági vonatkozásban a 19. században, s politikai vonatkozásban 1945-ben összeomlott. Ebből kifolyólag ma a vármegye egy „döglött” egység. A vármegye ügyei szinte kizárólag bürokratikus ügyek: állásbetöltés stb. A kórházügy az egyetlen, amit a vármegye végez, különben önmagát adminisztrálja. Mind ezt jól kifejti Erdei Ferenc *Magyar város* című munkája. Eszerint az országot a város és az oda bejáró környék kapcsolata irányában kellene fejleszteni.

A legkisebb önkormányzati egység a község, illetve a város. (Az antik görög világban a városok önálló államok voltak. Marseille 3000 év óta valamilyen önkormányzattal bíró civitas, tehát a város Európának egy alapvető jellemvonása.)

Magyary Zoltán⁸⁶⁵ és tanítványai a közigazgatást öncélú üzemnek tekintették, aminek nem is kell az önkormányzattal törődnie. Szerintük teljesen más dolog a közigazgatás és más az önkormányzat. A közigazgatás bizonyos feladatok ellátása, amit csak egy országos szervezettel lehet elvégezni. Ezzel szemben külön dolog az önkormányzat, ahol elvégezhetik a feladatokat különféle bizottságok is, ha van utasítási joguk a közigazgatás felé. Például Angliában az önkormányzat bizonyos tanácsokban, bizottságokban nyilvánul meg, amelyeknek alá van rendelve a közigazgatási tisztviselő, aki teljesen külön státuszban áll.

Magyarországon azonban más a helyzet. Itt az önkormányzat azzal kezdődik, hogy az emberek maguk választják a tisztségviselőket, a hatalmasokat. Aki azt mondja, hogy a kinevezett jegyzőt utasíthatnák az önkormányzati testületek, az nem gondolja meg, hogy Magyarországon a közigazgatás igen nagy hatalom. Ma [1946/47-ben] a baloldal azt hangoztatja, hogy nem fontos a szakszerűség, inkább legyenek képzetlen, de politikailag megbízható jegyzők, de még az önkormányzat sem fontos, és választás helyett kinevezés legyen a rendszer. Eszerint szakszerűség sincs és önkormányzat sincs, pedig az elemi egységekben kell az embereket önkormányzatiságra szoktatni.

⁸⁶⁵ Magyary Zoltán (1888–1945): jogász, közigazgatási szakember, egyetemi tanár. Vö. BÍÓI 1. 111–128.

Az *alkotmány* az állam alapvető formai szerkezete, amelyen keresztül az államszervek tagozódása létrejön. Ez olyan államoknál jelenik meg, ahol több tényező között valamilyen egyensúly van. Egyensúly több tényező között ott lehetséges, ahol a tényezők között a lehetőségek meg vannak osztva.

Az államhatalmak elválasztásának követelményét Montesquieu állította fel, azonban valójában minden alkotmány gyakorlatilag már végzett hatáskör-elhatárolást, legfeljebb nem tudatosan.

Az abszolút államban egyetlen embernek a tetszése jelenti az alkotmányt. Ezt azonban alkotmánynak nevezni nem indokolt, mert az abszolutizmustól alig különbözik, bár a történeti abszolutizmusban már van valami hatásköri megoszlás. Nem véletlen, hogy az alkotmányosság összekapcsolódik a hatalmak elválasztásával és az emberi jogok elismerésével, hiszen már a görög és a római birodalomban is demokratikus volt az alkotmány. Ha csak abszolút államok lennének, akkor az alkotmány fogalmához sohasem jutott volna el az ember, mert az abszolút államoknak ilyesmire nincs szükségük. Tehát abszolút államokból csak elméletileg lehet levonni az alkotmány fogalmát.

Az alkotmányformák végtelen változatosságot mutatnak. Mihelyt egy kicsit tagoltabbak, azonnal több alapvető szervvel dolgoznak, és ezek viszonya nagyon nagy változatosságot mutat. A variációk közül használjuk a következőket: parlamentáris, patriarchális, hűbéri, alkotmányos, demokratikus, monarchia stb. Természetesen tudnunk kell, hogy az alkotmánynak ez a mai modern fogalma szorosan kapcsolódik egy különleges jelenséggel, a modern racionalizmussal: azzal a gondolattal, hogy az alkotmány egy tudatosan megszerkesztett mű. Ezzel szemben áll az alkotmányosság középkori útja – ez bizonyos feltételek mellett szintén járható –, amely az alkotmányt nem racionális alapelvekre, hanem konkrét paktumokra építette fel. Ezeket a privilégiumokat gyakran elfelejtjük, és királyi abszolutizmusról beszélünk.

Az alkotmány racionalizálódásának kezdete az egységes képviseleti intézményeken keresztül történik, ez pedig a középkorban fejlődött ki, mivel az ókor csak közvetlen polgárjogot ismert. A középkorban azért fejlődött ki a képviselet, mert kialakult a hűbériség. A hűbérúr egyik feladata az volt, hogy a vazallus érdekeit védje mások felé, vagyis hogy a vazallust képviselje. A római patrónus-kliens viszony is ilyen volt, de ez a középkorban az egész társadalmat áthatotta, és szabad embereket is lehetett képviselni. A képviselet a konkrét szabályozásból való kiemelkedést is jelentett, amikor a jog országosan uniformizálódott, és így kialakult a modern alkotmányosság.

Az angol és a magyar alkotmány történeti alkotmányok. (A svéd alkotmányban is nagyon sok történeti elem van.) Az angol alkotmány ma sem alapelvekre leegyszerűsített tételekből áll, hanem konkrét jogszabályok, gyakorlatok, elvek ki-

teljesedése. Mindig van egy tételes formula, és ehhez mindig hozzájön a jelenlegi gyakorlatban megnyilvánuló, de még kötelező erőre nem jutott elv. Az angol alkotmánynak legfontosabb alapelvei, legalapvetőbb működési szabályai – mint például az, hogy a kormányt a parlamenti többségből kell választani –, még ma sincsenek tételes szabályokba foglalva. A magyar alkotmány történetisége a köztársaság kikiáltásával sérelmet szenvedett, de a történetiségben már azelőtt is sok volt a fikció. A magyar alkotmány annyiban történeti, hogy ma sincs egy egységes alkotmánylevele, de abban az értelemben nem történeti, hogy benne a szokásszerűségnek olyan jelentősége lenne, mint az angol alkotmányban. Igaz, hogy a magyar alkotmány tételeit több törvény tartalmazza, és ezeket összetéve előttünk áll a magyar alkotmány (1946. I., 1848. III.) Azonban a magyar alkotmány alaptörvényei elsősorban nem az alkotmány, hanem az Ausztriához való viszony körül forogtak.

A magyar alkotmánynak az angol alkotmányhoz hasonló értelemben vett történeti elemei elég jelentéktelenek. Például az utolsó Ulászló korabeli törvény szerint még ma is a parlament azon a napon ül össze, amely 3 nappal később van, mint a kijelölt nap.

Az nem vitás, hogy az Aranybullától mostanáig létezik egy történeti folytonosság, amelynek a lényege pont az, hogy az egészben egy bizonyos folyamatosság figyelhető meg. Így nem annyira 700 éves alkotmányról, mint inkább 700 éves erőfeszítésről beszélhetünk.

Az alkotmányok között megkülönböztetést lehet tenni rugalmasság és merevség tekintetében is. A történeti alkotmányok rugalmasak, az írott alkotmányok – bár kivételekkel – merevek. Rugalmas az az alkotmány, ahol nincs különbség az alkotmánylevél és a közönséges törvény között.

Az államhatalmakat eredetileg Arisztotelész osztotta fel: államügyekben tanácskozó szervek, főtisztviselők, bíraskodó szervek. A hangsúly nála nem a funkción volt, hanem a szervek minemiségén. Ez a felosztás megmaradt egészen Locke-ig. Locke a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat állította szembe, és a hármasság kedvéért az utóbbinak két fajtáját: belső és külső végrehajtó hatalmat különböztetett meg. Látjuk, hogy itt ugyanabba a felosztási típusba akart besorolni, mint Arisztotelész, de más az eredmény, mert az általános szerveket konkrét szervekkel állította szembe.

Montesquieu visszatért Arisztotelészhez: törvényhozó, végrehajtó és bíraskodó szervekről beszél. Ez gyakorlati végrehajtásra az USA-ban és a francia forradalomban került. A francia forradalom felborítja a dolgokat abban a tekintetben, hogy nemcsak a közigazgatásnak a törvényhozástól való függetlenségét hangsúlyozza, hanem a végrehajtó hatalomnak a bíraskodástól való függetlenségét is. Így külön közigazgatási bíraskodás van Franciaországban, szemben az angol rendszerrel, ahol a közigazgatási dolgokban való jogvédelem is a rendes bí-

róságok elé tartozik. Franciaországban a régi királyi adminisztráció emberei akarták magukat a bíróság ellenőrzésétől függetleníteni. Pedig a hangsúlynak azon kell lennie, hogy a hatalomkoncentrációtól függetlenítsük az egyes tényezőket: a bíraskodást a végrehajtástól. Ebbe a rendszerbe nem tudták a kontinentális államteoretikusok a történetileg kialakult államfői hatalmat beilleszteni. Az angol alkotmány sem mutat erre példát. A francia alkotmány első formájában a legnagyobb vita a király vétőjoga volt.

Benjamin Constant⁸⁶⁶ és Concha Győző azért alkotta meg az ún. regulatív és államfői hatalom fogalmát. Ez mutatja, hogy az elméleti megállapítások mindig valami történeti szükségletre vannak szabva. In abstracto [elvontan] nem lehet az államhatalmat kategorizálni. A fontos az, hogy a dolgokat történetileg jól értve és jól ismerve próbáljuk a lehetséges és szükséges általánosításokat kikövetkeztetni, és a dolgok első értelmét felderíteni.

Az államhatalmak elválasztásának az elve nem avult el. Az európai fejlődés jelenlegi állapota az, hogy a régi felosztás mellett új államhatalmak megkülönböztetésére is sor kerülhet: az egyik ilyen államhatalom, amelynek a hatalomkoncentrációtól való függetlenízése aktuális: az állam kultúrhatalma (tudomány, nevelés, művelődés stb.). Ezek egyenként valamilyen állami ellenőrzés alatt vannak, de nincsenek koncentrálni, hogy valamilyen önkormányzat útján egységesen legyenek védettek az államhatalomtól.

A másik a gazdasági hatalom. A gazdasági érdekek külön érdekképviseltekben nyilvánulnak meg, és a legnehezebb dolog a fogyasztókat megszervezni és a termelőkkel szembeszállni.

Az államfői hatalmat ma joggal lehet regulázó hatalomnak nevezni. A régen a király által gyakorolt államfői funkció ma legtöbb vonatkozásban regulatív [ellenőrző] funkcióvá szublimálódott. Ez a funkció igen fontos és abban az arányban nő a jelentősége, ahogy nő a többi államhatalom száma. Különös jelentősége a parlamenti államrendszerben van. Ha a parlament megbuktatja a kormányt, akkor kell legyen egy szerv, amely a kormánnyal szemben a folyamatosságot képviseli. A lemondás elfogadásán és a kinevezésen keresztül az államfő vonja le a parlament bizalmatlanságának következményeit. Az olyan rendszer ugyanis, amelyben a kormányt leszavazó parlament bocsátja is el a kormányt, nem bizonyult jónak.

A prezidenciális [elnöki] rendszerben a nép választja bizonyos időre a kormányt, s így nincs szükség államfőre, ha csak nem reprezentatív [jelképes] szerep ellátására. Svájcban nem egy kormányfőt választanak, hanem hét minisz-

⁸⁶⁶ Constant de Rebecque, Henri-Benjamin (1767–1830) svájci születésű francia liberális politikus, politikai író, regényíró. Magyarul megjelent politikai írásainak gyűjteménye: *A régiek és a modernek szabadsága* (1997.)

tert, akik váltakozva gyakorolják az államfő jogkörét. Az európai parlamenti államrendszerben kell lennie egy államfőnek, akinek funkciója jelentékeny és sok reprezentatív feladatot ellát.

Köztársaság

[nincs szöveg]

Monarchia (örökletes vagy választó)

A választó monarchia ma már elavult, hisz a monarchia lényege, hogy választásokon kívül áll.

A köztársasági elnöki tiszt időre szól. Funkcionáló demokráciában a köztársasági elnök szűrkesége lett divattá, de nem funkcionáló demokratikus köztársaságban, ahol a király hiányzik, a köztársasági elnök az igényeknek megfelelően fényes szerepet kaphat (pl. Hindenburg⁸⁶⁷).

Az abszolút monarchia nem nevezhető egyszerűen a hatalomkoncentráció szervének, ugyanis amit mi Európában abszolút monarchiaként ismerünk, az nem feltétlenül autokrácia. A francia „abszolút” monarchia mintája is azt mutatja, hogy a reprezentáció és a központi államhatalom egyáltalában nem volt abszolút a történetileg kialakult feudális és hűbéri társadalom erőivel szemben. Ennek csak a legtetejét: a nagyhűbéreseket törte meg a király, de nem törte meg a parlamenteket. A parlamenteknek (ezek tulajdonképpen felső bíróságok voltak) joguk volt arra, hogy a király rendeleteinek beiktatása az ő közreműködésükkel menjen végbe. Így a parlamenteknek a legabszolútabb királyokkal is voltak vitáik. A francia abszolutizmus például egy csomó feudális korlátozással állt szemben, s korlátozva volt a hivatalnoki kontroll jegyében is.

A törvényhozó hatalom

A törvényhozó hatalomról Arisztotelész mint tanácskozó hatalomról beszél. Amit mi törvényhozó hatalomnak nevezünk, annak a dolog természete szerint legfontosabb funkciója, hogy a közügyekről tanácskozik, és azok folyását ellenőrzi. Az európai történeti fejlődés eredménye, hogy ezt a törvényhozás a királytól magához ragadta. A legújabb idők elkomplikálódása [bonyolult, összetett viszonyokat eredményező jellege] a parlamentek törvényhozó funk-

⁸⁶⁷ Hindenburg, Paul Beneckendorff (1847–1934): német katonatiszt, politikus, német kancellár, köztársasági elnök (1925–1934).

cióját kicsire csökkentette; a parlamentek által elfogadott törvények 99%-át ma egy kormány szerv veti fel, készíti elő, s a parlament igen sokszor csak felületesen s szakszerűtlenül tárgyalja le ezeket a törvényjavaslatokat.

A kormány rendeletkiadási jogát kiterjeszteni akaró tendencia a hatalomkoncentráció szempontjából veszélyes, amivel csak úgy lehet szembeszállni, ha a törvényhozás súlypontja átkerül a bizottságokba, és ha az egyes bizottságok kapcsolatba kerülnek a megfelelő tárcák törvényelőkészítő osztályával vagy egy központi előkészítő bizottsággal. Itt tehát olyan átszervezésre lenne szükség, hogy a népképviselői szerv úgy tartsa meg a végső döntést a törvényhozási ügyekben, hogy az ne csak külsőség legyen.

A népképviselői formák egyébként összetételük szerint igen sokfélék lehetnek: feudális, arisztokratikus, demokratikus (az első kettő elévültnek tekinthető). A népképviselői létrehozásában is különféle rendszerek váltakoznak. A választási rendszer modern követelményei: általános, titkos, egyenlő, direkt [közvetlen] és arányos.

Általánosság A vagyoni és értelmiségi cenzus ma már elavult, mert a szavazás jogát nem tekinthetjük jutalomnak vagyoni és műveltségi helyzetért, hanem a szavazás szerepe az, hogy általa megnyilvánuljon a követelmény. A közvetett választás ma nem szokás.

A titkosság a 19. sz. második felétől vált egész Európában követelménnyé, azonban csak a 19. sz. fordulóján lett bevezetve. Egészen addig, amíg csak a társadalom független elemei választottak, addig a nyílt választás valóban nyíltabb és könnyebb volt. Amint azonban a függőségben lévő nagyobb tömegek is szavaztak, indokolttá vált a titkosság bevezetése. Az általánosság tekintetében hozzátehetjük, hogy az a jó választójog, amely körében a közvélemény formálása ténylegesen történik. Például a jobbagyság felszabadítása után a közvélemény alakításához nem szokott emberek kezében az általános szavazati jog a reakció malmára hajtotta a vizet.

A törvényhozásnak elképzelhetők nem képviselői formái is: néhány svájci kantonban az összegyűlt nép a parlament.

A közvetlen demokrácia intézményei a *referendum* és az *iniciatíva*. Az első már meghozott törvényjavaslatokat visz a nép elé, a másik pedig mindenkinek megadja a jogot törvényjavaslatok benyújtására.

A második kamara

A második kamara történetileg Angliában alakult ki, nálunk a fő és középnemesiség szembenállásának volt a következménye. Angliában a főrendi házi tagokat a király nevezi ki, s ez enyhítést jelent a második kamara különben erős passzi-

vitásával és konzervativizmusával szemben. A királyi kinevezés folytán bármely törvényjavaslat keresztülvihető a lordok házán, s így a lordok házának jelentősége lecsökkent. A restauráció után induló fejlődésben a franciák is két kamarát kívántak. Ennek egyik indoka a tisztán népképviseleti berendezkedés radikálítása, a másik pedig az, hogy a népakarat egyedüli letéteményesének lenni káros lehet a túlhatalom folytán. Ezért királyi kinevezéssel, születési előjogok alapján, érdekképviseleti alapon készítettek egy felsőházat.

Van olyan típus is, amikor a felsőház választásában csaknem olyan demokratikus, mint az alsóház, de a közvetettség és korcenzus stabilabbá teszi. A francia szenátust például 1940-ig a francia községtanácsok választották. Újabban főleg a baloldalon ellenzik a kétkamarás rendszert.

Angliában felvetődött egy olyan második kamarának a gondolata, amely gazdasági érdekképviselet lenne, de ezt a népképviselet jelentőségével nem lehetne párhuzamba hozni. Külön jelentősége van annak, hogy a törvényhozás hogyan viszonyul a kormányhoz: van-e joga kormányt buktatni, és ilyenkor maga nevezhet-e ki új kormányt, vagy az államfő. Csak Svájcban nevezi ki a parlament az új kormányt. A prezidenciális rendszerben a parlament nem is buktathat kormányt. Ez a rendszer a végrehajtó hatalom erősségeinek illúzióját adja, pedig a végrehajtás eredményességének nem fontos a parlamenttől való függetlenség. A másik oldalon azonban a prezidenciális rendszerben a parlament jelentősége lecsökken. A szenátus már jelentősebb, mert a pusztá törvényhozás hatáskörén kívül más hatásköre is van, ezenkívül a szenátorok egy tagállam közéletét is képviselik, így erősebb gyökerekkel rendelkeznek, mint a képviselők.

A végrehajtó hatalom szervezetében sok múlik azon, hogy a végrehajtó hatalom fején vagy annak egyes tagjain van-e a hangsúly. A miniszteri felelősség rendszere azt jelenti, hogy a miniszterek felelnek az államhatalmi szerveknek. Ha a miniszterelnök egymagában lenne felelős, ez már olyan mértékű hatalomkoncentrációt jelentene, amely már a szabadságot veszélyezteti.

A bíráskodás elhelyezkedése az államszervezetben

A bíráskodás korán különvált az állami funkcióktól. Kifejlődött egy szakszerű réteg és a bíró megvesztegethetetlensége hamar általános politikai és erkölcsi követelménnyé vált. Ez elsősorban a bírónak a felek részéről jövő behatásoktól való mentességét jelentette, de eredetileg nem jelentette azt, hogy a bírót felső hatalóság ne utasíthassa. Ennek az utóbbinak első jelei az angol és francia jogban mutatkoztak meg, ugyanakkor az angol felfogás szerint minden jogi helyzet bírói megítélés alá tartozik.

Montesquieu a bíróságok helyzetét a hatalmak elválasztásának jegyében úgy értelmezte, hogy a bíraskodási funkciónak függetlennek kell lennie a végrehajtó hatalomtól és más állami hatalmaktól. A lényeg itt is a bíraskodásnak a hatalomkoncentrációtól való elválasztása. A francia jogban a parlamentek jogosultak arra, hogy a király tevékenységét mérleghessék, ez volt a bírói függetlenség előzménye.

A bírói hatalom különválasztásának elvéből további momentumok a közigazgatás és a bíraskodás elválasztása, amely csak a francia forradalom óta érvényesül. Ez óta szűntek meg azok a közigazgatási hatóságok, amelyek melleslegesen bíraskodhatnak is (szolgabírák, városi tanácsok stb.). További elválasztás a francia államban alakult ki: a francia adminisztráció a bírói beavatkozás kikapcsolása végett kimondta, hogy a közigazgatási intézkedés felett csak közigazgatási hatóság mondhat ítéletet. Ez a helyzet félremagyarázásából eredt, mert a bíraskodás nem egy olyan hatalomkoncentráció, amelytől más szerveket meg kelljen védeni. A francia Conseil d'État [államtanács] egy nem bírói elnevezésű, de teljesen bírói jellegű szerv.

Angliában az államhatalmak elválasztásának csak a gyakorlatát ismerik, az elvét viszont nem, és a mai napig is a rendes bíróságok határoznak olyan – az államot érintő – ügyekben is, mint amikor magánfelek állnak szemben egymással.

A német jogterületen közigazgatási bíróságot állítottak fel, és bár bíróságnak nevezték, a bíróságoktól teljesen külön szervezték meg.

Külön helyzete van az alkotmánybíraskodásnak. (Például a választással kapcsolatos bíraskodás.) Ennek sokféle rendszere van, kezdve a népképviselő határozási jogától egészen a rendes polgári bíróságok határozási jogáig.

Magyarország végigpróbálta az összes rendszert. Ma vegyes szerv dönt a választási kérdésekben, s ezekben a pártok küldöttei vannak többségben.

A közigazgatási és alkotmányi jogvitákban csak a bírói elintézés megnyugtató. A széttagolást nem indokolja semmi, bár természetesen a közigazgatási szak elválík a magánjogi szaktól. Különleges helyzete van az alkotmánybíraskodásnak, amikor a bíróságoknak nincs meg az a hatáskörük, hogy az egyes jogszabályok jogszerűségét megítéljék, hiszen a magyar bíróságok csak a rendeletek jogszerűségét vizsgálhatják.

A törvény jogszerűségét csak merev alkotmányú államokban vizsgálhatja a bíróság. Itt ugyanis nagyobb jogi hatással érvényesül az alkotmánytörvény, mint a többi törvény. Az USA legfelső bírósága jogosult a kongresszus mindkét háza által elfogadott törvényről is megállapítani, hogy ellenkezik az alkotmánynyal, és ilyen esetben hatálytalanítani.

Az egész év folyamán az volt a törekvésünk, hogy az elmélet megállapításait a történeti folyamattal hozzuk kapcsolatba. A másik elv az volt, hogy az eszmék

és a társadalom egymásra való hatását érzékeljük. Az eszmék mindig hatnak a társadalmi szerkezetekre és a társadalom sem kezd addig változásba, amíg ezt nem indokolják eszmék.

A szabadság mint absztrakció önmagában nem állhat meg, hanem mint általános elvnek is csak akkor van értelme, ha az elemi társadalmi egységek reális szabadságainak összegezéséből születik meg.

Szeged, 1946–1947

BIBÓ ISTVÁN HOZZÁSZÓLÁSA BEÉR JÁNOS „ÁLLAMOSÍTÁS ÉS MAGÁNTULAJDON” C. ELŐADÁSÁHOZ 1947. JANUÁR 18-ÁN

Az előadás az államosítás és a magántulajdon kérdéseit veti fel s a haladó jogászságnak e kérdésekhez való viszonyát. Tudjuk és hallottuk, hogy sem az államosítás, sem a magántulajdonnak ilyen vagy másféle szőnyegen lévő korlátozása vagy visszaszorítása nem jelent még szocializmust. Kétségtelen azonban, hogy olyan dolgokat jelentenek, melyek felvetik a szocializmus vagy legalább is a szocializmusra való átmenet kérdését, s csakis ha ezt a kérdést is belevonjuk vizsgálódásunk körébe, akkor válik az egész komplexum a jogászi mesterség, közelebbről a haladó szellemű jogászság számára igazán érdekessé. Az államosítás magában inkább csak közigazgatási kérdéseket jelent, s a jogászság haladó szelleme ezzel kapcsolatban különösebb jellegzetességgel alig nyilvánulhat meg: helyeselhetik vagy nem helyeselhetik, csak úgy, mint bárki más. Speciálisan jogászi vonatkozású kérdés, mely politikai síkon a progressio kérdésével össze van kapcsolva, csak a kártalanítás kérdése. Ezt azonban csak akkor lehet lényegében megválaszolni, ha a magántulajdon jövőjének és a szocialista jogrendre való átmenetnek a kérdéseit egészben felvetjük.

Kiindulással szögezzük le, hogy egy szocialista, vagy a másnál szocialistább társadalomban a közösségi cselekvésnek, a társadalmi értéket jelentő tárgyakkal való bánásnak egy csomó, a ma érvényesektől különböző alapelve van, s egy szocialista jogrendnek az a feladata, hogy ezeket az alapelveket a jog technikai intézményein keresztül a gyakorlati megvalósításhoz eljuttassa. Ez a megvalósulás nem történik egyszerre még akkor sem, ha forradalmi események viszik előre az átalakulást. Az előttem hozzászóló Beck ügyvéd úr utalt arra a marxi tételre, mely szerint egyetlen termelési rendszer sem bukik meg addig, míg teljesen ki nem bontakoznak a benne rejlő termelési erők. Ezt azonban kiegészíti egy másik tétel, azt tudniillik, hogy egyetlen társadalmi termelési rendszer sem szűnik meg addig, amíg kebelén belül ki nem épülnek azok a szervezeti formák, melyekre egy következő társadalmi termelési rendszernek szüksége van. Ez a kiépülés már évtizedek óta folyamatban van. Észre sem vesszük, hogy társadalmi gondolkodásunk máris mennyire telítve van olyan alapelvekkel, melyeknek csakis egy szocialista társadalmi rendszerben van igazán értelmük: a tőkehalmozás, a kizsákmányolás, a munka nélküli jövedelemszerzés, a pazarlás elítélésével, a tényleges

megmunkáló elsőségnek a hangsúlyozásával stb. Mindezekre az értékítéletekre az érdekeltek azt felelik, hogy semmiféle jogszabály nem tiltja, hogy tőkéjüket a törvény korlátai között növeljék, hasznosítsák és jövedelmüket olyan szórakozásokra költsek, amire éppen jónak látják. A társadalmi értékelésnek és a tételes jogszabályoknak ez az eltérése egész közösségi életünket eltölti diszharmonikus elemekkel s ez így is marad mindaddig, amíg a jogrendszer szabályai tilalmai és lehetőségei hozzá nem igazodnak a megváltozott társadalmi értékeléshez. Ez a hozzáigazítás az, ami számos jogász problémát vet fel, s ezek közül szeretném kiemelni a legfontosabbakat.

A legelső kérdés megtalálni az elválasztásokat a tulajdon különböző formái között, aszerint, hogy ezeknek a formáknak mi a társadalmi értékelése. Az előadó is utalt erre, mikor a magántulajdon védelmezőit kívánta nyugtatni azzal, hogy senki sem akarja bántani a kisbirtokos, kisiparos magántulajdonát és a kisemberek családi házait. Amióta a szocializmusnak, vagyis a termelőeszközök köztulajdonba vételének programja felmerült, mindig a kisbirtokos, a kisiparos és a családház magántulajdon erkölcsi megalapozottsága volt a legtöbbet emlegetett kérdés, s azok a magántulajdon védelmében kelt elme-futtatások, melyek a tulajdont a szabad személyiség kifejtésének fontos eszközeként értékelték, leggyakrabban a tulajdonnak ebből a köréből vették a példákat. Éppen erre való tekintettel hangoztatják mind erősebben a szocialista pártok is, hogy a kisbirtokos, kisiparos és családház magántulajdont nem akarják bántani, mert hiszen ezek még ha bizonyos mértékig termelőeszközöket jelentenek is, csak igen szűk körben és nem szükségszerűen jelentenek lehetőséget a kizsákmányolásra, ami a szocializmus igazi és központi botrányköve. Fontos jogász feladat tehát jogtechnikailag kiépíteni az elhatárolást a kétféle tulajdon között. Azzal ugyanis, hogy a szocializmus a kis tulajdont nem bántja, csak nagyon primitív elhatárolást adunk: az igazi feladat a kizsákmányoló tulajdon megragadás. Ehhez a kizsákmányolás fogalmát a mai deliktuális kereteken túl ki kell szélesíteni, majd pedig ki kell építeni a kizsákmányolásra nem alkalmas, a kizsákmányolásra alkalmas, de nem szükségképpen kizsákmányoló, s végül a szükségképpen kizsákmányoló, csak kizsákmányolással hasznosítható tulajdon közötti különbséget s azokat a módokat, amelyekkel a nem szükségképpen kizsákmányoló tulajdontól a kizsákmányolás lehetőségét el lehet vonni.

Mindez átvezet bennünket a következő, érdekesebb kérdéshez. Ha ugyanis a magántulajdonon belül különbséget teszünk, ennek az az értelme, hogy a magántulajdon bizonyos formáit megszüntetésre ítéltnek, más formáit továbbélésre ítéltnek tekintjük. Túl azonban a magántulajdon bizonyos formáinak a megszüntetésén feltehető, hogy a magántulajdon fennmaradó formái is megváltoznak éppen azért, mert a magántulajdon jelenlegi formájában, még egészen kis

mértékben is, igen gyakran kizsákmányolásra alkalmas. Valószínű, hogy egy későbbi korban a magántulajdonnak azt a formáját, amely egy tárggyal, különösen komoly társadalmi-gazdasági értéket képviselő tárggyal szemben az indokolatlan megsemmisítésig is terjedő korlátlan rendelkezési jogot jelentett, éppen olyan durva és szabad társadalomhoz méltatlan jogintézmények fogja tekinteni, mint mi a rabszolgaságot. Hogy a tárggyal való jogi bánásnak más formája is lehetséges, ahhoz nem kell merőben a jövőre irányított képzeletünket mozgósítani, mert hiszen a középkori ingatlanjog, vagy akár a mai angol ingatlanjog világosan mutatják, hogy vannak jogi konstrukciók lehetőségek, melyek mellett nemcsak, hogy más értelme van a magántulajdonnak, hanem esetleg egyáltalán nincs is értelme a szó mai értelmében vett magántulajdonról beszélni. Nem arról van szó természetesen, hogy ezeket a középkori formákat mintául vegyük, de tanulságul vehetjük arra, hogy a mai magántulajdon a tárggyal való jogi bánásnak nem az egyetlen lehetséges formája. Hogy ez mit jelent, azt szeretném egy kissé kihegyeztetni, de azért teljességgel gyakorlati példán bemutatni. Képzeljünk el egy ingatlant, mely egy kiskorúnak a tulajdona; az ingatlanon fennáll az özvegy édesanya özvegyi haszonélvezeti joga, aki az ingatlant többéves haszonbérbe adja, a haszonbérlet pedig betegség, távollét vagy bármi más okból egy évre az egész haszonbérletet albérletbe adja. Az albérlet kölcsönt vesz fel, melyet évenkénti részletekben törleszt. Megállapodás van arra nézve is, hogy az albérlet fizeti az ingatlant terhelő köztartozásokat. Hogy plasztikus legyen a kép, tegyük fel, hogy az érdekeltek egyszerűség kedvéért, a pénz felesleges kézről kézre adása helyett megállapodnak, hogy az albérlet azonfelül, hogy az adót kifizeti és a kölcsönt törleszt, egyenesen kifizeti a haszonbért meghatározott arányban a haszonélvező özvegynek és a nagykorúsághoz már közellevő tulajdonosnak, és fizeti a haszonbérlet részére az albérlet összegnek a haszonbér levonása utáni maradékát. Most vonatkozzunk el mindazoktól a belénk gyökeresedett jogi fogalmaktól, (tulajdon, özvegyi haszonélvezet, haszonbérlet, albérlet, adó, kölcsön) melyeknek a segítségével a fenti helyzetet megkonstruáltuk, s nézzük a lehető legegyszerűbb megfogalmazásban, mi a meztelen jogi helyzet. Van valaki, akinek jogában áll egy földdarabot megmunkálni. Ez a valaki ennek a megmunkálásnak az eredményéből köteles bizonyos részeket meghatározott kulcs szerint leadni négy magánembernek és az államnak. Mit jelent ebben a helyzetben az, hogy ezeket között a „részesedésre jogosultak” között egyik a tulajdonos? Azt, hogy egy ezek között a részesedésre jogosítottak között bizonyos feltételek mellett arra képes, hogy az összes többi jogosultakat a maguk helyzetéből kimozdítsa. Szükségszerű, hogy a részesedésre jogosultak között legyen egy ilyen valaki is? Semmiképpen sem. Teljességgel elképzelhető, hogy egy olyan jogrendszer, mely a mai tulajdonost úgy korlátozza, hogy nagyjából csak a járadéki jogosultságát hagyja meg, vagyis

vagyoni érdekeltségét meghagyja, a rendelkezési jogát azonban nagymértékben korlátozza. A háborús idők alatt ilyené lett pl. a háztulajdonosok jogi helyzete is, és emlékeztetek a kisebbségi részvényesek jogi helyzetére, mely sokkal inkább hasonlít a hitelező, mint a tártulajdonos jogi helyzetére. Persze azok, akik az abszolút tulajdon jogi fogalmi konstrukciójában gondolkodnak, azt mondják, hogy tulajdon, az azért ilyenkor is van, csak részekre bontva, meg van osztva. Ezt természetesen lehet mondani, azonban kétséges, hogy olyan rendszerben, ahol a tulajdon intézményesen felbomlik megmunkálási jogra, részesedési jogokra, a hasznosítási mód eldöntésének jogára, különféleképpen korlátozott rendelkezési jogokra stb., van-e sok értelme elvileg egységes tulajdonról beszélni. Nyilván egy teljességgel szocialista jogrendben is adódnak majd helyzetek, melyekben egy tárgyon egy embernek korlátlan rendelkezési joga van. De teljesen az illető jogrendszer konstrukcióján múlik, hogy a tárgyakkal való jogi bánás lehetőségét – mint a mai helyzetben – elvileg korlátlanak, s csak gyakorlatilag és esetlegesen korlátozhatónak és megoszthatónak helyes tekinteni, vagy pedig helyesebb – az egész konstrukció más voltára való tekintettel – elvileg osztottnak, s csak gyakorlatilag és esetlegesen egy kézben egyesíthetőnek, korlátlanak tekinteni.

Mindez arra akart példa lenni, hogy a magántulajdon történetileg kialakult formája, mint jogi konstrukció semmiképpen sem szükségszerű. A kérdés az, hogy egy szocialista irányban haladó jogrend a történeti magántulajdon illeten feloldásának az elvi lehetőségével milyen irányban fogja élni. Nyilvánvalóan a maga társadalmi értékítéleteinek az irányában; a kizsákmányolás és a munkanélküli jövedelem tilalmának az alapján, a tényleges tervező és tényleges megmunkáló jogainak a bővítése és kiterjesztése irányában. Például úgy, hogy az olyan tulajdonossal szemben, aki huzamosan nem vesz részt tulajdonának a megmunkálásában, a megmunkáló meghatározott fokozatokban belenőhet a részleges, vagy teljes tulajdonba; ugyanígy elképzelhető, hogy a tőke nem úgy vesz részt a termelésben, hogy a túlnagy lehetőséget jelentő és a közösségellenes viselkedés túlnagy kísértését jelentő tulajdont s vele korlátlan rendelkezési jogot szerez. Ha nem oly módon, hogy beruházási, felépítményi jogot szerez, melyek meghatározott ideig, az amortizáció idejéig való részesedésre, járadékszedésre jogosítják.

Ilyen szemmel nézve az államosítás a tennivalóknak csak egy igen részleges aspektusát jelenti, mellyel még alig mozdulunk ki hagyományos jogi fogalmaink köréből; annyira kötve vagyunk az egyéni tulajdon konstrukciójához, hogy annak még nem képzeljük el másféle felszámolását, mint hogy az egész közösségből csinálunk a szónak teljesen a régi értelmében vett tulajdonost. Valóban ezzel csak államosítunk, vagyis tulajdonost cseréltetünk, de nem szocializálunk, nem közösségesítjük, nem porlasztjuk szét a tulajdont magát. Míg a tulajdonnak a fentiek értelmében vett felbontása be nem következik, addig az államosítás a ha-

gyományos konstrukcióban megoldhatatlan problémákat ad fel, amire éppen az előbbi hozzászólók által felvetett kártalanítási kérdés a legjobb példa. Ha itt csak tulajdonoscseréről van szó, akkor logikusan felvetődik a teljes kártalanítás gondolata. Ha ellenben egy eljövendő, fokozatosan kiépítendő új jogrend szemléletét próbáljuk alkalmazni, a kártalanítás kérdése egyszerre más beállítást kap: egy ilyen jogrendben ugyanis bármiféle közössége vagy másféle igénybevétel vagy visszavétel esetén nem az a döntő, hogy korlátlan rendelkezési jogot feltételezve, ami az átvett tárgy abszolút értéke, hanem az, hogy akitől elveszik vagy visszaveszik, mint tőkebefektető, mit investál abba a tárgyba mint megmunkáló, mint felépítményes és mennyire amortizálódott már ez a befektetés. S akkor azt, hogy a tulajdonos nem kap az átvett tárgy értékének megfelelő kártalanítást, nem kell politikai és nemzetgazdasági megfontolások alapján kivételként indokolnunk, hanem az a kialakuló új jogrend érvényes alapelveiből a dedukció egyszerűségével következik.

Itt van a haladó szellemű jogászságnak és a jogászság haladó szellemiségének igazi jelentősége és igazi munkaterülete: az új jogrend intézményeinek s az azokra való átmenetnek a jogászai technikai végiggondolása és kiépítése. Nem sohasem látott újdonságok ezek: a felépítményi jog, a szellemi tulajdon, a beruházás, sőt az is, amit a megmunkálás által a tulajdonba való belenövésnek neveztem, nem előzmény nélküli ismeretlen jogintézmények. Mindezek azonban paragrafusok, kautélák, kógens és dispozitív szabályok sokaságával szaporodnak meg abban a pillanatban, mikor a jogrendszer érdekes részintézményeiből központi alapintézményekké válnak. Ahogyan egy-egy magánjogi törvénykönyv jogszabályainak százaiból tevődik össze az, amit egyszerűen és röviden úgy nevezünk, hogy „ez az én tulajdonom”, ugyanúgy váltják fel vagy egészítik ki ezeket a szabályokat más jogrendszerben, mely nem tulajdonosokkal, hanem felépítményekkel, megmunkálókkal, munkarésztvényesekkel, stb. dolgozik.

Ebben a perspektívában nemcsak a jogásznak, de szorosan véve a magánjogásznak is nemhogy szűkülnek, hanem tágulnak a lehetőségei és feladatai. Az új fejlődés lényege távolról sem merül ki abban, hogy a közigazgatási jog a magánjog rovására tért foglal. Ilyen fejlődés is esedékes, de ez, ha nem is fontosság nélküli, nem a legérdekesebb, hanem, mint régtől fogva mindig, ma is a magánjogban jelentkeznek a legérdekesebb és legjogászasabb problémák. Ezeknek a problémáknak a felvetése és kidolgozása az, amivel a haladó szellemű jogászság a leghasznosabban hozzájárulhat egy új ország felépítéséhez.

NEMZETKÖZI JOG

A nemzetközi jog fogalmát vizsgálva felmerül az a kérdés, hogy jog-e vagy sem. Sokan azt mondják, hogy nem jog, mert nem lehet kikényszeríteni, a jogszabályokat ott szegik meg, ahol akarják, és háború idején nem érvényes. Inkább a nyers erőnek joggá való alakulása. A háború maga is kényszer és a forradalomra hasonlít:

Ezen az alapon lehet erkölcsi szabálynak bemutatni úgy, hogy a kényszer csak másodlagos, elsődleges a racionalizáló szellem. Moór Gyula definíciójának⁸⁶⁸ értéke a történeti fejlődés folyamán relatívvá válik.

Jogszabályok keletkezése

Már a legprimitívebb stádiumban vannak közösségek, ahol erős társadalmi kényszer érvényesül, de hogy ez jog lenne, kétséggel kell fogadni. Állandóság nincs a primitív kényszerre épült közösségben. A fejlettebb közösségek között is kialakult érintkezési szabályok közelebb vannak a joghoz, mint a belső, legnagyobb összetartó erővel bíró kényszer. Kialakul a formális eljárásnak bizonyos hálózata, például asylum [menedék], szentek, papok, melyek a mi szemünkben emlékeztetnek a jogi procedúrákra (római jog). A primitív közösségek között hatalomgócok keletkeznek. Ezt a kijegecsedett hatalmat a közösségen belül is szabályozzák.

A mai állam joga hosszú fejlődési menet eredménye, [hiszen] sok közösség tevődött össze. A jogrendszer eljárásai megszabadulva a formalizmus nyűgétől, rendszert alkotnak. A jog karakterét a kényszer, szabadság és szervezethez adja együttesen.

⁸⁶⁸ Moór Gyula jogfogalmában fontos szerepe volt a kényszernek, ezt mutatja 1923-ban adott jogfogalma is: „...a jog olyan társadalmi szabályok összessége, amelyek engedetlenség esetére fizikai kényszer alkalmazásával fenyegetik meg azt, akihez szólnak, s amelyeknek tényleges érvényesülése biztosítva van azáltal is, hogy a legerősebb társadalmi hatalommal olyan kapcsolatban állnak, hogy ez fenyegetésüket szükség esetén valóra váltja. Vagy még rövidebben: a jog olyan valósággal érvényesülő társadalmi szabályok összessége, amelyeknek érvényesülését végsősorban fizikai kényszer alkalmazásával is biztosítja a legerősebb társadalmi hatalom”. In Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*. Budapest, 1923. 203–204. (Idézi: Szabadfalvi József: Moór Gyula. In Loss Sándor–Szabadfalvi József–Szabó Miklós–H. Szilágyi István–Zódi Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Prudentia Iuris, Miskolc, 1995. 172.). A nemzetközi jogi előadások lábjegyzeteit Balog Iván készítette.

Jog alatt nem kell és nem is szabad egy precíz definíciók közé szorított rendszert értenünk, hanem úgy kell tekinteni, mint a szabályok összességét, mely három súlypont körül alakult ki.

A nemzetközi jog tipikus közösség közötti jog, melyet bizonyos formális szabályok tartanak össze. Bizalmatlanság áll fenn a szervezet központi hatalmának hiánya miatt. A nemzetközi jognak is vannak szankciói, de a súlypontja nem ezen van. A retorziók erős kényszert valósítanak meg, de nem erkölcsösek és nem szervezettek. A szankció pillanatnyi állapotában is megtaláljuk a szakrális jelleget, és a nemzetközi jogász erőfeszítése az erkölcs védelmében hasonló a középkori papok erőfeszítéseihöz.

Ha a nemzetközi érintkezések történetére megyünk vissza, a görögöknél és a rómaiaknál nincs sok megállapítani valónk. Ismerték a háború fogalmát, azonban ebből közös tervek gyűjteménye nem született; csak mágikus formái voltak. (Hadüzenetek; kétszer határra menni, pálcát átdobni, Rómában ceremóniát tartani stb.) A nemzetközi jog azért nem fejlődhetett ki, mert Rómának nem volt általa elismert egyenrangú ellenfele. A görög gondolkodók az állam belső ügyének tisztázására ügyeltek, de az államok közötti viszonyra nem. A nemzetközi jog nagy fejlődése a kereszténységgel kezdődik. Az első probléma a háború fontosságának kérdése. Felmerült a kérdés, hogy a keresztény gondolkodású ember a háborúban foghat-e fegyvert és ölhet-e embert? A választ egyrésztől az evangélium adta, másrésztől az a gondolat, hogy a támadás ellen védekezni kell, nem hagyhatja magát senki leigázni. Felfedezték az evangéliumban egy helyen: „Ne rabolj, és ne élj vissza fegyvereddel.” Tehát lehetett katona, kinek a reá bízott, erkölcsi veszélyben forgó értékeket meg kellett mentenie. Ez tiszta keresztény szempontból engedés az idealizmusból. Másik oldalon, mikor a tiszta erkölcsi követelmény leszáll az emberi indulatok egymással való viaskodásába, az emberi világtól nagy ellenengedményt kíván. Szt. Ágoston véleménye szerint ostoba a pogányoknak a feltevése, hogy a háború mind a két fél szempontjából lehet jogos. Ennek a gondolatmenetnek egészen más lett a jelentősége, mikor a Nyugatrómai Birodalom területén barbár országok alakultak. Abban a pillanatban indult el egész mai társadalmi szervezetünk [fejlődése, kiépülése]. A barbárok a Római Birodalom [kultúrájába való] befogadásukra komoly áldozatokat hoztak. Az egyházi férfiak komoly szelídítő munkát kezdtek, és ez a munka nemzetközi jellegű volt. Így lettek ők legitim ősei a mai társadalomnak nevezett értelmiségnek. A kora középkori helyzet a privát háborúval is szembe találta magát, amikor az egyik rablólovag jogosan vagy jogtalanul kifosztotta a másikat.

Az irodalom is elkezdett a háborúval foglalkozni. Kérdések vetődtek fel, mikor szabad a királynak háborút indítani. A király ellen lázadni nem szabad, csak ha igazságtalanul akarja a népet háborúba vinni.

A keresztény fejedelmek egy közösséget alkottak, melynek a feje a pápa, a fejedelmek pedig egymás testvérei.

A nemzetközi jog igazi fellendülése akkor kezdődik, amikor az egész gondolatrendszer a reneszánszban világossá válik. Olaszországban megszűnik a nagy központi hatalom, öt nagyfejedelemség alakul; a Pápai Állam, Velence, Milánó, Nápoly, Firenze. Az első két fejedelemségnek állandó követei voltak, mikor a többi államok még csak ad hoc küldöttségekkel képviseltették magukat. Velence forgalmas kereskedelem központja, a követi állandóan keleten, Bizáncban vannak. Ezek az államok egyensúlyban voltak, hogy egyikük se juthasson nagyobb uralomra. Machiavellit már nem gátolja semmiféle erkölcsi skrupulus az államvezetésben.

A nemzetközi jog továbbfejlődésében különösen nagy szerepe volt a reformációnak és ellenreformációnak. Két spanyol tudós, Suárez és Vitoria az elsők, akik kimondottan nemzetközi jogi témákkal foglalkoznak. Erre a spanyol világbirodalom kialakulása adott alapot. Az új világnak a spanyol rablók által való meghódítása igen nehezen vonható az igazságos háború teóriája alá. Megállapítást nyert, hogy ezek a háborúk az indiánokkal szemben csak akkor tekinthetők igazságosnak, ha ők valami sérelmet követtek el a spanyolokkal szemben, vagy akadályozták a kereskedelmet. Később az a felfogás alakult ki, hogyha elkövettek is valamit a fejedelemséggel szemben, azért nem felelősek, mert a keresztény felfogással nincsenek tisztában, így az ellenük indított háború nem igazságos, illetve lehet mindkét oldalról megengedett cselekedet.

A 18. században ismét jelentős változás történt a nemzetközi jogban. Kialakul a szuverenitás fogalma. Szerzője Bodin, francia tudós. Az indította elméletének kifejlesztésére, hogy igazolnia kellett a francia király függetlenségét a császártól. Ennek a kifejezésnek más alkalmazása volt a múltban, felülvizsgálatra használták.

Európában vannak szuverén és nem szuverén államok. Szuverén az az állam, mely nem ismer maga felett semmi más hatalmat az alattvalókkal szemben, s ezeknek nincsen módjukban sehová sem fellebbezni. Bodin végigvizsgálja Európa összes államait, hogy melyik szuverén, és melyik nem. A kis államokról nem tudta eldönteni, hogy azok-e, vagy sem. Nagy hatással volt ez az elmélet az államok vezetésére. Minden fejedelem igyekezett a szuverenitást fenntartani. A felkelő holland tartományok vezére Orániai Vilmos⁸⁶⁹ is szuverenitást követelt magának Orániai hercegsége címén (pénzt veret, hajót fogad). Ez az ő imaginárius szuverenitása lett az alapja a későbbi holland államnak. Angolok,

⁸⁶⁹ I. (Orániai) Vilmos (1533–1584): Oránia hercege, Nassau grófja, Utrecht, Zeeland és Holland helytartója, a németalföldi szabadságharc (1566–1581) vezetője. Vö. BIÖI I. 361–365.

franciák ezért adtak segítséget a felkelőknek. Az 1500-as években, Európában megjelenik az állandó hadsereg intézménye. Eddig a katonaság csak alkalmoszerűen toborzott, fegyelmezetlen tömeg. A háború erkölcsi vadak, a foglyok helyzete szabályozatlan. A váltságdíjak csak a tisztek életét biztosították, a köz-katonáét nem. A hadsereg részére háromnapos szabadrablás engedélyeztetett. A spanyol hadsereg Olaszországban lévő csapatai már fegyelmezettek. A szicíliai határtól Hollandiáig ugyanis egyes területek spanyol kézen voltak, mások nem, s hogy egyik városból a másikba jussanak, átvonulási engedélyt kellett a közbeeső államoktól kérni, s a zavartalan átvonulást biztosítani kellett.

A nemzetközi jogban új szabály keletkezik. Egy holland tudós, Grotius, a természet és a nemzetközi jog kapcsolatát rendezte *De iure belli et pacis* [A háború és a béke jogáról] című munkájában, mely az első önálló könyv a nemzetközi jogról. A természetjog a középkori szerzők műveinek összességét jelentette, s ezeket igyekeztek alkalmazni. Grotius kifejtette, hogy a nemzetközi jog rendszerét állandóan temperálni kell, és összekapcsolni a természetjog elveivel. Az 1600-as években a nemzetközi jog felfogása átalakul, a háború joga, a „bellum justum” középkori elmélete a gyakorlatban háttérbe szorul. Az uralkodó eszme egészen 1914-ig az, hogy a háború a szuverén államok joga, melyet igazolás nélkül, tetszés szerint indíthatnak el. Nem a legerkölcösebb eszme, mégis, ha az egész fejlődést nézzük, látjuk, hogy ez a felfogás eredményesebben járul a háború humanizálásához, mint a régi felfogás.

A 18. századig a háborúk súlyosak, különösen a harmincéves háborúnak az a része, mely Németországban folyt le, ellentétben azzal, ami nyugaton sokkal enyhébb és humánusabb szellemű volt. A vesztfáliai béke⁸⁷⁰ után ez vált uralkodóvá egész Európában; Magyarországon Montecuccoli-féle hadviselésnek nevezzük. Ez metodikus hadviselés,⁸⁷¹ fegyelmezett, saját ellátású hadsereggel. Az erőviszonyok helyes csoportosításával döntötték el a konkrét háborút. A másik momentum a politikai elvek kihangsúlyozása. A 17. században Anglia szövetkezett XIV. Lajos ellen a Habsburg császárral. Diplomáciai akciósorozat indult, a spanyol örökösödési kérdést kellett előre megoldani. A hadsereg kiépítésében a franciák haladtak [leggyorsabban], megteremtették a mai hadsereg külsőségeit; egyenruha viselés, öntudat, rokkantnyugdíj stb. Az egyensúly kialakulásával egy időben folyt a diplomácia kialakulása. (Állandó követségek, diplomáciai kongresszusok). Az első kongresszus a vesztfáliai béke volt. Itt még külön delegátusban ülészetek a szövetséges francia és svéd delegátusok, mert elvi ellen-

⁸⁷⁰ A harmincéves háborút zárta le 1648-ban.

⁸⁷¹ Metodikus hadviselés: a szabályszerűen vívott háború elnevezése, amikor a katonák előre betanult hadmozdulatokkal, így eléggé nehézkesen mozogva harcolnak. Nagy előnye ennek a hadviselésnek, hogy viszonylag kiszámítható, és kíméli a polgári lakosságot. Vö. BÍÓI 1. 289–382, 489–735, 3. 548–822..

tét volt köztük. A formalitások kérdése tette hosszadalmassá a tárgyalásokat, és közvetítők is szerepeltek (a pápa, a dán király). A spanyol örökösödési háborút az utrechti béke⁸⁷² fejezte be, de a szerződések csak kétoldalúak voltak. Ebben az évszázadban vetődött fel a tenger szabadságának elve. Ez Hollandiának állt érdekében, mert a többi országok egyes tengereket tulajdonul igényeltek és Hollandiának már nem jutott. Száz évvel Grotius javaslata után az angolok rájöttek, hogy a tenger szabadsága nekik is érdekük, az ekkor vált a nemzetközi jog elvévé.

A 18. század a nemzetközi jognak a helyzetében, a fejlettségnek egy különösen magas fokát mutatja. A nemzetközi jognak és a nemzetközi jogi kultúrának olyan egysége mutatkozott meg, ami a következő periódusban már törést szenvedett. Jellegzetes összefoglalója és tervszerű megfogalmazója az új eszmének Vattel, svájci tudós.⁸⁷³ Azt fejtegette, hogy a nemzetközi jognak az a célja, hogy az államok egymás között és egymással békében és háborúban minél több jót és minél kevesebb rosszat cselekedjenek.

A 18. században is mindig valamilyen konkrét vita elintézésére indítják a háborút. A közvélemény megítéli, hogy a háború indokai elfogadhatók-e, vagy csak egy brutális támadásnak tekinthető.

A 18. században Nagy Frigyes megindította az első brutális támadást: az örökösödési háborút⁸⁷⁴ Mária Terézia⁸⁷⁵ ellen. A háború indításának semmi különös oka nem volt. Súlyos elítélést váltott ki Európában, de megakadályozni nem tudták. A lengyel örökösödési háború⁸⁷⁶ végén az európai koncert⁸⁷⁷ úgy rendelkezett, hogy a lotaringiai herceg megkapja a toscánai területet. Ez az első eset, amikor a pápa hűbéri adományozó szerepét az államok vették át. Súlyos sza-

⁸⁷² A spanyol-osztrák örökösödési háborút zárta le 1713-ban.

⁸⁷³ Vattel, Emerich de (1714–1767): svájci jogász, filozófus.

⁸⁷⁴ (Habsburg) Mária Terézia trónralépése (1740) után Bajorország, Poroszország, Spanyolország és Szászország is bejelentette igényét a Habsburg területekre, II. (Nagy) Frigyes porosz király pedig 1740. december 16-án megtámadta Sziléziát, és kirobbantotta az örökösödési háborút, amely 1748-ig tartott és eredményeképpen Szilézia és Glatz grófsága Poroszországhoz került, Franciaország visszaadta Osztrák-Németalföldet, a szerződők elismerték a Hannoveri-ház örökösödését Angliában és elfogadták a Habsburg-ház nőági örökösödési rendelkezéseit szabályozó Pragmatica Sanctiot.

⁸⁷⁵ (Habsburg) Mária Terézia (1717–1780): magyar királynő (1740–1780).

⁸⁷⁶ A lengyel örökösödési háború 1733-ban tört ki, oka az volt, hogy a lengyel királyként 1733-ban trónra lépő III. (Szász) Ágost (1696–1763) – lengyel király 1733–1763 között – uralmát (amit Anglia, Oroszország és Ausztria támogatott) a lengyelek nem fogadták el és Franciaország támogatásával I. (Leszczyński) Szaniszlót (1733–1736) választották királlyá. 1738-ban zárult le a háború Franciaország és Ausztria békekötésével, melynek eredményeként III. Ágostot ismerték el Lengyelország királyának, Szaniszló pedig kárpótlásul Lotaringia és Bar hercegségeket kapta meg, amelyek halála (1766) után Franciaországra szálltak.

⁸⁷⁷ Franciaország, Ausztria, Anglia és Poroszország.

kadék mutatkozott Lengyelország felosztása⁸⁷⁸ miatt, a bécsi kongresszuson⁸⁷⁹ is tárgyalták ennek igazságtalan voltát, de az egyensúly érdekében Ausztria is kénytelen volt csatlakozni [a Lengyelországot felosztó Poroszországhoz és Oroszországhoz]. A háborúviselés módja tekintetében a metodikus háború egészen a francia forradalomig érvényben volt. Egyetlen kivétel Szászország elfoglalása volt, amelynek során Nagy Frigyes brutális hadviselést folytatott. A hadviselés részleteiben figyelemre méltó rendelkezések voltak a sebesültekre vonatkozólag, [miszerint] a sebesülteket hátrahagyják, az ellenség ápolja őket, a kórházakat nem támadják, a hadifoglyokat pedig besorozzák a győztes államok hadseregébe. A 18. században már kicserélték a hadifoglyokat, vagy visszaküldték őket becsületszavukat véve, hogy nem vesznek többet részt a háborúban. Ez 1870-ben történt utoljára. Ezeknek a háborúknak az volt a sajátosságossága, hogy az ellenséges országok között a társadalmi és tudományos közlekedés nem szünetelt, például Anglia és Franciaország között. A semlegesség intézménye a középkori baráti ország intézményéből fejlődött ki. Az országok egymásnak regimentet⁸⁸⁰ adtak bérbe olyan országok ellen, akik ellen ők nem viseltek háborút.

A 18. században már az a felfogás alakul ki, hogy a hadsereg bérbeadása már a háborúba való belépésnek tekinthető. Svájc regimentjei voltak ilyen bérkatonák, és Svájc lett a későbbi semlegesség hazája.

A század végén megjelent a totális háború intézményének gondolata. A század végén olyan hadtudományi irodalmi művek jelentek meg, amelyek nagy hatással voltak Napóleonra. A későbbi generáció nem vette észre a három évszázad megfeszített erőfeszítését a kölcsönösségen alapuló hadviselés érdekében, és kritizálni kezdték a metodikus háborúviselést. A politikai egyensúly szemléleténél nem vették észre, hogy melyek azok a szokások, tradíciók, melyek az egészet tartják, és azt, hogy ha közülük néhányat, mint feleslegest elhagynak, összedől az egész rendszer. Az 1792-es évben egy új módszert alkalmaztak a háború és a béke kérdésében. Franciaország volt a kezdeményező, és a francia forradalom idején nagy tehetségű katonák álltak rendelkezésükre. Franciaországban kezdték el az eddigi szabályokat figyelembe nem véve a gyors mozgásokat, a modern háborút, és megalapozták a totális háborút. Nem idegen zsoldosokkal harcoltak, hanem saját hazájuk érdekében felkelőkkel vívták meg

⁸⁷⁸ Lengyelországot a bécsi kongresszusig (1815) három ízben osztották fel: 1772-ben Poroszország, Ausztria és Oroszország, 1793-ban Poroszország és Oroszország, 1795-ben ismét Poroszország, Ausztria és Oroszország.

⁸⁷⁹ A bécsi kongresszus 1814–15-ben zajlott le, célja a Napóleon által meghódított európai területek újrendezése volt. A kongresszuson Ausztria, Franciaország, Anglia, Poroszország és Oroszország képviselői voltak jelen. Ez volt az első nemzetközi konferencia, ahol a javaslatokat bizottságokban dolgozták ki és a záró összefüggésen hagyták jóvá.

⁸⁸⁰ Regiment: a hadsereg régies elnevezése.

a háborút. Ez a hadsereg ütközött meg a Rajna partján, és a legmeglepőbb sikereket produkálta. A francia hadsereg tagjai megbotránkoztatták ellenfeleiket új hadműveletükkel. Teljességgel megszüntették a 18. század metodikus formáját. Nem raktárakból éltek, hanem fosztogattak. Ez a szabályfelrúgó jelenség teljesen azonos volt, akár Napóleon csinálta, akár Hitler. Ezt az új metódust folytatta teljes szélességében Napóleon, míg vele szemben az ellenfelek a régi formát tartották meg. Itt nem a zseniális állt szemben a pedánszal, hanem a szabályokat felrúgó csoporttal állt szemben a szabályokat követő. 1808–1809 táján jelentkeznek olyan tünetek, hogy az ellenfél is rájött arra, hogy nem kell követni a 18. század követelményeit. Így történt az, hogy Napóleon a háborúinak végén egy kalkulálhatatlan ellenféllel került szembe. Napóleon nem olyan békéket kötött, mint amilyenek a 18. század elején kialakultak, hanem azok olyan fajta kétségbeesett diktátumok voltak, mint amilyeneket ma is ismerünk: egy pillanatnyi hatalmi helyzet százszázalékos kihasználása. Valójában ezek csak fegyverszünetek voltak. Napóleon teljesen önkényesen alapított államokat, a semlegességet pedig teljesen tagadta. A bécsi kongresszuson a legitim monarchiák igyekeztek rendet csinálni. Az angolok, a poroszok a pillanatnyi előnyöket igyekeztek kihasználni, de nem voltak elvi szempontjaik. Aki átlátta a helyzetet, és akinek elvi szempontjai is voltak, az Talleyrand⁸⁸¹ volt, és sikerült is neki Sándor cárt⁸⁸² meggyőzni. Talleyrand koncepciója a 18. század nemzeti joga volt, miszerint az országok békében minél több jót és háborúban minél kevesebb rosszat cselekedjenek, a háborút pedig csak megfelelő formában lehet viselni. Területek elfoglalása csak úgy érvényes, ha az illető területet legitim szerződéssel engedték át. Talleyrand személy szerint is sokkal haladottabb egyéniség volt, mint Napóleon. Az volt a probléma, hogy a rend és stabilitás formáit valahogy helyreállítsák. Az egész feladat nem a belső egyensúlyra vonatkozott, hanem Európa területére.

Megfogalmazták a három alapelvet: 1. Minden olyan területen, amely felett a nemzeti szerződés nem rendelkezett, s melyekről Napóleon kiúzta az eredeti birtokost, helyreáll a legitim birtokosság, tehát a régi birtokosság áll helyre. De sok helyen nem voltak már meg az eredeti birtokosok, és ekkor az a szabály állt fenn, hogy az európai kongresszusnak kell döntenie. A bécsi kongresszusnak sikerült ezeket a szabályokat érvényesíteni. A bécsi kongresszuson a négy nagyhatalom (orosz, angol, porosz, osztrák) megállapodtak abban, hogy milyen alkotmányt bocsássonak rendelkezésre, hogy kisebb hatalmak nem vehetnek részt a kongresszuson, mert azok nem képesek rá. Később Franciaországot bevonták

⁸⁸¹ Talleyrand, Périgord Charles Maurice de (1754–1838): autuni püspök, Benevento és Dino hercege, Napóleon, majd XVIII. Lajos francia király külügyminisztere.

⁸⁸² I. (Romanov) Sándor (1777–1825): orosz cár (1801–1825).

a nagyhatalmak koncertjébe. Ha valami történt, úgy a négy nagy tanácskozott és rendelkezett valahogy.

Leszögezte a diplomáciai megbízottak rangsorát, a nemzetközi folyóvizek szabályozását. A Rajnára vonatkozóan azt, hogy honnan kezdve hajózható, és hogy mindig, mindenkinek nyitva kell, hogy legyen. Genf körül szabadkereskedelmi zónát hoztak létre, majd [garantálták] Svájc semlegességét. Egy ideig állandóan voltak kongresszusok, később ezek megszűntek. Érdekes momentum volt még a nagykövetek tanácsa, akik Franciaországban a megszállást kísérték figyelemmel, mint egy gyámkodó szervként.

Az európai államok szövetségének gondolata mögött mélyebb érdek, a monarchia önbiztosítása húzódott meg. Az aacheni kongresszuson⁸⁸³ történt Franciaországnak az európai koncertbe való felvétele. Következő kongresszusok a troppai,⁸⁸⁴ laibachi (1821), veronai (1822) voltak,⁸⁸⁵ [ez utóbbin] a nápolyi és a spanyol forradalmakkal foglalkoztak. A laibachi kongresszus vége az volt, hogy Ausztria beleavatkozott Nápoly és Piemont ügyébe. A veronai kongresszus végén Franciaország beleavatkozott a spanyol forradalomba,⁸⁸⁶ és segített leverni azt. Ezeknél a kísérleteknél döntő gondolat volt, hogy Európa valamiképp egységet alkot, melynek kell, hogy legyen közvéleménye, és ennek van egy szerve, ami a nagyhatalmak kongresszusa. És csak ez a kongresszus képes az egész apparátust effektívvé tenni, és felelősséget vállalni. Feladatuk volt annak megoldása, hogy milyen szervezett védelmet lehet a kishatalmaknak nyújtani. A harmadik gondolat a beavatkozás gondolata. A be nem avatkozás kialakult nemzetközi elve azonban – hogy egyes államoknak tilos a beavatkozás – még nem zárja ki azt, hogyha egyszer létezik egy európai egység, akkor annak, az egész nevében joga és kötelessége beleavatkozni a belső ügyekbe. (A spanyol háborúval kapcsolatban állandó a vita a beavatkozás és a be nem avatkozás körül.) Az egész európai koncert alapgondolatát a francia udvar képviselte, mely állandó egyensúlyt igyekezett tartani a legitimitás elve között, másodszor pedig a mérsékelt liberalizmus alkotmányos elve között. Anglia az egész kongresszusi rendszerrel szemben bizalmatlan volt, számára nem volt előnyös az a kongresszus,

⁸⁸³ Az aacheni kongresszuson, 1818-ban vették fel Franciaországot a Szent Szövetségbe (amit Poroszország, Ausztria, Anglia és Oroszország alapított 1814-ben Chaumonten-Bassignyban).

⁸⁸⁴ A troppai kongresszuson, 1820-ban Klemens Wenzel Nepomuk Lothar Metternich (1773–1859), osztrák kancellár elfogadtatta a másik négy nagyhatalommal a *beavatkozási elvet*, melynek értelmében az európai monarchiáknak Isten előtti felelőssége a liberális és nacionalista mozgalmak elleni beavatkozás.

⁸⁸⁵ A veronai kongresszuson, 1822-ben Poroszország, Ausztria, Oroszország és a Nápolyi Királyság elítélte a törökök elleni görög felkelést, és Franciaországot bízta meg a Bourbon-királyság helyreállításával Spanyolországban.

⁸⁸⁶ A spanyol forradalom 1820-ban tört ki Cádizban, később a liberálisok forradalmaként emlegették. Franciaország 1823-ban leverte a felkelést.

ahol Oroszországnak is szerepe volt. A kis államok problémái jobban érdekelték. Ráadásul az öt állam közötti koncert nem volt egészséges, mert Amerika nem szerepelt benne.

1823-ban Dél-Amerika a spanyol gyarmatlázadás következtében önálló akart lenni. Kimondták az USA ügyeivel kapcsolatban a Monroe-elvet.⁸⁸⁷ Ez akkor teljes mértékben védekezést jelentett az ellen, hogy:

1. a spanyol uralmat fegyveresen helyreállítsák,
2. francia dinasztiák jussanak trónra Amerikában,
3. Oroszország megszerezze Alaszkát.

Az európai koncertnek újabb dolga akadt Görögországban és Belgiumban, ahol állandó felkelések voltak.⁸⁸⁸ Az orosz, angol és francia flotta megverte a török–egyiptomi flottát,⁸⁸⁹ majd a nagyhatalmak egy önálló Görögország megteremtését határozták el. A másik problémájuk 1830-ban a francia és belga forradalom volt. A francia forradalom Károly trónvesztését vonta maga után. Sokkal nagyobb nyugtalanságot okozott a belga ügy, ahol a Hollandiával való összekapcsolás a belga lakosságban állandó ellenkezést váltott ki. Egy alkotmányos monarchia után néztek, mint a görögök, így választották meg Lipót herceget.⁸⁹⁰ Belgium semlegesített ország lett, és a belgák bizonyos feltételeket fogadtak el Hollandia javára, de Hollandia csak 1839-ben ismerte el Belgium függetlenségét. Belgium állandó semlegessége jogilag 1919-ben szűnt meg.

A török birodalom kérdése volt számukra a másik fontos kérdés. Az egyiptomi khedive a franciák pártfogását élvezte, a török szultán gyöngeségét pedig az oroszok igyekeztek kihasználni. Azonban 1841-ben nem került sor háborúra, mert kiegyeztek a khedivével.⁸⁹¹

A következő nagy válság az 1848-as forradalom volt. Elsősorban belső válságot okozott, azonban hamarosan az európai terület elrendezését is érinteni kezdte. Felmerült az olasz és német egység kérdése, osztrák–szardíniai háború robbant ki, az oroszok beavatkoztak a magyar szabadságharcba. Németországban felvetődött a német egység gondolata. A németek császárt akartak

⁸⁸⁷ A Monroe-elv vagy Monroe-doktrína James Monroe (1759–1831) amerikai elnök által 1823-ban megfogalmazott nyilatkozat, amely az európai nagyhatalmak amerikai intervenciók szándékait akarta megakadályozni. A nyilatkozat elhíresült mondata: „Amerika az amerikaiaké.”

⁸⁸⁸ Görögországban 1821–1829 között zajlott a szabadságharc, 1822-ben az epidauroszi kongresszus nyilvánította a független Görögországot.

⁸⁸⁹ Az angol–francia–orosz egyesített hajóhad Navarinónál semmisítette meg a török–egyiptomi flottát 1827-ben.

⁸⁹⁰ I. (Szász-Coburg-Gotha) Lipót (1790–1865): belga király (1831–1865).

⁸⁹¹ Bibó itt valószínűleg arra utalt, hogy a keleti válság (1839–41) alatt egy angol–orosz–porosz egyezményrel kényszerítették rá Franciaországot arra, hogy ne támogassa Egyiptomot, ahol a franciák kivonulása után az albán Mohammed Ali (1769–1849) bitorolta a hatalmat. Az egyezménnyel Ali Egyiptom örökös helytartója lett.

választani, azután sikerült a régi rendet helyreállítani. Általában a négy nagy kérdés közül az európai koncert hármat (Belgium, az olasz és a német egység) meg tudott oldani világháború nélkül, s csak a negyedik kérdés, Lengyelország felosztása maradt továbbra is reménytelen.

A nemzetközi jog fejlődése a világháborúig

Az 1848-as zavarok nem vitték előbbre a nemzetközi jogot, inkább csak a nemzetiségi elvnek az érvényesítését kezdték meg. 1856-ban volt a párizsi kongresszus, mely a krími háborút⁸⁹² zárta le az oroszok, a franciák és az angolok között.

Az 1856. évi kongresszus⁸⁹³ igen fontos eseménye lett a nemzetközi jognak. Párizsban történt, ahol III. Napóleon⁸⁹⁴ volt az uralkodó. A kongresszus lényeges mozzanata egyrészt, hogy Törökországot felvették az európai nemzetközi jog közösségébe, másrészt az Åland-szigetek demilitarizálása. Létrehozták a nemzetközi Duna-bizottságot, amely az eliszaposodott Duna torkolatával foglalkozott. Ez a kongresszus a bécsi kongresszus atmoszféráját újította fel. A világháborúig ilyen méretű és az európai törvényhozás igényével fellépő kongresszus már nem volt. Itt nagy jelentőségű tengeri megállapodások történtek, a tengeri hadviselés valóságos kódexét állították fel, mely kimondta, hogy magánembernek az a felhatalmazása, hogy ellenséges hajókat zsákmányoljon, megszűnik. Külön szabályokat állítottak a tengeri zsákmányokra vonatkozólag a semleges hajókon lévő javakra: ha nem képeznek háborús dugárut, akkor a zsákmányszerzés alól mentesülnek. Ez a kongresszus volt az utolsó, mely törvényhozási igénnyel lépett fel. III. Napóleon területi tranzakciókat szeretett volna véghezvinni, azonban nem sikerült neki. Néhány év múlva ki is tört az osztrák–francia háború.⁸⁹⁵ Az olasz félsziget Velence és Róma kivételével egységes állammá egyesült. Az olasz királyság a koncert tagja lett, így ötről hatra emelkedett az európai nagyhatalmak száma. A krími osztrák–francia háború⁸⁹⁶

⁸⁹² A krími háború 1853–56 között zajlott. Kitérésének oka az volt, hogy I. Miklós (1796–1855) orosz cár kérte a törököket, hogy adjanak oltalmi jogot a birodalomban élő ortodox keresztényeknek. A Porta azonban Anglia támogatásával elutasította az orosz ultimátumot, mire az orosz csapatok megtámadták a török fennhatóság alatt lévő Moldvát és Havasalföldet. 1854-ben Ausztria, Anglia és Franciaország is háborúba szállt.

⁸⁹³ Az 1856-os párizsi kongresszus zárta le a krími háborút. Oroszország elvesztette a Duna-deltát, a Fekete-tenger semleges lett, illetve elfogadtak egy tengerjogi nyilatkozatot, amely a tengeri hadviselés feltételeit és nemzetközi szabályait rögzítette.

⁸⁹⁴ III. (Bonaparte) Napóleon (1808–1873): francia császár (1852–1870) a második császárság idején

⁸⁹⁵ 1859-ben a szárd király elutasította az osztrákok ultimátumát, amely az olasz önkéntes csapatok leszerelését követelte, mire az osztrák csapatok átlépték a határvonalat képező Ticino folyót. Ekkor Franciaország belépett a háborúba Ausztria ellen.

⁸⁹⁶ Ez a háború Ausztria, Franciaország és a Szárd-Piemonti királyság között zajlott 1859-ben, amelyet a zürichi békével zártak le. Ausztria lényegileg ez után kiszorult Észak-Itáliából.

lényegileg 18. századi háború volt, nem védkötelezettségen alapuló, hanem hivatásos hadseregek vívták, ugyanis III. Napóleon szigorúan maradt a régi keretek között. Egyetlen ország volt, amely Napóleon háborúi után kimaradt a háborús kijózanodásból: Poroszország, mely fenntartotta az általános védkötelezettséget.

1864-ben tört ki a dán konfliktus. A dániai német lakosság a dán elnyomás ellen panaszkodott, [majd kitört a porosz–dán háború 1864-ben,] amelyben Dániát legyőzték.⁸⁹⁷ Kialakult az osztrák–porosz háború, aminek az lett a vége, hogy Ausztria [vereséget szenvedett, és emiatt] kilépett az egységesülő Németországból. Porszország háborús védkötelezettsége folytán óriási fölényre tett szert, és ennek hatására az 1870–71-es években döntően megverte a francia hatalmat. Ezért az összes európai állam rátért az általános védkötelezettségre, az egyetlen Angliát kivéve, ami döntő és katasztrofális változás volt.

A párizsi kongresszus egyik határozata volt még, hogy a Fekete-tengert semlegesítette. 1871-ben a nagyhatalmak elfoglaltságát kihasználva, Oroszország kijelentette, hogy a Fekete-tengert nem ismeri el semlegesnek (*clausula rebus sic stantibus*⁸⁹⁸). Az angolok a konferencia összehívását javasolták, ami Londonban össze is ült, és a résztvevők végeredményben kimondták, hogy semmiféle hatalom, egyoldalúan, kötelező jogszabályok alól nem szabadíthatja fel magát, ugyanakkor megszüntették a Fekete-tenger semlegességét.

Az 1877–78 évi berlini kongresszus volt a második nagy kongresszus, ahol európai kérdés került terítékre. Azonban ennek nem volt olyan hatása a törvényhozás tekintetében, mint a párizsi kongresszusnak, viszont nagyon sok modern területi kérdés szerepelt a kongresszuson, főleg a török birodalom felosztására vonatkozóan, így Bosznia és Kelet-Rumélia polgári keresztény kormányzó alá helyezése, Krétának önkormányzat biztosítása. Ezek az intézkedések bizonyos autonómiát létesítettek a török uralom alatt.

Döntő esemény volt 1864-ben a genfi egyezmény megkötése. [Ezt megelőzte, hogy] Dunant⁸⁹⁹ svájci magánember az Észak-Olaszországban lefolyt francia–osztrák háborút és a sebesültek szenvedéseit ecsetelte. [Ennek hatására] ült össze 1864-ben a genfi kongresszus, melynek határozatát az egész

⁸⁹⁷ A konfliktus azért tört ki, mert Porszország Ausztria támogatásával elfoglalta Schleswig-Holsteint, amit közös porosz–osztrák közigazgatás alá helyeztek. Míg azonban Ausztria egy önálló Schleswig-Holsteint akart, addig Porszország saját területeihez akarta csatolni a tartományt. Emiatt odáig fajult az ellentét a két nagyhatalom között, hogy Ausztria és Porszország háborúba kezdett egymással, amit a poroszok nyertek meg.

⁸⁹⁸ A *clausula rebus sic stantibus* elv értelmében a megkötött szerződés felmondható, ha olyan körülmények változnak meg, amelyek a szerződés lényeges bázisát alkották, illetve a körülmények változása olyan mérvű, amely döntően befolyásolja a szerződő felekre vagy a felek valamelyikére háruló terhek súlyát.

⁸⁹⁹ Dunant, Henri (1828–1910): svájci orvos. 1863-ban alapította meg a Sebesült Katonákat Támogató Nemzetközi Bizottságot (később Vöröskereszt) Genfben. Munkásságáért 1901-ben Nobel-békedíjat kapott.

világ elfogadta. A határozat kimondta, hogy minden háborús fél a maga sebesültjeit, a csatatéren maradt fél pedig az összes sebesültet köteles ápolni, és saját országába visszaküldeni. Bevezette a vöröskereszt intézményét. Kimondta, hogy a csatateretek közelében tartózkodó lakosság bevonható a sebesültek elszállításába. Az 1906. évi módosítás szerint a személyazonosságot meg kell állapítani, és a vagyontárgyat vissza kell küldeni, a betegekről részletes jegyzéket kell felállítani, és ezt az illető országnak elküldeni. A csatavesztes fél köteles egészségügyi osztagokat hátrahagyni, ezek a sebesültszállító osztagok különös védelmet élveznek. Ezeket a szabályokat 1907-ben kiterjesztették a tengeri háborúra is. Ezek a jogszabályok tették lehetővé azt, hogy az első világháborúig érvényesült ez az aktivitás. Ezzel szemben [ez a gyakorlat] súlyosan romlott az első világháború egészében, különösen a gyakorlatban, a hadifoglyokkal való bánásmód tekintetében. A második világháborúban különösen a kelet-európai hadszíntéren a faji elmélet az egész háborúviselés szellemét áthatotta, és úgy a lakosság, mint a hadifoglyokkal való bánásmód egészen sötét képet mutatott.

A döntőbíráskodás

Ez az intézmény egészen a középkortól ismeretes, először az egyház vállalt ilyen szerepet. Konkrét döntőbíró kijelölése napirenden volt, majd ez a folyamat később alábbhagyott. Az első modern értelemben vett szerződés, ahol úgy állapodtak meg, hogy döntőbíráskodással ítélnék, 1794-ben az USA és Anglia között jött létre. Probléma volt, hogy milyen kérdéseket lehet a döntőbíráskodás elé bocsátani. A határkérdéseket is így akarták elintézni. A nemzetközi jogszabály és a nemzetközi gyakorlat preceptumai között nem volt éles a határ. A döntőbíráskodások igazi fordulópontja az Alabama-ügy, amelyben az angol hajóknak a déli államok mellett folytatott csempészműveleteiről és az ebből okozott kárról volt szó. 1894-ben született egy holland–portugál döntőbíráskodási szerződés. Döntőbíráskodásinak olyan szerződést nevezünk, amely megteszi a tételes jog szövegében a döntőbíráskodásra alkalmas és nem alkalmas kérdésekre vonatkozó különbséget. A területi viták azok, melyek alkalmatlanoknak bizonyultak arra, hogy döntőbíráskodás útján elintézhethők legyenek. Ez azonban nem belső alkalmatlanság miatt alakult így, hanem az az egyensúlyi helyzet, amit a bécsi kongresszus felállított, már nem működött. Az utópisztikus remények, amit a döntőbíráskodáshoz fűztek, félreértésen alapultak. A hágai konferenciát mindig azzal hívták össze, hogy most következik be a háború tényleges kiküszöbölése, holott éppen mindig olyan kérdések megvitatásába szorították a döntőbíráóságokat, amelyek nem voltak politikaiak.

1899-ban folyt le az első hágai konferencia.⁹⁰⁰ Első alkotása az állandó nemzetközi döntőbíráskodás, a *cour permanent d'arbitrage*, a nemzetközi államok döntőbírársága volt. Ez azonban sem állandó, sem bíróság és nemzetközi sem volt. A bíróság statútumaiban az orosz küldöttek felvetették, és először próbálták pontokba foglalni a döntőbíráskodásra alkalmas ügyek jegyzékét. A felsorolás két részből állott.

1. Valamilyen anyagi kár megállapítása, és ezért a nemzetközi jogi felelősség megállapítása.

2. Nemzetközi jogszabályok megállapítása a) posta, vasút és mindennemű közlekedési ügyben, b) egészségügyi ügyben, c) technikai, politikai határviták ügyében.

Ebbe az USA nem egyezett bele, kijelentette, hogy a tengeri hajózást nem bocsátja döntőbíráskodás alá, ennek ellenére ebben a kérdésben nagyon sok kétoldalú megállapodás született, Hollandia és Dél-Amerika járt ebben elől. 1907-ben volt a második hágai konferencia.

Ennek a konferenciának tárgyai: 1. a szárazföldi háború, 2. a lefegyverzés, 3. egy valóban nemzetközi bíróság felállítása. Ad. 1. Ennek szabálya, hogy tilos a békés lakosságnak a hadművelleti ügyekben részt venni. Régen az volt a felfogás, hogy az egész nép fegyverbeszólítása tilos. Mégis Franciaország az 1870-es háborúban, melyet a poroszok ellen folytatott, ezt rendelte el. 1907-ben a hágai konferencia kimondja, hogy polgári személyeknek hirtelen háborúba való behívása csak akkor érvényes, ha világosan megkülönböztető jelet viselnek magukon. Ad. 2. Lefegyverzés. Ezt főleg orosz részről vetették fel, és német részről vetették el. Nem is nemzetközi jogászokat kellett volna összehívni, hanem a nemzetközi koncertet kellett volna működésbe hozni. Ad. 3. Állandó nemzetközi bíróság, állandózsákmánybíróóság felállítása. Itt felvetődött a nagyhatalmak intézményes vezető szerepének a kérdése; hogyan lehet megszervezni, hogy bizonyos államok állandóan küldjenek tagot, mások pedig együttesen egy tagot. Ez a proposíció a kis államok részéről ellenérzést váltott ki. Az egyik részről az volt a proposíció, hogy az országokat hat osztályba osztották be, és minden osztály rövidebb turnusokban vett volna részt a bíróság munkájában. Másik részről állandó és nem állandó tagokat különböztettek meg. Azonban nem jött létre megállapodás, amiben létrejött, azt sem ratifikálta az összes állam. Ebben a kérdésben csak a világháború után jutottak megállapodásra a Nemzetek Szövetsége Tanácsának formájában.

A fegyverkezési verseny és az általános védkötelezettség az egész európai rendszert felborította. Bismarck békekötési rendszere jövedelmezővé tette az

⁹⁰⁰ Az 1899-es első hágai békekonferencián a résztvevő államok megállapodtak a nemzetközi vitás ügyek békés, tárgyalásos rendezéséről, a szárazföldi háborúval kapcsolatos jogokról, valamint az 1864-es genfi konvenció alkalmazásáról.

1871-es német–francia háborút, ugyanis óriási hadisarccal zárta le, hiszen Elzász–Lotaringiát elvették Franciaországtól.

Az első világháború olyan fajta magrázkódtatása volt az európai életnek, mely csak a napóleoni háborúkkal hasonlítható össze. A két világháború és a közbeeső idő együttesen olyan megrázkódtatást jelentett, melynek még nem is látjuk előre a következményeit. (Az 1871-es francia–német háborúban német oldalról már általános védkötelezettség volt, [és ez az a háború,] amely a Bismarck által diktált kemény feltételekkel fejeződött be.) Ez volt az első nagy európai háború, melyet minden oldalról általános védkötelezettség alapján vívtak. Az egyén a háborút mint ipart nem hajlandó elfogadni, ezért kell megmagyarázni, hogy a szemben álló fél rossz, s miután a tömegindulatok felkorbácsolódtak, csak akkor lehet hosszú háborút vívni.

1914-ben a védőfegyverek erősebbnek bizonyultak a támadók géppuska-használatával szemben, védőárkokat ástak, és ezeket a lövészárkokat óriási véráldozatokkal nyomták mindig előbbre, de a háború többé-kevésbé gazdasági mérkőzés volt.

1918-ban az európai monarchia egyszerűen összeomlott. Oroszországban forradalom volt, Olaszországban rezsimváltás, ott a győztesek előre megírt békeszöveget adtak a legyőzötteknek, és azok szintén írásban válaszoltak, illetve megjegyzéseket fűzhetek hozzá, és ultimátumot kellett elfogadniuk. Németország 24 órás ultimátumot kapott. Egyelőre fegyverszünetet kötöttek, mert a békekötés sokáig tartott, s addig a hadifoglyok a táborokban éheztek. Ezek után kötötték meg az osztrák, majd bolgár békeszerződést. Ők aránylag sok kedvezményt kaptak, míg a magyarok kevesebbet, a törökök pedig nem írták alá a békeszerződést. Wilson⁹⁰¹ béketervének 14. pontja a népek önrendelkezési jogának gyakorlását mondta ki. Az egész békeszerződésre az orosz forradalom nyomta rá bélyegét, ami a világnak egy óriási területén az addigi regulázó [szabályozó] hatalom kiesését jelentette. Nem véletlen, hogy ebben az időben kitört a török háború és az arab forradalom. A békeszerződés viszont a háborúból való kiábrándulást hozta, mivel a népek önrendelkezésének elve nem tudott érvényesülni. Németország egyes területein népszavazással döntöttek a terület hovatartozását illetően, és ez megnyugvást adott a lakosságnak. Így lett Danzig német város, és a Saar-vidéket is a németek kapták.

A. Mandátum⁹⁰² királyságoknak, Irak, Szíria,

B. Mandátum primitív országokban,

C. Mandátum teljesen primitív polinéziai szigeteken.

⁹⁰¹ Wilson, Thomas Woodrow (1856–1924): az Amerikai Egyesült Államok elnöke (1913–1921), 1920-ban Nobel-díjat kapott.

⁹⁰² A mandátum-területek a nemzetközi jog szempontjából valamilyen különleges célból, a nemzetközi közösség által létrehozott területek.

Japán kapta Délnyugat-Afrikát. Az új szabály a lefegyverzés volt; a jó és a rossz gondolatának elvéből fakad, hogy a rosszat büntetni kell és lefegyverezni.

A kisebbségről szóló jogszabályokat háromféle formában, de azonos szövegekben alapozták meg. Lengyelország, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, Törökország és Görögország a nagyhatalmakkal kötöttek szerződést. A faji, vallási és nemzeti kisebbségek jogait megtartották. Ugyanilyen volt a magyar–osztrák és bolgár békeszerződés. Észtország, Lettország, Litvánia és Albánia ugyanilyen tartalmú nyilatkozatot tettek, amikor beléptek a Nemzetek Szövetségébe.

Két év múlva, a genovai konferencián a gazdasági helyzetet akarták rendezni, illetve Oroszországot be akarták vonni ismét a nemzetközi jogközösségbe. Eddig Oroszország nem vállalta a cári Oroszország adósságainak rendezését, s ekkor sem sikerült a megegyezés, és Oroszország Rapallóban Németországgal kötött egy egyezményt.⁹⁰³ A lausanne-i békekonferencián⁹⁰⁴ a török békeszerződést kötötték meg. Mivel a török Kemál Atatürk⁹⁰⁵ vezetésével a görögök ellen háborút kezdtek, s azokat megverték, így sikerült az eredeti békeszerződés feltételein javítani.⁹⁰⁶ Bár arab területek szakadtak el Törökországtól, de a kis-ázsiai örmény és görög területeket megtarthatta. A szerződésnek több figyelemreméltó rendelkezése is volt. Ez a szerződés megszüntette a kapituláció rendszerét. Görög–török lakosságcserét hajtottak végre, kivéve a konstantinápolyi és kelet-trákiai mohamedánokat. Egymillió görög és háromszázezer török lakos cserélődött. Az eljárás brutális volt, de az eredmény elég jónak látszott, mert elég nagy barátság alakult ki [Görögország és Törökország között] a 30-as évek idejére. A békeszerződésben elrendelték a tengerszorosok teljes szabadságát, csak a Fekete-tengerbe nem mehetett be nagyobb flotta, mint az ott lévő legnagyobb. A békeszerződés 30 kilométer demilitarizált zó-

⁹⁰³ A rapallói egyezmény (1922. június 16.) legfontosabb rendelkezése az volt, hogy az Orosz Szocialista Szövetségi Szovjetköztársaság lemondott Németországgal szembeni háborús jóvátételi kötelezettségeiről, Németország viszont elismerte a szovjet államot. Ez volt az első nemzetközi szerződés, melyben az új szovjet-orosz államot hivatalosan elismerte egy másik állam.

⁹⁰⁴ A lausanne-i békekonferencián (1923. július 24.) zárták le az 1919 óta tartó görög–török háborút. A szerződés értelmében a kisázsiai görögöknek el kellett hagyniuk az országot, Törökország ismét birtokba vehette a volt Thrákia keleti részét, de elismerte a Dodekaneszosz feletti olasz uralmat, illetve azt, hogy Nagy-Britannia annektálja Ciprust. A Dardanellákat pedig megnyitották a szabad hajóforgalom előtt.

⁹⁰⁵ Kemál Atatürk, Musztafa (1881–1938): török katonatiszt, politikus, a világi Török Köztársaság megalapítója 1923-ban, 1924-től haláláig elnöke. Atatürk európai mintájú igazságszolgáltatást vezetett be 1926-ban, 1928-tól megszüntette az iszlám államvallási szerepét és latin írásmódot vezetett be, 1934-ben pedig a nők is megkapták a választójogot, valamint megszűnt a többnejűség.

⁹⁰⁶ A szerződéssel Törökország visszakapta Kelet-Thrákiát, Imbrosz és Tenedosz szigetét, Szmírna vidékét és Nyugat-Örményországot. Ezután indul meg a görög–török lakosságcsere, 1,35 millió görög és 430 ezer török cserél hazát. Musztafa Kemál ekkor kapta a *Gázi* (győztes) és az *Atatürk* (a törökök atyja) melléknevet.

nát létesített a török–bolgár határon. A tengerszorosok mentén függőben maradt a Moszul vidékért folyó területi vita, ezt döntésbíráskodás tárgyává tették.

A Nemzetek Szövetségének⁹⁰⁷ alapítása a wilsoni elvek kezdeményezésére vezethető vissza. Az amerikai pacifizmusban született meg az a kívánság, hogy egy nemzetközi szerv keretében akadályozzák meg a háborúkat. Az európai államrendszer összeomlásának lényege, hogy a monarchiák összeomlottak, európai anarchia alakult ki, tehát a pacifista gondolatok ennek jegyében deformálódtak. Franciaországnak érdeke volt, hogy az egész világ beletartozzon egy ilyen szervezetbe, Európa nagy része viszont azt követelte, hogy a szervezet európai érdekeket védjen. Végül is az amerikai álláspont győzött. A Nemzetek Szövetségének alapszervezetében a nagy- és kishatalmak viszonya, illetve rangsora alakult ki. A közgyűlésen minden tagállam egy-egy követtel vett részt, a tanácsban pedig állandó státusszal csak a nagyhatalmak. Mégis, a kisebb hatalmaknak túl nagy szerep jutott a szervezés hibája miatt. Az eredeti terv szerint ugyanis a tanács tagjai az USA, Nagy-Britannia, Olaszország, Franciaország, Japán és a négy kishatalom lettek volna. Amerika viszont nem lépett be a Nemzetek Szövetségébe, sem Németország, sem Oroszország, így az arány 4–4 lett. 1922 után 4–6. 1925-ben Németország ugyan belépett a Nemzetek Szövetségébe, de ez nem változtatott a helyzeten, mert a kishatalmak számát felemelték hatról kilencre. Spanyolország, Brazília, Lengyelország és Kína követelte, hogy ők is félig állandó tanácsstagok legyenek. A kilenc állandó hely közül egy állandó Lengyelországé volt, egy Spanyolországé lett, egy pedig egy ázsiai országé, a negyedik hely a kisantant hatalmak közül egy országé, az ötödik az északi államok közül került ki, a hatodik valamelyik domíniumé, a fennmaradó három hely pedig a latin-amerikai országoké. Néhány kishatalom teljesen kiesett, így Magyarország, Belgium, Ausztria, tehát különösen a legyőzöttek. Kísérletképpen a 30-as évek végén még egy tizedik tanácstagságot létesítettek, melyet Portugália töltött be. 1932-ben Németország és Japán kilépett, 1933-ban a Szovjetunió belépett, Olaszország kilépett, 1939-ben pedig Oroszországot kizárták. A megszűnés pillanatában a kis- és nagyhatalmak aránya 10–2 volt. A Nemzetek Szövetségének alapokmánya jellegzetesen mutatja a pacifista eszme körében kelt, a realitásba ütköző összes ellentmondást. Az 5.§ kimondja, hogy a Nemzetek Szövetségének mind a Tanácsa, mind a Közgyűlés csak egyhangú határozatot hozhat. Azt az államot is meg kell hívni, amelyik nincs a tanácsban, ha rá vonatkozó törvényt hoznak. Ez az egyhangúsági szabály bénító tényező volt. A 6.§ egy állandó titkárság felállításáról intézkedett, melynek anyagi fedezetéről megállapított hányadokban kell gondoskodniuk a tagoknak. A Nemzetek Szövetsége a munkafeltételek javítá-

⁹⁰⁷ A Nemzetek Szövetsége a magyarban jobban elterjedt Népszövetséggel azonos.

sával is foglalkozott, minden hasonló törekvésű szervezetet magába olvasztott, és egy nagy apparátussá fejlődött. Először egy angol, utóbb egy francia volt a vezetője, mellettük négy titkár dolgozott, és a kisállamok is képviseltették magukat. Az egész titkárságban diplomata-atmoszféra teremtődött, minden titkár saját hazájának ügyeit igyekezett előtérbe juttatni, viszont [a Nemzetek Szövetsége] egy állandó konferencia jellegét mutatta. Ezt az egész apparátust területen kívüliség jellemezte. A 13–14.§ kifejtette, hogy a panaszokat bírói úton fogják elintézni az erre alkalmas esetekben az állandó nemzetközi bíróság előtt. A 10., 11., 15., 16., 17.§-ban volt összefoglalva az a procedúra, mely a háború kiküszöbölését jelképezte, s bár többször került sor az egyik vagy másik paragrafus alkalmazására, de egészében véve nem működött jól. A 10.§ szerint, ha háború fenyegeti egy állam épségét, a Tanács közbelép és a fenyegetett állam oldalára áll. A 11.§ szerint minden háború és minden fenyegetés a nemzetközi szövetség ügye. A 12.§ alapján minden állam kötelessége, hogy mielőtt háborút indít, tanácsot kérjen, és csak utána három hónappal indítsa meg azt. A 15.§ kimondja, hogy a Tanács javaslatot tesz, és amennyiben az egyik fél elfogadja határozatként a javaslatot, a másik fél is köteles elfogadni azt, és tilos háborút indítania. A 16.§ rendelkezik a szankcióról, mely szerint a nemzetközi szövetség tagjai megfelelő gazdasági és katonai intézkedéseket tesznek az ellen az állam ellen, mely ettől eltérő módon indít háborút. A 17.§ azt szabályozta, hogy ha nem tagállam indít háborút, akkor hogyan lehet eljárni ellene. A háború lehetőségét tehát nyitva hagyta, mégis leszűkítette annak lehetőségét. Ez azonban teljes félreismerése a háború intézményének, az egész rendszer csődöt mondott, még hadat üzeni is elfelejtettek egymásnak a hadviselő államok. Az egyensúly gondolatát is száműzték, Eden⁹⁰⁸ ezt nyíltan ki is mondta. A nemzetközi békének ez az egész jogászias felfogása már a hágai konferencián érződött, inkább jogi vitákra nyújtottak alkalmat, mint a béke megvédésére. A jogszabályok ugyanis nem fedték azt, amire vonatkoztak.

Egy idő múlva a kishatalmak túlsúlya alakult ki [a Nemzetek Szövetségén belül]. A 19.§ kimondta, hogy a Nemzetek Szövetsége foglalkozhat olyan szerződésekkel, melyek vagy a világbékét érintik, vagy teljesíthetetlené váltak. A 18.§ azt mondta ki, hogy a nemzetek szövetségénél regisztrálni kell minden olyan szerződést, amiket a tagok egymással kötnek, és amit nem így kötnek, az érvénytelen. Az első világháborút lezáró békekonferenciát uraló elképzelés az volt, hogy a háborút az okozta, hogy az európai udvarok titkos szerződéseket kötöttek, és a jövőben ennek elkerülésére nyílt diplomáciát kell folytatni. Ez viszont nem állja meg a helyét, az első világháborút követő időkben a szer-

⁹⁰⁸ Eden, Robert Anthony (1897–1977): brit politikus, külügyminiszter, 1955–1957 között miniszterelnök.

zódéskötések azért történtek nyilvánosan, mert az egész világ közvéleménye érdeklődött ezen események után.

A 25.§ a mandátumokra vonatkozott, Törökországgal és Németországgal kapcsolatban szerencsésen, mert ezen a területen a Nemzetek Szövetsége elvi kontrollt gyakorolt. A 14.§ egy állandó nemzetközi bíróság (Cour Permanente de Justice Internationale) felállításáról intézkedett. Ez a bíróság nemcsak ítéletet hozott, hanem politikai ügyekben tanácsokat, véleményeket adott a nemzetek tanácsa részére. Elfogadásuk nem volt kötelező, de nem volt rá eset, hogy ne fogadták volna el azokat, s így a véleményből rendszerint ítélet lett. A bíróság szervezetének 15 tagját a Nemzetek Szövetségének Tanácsa és a Közgyűlés választotta. A kötelező döntőbíráskodás fakultatív klauzulája egy záradék, melyet a Nemzetek Szövetségének tagjai nem voltak kötelesek elfogadni. E szerint a bírói döntés alá bocsátják a közvetlen kérdéseket:

- A. A nemzetközi szerződések értelmezését.
- B. A nemzetközi jog bármilyen kérdését.
- C. Olyan tények megállapítását, melyeket a nemzetközi jog valósnak bizonyult sérelmeknek minősít.
- D. Ez utóbbi esetben adódó kárpótlás kérdése.

Ez a négy pont látszott alkalmasnak, hogy a Nemzetközi Bíróság körébe tartozzon. De a háborút nem ezek, hanem a politikai egyensúly, a közös tekintély megléte vagy meg nem léte döntötte el.

A Nemzetek Szövetségének a két világháború között az volt a fő gondja, hogy az alkotmány megengedte a legitim háborút. Ezt az űrt próbálta betölteni az a törekvés, melynek a francia politika és Beneš⁹⁰⁹ voltak a legfőbb szószólói. Ugyanis ez a két nemzet [Franciaország és Csehszlovákia] azonosult a legnagyobb mértékben a béke eljogászosított szemléletével, amelynek első eredménye a genfi egyezmény. Ennek értelmében, ha valahol vita van, vagy békéltető bizottság elé kell vinni egy ügyet, úgy mindkét fél köteles a határozatot elfogadni. Amennyiben az egyik fél ezt nem tenné meg, úgy az összes tagállam, mint támadó fél ellen, köteles vele szembefordulni. Ezt a tervet a nagyhatalmak nem ratifikálták, mert az angol Munkáspárt időközben megbukott, és Chamberlain⁹¹⁰ új tárgyalásba kezdett Németországgal. Ezen az alapon jött létre a locarnói paktum.⁹¹¹ Két lényeges része volt:

⁹⁰⁹ Beneš, Eduard (1884–1948): cseh politikus, 1931-től Csehszlovákia külügyminisztere, 1921–22-ben miniszterelnöke, 1933–1938 és 1945–1948 között köztársasági elnöke.

⁹¹⁰ Chamberlain, Arthur Neville (1869–1940): brit konzervatív politikus, 1924–1929-ig brit egészségügyi miniszter, 1931–1937 között pénzügyminiszter, majd miniszterelnök (1937–1940).

⁹¹¹ A locarnói paktumot 1925-ben kötötték meg, nagyban hozzájárult a feszült európai politikai légkör enyhüléséhez.

1. A rajnai paktum: Anglia és Olaszország garantálták a német–francia, valamint a német–belga határt. (Keleti határért nem volt hajlandó Anglia garanciát vállalni.)
2. A német–csehszlovák és német–lengyel döntőbíróági [választott bírósági] szerződés, mely határgaranciát nem tartalmazott.
3. Francia–csehszlovák és francia–lengyel kölcsönös védelmi szerződés.

Ez a szisztéma öncsalást tartalmazott, és az egymás után kötött paktumok ellentmondó szövetségi rendszert hoztak létre, mert 1935-ben megkötötték a francia–oroszi paktumot is. A következő háborút elhárító jogszabályt a Kellogg–Briand paktum tartalmazza. 1927-ben egy francia–amerikai örök barátsági deklarációt Briand vetett fel, Kellogg⁹¹² pedig ezt egy általános békedeklarációvá bővítette az összes nagyhatalom bevonásával. Tizenöt állam írta alá, a többi később csatlakozott hozzá. Vállalták, hogy lemondanak a háborúról, és amelyikük ezt megszegné, az összes többi állammal találja szemben magát. Külön bizottság is alakult, melynek célja az volt, hogy egyeztesse az alapokmányt és a Kellogg–Briand paktumot. Litvinov⁹¹³ külügyi népbiztossága alatt 1933–38-ig az orosz külpolitika összhangban volt a francia–angol–kisantant balkáni politikával, és megállapodtak, hogy milyen alapon határozzák meg a támadó fogalmát. Az 1933-as megállapodások szerint támadó az, aki hadat üzen, aki hadüzenet nélkül megszáll idegen területet, aki tengeri vagy légi támadást intéz, aki idegen állam kikötőjét blokád alá veszi. Akik ezt kötötték, a status quo hívei voltak.

Wilson elgondolása az volt, hogy az egész nemzetközi szervezetet a demokrácia fogja össze, de a gyakorlatban az a régi nemzetközi formalista elv érvényesült, hogy más államok kormányformája az államok számára közömbös. Pedig közös politikai kultúra nélkül nem képzelhető el a nemzetközi együttélés. Ez volt az a felismerés, amelyet a Szent Szövetség világosan tudhatott. 1933-ban azonban nem volt meg a homogén kultúra, Oroszország és a kapitalista államok között a távolság óriásira nőtt. 1932-ben ugyan összeült a lefegyverkezési konferencia, de nem jutott eredményre. Legélesebbnek az amerikai pacifizmus és az európai politikai egyensúlyhiány ellentéte mutatkozott. Nem lehet ugyanis csak úgy, magában lefegyverezni a vesztes országokat, és az egyensúlytalanságot meghagyni. Németország követelte is a maga fegyverkezési egyenjogúságát, de a francia biztonsági szisztéma lehetetlennek tartotta, hogy engedje a német fegyverkezést anélkül, hogy Franciaország biztonsága meg ne rendüljön. Olyan nemzetközi rendőrség tervét vetették fel, amely a támadóval szemben lépne fel.

⁹¹² Kellogg, Frank Billings (1856–1937): amerikai politikus, az említett időszakban külügyminiszter.

⁹¹³ Litvinov, Maxim (1876–1951): szovjet politikus, az említett időszakban külügyi népbiztos.

Három évvel később azonban Németország saját elhatározásából fegyverkezett fel. Franciaország elkésett, mint aki értékpapírjait bessz⁹¹⁴ után akarja eladni. 1931-ben Japán háborút indított Kína ellen. Ez a nemzetközi formák felrúgásának első mozzanata. Japán hadüzenet nélkül megszállta Mandzsúriát, bombázta Sanghajt. Mikor pedig a Nemzetek Szövetsége felelősségre akarta vonni Japánt, az kilépett a szövetségből, majd ezután Németország is kilépett belőle. Hitler uralomra jutásával egy időben, 1933-ban a Szovjetunió belépett a Nemzetek Szövetségébe, melynek ez a legválságosabb éve volt. Látszólag reneszánsz kezdődött, 1934-ben a marseille-i királygyilkosság ügyét a Nemzetek Szövetsége intézte. Az angol külügyminiszter javaslatára megállapították, hogy Magyarországot legalábbis gondatlanság terheli, és az ügy le is zárult azzal a ténnyel, hogy Magyarország ezt elismerte. Ez a vita akkor folyt le, amikor Olaszország éppen áthajlóban volt az angol–francia blokkhoz. A stresai front angol–francia–olasz együttműködés eredménye. Olaszország azonban Abesszíniát gyarmatává akarta tenni, így 1935 az olasz–abesszíniai háború éve lett. A támadásnak akadálya volt, hogy Abesszínia tagja volt a Nemzetek Szövetségének és mindazok a szabályok vonatkoztak rá, mint a többi szövetségesre. Ugyanakkor már dúlt a japán–kínai háború, nyilvánvaló volt a leszerelési konferencia csődje és Németország bejelentése a felfegyverkezésről. Azok, akik látták a diktatúra veszedelmét, a Nemzetek Szövetségének szankciós paragrafusát akarták alkalmazni, akik viszont Olaszországot, mint erősebbet be akarták kapcsolni a Németországgal szemben felállítandó blokkba, igyekeztek szemet hunyni.

Franciaország és Anglia szembekerült egymással ebben az ügyben, Laval⁹¹⁵ együtt akart működni Olaszországgal, ezért tompítani igyekezett az ügy élet, noha a baloldal élesen bírálta ezért. Eden viszont elvi politikát követett, és Anglia erőltette a szankció alkalmazását. A Nemzetek Szövetsége megállapította, hogy Olaszország a támadó, kimondta, hogy a szankciót alkalmazni kell, de csak gazdasági szankciót. Azt, amit elvben elfogadtak, enyhén valószínűsítették meg. Mivel a Szuezi-csatorna nyitva állt az egész háború alatt az olaszok előtt, végül a két lehetséges következetes eljárás helyett egy következetlen és értelmetlen eljárást követtek. Egy év alatt Olaszország megszerezte Abesszíniát, a nyugati hatalmak pedig kiállították megbízólevelüket Olaszország királya és Etiópia császára számára.⁹¹⁶ Végeredményben Olaszország szövetkezett Németor-

⁹¹⁴ Bessz (baisse): francia eredetű tőzsdei szakkifejezés, a tőzsdei árfolyamok esését jelenti.

⁹¹⁵ Laval, Pierre (1883–1945): francia politikus, 1931–1932-ben külügyminiszter és miniszterelnök, majd külügyminiszter (1934–1936), miniszterelnök (1935–1936), 1940-től a Vichy-kormány miniszterelnök-helyettese, 1942-ben elnöke. A németekkel való együttműködés miatt végezték ki 1945-ben Párizsban.

⁹¹⁶ Bibó ezzel a mondattal valószínűleg arra utalt, hogy a nyugati hatalmak hagyták, hogy Mussolini elfoglalja és olasz gyarmattá tegye Etiópiát 1935 októberében, majd a hódítást diplomáciai elismerésben is részesítették.

szággal. 1934-ben s Dolfuss-gyilkosság⁹¹⁷ idején Olaszország még meg akarta akadályozni az Anschluszt,⁹¹⁸ 1938-ban viszont teljes közönyösséget mutatott ez iránt. Spanyolországban 1936-ban a Franco-féle⁹¹⁹ ellenforradalmat 60–80%-ig olasz katonai erők támogatták. A spanyol polgárháború 1936-tól 1939-ig tartott. A Nemzetek Szövetsége elhatározta, hogy nem avatkozik be, de ezt csak a nyugati hatalmak vették komolyan, és így az értelmetlenné vált. 1938-ban az Anschluss idején a Nemzetek Szövetségének szerepe említésre sem méltó. A müncheni ügyben, a német–cseh konfliktusban fel sem vetődött a lehetősége annak, hogy bele lehessen szólania. 1939 telén feltámadt a Nemzetek Szövetsége, és összeült, hogy a finn–orosz háború ügyében tárgyaljon. Arra hivatkoztak, hogy a 16.§ 4. bekezdése értelmében bizonyos esetekben ki lehet a tagokat zárni a Nemzetek Szövetségéből. A Szovjetunió kizárása után két nagy és tíz kishatalom maradt tagja a Nemzetek Szövetségének.

1918-tól a második világháborúig az arisztokratikus diplomáciai kultúra le-süllyedt, helyébe a demokratikus kultúra lépett, melynek hátránya a tapasztalat és a közös nyelvezet teljes hiánya volt. Az egyezményeket nem egyformán magyarázták, Németország nem fogadta el a fegyverkezés és az Anschluss tilalmát, így az 1932-es lefegyverzési konferencia kudarcot vallott. 1930-ban előretörték a náci, 1933-ban Hitler uralomra jutott. Ezt a veszélyt úgy lehetett volna megakadályozni, ha egy szilárd blokkot építettek volna ki a hitleri Németország ellen, ugyanakkor bizonyos engedményeket tettek volna egy nem hitleri Németországnak, mert ha a belső erők biztosítást kaptak volna külföldről, akkor megbuktatták volna Hitlert és pártját.

A Nemzetek Szövetségének csődje 1939-re oda vezetett, hogy kitört a második világháború. A napóleoni háborúk gondolata, a minden erő megmozgatása érvényesült és koronázódott be a totális mozgósítás életbeléptetésével. Ennek értelmében a polgári lakosság is részt vett a háborúban, de nemcsak a férfi lakosság, hanem a háború mozgósította az egész társadalmat.

Az emberség megszűnéséhez vezet, hogy minden embert és tárgyat csak hadipotenciálként értékelnek. (Nők és csecsemők tömeges meggyilkolása.) A háború elején még volt egy hallgatólagos megállapodás arról, hogy nem fognak városokat bombázni. Először Németország szegte ezt meg Angliával szemben, de az elhárító fegyverek jól működtek. Ezután megszűntek a gátlások, és Anglia vá-

⁹¹⁷ Dolfuss, Engelbert (1892–1934): osztrák keresztényszocialista politikus, külügyminiszter, szövetségi kancellár.

⁹¹⁸ Anschluss: annak az egyesülésnek az elnevezése, amelyet Németország és Ausztria egyes politikai köréi régóta kívánatosnak tartottak, de csak Dolfuss osztrák kancellár meggyilkolása után, Hitler bécsi bevonulásával valósult meg 1939. március 13-án, miután Kurt Schuschnigg kancellár német nyomásra lemondott. Ezzel Ausztria „csatlakozott” a Német Birodalomhoz.

⁹¹⁹ Franco, Francisco (1893–1975): spanyol katonatiszt, politikus, 1939–1975 között Spanyolország államfője.

laszképpen hatalmas, pusztító légítámadásokat indított, mely a célpontul választott városok teljes pusztulását eredményezte. A végső fegyver az atombomba lett volna, de a civilizált világ erői olyan irányba próbáltak hatni, hogy az atombomba mindent leromboló erejének tudata visszariasszon minden nemzetet a háborútól. A békekötés technikája azonban ugyanannyit romlott, amennyit a háború technikája romlott. A szörnyűségek annyi tömegindulatot szültek, hogy ezek árnyékában megfelelő békét kötni nagyon nehéz volt. A Németország által elkövetett atrocitások a győztes országokban megerősítették azt a tudatot, hogy háborújuk a jók harca volt a gonosszal szemben, s ez is akadályozta a békekötésnek. A győztes hatalmak nem engedélyezték német kormányt, a német nép pedig nem látja be hibáját, hanem csak legyőzését okolja mindenért. Lengyelország kapta Sziléziát és fél Pomerániát. Tízmillió németet kitelepítettek. A németek azt fogják hinni, hogy a győztesek már nem jobbak Hitlernél, csak szerencsésebbek nála. Ha német területen maradt egy belső anarchiában élő nép, akkor a többi hatalom között sem jön létre egyensúly. Ezt nem ellensúlyozza más, mint a komoly rémület a háborútól és az általa okozott pusztításoktól.

A nemzetközi szerződés újabb formái

Az első világháború utáni fejtelenség tanúságán okulva, gyors segítő és helyreállító akciók indultak. Ilyenek például az UNRRA,⁹²⁰ a FAO⁹²¹ (élelmezési alap), a Bretton Woods-i bank és pénzügyi alap.⁹²² A Nemzetek Szövetségének utódja az Egyesült Nemzetek Szervezete, mely igyekszik óvakodni azoktól a technikai zavaroktól, amelyek a Nemzetek Szövetségét munkaképtelenné tették. Valójában azonban éppúgy paragrafusokon alapuló szervezet, mint az elődje, mely csak akkor tud majd eredményesen működni, ha a politikai egyensúly ki tud formálódni, hiszen a politikai egyensúly hiánya a háború legfőbb oka.

1945. január 26-án San Franciscóban alakították meg az *Egyesült Nemzetek Szervezetét*. Célja az elkövetkezendő generációkat a háborútól megóvni, a béke, a biztonság fenntartása kollektív, háborúellenes intézkedésekkel. A második cél a nemzetek közötti barátságos viszony fejlesztése, a nemzetek önrendelkezési jogá-

⁹²⁰ UNRRA segélyszervezetet az Amerikai Egyesült Államokban alapították 1943-ban. 1945 után az ENSZ átvette és segélyszervezetté alakította át, 1950-től a menekültügyi kérdésekkel az UNHCR foglalkozik. UNHCR: United Nations High Commissioner for Refugees – Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főbiztosa.

⁹²¹ A FAO-t a második világháború után hozták létre az ENSZ szakosított szerveként. FAO: Food and Agriculture Organization of the United Nations – Az Egyesült Nemzetek Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete

⁹²² A Bretton Woods-i bankon Bibó valószínűleg a Világbankot (Worldbank) érti, mivel a másik nagy bankot (Nemzetközi Fizetések Bankja – Bank for International Settlements, BIS), amely tevékenységét világméretben végzi, még 1930-ban hozták létre. A pénzügyi alap pedig a Nemzetközi Valutaalapot (International Monetary Fund) jelenti.

nak tiszteletben tartása, az angol terminológiában nem a területi viták elintézése, hanem a nemzetek önállósulása. A harmadik cél a nemzetközi együttműködést biztosítani emberbarát, szociális területeken. A negyedik cél a nemzetek együttes akcióinak összehangolása, az ENSZ nemzetközi központtá válásával.

Alapelvei:

1. Tagjai elismerik a szuverén egyenlőséget.
2. Minden tag jóhiszeműen fogja teljesíteni a kötelezettségeit.
3. Békés eszközökkel fogja végezni a munkáját.
4. Minden tag valamennyi tagállam területi integritását szem előtt kell, hogy tartsa.
5. Minden tag minden segítséget megad a szükséges akciókban.
6. Az Egyesült Nemzetek Szervezete a nem tagállamokkal szemben is biztosítja azt, hogy a fentieket betartsák.
7. Nem jogosítja fel a tagokat, hogy a nemzetek belső hatáskörébe tartozó ügyekbe beavatkozzanak.
8. Nem tartalmaz rendelkezést a kisebbségi viták elrendezésére.

A második fejezet kimondja, hogy az Egyesült Nemzeteknek azok az államok a tagjai, akik a konferencián részt vettek, és a szövetségesek oldalán hadat viseltek, így az összes amerikai ország, az összes közel-keleti ország: Törökország, Irán, Irak, Szíria, Libanon, Egyiptom, a Fülöp-szigetek és Arábia, az egyetlen Afganisztán kivételével, akit azóta felvettek. Szerepelt az összes angol domínium, Írország kivételével. Az európai semleges országok nincsenek az aláírók között, így Spanyolország, Portugália, Svédország (azóta felvették), Svájc, sem a legyőzöttek.

A tagság nyitva áll minden olyan ország előtt, aki elfogadja az alapelveket, és akiket a közgyűlés felvesz. Annak a tagnak, amelyikkel szemben kényszerítő eszközöket alkalmaznak, szünetel a tagsága. Ez az alapokmány sokkal hosszabb, mint a Nemzetek Szövetségéé volt, 19 fejezetet és 111 paragrafust tartalmaz. Szervei a Közgyűlés, a Biztonsági Tanács, a Gazdasági és Szociális Tanács és Területi Megbízatások Tanácsa, a Nemzetközi Állandó Bíróság és a Titkárság. A közgyűlésen minden tag 5–5 küldöttel vesz részt. A Közgyűlés hatásköre szűkebb, mint a Nemzetek Szövetségéé volt, ajánlattevő formában tesz javaslatot. A közgyűlés fogadja el az Egyesült Nemzetek költségvetését kétharmados többséggel. Kisebb jelentőségű ügyekben egyszerű többséggel döntenek. Fontos ügyek a nemzetközi békére és biztonságra vonatkozó javaslatok, a nem állandó tanácsstagok választása, új tagok felvétele, egyes tagok kizárása, és a költségvetési ügyek tárgyalása. Legfontosabb politikai szerv a *Biztonsági Tanács*. A nagyhatalmak állandó, más hatalmak váltakozó tagságára épül. Állandó tagok; Kína, Franciaország, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az USA. Emellé választanak hat nem állandó tagot két esz-

tendőre. Arányuk 5:6. A kisebb hatalmak közül az erősebbek fognak bekerülni. A Biztonsági Tanács hatásköre nagy, a tagok átruházzák rá a felelősséget, és hozzájárulnak ahhoz, hogy a Tanács az összes állam nevében járjon el.

A Tanács tárgyalásának ideje alatt a Közgyűlés ugyanazzal az üggyel nem foglalkozhat. Minden tagnak egy szavazata van, 7 szavazatos többségnek kell lenni a határozat elfogadásához úgy, hogy az öt nagyhatalom szavazata is benne kell, hogy legyen, tehát az öt nagynak vétójoga van. Ez az egész rendszer sebezhető pontja. Veszedelemes a két gyenge tag, Franciaország és Kína vétójoga. (Vitás esetekben a vitában érintett ország szavazata nem számít. A Biztonsági Tanács időnként más helyen ülhet össze. Nem szereplő állam is részt vehet az ülésen, de nincs szavazati joga.) Szerepe akkor kezdődik, ha a béke veszélyben van. Elhatározhatja, milyen nem fegyveres intézkedéseket kell tenni; légi utak, közlekedés, rádiószabályozás. Ilyen esetben katonai vezérkari bizottság alakul.

Az Egyesült Nemzetek chartája szerint nincs jogos háború. A Tanács hozzájárulása nélkül lehetetlen a beavatkozás, viszont a volt ellenséges országok bőven adagolt beavatkozásoknak lehetnek kitéve.

Az Egyesült Nemzetek második tanácsa a *Gazdasági és Szociális Tanács*. Ez kevésbé politikai jellegű, mint a Biztonsági Tanács. 18 tagja van, melyet a Közgyűlés választ a tagállamok közül. Három évre történik a választás, és a kilépő tagot újra lehet választani. A Tanács funkciója kezdeményező funkció a nevelési, egészségügyi kérdésekben. Javaslatot tesz, hogy az alapvető emberi jogokat hogyan lehet tiszteletben tartani, ennek keresztülvitelére terveket készít. Nemzetközi konferenciát hívhat össze. Összességében a nemzetközi munkahivatalra emlékeztet. A magasabb életnívót, a szociális haladást, az emberi jogok biztosítását és az alapvető akadályok elhárítását tűzi ki célul fajra és nemre való tekintet nélkül. A Tanács egyszerű többséggel szavaz, és nem hoz kötelező határozatokat.

A nemzetközi *Területi Megbízások Tanácsa* a gyarmati területekre vonatkozó nemzetközi igazgatást intézi. Elvi deklarációban elfogadják, hogy ezeknek az államoknak az önkormányzatát segíteni fogják, odahatnak, hogy szabad politikai intézményeket fejleszthessenek ki, és a gyarmati igazgatás terén nemzetközi kooperációt építsenek ki.

A Területi Megbízások Tanácsára olyan területek kezelését bízták, amelyek nemzetközi felügyelet alatt állnak. Ez a megbízásos rendszer történhet vagy az egyik tagnak a megbízásával, vagy azzal, hogy az Egyesült Nemzetek hatáskörébe utalják (például egy ellenséges országtól elvett területtel kapcsolatosan). A Területi Megbízások Tanácsának tagja a Biztonsági Tanács minden állandó tagja és minden olyan tag, amely ilyen megbízásos területet igazgat. Ezek állandó tagok. Egyébként a Közgyűlés annyi tagot választ, hogy a Tanács

összetételében a megbízással bíró és nem bíró tagok száma egyenlő legyen. Ez a Tanács lényegesen politikaibb jellegű testület, mint a Gazdasági és Szociális Tanács, de erősebben van alávetve a Közgyűlés határozatának, mint a másik. A Közgyűlés jelentéseket tanulmányoz, felülvizsgálatokat rendez. Ez a Tanács is egyszerű többséggel határoz. Újítás a chartában, hogy ötödik szervként az Állandó Nemzetközi Bíróság van felsorolva. A bíróság statútuma az Egyesült Nemzetek minden tagjára nézve kötelező érvényű. A tagállamok kötelezik magukat, hogy végrehajtják azokat az ítéleteket, melyeket a bíróság hozott. A statútum szerves része az egész chartának. Az ENSZ-nek állandó titkársága is van, melynek titkárát a Közgyűlés választja a Biztonsági Tanács javaslatára. Egyik rendelkezése szerint minden nemzetközi szerződést regisztrálni kell, a nem regisztrált szerződésekre nem lehet az Egyesült Nemzetek előtt hivatkozni. A rendelkezések a Közgyűlés kétharmados szavazatával változtathatók meg. Az esetleges javítás céljából 10 évenként össze kell ülni.

A nemzetközi jog az államok között érvényes jogszabályok összessége. Legfőbb és legtipikusabb alanyai az államok. Ez különbözteti meg minden egyéb jogtól, ahol az ember a tipikus jogalany. Ez olyan közösség, mely centralizált hatalmat nem ismer. Bodin meghatározása szerint az állam olyan hatalom, mely a maga alattvalói számára a legfelsőbb. Kétféle jog alakult ki; egyik a közösségek közti jog, a másik közösségen belüli jog. A német nemzetközi jogtudomány foglalkozott a nemzetközi jog meghatározásával. Felvetették a kérdést, hogy melyiket illeti meg az elsőbbség, a nemzetközi vagy az állami jogot. A monista felfogás szerint a kettő egységet alkot. Az a felfogás, miszerint az állami jog az elsődleges, és a nemzetközi jog abból merít, tehát a nemzetközi jogot külső közjognak tekinti, teljesen elavult. A másik, ellentétes felfogás szerint az állami alkotmány csak azért érvényes, mert a nemzetközi jog az államnak lehetőséget ad, hogy egy területen hatást gyakoroljon. Ez a felfogás irreális és történetietlen. A dualista felfogás szerint az állami és nemzetközi jog két külön jogrendszer. Ezt az álláspontot támasztja alá az a tény, hogy nincs fórum, mely a kettő közötti vitákat kiegyenlítené. Ez valóban két jogrendszer, amely bizonyos pontokon belül érintkezik, máshol független egymástól, és hol az egyik, hol a másik erősebb. Logikai kapcsolat van közöttük és elismerik egymás hatásterületét. Néha összeütköznek, mert belenyúlnak a másik hatáskörébe. A nemzetközi jog megállapít bizonyos jogsértéseket, amit az állami jog nem tart annak. Mind a két jogrendszer jogkövetkezményeinek van bizonyos előnye, hol az egyik, hol a másik javára.

A nemzetközi jog forrásai

A hágai nemzetközi jogi konferencia négy jogforrást állapított meg:

1. Nemzetközi szokásjog.
2. Nemzetközi szerződések.
3. Civilizált államok általánosan elfogadott elvei.
4. Nevesebb jogászok elfogadott tántételei.

A szerződések partikuláris jogot tartalmaznak. Van egyetemes nemzetközi jog, és annyi partikuláris jog, ahány állam áll egymással szemben.

Különös jogforrás a civilizált államok általános jogelve, mely a jogok természetéből von le bizonyos jogszabályokat. Az tulajdonképpen nem más, mint a régi természete. Azok a viták, melyek e kérdés körül folynak, nem lényegesek. Megkülönböztetjük az általános és különös nemzetközi jogot. Ezen kívül felosztjuk nemzetközi közjogra és nemzetközi magánjogra. A nemzetközi magánjog nem az államok közti viszonyra foglalkozik, hanem több államterülettel kapcsolatos bíraskodással, külföldi házasságok feltételei stb. Ha a különböző államok jogelvei keresztezik egymást, akkor hoz döntést a nemzetközi magánjog, például ingatlanügyben. A nemzetközi magánjogon belül mindinkább elterjed a nemzetközi büntetőjog és a nemzetközi perjog. A nemzetközi jog eddig kialakult kategóriái az átmenet állapotában vannak. Ebből az átmeneti helyzetből adódik egy újabb jogforrás, az Egyesült Nemzetek Alkotmánya. A kollektív szervek határozatai új fejlődés útját nyitják meg. Az Egyesült Nemzetek Szervezete átalakulhat lassan a világ szervezetévé, mely meghatározza, hogy mi a nemzetközi jog. De ehhez az kell, hogy a nagyhatalmak tagjai maradjanak az ENSZ-nek.

Az államok

A nemzetközi jog tudomásul veszi az államelmélet meghatározását. Az állam lélei: nép, terület, főhatalom. A nemzetközi jogközösségnek vannak olyan tagjai, melyek nem államok. Például a nemzetközi Duna-hajózás. A nemzetközi jogközösség az európai keresztény államok közösségéből nőtt ki, amely meghatározott államok közössége volt. Ezek közé be lehet jutni, de nem szükségképpen történik a bejutás. A taggá válás formája az elismerés (reconnaissance.) Az új államot egyenként, formálisan is elismerik, ami a nagyhatalmak konferenciáján egyetemesen történik. Így történt 1856-ban a török birodalom befogadása. 1877–78-ban a balkáni államok elismerése. Az elismerés lehet *de facto*⁹²³ vagy *de iure*.⁹²⁴

⁹²³ *De facto* elismerés: amikor egy állam vagy a nemzetközi közösség csak ideiglenesen ismeri el a másik államot, ilyenkor többnyire csak kereskedelmi és konzuli kapcsolatfelvétel történik a két ország között.

⁹²⁴ *De iure* elismerés: amikor egy állam vagy a nemzetközi közösség minden formális jogi kritérium alapján ismeri az adott országot.

Az államok különböző fajtái

Az államok egymás között olyan kapcsolatot létesítenek, aminek nemzetközi jogi jelentősége támad. A mellérendelt államkapcsolatnak két fő típusa van: szövetséges állam és államszövetség. Az államszövetség a lazább kapcsolat, maga nem állam, és tagjainak megmarad a nemzetközi jogalanyiséga. A szövetséges állam maga is állam, s a tagok nemzetközi jogalanyiséga megszűnik. A pontos határt nehéz megtalálni. A leglazább kapcsolat a perszonálunió. Ilyen volt Anglia–Hannover, Hollandia–Luxemburg között. Következő fokozat a klasszikus államszövetség, például a brit világbirodalom. Az egésznek nincs nemzetközi jogalanyiséga, tagállamai teljes jogalanyiségot élveznek. Szorosabb fajtája az államszövetségnek a Szovjetunió, ahol az államszövetségnek magának is van jogalanyiséga. Reálunió monarchikus országokban szokott lenni, mikor mindkét államnak van nemzetközi jogalanyiséga, de ezen felül bizonyos hatáskörökre, különösen a külügyekre közös szervek vannak, például Ausztria–Magyarország, Dánia–Izland, Svédország–Norvégia. Az államszövetségből a szövetséges államba való átmenet folyékony, de döntő az úgynevezett kompetencia-kompetencia [Kompetenz-Kompetenz]: a hatáskörre vonatkozó hatáskör, ami az államszövetségnél a tagállamoknak, a szövetséges államnál magának a szövetségnek a hatáskörébe tartozik. Van szövetséges állam, mely a nemzetközi jognak az alanya, azonban még a tagállamnak is megmaradt a nemzetközi jogalanyiséga, csak korlátozott hatáskörben. Például Bajorország, Szászország stb. is tarthattak követet. Tipikus szövetséges állam az USA, Svájc, Brazília, Argentína, ahol a tagállam állam, de nem nemzetközi jogalany.

Alárendelt államkapcsolatok

A korlátozott vagy félszuverén államok mint nemzetközi jogalanyok helyzete speciális. Esetenként változik, hogy milyen mértékben korlátozott a szuverenitásuk. Egy primitív állam szerződést köt egy szuverén állammal, s ezzel az ak-tussal elidegeníti a maga jogalanyiségét; ez a protektorátus. Félszuverén állam például Andorra, Monaco, Marokkó, Tunézia, San Marino stb.

Nemzetközi cselekvőképességükben korlátozottak, különben teljesen cselekvőképesek és szuverének az állandó semleges államok. Ilyen Svájc, melynek semlegességét a bécsi kongresszus mondta ki 1815-ben, illetve azt, hogy csak önvédelmi háborút van joga folytatni. Svájc fenn tudta tartani semlegességét a két világháborúban, s humanitárius feladatnak tett eleget (Vöröskereszt). Izland kimondta, hogy állandóan semleges, de ez csak azt jelenti, hogy nem köteles Dánia háborúiban részt venni. A pápai állam is semleges, akkor is, ha Olaszország háborúban van. Korlátozott szuverenitású államok a lefegyverzetek, de a meg-

szállott országok is ilyenek. Németország különleges helyzetben van, mert nincs kormánya, azonban ez nem jelenti a megszűnését [1946]. Átmenetileg elég, ha csak az állam harmadik tényezője marad meg, a terület, de csak ideiglenesen tartható ez az állapot.

Az államutódlás kérdése

Az az állam, mely olyan területre kerül, mely ezelőtt más birtokában volt, elvileg felel a jogelőd adósságaiért is, gyakorlatilag azonban minden állam annyiban jogutód, amennyiben ezt elismeri. Az államok megszűnése is nemzetközi jogi kérdés; akkor szűnik meg, ha a hatalom, népesség és terület megszűnik. A jogfenntartás megmarad, a megszűnés visszaállítható, ha két állam teljes mértékű jogutódlást kénytelen vállalni. Abban az esetben, ha nagyobb állam kisebbet kebelez be, a jogutódlás elismerése bizonytalan.

Az államok egyenlősége, az államok szabadsága

A világ területe államokra oszlik fel, és az állam egy bizonyos területen gyakorol hatalmat. Ez a szuverenitás az újkor közepétől kezdődik és szemben áll a középkori szemlélettel, amikor minden állam felett részben a pápa, részben a császár gyakorol fennhatóságot. A vesztfáliai békétől a bécsi kongresszusig alakul ki az a szigorú elv, hogy az államok saját területükön egyformán szuverének. Vannak államok, melyeket királyi tisztelet illet, ezek a királyság, császárság és a nagyobb köztársaságok, de ez nem illeti meg a fejedelemségeket és a kisebb köztársaságokat. A királyi tisztelet (honneur royal) gyakorlatilag ceremonális jellegű, csak az ezzel bíró országok küldhetnek idegenbe nagykövetet, s a többi államok csak egyszerű követet. A nemzetközi dekrétumokban az országok neveit különben ábécésorrendben szerepeltetik. A 19. század folyamán döntő különbség volt a nagyhatalmak és a nem nagyhatalmak között, s hogy melyik hova tartozott, az merőben szokáson alapult. Ezt a szokást kodifikálta a Nemzetek Szövetsége, majd az Egyesült Nemzetek, mikor különbséget tett állandó tanácstagsággal bíró és nem bíró tagok között.

Az állam belső szabadsága szerint minden állam szabadon cselekedhet saját területén, idegen ország belső ügyeibe senki nem szólhat bele. Erre a Biztonsági Tanács hivatott. A be nem avatkozás tilalmával szemben állnak a kért beavatkozások, a szerződések alapján történő beavatkozások (a kisebbségek védelméről szóló szabályok) és a végszükség címén való beavatkozás. Közvetítés

(intercesszió⁹²⁵) szabad, de ez inkább politikai, mint jogi jellegű (intervenció⁹²⁶ és intercesszió különbsége). A kereskedelmi érintkezés szabálya, hogy nem kell egy konkrét kereskedelmi szerződést elfogadni, de másik állammal gazdasági kapcsolatba kell lépni. Ezt a jogszabályt az európai országok kezdeményezték azért, hogy kényszeríthessék a keleti országokat, hogy határaikat megnyissák idegen országok előtt. Csak olyan kereskedelmi szerződést kötöttek, melyek a többi államra nézve nem hátrányosak. Az idegen állampolgárok közötti megkülönböztetésre főleg az USA adott példát, amikor a kvótát a kívánatos fajú polgárok szerint állította össze.

A vizek jogi helyzete

Különbséget kell tenni tengerekkel kapcsolatos és tengerekkel nem kapcsolatos vizek között (tavak, folyók, csatornák stb.). A folyók lehetnek nemzetiék vagy nemzetköziek. Nemzetiék azok, amelyek forrásuktól torkolatukig egy ország területén haladnak, nemzetköziek pedig azok, amelyek több országon folynak keresztül, vagy határt képeznek. Közös érdekű a folyó, ha mellékfolyói idegen országból folynak. A nemzeti folyó felett minden jogot az az ország gyakorol, amelyen keresztülfolynak. A nemzetközi folyókra nézve a szomszédjog (magánjoggal analóg) szabályai állnak fenn. Tilos az országnak olyan tevékenységet végezni, amely más országból von el vizet, illetve minden olyan munka, mely révén más országot áradás fenyeget. Minden olyan tevékenység, mely a nemzetközi folyó használhatóságát biztosítja, kötelező. Egyetemes érdekű folyók azok, ahol fennáll a hajózás lehetősége. Nemzetközi kereskedelmi hajózás számára minden vízi utat nyitva kell hagyni, illetve tartani. A rendészeti szabályok betartása a parti államokra tartozik. Rendészeti korlátozásokat léptethet életbe, díjakat szedhet, ha minden ország számára azonos feltételeket ad. A *cabotage* azt a hajózást jelenti, amely egy állam két pontja között, az államhoz tartozó vizeken történik.

Dunai hajózás

Az 1856-i párizsi kongresszuson az Osztrák–Magyar Monarchia kezdeményezte egy Duna-bizottság felállítását a torkolat biztosítására. 1883-ban az Európai Duna-bizottság hatásköre Bráiláig terjeszkedett ki. Ezen a területen az Európai Duna-bizottság fennhatóságot gyakorolt. Ennek tagjai a nagyhatalmak és Románia voltak. A Nemzetközi Duna-bizottságban a parti államok és a nagyhatal-

⁹²⁵ Intercesszió: közbenjárás, közvetítés.

⁹²⁶ Intervenció: fegyveres beavatkozás másik állam belügyébe.

mak foglalnak helyet, ezek feladata a hajózás szabadsága feletti őrködés, parti rendészeti szabályok alkotása. Székhelyét ötévenként változtatta. 1940 óta, Besszarábia annektálása után a Szovjetunió a Duna torkolata mellé került, és a szovjet álláspont szerint a dunai kérdéshez a nyugati államoknak semmi köze nincs.

Arra a csatornára nézve, mely több államon folyik keresztül, az a szabály, hogy egymás között kell megegyezni, megállapodásokat kötni a szabályozásról. A tavak azon ország fennhatósága alá tartoznak, amelynek a területén fekszenek.

Tengerrel kapcsolatos vizek

A tenger felett egy országnak sincs fennhatósága. Zárt tenger az, amelynek az egész partvidéke egyazon államhoz tartozik, s a nyílt tengerrel úgy van összekötésben, hogy a parti állam el tudja zárni a kijáratot a nyílt tengerre. Zárt tenger az Azovi-tenger, csak az Azovi-szoroson keresztül érintkezik más tengerrel. Nyílt tenger a Fekete-tenger, mert a partján több állam osztozik. Addig volt csak zárt, míg Törökországhoz tartozott. Nem zárt tenger a Márvány-tenger, pedig csak Törökországhoz tartozik, de nemcsak egyfelé van kijárata. A tengeröblök hovatarozása is nyílásuk nagyságától függ.

A *parti tenger* a parti ország fennhatósága alá tartozik. Általános szabály szerint addig terjed, amíg a parti ország uralni tudja. Anglia a legkisebb parti tenger mellett szavaz (3 mérföld), Spanyolország 12, Svédország 6 mérföld mellett. A parti tenger az államterület egy része. Ezt a fennhatóságot a nemzetközi jog szabályozza. A hajózás rajta minden körülmények között szabad. A parti hajózás (cabotage) a parti állam kizárólagos joga, ez ugyanazon állam két kikötője között folyik a parti tengeren belül. A halászat is a parti állam kizárólagos joga.

Különleges helyzetük van azon tengersizorosoknak, amelyek két nyílt tengert kötnek össze egymással. Legnevezetesebbek a Boszporusz és a Dardanellák. A különböző szabályozások egyik nagy problémája, hogy Oroszország nyílt tengerhez jusson. 1774-ben jelent meg először Oroszország a tengerparton. A drinápolyi béke szerint 1829-ig minden nemzet kereskedelmi hajója szabadon járhat a szorosokon, csak hadihajók nem. A Fekete-tenger partvidékének semlegessége 1871-ben megszűnt. Ha Törökország békében áll, akkor közlekedhetnek hadihajók a Boszporuszon, különben csak kereskedelmi hajók.

Nyílt tengereket összekötő csatornák a Szezei-, Panama- és a Kieli-csatorna. A Szezei-csatorna 1869-ben lett kész, és Egyiptom területén halad keresztül. Egyiptom akkor Törökország fennhatósága alatt állt. 1882-ben a részvények nagy részét Anglia szerezte meg, de a többség ma is kisebb francia részvényesek kezében van. Minden állam hajója áthaladhat a csatornán, de háború idején csak

a legszükségesebb időt tölthetik benne. A Panama-csatorna 1914-ben készült el, Anglia, az USA és Panama állam kötöttek egy szerződést már 1903-ban, de ez csak egymás hajóira volt kötelező. Bizonyos parti része egyenesen az USA területéhez tartozik. A Kieli-csatorna 1896-ban készült el, a versailles-i szerződés tette nemzetközivé.

Nyílt tengereken való közlekedésnek különféle veszélyei és szabályai vannak, amiket a kalózkodás veszélye (erőszak nyílt tengeren, magánhajók részéről) miatt hoztak. Bármelyik állam hadihajója elfoghatja a kalózokat, és bíróság elé állíthatja. Bármely hajót átkutathat, hogy nem kalózhajó-e. Hadviselő állam hajói jogosultak az ellenséges hajókat megállítani, és a rajta lévő anyagot zsákmányolni. A hadihajó jogosult a vele ellenséges hajót saját hadi kikötőjébe vinni, és a bíróság állapítja meg, hogy jogosult-e elvenni. Hadi dugáru minden olyan áru, mely valamelyik fél háborús céljait szolgálja, főleg fegyver, lőszer. Jogtalanul megállított és átvizsgált hadihajóért a megállító ország kártérítést tartozik fizetni. A dugáru (contrebande) vagy a zsákmány (prise) sorsa felett bíróság ítélezik. A fellebbezési fórumban a kis- és nagyhatalmak nem tudnak egymással megegyezni. Halászati szabályok csak az Északi-tengeren vannak, különben a nyílt tengeren minden ország egyformán halászhat. Az elsüllyedt kincs a kibányászó nemzetet illeti. 1888-ban egy nemzetközi egyezmény kimondta, hogy kábeleket a tengerbe lerakni minden állam joga, és ezeket rongálni *nemzetközi deliktum* [bűncselekmény]. Újabban a tengeren légikikötőket akarunk létesíteni lerögzített nagy anyahajókon. Ezek nemzetközi helyzete a hajókra és a szigetekre emlékeztet, de jogi minőségük valószínűleg a parti tengerrel lesz azonos.

A levegő helyzete

A levegőréteg azon államhoz tartozik, amely felett van. Az utasszállító gépek minden nemzet felett szabadon közlekedhetnek, hadi és postaszállító gépek csak akkor, ha az illető országtól külön engedélyt szereztek.

Szolgalmak. (Servitus in patiando⁹²⁷) A közlekedés lehetővé tételét a békeszerződések biztosították. Így például a versailles-i biztosítja a szabad közlekedést Magyarország, Csehszlovákia számára a tenger felé Fiume irányá-

⁹²⁷ A servitus in patiando a szolgalmak gyakorlásának jogát jelenti, a másik telkén való átjárás jogát, abban az esetben, ha a szolgalmat csak tűrésre kötelezi a másik felet. A kifejezés a római jogból ered, olyan jogot jelent, amelynél fogva az egyik telek (uralkodó telek, praedium dominans) mindenkor használója meghatározott szükséglet kielégítésére igénybe veheti a szomszédos telket (szolgáló telek, praedium serviens). Ez a szükséglet többnyire a telek megközelítéséhez szükséges úthasználati vagy vízelvezetési szükséglet volt.

ba (peage jog). Ilyen jogok a halászati jogok is. A kombinált szolgalmi jogok nemtevésből és tőrésből állnak. Például mikor két ország között a vámhatár nem az eredeti határral esik egybe, mint pl. Svájc és Franciaország határa. Ilyen szolgalmakat tartalmaz egy szerződés Olaszország és a Szentszék között. Olaszország kötelezi magát, hogy nem épít olyan építményt, mely zavarólag hatna a Szentszékekkel szemben. Kötelezi magát, hogy a Vatikán vízellátásáról gondoskodik. (Servitus in patiando!) A pápa használhatja az olasz vasutakat, viszont nem zárja el a közlekedés elől a Szent Márk teret.

Az állam impériuma alá vonja, aki területén tartózkodik. Nemzetközi értelemben valaki valamely országnak polgára akkor is, ha az illető állam valamilyen alacsonyabb státuszt enged csak neki (németországi zsidók). Általában minden állam belső közjogától függ, hogy kit tart állampolgárnak. Így létrejöhet a kettős állampolgárság és a hontalanság állapota. Az állampolgárság megszerzése államok szerint változik. Nyugati országokban, az az elv az uralkodó, hogy mindenki születési helye szerint válik annak az államnak polgárává. Ezt az teszi lehetővé, hogy nincs általános védkötelezettség, és Amerika például így akarja a bevándorlóknak az állampolgárság megszerzését megkönnyíteni. A közép-keleti és a keleti országokban általában a leszármazás az alapja az állampolgárság megszerzésének. A kívánatosnak tartott rendezésre nem sok remény van. A békeszerződések a területváltozásokkal kapcsolatban szoktak szabályokat alkotni, az állampolgárságra vonatkozólag nem. Az átcsatolt területek lakosai megszerzik annak az államnak polgárságát, ahova csatolták őket, vagy pedig kérelmezhetik a régi állampolgárságuk megtartását is (optio). A régi állampolgárság megtartása az elköltözés lehetőségével jár együtt. A trianoni békeszerződés kétféle megoldást tartalmazott, vagy egy éven belül lehetett optálni annak az államnak javára, ahol addigi illetőségű volt, vagy egy éven belül azon állam javára, amelyiknek többsége nemzetiségi alapon állt. A jogi személyek állampolgárságának megállapításánál mindig a társaság székhelye a mérvadó. Általában minden országnak joga van idegenrendészetét fenntartani, területét idegenek elől nem zárhatja el. Köteles minden ország a területén élő idegenek személyi- és vagyonbiztonságát garantálni. Idegen állam területén elkövetett bűnért kérhetik az államok a bűnös *kiadatását*. Szabályok erre vonatkozólag nincsenek, csak kétoldalú egyezmények, ha a cselekmény mindkét országban bűncselekmény. Mostani tendencia szerint az az ország ítélkezik a politikai bűntettes felett, amely ellen elkövette a bűncselekményt. Minden államnak joga a politikai menekülteknek menedéket adni. Minden állam köteles megakadályozni, hogy területén idegen állam ellen összeesküvést és terveket készítsenek. A szabályok szelleme aszerint változik, hogy a politikai köztudat mennyire homogén. Minden nemzet köteles az idegenek *kereseti jogát* biztosítani. Idegen állampolgár panasszal élhet, ha

számára a jogszolgáltatást megtagadják (*deni de justice*) vagy az ítélethozatalt elhúzzák. Kérdéses, hogy az állam polgárainak külföldi követelését behajthatja-e. A Drago-doktrína szerint nem. Az 1907. évi hágai konferencia szerint csak akkor, ha előzetesen nemzetközi döntőbíráskodás előtt megkísérelte ügyét békésen elintézni. Egyes országok külföldön élő állampolgárai számára külön bíróságot kértek. (Konzuli bíráskodás.) Egyiptomban ez még ma is fennáll, Kínában viszont az idegenek külön városrészt igényeltek saját közigazgatással, melyből a kínaiak ki is voltak zárva.

A kisebbségi jogok az állami impérium személyi körét érintik. Régtől fogva problematikus a kisebbségi kérdés mind vallási, mind nemzetiségi téren. A berlini kongresszus 1878-ban rendezte a vallási kisebbség kérdését. Egy ország vallási kisebbsége szabadon érintkezhet vallásának külföldön élő hierarchikus fejével, a polgári életben pedig politikai és foglalkozási jogegyenlőséget élvez, de ennek betartását nem ellenőrizték. 1900 körül a Törökországban élő keresztények Szíriában folytattak tárgyalásokat a vallás és iskolaügy kérdésében, az 1919-es európai rendezési folyamat pedig egészen új alapokra fektette a kisebbségi kérdést. A legyőzött kisállamok a békeszerződésben ismerték el kisebbségi kötelezettségüket, a győztesek szövetséges kisállamok pedig a nagyhatalmakkal kötöttek szerződéseket. Minden állam köteles kisebbségi lakóinak közjogi és magánjogi egyenlőséget biztosítani, a hatóságok előtt a kisebbségi nyelv használatát megkönnyíteni, és ha bizonyos arányszámot (20%) elér a gyermekek száma, akkor saját nyelvű kisebbségi iskolát kell felállítani számukra. Az alaki jogszabályok a Nemzetek Szövetsége előtti eljárást szabályozták, amelyben elvileg a Tanács elnöke döntött. A kérdésben a második világháború óta ezen szabályok hatályukat veszítették, és ezek a kérdések csak a területi elrendezés után kerülnek majd ismét napirendre.

A nemzetközi jog szervei vagy egy bizonyos terület, vagy egy bizonyos ország ügyeit hivatottak intézni. Általános szervei az államfő és a külügyminiszter. Kivétel nélkül minden államban van egy szerv, amely a legfőbb hatalmat megtestesíti, és egy másik szerv, mely a külső ügyekkel foglalkozik. Az államfő hatásköre formai jellegű, ő írja a megbízólevelet, fogadja a követeket. Az államfői privilégium egyformán illeti meg az államfőt, akár egyéni, akár társas jellegű szerv. Társas jellegű szerv van Svájcban, ahol a kormány, illetőleg a tanács egyik tagja látja el – egymást váltva – az államfő funkcióit, és a Szovjetunióban, ahol a végrehajtó bizottság elnöke látja el ezt a funkciót. Az államfő reprezentatív jelentősége abban áll, hogy az államfő cselekedeteiért az egész állam felelős, még akkor is, ha túllépi a hatáskörét. Legfontosabb privilégiuma külföldi tartózkodás esetén az extraterritorialitás. Ez a régenst is megilleti, a királyi család tagjaira azonban nem vonatkozik. Ha az államfő inkognitóban van, akkor az extraterritorialitás addig nem

érvényesül, míg inkognitóját fel nem fedi. Az exterritorialitás azt tartalmazza, hogy az államfő személye sérthetetlen, vele szemben az illető külföldi ország semmilyen kényszerítő intézkedést nem alkalmazhat, illetőleg nem foganatosíthat. Az államfővel szemben polgári pert indítani nem lehet, kivétel külföldi ingatlanra, amivel szemben lehet. Olaszország, Belgium, Svájc jogszabályai megengedik a külföldi államfő ellen indított polgári pert, de a büntetőbíráskodást nem, viszont a közlekedésügyi szabályok rá is vonatkoznak. Adóztatás alól a külföldi is mentes. Külföldi útjain az államfő a saját államát érintő funkcióit elláthatja, ha ez az idegen államot nem zavarja, de például nem végeztetheti ki kíséretének tagjait. (Bár Krisztina királynő ezt is megtette.)

Külgyminiszter az államfőt helyettesítő szerv, privilégiuma nem olyan teljes, mint az államfőé. Külföldi tartózkodása alatt sérthetetlenséget élvez.

Követküldést a pápák és Velence vezették be a 15. században, általánossá a 18. században vált. Kezdetben nem szívesen fogadták a követeket, kémnek tartották őket, ezért alakult ki a követek sérthetetlenségének jogi szabályozása. Ezt a kölcsönösség folytán elfogadták, minden állam küldhet követeket a nemzetközi jogközösségnek, még olyan is, amely nem állam. (Nemzetek Szövetsége, Egyesült Nemzetek.) Az Osztrák–Magyar Monarchia is küldött követeket, bár mindkét állam külön is szuverén volt. A Szovjetunió, mint államszövetség követet küld az összes állam nevében, és egyes államai külön is küldhetnek követeket. (Ukrajna, Fehéroroszország.) Az angol birodalom maga nem küld követeket, csak Nagy-Britannia és az egyes domíniumok. Külön kérdés a szövetséges állam tagállamának követküldési joga. Németországban volt ilyen, de általában nincs. (USA tagállamai vagy Svájc kantonjai.) A félszuverén állam követküldési joga azon múlik, hogy a státuszát megszabó szerződés erre nézve hogyan rendelkezik. Az államok kötelesek a követet fogadni, de nem kötelesek követet küldeni. A római Szentszék az 1929-i lateráni zsinaton⁹²⁸ kapta jogalanyiságát, de követküldési joga már előbb volt. A Máltai Lovagrend is ilyen területen kívüli (területét vesztt), elsősorban erkölcsi funkciókat megtestesítő szervezet.

Szeged, 1946–1947

⁹²⁸ Elírás, 1929-ben a Szentszék Olaszországgal a lateráni szerződést (konkordátumot) kötötte meg, melynek értelmében Olaszország elismerte Vatikánváros (Città del Vaticano) önállóságát, és 4 milliárd líra kártalanítást fizetett neki. A pápa, XI. Pius (1922–1939) cserében lemondott arról, hogy részt vegyen a politikai- és a közéletben. A szerződéssel Mussolini régi terve valósult meg, ugyanis régóta szeretett volna megegyezni az egyházzal, de nem konkordátum (tehát egyenrangú felek közötti szerződés) formájában, hanem az olasz állam fennhatóságát kifejezőve csak törvényi szabályozással. Ezt viszont a pápa nem fogadta el.

Szentpéteri István
BIBÓ ISTVÁN SPECIÁLIS KOLLÉGIUMAI
1947–1948

I. Demokrácia és szocializmus

1947. október 22.

Az európai társadalomfejlődés folyamata a hatalomgyakorlás emberségesebbé válása.

Az ókor hatalomgyakorlási módozatai

A mai kegyetlenség absztrakt kegyetlenség. Az ókorban a kegyetlenség, a gyilkolás mindennapos jelenség volt. Ferrero *Pouvoir* című könyve: a forradalmak könyvszagúak, nagyban irányítják őket a könyvek. Az ókorban nem voltak elvekben megfogalmazott harcok. A tömegre hatás nem elvi formában történt. Pl. Caesar karrierje: nagyméretű hadsereget kézben tudott tartani, ez megerősítette helyzetét, és nem akarta megváltoztatni a kormányformát.

Az ember és ember közti viszonyok „megpuhulása” a kereszténységtől kezdve alakult ki. A hatalmat igazolni kell: ez keresztény, európai gondolat. Az ókor nem ismert legitim hatalmat. Ennek ellenére a római köztársaság szilárd rendszert épített ki. Azért ez a legszilárdabb, mert arisztokrata vezetők vitték az ügyeket a szenátusba, a törvényeket a népgyűlés hozta.

A keresztény gondolkodás az elsőszülöttség elvét vezette be az alkalmasság elve helyett. Mégis ez által vált el az európai fejlődés a keleti despotizmustól. Az örökletességgel, a monogám házasság követelésével a trónkövetelők sokaságát háttérbe szorította. A szilárd öröklési rend és a keresztény nevelés alapján a dinasztia is lojálissá vált. Hatalmas civilizációs vívmánya ez a középkornak. Nem túl helyes, de az adott viszonyok között mindenki által elfogadott elv. Ez volt a francia forradalomig és 1914-ig. Addig a dinasztiák Európában szilárdak voltak. (Kr. u. 750 körül volt az utolsó válság: a Karolingok legyőzték a Merovingokat.) A középkor fejtelensége optikai csalódás. A magánháborúk inkább a mai futballmeccsekhez hasonlítottak. Az európai államrendszer a törvényesség szilárd hatását mutatta. A keresztény gondolkodás a hatalom igazolásának szükségességét vetette fel.

Ma Európában három tényező szükséges ehhez:

1. Tényleges hatalombirtoklás;

2. Elvekkal történő igazolás;

3. A közösség tényleges meggyőződése, hogy a gyakorolt hatalom igazolt hatalom.

Európában a hatalom gócai át tudják vészelní a hatalom tényezőinek kílengéseit, gyengüléseit. Az európai királyságok a középkor anarchiáját túléltek, és később ismét tényleges hatalmat hoztak létre. Pl. a Hitler által elűzött uralkodók, tényleges hatalom nélkül.

E rendszer ellentmondása

A kereszténység az egyenlőség elvét hirdette; minden ember egyenlő. Ez az ideológia a konkrét európai fejlődésben a maga erkölcsi igazolását kénytelen volt odakölcsönözni az arisztokratáknak. Az arisztokráciát és a monarchiát a kereszténység egyenlősítő erkölcsi elveivel erősítette meg: isteni hatalomból eredően uralkodó király, tisztviselők, stb.

E belső ellentmondás kirobbanása

A keresztény egyház tudomásul vette a királyok hatalmát, másrészt a papok nevelték a királyokat. Ez a hatalom moralizálását jelentette. De az ellentmondás megvolt, és marni és rongálni kezdte az építményt a középkor virágkora közepén, még egy konszolidált világban.

Marxista ellenvetés: mi értelme elvek ellentmondásáról beszélni, amikor az elvi ellentmondás mögött felfedezhetők az ellenkező érdekek? Válasz: hosszú távra létkérdés, hogy a szervezési alapelvek összefüggnek. Az igazolás által lesz a rendszer legitimé, és ebben nem lehet ellentmondás. Pl. a mai gazdasági rendszer kapitalista és szocialista is. A szocialisták a szocializmust hirdetik a sajtóban stb., de politikai okokból a magántulajdont nem bántják. Ez a szerveződési ellentmondás előbb-utóbb konkrét összeütközésben robban ki.

A középkori államrendszerekkel is ez történt. A kereszténység az egyenlőségen alapul, az egyenlőtlenségről a könyvek semmit sem mondanak. A Bibliának semmi köze a monarchikus-arisztokratikus államrendszerhez. A keresztény államelmélet későbbi művei sem mondanak semmit, Szent Ágoston se. A királyok isteni hatalmát így a papok nem tudták igazolni. Szent Tamás megpróbálja, de nem tudja. Szerinte végül is a hatalom annyiban Istentől való, amennyiben feladatát ellátja, és kimondja, hogy a zsarnok királyt meg lehet fosztani a trónjától.

A 13. századtól a keresztény államelmélet forradalmasító hatása megmozdult. A középkori hitvilág és társadalmi rend bomladozni kezdett. Megindul

a hatalom igazolásának hosszú átrendeződése. Ez a 13. századtól 1918-ig tart. Ekkor már csak a szokásokban él a monarchikus gyakorlat.

A parasztság és a polgárság fellép a nemesség ellen. Bár a keresztény rendszer akceptálta a király hatalmát, védelme alatt azonban megnőtt a polgárság. Ez az ókorban nem történhetett meg, mert ezeket mindig kifosztották. Öntudatuk, önbizalmuk megerősödött. A parasztság is polgárosodott, a polgárságban támogatóra lett.

A reformációval e folyamat nagy lendületet kapott. Racionális erőfeszítéssel a kereszténység alapjáig akart lenyúlni, és ennek a politikai konvenciók terén mutatkoztak meg az eredményei. Az elméletben nem hozott újat. A tömegek politikai öntudatának ideológiai segítséget adott.

A vallásháborúk után a király olyan mértékben került összefüggésbe a vallással, mint addig soha. A király illegitimmé válása nem papok által megállapított dologgá vált, hanem mindennapi jelenséggé, reális élménnyé. A királyok trónról letevése az élmény leghevesebb fokán sugallta a hatalom igazolásának szükségességét. Ez a király előtt vonatkozott a nemesre és a gazdag emberre is. A vagyonos ember mögött a munkával való vagyongyűjtés igazolása még inkább ott állt. A kritika a gazdag emberre is vonatkozott.

Az európai monarchia első nagy fordulata a francia forradalom. Bár előtte az angol forradalom is hasonló volt, de ott végül mégis helyreállt a hatalom. Itt a királyi hatalom szimbolizálódott. Ez a biztonságérzet erősítését szolgálta. Európában a királyi hatalom mindjobban izolálódott.

1947. november 9.

A keresztény politikai gondolkodás alapelvei bontakoznak ki e kritika alapján, csakhogy szembefordulva a történelmi képződményekkel. Kritika van, de a társadalomban a monarchikus legalitás rendje még nem nagyon van érintve – talán Anglia és Hollandia kivétel.

A 17. század közepén az angol forradalom az első, amely az Isten kegyelméből való uralmat megdönti. Ez azonban csak elszigetelt jelenség. A kontinentális Európában a monarchista államrend abszolutizálódásával jutott el a kirobbanásig.

Franciaország a középpont. Kialakítja az abszolút királyságot, amely univerzalizálja a társadalom szervezeteit, saját magát pedig elgyökérteleníti. A generális rendi gyűlést nem akarja összehívni, de új adókat vezet be. Az összes közfunkciókat eladhatóvá teszi. A század végére a királyság a népi, helyi, adminisztratív gyökerektől elszakadt képződmény lett. Nem támaszkodik már tényekre az, hogy ő az egyedül legitim hatalom.

1789-ben még a rendi gyűlésen sem gondolnak a monarchia megszüntetésére. Később a király engedékenysége miatt a királyság semmivé válik. A keresztény Európa alapvető forradalomélménye, hogy a monarchia és az arisztokrácia megdönthető. A szabadságjogok deklaráltak. Itt jelenik meg a nacionalizmus kérdése.

A francia forradalom egyesek szerint a polgárság műve volt. Ez a polgárság túlbecsülése. A királyság megdöntését nem lehet egyedül nekik tulajdonítani, mert ott volt az erős értelmiség is.

Ahhoz, hogy a társadalomkritika formálódjon erővé váljon, az szükséges, hogy az üres politikai formák összeomlása után olyan anarchikus állapot jöjjön létre, hogy ideológiai elvek alapján rendezzék be az új rendszert. Normális állapotban nem ideológiák szerint szerveződik a politika, hanem kompromisszumokkal. Ideológiai berendezkedés csak anarchiában lehetséges. Azóta az új szerveződés elve, a demokrácia, még nincs teljesen vitán kívülé téve.

Az igazi robbanást okozó forradalmi változást az jelenti, hogy az egész régi politikai szerveződési forma összeomlott, és kezdődik az egyenlőségen alapuló szerveződés. Egy és ugyanazon forradalomról van szó, a polgárság a faltörő kos. A minőségi jellegű arisztokrata rend ekkor bukott meg. Ha nincs arisztokrata, ha nincs minőségi különbség, akkor a relatíve kis különbség (a polgár és a köznép különbsége) nem lehet komoly társadalomszervező elv. A polgári szervezés nem önálló társadalomszervezési forma. Csak az egyenlőségen alapuló társadalom pillanatnyi, átmeneti helyzete.

A szocializmus is egy nagy része a forradalomnak. Az orosz forradalomban a nagy monarchikus építmény összeomlása ugyanaz, mint 1789-ben. Ne tagoljuk végtelenségig a forradalmakat, mert nem tekinthetők normális társadalmi változásoknak. Egy forradalom folyik most is: a monarchikus-arisztokratikus világkép összeomlása.

A szabadság problémája

Már a középkori fejlődésben is fontos, csakhogy itt a szabadság egyénenként különböző, nagyon variált. Amikor a történelem az egyenlőség szervezési elvére váltott át, egységes emberi szabadságrendszert kellett kiépíteni.

A szabadsághoz organikusan hozzátartozik a félelemnélküliség, de egy változó, forradalmi társadalmi rend a legfélelemkeltebb. A forradalom az egész társadalmat félelemmel töltötte el. Francia forradalom: diktatúrák s végül Napóleon – egy társadalom nem bír király nélkül élni? A problémák túlnyomórészt a krízis problémái.

Az egyenlőségen alapuló társadalomszerveződés belső logikája következtében ha nem indokolt a hatalom öröklődése, nem indokolt a gazdasági öröklődés sem. A francia forradalom által meggyorsított polgári fejlődés és a középkori zárt egységek felbomlása fokozták az emberek bizonytalanságérzetét. A középkori kis szabadságok tűzhelyeit oltották ki ezzel.

A szocializmus a 19. században ebből a rossz érzésből kapta morális erejét. Szabadság: a műhelytulajdonosok tönkretételének szabadsága? Egyenlőség: milliók egyenlő kiszolgáltatottsága keveseknek? A szocializmus igazi mozgatói a proletárságba beleszorított, a szabadságot korábbról már ismerő emberek. Céhek válsága, kisiparosok: világos társadalomkritika.

A szocializmus nem állítja előtérbe az egyenlőséget a szabadság rovására. Ez a legnagyobb értelmetlenség. A demokratikus ideológiában éppoly fontos a szabadság, mint az egyenlőség. A szabadság régi elv, míg az egyenlőség az arisztokrata rend összeomlása óta létező elv. Az arisztokrata világban is van szabadság. Az viszont már gondolati bakugrás, hogy teljes szabadság egyenlőtlenség mellett is lehetséges. Itt a szabadság és az egyenlőség: vértelen absztrakciók. A társadalom valóságos világában nem a szabadság és az egyenlőség eszméje harcol, hanem a szabadság élménye és az egyenlőség társadalomszervezési elve küzd egymással. Az egyenlőség annyi jelent, hogy az emberek meglevő különbségeiből ne csináljunk egyesek hátrányára szervezési elvet. Arisztokrata szervezési elv: vannak emberek, akiknek jó gyermekszobája volt, és van, akiknek nem. Szervezési elvet csinálnak a különbségből.

Az egyenlőség, mint szervezési elv és a szabadság, mint ideál egymás mellett létezhet egy társadalomban. Logikailag nem zárják ki egymást. A szocializmus és a demokrácia olyan felfogása, hogy az egyik az egyenlőségre, a másik pedig a szabadságra épül, erőltetett. Téves tétel az is, hogy a demokrácia egyenlő az individualizmussal. Az egyén értékének hangsúlyozása közös európai kincs. Ez a szocializmusra is vonatkozik. Vakvágány, hogy a szocializmusból kollektivizmus lett.

A szocializmus botrányköve a magántulajdon. A bajok egyik technikai megoldása a köztulajdon. Nem is tudják elképzelni másképp, hogy a tulajdon valakié legyen: így szőróstól-bőróstól a közbe lesz. A közösség így egy nagy absztrakció, fantazmagória: monarchikus szemlélettel az államot egy nagy személyként kezelik.

A szocializmushoz igazából nem tartozik hozzá az erős központosítás. A szocializmus, mint köztulajdon a tulajdon megszüntetésének a segédszerve. Ez történhetik a tulajdon feloldódásával is. Ma azt kell megszervezni, hogy ne legyen kizsákmányolás. Az már szervezési kérdés, hogy ehhez szükséges-e központosító, állami bü-

rokrácia. A vulgáris szocializmus szerint minél több dolog közös, annál jobb szocialisták vagyunk. Ez szembefordulás a személyiség elidegeníthetetlen jogaival. Az igazi kollektívizmus: a fasizmus, ahol az egyén eszköz a közösség kezében. A szocializmus az egyént akarja boldogítani. A magánélet az európai kultúrkör legnagyobb vívmánya.

Erőltetett a szocializmus és a forradalmiság kapcsolata is. Egyetlen forradalmi lendület létezik: amelyik ahogy szembefordul az ember és ember közötti monarchikus szervezési formákkal, úgy a kizsákmányolással is. Nincs külön szocialista és demokratikus lendület.

A kolhoz és a köztulajdon: technikai kérdések. A forradalmi elvet nem lehet örök célként felmutatni. Az a baj, hogy a monarchikus rend bukása után nincs kialakult elv. Bizonytalansággal gyötrik az embereket. A forradalmi öncélúság nem termékeny, lásd a fasizmus példáját. Tudni kell, hogy mit tegyünk a megbuktatott helyére. Ma sok intézmény azért létezik, mert az új rend technikai nincsenek kiépítve. A központosítás bürokratizál, de a kapitalizmus sem segít.

Egy nem bürokratikus renden kellene gondolkodni. De ehhez a nyugalom hiányzik. A társadalom a kollektív megbolondulás felé halad. A végső kérdéseken spekulálnak, és eredményt nem érnek el. Ez nem a demokrácia közvetlen kialakítása. A társadalom beteg. Alapvető reakcióinknál vagyunk elrontva, a végső elveknél sem juthatunk megegyezésre.

Az egyéni iniciatívának már növekvő szerepe van, a köztulajdonba beszorítani nem lehet, de a kapitalista tulajdonhoz sem lehet visszatérni.

1947. december 10.

Az európai monarchia nagy végvonaglása a 19. században volt. A tömegek ekkor még nem tudtak monarchikus kormányzás nélkül élni.

Három kísérlet

1. Monarchikus kormányzás alkotmányozó parlamenttel (Franciaországban XVIII. Lajos és Ausztria). A monarchia túlsúlya megmaradt. Ez a rendszer alapjában véve reménytelen volt. A parlament a népszuverenitás illúzióját kelti, de a kulcspozíciók a monarchia kezében vannak, és ez állandó vitákat szül. Nincs tisztázva, ki a kiindulópont: a király vagy a nemzet.

2. Lajos Fülöp nyíltan vállalja a népszuverenitást. A parlament dönt, a király szimbolikus, csak ellenjegyez. Pl. északi országok (angol minta), az egyesült Olaszország, balkáni államok. Aztán Lajos Fülöp rájön, hogy a népképviselőt korumpálható. Választ a király egy neki tetsző kormányt, és preparál egy nép-

képviselőket. Előtérbe kerül a nagyhatalmú, államfőszerű kormányfő. A válságok alkalmával kiderül, hogy a kormányfő hatalma az államfő bizalmától függ. Magyar példa: Bethlen.

3. A diktatúra az előbbiek romjain jelenik meg. Az ország többsége király nélkül nem tud élni, és elővesz egy királypótlékot: III. Napóleon, Mussolini, Hitler. Ezek az országok nem voltak megérve a demokratikus kormányzásra. Félelemre rendezkedtek be.

A szocializmus a monarchia bukása perspektívájából

A szocializmust ugyanúgy szembeállítják a demokráciával, mint az egyenlőséget a szabadsággal, a forradalmat az evolúcióval, a kollektívizmust az individualizmussal.

A szocializmus ugyanannak a folyamatnak a tárgya, mint a demokrácia. Az emberi kvalitás egyenlőségéből indul ki mindkettő. Az egyenlőség nem önálló valami, nem öncél. Az egyenlőség a jelzője egy másik szónak: egyenlő szabadság, egyenlő méltóság.

Minden átmenet nehéz. Ezért gyakori ilyenkor a diktatúra. A nép nem akar király lenni, ez a probléma. A szocializmus problémája: mit csináljunk a néppel, amely nem akarja a kizsákmányolást megszüntetni.

Irreális a szocializmusnak a köztulajdonhoz való kapcsolása. A szocializmus botrányköve nem a magántulajdon, hanem a kizsákmányolás. Nem a tulajdonra kell koncentrálni, hanem a használatra. A szocializmus jövője azon áll vagy bukik, hogy az átmeneti centralizálódás mennyire kövesedik meg, és nem lesz-e a szabadság fiktív védelmezője.

A mai külpolitikai ellentét nem a tiszta demokrácia és a tiszta szocializmus ellentéte. Ma a szabadságot korrumpálják mindenütt.

Át kell állni az emberi kvalitás különbségeit figyelmen kívül hagyó rendszerre. Vannak különböző kvalitások, de a politika rendszerét az ember egyenlőségére kell építeni, nem csinálhatunk törvényt a különbözőségekből.

Ez a nagy átalakulás a keresztény gondolkodás által kötött kompromisszum szétbomlása. Ezzel a kompromisszummal a törzsi-ókori világ szelídítése vált lehetségessé. A kereszténység viszont elfogadta a hierarchikus rendet.

Ez a kompromisszum másfél évezreden át egyensúlyt tartott, de aztán a kereszténység és a pogányság közti ellentmondás kiderült. A 18. és a 19. század minden politikai robbanása ebből eredt. Itt bomlik fel a püspökök és a német törzsfők kompromisszuma.

Nem látjuk e zajlás végét, de a folyamatot nem állíthatjuk meg, pedig magát a szabadságot és a demokráciát is veszélybe sodorhatja.

II. Szabadság, képvisélet, önkormányzat

1947. október 29.

A szabadság spekulatív elemzése

A szabadság politikai relativitása: csak valakinek valamire való szabadságáról beszélhetünk. A szabadság nem úgy érdekel minket, mint egy izolált egyén érdeke, hanem mint a társadalmat összefogó objektiváció. A szabadság szubjektivista felfogása a történelemben gyakori, és sokszor torzításhoz vezet. Példa: a gazdasági szabadság kérdése. Miután a demokrácia sok középkori kötöttséget feloldott, hódító útjára indult a kapitalizmus. Döntő tétele: a munkás és a munkaadó szerződésének szabadsága. Az államok egymástól való függetlensége is hasonlóan formálissá vált.

A társadalomban a szabadságot nem egyesek, hanem a lehető legtöbb ember szabadságaként kell felfogni. Ez utilitarista felfogás, de a harcos szocializmus is szívesen hangoztatja. Ugyanakkor ez a nézet is ugyanattól a veszélytől terhelt, mint az előbbi. A konkrét apparátus szervezése a fontos.

Az igazi kérdés: hogyan válik az egyén szubjektív szabadságélménye társadalmi módszerre. Az utilitarista csak mennyiségeket határoz meg, de nem ad objektív szervezési elvet. A szabadság objektívvá ott válik, ahol az egyén szubjektív szabadságélménye mellett megjelenik az az állapot, amelyben két ember úgy van egymás mellé szervezve, hogy *egymás eszközei ne lehessenek*. Az eszközviszonylat visszahat az eszközhasználóra: nem lehet szabad az az állam, amely másokat elnyom, mert saját szabadságát is kétségessé, bizonytalanná teszi. Hasonlóképpen a személyes szabadság is veszélybe kerülhet, pl. egy rabszolgatartó társadalomban maga a rabszolgatartó is bármikor rabszolgává válhat. A korlátlan hatalmi viszonylat kölcsönös viszonylatot hoz létre: minden zsarnokoskodás a visszacsapás félelmét indítja el.

A kapitalizmus és a szocializmus ellentétében a munkásság hatalmas pátozsa végeredményben az absztrakt tömeg kiszolgáltatottsága ellen indul harcra.

A szabadság szervezési megnyilvánulásai (a szabadság elemi szerveződési formái)

A szabadság szerveződése egymással egyensúlyt teremtő társadalmi erők alapján kezdődik. A kiszolgáltatottság ezt megakadályozza. (Pl. a nők kiszolgáltatottsága: láthatatlanabb, mint a rabszolgaság.)

Társadalmi eljárás: ami a szubjektív élményt objektív helyzetté alakítja. Így a szabadság korlátlanból biztosítottá válik. Pl. ilyen eljárások: német tör-

zseknél (közösségek közötti példa): két törzs megegyezik bizonyos áruk kicserélésében, a legelők elhatárolásában. Ez nehézségekbe ütközik a bizalmatlanság miatt. A procedura, amely a félelmeket feloldja: a varázsló mágikus formulákat, szent igéket mormol.

Az első szervezők azok a varázslók voltak, akik ezeket a procedúrákat kitalálták. Ma is így jön ez létre. Ez a varázsló nem ravaszságból, nem tudatosan csinálja mindezt, ő maga is osztozik ezekben a hiedelmekben, de értelmes cél szolgálatába állítja. Ma sem vezetik a társadalmakat cinikus szkeptikusok. Az elbolondító egy fokkal magasabb hittel procedurálisabbá teszi a szertartást.

Ami a mágikus eljárásokat illeti, a vallási rendszereket komolyan kell venni, mert az emberi élet végső céljaira összefüggő, rendszerezett magyarázatot nyújtanak. Ezek a rendszerek az érzelmi ráhatásokat társadalmi célokkal kapcsolják össze: gátlásokat adnak, és magyarázatot arra, hogy miért nem szabad ezt vagy azt elkövetni. A gátlások egymással összefüggenek, a kérdés, hogy ez nem terheli-e túl az embert. Ma kevésbé kell rémmeséket kitalálni a társadalmi beidegződések, szokások, készségek létrehozására, de ezek az érzelmvilágtól elszakíthatatlanok. Így jön létre a szubjektív élmény objektiválására a társadalmi eljárás.

A hatalom szervezése

Két fő kérdés:

1. Az érvényes közösségi határozathozatal (törvénykezés)

2. Határozatok végrehajtása (tisztviselők)

1. A határozathozatal kérdése a közösség és a vezetők viszonyától függ: ez lehetséges feltétlen parancs alapján vagy közösségi közreműködéssel. A valóságos helyzet általában a kettő együttműködésével jön létre (a vezető legalábbis a közösség passzív engedelmeskedését elvárja). A szabadság objektiválódása az egyéntől a közösség felé való haladásban van. Ilyenkor a határozatot a közösség hozza. Ez a fejlődési vonal nem egyenes, és nem végtelen. Átcsaphat a másik végletbe is: lásd a mindenkit megbuktató népgyűléseket vagy a francia forradalom konventjét. Ennek a haladásnak van egy optimális határa, az ellenkező oldalon a zsarnokság felé visz az út.

2. A közösségi tisztségek betöltésének módja: itt gazdagabb variációs lehetőségek vannak, mert a hatalom gócait kell betölteni, ez pedig az érdekek miatt is nagyon vonzó.

A funkciók időlegessége vagy állandósága: primitív állapotban a vezetésben az állandóság a szabály. A legprimitívebb állapotban a főnököt a teljesítmény teszi. Ez pillanatonként változik, és ezért társadalomszervezési elvként nagyon törekeny.

A szabadság konkrét intézményei

Az önkormányzat három lehetséges tartalma:

1. Községi határozathozatal

2. Tisztségek betöltése

3. Az ellenzék jogai

1. A községi határozathozatal:

a) a határozathozatal jogi terjedelme

b) a határozathozatalban résztvevők köre

a) Községi határozathozatal tartalma: törvényhozás, ellenőrzés, intézkedés. Törvényhozás: általános szabályok hozásának lehetősége. A törvényhozás külön szakterületek kezébe került át (előkészítés). A parlament változtathat ezen, de a szakmai konstrukción nem szokott módosítani.

Ellenőrzés: A községi ellenőrzés a szabadság lehetőségét növeli.

Intézkedés: Nem szerencsés, ha a konkrét ügyek intézését a népgyűlés kezébe tesszük, de az sem helyes, ha csak egyetlen ember csinálja. A legjobban ezt a feladatot egy kisebb számú község (bizottságok) végezheti. Fontos itt az előadó személye.

Községi határozat: A parlament a történelem során kritikai fórumból végső határozatot hozó szerv lett. Ellenzék volt, és döntéshozó lett belőle. A parlament korlátlan hatalma felé haladás inkább a nagyobb egyenlőségnek kedvez, de a szabadság terén ez nem valami nagy biztosíték, mert a parlament éppen olyan zsarnoki tud lenni, mint az egyén.

A községi határozatot hozó szervben belül kérdés, hogy az akarat kialakításának milyen elve érvényesül.

1. *Az egyhangúság elve:* Ez akadályt jelenthet, lásd lengyel liberum veto, Nemzetek Szövetsége. Kisebbségi gyűlekezeten, hatalmi egyensúly esetén működhet.

2. *Vétójog elve:* Nem mindenkinek van vétójoga. A király vétójoga formális. Az amerikai elnöké működő. Az Egyesült Nemzetek Szervezeténél a nagyhatalmakat illeti. A szabadságszervező intézményekben a belső egyensúlynak döntő szerepe van.

3. *Többségi elv:* A kvalitatív jellegű társadalomszervezés, amikor a szavazatokat ponderálják, ma már nem használatos.

4. *Oppozíció elve:* A többségi határozat érvényes, de ezt nem használja ki zsarnoki módon, mert akkor a szabadság veszélybe kerülne. A kisebbség akaratának is érvényesülnie kell. Nem szabad kizárni az ellenkezés lehetőségét. A funkciókat arányos kompromisszummal is be lehet tölteni.

b) *A határozatot hozó testület összetétele:*

1. *Arisztokratikus:* Az emberek kvalitatív különbségein alapuló összetétel, amely az ókorban és a középkorban működött. A szabadság garanciája szempontjából az a kérdés, hogy a kvalitást mennyire szűken határozzák meg.
2. *Demokratikus:* Minden nép maga kormányozza önmagát, a kormányzásban elvben mindenki részt vesz. Itt is megjelenhet a kvalitás. A születési kvalitás megszűnt, illetve elerőtlenedik (vagyon), megmarad viszont a műveltségi kvalitás szerepe. A szocializmusban a dolgozó kvalitás szűkebb az összesnél, és ezért új kvalitás válhat belőle. Ezt új arisztokráciával próbálják kitölteni, lásd világnézeti egypártrendszer. A kommunista párt egy tartósabb kísérletet próbál bevezetni egy újfajta arisztokratikus rend megvalósítására. A kommunista párt mint a társadalom szervező elite, szűrővel vesz fel tagokat.

A kvalitatív társadalomszervezés új kísérletei

1. Politikai egypártrendszer
2. Szellemi, nevelési elit is lehet ilyen. Ezt bizonyos fokig el lehet ismerni (új nemesség). Sajnos, nem lett belőle társadalomszervezési elv.
3. Demokratikus és kvalitatív szervezés: mindenkinek meghagyja a maga helyét, de egymás mellett: szakszervezetek, szövetkezetek. A hivatásrendiség, a második kamarával kapcsolatos kísérletek nem váltak életképessé. A társadalmat kormányozni kitalációk alapján nem lehet. Később lehetséges, hogy bevezetésre kerül egy foglalkozási alapú, második kamara, de minden mellékcél nélkül, és csak akkor, ha a közfelfogásba belegyökerezett.

A demokratikus szerveződés metódusai

Lehetséges képviseleti vagy közvetlen formában.

Közvetlen: egy bizonyos létszámig. A szabadság szervezéséhez ez a közvetlen elem szükséges, mert így kis körökben, személyes tapasztalatokban élhet.

Képviselet: Öt alapelv: 1. általános; 2. titkos; 3. direkt; 4. egyenlő; 5. arányos.

1. *Általános:* volt műveltségi cenzus, de nem erősödött meg.

2. *Titkos:* ez új elem.

3. *Direkt:* Ellentéte az indirekt választás, amikor elektorokat választanak. Ilyen pl. az amerikai elnökválasztás. Ez a procedura főleg, és van benne hamisság is: az a hátsó gondolat, hogy a fennálló hatalom így jobban tudja preparálni a szavazatokat, és előzetes nyomást tud gyakorolni.

Más a helyzet, ha a közvetett forma nem választási célból jön létre. A szovjeteknél is ilyen választás volt, kerületenként. Ezt a francia politikai fejlődés kísérletezte ki.

A többszörös választás kvalitatív elv, de nem vált be, hogy egy ember több helyen szavazhasson.

4. *Arányos*: az ellentéte a kerületi választójog. Angliában ma is ilyen van: az emberek ide-oda hullámszanak a két párt között. Szerintük veszélyes az európai gyakorlat, az országos lista, mert meglazítja a kapcsolatot az emberek és a választás között. A választók így csak a szavazati arányt szabják meg, a pártközpontok szerepe megnő, és a politikai élet absztrakt formák közé kerül.

A parlament, vagy a választók közössége a szuverén? A választók közössége a szuverén, és a parlamentnek kell hozzá igazodnia. A svájci megoldás szerint népszavazás van, a választók közösség vétőjoggal rendelkezik. Ez közvetlen demokráciában lehetséges. Az eredményei nem túl nagyok. Angol technika: a parlament nem hozhat olyan törvényt, amelyre nézve a választási agitáció során nem alakult ki álláspont.

1947. december 11.

A közösségi tisztségbetöltés formái

A választást a hatalmi pozíciókért, a választók kegyeiért való versengés korrumpálja. Kár rajta szörnyülködni, mert más módszerek (Isten kegyelméből uralkodás) se szebbek. Magasrendű vívmány, hosszú szelídítés eredménye.

A választást a szakszerű kinevezéssel állítják szembe (Magyary Zoltán). Ez is az emberi természet civilizálódásának kérdése, mert gyors korrumpálódáshoz vezethet. Előnyei: szakszerűség, civilizáltság. Ezek azonban nem a szabadság előnyei.

Nincs optimális módszer, mindegyik sebezhető. Az a kérdés, hogy a hatalomvágygal mennyire tudnak megküzdeni.

Az ellenállás, az ellenzékiesség, az ellentmondás joga.

A többség a hatalmi erejénél fogva elnyomhatja a kisebbséget. Ugyanakkor az se jó, ha az utóbbi teljesen szembefordul a hatalmat gyakorlókkal. A kritika jogát lojálisan kell gyakorolni.

A kritikára alapított társadalomszervezés alapja a lojalitás, vagyis a jóhiszeműség, a korrektség. A mai válság egyik oka a lojalitás hiánya. Így a demokrácia fiktív válik.

Az ellentmondás rendszere feltételezi a többség és a kisebbség közös platformját bizonyos kérdésekben. A nagy történeti hagyományú demokráciák

a közös ellenség legyőzésén és vissza nem engedésén alapultak. Ezek az alaptételek nem voltak kritizálhatók, a demokrácián kívüli elemek nem kapnak ellenzéki jogot. Kérdés a platformon kívüli erők körének meghatározása (ma ez túl szűk). A platformon belül a szokás-, és szabálytiszteletnek kell érvényesülnie.

Összefoglalás

A szabadságintézmények az emberi hatalomvágytól megronthatók. Nincs olyan technikai módszer, amit a hatalomvágy ne korrumpálhatna. A szabadság mellett vannak kiegészítő, helyettesítő, komplikáltabb és rafináltabb módszerek is.

1. A hatalmak egyensúlyának rendszere: technikai úton egyensúlyba hozza az egymással meg nem egyező hatalmakat.

2. Az ügyintézés technikájának kiépítése: minden szabadság-intézményt a saját belső technikájának kiépítése is ellensúlyozhat a hatalmi korrumpálódással szemben. Mindez annyit ér, amennyi ellensúlyt jelent a hatalmi góccal szemben. Így az elsőszülöttségi örökösödés és az alkalmasság harcában az előbbi győzelme fejlődést jelentett. Pl. furcsán hangzik, de Franciaországban is előrelépést jelentett, hogy a királyi tisztség családi hitbizománnyá alakult. A családi öröklés a primitív viszonyoknál, a mindenki harcánál mindenki ellen magasabb rendű. Ha egyes hivatalok bizonyos családoknak vannak fenntartva, akkor ezek függetlenednek a hatalomért küzdő felektől. A nyers pártharcok közepette ez az adminisztráció szakszerűbbé válását jelentette.

Nálunk a vármegyei nemesség európai értelmiségi réteget alakított ki a reformkorban. Ötven év múlva azonban a dzsentrí harácsolás korrumpálta az adminisztrációt. Az előtörténete az, hogy kialakult egyes családi közösségek várományossága hivatalokra. Ezek nem a legnagyobb családok voltak, hanem szakszerű literátusok. Ebből nőtt ki a reformkor nemessége. Ötven év múlva a hivatalokat az elszegényedett birtokos családok rohanták meg, ekkor már nem a szakszerűség címén. Ezzel indult meg a korrumpálódás.

Ma az öröklési rendszeren túljutottunk. A szakszerűségnek már vannak finomabb módszerei is, csak még nem élnek vele. Az ügyintézés finomodása alapvető jelentőségű a szabadság szempontjából, de a szabadság nem ebből nő ki.

3. A legitimitás a törvény alappontjának leszögezése, a közös platform szigorú szervezeti rangra emelése. Ez teszi lehetővé az ellenállást. Lényege: a hatalom betöltési módjának szilárd begyökerezése a társadalom felfogásában. Szabadság csak úgy jöhet létre, ha szabad, mozdulatlan legitimitás van.

A jövő milyen változást hozhat? A személyi kvalifikáció terén jöhet egy új nemesség: a kommunista párt.

A szabadság szociológiai ellensúlya a korrumpálódás ellen: a szabadság realitása, a valóságos tapasztalatokban, a kis egységekben élő szabadságélmény, ami centralizáció mellett nem lehetséges.

III. Legitimitás

1948. február 17.

A hatalom igazoltságának, törvényességének kérdése. A jogfilozófiának is van ilyen kérdése. Mi a jogszabály? Mi teszi azzá? Két válasz:

1. A jognak van transzcendens igazolása: erkölcs, természet, Isten. Átmenet az immanens igazolásra: az emberek megegyezésén alapszik. Akkor válik joggá, ha társadalmi ereje lesz.
2. Immanens meghatározás: a tényleges hatalmi helyzet megnyilvánulása, ami ténylegesen érvényesül, vagyis a hatalom akarata.

Alapformái: Arisztotelész, Machiavelli, Hobbes: a szuverén akarata a jog. Austin, Somló, Kelsen: összefüggő szabályrendszer, amelynek a végső igazolása az, hogy összefüggő szabályrendszerként érvényesül! Kelsen: hipotetikus alapnorma. Moór: a jog a legerősebb társadalmi hatalom, szükség esetén erővel is kikényszeríthető.

A hipotetikus alapnorma csak helyettesíti a természetjogi istenfogalmat. A másik fajta igazolás esetén a hatalom akarását körülmagyarázzák. Pl. Moór: a hatalom nem akarhat sokáig erkölcstelent. A marxisták a gazdasági fejlődéssel operálnak.

Használhatatlan elemek e magyarázatokban:

1. A teljes mértékben a transzcendenciával történő indoklás nem jogosult. Vallási rendszerek konkrét jogszabályokat termékenyen nem igazolhatnak.
2. A tényleges erőhatalom tiszteletét is be kell kapcsolni. A jog a születése pillanatában nem egyenlő a hatalom instrumentumával.

A jog társadalmi jelenség. Ott állnak mögötte a társadalom mindenkori értékelő képzetei, másrészt a társadalom mindenkori erőviszonyai. E kettő egyensúlya adja meg a jog legitimitását.

A legitimitás a történelemben

Pl. a dél-amerikai caudillok azért vannak, mert a királyság bukása óta nincs tartós legitimitás. Az ókorban egyetlen esetben létezett legitimitás: Rómában. Itt végig egy és ugyanazon legitimitás létezett, a köztársaság és a császárság alatt is. Septimius Severus kergette szét a szenátust, és szüntette meg katonai diktatúrájával a legitimitást.

Történeti példák hosszú távú legitimitásra

Ezek a nagyfokú kultúrfejlődés hátterei: az arisztokratikus és a demokratikus jellegű legitimitás. A legitimitás nem kötődik társadalmi rendszerhez vagy államformához.

Mi teszi legitimé az államhatalmat? Valami transzcendens igazolás kell.

1. A római arisztokráciában ez a törzsi tudat volt (lásd totem). További alapelve: az egyeduralom elutasítása. Így érthető, hogy egyedül a római állam uralhatta a Földközi-tenger menti városállamokat. A Római Birodalom alkotmánya a császárságig lényegében nem változott. Az augustusi császárság ezt alig érintette. Septimiussal kezdődik a katonai diktatúra, addig a szenátus működik.
2. Középkori monarchia: legitimitása vallási rendszeren, isteni jogon alapult Nagy Károlytól 1914-ig. Ez erős legitimitás.
3. Demokratikus legitimitás kora: a kezdetei az angolszász, francia parlamentarizmustól, a 16–17. századi holland és angol, a 18. századi amerikai és francia forradalmaktól számítható. Hosszú távúnak ígérkezik, alapelvei súlyánál fogva. Kiépülése még a kezdet nehézségeivel küzd.

A világ más részeiben: Kínában: bürokratikus királyság, de világviszonylatban is erős arisztokráciájában megjelennek a legitimitás momentumai (teljesítményelv). *Az iszlám világban, Indiában* rövid a legitimitás. Nagy dinasztiák, de az államrend teljesen bizonytalan. Egymást felváltó despotizmusok, szüntelen harcok stb.

Az európai legitimitás is ilyen helyzet után kezdődött. Az állandóság hiánya, belvilongások jellemezték (német törzsi harcok).

A legitimitás típusai

1. Monarchikus
2. Arisztokratikus
3. Demokratikus

Az első kettő szorosan összekapcsolódhat. Az európai államrendszer a születési jellegű monarchikus legitimitáson alapul. A variációk száma nagy. (A legitimitás szerkezetéhez hozzátartozik a hatalomra való jogosultság vitán kívüli szabályozása.) A tiszta születési öröklés viaskodott az alkalmasság szempontjával. Az egyház visszaszorította, de el is fogadta az alkalmassági elvet.

Bár az alkalmasság értelmes szempont az öröklési szemponttal szemben – amely irracionális –, mégis az utóbbi győzött, és lett a legitimitás igazi forrása. Minden legitimitásban vannak racionális, de értelmetlen elemek is.

Végül valami elvet el kell fogadni, s élesen kell alkalmazni. Az egyház gyakorlati úton kereste a megoldást, végül megállt az elsőszülöttségi örökösödésnél, s alkalmazta egész Európában. Az alkalmasságot leszűkítette az érvénysülésben.

Franciaországban: állandó elsőszülöttségi örökösödés, egy esetben nyúltak az alkalmassági elvhez. Angliában: vita a nőági és a férfiági öröklés között, többször harcoltak egymással. Európa egészében azonban az elsőszülöttséget tisztelet övezte. Ehhez hozzátartozik a dinasztikus nevelés rendszere. Papok nevelték a királyokat. A közösség iránti felelősség ilyen fokát más kultúrkörökben eddig még nem érték el.

Az arisztokratikus momentum ismert, de másodlagos. Példák: Svájc és az olasz városállamok. Svájcban hivatali arisztokrácia volt. A római szenátus szelektálható arisztokrácia volt (optimális szelekció). További példák: Hanza-városok. A választókirályságokban a nemesség kerül előtérbe. A születési arisztokráciákban a király a polgársággal ellensúlyozta a nemességet.

Arisztokrácia nemcsak születés alapján képzelhető. A római Szentszék, a kardinálisok is arisztokratikus elemek. Ilyen a céhes arisztokrácia is. Az ideológiai egypártrendszer is ilyennek tekinthető. Ez alkotmányba építve még nem volt, a németeknél és az olaszoknál sem.

Demokratikus legitimitás

Nem lehet az ókori demokráciával összekapcsolni. Az szabályos arisztokratikus társadalmi rendszer volt, a népgyűlés sem akarta megszüntetni. A demokratikus legitimitás a keresztény gondolkodás és a puritanizmus fejleménye. Mindenki veleszületett jogán alapul, hogy az állam kormányzásában részt vegyen. Ez új fejlemény. A népgyűlés egyben a szuverenitás forrása is lett. Ebben van a különbség az európai és más legitimitások között: másutt nem volt szuverén a népgyűlés.

A demokratikus legitimitás ott kezdődik, ahol elszörnyedést vált ki az, ha a nép által választott parlamentet szétkergetik. A demokratikus legitimitás elvet az általános választójoghoz, mert a demokrácia az emberek egyenértékűségén alapul.

A közjogi kulcspozíciók betöltésének módszerei

1. Öröklés
2. Kooptáció (önkiegészítés)
3. Választás

A legitimitáshoz szükséges egy alapelv. A társadalomban ehhez egy erős közhiedelem szükséges. Reális társadalmi erőnek is kell mögötte állnia. Az alapelveknek szoros összefüggésben kell lenniük a közjogi felépítéssel. A közjog formáinak meg kell hogy feleljenek a valóságos helyzetnek. A közjogban nem lehet csalni!

1948. május 20.

A legitimitás különféle típusai a történelemben

A legitimitás nem szükségképpen jelentkezik, sőt, sokszor egészen hiányzott a kultúrkörök életéből. Három legitim kultúra:

1. Kínai
2. Ókori világ: római legitimitás
3. Európai keresztény középkorból kinövő legitimitás

A római legitimitás

Róma olyan városállam, amely köztársasági államformájú. Kr. e. 7. században stabilizálódik, és ez funkcionál egészen Kr. e. 31-ig, tehát kb. 600 évig. Az alkotmány alapszerkezete érvényben marad még a császárság alatt is. Ebbe ui. beilleszkedett a princeps intézménye is (inkább az elnökhöz hasonlít, csak élethossziglan). Ereje: kielégíti az arisztokratikus elemet a szenátussal, a demokratikusát pedig a népgyűléssel.

A szervezet központja a szenátus. Róma arisztokratikus köztársaság. A szenátus tagja azonban nem lehet minden arisztokrata, hanem csak az, aki hivatalt visel. A magisztrátusok előmenetele életkortól függő rangsoron alapszik. Ez a speciális a római alkotmányban. Gyengesége: a komoly egyéni funkciók hiánya, és az, hogy a konzul kezében a hatalom veszélyessé válhat. A római alkotmányban volt egy szelep: a diktatúra, kivételes esetekre.

Rómához képest a többi városállam története tele van tirannusokkal, 50–100 évenkénti alkotmányváltásokkal. Róma története viszont bővelkedik az alkotmányért mindent feláldozó hivatalnokokban.

Róma a 2. század után bomlani kezd. Csak egymást ismerő emberek kis közösségeiben tudta elismerni a szabadságot. Ez a szilárd alkotmányos építmény legfeljebb Itáliára terjedt ki. Róma keleten meghódított egy csomó évezredes monarchiát. Ezeknek képtelenség volt megmagyarázni a római alkotmányt. 1. Királyt igényeltek Rómától. 2. Szükségessé vélt az állandó adminisztráció kiépítése. 3. A hadsereg részt követelt a politikai hatalomból.

Ugyanakkor a nagy római hadvezérek függtek az arisztokrácia kegyeitől, hangulataitól. Tisztelniük kellett az alkotmányt is.

Augustus az arisztokrácia pusztulásával erősítette meg hatalmát. A funkciókat egyenként szerzi meg, de a legfontosabbhoz, a konzulhoz nem nyúlhat. Dinasztiaja nem családirag öröklött, mert ez még a római császárság kora. Arisztokrácia ez, az utódlás az alkalmasság alapján történik.

A császárságban keletkezik a római legitimitás törése. Az ellentét a római alkotmány és a monarchia között lassan felőrlik a Római Birodalmat. A római alkotmány szerepe a császárság alatt zsugorodik. A római nép szerepe fiktívvé válik. A szenátus tovább létezik a császárok alatt is, a zsarnokok is törekszenek a megóvására. Érzik, hogy ez a római birodalom ereje, és e nélkül ők is elvesznek.

Amint azonban az egész szervezet kezd átalakulni monarchiává, egyre inkább illegitimé válik. Amikor a szenátus intézménye megszűnik, a Római Birodalomban az anarchia időszaka kezdődik el. Évenként váltják egymást a császárok, tábornokok bármikor a trónra törhetnek.

Diocletianus aztán keletre helyezi a birodalom súlyát, de ez se segíthet. A Nyugatot nem veszi be a keleti monarchiát.

A középkori keresztény európai legitimitás

A Nyugatrómai Birodalom romjain, az anarchiából az emberek személyes szerveződése, a barbár törzsfőnökök hatalma és az egyház hozta létre az új politikai szervezetet.

Ennek az új, más jellegű szervezetnek a kiindulópontja a dinasztia, nem keleti, hanem törzsi formában. Kóborló, nem városlakó törzsi fejedelmek rendszere ez. Hadi vállalkozással szerez tekintélyt, területet, és földesúrnak berendezkedik. Ebből legitimitás nem keletkezik. A törzsfő jogosultságát a totem, a tisztelet, a családi tekintély támasztja alá.

Az egyház elkezd nevelni, civilizálni ezeket a barbár királyokat, és ez által kulcspozícióra tesz szert. Közvetítő a király és a nép között, mellesleg az egyháznak vagyont is szerez.

A király tekintélye itt már Istentől ered (a törzsi jellegű, babonás tisztelet egy fejlettebb vallás tekintélyén alapul). A hatalom így racionalizálódik, átmoralizálódik, az embereknek szükségük van a vezetésre.

A társadalmi tagozódásban a hűbériség dominál: kétoldalú viszonylatokban személyes felelősség van mindenkin. A súlypont a *monarchikus elem*, ez alkotja meg az országokat. Sajátságai: 1. A királyi funkció fontosságát megerősíti az egyház nevelési rendszere. 2. A király egy egészen átszervezett társadalom fölött áll. Nem tud kezdeményezni a társadalom nélkül. Ezért látszólag gyöngye a király, sok a felkelés. De egy középkori felkelés voltaképpen csak kormányválság. A király stabil helyzetű, ő az egyedül lehetséges király. A trónkövetelés rendszerint öröklési vita jogcímenen folyt. A trónöröklési rendet pedig az egyház rendezte, vita – korlátozottan – csak ezen belül lehetett. Ez az alapja a keresztény legitimitásnak. Azt, hogy ki a király, isteni jog szabja meg, és a hűbérúr végül mégis megijed. (Ez hasonló Brutus és Caesar viszonyához.)

Az *arisztokratikus elem* sok rétegben érvényesül. A *demokratikus elem* gyéren van meg, a kölcsönös viszonyokban lelhető fel. A fejlődés során a *monarchikus elem* kezdi elnyelni a többi tényezőt, és ekkor válságba kerül: kiüresíti a hűbériség arisztokratikus és demokratikus elemeit.

A királyok a polgársággal szövetségbe lépnek a hűbérurakat, akik nem lázadók, csak kötelességen felül nem vetik magukat alá a királynak. Ha a király nem akarta magát feleslegessé tenni, bizonyítania kellett, hogy ő az, aki rendet tart.

A francia monarchia erős központi bürokráciát épített ki, amely aztán ellenőrizni kezdte a királyi hatalmat, és ezáltal megszorongatta. Ezután azonban korrumpálják a bürokráciát. Eladják a tisztségeket, ami morális válsághoz, feszültséghez vezet. A francia monarchia végül kiüresedett. A királynak rá kellett jönnie, hogy egyedül van, nincs segítő szerve, és ez hihetetlenül nehéz helyzet.

Észak-Európában és Angliában békés úton folyt le az átmenet a legitimitás egyik formájából a másikba. A hűbéri társadalom modernizálódik, az emberek kis szabadsága közösségi szabadsággá egyesül. Angliában az egész országban a királlyal szemben komolyan tárgyaló tényezők alakulnak ki.

1948. május 26.

Demokratikus súlypontú legitimitás

A változás döntő pontja: a francia forradalom. Előzményei: társadalomkritika a monarchiával szemben. Tápot kap a protestantizmustól, a felvilágosodástól. Az utóbbi inkább az egyház ellen irányult, mint a monarchia ellen, de a mo-

narchia a kiüresedettebb, és ez bukik meg. A francia forradalomtól kezdve nincs szilárd monarchia, a monarchiák defenzívába kerültek. Ebből a szempontból az angol forradalom izolált maradt.

A forradalom után a nép nem akart szuverén lenni, monarchiát akart. Végül államcsinnyel Napóleon lett diktátor, de az akkori alkotmány nem akart diktatórikus lenni. Leverése után összeül a világ a monarchia legitimitásának a visszaállítására. Ekkor kezdődik el a harc a monarchikus és a köztársasági államforma között.

A monarchia megmentésének kísérletei

1. Korlátlan monarchikus uralom helyreállítása (Spanyol-, Orosz- és Poroszországban, Portugáliában, az olasz és a német államokban). Súlypontja: az osztrák–porosz–orosz szövetség. De ezekben az országokban is elkezdődik a monarchia aláásása. Megingott a tekintélye, fél, és rendőrsuralmat szervez. A kicsinyes rezsimok forradalmakat váltottak ki Spanyol-, Olasz- és Németországban, valamint a Habsburg Birodalomban. Az abszolutizmus lassan kiment a divatból a polgári kritika és a forradalmi tömegek miatt.
2. Alkotmányozás kísérlete (Anglia). Lásd még Talleyrand: a királynak alkotmányt kell adni. A király szimbolikussá engedi magát tenni. Ez kettős biztosító szerepet jelent. A király szimbolikus létezése biztonságérzetet, tekintélyt ad, de ez nem zavarja a népuralom automatikus szervezetét. Ha valami államügy nagyon összezavarodik, a király előáll, és elnökletével összeül a konferencia. Valószínű, hogy ez majd mégis megszűnik, mert teljesen elüresedik, de ez nem sürgős folyamat.
3. A monarchia világosan megőrzi hatalmát, de megosztja más, alkotmányos tényezőkkel. A király a parlament többségével kormányoz, de hogy kit nevez ki, azt ő határozza meg. A kormány egyensúlyi helyzetben van a király és a nép között. Pl. XVIII. Lajos konzervatív, alkotmányos monarchiája; Németország; Ausztria–Magyarország Ferenc József alatt. Amikor válságba kerül a kormányzás, a király a döntő tényező (pl. darabontkormány). 1918-ban ezek a monarchiák felbomlottak.
4. Álalkotmányos monarchia: Lajos Fülöp francia király kísérlete (Franciaország a nagy kísérleti terep). Az alkotmány adja a királynak a hatalmat. Az angol példát akarták ezzel megvalósítani. De az alapok különböztek. Franciaország a legitím monarchia legbiztosabb helye. Ezért Lajos Fülöp a múlt alakította akadályokba ütközött. Ennek ellensúlyozására hatalmát bizalmi emberekkel kezdte el erősíteni. Az illegitim király kénytelen volt a választásoktól félni, így keresett olyan embert, aki a választásokat rá veszélytelen formába

szorítja. Így azonban nem engedte a demokráciát fejlődni, és saját gyökereit kezdte fűrészelni. 1848 után bele is bukott.

További példák: Olaszország, Spanyolország, balkáni államok, Horthy-rendszer. Jellemzőjük: hosszú ideig fennállnak, de mindig bizonytalanok. Bukásuk esetén kitör a zűrzavar. Kiüresítik az alkotmányos tényezőket, a parlamentet, a kormány helyett pedig a súlypont természetellenes módon az államfőre kerül.

5. *Diktatúra*: személyes tekintélyen alapuló forma. Pl. Napóleon.

Ma: az északi országokban már működik a demokratikus legitimitás. De még mindig az átmenet problémája a vitás: hogyan lehet a népet hatalomra juttatni? Ez veszélyes állapot. Veszélyei:

1. Balekság: görcsös, az utolsó pillanatig tartó ragaszkodás a parlamenti játékszabályokhoz (Weimar).

2. Francia forradalom: az átmeneti diktatúra állandóvá válik. Ha nem személyhez, hanem ideológiához kötött, ki lehet bírni, de veszélyes.

A demokrácia játékszabályait tiszteletben kell tartani. Az átnevelésig meg kell mondani, hogy felfüggesztjük a demokratikus játékszabályokat, közölni kell a veszélyeket, hazudni nem szabad. De vajon megállnak-e itt? A legitim államforma csak a nép hitében gyökeresíthető. A monarchia romjain megjelenik a veszély, hogy nincs érvényes legitimitás. Ez egy nagy erőfeszítés eredménye, de lehet, hogy nem is jön létre.

Mai szakadás: a formai és a tartalmi demokrácia különbsége. Ez az ellentét nagyon veszélyes. Mindkettő kellene. A demokratikuson kívül más legitimitás ma nincs.

Az európai helyzet

Észak: kettős biztosítás rendszere.

Szovjetunió: a proletárdiktatúrán keresztül jutott el a demokratizálódáshoz. Kérdés a formálisan legitim intézményrendszer kialakulása. Még átmeneti állapot.

Olaszország: a nyugati demokrácia formáit láthatjuk.

Népi demokráciák: az európai demokratikus formákat a társadalmi tartalommal próbálják összeegyeztetni.

Görögország: monarchia.

Németország: sok egyéb betegsége mellett a politikai legitimitás minden formájával meghasonlott.

IV. A faszizmus társadalmi és politikai háttere

Meg kell vizsgálni a faszizmus és a feudalizmus, a faszizmus és a nagytőke, a faszizmus és a rendi arisztokrácia összefüggését.

Faszizmus és feudalizmus

Az európai feudalizmus a bukott Római Birodalom anarchiájából alakult ki. A germánok erre a bomló társadalomra nehezedtek rá. Hódító, nomád, patriarchális törzsi társadalmat alkottak, ahol ősi szokás volt, hogy a férfiak időnként hódításra gyűltek össze, és ha sikerrel jártak, főúrr várhatott belőlük. Ez a társadalom telepedett rá a Római Birodalomra. A kettő egymásba olvadt.

Németországban ilyen római alapépítmény nem volt, a törzsi szervezet maradt épebb. Észak-Franciaország és a Rajna-vidék a tipikus feudalizmus határa. Egyik társadalmi szervezet se tudott megerősödni, az egyik lerombolta a másikat. A kettő közé ékelődött az egyház.

Ezekből alakult ki a hűbériség. Ennek alapján alakult ki egy közös értékrendszer. A gyakorlatban Franciaországban minden dolgozó konkrét viszonylatba lépett egy hatalmassal (főpap, arisztokrata), és szolgálataitért védelemben részesült. A hűbériségben nem a hűség a döntő – ez a germán törzseknél volt jellemző –, mert Nyugaton nem a felettük levő családhoz voltak hűek, hanem egy konkrét feladatrendszerhez, a szakmájukban a leghűbb gondossággal. Anarchia helyett nagyfokú biztonság alakult ki, mert nem volt erős központi hatalom. E rend erkölcsét miséikkel a papok őrizték, és egyeztető szerepet vittek, körülöttük alakult ki az írásbeliség, a szerződésszerűség. Ez a szisztéma kölcsönösségen alapult, nem parancsoltak, hanem szolgáltak, és közösen védekeztek. Önszabályozó társadalom volt, amelyben nem voltak szuverén urak, a hatalom kétoldalú egyezményeken alapult.

Ez a középponti forma. Kelet felé egyre jobban érvényesül az arisztokratizmus, a rabszolgai alávetés. A középkor második felétől kezdve egész Európában kialakul a rendiség, amely a hűbériségből nőtt ki. A konkrét viszonylatok sokaságának írásba foglalása egységesít, tipizál, a hűbériség végtelen tarkaságát uniformizálja, pl. robot. Ezzel párhuzamosan kezdődik a társadalmi osztályok tipizálása: jobbágy, polgár, nemes. Ezzel a társadalom keményebbé, célszerűbbé, kizsákmányolóbbá válik, kezdődik a piacra termelés, a kapitalizmus.

Ez a rendi fázis Nyugat-Európában csökevényes marad, mert parasztlázadások törnek ki ellene, és nem merik folytatni, Kelet-Európában viszont teljesen elfogadják. Angliában a 16. századig, Magyarországon 1848-ig terjed a nagy-

birtokrendszer. Nyugaton a jobbágy szolgáltatásai egyre jelképesebbek lesznek, így a jobbágy felszabadulásának hosszú folyamata már a 16. századtól elkezdődik, a jobbágy itt már nem olyan kiszolgáltatott. Közép-Európában és attól keletre a rendi társadalomszervezet megerősödik. Az olaszoknál és a spanyoloknál is hiányzik a hűbéri rend.

A fasizmus igazi területei a társadalmi elődemokratizálódáson, a hűbéri ségen nem mentek keresztül. A modern demokrácia ott épült fel, ahol ez az elődemokratizálódás megtörtént. Közép-, Kelet- és Dél-Európában, a német területeken a rideg uralkodás módszerei maradtak épen. A komoly fasizmus ezekben az országokban terjedt el, különösen Németországban. Az arisztokratikus társadalomszervezet itt maradt a legépebb. Angliában, Franciaországban a központi hatalom és a polgárság túlhaladta. A király a polgársággal szövetkezve megtörte, és udvari arisztokráciát teremtett. Németországban az egész társadalmat a nagy hűbérurak uralták, belőlük lettek a dinasztiák, a császári hatalmat árnyékhatalommá tették, és kiskirályok lettek. Ez az arisztokrácia az egész társadalom legközvetlenebb, vagyis nem szimbolikus, hanem valóságos tényezője. A reformáció során az ellene törő mozgalmakat leverte. Azóta újra megmerevedett az ájult tekintélytisztelet a szakmai öntudat rovására.

A fasizmus erősen kötődik az ilyen társadalmi hierarchiához. A társadalomba beleépült kvalitatív különbözőségtudat ellenszenvvel fogadta a demokratikus átalakulást. A minőségüket őrző társadalmi rétegek erős reakciót éreztek a tömegek behatolásával szemben. (Ma is ilyen reakció érezhető Magyarországon.) Ez az ellenállás Nyugaton gyengült. Németországban az arisztokratikus rend túlélte magát, majd 1918-ban szétrobbant, de nem belső erők forradalmasító hatására, hanem egy történelmi katasztrófa miatt.

A demokráciát az emberek érzelmvilága nehezen fogadta be. Hiányolták, hogy valakit tisztelhessenek, aki megmondja nekik, mit csináljanak. A fasizmus modern arisztokráciát alakított ki a párt tisztelete révén.

A fasizmus kapcsolatban állt a nagybirtokosokkal. Bár nem ők kerültek vele hatalomra, de tárgyalóképes vezetőket és engedelmességre szoktatott embereket szállított a számukra, ők pedig a régi életüket egy ideig még tovább élhették.

A nagytőke és a fasizmus kapcsolata

A monopolkapitalizmus számára a szocialista vívmányok felülről történő előírása nagy veszteséggel fenyeget, és ellenérzést kelt benne iránta. A kapitalista örül egy olyan rendszernek, amely bünteti a sztrájkoló, nemzetietlen munkásokat. A fasizmust azonban nem a monopolkapitalizmus hozta létre. Pénzt tud adni,

de tömegmozgalmat nem tud szítani. A kapitalizmus között lehet egy kölcsönös viszonylat, mindkettő remélheti, hogy túléli a másikat, de ez a szimpátia korlátozott. A belső értékrend szempontjából kapitalizmus és fasizmus között nagy különbségek vannak.

1948. március 17.

Fasizmus és kispolgárság

Többek szerint a fasizmus a kispolgárság forradalma. Ebben annyi igazság van, hogy a fasizmus inkább a kispolgárokat vonzotta, mint a proletariátust. E tétel hívei azonban a marxizmusból indulnak ki. Marx állította azt, hogy minden osztálynak megfelel egy forradalom, amely uralomra juttatja.

A fasizmus tömegmozgalom volt, és radikális úton jutott hatalomra, de ez nem biztos, hogy forradalom! Mind a két fasiszta ország félig legitim úton jutott a hatalomhoz, de a fasizmusnak nem lényege a közjogi úton történő hatalomra kerülés. A marxisták szerint a forradalomhoz osztály kell: a burzsoáziáé volt a francia forradalom, a proletariátusé a szocialista, tehát akkor a fasizmus legyen a kispolgárságé! Ebből annyi igaz, hogy a kispolgárság tekintélyes százalékban adott a fasizmushoz tömegeket, de azt általánosságban mégsem lehet a kispolgároknak tulajdonítani. Angliában, Franciaországban a kispolgárság egyáltalán nem volt fasiszta hajlamú, sőt, sokan közülük radikálisok voltak.

A kispolgárság fasiszta hajlama közép-európai jelenség. A feudalizmus jellege rányomta a bélyegét az itteni kispolgárokra. Ez megnyilvánult tekintélytisztletben, bátortalanságban, önállótlanságban, és abban, hogy tömegerejét bűnbakok (pl. zsidók) elleni akciókban élje ki.

A kispolgárságnak az a része volt fasiszta, amelyik hiányolta a királyt, és akik számára Hitler császárpótlék volt. Ugyanakkor az arisztokrata világot tehernek érezte, szeretett volna alkalmat nyerni a fölébük kerekedésre. Ez volt az ő forradalmiságuk. Hitler az utcaseprőnek inkább azt hirdette, hogy különb, mint az angol gróf, ahelyett, hogy azt mondta volna, hogy egyenlő a német gróffal.

A versailles-i béke utáni Németországban a kispolgárság önértetét, biztonságérzetét az infláció megrendítette. Az egész városi középréteg számára alapvető tapasztalat lett, hogy valaki őket az infláció során becsapta. A békeszerződés ellen felhozott érveknek ez adott reális élményalapot. Ehhez járult az antiszemitizmus. Ez egy tételbe ötvözte a fentieket, a nácizmus pedig az egész összefüggő magyarázattá kapcsolta össze. Minden ideológia annyira tud behatolni az emberi agyakba, amennyiben tapasztalatok is társulnak hozzá.

Fasizmus és értelmiség

Az értelmiségnek nagy a szerepe, mert középréteggként ő is átélte a háborút, a békeszerződés utáni megrázkódtatásokat, anarchiát, inflációt, ő is szükségét érezte, hogy vezesse valaki. A német értelmiség már a bismarcki Németországban ferde tanításokat kapott. Bismarck a német egység és demokrácia illúzióját, pótlékát adta csak. A német értelmiség politikai narkotikumokkal felejtette igazi bűjút. Minél jobban rákapott ezekre a szerekre, annál nagyobb ellentmondásba került azzal, hogy otthon csak egy senki volt, bármely arisztokrata megalázhatta. A valóságos kicsiség és az illuzórikus nagyság között skizofrén állapot alakult ki. Ezt a „nagyságot” verte szét a békeszerződés, amely egész lényüket belülről rendítette meg. Ezt magyarázta meg a náciizmus egy sokkal veszélyesebb pótlékkal.

A német értelmiség is szolgaságra volt nevelve. A német intellektualizmusnak nem volt meg a társadalmi rangja. Részben nálunk is így volt ez.

Fasizmus és proletariátus

A proletariátus szerepe sem egészen kicsi. Tekintélyes csoportjai csatlakoztak a fasizmushoz: inkább az alja proletariátus, de szervezett munkások is inklináltak rá. Az antiszemitizmus is főleg őket vonzotta a fasizmushoz. A kapitalistákat állította be zsidóknak – ezt a „forradalmi megvilágosodást” kapták meg. Hamis, torz antikapitalizmus ez.

Fasizmus és parasztság

Kezdeti bizalmatlanság után elég nagy tömegei csatlakoztak a fasizmushoz, bár nem mindenki. A német parasztság nyugati része polgárosult, kevésbé volt forradalmi, inkább a kispolgársággal vehető egy tekintet alá. Nálunk a szegényparasztság körében alakultak ki nyilas gócok, de ezek kódösek voltak.

Mindeme társadalmi osztályokon végignézve, nem lehet a fasizmusnak egyetlen osztályt sem „kiosztani”. Mindenütt (Olaszország, Spanyolország, Magyarország, Románia – Lengyelország kimarad) a társadalom megmerevedett, hierarchikus, feudális szerkezetét találjuk, és tekintélytisztelethez szoktatott rétegeket. Ezekben a félfasiszta országokban a feudalizmus még oly eleven, hogy nem engedi az igazi feszültség kirobbanását, nem igényli a tömegmozgalmat.

A fasizmus ideológiai komponensei

Nacionalizmus, arisztokratizmus, forradalom, kapitalizmus, hatalomkultusz, irracionális racionalizmus.

1. *Nacionalizmus*: az európai nemzetek dinasztikus eredetűek, de ma már stabilak. A 18–19. század fordulóján a demokratikus közösgéalakulás problémája vetődik fel. Nyugaton ez a folyamat (Franciaország, Anglia) kész kereteket talált. Középg-Európában is dinasztikus államok voltak, de a középgkor és az újkor fordulóján ezeket a török hódítás miatt megrázkódtatás érte. A védelem szükségessége miatt Ausztria, Csehország, Magyarország együttműködéséből közös öntudat is kezd kialakulni, amibe a magyarok is kezdenek belecsúszni. Ugyanekkor Lengyelországot felosztják, amiben Ausztria is benne van. Mindez a francia forradalommal egy időben történik, amikor a nemzetek birtokba veszik országukat. A középg-európaiak számára ugyanakkor kérdés, hogy mit vegyenek birtokba, mert a dinasztiai a népek területi kereteit átmetszik. Ekkor kezdődnek el a nemzeti erőfeszítések gyötrelmei. Ez kettős nehézséget okoz, mert szembe találják magukat a dinasztiaiakkal is.

A viaskodás eredményei: megalakul az egységes olasz állam és a német császárság is, de úgy, hogy az utóbbiakban kisebb egységek megmaradtak, az osztrákokat pedig kizárták. Megvalósul a magyar kiegyezés, a többi kis nemzet pedig ádáz harcot vív. A nemzet megalakulása mindenütt hatalmas katonai és politikai erőfeszítést kíván a régi hatalommal szemben.

Ebben a folyamatban a nacionalizmus és a demokrácia ügye eltávolodott egymástól. Nyugaton ez egy ügy volt. Keleten előbb függetlenségi harcot kellett vívniuk a nemzeteknek. Így vált lehetségessé, hogy egy felső réteg magáévá tegye a függetlenség ügyét, és felső osztályok a nemzeti érdek képviselőivé váljanak. Ezzel haladékokat kaptak, pedig továbbra is a fejlődés akadályai voltak.

Itt válik el a nacionalizmus a demokratizmustól. Itt a nacionalizmus jobboldali, Franciaországban baloldali. A fasizmus komponensévé csak az előbbi esetben vált.

1948. május 20.

2. *Arisztokratizmus*: Az emberek alapvető minőségi különbségéből indul ki. A fajelmélet ennek a pótléka.
3. *Forradalmiság*: A francia forradalom óta a forradalmat öncélú romantika vette körül. Ez torz álforradalmiság.
4. *Kapitalizmus*: A hatása csak mérsékelt.
5. *Hatalomkultusz*: Az ideológia központi célja egy nyers hatalmi elit kialakítása. Ez teljesen ellenkezik az európai törekvésekkel, amelyek a hatalom szelídité-

sére irányulnak. A fasizmus visszafordul a törzsi értékrendszerhez, amelyet a harc tisztelete és ebből fakadóan a szaporodás követelményének hangsúlyozása jellemez.

6. *Irracionalizmus*: E szerint az emberi élet és a társadalom végső értelmét irracionális ösztönök, intuíciók, törzsi jellegű érzések adják meg. Ezt az európai romantika találta fel. Egyik eleme a zseni, a nagy ember, a megmagyarázhatatlanság kultusza.

E hat elemet végeredményben a közép-európai zsákutcák hozták össze. A fasizmus összefügg a helyi zsákutakkal, ez teszi sokszínűvé.

Német fasizmus

A gyökerei a 19. század elejére nyúlnak vissza. Ekkor az ország békés anarchiában élt, ami a kultúra terén nagyon termékeny volt. Ebbe rontott bele a francia forradalom, majd a napóleoni háborúk. Ez azt példázza, hogy ha az eszme kívülről és erőszakosan jön, nagy zavarokat okoz. Napóleon leverte Ausztriát és Poroszországot és megszállta Németországot. Ebből a németek azt a tapasztalatot vonták le, hogy központosított birodalomra és nagy hadseregre van szükség. Ehhez járult a revans gondolata. 1866-ig a demokraták akarták az egységes Németországot megalkotni, majd megszületett a gondolat, hogy másként, nem demokratikusan is meg lehet ezt valósítani. Ehhez társult az egységesítés problémája: Ausztria vagy Poroszország legyen az egység megteremtője?

A fasizmus társadalmi és politikai háttere

A fasizmus kialakulásának története egyben európai társadalomtörténet is. A Római Birodalom felbomlása után anarchia keletkezett, majd a római alapítvány és a germán nomád, patriarchális törzsi szervezet harcából kétféle fejlődési típus jelent meg. Franciaországban hűbériség alakult ki, amelyet a tárgyi feladathoz való hűség és kölcsönösség jellemez, és egy biztonságot teremtő, önszabályozó társadalom „elődemokráciája” jött létre. Németországban, Olaszországban, Spanyolországban a személyes hűség és az arisztokrácia hatalma volt jellemző.

Az írásbeliség elterjedése, a rendiséggel együtt járó uniformizálódás és osztályképződés Nyugaton csökevényes maradt, és itt megszűnt a nagybirtokos hűbérurak hatalma. Keleten azonban elfogadottá vált, és itt fennmaradtak az arisztokratikus kötöttségek. Leverték a reformációt, és a társadalom engedelmes, tekintélytisztelő maradt.

V. Közigazgatástan

Magyar művelője: Magyary Zoltán. Könyvére jellemző a szervező ember, a főnök szerepének túlzott hangsúlyozása. Központi fogalom párja: jogszerűség és eredményesség.

A közigazgatástan nem alakult még ki véglegesen. Tulajdonképpen azonos a szervezéstudománnyal. A szervezés nagyon régi időkre nyúlik vissza, a munkamegosztással kezdődik (pl. két láb a fogás számára, a fogat másra használjuk). Az emberi munkamegosztás kétágú problémája:

1. Minden munkamegosztás racionális, észszerűsítő, belátásos jellegű művelet.
2. Szokásszerűség, begyakorlottsá váls, a racionálisan szétosztott munkák beidegződése.

A két elem együtt kezelendő. Számolni kell a régi szervezet ellenállásával, másrészt a racionalizálás éppen a begyakorlástól lesz szervezeti elem.

A szervezés indító erői

Az emberi szerveződés alapvető mozgatója a természettől vagy más embertől való megtámadottság viszonya, vagyis a félelem, ami miatt hajlandók vagyunk magunkat a hatalom alá vetni, vagy a másik ellen támadni. A hatalom tehát rossz, a félelemből ered. A szervezés a hatalmi viszony kiépítése és egyben emberségesebbé tétele. Vagy alá-fölé rendelődés, vagy egymás mellettség jön létre, és ez a hatalom feloldására szolgál. Ez kultúrateremtő szituáció.

Az európai kultúrkörben undorral viseltettek az ázsiai zsarnokokkal szemben. Az ókorban a közigazgatás csak a parancsolás és az engedelmeskedés technikájából állt. A központ informálása, a közlekedés kiépítése, az anyagi erők megszervezése kemény, katonailag megszervezett hatalmi apparátusok, az embernek eszközként való igénybevétele révén történt. A késői római császárokban az általuk elfoglalt területek (véltetőleg Egyiptom) hatására Diocletianus alatt keleti despotaságot valósítanak meg. A népvándorlás idején a nyugati rész anarchiába süllyedt.

A középkorban a szakszerűség alapján álló szerveződés indul meg. Ez nem volt széteső világ, összefüggő, bár nem centralizált anarchia volt. Egységei: középkori városok, birtokok, céhek. Tagolt szabályrendszer létezett, a kölcsönös jogok és kötelezettségek sokaságával. Igaz, hogy a középkori közigazgatás kicsinyes volt, de mégis pontosan ez az előnye az ókorral szemben. Az ókor végeredményben nem más, mint ember ember fölötti hatalmának megszervezése. A középkorban viszont hivatalokat alakítanak ki, ami nem feltétlenül azonos a hatalommal, hanem a szakmaiság megtestesítője. (Forradalmár is lehet

hivatalnok, lásd Robespierre.) A szervezés ugyanis nem a gyors erőfeszítésre törekvés, hanem az emberi jogok és kötelezettségek minél állandóbb szabály-rendszerekbe fektetése.

Az újkori fejlődés az angolszász világból indul ki. A fő feladat: a kis emberi egységeket nagyobb, állandóbb egységekbe foglalni, az egységes emberi méltóság felé haladni. A modern világ problémája éppen az egységesítéssel kezdődik. Nem a nagyméretűségekre kell törekedni, hanem a hatalmi alávetést nem tűrő, igényes emberek nagy teljesítményekre való szervezésére. A hatalom nyájszerű gyakorlása, a rabszolga típusú emberek fölötti despotikus uralom, a pusztító kényszerítés elavult, és nem is szervezési probléma. Tévedés, hogy a németek a császárság vagy a nácik alatt jó szervezők voltak.

A demokrácia, vagyis a népuralom, az ember szabadsága mint végpont, mint ideál felé törekszik ma Európa. A francia forradalom nem csak polgári forradalom volt. Kispolgárok és proletárok is részt vettek benne, a tulajdon egész kérdése felvetődött. Először a politikai demokrácia alakul ki, de aztán a gazdasági is. Ma már döntő, hogy mennyire övezik tisztelettel a tulajdont.

A demokrácia születésénél mindig egy kisebbség a döntő. A mai helyzetben meg kell határozni, hogy hol van vége a többség akaratának és a szabálytisztetnek, éspedig akkor, amikor így a reakció, a rangsorra alapozott világ jönne vissza. Ha nem lehet választást csinálni, ne csináljunk inkább. Ettől az esettől eltekintve viszont örülünk a tiszta módszereknek.

Ma a társadalom atomizálódása az emberek ismétlődő tapasztalata. Az egyetemes emberi felszabadulás ügye a parasztság felszabadulásától függ, mert demokrácia csak ott lehet, ahol elzavarták a királyokat, akiket azelőtt adottságoknak tekintettek. Magyarországon ezt a tapasztalatot a földreform és a közigazgatás terén lehetett megélni. 1945-ben a közvetlen demokratikus tapasztalatok a Tiszántúlon nagyon jelentősek voltak. A Dunántúlon ezt nem lehetett eléggé megtapasztalni. Emellett az 5–10–20 holdas gazdák nem szabadultak fel, ők visszbújnak a patriarchális hatalom alá. A parasztságot politikai nevelésben, de reális tapasztalatokban kellene részesíteni, amit a labilis kormányzás akadályoz.

VI. A modern államelméletek

1948–49. I. félév

Az államelméletek a filozófiákra, a világnézetekre vezethetők vissza. Főbb államelméletek: 1. idealizmus, 2. realizmus, 3. formalizmus.

1. *Idealista államelméletek*: az állam elé célokat állítanak. A probléma az, hogy az állam mint valóság hogyan juthat közelebb e célokhoz. Van példa elérhető és irreálisan

magas, elérhetetlen célok állítására is. Ennek a szélső formája az eleve elérhetetlen (utópikus) célok állítása. Ezáltal etikai mércét szabnak az államnak, és feszültséget hoznak létre a valóság és a szükségesség között.

2. *Filozófiai formalizmus*: logikai formájú. Az államból, mint társadalmi valóságból kivonja az államok közös jegyeit. A fontosnak az üres vázat tartja, és államtípusokat állít fel. Nem hoz erkölcsi ítéleteket az államról, legfeljebb logikai ellentmondásokat állapít meg. Csak arról beszél, ami van, arról viszont nem, aminek lenni kell.
3. *Realizmus*: Az állam életének valóságával foglalkozik, azzal, hogy milyen szellemi, gazdasági tényezők hozzák létre, hogyan fejlődik és hová. Elkerüli az absztrakt ideálok állítását, mert a valóságban keresi a fejlődési lehetőségeket.

Az európai kultúrkör államelméleteinek csoportosítása

Történetük: A modern államelméleteket lehetne a felvilágosodástól kezdve is tárgyalni, de ajánlatosabb a 19. század első felétől, mert ekkor erősödött meg az antifeudális szellemi mozgalom, és ekkor formálódik ki a szocializmus is. A 19. század elején a társadalmi helyzet így foglalható össze Európában: összeomlik a francia királyság, megalapítják a francia köztársaságot, aztán erre következik a konzervatív monarchiák reakciója, majd Franciaországban és Angliában alkotmányos monarchiák alakulnak ki.

A gazdasági fejlődést egész Európában és Amerikában az ipari forradalom, a proletariátus felduzzadása, a kapitalista vállalkozások fejlődése és a gyarmatok kihasználása jellemzi. Ennek eredményeként a nagykapitalistákkal való versenyben összeomlanak a kis egzisztenciák, és így felvetődik a gazdasági egyenlőség gondolata. Meginog az arisztokrácia uralma, és az állami irányító posztokra a polgárság tör be. Szellemi téren a gondolkodás és a tudomány nagymérvű szekularizálódása, az egyházi tekintélyektől való elszakadása figyelhető meg.

Az európai államelméletek típusai

1. Konzervatív, feudális, egyházas államelméletek
2. Az alkotmányosság államelméletei
3. Liberális államelméletek
4. Demokratikus államelméletek, radikalizmus
5. Anarchisták
6. Szocialisták
7. Formalisztikus államelméletek

Idealisztikus felfogású elméletek

1. *Konzervatív államelméletek:* szerintük az államelméletnek Istentől alkotott hierarchikus rendje van. A keresztény középkor államelméletét újítyák fel, egészen más körülmények között. Ellenzi a forradalmat, de a kapitalista vagyoni szelekciót is. Németországban Diehl, Franciaországban De Maistre a képviselőjük, Magyarországon pedig Szekfü Gyula, aki szerint a liberalizmus az oka a felforgató eszmék diadalának.
2. *Alkotmányos és liberális államelméletek:* Képviselői: Franciaországban Benjamin Constant, Angliában Stuart Mill,⁹²⁹ Magyarországon Eötvös József. Problémái: milyen szerepe legyen a monarchiának az államban? Lehetséges válaszok: a) Vagy a monarcha vagy a nép legyen a döntő tényező.
b) A kettő egyenlő arányban legyen.
c) Egyáltalán nincs szükség monarchára, legyen köztársaság.

További kérdések: Hogyan kell az államhatalmat megosztani: a főhatalmi ágakat választani (Montesquieu), vagy mindent a nép kezébe adni (Rousseau)? Az angol vagy a francia parlamentarizmus-e a jobb?

1948. november 24.

3. *Anarchista államelmélet:* botrányköve az állam által szervezeten alkalmazott kényszer.
a) Individualista anarchizmus: Godwin, Stirner, Tucker. *Godwin:* minden uralom zsarnokság, az emberek belátása alapján, esküdszékek és gyűlések útján kellene intézkedni. Nem ismeri a társadalom erőit, az egyensúly törvényeit, az angol helyzetből absztrahált.

Max Stirner, Tucker: az egyént metafizikai alapon dicsőítik, természetfölöttinek tartják, mindent felülmúlóan tisztelik.

Stirner: Munkásságán a német társadalomfejlődés hatása tükröződik: merevség, ugyanakkor anarchia széles területen. Mindent előítéletnek, kényszernek érez, bilincsnek a szabad egyénen, amivel szembe kell fordulnia. A társadalom szervező elve nála a metafizikusan felfogott tiszta, azaz spontán és így erkölcsös cselekedet. Társadalomszervezet nélküli társadalmat képzel el. Alapmondása: a semmire alapozom ügyemet. Így felel arra a kérdésre, hogy mire épül a társadalom.

Tucker: Csak a saját dologoddal törődj – hirdeti –, a közösség ügye is akkor alakul a legjobban, ha mindenki magával törődik.

⁹²⁹ Mill, John Stuart (1806–1873): angol liberális filozófus.

A nagy kérdés: ki mondja meg, kinek mi a dolga? Ezért az individualista anarchizmus válsághelyzetekben alkalmazhatatlan. Válsághelyzetekben irodalmi síkon (Gide, Lawrence, Joyce) folytatódik tovább.

b) *Kommunistikus anarchizmus*: az állam és a kényszer abszolút erkölcstelenségén van a hangsúly. Tudja, hogy a társadalom szervezetet igényel, a kényszer és az állam szükségességét azonban tagadja. Ennyiben idealisztikus. De idealisztikus azt is állítani, hogy a kényszer és az állam szükségszerű, sőt, még idealisztikusabb, mert a társadalmi fejlődés a kevesebb, de szervezettebb kényszer felé halad. Kérdés, hogy el lehetne-e érni a kényszer nélküli társadalmat? Lehetséges válaszok: 1. egyenes vonalú fejlődéssel megszűnik a kényszer; 2. csökken a kényszer, de a minimuma megmarad.

Az állam elhalásának tétele az anarchizmus hozzájárulása a marxizmushoz. *Proudhon*: „A tulajdon lopás.” Minden kamat, kereskedelmi, birtokbavételi ügylet csalás, jogosulatlan. A munkát szabadon kellene szervezni. Csak a kamat nélküli kölcsönt kellene megengedni. (Ennek középkori jellege van.) Federalista, az önkéntes szervezkedés híve. A kisiparra kíván támaszkodni, szemben Marxszal, aki a nagy szervezetekre és a tömegekre alapoz.

Bakunjin: Harcosabb. Szerinte minden uralom végül a kisebbség uralmába torkollik. Ennek helyébe a szabad emberek közösségének kellene lépnie. Ezért minden eszközzel harcolni kell. Meg kell dönteni az államot, és nem szabad a helyébe másikat alakítani. A XIX. század közepének, végének anarchista mérenyletei innen merítik eszmei bázisukat. *Kropotkin* már átvezet a szindikalizmushoz és Sorelhez – és ezzel a szocializmushoz.

Realista államelméletek

A filozófiai realizmussal állnak kapcsolatban. E szerint az egész világ, amit érzékelünk, valóságosan létező, objektív világ, és ennek a törvényeit kell keresnünk. Arisztotelész filozófiája is ilyen. Ezt a kereszténység metafizikával borította be, a túlvilágtól túlságosan függővé tette az objektív világot. Ennek visszahatása az új filozófiai realizmus, vagyis a pozitivizmus: Comte, Herbert Spencer. Programjuk: a tények kutatása a társadalom és az állam síkján. A társadalom és az állam törvényszerűségeinek szociológiai kutatása foglalkoztatja őket. *Spencer* társadalomelmélete szerint a társadalomfejlődés a teokratikus korszakkal kezdődött, a katonáival folytatódott, és a legfejlettebb az ipari társadalom. A marxizmus szintén a filozófiai realizmus jegyében lép fel.

A szocializmus

A szocializmus önmagában nem szükségképpen realista. A marxizmus kapcsolja össze a realizmussal. A régi szocializmus moralista jellegű volt. Marx az utópistákra (Saint-Simon, Owen) támaszkodik, mert ezek is a magántulajdon visszaélései ellen léptek fel.

Marx a szocializmust a társadalmi realizmus felé irányítja.

1. *A Kommunista Kiáltvány* szerint a történelem osztályharcok sorozata. A társadalomfejlődés során az osztályharcok az osztályokat különböző módon kapcsolták össze, a modern kapitalizmus azonban a burzsoák és a proletárok egyetlen nagy ellentétére redukál mindent. Az államhatalom a burzsoáziát, a többiek mind kizsákmányoltak. A központosított termeléssel a burzsoázia hatalmas termelőerőket hoz létre. Ezzel földuzzasztják a tőkével nem bíró rétegek létszámát, a proletariátus többségbe kerül, és egy utolsó, egyben legélesebb osztályharcra megy át, és felépíti a szabad, osztály nélküli társadalmat.
2. *A Tőke*: a társadalom gazdasági szervezetét mutatja be. Kevésbé harcos, mint a *Kommunista Kiáltvány*, a békés átmenetet is figyelembe veszi.

Dialektika

Inkább Engels dolgozta ki. Ez idealista szülemény. A hegeli tézis–antitézis–szintézis veszik át. Az egész társadalomfejlődést erre alapozták. A társadalomfejlődés gondolata a francia forradalom optimista terméke, amely a darwinizmustól is újabb ösztönzést kap. A dialektika azonban rámutat, hogy a fejlődés nem naivan egyszerű, optimista dolog. Marx kimutatta, hogy a dialektikus fejlődés hogyan fejleszti ki hirtelen az új társadalom elemeit. Ebben a természettudomány azon eredményei segítettek, amelyek szerint a kvantitatív változás kvalitatívba megy át. Marx szerint ez a társadalmi fejlődésben is érvényesül: a mennyiségi változás új társadalmi formába megy át. Ezen a ponton a marxizmusba idealista elemek vegyülnek.

Engels kidolgozta a szocializmus és a tudományos szocializmus közötti különbséget. Sokat foglalkozott az állam eredetével is, amit a családból vezet le.

A marxizmus egyes összetevőinek eredete

Értéktöbblet: a termelési tényezők birtokosainak kezében – a tőkés nem fizeti a munkás munkáját. Ez Smith Ádám közgazdaságtanából származik, a marxista gazdaságmélete pedig az angol klasszikus iskolából.

Osztályharc: a francia forradalom gyakorlatából ered.

Állam elhalása: az állam az osztályhatalom eszköze. Végül meg fog szűnni. Ezt az anarchizmusból veszik át.

Dialektika: Hegeltől

Kommentár

A kapitalizmus monopolista jellege: ez teljesen beigazolódott a monopóliumok, kartellek formájában.

Elnyomorodás: ez nem egészen így lett. Elnyomorodás helyett inkább függő helyzet alakult ki.

Közpolgárosodás: ezt Lenin szerint a gyarmati helyzet teszi lehetővé. Ezáltal a munkás is kizsákmányolóvá válik.

Formalisztikus államelméletek

A 19. század vége óta túlhaladtak. Az alkotmányosság demokratikus lényegét a nyugati demokráciák eljárásaiban látják. Az igazi formalizmus azonban a válság szorításában fejlődik ki. A 19. század fordulóján ilyen Németország. A német császárság sem tudott változtatni az anarchián, a társadalom elmaradottságán. Analóg jelenségek mutatkoztak Magyarországon is. A magyar államelmélet is a közjogi sérelmekbe fulladt bele.

A német államelmélet tapasztalatilag abból indult ki, hogy a társadalomfejlődés anarchikus, mert 25–30 állam, fejedelemség van, amelyek között végletes különbségek mutatkoznak. A sok kicsi és a sok nagy állam csak formalisztikusan vehető egyaránt államnak. A német teoretikusok így az államok formai jegyeit kutatják, Arisztotelész formai kutatásaihoz hasonló helyzetben. Képviselőik: Laband, Jellinek.

A filozófusok itt nem politikusok vagy közgazdászok, hanem közjogászok. Németországban a római jog kisegítő jellegű maradt. A közjogászok a monarchia elveiből próbáltak közjogot építeni, de a sok fejedelemségre a fejlett európai alkotmányos elveket nem lehetett alkalmazni. E német közjogi iskola klasszikusa Hans Kelsen.

Realisztikus államelméletek

Az idealizmus ellentéte a gondolkodás nélküli létezés lenne. A filozófiai realizmus azonban a világ valóságosságából indul ki, és abból, hogy elménk ezt a rajtunk kívül levő, érzékelhető világot próbálja rendszerezni. Az idealizmus

a valóságot megragadó megismerés örök, láthatatlan feltételeiből indul ki. A megismeréshez azonban elengedhetetlen az anyagi világ objektivitásának elismerése. A természettudomány fejlődése csak a filozófiai realizmus alapján lehetséges.

Az államtudomány rendszere is csak ez lehet: megfigyelni, hogy bizonyos feltevések mennyire felelnek meg a valóság követelményeinek. Az eszmék nem függetlenek a valóságtól, nem lebegnek a levegőben. A valóság iránti kísérletező attitűd a marxizmusban a dialektika formájában jelenik meg. Először jön a feltevés, a magyarázó séma a tézisben, aztán az antitézis, amikor a valóság megkontrázza a tézisünket, majd a társadalomnak programot csináló ember a valósághoz jobban illő megfogalmazást dolgoz ki.

A filozófiai realizmust Közép- és Kelet-Európában a marxizmus képviseli, Nyugaton pedig egy angolszász gyökerű filozófiai realizmus, amely a marxizmusból is sokat merített. A filozófiai idealizmus tartalékai kimerültek. Újra történő jelentkezése összefügg a politikai fejlődés helytelen irányával, az elmaradottsággal, a zsákutcákkal. Így pl. Platón idealizmusa az athéni demokrácia, Hegelé a német társadalom, a kereszténység idealizmusa a Római Birodalom zsákutcáját tükrözte. Az idealizmus álláspontja mindig a társadalmi anarchia idején erősödik. Mivel a társadalom erői fölött nem tud úrrá lenni, és ezért az eszmék világában keres olyan konstrukciót, amivel ezt pótolni tudja. Ez azonban a tényekkel ellenkezik. A sikerbe vetett mágikus hittel biztonságérzetét akarja visszaállítani.

A marxizmus modern fejlődése

Lenin gondolatrendszere Marx szisztémájának szigorú továbbvezetése. Jobban ragaszkodik a *Kommunista Kiáltvány*hoz, mint a későbbi, kevésbé forradalmi korokban született Marx-művekhez.

Lenin politikai jelentőségét az adja, hogy ő az első filozófus, aki egy ideológia erejénél fogva jut hatalomra. Azelőtt is voltak hasonló vezérek, de mindig a katonasághoz, a nemességhez, a vagyonhoz kapcsolódva jutottak hatalomra.

Kelet-Európában a társadalom el volt maradva a fejlődésben, még a feudalizmusnál tartottak. A szocialista forradalom két lépcsőfokot is átugrott, a feudalizmust és a kapitalizmust. A leninizmus dolgozta ki a parasztproblémát is. Azért hozták létre a szovjeteket, a tanácsrendszert, mert a győzelmes munkásosztály a burzsoázia intézményrendszerét teljesen szét akarta törni, és teljesen új alapokra akart építeni.

A nyugati realizmus az angol és az amerikai organikus társadalomfejlődésre épít. Képviselői az angol szocialisták: Russell,⁹³⁰ Harold Laski, Cole.⁹³¹ Russell szerint a hatalom elnyerésének ösztöne fontosabb, mint a gazdasági tényezők. Laski a hatalom plurális szerkezetét mutatja be.

Az angolszász realizmus kritikát gyakorol a marxista politikai rendszer felett (Russell). Idealista elemeket próbál kimutatni a marxizmusban, ahogy a marxizmus is a nyugati realizmusban.

Szeged, 1947–1948

⁹³⁰ Russell, Bertrand Arthur William (1872–1970): angol filozófus, matematikus.

⁹³¹ Cole, George Douglas Howard (1889–1958): angol közgazdász, szociológus, történész, egyetemi tanár.

NEMZETKÖZI KONFLIKTUSELMÉLET

A NEMZETKÖZI ÁLLAMKÖZÖSSÉG BÉNULTSÁGA ÉS ANNAK ORVOSSÁGAI

Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás

Előszó

Különböző körülmények nehezé tették, hogy e munkát a szakirodalmi teljesség igényével alátámasszam és a szakirodalmi utalások szokásos apparátusával ellássam. Nem mulaszthatom el azonban, hogy bevezetőül számot ne adjak azokról a főbb szellemi impulzusokról, melyek e munka létrejöttében közrehatottak. Ezek között először Guglielmo Ferrerónak¹ a *legitimálási elv* helyes értékeléséről szóló, általában eléggé nem méltányolt gondolatait kell említenem, melyeket különösen frappánsan illusztrált a 17. századtól az első világháborúig létezett európai monarchikus államrendszer elvi alapjainak és működésének bemutatásával. Jelentős impulzust kaptam Horváth Barnának², a magyar jogfilozófia mesterének azoktól a tanításaitól, melyek a *hatalom, harc és eljárás* jelenségeinek a jog, állam és nemzetközi közösség működésében viselt szerepéről, valamint a természetjog *igazoló* és *forradalmasító* funkciójáról szólnak. A *hatalom* humanizálhatóságának kérdésében tanulsággal konfrontáltam Bertrand Russell³ és Raymond Aron⁴ inkább kételkedő álláspontját Robert

¹ Ferrero, Guglielmo (1871–1942) olasz történész, filozófus, Bibó István nemzetközi kapcsolatok és Európa-történet tanára 1934–1935-ben Genfben. Bibó Istvánra leginkább hatást gyakorolt, a legitimitást értelmező művei: *Aventure. Bonaparte en Italie 1796–1797*. Plon, Paris, 1936; *Reconstruction. Talleyrand à Vienne 1814–1815*. Plon, Paris, 1940; *Pouvoir. Les Génies invisibles de la Cité*. Plon, Paris, 1945; *Les deux révolutions françaises 1789–1796*. Baconnière, Neuchâtel, 1951. Magyarul: *Kaland. Bonaparte Itáliában 1796–1797*. Ford. Bibó Judit. Osiris, Budapest, 2000; *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Osiris, Budapest, 2002. A *Pouvoir* magyar fordítása 2001-ben megjelent ugyan Járai Judit fordításában, de annyira tele van tükörfordításokkal, hogy a francia eredetit, vagy az angol, a német vagy az olasz fordítás olvasását javaslom. Ferrero trilógiája megvolt Bibó Istvánnak. A *Les deux révolutions françaises* példányát nem láttam Bibó István könyvei között és fordításáról sincs tudomásom. Vö. Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 154–192, 281–287.; *Az utolsó kísértés – változatok a hatalomra*. Liget, Budapest, 2008. 25–47.

² Horváth Barna: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Ford. Zsidai Ágnes. Osiris, Budapest, 1995.

³ Russell, Bertrand: *Power. A New Social Analysis*. Allen & Unwin, London, 1938. A példány megvolt Bibó Istvánnak. Magyarul: *A hatalom. A társadalom újszerű elemzése*. Ford. Ádám András. Typotex, Budapest, 2004.

⁴ Aron, Raymond-Claude-Ferdinand (1905–1983) francia politikai gondolkodó, egyetemi tanár.

M. MacIver⁵ számomra meggyőzően bizakodóbb álláspontjával. Több helyen utalok Max Webernek⁶ arra az álláspontjára, mely a hatalom korlátozására és moralizálására irányuló sikeres erőfeszítéseket elsősorban az európai és kelet-ázsiai kultúrkörök sajátjának tekinti. A nemzet és nacionalizmus elemzésekor örömmel állapítottam meg Alfred Cobban⁷, Dankwart A. Rustow⁸ és Hugh Seton-Watson⁹ abbeli álláspontjaival való megegyezésemet, mely szerint nem lehet egyszerűen egyenlőségi jelet tenni egyrészt a nemzet mint közösségi tény és tudatforma, másrészt a nacionalizmus mint csaknem mindig kártékony uralmi ideológia között, s a nemzet jelenségének elemzését és értelmezését e kártékony ideológia elvetésével kimeríteni. Ezért lényegesnek, hasznosnak és további kidolgozásra érdemesnek találtam – merő szólamként való felhasználhatósága ellenére is – azt a különbségtételt, melyet patriotizmus és nacionalizmus között – nagyon különböző elvi és elméleti kiindulásból, de azonos morális és társadalmi kicsengéssel – Jan Huizinga¹⁰ és a marxizmus klasszikusai egyaránt megtesznek. Nagy tanulsággal olvastam Raymond Aronnak¹¹ a *háború és béke* jelenlegi helyzetéről írt művét,

⁵ MacIver, Robert M. (1882–1970) skót-amerikai szociológus, egyetemi tanár. *Power Transformed* című műve (MacMillan, New York, 1964) megvolt Bibó István könyvtárában.

⁶ Weber, Max (1864–1920), szociológus, filozófus, jogász és közgazdász, egyetemi tanár. *Wirtschaft und Gesellschaft* 1–9. Mohr (Siebeck), Tübingen, 2001–2009. 22/1–5, 23, 24/1–2. <http://www.zeno.org/Soziologie/M/Weber,+Max/Grundri%C3%9F+der+Soziologie/Wirtschaft+und+Gesellschaft> Magyar fordítása: *Gazdaság és társadalom. A megértés szociológia alapvonalai*. Ford. Erdélyi Ágnes. 1, 2/1–4. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1987–1999

⁷ Cobban, Alfred (1901–1968) angol történész, egyetemi tanár. *National Self-Determination*. Oxford University Press, Oxford, 1945, *The Nation State and National Self-Determination*. Fontana/Collins, London, 1969.

⁸ Rustow, Alexander Dankwart (1924–1996) amerikai politikatudós és szociológus, egyetemi tanár. *Political Development: the Vanishing Dream of Stability*. 1962. *Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model*. 1970. *Freedom and Domination: A Historical Critique of Civilization*. 1971.

⁹ Seton-Watson, Hugh (1915–1984) brit történész, politikatudós, egyetemi tanár. Az utalás feltehetően a következő könyveire vonatkozhatott: *Nationalism and Communism. Essays 1946–1963*. Praeger, New York, 1963, (dedikált példánya Bibó István könyvei között volt), *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Methuen, London, 1977.

¹⁰ Huizinga, Johan (1872–1945) holland művelődéstörténész és indológus, egyetemi tanár. Vonatkozó művei: *Patriotizmus, nacionalizmus*. Ford. Szentkúty Pál. Danubia, Budapest, 1941, *A holnap árnyékában*. Korunk kulturális bajainak diagnózisa (1935). Ford. D. Garzuly Mária. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938, Tevan, Békéscsaba, 1991, Windsor, Budapest, 1996. Többi műve magyar fordításai: *A középkor alkonya: az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században*. Ford. Szerb Antal. Athenaeum, Budapest, 1938, Ford. Szerb Antal, Vas István, Tótfalusi István. Magyar Helikon, Budapest, 1976, *Válogatott tanulmányok*. Tudomány, irodalom, művészet; ford. Radnóti Miklós; Pharos, Budapest, 1943, *Homo ludens*. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására; Ford. Máthé Klára. Athenaeum, Budapest, 1944, Universitas, Szeged, 1990, *Erasmus*. Ford. Gera Judit. Európa, Budapest, 1995, *A történelem ígézetében*. Válogatott tanulmányok. Ford. Radnóti Miklós. Akadémiai, Budapest, 1997, *A történelem formaváltozásai*. Válogatott tanulmányok. Ford. Radnóti Miklós; Maccenas, Budapest, 1997, *Huizinga, a rejtőzködő*. Ford. Balogh Tamás, versford. Tóth Krisztina. Balassi, Budapest, 1999. *Hollandia kultúrája a tizenhetedik században*. Ford. Gera Judit. Osiris, Budapest, 2001, *Hogyan határozza meg a történelem a jelent?* Válogatott írások, 1915–1943.. Ford. Balogh Tamás. Typotex, Budapest, 2015.

¹¹ *Paix et Guerre entre les Nations*. Calmann-Lévy, Paris, 1962.

viszont nagy figyelemmel, de sok kételkedéssel Arnold Toynbee-nek¹² a társadalmi változással és szokással kapcsolatos korfeladatokról szóló művében a *világállamra* való törekvés múltbeli és jövőbeli lehetőségeiről nemrégiben közzétett gondolatmenetét. A *nemzetközi államközösség* végső alapjainak kérdésében ma is tanulságosnak látom azt a vitát, melyet e tárgyban több mint harminc éve Hans Kelsen és Alfred Verdross¹³ folytattak, s ebben Kelsen álláspontja szintén elsősorban az általa kiváltott ellentmondáson keresztül adott jelentős impulzust, míg Verdross álláspontja megerősített saját elgondolásaimban. Ugyancsak több mint harminc éve emlékezem Paul Guggenheim¹⁴ néhány találó megjegyzésére a nemzetközi jog struktúrájáról és arról, hogy a rendes nemzetközi bírászkodás alól kivett s külön politikai bírászkodást kívánó ügyek döntően területi jellegűek. Haszonnal forgattam Leland Goodrich-nek¹⁵ és Edward Hambrónak¹⁶ az Egyesült Nemzetek alapokmányáról szóló alapvető művét, Hans Kelsennek¹⁷ ugyanerről szóló átfogó művét, Leon Gordenkernek¹⁸

¹² Toynbee, Arnold J (1889–1975) angol történész, történetfilozófus, nemzetközi kapcsolatok-szakértő, egyetemi tanár. Az utalás feltehetően nagy művére vonatkozott: *A Study of History*. Oxford University Press, Oxford, 1–3, 1934, 4–6, 1939, 7–10, 1954, 11. 1959, 12. 1961.

¹³ Verdross, Alfred: *Die Verfassung der Völkerrechtsgemeinschaft*. Springer, Wien-Berlin, 1926, *Völkerrecht*. Springer, Wien, 1955.

¹⁴ Guggenheim, Paul (1899–1977) svájci nemzetközi jogász, a hágai nemzetközi bíróság bírójának, egyetemi tanár, Guglielmo Ferrero, Hans Kelsen és Maurice Bourquin mellett Bibó István tanára volt Genfben 1934–35-ben. *Lehrbuch des Völkerrechts unter Berücksichtigung der internationalen und schweizerischen Praxis*. 1–2. Verlag für Recht und Gesellschaft, Basel 1948–1951, *Traité de droit international public*. Georg, Genève, 1953. Bibó István *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* előszavában feltehetően az utóbira utalt.

¹⁵ Goodrich, Leland Matthew (1899–1990) amerikai politikatudós, egyetemi tanár. Bibó István az Edward Hambroval együtt összeállított könyvére utalt: *Charter of the United Nations: Commentary and Documents* World Peace Foundation, Boston, 1949.o; 3d ed. (Anne Patricia Simmons-szal) 1969. Más idevágó művei: *The United Nations*, 1959, *The United Nations in the Changing World*. 1974.

¹⁶ Hambró, Edward Isak (1911–1977) norvég jogtudós, egyetemi tanár, diplomata és politikus.

¹⁷ Kelsen, Hans: *The Law of the United Nations*. Stevens and Sons, London, 1950.

¹⁸ Gordenker, Leon (1923–?) amerikai politikatudós, egyetemi tanár, ENSZ-szakértő. Bibó István feltehetően az általa szerkesztett tanulmánykötetben közreadott tanulmányát olvasta: *The United Nations in the International Politics*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1971.

a világszervezet főtitkári funkciójáról, Buza Lászlónak¹⁹ magyar nyelven az új nemzetközi jogról, Sarah Wambaughnak²⁰ a népszavazásról és Rolin Farquharsonnak²¹ a szavazás elméletéről szóló munkáját. A ciprusi vitáról szóló igen nagy irodalomból Robert Stephens²² tartalmas és tárgyilagos összefoglalóját emelem ki, az arab–izraeli viszállyról szóló ugyancsak óriási irodalomból pedig Fred J. Khouri²³, Maxime Rodinson²⁴ és Jean Pierre Alem²⁵ műveit, akik annak ellenére, hogy az első inkább az arab, a második és harmadik inkább az izraeli álláspontokat hajlamos megérteni, tárgyilagosságra való törekvésükkel és tárgyi adataikkal hasznos szempontokat és adalékokat szolgáltatnak. Végül hálás köszönetet kell mondanom azoknak, akik munkám lefordításában és sajtó alá rendezésében nyújtottak eléggé nem értékelhető segítséget, mindenekelőtt néhai Révai Andrásnak²⁶, akinek segítsége és tanácsai nélkül ez a mű nem láthatott volna napvilágot,

¹⁹ Buza László (1885–1969): nemzetközi jogász, egyetemi tanár, Bibó István tanára Szegeden. A hivatkozott mű: *A nemzetközi jog fő kérdései az új szellemű nemzetközi jogban*. Akadémiai, Budapest, 1967.

²⁰ Wambaugh, Sarah (1882–1955): amerikai politikatudós, választási szakértő. Bibó István feltehetően a következő műveit olvasta: *A Monograph on Plebiscites: With a Collection of Official Documents*, Oxford University Press, New York, 1920, *Plebiscites since the World War: With a Collection of Official Documents*, Carnegie endowment for international peace, Washington DC, 1933, *The Saar Plebiscite: With a Collection of Official Documents*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1940, *Dodecanese Islands; two articles by American experts*, The Dodecanesian National Council, New York, [1943]. Lásd még: <https://hollisarchives.lib.harvard.edu/repositories/8/resources/5770>

²¹ Farquharson, Robert Robin (1930–1973): dél afrikai brit matematikus és politikatudós, a *Condorcet paradoxon* játékelméleti felfedezője és alkalmazója. Könyve: *Theory of Voting*. Yale University Press, New Haven & London, 1969.

²² Stephens, Robert: *Cyprus a Place of Arms. Power Politics and Ethnic Conflict in the Eastern Mediterranean*. Praeger, New York, 1966.

²³ Khouri, Fred John (1916–2001) amerikai politikatudós, arab szakértő. Bibó István által feltehetően olvasott művei: *The Arab States in the United Nations: a Study of Political Relations. 1945–1950*. The Near East, New York, 1954, 'The Policy of Retaliation in Arab-Israeli Relations' *The Middle East Journal*, 20, No 4 (Autumn 1966) 435–455., 'The Jordan River Controversy' *Review of Politics*, 27 no.1 (1965) 32–57, *The Arab-Israeli Dilemma*. Syracuse University Press, New York, 1968, „Arab Refugees and the Arab-Israeli Dilemma,” in Michael Curtis, Ed., *People and Politics in the Middle East*, New Brunswick, NJ, 1971.

²⁴ Rodinson, Maxime (1915–2004): francia történész. Bibó István által feltehetően olvasott művei: *Précis d'ethnologie du Proche-Orient* 1966, 1966 *Islam et capitalisme*. Seuil, Paris. 1966. *Marxisme et monde musulman*. Seuil, Paris, 1972, *Marxisme et monde musulman*. Seuil, Paris. 1972. *Les Palestiniens et la crise israélo-arabe*. (en coll. avec J. Berque, J. Couland, L.-J. Duclos et J. Hadamard) *Textes et documents du Groupe de recherches et d'action pour le règlement du problème palestinien (GRAPP)*, 1967–1973. Éditions sociales, Paris, 1974.

²⁵ Alem, Jean Pierre (1912–1995) francia regény- és esszéíró, írói álneve: Callot, Jean-Pierre Georges Alphonse. Bibó István által feltehetően olvasott művei: *Juifs et Arabes, 3 000 ans d'histoire*, Éditions B. Grasset, Paris, 1968, *Israël et le refus arabe, 75 ans d'histoire*. Seuil, Paris, 1968, *Terre d'Israël*. Le Seuil, Paris, 1973.

²⁶ Révai András (1903–1973): művészeti és politikai író, Bibó István barátja. Lásd Bibó István hozzá írt levelét: *BIÖI* 2. 628–645, *A túlsó partról. Révai András válogatott írásai*. Posztumusz, Szabó Zoltán bevezető tanulmányával, Czigány Loránd életrajzi jegyzetével. Szepsi Csombor Kör, London, 1975.

különösen pedig Bernard Crick²⁷ professzornak, akinek a munka angol nyelvű változatának végső formába öntését köszönhetem.²⁸

²⁷ Crick, Bernard Rowland, Sir (1929–2008) brit demokratikus szocialista politikai gondolkodó, egyetemi tanár, számos könyv szerzője, közöttük Orwell életrajzáé, Bibó István *A nemzetközi államközösség bénultsága és orvosságai* első (The Harvester Press, Hassocks, Sussex, 1976) angol kiadása bevezetőjének szerzője. Lásd még: <http://www.bbk.ac.uk/library/archives-and-special-collections>

²⁸ A monográfia szövegét érdemes összevetni Bibó István *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban, Idegen államok perelhetősége és az ellenük vezethető végrehajtási cselekmények a svájci jogban, Kényszer, jog, szabadság. Az „igazságos háború” és a jogi tévedhetetlenség doktrínája, Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás* című írásaival, *Nemzetközi jog-előadásával és a Legitimítás speciális kollégiummal* ebben a kötetben, *Az európai egyensúlyról és békéről, A Kéziratok a legitimitásról, A békeszerződés és a magyar demokrácia, az Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet és Az európai társadalomfejlődés értelme* szövegével a *BIÖI* 1-ben (129–153, 258–274, 289–382, 490–735, 891–914.). A közel-keleti esettanulmányt pedig ugyancsak érdemes összevetni a *Žsidőkérdés Magyarországon* 1944 után és Bibó István megjegyzése az „Európai napló”-ról (*BIÖI* 1. 944–1082, 1103.1107), és a *Levél Londonba Révai András*hoz (*BIÖI* 2. 628–645) szövegeivel. A monográfia nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus-értelmezéséről: Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 354–388. Nemzetközi jogi interpretáció: Kardos Gábor: Bibó István nemzetközi konfliktuselmélete, In: Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 416–437. További értelmezések: Ifj. Bibó István: *A század legizgalmasabb szocialista kísérlete. Bibó István és 1956.* R. Várkonyi Ágnes: *A békekötés kultúrájának „realista lényeglátó” folytonossága*, Bottoni, Stefano: *Nemzetállam, demokrácia, kisebbségi jogok*, Schweitzer András: *Területi és államalakulási konfliktusok. Beigazolódik Bibó István „naív” nézete?* Molnár Gusztáv: *Bibó és az arab–izraeli konfliktus*, Rácz Sándor: *Erkölcsei szerepe a politikában.* In: Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 115–146, 331–350, 374–391, 392–406, 407–415, 438–449. Bibó István jogbölcseleti felfogásának hatástörténeti és jogfilozófiai interpretációi: Karácsony András: *Jog és erkölcs. Kelsen és Verdross szerepe Bibó jogfelfogásának alakulásában.* In: *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Osiris, Budapest, 1999. 166–187, Zsidai Ágnes: *Jogbölcseleti torzó. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója.* Szent István Társulat, Budapest, 2008., Karácsony András: *Jogtudásból politika gondolkodó, Zsidai Ágnes: A metafizika Szeküllája és a tapasztalat Khariüdsze között,* H. Szilágyi István: *Etika és jog.* In: Bibó 100. recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 61–59, 60–77, 78–97. A nemzetközi eszmétörténeti kontextusról és abban Bibó István pozíciójáról: Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 450–465, 660–711, Dénes Iván Zoltán: *Introduction: Attempts to Resolve Political Hysteria.* In: *The Art of Peacemaking. Political Essays by István Bibó.* Translated by Péter Pásztor, edited with an Introduction by Iván Zoltán Dénes, with a Foreword by Adam Michnik. Yale University Press, New Haven & London, 2015. 1–24, Trencsényi Balázs: *A kelet-európai agrárpopolizmus, mint értelmezési keret.* In: Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012. 295–327, Trencsényi Balázs, Kopeček, Michal; Gabrielčić, Luka Lisjak; Falina, Maria; Baár, Mónika; Janowski, Maciej: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe.* 1, 2/1–2. Oxford University Press, Oxford, 2016–2018. 2/1. 62,65, 99–100, 148, 289, 293, 299, 317, 321, 368. 2/2. 106–107, 126, 128, 131, 162, 309.*

BEVEZETÉS

1. A nemzetközi államközösség bénultsága nemzetközi viták megoldásában

a) Az elintézetlen nemzetközi viták elburjánzása

A második világháború óta elmúlt évtizedekben a mindmáig egymást követő nemzetközi konfliktusok körüli huzavona napvilágra hozta a nemzetközi államközösség nagyfokú tanácstalanságát, elvtelenségét, ötlettelenségét és eredménytelenségét az igazán kritikus nemzetközi politikai viták, különösen az államalakulási és területi viták végleges megoldásában. Meghökkenő módon szaporodnak a többé-kevésbé állandósult, tartósan elintézetlen provizóriumok, a végleges határok helyét elfoglaló fegyverszüneti és tűzszüneti vonalak, az ötletszerűen és elvtelenül meghozott területi döntések, a szükségmegoldásként létesített államok, a nemzetek és nemzetiségek között újból meg újból kitörő és elhúzódó harcok, a továbbterjedéssel fenyegető helyi háborúk, s mindezek kísérőjelenségei: a nemzetközi érintkezés hangnemének lesüllyedése, a tárgyalások zsákutcába futása, az ismétlődő incidensek, a fokozódó fegyverkezés, a továbbterjedéssel fenyegető helyi háborúk, a menekültek új meg új csoportjai és a százezres, sőt milliós tömegekre kiterjedő bizonytalanság. Ehhez járul a nagy ideológiai és katonai blokkok, továbbá a harmadik világ szembenállása, melyek gyakran teljesen eltérőnek látszó politikai nyelvet beszélnek, ami közről nézve nem annyira az ellentétek eszmei és társadalmi tartalma miatt érinti a világ békéjét, hanem elsősorban azért, mert ezek az ellentétek számos ponton ugyancsak államalakulási és területi vitákká tevődnek át. Mindezt beárnyékolja az egész emberiség pusztulásának lehetőségét is magában rejtő atomháború fenyegetése. Ugyanakkor éppen ez a fenyegetés az, amely sokszor arra indítja mind az államok és nemzetközi szervezetek felelős vezetőit, mind az országok közvéleményeit, hogy az adott világhelyzetben a kérdések végleges megoldásánál fontosabbnak tekintsék a világbéke mindenáron való fenntartását, akár eleve tökéletlen új meg új provizóriumok útján is. Ugyanakkor a nagyhatalmak atommonopóliuma árnyékában a világ legkülönbözőbb pontjain folynak, folynak és indulnak hagyományos eszközökkel háborúk, amelyek azonban, miért, miért nem, eddig semmiféle ügyet semmiféle befejezésig nem tudtak elvinni, még annyira sem, mint a régi korlátozott háborúk – talán az egy bengáliai háborút kivéve. Kérdés, hogy az elintézetlenségeknek ez az állandó szaporodása s közben az atomháború félelmében élő nemzetközi kö-

zösség megbénulása nem viszi-e a világot egy olyan ördögi cirkulusba, melyben az atomháborútól való félelem a kérdések végleges megoldásának elodázására késztet, az elodázott kérdésekből kiáradó bizonytalanság viszont növeli annak valószínűségét, hogy az atomháború végül mégiscsak kitör. Ugyanis a nemzetközi enyhülés legbiztosabb jelenségei sem változtattak eddig azon az alapvető helyzeten, hogy a nemzetközi államközösség tartósan képtelennek bizonyul egy sor véres és veszélyes konfliktus és egy sor erjedő provizórium megnyugtató és véglegesnek tekinthető megoldására.

Azok, akik mindezeket a jelenségeket – egyébként joggal – az emberiség céljainak és eszközeinek egyetemes erkölcsi, szellemi és társadalmi válságával hozzák összefüggésbe, hajlanak arra, hogy megoldási javaslatokként a problémák magas szintű felvetéséhez méltó teljes értékű válaszokat keressenek: az ideológiai ellentéteknek egyik vagy másik irányban vagy valamilyen kiegyenlítés útján való *teljes* megoldását, az ellentétek legtöbbszörében döntő szerepet vívó *nemzetállami* forma és nacionalizmus felszámolását, *világkarhatalmat, világkormányt, világállamot*. Mindezekkel az elvileg nagyon meggyőzőnek hangzó gondolatmenetekkel szemben áll az a zavarba hozó tény, hogy az ideológiai frontok szembenállása teljes megmerevedést mutat, a nemzetállami forma és a nacionalizmus pedig a világban nem visszaszorulni, hanem igen nagy erővel terjedni látszik, ami teljes kétségbeesésre volna ok, feltéve, ha valóban ez a baj gyökere és ezen múlik az emberiség túlélése. Másrészt nyilvánvaló az is, hogy mindezeknek a teljes igényű megoldásoknak is – ha nem egy világkatasztrófa magukba szállt *esetleges* túlélőire akarjuk őket alapozni – minden józan várakozás szerint először a pillanatnyi feszültségek, veszedelmek, bizonytalanságok és elintézetlenségek orvoslásával kellene megindulniok. Ehhez pedig a jelenleg adott eljárásokat, módszereket és szervezeti kereteket kell számba vennünk és mérlegre tennünk.

b) A jelenlegi nemzetközi eljárások és intézmények elégtelen működése nemzetközi vitás ügyek elintézésében

Ha a nemzetközi államközösség jelenlegi szervezetében az elintézetlen problémák és vitás ügyek megoldásának lehetséges útjait keressük, akkor itt is, mint egyáltalán minden közösség működésével kapcsolatban, azt a kérdést kell felvetnünk, hogy e célra milyen gyakorlati érvényesülésre szánt alapvető és általánosan elfogadott *elvek* léteznek, milyen érvényesnek elfogadott *szabályrendszerek*, milyen működő *eljárások, szervek és intézmények*. Első látásra szembetűnik, hogy a világpolitikának a fentiekben leírt zsákutcás állapotához hasonló képet mutat a nemzetközi államközösség intézményes valóságának működése is – most ne kutassuk, hogy a két jelenség közül melyik az ok és melyik az okozat.

Zavar mutatkozik mindenekelőtt a különböző nemzetközi viták eldöntésénél alapul vehető általános érvényű, de gyakorlati alkalmazásra szánt alapvető *elvek* vonatkozásában. Minden jel szerint az államok nemzetközi közösségének is van néhány ilyen, általában elfogadott, különösebben vitássá nem tett és sokszor hangoztatott alapelszerű tétele: általában nincs kétség afelől, hogy az emberiség békéje és stabilitása érdekében tiszteletben kell tartani az államok *szuverenitását, területi sérthetetlenségét és függetlenségét*; továbbá az államok helyes elhatárolása és a túlhatalommal való visszaélés korlátozása érdekében a *népek önrendelkezési jogát*. Ilyen és hasonló tételeket szoktak időnként megszámozva csokorba foglalni és az emberiség politikai bajainak orvoslására általános helyeslés mellett közhaszonra bocsátani. A konkrét problémákra való gyakorlati alkalmazás során azonban az látszik kiderülni – legalábbis mai formájukban – ezekről az elvekről, amit a jogászok és jogszabályok magyarázatairól szoktak mondani: ott hallgatnak el éppen, ahol a probléma kezdődik. Közelebről: vagy merő általánosságok maradnak, vagy könnyen egymás ellen játszhatók ki, és tetszés szerinti akciók igazolására használhatók fel. Hiszen a legtöbb nemzetközi politikai vita nem akörül forog, hogy a szuverenitáshoz, területi sérthetetlenséghez, függetlenséghez, önrendelkezéshez való jogok fennállanak-e, hanem akörül, hogy kinek van joga egy bizonyos terület vonatkozásában területi sérthetetlenségre hivatkozni, vagy akörül, hogy egyugyanazon ügyben az egyik fél a területi sérthetetlenségre hivatkozik, a másik az önrendelkezési jogra, az egyik fél a beavatkozás tilalmára, a másik fél az alapvető emberi jogok érvényesítésére, az egyik fél a függetlenség és szuverenitás sérthetetlenségére, a másik fél a függetlenségnél és szuverenitásnál fontosabb egyetemes érdekekre. S az államok szuverenitása és területi sérthetetlensége még konkretizálódik a nemzetközi jog néhány szabályában és intézményében, de már az állami függetlenség tartalmát és határait a nemzetközi integrálódás mai folyamatai közepette kevésbé könnyű meghatározni, a népek önrendelkezési joga pedig meglehetősen szervesen látszik imbolyogni a nemzetközi jogszabályok rendszerében. Érvényes, sőt alapvető nemzetközi jogelvként szoktak rá hivatkozni, s ezt teszi többek között az Egyesült Nemzetek alapokmánya is; ugyanakkor azonban számos jogász és politikus szerint egyáltalán nincs helye a nemzetközi jog rendszerében, s szerintük mint politikai elv több bajt csinált, mint hasznot. Szokás ezenfelül különböző vitás államalakulási és területi kérdésekben az önrendelkezési elv mellett egyéb elvekre, nemzeti elvre, történeti elvre, etnikai elvre, sőt ezeken felül gazdasági, földrajzi, közlekedési, stratégiai szempontokra hivatkozni anélkül, hogy bármiféle szabály vagy közmeggyőződés tisztázná, milyen viszonyban vannak ezek a különböző elvek egymással, s miféle érvényességük van egyáltalán.

A végső alapelvek illetén zűrzavara ellenére sem látszik kétségesnek, hogy létezik a nemzetközi államközösségben egy érvényes *szabályrendszer, a nemzetközi*

jog. Az azonban már lényegesen bizonytalanabb, hogy a nemzetközi államközösség rendjét és egyensúlyát érintő konfliktusokban mi ennek a szabályrendszernek a funkciója, s hasonlít-e ez ahhoz a funkcióhoz, melyet a jog általában az államokon belül betölteni szokott. Az emberek valósággal skizofrén módon foglalnak állást a nemzetközi joggal szemben: egyszer minden tárgyi alap nélkül azt várják tőle, hogy pusztá létezésének erejénél fogva tartsa vissza az államokat, közöttük a nagyhatalmakat nemzetközi deliktumok elkövetésétől, főleg háború indításától, más népek leigázásától, s ha ilyen mégis elkövetnek, őket ezért példásan büntesse meg; mikor azután kiderül, hogy a nemzetközi jog erre nem képes, akkor átesnek a másik végletbe, s az egészet valami világméretű humbugnak, világméretű képmutatásnak könyvelik el. Ennek jegyében gyakran egyszerűen nemlétezőnek is tekintik, s nem ismerik el azokat a reális teljesítményeit sem, melyeket érvényes és érvényesülő nemzetközi szerződések és folyamatosan működő nemzetközi bíraskodás formájában a nemzetközi jog hosszú idő óta teljesít. Az azonban alig kétséges, hogy a nemzetközi jog néven ismert szabálykomplexum a nemzetközi kapcsolatoknak elsősorban olyan területein működik aránylag folyamatosan és zavartalanul, melyek az *egész közösség alapvető rendje*, békéje, egyensúlya és fizikai léte szempontjából *másodlagos* jelentőségűek.

Különösen szembeűnő ez, ha azokat az *eljárásokat* és *szerveket* nézzük, melyek nemzetközi politikai vitákban, a béke és egyensúly ismétlődő válságainak megoldásában állítólag működni hivatottak. A világ túlnyomó része egyetért abban, hogy a háborút el kell kerülni, és a problémákat, konfliktusokat, válságokat békés úton kell megoldani. Mit kapunk azonban válaszul, ha azt kérdezzük, hogy közelebből melyek ezek a békés utak? Körülbelül azt, hogy a vitákat az *Egyesült Nemzetek* útján, vagy *tárgyalások* útján, vagy *nemzetközi bíraskodás* útján kell elintézni. De vajon mit jelent ez közelebből?

Az *Egyesült Nemzetek* alapokmánya aránylag sok paragrafusban szabályozza azt az elég szabadon variálható ajánló, javasoló, tanácskozó, békéltető, közvetítő, háborúmegelőző, háborúmegállító és esetleg szankciókat alkalmazó eljárást, melyet a béke veszélyeztetése vagy megsértése esetén alkalmazni kell. Az Egyesült Nemzetek azonban a nemzetközi államközösség jelenlegi helyzetében egy alig palástolt köztudomás szerint a másodosztályú világpolitikai fórum szerepét tölti be oly módon, hogy a) a nagyhatalmaknak módjukban van az őket közvetlenül érintő ügyeket a világszervezet eljárásai elől elvonni, b) ettől függetlenül is szívesebben tárgyalják a legfontosabb ügyeket a világszervezet fórumain kívül, c) még azokban az ügyekben is, ahol érvényes és kötelező világszervezeti határozatok születtek, ijesztően nagy a nem teljesített határozatok aránya, és d) még azokban az esetekben is, ahol a világszervezet a döntőbíró helyzetében van, feltűnő, hogy ezt a helyzetét mennyire nem tudja végleges megoldások megtalálására felhasználni.

De nem kevésbé vigasztalan a kép, ha azokat a *tárgyalásokat* nézzük, melyeket az országok, közöttük a mindenható nagyhatalmak egymás között közvetlenül folytatnak a béke megőrzése és a válságok megoldása érdekében. Azt látjuk, hogy a diplomáciai érintkezés és tárgyalás régi konvenciói üres vázként állanak előttünk, melyet nem tölt ki a jóhiszemű kölcsönös nyújtásának és feltételezésének az az elemi mértéke, mely minimális előfeltétele egy ilyen érintkezési mód működésének. Az ún. tárgyalásokat rideg, merőben formális udvariasság jellemzi, melyen váltakozva üt át hol a legértelmetlenebb formalizmus, hol a legnyersebb udvariatság. A nemzetközi felek ma nem annyira tárgyalnak, mint inkább szerepeket játszanak egy felemás ál- és félnyilvánosság keretében egy feltételezett világközvélemény vagy saját otthoni közvéleményük előtt, a hangoztatott erőpolitika, a feltétel nélküli követelés, az erkölcsi leckéztetés, az erkölcsi önelégültség, a rögzített ideológiai álláspontok merev pozícióiban. Mindennek következménye manapság a nemzetközi tárgyalások sokszor groteszk elhúzódása és alacsony sikerszázaléka: egy-egy sikeres tárgyalás nem annyira egy állandóan meglévő kölcsönös tárgyalási készség eredménye, mint inkább pillanatnyi érdek- és kényszerhelyzetek szerencsés felismerése és találkozása, melyek önmagukban semmiféle valószínűséget vagy reményt nem nyújtanak egy következő tárgyalás sikeréhez. Márpedig az a jelszó, hogy a vitás kérdéseket háború helyett tárgyalásokkal kell elintézni, teljességgel üres szólamává válik, ha a háborúnak köztudomás szerint *hatásos* eszköze helyett csupán a tárgyalásoknak köztudat szerint többnyire *hatástalan* eszközét tudjuk kínálni.

Végül szó esik néha a *nemzetközi bíráskodás* békeszerző szerepéről is, de a múlt századnak ehhez fűzött vérmes reményei rég lelohadtak, s ma már elég köztudomású, hogy a fennálló nemzetközi bíráskodás kizárólag szűken *felfogott*, az államok létérdekeit nem érintő jogi vitákkal foglalkozik. Időnként azért felvetődik a kívánság külön nemzetközi *politikai* döntőbíráskodás iránt, de eddig nem sok visszhanggal.

Mindebből az látszik kiderülni, hogy a nemzetközi rend és béke teljes felborulása ellen ma nem valamiféle nemzetközi eljárások és intézmények egyenletes működése nyújt biztosítékot, hanem csupán hatalmi erőknak rendkívül törékeny és labilis egyensúlya.

c) *Hatalmi önkény és erkölcsi követelmények a nemzetközi államközösségben*

A nemzetközi államközösség életében tehát minden jel szerint elégtelenül működnek azok az elvek, szabályrendszerek, eljárások és szervek, melyek a szervezett társadalmi közösségekben általában az *áttételek* és *szűrők* szerepét töltik be: rajtuk keresztül jutnak az erkölcsi és eszmei követelmények *hatalmi erőhöz*,

a hatalmi erők és érdekek pedig *erkölcsi igazoláshoz*. Ez az a folyamat, melynek során a követelmények irreális elemei és merev körvonalai lekopnak, az érdek és önkény erői pedig az így létrejövő működő rendszerek korlátozó, de egyben levezetődési lehetőséget is adó csatornáiba kényszerülnek. E folyamat alapján tud olyan közmeggyőződés kialakulni, mely a társadalom helyes megszervezésére vonatkozó elfogadott követelményeket jelentős százalék erejéig *realizálhatónak* érzi és tapasztalja. Ennek a köztudatnak a hiánya az, ami egyik döntő tényezője a mai nemzetközi közösségi élet zűrzavarának. (Szándékosan kerülöm el a *világközvélemény* említését, melynek létezését sok vonatkozásban meg lehet kérdőjelezni; azonban ettől függetlenül létezik egy olyan *köztudatnak* nevezhető állapot, melyben a nemzetközi közösség mibenlétére és a világ mai helyzetének válságos voltára vonatkozóan a legkülönbözőbb állami, társadalmi és kulturális rendszerekben élő vezetők és tömegek érzékelései egymással kommunikációban vannak.) Zűrzavar alatt elsősorban nem azokat az ellentétes fogalmazásokat értjük, melyek szemben álló politikai-gazdasági érdekcsoportok, társadalmi rendszerek, világnézetek ellentéteiből fakadnak, hanem azt a két, ellentétes értelmű feleletet, melyeket a nemzetközi államközösség *mibenlétére*, a benne érvényesíthető *követelményekre* és a benne követendő *viselkedési normákra* nézve – a többi ellentéteket teljesen keresztező módon – világszerte adni szoktak.

Az egyik felelet azt vallja, hogy a nemzetközi államközösségben központi hatalom híján a korlátlan önérdék s ennek határai között a korlátlan hatalmi önkény érvényesül, tekintet nélkül mindennemű erkölcsi követelményre; e vélemény ezt oly mértékben magától értetődőnek tekinti, hogy bizonyos értelemben csaknem helyesli is, pontosabban szinte előírja az államférfiaknak, hogy tekintsék „erkölcsi” kötelességüknek saját országuk érdekében a dzsungel törvényei szerint cselekedni. Lényegében a vulgarizált machiavellizmus ismert tétele ez, mely az államon belüli politikában sokat vesztett érvényéből, mert hiszen a 16. századtól napjainkig folyamatosan kiderült, hogy a politika sokkal, de sokkal nagyobb mértékben moralizálható, humanizálható és racionalizálható, mint ahogyan azt egy Cesare Borgia-ra szabott államművészet elképzelte. Úgy látszik, mintha ma elsősorban a nemzetközi államközösség volna az a közeg, ahol ezt az álláspontot meggyőzően lehet képviselni.

Ugyanakkor azonban ugyanebben a nemzetközi köztudatban létezik egy másik, nem kevésbé elterjedt álláspont is, mely egészen magas erkölcsi és eszmei várakozásokkal tekint minden nemzetközi elhatározás elé, s azokat egészen magas erkölcsi és eszmei szempontok mérlegén ítéli meg. Innen nézve úgy látszik, hogy az emberiség ma sokkal inkább gondolkodik erkölcsi elvekben, politikai eszmékben és ideológiákban, mint a világtörténelemben bármikor, s maguk az államok is a maguk vitáit és cselekedeteit igen magas erkölcsi igényt feltételező, igen kiter-

jedt, a szó és írás óriási mennyiségét mozgósító erkölcsi indokolással és magyarázattal látják el. Olyan magatartás ez, mely egy egyértelműen hatalmi közszellemű közösségben teljesen értelmetlen volna, s melyet annak idején a zsarnok császárok, királyok, kánok, szultánok, emírek, maharadzsák s a korlátlan önkény egyéb hiteles mesterei alig tartottak szükségesnek igénybe venni.

Mind a két szemléletmód a maga álláspontját valóságos és meggyőző tények sokaságával támasztja alá: az egyik oldal szemünk elé tárja annak példait, hogy erkölcsi, politikai és társadalmi elvek és eszmerendszerek hallatlan erejű változásokat tudnak előidézni, képesek megdönthetetlennek hitt hatalmi rendszereket egyik napról a másikra megdönteni, s államokat szinte a semmiből előhívni. A másik oldalon viszont ugyanennyi példáját lehet felhozni annak, hogy miképp válnak erkölcsi és eszmei hivatkozások a legszűkebben felfogott önérték eszközeivé, s az önérték emeltyűje nélkül hogyan maradnak tehetetlenek a legnevesebb és legokosabb elvi rendszerek is. E kétféle tapasztalat egységbe foglalására és az elvek gyakorlati érvényesülésének biztosítására a társadalmi közösségek *belső* életében léteznek aránylag összefüggő elméleti és gyakorlati rendszerek és módszerek, a *nemzetközi* közösség vonatkozásában azonban e kétféle tapasztalat teljesen szervetlenül létezik egymás mellett: a nemzetközi közgondolkodás a legnaivabb módon tulajdonít hol önző érdekeknek, nyers erőszaknak, hatalmi önkénynek, ravasz politikai intrikának, sötét összeesküvésnek, hol pedig elveknek, eszméknek, azokat megtestesítő intézményeknek, Egyesült Nemzeteknek, nemzetközi bíraskodásnak olyan minden emberi erőt meghaladó képességeket, lehetőségeket és teljesítményeket, amilyeneket valójában az érdekek és hatalmi erők az erkölcsi és elvi igazolás támasza nélkül, elvek, eszmék és intézmények pedig az érdekelttség és hatalom támasza nélkül aligha mutathatnak fel.

S ez a kétféle szemlélet a világban nem úgy oszlik el, hogy a világ egyik fele így gondolkodik, a másik úgy, s még csak nem is mindig úgy, hogy az emberek és országok, ha magukról van szó, akkor az egyik, ha másokról, akkor a másik mércét alkalmazzák. Az emberek ebben is szinte skizofrén módon egyszerre vallják mind a kettőt, vagy különféle benyomások hatása alatt felváltva ingadoznak ide-oda a kettő között: mintha azért hangoztatnák a hatalmi önkény mindenhatóságát, mert keserű csalódások tanították meg őket, hogy a nemzetközi életben ne akarjanak erkölcsi követelményeket alkalmazni; majd ismét azért térnének vissza szinte vak reménnyel az erkölcsi követelményekhez, mert rá kell jönniük, hogy ezek még hiányos érvényesülésükben is szerves tényezői a közösségek szerkezetének, s nélkülük a világ olyan katasztrófák felé halad, melyekben a sokat emlegetett hatalmi önkény sem képes a maga számításait megtalálni. S a nemzetközi közgondolkodásnak ez a skizofréniája érvényesül a legmagasabb szintű politikában is: külön létezik az öncélú és vakká vált önértékvédelmi és hatalmi politika és

külön a megmerevedett és ideológiai szólamokkal terhelt elvi politika, anélkül, hogy a kettő olyan szintézisben tudna egyesülni, mely megérdemelné a „gyakorlati politika” nevet.

A nemzetközi államközösség erkölcsi jellegére vonatkozó köztudatnak a szinte szürrealista festményekre emlékeztető dekomponáltsága mellett teljesen helyükön nem lévőknek tűnnek fel azok az említett nagyigényű válaszok, melyeket e problémákra az általános érvényesség és teljes megoldás igényével adni szoktak, anélkül, hogy sok meggyőzött tudnának mondani a kitűzött megoldások felé vezető utakról. A kérdés pedig éppen az, hogy a *jelenleg adott lehetőségek* keretében hol kereshetjük meg a *jelenleg adott egyes problémákra* azokat a szerény, de eredményes megoldásokat, melyeken keresztül egyáltalán el lehet indulni az átfogó problémák nagyigényű megoldásai felé vezető úton. Mi tehát itt, mint szűkebb feladatra, annak vizsgálatára akarunk szorítkozni, hogy melyek a *sajátos* tünetei és okai a nemzetközi államközösség bénultságának, és melyek azok a lehetséges módszerek, amelyek segítségével korunk e „nagy félelmén” a világ *adott szerkezeti és szervezeti feltételei között* úrrá lehetne lenni. Nem akarunk olyan, bármily szimpatikus és kecsegtető *absztrakt utópiát* felvázolni, melynek megvalósításáról semmi gyakorlatit nem tudunk mondani, pl. annak kijelentésével, hogy az emberiségnek központi hatalomra, központi kormányra van szüksége. Abból indulunk ki, hogy a világ egyelőre belátható időig többé-kevésbé önálló országok, különösen pedig egymást tartósan legyűrni nem képes nagyhatalmak együtteséből fog állni. Ebben a keretben akarunk egy *reális utópiát* felvázolni, mely azt mondja meg, hogy a nemzetközi közösség meglevő adottságai mellett *ma* annak milyen *optimális* működése képzelhető el, s néhány példán bemutatni, hogy az ilyen optimális működés hogyan hatna ki a jelenleg is függő problémák megoldására.

Az alábbiakban következő gondolatmenetek nem jelentik az államok nemzetközi közösségének sem merőben politikai kritikáját, sem merőben szociológiai leírását, sem merőben jogászai elemzését, hanem valami olyant, mely mindezekből magában foglal valamit, de egyiket sem egészen, mert más a célja: az államok nemzetközi közösségét *intézményeinek egyensúlyában és működésében* (mondhatnánk divatos szóval: struktúrájában és funkciójában) szeretné vizsgálni, amiben egyformán jelentőségük van politikai eszméknek, általános elveknek, közmeggyőződéseknak, jogi szerveknek, eljárásoknak és szabályoknak, kifejezett és hallgatólagos konvencióknak, hatalmi erőviszonyoknak és tényleges helyzeteknek, mindennek felett pedig annak az egyensúlyi állapotnak, mely mindezek között működésük során fennáll. Vagyis vizsgálni akarjuk a gép elvét is, tervét is, hajtóerőit is, alkatrészeit is, de azokat a tartós vagy illóolajokat is, melyek működését simává vagy döcögössé teszik.

I. RÉSZ

A NEMZETKÖZI ÁLLAMKÖZÖSSÉG SZERKEZETE ÉS ALAPVETŐ RENDEZŐ ELVEI

2. A nemzetközi államközösség szerkezete

a) *A hatalom legitimitásának kérdése és az alapvető rendező elvek*

Ha igaz volna, hogy nincs nemzetközi jogrend, és az államok nemzetközi közösségében mindenki mindenkinek természetszerű ellensége, akkor nem töltene el bennünket akkora nyugtalansággal, ellenérzéssel és felháborodással az a felismerés, hogy ma a világbéke nagyjából csupán hatalmi és érdektényezők pillanatnyi és labilis egyensúlyán nyugszik. Efeletti nyugtalanságunk és ingerültségünk oka éppen az, hogy az államok nemzetközi együttesében egy több évszázados, széles területen sikeres és sok tekintetben ma is szélesedő tendencia működik abban az irányban, hogy néhány alapvető közös meggyőződésen és közös eljáráson alapuló valóságos közösséggé, valóságos jogrenddé váljék, s voltak olyan idők, mikor ezeknek a tendenciáknak már sikerült egyszerűbb jogi szervezet mellett is a mainál stabilabb és szervezettebb gyakorlati politikai és gyakorlati erkölcsi egyensúlyt létrehozni az államok világában. Ezért lehet, érdemes és kell az államok nemzetközi közösségével kapcsolatban felvetni és tisztázni minden valóságos szervezett közösség és minden jogrend alapvető problémáját, a *hatalom legitimitásának* kérdését.

A hatalom legitimitása, a pusztán hatalmi erőn, pillanatnyi erőviszonyokon, személyes önkényen túlmenő igazoltsága és érvényessége ősrégi problémája minden közösségi rendnek, minden jogrendnek, s különösen régi problémája a társadalmi kérdések elméleti végiggondolóinak. Az ezzel kapcsolatos szervezeti formák, társadalmi technikák, elvi formulák és elméleti tételek azonban nem minden kultúrában fejlődtek ki egyforma kiterjedésben és egyforma hatóerővel. Sokszor igen magas kultúrák politikai gondolkodása és társadalmi technikái megrekedtek a legnyersebb önkény elviselésének és merőben külsőséges igazolásának szintjén, oly feltételek között, melyeket a jelentősebb gondolkodók figyelmükre méltatlannak éreztek, s helyett inkább szubtilisebb, szellemibb, transzcendensebb kérdések felé fordultak. Amint arra Max Weber rámutatott, elsősorban két nagy kultúrában, a görög-római-európai és a kínai-kelet-ázsiai alakult ki egy olyan társadalmi fejlemény, melynek keretében a hatalom igazoltságának, legitimitásának sikerült beékelődni a közösségi hatalomképződés feltételei, technikái és eljárásai közé, s oly kérdéssé válnia, melyben a hatalomgyakorlók *kénytelenek*, a hatalmat elviselő, követő vagy kétségbe vonó tömegek pedig *képe-*

sek állást foglalni. Ezen keresztül vált a hatalom igazolásának, legitimitásának eszmeköre e kultúrákban döntő történelmi tényezővé, a társadalmat átható, tömegmozgalmakat provokáló, a fennálló hatalmat hol igazoló, hol forradalmasító valóságos társadalmi erővé. Nem véletlen, hogy ugyanezek a kultúrák azok, melyekben a legjelesebb, leghatásosabb és legmélyebb gondolkodók sem áttaláltak ezekkel a hatalmi erőviszonyokkal és gyakorlati politikát is érintő – más kultúrákban alantásnak tekintett – problémákkal is foglalkozni.

A hatalom és hatalomgyakorlás igazolt volta, legitimitása végsőleg azon a *közmeggyőződésen* nyugszik, hogy a hatalmat birtokló személyek egészükben erre hivatottak, a hatalom nevében jelentkező emberi magatartások, helyzetek és parancsok egészükben kötelezőek és ésszerűek, s a hatalmat megtestesítő szabályrendszerek egészükben helyesek és célszerűek, illetőleg szükség esetén ilyenekké alakíthatók. Ez a közmeggyőződés a maga zsinórmértékeit néhány általános *alapvető rendező elvben* szokta kifejezni, melyeknek fogalmazása és hangsúlya, frazeológiája és ideológiája a hellyel és korrall változik ugyan, azonban végsőleg mindig a kölcsönösség, a méltányosság, a hűség, a szabadság, az emberi méltóság éppen aktuális követelményeit fejezik ki a hatalom korlátlanásával és önkényével szemben – természetesen az adott társadalmi egyensúlynak megfelelő kiterjedésben és elosztásban. Ilyen alapvető rendező elvek az Isten kegyelméből való jogok vagy a népszuverenitás elvei, a nemesek, a hivatalviselők, az öregek vagy pedig a tömegek, a nép döntő jelentőségét valló politikai szervezési elvek, az egyes embereket megillető privilégiumok vagy az általános emberi jogok elvei, a bíraskodási önkény korlátozásának elvei stb.

Ezek a rendező elvek maguk nem jogszabályok, de nem is pusztá jámbor óhajok vagy erkölcsi maximák, hanem a társadalomszervezés érvényesülő szabályait, viszonylatait és tényeit igazoló vagy esetleg bíráló közmeggyőződés megfogalmazásai s egyben a társadalomszervezés beépült regulátorai: a velük való megegyezés adja a szóban lévő jogrend igazolását, legitimitását. Egyszerre jelentenek ezek *normatív követelményt*, ezt elfogadó általános *közmeggyőződést*, a közmeggyőződés alapján az esetek tekintélyes részében ténylegesen létező szociológiai *tényt*, és ugyanezért ezeknek az elveknek a konkretizálásán keresztül egy sor létező, kialakulóban lévő és a jövőre nézve kívánatosnak ítélt jogszabály és jogállapot igazolását, követelését és kritikáját. Ezek a jogon túli, jog mögötti rendező elvek a formális jogszabályokban megjelenő tételes jogrenddel szemben egyaránt kifejtnek *igazoló és forradalmasító*, „konszolidáló” és „felforgató” hatást, de még e felforgató hatással együtt is nagyobb, mélyebb tartósságot biztosítanak az általuk támogatott jogrend számára, mint bármiféle, mégoly erősnek is látszó pusztá hatalmi önkény. Áll rájuk mindaz, amit a *természeti jog* igazoló és forradalmasító szerepéről Horváth Barna oly találóan

megállapított, de lényegesen konkrétabb és valóságosabb dolgok annál, mint amit általában természetjog alatt érteni szoktak, ezért találtuk célszerűbbnek az „alapvető rendező elvek” kifejezés használatát. A hatalom igazolásának eszme-köre ezeken az elveken keresztül terjedt el világszerte: ma pl. a népszuverenitás és önrendelkezés rendező elveinek világméretű elfogadásával vált a hatalom igazolása világméretben is a hatalom megszerzésének és megtartásának köz-ponti kérdésévé, bármilyen messze vagyunk is attól, hogy a hatalomgyakorlás tényleges rendje és módja mindenütt hatékonyan igazodjék a kijelentett és val-lott alapelvekhez.

*b) Tartalmi és formai legitimitás:
jog, alkotmány és alapvető rendező elvek viszonya*

Minden olyan közösségi rend számára, mely igényli alapvető rendező elvek igazolását, vagyis saját legitimitását, elsődleges problémát jelent olyan társadal-mi technikák kifejlesztése, melyeken keresztül tisztázható és lemérhető a hata-lomnak, a hatalomgyakorlásnak, a jogrendnek a közmeggyőződés által elfogadott rendező elvekhez való „igazodása”, azoknak való „megfelelése”. Egy valamennyire is stabilitást igénylő és valamennyire is bonyolult közösségi rend, hatalmi szervezet, szabálykomplexum természetesen nem engedheti meg, hogy ezt az igazodást, ezt a megfelelést pillanatonként vitássá lehessen és mérlegre kelljen tenni, hanem arra fog törekedni, hogy ez az igazodás, ez a megfelelés valamilyen formailag ren-dezett módszer, eljárás révén külsőleg is felismerhető és időben tartós hatályú *megállapítást* nyerjen. Ezzel azonban szükségképpen létrejön egy bizonyos fes-zültség egyrészt az alapvető rendező elvekkel való *valóságos megegyezés* között, melynek megléte minden pillanatban újból vitássá tehető, másrészt e *megegyezés* formális, eljárásszerű *megállapítása* között, mely viszont, éppen mert hivatalos, lehet hamis vagy meghamisított is. A közösségi rendnek az alapvető elvekkel való tényleges megegyezése jelenti annak *tartalmi*, érdemi, materiális *legitimitását*, a ren-dezett eljárás formájában kinyilvánított megegyezése pedig a külső, *formai legi-timitását*. Sem egyik, sem másik nem elég magában, hanem a kettőnek ha nem is mindig a teljességére, de legalábbis valamilyen változó egyensúlyára van szükség: az egyik oldalon a formai szabályosság minimuma nélkül nem lehet garanciá-ja a legitimitásnak a hatalomgyakorlók, előírások, szabályok mégoly jósága sem, a másik oldalon teljes rosszság és ésszerűtlenség mellett nem maradhat legitim egy mégoly szabályosan létrejött hatalom sem. A tartalmi és formai legitimitás e feszültségének feloldására az európai és újvilági politikai kultúrában kialakult a szabályozásnak és értékelésnek egy bizonyos módszere, melynek lényege az, hogy a különböző szabályok, parancsok és aktusok az alapvető rendező elvek-

hez való közelségük szerint rendeződjenek a fontosság és időbeli érvényesség síkján. Vagyis a közösségi rend az általa szabályozott emberi viszonylatok bizonyos részénél, rendszerint a nagyobb részénél helyet enged a vitának, erőik játékának, változtatásnak, szabálmódosításnak; bizonyos, rendszerint kisebb számú, de fontosabb szabályt viszont elvileg nem változtatandónak, mindenki által tiszteletben tartandónak, ellentéteken, pártharcokon és vitákon felül állónak kíván tekinteni. Az államokon belüli jogrendben ezeket a szabályokat szokták az *alkotmány* vagy alaptörvények neve alatt összefoglalni, bár politikai mellékszempont és jogászai tudálékosság az ún. alkotmányba sok mindent beletesz, mely nyugodtan változatható, és sok mindent kihagy, ami nagyon is igényeli az állandóságot.

Az igazi, lényeges alkotmányszabályok, alaptörvények azok, melyek az alapvető elvek megvalósításának, konkretizálásának, a jogszabályok alkotásának módját és eljárásait, a közügyekben való tanácskozást, a közfunkciók betöltését, a kormányzás hatáskörét és korlátait, a közösségi rend társadalomgazdasági alapintézményeit megszabják, s ezáltal közvetítik az alapvető rendező elvek igazoló hatását az egész szóban lévő közösségi rend, hatalmi szervezet, jogrend számára. Az alapvető elvek, még ha nincsenek is az alkotmányban kifejezetten megemlítve, az egész közösségi renddel szemben strukturáló hatást gyakorolnak: elfogadásuk nélkül az alkotmányszabályok és közönséges jogszabályok közötti különbség értelmetlenné válik, s még ha formailag létre is jön a szabályok egy bizonyos névleges hierarchiája, valójában a közösségi rend végsőleg csupán többé-kevésbé alaktalan, esetleges, pillanatnyi és önkényes parancsok konglomerátuma marad. Ezzel szemben az olyan helyzet, melyben a közönséges jogszabályok az alkotmányszabályokból, azok pedig az alapvető rendező elvekből levezethetők, lényegesen közrehat a közösségi rend stabilitásának biztosításában: elkerülhetővé teszi minden egyes szabály helyességének, észszerűségének, célszerűségének, a közmeggyőződéssel való megegyezésének pillanatonkénti felvetését, hanem e kérdéseket túlnyomó részben egyetlen pontra, az alkotmányra s az általa egészében igazolt hatalomra koncentrálja, s ezek helyes, illetőleg elfogadott voltára alapozza a többi részletszabályok igazolását is. Az egész közösségi rendet reprezentáló alkotmánnyal szemben viszont éppen ezért megsokszorozódva érvényesül az alapvető elvek *igazoló* hatása mellett azok *kritikája* is abban az esetben, ha az alkotmányszabályok az alapvető elvek mértékével mérve akár eredendően elégtelennek bizonyulnak, akár az idő, az alkalmazás és a társadalmi feltételek változása folyamán megmerevednek, eltorzulnak vagy elégtelenekké válnak. Az a jogelméleti közhely, hogy nem létezik örökös érvényű jogszabály, áll az állandónak szánt alkotmányszabályokra is: de azok állandóságának intézményes leszögezése és megváltoztatásuk kivételes voltának

dramatizálása teszi lehetővé a közönséges jogszabályokban folyamatosan szükségessé váló változtatások aránylag sima lefolyását, s ezáltal hat közre az egész közösségi rend, az egész jogrend stabilitásának és rugalmas továbbfejlődésének biztosításában.

Minden közösségi rendezés, minden *alkotmányi* szabályozás első problémája tehát az, hogy lényegében *megfeleljen* ezeknek a hatalmat igazoló rendező elveknek, alapvető közmeggyőződéseknak, és kifejezésre juttassa őket, hogy ennek alapján elnyerhesse az *állandóság* fokozottabb biztosítékait. Minthogy azonban ugyanazok az alapvető elvek, melyek az őket megtestesítő alkotmányszabályok fokozottabb állandóságát kívánják, egyben *kritikát* is gyakorolnak ezek felett az alkotmányszabályok felett, ezért minden alkotmányi szabályozás s minden közösségi rendezés második legkritikusabb pontja az, hogy miképpen, milyen eljárással tudja ezt az ellentmondásosnak látszó feladatot, az *állandónak szánt dolgok változtatásának szabályozását* megoldani: hogyan tudja a szükségessé váló *kivételes* változtatásokat végrehajtani azokon az alapvető jogi helyzeteken, melyeket, mint a közösségi rend alapjait, *általában* nem óhajt megváltoztatni. Ahol ez a szabályozás laza, ahol az állandónak szánt szabályok változtatása túl könnyen megy, ott a közösségi rend folyékonnyá, anarchikussá s ezért labilissá válik; ahol viszont ez a szabályozás merev, ahol az állandónak szánt dolgok megváltoztatása szentségtörésnek van nyilvánítva, vagy megváltoztatásukra semmiféle eljárás nem létezik, ott a közösségi rend robbanékonyá, törékennyé s ezért ugyancsak labilissá válik. Az államon belüli jognak megszokásosabb megoldása e problémára az, mely az úgynevezett alkotmányszabályok módosítását a közönséges törvények módosításától eltérő, megnehezített feltételektől teszi függővé: különleges testület döntésétől, egyszerű többség helyett kétharmados, háromnegyedes többségtől, különleges eljárástól, határidőktől, többszöri elfogadástól, népszavazástól.

Mindez, bár nem könnyű, de nem is megoldhatatlan feladat mindaddig, amíg csak arról van szó, hogy a változatlanul fennálló közmeggyőződés szabályozását kell világosabbá, pontosabbá, a közmeggyőződésnek megfelelőbbé tenni; nehezebb a probléma, ha maga a közmeggyőződés van változóban egyik vagy másik alapvető kérdésben, s ehhez kell a szabályozást hozzáigazítani. Ilyenkor, mikor a jogrend legitimitásának végső kérdései válnak vitássá, a változás ritkán történik kisebb-nagyobb megrázkódtatások nélkül.

Ezért kétélű tehát az a viszony, mely egy jogrend legitimitását kitevő közmeggyőződés alapvető rendező elvei s az azokat kifejező alkotmányi szabályozás között fennáll. Sokszor hangzik el az a vélemény, hogy az alkotmány alapvető intézményeit és eljárásait „tilos”, „nem szabad”, „nem helyes” vitássá tenni, mert ezzel a jogrend alapjait rendítjük meg. Valóban, egy stabil szervezetben ezekről

a kérdésekről keveset vitatkoznak, de nem azért, mert ez tilos és helytelen, hanem azért, mert ezeknek az alapintézményeknek éppen az a lényegük, hogy elsősorban nem parancsok és tilalmak őrzik őket, hanem magától értetődő közmeggyőződés, és ha ez hiányzik vagy megrendül, akkor semmiféle tilalom vagy helytelenítés nem segít azon, hogy valahol az egész jogrenddel baj van. Vagyis, amíg eleven a közmeggyőződés, addig a jogrend végső alapelveinek és alapintézményeinek megszentelt legitimitásából kiindulva ítélünk az ezzel ellenkező „felforgató” magatartások felett, mikor pedig a közvéleményben általánossá válik a jogrend alapjainak kétségbe vonása, akkor e kétség nevében ítélkezünk az egész jogrend igazságossága és mélyebb legitimitása felett. Ebben jut kifejezésre e végső rendező elvek *igazoló és forradalmasító*, „konszolidáló” és „felforgató” funkciója.

*c) Az államok együttese és a területi státus
mint a nemzetközi államközösség „alkotmánya”*

Az államok nemzetközi közösségének életében nehéz az alapvető „alkotmány-szabályokat” megtalálni: az Egyesült Nemzetek vagy valamilyen hasonló szervezet alapokmánya egykor majd lehet valami ilyenné, de ma még egyáltalán nem tart ott, hogy az legyen. Szokták a nemzetközi jogközösség „alkotmányá”-ul a *szerződések kötelező voltának elvét* (pacta sunt servanda) megjelölni; ha azonban ezt – Hans Kelsen nyomán – lényegében formális szabályként fogjuk fel, akkor alig tartalmaz mást, mint azt az – egyébként helytálló és fontos – megállapítást, hogy a nemzetközi jog jellegzetes jogszabályformája a nemzetközi szerződés; ha viszont – Verdross-szal egyetértve – a nemzetközi jog végső alapjait valamiféle erkölcsi közmeggyőződésben látjuk, akkor észre kell vennünk, hogy a nemzetközi államközösség számára alkotmányul egy ilyen formális szabály kevés. Az államok belső alkotmányai nem ilyen formális szabályokat tartalmaznak, hanem konkrét közmeggyőződésre, konkrét lojalitásokra utaló konkrét szabályokat és eljárásokat: az államforma ez meg ez, a dinasztia ez meg ez, az örökösödési rend ez meg ez, a legfőbb funkciók betöltésének módja ez meg ez, a kiváltságosak ezek meg ezek, kiváltságaik és kötelességeik ezek meg ezek, a nép jogai ezek meg ezek, a népakarat megnyilvánulási formái ezek meg ezek stb., stb. A nemzetközi jognak ilyenféle, változtatásra nem szánt *szabály*a valóban meglehetősen kevés van: néhány egészen egyszerű alapvető szabály az államok alapjogaiból az államok közötti megállapodásokról és az új államok keletkezéséről.

Ha az államokon belüli alkotmányra a nemzetközi életben analógiát keresünk, ezt az állandó, változtatásra nem szánt dolgot nem annyira ebben a néhány szabályban, még kevésbé valami összefüggő, logikus szabályrendszerben

és eljárásrendszerben találhatjuk meg, hanem valami egészen más, külsőleg nem szabályok összességének látszó rendszerben: a nemzetközi államközösség „tagjegyzékében”, az *államok együttesében*, főleg pedig az ezeket egymástól elhatároló *területi státusban*, az államhatárok összességében. Ez alkotja az államok nemzetközi közösségének azt az alapját, ami elsősorban *nincs változtatásra szánva*. Ezen alapszik egy sor alapvető nemzetközi jogi fogalom, melyek értelmüket veszítenék, ha a területi állományt valami folyékonnak, könnyen változtathatónak lehetne tekinteni: honi terület és külföld, saját honos és idegen állampolgár, saját jogkör és idegen jogkör, saját belügy és meg nem engedhető idegen beavatkozás fogalmai. A függetlenség és a területi státus biztonsága az, amiért érdemes az államoknak a nemzetközi jogrend korlátait és terheit vállalni és viselni, s elsősorban ennek mindenféle valóságos vagy lehetséges sérelmével szemben szoktak a nemzetközi jogrendre hivatkozni. S minthogy ez az a jogállapot, mely a nemzetközi jogban általában nincs megváltoztatásra szánva, megváltozása mindenkor kivételes jelenségnek számított, és kivételes körülmények között következett be. Ha azonban azt kérdezzük, hogy a nemzetközi alkotmány az állami és területi állomány e kivételes változásának milyen jogi formáit ismeri, akkor meglepődve kell rájönnünk arra, hogy amennyire kivételes esemény a nemzetközi jogközösség életében a területi változás, annyira közönséges az a jogi eljárás, amely az érvényes nemzetközi jog szerint hivatott a háborúk vagy alkudozások eredményeként létrejövő területi változások jogi szankcionálására; nincs erre más, mint az a kezdetleges szabály, hogy a területek átengedéséhez *nemzetközi szerződésre* van szükség, ugyanarra a jogi formára, amellyel egy határforgalmi, postaügyi vagy külkereskedelmi megállapodást szankcionálnak. Csak legújabban, az első világháború óta fordult elő néhány esetben, hogy az államok nemzetközi szervezeteinek, a Nemzetek Szövetségének, majd az Egyesült Nemzeteknek a politikai szervei hoztak döntéseket egyes, bár inkább kisebb, helyi jelentőségű államalakulási és területi kérdésekben, s lényegükben ezek is szerződéses megállapodások voltak.

A nemzetközi jognak ez a kezdetleges volta azt jelenti, hogy szemben az államokon belüli tagoltabb jogrenddel, a nemzetközi alkotmány, vagyis az államok és területeik változására vonatkozó szabályok egyszerre minősíthetők túl lazának és túl merevnek; lazák, mert elég a változáshoz az egyszerű szerződés, de ugyanakkor merevek is, mert minden új államalakulásra és területi változásra irányuló törekvés – erre szolgáló sajátos jogi eljárás hiányában – az érintett államok abszolút ellenállásába szokott ütközni. Így e változások kivételes eszköze azok eddigi történetének tanúsága szerint túlnyomó részben a *háború* volt, s csak ritkább és szerencsésebb esetben valamiféle ellenszolgáltatásokkal egybekötött békés politikai vagy területi tranzakció vagy nemzetközi döntés.

d) *Az erőszak korlátlan önkényének babonája
az állami és területi változásokkal kapcsolatban*

Bármilyen döntés is el a területi változást, legyen az háborút követő békeszerződés, békés területi tranzakció eredményeként létrejövő szerződés vagy nemzetközi politikai szervek döntése képében megjelenő szerződés, nem vitás, hogy a területi kérdések eldöntésében a nyílt erőszaknak vagy a hatalmi túlsúlynak mindenkor lényeges szerepe volt. Ugyanakkor azonban, ha elfogulatlanul szemléljük az európai államok közösségének, majd a belőle kinőtt nemzetközi államközösségnek a történelem folyamán létrejött területi változásait, meg kell állapítanunk, hogy teljesen torz elképzelés az, mely szerint a háborús erőszak vagy a hatalmi túlsúly nyomán létrejövő e változások a *dolog természeténél fogva* az erősebb *teljes és tökéletes önkénye* jegyében zajlottak és zajlanak le. Mióta az európai államok közössége a 9–11. század folyamán megalakult és stabilizálódott, a *hatalom igazolásának* eszmeköre általában kiterjedt a meglepő állandóságot mutató területi állomány változásaira is: ezek ugyan többnyire *háborús* döntések eredményei voltak, de a háború, még akkor is, mikor a nemzetközi jog szerint megengedett „eljárása” volt a területi viták elintézésének, ebben a megengedett formájában is *kivételes*, drámai, a kedélyeket és lelkiismereteket megrázó esemény maradt, melyet az esetek túlnyomó részében igen tüzetesen megindokoltak, és pedig éppen azokkal az *alapvető rendező elvekkel*, melyek Európában az állami és társadalmi szervezetnek és az államközi területi eloszlásnak az érdekeltek által sokszor eltérően értelmezett, de alapjában kétségbe nem vont alapelvei voltak: a feudális jogok a középkorban, majd ezek között kiemelkedően a dinasztikus jogok, a királyok isteni joga az újkorban, végül a nemzetek jogai, a nemzetiségi elv, az önrendelkezési elv a legújabb korban, s az erők bizonyos egyensúlyi helyzete végig az összes korokon. Nagyon üres, merőben szólamszerű „realizmus” tehát az, mely ezeket az elvi hivatkozásokat: a dinasztiaiak leszármazási jogcímeit, a legitim dinasztikus igényeket, az európai egyensúly helyreállítását, később pedig a nemzeti egység kiharcolását, a népek önrendelkezési jogának biztosítását, az elnyomott népek, gyarmatok felszabadítását stb. merő képmutatásként akarja leleplezni; igaz, hogy a királyok és országok, miközben ezekre az elvekre hivatkoztak, lemérték legmaterálisabb érdekeiket is, de azért ezek az elvek és hivatkozások mégis határt szabtak az önkény féktelenségének. A győzelmes háborúk csak ezeknek az elveknek a folyékony, vitás kérdéseiben döntöttek, s az így létrejött rendezések, ha részleteik meghatározásában mégannyi erőszak, esetlegesség vagy igazságtalanság játszott is közre, nagy vonalakban nem fordulhattak szembe ezekkel az alapvető elvekkel.

Mindenkor szétesési és demoralizálódási jelenség volt, és nagy megrázkód-
tatások előjele, mikor az államok kezdték felrúgni ezeket az alapvető elveket,
teljesen cinikus vagy merőben formális módon hivatkozni rájuk. Nagy Frigyes-
nek Sziléziáért indított cinikus háborúi és Lengyelország felosztása az európai
államrendnek Napóleon által való teljes felborítását készítették elő, a szerződés-
sek „papírronggyá” minősítésének, a „sacro egoismo” meghirdetésének és a me-
rőben a háborúból származó politikai előnyökkel indokolt hadüzeneteknek a 20.
század első negyedében való divatba jötte korunk nagy világpolitikai zűrzavarának
a kezdetét jelezték. Ilyen átmeneti és válságos korszakokban jelent meg „a maga
érdekén kívül semmiféle norma által nem kötött állam” elmélete, mely frontálisan
szembefordult a hatalom igazolásának nagy európai hagyományával. Az ilyen el-
méletek is a nagyvonalú *realizmus* igényével léptek fel, valójában azonban túlzó *ál-
talánosításai* voltak annak a *csalódott* felismerésnek, hogy az erőszaknak az elvek elle-
nére is van, éspedig nem is csekély szerepe az államok belső életében és egymás
közötti viszonylataiban. Érdekes módon azonban a teljesen immorális állam és
a totális háború gondolatai inkább egyes teoretikusok agyában állandósultak,
mintsem a királyok, államvezetők és hadvezérek gyakorlatában, akik katasztro-
fális kőjátékok után eddig mindig bűnbánóan visszatértek az elvektől korláto-
zott cselekvés rendszeréhez. Voltak kísérletek, melyek úgy vélték, hogy Európa
térképe merőben a győzelmes önkény uralma alá vethető s teljesen öletszerűen
összeszabdalható; Napóleon, a hohenzollerni Német Birodalom és Hitler sorra
megpróbálkoztak vele, de mindezek a kalandok végül is kudarccal, katasztrófával
és az elvszerűbb politika helyreállításával végződtek. Tartóssá csupán azok a terü-
leti rendezések tudtak és tudnak válni, amelyek az államközi közösség alapvető
– régebben feudális és dinasztikus, ma nemzeti és önrendelkezési – rendező
elveinek eleget tudtak és tudnak tenni. Az, hogy ma már lehetetlenné váltak
azok a gyarmati uralmak és háborúk is, melyeket az európai hatalmak az otthon,
Európában alkalmazott normánál lényegesen cinikusabb és machiavellisztikusabb
indoklások alapján hoztak létre, lényegében annyit jelent, hogy a hatalom igazolá-
sának eszmeköre és az arra épülő nemzetközi államközösség rendező elvei immár
világméretben elfogadottá váltak, még ha érvényesülésük hiányos is.

Áll tehát az, hogy a nemzetközi államközösség alkotmányának leglényegesebb
része, a *területi államány*, nem változhatik a korlátlan és öletszerű merő önkény alap-
ján, annak ellenére, hogy az ilyen változások jogi formái nagyon kezdetlegesek.

3. A monarchikus-feudális legitimitás régi rendező elve

a) A régi európai államközösség

A nemzetközi jogközösséget primitív szervezetű és labilis egyensúlyú közösségnek ismertük meg, azonban a labilis egyensúly kérdése nem azonos a primitív szervezet kérdésével. Primitív szervezetű közösség is lehet stabil közösség, s volt idő, mikor az államok nemzetközi közössége, legalábbis Európában, a mainál sokkal primitívebb szervezetű, de ugyanakkor lényegesen stabilabb közösséget alkotott. Így volt ez már a középkor évszázadaiban, mely a dinasztikus és feudális kapcsolatok nagyfokú szívósságát és tartósságát mutatta; különösen így volt a 17–18. században, amikor a monarchikus-feudális legitimitás egy aránylag nagy mértékben stabil államközi rendet tudott létesíteni Európában. Ennek a rendnek, amint azt Guglielmo Ferrero oly mesterien elemezte, megvolt a maga világos legitimitásalapja, a királyok isteni joga, mely organikusan ráépült a feudális lojalitások és közmeggyőződéses összefüggő rendszerére. E rendszer alapja az újkornál régebbi eredetű: a személyes hűbéri, hűségi viszonylatoknak, feudális lojalitásoknak az a rendje, mely a középkort jellemezte. Az újkor ebben annyiban hozott változást, hogy háttérbe szorította az önkormányzat középkori formáit, meggyengítette a lojalitások közbülső lépcsőit, és a lojalitások túlnyomó részét egy pontra, az uralkodóra koncentrált; többek között lehetőséget adott az uralkodónak arra is, hogy bizonyos területekről lemondva s alattvalóit a hűségeskü alól felmentve, egyben azok lojalitását másra irányítsa át, arra, akinek javára a területről lemondott. Ez a középkor organikusabb rendszerében nem volt így, s bizonyos értelemben a középkor lényegesen előbb és összetettebb rendszerének a széttrombolását, régi legitimitások megsértését jelentette, amivel szemben egyes európai országok és népek az újkor egész folyamán „ellenzékben” maradtak, részben a középkort őrizve, részben a legújabb kort előkészítve; s mindez korábban vagy későbben egyik tényezője lett a fejedelmi abszolutizmus ellen fellépett forradalmi mozgalmaknak is. Az államok egymás közötti viszonylatában azonban a fejedelmi abszolutizmus lehetőséget adott egy rendkívül egyszerű és stabil nemzetközi alkotmány kialakulására: a területi változások szankcionálására elegendő a nemzetközi szerződés, mivel az uralkodók jogosultak területük egy részéről más javára lemondani, s e joguknak az adott tartalmat, hogy joguk volt alattvalóik lojalitásával is rendelkezni, s ezt alattvalóik is nagyobbbrészt elfogadták. Amikor Lotaringiai Ferenc lemondott atyái országáról Leszczyński Szaniszló javára, alattvalói sírva térdeltek az út szegélyén, ahol búcsúzóul végigkocsizott, de utána ellentmondás nélkül elfogadták a száműzött lengyel királyt, majd utána a francia királyt Lotaringia uralkodójának, mert az érvényes lojalitá-

sok rendszere azt mondta nekik, hogy a régi uralkodó iránti lojalitás átszállott az újra. A területi viták elintézésének jogi eljárása ugyan nem létezett, de a háború, amivel ezeket a vitákat „elintézték”, a 17. század közepétől egészen a francia forradalomig maga volt bizonyos mértékben „eljárás”-szerű, párbajszerű, s még pusztításában is, a francia forradalmi és napóleoni háborúkhoz, különösen pedig a 20. századi háborúkhoz képest aránylag a hivatásos hadseregekre korlátozott. A háború nem tört az ellenfél teljes megsemmisítésére: a királyok „rokonok” voltak elvileg, s rendszerint a valóságban is, de mindenképpen egy közösség tagjai, melyen belül minden hangoztatott „államérdek” ellenére is elevenen élt egy bizonyos kölcsönös lojalitás: aki megnyerte a háborút, nem akarta győzelmét végtelenül kihasználni, nem sokszorozta meg követeléseit, hanem megelégedett az eredetileg fennállott vitás kérdés kedvező elintézésével; aki viszont elvesztette a háborút, leadta a vitás tartományt, az esetek nagyobb részében elfogadta az új állapotot, a háború tehát valóban „elintézte” a kérdést. „Elvesztettem a csatát, leadom a tartományt”, mondotta még Ferenc József is III. Napóleonnak a solferinói csata után. Megvolt ezenfelül a törekvés a háborús „elintézés” elkerülésére is, és megvolt ennek is a módszere: a területi cserék rendszere, melyet először III. Vilmos angol király próbált meg a spanyol örökösödési háború megelőzésére, s amelyet a 18. század egész folyamán és a bécsi kongresszuson sikerrel alkalmaztak. A 18. század nem háborodott fel az alattvalók „megkérdezésük nélküli” csereberéjén egy olyan világban, melyben az alattvalói lojalitás átruházható volt: ez a cserebere az alattvalók számára elhárította a lényegesen kellemetlenebb háborút, s így civilizációs vívmánynak volt tekinthető.

Ameddig tehát a monarchikus-feudális legitimitás érvényben volt, addig nem volt vitás, hogy a formai jogi területi megoszlás és a mögötte álló mélyebb legitimitás és lojalitási kötelezettség egymással nagyban és egészben megegyeznek, közöttük általában nincsen ellentmondás, s ha mégis keletkezik, az megfelelő érvényes békeszerződéssel megszüntethető. Ugyanilyen egyszerű volt az új államok alakulásának szabálya is: ahhoz, hogy egy új állam alakulása jogérvényes legyen, a többi állam *elismerése kellett*, vagyis az, hogy a királyok és a megmaradt arisztokratikus köztársaságok befogadják az új uralkodót a maguk közösségébe.

A fejedelmi abszolutizmus rendszerével „ellenzékben” levő, a maguk rendi vagy polgári szabadságait őrző országokban is az alkotmányosan korlátozott uralkodóknak módjukban volt a külügyeket nagyjából maguknak fenntartaniok, s így ezek az országok is beilleszkedtek az abszolutizmus európai jogrendjébe: vagy igyekeztek hasznot is húzni, területeket nyerni belőle, mint Anglia, Németalföld, Svédország és Svájc; vagy kiegyeztek vele, s utólag ráadták a jóváhagyást a megkérdezésük nélkül meghozott döntésekre, mint Belgium 1714-ben vagy Norvégia 1814-ben; vagy belerokkantak, mint Len-

gyelország, Magyarország, Csehország vagy Írország, melyek nemzeti életük kritikus pillanataiban ügyükért kiálló dinasztia nélkül maradtak, s a nemzetek önrendelkezésének új elvét kellett megvárniok ahhoz, hogy újból önállósulni tudjanak.

A fejedelmi abszolutizmus európai jogrendjének kialakulása és virágkora a 17. század második felére és a 18. századra esik, de a francia forradalmi és napóleoni háborúk nagy válsága után még ugyancsak ez a rendszer adta a hátteret Európában az aránylagos nyugalomnak és anyagi gyarapodásnak ama korszaka számára is, mely a bécsi kongresszustól az első világháborúig, az egész monarchikus-feudális európai államrend összeomlásáig terjedt.

*b) A monarchikus-feudális legitimitás rendszerének
megrendülése és helyreállítása: az európai koncert*

A szétesés legelső tényezői már a 18. században jelentkeztek, mégpedig egyszerre három irányból is. Belülről jövő destruáló tényező volt az, hogy egyes *uralkodók* sikerrel próbálták a teljes politikai cinizmus jegyében használni a háború fegyverét, s ezzel maguk segítettek az európai monarchizmus politikai-erkölcsi alapjait aláásni: ez Nagy Frigyes minden komoly dinasztikus jogalapot nélkülöző sziléziai háborúival kezdődött, s Lengyelországnak, főleg az egykori lengyel republika lengyel magjának a felosztásában kulminált, melynek távoli kihatásai az európai közösség 20. századi nagy területi válságában lényeges mérgező tényezőkként éltek tovább.

A monarchikus-feudális államrendszer megingásának második tényezője egy jövőbe mutató eszmei kihívás, a minden ember szabadságát és egyenlő emberi méltóságát s a *népszuverenitást* valló eszmekör, mely kétségbe vonta a királyok isteni jogát s vele együtt azt, hogy az emberek állami hovatartozása merőben az uralkodók és szerződéseik iránti lojalitás kérdése volna: ezzel szemben a francia forradalom először mondotta ki az önrendelkezés jogát (bár nem ezzel a kifejezéssel), először próbálkozott – bár nem teljesen érdektelenül – népszavazásokkal, és a lojalitás új fókuszaként a meglévő államot birtokba vevő vagy új állam alakítására törő demokratikus tömegérzelmek integrációját: a *nemzetet* tűzte ki. A tömegek ily módon felfokozódott közösségi érzelmeiből született a modern nemzeti érzés, mely születésekor – amint arra még visszatérünk – a forradalmi demokratizmussal tökéletesen azonos gyökerű jelenség volt, s ugyanazzal a dinamikával fordult szembe a királyok isteni jogával; csak később, a forradalmi és napóleoni háborúk nyomán lépett fel a nemzeti tudatnak az a zártabb, öncélúbb formája, melyben a nemzet ügye már nem volt szükségképpen összekapcsolva a szabadság egyetemes ügyével.

A monarchikus-feudális európai államrend megrendülésének harmadik tényezője a *totális háború* elméletének és gyakorlatának újbóli megerősödése volt. A totális háború elmélete először a 18–19. század hadtudományi irodalmában jelent meg, és fordult szembe a 17–18. század korlátozott, szisztematikus, „játékos”, „komolytalan” hadviselésével, nem értve meg annak rendkívüli civilizációs jelentőségét a még régebbi korszak, a harmincéves háború totális háborús gyakorlatával szemben. A korlátozatlan háború elmélete ugyanarról a tőről fakadt, mint az uralkodói machiavellizmus újramegerősödése a 18. században; minthogy azonban a korlátozatlan háborút ténylegesen először a veszélyeztetett francia forradalom vette igénybe az általános védkötelezettség formájában, s a napóleoni hadviselés terjesztette ki egész Európára, így egyike lett azoknak a tényezőknak, melyek elsősorban a forradalom eszmevilágát kompromittálták bizonyos időre Európában.

Mindennek eredményeképpen sikerült a francia forradalmi és napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszusnak helyreállítania, sőt még mélyebben meg is alapoznia a monarchikus legitimitást. Ekkor dolgozta ki Talleyrand – amint azt Ferrero oly klasszikusan bemutatta – a legitim területi változások tüzetesen végig gondolt rendszerét egy egységes monarchikus európai „közjog” keretében: eszerint minden, jogalap nélkül elfoglalt területet vissza kell juttatni legitim uralkodójának, s csak az olyan területi változások érvényesek, melyek legitim uralkodók szabályos szerződésein alapulnak, azok felett a területek felett pedig, melyek ezután is gazdátlanok maradnak, az európai uralkodók közössége együttesen határoz. Ezekre a keretekre támaszkodva a bécsi kongresszus alkalmazta legsikeresebben a területi cserék és tranzakciók békéltető módszerét, bár nem véletlen, hogy ezekkel szemben vádként jelent meg az alattvalók meg nem kérdezése, ami a francia forradalmat megelőző területcseréknél fel sem vetődött. A bécsi kongresszus igazi fogyatkozása azonban nem ez volt, hanem az a néhány pont, ahol *saját alapelvét nem alkalmazta következetesen*. A legitimitás elvét ugyanis szűkkeblűen csak az *örökletes monarchiák* javára alkalmazta, úgyhogy – Svájc és néhány német szabad város kivételével – kiiktatta az európai közösségből, illetőleg nem állította helyre a legitim választó-monarchiákat és köztársaságokat. Így lett a bécsi kongresszus terhes hagyatéka a német politikai test felemás állapota, mindezekfelett pedig a legitimitás súlyosabb 18. századi sérelmének, Lengyelország felosztásának a fenntartása. Nem véletlen, hogy a bécsi kongresszus által megalapozott százesztendőös konszolidációs korszak lejártával mindkét világháború a német politikai test diszharmóniáiból született meg, és az első a lengyel földön egymással farkasszemet néző hatalmak között, a második pedig kifejezetten Lengyelország miatt tört ki.

A bécsi kongresszusnak ennek ellenére is jelentős békeszervező munkájából fakadó legjelentősebb haladás az volt, hogy az ily módon körvonalazott elvek alkalmazása megkívánta a döntő európai hatalmak ismétlődő összejövetelét, s így alakult ki a 19. században az „*európai koncert*”, az öt, majd a hat európai nagyhatalom külügyi irányítóinak ismétlődő összejövetele vagy diplomáciai levelezéssel kialakított megegyezése formájában: ez döntött a vitás államalakulási és területi kérdésekben. Ez az európai koncert, miután kinőtte rossz emlékű Szent Szövetségi kezdeteit, eljárás módjának egyszerűsége ellenére – vagy talán éppen azért – elkönnyvelhetett néhány sikert: lehetővé tette Belgium aránylag sima önállósulását; jól-rosszul elrendezte az egymást követő balkáni válságokat, és sok késlekedéssel, de elindította a függetlenség útján a balkáni nemzeteket; néhány háborút megelőzött, másokat lokalizált; egészen tehát az első világháborúig nem működött eredménytelenül.

*c) A monarchikus-feudális legitimitás felemás kiegyezése
a nemzeti elvvel*

Ennek ellenére a bécsi kongresszuson újból megszilárdult európai monarchikus államközösség végsőleg nem heverte ki a francia forradalomban kapott halálos sebet. Igaz, hogy a 19. században a diplomáciát újból királyok és nagyurak csinálták, akik visszatértek a hagyományos korlátozott háborúskodáshoz és kis létszámú hivatásos hadseregekhez. Az általános védkötelezettséget egyedül Poroszország tartotta fenn, amely a maga 1806. évi lefegyvereztetését a nemzeti megaláztatás mélypontjaként élte át, 1813. évi újrafelfegyverkezését pedig a nemzeti újjászületés dicsfényével övezte. Mikor aztán ennek segítségével a 19. század közepén tüneményes katonai és politikai sikereket ért el, ezáltal rákényszerítette egész Európára az általános védkötelezettséget és a fegyverkezési versenyt, saját magára pedig a 20. század európai háborúiban az európai rendzavaró napóleoni szerepét. Ezek azonban már a monarchiák világán túlmutató fejlemények voltak: a monarchiák maguk, ha csak rajtuk állt volna és a maguk világát továbbra is fenn tudták volna tartani, alighanem mindenestül beszüntették vagy igen szűk térre szorították volna a háborúskodást: hiszen a 19. század háborúi közül egyik sem indult merőben dinasztikus ellentétek vagy jogigények alapján, hanem csaknem mindegyik valamely „nemzeti” kérdés miatt. A nemzetalakulás viharos folyamata ugyanis Nyugat-Európában nagyjából követte a történeti államhatárokat, Közép- és Kelet-Európában azonban szembefordult a meglevő dinasztikus keretekkel: először a dinasztiák által felosztott vagy leigázott régebbi történeti országok, Németország, Olaszország, Lengyelország, Magyarország, Csehország, Görögország stb. nevében, utóbb azonban mind erősebben a nyelvi, etnikai közösségen

alapuló nemzetek nevében. A század közepén már megfogalmazást nyert és III. Napóleon politikáján keresztül politikai tényezővé vált a nemzetiségi elv mint új rendező elv, s újból lezajlott néhány népszavazás is. Az egész rendszer dinasztikus keretei, szabályai és eljárásai azonban egyelőre erősebbnek bizonyultak, s a külső látszat szerint e kereteken belül sikerrel oldottak meg egy sor ún. nemzeti kérdést is. Ha valamely nép oly erővel akart egyesülni vagy kelt fel, hogy az uralkodók egyesült erővel sem tudták vagy nem akarták leverni, akkor az erre legalkalmasabb dinasztia magáévá tette a „nemzeti ügyet”, és lefolytatott egy háborút, amely siker esetén egyszerre jelentette a dinasztia hagyományos értelmű területgyarapodását és a kívánt nemzeti egység megvalósítását, vagy legalábbis annak volt feltüntethető. Az eddig alávetett és sikeresen felkelt nemzetek állammá alakulásának igényét pedig úgy intézték el, hogy az új államot a hatalmak koncertje ellátta dinasztiaiával, és beillesztette a régi rendbe. Így alakultak meg Belgium, az egységes Olaszország, a bismarcki Német Birodalom, a balkáni államok és a független Norvégia, de reménytelenül elintézetlenül maradtak a legnehezebb kérdések: a Habsburg-monarchia nemzeteinek s a feldarabolt Lengyelországnak a kérdései. S ez a látszólag sikeres, de alapjában véve felemás rendszer végsőleg egyaránt korrumpálta a dinasztikiakat is és a nemzeti mozgalmakat is. Korrumpálta azokat a dinasztikiakat, melyeknek keretei nem estek egybe a nemzeti keretekkel, elsősorban a Habsburg-házat és bizonyos fokig, főleg Lengyelország vonatkozásában, a cári dinasztíát, de korrumpálta azokat az új és sikeres „nemzeti” dinasztikiakat is, elsősorban a német császári és az olasz királyi házat, amelyek a régi dinasztikus lojalitást megszegve „rabolták ki” atyjukfiait, és rossz dinasztikus lelkiismerettel ültek megnőtt országaik trónján. Mindkét típust az jellemezte, hogy akár szembeszálltak, akár azonosultak a nemzeti mozgalmakkal, alapjában nagyon félték azoktól a népi-nemzeti erőktől, amelyeknek problémáikat vagy sikereiket köszönheték, s ennek folytán mindinkább irreális, kalandos, a szó klasszikus értelmében „dinasztikiához nem méltó” politikába keveredtek, melyben zavarosan vegyültek a dinasztikus önfenntartás és a megjátszott nagyvonalú expanzív „nemzeti politika” motívumai.

A másik oldalon a nemzeti mozgalmakat korrumpálta területi státusuk bizonytalansága és az, hogy a nemzetközi jog továbbra is megengedte a népek megkérdézése nélküli területátcsatolásokat, amelyek valójában nem feleltek meg a megváltozott politikai közfelfogásnak. Így megszülettek a *nemzetek* területi szupremáciái, területi hódításai, területi sérelmei és területi igényei, ahol már nem elnyomó uralkodó állt szemben elnyomott nemzettel, hanem elnyomó nemzet egy másikkal, az elnyomottal. Ugyanakkor azokban az esetekben, amikor a nemzeti egység létrehozatala vagy a veszélyeztetett nemzeti

terület biztosítása valamely dinasztia segítségét vagy a vele való kiegyezést tette szükségessé, akkor ezzel a dinasztíával szemben csökkent a népszuverenitás teljes érvényesítése iránti igény, nőtt a hajlandóság a dinasztia túlhatalmával való megalkuvásra, sőt esetleg egyenesen szabadságellenes kultusz és várakozás alakult ki az ilyen, nemzeti jelentőséggel övezett dinasztia körül. Ezek a tényezők együtt sok ponton hatottak abban az irányban, hogy a nemzetalakulás folyamata és a szabadság irányában való társadalmi haladás folyamata közötti egykori szoros kapcsolat meglazult.

Mindezt betetőzte az európai kontinensen a 19. század második felében mindenütt elfogadott általános védkötelezettség, melynek katonai rendszerében a tömegszervezés modern módszerei torz módon keveredtek a dinasztiai régi háborúskodó hagyományaival, az arisztokratikus katonatiszti világszemlélettel, a francia forradalmi háborúk emlékeivel, a napóleoni hadviselés nimbuszával és a minden erkölcsi köteléktől mentes államérdek ideológiájával.

d) Az első világháború kitörése és a monarchikus-feudális legitimitás összeomlása

A 20. század elejére értek meg veszélyes és mérgező gyümölcsei azoknak az elvtelen és felemás módon elintézett közép- és kelet-európai helyzeteknek, melyek az egészében egyébként rendkívül sikeres és tartós 1815. évi európai rendezésben benne maradtak, majd azoknak a zsákutcás helyzeteknek, melyekbe a Közép- és Kelet-Európa önkényes és esetleges területi keretei között végleges formákhoz jutni nem tudott nemzeti mozgalmak kerültek, s végül azoknak az ellentmondó szövetségeknek, kiegyezéseknek és várakozásoknak, melyek ezeket a nemzeti mozgalmakat és államaikat egyes dinasztíákhoz kapcsolták. Nem feladatunk az első világháború annyiszor és annyi oldalról végigelemzett okait itt átfogóan taglalni. Itt csupán az első világháború kitörésének arra az összetevőjére kívánunk rámutatni, mely a monarchikus elvről a nemzeti-önrendelkezési elvre való átmenet fentiekben vázolt zavarai volt kapcsolatban. A közép- és kelet-európai dinasztíáknak és a nemzeti mozgalmaknak egymást korrumpáló hatása éppen azon keresztül jelentkezett a legerősebben, hogy felemás kompromisszumuk a külügyeket szinte korlátlanul az uralkodók rendelkezése alatt hagyta, s ez egyiküknek sem tett jót. Ez ugyanis azt jelentette, hogy az egyik oldalon a nemzeti mozgalmak és a nemzetek politikai szervei éppen a nemzet legéletbevágóbb kérdéseiben nem rendelkeztek a döntés jogával, ugyanakkor a másik oldalon az uralkodók, mikor arra került sor, hogy külpolitikai hatalmukkal éljenek, végzetes döntéseiket tanácstalanul, magukra hagyatva vagy kapkodva hozták meg, sokszor nem is lévén annak tudatában,

hogy ők döntenek, s dönthetnének másképpen is: a külpolitikát ugyanis már nem merték a maguk régi, korlátozott, de bevált és eredményes dinasztikus céljai és kategóriái szerint folytatni, viszont nem tudtak eligazodni azok között az állítólagos nemzeti célok és érdekek között, melyeket többnyire már nem nagy erejű nemzeti szabadságmozgalmak, hanem ellentmondásokba és zsákutcákba keveredett, uralmi szellemmel telített nacionalizmusok szabtak meg. Külön-külön sem az uralkodóknak, sem a nemzeteknek nem fűződött igazi érdekük és nem volt igazi kedvük a háborúhoz, de azt a bizonytalanságérzést, mely mindkét oldalt mind egzisztenciájuk fenyegetettsége, mind egymással kötött természetellenes szövetségük miatt eltöltötte, mind a dinasztikák, mind a nemzeti mozgalmak valamiféle erélyt mutató kardcsörtetéssel próbálták kiegyenlíteni. Ezzel szemben állottak a nyugati parlamenti demokráciák, melyekben valóban megszűnt a dinasztikák döntő külpolitikai szerepe, s melyekben a külpolitikát irányító nemzeti érdek megfogalmazása jól vagy rosszul, nagyvonalúan vagy kicsinyesen, de azért valamiféle realitások, nem pedig fikciók és kimérák alapján történt: ezeket viszont a német túlhatalomtól és kardcsörtetéstől való félelem vitte bele először a szövetségek rendszerébe, majd a háborúba anélkül, hogy az egész közép- és kelet-európai boszorkánykonyhából, a fél- és egész autokráciák kardcsörtetése és presztízsszemponjtjai mögött lévő nemzetalakulási és társadalmi zűrzavarból sokat értettek volna. Az így megnyílt lehetőségeket töltötték ki aztán a maguk tevékenységével a háborús haszonban érdekelt fegyvergyárosok, a katonai előmenetelben érdekelt tábornokok és a nemzeti dicsőségben érdekelt ideológusok, akik nem annyira okozták a háborút, mint inkább a maguk, szinte vak törvényei szerint lefolytatták annak előkészítését, propagálását és lebonyolítását.

Talán soha nem indult még háború a végcélok ilyen fokú tisztázatlansága mellett. Induláskor a szerbeken és belgákon kívül alig tudták az országok és emberek, hogy tulajdonképpen miért is harcolnak: a közép-európai fél-autokráciák arra szólították fel népeiket, hogy a cári zsarnokság elleni szent háború jegyében harcoljanak a „szabadkőműves” nyugati demokráciák ellen is; ez utóbbiak pedig arra hívták fel a maguk népeit, hogy a német autokrácia ellen folytassanak szent háborút a cár szövetségében. Ami az egyes nemzetek konkrétabb háborús céljait illeti, lassan a körülhatárolt és nemzeti szempontból indokolható területi igények is vesztek meggyőző erejükből abban az arányban, amilyen arányban a háború okozta szenvedés mind elviselhetetlenebbé vált; nem is beszélve azokról az igazi nemzeti érdekeket nem képviselő kimérákról, melyeket realisabb célok hiányában a három nagy dinasztia birodalmi háborús célokkal kitűzni kezdtek (Oroszország Konstantinápolyt, Ausztria–Magyarország az egész Balkánt, Németország az egész Közép-Európát és Ukrajnát stb.).

S szerencsétlenségre éppen ez a tisztázatlan célkitűzésű háború volt az első jelentős európai háború, melynek összes résztvevői nem kis hivatásos hadseregekkel harcoltak, hanem az általános védkötelezettség (csupán Nagy-Britanniában a társadalmi erkölcsi kényszer által támogatott önkéntes jelentkezés) alapján belevonták a háborúba úgyszólván az egész lakosságot, a békés és egyszerű emberek óriási tömegét, akik legjobb esetben is legfeljebb pár hónapos háborúkat tudtak volna jó lélekkel elviselni. Ezúttal azonban a haditechnika pillanatnyi állása (a gépfegyver feltalálása által provokált döntően védekező lövészárokharc) reménytelenül elhúzta a háborút. Ezért a háborús morál ébren tartása érdekében mindinkább kialakult egy olyan hangulatkeltésnek, sajtónak, propagandának a szüksége, mely az ellenfél népeket *egészükben* mutatta be szörnyetegekként. Azok pedig, akik ezt – esetleg lövészárokbeli tapasztalataik alapján – nem hitték el, mindinkább arra hajlottak, hogy az igazi felelősöket rejtettebb, elbújtabb okozók között, de ugyancsak szörnyetegek képében keressék.

Ilyen körülmények között ez a dinasztiai és tábornokok erejét és áttekintő képességét messze meghaladó háború hamar kicsúszott elindítóinak kezéből, s olyan mennyiségű nemzeti és társadalmi kérdést mozgatott meg, olyan tekin-télyeket rendített meg, olyan tömegeket döntött nyomorba és pusztulásba, és olyan indulatokat kavart fel, hogy végül az összes nagy közép- és kelet-európai dinasztiai s velük az egész monarchikus-feudális európai államrend összeomlá-sához vezetett. Ellentétben ugyanis a bécsi kongresszus alkalmával kialakult hely-zettel, ahol a napóleoni militarizmus bukása a hagyományos monarchizmus igazolását és diadalát jelentette, ezúttal monarchizmus és militarizmus együtt kompromittálódtak, és együtt is buktak.

4. Az önrendelkezési jog új rendező elve

a) Az önrendelkezési elv győzelme az első világháború után és összeütközése a háborús felelősség kérdésével

A monarchikus-feudális legitimitás összeomlásával immár új rendezési elvre és új eljárásokra volt szükség. A régi nemzetközi jognak érvényben volt a váza: az, hogy a háború érvényes, bár kivételes területrendezési eljárás, s az államok nemzetközi szerződéssel átruházhatják egymásra területeik egy részét, s az attól kezdve a másik állam területe. De e szabály üres váz volt csupán: elhaltak azok a meggyőződések, melyek eleven életet és valóságos érvényességet adtak számá-ra: az olyan háborút, melyet milliós békés tömegek fegyverbe hívásával kellett lefolytatni, immár nem lehetett „eljárás”-nak tekinteni, hanem csak katasztrófá-

nak; és senki sem képzelhette komolyan, hogy egy modern közvéleményalkotásra képes tömegtársadalomban létezzék olyan uralkodó, diktátor, miniszterelnök vagy bármiféle politikus, aki képes volna egy nemzetközi szerződéssel az emberek lojalitását egy másik államra átirányítani.

Ezt a lehetetlenülést fogalmazta meg az államalakulás és az államok közötti területi rendezés új alapelve, a *népek önrendelkezésének elve*, melyet már a francia forradalom is megfogalmazott, de most, az első világháború utáni nemzetközi köztudatban elemi erővel jelent meg, mint amely hivatott – a népszuverenitás államon belüli elvével párhuzamosan – az uralkodók iránti lojalitás, a monarchikus-feludális legitimitás régi rendező elvének helyébe lépni. Úgy látszott, hogy ennek az új elvnek az érvényesülése képes lesz visszamenőleg is értelmet adni a lefolyt rettenetes háborúnak, mely a cárizmus bukása és az Egyesült Államok hadba lépése után közelebb látszott kerülni ahhoz, hogy a demokráciák és az autokráciák harcának lehessen tekinteni. Igaz, hogy ezt hamar kétségbe vonta az új szovjethatalom állásfoglalása, mely a nyugati demokráciákat és a legyőzött közép-európai félautokráciákat egyaránt monopolkapitalista és burzsoá államokként vette egy kalap alá. Abban azonban nem mutatkozott lényeges eltérés, hogy a világháború utáni rendezés közös alapelve csak az önrendelkezési elv lehet: ez felelt meg a legújabb kor demokratikus és nemzeti követelményeinek, az önállóságot és egységet kívánó közép-európai, kelet-európai és gyarmati népek törekvéseinek, az új szovjethatalom és a legfőbb győztes, az Egyesült Államok kinyilatkoztatott szándékainak, és szinte minden nyílt ellentmondás nélkül általános elfogadásra talált.

Ahhoz azonban, hogy az önrendelkezési elv alapján új, működésképes, demokratikus nemzetközi államközösség jöhessen létre, magától értetődően az kellett volna, hogy a királyok szolidaritása helyébe az önmagukat kormányzó *népek szolidaritása* lépjen, amelyek természetesen – a királyokkal ellentétben – nem foghatják fel a háborút udvariasan és párbajszerűen, hanem olyan rendszert kell létrehozniok, mely – miután a békét a közösen elfogadott új elvek és módszerek szerint megkötötte – az azután felmerülő konfliktusokat nem háborús módszerekkel intézi el. Ezt így is gondolta el ugyanaz az emelkedett szellemű közvélemény, mely az önrendelkezési elvet megfogalmazta és meghirdette. Ehhez azonban legalább annyi, de inkább több kölcsönös lojalitás és bizalom kellett volna a népek között, mint amennyi valaha a királyok között fennállott. Volt idő, mikor még létezett ilyen szolidaritás a népek között is, úgy 1848 táján, amikor a hangsúly az országok belső átalakulásán volt, és szerte a világon országokként elsősorban a királyokkal álltak szemben a népek, *egymással* pedig szövetségben voltak. 1918-ra azonban szerte Európában egyrészt a nemzeti mozgalmak eltorzult, agresszív ideológiái, másrészt a világháború szenvedései miatt elsősor-

ban a nemzetek és politikai rendszereik egymás elleni indulatai csaptak magasra. Kivételes szerencse volt, illetőleg lehetett volna az a tény, hogy a legfőbb győztes, az Egyesült Államok nem volt közvetlenül érintve az európai államok ellentéteiben, így Wilson döntőbíróként hajózott át az óceánon. Itt azonban tervei és elgondolásai hamar beleütköztek és többé-kevésbé bele is törtek egyrészt az európai hatalmak rövid lejárátú érdekeibe és alkuiba, másrészt abba az agresszív nacionalizmusba, mely az új rendezést valahogy a „nemzet nemzetnek farkasa” elv alapján képzelte el, legfőképpen azonban azokba az irtózatos tömegindulatokba, melyek ennek az értelmetlenül elindult és példátlan szenvedést előidéző háborúnak felelőseit és bűnöseit keresték.

A felelőssé tételnek három közkeletű sémája volt. Az első és legegyszerűbb séma az európai *győzteseké* volt, mely elsősorban a háborút elvesztett németek ellen irányult: nekik kellett eszerint a kardcsörtető császárok és tábornokok számláját megfizetniük. Ez az elgondolás adta meg végül is a *versailles-i békeszerződés* karakterét, mely súlyt fektetett a diktátum külsőségeire (noha valójában a keleti határok tekintetében lényeges engedményt tevő tárgyalásos béke volt), megtiltotta a németeknek nagy hadsereg tartását (ami a hadsereget teher helyett kívánatos és létfontosságú dologként tüntette fel a németek számára), megtehető a lényeges pontokat szigorúnak szánt, de komolyan nem vett követelésekkel (a császár és a háborús bűncselekményekben vétkes tisztek kiadása) és kicsinyes rendelkezésekkel (pl. hogy a németek nem nevezhetik pezsgőiket Champagner-nek), s mindezt a németek háborús felelősségének a szerződéses aláíratásával óhajtott szankcionálni. Ennek eredménye lett a németeknek az a történetileg egyedülálló közösségi hisztériája, melynek résztvevői – ha nem is az egész német nemzet, de annak jelentékeny része – a második világháborúban igyekeztek bepótolni azt a háborúokozást és azokat az atrocitásokat, melyekért az első világháború után meggyőződésük szerint méltánytalanul tették őket kollektíve felelőssé.

A felelőssé tétel másik, sokkal átfogóbb és meggyőzőbb hatású megfogalmazása a *szocialista* és *kommunista* fogalmazás volt, mely a háború bűnösét az imperializmusban, közelebbről az azt mozgató monopolkapitalizmusban és *burzsoáziában* jelölte meg. Ez a magyarázat az agyongyötört tömegekre közvetlenül ható meggyőző erejét abból az irtózatos és jogos közgyűlöletből merítette, melyet a háborúra rátelepedett vagyonszerzés és spekuláció e tömegekből kiváltott: annak volt jó a háború, tehát bizonyára az csinálta is. Bármennyire is okunk van ezt a magyarázatot kissé leegyszerűsítettnek tekinteni, nem kétséges, hogy ebből a szemléletből egy rendkívül konstruktív békekötési program született, az önrendelkezésen alapuló, *annexiók és reparációk nélküli békének az új szovjet-hatalom által meghirdetett programja*. Ez azonban csakúgy, mint Wilson el-

képzelései, első perctől kezdve beleütközött a győztesek ezzel szemben álló terveibe, s ennek az összeütközésnek, a belőle fakadó intervenciós háborúknak és a Szovjetunió izolálódásának a nyomán alakult ki osztályérdekből, ideológiai dogmatizmusból és keresztes hadjárat magatartásból az ellenfeleknek az a kölcsönös ördögi megjelenítése, mely polgári demokrácia és szocializmus között csak egészen pillanatnyi érdeazonosságon alapuló rövid lejáratú kiegyezést tudott elképzelni. Ez a kölcsönös helyzet akadályozta meg, hogy az első világháború utáni rendezés során a szovjetállam által meghirdetett konstruktív rendező elvek és a Wilson által meghirdetett önrendelkezési és világszervezeti elvek olyan közös politikai akcióban tudjanak egyesülni, mely le tudta volna küzdeni a győztesek primitív és rövidlátó „réalpolitiká”-ját. A fasizmusnak, sőt sajnos, a fasizmus teljes kibontakozásának kellett jönnie ahhoz, hogy a pillanatnyi közös *érdekeken* túlmenően felvillanjanak, bár csak rövid időre, bizonyos közös *értékek* is.

A felelőssé tétel harmadik, nyugattól keletig egyaránt népszerű, mondhatnánk *népies* sémája volt az, mely a felelősséget a *titkos diplomácia* kártékony hatásában jelölte meg. Az ellenérzés elsősorban azok ellen a titkos szerződések ellen irányult, melyek egyrészt az utóbb háborús frontokká vált szövetségeket létrehozták, másrészt a győzelem utáni osztozkodást eltervezték. Valójában nem volt ezekben semmi különös vagy szokatlan – a régi monarchikus nemzetközi jog szerint. De éppen azért irányult ellenük olyan erős közhangulat, mert pontosan a régi nemzetközi jog két legjellegzetesebben meghaladott álláspontját testesítették meg: a háborúviseléshez való jogot és a népek akaratára tekintettel nem lévő területátcsatolásokat. A kártékony tartalom miatt felháborodott közhangulat azonban elítélte a titkosság mindennemű formáját is, tehát nem elégedett meg az alapelvek és a szerződések nyilvánosságának követelményével, hanem kitűzte a *tárgyalások* nyilvánosságának a gyakorlatilag lehetetlen követelményét is. Ennek nyomása alatt jött létre az a felemás ál- és félnyilvánosság, mely csupán a béketárgyalások nehézkességét fokozta, anélkül hogy demokratikusabbá tette volna őket.

Mindez a sok teherterhelés súlyosan közrehatott abban, hogy az önrendelkezési elv, mint új rendező elv, nem túl szerencsés indulási feltételek között kezdte meg pályafutását. Ezek a rossz indulási feltételek nem tudtak változtatni azon, hogy az önrendelkezési elv maradt az első világháború utáni államalakulások és a reájuk épült új rendezés döntő mozgatója, s a reá és a vele összefüggő etnikai elvre való hivatkozás útját állotta néhány egészen önkényes terv megvalósításának: az elv *nagy vonalakban* érvényesült, a részleteket a nagy és kis nacionalizmusok marakodása, elvtelen kompromisszumok, pillanatnyi erőviszonyok szabták meg. Így a törökök egy helyi háború jóvoltából a görögökkel szemben részlegesen győzőkké tudtak válni, a többi legyőzötteknek pedig néhány ponton politikai alkuk

vagy helyi felkelések jóvoltából sikerült néhány alkalmoszerű népszavazást kieszközölniök. A többi határvonás folytán keletkezett kisebbségek helyzetét az összes kelet-európai ország számára kötelezően előírt kisebbségi státútumok voltak hivatva biztosítani. A közel-keleti és gyarmati hódítások felosztásánál pedig, amint az ismeretes, gyakorlatilag az európai gyarmati hatalmak egymás közötti osztozkodásai érvényesültek. Viszont létrehozták – a wilsoni elveknek engedmenyül – a mandátum, később a gyámság intézményét, mely némi kerülővel és meglehetősen önkényes határokkal, de mégiscsak elvezette a szóban forgó területek nagy részét az önállósághoz, még hozzá többnyire hamarabb, mint a többi gyarmati területen.

Arról azonban szó sem lehetett, hogy a békekötések az önrendelkezési elvnek s a neki megfelelő pártatlan eljárásoknak, a népszavazásnak és a pártatlan szervek döntésének általános és következetes alkalmazásával jöjjenek létre: azok formája maradt a hagyományos szerződéses forma, csak éppen a hagyományos, titkos, királyi béketárgyalások legfőbb erénye, a felek „bizalmas”, „rokon” volta, a béketárgyalások indulatmentessége maradt ki belőlük. Ezt illusztrálja a békeszerződések szövege, mely szinte skizofrén módon tartalmazza egymás mellett a rövid lejáratú reálpolitikával, haraggal, kicsinyességgel és körülményességgel megírt békefeltételeket és mellékletként a Nemzetek Szövetségének a népek szolidaritásán alapuló nagyvonalú új rendre törekvő egyezségokmányát: része ez az emberiség amaz általános politikai skizofréniájának, mely az értelem rövid közzjátékaitól eltekintve azóta is tart.

b) Az önrendelkezési elv első alkalmazásának mérlege

A mindezek eredményeképpen létrejött első világháború utáni európai rendezésről helytállóan állapították meg, hogy minden hibája ellenére is inkább megfelelt a népek önrendelkezési elvének, mint a háború előtti állapot. Csak éppen az volt a hiba, hogy az első világháború előtti állapot soha nem állította magáról, hogy a népek önrendelkezési jogán alapszik: az a monarchikus legitimitáson alapult, s csupán annak keretei között egészült ki itt-ott a nemzeti elvvel. Az új rendezés tehát *saját alapelveihez viszonyítva* lényegesen diszharmonikusabb volt, mint a régi monarchikus-feudális legitimitás rendszere a maga virágkorában. Ezért töltötték ki a két világháború közötti időszakot az önrendelkezési jog helyes vagy helytelen alkalmazása körüli végeláthatatlan rekriminációk s a minden változtatást elutasító status quo hatalmak és az örökös dinamizmust hirdető határrevíziós hatalmak terméketlen vitái. Az e problémákból származó indulatok feszítőereje lényeges tényező volt azoknak a hisztérikus mozgalmaknak a létrejövetelében, melyek többek között Hitlert hata-

lomra juttatták, aki először úgy lépett fel, mint az önrendelkezési elv elmaradt alkalmazásának számonkérője, utóbb pedig mint mindennemű önrendelkezési jog sírásója. Mindez rövid húsz év alatt elvezetett a második világháborúhoz: ennyi ideig tartó konszolidáció tellett ebből a rendezésből.

Most, a végkifejlet tudatában különösen tanulságos az első világháború utáni rendezésnek a mérlegét megcsinálni, mert – csakúgy, mint a bécsi kongresszus pillanata – egyike volt a történelem ama nagy folyékony pillanatainak, melyek az egy helyben álló vagy egy irányban haladó korszakokat hirtelen fordulathoz juttatják, és a további fejleményeket hosszabb időre újból determinálják, egyirányúvá teszik. Ezek azok a pillanatok, amikor aránylag nem sok vagy semmi sem szükségszerű, amikor minden s mindennek az ellenkezője is lehetségesnek látszik. Az ilyen pillanatokra nézve érdemes a „mi lett volna, ha” egyéb-ként nem túl tudományos kérdését feltenni: nem azért, mintha az elmulasztott alkalmakhoz s a történelem sülyesztőjében eltűnt megoldásokhoz vissza lehetne térni, hanem azért, mert ezeknek az elemzésével közelebb kerülhetünk a történelem műhelyében egyidejűleg működő tényezők együtthatásához egy olyan korban, melyet hosszú lejáratra az eszmék és elvek növekvő szerepe jellemez. Az ilyen pillanatok megítéléséhez, ha bennük az eseményeket valami módon az értelemnek sikerül megnyergelnie, visszafelé nézve minden mintegy magától értetődőnek, logikusnak és szükségszerűnek tűnik fel; ha viszont a pillanatnyi érdekek és indulatok összevisszasága lesz döntő tényezővé, akkor a visszapillantást a nagy elmulasztott alkalmak keserősége lengi körül.

Tegyük fel tehát a kérdést, vajon mi lett volna, ha az első világháború után Wilson győzi energiával, esetleg reális politikai kooperációba tud lépni az új szovjet hatalommal, és keresztül tudja vinni az önrendelkezési elv komolyan következetes alkalmazását? A bécsi kongresszus egyik szemtanúja írja, hogy „Itt egyedül Talleyrand beszél az értelem nyelvén, s az evangélium attól, hogy az ördög prédikálja, még nem szűnik meg evangélium lenni”. Vajon mi lett volna, ha 1919-ben komolyan veszik az önrendelkezési elvnek és az annexió és reparáció nélküli békének azt az evangéliumát, amit a szovjet „ördög” prédikált? Ennek a legfeltűnőbb és a győzőket érthetően meghökkenítő következménye az lett volna, hogy Németország az *akkor* minden jel szerint hozzá csatlakozni óhajtó Ausztriával gyarapodott volna, ugyanakkor keleti határain a versailles-ihoz hasonló veszteséget szenvedett volna – esetleg a korrigáló népszavazások nélkül –, de végeredményében veszteségét meghaladó, nem jelentéktelen, bár nem is óriási nyereséggel fejezte volna be a háborút. Ennek pedig nem az lett volna a legdöntőbb következménye, hogy Németország ennyivel is hatalmasabb lett volna, mert ezt ellensúlyozta volna egy életképes kelet-európai federáció létrejötte. A legdöntőbb következmény egy rendkívül jelentős lélektani tény lett volna:

az önrendelkezési elv jóvoltából szerzett nyereség visszájára fordította volna azt a végzetesen tévútra vezető alapvető német történelmi „tapasztalatot”, mely szerint a német egység és nagyság útja „véren és vason”, militarizmuson és győzelmes háborúkon keresztül vezet. Mindennek eredményeképpen elmaradt volna, vagy sokkal enyhébb formájában jelentkezett volna a nagy német hisztéria, a kis magyar hisztéria és az egyéb nagy és kis nemzeti megalomániák, s csaknem teljes bizonyossággal elmaradt volna az európai méretű fasizmus és a második világháború. Másrészt a szovjet–lengyel határ már akkor nagyjából mai formáját kapta volna meg; s ha mindehhez logikusan azt is feltételezzük, hogy egy józanabb és elvszerűbb politika keretében az oroszországi intervenció is elmaradt volna és a polgárháború sokkal kisebb méretű lett volna, akkor azt is valószínűnek kell tartanunk, hogy a Szovjetuniónak Európától való izoláltsága sokkal rövidebb ideig tartott volna, s Európa felé fordított arca is más lett volna.

Természetesen ezt a „mi lett volna, ha” játékot meg is lehet fordítani. Mondhatjuk úgy is: isteni csoda, hogy egy döntő helyzetben lévő amerikai elnök pontosan annak az elvnek a zászlójával lépett fel, melyre az akkori Európának a legnagyobb szüksége volt, s az önrendelkezési elv ennyire is érvényesült a hatalmi erőkkal szemben. Mi lett volna, ha az elvi szempontok teljes félretolásával a legnyersebb, a legelvtelenebb hatalmi önkény szabta volna meg az eseményeket? Ez esetben Franciaország annektálta volna a Rajna-vidéket, megpróbálta volna Németországot részekre bontani, Olaszország lényegesen nagyobbat harapott volna a jugoszláv nyelvterületből, Magyarországot talán felosztották volna, s az oroszországi intervenciót is sokkal nagyobb erővel folytatták volna. Hogy mindezekből milyen monstruózus politikai hisztériák születtek volna, az meghaladja elképzelő képességünket, bár a hitlerinél nagyobbat nehéz elgondolni. Mindenesetre a második világháború hosszabb-rövidebb időköz után minden valószínűség szerint ebben az esetben is kitört volna. Úgy látszik tehát, hogy a teljes elvtelenség és az elvek felemás alkalmazása között a végeredmény szempontjából kevesebb a különbség, mint mindkettő és a következetes elvi politika között.

*c) Az önrendelkezési elv sorsa a második világháború után:
a gyarmati népek felszabadulása*

Az a rettenetes megrázkódtatás azonban, melyet az emberiségben a második világháborúnak az elsőt is meghaladó szörnyűségei kiváltottak, elsődlegesen nem annyira az önrendelkezési elv következetesebb alkalmazására irányuló hangulatot hozott létre, hanem ellenkezőleg, magára az elvre is árnyékot vetett. Bárhogyan értelmezte is valaki a lezajlott tragikus eseményeket, valahol mindig rábukkant az önrendelkezési elv témájára, s ebből könnyen levonhatott

olyan leegyszerűsített tételeket, melyek pl. azt mondták, hogy az önrendelkezési elv nem volt képes stabil rendezést létrehozni, vagy azt, hogy az önrendelkezési elv a fasiszmusok által elindított felforgatás eszköze, vagy azt, hogy következetes alkalmazása leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. Mindamellett azt ritkán állította bárki is, hogy az önrendelkezés elvi érvénye megszűnt volna, sőt, éppen most kapott először helyet egy átfogó érvényű nemzetközi dokumentumban, az Egyesült Nemzetek alapokmányában, mint a szervezet alapelveinek egyike. Európában azonban kissé gyanússá vált a reá való túl hangos hivatkozás: a második világháborút lezáró béketárgyalások során is kevesebb szó esett róla, és kisebb lendülettel hivatkoztak rá, mint az első világháború után, s nem tértek vissza a kisebbségi státútumok rendszeréhez sem. Viszont az eddiginél szélesebb területen jelent meg az önrendelkezési elvnek egy paradox következménye: mivel a területátcsatoló békeszerződések nem garantálhatták az új lakosság lojalitását, több ponton megjelent a lakosság-áttelepítés vagy annak kísérlete, mint a megszerzett területek biztosításának eszköze.

Annál nagyobb dinamikával jelentkezett az önrendelkezési mozgalom a gyarmatbirodalmakkal szemben, melyek mindinkább elvesztették képességüket és bátorságukat ahhoz, hogy a faji felsőbbség és gyarmati hódítás jogcímén bírt területeiket megtartsák. Ebben természetesen jelentős szerepe volt azoknak az elszánt harcoknak, melyeket egyes gyarmati népek szabadságukért elkezdtek, s még ennél is nagyobb, világtörténelmi jelentősége van az erőszakmentes felszabadulás amaz akciójának, mely örökre összekapcsolódott Gandhi nevével. Az egész folyamatban azonban lényeges része volt a demokratikus, népszuverenitási és önrendelkezési elvek általános hitelének, s ezzel összefüggésben a demokratizálódás útján előrehaladt országok otthoni közvéleménye jelentős részében a gyarmati uralommal szemben kialakult ellenérzésnek, s egyáltalán a „hatalmi akarat” jelentős megcsökkenésének. Csak látszólagosan realista, valójában rövidlátó és korlátolt szemlélet tehát az, mely az engedés mindeme folyamataiban túlnyomó, pláne kizárólagos jelentőséget tulajdonít a kényszerűség, a vereség, a jól felfogott önérték és a ravasz taktikaváltoztatás kétségtelenül szintén meglévő tényezőinek. Ha ezek lennének kizárólagosak vagy döntőek, akkor megmagyarázhatatlan volna, hogy miért éppen a gazdaságilag és katonailag leggyengébb gyarmati hatalom, Portugália „kényszerült” a legkevésbé engedni, és volt képes a legtovább ellenállni a gyarmati önrendelkezés elismerésével szemben. Magyarázhatjuk mindezt az elszánt uralmi akarat, világpolitikai intrikák és nagyhatalmi képmutatás bonyolult összjátékával, de lényegesen egyszerűbb és magában is elegendő magyarázat erre Portugália *otthoni* kormányzatának autokratizmusa, mely természetesen nem volt hajlandó gyarmati vonatkozásban *sem* a népek önrendelkezését elismerni.

Egészben tehát minden okunk megvan arra, hogy a gyarmati népek túlnyomó részének a második világháború utáni években bekövetkezett felszabadulását az önrendelkezési elv újabb diadalmeneteként könyveljük el. S teljességgel változatlan erejűnek bizonyult ebben a folyamatban a nemzetállamok alakítására irányuló tendencia is.

*d) Az önrendelkezési elv
másodízbeni alkalmazásának mérlege*

Sajnos meg kell állapítanunk, hogy a gyarmati hatalmak említett aránylagos engedékenységeinek értékét felére vagy talán még kevesebbre csökkentette, hogy – talán abbeli félelmükben, hogy túl messze mentek a nagylelkűségben, és meg találják szegni a feltétlen önérdekvédelem politikai alapszabályát – igyekeztek a lebonyolítás részleteit úgy intézni, hogy politikai és gazdasági befolyásukat az új rendszerben is és az új formák között is minél inkább megtartsák: ahelyett, hogy egy sokkal messzebbre néző „érdek” jegyében az új állam- és nemzetalakulások minél nagyobb fokú stabilitását tekintették volna a legfontosabbnak. Így azután az önrendelkezési elvnek ez az újabb diadalmenete sajnálatos módon ugyanolyan vagy talán még fokozottabban kaotikus körülmények között zajlott le, mint az első. Annak ellenére, hogy a gyarmati világ felszabadulása Ázsiában, Afrikában és Amerikában körülbelül nyolcvan új állam alakulásával járt, s nyilvánvaló volt, hogy ezek az alakulások az önrendelkezési jog érvényesülését jelentik, mégsem haladt ennek az elvnek a konkretizálása és alkalmazásának technikája egy lépést sem előre. Az államalakulások és területi rendezések a volt gyarmattartó hatalom és a felszabadulási mozgalmak pillanatnyi erőviszonyai szerint, a volt gyarmati hatalmak egymás közötti határai vagy belső közigazgatási határai szerint történtek, mintha magától értetődő volna, hogy ezek a határok egyben automatikusan a meglévő vagy jövőendő nemzetalakulások határai is lesznek, holott ez csak az esetek egy részében volt várható. Vannak ezek között az országok és népek között olyanok, melyek teljesen és világosan kialakult nemzeti individualitással rendelkeznek, vannak olyanok, ahol az etnikai-törzsi összetartozást már elég jelentős módon politikai tudatelemek is kísérik ahhoz, hogy ennek a leendő nemzetalakulásban szerepe legyen, s vannak olyanok, ahol feltehető, hogy a gyarmatbirodalmak volt egymás közötti határai és belső közigazgatási határai lesznek a nemzetalakulások határai is. A felszabadulás tényleges lebonyolításánál azonban mindezen ezúttal sem voltak nagyon tekintettel. Pillanatnyi szempontok vagy erőviszonyok szerint rendeztek ötlepszerű népszavazásokat sokszor igen esetlegesen létrejött területi egységekre vonatkozóan, nemegyszer hiányosan vagy rosszhiszeműen feltett – a lényeges kérdést kihagyó

– alternatívák között. A könnyebb „kezelhetőség” kedvéért, a félig gyarmati állapotnak néhány rövid évre való prolongálása kedvéért mesterkélt federációkat hoztak létre, vagy apró szigeteket, városokat, sejkéseket, támaszpontokat alakítottak önálló államokká, vagy nyilvánítottak „önrendelkező”, népszavazás útján „megkérdendő” egységekké, amelyekről mindenki más, de maguk is eleve tudták, hogy nem rendelkeznek a nemzetalakulás vagy közösségi öntudat feltételeivel. Az érdekelt és távolabbi nagyhatalmak azután aszerint támogattak vagy elleneztek ilyen vagy olyan államalakulásokat, aszerint foglaltak állást különböző államalakulási és területi vitákban, hogy melyik állam kormányát vagy rendszerét tekintették a maguk szempontjából „jónak”. Ez az állítólagos reálpolitika a későbbi fejlemények világánál rendkívül rövid lejáratúnak bizonyult: egy-egy államcsíny vagy forradalom egyik percről a másikra váltotta fel a Nyugat-barát kormányokat élesen antiimperialistákra és viszont; így hát azok a pillanatnyi politikai szempontok, melyek szerint egyik vagy másik államnak a megalakulását vagy határainak a megvonását az indulás folyékony helyzeteiben eldöntötték, teljesen értelmetlenekké váltak: a kormányok élettartama a legjobb esetben is csak években volt mérhető, az államalakulásoké és államhatároké ellenben a legrosszabb esetben is évtizedekben, ha nem évszázadokban. Az egyszer létrejött államok, az egyszer létrejött határok tehát hosszú-hosszú ideig vonszolják majd a beléjük épített stabilitáshiányt, államok vagy népek közötti ellentéteket, létezésük és határaik elvi alátámasztottságának hiányát, s ennek következtében az elnyomott csoportok önrendelkezési, „szeparatista” igényeit, másrészt az alig hogy uralmi helyzetbe jutott csoportok fellengzős igényét a területi sérthetetlenségre, valamint ezt alátámasztó uralmi, nacionalista ideológiákat.

Érdemes tehát ilyen körülmények között ezúttal is felvetni a „mi lett volna, ha” kérdését; s elmondani, hogy a felszabadult gyarmati országok, mindenekeelőtt a Szaharától délre eső Afrika egészséges fejlődését az biztosította volna, ha az összes hatalmi eszközök birtokában lévő gyarmati hatalmak egymással és a felszabaduló népekkel egyetértésben egységes elvi rendezés keretében az új politikai térképet a nemzetalakulási, etnikai és történelmi tényezők gondos figyelembevételével úgy hozták volna létre, ahogyan annak idején az a Szovjetunióban, a szovjethatalom megalapozásának lendületében történt. Ugyanakkor természetesen gondoskodni kellett volna a felszabadult gyarmati területek, főleg Afrika sajátos szükségleteire szabott nemzetfeletti gazdasági és részben politikai szervezeteiről is. Mindez természetesen nem lett volna és nem is lehetett volna garancia forradalmak és politikai zavarok, államcsínyek és diktatúrák ellen, de igenis aránylag jelentős garancia lett volna az ellen, hogy országok között, országokon vagy ötletszerű módon összeállított federációkon belül népiértó háborúk és polgárháborúk törjenek ki (a „fejlettebb” államok fegyverszállításaival

súlyosbítva); valamint lényeges garancia lett volna az ellen is, hogy ezekben az amúgy is szegénységgel küszködő országokban a harcias nacionalista politika és a gazdasági önállóságra való irreális törekvés az égetően elégtelen értelmiségi embertartalék jelentős hányadát a politika, diplomácia és magas kormányzati adminisztráció terméketlen munkaterületein kösse le. Így a gyarmati felszabadulásnak kívülről nézve aránylag meglepően gyors és helyenként simának látszó folyamatával kapcsolatban is azt lehet megállapítani, hogy egy fél szívvel csinált „jó” cselekedet hatásában gyakran elszomorítóan hasonlít az egyszerű rossz cselekedethez.

Úgy látszik tehát, hogy az önrendelkezési elvnek ez a második diadalmenete ugyancsak arra van ítélve, mint az első, hogy ti. érvényesülésének részleges diszharmóniái és ellentmondásai válságok számára nyújtanak kiindulópontot: minden okunk megvan annak feltevésére, hogy ezt a második elmulasztott történelmi alkalmat második kiábrándulási korszak fogja felváltani, mely a bajokat nem az önrendelkezési elv elégtelen alkalmazásának, hanem egyáltalán a létezésének tulajdonítja. Ennek nem egy jele máris mutatkozik, s ezzel együtt felújulnak az önrendelkezési elvvel szemben régebbről hangoztatott kritikák is. Nem lép fel ugyan olyan összefüggő elvi állásfoglalás, mely teljes szélességében megtámadná az önrendelkezési elvet, úgy, ahogyan a fasiszmus megtámadta a népszuverenitást. Csak éppen jelentkeznek a legkülönbözőbb elvi, politikai és gyakorlati érvelések, melyek az önrendelkezési elvnek jogilag megfoghatatlan, többértelmű, problematikus voltát, korlátozásának szükségességét, adott helyen és időben való alkalmazásának nehézségét, veszélyét, káros következményeit hozzák fel; s fellépnek és divatba jönnek olyan jelszavak, melyek, anélkül hogy az önrendelkezési elvvel támadó vitába szállnának, azt gyakorlatilag feleslegessé tenni vagy hatályon kívül helyezni látszanak. Ezeket kell most röviden áttekintenünk, s azt a kérdést tisztáznunk, hogy nem indult-e meg az önrendelkezési elvnek egy olyan hitelvesztése, mint annak idején a monarchikus-feudális legitimitásnak.

e) A monarchikus-feudális legitimitásról a demokratikus rendező elvekre való áttérés jelentősége

Mielőtt tisztázni próbálnánk, hogy az önrendelkezési elv a nemzetközi államközösségnek érvényes alapelve-e még, és mennyiben, kissé vissza kell térnünk arra, hogy mit is jelentett az az eszmei és társadalmi változás, melynek keretében az egykor érvényben volt monarchikus-feudális legitimitás helyébe a népszuverenitás, emberi jogok és önrendelkezés elvei léptek.

A monarchikus-feudális legitimitás elvének a népszuverenitás, emberi jogok és önrendelkezés elveivel való felváltása nem csupán azt jelentette, hogy egyik

lehetséges társadalomszervezési alapelveket felváltotta egy másik, hogy *egy* ember vagy *kevés* ember uralmát felváltotta a *sokak* uralma. Az ókorban így fogták fel a monarchia, arisztokrácia és demokrácia váltakozásait, s éppen ezért egészen az újkorig meglehetősen uralkodó volt az a vélemény, hogy az első kettő *jobb* kormányzati forma, mint a harmadik, a *sokak* uralma, mely az ókorban és a középkorban sehol sem tudott tartóssá válni, bármily virágzó rövid korszakokat tudott is produkálni. Az újkor és a legújabb kor demokratikus fordulatánál azonban immár nem a *sokak uralmán* volt a hangsúly, hanem ennél mélyebb és jelentősebb változáson: *a minden ember egyenlő emberi méltóságát és szabadságát* valló alapelv elfogadásán, ami maga után vonta az uralmon és a hagyományos uralmi presztízsen alapuló társadalomszervezésről a tárgyi teljesítményen és kölcsönös szolgáltatásokon alapuló társadalomszervezésre való áttérést, s egyben lényeges előrelépést jelentett *a hatalom fokozottabb racionalizálása, mélyebb moralizálása és humanizálása*, teljesebb igazolása, igazságossá, szabadságelvűvé, ellenőrzötté, értelmessé, tárgyilagossá válása irányában.

Ebből világosan kiderül, hogy a demokratizmus elsősorban a kormányzással szemben való *erkölcsi* igények megnövekedését jelenti. Ezek az igények ugyan már erőteljesen érvényesültek az európai monarchikus-feudális legitimitás rendszerével szemben is, de abban még sokkal nagyobb mértékben jelen volt az *uralom* jelensége és a hatalomnak való alávetettség tudata, még ha az alattvalói „hűség”, „lojalitás” és az „uralkodói kötelességek” kategóriáin keresztül magasabb erkölcsi és szabadságtartalmat kapott is. Éppen ezért az alattvalók a gonosz uralkodót, gonosz hűbérurat, bár elkeseredve és felháborodva, de elemi csapásként viselték el, mindaddig, amíg ez a gonoszság nem érte el az elviselhetetlenség fokát. Ezzel szemben a *szabad demokratikus közösségi tudat*, akár a nemzeti önrendelkezés, akár a népszuverenitás, akár a gazdaság javaiban és irányításában való részesedés elveinek formájában jelentkezik is, sokkal érzékenyebb tömeglélektani jelenség, mert nem személyekhez, hanem tudatosan átértett *társadalomrendezési elvekhez* s azok jelképeihez kapcsolódik. Sokkal hevesebben reagál tehát, ha az elvek, a jelképek és a valóság között ellentmondások lépnek fel, mint egykor a hű alattvalók és jobbágyok uraik gonoszságára. Az elmúlt két évszázad tanulságai azt mutatják, hogy a modern közösségi közmeggyőződésben gyökerező alapvető demokratikus rendező elvek által nem igazolt, igazolásukat veszített, hamis igazolásra hivatkozó vagy igazolásra hamisan hivatkozó államhatalmak, politikai, társadalmi vagy gazdasági rendszerek e hazugságaik és ellentmondásaik visszahatása-keppen sokkal nagyigényűbb és szenvedélyesebb eszmei és tömegmozgalmakat hívnak életre, mint a régebbi korszakokban. Ezek jobbik esetben forradalmakban robbannak ki, melyek a hazugságokat és ellentmondásokat akár erőszakkal is korrigálják; rosszabbik esetben azonban, ha a forradalom valamely okból

elakad, diszkreditálódik vagy vakvágányra fut, végzetes és pusztító kiábrándulási hullámokba és politikai tömeghisztériákba fordulnak át, melyek gyakran irracionális és nihilista módon szembefordulnak a hatalom igazolásának, elvi, erkölcsi kötöttségének eszmekörével, és katasztrofális kimenetelű politikai ámokfutásokban végződnek.

A demokratikus társadalomszervezési alapelveket tehát, szemben a régebbi korokkal, melyek a hatalommal való visszaélés jelenségeit némileg kedélyesen vagy rezignáltan fogták fel, ma egy bizonyos félelmes *maximalizmus* jellemzi, mely nem is annyira a *tökéletlen* helyzetek ellen irányul – hiszen az emberiség bizonyos értelemben mindig is ilyenekben élt és fog élni –, hanem a *hazug* helyzetek és magatartások ellen: ezeket nem képesek elviselni. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy azok a közmeggyőződések és azok a tömegmozgalmak, melyek a hatalom modern értelmű racionalizálása, moralizálása jegyében a szabadság, egyenlő emberi méltóság, igazságosság, *népszuverenitás* és *önrendelkezés elveinek* a teljes és hatékony *érvényesülésére* irányulnak, nem valami jámbor óhajt, hatástalan erkölcsi előírást, hanem félelmes erejű *reális politikai szükségességet* jelentenek, melynek figyelmen kívül hagyása rendkívül súlyos következményekkel jár. Mikor tehát a következőkben sorra mérlegre tesszük az önrendelkezési elvre vonatkozóan fellépő, akár racionális, akár irracionális kritikákat, sohasem szabad figyelmen kívül hagynunk a demokratikus elvek alapjául szolgáló eszméknek és az ezeken alapuló mozgalmaknak ezt a történelemben szinte precedens nélküli érvényesülési igényét és erejét.

II. RÉSZ

AZ ÖNRENDELKEZÉSI ELV KRITIKÁI ÉS APOLÓGIÁJA

5. Az önrendelkezési elv mint a nacionalizmus ösztönzője

a) *Nemzet, haza és nemzeti tudat*

Az önrendelkezési elvvel szemben fellépő kritika első tétele az, hogy az önrendelkezés lényegében az embercsoportoknak *nemzetekké* alakulására, *nemzetállam* alakítására irányuló jogát mondja ki, ezzel kapcsolatos igényeit és követeléseit szítja fel, amivel indítást és tápot ad a *nacionalizmus* haladást gátló, agresszív, elnyomó és háborúkeltő ideológiája számára, melyet minden formájában le kell küzdeni és túl kell haladni.

Ezzel a tétellel meghökkentő módon szemben áll az a könnyen megállapítható és közkeletűen megállapított tény, hogy szinte a világban a nyugati

eredetű politikai eszmék között, sőt azok első sorában terjed a *nemzet eszméje*, a *nemzetté alakulás igénye*, s nemcsak a harmadik világ népeinek felszabadulása zajlik ellenállhatatlanul a *nemzetállamok alakulásának* jegyében, hanem minden jel szerint a világ egyéb részein is szőnyegen vannak, szőnyegen maradnak és újból meg újból szőnyegre kerülnek nemzetek létezésére, megalakulására és egymás közötti elhatárolására vonatkozó problémák és viták; s e megnyilvánulások feltétlen megakadályozása az esetek többségében csak kisebb vagy nagyobb vagy maximális mértékű *szabadságellenes* eszközök igénybevételével lehetséges.

Itt van tehát az önrendelkezési elvnek és a nemzetnek az egész demokratikus szabadságesszmével kezdettől fogva meglevő s mind a mai napig egészében eleven és szoros kapcsolata, mely szerint *demokratikus szabadság egyenlő önrendelkezés egyenlő nemzetállam*, másrészt az a másik egyenlet, mely szerint *nemzetállam egyenlő nacionalizmus egyenlő fasizmus és háború*. Ezekben az egyenletsorokban valahol hibáknak kell lenniök, s mindenekelőtt ezeket kell megkeresnünk.

Nincs szándékunkban itt a nemzetet definíciószerűen, különböző kritériumok tüzetes felsorolásával, indokolásával és megvitatásával körülhatárolni, sem a „nemzet” és „haza” terminusainak történeti kialakulására és a maival részben egyező, részben eltérő régebbi értelmeire kitérni. Egyes összefüggésekre kitértünk, s még visszatérünk ott, ahol gondolatmenetünk szempontjából ez fontosnak látszik. Itt most elég csupán arra utalnunk, hogy a nemzet alig vitathatóan *társadalmi közösség*, éspedig az elemi, alapvető társadalmi közösségeket meghaladó méretű, *politikai intenciójú* közösség, mely *meghatározott területet, hazát* és azon politikai szervezetet, *államot* tud a magáénak, vagy kíván a magáénak tudni, s mindezt úgy, hogy ebben a tudatban, a *nemzeti tudatban* a közösségnek jelentős hányada, esetleg csaknem teljes egésze *részes*. Fel szokták sorolni még a *történelmi* összetartozást, *nyelvi* azonosságot és *gazdasági* életképességet mint a nemzet kritériumait: ezekről most elég annyit mondanunk, hogy kétségtelenül minden nemzetet valamiféle, hosszabb vagy rövidebb ideig tartó „*történelem*” formál ki, de ez nem jelenthi szükségyszerűen, hogy a történelmi keret mindig egyben jó nemzeti keret is, bár az a legegyszerűbb és legszerencsésebb eset, ha minden további nélkül azzá tud válni; a *nyelv* valóban a világ számos pontján döntő nemzetformáló tényezőként jelentkezett, s jelentősége a tömegkommunikáció kiterjedésével párhuzamosan világszerte növekedőben van, anélkül, hogy minden esetben feltétlenül szükséges tényezője volna a nemzetalakulásnak; ami végül a *gazdasági* összetartozást illeti, ez kétségtelenül alátámasztja az állam létét vagy az államalakítás szándékát, de nem bizonyos, hogy valamely egység gazdasági életképessége szükségképpen nemzetté alakulását is életképessé teszi, viszont szerencsés körülmények között, szerencsés egyensúlyi helyzetben fennmaradhatnak gazdaságilag életképtelen vagy gyenge egységek is nemzetként és államként. Egyáltalán arra a kérdésre,

hogy mik a nemzetalakulás „kedvező” feltételei vagy „helyes” irányai, s hogy az egymással esetleg konkuráló nemzetalakulási törekvések között melyiknek van „igaza”, nincs általános, elvi érvényű felelet. Nem bizonyos, hogy a nagyobb, átfogóbb egység egészségesebb nemzetalakulás záloga, mint ahogyan nem biztosíték erre a kisebb, kompaktabb, homogénebb egység sem; nem bizonyos, hogy a történeti keret jobb, mint az etnikai, a nyelvi keret, vagy fordítva; nem lehet eleve eldönteni azt sem, hogy a felbomló birodalmak vagy gyarmatbirodalmak régi történeti és közigazgatási határai, vagy pedig a törzsi, nyelvi vagy etnikai határok jelentik-e az új nemzetalakulások célszerű keretét. Adott esetben számos tényező bonyolult együtthatása dönti el, hogy mi lesz a nemzetalakulás tényleges iránya: ezt azonban konkrét helyzetben egy sor előjelből majdnem mindig már jó előre le tudja olvasni a jó szemű és tárgyilagos megfigyelő.

Nem vitás, hogy az így felfogott *nemzet nem örök érvényű kategória*, nem szükségszerű jelensége sem a múltnak, sem a jövőnek, és nem olyan közösségi forma, mely az ember biológiai, lélektani és társas lénységéből szükségszerűen következne. Sokszor rámutattak már arra, hogy az elmúlt korokban évszázadok és világbirodalmak múltak el anélkül, hogy a bennük élő embereknek a nemzetről a leghalványabb fogalmuk is lett volna. Ezzel kapcsolatban azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az emberiség tekintélyes része, mióta a legprimitívebb viszonyokból kiemelkedett, eddigi közösségi életét igen nagy hányadban *nagyméretű zsarnokságok* vagy oligarchiák folyamatos láncolatában töltötte el. S éppen ezek a társadalmak, melyek az államhatalmat kozmikus adottságnak, nem pedig saját alkotásuknak érezték, voltak azok, melyeknek nem volt fogalmuk a nemzetről, és pedig minél nagyobbak és áttekinthetlenebbek voltak e korlátlan uralmon alapuló politikai szervezetek, annál kevésbé. Ezzel szemben már a régebbi korban is a mai nemzeti tudathoz többé-kevésbé hasonló jellegű és frazeológiájú, magát gyakran ugyancsak nemzetnek nevező közösségi tudat jellemezte az olyan közösségeket – nemcsak a kicsiket, hanem az aránylag nagyokat is –, melyek jelentősebb belső önkormányzattal, külső önállósággal és az emberek aránylag nagy számára kiterjedő *politikai aktivizáltsággal* rendelkeztek: ókori városállamokat, törzsi fejedelemségeket, középkori városi és nagyobb köztársaságokat, parasztkantonokat, feudális-rendi királyságokat, és pedig már jóval az újkori forradalmak megjelenése előtt is. Vagyis nem új az összefüggés a politikai közösgeségalakulás bizonyos fokú szabadsága és a nemzet, a haza tudatának megjelenése között. Csak éppen ezekben a régebbi „nemzetek”-ben többnyire nem modern, *minden emberre kiterjedő*, az emberi minőségből következő szabadsággeszme, hanem valamilyen szűkebb, kiváltságosokra korlátozott, arisztokratikus vagy korlátozottan demokratikus szabadsággeszme és nemzeti tudat élt. S nem volt ezeknek a régebbi nemzeti tudatoknak a mai értelemben divatos elsőbbségi

igénye, ideológiája és magas fokú hatékonysága sem: csupán egy olyan közösségi tudatformát jelentettek, mely sok egyéb közösségi lojalitási igénnyel, családdal, nemzetséggel, törzzsel, várossal, vallással konkurálva, hol őket megelőzve, hol mögöttük maradva, hol velük egyesülve, igyekezett felkelteni és igénybe venni a beletartozóknak, elsősorban a társadalom politikailag aktivizált tagjainak lojalitását, s ennek alátámasztására dolgozta ki vagy ápolta tovább a hazáért való munka, harc és önfeláldozás ősi, klasszikus erkölcsi példatárát, amint azt Plutarkhoszból bárki megismerheti.

Mindez nem érinti annak a közkeletű és lényegében helytálló tételnek az igazságát, mely szerint a *nemzet modern fogalma* a monarchia és arisztokrácia ellen felkelt újkori tömegmozgalmak, mindenekelőtt a *francia forradalom* frazeológiájában jelent meg, s a királyoktól és nagyuraktól elvett és a tömegek által birtokba vett vagy venni kívánt politikai közösséghez fűződő tudatot jelentette és jelenti. Csak éppen nem ekkor és ezáltal születnek meg először a nemzet és a nemzeti tudat közösségi jelenségei, hanem – szemben a régebbi korok arisztokratikus vagy korlátozottan demokratikus nemzeti tudatával – most kapcsolódnak össze a minden emberre kiterjedő, minden ember egyenlő emberi méltóságát meghirdető modern *szabadságesszmével*, s ennek következtében most válnak széles tömegekre, elvileg mindenkire kiterjedő *tömegjelenségekké*. Ennek jegyében történt a forradalmat hordozó és győzelemre vivő népnak mint *nemzetnek*, s az általa birtokba vett vagy venni kívánt keretnek mint *hazának* a közösségi tudat, közösségi lojalitás, közösségi szimbólumok középpontjába állítása, mint amelyek hivatva vannak betölteni azt az űrt, melyet a közösség életében a hatalmukat és tekintélyüket vesztett uralkodók és nagyurak iránti lojalitás maga után hagyott.

Ez egyben azt is jelenti, hogy a politikai közösség birtoklására irányuló modern nemzeti tudat még ott is, ahol e formájában új jelenség volt, nem nélkülözte a nagyon is jelentős *egyéb* közösségi és tudati előzményeket. Ellenkezőleg, igen ősrégi, az emberiség történetében évezredek óta mindenütt nagyon is döntő szerepet játszó lojalitásformákat egyesített magában a nemzeti tudat egyetlen nagy áramlatban: átfolyt beléje a *nemzetiségi, törzsi* összetartozáson alapuló lojalitás, a letelepedett lakóhelyi közösséghez, *szülőföldhöz, városhoz* fűződő polgári lojalitás, a *szakrális és harci* vezetőhöz, majd az *uralkodóhoz* fűződő kísérei, *alattvalói* lojalitás. S nemegyszer előfordult és előfordul az is, hogy *vallási, társadalmi* lojalitás vagy *politikai mozgalmak, pártok* iránti lojalitás is tényezője lett a nemzetalkulásnak és összetevője a nemzeti lojalitás kialakulásának.

Mindez a sokféle örökség és a politikai közösségi tudat legújabb kori demokratizálódása és tömegessé válása együttvéve a *mai nemzeti tudatot félelmes erejű közösségi kötelekké* teszi, melynek hamaros lazulása, pláne felszámolódása nem látszik valószínűnek. Ma az emberek igen nagy hányada számára, modern

tömegközvéleménnyel rendelkező országokban pedig, nyugodtan mondhatjuk, döntő többsége számára a családon kívül a nemzeti hovatartozás az a közösségi kötelék, mely – hatalmi eszközeitől eltekintve is – a legsikeresebben képes tagjai lojalitására apellálni, és végső esetben az önfeláldozás iránti igényt eredményesen érvényesíteni. Mindez fennáll a nemzetre épült – a következő pontokban érintendő – hatalmi, társadalmi és egyéni érdekektől, uralmi igényektől, agresszív indulatoktól és torz ideológiáktól függetlenül is, s nem ezek *által* jön létre. A nemzet és nemzeti tudat mindeme jelentős szociológiai tényei természetesen egyáltalán nem *igazolják* a nacionalizmus bármiféle ideológiáját, de ugyanakkor, éppen mert *tények*, nem helyezi őket hatályon kívül a nacionalizmus bármiféle ideológiájának a *cáfolata* sem.

A kérdés tehát az, hogy milyen okok következtében jelentkeznek a szabad politikai közösség létezésével összefüggően kibontakozó nemzeti közösségben és nemzeti tudatban azok az uralmi és agresszív elemek, melyekben a nacionalizmus veszélyességét meg szoktuk jeleníteni.

b) *Uralmi és alávetettségi helyzetek a nemzeti közösségek életében*

A nemzeti közösségalakulás jellegzetes eleme a politikai keret, politikai szervezet, *állam* létesítésére és fenntartására irányuló törekvés, amivel kapcsolatban a nemzet és a nemzetállam is szükségképpen felveszi a mindennemű közösségre, különösen a mindennemű cselekvő és politikai közösségre jellemző szervezeti és tudati helyzeteket: problémái, céljai, tervei, cselekvései, sikerei, kudarcai adódnak; tagjaikban feltámad a közösség iránti lojalitás, a közösség többi tagjával való szolidaritás érzése, és a közösséghez való tartozás részévé válik a tagok önértékelésének akár pozitív, akár negatív értelemben; a közösségnek érdekei, érdekközösségei, érdekellentétei támadnak, létét, biztonságát veszély fenyegetheti, igazságtalanságok, sérelmek érhetik, követelései, igényei támadhatnak, s mások vele szemben ilyeneket támaszthatnak. Mindezzel kapcsolatban megjelenhetnek a *hatalom* különböző problémái is, a nemzeti közösségek és államaik *egészükben* szembekerülhetnek a hatalmi erőviszony és hatalmi erő-különbség, a túlsúly vagy gyengeség, a fölénytudat vagy kisebbségi érzés, az agresszív indulatok, az egzisztenciális félelmek, s mindennekeft az *uralom* és *alávetettség* helyzeteivel.

Itt válik döntő jelentőségűvé az a különbség, mely fennáll a szó modern értelmében szabad, vagyis minden ember szabadsága és egyenlő emberi méltósága alapján szervezkedni igyekvő nemzetek, és a régebbi, magukat ugyancsak büszkén „szabad”-nak valló, de *nem* minden ember szabadságán és egyenlő emberi

méltóságán alapuló közösségek, a rabszolgatartó városállamok, törzsi fejedelemségek, arisztokratikus köztársaságok, feudális-rendi királyságok nemzetei között. Ez utóbbiak „hazafias” és „nemzeti” tudatával nem ellenkeztek az erőszak, az uralom, az alávetés, az élet-halál harc különböző helyzetei, az államok és nemzetek rangsorának kérdései, a dicsőséges hódítás és az erőszakkal megtorolt presztízssérelmek magatartásai. Egy athéni polgár nyugodtan mondhatta, hogy mint szabad polgár, azt tehet a rabszolgájával, amit akar; egy német fejedelem levezethette a német „nemzetnek” – csupán a fejedelmeket megillető – szabadságából (*libertas Germanica*) azt a jogát, hogy alattvalóit idegen uralkodóknak katonául eladja; egy 18. századi magyar nemesúr elsíráthatta a „magyar nemzet” szabadságát, ha jobbágyainak terheit az uralkodó felülről korlátozta. Megtehették mindezek a közösségi és egyéni szabadságaikra féltékeny nemzeti közösségek azt is, hogy hasonló közösségeket, szervezeteket vagy államokat sportszerű harcra vagy élet-halál harcra kihívjanak, legyőzzenek, meghódítsanak, s ennek eredményeképpen megsemmisítsenek, leigázzanak, megbüntessenek, vagy csupán rangban maguk alá rendeljenek, magukba olvasszanak: mindezzel nem kerültek ellentétbe létezésük arisztokratikus vagy korlátozottan demokratikus alapelveivel.

Viszont pontosan ezek azok a magatartások, melyek alapvetően ellenkeznek a zsarnokság minden formáját elvető és azzal szemben minden ember szabadságát és egyenlő emberi méltóságát valló *modern nemzetalakulás* lényegével. Ezért adódik a modern nemzetállamok alakulásának legdőntőbb problémája és létezésük belső feszültsége éppen abból, hogy az *államot*, ezt a történetileg kialakult hatalmi, uralmi és harci szervezetet most egy olyan mozgalom veszi birtokba vagy alakítja meg, melynek lényegéhez tartozik az államszervezet *uralmi és erőszakos* jellegének a megszüntetése és magasabb rendű, *szabad beleegyezésen* alapuló, *megegyezéssé* közösségi szervezetté való átalakítása. Ez azt jelenti, hogy az érdekbeli és hatalmi ellentétek bizonyos formáinak, elsősorban az *uralom*, az *elnyomás* és az *élet-halál harc* jelenségeinek a modern szabad nemzetalakulás világában elvileg lehetetlenné kell válniuk, megfelelően annak a marxi tételnek, mely szerint „nem lehet szabad az a nemzet, mely más népeket elnyom”.

Azonban bármennyire másféle államnak kellett volna – és mindinkább kell is – a szabadságesszmén alapuló államnak lennie, azért a történelem a szó modern értelmében szabad nemzeteket és szabad államokat is hozhat a hatalmi erőviszony, az uralom, a harc és egzisztenciális félelem olyan helyzeteibe – amint azt az európai államközösség 19–20. századi fejlődésével kapcsolatban már láttuk –, amelyek felidézik számunkra az uralomgyakorlás és erőszakalkalmazás hagyományos szabadságellenes magatartásainak kísértéseit. Előfordult, hogy fejlettebb nemzetek megörökölték monarchikus vagy arisztokratikus jogelődjek hódításait, gyarmatait vagy rabszolgáit, vagy harcias politikusaik

vagy vállalkozó állampolgáraik jóvoltából maguk váltak ilyen hódítások, rab-szolgák uraivá; előfordult, hogy egyes nemzetek az általuk birtokba venni kívánt történeti keret határain belül találták magukat szemben másféle nemzeti tudattal rendelkező és másféle állami keretbe törekvő kisebbségekkel, vagy különböző történeti események, háborús és békekötési alkalmak folytán válhattak meghódított területek, kisebbségek „gazdáivá”; előfordult, hogy átmeneti nemzeti állapotban levő vagy vegyes lakosságú határterületek kapcsán támadtak ellentétek nemzetek között, s előfordult, hogy egymás fölött elhelyezkedő, részként és egészként szemben álló egységek versengtek azon, hogy a kisebb vagy nagyobb egységre kerül-e végül is a nemzetalakulás súlypontja. Mindezeket a problémákat a minden ember szabadsága és egyenlő emberi méltósága alapján szervezkedő modern demokratikus nemzeteknek a szabadság, jogegyenlőség, népszuverenitás, mindenekelőtt pedig az *önrendelkezés* elvei alapján *kellett volna és kellene és elvileg lehetett volna és lehet* is megoldaniok: a rabszolgaságot, kizsákmányolást megszüntetni, a hódításokat, gyarmatokat felszabadítani, a vitás államalakulási, nemzetalakulási, területi és elhatárolási kérdéseket elvi alapon, pártatlan, tárgyi módszerekkel eldönteni stb. Azt azonban, hogy konkrét esetben egy-egy nemzet mennyire tesz eleget e követelményeknek, és mennyire enged az uralom és az erőszak atavisztikus kísértéseinek, egy sor tényező bonyolult együtthatása dönti el.

c) *Agresszív és uralmi magatartásra indító tényezők a nemzeti közösségek életében*

A legelső és legdöntőbb tényező természetesen az, hogy a megalakult vagy alakuló nemzetek történeti múltjuk, társadalmi és politikai fejlettségük folytán a *szabadság*szmével való áthatottság és a *szabadság* javaival való gyakorlati élés ilyen fokára jutottak el. A nemzeti tudatok „szabadságértéke” ebből a szempontból egy szélesen elnyúló skálán helyezkedik el, melynek egyik végén azok a politikailag legfejlettebb nemzetek foglalnak helyet, melyek a szabadság régi hagyományával, hatalmas élményeivel, kialakult tapasztalataival és folyamatos gyakorlataival rendelkeznek, s melyeknél a *nemzetté alakulás és a szabadság és egyenlő emberi méltóság alapján való társadalmi szerveződés* azonos, párhuzamos vagy legalábbis összefüggésüket el nem veszített folyamatok maradtak. Ezeknél a nemzeteknél mindenféle diktatórikus, imperialista, kizsákmányoló, gyarmatosító közjáték ellenére is helyrehozhatatlan törés nélkül meg tudott maradni a modern nemzetté alakulás alaphelyzete: az, hogy egy nép azért és azáltal válik modern nemzetté, mert demokratizálódik, vagyis politikai keretének *tudatos* gazdájává lesz. Az említett skála közepe táján viszont olyan országok népei állottak és

állanak, amelyeknél a még aránylag passzív tömegeknek szabad nemzetként való aktivizálására, szabad haszaszeretettel való eltöltésére irányuló törekvés nem az arra megérett tömegek széles körű és tudatos szabadságigényét megtestesítő mozgalmakból indul el, hanem a fejlettebb országok példájától megmozgatott, az azokkal szemben fennálló „hátrányt” behozni kívánó szűkebb, arisztokratikus, oligarchikus, privilegizált vagy értelmiségi rétegekből: így történt ez a 18. század végén és a 19. század elején Közép- és Kelet-Európában, s azóta is a világ számos más pontján. A skála legutolsó végén pedig olyan országok állnak, ahol a tömegek passzivitása csaknem teljes, és a „hazafiság felkeltésének” mozgalmában maga az abszolút uralkodó a kezdeményező: így próbálkoztak ezzel már a Napóleonnal szemben fellépő európai uralkodók, s így ma is a harmadik világ megmaradt uralkodói. S amilyen arányban jut e téren kezdeményező szerep különböző privilegizált rétegeknek vagy vezetőknek, s amilyen arányban látják e vezetők a fejlettebb országok előnyét inkább azok nagyobb *hatalmában*, mintsem népeik nagyobb *szabadságában*, abban az arányban jelentkeznek a nemzeti tudat megnyilvánulásai között a régebbi, nem modern, arisztokratikus nemzeti tudatok *hatalmi*, *uralmi*, *harci* beállítottságai is, s abban az arányban kerül nagyobb hangsúly a nemzeti tudat bezárkózó elemeire és kisebb a szabadságeszme nyílt, befogadó jellegére.

Az uralmi és harci magatartás kísértéseinek azonban a szabadságeszmétől való áthatottság foka mellett nem kevésbé lényeges tényezői azok a tényleges *hatalmi és gazdasági erőviszonyok*, melyek a szabadság következetes megvalósításának problémáit kísérik, s azoknak az *áldozatoknak* a nagysága, melyeket a szabadságeszme vállalásáért hozni kell: birtokolt hatalmi helyzetek, kialakult gazdasági érdekek, megszokott területi keretek, beidegződött felsőbbbségi tudatok feladásában. Aránytalan hatalmi fölény és túl nagynak tűnő áldozat kísértésbe hozott fejlett és magukat szabadságszeretőeknek tudó nemzeteket is, hogy az útjukba kerülő elnyésző erővel rendelkező kisebb közösségeket leigázzák, leigázva tartsák, esetleg elnyeljék vagy megsemmisítsék, úgyhogy mire a szabadság és emberszeretet apostolai a helyszínre értek, már hírmondót se találtak belőlük. Különösen olyankor, ha ezt a fölényt nagymértékű faji, kulturális vagy gazdasági különbségek is alátámasztották, nem volt nehéz a szabadság elveinek következetes alkalmazását „keresztülvihetetlen”-nek feltüntetni, vagy legalábbis „egyelőre” akár nemzedékeken keresztül is elhalasztani. Így történhetett pl., hogy lezajlott a világnak példát mutató amerikai szabadságharc úgy, hogy egyszerűen nem tartotta még napirendre tűzhetőnek az emberi elnyomás legsúlyosabb formájának, a néger rabszolgaságnak a felszámolását; s így történhetett az is, hogy az emberi jogok meghirdetése után több mint egy évszázadon keresztül tarthatták természetesnek a legfejlettebb európai nemzetek gyarmati uralmi helyzeteik fenntartását. A végül mégis bekö-

vetkező gyarmati felszabadulási folyamat okai között nem szabad *sem* a szabadságeszme erejét, *sem* a hatalmi és gazdasági erőviszonyok szerepét *sem* alábecsülni, *sem* túlbecsülni: az erőviszonyok egy bizonyos állása nélkül az egész folyamat el sem tud indulni, de e feltételek beállta után döntő jelentőségűvé válik a birtokló ország szabadságeszmétől való áthatottságának foka, amint azt a gyarmati felszabadulási folyamatával kapcsolatban a fejlettebb nyugati országok és Portugália viselkedésének szembeállításával már bemutattuk.

Lényeges tényező volt az is, hogy az alakuló nemzeti közösségek milyen *politikai* konfliktusok, sérelmek, bántalmak, elnyomások *élményeivel* telítődtek meg. a francia forradalomból pl. a reakció támadása váltotta ki azt a forradalmi terrort, melynek visszahatása súlyosan megingatta mind a szabadságeszme optimizmusát Franciaországban, mind a forradalom hitelét Európában: s ugyancsak ez okozta, hogy a francia forradalom védekezése átment hódító háborúkba, melyeknek során a létért való harc és egzisztenciális félelem indulatai átsaptak a hódítás kollektív mámorába, ami viszont a megtámadott és leigázott közösségekben keltett fel ellenkező irányú nemzeti ellenhatást, és kapcsolta össze a nemzeti tudatot uralmi, alávetettségi, sérelmi és harci élményekkel. További példák sokaságán lehet bemutatni, hogy – azonos politikai fejlettség mellett – minél *kevesebb* félelmes élménye van egy-egy embercsoportnak, egy-egy nemzetnek sérelemlről, igazságtalanságról, megaláztatásról, megtámadtatásról, leigázásról, elnyomásról, élet-halál harcról, megsemmisülési veszélyről, annál könnyebben vállalja a szabadságeszme következetes alkalmazásából reá háruló áldozatokat is, s minél *több* ilyen élménye van, annál inkább hajlik maga is arra, hogy biztonságát türelmetlenségben és uralmi magatartásban keresse.

Nem csekély jelentőségűek voltak végül a nemzetállamnak uralmi szemlélettel való telítődésében a nemzeti közösségek már említett egymás közötti *elhatárolódási* bonyodalmi is, melyek keretében részben *egymás mellett* élő alakuló nemzetek versengtek határterületeik hovatarozásáért és azok lakosságának lojalitásáért, részben pedig *egymás fölé* épült állami képződmények és nemzeti alakulások, államszövetségek és tagállamok versengtek azért, hogy melyik váljék a nemzetté alakulás nagy tömegmozgalmának hordozójává, „nemzetté”. Mindegyik a nemzetet megillető, különösen fokozott lojalitás elsődleges tárgya akart lenni: a nagyobbak nem akartak sem feloszlani, sem megelégedni a „szupernemzet”-nek (még csak vagy már csak) a többi, valóságosabb nemzet felett lebegő státusával; a kisebbek nem akartak sem beolvadni, sem a valóságosabb nemzetek árnyékában élő „mikro-nemzet”-ekké zsugorodni. Így pl. a 19. század elejétől kezdve három nemzetalakulási igény is versengett azért, hogy az *osztrák* császárnak *magyar* királyságában élő *szlovák* anyanyelvű emberek milyen nemzethez tartozzanak: ezért kérdezte már a múlt század elején a sokrétű birodalmát kormányzó Ferenc császár némi zavar-

ral, midőn egy ízben egy alattvalójának „hazafiságát” dicsérték előtte, hogy vajon „ki iránt” hazafi az illető? A dinasztia német-római császárságának évszázados tekintélyét megörökölni kívánó Habsburg-birodalom *osztrák* nemzetként szeretett volna modernizálódni, ami könnyű lett volna, ha olyan 500–600 éve központosított állam lett volna, mint a nagy mintakép, Franciaország, csak hogy a komoly osztrák központosító törekvések alig voltak százévesek, és az összbirodalom még nevet is csak a 19. század elején kapott; vele szemben a nyolcszáz-egynéhány éves Magyar Királyság a maga rendkívül erős közösségi tudatával a maga történeti területén akart modern *magyar* nemzetet létrehozni, ami szintén egyszerű lett volna, ha ez a soknyelvű Magyar Királyság megmaradt volna függetlennek, idejében demokratizálódott volna, és nem akarta volna elvesztett függetlenségének visszaszerzése érdekében a magyar nyelv versenyképességét a némettel szemben azzal bebizonyítani, hogy egész országát – ugyancsak francia mintára – egynyelvűvé teszi; egyszerű lett volna a *szlovákok* nemzetté alakulása is, ha lett volna saját történetileg kialakult politikai keretük – de nem volt, amit azzal egyenlítettek ki, hogy széles körben tudatossá tették magukban a szláv népcsaládhoz való tartozásukat, s azt, hogy az mennyivel hatalmasabb, mint az ő külön nemzeti létezésüket kétségbe vonó osztrák birodalom vagy Magyar Királyság. Így azután a háromféle nemzeti alakulási igény között hosszú harc keletkezett, melyben először az osztrák álláspont győzött a magyarok és a szlovákok fölött, azután a magyar álláspont az osztrákok és szlovákok fölött, végül a szlovák álláspont a csehek segítségével az osztrákok és magyarok fölött, de akkor még egy külön harca támadt ugyane kérdésben a csehekkel is. S mindezek a kérdések megtetéződtek egy sor horizontális elhatárolási kérdéssel is, s külön-külön is, együtt is bőséges alkalmat adtak arra, hogy a szóban levő nemzeti szervezetek, keretek és mozgalmak hatalmi, uralmi és harci szellemmel telítődjenek.

Mindeme sokféle tényező együtthatása dönti el, hogy a modern szabadság-egszméből megszülető nemzeti alakulás folyamata során mennyiben jelentkeznek agresszív-uralmi magatartások. Míg az egyik oldalon arra találunk eseteket, hogy a szabadság-egszmétől komolyan telített, egymással aránylag kiegyenlített erőviszonyok között szemben álló, a pusztulás rémképétől nem gyötört és számottevő elhatárolási problémákkal nem küzdő nemzetek olyan elegánsan tudják elintézni vitás problémáikat, mint Svédország és Norvégia vagy Dánia és Izland, addig a másik oldalon politikai elmaradottság, aránytalan erőviszonyok, félelmet keltő vagy egyenesen kollektív lelki eltorzulást kiváltó élmények és bonyolult egzisztenciális vagy elhatárolási problémák a nemzetek közötti ellentéteket sokszor egészen a népirtás határáig képesek elvinni.

Bármennyi példa van is azonban a legújabb korban a csökkent szabadságtartalmú, sőt néha kifejezetten szabadságellenes „nemzeti” mozgalmakra, ez

a fejlemény mindig paradox, sohasem „természetes”, még kevésbé szükségszerű: nem spontán és egyenes vonalú, hanem zökkenőkel és kitérőkkel terhelt fejlődés eredménye. A nemzetté alakulás viszontagságai csak akkor tudnak végül is nyugvópontra jutni, ha a szóban lévő nemzet kisebb-nagyobb kitérők után végül is fel tud sorakozni a valóban szabad nemzetek közé. A közbülső időben azonban kétségtelenül gyakran láthatunk egy olyan fáziseltolódást, melyben a nemzetté alakulásra irányuló igény gyorsabban és nagyobb átütő erővel terjed, mint a szabadság és egyenlő emberi méltóság alapján való társadalmi szerveződés iránti igény, s mintegy az utóbbitól „önállósulni” látszik. Az ezzel kapcsolatban megjelenő agresszív-uralkmi magatartásokat általában a *nacionalizmus* neve alatt foglalkoztatjuk össze, amelyet azonban nemcsak tényleges magatartások összességének, hanem eszmék valamiféle rendszerének, *ideológiának* is tekintünk.

d) Kitérés korunk politikai ideológiáira

Korunk jellemző vonásaként szoktuk felismerni azt, hogy benne a társadalom és állam szervezetére, átalakulására és átalakítására vonatkozó eszme- és program-rendszerek, vagy ahogyan nevezni szoktuk őket, *ideológiák*, a vallásháborúk, fanatizmusok, csalhatatlanságok hevességével állanak egymással szemben: e gondolat jegyében hasonlítják őket vallásokhoz, vagy nevezik, mint Raymond Aron vagy Arnold Toynbee, világi valláspótlékoknak. Nem feladatunk itt az ideológia, közelebbről a *politikai ideológia* mibenlétét tüzetesen meghatározni, vagy igazságot tenni azok között a nézetek között, melyek ez alatt egyfelől teljes értékű eszmék rendszerét, másfelől valamiféle nem teljes értékű eszmepótlékokat, sőt egyszerűen hamis, téves eszmék rendszerét értik: gyakorlatilag az egyik ideológia inkább az egyik, a másik inkább a másik sémába illik bele, pontosabban mindegyik valahol a két véglet között helyezkedik el: egyik sem tisztán érvényes eszmék rendszere, de mindegyiknek van valami köze valamilyen érvényes – vagy egykor érvényes – eszméhez, de ugyanakkor többé-kevésbé torzítja is azt, mert nemcsak az eszmét hirdeti meg, de annak megvalósítását, keresztülvitelét, stratégiáját, taktikáját, politikáját is.

Bármennyi érdekes szempont, analógiára és tanulságra ad is azonban alkalmat korunk uralkodó politikai ideológiáinak a többé vagy kevésbé türelmetlen vallásokhoz való hasonlítása, a közvetlen problémák és tennivalók szempontjából elsődlegesebb tanulságokhoz jutunk, ha a jelenkori ideológiákhoz közvetlenül fűződő társadalmi tartalmakra figyelünk elsősorban. Az ezekhez kapcsolódó tömegindulatok hevességét és a megfelelő mozgalmak helyenkénti türelmetlenségét elegendően megmagyarázzák azok a felfokozott várakozások és történelmileg egyedülálló nagyigényű célok, amelyek mind a gondolkodókban, mind az

elitekben, mind a tömegekben az *újkori szabadságesszme* alapján való társadalmi szervezkedéshez fűződtek: azok a várakozások, melyek egy szabad, egyenlő, megegyezésszerű, igazságos, ésszerű, mindennemű zsarnokságot és kizsákmányolást kiküszöbölő, a népek belső szuverenitását és külső önrendelkezését biztosító társadalom lehetőségének vízióját vetítették az emberiség elé. Korunk politikai ideológiái elsősorban ezeknek az eszméknek a megvalósítására és ezeknek a várakozásoknak a beteljesítésére tesznek javaslatokat oly módon, hogy egy vagy több ilyen *eszmét* a gyakorlati keresztülvitel, a *tennivalók*, a politika szempontjából gondolnak végig, s ennek megfelelően a megvalósítás módszerére és eszközeire, stratégiájára és taktikájára vonatkozó gondolatokkal és előírásokkal egészítik ki; egyben rámutatnak a kitűzött célok megvalósításának akadályozásáért felelős vagy esetleg az eszmék meghamisításában s a velük való visszaélésben bűnös társadalmi, politikai és gazdasági erőkre; mindezzel kapcsolatban kitűzik a közelebbi és távolabbi célokat, és felvázolják a győzelem útját. Amilyen mértékben erős az érdekelt tömegekben a jogos örökségükből való kifosztottság vagy a megcsalatottság érzése, abban az arányban heves és esetleg türelmetlen az ideológiák indulati visszhangja is.

Korunk uralkodó – és szerinte világi valláspótlék szerepét betöltő – ideológiáiként Toynbee az *individualizmust*, a *kommunizmust* és a *nacionalizmust* jelöli meg. S ehhez hozzáteszi azt az – elsőre meglepőnek tűnő s az alábbiakban még közelebbről megvizsgálandó – megállapítást, hogy eddig bárhol is tört ki ezek között összeütközés, változatlanul a – legnagyobb veszélyt jelentő – *nacionalizmus győzött*.

Korunk uralkodó ideológiáinak ez a háromfelé való kategorizálása elsőre meggyőzőnek látszik; legfeljebb hozzátehetjük, hogy e három, a szabadságesszmével többé vagy kevésbé, de valamennyire mind összefüggő ideológián kívül létezik még ugyancsak ideológiaként, bár védekezésbe szorult ideológiaként az Európában egykor egyetemes érvényességgel uralkodó, lényegében már letűnt, de rengeteg összefüggésében még mindig szívósan védekező *tekintélyi-arisztokratikus* elv is; néha a maga agresszív szent szövetségi formájában, mint nyílt *reakció*, gyakrabban többé-kevésbé modernizált törekvések formáiban. Komoly tömegerővel azonban már nem képes jelentkezni ez az álláspont, legfeljebb akkor, ha a nacionalizmussal talál közös platformot, melynek egyes torzabb formái, pl. a fasizmus, magukba olvasztották a tekintélyi-arisztokratikus elv egy eredeti, hagyományörző, arisztokratikus összefüggésükből és egyetemes érvényükből kivetkőztetett foszlányait is. Indokolt megjegyezni azt is, hogy az *individualizmus* nem egészen szerencsés megjelölése annak a komplexumnak, amit *liberalizmusnak*, polgári demokráciának, kapitalista ideológiának, amerikai életformának stb. is szoktak nevezni, valamint azt, hogy a *kommunizmus* mellé hozzá kell gondolnunk a *szocializmusnak* más, részben kompromisszumosabb, részben dogmatikusabb válfajait is.

A mi fő kérdésünk elsősorban az, hogyan helyezkedik el a *nacionalizmus* ezek között az ideológiák között. Magától értetődik, hogy mind az *individualizmus-liberalizmusra*, mind a *szocializmus-kommunizmusra* áll mindaz, amit az ideológiákról s azoknak a hatalom, uralom és erőszak tényezői által létrejövő torzulásairól mondtunk. Ugyanakkor azonban mindkettőről elmondhatjuk azt, hogy komoly eszmei és társadalompolitikai rendszert képviselő, önmagukban összefüggő ideológiai építmények. Mind a kettő, még ha némi leszűkítéssel és látszólag egymással ellentétes előjelekkel, de a szabadságesszméből, a minden ember szabadságát és egyenlő emberi méltóságát valló eszmekörből és mozgalmából nőtt ki, s ma is abból meríti azt a meggyőző erejét, amivel rendelkezik. Sem az individualizmus-liberalizmus, sem a szocializmus-kommunizmus nem fordult alapvetően és frontálisan szembe a végső kiindulásukat képviselő demokratikus szabadságesszmével, s bármely jeleit mutatják is időnként a hatalom, harc és érdek deformáló hatásának, valamint a megmerevedésnek és dogmatizmusnak, mindkettőben elevenek maradtak azok az erők, melyek a szabadságesszme végső mértékét alkalmazva belülről indítanak el korrigáló és tisztító mozgalmakat. Mindketten továbbra is a világméretű érvényesség komoly igényével fellépő és adott helyen és időben funkcionálni képes közösségi programokat jelentenek, az emberi gondolkodás jelentős áramlataival való kapcsolatuk megmaradt, s érvényességet szuggeráló, vitára készítő erejük fennáll, függetlenül attól, hogy uralmon vannak-e, sőt néha erősebb ott, ahol nincsenek uralmon.

e) *Nacionalizmus és patriotizmus*

Vajon mondhatunk-e bármi hasonlót arról, amit *nacionalizmus*, *nacionalista magatartás*, *nacionalista ideológia* néven szoktunk emlegetni? Mondhatjuk-e róla, hogy tévutai ellenére is megmaradt a demokratikus szabadságesszme megvalósítására irányuló programnak, hogy funkcionálni képes, hogy van komolyan vehető világméretű érvényességi igénye és komoly gondolati tartalma? Első látásra az látszik valószínűnek, hogy mindeme kérdésekre tagadólag kell válaszolnunk, de ehhez előbb tisztáznunk kell a nacionalizmushoz fűződő, nem egészen egységes szóhasználatot.

Nacionalizmus, nacionalista magatartás alatt általában többféle, egymással összefüggő, de nem teljesen azonos dolgot szoktak érteni. Előfordul, hogy így nevezik az egyszerű nemzeti érzést, nemzeti tudatot vagy azoknak heves, erős, felfokozott voltát. Gyakrabban nevezik nacionalizmusnak a nemzetállam létrehozására, fenntartására, más hatalmi tényezőkkel szemben való függetlenítésére irányuló törekvéseket, még gyakrabban a nemzeti érdek erőteljes érvényesítését.

Rendszerint azonban hozzákapcsoljuk e szavakhoz azokat az agresszív, uralmi magatartásokat és célkitűzéseket is, melyeket a nemzetek, mint láttuk, politikai elmaradottságból, aránytalan erőviszonyok kísértésére, félelmes történelmi elnyomás hatására vagy bonyolult egzisztenciális vagy elhatárolási problémák megoldására kialakítottak. Végül jelentenek a nacionalista és nacionalizmus szavak a nemzetet középpontba helyező eszméi, elvi állásfoglalást, világnézetet, eszmék valamiféle rendszerét, ideológiát is.

Mindezeknek a szóhasználatoknak többnyire van egy közös vonása: fokozottabban jelen van bennük az ideológiákhoz gyakran kapcsolódó elítélő, *pejoratív* jelleg. Nacionalista ideológiáról általában veszélyes, kártékony, helytelen, torz ideológiaként szoktunk beszélni, a nacionalizmus agresszív-uralmi jellegéhez pedig az elítélés magától értetődően hozzátapad. A nemzeti érdek erőteljes érvényesítését is akkor nevezzük nacionalizmusnak, ha ezt a magatartást szűkkeblűnek, kicsinyesnek ítéljük. Hasonlóképpen a nemzetállam létesítésére vagy fenntartására irányuló törekvéseket akkor és azok szokták nacionalizmusnak nevezni, amikor és akik ezeket a törekvéseket valamely okból akár általában, akár az adott esetben kártékonynak, bajkeverőnek, indokolatlannak, erőltetettnek kívánják minősíteni. Ezért nevezi így pl. valamely nagyobb egység politikai szerveződési igénye a kisebb egység önállósulási vagy önállónak maradási törekvéseit kicsinyes partikularizmusból fakadó szűkkeblű nacionalizmusnak, a kisebb egység hívei viszont az egységesítő törekvéseket nagyhatalmi imperializmusból fakadó agresszív nacionalizmusnak. (Hogy adott esetben melyiknek van „igaza”, az mindig azon dől el, hogy melyik igény egyezik a nemzetalakulás – vagy esetleg szuper-nemzet-alakulás – *valóságos* irányával, s melyik akar azon erőszakot elkövetni.) Ugyanígy a nemzeti érzés és nemzeti tudat elemi, egyszerű megnyilvánulásait is akkor szokták nacionalizmusnak nevezni, mikor ezek a megnyilvánulások a szónak valamely okból – s ez az ok éppen úgy lehet öntudatos internacionalizmus, mint saját nacionalista elfogultság! – *ellenére* vannak, azokat kártékonynak, szűkkeblűnek, kicsinyesnek ítéli. Ezért fordul elő oly gyakran, hogy szemben álló felek kölcsönösen minősítik a maguk által vallott nemzeti lojalitást, szolidaritást természetes, spontán, egészséges közösségi érzelmeknek, a velük bármely okból szemben álló nemzeti tudatokat viszont mesterséges, erőltetett, merőben gonosz agitátorok által szított kártékony tudatformának, nacionalizmusnak.

S még azok is, akik valamely okból magukra vonatkoztatva határozottan vállalják a nacionalista elnevezést, ezzel vagy kifejezetten a nemzeti tudat agresszív és uralmi elemeit akarják tüntetően magukévá tenni, vagy ha ezt nem, akkor a nacionalizmusnak velük szemben indokoltan vagy indokolatlanul hangoztatott vádjára válaszul „csak azért is” teszik: igen gyakori eset, hogy olyan nemzetek vagy nemzeti csoportok, melyeknek jogos igényeit a „nacionalizmus” vádjával

utasítják el, válaszul ingerülten és tüntetően vállalják ezt az elnevezést abban a tudatban, hogy egy elítélő, *pejoratív elnevezést* vállalnak.

A fent mondottakból az következik, hogy terminológiaiilag indokolt tekintetbe venni a „nacionalista”, „nacionalizmus” megjelölések használatához újból és újból hozzátapadó vagy belőlük kiütköző rosszalló, elítélő, pejoratív jelleget. Nem célszerű tehát nacionalizmusnak nevezni a nemzeti érzés vagy nemzeti tudat elemi közösségi megnyilvánulásait, sem a nemzetállamra való törekvést önmagában, sőt a nemzeti érdeknek akár szűkkeblű érvényesítését sem, hanem csakis a nemzeti közösségi tudat agresszív és uralmi megnyilvánulásait vagy a nemzettel kapcsolatos, torz eszmei álláspontokat. Indokolt tehát csatlakozni ahhoz az általánosan elfogadott – Johan Huizinga és a marxizmus klasszikusai által egyaránt vallott – megkülönböztetéshez, mely különbséget tesz a nemzeti közösségi tudat természetes, kohéziós elemeit magába foglaló hazafiság, *patriotizmus*, és a kártékony, agresszív és uralmi elemeket is tartalmazó *nacionalizmus* között.

Mi azonban az eszmei, ideológiai tartalma ezeknek az „izmus”-oknak? Kézenfekvőnek látszik úgy fogalmazni, hogy amiként az individualizmus-liberalizmus elsősorban a *szabadság*, a szocializmus-kommunizmus elsősorban az *egyenlőség és társadalmi igazságosság* ideológiájának, úgy a patriotizmus és nacionalizmus elsősorban a *nemzet* ideológiáinak tekinthetők. Csakhogy míg a szabadság, egyenlőség és társadalmi igazságosság megvalósításához az eszmék és programok bizonyos rendszerbe foglalása meglehetősen indokoltnak tűnik fel, addig a nemzethez, nemzeti tudathoz magához lényegesen kevésbé látszik szükségesnek valamiféle külön ideológia kidolgozása. Ehhez alapján elég az az elvi állásfoglalás, mely azt vallja, hogy a szabadsághoz és egyenlő emberi méltósághoz való jog alapján a közösség ügye mindenkinek az ügye, tehát végsőleg a közösséget alkotó emberek együttese jogosult meghatározni azokat a politikai és társadalmi formákat és azokat a népi és területi kereteket, melyekben politikai életét élni akarja. Ez pedig nem több mint az általános demokratikus szabadságeszme s a belőle következő *népszuverenitás* és *önrendelkezési elv*. Nem kíván külön ideológiát az sem, hogy ennek alapján *nemzetállamok* jönnek létre, mert azok alakulása nem eszmei szükségességből ered, hanem abból a tényből, hogy a népek akarata, önrendelkezése a fejlődés jelenlegi szakaszában elsősorban nemzetállamok alakítására irányul, s kevésbé magasabb vagy egyetemes politikai szervezetek alakítására. Nem különálló ideológia az sem – bár sokszor nevezik magukat az emberek ily értelemben nacionalistának –, ha valaki a nemzeti tudatot, nemzeti lojalitást, nemzeti szolidaritást az átlagnál hevesebben, nagyobb érzelmi töltéssel teszi magáévá, a maga számára elsőrendű közösségi köteléknek tekinti: mint ahogyan annak, aki nagyon szereti apját-anyját, ettől még nem kell a „familiarizmus” ideológiájához csatlakoznia, sem annak, aki a városáért buzog, nem

kell az „urbanizmus” ideológiáját vallania. Kétségtelen, hogy olyankor, amikor a nemzetállam nem egy meglevő népi és területi keretet vesz át, hanem új alakulásra, területi átrendezésre, régi egységek felrobbantására vagy egyesítésére tör, megjelenik bizonyos igazolásnak, bizonyos ideologizálásnak, a nemzet „létezésére”, „megvalósítására” irányuló programnak a szükséglete, ami a stabil nemzetek magatartásánál hevesebben, követelőbben írja elő a nemzet, a nemzeti önállóság, a nemzeti egyesülés mellett való állásfoglalást. Ez rendszerint a nemzeti *sajátosságok* fokozottabb ápolásának és az önállósulás, illetve egyesülés programjáért való hazafias áldozatvállalásnak a kötelezettségét szokta kitűzni, ami magában *szükségszerűen* nem tartalmaz agresszív-uralmi tendenciákat. Mindez tehát belefér abba, amit általában *hazafiság*, patriotizmus alatt értünk, s amelyet, noha a szabadság eszméjéhez sokkal közelebb áll, mint a nacionalizmus, ennek ellenére vagy inkább *éppen ezért* csak igen egyszerű szerkezetű, kevés *sajátos* „eszmei” elemet tartalmazó ideológiának mondhatunk.

*f) A nacionalizmus mint agresszív-uralmi magatartás
és mint ideológia*

Mi lehet az oka ezzel szemben annak, hogy a nemzetek *agresszív-uralmi* magatartásait, célkitűzéseit és politikáit magukban foglaló *nacionalizmusok* sokkal több „eszmei”, ideológiai elemet tartalmaznak, mint az emelkedett eszmeiségű patriotizmus? Az eszmei állásfoglalások általában sokkal gyakrabban agresszió- és uralomellenesek, mint nem, viszont az agresszív és uralmi magatartás évezredekén keresztül eszmei igazolás nélkül is magától értetődő tulajdonsága volt a hatalmasoknak és hatalomra törőknek. Így voltak magától értetődően harciasak és hódítók nemcsak a nemzeti tudatot nem ismerő nagyméretű zsarnokságok és oligarchiák, hanem, mint arra már utaltunk, a régi arisztokratikus vagy korlátozottan demokratikus szabad nemzeti tudattal rendelkező köztársaságok vagy fejedelemségek is; s ezt szintén nem kapcsolták össze különösebb „nacionalista” eszmerendszerrel. A kiterjedtebb, „eszmerendszer” jelleget mutatni igyekvő *igazolás* szükséglete a *nemzettel* kapcsolatban akkor lép fel, amikor az állam agresszív-uralmi szemlélete immár *nem magától értetődőnek*, hanem természetellenesnek, igazolást kívánónak tűnik fel. Ez pedig éppen a modern szabadságeszmén alapuló nemzetállammal kapcsolatban jelenik meg akkor, mikor a fentiekben már említett politikai fejlődési tényezők, hatalmi erőviszonyok, megrázó élmények vagy elhatárolási, egzisztenciális problémák egyes nemzetekeket arra indítottak vagy indítanak, hogy a nemzet demokratikus eszméjével ellentétes uralmi és agresszív magatartásokat, politikai célokat tegyenek magukévá. Minthogy azonban ugyanakkor a legtöbb esetben nem akarják a régi tra-

dícióikban, jelen felszabadulásukban vagy jövő reményeikben továbbra is központi jelentőségű szabadságeszmet feladni, ezáltal feszültség támad az általuk továbbra is vallott szabadságeszme és az őket életbevágóan érintő uralmi-harci helyzet között. Ez utóbbit kell valami módon *eszmei* síkon is „megmagyarázni”, a szabadság eszméjével „összeegyeztetni”, a szabadságeszmet különféle más eszmék rangjával felruházott harci és uralmi gondolatokkal és programokkal „kiegészíteni”. Ilyenek voltak a „fehér ember terhe” a gyarmati uralom igazolására, a nagy francia forradalom eszméinek vagy a demokráciának a „terjesztése” a francia forradalom hódításai számára, a különböző történeti, birtokörzési, terjeszkedési jogcímek és „pán...izmusok”, egyes dinasztikiak vagy arisztokratikiak történeti vagy nemzeti hivatása, egyes nemzetek „különleges államalkotó képessége”, faji vagy kulturális „magasabbrendűsége” vagy demokratikus erőnei stb. Amilyen arányban állandósultak ezek a szabadságeszme mértékével mérve többé-kevésbé hamis konstrukciók, abban az arányban kevertek bele vagy kevertek vissza a szabadságeszméből sarjadt modern nemzeti tudatba autokratikus-oligarchikus eszmetöredékeket, s abban az arányban torzult el a nemzet ügye oly irányban, hogy immár elsősorban az így felfogott nemzeti eszme „ellenfelei”, mindenekelőtt az uralmi igényeket kétségbe vonó *más népek* ellen irányult, nem pedig a régi világ túlhaladott és funkciótlaná vált monarchikus-arisztokratikus elemei ellen: sőt, ez utóbbiak bizonyos védettségre vagy akár nimbuszra is szert tettek, amennyiben az uralmi vagy félelmi állapotban levő nemzeti ügygel azonosították magukat, vagy annak számára hasznosnak látszottak.

A legszélsőbb esetekben azután eljutottak ezek az agresszív-uralmi magatartásokat igazoló eszmetöredékek a *szabadságeszme teljes elvetéséig* és megtagadásáig is, ami szükségessé teszi számukra a szabadságeszme teljes „megcáfolását”, s ennek érdekében nyílt arisztokratikus-oligarchikus-kizsákmányoló álláspontok elfogadását. Ilyen álláspontok többnyire olyankor találunk visszhangra, amikor megalakult vagy megalakulni kívánó nemzeteket vagy nemzetszerű csoportokat mint közösségeket a szabadságeszme nevében és arra való hivatkozással ér valamiféle nagyméretű és orvosolhatatlannak feltűnő *kollektív sérelem, egzisztenciális veszedelem, kollektív megaláztatás*. Különösen vészesek az uralmi szellemmel eredetileg is fertőzött s utóbb hatalmi helyzetükből megalázó formák között lebukott uralkodó nemzetek vagy nemzetszerű csoportok sérelmei: ilyenek voltak a déliekéi az Egyesült Államokban a polgárháború után, a németekéi Versailles után, az Algériából kitelepülni kényszerült franciákéi s más kitelepítettekéi stb. Nem kevésbé súlyos az ilyen helyzetektől vagy azok megismétlődésétől vagy egyenesen a teljes megsemmisítéstől való patológikus félelem, amilyen a dél-afrikai fehéreké vagy a maguk hatalmi pozíciójának egy részét a polgárháború után fokozatosan újból visszaszerzett déli fehéreké az

Egyesült Államokban, s ez gyakran olyan politika követésére ad indítékot, ami felidézi azt a veszedelmet, megaláztatást vagy megsemmisülést, amit elkerülni kíván. Végül ugyancsak végtelen torzulásokra és a szabadságeszmével való meghasonlásra vezet az a helyzet, melyben egy magát szabadnak valló erősebb nemzet tart egy gyengébbet kilátástalannak, kiút nélkülinek tűnő elnyomásban és megaláztatásban, amilyen pl. a faji megkülönböztetés uralma alatt élő négerké. Mindezekből a helyzetekből születnek azok a legtorzabb eszmetöredékek, melyek már nem egyszerű öncsalások, csúsztatások vagy átlátszó hamisságok, hanem szabályos eszmei monstruozitások: fasizmus, fajelmélet, fajüldözés, vezérkultusz, erőszakcultusz, Fekete Mozlim mozgalom stb. Ezek most már azt jelentik, hogy általuk a szabadságtól való félelem vagy a szabadságeszme által való becsapottság jegyében a legkorlátlanabb zsarnokok eszeveszett szabadsággyűlölete, sőt szabályos őrültsége jelenik meg a tömegmozgalmak erejével. Tartóssá tenni természetesen nem lehet ezt a patológus állapotot, de időlegesen abban az arányban sikerül ez, amilyen arányban a félelem, a sérelem, a megaláztatás, az elnyomás széles tömegek ügye volt, vagy azzá lehet tenni.

Végül azonban mindazokat az agresszív-uralmi eszmerendszereket és eszmetöredékeket, melyeket a különböző nacionalista mozgalmak vagy politikák kialakítottak, az orvosolhatatlan belső ellentmondás jellemzi. A szabadságeszmenek agresszív-uralmi álláspontokkal való „kiegészítése” fából vaskarika: annak megkísérlése, hogyan lehetne egyszerre a szabadságeszme nevében is, ellenére is cselekedni. De nem oldódik fel az ellentmondás a szabadságeszme nyílt megtagadása esetén sem, mert ezek a legszélsőbb álláspontok és mozgalmak sem mondanak le arról, hogy megtartsák a szabadság- és nemzeti mozgalmak legnagyobb erejét, a tömegmozgalmi jelleget, elvárják és kifejlesszék a szabad ember jellegzetes erőit, a spontán lelkesedést, a felelős aktivitást és a tudatos önfeláldozást olyan közösségi konstrukciókért, melyek pontosan a szabad ember kifejlődésének alapvető feltételeit semmisítik meg.

Nem is maradhattak mindezek az ellentmondások következmények nélkül: az emberi jogokat és egyenlőséget kimondó amerikai alkotmány árnyékában abszurdum volt az a déli ültetvényes álláspont, mely szerint „szabad amerikai állampolgár vagyok, azt teszek a négeremmel, amit akarok”, s ennek az abszurdumnak idővel nagyon is érezhető következményei lettek; ugyanígy nem maradt következmények nélkül az sem, ahogy a föld és a tőke tulajdonosai értették a maguk *szabadságán* a mások teljes *kiszolgáltatottságát*; a „fehér embernek” – eredetileg igen előnyös – „terhét” is addig hangoztatta a fehér ember, amíg az elkezdett – éppen ettől is – valóban mind jobban és jobban elviselhetetlen teherrel válni; nem maradt súlyos visszahatások nélkül az sem, hogy a francia *forradalom* eszméinek terjesztése jegyében hódító háborúk keretében a francia *állam* határait messzire

a francia *nemzet* keretein túl próbálták terjeszteni; abszurdum volt, és rosszul végződött az első világháború előtti magyar közéletnek – s azóta annyi más, kisebbségekkel rendelkező ország közéletének – az az önellentmondó magatartása, mellyel egyrészt az ország *bármilyen anyanyelvű* állampolgárát hivatalosan az egyetemes nemzet egyenrangú tagjának minősítette, másrészt ugyanakkor mindenkit különösen jó hazafinak tekintett, aki akár a saját anyanyelvét felváltotta az *állam nyelvével*, akár másokat minden lehető eszközzel erre rávenni igyekezett. A példák azt mutatják, hogy a szabadságesszmét meghamisító vagy megtagadó nemzeti mozgalmak és nemzeti politikák a legtöbb esetben előbbutóbb valamilyen formában megbosszulták magukat, és vagy látványos bukáshoz, vagy a visszavonulás, vagy kiegyezés kényszeréhez, vagy a demokrácia teljes korrumpálódásához vezetnek el. Nem azt jelenti ez, mintha erőszak és szerencse nem vihetne időnként sikerre ilyen célkitűzéseket és politikákat is. Csak éppen nem több ez, mint minden elvi állásponttól független merő erőszak és merő szerencse esetleges eredményesnek bizonyulása egy olyan világban, melyben az elvi álláspontok jelentősége és az erőszak-alkalmazás veszélyessége gyors ütemben növekedőben van.

g) A nacionalista ideológiák teljes érvénytelensége

Nehéz ezek után feltételezni, hogy mindazokból az agresszív-uralmi jellegű eszmei elemekből, melyeket a különböző tévutakra vagy zsákutcákba került nemzeti mozgalmak kidőlgöztek, összeállhat valami, amit érdemes a *nacionalizmus* egységes vagy legalábbis összefüggő *ideológiájának* nevezni. Úgy véljük, ezzel a minősítéssel nagyon is túlbecsülnénk ezeket az egymással rokon, de komoly eszmei központtal nem rendelkező, mert nem azonos *eszmékből*, hanem azonos félrevezető vagy zsákutcás *helyzetekből* születő s azokra álmegoldásokat kínáló eszme konglomerátumokat és eszmetöredékeket. Ezért látjuk azt, hogy a különböző nacionalizmusoknak az uralmat, faji vagy más eredendő felsőbbiséget, hódítást, háborút glorifikáló „tanításai”, bármennyi előzményük van is az államok uralmi, hódítási és háborúskodási *gyakorlatában*, az újkor jelentős *gondolatai* körében jelentős előzményekkel alig rendelkeznek. Nem számítva néhány extravagáns másodosztályú gondolkodót, Nietzsche az egyetlen jelentős, bár szintén extravagáns gondolkodó, akinek – egyébként nem vitásan veszélyes és vitatható – gondolataira a nacionalizmusok hivatkozni szoktak. Nietzsche maga azonban egész életében a legkisebb hajlandóságot sem mutatta arra, hogy az ő idejében is már szépen viruló nacionalista eszmetöredékeket és -mozgalmakat adoptálja, sőt az egyetemes érvényességet igénylő arisztokrata álláspont szuverén megvetését tanúsította velük szemben. Nem is ok nélkül, mert ezek az

eszmétöredékek az egykor érvényben lévő tekintélyi-arisztokratikus elvnek csupán a foszlányait veszik át, és megfosztják azt általános érvényességi igényétől azáltal, hogy mindig *egyetlen* nemzet ügyének a szolgálatába állítják a többivel szemben: nincs nacionalizmus, csak *nacionalizmusok* vannak, melyek eszmeileg kölcsönösen megsemmisítik egymást, mert mindegyik valamilyen formában a maga fajtáját nevezi ki Übermenschnek minden komolyan vehető kvalifikáció nélkül. Ezért mindaz, amit a nacionalizmusok eddig „eszmeileg” produkáltak: letűnt birodalmak vagy háttérbe szorított fajok régi dicsőségének, politikai vagy kulturális teljesítményeinek mértéktelen túlértékelése, faji felsőbbbségi elmélet, uralmi, sőt világuralmi igény, a meghatározó naivitástól kezdve a nyilvánvaló értelmetlenségen keresztül a tömeggyilkos borzalomig terjed, s érvényessége és vitára való érdemessége soha egy percig sem élte túl azt a hatalmi helyzetet, kormányzati rendszert, politikai zsákutcát vagy közösségi hisztériát, mely egyiket vagy másikat a magáévá tette.

A nemzetek közmeggyőződésében ma is szilárdan megalapozott szabadság-eszmének tehát három olyan levezetett ideológiája létezik, melyek a *szabadság-eszme érvényességében* részesek: a *liberalizmus*, a *szocializmus* és a *patriotizmus*, ez utóbbi a legkevesebb sajátos eszmei tartalommal. A *nacionalizmus* kifejezést célszerűbb fenntartani a nemzettel kapcsolatos agresszív-uralmi magatartások és ezek ideológiái vagy ideológiatöredékei mint deformációs termékek számára. Tudnunk kell azonban, hogy ha egyszer elfogadjuk ezt a terminológiát, akkor nem helyes nacionalizmusnak nevezni a nemzet szociológiai tényéből következő egyszerű és természetes társadalmi vagy tudati jelenségeket.

h) A nemzet ténye a nacionalizmus „sikerei” mögött

Hogy értsük ezek után Toynbee-nek azt a tételét, mely szerint, ha bármikor és bárhol eddig a három nagy politikai ideológia, az *individualizmus*, a *kommunizmus* és a *nacionalizmus* egymással összeütközött, eddig változatlanul mindig a *nacionalizmus* maradt felül? Elsőre érezni, hogy e megállapításban valóban bujkál egy igen lényeges igazság, de érezni azt is, hogy ebben a megfogalmazásban teljességgel félrevezető. Kézenfekvő volna mindenekelőtt azt replikázni, hogy éppen huszon-egynéhány éve arattak az individualizmus és kommunizmus szövetkezett erői egy nem egészen jelentéktelen győzelmet a nacionalizmus legpusztítóbb akkori képviselője felett. Erre viszont ugyancsak kézenfekvő volna azt felelni, hogy a nacionalizmus azóta is él, erősödik, és az általa okozott véres konfliktusok száma újból növekedőben van. Toynbee azonban ennél mélyebbre ás, és a nacionalizmus győzelmeit nem annyira a kis nacionalizmusok nyüzsgésében és konfliktusaiban látja, mint inkább abban, hogy az individualizmust és kom-

munizmust megtestesítő nagy országok éppen egymással való éles szembenállásukban sokszor maguk veszik fel a nacionalizmusok jellegzetes és veszedelmes vonásait. S ebben a megállapításban is van nem is jelentéktelen igazság. Csak éppen az nem áll, hogy ezáltal az ideológiák harcában marad felül, „bizonyul meggyőzőbbnek” a nacionalizmus. A valóságos folyamat ennél sokkal egyszerűbb: ha ugyanis bárhol akár az individualizmus-liberalizmust, akár a szocializmus-kommunizmust egy vagy több konkrét állam bármely formában magáévá teszi, attól ennek az államnak a népe nem szűnik meg *nemzet* lenni, szervezete nem szűnik meg *állam* lenni, területe nem szűnik meg *haza* lenni, sőt inkább fokozottabban azzá válik. Vele kapcsolatban tehát mindaz érvényben marad, amit nemzetről, hazáról, nemzeti tudatról, nemzetállamról és nacionalizmusról mondtunk. E nemzetek tehát lehetnek dicsőek, és viselkedhetnek szégyellnivalóan, lehetnek biztonságban és kerülhetnek veszélybe, lehetnek támadók és megtámadottak, elnyomottak és uralmi helyzetben levők, s uralmi helyzeteik igazolására vagy félelmes állapotuk kiegyenlítésére kitalálhatnak téveszméket, amelyek gyakran az individualizmus-liberalizmus vagy a szocializmus-kommunizmus torzulásainak formáját veszik magukra, de gyakorlatilag teljesen azonos funkciójuk van a nacionalista téveszmékkel, vagy egyszerűen azok. Mindezzel nem a nacionalizmus mint eszmék és programok rendszere vagy világi valláspótlék „győz” az individualizmus-liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus eszmerendszerei felett, hanem a *nemzet mint közösségi tény* bizonyul erősebbnek egyik vagy másik társadalmi programnál, ideológiánál vagy azok nevében fellépő hatalomnál vagy érdeknél. Fogalmazhatjuk úgy is, hogy az individualizmus-liberalizmus, szocializmus-kommunizmus és a modern *nemzet* egyaránt a demokratikus szabadság központi eszméjéből erednek, de mint arra már rámutattunk, a szabadság ideológiájának ezek közül az eszmei és társadalmi következményei közül a helyhez, időhöz és embercsoporthoz kötött *közösségi tudat tömegessé válása*, a *nemzet* hamarabb lett reális társadalmi ténnyé, mint akár a személyes és politikai szabadság, akár az egyenlő emberi méltóság és társadalmi igazságosság, melyek részben ugyan már megtestesülnek a liberalizmus és szocializmus igen lényeges társadalmi intézményeiben, de részben még mindig csak programok és ideológiák. Ezért állapíthatjuk meg azt, hogy az összes politikai ideológia között a nemzet ideológiájának, a patriotizmusnak van a *legkevesebb* sajátos eszmei tartalma, és ugyanakkor a legerősebb tényleges közösségi nyomatéka. A Toynbee tételében elbújtatott igazság tehát az, hogy a *nemzet mint kész tény*, sokszor bizonyult „erősebbnek” és fog még annak bizonyulni más közösségi összetartó tényezőknél és programoknál. A *nacionalizmusok* azonban, mint ideológiák, sohasem arattak döntő győzelmet sem az eszmék, sem a gyakorlat egyetlen harcmezéjén sem. Ellenkezőleg, abban a pillanatban, amint a szabadságeszmének

a nemzet alapjául szolgáló elvét, az önrendelkezési elvet komolyan alkalmaz-
zák velük szemben, a nacionalizmusok összes állítólagos „eszméi” tökéletesen
elolvadnak, semmivé válnak, akár a „fehér ember terhéről”, akár a szabadságnak
uralom vagy hódítás formájában való „terjesztéséről”, akár a szőke északiak faji
felsőbbségéről, akár Szent István koronájának összetartó erejéről legyen is szó.

*i) A nacionalizmus, a nemzet és az önrendelkezés
összefüggésének végleges megfogalmazása*

Most már megpróbálhatunk feleletet adni arra a kérdésre, hogy hol a hiba azok-
ban az egyenletsorokban, melyek elején a szabadságeszméből fogant önrendelke-
zés, végén pedig a nacionalizmus legpusztítóbb formái állanak. Az összefüggést
pontosan úgy kell fogalmaznunk, hogy a nacionalizmusok – sok egyéb válság-
jelenséggel együtt – valóban részei annak a válságos átmeneti kornak, amely
a modern szabadságeszme *megjelenése* és valóságosan működő társadalmi for-
maként való *érvényesülése között* zajlik – mely átmeneti kornak a legjobb esetben
is csak a közepén tartunk. Az önrendelkezést a nemzetállamért és a nemzetállá-
mot a nacionalizmusért felelőssé tevő egyenletsorok hibájának a gyökeréhez azzal
a felismeréssel jutunk el, hogy a nemzetállam éppen akkor és azáltal ad indítá-
st a különböző nacionalizmusok számára, amikor részben vagy teljesen *szakít*
az önrendelkezési elvvel, azzal az elvvel, mely a nemzetek mint közösségek számára
a létüknek alapjául szolgáló szabadságeszmét testesíti meg. Az önrendelkezési
elv tehát nemcsak hogy nem okozója a nacionalizmusnak, hanem – komo-
lyan véve és ténylegesen alkalmazva – az egyetlen reális ellenszere azoknak az
uralmi, alávetettségi és félelmi állapotoknak, melyekből a nacionalizmusok szü-
letnek: ugyanaz az önrendelkezési elv, mely létrehozta a nemzetállamokat, egy-
ben különösebb nehézség nélkül meg is tudja oldani azok konfliktusait – ha
alkalmazzák. Amivel visszajutunk ahhoz a már jelzett igazsághoz, mely sze-
rint a demokratikus szabadságeszme megjelenése a maga követelményeinek
minden következményeivel együtt, minden hatalmi vagy egyéb érdektől való
torzítás nélküli teljes komolyan vételét kívánja meg, mert ha ez nem történik
meg, ez gondolkodókban, elitekben és tömegekben egyaránt olyan végletes
izgalmi állapotokat produkál, melyek felett a hatalomgyakorlás régi módszerei
egyszerűen nem tudnak úrrá lenni.

6. Az önrendelkezési elv mint a magasabb nemzetközi integráció akadályai

a) *A világméretű központi hatalom és elituralom programjai*

Az önrendelkezési elvvel szemben fellépő kritika másik, a nacionalizmust elítélő első érveléssel összefüggő s azt bizonyos értelemben kifelé való nézetben megismétlő döntő érve az, mely szerint az önrendelkezés azzal, hogy lényegében nemzetállamok alakítására és fenntartására ad jogot és indítást, a széttöredezés, az elaprózódás, a „balkanizálódás” felé viszi az államok közösségét, s így szembekerül a világ mai egységesedéséből és technikai fejlődéséből parancsolóan következő *magasabb integrációk*, *federációk*, nagy kontinentális, szubkontinentális vagy más összefogó egységek vagy teljességgel az egyetemes világméretű integráció, a *világállam* alakulásának szükségességével. Ezek szükségessége e szerint az érvelés szerint sokkal sürgetőbb, mint a népek akarátának, önrendelkezésének az érvényesülése: ha tehát az az akarat – mely természetesen irányulhatna, de nem irányul vagy *csupán elégtelenül irányul* átfogóbb vagy világméretű integrációk felé – nem képes idejében felismerni a fejlődésnek ezt a szükségességét, akkor meg kell valósítani ezeket az égetően szükséges magasabb integrációkat a saját javukat idejében felismerni nem képes tömegek állítólagos akarátára és önrendelkezésére való tekintet nélkül is. Főleg a *világméretű* integrálódás kapcsán mutatnak rá arra a riasztó tényre, hogy az emberiség politikai és társadalmi szervezete megdöbentő módon el van maradva technikájának és pusztító eszközeinek fejlettsége mögött, s ezért a világméretű integrációval nem lehet várni addig, amíg az emberiség közakarata lassan odáig érik.

Azoknak azonban, akik *világhatáskörű központi hatalom* gyors létrehozásában látják az emberiség önpusztításának egyetlen ellenszerét, végig kell gondolniok, hogy mik a feltételei egy ilyen hatalom létrejöttének és fennmaradásának.

Ilyenfajta hatalmi gócnak az önkéntességre való tekintet nélküli gyors *létrejövetele* a történelem tanúsága szerint is, de társadalmunk adott fejlettségi fokán ma is általában *harc, hódítás* vagy legalábbis *elsőprő hatalmi fölény* útján képzelhető el legvalószínűbben. A jelenlegi helyzetben a *harc és hódítás* útját ki kell kapcsolnunk, mert ez minden valószínűség szerint annak elképzelését jelentené, hogy a világhatáskörű központi hatalmat pontosan az a katasztrófa hozza létre – ha egyáltalán maradnak túlélői –, melyet általa akarunk elkerülni. A másik eshetőség, az ilyen hatalmi központot létrehozni képes világméretű *hatalmi fölény*, szintén nem látszik valószínűnek, mivel a világon nemcsak egyetlen atomhatalom van.

Feltételezve azonban, mint legszerencsésebb eshetőséget, a világméretű központi hatalom békés létrejövetelét, annak *fennmaradása* számára nem elég, hogy egyszerre létrejöjjön és egy bizonyos pillanatban létrejött hatalmi helyzetét a hatalom mindenkor ingatag eszközeivel fenntartsa, hanem létre kell hoznia és fenn kell tartania a folyamatos, egyetemes, tárgyszerű és eredményes *működés* feltételeit is. Ehhez pedig mindenekelőtt egy egységes közszellemmel és szolgálati hivatástudattal rendelkező *adminisztratív apparátus* s azon belül is egy feltétlenül lojális, erős és hatékony *világméretű karhatalomra* van szükség. Hogy egy ilyen apparátus és karhatalom pusztá összeállítása, pláne közszellemének, eredményességének és lojalitásának biztosítása milyen nehéz probléma, azt bárki tanúsíthatja, aki csak egy kicsit is megtapasztalta, hogy a már ma is működő világhatáskörű szervek aránylag milyen bizonytalanul tudnak támaszkodni saját személyzetükre azok honi lojalitásának vonzásával szemben. Különösen kritikus ez a kérdés a világméretű karhatalom tekintetében, melynek teljes határozottsággal és eredményességgel kell fellépnie minden helyi ellenkezéssel szemben, és semmi módon sem szabad a világhatalomért folyó esetleges versengéshez vagy pláne világ-polgárháborúhoz kísértést, lehetőséget vagy közreműködést adnia. Akik oly könnyedén és bizakodóan beszélnek világkormányról és világkarhatalomról, rendszerint nem gondolják végig, milyen hosszú idejű nevelődés és hagyományképződés eredménye egy korrekt, a polgári hatóságoknak engedelmeskedni kész hadsereg, és milyen kevés kell egy ilyen érzékeny műszer korrumpálásához is. Ha mindez egy világkormány mellett nem tud aránylag gyorsan létrejönni, akkor a világméretű központi hatalom alig jelent többet, mint eggyel több és mindennél veszedelmesebb, konfliktusokkal vagy széteséssel fenyegető erőszakgócot a többi között. S ennek birtokáért valószínűleg egy minden eddiginél nagyobb hatalmi versengés indul majd meg, aminek eredménye megszólalásig hasonlítani fog a háborús feszültség és a háború ismert jelenségeihez, s nem jelent garanciát talán egy világméretű atom-polgárháborúval szemben sem.

Mindeme veszélyekkel szemben felvetődik az a gondolat is, hogy egy egységes közszellemű, lojális világhatalmi adminisztratív apparátus és karhatalom létrehozásának útja egy magas szintű, zártkörű, világméretű *elitnek az uralomra* jutásán keresztül vezet, amely elitet némelyek szakmai-technokratikus-világgazdasági jellegűnek, mások inkább ideológiai, világpolitikai vagy egyéb jellegűnek gondolnak el. Vagyis ez az álláspont világméretű igénnyel veti fel azt az elituralmi tendenciát, mely nemzeti és állami kereteken belül is sokfelé a világon a legkülönbözőbb formákban jelentkezik. Valóban nem is vitás, hogy abban a nagy társadalmi változásban, mely áttér a *hagyományos születési és vagyoni* presztízzsel rendelkező *elíték uralmáról a tárgyi teljesítményen* alapuló társadalmi kiválasztásra,

szükségképpen kialakul a magasabb tárgyi teljesítőképességűek elitje, s ez a folyamat valóban meg is indult szerte a világon a legkülönbözőbb formákban, részben a politikai, részben az államigazgatási, részben a gazdasági vezetés síkján. Ebben a folyamatban azonban a valódi teljesítményelit alakulása kibogozhatatlanul összekeveredik egyrészt a funkciójukat és tekintélyüket már elvesztett, de pozíciójukat elszántan védő születési és vagyoni elitek önvédelmi és modernizálódási törekvéseivel, másrészt hatalmi, politikai és ideológiai mozgalmakkal. Ennek következménye, hogy az elitté alakulás programja egy sor hatalmi és uralmi igénnyel telítődik, holott a valódi teljesítményelitet éppen az uralmi szemlélet hiánya jellemzi, mert arra teljesítményeinek objektív értéke folytán lényegesen kevésbé van szüksége, mint a régi kiváltságosoknak.

Nem megyünk most bele mindazokba az ideológiai, politikai és világgazdasági ellentétekbe, melyeknek egy világméretű elit létrejövele előtt tisztázódnok és kiegyenlítődnök kellene, amire a közeljövőben alig van kilátás. Csupán egyetlen előzetes követelményt vetünk fel, melynek megéléte nélkül minden ilyen világszervezési program kilátástalan, s ez annak a követelménye, hogy egy ilyen világméretű központi hatalom és elituralom csak akkor tud működni, ha vitán kívüli egyetértés van a tekintetben, hogy milyen szabályok és eljárások érvényesek a világméretű központi hatalom illetékes vezetőire, legfelsőbb szerveire, azok kormányra lépésének, hatalomgyakorlásának, utódlásának érvényes módjára, valamint a világméretű elithez való tartozás kritériumaira és az elit utánpótlására nézve. Vagyis világállami és elituralmi kérdésfeltevés esetén sem lehet megkerülni a hatalom *legitimitásának* mint a funkcionáriusoktól és alattvalóktól elvárható *lojalitás* egyetlen lehetséges tartós forrásának a problémáját.

b) A világméretű központi hatalom és elituralom legitimitásának lehetséges forrásai

A legitimitásnak, a hatalom törvényességének végső gyökere mindig a reá vonatkozó közmeggyőződés, akkor is, ha olyan hatalomról, pl. monarchikus vagy arisztokratikus hatalomról van szó, mely a tömegeknek nem enged intézményszerű, szervezetszerű beleszólást a közügyekbe. Az ilyen hatalomnak is, ha el akarja érni a kormányzásnak azt a szilárdságát és nyugalmat, mely csak a legitim hatalmak sajátja, a közmeggyőződésben kell gyökereznie, ha másban nem, a tömegeknek abban a szándékosan passzív magatartásában, mellyel a közügyekkel való foglalkozást tudatosan és kimondottan elismerik valamilyen központi hatalom vagy kiválasztott réteg kizárólagos feladatának. Nem elég tehát a világméretű központi hatalom és elituralom programjait helyes és célszerű *javaslatokként* vagy *követelményekként* megfogalmazni: ezen túl fel kell tenni

a kérdést, létezik-e vagy belátható időn belül létrehozható-e olyan közmeggyőződés, melynek értelmében egy világméretű vagy egyéb központi hatalomnak engedelmeskedni kell és egy világméretű vagy egyéb uralkodó elitet követni kell. Azok az álláspontok, melyek ennek szükségességét vallják, általában arra mutatnak rá, hogy a modern tömegközlelési eszközök és technika feltételei között maga a közvélemény, közfelfogás, közmeggyőződés is olyan *technikailag irányítható, manipulálható* tényezőkké válnak, melyeknek ellenőrzését szükségszerűen felsőbb hatalmak és kiváltságos elitek tartják kezükben; ennek felel meg az a tény is, hogy a *tömegek* mind fokozódó *politikai passzivitást* mutatnak: még a régi demokratikus gyakorlattal rendelkező országokban is számos jel szerint belefáradtak, a fejletlenebb országokban pedig egyáltalán bele sem jöttek a számukra mind áttekinthetetlenebbé váló politikába és a formális demokrácia igazában felülről manipulált intézményeinek irányításába, s a maguk számára valójában nem demokráciát s egyáltalában nem politikát, hanem békét és jólétet, a politikában pedig elsősorban biztonságot nyújtó erős kormányzatot és teljesítőképes elitet kívánnak.

Ebben a helyzetrajzban sok igaz elem van, mégis egészében teljesen félreérti a tömegek valóságos közösségi és lélektani állapotát. Szó sincs arról, hogy korunkban az időnként passzívnak látszó tömegek beleegyezéssel vagy akár csak belenyugvással fogadnák személyiségi és közösségi helyzetüknek – anyagi helyzetük kisebb-nagyobb mértékű javulása mellett történő – fokozatos romlását: a *tevékenységük értelméből* való fokozódó kirekesztettségüket, az *állásfoglalásaikban* történő fokozódó manipuláltatásukat és a központi hatalmak és elitek *uralmi* igényét. Az emberiség mai helyzete gyökeresen különbözik az egykori engedelmes tömegekkel rendelkező, a szabadságmozgalmak és nacionalizmus „mérget” nem ismerő, nagy békeszervező birodalmak helyzetétől. Igaz, a politikailag legfejlettebb tömegek is könnyen megunják a politika kommercializált vagy agyonpropagált formáit, s kívánnák – mint ahogyan mindig is kívánták és kívánni fogják – a közrendet fenntartani képes erős kormányzati hatalmat és teljesítőképes elitet, amennyiben az valóban teljesítőképes elit, nem pedig annak mezébe bújtatott uralmi igényű kiváltságos réteg. A tömegek politikai aktivitása azonban mindennek ellenére is minden, a történelemben ismert mértéket felülhalad, állandóan növekszik, s mind nagyobb követelményeket támaszt a felette álló hatalommal szemben szabadság, egyenlőség, igazságosság, jólét, törvényesség és igazmondás tekintetében. Fel kell ismernünk, hogy a népek, miközben a politika bizonyos vonatkozásait unják, s ebben vagy abban a konkrét kérdésben becsaphatóknak és manipulálhatóknak bizonyulnak, ezeket az alapvető igényeket egy percre sem adták fel, s ezek megléte vagy hiánya felől csak igen rövid időre lehet őket félrevezetni. S minden jel szerint a harmadik

világ politikai passzivitása is pontosan abban az irányban csökken és fog csökkenni, amilyen arányban a szegénységből és az elmaradottságból kiemelkedik. Azok a tömegek viszont, melyek torz, meghamisított vagy manipulált közéleti formák között kénytelenek élni, ezt egyáltalán nem a régi világbirodalmak engedelmes lakosságának passzivitásával teszik, hanem mindezekre az elégtelenségekre és hazugságokra, mint arra már rámutattunk, forradalmi mozgalmakkal, politikai hisztériákkal vagy erjedő elégedetlenséggel reagálnak. Ilyenekkel kell szembenéznie minden *hatalomnak és uralkodó elitnek*, tehát a világméretű központi hatalomnak és elitnek is, mely nem bírja eredendően vagy nem képes megszerezni a tömegek aktív politikai helyeslését.

Okunk van tehát azt gyanítani, hogy a *világdiktatúra* és az *elituralom* programjai, minden látszólagos modernségük és jövőre hivatkozó aspektusaik ellenére is, nem a jövőt képviselik, hanem sok vonatkozásban ugyanúgy a *monarchizmus* és *arisztokratizmus* letűnt uralmi igényű társadalomszervezési elveinek csupán külsőleg modernizált új kiadását jelentik, mint a *nacionalizmusok* ideológiáinak bizonyos hasonló elemei.

A világállamban vagy világelitben való gondolkodás legfőbb baja nem az, hogy utópisztikus és keresztülvihetetlen, mert ez önmagában nem bizonyos, és ennek eldöntéséhez úgysincs meg a történeti távlatunk. Az igazi baj az, hogy a világállam és államsokaság, elituralom vagy tömeguralom alternatíváinak a központba helyezése a hangsúlyt a hatalomra, uralomra, azok méreteire és külső technikáira helyezi, nem pedig a hatalom funkcionálásának társadalmi és lélektani feltételeire. Ezt a szemléletet elvakítja az a tény, hogy a világ mai közlekedési és technikai fejlettsége mellett valóban nem volna lehetetlen egy világállamnak felülről való eladminisztrálása, ha ez csak *adminisztrációs technika kérdése lenne*, de egyáltalán nem csak az. Bármennyire szuggesztívek és inspirálóak tehát Toynbee-nek a különböző régi kultúrák *világállami* törekvéseiről szóló elmefuttatásai, a nagy kultúrák igazi szervezési csúcsteljesítményei nem a világállam igényű nagy *államok*, hanem a világméretű nagy *legitimitások*, akár egységes államok, akár államsokaságok voltak is. Az államalakulás és állampusztulási katasztrófák körforgásában nyugvópontot az eddigi tanulságok szerint nem a hatalom méreteinek vagy intenzitásának fokozása, hanem azok a politikai rendszerek nyújtották, akár világbirodalmak (pl. a Római Birodalom), akár államsokaságok (pl. a 17–18. századi Európa), akár monarchiák, akár arisztokráciák, akár demokráciák voltak is, melyek a legitimitásnak valamilyen aránylag stabil formáját tudták kialakítani. A mi korunkban pedig minden jel arra mutat, hogy a legitimitásnak nem létezik más érvényes formája, mint az, amely a népszuverenitáson és az önrendelkezésen nyugszik.

c) Az önrendelkezés és magasabb integráció szembeállításának terméketlensége és a magasabb integráció fokozatos útja

Mindez semmit sem von le annak az érvelésnek az igazságából, mely szerint az előző fejezetben felsorolt magasabb integrációk, közöttük bizonyos fokú világméretű integráció is, az emberiség mégoly tagolt állapotában s a nemzetállam mégoly erős érvényesülése mellett is már ma kitűzhető célt, előre látható fejleményt és sürgősnek minősíthető szükségességet jelentenek. Csak éppen annak nincs sok értelme, hogy ezt a perspektívát az önrendelkezés elvével szembeállítsuk.

A magasabb integráció útjában nem az önrendelkezés elve áll, mely a népeknek a maguk politikai kereteivel való rendelkezési jogát mondja ki, s ugyanúgy eredményezheti nemzetállamok, mint világállam kialakulását, aszerint, hogy az önrendelkező népek e tárgyban hogyan rendelkeznek: az akadály nem az önrendelkezés *elve*, hanem a népek önrendelkezésének, akaratának jelenlegi tényleges iránya és tartalma, az a *tény*, hogy a közösségi tudat jelenlegi állapotában az önrendelkezés elsősorban nemzetállamok alakítására irányul, s csak lényegesen szerényebb mértékben nemzetfeletti integrációk, még kevésbé egyetemes, világméretű integráció alakítására.

Mindamellett a nagy forradalmaknak az emberiség és a nemzetek ügye közötti harmónia lehetőségére nézve vallott optimizmusa, minden kitérés és elakadás ellenére, továbbra is érvényes: áll az, hogy a szabadság elvi követelményeinek és következményeinek a komolyan vett érvényesítése valóban döntően csökkenti mindazokat az erőket, melyek a nemzeteket egymás ellen fordítják. Ezt igazolja a felszabaduló és a fejlettebb országok összehasonlításából merített tapasztalat is, mely azt mutatja, hogy az integráció útja nem a nemzetállam fázisának az átugrásán keresztül, hanem a nemzeti keret külső stabilizálódásán és belső szabadságtartalmának a megnövekedésén át vezet. A nemzetfeletti integráció felé nem azoknak a nemzeteknek az *akarata*, az *önrendelkezése* indul el a legnagyobb lendülettel, melyeknek erre gazdasági és művelődési elmaradottságuk folytán a legnagyobb szükségük lenne, hanem azoké, amelyekben nemzeti kereteik stabilizáltsága és nemzeti egzisztenciájuk biztosítottsága folytán a demokratizmus és nemzeti tudat harmóniában tudtak maradni, vagy újból harmóniába tudtak kerülni. A nemzeti tudat és nemzeti keretek elleni nem nagyon kilátásos küzdelem helyett tehát sürgősebb és gyakorlatibb cél annak az útját keresni, hogyan lehetne a nemzetalakulásnak sok ponton nagyon keserves folyamatát az alakuló nemzetek számára minél simábbá és zökkenőmentesebbé tenni, a már kialakult nemzetek számára pedig a befejezettség és biztonság állapotát létrehozni. Ezáltal válnak feloldhatóvá a nemzeti tudatra és nemzeti érdekre ráépült hatalmi érdekek, uralmi

igények, agresszív indulatok és nacionalista ideológiák, s összeegyeztethetővé a nemzeti érdek és a magasabb integráció érdeke. Így lehet inkább folyamatos aprómunkával, mintsem drámai fordulattal, inkább a nemzetállami keretekre való ráépülés, mintsem a velük való éles szembefordulás útján a magasabb integráció felé elindulni. S valószínűleg elsőre nem a világállam felé, hanem olyan, kontinenseket vagy szubkontinenseket, együttes nagy politikai vállalkozásokat vagy kultúrköröket összefogó nagy politikai alakulatok irányában, melyek már méreteiknél és összefüggő céljaiknál fogva is közelebb állnak az emberiség ügyéhez, mint a nemzetállamok. Ilyen tendenciáknak, valamint bizonyos fokú lazább szerkezetű világméretű integrációra való törekvésnek már ma is számos jele van a népek akaratában, *önrendelkezésében* is.

d) *Önrendelkezés és federáció*

Ezeknek a gondolatoknak a jegyében próbálhatjuk tisztázni az önrendelkezési elvnek a *federáció* mint magasabb integráció elvével való viszonyát, amit ma szintén gyakran fognak fel ellentétként. A federáció elve eredetileg ugyanúgy a demokratikus szabadságeszme egyik kiágazása, mint az önrendelkezés elve, s vagy azt jelentette, hogy különálló egységek önkéntes elhatározás alapján federációba egyesüljenek, vagy azt, hogy egy meglevő központosított állami szervezet a federalizálódás útján a maga alkotórészeinek nagyobb önkormányzatot, önrendelkezést, önállóságot biztosítson, vagy azt, hogy egy már kialakult federáció keretén belül a tagok önállósága, önrendelkezése, önkormányzata a központosító tendenciákkal szemben épségben maradjon. Legújabban azonban a federáció értékelésében némi hangsúlyeltolódás következett be: előtérbe került egy olyan felfogás, mely minden körülmények között szorgalmazza a federációk alakulását, fenntartását és a széthúzó tendenciákkal szemben való megvédelmezését, éspedig elsősorban nem azok szabadságtartalma miatt, hanem azért, hogy ilyen módon *nagyobb*, életképesebb, magasabb integráció felé mutató egységek jöjjenek létre, s elsősorban ennek *eszközeként* tekinti a federáció szabadságtartalmát is, mint ami képes a tagok számára az egyesüléshez való kedvet növelni. E szerint a feltevés szerint minden federáció, mely létrejövetelel az addiginál nagyobb államkeretet hív életre, már ezért is értékes, viszont minden tendencia, mely a federációk létrejöttét akadályozza, vagy a meglevőket bomlasztja, szükségképpen az olyannyira szükséges magasabb integrálódás kárát jelenti.

A federációnak ilyenfajta, önmagáért való értékelése a szempontok és fogalmak összezavarásához vezet, s így nagymértékben tévútra vezető. A federáció belső, sajátos értékét a dolog természete szerint csak annak *szabadságtartalma*

döntheti el: egyrészt az, hogy mennyi *szabadság*, igazságosság, valóságos önrendelkezés, békés együttélés valósul meg a federáció szóban levő formája által, másrészt az, hogy mennyi *megegyezés*, közös akarat, közös nemzetialakulási elhatározás vagy nemzetfeletti egyesülési szándék, belső homogeneitás vagy affinitás, tisztázott közös alapelv, közös terv, közös érdek tartja össze. Ez utóbbiakról lehet leolvasni azt, hogy a szóban levő federáció alakulásának, erősödésének, lazulásának vagy bomlásának tendenciái mennyire egyeznek a nemzetialakulás vagy nemzetfeletti egyesülés, szupernemzet-alakulás tényleges irányvonalával. A federáció elve tehát, mivel nem önmagában való értéket, hanem a szabadság-egszéméből levezetett értéket jelent, nem ad a kezünkbe olyan kulcsot, melynek segítségével pl. mindent jónak ítélnénk, ami meglevő egységek federalizálódását vagy federációk alakulását jelenti; s azt sem mondhatjuk, hogy ezek közül a fejlemények közül akár egyik, akár másik önmagában modern vagy önmagában retrográd volna. „Modern” tendencia a világméretű vagy nemzetfeletti, szupernemzetszerű federációk előrehaladása, de ugyanezek erőltetése lehet retrográd is; „modern” tendencia a részek önkormányzatának növekedése, de adott összefüggésben, ha még kisebb részek zavartalan elnyomására irányul, lehet retrográd is. Legújabb kori folyamatokként egyaránt láttuk federációk alakulását, a szövetségi kapcsolat állandóan egyforma vagy fokozódó szorossága mellett, ugyanakkor láttuk federációk lazulását, melyek egyik esetben egy bizonyos ponton stabilizálódtak, más esetben a teljes bomlás felé haladtak tovább. Konkrét esetben csak a szabadságtartalomnak, valamint a nemzeti és nemzetfeletti közösségalakulások tényleges tendenciáinak a vizsgálata alapján foglалhatunk ilyen fejlemények értékelésében állást. Ennek alapján pl. elég nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a Brit Birodalomnak Brit Nemzetközösséggé való lazulása pozitív értékű folyamat volt, de teljes felbomlása tartalmazna negatív értékű elemeket is. Az Egyesült Államokra nézve viszont azt állapíthatjuk meg, hogy a federális szerkezet számos jelentős szabadságelemet tartalmaz, ugyanakkor azonban bizonyos esetekben a tagállamok jogaira való hivatkozás az államokon belüli belső elnyomó helyzetek konzerválására irányuló retrográd tendenciákat takar; egyben megállapíthatjuk, hogy az Egyesült Államok szövetségi hatalmának növekedése egyben a mindinkább egységesedő amerikai nemzet kialakulásával párhuzamos folyamat.

A fogalmak ilyen értelmű tisztázása után kétséges értékű buzgólkodásnak kell tartanunk azt, mely egymással komolyan egyesülni nem óhajtó felek között akar létrehozni federációt, vagy nemzeti ellentétektől szétszabdalt nemzetcsoportoknak azt javasolja, hogy vitás kérdéseik tisztázása *helyett* lépjenek federációra egymással, vagy szétesőben levő federációkat minden erővel együtt akar tartani. A federáció éppen úgy nem csodaszer, mint a színdarab utolsó jelenetében vagy

a regény utolsó fejezetében létrejövő házasság: nem törli el a problémákat, hanem új problémák sokaságát veti fel, tehát nem lehet fél akarattal vagy elintézetlen problémákkal belemenni, sem mindenáron, öncélúan fenntartani. Nem bizonyos, hogy a nagytól egyenesebb út vezet a még nagyobbhoz, mint a kicsitől; sok jel mutat arra, hogy a nemzeteknek ahhoz, hogy életképes nemzetfeletti integrációkban egyesüljenek, előbb világosan meg kell alakulniuk, és ahhoz, hogy megalakuljanak, előbb sokszor szét kell vetniük vagy el kell utasítaniuk az olyan, akár régi, akár új működésképtelen federációkat, melyek nem képesek számukra a nemzetté alakulás és társadalmi haladás együttes távlatát nyújtani. A gyarmatbirodalmak lazulásával vagy bomlásával kapcsolatban a szemünk előtt jöttek létre sorozatosan federációszerű alakulatok, amelyeknek viszontagságos és több kudarcot, mint sikert mutató története azt tanúsítja, hogy e federációk sikerét csak a szabadság, önkormányzat és önkéntesség garanciái, a közös célok tisztázása, a nemzetalakulás vagy nemzetfölötti egyesülés *tényleges* irányával való egyezés és a nemzeti *keretek* világos elhatárolása biztosíthatja.

*e) Az önrendelkezés és nemzetállam kritikája
az általuk szétrobbantott régebbi nagyobb egységek oldaláról*

A federációról mondtak még fokozottabban állanak arra a kritikára, mely az önrendelkezéssel és nemzetállammal szemben a múlt oldaláról hoz fel érveket, s feleleveníti – és a gyarmati felszabadulás diszharmóniáinak kibontakozása nyomán fokozódó nyomatékkal fogja feleleveníteni – az önrendelkezési elv által szétrobbantott egykori nagyobb egységek, pl. a Habsburg-birodalom vagy a gyarmati uralkodások s a mögöttük álló régebbi elvek konszolidációs és integrációs erőit, melyeknek biztonságát, nagyobbvonalúságát, magasabb kultúrszintjét sokszor nemcsak egykori privilegizáltak, hanem „egyszerű” emberek is némi nosztalgiával idézik vissza. Tisztában kell azonban lennünk azzal, hogy e letűnt birodalmak konszolidációs és integrációs erőinek a kiemelése egyben a mögöttük álló monarchikus-arisztokratikus elv, illetve faji felsőbbtség értékelését is magában foglalja. Valóban nem is vitás, hogy minden olyan birodalom, mely a lakosságnak tekintélyes hányada által vallott és további döntő hányada által passzíve eltűrt, összesen tehát a lakosság többsége által elfogadott monarchikus-arisztokratikus elven vagy faji felsőbbségen alapult, szilárdabb tekintélyt tudott kifejteni, és aránylag simábban, zökkenőmentesebben és olcsóbban tudott igazgatni, mint azok az új államok, melyek többé-kevésbé elmaradt, helyenként törzsi feltételek között, elégtelen előzmények alapján vagy egyenesen a semmiből igyekeztek vagy igyekeznek nemzeti államot, nemzeti intelligenciát s nemzeti államszervezetet teremteni.

Ezekkel a megállapításokkal azonban nem jutunk messzire. Amint arra már többször rámutattunk, valójában itt sem áll fenn a lehetősége annak, hogy válogassunk a hitelüket vesztett, régi alapelveken nyugvó alakulatok és a nemzetállamok alakítására irányuló tendencia között: azt, hogy a hatalmak vagy a hatalmi körök elhatárolását egy adott pillanatban mivel lehet igazolni, nem tetszés vagy ellen-szenv, hanem kizárólag az érvényes közmeggyőződés dönti el. Tapasztalat szerint, ahol egyszer tömegmozgalomként fellépett a hatalom igazolása iránti igény, sem-miféle aránylagosan zökkenőmentes igazgatás nem segíthet az olyan uralmi szervezeteken, melyek szenvedő alanyaiban – s rendszerint az uralom hordo-zóiban magukban is – megrendült a hatalmat addig igazoló alapelvek hitele; s ahol egyszer tömegmozgalomként fellép a nemzetállam alapítása iránti igény, ott semmiféle konszolidáció nem segíthet az olyan nagyobb integrációkon, me-lyeket nem éltet erőteljes tömegérzelmeken alapuló közösségi tudat. Az említett letűnt birodalmak csupán összetettségük pusztá tényénél fogva képviseltek bizo-nyos fokú integrációt, de annak, hogy a *szükséges* integrációt képviseljék vagy an-nak útját egyengessék, éppen az alapjukat képező túlhaladott elv – monarchikus-fe-udális legitimitás, illetve faji felsőbbtség – állotta útját. Éppen ezért közülük azok, melyeknek végül is megadatott az aránylagosan békességes felbomlás kegyelme, éppen azáltal tették szabadabbá az utat a szükséges integrációk számára, hogy feladták a maguk túlhaladott alapelvét, és szabad utat engedtek az önrendel-kezési elv érvényesülésének. Idő és szerencse természetesen sokáig fenntarthat korhadtt épületeket is, s ilyen alapon az említett összeomlott birodalmak közül nem egy fennállhatna éppen ma is; végső alternatívájuk azonban így is csak az lett volna, hogy vagy összeomlanak az első komoly viharra, vagy többé-kevésbé okosan és többé-kevésbé idejében lebontják őket. S maguk azok is, akik visz-szakívánják őket, többnyire valahogy úgy képzelik, hogy a biztonság és rend csak magukban térjenek vissza, anélkül, hogy visszatérnének az elnyomásnak, felsőbbbségi gőgnek, kizsákmányolásnak és a nemzeti igények semmibebevésé-nek azok a jelenségei, melyek éppen e képződmények bukását okozták.

Természetesen a régi integráció szétrobbanása önmagában csak előfeltéte-le, de nem garanciája az új, egészségesebb integrációnak; ha az új egységekben különböző okok miatt nem indul meg kifelé a stabilizálódás és világos elhatá-rolódás, befelé a szabadság irányában való fejlődés s egymás között a valóságos igényeknek megfelelő és önkéntes integrálódás, akkor állanak elő azok a „balka-nizálódási” jelenségek, melyek az említett letűnt nagyobb egységeket vissza-menőleg igazolni látszanak. Mindamellett változatlanul kártékony és hiábavaló az a mostanában mind gyakrabban hangot kapó sajnálkozás, mely szerint „kár volt úgy sietni” a gyarmati birodalmak felszámolásával: ehelyett legfeljebb azt állapíthatjuk meg, hogy ezt a felszámolást nem későbbben, de sokkal átgondol-

tabban, egységesebben és elvszerűbben lehetett és kellett volna végrehajtani; de ennek a megállapításnak is csak előre nézve, nem pedig a múltat visszaidézve van értelme.

*f) A népszuverenitás és önrendelkezés
elveinek kikerülhetetlensége a nemzetközi integráció útján*

Úgy látszik tehát, hogy mindig újból beleütközünk a szabadságon és egyenlő emberi méltóságon alapuló társadalomszervezés alapelveinek, a népszuverenitásnak és az önrendelkezésnek a követelményeibe, akármilyen életbevágó érdekek nevében s akármilyen meggyőző indokolással próbáljuk is megkerülni őket. A világ minden jel szerint kritikus kérdésekben és kritikus pillanatokban ma sem rendelkezik a belső és külső rendezésnek semmiféle más, közmeggyőződésben gyökerező és a legitimitás társadalmi és lélektani feltételeit biztosítani képes elvével, mint a népszuverenitással, az alapvető emberi jogokkal és az önrendelkezéssel, és semmi jele sincs annak, hogy a belátható jövőben ezeket bármi jobbal fel akarná vagy fel tudná váltani. Ma világszerte lényegében érintetlenül érvényben van egy közmeggyőződés, mely kritikus bel- és külpolitikai kérdésekben a népnek megfelelő formában elhangzó szavát elfogadja „Isten szavá”-nak, a királyok, nagyurak, diktátorok, uralkodó elitek és technokraták szavát pedig nem. Az önrendelkezési elvvel szemben sorban felhozott kritikák tehát azokra az idestova 300 éve periodikusan visszatérő kritikus elméletekre és kiábrándulási hangulatokra emlékeztetnek, melyek a népszuverenitás belső államszervezeti elvének lealkonyulását hirdették meg újból és újból, s melyekről eddig mindig kiderült, hogy valami rosszabbat akartak bevezetni vagy visszahozni az elparentált népszuverenitás helyébe, mely újult erővel kelt fel újból. Valahogy így állunk a népszuverenitásnak megfelelő államközi elvvel, az önrendelkezési elvvel, s a vele szemben fellépő kritikákkal és kiábrándulásokkal is. Sok jel mutat arra is, hogy a demokratikus szabadságesszméből levezetett elveknek, a népszuverenitásnak és önrendelkezésnek a torzítás nélküli alkalmazása egyben a háború veszélyét is sokkal inkább csökkenteni képes – még az államok sokaságának fennmaradása mellett is –, mint az uralom méreteinek a maximumra való fokozása magában. Okunk van tehát feltenni, hogy ha kevésbé mutatós is, de *hatékonyabb* azon gondolkodni, hogy az önrendelkezés elve alapján milyen társadalmi technikákkal lehet az államok pluralitása mellett is a békés együttélés lehetőségét magában rejtő stabil egyensúlyt létrehozni. Ez természetesen semmit sem von le a világállamra, világelitre vagy magasabb integrációkra vonatkozó esetleges termékeny és konstruktív tervek jelentőségéből. Azonban bármennyire gyorsan, a vártnál bármennyire gyorsabban vagy akár egészen váratlanul jön is létre a vi-

lág méretű központi hatalom, az bizonyos, hogy az emberiség feje fölül az atomkatasztrófa veszedelmét még ez előtt, a mai, nemzetállamokból álló nemzetközi államközösség feltételei között kell elhárítani. Ezért az önrendelkezési elvvel, mint a mai nemzetközi államközösség alapvető rendező elvével kapcsolatos problémák tisztázása alól a nemzetközi integrációnak semmiféle perspektívája nem ment fel bennünket.

7. Az önrendelkezéssel látszólag konkuráló egyéb államalakulási és területrendezési elvek

a) A nemzeti elv és variánsai: a nemzetiségi, történeti, etnikai és hasonló elvek

Az önrendelkezési elv érvényességét azonban a tényleges politikai gyakorlat során gyakran kétségbe vonják sokkal kevésbé nagyigényű programok, elméletek és kritikák nevében is. Sokszor egyszerűen azért, hogy konkrét államalakulási és területrendezési kérdésekben hol jóhiszeműen, a tárgyilagos döntés igényével, hol rosszhiszeműen, politikai hatalmi célok érdekében az önrendelkezési elvet másképp fogalmazó, azzal konkurálni látszó vagy ellentétes, attól független vagy teljességgel más kiindulású elveket alkalmaznak, alkalmazni javasolnak vagy rájuk hivatkoznak.

Ilyen mindenekelőtt a *nemzeti elv*, valamint annak variánsai, a *nemzetiségek elve* vagy a *népiség* (Volkstum) *elve*, amelyekre a 19. és 20. század folyamán a legkülönbözőbb államalakulási és területi összefüggésekben történt hivatkozás, és pedig általában az önrendelkezési elvvel azonos értelemben, megfelelően annak a ténynek, hogy a társadalmi fejlődés jelen szakaszában az önrendelkezés gyakorlatilag túlnyomórészt *nemzetállam* alakítására irányuló közösségi akarat megnyilvánulását jelenti. Ebben a helyzetben a nemzeti elv, a nemzetiségek elve, a népiség elve nem jelentenek mást, mint utalást azokra az *objektív kritériumokra*, melyeket az önrendelkezésen alapuló nemzetalakulás az adott esetben követett vagy világosan és előre láthatóan követni fog. A *nemzeti elv* kifejezés a hangsúlyt a *történetileg kialakult politikai keretek* kritériumára helyezi, a *népiség* elve az *etnikai, nyelvi* kritériumokra, a *nemzetiségeknek* a múlt században emlegetett elve viszont ezt a problémát nyitva hagyta.

E kétféle szempont századunkban jelentkezett ellentétként, mint a *történeti elv* és az *etnikai elv* szembenállása. Nyugat- és Észak-Európában, valamint a világ igen sok más pontján ugyanis a nemzetalakulás általában követte azokat a történetileg stabilizált politikai kereteket, melyeket annak idején rengeteg dinasztikus és háborús esetlegesség hozott létre, azonban stabilizálódásuk még

a demokratizmus tömegmozgalmainak megjelenése *előtt* bekövetkezett. Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában, valamint a világ több más pontján a nemzetalakulás némi ingadozás után elvált a több okból bizonytalanná vált történelmi keretektől, és teljes mértékben az etnikai, nyelvi kereteket kezdte követni. Ilyen fejlemény általában könnyen bekövetkezik ott, ahol a demokratikus és nemzeti tömegmozgalmak nem stabil, hanem vitatott állami keretekkel találták magukat szemben, és a nemzetalakulás egyszerre jelenti egyrészt a demokratizmus szellemi és tömegmozgalmaival, másrészt a fennálló állami keretek átrendezését. Néhány ritka kivételes esetben előfordult az is, hogy a *vallás* jelentkezett nemzetalakító tényezőként vagy etnikai különbségek hordozójaként, néha önállóan, gyakrabban azonban más tényezőkkel, elsősorban nyelvi különál-lással párhuzamosan.

Mindezeknek a nemzetalakulás tényleges vagy várható útját megjelölő kritériumoknak az a legfőbb jelentőségük, hogy ott, ahol egyértelműek és problémátlanok, adott esetben különösebb eljárások nélkül, a nép formális megkérdezése nélkül is a rendezés alapjául vehetők. Ez azonban nem azt jelenti, hogy e szempontokat egyenrangú „elvek”-ként az önrendelkezés alapvető demokratikus elvével *szembe* lehetne állítani. Ahol ezek az önrendelkezési elvvel ténylegesen összeütközni látszottak, ott mindig a nemzetalakulási folyamat valamiféle átmenetéről, forrongásáról, határesetéről, elakadásáról, ellentétes irányú hatalmi erők közbelépéséről, nacionalista ideológiák megjelenéséről s mindezzel kapcsolatban a nemzetalakulási folyamat szándéktalan vagy szándékos félre-értéséről volt szó. Ennek a következő példáit érdemes említenünk:

1. Az önrendelkezési elv *szembekerült a történelmi elvvel* mint a nemzeti elv variánsával akkor, mikor valahol a nemzetalakulás a történelmi elvről az etnikai elvre tért át, mint pl. Közép- és Kelet-Európában, ahol a nemzetalakulás folyamata némi ingadozás után elvált az itt lévő, amúgy is megtépzott történelmi keretektől, a Német-római Szent Birodalomtól, a történelmi Lengyelországtól, a történelmi Magyarországtól, és nyelvi választóvonalak szerint haladt tovább. Itt egyes történelmi államkeretek érdekében próbálták a történelmi elv formájában nacionalista ideológiát létrehozni, az önrendelkezés erejével támogatott etnikai elvvel – többnyire eredménytelenül – szembefordulni, és a történelmi államkeretet antidemokratikus módon a másnyelvűekre rákényszeríteni.
2. Az önrendelkezési elv *az etnikai elvvel* mint a nemzeti elv variánsával ott *került szembe*, ahol a történelmi fejlemények a nemzetalakulást a régebben érvényesült etnikai választóvonalaktól eltérő irányba vitték. Ennek klasszikus példája Elzász-Lotaringia esete, mely a történelmi fejlemények során elszakadt a vele etnikai – és régebbi történelmi – kapcsolatban lévő németiségtől, és

a francia nemzetalakulásnak lett a részese. Ezzel szemben a német nemzet egészében, főleg pedig keleti határain a nyelvi keretek szerint alakult meg, s így a német nemzeti értelmiség nem volt képes megérteni, hogy ebben az alakulásban a német nyelvű elzásziak és lotaringiaiak miért nem akarnak részt venni. Görres volt az első, aki meghökkenve állapította meg 1814-ben, hogy míg a Rajna-vidék felszabadítókként fogadta a szövetséges poroszokat és osztrákokat, addig az elzászi és lotaringiai lakosság éppen olyan ellenséges maradt velük szemben, mint a többi Franciaország. Már ő is, s utána többen nemzedéknyi német vélte ezt valami időleges aberrációnak, kulturális sznobságnak, melyből ezeknek az elfajzott németeknek idővel ki kell majd gyógyulniuk. Itt az etnikai elvet (Volkstum) abszolút elvvé tevő nacionalista ideológia fordult szembe az önrendelkezés és nemzetalakulás erejével támogatott, történetileg kialakult új politikai kapcsolattal, s akart – ugyancsak antidemokratikus módon – az elzásziakra és a lotaringiaiak egy részére etnikumuk alapján rákényszeríteni olyan politikai tudatot, mely azokban már nem élt.

Bár ezek után magától értetődőnek vehetjük, de mégis fontos rámutatni a fentebb mondottaknak arra a következményére, hogy olyan szélső esetekben, amikor a történeti vagy az etnikai elv semmiféle összefüggésben nincs az önrendelkezés és a nemzetalakulás folyamatával s annak ingadozásaival, ott az ezekre való rendszerint merőben hatalmi, uralmi célú hivatkozás önrendelkezési vagy nemzeti szempontból teljesen irreleváns, s még vitatételként sem komoly: a történeti elv nem régen letűnt állapotok önkényes felújítására való jogot jelent, hanem történetileg kialakult s a jelenig kiható kapcsolatok tényleges politikai jelentőségét fogalmazza meg; az etnikai elv nem néprajzi vagy nyelvtudományi kuriozitások alapján jogosult államokat alakítani, hanem valóságos társadalmi és politikai folyamatokat hordozó etnikai vagy nyelvi kapcsolat alapján.

Mindkét esetben világos az önrendelkezési elv és az általa támogatott nemzeti kritérium elsőbbsége a vele szemben érvényesíteni próbált – akár történeti, akár etnikai jellegű – nemzeti kritériummal szemben. Bonyolultabb ellenben

3. *primitív politikai tudatú közösségek* esetén az önrendelkezési elv és más elvek vélt összeütközése. Ezeknél ugyanis a lakosság tekintélyes részénél még nem lép fel aktuális önrendelkezési igény, mert ez csak a társadalmi, politikai, mozgalmi vezetők és értelmiségiek igényeként létezik, de csaknem mindig megvannak és leolvashatók azok a kritériumok és irányvonalak, melyek mentén a nemzetalakulás folyamata megindult és világos jelek szerint folytatódni fog. Ilyenkor rendszerint valami fennálló hatalmi érdek hivatkozik – csaknem

mindig rosszhiszeműen – a *nép akaratára*, arra, hogy a derék, egyszerű népet nem érdekli az állam, az államhatár, a függetlenség, a szabadságharc, hanem csak a békesség, a munka és az anyagi boldogulás. Ezek azok az esetek, amikor rosszhiszemű kérdésfeltevés vagy propaganda révén az önrendelkezést még a népszavazás formájában is a nemzetalakulás megzavarására vagy megakadályozására lehet felhasználni. Ilyenkor előnyben kell részesíteni a nemzetalakulás megállapítható objektív (történeti, etnikai vagy egyéb) kritériumát a rosszhiszeműen és formálisan alkalmazott „önrendelkezéssel” szemben.

E szempontok ilyen értelmű tisztázása után nem nagyon meggyőzőek azok az érvelések, melyek államalakulások és határviták tárgyában, főleg legújabban, a felszabadult gyarmati népek államainak határaival kapcsolatban arra hivatkoznak, hogy a határokat végeredményben a világ minden pontján önkény és esetlegesség szabta meg. Ebből valóban nem származik baj ott, ahol az egykor önkényesen és esetlegesen kialakult keretek rég stabilizálódtak, és a demokratizmus és nemzetalakulás fellépő mozgalmi magától értetődően ezeket követik; ellenben sok baj forrásai lehetnek ott, ahol e mozgalmak nem stabilizált keretekkel találják magukat szemben, s ahol az önkényes határ már kialakult vagy kialakulóban lévő tömeges nemzeti tudattal áll ellentétben. Ilyen esetben aligha remélhetjük, hogy a fennálló államhatárokhoz igazodó nemzeti tudatok fognak kialakulni, ahogyan az Nyugat-Európában, a modern nemzeti mozgalmakat jóval megelőzően stabilizálódott határok esetén történt.

b) Célszerűségi szempontok államalakulási és területi kérdésekben

Még inkább fenntartással kell fogadni az önrendelkezési elv szempontjából azokat az államalakulási és területrendezési kritériumokat, melyek valami látszólag reális, célszerűségi szempontra, *gazdasági, földrajzi, közlekedési* vagy esetleg *stratégiai* indokra hivatkoznak vitás kérdések elintézésénél. Ezek közül a *stratégiai* szempont szemmel láthatóan pusztán egyoldalú hatalmi érdekek alátámasztására szolgál, ezért is régtől fogva éles elutasításban részesült minden jóhiszemű államférfi és szakértő részéről, akiknek ilyen igényekkel kapcsolatban alkalmuk volt állást foglalniuk. Találó erre Marx megállapítása, hogy a katonai érdek által megszabott határok kiterjesztésénél nincs megállás, mert minden katonai vonalnál van egy még jobb katonai vonal. A *gazdasági, földrajzi, közlekedési* szempontok is az esetek túlnyomó részében csupán célszerűséginek, gyakorlatinak feltüntetett jogcímei valamilyen hatalmi, uralmi, hódítási célnak. Ezek azonban alkalmasak arra, hogy sokszor jóhiszemű szakértői szempontokként szerepeljenek államalakulási és határ-

vonási ügyekben, és pedig nemegyszer a legjobb akarattal, a *szóban lévő népek érdekében* érvényesítve. Ezeknek a különböző célszerűségi szempontoknak az önrendelkezési elvvel s a nemzetalakulási szempontokkal keverve való alkalmazása oly értelmű fogalomzavarra ad lehetőséget, mintha az államalakulási és területi kérdésekben való döntésnek számos lehetséges szempont között lehetne választania, s közöttük az önrendelkezés csupán *egy* a sok közül, amelyek között szabad játéka van az okos szakértői mérlegelésnek. Holott a lényeg az, hogy csak olyan elvet lehet alkalmazni, melyet a közmeggyőződés elfogad *legitimáló* erejűnek, mert csak ez tud az új államalakulás vagy határvonás iránt *lojalitást* biztosítani. Merőben célszerűségi szempontok csak egészen helyi méretben, mondhatnánk, községhatári szinten jöhetnek számításba: nemzeteknek széles körű közvélemény-nyel és heves közösségi indulatokkal összefüggő elhatárolásánál ilyen szempontok alapján dönteni annyi, mintha valaki azt akarná elrendelni, hogy egy baptista család térjen át az anglikán vallásra, mert az anglikán templom közelebb van a lakásához. Nem véletlen, hogy a Szovjetunió, noha ideológiájánál fogva vallja a gazdasági szempont döntő jelentőségét, a maga belső politikai határait mégsem gazdasági, célszerűségi szempontok szerint, hanem a nemzeti kérdés helyes felfogása alapján az etnikai elv alkalmazásával vonta meg. Államkeretek és államhatárok gazdasági célszerűtlenségének nem az államkeret és államhatár módosítása, hanem gazdasági integráció az orvossága, amely, mint láttuk, pontosan annál kevesebb ellenkezésre talál, minél stabilabb módon egyeznek az integrációban részt vevő állami keretek a nemzeti keretekkel.

Az önrendelkezési, nemzeti és célszerűségi szempontok között kialakult „szakértői” zűrzavar egyik klasszikus adaléka a moszuli vitában a Nemzetek Szövetsége részére készült szakértői jelentés, mely helyszíni tanulmányok alapján oly értelemben nyilatkozott az ügyben döntő jelentőségűnek tekintett népakaratról – most nem kutatjuk, mennyire helytállóan –, hogy az elsősorban *erős* kormányt kíván; ha tehát Nagy-Britannia benn marad Irakban, úgy oda akar csatlakozni, mert Nagy-Britanniát tekinti erősebbnek, ha azonban Nagy-Britannia kivonul, úgy inkább Törökországhoz csatlakozik, mert az a magában álló Iraknál erősebb. A területet azután – ezért vagy valószínűbben más okból – az akkor brit mandátum alatt maradó Irak kapta meg. Az egész, külsőleg épelméjűnek látszó gondolatmenet teljes grotesksége kiderül már abból, ha felvetjük a kérdést, vajon Nagy-Britanniának Irakból történt kivonulása után ezek szerint a területi kérdést is újból fel kellett volna vetni? De az érvelés igazi értelmetlensége mélyebben fekszik: abban a tényben, hogy egy olyan állítólagos népakarat, mely saját állami hovatartozása kérdésében *csak* leendő kormányának „erős” voltát tekinti fontosnak, teljességgel „önrendelkezés előtti” állapotban van, s így önrendelkezési szempontból teljesen irreleváns! Ilyen esetben nem az efféle nép-

akaratot, nem is valamilyen más célszerűségi szempontot, hanem a nemzetalakulás megállapítható tendenciáit kell megvizsgálni, s azok alapján dönteni.

Végeredményben azt látjuk tehát, hogy az önrendelkezéssel konkurálni látszó, más elnevezésű vagy vele ellentétes egyéb államalakulási vagy területrendezési elvek vagy visszavezethetők az önrendelkezési elvre, vagy pedig annak megkerülésére irányuló téves vagy rosszhiszemű álláspontokat képviselnek.

8. Az önrendelkezés mint az államok területi sérthetetlenségével szemben álló elv

a) *Az önrendelkezési elv felforgató hatásának elutasítása a fennálló államhatalmak oldaláról*

Az önrendelkezési elvvel szemben azonban fellép egy nem annyira elvi alapon álló, hanem inkább a mindenkori jelenből érkező, úgy is mondhatnánk, reálpolitikai kritika is: az, amely mindennemű fennálló államhatalom, közöttük a nemzetállamok nevében bélyegzi meg „felforgató”, belügyekbe beavatkozó, háborús veszedelmet felidéző tényezőkként a mindennemű önállósulásra, önrendelkezésre, elszakadásra irányuló mozgalmakat, hivatkozva arra is, hogy legutóbb Hitler is éppen ilyen követelésekkel forgatta fel a világot. Csatlakozik ehhez az állásponthoz az a jogászai érvelés is, mely arra mutat rá, hogy az önrendelkezési jog nincs szervesen beépítve a nemzetközi jog rendszerébe, s az Egyesült Nemzetek alapokmányában is csupán általános elvi deklarációként szerepel, amire nem lehet konkrét nemzetközi jogigényeket alapozni. Van végül olyan álláspont is, mely az önrendelkezési elvet nem utasítja el teljesen, de oly értelemben szorítja meg, hogy az csupán az önállósulni kívánó egész *nemzeteket*, vagyis az állami szerveződés komoly szintjén álló közösségeket illeti meg, de nem a *népeket*, vagyis a politikai formával nem rendelkező amorf embercsoportokat vagy néptöredékeket.

Ha ki akarjuk bogozni ezeknek az érveléseknek a helytálló és helyt nem álló elemeit, akkor mindenekelőtt újból utalnunk kell arra, hogy a nemzetközi közösség alkotmányának milyen döntő intézményes eleme a *területi stabilitás*, mely az államokat elsősorban indítja arra, hogy ennek biztosítása fejében a nemzetközi jogrend terheit és kötelezettségeit vállalják. Ezért jellemző az államokra nemzetközi vonatkozásban a saját területi állománnyal, *területi sérthetetlenséggel* szemben való különösen nagyfokú érzékenység, mely hajlandó az állam fizikai létét elsősorban a területi állománnyal azonosítani, a területi növekedéshez a gyarapodás, az erősödés, a területi veszteséghez a csökkenés,

a megsemmisülés képzeiteit kapcsolni. Ebben a szemléletben szinte szimbolikus jelentőségre emelkedik akár a meglévő, akár a kívánt államterületnek a *térképen* megjelenő *vizuális képe*, aminek hatása – többek között a modern tömegiskoláztatás és kartográfia jóvoltából – igen széles körre terjed ki. Kétségtelen, hogy ebben a szemléletben van egy bizonyos „önrendelkezés előtti”, antidemokratikus, uralkodó-birtokló vonás, és kétségtelenül demokratikusabb szemléletmód az, mely az országot elsősorban a vele együttérző állampolgárok összességeként, vagy, mondjuk, azok otthonainak összességeként fogja fel és látja megtestesülve. Mégis meg kell állapítanunk, hogy ez a területi államany köre csoportosuló szemlélet nemcsak az állam hatalmi szerveinek a képviselőire, hanem széles tömegekre is kiterjed, különösen olyan nemzeteknél, melyek ismerik az egzisztenciális veszélyeztetettség élményeit, a nemzetként való megsemmisülés vagy pláne fizikai megsemmisülés félelmeit.

Ezért csak demokratizmustól nagymértékben áthatott, igen stabil, politikailag nagyon érett és a maguk pusztá fizikai léténél nagyobb vállalkozásokat hordozó társadalmi és politikai közösségek hajlandók az államukkal szemben felvetett önrendelkezési igényekkel egyáltalán párbeszédbe bocsátkozni. Már az is az önrendelkezési elv tiszteletének igen magas fokát jelenti, ha egy állam hajlandó lemondani az anyaország részeként számon nem tartott, térben távoli, teljesen eltérő kultúrához tartozó *gyarmatai* feletti uralomról, vagy hajlandó alkotmányjogilag elismerni autonómiával rendelkező részeinek elszakadási jogát. Általában azonban igen rossz néven szokták venni, hogy az anyaországgal területileg kapcsolatos, bár *alkotmányjogi különállással*, önkormányzattal rendelkező területek önrendelkezésük mértékét fokozni akarják, vagy az elszakadás lehetőségét felvetik. Arra pedig a demokratizmus legmagasabb fokán álló társadalmak is nehezen hajlandók, hogy saját *anyaországuk közvetlen részeként* számon tartott területén élő, eltérő nemzeti tudatú lakosság önrendelkezési igényéről másként tudomást vegyenek, mint az erkölcsi és büntetőjogi elítélés formájában. Ezért jelenik meg rendkívül kritikus kérdésként a *területi önkormányzat* igényének felvetése: az államok azért vonakodnak, hogy az ezt igénylő népcsoportoknak területi önkormányzatot engedélyezzenek, mert ezáltal válik az addig merő belügyet jelentő amorf népcsoport láthatólag valamiféle különálló nemzeti individualitássá, nemzetté vagy annak csírájává, amely e címen, mint láttuk, az önrendelkezési elvre is könnyebben hivatkozhat, s több reménye van arra, hogy önrendelkezési vagy esetleg elszakadási igényét nemzetközi fórumok elé vihesse. A területi önkormányzat ezenfelül az, ami a szóban lévő népcsoport létét megeleveníti a *térképen*, s elszakadási tendenciák esetén egyben már készen hozza az új *határ* tervét is.

Mindezek együttvéve látszólag azt mutatják, hogy az önrendelkezési elv nevében támasztott követelések olyan valamit jelentenek, ami kisebb-nagyobb mér-

tékben beleütközik az egyetemes nemzetközi jogrend egyik legfontosabb alapintézményébe, az államok területi sérthetetlenségébe. Úgy látszik, mintha az önrendelkezési elv és a területi stabilitás valamiképpen egymással ellentétben lévő elvi álláspontok volnának.

*b) Az önrendelkezésnek mint igazoló és stabilizáló elvnek
a szükségessége a fennálló államhatalmak számára*

Ugyanakkor nem lehet észre nem vennünk, hogy az önrendelkezési jognak a fennálló államhatalmak nevében való elutasítása alapjában véve mennyire nem elvi, nem normatív, nem jogi állásponton alapszik. Ebben az érvelésben mindenekelőtt a ténylegesen fennálló, hatalmi eszközök birtokában lévő szervezetek hatalmi önfenntartása, mindennemű „elvhajzás”, „doktriner” állásponttal szemben való örök ellenkezése nyilvánul meg. Ez az álláspont sokszor a legvégletesebb – a nemzetközi jogrend szempontjából robbanásveszélyes – merevséggel hirdeti valamilyen fennálló állapot sérthetetlen szentségét, mintha létezne valamilyen, minden kormányt megillető „isteni jog” az alattvalók lojalitására. Ennek azonban a közmeggyőződésben semmi támasza nincs, ha a kormányok mégoly szívesen igényelnék is. Ilyen szellemben nemcsak a stabilitás, a rendezettség, a jogrend, a fejlődés komoly biztosítékát jelentő államok élnek ezzel az érveléssel ősrégi közmegegyezésen, nemzetközi határozatokon vagy érvényes szerződésen alapuló kereteik vagy határaik védelmében, hanem nyilvánvaló zsarnokságok, gyarmati uralmak vagy faji szupremáciák, a stabilitást teljességgel nélkülöző hirtelen és esetleges alakulatok vagy pláne katonai megszállók is ugyanezt az érvelést hangoztatják reménytelenül túlhaladott, eredendően jogtalan vagy teljességgel friss birtoklásaik, folyékony polgárháborús vagy gyarmati háborús helyzetek, fegyverszüneti vagy tűzszüneti vonalak vagy ezeknél lényegesen nem jobb tényleges állapotok védelmében is. Sőt minél ingatagabbak az ilyen érvelést érvényesítő hatalmi szervek erkölcsi, elvi és jogi alapjai, annál mélyebb felháborodással és annál nagyobb hangerővel szólnak a törvényes, mondhatnánk, Istentől rendelt felsőbbsséggel szemben illojális alattvalókról és ezt az illojalitást mesterségesen szító külső tényezőkről.

Természetesen joggal mondhatjuk, hogy az ilyen jogcím nélküli hatalmi szervezetek már nem vehetik igénybe területi sérthetetlenség címén a fennálló helyzetek nemzetközi jogi védelmét; az elhatárolás azonban nem olyan egyszerű. Arra nézve, hogy melyek azok az államhatalmak, melyeket ez a védelem már megillet, a klasszikus nemzetközi jog egy merőben külső kritériumot állapított és állapít meg: stabil és rendezett államhatalomnak kell lennie, amivé idővel a legdurvább zsarnokság, a legfrissebb hódítás is átváltozhatik. Ma azonban

nincs olyan államhatalom, mely ezzel az igazolással megelégednék, hanem kivétel nélkül mind arra hivatkozik – alappal vagy alaptalanul –, hogy az államot az egész lakosság egyöntetű akarata, önrendelkezése kívánja fenntartani, és azt nemzeti törekvéseinek megtestesüléseként tekinti. Ezzel párhuzamosan mindinkább kialakulóban van egy olyan nemzetközi köztudat is, mely a nemzetközi jogrend védelmét csak olyan államok részére szeretné fenntartani, melyek a hatalmi szilárdság és a formai jogi rendezettség külső kritériumán felül az emberi jogok, a demokratizmus, az önrendelkezés bizonyos – egyelőre igen szerényen megsza-
bott – minimumát is biztosítani képesek. Már az első világháború után megjelent az a gondolat, hogy az államok leendő nemzetközi szervezetének egyben a belső berendezkedésükben is demokratikus országok szervezetének is kellene lennie. Ennek a követelménynek a maximális érvényesítése kétségtelenül abban az arányban válik nehezzé, amilyen arányban a kialakuló világsszervezetek politikailag és kulturálisan nagyon eltérő s magát a demokratizmust is eltérően értelmező országok együtteséivé váltak. Így aztán a politikailag és ideológiailag szemben álló államok és államcsoportok hajlanak arra, hogy az emberi jogok, demokratizmus és önrendelkezés kritériumait ellenfeleiken szigorú mértékkel, barátaikon egészen enyhe mértékkel kérjék számon. Mégis megállapíthatjuk, hogy – különösen a fasizmus és a második világháború tanulságai után – mind gyakrabban fordul elő, hogy a nemzetközi köztudat időnként igen távol álló államokat és politikai rendszereket is össze tud hozni egy-egy olyan uralmi forma, belpolitikai rendszer vagy államfordulat elítélésében, melyek egy bizonyos minimális demokratizmus követelményének is alatta maradnak. Ennek jegyében vonták és vonják pl. kétségbe az egyébként többnyire régóta „konszolidált” gyarmatbirodalmak területi sérthetlenségét is.

Ezek szerint látszólag egy furcsa cirkulusba kerültünk bele: a nemzetközi jogrend által védett fennálló államhatalmak a velük szemben támasztott önrendelkezési igényekkel szemben a nemzetközi jogrendre, államuk területi sérthetlenségére hivatkozhatnak; de ugyanakkor ez nemcsak hogy nem helyezi hatályon kívül az önrendelkezési elv érvényességét, hanem e hivatkozásuk súlya abban az arányban növekszik, amilyen arányban maguk ezek az államhatalmak az emberi jogok, a demokratizmus, az önrendelkezés megnyilvánulásainak tekintetők. S ezzel párhuzamos az a tény is, hogy miközben a legingatagabb hatalmi szervezetek, hódítók, megszállók ítélik el legnagyobb hangerővel a felsőbbbséggel szemben való mindennemű ellenkezést, ugyanakkor minél inkább stabil, demokratikus és önrendelkezésen alapuló egy államhatalom, annál inkább hajlandó a vele szemben támasztott önrendelkezési igénnyel is párbeszédbe kezdeni.

Úgy látszik tehát, hogy az önrendelkezési elv funkciója nem szűkíthető „a fennálló államhatalommal szemben való felforgatás” szerepére: nemcsak fel-

forgató, hanem *igazoló* szerepe is van. Az az álláspont, mely – sokszor a béke iránti érthető aggodalomból – nyugtalanul nézi, túlbecsüli az önrendelkezési elv zavarkeltő, felforgató szerepét, egyben alaptalanul túlbecsüli az elvi alappal nem rendelkező tényleges helyzetek stabilizáló értékét is; ugyanakkor viszont teljesen figyelmen kívül hagyja vagy alábecsüli az *önrendelkezési elv* rendkívüli *stabilizáló* erejét és *sérelmeinek* zavarkeltő, *destabilizáló* hatását.

Az *önrendelkezési elv stabilizáló ereje* megmutatkozik abban, hogy egyrészt a neki megfelelő tényleges állapotokat a hatalmi viszonyok erején messze túlmenően meg tudja támasztani, másrészt az általa provokált vagy neki megfelelő változásokat is aránylag rövid idő alatt véglegessé, stabilá tudja tenni. Sokszor hajlandók vagyunk megfedkezni arról a kevésbé szembetűnő, de nagy jelentőségű tényről, hogy a világ mai nemzetközi jogrendjének és területi státusának elviselhető stabilitásában milyen része van annak, hogy ez a státus *nagyobb részben megfelel* az önrendelkezési elvnek. Észre sem vesszük, hogy a világ államai milyen hatalmi erőfeszítéseket takarítanak meg azzal, hogy az emberiség túlnyomó része valóban ahhoz az államhoz tartozik, amelyhez akar tartozni, amelyhez való tartozását magától értetődőnek tekinti, amit a maga nemzete államszervezeti megtestesülésének tekint; s milyen megrázkódtatásokkal járna, ha a fennálló helyzetnek az önrendelkezési elvvel való ez az egyezése bármely okból ennél kisebb lenne vagy hiányozna, s a nemzetközi államkereteket és -határokat az önrendelkezési elv támasztéka nélkül egyedül csak a nemzetközi jog formális érvényessége és az államok hatalmi ereje támasztaná alá. Nem vesszük észre azt sem, hogy a kormányok agresszivitását láthatatlanul mennyire korlátozza az, hogy a világ területének túlnyomó részében nincs az önrendelkezési elven kívül a politikai hitel reményében érvényesíthető más terjeszkedési jogcím: ha ez a korlát nem létezne, az „isteni joggal” rendelkező kormányok – amelyeket nem köt a királyok aránylagos kölcsönös szolidaritása sem – nem stabilabb, hanem sokkal kaotikusabb és pusztítóbb államrendszert hoznának létre, s a fennálló állapotok kifogásolásának és megbolygatásának „jogával” sokkal bővebben élnének, mint amennyire ezt az önrendelkezési elv uralma alatt és annak nevében a kormányok vagy nemzeti mozgalmak valaha is tették és teszik.

A másik oldalon az *önrendelkezési elv sérelmeinek* zavarkeltő, *destabilizáló* szerepe nyilvánul meg abban, hogy hatásuk jelentőségében messze túlmegegy az érintett elégedetlen lakosságon, s kiterjed az egymással szemben álló érdekelt országok egészére, vagyis ezáltal az emberiségnek már lényegesen nagyobb részére is. Ez a hatás legfőképpen abban nyilvánul, hogy az önrendelkezésből kiinduló nemzeti tudatot szembefordítja a demokráciával. Különösen fenyeget ez a demokratizálódás átmeneti állapotában lévő és az egzisztenciális veszélyeztetettség állapotában lévő országokban; az illojális vagy annak tekintett

államrészek vagy kisebbségek léte a szabadságjogok felfüggesztésére s ezzel az egész ország demokratizmusának megrontására ad kézenfekvő jogcímet; a békés úton ki nem elégülő önrendelkezési igények külpolitikában és belpolitikában veszélyes és ugyancsak antidemokratikus kalandorpolitikára adnak indítást; végül az önrendelkezés kilátástalansága az azt elérni nem tudó népekben vagy embercsoportokban kiábrándult és szabadságellenes ideológiák és mozgalmak fellépésére ad tápot.

c) Az önrendelkezési elv kettős funkciója: az igazoló-stabilizáló funkció jelenlegi elsődlegessége és a felforgató-forradalmasító funkció kiküszöbölhetetlensége

Az önrendelkezési elv tehát, mint minden társadalomrendező elv, nem olyan valami, mely természeténél fogva inkább szemben állna a stabilitással, mint a változással; funkciója természeténél fogva kettős: *igazoló*, stabilizáló, konzerváló funkció, és kritikát érvényesítő, felforgató, *forradalmasító* funkció. Csupán a súlypont változik időnként; minden ilyen rendező elv fellépésénél inkább a forradalmasító, általános elfogadása után inkább a stabilizáló funkció lép előtérbe. Teljesen kikapcsolni azonban egyiket sem lehet: a rendező elv a legforradalmibb pillanatokban is csak akkor termékeny, ha egy megvalósítható új stabilizálódás távlata áll előtte, de a megszilárdulás idején is szükséges marad az elv további, teljesebb érvényesülését szolgáló változások lehetősége, mely a stabilitás pillanatnyi megzavarása árán a hosszabb lejáratú, mélyebb, tartósabb stabilitást szolgálja. Nem mondhatjuk egy elvről, mely forradalmi erőként indult útjára, hogy egy bizonyos pillanattól kezdve csak fennálló állapotokat igazolni lehet vele, kritikát alkalmazni nem.

Kétségtelen azonban, hogy az önrendelkezési elvnek ma már jórészt lezajlott az előretörő, forradalmi korszaka, amikor frontálisan megtámadta és győzelmesen leküzdötte az előzőleg érvényben volt régebbi elveket, a monarchikus-fedudális legitimitást Európában s a faji felsőbbiséget a világban, újrajzolja Amerika térképét a 18–19. században, Európa térképét az első világháború után, Ázsia, Afrika és részben Amerika térképét a második világháború után. Egészében tehát az önrendelkezési elv ma inkább stabilizáló, mint felforgató tényező: ahol ma reá mint változásokat provokáló elvre történik hivatkozás, ott nem egy új rendező elvnek a fennálló rend alapjait megrendítő érvényesüléséről van szó, hanem egy általánosan elfogadott végső alapelv még jobb, még teljesebb érvényesüléséről, elintézetlenségeinek, alkalmazási diszharmóniáinak korrigálásáról. Viszont ezek miatt a legkülönbözőbb pontokon újból és újból felvetődik s minden bizonnyal a jövőben is fel fog vetődni az elv további helyes alkalmazásának a kérdése, mindenekelőtt a nemrég önállósult országok és a még nem önállósult gyarmatok és népek vonatkozásában. Ilyenkor jelennek

meg az elnyomott vagy önállósulni akaró nemzetek, népek vagy gyarmatok felszabadításának, az „igazságos” nemzeti határnak, a „jogos” területi követelésnek, a fennálló államhatalommal szemben való lojalitás lehetetlenségének pillanatnyilag forradalmasító, felforgató hatású kérdései. Az önrendelkezési elvnek, mint minden politikai rendező elvnek, a *merő tényleges állapotnál, hatalmi erőnél mélyebb stabilizáló erejét* kell megfizetni azzal a szükségszerű mellékhatással, hogy miközben helyesli, *igazolja*, megerősíti a neki megfelelő állapotokat, éppen azért, mert *elv*, helyteleníti, „felforgatja”, *forradalmasítja* a – ma már kisebb számú – neki meg nem felelőket, s kíváncsnak minősíti az olyan változásokat, amelyek e helyzeteket kiküszöbölik vagy javítják.

Az önrendelkezési elvnek ezek a forradalmasító, felforgató mellékhatásai tehát olyan tények, melyek az elsődleges stabilizáló szerepe mellett is szükségszerűen megmaradnak, s melyeket semmiféle rosszallással vagy elítéléssel nem iktathatunk ki a világból. Létezésük nem tetszés vagy nemtetszés kérdése: ha nem vesszük őket tudomásul és nem biztosítunk számukra rendezett megnyilvánulási lehetőségeket, akkor meg fognak nyilvánulni rendezetlen és szabályozatlan formában. Azt, hogy ilyen problémák különböző időben és helyeken ismétlődően fel ne vetődjenek, éppen úgy nem érhetjük el egy, az önrendelkezési elvet általában valló világban, mint azt, hogy egy, az állampolgári jogegyenlőséget meghirdető alkotmány uralma alatt ne lépjenek fel polgárjogi mozgalmak a magukat megrövidítettnek érző állampolgárok részéről.

Ugyanebből az okból nem korlátozhatjuk az önrendelkezési elv érvényességét abban az értelemben sem, hogy az csak a politikai formával rendelkező, egészükben önállósulni kívánó közösségeket, a *nemzeteket* illeti meg, az ezzel nem rendelkező népeket pedig nem. Minden nemzet népből lett, s az önrendelkezés éppen azt a pillanatot jelzi, mikor egy nép nemzetté válik, kinyilvánítva nemzet alakítására, illetőleg valamely nemzethez való tartozásra irányuló akaratát. Ebből a szempontból teljességgel másodlagos, hogy ez hirtelen átmenettel történik-e, vagy pedig a politikai szerveződésnek, a területi önkormányzatnak, az alkotmányjogi különállásnak azokon a közbülső fokozatain keresztül, melyek állítólag az önrendelkezésre való jogcímet megadják. Nem mondhatjuk, hogy az önrendelkezés csak azt illeti meg, akiknek van, s akinek nincs, ne is próbálkozzék vele. Az önrendelkezés ugyan jelenti politikai szerveződés igényét, de a kettő aktuális összefüggése nem szükségszerű: ahogyan vannak politikai szervezettel nem rendelkező, de az önrendelkezés komoly igényével fellépő népek, ugyanúgy vannak olyan, politikai szervezettel, területi önkormányzattal, alkotmányjogi különállással rendelkező közösségek, melyekben teljességgel hiányzik az önrendelkezés, a nemzetté válás vagy a nemzeti különállás igénye, pl. az Egyesült Államok vagy Brazília tagállamaiban.

A tévedés forrása az, hogy itt is *normatív kritérium* rangjára akarunk emelni egy merőben *tényleges* különbséget: közismert tény, hogy egy politikai szervezettel, képviseleti, kormányzati szervekkel rendelkező közösség számára mindenkor könnyebb önrendelkezési igényt érvényesíteni, mint az ezekkel nem rendelkező közösségnek. Ha azonban ezt a szinte közhelyszerű tényt *norma* rangjára emeljük, s az önrendelkezés jogát csak az ilyen politikai szervezettel rendelkező közösségekre akarjuk szorítani, akkor ezzel igen veszedelmes politikai fogalomzavarokra és tévutakra adunk lehetőséget. Ha ugyanis ez így volna, akkor azt hihetné – s gyakran hiszi is – minden államhatalom, mely valamely kisebbségének vagy részterületének területi önkormányzatot biztosít, hogy *ezzel* nyitotta meg az utat azok önrendelkezése és esetleges elszakadása számára; és fordítva, ha megtagadja a követelt önkormányzatot, vagy visszavonja a már megadottat, akkor ezzel megvédte területi sérthetetlenségét, és kiiktatta a valóságból a vele szemben fellépő önrendelkezés igényét. Valójában a területi önkormányzat nem oka és indítéka az elszakadási mozgalomnak, legfeljebb alkalom annak tisztázására, hogy nemzetté válásra, nemzeti elszakadásra irányuló önrendelkezési igényről van-e szó, vagy egyszerű önkormányzati törekvésről; s az önkormányzat megtagadása nemhogy kiiktatná a világból a problémát, hanem éppen kielezi azt. A történelem számos példát tud arra, hogy éppen a területi önkormányzat *megtagadása* adott lökést nemzeti elválási mozgalmaknak, melyek a területi önkormányzat megadása mellett megmaradtak volna az önkormányzati igény szintjén.

Az önrendelkezési elv uralma alatt az államalakulásokra vagy területi változásokra irányuló mozgalmak időnkénti fellépése tehát – akár nemzetek, akár népek lépnek fel vele – szükségszerű jelenség. A kérdés csupán az, hogyan törnhetnek az ebből eredő konkrét konfliktusok feloldása.

d) Az önrendelkezés elve és a területi stabilitás intézménye közötti összeütközések kiegyenlítése

Az önrendelkezési elv és a területi sérthetetlenség szembenállása ma feloldatlanul lebeg a nemzetközi államközösség közéletében és köztudatában. Ez a feloldatlanság teljesen üressé és alkalmazhatatlanná teszi azokat a nemzetközi dokumentumokat, melyek e két jelszót egyszerűen egymás mellé helyezik, anélkül hogy egyeztetésükre a legkisebb szempontot adnának. Így mondja ki az Egyesült Nemzetek Közgyűlésének 1960. december 14-i határozata, hogy egyrészt „minden népnek joga van az önrendelkezésre”, másrészt „bármely kísérlet, mely egy ország nemzeti egységének és területi integritásának... A felدارabolására törekszik, nem egyeztethető össze az Egyesült Nemzetek Alap-

okmányának céljaival és elveivel”; s lényegileg ugyanilyen szervesen helyezte egymás mellé e két jelszót a támadó meghatározásáról szóló 1974. évi nyilatkozat is.

E két jelszó szembenállásának feloldásához kiindulásul azt kell felismernünk, hogy itt nem ellentétes *elvek* szembenállásáról van szó. Nem az a helyzet, mintha az egyik oldalon állna a területi stabilitás elve, mely képes volna a vele szemben álló másik elvet, az önrendelkezés *elvét* egészben, részben vagy bizonyos esetekben hatályon kívül helyezni, érvénytelenné tenni, mert erre nem képes. Az önrendelkezési elv az államok nemzetközi létezésének és elhatárolásának a *végső rendező elve*, ezzel szemben a területi stabilitás nem elv, hanem a nemzetközi jogrend *intézményes valósága*. Mondhatjuk úgy is, hogy a mai nemzetközi államközösségben az önrendelkezési elvnek való megfelelés a fennálló helyzetek *tartalmi*, érdemi *legitimitásának* forrása, a területi sérthetetlenség pedig a *formai*, intézményes *legitimítást* testesíti meg. Az önrendelkezési elvnek ahhoz, hogy érvényességét elismerjék, nem a területi stabilitás elvével kellett és kell megküzdenie, hanem az őt megelőző, más eszmei alapon álló monarchikus-fedudális legitimítással, s ezt a harcot már győzelmesen meg is vívta. A területi stabilitás intézményével viszont nem a győzelem vagy a vereség alternatíváival kecsegtető egyszeri harcot kell megvívnia, hanem azt a véget nem érő örök harcot, mely minden elv és a neki megfelelő intézmény között, a tartalmi és formai legitimítás között folyik: az intézmény *nem helyezheti hatályon kívül* az elvet, mert hiszen az a lényege, hogy az elv által létrehozott vagy inspirált helyzeteket megszilárdítsa; viszont az elv *csakis az intézmény közegein keresztül érvényesülhet*, s ehhez le kell küzdenie, de egyben el is kell viselnie az intézmény minden érdességét, megmerevedésre való hajlandóságát. Ebből konkrét helyzetekben rengeteg probléma, összeütközés, az elv sérelme, morzsolódása, kényszerű kiegyezése származik, azonban végsőleg sem az elv nem nyugodhatik bele abba, hogy követelményei az intézményen keresztül hiábavalóvá vagy hazuggá válnának, sem az intézmény nem fogadhatja el a dolgoknak azt a teljesen folyékonnyá tételét, melyet az elv hiánytalan érvényesülésének minden pillanatban való felvetése jelentene. Ezért nem lehet pontos fogalmazású elvi határt vonni arra nézve, hol végződik az államok területi sérthetetlensége által védett belügy, s hol kezdődik a népek önrendelkezési joga. Az ellentét megoldására nincs elvi formula, tértől és időtől független helyeslő vagy helytelenítő válasz, de igenis vannak adott helyen, adott időben, adott elvnek adott intézményen keresztül való érvényesülését, problémáinak megoldását megkönnyítő, többé-kevésbé általános érvényű válaszok.

Ha ilyeneket akarunk ma megfogalmazni az *önrendelkezési elv* és a *nemzetközi területi stabilitás* vonatkozásában, akkor mindenekelőtt fel kell idéznünk azt

a már kifejtett gondolatot, hogy az államok nemzetközi közösségében az *államok együttese* és a *területi államány* bizonyos értelemben az *alkotmány* funkcióját töltik be. Ezek szerint az önrendelkezési elvnek az államok együttesét és a területi államányt *felforgató* hatása ugyanaz a kérdés, mint *mindennemű alkotmány elvi változatlanóságának és kivételes megváltoztatási szabályainak* problémája, mint az a kérdés, hogy „szabad-e” az alkotmányt kritizálni, „helyes-e” alkotmánymódosítási javaslatokkal előállni. Kétségtelenül nem helyes ezt olyan gyakran cselekedni, hogy ezáltal elhomályosodjék az, hogy az alkotmány általában nincs változtatásra szánva. Viszont helyes és szükséges mindannyiszor megtenni, valahányszor az a veszély fenyeget, hogy az alkotmány valamely rendelkezésének vagy intézményének működése hazuggá vagy hatástalanná válik, s ezzel az alkotmány tekintélyét egészében megrendíti.

Ennek az analógiának a jegyében lehet megfogalmazni néhány olyan tételt, mely az önrendelkezés *elve*, vagyis a nemzetközi államközösségben érvényes tartalmi legitimitás forrása, és a területi stabilitás *intézménye*, vagyis a nemzetközi államközösségben érvényes formai legitimitás közötti konkrét összeütközések esetén valamennyire eligazít:

1. Az önrendelkezési elvnek az a legfőbb funkciója, hogy általa a népek minél hamarabb, minél egyszerűbben, jól elhatárolt, a nemzetközi közösség által elismert nemzetekké alakuljanak ott, ahol még nem alakultak azokká: ez ad világos és elvszerű alapot a nemzetközi közösség alapvető szervezeti egységei, az államok alakulása és elhatárolása számára, s ez tűz ki vitán kívüli irányulási pontokat az egyes emberek lojalitása számára. Ezért *kívánatos* a nemzetközi *területi stabilitás érdekében is* minden olyan *békés változás*, mely mind *tartalmánál*, mind *létrejövételének körülményeinél* fogva az *önrendelkezés* érvényesülése-
képpen jön létre.
2. A nemzetközi közösség életében azonban annak szerkezete és jellege folytán minden *államalakulási és területi változás* szükségképpen *kivételes esemény*. Az a tétel tehát, hogy az önrendelkezési elvnek megfelelő változások kívánatosak, nem jelentheti azt, hogy a népek állandóan „rendelkezzenek” magukkal. Ahogyan a népszuverenitás nem jelenti a nép folytonos és folyton változó beavatkozását a hatalom vitelébe, hanem határozott időközökben, kritikus pillanatokban és kritikus kérdésekben való döntő akaratnyilvánítását, úgy az önrendelkezési elv sem jelenthet percenkénti népszavazásokat ismétlődő állam- és határ-
változások érdekében, hanem csupán rendező elvet megoldást kívánó vitás helyzetekben. A nemzetközi jogrend szellemével teljességgel ellenkezik az az álláspont, mely elvszerűen, ideológiaként hirdeti az államalakulatok „növekedési” szükségletét, a határok örökös folyékonyságát, a nemzetközi közösség szüntelen dinamikáját, amint azt a fasiszmusok cselekedték.

3. Ha azt akarjuk, hogy a területi sérthetlenség nemzetközi jogi intézményének és az önrendelkezési elv követelményeinek időnként elkerülhetetlen összeütközései ne váltsanak ki a nemzetközi államközösség biztonságát veszélyeztető konfliktusokat, akkor *kell hogy létezzenek* olyan minél inkább *békés eljárások*, melyeken keresztül az önrendelkezési elvnek változásokra irányuló, de egyben a stabilitás fokozását is szolgáló következményei érvényesülni tudnak.
4. Ezek az eljárások a nemzetközi államközösség jelenlegi szerkezete mellett nem lehetnek olyan rendes eljárások, melyek keretében valamilyen állandó hatáskörrel bíró szerv bármikor és bárkivel szemben hozhatna az önrendelkezési elv alapján államalakító és területmódosító hatályú kötelező határozatokat, hanem – az ilyen változások kivételes jellegének megfelelően – *csak kivételes eljárások* lehetnek.
5. Ilyen *kivételes*, bár nem ritka esetek azok, amikor a problémáknak az egyes hatalmak erejét meghaladó kiterjedése, bonyolultsága vagy veszélyessége vagy a vita élessége *szükségessé teszik*, s ugyanakkor valamiféle egyensúlyi helyzet, megfelelő ellenérték lehetősége, nagyhatalmak, nemzetközi tényezők vagy nemzetközi szervek túlsúlya vagy birtokban léte *lehetővé teszik* olyan változások létrejöttét, melyekben sor kerülhet az önrendelkezési elv alkalmazására. Ez az a pont tehát, ahol az önrendelkezési elv *alkalmazásának* a kérdése felvetődik.

*e) Az önrendelkezési elv alkalmazásának problémái
s az erre szolgáló szervek és eljárások hiánya*

Ezzel elérkeztünk az önrendelkezési elv kapcsán felhozható leggyakorlatibb ellenvetéshez, mely elvi síkon nem teszi vitássá magának az elvnek az érvényességét, de rámutat arra, hogy az annak alkalmazása során felvetődő konkrét kérdéseket szinte lehetetlen megoldani, pl. az önrendelkezési akarat nehezen megállapítható és változó volta miatt, az erre vonatkozó kérdések rosszhiszemű feltevésének lehetősége miatt, az államalakulás és határvonás kritériumainak sokasága miatt, az ellentétes akaratú lakosságok területi összekevertsége és esetleg bekövetkezett helyváltoztatása miatt, ennek folytán az abszolút igazságos határvonás lehetetlensége és a végeláthatatlan új államalakulások veszélye miatt stb.

Mindezek a problémák az önrendelkezési elv *konkretizálásának, alkalmazásának* kérdései. Nem kétséges, hogy ez az elv, akárcsak más hasonló elvek, számos alkalmazási problémát vet fel, ezek azonban önmagukban, tartalmuknál fogva nemcsak hogy nem számosabbak és nehezebbek, hanem inkább kevésbé számosak és nehezek, mint más hasonló elvek alkalmazása, pl. a népszuverenitás alkotmányjogi elvének érvényesítése, mely száz-kétszáz paragrafusból álló al-

alkotmánytörvényekben és az alkotmánybíróságok gyakorlatában csapódik le, vagy pl. a magántulajdon elvének érvényesítése, mely sok száz paragrafusból álló polgári törvénykönyvekben és perrendtartásokban ölt testet.

Mindeme kérdések megválaszolásához, amint azt a nemzetközi politikai döntőbíráskodásról szóló 11. j. pontban vázolni fogjuk, körülbelül 30–40 szabályt kellene kimunkálni – ez az, amit nem tettek meg vagy csak hiányosan tettek meg az államalakulási és területi kérdésekben eddig eljáró bizottságok és szakértők hatáskörük szűkössége, szerepük alárendeltsége és megbízatásuk alkalmosszerűsége miatt. A döntő akadály azonban nem a *szabályok* hiánya, hanem az illetékes *eljárások és szervek* hiánya: a szabályok létezése nem *előfeltétele* az önrendelkezési elv alkalmazásának, hanem az elkezdett alkalmazás során fokozatosan kialakuló folyamat *eredménye*: konkrét vitás esetek által felvetett kérdések elvszerű, de mégis gyakorlati megoldása kapcsán alakítja ki őket erre előírt *eljárás* szerint erre illetékes *szerv*. A jogfejlődés kezdetleges fokán az eljárás megelőzi a kódexet: az *eljárás* az, mely a közösséget – Horváth Barna találó elemzése szerint – a közmeggyőződés által elfogadott általános elvek túl merev és túl laza alkalmazása, a túlstabilizálás és túlforradalmazás végletei között átvezeti, s működése során a tárgyi és társadalmi valóságnak megfelelően kimunkálja azt a néhány vagy számos vagy egész törvénykönyvi konkrétabb szabályt, melyeket az elvnek a valóság elemével való súrlódása szükségessé tesz.

Az önrendelkezési elv alkalmazásának nehézsége tehát nem azon múlik, hogy a vele kapcsolatban felvetődő problémák megoldhatatlanok volnának, mert megoldásukat összefüggően meg sem próbálták, sem pedig azon, hogy abszolút igazságos döntés e kérdésekben nem lehetséges, mert az a világ semmiféle vitás vagy bírósági kérdésében nem lehetséges, ami nem lehet ok a bíráskodás abbahagyására. Hanem azon múlik, hogy a mai nemzetközi államközösség ezekre a kérdésekre *nem rendelkezik* olyan *eljárással*, olyan *szervekkel*, melyek ezek megoldásával *elsőrendű feladatként* foglalkoznának, s a meglévő – igen egyszerű – államalakulási és területrendezési eljárásai egy régebbi kor felfogását és rendszerét tükrözik. Az a néhány eset, amikor alkalmosszerű szervek alkalmosszerű eljárások során az önrendelkezési elv kérdéseiben állást foglaltak, eddig nem adott lehetőséget a legkisebb mértékben sem állandósuló eljárásmódok, szervek és szabályok létrejövetelére.

Itt vagyunk tehát minden „alkotmány” legfontosabb problémájánál, az *állandónak* szánt helyzetek *kivételes megváltoztatására* szolgáló *eljárások* kérdésénél: ezek tekintetében elégtelen az a jogrend, mely a maga állandónak szánt legfőbb alapintézményei, az *államok együttese* és a *területi státus* tekintetében az önrendelkezési elvet tekinti érvényesnek, azonban a szükségessé váló kivételes változtatások számára megbízható, rendezett eljárást nem ismer.

Most már megérthetjük, miért nem találják egyes jogászok az önrendelkezési elv helyét a nemzetközi jog rendszerében: azért, mert *nincs megfelelő jogintézményi, eljárási támasza*. Ha az önrendelkezési elv államon belüli párdarabjára, a népszuverenitásra nézve tesszük fel azt a kérdést, hogy van-e jogi jelentősége, van-e helye az állami jogrendekben, akkor, még ha esetleg egyik vagy másik állam alkotmánya nem hivatkozik is rá, név szerint, aligha felelheti bárki, hogy ez az elv jogilag irreleváns: hiszen jogintézmények és jogi eljárások sokasága van minden modern alkotmányban, mely nem érthető és nem értelmezhető másképpen, mint a népszuverenitási elv függvényeként: ez az elv tehát, még ha maga esetleg így nem is jogszabály, vonatkozási pontja, végső magyarázata és alapja egy sor jogszabálynak. Hiába mondjuk viszont, hogy az önrendelkezési elv az egyetlen lehetséges közmeggyőződésben megalapozott, érvényes alapja a nemzetközi alkotmány legfontosabb elemének, az államok együttesének és a nemzetközi területi státusznak, ha nem kielégítőek azok az intézményes eljárási formák, melyeken keresztül megvalósulni, érvényesülni tudna.

Most már tehát közös nevezőre hozhatjuk az önrendelkezési elvvel kapcsolatban felvetődő összes nehézségeket és ellenvetéseket, melyek túlnyomó részben *nem az önrendelkezési elvből*, hanem inkább *annak nem érvényesüléséből* származnak. Jellegetes megtestesítői ezek a nehézségek és ellenvetések a világosan végig nem gondolt emberi aktivitás eszmei és gyakorlati ördögkörének: mivel az *önrendelkezési elv* a *nemzetközi államközösség egyetlen lehetséges és érvényes államalakulási és területrendezési elve*, ezért alkalmazásának hiányosságai, elintézetlenségei és a helyes alkalmazására szolgáló intézmények és eljárások hiánya súlyos válságokat, csalódásokat, politikai hisztériákat és nemzetközi konfliktusokat okoz; mivel viszont ezeknek a konfliktusoknak állandóan visszatérő témája az önrendelkezési elv, magát az elvet vonjuk kétségbe, azt az elvet, *amely nélkül a nihilben találjuk magunkat*.

Sokszorosan megkésett, de még mindig nem idejétmúlt feladat tehát azoknak az intézményes és eljárási formáknak a megkeresése, melyek vitás kérdésekben az önrendelkezési elv konkretizálása és helyes alkalmazása tárgyában választ tudnak vagy tudnának adni, s melyeken keresztül ennek az elvnek a rendező – kivételes változásokat felidéző és stabilizáló – funkciója érvényesülni tud. Ehhez mindenekelőtt számba kell vennünk a szerveknek, eljárásoknak és szabályoknak azt a rendszerét, mely az államok nemzetközi közösségében az államalakulási, területi és egyéb politikai viták eldöntésében ma rendelkezésre áll.

III. RÉSZ

NEMZETKÖZI POLITIKAI VITAINTEZŐ ELJÁRÁSOK: A NAGYHATALMI EGYETÉRTÉS ÉS A PÁRTATLAN POLITIKAI DÖNTÉS KULCSKÉRDÉSEI

9. A mai nemzetközi politikai vitaintéző eljárások elégtelensége

a) Államalakulási és területrendezési eljárások egykor és ma

Ha tisztázni akarjuk, hogy milyen államalakulási és területrendezési eljárásokkal és szervekkel rendelkezik a mai nemzetközi jog, akkor még egyszer fel kell idéznünk a nemzetközi államközösség megelőző korszakának, az újkori európai monarchiák nemzetközi jogának idevonatkozó s ma sem teljesen hatályát veszített szabály- és eljárásrendszerét.

Az újkori monarchiák és a lassan elfogyatkozó arisztokratikus köztársaságok államközösségének alapelve a monarchikus-feudális legitimitás volt, amelynek konkretizálási és alkalmazási problémái főleg örökösödési szabályok és dinasztikus szerződések értelmezésében, gazdátlanná vált területek hovatartozásának eldöntésében, feudális jogok, hűbéri viszonylatok tartalmának megállapításában jelentkeztek. Ezeknek eldöntésére, mint mondtunk, a monarchikus-feudális Európa egy primitívségig egyszerű, de ugyanakkor a 19. század elejére, a bécsi kongresszus idejére nagyon logikusan végiggondolt eljárás- és szabályrendszert hozott létre, mely részben jogszabályokból, részben kifejezett vagy hallgatólagos konvenciókból tevődött össze a következőképpen:

- államközi területváltozásokhoz szükséges és elegendő az alattvalók lojalitásával is rendelkező uralkodók egymás közötti *szerződése*, akik szükség esetén harmadik hatalmak *közvetítésével, területi cserékkel* állítják helyre a megbillent egyensúlyt,
- új államok alakulásához a régiek *elismerése* és a velük való diplomáciai viszony felvétele szükséges,
- a békés megállapodás útján elintéződni nem tudó vitás kérdéseket eldönti a hivatásos hadseregekre korlátozott, párbajszerű, eljárásszerű *háború*, melynek eredményeképpen létrejön a megegyezéses, a győzelmet nem végsőkéig kihasználó, hanem csak a vitás kérdést eldöntő *békeszerződés*,
- gazdátlan területek hovatartozását, gyengébb államok elmérgesedő vitáit, komplikáltabb államalakulási és területi kérdéseket vagy más, az egész európai közösséget érintő problémákat eldönti a hatalmak együttese, az *európai koncert*.

Ez a rendszer, mely inkább hasonlított egy arisztokratikus klub becsület- és párbajkódexéhez, mint egy modern jogrendszerhez, elegendő volt ahhoz, hogy

a monarchikus-feudális legitimitás elvét konkrét kérdésekben az erőviszonyoknak némileg engedve, de egészében hűen alkalmazza, és olyan tartós megoldásokat hozzon létre, melyeket az érdekeltek – az uralkodók és alattvalók – készek voltak véglegesnek elfogadni. Működött is mindaddig, amíg az európai uralkodók maguk nem sebeztek halálra azzal, hogy útjára indítottak egy általános védkötelezettség mellett vívott egyetemes európai háborút.

Az európai monarchikus államrendszer összeomlása azonban nem helyezte teljességgel hatályon kívül a szabályoknak és eljárásoknak ezt a rendszerét, mivel abba már előzőleg belenőttek a nyugat-európai és tengerentúli alkotmányos monarchiák és népképviselői köztársaságok is, minek következtében a monarchiák nemzetközi joga már előzőleg „a” nemzetközi joggá vált. Az önrendelkezési elv uralomra jutása azonban a háborúnak és békének, államalakulásnak és területrendezésnek ezt a szabályozását sok tekintetben értelmetlenné, ellentmondóvá és működésképtelenné tette, anélkül hogy mellette vagy helyette teljes értékű új, működőképes rendszer épült volna ki. Igaz, hogy az első, majd a második világháborút követően az államok világméretűvé szélesedett közösségében rendkívül sokágú fejlődés és intézményesedés zajlott le, melynek keretében létrejött a Nemzetek Szövetsége, majd az Egyesült Nemzetek Szervezete, és sok más szakszerű szerv mellett az állandó Nemzetközi Bíróság is. Ennek ellenére a nemzetközi élet kritikus államalakulási és területrendezési kérdéseiben a ma irányadó eljárás és szervezet a nagyjából kész működésképtelenné vált régi és ez irányban elegendően nem működőképes új eljárásoknak és szervezeteknek olyan ötvözetéből áll, melyet egészében elégtelennek, az önmagában zárt réginnél elégtelenebbnek kell minősítenünk. Ezt az elégtelenséget a következő tételbe foglalhatjuk össze:

- *a háború* totálissá vált, s így lehetetlenült mint vitákat elintéző eljárás, megszüntetése minden nemzetközi jogalkotás és politika központi célja, és mégis alapjában változatlanul, intézményszerűen itt van,
- *a felkelés* – egyéb eljárások hiányában – az önrendelkezés kivívásának mind gyakoribbá vált s teljesen ki nem kapcsolható eszköze, anélkül hogy intézményesedése, szabályos eljárássá válása remélhető volna,
- a háborút megakadályozni képes *nemzetközi karhatalom* eddig csak ritkán és közepes eredménnyel működött, többek között a működéséhez szükséges nagyhatalmi egyetértés hiánya miatt is,
- a nemzetközi egyetértés létrehozására alkalmas *nemzetközi tárgyalások* technikája és szelleme súlyosan megromlott, de ezenfelül is
- *a nemzetközi szerződés* államalakulásokat és területi változásokat legitimáló ereje megcsökkent, még sincs helyette más,
- az *elismerés* és diplomáciai kapcsolat pedig államalakulásokat stabilizáló eszközből öletszerűen alkalmazott politikai fegyverré vált,

- a teljes önrendelkezés pótlására elgondolt *kisebbségi jogok* és területi önkormányzatok nemzetközi biztosítása, bár haszna és szüksége nem szűnt meg, nem tudott mindenütt az önrendelkezést követelő lakosság lojalitását döntően befolyásoló tényezővé válni,
 - az ennek visszahatására előtérbe került *lakosságáttelepítés* pedig olyan módszer, melynek szélesebb körben és megfelelő garanciák nélkül való elterjedése megsemmisítené a területi legitimitás utolsó általánosan elfogadott érvényes jogcímét: a népeknek a maguk területével való rendelkezését,
 - az államalakulásokat és a területi változásokat a közmeggyőződésben igazán legitimálni képes önrendelkezési eljárás, a *népszavazás* az eddigi tapasztalatok szerint rendkívül hasznos, de nagyon érzékeny, könnyen eltorzítható intézmény, mely eddig merőben ötletszerűen és alkalmasszerűen került alkalmazásra, problémái összefüggően nem tisztázódtak, s a működésének eredményességéhez szükséges pártatlan döntő fórumok nem jöttek létre,
 - a *hatalmak koncertje* ugyanis, mely az első világháborúig legfelsőbb nemzetközi rendező szervként működött, mind kevésbé tudott és tud eleget tenni a nagyhatalmi egyetértés és legfelsőbb szintű döntés modern követelményeinek, s ha egyáltalán működésbe lép, ez rendszerint azért történik, hogy valamely okból megkerülje a hatályban levő intézményesebb világszervezeti eljárásokat,
 - ugyanakkor a *nagyhatalmi egyetértés* modernebb formáját megtestesítő *Biztonsági Tanács* intézményesebb szervezete ellenére sokszor erőtlenebbül és hatástalanebbül működik, mint annak idején a hatalmak koncertje: *háborúmegelőző* feladatkörét éppen csak hogy betölti, *karhatalmi* működése nem indult meg a kívánatos módon, általános *rendező* működése pedig nem megy túl az egészen pillanatnyi megoldásokon, s messze alatta marad az egykori nagyhatalmi koncert működésének,
 - annak ellenére, hogy a nagyhatalmi egyetértés létrehozásában nagy jelentőségű *közvetítés* intézménye az Egyesült Nemzetek *Főtitkáranak* működésében jelentős mértékű szervezett erősítést kapott,
 - a *pártatlan* fórumokként létrejött állandó Nemzetközi Bíróság és egyéb részleges hatáskörű *nemzetközi bíróságok* a tételes nemzetközi jogszabályok szorosan vett alkalmazásán túl nem kapták meg – és el is hárították maguktól a politikai döntőbíráskodás szerepkörét,
 - viszont az így támadt űrt betölteni képes *pártatlan nemzetközi politikai döntőbíráskodás* mind a mai napig intézményesen kialakulni nem volt képes.
- Lássuk e tételeket egyenként.

b) Az abszurdá vált és mégis itt lévő háború

A háború, melynek a 18. századra egy nagymértékben civilizált, a polgári lakosságot és a kiképzett hivatásos katonát egyaránt kímélő módja alakult ki, a 19. századtól kezdve újból mind totálisabbá válik. E végzetes fejlődés első állomása az *általános védkötelezettség* volt, mely a háborúba – akár a népnek magának, akár más erőknek az érdekében – az egész népet belevonta, s amelyet sokáig úgy kezeltek, mint a tömegek politikai demokratizálódásával valamiképpen párhuzamos fejleményt. Ezt logikusan követő lépés volt az *egyetemes népháború* mind gyakrabban megjelenő gyakorlata, mely minden lehetséges eszközzel fordul szembe a hódító, betolakodó idegen hadsereggel, mint amely már nem a mi királyunkkal párbajozó *szomszéd királyt*, hanem az egészében jogtalan hódítótól előlépett *szomszéd népet* képviseli. Erre válaszul az idegen földre lépő hadseregek jogot formáltak ahhoz, hogy – a hivatásos katonák háborújának lényegében már értelmetlenné vált klasszikus szabályai szerint – „orvlövészekké” nyilvánítsák a velük „jogtalanul” szembeforduló civileket, francitireuröket, komitácsikat, partizánokat, ellenállókat, ami a háború embertelenségét megsokszorozta és a háborút még szélesebb embercsoportokra terjesztette ki. Ennek arányában mindinkább napvilágra kerül a *háború* ilyen értelmű „demokratizálódása” és a *szabadság* demokratizálódása közötti alapvető ellentét. Verekedést kedvelő nagyurak és hivatásos katonák felfoghatták az emberölést, az egymással szemben kölcsönösen vállalt életveszedelmet párbajszerűen, sportként, de a békés néptömegek számára a háború úgy jelenik meg, mint amit vagy el sem kell kezdeni, vagy ha egyszer komoly ügy kockára tételével elkezdődött, akkor halálos komolysággal az ellenség megsemmisítéséig kell folytatni. Az általános védkötelezettség és az egyetemes népháború után olyan fejlemények következtek, melyeket már csak merő gúnyból lehetett a háború demokratikus továbbfejlesztésének nevezni: a korlátlan tengeralattjáró-harc, a polgári lakosság kiéheztetése, a hátországokra kiterjesztett légi bombázások új vívmányai. Ennek eredményeképpen a háború az első világháború végével az emberi haladás és boldogság első számú ellenségévé lépett elő, aminek megelőzése és megszüntetése a világháború után alakult világszervezetek legfőbb célkitűzése lett. Mindezt betetőzte az atombomba megjelenése, mely a technika haladásának jóvoltából ma ott tart, hogy az emberiség totális pusztulásának perspektíváját is magában rejt. Ezzel a háború „fejlődése” elméletileg elérte a maga „csúcspontját”, s most már csak a gyakorlati megvalósítás vagy visszafordulás alternatíváin van még *egy kis időnk* gondolkodni.

E pillanatban az indokolt félelem valóban elő is idézett némi üdvös kijózanodást és megállást egy olyan ponton, melyet a „rettegés egyensúlya” né-

ven szoktak emlegetni. Ez az egyensúly azonban csak addig tart, amíg a technika állása azt szuggerálja, hogy egy atomháborúban a győzőt is oly mértékű pusztulás várja, mely győzelmét illuzórikussá fogja tenni. A tudománnyal és technikával laikusként szembenállók azonban – politikusok és nép egyaránt – teljesen védtelenek egy esetleges olyan technikai fejleménnyel szemben, mely a rettegésnek ezt az egyensúlyát felborítja, és vagy a védelemnek, vagy a támadásnak olyan teljességét helyezi kilátásba, mely mellett a haditechnika állása nemcsak hogy nem elrettentő, hanem egyenesen biztató hatású lesz a támadás, a preventív háború veszedelmes ideológiája és a gyakorlata számára. *Védtelenek* vagyunk ezzel a lehetséges fejleménnyel szemben, anélkül hogy *ártatlanok* volnánk benne, hiszen a politikusok és a közvélemény egy része a maga országa számára természetesen kíváncsi és kíváncsi tekintetű politikai és katonai fölény érdekében éppen *ebben* az irányban fejt ki nyomást a tudományra és technikára, abban a sokszor teljesen őszinte hitben, hogy ilyen eszközök birtoka csak a másik, „rossz” ország kezében veszedelmes a békére, az övében nem. Életkérdése tehát az emberiségnek, hogy az atomháború veszedelmét a rettegés pillanatnyi egyensúlya helyett a nemzetközi szerveződés valamiféle előrehaladása is csökkentse.

Ilyen körülmények között logikusan jelent meg a két világháború után az a törekvés, hogy a háború megszűnjön az államok számára engedélyezett pusztító tevékenység lenni, és helyezzessék törvényen kívül. Ennek jegyében jöttek létre a világszervezetek alapokmányai, melyek nemzetközi jogilag előbb részben, majd teljesen tilosnak, nemzetközi jogsértésnek nyilvánították a háború kezdeményezését, a támadó háborút, s nemzetközi közösségi feladatnak annak megakadályozását.

Ezzel azonban a *háború intézményes helyzete nem változott* akkorát a nemzetközi közösségben, mint ahogyan azt a politikai, jogászai és laikus közvélemény feltételezni hajlandó. Köztudomás szerint az első világháborúig az államokat nemzetközi jogilag megillette a háborúviselés, a hadüzenet joga. Ez a köztudomás azonban meglehetősen elmellőzi azt a tényt, hogy az államok annak idején is csak a legritkábban éltek *minden további nélkül* ezzel a joggal, hanem csaknem mindig kihívottnak vagy megtámadottnak vallották s nagyjából érezték is magukat. Másrészt a háború törvényen kívül helyezése sem változtatott azon a helyzeten, hogy a nemzetközi közösségben csak igen kezdetleges formában létezik a támadás megállapítására és megtorlására alkalmas szabályrendszer, eljárás és karhatalom; így a támadással szemben védekező háború továbbra sincs s nem is lehet nemzetközi jogilag megültva, s háborús konfliktus esetén a háborús felek általában továbbra is kölcsönösen a másikat minősítik támadónak és magukat védekezőnek. Eddig gyakorlatilag támadó háború bűnöseinek megbüntetésére egyetlen esetben, a második világháború bűnöseivel kapcsol-

latban került sor, olyan *egyszeri* jogszabályok, *egyszeri* eljárás és *egyszeri* szervek útján, melyeket nem követett további állandósulás és intézményesedés, s nehezen is követhetett, mert egyszeri és nem típusos volt a második világháborúban kialakult helyzet is, melyben az egyik oldal a „szokás”-tól eltérően leplezetlenül és egy elvszerűen támadó világnézet nevében vállalta a *támadó* szerepét, ezzel *világháborút* robbantott ki, s azt *el* is *vesztette*, éspedig feltétel nélküli megadás formájában. A világszervezetek alapokmányai elvileg ugyan szintén rendelkeznek a megálapított támadóval szemben teendő intézkedésekről, azonban az alapokmányokban lefektetett békéltető eljárás és a közvetítő hatalmak és nemzetközi fórumok ennek alapján kialakult gyakorlata elsősorban akörül forgott és forog, hogy miképpen lehetne egy itt vagy ott kitörni készülő háborút megelőzni, ha pedig kitört, miképpen lehetne minél hamarabb valamilyen megállapodást vagy legalábbis tűzszünetet, fegyverszünetet elérni. S ha így sikerült a háborút megállítani, akkor többnyire nem sietnek még azzal is nehezíteni a rendszerint amúgy is borotvaélen táncoló helyzetet, hogy mindenáron megkeressék, még kevésbé, hogy meg is büntessék a szóban lévő háború vagy háborús fenyegetés bűnöseit. Úgy látszik, hogy a világ adott politikai szerkezete mellett a háború visszaszorításának útja döntően nem a támadás intézményes megtorlásán keresztül vezet, különösen nem nagyhatalmi háború esetén.

A mondottakból az a meghökkentő helyzet következik, hogy a *háború intézményes létezése* az első világháború előtti helyzethez képest *lényegében nem változott meg*, annak ellenére, hogy a háború törvényen kívül helyezett és a nemzetközi közösség intézményesedése nagymértékben előrehaladt. Ugyanis 1. az államok és nemzetek, mint akkor, most is, mielőtt háborút kezdenének, általában megtámadottnak vagy kihívottnak nyilvánítják – és hiszik – magukat, 2. a többi hatalmak, mint akkor, most is megpróbálják a háborút lehetőleg megelőzni, ha kitört, lokalizálni és minél hamarabb befejezéshez juttatni, 3. ha ez sikerült, úgy a többi hatalmak, illetőleg a világszervezetek, mint akkor, most sem nagyon ragaszkodnak ahhoz, hogy valakit a háborúért felelősnek nyilvánítsanak, pláne felelősségre vonjanak, mely utóbbira akkor sem volt, most sincs általános érvényű eljárás, 4. ha pedig a háború egész nagyhatalmi csoportosulások között tör ki, úgy, hogy nem marad komoly hatalom, mely a közvetítő szerepét felvehesse, akkor ez ellen, mint akkor, most sincs semmiféle intézményes orvosság.

A háború tehát változatlanul itt van mint nemzetközi intézmény. Ennek megfelelően továbbra is szó esik, és van is értelme, hogy szó essék szabályainak betartásáról vagy be nem tartásáról, függetlenül attól, hogy a modern nemzetközi jog szerint a támadó háború egészében nemzetközi deliktum. Sőt egyes, a technika fejlődése által előhívott problémák tárgyában a *háború jogszabályainak továbbfejlesztése* is szükségessé vált és válhat. Csupán abban különbözik a mai

helyzet a régebbitől, hogy ma a háttérben ott leselkedik a világ teljes pusztulásával fenyegető, így többek között a háború szabályozását is tárgyalanná tevő atomháború.

Mínthogy azonban a rettenetes pillanatnyi egyensúlya az atomháború közvetlen veszedelmét csökkenteni látszik, s a háború intézményes létezése nem szűnt meg, mindez groteszk módon, de logikusan megnövelte az atomháború méretén innen maradó „korlátozott” háborúskodás lehetőségét, és némileg a hozzá való kedvet is. Az atomháborút kockáztatni nem akaró atomhatalmak árnyékában ugyanis kisebb-nagyobb lehetőség nyílik az atomfegyverrel nem rendelkező országok háborúi vagy polgárháborúi számára, melyeknek keretében azok vagy egymás közötti ügyeiket próbálják dűlőre vinni, vagy az – egymással továbbra is békeállapotban maradó – nagyhatalmak mérkőzéseire számára nyújtanak terepet. Mindezekben a háborúkban azonban furcsa módon megmutatkozik az, hogy az atomfegyverrel rendelkező, de annak veszélyességétől okkal félő nagyhatalmak a háború bizonyos vetületében *tehetetlenekké* váltak: a régebbi helyzethez képest ma nehezebben tudják a kisebb hatalmak által kezdeményezett háborúkat megakadályozni, és azt is nehezebben tudják biztosítani, hogy saját „albérleti” háborúikban ne váljanak „eszközeik” eszközeivé. Mint ha hasonlóak volnának azokhoz a tankokhoz, melyek bizonyos távolságon túl megsemmisítő tüzerőt tudnak kifejteni, de tehetetlenek a közelükbe lopózott gyalogossal szemben. Természetes továbbá, hogy az ilyen helyi háborúkban is jelen van az atomháború veszélye, akár az atomfegyver elterjedése, akár az atomhatalmaknak az ilyen háborúba való közvetlen belecsúszása útján.

De mit lehet egyáltalán „elintézni” ilyen korlátozott háborúkkal? Ma gyakorlatilag ott tartunk, hogy egy atomháborún innen maradó, tehát ahhoz viszonyítva „korlátozott” háborúval is alig lehet bármit is „elintézni”, mert 1. a háború elhúzódásának olyan nagy a kockázata, hogy a háborút a világsszervezetek és a háborún kívül álló többi ország, amennyiben lehet, valamilyen átmeneti helyzetben megállítják, 2. a nemzetközi köztudat vonakodik olyan helyzet legalizálásától, mely háború eredménye, hacsak az nem egy támadót legyőző háború, 3. a háborúnak az atomháborún innen maradó totálissá válása is olyan indulatokat kavart fel az egész lakosságban, melyek mellett merőben a vitás kérdésre szorítkozó megegyezések békeszerződést kötni csaknem lehetetlen, és 4. az önrendelkezési elv általános elfogadottsága folytán még egy esetleg létrejövő békeszerződés sem garantálhatja magában az országok lojalitását egy új helyzettel és a népek lojalitását az új uralommal szemben.

Ennélfogva csak a következő *határesetben* volna elképzelhető, hogy *egy háború bármit is elintézzon*: 1. ha a háború egészen rövid ideig tart, és az általános védkötelezettségen túlmenően nem válik totálissá, 2. ha a háborút az nyeri meg, akinek

„igaza” van, és pedig mind formailag (nem ő a támadó!), mind érdemben (a vitás kérdésnek az önrendelkezési elv szerinti megoldását kívánja!), és 3. ha a győző a győzelem után nem akarja a győzelmét a vitás kérdés elintézésén túlmenően kihasználni. Ez a teljesen valószínűtlen határeset a második világháború vége óta egyetlen háborúban sem következett be, minek következtében e háborúk, bár nagyjában a hagyományos háború feltételei között folytak, lényegileg sehová sem vezettek, hanem vagy a háború előtti helyzettel azonos, vagy attól eltérő, de mindenképpen fegyverszünetnél nem jobb helyzeteket eredményeztek.*29

Mindennek eredményeképpen a háború csaknem teljesen lehetetlenült mint függő államalakulási és területi kérdéseket „elintéző” eljárás. Nyilvánvaló viszont, hogy a háború törvényen kívül helyezése abszolút erejű nemzetközi központi hatalom híján csak annyiban válhat valamennyire is hatékonyvá, ha az alapvető államalakulási és területi kérdésekben – melyek ma is és mindenkor a legtöbb elmergesedett vita háttérét alkotják, és eddig leginkább keresték a háború útján való megoldást – létrejönnek olyan ugyancsak kivételes, de *nem háborús eljárások*, melyek a háború mint a központi hatalommal nem rendelkező közösségek egyik legjellegzetesebb eljárása *helyett* alkalmazásra kerülhetnek. Ilyen eljárások híján a háborúról vagy az erőszakról való egyoldalú vagy kölcsönös lemondás deklarálása csupán egy szimpatikus, de teljességgel bizonytalan értékű demonstráció marad.

*c) A felkelés és a polgári engedetlenség
mint vitás kérdéseket eldöntő eljárások*

A nem háborús eljárások között mindenekelőtt az *erőszak-alkalmazás* olyan formáit kell szemügyre vennünk, melyek az emberiségre a háborúnál kevésbé veszélyesek, s a népszuverenitás és önrendelkezés gondolkörével nincsenek olyan éles ellentétben, mint a háború. Gondolunk elsősorban a *felkelés, forradalom, nemzeti szabadságharc* jelenségeire, melyeknek, mint végső eszközöknek, szerepük volt és még ma is van a népszuverenitás és önrendelkezés elveinek érvényre juttatásában.

A felkelést a régi nemzetközi jog is ismerte mint államalakulási formát: ennek köszönhető külön állami létét két olyan jelentős régebbi államalakulás, mint Németalföld és az Egyesült Államok. Az ilyen államalakulás azonban – mely egyben a régi monarchikus államrendszer bukását is előrevetítette – a régi nemzetközi jogban szükségszerűen periferikus, ritkán előforduló és gyanakvással kezelt jelenség volt: a szabály úgy szólt, hogy az olyan felkelés igényelheti magával

²⁹ Legújabbban a bengáliai háború közelítette meg az ügyet elintéző háború fenti sémáját annak révén, hogy egy jogosnak minősíthető önrendelkezési igény megkapta a szomszéd nagyhatalom gyors eredménnyel járó katonai támogatását. (Bibó István lábjegyzete).

szemben a háború szabályainak, pl. a hadifoglyokkal való bánásmód stb. tekintetében való alkalmazását, mely eleendőképpen stabil és rendezett hatalom ahhoz, hogy maga is betartsa a háború szabályait, többek között képes legyen harcoló egységeit megfelelő jelzéssel, uniformissal megkülönböztetni. Vagyis a felkelés – mely a 18. században összehasonlíthatatlanul emberpusztítóbb volt, mint a háború – a régi nemzetközi jogban jellemző módon csak azáltal szerezhetett magának polgárjogot, ha minél inkább hasonult a „szabályos” háborúhoz. A mai helyzet, mondhatjuk, teljesen fordított: a felkelésnél sokkal emberpusztítóbb és közgyűlölet tárgyát képező háború az, mely csak azáltal szerezhet magának némi megbecsülést, ha minél több elemét mutatja a nép felkelésének, a hódítók vagy elnyomók elleni szabadságharcnak.

Ma kétségtelen jelei vannak, hogy a *felkelés*, a *nemzeti szabadságharc*, valamint ezek enyhített és passzív formája, a *polgári engedetlenség* az önrendelkezés érvényesítésének a réginél sokkal gyakoribb és bevezetettebb formájává lett. A folyamatnak magának is kezdenek bizonyos sztereotip, ismétlődő eseménysorai kialakulni: az elnyomó, a gyarmati hatalom előbb megpróbálja a felkelést, a polgári engedetlenséget merőben hűtlenségként, rendőri és büntetőjogi síkon kezelni, majd különböző lépcsőkben engedményeket tesz, majd elfogadja az ellenállás szervezetét tárgyalópartnernek, s végül valamiféle megállapodás formájában elismeri a vele szemben álló nép önrendelkezését, esetleg nemzetét, sőt állammá alakulásra való jogát. Kétségtelenül áll az is, hogy az olyan uralkodó hatalom, mely az ilyenféle mozgalmakkal szemben a végsőkig kitart a büntetőjogi kezelés, a kíméletlen letörés és a teljes megsemmisítés politikája mellett, a nemzetközi közvéleményben érezhető rosszallással találja szemben magát. Annak azonban nincs jele és a jövőre nézve sem tekinthetjük valószínűnek, hogy mindebből előbb-utóbb ki tudna nőni a felkelés jogi és „konvencionális” szabályainak a háború szabályaihoz hasonló összefüggő külön rendszere. Ennek útjában áll a világ veszélyeztetettségének adott körülményei között mindenekelőtt az, hogy a felkelések több okból könnyen átmehetnek háborúba. Olyan esetekben továbbá, amikor nem az uralkodó országtól területileg és kulturálisan élesen elváló távoli gyarmatokról van szó, hanem az anyaországhoz kapcsolódó terület lakosságáról, ezeknek elszakadással is fenyegető önrendelkezését még a legdemokratikusabb országok is nehezen hajlandók elismerni, kevésbé demokratikus szellemű országban pedig ilyen mozgalmakkal szemben a retorziók végletes elvadulása, a tömeges kitelepítés, sőt a népirtás is fenyeget.

A szabadságharc, a felkelés „legalizálását”, eljárássá válását tehát alig remélhetjük, bár azt kizárni a lehetséges államalakulási és önrendelkezési formák köréből mindaddig nem lehet, amíg helyét nála békésebb, bár természetszerűen szintén kivételes eljárások be nem töltik. Ilyen lehet mindenekelőtt a már

említett *polgári engedetlenség*, aminek azonban többek között szintén előfeltétele az is, hogy a vele szemben álló uralkodó, elnyomó hatalmakban is általában létezzék vagy kialakuljon az ilyen mozgalmak bizonyos fokú erkölcsi, politikai és jogi respektálása. Ez mostanáig csak igen bizonytalanul és esetlegesen, országok és kormányok demokratizmusa szerint változó mértékben következett be. Ezenfelül ahhoz, hogy a háború mellett a fegyveres felkelés is feleslegessé és értelmetlenné változhasson, további feltételekként szükséges volna a nemzetközi karhatalmi fellépés, nagyhatalmi egyetértés, kisebbségi jogok és pártatlan eljárások fejlődése is. Ezek azonban átvezetnek bennünket a következőkben tárgyalandó kérdésekhez.

d) A nemzetközi karhatalom problémája

Nemzetközi karhatalom felállításának szükségessége először a két világháború után létesült világszervezetek célkitűzéseinek és eljárásainak folyamánként jelentkezett, de már a bécsi kongresszus és az első világháború közötti időben is több ízben eljártak az *európai közösség nagyhatalmai* olyan együttes fellépés formájában, melynek karhatalmi jellege volt. A Szent Szövetség ilyenmű akcióit – melyektől Anglia távol tartotta magát – azok reakciós tartalma tette rossz emléküvé. Ugyancsak nem túl jó emléküek a 19. század végén Kínával és a latin-amerikai adós államokkal szemben történt közös akciók, melyek sem a béke megőrzése, sem valamiféle államalakulási vagy területi kérdés megoldása szempontjából nem jelentettek pozitívumot. Ezzel szemben a görög szabadságharc oldalán történt angol–francia–orosz közbelépés – melytől a két közép-európai nagyhatalom maradt távol – egy önrendelkezésre irányuló nemzetalakulás útját egyengette, s egy súlyos függő kérdés megoldását vitte előre. Ugyancsak az ottomán birodalom felbomlásával kapcsolatban végeztek a nagyhatalmak több ízben is közös karhatalmi, rendőri tevékenységet a 20. század elején, pl. Krétában és Macedóniában, ami kisebb-nagyobb mértékben hozzájárult az ottani alávetett népekre nehezedő kormányzati nyomás csökkentéséhez, s előkészítette azok önrendelkezését. Több vonatkozásban karhatalmi jellege volt a két világháború után a győztes hatalmak közös fellépéseinek is, de ezek inkább átmeneti intézkedések lebonyolításában állottak. Mindezeket a különböző értékű akciókat egyaránt az jellemezte, hogy azok vagy az összes nagyhatalmak akciói voltak, vagy több nagyhatalom olyan akciói, amelyeket a bennük részt nem vevő nagyhatalmak is kifejezetten támogattak vagy hallgatólagosan tudomásul vettek.

A két világháború után a támadó háború jogsértessé nyilvánítása és a kötelező világszervezeti határozatok esetleges kikényszerítése immár szükségesség-

ként vetette fel a nemzetközi karhatalom kérdését. Az Egyesült Nemzetek alapokmányának idevonatkozó rendelkezései a Biztonsági Tanács előtt lévő vizályok elintézése kapcsán szólnak az ehhez szükséges fegyveres erőről s az azt irányító Vezérkari Bizottságról, mely az öt, állandó tagsággal rendelkező nagyhatalom megbízottjaiból áll. Ebből világosan kiderül az az elgondolás, hogy a nemzetközi karhatalmat – a nemzetközi államközösség szerkezeti adottságainak megfelelően – elsősorban a nagyhatalmak egyetértésére s azok saját hadseregeinek súlyára lehet és kell alapozni, akárcsak a nagyhatalmak régebbi, kevésbé intézményes karhatalmi fellépését. A mai napig azonban sem ilyen jellegű alkalmazására, sem a papíron előírt Vezérkari Bizottság működésbe lépésére nem került sor.

Sor került ellenben ENSZ-karhatalom alkalmazásának két olyan formájára, melyre az alapokmány nyilvánvalóan nem gondolt, bár azt ki sem zárta. Az alapokmány ugyan gyakorlatilag nem ad arra lehetőséget, hogy karhatalom alkalmazására valamely vétőjoggal rendelkező *nagyhatalom* ellenére kerüljön sor, mert az a rendelkezés, mely szerint a vitában érdekelt fél nem szavazhat, éppen a szankciókat kimondó határozatokra nem terjed ki. Mégis Korea esetében, ahol a Szovjetunió nem volt közvetlenül szereplő fél, és vétőjogát *más* okból nem érvényesítette, a határozat kifejezetten az *ő ellenére* jött létre.

A nemzetközi karhatalmi minősítés ilyen esetét a béke ügye és a vitás kérdések megoldása szempontjából alig lehet gyümölcsözőnek mondani. A sikeres nemzetközi karhatalmi fellépésnek ugyanis a nagyhatalmak egyetértése nemcsak az ebben egyesült hatalmi erő miatt előfeltétele, hanem azért is, mert éppen az esetleg több vonatkozásban ellentétes érdekű és politikai rendszerű nagyhatalmak meghatározott tárgyra vonatkozó *korlátozott* egyetértése nyújt biztosítékot nemzetközi elvi és tárgyi szempontok érvényesülése számára, és ígér sikert a béke ügye és a problémák megoldása szempontjából. A nagyhatalmaknak egymással *szemben* való karhatalmi fellépése esetén, bármilyen is a kiindulási helyzet, alig van garancia az ellen, hogy az egész hamarosan ne váljék valamiféle nagyhatalmi politikának nemzetközi karhatalmi címszó alatt való folytatásává és egy közönséges nagyhatalmi háborúhoz megszólalásig hasonlóvá. Valóban hitleri mértékben agresszívnek, emberpusztítónak és paranoiásnak kellene lennie az egyik félnek ahhoz, hogy a vele szemben való fellépés meg tudja tartani a nemzetközi karhatalmi fellépés hitelét.

Sor került másrészt nemzetközi karhatalom alkalmazására *nagyhatalmi egyetértésen* alapuló ENSZ-határozat nyomán is, oly formában, hogy a karhatalom *nem a nagyhatalmak fegyveres erőinek* kooperációjából adódott, hanem különálló szervezetű és politikailag a világszervezet apparátusának ellenőrzése alatt álló együttes katonai egységet alkotott. Az ilyent rendszerint nemzetközi tekintéllyel

bíró, többé-kevésbé semleges országok adták. Bár ez sem azonos az alapokmány által elgondolt karhatalommal, azért annak szellemével nem ellenkezik, sőt minden másnál hitelesebben *nemzetközi*. Csak éppen a nemzetközi közösség adott szerkezete mellett csupán korlátozott hatékonyságú: szerepe nem annyira a támadó leküzdése vagy vitás kérdések végleges megoldása, hanem vitás területek megszállása, demilitarizált zónák, nemzetközi megfigyelő szolgálatok biztosítása, esetleg polgárháborúk lecsillapítása. Erre több példa volt a közelmúltban, s eddigi alkalmazásukat egészükben sem teljesen sikertelennek, sem nagymértékben sikeresnek nem minősíthetjük: sikerük azon múlt és fog múlni, hogy milyen mértékben maradnak mentesek attól, hogy nagyhatalmi politika vagy ideológiai ellentétek függvényeivé váljanak. Ha ezek elkerülése biztosítva van, akkor mondhatjuk, hogy ezt a formát az eddiginél bátrabban is lehet és kell alkalmazni.

A nemzetközi karhatalom tekintetében fennálló helyzetet tehát abban foglалhatjuk össze, hogy az eddig alkalmazott formák közül az egyik, melynél a karhatalmi fellépés csupán a nagyhatalmak közötti ellentét megjelenési formája, lehet rendkívül hatékony, de békeszerző és vitás kérdéseket megoldó ereje csak a legszélsőbben világpusztító erőkkkel szemben marad meg; a másik, amelyre nemzetközi szervezeti formában, nemzetközi szervek felügyelete alatt kerül sor, itt vagy ott üdvösen közrehat az ellentétek enyhítésében, de végső hatékonysága igen korlátozott. A nemzetközi karhatalomnak pontosan arra a megjelenési formájára, mely egyedül képes egyszerre biztosítani mind a nagyfokú hatékonyságot, mind pedig a nemzetközi szempontok aránylagosan magas fokú érvényesülését, s amelyre az Egyesült Nemzetek idevonatkozó rendelkezései elsősorban gondolnak: a *nagyhatalmak által egyetértőleg és együtt adott karhatalomra* nem került eddig sor, a nagyhatalmi egyetértés tartós hiánya miatt.

Világos ezek szerint, hogy a nemzetközi karhatalom nem önmagában megálló válasz a világ békéjének fenntartása és függő kérdéseinek megoldása számára, hanem olyan szükséges és hasznos nemzetközi intézmény, melynek hatékonysága a *nagyhatalmi egyetértés* függvénye. További döntő kérdésként tehát a *nem erőszakos* nemzetközi eljárásoknak s közöttük mindenekfelett a nemzetközi egyetértés intézményeinek a jelen állapotát kell megvizsgálnunk.

e) *A nemzetközi tárgyalások zsákutcája*

A nemzetközi egyetértés alapvető intézménye, a nemzetközi akaratnyilvánítás legáltalánosabb előírásos formája a két- vagy többoldalú *nemzetközi szerződés*, az az eljárás pedig, melynek során ez létrejön, a *nemzetközi tárgyalás*. A mai nemzetközi életben államalakulási, területi és más politikai viták esetén a tárgya-

lás a háborús „eljárás” és „megoldás” egyetlen gyakorlatilag létező alternatívája, a nemzetközi államközösségnek tehát életkérdése, hogy a nemzetközi tárgyalás jól kidolgozott, működésképes eljárás legyen. Valójában ma minden, csak nem ez.

A nemzetközi tárgyalások újkori technikája a vallásháborúk után újból megszilárduló európai monarchikus-feudális államrendszerben alakult ki. Működésképségének döntő tényezője az volt, hogy olyan politikai egységek, olyan tárgyaló felek és olyan tárgyaló személyek között alakult ki, akik politikailag nagyjából egyugyanazon nyelvet beszéltek. Ne képzeljük azonban, hogy ez olyan magától értetődően következett abból, hogy ezek a személyek mind nagyurak és királyok voltak, vagyis egyugyanazon társadalmi osztályhoz tartoztak; az osztály-összetartozás nem az egyetlen s nem is mindig a legfőbb tényezője egy közös politikai nyelvezet kialakulásának. Az európai monarchikus-feudális államközösség újkori tárgyalási technikája igen nagy kínok és nehézségek közepette a 17. században alakult ki, azokon az európai nemzetközi tárgyalásokon, melyek a vallásháborúk második szakaszát lezáró westfáliai béketárgyalásokkal kezdődtek el; olyan felek között, akik a jó angyalok és a gonosz ördögök szembenállásának megelőző vallásháborús ideológiájában nőttek fel, vagyis hajlottak arra, hogy ideológiai eszmétörmelékektől megzavart monstrozus tévképzeteik legyenek egymás szándékai felől. Ezt a háborús és „hidegháborús” hagyatékot kellett az újkori európai nemzetközi tárgyalási technika kialakítása során felszámolni és túlhaladni, úgy, hogy közben ne essenek a másik végletbe: a semmiféle erkölcsi és elvi szempont által nem kötött, csak a maga és állama legnyersebb érdekét néző amorális „fejedelem” magatartásába. Ez egyáltalán nem ment könnyen és gyorsan: a westfáliai békével kezdődő nagy politikai tárgyalások technikáját rengeteg nehézkesség, bizalmatlanság, gyanakvás, formalizmus, presztízs- és rangkérdés terhelte; volt olyan tárgyalás, ahol olyannyira nem tudtak megegyezni a terembe való belépés sorrendjének a kérdésében, hogy végül is egy körös-körül csupa ajtóval ellátott kerek teremben tartották a tárgyalást, ahová minden megbízott körben egyszerre lépett be. Számos hasonló nehézkesség leküzdése után született meg a 18. század arisztokratikus kultúrájában az újkori monarchikus-feudális világ nemzetközi tárgyalási technikája, mely tetőpontját a bécsi kongresszuson érte el, egy olyan pillanatban, mikor ennek a kultúrának a hanyatlása már megindult. Az e technika szellemében folyt tárgyalások jellemző vonásai a következők voltak a) kevés és nem túl komplikált, de célszerű és komolyan vett *formaságaik* voltak, melyeket egy bizonyos kölcsönös udvariasság éltetett, b) *bizalmas* és zárt körben folytak, ami nem azt jelentette, hogy tartalmukat hétpecsétes titokként őrizték, hanem azt, hogy a tárgyalásokat nem bénította a nyilvánosság számára való szerepjátszás légköre, c) a *realitás* határai között maradtak, ami nem azt jelentette, hogy a tárgyaló felek nem éltek a politikai ravaszság s nemegyszer a hazugság fegyvereivel,

de respektálták a kétségtelen tényeket, nem tárgyaltak nyilvánvaló valótlanságok vagy a másik fél számára eleve elfogadhatatlan feltételek demonstratív leszögezése alapján, d) respektálták a kölcsönös hatalmi *erőviszonyokat*, anélkül hogy pillanatonként nyersen hivatkoztak volna rájuk, e) állandóan tudatában voltak a békét fenntartó *egyensúlyi* tényezőknek, s igyekeztek azokat az egyensúly megbillenése esetén újból helyreállítani, f) *nem törtek egymás megsemmisítésére*, hanem csak egy adott békés vagy háborús helyzet előnyeit és hátrányait igyekeztek leszámítolni, g) háború esetén kívül általában nem folytattak látványos és demonstratív haragszomrádot, hidegháborút, és h) volt *közös elvi alapjuk*: a monarchikus-feudális legitimitás. Mindez együttvéve egy rugalmas, de egyrészt a tények és erőviszonyok, másrészt a formák és elvek határait tiszteletben tartó tárgyalásmóddhoz vezetett, ami az egyetértés létrejöttét lényegesen megkönnyítette.

Ahhoz, hogy a monarchikus-feudális legitimitás összeomlásakor, az első világháború végével a nemzetközi tárgyalásoknak ezt az egész kifinomult technikáját az önmagukat kormányzó népek államférfiai simán át tudják venni, az kellett volna, hogy a monarchikus-feudális legitimitás helyébe lépett új elv, a *népek önrendelkezésének elve* végletes viták nélkül, nagyjából egyértelműen alkalmazásra kerüljön, és az önmagukat kormányzó népek között kialakuljon egy ugyanolyan minimális *szolidaritás*, mint amilyen a monarchiák között minden háborúskodásaik ellenére is a 19. század közepéig nagyjából fennállott. Mint tudjuk, egyik feltétel sem következett be: az önrendelkezési elv alkalmazásának sem sajátos eljárásai, sem sajátos gyakorlati elvei nem alakultak ki, s az első világháborút lezáró béketárgyalások a népeknek népek által való számonkérése s a diktátum hangsúlyozott külsőségei jegyében zajlottak le. Így nem jött létre a népek eleven szolidaritásán alapuló új közösség, és ennek hiányában hiábavalókká lettek azok a változások is, melyek a nemzetközi kapcsolatok technikájában az új, demokratikus típusú nemzetközi közösséget követelő közvélemény kielégítése céljából létrejöttek.

Az egyik ilyen változás volt a *titkos diplomácia megszüntetésére* és nyílt tárgyalások folytatására irányuló követelmény érvényesülése. Ez, mint láttuk, a demokrácia követelményeként nyert megfogalmazást, de közvetlenül az a heves ellenérzés hozta létre, mely a titkos diplomáciát, ezt a jóra és rosszra egyaránt kitűnően használható *eszközt* tette felelőssé egyrészt a háborúknak titkos katonai szövetségek útján való okozásáért, másrészt a háború utáni osztozkodásnak nyilvánosságra került imperialista és annexiós terveiért. Azonban amennyire természetes követelmény volt a népképviselőten alapuló demokráciában a kötött *szerződések* nyilvánossága, annyira irreális és kivihetetlen volt a *tárgyalások* nyilvánossága, ami legfeljebb közéleti vagy tudományos fórumok elvi vitáinál alkalmazható, de semmiképpen sem kölcsönös érdekkiegyenlítésen alapuló gyakorlati tranzakciók számára.

A másik változás a nemzetközi kapcsolatoknak minden eddigi mértéket meghaladó *intézményesedése* volt, az egyetemesség igényével létrejött politikai szervezetek, a Nemzetek Szövetsége, majd az *Egyesült Nemzetek* keretében, melyek úgyszólván folyamatosan állandósították a régen kivételes összefüggésekre vagy üzenetváltásokra korlátozódó nemzetközi tárgyalásokat.

Sem az egyik, sem a másik változás nem pótolhatta a nemzetközi tárgyalások számára az alapelvek elvi és gyakorlati tisztázottságát és a nemzetek közötti végső szolidaritást. Így azután a régi monarchiák sima tárgyalási technikáját csak az egymás között már aránylag nagy mértékben stabilizálódott, teljesen azonos berendezésű, kormányformájú és társadalmi rendszerű országok tudták egymás közötti viszonylatukban valamennyire átmenteni, egyébként a nemzetközi érintkezést és tárgyalásokat elborították azok az ellentétek, melyek kialakultak először a békeszerződéseket létrehozó és az azokkal elégedetlen, mindinkább fasizálódó országok között, másodsor a szabadságesszme örökségét egymás között disputáló kapitalista-liberális és szocialista-kommunista országok között, végül pedig az egykori európai-amerikai nemzetközi államközösség tagjai és a nemzetközi államközösségben újonnan teljes jogúvá lett vagy újonnan belépett harmadik világ államai között.

Mindennek eredményeképpen a nemzetközi tárgyalások mai szellemét és technikáját a következőkben lehet jellemezni:

- a) a *formaságok üressé vagy bizonytalanná* váltak, melyek keretében a teljességgel kiüresedett rideg udvariasság váltakozik indulatos vagy kiszámított gorombaságokkal vagy gúnyolódásokkal, s a tárgyalások percnként képesek a leggyermetegebb formális, ügyrendi vagy presztízsprblémák homokjába fulladni pl. az asztalok formájáról, ami a nemzetközi tárgyalások technikáját a szobába való belépés sorrendje körüli 17. századi viták szintjére süllyeszti vissza,
- b) a *nyílt tárgyalások* állítólagos demokratikus követelménye alapján létrejött valamiféle *fél- és álnyilvánosság*, melynek keretében a tárgyaló felek valójában nem tárgyalnak, hanem a vélt vagy valódi, otthoni vagy nemzetközi nyilvánosság számára szerepeket játszanak, ami e nyilvános tárgyalások légkörét különösen mesterkéltté, nagyképűvé, hazuggá és élettelené teszi, és kihat a ténylegesen továbbra is zárt ajtók mögött folyó *valódi* tárgyalásokra is,
- c) a *nyilvánvaló* vagy könnyen bizonyítható *tények nem respektálása* és a tisztázásukra alkalmas pártatlan fórumok elkerülése; ennek következtében bizonyos állítások valóságtartalmuktól függetlenül, presztízsz- vagy politikai okokból körömszakadtig fenntartott posztulátumokká válnak; s az az amúgy is vitatható politikai bölcsesség, mely szerint a hazugság a politika egyik fő fegyvere,

- oly módon fordul meg, hogy minden, még a legátlátszóbb hazugság is már ennél fogva valami rendkívül politikai dolog rangját kapja,
- d) a *reális hatalmi erőviszonyok kölcsönös tudatának a megzavarodása*, ami főleg abból ered, hogy a nagyhatalmi háború abszurdvá válásának árnyékában egyrészt az állandósult ellentétekben élő nagyhatalmak bizonyos fokig tehetetlenné válnak, másrészt ennek folytán a közép- és kisebb hatalmak akciólehetőségei megnőnek, s mindez a reális erőviszonyoktól független, irreális tárgyalási módot alakít ki,
 - e) az *ellenfél teljes erkölcsi, politikai, ideológiai, társadalmi, sőt néha fizikai megsemmisítésének igénye*, mely a maga mintaképeit a valóban élethalálharc jellegű második világháborúból meríti, s ennek mintájára a feltétel nélküli követelések felállításában látja a tárgyalások lényegét, s ezzel eleve megbénítja vagy súlyosan megnehezíti azok sikeres befejezését,
 - f) a *közös alapelvekre*, mindenekelőtt az *önrendelkezési elvre*, valamint az annak alkalmazását lehetővé tevő gyakorlati elvekre és eljárásokra *vonatkozó egyetértés teljes hiánya*, s ennek jegyében a közkeletű nemzetközi alapelvek (önrendelkezés, függetlenség, területi sérthetetlenség, belügyekbe való be nem avatkozás) állandó, de merőben formális, konkrét esetben mindig egymással ellentétes értelmű hangoztatása és a tisztázásukra alkalmas pártatlan eljárások gondos elkerülése,
 - g) a közösen elfogadott elvek respektálásán alapuló józanul elvszerű politika helyett az *ideológiai csalthatalmanság magatartásának* tárgyalási magatartássá tétele, melynek keretében a tárgyalások a saját oldal erkölcsi önelégültségének és a másik oldal erkölcsi leckéztetésének jegyében zajlanak, és még a ténylegesen elért tárgyalási eredmények sem reális kompromisszumként és kölcsönös érdekkielégítésként, hanem a jó és rossz küzdelmében a jó ügy csattanós győzelmeiként könyveltetnek el.

A tárgyalások levegőjének mindezek az ijesztő megromlási jelenségei egy olyan világban tűnnek fel, melyben a háború abszurdvá válása a tárgyalásokat jelöli meg egyetlen lehetséges kiútnak, aminek elutasítását s az ebből fakadó ódiumot egyik fél sem óhajtja magára vállalni, noha rendszerint nem nagyon akar, nem nagyon mer és nem nagyon tud tárgyalni. Ebből adódik a nemzetközi tárgyalásoknak helyenként teljes groteszk, formalista és komolytalan elhúzódása és a beléjük fektetett tárgyalási munkához viszonyított egészen alacsony siker-százaléka, ami időnként olyan fokot ér el, melyet csak a *tárgyalásra való képtelenség* nevével lehet elegendően megjelölni. Ilyen feltételek között működik a nemzetközi érintkezés mai apparátusa, ez a külső formáiban nehézkes, belső bizalmi tartalmában megmérgezett, méreteiben irreálisan felduzzadt és – főleg a harmadik világ országai számára – rendkívül költséges szervezet, melynek határfoka – ha

a békét alapvetően érintő legfontosabb ügyeket nézzük – mind a belé fektetett pénzhez, mind a reá fordított időhöz, mind pedig a benne foglalkoztatott magas képzettségű embermennyiséghez képest elképesztően alacsony.

A nemzetközi egyetértésre való képtelenség fent leírt jellemzésével szemben joggal fel lehet hozni, hogy mindezek ellenére is folyamatosan, szinte futószalagon folynak a világban nemzetközi tárgyalások, s a régi korokban létrejöttéknél sokkal nagyobb számban születnek nemzetközi szerződések a legellentétesebb politikai és társadalmi rendszereket képviselő országok között. Nem is arról van szó, mintha a nemzetközi forgalom s a nemzetközi érintkezés intenzitásának állandó növekedése megállt volna. De bennünket itt csak azok a tárgyalások s azok a szerződések érdekelnek, melyek a nemzetközi béke és stabilitás alapvető kérdéseiben, az államalakulási, területi és más politikai kérdésekben folynak és jönnek létre: csupán ezeknek van a nemzetközi államközösség életében döntő szerkezeti jelentőségük. S ezek azok, amelyekkel kapcsolatos tárgyalások az utóbbi évtizedekben olyan elégtelen vagy közepes eredménnyel folytak és folynak; ahol pedig minden nehézség ellenére is valamiféle eredményre vezetnek, ez azért történik, mert időnként a tények kényszerítő ereje folytán a feleknek minden ellenkező szellemű szólamai ellenére is érvényesül a régi bizalmas nemzetközi tárgyalások józan érdekkiegyenlítésen alapuló, stabil egyensúlyi helyzetekre törekvő, egymás megsemmisítésére nem törő tárgyalási technikája; az eredmények azonban rendszerint itt sem végleges megoldásokban, hanem provizóriumok létesítésében vagy elhúzódásában és holtponthelyzetek rögzítésében jelentkeznek.

f) A nemzetközi szerződés legitimáló erejének meggyengülése

Attól függetlenül azonban, hogy mennyire sikeresek vagy sikertelenek az alapvető államalakulási, területi és politikai kérdéseket rendező nemzetközi szerződésekre irányuló tárgyalások, van a demokratikus társadalomszervezési alapelvekre való áttérésnek egy olyan további következménye, mely még a *sikeresen létrejött szerződések nemzetközi stabilizáló jelentőségét is bizonytalanná teszi*. Ennek megértéséhez fel kell idéznünk a nemzetközi államközösség jellegzetes szerkezetére vonatkozóan mondottakat.

A nemzetközi államközösség jellegzetes vonása, hogy a nemzetközi jog mostanáig *általában* nem ismer különbséget a magasrendű jogforrás és az egyszerű konkrét jogügylet között: mind a kettő a *nemzetközi szerződés* formájában jön létre. Ebben a formában történik a nemzetközi alkotmány alapvető elemeinek, a területi státusnak a kivételes megváltozása is, éppen úgy, mint ahogyan

a szerződéshez hasonló konstrukció, két egymást kiegészítő jognyilatkozat, az *elismerést* kérő és megadó nyilatkozat szolgál a hagyományos nemzetközi jog szerint új államoknak a régiek közösségébe való befogadására is.

Hogyan lehet az elvileg és formailag akárhányszor módosítható szerződés a nemzetközi alkotmány változtatásra *nem* szánt alaptényének, az államalakulási és területi státusnak stabilizáló eszköze? Ezt az alapjában szokatlan konstrukciót, mint mondtuk, valaha két dolog tette lehetővé: az egyik az, hogy az uralkodók között fennállott az a hallgatólagos konvenció, hogy a háborút elfogadják istenítéletszerű döntésnek, s így a békeszerződés alapján létrejött változásokat, még inkább a békés tranzakciók eredményeképpen létrejött változásokat véglegesnek; a másik az, hogy az uralkodók az Európában általánosan érvényesülő monarchikus-feudális jog szerint rendelkezhettek alattvalóik lojalitásával, s azt átruházhatták a másik uralkodóra. Így a területmódosító szerződés által létrehozott új helyzet úgyszólván azonnal végleges *legitimitást* kapott, s biztosítva volt számára mind az uralkodók, mind az alattvalók lojalitása. Azonban az államok fokozódó belső demokratizálódása s ezzel párhuzamosan nemzetközi síkon a nemzeti önrendelkezési elv uralomra jutása mindinkább problematikussá tette a szerződéses formában létrejövő, de a népek akarataira tekintettel nem lévő államalakulásokat és területi változásokat. Elzász-Lotaringiának a frankfurti békével történt elcsatolása volt az első szerződéses területváltozás, amelyet nemcsak azonnal, de később sem követett a terület lakosságának lojalitása. Hasonló helyzetek születtek a berlini kongresszust, a két Balkán-háborút és az első világháborút követő területi változások nyomán is, annak ellenére, hogy ezek egészükben az önrendelkezési elven alapuló államalakulási igényeket valósítottak meg: a konkrét határvonást azonban a nagyhatalmi politikát és a helyi erőviszonyokat tükröző szokványos nemzetközi szerződések végezték. Ennek eredményeképpen 1919-re Közép- és Kelet-Európában 15–20 helyen jöttek létre olyan helyzetek, melyekben bizonyos peremterületeken az érdekelt lakosság nem a maga önrendelkezési és nemzeti aspirációinak megfelelő államhoz került, s így azzal szemben nem is volt lojális. A második világháború után ezen a vidéken ezek a helyzetek részben határmódosítások, részben áttelepítések és lakosságcsereké folytán a felére csökkentek, ugyanakkor azonban nagymértékben megszorodtak az új ázsiai és afrikai államok körében. A nemzetalakulásnak esetenként is eltérő további fejleményei és az új államok kormányzati stabilitásának foka fogja esetenként eldönteni, hogy ezekből a helyzetekből melyek tudnak stabilizálódni, s melyek fognak elhúzódó problémákat okozni, „tűzfészkeket” képezni.

A nemzetközi szerződés területi változásokat legitimáló és lojalitásátvivő erejének ez a megcsökkenése természetesen nem változtatott és nem változ-

tathatott azon, hogy a nemzetközi jog jellegzetes jogszabálytípusa továbbra is a nemzetközi szerződés maradt, és a nemzetközi közösség államainak fennálló területi státusa, ahol nem vész az ősidők homályába, ott túlnyomó részben nemzetközi szerződések jogalapján nyugszik. A szerződés továbbra is elegendő ahhoz, hogy a vele szembeforduló önrendelkezési és területmódosítási igények az államok területi sérthetetlenségének nemzetközi jogi elvére való hivatkozással találják magukat szemben, csupán ahhoz nem elég, hogy az érdekelt lakosság lojalitását önmagában kiváltsa. Egyetlen szerződés területi rendelkezéseire sem lehet azt mondani, hogy azok nem „érvényesek”, mert nem felelnek meg az önrendelkezési elvnek, minthogy ilyenféle „érvénytelenítési” eljárást a nemzetközi jog a mai napig nem ismer, és belátható ideig nem is fog ismerni. A világban gyakorlatilag továbbra is bőségben vannak szerződésileg létrejött, kielégítően stabil államalakulatok és határok: az egyiket stabilizálja az idő, a másikat az, hogy a méltányos kompromisszum kedvező légkörében jött létre, a harmadikat az, hogy ha nem is elvileg tisztázott kérdésfeltevések mellett, de mégis népszavazás alapján jött létre, a negyediket az, hogy még ha esetleges politikai célszerűségi megfontolásokból keletkezett is, de mégis magasabb nemzetközi szervek, világszervezetek határozatai adták számukra a végső szankciót, az ötödiket az, hogy a kisebbségeket is magában foglaló ország magas fokú belső kormányzati stabilitást tudott létrehozni, s van bátorsága reális állampolgári, politikai és kisebbségi jogokat biztosítani, *annak ellenére*, hogy a kisebbség lojalitása nem teljes és nem lehet teljes. Mindezekben az esetekben a szerződések többé-kevésbé stabilizáló erejük az erőviszonyok, a tények, a megszokás, a belenyugvás fizikai és lélektani tényezőinek erejénél fogva. Ha azonban arról van szó, hogy bármilyen elmérgesedett helyzetben a békét veszélyeztető tényezőket gyorsan és teljesen kell eliminálni, akkor tisztában kell lennünk azzal, hogy *ma* bármilyen, kétoldalú szerződésen alapuló területi változás úgyszólván semmi hatással nincs a lakosság lojalítására, ha ugyanakkor nem egyezik annak önrendelkezési igényével, vagy – egymással összeütköző önrendelkezési igények esetén – nem jelentkezik úgy, mint ezek tárgyában hozott érvényes, pártatlan döntés. Az „illetékes szerv”-nek az együttes, formai és tartalmi legitimáló, lojalitást kiváltó hatása az, amivel régen rendelkeztek a királyoknak mégoly rossz szerződése is, mert az emberek hittek a királyok isteni jogában; ma azonban magukban nem rendelkeznek ezzel a kormányoknak mégoly jó szerződése is, mert az emberek nem hisznek a kormányok isteni jogában.

Különleges adaléka annak, hogy mennyire másodrendűvé vált, vajon egy tényleges nemzetközi helyzetet szankcionál-e szabályos nemzetközi szerződés, a második világháborút követő területi státus, melyet jelentékeny részben évtizedekig nem követett szabályos békeszerződés.

A területmódosító nemzetközi szerződés legitimáló erejének megcsökkenését jelzi az is, hogy csaknem teljesen megszűntek azok a *területi és politikai tranzakciók*, melyek a monarchikus Európában a háború megelőzésében és a békeszerződések stabilizálásában a 18. századtól egészen a bécsi kongresszusig oly nagy szerepet játszottak. A lakosságnak megkérdőzés nélküli „csereberéje” iskolapéldája lett a monarchia antidemokratizmusának, viszont nem alakult ki olyan modern módszer, mely a területi tranzakciók, engedmények és ellenszolgáltatások békeszerző és stabilizáló funkcióját az önrendelkezési elv érvényesítése jegyében tudta volna alkalmazásba venni.

g) *A nemzetközi elismerés és diplomáciai kapcsolat
legitimáló erejének meggyengülése*

Ugyanígy, bár nem pontosan azonos okozati összefüggésben, erejét veszítette az államok nemzetközi megalakulásának régi eljárása, az *elismerés* is. A régi s elvileg érvényét ma sem veszített nemzetközi jog szerint egy elegendően stabilizálódott, függetlenné vált államképződménynek kisebb-nagyobb idő alatt el kellett nyernie és el is nyerte a többi állam elismerését, s ezt utoljára attól az államtól is megkapta, melynek rovására annak idején megalakult. Jelenleg azonban a nemzetközi közösséget megosztó politikai és világnézeti ellentétek következtében az a helyzet, hogy az elismerés, valamint a diplomáciai kapcsolat felvétele és fenntartása, melyek valaha komoly és stabilitást szuggeráló aktusok voltak, s visszavonásuk vagy megszakításuk háborúval fenyegető drámai esemény, ma nemzetközi politikai ellentétek, indulati fellángolások vagy politikai taktikai húzások ötletszerűen alkalmazott, visszavont és újból alkalmazott fegyvereivé váltak, melyeknek stabilizáló funkciója, akárcsak általában a nemzetközi szerződéseké, nagymértékben lecsökkent. Elsőre nem látszik összefüggés e fejlemények és az önrendelkezési elv térfoglalása között. Érdemes azonban felfigyelnünk arra, hogy az elismerés megtagadásának indokolásában milyen döntő szerepe van annak a hivatkozásnak, hogy a szóban lévő ország vagy országfél nem rendelkezik valódi függetlenséggel, valódi önrendelkezéssel. Bármennyire is vitathatóak sokszor ezek a hivatkozások, mégis egy kialakulóban levő nemzetközi közfelfogás mutatkozik meg bennük.

Ezen a helyzeten nem változtatott lényegesen az az új fejlemény sem, hogy a nemzetközi szerződés, az elismerés és a diplomáciai kapcsolat jelentőségének megcsökkenésével egyidejűleg az államalakulások szankcionálásának új formájaként jelent meg a Biztonsági Tanácsnak a *világszervezeti tagságot* megszavazó határozata, mely az Egyesült Nemzetek teljes egyetemességének elérése után esetleg teljességgel az egyenkénti elismerés helyébe is léphet. Ugyancsak egyes állam-

alakulásokat és határokat szankcionáló – bár átmeneti – szerepe a Biztonsági Tanácsnak a *gyámsági területek* önállósulásával kapcsolatos határozás is. Ezek a formák kétségtelenül tartalmazzák némi elemeit a szakértőket is igénybe vevő pártatlan döntésnek, és a merő önkénnyel szemben az eddignél több garanciát jelentenek. Végeredményben azonban ugyancsak pillanatnyi politikai és célszerűségi szempontokat követő politikai kompromisszumokat testesítenek meg: ennek keretében a határozatot meghozó hatalmak saját kölcsönös érdekeiken felül legfeljebb az új államoknak a legpillanatnyibb kormányzati működőképességét vizsgálják, s csak minimális mértékben azt, hogy az új alakulások valóságos önrendelkezésen alapulnak-e, és hosszú lejáratra rendelkeznek-e a nemzetalakulás reális feltételeivel vagy remélhető kilátásaival. Így aligha várható, hogy az ilyen határozatoknak lényegesen nagyobb tekintélye vagy kihatása lesz az új helyzetek legitímálódására és az alattvalók lojalitására, mint a nemzetközi szerződéseknek vagy a nemzetközi elismerésnek.

Ott tartunk tehát, hogy a nemzetközi szerződésnek és a nemzetközi elismerésnek lényegesen megcsökkent, a Biztonsági Tanács határozatainak pedig elegendően nem jött létre az a döntő képessége, hogy államalakulásokat és területi változásokat a lakosság lojalitására is kiható erővel legitímálni tudjanak. Így aligha maradhatnak az államalakulások és területi változások stabilizálásának egyedüli, mindenek, önmagukban is megnyugtató eljárásai.

h) A kisebbségi státútumok és területi önkormányzatok

A területmódosító szerződés legitímáló erejének megcsökkenése mind fokozódó gondot okozott a nagyhatalmaknak, amelyek pillanatnyi politikai szempontok követésével igen gyakran okozói voltak az ilyen helyzeteknek. Már a berlini kongresszust követően, amely a széteső ottomán birodalom kímélete érdekében tekintélyes számú balkáni nem-török lakosságot hagyott ottomán uralom alatt, kénytelenek voltak az európai hatalmak a lakosság érdekében Macedóniában és Krétában beavatkozni, kisebbségi jogokat és területi önkormányzatokat biztosítani. Hasonló nehézségek áthidalására létesítették a nagyhatalmak az első világháború után a kelet-európai országokat kötelező kisebbségi jogi státútumokat és helyenként területi önkormányzatokat, melyeket azonban sem a kötelezett országok nem fogadtak és nem teljesítettek szívesen, sem a kisebbségek nem tekintettek elégnek ahhoz, hogy azokra való tekintettel módosítsák lojalitásukat; nem látván be, hogy miért kellett az önrendelkezési vagy nemzetiségi elv alapján olyan országhoz kerülniök, mellyel nemzetiségileg nem voltak azonosak, s amelyhez való csatlakozás érdekében semmiféle akaratot nem nyilvánítottak. Mivel utóbb Hitler többek között e problémák feszítőerejével jutott uralomra és robbantotta

ki a második világháborút, ezért annak befejezése után az új rendezés nem tért vissza a kisebbségi státútumok rendszeréhez. Nyilvánvaló azonban, hogy ezeket a végzetes fejleményeket nem a kisebbségi státútumok maguk okozták, hanem az, hogy olyan teljesítményt vártak tőlük – a lojalitás gyors átvitelének biztosítását –, amire nem voltak és nem lehettek képesek.

Ennél szerényebb funkciójuk azonban valamiféle formában ma is volna. Az államalakulási és területrendezési eljárásoknak abban a rendszerében ugyanis, melyben az erőszakos módszerek túlhaladottá, lehetetlenné vagy veszélyessé váltak, a nemzetközi fórumok beavatkozásán alapuló általános érvényű békés területi módosítási eljárások pedig a nemzetközi államközösség jellegzetes alapintézményével, a területi stabilitásigénnyel találják magukat szemközt, mégis csak a kisebbségi státútumok és területi önkormányzatok valamiféle rendszere az, amely a nemzetközi közösség államalakulási és területrendezési eljárásainak ezt a hégagát valamennyire kitölteni képes, s egy működő demokratikus államrend keretein belül esetleg alkalmas lehet arra, hogy a szóban lévő kisebbségben a többségi országgal szemben ha nem is lelkes hazafiságot, de korrekt állampolgári magatartást kívántsón. Ilyen kisebbségi státútum vagy területi önkormányzat létesítése történhetik egy állam belső *kormányzati* elhatározása formájában, *törvényhozási* formában vagy egyenesen a legkomolyabb – s az ügy jelentőségének legmegfelelőbb – *alkotmányjogi* szabály formájában; ugyanakkor lehet a két érdekelt ország közötti *kétoldalú nemzetközi szerződésbe* foglalva, vagy pedig valamilyen szélesebb *nemzetközi fórummal*, nagyhatalmak összességével, Nemzetek Szövetségével, Egyesült Nemzetekkel szemben való kötelezettségvállalásban. Hogy mindegyik formák között melyik a jó, arra nézve itt sincs általános szabály: komoly, felelős ország részéről a belső államjogi szabályozás is elegendő, felelőtlen kormány részéről a nemzetközi kötelezettségvállalás sem ér sokat. Azzal azonban tisztában kell lennünk, hogy bármely formában történik is a kisebbségi státútum vagy területi önkormányzat biztosítására irányuló kötelezettségvállalás, az még akkor is, ha formájára nézve belső állami szabály is, *a nemzetközi államközösség egyensúlyának része*. Természetesen nem vonatkozik ez azokra az esetekre, ahol bevándorolt és az önkéntes beolvadás szándékával letelepült szétszórt kisebbségről van szó, vagy ahol a területi önkormányzat a közönséges helyi önkormányzati igényt elégíti ki, hanem csak azokra az esetekre, ahol a kisebbségi státútum vagy területi önkormányzat az *önrendelési elv* folyamánként felvetődő *nemzeti kérdések megoldásaként* jelentkeznek. Ilyen esetben viszont kívánatos, hogy válság és vita esetén ott álljon e megoldások mögött a nagyhatalmi egyetértés szerveinek mint a nemzetközi egyensúly fenntartóinak a támogatása és elintézési formaként valamilyen pártatlan fórum igénybevételének lehetősége. Ennél is szélesebb távlatban természetesen elgondolhatjuk és kívánatosnak minősíthetjük azt is, hogy

a kisebbségi jogok és indokolt esetben a területi önkormányzat biztosítása általános nemzetközi kötelezettségként érvényesüljön: ez azonban ma nem látszik közelesen valószínű fejleménynek. Ezzel szemben e nagyobb távlaton innen főleg abban a vonatkozásban volna értelme a kisebbségi státútumok első világháború utáni kezdeményezését újra felvenni, hogy különösen a frissen alakult, ingatag belső berendezésű, valamint valamilyen fejlődési vagy egyéb nemzetközi segítségben részesülő országokkal szemben legyen az elismertetésnek, a tagfelvételnek, illetőleg a segítségnek „politikai” feltétele – több más követelménnyel együtt, melyekre még visszatérünk – a kisebbségi jogok biztosítása is.

Mindezeknek a fentiekben leírt intézményes kereteknek a nemzeti kérdések megoldásaként való sikeres működéséhez azonban az érdekelt országok közszellemében kialakuló igen kényes lélektani egyensúlyra is szükség van. Szükséges, hogy a kisebbségekkel rendelkező többségi államhatalom – az önrendelkezési elv súlyát átérezve és annak tudatában, hogy ezeknek a kisebbségi állampolgároknak az elsődleges lojalitása nem neki szól – önként is lemondjon a lelkes hazafiság látszatainak az erőltetéséről s a kisebbség elsődleges nemzeti lojalitásának akár közvetlen, akár közvetett erőszakkal való megtöréséről, és a megosztott lojalitás tényének *ellenére* is biztosítsa a megkülönböztetés nélküli egyenlő bánásmódot és a kisebbségi többletjogokat; másrészt szükséges az is, hogy a kisebbségi lakosság tudatában legyen annak, hogy a megkülönböztetés nélküli bánásmódért, a reális kisebbségi jogokért és a területi önkormányzatért egy bizonyos korrekt állampolgári lojalitással kell fizetnie, s ugyanezt a korrekt magatartást kell az esetleges szomszéd vagy egyébként elérhető távolságban levő „fajrokon” országnak is tanúsítania. Az első világháború után sokszor érvényesült az a merőben formalista álláspont, mely szerint a békeszerződésekben foglalt ilyen kötelezettségek csak a nagyhatalmakkal szemben vagy a Nemzetek Szövetségével szemben állanak fenn, egyébként azonban szigorú belügyet képeznek, amelyek iránt éppen a szomszédos „fajrokon” országnak szabad a legkevésbé érdeklődést mutatnia. Üres formalizmus ez azért, mert a nemzeti problémák megoldása céljából létesített kisebbségi jogok és területi önkormányzatok működésének és a nemzetközi egyensúly ez irányú fennmaradásának elemi feltétele éppen a szomszédos fajrokon ország bizonyos mértékű korrekt magatartása, amit az „érdeklődés” merev tilalmával bizonyosan nem lehet elérni, hanem csakis a kooperálás valamilyen formájával. Ezért újabban több esetben sor került ilyen kérdésekben reális, kétoldalú tárgyalásokra a kisebbségekkel rendelkező többségi ország és a kisebbséggel fajrokon szomszéd ország között.

Mindezekben a kérdésekben a bátrabb kezdeményezés és a nagyobb bölcsesség felelőssége természetesen a többségi államhatalmat terheli. Ez az

a helyzet, amelyre érvényes a bibliai mondás bölcsessége: aki meg akarja tartani az ő életét, elveszti azt, s aki elveszti az ő életét, megtalálja azt. A szóban lévő problémára áttérve ez annyit jelent, hogy egy államhatalomnak abban az arányban van reménye arra, hogy a többség nemzeti tudatától eltérő tudatú kisebbségi nép bizonytalan lojalitását lassan megszerezze, amilyen arányban bátorsága van ahhoz, hogy annak részére kisebbségi jogokat vagy akár területi önkormányzatot biztosítson, annak tudatában, hogy ezt éppúgy kísérheti a helyzet stabilizálódása és a kisebbségi lakosság korrekt állampolgári lojalitásának a megszilárdulása, mint az elszakadási törekvések fokozódása; ugyanakkor, amilyen arányban megtagadja ezeket a jogokat, abban az arányban fenyegeti az, hogy egy eredetileg szerény, kisebbségi jogokkal és önkormányzattal megelégedő kisebbségi mozgalom éppen e jogok megtagadása miatt növi ki magát nemzeti elszakadási mozgalommá. Vagyis az elszakadási törekvés ébren maradásának sohasem a kisebbségi státútum vagy területi önkormányzat *megadása* az *okozója*, hanem mindig a *nemzetalakulás dinamikája*, aminek viszont egyik lényeges összetevője éppen az elnyomattatási élmény is. Nem vitás, hogy a kisebbségi és önkormányzati megoldások egy része akár az államhatalom szűkkeblűsége, akár a kisebbségi lakoságnak még korlátozott állampolgári lojalításra sem képes volta miatt végül sem lesz képes legyőzni sem az államhatalom gyanakvását, sem a kisebbség elhatározott elszakadási szándékát, s így a létrehozni megkísérelt egyensúly nem tud létrejönni. Általános szabályt arra nézve, hogy az ilyen kisebbségi vagy önkormányzati megoldások mikor vezetnek sikerre, stabilizálódásra és mikor nem, mint minden nemzetalakulási problémánál, itt sem lehet felállítani, de a konkrét eset adottságaiból és jelenségeiből általában le lehet olvasni a fejlődés tendenciáit. Így pl. elég nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy az Aaland-szigetek vagy a Faroer-szigetek vagy a Valle d'Aosta területi önkormányzata stabil megoldását ígéri a szóban lévő nemzeti kérdésnek, ezzel szemben Észak-Írország vagy az Alto-Adige önkormányzatai esetében ugyanezt különböző okokból kétségesnek kell mondanunk.

Összefoglalóan újból le kell szögeznünk, bár már utaltunk rá, hogy a nemzeti kérdések megoldását célzó kisebbségi státútum vagy területi önkormányzat, melyeket indokolhatnak történelmi kapcsolatok, a szóban lévő nemzetek vagy nemzetrészek túl kicsi vagy területileg izolált volta, főleg pedig a szóban lévő államhatalomnak a területfeladás elől való radikális elzárkózása, az önrendelkezés elvének általában még siker esetén is többnyire csupán a pótlékaul s csak ritkábban a megvalósulásaik tekinthetők.

i) A lakosságáttelepítés

Az önrendelkezési elv általános *elfogadásának* és ugyanakkor *nem maradéktalan alkalmazásának* megjelent egy rendkívül meghökkentő és paradox következménye is, a *lakosságáttelepítés* és *lakosságcsere*. Kevés dolog van önmagában, ami ennél jobban ellenkeznék az önrendelkezési elvvel, amelynek mégis közvetett következménye: abból a felismerésből indul ki, hogy a népek önrendelkezési tudatának elterjedése óta egy meghódított, átcsatolt területen élő, idegen nemzeti tudatú lakosság lojaltításának megszerzésére *alig van*, gyors és azonnali megszerzésére pedig egyáltalán *nincs* siker reményével kecsegtető mód. Ezért jelent meg az áttelepítések és lakosságcserek gyakoralata éppen a 20. században több ponton Európában és Ázsiában. Az első ilyen művelet, a görög–török népcsere tömeges egyoldalú kitelepítéssel kezdődött, majd utóbb a békeszerződés által is szankcionált kölcsönös, bár nem arányos lakosságcserevé vált. Ez számbeli aránytalansága ellenére is az ellentétek aránylag gyors enyhülésére és a teremtetett új helyzet elfogadására vezetett, amit a görögök számára megkönnyített az, hogy ők viszont bolgár és macedón szláv kisebbségeik rovására csináltak helyet a kis-ázsiai menekülteknek. A második világháború folyamán Hitler elég széles körben megkezdte a távolabb élő német kisebbségeknek a birodalomba való telepítését, további birodalomgyarapító terveiben pedig egészen monstruózus, egész népekre kiterjedő, gyakorlatilag néptárs jellegű kitelepítéseket kezdett meg vagy vett célba. A harmadik birodalom összeomlása után a tömeges kitelepítés módszere ennél kisebb, de azért elég széles kiterjedésben a német nép rovására került alkalmazásra. Az ezáltal létrehozott helyzet stabilizálásában azonban vele teljességgel össze nem függő és váratlan tényezőként jelentkezett az, hogy ezt a csaknem 10 milliót kitevő embertömeget úgyszólván felszippanthatta és a túlnépesedésnek induló folyamatot egy fél emberöltő alatt munkaerőhiányra fordította egy példátlan és ez irányú kihatásában tartósnak látszó gazdasági fellendülés. Sokkal riasztóbb képet mutat a harmadik jelentős precedens, az arabok kitelepítése az izraeli nemzeti települési területnek szánt területekről. Ennek 1948–49-ben elindult első hullámát valamennyire kölcsönössé tette néhány arab országnak az az akciója, mely a náluk levő zsidó kisebbséget telepítette át Izraelbe, az arab menekülteknél valamivel kisebb számban. Ennek ellenére még az 1949. évi kitelepítés következményei is bizonyos részben a legújabb időkig fennálltak menekültáborok formájában. Ennek oka volt mind az arab országok gazdasági teherbíró képességének elégtelensége, mind az új helyzetnek az arab országok részéről való programszerű el nem ismerése, mind pedig az a sajnálatos tény, hogy a nagyhatalmak együttese nem tekintette az ilyen és hasonló problémák enyhítését vagy átfogó rendezését a maga kollektív kötelességének. A harmadik és negyedik arab–izraeli háborúk ezt a helyzetet tovább súlyosbították.

Ezek a lakosságáttelepítések, bár helyenként kisebb-nagyobb mértékű, és sokszor váratlanul gyors stabilizációhoz vezettek, szélesebb körben való elterjedésük esetén rendkívül veszélyes helyzetet teremthetnek. Az egyoldalú vagy aránytalan és garanciák nélküli kitelepítés gyakorlata ugyanis amennyire kecsgetőnek látszik a pillanatnyi erőviszonyok mellett elért területi változásokat így módon stabilizálni kívánó országok és nemzetek számára, annyira végzetesnek ígérkezik a nemzetközi területi státus tartós legitimálása és stabilizálása szempontjából. Ha ugyanis ez a módszer szélesebb körben elterjed, ezzel megsemmisül a területi legitimitás utolsó, általában elfogadott érvényes jogcíme is: a népeknek a maguk területével való rendelkezési joga. Ezen az úton továbbhaladva olyan morális és politikai nihilbe jutnánk, mely méltó párja volna az atomháború által kilátásba helyezett fizikai nihilnek.

Ugyanakkor a *kölcsönös* és megfelelő nemzetközi felügyelet és *garanciák* mellett történő áttelepülés egészen kivételes eljárásként, elmérgesedett helyzetekben alkalmas lehet gyors stabilizálódás és legitimálódás előidézésre. Itt természetesen felmerül a lakosságcsere fakultatív vagy kötelező voltának kérdése. A kötelező lakosságcserétől joggal visszariad az államférfiak felelősségtudata: az eddigi kötelező kitelepítések valójában túlnyomó részben már megtörtént vagy folyó áttelepítések utólagos szankcionálásában állottak. A *kötelező* lakosságcsere *embertelen*, az önrendelkezési jog szellemével mélyen ellenkező módszere és az *önkéntes* áttelepülés lényegében *hatástalan* módszere között a *nemzetközileg szervezett és nemzetközi anyagi segítséggel ösztönzött kölcsönös áttelepülés* az, mely a maga kitűzött célját leginkább elérheti. Mindehhez azonban megint csak mindenekelőtt nagyhatalmi egyetértés, ezen alapuló nemzetközi karhatalom és a feltételeket megszabó pártatlan eljárás volna szükséges.

Az önrendelkezési elv alkalmazásában tehát a kisebbségi statútumok csak korrekcióként, az áttelepítés pedig a kivételes megoldások között is a legkivételesebbként jön számításba.

j) A népszavazás problémája

Mindazok az eljárások, melyeket áttekintettünk, kezdve a háborútól egészen a nemzetközi szerződésig, túlnyomórészt a régi nemzetközi közösség intézményei vagy jelenségei. Közülük csupán a felkelésről, a kisebbségi jogokról és a lakosság-áttelepítésről mondhatjuk, hogy – az első direkt, a második pótlékszerű, a harmadik paradox módon – valamiképpen összefüggenek az önrendelkezési elvvel. Olyan eljárás azonban egy sincs a leírtak között, mely kifejezetten az önrendelkezési elv alkalmazásának szükségletéből nőtt ki, s annak békés eljárási megtestesítője volna. Ha általános érvénnyel vetjük fel azt a kérdést, hogy

a monarchikus-feudális legitimitás letűnte után miféle eljárás hivatott és képes az önrendelkezési elv folyományaként átvenni a dinasztikus szerződés és diplomáciai elismerés államalakító, területmódosító és lojalitásátvivő funkcióját, akkor nyilván alig gondolhatunk másra, mint a *népszavazásra*. Nem véletlen, hogy Renan az önrendelkezési elvet oly módon fejezte ki, hogy a nemzet állandó népszavazás. Nem vitás, hogy az olyan népszavazásnak, mely a kérdéseket a valóságnak és a lényeknek megfelelően teszi fel, és korrekt módon folyik le, a mai közvélemény előtt megvan ez az ügyet lezáró, legitimáló, lojalitást kiváltó tekintélye.

A korrektség garanciáinak követelménye azonban világosan rámutat arra, hogy a népszavazás mint intézmény nem léphet egymagában a területi változásokat sokkal egyszerűbb eszközökkel szankcionáló nemzetközi szerződés helyébe, mert maga amannál lényegesen bonyolultabb és sebezhetőbb. Először is kiegészítésre szorul, valakinek valamiféle döntésére a tekintetben, hogy pontosan milyen problémára, miképpen feltett kérdésre kell válaszolnia. Ennek eldöntése nagy körütekintést, éles politikai ítélőképességet és abszolút jóhiszeműséget követel. Rosszhiszeműen feltett kérdések segítségével, a lakosság egészének vagy lényeges részének kívánságát kifejező alternatívának a kihagyásával a népszavazás egyenesen arra szolgálhat, hogy megakadályozza a népakarat érvényesülését és a nemzetalakulás sima útját. Ezenfelül a demokratizmus alacsonyabb szintjén álló népeknél a népszavazást az alapvető és lényeges kérdések helyett könnyen pillanatnyi gazdasági érdekek, politikai indulatok, változó kormányrendszerek iránti pillanatnyi szimpátiák vagy antipátiák mellékvágányára lehet csúsztatni, vagy demagóg módon ki lehet használni; túl gyakori alkalmazással, felesleges, rosszhiszemű vagy erőszakos ismétléssel pedig könnyen le lehet járni. De merőben a problémák logikai szerkezete, osztható kérdések sorrendjének, esetleges pótsavazások feltételeinek megállapítása is olyan logikai problémákat s ezzel együtt manipulációs lehetőségeket rejt magában, melyekkel ma már komolyan foglalkozik a modern játékelmélet is; ha tehát meg akarjuk őrizni a népszavazások hitelét, e kérdésekben is tárgyilagos döntésekhez kell folyamodnunk. Vannak ezenfelül olyan helyzetek, melyekben a népszavazás tényleges lefolytatása gyakorlatilag felesleges, mert a nemzetalakulásra irányuló akarat világosan és kétséget kizáróan követ bizonyos külső kritériumokat, pl. a *történeti* határokat a világ egyes, rég stabilizálódott részein, a *nyelvi, etnikai* határokat a világ számos egyéb pontján stb. Ezekben az esetekben a népszavazásnak nincs számottevő tényfelderítő szerepe, és a rendelkezésre álló statisztikai és egyéb adatok alapján helyes döntés hozható formális önrendelkező állásfoglalás, népszavazás nélkül is, ha van olyan döntő fórum, melynek tárgyilagossága és pártatlansága garancia arra, hogy a népszavazás mellőzése nem jelenti az önrendelkezés megkerülését. Döntésre van szükség ezenfelül a népszavazásban

megnyilvánuló ellentétes akaratok vagy az ellentétes objektív kritériumok területi eloszlásának értékelésében és a következtetések levonásában is. Végül a lebonyolításhoz szükség van valamiféle karhatalomra és megfigyelőkre, mégpedig nem annyira nagyhatalmi, mint inkább a nemzetközibb, semlegesebb karhatalom típusára.

A népszavazások eddigi története világosan mutatja az intézménynek ezt az említett kényes és sebezhető voltát. Az első jelentős nemzetközi vonatkozású népszavazások Európában a 19. század közepén, főleg III. Napóleon európai nemzetiségi politikájának függvényeként jöttek létre. Ezek, még ha eredményükben nagyjából meg is feleltek a népakaratnak és a nemzetalakulás irányvonalának, a korrektség szükséges garanciáinak kisebb-nagyobb mértékben híjával voltak. Sőt III. Napóleon és környezete kifejezetten tudatában volt annak, hogy a népszavazásokat nagymértékben manipulálni lehet a kívánt eredmény irányában. Az első világháborút követő békeszerződések már lényegesen korrektebb eljárások keretében alkalmaztak népszavazásokat, de az egész problémakomplexushoz viszonyítva ezek is merőben alkalmoszerűek voltak: helyi felkelések, alkalmi alkuk stb. eszközölték ki őket. Ennek ellenére stabilizáló és legitimáló hatásuk lényegesen nagyobb volt, mint a pusztá erőviszonyok s a nagyhatalmak által vagy a nagyhatalmakra kifejtett befolyások eredményeképpen létrejött határvonásoké. Az önrendelkezési elv tiszteletének legszimpatikusabb példáját Dánia szolgáltatta, mely a hozzá erős történeti szálakkal kapcsolódó dán–német vegyes lakosságú Schleswighból csak annyit igényelt és fogadott el, amennyi népszavazással hozzá akart csatlakozni. Mindezek a népszavazások többnyire tárgyilagosan eljáró, bár csak ideiglenes jellegű bizottságok ellenőrzése mellett folytak le.

Külön meg kell említeni e korszak legjelentősebb népszavazási epizódját, a Saar-vidéki népszavazást. Abban, hogy ezt a német lakosságú területet, mely a Franciaország gazdasági életéhez alapvetően fontos nyersanyagok termelőhelye, a nyugati országok végül sem csatolták minden további nélkül a vesztes Németországtól a győztes Franciaországhoz, komoly nemzetközi felelősségtudat és az önrendelkezési elv tisztelete nyilvánult meg. Mégis a 15 évvel később lefolyt és teljesen korrekten lebonyolódott népszavazás volt az önrendelkezési elv legparadoxabb alkalmazása. Itt ugyanis egy, többek között a nemzetalakulás akadályai és az önrendelkezési elv alkalmazásának ellentmondásai folytán egészében hisztérikussá vált nemzetnek 300 000 tagja csatlakozott a maga nemzetéhez úgy, hogy ezzel egyben magát egy minden szabadságot és önrendelkezést lehetetlenné tevő gengszterkormányoknak is kiszolgáltatta, ugyanakkor, mikor ezt a kormányt egy átütő erejű külpolitikai sikerhez juttatta. Az eset semmit sem von le a népszavazás jelentőségéből és hasznosságából, de világosan mutatja sebezhetőségét és

azt, hogy csak pártatlan eljárásoknak a jelenleginél sokkalta átfogóbb rendszerben lehet a népszavazást megóvni a funkciójának tisztaságát több oldalról is fenyegető veszedelmektől.

A második világháború után is több népszavazás történt, részben az Egyesült Nemzetek határozatai, részben a gyarmatosítást felszámolni kívánó gyarmati hatalmak rendelkezései vagy a felszabadító mozgalmakkal kötött megállapodásai alapján. Ezek a népszavazások formailag többnyire korrektek voltak, azonban igen gyakran önkényes, esetleges egységekre mint egészekre vonatkoztak, és hibásan, értelmetlenül vagy rosszhiszeműen feltett kérdésekre válaszoltak; sokszor éppen azt az alternatívát hagyták ki, mely világosan kifejezte volna a lakosság többségének vagy valamely különálló részének a kívánságát, vagy pedig utat engedtek annak, hogy pillanatnyi érdekek, indulatok, megfélemlítés vagy politikai fejletlenség az emberek választát a döntő kérdésről, a nemzetalakulás kérdéséről elterelje. Mindennek eredményeképpen nem egy ilyen népszavazás a lakosság egésze vagy egy része számára nem az önrendelkezést, hanem éppen annak lehetetlenné válását eredményezte, vagy olyan választ hozott, mely a nemzetalakulás vagy nemzetstabilizálódás folyamatát nemhogy megkönnyítette volna, hanem megnehezítette vagy elakasztotta. Így pl. India önállósulásakor és Pakisztán elválásakor a népszavazás során az északnyugati tartomány csak India és Pakisztán között választhatott, holott egy pártatlan szerv, ismerve a lakosság etnikai összetételét és jelentős részének, esetleg többségének politikai hangulatát, valószínűleg feltette volna az Afganisztánhoz való csatlakozás kérdését is. Ugyanígy a nemrégiben Francia Szomáliföldön lezajlott népszavazás során a lakosságnak a francia kormányzás fenntartása és az önállóság között lehetett választania, holott komoly jelei voltak annak, hogy a lakosság feltehetően valószínűleg inkább az Etiópiához való csatlakozás és a Szomáliához való csatlakozás között mutatott volna megoszlást, valószínűleg területileg is világosan kirajzolódó elválasztó vonalak mentén.

Még ha meg is állapíthatjuk tehát, hogy a népszavazás alkalmazása elért bizonyos elterjedtséget, és lebonyolításának módja a nagyobb pártatlanság irányában mutat előrehaladást, az eddigi gyakorlatnak még mindig két olyan nagy fogyatkozása van, melyek gyakorlatilag nagymértékben csökkentik, sőt gyakran semmivé is teszik a népszavazások eredményességét. Az egyik az, hogy a pártatlan eljárás a legjobb esetben is csak a lebonyolításra, esetleg a népszavazás eredményének értelmezésére s ennek alapján a határvonal részleteinek megállapítására szokott kiterjedni, de a legritkább esetben a döntő momentumra, a *kérdés feltevésére*. A másik pedig az, hogy a különböző helyeken és időkben működött népszavazási bizottságok nem voltak egymással intézményszerű kapcsolatban, így nem tudtak egymás állásfoglalásait folyamatosan továbbfejlesztő, összefüggő eljárási

és érdemi *gyakorlatot* kialakítani, és az alapvető elvek, mindenekelőtt az önrendelkezési elv érvényesülését a fokozatos konkretizálás irányában előrevinni. Ez okozta, hogy a népszavazás intézménye egészében mind a mai napig *alkalomszerű, ötletszerű* és politikai szempontoknak *alárendelt* maradt. E fogyatékok orvoslására csak akkor volna lehetőség, ha a népszavazás mint eljárás általános érvénnyel bele tudna épülni a *pártatlan nemzetközi döntés* valamiféle összefüggő intézményes rendszerébe.

*k) A nagyhatalmi egyetértés és a pártatlan nemzetközi döntés
intézményes működése mint kulcskérdések*

Az államalakulási, területi és egyéb politikai viták elintézésének a nemzetközi eljárások jelenlegi rendszerében való áttekintése azt mutatja, hogy ezek közül, még ha a legszerényebb mértéket alkalmazzuk is, gyakorlatilag egyik sem funkcionál elfogadhatóan. Láttuk, nincs kilátás arra, hogy a *felkelés*, még kevésbé a *háború* nemzetközi viták eredményes elintézésének eszközeiként számba jöjjenek; ezért életbevágóan fontos, hogy helyettük a *nemzetközi karhatalom* és a *nemzetközi tárgyalások* intézményei működésképesek legyenek, illetőleg azzá váljanak; ehhez azonban az előfeltételüket képező *nagyhatalmi egyetértés* kielégítő működése szükséges. Miután továbbá a *nemzetközi szerződés* megszűnt a lakosságok lojalitásának átvitelére alkalmas eszköz lenni, az államhatárok és lojalítások egyezésének előidézésére alkalmas új eljárásokra és intézményekre van szükség; azok azonban, amelyek eddig e célra felmerültek, akár a *népszavazásra*, akár a *kisebbségi státútumokra*, akár a *lakosság-áttelepítésre* gondolunk is, csak akkor lehetnek működésképesek és eredményesek, s csak akkor nem okoznak több kárt, mint hasznot, ha léteznek és működnek a *pártatlan nemzetközi döntés* olyan összefüggő intézményei, melyek e kérdésekben a nemzetközi államközösség alapvető elveinek, mindenekelőtt az önrendelkezési elvnek az összefüggő alkalmazásaként megjelenő állandó gyakorlatot kialakítani képesek.

Ez más szóval azt jelenti, hogy a modern nemzetközi államközösség alapelveinek érvényesítése nem elégedhet meg a régi nemzetközi joggal, melyben a nagyhatalmi egyetértés és az elvi kérdésekben való legfelsőbb szintű döntés funkciói nem differenciálódtak, hanem együtt voltak a *hatalmak koncertjének* intézményében. Ezt akkor lehetővé tette az, hogy az uralkodók akarata és akaratmeg egyezése nemcsak formailag volt jogforrás, hanem a közmeggyőződésre is kiható, az alattvalók lojalitását kiváltó jogforrás volt. Ezzel szemben a demokratikus társadalomszervezési elvek differenciáltabb szervezést kívánnak, melyben a nagyhatalmi egyetértés és az alapelveket érvényesen alkalmazó pártatlan döntés funkciói elválnak egymástól. Elsőre úgy látszik, hogy történt

ilyen differenciálódás: az új nemzetközi jog ismeri a nagyhatalmi egyetértés intézményes formájaként a világszervezet *Biztonsági Tanácsát*, s ismeri a pártatlan döntés szerveiként a *Nemzetközi Bíróságot* és a különböző részleges hatáskörű nemzetközi bíróságokat. A tapasztalat azonban nem vitásan és alig vitathatóan azt mutatja, hogy a Biztonsági Tanács működése elégtelen, a nemzetközi bíróságok működése pedig teljesen irreleváns a háború és béke, államalakulás és területi vita döntő kérdéseiben. A kérdés az, hogy miért.

10. A nagyhatalmi egyetértés szerveinek és eljárásainak mai működése és azok elégtelensége

a) *A nagyhatalmak koncertjének működése egykor és ma*

Bármennyire áll is az, hogy a demokratikus társadalomszervezési elvek általános elfogadása a régi monarchikus nemzetközi szervezetnél tagoltabb, differenciáltabb szervezetet és eljárásokat kíván, azért a nemzetközi államközösség működésének továbbra is a *nagyhatalmi egyetértés* intézményei képezik a gerincét és alapfeltételét. Mielőtt tehát tisztázni próbálnánk, miért működnek ma elégtelenül ezek az intézmények, érdemes összefoglalóan és összehasonlítóan áttekinteni, milyen formában és milyen szabályozás mellett funkcionált a nagyhatalmi egyetértés az európai monarchiák régi nemzetközi közösségében.

A *nagyhatalmak* fogalma a bécsi kongresszuson alakult ki. Természetszerűen azelőtt is érvényesült az államok közötti tényleges erőkülönbség és a legerősebb államok túlsúlya, azonban az államok közötti formális megkülönböztetések (királyságok rangsora, hűbéri viszonyok) régebbi, középkori kategóriákat tükröztek. Mikor a bécsi kongresszus összeült, a négy győző nagyhatalom kezdett külön, zártkörű megbeszéléseket tartani, ami ellen Franciaország mint nagyhatalom, és más, kevésbé jelentős országok mint szövetségesek tiltakoztak. Franciaország tiltakozásának helyt adtak, a kisebb szövetségeseknek nem; így vált véglegessé az a gyakorlat, hogy az öt nagyhatalom fontosabb és általánosabb érdekű ügyekben külön tanácskozott, a kisebb országokat viszont csak az azokat közvetlenül érdeklő ügyek megtárgyalásába vonták be.

Ezt követően egészen az első világháborúig kongresszusok, konferenciák vagy diplomáciai jegyzékváltások formájában jelent meg a nagyhatalmak egyetértése, az ún. *európai koncert*. Megbeszéléseik és döntéseik legfőbb tárgyai voltak: a béke megóvása a háborúval fenyegető válságok megegyezéssel megoldása útján, az egyensúly helyreállítása és a békétárgyalások lefolytatása nagyobb európai háborúk után, s a kivételes területi változások és államalakulások kérdéseiben

való határozás; ezekhez kapcsolódtak a befolyási övezetek, tengeri közlekedési utak problémái; végül a nagyhatalmak együttese határozott több alkalommal a béke és háború általános jogszabályainak fejlesztése vagy módosítása tárgyában és bizonyos általános érdekű vagy humanitárius kérdésekben. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a *nemzetközi alkotmánynak*, különösen az államok együttesében és a területi állományban megjelenő alkotmánynak a *módosítása* volt a hatalmak koncertjének elsődleges feladata. Ilyen értelmű működésének legfőbb állomásai voltak: a bécsi kongresszus 1815. évi határozatai, a Görögország és Belgium függetlenségét létrehozó 1830. évi londoni jegyzőkönyv és konferencia, a krími háborút befejező 1856. évi párizsi kongresszus és az orosz-török háborút befejező 1878. évi berlini kongresszus.

Volt olyan álláspont is, mely szerint a nagyhatalmak a fentiekben leírt funkciójuk révén lényegében a nemzetközi jognak az egész nemzetközi közösségre kiterjedő hatállyal működő „törvényhozó” – a fentiek szerint helyesebben „alkotmányozó” – szervei voltak. Ez a ténylegesen érvényesülő hatalmi körök azonban intézményes formát sohasem kapott: semmiféle nemzetközi jogforrás nem sorolta föl, hogy melyek a nagyhatalmak, és semmiféle nemzetközi jogforrás nem mondta ki, hogy a nagyhatalmak bármiféle határozata kötelezne olyan országot, mely azt nemzetközi szerződés formájában nem fogadta el.

Ennek a nagyhatalmi egyetértésnek tehát nem voltak jogintézményszerűen kialakított szervei és eljárásai. Egy társadalmi szerkezet jogi szabályozása azonban tényleges működésének csak egyik oldalát jelenti: legalább olyan lényegesek azok a kimondott vagy hallgatólagos konvenciók, melyek egy akár jogilag szabályozott, akár jogilag szabályozatlan társadalmi vitaanyagra vonatkozóan bizonyos viselkedési módokat kialakítanak. Egy intézmény képes működni értelmes konvenciók alapján formális jogi szabályozás nélkül is, de fordítva nem! Az európai hatalmak koncertje nem volt jogilag szabályozva, de igenis voltak kialakult szokásai, hallgatólagos konvenciói. Igaz, ezek a megfogalmazottságnak lényegesen alacsonyabb szintjén állottak, mint, mondjuk, az angol parlament hasonló hallgatólagos szabályai; de most utólag érdemes megpróbálnunk néhány pontban körvonalazni, hogy nagyjából miben is állottak.

1. A nagyhatalmak együttesénél is nagyjából érvényesült, sőt elsősorban ott érvényesült a *nemzetközi tárgyalásoknak* az az aránylag sima, kevés formasággal terhelt, de a kialakult formaságokat udvariasan tiszteletben tartó, bizalmas és zárt körben folyó, a nyilvánosság előtti szerepjátszást és merev állásfoglalásokat mellőző, a realitásokat, a hatalmi erőviszonyokat és az egyensúly szempontjait figyelembe vevő, egymás megsemmisítésére nem törő és a monarchikus-feudális legitimitás közös elvi alapját kétségbe nem vonó technikája, melyet az előző fejezetben írtunk le.

2. A nagyhatalmak, mint láttuk, általában szerettek *egymás között* tanácskozni és dönteni, és a kisebb országokat csak a kész megállapodásokhoz odabocsátani. Előfordult, hogy bizonyos alkalmakkor egyes, pillanatnyilag nagyobb súllyal jelentkező kisebb országot is egyenlő lábon bevontak tanácskozásukba; így például Szardíniát az 1856. évi párizsi kongresszuson, Spanyolországot az 1912. évi algecirasi konferencián vagy Belgiumot az 1926. évi locarnói tárgyalásokon; arra azonban mindig vigyáztak, hogy tárgyalásaik ne váljanak a kisebb országok „népgyűléseivé”.
3. Az előbb mondottak ellenére az érvényes megállapodások sohasem nagyhatalmi határozat formájában, hanem az érdekelt kisebb országokkal való érvényes *nemzetközi szerződés* klasszikus formájában jelentek meg. Ez gyakorlatilag természetesen a kisebb hatalmakra gyakorolt nyomás vagy egyenes kényszerítés útján vált lehetővé, akárcsak a győztes háborúk utáni békeszerződések; ezt a kényszeralkalmazást azonban a hatalmak koncertje igyekezett nem kiélezni, s még a nyilvánvaló diktátumok sem hangsúlyozták ki e mivoltukat, hanem kifelé diplomatikus formák között érvényesültek.
4. Annak ellenére, hogy a nagyhatalmak koncertje a *leghtatalmasabbak együttese* volt, mégis a kölcsönös egyensúlyi helyzet azt eredményezte, hogy az általuk tartott kongresszusok és konferenciák általában az erősebbnek, a győzőnek kisebb-nagyobb mértékű *korlátozását* jelentették: a kongresszusokból és konferenciákból általában mértéktartóbb és kiegyenlítőbb jellegű megállapodások és békék születtek, mint a merőben kétoldalú békétárgyalásokból.
5. A tárgyalásokon meglehetősen előtérben volt az *egyensúly* gondolata s ennek jegyében a kölcsönös engedmények, kompenzációk és tranzakciók rendszere. Ez agresszívebb hatalmak részéről úgy jelent meg, hogy ha valamely más hatalom erőbeli vagy területi gyarapodáshoz jutott, azonnal felléptek, hogy ellentételként ők is valamely – egyébként esetleg nem indokolt – saját gyarapodáshoz jussanak; felelősebb államférfiak azonban az egyensúly gondolatát nem gyarapodási jogcímként, nem is valamiféle mechanikus egyenlőségként, hanem inkább az egyszer kialakult stabilitást megbillentő tényezők állandó figyéléseként, számontartásaként, ellensúlyozásaként és kiegyenlítésekként fogták fel.
6. A nagyhatalmak, különösen ha formális konferenciára összejöttek, meglehetősen tudatában voltak annak, hogy *meg kell egyezniük*, hogy nem széledhetnek szét megegyezés nélkül, hogy a megegyezéssel politikailag és erkölcsileg tartoznak maguknak és a világnak, annál is inkább, mert a megegyezés elmaradása általában egyben a háború veszélyét is jelentette.
7. Amiben megállapodtak, azt magától értetődően *végre is hajtották*: nem volt szokásban olyan merőben deklarációértékű határozatokat hozni, ame-

lyeknél kétséges volt a végrehajtás lehetősége vagy szándéka. Ha a meg-
egyezés bármelyik kérdésben nem volt teljes, ezt óvások vagy fenntartások
formájában világosan kifejezésre juttatták.

8. Amit határoztak, akár szerencsés, akár kevésbé szerencsés volt is a hatá-
rozat, azt az *állandóság és véglegesség* komolyan vett és komolyan vehető igé-
nyével határozták, ami jól sikerült határozatoknál évszázadokban mérhető
állandóságot, de még a legrosszabbul sikerülteknél is évtizedekben mérhető
állandóságot jelentett. Nem volt szokásban nyilvánvaló provizórikus hely-
zeteket a végtelenségig meghosszabbítani.

Nem állítom, hogy a hatalmak koncertjének hallgatólagos szokásait és konvenci-
óit éppen ebben a nyolc pontban lehet a legcélszerűbben összefoglalni, s azt sem
állítom, hogy ezek kivétel nélkül érvényesültek, s egyáltalán különösebb módon
tudatosak lettek volna. Nem tagadom azt sem, hogy e pontok egyikének-mási-
kának megfogalmazásánál sokszor inkább a jelenlegi helyzettel való kontraszt
kiemelése vezetett, mintsem az egyértelmű korabeli közvélemény világos leolvas-
hatósága. Úgy vélem azonban, hogy ezek a pontok egészükben híven adják vissza
azt a közszellemet, mely a hatalmak koncertjének működését jellemezte.

Nem kétséges, hogy az európai hatalmak koncertje mindezzel együtt is rend-
kívül tökéletlen és kezdetleges szervezet volt. Százéves létezése alatt megelőzött
néhány háborút, lokalizálta a többit, és kisebb-nagyobb tartóssággal elrendezte
az eléje vitt problémákat, azonban az általa irányított társadalomban kibon-
takozó ellentmondásokkal megbirkózni nem tudott, és végül sem tudta meg-
akadályozni az első világháború kitörését. A két világháború után éppen azért
létesült a világ szervezet Tanácsa, illetve Biztonsági Tanácsa, hogy a hatalmak
koncertjének helyébe hatékonyabb, szabályozottabb és intézményesebb szer-
vezeteket léptessen. S most úgy látszik, hogy ezek az új szervek lényegesen
eredménytelenebbül és erőtlenebbül működnek, mint ahogyan egykor a ha-
talmak koncertje működött, amíg működött.

b) Az európai koncert összeomlása és a Nemzetek Szövetségének kudarca

Az első világháború vége jelentette az európai hatalmak koncertjének a drá-
mai összeomlását. A nagyhatalmak az első világháború után is összeültek bé-
két kötni, de ez az összeülés lényegében már csak a győző nyugati hatalmak
együttese volt, mely csonka hatalmi koncert volt a szovjethatalom távolmara-
dása miatt is, és azok miatt az ítélőbírói külsőségek miatt is, melyeket a vesztes
nagyhatalommal, Németországgal szemben felvett. S mindez annak a már em-

lített felemás ál- és félnyilvánosságnak a jegyében történt, mely a titkos diplomácia elvetése címén kialakult. Így jöttek létre azok a békeszerződések, melyek alatta maradtak mind az indulatmentes királyi békeszerződések mértékének, mind a népek demokratikus szolidaritását kifejezésre juttató új önrendelkezési eljárások mértékének. Az így támadt törést Németország vonatkozásában utóbb a locarnói szerződések próbálták helyrehozni, azonban Németországnak a nagyhatalmak közé való újbóli befogadása magában nem volt elég sem ahhoz, hogy a régi nagyhatalmi koncert sima tárgyalási technikái és politikai hagyományai helyreálljanak, sem ahhoz, hogy a népek demokratikus szolidaritása alapján a nagyhatalmi egyetértés új formái alakuljanak ki.

Ugyanakkor azonban ugyanaz a politikai köztudat, mely a benne felhalmozódott kölcsönös ellenségesség és bizalmatlanság folytán a nemzetközi egyetértés technikáit inkább visszafejleszteni engedte, mintsem előrevitte volna, szinte skizofrén módon a legmagasabb és legirreálisabb várakozásokat fűzte a háború után kialakítandó *új nemzetközi szervezethez*. A világ új politikai köztudata az új szerveződés legfőbb célját érthető módon abban látta, hogy mindenekelőtt a totálissá vált, nemzetközi eljárásként lehetetlenült és az egész emberiséget veszélyeztető háborút szüntesse meg radikálisan. Ezért fordult ennek a köztudatnak minden várakozása valamiféle olyan államfeletti szervezet felé, mely ugyanúgy tegye lehetetlenné az államok közötti háborút, ahogyan a központosított állam teszi lehetetlenné a belháborút az egyes állampolgárok között. Ennek az lett a következménye, hogy a háborút kiküszöbölő új nemzetközi szerveződésre irányuló tervezés, politika és jogalkotás újból meg újból olyanfajta intézményeket igyekezett létrehozni, amelyek – legalábbis a távoli szemlélő számára – lehetőleg minél inkább hasonlítsanak egy szuverén parlamenthez és egy központi kormányhoz. Az ezekhez fűzött várakozások viszont újból és újból beleütköztek a nemzetközi közösség szerkezeti adottságaiba, mely ilyenfajta intézményeket működtetni képes központi hatalommal nem rendelkezik, és nem sok jele van annak, hogy a közeli jövőben rendelkezni fog.

Mindeme ellentmondó és ellentett irányba ható tények és várakozások eredményeképpen jött létre az első világháború után a *Nemzetek Szövetségének* szervezete, melynek az összes tagállamok kormányainak küldötteiből álló Közgyűlés messziről azt a látszatot keltette, mintha a nemzetközi közösség szuverén parlamentje volna, a nagyhatalmak és néhány felváltva beválasztott közép- és kishatalom kormányküldötteiből álló Tanácsa pedig messziről azt a látszatot keltette, mintha valamiféle nemzetközi kormány lenne. Valójában a Nemzetek Szövetsége, melyhez a világ közvéleménye a lehetőségek határát messze meghaladó várakozásokat fűzött, tényleges szervezeténél, összetételénél és közszelleménél fogva messze alatta maradt a békeszervezés ama lehetőségeinek is, melyek a nem-

zetközi közösség adott feltételei között elérhetőek lettek volna. A közvélemény az új világszervezettől a hatalmak régi koncertjének *közepesen hatékony* (a háborút nem kizáró), *közepesen univerzális* (főleg Európára szorító) és *alig intézményes* békeszervezése helyett *háborúmentes, univerzális és intézményes* békeszervezést várt; az pedig a valóságban még a hatalmak egykori koncertjénél is kevesebbet tudott teljesíteni a következő okokból:

1. Eljárásának jogi szabályozása a hatékony fellépést intézményesen is lehetetlenné tette azzal, hogy az egyezségokmány rendelkezése szerint a Nemzetek Szövetségének mind Közgyűlése, mind Tanácsa érvényes határozatot csak *teljes egyhangúsággal* hozhatott, ideszámítva – bizonyos kivételekkel – az érdekeltek szavazatát is, követve azt a klasszikus nemzetközi jogi szabályt, mely szerint egy államot csak hozzájárulásával lehet nemzetközi kötelezettséggel terhelni.

2. A Nemzetek Szövetségének időszakában a nagyhatalmak – melyek feloszlottak polgári demokrata, kommunista és fasiszta hatalmakra, továbbá győztes és legyőzött hatalmakra, kielégített és elégedetlen hatalmakra, végül világszervezeti és izolacionista hatalmakra – *kevésbé beszéltek egyugyanazon bel- és külpolitikai nyelvet*, mint előzőleg vagy azóta bármikor.

3. A Nemzetek Szövetsége lényegesen *kevésbé volt univerzális* a hatalmak koncertjénél, hiszen működésének egész ideje alatt nélkülözte a világ egyik legnagyobb hatalmának és működésének nagyobb részében nélkülözte a világ másik legnagyobb hatalmának támogatását; az ezáltal, valamint a fasiszta hatalmak kilépése által keletkezett űrt mindinkább a közép- és kishatalmak töltötték ki, melyek kihasználták ezt a helyzetet annak érdekében, hogy a Tanácsban a nagyhatalmakkal egyenértékű pozíciót foglaljanak el. Nem csoda, hogy mire a Nemzetek Szövetsége az elé a feladat elé került, hogy a legfőbb veszélygócban, Európában a béke megőrzésének vagy a támadó megfékezésének alternatív feladatát teljesítse, addigra már távol-keleti és közel-keleti konfliktusokban azt a kevés tekintélyét is elvesztette, amivel rendelkezett; hiszen ugyanannak a Tanácsnak, mely induláskor *négy* nagyhatalomból és *négy* kisebb hatalomból állott, utoljára csak a *két* nyugat-európai nagyhatalom és *tíz* közép- és kishatalom voltak a tagjai!

Mindez együttvéve azt eredményezte, hogy a nagyhatalmaknak elment a kedvük attól, hogy a világ valóban döntő kérdéseit a Nemzetek Szövetsége Tanácsában tárgyalják le, s ez a fejlemény nemcsak ott, hanem azóta az Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsával szemben is azonnal bekövetkezik, mihelyt akár intézményes vagy szervezeti, akár politikai vagy hatalmi okok megnehezítik, hogy egy ilyen Tanács a nagyhatalmi egyetértés szerveként működjék. Ilyenkor azonnal, mondhatnánk, automatikusan megjelenik a nagyhatalmak régi koncertje, az *esetenkénti nagyhatalmi összefüggések* rendszere, s az próbálja az

elintézésre váró ügyeket úgyahogy dűlőre vinni. E formához nem kötött összejövetelek újramegjelenése azonban nem jelenti, hogy egyben automatikusan helyreállnak a monarchikus nagyhatalmak régi koncertjének évszázadok óta kialakult, diplomatikusan, mértéktartó és felelősségteljes konvenciói is. Ellenkezőleg: az a tény, hogy a nagyhatalmi összejövettel a világszervezeti tanács *kikerülésének* a céljából jön össze, éppen azt eredményezi, hogy a szervezeten belüli politika mindinkább *formálissá*, a szervezeten kívüli politika pedig mindinkább *felelőtlen* válik. Az még a jobbik eset volt, ha az ilyen világszervezeten kívüli részleges összejövettel a maga megállapodásait utóbb valamilyen formában a világszervezet szerveinek és szabályainak rendszerébe beillesztette, amint az a Nemzetek Szövetségén kívül létrejött locarnói szerződések – valamint legújabban ugyancsak az Egyesült Nemzetek Szervezetén kívül létrejött atomcsend- és atomsorompó-egyezmény – esetében történt. Rosszabbik eset az, hogy az ilyen, világszervezeten kívüli nagyhatalmi összejövettel valamiféle felelőtlen, merőben hatalmi politika színhelyévé válik, s inkább egy háborút előkészítő összeesküvéshez, mint a nagyhatalmi egyetértés szervéhez kezd hasonlítani. Ez a folyamat Hitler hírhedt egyezményeibe torkollott, mindenképpen a *müncheni* egyezménybe, mely egyaránt fölírta mind a régi európai koncert hagyományait, mind a Nemzetek Szövetségének elveit azzal, hogy a) csonka nagyhatalmi együttessel, döntő jelentőségű nagyhatalmak kihagyásával egyezett meg központi jelentőségű európai kérdésben, b) egy kis ország bőrére kötött megállapodásnál annak a legminimálisabb tárgyalási lehetőséget sem adott, c) az elfogadott területi változásnak sem a lebonyolítását nem szabályozta, sem a garantálását nem vállalta, s ezzel d) egy kis országot szőröstül-bőröstül kiszolgáltatott egy agresszív nagyhatalomnak. Így aztán a második világháború kitörésének pillanatára ott tartottunk, hogy a nagyhatalmi egyetértésnek sem hagyományos, sem modern szervei nemcsak hogy nem működtek, de gyakorlatilag egyszerűen nem is léteztek.

c) A második világháború vége és a nagyhatalmi egyetértés jogi szabályozása az Egyesült Nemzetek Szervezetében

A második világháborút követő rendezés sem hozott lényeges előrelépést a *békekötés* technikái tekintetében. A Németország szövetségeseivel kötött békék kevésbé hangsúlyozták a diktátum jellegét, mint az első világháború utánaiak, de ennek legfőbb oka az volt, hogy ezek az országok a háború végére mind átalakultak hadviselő társakká, és az igazi nagy tömegindulatok a hitlerizmus szörnyűségeiért való felelősséget elsősorban viselő németekkel szemben jelentkeztek. Úgyannyira, hogy békekötés helyett a győztes nagyhatalmak egyszerűen átvett-

ték Németország kormányzását. Hogy ennek az eljárásmodnak, mely akkor egyetlen lehetséges megoldásként jelentkezett, mik lesznek a hosszú lejáratú hatásai, azt ma még le sem tudjuk mérni: valószínűleg nem fog pozitív értékűnek bizonyulni. Mindenesetre a győző hatalmak sokkalta nagyobb fokú egyetértését tételezte volna fel, mint az előző világháborút befejező rendezés; ez az egyetértés azonban, mint tudjuk, néhány évvel a második világháború befejezése után gyakorlatilag megszűnt, s így került sor békekötés helyett a két Németország létrehozására.

Ennél lényegesen sikerültebb alkotásnak bizonyult a második világháború végével alakult új világszervezet, az *Egyesült Nemzetek*, melynek szervezete a Nemzetek Szövetségénél lényegesen reálisabb jogi szabályozás alapján kezdte működését. Ennek a reálisabb jogi szabályozásnak az elemei a következők:

- a Biztonsági Tanács politikai ügyekben – a Nemzetek Szövetsége Tanácsától eltérően – (7:4, újabban 9:6 arányú) többséggel határoz, de úgy, hogy ennek a többségnek magában kell foglalnia az összes állandó tagok szavazatát, azonban bizonyos – bonyolultan meghatározott, nem döntő jelentőségű – ügyekben a vitában érdekelt államok nem szavaznak;
- a tagállamok kötelezik magukat, hogy a Biztonsági Tanácsnak viszályok békés elintézése tárgyában hozott határozatait magukra kötelezőnek fogadják el;
- az Egyesült Nemzetek Közgyűlése „ajánlás” jellegű határozatokat hoz, és nem foglalkozhatik olyan üggyel, mely a Biztonsági Tanács előtt van.

Ez a szabályozás egészében megfelel a nemzetközi államközösség reális szerkezeti adottságainak. Sokan ugyan azt vélik, hogy a Biztonsági Tanács állandó tagjainak egyhangú hozzájárulását megkívánó szabály, az ún. *vétójog* végeredményben éppen olyan akadálya a világszervezeti szervek zavartalan működésének, mint a teljes egyhangúság régebbi követelménye, s valahogyan úgy képzelik, hogy a fejlődés „természetes” útja az, hogy amiként a teljes egyhangúságnak a Nemzetek Szövetségében érvényesült szabályát felváltotta a vétójoggal terhelt minősített többség szabálya az Egyesült Nemzetek Szervezetében, úgy fogja a további fejlődés során a vétójog szabályait is felváltani a tiszta többség elve. Ez az elképzelés azonban a nemzetközi államközösség szerkezetének teljes félreismeréséből származik: ilyen fejlemény csak akkor következhetne be, ha a nemzetközi államközösség megszűnnék az lenni, ami, és valami túlsúlyban lévő központi hatalmi góc köré kezdene csoportosulni. Amíg a nemzetközi államközösség megmarad független államok, közöttük egymást tartósan legyűrni nem képes nagyhatalmak közösségének – s úgy látszik, jó darabig még az marad –, addig az ún. vétójog is jellegzetes velejárója a világszervezetben kritikus politikai döntésekre hivatott határozó szervek működésének. Ilyen szerkezetű

közösségben a közösségi akaratképződés elsődleges feltétele a minimális nagyhatalmi egyetértés, mely nélkül az működésképtelen és világháború veszélyének kitett: e nélkül nincs nemzetközi béke és nemzetközi szerveződés. Ezért félrevezető maga a „vétójog” kifejezés is, melyet az alapokmány nem is ismer: azt a képzetet kelti, hogy van egy *kialakult közösségi akarat*, melynek érvényre jutását *megakadályozza* egyetlen hatalom *vétója*. Holott, ha egyszer tudjuk, hogy a nemzetközi akaratképződés magja a nagyhatalmi egyetértés, akkor csak ennek létrejötte után lehet közösségi akaratról beszélni s a további szavazatokat számolni. Helyes és üdvös dolog a közép- és kishatalmak képviselte a nagyhatalmi egyetértés szervében, de szavazatuk nem pótolhatja az elsődleges követelményt: a nagyhatalmi egyetértést. Más országot le lehet szavazni, a nagyhatalmaknak meg *kell* egyezniük. Vagyis a vétójognak nem az a lényege, hogy egyetlen hatalomnak *joga* van a határozathozatalt megakadályozni, hanem az, hogy a Biztonsági Tanács tagjainak, közöttük elsősorban az állandó tagoknak *kollektív köteleességük* egyetértésre jutni. Ha ez nem sikerül, a hiba nem szükségképpen a vétójoggal való élésben van: a nagyhatalmi egyetértés megghiúsulásának oka egyaránt lehet az a kisebbség, mely vétójogával rosszhiszeműen, kicsinyesen vagy komolytalanul él, és az a többség, mely ugyancsak rosszhiszeműen, kicsinyesen vagy komolytalanul azért erőltet egy határozatot, hogy ellenfelét látványosan kisebbségbe szorítsa.

A vétójoggal való visszaélés korrekciójaként az alapokmánynak az a rendelkezése van szánva, mely szerint az érdekelt felek szavazatát nem kell számításba venni; azonban ez a meglehetősen bonyolultan fogalmazott és leszűkített hatályú rendelkezés nem ad lehetőséget állandó tagsági hellyel rendelkező nagyhatalomnak súlyosabb esetben való leszavazására vagy szankciókkal való sújtására, még annyira sem, mint annak idején a Nemzetek Szövetségének egyezségokmánya. Utaltunk viszont már arra, hogy egy nagyhatalom elleni katonai szankciók lehetősége a legtöbb esetben azzal a veszéllyel fenyegetne, hogy az Egyesült Nemzetek akciója olyan nagyhatalmi háborúvá válik, amelyben az egyik fél ENSZ-karhatalom címén harcol. Szükségesebb és hasznosabb korrekciója volna a nagyhatalmak vétójogának – amint arra a nemzetközi politikai döntőbíráskodás kapcsán még ki fogunk térni –, ha az alapokmány oly értelmű kiegészítésére vagy értelmezésére volna lehetőség, mely szerint szélsőségesen súlyos esetekben megfelelő garanciák mellett fel lehet függeszteni olyan országok világszervezeti tagságát, tekintet nélkül arra, hogy nagyhatalmak-e vagy sem, melyek valamiféle teljesen felelőtlen, hitleri méretű gengszterizmus, politikai paranoia, fajelmélet vagy egyéb irracionális eszeveszettség diktatúrája alá kerültek.

A vétójogot kifogásoló szemlélettel ellenkező irányú szemlélet nevében kifogásolták és a nemzetközi államközösség fejlődési állapotához képest korainak mi-

nősitették a másik oldalon az alapokmánynak azt a rendelkezését is, mely szerint a tagok a Biztonsági Tanácsnak viszályok békés elintézése tárgyában hozott határozatait magukra kötelezőnek fogadják el. Kétségtelen, hogy ezzel először jelenik meg a nemzetközi jogban általános érvénnyel egy a nemzetközi szerződésnél magasabb rendű, az államokat kifejezett hozzájárulásuk nélkül is kötelező jogforrás. A nemzetközi *jogszabályok* történetében ez kétségtelenül jelentős fordulat, azonban tényleges jelentőségében nem minősíthető az eddigi helyzettel való drámai szakításnak vagy keresztülvihetetlen újdonságnak. A nagyhatalmak teljes egyetértését megtestesítő határozatok ugyanis eddig is érvényesültek a tények erejénél fogva; ezenfelül ez az újféle nemzetközi „törvényhozás” gyakorlatilag inkább konkrét békéltető intézkedések elfogadtatására irányul, mintsem általános jogszabályok, államalakulások, területi változások hatálybaléptetése, még ha elvileg nem is zárja ki ilyenek lehetőségét sem.

Végül abban a rendelkezésben, mely szerint a Közgyűlés csak „ajánlás” jellegű határozatot hozhat, s nem foglalkozhat oly ügygel, mely a Biztonsági Tanács előtt van, szintén kifejezésre jut az, hogy a nemzetközi akaratképződés elsődleges szerve a nagyhatalmak egyetértését megtestesítő Biztonsági Tanács, s nem szabad a hatékonyabb szerv elől a kevésbé hatékony szervnek az ügyeket elvonnia.

Mindezek a rendelkezések megteremtik a *hatékony működéshez* szükséges *reális* jogi szabályozás előfeltételét. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete a világméretű egyetemességet lényegesen jobban megközelíti, mint annak idején a Nemzetek Szövetsége, akkor megállapíthatjuk, hogy adottságai szerint amannál nagyobb eséllyel indult el és halad a nemzetközi békeszervezés útján. Ha ennek ellenére eddig csak kis részben váltotta be a hozzá fűzött reményeket, akkor ez *nem* az alapokmányban foglalt jogi szabályozáson múlt.

d) A Biztonsági Tanács működéséhez szükséges hallgatólagos konvenciók

Ahhoz, hogy a nagyhatalmi egyetértés az Egyesült Nemzetek keretében valóssággal is működni tudjon, nem elég a realiztikus szabályozás, szükséges hozzá az is, hogy – hasonlóan a monarchikus európai koncert régi konvencióihoz – a modern nemzetközi közösségben is kialakuljon a jogi szabályozás szellemének és a nemzetközi közösség adottságainak megfelelő olyan közszellem, hallgatólagos konvenció és eljárási gyakorlat, amely a nemzetközi akaratképződéssel és cselekvéssel szükségesesen vele járó súrlódásokat megfelelően csökkenteni képes. Ahhoz, hogy a Biztonsági Tanács akár csak megközelítőleg át tudja venni a hatalmak koncertjének funkcióit, működésével kapcsolatban körülbelül

a következő kifejezett vagy hallgatólagos konvencióknak kellett volna vagy kel-
lene kialakulniuk és közmeggyőződésé válniuk:

1. A Biztonsági Tanácsban *mindazoknak* a hatalmaknak, és *csak* azoknak a hatalmaknak kell *állandó tagsági* hellyel rendelkezniük, amelyek az ezzel járó terheket és felelősségeket lélekszámuk, gazdasági erejük és politikai stabilitásuk folytán viselni képesek. Semmiképpen sem szabad utat engedni annak, hogy egyes országok merőben presztízssokokból a tényleges erejükkel arányban nem álló állandó tagságra törekedjenek. Semmiképpen sem foglalhat el állandó tagsági helyet számottevő hatalommal nem rendelkező kormány vagy ellenkormány. Teljességgel felelőtlen kormányzatok uralomra jutása esetén, amint arra már utaltunk és még ki fogunk térni, a tagsági jogok indokolt felfüggesztésének útját kell keresni, megfelelő garanciák mellett, de semmiképpen sem szabad árnyéktagokat szerepeltetni, mert ez a Biztonsági Tanács tekintélyét és működéskéességét ássa alá. (Idővel szükségessé válhat, de ma még korai volna a nagyhatalmak új jegyzékének összeállítása és közöttük a legnagyobb hatalmak helyzetének szabályozása. Kézenfekvő volna az a megoldás, mely elválasztja egymástól az állandó tagság és a vétőjog intézményeit, vagyis az *állandó tagságot* kiterjeszti néhány, erre joggal igényt tartó, jelentős politikai és gazdasági súllyal rendelkező *országra* is, ezzel szemben a *vétőjogot* kizárólag a 4–5 legnagyobb hatalom számára tartaná fenn.)
2. A Biztonsági Tanács *nem állandó tagjainak* elsősorban olyan közép- és kishatalmi csoportosulásokat kell képviselniük, amelyek együtt kitesznek egy helyi nagyhatalmat, és komoly közös akarat kialakítására képesek; ennek híján legalább jelentős csoportosulást, komoly politikai súlyt, elegendő kormányzati stabilitást, működésképes nemzetközi közvetítőerőt kell képviselniük, mely utóbbi kis országok politikai súlyát is megnövelheti. Semmiképpen sem szabad a nem állandó tagsági helyeket olyan megítéltetésnek tekinteni, melyben rotációs alapon lehetőleg minél több közép- és kisországnak automatikusan részesülnie kell. A nem állandó tagok *nemzetközi közfunkciót* látnak el: feladatuk a közép- és kisorsszágok érdekeinek képviseletén felül a nagyhatalmak közötti közvetítés, a nagyhatalmi egyetértés létrejöttelének előmozdítása és annak a merő érdekegyeztetésen túlmenően minél magasabb elvi és erkölcsi síkra emelése; rendkívül ügyelniük kell azonban arra, hogy se az elvi szempontok dogmatikus erőltetésével, se kicsinyes saját politikával ne legyenek a tárgyalások módjára oly hatással, ami elriasztaná a nagyhatalmakat lényeges ügyeknek a Biztonsági Tanácsban való intézésétől. Ezért a nem állandó tagoknak mindig saját valóságos súlyukat kell képviselniük, és szavazatukat nem szabad sem alku tárgyát képezhető politikai ütköztetésül kihasználniuk, sem hangzatos és hatástalan deklarációk létrehozására

felhasználniok, még kevésbé közép- és kishatalmi presztízspolitikát folytatniok, ami még a nagyhatalmi presztízpolitikánál is kártékonyabb és siralmasabb dolog.

3. *Minden* valóban fontos világpolitikai ügyet a Biztonsági Tanácsban kell tárgyalni, és *csak* fontos ügyeket kell ott tárgyalni. Ezért fontos, hogy a nem állandó tagok magatartása ne vegye el a nagyhatalmak kedvét lényeges ügyeknek a Biztonsági Tanácsban való tárgyalásától. A döntő azonban természetesen maguknak a nagyhatalmaknak a magatartása. Az még magában nem baj, ha a nagyhatalmak, valamely a Biztonsági Tanács elé tartozó ügyben előzetes konferencián egyeztetik álláspontjaikat, mielőtt az ügyet a Tanácsban eldöntenék. A nagy baj akkor kezdődik, amikor a nagyhatalmaknak maguknak vannak a béke szempontjából kétes jellegű, a Biztonsági Tanácsban való megtárgyalást „rosszul viselő” ügyeik, melyeket akár a rendelkezésükre álló szavazattöbbség segítségével távol tartanak, akár a rendelkezésükre álló vétójog segítségével levétetnek a Biztonsági Tanács napirendjéről. Ha ugyanis ilyen helyzetek gyakorivá válnak, akkor ezáltal a Biztonsági Tanács szükségképpen másodvonalbeli politikai színhellyé válik, s még az ilyen minőségében hozott határozatainak súlyát is csökkenti, sőt esetleg semmivé teszi az azokat meghozó nagyhatalmak politikájára vetődő árnyék. Vagyis a nagyhatalmaknak az összes többi országokénál felelősebb, a felelősség szintjében és minőségében magasabb rendű politikát *kell* folytatniok: *a nagyhatalmi egyetértés magas fokú szerveződése csak magas szinten felelős nagyhatalmi politika mellett működőképes*, enélkül kár az egész üzemet fenntartani.
4. A Biztonsági Tanács *nem közéleti fórum*, nem helye a világnilvánosság vagy az otthoni nyilvánosság számára szánt hatásos szónoklatoknak vagy oda-mondogatásoknak, hanem elintézésre váró konkrét ügyek megegyezései megoldására hivatott intézmény. Tagjai nem azzal teljesítik kötelességüket, ha parlamenti képviselők módjára „meggyőződésük szerint szavaznak”, hanem azzal, hogy érvényes, hasznos és hatékony közös elhatározásokra jutnak. Ezért a Biztonsági Tanácsnak ritkán kell nyilvános ülést tartania és szavaznia, és akkor sem azért, hogy látványosan bemutassák a szavazási erőviszonyokat – melyek úgysem mindig azonosak a valóságos erőviszonyokkal –, hanem azért, hogy a létrejött egyetértést érvényes formába öntsék és a nemzetközi nyilvánosságot megfelelően tájékoztassák. A vétójog nem azért van, hogy éljenek, élni kényszerüljenek vagy visszaéljenek vele, hanem azért, hogy pusztá létezésével kényszerítse a nagyhatalmakat a megegyezésre. A vétójogban rejlő veszedelmeket csak a megegyezés erkölcsi kényszerét elfogadó közszellem képes ellensúlyozni.

5. A Biztonsági Tanácsban mindig *valóságos elhatározásokra* kell jutni, nem pedig azok hiányát elleplező, merőben *szövegbeli* megegyezéseket létrehozni: inkább legyenek a határozatok szerények és korlátozottak, mintsem merőben formálisak és verbálisak, kétértelműek, szólamszerűek vagy általánosságban mozgó; annál is inkább, mert az elvi jellegű, hosszú lejáratú programokat tartalmazó határozatok nem ide, hanem a Közgyűlés ajánlásai körébe tartoznak. A megegyezés meghíúsulását jobb nyíltan vállalni, mint álcselekvésekkel, deklarációkkal eltakarni.
6. A Biztonsági Tanács határozatainak általában *keresztülvihető és keresztülvitelre szánt* megállapodást kell tartalmaznia, és félreérthetetlen akaratot kell képviselnie arra nézve, hogy a Tanács el van szánva az esetleges ellenkezést, elsősorban az állandó tagok együttes erejével, legyőzni. Ez nem jelent szükségképpen rövid határidős, ultimátumszerű erőszakot, de igenis a nagyhatalmi akaratérvényesítés teljes fegyvertárának alkalmazását, és semmiképpen sem annak türelmes kivárását, hogy az események alakulása esetleg idővel magától meghozza a végre nem hajtott határozat kisebb-nagyobb mértékben való érvényesülését vagy tárgytalanná válását.
7. A *Közgyűlés*, mint ajánlásjellegű határozatok hozatalára jogosult *közéleti fórum*, nem arra hivatott, hogy közvetlen végrehajtásra irányuló kötelező határozatokat hozzon, hanem arra, hogy elvi nyilatkozatokat, hosszú lejáratú irányelveket, figyelmeztetéseket bocsásson ki. Nem szabad a közgyűlési szavazást világpolitikai erőpróbának felfogni, komoly ok nélkül merő demonstrációra felhasználni. Az csupán a nagyhatalmi egyetértés csődjét mutatja be, ha a Biztonsági Tanács elé való ügyet „a vétőjog megkerülése céljából” a Közgyűlés elé visznek, hogy ott az ellenfélre látványos „csapást mérjenek”, vagy olyan „érvényes” határozat meghozatalát szorgalmazzák, melyről eleve tudni lehet, hogy semmi hatása nem lesz.

Ilyen vagy hasonló közszellemnek, konvencióknak, hallgatólagos közmeggyőződéseknak kell vagy kellene létezniök ahhoz, hogy a Biztonsági Tanács a nagyhatalmi egyetértés s vele a világbéke hatékony szerve lehessen. A hatalmak koncertje valaha ilyenféle, bár primitívebb konvencióknak a betartásával érte el azokat az eredményeket, melyeket a maguk idejében kevesellett a világ, ma pedig – egy sokkal intézményesebb és szervezettebb világsszervezet meglétében – oka van úgy emlegetni, mint legalább minimálisan elérendő példaképet.

A Biztonsági Tanács működésében a felsoroltak közül nem egy ilyen vagy ilyenféle irányelv nemegyszer érvényesült és érvényesül – hiszen egyik-másik annyira magától értetődő, hogy nehéz nem elfogadni. Annak azonban nincs jele, hogy ilyen konvenciók összefüggő rendszere tartósan, következetesen, tu-

datosan és hatékonyan kialakult, közmeggyőződésévé vált és érvényesült volna. Ellenkezőleg, sok vonatkozásban érvényesült és érvényesül olyan, a fentiekkel ellentétes gyakorlat, melynek keretében a nagyhatalmak saját ügyei a Biztonsági Tanácson kívül maradnak, ami azt másodvonalbeli politikai fórummá teszi. Gyakran előfordul, hogy nemcsak a Közgyűlés, de a Biztonsági Tanács is demonstratív nyilvános ülések formájában nagyhatalmi és ideológiai ellentétek csataterévé válik, s lefolytat olyan tárgyalást, határozathozatalt és szavazást, melyről előre tudni, hogy nem végződhetik érvényes és hatékony határozattal. Ennek következtében összekeveredik a Közgyűlésnek és a Biztonsági Tanácsnak elvileg világosan elváló funkciója, mert ahelyett, hogy az egyik ajánlás jellegű elvi állásfoglalásokat, a másik pedig gyakorlati kereszttűlvitelre szánt kötelező határozatokat hozna, mind a kettő versenyt hozza a kötelezőnek látszó, de hatástalan határozatokat. Az eredmény az Egyesült Nemzetek tekintélyének a lejárátódása, miközben elkődösül az a tény, hogy a szervezet meghiúsult vagy nem teljesített határozatai nem valami absztrakt intézménynek, hanem a nagyhatalmak összességének a kudarcát jelentik, s benne minden egyesnek; az emberek valamiféle ostoba, vulgáris machiavelizmus jegyében a hatalmi erőt képviselő – valójában tehetetlennek bizonyult – nagyhatalmakat továbbra is áhítatos tiszteletben részesítik, ugyanakkor az Egyesült Nemzeteket, mint intézményt, szócséplő, szép békeszólamokat daráló üres malomként kezelik. Mintha valaha is a legkisebb kétség lett volna afelől, hogy a világszervezetek békeszerző és békeszervező képessége annyit ér és nem többet, mint amennyit a bennük egyesült nagyhatalmak megegyezési és cselekvési készsége.

*e) A jelenlegi nagyhatalmi ellentétek kiegyenlíthetetlen
vagy kiegyenlíthető voltának kérdése*

Mindezzel szemben jogosnak látszik az az ellenvetés, hogy a nemzetközi államközösség működéséhez szükséges minimális nagyhatalmi egyetértés hiánya mélyebb okokon múlik, mintsem helyes működési konvenciók meglétéen: nem azért elégtelen a nagyhatalmi egyetértés szerveinek működése, mert nincsenek helyes működési konvencióik, hanem azért nincsenek ilyen konvencióik, mert a nemzetközi egyetértés, főleg pedig a nagyhatalmi egyetértés alapvető társadalmi, politikai és ideológiai feltételei hiányoznak. Nem úgy, mint a régi európai koncert hatalmainál, melyeket a monarchizmus és arisztokratizmus homogénebb társadalmi háttere és eszmevilága kapcsolt össze, vagy legalábbis tett képessé arra, hogy egyugyanazon nyelven beszéljenek, még ha hatalmi ellentéteiket fejtették is ki ezen az egyugyanazon nyelven.

Ha azonban végigtekintünk a legutóbbi évszázadok nemzetközi politikájának történetén, akkor arra jövünk rá, hogy még az aránylag leghomogénebb 18. században is elég jelentős különbségek voltak az egyes államok társadalmi, politikai és eszmei berendezkedései között; ha pedig a vallásháborúk korát, a 19. századot vagy a két világháború közötti időt nézzük, akkor világossá válik, hogy a nemzetközi egyetértés mai nehézségei nem új keletűek, s csaknem mindig voltak a nemzetközi államközösség tagjai között a konkrét hatalmi ellentéteken felül kiegyenlíthetetlennek vallott vagy vélt társadalmi, politikai vagy eszmei ellentétek.

Ma a világnak a nagyhatalmi egyetértés szempontjából centrális ellentéte kétségtelenül a polgári demokrácia és a kommunizmus közötti ellentét: az, amelynek egyik oldalán az öröklődő, nagyméretű és kizsákmányoló *magántulajdonon* alapuló *szabad vállalkozás* és szabad verseny, s ezekhez kapcsolódva a *hatalmak megosztásán* alapuló *szabadságintézmények* állanak, amivel szemben a másik oldalon a termelőeszközöknek a magántulajdoni *kizsákmányolás megszüntetését* szolgáló *közösségi tulajdona* és egy, *egyetlen párt* vezetésén alapuló, átmenetinek szánt *diktatúra* áll. Nem vitás, hogy ezek nagyon lényeges, súlyos harcokkal és sok kiontott vérral megpecsételt ellentétek, melyeket merő ráolvasással, jámbor kívánságokkal, az ellentétek túlságos kiélezettségének és a szintézis lehetőségének elméleti megállapításával nem lehet a világból kiiktatni. Ugyanakkor azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a tényezőket sem, melyek ezeknek az ellentéteknek a csökkentése irányában hatnak:

1. Mindkét oldal alapvető politikai kategóriái a szabadságeszmény közös gyökereire mennek vissza, és minden eltérő értelmezés mellett is mindkét oldal feltétlenül hitet tesz a szabadság és egyenlő emberi méltóság végső eszményei, a népképviselői demokrácia és az emberi jogok intézményei és az általános emberi jólét megvalósíthatóságának hite és gyakorlati keresése mellett.
2. A világban e pillanatban minden újbóli jelentkezésük ellenére is határozott kisebbségben vannak azok a kifejezetten fasiszta vagy a fasizmushoz közel álló hatalmi gócek, melyek elvszerűen szemben állanak a fenti eszményekkel, s helyettük az erőszak mindenhatóságát, a faji felsőbbiséget vagy az élethalálharc központi értékét vallják.
3. Mind a két oldalon jelentős erők vannak működésben, melyek az ellentétek csökkentésére törekednek: az egyik oldalon a nagyméretű magántulajdon és magántulajdoni kizsákmányolás csökkentése, a másik oldalon az egypártrendszerrel kapcsolatban a politikai, gazdasági és szellemi életben jelentkező kirovások csökkentése irányában.
4. A nagyhatalmak között mind gyakrabban jelentkeznek a szemben álló rendszereket keresztező csoportosulások is.

Mindezeket a kiegyenlítődés irányában ható tényezőket azonban nagymértékben ellensúlyozza, sőt helyenként teljesen semmivé teszi egy sor kártékony politikai beidegződés, melyek együttesen a nemzetközi nagyhatalmi együttműködés jelenlegi bénultságát kiteszik. Ezek:

1. Az a *hidegháborús* jellegű *ideológiai szólamtömeg*, melyet a nagyhatalmak az elmúlt évtizedekben oly nagy műgonddal dolgoztak ki egymás ideológiai „megsemmisítésére”. Jellemző módon a fennálló ellentétek kiegyenlíthetetlenségét és a jóhiszemű közös konvenciók lehetetlenségét valló hidegháború folytatásához a nagyhatalmaknak a *fasizmus* analógiáit kell felidézniök. Ennek jegyében igyekeztek s igyekeznek ma is a szemben álló felek az ellenfélnél minél szélesebb skálán felismerni a hitleri politikai paranoia tüneteit, s az ellenfelet valami címen a fasizmussal egy kalap alá venni: a nyugati világ a kommunizmust a „totalitarianizmus” címszava alatt, a kommunizmus a nyugati világot a „monopolkapitalizmus” vagy „imperializmus” címszava alatt. Ez a harci módszer nemcsak hamis, de öngyilkos is: az emberiség léte múlhat azon, hogy ezek a kategóriák ne váljanak rosszhiszeműen alkalmazott üres harci szólamokká, s ha egyszer bárhol újból megjelenik egy hitleri méretű politikai paranoia, akkor a riadót fújók ne járjanak úgy, mint az ezópusi mese pásztora, aki komolytalan „farkas” kiáltásokkal már lejáratta magát, mire az igazi farkas megjelent.
2. Az a korlátoltan felfogott „*réálpolitika*”, mely az eszmék kiegyenlíthetetlennek vallott ellentétét úgy teszi át politikává, hogy hatalmi, katonai és gazdasági pozícióknak mindennemű erkölcsi, eszmei és elvi szempontra való tekintet nélküli megszerzésére és megtartására törekszik; ezenközben magukat az eszmei pozíciókat is tragikusan aláásó erőszak-alkalmazásokba lovalja bele magát; ezzel magára kényszerít egy ön- és közveszélyes *politikai amoralizmust*, melyben az engedés és az ellenféllel szemben való jóhiszem minden megnyilvánulása politikai naivitásként és a saját ügy elárulásaként jelenik meg; ami egyrészt megrendíti a nagyhatalmi politika elvi tartalmába vetett hitet, és egy a politika elvi tartalmának lehetőségéből kiábrándult és a politika minden formájával meghasonlott politikai nihilizmus számára ad tápot, másrészt súlyosan megakadályozza a nemzetközi együttélés elviselhető konvencióinak a kialakulását és megszilárdulását.
3. Mindennek eredményeképpen következik be a nemzetközi érintkezés és nemzetközi tárgyalások technikájának az az elromlása, melyet a fentiekben a *tárgyalási képtelenség* megjelöléssel jellemeztünk.

Mindez nem azt jelenti, hogy a nagyhatalmi egyetértés rejtett lehetőségeinek napvilágra hozásához és intézményeinek sikeres működtetéséhez a fennálló érdekebe-

li, hatalmi és ideológiai *ellentétek teljes felszámolását* lehet és kell szorgalmazni. De igenis jelenti ez azt a követelményt, hogy ezeket az ellentéteket *magasabb szintre kell emelni*, mert csak így kaphat reális tartalmat az a fentebb kifejtett tétel, mely szerint a nagyhatalmaknak a felelősség szintjében és minőségében a többi országnál magasabb rendű politikát *kell* folytatniok ahhoz, hogy a nagyhatalmi egyetértésnek a nemzetközi államközösség alapjául szolgáló intézményei működni tudjanak. Nem valamiféle naiv, a saját érdeket semmibe vevő politikára van szükség, de igenis a saját érdeknek a többiekénél sokkalta átfogóbb és magasabb szinten való felfogására; annak felismerésére, hogy a 20. században a nagyhatalmak számára már nincs értelme sem a hatalmi erő, sem az eszmék harcát egymással szemben felvonult, a térképen látható és egymással frontálisan szemben álló *pozíciók* csatarendjében, kicsinyesen őrzött hatalmi szférákban és befolyási övezetekben, Monroe- és egyéb doktrínákban, ellentétes táborokban elképzelni, hanem eszmék, ideológiák és hatalmi helyzetek világméretű komplex egyensúlyában kell gondolkodniok. Tisztában kell lenniök azzal, hogy a világ mai gazdasági, hatalmi, eszmei és köztudatbeli adottságai mellett a hatalmi-gazdasági-katonai pozíciók és az eszmei-erkölcsi-ideológiai pozíciók ugyanúgy kölcsönösen átválthatnak egymásba, mint a modern fizika szerint az anyag és az energia. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a világ egyik pontján politikai okosságból, elvi vagy erkölcsi alapon feladott hatalmi pozíció világméretű egyensúlyban nézve olyan erkölcsi tökegyarapódásokat hozhat létre, melyek más ponton megfelelő pillanatban újból valóságos hatalmi pozíciógyarapódásokat képesek kamatozni, és viszont: a világ egyik pontján maximális erőszakkal fenntartani igyekezett pozíció olyan erkölcsi tökevesztésekkel járhat, melyek a maguk idejében súlyos hatalmi pozícióvesztésekkel bosszulják meg magukat más helyen. S önámítás az ideológiai frontok szembenállásának egyszerűen a jók és gonoszak szembenállásaként való felfogása is; mert minden úgynevezett ideológiai rendszer helyes és aktuális programoknak helytelen és elavult programokkal történetileg összekeveredett együtteséből származik; ezért az ideológiai fronton sem az a legnagyobb győzelem, amelyet egyik vagy másik ideológia a szó bármely értelmében a *másik felett* arat, hanem az, amit *saját ideológiája keretén belül* a helyes és aktuális elemek a helytelen és elavult elemek felett aratnak.

A világ hatalmainak tehát nem a reájuk bízott jelentős nemzeti érdekek és eszmei értékek tárgyában kellene vásári alkuba kezdeniök, hanem azokat magasabb szinten felfogva, kialakult megrekedt magatartásaikon magukat túltenniök. Mihelyt erre képesek volnának, az egyugyanazon valóság ma igenis nemcsak lehetővé tenné, de ki is kényszerítené egy olyan korlátozott közös kategóriarendszer és közös nyelv létrehozását, melyek segítségével a közös célok felismerése és a szükséges közös akciók formáinak a kialakítása megtörténhetik, a legnagyobb

szerencsétlenségek elhárulhatnak és a konkrét vitás kérdések megoldáshoz juthatnak. Így jöhetnének létre hol ebben, hol abban a kérdésben azok a részleges egyetértések, melyek folyamatosan egymás mellé téve kitennének egy világképét.

A nagyhatalmi ellentétek szempontjából kisebb jelentőségű, de – főleg Kínának a világhatalmak közé való aktív belépése óta – nem kevésbé nyugtalanító az önállóvá vált harmadik világ szembenállása az európai eredetű politikai rendszerekkel, úgy is, mint a gyarmati rendszer egykori hordozóival. Ebben szerepet játszik az eltérő civilizációk közötti kategoriális értetlenség sok jelentős rész-tünete is, hiszen a nemzetközi államközösség kategóriarendszere jellegzetesen európai eredetű. Nem véletlen, hogy pl. Kína, noha idestova száz éve részben kényszerűleg, részben önként elfogadta az ilyen módon kialakult nemzetközi államközösség – egyébként sok mindenben hasznos és racionális – kategóriáit, azért valahányszor élesebben szembekerül a fehér ember világával, mindjárt a *diplomáciai előjogoknak* számára idegen intézményét találja első számú botránykőnek. Ugyanilyen jelenség az is, hogy két háborúskodó afrikai nép harcában gyanút kelt „az ellenfelet segítő” *Vörös Kereszt* fellépése: a megsemmisítésig menő élethalálharc eszmekörében nem sok megértésre számíthat egy olyan tevékenység, mely a korlátozott háború jellegzetes európai világában alakult ki. Mindez azonban ma nem centrális jelentőségű robbantó tényező a nemzetközi egyensúly világában; ami a jövőt illeti, az sokmindenféle kiéléződést hozhat, azonban a világ egységesedésének mind nagyobb mértékű előrehaladásával a kategoriális értetlenségnek inkább a csökkenését ígéri.

f) A Főtitkár új szerepe és a nemzetközi közvetítés funkciója

Az eddig mondottakból az látszik kiderülni, hogy a nemzetközi együttműködésnek az az intézményessé válása, mely a világszervezet és számos más szakszerű nemzetközi szervezet létrejöttében nyilvánult meg, eddig a háború és béke alapvető problémája számára nem jelentett előrehaladást a hatalmak régi, formátlan koncertjéhez képest; sőt alkalmat adott arra, hogy a nagyhatalmaknak a világszervezet működéséért való közvetlen felelőssége elhomályosodjék.

Egy ponton mutat a nemzetközi államközösség intézményesedése előrehaladást a háború és béke kérdésében való nemzetközi együttműködés lehetőségei számára: ez a Főtitkár és a Titkárság funkciójának a kialakulása. Ez a fejlemény az Egyesült Nemzetekkel kezdődött, melynek alapokmánya kiterjedtebb kezdeményező és közvetítő hatáskört biztosít a Főtitkárnak különböző nemzetközi problémákkal kapcsolatban, mint a Nemzetek Szövetségének egyezségokmánya. Ezzel kapcsolatban az Egyesült Nemzetek eddigi főtitkárai vállalkoztak

rá, hogy az új funkciónak tartalommal való megtöltését különböző irányokban kezdeményezni próbálják.

A Főtitkár és a Titkárság új funkciójának értékelésében továbbra is abból a megállapításból kell kiindulnunk, hogy a nemzetközi közösség továbbfejlődése és a béke hatékonyabb megszervezése szempontjából ma *nem világkormány* létesítése, hanem a *nagyhatalmi egyetértés* szerveinek jobb működése és a *pártatlan elvi döntés* intézményeinek kialakítása jelenti a döntő gyakorlati továbblépést. Így tehát, bármennyire természetszerűen hasonlít is a Főtitkárság adminisztratív szervezete világhatáskörű „minisztériumok” együtteséhez, a legnagyobb mértékben téves lenne azt valamiféle világkormány embriójának tekinteni és ebben az irányban való fejlesztését erőltetni. Ellenben a Főtitkárnak, mint a Biztonsági Tanács ügyintézőjének és mint funkciójánál fogva szükségszerűen pártatlan szervnek, fontos szerepe lehet mind a nagyhatalmi egyetértés működésének konkrét válságok kapcsán való megjavításában, mind pedig a pártatlan elvi döntés intézményeinek előkészítésében és világra segítésében. Funkciójának lényegét, ha a nemzetközi jog klasszikus fogalmain belül akarunk maradni, legcélszerűbben a nemzetközi „jósolgálat” és „közvetítés” egykor formátlan és esetleges funkcióinak *intézményesedésében* láthatjuk, egy modern, intézményszerű Közvetítő és *Békéltető* alakjában. Abban a differenciáltabb nemzetközi szerveződésben, melyet a demokratikus társadalomszervezési elvek uralomra jutása megkíván, ez az intézményesített Közvetítő természetszerűen összeköthetné egyrészt a nagyhatalmi egyetértés szervét, a Biztonsági Tanácsot, másrészt a pártatlan elvi döntés kialakításra váró szerveit és eljárásait, az egyik helyről hatalmi erőt és kedvező egyensúlyi helyzetet, a másik helyről a köztudatban legitimitást eredményező és lojalitást kiváltó döntéseket biztosítva. Ma még csak az első szerep, a nagyhatalmi egyetértés elősegítése van előtérben, amiben a főtitkárok már eddig is jelentős eredményeket értek el, igaz, elsősorban olyan ügyekben, melyek nem a nagyhatalmak centrális ellentéteihez kapcsolódtak, s ezekben is inkább provizóriumok létrehozását, mintsem tartós, végleges és legitim megoldások létrehozását sikerült elérniük. Ebben kétségtelenül része van a jelenlegi, borotvaélen táncoló világhelyzet ama – sok tekintetben félrevezető – szuggesztíójának, mely azt mondja, hogy a végleges megoldások veszélyekkel járó erőltetésével szemben előnyben kell részesíteni a konfliktusoknak bármely provizórikus állapotban való befagyasztását. A végleges megoldások legnagyobb akadályát természetesen a nagyhatalmi egyetértés hiánya vagy rossz megszervezettsége jelenti, de emellett közrehat az is, hogy a nagyhatalmi egyetértés mellett hiányzik a főtitkárok közvetítői működésének másik kívánatos támasztéka: a pártatlan elvi döntésnek azok a szervei és eljárásai, amelyeknek válságok esetén a megoldások véglegességének megkeresésében és deklarálásában jelentős szerepet kellene vállalniuk.

*g) A békét és stabilitást szolgáló
átfogó nemzetközi politikai tranzakciók feltételei*

Egy olyan nemzetközi Közvetítő és Békéltető, aki működése során össze tudja kapcsolni egyrészt a nagyhatalmi egyetértés szerveit, másrészt a pártatlan elvi döntés szerveit, a mainál sokkal szélesebb körben és átfogóbb módon volna képes a világ békéjét és stabilitását veszélyeztető egyes problémákhoz s azok összességéhez hozzáfogni, s a jelenleg divatozó tűzszüneti javaslatoknál sokkal átfogóbb politikai megoldások Kovácsa lehetne.

Utaltunk már arra, hogy az önrendelkezési elv uralomra jutása óta meglehetősen kimentek a divatból a régi monarchikus Európának azok a kölcsönös szolgáltatásokon és ellenszolgáltatásokon, engedményeken és ellenengedményeken alapuló átfogó politikai tranzakciói, melyek annak idején oly nagy szerepet játszottak a háborúk megelőzésében, megrövidítésében vagy a békék létrehozásában. Ezeknek voltak mesterei annak idején III. Vilmos angol király, aki egymást követő felosztási és örökösödési tervek sokaságával próbálta – sikertelenül – a spanyol örökösödési háborút megelőzni, majd később VI. Károly császár és Fleury bíboros, akik a spanyol örökösödési háború és az osztrák örökösödési háború között létrejött európai tranzakciókat tervezték meg, végül utoljára a bécsi kongresszus politikusai. Érdemes megfigyelni a lengyel örökösödési háborút befejező 1735. évi bécsi békét, mely egységes, láncszerű tranzakció keretében oldotta meg az akkori Európa összes pillanatnyi problémáit, úgymint a lengyel trónharcot, a bukott lengyel trónkövetelő kárpótlását, Franciaországnak Lotaringia bekebelezésére irányuló törekvéseit, a lotaringiai hercegi ház kárpótlását, a toscanai nagyhercegi ház várható kihalásának problémáját és az olasz birtokokért folyó osztrák–spanyol versengést.

A demokratikus társadalomszervezési elvek uralomra jutása óta megtanultuk az ilyen tranzakciókat az alattvalók lélektelen csereberéiként elítélni. De változott formában, nem lélektelenül, a demokratikus társadalomszervezési alapelveket nem sértve, sőt azok szolgálatában ma is volna értelme ilyeneknek. A világ nagyon sok vonatkozásban ma is szükségelné konfliktusoknak olyan kölcsönös feltételekkel csereszerűen vagy láncszerűen összekapcsolt területi vagy egyéb engedmények és ellenengedmények rendszeréből álló átfogó megoldásait, melyek az érdekelteket merev pozícióik holtpontjairól elmozdítják. Érdemes ezt néhány példán bemutatni. Természetesen nem *teljes* és kidolgozott tranzakciókat akarunk felvázolni, mert az ilyenek konkrét szituációktól elvonatkoztatva mindig irreálisak, hanem olyan összefüggéseket, melyek ilyen tranzakciók *elemei* lehetnek. Vegyünk először egy elmulasztott alkalmat.

Képzeljük el, milyen békegyarapító és stabilizáló értéke lett volna annak, ha pl. annak idején a nagyhatalmak, főleg a nyugati nagyhatalmak idejében

rá tudták volna szorítani *Portugáliát indiai* gyarmatainak *India* részére való átengedésére vagy pártatlan fórum döntése alá bocsátására *annak fejében*, hogy India viszont Kasmír ügyét bocsássa pártatlan fórum vagy tárgyalagos eljárás, népszavazás alá, amit az húsz-egynéhány év óta nem akar vállalni. Minden józan szemlélő tisztában lehetett azzal, hogy Portugáliának az a hivatalos álláspontja, hogy a környező indiaiakkal azonos nyelvű és fajú s többségükben még csak nem is keresztény vallású portugál-indiai alattvalóit a portugál nemzetbe kívánja integrálni, merő fikción alapuló kilátástalan vállalkozás volt, teljesen függetlenül attól a portugál hivatkozástól, hogy a portugál-indiaiak jobb közigazgatás alatt és jobb életkörülmények között élnek, mint a környező indiaiak. Nyilvánvaló volt az is, hogy India és Portugália adott erőviszonyai mellett az ügynek hatalmi erővel való eldőlése csupán azon múltott, hogy India meddig áttal erőszakot alkalmazni. Az a tény, hogy ezzel aránylag sokáig várt, arra mutat, hogy komolyan értékelte volna a békés megoldás lehetőségét; s egy ilyen lehetőség esetleg éppen azt a motívumot szolgáltatta volna, ami a kasmíri ügynek pártatlan eljárással való befejezéséhez hiányzott. A nyugati hatalmak, melyek mindezzel éppen olyan tisztában voltak, mint bárki más, s bőven rendelkeztek volna lehetőséggel arra, hogy a Portugáliára gyakorolt nyomást ugyancsak valami ellenszolgáltatással kombinálják, akkor nem érezték indíttatást, hogy ilyen messze vezető, saját közvetlen gondjaikon túlmenő tranzakciókon törjék a fejüket; ma, amikor az egyik ügy erőszakos úton fejeződött be, a másik két véres háború után ugyanott áll, mint azelőtt, sok okuk lehet sajnálni, hogy a világban a béke és stabilitás növelésének s egyben saját erkölcsi és politikai tőkéjük gyarapításának ilyen s hasonló alkalmait elmulasztották.

A békét, stabilitást és igazságot szolgáló lehetséges politikai tranzakciók egy másik elképzelhető elemét a *gibraltári* üggyel kapcsolatban hozzuk fel. Ez az ügy ma is szőnyegen van, de aligha világos és tiszta kérdésfeltevések mellett, mert a gibraltáriak nemzeti hovatartozásának kérdését a mai helyzetben teljesen megzavarja a jelenlegi spanyol kormányzat elriasztó jellege és a gibraltári és a spanyol életnívó közötti különbség materiális szempontja; ilyen helyzetben a népszavazás merőben pillanatnyi politikai húzásnak minősül, nem az önrendelkezési elv átgondolt alkalmazásának. Abban az esetben azonban, ha egyszer egy brit kormány úgy találná, hogy egy szabadabb Spanyolország részére indokolt – és politikailag is célszerű – volna visszaadnia Gibraltárt, akkor mindenképpen indokolt s egyben a béke és stabilitás szempontjából rendkívül gyümölcsöző, későbbi konfliktusokat megelőző tranzakció volna az, mely a spanyol igény teljesítését egy további területi feltétel teljesítésétől tenné függővé: attól, hogy Spanyolország viszont Gibraltár fejében ugyanígy adja vissza Marokkónak Ceutát és többi marokkói birtokát, melyek ugyanolyan tüskét jelentenek Ma-

rokkó testében, mint Gibraltár Spanyolországában, s ezen nem változtat az a hivatkozás, hogy lakóik – a gibraltáriakhoz hasonlóan – esetleg szintén magasabb életnívón és jobb kormányzás alatt élnek nemzettestvéreiknél.

A világhelyzet levegőjét nagymértékben megjavító ilyenféle tranzakciók elindítása elsősorban a nagyhatalmakon múlik, és pedig gyakran éppen saját gyarmatmaradványaik és egyéb távoli birtokaik felszámolása kapcsán; hiszen mindegyikük sokkal nagyobb hatalmi és eszmei háttérrel rendelkezik, semminthogy rászorulna saját területi integritásának kicsinyes és görcsös felfogására. Ugyanakkor ilyen és hasonló lehetőségeknek jóval aktuálisabb válásuk előtt való számon tartása és kellő pillanatban való szőnyegre hozása része lehetne többek között a Főtitkár egyetemes közvetítői funkciójának is. Mindez azonban nehezen történhetik meg pártatlan eljárások és szervek kifejlesztése és kellő pillanatban való bevonása nélkül.

h) A nagyhatalmi egyetértés működésének alapvető szerződéses jellege

Tételezzük ugyanis fel, hogy az elkövetkező időben megjavulnak a nemzetközi egyetértés, mindenekelőtt a nagyhatalmi egyetértés feltételei, csökken a nagyhatalmi csoportosulások szembenállásának élessége, kialakulnak a világsszervezet döntő politikai intézményeiben az együttműködés hasznos és gyakorlati konvenciói, s ennek alapján a Biztonsági Tanács, mint a világ nagy és kis hatalmainak egyetértését és együttműködését megtestesítő szerv, az eddiginél következetesebben és hatékonyabban fog működni. Tételezzük fel azt is, hogy kiszélesedik és eredményesebbé válik a Főtitkárnak a nagyhatalmak közötti közvetítő funkciója is. Mik lesznek mindeme szervek jobb és eredményesebb működésének az eredményei? Lényegében az eddiginél jobb és tartósabb *nemzetközi szerződések*. Hiába jelentkezik a Biztonsági Tanács tevékenysége kötelező *határozatok* formájában, ezek lényegükönél fogva, mint arra már rámutattunk, továbbra is megmaradnak politikai kompromisszumokat megtestesítő szerződéseknek. Még a Biztonsági Tanácsnak az az átmeneti szerepe is, hogy az önállósuló gyámsági területek állammá alakulásával és területi státusával kapcsolatban határoz, bár a pártatlan „felsőbb” döntésnek nem lényegtelen elemeit tartalmazza, azért mindenkor a hatalmaknak sokféle politikai és célszerűségi szemponttól befolyásolt s elvekhez nem kötött kompromisszuma maradt. Ugyanígy inkább kompromisszumok és kevésbé pártatlan döntések a Biztonsági Tanácsnak azok a határozatai is, melyekkel a világsszervezetbe új tagokat vesz fel. E funkció, mint már mondtuk, kezd az elismerés régi „tagfelvételi” eljárásának helyébe lépni, de éppen kompromisszumos jellegénél fogva annál nem sokkal moder-

nebb; s mint az eddigi példák mutatják, semmi garanciát nem jelent az ellen, hogy reális függetlenségre nem képes és komoly nemzetalakulás kilátásával nem kecsegtető államképződmények létesüljenek. Egyszóval: a Biztonsági Tanácsnak mint a nagyhatalmi egyetértés szervének mégoly sikeres működése is lényegében továbbra is kompromisszumos nemzetközi szerződések létrehozásában fog állani, és józan ésszel nem is lehet tőle mást várni.

Kifejtettük azonban, hogy a demokratikus társadalomszervezési alapelvek, mindenekelőtt az önrendelkezési elv általános uralomra jutása lényegesen meggyengítette a nemzetközi szerződéseknek azt a képességét, hogy államalakulásokat és területi változásokat a köztudatban legitimáljanak, s az új helyzetek iránti lojalitást felkeltsék. Az európai monarchiák régi nemzetközi jogában éppen azért lehettek tagolatlanul együtt a nagyhatalmi egyetértés és nemzetközi elvi döntés funkciói a hatalmak koncertjének hatáskörében, mert az uralkodók akarata és akaratmegegyezése nemcsak formailag volt jogforrás, hanem a közmeggyőződésre is kiható, lojalitást kiváltó jogforrás volt. Amióta azonban a királyok közös akarata megszűnt vitán kívüli legitimitásforrás lenni, azóta a helyükbe lépett nagyhatalmi egyetértés vagy nemzetközi szerződés csak akkor képes igazán stabil eredményeket elérni, ha módjában van akaratát valamilyen már meglévő vitán kívüli legitimitás – elismert területi státus, egyértelmű önrendelkezési igény – helyreállításához, megerősítéséhez vagy igazolásához latba vetni, s csak ritka szerencsés esetben képes saját erejéből létrehozni legitimitás forrásául alkalmas, a nemzetközi közösség végső alapelveit híven tükröző nemzetközi akaratot. Ezért az önrendelkezési elv elfogadása által megkívánt differenciáltabb nemzetközi szervezetben a *nagyhatalmi egyetértés* intézményes működésének mégoly nagyfokú megjavulása mellett is fennmarad alapvető elvi kérdésekben a pártatlan nemzetközi eljárásnak, népszavazásnak és a *pártatlan döntés* ehhez szükséges fórumainak mint kivételes fórumoknak a szükségessége. E munkamegosztás keretében a nagyhatalmi egyetértés legfőbb feladatának kell maradnia a háború megelőzésének és kiküszöbölésének, valamint nemzetközi karhatalom nyújtásának, amivel megteremti a másik, kivételes szervezet, a pártatlan politikai döntés működésének feltételeit; ennek az a funkciója, hogy válságos helyzetekben, államalakulási, területi és más fontos elvi kérdésekben elvszerűen alkalmazza a nemzetközi közmeggyőződésben gyökerező alapvető társadalomszervezési elveket, ezáltal a hatalmi erők működését minél nagyobb mértékben az elvszerűség kereteibe terelje, s biztosítsa a létrejött új helyzetek gyors stabilizálódását, az átfogó rendezések legitimálódását és a népeknek ezekkel szemben való lojalitását. Egy ilyen szervezet gyakorlatilag nem lehet más, mint egy pártatlan nemzetközi politikai döntőbíráskodás.

11. A nemzetközi politikai döntőbíráskodás problémája

a) A nemzetközi politikai döntőbíráskodásra irányuló törekvések kezdetei

A mai nemzetközi jog pártatlan fórumokként ismeri a Nemzetközi Bíróságot és a különböző részleges hatáskörű nemzetközi bíróságokat. Ha azonban végigtekintünk e bíróságok alapokmányain, szabályzatain és határozatain, akkor nyilvánvalóvá lesz, hogy ezek mind alapítóik szándéka, mind pedig saját gyakorlatuk értelmében olyan kérdésekkel foglalkoznak, melyek a rendes nemzetközi jog tartalmára és alkalmazására vonatkoznak, és semmiképpen sem azzal, hogy vitás államalakulási, területi vagy egyéb politikai kérdésekben a nemzetközi államközösség végső alapelveit alkalmazzák. Pedig az ilyen bíróságoknak mint pártatlan szervezeteknek megalakulásához a múlt század óta igen nagy várakozásokat fűztek a nyugati világ békemozgalmai: a politikai konfliktusok békés elintézését és a háborúk kiküszöbölését várták tőlük. Kérdés, hogyan jött létre, és miért nem vált be ez a várakozás? s ha van valamiféle pártatlan fórumnak jelentősége a politikai viták békés megoldásában és a háború kiküszöbölésében, vajon miféle fórum és eljárás lehet az, ha nem a rendes nemzetközi bíróság és annak eljárása?

Európában a középkortól kezdve nemegyszer találunk példát a pápa vagy más választott bíró döntőbíráskodására, anélkül hogy ez állandó intézménynyé tudott volna válni. Sőt az újkorban az ilyen irányú törekvések még alább is hagytak, mert a fejedelmi abszolutizmus az uralkodó személyes akaratát tette az állami és nemzetközi szervezés központi tényezőjévé, s így a személyes akaratban rejlő önkényes elem folytán aránylag nélkülözhetővé váltak az általános érvényű elvi döntések és a hozzájuk szükséges pártatlan szervek: az ellentéteket el lehetett intézni az egymással szemben álló, de egymás teljes megsemmisítésére nem törekvő akaratok összecsapásával és kiegyenlítődéssel. Ezért volt az újkori európai monarchiák világában a döntőbíráskodásnál sokkal gyakoribb szerepe a közvetítőknek és a nagyhatalmak összejöveteleinek, ahol a politikai okosság minden eszközével igyekeztek nem annyira elvi döntéseket, hanem kompromisszumokat létrehozni. A monarchikus Európa már némileg defenzívában volt, mikor a hatalmak koncertje a bécsi kongresszuson a Talleyrand által a legitimitás alapján kidolgozott konkrét elvek aránylag komoly alkalmazásával legközelebb jutott ahhoz, hogy működése a pártatlan eljárás szintjét megközelítse. Olyan szükséglet azonban nem merült fel, hogy, túl a nagyhatalmak együttesének vagy a nemzetközi konferenciáknak kisebb-nagyobb mértékben döntőbíráskodó jellegű politikai működésén, szükség volna ehelyett vagy emellett valamilyen differenciálódott pártatlan szervre vagy eljárásra is.

A pártatlan politikai döntőbíráskodás a nemzetközi közösség életében igazán annak a változásnak a kapcsán válik különösen aktuálissá, melynek során a monarchikus-feudális legitimitást a nemzeti önrendelkezési elv váltja fel. Ezért jelentkezik a nemzetközi döntőbíráskodás modern formái iránti szükséglet a 19. század közepétől kezdve, pontosan tükrözve azokat az egyensúlyi zavarokat, melyek a lassan világméretű nemzetközi közösséggé alakuló európai államközösségben az egyik alapelvről a másik alapelvre való átmenet során megjelentek. A nemzetközi békemozgalmak fogalmazták meg először azt a követelést, hogy az államok államalakulási, területi, hatalmi konfliktusait nem háborúval, hanem békés úton, döntőbíráskodás útján kell megoldani. A békemozgalmaknak ez az *idealista* követelése azonban szorosan összefüggött azzal a *reális* felismeréssel, hogy a demokratikus társadalomszervezési elveknek a monarchikus-arisztokratikus elveknél lényegesen kevesebb önkényt eltűrő és teljesebb érvényesülést kívánó jellege immár valamiféle pártatlan szervet és eljárást igényel.

A békemozgalmaknak pártatlan politikai döntőbíráskodásra irányuló e követelése mégsem vezetett és vezethetett sikerre, mert bár reális szükségletnek felelt meg, de a nemzetközi közösség egykönnyen nem módosítható adottságai mellett mégis *korai* volt. Irreálissá tette az, hogy: a) még működött a monarchikus hagyományok alapján álló európai koncert, s az ismétlődő páros háborúk problémáit meg tudta oldani, az államok tehát nem érezték magukat kényszerítve, hogy alapvető politikai, területi, hatalmi vitáikat döntőbíráskodás alá bocsássák, és b) éppen e viták eldöntésére szolgáló elvi alap volt vitatott, mert sem a monarchiák nem fogadhatták el létük veszélyeztetése nélkül a nemzeti önrendelkezési elvet, sem a nemzeti mozgalmak a számukra túlhaladottá vált monarchikus elvet. Nem is került sor a 19. század folyamán arra, hogy *komoly* politikai konfliktusokhoz pártatlan politikai döntőbíráskodás egyáltalán hozzá-szólhasson.

*b) A politikai döntőbíráskodásra irányuló törekvések hatása
a rendes nemzetközi bíráskodás kialakulására*

Ugyanakkor azonban a 19. században nagy erővel fellépett a *rendes nemzetközi bíráskodás* iránti szükséglet is. A nemzetek közötti forgalom ugyanis több száz éves fejlődés eredményeképpen már létrehozta és jelentősen kiművelte a nemzetközi jog szétágazó rendszerét; a nemzetek közötti forgalomnak a 19. században történő ugrásszerű megnövekedése pedig mind gyakoribbá tette azokat a vitás eseteket, melyek akár lezajlott háborúkkal, akár jelentéktelenebb, merőben jogi jellegű területi vitákkal, akár az államok egymás közötti rendszeres békés érint-

kezésével, akár az országok közötti gazdasági forgalommal kapcsolatban elintéztetést kívántak. Ezek *nem* tartoztak azok közé az alapvető államalakulási vagy területi kérdések közé, melyek leginkább megérték az államoknak a háborúkat, s így döntően nem is függöttek össze a politikai konfliktusok békés elintézésének és a háború megelőzésének szükségletével; békés elintézésük legfeljebb az államok másodlagos jelentőségű súrlódásait csökkenthette. Így állott elő az a furcsa helyzet, hogy az államok a 19. század közepétől kezdve mind gyakrabban bocsátották választott bírák elé másodlagos, háborús veszéllyel nem fenyegető, merőben jogi jellegű vitáikat, és pedig a nemzetközi békemozgalmak óriási ovációja mellett.

A nemzetközi bíráskodáshoz fűződő várakozások felcsigázásához jelentősen hozzájárult az első fontosabb ilyen esetnek, az amerikai polgárháború idején blokádtörő tevékenységet folytatott *Alabama* nevű brit hajóval kapcsolatos amerikai–brit jogvitának választottbíróság útján való elintézése. Évtizedekig tartó illúziók forrása lett ez a precedens, mely két, bizonyos fokú háborús feszültségen átment ország jogvitáját intézte el békésen, a peresztes fél által tiszteletben tartott bírói határozat útján. A közfelfogás valahogy úgy képzelte, hogy az akkortájt fenyegető brit–amerikai háborút az ügynek bírói döntés alá való bocsátása hártotta el. Valójában azonban az ügynek bírói döntés alá bocsátása az amerikai polgárháború befejezése után történt, olyan időpontban, amikor minden feszültség ellenére sem volt valószínű, hogy bármelyik félnek megérje a háborút vállalni: s így a bírói döntés alá bocsátás másik alternatívája inkább valamiféle retorziókkal való hadakozás lett volna, mintsem a nyílt háború. S az *Alabama*-ügyben a bíróság nem valami államalakulási, területi vagy politikai kérdésben határozott alapvető rendező elvek alapján, hanem a közönséges nemzetközi jognak abban a kérdésében, hogy mik a kötelességei egy semleges országnak egy másik ország polgárháborúja idején, és esetleg jogtalanul okozott kárért mennyi kártérítéssel tartozik.

Ugyancsak nem voltak alkalmasak a hozzájuk fűzött nagy békevárakozások beteljesítéséhez a *hágai békekonferenciák* sem. Bár ebben az időben a fegyverkezési verseny kiéleződése még inkább hasznossá tette volna a háború megelőzésére képes döntőbíráskodást, a fentebb említett okok ennek megvalósulását továbbra is irreálissá tették. Sőt egyes országok, elsősorban Németország, még a merőben jogi vonatkozású nemzetközi bíráskodással szemben is ellenállást fejtettek ki. Így a *hágai békekonferenciák* teljesítménye annyi maradt, hogy egyrészt tisztázták a *háború* jogának néhány vitás kérdését, másrészt felállították az Állandó Nemzetközi Választottbírószágot, mely valójában csupán egy választóbírói jegyzék volt a hozzá szükséges titkársággal. Ez ugyan önmagában alkalmas lett volna nemzetközi *politikai* döntőbíráskodás ellátására is, a jegyzék tényleges szereplői azonban elsősorban a tételes nemzetközi jog pro-

minens művelői voltak, s az államok továbbra sem bocsátották alapvető államalakulási vagy területi vitás ügyeiket sem e szervezet, sem más bírói szervezet elé.

Az első világháború befejezése után a nemzetközi békevárakozások némileg elfordultak a nemzetközi bíraskodástól, mint ami nem volt képes a világháborút megakadályozni (hogyan lett volna képes?). Ezért most már jóval mérsékeltebb nemzetközi és békemozgalmi lelkesedés kísérte a Nemzetek Szövetségével kapcsolatban megalakult Állandó Nemzetközi Bíróságot, melynek helyébe a második világháború után az Egyesült Nemzetek szerveként a Nemzetközi Bíróság lépett, mint a nemzetközi jogot jogi vitákban alkalmazó állandó bíróság. E bíróságok kötelező hatáskörét csak az államok egy része fogadta el, de ezek is kivétel nélkül kifejezetten is kivették a bíróság hatásköre alól az ún. „létérdekeiket érintő”, „politikai” ügyeket, mely kifejezés lényegében azokat a problematikus államalakulási területi és egyéb politikai kérdéseket takarta, melyek a háborúknak túlnyomó részben okozói voltak. De maguk a nemzetközi bíróságok is, valahányszor ilyen vitákat elébük próbáltak vinni, hatáskörük hiányára hivatkozva következetesen kitértek az állásfoglalás elől, attól a – konkrét esetben csaknem mindig helytálló – megfontolástól indítva, hogy semmi feltétele nem volt meg az ilyen ügyben hozott ítéletük tényleges érvényesülésének.

A modern nemzetközi döntőbíráskodásra és bíraskodásra irányuló törekvések történetét tehát röviden abban foglalhatjuk össze, hogy a nemzetközi döntőbíró utáni kiáltás mindig a háború megelőzése, a háborús vagy polgárháborús konfliktusok eldöntése céljából hangzott el, de a ténylegesen létrejött döntőbíráskodó és bíraskodó szervek újból meg újból rácsúsztak a szorosan vett jogi kérdéseket eldöntő rendes nemzetközi bíraskodás mindinkább kitaposott útjára. Ily módon a békemozgalmak jelentős impulzust adtak annak a *rendes* nemzetközi bíraskodásnak a kialakulásához, mely hivatott fontos területekre kiterjeszteni a *jog uralmát*, csak éppen a *háborúk megszüntetésében* nincs semmi lényeges szerepe.

Mindennek eredményeképpen a 20. századra végleg kijegecesedik a merőben jogalkalmazású feladatú *rendes nemzetközi bíraskodás*, s attól teljesen különálló nyitott kérdésként marad meg a politikai, államalakulási és területi kérdésekre vonatkozó kivételes *nemzetközi politikai döntőbíráskodás* problémája.

c) A nemzetközi politikai döntőbíráskodás és a rendes nemzetközi bíraskodás különbsége

Joggal feltehető a kérdés, hogy vajon szükséges-e és szabatos-e a *politikai*, államalakulási és területi kérdésekhez hozzászóló *politikai döntőbíráskodás* és a nemzetközi jogi kérdésekben illetékes rendes bíraskodás közötti különbségtétel. Mindenekelőtt a döntőbíráskodás vagy választottbíráskodás és a bíraskodás

közötti szabatos különbségtétel nem az, hogy az egyik politikai, a másik jogi kérdésekkel foglalkozik, hanem az, hogy az egyik a felek által választott bírásból, a másik állandó tagokból áll; s elvileg mind a kétféle szerv igénybevétele egyaránt lehetséges mind politikai vitákban, mind jogi vitákban. S bár a már intézményesen létező nemzetközi bíróságok a nemzetközi *jogot* alkalmazzák, a Nemzetközi Bíróság statútuma kifejezetten lehetővé teszi, hogy a bíróság a felek kérésére *méltányosság* alapján hozzon határozatot. Ilyen alapon elvileg nem volna akadálya, hogy politikai kérdésekben döntsön, eddig azonban erre nem volt példa, s aligha is lesz.

Mégis, a döntő és el nem mosható különbség a kétféle bíraskodás *funkciója* között van. A nemzetközi államközösség adottságai mellett a politikai döntőbíraskodás szükségképpen csak a nemzetközi államközösség alkotmányának alapelveit alkalmazó *kivételes* eljárás lehet, melynek általános és kötelező hatáskörét az államok belátható időn belül nem fogják elfogadni. Szükséges tehát, hogy az összetévesztésnek még a lehetősége se álljon fenn a rendes nemzetközi bíraskodással, mely viszont a nemzetközi forgalom további rohamos növekedésével széles területen hivatott a jog uralmát kiterjeszteni, s kívánatos, hogy a *kötelező bíraskodás*, sőt esetleg nemzetközi vonatkozású jogi ügyekben a nemzetközi elsőbíraskodás irányában fejlődjék. A nemzetközi politikai bíraskodásnak viszont többet kell megőriznie az önkéntesen elfogadott döntőbíraskodási, választott-bíraskodási jellegből.

De alapvetően eltérő a kétféle bíraskodásnál a bíró, az eljárás és a szabályok egymáshoz való viszonya, s így az egész bíraskodó magatartás is. A politikai bíraskodás számára – főleg a kezdeti szakaszban – az alapvetően és a gyakorlati problémán kívül úgyszólván semmi szabály sincs még készen, hanem azt magának kell megformálnia, míg a rendes nemzetközi bíraskodás számára, ha mégannyira szabadabb és kötetlenebb az államokon belüli bíraskodásnál, mégis rendelkezésére áll egy nagy kiterjedésű kész szabály- és precedensrendszer. Az olyan ügyeket, melyek tárgyuknál fogva ebben az egész szabályrendszerben nem találnak helyet, a rendes bíraskodás legszívesebben hatáskörének hiánya címén elhárítja magától, viszont pontosan ez az, amit nem szabad megcsinálnia egy kevesebb szabállyal, de tágabb hatáskörrel rendelkező politikai döntőbíraskodásnak.

Hogy közelebb jussunk az ilyenféle döntőbíraskodás funkciójának lényegéhez, érdemes analógiákat keresnünk a differenciáltabb és hosszabb fejlődésre visszatekintő államon belüli jogban. Első látásra úgy tűnik fel, hogy az, éppen differenciáltsága és fejlettsége folytán, nem ismeri az ilyenfajta alig szabályozott szabályalkalmazást. Valójában az államon belüli jogban is *ez a bíraskodás ősi alaphelyzete*: kezdetben nem a differenciált eljárások és a konkretizált jogszabályok vannak adva, hanem csupán maga a vita, a vitával kapcsolatban egy vagy

több, eltérően értelmezett vagy egymással ütközni látszó egészen általános elv, és annak tudata, hogy a döntőbírónak a kiéleződés veszélye miatt az ügyben döntést *kell* találnia, előre meglévő szabályok nélkül is. Ezt fogalmazza meg az a jogtörténeti és jogelméleti felismerés, hogy a bíró megelőzi a szabályt, és az eljárási szabály megelőzi az érdemi jogszabályt. De magasabb fejlődési szinten is újból meg újból megjelenik az ilyenfajta szabadabb jogalkalmazás szükséglete, a kialakult jogszabályok megmerevedése vagy elégtelensége esetén. Így jött létre a „népek jogát” (*ius gentium*) alkalmazó (magánjogi) különbíráskodás a római jogban, a „méltányosságot” (*Equity*) alkalmazó különbíráskodás az angol jogban, melyek csak hosszas fejlődés után dolgozták ki a maguk jogszabályrendszerét, mellyel fokozódó hatást gyakoroltak a rendes bírászkodásra, míg végre bele is olvadtak annak szerv-, eljárás- és szabályrendszerébe.

A nemzetközi politikai döntőbíráskodásnak azonban belátható időn belül nem az a fejlődési útja, hogy beleolvadjon a rendes bírászkodásba. E vonatkozásban az állami jogon belül egy másik analógia a termékeny, az *alkotmánybíráskodás* analógiája, mely az állami jogrend alapját képező alkotmányszabályok alkalmazására hivatott. Igaz ugyan, hogy az államon belüli differenciált és fejlett alkotmánybíráskodás már szintén nem merő alapelveket, hanem tételes alkotmányszabályokat is alkalmaz, azonban működésében kiküszöbölhetetlenül döntő jelentőségűek maradnak az alkotmány mögött álló végső alapelvek, népszuverenitás, emberi jogok, képviseleti rendszer, társadalmi és gazdasági rendszer stb. A nemzetközi politikai döntőbíráskodás távoli – ma még igen távoli – perspektívája az volna, hogy *nemzetközi alkotmánybíráskodássá* váljék.

d) A nemzetközi politikai döntőbíráskodás szükségése és hiánya az első világháború vége óta

Az első világháború végével jött létre a rendes nemzetközi bírászkodástól különböző politikai döntőbíráskodás elindulásának első és alapvető feltétele, a *közös alapvető rendező elv*, az önrendelkezési elv általános elismerése és elfogadása. Mint tudjuk, ennek ellenére nem került alkalmazásra a háborút befejező rendezés során semmiféle, a szó szoros értelmében vett politikai döntőbíráskodás, több okból: mivel az európai közvélemény a döntőbíráskodás helyett, mely a nagy várakozások ellenére nem tudta megelőzni a világháborút, most a *nemzetfeletti szervektől* várta ugyanezt; mivel a háború okozta *megrázkódtatás* ellene hatott az olyan pártatlan eljárásoknak, melyekből a háborúért való felelősséggel megterhelt vesztesek is hasznot húzhattak volna; mivel a döntő hatalmak és az egyes országok úgy látták, hogy *érdekeiket* jobban meg tudják őrizni, ha a döntésnek és kész helyzetek teremtésének kezükbe került lehetőségét nem ruházzák át pártatlan szervekre;

s mivel *képesnek* is érezték magukat arra, hogy végső fokon ugyanúgy döntsenek az önrendelkezési elvnek államalakulási és területi kérdésekben való alkalmazása tárgyában, mint annak idején a királyok a monarchikus elvnek dinasztikus vitákban való alkalmazása felől.

Mindennek végeredményeképpen az első világháború utáni rendezés során politikai kérdésekben valóságos döntőbíráskodás helyett csupán alárendelt helyzetben került sor szakértők meghallgatására vagy korlátozott feladatkörben való döntésére néhány olyan vitás ügyben, melyekben a Szövetséges és Társult Hatalmak, majd a Nemzetek Szövetsége igénybevételeket szükségesnek látta, vagy azoknál az alkalmi alkuk vagy felkelekések által kieszközölt népszavazásoknál, ahol a népszavazások lefolytatása előzetes vagy utólagos kérdések eldöntését szükségessé tette. Egyetlenegy döntés érte el a szabályos politikai döntőbíráskodás szintjét és súlyát, ez sem formális döntőbírói határozati formája, hanem szerzőjének személyes súlya, szakértelme és pártatlansága folytán: a Lord Curzon által megvont lengyel–szovjet határ. Az akkori helyzetben különféle okokból ez az izolált döntőbírói teljesítmény sem tudott érvényesülni, de tekintélye még egy negyedszázad múlva is elevenen hatott a jelenlegi lengyel–szovjet határ megvonására.

A második világháború után a helyzet lényegében ugyanaz volt, mint az első után, súlyosbítva azzal, hogy az önrendelkezési elvben való gyanútlan bizalom is megrendült addigra. A béketárgyalások során a francia kormány vetette fel a politikai döntőbíráskodás lehetőségét vitás politikai ügyekben, de különösebb visszhang nélkül.

Az ezt követő időkben a gyámsági területeknek az Egyesült Nemzetek útján, a többi gyarmati országoknak a gyarmati hatalmakkal folytatott harcok vagy alkuk eredményeképpen történt függetlenné válása adott alkalmat a legkülönbözőbb összefüggésekben szakértőknek önrendelkezési kérdésekben vagy népszavazásokkal kapcsolatban való meghallgatására és többé-kevésbé döntésszerű állásfoglalására, azonban *jelentős* ügyben *teljes* értékű független döntőbíráskodásra most sem került sor.

Annak, hogy az önrendelkezési elv általános elismerése óta mind a mai napig a neki megfelelő teljes értékű eljárás nem került alkalmazásra, a legelső hátrányos következménye az itt-ott mégis igénybe vett *szakértői munka hiábavalóvá és eredménytelené válása* volt. E szakértők, népszavazási bizottságok, helyszíni bizottságok stb. a maguk megkötött vagy alárendelt helyzeteiben, bármennyi szakértelmet és pártatlanságot képviseltek és vittek is bele munkájukba, nem viseltek valóságos, személyes döntőbírói felelősséget, és nem voltak egy egységes intézmény rendszerébe beépítve. Így nemhogy összefüggő gyakorlatot nem tudtak kialakítani, de sokszor maguk is hozzájárultak a fogalmak zűrzavarához azzal, hogy – megbízatásuk köre és tartalma szerint változó módon – lényeges elvi és esetleges célszerűségi

szempontokat keverve alkalmaztak, s így gyakran olyan megoldásokra adták áldásukat, melyek nemhogy szolgálták, de kifejezetten nehezítették vagy lehetetlenné tették az önrendelkezést és nemzetalakulást.

Mindez ugyanakkor történt, mikor a világ kétségbeejtően igényelte volna, hogy pártatlan eljárások és szervek betöltsék azt a rendező szerepet, melyet a régi uralkodók legitimitást szuggeráló és lojalitást kiváltani képes szerződésai üresen hagytak. Azok az okok, melyek az első világháború vége óta mind a mai napig az érdekelt országokat és a döntő hatalmakat arra indították, hogy ilyen szervek és eljárások igénybevételét mellőzzék, azóta mind elégteleneknek és hiábavalóknak bizonyultak: kiderült, hogy a létrejött nemzetfeletti szervezetek békeszervező munkája még a régi monarchiák koncertjének eredményességét sem éri el; kiderült, hogy a pártatlan eljárások mellőzése nemhogy levezette, de állandósította a háború által okozott megrázkódtatást; kiderült, hogy az érdekelt országok és a nagyhatalmak számára a kész helyzeteknek és a döntési jognak az elvekkel szemben való érvényesítése csak a legszűkebben felfogott rövid lejáratú érdekek védelmét biztosította, hosszú távlatban mindegyiküknek kárt és veszelmet okozott; s kiderült, hogy a nagyhatalmak valójában alig képesek az önrendelkezési elv alkalmazását irányítani, s valóságos tevékenységük többnyire csak kész helyzetek szankcionálásában vagy keservesen létrejött közepes értékű közvetítések, alkuk és kompromisszumok létrehozásában állott.

*e) A nemzetközi politikai döntőbíráskodás nehézségei
és lehetősége*

Mindezeknek a tanulságoknak azonban a mai napig nem volt annyi meggyőző ereje, hogy a pártatlan eljárások és szervek szükségességére vonatkozóan nemhogy valamiféle közvéleményt, de akár csak a reájuk irányuló régi lelkes agitáció újra-megerősödését elő tudták volna idézni. Ezek után fel lehet vetni a kérdést, hogy minden felvázolt szükségessége és hasznossága ellenére is egyáltalán kilátásos-e a pártatlan nemzetközi politikai döntőbíráskodás lehetőségéről beszélni, mikor az államok a merőben jogi ügyekre szorítókozó rendes nemzetközi bíráskodást is vonakodva fogadják el, az idestova száz esztendeje kínált politikai döntőbíráskodásnak pedig komoly, igazán háborúval fenyegető, az államok „létérdekeit érintő” ügyben egyetlenegyszer sem vetették alá magukat. Még ha korrigáljuk is ezt a megállapítást annyiban, hogy a politikai döntőbíráskodás alapfeltétele nem száz éve, hanem csak ötven éve, az önrendelkezési elvnek mint közös alapelvnek a közmeggyőződésben való általános elfogadása óta áll fenn, akkor is látnunk kell, hogy éppen ez alatt az ötven év alatt múltak el helyes alkalmazásának legdöntőbb és leghelyrehozhatatlanabb alkalmai.

Főleg három érv látszik a politikai döntőbíráskodás komolyabb intézményesedésének kilátásossága ellen szólni: a) *nem áll fenn a pártatlanság* lehetősége, nincsenek pártatlan, a szemben álló érdekviszonyokban nem érintett személyek és szervek egy olyan világban, ahol egymástól független és egymással ellentétes politikai, társadalmi és gazdasági, sőt erkölcsi rendszereket képviselő felek állanak egymással szemben, b) *leküzdhetetlen az engedési készségnek az a hiánya*, melyet háború esetén kívül az érdekeltek közül a birtokban levő országok területi sérthetetlenségük, birtokaik, politikai és gazdasági érdekeik védelmében a velük szemben fellépő igényekkel s azok pártatlan fórumok elé bocsátásával szemben kifejtene, és c) még ha bármi okból fenn is áll valamiféle engedési készség, *leküzdhetetlen az az ellenállás, melyet a közbelépés, közvetítés vagy döntés politikai lehetőségének rendszerét kezükben tartó nagyhatalmak az ellen tanúsítanak, hogy e lehetőségeket pártatlan szervekre és eljárásokra átruházzák.*

Ami a fentiekből a *pártatlanság lehetetlenségét* valló érvelést illeti, ez jellegzetes típusa annak az idealisztikus eredetű kiábrándult magatartásnak, mely irreális követelmények felállítása s azok gyakorlati keresztülvihetetlenségének bebizonyulása után dogmatikus általánosítással veti el a gyakorlatilag lehetségest is, kiváló elméleti szolgálatot téve ezzel a korlátlan erőszak apostolainak és gyakorlati érvényesítőinek. Gyakorlatilag minden *békés egymás mellett élés lehetetlenségét* is jelentené, ha igaz volna – de nem igaz –, hogy ma ne lehessen megtalálni azt a pár embert, akik képesek erre az adott helyzethez mért pártatlanságra való maximális törekvéssel (nem pedig az abszolút pártatlanság filozófiai bizonyosságával) a pártatlan döntés társadalmi funkcióját érvényesíteni és lélektani hatását kiváltani.

Ami az *érdekeltektől országok ellenállását* illeti, kétségtelen, hogy minden államalakulási, területi és politikai vitában vannak inkább birtokban lévő és kevésbé birtokban lévő vagy birtokon kívül lévő felek, s az előbbieknél kényszer nélkül általában nehezen bírhatók az engedésre vagy pártatlan fórumoknak – az engedéssel azonos értelmű – elfogadására, különösen abban az esetben, ha a nemzetközi államközösség életében központi jelentőségű területi státust érintő vitáról van szó. De fentebb rámutattunk arra, hogy amilyen arányban az államok egzisztenciális biztonságban érzik magukat, s maguk sem merő hatalmon alapuló kormányzásban élnek, és pusztán hatalmi és fizikai létüknél magasabb értékeket és ügyeket képviselnek, abban az arányban mutatkozott már eddig is bőven példa, s remélhető a jövőben is, hogy az önrendelkezési jognak saját magukkal szemben való felvetését is elviselik. Rámutattunk továbbá arra is, hogy amennyire nehezen elképzelhető az államok részéről olyan döntő fórum általános elfogadása, mely minden további nélkül kötelező határozatokat hozhatna államalakulási, területi és egyéb politikai kérdésekben, annyira elképzelhető, még politikailag kevésbé érett országok esetében is, hogy azokban a kivételes, de nem

ritka esetekben, mikor ezt az ellentétek élessége, veszélyessége és bonyolultsága szükségessé s valamilyen egyensúlyi helyzet, ellenérték lehetősége, nagyhatalmak vagy nemzetközi tényezők túlsúlya pedig lehetővé teszi, az ennek megfelelő kivételes eljárás, a politikai döntőbíráskodás működésbe lépessen.

A nemzetközi politikai döntőbíráskodás kilátástalanságát szuggeráló harmadik, legdöntőbb érv azonban a *nagyhatalmaknak mint nagyhatalmaknak* s rajtuk keresztül a nagyhatalmi egyetértés szerveinek ellenállása azzal szemben, hogy meglevő engedési készség esetén is a megnyílt döntési lehetőségeket kezükből kiadva pártatlan szervre *átruházzák*. Valóban, az a megrögzött beidegződés érvényesül ebben, mely úgy véli, hogy minden jó politika szükségszerű velejárója a hatalmi kizárólagosságra való törekvés, s ezért még akkor is, ha igazán fontos érdeke nem is forog kockán, megkeresi azokat az egészen másodlagos, kicsinyes, esetleg üzleties érdekszempontokat, mellyel az ügyet a „saját érdek”, a saját hatalmi szempontok rendszerének egészébe beillesztheti. Úgyannyira, hogy sokszor könnyebben elviseli a komoly érdekeit is érintő lényeges engedményt, ha az a hatalmi alku szokott formáiban jelentkezik, mint a tárgyilagos, szakszerű, elvi alapon működő pártatlan eljárást és szervet; s ha a tények ereje folytán mégis rájuk szorul, igyekszik azokat, mint a „politikában” idegen testet, kiszámíthatatlan tényezőt, a „szakértő tanácsadó” alárendelt szerepére szorítani.

Hogy az az „érdekorzó” magatartás, mely mindezek mögött az ellenvetések mögött helyet foglal, mennyire kártékony, és mennyire nem képes éppen a megőrizni vélt érdekeket hatékonyan szolgálni, azt az elmúlt idők eseményei bőszesen bebizonyították. Valójában a nagyhatalmak s az országok túlnyomó része, különösen ma, az emberiségnek pusztá fizikai létében is veszélyeztetett állapotában elsősorban nem a saját ügyeinek számára „előnyös” elintézésében s a mások ügyeibe „saját érdeke” megóvása jegyében való minél korlátlanabb beleszólásban, még kevésbé e viták fennmaradásában vagy elmérgesedésében érdekelt, hanem a politikai stabilitás világméretű fokozásában. Ennek érdekében pedig csak *elvi* alapon álló, hosszú távra beállított, a primitív machiavellizmus számára *önzetlennek* tűnő döntés tudja létrehozni a társadalmi és lélektani tényezőknek azt az együttesét, mely minden egyes nagy és kis államnak és az államok egész közösségének is az *igazi önérdekét* biztosítani képes. Csak így tudnak a múlt örökségeként itt maradt folyékony helyzetek, elintézetlen ügyek és provizóriumok, valamint a jövőben felvetődő problémák minél gyorsabban olyan helyzetekké alakulni, melyek az őket létrehozó szervek és eljárások tekintélyénél fogva vitán kívüli *legitimitással* rendelkeznek, s ennek erejénél fogva képesek a közmegegyezés alátámasztását elnyerni s az érdekelt országok és lakosságok lojalitását kiváltani.

Az ilyen egyszerű igazságok felismerésének útja azonban, tapasztalatból tudjuk, ritkán vezet egyszerű racionális belátáson, sokkal gyakrabban súlyos válsá-

gokon, nehezen helyrehozható károkon, megrendítő tapasztalatokon és végzetes katasztrófákon keresztül, amint erre a világkormány lehetőségével kapcsolatban is utaltunk. Ha ennek ellenére – vagy éppen ezért – a világkormánynál szerényebb, reális utópiaként ki merjük tűzni a pártatlan nemzetközi politikai döntés eljárásainak és szerveinek a kifejlesztését, és feltételezzük, hogy ez meg is valósítható, akkor e bizakodás alátámasztására a fenti pesszimista érvekkel szemben – főleg a nagyhatalmi ellenállás érvével szemben – a következő ellenérveket véljük reménykeltőknek:

- a) még ha újból és újból létre is tudnak jönni a rövid lejáratú érdekvédelem jegyében fogant további alkuk, kompromisszumok és provizóriumok, ugyanakkor már eddig is felgyűltek és rohamosan tovább gyűlnek az ezekből fakadó helyzetek *önérdekeltenességének* és *közveszélyességének* riasztó és elevenbe vágó tapasztalatai; az ezekből eredő és a jövőben várható, újból meg újból elmérgesedő problémák a világméretű erkölcsi káron kívül rengeteg emberéletet semmisítenek meg (ezt főleg a kisszerű ellentétekbe bebonyolódott kis népek szolgáltatják), és nagy mennyiségű anyagi értéket is pusztítanak (ami részben az „érdekeiket” őrző nagyhatalmakra is visszahárul!), és kicsiket és nagyokat egyaránt a bizonytalan jövőtől való rettegéssel töltötenek el; mindez közrehat egy olyan messzebbre tekintő, az érdekeket nagyobb távlatban felfogó nagyhatalmi politika kialakulásában, aminek szükségességére már a nagyhatalmi egyetértés szerveinek megújításával kapcsolatban is utaltunk;
- b) az államok, közöttük a nagyhatalmak „tárgyalási képtelensége” mind gyakrabban eltorlaszolja a merőben politikai alkuk létrejöttének a lehetőségét is; úgyhogy annak ellenére, hogy a nagyhatalmi egyetértés a pártatlan döntésnél elsődlegesebb feltétele a nemzetközi szerveződésnek, ma a nagyhatalmak tárgyalásainak elakadása mégis létrehozhat olyan furcsa helyzeteket, melyekben a zsákutcába jutott tárgyalások helyett a pártatlan döntés gyakorlatilag járható, a zsákutcaból kivezető és az államok érdekeit és presztízsét jobban megőrző alternatívaként jelenhetik meg;
- c) az „alku”, az „ellenszolgáltatás”, a „csere”, a „kárpótlás”, az „egyensúly” jellegzetes politikai jelenségei, mint arra már utaltunk és még vissza fogunk térni, megfelelő módon a demokratikus elvek alkalmazásába, a politikai döntőbíráskodásba is beleépíthetők;
- d) a pártatlan nemzetközi döntőbíráskodás – ellentétben a világkormány nagyigényűbb céljával –, ha egyszer a reá irányuló egyetértés létrejön, alig vet fel megoldhatatlan kivitelezési vagy szervezési problémákat; feltéve, ha – ami mindig nyitott kérdés – az első kísérletek elég jól sikerülnek ahhoz, hogy ez az eljárási forma népszerűvé válhat és az intézményesedés kritikus kezdeti útján elindulhat.

Mindaz tehát, amit a következőkben a pártatlan nemzetközi politikai döntőbíráskodás lehetséges alapvonásairól, szervezetéről, hatásköréről, azok kötelező erejéről és tartalmáról mondani fogunk, annak a feltételezésnek és annak a reménynek a jegyében érvényes, hogy a fentiekben vázolt felismerések, helyzetek és kezdő lépések a közeli vagy távoli jövőben be tudnak következni.

*f) A nemzetközi politikai döntőbíráskodás alapvonásai
és lehetséges szervezete*

A fentiek alapján világosan meg lehet fogalmazni azokat a legfőbb követelményeket, melyek egy ilyen nemzetközi politikai döntőbíráskodás milyenségével szemben fennállanak.

1. Egy ilyen szervnek *kivételes* hatáskörűnek kell lennie, nem pedig általános és kötelező hatáskörűnek.
2. Ugyanakkor kivételessége mellett is *intézményesnek* kell lennie, úgyhogy esetenkénti működése is képes legyen folyamatos gyakorlatot eredményezni.
3. *Pártatlannak és függetlennek* kell lennie – az adott helyzethez mért pártatlanságnak a fentiekben kifejtett értelmében –, hogy döntése úgy jelenhessék meg, mint általánosan elfogadott végső elvek érvényes alkalmazása.
4. Ugyanakkor pártatlansága és függetlensége ellenére is *politikai* jellegűnek kell lennie; nem abban az értelemben, hogy pillanatnyi politikai célszerűség alapján hoz létre elvtelen kompromisszumokat, hanem abban az értelemben, hogy *politikai ítélőképesség* alapján határoz, nem tételes jogszabályokat alkalmaz vagy tényeket tisztáz. Feladata a nemzetközi államközösség alapvető, jogilag még meg nem fogalmazott és csak fokozatosan szabályokba foglalható elveit konkretizálni a nemzetközi jogközösség tagságának és a tagok egymás közötti elhatárolásának kérdéseiben, egyszerre mérlegelve politikus módon a lehetségeset és normatív módon az elvileg helyeset abban a kérdésben, hogy az adott pillanatban mekkora lépést lehet előre felé tenni az elvi, tárgyi megoldások irányában.

Korai volna még nagyon részletesen belemenni abba a kérdésbe, hogy a fenti alapvonásokból milyen *szervezeti* formák szükségessége következik. A folytonosság és a tekintély biztosításához szükséges intézményesség kétségtelenül többet kíván, mint olyan egyszerű titkárságot és névsort, amilyen az 1899. évben alakult Állandó Nemzetközi Választott Bíróság. Az nem szükségszerű, hogy egy ilyen szerv *gyakran* működjék és *hivatasos* állandó tagokból álljon, de szükséges valamilyen testületi szervezeti formával rendelkeznie ahhoz, hogy adott esetben egyáltalán képes legyen összefüggő álláspont vagy vélemény kialakí-

tására. A fejlődés menete azonban valószínűleg az lesz, hogy előbb alkalmi döntőbíráskodási eseteken keresztül kell ennek a módszernek „divatba jönnie”, amiben nagy szerepet játszhat az Egyesült Nemzetek Főtitkárának közreműködése. Csak az eljárás tekintélyének megerősödésével, esetleg a már működött ad hoc döntőbírákból lehet utóbb az állandó szervezetet kialakítani. Ennek megalakulása után is nyilván célszerű lesz nyitva hagyni a felek számára mind a teljesen kötetlen, mind a névsorból való döntőbíró-választást, esetleg két döntőbíró kijelölését s azok által történő közös elnökválasztást stb. Ugyanakkor azonban ilyen esetben is fokozódó szerepet kellene juttatni az állandó testület számára pl. esetenkénti döntőbíróválasztási elnökök kijelölésében vagy kiküldésében, névsorok rendelkezésre bocsátásában, vagy a már megalakult esetenkénti döntőbíráskodásokhoz további tagok kijelölésében vagy kiküldésében a döntés testületibb tétele és a pártatlanság garanciáinak erősítése érdekében. Magának az állandó döntőbírói szervezetnek a személyi összetételében pedig helyes volna mind fokozódó mértékben szerepet juttatni az önmaga által való kiegészülésnek (kooptációnak), míg a nemzetközi politikai szervek, Biztonsági Tanács, Közgyűlés számára inkább kizáró, mintsem kijelölő hatáskört biztosítani.

Nem kevésbé lényeges az a kérdés, hogy *személy szerint* kiknek a köréből kellene kikerülniök az ilyen döntőbírói feladatokat ellátóknak. Ehhez nyilvánvalóan inkább erkölcsi és szellemi minősítés szükséges, mintsem szakmai: általánosan elismert erkölcsi és szellemi tekintély, függetlenség, integritás, politikai ítélőképesség. Szakmai szempontból inkább két szélső esetet kizáró negatív minősítés adódik: nem várományosai a döntőbírói szerepnek egyrészt a legszigorúbban vett tételes nemzetközi jogra specializált jogászok, másrészt a nemzetközi és állami hatalmi politikában legszorosabban benne élő aktív politikusok. Aki e két véglet között foglal helyet, mind számba jöhet: békéltetésben és közvetítésben járatos nemzetközi funkcionáriusok, főtitkári megbízottak, a jogi és politikai tudományok művelői, politikai közírók és újságírók, kiegyenlítő magatartású és nem a hatalmi politika fókuszaiiban működő politikusok és diplomaták, különösen a hagyományosan semleges országok politikusai és diplomatái stb., stb. körülbelül, hogy csak néhány példát mondjak, a Bertrand Russell, Salvador de Madariaga, Walter Lippmann fajtájából.³⁰

³⁰ Madariaga y Rojo, Salvador de (1886–1978): az irodalmi és a béke Nobel-díjra jelölt spanyol diplomata, író, történész; Lippmann, Walter (1889–1974) amerikai politikus, író.

g) *A nemzetközi politikai döntőbíráskodás
lehetséges hatásköre és határozatai*

Mi tartozhat egy ilyen szerv *hatáskörébe*? Első és alapvető hatásköre nyilvánvalóan mindazon *területi viták* tárgyában való döntés, melyek a felek akaratából, az erők bizonyos egyensúlya folytán vagy a nagyhatalmak, vagy nemzetközi szervek közbelépése következtében úgy alakulnak, hogy bennük merő hatalmi erőviszonyok vagy erőszak helyett egy ilyen szerv döntésére sor kerülhet. Különös jelentőséget kaphat a politikai döntőbíráskodás ilyenkor azáltal, hogy a felek vagy azok valamelyike – elsősorban a birtokban lévő vagy a jogtalan eljárással vádolt fél – a *politikai döntőbíráskodás elfogadásával* bizonyíthatja jóhiszeműségét és nem hódító, nem elnyomó szándékát. Ennek adott esetben jelentősebb minősítő ereje lehet, mint az örökösen vitatott támadói minőségnek.

Ha azonban egyszer létrejött és működik egy ilyen szerv, akkor hasznosan igénybe lehet venni más, eddig kielégítően el nem látott feladatok teljesítésére is. Ilyen – az elsővel szorosan összefüggő – *második* hatásköre lehetne az, hogy új *államalakulásokra* irányuló mozgalmak, kísérletek vagy javaslatok esetén mérlegelje vagy véleményezze, vajon a tervezett új állam reális nemzetalakulás megnyilvánulása-e, vagy alkalmas-e egy fokozatos és folyamatos új nemzetalakulás kiindulópontjául; s ennek alapján lehet-e a nemzetközi jogközösség tagja, főleg pedig az Egyesült Nemzetek tagállama. Volna egy harmadik lehetséges hatásköre is, amire már szintén utaltunk: időnként újból meg újból felmerül annak szükségessége, hogy egyes államokkal szemben legyen meg a lehetőség a nemzetközi szervezetben való részvételük s egyáltalán a nemzetközi jog szerint az *államokat megillető jogok korlátozására* vagy felfüggesztésére. Amennyire veszélyes és lehetetlen volna a nemzetközi államközösségben kormányrendszerek vagy társadalmi rendszerek előírása, annyira szükség volna – éppen a 20. század és a második világháború tapasztalatai alapján – arra, hogy megfelelő garanciák mellett világosan körvonalazott lehetőség álljon fel ilyen következmények kimondására olyankor, amikor egyik vagy másik országban rabszolgatartó abszolutizmusok, politikai gengszterbandák, paranoid egyéni diktatúrák, vagy fajelméleten vagy egyéb irracionális ideológiákon alapuló eszeveszett uralmi kísérletek jutnak uralomra, melyek nem biztosítják a jogrend és emberi jogok minimumát sem, és nem felelnek meg a nemzetközi közösségi tagság legelemibb politikai, erkölcsi követelményeinek sem. Ezekben az esetekben nincs sok haszna annak, ha egyik vagy másik nemzetközi politikai csoportosulás szervez kisebb-nagyobb erejű bojkottokat az ilyen államok ellen, mert ez szinte jeladás az ellenkező politikai csoportosulás számára a szóban lévő állam nyílt vagy burkolt védelembe vételére, másrészt az ilyen bojkott könnyen hitelét veszti, ha merő politikai fegyverré válik. Valamivel

nagyobb súllyal hozhatnak ilyen tagsági jogokat felfüggesztő vagy korlátozó határozatot az Egyesült Nemzetek szervei, de annak igazi hitele akkor lenne, ha azt egy pártatlan, független, de politikai ítélőképességgel rendelkező szerv hozná.

Mind a második – új államalakulásokat szankcionáló –, mind a harmadik – nemzetközi közösségi tagságot felfüggesztő – hatáskörrel kapcsolatban egy ilyen nemzetközi politikai döntőbíráskodásnak volna a feladata az, hogy kialakítsa a mértékül szolgáló követelményeknek azt a bizonyos „közéleti és jogrendi minimum”-át, amelynek hiánya okul szolgálhat a szóban lévő állam elismerésének, tagfelvételének a megtagadására, illetőleg nemzetközi államközösségi tagságának a felfüggesztésére. (E minimum hiánya ezenfelül indoka lehetne különböző fejlődési és egyéb nemzetközi segítségekben való részesülés megtagadásának is.) Ennek a minimumnak többnek kellene lennie az államhatalom ama „szilárd-ság”-ánál, mely a nemzetközi elismerés hagyományos előfeltétele, s melyet időnként rabszolgatartó, fajüldöző és egyéb rémuralmak is el tudnak érni; ugyanakkor azonban innen kellene lennie a különböző társadalmi és politikai rendszerek ellentétéin, mert ennek a minimumnak az egész nemzetközi államközösség közfelfogását és közös alapelveit kellene tartalmaznia. Ugyanezért fontos volna, hogy ez a minimum – főleg a fejlődő országokkal szemben – ne a formális demokrácia és jogállamiság magas szintű intézményeinek (országos szélességű népképviselet, a jog uralmának teljes mélységben való biztosítása stb.) az előírásából álljon, mert ezeknek a szóban lévő országoknak politikai és kulturális fejlettségi fokától független, merőben formális követelés úgyszólván csak meghamisított módszerekkel működő látszatintézmények felállításához ad indítékot; hanem elsősorban a közéleti, politikai és jogrendi fejlődés elemi alapjainak (helyi és területi önkormányzat, közszolgálati és bírói specializálódás, bírálatra való lehetőség, elemi emberi jogok, állampolgári egyenlőség, kisebbségi jogok biztosítása, elemi forgalom szabadság és kizsákmányolás elleni védelem stb.) minimumát kellene előírni. Az elismerésnek, tagfelvételnek, tagságnak vagy segítségnek ily módon kialakított, a szemben álló világrendszerek ellentétéin innen lévő és az egész nemzetközi államközösség tekintélyével alátámasztott „politikai” feltételei lényegesen kevesebb jogos ellenkezést indokolnának, mint az elismerésnek és segélyezésnek azok a politikai feltételei, melyek manapság elsősorban az ellentétes rendszerek és blokkok közötti ilyen vagy olyan állásfoglalást igyekeznek premizálni, s ennek fejében hajlandók a szóban lévő ország közéletének égbekiáltó fogyatkozásai felett is szemet hunyni.

Fontos a döntőbírói határozatok *kötelező erejének* kérdése. Kíváncsi, hogy a döntőbírói *kötelező határozatok* hozatalára kapjon felhatalmazást, de lényeges, hogy emellett legyen lehetősége részben *véleményadó*, részben *elvi jóváhagyó* hatáskörben is eljárnia.

A *véleményadó* hatáskör főleg induláskor fontos, mert egyrészt a nagyhatalmak és politikai világszervek nehezen szánják el magukat, hogy a végső döntést kiadják a kezükből, másrészt és még inkább a felek is húzódoznak attól, hogy látatlanban kötelezettséget vállaljanak. Ezenfelül véleményadásra lehetőség van esetleg a felek hozzájárulása nélkül is nemzetközi fórumok, elsősorban a Biztonsági Tanács megkeresése alapján is, bár ennek csak akkor van értelme, ha az így adott vélemény egy valamennyire működő nagyhatalmi egyetértés számára nyújt legitimitációt vagy akcióprogramot; ennek híján ugyanis a döntőbírák – csakúgy, mint a rendes nemzetközi bíróságok – minden valószínűség szerint vonakodni fognak attól, hogy olyan véleményeket bocsássanak ki, melyeknek érvényesülése eleve kétséges.

Az érdekelt felek bizalmatlanságának leküzdésére szükséges volna lehetőséget adni arra is, hogy a felek *feltételektől, fenntartásoktól, kikötésektől* tehessék függővé a döntőbíráskodás elfogadását. Ilyenkor természetesen a döntőbírásnak határozatában nyilatkoznia kell, hogy ezek a feltételek, fenntartások vagy kikötések nem akadályozzák-e vagy nem teszik-e lehetetlenné az eredményes határozathozatalt. Ugyanakkor ilyen esetben is meg kell ragadni az alkalmat a kérdés kimerítő megvilágítására avégből, hogy a döntőbírási állásfoglalás, mely a feltétel vagy fenntartás miatt nem állhat meg mint kötelező határozat, még mindig megállhasson mint vélemény.

Az *elvi jóváhagyó* szerepkör éppen ellenkezője a véleményadó hatáskörnek: itt egy már létrejött (akár közvetlenül a felek között, akár közvetítő személyek vagy nemzetközi szervek közbejöttével történt) megegyezésről, kompromisszumról kellene megállapítani, hogy az a döntőbírátság által értelmezni hivatott elveknek megfelel-e, a már addig kialakult, konkretizálódott részletes irányelvek rendszerébe beilleszthető-e, s a nagyhatalmak és a nemzetközi szervek fokozott garanciáját megérdemli-e. Míg a véleményadási hatáskör a kezdet nehézségeinek leküzdésénél fontos, addig az elvi jóváhagyó hatáskör éppen a távolabbi fejlődés perspektíváját mutatja. Ma még az alapvető elveknek megfelelő, esetleg szakértők vagy döntőbírák által javasolt elvi döntésnek is ahhoz, hogy ténylegesen érvényesülhessen, gyakran a hatalmak politikai megegyezésének, kompromisszumának formáját kell felvennie; holott nagyobb távlatban az a kívánatos, hogy a jó politikai kompromisszum is csak egy elvi döntés tekintélyével fellépő szerv helyeslő határozata útján emelkedhessék érvényre.

Természetesen hasznos lenne, ha a politikai döntőbíráskodást össze lehetne kapcsolni a Biztonsági Tanács és a Főtitkár nemzetközi békéltető funkciójával és a nemzetközi vitákban szokásos, inkább politikusi jellegű *közvetítő* kiküldésével. Ilyen esetekben fontos volna lehetőséget adni arra, hogy a politikai döntőbírásnak legyen módja szükség esetén előzetes vagy közbülső

véleményadás vagy határozat formájában a kérdés megoldásának elvi kereteit kijelölni, utólag pedig, mint mondtuk, a létrejött kompromisszum elvi elfogadhatósága és politikai garantálhatósága tekintetében nyilatkozni.

Végül elengedhetetlenül szükséges a nemzetközi politikai döntőbíráskodás eredményességéhez az is, hogy a végleges döntést – akár maga a döntőbíróági határozat, akár nemzetközi politikai testület határozata vagy nemzetközi szerződés emeli is hatályra – *garantálják* az Egyesült Nemzeteknek vagy az illetékes regionális szervezetnek politikai hatáskörű ügyintéző (biztonsági) tanácsai, különösen pedig az azokban helyet foglaló vezető hatalmak. Ennek egyben azt is kell jelentenie, hogy az ilyen döntés a feleket a közönséges nemzetközi szerződést meghaladó erővel kötelezze arra, hogy azt újabb döntőbíróági határozat és a garantáló szerv hozzájárulása nélkül ne módosítsák, sőt arra is, hogy a határozat ellen se ne indítsanak, se ne tűrjenek semmiféle agitációt.

*h) Politikai mellékhatások és járulékos kötelezettségek
a döntőbíróági határozatokkal kapcsolatban*

A politikai döntőbíráskodásnak azonban, éppen *politikai* jellegénél fogva vannak vagy lehetnek részben kívánatos, részben nem kívánatos politikai mellékhatásai is. Ez az a pont, ahol a legnagyobb szükség van a döntőbíróág politikai ítélőképességére: úgy lenni tekintettel ezekre a mellékhatásokra, hogy ezenközben megmaradjon, sőt elmélyüljön a bíróság pártatlansága és az a tekintély, amely ebből a pártatlanságból ered. Természetesen előre csak kis részben lehet konkretizált formában megfogalmazni, hogy miben álljon a politikai mellékhatásoknak ez a figyelembevétel: itt csupán néhány, ma is tisztázható szempontot szeretnék felvetni.

A nemzetközi politikai döntőbíráskodásnak egyik lényeges kísérőjelensége, hogy az *engedésnek* egy bizonyos atmoszférájában zajlik le, és egyik lényeges kívánatos politikai mellékhatása volna, hogy lehetőséget adjon ennek az atmoszférának a kiterjesztésére; mindenekelőtt abban a félben, mely a döntőbíráskodás eredményeképpen bizonyos fokú előnyhöz, sikerhez, gyarapodáshoz, függetlenséghez jut. Ennek érdekében lenne nagymértékben hasznos a döntőbíráskodással kapcsolatban kialakítani egy olyan járulékos kötelezettséget, mely kimondja, hogy minden ország, mely nemzetközi politikai döntőbíráskodás jóvoltából valamiféle nyereséghez jut, köteles ennek méretei arányában a *vele szemben* esetleg fennálló *vitás kérdéseket* hasonlóképpen *döntőbíráskodás alá bocsátani*. Ennek kettős jelentősége volna: a) tovább terjesztené a merev álláspontok fellazulását, és b) érvényt szerezne annak a helyes elvi követelménynek, hogy ne hivatkozhatssék elvi szempontokra olyan állam vagy nemzet, mely ugyanezeket az elveket saját magával szemben nem ismeri el. Természetesen a döntőbíráskodás lélektani

hatása érdekében nagyon kell vigyázni az arányosság megőrzésére. E szempontok okos érvényesítésével azonban a politikai döntőbíráskodás a maga részéről is indítást adhatna – az Egyesült Nemzetek Főtitkárához hasonlóan – azoknak a már tárgyalt békeszerző és békegyarapító politikai tranzakcióknak a számára, melyek a királyok egykori háborúelhárító területi cseréinek modern, demokratikus szellemű megfelelői lehetnének.

A másik jelentős politikai mellékhatása a nemzetközi politikai döntőbíráskodásnak az érintett országok *belső politikai* állapotára gyakorolt hatás: az, hogy a döntés sikert vagy sikertelenséget jelent nemcsak az érintett országok számára, hanem azok mindenkori kormánya számára is. Elsősorban azzal az esettel érdemes foglalkozni, mikor egy döntőbíróági határozat az önrendelkezési elv nevében sikert hoz egy olyan kormányzatnak, mely saját maga ezt az elvet s annak belpolitikai megfelelőit nem tiszteli, elnyomó, erőszakos uralmat gyakorol. Említettünk egy szélső esetet, a Saar-vidéki népszavazás esetét, ahol az önrendelkezési elv korrekt alkalmazása egy gengerszterkormányzat számára hozott politikai előnyt, az „önrendelkezők” számára pedig elnyomást és zsarnokságot. Egy pártatlan döntőbíráskodás azonban semmiképpen sem teheti meg azt, hogy az ügy *érdekében* aszerint foglal állást, hogy milyen az érintett országok kormánya: hiszen egy ilyen döntésnek a kormányzatok élettartamát messze meghaladó időre kell szólnia; utaltunk már arra, milyen végzetes következményekkel jár az, ha államalakulási és területi kérdésekben a nagyhatalmak pillanatnyi kormányzatokhoz való viszonyuk alapján foglalnak állást, s éppen az ilyen állásfoglalások elkerülése céljából van szükség pártatlan szervre. Van azonban két dolog, melyet ilyen helyzetben igenis megtehet egy pártatlan nemzetközi politikai döntőbíró: azokban az esetekben, amikor egy politikai döntőbíráskodás haszonélvezője egy a legelemibb emberi jogokat sértő és eszeveszett kormányzati elveket követő kormányzat lenne, melynek amúgy is indokolt a nemzetközi jogosultságait korlátozni, akkor a döntőbíráskodásnak lehetőséget kellene kapnia a döntésnek vagy végrehajtásának ez okból való felfüggesztésére vagy késleltetésére; ennél enyhébb megítélés alá eső, de azért még mindig kifogásolható kormányzatokkal szemben pedig lehetőséget kellene kapnia bizonyos okosan kiválasztott politikai feltételek, pl. általános amnesztia, kisebbségi jogi engedmények stb. kitűzésére.

i) A nemzetközi politikai döntőbíráskodás eljárása

Korai volna egy ilyen nemzetközi politikai döntőbíráskodás eljárásáról túl sokat mondani próbálni. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen bíróság is, mert *bíróság*, kötve van megbízásának köréhez, s még ha igyekszik is azt nem szűkítően értelmezni, azért e körön túlmenően nem lehet tárgyalnia vagy intézkednie; legfeljebb azt

mondhatja, hogy megbízási körének túlságos leszűkítése miatt nincs módjában hasznosan hozzászólnia a kérdéshez, s egyben azáltal, ahogyan ezt indokolja, lehetőséget találhat az ügygel kapcsolatban egy s más lényeges dolognak vélemény formájában való elmondására, valamint egy tágabb, az ügy lényegének megragadására alkalmasabb megbízási kör szuggerálására. A másik oldalon, mint *politikai* bíróság, lényegesen kötetlenebb és aktívabb eljárasmódot lehet és kell kialakítania, mint a rendes nemzetközi bíróságok eljárása; szükséges, hogy ne legyen kötve a felek előadásához, hanem egyrészt mindenütt, ahol csak tudja, megkereshesse és felderíthesse a lényeges tényeket, másrészt a probléma megfogalmazásával, tagolásával és részletkérdések feltevésével kanalizálhassa és a vitaintézés szempontjából lényeges tények tisztázására szoríthassa a felek mondanivalójának áradatát, akik ilyen ügyekben saját közvéleményük kedélyállapota miatt hajlanak arra, hogy a politikai döntőbíráskodást sérelmi fórummá tegyék.

Magától értetődik, hogy egy ilyen döntőbíráóság a maga döntéseit felbonthatja részdöntésekre: előzetes, közbülső, érdemi és végrehajtási döntésekre. Így elképzelhető olyan előzetes elvi döntés, mely leszögezi a döntőbíráóság által követendőnek elfogadott irányelveket, s ezek keretében hívja fel a feleket tények és javaslatok előadására, melyek alapján a döntőbíráóság ezeket az irányelveket egy későbbi döntésben alkalmazza; elképzelhető egy népszavazást elrendelő előzetes határozat, s a népszavazás eredménye alapján az annak következményeit levonó végleges határozat; sőt magát a népszavazást is fel lehet bontani több kérdésfeltevésre akár egyidejűleg, akár egymás után lefolytatott népszavazások formájában. A megbízási terjedelmének és az ügy természetének megfelelően kiterjeszkedhetnek a határozatok vagy részdöntések egy sor járulékos vagy végrehajtási kérdésre, pl. támaszpontok, semleges zónák, kisebbségi jogok, áttelepülések, nemzeti értéktárgyak tárgyában, valamint az esetleg szükségessé váló szakértők és bizottságok kijelölése, közbülső biztosító intézkedések, végrehajtási irányelvek és időrend stb. tárgyában.

Mind az előzetes elvi döntés és végleges konkretizáló döntés, mind az érdemi döntés és végrehajtási döntés egymáshoz való viszonyában van előnye is, veszélye is mind a döntések *felbontásának*, mind a döntések *tömörítésének*. A felbontás előnye az, hogy egyes lényeges kérdéseket vagy irányelveket idejében tisztáz, és ezzel megfelelő irányítást ad a felek vitájának; viszont esetleg azzal a veszéllyel jár, hogy a hosszabb időmúlással teret, időt és indítékot adhat erőszakos vagy egyoldalú kész helyzetek teremtése számára; ezért előnye a tömörítésnek, hogy a döntés egyszerre jelenik meg a véglegesség teljes súlyával; viszont hátránya, hogy esetleg éppen a mindenre kiterjedő teljes döntésre való törekvés hozza létre azt az időmúlást, mely alatt megváltozhatnak az a politikai egyensúly, mely a döntőbíráskodást lehetővé tette. Végsőleg tehát a felbontás és tömörítés

helyes adagolását is csak a pártatlan döntés elvi jelentőségének és a politikum folyékonyságának az egyidejű szem előtt tartásával lehet kialakítani, amire csak hosszabb és összefüggő döntőbíráskodási gyakorlat lenne képes.

j) A döntőbírási határozatok lehetséges tartalma

Ami végül az ilyen nemzetközi politikai döntőbíráskodás határozatainak vagy véleményeinek a lehetséges *tartalmát* illeti, ezt a nemzetközi államközösség alapelveinek azok az *alkalmazási problémái* szabják meg, melyek az ilyen politikai döntőbíráskodás elé eldöntésre kerülnek. Különböző összefüggésekben utaltunk már ilyen konkretizálási problémákra; most érdemes ezeket még egyszer tüzetesebben összefoglalni a nemzetközi politikai döntőbíráskodás elé kerülő fő tárgykörök szerint csoportosítva.

Az önrendelkezési elvnek az *államalakulási* és *határvonási* kérdésekben való alkalmazása kapcsán nagyjából a következő kérdések eldöntése tenné ki egy döntőbírói határozat tartalmát:

Mikor jelenti az önrendelkezési elv egy egész nép jogát a független állami életre, és mikor egy bizonyos terület lakosságának jogát egy már meglévő más államhoz való csatlakozásra? Miből olvasható le, hogy az önálló államalakulásra irányuló törekvés vagy mozgalom mögött valóságos nemzeti különállás, nemzetalakulási igény, nemzetalakulási lehetőség áll-e? a határváltoztatás kivételes eseményét hogyan lehet a nemzetközi stabilitás növelésének a szolgálatába állítani, különös tekintettel itt is a nemzetalakulási folyamatokra?

Hogyan kell a lakosság akaratának érvényesülnie? Mikor lehet a nép akaratát feltételezni, nem vitás tényekből, nemzeti hovatartozásból leolvasni, és mikor kell a lakosságot formálisan is megkérdezni népszavazás formájában? A népakaratnak megkérdezés nélküli leolvasása mely kritériumok alapján történhetik, közelebbről hol és mikor kell a nemzetek elhatárolásánál a történelmileg stabilizálódott határok kritériumát, hol és mikor az etnikai, nyelvi határok kritériumát és esetleg hol és mikor valamely más kritériumot alkalmazni? Megkérdezés, népszavazás esetén hogyan kell a kérdéseket reálisan, igazságosan és gyakorlatilag feltenni? Szabad-e és milyen esetben ezt a megkérdezést megismételni? Hogyan kell a megkérdezett lakosság válaszát értelmezni, ha az problémákat vet fel?

Ha a szóban lévő lakosság akarata – akár a megkérdezett, akár a feltételezett akarat – területileg megoszlik, milyen akarat érvényesüljön, vagyis mi legyen a megoldás kevert lakosságú és ellentétes akaratú területeknél? Milyen jogot ad vagy adhat az önrendelkezés a kisebbség számára, közelebbről mely területeket lehet vagy kell oszthatatlan egységnek tekinteni és sorsukról többségi alapon dönteni, és mely területeket lehet vagy kell bizonyos kritériumok szerint

vagy népszavazás alapján felosztani? Más szóval, a lakosság akaratmegoszlását és akaratnyilvánítását mikor kell a vitás területre mint egészre vonatkoztatni, és mikor a közvetlen lakóhely hovatarozására?

Mi történjék, ha a lakosság önként vagy kényszerűleg lakóhelyet változtatott vagy áttelepült? Milyen önrendelkezési joga van valamely területre nem túl régi múltban odaköltözött, valamennyire már berendezkedett lakosságnak? Mely esetben van helye a lakosság áttelepítésének vagy cseréjének, és milyen feltételek mellett? Milyen tartalmú kikötésekkel vagy meghagyásokkal lehet a döntőbírói határozatot összekapcsolni? Mely okokból és mily események bekövetkeztéig indokolt a határozat végrehajtását felfüggeszteni?

Az államok nemzetközi jogközösségi tagságának kérdéseiben az államok alakulásával, a nemzetközi jogközösségbe való tagfelvételével és tagsági jogainak esetleges felfüggesztésével kapcsolatban vetődhetnek fel a következő problémák:

Mely olyan követelményeket lehet támasztani egy újonnan alakult állam kormányzásával és kormányrendszerével szemben közrend, közszabadságok, emberi jogok, kisebbségi jogok stb. tekintetében, amelyeket az egész nemzetközi államközösség – társadalmi és gazdasági rendszerekben való eltérésekre való tekintet nélkül – a magáévá tehet?

Melyek azok a közveszélyes, teljes nemzetközi felelőtlenségre valló elvi állásfoglalások, berendezkedések, politikai eljárásmódok és konkrét cselekedetek, amelyek – ugyancsak társadalmi és gazdasági rendszerekre való tekintet nélkül – indokálul szolgálhatnak a nemzetközi államközösségben, ezen belül az Egyesült Nemzetek Szervezetében és más speciális vagy regionális szervezetekben viselt tagsági jogok felfüggesztésének?

Végül határoznia kell a politikai döntőbíráskodásnak az előtte álló ügyekkel kapcsolatos eljárási kérdésekben is, közelebbről a következőkben:

Milyen szervek hivatottak a tényeket, kritériumokat tisztázni? Milyen lehetséges viszonyok állhatnak fenn a döntőbíráskodást kérő nyilatkozat és maga a döntés között? Mi a hatásuk feltételeknek, kikötéseknek, óvásoknak? Mikor és hogyan válik a döntés végrehajthatóvá? Hogyan történjék ez a végrehajtás?

Mindeme kérdések megválaszolásánál a nemzetközi politikai döntőbíráskodásnak, csakúgy, mint minden bíráskodásnak, az a központi feladata, hogy a valóság és az elvek követelményeit egyaránt kielégítő *egyes* megoldások megtalálását olyan, az elvhez viszonyítva *konkrétizált*, de *általános* érvényességet igényelni képes jogszabályszerű *tételek* alkalmazásával vagy megfogalmazásával kapcsolja össze, melyek más hasonló esetekre is alkalmazhatók legyenek az érvényesség kisebb vagy nagyobb körén belül. Nincs módunkban meglevő ilyen tételekre, szabályokra utalni, hiszen éppen abban találtuk meg a nemzetközi államközösség egyik jellegzetességét, hogy általános elveinek ilyen jogszabály-

szerű konkretizált tételeivel még nem rendelkezik, hanem azokat ezután kell vagy kellene konkrét esetek kapcsán kimunkálnia. Azt ma rendszerbe foglalni, hogy mely ilyen tételek volnának *kívánatosak*, teljességgel korai próbálkozás volna. E tételeknek konkrét ügyek kapcsán kell kifejeződnie, akár elemző művekben, akár döntőbíróági határozatokban.

IV. RÉSZ

KÉT TERÜLETI ÉS ÁLLAMALAKULÁSI VITA: CIPRUS ÉS KÖZEL-KÖZEL

A következőkben e célból két konkrét ügyet kívánnánk közelebbről elemezni:

1. A *ciprusi kérdés* példája az olyan nemzetközi vitás kérdésnek, melyet legjobban éppen a *pártatlan nemzetközi politikai döntőbíráskodás* tudna megoldani, természetesen a nagyhatalmi egyetértés támogatásával; az ügy jelen állása teljesen megérett arra, hogy benne kötelező döntőbíróági határozat jöjjön létre, vagy legalábbis a végleges megoldás igényével fellépő döntőbíróági vélemény; az ügy jellemző vonása ezenfelül az is, hogy vele kapcsolatban felvetődnek és tisztázást kívánnak az önrendelkezési elvnek csaknem összes alkalmazási kérdései.
2. Az *arab-izraeli viszály* példája az olyan nemzetközi vitás kérdésnek, melyet elsősorban a *nagyhatalmak egyetértése* s azok *aktív és kollektív* fellépése tudna megoldani; az ügy jelen állásában kötelező döntőbíróági határozat szinte elképzelhetetlen, de egy döntőbíróági vélemény itt is felvázolhatná a megoldások lehetséges kereteit és feltételeit; ez az ügy azonban az izraeli és az arab nemzetalakulás sajátos vonásai, valamint a lezajlott nagyméretű lakosságáttelepítések folytán olyan különleges határesetet jelent, ahol az önrendelkezési elvnek nem a szokványos, hanem a kivételes alkalmazásáról lehet csak szó.

Természetesen tisztában vagyok vele, milyen hálátlan a helyzete annak, aki hivatalosan nem illetékes létre tennivalókat próbál szuggerálni valóságos vagy leendő illetékeseknek. Nem is az a célunk, hogy konkrét döntéseket fogalmazzunk meg, hanem azokat a kereteket és azt a problémakört igyekszünk felvázolni, amelyben az ilyen döntéseknek a feladat természete szerint, a tények erejénél és az elvek dinamikájánál fogva mozogniuk kell. Ott azonban, ahol a problémát és a tennivalót teljesen egyértelműnek látjuk, nem térhetünk ki az elől, hogy ezt meg is fogalmazzuk.

12. A ciprusi vita tényei és azok értelmezése

a) A ciprusi vita történeti előzményei

Mielőtt rátérnénk arra a kérdésre, hogy egy politikai döntőbíróság milyen feltételek mellett kerülhetne abba a helyzetbe, hogy Ciprus kérdésében állást foglaljon, és egy ilyen állásfoglalásnak mi lenne a lehetséges tartalma, célszerű röviden összefoglalni és értékelni a sziget eddigi sorsának a jelenlegi probléma szempontjából lényeges tényeit, bármily közismertek legyenek is azok.

Ciprus több mint 2000 évvel ezelőtt kétséget kizáróan csaknem tisztán görög nyelvterületként lett a római, majd annak kettéosztása után a túlnyomó részben görög nyelvű Keletrómai Birodalom része. Bizánc bomlása során – sok más görög lakosságú bizánci területhez hasonlóan – először keresztetek, majd Velence uralma alá került, végül pedig aránylag későn, a török hatalom hanyatlásának kezdetén, 1570-ben jutott – ugyancsak a többi görög nyelvű területek túlnyomó részének sorsát osztván – ottomán uralom alá, és maradt ott három évszázadig. Ez idő alatt a szigetre muzulmán törökök is betelepültek, akik ma a félmilliónyi lakosságnak körülbelül egyötödét teszik ki. 1878-ban a sziget a berlini kongresszus eredményeképpen brit megszállás alá, az első világháborútól kezdve pedig brit gyarmati fennhatóság alá került. Az első világháború alatt komolyan szó volt róla, hogy Görögország háborús részvétele fejében megkapja Ciprust, de Görögország előbb vonakodott belépni a háborúba, utóbb belekerült anélkül, hogy Nagy-Britannia ilyen kötelezettséget vállalt volna. A második világháború befejeztével Ciprus görög lakossága körében a Görögországgal való egyesülés, az Enózis érdekében erős mozgalom indult meg, mely magától értetődőnek tekintette, hogy az egész szigetet Görögországhoz kell csatolni. Viszont a ciprusi török kisebbség és az annak ügyét magáévá tevő Törökország mind fokozódó élességgel szembefordult a görögök elgondolásaival, s legalább a sziget töröklakta részeinek Törökországhoz való csatolását követelte. Hogy ez a követelés pontosabban mely területekre vonatkozik, azt a török politika csak lassan és nehezen tudta konkretizálni, tekintettel a török lakosság többé-kevésbé szétszórt településére: kezdetben az egész Ciprusról is szó esett, utóbb annak a 37. szélességi foktól északra eső csaknem feléről, végül megállapodott a török követelés a szigetnek a lakossági arányszámok szerinti egyötödénél, a végleges elváláshoz szükséges népcserével együtt. Ebben a helyzetben a brit politika sokáig elsősorban a brit szuverenitás és a brit támaszpontok fenntartására irányult, s így elmulasztotta, hogy a kezében levő döntőbírói helyzet lehetőségeit valamiféle végleges rendezés érdekében használja fel. Mikorra pedig kiderült, hogy a régi formájú gyarmati szuverenitást nem lehet a szigeten fenntartani, addigra kicsúszott a döntés

Nagy-Britannia kezéből mind a felforrósodott hangulatú szigetlakókkal, mind az igényeket támasztó két országgal szemben. Mindennek visszahatásaképp terrorizmus, megtorlás, gerillaharcok következtek, melyekbe önkéntesek küldésével Görögország és Törökország is beavatkoztak. Végre a kifáradt felek között 1959-ben létrejött a Zürichben kötött és Londonban véglegessé vált szerződés. Ennek eredményeképpen Nagy-Britannia, Görögország és Törökország együttes garanciája alapján az egész Ciprus önálló állammá vált kétnemzetiségű paritásos kormányzással, 950 főnyi görögországi és 650 főnyi törökországi katonaság intézményesített jelenléte mellett és a brit támaszpontok fennmaradásával. Az ennek alapján létrejött 1960. évi alkotmány előírta, hogy az államfő mindig görög, helyettese mindig török nemzetiségű legyen, a választások minden szinten a két nemzeti közösség keretében külön történjenek, a képviselői, miniszteri és köztisztviselői tisztségekből a görögök és törökök meghatározott, éspedig a népességi aránytól a törökök javára kisebb-nagyobb mértékben eltérő arányban részesedjenek; a törököket a görögök többségi uralmával szemben az a rendelkezés biztosította, mely szerint az alkotmány módosításában és más fontosabb kérdésekben csak mind a két nemzeti közösség külön hozzájárulásával lehet dönteni. Az így megalakult ciprusi állam azután tagja lett a Brit Nemzetközösségnek és az Egyesült Nemzeteknek, de nem az Atlanti Szövetségnek.

b) Az önálló ciprusi állam válságai napjainkig

A ciprusi állam problémamegoldásnak szánt megalapításával kezdődik a ciprusi vita legújabb, jelenkori története, mely ellentétek, válságok és holtponatok sorozatából tevődik össze. Ezt az államalapítást szerzői minden méltányos igényt kielégítő józan kompromisszumként mutatták fel a világnak, valójában azonban mindegyik érdekelt fél más és ellentétes dolgot várt tőle: a görögök egy lépésnek tekintették a szigeten megvalósítandó tiszta görög uralom felé, s addig is biztosítéknak a sziget együtödésének a törökök részéről fenyegető leválasztása ellen, a törökök viszont biztosítéknak a görögök többségi uralma ellen, végül Nagy-Britannia hosszú lejáratú haladéknak támaszpontjai feladására és kiürítésére. Így ez a konstrukció úgyszólván az első pillanattól kezdve rosszul működött. A ciprusi görögök nem tettek le arról, hogy az egyszerű kisebbség státusára szorítsák a törököket, kifogásolták aránytalan képviselőtüket és vétőjogszerű jogosítványait, s valahányszor a törökök e jogaikkal éltek, obstrukcióval, a ciprusi államélet megbénításával vádolták őket. A törökök viszont – Törökországot tudván a hátuk mögött – nagyon is élni akartak ezekkel a jogokkal, s majorizálási, sőt népiptási szándékokkal vádolták a görögöket. A kölcsönös bizalmatlanság hamarosan szabályos polgárháborúban tört ki, melynek során a két szomszéd

ország önkéntesei is újból megjelentek a színen, különösen a görögök oldalán nagy számban. 1963-ban a ciprusi görögök hatálytalannak nyilvánították az 1960. évi alkotmányt, s a törököknek a kormányból való kilépése után tisztán görög kormányt alakítottak, a törökök nagyobb része pedig önmagát kormányzó zárt területekre vonult, s ennek érdekében némi lakosságcserét is kikényszerített: a legnagyobb ilyen zárt terület a kettéválasztott főváros, Nicosia török negyedétől a Kyrenia városa körüli északi partvidékig terjed. Az ily módon tisztán göröggé lett ciprusi kormányzat az 1959. évi zürichi–londoni szerződéssel elindult *kétnemzetiségű* önálló ciprusi állam jogutódaként lépett fel, s ezt az igényét némi ingadozás után az Egyesült Nemzetek is elfogadta, amire lehetőséget adott a ciprusi görög nemzeti közösséget megtestesítő államfő személyének folytonossága. Az állami jogkör és az ENSZ-tagság tette lehetővé a ciprusi görög kormányzat számára, hogy a görög–török háborúval fenyegető elmérgesedett helyzetben elhárítsa Nagy-Britannia és a Brit Nemzetközösség beavatkozását, és ehelyett az Egyesült Nemzetek közbelépését kérje. Az ennek alapján kiküldött és azóta a szigeten tartózkodó ENSZ-csapatok legfőbb feladatuk azt kapták, hogy a szemben álló erők összeütközéseit lehetőleg megakadályozzák, amivel úgy-ahogy pacifikálták a szigetet és rögzítették a fennálló helyzetet.

Így jött létre s áll fenn 1963 óta az a bonyolult és labilis egyensúlyi állapot, mely a ciprusi helyzetet mind a mai napig jellemzi. Eszerint Ciprus a Brit Nemzetközösségbe tartozó és ENSZ-tagsággal rendelkező önálló állam, melynek kormányzása nem az alapításkor elgondolt kétnemzetiségű egyetértés jegyében történik, hanem a ciprusi görög nemzeti közösség kezében van, hatalma azonban az önmagukat kormányzó zárt török településekre nem terjed ki; a sziget területén az ENSZ-békefenntartó erőkön kívül brit támaszpontok, görög és török csapatok, vagyis az atlanti szövetség három államának csapatai vannak jelen, a ciprusi állam maga azonban nem tagja az atlanti szövetségnek, hanem kifejezetten el nem kötelezett, sőt némileg afro-ázsiai politikát folytat, amiben a varsói és arab országok támogatását élvezi.

Az a szokatlan tény, hogy az egyébként nem baloldali jellegű ciprusi görög vezetés súlyt fektet az atlanti szövetséggel szemben álló erőkhöz való kapcsolódásra, főleg abból az ellentétből ered, mely a sziget sorsának görög nemzeti szempontból való helyes irányítása kérdésében a ciprusi görög vezetés és a mindenkori görögországi kormányzatok között kezdettől fogva fennállott. Abban megegyeznek, hogy az egyesülést vallották és vallják végcéljuknak. A ciprusi görögök azonban, mint az „ellenséges” szomszédal közvetlenül érintkező nép-rész, intranzigensen ragaszkodnak ahhoz, hogy Ciprus egészben, mindenemű megosztás nélkül kerüljön görög többségi kormányzás alá, s így egyesüljön Görögországgal; a görög kormányok viszont elvben ugyan szintén ugyanezt

óhajtják, azonban láthatóan nagyobb súlyt helyeznek a görög állam területgyarapodásának siettetésére, s így – többek között az atlanti hatalmak készítésére is, melyek természetesen szeretnék a szigetet teljesen a maguk hatalmi szférájában tudni – már több ízben kezdtek tárgyalásokat Törökországgal, melyek során a hírek szerint valamiféle területi alku is szóba került. Ezek a tárgyalások ugyan eddig soha eredményre nem vezettek, mert a két nemzeti közvélemény várható felháborodására való tekintettel mindkét fél csak olyan ajánlatokat tett, melyeket a másik szükségszerűen elégtelennek nyilvánított; mégis a ciprusi görögök – paradox módon éppen türelmetlenebb nacionalizmusuk folytán – a sziget időleges önállóságát jobb megoldásnak tekintik az esetleges hátuk mögötti és helyrehozhatatlan megosztási alkunál: ez indokolja az atlanti szövetségtől független és szükség esetén a varsói és arab blokkokra is támaszkodó külpolitikájukat.

A ciprusi görög politika és a görög állam politikája közötti ellentét egyszerre további és más tartalmat kapott az 1967. évi görög államfordulat folytán, ami Görögországban egy olyan diktatórikus kormányzatot juttatott uralomra, mely a ciprusi görögök többsége számára az Enózis pillanatnyilag immár nemcsak a nemzeti takika szempontjából mutatta célszerűtlennek, de önmagában is elriasztóvá tette, s így őket az Enózisnak továbbra is időleges, de az eddiginél tartósabb elutasítására indította. Ugyanakkor az új görög kormányzat számára a fordulat nyomán bekövetkezett nemzetközi elítélés még inkább sürgőssé tette a ciprusi kérdésben valami átütő nemzeti siker felmutatását. Ezek az eltolódások váltották ki az 1967 végén kitört újabb ciprusi válságot, mely napvilágra hozta mindazokat az erőket, melyek a fennálló labilis egyensúlyi állapot erőszakos megbillentésére és új helyzet létrehozására törekednek, de napvilágra került az is, hogy milyen nehéz, szinte lehetetlen ebben a komplexumban új helyzetet teremteni. A görög kormányzat előtt egy olyan *ciprusi puccs* terve lebegett, mely az apránként Ciprusba bevitt görög katonai erőkre támaszkodva a ciprusi neutralista kormányzást egy, a jelenlegi görög kormányzathoz közel álló s egyben egyértelműen atlanti irányzatú kormányzással váltja fel, ami az Enózis megvalósulását egészen közel hozta volna. Ehhez viszont minimálisan a Törökországgal való megegyezés kellett volna, ami azonban ezúttal sem sikerült. A másik oldalon az Enózis veszélyének megnövekedése *Törökországot* indította annak mérlegelésére, hogy ő kíséreljen meg a sziget valamely részén – nyilván a török kisebbség közvetlen kormányzata alatt álló részeken – *katonai fellépést vagy megszállást*, melyet azután lehetőleg igyekezett volna kiterjeszteni legalábbis a szigetnek általa igényelt valamilyen együtödére, az ehhez szükséges népcsera lehető végrehajtása mellett. Török részről sokan értékelték a pillanatot egy ilyen, a török igényeknek megfelelő kész helyzet teremtetésének kitűnő s talán vissza nem térő alkalmaként. Végül azonban mindkét felet elriasztották a beavatkozástól a várható nemzet-

közi bonyodalmak, a ciprusi görögök és kormányuk éles ellenállása, valamint egy esetleges görög–török háborúnak ugyancsak nemzetközi bonyodalmakat és kétes kimenetelt ígérő volta. Így jött létre az a megegyezés, melynek értelmében Görögország kénytelen volt a szigetre bevitt nagyszámú katonai erőit a zürichi–londoni szerződésben megszabott csekély számra korlátozni, ami lehetetlenné tette a görög puccsot, elvette a törököktől a beavatkozás jogcímét, csökkentette a ciprusi görög kormányra mindkét oldalról nehezedő nyomást, és helyreállította az addig is létezett, továbbra is ideiglenes és labilis egyensúlyt.

Ebben a helyzetben előtérbe került egy új helyzet teremtetésének harmadik s egyben az előzőket kiparírozni igyekvő békés lehetősége, a *ciprusi görögök és törökök kiegyezése*. Ez látszik a politikailag izolált görög kormány kivételével a többi érdekelt felek számára is e pillanatban a legajánlatosabbnak. Egy ilyen megegyezés azonban gyakorlatilag aligha tartalmazhatna mást, mint az 1959. évi zürichi–londoni szerződés szerinti kétnemzetiségű kormányzás valamiféle helyreállítását, aminek az a nehézsége, hogy a ciprusi görögök és kormányuk a legélesebben szembenállnak a törökök paritási igényeivel; a lehetséges kompromisszum útja tehát az 1960. évi alkotmánynak valami olyan, alapjában nem lényegbe vágó módosítása lehetne – pl. a miniszteri és képviselői arányszámoknak a lakosság arányszámához való igazítása –, amit a ciprusi görögök elfogadhatnak arcuk megőrzéseként, mint az általuk túlzottnak tekintett török igények méltányos mértékre való korlátozását, a törökök pedig mint a majorizálás elleni garanciáknak lényegükben való fennmaradását. Egyelőre azonban ilyen megegyezés sem tudott létrejönni. S ha létre is jön, az a valószínű, hogy egy ilyen, alapjában semmi újat nem hozó kompromisszum a felek pillanatnyi kifáradása mellett egy ideig talán működésképes lesz, de bármikor zátonyra is juthat ugyanazokon a szirteken, mint az 1960. évi alkotmány. Az ügy tehát labilis egyensúlyi állapotban marad, akár létrejön egy ilyen megegyezés, akár a jelenlegi helyzet folytatódik tovább: egy újabb válság számára minden jel szerint bármelyik esetben elég lesz az egyensúlyi tényezők legkisebb eltolódása, a legkisebb, akárcsak személyi változás is, akár a világpolitikában, akár a görög, török vagy ciprusi politikában. Lényegében ugyanilyen helyzet bontakozik ki és ugyanilyen alternatívák jelentkeznek 1972-től a ciprusi válság újabb kiéleződésében is.

*c) A ciprusi görög–török ellentét „mesterséges” volta
és külső hatalmi tényezőknek ebben viselt szerepe*

A ciprusi vitával kapcsolatban a szokottnál is gyakrabban felmerül, és pedig nemcsak propagandaállítás formájában, hanem a tárgyilagos mérlegelés igényével is az az értékelés, mely szerint itt tulajdonképpen „mesterségesen” létrehozott ellentétről van szó. E tétel legközkeletűbb fogalmazása úgy szól, hogy a ciprusi görögök és törökök ellentétét Nagy-Britannia kezdte szítani gyarmati uralmának, támaszpontjainak minél tovább való fenntartása érdekében, most pedig ugyanezt folytatja az atlanti szövetség is, nehogy a ciprusi görögök és törökök megegyezése újból teljes mértékben működésképesse tegye és megerősítse a független és el nem kötelezett politikát folytató ciprusi államot. De lényegében ugyancsak „mesterséges”-nek ítéli a ciprusi ellentétet az a több vonatkozásban fellépő brit önkritika is, mely szerint hiba volt az Enózis mozgalmával szemben a ciprusi török kisebbség mozgalmát támogatni, mert ha Nagy-Britannia az első vagy legkésőbb a második világháború után elszánja magát arra, hogy lehetővé teszi a szigetnek Görögországgal való egyesülését, akkor azokban az időkben Törökország – az első világháború után mint volt ellenség, a második világháború után mint némileg rossz szemmel nézett semleges – ennek aligha tudott volna nagyobb súllyal ellentmondani, s azóta az egész helyzet konszolidálódott volna.

Nincs most helye mélyebben belemenni annak taglalásába, hogy egyáltalán milyen érteleme vagy értelemei lehetnek történelmi események értékelésében vagy okaik megmagyarázásában a „mesterséges” jelzőnek és az időnként hozzá fűződő elítélő hangsúlynak, mely sokszor egyszerűen a történelmi „Gonosz” működésére látszik utalni. Az adott összefüggésben ez a minősítés nem vitásan azt akarja mondani, hogy a ciprusi ellentét és a benne kifejezésre jutó harcias nemzeti tudat esetlegesen, nem szükségképpen jön létre, sőt kifejezett szándék, és pedig kisszerű önérdékből fakadó, hatásában kártékony szándék hozta létre. Semmi okunk sincs arra, hogy ezeket a tényezőket, az esetlegességet, az önkényes szándékot, a kártékony önérdéket mint történetalakító tényezőket lényegtelennek ítéljük. Itt sem kétséges, hogy nem lenne nehéz ténybeli bizonyító anyagot találni ennek az állításnak az alátámasztására: látatlanban is bizonyosak lehetünk abban, hogy mikor az Enózis mozgalma Ciprusban fellépett, minden anyaországbeli brit államférfi és ciprusi brit exponens, aki a brit szuverenitás fenntartását tekintette legfőbb feladatának, magától értetődően rájött arra az ellenhúzásra, hogy az Enózissal szemben *ne* a rosszízű gyarmati uralmi igény nevében lépjen fel, hanem a törökök önrendelkezési ellenigénye nevében, s ezt minden bizonnyal rendkívül ravasz reálpolitikának is hitte. Az a másik, a brit önkritikákban is felmerülő tétel, mely szerint Nagy-Britannia simábban és

a maga számára is előnyösebben konszolidálhatta volna a helyzetet, ha szabad utat enged az Enózisnak s nem játssza ki vele szemben a török kisebbséget – feltevés lévén –, tényekkel kevésbé támasztható alá: de elemzéssel és analógiákkal sok vonatkozásban lehet hivatkozni arra, hogy ebben az esetben a török kisebbség kezdettől fogva nagyobb belenyugvással viselte volna helyzetét, s még ha fel is lép nemzeti követelésekkel, valószínűleg belenyugodott volna abba, hogy jogos igényei a lausanne-i béke különleges és kölcsönös kisebbségvédelmi rendszerében kapjon megoldást. Persze ugyanígy hozhatók fel érvek amellett is, hogy a török kisebbség ügye egy Görögországhoz csatolt Ciprus esetén is idővel elmérgesedett volna, sőt esetleg kihatott volna Görögország vagy Törökország belpolitikai fejlődésére vagy világpolitikai elhelyezkedésére, és más okosorokon keresztül, de ugyanúgy háborús tűzfészket hozott volna létre, mint ma.

Ámde mindebben nem az a döntő kérdés, hogy a ciprusi ellentét „mesterséges” volta mellett felhozott mindeme *tények és feltevések* hitelesek-e, meggyőzőek-e vagy lehetségesek-e, hanem az, hogy ez a hivatkozott ellentétstítő tevékenység, azon felül, hogy helyet foglal az okok sorában, elegendő erőt képviselt és képvisel-e ahhoz, hogy *döntő ok* legyen, vagyis az eseményeknek folyamatos, egyértelmű medret ásson, és kritikus pillanatokban a döntő lökések megadja; s egyáltalán helytáll-e az egész érvelésnek az a szuggerált gondolata, hogy az „ellentétstítés” politikája az egész ellentétet lényegében úgyszólván a semmiből hívta elő, ami-ben az a további gondolat is benne van, hogy ha ez a politika megszűnne, akkor talán az egész ellentétet is vissza lehetne küldeni a semmibe.

A ciprusi ügyben az teszi nagymértékben kétségessé a külső hatalmi politikák döntő szerepét valló feltevést, hogy olyan tevékenységnek tulajdonít döntő jelentőséget, mely saját céljaihoz viszonyítva is nagyobb részben eklatáns módon sikertelen volt, az események további alakulását úgyszólván semmiben sem tudta kézben tartani, s éppen ahhoz vezetett el, amit mindenáron el akart kerülni: először a brit szuverenitás megszűnéséhez, majd egy olyan helyzethez, melyben Nagy-Britannia kimanővrította magát vagy kimanővrították őt a döntőbíró szerepéből is, s helyette az önálló ciprusi állam az Egyesült Nemzeteknek s rajta keresztül a szovjet politikának adott lehetőséget az ügybe való beleszólásra. S mi öröme lehet az ellentétek szorgalmas további szításában az atlanti szövetségnek, melynek sikerült egy olyan kiindulási helyzetből, melyben a vitában érdekelt mindkét szomszéd állam és a vitás területet kézben tartó gyarmati hatalom egyaránt a szövetség tagja volt, majd egy olyan további helyzetből, melyben a megalakult szigetállam ugyan e három atlanti állam garanciája – gyakorlatilag védnöksége – alatt állott, eljutni egy olyan helyzethez, melyben az atlanti szövetség nem képes az egyaránt tagállam Görögországot és Törökországot egy általa kívánt megegyezésre rábírní, sőt tehetetlenül kénytelen nézni, hogy éppen az ál-

tala „szított” nemzeti ellentétek eredményeképpen kialakuljon egy olyan ciprusi el nem kötelezettségi politika, mely a szigetállamot, ha nem is támaszpontjává, de legalábbis partnerévé teszi a szovjet blokknak és az arab államoknak, anélkül hogy ezeknek ezért az eredményért számottevő hatalmi politikai erőfeszítést kellett volna tenniük? s nincs haszna az atlanti szövetségnek a ciprusi görög–török egyetértésnek a ciprusi állam szabályos működését megbénító felbomlásából sem, mert a nemzetközi tényezők végül is elismerték a kétnemzetiségű ciprusi állam jogutódjának a ciprusi görögök vezetése alá került s továbbra is független politikát folytató ciprusi államapparátust. De a másik oldalon sincsenek a siker komoly bizonyosságával kezelhető emeltyűi a Szovjetunió és a varsói szövetség ciprusi politikájának sem, mely az atlanti szövetség célkitűzéseinek meghíúsítása céljából a ciprusi görögök és törökök megegyezésére s ugyanakkor Görögország és Törökország megegyezésének meghíúsítására – mondhatni úgy is, hogy ez utóbbi ellentét „szítására” – törekszik: ez a politika, melynek célkitűzése szerint a ciprusi államnak a ciprusi nemzet önrendelkezése jegyében valóban önálló, támaszpontoktól és megszálló erőktől megszabadult, el nem kötelezett állammá kell válnia – még ha minden egyéb akadály el is hárulna az útjából –, minden jel szerint bármikor hajótörést szenvedhet egyrészt azon, hogy a ciprusi görögök és törökök nem hajlandók „ciprusi nép” módjára viselkedni, másrészt Görögország és Törökország esetleges megegyezésén, mely elsősorban nem a szovjet politika ellenzése miatt, hanem más okok miatt nem tud létrejönni. S a szovjet politika nincs védve még az ellen sem, hogy ez ügyben általa nem kívánt pillanatban, általa nem kívánt körülmények között bonyolódjék nemzetközi konfliktusba.

Érdemes-e ezek után jelentős magyarázó értéket tulajdonítani olyan ellentétstítő s egyéb hatalmi politikai tevékenységeknek, melyektől a kialakult ellentétek ilyen könnyen függetleníthetik magukat, s újból és újból ennyire keresztülhúzzák azok számításait, akik őket állítólag mesterségesen létrehozták, s különböző érdekeiket rajtuk keresztül akarják érvényesíteni? Minden jel arra mutat, hogy ezeknek az ellentéteknek – még ha kialakulásukban van is része külső hatalmi politikáknak – a saját dinamikája lényegesen erősebb a közrejátszó hatalmi politikák dinamikájánál. Lett volna csak a sziget tisztán egyforma lakosságú, vagy a kétféle etnikum egymástól területileg világosan elváló, semmiféle külső hatalmi politika nem tudta volna megakadályozni, hogy a sziget vagy annak világosan elváló részei a lakosság etnikumának megfelelő szomszéd országokhoz csatlakozzanak, és semmiféle külső hatalmi politika nem tudott volna a szigeten önálló államot létrehozni. Viszont a jelenlegi helyzetből is világosan kitűnik, hogy az ügyben működő hatalmi politikai erők a maguk jól vagy kevésbé jól felfogott, hasznos vagy kártékony hatalmi érdekeit csakis az ugyancsak jól vagy kevésbé jól felfogott *görög nemzeti érdek*, illetőleg *török nemzeti érdek közegein*

keresztül érvényesíthetik. S ezek a közegek – ha időnként mégannyira hatnak is rájuk külső hatalmi politikák – döntő pillanatokban és döntő kérdésekben minden másnál inkább függenek saját – anyaországbeli és szigetországbeli – nemzeti közvéleményüktől s annak a nemzeti érdekről vallott felfogásától. Világos ezek után, hogy egyrészt a ciprusi görögök és törökök megegyezni nem tudása, másrészt Görögország és Törökország megegyezni nem tudása – melyekhez diametrálisan ellentétes külső hatalmi politikai érdekek tartoznak, mert az egyiket az atlanti szövetség szítja, s a varsói csendesíti, a másikat fordítva – valójában nem ellentétes, hanem azonos okkal magyarázhatók: a külső hatalmi politikáénál nagyobb és egyenletesebb dinamikájú nemzeti ellentéttel. Ennek összetevőit próbáljuk a következőkben megkeresni.

*d) A ciprusi vita
mint a görög–török nemzeti elhatárolódás részkérdése*

Az egész ciprusi történelem áttekintése azt mutatja, hogy Ciprus történeti problémája és sorsa csupán a fél évszázados brit megszállás közjátékában s annak következményeiben különbözik mindazoktól az eredetileg görög nyelvű területektől, melyek sorra ottomán uralom alá kerültek és többé-kevésbé török lakossággal keveredtek. Az ottomán birodalom keretében való fél évezredes török–görög együttélés, melyben a görögök a meghódított fél szerepét vitték, hosszú évszázadokon keresztül kikerülhetetlen és olykor szinte már véglegesnek elfogadott adottságként jelent meg a görögök számára, hiszen az ottomán birodalom szinte pontosan a bizánci birodalom kereteit töltötte ki, s a görögök időnként még az ottomán államvezetésben is kaptak nem is jelentéktelen szerepet. A modern nemzeti tömegmozgalmak megjelenésekor azonban kiderült, hogy ez a kényszerű együttélés nem képes önkéntes politikai együttéléssé átalakulni, sor került tehát a két nemzet állami és területi elválására. Ez az elválás azonban nem bizonyult egyszerű dolognak, részben az ottomán hatalom sokáig érvényesülő túlsúlya miatt, részben az etnikai elhatárolás területi nehézségei miatt. A görög és török etnikumot ugyan a nyelvi és az ezzel nagyobb részben párhuzamos vallási különbség a legtöbb ponton elég jól elhatárolta, ellenben településeik az egymást követő és egymást fedő bizánci és ottomán birodalmak területének számos pontján meglehetősen szétszóródtak és egybefonódtak. Így az elválás igen hosszadalmas, véres és fájdalmas folyamattá vált, mely az 1820-as években megindult görög szabadságharcral kezdődött, s utolsó, döntő, a függő kérdéseket túlnyomó részben lezáró állomása az 1923. évi lausanne-i szerződés volt. Ebben a görögök mint a törökökkel folytatott utolsó háború vesztesei kénytelenek voltak hozzájárulni egy olyan népcseréhez, melynek során kb.

1 200 000 (zömmel kisázsiai és kelet-tráciai) görög cserélt helyet nem egészen 400 000 törökkel, ami a görögök vonatkozásában nagyobbbrészt már csak egy végrehajtott drasztikus és egyoldalú kitelepítés szentesítését jelentette. Ezután a görög–török ellentétek a népcsera egyenlőtlensége ellenére is elég gyorsan elsimultak, s a görögök minden jel szerint véglegesnek fogadták el a lausanne-i szerződés által létrehozott területi és etnikai állapotot. A görög–török elhatárolódás további folyamatához tartozik még, hogy a második világháború befejezése után Görögország minden különösebb ellentmondás nélkül megkapta a Törökországtól annak idején Olaszországnak jutott, tisztán görög lakosságú Rodoszt és Dodekanézoszt.

A leírt elválási folyamat eredményeképpen a közös vallás, közös nyelv, nagyjából közös történelmi sors, közös politika és kulturális hagyományok és aránylagos földrajzi közelség által összefűzött *görög nemzet*, illetőleg *török nemzet* olyan *éles körvonalakban* kialakult *európai típusú* nemzeti individualitásokká váltak, melyeket a saját egységes állami lét igen határozott törekvése tart össze, eltérően a sok ponton ma még lényegesen elmosódottabb körvonalú, bizonytalanabb állami kereteket alkotó ázsiai, afrikai és latin-amerikai nemzetekkel.

Ciprus kérdése ebben a perspektívában nyilvánvalóan nem más, mint része, még hozzá utolsó függőben lévő része a *görög–török területi elhatárolódás* történeti folyamatának. Csak a brit uralom közjátéka akadályozta meg, hogy a sziget hovatartozása a teljes egy évszázadig folyt görög–török párharc során szőnyegre kerüljön: ha brit uralom nincs, akkor a sziget sorsa minden józan valószínűség szerint legkésőbb a lausanne-i szerződésben eldőlné. A görög–török elhatárolódás történeti folyamata adja az ügyben kialakult szemben álló álláspontok történeti hátterét: az érdekelt felek az ügyet nemcsak Ciprusból nézik, hanem egy térben nagyobb komplexum és időben kiterjedtebb folyamat részeként is: a görögök az újkorban újra megalakuló és minden görög területet sorra magába kebelező újgörög állam szempontjából, a törökök pedig az idegen területeket sorra leadni kényszerülő, de minél többet, főleg pedig minden török lakosságot megtartani igyekvő újtörök állam szempontjából. Így mindkét fél olyan területi kereteket és egységeket vesz kiindulópontul, melyben magát döntésre hivatott többségnek, a másikat engedni kénytelen kisebbségnek tekinthesse. Ez tükröződik a szigetlakók sajátos érveléseiben is: a ciprusi görögök azt tudják, hogy ők a szigetnek több mint háromezer év óta ott élő őslakói és ma is vitán kívüli többsége, a ciprusi törökök pedig azt, hogy ők soha görög uralom alatt nem éltek, s az elmúlt századokban nem úgy érkeztek a szigetre, mint akik kisebbségként kéredzkedtek idegen országba az ottani többséggel szemben való lojalitás kötelezettsége mellett, hanem saját „török” országukban telepedtek le, ahol egészében a görögök voltak kisebbségben.

e) *Az egykori hódítási viszony továbbélő mérgező hatása
a ciprusi vitában*

Az előbb mondottaknak egyik legfőbb következménye az, hogy ennek az egész történeti folyamatnak s benne az egész görög–török ellentétnek, így a ciprusi ellentétnek is rendkívül fontos, és hozzátehetjük, mérgező eleme az a tény, hogy a két etnikailag elég élesen elváló nép történeti viszonyában a törököt a hódító, a görögöt az alávetett helyzete illette meg. Az olyan alávetettségi helyzetekben, ahol az alávetettektől különböző uralkodó etnikum csupán a felső rétegre szorítkozik, a felső réteg sorsa a modern tömegtársadalomban alig kétséges: vagy felszívódik etnikailag, vagy elfogadja elenyésző kisebbségi mivoltát, ha azonban egyikre sem hajlandó, akkor vagy kivándorol, vagy kilátástalan és pusztulásba vivő harcot vállal. Komplikáltabb a helyzet, ha az egykori uralkodó etnikum nemcsak „urak”-ból, hanem „nép”-ből is áll, azaz területi és etnikai „utánpótlása”, „hátvédje” is van, még ha kisebbség is az, mint Ciprusban. Ilyenkor állnak elő a legmérgesebb és legnehezebben megoldható etnikai és területi ellentétek, melyeknek végleges elhatárolása még szerencsés esetekben is igen késerves folyamat. Első fázisban azért, mert az uralkodó etnikum ilyen esetben sokkal nehezebben veszi tudomásul a többségnek a modern tömegtársadalomban elkerülhetetlenül igényelt és tartósan el nem vitatható önrendelkezési követelését. Mikorra pedig végre valamely okból kényszerül ezt elismerni, akkorra az addig elnyomott többség lesz az, mely a maga önrendelkezését és többségi helyzetét „uralom”-nak fogja fel, visszaautásítja az arányos területi megosztás gondolatát is, és többségi eszközökkel igyekszik létrehozni uralmi helyzeteket, elnyomást. Ez felkelti a megsemmisítéstől való félelmet az egykori uralkodó kisebbségben, melynek számára eredendően nincs tárgyi előfeltétele, történeti előzménye és érzelmi alapja annak, hogy lojalitást érezzen azzal az állammal szemben, amelybe a többség vinni akarja, mert hiszen van egy eleven, aktív lojalitása a saját etnikumával s ennek politikai testével szemben. Számára tehát a szokványos kisebbségi jog semmit sem mond, s a legkevesebb, amit egy politikai együttéléstől megkíván, a majorizálással szemben teljes biztonságot nyújtó valamiféle paritás. A többség számára pedig a kisebbség pusztja léte is az elnyomás emlékét idézi; s még az egyszerű állampolgári egyenlőség, még inkább a különleges kisebbségi jogok, pláne a számarányt meghaladó vagy paritásra irányuló követelések mögött azonnal az egykori uralkodó helyzet visszakövetelésének kísértete jelenik meg.

Az ilyen típusú etnikai és területi viták ritkán végződnek simán. *Dél- és Észak-Írország*, valamint *India és Pakisztán* viszonyában véres harcok után az egykor oszthatatlannak hitt terület kettéosztása következett be, hosszadalmasan erjedő és ma sem lezárt területi viták hátrahagyása mellett. Az *Erdély*

kérdésében magyarok és románok között folyt vitában az egykor alávetett románok jutottak az egész vitás terület feletti uralom helyzetébe, s az egykor uralkodó kisebbség „népe”, az ott maradt több mint másfél millió magyar került szükségképpen a lojalitás szempontjából *gyanús* állampolgár státusába, annak időnként súlyosbodó, máskor enyhülő, de mindenképpen kínos feszültséggel járó következményeivel. A *történeti Csehország és Algéria* esetében ugyancsak véres uralomváltások és harcok után az egykor uralkodó kisebbség „nép”-ének a teljes kitelepítése következett be. A többi hasonló eset közül a legismertebb, *Dél-Afrika*, ma még az első fázisban tart, vagyis a kisebbség a maga privilegizált-ságát fenntarthatónak véli, s ennek érdekében az apartheid és a dantusztánok fantasztikus, embertelen és kilátástalan politikai konstrukcióival próbálkozik, melyekkel implicite már el is ismeri, hogy a régi „magától értetődő” felsőbbség többé nem tartható fenn. Előbb-utóbb itt is el fog jutni az uralkodó kisebbség ahhoz a félelmes helyzethez, hogy az apartheid követelése *vele szemben* és az ő kárára fog megjelenni, s még boldog lehet, ha a lélekszámának megfelelő területre nézve kaphatja meg a *maga* apartheidjét. Kevés példát lehet felhozni arra, hogy ilyen feltételek mellett a két etnikum között az etnikai különállás fennmaradása mellett is közös állami tudat és békés politikai együttélés tudott kifejlődni; ilyen jött létre, ha nem is minden zökkenő nélkül, *Finnország* esetében a finn nyelvű többség és a svéd nyelvű kisebbség viszonylatában. Ennek azonban az egykori svéd uralom késői korszakának aránylagos szelídségén és a két partner magas politikai kultúráján kívül volt egy különleges történeti összekovácsoló tényezője: a carizmus elleni egy évszázados *közös* szembenállás és harc.

Lényegében nemcsak a ciprusi vita, hanem az egész görög–török elválás ilyen, hódítási viszony emlékével terhelt szembenállást jelentett, s a ciprusi vita némileg felszakította a nagyjában már lezajlott egyetemes görög–török szétválás behegedtnek látszó sebeit is. A görögök a török elnyomáson felül emlékeznek a kis-ázsiai görögök kitelepítésének súlyos körülményeire is, a törökök legfőbb mozgatója pedig az egykori alávetettek uralmától, sőt a népiirtástól való félelem; s ehhez mindkét félnek van több-kevesebb adaléka a közelmúlt ciprusi történelméből is.

Ezek a sötét emlékek terhelik és mérgezik tehát az utolsó görög–török területi vitát, a ciprusit, s teszik olyan nehezen kiegyenlíthetővé, könnyen elmérge-sedővé és önkéntes kompromisszumra alkalmatlanná. Ezért vállalhatja nehe-zen saját közvéleménye előtt bármely összegörög vagy ciprusi görög kormány, hogy lemondjon a szent nemzeti területnek minősített Ciprusról vagy annak a törökök által követelt egyötödéről – és bármely török kormány, hogy a közös fajtestvéreket idegenek, még hozzá az egykori alávetettek uralmának szolgál-tassa ki.

Mindezzel szemben természetesen helytálló az a megállapítás, hogy a békés ciprusi görög és török földművesek, iparosok és értelmiségiek nem akarnak a másik nép feletti uralomra vagy népcserére szervezkedni, hanem békén akarják tovább művelni apáik földjét, s folytatni a maguk békés foglalkozását. Ez így igaz, azonban az egyszerű emberek általában sohasem lelkesedtek azért, hogy „felrázzák”, nemzeti, vallási vagy társadalmi harcra szervezzék őket; ennek ellenére kritikus pillanatban a közösség közös cselekvését mindig az a kisebb, de öntudatosabb, harciasabb és aktívabb rész mozgatja, mely a közösség együttes céljait megfogalmazza, s azt védelemre vagy támadásra megszervezi. S hozzá kell tennünk, hogy Ciprus szigetén a görögök és törökök az ellenségeskedések előtti időben nemcsak azért éltek viszonylag békében, mert gonosz uszítók nem izgatták fel őket, hanem azért is, mert egy tartós és aránylag stabil *provizórium*ban éltek. Valahányszor azonban a sziget *végző* politikai hovatartozásának vagy státuszának kérdése felmerült, ellentétek azonnal lángra lobbannak.

f) Ciprusi állam, ciprusi nemzet, ciprusi nép

Ezeknek a felismeréseknek a jegyében kell értékelnünk az önálló *ciprusi állam* létezését, továbbá a *ciprusi nemzet* létezésének vagy lehetséges kialakulásának kérdését, valamint a *ciprusi nép* önrendelkezésének programját.

Az *önálló ciprusi állam* természetesen nemzetközi jogi tény, mely már csak azért is jelentős, mert része van abban, hogy az egész vita nemzetközi fórum elé került, de ettől függetlenül is olyan valami, amelyet, ha egyszer létrejött, nem lehet minden további nélkül visszaküldeni a semmibe. Ugyanakkor azonban tisztában kell lennünk azzal, hogy ez az állam nem valamely nemzet államalapítási akaratának eredménye, hanem „egy probléma megoldásaként” hozták létre olyanok, akik ebben az ügyben a világos nemzeti elválást pillanatnyilag megoldhatatlannak látták. Ma divatos, de kétélű ez az eljárás, mely államokat létesít problémák „megoldására” valóságos nemzeti háttér, államalapítási akarat nélkül, vagyis formai legitimitásokat az önrendelkezésben gyökerező érdemi legitimitás nélkül. Az így létrehozott államokban utóbb is ritkán alakul ki olyan egységes nemzeti vagy közösségi közvélemény, mely hátvédet nyújtana az államok nemzetközi létezéséhez szükséges alapmagatartás, a *belügyekbe való beleszólást elutasító* politikai álláspont számára.

Ciprus esetében nem vitás, hogy *ciprusi nemzet* nem létezett és nem létezik a szónak sem wilsoni, sem lenini értelmében, s Ciprus *politikai* egysége mindenkor vagy egy szélesebb államalakulathoz való tartozás, vagy külső hódítás egysége volt: a közös történelmi sors nem eredményezett semmiféle olyan

közös történelmi tapasztalatot, élményt vagy egyéb eseményt, mely valamiféle, görögöt és törököt egyaránt összefogó ciprusi nemzeti vagy állami tudatot hozott volna létre, mint ahogyan a történelem a svájci németeket, franciákat, olaszokat és rétorománokat svájci nemzetté, a finnországi finnek és svédek finn nemzetté kovácsolta össze. Ciprus esetében, éppen ellenkezőleg, a két nép történelmi tapasztalata az összgörög, illetőleg az osztörök nemzet történelmi tapasztalataival voltak párhuzamosak; vagyis úgy viszonylottak, hogy ami az egyiknek győzelmet vagy felszabadulást hozott, az a másiknak alávetést vagy hátrátételt jelentett. Az egyetlen történelmi élmény, mely a ciprusiak valamelyes összekovácsolódására alkalmat adhatott volna, a brit gyarmatosítás elleni valamiféle közös harc, teljes szélességben sohasem jött létre: a brit hatalom, mikor megjelent, a görög lakosság számára felszabadítóként jelentkezett; mikorra pedig a gyarmati állapot a görögök számára már terhes kezdett lenni, nem az önálló Ciprus, hanem a Görögországgal való egyesülés, az Enózis mozgalma lépett fel, amivel szemben most már a török kisebbség keresett támaszt a gyarmatosító hatalomban, addig is, amíg sorsát a török államra nem bízhatja. Így nem nagy a valószínűsége annak, hogy a jövőben létre tudjon jönni a ciprusi állam keretében nemhogy egy ciprusi nemzet, de akárcsak egy állam fenntartására irányuló nemzetfeletti közösségi akarat is; s aligha akadnak akár most, akár a jövőben olyan emberek, akiknek elsődleges politikai lojalitása a ciprusi állam felé irányulna. Ilyen körülmények között nagyon beható közelebbi tisztázás nélkül szinte semmi reális tartalma nincs annak az elvileg helyes általános tételnek, mely szerint a vitás kérdéseket a „*ciprusi nép*” önrendelkezése alapján kell elintézni.

Ugyanígy nem beszélhetünk külön „ciprusi görög”, még kevésbé külön „ciprusi török” nemzetről vagy akár mikronnemzetről sem: az időleges különállás ellenére sem érték egyik népcsoportot sem olyan történelmi élmények, melyek leválasztották volna őket az összgörög, illetőleg osztörök nemzetről. Az anyaországi és ciprusi görögök jelenlegi ellentétei is inkább a kormányok ellentétei, mintsem a nemzeti szétválás jelei, s legfőbb tárgyuk csupán a sziget politikai sorsával kapcsolatos *közvetlen* tennivalókra vonatkozó eltérés. Eddig egyetlen ciprusi görög vezető sem mert, s valószínűleg ezután sem mer olyan nyilatkozatot tenni, hogy az Enózist mint végső célt feladta vagy feladhatónak tekinti. Még ha fel is tételezzük, hogy az elmúlt években Ciprusban kialakult az önálló államiság haszonélvezőinek felső vezető rétege, mely most talán nem is bánja, hogy e pillanatban Görögország belső kormányrendszere a ciprusiak többsége számára elriasztóvá tette az egyesülést, e felső réteg esetleges ellenkezése a görögországi helyzet megváltozása esetén éppen úgy nem tudna ellenerőt kifejteni egy komoly sikerrel kecsegtető egységmozgalommal szemben, mint

ahogyan annak idején egy modenai vagy württembergi miniszter ambíciói az olasz vagy német egységmozgalommal szemben; s ez a vezető réteg maga tiltakoznék leginkább az ellen, hogy ilyen ambíciói vannak.

Mindezt szem előtt kell tartanunk, ha helyesen akarjuk értékelni a szemben álló felek által a ciprusi állam kérdésében elfoglalt esetleges pozíciókat. Az elmondottakból ugyanis az következik, hogy valahányszor a ciprusi állam vagy annak függetlensége mellett valamelyik ciprusi csoport állást foglal, a mögött *sohasem* valamiféle *ciprusi nemzeti lojalitás áll*, hanem kizárólag a Ciprusért folyó *nemzeti harc* valamilyen *taktikai szempontja*. A ciprusi állam a ciprusi törökök számára annyit ér, amennyire megvédi őket a görögök majorizálási törekvései ellen, a ciprusi görögök számára pedig csak azért és addig fontos, amíg fel lehet használni a törökök által követelt paritásnak, vagy a sziget egyötöd része átengedésének, vagy – most átmenetileg – egy elriasztó görög kormányzat uralma alá kerülésnek a kivédésére. Azokat a nemzetközi, nagyhatalmi vagy más külső tényezőket tehát, amelyek Ciprus államiságának fenntartása vagy függetlenségének megvédése mellett feltétel nélkül kiállanak, az fenyegeti, hogy bármiféle helyzetváltozás esetén azok fogják őket minden habozás nélkül akármikor dezavualni, akiknek védelmében kiállni véltek.

A ciprusi nemzet nem létezésének felismerése más világításba helyezi az *önálló ciprusi állam*, valamint a *támaszpontok és idegen csapatok* viszonyának kérdését is. A jelenlegi nagyhatalmi ellentétek e kérdésben úgy állanak, hogy a Ciprusnak Görögország és Törökország közötti felosztására irányuló törekvés a támaszpontok fenntartására irányuló törekvással kapcsolódik össze, a ciprusi állam függetlenségét hangsúlyozó álláspont viszont a támaszpontok és idegen csapatok eltávolítására irányuló törekvással. A valóságos, a mélyebb összefüggés azonban paradox módon pontosan *fordítva van*. Görögország és Törökország mint valóságos nemzeti államok részéről elképzelhető, sőt nagyobb távon várható is, hogy Ciprusnak vagy egy részének birtokában a nemzetközi helyzet megjavulása esetén előbb-utóbb a támaszpontok eltávolítását fogják kérni, sőt követelni, mert valóságos nemzeti államok általában kellemetlen kényszerűségnek szokták tekinteni a területükön lévő idegen katonai erőket. Ezzel szemben az önálló ciprusi állam léte és a támaszpontok és idegen csapatok között majdnemhogy szükségszerű összefüggés van: alig képzelhető olyan helyzet, melyben a ciprusi államot fenntartó görögök és törökök egyszerre és egyértelműen követeljék a támaszpontok és idegen csapatok eltávolítását; a ciprusi görögök ezt csak abban az esetben követelnék, ha a szigeten való többségüket enélkül is érvényesíteni tudják, mely esetben a ciprusi törökök fognak a támaszpontokhoz és idegen csapatokhoz ragaszkodni, akik viszont azok eltávolítását csak abban az esetben követelnék, ha biztosak lennének Törökország azonnali beavatkozási

készségéről és képességéről, mely esetben a ciprusi görögök ragaszkodnának a támaszpontokhoz és idegen csapatokhoz.

A ciprusi állam *léte* és a ciprusi nemzet *nem léte* közötti ellentmondás azonban csupán egyik tényező annak a helyzetnek: a *holtponthelyzetnek* az előidézésében, mely a ciprusi ügy állását leginkább jellemzi.

g) A ciprusi vita holtpontja

Mindaz, amit a ciprusi vita állásáról eddig elmondottunk, abban foglalható össze, hogy az ügy holtponton van; s még ha létre is jön a ciprusi görögök és törökök között valamiféle megegyezés, az is csak labilis egyensúlyi állapotot lesz képes létrehozni. Úgy is mondhatnánk, hogy a ciprusi helyzetet az jellemzi, hogy korlátozott mozgási lehetősége van néhány holtponthelyzet között: egyike ez azoknak az állandósított provizóriumoknak, melyekről nem lehet tudni, hogy megmozdításuk vagy meghagyásuk jelent-e nagyobb veszélyt a békére. Bár e holtponthelyzet okai az eddig mondottakból is kiderülnek, érdemes most rendszeresen is összefoglalni őket.

1. *Külső tényekben*, földrajzi, települési, politikai adottságokban rejlő okok: a) *a ciprusi török nemzeti csoport szétszórt települési elhelyezkedése*, ami a világos politikai elhatárolódást nehezíti; b) a nemzeti erőviszonyoknak az az állapota, mely szerint a *szigeten a görögök* vannak túlnyomó többségben, a *szigeten kívül* viszont *Törökország* van jelentős földrajzi közelségben és meglehetősen katonai fölényben, ami nehezíti teszi bármely fél részéről egyoldalú kész helyzetek teremtését, végül c) *az érdekelt országok világpolitikai elhelyezkedése*, mely szerint a szemben álló két nemzeti állam egyaránt az atlanti szövetség tagja, viszont őket és a vita színhelyét körös-körül az atlanti szövetséggel szemben álló országok veszik körül, ami a két ország közötti konfliktust újból és újból lelassítja, de egyben krónikussá is teszi.
2. A holtpont okozásában közrejátszó *lélektani tények*; a) *a görög-török történelmi viszonyoknak* az egykori török hódítási helyzetből és a szétválás súlyos emlékeiből adódó *teherletei*, melyek a törököket arra indítják, hogy szétszórt helyzetük ellenére se vállalják egy görög többségű országban az egyszerű kisebbség helyzetét, a görögöket pedig arra, hogy a jelentős török kisebbség ellenére is ragaszkodjanak az egész Ciprus görög jellegéhez, minek következtében b) *nem létezik* és a jövőben is aligha fog létrejönni valamiféle vegyes nemzetiségű és vegyes nyelvű, de közös politikai tudatú *ciprusi nemzet*, végül c) az, hogy *mindkét fél birtokban érzi magát*, noha egyik sem kizárólagosan, hanem csak részlegesen van birtokban, de azért mindennemű engedést úgy fog fel mint meglévő – valójában csak félig meglévő – pozíciók feladását.

3. A *jogi helyzet holtpontha* abban áll, hogy nem létezik olyan jogi alaptény, mely kiindulópontul felhasználható, legitimitások kialakítására alkalmas volna. Igaz, van egy olyan jogforrás, az 1959. évi zürichi–londoni szerződés, amelyre az ügyben felhozott mindennemű jogi argumentáció hivatkozik, s amely ma is jogalapja a jelenlegi helyzet két fontos elemének, az önálló ciprusi államnak és a brit–görög–török katonai jelenlétnek. Csak éppen e szerződés legdöntőbb, megoldásnak szánt harmadik alkatrésze, a kétnemzetiségű paritásos ciprusi görög–török kormányzás az, ami nem működik. Ma már az összes érdekelt fél e három alkatrész közül mindig csak egy kiragadott pontra hivatkozik, melyet abszolút érvényűnek vesznek, míg a többit ettől függőnek: a ciprusi görögök arra hivatkoznak, hogy Ciprus önálló állam, ahol övék a többség, a ciprusi törökök arra, hogy a ciprusi állam fennállásának feltétele a kétnemzetiségű közös kormányzás; az atlanti szövetség országai arra, hogy a szerződés szerint három tagállamuk is tarthat a szigeten csapatokat, a varsói szövetség államai pedig arra, hogy Ciprus önálló állam, melynek területéről minden idegen csapatot el kell távolítani. Azt azonban senki komolyan nem képzei, hogy e szerződésnek *egészben* való érvényesüléséből vagy jogi értelmezéséből kielégítő megoldás születhetne.
4. Az *ügyre vonatkozó világpolitikai pozíciók holtpontha* abban áll, hogy mindkét világpolitikai csoportosulás beleszorult egy olyan rövid lejáratú taktikai álláspont csapdájába, melynek szívós fenntartása hosszú távon egyikük érdekeit sem képes biztosítani, s melynek célját az adott helyzetben sem megközelíteni, sem feladni nem képesek. Az atlanti szövetség nem tudja elérni a szigetnek a maga zavartalan politikai ellenőrzése alá juttatását Görögország és Törökország megegyezni nem tudása miatt, a varsói szövetség nem tudja elérni az el nem kötelezettségi politikát folytató szigetállam stabilizálódását a ciprusi görögök és törökök megegyezni nem tudása, a ciprusi nemzet nem létezése miatt. Mindkét nagyhatalmi csoportosulásnak az ügyre való behatási képessége csak kisebb részben nyugszik saját hatalmi erejükön, nagyobb részben pedig az ügyben működő nemzeti erők és ellentétek saját dinamikáján. Mégsem akarja egyikük sem már beindult játszmáját feladni, mert attól fél, hogy ennek a másik venné hasznát. Holott valójában mindkettőjük sikertelenségének – a kétféle görög–török megegyezni nem tudásnak – oka egy és ugyanaz a dolog: a görög–török nemzeti ellentét, melyet egyáltalán nem vagy csak szűk korlátok között tudnak befolyásolni.

Az így kialakult többszörös holtponthelyzettel kerültek szembe mindazok a tényezők, melyek a ciprusi ügyet mint nemzetközi problémát eddig dűlőre vinni próbálták.

*h) A ciprusi vitában
eddig alkalmazott nemzetközi vitaintéző eljárások csődje*

Egy nemzeti ellentét nem a benne rejlő érdekkülönbség vagy elnyomás nagyságával arányban válik nemzetközi üggyé, hanem annak arányában, amilyen mértékben hatalmi űrt, vitás vagy gazdátlan területet hoz létre. A ciprusi ügynél sokkal nagyobb ellentétek és elnyomások léteznek, de Ciprusban ezek az ellentétek bizonytalanságot okoztak a tekintetben, hogy kinek van joga e területtel rendelkezni, ami azonnal nyugtalanságot kelt a nemzetközi államközösségben, melynek lényege az államok és területi hatásköreik világos elválasztása. Az ilyen nyugtalanság csak akkor ül el, ha világos helyzet jön létre az állami hovatartozás formális legitimitása tekintetében, s végleg csak akkor szűnik meg, ha ez a formális legitimitás az önrendelkezés érdemi legitimitásának is megfelel. A ciprusi ügy fentebb vázolt holtpontján azonban mostanáig többé-kevésbé megfeneklettek a nemzetközi vitaintézés általában szokásos útjain indult megoldási kísérletek.

1. Nem lehetséges a ciprusi ügybe való nemzetközi beavatkozást eleve visszautasítani azzal, hogy az ügy egy *szuverén állam belügye*, mert a ciprusi állam első perctől kezdve nem volt szuverén, nemcsak a területén lévő idegen katonai erők miatt, de az egységes ciprusi államalapító és államfenntartó akarat hiánya miatt sem.
2. Nem remélhető az ügynek a *két szemben álló állam vitájaként* való elintézése sem, mert az adott lélektani tényezők és hatalmi erőviszonyok egyaránt valószínűtlenné, sőt csaknem lehetetlenné teszik akár a békés, akár a kényszerű úton létrejövő végleges megegyezést.
3. Nem kilátásos az ügynek mint *nemzetközi jogi vitának* pártatlan jogi fórum, nemzetközi bíróság által való elintézése, mert sem a tételes nemzetközi jog általános szabályai, sem az ügyben létező egyetlen konkrét jogszabály, az 1959. évi zürichi–londoni szerződés értelmezése nem képesek a vita lényegét megragadó és elintéző feleletet adni.
4. Nem sok a lehetősége és valószínűsége annak sem, hogy az üggyel eddig foglalkozott és csapatai révén bizonyos részleges megelőző és pacifikáló tevékenységet kifejtő *Egyesült Nemzetek* ki tudjon alakítani ebben az ügyben valamilyen végleges érvényű, legitimitás forrásaként számításba jövő *nemzetközi akaratot*. Bármennyire kedvező feltételt jelent is az Egyesült Nemzetek közbelépése számára az a helyzet, hogy senki sincs kizárólagosan birtokban és az ügy holtponton áll, mindenekelőtt hiányzik vagy csak egészen szűk körben van meg a nemzetközi akaratképzés alapfeltétele: a *nagyhatalmi egyetértés*, mert mostanáig az érdekelt és szemben álló nagyhatalmi csoportosulások ebben az ügyben saját érdekeiknek diametriálisan ellentétes irányú

felfogása és érvényesítése mellett kötötték le magukat. De még ha a mainál sokkal szélesebb körben létre is jön a nagyhatalmi egyetértés, a nemzetközi államközösség adott szerkezeti feltételei mellett ez is elsősorban a hatalmi egyensúlyon alapuló békéltetés, kompromisszumkeresés, a feleknek a meg-egyezésre való késztetése útján tud működni, és csak ritkán képes szilárd legitimitás forrásául alkalmas közös akaratot létrehozni, különösen ha nem tud valamilyen már meglévő vagy kialakulóban lévő legitimitásra – elismert területi státusra, egyértelmű önrendelkezési igényre – támaszkodni.

5. Ilyen körülmények között vetődik fel egy, a nemzetközi államközösség jelenlegi gyakorlatában nem szokásos, bár egy évszázad óta állandóan sürgetett és nagymértékben esedékes módszer, a *pártatlan nemzetközi politikai döntőbíráskodás* eljárása, mint amely természeténél, az általa pártatlanul alkalmazott végső nemzetközi alapelvek, mindenekelőtt az önrendelkezési elv erejénél és tekintélyénél fogva alkalmas és képes arra, hogy a vitás ügyekben tartós legitimitásokat hozzon létre.

*i) Nemzetközi politikai döntőbíráskodás lehetősége
és a felek és nagyhatalmak ebben várható állásfoglalása*

Több ok szól annak feltételezése mellett, hogy az adott helyzetben mind a négy közvetlenül érdekelt fél – mindkét ciprusi nemzeti közösség és mindkét érdekelt egész nemzet – belenyugvással fogadná egy pártatlan fórumnak elvi alapon álló határozatát. Elsősorban azért, mert egy pártatlan politikai döntőbírói állásfoglalás szükségképpen figyelembe venné mindazt, ami mindegyik álláspontban méltányos; s ha nem is adhat egyik félnek sem garanciát arra, hogy az ő álláspontját fogja száz százalékig elfogadni, elegendő garanciát jelent arra, hogy nem engedi az ellenfelek álláspontját oly mértékben érvényesülni, ahogyan azt egy egyoldalú kész helyzet érvényesítené. Ilyentől pedig mindegyik félnek van oka tartani, még ha pillanatnyilag egyik sincs kényszerítve az engedésre. Az ügynek a végtelenségig való elhúzódása ugyanis mindegyik fél számára rejt magában veszélyeket, mert az események hullámmása mindegyikkel szemben létrehozhatja hátrányos kész helyzetek feltételeit, s egyik fél sem lehet bizonyos abban, hogy az idő neki dolgozik. A törökök számára az idő múlása veszélyt jelenthet a ciprusi törökök szétszórt kisebbségi volta és hátrányosabb népszaporulata miatt, a görögöket viszont a törökök nagyobb politikai és katonai súlyának esetleges érvényesülése fenyegeti. Feltételezhető tehát, hogy az érdekelt felekre akkor is hatással volna egy nemzetközi tekintéllyel rendelkező *pártatlan fórumnak elvi* alapon hozott méltányos *döntése* vagy véleménye, ha ugyanazt a megoldást lélektani és hiúsági okok miatt egyikük sem fogadná el *önkéntes* megállapodáson alapuló *lemondásként*,

vélt vagy valódi *pozíciók feladását megtestesítő kompromisszumként*. S ha elsőre talán nem mennének bele abba, hogy egy kötelező döntésnek alávéssék magukat, s egy esetleges véleményt sem fogadnának el azonnal, egy ilyen döntés mégis alkalmas volna arra, hogy medret ásson a további problémafelvetéseknek, igényeknek, lépéseknek és fejleményeknek, és közelebb hozná egy végleges megegyezés valószínűségét is.

Ami az ügyben érdekelt világpolitikai csoportosulásokat illeti, itt is áll az, hogy egy pártatlan döntés egyiküknek sem ígérhet százszázalékos sikert, de napvilágra hozhatja hosszú lejárátú közös érdeküket, mely előnyösebbnek tünteti fel számukra a vita befejezését, mint annak elhúzódását. Egy pártatlan fórum által teremtett végleges helyzet hosszú lejárátú érdeke az atlanti szövetségnek még akkor is, ha annak eredményeképpen fennmarad a ciprusi állam, mert ugyanakkor olyan helyzetet teremt, melyben e szigetállam már nem várhat további előnyöket nagyméretű világpolitikai játszmák továbbfolytatásától, s így megszűnik a sziget felett lebegő politikai bizonytalanság is. Ugyancsak hosszú lejárátú érdeke egy ilyen végleges helyzet a varsói szövetségnek még akkor is, ha ennek eredményeképpen a sziget előbb-utóbb megszűnik önálló állam lenni, és nemzeti területté, illetőleg területké válik, mert ebben az esetben szükségszerűleg határidősökké válnak és előbb-utóbb megszűnnek a támaszpontok is, és – ami lényegesebb – csökken Görögországnak és Törökországnak az atlanti szövetségre való rászorultsága is, mivel ezeket az országokat már ma is nem kis részben a ciprusi ügyben remélhető előnyök tartják az atlanti szövetségben; s egy annak segítségével létrejött végleges helyzet egyik vagy másik vagy mindkét országban könnyen jelentős belpolitikai vagy külpolitikai fejleményeknek és eltolódásoknak nyithat utat; ez volna a szovjet politika igazi nagy játszmája, nem pedig egy labilis ciprusi önállóság támogatása és a ciprusi „nép” reális tartalom nélküli önrendelkezésének sürgetése. Vagyis az elvi döntés a ciprusi ügyben mindkét világhatalmi csoportosulást arra kényszerítené, hogy érdekeiket és ellentéteiket ebben az ügyben sem túlértékelt helyi pozíciók kölcsönös és kicsinyes szerzésében, előretologatásában és őrzésében, hanem ennél magasabb és átfogóbb szinten fogják fel és fogalmazzák újra.

Nem kell ecsetelni, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete és ügye számára – melynek a ciprusi ügy anyagi terhet, katonai elkötelezettséget és világméretben a négy-öt nagyobb elintézetlen ügy egyikét jelentí – mekkora megkönnyebbülést jelentene és tekintélynövekedést szerezne az ügy végleges elintézése.

A végleges megoldás legfőbb nyertese természetesen a béke ügye volna, melyet nem szolgál sem az olyan időleges kompromisszum, mely a kritikus kérdéseket nyitva hagyja és az egész helyzet labilitását fenntartja, sem az olyan megoldás, mely merőben erőviszonyokat tükröz. Tragikus tévedés volna a jelenlegi világpolitikai csoportosulások ellentéteinek jegyében – melyek eltarthatnak tíz, húsz,

legrosszabb esetben harminc évig – megoldatlanul hagyni vagy rosszul megoldani olyan ügyeket, melyek tovább erjednek, vagy robbanásveszélyt jelenthetnek akár százéves távlatban is, mikor egy tartósságot és legitimitást szuggeráló megoldás békességet hozhat egyszer s mindenkorra, vagy szerényebben szólva emberileg belátható időre.

13. Egy döntőbíróági állásfoglalás lehetséges tartalma a ciprusi vitában

a) Ciprus lakosságának önrendelkezési jogáról és annak lehetséges tartalmáról

Az olyanféle területi vitákban, amelyen a ciprusi is, egy pártatlan politikai fórum határozatának mindenekelőtt azt kell megállapítania, hogy a szóban lévő ügy és a szóban lévő terület olyan jellegű-e, melyre nézve *helye van az önrendelkezési jog* mint nemzetközi legitimitásvagy alkalmazásának. Előfordulhatnak ugyanis olyan különleges és kivételes körülmények, melyek ennek az elvnek az alkalmazását adott esetben értelmetlenné, céltalanná vagy kivételesen mellőzhetővé teszik, pl. a vitás terület lakatlansága, egyéb irányú jelentőségéhez mérten elenyészően csekély lakossága, egészen különleges igénybevételei módja stb. Nyilvánvaló, hogy Ciprus esetében semmi ilyenről nincs szó: évszázadok óta folyamatosan ott élő, a szigetet gazdaságilag kiaknázó, annak földjéből és javaiból szokásos módon élő s ahhoz mint szülőföldjéhez kapcsolódó nagyszámú lakossággal állunk szemben, és semmi olyan körülmény nem áll fenn, ami ott az önrendelkezési elv alkalmazását lehetetlenné vagy értelmetlenné tenné.

E kiinduló megállapítás után egy pártatlan politikai fórumnak az önrendelkezési jog tartalma tekintetében három lehetséges válasz között kell az ügy politikai, nemzeti és társadalmi adottságai szerint választania: el kell döntenie, hogy vajon az adott esetben az önrendelkezési jog a) *egy egész nép* jogát jelenti-e arra, hogy saját *külön nemzeti államát* megalakíthassa, vagy pedig b) valamely nagyobb nemzethez tartozó *nép* jogát arra, hogy szülőföldjét a maga nemzetiségének megfelelő államhoz *csatolhassa*, vagy végül c) egy olyan népnek vagy népcsoportnak, mely bármely okból sem önálló nemzeti államot nem alakíthat, sem más meglevő államhoz nem csatlakozhat, a jogát arra, hogy a maga nemzeti, népi hovatartozásának vagy saját politikai keret iránti igényének valamilyen *különleges politikai formát* adhasson, ami lehet pl. egy önkormányzati terület, egy mikroállam, egy többnemzetiségű federatív állam stb.

Ciprus esetében egy pártatlan fórum aligha térhetne ki annak megállapítása elől, hogy az első alternatíva, a saját *nemzeti állam* alakítása nem jön számításba, mivel egyértelmű összekovácsoló történeti élmények híján külön ciprusi nemzet nem létezik, és nem túl nagy jövőbeli megalakulásának valószínűsége sem. Nem azt jelenti ez, hogy Ciprussal kapcsolatban az önrendelkezési elv jegyében ne volna felvethető az a kérdés, hogy Ciprus lakossága nem akar-e önálló ciprusi államot létrehozni vagy fenntartani, hanem azt, hogy egy önálló ciprusi állam Ciprus adott feltételei között nem az első alternatívát, az önálló nemzeti állam létrehozásának jogát valósítja meg, hanem a harmadik alternatívát, a különleges politikai keret létrehozásának jogát.

Ilyen körülmények között egy pártatlan fórumnak nyomatékkal mérlegelnie kell a második alternatívát, a lakosok nemzeti hovatartozásának megfelelő *szomszéd országhoz való csatlakozás* lehetőségét. Ezt első látásra megnehezíti az a tény, hogy Ciprusban nem egy nemzetiség él, hanem kettő: a görög többség és a török kisebbség, mely utóbbi csak részben él aránylag összefüggő területeken, részben pedig az egész szigeten szétszórta; ezért követelik a görögök a sziget oszthatatlan egységére és a törökök szétszórt elhelyezkedésére hivatkozva a maguk számára a sziget politikai sorsa feletti rendelkezés jogát, a törökök ellenben a sziget arányos megosztását. Egy pártatlan fórumnak tehát az önrendelkezési jog alkalmazhatóságának megállapítása után először Ciprus oszthatatlan egységének vagy *feloszthatóságának* kérdésében kell döntenie, vagyis abban, hogy az önrendelkezési jogot a szigetre mint egységre, vagy pedig annak minden egyes részterületére, községére stb. kell-e vonatkoztatni; ha pedig úgy találja, hogy a sziget felosztása elvileg nem lehetetlen, tisztáznia kell, hogy általában és speciálisan Ciprus szigetén fennáll-e és miben áll egy ilyen többségében *szétszórtan élő* kisebbség önrendelkezési joga; s ha fennáll, döntenie kell a két nemzeti terület *elhatárolása* tárgyában.

Döntenie kell továbbá abban a kérdésben is, hogy a nemzeti elhatárolás nehézségei és esetleg más okok miatt nem vethető-e fel a harmadik alternatíva, a *sajátos politikai keret* felállítása.

Határoznia kell egy pártatlan fórumnak abban is, hogy mi legyen és mi lehet az önrendelkezési jog megnyilvánulási módja, eljárása akár a nemzeti elhatárolódás, akár a különálló államalakulás kérdésében: mennyiben szükségeszerű a *népszavazás*, és mennyiben lehetséges más eljárás.

Végül határoznia kell egy pártatlan fórumnak a határozatával kapcsolatban felvetődő *járvékos kérdések* vagy *kikötések*, valamint *saját eljárása* tárgyában is.

b) *Ciprus oszthatatlan egységéről vagy felosztható voltáról*

Abban a kérdésben, hogy egy vitás terület tárgyában az önrendelkezési elvet oszthatatlanul az egész területre kell-e vonatkoztatni többségi alapon, vagy külön-külön minden egyes pontjának (részegységének, községének) a hovatartozására, eleve ki kell kapcsolnunk azokat az önrendelkezési elvtől idegen, látszólagos célszerűségekre hivatkozó elveket és szempontokat, melyeket már államalakulási és határvonási szempontokként is elvetettünk, mint amelyek minden esetleges hasznosságuk ellenére sem rendelkeznek az önrendelkezés legitimáló erejével. Egy terület politikai oszthatatlansága mellett komoly meggyőző érvként annak politikai, közösségi, nemzeti kohézióját lehet felhozni, mint ami adott esetben önrendelkezési akaratban is meg tud nyilvánulni. Nem érv ellenben az oszthatatlanság mellett sem a stratégiai szempont, sem a földrajzi, közlekedési, gazdasági egység, s ugyanígy nem döntő érv a *szigeti jelleg* sem. Természetesen sok tényező hat abban az irányban, hogy egy sziget politikailag is egységet alkosson vagy egyazon államhoz tartozzék, ez azonban, mint azt Írország vagy Hispaniola példája mutatja, nem szükségszerű: ha a szigetlakók egymás között politikailag nem férnek meg, a szigeti jelleg nem írja elő feltétlenül, hogy egy szigetre az önrendelkezési elvet szükségképpen mint feloszthatatlan egységre kelljen vonatkoztatni, sőt ez egyenesen ellenkeznék az elv szellemével.

Hogy mely esetben állhat fenn egy területnek az önrendelkezési elv szempontjából való *feloszthatatlansága*, azt azzal szeretnénk érzékeltetni, hogy Ciprust egy olyan területtel, éspedig ugyancsak szigettel hasonlítjuk össze, melynek önrendelkezés szempontjából való oszthatatlansága vitán felül áll, annak ellenére, hogy egy olyan elképzelt helyzetet tételezünk fel, melyben a lakosság véleménye a politikai hovatartozás kérdésében nem egységes.

Ilyen elképzelt példaként Korzika szigetét hozzuk fel, mellyel kapcsolatban valaha felmerültek olasz igények is. Ha feltételezünk egy ilyen tárgyú népszavazást, akkor világos, hogy Korzika nyelv, etnikum, történelmi sors és történelmi tudat szempontjából olyan homogén egység, melynek lakói, bármilyen területi megoszlást mutatna is a népszavazás eredménye, az együttmaradásra nagyobb súlyt fektetnek, mint arra, hogy melyik országhoz kerülnek; aminek a népszavazási kérdésfeltevésben is kifejezésre kell jutnia. Ilyenkor beszélhetünk egy terület politikai, *önrendelkezési* – nem pedig célszerűségi, földrajzi – szempontból való oszthatatlanságáról.

Nyilvánvaló, hogy Ciprus esete pontosan ellenkezője Korzika esetének: lakossága két, nyelvileg, etnikailag, vallásilag és kulturálisan egyaránt szabályosan elváló csoportra oszlik, melyeknek nemzeti hovatartozása a nyelvi és etnikai különbséggel tökéletesen párhuzamos. Nincsenek tehát olyan görögök, akik in-

kább egységesen Törökországnál akarják tudni szigetüket, mintsem felosztva – sem olyan törökök, akik előnyben részesítenék Görögországot a felosztással szemben.

Ezek szerint Ciprus nem képez politikailag szükségképpen feloszthatatlan egységet, s így a Ciprus önrendelkezésére vonatkozó kérdésfeltevésnek nem indokolt a felosztás lehetőségét feltétlenül kizárnia.

*c) A szétszórtan élő kisebbség önrendelkezési jogáról
és annak tartalmáról*

Míg egy önrendelkezési szempontból oszthatatlannak ítélt terület feletti önrendelkező akaratnyilvánítás az egész területre vonatkozik, így annak sorsát a többség szabja meg, s a kisebbségben maradt csoportok számára csak a *kisebbségi jogok* követelésének lehetősége marad, addig egy feloszthatónak minősülő terület esetén az összterületen kisebbségben lévő csoport is *önrendelkezési jogot* igényelhet a maga részterületei, a maga lakóhelyei tekintetében. Ha az eltérő nemzeti csoportoknak – népszavazás esetén az eltérő akaratnyilvánításoknak – a területi elhelyezkedése világos határvonalakat mutat, ebben az esetben a területnek e vonalak mentén való nemzeti és állami megosztása külön elvi problémát nem jelent, legfeljebb kisebb részegységek, határterületek, határvárosok kapcsán. Ha Ciprus területén léteztek volna ilyen éles etnikai határvonalak, úgy a sziget megosztása feltehetőleg már rég, talán a brit gyarmati időben is megtörtént volna, s utóbb alighanem a megfelelő nemzeti államokhoz való csatlakozás is simán lezajlott volna. A problémát a török lakosság aránylag szétszórt elhelyezkedése jelenti: a kérdés az, érvényesíthet-e és milyen formában egy ilyen szétszórtan lakó kisebbség önrendelkezési jogot, és hogyan provokálhat egy olyan felosztást, mely őt saját, kívánt nemzeti államába juttatja.

Nyilvánvaló, hogy a probléma fel sem vetődik egy lakott területre frissen bevándorolt, az új hazával szemben lojalitást vállalt, területileg szétszórtan elhelyezkedő kisebbség vonatkozásában. De teljességgel más a probléma, ha egy területnek nemzetileg vegyes lakossága hosszú történeti folyamat eredményeként már a modern nemzeti keretek kialakulása előtt adva van, s így az önrendelkezés igénye s ennek folyományaként egyik vagy másik vagy mindkét oldalról a nemzeti és területi elválás igénye *egyszerre* lép fel ellentétes politikai tudatú lakosságok körében. Itt önmagában a letelepedés sorrendje nem lehet döntő, s meglehetősen természetlenek az ilyen tárgyú elsőbbségi viták, hiszen bármikor történtek is a különböző letelepedések, azok nem egy mai értelemben vett, már kész nemzeti közösség és állami szervezet iránti lojalitás természetes kötelezettsége jegyében történtek. Különösen, ha a részben vagy egészben szétszórt

kisebbség az egymást követő történelmi uralomváltások folyamán a szóban lévő területen a maga politikai keretébe, a maga államába költözött be – mint a törökök Ciprusra –, nehéz tőle az esetleges többséggel s annak későbbi politikai alakulataival szemben lojalitást követelni, s rossz néven venni, ha a teljes önrendelkezés igényét támasztja, és államalakulási, elszakadási vagy csatlakozási törekvések hordozójává válik.

Az ilyen kérdésekben állást foglaló pártatlan fórumoknak tehát indokolt az ilyenféle történelmi gyökerű szétszórt kisebbségek külön önrendelkezési jogát is mérlegelni, és figyelembe venni azt az igényüket, hogy a lehetőséghez képest minél nagyobb arányszámban akarnak a saját nemzetiségüknek megfelelő nemzeti államhoz tartozni. Természetesen ilyenkor az egymással szemben álló nemzetiségi csoportok és nemzeti akaratok érthető, bár nem demokratikus elfogultsággal és mindenféle nacionalista indokolással arra törekednek, hogy nemzetiségi arányok szempontjából minél előnyösebb birtokviszonyt, uralmi vagy többségi helyzetet tartsanak fenn vagy hozzanak létre; s ha területi elhatárolásra kell javaslatot tenniük, úgy a saját nemzeti állomány minél teljesebb egybefogására és együtt tartására törekednek, ha kell, kisebb-nagyobb számú idegen lakosság bekebelezése árán is. Pártatlan fórumoknak viszont ilyen helyzetben arra kell törekedniük – s arra is szoktak törekedni –, hogy olyan, akár nagyon is kacskaringós határt vonjanak, mely minél kevesebb idegen kisebbséget hagy meg a másik oldalon, s amennyit meghagy, az lehetőleg egyenlő számú legyen a határ mindkét oldalán; ez egyrészt kölcsönös garanciát jelent az elnyomás kísértésével szemben, másrészt kiélezettebb helyzetekben aránylag kedvezőbb feltételt nyújt a kölcsönös helyváltoztatásra is.

Nem vitás, hogy az a folyamat, melynek során az egymás területén egybefonódóan és szétszórtan elhelyezkedő görög és török nemzet a felbomló ottomán birodalomból két különálló nemzeti államra vált szét, jellegzetesen ilyen, legutóbb említett típusú elhatárolódási problémát jelentett. Egyik nemzet sem szétszórt, bevándorló kisebbségként kéredzkodott be a másiknak a területére, hanem különböző időpontokban a maga saját államában rendezkedett be. Így mindkét nemzet a maga egészében – mind összefüggő, mind szétszórt népi területeire nézve – az önrendelkezés és államfenntartás jogos igényével lépett fel. S éppen a két egymást követő nagy birodalom szinte teljes területi azonossága okozta, hogy a görög–török határviták a szokványos, valóban *határterületekre* szorítkozó határvitáknál sokkal szélesebb területen vonatkoztak szétszórt kisebbségek területeire is, melyek a modern nemzetalakulás igényének a megjelenésével nem a kisebbségek szerényebb követeléseivel léptek fel, hanem az önrendelkezés teljes igényével. Ebben a formában jelentkezik a ciprusi nemzeti közösségek önrendelkezési igénye is, mind a többségé, mind a kisebbségé.

*d) Az egyetemes görög–török elhatárolódásnak
a ciprusi elhatárolódásra való kihatásáról*

Ha mindezek alapján a két ciprusi nemzeti csoport önrendelkezési igényét csak Ciprus vonatkozásában nézzük, akkor érthetőnek látszik a török kisebbségnek az a beállítottsága, hogy szétszórtsága ellenére sem akar semmi körülmények között egy görög nemzeti jellegű államban kisebbség lenni, és indokoltnak látszik az az álláspontja, hogy Ciprust a nemzetiségi arányok szerint kell úgy kettéosztani, hogy a török rész mennél több török lakost foglaljon magába, s kétfelől egyforma számú kisebbségek maradjanak, melyek egyaránt kisebbségi jogokat élvezzenek, s ha akarnak, helyet cserélhessenek. Ez az a pont azonban, ahol különleges szempontként lép közbe annak az egyetemes görög–török elhatárolódásnak a története, melynek a ciprusi vita is csak egy utolsó megmaradt részfolyamata.

Tudjuk, az egyetemes görög–török elhatárolódás nem pártatlan fórum asszisztenciája mellett zajlott le, mely a fentiek szerinti határt körültekintően megvonta volna, hanem egy keserves és véres folyamat volt, egy nagyméretű, drasztikus és a görögök terhére nem arányos népcserével mint záróakkorddal. Aszerint, hogy ennek a múltbeli ténynek találjuk-e olyan következményeit, melyeket egy pártatlan fórum ma is számba vehet, a ciprusi görög–török elhatárolás kérdésében háromféle eredményre, háromféle döntéshez juthatunk.

1. Az első lehetséges döntés egy olyan értékelésen alapul, mely szerint a félszázada lezajlott görög–török népcsere aránytalansága olyan tény, amelynek jelentős, *mai napig is kiható* következményei vannak, egyrészt objektív tényezőként Görögországnak mai napig fennálló túlnépesedésében, másrészt az egykori áttelepülni kényszerültek ötvenévesnél idősebb tagjainak ma is élő emlékeiben a népcsere kíméletlen és fájdalmas voltáról. Mindez ugyan nem adhat jogcímet arra, hogy ma, ennyi idő elteltével mozgalmak induljanak a lausanne-i szerződés rendelkezéseinek az önrendelkezés nevében való revíziójára, de arra igen, hogy ezt az egykori aránytalanságot egy pártatlan fórum Ciprus szigetével kapcsolatban valamiképpen „beszámítsa”; vagyis mérlegelje, hogy ez az egykori több mint félmillió aránytalanság nem indokolja-e elegendően a százezernyi, vagyis amahhoz képest aránylag kisszámú ciprusi török lakosságnak minden további nélkül görög többségi uralom alá való rendelését. Egy ilyen döntés lényegében a görög, illetőleg a ciprusi görög álláspont elfogadását jelentené, csak éppen nem Ciprus elvi oszthatatlansága alapján, hanem az egykori népcsere aránytalanságának kiegyenlítése-képpen. Ez esetben a ciprusi törökök számára a *kisebbségi jogok* biztosítása és az *áttelepülés* lehetősége maradna meg.

2. A másik lehetséges döntés abból az ellentétes értékelésből indul ki, hogy a félszázada lezajlott népcsere, bármily aránytalan volt is, lezárt tény, melyet maguk a görögök sem gondolnak hatálytalanná tenni; azok, akik ennek igazságtalanságát személyes bántalomként felpanaszolhatják, legalább ötvenévesek, tehát az egykor helyét változtatott lakosságnak egy kis, évről évre tovább csökkenő és belátható időn belül kiháló hányadát jelentik, nem is beszélve arról, hogy az őket ért igazságtalanságot semmiféle ciprusi döntés nem tudja jóvátenni; ami Görögország túlnépesedését illeti, ebben ugyanannyi része lehet az ország fejlődési egyenlenségeinek, mint az egykori áttelepülésnek, annál is inkább, mert az áttelepült görögök részben ugyancsak mások rovására kaptak helyet. E szerint az értékelés szerint Ciprusban a görög–török elhatárolást a Ciprussal közvetlen összefüggésben nem lévő görög–török népcsere előzményétől *függetlenül*, merőben a *ciprusi helyzet* figyelembevételével kell elvégezni. Minthogy pedig itt két egyaránt begyökerezett lakosságról van szó, ezek között igenis helye van a terület arányos megosztásának úgy, hogy a saját nemzeti területeken minél több görög, illetőleg török lakosság foglaljon helyet, és az egyenlő számú kisebbségeknek módjukban legyen esetleg kölcsönösen helyet cserélni. Vagyis a pártatlan fórum abban az esetben, ha az egykori görög–török népcsere aránytalanságát *máig már nem kiható* ténynek tekinti, lényegében a török, illetőleg ciprusi török álláspontot teszi magáévá.
3. A harmadik lehetséges döntés egy közbülső – és talán a legrealisabb – értékelésen alapul, mely szerint a félszázada lezajlott görög–török népcsere aránytalanságának jogcímén ma már nem volna méltányos kisebbségi sorsra juttatni vagy helyzetváltoztatásra készíteni a sziget török lakosságának azt a részét, mely összefüggő, aránylag kompakt elhelyezésben foglal helyet főleg a fővárostól északra és esetleg az északi partvidék más pontján is; ezeket a területeket tehát minden további nélkül török nemzeti területeknek kell nyilvánítani; ezzel szemben az egész szigeten szétszórtan élő többi török lakosság vonatkozásában, mely nagyjából *így is, úgy is csak helyváltoztatás árán kerülhetne török állami keretbe*, igenis számításba lehet venni a negyven-egyházy év előtti népcsere aránytalanságát; tehát az összefüggő török területen felüli többi ciprusi területet görög nemzeti területnek kell nyilvánítani. Természetesen ebben az esetben is biztosítani kell a megmaradó török és görög kisebbségek kisebbségi jogait és áttelepülési lehetőségét. Egy ilyen, a görög és török álláspont között középen álló döntés eredményeképpen tehát ugyancsak Ciprus politikai megosztása következne be, de nem szigorúan a lakosság megosztása arányában.

Egy pártatlan fórumnak tehát, amennyiben Ciprust a ciprusi lakosság két nemzeti csoportjának megfelelően akarja felosztani, illetőleg odaítélni, e háromféle döntés között lehet választania, aszerint hogy az egykor lezajlott görög–török népcsere kihatásait aktuális, elévült vagy részben aktuális tényeknek tekinti-e. Megítélésünk szerint a legmeggyőzőbb érvek a harmadik helyen említett közbülső döntés mellett hozhatók fel.

A nemzeti elhatárolás e lehetőségei nem azt jelentik, hogy egy pártatlan fórumnak Ciprust szükségképpen a *két vitázó szomszéd állam* között kell felosztania vagy odaítélnie, s más megoldást, közöttük az *önálló Ciprus* lehetőségét teljességgel ki kell kapcsolnia. Hanem azt, hogyha a probléma teljességét átfogó döntést akar hozni, akkor – még ha az önálló Ciprust lehetséges megoldásnak ítéli is – nehezen térhet ki az elől, hogy a ciprusi görög–török nemzeti elhatárolás kérdésében állást ne foglaljon arra az esetre, ha az önálló Ciprus bármely okból utóbb járhatatlan útnak bizonyulna.

*e) A ciprusi nemzeti elhatárolás statisztikai kritériumairól
és az elhatárolás tárgyában való népszavazás mellőzhetőségéről*

Mindeddig arról volt szó, hogy egy pártatlan politikai fórum maga hogyan határozhat a ciprusi nemzeti elhatárolás kérdéseiben az önrendelkezési elv alapján. Nem foglaltunk ellenben állást, vagy csupán néhány utalást tettünk abban a kérdésben, hogy egy ilyen fórumnak saját végső állásfoglalását megelőzően kell-e s mennyiben kell az önrendelkezési elv alkalmazásaként külön eljárásokat provokálnia vagy javasolnia: népszavazást, népképviselői szervek állásfoglalását vagy esetleg más formát. Véleményünk szerint a ciprusi népszámlálások által nyilvántartott görög, illetőleg török anyanyelv s az ezekkel az esetek túlnyomó részében párhuzamos görögkeleti, illetőleg mohamedán vallás, valamint az ezekkel ugyancsak párhuzamos és a lakosság tekintélyes részében még elevenen élő etnikai jellegzetességek és szokásbeli különbségek teljesen világosan jelölik Ciprusban a nemzeti hovatartozás személyi körét, teljesen világosan megmondják, hogy kik, mennyien és hol vannak görögök és kik, mennyien és hol vannak törökök. Azok az ottomán birodalom más helyein nagyobb számban is előforduló különleges helyzetek, melyekben görög anyanyelvhez mohamedán vallási hovatartozás, török anyanyelvhez görögkeleti vallási hovatartozás kapcsolódott, Ciprusban olyan mennyiségben nem fordulnak elő, hogy az elhatárolást egészében problematikusvá vagy nehezzé tennék.

Mindebből pedig az következik, hogy a ciprusi nemzeti elhatárolás kérdésében az önrendelkezési elv minden további nélkül behelyettesíthető a nemzetiségi elvvel, ez utóbbi pedig az etnikai elvvel, pontosabban az etnikai elválasztó krité-

riumokkal, elsősorban az anyanyelvvel. Ez más szóval annyit jelent, hogy egy pártatlan politikai döntőbíráskodó szerv, mikor a sziget nemzeti hovatartozása, a két nemzeti közösség területi elhatárolása és esetleg közelebbi határvonal vagy határvonalak meghúzása tárgyában dönt, akkor ehhez adott esetben elegendő a rendelkezésre álló statisztikai adatokra támaszkodnia, s ezek alapján helyes határozatot hozhat formális önrendelkező állásfoglalás, népszavazás nélkül is. Vitatott statisztikák esetén esetleg külön döntenie kell abban, hogy mely statisztikákat, azok mely adatait vagy különböző statisztikák mely kombinációját fogadja el alapként; Ciprus esetében azonban az a valószínű, hogy rendelkezésre állanak olyan statisztikák, melyeknek együttes figyelembevétele a tényleges helyzet felmérését nagyobb nehézség nélkül lehetségessé teszi.

Teljességgel más módon jelentkezik ellenben az önrendelkező állásfoglalás, a népszavazás szükségessége, ha a pártatlan fórum nemcsak a két, már rég kialakult és egymástól elvált *nemzet*, a görög és a török elhatárolását veti fel, hanem más lehetőségeket is.

f) A kétnemzetiségű önálló Ciprusról és az e tárgyban való népszavazás szükségességéről

A nemzeti elhatárolás mellett Ciprus esetében felvetődik az önrendelkezés másik lehetőségeként valamilyen *különleges politikai forma* létrehozása is, tekintettel arra, hogy itt az önrendelkezés igényeit egyidejűen, egy területre nézve és egyforma elhatározottsággal két olyan, egyaránt begyökerezett nemzeti csoport érvényesíti, melynek területi elhatárolása nem könnyű. Az e probléma áthidalására számba jövő különleges politikai forma gyakorlatilag aligha lehet más, mint egy Görögországtól és Törökországtól egyaránt független, mind görög, mind török lakosságát egyaránt államfenntartónak valló *kétnemzetiségű ciprusi állam*. Ilyennek létrehozását kísérelte meg az 1959. évi zürichi–londoni szerződés, melynek alkotmányjogi és nemzetközi jogi konstrukciója, mint tudjuk, 1963 óta nem működik. Kérdés tehát, lehet-e és hogyan ezt a megoldási kísérletet – esetleg módosított formában – megismételni. Ebben a kérdésben az a furcsa helyzet áll fenn, hogy egyrészt egészen nyomatékos okok szólnak e megoldás kivihetősége ellen, másrészt egyéb okok szükségszerűen előírják e megoldás beható mérlegelését.

Az egyik oldalon alig lehet kitérni az elől a – fentiekben már több ízben megfogalmazott – felismerés elől, hogy Ciprusban alig remélhető közös nemzeti tudat kialakulása, de még közös nemzetfeletti közösségi tudat, federációs lojalitás kialakulása sem, mivel két befejezetten kialakult nemzeti csoport áll egymással szemben, melyeknek történeti élményei nem egyesítő, hanem elválasztó, sőt ellenségesen szembeállító jellegűek. Ezért mind a múltra, mind a jövőre nézve

joggal feltehető, hogy bármely közös kétnemzetiségű ciprusi államra irányuló megegyezés nem reális és őszinte államalkotási szándékban, hanem ellentétes célú nemzeti *taktikai* szempontokban gyökerezik csupán. Az ilyen konstrukció tehát a benne rejlő ideiglenesség és állandó válság lehetőség folytán igazi véglegesség, érdemi legitimitás forrása aligha lehet.

Ugyanakkor a másik oldalon parancsolólag adva van a kétnemzetiségű önálló ciprusi állammal mint megoldással való foglalkozás szükségszerűsége Ciprus jelenlegi *tényleges nemzetközi és nemzetközi jogi helyzete* folytán. Egy *önálló ciprusi állam* ugyanis ma (pillanatnyilag nem kétnemzetiségű formában) valóságban, nemzetközi jogilag és a világszervezet tagjaként létezik; ezenfelül a *kétnemzetiségű önálló ciprusi állam* a nemzetközi jogilag hatályát ma sem veszített 1959. évi zürichi–londoni szerződés és az azon alapuló (bár a ciprusi görögök által hatálytalannak nyilvánított) 1960. évi ciprusi alkotmány erejénél fogva a szigetnek ma is érvényes (ha nem is mindenben érvényesülő) nemzetközi jogi státusa. Igaz, hogy ennek a konstrukciónak a válsága és eredeti formájából való kifordulása okozta és okozza a nemzetközi problémát is jelentő ciprusi válságot; de éppen ezért áll az is, hogy ha a két ciprusi nemzeti közösség a jelenlegi zsákutcát megunva megtudna egyezni abban, hogy a kétnemzetiségű ciprusi államot újból működésbe helyezze, akkor ezzel nyomban megszűnne a válság külső oka, s vele a kérdés további nemzetközi tárgyalásának a lehetősége is: az Egyesült Nemzetek boldogan levonná az ügyet napirendjéről, és hazaküldené csapatait; mi pedig mindazt, amit egy pártatlan fórum közbelépésének lehetőségéről és esetleges döntésének tartalmáról elmondottunk és elmondandók vagyunk, nyugodtan eltehetnénk a legközelebbi válság idejére, ha mégannyira meg volnánk is győződve, hogy az belátható időn belül újból ki fog törni.

Mindez azért van így, mert egy nemzetközi pártatlan politikai fórum mint kivételes szerv elé – még teljes nagyhatalmi egyetértés és kedvező nemzetközi egyensúlyi helyzet esetén is – csak olyan ügy kerülhet, mely az államok egymás közötti rendjét megbontó nemzetközi problémát képez. Mihelyt tehát olyan fejlemény következik be, mely a kérdés nemzetközi probléma voltát megszünteti – ha hosszú távon mégannyira nem kielégítő is –, az ügy megszűnik a nemzetközi tényezők által megítélhető vitás ügy lenni, és azonnal visszamegy a rejtett feszültségeknek, nemzeti ellentéteknek, többségi elnyomásoknak és kisebbségi sérelmeknek abba a limbusába, amelyből a nemzetközi válságok elő szoktak ugrani.

De még ha a ciprusi ügy meg is marad jelenlegi elintézetlen és elintézést kívánó állapotában, a pártatlan nemzetközi fórum akkor sem léphet minden további nélkül keresztül az önálló ciprusi állam létezésén. A nemzetközi államközösség jellegzetes szerkezete folytán ugyanis rendkívül nagy tehetetlenségi nyomatéka van egy állam, különösen világszervezeti tagsággal rendelkező állam formális

létezésének, akkor is, ha nem valóságos államalapítási akarat eredményeként született, hanem csupán egy másként megoldhatatlannak látszó probléma megoldásaként, és akkor is, ha végül nem képes megoldani azt a problémát, melynek megoldásaként született.³¹

A probléma tehát az, hogy a pártatlan fórumnak szükségszerűen nyilatkoznia kell a kétnemzetiségű ciprusi állam mint *megoldás* tárgyában, de ezzel egyúttal egy létező *állam* létét helyesli vagy helyteleníti, javasolja vagy elveti. Márpedig a nemzetközi közösség államok közössége, a nemzetközi vita államok vitája, s a nemzetközi fórummal szemben az a várakozás áll fenn, hogy a felek *között* tesz igazságot, nem pedig azok egyikének *léte* tárgyában foglal állást. Igaz, teljes joggal mondhatjuk, hogy a ciprusi vita *igazi* felei a ciprusi görögök és törökök, valamint a görög és török állam; míg a ciprusi állam jelen formájában nem más, mint a ciprusi görögök politikai szervezete, 1959. évi eredeti formájában pedig valójában *nem résztvevője* a vitának, hanem egyik lehetséges *megoldása*; s mivel megoldásként született meg, mindenkor megoldásként értékelhető is. Minthogy azonban mindezek ellenére egyben állam is, mihelyt „létjogosultsága”, „működés-képessége” tárgyában nyilatkozik egy döntésre hivatott fórum, azonnal felvetődik a kérdés, hogy a nemzetközi államközösség életében egyáltalán ki rendelkezhetik egy *állam léte* felett.

A nemzetközi államközösségben egy elismert állam létezése tárgyában rendelkezhetik az állam maga *nemzetközi szerződés* formájában; rendelkezhetik az *abszolút erőszak*, mely, minden ellenkező deklaráció ellenére is, ha stabilizálódik, el szokta nyerni a többi államok beleegyezését, tekintettel arra a továbbra is létező nemzetközi jogi szabályra, mely az államok közösségébe tartósan

³¹ Jellegzetes adaléka ennek éppen az, ahogyan az államok nemzetközi közössége és a világszervezet elfogadta a kétnemzetiségű önálló Ciprus jogutódjául a kizárólag ciprusi görögök által kormányzott Ciprust: nem azért, mintha ezzel akár az eredeti, akár bármilyen más problémát meg lehetne oldani; és minden valószínűség szerint még csak nem is azért, mert Ciprus görög vezetői olyan ravaszak és ügyesek voltak, hogy ezt az elismerést keresztülvitték. Hanem a jelek szerint egyszerűen azért, mert Ciprusnak széke van a világszervezetben, amire valakit rá kellett ültetni, s a legegyszerűbb volt elfogadni a tovább működő és folytonossággal rendelkező görög nemzetiségű államfőt, Makariosz érseket a teljességgel megváltozott ciprusi állam képviselőjének. (Bibó István lábjegyzete.)

Ugyanebben az ügyben van egy nem kevésbé jellegzetes régebbi adaléka is annak, hogy a nemzetközi életben mennyire megnöveli a fellépés súlyát, ha az egy állam nevében történik; ez Makariosz érsek helyzetének a megváltozása azután, hogy a ciprusi közösség vezetőjéből a ciprusi állam feje lett. 1959-ben Londonban, mikor a Nagy-Britannia, Görögország és Törökország által létrehozott zürichi szerződés aláírására került sor, a ciprusi nemzeti közösségek vezetőinek, így a szerződéssel egyáltalán egyet nem értő Makariosz érseknek is csak arra volt lehetősége, hogy a nem egyenlő partnernek járó megalázó feltételeknek megfelelően csupán az elfogadás vagy a gyakorlatilag lehetetlen elvetés között „válasszon”, de arra nem, hogy tárgyaljon vagy módosító javaslatokat tegyen. Mihelyt azonban e szerződés folytán Makariosz érsek a ciprusi állam feje lett, egyszerre döntő, semmiben nem mellőzhető, sőt világpolitikai szálakat mozgató tényezővé vált, noha a közvetlenül mögötte álló erő ma sem több, mint a – némileg magasabb szinten megszervezett – ciprusi görög közösség ereje. (Bibó István jegyzete.)

csak valóban érvényesülő államhatalmakat fogad be. Igazi hitele és érdemi legitimitása azonban egy állam megszűnésének csak akkor van, ha azt az érdekelt lakosság *önrendelkezési* elven alapuló világos *akaratnyilvánítása* mondja ki vagy hagyja jóvá. Ez ugyan a nemzetközi jogban formális eljárásként szabályozva nincsen, azonban a nemzetközi államközösség életében minden körülmények között alkalmas – kormányok és kormányképviselők, sőt parlamentek akaratnyilvánításánál is alkalmasabb – arra, hogy egy állam léte körül támadt vitát érvényesen lezárjon, és mélyebb, érdemi legitimitás forrása legyen. Egy pártatlan nemzetközi fórum tehát aligha tehet mást, mint hogy a kétnemzetiségű ciprusi állam létének kérdésében elrendeli vagy javasolja az érdekelt lakosság, illetőleg lakosságok formális megkérdezését, önrendelkező akaratnyilvánítását, *népszavazását*.

*g) A kétnemzetiségű önálló Ciprus tárgyában
szükséges népszavazás tartalmi és sorrendi problémáiról*

Ezzel kapcsolatban felvetődnek mindazok a nehéz problémák, melyeket a népszavazás kényes és érzékeny eljárásának alkalmazásánál tisztázni kell: mi legyen a népszavazásra felteendő kérdés, kik legyenek a megkérdezés címzettjei, mi legyen a különböző tisztázandó kérdések feltevésének sorrendje. Ezek a problémák, mint arra már utaltunk, ma már általában mindenféle szavazással kapcsolatban is komolyan vett tárgyat képezik a modern játékelméletnek: így Farquharson különbséget tesz „őszinte”, vagyis valóságos érzelm- és akaratnyilvánítást ígérő, és a „rafinált” (sophisticated), vagyis taktikai szempontok, hátsó gondolatok által befolyásolt szavazási válaszok között, s pl. azt állapította meg, hogy őszinte választ ígérő kérdésfeltevésnél minél későbbben tesszük fel a döntő kérdést, annál valószínűbb az igenlő válasz, míg rafinált választ ígérő kérdésfeltevésnél minél korábban vetjük fel a döntő kérdést, annál valószínűbb az igenlő válasz.

A kérdés, amit fel kell tenni, az adott helyzetben nyilván nem lehet más, mint az, hogy óhajtják-e a megkérdezettek a kétnemzetiségű önálló ciprusi államot, annak fennmaradását, illetőleg újból működésbe lépését. A kérdés illetén feltevésének azonban vannak további problémái is, mindenekelőtt az, hogy ezen belül mennyiben és mennyire kell konkretizálni a leendő ciprusi állam alkotmányát, kormányformáját, főleg a kétnemzetiségű jelleg intézményes formáit. Véleményünk szerint nem volna célszerű, ha a kérdésfeltevés egy kidolgozott konkrét alkotmányra, pl. az 1960. évre vagy más esetleges tervre utalna, mert ez az ügyet részletkérdések és az azok körül kialakuló ellentétek mellékvágányára vinné. Célszerűbbnek látszik a kérdésfeltevésnek olyan általánosabb fogalmazást adni, mely alkalmas arra, hogy csökkentse a szemben álló feleknek

a kétnemzetiségű ciprusi állammal kapcsolatos legfőbb aggodalmait, pl. annak kimondásával, hogy olyan állam tekintetében kell állást foglalniok, melyben ciprusi görögök és törökök arányosan vesznek részt, de számarányukra való tekintet nélkül egyaránt államfenntartó nemzeti csoportnak számítanak, aminek intézményes formáit a megkérdezettek igenlő válasza után kell majd közelebbről kidolgozni.

A kérdésfeltevés *címzettje* nézetünk szerint nem lehet Ciprus népe mint egész, hanem csakis a két nemzeti csoport külön-külön. Ezt indokolja az, hogy a) ciprusi nemzetről nem beszélhetünk, és Ciprus nem szükségképpen oszthatatlan egység, b) mindkét nemzeti csoport elegendően begyökerezett ahhoz, hogy egyaránt jogosan fellépessen a szigetre vonatkozóan önrendelkezési igénnyel, és ami a legfontosabb: c) kétnemzetiségű állam felállításáról van szó, ami értelemszerűen csak akkor lehetséges, ha mindkét nemzeti csoport akarja. A kérdésnek a két nemzeti csoport számára külön való feltevése nyilván nem vet fel különösebb technikai problémát, mert feltehetőleg megvannak az 1960–1963 közötti időből a két nemzeti csoport külön szavazójegyzékei, illetőleg az ezek létrehozásához vagy kiegészítéséhez szükséges eljárások. A külön kérdésfeltevés természetesen azt jelenti, hogyha bármelyik nemzeti csoport tagadólag válaszol, ezzel a *kétnemzetiségű* önálló ciprusi állam mint megoldás el van vetve.

Ami a *felteendő kérdés megfogalmazását* illeti, ez történhetik vagy úgy, hogy a megkérdezettek csupán a kétnemzetiségű önálló ciprusi állam kérdésében *felelnek igennel vagy nemmel*, vagy pedig úgy, hogy a kétnemzetiségű önálló Ciprus és más megoldás között *választhatnak*. Elsőre úgy látszik, hogy a kétféle kérdésfeltevés egyre megy, mert hiszen a kétnemzetiségű önálló Ciprussal szemben számba jövő másik megoldás az adott esetben aligha lehet más, mint az előzőekben már taglalt végleges görög–török nemzeti elválasztás; vagyis a kétnemzetiségű önálló Ciprus tárgyában adott merőben nemleges válasz is szükségképpen pozitív állásfoglalást jelent a másik megoldás: a nemzeti elválasztás mellett. Gyakorlatilag azonban lényeges különbség van a kétféle kérdésfeltevés között, mert a görög–török nemzeti elválasztás olyan probléma, melyet, mint láttuk, többféleképpen lehet eldönteni, és pedig nem is szükségképpen népszavazással. Ha mégis mindeme változatokat belevonjuk a népszavazás kérdésfeltevésébe, ez azt rendkívül bonyolulttá és nehezen áttekinthetővé tenné. Főleg azért, mert ez esetben a kérdés *címzettjeinek* alig lehetne áttekintésük arról, hogy ha az általuk választott megoldás *nem kapja meg* a szükséges többséget, akkor *közvetve* milyen más irányú megoldást *segít elő*. Minden józan valószínűség szerint tehát tisztább helyzet és tisztább válasz adódik, ha a kétnemzetiségű önálló Ciprus kérdésének feltevése a nemzeti elhatárolás lehetséges változataitól elválasztva, egyszerű *igen–nem alternatíva* formájában történik.

Ezzel azonban nem szűnnek meg azok a problémák, melyek a fentiek szerint a két lehetséges megoldás együttes feltevéséből adódnak, csupán áttevődnek a *sorrend* kérdésére: arra, hogy a két ügy, a kétnemzetiségű önálló Ciprus kérdésében való állásfoglalás és a görög–török elhatárolás tárgyában való döntés hogyan viszonyuljon egymáshoz, mi legyen a kettő időrendje, egymásutánja. Első látásra az tűnik logikusnak, hogy az érdekelteknek először a kétnemzetiségű önálló Ciprus tárgyában kelljen dönteniök, s ha ezt elvetik, akkor kerüljön sor a nemzeti elhatárolás tárgyában való döntésre. Azonban ilyen sorrend mellett szintén felvetődik az a fentebb már említett probléma, hogy a megkérdezettek a kétnemzetiségű önálló Ciprus tárgyában való állásfoglalásuk pillanatában *nem tudják*, hogy ha ezt a megoldást elvetik, vajon a másik alternatíva, a nemzeti elhatárolás *milyen elválasztó vonalak mentén fog történni*, s ha utóbb az e tárgyban hozott döntés kedvezőtlen lesz egyik vagy másik nemzeti közösség számára, úgy az abba a groteszk helyzetbe kerül, hogy az önálló Ciprus *elvetésével* közvetve éppen azt a döntést provokálta, „szavazta meg”, melyet mindenáron el akart kerülni.

Mindezek a döntőbíráskodás sikere szempontjából hátrányos összefüggések arra indítanak, hogy helyesebb azt az elsőre kevésbé logikusnak látszó megoldást választani, hogy a pártatlan fórum előbb határozzon – feltételeesen – a nemzeti elhatárolás választóvonalának kérdésében, s csak ezután bocsássa népszavazás alá a kétnemzetiségű önálló Ciprus kérdését. Ezzel elérjük egyrészt azt, hogy ha már szükséges feltételes határozatot is hozni, akkor az ne a későbbi, hanem a korábbi határozat legyen; másrészt azt, hogy a kétnemzetiségű Ciprus tárgyában megkérdezettek most már fogják tudni, hogy esetleges elutasító válaszukkal milyen nemzeti elhatárolást provokálnak.

Ennyi, szinte fejfájdító variáns mérlegelése után majdnemhogy jogosnak látszik az a szkeptikus felfogás, mely úgy ítéli, hogy ha egyszer ilyen nehéz egy adott esetben az önrendelkezés gyakorlati érvényesítése és egy népszavazásra felteendő kérdés közelebbi körülményeinek a tisztázása, akkor talán mégis azoknak lehet igazuk, akik az önrendelkezés komoly érvényesítését nagyon nehéz, gyakorlatilag szinte megoldhatatlan feladatnak ítélik. Ebből csak annyi igaz, hogy a ciprusi probléma valóban nehezebb az átlagos önrendelkezési problémáknál. Valójában azonban a ciprusi döntés aránylagos bonyolultsága elsősorban nem az önrendelkezési elv alkalmazási nehézségeiből ered, hanem a vele szemben álló formai legitimitásból, a ciprusi állam problematikus voltából. Alapvetően itt sincs másról szó, mint minden önrendelkezési probléma jellegzetes kérdéséről, arról, hogy adva van egy fennálló államhatalom formájában egy formailag érvényes nemzetközi legitimitás, melyre nézve bizonyos ponton, bizonyos területen, bizonyos emberek tekintetében vitás lett, hogy rendelkezik-e *egyáltalán* vagy rendelkezik-e *még* a minden

nemzetközi legitimitás végső alapját képező eleven közmeggyőződés, közakarat, önrendelkezés hitelével; más szóval a formai legitimitás alól oly mértékben kicsúszik az érdemi legitimitás, hogy ez nemzetközi problémává válik. Ciprus esetében az bonyolítja az ügyet, hogy a formai legitimitás szerint létező állam nem valóságos állami, nemzeti akaratot képvisel, hanem csupán egy megoldási konstrukciót, mely mögül nemcsak egy vagy két ponton, hanem egyáltalán hiányzik az eleven közakarat. Így a reá vonatkozó kérdésfeltevés *önrendelkezési* szempontból a másik alternatívával, a nemzeti elhatárolással nem azonos jellegű és értékű: amaz valóságos önrendelkezési probléma, melyre „őszinte” válasz várható, sőt megkérdkezés nélkül is tudni lehet az érdekeltek nemzeti hovatartozását, érzelmeit és szándékait, a másik viszont egy tanácstalanságból született, a probléma elől inkább kitérő, mintsem azt megoldó konstrukció, melyre nézve a megkérdezett, mint láttuk, csaknem minden variációban inkább „rafinált”, vagyis politikai és szavazási taktikai szempontok által vezetett választ fognak adni.

Mindeme variánsok mellett, melyeket az eddig fennállott adottságok alapján igyekeztünk elgondolni, egy pártatlan fórumnak állandóan és éberén késznek kell lennie arra, hogy a döntés pillanatában fennálló nemzetközi jogi és politikai helyzet minden régi és új elemét számba vegye, s ezekre is figyelemmel mérlegeljen minden lehetséges olyan ötletet, megoldást, időrendet, megkérdkezési módot, döntési szempontot, melyek a valóságot és a benne rejlő lehetőségeket az eddig végiggondoltaknál és végigtárgyaltaknál jobban megragadják, az irányadó elveket hatékonyabban érvényesítik, egyik vagy másik gordiuszi csomót elvágják, s a megegyezés, belenyugvás és legitímálódás nagyobb lehetőségeit biztosítják: ehhez van szükség éppen a *pártatlanság* fenntartása mellett is *politikai* ítéltőképességre.

h) Az önálló görög Ciprusról, különös tekintettel a jelenlegi görögországi helyzetre

Abban az esetben, ha a kétnemzetiségű önálló Ciprusra nézve a két nemzeti közösség valamelyike vagy mindegyike elutasítólag válaszol, és sor kerül a két nemzeti terület elhatárolására, további külön kérdésként vetődik fel a *görög Ciprusnak*, illetőleg Ciprus görög részének esetleges *önállósága*. Ez más szóval annak a kérdésnek a felvetését jelenti, hogy vajon a ciprusi görögök nem óhajtják-e a maguk területére nézve a mai helyzetet fenntartani, amelyben ténylegesen létezik és államként működik egy görög nemzeti jellegű ciprusi állam. Eredetileg, a probléma kiinduló helyzetében egy ilyen kérdésfeltevésnek nem lett volna értelme: akkor magától értetődő volt, hogy a kétnemzetiségű önálló Ciprus el-

utasítása egyben állásfoglalást jelent amellett, hogy az elválasztás után mindkét nemzeti közösség a maga területét a maga már meglevő nemzeti államához, Görögországhoz, illetőleg Törökországhoz akarja csatolni. A ciprusi török nemzeti közösség vonatkozásában ez minden jel szerint ma is így van, a görög nemzeti közösség vonatkozásában azonban a helyzet két vonatkozásban is megváltozott, s ma két komoly ok is szól az önálló görög Ciprus kérdésének felvetése mellett.

Az egyik ok, amint azt már a kétnemzetiségű önálló Ciprus vonatkozásában is kifejtettük, abban rejlik, hogy a nemzetközi közösség jellegzetesen *államok* közössége, s így egyik meglevő államot a többi állam nem szüntethet meg vagy nem tekinthet nem létezőnek minden további nélkül. Márpedig a jelenleg létező görög kormányzású önálló ciprusi államot is elismerte a legtöbb állam és a világszervezet a nemzetközi államközösség tagjául, így hát erre nézve is áll az a fentebb kifejtett tétel, hogy ennek az államnak a megszüntetéséhez is a sziget görög lakosságának valamiféle önrendelkező megnyilatkozására, népszavazására van szükség.

Mindez merő formalitás maradt volna egészen addig, amíg magától értetődően feltételezhető volt, hogy a nemzeti elhatárolás kérdésének eldőlte után – amivel megszűnnek az önálló Ciprus mellett szóló nemzeti taktikai szempontok – a görög Ciprusban elrendelt népszavazás nem végződik más eredménnyel, mint a Görögországhoz való csatlakozással. Ez a feltételezés azonban az 1967. évi görög államfordulat után megszűnt magától értetődő lenni, s ezzel létrejött egy második s immár nem formális ok arra, hogy az önálló görög Ciprus kérdését a végleges nemzeti elhatárolás megtörténte után is felvessék maguknak mind a ciprusi görögök, mind az ügyben állást foglaló politikai és pártatlan fórumok. S e vonatkozásban a kérdés már nem úgy vetődik fel, hogy e tárgyban *népszavazást kell tartani*, hanem esetleg úgy is, hogy vajon *nem kell-e az önálló görög Ciprust* egy időre mindennemű *népszavazás nélkül is fenntartani* azért, mert Görögországhoz 1967 óta egy, az egész nemzetközi közvélemény által elítélt kormányzási mód érvényesül. Az 1935. évi Saar-vidéki népszavazás – amint arra már utaltunk – máig a legkirívóbb és elrettentő példája annak, hogy milyen kétélű eredményre vezethet, ha a demokratizmus eszmekörén alapuló önrendelkezési elv nevében arra adatik alkalom valamely lakosság számára, hogy a rosszul felfogott nemzeti érdek nevében demokratikus akarattnyilvánításával egy, a szabadság intézményeivel szemben álló kormányzat uralma alá helyezze magát, s ezzel azt meg nem érdemelt átütő politikai sikerhez juttassa és stabilizálódni segítse, magamagát pedig addigi helyzeténél lényegesen kevésbé szabad állapotba hozza.

Önként kínálkozik a gondolat, hogy az ilyen helyzetek megelőzése céljából a népszavazások kialakítandó eljárás- és szabályrendszere elvként mondja ki,

hogy antidemokratikus kormányzat nem részesülhet az önrendelkezés demokratikus elvéből adódó területi nyereségek politikai előnyeiben. Ennek a helyes elvnek azonban korlátokat szab a nemzetközi államközösségnek az a jellegzetes szabálya, mely tiltja a belügyekbe való beleszólást: többek között ezért sem lehet nemzetközi síkon az „antidemokratikus” jelzöt minden katonai diktatúrára, minden alkotmányfelfüggesztésre, minden zsarnoki hajlamú államvezetőre alkalmazni, hanem csupán a nemzetközi államközösség többsége által egyértelműen elítélt, kirívóan elnyomó kormányrendszerekkel szemben. Mindenesetre a görög politikai helyzettel szemben ez az egyértelmű elítélés kétségtelenül megállapítható, ha nem is minden oldalról egyforma intenzitással. Vigyázni kell ezenfelül arra is, hogy ez az egyértelmű elítélés egyáltalán nem jelentheti azt, hogy az ilyen kormányrendszerekkel szemben az önrendelkezési elvet nem kell vagy hátrányosan kell alkalmazni, mert hiszen akkor a politikai döntőbíráskodás sem volna jobb a nagyhatalmak ama gyakorlatánál, mellyel pártatlan elbírálást igénylő államalakulási és területi vitákban az egyes felek iránti politikai szimpátiák szerint foglalnak állást.

A probléma kínálókozó megoldásának látszik ilyenkor a népszavazást vagy az önrendelkezési elven alapuló döntést a belső politikai helyzet kielégítő tisztázódásáig elhalasztani, felfüggeszteni. Azonban ennek a helyes elvnek is korlátokat szab az a másik szempont, mely a gyors stabilizálódás és vitán kívüli legitimálódás érdekében óvatosságra int az ideiglenes helyzetek szaporításával szemben, mert ezek megnövelik a kísértést kész helyzetek teremtésére, puccsokra, megszállási kísérletekre, abban az arányban, amilyen arányban a nagyhatalmi egyetértés labilis volta kilátásossá teszi az ilyen akciók büntetlenül maradását. Kétségtelen, hogy a mai világhelyzet ciprusi vonatkozásban is fenyeget ilyen veszélyekkel; ugyanakkor azonban a görög Ciprus önállóságának ideiglenes fenntartását s a Görögországhoz való csatlakozásról szóló népszavazás elhalasztását megkönnyítené az a tény, hogy a most tárgyalt feltevés szerint a nemzeti elhatárolás tárgyában már *van végleges döntés*, a görög–török konfliktus már mind Ciprusban, mind a két állam viszonylatában *le van zárva*, s így a lényegesebb, döntő vita tárgyában már nincs bizonytalanság.

Mindezt együtt számba véve helyesnek látszik a nemzeti elhatárolás megtörténte után is megpróbálkozni a Görögországhoz való csatlakozás ügyének elhalasztásával, az ideiglenes *önálló görög Ciprussal*. Egyrészt abban a nem irreális reményben, hogy ezáltal talán sikerül legalább a ciprusi görögök számára az elnyomás súlyos közjátékát megtakarítani; másrészt abban a bizonytalanabb, diffúz, de mégis a dolgok belső igazságának megfelelő távolabbi reményben is, hogy esetleg éppen az önálló görög Ciprus léte és függő problémája indít el olyan okosokat, melyek végül is megingatják a görög autokrácia tekintélyét,

elvezetnek az egész görög politikai válság megszűnéséhez és egy szabadabb görögországi kormányzás elindulásához. Egy pártatlan politikai fórum döntése közvetlenül ugyan nem irányulhat ennek előidézéséhez, de határozataival megteremtheti az előfeltételeket kedvező belső fejlemények és egyetértő nagyhatalmi fellépések számára.

Ha a jelenleginél kevésbé súlyos, de még mindig nem teljesen megnyugtató görögországi körülmények között kerül sor mégis a Görögországhoz való csatlakozás kérdésének felvetődésére, itt is a pártatlan fórum feladata lesz ezt az eshetőséget minél több reális kautélával (országos amnesztia, önkormányzat stb.) körülvenni.

Mindeme lehetséges szempontok együttes mérlegelésével és kölcsönös kiegyenlítésével kell a pártatlan nemzetközi politikai fórumnak végül is döntenie; figyelembe véve a döntés pillanatában fennálló helyzet összes adottságait és lehetőségeit, *tárgyilagosan* szem előtt tartva az objektíve helyes és elvszerű végeredményt, és mégis *politikusan* mérlegelve mindazt, ami az adott helyzetben hasznosan elérhető.

i) A kisebbségi jogokról és a lakosság esetleges helyváltoztatásáról

Az alapvető érdemi döntések meghozatala után a pártatlan politikai fórum szembekerül egy sor *járvulékos* rendelkezés szükségességével is. Ezek közül első helyen vetődik fel a különböző határokon innen és túl maradó ellenkező nemzetiségi hovatartozású *kisebbségek* helyzete. E kérdés csupán akkor nem aktuális, ha fennmarad, illetőleg újjáalakul a kétnemzetiségű önálló Ciprus, mert ebben a konstrukcióban a török közösség számbeli kisebbsége ellenére sem a szó alkotmányjogi értelmében vett „kisebbség”, mely a nemzeti, nyelvi, faji, vallási kisebbségek szokásos jogait igényli, hanem az államot fenntartó két nemzeti közösség egyike, mely mint ilyen, az alkotmányban körvonalazott közjogi és politikai testületi szervezettel rendelkezik.

Kisebbségi jogok felől a ciprusi ügyben abban az esetben kell egy pártatlan fórumnak rendelkeznie, ha görög–török nemzeti elhatárolás tárgyában hozott határozatot, s ennek eredményeképpen maradnak kisebbségek az elhatárolás két oldalán. Ha az egymástól elhatárolt ciprusi görög, illetve török nemzeti területek saját országaikhoz csatlakoznak, akkor célszerű a kölcsönös kisebbségi védelmet abba az egészében bevált rendszerbe beilleszteni, melyet a lausanne-i békeszerződés ír elő a két országban megmaradó kisebbségek kölcsönös helyzetére nézve. Ha viszont a fennmaradó önálló görög Ciprus területén marad török kisebbség, akkor célszerű lenne, ha ennek jogait egy pártatlan döntés külön is körvonalozná,

figyelemmel nemcsak a nemzetközileg szokásos nemzeti kisebbségi jogokra, hanem a speciális ciprusi helyzetre is.

Tekintettel azonban a két nemzeti közösség ismert rossz viszonyára, valamint a görög–török viszonylatban már történt népcsere precedensére, egy végleges nemzeti elhatárolás esetén okvetlenül fel fog vetődni a kisebbségként megmaradt lakosságok *helyváltztatásának* javaslata is. Oly nemzeti elhatárolás esetén, vagyis a török javaslat elfogadása esetén, mely mindkét nemzeti területen kölcsönösen azonos számú nemzeti kisebbséget hagy, a megoldás lényegéhez tartozik a kölcsönös áttelepülés minél nagyobb mértékű elősegítése, annál is inkább, mert ebben az esetben az egész helycsere mindenestül Ciprus területén belül maradhat; ha viszont a nemzeti elhatárolás nagyobb számú török lakosságot hagy görög területen, mint fordítva, az áttelepülni kívánó török kisebbség számára Ciprus területén kívül számításba kell venni a szárazföldi Törökországot is. Egy pártatlan politikai fórumnak mindkét esetben az lenne a legfőbb feladata, hogy gyakorlatilag alkalmazza azt a magától adódó és a fentiekben már kifejtett álláspontot, mely a *kötelező* áttelepülés szabadságellenes álláspontja és a merőben *önkéntes* áttelepülés hatástalan eljárása között a szükségesnek és hasznosnak látszó helyváltztatásokat az önkéntesség, de egyben a nemzetközi eszközökkel is elősegített *öszközés* elve alapján szervezi meg; ez utóbbihoz azonban a nagyhatalmak megfelelő politikai és anyagi támogatása is szükséges.

A lakosság helyváltztatásának kísérő problémái közé tartozik még nemzeti értéktárgyak, kegyeleti tárgyak, műkincsek esetleges áttelepítése, ami adott esetben elmeget műemlékek megmozdításáig is. Ennek lebonyolításához szükség lehet karhatalomra és szakértő bizottságokra vagy külön döntőbíráskodásra is. Ciprus esetében megkönnyítené az ilyen műveleteket az, hogy ott ezek a tárgyak zömmel egyben vallási jellegűek is, tehát a másik közösség versengő igényét kevésbé keltik fel.

j) Az idegen katonai támaszpontokról és megszálló erőről

Külső erők katonai jelenléte lényeges meghatározó vagy legalábbis színező eleme a ciprusi helyzetnek, még ha túlzás volna is minden bajt és ellentétet ennek tulajdonítani. Az egykori brit gyarmati uralom maradványaként még mindig vannak brit katonai támaszpontok Cipruson; a zürichi–londoni szerződés ezenfelül meghatározott számú, inkább csak jelképes görög és török erők jelenlétét tette lehetővé; végül az ENSZ közbelépése ENSZ-békéfenntartó erők jelenlétét eredményezte. Mi mondanivalója lehet mindezekről egy pártatlan politikai fórumnak? Kétségtelenül kívánatos volna, de nem bizonyos, hogy e tárgyakban kötelező határozat hozatalára kapjon felhatalmazást. De még ha nem is

kap ilyen felhatalmazást, azt aligha lehet megtiltani, hogy minden körülmények között *véleményt* ne nyilvánítson az üggyel kapcsolatban a különböző külső katonai erők jelenlétéről.

Külső katonai erők jelenlétének „jó” vagy „rossz” volta nem ítéltető meg absztrakt módon, csak a konkrét helyzet összefüggéseinek teljességében. Általánosságban csupán annyit mondhatunk, hogy külső katonai erők vagy támaszpontok tartós jelenléte a nemzetközi életben többször jelent bajt és zavarforrást, mint nem, mert a nemzetközi közösség rendje és egyensúlya általában a határok, hatáskörök, szuverenitások és legitimitások *világos elhatárolásán* nyugszik. Válságos helyzetekben érdektelen harmadik erő jelenléte hasznos lehet, ha valóban érdektelen, erre azonban valamennyire is komoly garanciát csak nemzetközi erők jelenthetnek.

Ami a konkrét ciprusi helyzetet illeti, Nagy-Britannia katonai jelenlétéről azt kell megállapítanunk, hogy valaha ez volt a szigeten az egyetlen katonai erő, s mint ilyen, komoly szerepet vihetett volna a polgárháború-szerű ellentétek megakadályozásában s egy brit döntőbírói fellépés alátámasztásában. Nagy-Britannia azonban azzal, hogy gyarmati hatalmi helyzetét a lehetségesnél tovább próbálta fenntartani, ebből a döntőbírói pozícióból rég kimanővrózta magát, s átengedte azt a lényegesen gyengébb helyzetben lévő ENSZ-nek. A megmaradt brit támaszpontok csupán brit és ezen keresztül NATO-érdekeket szolgálnak, s jelentőségük minőségükben is csökkenőben van; várható szerepük a helyzet megjavításában nincs, sőt az ügyre való kihatásuk jelenleg főképpen abban áll, hogy Nagy-Britanniát és közvetve a többi NATO-hatalmat a szó rossz értelmében „érdekel”-t é teszik, az üggyhez való hozzáállásukat torzítják, ami viszont arra indítja a velük szemben álló nagyhatalmi tényezőket, hogy a kérdést ugyancsak elsősorban e támaszpontok mellékes és időleges szempontja alapján ítéljék meg. Ezekre nézve tehát egy pártatlan politikai fórum alig mondhat más véleményt, mint azt, hogy minél előbb távoznak a szigetről, annál jobb.

A görög és török katonai kontingens jelenlétét Cipruson a zürichi-londoni szerződés nyilván azért rendszeresítette, mert ezzel egyrészt jelezni kívánta, hogy a sziget megszűnt Nagy-Britannia kizárólagos hatalmi szférája lenni, másrészt a kétféle nemzetiségű szigetlakók – nyilván elsősorban a törökök – biztonságérzése kívánta, hogy a brit erő gyengülése folytán legalább jelképesen érezzék fajtestvéreik védelmező jelenlétét. Egy végleges megoldásra törekvő pártatlan politikai fórum számára a görög és török katonai erők jelenléte természetesen nem probléma abban az esetben, ha Ciprusnak a két érdekelt szomszéd állam közötti felosztására vagy odaítélésére kerül sor, mert akkor ezek a csapatok természetesen *ott* maradhatnak és *csakis ott* maradhatnak, ahol immár belföldön

vannak. Ha ellenben egy pártatlan politikai fórum a kétnemzetiségű önálló Ciprust mérlegeli végleges politikai formaként, akkor állást kell foglalnia abban a kérdésben, hogy a két nemzeti közösségnek a szomszédos országok csapatai által való jelképes védelme fenntartható-e és fenntartandó-e. Ennek megválaszolását nem lehet elválasztani a nemzeti közösségek lélektani állapotától, egymással szemben való bizalmatlanságától és egymástól való félelmétől, azonban egy pártatlan fórum, még mindezeket számba véve is, valószínűleg inkább annak megállapítására fog hajlani, hogy a két szomszéd ország katonai jelenléte inkább az ellentétek kiélezésére, mintsem kiegyenlítésére ad indítást. Ami a ciprusi nemzeti közösségek, elsősorban a törökök biztonságigényét illeti, ha a fajrokon szomszéd ország politikailag akcióképes, akkor válság esetén nyilván készen áll védelmükre, akár van a szigeten 650 vagy 950 katonája, akár nincs; ha pedig valamely okból politikailag meg van bénítva, akkor ott lévő katonáik csak annyit érnek, hogy egy vagy két zászlóaljjal megszorítják a szigetlakók önvédelmi alakulatait. A fentiekben több ízben kifejezésre juttattuk kételkedésünket egy kétnemzetiségű önálló Ciprus működésképesességében, de ha egy sor fellépő kedvező körülmény mérlegelése alapján egy pártatlan fórum úgy látja, hogy utat kell engednie ennek a megoldásnak, akkor el kell háritania minden zavaró körülményt, s e katonai kontingensek jelenléte minden jel szerint ilyen. Az igazi probléma úgysem ebben fog jelentkezni, hanem abban, hogy vajon a szigetlakó nemzeti közösségek – megint csak elsősorban a törökök – mennyire fognak saját önvédelmi alakulatok igényével fellépni, s ez miként egyeztethető össze egy közös államélet követelményeivel, ami pedig lényegében nem más, mint a kétnemzetiségű önálló Ciprus *működésképsége*nek problémája *karhatalmi* vetületben.

További támaszpontproblémát jelenthetnek az atlanti vagy egyéb idegen támaszpontok abban az esetben, ha a sziget vagy annak részei Görögország, illetőleg Törökország részévé válnak, és ezek az országok az atlanti szövetség vagy valamilyen más nyugati szövetséges rendszer tagjai maradnak. Noha a nemzetközi jog nem tiltja, hogy egy állam a saját szuverenitása alá tartozó területen idegen csapatok vagy támaszpontok ottlétét engedélyezze, mint mondtunk, ezek többször okoznak bajt, mint nem. A ciprusi helyzet kényessége és esetleg még egy pártatlan döntés után is egy ideig fennmaradó labilitása tehát kétségtelenül hasznossá tenne egy olyan előírást, amely ezen a területen idegen támaszpontok engedélyezését bizonyos határidőre vagy egyszer s mindenkorra megtiltja; vagy akár – hasonlóan Görögország és Törökország más határvidekeihez – kötelezően semleges, vagyis katonai létesítményektől mentes területté nyilvánítja ezeket. Ezzel egyben megszűnne az ok arra is, hogy bármely nagyhatalom a ciprusi kérdést az ügy igazi érdeme helyett a támaszpontok másodlagos szempontja alapján ítélje meg.

Ami végül az ENSZ-erőket illeti, jelenlétük pillanatnyilag nyilvánvalóan hasznos, de állandósulásuk ugyancsak egészségtelen jelenség: természetesen nem bajok *oka*, hanem inkább bajok tünete, mert elhúzódó ottlétük a nemzetközi államközösség bénultságának mutatója. Egy pártatlan döntésen alapuló végleges megoldás lebonyolítása és végrehajtása során természetesen rövid időre esetleg sor kerülhet az ENSZ-erők megnövelésére is, de csak annak érdekében, hogy utána annál véglegesebben távozhassanak.

*k) A döntőbíráskodás eljárási, sorrendi
és végrehajtási kérdéseiről*

A ciprusi ügy számos vonatkozásban alkalmat adna egy pártatlan politikai fórumnak arra, hogy a politikai döntőbíráskodás már tárgyalt *eljárási* problémáit előrevigye. Ennek az eljárásnak természetesen lehetőséget kell adnia arra, hogy a felek elmondják mindazt, amit a döntőbíráóság nem tud: a ciprusi ügy mindenesetre az ügyeknek abba a típusába tartozik, ahol a döntőbíráóság nem várhatja meglepő és új tények kiderülését a felek előadásaitól, arra pedig nincs szüksége, hogy a felek a döntőbíráskodást saját közvéleményüknek szóló demonstratív előadások fórumává tegyék. Éppen ezért a probléma világos megfogalmazásával, a tisztázandó kérdések világos feltevésével s esetleg ezeket világosan megformulázó közbülső döntések hozatalával kell a döntőbíráskodásnak arra vigyáznia, hogy ne engedje magát nem ügydöntő kérdések tisztázásába belevonni, pl. ne engedje tanúk felvonultatását arra, hogy ki és hányszor szegte meg a tűzszünetet, vagy tudósok felvonultatását a két nemzet településtörténeti elsőbbsége vagy a görögöket megelőző őś-őślakosság etnikai jellege tekintetében stb. A ciprusi ügyben a döntőbíráóság legfontosabb ténytisztázó feladata egyrészt a kétnemzetiségű önálló Ciprus sikerkilátásainak lehető tisztázása, másrészt egy vitán kívüli statisztikai bázis megjelölése, vagy – ha a felek kölcsönösen vitássá teszik egymás statisztikáit – világos, tárgyilagos és kiegyenlítő állásfoglalás a döntőbíráskodás alapjául elfogadandó statisztikai bázis tekintetében.

Jelentőś eljárási probléma lehet a döntésnek *részdöntésekre* való esetleges felbontása is: a pártatlan fórumnak teljességgel magának kell eldöntenie, hogy milyen mértékben veszi igénybe, illetőleg vállalja a döntések felbontásának vagy tömörítésének fentebb már kifejtett előnyeit, illetve hátrányait. Fontos lehet az esetleges részdöntések logikai és időbeli sorrendje is. Utaltunk már arra a – játékelméletileg is feldolgozható – kölcsönös logikai összefüggésre és időbeli áthátásra, mely a kétnemzetiségű önálló Ciprus tárgyában való döntés és a ciprusi görög–török nemzeti elhatárolás tárgyában való döntés között fennáll: ugyanilyen időbeli és logikai problémák adódhatnak abból, ha a döntőbíráóság előzetes

döntésben határoz az általa elfogadott statisztikai bázis, az általa alkalmazni kívánt elvi álláspont vagy az általa megejteni kívánt népszavazás tárgyában, s az így kialakult helyzetekben kell egyrészt a feleknek további konkrét (pl. határvonási) javaslatokat tenniük, másrészt a döntőbírósnak további vagy végleges határozatokat hoznia.

A határozat *végrehajtása*, az esetleges népszavazás lebonyolítása, a kisebbségi jogok biztosítása, az esetleges áttelepülés elvei és eljárásai, a nemzeti értéktár-
gyak birtoka és biztosítása, a kikötések (pl. amnesztia) teljesítésének ellenőrzése további problémákat vet fel a szükséges – ENSZ vagy egyéb – pártatlan karhatalom, megfigyelők és szakértők, továbbá szakértői, lebonyolítói és ellenőrző szervek és bizottságok tekintetében. A döntőbíróság hatáskörének terjedelme s ezen belül a döntőbíróság elhatározása szabja meg, hogy mindezekben mennyiben kapja meg, illetve tartja fenn magának a döntés jogát, és mennyiben vesz igénybe, fogad el vagy delegál további szerveket vagy bizottságokat.

14. Az arab–izraeli viszály: a tények

„Senki sem hajlamos annyira igazságtalanságok elkövetésére, mint az, aki igazságtalanságok ártatlan áldozatának tudja magát.”

(X. századi arab vagy zsidó böcs Bagdadból vagy Jeruzsálemből)

a) Palesztina, az arab–izraeli viszály színhelye

Az a pár száz kilométer, mely Ciprus szigetét az arab–izraeli viszály színhelyétől elválasztja, a nemzetek közötti vitáknak egy meglehetősen eltérő fajtájához vezet át bennünket. A ciprusi ügy klasszikusan az önrendelkezési elvnek *két*, régtől fogva meglévő *nemzet közötti* alkalmazása és annak különböző problémái körül forog – az arab–izraeli viszályban ellenben *két* folyamatban lévő *nemzetalakulás*, még-hozzá mindkét oldalon egészen különleges és egymástól is tökéletesen eltérő feltételek között zajló nemzetalakulás csapott és csap össze. A ciprusi vitára is rávetődik egy lefolyt nagy kényszerű lakosságáttelepülés árnyéka, azonban az arab–izraeli viszályban a lezajlott bevándorlás és kitelepítés a problémát szinte az önrendelkezési elv alkalmazhatóságának a határáig viszi el. A ciprusi ügy klasszikusan olyan ügy, melyben egy pártatlan politikai döntőbíráskodásnak érdemes és lehetséges volna döntő és kötelező határozatot hoznia, vagy legalábbis világosan körülhatárolt véleményt mondania; ezzel szemben az arab–izraeli viszályban egy ilyen fórumtól legfeljebb véleményt lehetne remélni, az ügyet

helyes vágányra terelő igazi döntő cselekedetek azonban csak a nagyhatalmi egyetértés és az azt megtestesítő nemzetközi szervek közvetlen akcióba lépésétől származhatnak.

Az ügy megítélése szempontjából jelentős tények rövid összefoglalását ezúttal elég messze kell kezdeni: talán azzal, hogy az ókori Szíriának Palesztina néven ismert déli része ősidőktől kezdve a népek országútja volt; e népek között azonban egy, a zsidó nép, már az ókorban kitűnt ehhez a területhez való szívós ragaszkodásával, s ezt a ragaszkodást a zsidó profetizmus formájában olyan rendkívül erős spirituális élmények és mondanivalók központi témájává tette, ami a heves nemzeti élményeket és indulatokat jól ismerő mai korunkban is feltűnőnek mondható, a nemzeti tudat jelenségét sokkal szűkebb körben ismerő ókorban pedig egyszerűen páráját ritkította. Már az ókorban három ízben „érkezett meg” a zsidó nép erre a földre mint az „ígéret földjére”: először mítikus pásztorfeljelmek vezetése alatt csekély számú jövevénycsoportként Mezopotámiából; másodszor függetlenséget kereső és egy kiformalódóban lévő egyistenhitet őrző harcias törzsszövetségként az egyiptomi elnyomás elől; harmadszor pedig a babiloni fogság nemzeti szerencsétlensége után egy hangsúlyozottan vallásilag szervezett közösségként, mely az egyistenhitet immár a környező „pogány” világgal tudatosan szembeforduló meggyőződés erejével vallotta. Két ízben is alakultak ezen a területen némi politikai súllyal is rendelkező zsidó királyságok, de egyikük sem bizonyult sem különösebben szilárdnak, sem különösebben hosszú életűnek. A zsidóság nem volt egyik ott-tartózkodása idején sem kizárólagos lakosa az egész területnek: első ottléte alatt kifejezetten jövevény volt, második ottlétét meg kellett osztania a kánaánitákkal és filiszteusokkal, a harmadikat pedig a csak félig-meddig zsidó szamaritánusokkal, valamint az egymást követő perzsa, macedón–görög és római birodalmak népegylegével. Végül a római uralom alatt a zsidó nép a pogányság minden formáját mereven elutasító magatartásával sikeresen megszerezte a birodalom legkezelhetetlenebb népcsoportjának hírnevét, s egymást követő felkelései után bekövetkezett harmadik, hosszú időre véglegesnek látszó elűzetése és szétszórattatása.

Palesztina ezután néhány évszázadra a keleti római birodalom és a keleti kereszténység területe lett, etnikailag kevert, de a felületes hellenizálás máza alatt túlnyomóan továbbra is szemita jellegű lakossággal. Az *iszlám* megszületése nyomán létrejött *arab világbirodalom* ezt a területet az elsők között hódította meg, és csaknem teljesen arabbá és muzulmánná tette, amin nem változtatott egészen a 20. század elejéig sem a több hullámban jelentkező török hódítás, sem a keresztes hadjáratok és keresztes államok két évszázados közjátéka: a lakosság többsége ezerkétszáz-egynéhány éven keresztül muzulmán arab maradt 10–10 százalékos keleti keresztény és zsidó kisebbséggel.

b) Zsidó diaszpóra, antiszemitizmus és cionizmus

Ezenközben a szétszórattatott zsidóságot megóvta a szétszórt népek szokott sorától, a felszívódástól a maga mind véglegesebben kialakult és nagy szellemi erővel kidolgozott vallásrendszere, melyben különleges rítusok és érzelmek tartották ébren a Szentfölddel, Jeruzsálemmel és a templommal kapcsolatos emlékeket és várakozásokat. Így maradt fenn a zsidóság, mint etnikai jellegzetességeket is őrző zárt vallási közösség, annak a két nagy kultúrának, a keresztény Európának és az iszlámnak a világában, amelyek mindketten az ószövetségi zsidó vallás és profetizmus legitim folytatóinak vallották magukat.

A zsidók helyzete azonban alapvetően más volt e két világban. Az iszlám közfelfogása a zsidó vallást a keresztény és iráni vallásokkal együtt különlegesen respektálta, mint saját maga által is előzményként tisztelt és szentkönyvekkel, írott kinyilatkoztatással rendelkező vallásokat; mint ilyenek részesültek ezek annak az aránylag türelmes elbánásnak a védelmében, melyet az iszlám a maga vallási kisebbségei számára általában biztosított, s melyet az ottomán birodalom sajátos szervezeti formába is öntött és a modern nacionalizmus megjelenéséig fenn is tartott. Ezzel szemben a keresztény vallás Istennek a zsidó néppel kötött szövetségét mint előzményt sokkal erősebben beépítette a maga vallásrendszerébe, s magát sokkal inkább az ószövetségi kinyilatkoztatás egyedüli hiteles letéteményesének tekintette, semmint hogy bármiféle respektust képes lett volna kialakítani egy olyan vallási meggyőződés számára, mely az ószövetséget az újszövetségi folytatás nélkül akarja fenntartani. Ezért s egy sor más ok miatt a zsidók a középkor és újkor hosszú évszázadaiban keresztül a keresztény világban sokkal nagyobb nyomás alatt és sokkal állandóbb üldözés árnyékában éltek, mint hittestvéreik az iszlám világában.

Külérés az antiszemitizmusról. Az a helyzet, mely a keresztény Európában a zsidóság körül kialakult, sok tekintetben egyedülálló volt. Természetesen jellemezte ezt a helyzetet mindaz, ami a többségtől világosan elváló és többé-kevésbé elnyomott kisebbségek helyzetét általában jellemzi, amiben mindig jelentős tényező az az ellenérzés, mely a „másfélét”-t, az „idegen”-t általában körülveszi. Az európai zsidóság kisebbségi helyzetét azonban ezen felül is sajátosan súlyossá tette néhány tényező.

Az európai keresztény kultúrkörnek jellemző vonása, hogy – Kínát kivéve – talán egyetlen kultúrkörben nem emelkedtek *erkölcsi ítéletek* olyan különleges társadalmi és politikai jelentőségre, mint itt. Míg azonban Kínában a közösségi élet moralizálódása inkább egy szűkebb vezetőréteg racionális társadalom- és államfelfogásában jutott kifejezésre, addig Európában a közösségi élet kérdéseit nemcsak aránylag magas intellektuális feszültség, hanem nem kevésbé erős

emocionális feszültség is övezte, mely széles társadalmi rétegekre is kiterjedt. Ennek pedig, előnyös és társadalmilag nevelő hatású főkövetkezményei mellett, voltak igen veszedelmes, kártékony és embertelen mellékkövetkezményei is. Mindenekelőtt az, hogy egy moralizálással erősen áthatott társadalomban a *rossz* is moralizáló köntöst ölt. Innen van az, hogy Európán kívül kevés kultúrkörben fordult elő olyan gyakran és az egész társadalmat átható módon az, hogy *az emberi kegyetlenség és gonoszság erkölcsi ítéletek formáját veszi magára*, és kevés helyen voltak az erkölcsi elítélés közösségi következményei olyan nyomasztóak és kiút nélküliek, mint éppen a megbocsátás vallása által kiformált kultúrában. Ennek volt egyik jellegzetes áldozata a keresztény Európában a *Bukott Nő*: sehol a világon nem volt olyan visszataszító és az önbecsülés lehetőségét szinte teljesen kizáró a leányanyaság és a prostitúció emberi atmoszférája, mint éppen abban a kultúrában, melynek vallásalapítója az emberi szeretet és megbocsátás legmegragadóbb példáit egy erősen patriarchális környezetben éppen házasságtörőkkal és prostituáltakkal kapcsolatban mutatta be.

A nyomasztó erkölcsi ítélezés másik fő áldozata pedig éppen a *Zsidó* volt, az az emberfajta, amelyen a középkori közmeggyőződés Krisztus megfeszítését kérte számon, hivatkozva arra a bibliai szövegre is, mely szerint: „Az ő vére mi rajtunk és a mi gyermekeinken.” Ezzel a felelőssé tétellel szemben természetesen könnyen rá lehet mutatni arra, hogy Jézus és összes tanítványai éppen úgy zsidók voltak, mint a főpapok, írástudók és a „Feszítsd meg”-et kiáltó tömeg, s ki lehet fejteni azt a minden keresztény teológia számára kényszerűen következő álláspontot, mely szerint a Krisztus megfeszítőinek „utóda” minden bűnös, gyűlölködő és bárkire „Feszítsd meg”-et kiáltó ember. Ezek a szubtilis és humanus érvelések azonban igen távol voltak a középkor lényegesen nyersebb teológiájától és az aránylag zárt leszármazási keretek között élő középkori embertől, aki a kereszténységre megtérni nem akaró, külön vallásként fennmaradó zsidó vallás híveit szinte magától értetődően helyezte a „Krisztust megfeszítő zsidók” *utódainak* hálátlan szerepébe. Nem szabad e vonatkozásban elfelejtenünk a középkor szenvedélyes indulatoktól fűtött, drámai szemléletességű felidézésektől kísért és újból meg újból átélt érdeklődését Krisztus kínhalála iránt: primitív, de igen eredményes eszköze volt ez annak, hogy széles tömegekben fel lehessen kelteni a mások szenvedéseivel való azonosulás képességét, ugyanakkor azonban alkalmat adott arra is, hogy agresszív indulatokat és cselekedeteket igazoljon e kínhalál „okozóival” szemben.

Ez volt az a többlet, melyet Európában a zsidóságnak a „kisebbségi sors” ismert terhein felül is viselnie kellett, s ezzel a tehertétellel súlyosbítva alakultak ki az európai környezet és az európai zsidóság *kölcsönös közösségi magatartásformái*, melyek közül a három legjellemzőbbet látszik szükségesnek ezúttal kiemelni:

1. A környezet az európai zsidóságot más kisebbségnél nagyobb mértékben és élesebb formák között szorította ki a társadalom általános rendjébe beleépült s valamiféle státust és respektust biztosító foglalatosságok és lehetőségek köréből: ezzel megsokszorozta azt a kényszert, mely a kisebb-nagyobb nyomás alatt élő kisebbségek tagjait általában arra kényszeríti, hogy a tunya többség-nél „élelmesebbek” legyenek, *észrevegyék és megkeressék a társadalom által szokáso-san igénybe nem vett, a közösségi élet határterületein fellelhető, marginális lehetőségeket, s erre építsenek egzisztenciát*; ez az ilyen helyzetben lévő kisebbségek számára, így a zsidók számára is rendszerint csak az emberi lehetőségek határain való tengődést teszi lehetővé, időnként és egyesek számára azonban lehetőséget nyitott a társadalom rangsorában elfoglalt hátrányos helyzetnek nagyobb anyagi prosperitással való kiegyenlítésére is; a környezet állandó nyomása azonban gondoskodott arról, hogy ez a zsidó jólét a gettóélet hosz-zú évszázadai alatt ne lehessen sem túl állandó, sem túl biztonságos.
2. Az európai környezet a középkori zsidósággal szemben állandóan egy alap-talan és igazságtalan vád és számonkérés magatartását vette fel, amivel szem-ben a zsidóság magatartása nem lehetett más, mint az, hogy *a környezet egész értékrendjével szemben gyanúval élt és kritikát gyakorolt*, amit annál inkább meg tu-dott tenni, mert nem akármiféle közösség volt, hanem maga is egy jelentős mélységben kidolgozott világnézet és erkölcsi értékrendszer hordozója, s így egy vele szemben ítélkezni akaró másik értékrendszer kritikájához komoly kategóriákkal rendelkezett. Végül
3. az európai környezet erkölcsileg kisebb értékűnek nyilvánító és számon kérő magatartásának lényeges kísérőjelensége volt az, hogy az európai zsidóság első számú szenvedő alanyává lett gyűlölködő tömegindulatoknak, gyanú-sítottja misztikus rémtörténeteknek és áldozata egyéb bajok által felizgatott tömegek bűnbakkeresésének. Így a szenvedett bántalmak terén is többet vi-selt annál, ami zártabb társadalmakban a kisebbség általános sorsa szokott lenni. Minderre természetesen reagált az *elégtételkeresés* magatartásával, mely elégtételt a középkor hosszú évszázadain keresztül nem kapta meg másban, mint abban, amit a vallásos elmélyedés, továbbá bizonyos szellemi foglalkozások művelése, bizonyos anyagi jólét elérése s ezeken keresztül néha bizonyos – rendszerint rövid lejáratú és ritkán jó végű – hatalom elérése je-lenthetett számára.

Ezek a kölcsönös magatartásformák mindaddig nem emelkedtek az egész tár-sadalmat érdeklő és érintő jelentőségre, amíg az európai zsidóság zárt közös-ségként élt az egészében zárt közösségekből összetevődő középkori európai társa-dalmakban. Gyökeresen megváltozott azonban a helyzet akkor, amikor az újkor

folyamán megindult az európai emberiség nagy vállalkozása, a szabadság alapján való társadalomszerveződés máig nyugvóponton nem jutott kísérlete, mely az európai zsidóságot is egy világjelentőségű vállalkozás részesévé tette, miközben összes életfeltételeit gyökeresen megváltoztatta. E változásoknak kezdetben csak az előnyös oldalai mutatkoztak. Európa országaiiban nyugatról keletre haladva sorra megtörtént a *zsidóemancipáció*, a zsidóknak a társadalom többi része számára nyitva álló lehetőségekben való részeltetése, s megjelent a zsidóság teljes beilleszkedésének, teljes beolvadásának, az *asszimilációnak* a programja, melyet egyszerre tűzött ki a zsidóság haladottabb része a konzervatívabb környezet ellenállásával szemben, és a környezet haladottabb része a zsidóság konzervatívabb részének az ellenállásával szemben. Ebben a folyamatban jelentek meg azok a súrlódási lehetőségek, melyek létrehozták a régi, elsősorban *vallási* előítélet által determinált *középkori antiszemitizmus* helyét elfoglaló, elsősorban *társadalmi és lélektani* tényezők által determinált *jelenkori antiszemitizmust*. E súrlódási lehetőségek megértéséhez fel kell idéznünk azokat a megrázkódtatásokat, melyeket a szabadság alapján való társadalomszervezés modern programjára való átmenet az európai társadalom, különösen annak egyes rétegei számára jelentett, s azt, hogy ezek a megrázkódtatások milyen kölcsönhatásba kerültek azokkal a kialakult feszültségekkel, melyek zsidóság és környezet viszonyában évszázadok óta adva voltak.

A megrázkódtatások elseje abból adódott, hogy a gazdasági szabadságon alapuló kapitalizmus rendszere egyetemes törvénnyé tette a *mindennemű lehetőségek minél teljesebb kiaknázásában* álló szabad versenyt, ami létrehozta a tőkés vállalkozónak mint társadalmi vezetőnek az új embertípusát. Ezáltal egyszerre az egész társadalom központi jelentőségű és az eddiginél sokkal többre értékelt magatartásává vált a rejtett és a többség által észre nem vett lehetőségek kiaknázása, ami eddig különböző kisebbségi csoportoknak, közöttük a zsidóságnak volt – többnyire eléggé bizonytalan létezését biztosító – magatartása. Ez azt jelentette, hogy a zsidóság átlaga a környező társadalom átlagánál nagyobb mértékben állott készen a kapitalizmus által megnyitott lehetőségek megragadására. Mindamellett azokban az országokban – Angliában, Hollandiában, Amerikában –, ahol a kapitalizmus teljesen organikus, egyenes vonalú belső fejlődés eredménye volt, a zsidó kapitalisták – sokszor egészen a mai napig – megmaradtak a „később jöttek” helyzetében a honi polgárság mögött. Viszont amilyen arányban a többi országok a kapitalista formákat külső hatások közbejöttével, hirtelen átmenettel, fejlődési zökkenővel vették át, abban az arányban lett a zsidóság szerepe ezeknek az országoknak a kapitalista fejlődésében erősen láthatóvá, esetleg központi jelentőségűvé, annál is inkább, mert minél elmaradtabb országot vont a kapitalizmus a maga hatása alá, annál inkább vett fel gyarmati jelleget annak minden

kirívó kísérőjelenségével. S a zsidóknak ebben viselt szerepét még a valóságosnál is feltűnőbbé tette az a tény, hogy a zsidóság gazdasági magatartásformái nem támaszkodtak semmiféle kialakult, hagyományos folytonosságra, ellentétben a kapitalizmusban szerepet vállalt többi, azelőtt is bevett és pozícióval rendelkező rétegekkel. Ennek következtében a zsidóknak a lehetőségek kiaknázására és anyagi érdekeinek érvényesítésére irányuló tevékenysége – annak ellenére, hogy személyes magatartásuk általában szelídebb és kevésbé távolságtartó volt, mint a régi vezető és uralkodó osztályoké – mégis sokkal gyakrabban tűnt fel a hagyományosan kialakult és megszokott magatartásformákkal ellenkezőnek. Különös ingerültséget okozott ez azokban a csoportokban, amelyeket a kapitalizmus, anélkül hogy gyökereiből teljesen kitépett volna, mint a proletárokat, azért az anyagi jólét vagy a társadalmi tekintély leíróján való lejjebb szállásra kényszerített. Ilyenek pedig bőven akadtak a társadalom legkülönbözőbb szintjein: hátrább szorult földbirtokosok, lemaradt középpolgárok, elszegényedett kispolgárok, a kapitalista módszerek által sarokba szorított parasztok, a tőkés vagyonszerzés lehetőségeiből kimaradt alkalmazott rétegek körében egyaránt. Ezek között alakult ki a zsidókkal szemben megfogalmazott legáltalánosabb modern vád: az, hogy a zsidók az általánosan kötelező magatartási és játékszabályok megsértésével, *csaló módon* jutnak aránytalan anyagi jóléthez.

A modern szabadságmozgalmak és a nyomukban létrejött változások másik jelentős megrázkódtatása volt a társadalmi értékek hagyományos rendjének és a hagyományos vezetőrétegek tekintélyének a megingása: kritika, tiszteletlen kritika, sőt egyenesen *megsemmisítő kritika érte* az azelőtt kétségbevonhatónak nem tekintett *monarchikus, arisztokratikus és egyházi tekintélyeket*. Kevés embercsoport számára volt olyan magától értetődő ebbe a kritikába való bekapcsolódás, mint éppen a zsidóság számára, mely a modern szabadság- és egyenlőségmozgalmakon egészben csak nyerhetett, s mely éppen megalapozatlan vádaknak való kitettsége folytán évszázadok óta volt készenlétben a környező világ egész értékrendjével szemben való kétségre, gyanakvásra és kritikára. Annál nagyobb megrázkódtatást jelentett e tekintélyek megingása azoknak a fentebb már említett földbirtokosi, közép- és kispolgári, paraszti és alkalmazotti rétegek és csoportok számára, melyekben e tekintélyek alábbszállása belső, organikus fejlődés útján még nem következett be, sőt e tekintélyek megingását éppen saját helyzetük romlásával kapcsolták össze; így mindkettőt külső, ellenséges erők, közöttük első helyen éppen a zsidók hatásának és tevékenységének tulajdonították. Így fogalmazódott meg a modern antiszemitizmus második számú vádjá: az, hogy a zsidók élen járnak a hagyományos és tiszteletre méltó társadalmi *tekintélyek destruálásában*.

A modern társadalmi átalakulások harmadik megrázkódtatásos eleme az volt, hogy jelentős változásokat hozott a *társadalmi pozíciók* birtokában: kiemelke-

déshez, hatalomhoz, jóléthez, nyilvános megbecsüléshez juttatta olyan csoportok tagjait, akiknek addig kisebb-nagyobb mértékű megvetés vagy semmibevevés volt a sorsa azoknak a részéről, akik a régi értékrend szerint magukat hatalomra és tiszteletre illetékesnek, amazoknál különbeknek tudták. Ez az irritáció annál nagyobb volt, minél inkább kiélték az új hatalmasok, az új gazdagok új helyzetük előnyeit, minél több *elégtételkeresést* vittek bele új helyzetükbe azokért a sérelmekért és bántalmakért, melyeket korábban elszenvedni kénytelenek voltak. S ezek között megint csak a zsidók esetleges elégtételkereső magatartásai voltak azok, melyek elsősorban szúrtak szemet és váltottak ki ellenérzést: még a legendásabb és legmagátólértetudóbb megnyilvánulások, az új, előnyösebb helyzetek valamennyire is látható vagy tüntető kiélvezése mind-mind bűnnek tűnt fel azok számára, akik a régi rend szerint a maguk rangtudatának fontos részeként tartották számon azt, hogy ők ha másoknál talán nem is, de éppen a zsidóknál bizonyosan többek és különbek. Így fogalmazódott meg a modern antiszemitizmus harmadik vádja: az, hogy a zsidók *hatalomra törnek*, s megnyílt hatalmi helyzeteiket régi sérelmeik megbosszulására használják fel.

A modern „világi” antiszemitizmus mindeme vádjait természetesen ismerte a „középkori” vallási előítélet is, azonban a középkori antiszemitizmus többségükben a zsidókat alig ismerő, velük intenzív társadalmi kapcsolatban nem lévő, róluk reális tapasztalatokkal alig rendelkező emberek által elfogadott előítéleten és teljességgel koholt rémtörténeteken alapult, melyeknek a társadalom éppen aktuális válságos helyzeteivel valóságos vagy jelentős kapcsolata nem volt. Ezzel szemben a modern antiszemitizmus olyan emberek előítélete volt, akiknek még ha nem is igazán teljes és emberi, de mégis nagyon is reális kapcsolatai voltak zsidókkal; s mindennapi és reális tapasztalataik voltak egyes zsidók ama magatartásairól, melyek gazdasági helyzetek erőteljes kiaknázásában, hagyományos társadalmi értékek és tekintélyek éles kritikájában és fölényt jelentő különböző helyzetek látható kiélésében jelentkeztek. Mindeme tapasztalatok nem koholt tényeken alapultak, hanem reális, személyes élményeken: igaztalanságuk a hozzájuk fűzött értelmezésben, a reájuk épített általánosításban rejtett. Csakúgy, mint ahogyan „reálisak” a jószívű nagyságának a lusta és tolvaj cselédekről s a szegény cselédeknek a komisz és kibírhatatlan nagyságáról, a rendes németeknek a rendetlen franciákról s a talpraesett franciáknak az otromba németekről, a gondterhelt rendőrségnek a nőknek alkalmatlankodó vendégmunkásokról s a kiszolgáltatott vendégmunkásoknak a brutális és korrupt rendőrségről szerzett tapasztalatai is, csak éppen mint általánosítások igaztalanok és érvénytelenek. Mindezekből a reális, bár félrevezető általánosításokból azonban csak ott lesz igazi baj, ahol nem zárt csoportokon belül maradnak vagy nem alkalmi találkozásokra szorítkoznak, hanem összefüggésbe hozhatók a társadalom leg-

válságosabb, legaktuálisabb kérdéseivel. Ilyenkor különösen alkalmasak arra, hogy ne csak pillanatnyi tömeghisztériák, hanem ezekre épülő összefüggő ideológiák alkatelemeivé is váljanak. Így lettek egyes, az átalakulásoktól vagy válságoktól különlegesen érintett csoportoknak ezek az irritációi egyes országok egyenetlen fejlődésével vagy politikai, vagy társadalmi elmaradottságával arányban döntő tényezői a *fasiszmus* létrejövetelének és uralomra jutásának, mely mindenütt *antiszemitává* vált, ahol valamennyire is jelentős számú zsidósággal szembetalálkozott. Végül egy országban, Németországban, ahol a társadalmi fejlődés zavaraihoz a nemzeti fejlődés súlyos válságai is hozzájárultak, elvezettek a világtörténelem legsúlyosabb zsidóüldözéséhez és zsidóirtásához.

Szó sincs azonban arról, hogy a zsidókkal kapcsolatos közkeletű általánosítások ilyen patológikus szélső esetekre szorítkoznak. Áthatják ezek a társadalom egyébként egészséges gondolkodású rétegeit is, melyek egészükben esetleg komoly liberális tradíciókat őriznek, kritikus esetben az üldözött zsidók segítségére sietnek, de ez nem akadályozza meg őket, hogy ezenközben továbbra is szerezzenek „rossz tapasztalatokat” ugyanezekről a zsidókról.

A környezetnek mindezek a magatartásformái, véleményei és indulatai azonban a zsidók számára akkor is az „antiszemitizmus” gyűjtőneve alatt jelennek meg, ha valójában nincsenek összefüggésben antiszemita ideológiával, még inkább, ha azzal összefüggésben jelentkeznek. Mindez már jóval a nagy fasiszta zsidóüldözések előtt megérlelte számos zsidóban azt a ténnyel – bár szintén részben félrevezető ténnyel – alátámasztott tapasztalatot, hogy a környezet velük szemben akkor is áthatolhatatlanul ellenséges, ha ezt láthatóan nem is mindig mutatja. Ilyen és hasonló tapasztalatokból született meg számos zsidóban már a 19. század közepétől kezdve az a gyanú, hogy az asszimiláció nemcsak hogy nem történt meg, de nem is kilátásos, hogy az emancipált zsidóság nem lépett ki a gettóból, csak a fizikai gettót váltotta fel egy láthatatlan társadalmi és lélektani gettóra, s a társadalomban elfoglalt, alapjában továbbra is egészségtelen helyzetének megszüntetéséhez más megoldásokra van szükség.

Mindezzel természetesen nem magyaráztuk meg kimerítően az antiszemitizmus társadalmi és eszmei jelenségét, hanem csupán a cionizmus előzményeként utaltunk rá. A lényeg az, hogy a legújabb kori antiszemitizmus visszahatásaként már a 19. század közepétől kezdve erjedés indult el a közép- és kelet-európai zsidóságban, melyet részben zsidó öntudatának erősebb volta, részben az elszenvedett bántalmak súlyosabb volta, részben pedig a zsidóemancipáció félutas volta vagy hiánya arra indított, hogy egyáltalán kétségbe vonja a zsidó asszimiláció lehetőségét és helyességét. Ebből a kétségből született meg az európai *cionizmus*, melynek programja szerint a zsidóknak szétszórtságukból, üldözöttségükből és a társadalom szélére szorított életfeltételeikből

eredő torz és méltatlan helyzetein csak úgy lehet segíteni, ha a zsidóság újból nemzetté válik és újból államot alapít ősi hazájában. Felvetődtek ugyan más lehetséges helyek is, de hamar kiderült, hogy a Szentföldre irányuló célkitűzés az egyetlen, melynek érzelmi telítettsége egy ilyen egyedülálló vállalkozáshoz a szükséges energiát mozgósítani képes. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a cionizmus eszmei arculatának első körvonalait a rendezett feltételek között élő, nagy igényű és művelt, de az antiszemitizmus jelenségei által újból meg újból megbántott közép-európai zsidóság vázolta fel, anyagi hátvédül a vagyonos, jólétben és biztonságban élő, Palesztinába kivándorolni nem akaró, de a zsidóság ügyéért nagy anyagi áldozatokra kész nyugat-európai és amerikai zsidóság jelentkezett, a palesztinai települők tömegeit pedig az elviselhetetlen nyomás alatt élő, alig vagy egyáltalán nem emancipált s egyben a zárt zsidó öntudatot legerősebben őrző kelet-európai zsidóság, utóbb pedig a hitleri tömegmészárlás túlélői hozták. Ez az erő indult el államot alapítani egy olyan területen, mely tizenkét évszázad óta vitán kívül az arab világ része volt. Ezzel már meg is voltak adva az arab–izraeli viszály lényeges elemei.

c) Az arab–izraeli viszály kezdetei Izrael megalakulásáig

A cionista világszervezet a 19. század végén alakult meg, s a századfordulótól kezdve megindult a cionista zsidó bevándorlás és település Palesztinába, egyelőre magánakció formájában, s különösebb ellentmondást ki nem váltva. Az ottomán birodalomnak az első világháború vége felé kirajzolódó összeomlása egyszerre adott alkalmat mind az arab világ, mind a cionizmus számára, hogy a maguk nemzeti önállóságra irányuló terveit a győzelem várományosainál, a nyugati hatalmaknál biztosítani próbálják. A brit politika viszont, mely mindezeket a szálakat leginkább kézben tartotta, ebben a helyzetben szeretett volna minél több szövetséges erőt mozgósítani, s ennek érdekében három, egymással reménytelenül ellentmondó kötelezettséget vállalt. Ezek fülutas teljesítéséből indultak el az eseményeknek azok az ágai, melyek többek között az arab–izraeli viszály kibontakozásához is elvezettek. 1915 októberében az egyiptomi brit főbiztos levélben biztosította a mekkai seriffet, mint a leendő arab felkelés elhivatott vezetőjét és a leendő arab állam vagy arab államok feltételezett dinasztiaalapítóját, hogy az ottomán birodalom *arab* területeinek fel kell szabadulniuk és *önálló államisághoz* jutniok; a levél ebből csupán Szíria északi partvidékét vette ki, mint nem tisztán arab területet, ahol a franciáknak lesznek különleges jogaik, az angolok részére viszont Bagdad és Bászra területein kívánt különleges jogokat fenntartani, anélkül hogy ez utóbbi területeket a leendő arab államiságból kivette volna; az arab részről erre adott válasz hangsúlyozta, hogy ezeket a fenntartásokat csak ideigle-

nesekként fogadják el. Palesztináról, melyet az arabok magától értetődően Szíria déli felének s így a leendő arab állam részének tekintettek, külön nem esett szó. Alig néhány hónappal később viszont, 1916 tavaszán, brit-francia jegyzékváltás keretében megtörtént az ottomán birodalom arab területeinek a szabályos *felosztása*, bár csupán az érdekerületek elhatárolásának hagyományos formájában. Eszerint Szíria (a mai Szíria és Libanon) francia, Mezopotámia (Irak) és Palesztina brit érdekerületnek minősül. Más értelemben esik szó Palesztináról az 1917 novemberében létrejött ún. Balfour-deklarációban, mely levél formájában biztosítja a cionista világszervezetet, hogy Nagy-Britannia szimpatizál a cionista célkitűzésekkel, és a háború győzelmes befejezése után Palesztinában a zsidóság számára „zsidó nemzeti otthont” kívánt létesíteni. E három dokumentum alapvető ellentmondásait nem enyhíthették a fogalmazásnak azok a finomságai, melyek úgy vélték, hogy a jogosan felkeltett ellentmondó várakozásokat majd a gondos szövegértelmezés eszközeivel orvosolni lehet. Az arabok aligha képzelhették, hogy a franciáknak és briteknek meghatározott területekre korlátozott „különleges jogai” majd azt fogják jelenteni, hogy a felszabadult arab területek túlnyomó része mandátum formájában egyelőre a brit és francia gyarmati állapothoz hasonló helyzetbe kerül, s még későbbi önállósulásuk is a brit-francia megállapodásban leszögezett, arab szempontból teljesen önkényes és esetleges határok között fog megtörténni. Viszont a zsidók, bármennyire is csupán nemzeti *otthonról* és nem államról szolt a Balfour-deklaráció, a cionista törekvésekkel való szimpátia kinyilatkoztatásába nyilván és joggal beleértették a cionizmus lényegének, a zsidó *államra* való törekvésnek a tudomásulvételét is. Jellemző, hogy 1919 januárjában, mikor az arabok már nyugtalankodni kezdtek a Balfour-deklaráció és annak következményei miatt, a cionista világszervezet vezetője és a mekkai seriff képviselője között megállapodás jött létre, mely szerint ez utóbbi tudomásul veszi a Palesztinába való nagyobb méretű zsidó bevándorlás tervét, de azzal a hozzáadással, hogy ez a megállapodás hatályát veszti, ha a győztes hatalmak nem teljesítik az arab függetlenségre vonatkozó ígéreteiket. Ezt az események későbbi menete folytán jelentőségét veszített dokumentumot, melyet utóbb sem az arabok nem tekintettek kötelezőnek, sem a zsidók különösebb hivatkozásra érdemesnek, csupán azért említettük meg, mert jelzi az arab nemzetalakulás és a zsidó nemzetalakulás ügyének azt a kibogozhatatlan összefonódását, mely azóta is tart, s minden jel szerint tartani fog még a jövőben is.

Az első világháború győzelmes befejezése után a brit kormányzat a Jordán folyó bal és jobb partján két külön brit mandátumot létesített: a Jordánon túli részen Transzjordánia néven külön arab királyság alakult, míg a Jordán folyó és a tengerpart közötti területen alakult meg az a palesztinai brit mandátum, melynek kormányzását a mandatárius hatalom az arabok és zsidók önkormányzati

szervezeteinek a közreműködésével gondolta el. Ez a konstrukció azonban nem sok idő alatt működésképtelennek bizonyult. Hamar kiderült, hogy az arabokat a százezernyi számról a második világháborúig lassan félmillióra növekedett zsidó bevándorlás által hozott anyagi fellendülés – amiből ők csak másodvonalban részesedtek – nem kárpótolja azért az elsőségért, melyet hagyományosan mozdulatlan országukban azelőtt élveztek, s a két közösség egymáshoz való viszonya mindinkább kiéleződött. Hamar kialakult a szemben álló felek között az a kontraszt, mely a helyzetet máig is jellemzi: a zsidók kevesen voltak, de tudták, mit akarnak, képesek voltak modern szervezkedésre, és a cionista világszervezet készen nyújtotta számukra a szervezkedés, a helyi önkormányzat s utóbb az államszervezés kereteit; az arabok sokan voltak, de évszázadokkal régebbi és egyszerűbb szervezeti formák között éltek, s feltámadt ellenállásukban a reakció és elmaradottság erői zűrzavarosan keveredtek egy kezdődő nemzeti öntudat és a kizsákmányolás elleni lázadás erőivel. A palesztinai brit mandátum története a szüntelen ellenségeskedésnek, a véres összecsapásoknak, majd terrorizmusoknak s a bevándorlást hol engedélyező, hol korlátozó mandatárius hatalom kétségbeesett kompromisszumkereséseinek szüntelen, fokozódóan kilátástalan és az egymást mindjobban gyűlölő két fél közös ádáz gyűlöletétől kísért története.

Már a harmincas években felvetődött az a gondolat, hogy a palesztinai arab–izraeli ellentét gordiuszi csomóját csak Palesztina kettéosztásával lehet megoldani. A brit kormányzatok azonban inkább arra hajlottak, hogy szorosán értelmezzék a „zsidó nemzeti otthon” fogalmát, és a bevándorlást szorítsák korlátok közé; ilyen elgondolások jegyében ült össze a második világháború küszöbén egy sikertelen brit–arab–zsidó kerekasztal-konferencia, mely után a brit kormány egy Fehér Könyvben szögezte le, hogy egy közös arab–zsidó állam fokozatos létesítése irányában kíván közrehatni, s ennek érdekében meghatározott ideig korlátozott számú zsidó bevándorlást fog még engedélyezni, azontúl azonban a további bevándorlást már az arabok hozzájárulásától fogja függővé tenni. Ezt a tervet nem fogadták el sem a zsidók, akiknek különálló zsidó állam létesítésére irányuló törekvését lehetetlenné tette volna, sem az arabok, akik még az ebben tervezett zsidó bevándorlást is sokallották. Ezzel kezdődött azoknak az egymást követő arab elutasító álláspontoknak a sora, melyeket rövid idő múlva az araboknak okuk lett megbánniuk, miután hiába próbáltak az elsőre elutasított, de a rákövetkező kedvezőtlen fejlemények árnyékában immár előnyösebbnek mutakozó korábbi megoldás jogalapjára visszatérni.

A második világháború után a Palesztinával kapcsolatos két ellentétes és kiegyenlíthetetlen törekvés megsokszorozódott erővel jelentkezett. Az egyik oldalon az arabok az eddig alávetett népek első sorában tűzték ki a teljes függetlenség és önrendelkezés programját, s legnagyobb hevességgel éppen Pa-

lesztinával kapcsolatban. A másik oldalon az egész világot megborzasztó hitleri tömegmészárlás zsidó túlélői minden eddiginél nagyobb tömegben és nagyobb elhatározottsággal indultak el a zsidó „otthon” felé, s mélységes felháborodással fogadták a brit kormányzat nehezítő és akadályozó intézkedéseit, melyekkel az a „korlátozott bevándorlás” immár senkit ki nem elégítő kompromisszumos rendszerét fenntartani igyekezett; s ezúttal a zsidók felháborodása az eddiginél lényegesen nagyobb visszhangot keltett a rossz lelkiismerettel küszködő nyugati világ közvéleményében.

Ebben a kilátástalan helyzetben a brit kormány, mely mindinkább szabadulni kívánt az egész terhes örökségtől, még egyszer megpróbálkozott a Fehér Könyvéhez hasonló, közös arab–zsidó államra irányuló javaslattal, majd ennek mindkét fél részéről történt elutasítása után az ügyet az Egyesült Nemzetek Szervezete elé vitte, mely bizottságot küldött ki a kérdés megvizsgálására. A bizottság többségi véleménye Palesztina felosztásának gondolatát tette magáévá, s javaslatát 1947 novemberében az Egyesült Nemzetek Közgyűlése is elfogadta oly formában, hogy Palesztina egy arab és egy zsidó államra fog oszlani, Jeruzsálem városa pedig nemzetközi kormányzás alatt álló külön terület marad. A javaslat Palesztinát hat szabálytalan négyszögre osztotta, úgy, hogy mindkét állam három-három, egymással csupán sarkosan érintkező részből álljon, mintha egy saktáblán az egyik csupa fehér, a másik csupa fekete négyszögön foglalna helyet. A zsidó rész Kelet-Galileából, a Haifa és Tel-Aviv közötti keskeny partvidékből és a Negev-sivatagot is magában foglaló s a Vörös-tengerig lenyúló délkeleti négyszögből állott, félmilliónyi zsidó s annál valamivel kevesebb arab lakossal, gyakorlatilag magában foglalván mindazokat a területeket, amelyeken jelentősebb zsidó települések voltak. Az arab rész Nyugat-Galileából, a Jeruzsálemet körülvevő, keleten a Jordántól határolt középső-keleti részből és a Sínai-félszigettel határos délnyugati négyszögből állott volna kb. nyolcszázezernyi, csaknem kizárólag arab lakossal. Ezt a tervet a területet keveslő, de az önálló államiságot értékelő zsidók elfogadták, az arab államok és arab szervezetek viszont, mint az önrendelkezési elv flagrális megsértését, teljességgel elutasították. E javaslat szinte fokozatosan került abba a helyzetbe, hogy konstitutív nemzetközi jogi ténnyé, az izraeli államalakulás kiindulópontjává és a későbbi fejlemények alapjává váljék: a bizottságban csupán az egyik, a többségi véleményt képviselte, egy másik arab–zsidó federatív megoldást javasoló kisebbségi véleménnyel szemben; a Közgyűlésen éppen csak hogy megkapta a szükséges kétharmad többséget, bár ebben a többségben benne volt mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió szavazata is, de ezzel együtt is, mint közgyűlési határozat, csupán ajánlás hatályára emelkedett; úgyannyira, hogy az elkövetkező hónapokban nemzetközi fórumok, közöttük a Biztonsági Tanács előtt

is a legkülönbözőbb, teljesen más irányú tervek is szőnyegen forogtak, anélkül hogy érvényes határozatok születtek volna belőlük.

Ezenközben a mindinkább kiéleződött, terrorcselekmények által elborított palesztinai helyzet arra indította Nagy-Britanniát, hogy a mandátumból való kivonulásra 1948 májusával határidőt tűzzön ki. Ennek bekövetkeztével a palesztinai cionista vezetők az Egyesült Államok kifejezett bátorítása és a Szovjetunió hallgatólagos hozzájárulása alapján kikiáltották a megosztási területen a független *izraeli* államot, melyet néhány napon belül mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió, s idővel az arab államokon kívül a többi világ is elismert, az Egyesült Nemzetek Szervezete pedig tagként felvett. Ezzel megvalósult a cionizmus központi célkitűzése, az önálló zsidó állam.

d) Az első arab–izraeli háború és Izrael stabilizálódása

Az izraeli állam megalakulásával az egész arab világ a kategorikus el nem ismerés magatartását szegezte szembe. Ennek jegyében kezdődött meg 1948 nyarán Izraellel szemben az arab lakosság és a szomszédos arab államok fegyveres fellépése, bizonyos fokú, bár nem a végsőig menő brit támogatás mellett. Ez a koordinálatlan és nem is egyforma elhatározottságú fellépés azonban a zsidók egységesen vezetett és összehadott akcióival találta magát szemben, akik gyors ütemben kialakították állami és katonai szervezetüket, s ennek segítségével az első nehézségek leküzdése után nemcsak a felosztási területen stabilizálták magukat, hanem elfoglalták a teljes Nyugat-Galileát, korridort nyitottak maguknak Jeruzsálemig, és egy vékony parti csíkra, az utóbb annyit szereplő Gázai övezetre szorították az Egyiptommal határos délnyugati arab területet, miközben minden rendelkezésre álló katonai, hatalmi, rendőri és lélektani eszközzel oda hatottak, hogy mind a felosztás által nekik juttatott, mind a fegyverrel meghódított területeken arab lakosság ne maradjon.

Az izraeliek gyors katonai sikerei nem adtak időt az araboknak annak eldöntésére, hogy a felosztás szerinti arab négyszögek együtt egy palesztinai arab államot alkossanak-e, vagy pedig a megfelelő szomszédos arab országokhoz csatlakozzanak; ténylegesen az arabnak megmaradt területek felett az a szomszédos állam rendelkezett, mely ott a hadműveleteket irányította. Miután most már hiába követelték, hogy Izrael vonuljon vissza az egykor általuk elutasított felosztási határok mögé, a közeli katonai sikert immár nem remélő arab államok az Egyesült Nemzetek közvetítésével sorra fegyverszüneti egyezményeket kötöttek Izraellel, anélkül hogy létezését diplomáciailag elismerték volna. A keleten a Jordán folyó által határolt középső-keleti felosztási hányad arabnak megmaradt részét – amelyet legegyszerűbben *Ciszjordániának* nevezhetünk

– az azt katonailag birtokló és arra nézve fegyverszünetet kötő *Transzjordánia* annektálta, mely ezáltal vált *Jordániává*. Jeruzsálem újvárosa izraeli, óvárosa jordániai terület lett, s egy bonyolult konvojrendszer tartotta fenn a jordániai területre került zsidó egyetemhez való hozzájutást. Egyiptom, mely a délnyugati arab felosztási négyesögből vékony sávként megmaradt ún. Gázai övezetre nézve a fegyverszünetet megkötötte, egy ideig megpróbálta ezen a területen fenntartani egy „palesztinai arab állam” létezésének jelképeit, végül azonban gyakorlatilag a Gázai övezet is Egyiptom területévé vált. A Jordániával kötött és az Egyiptommal kötött fegyverszünetek közötti időben, ugyancsak még 1949-ben foglalta el Izrael a felosztási javaslat által neki szánt terület utolsó még nem birtokolt részét, az Akabai-öböl mellett fekvő Eilath vörös-tengeri kikötőt.

Ezzel megkezdődött Izraelnek államként való stabilizálódása. Helyzetét az tette különössé, hogy a nemzetközi államközösség elismert tagja volt, anélkül hogy határait szabályos nemzetközi jogi aktus megállapította volna. Az Egyesült Nemzetek Közgyűlésének Palesztina felosztásáról szóló határozata ugyanis formailag nem volt kötelező, s a benne foglalt határokat előbb az arab államok, utóbb Izrael nem fogadták el. Hasonlóképpen a fegyverszüneti szerződések sem határokat, csak fegyverszüneti elválasztó vonalakat állapítottak meg. Viszont e szerződések megkötése és az arab lakosság túlnyomó részének kitelepítése lehetővé tették Izrael számára, hogy a fegyverszüneti területen mint saját területén rendezkedjék be, s gyakorlatilag ugyanezt a területet tekintették Izrael államterületének az őt elismerő s vele diplomáciai viszonyt fenntartó többi államok is.

e) Az arab–izraeli békétlenség állandósulása s a második, harmadik és negyedik háború

Ezzel egyben megkezdődött az arab világ és Izrael között az az állandósult félig háborús állapot, mely – három háborús közjátékkal súlyosbítva – mind a mai napig tart. Ennek az állapotnak a lényeges elemei a következők:

1. Az egész idő alatt és végig az egész izraeli határ mentén jogi és tényleges bizonytalanság honolt. Tudjuk, meglehetősen folyékony az átmenet a nemzetközi jogban a fegyverszünet (truce), fegyvernagyugvás (armistice) és tűzszünet (cease-fire) között, s ez utóbbi lehet rövid határidőhöz kötött (karácsonyi, újévi stb.), ami szintén folyékony átmenetben megy át a harci cselekmények pusztán tényleges szünetébe, a harci cselekmények szünete az állóháborúba s az állóháború a mozgóháborúba. Az arab–izraeli viszony ezek között a végletek között váltakozott 1949 és napjaink között: aránylag az 1949 utáni állapot hasonlított egy ideig leginkább egy fegyverszünethez, s az 1967 utá-

ni egy átfogó harci cselekmények nélküli hadiállapothoz. Végeredményben az egész idő alatt mindkét oldal jogot formált a harci cselekmények bármikor való újrakezdéséhez: az arabok azért, mert az izraeliek oly területeket tartottak kezükben, melyeket ők a magukénak tekintettek; az izraeliek azért, mert államuk el nem ismerését s az ezt végigkísérő politikai és sajtóbeli nyilatkozatokat egész nemzetük fizikai léte ellen irányuló támadásra való késületnek ítélték.

2. Az arab államok ugyanis az első perctől kezdve Izraelnek államként s a fegyverszüneti határoknak államhatárokként való el nem ismerését látták a számukra egyedül lehetséges válasznak az Izraeltől elszenvedett vereségre és a menekültekben testet öltött, jóvátételt nem nyert sérelemre. Ez az álláspont a legutóbbi időben fellazult ugyan, de nem alakult ki ezzel szakító egyezés arab álláspont sem.
3. Az 1949. évi fegyverszüneti egyezmények által kialakított izraeli területről hétszázezernyi arab menekült el, és százhetvenezernyi maradt ott; ezt követően megindultak az ellenségessé vált arab világ legkülönbözőbb pontjairól a zsidó menekültek, akik hatszázezernyi számban érkeztek Izraelbe. Izrael ezeket letelepítette, míg az arab menekültek többsége mind a mai napig nem jutott túl a menekülttáborokon. Az 1967. évi háború után újabb menekültáradat ömlött az arab országokba, közöttük számos régi menekült is, akik ily módon kétszeresen menekültek lettek. Ezúttal azonban szó sem volt arról, hogy a megszállt területek kiürültek volna, hanem az arab lakosság nagyobb része a helyén maradt. S ezúttal az új menekültek úgyszólván azonnal megkezdték régi lakóhelyeikre irányuló behatolási akcióikat, s olyan helyzetet és hangulatot tudtak teremteni a szomszédos arab országokban, hogy azok az őket sújtó igen kemény izraeli retorziók ellenére sem tudták teljes elszántsággal megakadályozni ezeket az akciókat, és kisebb vagy nagyobb készséggel elismerték a menekültek szervezeteit önálló politikai tényezőknek.
4. A menekültek egyéni és kollektív akciói, valamint a fegyverszüneti szerződések célszerűtlen vagy homályos elhatároló és egyéb rendelkezései állandó súrlódások forrásaivá váltak, melyekben Izrael mint katonailag erősebb, ugyanakkor magát létében veszélyeztetettnek érző fél, rendszerint az aránytalanul kemény visszavágás magatartását képviselte. Arab részről a retorziók a vízi utak használatának az akadályozása formájában jelentkeztek. Egyiptom a Szuezi-csatornát állandóan, a Tíránszorost megszakításokkal lezárta az izraeli hajók elől, Szíria és Izrael között pedig a Jordán folyó vizének felhasználását akadályozó retorziók zajlottak. Az Egyesült Nemzetek Szervezete, főleg a Biztonsági Tanács ezekkel az összetűzésekkel sorozatos és többnyire hatástalannak maradt határozatokkal foglalkozott, melyek között

az Izraelt elítélő és általa nem teljesített határozatok voltak nagyobb számban. Ugyancsak nagyjából hatástalanok voltak azok a mindkét oldal által ellenkezőleg értelmezett határozatok is, melyek azt mondták ki, hogy az arab menekülteket *vagy* a repatriálás, *vagy* a másutt való letelepítés, *vagy* a teljes kártérítés eszközeivel kárpótolni kell.

5. Mindezek lényeges tényezői lettek annak, hogy az arab nemzeti tudat mindinkább megerősödött, s mindjobban kiterjedt az arabul beszélő világ olyan távoli pontjaira is, melyek eddig az arab közösségi tudat fő áramán kívül maradtak. Ennek során Nasszer 1952. évi uralomra jutásával megindult; pontosabban meggyorsult az arab világban egy olyan folyamat, melynek keretében a konzervatív politikai és társadalmi erőket képviselő kormányok helyét sorra több országban forradalmár katonák élesebben reakció- és Nyugatellenes kormányai foglalják el, melyeknek lendületes, de nem mindig reális reformterveiből az Izraellel szemben való intranzigens álláspont elfoglalása volt a legkönnyebben teljesíthető és egyben a legnépszerűbb programpont. Bár a többé-kevésbé forradalmi és többé-kevésbé konzervatív kormányok együttműködése csak üggyel-bajjal jön létre az Izrael elleni akciókban, mégis mindinkább kialakulóban van valami, melyet összarab közvéleménynek lehet nevezni, s melynek hatása alól a legstatikusabb kormányok sem vonhatják ki magukat.

6. A nagyhatalmak álláspontja az ügyben részben állandó, részben változó elemeket mutat. Állandó tényező az, hogy Izrael egy létét veszélyeztető akció esetén számíthat a nyugati világ támogatására, ezen belül azonban különböző időpontokban sokféleképpen elárnyalódó magatartások jelentkeztek: Nagy-Britannia 1948–49-ben még Izrael államiságát is vonakodva ismerte el, 1956-ban viszont Franciaországgal együtt háborús szövetségben volt Izraellel, ezzel szemben 1967 óta Franciaországgal együtt, bár annál kevésbé körülhatároltan, súlyt fektet az arab álláspontok iránti megértés hangoztatására; a leghatározottabban az Izraelt elsőnek elismerő Egyesült Államok támogatja Izraelt, bár 1956-ban elítélte a szuezi akciót, és 1973 óta igyekszik mind erősebben a közvetítő pozícióját elfoglalni. A másik állandó tényező az, hogy a Szovjetunió mind fokozottabb mértékben azonosítja magát az arabok ügyével, anélkül hogy feladná Izrael államiságát elismerő álláspontját. A sok lehetséges változat közül egy az, mely még nem valósult meg: a nagyhatalmak egyértelmű és világos közös állásfoglalása és ennek megfelelő közös fellépése.

7. A fegyverszüneti állapotot megszakító három háborús konfliktust a következőkben jellemezhetnénk:

a) az 1956. évi sínai-félszigeti háborúban vitán kívül Izrael volt a kezdeményező, de valójában csak paraszt volt abban a brit-francia nagypoliti-

kai játszmában, mely a Szezi-csatorna államosításának megtorlásaként a megindult háborúban talált formális jogcímet a csatorna mentén való újbóli megjelenése számára; ez az összjáték azonban oly mértékben felidézte a merőben gazdasági érdekek miatt folyó legrosszabb gyarmati háborúk emlékét, hogy súlyosan kompromittálta Izrael akcióját is, s így a Szovjetunió és az Egyesült Államok egyértelmű állásfoglalása nemcsak Nagy-Britanniát és Franciaországot késztette visszakozásra, hanem Izraelt is a fegyverszüneti határok mögé való visszavonulásra;

- b) az 1967. évi hatnapos háborút megelőzően egyrészt egy olyan arab közhangulat alakult ki, mely mindinkább egy döntő Izrael-ellenes akcióban látta az arab nemzetalakulás nagy áttörési lehetőségét, másrészt egy olyan izraeli közhangulat, mely úgy ítélte, hogy Izraelnek az erőviszonyok döntő eltolódása *előtt* kell valamilyen áttörő sikerrel biztosítania a maga helyzetét. Így a háború okozásának kérdésén nem nagyon érdemes vitatkozni: nem vitásan az arab országok voltak azok, melyek egy mind végletebb hangnemű publicitási hadjáratral, közös főparancsnokság létesítésével, az 1956 óta a csatornaövezetben állomásozó ENSZ-csapatok visszahívásának kérésével és elérésével, végül a Tírán-szoros lezárásával mindent megtettek, hogy Izraelt és a világot meggyőzzék egy átfogó és nagyméretű katonai akcióra való elszántságukról, még ha utólag kétség férhet is valódi elhatározottságuk mértékéhez; s nem vitásan Izrael volt az, mely a már alig-tűzszüneti állapotot egy átfogó és a meglepetés minden előnyét érvényesítő háborúra váltotta át – ezt már akciójuk azonnali és teljes sikerén is le lehet mérni. Az eredmény a Gázai-övezet és a teljes Sínai-félsziget, továbbá az egész Jeruzsálem és a teljes Ciszjordánia, valamint a Golan-magaslatok elfoglalása, a Szezi-csatorna használaton kívül kerülése és több százezernyi újabb menekült: a gyorsan nyélbe ütött tűzszünetet egy fél év múlva követte az Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsának 1967. novemberi határozata, mely ha nem is a felek, de legalábbis a nagyhatalmak és az Egyesült Nemzetek némi korlátozott egyetértését fejezte ki: Izraelnek vissza kell térnie 1967 előtti határai közé, a hadviselő állapotot meg kell szüntetni, és minden állam részére biztosítani kell a vízi utak békés használatát és a békében és biztonságban való létezés jogát – ez az utóbbi rendelkezés tartalmazza közvetve és határozatlan fogalmazásban Izrael elismerésének szükségességét az arab országok részéről. Izrael ezzel szemben határozotlan annexiós álláspontot foglalt el: igényei a jelek szerint elsősorban

Jeruzsálem egész területére és környékére, valamint stratégiai érdekből a Gázai-övezetre és a Golan-magaslatokra és hajózási érdekből az Akabai-öböl nyugati partvidékére terjednek ki, ezek az igények azonban eddig egyetlen nagyhatalom részéről sem találtak egyértelmű támogatásra; Izrael a megszállt területeken, néhány tüntető zsidó telepítéstől eltekintve, két alkalommal próbált kész helyzeteket teremteni: az egyik Jeruzsálem óvárosának bekebelezése volt, melyet az Egyesült Nemzetek elítélt, a másik a Gázai-övezetben lévő háromszáz-ezer menekültnek Ciszjordániába való telepítése; visszafordíthatatlan s e területek sorsát eldöntő tényező eddig egyik sem vált;

c) az 1973. évi őszi háború során a hadiállapot meg nem szűnt voltát valló egyiptomiak ragadták magukhoz a kezdeményezés előnyét, s a szokásos tűzszünet bekövetkezett, mielőtt az izraeliek lényegesen meg tudták volna fordítani a hadműveletek sorsát; így a tűzszünetet követő csapatelválasztási egyezmények révén Izrael mind Egyiptom, mind – kis részben – Szíria felé valamivel hátrább vonult, miáltal többek között a Szezi-csatorna mindkét oldala is egyiptomi kézbe került, a csatorna megnyitásának lehetősége megnyílt, s a semleges ENSZ-csapatok újból megjelentek a szemben álló felek között; háttérbe ment ezenfelül Genfben egy békeértekezlet megnyitása is, mely azonban egyelőre túl gyors sikert nem ígér.

8. Az 1973. évi háború óta kialakult helyzetet a következő új elemek jellemzik:

- a) a felek álláspontjai fellazultak: a genfi békekonferencia elfogadásával Izrael eljutott a nagyhatalmi közvetítés elfogadásához, bár annexiós álláspontját nem adta fel; ugyancsak a genfi békekonferencia elfogadásával, valamint az 1947. évi felosztási javaslatra való hivatkozással egyes jelentős arab államok – bár nem mindnyájan és főleg nem a palesztin szervezetek – eljutottak Izrael állami létének hivatalos elfogadásához;
- b) az arab államoknak sikerült javítaniok együttes fellépésük hatékonyságán, bár az általuk elindított olajembargó nagy hatása jelentős, rajtuk kívül álló gazdasági tényező közrehatásán is alapult;
- c) a csapatelválasztási egyezmények az Egyesült Államoknak az eddiginél sokkalta aktívabb közvetítő tevékenysége mellett jöttek létre, ami a jövőre nézve is több eredményt ígér, azonban a széles körű nagyhatalmi egyetértést nem pótolhatja.

15. Az arab–izraeli viszály: értékelési szempontok

a) *Az izraeli nemzetalakulás sajátosságai*

Ha az arab–izraeli viszály eseményeinek azt a sorozatát, melyet szemügyre vetünk, értékelni akarjuk, az értékelés első és legfeltűnőbb elemeként azt látszik helyesnek kiemelni, hogy itt *két nemzetalakulás*, az izraeli és az arab nemzetalakulás összeütközéséről van szó: olyan két nemzetalakulás összeütközéséről, melyeknek előzményei, körülményei és típusa teljes és diametrális ellentétben állanak egymással.

Az *izraeli nemzetalakulást* nagymértékben körülhatárolt és egyértelmű történelmi előzmények determinálják: a maga ókori történelmi helyén és idejében is feltűnően élesen elhatárolt *egykori zsidó nemzet*, az annak emlékét a szétszórattatásban is őrző *zárt zsidó vallási közösség* és az ennek kezdődő bomlásával egyidejűen megjelent, a zsidó nemzet újjáalakítására irányuló *cionista mozgalom*. Az ezekre támaszkodó izraeli nemzetalakulás vagy újjáalakulás a nemzet létrejövetelének egy valószínűtlenül szélső, mondhatjuk úgy is, hipermodern formája, amire eddig egyáltalán nem volt s valószínűleg ezentúl sem lesz sok példa. Tudjuk, a nemzet lényeges eleme a politikai közösséghez való tudatos odatartozás, és megtanultuk Renantól, hogy a nemzet állandó akaratnyilvánítás, állandó népszavazás. Ugyanakkor azonban a nemzetek alakulását a legarchaikusabb formáktól kezdve a legmodernebbekig végigkíséri az az ellentét, mely fennáll a nemzethez való tartozást a tudatosság magas fokán átélők és az abba több-kevesebb passzivitással, több-kevesebb ösztönösséggel beleömlő embertömegek között. Bármilyen eltérő lett légyen is e két embertípus egymáshoz való aránya különböző korokban és különböző esetekben, ez a kettősség mindenütt jelen volt, kezdve az arisztokratikus nemzeteken, melyek tudatosan és szándékosan nem vették a nemzet részeként számításba az alávetett tömegeket, folytatva a polgári nemzeten, mely elvben meghirdette a nemzet egyetemességét, de valójában, működésében még mindig kisebbség volt egy passzív, sőt néha ellenséges többséggel szemben, s tovább folytatva a tudatos tömegekből álló demokratikus és forradalmi nemzeteken, valamint a kifejezett szándékossággal és programszerűséggel megalakult vagy újjáalakult új nemzeteken, melyek tagjaivá az emberek azért még mindig inkább beleszülettek, mintsem választás útján váltak. Ezzel szemben az a folyamat, melynek során a zsidóság egy része a cionizmus hatására elindult Palesztinába és ott izraeli nemzetté alakult, szinte végletesen tiszta példája, szinte lombikban készült esete a szándékos nemzetalakulásnak, a renani percenkénti népszavazásnak. Úgyszólván minden zsidó, aki a 20. század elejétől kezdve elindult Palesztinába, lett légyen vállalkozó, értelmiségi vagy munkás, azzal a vi-

lágos tudattal indult el, hogy nemzetet választott, és nemzet létrehozásában vesz részt. Legfeljebb az 1949 után, a Közel-Kelet mélységeiből később menekült zsidók érkezhettek oda valamivel passzívabb magatartással, de azért azt minden lemaradottságuk mellett ők is tudták, hogy a zsidó nemzet újjáalakításának résztvevőivé váltak. Mindehhez járult az is, hogy az izraeli nemzet többségénél a nemzethez való tartozás tudatosságát egy aránylag magas fokú ipari, technikai és termelési tudatosság is kísérte.

Ki kell térnünk arra, hogy Izrael állammá és nemzetté alakulásával kapcsolatban megjelent az a felfogás is, hogy ennek a sajátos nemzetalakulásnak bizonyos fokig abnormis jelleget ad az a kapcsolat, mely Izrael és a többségében ma is az egész világon szétszórt zsidóság között fennáll, mely utóbbi nagyméretű anyagi és erkölcsi segítséget nyújt Izrael részére, ami továbbra is ösztönzőleg hat a cionista hódító tervekre: ugyanakkor ez az egész összefüggés előbb-utóbb megnehezíti az Izraelen kívül lakó zsidóság helyzetét, mert megosztja lojalitásukat a lakóhelyükül szolgáló ország és Izrael között, és állampolgárokból nemzeti kisebbséggé teszi őket. Ezek a problémák némileg el vannak túlozva. Az igazság az, hogy az izraeli állam megalakulása ugyan mélyen összefügg a világban szétszórt zsidóság helyzetével, azonban a kapcsolat bizonyos fokú fennmaradása önmagában nem hoz létre megoldhatatlan problémákat. Bármennyi segítséget nyújtott és nyújt is a világban szétszórt zsidóság Izraelnek, az ma már mint állam a maga lábán is meg tud állni, pláne ha stabil határokhoz, szomszédai elismeréséhez és tartós békeállapothoz juthatna. Bármennyire expanzívnak tünteti is fel Izraelt a győzelmes háború és az abból eredő helyzet, a cionizmus expanzivitása csökkenően lenni látszik: Izrael igazi problémája nem az, hogy a világon szétszórt zsidóság jelentős hányadának szerezzen vagy csinaljon helyet, hanem az, hogy 1967 előtti határait töltsse ki annyira, hogy arab kisebbségének demográfiai előnyét ki tudja egyenlíteni. A világon szétszórt zsidóság lojalitásának megosztottsága is lényegesen kisebb probléma, mint pl. egy fajrokon ország határán elhelyezkedő, más országhoz tartozó kisebbség megosztott lojalitása.

Az viszont természetes, hogy Izrael állammá alakulásával, főleg pedig stabilizálásával megindul közötté és a világon szétszórt zsidóság között egy lassú eltávolodási folyamat. Ennek nem kell sem radikális szakításnak lennie – amit egyesek követelnek a zsidóktól –, sem a közös tudat tragikus törésének – amitől aggodalmasabb zsidók félnek. Csak éppen az fog történni, hogy mindinkább érvényesíteni fogja hatását az Izraelben élő és a szétszórtságban élő zsidók helyzetének különbözősége: Izrael *állam*, mely kifejti és ki fogja fejteni az ehhez szükséges erőszakmennyiséget, még ha idővel fel kell hagynia is azzal a többleterőszakkal, melyet államának kikerekítése és tisztán zsidó lakosságúvá tétele érdekében

kifejtett és kifejt; ezzel szemben a világban szétszórtan élő zsidóság továbbra is egy különleges típusú és a környezet nyomásának az átlagosnál inkább kitett *kisebbség* marad, mely világméretben is inkább az erőszak üldözöttjeivel, mintsem az erőszak gyakorlóival lesz azonos helyzetben. Az ebből természetesen eredő eltérő politikai és erkölcsi magatartásformák azonban nem fogják megakadályozni, hogy az izraeli és a szétszórt zsidóság között a közös történelmi tudat és az érzelmi kapcsolat továbbra is megmaradjon.

b) Az arab nemzetalakulás állása

Az *arab nemzetalakulás* minden tekintetben az izraelivel ellenkező póluson foglal helyet: amennyire éles körvonalakat mutat amaz, annyira folyékonyak az arab nemzetalakulásnak mind a keretei, mind a határai, mind a társadalmi tartalmai. Kétségtelen, hogy a dicsőséges arab világbirodalom emléke és az iszlám világnyelv szerepét betöltő arab nyelv közössége hosszú időn keresztül jelentős összefogó tényező volt; az ezzel kapcsolatos politikai tudatelemek azonban sokáig teljesen felolvadtak az iszlám tudatban; úgy, hogy az egykori arab világbirodalom felbomlása után évszázadokon keresztül nem létezett semmiféle olyan közösségi tudat, politikai akarat vagy politikai áramlat, amiben arab államra való törekvésnek, arab nemzeti közösségnek vagy akár csak az arab nevezetnek lényeges szerepe lett volna. S ami politikai tudatelem létezett az arab világban, az is a csekély számú kiváltságosokra és műveltekre korlátozódott, mert kevés helyen volt mind a mai napig olyan éles a valamilyen politikai tudattal rendelkező kevesek és az emberi élet határán tengődő szenvedő és tudattalan milliók közötti kontraszt, mint éppen az arab világban. De ezen túlmenően is az egész arab világot jó ideje a társadalmi, politikai és területi formálódás nagyfokú esetlegessége és labilitása jellemezte. A döntő társadalmi hatalmat jelentő földbirtokos arisztokrácia – bár egyes helyeken évszázados vagy évezredes folyamatossággal dicsekedett – egészében sem elég állandó, sem elég szervezett nem volt ahhoz, hogy tartós társadalmi és politikai legüemítések hordozója tudjon lenni, még kevésbé vált azzá a ma melléje feltört modern vagyonos réteg. A ragyogó múltú hagyományos arab kézművesség és értelmiség társadalmilag erőtlen volt, csakúgy, mint ahogyan egyelőre aránylag erőtlene a modern fejlődést jelző munkás- és értelmiségi rétegek is. Az ilyen nem elegendően vagy egyenetlenül „strukturált” társadalmakban – mint amilyen pl. Latin-Amerika is – modern időkben hamar jelentőségre tesznek szert a katonatisztek, akik fegyveres erejükkel fogva képesek uralomváltásokat provokálni és értelmiségi jellegükkel fogva képesek reformprogramokat megfogalmazni; csak éppen sikerre vinni nem tudják azokat mindaddig, amíg velük párhuzamosan komoly, minőségi értelmiségi, munkás- és szabadparaszt-rétegek is politikailag mozgásba nem jönnek.

A belső társadalmi és politikai szerkezetek labilitása nagymértékben kihatott a külső politikai keretek, államalakulások labilitására is, ami az arab világot idestova kilenc évszázada szabad prédájává tette a legváltozatosabb eredetű belső bitorlóknak és külső hódítóknak, a gyakran változó dinasztiáknak, szeldzsuk törököknek, kereszteseknek, mongoloknak, mamelukoknak vagy ottomán törököknek, s ez a labilitás megmaradt akkor is, mikor a legújabb korban megjelent a modern eszmeáramlatokra reagáló s a török, majd a gyarmati függőséggel szemben fellépő arab nemzeti tudat. Bármilyen súlyos része és felelőssége van is a nyugati gyarmati hatalmaknak az arab világ politikai széttöredeztesében, teljesen bizonytalan, hogy az arab népek szabadjára hagyva olyan simán elindultak volna a politikai integrálódás irányában.

Így az arab nemzetalakulás jelenlegi helyzetét mindenekelőtt az determinálja, hogy az arab világ tíz-egynéhány arab államra oszlik, melyek közül egyeseknek határozott *külön nemzeti kohéziójuk* is van, mások inkább csak *mikronemzeteknek* tekinthetők valamilyen nagyobb egységen vagy az összarabságon belül, és vannak olyanok is, melyek teljesen és tökéletesen valamilyen dinasztikus vagy gyarmati *esetlegességnek* köszönhetik létüket, s a jövőre nézve sem mutatják a nemzetté alakulás perspektíváját. Ezek között különleges a helyzete a palesztinai araboknak, akikben a közös szenvedés erős közösségi kohéziót hozott létre, de egyben az összarab tudatot is megerősítette.

Az integráció legkomolyabb eddigi középpontjának kétségtelenül a naszseri államot lehet tekintenünk, mely a katonai uralmak között aránylag a legnagyobb tartósságot mutatta, bár eddig nem tudta megközelíteni a nagy példakép, Kemal Atatürk eredményeit sem a katonai sikerek, sem a nemzeti integráció, sem a polgári uralomra áttérni képes belső konszolidáció terén. Eddig volt egy rövid életű egységkísérlete Szíriával, melyből nem maradt meg más, mint négyévi egyiptomi „uralom” emléke Szíriában, és az Egyesült Arab Köztársaság nagy igényű címe, volt továbbá egy elmulasztott lehetősége Irakban és egy elhúzódo polgárháborúba torkolló kísérlete Jemenben; utóbb az eddigieknél realisabbnak látszó lehetőségei nyíltak Líbiában és Szudánban, ahol az Egyiptommal való egyesülésnek régi, nemcsak arab nemzeti, hanem egyiptomi nemzeti indíttatásai is lehetnek, valamint újólág Szíriában.

Beható helyszíni tanulmányok alapján bizonyára többet lehetne mondani mind az arab összingegráció, mind a részintegrációk, mind pedig a fennálló arab állami kereteken belüli nemzetalakulások valószínű jövőjére nézve. Azonban még az így megalapozott jóslatoknál is figyelemmel kell lenni az arab világ mostanáig mutatkozott nagyfokú politikai labilitására, ezért nem szabad a benne rejlő integrációs lehetőségeket sem túlbecsülni, sem alábecsülni. Annyit ma is gyaníthatunk, hogy a jelenlegi arab államrendszer számbeli és

területi elrendezése aligha jelent végleges formát, hanem valószínűleg különböző pontokon várhatók további integrációs folyamatok; az azonban kevésbé valószínű, hogy ezek egyetlen arab birodalomhoz fognak elvezetni; ennél valószínűbb, hogy idővel egy olyan – szintén Latin-Amerikára emlékeztető – államrendszer fog kialakulni, ahol a mainál erőteljesebb önálló államokra alapozott nemzeti tudatok és közösségek mellett és felett létezik egy bizonyos államfeletti nemzeti vagy szupernemzeti közösség, esetleg federáció is.

Mindezek a lehetséges folyamatok azonban egyáltalán nem függetlenek az arab–izraeli viszály további alakulásától. Minél tovább húzódik ez, s minél több helyi vagy általános összeütközést vált ki, annál hevesebb és erőszakosabb változások várhatók az arab világban mind az államfeletti integráció, mind a belső kormányrendszerek tekintetében: az utóbbi területen a változások fő irányvonala e pillanatban bal felé mutat, de nem teljesen kizárt az sem, hogy egy idő múlva jobboldali irányú változások is újból megjelenhetnek. Egyáltalán: az arab világ jelenlegi állapotában semmiféle fordulatról nem mondhatjuk meg bizonyossággal, vajon az egy határozott irányú fejlődés láncszemét alkotja-e, vagy pedig egy folytonos ide-oda hullámmászás részjelenségét.

Az izraeli és arab nemzetalakulás e rövid jellemzése után lemérhetjük egymással való viszályuk szükségszerű mélységét: e kétféle folyamat résztvevői még akkor is a legteljesebb értetlenséggel néznének egymásra és nem értenék egymás nyelvét, ha a történelem nem állította volna őket egy gyakorlatilag szinte kiegyenlíthetetlennek látszó ellentét feszültségébe.

c) A menekültek kérdésének értékelése

Az arab–izraeli ellentét központi ténye az, hogy az izraeli nemzet avégből, hogy összefüggő nemzeti területhez jusson, az 1949. évi fegyverszüneti szerződések szerint neki jutott területekről azok *eredeti arab lakosságát kitelepítette*. Az izraeliek kitelepítő akciójára kis híján azonos számú zsidó kitelepítése volt a válasz, s így az egyoldalú kitelepítésből kölcsönös és nagyjából arányos népcsere lett. Ennek ellenére nem jutott nyugvópontra a menekültek problémája. Izrael ugyanis, mint pionír és telepes ország, ezeket a nem várt s a cionizmus nagy áramából eddig részt nem vett bevándorlókat, még ha azoknak az európai eredetű zsidóktól eltérő, közel-keleti jellege okozott is némi problémát, végül is letelepítette, és beillesztette a maga gazdasági és társadalmi vérkeringésébe. Ezzel szemben az arab menekültek túlnyomó része a közelben nem tudott, távolabb nem is nagyon akart letelepedni, hanem a fegyverszüneti vonalat körös-körül övező menekülttáborokban – főleg a Gázai övezetben és Jordánia nyugati felén, Cisz-jordániában – vegetált és vegetál. Számuk 1949 és 1967 között hatszázezerről

egy-millióhétszázezerre nőtt, túlnyomórészt a magas természetes szaporodás folytán, amit igazol az is, hogy az Izraelben maradt százhetvenezernyi arabság száma is időközben hasonló arányban nőtt háromszázezer fölé. Oly szaporodási arány ez, mely azt a fenyegető perspektívát jelenti az izraeli zsidó többség számára, hogy amennyiben a bevándorlás újabb erőteljes impulzust nem kap és az izraeli zsidók természetes szaporodása aránylag alacsonyabb marad, úgy az évezred vége felé az izraeli arab lakosság hányada az 1949–67 közötti határokon belül is a lakosság egyharmadára fog emelkedni.

Izraeli álláspont szerint az arab kormányok a menekültek tragikus helyzetét szántsándékkal hozták létre, illetve hagyták így, hogy a követeléseik jogcímét jelentő sérelmet elevenen tarthassák. Ha ez alatt azt értjük, hogy az arab kormányok, melyek számára a menekültek súlyos problémát jelentettek, ezeket könnyen letelepíthették volna, *de nem akarták*, úgy a vád ebben a formában csak féligazság; egyrészt a gyér termőföldekkel, merőben létfenntartásra irányuló középkorias agrárrendszerrel és elégtelen szervezési kapacitással rendelkező arab világ számára óriási feladat lett volna a túlnyomó többségükben földműves, más szakma megtanulására nagyjából képtelen s mindenáron régi földjeik közelében, Palesztinától nem messze maradni akaró menekültek elhelyezése, még akkor is, ha módjukban és szándékukban lett volna azokat az egész arab világban mindazokra a helyekre szétszórni, ahonnan a zsidó menekültek érkeztek; másrészt viszont nem kétséges, hogy a menekültekben az ideiglenesség és a visszatérésre való várakozás lelkiállapotának a megrögződése és az arab államoknak a menekültek végleges letelepítésétől való vonakodása összefüggött az arab kormányoknak azzal az álláspontjával, hogy a palesztinaiaknak az 1949. évi területéről való eltávolítását nem tekintik jogosnak; a fegyverszüneti vonalakat nem tekintik végleges határoknak, és Izrael állami létét nem ismerik el; de ezek egyikét sem lehet olyan dolognak tekinteni, melyekre az arab államok minden további nélkül kötelesek lettek volna.

Az a nagyméretű akció, melyet az arab menekülttáborokban az Egyesült Nemzetek védnöksége alatt létesült segélyszervezet végzett, óriási munkát fejtett ki mind a táborok felállítása, mind lakóik ellátása, átképzése és másutt való letelepítése terén. Ahhoz azonban, hogy a menekültek többsége számára földművelő elhelyezést biztosítson, az adott lehetőségeket messze meghaladó telepítési és földjavítási akciókat kellett volna lebonyolítani szerte az egész arab világban, olyan akciókat, melyek csupán sokkal bővebb anyagi eszközökkel, teljes nagyhatalmi összeműködés mellett, egy általános közel-keleti békerendezés keretében lettek volna megvalósíthatók.

Annak ellenére, hogy az 1949. évi menekültek kérdése is mind a mai napig tekintélyes részében elintézetlen, tisztában kell lennünk azzal, hogy alapvető különbség van a régi menekültek és az 1967. évi háború új menekültei között – akiknek

soraiban egyébként bőven vannak egyben régi, vagyis kétszeres menekültek is. Az 1949. évi fegyverszüneti egyezmények, bármennyi jogfenntartással éltek is az arabok, végeredményben a hadiállapotot gyakorlatilag befejező, lényegében hosszabb időre szóló megállapodások voltak, melyek után az arab menekültek elhagyott területeire zsidó menekülők telepedtek le, s azt oly mértékben átfarmálták, hogy az arabok szülőföldjüket még visszatelepülés esetén sem „kapnák vissza”. S mindezt egy csaknem húsz évig tartó állandóság követte, mely alatt egy fél nemzedékváltás is lezajlott.

Ezzel szemben az 1967. évi háború után nem általános, csak szórványos menekülés történt az arabok részéről, s a helyszínen csaknem mindenütt elegendő arab lakosság maradt ahhoz, hogy fenntartsa e területek általános arab jellegét, s eleven maradjon az elhagyott otthon és a menekültek közötti kapcsolat. Az új menekülők csupán egy tűzszünetet, egy csupán időlegesen felfüggesztett hadiállapotot tudtak maguk mögött, mint akik merőben a hadműveletek elől menekültek el. Ez a helyzet, valamint az arab nemzeti érzésnek a húsz év előttinél sokkal nagyobb ereje okozta azt, hogy mikor ezúttal is megkezdődött a tűzszüneti vonalnak egy bizonyos „sem béke, sem háború” állapotában való állandósulása, vagy legalábbis a tűzszüneti állapot elhúzódása, a menekültek új rétegében a réginél sokkal szervezettebb s az otthoni területtel sokkal erősebb kapcsolatban lévő gerillaszervezkedés indult meg, s olyan, belátható időn belül konszolidálódást nem ígérő helyzet alakult ki, melyhez képest az 1949–1967 közötti viharos állapot már szinte szabályos békének tűnik fel.

Az új menekülők helyzetének robbanékony-sága és mozgalmaik dinamikája ma már nyilván számos helyen magával ragadta a régi menekülttáborok fiataljait is, s így mindnyájukra kiterjedő átfogó szervezkedést hozott létre. E szervezkedés közszellemének alapjában két, ellentétes összetevője van: a kevésbé robbanékony lelkiállapotban lévő régi menekültek hozzák az önálló Izraelt egyáltalán el sem ismerő intranszigenz álláspontot, mert hiszen az ő visszatelepülésük gyakorlatilag csak az önálló izraeli állam felszámolása árán volna lehetséges; a frissen otthonukat veszített új menekültek hozzák a robbanékony harci szellemet, őket azonban már az 1967 előtti határok helyreállítása is visszajuttatná otthonukhoz. A mai helyzetben ez a két tényező, a régiek elvi intranszigenziája és az újak friss harciassága egymást kölcsönösen erősítve hoz létre egy minden egyéb reményét elvesztett, elszántan teljes restaurációra törő, kiegyezésre nem hajlandó menekült közszellemet. Az 1967 előtti határok helyreállítása azonban egyszerre elemeire bontaná az e közszellem mögött lévő eltérő érdekeket és kedélyállapotokat, és napvilágra hozná a mindkét menekültcsoportban latensen meglevő, a mai helyzetben semmi módon nem aktualizálható kiegyezési hajlandóságot: a régi menekültek ugyanis ma már valószínűleg jelentős részükben rávehetők

volnának máshol való végleges letelepítésükre, viszont az új menekültek valószínűleg nagyobb részükben rávehetők volnának az 1967 előtti határok elismerésére. Rendkívül fontos, hogy a végleges megoldások kidolgozása kapcsán a menekültkérdés e kétféle rétegének különbözősége teljes világossággal álljon a döntésre hivatottak előtt.

d) Arab beállítottság és lelkiállapot

A sérelmeknek, bántalmaknak, erőszaknak, igazságtalanságoknak és becsapattatásoknak az a sorozata, melyet az arab–izraeli viszály felei egymástól s a világtól most vagy régebben kaptak, együttvéve mindkét oldalon egy szinte teljesen kiegyenlíthetetlennek látszó, de ugyanakkor nagymértékben hasonló lelkiállapotot hozott létre.

Az arabok, főleg a palesztinai arabok, mindennekeftől pedig a menekültek számára az a központi jelentőségű sérelem, melyet a betelepült zsidóktól, majd az izraeli államhatalomtól szenvedtek: azok betelepültek az ő szülőföldjükre, ezernyolcszáz év óta eltemetett történelmi jogokat emlegetve és olyan sérelmekre hivatkozva, melyekben a világon mindenki másnak több része volt, mint éppen az araboknak; őket először gazdasági túlsúlyuk segítségével másodosztályú állampolgárokká tették saját szülőföldjükön, s annak elmaradt, de megszokott arculatát teljesen megváltoztatták; majd a feltámadt jogos ellenállásra válaszként őket saját hazájukból a katonai, politikai, rendőri és gazdasági erőszak minden eszközével elűldözték; nekik tehát az ebben rejlő igazságtalanságért teljes elégtételt kell kapniuk, s ez nem lehet más, mint elvesztett otthonaik és értékeik s velük együtt palesztinai többségi és uralkodó helyzetük maradéktalan visszajuttatása egy arab vagy arab–zsidó palesztinai állam keretében, ahol ők jellegzetes és hagyományos vallási türelmükkel a zsidó vallású kisebbség számára is helyet engednek, feltéve, ha az lemond a cionizmusról és a további zsidó bevándorlásról. E programban magától értetődően benne taglaltatik Izraelnek államként való el nem ismerése és – mihelyt az erőviszonyok engedik – államként való megsemmisítése, finomabban megszüntetése is. Minél inkább érték sorozatosan vereségek a büszke, rátarti és patetikus álláspontok elfoglalására amúgy is hajlamos arabokat, annál inkább kialakult az egész arab világban egy olyan közhangulat, melynek levegőjében a legengesztelhetetlenebb kisebbség írta elő a többség számára az említett, legmaximalistább programot, a feltétlen ellenállás kényszerét, a „késhegyig menő harc”, a „megsemmisítő győzelem” frazeológiáját, s teljes erkölcsi és politikai bojkottot hirdetett a bármiféle engedményre hajlamosokkal szemben. Mindezt komoly meggyőző erővel alá lehet támasztani az

arabok elsőpró számbeli fölényére való hivatkozás alapján azzal a hittal is, hogy „az idő az araboknak dolgozik”, s előbb-utóbb meghozza népesedési, katonai és gazdasági felülkerekedésüket is.

Ebben a lelkiállapotban különleges helyet foglaltak el az Egyesült Nemzetek különböző szerveinek az arab–izraeli viszályban hozott ama határozatai, melyek ekkor vagy akkor Izraelnek ezt vagy azt az akcióját elítélték, vagy az arab menekültek sorsának a rendezését programba vették, s a rendezés kívánatos módozatai között a visszatelepülést is megemlítették. Ezek a mértéktartó, inkább kiegyenlítést és kompromisszumot, mintsem csattanó elégtételt kereső határozatok azonban még e szerény tartalmukban is hatástalanok maradtak; így hát az arab fül e teljesítetlen szövegek óvatosan fogalmazott sorai közül is a várt és eddig elmaradt fényes elégtételt hallotta ki. Ezért az arabok élen járnak azok között, akik az Egyesült Nemzetekkel szemben drámai kiábrándultsággal panaszoják fel határozatainak eredménytelenségét, mintha az valamiféle saját hatalommal bíró külön szervezet volna, melynek csupán akarnia kell, s a világ minden igazságtalanságára képes volna orvoslást találni.

Az Egyesült Nemzetek békés módszereiben hívó araboknak e tragikus és valóban sajnálatos kiábrándulása azonban csak egyik oldala az éremnek: ennél sokkal nagyobb valószínűsége van annak az arab engesztelhetetlenségnek és teljes elégtétel-keresésnek, mely az Egyesült Nemzetekre való rászorultságot csupán az átmeneti gyengeség kényszerűségének tekinti, a határozatokra s azok nem teljesítésére való hivatkozást, valamint a békés módszerekből való kiábrándulás hangoztatását pedig egyszerű közbülső taktikai eszközöknek és kezdő lépéseknek egy megsemmisítő győzelemre törő, minden békés utat elvető harc fegyvertárában. Ebben a lelkiállapotban egyszerre van jelen a tényleges katonai eredménytelenség tudata és a megsemmisítő győzelemről való ábrándozás, a más erőszakának a felháborodott felpanaszolása és oly célok dédelgetése, amelyek csak maximális erőszak útján volnának elérhetőek.

Ugyanakkor azonban a nagyratörő célkitűzések mögött rejtve ott van az arab köztudatban egy kiábrándultabb, kétkedőbb *belső bizonytalanság* is, mely gondterhelten emlékszik vissza arra, hogy az araboknak már eddig is több ízben okuk volt utóbb megbánniuk, hogy intranzigens álláspontokat foglaltak el valószínűségi erő és elhatározás nélkül, oly megoldásokkal szemben, melyekre az utóbb bekövetkezett kedvezően fejlemények után szívesen visszatértek volna. S érzik azt is, hogy az idő nem dolgozik egyértelműen nekik: a számbeli fölény növekedésével szemben ott áll egy másik időfolyamat, az, amely a legfőbb sérelmet, a menekültek hontalanságát előbb-utóbb eltörli. A józan ész azt mondja, hogy addig kellene egy reális ajánlatot tenni vagy elfogadni, ennek azonban útjában állnak a megbántottság drámailag rögzített arab álláspontjai.

Ennek az egész arab lelkiállapotnak és magatartásmódnak az alapvető belső ellentmondását csak egy olyan külső erő jelentkezése tudná felbontani és színvallásra kényszeríteni, mely világosan felkínálná nekik egy reális elégtétel lehetőségét *annak fejében*, hogy letesznek az ellenfél (Izrael mint állam) tudomásul nem vételének és lehető megsemmisítésének irreális és erőszakos céljáról. Ilyen ajánlat, melynek megtétele a legnagyobb jótétemény volna az arabok egészséges politikai fejlődése számára, eddig nem történt, bár ma létezik – csak éppen a szükséges akcióegység nélkül – az az erő, mely meg tudná tenni: a nagyhatalmak együttese, illetőleg ennek intézményes formája, a Biztonsági Tanács.

Az araboknak a realitásokkal arányban nem álló beállítottságát nem nehéz kipellengérezni, és rámutatni politikájuk ingatagságára, kormányzati módszereik rosszaságára, katonai szervezetük elégtelenségeire és retorikájuk fedezet nélküli voltára. E példákkal könnyen alátámasztható megállapítások azonban nem elegendők arra, hogy belőlük kiindulva könnyedén ítéljük meg mindazt, ami az arab lelkiállapottal összefügg, és ne vegyük észre azt a változást, mely e tekintetben az 1967. évi háború óta megindult. Nem azokra a hivatalos bejelentésekre gondolok, melyek szerint az említett fogyatékoságok rövidesen meg fognak szűnni: egészükben jó ideig meg fognak maradni, részben talán enyhülni, részben súlyosbodni. A lényeges fordulat nem ilyenekben áll, hanem abban, hogy az egész arab nemzeti kérdés az 1967. évi vesztett háború óta vált igazán *halálosan komoly dologgá*, egészen széles tömegek indulatainak mozgatójává s egy növekvő számú értelmiség emésztő gondjává. Ebből ugyanúgy megszülethetik a vezető csoportok megkomolyodása és elmélyülése, mint valamilyen veszélyes kollektív eszeveszettség. Hogy melyik fog bekövetkezni, ez részben az arabokon magukon múlik, részben azonban azon, hogy náluknál nagyobb erők hogyan kezelik az egész ügyet az elkövetkező esztendőik folyamán.

e) Izraeli beállítottság és lelkiállapot

A másik oldalon nem kevésbé egészségtelen az izraeliek politikai lelkiállapota sem. Kiindulópontja ennek is sérelmi jellegű: annak tudata, hogy a zsidóság a maga kétezer éves szétszórattatása alatt mindenki másnál több ártatlan üldözést szenvedett, a 20. században pedig mindennek betetőzésül egy párját ritkítóan borzalmas s népének csaknem felét elpusztító népirtási kísérlet szenvedő alanya lett. Ilyen előzmények után érthetően és természetesen született meg az a célkitűzés, mely szerint a zsidóság ama része számára, mely akár külső nyomás miatt nem *képes*, akár lélektani akadályok miatt nem *akar* szétszórva, megtűrt kisebbségként tovább élni, egyetlen lehetséges megoldásként biztosítani kell az önálló zsidó állam létrehozásának lehetőségét az erre egyedül alkalmas helyen,

a zsidóság történelmi őshazájában. Kevésbé természetes és kevésbé egészséges az a beállítottság, mely úgy érzi, hogy e célokkal szemben való minden ellenállás vagy ellenséges magatartás, közöttük az arab ellenállás is éppen úgy elítélendő, mint bármiféle zsidóüldözés vagy antiszemitizmus. Ebben a beállításban az ellenfélnek nincs emberi arca, nincsenek méltánylandó, megérthető, emelkedett indítékai, csak alantasak, rosszhiszeműek és ostobák: a palesztinai arab, ha enged a magasabb munkabér csábításának vagy az izraeli hatalom parancsainak, ezzel csak alsóbbrendű, elmaradt, közösségi tudat nélküli szolganép voltát bizonyítja; ha viszont ellenáll vagy a terroristákhoz csatlakozik, úgy gonosz agitátorok bábja csupán. Ez a torz beállítás valójában az öncsalás egy formája, melynek hangoztatói eltakarják maguk előtt azt aényt, hogy ellenfelük valóban súlyos sérelmet szenvedett, és bármilyen szegény és elmaradott is, azért egészében ugyanolyan *nemzeti* igényekre jogosult, mint ők.

Az izraeliek e beállítottságában rejlő emberi keménység különösen erőssé vált azután, hogy az arab–izraeli ellentét fegyveres mérkőzések sorozatában robbant ki. Bármennyire kézenfekvő is az az izraeli hivatkozás, hogy az első háborút arab támadás, az 1967. évit pedig az Izraelnek államként való megsemmisítésére irányuló arab fenyegetőzés előzte meg, ez nem változtat azon a tényen, hogy a győzelem mindkét esetben Izraelnek adott lehetőséget arra, hogy emberek százazreit érintő erőszakos helyzeteket állandósítson. Ennek pedig az lett a következménye, hogy az izraeli közéletnek szinte dogmájává lett a hatalmi erővel való fellépés mindent megoldó és egyedül üdvözítő voltában való hit. Eszerint az első győzelmes háború tette lehetővé az izraeliek számára, hogy túlnyomóan zsidó lakosságú államukat létrehozzák, az 1967. évi győzelmes háború pedig azt, hogy a közbülső idő csaknem összes vitás problémáiban (Gázai övezet, Jordán folyó, Tírán-szoros, Szuezi-csatorna) a „birtokban lévő” helyzetébe vagy ahhoz közel kerüljenek; nyilvánvaló, hogy minden fennmaradó függő kérdés, közöttük a legfőbb, Izraelnek mint államnak s minél előnyösebb határainak szomszédai s a világ által való végleges elismertetése és teljes biztonsága sem kíván mást, mint az erőszakos fellépés további fokozását. Az 1973-ban lezajlott negyedik háború, melynek során mindkét fél a meglepetés előnyeit igyekezett kihasználni, némi visszavonulásra készítette Izraelt, de arra nem volt alkalmas, hogy az erőben mindegyik felett bízó izraeli beállításmódot megrendítse.

Egy ilyen „valóságos”, „tényeken alapuló” és mégis valójában félrevezető, mert indulatokon alapuló „tapasztalat” a legalkalmasabb arra, hogy egyéneket és közösségeket egy alapvetően nem reális és önmagukra is kártékony magatartásba belerögzítsen, oly módon, hogy e magatartás káros következményei cirkulesszerűen tovább erősítik a félrevezető tapasztalatot és a belőle folyó merev magatartást. Ilyen körülmények között erkölcsi és politikai bojkott vagy leg-

alábbis szükségszerű kisebbségben maradás fenyeget mindenkit, aki az ilyen beállítottság kártékonyására rámutat, lett légyen az olyan nemzetközi erkölcsi súlyú személyiség, mint pl. Martin Buber, aki pedig belülről, Izraelből emelte fel szavát az új izraeli magatartás erkölcsi veszélyeire. Még hatástalanabbak a kívülről érkező figyelmeztetések, akár az Izraelen kívül élő zsidóktól, akár nem zsidóktól érkezzenek is. A világban szétszórta élő zsidóság magát régtől fogva különlegesen nagyfokú igazságtalanságok áldozatának és minden igazságtalanul szenvedő sorstársának tudta, s ezt így tudta róluk a környezet erkölcsileg érzékenyebb, az üldözött zsidókkal együtt érző része is; minél inkább beleerőződik tehát Izrael a maga kemény és céltudatos reálpolitikájába, annál nehezebb e kemény reálpolitika mindennemű akcióival feltétel nélkül azonosítania magát akár a világban szétszórta élő zsidóságnak, akár a vele szimpatizáló és együtt érző nem zsidóknak; noha szó sincs arról, hogy belátható időn belül szakítás következhetne be Izrael és a szétszórta élő zsidóság között, akár arról, hogy a világ sorsára hagyná Izraelt egy megsemmisítéssel fenyegető támadással szemben. Mégis Izrael arra hajlik, hogy a szétszórt zsidóság bizonyos fokú megzavarodását és a nem zsidó világ szimpátiájának érezhető csökkenését egyszerűen új tapasztalatokként sorolja be a maga egyoldalú tapasztalatvilágába, megállapítván, hogy *Izrael egyedül van, csak saját magára számíthat*, még inkább fel kell tehát készítenie magát szellemileg az élethalálharc alapmagatartására, materiálisan pedig az erőszak eszközeinek elszánt igénybevételére.

Ezt az egész beállítottságot, mint minden ilyen félrevezető tapasztalatot, minden látszólagos realizmusa ellenére egy alapvető irrealitás jellemzi: elsikkad belőle az a lényeges valóságem, hogy Izrael katonai és politikai sikereihez saját elszántságán, készenlétéin és erőfeszítésein felül döntően hozzájárult egyrészt egy sor különleges nemzetközi konstelláció, másrészt az ellenféllel szemben való különlegesen nagyfokú társadalmi és gazdasági fejlődési szintkülönbség is. Ha e két döntő segítő tényező közül bármelyik elmarad, lecsökken vagy megszűnik, akkor Izrael harcra való készsége ugyanúgy vezethet katasztrófára, ahogyan eddig sikerekre vezetett, vagy legalábbis nem járt súlyosabb következményekkel. S ha az erő eszközei alkalmasak is katonai sikerek elérésére és területek elfoglalására, arra bizonyosan nem alkalmasak, hogy az igazi biztonságot egyedül adni képes önkéntes és készséges elismerést kiváltsák, megfelelően annak a bölcs mondásnak, hogy a bajonetteket sok mindenre fel lehet használni, csak éppen nyugodtan ülni nem lehet rajtuk.

S ezen a ponton jutunk el az izraeli lelkiállapot egy nyíltan ritkán bevallott, de döntő eleméhez, mely eleme minden, a hatalmi erőben túlságosan bízó közösség lelkiállapotának: a *félelemhez*. Bármennyi jogcímet talál is az izraeli közvélemény ahhoz, hogy negligálhatónak, esetleg nevetségesnek ítélje az arabok intranzi-

gens és patetikus, de elegendően nem hatékony állásfoglalásait, mégis az izraeliek a számukra oly borzalmasan és közeli reális *népirtás* fenyegetését hallják ki nemcsak az araboknak az ő tengerbe űzésüket hangoztató leplezetlen nyilatkozataiból, hanem az államként és nemzetként való el nem ismerésüket és merő vallási kisebbségként való megtűrésüket hangoztató nyilatkozataiból is. S bármennyire emlegeti az izraeli érvelés is, hogy bízunk az időben, mely elfeledteti a sérelmeket, sirba hajlítja a sértetteket és szétszórja ivadékaikat, kétségtelesen az araboknak az időre és idővel várható megerősödésükre való hivatkozása a félelmesebb, még ha ma nincs is aktuális erő mögötte. Nagyon nyugtalanító dolog időtlen időig szemben állni egy *százmilliós ember tömeget* maga mögött tudó *halálos sértődéssel*. S a legmagabiztosabb izraeliben is ott él az az aggódó és jogos gyanú, hogy Izrael mégiscsak kicsi és nem legyőzhetetlen; s miután a legfőbb cél – elismert államhatárok között békésen beilleszkedni a stabil államok közé – fegyveres harccal magával sohasem lesz elérhető, talán jobb lenne *nem megvárni* azokat az eseményeket, melyek a maguk során – ellenkező előjelű „tapasztalat”-ként – majd Izrael hatalmi erejének végességét fogják bebizonyítani.

Az előbb leírt beállítottságnak felel meg Izrael magatartása a nemzetközi fórumokkal, azok békés eljárásaival s erre irányuló határozataival szemben. Teljesen negligálnia nehéz volna őket, hiszen állami létének jogalapjai éppen az Egyesült Nemzeteknek Palesztina felosztásáról és Izrael tagfelvételéről szóló határozatai. A másik oldalon viszont az újabb fejlemények Izraelből mindinkább egyrészt a megvető lenézés, másrészt az ingerült aggodalom magatartását váltják ki a nemzetközi fórumokkal szemben: lenézés jár elsősorban a Biztonsági Tanácsnak elegendő erővel alá nem támasztott, sorozatosan hatástalan elítélő vagy előírásokat tartalmazó határozataival szemben, aggodalom pedig az Egyesült Nemzetek határozatait esetleg mégis erőhatalommal is ellátni képes nagyhatalmi egyetértés *lehetőségével szemben*.

Így alakult ki Izrael s az izraeliek mai lelki beállítottsága a legyőzhetetlenség tudatának és az egzisztenciális veszélyeztetettség tudatának az ellentétes pólusai között. Ebben a helyzetben az tenné a legnagyobb jót Izraellel, aki megtapasztaltatná vele, hogy hatalmi ereje véges; de mindezt nem mindenre elszánt ellenségekkel vívott megsemmisítő harcban, hanem nála és ellenfeleinél egyaránt nagyobb erőt képviselő, békére és konszolidációra törekvő nemzetközi erők akciója formájában. Mint tudjuk, ez az erő a nagyhatalmak együttese képében megvan, illetve meglenne, ha akcióképes volna.

Az arab és izraeli lelkiállapot ellentétét tehát lényegében éppen az teszi nehezen kiegyenlíthetővé, amiben a kettő azonos. Mindkettő *hisz az erőszakos eszközök kitűnőségében* vagy elsőbbségében: az egyik a sikertelen erőszak feletti keserűséggel és az erőviszonyokat megcserélő fordulat reményében, a másik a sikeres erőszak

feletti önelégültség és a fokozására való készülődés jegyében. Mindkettő *kétségbe vonja* a nem erőszakos utakat előíró *nemzetközi fórumok hatékonyságát*: az egyik azzal, hogy keresztülvihetetlen várakozásokat fűz hozzájuk, a másik azzal, hogy igyekszik semmibe venni őket. S végül mind a két félben él az az *aggódó gyanú*, hogy a hatalmi eszközökben reménykedő és a békés nemzetközi utakat megvető magatartásuk *alapvetően téves*, és katasztrofális kudarcok lehetőségét rejtí magában.

*f) Az egyoldalú erőszakos megoldás
objektív kilátástalansága mindkét fél számára*

Az arab–izraeli viszály feleinek az a közös meggyőződése, hogy céljaikat a katonai és hatalmi erőszak fokozásával érhetik el, nem magában azért téves, mert erőszakos s így helytelen és elítélendő: illúzió volna azt állítani, hogy az erőszak mindig önmagában hordja büntetését, bár szép volna, ha ez így lenne. Az arab–izraeli viszályban sem az erőszak pusztá ténye az, mely az általa létrejött helyzetek stabilizálódását magában kilátástalanná teszi, hanem a szemben álló felek földrajzi, politikai, társadalmi és erkölcsi erőtenyezőinek az a különleges egyensúlya, amelynél fogva egymásra megsemmisítő csapást aligha képesek mérni, a megsemmisítő csapásnál kevesebb pedig nem alkalmas arra, hogy bármelyik felet a maga végcéljához közelebb hozza.

Izrael vonatkozásában minden jel arra mutat, hogy az már elérte azt a végső határpontot, ameddig arab területen hódítóként eredményesen előrehaladni képes. Két tényező az, mely valószínűtlenné teszi, hogy Izrael az erőszak fokozásával számottevő további eredményt tudjon elérni. Az egyik az, hogy az arab világ Izraelhez viszonyítva aránytalanul nagyobb népességi és területi méretekkel s ennek következtében szinte beláthatatlan visszavonulási lehetőségekkel rendelkezik. A másik az, hogy az a világpolitikai támogatás, melyben a cionizmus és Izrael eddig részesült s a jövőben részesülhet, mindenkor függvénye volt a cionizmus és Izrael erkölcsi tőkéjének, s annak romlásával csökken. Ezt a tanulságot már a győzelmes és mégis hiábavalóvá vált szuezi háborúból is le lehetett volna vonni; s az 1967. évi győzelemben is gondolkodásra késztető lett volna az a tény, hogy eddig egyetlen általa elért „eredmény”-t sem stabilizált a világ elismerése, a közvetlenül érintett arabok elismeréséről nem is beszélve; 1973-ban pedig az izraeliek némi, bár nem nagyméretű visszavonulásra is kényszerültek. Ha eltekintünk minden világpolitikai nehézségtől, és feltételezzük, hogy Izrael egy újabb, merőben arab–izraeli mérkőzés keretén belül akadály nélkül elfoglalja Kairót, Damaszkuszt és Ammant, vajon mit nyerhet mindezzel? Még ha mindhárom arab kormány belebukik is ebbe a vereségbe, ez még egyáltalán nem jelenti, hogy az új kormányok egyezkedésre készebbek lesznek a régiéknél.

Ugyanakkor Izrael elviselhetetlen terhet vesz magára azzal, hogy immár nem sivatagokat, falvakat és kisvárosokat, hanem izgatott lakosságú népes fővárosokat és kikötőket kell meg nem határozott ideig megszállva tartania és kormányoznia. Ebből a helyzetből a megszállottak terrorizmusának és a megszállók atrocitásainak egy olyan kényszere állana elő, mely Izraelnek az arabok által való elismertetését minden eddiginél messzebb távoztatná, másrészt az Izrael által élvezett nemzetközi erkölcsi tőkét és támogatást is lényegesen tovább rontaná. Mindennek végeredményeképpen olyan helyzet keletkezne Izrael számára, melyből előbb-utóbb nem lenne más kiút, mint a kisebb-nagyobb mértékű visszavonulás. Ami egyben az arabok számára a várt nagy fordulat kezdetét és minden megegyezési készség végét jelentené.

De nem jut közelebb a maga végcéljához az arab világ sem azzal, ha bármilyen következő menetben az erő eszközével jelentékenyebb mértékben előrehaladna az 1967 előtti határok irányában. Ez ugyanis, ha az erő eszközével történnék, magában foglalná Izraelnek mint államnak és nemzetnek a léteben való fenyegetését, ez pedig olyan fejlemény volna, mely visszaadná Izraelnek a léteért küzdő, a népiirtás árnyékába került nép helyzetét, s vele mindazt az erkölcsi tőkét és támogatást, mely a győzelmes és csupán fegyveriben bízó Izraelt mindinkább elhagyja. Mindez nagyon nehézé teszi egy olyan világpolitikai konstelláció elképzelését, mely az Izraelnek mint államnak a megsemmisítésére irányuló arab célkitűzés végrehajtására alkalmas volna.

Úgy látszik tehát, hogy objektíve nemcsak hogy nem áll meg a két félnek az a meggyőződése, hogy céljai érdekében a harc és erőszak erőfeszítéseit kell a maximumig fokozniok, hanem ellenkezőleg, mindkét oldal számára bármilyen elképzelhető jövőbeli katonai, harci és erőszakbeli „siker” is csupán a végtelen elhúzóadás, az évtizedeken keresztül állandósuló hadiállapot és terrorállapot perspektíváját nyitná meg, anélkül hogy végső céljaik megközelítéséhez közel hozná őket.

De vajon ha ennyi veszedelem rejtőzik minden további „siker”-ben, bármelyik fél arassa is azt, milyen más lehetőségek rejlenek a jelenlegi zsákutcában?

g) Az 1967 előtti tényleges határ legitimálódása

Az egymással szembefeszülő tényleges és lélektani állapotok ezek szerint egy megoldhatatlan és feloldhatatlan helyzet képét látszanak mutatni, amely minden külső jel szerint az 1967. évi háború után minden eddiginél *kiélezettebb* lett. Valójában azonban a tényezők összességében 1967 után olyan változások következtek be, pontosabban értek be, melyek minden *aktuális* kiéleződés ellenére is a politikai és lélektani *kiegyenlítődésnek* egészen különleges *potenciális* lehetőségeit tartalmazzák, ugyanakkor, amikor mindkét oldal legszélsőbb álláspontjai alól mindinkább kihúzó-

zák a realitás támasztékait. Ennek legdöntőbb tényezője az, hogy 1967 után mind politikai, mind jogi, mind lélektani síkon az 1967-ig fennállott tényleges határoknak olyan mértékű *legitimálódása* következett be, helyesebben került napvilágra, mely az azelőtti helyzetben lényegesen kevésbé volt látható.

Milyen tényezőkből ered ez a legitimálódás? Az 1967 előtti határ az Egyesült Nemzetek Közgyűlésének megosztási javaslatát követő háború eredményeképpen jött létre oly módon, hogy a megosztási javaslat szerinti határt az 1949. évi fegyverszüneti szerződések a tényleges hadihelyzet alapján korrigálták a győztes izraeliek javára. Ezt a háború esetlegességeiből született, békeszerződésileg helyben nem hagyott határt, csakúgy, mint az izraeli állam létét, az arab államok nem voltak hajlandók elismerni több okból: a) nem ismerték el, hogy zsidó bevándorlás jogot ad a bevándorlóknak arra, hogy Palesztinából külön izraeli államot vágjanak le, b) ettől függetlenül már a megosztási javaslatot is sérelmesnek találták önrendelkezési szempontból azért, mert nem felelt meg a kétféle lakosság egymáshoz viszonyított arányának, c) sérelmezték, hogy az 1949. évi fegyverszüneti határok még a kifogásolt megosztási határokon is túlmenően igazságtalanok Izrael javára, d) végül mindenekfelett sérelmezték a nemzetközi jog és az önrendelkezési elv nevében az arab lakosságnak az izraelivé vált területről történt eltávolítását.

Mindezekkel a különböző időpontokban megfogalmazott és különböző tartalmú, de azonos végeredményű érvekkel nehéz lett volna a maguk idejében vitába szállni: nem kétséges, hogy az államalapításnak és az állammegszilárdításnak azt a módját, mely Izrael létrejövetelét és megszilárdulását jellemezte, a nemzetközi államközösség teljes felborítása nélkül aligha lehetne *általános* eljárásmoddá tenni. Azonban minden nemzetközi problémának vannak általános elvek alá vonható és vannak egyedülálló, nem ismétlődő elemei, s Izrael alakulása egyike a nemzetközi államközösség legegységesebb eseményeinek. Nem azt jelenti ez, hogy a nemzetközi jog elvei ebben az esetben hatályukat veszítették, hanem azt, hogy ezeket az elveket bizonyos határesetekben csak teljesen egyedi, precedensül nem szolgáló érvelések keretében lehet alkalmazni. Ilyen értelemben kell megvizsgálnunk, hogy az 1949-ben létrejött, *akkor* lényegükben teljesen esetleges és teljesen elvtelen határokat milyen tényezők legitimálták azóta.

Az *első* legitimáló tényező az volt, hogy az Izraelből 1948–49. években eltávozott hétszáz-egynéhány ezernyi arab helyébe nem sok híján hétszáz-ezernyi közel-keleti zsidó érkezett a különböző arab államokból. Ezáltal ez a *népcsere arányosabbá és kölcsönösebbé vált*, mint a 20. század bármely más nagyarányú lakosságáttelepítése. Tudjuk, ezt a kölcsönösséget megzavarta az a tény, hogy a zsidó menekültek új lakóhelyükön egészben véve gyökeret vertek, az arab menekültek viszont nem, ez azonban nem változtat azon, hogy ez utóbbiak helyébe mások, mégpedig

ugyancsak menekültek települtek. Ennek eredményeképpen ez a népcseré, bármennyire nem volt is eredendően sem jogos, sem önkéntes, mégis egyrészt arányossá és kölcsönössé, másrészt pedig visszafordíthatatlanná vált, s így minden általa okozott emberi szenvedés ellenére is tényezője lett a népcseré elválasztóvonalát jelentő határ stabilizálódásának és legitimálódásának.

Az 1967 előtti határ legitimálódásának *második* tényezője az, hogy ez a határ a kölcsönös népcseré utáni húszévi folyamatos fennállás ideje alatt már egyszer, 1956-ban, *kiállott egy komoly nemzetközi válságot*, miután az izraeliek megpróbálták a határt a maguk javára megváltoztatni. E válság folyamán egyrészt az arabok – már akkor – az 1949. évi fegyverszüneti határok helyreállítására koncentrálták erőfeszítéseiket, másrészt a két legnagyobb hatalom és az összes nemzetközi szervek e határ helyreállításában találták meg a válság megoldásának és a relatív békesség helyreállításának útját. Ezt a tanulságot nem helyezte hatályon kívül az 1967. évi hatnapos háború sem: igaz, hogy ezúttal az izraeliek elsöprő győzelme és a nemzetközi helyzet másféle alakulása miatt nem került sor a háború következményeinek visszacsinálására, de viszont nem is tudott még megközelítőleg sem a háború előttihez hasonló relatív béke sem létrejönni, és a háború folytán létrejött új helyzet eddig a stabilizálódásnak a legkisebb jelét sem mutatja.

Az 1967 előtti határ legitimálódásának *harmadik* eleme az, hogy mind az 1967. évi, mind az 1973. évi háború után *az arabok részéről* visszamenőleg s immár harmadszor is *az erre a határra való visszatérés* lett az elsősorban hangoztatott *legfőbb politikai követelés*, mint ami minden további tárgyalás előfeltétele. Tudjuk, persze, hogy az e határookra való visszavonulás követelése mögött sokakban ott van az a gondolat, hogy ennek elérése után könnyebben történhetik majd meg az izraeliek további visszaszorítása. Mégis e követeléssel az arabok mind akarva, mind akaratlanul jogi lehetőséget, legitimitást tulajdonítanak annak a határnak, melynek megváltoztatását a háború előtt legfőbb politikai céljuknak tekintették, most pedig okuk van ugyanennek a helyreállítását a jogrend és igazság győzelmeként tekinteni. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy mindazok az arab erők, akikhez közelebb áll a jog és igazság, mint a győzelem és bosszú gondolata, közel kerülnek e határ elfogadásához.

Végül az 1967 előtti határ legitimálódásának *negyedik* tényezője az, hogy az *Egyesült Nemzeteknek e tárgyban hozott* egyetlen, valamennyire is konkrét megoldási tervet tartalmazó – 1967. novemberi – *határozata* is az 1967 előtti határra való visszatérést jelöli meg a béke előfeltételül, s ebben lényegében egyetértés áll fenn az összes nagyhatalmak között. Ugyane határozat szerint a Közel-Kéleten minden állam részére biztosítani kell a békés létezés lehetőségét, ami ki nem mondottan, de nyilvánvalóan ugyane határok között írja elő Izrael állami létének elismerését is.

Az 1967 előtti határnak ez a több tényezőből összetevődő legitimálódása oly tény tehát, mely a mai helyzetben és még egy ideig döntő eleme lehet egy békés kibontakozásnak. S ennek a legitimálódásnak nemcsak politikai és nemzetközi jogi, hanem lélektani tényezői is vannak: mint mondtuk, ma és még egy ideig fennáll az a kedvező helyzet, hogy az erőszakban való bizalom és az erőszakra való készülődés fennenn hangoztatott magatartásai mögött mind a két félben jelen van a kedvezőtlen fejleményektől való szorongás, s ezzel potenciálisan egy békés kibontakozásra való készség is, melynek ez a határ az egyetlen lehetséges közös nevezője: az arabok számára oly módon, hogy a harmadik és negyedik arab–izraeli háború után az ehhez a határhoz való visszatérés komoly politikai sikernek minősül, és ugyanakkor kiválthatja az Izrael állami létébe való belenyugvás hajlandóságát; az izraeliek számára pedig az ehhez a határhoz való visszatérés elfogadható árként jelentkezik egy minden győzelmi zsákmánynál fontosabb cél, a szomszédokkal való kiengesztelődés és a zsidó államiség elismertetése érdekében.

E vonatkozásban fontos arra rámutatni, hogy az 1967. évi háborúnak a tékje nem Izrael *területi követeléseinek* az érvényesítése volt, hanem a *létezésének az elismertetése*; s ahhoz, hogy egy háború bármit is „el tudjon intézni”, éppen az kell, hogy a győztes a győzelmet a háború *téjének* az eldöntéseként, ne pedig saját igényeinek továbbfeszítésére való jogcímként fogja fel. Bármily nehéz is tehát, a győztes izraelieknek el kellene jutniok annak felismeréséhez, hogy a győzelem legfőbb és legigazibb eredménye éppen annak a határnak a legitimmé válása, melyet a háború diadalmasan „túlhaladni” látszott. Ha tehát engedik, sőt erősítik azt az ellenkező irányú folyamatot, mely az 1967 előtti határ legitimítását lassan felmorzsolja, ezzel talán ezúttal ők engednek veszendőbe menni egy valószínűleg soha többé vissza nem térő kedvező lehetőséget államuk megszilárdítására.

Ebből következik, hogy a különböző előnyös határkiigazításokat követelő érvelések, ha mégoly mérsékelteknek tudják is magukat, s követeléseik megnyiségében másokhoz képest talán azok is, a másik félre való végső hatásukban alig különböznek a minden hódítást megtartani akaró szélső álláspontoktól. Az adott helyzetben ugyanis kizárólag az 1967 előtti határookra való visszatérés jelenti azt a hajszálvékony megegyezési lehetőséget, melynek mindkét fél által való elfogadása elképzelhető: az izraeli fél ettől akár kicsit, akár nagyot el akar térni a maga javára, ezzel így is, úgy is megsemmisíti ezt a hajszálvékony megegyezési lehetőséget. A legitimmé vált 1967 előtti határokon elképzelhetők korrekciók, de nem a győzelem jegyében, hanem olyan kétoldalú kölcsönös engedmények formájában, melyek nem csökkentik, hanem erősítik e határ legitimítását. Ilyen korrekció szükségessége és lehetősége elsősorban Jeruzsálem vonatkozásában vetődik fel.

*h) Jeruzsálem mint szent város, és helyzete
a vitás felek között*

Különleges kérdéskomplexumként jelentkezik az 1967 előtti arab–izraeli határ problémái között a kettéosztott Jeruzsálem kérdése, s egyáltalán Jeruzsálemnek mint szent városnak a státusa. Mindenekelőtt e „szent város” jelleget kell közelebbről megvizsgálnunk, és pedig nem globális szólamként bedobva („három világvallásnak is szent városa”), hanem az egyes érdekelt vallások és nemzetek vonatkozásában egyenként értékelve, mert akkor rögtön kiderül, hogy a kérdés távolról sem egyrétű.

Jeruzsálem szent város a *zsidó vallás* számára, mint a „templom” városa, mely egészen lerombolásáig a zsidóság vallási központja volt, azóta pedig ugyane templomnak a Messiás eljövetelére várt helyreállításával kapcsolatos misztikus és világvégei várakozások középpontja. Ugyanakkor Jeruzsálem szent város a *zsidó nemzet* számára mint az ókori zsidó királyságok székvárosa azok legdicsőségesebb és leghatalmasabb korszakaiban. Végül Jeruzsálem mindeme vallási és történelmi hátterek miatt lett a 20. század folyamán újból jelentős zsidó szellemi központ, s utóbb az *izraeli állam* kinyilvánított fővárosa.

Jeruzsálem szent város a *keresztény vallások* számára, először mindama ótestamenti okok miatt, melyek miatt a zsidó vallásnak is szent városa, másodszor mint Jézus Krisztus igehirdetése jelentős részének, továbbá elítéltetésének, keresztthalálának és feltámadásának színhelye. Le kell azonban szögezünk, hogy keresztény részről a Szentföld a keresztes háborúk korszakának befejeződése óta semmiféle államalapítási vagy államfenntartási igénynek nem tárgya. Elmúlt az az idő is, amikor a szent helyek védelme egyes keresztény nagyhatalmak által az ott uralkodó kormányral, főleg évszázadokon keresztül az ottomán kormányral szemben támasztott, politikai jellegű védnökségi igény formájában jelentkezett. Ma csupán a szent helyeknek keresztény papság által való kezelése és keresztény zarándokok számára való hozzáférhetősége jelent keresztény oldalról figyelembe veendő jogos kívánságot. Hozzá kell végül tennünk, hogy a kereszténységnek egy bizonyos hányada, a protestáns kereszténység, a tárgyak és helyek szentségét elutasító vallási meggyőződése alapján csak kis mértékű s inkább történeti és tudományos, mintsem vallási jellegű érdeklődést tanúsít a Szentföld szent helyei és Jeruzsálem mint szent város iránt.

Végül szent helye Jeruzsálem a *mohamedán vallásnak*, először az iszlám által is magáévá tett zsidó és keresztény hagyományok miatt, másodszor és főleg azért, mert Jeruzsálem Mohamed halálával kapcsolatos hagyományok vonatkozási pontja, s mint ilyen Mekka és Medina után – bár tőlük meglehetősen távolságban – az iszlám harmadik szent városának rangját viseli, melyben né-

hány, az egész iszlám által tisztelt szentély van, mindenekelőtt Omár mecsetje. Egyben szent városa Jeruzsálem az *arab nemzetnek* is, annál a szoros kapcsolatnál fogva, mely az iszlám és az arab nemzet között mindig is fennállt, s annál a fontos szerepnél fogva, melyet a Palesztina feletti arab–izraeli viszály a modern arab nemzeti tudat kialakulásában vitt; ennek keretében Jeruzsálem az intranzigens palesztinai arab álláspont szerint egy elgondolt palesztinai arab állam magától értetődő fővárosjelöltje is.

A Jeruzsálemhez fűződő igények ilyen értelmű számbavétele után tehetjük mérlegre a Jeruzsálemmel kapcsolatban eddig felmerült s elképzelhető megoldási javaslatokat, közelebbről az *internacionalizálást*, az *egyik félnek való odaitélést* és a *felosztást*.

Az *internacionalizálás* az 1947. évi felosztási tervezet megoldása volt, melyet a reá következő háború megghiúsított. Az azóta kialakult helyzetben e javaslat megoldási értéke mindinkább csekélynek látszik, akár úgy fogjuk fel, mint mindhárom vallás érdekeinek a kiegyenlítését, akár úgy, mint az arab–izraeli viszálynak Jeruzsálemmel kapcsolatos megoldását.

Az internacionalizálást mint *mindhárom vallás* szent helyeinek egyforma védelmét biztosító megoldást főleg a Vatikán és egyes katolikus országok propagálják. E javaslatnak azonban az a hibája, hogy nem azt a problémát oldja meg, amiből a viszály származott: az arab–izraeli ellentétet. Mind zsidó–izraeli, mind mohamedán–arab szempontból a szent város jellegnek van a *vallási* elem mellett egy igen jelentős *nemzeti* összetevője, mely a keresztény oldalon teljesen hiányzik. Ezért az internacionalizálás mellett fellépő keresztény tényezők, melyeknek a kérdéshez igazi nemzeti és politikai érdekei nem fűződnek, döntő pillanatban minden egyéb irányú súlyuk ellenére is erődenekké és súlytalanokká válnak. Nincs sok értelme tehát annak, hogy az internacionalizálást tekintsük a várossal kapcsolatos szükségszerű „keresztény” programnak, mert ez még az e programot elsősorban propagáló Vatikán számára sem az egyedül lehetséges megoldás. Az üggyhöz fűződő keresztény érdek *maximálisan* sem kíván többet, mint azt, hogy ha egyszer az egész kérdéskomplexum átfogó rendezésére sor kerül, a keresztény szent helyek zavartalan hozzáférhetősége is valamilyen nemzetközi kötelezettség és garancia oltalma alá kerüljön.

De nem volna túl meggyőző az sem, ha Jeruzsálem internacionalizálását az *arab–izraeli viszály* e részbeni megoldásaként vetnénk fel. Olyan esetben, mikor egy városhoz több oldalról fűződnek erős nemzeti érdekek és érzelmek, az internacionalizálás programját a szemben álló felek mindig hátsó gondolattal, csak annyiban és addig szokták elfogadni, amennyiben ezzel megakadályozhatják a vita tárgyának a szemben álló fél kezébe való kerülését, s ameddig időt nyerhetnek olyan helyzet előidézéséhez vagy kiváráshoz, melyben a kérdést

saját igényeik és érdekeik szerint juttathatják döntéshez. Vagyis az ilyen megoldások általában csak a vizzály pillanatnyi szüneteltetésére, a döntés elodázására s ugyanakkor a válság állandósítására jók. A történeti példák (Tanger, Danzig, Trieszt) azt mutatják, hogy az ilyen konstrukciók nemigen oldottak meg semmit, és nem is tudtak tartósak maradni. Az ilyen álmegoldásokat az a hiú remény élteti, hogy ha az ellentéteket a semleges nemzetközi terület képében eltüntettük a térképről, akkor eltüntettük a valóságból is.

Jeruzsálemnek *egészben való odaítélésére* – ha bármely helyzetben a kérdés így vetődne fel – természetesen csak az arabok és izraeliek állanak szemben komoly igénylőként. Kettőjük között egy pártatlan fórum, ha az egész arab nemzetnek és az egész izraeli nemzetnek Jeruzsálemre mint szent városra és mint fővárosra támasztott igényét méri össze, kétségtelenül a zsidó-izraeli igényt fogja mind nemzeti, mind vallási szempontból nagyobb súlyúnak találni a mégoly indulatos arab igénnyel szemben: hiszen a zsidók számára Jeruzsálemet „szent város”-ként meg sem közelíti semmi más, ezzel szemben az arabok számára Jeruzsálem a szent városok között olyan harmadik, mely az első kettő után lényeges távolságban következik; nemzetileg és politikailag pedig egy olyan elgondolt arab részállamnak a tervezett fővárosa, mely államnak a létrejövele egyelőre teljesen nyílt kérdés. Ha azonban szorosan azt az igényt nézzük, mely Jeruzsálemnek magának a lakossági összetételén alapszik, akkor nehéz figyelembe nem venni azt a tényt, hogy Jeruzsálem, csakúgy, mint az egész Palesztina, a 20. századig arab jellegű volt, s óvárosa az maradt mindmostanáig.

Ilyen körülmények között szinte parancsolólag vetődik fel a harmadik elképzelhető megoldás, *Jeruzsálem kettéosztása*, annál is inkább, mert az 1967 előtti határállapot – melynek legitimé válását éppen az előző fejezetben fejtettük ki – ezt a megoldást tartalmazta.

Városok kettéosztásának gondolata első látásra meglehetősen erőltetettnek, sőt monstruózusnak tűnik fel. Igaz, Nyugat-Európában és Észak-Amerikában bőven vannak példák határok által elválasztott városokra, ezek azonban nem kettéosztott *vitás* városok, hanem az ipar fejlődése során egymásba nőtt agglomerációk, egymással egyébként békében élő országok határai mentén. A *kettéosztott vitás városok* eddigi eseteiről – pl. Berlinről vagy éppen Jeruzsálemről – be kell vallanunk, hogy első látásra ugyanúgy nem biztatók, mint a vitás városok internacionalizálásának előbb említett történeti példái.

E riasztó példák azonban egyben félrevezetők is. Nem a városok kettéosztása okozza vagy nehezíti ezekben az esetekben a kibontakozást, hanem az *egész helyzet elintézetlensége* teszi nehezen stabilizálhatóvá a városok kettéosztását is. Nyilvánvaló, hogy egy városnak oly értelmű kettéosztása, ahol a kettéosztott várost két eltérő nemzeti hovatartozású lakosság lakja, s a város kettéosztása egy egyéb-

ként stabilizált helyzet része, önmagában nemcsak hogy nem lehetetlen, de jobb megoldásnak is bizonyulhat, mint az egyik igénylő fél teljes kisémmizése. E vonatkozásban nem döntő érv az sem, hogy egy ország fővárosa s benne mindaz az érték, amit egy főváros jelent, nem létezhet az „ellenség” legközvetlenebb szomszédságában. Izrael területe oly kicsiny, hogy úgyszólván egyetlen pontja sincs messzire – a fővárosként második helyen számba jövő Tel-Aviv pl. kevesebb mint 20 kilométerre – az „ellenség”-től; a kérdés tehát nem az, hogy miképp juthat Izrael egy katonailag „biztos” helyen lévő fővároshoz, hanem az, hogy hogyan szűnhetnek meg szomszédai *ellenségnek* lenni. Ugyanez áll egy Jeruzsálemet fővárosának valló esetleges palesztinai arab államra is.

A kettéosztás elgondolása számára azonban nehézséget jelent az, hogy az 1967 előtti elosztásban csak Jeruzsálem újvárosa tartozott Izraelhez, a történeti emlékektől és szent helyektől terhes óváros viszont teljes egészében arab terület volt. Nehezen képzelhető olyan béketerv, mely az izraelieket a maguk óvárosbeli szent helyeiről – elsősorban a siratófaltól – eltávolítani képes lenne. Itt tehát indokolt volna egy olyan korrigált felosztási tervet számításba venni, mely az elválasztó vonalat az óváros arab negyedének és zsidó negyedének határvonalán húzza meg. Nem kétséges, hogy ennek a határvonásnak nem kis technikai nehézségei vannak, hiszen a siratófal a hagyomány szerint ugyanannak a salamoni templomnak az *oldalfala*, ami *főle* a legfontosabb arab szenthely, Omár mecsetje építve van. Ez azonban csak annyit jelent, hogy e kérdés valamiféle tüzetesen szabályozott technikai megoldást kíván, de nem annyit, hogy lehetetlen volna.

Az 1967 előtti határ „legitimitása” szempontjából Jeruzsálem kettéosztásának e részleges korrigálása nem olyan változtatás, mely e határ egészében legitim voltát szükségképpen csökkentené. Van ugyanis lehetőség e korrekcióval szemben más pontokon olyan ellentételeket találni akár Jeruzsálemben (pl. az egyetem területén vagy másutt), akár a számos vitás és semleges területtel terhelt hosszú határvonal valamely más pontján, aminek eredményeképpen végül is a kölcsönös részletkorrekciók összessége együttesen ne gyengítse, hanem megerősítse az 1967 előtti határ legitimitását.

i) Az arab–izraeli viszályért való felelősség kérdése

Az arab–izraeli viszály tényeinek értékelését nem zárhatjuk le anélkül, hogy fel ne vessük a felelősség kérdését, közelebbről azt, hogy mi lehetősége és jelentősége van ebben az ügyben felelőségek megállapításának és ebből fakadó következmények levonásának.

Természetesen nem egyes incidensek vagy összeütközések felelőseinek a megjelölésére gondolok, mert ez még teljesen hiteles ténymegállapítás és teljesen

pártatlan értékelés esetén sem vezetne nagyon messzire. Ha azonban a felelősség kérdését az arab–izraeli viszály egész történeti összefüggésébe helyezzük bele, akkor nem térhetünk ki az e viszály áldozatául esett Bernadotte gróf ama megállapításának igazsága elől, hogy ebben az ügyben „mindkét félnek igaza van”. Az *arabok* valóban nyilvánvalóan joggal tiltakoztak az ellen, hogy egy ezerkét-száz év óta általuk lakott ország ezernyolcszáz éve onnan eltávozott őslakóinak leszármazottai ott újból államot akarjanak alapítani; joggal tiltakoztak utóbb egy olyan megosztás ellen, mely nem felelt meg az ország tényleges nemzetiségi megosztásának; s most, mikor az 1949-es fegyverszüneti határok valamenynyire stabilizálódtak és legitimizálódtak, joggal tiltakoznak az ellen, hogy Izrael ma ezeken is túlmenő újabb területi terjeszkedésre törekszik. Érthető, hogy az arab álláspont mindezt összefoglalóan úgy fogalmazza, hogy mindezt egészében a *cionizmus* „felelős”. A cionizmus e „felelősségéből” nyilvánvalóan igaz az, hogy ha cionizmus nem lett volna, akkor sem arab–izraeli viszály, sem izraeli állam nem lett volna. A cionizmus azonban nem számon kérhető „vétek” a szónak a legtágabb értelmében sem: ellenkezőleg, a legnagyobb mértékben természetes, érthető, sőt bátor és emelkedett reagálása a *zsidóság* ama részének, mely bármely okból az átlagnál nagyobb intenzitással tudta és érezte magát üldözöttnek, elnyomottnak és megalázottnak, és a többinél nagyobb intenzitással határozta el, hogy ilyen feltételek között nem akar tovább élni.

Azt jelentené ez, hogy mindenkinek „igaza lévén”, az arab–izraeli viszály egész embertelen helyzetének és rengeteg embertelen részlehetőségének ne lenne semmiféle bűnöse vagy felelőse? Amennyire önkényes dolog az összefüggések sorozatában szimpátiáink vagy antipátiáink alapján felelősséget megállapítani, bűnöst kiáltani oly ponton megállva, ahonnan a felelősség nyilvánvalóan továbbvezethető, annyira elkenés volna mindenkinek „igazat adva” elhaladni olyan okozati gócpontok mellett, ahonnan az embertelen helyzetek sora elindult, ahová az eseményeket érdemes visszaporgetnünk, s ahol valóban meg kell állni, mert nincs értelme az ezerfelé futó összefüggéseket tovább nyomoznunk. Ha így keressük azt a pontot, ahol az arab–izraeli viszály embertelen helyzetéért való felelősséget megtalálhatjuk, akkor a felbolygatott Palesztinából kiindulva, a felbolydulást okozó cionizmuson és izraeli államalapításon továbbhaladva a cionizmust létrehozó üldözéshez, elnyomáshoz és megalázáshoz jutunk el, mint aminél meg lehet és meg kell állnunk. Ennek pedig a színhelye s egyben a felelőse az, amit ma már ritkábban használt és kevésbé határozott körvonalú valamit jelentő szóval „keresztény világ”-nak nevezhetünk. Ennek magatartása volt az, ami a cionizmus jogos visszahatását kiváltotta, s azt az annak kiváltásában semmiképpen sem részes arab világra „rászabadította”. A keresztény világ hordozza a bármilyen módon elgondolt „felelősség” mindkét lényé-

ges elemét: egyrészt vitán kívül *okozója* mindannak, ami a cionizmushoz elvezetett, másrészt nyilvánvalóan *felróható, vétkes* – mondhatnánk úgy is, *keresztényietlen* – az, amivel okozta mindezt.

Kiegészíti ezt a felelősséget azoknak a – lényegében ugyancsak „keresztény” – hatalmaknak a felelőssége, amelyek az első világháború után a teljesen rendelkezésük alatt álló Közel-Keleten felosztási megállapodásaikkal és ellentmondó ígéreteikkel a mai helyzethez elvezető zűrzavart létrehozták.

*j) A fehér ember civilizációjának felelőssége
és ennek gyakorlati érvényesítése*

A „keresztény világ” e felelőssége nagyon szép, mondhatná valaki, de kik azonosíthatók ma egyáltalán ezzel a múltbeli keresztény világgal, hol létezik ezeknek valami olyan szervük vagy szervezetük, mellyel szemben e felelősséget egyáltalán érvényesíteni lehet, s hogy lehet elvárni, hogy ezek elviseljenek egy felelősségrevonást olyan múltbeli dolgokért, melyeket közvetlenül nem ők követtek el?

Azok számára, akik belülről élik át a keresztény világ számos szétesési folyamatát, az azonosítás kérdése nagyon nehezen megválaszolhatónak tűnik fel. Annál egyszerűbb a külső szemlélők, főleg a szenvedő alanyok – arabok és zsidók – számára, akik – még ha politikai érdekből időnként egyes hatalmakat támadnak, másokat pedig kímélnek is – legbensőbb meggyőződésük szerint úgy érzik, hogy joguk van globális felelőssé tételre: csak éppen a zsidók inkább arra hajlanak, hogy ezt a felelőssé tételt globálisan a „keresztényekkel” szemben érvényesítsék, az arabok viszont inkább arra, hogy globálisan a „fehér ember civilizációjával” szemben.

A mi kérdésünk számára azonban e kettő azonos: az „egykori keresztény világ utódja” éppen a *fehér ember civilizációja*. Utódja nemcsak emberi összetételében és földrajzi elhelyezkedésében, hanem mindenekfelett abban a jellegzetes közös tulajdonságában is, hogy jelentős, hatalmas, emelkedett és meggyőző erkölcsi és társadalmi eszméket és programokat hirdet meg, azután utat enged annak, hogy ezek hatalmi szervezetek kötőanyagává, érdekek fedőszerveivé és hatalmi erőszak igazolóivá váljanak. Ebből született meg az az eszmei és hatalmi síkon egyszerre jelentkező megsokszorozódott *agresszivitás*, mely a fehér ember világát mind a mai napig jellemzi. Ez mozgatta a keresztes háborúkat csakúgy, mint a gyarmati hódításokat, ezzel tartotta a fehér ember a 19. században úgyszólván az egész világot az uralma alatt, s tartja még ma is a hegemoniája alatt, ezzel borította ki sarkaiból az egész többi világ fejlődését, ugyanakkor, mikor olyan impulzusokat is adott neki, melyek termékenyek és hasznosak is lehetnének, ha nem kísérné őket mindaz, amit leírtunk. A fehér ember civi-

zációja már érzi a mindebből fakadó óriási felelősséget, megpróbálja uralmi helyzeteit felszámolni s az általa okozott zűrzavart egészséges mederbe terelni, de még nem jutott el annak felismeréséig, hogy komoly eredményt csak az általa meghirdetett politikai és társadalmi eszmék becsületes komolyan vételével s minden rövid lejáratú, primitív érdekszempont radikális kikapcsolása útján lehet elérnie. Vagyis: az arab–izraeli viszályért való felelősség, melynek gyökerét a zsidóüldözésekért való felelősség formájában a középkor mélyéig kerestük visszafelé, ma egyben egy különleges aspektusa annak az egyetemes felelősségnek, mellyel a fehér ember civilizációja tartozik az általa megtámadott, kihasznált és felbolygatott harmadik világgal szemben.

De nem nehéz azt a szervezetet sem megtalálni, mely ezt a felelősséget elvállalni s ennek következményeit levonni képes: a *nagyhatalmaknak* az az összessége ez, mely a fehér ember civilizációjának összes hatalmi eszközeit együttesen birtokolja, ezenfelül történetesen ugyanakkor az emberiség egyetlen legítüm békeszervező szervezetében a döntés lehetőségét is kezében tartja, s mindezekon felül a Földközi-tengeren is együttesen és egyenként jelen van. Módjában van tehát ezt a felelősséget elvállalni, elviselni és jó megoldáshoz eljuttatni, feltéve, ha a szükséges akcióegységet létre tudja hozni.

Nem kétséges, hogy a szóban lévő nagyhatalmak felháborodva utasítanak vissza ezt a felelősséget, akár a középkori, kora újkori és legújabb kori zsidóüldözésekért való felelősség, akár az arab–izraeli viszály elmérgesítéséért való felelősség formájában jelentkezik. Az első vádra meggyőző módon mutathatnának rá arra, hogy éppen az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország voltak a zsidóemancipáció vezető országai, és éppen a Szovjetunió szakított minden más országnál radikálisabban minden középkori keresztény és egyéb előítélettel; a második vádra pedig feleletül élesen rámutatnának a maguk jóhiszemű igyekezeteire és mások önzésére, kicsinyességére, ellentmondására, intrikáira és széthúzására. A hangsúly azonban nem a felelősségrevonáson, hanem a felelősség önkéntes *elvállalásán* van, ami önmagában is helyes erkölcsi cselekedet, de bizonyos hatalmi helyzetek birtokosai számára egyszerűen kikerülhetetlen gyakorlati szükségesség. Ebben az összefüggésben kell e döntő pozíciók ellátóinak átérezniük, hogy mind izraeli, mind arab szemmel nézve milyen irtózatosan frivol és felelőtlen játéknak tűnik fel mindaz, ami zsidókkal és arabokkal a történeti események összefolyamatában mind a mai napig történt; s mennyire nem kerülhetik el azok, akik a szükséges hatalmi erővel rendelkeznek, hogy ezt az erőt végre egyszer az egész ügy stabil és végleges rendezése érdekében vessék latba.

Hogy ennek a gyakorlati felelősségvállalásnak mi a legfontosabb konkrét tartalma, az a fentebb mondottak alapján könnyen megfogalmazható: egyrészt annak a maga hatalmi erejét mozgósító *akcióegységnek* a létrehozatala, mely egy reális

béketerv kidolgozásához és mindkét féllel való elfogadtatásához szükséges, másrészt az ebből eredő mindama terheknek, közöttük elsősorban a *menekültprobléma* nagyvonalú és végleges megoldásához szükséges terheknek a viselése, melyek a felek erejét meghaladják. Volna ezenfelül még egy tennivaló, mely nem annyira cselekvésben, mint inkább a nagyhatalmi álláspontok *áthangszerezésében* áll, oly értelemben, hogy csökkenteniök kellene védencek politikai frazeológiájával való azonosulásukat, és világosabban leszögezniök, miben tér el álláspontjuk védencek álláspontjától. Az Egyesült Államok hosszú lejáratra nem tesz jót Izraellel, ha a hangsúlyt még mindig a közel-keleti katonai egyensúly fenntartására helyezi, és nem mondja meg világosan, hogy az 1967 előtti határookra való visszamenetelt komolyan érti; a Szovjetunió hosszú lejáratra nem tesz jót az arabokkal, ha a hangsúlyt az agresszió kérdésére helyezi, és nem mondja meg világosan, hogy az 1967. évi biztonsági tanácsi határozat magában foglalja Izraelnek 1967 előtti határai között való feltétlen elismerését is. Amíg a nagyhatalmak ezt meg nem teszik, egyidejűen adnak tápot annak a legszélsebb izraeli álláspontnak, mely szerint a léteben fenyegetett Izraelnek annexionokra kell törekednie, s annak a legszélsebb arab-gerilla álláspontnak, mely szerint az izraeli agresszió által fenyegetett araboknak Izrael megsemmisítésére kell törekedniök.

k) Néhány hiábavaló szólam kikapcsolása

Esedékes immár rátérni arra, hogy az előzmények felvázolt sorozata és megkísérelt értékelése milyen tennivalók és megoldások irányába mutat. Előbb azonban célszerűnek látszik végére járni néhány közkeletű, szólamszerű állításnak, értékelésnek és javaslatnak, melyeket eleve ki kell kapcsolni a megoldás útjának taglalásából, ha azt akarjuk, hogy hasznos és kivihető eredményekhez jussunk. Olyan szólamok ezek, melyeknek hiábavalósága világosan következik közismert tényekből s azok helyes értékeléséből, mégis, akár gondolkodásra való restségből, akár politikai érdekből újból meg újból megjelennek az ügyre vonatkozó gondolatmenetekben.

1. Nincs sok értelme az arab–izraeli ügyben az *agresszor* címet bármelyik félnek *tartósan* kiosztani, s a további tennivalókat egyszerűen ebből levezetni próbálni. Arabok és izraeliek a 20. század folyamán egymással az *állandó agresszió* állapotában éltek és élnek: az arabok számára kezdettől fogva szüntelen agresszió a zsidó államalapításra való törekvés, majd államalapítás, s mindaz, ami azóta ebből következett; az izraeliek számára pedig szüntelen agresszió az a – mostanáig kétséget kizárólag fel nem adott – arab álláspont, mely Izraelnek államként való létezését sem ismeri el. Mihelyt tehát túllépünk az

egyes eseményekben vagy incidensekben megállapítható agresszor keresésén, akkor már nem az agresszor megjelölése a problémánk, hanem az, hogy mely pontig kell ezt a kétféle alapagressziót oly módon csökkenteni, hogy immár egymással kiegyenlíthetőkkel váljanak.

2. Hiábavalóság az a kezdettől fogva hangoztatott zsidó álláspont, mely szerint a zsidó bevándorlás, államalapítás és uralom az *arabok számára is előnyös*, mert anyagi prosperitást, magasabb munkabéreket és életnívót hoz nekik. Ezt a naiv ökonomizmusban fogant tételt, akár az Izrael területén élt vagy élő arabokra, akár az újonnan elfoglalt területeken élő arabokra vonatkoztatják is, a valóságban semmivé teszi az az egyszerű és közismert igazság, hogy az emberek még magasabb munkabér ellenében sem szeretnek másodosztályú állampolgárok lenni; s ha vannak is nem kevesen olyanok, akiket mindennekfelett a közvetlen anyagi előny érdekel, s még többen olyanok, akik jobban szeretik a békességet a harcnál, azért döntő pillanatban, mikor a közösséghez való tartozásnak, a közösség alakulásának, létének vagy jövőjének a kérdései felmerülnek, az egész közösség magatartását nem a jólétet vagy csendességet szerető többség, hanem az az aktív kisebbség fogja meghatározni, amely a közösség álláspontjait és céljait egyáltalán megfogalmazza, s amelynek állásfoglalására a közvetlen anyagi előnyöknek nem sok hatása van.
3. Szinte szót is kár vesztegetni olyan elképzelésekre, melyek izraeli megszállás vagy hegemonia alatt – főleg Ciszjordániában – valamilyen *arab autonóm területet* vagy *vazallus államot* képzelnek el. Eleve egészségtelen és gyarmatszerű minden olyan államalakulat vagy politikai szervezet, mely merőben egy másik állam, egy másik szervezet érdekeinek szolgálatában jön létre. Az adott helyzetben egy ilyen arab alávetett terület létezése minden eddiginél – az egyszerű katonai megszállásnál sokszorosán – nagyobb sérelme volna az arab nemzeti öntudatnak, s kormányzása olyan állandósított erőszak-alkalmazást kívánna, mely a kiegyenlítődés lehetőségét messze eltávoztatná.
4. Nem kevésbé hiábavaló az az ellenkező előjelű arab tétel, mely szerint az arabok *nem ellenségei a zsidóknak*, hanem csupán a különálló zsidó államra törekvő *cionizmusnak*, s a zsidókkal továbbra is mindenkor készek a hagyományos *arab vallási tolerancia* szellemében együtt élni, s akár egy palesztinai arab-zsidó államot is fenntartani. Hiábavalóság ez a szólam mindenekelőtt azért, mert a hagyományos arab *vallási tolerancia* semmi garanciát nem jelent a történetek után arra, hogy az arabok, mint győzelmes többségi *nemzet*, éppen a zsidó nemzeti kisebbséget fogják a rendezett jogállamiság előnyeiben részesíteni; főleg azonban azért, mert Izrael egész lakossága pontosan a *toleráltság* állapota elől menekült a világ min-

- den részéből Izraelbe, a tolerancia jelszava tehát akkor is teljesen hatástalan volna rájuk, ha reális volna.
5. Az előbbinek variánsa az a veszélyes, mert mindenki által tetszés szerint értelmezhető szólam, mely a béke feltételei között felsorolja – önmagában teljesen helyesen – „a palesztinai nép jogainak elismerését”, anélkül hogy világosan megmondaná, miben állanak ezek a jogok. Enélkül is tudjuk azonban, hogy ez alatt az intranzigens palesztinai menekültálláspont az Izrael 1949. évi területére való korlátlan visszatelepedés jogát érti, vagyis valami gyakorlatilag visszacsinálhatatlant akar visszacsinálni; s azt is tudjuk, hogy ezt az izraeliek létük elleni merényletnek tekintik, és semmi körülmények között el nem fogadják. Aki viszont e szólam alatt ennél kevesebbet ért, vagyis valami olyant, ami Izrael külön állami és külön nemzeti létének elismerésével összefér, úgy ezt világosan meg is kell mondania.
 6. Hasonlóképpen hiábavaló az az előzővel rokon szólam is, mely nem vonja kétségbe az izraeli zsidó állam létezését és létjogosultságát, ellenben a jövőre nézve kívánja tőle azt, hogy *adja fel a cionizmust*, szűnjön meg a világzsidóság „állama” lenni, váljon „olyan állammá, mint a többi”, s minél inkább „hasonuljon közel-keleti környezetéhez”. E kívánságok között valóban vannak olyanok, melyek kívánatos fejlődési tendenciákat fejeznek ki, mindenekelőtt azt, hogy Izraelnek csakugyan kívánatos stabil módon beilleszkednie a maga környezetébe. Ezt azonban aligha lehet ilyenféle felszólító mondatokkal elérni. Józan ésszel nem várható sem az, hogy az izraeliek egyik napról a másikra elfelejthetik azt a cionizmust, mely államukat létrehozta, s ma is egyetlen komoly külső támaszuk, sem az, hogy a világban szétszórt zsidóság egyik napról a másikra közönyössé váljék Izrael ügyével szemben, sem az, hogy Izrael „közel-keleti” jellemvonásokat vegyen fel, mikor szomszédainak legfőbb törekvése, hogy katonai és ipari fejlődés terén ők vegyenek fel minél hamarabb „izraeli” jellemvonásokat. Ahhoz, hogy Izrael normális, nem cionista, a többihez hasonló állammá váljék, két dolog kell: az egyik az, hogy a zsidóság szerte a világban sehol se éljen olyan nyomás alatt, mely számára Izraelt emberi méltóságának menedékévé, az „ígéret földjévé” teszi; másrészt az, hogy Izrael stabil, mind a világszervezet és a nagyhatalmak, mind szomszédai által elismert *határokkal* rendelkezék. Ehhez pedig a fenti felszólító mondatok nem elegendők.
 7. Az előző szólamnak variánsa az is, mely kifejezi Izrael létének elismerésére való készségét, de azzal, hogy az Izraelbe való további *bevándorlás tilos legyen*. Ez megint csak egy olyan követelés, mely úgy akar engedményre hajlandónak mutatkozni, hogy közben az arab intranzigencia követeléseit is fenntartani láttassék. Egy ilyen követelés azonban csak egy függetlenség-

gében korlátozott állammal szemben képzelhető el, vagyis Izrael számára elfogadhatatlan, viszont az arabok számára szükségtelenné is válik, mihelyt létezik egy elismert és a nagyhatalmak által garantált határ.

8. Hiábavaló és komolytalan az az *izraeli* – s időnként egyes nagyhatalmak nevében is kifejezett – álláspont is, mely szerint a kibontakozás csupán az érdekelt felek között *közvetlen tárgyalások* útján lehetséges, külső nagyhatalmi közbelépés nélkül. Ez a szólam úgy hangzik, mintha az érdekelt kis országokat akarná megóvni a nagyhatalmak erőszakos beavatkozásától, holott valójában egy ilyen kimenetelű háború után éppen a közvetlen tárgyalás tartalmazza a maximális erőszakot, a győztes erőszakát, s éppen a nagyhatalmak közvetítő közbelépése az, mely ezt az erőszakot mérsékelni képes. Ezenfelül a közvetlen tárgyalások az arabokkal szemben azt az elfogadhatatlan követelést jelentik, hogy már a közvetlen tárgyalás elfogadásának pusztán tényével mondjanak le eddigi álláspontjukról, Izrael el nem ismeréséről, anélkül hogy a legkisebb mértékben tudnák, hogy kapnak-e ezért valamit ellenértékül, és mit.
9. Komolytalan szólam az is, ha bármely nagyhatalom kijelenti, hogy *nem hajlandó* barátaira, illetőleg védenccre *nyomást gyakorolni*, vagy hogy békejavaslatok készítése nem a nagyhatalmak feladata, hanem másé, pl. az ENSZ-közvetítőé vagy a feleké. A nagyhatalmaknak pontosan azért feladata a béke előmozdítása, mert mint nagyhatalmak ennek érdekében nyomást képesek és *kötelesek* kifejteni. S ha egyszer tudjuk, hogy az ENSZ hatékonysága pontosan akkora, amekkora a nagyhatalmak együttes fellépésének hatékonysága, akkor azt is tudnunk kell, hogy minden nyilatkozat, mely azt mondja, hogy bármi is *nem* a nagyhatalmak, *hanem* az ENSZ feladata, gyakorlatilag nem jelent mást, mint azt, hogy az illető nagyhatalom nem óhajt az ügyben *hatékony* lépésekkel, *hatékony* békejavaslatokkal előállani. Vagyis az ilyen nyilatkozatok az ENSZ és a nemzetközi államközösség jelenlegi bénultságának és csődjének a megnyilvánulásai s egyben okai is!
10. A másik oldalon nem kevésbé komolytalan az az *arab* álláspont, mely mindennemű kibontakozás előfeltételül az 1967-ben elfoglalt területekről való *feltétel nélküli kivonulást* jelöli meg. Ez pont az ellentettje a 8. pontban említett izraeli követelésnek: itt Izraeltől követelik, hogy mondjon le egyetlen zálogáról, anélkül hogy tudná, mit kap ezért a lemondásért cserébe. Másképpen fogalmazva: tartsa magát az 1967 előtti határokhöz, anélkül hogy bárkitől garanciát kapna arra, hogy az arabok is tartani fogják magukat azokhoz.
11. Elég utalni azoknak a főleg *izraeli*, de egyáltalán bármiféle követeléseknek az elfogadhatatlanságára, melyek elvben tudomásul vesznek valamiféle legitim

határvonalat, de azokon *stratégiai* okokból kívánnak bizonyos határkiigazításokat. Nem lehet elégszer ismételni azt a közhelyet, hogy minden stratégiai határ szükségképpen igazságtalan, mert elvtelenül felrúg minden érvényes határvonási szempontot, a területi sérthetetlenség és történeti stabilitás szempontjait csakúgy, mint az önrendelkezési, nemzeti vagy etnikai szempontokat; s ugyanakkor káros is, mert nem érdekiegyenlítésen, hanem egyoldalú érdekkielégítésen alapul, vagyis a stratégiai határigény érvényesülése éppen a határ legitim voltát szünteti meg. Ezenfelül nem indokolt még egy kifejezetten és egyoldalúan támadó szomszédal szemben sem, mert tenyésztelep az újabb határvitáknak, és nem csökkenti, hanem növeli a szomszédnak agresszióra vagy viszontagresszióra való kedvét.

12. Végül kifejezetten félrevezető az a szólam is, mely arra hivatkozik, hogy a *szerény részeredmény* többet ér, mint a létrejönni nem tudó átfogó béke, s ennek jegyében Izrael s valamelyik nehéz helyzetben lévő arab szomszédállam között *különbéke-javaslatokat* propagál; nem kevésbé haszontalan Izrael részéről is, ha ilyen javaslatokból valamiféle részelőnyt remél elérni. Az arab államok számára az izolált békekísérlet a legbiztosabb út kormányzatuk megbukásához, Izraelnek pedig nem egy-egy arab állammal, hanem az arab világgal kell békét kötnie. Ehhez pedig ha nem is az összes arab államnak, de mindenesetre annyinak a hozzájárulása kell, amennyinek ünnepélyes és formális nemzetközi kötelezettségvállalását az arab világ érvényes megnyilatkozásaként lehet értelmezni.

Mindeme hiábavaló szólamok kikapcsolása után tudunk immár zavaró körülmények nélkül rátérni azokra a megoldási lehetőségekre, melyeket a tények gondos értékelése már eddig is elég világos körvonalakban felszínre hozott.

16. Az arab–izraeli viszály: végleges megoldásra irányuló nagyhatalmi akció lehetősége

a) *Egy végleges béketerv gazdája és lehetséges formája*

Az arab–izraeli viszály tényeinek fentiekben vázolt értékelése azt mutatja, hogy nem lehetetlen végleges béketervet készíteni ebben a vitában, mert létezik egy kialakulóban lévő és alapul vehető legitimitás: a problémát nem annyira a felek tárgyi követelései és a béketerv ennek megfelelő tárgyi tartalma okozzák, mint inkább a felek lélektani állapota. A lehetséges megoldás körvonalazásához először is tisztázni kell a béketerv lehetséges *formáját*; azt, hogy milyen felek, milyen szervek vagy személyek miféle aktusaként jöjjön létre, mondhatnánk úgyis, hogy ki legyen a béketerv *gazdája*. Ezt követően kell világosan körvonaloznunk a béketerv le-

hetséges és szükségszerű *tartalmát*, mely az előző fejezetekben mondtak alapján már meglehetősen kirajzolódik. A legutolsó, de nem kevésbé fontos kérdés az, hogy a megfelelő tényezők által, megfelelő formában előterjesztett, tartalmilag helyes és alkalmas béketerv keresztülvitele, elfogadtatása, *végrehajtása* milyen eszközökkel, milyen *sorrendben*, milyen adagolásban és tagolásban történjék ahhoz, hogy le tudja győzni az eléje tornyosuló tárgyi és lélektani nehézségeket.

Ami az első kérdést, a béketerv lehetséges formáját illeti, meglehetősen határozottsággal leszögezhetjük, hogy alig van remény egyszerűen a *felek között létrejövő szabályos kétoldali békeszerződésre* vagy békeszerződésekre.

Nem valószínű az sem, hogy ezt a szakadékot akár a nagyhatalmaktól, akár az Egyesült Nemzetektől kiinduló egyszerű *közvetítés* át tudná hidalni, amint azt a Főtitkár által kiküldött közvetítő kitűnő, kitartó és mégis eddig eredménytelennek bizonyult munkáján is le lehet mérni: a jelek szerint a közvetítés magában nem elegendő arra, hogy a fentiekben leírt lélektani görcsöket feloldani képes legyen.

Ezeket a lélektani görcsöket, amint arra már az előzőekben rámutattunk, csak egy lélektani *sokkhatás* tudná megbontani, mely porondra léptet egy eddig nem szerepelt, mert nem létezett tényezőt, a *reális nagyhatalmi egyetértést*. Méghozzá olyant, mely nem véres verítéssel kiizzadt, kétértelmű és eleve kétféleképpen értelmezhető és értelmezett *szövegeket* hoz létre, hanem valóságos, minden kétértelműségtől mentesen részletezett *béketervet* és annak keresztülvitelére alkalmas *akcióprogramot*, mely képes a felekkel mind saját erejük végességét, mind a nagyhatalmi együttes erejének túlsúlyát sokszerűen éreztetni, és egyszerre legyen rájuk megnyugtató és kijózanító hatással.

A nagyhatalmak már megindult, de eddig messzire még nem jutott tanácskozásai jelentik tehát az egyetlen lehetséges elindulást a holtpontra való túljutás felé. A béketerv gazdájának azonban nemcsak a szükséges hatalmi és politikai súllyal kell rendelkeznie, hanem azzal a *nemzetközi jogi illetékességgel* is, mely egy felismert érdemi legitimitásnak jogi érvényességet is biztosít. A mai nemzetközi jog értelmében az ilyen fellépésre illetékes szerv nem a nagyhatalmak pusztá együttese, hanem az *Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsa*; bármennyire a másodosztályú nemzetközi fórum szerepére szorították is, valahányszor kritikus nemzetközi döntések érvényességéről van szó, mégiscsak ez az egyetlen olyan fontos nemzetközi politikai szerv, melynek bizonyos határozatai más államokra – ha azok nem állandó tagsági hellyel rendelkező nagyhatalmak – hozzájárulásuk nélkül is kötelezőek. Az alábbiakban vázolt béketerv túlnyomó részében keresztülvihető úgy is, mint az 1967. novemberi biztonsági tanácsi határozat végrehajtása, helyesebbnek látszik azonban egy annál újabb, konkrétabb és határozottabb határozat hozatala.

Mindez együttvéve kedvező alkalmat látszik kínálni arra, hogy az arab–izraeli ügyben végre egyszer tisztán érvényesüljön az Egyesült Nemzetek alapokmányának eddig nem érvényesült békeszerző elgondolása, a nagyhatalmak valószínűs együttes politikai fellépése.

b) Egy végleges béketerv lehetséges tartalma

Vajon mi volna egy elképzelhető reális béketervnek az a lehetséges és szükség-szerű tartalma, melyet már több ízben emlegettünk? Egy ilyen béketerv központi tartalma egyetlen „*junktim*”: az, mely kölcsönös és egyidejű feltételként szoros és elválaszthatatlan kapcsolatba hozza Izraelnek az 1967 előtti, *legitimé vált határai* közé való *visszavonulását* és Izraelnek az arab államok által e határok között államként való teljes *elismerését*, úgy, hogy mindkét követelmény a másiknak kölcsönös feltétele legyen. Lényegében ezt mondja ki az egyetlen érvényes eddigi világszervezeti döntés is, a Biztonsági Tanács 1967. novemberi határozata, csak éppen a területek kiürítését kifejezetten, Izrael elismerését pedig olyan közvetett kifejezésekkel, melyeknek ez az egyetlen elfogadható értelme. A leendő béketervnek azonban mindkét követelményt világosan meg kell jelölnie, s egymással való szoros és kölcsönös összefüggésüket is minden kétséget kizárólag úgy kell ki-mondani, hogy ne lehessen többé egyiket a másiktól függetlenül követelni.

Ezek után tartalmaznia kell a béketervnek az 1967 előtti határnak azo-kat a részletkorrekcióit, melyek alkalmasak arra, hogy azt *végleges határrá* tegyék. Ehhez többek között olyan kölcsönös határkorrekciókat kell tartalmaznia, me-lyek végét vetik mindazoknak a különböző helyeken krónikussá vált földhaszná-lati, vízhasználati, legeltetési stb. vitáknak, melyek 1967-ig voltak állandó mér-gező tényezői az arab–izraeli viszonyoknak. Ugyancsak e korrekciók keretében kell Jeruzsálem kettéosztását is úgy módosítani, hogy Izrael megmaradhasson a maga óvárosi történeti szent helyeinek, elsősorban a síratófalnak a birtoká-ban: világosan kiemelve, hogy ennek a korrekciónak miben áll az ellentétele akár Jeruzsálemben (pl. az egyetemi enklávával kapcsolatban vagy másutt), akár a határ más pontján (pl. egy földközi-tengeri arab, illetőleg jordániai vagy palesztin szabadkikötő formájában). Egyáltalán mindeme korrekcióknak együttvéve olyanoknak kell lenniök, hogy ne csökkentsék és ne tegyék kétségessé a végle-ges határnak az 1967 előtti „legitimálódott” határral való azonosságát, hanem éppen korlátozott és kölcsönös jellegüknél fogva ki is hangsúlyozzák azt. Végül technikai és adminisztratív rendelkezéseket kell hozni a szükséges mértékű rész-letezésben mindazokban a földhasználati, vízhasználati, legeltetési stb. kérdé-sekben, ideértve a Jordán folyó használatának problémáit is, melyeket helyi határkorrekciókkal megoldani nem lehet.

Szabályoznia kell ezek után a béketervnek azt, hogy Izraelnek az 1967-ben megszállott területeket milyen módon, milyen időrendben kell kiürítenie. Ez azonban már a lebonyolítás kényes kérdésének körébe tartozik, amire külön pontban kell majd kitérnünk.

A másik oldalon ki kell mondania a béketervnek azt, hogy az arab államok részéről Izraelnek e határok között államként való *elismeréséhez* hozzátartozik a diplomáciai kapcsolatok felvétele, a nemzetközileg szokásos mindennemű kapcsolatok teljes normalizálása, valamint az Izraelnek államként való el nem ismerését hirdető hivatalos propaganda beszüntetése. A végleges békeállapotból következik a Szezei-csatornán, az Akabai-öblön és a Tiráni-tengerszoroson mint nemzetközi vízi utakon való áthaladás teljes szabadságának biztosítása is az izraeli hajók számára.

Külön rendelkezést kíván az a kérdés, hogy – tekintettel az arab államok sokaságára – milyen és hány arab állam elismerése minősül elegendő ellentételül a megszállt területek teljes kiürítéséhez. Az „arab világ” elvileg az összes arab államból áll, azonban nem volna reális mindezek elismerésének megvárását előírni, mert mindig akadhat egy vagy kettő, mely az elismerésnek – számára esetleg közvetlen hátránnyal nem járó – megtagadásából nemzeti erkölcsi tőkét óhajt kovácsolni. Ugyanakkor mégis az arab *világ* elismerésére van szükség, nem egyszerűen a szomszédos és közel fekvő államokéra. Ez utóbbiak elismerésének természetesen fokozottabb jelentősége van, de még itt is számolni kell egy-egy nem életbevágóan érdekelt kormány teljes tárgyalni nem akarásával. A szomszédos államok közül mindenesetre az Egyiptom és Jordánia részéről való elismerés nélkül semmiféle normalizálás nem képzelhető, de minimális követelményként indokolható ennél több, mind a négy határos arab állam részéről való elismerés megkövetelése is. Mindenesetre a minimálisan szükséges elismerésnek valami olyan reális és árnyalt meghatározása kell, mely elegendő garanciát jelentsen Izrael számára, hogy az arab világ érvényes, látható és ünnepélyes állásfoglalásáról van szó, de ugyanakkor ne követeljen meg egy olyan teljes egyhangúságot, mely egy vagy két arab állam ötlesterű vétőjától teszi függővé a békemű sikerét.

Az elismerés kérdésében számításba kell venni egy olyan politikai változás lehetőségét és kihatásait is, mely akár *Jordániában* juttat uralomra a palesztinai menekültszervezetekhez közel álló kormányt, akár a részben vagy egészben kiürített Ciszjordániában alakít külön *palesztinai államot*. Ilyenféle, külsőleg feltűnő változások azt jelentenék, hogy Izrael keleti határán az eddiginél sokkal hangsúlyozottabban arab nacionalista irányzatú és az elismerés kérdésében is intranzigensebb kormányzatú ország jelenne meg. Mégsem változtatná meg egy ilyen változás sem a helyzet alapvető adottságait, sem az elismerés kérdésében fentebb mondottakat. A palesztinai menekültekre s egy őket képviselő kormányra is áll

az, amit az egész arab világról meg lehetett állapítani: hogy ti. egy valamennyire is céltudatos nagyhatalmi politika s annak béketerve igenis képes volna olyan választási lehetőségek elé állítani az arab államokat, melyek szükségképpen előidéznék a realisabb felfogásúak előtérbe kerülését és a szélsőségesek izolálódását. Ez a palesztinai menekültek politikai szervezeti vonatkozásában azt jelentené, hogy ezeken belül az Izrael felszámolását követelő irányzatokkal szemben élesebb körvonalakban megjelenne a Ciszjordániába való visszatelepülés reális lehetőségét előtérbe helyező irányzat.

Ezért is rendelkezéseket kell tartalmaznia a béketervnek a *menekültek* problémájáról, kimondván először, hogy az 1967 után elfoglalt területek menekültjeit teljes repatriálás és kártérítés, az 1967 előtti izraeli területek menekültjeit viszont teljes kártérítés és csak családi vagy más emberi okokból különösen indokolt esetekben korlátozott számban való repatriálás illeti meg, amiben a döntést szintén pártatlan szervre lehetne bízni. Ugyanakkor elképzelhető olyan akció is, mely Izrael megmaradt arab lakossága és az arab országokban megmaradt zsidó lakosság között szervez önkéntes lakosságcserét, mindenesetre azzal az előírással, hogy azt egyik oldalon sem szabad akadályozni. Mindezen felül azonban a legdöntőbb jelentőségű szükséges rendelkezése egy ilyen béketervnek az volna, mely a fennmaradó, elsősorban régi menekültek végleges és kielégítő letelepítése érdekében hoz létre nagyméretű – az eddigi segélyakciók kereteinél lényegesen nagyobb méretű – nemzetközi alapot és szervezetet, s e menekülteket az arab országok minél szélesebb körében igyekszik végleges otthonhoz juttatni.

Szükséges, hogy a béketerv rendelkezéseket tartalmazzon olyan külön pártatlan szerv (vegyes döntőbíróság) létesítéséről, mely a békeszerződés kapcsán felmerülő vitás kérdéseket kötelező határozattal eldönti, mindaddig, amíg Izrael és az arab államok viszonya teljesen nem normalizálódik.

Fontos tartalma volna a béketervnek az, mellyel a nagyhatalmak egyenként és együttesen, valamint a Biztonsági Tanács egészében a maguk s az Egyesült Nemzetek garanciája alá helyezik az egész békeművet; különösen minden olyan kísérlettel szemben, mely későbbi időpontban bármely oldalról megkísérelné akár a határokat, akár az elismerést újból kétségessé tenni.

Végül tartalmaznia kell a béketervnek a lebonyolítás mikéntjének és egymásutánjának a szabályozását, ami az egész terv sikerének a kulcskérdése.

c) *A béketerv elfogadtatása és lebonyolítása:
a sorrend kérdése*

A béketerv elfogadtatásának természetes első lépése az, hogy a nagyhatalmak, a Biztonsági Tanács vagy megbízottaik által gondosan és részletesen kidolgozott béketervet a *Biztonsági Tanács elfogadja formális és kötelező határozatként*, és felszólítja a feleket, hogy az abban foglaltakat az előírt egymásutánban teljesítsék, ellenkező esetben a nagyhatalmak együttes akcióval fognak a béketerv keresztülvitele érdekében közrehatni. A döntő két kérdés egyrészt az, hogy miképpen lehetne e béketerv önkéntes elfogadását kiváltani, másrészt az, hogy el nem fogadás esetén milyen egymásutánban történjék a nagyhatalmak együttes fellépése.

A nagyhatalmaknak kétségtelenül nem lesz nehéz érveket találniok ahhoz, hogy mindkét felet a béketerv elfogadására kapacitálják: az arabokat azzal, hogy belátható időn belül aligha lesz még egy ilyen alkalmuk arra, hogy méltóságuk megőrzésével és álláspontjuk győzelmére való hivatkozás lehetőségével befejezzék az arab–izraeli viszályt, és végre igazibb és komolyabb nemzeti és társadalmi feladatok felé fordulhassanak; az izraelieket pedig azzal, hogy belátható időn belül aligha vagy talán soha többé nem lesz ilyen alkalmuk egy, az események folytán ily mértékben legitimálódott határ elismertetésére, melyet egy kölcsönös és arányos népcsere, valamint a nagyhatalmak és világszervezeti fórumok teljes egyetértése, helyeslése és garanciája s mindezekon felül az ellenfél elismerése is biztosít. A másik oldalon viszont az arab–izraeli ügyben az elkészíthető legjobb béketerv elfogadtatása is rendkívüli nehézségekbe ütközik, mert szinte leküzdhetetlennek látszó lélektani ellenállást kell legyőznie és szinte kibékíthetetlennek látszó ellentétes követelményeknek kell eleget tennie. Az ilyen lélektani helyzetben döntő jelentősége lehet a teljes határozottsággal kilátásba helyezett és szükség esetén alkalmazott *hatalmi erőalkalmazásnak*, ez azonban semmiképpen sem jelentkezhetik *csak* szimpla ultimátumok formájában, hanem azokat a maximális *lélektani ráhatással* kombinálva kell alkalmaznia.

Az arab–izraeli ügyben a központi probléma a teljesítés *sorrendje*. Okunk van feltenni, hogy a felek minden hangoztatott intranzigenciájuk ellenére szívük mélyén örömmel fogadnák egy olyan nagyobb erő határozott fellépését, mely mind a két felet egyaránt sújtó *kényszerként* hozná azt, amit *önkéntes engedményként* egyik fél sem hajlandó vállalni; s így elfogadtatja velük minden józanul elképzelhető béketervnek azt az alapgondolatát, hogy az egyik félnek a megszállott területek kiürítéséért, a másiknak pedig az elismertetésért bele kell nyugodnia az egyiküknek sem tetsző 1949–1967 közötti határokba. Első reakálásuk mégis az lesz – s emellett képesek lesznek teljes konoksággal kitartani –, hogy először a másik tegye meg a döntő lépéseket, s ő majd azután mérlegeli, hogy mire hajlandó.

Ezt a kétirányú konokságot elsősorban nem józan érvek támasztják alá, hanem indulatok és félelmek, azonban ezektől eltekintve tárgyi érvek is felhozhatók mind a két álláspont mellett, melyek kölcsönösen a másiktól követelik a kezdő lépést. Az egyik oldalon az egész lebonyolítás alapvető követelménye, hogy megtörje a felek központi lélektani görcsét, azt, hogy mindkettő tehetetlennek tudja a nemzetközi fórumokat, nem fél tőlük, illetőleg nem bízik bennük, s minden bizalmát a maga múltbeli, jelenlegi vagy jövőbeli erőszakába helyezi. Ebből a szempontból az szükséges, hogy a béketerv lebonyolítása erőteljes nagyhatalmi és világszervezeti fellépéssel elért *területkiürítéssel kezdődjék* az izraeliek részéről. Csak ez bizonyítja kellően mind az izraeli győzelmi öntudattal, mind az arab visszaütési készenléttel szemben, hogy a nagyhatalmi és nemzetközi tényezők minden látszat ellenére is igenis mindkettőjüknél erősebbek, és bizalomra is, respektusra is érdemesek.

A másik oldalon viszont a mellett az álláspont mellett, hogy az *elismerésnek meg kell előznie a kiürítést*, az szól, hogy a két egymás feltételét képező és összekapcsolódó engedménynek, az elismerésnek és a kiürítésnek a nagyhatalmi és nemzetközi fórumok által való *kikényszeríthetősége* nem egyforma: Izraelt az elismerés *után* is rá lehet kényszeríteni az együttes nagyhatalmi nyomás teljes belevetésével a területek kiürítésére, ezzel szemben az elismerésnek a kiürítés megtörténte *után* az egész arab világgal szemben maximális erőszakkal való kikényszerítése fonák és végeláthatatlan dolog volna, hiszen az elismerés olyan valami, ami bizonyos mértékű önkéntesség nélkül gyakorlatilag értéktelen. Ha tehát a teljes kiürítés *után* az arab államok még tagadják az elismerést, úgy Izrael mint viszonzás nélkül teljesítő fél, a teljes becsapottság és megrövidítettség állapotában marad. S ez annál is inkább fenyegető veszedelem, mert igen nagy a valószínűsége annak, hogy ha a béketerv lebonyolítása *teljes kiürítéssel* kezdődik, úgy az arabok hajlamosak lesznek arra, hogy ezt elsősorban ne a nagyhatalmi és nemzetközi tényezők erejeként, hanem saját győzelmükként értelmeznék, ami után nem az elismerés, hanem a győzelmes továbbhaladás tűnhetik fel majd előttük természetes következő lépésnek.

E probléma megoldására, hogy *ti.* A lebonyolítás nem kezdődhetik *sem* a teljes kiürítéssel, *sem* a feltétel nélküli elismeréssel, egy aránylag egyszerű út látszik a legcélravezetőbbnek: a béketerv lebonyolításának *részleges kiürítéssel* kell kezdődnie, *elismeréssel* folytatódnia, és *teljes kiürítéssel* befejeződnie. Vagyis a kiürítendő területet egy első, elismerés előtti, és egy második, elismerés utáni kiürítési zónára kell felosztani, amivel el lehet érni, hogy mindkét fél legyen teljesítő is, viszonzó is. A kiürítés megkezdése jelenti az arabok számára annak megtapasztalását, hogy a világszervezet igenis nem tehetetlen, a kiürítés két fázisra tagoltsága viszont annak megtapasztalását, hogy ez a kiürítés nem ok a hiá-

bavaló diadalmámorra, mert nem az történik, amit az arabok szeretnének, hanem az, amit a világszervezet elrendel, s a teljes kiürítés csak egy komoly ellenszolgáltatás, a teljes elismerés fejében érhető el. A másik oldalon a kiürítés megkezdésének kikényszerítése az izraeliek számára a saját erejükben való irreális bizakodás megszűnésére ad indítékot, anélkül hogy az ellenségeiknek való teljes kiszolgáltatottságot jelentené, mert hiszen a második zóna képében jelentős zálog marad a kezükben arra az esetre, ha az arabok a következő lépés, az elismerés megtételét utóbb mégis megtagadnák. A nagyhatalmak politikai és célszerűségi mérlegelésének és döntésének tárgya lehet az a kérdés, hogy a kiürítés mennyiben jelentse az araboknak való azonnali átadást, és mennyiben közbülső, nemzetközi szervek, ENSZ-csapatok által való ideiglenes megszállást.

d) Az első és második kiürítési zóna elhatárolása

Az előbb mondottakból következik, hogy a kétféle zóna elhatárolása a leendő béketerv lebonyolítási részének a legfontosabb s az egész béketervnek csaknem a legkényesebb tartalma, melyet ugyanolyan gonddal kell kidolgozni, mint a végleges határt. A két zóna kiürítése közé esik ugyanis az egész béketerv fordulópontja, *Izrael elismerése*, rosszabbik esetben pedig az egész béketerv bukdatója is, ti. az, hogy az arab államok az első zóna kiürítése után *megtagadják* a további lépés, *az elismerés megtételét*, vagy esetleg az, hogy Izrael végső elszántsággal szembeszegül a második zóna kiürítésének; vagyis számolni kell egy olyan helyzettel, melyben a béketerv *az első zóna kiürítése után elakad*. Ilyen körülmények között mind a két zónának világosan körülhatárolt és rendkívül kényes lélektani és tárgyi funkciója van: az első zónának olyannak és akkorának kell lennie, hogy az arab államoknak érdemes legyen *miatta*, a második zónának viszont olyannak és akkorának kell lennie, hogy az arab államoknak érdemes legyen *érette* az elismerés keserű piruláját lenyelniök. Ugyanakkor az első zónának olyannak és akkorának kell lennie, hogy okot adjon az izraelieknek a megrendülésre, vagyis éreztesse stratégiai helyzetük meggyengülését, de ne adjon okot a kétségbeesett ellenállásra, hanem éppen azokat a területeket foglalja magában, melyeket józan ésszel nem remélhettek időtlen időig megtartani, s melyek feladását a ballasztoktól való megszabadulásként is értelmezhetik; ugyanakkor a második zónában azoknak és csak azoknak a területeknek kell maradniok, melyek megtartását az izraeliek a leghesebb érzelmekkel, az életbevágó fontosság tudatával, titkolt – vagy alig titkolt – annexiós vágyakkal tervezik, s amelyek eddig bizonytalanul imbolyogtak az irreálisan nagy megszállott területeken belül, most pedig éppen a részleges visszavonulás jóvoltából új elválasztó vonalként világosan megjelennek a térképen. Mindez az izraeliek számára jelent indítékot ahhoz, hogy mindezt az el-

lenszolgáltatás nélküli kiürítés keserű piruláját lenyeljék. Viszont ugyanakkor indítékot jelent az arab államok számára is arra, hogy a békeművet ne akasszák meg, az elismerést ne tagadják meg, hanem annak megadásával a teljes kiürítés kényszerhelyzetét idézzék elő Izraellel szemben, nehogy a béketervnek a részleges kiürítésnél való megállása az izraelieknek időt és lehetőséget adjon egy kisebb és realitásabb hódítási területen való újabb berendezkedésre és aránylagos konszolidálódásra.

Mindezekben az első és második zóna *motiváló* szerepéről volt szó, arról a *lélektani* hatásról, melyet a két érdekelt félre a béketerv sikeres előrehaladása érdekében ki kell fejteniök. Ennél nem kevésbé lényeges a *tárgyi* szerepük, főleg abban az esetben, ha a béketerv végül félúton mégis elakad: erre az esetre gondolva a két zónát úgy kell meghatározni, hogy már az első zóna kiürítésével is a jelenleginél jobb helyzet álljon elő, vagyis a *jelenlegi helyzet legtarthatatlanabb elemei* megszűnjenek.

Mindezek a követelmények meglehetősen világosan megszabják a két kiürítési zóna körvonalait. Egyiptom felé az első kiürítési zónának szükségképpen magában kell foglalnia a Sínai-félsziget nyugati – esetleg nagyobb – felét a Szuezi-csatorna teljes biztonsága érdekében, viszont a második zónában kell maradnia a Sínai-félsziget keleti felének, de legalábbis az Akabai-öböl partvidékének a Tírán-szoros kijáratával együtt, valamint természetesen a Gázai övezetnek.

Jordánia felé az első kiürítési zónának Ciszjordánia olyan jelentős és művelhető területeit kell magában foglalnia, mely az 1967 óta eltávozott menekültek túlnyomó részének a visszatelepítését lehetővé teszi. Ennek gyakorlatilag első sorban a Jeruzsálemtől északra fekvő nagyobb ciszjordániai betüremlés egész területét vagy annak – esetleg valamilyen keskeny határ menti sávot meghagyó – túlnyomó részét kell jelentenie: viszont természetesen a második zónában kell maradnia Jeruzsálem területének és az esetleg tőle délre fekvő kisebb ciszjordániai betüremlés egyes részeinek.

Szíria felé, ahol az első zónának csak lélektani s kevésbé tárgyi funkciója van, ennek következtében az első zónának kell kisebbnek, esetleg csupán jelképesnek, a másodiknak nagyobbnak lennie.

E nagy vonalakon belül a két zóna határvonala a részletek tekintetében az egyik vagy másik félhez közelebb álló nagyhatalmak között bizonyos mértékű alkudozás tárgya lehet, azonban a legnagyobb mértékben óvakodni kell a teljességgel esetleges és ötletszerű alkutól. A legfontosabb feladat ugyanis a megszállt és kiürítendő terület minden egyes pontjára nézve kitapogatni a felek alapvető érdekeit, félelmeit és reményeit, s ennek alapján az optimális tárgyi és lélektani eredmény szem előtt tartásával elhelyezni azokat az első vagy második zónában.

e) *Nagyhatalmi akció és nagyhatalmi garancia
a béketerv elakadása esetére*

Ezzel nagy vonalakban előttünk van mindaz, ami egy nagyhatalmi nyomaték-
kal és világszervezeti kötelező erővel előterjesztett kibontakozási és béketerv
érdemi tartalmát és menetrendjét kiteheti. Ennek *sima* lebonyolításához az
érintett felek hozzájárulása és közreműködése szükséges. Tudjuk, mennyi ne-
hézsége van ennek, s a jelen helyzetben lehetséges, sőt szinte valószínű is, hogy
egy ilyen vagy hasonló tervet elsősre egyik oldal sem fog elfogadni, az is lehetséges,
hogy csak az egyik oldal fogadja el, s könnyen elképzelhető, hogy az egyik oldal
részéről való elfogadás okul szolgál majd arra, hogy a második oldal, mint
amannak előnyösét, annál is inkább ne fogadja el; elképzelhető az is, hogy
Izrael csak azzal a feltétellel fogadja el, hogy az összes arab állam vagy meg-
határozott arab államok is elfogadják, s e feltétel teljes teljesítése nem sikerül;
elképzelhető az is, hogy a tervet elfogadják, végrehajtása elindul, s közben ta-
gadja meg valamelyik fél a következő lépés – az arabok az elismerés, az izraeli-
ek a teljes kiűrés – megtételét. Nem kétséges, hogy a Biztonsági Tanácsnak és
a benne egyesült nagyhatalmaknak valamit ebben az esetben is kell csinálniuk,
ha nem akarják az Egyesült Nemzetek és a maguk tekintélyét végleg lejáratni.
Kérdés, mit lehet és mit kell csinálniuk a felek hozzájárulása nélkül.

Ha jól megfigyeltük a kíváncsú béketerv különböző fázisainak, főleg az
első zóna kiűrésének funkciójáról mondottakat, akkor a felelet meglehetősen
egyszerű és talán nem is meglepő: a *nagyhatalmaknak* abban az esetben is, ha
a felek már elsősre nem fogadják el kielégítő módon a béketervet, a Biztonsági
Tanács teljes tekintélyének és a maguk hatalmi súlyának a teljes bevetésével
el kell érniük az első zóna kiűrését, és pedig tekintet nélkül arra, hogy a béketerv
önkéntes teljesítése Izrael, az arab államok vagy mindnyájuk ellenkezésén
akadt-e fenn. Természetesen annak, hogy egy ilyen közös fellépés egyáltalán
komolyan vehető legyen együttes lépésként, előfeltétele, hogy már a megelőző
megegyezések és közös állásfoglalások során létrejöjjön egy olyan komoly po-
litikai áthangszerelődés, melynek során a Szovjetunió distanciálja magát attól
az állásponttól, mely a közel-keleti ügyben egyedül Izraelt tekinti agresszornak,
az Egyesült Államok pedig distanciálja magát attól az állásponttól, hogy nem
szabad nyomást gyakorolni Izraelre.

Hogyan?, kérdezhetné valaki, mi jogosultsága van egy ilyen, csupán az
egyik felet, Izraelt kényszerítő lépésnek, pláne még abban az esetben is, ha
a béketerv önkéntes teljesítése nem az ő, hanem az arab államok ellenkezé-
sén hiúsul meg? Méltányos-e ez egyáltalán, elképzelhető-e, hogy az Izraelt
pártoló vagy a két oldal között közvetíteni akaró nagyhatalmak ilyenbe be-

lemennének, s nem fenyeget-e, hogy Izrael kész lesz ezzel szemben egy olyan kétségbeesett tényleges ellenállást kifejteni, mely a nagyhatalmak kollektív felépésének biztonságát megingatja, s őket végül is újból a már megszokott két táborra bontja? Meg vagyok győződve, hogy ha az első és második zóna határait jól és körültekintően szabják meg, ha a kiürítési felszólítást nem kapcsolják össze semmiféle megbélyegzéssel, vétkessé vagy agresszorrá nyilvánítással, s ha a kiürítés utáni helyzetre nézve Izraelnek nagyhatalmi garanciát helyeznek kilátásba esetleges támadással szemben, akkor ez a lépés nem méltánytalan, a részt vevő nagyhatalmak nem fognak visszakozni, és Izrael nem fog elkeseredett ellenállást tanúsítani.

Nem méltánytalan ez az eljárás mindenekelőtt azért, mert egyrészt egyedül a Biztonsági Tanácsnak egy ilyen, egyszerre *kényszerítő* és *garantáló* lépése képes eltávolítani az útból a legnagyobb *lélektani akadályokat*, így az araboknak a nemzetközi fórumok iránti bizalmatlanságát, főleg azonban Izraelnek azt az irreális lelkiállapotát, melyben egyszerre *érzi magát mindenre képesnek és mindenkitől elhagyottnak*. Másrészt szükség van erre a lépésre *a jelenlegi helyzet legtarthatatlanabb* elemeinek a megszüntetése céljából; ugyanakkor az e lépés által létrejött új helyzet amennyit ront Izrael presztízsén és stratégiai helyzetén, ugyanannyi reális előnyt is jelent számára azzal, hogy az új megszállási határ formájában objektív érvénnyel, reálisan megjelenteti a térképen azt a területet, melyet Izrael megtartani szeretne, méghozzá egy támadással szemben való garanciával s az újabb fokozatos konszolidáció lehetőségével megerősítve arra az esetre, ha az arabok az elismerést továbbra is megtagadják. Ugyanakkor nem méltánytalan ez a helyzet az arabokkal szemben sem, akiknek *csak* Izrael elismerését kell szolgáltatniuk ahhoz, hogy ez a számukra nem kívánatos folyamat abbamaradjon s ők a második zónát is megkapják. S mindkét oldal stabilitásra törekvő erőit erősíteni fogja az, hogy az első zóna kiürítése és az új menekültek túlnyomó részének visszatelepítése lényegesen csökkenteni fogja azt a maga előtt békés kibontakozást nem látó és minden kétségbeesett lépésre hajlandó embermenynyiséget, mely a legszélsőségesebb álláspontok legfőbb embertartaléka. Vagyis az első zóna kiürítése rendkívüli mértékben megnöveli annak valószínűségét, hogy utána bekövetkezik a mindkét oldal engedékenyebbé válása s a béketerv önkéntes elfogadása: az izraelieket stratégiai helyzetük megrosszabbodása, az arabokat a második zóna elvesztésének a veszedelme fogja erre indítani.

Az, hogy az új helyzet a felek számára ne csak éppen hogy, hanem lényegesen elviselhetőbb legyen, mindenekelőtt annak arányában remélhető, amennyire gondosan húzták meg a nagyhatalmak az első és a második zóna határát.

Nem kevésbé lényeges azonban az is, hogy a nagyhatalmak, még ha a közvetlen tennivaló terén némileg újból ellentétekbe kerülnek is, ne engedjék magukat

még egyszer abba a fonák helyzetbe hozni, hogy azonosítják magukat védenceik merev álláspontjaival, ádáz frazeológiájával és oktan cselekedeteivel, s így azok járszalagjára kerülnek, inkább, mint azok az övékére. Annál is inkább, mert okunk van feltenni, hogy az új helyzetben, miközben egyik vagy másik vagy mindkét oldalon intranzigens álláspontok és erők válnak uralkodóvá, ugyanott egyben éles politikai válsághelyzetek és ellentétek is kialakulnak, s mindkét oldalon lényegesen megnőnek, láthatóbbakká és bátrabbakká válnak azok az álláspontok és erők is, melyek végleges megegyezésre törekednek a már legitimálódott 1967 előtti határok alapján. Ebben a helyzetben a nagyhatalmak dolga lesz, hogy lépéseik egyszer már elért koordináltságát fenntartani vagy helyreállítani igyekezzenek, s ezenközben a felek álláspontjainak feltehető fellazulását szüntelenül felhasználják arra, hogy a feleket továbbra is a megegyezés irányába kapacitálják. Ezt a kapacitálást igen nyomatékossá lehetne és kellene tenni pl. a garancia megtagadásával, illetőleg visszavonásával, esetleg önkényes és egyoldalú lépések, kitelepítések stb. megtorlásaként, valamint a felek felfegyverzésének az összehangolt megtagadásával.

Fennáll végül a béketervet fenyegető utolsó veszélyként az a lehetőség is, hogy a békemű teljes lebonyolódása, Izraelnek az arabok által való elismerése és a második zónának Izrael által történt kiürítése *után* lép fel az arab államok vagy egyes arab államok körében egy olyan magatartás, mellyel az elismerést visszavonják s a felvett diplomáciai kapcsolatot megszakítják. Éppen ennek bizonyos fokú megelőzésére említettük annak fontosságát, hogy világosan meg legyen határozva, mely és hány arab állam elismerése szükséges és elegendő feltétele a második zóna kiürítésének és a békemű befejezésének. Bármennyire súlyos sérelme volna is a békeműnek egy ilyen utólagos visszavonás, ne képzeljük, hogy ez képes volna teljesen megsemmisíteni az egyszer már megtörtént arab elismerés jelentőségét: egy ilyen egyszer megtett gesztus az eddigi arab álláspont feladását jelenti, s arra minden tüntető visszavonás ellenére sem lehet még egyszer ugyanolyan súllyal és hitellel visszatérni. Ez az a pont, ahol szintén döntő szerepet kap a nagyhatalmaknak Izrael részére adandó, illetőleg adott közös garanciája, mely kiegyenlíteni képes akár egy vagy két arab állam elismerésének a kimaradását, akár az elismerés utólagos visszavonására irányuló kísérletek visszahatását. Természetesen ugyanez a garancia jár az arab országoknak is mind Izrael esetleges önkényes vagy egyoldalú akcióival szemben, mind pedig a véglegessé vált határok védelmében.

ZÁRÓSZÓ

AZ ARAB–IZRAELI VISZÁLLYAL FOGLALKOZÓ

14–16. FEJEZETHEZ

Ebben a gondolatmenetben végig a *politikai* szemponté volt az elsőség, mert úgy találtuk, hogy az arab–izraeli viszály különleges körülményei között a *nemzetalakulás* központi politikai kérdése minden egyébnél, így a társadalmi feszültségeknél és gazdasági érdekeknél is nagyobb és döntőbb erejű meghatározó tényező. Viszont a nemzetalakulásnak a közösségi tudatállapotokkal és közösségi indulatokkal való összefüggése, melyek arab és izraeli viszonylatban különösen erősek, elkerülhetetlenné tette e *politikai lélektani* elemzés területére való kimerészkedést. Olyan szempont ez, mely mind nagyobb mértékben foglalkoztatja a politikai tudomány művelőit, ellenben lényegesen kevésbé konkrét vitás politikai, még hozzá nemzetközi politikai kérdések elemzőit. Itt ugyanis óhatatlanul felvetődnek a kibontakozás, a megoldás, a tennivaló kérdései, s ezekkel együtt a politikai helyzetekre és eseményekre való lélektani ráhatás és befolyásolás nagyon is bizonytalannak látszó és világos eredményeket nem ígérő problémái is. De éppen az előttünk lévő ügy sajátos politikai lélektani állapota adott némi bátorságot ahhoz, hogy konkrét – és lélektani szempontokra is tekintettel levő – kibontakozási javaslatok tételének egyébként hálátlan feladatát vállaljuk, nem félve attól a veszélytől, hogy e javaslatok az események továbbgyűrűző vagy robbanó menete során hamar és könnyen túlhaladottá és tárgytalanná válnak. Az arab–izraeli viszály zsákutcája ugyanis minden külső robbanásveszélyessége ellenére is legbelsőbb adottságaiban egy különösen megmerevedett és alig mozdítható politikai és politikai lélektani helyzetet mutat, amelyben azok a kritikus pontok, ahonnan esetleg mégis továbbmozdítható volna, nagyon pontosan lokalizálhatók, és meglehetősen egy irányba mutató megoldásokat szuggerálnak. Ezeket próbáltuk megfogalmazni.

Összefoglalás

A nemzetközi államközösség bénultságának és működésképtelenségének megállapításából indultunk ki. Összehasonlítottuk a nemzetközi államközösség jelenlegi állapotát a maga őseivel, az európai monarchikus államközösség régebbi, lényegesen kevésbé intézményes, de lényegesen működésképebb rendszerével. Kerestük annak okát, hogy miért tudta az a maga alapvető rendező elvét, a *monarchikus legitimitást* eredményesebben és következetesebben érvényesíteni, mint az első világháború vége óta létező modern nemzetközi államközösség a maga

alapelvét, a *nemzetek önrendelkezését*. Felismertük, hogy ma minden elképzelhető nemzetközi vitaintéző eljárás, kezdve a háborútól a Biztonsági Tanács eljárásán keresztül egészen a népszavazásig, alig-alig képes nemzetközi politikai viták lezárására s végleges és stabil legitimitások létrehozására, és pedig két okból: egyrészt a *nagyhatalmi egyetértés* intézményeinek *elégtelen működése*, másrészt a *pártatlan nemzetközi politikai döntés* intézményeinek *hiánya* miatt. Egyrészt ugyanis mindennemű nemzetközi vitaintéző eljárás működésének előfeltétele, hogy folyamatosan és intézményszerűen fennálljon minden nemzetközi szerveződés alapja, a *nagyhatalmaknak egyetértésre és együttes fellépésre való képessége*; márpedig az első és második világháború után létrejött világszervezetek csupán egy kialakulóban lévő, de létezőnek még nem mondható és alig hatékony nemzetközi közvélemény fórumaivá váltak, ezzel szemben nemcsak hogy nem vitték előre, hanem helyenként a teljes működésképtelenségig juttatták el a régi európai államközösség alapintézményét, a *nagyhatalmak koncertjét*. Ennek ma a *Biztonsági Tanács* működésében kellene folytatódnia, mely azonban eleven és érvényesülni tudó működési konvenciók híján elégtelen hatékonyságú másodosztályú nemzetközi fórummá vált, anélkül hogy rajta kívül léteznék a nagyhatalmi egyetértésnek nála hatékonyabb, egyenletesen működő szerve. Holott, még ha teljes eredményességgel és egyenletességgel működnek is a nagyhatalmi egyetértés, akkor is csak azoknak a vitás kérdéseknek a dűlőre vitelében tudna elsősorban sikeresen közreműködni, amelyekben a vitában szereplő államok létezésének vagy területi elhatárolásának kérdésében már kialakult vagy kialakulóban van valamiféle legitimitás, amire támaszkodni lehet. Ahol azonban ilyen legitimitás bármely okból nem létezik vagy vitatott, ott a nagyhatalmi egyetértés már nem képes olyan egyszerűen és magától értetődően új legitimitásokat létrehozni és azokat gyorsan stabilizálni, mint annak idején a monarchikus legitimitást személyükben is megtestesítő királyok megállapodásai. Ezért az önrendelkezés új, demokratikus és erkölcsileg is nagyobb igényű elve új, sajátos nemzetközi szerv létrehozását is kívánná, mely mint kivételes, de azért állandó és intézményes fórum, pártatlanul, de a kérdések politikai jellegének teljes tudatában alkalmazná a nemzetközi államközösségnek jogrendszerre még nem sűrűsödött alapvető rendező elveit; ezek között legfontosabb az önrendelkezési elv alkalmazása azokban az időközönként szükségszerűen felmerülő államalakulási és területi vitákban, melyekben gyorsan stabilizálódó új nemzetközi legitimitásokat kell létrehozni. Egy ilyen *nemzetközi politikai döntőbírátság* volna tehát a nemzetközi államközösség jelenlegi működésképtelenségének a második orvossága, mely azonban ma intézményes formában nem létezik, és alkalmi igénybevétele is kiment a divatból. Persze a kétféle orvosság végeredményben csak együtt hatásos: egyrészt a nagyhatalmi egyetértés és együttes fellépés igazán csak akkor

eredményes, ha szükség esetén egy pártatlan fórum ítéletét vagy véleményét is kibíró módon megfelel a nemzetközi államközösség alapelveinek, amihez az szükséges, hogy a nagyhatalmak a többi országoknál általában felelősebb politikát folytassanak; másrészt a pártatlan fórum kötelező vagy véleményező határozata is csak a nagyhatalmi egyetértés szerveire támaszkodva s azok garanciája mellett ér valamit. E kettő együtt jelenti tehát a modern nemzetközi szerveződés kiterjedésében növekvő, de igazán veszélyes ügyekben újból és újból csődöt mondó rendszerében azt a kritikus áttörési pontot, ahol valóságos nemzetközi *integráció* egyáltalán elkezdődhet. E *közvetlenül* soron következő lépések nélkül hiábavaló minden olyan elképzelés, mely egyszerűen posztulálja a nemzetközi államközösség bármilyen elgondolt *távolabbi*, jövőbeli kívánatos állapotát, pl. világkormány vagy világkarhatalom bármennyire is helyesen indokolt szükségességét.

Annak példájául, hogy a nemzetközi államközösség szerkezeti továbbfejlődésének ez a két legaktuálisabb követelménye milyen formák között és milyen érdemi tartalmakkal volna képes megvalósulni, hoztuk fel a jelenlegi világhelyzet két erjedően állandósult elintézetlen politikai vitás kérdését, a ciprusi vitát és az arab–izraeli viszályt. A ciprusi vitára azt találtuk jellemzőnek, hogy benne az önrendelkezési elv alkalmazásának úgyszólván minden elképzelhető problémája felmerül és döntést kíván, mert az adott helyzetben nem létezik az ügyben szereplő államalakulásokat és területi elhatárolásokat stabilizálni képes érvényes legitimitás; így ez az ügy példájául szolgálhat annak, hogy egy ilyen vitát hogyan foghat fel, foghat meg és juttathat megoldáshoz egy pártatlan nemzetközi politikai döntőbírótság. Viszont az arab–izraeli viszályra az jellemző, hogy itt, ha nem is teljes véglegességgel, de világosan kialakulóban van egy elhatárolási legitimitás, melyet nem annyira létrehozni, mint inkább felismerni kell, s csupán a felek lélektani állapota, egymáshoz és a nemzetközi szervezetekhez való bizalmatlansága akadályozza a szinte már stabilizálódott elhatárolás elfogadását; így ez az ügy annak példájául szolgálhat, hogy a nagyhatalmak együttes fellépése és együttes garanciája hogyan volna hivatott a felek lélektani görcsét feloldani. Egyúttal azonban mindkét ügy példázza a kétféle orvosság kölcsönös összefüggését is: a ciprusi ügyben a pártatlan döntés mögött ott kell lennie az azt érvényre emelő nagyhatalmi egyetértésnek és fellépésnek is, az arab–izraeli ügyben viszont az együttes nagyhatalmi fellépés csak akkor ígérkezik sikeresnek, ha egy pártatlan fórum döntését vagy véleményét is kibíró módon felülemelkedik a pillanatnyi politikai alku szintjén.

Fel lehetne hozni mindezzel szemben, hogy nem meggyőző ennyire kiemelni a Biztonsági Tanács jó működésének és a pártatlan döntőbíráskodás létrehozásának fontosságát, és félrevezető ennek illusztrálására két olyan ügyet felhozni,

melyek, bármily elmérgesedettek és veszedelmesek is, még sincsenek a nagyhatalmi ellentétek igazi fókuszában, s lehetséges bennük nagyhatalmi érdekközösséget s ennek alapján megoldást létrehozni. Szinte jogosnak látszhatik egy olyan kritikus megjegyzés, hogy gondolatmenetünk nem ok nélkül hagyta említés s még inkább elemzés nélkül a mai világ leginkább megoldhatatlannak mutató vitás politikai problémáit, a kettévált országok problémáit, ahol egy-egy nemzeten belül néz egymással közvetlenül farkasszemet egyrészt kapitalista, másrészt kommunista berendezkedés, s mögöttük a két szemben álló világcsoporthoz: úgy látszik, hogy ezek tárgyában nem nagyon volna érdemes beszélni sem a nagyhatalmak szükséges egyetértésének intézményes formáiról, lévén ők maguk is a vita fő felei, sem pártatlan fórumok közbelépéséről, mert olyan ellentétekről van szó, melyekben a szemben álló felek a pártatlanságnak még a lehetőségét sem ismerik el. Úgy látszik tehát, mintha itt nem a nemzetközi államközösség közösen elismert alapelveinek, elsősorban az önrendelkezési elvnek az alkalmazásáról volna szó, hanem valami egészen másról, áthidalhatatlan társadalmi és ideológiai ellentétekről.

Bármennyi részigazság van is ezekben a megállapításokban, egészükben mégsem érik el a lényegre. Való, hogy példaként olyan ügyeket elemeztünk, melyek már ma is véglegesen megoldhatók, s nem olyanokat, melyeket pillanatnyilag aligha lehet kielégítően és véglegesen megoldani. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kettévált országok problémáit ne vihetné már ma is valamenynyit előre akár a nagyhatalmi egyetértés intézményeinek jobb működése, akár az adott lehetőségek között maximálisan pártatlan szervek állásfoglalása. Még kevésbé áll az, hogy éppen ezekben a legnehezebb ügyekben ne játszana szerepet az önrendelkezési elv. Ez az elv ugyanis a nemzetközi államközösség életében nem jelent mást, mint a demokratizmus általánosabb elvének nemzetközi elhatárolási és rendező elvként való alkalmazását; márpedig a kettévált országok problémája pontosan az, hogy a páronként szemben álló rendszerek mindegyikben eltérően értelmezik azt a kérdést, hogy mi a demokrácia, az önrendelkezés „igazi”, „teljes” értelme. A kettévált országok körüli nemzetközi viták és harcok tehát csak abban különböznek a szokásos nemzetközi politikai ellentétektől, hogy bennük nem államok vagy államalakulások egymás közötti határát kell tisztázni, hanem a demokratikusan „legitim” kormányzás feltételeit. Végül tehát a kettévált országok problémáját is csak az önrendelkezési elvvel azonos demokratikus elv *érvényes* alkalmazása oldhatja meg „legitim” módon, s itt is, mint minden nemzetközi vitában, a jogtalan erőszak-alkalmazás kikapcsolása a legfőbb cél. Viszont igaz az, hogy a kettévált országok esetén a megoldáshoz nem elég sem a nagyhatalmak politikai megegyezése, sem bármiféle nemzetközi politikai döntőbíráskodás, hanem szükség van a szemben álló politikai, társadalmi és ideológiai

rendszerek – lassan bár, de folyamatban lévő – belső tisztulására is. De még itt is fennáll az analógia a klasszikus formájú nemzetközi vitákkal; az eddigi tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy amiként az országok közötti „meleg” háború is megszűnt olyan eljárás lenni, mely politikai vitákat bármiféle döntéshez el tud juttatni, úgy a szemben álló ideológiák közötti „hidegháború” sem alkalmas arra, hogy belső tisztulás nélkül az eltérő demokráciáértelmezések kérdésében döntést tudjon elérni.

Bármennyire is összefügg azonban mindez az önrendelkezés helyes értelmezésének kérdésével, nyilvánvaló, hogy egy olyan gondolatmenet kereteit, melynek tárgya a *nemzetközi államközösség szerkezete, szerkezeti bajai és azok orvoslása*, teljesen szétfeszítené az államok belső demokráciájának taglalása, ami egy sok ponton érintkező, de mégis más gondolatmenetre tartozik. S ennek a másik gondolatmenetnek az eredményei aligha módosítanák jelen gondolatmenetünknek azt a végeredményét, hogy a nemzetközi államközösséget szerkezetiileg bénulttá tevő bajok orvoslásának két kulcskérdése továbbra is a *nagyhatalmi egyetértés* meglévő intézményeinek az eddiginél eredményesebb működtetése és a *pártatlan politikai döntés*, a nemzetközi politikai döntőbíráskodás új, kivételes intézményeinek a megteremtése. Csak éppen azt kell tudnunk, hogy ez a probléma csupán részkérdése annak az általánosabb kérdésnek, hogy miért került a modern emberiség legnagyobb és legsokatígérőbb vállalkozása, a szabadság és demokrácia alapján való szerveződés több területen is zsákutcába, s ezeknek a zsákutcáknak hol vannak az áttörési pontjai. Ezt kell világosan és egyértelműen megválaszolni mind az egyes államok belső szervezete tekintetében, mind a nemzetközi államközösség vonatkozásában: ez utóbbit kíséreltük meg a fentiekben.

1965–1974

ÉSZAK-ÍRORSZÁG KÉRDÉSE EGY LEHETSÉGES PÁRTATLAN POLITIKAI DÖNTŐBÍRÓSÁGI DÖNTÉS FÉNYÉBEN

Talán feltűnőnek látszik, hogy egy olyan nemzetközi vitában, mely a formai jog szerint az Egyesült Királyság belügye, s mindenképpen a nyugati világ ügye, egy ennyire távolról szóló hang próbál véleményt nyilvánítani. Ehhez egyetlen jogcíme a szólónak az, hogy nagyon régóta foglalkozik mindenféle, a saját hazájától teljesen távol álló területi elhatárolási és államalakulási viták természetével; és talán sikerült ezekből olyan általános mondanivalókat levonnia és alkalmaznia, amelyek bármilyen messziről is jönnek, talán éppen ezért nem egészen érdektelenek az ügyszökhöz közel állók számára sem. Kockáztatva persze azt, hogy esetleg olyan megállapításokat is fog tenni, melyeket a helyszínen mások már régen megtettek.

A nemzetközi államközösség bénultsága területi viták elintézésében

Egy nemrégiben megjelent könyvben elemezni próbáltam, hogy mik a fogyatékoságai a nemzetközi, elsősorban területi és államalakulási viták elintézésének a nemzetközi államközösség jelen állapotában, s hogyan vált ez az államközösség ezekben a kérdésekben gyakorlatilag szinte tehetatlenné. Ráműtöttem arra, hogy a világkormány közeli megvalósítására, mint az ilyen nemzetközi viták megoldására, komolyan számítani nem lehet, hogy a nemzetállamokra és egymást legyűzni nem tudó nagyhatalmakra tagolt nemzetközi államközösség hosszú időre még a valóság döntő tényezője lesz, így a béke kérdését ebben a keretben kell megoldani. Jelenleg azonban a független államok közössége és annak határozó szerve, a Biztonsági Tanács, képtelen megbirkózni a mindinkább elburjánzó, hosszadalmasan elakadozó és sokszor évtizedekig tartó provizóriumokba torkolló területi és államalakulási vitákkal. Feltűnő, hogy a nemzetközi államközösség régi szerve, a nagyhatalmak koncertje, a maga primitív szervezetével, igenis képes volt ezekkel a kérdésekkel dűlőre jutni, az akkor uralkodó monarchikus legitimitás alapján. Pedig területi és államalakulási kérdések elintézésére csak néhány egészen egyszerű intézménye volt: a nemzetközi tárgyalás, a nemzetközi szerződés és a nemzetközi elismerés. A legitim monarchiák világában

ezek képesek voltak a vitákat elintézni és valódi legitimitás forrásaivá válni, mert az uralkodók a feudális jog világában rendelkezhetek alattvalóik lojalitásával, s azt *szerződéssel* átruházhatták másra. Az alattvalók pedig egészen a 18. század végéig engedelmeskedtek is ennek; egészen addig, amíg a forradalmi demokrázizmusnak és a népek önrendelkezési jogának a megjelenésével fel nem merült az az igény, hogy az államok létezésének és területi állományának jogosságát a népek akarata és nemzeti hovatartozása határozza meg. Jelenleg a területi kérdésekben folytatott nemzetközi gyakorlat elégtelensége abból a tényből fakad, hogy az érvényes nemzetközi jog fenntartja a régi monarchikus nemzetközi jog alapvető intézményeit, de az azok mögött egykor létezett közmeggyőződés már sehol sincsen. Így hát alapvető ellentmondásban élünk: mindenki elismeri, hogy a ma is érvényes régi nemzetközi jog szerint államok és területek sorsa felett nemzetközi szerződéssel rendelkezni lehet a lakosság megkérdezése nélkül, de senki el nem ismeri a kormányoknak azt a képességét, hogy szerződéssel bármiféle terület lakosságának a lojalitását egy másik országra át lehetne irányítani. S nincs ilyen hatása a biztonsági tanácsi határozatnak sem, mely végül is nem más, mint a nagyhatalmak kompromisszuma.

Népszavazás és nemzetközi politikai döntőbíráskodás

A másik oldalon, a nemzetek elhatárolásának ma elvileg általában elfogadott alapelve, a nemzetek önrendelkezésének joga, képes legitimitást és lojalitást létrehozni, de ugyanakkor semmiféle intézményszerűséssel, szabályozott alkalmazási eljárással nem rendelkezik. Az önrendelkezési jognak megfelelő intézmény a *népszavazás* volna, ez azonban egy nagyon kényes műszer, könnyen manipulálható, könnyen meghamisítható; s még akkor is, ha technikailag becsületesen folytatják is le, a valóságos akarat teljességgel téves irányba terelhető a kérdések különféle feltevésével, a megkérdendő területi egységek kijelölésével és az eredmények értelmezésével. Ennek elhárításához egy további intézményre volna szükség, valamiféle pártatlan (ma teljességgel hiányzó) *nemzetközi politikai döntőbíráskodásra*, mely a területi elhatárolás és államalakulás érvényes alapvető elveit alkalmazná, elsősorban a népek önrendelkezési jogát. Csak egy ilyen eljárás tudná szilárdan kialakítani a népszavazások és más határozatok hitelét, és létrehozni – népszavazással vagy anélkül – azt a közmeggyőződésre és tudatos lojalításra alapozódó legitimitást, melyet szerződések nem képesek létrehozni.

Rámutatott arra is, hogy ilyenféle viták kielégítő elintézése csak akkor remélhető, ha egyrészt az Egyesült Nemzetekben egyesült biztonsági tanácsi hatalmak egymás közötti együttműködése és közös elintéző akciókra való készsége megnövekszik; másrészt az önrendelkezés jogának alkalmazása a szó

komoly értelmében eljárásá válik oly módon, hogy kialakul egy politikai vitákat intéző döntőbíráskodás, mely határozataihoz elnyeri a nagyhatalmak együttesének támogatását. Arról persze ma még szó sem lehet, hogy területi és államalakulási kérdésekben az államok általában elfogadjanak valamiféle kötelező döntőbíráskodást; ehhez mindig valamiféle kedvező politikai konstelláció és erőviszony szükséges, s ennek létrehozásában van döntő szerepe a nagyhatalmak akaratának, értve akarat alatt mind a saját ügyekben való engedés készségét, mind a közös fellépésre, adott esetben nyomás kifejtésére való készséget. A lényeg az, hogy a politikai döntőbíráskodás mint megoldás „divatba jöjjön”, tekintélyt szerezzen, megoldásként való hasznossága és helyessége, pártatlanságának lehetősége és értéke a nemzetközi politikai köztudat részévé váljon.

E két tényező között a nagyhatalmak saját akciója, különösen biztonsági tanácsi határozat formájában, maga is megoldhatja a problémákat akkor, ha az államok és területi államányuk legitimitása, érvényes létezése komoly vitára nem ad okot. Ezzel szemben akkor, ha az államok és területi államányuk legitimitása maga is vitatott, rendkívül fontos volna, hogy az érvényes megoldás felől ne a nagyhatalmi erő határozzon, ahogyan efelől a mai nemzetközi jog szerint határozhat, hanem pártatlan politikai döntőbíráskodás.

*Az észak-írországi rendezéshez szükséges elv,
erő és eljárás*

Ha tehát a fentiek szerint egy konkrét nemzetközi vitában a kielégítő megoldás lehetőségeit mérlegelni próbáljuk, három dolgot kell számba vennünk. Először azt az *elvet*, amelyik az elintézésnek hitelt, erkölcsi igazolást, szavahihetőséget, közmeggyőződési támasztékot, legitimitást ad: általában ez van adva az önrendelkezési elvben. Másodszor azt az *erőt*, amelyik ebben a vitában az elintézés, az elv alapján történő döntés keresztülvitele számára tényleges hatalmi erőt biztosít: ilyenként említettük a nagyhatalmak közös fellépését. Harmadszor kell egy *eljárás*, amelyik az elv érvényesítésére egy szabályosan megformulázott határozatot hoz létre: és pedig olyan eljárás, amely nem merő függvénye a határozat keresztülvitelére kész erő akaratának: ilyen elsősorban a pártatlan politikai döntőbíráskodás, de lehet egyszerűbb esetekben, amikor az elv alkalmazása különösebb problémákat nem okoz, s az államok és határaik legitimitása nem vitás, az Egyesült Nemzetek biztonsági tanácsi eljárása is.

Ezek után vetjük fel azt a kérdést, hogy egy pártatlan döntőbírátság feltehetően mit venne tekintetbe, mit állapítana meg, és mit javasolna az *észak-írországi* vita eldöntésére. Lássuk, hogy egy ilyen határozat előfeltételei, az elv, az erő és az eljárás, hogy állnak az észak-írországi vita esetében.

Az alkalmazandó *elv* kérdésében először azt kell tisztázni, hogy nem állunk-e szemben ama kivételes határesetek egyikével, amikor az önrendelkezési *elv* alkalmazására minden további nélkül nem kerülhet sor a terület egészen gyér, nem állandó vagy megváltozott lakossága, merőben katonai vagy merőben közlekedési használata miatt. Nyilván nem ilyen esetről van szó: egy sűrűn lakott, kiterjedt emberi termelőtevékenység színhelyét képező, több mint három évszázad óta azonos lakosságú területről van szó, ahol a lakosság önrendelkezési jogának vitássá tételére ok nincs.

Ami egy döntőbíróági határozatot keresztülvinni képes *erőt* illeti, Észak-Írország esetében speciális helyzet áll fenn, mert itt az érvényesítő erőnek nem kell szükségszerűen nemzetközinek, többhatalminak lennie. Ugyanis a vita színhelyét jelentő területen lévő államhatalom, az Egyesült Királyság, pontosabban a westminsteri parlament, mely a terület felett belső állami jog szerint végső fokon rendelkezni hivatott, egyben, ha nem is teljesen érdektelen, az ügytől mégis egy bizonyos távolságban van, és adott esetben egy pártatlan döntőbíróági határozatot mind provokálni, mind elfogadni, mind keresztülvinni képes. Itt főleg annak van jelentősége, hogy Nagy-Britannia, mint azt egy sor példa bizonyítja, egy olyan politikailag magas fokban érett ország, mely adott esetben, ha nem is lelkesen, de képes olyan engedményekre és olyan politikai folyamatok vagy jogi eljárások elindítására, melyek végsőleg területek átengedéséhez vagy feladásához vezethetnek. Erre külön nyomás nélkül a legtöbb ország, főleg amelyek nem szoktak nemzetközi felelősségeket viselni, aligha képes.

Ez elvezet a következő problémához, az ügyben lehetséges *eljárás* kérdéséhez. Nagy hiba volna, ha az ügyben a szálakat kézben tartó Egyesült Királyság ahhoz az eljáráshoz folyamodna, hogy maga veszi át a döntőbíró szerepét, vagy hatalmi szóval megpróbál keresztülvinni bármilyen helyesnek látszó megoldást. Hiszen éppen a fennálló területi helyzetnek a legitimitása vált kétségessé, s ennek létrehozására aligha alkalmas annak a politikai erőnek a működése, amely a jelenlegi áldatlan helyzetet több mint egy fél évszázaddal ezelőtt előidézte. Viszont egy politikai döntőbírószéket módjában van az Egyesült Királyságnak életre hívni olyan hozzá közel álló brit nemzetközösségi vagy más angolul beszélő országok kebeléből, melyek lakossága részben az ügyben szemben álló felek egyikéhez, részben a másikához áll közelebb. Gondolok elsősorban a területileg is legközelebb álló domíniumra, Kanadára, ahonnan kitelnének mind protestáns, mind katolikus döntőbírák; ugyanilyen módon felhasználható lenne az Egyesült Államok közélete is, amelyben angol szimpátiák éppen úgy élnek, mint ír szimpátiák. Hogy a döntőbírószék összeállítása miképp történjék, arra megfelelő precedensek vagy állandó bíróság nem léteben túl határozottan mondani alig lehet. Csupán tapogatózva vetek fel egy olyan eljárást, melynek során akár az Egyesült Király-

ság valamely szerve, akár valamely politikatudományi fórum kijelöl több protestáns, illetőleg katolikus kanadai, illetve amerikai személyt; ezek közül választana egyet-egyet az észak-írországi protestánsok, illetve katolikusok valamilyen politikai szervezete; ez a két személy választana egy elnököt, s esetleg hárman további két ülnököt annak érdekében, hogy az elnök ne legyen két, valamennyire előre elkötelezett személy között lényegében egyszemélyes döntőbíró.

Az ügyben jelentőséggel bíró tények

Megkérdezhetjük, hogy mielőtt döntőbíráskodásra egyáltalán sor kerülhetne, nem tehetné-e ezt feleslegessé az ügyben érdekelt felek egymás közötti megegyezésének szorgalmazása. Mostanáig ténylegesen ez történt az ügyben, mint tudjuk, gyakorlatilag minden eredmény nélkül. Hogy miért, arra az alábbiakban annak a két politikai kímérának az elemzésével fogunk felelni, melyek itt szemben állnak. Ennek tisztázásához azonban a tényleges háttér felidézésére van szükség.

Ez egyúttal egy lehetséges döntőbíráskodás tartalmának a kezdő fejezete is: rögzítenie kell az ügy *tényeit*: nem az ügy teljes történetét, hanem azokat az akár jelenlegi, akár történeti tényeket, melyek az ügy eldöntése számára a döntés pillanatáig kiható jelentőséggel bírnak. Ezeket ebben az ügyben a következőkben foglalhatnánk össze.

Első az, hogy a 16. században Anglia és Skócia túlnyomó többsége protestánsná vált, ugyanakkor az Anglia uralma – bár kezdetben laza és lázadásokkal folytonosan tarkított uralma – alatt lévő Írország csaknem teljes egészében katolikus maradt.

A második tény az, hogy a 17. században az ír sziget északnyugati sarkában Ulster túlnyomó részében egy Nagy-Britanniából érkező protestáns település jött létre külső körülményeiben kegyetlen formák között, a régi lakosság elűzésével. Ennek a településnek az együttese egy máig élő, erős kohézióval, politikai és közösségi tudattal rendelkező közösséget alkot.

Harmadik releváns tény az, hogy a 20. századra a katolikus írek, közöttük az észak-írországiak túlnyomó többsége az angol nyelvet tette magáévá érintkezési nyelvül, egy elenyésző nyugati szegély kivételével.

Negyedik releváns tény az, hogy az ír szabadságharcok eredményeképpen 1922-ben létrejött önálló Ír Szabadállam hat északkeleti ulsteri megye *nélkül* alakult meg; ez utóbbiak az ulsteri protestánsok igen erélyes fellépése folytán Észak-Írország néven önálló részállammá alakultak, mely továbbra is az Egyesült Királyság politikai keretében maradt.

Ötödik tény az, hogy mivel ez az Észak-Írország úgy alakult meg, hogy az ulsteri protestánsok lehetőleg maradéktalanul ide kerüljenek, ennek eredmé-

nyeképpen Észak-Írországhoz kb. egyharmadnyi katolikus lakosság is került, és ez a katolikus lakosság a megalakulás óta arányszámában lassan, de fokozatosan nőtt, tekintettel jobb születési arányszámára.

Hatodik tény, hogy ennek következtében az ulsteri protestáns többség magatartása fokozatosan élesedett. A katolikus írek politikai és parlamenti igényeinek növekedése s ugyanakkor demográfiai erősödése mindinkább kirajzolta azt a veszedelemet, hogy még ha nem is jutnak teljes többségre, az ország radikálisabb és az ulsteri protestáns öntudattal magukat nem feltétlenül azonosító protestáns részével együtt esetleg olyan helyzetet teremthetnek, ami az öntudatos ulsterieknek a parlamenti többségét és egyben Észak-Írország politikai és nemzeti identitását veszélyezteti. Emiatt az ulsteri protestánsok elkezdték az ír katolikusok politikai lehetőségeit különféle körmönfont, bár másutt is ismerős módszerekkel, a szavazójognak átlátszóan a katolikus írek ellen irányuló megkurtításával vagy megvonásával s más, ugyancsak az írek ellen működő kikötésekkel csökkenteni. Ezáltal egy időre biztosították a maguk egyértelmű uralmának a fennmaradását; az azonban, hogy egy parlamentáris országban az uralmon lévő pártot jogtalan vagy méltánytalan intézkedések segítségével politikailag leváltani nem lehet, egyben a parlamentarizmus fokozódó megromlását is maga után vonta.

Mindennek az eredménye a hetedik tény: az immár egy évtizede folyó csaknem-polgárháború, ennek következtében az észak-írországi helyi alkotmánynak a westminsteri parlament által történt felfüggesztése és Észak-Írország brit katonai megszállása, ami mostanáig nem volt képes a polgárháborús jelenségeket megszüntetni, de még enyhíteni sem.

A szemben álló csoportok: vallások, osztályok vagy nemzetek?

Mindeme tények alapján vetődik fel, hogy mit mond minderre az önrendelkezés elve, amelynek alkalmazhatóságát már leszögeztük. Egy zavaró momentumról kell még szót ejtenünk. Általában a *nemzetek* vagy *nemzetalakulások* önrendelkezési jogáról szoktunk beszélni, itt pedig *protestánsok* és *katolikusok* állnak egymással szemben. Erre a tényre az egyszerűbb elmék úgy reagálnak, hogy elkezdnek szörnyülködni, micsoda lehetetlenség az, hogy a 20. század második felében Európában egy szabályos vallásháború folyhatik. A magukat rafináltabbaknak, társadalomtudományilag beavatottabbaknak vélő elmék ezzel szemben egy ma már szinte közhellyé vált más érvelést hangoztatnak: azt, hogy itt valójában vallásháború ürügyén egészen más erő érvényesül, és hát mi lenne az a más, mint a 20. század legtöbbet hangoztatott társadalmi tényezője, a gazdasági erő. Eszerint valójában az a tény van a katolikusok és protestánsok villongásának a háta mögött, hogy Észak-Írországhoz kb. egyharmadnyi katolikus lakosság is került, és ez a katolikus lakosság a megalakulás óta arányszámában lassan, de fokozatosan nőtt, tekintettel jobb születési arányszámára.

lók, a protestánsok pedig zömmel jómódúak és munkaadók; ez az igazi ellentét, amely a szembenállás élességét megadja. Ennek az érvelésnek az érvényessége és használhatósága minden látszólagos beavatott allűrje ellenére még sokkal hiábavalóbb, mint a vallásháborún sopánkodó érvelés. Az a szituáció, hogy bármely katolikus–protestáns vegyes vallású társadalomban a protestánsok általában valamivel vagyonosabbak, a katolikusok általában valamivel szegényebbek, a protestánsok aránya a munkaadók között aránylag nagyobb, a katolikusok aránya a munkavállalók között aránylag nagyobb, közismert társadalomtudományi tény, melynek magyarázói között Max Weber a legismertebb. Oly jelenség ez, amely feltalálható Hollandiában, Németországban, Franciaországban, Svájcban, feltalálható volt Magyarországon, és anélkül, hogy közvetlen tudásból állíthatnám, alig kételkedem benne, hogy feltalálható Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban is. Sehoh ezekben az országokban a 20. században ez a vallási s egyben gazdasági szembenállás olyan ellentétben, éles politikai harcban, majdnem-polgárháborúban vagy polgárháborúban meg nem nyilvánult, mint Észak-Írországban. Teljesen valószínűtlen tehát, hogy csak éppen itt volna a gazdasági ellentét elegendő egy ilyen szembenállás kialakításához. Ha itt munkás és munkaadó, szegény ember és gazdag ember, kizsákmányolt és kizsákmányoló ellentéte volna a döntő, a szembenállásnak és a harcnak egészen más formái és szempontjai volnának előtérben.

A valóságban megfelelőbb, történelmi és politikai értelmezésre, konklúziók és tanulságok levonására alkalmasabb az a felismerés, hogy itt egyszerűen egy-egy történelmi politikai tapasztalatok által meghatározott politikai közösségek, vagyis *nemzetek* vagy *nemzetrészek* szembenállásáról van szó. A kérdés csak az, hogy tulajdonképpen milyen nemzetek is állnak itten szemben, és mi a szerepe a vallási különbségnek. Az ír oldalon nem kétséges, hogy a többségében katolikus vallású ír nemzet áll a barikád egyik oldalán. A másik, ulsteri oldalon egy olyan nemzet rész áll, amely teljes mértékben lojális Nagy-Britanniával és a brit koronával szemben, évszázadok óta onnan kapta támogatását, azzal együtt győzedelmeskedett vagy veszített, volt uralmon vagy volt veszélyben. Ennek az embercsoportnak a nemzeti meghatározása az lehetne, hogy itt a brit nemzet egyik rész nemzetéről, alnemzetéről van szó. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy – amióta a dominiumok önálló nemzetekké alakultak – talán ez az a terület, ahol brit nemzetről leginkább beszélhetünk. Mert magára Nagy-Britanniára talán inkább az áll, hogy van angol nemzet, van skót nemzet és van walesi nemzet, és a brit közösség efelett inkább valami szupernemzetként fogható fel.

Az írek és ulsteri protestánsok szembenállását csupán az teszi sajátossá, hogy a nyelvük közös, s így a szemben álló etnikumok ma megszokásosabb megkülönböztető kritériuma, a nyelv itt nem használható. Ennek pótlására szolgál az adott

helyzetben a nemzeti hovatartozást egyértelműen felmutató kritérium, a vallási különbség. A szembenállás tehát itt nem vallási szembenállás, hanem a vallási *kritérium* a meghatározó eleme egy nemzeti szembenállásnak. Ehhez járult az, hogy elsősorban az írek számára hosszú ideig külön politikai szervezet lehetetlen volt a miatt az egyház vált a nemzeti lét formájává. Az, hogy – esetleg szemben álló – etnikumok, nemzetek számára valamely egyház jelentkezik szervezeti formául és egy vallási hovatartozás megkülönböztető jegyül, szokatlan dolog Nyugat-Európában, de nagyon is ismert vagy ismert volt a Közel-Keleten és a Közép-Keleten, s Európában például Erdélyben és a Balkánon. Minthogy ezek szerint Észak-Írországból nemzetek és nemzetrészek állnak egymással szemben, egy pártatlan döntőbíráskodás nyugodtan nekifoghatna a népek önrendelkezési jogának az alkalmazásához.

Az elhatárolás kérdése: a kacsaringós etnikai határ

Lássuk már, miért kell ebből a világosan kirajzolódó nemzeti különbözőségekből nemzeti szembenállásnak kialakulnia, miért nem nemzetek egymás mellett élésének? Miért nem lehetséges az, hogy az ulsteri protestánsok mint a brit nemzet részei éljék a maguk politikai életét az ír sziget északkeleti partvidékén, az ír katolikusok pedig a maguk politikai életét az ír sziget többi részén? Ez azért nem ilyen egyszerű, mert a két embercsoport területi elhatárolódása kissé kacsaringós, s a máig is érvényben lévő első elhatárolási kísérlet, az 1922. évi erre nem volt eléggé figyelemmel. Többek között ezért vannak ma a két nemzetnek egymással ki nem egyenlíthető területi igényei, s innen erednek mindkét oldal irreális politikai követelései.

A szemben álló álláspontok Észak-Írországból

Az egyik oldalon áll az ulsteri protestánsok álláspontja. Ők, mivel csaknem teljes többségükben semmiféle politikai közösséget nem óhajtanak az ír sziget többi részével, az Ír Szabadállammal, nagyjából ragaszkodnak az 1922. évi határokhoz, s fenntartani és biztosítani akarják az ennek folytán Észak-Írországhoz került katolikus írekkel szembeni többségi helyzetüket és politikai vezető szerepüket. Persze azt a logikus következtetést, hogy ebből, tekintettel a katolikus kisebbség arányilag magas számára, adott esetben a polgári jogoknak és a politikai döntésben való részvétel jogainak a megnyirbálása következik, nyilván csak egy erőszakos, de jelentős kisebbség vonja le. De komoly politikai akció, választás vagy válság esetén ez az erőszakosabb hányad a haza veszélyeztetettsége címén nyilván magával tudja ragadni a passzívabb részt is.

A másik oldalon áll a többségükben katolikus vallású íreknek, és pedig mind az Észak-Írországon belül, mind az Ír Szabadállamban élő íreknek az a minden jel szerint ugyancsak eléggé egységes álláspontja, mely végsőleg az egész ír sziget politikai egységét kívánja, ennek jegyében hangoztatja az olyan engedékenynek vélt megoldásokat, melyek keretén belül Észak-Írország és az Ír Szabadállam valamilyen federatív megoldásban egyesülnének.

*A többség kérdése:
milyen területi egységre kell vonatkoztatni?*

Figyeljük meg, hogy mindkét fél érvelése valamiféle *többségre* hivatkozik: az ulsterieké az Észak-Írországból való többségükre, az íreké az ír szigeten levő többségükre. Ennek, legalábbis első látásra, van valami demokratikus és önrendelkezési íze is: hiszen a demokrácia és önrendelkezés egyik lehetséges közvetlen intézményes megnyilvánulása, a népszavazás is szükségképpen valamilyen egységre vonatkoztatva a többség akaratának érvényesülését jelenti. Itt van a kérdés ugrópontja: *mi az a területi egység*, amire vonatkoztatva jogosnak tekinthető a többségi akarat érvényesülése. Ezzel eljutottunk csaknem minden nemzeti és területi vita leglényegesebb problémájához. Ennek tisztázása nélkül bármely nemzeti és területi vita mégoly szabályos, demokratikusnak látszó, népszavazásos elintézése így ugyanúgy a legteljesebb önkény világába tévedhet, mint a közönséges nyílt erőszak. Sok esetben ugyanis a megkérdendő terület kijelölése magában, pláne annak kimondása, hogy e terület úgy, ahogyan van, oszthatatlan, már magában eldönti a népszavazás – igen sok esetben pontosan előre látható – eredményét. Egyes esetekben egy fennálló államhatalom akarja megtartani a maga területi állományát, akár renitens és meg nem békíthető kisebbségek megtartása árán (Észak-Írország esete), más esetekben egy ország vagy nemzet változásra irányuló igényei lépik túl a vele homogén embercsoportok területi határát, akár renitens vagy meg nem békíthető kisebbségek uralmuk alá vetése árán is (Írország esete); de bármennyi helyzeti és jogi előnye van is a formai jogalapnak, a fennálló politikai vagy területi helyzetnek, a probléma lényegében ugyanaz: egy antidemokratikus helyzetnek antidemokratikus eszközökkel való fenntartása vagy létrehozása. Ennek nagyon sokféle, többé vagy kevésbé vagy alig érthető vagy méltányolható oka lehet: történeti állapotok fenntartása vagy helyreállítása, az a törekvés, hogy frissen szerzett határok minél hamarabb „történetivé” váljanak, esetleg egyszerűen a pillanatnyi erőfölény kihasználása, s a terület „kikerekítésének” szempontja valamely hegyvidéki, folyó menti vagy szigeti határ csábítását követve, vagy ami a legrosszabb, vasutak, bányák, gazdasági vagy stratégiai értékek bekebelezése. Semmiféle földrajzi vagy gazdasági szempont, célszerű határok, szép hegyek,

folyók, tenger vagy gazdasági célszerűség azonban nem indokolhatja azt, hogy valamilyen összefüggő területen lakó embercsoport egy másik politikai etnikummal együtt éljen földrajzi vagy gazdasági szempontok kedvéért. A népek önrendelkezési joga a *népek* önrendelkezési joga és nem pedig a hegységek, folyók, szigetek és vasútvonalak önrendelkezési joga. De még ha csupán a saját etnikum együtt tartásának a szempontja érvényesül is, akkor is előfordul, hogy etnikumok érintkezési pontjain adódik szétszórtabb elhelyezkedés; gyakori ennek folytán az a törekvés, hogy a határokat úgy húzzák meg, hogy azon belül saját etnikumunk garantáltan lehetőleg az utolsó cseppig is belejusson, s ha ezenközben a másik etnikumból maradnak töredékek az így alakuló határon belül, hát az nem is olyan borzasztó, mert a mi uralmunk mindig jó, a más uralma viszont mindig rossz. (Lényegileg ez történt annak idején az észak-írországi határ meghúzásánál is.)

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a legnagyobb gyanakvással kell tekinteni a felek részéről felmerülő olyan igényt, mely szerint valamely területre az önrendelkezési igény csakis a terület egészére vonatkozóan alkalmazható, mivel az a terület sziget, földrajzi, történeti vagy politikai egység. Ritka az olyan eset, amikor indokolt megállapítani valamely terület szükségszerű egységét, s ennek alapja csak a lakosság valamiféle nagyfokú egysége lehet. Pl. Korzikára, Szardíniára, Sziciliára, Katalóniára, a Baleári-, a Faröer-szigetekre stb. nézve valamely elméletileg elképzelt önrendelkezési helyzetben bizonyára ki lehetne mondani az oszthatatlanságot, tekintettel e területek egységes történeti sorsára és teljes etnikai homogenitására, s nyilván így kívánná ezt maga a lakosság is. Ennél kevesebb azonban aligha volna elegendő ilyen kikötés megtételére, s nem látszik erre ok sem az egész ír sziget, sem Észak-Írország esetében.

Mindennek előrebocsátása után joggal tételezhetjük fel, hogy egy politikai döntőbíráskodás következő megállapítása annak leszögezése lesz, hogy sem az ulsteri protestánsoknak az az igénye, hogy Észak-Írországot jelen határai között fel nem osztható politikai egységnek, sem az íreknek az az igénye, hogy az ír szigetet helyreállítandó politikai egységnek kell tekinteni, a népek önrendelkezési joga szempontjából nem igazolható. Sőt mind a két igény egy-egy olyan politikai kiméra, hiú ábránd, melyek megvalósításához hiányoznak mind a hatalmi, mind a lélektani, mind az erkölcsi és elvi alapok.

Az ulsteri britek hiú ábrándja és az írek hiú ábrándja

Mind a két igény mindenekelőtt egyaránt kimérikus azért, mert a két népközösség, az ulsteri britek és az írek egymás közötti viszonya rettenetes történeti tehertételekkel van megterhelve. Az írekről sokan megállapították, hogy számukra nincs különbség jelen és történelem között, s képesek 300 év előtti és

tegnapi sérelmeket úgy felsorolni, mintha mindkettő az imént történt volna. De ez érthető is, hiszen az íreket – ellentétben más nemzetek változatosabb történetével – 400, sőt annál több éve állandóan ugyanonnan, ugyanaz a sérelem érte, s bizonyos részben éri ma is. De nem kevesebb szenvedélyességgel ünneplik az ulsteri britek is minden évben az írek felett aratott győzelmeiket, és hánytorgatják fel háborogva az írek terrorcselekményeit. Ilyen előzmények után meglehetősen hiábavaló az ellentétek „szítóit” emlegetni, hiszen csak igen mesterkéltnak lehet olyan külső tényezőt találni, akinek valóságos érdeke fűződne ilyen ellentétek fennállásához. Eleve nem sok reménye volt annak, hogy belátható időn belül megnyihülés, kibékülés jöjjön létre, s az elmúlt évtizedben történtek ezt a súlyosan megterhelt helyzetet olyan újabb keserű emlékek sokaságával tetézték, amelyek egy komoly megegyezés lehetőségét még távolabbi jövőbe tolják, egy fáradtságból eredő kényszeredett megegyezésnek pedig nem túl hosszú időtartamot ígérnek.

Tegyük már most a két szemben álló igényt külön-külön is mérlegre. Az ír katolikus kisebbségi helyzet és a protestáns többségi uralom fenntartására irányuló ulsteri álláspontnak az egyetlen erős pontja az, hogy az 1922. évi határ a ma formálisan érvényes nemzetközi jogi helyzet. Ez azonban egy ötletszerű, elvileg végig nem gondolt, az egyik fél, Nagy-Britannia erőfőlénye mellett meghúzott határ: a megyék határait követi, noha itt igazában etnikumok, nem megyék állottak szemben, s a határvonás igazi célja, hogy az ulsteri protestánsoknak még a szétszórt töredékei is Észak-Írországon belül maradjanak, akár sokszoros katolikus kisebbség árán is. Ebből ered az ulsteri brit résznemzet nemzeti identitásának már említett veszélyhelyzete, s innen a választójognak és az emberi jogoknak az a megkurtítása, amibe az észak-írországi ulsteri protestáns uralom tartósítása kerül. Ez pedig angolszász politikai környezetben már magában is nehezen volna állandósítható, a katolikus lakosság növekvő ereje és az Ír Szabadállam közelsége pedig gondoskodik arról, hogy az ilyen sérelmek ne tudjanak elaludni.

Nem meggyőző egy esetleges olyan érvelés sem, mely szerint az Észak-Írországon élő ír katolikusokkal szemben az Ír Szabadállamban jelentős protestáns kisebbség él, s ez a mérleget kiegyenlíti. Az Ír Szabadállamban élő protestánsok egy merőben felső osztályból és értelmiségiekből álló kisebbség, mely nem alkot *népet*, és nem része a brit lojalitású ulsteri *résznemzetnek*: itt van jelentősége annak a megállapításnak, hogy itt nem vallási szembenállásról van szó.

A másik oldalon ugyancsak a valósággal meg nem férő politikai kiméra az ír katolikusoknak az a törekvése is, hogy az egész ír szigetet egy államban egyesítsék. Mint mondtuk, nincs olyan szabály, hogy egy szigetnek feltétlenül államilag egységesnek kell lennie, és reá a nemzetek önrendelkezési jogát a szigetre mint egységre az azon belüli többség alapján kell alkalmazni. De nem is

ez a legfőbb és döntő lélektani indoka a teljes Írország helyreállítására irányuló célkitűzésnek: hanem az, hogy az írek ezt bizonyos fokig hajlandók úgy is fölfogni, mint az ulsteri protestánsok betelepítésében rejlő 17. századi igazságtalanság jóvátételét. Nyilvánvaló azonban, hogy egy olyan, több mint 300 esztendővel ezelőtt elkövetett igazságtalanság, melynek nincs életben egyetlen cselekvő és szenvedő alanya, sőt azok szépunokái sem, az elüldözés minden kegyetlensége és kíméletlensége ellenére is immár megszűnt „orvosolható” lenni. Bármennyire is hajlamosak az írek ezt az igazságtalanságot máig is aktuálisnak, felhányhatónak és számonkérhetőnek tekinteni, nyilvánvalóan az integrális „orvoslás”, az ulsteri protestánsok visszaűzése, ma a legnagyobb igazságtalanságot jelentené. Nincs is olyan komoly ír álláspont, amely ezt felelősséggel felvetné. De él egy olyan fennhangon vallott – bár alig hiszem, hogy őszintén hitt – várakozás az írekben, hogy az ulsteri protestánsok idővel majd fölfedezik magukban az ír öntudatot és az ír hazafiságot, és felismerik, hogy azzal, hogy Írország földjén megtelepedtek, valamiféle kötelezettségük támadt az ír sziget egységes politikai testével szemben. Ez a várakozás azonban éppolyan tökéletesen irreális, mint a németeknek a múlt században sokáig és még e század elején is táplált ama várakozása, hogy az elzásziak idővel felfedezik magukban az elvesztett német öntudatot. Ilyen kötelezettségre legfeljebb akkor lehetne hivatkozni, ha a bevándorlók egy idegen államszervezet területére kéredztek volna be; csak hogy az ulsteri protestánsok a brit korona alattvalóiként települtek az akkori Egyesült Királyság egyik területéről a másikra, s ahhoz maradtak lojálisak. Ennek megváltoztatását józan ésszel alig lehet várni tőlük.

Az ulsteriek leendő ír lojalitásának a felkeltésére szolgál az a groteszk adalék is, hogy az Ír Szabadállam zászlójának három színéből az egyik a narancsszín, mert ez a szín jelképezi Észak-Írországot, pontosabban az ulsteri protestánsokat, más néven orangistákat, akik számára az íreket leverő Orániai Vilmos vezette 17. századi háború a legdicsebb nemzeti emlék. Ugyanez a szín évszázadokon keresztül az írek számára az elnyomás szimbóluma volt, most pedig a reménybeli ír szigeti egység jegyében foglal helyet az Észak-Írországot magában sem foglaló Ír Szabadállam zászlajában.

Ezt az elgondolást szolgálja az az ígéret is, hogy a leendő teljes Írországhban Észak-Írország és az Ír Szabadállam két egyenrangú tagként fognak federációt alkotni. Innen van az a furcsa helyzet is, hogy az írek aránylag keveset emlegetik az 1922-es határ nyilvánvaló igazságtalanságát, mert nem akarják az ulsteriek kedvét elvenni az általuk tervezett federációtól, melyet kiegyenlítőnek, békésnek, a szemben álló csoportokat békés együttélésre készítőknek tekintenek. De nyilvánvaló, hogy Észak-Írország egy ilyen Összírországi Federációban sem az ír katolikusok másodrendű állampolgárokként való kezelését, sem a Nagy-Britan-

niával való közjogi kapcsolatot nem tarthatja fenn, ez pedig az ulsteri protestánsok számára a nemzethalál rémképével egyenlő. Ha tehát fel is tételeznénk azt a teljességgel nem valószínű esetet, hogy egy ilyen federáció létrejönne, pl. az ír katolikusok és a mérsékelt ír protestánsok szavazatával, akkor is feltételezhetjük, hogy a leszavazott rész még mindig az ulsteri protestánsok többségét alkotná, mely kész volna a legvégső polgárháborúig ellenállni ennek a megoldásnak. Vagy ha a protestánsok belenyugodnak is, ezt csakis Nagy-Britannia maximálisan hatékony garanciája mellett tennék. Márpedig egy olyan államszerkezet, akármilyen federális formával enyhítik is, amelyben egy szomszéd túl hatalmas ország jelenti a kisebbik ország valamely kisebbségének a politikai védőpajzsát, eleve konfliktusokkal terhes. De kár erről beszélni is: Nagy-Britannia közelsége, erőfölénye és az a tény, hogy Nagy-Britannia számára politikai és erkölcsi lehetetlenség cserbenhagyni a vele nemzetileg homogén és vele szemben lojális ulsteri protestáns résznemzetet, eleve lehetetlenné teszi, hogy Észak-Írország egésze normális feltételek között egy ilyen federációba belekényszerüljön.

Észak-Írország területének csökkentése mint megoldás

Ilyen körülmények között kézenfekvő az a megoldás, hogy egy elegendő erő által fedezett pártatlan fórum, vagyis egy politikai döntőbíróóság létrehozzon egy olyan döntést, mely mindkét kímérát feloldja és megvalósulásukat lehetetlenné teszi. Vagyis elveszi Észak-Írországtól a maga ír katolikus kisebbségét, s vele azt a kísértést, hogy rendőrállami módszereket és meghamisított parlamentarizmust vezessen be a maga nemzeti identitásának védelmére; ugyanakkor viszont elveszi Írországtól a jogcímet arra, hogy Észak-Írország protestáns lakosságát az Ír Szabadállam politikai szervezetével hozza kényszerű kapcsolatba. Ez nem jelent mást, mint Észak-Írországnak egy olyan területre való redukálását, mely túlnyomó részben protestáns.

Természetesen egy ilyen döntéshez a döntőbíróáságnak felhatalmazással kell rendelkeznie arra, hogy a területi elhatárolás és politikai szervezés kérdéseit felvehesse és elbírálhassa, ami egyébként a pártatlan politikai döntőbíráskodás lényegéhez tartozik. Bár megállapíthattuk, hogy az önrendelkezési elvnek megfelelő elsődlegesen demokratikus eljárás a *népszavazás*, egyidejűleg azt is megállapítottuk, hogy a népszavazás – tekintettel sebezhetőségére és eltorzíthatóságára – esetleg mellőzhető oly helyzetekben, ahol a népek akarata teljesen egyértelmű és könnyen megállapítható kritériumokhoz kapcsolódik, és semmi különleges problémát nem vet fel. Ilyen körülmények között egy döntőbíróóság minden további nélkül egyenesen a határvonás problémáihoz láthat, s az ezzel kapcsolatos egyéb politikai kérdésekhez.

A mi esetünkben a szemben álló nemzeti csoportok politikai akarata majdnem teljesen párhuzamosan húzódik a protestáns–katolikus szembenállással, így hát ez az elválasztó vonal megfelelő alapul szolgálhat egy döntőbíróági határmegállapítás számára. Vannak azonban a mi esetünkben is olyan szempontok, melyek amellet szólnak, hogy egy pártatlan politikai döntőbíráskodás felvesse a népszavazás lehetőségének kérdését. Akik azonban nem szeretik a túlzott aggályosságot, átugorhatják a következő fejezetet, s rátérhetnek az utána következőre, mely a határvonás problémáiról szól.

A népszavazás problémái

A népszavazást Észak-Írország esetében feleslegesnek lehetne nyilvánítani, ha a probléma nem állna másból, mint két nemzeti területnek nem vitás adatok alapján való elválasztásából. Itt azonban nemcsak erről van szó, hanem két, egymással szemben álló irreális politikai célkitűzés feloldásáról is. Feltehető, hogy mindkét oldal konokul ragaszkodni fog a maga hiú ábrándképéhez, ha csak azt egy népszavazás egyértelműen meg nem dönti. Ebben rejlik egy esetleges népszavazás hasznossága, sőt javasolhatósága e kérdésben.

Ha tehát egy politikai döntőbíráskodás e kérdésben népszavazás elrendelését látná szükségesnek, első feladata az lenne, hogy annak feltételeit megszabja, tévutait elkerülje és előzetes kérdéseit eldöntse. Ezek rendszerint mindenekelőtt a következők: 1. mely területen kell népszavazást tartani; 2. mely kérdéseket kell szavazásra feltenni; 3. hogyan kell az eredményt értelmezni. A kisebb értelmezési kérdésekben rendszerint elegendő a népszavazás után állást foglalni, de van egy fontos kérdés, melyet általánosságban már érintettünk, s ebben az 1. és 2. kérdés eldöntése után, de még a népszavazás lefolytatása előtt határozni kell: az a kérdés, hogy a népszavazási többséget mely területi egységre kell vonatkoztatni, vagyis hogy a népszavazási területet a döntés szempontjából egységnek kell-e tekinteni, vagy pedig fel lehet-e osztani.

A mi esetünkben az 1. problémára adandó válasz egyszerű: a népszavazási területnek a jelenlegi Észak-Írország területével kell azonosnak lennie.

A 2. probléma, a népszavazásra felteendő kérdések problémája annyiban világos, hogy nyilván három kérdés jöhet számításba: a) ki akarja a protestáns jellegű, Nagy-Britanniával közjogi kapcsolatban lévő Észak-Írország fenntartását, b) ki akarja az Ír Szabadállamhoz való közvetlen csatlakozást, és c) ki akarja az Összírországi Federációt két egyenrangú fél között.

A 3. probléma, hogy a népszavazás esetleg eltérő eredményeit milyen területi egységekre kell vonatkoztatni, lényegében a következőkben válaszolható meg: a) az Összírországi Federáció mellett vagy ellen leadott szavazatokat értelemsze-

rúen csak az egész Észak-Írországra lehet vonatkoztatni, vagyis akkor lehet ezt a megoldást győztesnek tekinteni, ha a szavazatok többségét elnyerte, b) másrészt azokat a szavazatokat, melyeket a külön Észak-Írország fenntartása vagy az Ír Szabadállamhoz való közvetlen csatlakozás mellett vagy ellen adtak le, le a községi egységig külön kell vonatkoztatni, vagyis nem lehet kizárni Észak-Írországnak ennek alapján való felosztását, azaz egyes részeinek elcsatolását.

Miután megtörtént a kérdések megfogalmazása és azok területi vonatkozása-inak tisztázása, ekkor kerülünk szembe a mi esetünkben folytatandó népszavazás központi problémájával. Ez egyben példája mindama bonyodalmaknak is, melyeket egy népszavazás elméletileg lehetséges variációi maguk után vonhatnak. A probléma gyökere az Összírországi Federációra vonatkozó kérdés. E kérdés feltevésének egyszerre van tisztázó és zavaró hatása. A tisztázó és a népszavazást az előbbieket szerint indokoló hatás az, hogy gyakorlatilag bizonyosra vehető ennek az alternatívának a leszavaztatása, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy az Összírországi Federáció demokratikus úton meg nem valósítható. A zavaró hatás az, hogy az ír oldal a saját szavazóit valószínűleg a legteljesebb mértékben arra hangolná, hogy elsőre ne valljanak színt a második lehetséges alternatíva, tulajdonképpen szívük vágya, az Ír Szabadállamhoz való csatlakozás mellett, hanem a teljes Írország megalakítása érdekében szavazzanak az Összírországi Federáció alternatívájára. Így bizonyosra vehető, hogy Észak-Írországban a katolikus írek zöme erre az alternatívára fog szavazni, és mások mint ír katolikusok nem sokan fognak arra szavazni; teljességgel kizárni azonban nem lehet azt, hogy erre az alternatívára kisszámú mérsékelt, nagyon békeszerető ulsteri protestáns is rászavaz. Egy ilyen alternatíva tehát arra vezet, hogy eltakarja és pontosan kivethetővé ne tegye azoknak a szavazatait, akiket a szavazásukban lényegileg az Ír Szabadállam iránti szimpátia és a vele való egyesülés vágya vezet, s politikai taktikából választják az Összírországi Federáció alternatíváját.

Ha el akarjuk kerülni az e problémából adódó kétértelműséget, a népszavazást ketté kellene bontani: egy első menetre, melyben az Összírországi Federáció mellett vagy ellen szóló harmadik kérdés van feltéve, és – ennek feltehető leszavaztatása után – egy második menetre a fennmaradó két tiszta alternatíva, Észak-Írország fenntartása és az Ír Szabadállamhoz való közvetlen csatlakozás között. A népszavazás értelmezése e kétfelé bontás révén lényegesen egyszerűbbé válik.

Ha a válasz az első menetben az Összírországi Federáció javára dől el, ami nagymértékben valószínűtlen, nem marad más hátra, mint megkísérelni ezt a megoldást, bár a várható kudarc nagy kárára lesz a döntőbíráskodás ügyének, s ugyanakkor egy új, nem kevésbé mozgalmas fejezetet fog nyitni az észak-írországi konfliktus viharos történetében.

Ha azonban a válasz az első menetben az Összírországi Federáció ellen üt ki, ami nagymértékben valószínű, következik a második menet a brit Észak-Írország és az Ír Szabadállam között, amely minden valószínűség szerint pontosan meg fog felelni a jelenlegi észak-írországi protestáns–katolikus eloszlásnak. Ezért mérlegelni lehet a második menet elhagyását is. Ha mégis sor kerül a második menetre, az értelmezés kérdése gyakorlatilag azonos lesz az elválasztó vonal meghúzásával, amit a következő fejezetben tárgyalunk.

A *népszavazás lebonyolítására* ugyanúgy létre kellene hozni alsóbb szinten valamilye hasonló összetételű pártatlan apparátust, mint magára a döntőbíráskodásra.

Észak-Írország területének csökkentése és a kacskaringós határ problémája

Észak-Írország területének csökkentése a népszavazás legvalószínűbb eredménye, s egyben egy népszavazás nélküli döntőbírószági határozat legvalószínűbb eredménye is. Ez a területi változás minden valószínűség szerint elsősorban Armagh és Fermanagh megyékre fog kiterjedni, de a részletek tárgyalása természetesen kívül esik ennek a tanulmánynak az illetékességén. Mindenesetre Észak-Írország területét annyival kell csökkenteni, hogy benne ne egyharmad, hanem valamilyen minimális katolikus kisebbség maradjon, esetleg olyan módon, hogy ugyanakkor megfelelő mennyiségű ulsteri protestáns kisebbség is kerüljön a másik oldalra. A kívánatos az, hogy akár a legkacskaringósabb határok árán is a kisebbségek kölcsönös száma minél lejjebb szoruljon. Nyugat-európai viszonyok mellett nagyméretű és pláne kötelező kitelepítési akciókat aligha lehet javasolni, de egy bizonyos spontán népmozgás bizonyára meg fog indulni.

Hogy mit kell érteni kacskaringós határ alatt, arra itt csak néhány aspektust szeretnék felemlíteni. Minthogy Észak-Írországban nincs más politikailag jelentős elválasztó vonal – a megye nem lévén ilyen –, mint az, amely elválasztja a protestánsokat és katolikusokat, azaz az ulsteri briteket és az íreket, általános elvként el lehet fogadni a községenkénti többség álláspontját. Ennek alapján nyilván egyes községek a főterülettől elszakadtan fognak elhelyezkedni. Természetesen jelentéktelen községek esetén enklávák létesítése nem indokolt; nagyobb összefüggő községi csoport esetén azonban enklávák létesítésétől sem kell feltétlenül viszsziariadni, s nem lehetetlenség az sem, hogy ezeket esetleg egy olyanfajta vasútvonal kösse az államtesthez, amelynek a pályarésze az egyik állam területéhez, a keresztező pályarész alatt keresztező utak, alagutak és átereszek pedig a másik területéhez számítsanak. Az ilyen kacskaringós, de a nemzeti tényeket pontosan fedő határvonásnál nem olyan tragikus, ha itt-ott ütközik fizikai és gazdasági tényekkel: hegyek, folyók, vasutak átvágása minden gazdasági célszerűtlenség

ellenére is embervérben számítva sokkal olcsóbb megoldás, mint az emberek akaratával szemben álló határvonások létrehozása.

Külön kérdés egyes nemzethatár mentén fekvő *nagyobb városok* helyzete, amelyek két oldalon kétféle embercsoport számára töltik be a városi funkciót. Ilyen esetben nem kell feltétlenül visszariadni még városok kettéosztásától sem. A különböző elriasztó példáktól nem kell elrémülni, mert olyan város kettéosztása, melyben gyakorlatilag az egyikféle lakosság a város egyik felében, a másikféle a város másik felében lakik, vagyis a kettéosztott város két része egyben két külön embercsoport világosan elválasztott központja, teljesen más eset, mint homogén népességnek az elválasztása. Észak-Írország esetében az a város, ahol e kérdés leginkább fölvetődik, Londonderry, amely az ulsteri protestáns és ír katolikus nemzetcsoport elválasztási határán fekszik. Az utóbbi idők iparosodása során katolikus többséget kapott, de évszázadokon keresztül a protestáns ulsteri világ egyik fellegvára volt: Londonderryt a 17. században történt ostroma, hősi ellenállása és drámai körülmények között történő felmentése az ulsteri protestánsok számára jelentékeny történeti emlékhellyé teszi. Ezért e város kettéosztását komolyan lehet és kell mérlegelni, valahogy úgy, hogy a történeti rész inkább az egyik, a modern ipari rész inkább a másik oldalra kerüljön, ha ez topográfiailag egyáltalán lehetséges.

Keresztülvitel, enyhülés és segítség

Utolsó kérdésként következik a *döntőbíróági határozat keresztülvitelének* kérdése, ami, mint mondtuk, Észak-Írország esetében Nagy-Britannia problémája. A döntőbíróági döntés keresztülvitele nem lesz könnyű dolog, ha az általunk valószínűnek tartott eredménnyel végződik, mely feltehetően mindkét fél elképzeléseit meg fogja hiúsítani. Valószínű, hogy első intrádára Észak-Írország megkisebbitése és a federációs tervek megghiúsulása a polgárháborús jelenségek és a politikai terrorizmus fellángolására fog vezetni. Ezzel a csaknem szükségszerű vagy legalábbis nagyon valószínű következménnyel számolni kell, megelőzésére minden lehetséges eszközt, politikai, katonai és lélektani készenlétet számításba kell venni. Bizonyosak lehetünk azonban abban, hogy egy aránylag rövid átmeneti idő után a kedélyek mindkét oldalon gyors tempóban meg fognak nyugodni; és hamarosan Észak-Írország normális, többségi és kisebbségi jogokat egyaránt respektáló politikai élete is újból el tud indulni. Egy ilyen világos elhatárolás igen gyors megbékélést tesz lehetővé: ezt sok példa bizonyítja. Ettől kezdve a boyne-i csata megünneplése éppúgy nem lesz probléma, mint ahogyan a svájciaknak az osztrákok feletti győzelmeit is nyugodtan lehet ünnepelni anélkül, hogy ez diplomáciai bonyodalmakat okozna Ausztriával.

Az így kialakuló kacsaringós határ esetleges gazdasági hátrányainak a ki-
egyenlítésére azután érdemes volna igénybe venni az Egyesült Államok följán-
lott gazdasági segítségét. Persze azok, akik ezt a segítséget felajánlották, ipari
és agrárberuházásokra és munkaalkalmakra gondoltak, s mindazokra a gaz-
dasági módszerekre, melyek a vagyonosodás, életnívó-emelkedés és prosperi-
tás eszközeivel vélik minden nemzeti nehézség méregfogát kihúzni. Valójában
elsősorban a döntőbíráskodáson alapuló új határ hátrányait kellene orvosol-
ni, főleg iparok áttelepítése, utak, vasútvonalak pótlása, áthidaló utak, vasút-
vonalak építése, az esetleges önkéntes áttelepülés megkönnyítése stb. útján.
A kacsaringós határok megvonása során a politikai döntőbíráskodás is tekin-
tettel lehet az anyagi eszközökkel való helyreállíthatóság vagy orvosolhatóság
szempontjára olyankor, amikor nagyon élesen nem számol vagy szembefordul
gazdasági szempontokkal.

1977

TÁRSADALMI ÉS KÖZIGAZGATÁSI REFORM

ERDEI FERENC MUNKÁSSÁGA A MAGYAR PARASZTSÁG VÁLSÁGÁNAK IRODALMÁBAN

Az ún. „falukutató” irodalom megítélése és értékelése körül meglehetősen fogalomzavar uralkodik. Egységes gyűjtőnéven emlegetik a falukutató írókat, de értékelésükben a legellentétesebb és legegyszorultabb szempontok érvényesülnek. Az első szempont, amit velük szemben általánosan alkalmaznak, az irodalmi. A falukutatók legtöbbször mindenekelőtt írók, s munkásságuk egészéből legtöbbször kitűnik, hogy a maguk végleges és méltó helyét a magyar irodalomtörténetben akarják megtalálni: saját beállítottságuk és a közönséghez való viszonyuk is inkább az írók közé sorolják őket. A másik szempont, mely megítélésükben érvényesül, a tudományos szempont. A falukutatók társadalmi tényeket állapítanak meg, helyszíni és statisztikai kutatásokat végeznek, s általános törvényszerűségeket nyernek eredményként. Úgy látszik, hogy a falukutatás nem más, mint a szociográfia egyik ága: földművelőkre, parasztokra, falusiakra irányított szociográfia. Ilyen mérték szerint szokták néha megdicsérni, gyakrabban kárhóztatni a falukutatók műveinek tudományos nivóját, sajnálkozni vagy örvendezni objektivitásuk hiányán vagy meglétéén és tudományos kutatásokkal cáfolni vagy igazolni állításait. A harmadik lehetséges szempont a politikai szempont: e szerint a falukutató irodalom valójában különleges tárgyú politikai újságírás. Rendesen tudományos részről szokták őket azzal a formulával elintézni, hogy nem tudományt művelnek, hanem „publicisztikát”. Valóban jellegzetesen úgy lépnek fel, mint a politikai ellenzék: visszaéléseket lepleznek le, a törvények és intézmények hiányait állapítják meg, és reformokat sürgetnek, vagy forradalmat jósolnak. Politikai értékelés alapján fűztek a közvélemény széles rétegei a falukutató irodalom megjelenéséhez nagy várakozásokat, és szántak a falukutatóknak politikai szerepeket. Ugyanilyen alapon, de ellentétes értékeléssel minősült munkásságuk lázítássá, felforgatássá és elhallgattatásuk ügyészi feladattá.

Furcsa volna mindennek alapján az ún. falukutató irodalmat *vegyes* műfajnak tekinteni, amelyet irodalmi, tudományos és politikai szempont szerint más-más értékelés illet meg. Ha egységben nézzük Illyés Gyula, Veres Péter, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Féja Géza, Erdei Ferenc és Darvas József munkásságát, egységes jellegű írói és gondolkodói megnyilvánulást érzünk bennük, melyet az irodalmi, tudományos vagy politikai szándék kiemelkedése csak színez egyik-

nél-másiknál. Mindnyájuk munkásságának közös alapvonása, hogy a magyar nemzeti közösségnek egy történeti helyzetéhez kapcsolódik. Ennek a történeti helyzetnek egy lényeges jellemzője van: az, hogy válságos helyzet. A válság tudata az, mely a falukutató irodalom íróit, tudományos és politikai vonatkozásait egységbe foglalja, és elválasztja minden másfajta megnyilvánulástól, mely csak szépirodalom, bár ugyanazokat a témákat dolgozza fel, csak tudomány, bár ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkozik, és csak politika, bár ugyanazokat a terveket akarja megvalósítani. A falukutató irodalom tehát válságirodalom, a magyar parasztság válságának az irodalma. Valóban irodalom, mert az írói lelkiismeret az, mely a válságot megérzi; de nem kevésbé tudomány is, mert a válságban általános érvényű igazságokkal kell rendet teremtenie; végül ugyanannyira politika is, mert a válság megoldására, a válságba jutott közösségben a lehetőségek és szerepek új elosztására irányul.

A válságirodalom természeténél fogva irodalmi, tudományos és politikai szempontból egyaránt megtermékenyítő. Ha azonban nyelvét nem fűti át az írói lelkiismeret izgalma, ha általánosításai nem jutnak a válság gyökeréhez, s ha megoldásainak nincs politikai értékük, akkor nem külön-külön irodalmi, tudományos és politikai szempontból értéktelen, hanem a maga teljes egészében. Ha a válságirodalmat mindenáron műfajként akarjuk elhelyezni, akkor a magyar közösségben Németh László, az európai közösségben Splenger,¹ Ortega² és Huizinga művei jelentik ennek a műfajnak a magasiskoláját.

A magyar parasztság válságának az irodalma vonta először kétségbe azt a közhitet, melyen az egész világháború utáni magyar konszolidáció nyugodott: hogy ti. a magyar parasztság egyszerű életviszonyok között élő, de sorsával és életformájával elégedett s a történeti osztályok vezetését lojálisan követő rétege a társadalomnak, mely a kiscgazdamozgalom révén a politikai érvényesülés és érdekvédelem kielégítő útját is megtalálta. A magyar parasztság válságának irodalma mutatott rá arra, hogy a parasztság nagy tömegeinek az életnívója a szoros

¹ Spengler, Oswald (1880–1936) – nagyhatású német filozófus, a két világháború közötti válságirodalom egyik meghonosítója, Németh László egyik ihletője. Fő művei magyarul: *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai I–II.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994, 1995.; 2. átdolgozott kiadás: Noran Libro Kiadó, Budapest, 2011, *Ember és gép: egy új életfilozófia vázlata.* [Budapest], [1943], 2001. Értelmezés: Kovács Gábor: *A megátalkodott jóhiszeműség esélyei. Eszméletörténeti tanulmányok.* Liget, Budapest, 2001, 7–64.

² Ortega y Gasset, José (1883–1955) – spanyol filozófus, a tömegtársadalom és a tömegkultúra kritikusa, az *El Espectador* egyszemélyes folyóirat szerzője, Németh László Tanú című lapja és Bibó István inspirálója. Legnagyobb hatású műve: *A tömegek lázadása* (1938, 1939, 1943, 1995, 2003). Többi könyve magyarul: *Goya* (1983), *Két történelmi esszé* (1983), *A szerelemről. Három tanulmány* (1991), *Korunk feladata* (1944, 1993), *Gondolatok a regényről* (1993), *Az „emberi” kiese a művészetből* (1993), *Don Quijote nyomában* (1993), *Elmétkedés a vadászatról* (2000), *Hajótöröttek könyve: esszék* (2000), *Elmétkedések a Don Quijotéről: korai esztétikai írások* (2001), *Elmétkedések Leibnizről: az alapelv fogalma és a deduktív elmélet fejlődése* (2005), *Regény, színház, zene: esszék a művészetéről* (2005), *Velázquez-tanulmányok* (2006), *Elmétkedések Európáról* (2007), *Tájak és emberek: tanulmányok az El Espectadorból* (2008).

szükség és a tehetetlen nyomorúság között mozog (Szabó Zoltán),³ hogy a parasztság körében felbukkanó társadalmi patológikus jelenségek (egyke, szekták) nem helyi okokból származnak, hanem a nyomor, földtelenség és rossz földbirtokeloszlás szorító és sorvasztó hatásából (Kovács Imre),⁴ és a parasztság nemcsak hogy nem lojális követője a vezetését igénylő osztályoknak, hanem anyagi és erkölcsi érdekeivel teljességgel ellentétes vezetést érez, tud és tűr maga felett (Féja Géza).⁵

A magyar parasztság válságirodalmának ebbe a színpéjébe kell külön színként elhelyeznünk Erdei Ferenc munkásságát. Általában azzal szokták kiemelni, hogy az inkább „publicisztikai” jellegű falukutató irodalomban az ő munkássága nagyobb tudományosságával tűnik ki. A megkülönböztetés kétes értékű: amennyi dicséret van benne az egyik oldalról, ugyanannyi benne a gáncs a másikról, és ami a fő, nem igaz, helyesebben nem így igaz. Erdei munkássága tökéletesen és maradéktalanul beleilleszkedik a magyar parasztság válságának az irodalmába: írói lelkiismeretből fakad, tudományos értékű igazságokat állapít meg, és politikai hatásra irányul. Sem irodalom, sem tudomány, sem politika magában, hanem egyetemes érvényű megtámadása az irodalom, tudomány és politika világában egyaránt jelentkező és egyaránt válságba vivő illúzióknak. Ami Erdei műveinek nagyobb tudományos hitelt ad, az nem „tudományos” jellegük, hanem a bennük foglalt leszámolás bátorsága, teljessége és termékenysége. Erdei középponti tétele az, hogy ami itt válságban van, az maga az egész paraszteleletforma. Nem a parasztság életnívó-süllyedése a válság főkérdése: azon talán fog segíteni egy körültekintő szociális és jóléti politika; nem a földbirtokeloszlás a legfőbb baj: azon segíthetne egy ügyes földbirtok-politika; és nem a parasztság jogi és politikai helyzetén múlik minden: azt megoldaná egy modern közigazgatási reform. Mindez azonban önmagában hatástalan tüneti kezelés, mert nem a szociális, gazdasági és politikai elesettség okozza a parasztság egyetemes válságát, hanem az egész paraszti életforma magában hordozza az emberi életnek a termelés nyűgeihez való kötöttségét, az emberi és kultúrellet fővonaláról való leszorítottságot, egyszóval az emberi elesettséget, aminek a szociális, gazdasági és politikai elesettség csak részletjelenségei.

Erdei mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy a közvélemény félreérti a kérdést, mikor *falukutató* irodalomról beszél, mert tévedés azt gondolni, hogy a parasztság, a mezőgazdaság és a falu problémája egy és ugyanaz. (*Magyar falu*, 45. o.)⁶ Ez az

³ Szabó Zoltán: *A tardi helyzet* (1936), uő.: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe* (1938), *A paraszti életforma csődje* (1940).

⁴ Kovács Imre: *A néma forradalom* (1937).

⁵ Féja Géza: *Viharsarok. Az Alsó-Tisza-vidék földje és népe* (1937).

⁶ Erdei Ferenc: *Magyar falu* (1940).

azonosság egyáltalán nem áll meg, mert vannak – Nyugat- és Észak-Európában – mezőgazdák, akik nem parasztok, hanem földművelő foglalkozású szabad polgárok, és vannak – Magyarországon is – mezőgazdák, akik nem falvakban élnek, hanem tanyákon és agrárvárosokban. Ezzel már adva is van az a két illúzió, amelynek lerombolására Erdei munkássága elsősorban irányul. Egyik a *paraszt* illúziója, másik a *falu* illúziója.

Négy műve közül az első, a *Futóhomok* megrendelt mű: egy sorozat tagjaként készült, s Pest megye és Bács megye szociográfiáját tartalmazza.⁷ Mindamellet nem igazi leíró munka: a leírt terület minden egyes pontja példáz valamit, és ez a valami mindig az, hogy milyen tényezők emelik ki a parasztot elesett, aláztos, magatudatlan s magán segíteni képtelen állapotából, s milyen tényezők tartják meg ugyanebben. Az egész leírt vidékből a legnagyobb átérzéssel a három élen haladó Duna–Tisza közti tanyás nagyváros, Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd erőteljes, terjeszkedő, új termelési ágakat meghonosító, exportpiacokat teremtő, öntudatosan polgárosodó, de ugyanakkor a politikai érvényesülést is igénylő parasztságát írja le. Élesen áll szemben ezzel a képpel a Duna mentén fekvő bezárt életű, részben egykézű, részben jobbágyi elmaradottságban tengődő kis falvak élete, s Erdei olvasása után nem kétséges, hogy az egész különbséget egyrészt a városi szabadság és a falusi bezártság, másrészt az öntudatos polgárosodás és a magatudatlan parasztállapot különbsége okozza. Ebben a könyvben többször van alkalma németekkel foglalkoznia. Leírja, hogy a dunapataji és solti magyarok eladó földjeiket Hartán doboltatják, „tudván, hogy a vevő csak hartai német lesz”. (*Futóhomok*, 205. o.) Ez a tény azonban nem vált ki belőle semmiféle literátori jajongást fajtánk pusztulása felett, s a nyugodt ténymegállapítás mögött ott érzik benne az alföldi mezőváros szülöttének az öntudata, aki tudja, hogy ugyanez Makón vagy Kecskeméten nem történhetné meg. Nem vak a veszedelemmel szemben, de a belső veszedelmet nagyobbban érzi, mint a külsőt. A Buda környéki svábságról írja: „Ha olyan magyar társadalom ölelte volna körül, mely széles alapú magyar kultúrán és általános civilizáltságon épült, akkor már magyar polgár lett volna ez időre. Így azonban csak rejtett kívánsága a polgárosodás, és az fogja megnyerni magának, aki hamarabb eljuttatja ezt hozzá. Aki jobban siet. S mivel a magyarok nem sietnek, a németek pedig nagyon igyekeznek: van német veszedelem.” (*Futóhomok*, 31. o.)

A könyv utolsó fejezetében Erdei keserű szájízzel kerül szembe azzal az igyekezettel, mely a népi kultúrával meghasonlott és népi viseletét levett népet „vissza akarja vezetni” a népművészethez és a népviselethez. A népművészet őszinte hívei számára hangja keménynek és ellenségesnek tűnhetik fel: érezhető, hogy

⁷ Erdei Ferenc: *Futóhomok. A Duna–Tisza-köz földje és népe* (1937).

számára mindennemű népművészeti buzgólkodás gyanús, mert a paraszti állapot teljes fenntartásának gyakran nem is titkolt szándékát látja benne. „A gyöngyös bokréta *divat*, tehát egészen más jelenség, mint a parasztművészkedés volt teremtmő korszakában. Ha tökéletes hűséggel le is másolnák a régi formákat, vagy hasonló esztétikai értékű újat produkálnának, akkor is egészen más értelmű ez az »újparaszt« művészkedés, mint volt a régi. Az a minden termelési elfoglaltság mellett is megnyilatkozó »alkotó« ösztön munkája volt, amely közösségi motívumalkotás útján feldíszített minden feldíszíthető eszközt és alkalmat, emez pedig eredendően *nem* paraszti cselekedet: tartalom és jelentés nélkül való másolás vagy kompilálás, fiatalok *divatja*, melyet az anyagi haszon, a szenzáció, a föltűnés és *a parasztilág határai közül való kiemelkedés vágya táplál.*” (*Futóhomok*, 228. o.) S ebből kiindulva veti fel befejezésül azt a végső kérdést, mely egész munkásságának vezérgondolatát magában foglalja: „Csak egy feltevés igazolhatná a paraszti népélet megmentését és visszaállítását: ha jól van az, hogy a paraszti ember, ahogy parasztként embernek lehet lenni, s ha jól van az, hogy egy társadalom kisebbségének a »magas« kultúráját csak »mély« kultúrára szorított többség képes fenntartani. De ki igazolja ezt a feltevést?” (Uo. 230. o.)

Második munkája, a *Parasztok* tartalmazza a leszámolást az idillikus, természeti környezetben élő, egészséges s a társadalom erőtartalekét jelentő parasztság illúziójával.⁸ Az egész mű hitelének a legnagyobb támasza és erőssége az, hogy amennyire történeti és társadalmi analízis, ugyanannyira személyes vallomás is: egy paraszti mondja el benne, hogy miként élte végig a paraszttá nevelődés kezdeti stádiumait, hogyan került az iskoláztatáson keresztül egy tökéletesen idegen világba, s hogyan ismerte fel a parasztleletforma szűk, korlátozott és megkötött voltát. Paraszt alatt Erdei nem ért akármilyen földművelőt, hanem csakis olyant, aki a társadalom többi részével szemben s annak a javára valamilyen módon megkötött állapotban s megszűkülte formák között él, akár jogi megkötöttségben nyilvánul ez meg, akár a termelőhelyhez való kötöttségben. „Egymagukban, önállóan és függetlenül nincsenek parasztok. Ha senki sem szorít le egy csoportot szolgálatra és alvilági életre, az soha nem lesz paraszti... A parasztok valakik miatt parasztok, és valakiknek a parasztjai.” (*Parasztok*, 14. o.) Ebben a helyzetben alakult ki a parasztleletforma, melynek legfőbb jellemzője, hogy benne erkölccsé vált a szünetlen munka, és minden életmegnyilvánulás alárendelődött a termelésnek. Nem is lehet másképp, mert „a paraszti termelő nemcsak önmagát látja el, hanem egy fölötte álló társadalmat is” (uo. 64. o.). Akár a földesúr áll vele szemben, akár az agrárrolló, akár a város ezerféle helyzeti előnye, a paraszti társadalomban mindig többet ad, mint amennyit kap. A parasztság – bár a rendi

⁸ Erdei Ferenc: *Parasztok* (1938).

társadalom alakította ki – nem rend, és nem is osztály, hanem a rendi társadalom osztatlan alvilága, a polgári társadalomban pedig osztatlan idegen test. (*Parasztok*, 14–15. o.) A paraszt állapot szűkreszabottsága nem függ osztályhelyzettől vagy vagyoni helyzettől: a gazdag parasztnak – amíg töretlen a paraszti életforma – szintén erkölce a szünetlen munka, és szintén hátraszorított módon közlekedik a társadalom többi részével. A parasztságnak ez a meghatározása Erdeinél ment minden felesleges felháborodástól. Éles történeti távlattal helyezi el a parasztot az európai társadalom történetében, és teljesen tudatában van annak, hogy a társadalmi termelésnek az az egyensúlya, mely a paraszton nyugodott, a maga idejében teljesítőképes és az előző korhoz képest emberséges megoldás volt. (Uo. 191–192. o.) A parasztság mai válsága nem a parasztság belső megmozdulásából származott, hanem a rajta kívül eső világ megváltozásából: a technikai, termelési és közlekedési lehetőségek gyökeres megnövekedéséből. Ezen a ponton tér rá Erdei a válság magyar oldalára. Míg az északi és nyugati parasztok zökkenő nélkül átalakultak földművelő polgárrá, addig a közép-kelet-európai, különösen a magyar paraszt ennek az átalakulásnak a félútján megállott, ezer sorompóval, nehézséggel, ellenhatással találta magát szemben, s most sem előre, sem hátra nem találja az útját. Ugyanakkor, mikor a mai élet egyik oldalról mindazokkal a kulturális, gazdasági és politikai javakkal megrohanja a parasztságot, melyek paraszt állapotából kimozdítják, s a magyar vezető társadalom szövetkezeti tömörülést, minőségi termelést s közösségi felelősségérzetet követel tőle, a másik oldalról csodálkozva és ellenségesen nézi, hogy a parasztság e javak birtokában a parasztéletformát is le akarja vetkőzni, nem akar többet alázatos és szünetlenül dolgozó szolgálja lenni a termelésnek, hanem élni akar a technika könnyítéseivel és kényelmeivel, nem akar többé termelőhelyéhez kötve lenni, hanem bele akar kapcsolódni a megnövekedett, meggazdagodott s a legtávolabb eső vidéket is magához vonzó város életébe, nem akar többé a maga népi kultúrájának mégoly szép és mégoly célszerű javaival élni, hanem egy rossz emlékü múlt jeleiként vetkőzi le őket, s cseréli fel – egyelőre – silány városi holmival. Ebben a könyvben még nagyobb erővel hangsúlyozza Erdei, amit a *Futóhomok*ban a népművészetről mondott, s alátámasztja a parasztkultúrának általa adott elemzésével. A parasztkultúra szerinte elemi, közösségi és általános jellegű. Elemi, mert az ember szorult és szűk helyzetében a legközvetlenebbül kitalált és megvalósított megoldások rendszere, és minden megnyilvánulásával kötve van a termeléshez, a termelés alkalmaihoz és szerszámaihoz; közösségi, mert nem egyéni teljesítményekből épül, és nem egyéni helyzeteket old fel, hanem mindenkire érvényes paraszti zsinórmértékeket tartalmaz; végül általános a parasztkultúra, mert „sem úgy nem rétegeződik, hogy egyes csoportok magasabb szintjén élnek, sem úgy, hogy egy rész inkább termeli, alakítja, fejleszti, tágítja, a másik rész

pedig inkább él vele, mint ez a városokban van... mindenki egyformán él vele, és mindenki egyformán részt vesz alakításában”. (Uo. 47. o.) Világos, hogy ennek a paraszti kultúrának a műveit lehet őrizni, csodálni és felhasználni, de e kultúrát magát „ápolni”, a parasztság körében propagálni, vagyis teremtő állapotában fenntartani lehetetlen. S minden vitába szállásnál jobban cáfolja a paraszti világot dicséretéről szóló elmefuttatások igazságát maga a parasztság azzal, hogy menekül a parasztéletforma elől akár úgy, hogy nem szaporodik, akár úgy, hogy a szekták eksztázisába merül, akár úgy, hogy a városba tódul munkásnak, cselédnek, altisztnek, nyugdíjasnak.

A végeredmény tehát az, hogy „parasztnak lenni most már nem lehet”. Teljességgel szemben áll Erdei azzal a parasztromantikával is, mely a parasztságot paraszt minőségében akarja politikai hatalomhoz juttatni, s egy parasztországtól, a parasztéletforma általánossá tételétől várja a társadalom válságának a megoldását. A parasztkultúra minden íze annyira egy szoros és alávetett helyzethez van kötve, hogy azt csak felszámolni lehet, nem általánossá tenni. S a könyvet lezárja egy jövőbe mutató vallomás: „Nem lehet parasztországot építeni..., de... hiszem, hogy parasztemberekkel lehet országot építeni... Hiszem azt, hogy az az emberfajta, mely épségben kibírta a sötétben lappangás századait, képes arra is, hogy romlatlan ösztönrel építsen akkor is, ha napvilágra kerül.” (*Parasztok*, 212. o.)

Negyedik műve, a *Magyar falu*, a másik illúzióval, a falu illúziójával foglalkozik. Amint nincs örök paraszt, és a paraszt nem természeti ember, úgy nincs örök falu sem, s a falu sem természeti, hanem társadalmi tünemény. Erdei nem nevez falunak minden mezőgazdasági települést, sőt minden csoportos mezőgazdasági települést sem, hanem szerinté ott kezdődik a falu, mikor a mezőgazdasági termelés helyéhez kötött csoportos település keletkezik, melyet a városhoz való viszonylatban a kizártság, a hátramaradottság, a kihasználtság állapota jellemez. A falu tehát, mint településforma, teljesen megfelel a parasztnak, mint társadalmi rendnek, persze nem úgy, hogy minden paraszt szükségképpen falusi volna, hanem úgy, hogy amiként mindenki valaki miatt paraszt, úgy minden falu is valamely város miatt falu. Falu az a vidéki település, mely hiányos és hátrányos közlekedésben él a várossal, s arra sincs reménye, hogy maga várossá legyen. Ezért nem nevezi falunak azokat az ókori vagy újkori településeket, melyek állandó, rendezett és egyenrangú közlekedésben élnek egy várossal, vagy minden várostól teljesen függetlenek, és szerencsés körülmények között maguk lehetnek várossá. A falut éppúgy, mint a parasztot, a rendi társadalom alakította ki, s ahogyan kialakult társadalmi okok miatt, úgy ilyen okok teljesen át is alakíthatják. (*Magyar falu*, 205. o.) Erdei tagadja azt a közhitet, hogy a falu romlatlan természeti környezet, mely erősebbnek, egészségesebbnek, „romlatlanabbnak”

őrzi meg az embert. A természeti jelleg csak abban áll, hogy a paraszt nemcsak a társadalommal, hanem a természettel szemben is alázatos és megadó, s nem ismeri a nem parasztember hősie szembefordulását a természettel, amelyet éppannyi vagy több joggal lehet „romlatlannak” nevezni. Tagadja Erdei azt is, hogy a falu az a kis egység, amelyben őszintébb és helyesebb társadalmi viszonyok alakulhatnak ki, és kisebbek az ellentétek. A falusi közösség kis volta miatt nemhogy őszintébb és kiegyenlítettebb lenne itt az embereknek egymáshoz való viszonya, hanem éppen a megmerevült szembenállásnak a tipikus rendjét alakítja ki, a legerősebb és legbénítóbb társadalmi kötöttséget, a magánélet teljes hiányát és a magatartások kikerülhetetlen ellenőrzöttségét. Végül szembeszáll Erdei a falu illúziójának azzal a tételével is, mely szerint „a falu a társadalom szükséges rezervoárja, amelyből szüntelenül megújulhat a városok élete. Az biztos, hogy hosszú időn keresztül ilyen szerepet töltött be... arról azonban már vitázni lehet, hogy szükséges-e... Fölöslegessé teszi azonban az egész vitát magának a falunak a megnyilatkozása. Nem hajlandó ezt a szerepet betölteni, városba özönléssel apellál termelő szerepe ellen és gyermekkorlátozással a városi emberanyag pótlásának a kötelessége ellen.” (Uo. 206–207. o.) Egyszer az is megtörténhet, hogy nem a falu regenerálja a várost, hanem a város fogja válságából kisegíteni a falut. (Uo. 207. o.) Befejezésül rámutat arra, hogy nemcsak a falu és város közötti problémák, hanem egyetemes magyar problémák megoldását is jelenti a falunak a város életébe való teljesebb és méltóbb bekapcsolása. „Ha egyszer a magyar falu érdem szerint közlekedhet a városokkal, és szervezeten részt vehet a városok életében, akkor már nyitva is az út előtte, hogy behozza különös hátramaradottságát, és hogy emberanyagával átalakítsa a városok népét és kultúráját. Ha a magyar város és a magyar falu nem lesz olyan külön-külön bezárt világ, mint amilyen most, akkor sem a polgári fejlődés nem szorul a városok szigeteire, sem a magyarság java értékei nem szorulnak ki a falvak tehetetlenségébe. Akkor a falu úgy és olyan magasra fejlődhet, ahogy csak a város idegen szigetei tudtak eddig, és akkor a város olyan magyarságnak lehet a hajléka, amilyen eddig csak a falvak kivettségében tenyészett.” (Uo. 230. o.)

Harmadik műve, melyet az ellentét szemléltetése végett utoljára veszünk sorra, a *Magyar város*.⁹ E könyv alapja a városi életnek az az értékelése, melyet a fentiekből már ismerünk. A hangsúly nem a városban élésen van, hanem a városi szerveztű életen, aminek a magasabbrendűsége azon nyugszik, hogy a városi élet nemcsak egyéni, de tömeges lehetőségét nyújtja annak, hogy az emberek a maguk életében a termelést és a fogyasztást, a termelőhelyet és a lakást, a gazdaságot és a háztartást elválasszák egymástól. Ezzel a háztartás, a fogyasztás

⁹ Erdei Ferenc: *Magyar város* (1939.)

és ezek színhelye, a lakás felszabadul a termelés kötöttségeiből, s a szabad, kötetlen és önnön törvényei szerint folyó fogyasztással kezdődik minden kulturált és szabad emberi élet. Ezt az értékelést Erdei alátámasztja a modern építészet és városrendezés változatos törekvéseivel és eredményeivel, melyek minden úton e felé az ideál felé törekednek.

A másik lényeges tartalma e könyvnek a magyar alföldi tanyás mezőváros értékeinek a felfedezése és az alföldi magyar parasztság legnagyobb történeti teljesítményeként való értékelése. A legszenvedélyesebben tiltakozik az ellen a szemlélet ellen, mely a magyar Alföld tanyarendszerét a nyugati „Einzelhof”-okhoz¹⁰ hasonló önálló és teljes településformának veszi, és a magyar tanyavilág bajain, „elhagyatottságán” falusítással akar segíteni. Rámutat arra – amit a magyar Alföld igazi ismerői, Tessedik Sámuel,¹¹ Györffy István,¹² Szabó Kálmán¹³ mindig is tudtak –, hogy a tanya eredeti rendeltetése szerint nem önálló településforma, melyen a benne lévők minden évszakban és minden életkorban laknak, hanem csupán a gazdasági tevékenység színhelye, melyen munkaidőben és fiatakorban laknak az emberek, de állandó közlekedésben vannak maguk vagy szüleik városi házával, vagy legalábbis állandó törekvésük, hogy öregségükre városi házat szerezzenek. A magyar tanyás mezőváros tehát a tanyarendszer segítségével városnyi nagyságúra tudott növekedni, s ezzel a legmostohább körülmények között megoldotta azt a megoldhatatlannak hitt kérdést, hogy földművelők is lehessenek városlakók (*Magyar város*, 9. o.), és elejét vette a mai Európa legnyugtalanítóbb tünetének, a mezőgazdaság elnéptelenedésének. Az a kétlakiság, mely az ember életét megosztja egy városi lakóház és egy tanyai munkahely között, ha első pillantásra költségesnek látszik is, következményeiben annál termékenyebb, mert ez

¹⁰ Einzelhof (német): magányos szállás, tanya. A magyar tanyának a németben a Gehöft kifejezés felel meg.

¹¹ Tessedik Sámuel (1742–1820): evangélikus lelkész, pedagógus, gazdasági szakíró. A hazai mezőgazdasági szakoktatás megteremtője, a mezőgazdaság fejlesztésének, korszerűsítésének egyik úttörője. Fő művei: *A paraszt ember Magyarországon mitsoda és mi lehetne* (Ford. Kónyi János, 1786), *Önéletírás* (Ford. Nádor Jenő, 1942), *A parasztok állapotáról Magyarországon* (Berzeviczy Gergelyvel együtt, válogatta, szerkesztette és a bevezetőt írta Zsigmond Gábor) (1979).

¹² Györffy István (1884–1939): néprajztudós, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárott és Budapesten végezte. 1912-től múzeumban dolgozott, 1926-tól a budapesti egyetem közgazdasági karán Kelet-Európa néprajzát adja elő. 1934-től egyetemi tanár, megszervezi az egyetem néprajzi tanszékét. 1938-tól a Táj- és Népkutató Központ vezetője. Az ún. tárgyi néprajz, a magyar nép anyagi műveltségének egyik legkitűnőbb kutatója; településtudományi vizsgálódásai nagy hatással voltak a harmincas évek fiatal társadalomtudós nemzedékére. Korszerűbb tudomány- és művelődéspolitikai kialakítását követelte. A harmincas évek második felében – felismerve a német fasizmus és a háború növekvő veszélyét – kulturális és szellemi téren igyekezett összefogni az erőket a náciizmus befolyása ellen. Egyik kezdeményezője volt a paraszti származású egyetemi és főiskolai hallgatók kollégiumi mozgalmának. A baloldali parasztfiatalok később róla nevezték el az ún. Györffy-kollégiumot. Főbb művei: *Nagykunsági krónika* (1922), *Magyar népi himnuszok. I. A cífraszűr* (1930), *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* (1939), *Magyar nép – magyar föld* (1942), *Magyar falu – magyar ház* (1943), *Matyó népviselet* (1956).

¹³ Szabó Kálmán (1886–1963): néprajzkutató, múzeumigazgató. Főként Kecskemétre és környékére vonatkozóan folytatott néprajzi kutatásokat. Munkái: *Kecskemét szőlő- és gyümölcstermelésének múltja* (1934), *A „hírváros” anekdota-kincse* (1936), *Kecskeméti tanyák* (1936).

teszi lehetővé, hogy a földművelők kis, zárt és kötött egységek helyett mozgékony életű városokban éljenek, s ez a városi közösségekben élő földművelő társadalom egészen más teljesítményekre képes, mint a látókörében, lehetőségeiben és hagyományaiban megkötött falusi. A magyar alföldi tanyás mezőváros teljesítményei az összes magyar kerti és kisüzemi exportcikk: a makói hagyma, a szegedi paprika, a kecskeméti gyümölcs, a nagykőrösi zöldség, az orosházi, vásárhelyi és halasi baromfi és pulyka stb. A tanyás mezőváros kialakulását Erdei nem véletlennek, nem is történeti szerencsétlenségnek tulajdonítja, hanem a magyarság etnikumából folyó belső tendenciának, melynek érvényesüléséhez a török pusztítások által teremtett helyzet csak az alkalmat adta meg. A tanya elve ugyanaz az elv, mint a magyarság és más nomád állattenyésztők lakóhelyül szolgáló téli és munkahelyül szolgáló nyári szállásának a kettőssége, s innen van, hogy a kunok és évszázadokkal a török pusztítás állattenyésztéshez visszatért alföldi magyarság ugyanezt a rendszert fogadta el. A 18. század végén és a 19. század elején, mikor az állattenyésztésről át kellett térnie a földművelésre, helyreállíthatta volna a falurendszert – az alföldi szlovákság hajlik is erre –, de az alföldi magyarság döntő cselekedete éppen az volt, hogy igényesen ragaszkodott a városi élet nyújtotta nagyobb szabadsághoz, szélesebb életkerethez, és megtalálta a módját annak, hogy az ősi szálláselvet a mezőgazdaságban is keresztülvigye, és megteremtse a földművelők városát, a tanyás mezővárost. A magyarság tehát nemcsak hogy nem képtelen a városalapításra, hanem az agrárvárosnak oly sajátos formáját alapította meg, mely kedvező körülmények között európai példa lehet.

Ebből következik a könyv harmadik lényeges mondanivalója: egy mezővárosokra alapított országrendezési terv, egy mezővárosok körül és azok mintájára kialakítandó megyerendszer terve, ahol minden megye egy városból s annak közlekedésileg szorosan hozzákapcsolt vidékéből áll. Erdei rámutat arra, hogy Szent István várrendszere és a nemesi megye rendszere egyaránt egy központnak és vidékének a szervezete volt a vár, illetőleg a megyeszékhely körül, ahol a nemesi vármegye idején a tehetősebb nemesek rendszerint házat is tartottak. A mai vármegyerendszer autonómiája azért szervesen és céltalan, mert nem eleven közlekedésben lévő egységet foglal egybe. A megoldás azonban nem a vármegye és az autonómia megszüntetése, hanem az autonómiának életképes egységekre való ruházása, ami a mezőváros tanulsága szerint csak a mai megyénél kisebb, de a járásnál nagyobb területű, egy-egy város körül csoportosuló s azzal rendezett és állandó közlekedésben élő vidék lehet, amely azután önkormányzatát tartalommal is meg tudná tölteni. (*Magyar város*, 227–234. o.)

A fentiekben összefoglalt gondolatmenetek világosan éreztetik, hogy a magyar parasztság válságirodalmában Erdei van legközelebb ahhoz, hogy ne csak a válságról, hanem a válságból kivezető útról is tudjon valamit mondani. Neki is

szemére szokták hányni, hogy nem *a* parasztról és *a* faluról beszél, hanem csupán ezeknek válságos, tarthatatlan és felszámolásra érett formáiról. Ezt azonban ő maga sem tagadja, s több helyen leszögezi, hogy volt és helyenként van is patriarkális primitívságban élő, helyzetével és életformájával még elégedett paraszt és falu, nemkülönben van és nálunk is *lehetett volna* a maga paraszt állapotából zökkenő nélkül és a parasztkultúrával való meg hasonlítás nélkül békésen fejlődő és fokozatosan polgárosodó paraszt és falu is. Erdei munkásságát egyáltalán a teljes és végső problémafelvetésekre, általános érvényű törvényszerűségekre és egyetemes érvényű megoldásokra való nagyobb törekvés különbözteti meg. A kezdeti falukutató irodalom ténymegállapításai meghökkentették a magyar középosztály jóhiszemű részét, és heves ellentmondásra készítették a megtámadott és érdekelt köröket. Érthetetlen és áthidalhatatlan úr volt a falukutatók által feltárt „tendenciózus”, „szenzációhajhászó”, „egyes kirívó esetekből általánosító” helyzetkép és a magyar középosztálynak, különösen a helyzetet hite szerint közről ismerő vidéki vezető rétegnek a parasztságról kialakított képe között. Erdei viszont a feltárt képbe beleveszi ezt a vezető réteget magát is: megmutatja, hogy még teljes szaktudás és ügybuzgalom mellett is tökéletesen idegenül áll a parasztság életével, törekvéseivel, főleg pedig polgárosodó igyekezetével szemben, s így teljességgel vakká lesz azokkal a tényekkel szemben, melyeket állítólag oly közről ismer. A többi falukutató mondanivalójából a közvélemény elsősorban azt jegyezte meg, ami elburjánzott visszaélésekről, ezek kirívó példáiról s a nyomor mélységeiről szólt. Ha eszébe jutna egy külsőséges reformpolitikának, hogy a falukutató irodalom nyomán támadt felbuzdulást vakvágányra vezesse, akkor a visszaélések tüneti és demonstratív orvoslása mellett a kezdeti falukutató irodalom egész frazeológiáját kisajátíthatná anélkül, hogy a bajok gyökerét még csak érintené is. Erdei megállapításai túl vannak azon, hogy ilyen módon félre lehessen őket érteni, s az a vád is lepattan róla, hogy egy „pesszimista” helyzetképet állít szembe egy éppúgy lehetséges „optimista” helyzetképpel: megállapításai egy teljes és végiggondolt helyzetképet állítanak szembe egy töredékes és érdekltség által meghomályosított helyzetképpel. Mind a négy műve leíró szempontból is gazdag forrásmunka mindarra nézve, ami a magyar parasztság életmódjára, világképére, társadalmi rétegződésére, településformáira, gazdasági szervezetére és politikai törekvéseire vonatkozik. Konkrét javaslatok realistára mutatnak, nem fantasztára: az agrárnagyváros koncepcióját nem légüres térből agyalta ki, hanem a magyar tanyás mezőváros tényeinek és lehetőségeinek belülről való ismeretére alapította. Írásainak különös értéke fordulatos, zamatos és erőteljes nyelve, mely igen hajlékonyan simul írójának fogalomtiszta és illúzióromboló szándékához.

Mindezek alapján felmerül a kérdés, miért nem volt Erdei műveinek tartalmukkal arányos a hatásuk is. Nyilván olyan közvéleményhez szóltak, mely

inkább reagál az egyszavas csodaszerekre, mint a teljes diagnózisra és az átgondolt tervekre. Azonban Erdei műveinek szerkezete és tárgyalásmódja is közrejátszhatott ebben. Mind a négy mű tizenöt ívnyi terjedelmű, úgy érezni, hogy a tárgy nem kívánja meg ezt a terjedelmet. Ugyanazt a jelenséget néha egymás után végigvizsgálja sorban különböző szempontok szerint, történeti és dinamikus sorrendben, hosszsmetszetben és keresztmetszetben, s a sok ismétlés közepette vigyáznunk kell, hogy a szempontok szerkezeti egymásutánját el ne veszítsük. Az átütő erejű problémafeltevések erejét gyakran lecsökkenti a sokat megdicsért „tudományosság”, a különböző tudományos szakirodalmak ellentétes nézeteinek közbevetett sorra taglalása. Mindez együtt elegendően magyarázza, hogy Erdei műveinek egyelőre inkább lassan haladó és szétszóró, mint közvetlen és egyértelmű visszhangja támadt.

Esedékes tehát, hogy Erdei eddigi műveinek mondanivalóját kerekebben és átütőbb erővel is összefoglalja, s egy ilyen összefoglalásban pregnánsabban kifejezésre jutna az az *értékvilág* is, mely egész munkásságának végső alapja. Ahogyan Erdei a *Magyar faluban* eloszlatja az idillikus, természetközeli, harmonikus életű falu illúzióját, és szembeállítja vele a *Magyar városban* a bátor, öntudatos és vállalkozó földművelők szabadságos településformájaként az új magyar agrárváros látomását, akként a természeti és harmonikus állapotban élő embernek, a parasztnak a *Parasztokban* megrajzolt képéhez és leleplezett illúziójához is tartozik egy látomás, mely Erdei minden munkáján végigvonul: az emberi méltósággal teljes, öntudatos, eleven, mozgékony, teljesítőképes, vállalkozó, szabad közösségekben élő s a maga szabadságával és a kultúra javaival élni tudó „polgárosodott” embernek a képe. S ha hozzávesszük, hogy a magyar földművelő ember az, akinek ilyennek kellene lennie, s ilyennek is lehet, akkor ebből a képből olyan melegség és fény árad, mely mellett megfakul a konzervatív, egyszerű, úrtisztelő parasztnak minden dicsérete. A „polgárosodott” embernek ez a képe nem azonos a 19. század polgárával vagy a polgári osztállyal, mely csak keserves karikatúráit termelte ki ennek az ideálnak, s ez az ideál annál kevésbé avulhatott el eddig, mert még meg sem valósult: az északi parasztországok jutottak hozzá eddig aránylag a legközelebb. Ez az ideál elválasztja Erdei értékvilágát a közösségi ellenőrzés pórázát még szorosabbra vonó népi kollektivizmus eszmekörétől, de értékvilága ugyanolyan távol esik a történelmi materializmusétól is. Ugyanazzal a keménységgel vág neki minden mesterségesen elködösített problémának, ugyanazzal a kíméletlenséggel fedi fel a jámbor vagy kevésbé jámbor szándékok mögött meghúzódó érdekeket és hatalmi akaratot, és ugyanolyan illúziórombolóan állítja velük szembe a teljes belső és külső leszámolás követelményét. De a leszámolás követelménye mögött a történelmi materializmusétól lényegesen különböző alapvető elgondolás áll, melyet

talán így lehetne megfogalmazni: az ember kitűnően társadalmi lény, aki a társadalmi közösségben *elsősorban teljes emberi méltóságot* és szabadságot kíván, s minden további teljesítményét ez a kívánság határozza meg: gazdasági, szellemi és politikai teljesítőképessége mind azon múlik, hogy a közösség megadja-e neki az emberi méltóság öntudatát, és ráneveli-e a szabadsággal való élésre. Ezért a lázadás a termelés nyűgeiben élő paraszt állapot ellen. „Azt ki mondja meg, miért kell parasztnak lenni akkor is, amikor már van jobb szerszám a föld fölhasogatására, mint lovaink által vont ekénk, s amikor jobb energiaforrás ezer van, mint karunk inai, s amikor városokban is lehet élni, nemcsak pusztá falukban és elhagyott tanyákon? És arra ki ad feleletet, hogy miért élünk akkor is a szigorú közösség hínárjai között, amikor az ember életének szabadságos szép formái is vannak már a világon? És azért ki kárpótol bennünket valaha, hogy mi akkor is csak szerszámainkra lophatjuk rá szellemünk alkotásait, amikor szerte a világon nagy művek élnek a maguk törvényei szerint, és emberek élnek szabadon velük?” (*Parasztok*, 8. o.)

Erdei mondanivalójának áttekintése után egy kérdés marad megválaszolatlanul: milyen erők fogják a válság megoldásához szükséges változásokat létrehozni? Az ő leírása után nem érzi az ember azt a valószínűséget, hogy ezek az erők a parasztság egészéből fognak kiindulni. Az ő műveiből derül ki legjobban, hogy a magyar parasztság mindinkább menekülésszerűen ölti magára a legkülönbözőbb szellemi, gazdasági és politikai törekvések formáját, amelyeket számára a legkülönbözőbb oldalakról kínálnak, s így mind távolabb jut attól, hogy egységes válság viselője, egységes megoldás vágyának az érlelője és egységes politikai akarát hordozója legyen. Az sem meggyőző, amiben Erdei bízni látszik helyenkint: hogy a parasztság emberi épsége biztosítéka a kibontakozás lehetőségének. Ha máshonnan nem tudnók, Erdeitől tudjuk meg éppen, hogy ez az épség keresztül-kasul meg van támadva. S ha maradt még belőle, ez még mindig csak feltétele, de nem mozgatója a kibontakozásnak.

A kibontakozás útjáról nehéz ma valamit is mondani: az történeti eshetőségek sorozatán múlik. Csak annyit lehet tudni, hogy ez a kibontakozás, ha sor kerül rá, kikre fog támaszkodni: nagyobb részben olyanokra, akik kiemelkedtek a parasztságból, de nem veszítik el a vele való szolidaritást, bizonyos részben pedig olyanokra, akik kiváltságosoknak születtek, de tökéletesen elvesztik a maguk osztályával való szolidaritást. Addig azonban szüntelenül ismételni kell Erdei tételét: a megoldás útja nem romantikus népieskedésen és parasztkodáson keresztül vezet, hanem a parasztéletforma tudatos, bátor és tervszerű felszámolásán.

1940

ERDEI FERENC BELÜGYMINISZTER MEGBÍZÓLEVELE

5447/1945. Eln.

Dr. Bibó István, egyetemi magántanár, miniszteri titkár, belügyi osztályvezetőt miniszteri kiküldöttként megbízta a minisztérium budapesti személyzeti ügyeiben való intézkedéssel, a minisztérium Budapestre való költözésének az előkészítésével és a minisztérium budai épületének a megvizsgálásával. Utasítom az alám rendelt hatóságokat, hogy neki mindenben álljanak rendelkezésre és legyenek segítségére. Felkérem a társhatóságokat, hogy a rendelkezésükre álló módokon mindenben legyenek segítségére. Kérem a Vörös Hadsereg hatóságait, hogy küldetését a maguk részéről mindennemű segítség megadásával megkönnyíteni szíveskedjenek.

Debrecen, 1945. március 26.

Erdei
belügyminiszter

AZ 1945. ÉVI FŐVÁROSI TÖRVÉNYHATÓSÁGI VÁLASZTÁSOK VÁLASZTÓJOGÁT ÉS LEBONYOLÍTÁSÁT SZABÁLYOZÓ RENDELET MUNKAPÉLDÁNYA¹⁴

I. fejezet

Községi választások Nagy-Budapest területén

1. §

Budapest székesfőváros és Nagy-Budapest (Budafok, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota, Újpest megyei városok, továbbá Albertfalva, Békásmegyer, Budatétény [Cinkota], Csepel, [Mátyásföld], Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszentimre, Pestújhely, Rákoscaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sashalom és Soroksár nagyközségek területén a törvényhatósági bizottsági, városi képviselőtestületi, illetőleg községi képviselőtestületi választásokat e rendelet hatálybalépésétől számított 90 napon belül meg kell tartani.

A belügyminiszter külön rendelettel állapítja meg a jelen rendeletben szabályozott bizottságok megalakulásának, a választói névjegyzék elkészítésének és a választás előkészítésének határidőit, valamint a választás napját.

2. §

A törvényhatósági bizottsági, illetőleg képviselőtestületi tagokat a választópolgárok összessége választja általános, titkos, közvetlen és egyenlő választójog alapján. Más címen tagja senki sem lehet.

A szavazás az arányos képviselői rendszer szerint a pártok lajtmairaira történik. A választáson csakis a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban tömörült öt országos párt (Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt, Magyar Kommunista Párt, Nemzeti Parasztpárt, Polgári Demokrata Párt és Szociáldemokrata Párt) vehet részt.

Budapecsten minden közigazgatási terület, egyébként minden város, illetőleg község alkot egy választókerületet.

¹⁴ A Bibó István által kimunkált tervezetet a koalíciós pártok korrekciós javaslatát figyelembe véve Erdei Ferenc 1945. augusztus 22-én terjesztette a Minisztertanács elé. (Minisztertanács Irattára. Minisztertanácsai jegyzőkönyvek 1945. augusztus 22.) A budapesti községi választásokról intézkedő kormányrendelet (7460/1945.sz.) a *Magyar Közlöny* 1945. szeptember 1-jei számában jelent meg. (Litván György vagy S. Varga Katalin megjegyzése.)

Minden választókerület szavazókörökre oszlik. A szavazókörök határait a polgármester, illetőleg a községi előljáróság javaslatára a választási bizottság (20. §) állapítja meg úgy, hogy egy szavazókörre kb. 1000. szavazó essék.

3.§

- (1) Budapest székesfőváros közönsége 240 törvényhatósági bizottságot választ, és pedig
az I. kerület 4 tagot,
a II. kerület 13 tagot,
a III. kerület 14 tagot,
a IV. kerület 16 tagot,
az V. kerület 19 tagot,
a VI. kerület 23 tagot,
a VII. kerület 31 tagot,
a VIII. kerület 32 tagot,
a IX. kerület 19 tagot,
a X. kerület 18 tagot,
a XI. kerület 14 tagot,
a XII. kerület 13 tagot,
a XIII. kerület 15 tagot,
a XIV. kerület 19 tagot.
- (2) a 45 000 lakoson felüli megyei városok közönsége 80 képviselőtestületi tagot választ.
- (3) A 45 000 lakoson aluli megyei városok, valamint a 30 000 lakoson felüli községek közönsége 60 képviselőtestületi tagot választ.
- (4) 10 000–30 000 lakosú községek közönsége 30 képviselőtestületi tagot választ.
- (5) A 10 000 lakoson aluli nagyközségek közönsége 24 képviselőtestületi tagot választ.

II. fejezet

Választójogosultság és választhatóság

4.§

- (1) Törvényhatósági bizottsági, illetőleg képviselőtestületi választójoga van minden magyar állampolgárnak, aki a választói névjegyzék összeállításának évében életének huszonegyedik évét betölti és állandó lakása a szóban levő község területén van.
- (2) Választójogosultság szempontjából magyar állampolgárnak kell tekinteni – ellenkező adat híján – azt, aki Magyarország 1918. október 31-i területén belül született és Magyarország 1937. december 31-i határán belül lakik.

5.§

A választójogból ki van zárva:

1. aki gondnokság alatt van, vagy kiskorúsága meg van hosszabbítva,
2. aki elmebeteg, még ha nem is áll gondnokság alatt,
3. akit politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésére jogerősen elítéltek, az ítéletben meghatározott idő alatt, kivéve azokat, akiket 285/1945. M.E. számú rendelet alapján rehabilitálni kell,
4. aki jogerős népbíróági ítélet, vagy népbíróság hatáskörébe tartozó bünvádi eljárás hatálya alatt áll, úgyszintén az is, aki ellen a bünvádi eljárás ugyan még nem indult meg, de kétséget kizáró módon megállapítható, hogy a népbíráskodásról szóló rendeletekben felsorolt bűncselekmények valamelyikét elkövette,
5. aki rendőri felügyelet alatt áll, vagy rendőrhatalósági őrizetben (internálva) van,
6. akinek földbirtokát a megyei földbirtokrendező tanács, illetőleg az Országos Földbirtokrendező Tanács elkobozta,
7. aki a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz jutásáról szóló 600/1945. M. E. számú rendelet 5.§-a értelmében hazaárulónak, háborús, vagy népellenes bűnösnek minősül,
8. aki az 529/1945. M. E. számú rendelet 3. és 6. §-ában említett egyesületnek, pártnak, vagy szervezetnek vezetője volt, kivéve, ha e tisztéről még 1941. június 22. előtt lemondott és azt követően antifasiszta magatartást tanúsított, aki a Vitézi Széknél bármilyen tisztséget viselt, kivéve, ha 1941. június 22-ét követően antifasiszta magatartást tanúsított,
9. akire nézve az 3820/1945. M.E. számú rendelet szerinti bizottság megalapította, hogy a Volksbundnak vezetője, tagja, vagy támogatója volt, vagy akiről ennek híján is kétséget kizáróan megállapítható, hogy német fegyveres alakulatnak, Volksbundnak vagy Hitlerjugendnek tagja volt vagy régi német hangzású nevét újból felvette,
10. akivel szemben az idevonatkozó rendeletek alapján megalakított bármelyik igazoló bizottság feddével súlyosabb határozatot hozott,
11. a volt m. kir. csendőrségnek az a tagja, aki az 1690/1945. M. E. számú rendelet alapján lefolytatható különleges igazoló eljárásnak nem vetette alá magát.

6.§

Törvényhatósági bizottsági, illetőleg képviselőtestületi tag az lehet, akinek a választás időpontjában választójoga van – tekintet nélkül arra, hogy a választói névjegyzékbe fel van-e véve – és a választás évében 21. életévét betölti.

III. fejezet

Választási biztos, összeíró, választási és szavazatszedő bizottságok

7.§

A belügyminiszter egész Nagy-Budapest területére választási biztost nevez ki, akinek feladata a választás technikai lebonyolításának (bizottságok megalakulása, helyiségek biztosítása, nyomtatványok előállíttatása, stb.) a megszervezése.

8.§

(1) Választókerületenként összeíró bizottságokat, szavazókörönként – a szavazókörben lakó személyekből – szavazóköri összeíró bizottságokat kell alakítani, melyek utóbb választási illetőleg szavazatszedő bizottságokká alakulnak át. E bizottságok megalakulására az 1080/1945. sz. rendelet ...§- a az irányadó, azzal az eltéréssel, hogy tisztviselő tagot a bizottságba nem kell behívni. A bizottságok megalakulására, ügyrendjére és határozathozatalára nézve is az 1080/1945. sz. rendelet rendelkezéseit kell alkalmazni.

9.§

(1) Az összeíró bizottság tagjai esküt (fogadalmat) tesznek. Az eskü (fogadalom) kivételre illetékes személyt a polgármester, községi előljáróság küldi ki.

(2) Az eskü szövege a következő:¹⁵

10.§

Az összeíró bizottság segédszemélyeit az összeíró bizottság alkalmazza. Díjazásukról az illetékes önkormányzat gondoskodik.

IV. fejezet

Választói névjegyzék

11.§

(1) A szavazóköri összeíró bizottságok megalakulásuk után haladéktalanul elkezdi a választói névjegyzék összeállítását.

(2) A választói névjegyzék összeírása számlálólapok útján történik. A számlálólapok szövegét, mely a választójogosultság megállapítására szükséges személyi adatokra vonatkozóan tartalmaz kérdéseket, a belügyminiszter rendelettel állapítja meg.

¹⁵ A munkapéldány az esküszöveget nem tartalmazza.

- (3) A számlálólapokat az összeíró bizottságok a ház megbízottak útján küldik széjjel.

12.§

- (1) A számlálólapot sajátkezűleg kell kitölteni és a vallomást sajátkezű aláírással kell megerősíteni.
- (2) Azok helyett, akik a számlálólapot testi fogyatkozás miatt, vagy más okból sajátkezűleg kitölteni és aláírni nem képesek, a számlálólapot az illető egyén viszonyait ismerő hozzátartozója, munkaadója, alkalmazottja, vagy szomszédja is kitöltheti. Az, aki a számlálólapot más helyett tölti ki, köteles azt saját nevével aláírni és az illető egyénhez való viszonyát, valamint a számlálólap sajátkezű kitöltésének és aláírásának akadályát feltüntetni.
- (3) A számlálólap bármilyen hazai nyelven kitölthető.

13.§

A kitöltött számlálólapokat a ház megbízott, ill. az erre kijelölt személy összeszedi és aláírja, amivel az általa ismert vagy ismerhető adatokat egyben tanúsítja is. Tartozik ezenfelül a számlálólapokon az 5.§-ban foglalt és tudomása szerint fennálló valamilyen kizáró ok fennállását a tények megjelölésével megjegyezni. Ezek megtörténte után az összes számlálólapot összesítő jegyzék kíséretében haladéktalanul a szavazóköri összeíró bizottságnak adja át.

14.§

Az összeíró bizottság a neki beterjesztett számlálólapokon az ott feltüntetett adatok helyességét hivatalból vizsgálja felül. Megkereséseinek minden hatóság, közhivatal, közhivatalnok, lelkész, nyilvános jellegű intézmény, egyesület, alapítvány és nyilvános számadásra kötelezett vállalat 48 órán belül eleget tenni köteles.

15.§

- (1) A szavazóköri összeíró bizottság az összegyűjtött számlálólapok és a tudomására jutott adatok alapján egyenként összeállítja a szavazókörhöz tartozó házak választói névjegyzékét három példányban, melyek közül kettőt a számlálólapokkal együtt a választókerület összeíró bizottságának küld meg, egyet pedig a házak kapuibán való állandó kifüggesztés végett.

Az összeíró bizottság az összegyűjtött számlálólapok és a tudomására jutott adatok alapján összeállítja a község, illetőleg választói kerületek utcáit és tereit abc sorrendben, az ezekben lévő házakban házszámok szerint és a házakban lakó választási jogosultsággal bírókat pedig abc sorrendben írja össze. Az egyes házak választói jogosultsággal bíró lakóiról külön névjegyzéket is készít és ezeket

a névjegyzékeket megküldi Budapesten a kerületi elöljáróságoknak, a többi városban és községben a polgármesteri, illetőleg községi elöljáróságnak, valamint házanként a házmegbízottnak, ilyen nemlétében a házfelügyelőnek, vagy az ott lakó háztulajdonosnak kézbesíti ki.

(2) Az összeíró bizottság a házankénti névjegyzékek alapján oly módon állítja össze a választókerület választói névjegyzékét, hogy a községek, illetőleg választói kerületek utcáit és tereit abc sorrendben, az ezekben lévő házakat házszámok szerint és a házakban lakó választási jogosultsággal bírókat pedig abc sorrendben tünteti fel, azután pedig Budapesten a kerületi elöljáróságokon, a községekben pedig a városházán, illetőleg községházán, valamint a választásban részt vevő pártok helyiségeiben 8 napra közszemlére teszi. A közszemlére tételt meghirdeti.

(3) A közszemlére tett névjegyzéket bárki megtekintheti és lemásolhatja.

16.§

Az összeíró bizottság a már összeállított választói névjegyzékből is bármikor törölheti azt, aki a 4–5.§-ok szerint választói jogosultsággal nem bír, vagy időközben meghalt. Nem kell törölni a választói névjegyzékből azt, aki lakóhelyéről vagy a választói névjegyzék összeállítása és a választás időpontja között elköltözött.

17.§

A választói névjegyzék ellen, valamint az előző § alapján történő törlés ellen saját személyét illetően a közszemlére tétel megkezdésétől, illetőleg törléstől számított 15 napon belül mindenki felszólalhat, más személyét illetően pedig az szólalhat fel, aki a választói névjegyzékbe – bármely választókerületben – fel van véve. Ha a felszólamló még egyáltalán nem töltött ki számlálólapot, az összeíró bizottságnál igényelhet számlálólapot s azt nyújtja be. Ha már kitöltött számlálólapot, úgy köteles felszólalását indokolni és lehetőleg mellékelni, illetőleg bemutatni azokat az okirati bizonyítékokat, amelyeknek megszerzése módjában állhat, azokra a bizonyítékokra pedig, amelyeknek megszerzése nem állna módjában, akként köteles felszólalásában utalni, hogy azok feltalálhatók, vagy beszerezhetők legyenek.

18.§

A felszólamlások felett a központi összeíró bizottság határoz és határozata ellen a további jogorvoslatnak helye nincsen. Az összeíró bizottság a választói névjegyzéket a határozatnak megfelelően helyesbíti és a helyesbítéseket közszemlére teszi 8 napra mindazokon a helyeken, ahol a választói névjegyzék közszemlére volt téve.

18 a.§

Az ilyen módon véglegessé vált választói névjegyzék alapján az összeíró bizottság – szükség esetén a szavazóköri bizottságoknak és azok segéderőinek bevonásával – minden egyes választó részére szavazói igazolványt állít ki, melynek száma azonos a választói névjegyzék sorszámaival.

V. fejezet

A választások kitűzése és előkészítése

19.§

A választásokat a belügyminiszter valamely munkaszüneti napra – egész Nagy-Budapesten egy időben – tűzi ki. A választás kitűzését a hivatalos lapban, továbbá falragaszokon vagy a helyileg szokásos vagy lehetséges módon ki kell hirdetni. A hirdetménynek tartalmaznia kell a választás napját, valamint arra vonatkozó felhívást a pártokhoz, hogy jelöltjeiket megfelelő időben közöljék a választási bizottsággal.

20.§

- (1) Minden választókerületben a választói névjegyzék lezárásával – ha ebben az időpontban a választás már ki van tűzve – az összeíró bizottság választási bizottsággá alakul át, melynek feladata a választókerület területén a választásban részt vevő listák összeállítása, közhírré tétele, a választás irányítása, a választókerület szavazási eredményeinek megállapítása.
- (2) A bizottságok helyiségét, valamint elnökének, helyetteseinek és tagjainak nevét falragaszokon haladéktalanul közhírré kell tenni.

21. §

- (1) A szavazóköri összeíró bizottságok a választási bizottság megalakulásával egyidejűen szavazatszedő bizottsággá alakulnak, melyeknek feladata a szavazás előkészítése, lebonyolítása, a szavazatok összeszámlálása és a választási bizottsághoz való továbbítása.
- (2) A választási bizottság a választói névjegyzék egy példányát a megfelelő szavazatszedő bizottságnak küldi meg.

22.§

A választási és szavazatszedő bizottságok tagjai ugyanabban a választókerületben képviselőjelöltek nem lehetnek.

23.§

- (1) A pártok legkésőbb egy héttel a választás kitűzött napja előtt, déli 12 óráig kötelesek a választási bizottság elnökénél vagy helyettesénél képviselő-és pótképviselőjelöltek listáját benyújtani. Ugyanannyi pótképviselő-jelöltet kell a listába felvenni, mint amennyi képviselőjelöltet.
- (2) A pártok által benyújtott listának tartalmaznia kell a jelöltek és pótelöltek családi és utónevét, korát, állását (foglalkozását) és lakhelyét. Az egyes jelöltek sorrendjét arab számokkal kell megjelölni. Fel kell azonkívül tüntetni a párt helyi (kerületi) városi, községi megbízottjának és helyettesének nevét, valamint pontos címét, akik a bizottság felé a párt hivatalos kiküldöttjei. Csatolni kell a jelöltek és pótelöltek sajátkezüleg aláírt nyilatkozatát arról, hogy a jelölést elfogadják.
- (3) A benyújtott listákat a pártok országos vezetőségének kell hitelesítenie. A megfelelőleg nem hitelesített listákat a választási bizottság elnöke visszautasítja. A bizottság különlegesen indokolt esetben a benyújtás határidejét 24 órával meghosszabbíthatja.
- (4) A választási bizottság a lista benyújtásának igazolása céljából kérelemre igazoló felzetet ad ki.

24. §

A listák sorrendjét Budapest I. kerületének választási bizottsága a listák benyújtási határideje után legkésőbb 12 órával sorsolással állapítja meg. Az így nyert sorszámok, amelyeket a sorsolást követő napon a hivatalos lapban közölni kell, érvényesek az összes többi választókerületben is.

25. §

A választási bizottság elnöke a listák benyújtása határidejének letelte után haladéktalanul, de legkésőbb a választás időpontja előtt négy nappal a benyújtott listákat falragaszok útján közzéteszi. Az előző § szerint megállapított sorrendben, teljesen egyforma nyomással kell feltüntetni, s egyidejűen közhírré tenni a választás napját, annak kezdeti időpontját és záróját, a szavazókörök határait és a szavazóhelyiségeket. A hirdetményben fel kell hívni a választók figyelmét arra, hogy a szavazás alkalmával személyazonosságukat igazolniuk kell.

26. §

- (1) Két vagy több politikai párt választókerületenként közös listával indulhat. Ebben az esetben minden képviselő-és pótképviselőjelölt neve mellett pártját is fel kell tüntetni.

- (2) Két vagy több politikai párt választókerületenként megegyezhet a jelölő listák kapcsolásában is.
- (3) A közös listát, vagy listakapcsolást a listák benyújtásának határidejéig kell a választási bizottság elnökénél vagy helyettesénél bejelenteni, amiről az kérelemre ugyancsak igazoló felzetet ad.
- (4) A közös lista vagy a kapcsolás érvényességéhez a lista közösségben, vagy a kapcsolásban részt vevő pártok választókerületi megbízottjainak, vagy helyetteseinek aláírása és az országos pártvezetőség hitelesítése szükséges.
- (5) A közös lista vagy a kapcsolás tényét a listákat tartalmazó falragaszokon fel kell tüntetni.

VI. fejezet *A szavazás*

27.§

A szavazás szavazóköronként történik s a kitűzött napon reggel 8 órakor kezdődik és 20 órakor végződik.

28.§

A szavazóhelyiséget és az azokhoz szükséges kellékeket Budapesten a kerületi előljároság, városokban a polgármester, a községekben a községi előljároság bocsátja rendelkezésre.

Minden politikai pártnak, mely a választókerületben a választáson részt vesz, jogában áll minden szavazóhelyiségbe két-két bizalmi embert küldeni. A pártok bizalmi emberei a szavazás alatt foganatosított intézkedések ellen óvást emelhetnek. Amennyiben a szavazatszedő bizottság az óvásnak nem ad helyt, az óvást a választási bizottságnál lehet megismételni, amely még a választás tartama alatt azonnal és végérvényesen határoz.

29.§

- (1) szavazóhelyiségbe a szavazatszedő bizottság tagjai, a választási bizottság tagjai, a szavazatszedő bizottság által alkalmazott segéderők, a pártok bizalmi emberei és azok a szavazók léphetnek csak be, akiknek a szóban lévő szavazóhelyiségben kell szavazatukat leadniuk.

A szavazóhelyiségben tíznél több szavazó egyszerre nem tartózkodhat. A választóknak a szavazat megtörténte után a szavazóhelyiséget el kell hagyniuk.

- (2) A szavazóhelyiség épületében választási agitációt kifejteni nem szabad.
- (3) A rend fenttartásáról a választási bizottság elnöke gondoskodik, akinek megfelelő számú rendőrt kell rendelkezésre bocsátani.

30.§

A szavazás a hivatalosan előállított és borítékba zárt szavazólapokon történik. A szavazólapokon az egyes pártok által ajánlott jelöltek és pójelöltek neveit külön-külön lajstromban, és pedig a 22.§ szerint megállapított sorrendben kell feltüntetni.

32.§

A szavazás nem egyes jelöltekre, hanem egyes listákra történik oly módon, hogy a szavazó azt a listát, melyre szavazni óhajt, kereszttel megjelöli.

33.§

Először a szavazatszedő bizottság tagjai szavaznak, utána pedig érkezésük sorrendjében a választók. A választási bizottság tagjai, segéderői és a pártbizalmiak, a választási elnök által erre kijelölt időben saját szavazóköriükben, de soron kívül szavazhatnak.

34.§

Csak az szavazhat, aki felmutatja a szavazóigazolványát és a választó névjegyzékben szerepel.

A szavazás megtörténtét a bizottság a választói névjegyzéken feltünteti.

35.§

A szavazás úgy folyik le, hogy először a szavazatszedő bizottság két tagja megállapítja a szavazó személyazonosságát és átveszi a szavazó igazolványát és egyeztetni a választói névjegyzékkel. Utána az elnök átadja a szavazónak a szavazólapot és a borítékot. A szavazólapot a szavazó zárt szobában, vagy elrekesztett fülkében ahová más betekintést nem nyerhet, a megfelelő lista megjelölésével a borítékba helyezi, azután pedig a lezárt borítékot a bizottság előtt a szavazóurnába teszi.

36.§

Amennyiben a választó személyazonosságát kívánatra igazolni nem tudta, joga van a szavazás lezárása előtt személyazonosságát igazolni és szavazni.

37.§

(1) A szavazásból a szavazatszedő bizottság kizárja azt,

- a, aki személyazonosságát kellőképpen igazolni vagy szavazói igazolványát felmutatni nem tudja,
- b, akivel szemben okirati bizonyíték áll fenn arra nézve, hogy nincs, vagy elvesztette választási jogosultságát.

- (2) Kizárást a bizottság minden tagja, valamint a pártbizalmiak indítványozhatnak, éspedig mindaddig, ameddig a választó szavazólapját az urnába bele nem helyezte. Az indítvány felett a szavazatszedő bizottság határoz.
- (3) Akiket a szavazatszedő bizottság a választásból kizár, azokat a választói névjegyzéken feljegyezi és a feljegyzést a szavazatszedő bizottság elnöke aláírja. A kizárást kimondó határozat ellen szóbeli felszólamlásnak van helye a választási bizottsághoz, amely még a szavazás tartalma alatt azonnal és végérvényesen határoz. Amennyiben a választási bizottság a szavazó szavazati jogát a záróra után állapítja meg, akkor szavazatát a szavazatszedő bizottság a záróra után, de legkésőbb a választás napjának 22. órájáig köteles elfogadni.

37.*§

Ha a szavazás időtartama lejárt, a szavazóhelyiséget be kell zárni. Azok a szavazók, akik az ajtók bezárásának időpontjában a szavazóhelyiségben, vagy annak a bizottság által meghatározott előterében tartózkodnak, szavazólapjaikat még leadhatják. E szavazatok leadása után a bizottság elnöke a szavazást lezártnak jelenti ki. Szavazatot a szavazás lezárása után – az előző §-ban szabályozott esettől eltekintve – nem lehet elfogadni.

38.* §

Minden szavazatszedő bizottság a szavazás lefolyásáról jegyzőkönyvet készít. A jegyzőkönyvben fel kell jegyezni:

- a) a szavazás helyét és napját
- b) a szavazatszedő bizottság tagjainak, a pártok bizalmi embereinek nevét,
- c) a szavazás kezdetét,
- d) a szavazás lezárásának időpontját,
- e) kizárt választók számát,
- f) a szavazás közben előfordult fontosabb mozzanatokat, az elnök esetleges határozatait és a csend és rend érdekében tett intézkedéseket,
- g) valamint mindazon panaszokat és körülményeket, amelyeknek felvételét bármelyik pártbizalmi kívánja.

* A 37 §. másodszer elszámolás.

VII. fejezet

A szavazatok összeszámlálása

41. §

A szavazás lezárása után a szavazatszedő bizottság tagjain kívül csak a segéderők és a pártbizalmiak maradhatnak a szavazóhelyiségben.

42. §

A szavazatszedő bizottság a jegyzőkönyv elkészítése után nyomban megkezdí a szavazatok összeszámlálását és mindaddig megszakítás nélkül együttmarad, amíg a szavazatok számlálását be nem fejezi.

43. §

A szavazólapon történt kihúzások, megjegyzések, feltételek, a szavazatok érvényességét nem érintik, feltéve, ha kétségen kívül megállapítható, hogy a szavazás melyik lajstromra történt.

44. §

Ugyanegy borítékba helyezett több szavazólap akkor, ha valamennyin ugyanaz a lajstrom van megjelölve, egy szavazatnak számít.

45. §

A leadott szavazatok semmisek és a választás eredményének megállapításánál nem vehetők figyelembe, ha

1. a szavazólapot nem hivatalos borítékban adták le, vagy nem hivatalos szavazólapot használtak,
2. ha nem állapítható meg, hogy a választás melyik lajstromra történt,
3. ha ugyanabban a borítékban több szavazólap találtatott és azokon különböző lajstromok vannak megjelölve.

46. §

(1) A borítékok kiürítésénél az érvénytelen szavazatokat azonnal félre kell tenni. Az érvényesen leadott szavazólaokat pártok szerint kell osztályozni és megszámlolni.

(2) Az egyes szavazatok érvényessége, valamint a számlálás módja tekintetében a szavazatszedő bizottság tagjai és a pártok bizalmijai a szavazat feljegyzése előtt óvást emelhetnek. Az óvás felett a szavazatszedő bizottság végérvényesen határoz. Határozata ellen a bizottság tagjai és a pártok bizalmi emberei felszólamlással élhetnek a választási bizottsághoz, azonban a szavazatok összeszámlálását ez okból megszakítani nem lehet.

47. §

A szavazatok összesámlálásáról a választásnak a választókörön belül való eredményéről a szavazatszedő bizottság jegyzőkönyvet vesz fel, amelyben feltüntetni a pártonként leadott érvényes szavazatok számát, valamint az érvénytelen szavazatok számát, a benyújtott óvások folytán hozott határozatokat egyenként, valamint az ezek ellen benyújtott felszólamlásokat.

48. §

A szavazatszedő bizottság a jegyzőkönyv lezárása után a pártonként csoportosított, valamint külön kezelt érvénytelen szavazólapokat az urnákba visszahelyezi, azokat lepecsételi és a választói névjegyzék, valamint a szavazatok összesámlálásáról felvett jegyzőkönyv eredeti példányát haladéktalanul a választási bizottsághoz juttatja.

VIII. fejezet

A választás eredményének megállaptása és kihirdetése

49. §

A választási bizottság a szavazatok érvényessége és összesámlálása tárgyában beadott felszólamlások felett végérvényesen dönt, majd a szavazatokat a szavazatszedő bizottságok jegyzőkönyvei alapján összesíti.

50. §

A választási bizottság elnöke a szavazatok összesítése után a bizottság tagjainak és a pártok bizalmi embereinek a jelenlétében a szavazási iratokat, a szavazólapokat, a választói névjegyzékeket és a szavazókörök jegyzőkönyveit összecsomagolja és lepecsételi, s az így lepecsételt iratokat megőrzés végett Budapest székesfőváros polgármesterének küldi meg.

51. §

(1) Minden választókerületben az egyes pártokat a rájuk esett szavazatok arányában, az egyes jelölteket pedig pártonként a listán feltüntetett sorrend szerint illeti meg a törvényhatósági bizottsági, illetőleg képviselőtestületi tagság.

(2) A szavazatok arányát úgy kell meghatározni, hogy a választókerületben leadott szavazatok számát el kell osztani a választókerületben választandó képviselők számával. Ahányszor az így nyert hányados az egyes listák által nyert szavazatok összegében benne foglaltatik, annyi tagsági hely jut a szóban levő listának. A fennmaradó tagsági helyek a fennmaradó töredékszavazatokat elnyert listákat illetik a töredékszavazatok nagyságának sorrendjében.

(3) Lajstromkapcsolás esetén az összekapcsolt listán induló pártok töredékszavazatait a töredékszavazatok számbavétele előtt külön kell összegezni és amennyiben ezek együtt kiteszik a választási hányadost, ennek megfelelően még egy megbízást kap az a part, amelyiknek több töredékszavazata volt. A választási hányadoson felül még fennmaradt töredékszavazatokat viszont a másik part javára kell beszámítani.

52. §

A választási bizottság a választás eredményét az előző § szerint megállapítja, nyilvánosan kihirdeti s egyidejűen a megválasztott képviselők és pótképviselők részére megbízóleveleket állít ki és ad át.

53. §

A szavazatok összesítéséről és a választás eredményéről a választási bizottság jegyzőkönyvet vesz fel, amelyben feltünteti a pártonként leadott érvényes és érvénytelen szavazatok számát, a megválasztott képviselők és pótképviselők neveit, továbbá a kihirdetés időpontját és a megbízólevelek átadásának a tényét. A jegyzőkönyvnek egy példányát az érdekelt város polgármesterének, illetőleg községeknél a községi elöljáróságnak kell megküldeni.

54. §

Ha ugyanazt a személyt Budapesten több választókerületben választották meg, akkor az eredmény kihirdetésekor vagy legkésőbb az eredmény kihirdetésétől számított 8 napon belül köteles nyilatkozni a vonatkozó választási bizottságok elnökeinél, hogy mely kerületben fogadja el a megbízást. A bizottság erről a szükséghez képest pótyegyzőkönyvet vesz fel, melyet ugyancsak a polgármesternek, községi elöljáróságnak küld meg.

*VIII.*fejezet*

A választások érvényessége feletti döntés

55. §

(1) A választások érvényessége felett a Választási Tanács határoz, amelyet az 1080/1945. M.E.sz. rendelet ...§-ának megfelelően a belügyminiszter alakít meg a pártok országos vezetőségének és a szakszervezeti tanács vezetőségének kiküldése alapján, úgy azonban, hogy tisztviselő tagot kiküldeni nem kell.

*A számozás hibás

(2) A Választási Tanács ügyrendjére és határozathozatalának módjára nézve az 1080/1945.M.E.sz. rendelet rendelkezéseit kell megfelelően alkalmazni.

(3) A Választási Tanács elhelyezéséről, költségeiről, a segédszemélyzetéről a belügyminiszter gondoskodik.

56. §

A panaszokat a választás eredményének kihirdetését követően 15 nap alatt kell benyújtani a Választási Tanácsnál. Panaszt csak a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban részt vevő demokratikus pártok országos vezetősége nyújthat be.

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS TÖRTÉNELMI ÖRÖKSÉGÉRŐL¹⁶

Ma sem ment ki még a divatból az a jellegzetes fasiszta elképzelés, hogy súlyos problémák megoldásához nem kell más, mint bizonyos kemény tilalmak felállítása és drákói büntetések kilátásba helyezése. Ennek a szűklátókörű beállításnak az örökségtől különösen a közigazgatásba került laikusoknak kell magukat megtartóztatniuk. Azok ugyanis, akik azelőtt csupán mint felek tapasztalták saját bőrükön a közigazgatás elégtelenségének a különböző tüneteit, könnyen hajlanak arra, hogy merőben ezeket a tüneteket akarják kiirtani. Ne képzeljük, hogy a protekció vagy a feketézés vagy az aktatologatás egyik napról a másikra megszüntethető azzal, hogy a feketézőket halállal, a protekciózókat fegyházzal és az aktatologatókat állásvesztéssel büntetjük. Igenis szükség lehet kemény büntetésekre, de mielőtt egy-egy tilalmat felállítunk és büntetéssel fenyegetünk, meg kell néznünk, hogy magának a hibás szervezésnek, az eltorzult életviszonyoknak és az egyes emberek hibáján kívül levő helyzeteknek mik azok az adottságai, amelyek egyes, esetleg nem is rossz szándékú embereket arra visznek, hogy feketézzenek, protekciózzanak és aktákat tologassanak. Mindig először ezeket az adottságokat, vagyis a bajok gyökerét kell reformálni és csak ezután állhatunk elő kemény büntetésekkal.

*

A jogegyenlőség biztosítására különösen szükség lehet olyankor, amikor nem egyenlő társadalmi vagy gazdasági feltételekkel induló felekkel vagy érdekeltekkel áll a közigazgatás szemben. Ilyen esetben nem megoldás az, ha egyszerűen megfordítjuk a régi rendszert, mely az erősebbek javára csinált öletszerű kivételezést, s most mi ugyanazt az azelőtt hátrányosabb helyzetben levők javára csináljuk. Egy olyan beállítás tehát, amely ma az azelőtt előnyben részesített „jólöltözött” emberek helyett most ellenkezőleg, „rosszul öltözött” emberek javára kivételezne, gyakran csak az értelmiségi dolgozók és a fizikai dolgozók közötti ellentét mélyítésére volna jó, ugyanakkor azonban a társadalmilag és gazdaságilag erősebbek viszont kerülő utakon még rombolóbb hatással érvényesítenék a maguk nagyobb befolyását.

¹⁶ Vadas György kommunista politikus szakmai munkájához fűzött vélemény, kézirat.

A jogegyenlőség biztosítása e vonatkozásban sokkal inkább azt kívánja, hogy az egységes és szilárd eljárási alapelveknek és a kiegyenlítő méltányosságnak az uralmát próbáljuk megfelelő technikai módszerekkel, például egyeztető, békéltető vagy elosztó bizottságokkal elérni. Lakásügyekben például be lehet vezetni olyan állandó ülnökök, tanácsadók vagy bizottsági tagoknak a bevonását, akik egyenlő feltételek mellett képviselnék az értelmiségi dolgozók, a gyári munkások, kisiparosok, magasabb tisztviselők, nyugdíjasok, háztartási alkalmazottak stb., stb. különbözőféle érdekeit.

Ugyanilyen helyzetnek nemcsak a közigazgatásnak a felekkel való viszonyában, hanem a közszolgálati alkalmazottak egymás közötti viszonyában is adódnak. Ha eddig valahol panasz volt arra, hogy például beszerzési előnyökből a főnökök jobban részesülnek, mint a beosztottak, és a tisztviselők jobban, mint az altisztek, akkor nem az a megoldás, hogy ezentúl az altisztek javára kivételezzünk, hanem példának okául egy olyan bizottsági eljárást vezessünk be, amelyben a tisztviselők vagy azokon belül a különböző kategóriák (fogalmazók, számvevőségiek, segédhivataliak) és altisztek egyenlő lábon és egyenlő feltételek mellett részt vehetnek az ellenőrzésben és a szétosztásban.

*

A korrupció komoly eseteiben – megvesztegetés vagy panama esetén – a szemérmesség és egymás kímélése a közösség elleni bűn.¹⁷

Másik oldalon azonban vigyáznunk kell arra, hogy a korrupció üldözése közben ne essünk ismét a tüneti kezelés tévedésébe és ne próbáljunk ott dolgozni elrettentő büntetésekkel, ahol a szabálytalanságok vagy visszaélések oka sokkal inkább a helytelen szervezés, mint a személyes rosszakarat. Ebben a vonatkozásban kell megítélnünk a *protekció* sokat tárgyalt kérdését is. A magyar közigazgatás szellemének rettenetes betegsége ez, mely gyakorlatilag lassan oda vezet, hogy a közönséges „utcáról bejött” fél úgyszólván semmit gyorsan és eredményesen nem tud elintézni, a valamiféle ismeretség címén fellépő fél pedig mindenféle könnyítésekkel találkozik. Ne képzeljük, hogy ezen a betegségen tilalmakkal és büntetésekkel lehet segíteni. Hiába tiltjuk meg a közalkalmazottaknak, hogy a feleket vagy ügyvédek bizonyos ügyben fogadjanak, hogy közbenjárást meghallgassanak, és hiába helyezünk kilátásba legkülönbözőbb büntetéseket a közbenjárók ellen. Az ilyenfajta jogszabályokat éppúgy nem lehet komolyan keresztülvinni, mint ahogy nem lehet jogszabályokkal megtiltani az embereknek azt, hogy flörtöljenek, vagy kétértelmű adomákat meséljenek. Ha a protekciót

¹⁷ A kéziratban a mondat így szerepel: A korrupció komoly eseteiben megvesztegetésről vagy panama esetén, ott a szemérmesség és egymás kímélése a közösség elleni bűn.

üstökön akarjuk fogni, akkor tudnunk kell azt, hogy a protekció szükségképpen a *rossz közigazgatásnak* a kinövése, s éppen ezért bármilyen furcsán hangzik is, az egyes ember számára éppen arra szolgál, hogy a közigazgatás rosszságát maga számára úgy enyhítse, ahogy tudja. Értelmetlenség tehát a protekciót üldözni, de a közigazgatást úgy hagyni, amilyen volt: az embereket ezáltal megfosztjuk attól az eszköztől, amivel a közigazgatást a maguk számára megpróbálják elviselhetővé tenni anélkül, hogy bármit adnánk a helyébe. A protekciós eljárás, ha megnézzük közelebbről, tulajdonképpen nem más, mint az a fajta *közvetlen, gyors és eredményes* eljárás, amit a jó közigazgatásnak *minden* ügyben alkalmazni kellene tudnia. Nincs visszataszítóbb látvány, mint az, mikor a protekció ellen kiadott drákói jogszabályok jegyében keményen üldözzük a kisemberek javára is szolgáló tömeges protekciót, de ugyanakkor tehetetlenek vagyunk az igazi hatalmasok részéről fellépő protekcióval szemben.

A protekciónak igazi ellenszere kettő van. Ahol a protekció egyszerűen az ügyek tologatásából és rendezetlenségéből származik, ott helyes szervezéssel, a bajok gyökerének a megkeresésével, munkaerők megfelelő csoportosításával stb., stb. kell segítenünk. Ott viszont, ahol a protekció gyökere abban áll, hogy a közigazgatás kénye-kedve szerint, *kegyosztásképpen* dönt különféle engedélyek, előnyök és javak kiosztása tárgyában, ott a kivételezést, a korrupciót leginkább azzal előzhetjük meg, hogyha az engedélyezés, illetőleg a felosztás szempontjait minél gyakorlatibb és részletesebb módon kidolgozzuk, esetleg ahol lehet, a felosztásba az érdekelteket is bevonjuk, az engedélyezések feltételeit világosan és általános érvénnyel szabályozzuk, egyszóval kegyosztó közigazgatás helyett *rendező és szabályalkalmazó* közigazgatást vezetünk be.

*

Ezen a ponton ki kell irtanunk a magyar közigazgatás központi betegségét, ami egyszerű személycserével sajnos egyáltalán nem szűnik meg: meg kell szüntetnünk azt a szellemet, mely a közigazgatást *hatalmi* pozíciónak, *hatalomgyakorlásnak* tekint. A közigazgatás nem hatalmi helyzet, hanem *szolgálat*. A rossz közigazgatás ma is magával vonszolja még az Isten kegyelméből való király és az előtte térden álló alattvaló egymáshoz való viszonyának bizonyos örökségeit: gondoljunk csak azokra az alázatoskodó, bár valójában teljesen üressé vált formulákra, melyekkel kérvényeink és hivatali beadványaink nyelve ma is tele van. A jó közigazgatás ezzel szemben nem a trónusán ülő királynak, hanem a pult mögött álló kereskedőnek a beállítását kell, hogy felvegye: jól ki kell szolgálnia azt a közönséget, amelynek az adójából és munkájából él. A közönséggel való megfelelő viszony erkölcsi alapja nem az, hogy a fél *könyörög* és a közigazgatás *kegyet gyakorol*, de még csak nem is az, hogy a közönség *kér* és a közigazgatás jóakaratóan *segít*, hanem

az, hogy a közönségnek *kívánságai* és *szükségei* vannak, a jó közigazgatás pedig megfelel ezeknek a kívánságoknak és kielégíti a közönség indokolt szükségleteit, egyszóval *szolgálja* a közönséget. Minthogy azonban sajnos az átlagos magyar jogkereső fél egy hosszú ferde nevelés és sok keserű tapasztalat után egyáltalán nincs fölbátorítva arra, hogy a közigazgatással szemben követelni merészeljen, hanem inkább a legnagyobb mértékben gyámoltalan és védtelen a közigazgatás útvesztőjében, ma az is haladás, ha a közigazgatás részéről a *segítés* szándéka érvényesül, persze nem a leereszkedés és a vállveregetés jegyében.

*

A *közhivatalnokok egymás közötti érintkezésében* és a hivatalon belüli szellem kialakításában a leglényegesebb, éppúgy, mint a felek között a *bizalmi viszony* megteremtése. A fegyelmet, a rendet és a pontosságot ne egyes esetekre szóló kicsinyes intézkedésekkel, például rövid eltávozásnak, az épület elhagyásának az engedélyhez való kötésével érjük el, hanem inkább azzal, hogy a munkára, pontosságra és a lelkiismeretességre magunk adunk példát, munkatársainknak általában bizalmat előlegezünk és a szankciókkal csak akkor állunk elő, ha azt látjuk, hogy visszaélnék a bizalommal. Tartsunk a lehetőségekhez képest minél gyakrabban közös megbeszéléseket, lehetőleg ismétlődő időközökben, az egyes kérdések vagy nehézségek megbeszélésére.

A bizalmi légkörnek különös jelentősége van a régi, szakképzett vagy legalábbis szakképzettséget hangsúlyozó tisztviselők és az új, friss demokratikus szellemmel telített vagy legalábbis azt hangsúlyozó tisztviselők egymás közötti viszonyában. Valószínű, hogy az ellentét ott legélesebb és áthidalhatatlan, ahol csak hangoztatásról van szó, de az állítólagos szakképzettség mögött szűk osztályszemlélet és az állítólagos demokrácia frissessége mögött csupán a tudatlanság és a tanulni nem akarás elbizakodottsága húzódik meg. A kívülről jött és csupán gyors kiképzésen átment tisztviselők legfőbb feladata, hogy a régi tisztviselők körében az idegenkedésnek vagy az ellenségeskedésnek a gyűrűjét nyílt, őszinte, de nem állandó fellépéssel egyes pontokon áttörje. Igyekezzék a régi tisztviselők közül személyes kapcsolatokat teremteni azokkal, akiknek igazi komoly és alapos tudásuk van és azokkal, akikben meg van a készség és a megfelelő kedélybeli adottság ahhoz, hogy szűk osztály- vagy hivatali szemléletük korlátai közül kitekintsenek. Vigyázzon arra, hogy üres hetvenkedéssel ne tegye magát nevetségessé, de ugyanakkor ne engedje magát a szakképzettség nagyképűsége által megfélemlíteni! Legyen nyílt és elismerésre kész kedélyű a mások igazával szemben, s ugyanakkor igyekezzék a maga élettapasztalatával és a maga igazával a másféle beállításban felnőtt emberek szemléletét kitágítani. Legyen éber, de ne bizalmatlan. Ne mulasszon el semmi alkalmat arra, hogy ahol és akitől lehet, tanuljon!

A legfőbb cél az, hogy egy bizonyos idő eltöltése után a hivatal ne legyen a számára egy félelmes és áttekinthetetlen szövevény, hanem egy jól kiismert, biztonságosan használt, kézhez álló *munkaeszköz a közösség szolgálatában!*

1945. augusztus

MAGYARORSZÁG ALKOTMÁNYA¹⁸

Magyarország alkotmányáról általában azt szokták megtanulni, hogy történeti alkotmány éppúgy, mint az angol, vagyis nincs egyetlenegy alkotmánylevélben lefektetve, hanem a legrégibb időktől kezdve mind mostanig egymásra rakódva szervesen épült fel. Némileg romantikus beállítás szerint ennek az alkotmánynak a tulajdonképpeni első alaptörvénye a honfoglaló hét vezér vérszerződése, de a kevésbé romantikusok szerint is a magyar alkotmány alapjai az Aranybulláig (1222) mennek vissza. Ezt követően III. Endre alatt már létrejöttek olyan jogszabályok, melyek szerint a király csakis a királyi tanács és az országgyűlés meghallgatásával határozhat, utóbb Zsigmond alatt a városi polgárság is megszerezte azt a jogot, hogy az országgyűlésen képviseltesse magát. Mátyás alatt rakódtak le a nádori intézmény alapjai, mely szerint a nádor a király helyettese mind politikai, mind bíraskodási, mind külpolitikai, mind honvédelmi szempontból. Az 1608. évi törvénycikkek szögeznek le végleg, hogy az országgyűlés alsó és felsőtáblára oszlik, és hogy a nádort az országgyűlés választja. Ezt követően 1790. évi X. tc. mondja ki, hogy a végrehajtó hatalom a királyt, ellenben a törvényhozó hatalom a királyt és az országgyűlést együttesen illeti meg. Az 1848. évi törvénycikkek a felelős parlamenti kormány szervezetét szabályozzák és kimondják a miniszteri felelősség elvét, vagyis azt, hogy a király aktusai csak úgy érvényesek, ha a miniszter azokat ellenjegyzí. Ugyanezek a törvények mondják ki a népképviselőt és az egyenlő teherviselés elvét és szabályozzák a miniszterek parlamenti felelősségre vonásának módját. Az 1867. évi kiegyezési törvények az alkotmány belső rendszeréhez keveset adtak, csupán a nádori állás szüneteltetését mondták ki és szabályozták az Ausztriával közös ügyek, úgymint a külügy és a hadügy kérdéseit. 1886-ban némileg modernizálták a főrendi ház szervezetét, mely azonban megmaradt a főrendű családok képviselőténak. Ehhez az állítólagos szerves történeti fejlődéshez óhajtott kapcsolódni az 1920-ban kialakult jogrend, mely a király helyébe a kormányzót állította, akinek azonban kezdetben nem adta meg az országgyűlés által hozott törvényekkel szemben a vétőjogot. A kormányzót ezen kívül, ellentétben a királlyal, az országgyűlés felelősségre vonhatta.

¹⁸ Ez az írás, és az ezt követő négy Bibó István feljegyzése szerint a Nemzeti Parasztpárt pártiskolája számára készült, s feltehetően valamennyi az ott elhangzott előadások megformált változata.

A nemzetgyűlés egykamarás volt. Utóbb azonban ezek az eltérések fokozatosan megszűntek: 1926-ban némileg modernizálva (érdekképviselési elemekkel kiegészítve) újból felsőház létesült, vagyis kétkamarás országgyűlés, 1938-ban pedig a kormányzó megkapta a király törvényszentesítési (és törvény-visszavetési) jogát, és a királyi felelősségrevonhatatlanságot. Ilyen állapotban volt a magyar alkotmány 1944-ben, amikor a történeti folytonosság megszakadt s az ellenforradalmi kormányzat összeomlott.

Mielőtt a Magyarország alkotmányával kapcsolatos problémákkal szembenézünk, és e vonatkozásban programot csinálunk, szembe kell néznünk a történeti magyar alkotmány közkeletű formulájával. És a szembenézés nem vezethet másra, mint annak a felismerésére, hogy ez a formula 90%-ban illúzió és öncsalás. Magyarországnak van ezeréves alkotmánytörténete, ez azonban van minden fontosabb európai nemzetnek. Történetileg folytonos alkotmánya azonban nincs. Az Aranybullából, melyről az unalomig ismételtük, hogy csak hét évvel fiatalabb az angol Magna Charta-nál, a legújabb időkben nem voltak hatályban mások, mint olyanfajta jogszabályok, hogy senki sem lehet nádor és tárnokmester egyszerre: e jogszabály óriási jelentőségét csak fokozta az, hogy a nádori tisztség betöltése szünetelt, a tárnokmesteri tisztség pedig minden jelentőségét elvesztette. Hasonlóképpen elavultak a Mátyás korabeli nádori törvénycikkek, valamint az 1608. évi törvénycikkek is, úgyhogy Magyarország alkotmánya a 19. század végén végeredményben nem állott másból, mint egy 1890-ben kimondott alapelvből (hogy a törvényhozó hatalom a királyt és az országgyűlést, a végrehajtó hatalom a királyt illeti), a minisztériumról és a miniszteri felelősségről szóló 1848. évi jogszabályokból, a közös ügyekre vonatkozó kiegyezési jogszabályokból, a főrendiház szervezetéről szóló jogszabályból és a mindenkorí választójogi törvényből. Ezt egészítették ki 1920-ban a kormányzói jogköréről szóló jogszabályok, valamint később a felsőház szervezetéről és a választójogról szóló jogszabályok. Ez az egész alkotmány csupán abban különbözött az európai országok szokványos alkotmányaitól, hogy az nem volt egyetlen alkotmánylevélbe foglalva, egyébként azonban elejétől végig írott jog volt, és amely még lényegesebb, a belső történeti és szellemi folytonosságot egyáltalán nem mutatta. Ami történetileg folytonos lett volna a magyar alkotmányban, a rendi szerkezet, az 1848-ban megbukott, 1848-tól 1918-ig élt még valamiféle, csökkenő életerejű folytonossága az 1848-as alkotmányjogi szellemnek, ami azonban 1920 óta történt, különösen a felsőház, a választójog és a kormányzóhelyettesi intézmény terén, az egy minden történeti folytonosság és történeti előzmény nélkül üres toldozás-foldozás volt. Ilyen körülmények között egy történetileg folytonos magyar alkotmányfejlődésről vagy a történeti magyar alkotmány helyreállításáról komolyan beszélni nem lehet.

Ugyanakkor azonban, amikor felismerjük azt, hogy az ezeréves vagy hétszáz éves magyar alkotmány formulája üres öncsalást jelent, meg kell ismernünk a formula mögött rejlő szerényebb, de termékenyebb valóságot is. Ez a valóság pedig az, hogy ezeréves vagy hétszáz éves magyar alkotmány nincs. De van hétszáz éves folytonos törekvés és vágy a szabad magyar alkotmány irányában. A feladat nem a szakadozott és eredendően beteg történeti folytonosság helyreállítása, hanem ennek a hétszáz esztendőös törekvésnek és vágnak beteljesítése. E vonatkozásban nem támaszkodhatunk a magyar alkotmányfejlődés egészére, hanem csupán néhány szerencsés pillanatra, mindenekelőtt az 1848-as törvényekre, melyek eltekintve az államforma (királyság vagy köztársaság) külön tárgyalta kérdésétől, alaptörvényül nagyjában ma is megfelelnek. A magyar alkotmányos élet szabad szellemmel való telítésének igazi feladatköre azonban nem azokon a területeken van, ahol a szó szoros értelmében vett alkotmányjogot szokták tárgyalni, tehát az államfő, a népképviselő és a miniszteri felelősség kérdéseinél, mert ezekben a kialakult európai gyakorlat és az 1848-as törvények szerkezete kb. kielégítő útmutatást nyújtana, hanem sokkal inkább abban, hogy a magyar területi és testületi önkormányzati életet hol és hogyan lehet új élettel megöltetni.

Külön kérdés a parlament egykamarás vagy kétkamarás voltának a kérdése. A kétkamarás rendszer mellett számos, önmagában helyes elméleti adatot fel lehet hozni, azonban demokratikus szempontból csak olyan megoldás kielégítő, ahol a népképviselői kamarán kívülálló második kamara nem feudális és arisztokratikus társadalmi csökevényeknek a gyűjtőhelye, hanem saját maga is demokratikus felépítésű. Demokratikus második kamarát pedig célszerűen csakis úgy lehet építeni, hogy ebben a második kamarában egy ország virágzó területi és testületi önkormányzati élete jut megfelelő kifejezésre. Amíg ilyen nincs és Magyarországon egyelőre nincs, addig helyesebb az egykamarás nemzetgyűlésnél maradni!

1946. január

MAGYARORSZÁG ÁLLAMFORMÁJA

Magyarországnak történetileg kialakult államformája az úgynevezett alkotmányos királyság, amelyhez azonban hozzá kell tenni, hogy külpolitikai és hadügyi vonatkozásban ez a királyság a magyar önállóság relatív fénykorában, a kiegyezés alatt is teljességgel illuzórikus volt, úgyhogy e vonatkozásban sokkal közelebb állt az abszolút monarchiához. Az 1918. évi népköztársaság és az 1919. évi tanácsköztársaság után az 1920. évi I. tc. az államforma kérdését nyitva hagyva a király helyébe kormányzói tiszteet szervezett, mely bizonyos kivételektől (főkegyúri jog, nemesség adományozás) eltekintve a király jogkörét örökölte. Kezdetben nem volt joga a kormányzónak a törvények szentesítését megtagadni és a parlament felelősségre vonhatta, azonban utóbb, 1937-ben e vonatkozásban is a királlyal azonos jogszabályok hatálya alá került. Az 1920. évi I. tc.-nek azt a beállítását, mely még az államforma kérdését nyitottnak tekintette, az ellenforradalmi szellem megerősödésével és végleges berendezkedésével felváltotta az a beállítás, mely szerint Magyarország változatlanul királyság, és nem az államforma kérdése van nyitva, hanem csupán a királyi szék betöltetlen. Az ezt követő fejlődés során az ellenforradalmi Magyarország mind intézményében, mind szellemében igyekezett minél több monarchikus elemet és sallangot felvenni.

Az 1920-ban létesült jogrend 1944. október 15-én tényleg összeomlott és utóbb az ideiglenes nemzetgyűlésnek és ideiglenes nemzeti kormánynak Debrecenben történt megalakulása és nemzetközi elismertetése folytán jogilag is megszűnt, és újrafelvételére már csak azért sem támaszthat semmiféle jogcímet, mert maga is ideiglenes jellegű volt és az államforma végleges rendezéséig szóló hatállyal létesült. Az államforma végleges rendezésének pedig most annál is inkább elkövetkezett az ideje, mert semmi ok nincs arra, hogy az államforma kérdésében tovább kísérletezzünk azzal a félutas és végleges állásfoglalást kikeverülő megoldással, amely az ellenforradalmi Magyarországot jellemezte. Az ellenforradalom számára ugyanis éppen a társadalom feudális és arisztokratikus szerkezetének az érdekében volt szükség arra, hogy a királyság intézményét király nélkül is fenntartsa és az országból király nélkül is szerkezetben és lélekben monarchiát csináljon.

Az államforma elvi kérdésében tehát állást kell foglalnunk; valószínű különben, hogy ez a kérdés hamarosan a politikai érdeklődés középpontjába fog kerülni. Az elvi kérdésben újabb időkben divatba jött azt hangoztatni, hogy nem az államforma a lényeges kérdés, hanem a kormányforma, mert hiszen Anglia és az északi országok királyság mellett is tiszta demokráciát tudtak megvalósítani, ezzel szemben a hitleri Németországot, a Dolfuss Schussnig-féle Ausztriát és a Piłsudski-féle Lengyelországot a köztársasági forma nem akadályozta meg abban, hogy diktatúrák legyenek.

Mindebből csupán annyi igaz, hogy a köztársasági forma önmagában, további mélyebb előfeltételek híján, a demokráciát nem garantálja. Nem jelenti azonban azt, hogy a demokrácia szempontjából az államforma kérdése közönyös volna. Azok a nyugat- és észak-európai országok, amelyek monarchikus államforma mellett is demokráciák, csupa olyan országok, melyekben erőteljes polgári vagy polgárosodott paraszti osztály van, amely annakidején a királysággal szövetkezve törte meg a főnemesség hatalmát, és a királysággal szemben is felül tudott maradni. Ezzel szemben Magyarországon és a vele azonos szerkezetű kelet-európai országokban a polgárság a királyság és a nemesség hatalmi versengéseibe komoly súllyal nem szólhatott bele, és a királyság és a főnemesség minden harcuk ellenére is végsőleg szövetségesek maradtak. S különösen szövetségesekké váltak akkor, amikor a legújabb európai fejlődés és a társadalmi forradalom szele, lehetősége megérintette ezeket az országokat. Ilyen országban a királyság intézménye a maga történeti tekintélyével, csaknem vallásos aláfestésével óriási megerősítést jelent a társadalom feudális és hierarchikus szerkezetének. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy az adott helyzetben Magyarországon egy monarchikus megoldás egyben az Ausztriával való természetellenes kapcsolat felújítását és a szomszédainkkal való viszony megromlását is jelentené, akkor semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy a Nemzeti Parasztpárt ideológiája szempontjából csupán egy tiszta és nyílt köztársasági megoldás kielégítő. Vigyázni kell arra is, hogy valamiféle romantikusan nemzeti (Habsburgoktól és Ausztriától független) királyságnak az elképzelése ne zavarjon meg senkit, mert mindazok, amiket a királyság társadalmi hatásairól megállapítunk, erre az esetre is teljes mértékben vonatkoznak. Kelet-európai országban a királyság, bármiféle állítólagos népmentő szándékok is hevítik a királyjelölt vagy királyjelöltek keblét, nem támaszkodhatna másra, mint a társadalom feudális és arisztokratikus beidegződésére, tehát szükségképpen ezeket erősítené.

1946. január

MAGYARORSZÁG KÖZIGAZGATÁSA

A magyar közigazgatás történetileg két vonalon alakult ki: egyrészt a királyi közigazgatásból, másrészt a vármegyei közigazgatásból. A királyi közigazgatás a legrégibb időkben elsősorban a királyi birtokok igazgatásában, igazságszolgáltatásban és katonai, honvédelmi feladatok szervezésében állt. A királyi igazgatás szervezetének a magvát a királyi kancellária adta, amely a királyi feladatok írásbeli teendőit végezte és idővel a király személye körüli hivatalná alakult. Utóbb azonban annak következtében, hogy a Habsburg [dinasztia uralkodása] folytán a király állandóan az országon kívül tartózkodott, a magyar kancellária is Bécsbe került. Szervezete III. Károly és Mária Terézia alatt alakult ki és egészen 1848-ig, illetőleg 1867-ig a magyar közigazgatás a kancelláriában futott össze. Ekkor azonban az önálló magyar minisztérium felállítása folytán a Bécsben székelő magyar kancelláriának, mint hivatalnak az élete folytatás nélkül megszűnt. A pénzügyi igazgatás első szakaszában szerveit, a kamarákat az első Habsburg, I. Ferdinánd állította fel. Erősen német jellegű tisztviselői karral. 1848-ban, illetőleg 1867-ben a Budán székelő magyar királyi kamara alakul át pénzügyminisztériummá. Az általános királyi közigazgatás első modernebb szerve a helytartótanács, melynek első esztendei szintén a Habsburg uralkodás kezdetére nyúlnak vissza, azonban tartósabb szervezetet III. Károly alatt kapott. A helytartótanács papi, főúri és nemesi tanácsosokból állott, több osztályra oszlott (iskola, közlekedés stb.) és egészében a kancelláriáknál és a királyi kamaráknál inkább magyar jellegű szerv volt, azonban mindennemű függetlenségi öntudat híján. Mint hivatal a helytartótanács 1848-ban, illetőleg 1867-ben megszűnt, illetőleg a minisztériumokban élt tovább. A királyi kamarának és a helytartótanácsnak ezt a továbbélését gyakorlatilag úgy kell értenünk, hogy a minisztériumok átvették e hatóságok tisztviselőit, ezek a tisztviselők áthozták régi hivataluknak az ügyintézési gyakorlatát és számos vonatkozásban a szellemét is.

A modern magyar központi kormányzás alapjait a 48-as törvények fektették le, amelyek megszabják a felelős magyar minisztérium (a 48-as törvények szóhasználatára szerint a minisztérium nem szakminisztériumot, hanem az egész kormányt jelenti) osztályait, amikből utóbb a mai értelemben vett szakminisztériumok kialakultak. A 48-as törvények nem mondják meg, azonban az utóbb

kialakult gyakorlat abban az irányban fejlődött, hogy a magyar központi igazgatás központi és legdöntőbb szerve a miniszter lett. Ez egyrészt így van a miniszterelnökkel szemben és azt jelenti, hogy a magyar központi közigazgatásnak szakáganként a miniszterek a főnökei, nem pedig a miniszterelnök, aki csupán a minisztertanácsnak az elnöke, aki befolyását érvényesíti a miniszter kinevezésénél és felmentésénél és ezen keresztül természetesen döntő súlya van, azonban a konkrét ügyintézésben nincs szerepe, tehát egy-egy ügydarab elintézése csupán a miniszterig megy föl és nem tovább. Másrészt fennáll a miniszter túlsúlya a saját szakminisztériumával szemben is, ugyanis a miniszter mint személyes hatóság áll az illető szakigazgatás élén, nem pedig a minisztérium mint hivatal.

A helyi igazgatás legfontosabb szervei a vármegyék. A vármegyék régebben a helyi igazgatás egyetlen és általános szervei voltak, vagyis az összes központi szakigazgatási teendőket helyi vonatkozásban a vármegyék hajtották végre. Utóbb azonban számos szakigazgatási vonatkozásban külön helyi szakigazgatási szervezet alakult, így a Bach korszak alatt alakult ki a helyi pénzügyi szakigazgatási szervezet, majd a kiegyezés után elválasztották az igazságszolgáltatást a közigazgatástól és a vármegyei bíróságok helyett külön királyi bíróságok létesültek. Még Mária Terézia korára megy vissza a közoktatásügy helyi szervezete, a tankerületi főigazgatóságok formájában. Külön helyi szervezete van ezenkívül a katonai igazgatásnak, a bányaigazgatásnak, legújabban a népjóléti és közegészségügyi igazgatásnak is. A közigazgatás általános helyi szerve továbbra is a vármegye, illetőleg a városok, avagy minden olyan igazgatás, amelynek külön helyi szakigazgatási szervezete nincs, a vármegyén keresztül érvényesül. Ez az általános helyi igazgatási jelleg azonban gyakorlatilag a szakigazgatási helyi szervezetek felhajtása folytán mind erősebben összezsugorodik.

A vármegyékkel egyenrangúak az úgynevezett törvényhatósági jogú városok, melyek nem tartoznak a vármegye hatósága alá, hanem maguk gyakorolják saját területükön a vármegye hatósági teendőit. Ezzel szemben az úgynevezett megyei városok a vármegye alá vannak rendelve.

Tudnunk kell, hogy az általános elsőfokú közigazgatási hatóság a járási főjegyző (régebben a főszolgabíró), illetőleg a megyei város. A járás azonban nem önálló hatósági vagy önkormányzati szervezet, hanem csupán a vármegyének a helyi szerve. A községeknek vannak bizonyos szerényebb hatósági szervei, azonban általában nem a község gyakorolja az elsőfokú hatósági jogokat. Mindezekkel kapcsolatban nem szabad elfelejtenünk azt, hogy mikor itt a közigazgatási és hatósági jogkörről van szó, akkor ez a kérdés különálló kérdés az önkormányzat kérdésében. A helyi igazgatást éppúgy végezheti önkormányzati hatóság, mint a központi igazgatásnak teljességgel alárendelt hatóság.

A magyar közigazgatás szervezeti alapkérdéseivel kapcsolatban két kérdést érdemes felvetni: az egyik az, hogy helyes-e a helyi szakigazgatási szervezetet olyan mértékben kiépíteni, hogy végül az általános közigazgatás helyi szerve, a vármegye részére nagyon kevés marad. Különösen lényeges ez a kérdés azért, mert a vármegye önkormányzati szerv, tehát a helyi szakigazgatás kiépítése egyben az önkormányzat hatósugarának a csökkenését is jelenti. Hogy mit jelent ez az önkormányzat szempontjából, arra az önkormányzatról szóló fejezetben térünk ki, itt csupán annyit kell megállapítani, hogy a szakszerűség mindinkább előtérbe lépő követelményei kétségtelenül megkívánják, hogy a helyi igazgatásban is létesüljön egy szakszerű szervezet. Pedig a magyar igazgatásnak a központ után következő legközelebbi egysége a vármegye, szükségképpen a szakigazgatási szervek felállítása a vármegye hatáskörét csökkenti. Az önkormányzatról szóló fejezetben látni fogjuk, hogy a hiba gyökere ott van, hogy a vármegye jelenlegi területi szerkezete alkalmatlan arra, hogy önkormányzati szerv legyen. Az önkormányzatot kisebb, egy-két járásnyi egységekre kell koncentrálni és ebben a vonatkozásban igenis törekedni kell arra, hogy az önkormányzat hatásköre minden szakigazgatási ügyben érvényesüljön, viszont ennél magasabb egységeknél a szakszerűség érvényesülésének kell utat engedni.

A másik kérdés az, hogy egy egészségesebb fejlődés kétségtelen sokkal több elsőfokú közigazgatási ügyet utal a községek hatáskörébe, mint a mai magyar közigazgatás.

1946. tavasz

A MAGYAR ÖNKORMÁNYZATI ÉLET ÚJJÁALKÍTÁSA

A mai magyar közigazgatás általános szervezetében ma három ponton van önkormányzat: a községeknél, a városoknál és a vármegyéknél. Ezek közül a községi önkormányzat meglehetősen eleven, de érdeklődési körében egyelőre szűk. A városi önkormányzat általában eleven, érdeklődési köre kiterjedt, azonban az alföldi tanyás városoktól eltekintve, a parasztság számára nem ad széles perspektívájú önkormányzati és igazgatási lehetőségeket. Ez utóbbira a vármegyei önkormányzat volna hivatott. A vármegyei önkormányzat azonban régtől fogva halott és a demokratikus átalakítás nem tudta új élettel megtölteni. Az, hogy ma országsszerte a vármegye maradt leginkább a régi igazgatás gyülekezőhelye, igen nagy részben annak tulajdonítható, hogy a vármegyével, mint egységgel szemben a nép nagy tömegei nem mutatnak eleven érdeklődést. A vármegye egész lakossága között nincs meg az az eleven érdekközösség, amely minden önkormányzati élet alapvető feltétele, és amely megvan a községben, megvan a városban és valamikor régen, megvolt a nemesi vármegyékben is. Ma a vármegye tevékenysége úgyszólván teljesen kimerült ügyiratok továbbításában és személyi ügyek intézésében.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kérdés egyszerűen megoldható a vármegyei önkormányzat megszüntetésével. Föltétlenül szükség van egy olyan nagy önkormányzati keretre, amely mindenekelőtt a magyar parasztság számára jelent a szűk községi határokon túlmutató eleven politikai és igazgatási nevelő iskolát. Ilyen önkormányzati keretnek a jelenlegi vármegye túl nagy. Az ország lakosságának túlnyomó része számára nem a vármegyeszékhely jelenti azt a legközelebbi magasabb egységet, amely számára a község után a legfontosabb, hanem a járási székhely, illetőleg az a legközelebbi város, ahová városi urbánus szükségletek kielégítésére rendszeresen bejár vagy szeretne bejárni. Erdei Ferenc mutatott rá először arra, hogy milyen páratlan és szerencsés megoldást jelentene a földműves foglalkozásúak urbánus szükségleteinek kielégítése szempontjából az a szerkezeti megoldás, amit az alföldi nagyhatárú tanyás mezővárosok képviselnek. Amelyekben a távol eső tanyai részek is megmaradnak a város politikai, igazgatási, gazdasági és kulturális közösségében, és ilyen irányú javainak az életében. Anélkül, hogy a tanyás városok rendszerét az egész országra ki akar-

nánk terjeszteni, le lehet vonni ebből az országos értékű tanulságot, hogy eleven és életképes önkormányzati egységül szerte az országban azokat a területeket kell venni, melyek egy-egy meglévő vagy kifejleszhető várost és a feléje gravitáló, oda állandóan bejáró vagy beirányítható környéket foglalják össze. Ez az egység országos viszonylatban általában vagy a jelenlegi járásokból, vagy azoknál némileg nagyobb egységekből adódik, a nagyhatárú tanyás mezővárosok esetében pedig egy-egy mezővárosból és a hozzá bekapcsolható környékbeli községekből.

1946. tavasz

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS SZEMÉLYI KÉRDÉSEI

A közigazgatás jósága mindenkor a közigazgatási személyzet kiválasztási módján, ügyintézési gyakorlatán, szakképzettségén és erkölcsi hagyományain nyugszik. Ebből a szempontból vizsgálva Magyarország mai közigazgatási személyzetét, alaposnak és jogosnak találjuk az országnak azt a közvéleményét, hogy a magyar közigazgatási személyzet egészében nem kielégítő módon működik, és ez a nem kielégítő működés a leglényegesebb oka a magyar közigazgatás rossz-aságának. Ennek az elégtelenségnek megvannak a maga történeti okai és előzményei.

A magyar köztisztviselői kar három elemből tevődik össze. Az egyik a régi nemesi igazgatásból származik. A nemesi igazgatás valamikor a vagyonos nemesek önkéntes és fizetés nélküli tisztségviselését jelentette. Utóbb a nemesség anyagi alapjainak a kicsúszásával, a 19. század folyamán a közhivatali tisztségek a tönkrement nemesség elhelyezkedésének és a nemesi életvitel fenntartásának váltak az eszközeivé. A nemesi eredetű közigazgatás azonban mind régebbi, mind újabb formájában megtartotta azt az alapjellegét, hogy nem egy igazgatási szakmának a hagyományait és a gyakorlatát őrizte elsősorban, hanem mindenekelőtt a hivatalt egy társadalmi hatalmi helyzet fenntartásának az eszközként kezelte. A régebbi időben a földbirtok adta a gazdasági alapot és a hivatal a földbirtokon nyugvó hatalmi helyzet külső biztosítását, később a földbirtokban rejlő gazdasági alap összeomlásával a hivatal maga vált a nemesi társadalmi helyzet gazdasági alapjává. Vagyis a hivatal és a benne rejlő hatalmi és gazdasági vonatkozások teljességgel elszakadtak a társadalom termelő munkájától, merőben öncélúvá váltak. A magyar közigazgatásnak és a magyar köztisztviselőnek az élettől, az embertől és a valóságtól való elszakadásának ez a történeti előzmény az egyik legsúlyosabb tényezője.

A magyar köztisztviselői kar másik részének gyökerei a Habsburg igazgatásra nyúlnak vissza. Így mindenekelőtt a pénzügyi igazgatás, melynek központi szervei a Habsburg uralom kezdeteire, modern kiterjeszkedése pedig a Bach korszakra nyúlnak vissza. Ugyancsak a Bach korszakra nyúlik vissza több modern technikai igazgatási tényező, például a telekkönyv, posta, dohányjüvedék, vasútigazgatás, stb., stb. A magyar közigazgatásnak ez a része egészében osztrák,

cseh, német alapítású és jelenleg [öncélú] akkor is, ha szereplői nem idegen származásúak. Ez a fajta igazgatás egy európai módon fejlett, szakszerűen elmélyült, nemzetközi viszonylatban is komoly értékű igazgatási apparátusnak a nem rosszminőségű, de azért második garnitúráját plántálta át Magyarországra, ahol ennek az igazgatásnak helyi gyökerei alig voltak. Ebből adódik az ilyenfajta igazgatásnak a komoly szakmabeli derekasság és pontosság mellett is az élettől való elvonatkoztatottsága és a nemesi igazgatástól teljesen különböző, de ugyancsak meglévő élettől való elvonatkoztatottsága; az öncélú bürokráciának ismert komikus példáit rendszerint ez a fajta igazgatás szolgálja.

Végül van a magyar közigazgatásnak egy harmadik, legértékesebb, azonban sajnos szétszórtabb és számbelileg kisebb része, amely azonban szerencsétlen történeti fejlődési okok folytán egységes jelleget felvenni, közös hagyományokat kialakítani és másfajta erőket legyűrti nem tudott: a helyi gyökerekkel bíró, de szakszerűen elmélyült magyar igazgatás. Ilyen elemek találhatók a különleges szakképzettséget kívánó orvosi-, műszaki- és nevelés-igazgatás egyes ágaiban, azonban mindenütt úgy, hogy ezek az elemek állandó hátraszorítottságban vannak a hatalmi szellemű nemesi igazgatás[hoz] és az idegen eredetű öncélú bürokrácia[hoz képest].

Ebből a három elemből tevődik össze a magyar köztisztviselői kar úgy, ahogy ma előttünk áll, és ezzel a tisztviselői karral szemben lép fel igen nagy erővel a demokratikus újjáalakulás és bizonyos részben a teljes kicserélődésnek a követelménye. Tudnunk kell azonban azt, hogy az igazgatás és az ügyintézés sok vonatkozásban – nem olyan sok vonatkozásban, mint ahogy azt a „régii” „be-vált” tisztviselők mai védelmezői hangoztatni szokták, de azért mégis igen sok vonatkozásban – komoly, szakszerű elmélyedést kíván, és ezekben a vonatkozásokban az igazgatási szellem megromlásán pusztá személycserékkel nem segíthetünk, mert komolyan fenyeget az a veszedelem, hogy a személycserék megtörténte után a hatalmi szellem és az öncélú ügyintézés betegségei megmaradnak. Az igazi és eredményes regenerálódás útjai a következők:

1. Az első feladat az, hogy a szakszerűség erőit, melyek ma teljességgel az úri hatalomgyakorlás szellemének őrzőivel alakítanak egy frontot, a demokratikus népi felemelkedés oldalára vonjuk. Ehhez természetesen nem szónoklatok kellenek és nem pártagitáció elsősorban. Elsősorban számot kell vetnünk azzal, hogy a mai magyar közigazgatás régi *képesített* része körülbelül csak felerészben jelent valóságos szakszerű elmélyültséget, a másik részben a formai képesítés mögött a mezői jogászat, a családi protekció intézményein keresztül valójában egész egyszerűen a régi úri, nemesi társadalom áll, amelynek a számára a papírforma szerinti végzettség csupán egy fedőformulája a végzettségtől függetlenül fennálló társadalmi bezártságnak és társadalmi szelekciónak. Ma ez a szellemiség

mindenestül a szakképzettség fellelvára mögé vonul és a valóban szakszerűen elmélyült tisztviselői kar fedezéke mögé rejtőzve folytatja akcióját az igazgatásba betolakodott képesítetlen új tisztviselők ellen. A feladat az, hogy a régi tisztviselői karban a formailag képesített, de lényegében nem szakszerű és nem szolgálatszerű, hanem hatalomgyakorló igazgatást folytató résszel szembeállítsuk a szakszerűen elmélyült részt, aminek az a legegyszerűbb módja, hogy az előbb-utóbb esedékes tisztviselői létszámcsökkenés során a legnagyobb mértékben tárgyi és szakszerű módszerekkel (vizsgák, stb.) és a szakszerű tisztviselői kar minél nagyobb mértékű bevonásával végezzük el. A régi tisztviselői kar két-féle elemének az ilyen módon való belső egymás elleni szembeállításával sokkal több eredményt lehet elérni, minthogyha a demokratikus szelekciót a pártok agitációjává engedjük fajulni, mert a tisztviselők demokratikus szempontból nem fejlődőképes része máris megtalálta azokat a pártokat, amelyekről fedezetet és védelmet vár. A Parasztpárt annál is inkább síkraszállhat a tisztviselői szelekció ilyen szellemben való elvégzése mellett, mert az összes pártok között legkevésbé vett részt akár a régi, akár az új tisztviselői pozíciókért való tülekedésben.

2. A demokratikus újjáalakulás másik, távolabbi hatásaiban talán még lényegesebb eszköze az önkormányzati igazgatás kiterjesztése és elmélyítése abban az értelemben, hogy a tisztviselőket minél nagyobb mértékben alája kell rendelni a zavartalanul működő önkormányzati élet ellenőrzésének és ezen keresztül nemcsak képletesen, de a szó legmindennapibb értelmében arra szorítani, hogy a közösség, a nép rétegeinek szolgájává legyenek; különösen ezen a ponton van joga a laikus elemek bevonásának. A tisztviselői kar laicizálása és a képesítési kellékeknek minden vonalon való laza kezelése önmagában igen veszedelmes lehet és a magyar igazgatás és gazdasági élet eddig elért fejlettségi foka mellett már komoly visszaesést is jelenthet. Viszont tudnunk kell azt, hogy a kialakult régi magyar igazgatás éppen a benne elrejtőzött társadalmi elemek folytán formai képesítéshez kötött egy csomó olyan állást is, amelynél teljesen felesleges, és amelyek a világon sehol másutt formai képesítéshez kötve nincsenek. Így mindenütt az önkormányzati vezetők állásait, valamint számos gyakorlati, gazdasági és szociális munkakört betöltő állást. Ezeken a pontokon helyre kell állítani radikális módon a laikus elem fölényét és az irányítási jogát a szakképzett, *szolgáló* tisztviselővel szemben. Viszont a szakképzettséget megkívánó állásoknál a képesítési kellékek lazítását továbbra is kivételes eljárásként szabad csak fenntartani, vagyis külön kell választani egy tisztán laikus és egy tisztán szakképzett vonalat.

3. Végül természetesen számba kell venni a képesítetlen munkás és paraszt tisztviselőjelölteknek gyors átképzés alapján a közigazgatás szakszerű ágaiba való beállítását is, míg azonban a hangsúly nem azon van, hogy megállapítsuk,

hogy bizonyos feladatok helyes ellátásához nem kell más, mint józan paraszti ész, mert ez az elképzelés a legtöbb esetben illúzió, éspedig kártékony illúzió. Gyakorlatilag úgy néz ki közelebbről, hogy a józan paraszti ész nevében föllépő laikust az esetek nagyobb részében előbb-utóbb megfélemlíti a Hivatal. A képesítetlen és gyors átképzés alá eső tisztviselőjelölteket tehát egy nagyon erős szelekció és egy gyors és nagyon szakszerű képesítés alá kell vonni, és így lehet remélni, hogy a megcsontosodott bürokráciával belül is fel tudjuk venni a versenyt.

1946. tavasz

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS ÖRÖKLETES BETEGSÉGEIRŐL

A magyar közigazgatás szervei betegségeivel és hiányaival már számos gondolatmenet foglalkozott, s ezek a legkülönbözőbb javaslatokat vetették fel: közigazgatási vezérkar létesítését, minisztériumok decentralizálását, s kis vármegyéknek nagyobb vármegyékké való egyesítését, a mamut Pest vármegye kettéválasztását stb., stb. Mindezek a javaslatok a közigazgatás technikai szükségleteinek többé-kevésbé helyes felismeréséből származtak. Azonban nem hatoltak le azokig az alapvető organikus okokig, amelyek a magyar közigazgatást végsőleg kuszává és eredménytelené teszik. Elöljáróban ezeket kell röviden áttekintenünk.

Egy igazgatás jósága mindenekelőtt azon múlik, hogy az igazgatásban résztvevő személyek és az igazgatás által érintett lakosság közigazgatási szempontból azonos nyelven beszélnek-e, vagyis: ugyanazt értik-e a különféle kifejezéseken, mint a másik, s tisztán és világosan bele tudják-e élni magukat a másik helyzetébe. Ez legtökéletesebben a közösség önzorgatásában valósul meg, már ahol ez lehetséges. Az ellenkező véglet a merőben idegen igazgatás, ahol az igazgatásnak olyan hatalmi, uralmi céljai vannak, melyek teljesen függetlenek az igazgatás által érintett lakosság életétől és szükségletétől. Ilyenkor az érintettek merőben tárgyai egy rideg cél megvalósítására irányuló tevékenységnek, mely az érintett emberek szükségleteit csak akkor és annyira veszi tekintetbe, ha és amennyire azoknak a kielégítetlensége károsan hatna vissza az uralom céljainak és érdekeinek érvényesítésére. Minden igazgatás e között a két véglet között foglal helyet és annál jobb, minél inkább meg tudja közelíteni az adott lehetőségek és szükségletek mellett az önzorgatás ideálját.

1946

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁSI REFORM PROBLÉMÁI

A magyar közigazgatás reformjának régtől megért problémái közül főleg négy kérdéssel szemben kell az új demokratikus magyar államnak világosan állást foglalnia, és átgondoltan, de gyors elhatározással cselekednie. Ez a négy kérdés:

1. a helyi önkormányzat kérdése;
2. az önkormányzati és közigazgatási területi beosztás alapvető egységeinek kérdése;
3. a közigazgatási szervezet és fórumrendszer kérdései;
4. a közigazgatás személyi megújulásának kérdése.

1. A helyi önkormányzat kérdése

Az *önkormányzat* kérdése Magyarországon hosszú időn keresztül úgy volt feltéve, hogy az önkormányzati közigazgatás és az európai nívójú, jó közigazgatás egymást kizáró ellentéteiként szerepeltek; ezért a 19. század közepétől kezdve egészen a régi Magyarország összeomlásáig a legtöbb hivatalos közigazgatási reformterv végsőleg a kinevezési rendszert igyekezett a választási rendszer rovására erősíteni. Ez a beállítás ebben a formában vagy rosszhiszemű vagy legalábbis téves, de nem véletlen, hogy kialakult. Kétségtelenül igaz volt ugyanis, hogy a magyar közigazgatásnak a legrosszabb, legkevésbé szakszerű, legkevésbé hivatásszerű, legönkéntesebb, legkevésbé felelős és legkevésbé demokratikus szellemű ágazata éppen az volt, melyet a leghangsúlyozottabban önkormányzati alapon láttak el, ti. a vármegyei közigazgatás. (Érdekes, hogy a városok még a 19–20. században is annyira külön test voltak az ország közéletében, hogy a városi önkormányzatok aránylag sikeres működése alig szerepelt ellenérvként az állami kinevezésen alapuló közigazgatási reformtervekkel szemben.) Ennek az elmaradt közigazgatásnak a szakbíráói néha egészen határozott dzsentriellenes és úrellelness hangokat is megütöttek, ideáljuk azonban, melynek nevében kritikát gyakoroltak, legtöbb esetben nem a széles tömegekre támaszkodó demokrácia volt, hanem a 19. században a centralizált napóleoni francia hivatalnokállam, a két világháború között pedig az eredményes és szakszerű tekintélyállam. Ezért fontos, hogy egy ma mérlegelés alá kerülő közigazgatási reformnál a régi vármegyei

közigazgatás ellen felgyűlt közismert kifogások között különválasszuk azokat, melyek a feudális vármegye ellen irányulnak, tehát megszívlelendők, és azokat, melyek egyáltalán minden önkormányzat ellen irányulnak, tehát elvetendők.

A vármegyei igazgatásnak ugyanis nem az volt a legfőbb baja, hogy önkormányzati volt, hanem éppen ellenkezőleg az, hogy nem volt már igazi önkormányzat. Hogy miért nem volt az, annak okai közismertek: az önkormányzati választói kerületek szűk volta, a választott tagoknak vagyoni cenzus (virilizmus) révén kijelölt tagokkal való megszorítása, az önkormányzati kulcspozícióknak néhány család által való kisajátítása, az igazgatásnak néptől idegen, öncélú működése, szolgálat és hivatás helyett hatalmi helyzetként való felfogása stb. Közismert, hogy a vármegye az önkormányzatnak még azokat a lehetőségeit sem töltötte ki, melyek a kiegyezés és az ellenforradalmi korszakok szabadság szempontjából szűkös viszonyai között is rendelkezésére állottak volna. A megyegyűlések hangulata már csak országos nemzeti, nemzetiségi vagy irredenta kérdésekben tudott – elég külsőséges módon – felforrósodni, míg a vármegye sajátos feladatköréből fakadó kérdések mind kevésbé tudták a közvélemény érdeklődését felkelteni. Így vált szokássá, hogy míg az eleven és mozgalmas közvéleménnyel rendelkező városokban havonta vagy még gyakrabban üléseztek a törvényhatósági bizottsági, illetőleg képviselőtestületi közgyűlések, addig a vármegyék, melyek papíron a nemzet többségének politikai keretét jelentették, évenként kétszer tartottak közgyűlést, rendszerint általános érdektelenség közepette. Ennek a helyzetnek a kialakulásában döntő tényező volt az, hogy a 19. század közepétől, pontosabban a kiegyezés után a régi nemesi vármegye, mely bármilyen kemény uralmi szervezet volt is a szegénység tömegeivel szemben, a nemesiség, mint független réteg vonatkozásában valóságos, eleven önkormányzatot jelentett, most átalakult hivatalnok vármegyévé, melyből a vagyonát veszített köznemesség csinált magának hivatalnoki egzisztenciát. Ennek a szolgálatába állította a továbbra is fennmaradó önkormányzatot, s továbbra is megtartotta a néppel szemben való régi, uralmi magatartását, ahelyett, hogy engedte volna a megyét az egész lakosság közéletének fórumává válnia. Ez pedig a megyei igazgatás önkormányzati tartalmának a fokozatos kiüresedését idézte elő. Csak egy ilyen kiüresedett önkormányzattal szemben lehetett aztán az 1886. évi Tisza Kálmán-féle reformot keresztülvinni, mely a kormány által kinevezett főispánt tette – az osztrák abszolutizmus adminisztrátorainak és megyefőnökeinek utódjaként – a vármegyei döntések igazi gazdájává, az alispánból pedig önkormányzati vezető helyett hivatalfőnököt csinált.

Itt vagyunk tehát a félreértés gyökerénél: mivel magyar földön a halódó megyei önkormányzat egyben mint igazgatás is közepesen, vagy gyengén teljesítőképesnek bizonyult, ezért alakult ki egy olyan gondolkodási séma, mely

az önkormányzati közigazgatást azonosította az elavult, szeszélyes, teljesítőkép-telen igazgatással, a vele szemben az államosított, kinevezésen alapuló igazgatást a jó, modern és teljesítőképes igazgatással. Ehhez az azonosításhoz igazolást nyújtott a francia centralizált közigazgatás és a német szakszerű közigazgatás túlnyomóan kinevezéses jellege, sőt még az is, hogy az angol helyi önkormányzat is formailag nagyjából kinevezett tisztviselőkkel dolgozott. Csakhogy ezek az igazgatások nem azért voltak sokkal jobbak a magyarnál, mert kinevezésen vagy központosításon alapultak, hanem azért, mert angol és francia környezetben egy sokkal aktívabb és mozgékonyabb társadalom állt szemben az államhatalommal és akadályozta meg, hogy igazgatás és közönség viszonya az uralom és alávetés egyszerű viszonyává váljék; másrészt francia és német földön a tisztviselőréteg szakmai és hivatási képzettségének és tudatának kifejlődése sokkal mélyebb és öntörvényűbb módon kialakult, mint nálunk. Ennek híján nem véletlen, hogy nálunk minden szabadságtörekvés a szabadság és önkormányzat legfőbb biztosítékát minden szinten, a helyi önkormányzattól fel egészen az országos főméltóságokig, a funkciók választás útján való betöltésében látta és látja. Bármilyen döntő változások történtek is tehát időközben nálunk, ma sincs okunk a választáson alapuló önkormányzat fennmaradását, sőt továbbbepülését elhanyagolható dolognak tekintni.

Ez az önkormányzati igény mutatkozott meg a Nemzeti Bizottságok létrejövetelében és a közigazgatási tisztségek újrabetöltésére irányuló tevékenységben is. E tekintetben a demokratikus önkormányzatra való áttérés jelentős lépése volt az önkormányzat legfőbb választott vezető állásának a képesítési kellektől való függetlenné tétele: az, hogy ilyen állásokat jogi jellegű képesítéshez kötnék, általában az önkormányzat kisebb-nagyobb életteleniségének a jele – így bizonyos fokig Németországban is, ahonnan a példát elsősorban vettük –, de nálunk ezenfelül jelentette a jogi végzettség mögött meghúzódó úri-nemesi szelekciót is. Ezzel szemben a szakszerűség érvényesülésének honi hagyományai is és termékenyebb külföldi példái is afelé a megoldás felé mutattak, mely a választott és laikus önkormányzati vezető irányítási és döntési hatáskörét biztosítva, melléje helyez egy szakképzett hivatalvezetőt: ebben állott a falusi bíró és jegyző eredeti kettőssége, s ennek vannak honi történeti előzményei az alföldi városokban is, amint arra Majlát Jolán és Erdei Ferenc nagykorösi kutatásai rámutattak. Az új magyar demokratikus igazgatási és önkormányzati átalakulás tendenciái azonban az önkormányzat és igazgatás különböző területi egységeiben eltérően alakultak. A városokban, magától értetődően az önkormányzat választott fejének, a polgármesternek a funkcióját tekintették olyannak, melynek demokratikus újrabetöltése az elsődleges feladat, s ennél az újrabetöltésnél az esetek tekintélyes százalékában magától értetődően nem voltak tekintettel képesítési kellékére, hanem közéleti

tekintélyre és közmegbecsülésre. A *falvakban* a demokratizálási törekvések nem a bíró állásának, hanem a jegyző állásának az újrabetöltésére irányultak, ugyan-csak a képesítési kellékek kisebb-nagyobb lazítása mellett, azonban itt már erősen tekintettel voltak bizonyos fokú irodai gyakorlatra is. Végül az úgyszólván teljesen kiüresedett vármegyei önkormányzat birtokbavételére alig történt lépés: megyei Nemzeti Bizottságok spontán módon úgyszólván sehol sem alakultak.

Mi az oka ezeknek a furcsa egyenetlenségeknek? A felelet nagyon egyszerű. A városokban, még ha képesítéshez kötött, tehát némileg bürokratizált állás lett is a polgármesteré, azért a magyar közélet ismeretes korlátai között létezett folyamatos és valóságos önkormányzati közélet, itt tehát fel sem vetődött más gondolat, mint a polgármesteri állás laicizálása és közbizalom alapján való betöltése. A falvakban az a Tisza Kálmán-féle reform, mely a bíróválasztás előfeltételéül főszolgabírói hármas jelölést honosított meg, a bíró állásának tekintélyét teljesen megszüntette, őt magát bábbá tette a felsőséget és irodai gyakorlatot egyszerre képviselő jegyző kezében, úgyhogy mire a valóságos községi önkormányzat lehetősége megjelent, fel sem vetődött az a gondolat, hogy a bíróból valóságos, még a jegyzőnek is parancsolni tudó önkormányzati vezetőt lehet csinálni: hanem minden erőfeszítés a jegyzői állásnak a nép bizalmát élvező emberrel való betöltésére irányult. Az alispáni állással kapcsolatban viszont, mint már mondtuk, a probléma fel sem vetődött. Ezeket a fejleményeket és igényeket szankcionálta az 1030/1945. M. E. sz. rendelet, melynek 22. §-a kimondja, hogy a polgármesteri állás jogi képesítési kelléke egyszerűen megszűnik: járási főjegyzővé jogi vagy jegyzői képesítésű egyéni választható; jegyzővé a jegyzői képesítésűeken kívül olyan is, aki más úton megfelelő ügykezelési gyakorlatot szerzett.

A jövő fejlődés logikus útja természetesen az volna, ha az önkormányzat minden lépcsőjén egységesen kialakulna az önkormányzati személyes döntéseket kézben tartó laikus fő – polgármester, bíró – és a neki alárendelt, de szakmai és ügykezelési felelősséggel tartozó szakképzett adminisztrátor hivatalvezető – jegyző, főjegyző – kettőssége.

Ezen a ponton, mint nagyon jellemző adalékot érdemes elmondani, hogy az 1030/1945. M. E. sz. rendeletnek a belügyminiszter által a minisztertanács elé terjesztett eredeti tervezetében a polgármesterrel együtt az alispáni képesítési kellék megszüntetése is ki volt mondva. Ezt a rendelkezést elemi erejű elképedés fogadta a koalíció konzervatívabb szárnyán: annyira eredményes volt a Tisza Kálmán-féle reform, mely az alispánt az eleven megyei önkormányzat fejéből hivatalfőnökké alakította át, hogy még a gondolat is abszurdnak tűnt fel a kialakult helyzetek hívei között, hogy ezt az állást laicizálni lehessen. Úgyhogy

a belügyminiszter végül is hasznosnak látta ettől a rendelkezéstől elállni,¹⁹ amit annál is inkább megtehetett, mert megyei Nemzeti Bizottságok híján az alispánok egyáltalán nem is működtek még, s így az alispáni állás laicizálására nem irányult számba vehető nyomás.

Mi okozta azonban azt, hogy nem lépett fel komoly igény a megyei adminisztráció sürgős lábra állítása és funkcióinak betöltése iránt, mikor nemcsak a városi és községi keretekben pezsgett a közélet, hanem a legtöbb helyen a járá-sokban is, melyek pedig a régi rend szerint csupán a megyék kihelyezett szervei voltak? Mikor erre a kérdésre keresünk választ, egyben át is térünk a következő kérdésre, az önkormányzat és közigazgatás célszerű területi kereteinek a kérdé-sére.

2. A közigazgatás területi reformjának kérdése

A megyék fejlődésképtelenségének van egy, a fentiekén túlmenő és demokrati-kus reformokkal és választásokkal önmagában nem orvosolható oka is, és ez *területi szerkezetük* elavult volta. Amíg a vármegye a birtokos nemesség önkor-mányzati szerve volt, addig az önkormányzatban valóban részes személyek száma úgy oszlott meg, hogy egy-egy megye valóságos érdekközösséget jelenthetett, ami minden önkormányzati élet legfőbb előfeltétele. Amint azonban a megye ne-mesi vármegyéből átalakult modern közigazgatási egységgé, abban a percben a tömegekre is kiterjedő új, valóságos önkormányzati élet megindulását, minden egyéb tényezőktől függetlenül is, nehezzé tette az, hogy a régi megyék többsége ehhez túl nagy volt. Nem beszélve Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéről, mely Vác és Kiskunhalas között tételezett fel érdekközösséget és együttes helyi közéletet, nem kevésbé nehéz volt ugyanezt Jászberény és Dévaványa, Pápa és Enying, vagy Sümeg és Nagykanizsa között megtalálni. Még az olyan aránylag szerencsés központtal bíró vármegyék is, mint Somogy, Szabolcs, Borsod vagy Vas is túlsá-gosan nagy egységet foglaltak magukban ahhoz, hogy a székhelytől távol eső falvakat, amelyekből a megyék lakosságának többsége kikerült, valóságos köz-életet élő önkormányzati egységbe tudta volna összefogni. A történeti területtel bíró magyar vármegyék tehát nemcsak azért nem voltak eleven önkormány-zatok, mert egy megmerevedett feudális és bürokratikus megyei vezetőréteg nem engedte be a népet az önkormányzat sáncaiba, hanem azért is, mert a nép ezeket a megyei kereteket még annyira sem ostromolta, amennyire a politikai szabadság országos, községi vagy városi kereteit több-kevesebb sikerrel mégis csak meg-

¹⁹ Az alispánra is vonatkozó rendelet-tervezetet e sorok írója készítette; a koalíció konzervatív szárnyának az alispán laicizálása feletti elszörnyedését Erdei Ferenc, mint akkori belügyminiszter beszélte el. (Bibó István megjegyzése).

próbálta ostromolni. A vármegye csak rendészeti szervként jelent meg számára, s még az is elsősorban a járási vezetőn, a főszolgabírón keresztül. Valóban a nép többségének érdekköre is általában a járási mértékű egységeig terjedt ki, viszont a járásoknak a megyei kereten belül saját önkormányzatuk, tisztújításuk, képviselőtestületük, költségvetésük nem volt.

Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy a magyar élet új, demokratikus fordulata szerte az országban azonnal eleven önkormányzati életet hozott a községekbe, városokba, sőt a járásokba is, ellenben a megyei keret demokratikus birtokbavételére nem mutatkozott igény. A megyei Nemzeti Bizottságokat csupán a közigazgatást ideiglenesen rendező 1030/1945. M. É. sz. rendelet előírásai alapján állították fel, azokat is csak azért, hogy közreműködjenek a megyei törvényhatósági bizottságok újrafelállításában. Az így elindult megyei életben azóta sem buzog különösebben eleven közélet.

Magam láttam – már a demokratikus átalakulás után – olyan megyei törvényhatósági bizottság tárgysorozatot, mely kezdődött a főjegyző működési pótlékával és végződött az útkaparó özvegyének kegydíjával, s a kettő között kizárólag személyi ügyek foglaltak helyet. S a kezemben volt egy megye demokratikus, sőt baloldali alispánjának felterjesztése is, mely arra a kérdésre, milyen intézkedésekkel lehetne a megyei ügyintézkést racionalizálni és eredményessé tenni, 10 oldalon keresztül tett javaslatot arra, hogy mi minden hatáskört kellene *még elvenni* a megyétől, és vagy a minisztériumokra, vagy a szakigazgatásokra, vagy a járásokra bízni avégből, hogy azután a megye még a mainál is jobban átalakulhasson tisztviselőválasztó és belső személyi ügyeket intéző apparátussá. Ma sincs komoly jele annak, hogy a megye mint területi egység mögött létezne eleven, önkormányzati igénnyel bíró közösség, mely nemcsak alispánt választ, bizottságokat küld ki, tisztviselőket nyugdíjaz, hanem közvéleménnyel rendelkezik, közös vállalkozásokba kezd, intézményeket alapít, és a maga területének egész gazdasági és társadalmi életét az érdekeltség teljes közelségével kíséri figyelemmel.

Az következik-e ebből, hogy ezek után Magyarországon a községen túlmenő területi önkormányzatra nincs is szükség, s az önkormányzati élet szükségleteit és a demokratikus magyar politikai nevelődés kívánalmait ki lehet elégíteni azzal, hogy a halottá vált vármegyei önkormányzat helyett az eddiginél sokkal erősebb községi önkormányzatot építünk ki? Véleményünk szerint semmiképpen sem. Ez ugyanis csupán a városok és a nagyobb városias községek számára volna magában kielégítő, ellenben a kisebb községekben vagy külterületeken élő magyarság számára a nagyon fontos községi önkormányzat mellett valami másra is szükség van. Az önkormányzati életnek éppen az az egyik legfőbb jelentősége, hogy Magyarország elhanyagolt és hátramaradt parasztsága számára a kisközségi egységeken és azok vicinális látókörén túlmenő politikai, nevelődési,

gazdasági és kulturális távlatokat nyisson meg. Ezt a távlatot a falusi és tanyai lakosság egy olyan egységben találhatja meg, amely elég kicsi ahhoz, hogy még eleven öngazgatási közösség kerete lehessen, de elég nagy ahhoz, hogy politikai, gazdasági és kulturális síkon szélesebb kitekintésű közösségi vállalkozások színhelye legyen. Ilyen színhelyként nyilvánvalóan az a legközelebbi városias vagy azzá fejleszthető központ kínálkozik, ahová a környék lakossága a mindennapi életből való túlságos kiszakadás nélkül egy napi fordulóval bejár vagy bejárhat hivatalos ügyeit intézni, piaci kapcsolatokat fenntartani, vásárolni vagy eladni, gazdasági, termelési és fogyasztási impulzusokat kapni, szórakozni, művelődni és gyermekei számára az általános meghaladó igényű iskoláztatási és elhelyezési lehetőségeket megkeresni; végül ez a közeli központ a közlekedési lehetőségek modern kifejlődése során azzá a helyé is válhat, ahol a lakosság tekintélyes része akár naponként is megfordulhat az otthon és a munkahely vagy az otthon és az iskola közötti mindennapi helyváltoztatás során.

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló megoldásként adódik a járási önkormányzat gondolata, mely a községi perspektívákon túlemelkedő, az élettől elszakadt vármegyei egységeknél viszont kisebb, egészségesebb egységet jelent. Valóban szerte az ország területén számos olyan évszázadok óta létező, kiépült székhelyű, szerves és régóta alig módosult egységet alkotó járás van, mely egy valóban fennálló, bár hivatalos önkormányzati formát eddig nem nyert eleven érdekközösséget fog össze. Mindamellet országos viszonylatban nehéz volna azt mondani, hogy a járások, úgy ahogy most vannak, általában alkalmas önkormányzati egységek. Erről nem lehet szó már csak azért sem, mert a járásokat, s azok határait a valóságos belső erőktől függetlenül, tisztán közigazgatási célszerűséből hozta létre s módosította a vármegye és a központi hatalom, s ennek során helyenként egészen szűk és kicsinyes szempontok voltak az irányadók.

Mielőtt azonban a helyesebb és célszerűbb járási beosztás és az ennek alapján megvalósítható önkormányzati keretek kérdésébe belemennénk, vizsgálat alá kell vennünk egy figyelemreméltó tény, amelynek számba vétele nélkül ezt a kérdést magyar földön helyesen megoldani nem lehet. Ez a figyelemreméltó tény az, hogy Magyarországnak egy tekintélyes részén, a nagy magyar Alföldön, az agrárlakosság igen nagy hányada, kb. egyharmada, ellentétben az ország többi részének agrárlakosságával, nem nagy- és kisközségekben, s ennek megfelelően nem járási keretekben él. Az ország e részének egy különleges települési és szervezeti forma a jellemzője: a tanyás alföldi mezőváros. Az Alföldön 22 ilyen törvényhatósági jogú vagy megyei város van, amely a városi magon kívül tanyarendszerben élő, földműves foglalkozást folytató, agrárjellegű lakosságot is magában foglal és igazgat. Ennek a tanyai lakoságnak a helyzetéről az utóbbi három évtizedben közigazgatási szempontból a legellentétesebb nézetek kerültek napvilágra. A második világhábo-

rút megelőző évtizedekben uralkodóvá vált az a hang, mely keservesen siránkozott a tanyák lakosságának – számos helyen valóban meglevő – kétségbeejtő kulturális, közlekedési és igazgatási elhanyagoltságán, és legfőbb célul tűzte ki, hogy az alföldi nagyhatáru városoknak ezeken a külterületein lehetőleg minél hamarabb dunántúli stílusú falvak alakuljanak, melyek azután zökkenő nélkül fölvehessék a nagy- és kisközség ismert formáit. Csodálatosképpen azonban ezek a külterületi helyek, még olyankor is, amikor valóban faluszerű településeket hoztak létre, egyáltalán nem siettek azzal, hogy nagyközséggé alakulhassanak, s ezáltal a város fennhatósága alól a főszolgabíró fennhatósága alá kerüljenek. Minden jel arra mutat, hogy meglehetősen határozott tudomásuk volt arról a különbségről, ami a városi élet elevenebb önkormányzata s valóságosabb szabadsága, és a vármegyei és járási főbírói uralom szabadsághiánya között volt. Azok ugyanis, akik csupán a házak és a települési helyek elhelyezkedését, jobb vagy rosszabb közlekedését vizsgálták, elfelejtettek egy lényeges momentumot, azt, hogy ezek a városok, bármennyire meg voltak is terhelve a magyar politikai, társadalmi és önkormányzati élet általánosan ismert tehertereleivel, azért minden kasztszellelem, cívisgőg és kizsákmányolás mellett is az önkormányzati életnek, a közvélemény formálódásnak és érdekközösségnek valóságos és élő egységei voltak. Szemben a történelmi vármegyékkel, amelyek az utóbbi évszázadban élettelenek voltak akkor is és ott is, ahol némi patriarchális népszerűtetet, szociális gondoskodást és szakszerű reformigyekezetet próbáltak felmutatni.

Azok, akik nem térképről, nem statisztikákból és nem vonatablákban, hanem közelről ismerték ezeknek a nagyhatáru tanyás városoknak a települési és társadalmi szerkezetét, élükön Györffy Istvánnal és Erdei Ferencel, kezdettől fogva tudták, hogy a szántóföldeken egyedül álló tanyaépület nem jelent feltétlenül elhagyatottságot és számkivetettséget; a tanyás település eredeti szerkezete és ma is élő, bár már nem mindenütt megvalósuló rendező elve az volt, hogy a tanya nem lakóhely, hanem a gazdálkodásnak a szükséghez szabott, szűkösen felállított színhelye. Ennek megfelelően a tanyás mezővárosok lakosságának túlnyomó része úgy rendezkedett be, vagy legalábbis úgy igyekezett berendezkedni, hogy volt egy városi háza, ahol született, iskolába járt, házasodott, közéletet élt, telelt és öregségére visszavonult, és volt egy lényegesen szűkebb, éppen csak a legegyszerűbb szükségleteket kielégítő tanyája, ahol munkaidőben s élete munkabíró szakaszaiban tartózkodott. Természetesen ez a települési rendszer nem maradhatott általános, hanem igen sok helyen egyszerűen az lett belőle, hogy a tehetősebbek éltek a városban, a szegényebbek pedig bérlokként, felesként, tanyásokként vagy földhözragadt kisbirtokosokként a tanyai földeken. Az alapgondolatnak ez az eltorzulása azonban nem változtat azon, hogy maga az alapelv, amint azt Erdei Ferenc kifejtette, rendkívül figyelemreméltó egy demokratikus és realista

országrendező terv számára, s érdemes végiggondolni nemcsak hosszú használatra, hanem utánozható például az egész világ számára is, mert egy világprobléma megoldásának magját foglalja magában. Ez a világprobléma a földműves foglalkozástól való menekülés problémája. Semmiféle jámbor és kegyes törekvés, mely vissza próbálja fordítani a magasabb életszintet, szabadabb emberi életet, könnyebben kielégíthető kulturális és szórakozási igényeket kereső földműves tömegeknek a városba való tódulását, eddig nem járt sikerrel és ezután sem fog sikerrel járni. Az egyedüli megoldás a földműves élet feltételeinek olyan mértékben emberivé, s ami ezzel egyet jelent, olyan mértékben városivá tétele, hogy a földművelés foglalkozású embernek ne kelljen és ne legyen mitől menekülnie, mert földműves foglalkozása mellett is tagja lehet egy szabad és emberi perspektívát nyújtó közösségnek. A földműves foglalkozásnak és az urbánus kereteknek az az egybeszervezése, melyet az alföldi mezővárosok következetesen meg nem valósítottak, de nyersen és vázaltszerűen mégiscsak felvetettek, azt jelenti, hogy egy földműves foglalkozású ember a hétnek, az évnek és az életnek a gazdasági munka által lekötött időszakait a földhöz, a gazdasághoz, a munkához közel, esetleg a várostól aránylag nagy távolságban tölti el, viszont a hétnek, az évnek és az életnek azokat az időszakait, melyeket a termelő munka nem köt le, a nagyobb szabadságot, szélesebb közéletet, nagyobb kulturális perspektívákat megvalósító városi életben élhesse le.

Ha az alföldi tanyás mezővárosnak ezeket a települési és társadalomszervezési lehetőségeit a közigazgatási területi beosztás számára hasznosítani akarjuk, akkor alig juthatunk más következtetésre, mint arra, hogy az Alföld túlnyomó részén az az egység, melyre egy új területi rendezésnek fel kell épülnie, nem lehet sem a megye, sem a járás, hanem csakis a nagyhatarú tanyás mezőváros. S kiegészítésképpen meg kell találni azt a közigazgatási és önkormányzati szervezeti formát is, amellyel mód nyílik arra, hogy egy-egy ilyen város ne csak a maga tanyavidékével legyen igazgatási szervezeti kapcsolatban, hanem azokkal a kisebb községekkel is, melyek az ő vonzáskörében, a tőle való egynapi bejárási távolságban helyezkednek el.

De vannak ennek a különleges gazdasági és társadalmi szerkezetnek olyan tanulságai is, melyek túlmutatnak a maga szorosan vett elterjedési övezetén, s hasznosíthatók az ország többi, falurendszerben betelepült részein is a járási beosztás megfelelő reformja számára. Ilyen értelemben vetette fel *Erdei Ferenc* Magyar Város c. munkájának „Országépítés városokkal” c. zárófejezetében azt a gondolatot, hogy Magyarország egész területi szervezetét meglévő vagy kiépítendő városok köré kellene felépíteni. Ezek szerint minden önkormányzati területi egységnek egy városi központ, mint székhely és egy vele szervesen összekapcsolódó vidék szerves és szervezett egységében kell kialakulnia: a város nem

öncél, mely egy szűk területen kizárólag az ott lakók számára valósít meg emberibb életet, magasabb életfeltételeket és tágabb horizontot, hanem egy olyan települési forma, mely egy tágabb vidéknek, a maga környékének a szolgálatára van rendelve. Magyarország leendő területi beosztását tehát úgy kell megalkotni, hogy minden egyes területi alapegységének legyen egy városias székhelye, mely az egység legtávolabbi pontjáról is úgy legyen elérhető, hogy a városias életben adott magasabb lehetőségek az ország minden lakosa, tehát a földműves foglalkozásúak számára is elérhetővé és használhatóvá váljanak.

Ez a gondolatmenet azt a következtetést foglalja magában, hogy az eddigi nyugat-európai típusú dunántúli és északi városainknak is ki kellene lépniük izolált városi életükből, s meg kell tanulniuk, hogy a hozzájuk gravitáló vidékkel valamiféle igazgatási és önkormányzati közösségre tudjanak lépni. Ezek szerint a járások reformja során is elsősorban azokat kell megtartanunk, melyek már egy ilyen központnak és vidékének az egységet jelentik, vagy amelyek eddigi központját aránylag könnyen lehet teljes értékű központtá fejleszteni. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ezeket a városokat valamiféle mechanikus többségi elv alapján környékük egyszerű többségi határozatai alá vessük, mert hiszen itt is rengeteg lehetősége van a majorizálást megakadályozó, paritásos szervezeti formáknak. Abban talán némi túlzás van, hogy Magyarországnak a tanyarendszert nem ismerő dunántúli és északi vidékein a vidéket a tanyarendszer mintájára kell a városi központokhoz kapcsolni: ez éppen olyan nehéz lenne, mint a tanyáknak falukká való egyesítése. Ott, ahol a falutelepülés az uralkodó, ez természetesen hosszú időig ugyanúgy fenn fog maradni, mint a tanyák. Azonban falvagnál sincs akadálya annak, hogy azokat egy tudatos és átgondolt gazdasági, közlekedési, közigazgatási és kulturális politika segítségével az eddigieknél sokkal intenzívebb közlekedéshez juttassuk az őket érdeklő legközelebbi városias centrummal. Erre nézve vetette fel Erdei Ferenc azt a gondolatot, hogy minden falu számára a városi központban olyan „falu házait” kellene felépíteni beálló és megszálló helyekkel, ügyintézési segítséggel, városban tanuló diákok számára szolgáló könnyebbségekkel stb., melyek minden egyes falu számára városi támaszpontot, eleven és szerves városi kapcsolatot biztosítanak.

Egészében ez az elgondolás azt jelenti, hogy a jövő magyar önkormányzati igazgatásának a vármegyeinél sokkal egészségesebb igazgatási hagyományokkal és beidegződésekkel rendelkező városi szervezetre kellene felépülnie, és pedig nem a vidék kismizmizése, hanem a városi életbe való bekapcsolása útján. Ennek a „latin”, városra épített elgondolásnak kellene a tipikusan „germán”, nagybirtokon felépülő vármegyerendszer helyébe lépnie. Ez nem kevesebbet jelent, mint az eddigi vármegyéék teljes és fenntartás nélküli felosztását vagy legalábbis eddigi szerepük felszámolását.

Az első, kézenfekvő ellenvetés ezzel az elgondolással szemben az, hogy ez a magyar közigazgatás tradicionális kereteit teljességgel és feleslegesen felforgatja, közigazgatásilag összeszokott területeket szétszabdal, másokat egyesít, a meglevő állapotokat feleslegesen felbolygatja, úgyhogy sokkal helyesebbnek látszik a régi keretek megtartása mellett azoknak új tartalommal való megtöltése. Hozzájárul ehhez az az érv, hogy ez a reform, amellet, hogy felesleges botránkozást okoz a tradíció híveinek körében, még fokozza is az országnak a második világháborúban szenvedett sebeit és zűrzavarát, talán még többletköltségekkel is jár, ugyanakkor, mikor a haladó erők számára sem ígér közvetlen politikai erőgyarapodást; sokkal helyesebb tehát a meglevő keretek között a közigazgatás minél szélesebb körű személyi kicserélődését szorgalmazni.

Ezekre az ellenvetésekre a felelet az, hogy a vármegyék örökölt területi szerkezete éppen a magyar tradíció legélettelenebb, legkiüresedettebb részét jelenti, s annak felszámolását éppen a mélyebb és igazibb magyar tradíciók kívánják. Ilyen maga az önkormányzat magyar tradíciója, mely éppen a mai időben mutatja meg a maga spontán alakulásával azt, hogy a nép milyen egységek birtokbavételére törekszik, s melyekére nem; egyenesen szentistváni tradíció az az országrendezés, melynek kiindulása egy-egy központ és az onnan igazgatható környék szervezeti összekapcsolása: mindenkifelett egészen sajátos, eleven és életképes magyar tradíció a nagyhatárú mezővárosban megtestesült települési elv: az agrárvidéknek az urbánus központtal való szervezeti együtt maradása. Továbbá: éppen az ország jelenlegi fenékig felkavart állapota az, amikor ilyen kezdeményezéseknek helye és ideje van. Nem véletlen, hogy a forradalmi Franciaország éppen legzűrzavarosabb első éveiben nem sajnálta a fáradtságot a régi francia területi beosztás teljes megszüntetésétől és egy új, radikális és racionális területi beosztás bevezetésétől, mely sokkal nagyobb mértékben volt független mindennemű tradíciótól, mint a fentiekben vázolt magyar elgondolás. Semmi sem volt kártékonyabb, mint az országot a meglevő rossz keretek között konszolidálni, ezáltal azokat megerősíteni és kockáztatni azt a veszélyt, hogy a keretek élettelenisége és a rossz igazgatási és hatalomgyakorlási beidegződések a nagyméretű személycserék ellenére is megmaradjanak.²⁰

A gyakorlati megoldás tehát az, hogy Magyarországnak túlnyomó részén, ahol a faluszerű település, s ennek folytán a járásra alapozott közigazgatási beosztás az uralkodó, az új egységeket a jelenlegi elaprózódott járási beosztás megfelelő racionalizálásával és kikerekítésével hozzuk létre. Ezzel szemben az Alföld nagyobb részén, ahol a közbeékelődő nagyhatárú tanyás mezővárosok a járási egységeket

²⁰ Ekkortájt jegyezte meg egy ízben Erdei Ferenc, hogy egy konkrét és radikális reformtervhez való viszonyulás sokkal eredményesebben „kiszűri” az alapvetően reakciós magatartásokat és beidegződéseket, mint a „megbízhatóság” absztrakt vizsgálata. (Bibó István feljegyzése).

helyenként teljesen széttöredezték, kiindulási alapul e nagyhatárú mezővárosoknak kell szolgálniuk s ezekhez kell a körülöttük levő, közigazgatásilag eddig nem odatartozó, de közlekedési, kulturális és gazdasági szempontból odagravitáló községeket közigazgatásilag is beszervezni.

Erre vonatkozólag régtől fogva szőnyegen forgó javaslat a városkörnyéki, vagyis közigazgatásilag nem egy járáshoz, hanem egy városhoz kapcsolt község típusa, melyet a magyar viszonyokhoz alkalmazva kitűnően fel lehet használni arra, hogy általuk ezeket a tanyás mezővárosokat egész környékük valóságos közigazgatási központjává tegyék. Eddig ugyanis a vármegyei Magyarország éppen az ilyen nagyhatárú városokban elevenebbül lüktető önkormányzati élettől való feltében helyezte a környékükön levő községek járási székhelyeit kevésbé jelentős helységekre.

Ha az új, elgondolt területi reform szemszögéből nézzük Magyarország jelenlegi közigazgatási és települési viszonyait, azt kell megállapítanunk, hogy kb. 30–40 km az a már meglehetősen szélső határ, ameddig egy-egy vidéki hely és egy-egy városi központ között még gyakori és eleven közlekedés létezhet. Azért vehetünk itt nagyobb távolságot, mert ha nem is azonnal, de távolabbi perspektívában a közlekedési lehetőségek igen nagyméretű javulásával és kiépülésével számolhatunk. Ebből Magyarország fennálló települési viszonyai mellett az következik, hogy gyakorlatilag kb. 600 és 1000 km² átlagos területű és kb. 60–90 ezer főnyi lakosságú egységek tekinthetők Magyarországon olyan ideális átlagos önkormányzati egységeknek, melyeken belül egy városias központnak az egység legtávolabbi pontjával való jó és intenzív közlekedése megvalósítható. Természetesen ezek a számok megnagyobbodnak olyan helyeken, ahol a székhely nagyobb környékeket vagy pláne egész országrészeket tápláló nagyváros. Talán legpregnansabban mutatkozik ez meg Szeged és környékén, ahol egymástól szinte szabályos távolságokra sorba következnek Makó, Hódmezővásárhely, Szentes, Orosháza, Kiskunfélegyháza, Kiskőrös, Kiskunhalas, Kalocsa, Baja és Bácsalmás körzetei mind 60–80 ezer lakossal és megfelelő területtel. A legnagyobb mértékben vigyáznunk kell azonban arra, hogy a számbeli kikerekítés jegyében ne kövessünk el erőszakot a tényeken, és ha egy valóságos városias központról és hozzá valóságban kapcsolódó környékről van szó, akkor inkább fogadjuk el a fenti típusoknál kisebb vagy nagyobb egységeket, semhogy az arányosság vagy egyenlőség jegyében eleven egységeket önkényesen széttagolnánk, vagy össze nem tartozó egységeket önkényesen egymáshoz kötnénk. Sok helyen vannak például olyan maradék területek, ahol két vagy több városközpont közé beékelődve, de célszerűen egyik alá sem rendelhetően kisebb egységek adódnak, kb. 400 km² területig és 40 ezer lakosig leszálló méretben.

Ha Magyarország egész területét ebből a szempontból kiindulva vizsgáljuk végig, akkor kb. 80–100 ilyen közigazgatási egység adódik, melyek közül 50-nek székhelye már meglevő törvényhatósági jogú vagy megyei város; kb. 15–20-nak a székhelye olyan – többnyire már eddig is járási központot képezett – nagyközség, melynek városi rangra emelése, különösen a 4330/1945. M. E. sz. rendeletben leírt egyszerűsített formában, minden további nélkül nemcsak lehetséges, de indokolt is; további 15–20 olyan erőteljes és fejlett nagyközség, mely meglevő irányítás és segítség mellett igen hamar várossá tudna fejlődni; van végül az ország területén 3–4 olyan vidék, amelynek megfelelő városias centruma egyáltalán nincs, vagy alig-alig van, azonban más városi vagy város-sá fejleszthető centrumoktól való nagy távolságuk parancsoló szükségességgént előírja, hogy ezeknek a vidékeknek számára akár a semmiből is – gyakorlatban rendszerint egy jó fekvésű községből – várost építsünk. Erősen bízunk benne, hogy a demokratikus új Magyarországon meg lesz a kedv és bátorság ilyen vállalkozásokra is. Ha hozzátesszük, hogy Magyarországnak ezek az elhagyott, várostalan vidékei éppen azok, ahol a városok helyett nagybirtokoknak egymást követő sora fogta el a levegőt a magyar nép előtt (Zala nyugati része, Somogy északi része, Somogy, Tolna és Fejér megyék szöge stb.), akkor mindenki előtt világossá lehet, hogy az a program, mely Magyarország néhány pontján semmiből városok építését tűzi ki feladatául, nem valami erőltetett, gyökértelelenül racionális program, hanem eleven szükségleteket, eleven hiányokat akar kitölteni és kielégíteni.

3. A közigazgatási szervezet és fórumrendszer kérdései

A fentiekben arra az eredményre jutottunk, hogy elsősorban a járásoknak és nagyhatárú mezővárosoknak városkörnyékekké való kiépítése útján nyerhetünk olyan alapvető területi egységet, amelyen belül már komoly távlattal rendelkező, de még eleven és valóságos élettel teli önkormányzatok hozhatók létre, és amelyeken belül az igazgatás és igazgatottak egymáshoz való viszonyának gyökeres megváltozására nyílik lehetőség. Ennek a szem előtt tartása mellett kell most végighaladnunk a közigazgatás különböző szintjein fellépő szervezeti és fórumrendszerbeli problémákon.

Az első egység, amelynél alulról felfelé haladva ezeket a kérdéseket fel kell vetnünk, természetesen a *község*. A községnek meg kell maradnia az önkormányzat legalsóbb egységének, a politikai művelődés első iskolájának. A község azonban nem lehet országos méretben egyformán teljesítőképes és azonos értékű teljesítményeket hordozó egység mindaddig, amíg nem szakítunk azzal a szemlélettel, amely a *község* és *falú* szavakat azonos értelmű kifejezéseknek te-

kintik, és nem tudatosítjuk azt a tényt, hogy Magyarország települési viszonyai között község és község között olyan óriási különbségek vannak, hogy erre egyszerűen lehetetlen egyugyanazon szervezeti sémát ráhúzni. A mai magyar elnevezések szerint községek a párszáz lakosú dunántúli kistelepülések, melyek számára az önállóság súlyos anyagi teher; községek az 1000–5000 lakosú erőteljes nagytelepülések, melyek komoly közösségi vállalkozásokra képesek, és községek mindazok az alföldi mezővárosok – közöttük 20 ezer lakossal bírók is –, melyek a városi rangot valamely okból még nem kapták meg. A községi funkciók szervezeti formáját mind a három típusnál külön kell vizsgálnunk.

A kistelepülések esetében, melyek a közigazgatások formájában ma is közösen kénytelenek a jegyzői és községi irodai apparátust fenntartani, komoly közös vállalkozásokról alig lehet szó, s az egyes kistelepülések önkormányzata szinte semmivé válik az összes szálakat kezében tartó jegyzői hivatallal szemben. Itt tehát mérlegelni kellene, hogy nem volna-e helyesebb a mai közigazgatásokat szervezetenként is községekké alakítani, valóságos, közös önkormányzattal és a közös községi vállalkozások lehetőségével. Ez esetben az eddigi kisközségeknek elég volna valamilyen egészen egyszerű helyi önkormányzati szervezet (egy esküdt, helyi választmány); adatok vannak arra, hogy Romániában igen bevált ez a rendszer. Az 1000–5000 lakossággal bíró nagytelepülések, a jelenlegi nagyközségek természetesen továbbra is nehézség nélkül el tudják látni mind az önkormányzat, mind az igazgatás, mind a közös vállalkozások feladatköreit. A mezővárosok tanyavilágában, melyek a várostól való túl nagy távolság miatt számos igazgatási szolgáltatást nélkülöznek, s a helyi önkormányzat lehetséges kereteit is nélkülözik, a legnagyobb mértékben szükség van ugyancsak valamiféle községi szervezetre. Ez az, amit a közigazgatási szakemberek évtizedek óta sürgetnek, csak éppen ennek a sürgetésnek az a teljesen helytelen irányú mellézköngéje van, hogy – a község és falu azonosítása folytán – ezeknek a külterületi közigazgatási kirendeltségek úgy váljanak idővel valódi községekké, hogy egyben településszerű falvakká is váljanak, s igazgatásilag a város felsősége alól a járási vezető, a főszolgabíró hatásköre alá kerüljenek. Mihelyt szakítunk a község és falu fogalmainak azonosításával, s felismerjük a várossal való kapcsolat jelentőségét, akkor természetesnek fogjuk találni azt, hogy a külterületi lakott helyek községgé alakulhatnak anélkül, hogy faluvá települjenek össze és a várostól szervezetenként elszakadjanak.

A községgel kapcsolatban fel kell vetni azt a kérdést is, hogy azonfelül, hogy megmarad az önkormányzat és igazgatás legalsóbb egységének, nem kívánatos-e egy olyan fejlődést számba venni, melynek során idővel a község válik a járás helyett általános elsőfokú hatósági fórummá. Ma még az a helyzet, hogy még ha fel is tételezzük az egészen apró községek nagyobb egységekké való egyesülését, a községek a maguk primitív igazgatási gyakorlatával, mindent végző

jegyzőjével, a történelem folyamán annyi felől megbátortalanított önkormányzatával és helyenként kicsinyes horizontjával aligha volnának alkalmasak arra, hogy vállalni tudják az igazgatás súlypontjának a szerepét. Nagyobb távlatban természetesen feltehetjük azt a kérdést, hogy a községek bátrabb önkormányzati kifejlődésével, általános igazgatási gyakorlat kifinomodásával és az általános műveltségi szint emelkedésével idővel, mint számos fejlettebb országokban, átvethetik-e az általános elsőfokú hatóság szerepkörét. Ez a távlati lehetőség elsőre teljesen meggyőzőnek látszik, vele szemben azonban egészen más oldalról vetődnek fel kétségek. Megtörténhetnek, sőt eléggé valószínű ugyanis, hogy a modern társadalmi, települési és közlekedési viszonyok rohamos fejlődése folytán olyan intenzívvé válik – éppen a fentiekben kifejtett városközpontú elgondolás jegyében – a város és vidék kapcsolata, együttélése, a közöttük való állandó ki- és bejárás, hogy ez fogja a község önkormányzati és igazgatási szerepét háttérbe szorítani: most már nem a község lakosainak elmaradottsága, hanem éppen a magasabb műveltségi és önkormányzati szintre emelkedett lakosságnak a városi életbe és önkormányzatba való bekapcsolódása lesz az, ami a községi önkormányzatot háttérbe szorítja, és mint afféle szomszédsági szervezetet, csak kisebb jelentőségű, helyi ügyek intézésére korlátozza.

A következő nagyobb egység a „városmegye”-ként, vagy „kismegye”-ként fel-fogott *járás*, mint legfontosabb önkormányzati és igazgatási egység. Ennek szintjén a legnagyobb szervezeti probléma a városnak és környékének a szervezeti egybekapcsolása. Különösen ott, ahol nem a vidékkel szervezetileg összekapcsolt város, hanem a vidéktől szervezetileg izolált város a fennálló hagyomány. A következő variánsokat kell itt számításba venni:

- a) ha a *járás* (kismegye) területén nincs város, hanem az csupán községekből áll, úgy ennek szervezete lényegében azonos lehet egy kisméretű, *járások* nélküli, régi vármegye szervezetével. Ha a székhely idővel várossá alakul, akkor ugyanazok a problémák vetődnek fel, melyeket a következő pontban és alpontjaiban a város és a *járás* (kismegye) összeszervezésével kapcsolatban tárgyalunk, azzal a különbséggel, hogy ha a székhelyet előzőleg az egész *járás* (kismegye) közügyeként fejlesztették várossá, akkor az egybeszerveződés is könnyebben megy majd, mint az izolált szervezetet régtől fogva megszokott városok esetében;
- b) ha a *járás* (kismegye) székhelye nyugati típusú, nem mezőváros jellegű, és a régi vármegyének alárendelt (megyei) város, akkor az egybeszervezésnek három lehetséges módja van:
 - aa) a város, mint eddig, a községekkel egy sorban, bár azok közül kiemelve, alá van rendelve az ösztörvényhatóságnak; ennek a megoldásnak sok hátránya van és nem felel meg egy városokra épülő országrendezés gondolatának: mindenekelőtt nem valószínű, hogy a város, mint

kifejlett önkormányzattal rendelkező és az eddigi járásokkal egyenrangú szervezet, most egy járás felsőségét szívesen elviselje; ez a megoldás ezenfelül kihasználatlanul hagyja azt a lehetőséget, hogy a városnak egy sor kifejlett és eddig eléggé ki nem használt hivatala (mérnöki hivatal stb.) a vidéknek is szolgálatára álljon; végül külön nehézség támad az igazgatási fórumrendszerben, mert mindaddig, amíg nem válik minden község elsőfokú közigazgatási hatósággá, összeütközik a járás (kismegye) általános elsőfokú közigazgatási hatósága az alája rendelt város elsőfokú hatósági jogkörével, melytől azt nem volna indokolt megfosztani;

bb) a város is és vidéke, a járás is, külön önkormányzati szervezetet és igazgatási fórumot alkot (vagyis minden járási székhelyet képező megyei város törvényhatósági jogú város rangjára emelkedik), s a két szervezet egy sor közös szervet (közös hivatalokat, közös alkalmazottakat, közös bizottságokat, időnként összeülő közös közgyűlést) működtet; ez volna a nyugati, nem mezővárosi jellegű régi városok esetén a legkézenfekvőbb megoldás, bár a közös szervek számtalan tisztázást kívánó részletproblémát vetnek majd fel;

cc) elképzelhető végül, főleg az újonnan az egész környék anyagi és közéleti közreműködés[e] mellett alakult városok esetében az alföldi mezővárosokra szabott szervezet is, mely lényegében egységes szervezet olyan belső tagolással, mely ismer szűkebb (városi) és tágabb (vármegyei) hatásköröket (lásd alább d) alatt);

c) ha a járás (kismegye) székhelye nyugati, nem mezőváros jellegű s egyben a régi vármegyétől független (törvényhatósági jogú) város, akkor eleve nem jön számításba az előző pont aa) variánsa, hanem csak a bb) és cc) alattiak, elsősorban a bb) alatti, s csak esetlegesen, nagyon erős kisugárzású és a vidékéért felelősséget viselni tudó város esetén a cc) alatti, mely azonos az alább tárgyalandó d) alattival;

d) ha a járás (városmegye) székhelye alföldi típusú (nagyhatárú tanyás) mezőváros, akkor a város jelenlegi szervezete megmarad, de ugyanakkor létesül a városnak egy tágabb, a környező faluszerű vagy tanyaközpontszerű községekkel kiegészült önkormányzati és igazgatási szervezete is; ez a megoldás lényegében a városi törvényhatóságnak alárendelt község több ízben felvetődött gondolatát intézményesíti; számos fogas, de nem megoldhatatlan részletproblémát vet fel, főleg annak tisztázását, hogy a fontosabb tisztviselők közül kiknek a hatásköre terjed ki a községekre is; az ilyen tágabb hatáskörű tisztviselők természetesen a kiegészített tágabb területi szervek választása alá esnek; szükség van ezenkívül bizonyos paritásos szervekre és eljárásokra, nehogy ez a szervezet a beosztott községeknek a város által való majorizálására vezessen;

- e) külön probléma azoknak az eddig városoknak a helyzete, melyek bármely okból járásszékhellyé nem válhatnak, amitől egy olyan járás (kismegye, város-megye) adódik, melynek területén a székhelyen kívül még egy város is helyet foglal; ez a probléma felvetődik a Budapest-környéki városokkal kapcsolatban; valamint Turkevével, esetleg Csongráddal és Kőszeggel kapcsolatban; az előzők számára valamiféle nagy-budapesti, vagy Budapest-megyei megoldásra van szükség, az utóbbiak számára valamilyen szűkebb hatáskörű városi szervezet létesítése lehet a megoldás.²¹

Ez utóbbi ponthoz kapcsolódva utalnunk kell arra is, hogy egy ilyen értelmű területi reformnak természetszerűen magával kell hoznia egy olyan intézkedést is, mely szigorúan előírja, hogy az állami igazgatásnak minden, a helyi önkormányzatoktól függetlenül létező szakigazgatási ága köteles területi beosztásban a fentiekben vázolt alapegységekhez, a városkörnyékekhez igazodni. Ez nem jelenti azt, hogy ugyanannyi egységet kell létrehozni, mert hiszen nyitva kellene hagyni, vagy esetleg előre szabályozni is azt a lehetőséget, hogy egyes kisebb járások együttesen rendelkezzenek bizonyos szakigazgatási helyi szervekkel: a lényeg a rögzített városkörnyékek határaihoz való igazodás.

Az összes felsorolt variánsokkal kapcsolatban felvetődik és a megoldásokat is lényegesen befolyásolja az a probléma, hogy az új járási (kismegyei, város-megyei) törvényhatóság az igazgatási fórumrendszer szempontjából az eddigi járást követve általános elsőfokú hatóság legyen-e, vagyis a járás és megyei város jogállását örökölje-e, vagy pedig a község mint elsőfokú hatóság fölött álló általános másodfokú hatóság legyen-e, vagyis a vármegye és törvényhatósági jogú város jogállását örökölje-e. Ennek a kérdésnek az eldöntése azon a már tárgyalt kérdésen múlik, hogy mennyiben és mikor ruházható az elsőfokú hatósági jogkör a községekre, és egyáltalán sor fog-e erre *kerülni*. Jelenleg az átmenetet egyszerűbb megcsinálni az elsőnek említett változat alapján, vagyis úgy, hogy az új törvényhatóságok elsőfokú hatóságokként a járások és megyei városok jogállását örököljék.

Az eddigi vármegyének megfelelő területi egység jövőjét, mint már mondtuk, az új városkörnyékre alapított egység nagymértékben kétségessé teszi; eddigi szerepét bizonyosan megszünteti, mert a fentebb javasolt városkörnyéki területi egységek, melyeknek országos száma 80–100-ra tehető, semmiképpen nem igényelnek maguk felett nagymegye méretű, tehát országosan 20–25 egységet jelentő elsőfokú szervezetet, sem az önkormányzat, sem az igazgatás szintjén, sem

²¹ A Budapest-vidéki városok problémáját Nagy-Budapest azóta történt megalakulása tárgyalanná tette; viszont ugyanez a probléma felvetődik az új ipari városok közül pl. Oroszlánynál. (Bibó István lábjegyzete).

a fórumrendszer vonatkozásában. Ezzel szemben nincs lehetetlenség abban, hogy eddigi vármegyék területén létesült járások (kismegyék, városmegyék) szervei és testületei akár kötelezően, akár önkéntesen bizonyos, csak együttesen megoldható feladatok céljából – például közös gazdasági vagy kulturális létesítmények, főiskolák, kutatóintézetek, színházak stb. – felállítására vagy fenntartására valamiféle közös szervezetet, közös bizottságokat, munkacsoportokat kialakítsanak akár önkormányzati testületeik közös üléseinek és tárgyalásainak formájában. Annál is inkább, mert mint láttuk, ilyen önkormányzatok közötti közösségek létesítését maga az alapvető városkörnyék-szervezés is megkívánja, ami egyben tágabb közös szervezetek számára is mintákat nyújthat.

A vármegyének mint igazgatási szintnek a megszűnése viszont felveti azt a kérdést, hogy nem szükséges-e az igazgatás és önkormányzat új, kisebb, városkörnyéki alapegysége és a központi államhatalom között valahol új, közbenső hatásköri szintet létesíteni. A magyar központi igazgatás már eddig is nehézkesen dolgozott 36 további végrehajtó egységgel (25 vármegyével és 11 törvényhatósági jogú várossal), amely szám nagyobb volt annál, mint amit központilag jól át lehet tekinteni és hatékonyan igazgatni. Szüksége látszik tehát az eddigi vármegyéknél nagyobb, országrésznyi, nagytájnyi, *kerületi* jellegű területi egységek létesítésének, melyek igazgatási szervezete egyrészt az egyes törvényhatóságok összefogásának és felügyeletének, másrészt a felduzzadt központi igazgatás decentralizálásának feladatát látná el. Kb. 6–7 ilyen egységgel volna érdemes számolni, melyek az ország legnagyobb városai, mint városközpontok körül gazdaságilag és kulturálisan is sajátos igényekkel bíró egységeket jelentenek, bár nem valószínű, hogy ezek keretében jelentős önkormányzati igény is fellépne.

Meg kell jegyeznünk, hogy az egész reform költségei, annak ellenére, hogy az ország alapvető egysége 36-ról 80–100-ra növeli, aligha emelkedne akár csak megközelítőleg ebben az arányban, mert hiszen az új egységek alapjául mindenekelőtt ott van a maguk meglevő szervezetével 15–20 alföldi mezőváros, és 70–80 járás, s ugyanakkor ez a reform 25 megyei szervezet és 50–60 eddigi járási szervezet megszűnését is jelentené.

4. A közigazgatás személyi megújulásának kérdése

A magyar közigazgatás személyi megújulása szükségképpen következik először abból a tényből, hogy ez az igazgatás tekintélyes hányadában egy nemesi-úri réteg egzisztenciális menedékévé és egy túlhaladott és összeomlott uralmi és hierarchikus társadalmi rend és hatalomgyakorlás eszközévé lett. Szükségessé vált az is, hogy a Magyarországon esedékes társadalmi változások kifejezésre jus-

sanak az igazgatás személyi összetételében is. Ezen felül a háborús összeomlásból következő szanálási és racionalizálási intézkedéseknek is van egy sor személyi következése is. Végül a közigazgatás tudományának és technikájának a legújabb kori fejlődése is előír egy sor reformot ezen a téren, melyek megvalósítását kár volna az újraépítés egy ilyen alkalmánál elmulasztani. Mindezekből az okokból az új demokrácia megszületése óta az összes pártok, de különösen a politikai élet hangnemét erőteljesebben meghatározó baloldali pártok – igen helyesen! – középponti kérdésként fogták fel a közigazgatás megjavítását, személyi megtisztítását és felfrissítését. Ebben a helyes célkitűzésben azonban már eleve a döntő hangsúly az első két helyen említett szempontra, a politikai és társadalmi közszellem és összetétel megújítására kerül, s ez erősen áthatott a másik két, tárgyibb jellegű szempontra is.

Igy az egész program egy sor leegyszerűsített ítéletben és szólamban csapódott le, melyet a következőkben foglalhatunk össze: a magyar közigazgatás rossz-ságának döntő tényezője az úri származású és úri szellemiségű tisztviselők működése, akiknek gondolkodása súlyos reakciós és fasiszta fertőzőtségű, és ennek megfelelően az ország eddigi reakciós és fasiszta kormányait felfelé szolgailag kiszolgálták, lefelé pedig a népet elnyomták, vagy segítettek elnyomni, annak életétől és érdekeitől, egyáltalán a való élettől mindinkább eltávolodva kicsinyes, rosszakarató és bürokratikus igazgatást honosítottak meg; ha ezt az ilyen szellemiségű tisztviselői kart a demokratikus pártok kebeléből kikerült és demokratikus gondolkodásuk miatt eddig mellőzött értelmiségiekkel vagy az iskoláztatási lehetőségektől elzárt, képesítéssel nem, de vezetői képességekkel rendelkező munkásokkal és parasztokkal cseréljük ki, akkor ez mind a hivatalos belső atmoszférájában, mind a hivatal és a nép viszonyában döntő változást fog létrehozni vagy hozott máris létre, aminek eredménye egy, a nép érdekeit szolgáló, az élethez közelálló, gyakorlati, gyors és célszerű közigazgatás lesz.

Az a történelmi ítélet, melyet ez a gondolatmenet a magyar nemes-úri-hivatalnoki közigazgatás közszelleme felett meghoz, egészében helytálló. A lényegileg igaz megállapítások mellett azonban már magában az ítéletben is vannak veszélyes leegyszerűsítések, az ennek alapján javasolt megoldásokban pedig az olyan korai és nem reális optimizmus nyilvánul meg, melyet az illúziórontás hálátlan feladatát is vállalva szét kell oszlatni.

Igaz mindenekelőtt az, hogy a magyar hivatalnoki igazgatás uralkodó tónusát egy úri, uralomgyakorló, tekintélytartó, a felet felülről néző szemléletmód jellemezte. Igaz az is, hogy a felszabadulással, s azt követően nagy hivataltömegek elmenekülése vagy kompromittálódása rengeteg alkalmat adott elsőrendű vagy legalábbis a helyüket jól megálló adminisztratív tehetségek felszínre kerülésére, igen gyakran minden iskolázási és képesítési előzmény nélkül. Különösen sok

volt ilyen a laikus polgármesterek, nemzeti bizottsági elnökök és tagok között, s ezt az egész csoportot meg kell védeni attól az ügyektől elhúzódozó úri orrfintorgatástól, mely készenlétben levő kárörömmel nézi ezeknek embertelenül nehéz helyzetekben tett, néha csetlő-botló intézkedéseit. Igaz harmadszor az is, hogy a hivatalnokszemély tekintetében jelentős változás történt: az atyáian jóakarátú, népbárát, de tekintélytartó, három lépés távolságot megtartó, tiszteletet követelő, és az ellenkezéssel szemben hatalmát erőlesen éreztető hivatalnok személye helyébe a népből származó, népért dolgozó, s azt vele együttműködve igazgató tisztviselő ideálja lépett.

Igaz végül az is, hogy a hivatal és közönség viszonyában ténylegesen is komoly változás történt a közönség javára: az egész hivatalnoki apparátus mögül eltűnt az a szilárd, a maga presztízisére és a társadalmi hierarchiára féltékenyen vigyázó államhatalom, mely a maga hivatalnokainak a tekintélyét a felek legkisebb renitenciájával szemben is megvédte. A felek ma tudnak és mernek a hivattal szemben fellépni, s a hivatal szolgálatkészsége és az érintkezés közvetlensége érezhetően előrehaladt Magyarországon.

Ha azonban reálisan akarjuk felmérni a helyzetet és a tennivalókat, akkor a fenti igazoló tételekkel szemben nem szabad szem elől téveszteni a következő, kételkedést szuggeráló tételeket:

- a) a magyar közigazgatásban az uralkodónak mondható reakciós és uralmi magatartás mellett léteztek a hivatalnoki lelkiismeretességnek, óraműszerű pontosságnak, szakmai elmélyedésnek, kiművelt ügyintézési hagyománynak és a felek becsületes szolgálatának nemcsak egyéni esetei, hanem széles kiterjedésű gócai is, melyeknek szaktudására és munkájára éppen egy reform esetében van a legnagyobb szükség;
- b) ha ilyen körülmények között az uralkodó közszellem elítélését tartalmazó helyes ítéletet úgy konkretizáljuk, hogy egy egyben kollektív ítélet is az egész hivatalnokság felett, az ebből eredő általános félelem a hivatalnokrétegek jellegzetes biztonságigényének erejénél fogva az új magyar demokrácia ellen fordítja a magyar hivatalnokság jobb, értékesebb és mind erkölcsileg, mind szakmailag átmementő részét is;
- c) Magyarországon a társadalmi viszonyok betegesen hierarchikus és uralmi felfogása nem szorítkozik a hivatalviselők szűk csoportjára, hanem az egész társadalmat keresztül-kasul megfertőzte; ennél fogva a személyi kicserélődés és az eddig kizárt és képesítetlen rétegeknek az igazgatásba való bevitele magában nem garanciája a megújulásnak, ha fenyeget az a veszély, hogy az új hivatalviselők vagy azok egy része az új helyzetet, nem a társadalom általános demokratizálásának, hanem saját társadalmi rangemelkedésének értelmezi; ennek pedig vannak nem is szórványos példái;

- d) a személyi kicserélődés még a legkitűnőbb közszellemű új hivatalnokok belépése esetén sem elegendő magában, hanem szükség van ezen felül a közönység és hivatalnokság közötti erőviszonybeli változás állandósulására, amit csak egy széleskörű és elevenen működő önkormányzat biztosíthat; ezenfelül szükség van egy sor a közönység és hivatalnokság egymás közötti viszonyát és eljárását rendező szabályra, eljárásra, szervezeti és jogorvoslati formára, alkotmányjogi garanciára és átfogó tisztviselőképzési reformra is.

Mindezeknek a szempontoknak a fényénél kell világosan elhatárolni a tennivalókat és mérlegre tenni az eddig történeteket és azutáni feladatokat.

A teendőket a különböző célok és szempontok szerint csoportosítva a következőkben fogalmazhatjuk meg:

- a) először is büntető és fegyelmi eljárás keretében meg kellett és meg kell torolni az igazgatás körében elkövetett fasiszta és háborús jellegű bűncselekményeket és fegyelmi cselekményeket: ennek a számonkérésnek lehetőleg gyorsnak, igazságosnak és jogszerűnek kell lennie;
- b) olyan személyi kicserélődést kellett és kell elindítani és továbbfolytatni, mely a magyar közigazgatást a maga kifejezetten reakciós, a hivatal uralomként, úri hatalomgyakorlásként és egzisztenciaként felfogó elemeitől bűncselekmények és fegyelmi cselekmények megléte híján is megszabadítja: ennek az eljárásnak elsősorban a hatalomgyakorlással járó funkciókra kell irányulnia, de nem jó megbélyegző jellegűnek lennie, sőt ki kell terjednie az egyéb foglalkozások felé való – ugyancsak nem büntető és megbélyegző jellegű – átirányításra is.
- c) gazdasági okokból széleskörű létszámcsökkentést kellett és kell végrehajtani: ezt fel kell használni egyben a szakmai érték alapján való további szelekcióra is, viszont ugyancsak minden megbélyegző jelleg nélkül kell lefolytatni, ugyancsak figyelemmel a más pályákra való átirányításra;
- d) következetesen végig kell vezetni azt az elvet, hogy az önkormányzati egységek legmagasabb vezetői állását, melyek az eddig érvényesülő úri-értelmiségi szelekció vagy indokolatlanul képesítéshez kötött vagy lejáratott, laikus állássá kell átalakítani, illetőleg tekintélyüket visszaadni;
- e) elvileg képesítéshez kötött állásoknál is széles körben lehetővé kellett és kell tenni a formális képesítéssel nem rendelkező, de jelentős igazgatási képességek birtokában levő, s az elmúlt korszakban az iskoláztatás lehetőségeitől elesett munkások és parasztok gyors kiképzését és az igazgatásban való munkába állítását;
- f) újjá kell szervezni a magyar tisztviselői kar belső tagolódását, s ennek során nagyon világosan kiemelni a valóban vezető és döntő funkciókat ellátókat; ugyanakkor csökkenteni kell azt az erősen osztályjellegű szakadékot, mely eddig a magyar igazgatásban az ún. fogalmazói kart más csoportoktól elválasztotta.

A fenti szempontokból és feladatokból kiindulva sok kritika érheti mindazt, ami Magyarországon az igazgatás demokratikus átalakulása jegyében az utolsó másfél évben történt. Mindenekelőtt ott volt az igazolási eljárás, mely komoly, a bűncselekmény határát súroló, de fegyelmi cselekményként mindenestre megfogható vétkeket (a) pont) együtt mérlegelt a reakciós mentalitással és a fasiszmus konvencionális elfogadásával (b) pont), s így az eljárás egészben kapott egy bizonyos megbélyegző jelleget. Ezt követte a B-lista, mely a személyi felfrissítés (b) pont) továbbfolytatását kapcsolta össze a létszámcsökkentéssel (c) pont), ami önmagában nem lett volna lehetetlen, azonban az igazolások bűnösöket, reakciósokat és fasisztákat kereső, vagyis megbélyegző közszelleme ide is átterjedt. Csakhogy a magyar köztisztviselői kart bűnös egyénektől megtisztítani egy dolog, s egy történeti ítélet jegyében felfrissíteni és részben kicserélni egy másik dolog. Az első szükségképpen egyéni elbírálást kíván és szükségképpen aránylag kis százalékra vonatkozik, a másodiknak, mivel kollektív ítéletet valósít meg, szükségképpen minél kevésbé kell megbélyegző és bűnüldöző jellegűnek lennie. Azonban egyéni elbírálást végrehajtani, s ugyanakkor elvárni, hogy ez az egyéni elbírálás meghatározott jelentős százalékot érintsen, ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az egész réteg kilencven százalékát alkotó szürke tömegből, mely egyformán bűnös és egyformán ártatlan, teljességgel esetleges, és – hála a koalíciós szempontoknak – egyáltalán nem tiszta szempontok fogják kiválasztani azokat, akik a kollektív felelősséget viselni fogják. Így mind az igazolás, mind a B-lista egyugyanazon kibogozhatatlan ellentmondásba bonyolódott bele: azok számára, akik súlyosan felróható és konkretizálható vétséget követtek el – s egyben a koalíció konzervatív oldala számára –, kollektív büntetést kiszabó, így igazságtalanul általánosító és egyes esetekben súlyosan igazságtalan volt, ami a dolog természeténél fogva a biztonságérzetében megtámadott egész hivatalnokságot mozgósította védekezésre. Ugyanakkor ugyanezek az eljárások a nagyméretű személyi felfrissítés szempontjából – s egyben a koalíció baloldaláról nézve – túl enyhének és elégtelennek minősültek. Vagyis egyszerre minősültek emberhajszának és szerencsenmosdatásnak, s valóban mind a kettő voltak egyszerre. Ezért beszélnek általánosságban mind az igazolás, mind a B-lista csődjéről, csak éppen az elsőnek a sikertelenségét inkább a koalíció baloldaláról, a másodikét inkább a konzervatív oldaláról kiáltották el nagyobb hangerővel. Az ennek alapján kiharcolt B-lista felülvizsgálati eljárás azonban aligha az égbekiáltó eseteken fog segíteni, hanem – ismerve a helyzetet – megjósolhatjuk, hogy elsősorban pártsérelmek és pártintervenciók lebonyolításának lesz az eszköze.

Mindezek a többé-kevésbé szerencsétlen akciók azt érték el, hogy e pillanatban Magyarországon a szakszerűség, mindenekelőtt a közigazgatás terén, de egyéb szakmák körében is, a legnagyobb mértékben védekezésbe, reakcióba

szorult, vagy úgy is mondhatjuk, a reakció karjaiba kergetődött. Ez annyit jelent, hogy közigazgatási síkon a reakció hajlandó minden reakciót szakemberré ütni, a demokrácia baloldala pedig hajlandó minden hangsúlyozottan szakembert reakciógyanúsnak tekinteni. Hogy ez micsoda bajt jelent mindkét irányban, azt nem kell különösen részleteznünk. Érdemes azonban kiemelni azt, hogy ez az egész beállítás mennyire sírni valóan ellenkezik a demokrácia lényegével, mely a szakmájában elmélyedő, dolgozó ember életformájának győzelmét jelenti a reprezentatív, tekintélytartó, szakmai szempontból dilettáns úr felett. Ha most ezek kapnak lehetőséget arra, hogy a szakszerűség legeurópaibb és legdemokratikusabb védőpajzsa mögül nyilazhassanak a magyar demokrácia első botladozásaira, ezen ki-ki sírhat vagy nevetet temperamentuma szerint.

A kérdés ilyen félrevezető felfogásának tisztába tétele, s az eddigi tévutak igazítása azt kívánja meg, hogy mindenekelőtt a szakszerűsége való félrevezető hivatkozást kell lehetetlenné tenni és a szakszerűség fegyverét az ellenfél kezéből kivenni.

E tekintetben mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy az önkormányzat legfőbb választott vezetőjének laikus állássá való átalakítása (d) pont) teljességgel más kérdés, mint az eddig képesítéssel nem rendelkező munkásoknak és parasztoknak szakképzett tisztviselőkké való átképzése (e) pont). Az első kérdésnek semmi köze a szakképzettséghez: nem arról van szó, hogy egy szakképzettséget kívánó állást laikussal töltsünk be, s őt arra előbb vagy utóbb átképezzük, hanem arról, hogy az önkormányzat élére minden képesítési – s e mögött álló társadalmi – korlától függetlenül közbizalmat élvező, köztekintélynek örvendő közéleti személyt állítsunk, ami – mint azt már az önkormányzatról szóló 1. fejezetben kifejtettük – az eleven, valódi önkormányzati élet természetes velejárója.

Ezzel szemben a második kérdésnek, a képesítetlenek átképzésének nagyon is van köze a szakképzettség központi jelentőségű kérdéséhez, s éppen ez a pont az, ahol a szakszerűség reakcióba szorulását meg kell állítani és a szakszerűség érvét az ellenfél kezéből kivenni. A hangsúly azon van, hogy Magyarország torz társadalmi viszonyai között nem lehet a diploma meglétét a szakszerűség meglétével azonosítani, hiszen a jogi diploma megszerzésének ismeretes könnyűsége éppen azt szolgálja, hogy a jogi diploma valószínű szakképzettség nélkül is biztosíthassa az erre társadalmilag kvalifikáltak bekerülését. *A dilettáns urakat* tehát éppen a szakszerűség nevében kell a magyar közigazgatásból kiiktatni, és a szakképzettség megszerzésére képes és alkalmas eddigi képesítetlenekkel helyettesíteni. Ez azt a követelményt jelenti, hogy a magyar közigazgatás személyi felfrissítésénél a hivatalnokság szelekcióját – ami nemcsak elbocsátást, hanem más, szerényebb kategóriába való átminősítést is jelenthet – egy nagyon határozottan és nagyon tárgyyszerűen szakmai válogatás végezze el (mely sokkal na-

gyobb valószínűséggel szelektálná ki egyben az igazi reakcióso­
 k tekintélyes részét, mint mindenféle pártsekcio és pártprotekció), s ugyanilyen válogatás válassza ki azokat a képesítéssel nem, de ügyintézői és vezetői képességekkel rendelkező munkásokat és parasztokat is, akikkel a magyar közigazgatást érdemes felfrissíteni. Persze, ezt a két szelekciót nem lehet egyugyanazon eljárásban lefolytatni, mert aligha létezik olyan rafinált versenyvizsgamódszer, mely eredményesen össze tudná egymással mérni egy fogalmazási rutinnal rendelkező, de egyébként hiányos felkészültségű, vezetésre és felelősségvállalásra nem alkalmas képesített tisztviselő és egy kiváló vezetési képességekkel rendelkező, de a helyesírással is hadilábon álló munkás vagy paraszt igazgatási értékét. A kétféle kategóriát tehát külön ke­
 retben kell vizsgáztatni és értékelni, de mindkettőt nagyon határozottan szakmai, illetőleg alkalmassági kiválasztás alapján szelektálni. Így aztán nem a *képesítettek és képesítetlenek, szakemberek és új káderek* között támadna szembenállás és érdekellentét, hanem mindkét kategóriában az *alkalmatlanok és alkalmasak* között.

Ami végül a magyar tisztviselői kar belső tagolódásának reformját (f) pont) illeti, erre azért van szükség, mert a régi ún. fogalmazói kar csupán egy egységes társadalmi rangnak, az úriemberi rangnak felel meg – amit az egymás közötti tegeződés fejezett ki –, de nem egy egységes igazgatási funkciószintnek. Egyaránt magában foglalt ugyanis mind magas vezetői szinten dolgozó vagy magasrendű minőségi munkát végző tisztviselőket, mind pedig éppen csak fogalmazók, gyakran merőben blankettáris munkát végző tisztviselőket is. Szükség van tehát az egyik oldalon a valóban vezető, döntő és magasrendű minőségi munkát végzők kiemelésére, mind hatáskörök bővítése, mind felelősségük láthatóvá tétele érdekében; a másik oldalon a fogalmazói, számvevői és egyéb szakszerű, de rutinjellegű munkát végző karok egyesítésére. S egyáltalán szükség van a hivatalon belül az egyes karok közötti kasztszerű válaszfalak lebontására, persze amennyire ez szervezeti intézkedések útján egyáltalán lehetséges.

1946

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS REFORMJA. A NEMZETI PARASZTPÁRT JAVASLATA

I.

A magyar közigazgatás szervezete ma is azokon az alapokon nyugszik, amelyeket a szentistváni várispánságok rendszere rakott le. Vármegyéink, járásaink és községeink mind területi kiterjedésükben, mind belső szervezetükben úgy alakultak ki, ahogy azt a földesurak birtokviszonyai meghatározták. Városaink pedig mint idegen testek éltek ebben a rendszerben. A Habsburg-uralom nem változtatott ezen a helyzeten, hanem csak megtetételte a maga császári és királyi hivatalaival, amelyek ugyancsak a feudalizmus viszonyai szerint alakultak ki. Ezt az egész szerkezetet az 1848-as, az 1867-es reformok csak a legfelső szinten, a kormányzás területén változtatták meg azzal, hogy megteremtették a népképviselőnek felelős magyar minisztériumot. Alább a vármegyék, városok és községek szervezeti viszonyai lényegükben változatlanul maradtak. Ennek megfelelően a vármegye a feudális szellem búvóhelyévé vált, és fennmaradása döntő oka volt annak, hogy a magyar társadalom a legutóbbi időig annyi feudális maradványt őrzött meg, hogy az értelmiségi hivatalnokosztály a nagybirtok és a nagytőke kiszolgálójává lett, és hogy a parasztság továbbra is öntudatlan és tehetetlen tömeggé szorult le.

Az 1944–45-ös felszabadulás alapjaiban rendítette meg a magyar társadalom régi rendjét és a gyökerekig ható demokratikus átalakulást indított meg. Megszületett a harmadik – immár végleges – magyar köztársaság, és ezzel az államforma demokratizálódása megtörtént. De nem állhatunk meg félúton, mert az államigazgatás alsó szervezete ma sem alakult át. A közigazgatási hivatalokat a nép sem érzi a magáénak. Azért is, mert ez a közigazgatás ma is olyan, mint amikor a népelnyomó uralom eszköze volt, és azért is, mert ez a közigazgatás ma is korszerűtlen és rossz. Szervezetei, keretei ma is megmerevedett állapotban őrzik a feudalizmus örökségét, ügyintézése pedig ma is öncélú és bürokratikus.

II.

Miért rossz ma is a magyar közigazgatás? Bizonyos, hogy a közigazgatásban visszamaradt régi, dzsentriszellemű, reakciós tisztviselőknek nagy részük van abban,

hogy a magyar nép nagy tömegei a közigazgatás területén nem érzik a demokrácia megújító és felszabadító hatását. De a feudalizmus és a reakció nemcsak a személyek kiválasztásán keresztül biztosította a közigazgatásban a maga uralmát, nem elég tehát csak a személyeket kicserélni, ha új népi közigazgatást akarunk. A közigazgatási reakció erősebb bástyája az az elavult feudális szervezet, amely teljesen elszakadt a magyar nép igazgatási szükségleteitől, és csak arra alkalmas, hogy benne továbbra is öncélú és a néptől idegen közigazgatási szellem tanyázzon.

Ilyen szervezeti keret mindenekelőtt a vármegye. A vármegye túl nagy keret ahhoz, hogy a megyei lakosság valóságos érdekközössége, valóságos szolidaritása és valóságos politikai önkormányzata tartalommal tudja kitölteni a papíron meglevő vármegyei autonómiát. A vármegyei önkormányzat tehát ma is élettelen: az egykori nemesi önkormányzatból nem lett népi önkormányzattá, mert egy-egy vármegye népe nem alkot valóságos érdekközösséget.

A vármegye ezenfelül teljesen felesleges sallangként hurcolja magával a céltalanul itt maradt főispáni rendszert. Ilyen körülmények között pedig a vármegyei igazgatás szükségképpen üres malommá vált, ahol az önkormányzatnak csak a hátrányai vannak meg: a helyi szempontok túlzott érvényesülése, a nehézkesség és a felsőbb kezdeményezésekkel szemben való ellenállás, viszont nincsenek meg az előnyei: az önálló kezdeményezés, a népi szükségletekhez való igazodás és a szabadságra való nevelő hatás.

A következő szervezeti egység a járás. Ez már közelebb van a néphez és ezt már ki tudnánk tölteni önkormányzati tartalommal. A járás azonban nem önkormányzati egység, hanem csupán a vármegye helyi kirendeltsége, mely a járás népe számára ma is az uralmat testesíti meg. A járási vezetőt ma sem a járás választja, hanem a vármegye küldi le a járásba, ennek megfelelően egész igazgatása és ügyvitele a vármegye kialakult gyakorlatához és szükségleteihez és nem az igazgatott nép szükségleteihez igazodik.

Végül a községi igazgatásban sem a nép szükségletei a döntők, hanem a felülről való igazgatás érdekei. A nemesi vármegye oly módon védekezett a községben a nép befolyása ellen, hogy 1886 óta a főszolgabíró jelölési jogán keresztül az önkormányzati választásokat mindjobban meghamisította s ezáltal elérte, hogy a községi bíró, aki arra lett volna hivatva, hogy az önkormányzat valóságos népi vezetője legyen, tehetetlen bábbá vált a főszolgabíró és a jegyző kezében. Különösen ez volt a helyzet a körjegyzőségekben egyesült kisközségekben, ahol magától értetődően a központi helyzetben lévő körjegyző szabta meg a közigazgatás irányát, nem pedig az 5–6 kisközség bírái. A jegyzőből tehát, akinek az lett volna a hivatása, hogy a népi önkormányzat szakképzett, de alárendelt hivatalnoka legyen, így lett a községek felett lévő felsőbb hatalmasságok kiszolgáló-

ja. Ezen keresztül fejlődött ki az engedelmes jegyzői igazgatás mindenre való kihasználása és kétségbeejtő túlterhelése.

Előttünk áll tehát, hogyan bénítja meg a vármegyei rendszer fenntartása mind vármegyei, mind járási, mind községi síkon a jó közigazgatás kialakulását. Ennek a hatása azonban kiterjed a szakigazgatás területére is.

A szakigazgatások igyekeznek igazodni a meglévő szervezeti és területi keretekhez. Minthogy azonban a valóságos élet szükségletei számára a vármegyei keret csaknem minden igazgatási ágban túl nagy, a járási keret pedig túl kicsi, az egyes szakigazgatási ágak megpróbálnak a maguk szükségletei szerint javítani ezen a rendszeren. Ez önmagában nem volna baj, együttes hatásban azonban a legkártékonyabb eredményekre vezet. Így jönnek létre azok a lehetetlen helyzetek, ahol egy-egy községnek másutt van a járási igazgatása, másutt a járásbírósága, másutt az adóhivatala, másutt a magasabb iskolái, s ami minden-nél a legrosszabb, esetleg másutt van a piaca. Ez pedig az a pont, amelynek egy jövőendő, valóban népi közigazgatás számára döntőnek kell lennie: minden egyes községnek egyetlenegy helyen kell általános igazgatási, bírósága, iskolai, pénzügyi stb. központjának lennie. S mindennek nem akárhol, hanem azon a helyen, amelyet az illető község számára a közlekedési és gazdasági viszonyok parancsolóan megszabnak: abban a legközelebbi városban vagy városiasodó központban, amelyet a lakosság szükségletei, gazdasági, piaci érdekei és kulturális-szórakozási igényei kielégítése végett állandó időközökben fel szokott keresni. Tehát minden községnek legyen egy ilyen városa, ha pedig nincs, építsünk neki.

Közigazgatásunk meglévő népellenes szervezetét megfelelően kiegészíti központi államszerveink szervezete. Központi kormánysszerveink a néptől való idegenkedés és félelem jegyében fokozatosan oly mennyiségű konkrét ügyintézészt ragadtak magukhoz, hogy ma egész egyszerűen fulladoznak saját túlméretezett feladatkörükben és a sok aktaintézés miatt nem jutnak hozzá igazi feladatukhoz, az irányításhoz. Ehhez járul az, hogy nincs szerv, mely a minisztériumok munkáját megfelelően egybehangolná, amiből adódik a helyzet, hogy tíznél több minisztérium egymástól függetlenül bocsát ki utasításokat 25 vármegyének, 58 városnak és ezernyi községnek.

Mindezt betetőző szabályozatlan és nehézkes közigazgatási eljárásunk, valamint túlméretezett irodai és segédhivatali rendszerünk, mely miatt a szó szoros értelmében leveleznek egymással egymás mellett ülő tisztviselők és az aktaelosztásnak oly rendszere alakul ki, mely a felek tájékoztatását és kiszolgálását úgyszólván lehetetlenné teszi.

Elkerülhetetlen tehát, hogy közigazgatásunk rossz rendszerét, elavult szervezeti kereteit, mindenekelőtt a vármegyét, egészében számoljuk fel. A demokrácia megszilárdítása és a népi társadalmi rend kialakítása parancsolóan követeli,

hogy egész államigazgatásunkat alakítsuk át valóban demokratikus, a közösség szükségleteit szolgáló szervezetté, és építsük ki a népi önkormányzat valóságos, eleven egységeit.

III.

Milyen elvekre épüljön fel az az új közigazgatás, amelyet a régi helyére akarunk állítani?

- 1) *A községi önkormányzatnak valódi tartalmat kell adni*, a választott bírót kell a községi önkormányzat valóságos vezetőjévé tenni s a szakszerű és irodai szolgálatot teljesítő jegyzőt világosan alája kell rendelni. Körtörvényeségenként is meg kell szervezni – a kisközségi bírót és kisközségi önkormányzat fenntartása mellett – a közös bírói vagy főbírói állást, a képviselőtestületet és az önkormányzatot. Ezzel kapcsolatban országosan rendezni kell a sokhelyütt elavult körtörvényeségi beosztást.
- 2) *A vármegyék helyett városmegyéket kell szervezni*. A közigazgatás szervezetének a valóságos gazdasági társadalmi és közlekedési göcök körül kialakult valóságos egységekhez kell idomulnia. E szerint Magyarországot a 25 vármegye és a 151 járás helyett kb. 70–80 ilyen városi vagy városiasodó központ körül kialakítható városmegyére kell bontani. 4–5 helyen pedig, ahol messze földön nincs a közelben megfelelő központ, ezeket a meglévő szerény kezdetekből céltudatosan meg kell teremteni.
- 3) *A városmegyéket önkormányzati alapon kell megszervezni*. A városmegyék rendszere nemhogy szemben állana a területi önkormányzatnak a magyar népbe mélyen begyökerezett gondolatával, hanem éppen ellenkezőleg, hamis és élettelen önkormányzatok helyett valóságos önkormányzatokat jelent, mert az önkormányzatot olyan egységekben valósítja meg, amelyeket valódi érdekközösség és valódi szolidaritás kapcsol össze.
- 4) A jelenleg teljesen külön igazgatási életet élő városokat szervesen bele kell kapcsolni a városmegyébe s vele a környék életébe. Kb. 60 városunk közül 20–25 annyira fejlett, hogy a vármegyék²² szervezetet egyenesen rá lehet építeni a meglévő városi szervezetre, a többi 35–40 város pedig többnyire mint vármegyék²³ székhely a városmegyék szervezetbe illeszthető bele.
- 5) *Meg kell alkotni Nagy-Budapestet* oly módon, hogy a Budapest-környéki városok és községek, községi önállóságukat megtartva, a székesfővárossal egy törvényhatóságot alkossanak.

²² Helyesen: városmegyék. (Bibó István javítása).

²³ Helyesen: városmegyék. (Bibó István javítása).

- 6) *A szakigazgatás minden ágának hozzá kell igazodnia az igazgatás általános szervezetéhez és a maga helyi kirendeltségeit ugyanazonokon a székhelyeken azonos területi egységek szerint kell felállítani.*
- 7) *A városmegyék jó igazgatása az önkormányzatok felügyelete és a központi igazgatás decentralizációja céljából az országot kerületekre kell felosztani, és pedig a természetből adott 7 tájegységnek megfelelően Budapest, Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Szombathely és Győr székhelyekkel. A kerületi kormányhivataloknak a különféle szakigazgatási ágakat össze kell fogniuk, hogy a központi hatóságok különböző intézkedéseit koordinálni tudják. A kerületi igazgatáson keresztül a hét területi székhely igazi „középváros” emelkedne, ahova ma éppen a közigazgatási korlátok miatt hiába igyekszik.*
- 8) *A minisztériumokat a decentralizáció révén alkalmassá kell tenni komoly központi irányításra és megszabadítani minden ügyintézésről, hogy valóban kormányozhassanak.*
- 9) *A demokratikus szellem és a szakszerűség együttes biztosításának egyetlen megoldása, ha a népből szabadon választott önkormányzati vezetők állanak a különféle egységek élén, és jól képzett, megfelelő igazgatási gyakorlattal bíró szakemberek végzik az adminisztráció munkáját.*
- 10) *Egyszerűsíteni kell a közigazgatási eljárást. Az ügyeket két intézkedő fórum előtt véglegesen el kell intézni és csak kivételesen engedni harmadik fórumhoz jogorvoslatot. A hivatalokon belül növelni kell a tisztviselők személyes felelősségét, s az ügyintézésben az előadó felett legfeljebb egyfokú főnöki revíziót szabad engedélyezni, továbbá olyan segédhivatali rendszert kell bevezetni, mely a jelenleginél szorosabban kapcsolódik az ügyintéző tisztviselőkhöz, megszünteti a hivatalon belüli aktatologatást, és lehetővé teszi a felek azonnali tájékoztatását és kiszolgáltatását.*

IV

Döntő kérdés, hogy a fentiekben javasolt közigazgatási szervezet milyen pénzügyi következményekkel jár. Első áttekintésre is szembetűnő, hogy közigazgatásunk olcsóbb lenne, részletesebb vizsgálat pedig meglepő pénzügyi előnyöket mutat ki.

- 1) *Kevesebb hivatal lenne.* Ma az általános igazgatási hivatalok száma a következő: 25 vármegye, 151 járás, 58 város, összesen 234 közigazgatási hivatal. A fenti tervszerint lenne 7 kerület, 70–80 vármegye,²⁴ ezenkívül kb. 35–40 városmegyei szervezet alatt álló kisebb város, vagyis összesen 110–130 közigazgatási hivatal.

²⁴ Helyesen: városmegyei. (Bibó István javítása).

- 2) *Kevesebb hivatalnok kellene.* Ma a vármegyékben és járásokban van összesen kb. 750 fogalmazó és kb. 900 segédhivatali tisztviselő. Ezzel szemben a tervezett városmegyékben a segédszemélyzeti szükséglet kb. 500 fogalmazó és kb. 800 segédhivatali tisztviselő. A megtakarítás itt is lényeges. Még nagyobbá válik a megtakarítás, ha hozzávesszük ehhez a szakigazgatási egységek csökkenéséből származó személyzeti megtakarításokat. A kerületek tisztviselői szükséglete pedig a minisztériumok decentralizálása révén kitelik a minisztériumok létszámából.
- 3) A dologi és személyi kiadások lemérhető csökkenésén felül ott van a lemérhetetlen, de feltétlen bizonyossággal bekövetkező csökkenés, mely az új rendszerben a postai, kézbesítési és kiszállási költségek terén beáll az egyszerűbb, racionálisabb és a közlekedési stb. adottságokból kiinduló szervezés természetes következményeként.

V

A vázolt közigazgatási reform nyilvánvalóan történelmi változást, bátran mondhatjuk, korszakalkotó újítást jelentene a magyar társadalom fejlődésében. Végrehajtása tehát hatalmas és nehéz feladat. Felmerül azért a kérdés: lehet-e éppen most végrehajtani, mikor az ország mérhetetlenül nehéz helyzetben van. A felelet: éppen most lehet és kell végrehajtani a következő okokból:

- 1) Nagyszabású létszámcsökkentés folyik ma a közigazgatásban. Ha azonban fennmarad a jelenlegi rosszul méretezett szervezet, úgy a reakciónak hamarosan módjában lesz a létszámcsökkentés hátrányos hatásaira rámutatni és a létszámcsökkentés után nemsokára újból be kellene tölteni a megüresedett állások egy részét s ezzel a fennálló rossz rendszer csak megerősödne. Különösen esedékes a vármegyerendszer megszüntetése egy olyan pillanatban, amikor a létszámcsökkentés nyilvánvalóan a vármegyei tisztviselői kart fogja a legnagyobb mértékben érinteni. Tehát éppen a tisztviselői létszámcsökkentés mélypontja a legalkalmasabb idő a szervezeti reformra.
- 2) Most folytat az ország mérhetetlen erőfeszítést a gazdasági élet stabilizálásáért. A stabilizáció azonban megkívánja, hogy ne elavult és élettelen intézmények váljanak újabb évtizedekre vagy évszázadokra véglegessé. Ezenfelül a stabilizáció tartósan nem sikerülhet az önkormányzati háztartások egyensúlyba hozatala és az önkormányzati keretekben befolyó közszolgáltatások rendezése nélkül. Ezt pedig a mai keretek között jól nem lehet megvalósítani. A reform keretei között azonban annál inkább. Árányosabbak lennének az adóterhek, sokkal gazdaságosabban történhetné a bevételek felhasználása és sokkal szélesebb körben indulhatnának meg a közüzemek és pénzügyileg sikeres közületi

vállalkozások. Végül éppen a stabilizáció az, mely megteremti a reform végrehajtásának előfeltételeit, az áttekinthető pénzügyi számvetés lehetőségét. A stabilizáció tehát egyszerre teszi a közigazgatási reformot szükségessé és lehetségessé.

- 3) A különböző szakigazgatási ágak legújabb fejlődése is égetően kívánja a reformot. Ezek ma kétségbeesetten vergődnek és rengeteg felesleges energiát és költséget pazarolnak a jelenlegi elavult és célszerűtlen szervezethez való igazodásban. A felszabadulás óta több szakigazgatási ágban alakultak új helyi igazgatási egységek és újból meg újból bebizonyosodott, hogy a jelenlegi megyei, járási és városi keretek szem előtt tartásával nem lehet egészséges és arányos szervezetet létesíteni.
- 4) A régi rendszer összeomlása után az újjáépítés során létesített ideiglenes és átmeneti intézmények most öltenek sorra végleges formát. Az államforma már véglegessé vált és az állami főhatalom szervei is véglegesek. Előttünk a következő lépés: közigazgatásunkat át kell vezetni az ideiglenességből a végleges szervezetbe. A legnagyobb veszedelme lenne azonban a demokráciának és a köztársaságnak, ha a régi szervezetet véglegesítenénk. A jelenlegi kereteket sem választással, sem kinevezéssel véglegesen betölteni nem lehet, tehát történelmi alkalom nyílik most arra, hogy ahogy az államforma terén a köztársaságot véglegesítettük, úgy most a közigazgatásban is egy új népi demokratikus szervezetet véglegesítsünk. A demokrácia követelménye nem az, hogy a mai községi, városi és megyei keretek között végleges képviselőtestületet és végleges tisztviselőket válasszunk, hanem az, hogy teremtsük meg a közigazgatás valóban demokratikus szervezetét és azt töltsük ki végleges választással.

VI.

Az előadott indokok és elvek alapján a reform végrehajtására a következő javaslatot tesszük:

- 1) A tervezetben lefektetett elvek és politikai szempontok megvitatására felhívjuk a demokratikus pártokat, a demokratikus szervezeteket és az egész közvéleményt, hogy az alapelvek tisztázása után minél hamarabb hozzáfogassunk a részletmunkához.
- 2) Az elvi megállapodás után egy külön bizottság kapjon megbízást arra, hogy a reformtervet a pártok és a legjobb közigazgatási szakemberek bevonásával tudományosan és gyakorlatilag, általánosságban és részleteiben dolgozza ki, hogy utána az erre vonatkozó törvényt gyorsan meg lehessen alkotni.
- 3) A belügyminiszter kezdje meg a reform előmunkálatait, fokozott erővel folytassa az eddigi munkát a reform statisztikai, területrendezési és szervezeti

problémáinak a feldolgozásával, illessze bele a reform kereteibe a ma is folyó községrendezési munkálatokat és haladéktalanul kezdje meg a reform háztartási kérdéseinek tanulmányozását.

- 4) A pártok mondják ki a reform sürgősségét és minden eszközzel segítsék elő, hogy az előkészítő munkálatok befejezése után a tervből mielőbb törvény legyen és a végrehajtás kezdetét vehesse.
- 5) A törvény megalkotása után a végrehajtás menetére a következő javaslatot tesszük. Legelőször számoljuk fel a vármegyéket és alakítsuk meg a városmegyéket. Ennek a megtörténte után válasszuk meg a városmegyei képviselőtestületeket és a városmegye tisztviselőit. A közben szüntelenül és folyamatosan folytatandó községhatár-rende-zés, tanyaközség-rende-zés és körjegyzőségi arányosítás befejezése után vezessük be az új községi szervezetet és tartsuk meg az új községi képviselőtestületi választásokat és községi tisztújításokat. Végül az egész reform utolsó fejezeteképpen következ-zék a kerületi államigazgatási szervek kiépítése és a minisztériumok számba jöhető részének a decentralizálása.

Ezt a javaslatot terjesztjük a pártok és az egész magyar közvélemény elé abban a meggyőződésben, hogy elfogadása a fiatal magyar demokrácia beláthatatlan gyarapodását szolgálná s a magyar államélet és az egész magyar társadalom fejlődésében új korszakot nyitna meg. Különösen szolgálná ez a reform azt, hogy a parasztság elnyomott tömegei végre felemelkedhetnének az önkormányzati és az állami élet irányításába. Amit a köztársaság megalkotása megkezdett, annak ez a reform volna méltó folytatása.

1946

A KÖZIGAZGATÁSI REFORM ÉS AZ ERDEI-TERV

[...] A közigazgatási reform kérdés[é]nek a felvetését a koalíció egyik oldalán sem fogadják különösebb lelkesedéssel, valószínűleg azért, mert nem látják tisztán, hogy a koalíciós erőviszonyokhoz fűződő érdekeik szempontjából jót jelent-e vagy rosszat. Átfogó közigazgatási reformtervvel eddig a parasztpárt állott elő, melyet a maga nem nagyszámú pozíciói szempontjából sem az önkormányzati választások megtartása, sem azok elhalasztása nem érdekel különösebben. E terv részletes kidolgozásában való személyes közreműködés nem tud megakadályozni annak kimondásában, hogy ez a terv alapgondolatában, perspektívájában és konkrét megoldásaiban olyan mértékben felette áll más, merőben közigazgatás-technikai szempontokat szem előtt tartó lehetséges terveknek, hogy valósággal siralmas dolog volna ennek a meglétében valami más, szűkebb és perspektívanélkülőbb részletváltoztatást csinálni közigazgatási reform címén. Ami ezt a tervet minden más fölé emeli, az nem közigazgatás-technikai előnyeiben áll, bár ebből a szempontból is több előnye van, mint más lehetséges megoldásoknak. Közigazgatás-technikai szempontból nem az egységek nagyságrendjén van a hangsúly, hanem a szervezés racionális és technikai célszerűségén, s a háromszázezernyi átlaglakosságú vármegye éppen úgy megreformálható, mint bármilyen más egység. A döntő az, hogy ez a terv olyan reformnak az útját mutatja meg, mely számba veszi a magyar közigazgatás kérdésének a magyar társadalomfejlődéssel való végzetes összefüggését; s erre való tekintettel nemcsak a közigazgatási apparátus regenerálását, hanem az önkormányzati élet kereteinek a teljes újjárendezését is célul tűzi ki.

A terv Erdei Ferencnek a második világháború kitörése táján megjelent művében, a *Magyar városban* kifejtett településtörténeti felismeréseinek és országrendezési tervén épül fel. A településtörténeti felismerés lényege az, hogy az alföldi tanyás-város különlegesen tanulságos és nagy jövőjű kísérlet a városi élet és mezőgazdasági foglalkozás összekapcsolására; ennek alapján elgondolható egy olyan országrendezési terv, melynek lényege az, hogy egy-egy város és a hozzá kapcsolódó, bejáró környék szerves egységet alkosson: minden városnak legyen vidéke és minden vidéknek legyen városa. Ezen alapszik a pa-

rasztpárt közigazgatási reformtervének az az elgondolása, hogy a közigazgatás és önkormányzat alapvető egységeiként egy-egy városból és környékéből városmegyéket kell alakítani, s így a megyei önkormányzatot a városok körül felvirágoztatni. Egészen egyszerűen örülség volna közigazgatást reformálni, önkormányzati életet fellendíteni akarni olyan keretek között, melyek halottak; s ezáltal áléletüket meghosszabbítani. A vármegyék ugyanis jelenlegi területi kereteikben semmi körülmények között sem alkalmasak arra, hogy a Magyarországon nagy történelmi tradícióval bíró területi önkormányzat rendszerét bennük meg lehessen újítani, mert nagyobbak annál a területnél, melyet a földműves tömegek eleven érdekközösséggel ki tudtak tölteni. Több mint fél évszázada, a nemesi autonómia belső tartalmának a megszűnése óta, a vármegye merőben a vármegyei tisztségviselők ügyévé vált, s ez a helyzet a dolog természetete szerint nem változott a legújabb időkben sem. A felszabadulás pezsgő önkormányzati életet hívott életre városokban, községekben és járásokban, de semmiféle spontán önkormányzati élet nem indult meg a vármegyékben. A vármegye ma is megmerevedve őrzi a feudális igazgatásnak azt a jellegzetességét, hogy az mindenekfelett a földbirtok igazgatási szükségleteire volt szabva, míg a városok rajta kívül éltek teljességgel különálló és izolált életüket. Ennek folytán a városi élet nagyobb emberi, politikai, igazgatási, társadalmi és gazdasági lehetőségei a földműves lakosság nagy tömegei számára teljesen idegenek maradnak. Mindez nem volna olyan jelentős egy erőteljes ütemű és a közigazgatási kereteket szétfeszítő társadalmi és gazdasági fejlődés mellett; Magyarország különleges helyzetében azonban a közigazgatás döntő társadalompolitikai tényezővé vált: a legfőbb közege lett a nagy tömegek emberi öntudathiányára és szolgaságára alapított társadalom-politikai rendszernek. Nem véletlen, hogy ma is a magára hagyatott, s az önkormányzati életet vagy egyáltalán nem, vagy csak szűk keretben ismerő községi és járási igazgatás az, amelyen belül a restaurációs tendenciák sokkalta nagyobb erővel érvényesülnek. Ezen a hátramaradottságon akar nagyot lökni az Erdei-terv egy olyan közigazgatási reformmal, mely a városi és vidéki igazgatást szervesen és kölcsönösen összekapcsolná, és a falvak lakossága számára lehetővé tenné a kisszerű községi kereteken túlmutató önkormányzati életben való részvételt is.

Mindaz, amit a fentiekben a közigazgatási reform kérdését megelőzően kifejtettünk, merő részlettoldozgatás és foldozgatás amellezt az egész demokráciát felpezsdítő hatás mellett, amelyet az új önkormányzati keretek megalakulása, a közélet mozgásba hozatala és a merő pozícióharcon való túljuttatása szempontjából jelentene. Szemben a mai helyzettel, amikor a demokratikus diszkusszió olyan siralmasan kisszerű kérdéseken jut el a legmagasabb hőfokra, hogy melyik hivatal milyen pártnak jusson, az önkormányzati reform esetén az

egész ország heves és mélyen egészséges izgalomba kerülne akörül a tisztán tárgyi, de demokratikus szempontból minden állásbetöltésnél fontosabb kérdésen, hogy az új önkormányzati egységek milyen területen alakuljanak meg és egy-egy új egység lakossága milyen közös vállalkozásba kezdjen.

1946

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁSRÓL I.

Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés

A magyar közélet elmúlt két esztendejében a magyar közigazgatás ügye sokszor volt főszereplő, ha nem is mindig emlegették nevén. Népítéletek, létszámcsökkenés, önkormányzati választások ügye valójában mind a magyar közigazgatásért vívott harc hadmozdulatai közé tartoznak. Mindezek mögött az akciók mögött két közös alapgondolat húzódott meg: az egyik az, hogy a magyar közigazgatás alapvetően rossz, melyet minden energiával meg kell javítani, a másik az, hogy a magyar közigazgatás a magyar közélet legfontosabb hatalmi pozíciója, melyet minden energiával birtokba kell venni. Ezt az alapvető rosszaságot és ezt a hatalmi politikai jelentőséget kell megvizsgálnunk ahhoz, hogy a magyar közigazgatással kapcsolatos értékítéleteket és terveket megfelelően mérlegre tudjuk tenni.

A magyar közigazgatás szervei betegségeiről, hibáiról és hiányairól nagyon sok szó esett már. A felhozott bajok között szerepel úgyszólván minden betegség és mindegyiknek az ellenkezője is: a közérdek háttérbe szorítása a magánérdek kedvéért és a magánjogok lábbal tiprása; kicsinyes paragrafusjogászat és a jogszabályok cinikus semmibevétele; kétségbeejtően aggságos ügyintézés és léha felületesség; minden felelősség elhárítása és a diszkrecionárius,²⁵ személyes döntés túlburjánzása; gyáva határozatlanság és basáskodó önkény; célszerűtlen, öncélú hivatali rutin és brutálisan rideg célmegvalósítás. Emlékeztet, hogy Deák Ferenc, midőn Eötvös József a véleményét kérdezte a vármegyei igazgatás összes visszáságait leplező regényéről, *A falu jegyzőjéről*, válaszképpen egy lóorvostani műnek az összes lóbetegségeket egy lovon feltüntető rajzát tette Eötvös elé azzal, hogy: mindezek a betegségek megvannak, de azért ilyen ló nincsen. Ha azonban a magyar közigazgatás ellen felhozott vádakát összegezzük, kételkedni kezdünk, vajon nem tévedett-e Deák Ferenc, és vajon mégis nem a magyar közigazgatás-e az a bizonyos ló. A szakemberek mindenesetre hivatásos buzgalommal javasolják mindazokat a gyógymódokat, melyeket ezekre a betegségekre a nemzetközi közigazgatás-tudomány ismer; a betegségek azonban számosabbak annál, semmint-hogy az alapvető szervei baj ismerete nélkül külön-külön gyógyíthatók volnának.

²⁵ Diszkrecionárius döntés: olyan, szabad belátáson, mérlegelésen alapuló közigazgatási határozat, amelynek meghozatalát a tárgyjogszabály teszi lehetővé a jogalkalmazó számára.

A jó közigazgatás problémája

A közigazgatás jóságának a kérdését régebben a *közérdek* és a *magánérdek* szembeállításának jegyében, újabban az *eredményesség* és *szakszerűség* szembeállításának jegyében szokták felvetni és megválaszolni. Az első felfogás szerint a közigazgatás jóságának a kritériuma a közérdek érvényesítése, s ennek keretei között az a probléma, hogy mi a jogos magánérdeknek a területe, s hogyan kell az illetéktelen magánérdeket visszaszorítani. A másik felfogás szerint a közigazgatással szemben két alapvető követelmény áll fenn: a jogszerűség és az eredményesség, és a probléma megfelelő egyeztetése; néhai *Magyary Zoltán*nak és iskolájának a felfogásában különös hangsúly van azon, hogy bizonyos korszakokban, pl. a 19. század liberális jogállamában a jogszerűség, máskor, pl. napjainkban az eredményesség követelménye van előtérben. Ebbe az elgondolásba belejátszik a közérdek–magánérdek szembeállítása is, mert általános feltételezés szerint a jogszerűség követelménye elsősorban a magánember védelmét jelenti a közérdek eredményes érvényesítése során őt érő esetleges érdeksérelmekkel szemben.

Teljességgel kérdéses azonban, hogy a közigazgatás központi problémájához közel jutottunk-e ezekkel a szembeállításokkal. Mindaddig, amíg a közigazgatás szakmai keretein belül maradunk, a feladat így is, úgy is az, hogy a közigazgatás „*igazgasson*”, vagyis valamit vagy valakiket akadályokon átvezessen, rendezzen, egyeztessen, kiegyenlítsen, akár közérdekről, akár magánérdekről, akár eredményességről, akár jogszerűségről van szó. Bizonyos esetekben valóban közérdeket egyeztet magánérdekkel, eredményességet jogszerűséggel, pl. mikor kisajátít; máskor azonban magánérdeket egyeztet magánérdekkel, jogigényt jogigénnyel, mikor pl. egy nagyobb méretű ipari üzem felállításának engedélyezése előtt megkérdezi a szomszédságot; vagy pedig egyik közérdeket egyezteti a másik közérdekkel, eredményességet eredményességgel, mikor pl. földreformot visz keresztül, s közben a termelés folyamatosságát is biztosítani igyekszik. Mindezek közül a lehetőségek közül a közérdeket magánérdekkel, eredményességet jogszerűséggel egyeztető feladatkör sem nem különösebben túlnyomó, sem nem különlegesen jellegzetes. Alig valószínű tehát, hogy sok értelme volna nagyobb jelentőséget tulajdonítani a szakmai közigazgatás folyamatos munkájában ezeknek az absztrakcióknak, különösen pedig egymással való szembeállításuknak.

Hol van tehát az a terület, ahol a közigazgatási feladatvégzés igazi nagy feszültségei, igazi nagy összeütközései mutatkoznak?

A közigazgatási feladatkört három nagy tényező határozza meg, amelyeket némileg szimbolikusan a következő kifejezésekkel jelölhetnénk meg: a *Hatalom*, a *Hivatal* és az *Élet*. Ezek alatt nem is annyira társadalmi szervezeteket vagy csoportokat kell érteni, mint inkább különböző fajtájú magatartásmódokat, me-

lyekkel a közigazgatás ügyeihez különböző helyzetekben egyáltalán közeledni szoktunk.

A *hatalmi* beállítás számára a közigazgatás *eszköz*, melyet a hatalom céljainak a szolgálatában fel lehet használni. A hatalom szempontjából az a közigazgatás jó, mely ezeket a célokat jól meg tudja valósítani; ha pedig változóak a célok, akkor az a közigazgatás jó, mely ingadozás és ellenállás nélkül tud átállítódni új meg új, rajta kívül álló erők által elébe tűzött célok végrehajtására.

A *hivatali* beállítás számára a közigazgatás mindenekelőtt egy *szakma*. Mint ilyen, különösen az írásbeliség elterjedésével önállósult. Legfőbb törekvése, mint minden más szakmának, az, hogy kiépítse a maga eljárás módjait, s formálja, egyeztesse, rendezze, „igazgassa” azt az életanyagot, mely rá van bízva. Hajlandó arra, hogy némileg megmerevedjék, de természeténél fogva igyekszik arra is, hogy eljárásait finomítsa, technikáját elmélyítse, a rá bízott anyagba beljebb hatoljon, s mindezt megteszi akkor is, ha senki nagy célokat nem tűz elébe, s nagy csodákat nem akar kihozni belőle.

Az *élet*, a társadalom beállítása az, hogy mindenekelőtt a maga folyamatos életét akarja élni, s a közigazgatást a maga feltételeinek egyik *tényezőjeként* tekinti. Lehet, hogy távoli és megközelíthetetlen feltételnek ismeri, melytől a legjobb esetben azt várja, hogy egyenletes és kiszámítható legyen; lehet, hogy közeli és ismerős valami a számára, melynek fogantyúit maga is otthonosan kezeli; azt azonban mindenképpen igyekszik elkerülni, hogy ő maga merő eszköz vagy merő szám legyen a közigazgatás számára; ezért bizalmatlan a közigazgatás útján vagy a közigazgatás által keresztülviendő nagy tervekkel szemben, ha azok következményei világosan és foghatóan át nem tehetők az egyes ember szükségleteinek és feltételeinek a világába.

Ezeket a tényezőket ismerve egyszerre rájövünk, mennyire nincs tartalma, sőt egységes jellege sem annak, amit mint *közérdeket* vagy mint *eredményt* a közigazgatás központi céljaként vagy értelmeként emlegetni szoktak. A közérdek a *hatalom* szájában mindig önkényes célkitűzést jelent, mely magában egyaránt lehet áldás, ötlet, erőszak vagy átok. Ha a hatalom a hivatallal és az étellel nincs jól rendezett organikus kapcsolatban, akkor célkitűzéseinek a közérdekűsége és eredményessége akkor is eleve kétséges, ha maguk a célkitűzések helyessége elvileg nem vitás. A *hivatal* szájában a közérdek már valami reális, valóságos anyagból kivont értéképpozíciót jelent, de magában inkább egy szakszerű működés belső rendjét, összhangját, elmélyítését jelenti, mintsem a *köz* ügyét. Végül a közérdek úgy, ahogyan az élet, a *társadalom*, akár egyéneiben, akár különböző társulásaiban megfogalmazza, a köz ügyéhez a legközelebb áll, de valami tagolatlan, körvonalazatlan, sok szubjektív elemtől és pillanatnyi behatástól érintett értékelés. Teljesen más és más módon kapcsolódnak a közérdeknek mindezek az aspektusai a magánér-

dekkal: a merőben a hatalom által képviselt közérdek úgyszólván szükségszerűen harcba kerül magánérdekkel, a hivatal által képviselt közérdek rendszerint egyeztető részletmunkával jut kiegyenlítődésre a magánérdek különböző megjelenéseivel, az élet, a társadalom által hangoztatott közérdek pedig eleve magánérdekképzetek összegeződéseiből születik meg. Hasonlóképpen teljesen más az eredményesség és jogszerűség viszonya is aszerint, hogy honnan jelentkeznek. Más, ha a hatalom eredményre törekvése a hivatal szakmai jogszerűségével áll szemben, és más, ha a társadalom egyes tagjainak egyéni jogaiba, jogi igényeibe vagy várákozásaiba ütközik. Más, amikor a hivatal tör „eredményre” az ellenálló jogait védő társadalommal szemben, és ismét más, amikor a társadalom követel eredményt a szakmai jogszerűségben megrekedt hivataltól.

Ha mindezeket a lehetőségeket számba vesszük, akkor rá kell jönnünk, hogy az a szemlélet, mely a közigazgatásban közérdek és magánérdek összeütközését vagy eredményesség és jogszerűség összeütközését látta a legközpontibb és legdrámaibb jelenségnek, valójában *egy* bizonyos viszonylatot tartott szem előtt, melyben valóban élesen ütköznek meg ezek a szempontok: azt a viszonylatot, melyben a közérdeket és az eredményességet a *hatalom*, vagy esetleg a hatalomnak egyoldalúan alávetett vagy hatalmi szellemmel telített más tényező képviseli. Érdemes mindjárt utalni arra, hogy a hatalomnak az az éles fellépése és a társadalom tömegeinek életétől való idegensége, mely közérdek és magánérdek, eredményesség és szakszerűség éles szembeállítására vezet, mint látni fogjuk, éppen a magyar közigazgatásra mindenkor meglehetősen jellemző volt; nem jellemző ellenben azokra a legmodernebb környezetekre, ahonnan Magyary Zoltán a modern eredményesség egész gondolkörét hozta. Nem csoda, hogy a magyar realitásra alkalmazva az egész gondolkör teljességgel más értelmet kapott, másképpen csattant, máshová ütött, és teljességgel más célok számára vált fegyverré, mint eredeti megfogalmazásában.

A hatalom éles fellépése a hivatallal és az étellel szemben azonban nem szükségszerű. Az ideális viszony az, amelyben egyrészt mind a három tényező nehézség nélkül közölni tudja a közigazgatási feladatvégzéssel azt, ami belső lényege: a hatalom a célok tudatos kitűzésében és az eszközök hozzárendelésében rejlő lehetőségeket, a hivatal a szakmai elmélyültséget, az élet pedig a valóságos szükségletek és személyes szabadságigények emberi közelségét; másrészt a közigazgatási feladatvégzés védekezni tud és ellent tud állani e három tényezőben rejlő deformációs veszélyekkel: a hatalom embertelen célszerűségével, a hivatal üres rutinjával és az élet folyékonyságával és változékonyságával szemben.

Az igazi probléma tehát minden közigazgatás megítélésében *a hatalom, a hivatal és az élet egymáshoz való viszonya*: egymástól való függése vagy függetlensége, egymásnak való alávetettsége vagy kölcsönössége, egymástól való áthatott-

sága vagy izoláltsága. Ezeknek a lehetőségeknek gazdag tipológiáját tartalmazza Hajnal István²⁶ társadalomtörténeti munkássága, amely az összes európai igazgatásoknak mintául szolgáló francia közigazgatás jellemzésével és egyes közigazgatási rendszerek és intézmények történeti sorsának elemzésével olyan vonásokra és folyamatokra tud magyarázatot adni, melyek a közigazgatás-tudomány uralkodó sémái mellett tökéletesen rejtelmesek maradnak. Ezen az úton kíséreljük meg ezúttal mi is a magyar közigazgatás karakterét megragadni.

A magyar közigazgatás történeti összetevői

A magyar közigazgatás úgy, ahogyan mai formájában előttünk áll, több történeti összetevőnek többé-kevésbé mélyreható összeötvözéséből jött létre.

A magyar közigazgatás egyik történeti összetevője a *vármegyei nemesi igazgatás*. Ez az igazgatás eredetileg a nemesség önigazgatása volt, s abban a szűk részében, amelyben ez maradt, az önkormányzatnak és a szabadságnak jelentős gócait tudta kifejleszteni. A történelem folyamán azonban, különösen a 15–16. századtól kezdve, a földesúri hatalom erősödésével, majd megmerevedésével a vármegye is mind erősebben a jobbágyság feletti nemesi hatalomgyakorlás eszközévé vált, s ebben a részében ez az igazgatás egy merőben uralmi szellemű, a rideg célmegvalósítás jegyében folyó igazgatási módszert jelentett, amely nem tudott sem szakszerűen elmélyült ügyintézéséssé, sem az igazgatottak bevonásával folyó demokratikus önigazgatássá finomodni. A nemességben élő európai erők kifejlesztettek egy Werbőczy Hármaskönyvén²⁷ iskolázott nemesi jogtudó réteget és ennek megfelelő különálló jogi és igazgatási kultúrát, ez azonban hivatási és társadalmi önállóságra nem tudott jutni, hanem mindvégig a nemesi társadalom merő része vagy függvénye maradt. Az alávetett paraszti rétegek pedig nem jutottak arra a fejlettségi fokra, hogy a nemesi igazgatással szemben intézményes nyomást, érvényesülő követeléseket tudjanak támasztani. Így a szakszerű ügyintézésnek és a nyers uralomgyakorlásnak egy furcsa kombinációja jött létre, mely a nemesi érdek javára egyszerre biztosította a szakszerű elmélyültség és az életszerűség előnyeit, ugyanakkor a jobbágyság hatékony alávetése révén a rideg, gyakorlatias uralomnak is az előnyeit. Ezzel szemben a jobbágyság mindenképp a rosszat kapta: a bürokratizmusból a lassúságot, a kényelmességet, a valóságos életviszonyoktól való távolságot, a nyelvi és nyelvezeti idegenséget, viszont az úri hatalomgyakorlás módszereitől a keménységet és ridegséget. A 19. század közepétől kezdve, azáltal, hogy az elszegényedett és földbirtokait veszített középnem-

²⁶ Hajnal István (1892–1956): történettudós, egyetemi tanár, az MTA tagja. Lásd: *BIÖI* 2. 268, 106.

²⁷ Werbőczy István (kb. 1460–kb. 1541): köznemesi származású jogtudós, politikus. *Hármaskönyvében* (*Tripartitum*, 1514) rendszerbe foglalta a feudális magánjogot.

messég elfoglalta a hivatali pályákat, a vármegyei nemesi igazgatás megszűnt egy sajátos közéletet élő társadalmi réteg önigazgatása lenni. Ugyanakkor azonban a hivatalnokká vált középnemesség nem alakult át szakszerű értelmiséggé, hanem – különösen megyei vonatkozásban – éppen a hatalomgyakorlás beidegzettségének a túlsúlyát biztosította a reformkorban némileg megerősödött hivatásszerűséggel szemben. A jogilag szabad polgárrá lett jobbágyság viszont továbbra sem fejlődött olyan rohamosan, hogy a nemesi igazgatást az uralmi szellem feladására rászorította volna. Az egész változás végeredményben tehát abban állott, hogy a nyugat-európai, liberális és demokratikus igazgatási és eljárási technikák és formulák átvétele valójában az élettől való eltávolodást takarta, viszont a nemesi igazgatás által eddig szolgált hatalmi tényező, a nemesi *társadalom* túlnyomó részében azonossá vált az igazgatással magával, s azt egy öncélú hatalomgyakorlás és társadalmi rangörzés eszközévé tette.

Nagyobbrészt a nemesi igazgatásból nőtt ki s annak szellemét örökölte a helytartótanács,²⁸ s ennek osztályaiból alakult át közvetlenül az 1848., majd 1867. évi minisztériumok nagy része. Ezekben is kialakultak a szakszerű igazgatás szükséges gócai, az egész apparátus azonban átvette a vármegyei igazgatásnak azt az alapbeállítását, hogy a hivatalt mindenekelőtt és elsősorban nem az fogja össze, hogy szakszerű szolgálat, hanem az, hogy bizonyos társadalmilag egymással és a *földbirtokos nemességgel* egyenrangú, közös érintkezési modorral bíró emberek összessége, akik többségükben ugyan dolgoznak, s rangsorukat a munkájuk értéke is bizonyos fokig befolyásolja, helyüket és rangjukat azonban nem ez határozza meg elsősorban. Így alakult ki a magyar minisztériumok jellegzetes levegője, ahol érvényesülni lehetett szakmai tudással és munkával is és hatalmi, társadalmi és egyéb összeköttetéssel is, s a kétféle szelekció békén megtúrta egymást. Pontosabban: az, hogy az erősebben működő társadalmi hatalmi szelekció megtúrta a szakmait, természetes volt, mert hiszen kénytelen volt vele a tárgyi feladatok követelményei miatt; feltűnő, jellegzetes s az egész helyzet belső erőviszonyait feltáró momentum az volt, hogy a szakmai tudás milyen békén elviseli a hatalmi, összeköttetési és politikai szelekciónak teljesen másszerű és a szakmaiság belső követelményeitől merőben idegen világát. A személyi szelekció kétfélesége mellett párhuzamosan haladt az ügyintézés kétfélesége is ugyanolyan erőviszonyok között: a szakszerűen elmélyedt ügyintézés mellett párhuzamosan, néha a szomszéd szobában, néha a szomszéd ügykörben

²⁸ Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum. 1723–1785, Pozsony, 1785–1848, Buda. 1861–1867, Buda. Magyarország fő politikai kormányzéké, politikai legfőbb kormányhatósága a felelős magyar minisztérium előtt, mely által a király végrehajtó hatalmát közigazgatási ügyekben rendszerint gyakorolta. Elnöke a nádor volt, annak hiányában helytartó. A nádort helyettesíthette az országbíró, őt pedig a tárnokmester. A Helytartótanácsnak tanácsosai, segédhivatalai és bizottságai voltak. Lásd: Ember Győző: *A m. kir. helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*. Országos Levéltár, Budapest, 1940. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/helytartotanacsi_leveltar

folyt a merő társadalmi hatalmi szempontokat követő ügyintézés, s összeütközés esetén az előbbinek az ellenállása *ritkán* volt hatékony, s *általában* az utóbbi győzött.

A magyar közigazgatás másik alapvető komponense egy másik, a nemesi uralomhoz hasonlóan szintén uralmi jellegű szerkezet, mely azonban a magyar nép életére nemcsak felülről, hanem ezenfelül kívülről is telepedett reá, és a szabad öngazgatásnak a legkisebb nyomát sem tartalmazta. Ez a szerkezet a *Habsburg Birodalom* igazgatási apparátusa volt. Ennek az apparátusnak két célja volt Magyarországon: az ország pénzügyi erőforrásait és az ország katonai erőforrásait a birodalom számára mozgósítani. A pénzügyi igazgatás alapjait I. Ferdinánd,²⁹ a hadügyi igazgatását III. Károly³⁰ rakta le. Ez a fajta igazgatás, bár a birodalom adminisztrációjának a második garnitúrájából tevődött össze, a nemesi igazgatásnál fejlettebb, nyugateurópaibb és szakszerűbb jellegű volt. Ez nem volt különösebben csodálatos, mert hiszen ezek egy *központi* igazgatás expozitúrái voltak, amilyeneket, a magyar központi igazgatás biztató 13–15. századi előzményeit ismerve, a magyar fejlődés is ki tudott volna termelni, ha az önálló magyar államiság megszűnése folytán nem szorul szűk, provinciális keretek közé. A Habsburg-igazgatás azonban nyelvén és egész eljárásában is még a nemesi vármegyei igazgatásnál is idegenebb volt, s ez az idegensége a történelem folyamán alig tudott feloldódni. Ezt az apparátust ugyanis sem saját közösségi feltételei, sem az általa igazgatott társadalmi rétegek visszahatása nem szorította nagyobb erővel arra, hogy a maga rideg eredményességre és célmegvalósításra beállított szellemiségén változtasson. A magával hozott szakszerűség tehát megmaradt, de az itteni étellel való közeli és emberi kapcsolat nélkül. Az eredmény tehát, bár teljességgel más igazgatási technikák és más észjárás jegyében alakult is ki, a magyar nép számára ugyanolyan fajta igazgatást jelentett, mint a nemesség igazgatása: olyan igazgatást, mely a maga belső világában elérte a szakszerűség bizonyos fokát, azonban alapjellegét hatalmi feladatai adják meg, s így mindenekelőtt ridegen célszerű és eredményes. Ennek megfelelően az alávetettekkel szemben a szakszerűségből elsősorban az élettől való idegenséget, vaskalaposságot, nehézkességet és kicsinyességet mutatja. Ennek az apparátusnak egyenes leszármazója a magyar pénzügyi és a magyar honvédelmi igazgatás, mert hiszen 1848-ban, illetőleg 1867-ben a királyi kamara alakult át egészen egyszerűen pénzügyminisztériummá, és 1920-ban a közös hadsereg hadtestparancsnokságai alakultak át magyar hadügyi igazgatási egységekké. Ezzel azonban az igazgatottakhoz való viszonyuk semmit sem változott, mert ezek továbbra sem fejtettek ki velük szemben olyan ellenállást, mely arra kényszerítette volna őket, hogy rideg célszerűségüket és bürokratikus idegenségüket feladják. An-

²⁹ I. Ferdinánd (1503–1564): német-római császár, magyar és cseh király.

³⁰ III. Károly (1684–1740): osztrák főherceg, 1706–1714-ig spanyol király, 1711–1740-ig VI. Károly néven német-római császár, 1711-től magyar és cseh király.

nál kevésbé, mert hiszen az igazgatást szenvedő tömegek ezt a helyi és általános igazgatással szemben sem tudták kivívni, még kevésbé tudták tehát ilyen szakigazgatási ágakkal szemben. A Habsburg eredetű igazgatás tehát a Habsburg-uralom meggyengülése, majd megszűnése után is megtartotta a maga alapjellegét, csak éppen bürokratai hűségét átvitte a melegen és mélyen *tisztelt* császárokról az absztrakt és szabályos módon *szolgált* magyar államra. Nem véletlen, hogy a pénzügyi és a hadügyi igazgatásunk az, mely mind nyelvezetében, mind eljárásmódjában, mind ügyintézésében mind a mai napig a legfeltűnőbb, helyenkint komikus módon megőrizte eredeti vonásait. Az az absztrakt, minden emberi közelségből kivetkőzött hangsúly, mely az „adóalany” és az „állításköteles egyén” kifejezésekhez tapad, ma is világosan magán viseli egy olyan igazgatás szellemét, mely az érdekelteket az igazgatás szenvedő alanyainak, pusztán tárgyainak tekinti, s nem él benne az a tudat, hogy egy vele azonos, vele emberi közelségben levő „anyag”-ról van szó.

A magyar közigazgatás harmadik komponense, mely az előző kettőtől alapvetően különbözik, a *magyar városok igazgatása*, akár alföldi típusú magyar városok, akár nyugat-európai típusú német–magyar városok voltak ezek. Ez volt az egyetlen területe a magyar közigazgatásnak, ahol az igazgatás úgy ért el a szakszerű differenciálódás fokára, hogy közben egy működő önkormányzat és egy valósággal élő és ellenőrző közösség szükségletei tartották kapcsolatban az étellel és tartották emberi közelségben az igazgatottakkal. Természetesen ennek az igazgatásnak a jellegét is már nagyon korai időponttól kezdve befolyásolta nálánál sokkalta erősebb nemesi és császári igazgatás.³¹ Még kevésbé lehetett szó arról,

³¹ Ennek hallatlanul érdekes adalékait tartalmazza Erdei Ferenc, Majlát Jolán és Márkus részben kiadott (Majlát Jolán: *Egy alföldi város kialakulása*, Budapest, 1943), részben kiadatlan, részben elpusztult történeti kutatásai. Ezek arra világítanak rá, hogy Nagykőrösön, a többi alföldi mezővároszhoz hasonlóan, a 16. és 17. században a török hódoltság alatt egy fejlett igazgatási kultúra alakul ki, külön körülhatárolt szakigazgatási szerepkörrel, a főjegyző szerepkörével, akinek az állása nem merő függvénye a városi hatalmat kezükben tartó társadalmi öröknek, a vagyonos birtokos családoknak. Ennek megfelelően fejlett és tagolt írásbeliség és, ami nem utolsó dolog, ízes, élethez közeli magyar hivatali nyelv fejlődik ki a török hódoltság alatt ezekben a városokban. Ezzel szemben a török kiűzése után és a vármegyei nemesi hatalom helyreállításával ez az egész sajátos igazgatási kultúra rohamosan lehanyatlak; a város részben beköltözések, részben a nagy vagyonú parasztpolgárok nemesítése révén mind erősebben nemesi vezetés alá került, a főjegyzői tiszt a nemesszaladók birtokába jut, és ugyanakkor az egész igazgatást előnti a nemesi vármegye agyonlatinizált, ízetlen, érthetetlen, élettől távol eső, verbóczyánus igazgatási nyelvezete és szelleme. (Bibó István jegyzete). Majlát Jolán (1917–1991) szociográfus, néprajzkutató, Erdei Ferenc második felesége. *Egy alföldi város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megletelepedéstől a XVIII. század elejéig* (Budapest, 1943); Márkus István (1920–1997): szociográfus, szociológus, szerkesztő. Közös művük: *Nagykőrös beilleszkedése a magyar rendi társadalomba a XVIII. században. Századok 1943..Márkus Istvántól: Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII-XVIII. században*. Kecskemét, 1943, „Nyugalmat nem ismerlek”. *Mihail Vasziljevics Lomonoszov élete*. Jászai Ilonával. Móra, Budapest, 1963, *Forradalom és szabadságharc, 1848–49*. Móra, Budapest, 1966. *Mit láttam falun: 1945–1966*. Magvető, Budapest, 1967., *Mikulás a kenguruk szigetén és más mesék*. (Ill. Hegedűs István). Móra, Budapest, 1970, *Kifélé a feudalizmusból: [esszé]*. Szépirodalmi, Budapest, [1977], *Nagykőrös: [szociográfia]*. Szépirodalmi, Budapest, 1979, *Az ismeretlen főszereplő. Tanulmányok*. Szépirodalmi, Budapest, 1991, *Polgárosodó parasztság: a magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével* (a köt. összeállításában közrem. Benda Gyula). Dinasztia, Budapest, 1996.

hogy ez a városi igazgatás határozza meg a magyar igazgatás egész jellegét. Mégis fenn tudta tartani bizonyos karaktervonásait, és belőle nőttek ki a központi magyar igazgatás legsikeresebb ágazatai, mindenekelőtt a magyar műszaki igazgatás, mely nagyobb részben a városok mérnöki hivatalainak az igazgatási gyakorlatát őrzi és fejlesztette tovább. Ez egyúttal feltűnő példája annak is, hogy egy igazgatás „idegensége” mennyire nem leszarmazási kérdés elsősorban: a magyar műszaki igazgatásban a német származásúak aránya legalább olyan nagy, mint a magyar pénzügyi igazgatásban. Mégis az utóbbi kibírhatatlanul idegen észjárású, „németes”, mert a Habsburg Birodalom magyarországi végrehajtó szerveinek a beidegződéseit őrzi, s így idegensége egy uralmi szerkezeten keresztül érvényesült. A városi igazgatás viszont részbeni német eredete mellett is gyakorlati és az élethez közel álló igazgatás, mert egy önkormányzati jellegű és az életből kinőtt ügyintézés beidegződéseit őrzi.

Nem térek ki részletesebben néhány hátralevő különleges igazgatási ágazatra, melyek a magyar közigazgatás általános karakterét már döntőbben nem érintik. Külön terület a *tanügyi* igazgatás, melyben katolikus egyházi, protestáns egyházi, nemesi (helytartótanácsai), felvilágosodási és Habsburg-igazgatási összetevők keverednek anélkül, hogy mind a mai napig belső egyensúlyba jutottak volna. A másik különleges szakág az *igazságsügyi* szervezet, melynek van egy földszintje, melyet túlnyomó részben III. Károly épített, ahol szakszerű jogászat is folyik, de ahonnan a hatalom megrendelésére különös ellenállás nélkül Martinovics-pereket, Kossuth-pereket, kommunista pereket és falukutató pereket³² is kiszolgáltattak; és van egy emelete, mely egészben Deák Ferenc-i építmény, ahol igazi, szép, elmélyedt, a hatalomtól is függetlenedni tudó európai jogászat folyik. Egészen furcsa ötvözet *társadalombiztosítási* igazgatásunk, amely úgy jött létre, hogy a munkásság önkormányzati igazgatása keveredett össze az általános magyar igazgatás jellegzetes szerkezeteivel. A műszaki igazgatáson belül külön fejezetet jelentenek a *vasút és a posta*, melyek szintén külföldi eredetű igazgatási apparátusok, de a hatalom céljaitól való nagyobb távolságuk és a gyakorlati élethez való nagyobb közelségük folytán szintén a magyar igazgatás egészségesebb gócai közé tartoznak.

Ebben az egész helyzetképben első áttekintésre az a legmeghökkenőbb, hogy a magyar közigazgatás különböző részterületei milyen szívósan őrzik annak a szerkezetnek a hatalmi, társadalmi és kulturális adottságát, mely egykor – egyiknél-másiknál igen régen – létrehozta őket. Szinte úgy látszik, hogy a magyar közigazgatás minden területe átokszerűen hordozza magán tovább alapításának szellemét és körülményeit: az emberek nagy része valóban rezignáltan

³² A Fėja Géza és Kovács Imre elleni 1937-es perekről van szó..

bele is nyugszik abba, hogy Magyarország örökre arra van kárhozthatva, hogy az általános igazgatása *protekciós és bürokratikus*, a vidéki igazgatása *hatalmaskodó és méltánytalan*, az adórendszere *áttekinthetetlen*, földművelési igazgatása *kaotikus*, katonai ügyintézése *üresen fontoskodó*, tanügyi igazgatása *irreális* legyen, ugyanakkor, mikor képes jó postai és vasúti igazgatást, jó városrendezési terveket, helyenként igen jó városi igazgatást és közműveket, bizonyos területeken komoly és pártatlan igazságszolgáltatást stb. létrehozni.

Ilyen végzetszerűségről természetesen szó sincsen: ha a posta képes áttekinthető távbeszélő-tartozási kimutatásokat átnyújtani, akkor bizonyosan nem a turáni átok akadályozza az OTI-t abban, hogy ugyanezt tegye. Való, hogy egy igazgatási szerkezet nagyon szívósan tudja őrizni a maga levegőjét és eljárás módjait, s ez olyan tényező, mely gyakran erősebb az igazgatásban működő személyek egyéniségénél és szándékánál. Ugyanakkor azonban egy igazgatási szerkezet képes nagyon rövid idő alatt döntően és igen termékenyen át is alakulni, feltéve, ha a közigazgatást meghatározó vagy általa érintett társadalmi feltételek vagy azok egymáshoz való viszonya mozgásba, változásba kerülnek. A magyar közigazgatás nem azért őrzi átokszerűen születésének történeti eredendő hibáit, mintha ez volna minden közigazgatás végzete, hanem azért, mert a magyar társadalmi szerkezet mozdulatlansága kihatott a magyar igazgatásra is.

Az egyes részterületek alapjellegeinek a megmaradása mellett a magyar közigazgatásnak a fentiekben leírt különféle összetevői szervezeti, társadalmi és személyi síkon nagymértékben össze is keveredtek, s hibáikat és erőnyeiket a legkülönbözőbb keresztmetszetekben közölték egymással. Különösen a nemesi és a Habsburg-igazgatás ötvöződtek meglehetősen össze, sok közös vonásuk révén. Mindegyik egy eredetileg eleven uralmi rendszer függvényeként alakult, azonban utóbb egyrészt a nemesi rend gazdasági alapjainak a megdőlésével és a nemesség elhivatalnokosodásával, másrészt a Habsburg-uralom meggyengülésével, majd megdőlésével egymással párhuzamosan maguk váltak a hatalom fontos s immár öncélú gócaivá. Minthogy azonban a gyengének maradt társadalmi erők nem kényszerítették őket ügyintézési módjaik gyakorlativá és demokratikussá tételére, tehát továbbra is megtartották uralmi beidegződéseiket, tartották a lojalitást és az alkalmazkodóképességet a megmaradt (nagybirtok) és új (nagyőke) hatalmi tényezőkkel. Szakszerű elmélyedésük nem a társadalomba való nagyobb beépüléssel, hanem zárt, öncélú módon folyt tovább. Röviden: a magyar igazgatás nagyobb részét a maga eredeti társadalmi feltételeiből kinőtt, de annak uralmi beidegzéseit tovább őrző igazgatási apparátusnak a saját hatalmi helyzetének fenntartására irányuló erőfeszítése jellemzi. A magyar közigazgatásnak ez az alapjellege hatott ki sok tekintetben az eredetileg gyakorlati, életszerűbb és demokratikusabb városi, műszaki és községi igazgatási szervezetre is.

Tovább súlyosbodott ez a helyzet az első világháború után, amikor a magyar igazgatásban „középosztály” név alatt egyesült úri és értelmiségi elemek a proletárforradalom visszahatásaként immár tudatos társadalmi önvédelemre rendezkedtek be. Ugyanakkor azt is felfedezték, hogy a laissez faire liberalizmus háttérbe szorítása folytán milyen új hatalmi lehetőségek nyílnak meg a bürokratikus apparátus számára, s ezeket a modern lehetőségeket beállították a maguk legkevésbé sem modern társadalmi önvédelmének a szolgálatába: a bürokrácia erősítésének, továbbnövelésének és a gazdasági életre való kiterjesztésének a lehetőségeit tudatosan összekapcsolták a „középosztály” konzerválásának és pozícióerősítésének a műveletével. A harmincas-negyvenes évekre a Hivatal gyakorlatilag már nagyobb hatalom volt a Nagybirtoknál és a Nagytőkénél, csak éppen kevésbé volt ennek tudatában, és nem tudott élni ezzel a hatalommal. Mert a hivatal hatalma kis hatókörű közép- és kisegzisztenciák sokasága között oszlott meg, amelyek az absztrakt Hatalom szolgálatában és tiszteletében élván, nem kutatták különösebben, hogy ez a hatalom miből tevődik össze.

Ebben a helyzetben véglegesültek a magyar közigazgatás beteg, zsákutcába szorult voltának a jellemző tünetei, melyeket a következőkben foglalhatunk össze: *a kulcspozíciók eldugása, a hatáskörök harácsolása, a tisztviselők személyes függőségének az elmélyítése, a személyes ügyek központosítása, az ügyintézés végletes előnkényesítése és végül a központi hatalomnak saját omnipotenciájába való belefulladása.* Ezeknek a vonásoknak a beható elemzése útján fedhetjük fel a magyar közigazgatás problémájának részelemeit, és találhatjuk meg végső megoldását.

1946 vége – 1947 eleje

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁSRÓL II.

Jellegzetes kórformák

Az 1867-es kiegyezés után következő magyar államélet, s vele együtt a magyar közigazgatás szervi betegségeinek gyökerét egy szóban kifejezhetjük: *őszinteséghiány*.

Kiindult ez abból, hogy valami módon át kellett hidalni a 67-es kiegyezés és az utána következő államberendezkedés hivatalos megjelenése és valóságos tartalma között tátongó űrt. A kiegyezés a politikai feltálasztás síkján úgy szerepelt, mint a 48-as vívmányok biztosítása, a 48-as törvényekben leszögezett, de akkor megvalósulni nem tudott nemzeti függetlenség és politikai szabadságjogok tartós és reális biztosítása és a 48-ban beindított forradalmi változások józan, evolúciós szellemű továbbvitele. A valóságban a 67-es kiegyezés a birodalom szétesésének lehetőségétől megriadt monarchia, a társadalmi forradalom lehetőségétől megriadt birtokos réteg, a fenyegető elszegényedés ellen az államhatalmi apparátus megszállására váró köznemesség és a nemzetiségek elszakadásától és a történeti Magyarország szétesésének lehetőségétől megriadt magyar nemzeti értelmiség merőben védekező szövetsége és kiegyezése volt. Ha szó is volt benne részleges függetlenségről, részleges magyar állami apparátus felállításáról és az alkotmányos kormányzás bizonyos garanciáiról, az egész kiegyezés jellegzetesen és mélyen defenzív jellege folytán csupán sok mindenfélének az őrzését, biztosítását, megállapítását jelentette, de egyáltalán nem bárminek a folytatását, amit 1848 elkezdett, vagyis semmiféle mozgást vagy haladást.

Az egész kiegyezésben nem is az volt a letragikusabb, hogy az intézmények, a jogszabályok és a biztosítékok terén a 48-as vívmányoknak csak egy részét valósította meg: katasztrofális az egésznek ez a merőben defenzív jellege volt: az, hogy nem egy folyamatnak a továbbvitele, hanem egy egyensúlyhelyzetnek a mozdulatlan megmerevítése érdekében jött létre. Az ebből származó problémák leglátványosabban a függetlenség és az Ausztriával való viszony kérdésében váltak problémává a kiegyezés alapján álló dinasztia és a kiegyezést fejleszteni akaró erők között; de a kiegyezés nemcsak a közjogi kérdésekben, hanem a politikai és társadalmi haladás összes kérdésében egyaránt merev és mozdulatlan kompromisszum volt. A kiegyezést követő évtizedekben egymás után sor került a modern európai államiság intézményeinek és szervezeteinek a továbbfejlesztésére vagy létrehozá-

sára; valahányszor azonban bármelyik reform arra a pontra került, hogy felmerült valamely intézmény teljes értékű demokratikus kiépítésének kérdése, azonnal mozgásba jöttek azok az erők, amelyeknek defenzív biztonságát a kiegyezés szolgáltatta. Egymás után létesültek olyan intézmények, amelyek papírfomájuk szerint a modern európai államberendezés idevonatkozó szabályainak megfelelően a demokratikus államépítést és a hatalmi pozíciók demokratikus elosztását szolgálták, ugyanakkor azonban tartalmaztak valamilyen eldugott klauzulát, amelynek révén a kiegyezést haszonélvező és a demokratikus önkormányzat játékszabályaitól idegen tényezők a maguk helyzetét biztosíthatták. Kifelé s hangsúlyozottan rendszerint a nemzetiségi veszéllyel és a magyarság szupremációjának biztosításával igazolták ezeket a lényegében meghamisító jellegű intézkedéseket. Ezek azonban nemcsak a nemzetiségi, hanem a magyar tömegekkel szemben is alkalmasak voltak arra, hogy a birtokló rétegek fölényét minden vonatkozásban biztosítsák és a politikai fejlődést az európai szabású polgári önkormányzat útjától távol tartsák.

Ugyanez az őszinteséghiány jellemezte az 1918. és 1919. évi forradalmak után uralomra került ellenforradalmi kormányzatot s annak közigazgatását is. Ennek a karakterét egyrészt egy újból berendezkedő, de régi fölényes biztonságát elvesztett és a forradalmak sokkját felejtani nem tudó vezetőréteg, másrészt egy, a történelmi ország szétesésének megrázkódtatása folytán teljességgel a múlt felé fordult értelmiség adta meg. Egy területi konszolidációnak kellett elpalástolnia a politikai erkölcsöknek az előző korszakhoz képest is feltűnő elvadását és lesüllyedését; egy korlátozott alkotmányosságnak kellett elpalástolnia a vezetőréteg mindenre elszánt hatalomörzését; tüntető, de szűkkörű jóléti intézkedéseknek kellett elpalástolniuk a tömegeknek a politikai érvényesülés lehetőségéből való kizártságát.

Így alakult ki a magyar közigazgatásnak az a legújabb kori három jellemző tulajdonsága, melyben őszinteséghiánya, rosszasága és uralmi jellege egyaránt pregnánsan kifejezésre jut: a kulcshelyzetek eldugása, a személyes vonatkozású ügyek központosítása és a központi hatalomnak saját mindenhatóságába való belefulladása.

A *kulcshelyzetek eldugása* felülről kezdődik a minisztériumoknál és mindenekelőtt az egységes fogalmazói kar intézményében valósul meg. Egy átlagos magyar minisztérium vagy más nagyhivatal fogalmazói létszáma ötven és kétszáz körül mozog, akiknek bizonyos, kisebb része pusztán blankettamunkát végez, másik, nagyobb része komoly ügyintéző munkát is folytat, de teljességgel önállóanul, személyes felelősség nélkül, s csupán egytizede, legfeljebb egyötöde foglalja el a minőségi referálás, az elvi határozathozatal és az országos irányítás kulcspozícióit. Ezek a kulcspozíciók a magyar központi igazgatás jelenlegi rendszerében egészében láthatatlanok: körük lényegesen tágabb a látható hivatalfőnökökénél, de sokkalta kisebb a legfelső szintet jelentő diplomás fogalmazói karnál. Helyzetük

láthatatlan mindenekelőtt azért, mert a kulcspozíció birtoklása az ügybeosztáson múlik, azon, hogy a papíron teljesen egyenrangú fogalmazói beosztások hogyan osztódnak el valódi képességek, személyes összeköttetések, politikai áramlatok, és merő véletlenek bizonytalan egymásra hatása alapján. A magyar közigazgatási rendszer nem ismeri a fogalmazói kar mellett a magas fokú irányítást végző külön hivatalnoki szintnek szerte a világon bevezetett intézményét, s nem véletlen, hogy nem ismeri. Egy olyan hivatalnoki szerkezetben, melyben a hivatalnoki állás társadalmi hatalmi helyzetet jelent, s a hivatalnoki karok pontosan és egészen világosan társadalmi rétegeknek felelnek meg, teljességgel idegen és lehetetlen egy olyan hivatalnoki szintnek a beillesztése, melynek jelentősége merőben munkájának minőségén múlik. Egy ilyen szint létezése mindenekelőtt annak a lehetőségét vágná el, hogy a társadalmilag a vezetőréteget képviselő, de ugyanakkor a minőségi munka terén különösebbet fel nem mutató hivatalnok a ranglétrának őt „megillető” legfelsőbb fokán érezhesse magát. A kulcspozícióknak a fogalmazó urak kásás és áttekinthetetlen tömegébe való eldugása egyben a felelősök és felelősségre vonhatók lehető láthatatlanná tételét is szolgálta: a fél, a felek, a közönség, az ország végsőleg soha nem tudta, hogy a hivatal packázásait és saját magának ebből eredő nyomorúságait kinek kell tulajdonítania: a referensnek, a főnöknek, a politikus miniszternek, a rossz jogszabálynak, avagy az Isten büntetésének.

Folytatódik a kulcspozícióknak hatalmi célok jegyében való szétkenése a magyar általános igazgatás legfontosabb helyi intézményénél, a vármegyénél. A vármegye ezt különösen az önkormányzat kérdésében valóítja meg tökéletesen, mindenekelőtt a főispán és alispán viszonyában. Ez a kettősség a maga történeti kialakulásában hosszú ideig úgy rögződött, hogy a kinevezett főispán a központi hatalmat képviselő nagyúr volt, aki személyes és társadalmi súlyával érvényesítette a központi hatalom céljait a választott alispán által vezetett és képviselt megyei önkormányzattal szemben, anélkül, hogy a mindennapi döntésekig és kicsinyes pozícióharcokig leereszkedett volna. Ezt a kialakult hagyományt bontotta meg Metternichnek a negyvenes évek végén megkísérelt adminisztrátori rendszere, mely kisstílű erőszakosságokra, választások meghamisítására, embereket egyenként korrumpáló akciókra kapható engedelmes adminisztrátorokat állított a nagyúri és kényes főispánok helyébe. A Bach-korszak³³ viszont, mely az önkor-

³³ A neoabszolutizmus 1851 és 1859 közötti időszakát Alexander Bach belügyminiszterről a kortársak Bach-korszaknak nevezték. Bach, Alexander von (1813–1893): jogász, politikus, 1848-ban forradalmár, majd a berendezkedő neoabszolutizmus meghatározó alakja, később vatikáni nagykövet. Vö. Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Akadémiai, Budapest, 1967, Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Osiris, Budapest, 2000, „Zsandáros és policzájós idők” *Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867*. Osiris, Budapest, 2015.

mányzatokat megszüntette, s így nem volt kénytelen számolni vele, szabályos bürokrata megyefőnököket állított a megyék élére. A kiegyezés helyreállította a főispán és alispán hagyományos kettősségét, azonban hamar kiderült, hogy a kiegyezésnek a maga „elpalástoló” poliukájához valami módon veszélytelenné tett önkormányzatra van szüksége. Ezt biztosította a Tisza Kálmán-féle reform, mely a főispánt tette meg a vármegye igazi fejévé, a választott alispánt pedig az önkormányzat bátor védelmezőjéből a megyei hivatalnokok főnökévé alakította. Ugyanakkor a főispán volt az irányítója a meghamisított választások egész rendszerének, úgyhogy személyében Metternich adminisztrátorainak és Bach megyefőnökeinek hagyományai egyesültek. Minthogy azonban fenn kellett tartani a hagyományos magyar megyei önkormányzat látszatát, a főispánt nem nyilvánították nyíltan a megye vezetőjévé, hanem különböző mellékesnek tűnő rendelkezések tették olyan, jelentős részben tisztviselőkből álló bizottságok elnökévé, melyeken keresztül ő vált a megyei döntések igazi gazdájává.

A vármegyei kulcspozíciók eldugásának másik területe a megye és járás közötti hatáskörmegosztás volt. A megyének voltak önkormányzati intézményei, s némi, eléggé élettelen önkormányzati közélet is, amely a szabad intézmény külsőségeivel ékeskedett; ezzel szemben a járás, amely elsőfokú hatóság és az egyszerű emberek számára a hatalom igazi látható góca volt, a vármegyének csupán mindennemű önkormányzat nélküli kirendeltsége volt, ahol a vármegye kiküldött szerve, a főszolgabíró a legtokéletesebb önkény jegyében igazgatott. Vagyis kirakatba tett önkormányzat mellett az önkény egy félreeső, de döntő ponton tudott érvényesülni.

A legalsóbb szinten a községi bíró és jegyző kettősségében történt meg a kulcspozíció eldugása. A kiegyezés utáni rendezés szerint egy ideig a szabadon választott bíró volt a községi önkormányzat feje, s mellette a jegyző az írásbeli ügyek intézője. Bármekkora fölényt is jelentett a jegyző magasabb műveltségi szintje, a bíró vele szemben a község bizalmának letéteményese volt, s így bizonyos egyensúlyi helyzet állt fenn közöttük. A Tisza Kálmán-féle reform a bíróválasztást a főszolgabíró három jelöltjére korlátozta, ami a gyakorlatban a legcinkusabb módon történt, hogy a főszolgabíró a saját jelöltje mellé eleve számba nem jöhető jelölteket állított. Így biztosította, hogy a bíró, elvesztvén a mögötte álló közösség bizalmának támaszát, merő báb lett a főszolgabírótól függő és nagyobb szakmai tudású jegyző kezében, miközben formálisan megtartotta a döntésre jogosult községi vezető külső jegyeit. Itt is tehát a látható önkormányzat és a palástolt önkény kettősségét találjuk.

A második jellemző vonása a magyar közigazgatás rosszaságának a *személyi ügyek központosítása*; az igazgatás körébe tartozó, vagy azzal akár legtávolabbi kapcsolatban lévő személyi pozíciók feletti döntések mindinkább fokozódó kon-

centrálása. Hogy egy magyar minisztérium, milyen kiterjedésben koncentrált a legtávolabbi pontokon elfoglalt személyi pozíciók feletti rendelkezést, az minden emberi mértéket meghaladt. Igen széles körre kiterjedő kinevezési rendszert megvalósított a magyar adminisztráción kívül nagyon sok más ország adminisztrációja is, és nem is kizárólag a diktatórikus jellegűek. Nem hiszem azonban, hogy volna Magyarországon kívül hely a világon, ahol egy-egy fontosabb hivatal munkájának oly nagy részét tenné ki személyi vonatkozású ügyek intézése, különböző személyi előnyök és hátrányok osztogatása és a közigazgatással távolabbi kapcsolatban lévő pozíciók kinek-juttatása feletti mérlegelés. Az ilyenféle munka arányszáma helyenként egyharmadára vagy még többre is felmegy. Ez a folyamat az ellenforradalmi kormányzás elején, a húszas években gyorsult meg, a harmincas években a gazdasági intervencionizmus kiterjedésével egészen új területeket hódított meg magának, a negyvenes évek elején a faji megkülönböztetésre irányuló jogszabályok jegyében egészen vészes méreteket öltött, a magyar demokrácia uralomra jutása óta pedig némi kis szünet után újból felvette elhagyott medrét és a koalíciós pártkontingensek jegyében vidáman tért foglal tovább.

Ennek az egész folyamatnak a kiindulópontját nyilvánvalóan szintén a múlt század közepén kell keresnünk, amikor az elszegényedett középneemességnek a hivatalokba való tódulása megindult. Ekkor vált a hivatali pozíció elvesztett gazdasági pozíciók pótlásának és egy egész társadalmi réteg hatalmi regenerálódásának eszközévé. A húszas években aztán egyik oldalról Magyarország megcsonkulása, a másik oldalról az alsóbb társadalmi rétegeknek az iskoláztatás irányában megnyilatkozó nyomása fölvetette az értelmiségi, mindenekelőtt a hivatali értelmiségi foglalkozások terén a szelekció kérdését. Merőben képességi szelekciót nem lehetett alkalmazni, mert ez egészen egyszerűen a dolog mögött álló rendi és osztályszerkezetet borította volna föl azáltal, hogy nem engedte volna elegendően érvényesülni a jó családból származás döntő szempontját. Viszont ezt a döntő szempontot nyíltan megvallani sem lehetett, mert az európai és itthoni felháborodást keltő anakronizmus lett volna. Nem maradt más hátra, mint a hazugságnak már megásott árkat tovább mélyíteni és a mindenemű személyi pozíciók felett való rendelkezést oly mértékben koncentrálni, hogy a vármegyének és a minisztériumnak társadalmi közszellem szempontjából aránylag homogén szűrőjén keresztül továbbra is biztosítani lehessen azt a hamis helyzetet, mely az értelmiség kiképzésének és alkalmaztatásának a nyugat-európai formáin keresztül valójában egy társadalmi hierarchiát próbált konzerválni. Nemsokára azonban az á-ra bé-t kellett mondani és nemcsak a hierarchia legfelsőbb fokát, a fogalmazási karba átmentett úri rendet kellett felülről megszervezni, hanem hasonlóképpen meg kellett szervezni a kiegyenlí-

tés, a társadalmi béke és a pozíciók megfelelő elosztása jegyében a hierarchia alsóbb, számvevősegi, segédhivatali, altiszti tagozatait is. A személyi ügyek intézése kezdett egy mind nehezebben kezelhető gépezetté válni, amelynek mélyen fekvő hazugságait, komplikált szabályanyagát, áttekinthetetlen névtömegét, be nem vallott, de azért mégis számon tartott szempontjait már csak néhány különleges adottságokkal bíró személy volt képes áttekinteni. Mindenütt kialakult a mindenható elnöki főnökek s néhány elnöki beavatottnak a rendszere, mely a csiszolt érintkezés és a pontos jogszabályalkalmazás formáit csodálatos módon egyesítette önkénnyel, bizantinus engedelmességgel és bonyolult egyensúlyozó ügyességgel.

A nagyhatalmú, de személyét előtérbe nem helyező hivatalvezető intézményét természetesen minden ország ismeri. E főnökök jelentősége azonban kiterjed az illető hivatal egész vonalára, ügyintézési szellemére, koncepciójára, célkitűzéseire, terveire is. Az, hogy speciálisan a személyzeti ügyekkel foglalkozó főnökök szereznek ilyen központi jelentőséget, jellegzetes vonása egy olyan igazgatásnak, mely a maga személyi szelekcióját képtelen valamilyen tárgyi vagy egyáltalán általános szempont szerint racionalizálni, mert azokat a szempontokat, melyeket valóban szem előtt tart, egyszerűen bevallani sem lehet.

A legsúlyosabb a dologban az, hogy ez az egész rendszer, némi megtorpanás után, a magyar demokráciában ott folytatódik tovább, ahol a felszabadulás előtt abbamaradt. A demokrácia pártjai úgy látták, hogy nem tehetnek okosabbat, mint ugyanezt a rendszert a maguk használatára átvenni és esetleg alkotóik ellen fordítani. A dolog első látásra nem is látszik olyan nehéznek; nem kell mást csinálni, mint hogy azzal az egész apparátussal, amely azelőtt azt vizsgálta, hogy valaki elegendően úriember-e, majd később azt, hogy elegendően keresztény-e, most azt vizsgálni, hogy elegendően demokrata-e ahhoz, hogy járásbírói díj-nok lehessen, hivatalos iratokat litvánra fordíthasson, vagy jegyre petróleumot árulhasson.

Konkréten az egész apparátus mind nagyobb mértékben áttekinthetlenné, nehezen kezelhetővé és eredménytelenné vált: mind élesebben kiütözött, mennyire nem lehet modern és minőségi értékű szelekciót ilyen rendszerre építeni, mely ugyanakkor mind elégtelenebbül szolgálta az egész apparátust mozgató rendi és osztályérdekeket is. A személyi ügyek központosítása közrejátszik abban, hogy a szakmai ügyek elintézésében is túlburjánozzanak a személyi szempontok, ami végsőleg a hivatali ügyintézés súlyos elakadását vagy meglassúbbodását vonja maga után: *a mindenhatóság tehetetlenségbe megy át.* A minisztériumok, kezdve a minisztertől egészen az utolsó referensig, egyszerűen fuldokolnak a magánfelek és közbenjárók áradatában, hiába korlátozzák a felfogadást heti egy napra, hiába sikkasztják el azt az egy napot is, hiába bújnának a föld alá is, a társmiszterek,

államtitkárok, ismerősök és jóbarátok ajánlóleveleinek és telefonjainak csatornáin keresztül végláthatatlanul ömlik a fejükre a személyi intervenciók áradata, s a leggorombább elzárkózás sem jelent a valóságban többet, mint azt az igazságtalanságot, hogy a személyi intervenciók csak bizonyos hatalmi fokon felül és hatalmi szűrőkön keresztül tudnak érvényesülni. Minél kétségbeejtőbb az ilyen ügyek áradata, annál több szűrő és ellenőrző apparátusra van szükség, amelyeket rövid időn belül szétszaggat és rongyokká tép ugyanaz az áradat. Az egész apparátus mind csikorgóbban működik és mind kibírhatatlanabb módon lassul; a protekciók és a protekció kiküszöbölésére irányuló ellenőrző apparátusok, no meg harmadikul a pénzpocsékolást megakadályozni hivatott kicsinyes jogszabályok versenyt működnek abban az irányban, hogy az egész apparátus lehetőleg minél lassúbb, de minden körülmények között kiszámíthatatlan legyen. Ebben az áradatban a hivatalnok lassanként csak a sürgetett ügyekkel foglalkozik, amivel megerősíti az országot abban a sajnos egészében érvényes, de részletében eltúlzott tapasztalatában, hogy protekció nélkül semmit sem lehet elintézni. Ezzel előáll az a helyzet, hogy a protekciók áradata áttérjed olyan ügyekre is, melyek protekció nélkül is könnyen elintézhetőek, és a valóságban is protekcióra való tekintet nélkül intéződnek el. Ilyen feltételek között egy-egy magasabb hivatali főnök egyszerűen képtelen áttekinteni a kezén átfutó és felettesek, kollegák, felek és protektorok által rajta követelt személyi ügyeknek a tömegét és szinte csodaként fogadja, hogy az általa elintézés végett elindított ügyeket bizonyos időn belül – nem túl gyorsan természetesen – elintézetten vagy aláírásra készen viszont is látja. És valóban csoda is ez: az egész apparátusban láthatatlanul, de egyenletesen elosztott, alsóbb helyekre szorított szakszerű hivatalnoki lelkiismeretesség csodája.

Ezzel az egész áradattal szemben igazi menekülés mindaddig, amíg az egész mögött álló *uralmi szemlélet* épségben marad, nincsen. Az egész rendszer oly mértékben igénybe veszi, pusztítja és eredménytelenségre kárhoztatja a magas hivatali vezetésnek azt az emberfajtaját, melynek kvalitásain és munkáján vég-eredményben az egész közigazgatás múlik, hogy ilyen módon nem a magyar közigazgatás eredménytelenségén kell csodálkoznunk, hanem relatív eredményességén. Az egyik belebetegszik, a másik belebolondul, a harmadik megszökik, a negyedik a maga munkájának a hatékonysága érdekében kénytelen valóságos rémuralmat berendezni, az ötödik a felelőtlen ígéretések hínárjába bonyolódik bele, a hatodik kedélyesen szabadjára ereszti az egész eltehetetlenedett hivatali mindenhatóságot minden slendriánságával és megbízhatatlanságával – arra azonban a Magyarországon adott feltételek mellett nincs lehetőség, hogy egy gyors, egyenletes, korrekt, megbízhatóan szabálytisztelő, de segítségre készen eredményes, *egyszóval európai igazgatás* tudjon kialakulni. Mindeme jelenségek felett napirendre lehetne térni, ha közigazgatásunk egyszerűen barbár és primitív

volna. Azonban nagyobb részében nem az: ezen az alapvetően és rendszeresen elrontott apparátuson belül a hivatalnoki lelkiismeretességnek, az óraműszerű pontosságnak, szakmai elmélyedésnek, a kiművelt ügyintézési hagyományoknak nemcsak egyéni esetei, hanem igen széles körre kiterjedő gócai léteznek. S ha az ember az egyik oldalon azon csodálkozik, hogyan lehet ilyen rossz rendszerben egyáltalán közigazgatni, a másik oldalon csodálkozhatik azon is, hogyan lehet ilyen jó erőket ilyen lehetetlenül rosszul használni.

Ilyen körülmények között súlyosan megnehezül az, ami a miniszterek és magas hivatali főnökök igazi feladata volna, a nagy irányvonalak megadása, a hosszulejáratú tervek elkészítése és megvalósításuk irányítása. Aki gondosan kezében akarja tartani az ügyek intézését, az nem képes a feleket fogadni, aki kielégíti a feleket, az nem képes ügyeket intézni. Ha pedig netalán emberfeletti munkával helytáll mind a két téren, akkor bizonyos, hogy kevés ideje marad a nagy átfogó tervek számára...

1946 vége – 1947 eleje

KISPOLGÁROSODÁS ÉS HIVATALNOKSÁG

...Az általános kispolgárosodás világjelenség, a modern európai társadalmi fejlődés egyik igen döntő, egyben igen kétélű folyamata. A kispolgárság nyugat-európai magja egy jelentős kiterjedésű, jelentős súlyú és jelentős öntudatú réteg volt, a városi polgárság szegényebb kisiparosi és kiskereskedői része, mely az ipari és kereskedelmi fejlődésben viselt fontos szerepe mellett komoly szabadságigénnyel, s időnként forradalmi erővel volt képes fellépni. Ehhez a maghoz kapcsolódott az újkorban és a legújabb korban az általános kispolgárosodás folyamata, melynek egyik összetevője egy ugyancsak fontos társadalmi funkciójú, de nem forradalmi jellegű széles hivatalnoki kispolgári réteg kialakulása, a másik a munkásság jelentékeny részének a felemelkedése. Az így kialakult kispolgárság Nyugat-Európában, ha forradalmi átütő ereje csökkent is, egészében megőrizte szabadságigényét és balra hajló jellegét. Közép-Európában, főleg Németországban viszont, bár az eredeti kispolgárság száma szintén jelentékeny volt, egy erősen megmerevedett és a kapitalizmus által sokkal kevésbé megbontott arisztokratikus-hierarchikus társadalomba tagolódott bele, lényegesen kisebb szabadságigénnyel, s a kapitalista átalakulásban viselt szerepe is csekélyebb volt. A Németországtól keletre fekvő közép-kelet-európai országokban pedig, így Magyarországon is, a kispolgárság eredeti magja is aránylag jelentéktelen volt számban és erőben, s az általános kispolgárosodás folyamata is lassúbb és későbbi volt. Igazában csak a 20. sz. elején kezdődött, de akkor igen erőteljesen megindult. A kérdés tüzetesebb vizsgálatának még az elején vagyunk: e pillanatban leginkább az van előtérben, hogy az egész jelenség örvendetes-e, kíváncsós-e vagy sem. Nem vitás, hogy magához a szóhoz fűződik egy elmarasztaló, lekicsinylő, pejoratív értelem. A jelenség azonban sokkal összetettebb annál, semmint hogy ezzel el lehetne intézni. Különösen nehéz az egész jelenséget a marxizmus kategóriáiba beilleszteni. Bizonyos, hogy a kispolgárság nem osztály a szó klasszikus értelmében, de nagyon sok vonásában mutat az osztállyal analóg vonásokat. Voltak, akik egyszerűen a fasizmust osztották ki a kispolgárság jellegzetes forradalmi mozgalmának; így bizonyosan ez sem helytálló, lévén a fasizmus nem forradalom a szó klasszikus értelmében, bár megint csak azzal analóg jelenség. Nem kétséges, hogy kispolgárság és fasizmus között van összefüggés, kevésbé Nyu-

gat-Európában, erősen Közép-Európában, mindenekelőtt Németországban, de az attól keletre fekvő közép-kelet-európai országokban is. A fasizmusra mindazok a rétegek reagáltak, melyek a polgári jogegyenlőség bevezetése és a modern kapitalizmus térfoglalása folytán valamiféle valóságos gazdasági hátrányt vagy rangbeli sérelmet szenvedtek, ugyanakkor azonban a szocializmus jelentkezésétől s annak az ő egzisztenciáikat még jobban fenyegetni látszó távlataitól megrökönyödtek és reakcióba szorultak: ezért van jelen a fasizmusban arisztokratán kezdve, kisiparoson folytatva proletárig annyiféle réteg, de bizonyosan igen nagy hányadban olyan rétegek, melyek egyben a kispolgárságnak is összetevői. S tisztában kell lennünk azzal, hogy ha a kispolgárosodás igen fontos jelenséget nem helyezünk el a társadalom mozgásainak és csoportjainak rendszerében, akkor a tévútnak az a veszélye fenyeget, hogy a többi mozgásokra és csoportokra vonatkozó kategóriáink fiktívekké és a valóságot nem fedőkké válnak, mivel egy ilyen fontos jelenség számításba vételét mellőzik.

A magyarországi kispolgárosodásnak, melyre annakidején főleg Németh László hívta fel a figyelmet, mindenesetre külön jellegzetessége az, hogy még heterogénebb tömegeket foglal magában, mint a tőlünk nyugatabbra fekvő országokban, ahol, mint mondtunk, a kispolgárság eredeti magja számban és jelentőségben sokkal nagyobb volt és maradt. Nálunk lecsúszó urak és középosztálybeliek, felduzzadt, s magukban is teljesen heterogén magánalkalmazotti tömegek, a paraszti magántulajdon vagyoni háttérével polgárosodó parasztok, felemelkedő munkások és végül – Magyarországon különösen nagy tömegben – altiszti és kiszolgáló foglalkozást űző tömegek sorakoznak fel a kispolgárság csekélyszámú eredeti magja mellé. Mindezek ugyanakkor, mikor egy életnívójában, lakásviszonyaiban és életideáljaiban mind nagyobb mértékben egységesedő tömeget alkotnak, nem rendelkeznek semmiféle társadalmi tudattal, de még egységes közösségi tapasztalatokkal sem, s elég nagy hányadukban, különösen pedig legújabbán megjelent tömegeikkel teljesen kívül esnek a szabadság és emberi méltóság nagy, egységes európai forradalmának a tapasztalatain és a hagyományain. A kispolgárosodó munkásság az egyetlen, mely aránylag egységesen hozza a szocialista munkásmozgalom politikai kultúráját; a középosztályi és paraszti elemek már csak töredékekben hoznak magukban is töredékes 1848-as reminiscenciákat, a kisiparos és kiskereskedő polgárság pedig erőtlen és erőtlenedő formák között emlékszik még a polgári demokrácia bizonyos ideáljaira. Mindebben azonban sem az emberi méltóság, sem a politikai célok, sem a társadalmi helyzet egységes tudata nem alakult ki, tehát ennek az újonnan megduzzadt embercsoportnak senki, sehonnan nem kínál egységes és helyzetüknek megfelelő öntudatot. Nehezen is lehetne közös öntudatuk, hiszen a legfontosabb konkrét emberi, társadalmi és politikai élmé-

nyek egyenesen ellentétesek egymással. A jobb kisiparos és kiskereskedő rétegek számára a szakmai elkülönülés és az anyagi függetlenség a legfontosabbak; a szervezett munkások a maguk elnyert életnívóját a munkásság osztálytudatos harci szervezettségének tulajdonítják, a kistisztviselői-magánalkalmazotti tömegek szorgalmuknak és megbízhatóságuknak, az altisztai tömegek szolgáltat-készségüknek; viszont a lecsúszott úri és középosztályi rétegek régi igényeik és külön osztályöntudatuk szigorú fenntartásába és helyreállításába fektetnek minden erőfeszítést. Mindebből az emberi méltóságigénynek és politikai tudatosságnak valami egységes képlete nagyon nehezen született meg: annál inkább nyilvánvaló, mennyi lehetséges támaszpontja van a fasizmusnak egy ilyen embercsoportban. Ugyanakkor a fasizmus széteső és irracionális ideológiai elemei teljességgel képtelenek arra, hogy ezt az embercsoportot valóságos öntudattal lássák el: hatásuk csak annyi volt, hogy olyan tömeghangulatokat hoztak létre, melyek a fasiszta kalandorcsoportok szervezkedése és uralomra jutása számára adtak lehetőséget. Éppen ezért a fasizmus hatalmi összeomlása és teljes erkölcsi hitelvesztése a kispolgár tömegeknek a fasizmusra többé-kevésbé reagáló részét is politikai és eszmei vákuumba lökte és mindenféle jó vagy rossz hatás számára fehér lappá tette. Ennek a fehér lapnak miként való kitöltődése a ténybeli és lélektani összetevők helyes mérlegelésétől s az ennek megfelelő politikától függ. Különösen tudni kell azt, hogy ezt az embercsoportot nagyon könnyű a kommunista-marxista mumussal sakkbán tartani, fenyeget tehát az a veszély, hogy a fasizmus erkölcsi csődje és a demokratikus átalakulás bizonyos diszszonáns jelenségeitől való megrökönyödés következtében ez a csoport a maga biztonságkereső tendenciájánál fogva a harmadik tényező, a feudális-konzervatív reakció prédájává válik, noha emberi igényeit aligha elégítené ki egy feudális-konzervatív világ sem.

Ha ennek a kispolgárosodási folyamatnak a figyelembevételével nézzük meg a magyar közhivatalnokság felfrissítésének eddigi akcióit, akkor az egész program zsákutcába szorulásának s a vele kapcsolatos közhangulat megmérgeződésének meghökkentő perspektívái tárulnak elénk. Ezeknek az akcióknak (igazolás, B-lista) a közszelleme általában egységnek vette és egységesen kezelte a magyar közalkalmazottak egész tömegét és arra hajlott, hogy ezeket az akciókat egyben a történeti magyar nemesi-úri-középosztályi réteg felett meghozott egységes történeti elítélés végrehajtásának egyik részeként fogja fel. A valóságban azonban az egész közalkalmazotti tömeg nagyobb része ugyanakkor, mikor közszellemében, bizonyos részben személyi összetételében leszármazója az egész nemesi-úri-középosztályi komplexumnak, egyben szerves összetevője és mindjárt hozzátehetjük, életforma és közvéleményalakítás tekintetében döntően irányító összetevője az egész kispolgári tömegnek is.

Ugyanakkor azok a rétegek, amelyek a felfrissítés és a kicserélődés jegyében a hivatalokat részben átveszik vagy át kívánják venni, vagy már részét képezik a kispolgárság neve alatt összefoglalt heterogén tömegnek, vagy éppen ezáltal válnak részévé ugyanannak a kispolgárosodási törekvésnek és a hivatali állás elfoglalásával az egész folyamatra csak a koronát vélik feltenni. Ebből pedig az a baj származik, hogy egy tisztogatási célú, vagyis erkölcsi és társadalompolitikai igényű művelet a résztvevők bizonyos része számára egyszerűen úgy jelenik meg, mint egyugyanazon társadalmi életformát igénylő, s az ezt biztosító pozíciókért egymással versengő embercsoportnak a hatalom segítségével történő helycseréje. S amely részben erről van szó, abban a részben olyan dolog ez, mely nem először történik a magyar társadalomban, s ezek a régebbi előzmények többé-kevésbé nem jó emléküek. Hogy hány százalék az, mely a magyar közigazgatás és hivatalnokság megújítását ilyen szemléletben fogja fel, annak megállapítására aligha van megközelítőleg is megbízható módszer: az azonban nem kétséges, hogy ez a jelenség létezik, és egyáltalán nem szórványosan...

1947 vége

A REFORMKORI NEMESI ÉRTELMISÉG ÉS AZ 1867–1944 KÖZÖTT A HIVATALOKAT ELFOGLALT NEMESSÉG KÜLÖNBÖZŐSÉGÉRŐL

Hajnal István a *Magyar Művelődéstörténet* 1942-ben megjelent „Az új Magyarország” c. V. kötetében foglalt „Az osztálytársadalom” c. cikkében teszi azt a megállapítást, hogy a 18. század folyamán megkezdődik a magyar nemességen belül egy értelmiségi funkcióra specializálódó külön rétegnek a kialakulása, mely a nemesség része maradt, de attól különbözött, hogy egymást követő nemzedékeken keresztül hivatalnok-értelmiségi funkciót töltött be és magasabb, rendszerint jogászai képesítéssel rendelkezett, ugyanakkor rendszerint kevésbé volt vagyonos, mint a jelentősebb birtokkal rendelkező (*bene possessionatus*) nemesség többi része. Ennek a fokozatosan szakemberré váló rétegnek a számára vált a megyei igazgatás legspecializáltabb funkciója, a vármegyei főjegyzői állás, a többivel ellentétben már ekkor fizetett állássá.

Ezt az igen meggyőző, bár még sok részletkutatást kívánó megállapítást kitűnően igénybe lehet venni annak a nagy törésnek a megmagyarázására, mely a magyar tisztviselőréteg kialakulásában a 19. század közepén beállott. Mindnyájunk történeti tudatába mélyen belevésődött a magyar reformkor nagy tűzijátékának főszereplőiként fellépett jelentős és ragyogó személyiségek emléke, akik túlnyomó többségükben a nemesi értelmiségből származtak. S mindnyájan ismerjük azt a majdnem teljesen negatív szerepet, melyet a birtokait veszített és a hivatalokba tódult magyar nemesség 1867–1944 között az ország közéletében és szellemiségének alakulásában betöltött. Mindazok, akik ezt a folyamatot valamilyen formában elemezték, a két emberfajta azonosságából indultak ki, vagyis mindkét korszakra nézve egyugyanazon „nemesség”-ről vagy „közép-nemességről” beszéltek; ennek megfelelően kénytelenek voltak ezt az egészen feltűnő erkölcsi törést és szellemi lehanyaglást *kizárólag* a nemesség gazdasági és érdekviszonylataiban beállott változásoknak tulajdonítani.

Hogy itt másról is szó volt, azt érdemes Hajnal István társadalomtörténeti adaléka után egy irodalmi adalékkal is alátámasztani. Mikszáth Kálmán „Gavalérok” c. kisregényében írja le, hogy az a sok lecsúszott nemesi úriember, aki egy-egy esküvőre kölcsönkocsikon, kölcsönlovakkal egy-egy omladozó vidéki kúriába összegyűlik bőkezű nagyurat játszani, hajnalban hogyan tér vissza a megyeszékhelyre, hogy ott *díjnoki, telekkönyvvezetői* és egyéb, a tisztviselői ranglétra legalsóbb

fokán álló, éppen csak hogy „úri” munkáját újból felvegye. Ha figyelembe vesszük ezeknek az állásoknak a mainál alacsonyabb akkori képesítési kellékeit, akkor joggal feltételezhetjük, hogy ezek a lecsúszott nemesurak a nemességnek valaha vagyonosabb, de kevésbé értelmiségi jellegű, éppen csak hogy egy-két latin osztályt végzett „nem író, nem olvasó” rétegéből származtak. Ők voltak a kiegyezés után a hivatalok irányában megindult nagy roham tömeges szereplői, akik először éppen csak hogy megkapaszkodtak ezekben a szerény hivatalokban, majd utóbb, immár „jogvégezett” fiaikon keresztül birtokba vették a magasabb szinteket is: az ő szellemiségük nyomta rá bélyegét a nemesi-úri világnak hatalmához és rangjához leggyörsösebben ragaszkodó, leginkább reakciós, legkönnyebben fasizálódó magatartására.

Az 1867–1944 közötti korszak magyar nemesi-úri hivatalnok-rétege tehát nemcsak abban különbözött a reformkori nemesi értelmiség komoly értékeket hordozó együttesétől, hogy gazdasági változások kihúzták lába alól az egzisztenciát, történeti fordulatok defenzív, negatív nemzeti magatartásra szorították, és megváltozott érdekviszonyai a reakció és a fasiszmus fegyvertársává tették, hanem egyszerűen *nem volt vele azonos*, vagy legalábbis nem volt vele teljesen azonos emberi materiájában sem. Vagyis az történt, hogy a magyar értelmiségnek a 18. században megindult sajátos fejlődése a 19. század közepén megtört, a társadalmi vezetésben kivívott szerepe odaveszett, s a 19. század végére egy, az értelmiségi pályákat kisajátító, de sokkal kevésbé értelmiségi magatartást tanúsító, sokkal ridegebb hatalom- és rangörző embercsoportnak adta át a helyét...

*A magyar közigazgatásról című cikkhez kapcsolódó
kiegészítő feljegyzés 1947 végéről*

AZ ÁLLAMTUDOMÁNYI INTÉZET GAZDASÁG- FÖLDRAJZI (TERÜLETRENDEZÉSI) MUNKAKÖ- ZÖSSÉGÉNEK FOLYAMATBAN LEVŐ MUNKÁI

I. Magyarország városhálózatának kiépítése

Kiadás előtt álló munka, melynek térképes része napokon belül elkészül, szöveges része két-három hét múlva nyomdakész. A munka Magyarország városias központjait, s azok vonzásterületeit kutatja, és ezeknek a részben kiépült, részben kiépítésre javasolt központoknak alapján az egész ország városhálózatának tervét is felvázolja. A munka szöveges része három tanulmányt tartalmazna: Erdei Ferenc tanulmányát a városoknak a környékük életében, gazdasági és társadalmi fejlődésében betöltött és betöltendő szerepéről, különös tekintettel a sajátos magyarországi viszonyokra és a szocializmus építésének feladataira. Második tanulmányban Bibó István, a munka irányítója történeti fejlődéseiben mutatja be a városközpontok kiépítésére irányuló Európa-szerte kialakult gyakorlatot, elméletet és terveket, összeveti a más országokban történt folyó vagy felvett területrendezési változatokat a magyar helyzettel és ennek a munkának a módszerével, végül ismerteti és bírálja az eddigi magyarországi területrendezési terveket. A harmadik részben Mattyasovszky Jenő tud. int. tanár ismerteti a munka kivitelezését, alapvető szempontjait, statisztikai és értékelési módszereit, indokolását adja a felállított különböző kategóriák értékskálájának, végül külön is indokolja a városhálózati terv egyes kiépítésre javasolt városközpontjainak kiválasztását.

A szöveges résznél jóval nagyobb terjedelmű a munka tulajdonképpeni alapját jelentő térképes rész, melynek mintegy 105 térképéből 7 összefoglaló országos térkép, 98 pedig az egyes városkörzeteket mutatja be. Az összefoglaló térképek közül az egyik Magyarországnak az intézet által szerkesztett új útgóc térképe, a másik a különböző értékű vasútgóccokat feltüntető térkép, a harmadik a közigazgatás alsó fokú szerveinek elhelyezkedéséről szerkesztett országos térkép, s esetleg még egy a városias települések elhelyezkedését és összetételét feltüntető térkép. Mindezek adatait összegezi a következő térkép, mely különböző erősségű városi központ[ok], s vonzási köreik feltüntetésével bemutatja Magyarország városias központokkal ellátott és el nem látott területeit az ellátottság fokozatainak feltüntetésével. Egy további összesített térkép feltünteti a városokkal el nem látott területek központjaiként számba jövő összes alternatívákat és azt, hogy a munka

ezek közül melyiket választotta. Az utolsó összefoglaló térkép a kiválasztott 98 városkörnyéket egy térképen egymás melletti áttekinthető helyzetükben mutatja be. Ezután következik 98 kis térkép, mely az egyes városkörnyékeket mutatja be út-, vasúthálózatával, jelenlegi községhatáraival és településeinek tényleges elhelyeződésével.

II. A gazdaságföldrajzi munkaközösségek másik folyamatban levő munkája az országos községhatár-rende­zés alapmunkálata

Magyarországnak régtől fogva legsúlyosabb racionalizálási problémái közé tartozik a község­határ-rende­zés. Nagyhatá­rú, elhanyagolt külterületű alföldi óriásfalvakkal szemben egészen kicsi, önállóságra képtelen dunántúli és felvidéki kisfalvak állottak, s még a középen álló nagyközséges vidékeken is gyakran voltak nagyhatá­rú, ritka népességű, rendszerint volt uradalmi községek közvetlen szomszédságában kishatá­rú, túlnépes, összezsúfolt zsellérközségek. Ebből, valamint határaik fekvéséből sok kirívó ellentét, teherviselési aránytalanság, közlekedési nehézségek, a termelés gazdaságosságát veszélyeztető helyzetek keletkeztek, amelyeket valamiképpen meg kellett volna oldani. A megoldást azonban évtizedekig meg tudták akadályozni a nagybirtokosok és a nagy mezővárosok vezető rétegei. Ma ez az akadály elhárult a község­határ-racionalizálás elkezdése előtt, mégis a felszabadulás óta csak szorosan közigazgatási keretben történtek helyi javítások, s így ma is fennmaradtak az érdekelt lakosság szempontjából tarthatatlan helyzetek. Ehhez járul az, hogy a szövetkezeti termelésre való áttérés még égetőbbben időszerűvé teszi a község­határok rendezését, mert hiszen az ily módon rendezett határok lesznek egyben a leendő szövetkezeti nagyüzemek határai is, melyeknek fejlődési tendenciája mindenképpen afelé halad, hogy a község azonossá válik a nagyüzemi termelés egységével. Ahogyan a tanyaközpontok kijelölése is – a külterületi lakosság más érdekei mellett – a szövetkezeti termelésre való fokozatos áttérést is szolgálta, úgy kell ugyanezt a munkát egy országos község­határ-rende­zéssé kiszélesíteni, melynek problémái hasonlóképpen égetőek mind a túl kicsi falvaknál, mind a volt uradalmi és zsellér nagyközségek egymás közötti helyzetében.

A gazdaságföldrajzi munkaközösség a község­határ-rende­zési munkája során eddig a következőket dolgozta fel:

1. Az 1949. évi népszámlálás adatai alapján megállapította a túlnyomóan mezőgazdasági népességű területek községeinek (körjegyzőségeinek, tanyaközpontjainak) országos átlagterületét és országos átlagnépességét, amely körülbelül az országosan elérendő átlagos üzemnagyságnak is megfelel;

2. 200 000 térképlapon rögzítette az egyes községek lakosságát, területét és népsűrűségét, úgyhogy a feljegyzés színskálájából egyben az átlagtól való eltérés fokozati, s így a racionalizálási szükséglet is kiderül;

3. Beszerezte a volt nagybirtokok községhatáron belüli fekvésének térképeit, az erre történt parcellázások, telepítések adatait, a szomszédos községekben fennálló földbirtoklás, a szomszédos községekbe történt földosztások adatait;

4. Mindezeknek az adatoknak a birtokában egy mintaterületre kidolgozta az eljárási módszert a szükségessé váló intézkedés különböző típusaira: községek egységesítésére, községhatárok átcsatolására stb., melynek során egyben eldöntésre kerül az is, hogy mely esetben állapítható meg a módosítás szükségessége a rendelkezésre álló adatokból és mely esetben van szükség helyszíni kiszállásra.

A munka jelenleg ezen a ponton van; folytatásához szükséges, hogy a munkaközösségnek ebbe a munkába begyakorolt emberei az egész ország község-hálózatát a mintaterületnek megfelelően feldolgozzák és a szükséges helyszíni kiszállásokat megejtsék.

Feltehetően 1950

ERDEI FERENC CÍM NÉLKÜLI FELJEGYZÉSE

A volt Államtudományi Intézet a földművelésügyi miniszter úr megbízásából az országos termelőszövetkezeti szervezés céljára anyaggyűjtést kezdett Magyarországon országos községhatár-rendezése tárgyában. Minthogy a volt Államtudományi Intézetet magában foglaló volt Kelet-európai Tudományos Intézet megszűnésekor egy időben szó volt arról, hogy a Területrendezési Intézet kebelében közigazgatási területrendezési munkacsoport alakul a megszűnő intézet ilyen tárgyú munkáinak folytatására, ezért a volt Kelet-európai Tudományos Intézet elnökhelyettese, Bibó István egyetemi tanár az ezzel kapcsolatos anyag legnagyobb részét a Területrendezési Intézetnél helyezte letétbe. Utóbb a közigazgatási területrendezési munkacsoport nem tudott megalakulni, mire a Területrendezési Intézet a nála letett anyag nagyobb részét visszaadta Bibó Istvánnak, aki azt meghagyásomból a Mezőgazdasági Tudományos Központhoz juttatta, azonban az anyag egy része még most is a Területrendezési Intézetnél van. Különösen szükség volna két térképre, melyek Magyarország 400 000-es községhatáros térképén berajzolva /az egyiken színes nyilakkal, a másikon színes (sárga és narancs) felületekkel/ feltüntetik a községjelölések állandóságát és változásait negyven évre visszamenőleg. Keresőben van ezenfelül három 200 000-es községhatáros fénymásolati térkép (Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád-Hont és Somogy), melyek minden község lakosságát, területét és népsűrűségét különböző színekkel a község területére beírva tüntetik fel. Kérni kellene tehát a Területrendezési Intézet vezetőségét, hogy a községhatár-rendezéssel kapcsolatos egész anyag hátralevő részét, különösen a fent megjelölt térképeket, végül a „Magyarország városhálózatainak kiépítése” című kéziratos munkából, mely a fentiekkel kapcsolatban van, s ugyancsak ott van letéve, a lehetőségekhez képest 40–60 ragasztott és 40–60 csupán összeállított példányt juttassa el a Mezőgazdasági Tudományos Központhoz Bencsik István államtitkár, főtitkár kezeihez.³⁴

Erdei Ferenc sk.

Feltehetően 1950

³⁴ A feljegyzés valószínűsíthető dátuma 1950 tavasza. Erdei Ferenc ezen időszakban földművelésügyi miniszter. Az anyaggyűjtés megkezdésekor (1947. szeptember–1948. április) Szabó Árpád a tárca vezetője. (Litván György vagy S. Varga Katalin megjegyzése.)

FELJEGYZÉS

*A volt kelet-európai tudományos intézet anyagából
a mezőgazdasági tudományos központnál letett, berajzolt községhatárú
200 000-es térképsorozat eredetéről és céljáról³⁵*

A volt Kelet-európai Tudományos Intézet Államtudományi Intézetét még 1949 májusában arra hívta fel Erdei Ferenc földművelésügyi miniszter, akkor, mint a Tanyai Tanács elnöke, hogy végezzen előzetes tanulmányokat egy országos községhatár-rendezés és községhatár-racionalizálás irányában, mint ami fontos alapmunkálata minden országos méretű szövetkezeti üzemszervezésnek. Az Intézet ilyen tárgyú előmunkálata során két sorozat 200 000-es katonai térképbe, melyeket a B. M. engedélye alapján szerzett be, berajzoltatta Magyarország egész területén a községhatárokat, minthogy a községhatár-rendezési munka a településeknek, községhatároknak és hegy- és vízrajzi alaprajzának nagyobb területre vonatkozóan egy térképen való alkalmazását a 200 000-es térképek községhatárokat nem tüntettek fel. Az egyik sorozat vászonra felkasírozva és Magyarország térképévé visszaállítva a földművelésügyi minisztérium birtokában volt, a másik sorozaton az Államtudományi Intézet [olvashatatlan szó] megkezdték az országos községhatár-kitűzés konkrét előmunkálatait. Közbejött azonban a Kelet-európai Tudományos Intézet átszervezése és ennek során való megszüntetése 1949. szeptember 30-ával. Minthogy a községhatár-rendezési munkákban részt vevő tisztviselőket egyelőre az újonnan alakult Állam- és Közigazgatástudományi Intézet vette át, s velük együtt egyelőre a térképeket is. 1950. február 1-jével azonban a tisztviselőket a Tervhivatal kebelében működő Területrendezési Intézet vette át. Ennek megfelelően 1950 februárjának a végén vagy márciusának elején a térképek a Területrendezési Intézetbe kerültek, ahol egy ideig arról is szó volt, hogy a községhatár-rendezési munkák az intézet keretében fognak tovább folytatódni. Az intézet azonban végül is nem vállalta a munkák folytatását, mire a [olvashatatlan szó] földművelődésügyi miniszter úgy intézkedett, hogy a térképeket az Országos Mezőgazdasági Tudományos Központ vegye letétbe, amit egy országos mezőgazdasági [olvashatatlan szó] elvégezni hivatott lesz. A térképek átvitele ennek alapján 1950 áprilisában történt meg. Minthogy tekintélyes mennyiségű munka fekszik bennük s

³⁵ A gépelt másolatok egyes szavait nem sikerült kiolvasni. Egy részük csak kikövetkeztethető, más részük nem.

minden leendő községhatár-rendezéshez felhasználhatók, megőrzésük a M. T. K. keretében feltétlenül kívánatos.

Bp. 1950. április

*Egyet[emű] ny[ílvános] r[endes] tanár
a kelet-európai Tud[ományos] Int[ézet]
volt elnökhelyettese*

Likert, Rensis:

NEW PATTERNS OF MANAGEMENT

(McGraw-Hill Co., 1961. New York. 279 p.)

Az Institute for Social Research, melynek szerző az igazgatója, 1947-ben a gazdasági élet változatos és széles területére kiterjedő felmérésbe kezdett annak megállapítása érdekében, hogy milyen összefüggés van az adminisztratív munka eredményessége és a vezetés különféle koncepciói között.

Szerző munkájának első része a felmérés során kapott eredmények egy részét foglalja össze, míg a könyv második felében a vizsgálatok adatai alapján a vezetés új formáját és elméletét igyekszik megfogalmazni.

A vizsgálatok minden esetben a legjobb eredményt felmutató vezetők (igazgató, osztályvezető, munkafelügyelő) szervezeti egységeire és – összehasonlításképpen – a gyengébb egységekre vonatkoztak.

A vezetés módszerei alapján szerző „emberközpontú” (employee centered) és „munkaközpontú” (jobcentered) vezetés között különböztet. Az előbbi elsősorban az alárendeltek emberi problémáira figyel, s ennek alapján igyekszik magas teljesítményre törekvő, hatékony munkaegyüttest kialakítani, míg az utóbbi elsőrendű célja az elvégzendő munka, és közömbös a feladatot végrehajtó emberek iránt.

A vizsgálatok azt mutatták, hogy a magasabb teljesítményt az emberközpontú vezetők érték el, bár nem minden magas teljesítményt felmutató vezető ilyen. Ez csupán azt jelenti, hogy az emberközpontú vezetés teremti meg a magasabb teljesítmény feltételeit.

Vállalati szinten ez a két szemlélet mint „hierarchikusan ellenőrzött-irányított program” (hierarchically controlled program), illetve az alkalmazottaknak a programba való aktív bevonásával kialakított „participatív program” jelentkezik.

Egy nagyvállalaton belül kísérletképpen mindkét programot végrehajtották. Az egy év alatti eredmények azt mutatták, hogy a hierarchikusan irányított program esetén a teljesítmény 25%-kal nőtt, annak ellenére, hogy a vezetők magatartása az alkalmazottak szemében kedvezőtlennek vált. Ezzel szemben növekedett a költség, a munkaerő-vándorlás, az ellenséges érzület, csökkent a lojalitás,

a munkakedv stb. A participatív programnál a teljesítmény csupán 15–20%-kal nőtt a program előtti időszakhoz képest, azonban megjavult az emberek viszonya egymáshoz, a vezetőkhez, a vállalati politikához és célokhoz; általában megjavultak azok a feltételek, amelyek hosszabb időszak alatt magasabb teljesítmény elérését kell, hogy eredményezzék.

Szerző az adminisztratív munka két fajtáját különbözteti meg: az ismétlődő (repetitive) és a változó (varied) munkát. Az előbbi az erősen funkcionális feladatokra, utóbbi a döntően nem funkcionális feladatokra (kutató, műszaki stb.).

A munka végzése kétféle rendszerben történik: 1. a munkaszervezési (job-organization) és 2. a kooperatív-motivációs (cooperative-motivation) rendszerben.

ad 1) Alapját a katonai szervezési elvek, valamint Taylor és társai elméleti képezik. Azon alapul, hogy a munkaerőt megvásárolták, most már meg kell mondani az alkalmazottnak, hogy mit csináljon. Főleg ismétlődő munkára.

ad 2) A különböző feladatokat a vezetés tudományos elvein és módszerein igyekszik funkcionálni, jobban megszervezni, egyszerűsíteni. Arra törekszik, hogy a magasabb teljesítményt több érzelmi azonosulással, a motívumok magasabb szintjén érje el. (Elsősorban az üzleti életben játszik szerepet.)

Mogensen „Munkaegyszerűsítési elmélete” a két rendszer kombinációja, mely komoly figyelmet szentel az emberi vonatkozásoknak.

Az amerikai gazdasági életben a munkaszervezési rendszer uralkodik és igen szép eredményeket érnek el vele. Azonban jelentkezik az ellenhatása is: egy idő után a pressziót csökkenteni kell, a magas fokú centralizálás mellett decentralizálni kell stb.

A legjobb módszer – állapítja meg a szerző – a munkaszervezési és a kooperatív-motivációs módszer integrálásából alakulhat ki. Szerencsétlenségre azonban mindkettőnek vannak olyan jellegzetességei, amelyek az integrációt akadályozzák. Ez az akadály mindaddig fennáll, amíg (a munka kezdete és eredménye közé eső) „közbeeső változók” (intervening variable) megfelelően és gyakorlatlan nem mérhetők és elemezhetők. Ilyen közbeeső változók a lojalitás, ügyesség, a különböző motívumok, az egymásra hatás képessége, döntéshozatal stb., általában az emberi-érzelmi vonatkozású tényezők.

Az emberközpontú vezetésnek, a participatív programnak, a kooperatív-motivációs módszernek az érvényesülését ma még számtalan tényező akadályozza, különösen az, hogy a vezetők gyors sikereket akarnak felmutatni, míg ezek csak a közbeeső változók megfelelő mérésével és hosszabb idő után mutatnak magasabb eredményt.

A vizsgálati eredményeknek az első részben történő csoportosítása körvonalakban már megmutatja azt a szervezési elméletet és módszert, amelyet a szerző a könyv második felében mutat be.

A legjobb vezetők a különböző vezetési elméletek integrálásával hatékony vezetési elméletet és gyakorlatot alakítanak ki. Szerző elméletét a munkaszervezési és a kooperatív-motivációs módszer integrálása alapján formálja meg. Az „integrálás” kifejezést szerző háromféle értelemben használja: jelöli vele az elméletét, a szervezet minden egyes tagjának a szervezet egészébe történő hatékony bekapcsolását, valamint minden egyes szervezeti egységnek egymáshoz és a szervezet egészébe való bekapcsolását.

A vezetés vonatkozásában az integrálás elve a vezető olyan magatartását jelenti, amely maximálisan biztosítja, hogy az emberekben kialakuljon a fontosság és emberi értékesség érzése, a lojalitás a vezető, a csoport, a csoportok és a szervezet egésze iránt, a szervezeti célok iránt stb. Ennek megfelelően a vezetésnek „segítő kapcsolatnak” (supportive relationship) kell lennie.

Az integráció megvalósításában a munkacsoportoknak központi szerepük van. A csoportok a csúcsokban fedik egymást, és a csúcsban elhelyezkedő munkafelügyelő (általában a vezető) tagja a saját felettese csoportjának (láncszem-funkció). A segítő kapcsolat nemcsak a csoporton belül a vezető-beosztott vonatkozásában, hanem a csoportok egymás közötti viszonyában, vagyis végül az egész szervezetre kiterjedően láncszerűen kapcsolódik. Ez az egymással lánckapcsolatban lévő, egymást részben átfedő csoportforma az új elmélet alapformája. (A könyv talán legérdekesebb része.)

A csoportot jellemzi, hogy tagjai ismerik a szervezeten belüli vezetési-szervezési kapcsolatok összefüggéseit és gyakorlatát, fontosnak érzik magukat, jó a viszony egymás között és a vezetővel, támogatják egymást, hatással vannak egymásra, bíznak egymásban, részt vesznek a döntéshozatalban, a vállalat minden kérdéséről információval rendelkeznek – hasonló a kapcsolatuk a többi csoporttal és a szervezet egészével.

Foglalkozik a szerző a „közbeeső változók” metrizálási kérdéseivel, részletekbe menő összeállítást tesz a különböző szervezési elméletek között, és könyvének utolsó fejezetében, elmélete alapján, vázlatos áttekintést ad a jövő szervezési formájáról, módszeréről, működéséről, a szervezet tagjainak egymáshoz, a vezetőkhöz, az egész szervezethez és a szervezet céljaihoz való viszonyáról.

Láthatóan a csoportrendszernek a felfogása a voluntáris szervezeti forma módosítása és kiterjesztése a nem voluntáris szervezetekre.

Datátatlan. Minthogy a könyv megjelenési évszáma 1961, a hozzávetőleges datálás: 1963 (Bibó István börtönből szabadulása) után.

TANYA ÉS URBANIZÁCIÓ

A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója

A tanyakérdés megint szőnyegre került. Több hivatalos és félhivatalos szerv tartott és fog tartani megbeszéléseket a tanyáknak és lakóinak gyakorlati problémáiról s azok megoldásáról, legújabbán pedig az *Élet és Irodalom* hasábjain elvi vita is lezajlott a tanyakérdés körül. Kunszabó Ferenc³⁶ lendületes vitaindító cikke (A tanya életrevaló, 1973. 7–8. sz.) sok meggyőző érvet hozott fel annak bizonyítására, hogy a tanyára többnyire energikus és aktív parasztszaládok költöztek, hogy a földből minél többet kisedhessenek; hogy a tanya nem azért „válságban”, mintha teljességgel ellehetetlenült volna, hanem azért, mert szándékosan hagyják magára, sőt igen gyakran megtagadják tőle azt a segítséget is, melyet más településeknek megadnak, s számtalan hatósági intézkedéssel, építési tilalmakkal teszik lehetetlenné az egyébként ott élni akarók életét: hogy ott is fel akarják számolni a tanyákat, ahol a nagyüzemi gazdálkodást különböző okokból ennek megtörténte után sem lehet bevezetni; hogy téves az az állítás, mely szerint a modern településfejlődés minden megállás nélkül a mind nagyobb koncentráció felé halad, sőt ellenkezőleg, modern közlekedési feltételek között esetleg éppen a tanyaszerű települések juthatnának új virágzásra, mint a városból elkívánczozók új életformáinak hordozói. Erdei Sándor³⁷ cikke (1973. 9. sz.) ugyan megkérdőjelezi Kunszabónak azt a tételt, hogy a tanyát az urbanizálódás kóros jelenségeivel szemben kell előtérbe helyezni; de egyébként szintén helyteleníti a tanyák elsietett felszámolásának koncepcióját és rámutat arra, hogy az Alföld mezőgazdasági kultúrájának jeles vívmányai annak idején a tanyás mezővárosokban születtek meg. Nádudvari Nagy János³⁸ (1973. 11. sz.) arra mutat rá, hogy a tanya az otthon és a munkahely teljes egységének megvalósítása által az egész parasztszalád munkaerejét optimálisan kihasználó, igen nagy mértékben termelékeny gazdálkodási formát képviselt, amelyet az elmúlt évtizedekben többnyire nem megkönnyebbülten hagytak ott, hanem keservesnek érzett kényszerből, úgy, hogy akik elmentek, egyben a mezőgazdaságot is

³⁶ Kunszabó Ferenc (1932–2008): író, szociográfus.

³⁷ Erdei Sándor (1915–1984): író, szerkesztő, kritikus. Erdei Ferenc öccse.

³⁸ Nádudvari Nagy János (1922–?): költő, publicista.

otthagyták. Viszont Lovas Márton³⁹ (1973. 12. sz.) kétségbe vonja Kunszabó Ferencnek azt a tételét vagy legalább annak általános érvényűségét, mely szerint a tanya a lehető legolcsóbban a legtöbb terményt adja: Hatvani Dániel⁴⁰ (1973. 12. sz.) pedig rámutat arra, hogy a tanya éppen azért, mert otthon is és munkahely is, az emberek és családok olyan mértékű földhöz és munkához kötését jelentette, amely mint életforma a szocializmus viszonyai között szükségképpen és helyesen bomlóban van, s így a tanya mellett felsorakozó megállapítások inkább csak a múltra nézve érvényesek. Lázár István⁴¹ (1973. 13. sz.) azt hangoztatja, hogy a tanya elhanyagoltságának kérdése csak egy az ország egyéb hátrányos helyzetű településeinek, a kistelepüléseknek, városi perifériáinak a problémái közül. További hozzászólások (1973. 17. sz.) az egyoldalú általánosítások veszélyeire mutattak rá és a kérdés árnyaltabb megítéléséhez adtak szempontokat. Végül Hegedüs László⁴² (1973. 20. sz.) foglalta össze a vitát azzal, hogy biztosítani kell a tanyán lakók szabad döntésre való lehetőségét, és minden eszközzel csökkenteni, majd megszüntetni hátrányos helyzetüket, mert a tanyavilág felszámolása hosszabb folyamatnak bizonyult, és azokat az átmeneteket, melyeken belül a megvalósulás elkövetkezik, éppen olyan komolyan kell venni, mint a megvalósulást magát; a folyamat végpontjának azonban ő is a faluba költözést tekinti.

A vita valóban tisztázott néhány alapvető igazságot, melyeket a következőkben foglalhatunk össze:

- a) nem vitás, hogy jelentős közlekedési, közműellátási, társadalmi és kulturális hátrányt jelent a tanya azok számára, akiknek ez állandó és egyetlen lakhelyük;
- b) nem vitás, hogy a tanya a föld intenzívebb megmunkálását és intenzív kultúrák ápolását teszi lehetővé az egyéni gazdálkodásra alapozott gazdasági rendszerben általában, de bizonyos termékeknél, bizonyos területeken, bizonyos helyzetekben szövetkezeti gazdálkodás esetén is;
- c) nem vitás, hogy a tanyai településnek az az előnye, mellyel az egész család munkaerejét a lehető legeredményesebben belevonja a termelésbe, egyben azok számára, akik állandóan a tanyán laknak, szinte teljesen lehetetlenné teszi a munkahely és lakóhely elválására irányuló modern tendencia érvényesülését, és sokszor a jogos emberi szabadságigényt, főleg a jogos pályaválasztási igényt is akadályozó módon „földhöz köt”;
- d) nem vitás, hogy a tanyáknak hatalmi nyomással, kényszeralkalmazással, jogi tilalmakkal való felszámolására irányuló törekvés igen nagy részben ered-

³⁹ Lovas Márton (1905–1984): esztergályos, kommunista újságíró.

⁴⁰ Hatvani Dániel (1937–2006): költő, író, szerkesztő.

⁴¹ Lázár István (1933–1997): író, újságíró, szerkesztő.

⁴² S. Hegedüs László (1921–?): politikus, agrónómus.

ménytelennek, s eredményesség esetén is kártékonynak bizonyult; s még ma is, a tanyákkal szembeni törvénytelen kényszeralkalmazásra való tendencia megszűnte után is e tárgyban sok az indokolatlanul szigorú vagy hátrányos jogszabály;

- e) a tanyai problémákhoz csakis differenciált, táji, gazdálkodási és felhasználási különbségeket gondosan figyelembe vevő módszerrel lehet bármely területen is hozzáfogni.

Feltűnő, hogy egy sor ilyen és más helyes, gyakorlati és az emberhez méltó élet programján alapuló megállapítás mellett csaknem végig, az egész vitán keresztül szinte érintetlenül megmaradt egy olyan kiinduló szemléletmód, amely teljesen azonos a húszas-harmincas években már egyszer lezajlott, s joggal túlhaladottnak hitt tanyavita kiinduló szemléletmódjával; azzal az állásponttal ti., mely szerint a tanyai település lényege a többi településektől, gazdasági egységektől, közösségi élettől és közételtől való aránylag nagyfokú elszigeteltség, s a tanya emiatt rossz, illetőleg ennek ellenére jó. Szinte alig találom a vitában nyomát annak, hogy ebben a kérdésben Erdei Ferenc már a harmincas években egy olyan messzire mutató, addig általánosan alig ismert tényeket felfedő, s az ismert tényeket is más világításba helyező, végül pedig az egész kérdés értékelése és további tervezése számára irányt mutató elgondolást fejtett ki, amely után azt hihette az ember, hogy a vita eredeti kiinduló álláspontjához már nem érdemes és nem is lehet többé visszatérni. A most lezajlott vitában csupán Erdei Sándor utal erre a következő megállapításával: „a tanyarendszer az Alföldön a mezőgazdasági termelés jellegzetes városi módját képviselte... a városhoz való tartozás a szélesebb és igényesebb kulturális régióval való közvetlen kapcsolatot jelentette”. E tétel elhangzása után szükségszerűen fel kellett volna vetődnie annak a kérdésnek, hogy ezek után mennyiben érvényes és mennyiben nem érvényes a tanya teljes elszigeteltségét valló álláspont. Ez a kérdés azonban ebben a vitában nem vetődött fel.

Erdei Ferenc kifejti a tanyával kapcsolatos koncepcióját csaknem mindegyik, a harmincas évek folyamán vagy a negyvenes évek elején megjelent művében, de legteljesebben a *Magyar város* című, 1939-ben közreadott művében dolgozza ki a tanyarendszer, pontosabban a tanya város múltjáról és jövőjéről való elgondolását. Bár legkorábbi műveiben rámutatott a tanyai településnek arra az alapvonására, amelyet a néprajznak és településföldrajznak a tárgyat ismerő kutatói, mindenekelőtt Györffy István régtől fogva feltártak, de a tanyáról szóló gazdaságpolitika és közéleti vita teljesen figyelmen kívül hagyott: hogy ti. a tanyatelepülés, bármennyire eltérő formái alakultak is ki vidékenként, eredetileg csaknem mindig a kettős település egy formájaként jött létre, vagyis egy, a városban ház-

zal vagy lakóhellyel bíró földművesnek a gazdasága közelében létesült, eredetileg hevenyészett vagy ideiglenes szállásként. Később a tanya állandóbb települési formává vált, melynek az volt a lényege, hogy az emberek a hétnek, az évnek és az életnek a gazdasági munka által lekötött szakaszait, vagyis a hétköznapiakat, az évnek a nagy gazdasági munkákra szolgáló évszakait és a teljes értékű munkabírási életszakaszait töltötték a tanyán, a városi ház pedig csak otthon volt, amely a gyermekek, az iskolások, az öregek állandó lakóhelye, a felnőttek téli és vasárnapi lakóhelye, s mindnyájuk számára a közösségi élet, a városi közélet színhelye volt. Erre utal Erdei Ferenc azzal a minden szokványos tanyaelemzéssel ellentétes megállapításával, hogy a tanya városias életformát, a magasabb kultúr-szinttel való szorosabb kapcsolatot jelent. Erdei Ferenc élesen hangsúlyozza, hogy a paraszti életforma legfőbb elmaradottsága az otthon és a gazdaság teljes egybeesésében, pontosabban az otthonnak a gazdálkodás alá való teljes alávetettségében áll, s ebben különbözik a kettőt mind nagyobb mértékben elválasztó városi életformától. A tanya eredeti koncepciója éppen ezt az elválasztást tette lehetővé paraszti feltételek között, a tanyai munkahely és a városi lakóház elválasztásával. Vagyis az agrár-urbanizmusnak egy nagyon jelentős és nemzetközi összehasonlításban is kevés helyen megtalálható megvalósítását jelentette.

Természetesen ez a szerkezet hamar megbomlott, mihelyt a vagyonosabbak végleges városi életformára rendezkedtek be azzal, hogy a tanyára szegényparaszti tanyást, bérlőt, felest szerződtek, akinek számára a tanya most már egész évre, egész életre szóló életformává vált, vagyis a „kétlaki” tanyával ellentétben megint csak az otthonnak a gazdálkodással szemben való teljes alárendelődését jelentette. Ugyanezt a helyzetet eredményezték az egyes városoknak óriási határaik távolabbi részein nincstelenek részére végrehajtott parcellázásai vagy bérbeadásai is. A tanyarendszer legnagyobb kiterjedésekor valószínűleg az ilyen tanyák kerültek többségbe, s ezekre érvényesen állott a tanyák elszigeteltségéről szóló általános köztudat. Azonban az ilyen tanyák is a város felé néztek, a város felé gravitáltak, elevenen őrizték a tanyarendszer alapkoncepcióját, ami abban is megnyilvánult, hogy aki csak valamivel is jobb anyagi helyzetbe került, azonnal városi ház szerzésére kezdett törekedni. S bármilyen mostohagyermekei is voltak ezek a tanyára szorultak a városok közéletének és közületi beruházásainak, azért az alföldi mezővárosok eleven és mozgalmas közéletével való távoli kapcsolat is több szabadságot jelentett számukra, mint amiben a főszolgabíró alá vetett falvak lakosságának része lehetett.

Mindennek alapján vázolja fel Erdei Ferenc a városokkal való országépítés távlatát, melyben az egész ország városkörnyékekre oszlik, minden vidéknek van városa és csak egy városa van, melyhez a vidék nem az elkülönült falvak, hanem a tanyák módjára kapcsolódik, sugaras úthálózattal. Ez természetesen

nem jelenti a falvaknak tanyákká való felbontását, hanem azt, hogy a falvak is kialakítják a várossal való együttélés formáit, akár a tanyák. Ezt Erdei Ferenc konkrétan úgy gondolta el, hogy – azokon felül, akik városi házat is szereznek – minden nagyobb falu legalább egy „beszállóhelyet” tartana fenn a maga városában, ahová a piacra járók, ügyeiket intézők beszállhatnak, s amit össze lehetne kapcsolni esetleg a benn tanuló iskolások elhelyezésével is. Mindez lehetővé tenné a falusi közösség eleven melegének a fenntartását is, és a város javaival való intenzívebb életet is.

Az *Élet és Irodalom* vitájának lezajlása és a fenti sorok leírása után jelent meg Zám Tibornak⁴³ a tanyák energiaszükségletéről szóló cikke (*Valóság*, 1973. 7. sz.), amely elevenen írja le a tanyák sürgető energiaigényét, s az ennek kielégítése érdekében felvetődő gyakorlati megoldásokat és ötleteket. Legújabban pedig a Hazafias Népfront 1972 szeptemberében Kecskeméten lezajlott tanya-ankétjának anyaga jelent meg *Mi lesz a tanyákkal?* címen, amelyben Erdei Sándornak – a mű szerkesztőjének⁴⁴ – a tanyák kialakulásáról szóló bevezető tanulmánya után számos cikk és hozzászólás tárgyalja a tanyák mai gyakorlati problémáit. Megjelent továbbá Romány Pálnak *A tanyarendszer ma* című önálló műve,⁴⁵ mind az idevonatkozó irodalom, mind a mai tényanyag igen tüzetes ismerete alapján vázolja fel a magyar tanyavilág mai helyzetét. A szerző jól ismeri a magyar tanyára vonatkozó történeti és társadalomtudományi műveket, közöttük Erdei Ferenc műveit is, elsősorban a *Magyar tanya* című művét, s a régi tanyáknak abban foglalt tipizálását. Romány tisztában van vele, hogy a tanyák gyors felszámolására irányuló elgondolás lényegében csődöt mondott, s a tanyák csökkenésének mai üteme – szerinte évi 1% – mellett a tanyák megszűnését több nemzedékre terjedő folyamatnak kell tekinteni. A mai tények alapján ő is ad tipizálást, s megkülönbözteti a régi típusú kisüzemi tanyát, a szövetkezeti gazdálkodásba tagozódott háztáji tanyát, a nem mezőgazdasági főfoglalkozásúak önellátó tanyáját, s a belterülethez közel eső kerti tanyát, s elmondja, hogy nem egy helyen még új tanyák is épülnek, másutt a mezőgazdasági tevékenységtől teljesen elszakadva, a városi lakásínség enyhítésére vagy a legváltozatosabb egyéni célokra veszik őket igénybe. Határozottan rámutat arra, hogy ilyen körülmények között a több nemzedékre elhúzódó átmenet ideje alatt nem lehet tudomásul nem venni a tanyán élő több százezernyi lakosság gazdasági, közlekedési, energiaellátási, szociális, egészségügyi, iskoláztatási érdekeit, szükségleteit és igényeit. Ezekből kiindulva sorolja fel a konkrét tennivalókat, hozzátéve, hogy számos

⁴³ Zám Tibor (1929–1984): író, szociográfus.

⁴⁴ A *Mi lesz a tanyákkal?* (1973) című tanulmánykötetet nem Erdei Sándor, hanem Cserkúti Ferenc és Horváth László szerkesztették. Erdei Sándor *A magyar tanya rövid története* címmel tanulmányt írt a kötetbe.

⁴⁵ Romány Pál (1929): agrárközgazdász, politikus.

helyen – nem egyszer a lakosság saját erőfeszítéseinek eredményeképpen – már ki is alakult egy sor gyakorlati megoldás, s ezeket az országos tervezés és a helyi igazgatás segítségével lehetne fejleszteni.

Mindezzel Romány egy átmenet – a tanyák megszűnésének folyamata – számára ad programot, s ezen túlmenő távlatot nem lát a tanyák számára. Tud ugyan arról, hogy a tanyák eredetileg egy városi–tanyai kétlaki élet hordozói voltak, arról is tud, hogy még ma is, egy sor tanyaközpont és tanyaközösség megalakulása után is, mennyi szál fűzi a tanyákat ahhoz a városhoz, amelyből eredetileg kirajzottak, ahová ma is sokszor „hazamennek”. A múlt rendszerben falusítási célból alakult tanyaközpontokról meg is állapítja, hogy a tanyai élet általuk nem sokat változott, „közelebb került a közigazgatás, ügyes-bajos dolgaik egy része – igen csekély része – helyben intézhetővé vált; néhány esetben azonban ez a „helyben” rosszabb volt, mint a régi város, ahová úgyszólván be kellett menni továbbra is, mert minden odakötötte a tanyai embert, azután is, hogy falusi lett” (32. l.). Érdekes módon azonban fel sem veti, hogy vajon nincs-e ez számos helyen részben vagy egészben ma, a legújabb tanyaközpontok alakulása után is így. Még kevésbé veti fel azt a lehetőséget, hogy vajon nincs-e a mai változott helyzetre is kiható érvénye az Erdei Ferenc által az alföldi tanyás városokban kialakult megoldások nyomán országrendezési elvként felvázolt „tanya-elv”-nek? S nem mond-e ez nekünk a tanyák ügyében többet annál, mint azt, hogy a tanyák megszűnése lassú folyamat, s az erőszakos vagy bürokratikus eszközök visszahatást szülnek?

De hát mit is jelenthet az Erdei-féle „tanya-elv” ma, oly jelentős politikai, társadalmi, tulajdoni, és gazdálkodási változások után? Nyilvánvalóan nem a tanyák idealizálását vagy konzerválásának programját, hanem lényegében ugyanazt, amit Erdei akkor megfogalmazott: azt a követelményt, hogy minden vidéknek meglegyen a maga elérhető városa, s minden városnak a maga megfelelő környéke, melynek szolgálatát ellátja, s azt a követelményt, hogy az ember otthonát ne igázza le a munkahely, hanem mindenkinek legyen a munkahelytől függetlenített, a szabad emberi élet javaival való életet lehetővé tevő lakása, s ha munkája olyan, mely tartósabb ott-tartózkodást kíván meg, akkor külön legyen egy munkahelyi tartózkodásra szánt, ugyancsak emberhez méltó életvitelre alkalmas „tanyája” is.

Le kell szögeznünk, hogy ez egy országos településpolitikai program, nem pedig a „tanyakérdés”-re kínált megoldás: hiszen legpregnánsabb mondanivalói éppen az ország nem tanyás vidékei számára szólnak: hogy ti. minden falunak is az eddiginél sokkal szervezettebb, megalapozottabb kapcsolatot kellene kialakítani a maga legközelebbi városával, s ott alkalmi megállóhelyeken túlmenő „támaszpontok”-kal kellene rendelkeznie, amelyek legszerencsésebb esetben

városi házat, városi lakást jelenthetnek. S ennek mind a nem tanyás, mind a tanyás vidékek számára való aktualitását mi sem mutatja jobban, mint az az országos panasz, hogy a parasztságnak is nagyobb hányada fordul el a mezőgazdasági munkától, mint amennyire az a mezőgazdaság modernizálása kapcsán célszerű és egészséges volna. Ez a válság a jelen feltételek mellett minden jóakarat, hősi vállalkozás és felülről adott támogatás ellenére is tovább fog mélyülni. Nemrégiben viszont Márkus István könyvéből (*Kijelöl a feudalizmusból*. 1971) is,⁴⁶ meg a televízióból is megtudtuk, hogy a Baranya megyei Pogány község igen eredményes termelőszövetkezeti vezetői Pécssett laknak, s onnan „járnak ki” a szövetkezetbe dolgozni, ahol bizonyára nekik is van valamiféle „tanyájuk”. S ami ma a vezető értelmiségiek igénye, az holnap az összes mezőgazdasági és – esetleg ellentétes előjellel, otthon és munkahely fordított elosztásában – az összes nem mezőgazdasági dolgozó jogos igénye lehet.

A „tanya-elv” elfogadásának már szorosabban a tanyákra kiható következménye az, hogy teljesen más világításba helyezi a tanyák „falusításának” programját, melynek ennek alapján nem a kinövéseit kell nyesegetni, hanem az alapvető tévességet felismerni, s ennek következményeit levonni. Haszonatlannak és visszafelé húzónak bizonyult ez a program már a húszas–harmincas években is, amikor a falusítás az Erdei Sándor által említett szakemberek, Gesztelyi Nagy László⁴⁷ és Kaán Károly⁴⁸ minden jó szándéka ellenére is egyben a város hatásköréből a főszolgabíró uralma alá való visszahelyezést jelentette, és egy magasabb, városi távlatot nyújtó életformából egy kis, közvetlen közösséget ugyan adó, de egyben szűk határok közé szorított, távlat nélküli életformát hozott volna létre. Nem volt szerencsés az ötvenes évek célkitűzése sem, mely a mezőgazdaság szövetkezeti átalakításának való első nekiindulás harci lendületében a tanyában sem látott mást, mint az egy tagban való művelés akadályát, a tanyához való ragaszkodásban pedig a szövetkezeti átalakulással szemben fellépett ellenállás egyik megnyilvánulási formáját. Ugyanakkor feltételezték, hogy szükségképpen a falu vagy egy-egy faluméretű egység lesz a szövetkezeti gazdálkodás egyetlen lehetséges közösségi háttere és méretbeli kerete. Mintha a tanya poklában szenvedőket szükségképpen csakis a falu purgatóriumán keresztül lehetne az urbánus emberi élet paradicsomába átvezetni: pedig Erdei Ferentől tudjuk, hogy a tanyából egy kis segítséggel egyenesebb út vezet a városba, mint a faluból. A falusítás koncepciójának erőltetéséből származott a legtöbb életellenes, az emberek vágyaival és törekvéseivel ellentétes bürokratikus tilalom és intézkedés, amint arra Erdei Ferenc is utal egy később írt visszaemlékezésében

⁴⁶ Márkus István (1920–1997): szociográfus, az 1945-ben induló Válság szerkesztője, a Válasz szerzője.

⁴⁷ Gesztelyi Nagy László (1890–1950): agrárközgazdász, politikus.

⁴⁸ Kaán Károly (1867–1940): erdőmérnök, az MTA levelező tagja.

(*Egy régi települési probléma új megoldása*. Valóság, 1964. 6. sz. Válogatott írásai. 298–300). Mindez pedig azért van így, mert egy távolabbi, sőt nem is olyan távoli perspektívában a falut a mai zárt formájában ugyanúgy felszámolódásra ítélt életformának kell felismernünk, mint a tanyát: mind a kettőt csakis egy szolgálatukra álló, számukra tartós támaszpontokat nyújtó várossal való eleven kapcsolat teheti emberhez méltó élet hordozójává. Semmi sem indokolja, hogy a tanyák erőltetett ütemű megszűnését a haladás óriási nyereségének könyveljük el, s ugyanakkor a Gyűrűfű méretű falvak nem kevésbé, sőt talán még inkább szükségszerű elnéptelenedését a szükségszerűség elismerése mellett is sajnálkozva, gondterhelten, áthidaló megoldásokat, új funkciókat keresve fogadjuk, holott ezt ugyanúgy megérdemli a tanya is, mert hiszen egyugyanazon folyamat két ágáról van szó.

Ezek szerint az Erdei-féle „tanya-elv” legszorosabban a tanyákra vonatkoztatva sem azok önmagukért való értékelését vagy megőrzését tartalmazza, hanem az egész folyamat szemléletének alapvető megváltozását. Ebben a szemléletben a tanyák átalakulási folyamatával kapcsolatban nemcsak azt kell vizsgálnunk, hogy az átmenet idejére milyen átmeneti intézkedésre van szükség, hanem az a legfőbb és legérdekesebb kérdés, hogy mindezekben a változásokban hol és mennyiben nyilvánul meg merő maradiság vagy rövidlejárátú önérdék, s mennyiben jelentkezik bennük a teljesebb emberi élet igényéből fakadó s az ország egy jelentős részében valóságos települési beidegzéssé vált tanyaelv új és termékeny megnyilvánulása, mely nem átmeneti segítséget, hanem teljes tiszteletben tartást kíván meg.

Hogy ezek az új megoldások milyen százalékban fognak a régi tanyákra támaszkodni, s milyen százalékban hoznak létre új települési formákat, azt ma még előre látni nem lehet; főleg addig nem, amíg az életellenes szabályozások folyamatban lévő lebontása be nem fejeződik, s az emberek egészséges törekvéseit jobban respektáló új szabályozás ki nem alakul. Mind a tanyákra vonatkozó szabályozásnál, mind az egész tanyaügy gyakorlati kezelésénél a tanyának a mainál sokkal differenciáltabb szemléletből kell kiindulni: tudni kell azt, hogy nem mentőakcióról van szó, hanem – ott ahol létezik – létező értékek felhasználásáról. Nem kell és nem lehet általános érvénnyel kimondani azt, hogy a „a tanya életrevaló”. Bizonyos, hogy minden tanyából nem lesz szövetkezeti háztáji, kerti tanya, üdülőtanya, alkotóház vagy remetelak, de az is valószínű, hogy ezeken kívül nem egy új és előremutató felhasználási mód is ki fog alakulni. Annál is inkább, mert a „tanya-elv” ugyanakkor, mikor nagyon régi, egyben nagyon modern is. Emlékeztetünk arra, amire Erdei Ferenc és mások több ízben rámutattak: a tanyák csak bizonyos részben jelentenek a török hódoltság után létrejött szükségmegoldást; más részben eleven nomád hagyományt képviselnek (téli szállás, nyári szállás); márpedig korunk számos ponton produkál

bizonyos modern, „nomádabb” életformákat. Rendkívül fontos, hogy az öncélú „nomadizálás” különböző nem pozitív, nem előremutató jelenségeivel szemben minél változatosabban kapjon formát a helyváltoztatásnak, a mozgékony településnek emberségesen megszervezendő, emberi munkát és emberi szabadidőt egyaránt hordozni képes modern igénye is. Talán nem is olyan távoli utópia egy olyan települési rendszer kialakulása, melyben a városokba való tömörülés és a városokból való kirajzás kettős tendenciája (vö. Erdei Ferenc fenti idézett cikket: *Egy régi települési probléma megoldása*. Valóság, 1964. 6. sz.; Válogatott írásai, 186–288. l.). egyensúlyba jut oly módon, hogy hol városi lakóhely kapcsolódik vidéki munkahellyel, hol környéki lakóhely városi munkahellyel, hol munkahely melletti lakóhely külön üdülőlakással, *de mindenképpen lehetőleg minél több ember lesz egyszerre részese mind a városiasság, mind a természetközelség értékeinek*. Nem arról van szó, hogy egy ilyen települési rendszert döntően a meglévő magyar tanyákra lehet vagy kell alapozni: annyit kell tudnunk, hogy megfelelő feltételek mellett azokra is lehet alapozni, amint arra Kunszabó Ferenc cikke is rámutatott.

Mindeme szempontok figyelembevételével érdemes most röviden összefoglalni a fentebb mondottakból következő tennivalókat. Előre veszem azokat, amelyek a lefolyt tanyavitában és Romány Pál könyvében „a tanyák fokozatos megszűnése”-nek perspektívájában is világosan kifejeződtek: ezek szerint szükséges

- a) megszüntetni vagy megfelelően módosítani minden jogszabályt, amely merev általánosítás alapján hátrányokkal sújtja a tanyán maradókat s előnyben részesíti a tanyát elhagyókat anélkül, hogy azzal törődjön, mi lesz azokkal, akik ennek ellenére a tanyán maradnak vagy ennek hatására a tanyát elhagyják;
- b) minden eszközzel – ahol erre reális lehetőségek mutatkoznak – megjavítani a tanyán maradni akarók gazdasági, közlekedési, energiaellátási, szociális, egészségügyi, iskoláztatási viszonyait, s az e téren kialakult vagy ezután kialakuló termékeny ötleteket és gyakorlati megoldásokat országosan elterjeszteni;
- c) minden intézkedésnél oly választási lehetőségeket felállítani, melyeket mind a tanyát előbb-utóbb otthagyni akarók, mind a tanyán megmaradni akarók igénybe vehetnek, pl. a tanyai fiatalok iskoláztatása számára nem egyedüli lehetőségként kínálni a kollégiumot, hanem mellette kialakítani a bejáró közlekedés megjavított és jól megszervezett formáit is;
- d) a tanyát nem sematikusán, a „nagy táblák” akadályaiként kezelni, hanem részletező tanulmányok alapján kifejleszteni és elterjeszteni a tanyáknak a szövetkezeti gazdálkodással való együttműködése vagy oda való betagozódása tekintetében létező vagy lehetséges gyakorlati megoldásokat;
- e) elősegíteni, ahol érdemes és lehetséges, a gazdasági tevékenységből kieső tanyák minél célszerűbb és változatosabb egyéb felhasználását, tekintettel a tanyai épületekben fekvő vagyonerőkre is.

Ezen túlmenően a városokra alapozott Erdei-féle országrendezés „tanya-elve” alapján még fontos volna

- f) a tanyai lakosság falvakba költözésének erőltetése helyett tervszerűen fejleszteni és elősegíteni a legközelebbi igazán városias településsel való kapcsolat mindennemű formáit (várossal való közlekedési kapcsolatok, városi szállóhely, városi ügyintézési közvetítőhely, városi iskoláztatási, napközi és kollégiumi lehetőségek, városi lakás vagy ház stb.); ez a program megfelelő változtatásokkal érvényes az ország nem tanyás vidékeire is;
- g) éberrel figyelni, támogatni és elterjeszteni a tanyák felhasználása tekintetében azokat a különböző helyeken kialakult vagy kialakuló modern megoldásokat és ötleteket, amelyekben a „tanya-elv”, a városi-vidéki kettős lakás igénye nyilvánul meg.

1973–1974

AZ ERDEI-TERV AKTUALITÁSA

Erdei Ferencnek 1939-ben a *Magyar város* c. műve zárófejezetében felvázolt országrendezési terve, mely az egész országot városvidékekre kívánta felosztani, és minden egyes városnak a feléje gravitáló községekkel való szervezeti egybefogását javasolta, már a maga idejében is évtizedekkel előre mutató, világviszonylatban is érdekes elgondolás volt, ma pedig, 1973-ban, jobban, mint valaha, s nálunk Magyarországon inkább, mint másutt, aktuálissá vált több okból is.

1. A mezőgazdasági lakosság – nálunk különösen – gyorsabb ütemben siet elvándorolni a kisebb településekről, mint amennyire ez akár a legracionálisabb és legépésitettebb termelés mellett is a mezőgazdasági termelés folyamatos fenntartása érdekében hasznos és kívánatos volna. Ennek a folyamatnak a káros elfajulását csak egy olyan országos területrendezés tudná megakadályozni, mely minden falusi és tanyai jellegű települést jó közlekedés segítségével, összefogó szervezeti és önkormányzati formák között és mindenkinek rendelkezésére álló városi támaszpontok kialakítása útján kapcsol össze egy-egy urbánus központtal.
2. Mind a mezőgazdasági lakosság városba gravitálása, különösen az ingázók jelensége, mind a városi lakosoknak vidéki, üdülőhelyi vagy más természetközeli időleges, sőt végleges lakóhelyeket kereső tendenciája mind igazgatási, mind önkormányzati, mind közteherviselési szempontból túlhaladottá teszi az egymástól szervezetileg teljesen független városi és falusi községek hagyományos különállását.
3. Magyarországon a nemesség megyei önkormányzatának letűnése óta a megyei igazgatás, mint a területi tagolódás alapegysége, önkormányzati szempontból élettelen, bürokratikus hangsúlyú igazgatássá vált, s ez a helyzet mind a mai napig érezteti hatását; ezzel szemben az alföldi tanyás mezővárosban kialakult – bár nem mindig és nem mindenütt teljes mértékben érvényesült – város-tanya-együttélésben létezik egy sikeres és kipróbált mintája mind a város és vidék települési és szervezeti együttélésének, mind pedig a mindkettőre kiterjedő közös önkormányzati köztudat lehetőségének.
4. Nemzetközi viszonylatban is kialakulóban van az országos területrendezés számára egy olyan, közvetlen vidékét városi szolgálatokkal ellátó, kb. 60 000-es

nagyságrendű kisvárosnak a mintája, mely a városi lét összes alapvető adottságaival el van látva. Az ilyen méretű vagy ilyen méretre felfejleszthető városok és városvidékek Magyarország túlnyomó részében nagyobbreszt adva vannak, részben alföldi tanyás mezővárosok, részben pedig városias dunántúli és hegyvidéki járásszékhelyek köré csoportosuló városvidékek formájában, s azon a néhány helyen, ahol hiányoznak, létrehozásuk kiáltó szükségét elégítene ki.

5. A településhálózat-fejlesztésről szóló 1907/1971. Korm. sz. rendelet csaknem pontosan ugyanannyi középfokú központot (az egyben középfokú funkciót is ellátó 23 felsőfokú központon felül 64 középfokú és 39 részleges középfokú központot) jelöl ki, mint amennyi városvidék a fentiek szerint Magyarországon nagyjából felfedezhető; ugyane rendelet azonban csak a meglévő vagy leendő városi központok rangsorát jelöli ki, ellenben körzeteiket s azok határait nem; nyilvánvaló azonban, hogy ez a rendelet szükségszerű alapja mind egy megfelelő országos város-vidék-hálózatnak, mind pedig egy országos közigazgatási és tervgazdálkodási területrendezésnek.

Ezek szerint az Erdei-terv felelevenítése nemcsak a modern települési tendenciák, s különösen a honi települési tendenciák optimális kielégítését foglalja magában, hanem egyben a magyar jogalkotásban adva lévő közvetlen előzményből, az 1907/1971. Korm. sz. rendeletről fakadó, soron következő feladat elvégzését is jelenti.

1973–1974

AZ ERDEI-TERV KIALAKULÁSA ÉS EDDIGI SORSA

Ha valaki Magyarországon a közigazgatási területi reform kérdésébe bele akar vágni, nem végezhet teljes munkát, ha jól végig nem gondolja Erdei Ferenc idevonatkozó felismeréseit, melyek a magyar valóság mélyreható ismeretén alapulnak, annak ihletéséből fakadnak, de ugyanakkor teljesen eredeti és egyetemes érvényű tanulságokkal szolgáló javaslatot is tartalmaznak. Az alapelgondolást Erdei először 1939-ben fogalmazta meg *Magyar város* c. művének *Országépítés városokkal* c. zárófejezetében, melyben településfejlődési felismeréseinek tanulságaiból országos területrendezési tervet bontott ki. 1945 folyamán, az ő belügyministerségének esztendejében, s még egy fél évig utána a belügyminisztériumban folyt ugyanilyen elgondolású adatgyűjtés, valamint szervezeti és törvényszerkesztési előkészület. 1946-ban ugyancsak Erdei kezdeményezésére a Nemzeti Parasztpárt és a Jogi Reform Bizottság foglalt állást ilyen értelmű közigazgatási területi reform mellett. Végül 1949-ben az egykori Kelet-európai Tudományos Intézet utolsó kiadványaként jelent meg az ő elgondolása alapján a *Magyarország városhálózatának kiépítése* c. sokszorosított mű. Az a tény azonban, hogy 1949-ben törvényerőre emelkedett a megyék számát csökkentő, határaikat racionalizáló, de ezzel egyben a megyerendszert a közigazgatási területi tagolás alapegységeként megtartó és megerősítő jogszabály, minden további más kiindulású kísérletezést és javaslattételt hosszú időre tárgytalanná tett.

E sorok írója úgyszólván kezdettől fogva közeli tanúja és kivitelezője volt Erdei Ferenc elgondolásainak azok kialakulásától kezdve végig, az összes népszerűsítési és megvalósítási kísérleteken át a belügyminisztériumban, a Nemzeti Parasztpártban, a Jogi Reform Bizottságban és a Kelet-európai Tudományos Intézetben. Először a harmincas évek második felében esett szó köztünk erről az elgondolásról. Engem akkor már évek óta foglalkoztatott a közigazgatási területrendezés problémája, és ugyanakkor évek óta beszélgetéseken és Erdei első publikációin keresztül volt alkalmam megismerni az alföldi tanyarendszer települési struktúrájáról, kettős lakóhelyrendszeréről vallott Erdei-féle elgondolást, anélkül, hogy egyáltalán eszembe jutott volna a kettő összekapcsolása. Úgyannyira, hogy egyszer saját ötletből elkezdtem Magyarország közigazgatási területi újrendezését végiggondolni városkörnyékek kialakítása útján; egy néprajzi térkép

volt a kezemben, mely sötétebb foltokkal tüntette fel a városi lakosságtömörüléseket, azt hiszem, 10 000-es lakosságszámon felül, persze az alföldi tanyásvárosok és nagyfalvak esetében a tanyákat is a városokhoz számító hivatalos statisztikai adatok alapján. Hamarosan azonban elakadtam; míg ugyanis a Dunántúlon aránylag szabályos távolságban megtalálni véltem azokat a városokat, melyek köré aránylag egyenletesen felvázolhatók voltak a megyénél nem sokkal kisebb egységek, addig az Alföld a 10 000-en felüli lakosságtömörülések foltjainak olyan sokaságát és áttekinthetetlen összeviasszaságát mutatta, melyben én akkor semmiféle rendet nem véltem felfedezhetni; még kevésbé voltam képes a Dunántúllal valamennyire is párhuzamba hozható elrendezést felvázolni, úgyhogy abba is hagytam az egészet. Pár évvel később, 1936–37 körül, fejtette ki Erdei Ferenc egy beszélgetés során azt, hogy az alföldi tanyás mezőváros a maga kettős lakóhely-rendszerével nemcsak sajátos agrártelepülési rendszert jelent, hanem egyben olyan országos közigazgatási területrendezés lehetőségét is, melynek a mezőváros minden megyétől és járástól függetlenül is hordozója lehet. S mindjárt fel is vázolta azt, hogy az Alföld déli részén milyen szabályos egyenletességgel következnek egymás után és töltik ki csaknem az egész területet a 60 000–80 000-es városi és városkörnyéki lakosságot ellátó jelentősebb központok: Gyula, Békéscsaba, Orosháza, Szentes, Hódmezővásárhely, Makó (s az ugyanilyen méretű, csak éppen várossal nem rendelkező Felső-Csanád), továbbá a természetszerűen sokkal nagyobb környéket ellátó Szeged, majd Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Bácsalmás, Baja, Kalocsa, Kiskőrös, s végül a szintén nagyobb környéket ellátó Kecskemét. Engem egyszerre lángra gyújtott a terv egyszerűsége, reális megalapozottsága, s az, hogy egyszerre jelentette a paraszti lakosság szempontjainak a középpontba helyezését, s ugyanakkor a legmodernebb urbanizálódási távlatot. Azonnal nekiálltunk egy egész Magyarországra kiterjedő közigazgatási területrendezési tervvázlatnak a „városmegye” elve alapján. Ennek során hamar kiderült, hogy Erdei elvét elfogadva nem az Alföld a probléma, hanem a Dunántúl, a maga nagybirtokok által uralt, teljesen várostalan vidékeivel. Első tervezetünk kissé brutális volt a történetileg kialakult megyei és járási határokkal szemben, s csak később jöttünk rá, hogy a Dunántúl és Észak-Magyarországon ugyanúgy meg lehet találni, ha nem is mindenütt, a szinte kész járási egységeket egy-egy várossal vagy fejlődésképes kisvárossal vagy városias nagyközséggel a közepén, mint az Alföldön a kész tanyás mezővárosokat. Ezt a tervezetet, mely kb. 80 egységgel számolt, javígtattuk, finomígtattuk, kiegészítettük egészen 1944-ig, amikor a régi világ összeomlása és a magyar történelem új, demokratikus fordulata meggyőződésünk szerint egyszerre aktuálissá tett minden bátor, s a nép szükségleteiből kiinduló reformtervet. Méghozzá Erdei Ferencet ugyanez a történelmi fordulat belügyminiszterré is tette.

El is kezdődött Debrecenben, majd Budapesten a belügyminisztériumban, ahol kezdetben a közigazgatási osztályon, majd a törvényelőkészítő osztályon, végül a közigazgatási főosztályon dolgoztam, a tervezett területi és szervezeti reformra vonatkozó anyaggyűjtés és előkészület. Elgondolásunk továbbra is radikális volt: a megyék teljes megszüntetése, helyette „városmegye”, illetőleg „nagyjárás” méretű alapegységek, még mindig eléggé figyelem nélkül mindenféle történeti határra; felettük 6–7 országos kerület (régión), mint a központi közigazgatás decentralizációs egysége. A szervezeti kérdések közül a legfontosabb a környéki községeknek a városhoz való szervezeti hozzákapcsolása lett volna, amire nézve ismereteseek voltak régi példák, továbbá első világháború előtti és második világháború alatti tervek, sőt még a „városmegye” elnevezés is; így hát ettől magától a régi közigazgatási szakemberek sem idegenkedtek. Amennyire azonban elfogadhatónak látták, hogy egy-egy mezőváros tőszomszédságában fekvő falu a távoli járásszékhely helyett a közeli város felettes hatásköre alá kerüljön, annál nehezebben tudtak elképzelni egy olyan országos rendezést, mely egész járási méretű egységeket kapcsolt volna össze szervezeti-
leg a székhelyül szolgáló várossal; még kevésbé azt, hogy egy ilyen rendszer az egész országot behálózza és a megyéket feleslegessé tegye. Ezt még a tervet elvben elfogadók is nehezen tudták magukévá tenni, a régi szakemberek többsége pedig kifejezetten ellenezte a megyék megszüntetését, részben előítéletből, részben történeti okokból, részben pedig igazgatási gyakorlati szempontból. Nem különösen lelkesedett az egész reformtervért a közigazgatási területrendezés régi szakértője, Némethy-Benisch Artur sem, aki a belügyminisztérium közigazgatási főosztályán létesült területrendezési csoport vezetője lett. Ennek ellenére lelkiismeretesen elvégezte a tervezett „városmegyék” statisztikai számításait, miközben az eredetileg tervezett nagyméretű 80 egységgel szemben eredményesen igyekezett kegyelmet kérni számos kisvárosszerű régi járásszékhely, pl. Kapuvár, Celldömölk stb. számára, amiben lényegében igaza volt: így az egységek száma lassan emelkedni kezdett 80-ról 100 felé. Sajnos, az egész terv sem Erdei belügyministersége alatt, sem utána nem indult el a megvalósulás útján. Furcsa módon ugyanis nem kedvezett neki az akkori koalíciós helyzet, melyben a kisgazdapárt és a kommunista párt jelentette a két döntő erőt: a kisgazdapárt közigazgatási szakemberei a régi közigazgatásból kerültek ki, s a megye megszüntetésének gondolatával élesen szemben állottak; féltő volt, hogy ha egyáltalán komolyan szőnyegre kerülne ilyen javaslat, azzal szemben a kisgazdapárt, mint valami egészen sötét szándékú hagyományrombolással szemben, talán a fakultatív hitoktatás ügyéhez hasonló ellenállásra is képes lenne; ezzel szemben az akkori kommunista politika a közigazgatásban kizárólag a káderek kicserélődését tartotta fontosnak, s a területi és szervezeti reform

felbolydító, mozgató hatását nem értékelte; így hát ilyen kérdéssel nem látta taktikusnak a maga gondjait szaporítani. Pedig Erdei nagyon találóan jegyezte meg akkortájt, hogy egy radikális közigazgatási reformterv mellett vagy ellen való állásfoglalás sokkal szélesebb körben, hatásosabban és világosabban kiszkelektálja a reakciós magatartást, mint a személyes megbízhatóság mindenféle vizsgálata.

1946-ban, mikor Erdei Ferenc a belügyminisztérium éléről a Nemzeti Parasztpárt alelnöki székébe került, ennek nevében állott elő formális közigazgatási reformjavaslattal, melynek leglényegesebb pontja továbbra is a városkörnyékekre alapított területi reform volt. Ugyanebben az évben foglalkozott ezzel a kérdéssel az akkor működött Jogi Reform Bizottság közigazgatási albizottsága is, ahol abban az időben a Nemzeti Parasztpártot képviseltem, Erdei Ferenc pedig külön meghívás alapján vett részt. 1946 tavaszán az albizottság Harrer Ferenc elnöklete alatt folyamatos üléseken tárgyalta a közigazgatási területi reform kérdését, s ennek eredményeképpen magáévá tette a városkörnyékekre alapozott területi reform gondolatát egy elvi határozatban, melyet maga Harrer Ferenc fogalmazott meg. A megyerendszer megszüntetése mellett foglalt állást ez idő tájt a Szociáldemokrata Párt is, bár nem szorosan az Erdei-féle elgondolások alapján. Mindez azonban nem indította nagyobb érdeklődésre a koalíció egyensúlyi szerkezetét lényegében irányító két nagy pártot, melyeket sokkal inkább lekötött a B-lista ügyében egymással folytatott harc. Még kevésbé voltak ilyen reformtervek megtárgyalására alkalmasak az 1947. és 1948. évek mozgalmas eseményei. Mire pedig ezek lezajlottak, addigra egyéb okokból nem érdekelt az országvezetést az egész társadalmat alulról is megmozgató átfogó területi reform terve. Mégis úgy véltem 1948 végén, hogy még egy kísérletet kellene tenni a kérdés szőnyegre hozására. Erdei Ferenc, aki nálam jobban ismerte a dolog politikai előfeltételeit, némi kételkedéssel bár, de hozzájárult, hogy a Kelet-európai Tudományos Intézetben megkezdjük egy erre vonatkozó kiadvány előkészítését.

Ez a kiadvány *Magyarország városhálózatának kiépítése* címmel egy konkrét országos városhálózati javaslattal kívánt volna előállni abból a célból, hogy ezáltal az ország minden pontjának lakosságát és vezető személyiségeit érdekeltté tegye, területi hovatartozásuk tárgyában a javaslatok mellett vagy ellen való állásfoglalásra készítse, ami egyben az alapgondolatnak vitaplatformként való elfogadását is jelentette volna. Elgondolásunk az volt, hogy a kiadvány három tanulmányt és térképmellékletet tartalmazzon. Az első tanulmány Erdei Ferenc *Magyar város* c. művének *Országépítés városokkal* című zárófejezete lett volna néhány apró szövegváltoztatással; a második tanulmányban a területrendezés elvi alapjairól írtam volna, a harmadikban az akkori tervek szerint intézeti

munkatársam, Mattyasovszky Jenő ismertette volna a konkrét javaslatok létrejövetelét, számításait és térképeit. Ezután következtek volna a térképmelléletek: először a városközpontok kiválasztását indokoló és ábrázoló országos térképek, azután a tervezett 98 városközpont és környékeik külön térképei, rájuk vezetett statisztikai adatokkal és rövid indokolással. Közben azonban a dolog a körmünkre égett, mert előrevetette árnyékát az 1949-ben utóbb megvalósult közigazgatási területi reform, mely lényegében a megyéknek 25-ről 19-re való leszállításából, a megyehatárok némi racionalizálásából s ezáltal egyben a megyerendszer konzerválásából állott. Ezért Erdei Ferencsel, aki állandóan figyelemmel kísérte a térképek készítésének munkáját, azt határoztuk, hogy Rotaprint-sokszorosítással közreadjuk a befejezéshez közel álló térképeket, amiben írtam egy hevenyészett rövid bevezetést. De ez az előzetes kiadvány is csak 1949 végére készült el Bibó István és Mattyasovszky Jenő szerzősége alatt, Erdei irányító szerepének a feltüntetésével. Ekkorra azonban már törvénnyé vált a megyerendszer fenntartását jelentő hivatalos területi reformjavaslat is, úgy hogy a kiadvány teljesen visszhangtalanul maradt; ugyanekkor megszűnt a Kelet-európai Tudományos Intézet is, amely a terjesztésnek és a végleges kiadvány közzétételének további közege lehetett volna. Különben is a kezdődő 50-es évek semmi lehetőséget sem nyújtottak arra, hogy a közigazgatási területi reform tárgyában egy véglegesnek tekinthető kormány-állásfoglalással szemben akár egy miniszter, még kevésbé egy tudományos dolgozó a nyilvánosság-hoz fordulhasson. Ezután még aránylag végleges formába hoztam a tervezett kiadvány második és harmadik tanulmányának szánt írásokat, s ezzel íróasztalfiókba került az egész.

1956 tavaszán rövid időre újból szőnyegre került a közigazgatási területi reform kérdése, de későbbi fejlemények ezt a kezdeményezést elsodorták, mielőtt Erdei vagy bárki összefüggő javaslattal előállhatott volna. Ezután a témáról a 60-as évek elejéig alig esett szó. Ekkor azonban több ponton is elindultak a regionális szervezésről szóló tanulmányok és kutatások: elsősorban Perczel Károly, Gerle György és Kiss István foglalkoztak az elvi kérdések tisztázásával, majd 1965-ben megjelent *Magyarország településhálózatfejlesztési tanulmányterve* az Építésügyi Minisztérium és a Várostervezési és Városfejlesztési Minisztérium közösen, mely részletező tanulmányok és értékelések alapján konkrét javaslatot tett arra nézve, hogy Magyarországot 9 régióra és 80 alrégióra kell osztani, ami nyilvánvalóan magában foglalta az ehhez igazodó közigazgatási beosztás követelményét is. Azóta azonban – egyelőre legalábbis – elejtették a területi egységek konkretizálásának programját, és 1971-ben az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium előkészítése alapján kormányhatározat formájában egy olyan *Településhálózatfejlesztési koncepció* jelent meg (1007/1971. Korm. sz.), mely a felső- és középfokú központokat jelöli

ki, körzeteik határainak kijelölése nélkül: ennek hangsúlya a városfejlesztésen volt, nem pedig a városkörnyékek elhatárolásán és a városoknak környékükkel való összeszervezésén. Ezzel szemben a közigazgatási területi rendezés kérdése újból a legnagyobb mértékben aktuális lett, s ezzel együtt aktuális és szükséges Erdei Ferenc gondolatának felelevenítése és újbóli végiggondolása is.

1974

A „MAGYARORSZÁG VÁROSHÁLÓZATÁNAK KIÉPÍTÉSE” C[ÍMŰ] MŰ BÍRÁLATA MAI SZEMMEL

Ha mai szemmel vonjuk bírálat alá a Magyarország városhálózatának kiépítése⁴⁹ című művet, elsősre a következő bírálati szempontok vehetők fel:

1. nem sok értelme volt konkrét javaslat keretében a központokat kiválasztani és térképes formában közzétenni, mielőtt a városkörnyéki országszervezés alapelvét hivatalosan elfogadták vagy országos vitára bocsátották volna;

2. nem elegendően árnyalt pontozáson alapszik a városi, városias vagy várossá kiépítendő központok értékelése, s feltűnő, hogy a mű első helyen közöl egy térképet a központokként számba jövő helységek lakosságának foglalkozási összetételéről, de utóbb ezeket az adatokat az egyes helységek értékelésénél nem veszi figyelembe;

3. nincs számba vehető nyoma annak, hogy a javasolt országos városhálózat egyes központjainak kiválasztása valóban az említett pontozásos értékelésen alapult;

4. a tervezet feleslegesen brutális a kialakult történeti keretekkel, a meglévő megye- és járáshatárokkal szemben.

Az első kifogás valóban helytálló volna, ha abból indulnánk ki, hogy kizárólagosan tudományos munkáról van szó. Az eredeti gondolat azonban éppen az volt, hogy ez a munka propagandamű legyen, melynek az a célja, hogy országos vitát provokáljon. Ehhez kellett a konkrét városkörnyékeknek térképekbe is foglalt tervei, hogy ennek nyomán az ország minden helysége szembekerüljön azzal a kérdéssel, hogy hol van igazában az ő városa, s vajon ez a terv jól helyezi-e el a szóban lévő helységet a városkörnyékek rendszerében. Mire azonban a mű eljutott a megjelenéshez, addigra az akkori államvezetés 1949-ben befejezett egy területi változásokat tekintve ugyan jelentős, de egyébként teljesen konzervatív jellegű országos közigazgatási területi rendezést, melyet kielégítőnek és véglegesnek tekintett, s a kérdés újrafelvetésére sem adott többé lehetőséget.

A második kifogás teljesen helytálló: az egyes központok környékre kisugárzó energiáját egészen primitív pontozás alapján értékeltük. Mindenekelőtt fel

⁴⁹ *Magyarország városhálózatának kiépítése. /Térképek/. Tervezték és szerkesztették Bibó István és Mattyasovszky Jenő. Kézirat gyanánt. Államtudományi Intézet rotaprint házinyomdája, Budapest, 1950.*

lehet hozni kifogásként pl. azt, hogy bár helytállónak látszó, de eléggé elnagyolt indokolás (megfelelő háború utáni adatok hiánya, a számba jövő adatoknak az államhatalom elhatározásaitól függő változékony volta, a földrajzi és táji szempontok vitathatósága stb.) támasztotta alá azt, hogy miért éppen a lakosságszám, a közigazgatási-önkormányzati gócjelleg és a közlekedési gócjelleg kaptak, illetve kaphattak mindhárom területen maximálisan 8–8, összesen 24 pontot, és közelebbről semmivel sem indokoltuk, hogy ezt a három adatcsoportot egymáshoz való viszonylatban egyenlő értékűnek vettük.

Ami a lakosságszámot illeti, azzal, hogy a belterületi lakosságot vettük alapul, ugyan elkerültük régebbi statisztikáknak azt a tévedését, hogy a hivatalos, tehát esetleg szétszórt tanyavilágot is magában foglaló lakosságszám alapján vették számításba a városi lakosságot; viszont ez a pontozás teljesen figyelmen kívül hagyta a lakosság foglalkozási összetételét. A bevezetésben némileg megmagyaráztuk ennek okát; a klasszikus városértékelés az ipari és közszolgálati-forgalmi lakosságnak az egész lakosság számához viszonyított együttes arányát tekintette elsőrendű városi jellemzőnek, amivel mi azért nem érthetünk egyet, mert éppen Erdei munkássága alapján a jelentős mezőgazdasági lakosságot is magában foglaló alföldi magyar város típusát annak bizonyítékául vettük, hogy a mezőgazdasági lakosság magas arányszáma önmagában az urbanizálódásnak nem akadály. Logikus ezek szerint az lett volna, ha egyedül a közszolgálati-forgalmi lakosságot, mai szóval a harmadik szektort vegyük városiassági mutatónak. Az a tény, hogy a pontozásnál sem vettük számításba a lakosság összetételére vonatkozó adatot és mégis I. szám alatt mellékelünk egy erre vonatkozó térképet, mely Magyarország minden 5000 (belterületi) lakost meghaladó lakosságtömrőléseinek összetételét körcikkek formájában tüntette fel, világosan mutatta, hogy ilyen adat közlését szükségesnek tartottuk, noha ezt az adatot a központok rangsorolásánál végül nem értékesítettük. Ezt akkor a bevezető tanulmányban azzal indokoltam, hogy „Ha... csupán a közszolgálati és forgalmi lakosság arányszámát vennénk jellegzetes városi adatnak, akkor egy olyan lakosságelemet teszünk döntő városmutatóvá, mely végsőleg a többi társadalmi tényezőktől, s nem utolsósorban az államtól és más közületektől függ... s arányszámának alakulása a nagyobb méretű társadalmi tervezéssel párhuzamosan a legnagyobb mértékben irányíthatóvá válik.” Ezt azonban egy sor más, számba vett adatról ugyanígy el lehetett mondani. Közrejátszott az is, hogy a lakosság összetételére vonatkozóan csak 1930-as és 1941-es adatok álltak rendelkezésünkre. Bárhogyan is volt, végül is nem tettük meg azt a szokatlan, de elvi álláspontunk alapján logikus és indokolható lépést, hogy a közszolgálati-forgalmi lakosság arányszámát, s csak annak az arányszámát, igenis figyelembe vegyük a városiasság értékelésénél.

Hasonlóképpen elég vázlatos volt a városok közigazgatási és önkormányzati tényezőinek értékelése is: csupán a városi rangot, a megyeszékhelyi és járásszékhelyi jelleget, továbbá a járásbíróság és adóhivatal meglétét értékeltük. Nyilván felvetődik, hogy miért nem értékeltük a többi 10–15-féle egyéb hivatalt s azokon felül is létező közérdekű szolgáltatásokat vagy közintézményeket. Ezek elhagyásának ugyanaz volt az indoka, mint a lakosság-összetétel számba nem vételének: hivatkozhattunk és hivatkoztunk is arra, hogy mindezek a hatóságok, hivatalok és intézmények mind az átszervezés állapotában vannak és a legnagyobb mértékben függnék az államvezetés elhatározásaitól, és a legtöbbről nem tudhattuk, melyik pillanatban szűnik meg, helyeződik át vagy alakul meg másutt: ez a bizonytalanság s a mi ebből fakadó bizonytalanságunk csak visszfénye volt egyrészt az akkori forrongó és alakuló állapotnak, másrészt a nagymértékben önkényes és voluntarista akkori államvezetésnek.

Végül felhozható az elnagyoltság kifogása a pontok harmadik 8-as csoportjának az odaítélésére vonatkozóan is, ahol a közlekedési-forgalmi helyzet került lemérésre: az 1-től 4-ig terjedő pontokat az összefutó vasútvonalak száma alapján kapták az első, második és harmadik osztályú vasúti és útgőcpontok, illetőleg a vasúttal vagy úttal bíró helyek. Egy finomabb értékelés itt is belemehetett volna a vasutak és utak személy- és áruforgalmának terjedelmét tükröző adatok feldolgozásába, bár nem kétséges, hogy az 1949. évi népszámlálás ilyen adatainak híján ez nem lett volna könnyű dolog.

Fel lehet végül hozni azt is, hogy hasonlóképpen nem támasztotta alá árnyaltabb indoklás az egyes városok hatósugarának megállapítását sem; azt ugyan, hogy általában 15–30 km közötti hatósugarakat vettünk fel, indokoltuk azzal, hogy ez az a távolság, mely a fennálló viszonyok között hetenkénti, modernül kifejlődött közlekedési viszonyok között naponkénti bejárást tesz lehetővé a székhelyre; az azonban már merőben önkény volt, bár arányosan elosztott önkény, hogy a városoknál a pontszám szerint vettünk 15, 17,5, 20, 25 és 30 kilométeres hatósugarakat. Méghozzá ezeket is egyszerű körökként vittük a térképre, nem számolva az utak és vasutak tényleges elhelyezkedésével, aminek figyelembevétele körök helyett az ismert amőbaalakú közlekedési hatóterületeket eredményezte volna.

Nem kétséges tehát, hogy a térképek és értékelések alapjául szolgáló számítások nyersek és elnagyoltak voltak. Ezzel kapcsolatban azonban fel kell hívunk a figyelmet egy lényeges szempontra, mely az egész kérdés helyes mérlegeléséhez döntő jelentőségű: egy területi felosztási terv megszerkesztésénél egyáltalán nincs olyan, mégoly finoman és árnyaltan kidolgozott városközpont-értékelés, mely önmagában mindenütt eldöntené az alakítandó egységek terjedelmét és határait, ahol pedig eldönti, ott csaknem mindig eldönti azt a nyers és elnagyolt

értékelés is. A központként számba jövő helyek kijelölése ugyanis sohasem történhetik és történik merőben az egyes helyek absztrakt rangsora alapján – akár árnyalt, akár elnagyolt számításokon alapszik is ez a rangsor –, hanem mindig a központként számba jövő helyek térbeli elhelyezkedése alapján: egyik helyen ritkásan fekszenek, a másikon torlódnak a központok, s ez utóbbiak között sem lehet mindig az elért pontszámok alapján választani, hanem számba jön egy sor egyéb szempont, mindenekelőtt a környező többi központok elhelyezkedése, a városkörnyékek lehető arányossága stb. Vagyis akár árnyalt, akár elnagyolt értékelésen alapszik is a központok kiválasztása, végül mindkét esetben nem az absztrakt értékelés vezet el egzakt módon a kiválasztáshoz, hanem egy latolgotó mérlegelés, egy végsőleg akarati elhatározásba torkolló döntés. Ezeket a döntési folyamatokat világosan ismerteti a tervezett s előbb közölt harmadik cikk, melyben az egyes központokkal kapcsolatban egyenként felhozzuk a döntést megelőző latolgotás változatos szempontjait, melyek semmiképpen sem merülnek ki egy absztrakt rangsor alkalmazásában, bár azt kétségtelenül sok ponton segítségül hívják. Ilyen segítségül az akkori, minden tekintetben átmeneti viszonyok között az elnagyolt számításokon alapuló értékelés sem hozott volna ki lényeges többletet, s aligha juttatott volna másféle döntéshez bármilyen problémát.

Ezzel egyben válaszoltunk is a harmadik kifogásra is, hogy ti. nincs számba vehető nyoma annak, hogy a tervezett vagy számba vett városközpontok értékelésén alapuló országos rangsor közrejátszott az egyes központok kijelölésénél. Valóban, ez a rangsor inkább megerősített egy meglévő elgondolást, mintsem különösebb meglepetést hozott volna. Hozzá kell tennem, hogy azalatt az évtized alatt, amikor Erdei Ferencsel erről a városokon alapuló országrendezésről folyamatosan beszélgettünk, s amióta annak alapján konkrét területrendezések szóba kerültek, mindig minden időben tartottunk valahol: egy bizonyos városkörnyék-számnál (80-on kezdtük és 1949-ben kb. 100-ig jutottunk, később pedig megállottunk a 120-nál), egy bizonyos átlag-lakosságszámnál (60–80 000-en kezdtük, s 40–60 000-ig jutottunk), s a *Magyarország városhálózatának kiépítése* c. mű inkább azt tükrözte, hogy 1949-ben e tekintetben hol állottunk, mintsem azt, hogy a számítások és értékelések mit eredményeztek, mert azok végeredményben nem változtatták meg az egyes központokkal kapcsolatban már fennálló tapasztalati, latolgotó értékelésünket.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a műben közölt hét országos térkép s az azok alapjául szolgáló arányos városrangsor lényegében felesleges lett volna vagy merő dísz lett volna. Ezeknek igenis volt szerepük: egyrészt a szemléltetés, másrészt az egyes kiválasztott központok jellemzésének megalapozása, ami egyben minden egyes központtal kapcsolatban rámutatott – persze szintén csak nagyvonalakban – a hiányosságokra és tennivalókra is. Áll ez mindenekelőtt

a Magyarország városainak és 5000-en felüli lakosságtömörléseinek összetételét feltüntető I. sz. térképre, a közigazgatási és önkormányzati góccokat feltüntető II. sz. térképre, az útgóccokat feltüntető III. sz. térképre, a vasútgóccokat feltüntető IV. sz. térképre, és a városok és városias helységek vonzóköréit feltüntető V. sz. térképre; főleg a szemléltetést szolgálta a mű alapjaként elfogadott országos városközpont-hálózatot és a városkörnyék-határokat feltüntető VII. sz. térkép.

A térképek között a legszemléletesebb a városok vonzáskörét és várostalan vidékeket feltüntető V. sz. térkép, tekintet nélkül arra, hogy a központok pontértékelése és a vonzókörök kiterjedésének feltüntetése mennyire elmélyedt számítások alapján történt vagy nem történt; ma is jól szemlélteti Magyarország – természetesen akkori, de jórésztben ma is meglévő – várostalan vidékeit. Csúpan annyiban avult el, hogy ezeknek a várostalan ürköknek a kisebb felét azóta Dunájváros, Ajka és Leninváros már kitöltötték.

A leghatalmasabb és leghasznosabb viszont a VI. sz. térkép, mely – ellentétben a II–V. alattiakkal – semmiféle számításra és pontozásos értékelésen nem alapszik, viszont az egyetlen, mely ama bizonyos végső latolgatásra alapuló kiválasztási döntés alternatív választási lehetőségeit és dilemmáit megpróbálja ábrázolni. Ezt oly módon éri el, hogy fekete színnel tünteti fel a mű felosztásának alapjául végül is elfogadott városkörnyékek székhelyeit és határait; viszont pirossal azokat a más lehetséges székhelyeket és határokat, melyek a döntési folyamat során felvetődnek, de azután valamely okból elejtődnek; végül fekete–piros nyilakkal a székhelyek esetleges változtatási és áttolási lehetőségeit.

Az a kifogás végül, hogy a mű túlságosan és feleslegesen összevissza szabdalja a meglévő megye- és járáshatárokat, valóban helytálló: a mű a megye felszámolásának harci lendületében nagyon sok ponton, pl. Kisbér esetében, túlmegy a szükséges és hasznos kiigazításokon és összevonásokon, s egymással régtől fogva szorosan kapcsolódó területeket vág széjjel, illetőleg eddig semmi kapcsolatban sem lévő területeket kapcsol össze pusztán a közlekedési távolságok alapján. Ma valamivel kíméletesebb lennék a kialakult történeti keretekkel szemben, anélkül, hogy az elvi alapokról s azok érvényesítéséről lemondanék.

Egészében azonban az ebben a műben javasolt városközpont-rendszert ma is érvényesnek vélem. Az azóta lezajlott nagymértékű járásszevonások határvonásai és székhely-változtatásai a fenti javaslatokat nem egy ponton igazolták, így Lenti, Siófok, Szigetvár, Kiskunhalas, Mezőkovácsháza, Vásárosnamény, Encs esetében. Természetesen, ha ma kellene egy ilyen városkörnyék-rendszerre nézve javaslatot tenni, adódnának részben magától értetődő, részben mérlegelhető változtatások. Magától értetődően Dunaföldvár helyébe Dunájvárost, Devecser helyébe Ajkát, Mezőcsát helyébe Leninvárost kellene helyezni, és Miskolc mellett Kazincbarcikát központ rangjára emelni; Lengyeltóti helyébe érdemes

volna Fonyód jelenlegi járásszékhelyet, Kisbér helyett Zirc és Mór jelenlegi járásszékhelyeket, Pécs mellett Komló városát és Siklós jelenlegi járásszékhelyt, Hajdúnánás mellett esetleg Polgárt, Nyíregyháza mellett egy tőle északra fekvő Tisza-menti központot, Sátoraljaújhely mellett vagy helyett Sárospatakot, Kál-Kápolna helyett Heves jelenlegi járásszékhelyt és esetleg Füzesabonyt, Budapest mellett Szentendrét, Gödöllőt és Ráckevét nyomatékosabban mérlegelni; továbbá Dunaújváros és Szekszárd között komolyabban mérlegelhető volna Paks, Hajdúszoboszló és Karcag között Püspökladány, Salgótarján és Hatvan között Pásztó jelenlegi járásszékhely. A központok száma mindezekkel máximalisan 14-gyel növekedne, összesen 112-re.

Az egyes lakosságtömörülések központi vonzóerejének és gócjellegének kiszámítására ma rendelkezésünkre állanak Perczel Károlynak és munkaközösségének, valamint Kiss Istvánnak azóta kidolgozott igen beható és finom árnyalásokat lehetővé tevő módszerei. Ezeket minden jel szerint valamilyen módon felhasználták az 1007/1971. Korm. sz. rendelet készítői, mikor Magyarország városainak továbbfejlesztés szempontjából való kategorizálását elvégezték, és az eredményt kötelező jogszabályi formába öntötték. Ezzel azonban az a kérdés, hogy az ilyen módon kialakítandó városkörnyékek egymás közötti határai hogy alakuljanak, és milyen egységek legyenek a közigazgatási beosztás súlyponti egységei, még nincs eldöntve. Ennek taglalása új, külön tanulmányt igényel.

1974

ERDEI FERENC AZ 1943. ÉVI BALATONSZÁRSZÓI KONFERENCIÁN

Az 1943. évi balatonszárszói konferencián, bár Erdei Ferenc hívott és Püski Sándornak is bejelentett, valamiféle akadályoztatás miatt személyesen nem voltam jelen, de első kézből emlékszem Erdei Ferencnek közvetlenül a konferencia után nekem szóban elmondott beszámolójára, és ezzel kapcsolatos beszélgetéseinkre.

Erdei Ferenc főleg azt emelte ki, hogy a magyar társadalomról szóló és a programban első helyen szereplő előadásának bevezetésében határozottan állást foglalt a történelmi materializmus, mint történet- és társadalomtudományi módszer mellett; s bár ez az állásfoglalás egy történeti módszertani állásfoglalás formájában jelentkezett, a konferencia vezetősége és hallgatóságának jó része – nem egészen alaptalanul – egyben politikai hitvallásnak is érezte, s ez ennek megfelelő meghökkenést keltett benne. Hogy ezek alatt a vezetők alatt Erdei Ferenc kiket értett, nem tudom felidézni, mert emlékezetem szerint neveket nem mondott: a még az évben megjelent konferencia-jegyzőkönyvvel összevetve az látszik valószínűnek, hogy nem Püski Sándorról volt szó, akinek elsődleges része volt Erdei Ferenc meghívásában, hanem inkább a Magyar Élet c. folyóiratban tömörült és szellemileg főleg Szabó Dezső hatása alatt álló csoportról. Akkor én Erdei Ferenc elbeszéléséből azt vettem ki, hogy ez a meghökkent vezetőség azal reagált, hogy sürgősen sorompóba léptette prominens harmadikutasokként Németh Lászlót és Karácsony Sándort, hogy a történelmi materializmussal szemben „a törzsökös magyarság belső kisebbségi helyzetéről” és „a magyar alkatról” szóló gondolataikkal ellensúlyt adjanak; az is kiderült az ő elbeszéléséből, hogy bizonyos fokig ilyen ellensúlyként érzekelte Veres Péter fellépését, aki az Erdei Ferenc által előtérbe helyezett osztályszempontokat és a Németh László által kiemelt nemzeti szempontokat egyeztetni próbálta.

Mindezekből nekem az az elképzelésem alakult ki, mintha ezeket az ellensúlyként értékelt előadókat a vezetőség hirtelenében léptette volna fel Erdei előadásának hatására. Ez az elképzelésem azonban a jegyzőkönyvvel való összevetésben nyilvánvalóan tévesnek minősül, mert Németh László Erdei Ferenc előadásának másnapján egy teljesen kidolgozott előadással lépett fel; hogy a később dobogóra lépett Karácsony Sándor vonatkozásában helytálló-e ez az elképzelés,

azt nehéz megállapítani, mert a nyomtatott beszámolóban erről csupán annyi áll, hogy Karácsony Sándor előadásának tárgya a magyar nevelés volt, melynek szövegét nem kapták meg, s a töredékes gyorsírói feljegyzések alapján sem tudták rekonstruálni. De nem ez a legfontosabb Erdei visszaemlékezésében, hanem maga a meghökkenés ténye, és az, hogy a konferencián elég érezhetően felállott egymással szemben egy osztályszempontú és egy nemzeti kérdéseket előtérbe helyező történelem- és társadalomszemlélet, s Veres Péter, bár a nyomtatott jegyzőkönyv tanúsága szerint inkább Erdeihez állott közel, mint Németh Lászlóhoz, némileg közvetítő álláspontot foglalt el.

Erdei Ferencnek Budapestre való visszaérkezése után valamennyit beszélgettünk és vitáztunk is a balatonszárszói konferenciáról. Én azt fejtettem ki, hogy a történelmi materializmus módszere melletti kiállása nem volt egyértelműen indokolt, egyrészt azért nem, mert az ő magyar társadalmelemzése, mellyel lényegében egyetértek, nem kívánja a történelmi materializmus elfogadását, hanem elfogadható bármely realista szemléletű és demokratikus ideológiájú előzetes állásfoglalás alapján; másrészt azért nem, mert a történelmi materializmus meghirdetése a tekintélyes hányadában nemzeti és protestáns ideológiájú hallgatóság számára ki nem mondottan azt a felszólítást tartalmazta, hogy egy reális és radikális társadalmi reform kialakításához – amire a konferencia többségében nagy hajlandóság volt – a történelmi materializmus elfogadása szükséges, amire viszont nem volt bennük hajlandóság.

Nagyon hatásos volna, ha azt mondhatnám, hogy ezzel kapcsolatban egy minden haladó, demokratikus, antifasiszta, sőt minden németellenes erőt tömörítő széles Hitler-ellenes front szükségességét fejtettem ki, s ebből a szempontból ítélttem hibásnak a történelmi materializmus kérdésének a balatonszárszói vitába való bedobását, s annak előidézését, hogy a vita a nemzeti és osztályszempontok elsődlegességének vitájává váljon, ahelyett, hogy a nemzeti és osztályelnyomást egyszerre jelentő fasiszmussal való szembefordulás lett volna a központi téma. Az igazság ezzel szemben az, hogy a kérdésnek ez a felállítása akkor sem Erdei Ferenc marxista, sem az én nem marxista állásfoglalásunkban kellő mértékben nem szerepelt: a kérdés illetén felállítását a konferencián elsősorban Veres Péter és Kardos László képviselték, anélkül, hogy képesek lettek volna ezt tenni a konferencia központi vitakérdésévé. Annál feltűnőbb ez, mert ekkor már több éve a széles alapú antifasiszta front kialakítása volt a kommunista stratégia és taktika központi vezéreszméje. Ebben a pillanatban azonban a kommunista párt a csaknem teljes szétverettség és bebörtönöztetés állapotában volt, s csak 1944–45-ben történt meg széles alapon az antifasiszta front programjának a meghirdetése. Azt hiszem, a konferencia magát titkon kommunistának valló résztvevői között is alig volt valaki, aki 1943-ban meg tudta volna mondani, hogy

egy szovjet győzelemnek Magyarországon a proletárdiktatúra azonnali kikiáltása, vagy egy demokratikus antifasiszta front kialakítása lesz-e a következménye. De nem kevésbé érdekes az is, hogy Révai József, a széles alapú antifasiszta front legjelentősebb – s utóbb némi önkritikára kényszerített – ideológusa, mint értesültem, utóbb a balatonszárszói konferencia értékelésével kapcsolatban nem rótta fel Erdei Ferencnek a kommunista taktika szempontjából némileg „balos”-nak minősíthető kiállását, ellenben felrótta neki a Németh László-féle álláspontnak tett – nem lényeges, inkább szóhasználati – engedményeket.

Az, hogy e pillanatban Erdei Ferenc is, én is ennyire nem tartottuk szem előtt a pillanat egyik leglényegesebb politikai parancsát, van egy magyarázata: az, hogy miközben egymással vitáztunk, egy bizonyos kérdésben egymással is, sőt Németh Lászlóval is nagymértékben egyetértettünk. Abban ti., hogy nagyfokú ellenérzéssel néztük a németellenes összefogás akkor legláthatóbban megnyilvánuló formáját, melyet a Magyar Nemzet, Szekfű Gyula és egy sor, zömében legitimista úri és publicista fémjelzett: Erdei elsősorban az egész társaság konzervatív úri jellege, Németh László elsősorban a Habsburg-restaurációs hátsógondolat, én pedig mindkettő miatt.

Budapest, 1975. december

Utóirat: Hozzá kell tennünk, nem is olyan csodálatos az egész társaság, főleg a kommunisták félreorientáltsága. Mert ugyan a népfrontos-koalíciós politika (melynek meghirdetését az összes nem-kommunisták óriási megkönnyebbüléssel fogadták volna) 1935 óta hivatalos szovjet politika volt, de csak a Szovjeten kívülre. Minthogy pedig 1943-ban már csaknem bizonyos volt, hogy Magyarország szovjet felszabadítás és megszállás alá kerül, a szárszói konferencia résztvevői (köztük Erdei Ferenc) nem tudták (én sem), hogy ez népfrontos koalíciót vagy proletárdiktatúrát hoz-e magával. A konferencián részt vett kommunisták (kivéve Kardost) és velük együtt Erdei Ferenc a jelek szerint inkább a második alternatívára számítottak.

SZAKÉRTŐI VÉLEMÉNY

Dr. Lettrich Edit:

Településhálózat – urbanizáció – igazgatás
című művéről

I. Általános értékelés

Dr. Lettrich Edit fenti munkája azt tűzte ki célul, hogy az *igazgatási geográfia* kialakulóban lévő tudományágának módszereivel (3. o.) bemutassa a magyar *településhálózat struktúráját* és annak fejlődési tendenciáját, mint az *urbanizációs* fejlődési folyamat részét (5. o.). Hangsúlyozza, hogy műve „dinamikus állapotrajz” akar lenni, mely nem helyettesítheti a tervezői feladatok jegyében kialakítandó fejlesztési képet (6. o.). A szerkezeti változásokat jelző indikátorokként a *nagyságrendi struktúrát*, a *lakosság foglalkozási szerkezetét* és a *népességmozgalom* típusait használja fel (22. o.). Az ezeket felmutató adatokat *statisztikai és grafikai* módszerrel gépi úton dolgozta fel, elvetve – helyesen – a térképezésre nehezebben felhasználható és külön átfordítást igénylő matematikai modellek alkalmazását (26. o.). A kutatási előzmények és a történeti fejlődés rövid áttekintése után dolgozta ki mindhárom indikátor adatai alapján először külön-külön, majd mind a hármat kombinálva Magyarország települési és urbanizációs típusait, s ezek térképre vitelével és grafikai ábrázolásával szemlélteti a magyar településhálózat jellegzetességeit és fejlődési tendenciáit (23. o.). Műve, mint tipológia, kimerítő és teljes, és igen sokoldalú támpontokat nyújt a közigazgatási területrendezés tervezése és döntései számára. Hozzá kell azonban tennünk, hogy tipizálása mélységben és szélességben lényegesen túlmegy a közigazgatás és közigazgatási területrendezés szükségletein, ami művének nem fogyatkozása, csupán azt jelenti, hogy nemcsak gyakorlati használhatósága van, hanem a teljes tipizálásra és struktúraelemzésre való törekvés folytán elméleti értéke is. Használhatóságát növelik az eredményeket csaknem teljes egészükben visszaadó és szemléltető térképek és grafikonok is.

Többek között pozitív eleme feldolgozási szempontjainak és módszereinek az a modern szemléletmód is, mellyel az urbanizáció jelenségét nem szűkíti le a városnövekedés és városba özőnlés kérdéseire, hanem várost–vidéket egyaránt érintő átfogó folyamatnak tekinti (15–16. o.). Fontos az is, hogy városaink statisztikai értékelésénél nem a közigazgatási egységek lakosságszámából indul ki, mint annyi sok, talán a legtöbb feldolgozás, hanem csupán a belterületi lakosságból, amivel elkerülhető az, hogy az alföldi tanyás városok tanyavilága városi lakossággént szerepeljen és kerüljön értékelésre (12–13, 41–42, 98. o.).

II. Kritikai megjegyzések

Az alábbiakban kifejtendő kritikai megjegyzések közül az első négy az egész tanyakérdésre és ezzel kapcsolatban a helyi városközpontok szerepére vonatkozó eltérő elvi álláspontunkból adódik, mely álláspont lényegében Erdei Ferencnek a tanyás város és a tanyák közötti kapcsolat urbanizációs jelentőségét felismerő értékelésén alapszik. Úgy vélem, hogy a szerző ebben a kérdésben nem alkalmazta eléggé azt a helyes elvi kiindulópontját, mely szerint az urbanizáció nem merő városnövekedési és városba özőnlési kérdés, hanem a város és vidék egybe-szerveződését munkáló folyamat.

1. A szerző magától értetődőnek tekinti azt az ötvenes évek eleje óta hivatalosan elfogadott, de kezdeti türelmetlenségéből már nagyon sokat veszített álláspontot, mely szerint a tanyai magárahagyottság felszámolását tanyaközpontok létesítésével, az oda való beköltözés szorgalmazásával, vagyis lényegileg falusítással kell megoldani; tekintet nélkül azokra a gyakran nagyon eleven szálakra, melyek a tanyavilág tekintélyes részét egy-egy jelentősebb alföldi városhoz kapcsolják. Ez volt a Horthy-korszak tanyapolitikusainak elgondolása is, aminek akkor volt egy olyan mellézköngéje is, hogy a tanyai parasztlakosságot így lehet a városok hatásköréből a szolgabírák hatalma alá juttatni. Az ötvenes évek elejétől kezdve egészen más indítékok alapján ugyan, de ugyancsak falusítási célkitűzésű tanyapolitika indult meg, az akkor elképzelt gyors lebonyolítás lehetőségével szemben azonban mind több kétség merült fel. Ma már világos, hogy a tanyák felszámolása egy időben sokkal lassúbb folyamat, mint ahogyan azt eredetileg elképzelték. A szerző azt állapítja meg, hogy a Tiszántúl határozott ütemben folyik a tanyák felszámolása, ellenben az intenzívebb kerti kultúrákat hordozó Duna–Tisza-közén ez a folyamat lassabbnak mutatkozik. Bizonyos különbség valóban fennáll a két terület között, bár a tanyák szívós fennmaradása a Tiszántúl számos helyén is megfigyelhető; valójában azonban az egész tanyavilágra áll az, hogy elgondolt felszámolása a vártnál sokkalta lassúbb folyamatnak bizonyult. Még az is nagymértékben kétséges, hogy ez a felszámolódás gyorsulni fog: nem lehetetlen, hogy – a gyenge tanyák kiszelektálódása folytán – sok helyütt a folyamat további lelassúbbodásával is számolni kell. Mindeme ellenfolyamatok mögött nemcsak a tanyai gazdálkodás fenntartását előnyössé tevő időleges gazdasági okok hatnak, hanem a tanyáknak anyavárosukkal fennálló közvetlen kapcsolata is. Szerző nagyon jól tudja, hogy az aprófalvas vidékeken létesített alcentrumok működése akadozik (63. o.), de ugyanakkor minden probléma nélkül értékeli a tanyaközpontok falusodását (124. o.), s nem látszik tudni róla, hogy a tanyaközpontok falusodása is akadozik. Valójában egy és ugyanazon nehézségről van szó, mint

ahogyan egy és ugyanazon folyamat a tanyavilág felszámolódása és az aprófalvak felszámolódása, s szerző mégis az elsőt siettetendő, a másodikat fékezendő (86. o.) folyamatnak tekinti. Pedig megeshetik, hogy egy következő fejlődési fázisban mind a félig falusodott tanyaközpontok, mind az aprófalvak közül kiemelt alcentrumok urbanizációs szempontból elégtelen képződményeknek bizonyulnak, s a közlekedési lehetőségek fejlődésével fontosabb feladatként jelentkezik a kisváros jellegű helyi központok kisugárzását növelni, s mind a tanyáknak, mind a falvaknak e központok felé való gravitálását elősegíteni. Ebben az esetben pedig teljes tévedésnek bizonyulhat mind a kisfalvak közül kiemelt alcentrumok túlértékelése, mind a városokkal már eredetileg is kapcsolódó tanyáknak a falusodás vargabetűjébe való belekényszerítése.

2. A tanyavilág és a tanyás város eredendő erős kapcsolatának a félreismerését jelentí a szerzőnek az a megállapítása is, mellyel a tanyavilágot az agrárlakosság ott fellelhető százalékaránya alapján *szélsőséges agrárterületnek* minősíti (118. o.). Itt hiba forrásává válik a szerzőnek az az – egyébként helyes – eljárása, hogy a bel- és külterületeket statisztikailag külön dolgozza fel. Amennyire ugyanis napvilágra kerül ezáltal a városmag valódi lakosságszáma, annyira elsikkad a tanyavilágnak a várossal való és urbanizációs jelentőségű kapcsolata, mely vidékenként különböző ugyan, de mindig nagyobb, mint az aprófalvaknak a legközelebbi közigazgatási vagy közlekedési gócpontokkal való kapcsolata. Így az aprófalvak urbanizációs szempontból valójában inkább, a tanyák kevésbé vannak „Isten háta mögött”, mint amennyire azt az agrárlakosság számaránya mutatja.
3. Ezek alapján tévesnek látszik a szerzőnek az az incidentális megállapítása is, mely szerint egyes városi vonzáskör nélküli óriásfalvak, mint Balmazújváros vagy Újfehértó, funkcionális szerepköreinek fejlesztését a lehetséges vonzáskör sajátos tanyái szórványjellege is nehezíti (70. o.). A tanyás centrumnak vagy alcentrumnak éppen úgy, sőt inkább vonzásköre a maga tanyavilága, mint egy járásszékhelynek a maga aprófalvai, s Balmazújváros vagy Újfehértó nem azért lehet nehezen várossá, mert szórványjellegű tanyavilág veszi körül, hanem azért, mert ez a tanyavilág nem elég kiterjedt ahhoz, hogy egy várost fenntartson.
4. A szerző megállapítja, hogy az Alföld valamennyi agrárvárosát nem lehet iparosítani, s így ezek népfeleslege elvándorolván, az óriásfalvakhoz hasonlóan lesüllyednek a közepes nagyságrendű települések közé (196. o.). Ez a statisztikai prognózis elvben helyes, de úgy hangzik, mintha ez a sors jelentős számú várost érintene. Holott nyilvánvaló, hogy mindenekelőtt nem érintheti azokat, melyeket az 1971. évi Településhálózat-fejlesztési koncepció teljes értékű középfokú központokká nyilvánított, hacsak ez a minősítés utóbb meg nem szűnik; a részleges középfokú központok közül – melyek között az összes fenn-

- maradó városok helyet foglalnak – aligha fenyegeti ez a jó közlekedési fekvésű Hajdúszoboszlót, Kisújszállást, Nagykőröst, Törökszentmiklóst; maradnak tehát elsősorban Túrkeve, esetleg Békés és – a teljes értékű középfokú központok közül könnyen kiejthető – Csongrád, mint e sors lehetséges jelöltjei.
5. Az aprófalvak és a tanyavilág elhelyezkedését mutató térképen nem látszik eléggé szemléletesnek a tanyavilág feltüntetése, melyet a központot megeleveníteni látszó színes körök jeleznek. Célszerűbb volna talán fehér körökkel jelezni a központok elhelyezkedését és esetleg lakosságszámát, és a tanyavilág tényleges elhelyezkedését – az aprófalvak feltüntetéséhez hasonlóan – mutató színes foltokkal a tanyavilágot, mely nem szükségképpen azonos a szóban lévő közigazgatási egység határaival.
 6. A szerzőnek az általánosan elfogadott állásponttal egyező ama felfogása, mellyel a városi minőség egyik fő jelzőjének az ipari és tercier lakosság jelenlétét tekinti – bár ez az értékelés a jelentős urbanizációs szerepet betöltő alföldi magyar városokat eleve és túlzottan leminősíti –, az általános történeti fejlődés szempontjából egészében helytálló. Fontos azonban annak leszögezése, hogy amikor a városhálózat közigazgatási és vonzásköri szempontú továbbfejlesztésére, főleg a helyi városközpontok kialakítására kerül sor, akkor a városi központi szerep szempontjából a tercier lakosság elsőrendű fontossága mellett az ipari lakosság aránya csaknem annyira másodrendűvé válik, mint az agrárlakosságé. Iparunk munkamegosztása ugyanis már annyira előrehaladt, s az egyes városközpontokban létező iparok már annyira a városkörnyéknél nagyobb körzet számára termelnek, hogy csak a legkritikább esetben áll fenn az a helyzet, hogy valamely helyi központ ipari termelése a közvetlen városkörnyék ipari szükségleteit akárcsak nagyobb részben is ellátná. Úgy véljük tehát, érdemes volna tanulmányozni annak lehetőségét, hogyan és mennyiben kellene a városjelleg jelzői között a tercier lakosság jelenlétét, mint önmagában is jelentős jelzőt alkalmazni.
 7. A szerző kisvárosoknak a 10 000–50 000 közötti lakosságúakat tekinti, középvárosoknak pedig az 50 000–100 000 közöttieket. Ennek alapján megállapítja, hogy Magyarország kisváros-hálózata csaknem teljes, ellenben középváros-hálózatunk nagymértékben hiányos, a középvárosaink összalakossága lényegesen alatta marad a kisvárosokénak. Ez a megállapítás egészében helytálló, de véleményünk szerint a tények kevésbé éles fogalmazást indokolnak. Hazai viszonyaink között ugyanis az 50 000-es választóvonalnál sokkal jellegzetesebb a 40 000-es, amely alatt valósággal torlódnak a 20 000–30 000 körüli kisvárosok, míg 40 000–50 000 között négy olyan város foglal helyet, melyek egészükben inkább a középvárosok hálózatát és lakosságszámát erősítik; Békéscsaba (csupán belterületi lakosságát számítva,

mert a külterületeivel együtt 50 000-en felül van), Eger, Hódmezővásárhely és Sopron. Ezek közül Eger magas kulturális szintű és közigazgatási szerepkörű középvárosnak tekinthető, melyet elsősorban rossz közlekedési helyzete hoz hátrányos helyzetbe és némi népességi lemaradásba; Sopron kész középváros, csak éppen honi környéke nincsen; Békéscsaba ezeknél fejlettebb, azonban közlekedési és közigazgatási adottságai egyenes úton viszik a középvárosok közé; s csupán Hódmezővásárhely az, mely Békéscsaba és Szeged közé beékelve jelentősebb középvárosi fejlődésre nem számíthat. A 40 000-es határ mellett kevésbé helytállónak látszik a szerzőnek az a megállapítása is, mely szerint Északon a középvárosi kategória teljesen hiányzik (76. o.). Valójában az ország középváros-hálózatában csupán Veszprém, Nagykanizsa–Zalaegerszeg és Sátoraljaújhely–Sárospatak táján észlelhetünk jelentősebb hézagokat, s ezek közül csak a legutóbbi van nagymértékben messze a megoldástól.

8. Ennél sokkal nagyobb hangsúlyt volna érdemes helyezni nagyváros-hálózatunk fejletlenségének megállapítására, melyre a szerző csak röviden utal (44, 76. o.). Öt nagyvárosunk 100 000-et nem sokkal meghaladó lakosságszámával messze lemarad az átlagos európai nagyvárosok 200 000–400 000-es méreteitől; Győr nemrég lett éppen csak 100 000 lakosú, s ezt sem belső fejlődésével, hanem kezdetlegesen urbanizált szomszéd községek odacsatolásával érte el; s még a legfejlettebbként emlegetett Miskolc is csupán ipari lakosságának nagy számával futott előre, de kulturális kisugárzása nem éri el Debrecenét, Pécsét, Szegedét sem.

Mindeme megjegyzések között azonban csak néhány van olyan, melyet a mű jelen elkészült állapotában is esetleg figyelembe lehet venni, egyes megállapítások árnyaltabb megfogalmazásával; nyilvánvaló, hogy még ha a szerző elvben elfogadná is a közép- és kisvárosok fentiekben javasolt 40 000-es határvonalát, kár volna a mű megjelenését a számítások jelentős részének a megismétlésével késleltetni. Megjegyzéseink nagyobb része inkább arra alkalmas, hogy a mű felett kialakítandó vita elemei legyenek, s nem érintik a mű jelentős elméleti értékeit, és városhálózat-képzési és közigazgatási területrendezési szempontból való használhatóságát.

1975

KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETRENDEZÉS ÉS AZ 1971. ÉVI TELEPÜLÉSHÁLÓZAT- FEJLESZTÉSI KONCEPCIÓ⁵⁰

I. FEJEZET

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETRENDEZÉS NÉHÁNY ELVI KÉRDÉSE ÉS KAPCSOLATA A VÁROSHÁLÓZAT-FEJLESZTÉSEL

Magyarországon e pillanatban a településhálózat s benne a városhálózat fejlesztése elsőrendű fontosságúnak és aktuálisnak tekintett jelentős kérdés, melynek kötelező irányelveit és a fejlesztésre szánt városok vagy városjelöltek jegyzékét és rangsorát is kijelölte néhány évvel ezelőtt egy országos szabály, az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptióról szóló 1007/1971 sz. Korm. határozat.⁵¹ Ezzel szemben a közigazgatás területi egységeinek kérdése, mely többnyire és természetesen egyben a gazdasági tervezés egységeinek kérdése is, országos méretben szőnyegen nincsen: a községinél magasabb szinten csupán a városiasodó települések, főleg a járási székhelyek városi rangra emelése, továbbá a járások

⁵⁰ Bibó István 1975-ben az akkori centralizált közigazgatási modell részleges decentralizálásának korrekciójához az 1940-es évek második felében kidolgozott és térképekre vitt közigazgatási koncepciójának jegyében elaborátumot készített. Ez az MTA Igazgatástudományi Bizottsága zártkörű, sokszorosított, számozott példányú, belső terjesztésű kiadványa volt. Szövegkiadásunk ezt követi. A háttérre és a kontextusra vö. *Magyarország városhálózatának kiépítése. /Térképek/. Tervezték és szerkesztették Bibó István és Matyasovszky Jenő. Kézirat gyanánt. Államtudományi Intézet rotaprint házi nyomdája, Budapest, 1950; Gyarmati György: A magyar közigazgatás reformja. In: A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Osiris, Budapest, 1999. 77–104. Vö. Beluszky Pál: *Magyar városhálózat a 20. század elején*, Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest, 2005. Innentől a *Területrendezési ... koncepció* lábjegyzetei Bibó Istvánéi.*

⁵¹ A gazdaságirányítás 1968. évi reformja a településfejlesztés korábbi merev, központi tervezését is időszertűlenné tette. Ezért új településhálózat-fejlesztési koncepciót dolgoztak ki, és megváltoztatták a településirányítás mechanizmusát. Szemben a régebbi elképzeléssel, amely elsősorban termelői célokat követett, a területfejlesztést iparfejlesztésnek tekintette, s mellőzte a szociális szempontokat, az új koncepció a termelőerők célszerű területi elrendezése mellett nagy hangsúlyt helyezett a lakosság életkörülményeiben mutatkozó egyenlőtlenségek megszüntetésére, a város és falu közelítésére s az infrastruktúra fejlesztésére. Megállapította a települések hierarchikus rendjét, világosan körvonalazta azok szerepét, funkcióját, és részletesen kidolgozta az egyes települési formák fejlesztésének útját. Az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptiót a kormány 1971-ben hagyta jóvá, (1007/1971. [III. 16.] Korm. számú határozat az országos településfejlesztési koncepcióról. *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. 1971. Bp., 1972. 549–551. A továbbiakban *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. 1971.) Azóta a településhálózat fejlesztése és az államigazgatás korszerűsítése terén számos fontos intézkedés született. Ezek közül kiemelkedett a járások megszüntetése, amely 1984. jan. 1-én lépett életbe. (L. az 1983. évi II. törvényt az alkotmány módosításáról. Magyar Közlöny, 1983. dec. 27.)

számának évtizedek óta fokozatosan folyó csökkentése halad tovább, s ennek jegyében sor került s talán sor fog még kerülni néhány kisebb megyehatár-kiigazításra is. Nincs szó arról, hogy bármiben is módosulna a közigazgatás területi egységeinek jelenlegi rendszere, melynek ma fennálló formáját és méreteit az 1949. évben történt aránylag jelentős megyehatár-kiigazítások és megyemegszüntetések alakították ki⁵², amelyek ezáltal egyben meg is erősítették a megyét mint a magyar közigazgatási területi beosztás és szervezés súlyponti egységét. Csupán annyi történt, hogy a legutóbbi években mind nagyobb mértékben érezhetővé vált az országos tervezés számára a megyénél nagyobb egységek szükségessége, s ennek jegyében állapította meg 1971-ben az Országos Tervhivatal a területi tervezés számára a tervezési-gazdasági körzeteket a főváros és az öt legnagyobb vidéki város, Miskolc, Debrecen, Pécs, Szeged és Győr körül, mint a nagyméretű tervezésnek az ország egésze után következő szintű egységeit.⁵³

Pedig ez a két kérdés, az országos városhálózat kérdése és a közigazgatási területi reform kérdése, melyek e pillanatban ennyire eltérő kezelésben részesülnek, szorosan összefüggenek egymással. A modern közigazgatási területrendezés mindenütt abból a tényből született, hogy a hagyományként örökölt közigazgatási területi beosztás és a városi központok fejlődése szembekerültek egymással, s a hagyományos területi beosztás nem tudott megbirkózni a modern városi központok fejlődése által felvetett problémákkal, melyek megoldásának útjában állott. S minél inkább megnőtt az állam és a helyi közületek szerepe a gazdasági fejlődés irányának megszabásában vagy befolyásolásában, annál nyilvánvalóbb lett annak szüksége, hogy a közigazgatási területi egységek összeessenek azokkal a gazdasági egységekkel – elsősorban a városok vonzókörével –, melyekre az államhatalom és a helyi közületek szerveinek gazdasági tervező- és intézkedő tevé-

⁵² A megyék nevének, székhelyének és területének megállapításáról szóló 4343/1949. (XII. 14.) M. T. sz. rendelet az aránytalanul kis megyéket megszüntette, Pest megyét kettéosztotta, s járások átcsoportosításával 25 megye helyett 19 megyét alakított ki. Néhány megyeszékhelyet áthelyezett. A megmaradt megyék határait is korrigálta oly módon, hogy jobban összhangban legyenek a népgazdaság és a lakosság érdekeivel. (*Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. II. Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek. 1949. Közzéteszi a Minisztertanács elnökének Hivatala. Bp., 1950. 548–550.)

⁵³ Tervezési-gazdasági körzetek – A 2006/1971. (II. 17.) Korm. számú határozat 14. pontja felhatalmazta az Országos Tervhivatal elnökét, hogy az építési és városfejlesztési miniszterrel egyetértésben határozza meg azokat a tervezési-gazdasági körzeteket, amelyeket a közép- és hosszú távú tervezéskor figyelembe kell venni. Az ennek alapján kiadott 101/1971. OT-ÉVM számú rendelet (I. Építésügyi Értesítő 1971. évi 19. számát) a következő tervezési-gazdasági körzeteket állapította meg:

1. Központi körzet: Budapest és Pest megye.
2. Észak-magyarországi körzet: Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyék.
3. Észak-alföldi körzet: Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Szolnok megyék.
4. Dél-alföldi körzet: Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyék.
5. Észak-dunántúli körzet: Győr-Sopron, Vas, Veszprém, Komárom és Fejér megyék.
6. Dél-dunántúli körzet: Zala, Somogy, Baranya és Tolna megyék.

kenysége vonatkozott. Nálunk Erdei Ferenc már 1939-ben kifejtette egy olyan, közigazgatásra is alkalmazandó országrendezés tervét, melynek lényege, hogy minden vidéknek legyen városa, s ez azóta világszerte területrendezési közhelylyé vált.⁵⁴ Ma pedig, amikor az államhatalom nemcsak a közigazgatási területi beosztás legfőbb gazdája, hanem az országos gazdasági tervezése is, magától értetődő a közigazgatási területi beosztás és a városhálózat-fejlesztés párhuzamosága: nagyobb részben az előbbinek kell igazodnia az utóbbihoz, kisebb részben fordítva, de nem lehet, hogy ne vegyenek tudomást egymásról. E pillanatban azonban nálunk valami ilyen történik: van egy településhálózat-fejlesztési koncepciónk, mely a városi települések hat kategóriáját rangsorolja, mindegyiknél utal annak a környéknek a népességi méreteire, melynek szolgálatát a szóban lévő városnak el kell látnia, sőt ennek során egy ízben utal a fennálló közigazgatási beosztásra is („megyei szintű funkciók” ellátása); s annak is világos nyoma van, hogy egy sor központ kijelölésénél szerepe volt vagy azok már meglévő városi rangjának, vagy közigazgatási székhely jellegének, vagy leendő közigazgatási székhelyül való jelölésének; az is megállapítható, hogy a Településhálózat-fejlesztési Koncepció hatályba lépte óta a benne foglalt középfokú központok jegyzéke annyiban hatni látszik a közigazgatásra, hogy azóta csak az e jegyzékben szereplő helységek emelkednek sorra városi rangra. Arról azonban egyelőre nincs szó, hogy valamiféle összehangoltság létezne a városi székhelyeknek fejlesztési szempontból kijelölt rangsora és jegyzékei s egy meghatározott – akár meglévő, akár tervezett – közigazgatási területi beosztás vagy koncepció között.

Az alábbiakban azt próbáljuk feltárni, hogy a Településhálózat-fejlesztési Koncepcióból milyen szükségszerű vagy lehetséges közigazgatási területi koncepciók következnek. A végeredmény azt fogja mutatni, hogy ennek során egyben napvilágra kerülnek a Magyarországon egyáltalán lehetséges közigazgatási területi koncepciók általában – a Településhálózat-fejlesztési Koncepció kategóriáin túlmenően is.

E munka során nem fogunk kitérni az egyes városok, illetőleg kijelölt központok vonzóerejének elemzésére, számszerű kifejezésére s ezeken alapuló értékelésére és rangsorára, mert a Településhálózat-fejlesztési Koncepció készítői minden jel szerint e feladatot elvégezték, s ennek során felhasználták azt a jelentős, hasonló külföldi munkákra is figyelemmel lévő előkészítő munkát, melyet e tárgykörben Perczel Károly, Kiss István, Gerle György, Major Jenő, Körmeny Klára, Beluszky Pál és mások végeztek.⁵⁵ Csak néhány esetben mentünk bele a Településhálózat-fejlesztési Koncepció korlátozott – önellentmondásokat felfedő

⁵⁴ L. Erdei Ferenc: Magyar város. Bp., 1939.

⁵⁵ A felsorolt szerzők műveinek jegyzékét l. a tanulmány végén.

– kritikájába, de itt is csupán a méretbeli előírásoknak, a központok lakossághadatainak és a vonzáskörzetek térbeli elhelyezkedésének az összevetése alapján. Feladatunkat abban láttuk, hogy a településhálózat-fejlesztés egy megadott programját összefüggésbe hozzuk a közigazgatási területrendezés szintbeli, nagyságrendi, központkijelölési és fórumbeli problémáival. Ahol ennek során olyan szintbeli és nagyságrendi változatra bukkantunk, mely végsőleg szemben áll a Településhálózat-fejlesztési Konceptió rendszerével, ott megpróbáltuk a helyzetet megvilágítani és következményeire rámutatni.

Még egy önkéntes korlátot szabtuk munkánk számára: a közigazgatási területrendezés problémáit városig és járásig lefelé tárgyaltuk csak, a községrendezés kérdéseire már nem térünk ki.

Mielőtt most már hozzákezdénénk ahhoz, hogy a Településhálózat-fejlesztési Konceptióban foglalt városokat és városjelölteket a lehetséges közigazgatási területi egységek különböző szintjeivel és méreteivel párhuzamba állítsuk, röviden utalunk az igazgatási területrendezés néhány egyszerű technikai alapelveire és összefüggésére.

Az első alapelv a székhelyek optimális megközelíthetőségének elve, mely azt mondja ki, hogy ha egyszer a székhelyek egy bizonyos igazgatási szint egységeinél nagyjából ki vannak jelölve, akkor a határvonalak meghúzásánál s az egyes földrajzi helyek hovatartozásának eldöntésénél – különleges esetektől eltekintve – a székhelyek legcélszerűbb megközelíthetősége a döntő szempont. Az alábbi elemzéseknél is ezt fogjuk figyelembe venni, azzal, hogy az egyes helyek sajátosabb és árnyaltabb hovatartozási szempontjait csak egy olyan egészen részletező tanulmányban érdemes feldolgozni, mely már azután készül, hogy a területi egységek nagyságrendjére, rangsorára és súlypontjaira, valamint a székhelyekre nézve is már megvan az érvényes döntés.

A második alapelv az egységek arányosságának elve. Ez azt mondja ki, hogy egyugyanazon igazgatási szintnek lehetőleg arányos, nem túl eltérő méretű területi egységek feleljenek meg; nehézségeket okoz ugyanis, ha azonos igazgatási szintnek megfelelő funkciókat ellátó hivatali és szolgálati apparátusok között túl nagy méretbeli eltérések adódnak. Ez egyben azt is jelenti, hogy e tekintetben fontosabb a népesség arányossága, mint a terület arányossága, mivel az apparátusok méreteit inkább az odatartozó népesség száma, mint a terület nagysága határozza meg. Ezért az alábbiakban a tárgyalt egységeknek csupán a népességi adatait fogjuk megadni, amit magyar vonatkozásban annál is inkább megtehetünk, mert az ország nem városi területeinek népsűrűségében nincs olyan nagy eltérés, hogy az egységek területét érdemes volna külön megadni.

Természetesen az egységek arányosságát előíró alapelvnek határt szabnak a nagy városi agglomerációk; ez Magyarországon főleg a fővárosban és vonzókö-

rében hoz létre a többi egységekhez képest aránytalanul nagy népességű egységeket, még abban az esetben is, ha igyekszünk a nagyon sűrű lakosságú helyeken aránylag kisebb területű egységeket kialakítani.

Az arányosság elvét nem célszerű a székhely optimális megközelíthetőségének rovására erőltetni, mert ahhoz a lakosságnak fűződnek jelentős érdekei, míg az arányosság elve elsősorban a hivatal belső szervezésével kapcsolatos érdekeket szolgálja. Még ha az adott székhelyek köré az optimális megközelítés elve alapján meghúzott határok nagyon aránytalan egységeket eredményeznek is, akkor sem indokolt az egységek arányossága érdekében az ország bármely pontját egy nehezebben megközelíthető központhoz átcsatolni, hanem inkább azt kell mérlegelni, hogy nincs-e helye új központ vagy új központok kijelölésének vagy ki-fejlesztésének.

A harmadik alapelv az igazgatási területrendezés egységének elve. Ez azt mondja ki, hogy az ország területén létező közszolgáltatások és közérdekű szolgáltatások lehetőleg mindenütt – ahol csak ennek egészen sajátos szakszempontok nem állnak útjában – a területi beosztás egyugyanazon rendszerével dolgozzanak oly módon, hogy egy bizonyos földrajzi pont lakójának lehetőleg ugyanabba a központba, illetőleg – különböző szintű és nagyságrendű egységeket figyelembe véve – ugyanazokba a központokba legyen módjában bejárnia mindenféle ügyes-bajos dolgainak intézésére. Ezt az elvet nálunk még a harmincas években népszerűsítette Hantos Gyula munkája*, s azóta is területrendezésünk érvényes alapelveként tekinthető.*

A negyedik alapelv az alsóbb és felsőbb szintű (kisebb és nagyobb) területi egységek egymásba illeszthetőségének elve, vagyis az, hogy minden kisebb egység egészében illeszkedjék bele egyugyanabba a következő szintű, nagyobb méretű egységbe. Ez az előző elv logikus továbbgondolásából ered, csak éppen nem annyira a lakosság, hanem megint inkább a hatóságok érdekét szolgálja: amott az a cél, hogy a lakosság egyugyanazon helyre, és pedig lehetőleg a legközelebbi központba járjon ügyes-bajos dolgait intézni, itt pedig az, hogy egyugyanazon szervezet jogorvoslati és felügyeleti ügyei tartozzanak egyugyanazon felsőbb központhoz.

A következő figyelembe veendő szempont nem annyira követendő alapelv, mint inkább az előző elvekből és különböző területi szintek és nagyságrendek létezéséből adódó és számításba veendő nehézség, amit úgy is nevezhetnénk, hogy a célszerű területi hovatartozás szintenkénti eltérése és összeütközése. Ez a következőkben jelentkezik: ha egyszer egy bizonyos földrajzi pont egy bizonyos szintű területi egység keretében a legcélszerűbb és legközelebbi központhoz beosztást kap, s ha ezzel a központtal s az egység egészével együtt illeszkedik bele a következő magasabb szintű és nagyobb egységbe is, akkor megeshetik,

hogy ezen a magasabb szinten már nem a számára legcélszerűbb és legjobban megközelíthető magasabb központhoz fog kerülni. Két magyar példát hozunk fel erre. Sopron, Kapuvár és Csorna városoknak simán és nehézség nélkül kialakítható a maguk járási környéke: ha mind a hárman középfokú központok (járasszékhelyek), akkor szinte semmi probléma nincs a tekintetben, hogy a közöttük elhelyezkedő községek melyikhez kerüljenek. Kapuvár azonban a Településhálózat-fejlesztési Konceptió szerint csupán részleges középfokú központ, s járasszékhely is megszűnt lenni, vagyis a feltevés az, hogy csak bizonyos központi funkciókat fog ellátni; területének tehát egy sor szolgálat tekintetében egy teljes értékű középfokú központhoz kell kerülnie, amely az adott földrajzi helyzetben nem lehet más, mint vagy Sopron, vagy Csorna; az egységek egymásba illeszthetőségének elve alapján egészben kell vagy ide, vagy oda tartoznia; de akár Sopronhoz, akár Csornához kerül, lesznek területének oly községei, melyek számára a másik lenne a legcélszerűbb központ. Ilyenkor három megoldás lehetséges: vagy vállaljuk az így adódó célszerűtlenséget, vagy felemeljük a szóban lévő közbeékelte központot a teljes értékű központ rangjára, amikor is nincs szükség valamely szomszéd központhoz való csatolásra, vagy egyáltalán töröljük a központok közül, mely esetben területe felosztásra kerül a két szomszéd központ között. A másik példánk oly esetet mutat, melynél abban az esetben, ha a szintek rendszerét adottnak vesszük, nincs megoldás: Karcag és vidéke a felsőfokú (megyei) központok közül leginkább Szolnokhoz húz, s tényleg is Szolnok megyéhez tartozik; mikor azonban a megyéket még nagyobb (országos kerületi) egységekbe akarjuk csoportosítani, akkor Szolnok megye területének nagyobb része és maga a székhely Budapestre gravitál, így logikusan Budapesthez kerülne, noha Karcag és vidéke számára magasabb központul célszerűbb volna a sokkal közelebb eső Debrecen. Itt vagy egyik, vagy másik szinten szükségszerű a hovatartozási célszerűtlenség; hogy melyiket választjuk, az függ a szóban lévő szintek fontossági rangsorától: ha a megyei egység fontosabb és súlypontosabb, mint a felette álló, akkor az utóbbinál kell eltérni Karcag és vidékének hovatartozási célszerűtlenségét, ha viszont a felsőbb egység a fontosabb, akkor elsősorban ott kell a legcélszerűbb beosztást keresni, s csak másodsorban a megyénél; megoldás csak a szintek rendszerének a módosítása esetén lehetséges: ha pl. kis megyékre osztana az ország, melyek között egy Karcag székhelyű megye is elképzelhető, akkor ez utóbbi magasabb szinten simán Debrecenhez csatolódhat stb.

A célszerű területi hovatartozásnak ez a szintenkénti eltérése és összeütközései ezek szerint nem vagy nem mindig oldhatók meg kielégítően: vagy el kell fogadni azt, hogy az egységeknek egészükben együvé való magasabb beosztásával az egységek egyes részeinek hovatartozása nem lesz optimálisan célszerű, vagy törölni kell azt a közbülső szintet (fórumot, központot), ahol a célszerűtlenség

kiugrik, vagy legalábbis csökkenteni kell e szint jelentőségét, illetőleg a célszerűtlenséget olyan szintre eltolni, amely kevésbé jelentős szolgálatok hordozója. Hozzá kell tennünk, hogy minél távolabb esnek a szintek egymástól, vagyis minél nagyobb a különbség a szintek egységeinek méretei között, annál kevésbé jelentkezik ilyen hovatartozási célszerűtlenségek.

A különböző szintek konkurenciájából adódó hovatartozási célszerűtlenségek problémája átvezet a következő alapelvhez, a súlypontok váltakozásának elvéhez, mely egyben az említett probléma megoldását is megkönnyíti. Ez az elv azt mondja ki, hogy a közigazgatási területi rendszer súlypontjai (kiterjedt hivatalai, szélesebb önkormányzatai és jelentős szolgálatai) rendszerint és célszerűen nem csoportosulhatnak a közvetlenül egymás mellett helyet foglaló szinteken, hanem inkább egymástól valamennyire távolabb eső szinteken. Pl. ahol nagyon kiépült megyei apparátus létezik, ott nehéz és nem is célszerű kiterjedt országos kerületi (régio-, nagytáj-, országrész-, tartományi) apparátust létesíteni és fordítva; s ahol a megye erős, ott szükségszerűen kisebb a járási apparátus jelentősége: viszont erős országos kerületi egységek gyenge megyei egységeket és gyenge megyei egységek szükségszerűen erős járási apparátust indokolnak. Ezért enyhíti az egymás mellett lévő szintek egységeinek fentebb tárgyalt hovatartozási ellentmondásait az, hogy az ebből adódó célszerűtlen elrendezéseket lehetőleg a nem súlyponti szintekre kell koncentrálni.

A fentiek alapján lefolytatandó területrendezési elemzések adatlapját a központok belterületének és vonzáskörzeteinek lakosság számára, a központoknak egymástól való távolságára és a legjelentősebb természeti akadályokra szűkítettük le; egyrészt azért, mert ezek elegendőek az arányosság és optimális megközelíthetőség szempontjainak érvényesítésére, másrészt azért, mert mint azt már említettük, a központok finomabb értékelése a Településhálózat-fejlesztési Konceptió készítése során már megtörtént. Természetesen nem mentünk bele részletekbe menően a hovatartozási és határkérdések taglalásába sem.

Az 1007/1971. Korm. sz. határozatban foglalt Településhálózat-fejlesztési Konceptió hat kategóriáját állapítja meg azoknak a központoknak, melyek gyakorlatilag városok, vagy városokká fejlesztendők:

1. országos központ (főváros),
2. kiemelt felsőfokú központok,
3. felsőfokú központok,
4. részleges felsőfokú központok,
5. középfokú központok,
6. részleges középfokú központok.

Ezeket fogunk egyenként végighaladni; kivétel csupán a főváros, melynek külön fejezetet nem szentelünk, mivel országos szerepének elemzése nem fela-

datunk, kisebb körzeteinek taglalása pedig az ezeknek megfelelő alsóbb szintű központokkal együtt fog történni. Minden egyes központ-kategóriával kapcsolatban azt a kérdést fogjuk feltenni, hogy nagyjából milyen területi egység felel meg neki, s ez konkrétan hogyan rajzolódna fel Magyarország térképére, hogyan viszonylik a fennálló közigazgatási beosztáshoz, és milyen közigazgatási szervezeti velejárói vagy követelményei vannak. Egy ilyen mérlegelés egyben felfedné az egész Településhálózat-fejlesztési Koncepciónak azokat az egyenetlenségeit, melyeket a kijelölt központoknak megfelelő közigazgatási területi egységekre való tekintettel némileg korrigálni kellene és lehetne.

II. FEJEZET

AZ ÖT KIEMELT FELSŐFOKÚ KÖZPONT ÉS A NEKIK MEGFELELŐ HAT ORSZÁGOS KERÜLET

A Településhálózat-fejlesztési Koncepciónak a főváros utáni első városkategóriája a kiemelt felsőfokú központ, amelyek közé Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged tartoznak: ezek kívánatos lakossága 150 000–300 000 főben van megjelölve, vonzáskörük kívánatos lakossága pedig 1 000 000–1 500 000 főben. Ezek a számadatok – feltételezve, hogy Magyarország lakossága az elkövetkező évtizedekben nem fog jelentősen szaporodni, reálisak; ha ugyanis eltekintünk Budapestnek a főváros lakosságát is magában foglaló s így aránytalanul nagyméretű kerületétől, akkor az ország többi részének ötfelé osztásából kb. 1 200 000 átlagos lakosságméret jön ki, és amint azt az alábbi táblázatokból látni fogjuk, a kerületeknek racionálisan elgondolható konkrét változatai is csaknem minden esetben közötté maradnak a Településhálózat-fejlesztési Koncepcióban megadott ideális népességhatároknak.

A „kiemelt felsőfokú központ” elnevezésből az látszik kiderülni, hogy ez a várostípus csupán egy változata a felsőfokú központok általános csoportjának. Valójában talán ez a leghatározottabb körvonalú és legönállóbb kategória. Ezek a városok – az 1970-ben történt hozzácsatolásokkal Győr is – mind felül vannak, még hozzá a legtöbb nem is kevés, a 100 000-es lakosságszámon; s még Győrrel együtt is világosan elugranak az utánuk következő megyeszékhely típusú városoktól, még az azok között legfejlettebb Székesfehérvártól és Szombathelytől is. Mind jelentős önkormányzati múlttal rendelkező ipari és kulturális központok, továbbá olyan központok, melyek régtől fogva székhelyei (természetesen a fővárossal mint hatodikkal együtt) a legtöbb olyan szak-közigazgatási vagy országos szervezeti beosztásnak, melyek az ország mai területét négy, öt vagy hat részre osztották vagy osztják.

Ez az az egység, melyet az idevonatkozó magyar irodalomban leggyakrabban régió vagy nagytáj néven szoktak emlegetni. Mi azonban a továbbiakban célszerűnek láttuk ezeket az egységeket – némileg régi hagyományt is követve – országos kerületeknek nevezni; országosnak azért, hogy megkülönböztethessük őket a városrészeket jelentő kerületektől. Ezt azért láttuk így hasznosnak, mert az ezekre szokásos „régio” kifejezésnek olyan egészen általános, a nagyságrendtől teljesen független melléklöngéje is van, mint amit a „regionális”, „regionalizmus” kifejezések jeleznek. A „nagytáj” kifejezés viszont földrajzi, táji egységre utal, ami közigazgatási területrendezésnél előfordulhat, hasznos is lehet, de semmiképpen sem szükségzerű vagy meghatározó jellegű. Felvethető még az országrészt vagy tartomány elnevezés is, de országrészeknek azért nem nevezhetjük

őket, mert a szokásos szóhasználat országrész alatt e hat egységnél nagyobb egységeket, valódi fizikai nagytájakat (Alföld, Dunántúl, Felvidék) szokott érteni; a tartomány kifejezést pedig azért nem találtuk jónak, mert egyrészt a magyar hagyományban és szóhasználatban gyökere nincsen, másrészt olyan, némi politikai és történelmi különállásra vagy önkormányzatra utal, ami ezekhez az országos kerületekhez nálunk nem kapcsolódik, vagy nem szükségszerűen kapcsolódik.

A Településhálózat-fejlesztési Koncepció „kiemelt felsőfokú központ” nevű ötös (a fővárossal együtt hatos) kategóriája egyben állásfoglalást jelent az egyes tervekben felvetődött s hatnál nagyobb számú és kisebb területű országos kerületek – mondhatnánk úgy is, hogy „kiskerületek” – gondolatával szemben. E tervek közül a legjelentősebb a Perczel Károly és társai által szerkesztett „Magyarország településhálózat-fejlesztési tanulmányterve” című, 1963-ban megjelent mű, mely 9 ilyen, régiónak nevezett kisterületet gondolt el oly módon, hogy a fenti 6-on kívül még Székesfehérvárt, Szolnokot és Nagykanizsát jelölte régiószékhelyeknek. A tervezet ennek alapján elég arányos, átlagosan 500 004–1 000 000 közötti népességű vidéki egységekhez jut. Nem is ez a nehézsége, hanem a székhelyek fejlettségi állapotának a nagyfokú eltérése s ebből következő túl költséges központfejlesztési követelmény; míg a 6-os beosztás mellett a legmerészebb fejlesztési tennivaló Győrnek a többi négy mellé való felsorakoztatása, addig itt rajta kívül nemhogy Székesfehérvárnak, nemhogy Szolnoknak, de Nagykanizsának is amazok szintjét kellene legalábbis megközelíteni. E szempontból kézenfekvőbb lett volna Nagykanizsa helyett a másik kettővel egyenrangú Szombathelyt venni kilencedik központul, amit nyilván azért nem tettek, mert Nagykanizsa sokkal arányosabban fekszik középen Győr és Pécs között. De semmiféle korrekció nem változtat azon, hogy a reális városfejlesztési célkitűzések jegyében sokkal elérhetőbb és realitásabb tervet jelent az országnak hat kerületre való beosztása. Ez természetesen nem akadályozza annak, hogy Székesfehérvár és Szolnok, melyek a Perczel-féle tervben is Budapestet tehermentesítő szerepet töltöttek be, bizonyos szolgálatok és szolgáltatások tekintetében ilyen szerepet vállalhassanak, mintegy „részleges” kiemelt felsőfokú központokként.

Hozzá kell tennünk, hogy a kiemelt felsőfokú központok ötös (a fővárossal együtt hatos) városjegyzéke az egyetlen olyan a Településhálózat-fejlesztési Koncepció városjegyzékei közül, melyek központjai pontosan, minden eltérés nélkül megfelelnek egy ma érvényes országos – bár nem általános – igazgatási felosztásnak: annak, melyet, mint már említettük, az Országos Tervhivatal léptetett hatályba a tervezési-gazdasági körzeti beosztás számára.

Ennek a beosztásnak sajátossága, hogy – a megyékhez képest aránylag kismértékben súlyponti beosztás lévén – számos ponton elkerülhetetlen egyes területi elrendezéseinek a hovatartozási célszerűtlensége. Ezeket a hovatartozási

célszerűtlenségeket a szükségszerűségeen túlmenően fokozza az a tény, hogy a Tervhivatal e beosztása a budapesti központhoz a fővároson kívül csupán Pest megyét csatolja, a többi, területi elhelyezkedése szerint egészben vagy nagyobb részben szintén Budapestre gravitáló megyét viszont a megfelelő periferiális központhoz utalja: Fejér és Komárom megyéket Győrhez, Nógrádot Miskolchoz, Szolnokot Debrecenhez. Mindez nyilván a körzetek lakosságának nagyobb arányossága érdekében történt így, s valóban ennek eredményeképpen a főváros egész lakosságát magában foglaló budapesti körzet még kétszer sem olyan népes, mint a többi körzet átlaga. Ugyanakkor az ily módon keletkezett öt vidéki körzet közül kettőnek (Győr, Debrecen) a népessége túllép a Településhálózat-fejlesztési Koncepcióban adott 1 500 000-es felső határon (l. az I/I. sz. térképet).

Ez az elrendezés nem meggyőző: az arányossági szempontot nem lehet ilyen mértékben az optimális megközelíthetőség szempontjával szemben érvényesíteni; s csak egy ilyen, lényegében nem súlyponti, csupán belső használatra készült, merőben a megyéket koordináló, elsősorban a hivatalokat érintő beosztásnál lehet egyáltalán kísérletezni vele. De még így is feltehetően sok kényelmetlenség származik a megyeszékhelyeken lévő hatóságok és hivatalok számára abból, hogy a hozzájuk közelebb eső és a sok egyéb okból is látogatott főváros helyett egy periferikus központtal kell érintkezést tartaniuk.

Ha a fenti, jelenleg érvényes beosztás helyett egy olyan, ugyancsak a meglévő megyéken alapuló országos kerületi beosztást gondolunk el, mely a kerületek lakosságának arányossága helyett a székhelyek optimális megközelíthetőségét tekinti irányadónak, akkor a budapesti kerület népessége természetszerűen felugrik a többi kerület átlagos lakosságának több mint háromszorosára. Ez azonban természetes, s ezen inkább azzal lehet segíteni, hogy esetleg egyik vagy másik vagy mindegyik igazgatási területen külön országos kerületi szervezetet létesítünk a főváros vagy a főváros és környéke részére és külön a főváros országos kerülete számára. Hozzá kell tennünk, hogy a fővárosi kerület aránytalan nagyságát s a többi kerület egymás közötti aránytalanságát fokozza az a már említett tény, hogy a megyei szint közelsége folytán a legracionálisabb beosztás esetén is igen sok ponton adódik célszerűtlen hovatartozás. Így Budapesthez kerül Komáromnak Győrhez közelebb eső nyugati része és Szolnoknak Debrecenhez közelebb eső keleti része. Viszont – mint a jelenlegi beosztásban is – Miskolchoz kerül a Heves megyéhez tartozó, de Budapesthez sokkal közelebb eső Hatvan és vidéke; továbbá Szegedhez kerül Bács-Kiskunnak Pécshez is kapcsolható nyugati része, valamint Békésnek Debrecenhez húzó északkeleti része; végül Pécshez kerül Zala Győrhez közelebb eső része és Tolnának Budapesttel jobban kapcsolódó északkeleti része (l. az I/II. sz. térképet).

Érdekes módon csökkenne ez a hovatarozási célszerűtlenség, ha az országos megyebeosztás a mai közép méretű megyék helyett a maiaknál valamivel nagyobb megyékre, a „nagymegyékre” – térne át, amivel egyben megvalósítaná az országnak azt a területi beosztását, melyet a Településhálózat-fejlesztési Konceptió második városkategóriájának, a felsőfokú központoknak a jegyzéke sugall, amint arra a III. fejezetben ki fogunk térni. Bár ennek folytán a megyék méretben még közelebb kerülnének az országos kerületi egységekhez, ennek ellenére a konkrét területi adottságok folytán több kritikus helyen csökkenne a hovatarozási célszerűtlenség. A III. fejezetben kidolgozott nagymegyerendszer esetén ugyanis Komárom felosztásra kerülne Győr és Pest megyék között, s egyben célszerűen osztódna a győri és budapesti országos kerületek között is, továbbá Zala kettéosztódna Vas és Somogy megyék között, s egyben célszerűbben osztódna a győri és pécsi kerületek között, végül Tolna felosztása folytán északkeleti része Fejér megyéhez s így a budapesti kerülethez juthatna. A többi említett hovatarozási célszerűtlenségek megmaradnának (l. az 1/III. sz. térképet).

Olyan beosztás, mely ennél is pontosabban megfelel a központok optimális megközelíthetőségének, már csak akkor képzelhető, ha a megye megszűnne súlyponti igazgatási egység lenni. Ez esetben vagy az országos kerületi beosztás válna súlyponti egységgé, vagy valamely, a megyénél lényegesen kisebb egység (kismegye, nagyjárást), vagy – kellő távolságban lévén immár egymástól – mind a kettő. Ez esetben pl. egy Karcag székhellyel alakítható kismegye simán a debreceni kerülethez kerülhetne, s magában foglalhatná Békés megye hozzá gravitáló északi részét is; mérlegelni lehetne továbbá egy Baja székhellyel alakuló kismegye (egy újra megalakuló Bács megye) Pécs alá való beosztását is. Ilyen módon egyben tökéletesen arányos, csaknem egyforma, 1 200 000–1 300 000 közötti lakosságot magában foglaló öt vidéki kerületet kapnánk (l. az 1/IV. és az 5. sz. térképeket).

A fent végiggondolt négyféle lehetséges kerületi beosztási változatok (és a nekik megfelelő térképek) összehasonlító adatait a 158–160. oldalon található táblázat mutatja.

*** A különböző beosztások egymáshoz viszonyított lakosságátcsatlósáit Id. a 2. sz. táblázat ++ jegyzetében és a 3. sz. táblázat +++ jegyzetében.

Kérdés végül, hogy ezek az országos kerületek, mint a kiemelt felsőfokú központoknak megfelelő közigazgatási egységek, milyen jelentőségre juthatnak és milyen szervezeti formákat vehetnek fel a magyar közigazgatás egész rendszerében. Jelenleg ezek a kerületek, amint azok a Tervhivatal országos gazdasági tervezési beosztásában érvényesülnek, a magyar közigazgatás egész rendszerében teljességgel részleges, egyetlen közigazgatási ágazatra kiterjedő egységek, s ezen belül is, a megyéknek a közigazgatás területi beosztásában viselt központi szerepe és jelentős önkormányzata folytán nem súlyponti egységek, s teljességgel a megyék hivatali apparátusára épülnek, azok tevékenységét koordinálják: ennek megfelelően aránylag kis apparátussal dolgoznak, a központi apparátust jelentősen nem tehermentesítik, s annak csak inkább kihelyezett, dekoncentrált egységei, mintsem a központok jelentős hatalomleadásának, decentralizálásának hordozói.

Ez a nem súlyponti jelleg s annak következményei akkor is megmaradnának, ha a hat országos kerület részleges szakigazgatási területi egységből általános közigazgatási területi egység rangjára emelkednék, vagyis a szakigazgatási ágak nagyobb számára terjedne ki. Ezáltal minden egyes központban mintegy kis „minisztertanács” alakulna ki, azonban mindaddig, amíg a megyék hatáskörei lényegében változatlanok maradnának, az egész apparátus kis mérete és aránylag inkább koordináló és kihelyezett jellege megmaradna; mindamellett egy ilyen kis „minisztertanács” előbb-utóbb óhatatlanul apparátusának méreteit meghaladó tekintélyre tenne szert, és a megyék közigazgatási súlyponti helyzetének a csökkenése irányában hatna.

Alapjában akkor változna meg a szervezeti helyzet, ha az országos kerület maga válna súlyponti egységgé, ami csak úgy jöhetne létre, ha megkapna egy sor intézkedő hatáskört a minisztériumoktól, s magához vonna egy sor felügyeleti hatáskört a megyéktől. Logikusan végiggondolva ez azt jelentené, hogy a minisztériumok leadnak minden konkrét intézkedési, ügyintézési, személyzeti jogkört, s csak a legfelsőbb irányelvek kitűzését és a legfelsőbb felügyeletet tartanák meg maguknak. Ez már valóságos, hatékony decentralizáció volna, melynek következtében a minisztériumok az országos szakfőhatóság jelenlegi nagyméretű – Magyarországon hagyományos – típusától jelentősen különböző, kis létszámú, mondhatnám, intim apparátusokká válnának. A másik oldalon a megyéknek a városok, járások és községek feletti felügyeleti jogkörének jelentős része feltehetően a kerületekhez kerülne fel, amelyek apparátusa ily módon egy mai minisztérium méretei felé közeledne.

Mint hogy mindez óhatatlanul maga után vonná a megyék jelenlegi központi jelentőségének csökkenését, kézenfekvő, hogy az országos kerület súlyponti egységekké válása elsősorban akkor volna aktuális, lehetséges és valóságos, ha az

utána következő súlyponti egység nem a mai vagy annál még nagyobb méretű megye volna, hanem a megye után következő egység, a járás, amire a VI. fejezetben fogunk kitérni, vagy legalábbis egy, a járásokat is feleslegessé tevő kismegye, amelynek méretbeli és szervezeti lehetőségeit az V. fejezetben fogjuk tárgyalni.

Ami az országos kerületeken belül kiépülő önkormányzat lehetőségét illeti, e pillanatban Magyarországon az e méretnek megfelelő területek mögött nem áll jelentős közösségi tudat, társadalmi kohézió vagy önkormányzati igény, s ilyen nagyságrendben a régi Magyarországon is csak egyes helyeken, pl. Erdélyben létezett. Nem volna értelme tehát az országos kerületen mint egységen belül népképviselői intézményt felállítani, választásokat tartani; a közösségi ellenőrzés hordozója egy ekkora egységen belül sokkal inkább lehetne a következő súlyponti egységben létező vagy kialakítható önkormányzati testületeknek valami kooperációja, együttes ülése vagy küldöttgyűlése. Ennek működése során derülne ki, hogy a kiemelt felsőfokú központok köré szerveződő országos kerületekben idővel kialakul-e jelentősebb közösségi köztudat és közvélemény, ami minden önkormányzat előfeltétele.

Ha végül azt a kérdést vetjük fel, hogy az országos kerület milyen jellegű társadalmi szervezet a társadalmi környezetben, és milyen jellegű hivatali szervezet a hivatali apparátusban, akkor csak azzal az esettel érdemes foglalkoznunk, amikor az országos kerület súlyponti egység. Erre az esetre fontos tudnunk, hogy a szóban lévő öt székhely elsősorban azokat a vidéki városokat jelenti Magyarországon, melyekben a nagyvárosi igényű szakszerűség és nagyméretű szervezés előfeltételei megvannak (az öt közül négynek van egyeteme!). Ezek tehát olyan városok – s továbbfejlesztésük egyik legfőbb értelme is ebben rejlik –, melyekben a siker reményében lehet további magas szintű szakszerűség és átfogó szervezés személyi állományát tartósan letelepíteni és lekötöni. Ugyanakkor az a tény, hogy az országos kerületek az egész országnál kisebb és homogénebb egységek, egyben realisabb és élethez közelebb tervezést és szervezést tenne ezekben a keretekben lehetővé. Jelentős önkormányzati igény híján az országos kerület mint súlyponti egység jellegére nézve azt a vázlatos előrejelzést kockáztatjuk meg, hogy a benne kialakuló nagyméretű, a szak-közigazgatási ágak – főleg a gazdasági jellegű szak-közigazgatási ágak – túlnyomó részét egyesítő hivatali apparátus elsősorban a szó legjobb értelmében vett technokraták, azaz szervezők és szakemberek működése számára fog teret jelenteni, ezek között is – az apparátus újonnan és vidéken történő felállítása folytán – minden valószínűség szerint a fiatalok számára. Így az országos kerülettől, mint súlyponti egységtől, elsősorban az országos és helyi tervezés jelentős megjavulása várható.

III. FEJEZET

A HÉT RENDES FELSŐFOKÚ KÖZPONT ÉS A NEKIK MEGFELELŐ TIZENHÁROM-TIZENÖT NAGYMEGYE

Az ezután következő kategóriánál, a teljes értékű felsőfokú központnál a Településhálózat-fejlesztési Konceptió világosan utal egy annak megfelelő adott közigazgatási területi egységre, a megyére. A 3/b pont szerint ezek „lássák el vonzáskörzetükre kiterjedően a gazdasági, igazgatási, oktatási, egészségügyi stb. megyei szintű funkciókat”. Az erre kijelölt városok száma hét: Békéscsaba, Kaposvár, Kecskemét, Nyíregyháza, Székesfehérvár, Szolnok, Szombathely. Ezek valamennyien megyeszékhelyek, méghozzá a kiemelt felsőfokú központok után a legvárosiasabbak: lényegében az a várossor ez, mely az 50 000–75 000 közötti lakosságú városokat foglalja magában, kivéve az egyetlen – 64 000-es lakosságú – Tatabányát, viszont belefoglalva Békéscsabát, melynek lakossága csak a külterületekkel együtt 55 000, azok nélkül 48 000. A továbbiakban kimondja a Településhálózat-fejlesztési Konceptió, hogy mekkorának gondolja el e központok és vonzáskörzeteik kívánatos lakosságát: ezeket „úgy célszerű fejleszteni, hogy lakosságuk 80 000–150 000, vonzáskörletük – a központtal együtt – 400–600 000 fő körül legyen”.

A fenti rendelkezéseknek, csakúgy, mint a Településhálózat-fejlesztési Konceptió csaknem minden rendelkezésének, körülhatárolható következményei vannak a területrendezés számára: az egyes központok vonzáskörzeteit valami módon fel kell vinnünk a térképre, s azután fel kell tennünk a kérdést, hogy e vonzáskörzetek különféle kialakítási lehetőségei hogyan viszonyulnak a különböző funkciók, mindenekelőtt a közigazgatási funkció területrendezési szükségleteihez. Most egyelőre nem leszünk figyelemmel arra, hogy a Konceptió a teljes értékű felsőfokú központokon kívül 3/b pontjának (2) bekezdésében részleges felsőfokú központokat is kijelöl, melyek az egy megyére kiterjedő funkciókat csak részben látják el; nem leszünk továbbá figyelemmel arra a következő fejezetben tárgyalandó tényre sem, hogy e rendelkezés a fennálló megyeszékhelyek közül hatot csupán ilyen részleges központul jelöl ki; s fel sem vetjük azt az ugyancsak a következő fejezetben tárgyalandó kérdést, hogy a részleges felsőfokú központok vonzáskörzeteinek előírt lakosságai a teljes értékű felsőfokú központok vonzáskörzeteinek lakossági méretein belül vagy azok mellett értendők-e. Abból a feltevésből indulunk ki, hogy a teljes értékű felsőfokú központok együttese jelentős, súlyponti jellegű s vonzáskörzeteivel az országot egészében betöltő kategóriája a Konceptió által elgondolt városhálózatnak, a kérdés tehát az, hogy hány és milyen vonzáskörzet alakítható ki e központok köré.

A teljes értékű felsőfokú vonzaskörzetek számát úgy kapjuk meg, hogy a felsorolt 7 rendes felsőfokú központhoz hozzáadjuk a már tárgyalt 5 kiemelt felsőfokú központot és a fővárost, mint amelyeknek természetesen szintén van megyei méretű vonzaskörzetük. Ezek szerint a Településhálózat-fejlesztési Koncepció rendelkezései alapján a megyei szintű funkciókat teljes mértékben ellátó központok száma 13, s hozzátehetjük, hogy ez a 13 egyben ténylegesen is mind megyeszékhely. Feltételezzük tehát, hogy a Koncepció elgondolásainak megfelel egy olyan területi felosztási szint, mely az országot 13 egységre osztja. Ezeket a felsőfokú vonzaskörzeteket a következőkben „nagymegye”-nek fogjuk nevezni, mivel mai 19 megyénkhez lényegében hasonló, de azoknál érezhetően nagyobb egységeket alkotnak. A „nagymegye” kifejezés egyelőre csak területrendezési nagyságrendet és szintet jelöl, és nem szükségképpen közigazgatási egységet; de miután felvázoltuk egy ilyen felosztás területi következményeit, utána természetesen fel fogunk tételezni egy olyan közigazgatási reformot is, mely az országot 19 helyett 13 vagy azt megközelítő számú nagymegyei méretű megyére osztja fel. Megtehetjük ezt annál inkább, mert megyénk jelenlegi méretei még most, az 1949. évi racionalizálás után is aránylag egyenetlenek; a 200–300 000-es megyék, a 400 000 körüli megyék és az 500 000-et jóval meghaladó megyék egymástól eléggé elugró nagyságrendeket képviselnek (l. a 2/I. sz. térképet).

Nézzük meg tehát közelebbről, mit kapunk, ha a Településhálózat-fejlesztési Koncepció által elfogadott 13 teljes értékű felsőfokú központ köré az optimális megközelíthetőség elve alapján hevenyészve felvázoljuk az e központokhoz hozzárendelhető területi egységeket. Ez esetben Pest megyéhez kerülne Komárom megye nagyobb része a komáromi járás kivételével, továbbá az egész Nógrád megye és Heves megyéből Hatvan és vidéke, valamint Gyöngyös és vidéke; Fejér nagymegyéhez kerülne a veszprémi járás Veszprém és Várpalota városokkal, továbbá Tolnából a paksi járás; Győr nagymegyéhez kerülne a komáromi járás Komárommal, továbbá Veszprém megyéből a pápai járás Pápával; Vas nagymegyéhez kerülnének Veszprém ajkai, keszthelyi és tapolcai járásai, Ajkával, Keszthellyel és Tapolcával, továbbá Zalából a zalaegerszegi és zalaszentgróti járások Zalaegerszeg városával; Somogy nagymegyéhez kerülnének Zala Nagykanizsai és lenti járásai Nagykanizsa városával, valamint Tolnából Dombóvár városa beosztott községeivel és a tamási járás nagyobb része; Baranya nagymegyének jutnának viszont Tolna megmaradó részei: a szekszárdi járás Szekszárddal, a bonyhádi járás Bonyháddal és a tamási járás megmaradt kisebb fele; az alföldi megyék csaknem teljesen változatlanul maradnának, viszont Heves egész keleti része: az egri, füzesabonyi és hevesi járások és Eger városa Borsod nagymegyéhez kerülnének (l. a 2/II. sz. térképet).

Ha végigtekintünk az így kialakuló nagymegye-együttesen, azt a feltűnő helyzetet látjuk, hogy az ország túlnyomó részében igen egyenletesen és arányosan oszlanak meg a csupa 400–600 000 lakos közötti nagymegyéek, két kivétellel. Az egyik a szükségképpen nagyméretű Pest megye, mely Komárom nagyobb részének, Nógrád egészének és Heves nyugati felének elnyelése után a fővárost nem számítva is csaknem másfél millióra dagad, vagyis nagyobbra, mint a régi Pest megye, melynek mamutméretei az egykori területrendezők egyik állandó témáját jelentették. A Borsod-miskolci nagymegye Heves nagyobb részének elnyelése folytán szintén csaknem eléri az egymilliót, ami még kevésbé indokolt: olyan ez a két egység, mintha egy sor nagymegye közé tévedésből két országos kerület is betévedt volna.

Ha a fentieknél egyenletesebb központelosztást és arányosabb nagymegyéket szeretnénk elérni, akkor némi módosítást kell javasolnunk a Településhálózat-fejlesztési Konceptió 13-as nagymegyeszámán. Mindenekelőtt a Borsod-miskolci nagymegye irreális méreteinek megszüntetése érdekében indokolt Heves megyét megtartani nagymegyéül, amivel egyben Pest megye túlzott méretei is csökkenének. De javasolhatjuk Veszprém megye megtartását is, melyet a Bakony vonulata és a Balaton partja meglehetősen egységgé tesz, míg háromfelé való osztásával megjelenne a 600 000-et nagyon megközelítő Vas megye is a Balaton-parton harmadikul. Javaslatunk elfogadása esetén csupán Komárom, Nógrád, Tolna és Zala megyék megszüntetése maradna fenn. Heves megyéből, ha hozzáveszük Nógrád keleti felét Salgótarjánnal, de leszámítjuk Hatvan és környékét, egy 390 000 lakosságú nagymegye jöhetne létre, mely a Mezőkövesdi járás nagyobb részének hozzáadásával 430 000 főre, egy jó átlagos nagymegye méretére volna emelhető. Veszprém nagymegyéje szintén felül van a 400 000-en, s felül maradnak Fejér, Győr és Vas akkor is, ha nem osztoznak Veszprémen. Ebben az elrendezésben a 15 nagymegye közül 13 maradna a 400–600 000-es határok között, Borsod visszatérne jelenlegi méreteihez, sőt a Mezőkövesdi járás nagyobb részének leadásával 780 000-ről 740 000-re csökkenhetne; végül Pest nagymegye Gyöngyös és Salgótarján vidékeinek leadásával, illetőleg visszaadásával csökkenne, bár így is – a főváros lakosságát magát nem számítva is – jóval felülmaradna a millió (l. a 2/III. sz. térképet).

Hevesnek és Veszprémnek a nagymegyéek közé való besorolása természetesen egyértelmű azzal, hogy székhelyeik részlegesebből rendes felsőfokú központ rangjára emelkedjenek, hogy elláthassák a reájuk háruló „megyei szintű funkciókat”. Eger esetében ennek a rangemelésnek minden indoka megvan: Eger ugyanis csak aránylag rossz vasúti megközelíthetősége szokta mindenféle városrangsorolásnál „lepontozni”, egyébként azonban városiasságban és kulturális adottságok terén több más felsőfokú központot megelőz, lakosság szempontjából pedig a

maga 45 000 főnyi belterületi lakosságával közvetlenül a legkisebb rendes felsőfokú központ, Békéscsaba után következik, melynek 48 000 a belterületi lakossága; nem lényegtelen dolog az sem, hogy főiskolai rangú tanintézzettel rendelkezik.

Ami Veszprémet illeti, 34 000-es belterületi lakosságával ugyan Egernél távolabb esik a többi felsőfokú központtól, ezt azonban kiegyenlíti városiassága, kulturális értékei, iparvidékekkel való kapcsolata és egyetemi város mivolta. Ezzel a részleges felsőfokú központnak maradt három főiskolai város (Eger, Sopron, Veszprém) közül kettő a teljes értékű felsőfokú központok közé lépne; Sopront különleges fekvése és a hozzá gravitáló terület kicsiny volta kizárja a lehetséges nagymegyeközpontok közül.

Gondolkodni lehet még azon is, hogy miképpen lehetne Pest megyének még Heves helyreállítása után is túlzott méreteit valamiképpen csökkenteni. Ha nem akarunk ennek érdekében olyan városokat városfejlesztési rangemelésben részesíteni, melyeknél ez nem indokolt, akkor Pest megye további csökkentése csak egy város – s egyben jelenlegi megyeszékhely – révén képzelhető, s ez Tatabánya, melyet saját 64 000-es lakosságszáma elvben alkalmassá tenné arra, hogy teljes értékű felsőfokú központtá minősüljön, de körülötte 300 000 lakosnál többet magában foglaló vonzáskörzetet kialakítani nem lehet. Viszont ezzel megnyitnánk az utat további 300 000-es egységek visszajelentkezése előtt, s az egész reform hamar jelentéktelenné zsugorodna.

A túl nagy Pest megye tehermentesítésének a helyes útja más: a főváros közvetlen városi – nem megyeszékhelyi – vonzóereje és terjeszkedése oly erős, hogy már jogszabályi formában is ki van jelölve az a negyven-egynéhány község, melyek a kialakulóban lévő budapesti nagyagglomeráció részei és a budapesti városrendezés tárgyai.⁵⁶ Ezek összlakossága 320 000 körül van, s előbb-utóbb esedékes lesz ezeket Pest megyéről szervezetileg is leválasztani és ha még nem is egyesíteni közvetlenül Budapesttel, de valamilyen – megyével egyenrangú – szervezeti formában a fővárossal összekapcsolni. Ez esetben a megmaradó Pest nagymegye lakosságszáma kb. egymillióra csökkenne.

A jelenlegi megyebeosztás és a fentiekben végiggondolt nagymegyebeosztási változatok (s a nekik megfelelő térképek) összehasonlító lakossághadatait az alábbi összeállítás mutatja:

⁵⁶ L. az 1005/1971 (II. 26.) Korm. számú határozatot a Budapest főváros és környéke általános rendezési tervének jóváhagyásáról. (Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1971. 542–544.)

2. sz. táblázat⁺

	I.	II.	III.
Megyék	Jelenlegi megye-beosztás	13 felsőfokú központra épülő, Komárom, Heves, Nógrád, Tolna, Veszprém, Zala megyéket megszüntető nagymegye-beosztás:	15 felsőfokú központra épülő, csak Komárom, Nógrád, Tolna és Zala megyéket megszüntető nagymegye-beosztás:
Ezer fő a tízezerre kikerekített 1970. évi adatok szerint ⁺⁺			
Budapest	1940	2260 (Budapest és környéke: a budapesti nagy agglomeráció)	2260
főváros			
Pest	870	1180 (Nógrád megyével, Tata, Tatabánya, Oroszlány, Esztergom városokkal és járásaikkal, Gyöngyössel és járása nagyobb részével, Hatvannal és vidékével)	1010 (Ugyanaz Gyöngyös és vidéke és Salgótarján és járása nélkül)
Komárom	300	-	-
Fejér	390	560 (Veszprémmel és járásával, Várpalotával és a paksi járással, A Budapesthez húzó közsáv nélkül)	390 (Ugyanaz Veszprém és járása és Várpalota nélkül)
Szolnok	450	470 (Abonnyal)	470
Nógrád	240	-	-
Győr-Sopron	410	560 (Komárom és Pápa városokkal és járásaikkal)	480 (Ugyanaz Pápa és járása nélkül)
(Győrrel)			
Veszprém	410	-	-
Vas	280	590 (Ajka, Keszthely, Tapolca, Zalaegerszeg városokkal és járásaikkal, és a zalaszentgróti járás)	430 (ugyanaz Ajka, Keszthely, Tapolca és járásaikkal nélkül)
Zala	270	-	-
Somogy	360	560 (Nagykanizsa várossal és járásával, a lenti járással, Dombóvár várossal és környékével, a tamási járás nagyobb részével, a sásdi és szigetvári járás néhány községével)	560
Tolna	260	-	-
Baranya (Péccsel)	430	560 (Szekszárd és Bonyhád városokkal és járásaikkal, a tamási járás kis részével, a sásdi és szigetvári járasok néhány községe nélkül)	560
Bács-Kiskun	570	570	570
Csongrád (Szegeddel)	440	440	440
Hajdu-Bihar (Debrecennel)	530	530	530
Szabolcs-Szatmár	590	590	590
Borsod-Abaúj-Zemplén (Miskolccal)	780	1000 (Eger városával, az egri, hevesi, füzesabonyi járasokkal, a gyöngyösi járás kisebb részével)	740 (A jelenlegi megye a mezőkövesdi járás nagyobb része nélkül)
Heves	350	-	430 (Hatvan és vidéke nélkül, Mezőkövesd városával és járása nagyobb részével, Salgótarján várossal és járásával)
Magyarország	10320	10320	10320

⁺ Az e táblázatoknak megfelelő térképek közül a 2/I. sz. térkép az 1975. jan. 1-e óta érvényes (főleg Dombóvár környékén módosult) megyehatárokat, valamint a módosult járás- és városkörnyék-határokat tünteti fel.

⁺⁺ Az egyik megyéből a másik (nagy) megyébe átcsatolni javasolt területrészek megközelítő lakosságadatait – amennyiben a táblázatból nem tűnnek ki magától értetődően – ezer főben tízezerig kikerekítve az alábbi összeállítás tartalmazza:

Budapest környéke (A budapesti agglomerációnak fővároson kívüli része	320
Gyöngyös város és járásának nagyobb, nyugati része (Heves megyéből Pest nagymegyéhez, amennyiben Heves nem lesz nagymegye	70
Gyöngyösi járás kisebb, keleti része	20
Hatvan és a környező hevesi falvak (Heves mehyéből Pest nagymegyéhez)	60
Salgótarján város és járás (Nógrád megyétől Heves nagymegyéhez	100
Paksi járás (Tolna megyéből Fejér nagymegyéhez	50
Abony község (Pest megyéből Szolnok nagymegyéhez)	20
Komárom város és járás (Komárom megyétől Győr nagymegyéhez)	70
Pápa város és járás (Veszprém megyétől Győr nagymegyéhez, amennyiben Veszprém nem lesz nagymegye	80
Ajka város és járás (Veszprém megyétől Vas nagymegyéhez, amennyiben Veszprém nem lesz nagymegye	70
Keszthely város és járás (Veszprém megyétől Vas nagymegyéhez, amennyiben Veszprém nem lesz nagymegye)	40
Tapolca város és járás (Veszprém megyétől Vas nagymegyéhez, amennyiben Veszprém nem lesz nagymegye)	50
Zalaegerszeg város és járás és a zalaszentgróti járás (Zala megyétől Vas nagymegyéhez)	130
Nagykanizsa város és járás és a lenti járás (Zala megyétől Somogy nagymegyéhez	140
Dombóvár város és környéke (Tolna megyétől Somogy nagymegyéhez)	30
Tamási járás nagyobb, nyugati része (Tolna megyétől Somogy nagymegyéhez)	40
Sásdi és szigetvári járás néhány északnyugati községe (Baranya megyétől Somogy nagymegyéhez)	10
Mezőkövesd város és járásának nagyobb, nyugati része (Borsod-Abaúj-Zemplén megyétől Heves nagymegyéhez	40
Bicske és vidéke (Fejér megyétől Pest nagymegyéhez)	30
Martonvásár és néhány község (Fejér megyétől Pest nagymegyéhez)	10
Ercsi és Ráckeresztúr községek (Fjér megyétől Pest nagymegyéhez	10

Ha mármost a teljes értékű felsőfokú központok vonzáskörzeteire, a nagymegyékre alapozott területi beosztást a közigazgatásra teljes mértékben alkalmazni akarjuk, az – a négy vagy hat megye megszüntetésén túlmenően – különleges szervezeti problémákat nem vet fel. A nagymegyerendszer a jelenlegi megye-beosztással szemben csupán racionálisabb méretbeli elosztást jelent, egyébként szervezetileg nem kell lényegesen különböznie a jelenlegi megye – mondhatjuk úgy is, „középmegye” – szervezetétől. Legfeljebb annyit mondhatunk, hogy amennyivel nagyobb méretűek és kisebb számúak a nagymegyék, annál inkább megszilárdul a megyének mint a magyar közigazgatási területi beosztás súlyponti egységének a helyzete, s annnyival is inkább szembe tud fordulni mind a több megyét összefogó országos kerületi beosztás szükségességével, mind saját kisebb egységeinek, elsősorban a városoknak az önállósulási törekvéseivel.

A nagymegye társadalmi jellemzőiről is ugyanazt mondhatjuk, mint ami a megyére is áll: a megye mind jelenlegi, mind nagymegyei formájában olyan egység, melynek székhelye már nem mindig tud olyan mennyiségű elmélyült szakszerűséget magához vonzani, mint az öt kiemelt felsőfokú központ, amint arra a II. fejezetben utaltunk. Ugyanakkor a megyei központ alulról nézve elég távoli központ ahhoz, hogy az egész megye lakossága számára a túlnyomó többség közvéleményének és közügyek iránti érdeklődésének állandóan felkeresett gócpontja legyen. Ilyen körülmények között a megyét mint szervezetet, mint önkormányzatot és mint igazgatási központot méreteinél fogva könnyen fenyegeti

az a veszély, hogy egyaránt távol essék mind az országos mérettől lefelé haladó magasabb szintű szakszerű ellenőrzéstől, mind az alulról, a tömegek oldaláról érkező közvélemény-ellenőrzéstől; ennek következményeképpen esetleg felülről is, alulról is elégtelenül ellenőrzött, önmagát adminisztráló önkormányzat és öncélú bürokrácia színhelyévé válják. Ilyen volt a magyar vármegye a 19. század közepétől, mikor megszűnt az eleven nemesi önkormányzat szervezete lenni, s a hivatalnokká vált nemesi osztály önfenntartásának az eszköze és önadminisztrációjának a színhelye lett. De az öncélúvá válás, elégtelen szakszerűség és radikális változásoknak való ellenállás ugyanolyan góccá válhat teljesen más társadalmi feltételek között is. Azt, hogy ilyen jelenségek ma sem zárhatók ki, bizonyítja az a teljesen irracionális merevség, mellyel a megyék ma is szembefordulnak területi állományuk mégoly ésszerű és mégoly csekély módosításával is.

IV. FEJEZET

A TIZENEGY RÉSZLEGES FELSZŐFOKÚ KÖZPONT ÉS AZ EZEKRE ALAPOZHATÓ KILENC-TIZENEGY FÉLMEGYE VAGY HUSZON- NÉGY KÖZÉPMEGYE

Amint láttuk, a felsőfokú központnak a Településhálózat-fejlesztési Konceptióban körvonalazott kategóriájára, ha azt magában nézzük, némi korrekció után 15 igen arányos felsőfokú vonzáskörzetet (nagy megyét) alapozhatunk, többek között a közigazgatási területi beosztás számára is. Míhelyt azonban elolvassuk a Konceptió 3/b pontjának második bekezdésében a részleges felsőfokú központokról szóló szöveget, némileg megbizonytalanodunk a Konceptióra alapozható területrendezési megoldások felől. A szöveg szerint „más felsőfokú központok viszont... az egy megyére kiterjedő szervezési-igazgatási stb. funkciókat is csak részlegesen láthatják el”. Ilyen részleges felsőfokú központ a további rendelkezések szerint 11 van: Baja, Dunaújváros, Eger, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Salgótarján, Sopron, Szekszárd, Tatabánya, Veszprém, Zalaegerszeg. A Konceptió további előírásai szerint e részleges felsőfokú központokat „úgy célszerű fejleszteni, hogy lakosságszámuk 50–60 000, vonzásterületük – a központtal együtt – 150–400 000 fő körül legyen”. Érdeemes megjegyeznünk azt a feltűnő tény, hogy ezek a részleges felsőfokú központok igen egyenetlenül helyezkednek el az ország területén: valamennyien a Dunántúlon, az Alföld déli részén és az északkeleti hegyvidéken fekszenek, ellenben az ország középső és keleti felén, az Alföld nagyobb részén részleges felsőfokú központ nincs. De nem találjuk meg a központok kijelölésénél azt a szabályosságot sem, hogy a részleges központok a túl nagy megyék méreteit tagolnák: ellenkezőleg, a 11 központ közül 6 egy-egy közepes vagy kis megye székhelye, 4 egy-egy aránylag nem nagy megyét (Csongrád, Fejér, Győr-Sopron, Zala) oszt ketté, s csupán egy van, a Bács-Kiskun megyei Baja, mely valóban egy nagyméretű megyét tagol, míg a többi nagyméretű megye (Pest, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár) nem kap alközpontot. Az látszik tehát valószínűnek, hogy ebbe a kategóriába inkább a szóban lévő városoknak maguknak bizonyosfajta értékelése nyújtotta a belépőjegyet, mintsem a különböző, központot kívánó vonzáskörzetek igénye. Mindenesetre rögzítjük azokat a külső jegyeket, melyeket e városok sajátos jellemzőiként megjelölhetünk: ez a várossor egészében azokat a városokat foglalja magában, melyek lakossága ma 30–50 000 fő között van, ide nem számítva Ózdot és Ceglédet, viszont ideszámítva a sokkal nagyobb (64 000-es) Tatabányát és a lényegesen kisebb (23 000-es) Szekszárdot. Ez a sor magában foglal minden, a teljes értékű felsőfokú központok közül kimaradt jelenlegi megyeszékhelyet (az aránylag kis lakosságú Szekszárd nyilván ezért van köztük), három egykori megyeszékhelyet, melyek közül az egyik ősidő óta az

volt 1949-ig (Sopron), a másik az első világháború végétől 1949-ig volt az (Baja), a harmadik pedig az 1949. évi reform után aránylag rövid ideig (Hódmezővásárhely); s ezeken kívül még két, iparilag jelentősebb várost, Dunaújvárost és Nagykanizsát; megjegyzendő, hogy ebben a jegyzékben három egyetemi vagy főiskolai város szerepel (Eger, Veszprém, Sopron), melyek közül az első kettőnek teljes értékű felsőfokú központ rangjára való emelését javasoltuk az előző fejezetben.

E részleges felsőfokú központokkal kapcsolatban az első kérdés az, hogy mi a területrendezési jelentősége és esetleges problémája egy olyan városhálózati rendszernek, melyben valamely szinten egyes városok teljes mértékben, mások részlegesen látják el az arra a szintre jellemző funkciókat. Önmagában semmi akadálya sem látszik annak, hogy egyes városok ezeknek a funkcióknak csak egy részét lássák el, a többi funkció tekintetében pedig vonzáskörzetük egy másik, hasonló szintű, de teljes értékű központhoz tartozzék. Ilyenkor azonban szükséges, hogy a részleges központok vonzáskörzetei – a vonzáskörzetek egymásba illeszthetőségének elve értelmében – egészükben essenek valamely másik, teljes értékű központ alá, s annak vonzáskörzetével együtt alkossanak egy összvonzáskörzetet. Ilyen esetben a szóban lévő szint részben mintegy megkettőződik: bizonyos funkciók tekintetében egy szint marad, de ama funkciók tekintetében, melyeket a részleges központok is ellátnak, kétszintessé válik, egy közbülső alszintje támad. Csakhogy ilyenkor fellép az egymáshoz közel eső szintek jellegzetes problémája: az, hogy egy bizonyos szinten célszerű – rendszerint az optimális megközelíthetőségen alapuló – elhatárolás a másik szinten a vonzáskörzeteknek egészben való beilleszkedése miatt hovatarozási célszerűtlenségeket okozhat. Ezeket teljesen kikapcsolni nem lehet, de törekedhetünk arra, hogy ezeket a hovatarozási célszerűtlenségeket a kevésbé súlyponti jelentőségű szintekre irányítsuk át; ehhez pedig el kell döntenünk, melyek a súlyponti szintek. Természetesen azok, ahol a több és fontosabb funkció gyűlik össze: ha a részleges központok a funkcióknak csak aránylag csekély részét látják el, akkor csak a teljes értékű felsőfokú központok jelentik a súlyponti szintet, s akkor a vonzáskörzetek határait elsősorban a teljes értékű központok egymás közötti viszonylatában kell az optimális megközelíthetőség célszerű elve alapján megvonni; ha viszont a részleges központok a funkciók nagy részét vagy kevés híján az összes funkciót ellátják, akkor a teljes értékű és részleges központok együttese a súlyponti szint, s akkor a vonzáskörzetek határait a teljes értékű és részleges központok vonzáskörzeteinek egymás közötti viszonylatában kell minél célszerűbben megvonni s a hovatarozási célszerűtlenségeket a teljes értékű központok egymás közötti kizárólagos viszonylatához áttolni.

Ezt az egész problémát az teszi nehezzé, hogy a funkcióknak a teljes értékű és részleges központok között való elosztása egy aránylag nagyobb nehézség nélkül,

hatalmi szóval vagy megegyezéssel változtatható valami, ezzel szemben a vonzáskörzetek határainak megvonása, főleg a közigazgatási határok megvonása, amit a fentiek szerint aránylag könnyen módosítható funkciómegoszlás alapján lehet igazán jól elvégezni, a dolog természete szerint nagyobb állandóságot kívánó, hosszú lejáratra szóló, nem változtatásra szánt dolog. Még nehezebbé válik a súlypont megállapítása akkor, ha a részleges központoknál összegyűlő funkciók nincsenek minden központra nézve egyformán adva, ami elvileg szintén nem lehetetlen. Ilyenkor a területrendező nem tehet mást, mint hogy a különböző szintek között adódó hovatartozási célszerűtlenségeket igyekszik úgy megosztani, hogy egyik szintre se essék túl sok.

Ha ezek tisztázása után vázolni akarjuk a Településhálózat-fejlesztési Koncepció alapján fellépő honi területrendezési problémákat, akkor tisztában kell lennünk azzal, hogy arra a kérdésre, vajon melyek lesznek a súlyponti szintek, nem számíthatunk egyértelmű válaszra. Ma feltehetőleg csak kisebb részben lehet megtudnunk, hogy a kijelölt teljes értékű és részleges központok között a különböző funkciók hogyan fognak véglegesen megoszlani: ez minden valószínűség szerint a jövőben megformálódó településhálózat-fejlesztési fejlemények és döntések során fog kialakulni. Mi tehát itt nem formulázhatunk meg eldöntött előkérdéseken alapuló egyértelmű területrendezési döntéseket, hanem csak a Koncepció rendelkezéseinek bizonyos logikai következményeit s az ezekre alapozható lehetséges és valószínű változatokat vázolhatjuk fel.

Nem jutunk nagyon messzire, ha arra keresünk választ, hogy a Koncepciónak a teljes értékű és részleges központok kívánatos vonzáskörzeti lakosság-szám-előírásaiból logikusan mi következik a funkciók súlypontjára nézve. Ez a kérdés úgy vetődik fel, hogy vajon a részleges központok előírt vonzáskörzetei a teljes értékű központok előírt vonzáskörzeteiben benne foglaltatnak, mely esetben az a logikusabb, hogy csak a teljes értékű felsőfokú központok együttese a súlyponti szint, vagy pedig a teljes értékű és részleges központok vonzáskörzetei egymás mellett foglalnak helyet, mely esetben logikusan a kétféle központok együttese volna a súlyponti szint. A Koncepció e kérdésre világos választ nem ad, csak megközelítőt: az a rendelkezése, mely szerint a részleges központok által el nem látott funkciókat a szóban lévő részleges központ vonzáskörzetére nézve valamely teljes értékű központ látja el, az előbbi változatot látszik alátámasztani; viszont az, hogy a teljes értékű és részleges központok lényegében egy szintet látszanak alkotni, s vonzásterületeik kívánatos lakosság-száma egymással érintkező mennyiségekben (600–400 000 és 400–150 000 fő) vannak megadva, inkább az utóbbi változatot látszik igazolni. Mégis az előbbi változatot teszi valószínűbbé az a tény, hogy a központok adott elosztása mellett aligha lehet a teljes értékű és részleges központok vonzáskörzeteinek az ország területéből egyaránt helyet

szorítani; még akkor sem, ha ennek érdekében csupán minimális, 400 000-es, illetőleg 150 000-es vonzásterületeket veszünk is, ez a próbálkozás Székesfehérvár és Dunaújváros, Pécs és Szekszárd, Szombathely és Zalaegerszeg, Kecskemét és Baja, Szeged és Hódmezővásárhely páros viszonylatában egyáltalán lehetetlennek, Győr és Sopron, Kaposvár és Nagykanizsa páros viszonylatában pedig meglehetősen erőltetettnek bizonyul (l. a 3. sz. táblázatot). Ha ez valószínűvé is teszi, hogy a részleges központok vonzáskörzeteit a teljes értékűekéiben benne lévőnek kell tekinteni, s csak ez utóbbiak a súlyponti szint, azért teljességgel az ellenkező lehetőséget sem lehet kizárni.

Még inkább bizonytalanná válik a súlyponti szint holléte, ha a teljes értékű és részleges felsőfokú központok rendszerét jelenlegi területi alapbeosztásunkhoz, a megyék rendszeréhez viszonyítjuk. E tekintetben kiindulópont a Településhálózat-fejlesztési Koncepciónak az az említett rendelkezése, mely szerint a rendes felsőfokú központok látják el a megyei szintű funkciókat, a részleges felsőfokú központok pedig ugyanezeket részben látják el. Ez arra látszik utalni, mintha a felsőfokú központok rendszere és a megyeszékhelyek rendszere lényegükben egymásnak megfelelő dolgok volnának, holott a Koncepció tényleges városjegyzékei éppen nem erre mutatnak: a rendes felsőfokú központok jegyzéke csupa megyeszékhelyet tartalmaz, de nem az összeset, a részleges felsőfokú központok jegyzéke pedig tartalmazza a fennmaradó 6 megyeszékhelyet és még 5 várost, melyek nem megyeszékhelyek. Nem leszünk okosabbak a Konceptiót előkészítő ún. Országos Kerettervnek⁵⁷ ama megállapításától sem, mely szerint „a megyeszékhelyek alkalmasak a felsőfokú központok funkcióinak betöltésére” (idézte Hencz Aurél művében, 577. o.); mert ha egyszer az összes megyeszékhelyek szerepelnek a rendes és részleges felsőfokú központok jegyzékeiben, akkor felesleges ismétlés annak kimondása, hogy alkalmasak e központok funkcióinak betöltésére; a kérdés éppen fordítva vetődik fel: vajon a felsőfokú központok – és pedig csak a rendes vagy pedig a részleges központok is – hivatottak-e, mint ilyenek, a megyeszékhelyek funkcióinak betöltésére? Nem ad választ az említett Országos Kerettervnek az a tétele sem, mely szerint a benne kidolgozott „településhálózati hierarchia alapul szolgálhat az ország igazgatási szervezetének tökéletesítéséhez is” (idézte Hencz Aurél művében, 577. o.), mert a döntő kérdés éppen az, hogy milyen irányú lesz ez a tökéletesítés. Meghagyja-e a részleges központok vegyes – részben megyeszékhely, részben nem megyeszékhely – jellegét, vagy csak a teljes értékű felsőfokú központokat hagyja meg megyeszékhelyeknek, vagy minden részleges központot is azzá tesz?

⁵⁷ Országos Keretterv – az Építésügyi Minisztérium Város- és Községrendezési Főosztálya és az É. M. Városépítési Tervezővállalat által 1963-ban készített, első átfogó jellegű településhálózat-fejlesztési terv, amelyet 1965-ben „Magyarország településhálózat-fejlesztő tanulmányterve” címen közreadtak.

Elsőre azt a közbülső változatot fogjuk szemügyre venni, mely meghagyja a részleges központok egy részét megyeszékhelynek, más részét nem megyeszékhelynek: ez változtat a fennálló helyzeten a legkevesebbet, de ugyanakkor a Koncepció városjegyzékéhez viszonyítva ez a legbonyolultabb. Ez ugyanis egy olyanféle változatot jelent, melynél nincs előírva egyértelmű funkciómegoszlás a teljes értékű és részleges központok között, hanem az ez utóbbiak által ellátandó funkciók központonként változnak, legalábbis annyiban, hogy egyes központok megyeszékhelyek lesznek, illetőleg maradnak, mások ezt a szerepet nem kapják meg. Még ha nem is lehetetlen egy ilyen funkcióelosztás, feltűnő, hogy éppen a legfontosabb, az általános közigazgatási beosztás legyen az, mely egyenetlenül oszlik meg a Településhálózat-fejlesztési Koncepció két városkategóriája között. Ez gyakorlatilag a felsőfokú központok szintjét nem két, hanem három kategóriára, három alszintre bontja: teljes értékű központok, megyeszékhely jellegű részleges központok, egyszerű részleges központok szintjeire. S az általános közigazgatási beosztás döntő jelentősége miatt kénytelenek vagyunk ezek közül az első két kategória együttesét, a megyeszékhelyek összességét súlyponti jellegűnek tekinteni, vagyis egy olyan együttest, mely a Koncepció szempontjából felemás jellegű, annak kategóriáival nem egyezik. Ily elosztás mellett még két új területi fogalmat is be kell vezetni az országos kerület és a megye, valamint a megye és a járás közé: a több megyére illetékes teljes értékű felsőfokú központnak megfelelő „megyecsoport” fogalmát és a nem megyeszékhely jellegű részleges központ vonzáskörzetét jelentő „félmegye” fogalmát. Ez pedig még akkor is elég zavaró, ha ezek a közbülső területi egységek nem az általános közigazgatási beosztás területén jelentkeznek, hanem más szolgáltatások és ellátások területén.

Ami a szorosan vett területrendezési következményeket illeti, abban az esetben, ha a jelenlegi 19 megye együttese a súlyponti szint, akkor azok – túrhatóen racionális – területi állományán döntő változás nem esedékes, legfeljebb kisebb kiigazítások, melyeket a VI. fejezet d) és i) pontjaiban fogunk számba venni. Így a jelenlegi megyék lényegében változatlan területi állományát kell „megyecsoport”-okba egyesíteni, vagyis azoknak a funkcióknak a tekintetében, melyeket csak a teljes értékű felsőfokú központok látnak el, a részleges központ jellegű megyeszékhelyek megyéit egészükben valamely szomszéd teljes értékű felsőfokú központ alá beosztani, viselve az ebből adódó hovatartozási célszerűtlenségeket és aránytalan területi képleteket. Ez magában nem túl nagy baj, ha feltesszük, hogy a teljes értékű felsőfokú központok számára fenntartott funkciók nem túl jelentősek; csak hogy ha egyszer a legfontosabb funkció, az általános közigazgatási központi funkció (megyeszékhely) nincs kötve a teljes értékű felsőfokú központokhoz, az egyéb nekik fenntartott funkciók pedig jelentéktelenek, akkor minek az egész kategória? Ha viszont azt tesszük fel, hogy a teljes értékű központok szá-

mára fenntartott funkciók még az általános közigazgatási központi funkción felül is jelentékenyek, akkor – azonfelül, hogy viselni kell a „megye csoportok” szintjén adódó hovatartozási célszerűtlenségeket és aránytalanságokat – mi marad a nem megyeszékhely jellegű részleges központoknak? Ez esetben ez a kategória válik meglehetősen tartalmatlanná.

A jelenlegi megyéket fenntartó változatban a fentiek szerint Budapesthez mint teljes értékű központhoz a teljes értékűek számára fenntartott funkciók tekintetében egészükben be kell osztanunk Komárom és Nógrád megyéket, hacsak nem akarjuk az arányosság kedvéért az optimális megközelíthetőség követelményét teljesen figyelmen kívül hagyni. Így viszont jelentős hovatartozási célszerűtlenség adódik a Győrhöz húzó Komárom és vidéke tekintetében. Még inkább torz megyecsoportokat kapunk, ha Heves megyét egészében Miskolc mint teljes értékű központ, Veszprém megyét egészében Székesfehérvár mint teljes értékű központ alá osztjuk be, hacsak ennél a változatnál is elfogadást nem nyer az az előzőekben tett javaslatunk, hogy Eger és Veszprém lépjenek elő teljes értékű központokká. Ami a további megyecsoportokat illeti, Tolna aligha kerülhet máshová, mint Pécs teljes értékű központ alá, Zala pedig aligha máshová, mint Szombathely teljes értékű központ alá, s ez önmagában nem okoz különösebb problémákat. De már országos kerületi szinten meglehetősen zavaró, ha ily módon Vassal együtt Zalát is a győri kerülethez kell beosztani, mert Zala – bár egészében egyikhez sem illik tökéletesen – még mindig inkább illik Pécs alá, ahová a Tervhivatal jelenlegi országos kerületi beosztása szerint ma is tartozik, mint Győr alá.

Ezek szerint a jelenlegi 19 megye rendszerének fenntartása esetén aligha állhat meg az Országos Kerettervnek az a fent idézett tétele, mely szerint a „településhálózati hierarchia alapul szolgálhat az ország igazgatási szervezetének tökéletesítéséhez is”. Ellenkezőleg, ha nem is működésképtelen, de nehezen áttekinthető és a Településhálózat-fejlesztési Koncepció hierarchiájával és kategóriáival nem egyező területi rendszert kapunk – még Eger és Veszprém javasolt rangemelésével is (l. a 3/I. sz. térképet).

Vegyük most szemügyre a két „tisztá” és a Koncepció elgondolásaival egyértelműen egyeztethető változatot: elsőre azt, mely szerint a minden megyei funkciót ellátó teljes értékű felsőfokú központokkal szemben a részleges központokban aránylag kevés funkció működik, a súlyponti szintet tehát csak a teljes értékű központok együttese képviseli. Ez esetben magától értetődik, hogy az utóbbiak az egyedüli hordozói a legfontosabb funkciónak, az általános közigazgatási szervezetnek, vagyis ők és csakis ők a megyeszékhelyek. Ez az előző fejezetben felvázolt nagymegyerendszert jelenti, és pedig, ha a Koncepció jegyzékét szigorúan követjük, 13 megyével, ha Eger és Veszprém javasolt rangemelését végrehajtjuk,

15-tel. Ebben az esetben a teljes értékű felsőfokú központok vonzáskörzeteivel, a nagymegyékkel szemben a részleges központok vonzáskörzeteinek, a „félmegyék”-nek a nagymegye vonzáskörzeteiben benne kell foglaltatniok. E rendszert szabatosan „nagymegye- és félmegyerendszer” néven fogjuk emlegetni (l. a 3/II. sz. és 3/III. sz. térképeket).

Ebből pedig az következik, hogy a nagymegye lévén a súlyponti egység, előbb a teljes értékű felsőfokú központok vonzáskörzeteinek egymás közötti határait kell meghúznunk az optimális megközelíthetőség elve alapján, s csak az így kialakult nagymegyéken belül lehet meghúzni a részleges központok vonzáskörzeteinek, a félmegyéknek a határait. Ennek folytán ezúttal a félmegyék szintjén, mint nem súlyponti szinten, jelentkezik egy sor hovatarozási célszerűtlenség. Különösen feltűnő ez azoknál a részleges központoknál, melyek a mai napig megyeszékhelyek: ezek között is annál a két aránylag nagyméretű megyénél, melyet az előző fejezetben a Koncepció minősítése ellenére is megtartandónak javasoltunk. Heves megyéből ugyanis a teljes értékű felsőfokú központok egymás közötti határainak meghúzása során Gyöngyös és Hatvan vidékének Pest megyéhez kell kerülnie, a többi részének pedig a székhellyel, Egerrel együtt Borsodhoz; ezek szerint a Borsodon belül megalakítandó egri félmegye csak az egri, füzesabonyi és hevesi járásokat foglalhatja magába, az Egerhez kapcsolódó – de Miskolctól már túl messze eső – Gyöngyöst már nem, nem is beszélve Hatvanról, mely a mai megyeelrendezés mellett is inkább Budapest felé húz. Ugyanez a helyzet Veszprém megyénél is, mely a nagymegyeszékhelyek egymás közötti osztozkodása esetén csupán a veszprémi járást viszi Székesfehérvár fennhatósága alá, míg Veszprém többi része Győrhez és Szombathelyhez kerülne: így hát Fejér megyén belül csak az említett szűk területen alakulhat meg a veszprémi félmegye. Természetes, ha érvényesül az előző fejezetben Heves és Veszprém megyék fenntartására tett javaslatunk (3/III. sz. térkép), akkor az e kettővel kapcsolatos hovatarozási célszerűtlenségek megszűnnek. A többi hovatarozási célszerűtlenségek közül a legkiélezettebb Szekszárd esete, melynek mai megyéje, Tolna, a nagymegyék osztozkodása során Baranya, Pest és Somogy között kerül felosztásra, s így Szekszárd Baranyán belül a maga félmegyéjét alig alakíthatja meg többől, mint a szekszárdi és bonyhádi járásokból és a tamási járás néhány községéből, noha Tolna régi részei közül a többi is többé-kevésbé odahúzna. Ugyanígy Tatabánya, mint egy Pest megye alá tartozó félmegye székhelye, sem tarthatja meg a nagymegyei osztozkodás során Győrhez került Komáromot és járását. Ha Heves megye felosztásra kerül, akkor nem okoz problémát Nógrád megye, mely a nagymegyebeosztás során egészben kerül Pesthez, s így egész mai megyéjével alkothatja meg Pest alá tartozó salgótarjáni félmegyéjét, ez ugyan elképzelhető akkor is, ha Heves megye megmarad, ebben az esetben azonban

lehetséges az is, hogy Nógrádból Salgótarján és járása az Eger székhely körül alakuló Heves nagymegyéhez kerül, s akkor félmegyéjét csak Salgótarján közvetlen járásából és vidékéből, a Pesthez került többi régi nógrádi területtől elszakítva alakíthatja meg. Nincs probléma Zala esetében, ahol két részleges felsőfokú központunk van: Zalaegerszeg és Nagykanizsa: Zala megyét akár e két részleges központ között osztjuk meg, akár a két illetékes felsőfokú központ, Szombathely és Kaposvár között, csaknem azonos határokat kapunk. A feloszló megyékből ily módon keletkező félmegyék méretei több esetben alatta maradnak a Településhálózat-fejlesztési Koncepció által a részleges felsőfokú központok vonzáskörére előírt 150 000-es minimumnak, ezen azonban többnyire segít az, hogy új nagymegyéjük területén belül új, hozzájuk gravitáló területeket kaphatnak: így a Somogy megyéhez kerülő nagykanizsai félmegye megkaphatja a marcali és nagyatádi járásoknak azokat a részeit, melyek inkább Nagykanizsához esnek közel, mint Kaposvárhoz; a Vas megyéhez kerülő zalaegerszegi félmegye – abban az esetben, ha az önálló Veszprém megye megszűnik, és délnyugati részei Szombathely alá, Vas megyéhez kerülnek – megkaphatja azokat a régi zalai területeket, a keszthelyi és tapolcai járásokat, melyek hozzá közelebb esnek, mint Szombathelyhez; végül abban az esetben, ha Heves megye önálló marad, a hozzá kerülő salgótarjáni félmegye megkaphatja az egri járásból a hozzá közelebb eső Pétervásárát és vidékét. Ami a Tolna megyéből megmaradó és Baranya megyéhez beosztódó szekszárdi félmegyét illeti, az legfeljebb néhány hozzá közelebb eső baranyai faluval gyarapodhat.

Kevesebb a probléma azoknál a részleges felsőfokú központoknál, melyek mostanáig nem voltak megyeszékhelyek: ezek vonzáskörzetének, félmegyéinek határait többnyire könnyen és megfelelő méretben ki lehet jelölni jelenlegi megyéjük s egyben leendő nagymegyéjük területén belül: Dunaujvárosét Fejér megyén belül a ma Tolnához tartozó paksi járással együtt, Baját Bács-Kiskunon belül, Sopronét Győr-Sopronon belül, mely utóbbi esetben az arányosság és a történeti kapcsolat okából Sopronhoz kerülhetne a Győrhöz közelebb eső csornai járás is. Némi probléma csak Hódmezővásárhelynél adódik, mely a magában sem túl nagy Csongrád megyén belül volna egy félmegye székhelye; vonzásköre, ha magában nézzük, elsősorban Orosházára és járására terjedne ki, azoknak azonban a nagymegyei szintű elosztásban Békéscsabához, vagyis Békés megyéhez kell kerülniök, s így nem tartozhatnak a Csongrádba beilleszkedő Hódmezővásárhelyhez, melynek így csak Szentés és vidéke marad. Így a régi megyékből alakuló félmegyék közül Szekszárd, az újonnan alakulók közül Hódmezővásárhely az, mely a „nagymegye- és félmegye-” rendszerben az előírt lakosságminimumot éppen csak megközelíti, az esetleges Heves nagymegye alá beosztható Salgótarján félmegye pedig annak lényegesen alatta marad.

Lássuk most területi szempontból a másik, az ellenkező értelmű „tisztá” változatot, mely a Településhálózat-fejlesztési Koncepció kategóriáival egyértelműen egyeztethető: azt, amelyben a részleges központok a megyei funkciók túlnyomó részét látják el. Ebben az értelmezésben a teljes értékű és részleges felsőfokú központok egyaránt súlyponti egységek székhelyei, melyek megérdemlik a „megye” és „megyeszékhely” elnevezéseket, s a teljes értékű központok szerepe arra szorítkozik, hogy bizonyos csekélyebb számú funkciók tekintetében egynél több megyét, „megyecsoport”-ot látnak el. Az így létrejövő rendszert „közép-megye- és megyecsoport-” rendszernek nevezhetjük.

Ebben az elrendezésben a megyék és megyeszékhelyek száma országosan 24 (11 részleges + 7 teljes értékű + 5 kiemelt felsőfokú központ + a főváros), vagyis lényegében visszatérnénk ahhoz a 25-ös megyeszámhoz, mely 1923–1949 között volt érvényben, bár nem egészen azonos elrendezésben. Eszerint megmaradnának az összes jelenlegi megyék, hiszen minden jelenlegi megyeszékhely legalább részleges központ; helyreállna két 1949 előtti megye (Baja-Bács és Sopron); végül három új megye alakulna Dunaújváros, Hódmezővásárhely és Nagykanizsa székhelyekkel, éspedig – ami feltűnő – három olyan régi megye rovására, melyek eddig sem voltak túlméretezettek. Ebben az elrendezésben természetesen megszűnnek azok a hovatartozási célszerűtlenségek, melyekre a teljes értékű központok súlyponti szerepén alapuló „nagymegye- és félmegye-” rendszerrel rámutattunk. Most a teljes értékű és részleges központok egyaránt súlyponti egységek székhelyei lévén, egymás közötti határaiknak az optimális megközelíthetőség elve alapján való meghúzásánál a részleges központokat ugyanúgy figyelembe kell venni, mint a teljes értékűeket. Így Tatabánya megtarthatja a komáromi járást, Veszprém pedig mai területének nagyobb részét, kivéve talán a Zalaegerszeghez közelebb eső keszthelyi járást, Hódmezővásárhely megkaphatja Orosházát és járását, Eger megtarthatja Gyöngyöst és járását, Salgótarján pedig a mai Nógrád megye egész területét (l. a 3/IV. sz. térképet).

A területi rendezés következő lépése a 24-es középmegegyrendszerben az volna, hogy kijelöljük a két vagy három megye felett álló teljes értékű felsőfokú központok alá tartozó „megyecsoport”-okat. Az, hogy az egyes részleges központok melyik teljes értékű központhoz tartozzanak, a székhely és a terület közelsége alapján többnyire magától értetődik: egyedül Salgótarján esetében lehet választani Budapest és Eger között, feltéve, ha Eger előlép teljes értékű központtá. Minthogy azonban a teljes értékű felsőfokú központok más megyékre vonatkozólag csak aránylag kisebb számú funkciót látnak el, nem láttuk szükségesnek, hogy felmérjük az így alakuló „megyecsoport”-ok egymás közötti arányosságát, bár lakossáadataik a 3. sz. táblázat IV. oszlopából kiderülnek. Nyilvánvaló, hogy kevésbé lesznek arányosak, és inkább fognak hovatartozási célszerűtlensé-

geket felmutatni, mint a tiszta nagymegyerendszer egységei, mert itt a középme-
gyék lévén a súlyponti egységek, elsősorban azok szintjén történt a maximálisan
célszerű területi elrendezés.

A részleges felsőfokú központokra tekintettel lévő területi beosztási változa-
tok (és a nekik megfelelő térképek) lakosságadatait a következő táblázat mutatja:

3. sz. táblázat ^{+, ++}

	I.		II.		III.		IV.	
Megyék neve	Jelenlegi megye-beosztáson alapuló változat		„Nagymegye és félmegye” rendszer 13 nagymegyével félmegyével		15 nagymegyével 11 9 félmegyével		„Középmegye és megyecsopord” r. 24 középmegyével	
Megyék, melyek székhelye felsőfoku központ	Megyecsoportok		Nagymegyék		Nagymegyék		Megyecsoportok	
Megyék, melyek székhelye részl. ff. központ	Mai megyék						Középmegyék	
Egyébb részl. ff. központok	Félmegyék		Félmegyék		Félmegyék			
Ezer fő a tízezerig kikerített 19 0. évi adatok szerint ***								
Budapest főváros, ill. Bp. és környéke	1940							
Pest	1410	870	1180	720	1010	780	1190	650
Komárom	{ 300		{ 230		{ 230		{ 290	
Nógrád	{ 240		{ 230		{ 120		{ 250	
←Heves	{ 350		{ 260		{ 310		{ 310	
Borsod-Abaúj-Zemp-lén	1130	730	1000	740	740			740
(Miskolccal)	{ }		{ }		{ }		{ }	
Szolnok	450		470		470		470	
Fejér	800	390	560	190	390	190	390	190
Dunaújváros	{ 150		{ 200		{ 200		{ 200	
←Veszprém	{ 410		{ 170		{ 410		{ 350	
Győr-Sopron (Győrrel)	{ 410		{ 560		{ 480		{ 420	
Sopron	{ 170		{ 170		{ 170		{ 170	
Vas	550	280	590	340	430	270	490	280
Zala	{ 270		{ 250		{ 160		{ 210	
Nagykanizsa	{ 120		{ 170		{ 170		{ 180	
Somogy	{ 360		{ 560		{ 560		{ 360	
Baranya (Péccsel)	690	430	560	420	560	420	610	420
Tolna	{ 260		{ 140		{ 140		{ 190	
Bács-Kiskun	{ 570		{ 570		{ 570		{ 540	
Baja	{ 210		{ 210		{ 210		{ 210	
Csongrád (Szegeddel)	440	290	440	290	440	290	500	290
Hódmezővásárhely	{ 150		{ 150		{ 150		{ 210	
Békés	{ 410		{ 410		{ 410		{ 390	
Hajdu-Bihar (Debrecennel)	{ 530		{ 530		{ 530		{ 530	
Szabolcs-Szatmár	{ 590		{ 590		{ 590		{ 590	
Magyarország	10320		10320		10320		10320	

- * A 3/I. sz. térkép az 1975. jan. 1-e előtti megyehatárokat tünteti fel (a Dombóvár környéki határmódosítások nélkül).
- ** Az I. oszlop az áttekinthetőség érdekében a jelenlegi megyék lakosságadatait tartalmazza, a VI. fejezet d) és i) pontjaiban felvetett helyi jelentőségű átcsoportolási javaslatok feltüntetése nélkül. Az I. és II. oszlopban a megyecsoporthoz, illetőleg nagymegye-össz-lakosságadatai a Konceptió város-minősítései alapján – vagyis Egert és Veszprémet részleges központoknak véve – vannak feltüntetve; ezzel szemben a III. és IV. oszlopokban a nagymegye- és illetőleg megyecsoporthoz tartozó lakosságadatai a Konceptió városminősítéseitől némileg eltérően – javaslatunk szerint Egert és Veszprémet teljesértékű felsőfokú központoknak véve – vannak feltüntetve.
- *** Az egyik megyéből a másik (nagy) megyébe a 13-as vagy 15-ös nagymegyerendszerekkel kapcsolatban átcsoportolni javasolt területrészek megközelítő lakosságadatait a m. fejezetben lévő 2. sz. táblázat jegyzete tartalmazza. A részleges felsőfokú központokkal kapcsolatos – vagyis a félmegyéket és központi megyéket érintő – átcsoportolási javaslatok megközelítő lakosságadatai ezer főben és tízezerre kerekítve a következők:
Nógrád megye legdélibb községei (Nógrád félmegyétől Pest megyéhez)	10
Komáromi járás északnyugati sarka (Komárom megyétől Győr központi megyéhez)	10
Pétervásár és vidéke (Heves megyétől Salgótarján központi megyéhez)	20
Paksi járás déli (paksi) fele (Dunaujváros félmegyétől vissza Szekszárd központi megyéhez)	30
Solt és vidéke (Bács-Kiskun megyétől Dunaujváros központi megyéhez)	30
Pápai járás nyugati sarka (Veszprém megyétől Vas központi megyéhez)	10
Keszthely és járása és a tatolcai járás északnyugati sarka (Veszprém megyétől Zala központi megyéhez)	50
Szombathelyi és körmendi járások déli sávja (Vas megyétől Zala félmegyéhez és központi megyéhez)	10
Lenti járás délkeleti sarka (Zalaegerszeg félmegyétől Nagykanizsa központi megyéhez)	10
Marcali és nagyatádi járások nyugati fele (Somogy megyétől Nagykanizsa félmegyéhez és központi megyéhez)	40
Tamási járás középső része (Somogy nagymegyétől vissza Szekszárd központi megyéhez)	20
Orosháza város és járása (Békés megyétől Hódmezővásárhely központi megyéhez)	80

Ha az így kialakuló egységeket akár a „nagymegye- és félmegye-” rendszerben, akár a 24-es „középmegye- és megyecsoporthoz” rendszerben országos áttekintésben nézzük, két dolog tűnik fel: egy feltűnő arányosság és egy feltűnő aránytalanság. Feltűnő arányosság az, hogy a nagymegyerendszerben a részleges központokra alapozott félmegye méretei igen kiegyenlítették: nem pontosan a Településhálózat-fejlesztési Konceptió által előírt 150 000–400 000-es méreteknek felelnek meg, hanem annál szűkebb és egységesebb nagyságrendben, 100 000–250 000 között – „kismegyei” méretek között – mozognak; ugyanakkor a félmegyével osztott 9 nagymegye a félmegye levonása után szintén a részleges felsőfokú központok vonzásterületeire előírt 150 000–400 000-es méretre csökken; a 24-es középmegyerendszerben pedig ez a kiegyenlítettség fokozódik: egyrészt a részleges központok körül alakuló megyék mind felülkerülnek a 150 000-en, viszont további volt nagymegye- és megyecsoporthoz tartozó részleges központok vonzásterületeinek méreteit, úgyhogy végül 24 közül 18 a 150 000–400 000 közötti megyék száma, ebből 10 a 250 000-en aluli, 8 azon felüli.

Ezzel egyben rámutatunk a feltűnő arányossággal szemben álló feltűnő aránytalanságra, a fennmaradó megyék feltűnően nagy, nagymegyei méreteire, melyek zömmel az Alföld közepén és keleti részén foglalnak helyet, a részleges felsőfokú központok területi eloszlásának már említett egyenetlensége miatt. Így a súlypontot a teljes értékű felsőfokú központokra helyező „nagymegye- és félmegye-” rendszerben az az anomália adódik, hogy a jelentős kiterjedésű Békés,

Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Szolnok megyéken belül, valamint abban az esetben, ha Heves önálló megye marad, a Pest megye után legnagyobb Borsod-Abaúj-Zemplén megyén belül nincs félmegye és alközpont, viszont más, gyakran náluk kisebb megyéken belül van. A másik, „középmegye- és megyecsoport-” rendszernek nevezhető változatban, mely a teljes értékű és részleges felsőfokú központokat egyaránt és együtt tekinti súlyponti jellegűeknek, az a furcsaság, hogy míg az említett 18 megye 150–400 000 között van, addig ezekkel elégséges ellentétben csak 6 a 400 000-en felüli megyék száma, viszont ezek között van a joggal „óriásmegyé”-nek nevezhető Pest és Borsod-Abaúj-Zemplén; úgyhogy az egész állítólagos középmegyerendszerben éppen a „középmegyé”-nek minősíthető megyék vannak határozott kisebbségben, s az egész inkább olyan képet mutat, mintha egészen szervezetlenül összeraktak volna egy nagymegyeegyütttest egy kismegyeegyüttessel. Még pontosabban, mintha valaki elkezdett volna felvázolni egy 100–250 000-es kismegyerendszert, azután megunta és félbehagyta.

Láttuk, hogy a részleges felsőfokú központok kategóriája minden elképzelhető változatban többé-kevésbé diszharmonikus területi rendszereket hoz létre, melyek ugyanakkor többnyire egy töredékes „kismegye”-rendszer körvonalait mutatják. Mielőtt felvetnénk azt a kérdést, hogy van-e értelme és mi az értelme a diszharmonia átfogó kijavításának, vagyis egy teljes kismegye-rendszernek, röviden nézzük meg, hogyan jelentkezik a részleges felsőfokú központ kategóriája a szorosan vett közigazgatási funkció területén.

Az első változat, mely a megyék mai számát megtartja úgy, hogy a megyeszékhelyek részben teljes értékű, részben részleges központok, közigazgatási szervezeti szempontból problémát nem vet fel. A második változat, melyben csak a teljes értékű központok maradnak megyeszékhelyek, a részleges központok pedig részfunkciókat ellátó alközpontok, „félmegyék” központjai, akkor ezeknek a félmegyéknek közigazgatási területben valamiféle megyei kirendeltség felelne meg, ha létezne erre irányuló szükséglet. Ilyen szükséglet azonban aligha létezik. A megye ugyanis, főleg középmegyei és nagymegyei méreteiben, eredendően felsőbb fokú, felügyeleti funkciójú szerv, nincs tehát széles körű igény arra, hogy a funkciók ellátása részben a helyszínhez közelebb történjék. Amennyiben hasznos ugyanis egy ilyen kirendeltség alsó, községi, esetleg járási szinten, ahol bizonyítványok kiállítása, jegyzőkönyvek felvétele, nyilvántartások vezetése, bejelentések megtétele és közlések átvétele folyik, csupa olyan dolog, aminek az emberekhez való közelsége igen fontos, annyira csökken egy kirendeltség jelentősége magasabb szinten, másodfokon, ahol jogorvoslatok intézése, egységes elvi álláspontok kialakítása, felügyelet, ellenőrzés és hosszabb időre szóló tervezés folyik, csupa olyan dolog, amiben elsősorban nem felek és hatóság érintkeznek, hanem inkább hatóság és hatóság egymással, s ahol az irányítás lehető egységes volta fontosabb

a felsőbb fórum lehető közelségénél. Igazgatási szempontból tehát megyei szinten nem sok fantázia van kirendeltségek létesítésében; így e városok „részleges felsőfokú központ” jellegének inkább szolgáltatási és ellátási vonatkozásban lehet némi realitást adni.

Ami végül a harmadik, „középmegye és megyecsoport” változat közigazgatási szervezési vonatkozásait illeti, ahol az összes – teljes értékű és részleges – felsőfokú központok egyaránt megyeszékhelyek, véleményünk szerint önmagában, átfogóbb elgondolás nélkül semmi sem indokolja, hogy a megyék lassan, de állandóan folyó csökkenésének folyamatát, mely ma a teljes értékű felsőfokú központok jegyzékét követve egy 13–15-ös nagymegyerendszer felé mutat, visszafordítsuk az 1949-ig létezett 25-ös megyeszám felé, holott idestova egy évszázada minden területi reformtervnek a kisméretű, ki nem fizetődő megyék voltak a legfőbb botránykövei. A kisebb méretű megyékre való áttérésnek tehát csakis egy olyan általános szervezeti átrendezésnek a keretében lehetne értelme, mely szerint a megyék átveszik a járások főbb funkcióit is, s a járásokat ezzel feleslegessé teszik. Ehhez azonban az kell, hogy az így alakuló kisebb megyék egyenletesen behálózzák az egész ország területét, amire viszont nem alkalmas a Településhálózat-fejlesztési Koncepció alapozható 24-es megyeegyüttes, mely az ország területén egyenetlenül kombinál nagy- és kismegyéket. Kisebb megyék egyenletes hálózatahoz a 24-es számot jelentősen emelni kellene; ezzel pedig teljesen eltávolodunk a Településhálózat-fejlesztési Koncepció városfejlesztési kategóriáitól, amelyekbe bizonyosan nem fér már be az, hogy a részleges felsőfokú központok számát jelentősen – legalább kétszeresére, esetleg háromszorosára – felemljük.

A részleges felsőfokú központ kategóriája tehát minden változatban, mind a területi rendszer, mind a közigazgatási szervezés terén egyenetlen és ellentmondó eredményekre vezet: ha fenntartjuk a jelenlegi megyeszékhelyeket, akkor a részleges központok kategóriája kétfelé válik, és a „megyeszékhely – nem megyeszékhely” megkülönböztetés fontosabbá válik, mint a „rendes és részleges felsőfokú központ” közötti megkülönböztetés; ha csak a teljes értékű központok jegyzéke alapján nagymegyéket csinálunk, akkor nem sok szükség van részleges központokra és félmegyékre; ha végül teljes értékűekből és részlegesekből egyaránt megyéket csinálunk, akkor összezsugorodik a teljes értékű és részleges központ közötti különbség, s megint csak céltalanná válik a részleges központ külön kategóriája; nem beszélve arról, hogy indokolatlan számú, egyenetlen méretű és rossz területi elosztású megyéket kaptunk.

Vannak jelek, melyek arra mutatnak, hogy ezek mögött a területrendezési ellentmondások mögött városhálózat fejlesztési síkon is ellentmondások rejtőznek, bár ennek további elemzése nem tartozik feladatunkhoz. Utaltunk már annak okára, hogy a Településhálózat-fejlesztési Koncepció által kijelölt részleges felső-

fokú központok olyan egyenetlenül helyezkednek el az ország területén: nem úgy születtek, hogy egy országosan meglévő, országos hálózatot kívánó központszükséglethez, funkciórendszerhez hozzákeresték volna az azt ellátni képes vagy erre kifejleszthető városokat, hanem úgy, hogy bizonyos városok együttese számára keresték hozzá, mondhatnánk, konstruálták hozzá a részleges felsőfokú központ kategóriáját. De még csak azt sem mondhatjuk, hogy ez azért történt, mert a jegyzékben foglalt részleges központok olyan egységes méretű és jellegű várostípust alkotnának, mint a teljes értékű vagy a kiemelt felsőfokú központok. Nem az a baj, hogy közöttük Tatabánya lényegesen nagyobb, Szekszárd pedig kisebb a többinél, sem az, hogy a hasonló nagyságrendű Cegléd és Ózd hiányzik közülük; hanem inkább az, hogy tulajdonképpen a 30 000-es lakosságszámnál nem-hogy érezhető választóvonal nincs a magyar városok sorában, hanem ellenkezőleg, éppen 20 000 és 30 000 között jelentős statisztikai torlódást találunk, ahol közvetlenül a részleges központok zöme után szinte egymás hegyén-hátán nem kevesebb, mint 20 további város foglal helyet, közöttük igen jól fejlődő és fejlődésképes városok. A magyar városok sorában az 1970. évi népszámlálás adatait alapul véve inkább a 40 000-es választóvonal a jelentős: a részleges központok közül a már említett Tatabányán kívül Eger, Dunaújváros, Hódmezővásárhely és Sopron vannak ezen felül, melyek inkább a teljes értékű felsőfokú központokkal tartanak rokonságot, s nyilván csak azért nem kerülhettek azok közé, mert – Eger kivételével – nem lehet elegendő méretű vonzáskörzetet köréjük kialakítani. Úgy látszik tehát, hogy a részleges felsőfokú központnál nem egy területi szint és nem is egy határozott körvonalú várostípus kívánta meg a neki megfelelő funkciókiosztást, hanem inkább az a szükséglet játszott szerepet, hogy valamivel kárpótolni láttassanak azok a jelentősebb vagy eddig szerepet vitt városok, melyek különböző okokból a teljes értékű felsőfokú központok közül kimaradtak.

Ugyanakkor mind területi, mind közigazgatási szervezési téren világosan ki-rajzolódik egy lehetséges konstrukció, mely a részleges felsőfokú központ kategóriája által létrehozott ellentmondó területi és szervezési változatok továbbgondolása és kijavítása révén logikus és egységes rendszert – kismegyerendszert – hoz létre; igaz, olyan rendszert, mely mind a koncepció egész rendszerét felborítaná, mind közigazgatásunk egész szervezetének átállítását kívánná meg. Természetesen ez nem ok arra, hogy ezt a lehetséges és ésszerű konstrukciót a Koncepció ellenére is végig ne gondoljuk. Ezt fogjuk megkísérelni a következő fejezetben.

V. FEJEZET

KISMEGYERENDSZER

HARMINC-NEGYVEN KISMEGYÉVEL

A részleges felsőfokú központok ésszerű területrendezési elhelyezésére irányuló sikertelen kísérletek során két ízben bukkantunk a keletkező területi egységek olyan figyelemreméltó méretbeli szabályosságára, melyet a jelek szerint az egész országra is alkalmazni lehet – feltéve, ha elszakadunk a Településhálózat-fejlesztési Koncepció városkategóriáitól, és találunk olyan szerkezeti felépítést, melyben ilyen nagyságrendű egységeknek értelme és haszna van. Először akkor, amikor kiderült, hogy a nagymegyéken belül a részleges felsőfokú központok körül létesíthető 11 (vagy 9) főlmegeye mind aránylag egyforma, 100–250 000 lakos közötti méretet mutat fel. Másodszor akkor, mikor a részleges felsőfokú központoknak a teljes értékű felsőfokú központokkal való megközelítő egyenlősítése után kialakuló 24-es rendszerről kiderült, hogy e rendszerben nagyfokú méretbeli kiegyenlítődség következik be a részleges központok vonzásterületei és a teljes értékű központoknak ezáltal megkisebbedett vonzásterületei között; úgyannyira, hogy a 24 megye közül 18 volt a 150–400 000 lakos közötti (vagyis a részleges felsőfokú központok előírt vonzásterületének megfelelő), s csak 6 megye maradt 400 000 lakoson felüli. Az utóbbi méretet a következőkben a „középkismegye”, az előbbi a „kismegye” elnevezéssel fogjuk illetni, a kettőt együtt pedig a „kismegye” két típusaként emlegetni. Mint azt már említettük, az ilyen egységekből akkor érdemes országos hálózatot létrehozni s rájuk országos rendszert alapozni, ha ennek eredményeképpen módunkban van a járásokat megszüntetni s ezáltal a hivatalok számát jelentősen csökkenteni. Ebből a célból pedig a részleges felsőfokú központokra alapozott 24-es megyeszámot lényegesen meg kell szaporítani: középkismegyék esetében kb. 30-ra, a szoros értelemben vett kismegyék esetén kb. 40-re. Az országos területi beosztásnak ezt a két lehetséges kismegyei változatát kell a következőkben területi és szervezeti szempontból mérlegre tennünk.

A területi mérlegelésnél ahhoz, hogy a részleges felsőfokú központok körül megalakítható középkismegyéken vagy kismegyéken túl az egész országot – vagyis a fennmaradó túl nagy megyéket – hasonló méretű egységekre bontassuk, két irányban kell elindulnunk. Egyrészt meg kell néznünk – elsősorban a fennmaradó nagymegyéknél –, hogy hol vannak olyan területek, melyek földrajzi, városközponti és esetleg történeti mérlegelés alapján megfelelő méretű önálló egységekként leválaszthatók. Ilyen területekként fogunk találni régi kisméretű megyéket vagy a határ által elvágtott régi megyék részeit vagy jelenlegi megyéknek elűtő gazdasági vagy tájjelleggel vagy történeti különállással bíró részeit. A

másik oldalon, ha székhelyül alkalmas városokat keresünk, azt a várossort kell szemügyre vennünk, mely – a részleges központok közül kimaradt, bár 30 000-en felüli Cegléddel és Ózddal együtt – a 20–30 000 lakos közötti városokból tevődik össze: Gyöngyös, Szentes, Makó, Hajdúböszörmény, Orosháza, Pápa, Vác, Kiskunfélegyháza, Kazincbarcika, Komló, Jászberény, Mosonmagyaróvár, Gyula (a sorban itt következő Szekszárd eddig is részleges felsőfokú központ volt), Karcag, Esztergom, Törökszentmiklós, Hajdúszoboszló, Kiskunhalas, Nagykőrös, Gödöllő, Hatvan, Tata. Ezek közül Tatát kizárja Tatabánya közelsége, Mosonmagyaróvárt Győr közelsége, Komlót Pécs közelsége, Kiskunfélegyházát Kecskemét közelsége, Orosházát Hódmezővásárhely és Békéscsaba közelsége, Gyulát Békéscsaba közelsége, a hajdúvárosokat Debrecen közelsége, Törökszentmiklóst Szolnok közelsége, Nagykőröst Kecskemét közelsége, Gödöllőt Budapest közelsége. A fennmaradókat kell székhelyekként mérlegelnünk. Mondanunk sem kell, hogy a két válogatás csak néhány esetben vezet azonos eredményekre: hiszen ott, ahol a kismegyéül alkalmas területek középpontjában székhelyül alkalmas kész város fekszik, rendszerint a Településhálózat-fejlesztési Konceptió is sietett a megfelelő részleges felsőfokú központot kijelölni.

Mindennek alapján először megpróbálunk új középismegyét felvázolni. A legkönnyebb a dolgunk azoknál, melyekhez egyaránt eljutunk, akár az alkalmas területből, akár az alkalmas székhelyből indulunk ki, mert mindkettő magától értetődően adva van: Pest megye keleti, kevésbé főváros környéki jellegű része számára Cegléd, Szolnok megye keleti, nagykunsági része számára Karcag, Borsod-Abaúj-Zemplén északi (részben egykori gömöri) része számára Ózd vagy Kazincbarcika (a 30 000-en felüli Ózddal szemben inkább Kazincbarcika mellett szól lendületes fejlődése és előnyös forgalmi fekvése, melynél fogva mind a Sajó völgye, mind a Bódva völgye számára székhelyül szolgálhat). Olyan kismegyéül alkalmas területek, melyek központját még ezután kell igazi székhelyllyé fejleszteni: az abaúj-zempléni vidék, amelynek vagy a régibb város és régi megyeszékhely Sátoraljaújhely, vagy a jobb fekvésű újdonsült város, Sárospatak lehet a székhelye; a régi Szatmár megye területe, melynek székhelye adva van az újdonsült város és azelőtti megyeszékhely Mátészalka képében, s ehhez hozzá kívánczik a nyírbátori és vásárosnaményi járás is; a régi Bihar megye területe, melynek székhelye adva van a városi rang felé haladó és már volt megyeszékhely Berettyóújfalu képében; ennek vonzásterülete minden jel szerint alatta marad az 150 000-nek, de mégis besorolandó volna a kisközépmegyék közé vidékének aránylagos egysége, Debrecennel való rossz közeledése és a nagy Hajdú megye csökkentésének szükségessége folytán. Olyan jelentős városokként, melyek számára a fentiek szerint nem adódik feltétlen szükségességgel középismegyeyi vonzásterület, de azt fejlettségük folytán igényelhetik, s az részükre némi igyeke-

zettel kihasználható, elsősorban a sor élén álló Gyöngyös, Szentes és Makó jönnek számításba: Gyöngyös részére megfelelő méretben kihasználható Heves nyugati része, mely esetben a lényegesen kisebb Hatvan kikapcsolódik a jelöltek közül; ha Szentest leválasztjuk Hódmezővásárhelytől – melynek így csak Orosháza és vidéke marad – és a szentesi járáson kívül hozzácsatoljuk Csongrád városát és a kunszentmártoni járást, akkor két jó formájú közép-kismegyét kapunk, bár Szentes kismegyéje alatta marad a 150 000 lakosnak. Makó számára pedig helyre lehet állítani a régi Csanád megyét, bár ezáltal mind Szeged, mind Békéscsaba közép-kismegyéje lényegesen megkisebbedik. Végül külön mérlegelhető egy sokszor felvetődött terv, a Balatont körben övező Balaton megye alakítása, mely két problémát is felvet: az egyik az, hogy székhelye a városilag jelentékenyebb Keszthely vagy a forgalmilag jobban fekvő Siófok legyen-e, a másik az, hogy egy ilyen megye egy esetleges országos kerületi beosztásnál hova kerüljön, amire az alábbiakban még visszatérünk. Ily módon 9 (Balaton megyével együtt 10) új közép-kismegye alakulhat, vagyis – ha ezt a számot a részleges felsőfokú központok nyomán kialakítható 24-es megyeszámhoz hozzáadjuk – országosan 33–34 lenne a közép-kismegyék száma. Ezek közül Pest megye és esetleg Pécs megye volna 400 000 fölött és 4 közép-kismegye valamivel 150 000 alatt, a többi a részleges felsőfokú központok számára előírt 150–400 000 közötti lakosságszámmal rendelkezne, de ezek közül is csak Békéscsaba, Debrecen, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza és Szolnok közép-kismegyéi haladnák meg a 300 000-et, valamint Veszprém és Kaposvár kismegyéi abban az esetben, ha Balaton megye nem alakul. A kismegyerendszer nagyobb (a részleges felsőfokú központok vonzásterületeinek megfelelő) egységekkel dolgozó első változata tehát egy igen arányos és kiegyenlített országos beosztást tenne lehetővé (l. a 4/I. sz. térképet).

A kismegye-rendszernek kisebb egységekkel dolgozó másik változata azzal, hogy az alsó nagysághatárt 100 000 lakosra szállítja le, szorosabb értelemben vett „kismegyék” alakítását teszi lehetővé, és a 100–300 000 lakosságszámok körül hoz létre még nagyobb statisztikai tömörülést. Az alább tárgyalandó további kismegye-egységek felvázolásánál addig mentünk lefelé, amíg olyan egységekhez nem értünk, melyek esetleg szintén meghaladják a 100 000-et, de már lényegében egyetlen központból és környékéből állanak: ezek ugyanis már nem kismegyék, hanem nagyjáráások. Ezen az alapon végighaladva az országon mind egységes és alkalmas terület, mind pedig székhely tekintetében adva vannak: Veszprém megye kisalföldi része és székhelye, Pápa, ahová csatlakozhat a celldömölki járás is, amivel Szombathely közép-kismegyéje is a nagyobb kiegyenlítő felé halad; Baja közép-kismegye Duna-Tisza közí (kiskunsági) jellegű része a kiskunhalasi és kiskőrösi járással és a székhely Kiskunhalassal; a tatabányai közép-kismegyéből a régi Esztergom megye és Esztergom városa; Szolnok megyéből a Jászság és

székhelye, Jászberény; Borsod északi részén az ózd-kazincbarcikai közép-kismegyéről leválasztható régi gömöri vidék és székhelye, Ózd. Megfelelő területtel és kifejleszthető székhelyjelölttel rendelkező területekként számba jön még a közepső Körös-vidék Mezőtúrral, amelyhez Túrkeve, Szarvas és járása és Déványa volna csatolható; számba jön Nógrád megye nyugati fele, mely azonban elég kis terület, és székhelye, Balassagyarmat megyeszékhelyi múltja ellenére sem jelentős központ; itt azonban szó lehetne egy Balassagyarmat vidékét is magában foglaló váci kismegyéről, melynek a székhelyként teljes értékű Vác lehetne a központja, bár kissé túl közel van Budapesthez. Szó lehet végül itt már nemcsak egy Balaton megyéről, hanem külön egy északi, keszthelyi kismegyéről és egy déli, siófoki kismegyéről, mindkettő 100 000 körüli lakossal, amivel egyben Veszprém és Kaposvár kismegyéjének méretei is megfelelően csökkennének. A felsoroltak közül Ózd, Balassagyarmat és Esztergom kismegyéi, mint egyetlen jelentős város környékei kissé közel vannak ahhoz, hogy már inkább nagyjárasoknak s így kismegyéül nem nagyon alkalmasnak tekintsük őket. Mindent összevéve a kismegyék száma valahol 38–42 között lenne, a lakossági határok – természetesen itt is Pest s esetleg Pécs kivételével – 100 000–400 000 közé kerülnek, de 300 000-en felül már csak négy kismegye: Debrecen, Miskolc, Nyíregyháza és Pécs marad, továbbá 8 kismegye lakossága lesz 100 000 körüli. Az átlagos méret tehát határozottan az alá a lakosság szám alá kerül, amelyben a Településhálózat-fejlesztési Konceptió a részleges felsőfokú központok vonzáskörzeteit előírta (l. a 4./II. sz. térképet).

Mindkét változat lényegében a Településhálózat-fejlesztési Konceptió egész városkategorizálásának a teljes átrendezését kívánná meg: éspedig oly értelemben, hogy a felsőfokú központoknak elég volna két kategória: az eddigi kiemelt felsőfokú központok alkotnák az egyiket, az eddigi közönséges felsőfokú központok pedig a másikat, melyekhez hozzájöhethetne Tatabánya, Eger, Dunaújváros, Hódmezővásárhely, Sopron és Veszprém. A többi részleges felsőfokú központok a fentiekben felvázolt megyeszékhelyekkel együtt vagy a „kiemelt középfokú központ” kategóriáját alkothatnák (ha megmaradna a jelenlegi közönséges és részleges középfokú központok közötti különbség), vagy egyszerűen ezek lennének a közönséges „középfokú központ”-ok (ha a székhelynek ki nem jelölt középfokú központok a részleges középfokúakkal egyesülnének a „részleges középfokú központok” csoportjában).

További területi probléma, hogyan lehet a közép-kismegyéket vagy kismegyéket az országos kerületek rendszerében elhelyezni, amennyiben ilyenek létrejönnek. Bár ezek a problémák elvben az országos kerületi beosztás kérdésének körébe tartoznak, célszerűbb őket itt tárgyalni, mikor már ismerjük a közép-kismegyék és kismegyék feltételezhető körvonalait és változatait. A megyeszékhelyek

helyeknek a számba jövő országos kerületi székhelyektől való optimális megközelíthetősége többnyire magától értetődően meghatározza az egyes kismegyék kerületi hovatartozását. A legtöbb probléma a budapesti kerület és a vidéki kerületek közötti döntésnél adódik, mert azonos légvonalbeli távolság esetén is igen gyakran Budapesttel jobb az egyes megyeszékhelyek közlekedése, viszont a budapesti hovatartozás mellett túl sok esetben való döntés együttvéve a budapesti kerület aránytalan túlterheléséhez vezethet. Odáig ugyan nem célszerű elmenni, mint a Tervhivatal beosztása, mely a budapesti régió megkönnyebbítése céljából oda csak Pest megyét osztja be; de azért határesetekben indokolt lehet Budapest tehermentesítése érdekében a vidéki kerületet részesíteni előnyben, s ennek elősegítésére a szükséges közlekedési javításokat is érdemes szorgalmazni. Ezen az alapon osztható be pl. Veszprém kismegyéje a győri kerülethez, Kecskemét kismegyéje pedig a szegedihez. Viszont az esetleges Balaton megyét már csak azért is a – közlekedésileg is jól megközelíthető – budapesti kerülethez kell csatolni, mert különben szinte lehetetlen az északi partra illetékes győri kerület és a déli partra illetékes pécsi kerület között dönteni. Persze ha külön alakul egy észak-balatoni kismegye Keszthely székhellyel és egy dél-balatoni Siófok székhellyel, akkor ezek a fenti megfontolások alapján simán Győrhöz, illetve Pécshez kerülhetnek. Viszont Mezőtúrnál, mely szinte egyforma távolságra fekszik Budapesttől, Debrecentől és Szegedtől, az utóbbi kettővel való nagyon rossz közlekedés miatt mégis inkább Budapest mellett indokolt dönteni. Gyöngyös és Salgótarján esetében a mérleg nyelve nagyon egyenlően áll Budapest és Miskolc között: Salgótarján középiskermegyéjét feltétlenül Budapesthez kell csatolni az odatartozó és Budapesthez egészen közel eső Balassagyarmat és vidéke miatt; ha ellenben a kismegyerendszerben Balassagyarmat leválik, úgy Salgótarján kerülhet Miskolchoz is. Az egyetlen jelentősebb kerületi hovatartozási probléma, melyben a budapesti kerület nincs érdekelve, a bajai középiskermegye, illetőleg kismegye beosztása vagy Szegedhez vagy Pécshez: Baját és vidékét, mint Duna-Tisza közti területet általában Szegedhez szokták szánni, bár ezt a Duna mellett elnyúló területet csaknem annyi szál fűzi a Duna túlsó partjához, mint a Duna-Tisza közéhez. Egy önálló bajai középiskermegyét a Duna melléki rész inkább Pécshez, a kiskunhalasi rész inkább Szeged felé húzna, itt tehát vagy erre, vagy arra elkerülhetetlen bizonyos fokú hovatartozási célszerűtlenség. Ha viszont alakul külön kiskunhalasi kismegye, akkor a megkisebbedett bajai kismegye simán a pécsi kerülethez csatolható.

Ami a kismegyéknek az országos kerületekhez való beosztásánál adódó hovatartozási célszerűtlenségeket illeti, ezek, bár nem túl nagy számban, de szükségzerűen az országos kerületi szintre tolnának annak következtében, hogy a kismegyerendszerekben a középiskermegye, illetőleg a kismegye a súlyponti egység. Így pl. itt is előáll az, hogy Komárom és járása a tatabányai kismegyéhez tar-

tozván, azzal együtt mennek a budapesti kerülethez, noha önmagukban nézve inkább Győrhöz volnának közelebb; ha Mezőtúr kismegyéje Budapesthez kerül, vele megy Szarvas és vidéke is, mely önmagában Szegedhez közelebb esne stb.

A kismegyerendszer két – „középkismegyei” és szorosan vett kismegyei – változatának (és a nekik megfelelő térképeknek) lakosságadatait az alábbi táblázat tartalmazza, míg a kismegyéken alapuló országos kerületi beosztás lakosságadatait az 1. sz. táblázat IV. oszlopa s az annak megfelelő térkép mutatja.

4. sz. táblázat

I. Középkismegyék (33–34 egység, Balaton megyével vagy anélkül)		II. Kismegyék (42 egység)			
Ezer fő a tizezerre kikerekített 1970. évi adatok szerint					
Budapest főváros	1940	Budapest és környéke* (A budapesti nagy-agglomeráció)	2260	Budapest és környéke	2260
Budapestkörnyék (A fővárosi városrendezésbe bevont községek)	320				
Budapestvidék vagy Pest megye (Bicske, Martonvásár, Ráckeve, Dabas, Monor, Gődöllő, Vác vidéke)	430			Pest Balassagyarmat	420 100
Gyöngyös (és Hatvan vidéke)	170			Gyöngyös	170
Szolnok (és Törökszentmiklós, Mezőtúr, Turkeve és Jászberény vidéke)	310			Szolnok és Törökszentmiklós vidéke) Mezőtúr (és Szarvas v.) Jászberény	170 100 100
Cegléd (és Nagykőrös és Nagykáta vidéke)	180			Cegléd	180
Dunaujváros (és Sárbogárd, Paks és Solt v.)	200			Dunaujváros	200
Székesfehérvár (és Mór vidéke)	190			Székesfehérvár	190
Tatabánya (és Tata, Komárom, Esztergom vidéke, néhány Győrhöz húzó falu nélkül)	200			Tatabánya (Esztergom nélkül) Esztergom	190 100
Győr (és Mosonmagyaróvár vidéke s néhány Komárom megyei falu)	250	290	170	Győr	290
Győr (és Mosonmagyaróvár és Csorna vidéke)					
Sopron (és Kapuvár, Csorna vidéke)					
Sopron (és Kapuvár vidéke)					
Szombathely (és Sárvár, Kőszeg, Körmend, Celldömölk vidéke, néhány Zalaegerszeghez húzó falu nélkül és néhány Celldömökhöz húzó veszprémi falu)	280			Sopron	130
				Szombathely (Celldömölk nélkül)	240

Zalaegerszeg (és Lenti, Keszthely vidéke és néhány vas megyei falu)		210		
Zalaegerszeg (Keszthely nélkül)	160	350	Zalaegerszeg	160
Veszprém (és Pápa, Ajka, Tapolca vidéke, néhány Celldömölkhez húzó falu nélkül)			Veszprém (Pápa nélkül)	220
Veszprém (Tapolca és Balatonfüred nélkül)	290		Pápa (és Celldömölk v.)	110
Balaton (Keszthely, Tapolca, Balatonfüred, Siófok, Fonyód vidéke)	210		Keszthely (északi part)	110
Nagykanizsa (és Marcali és Csurgó v.)		160	Siófok (déli part)	100
Kaposvár (és Barcs, Nagyatád, Fonyód, Siófok, Dombóvár vidéke)		380	Nagykanizsa	160
Kaposvár (Fonyód, Siófok nélkül)	280		Kaposvár	280
Szekszárd (és Bonyhád, Tamási vidéke)	190		Szekszárd	190
Pécs (és Szigetvár, Siklós, Mohács, Komló vidéke, néhány északnyugati falu nélkül)	420		Pécs	420
Baja (és Kalocsa, Kiskunhalas vidéke és a Kiskőröstől délre eső vidék)	230		Baja (Kiskunhalas és Kiskőrös vidéke nélkül)	160
Kecskemét (és Kiskunfélegyháza, Kiskunmajsa vidéke és Kiskőrös északi vidéke)	310		Kiskunhalas (és Kiskőrös vidéke)	160
Szeged (és vidéke)			Kecskemét (Kiskőrös nélkül)	220
Szentes (és Csongrád, Kunszentmárton v.)	120		230 Szeged	230
Hódmezővásárhely (és Orosháza vidéke)	130		Szentes	120
Makó (és Mezőkovácsháza vidéke)	100		Hódmezővásárhely	130
Békéscsaba (és Békés, Gyula, Szarvas vidéke)	330		Makó	100
Karcag (és Kisújszállás, Tiszafüred vidéke és Püspökladány)	120		Békéscsaba (Szarvasnélkül)	270
Berettyóújfalú (és vidéke)	130		Karcag	120
Debrecen (és Hajduböszörmény, Hajdusoboszló, Balmazújváros vidéke)	370		Berettyóújfalú	130
Nyíregyháza (és Kisvárd, Tiszavasvári, Hajdúnánás vidéke)	390		Debrecen	370
Mátészalka (és Nyírbátor, Fehérgyarmat és Vásárosnamény vidéke)	230		Nyíregyháza	390
Sárospatak (és Sátoraljaujhely vidéke és Encs és Szerencs vidékének keleti része)	180		Mátészalka	230
Kazincbarcika (és Ózd és Edelény vidéke)	200		Sárospatak	180
Miskolc (és Leninváros vidéke, és Encs és Szerencs vidékének nyugati része)	360		Kazincbarcika (Ózd nélkül)	100
Eger (Füzesabony, Heves és Mezőkövesd v.)	210		Ózd (és vidéke)	100
Salgótarján (és Balassagyarmat vidéke)	240		Miskolc	360
Magyarország	10 320		Eger	210
			Salgótarján (Balassagyarmat nélkül)	150

Ami a középismegye-rendszer két változatának, a középismegye-rendszernek és a szorosan vett kismegye-rendszernek a szervezeti összefüggéseit illeti, már az előző fejezetben s e fejezet elején utaltunk a leglényegesebb dologra: ilyen nagyságrendű egységek alakításának akkor van értelme, ha ennek révén elérhető a járások megszüntetése. Ennek híján ugyanis két, ilyen méretben aránylag közel álló egység, mint a kismegye és a járás számára egymás mellett értelmes funkciót találni nem tudunk, viszont a hivatalok számát feleslegesen szaporítjuk. Ha ellenben a járások feleslegessé válnak, akkor a hivatalok számában egy minden egyéb rendszert túlszárnyaló radikális megtakarítást tudunk elérni: 15–20 megye és 90–100 járás összesen kb. 100–200 közbülső közigazgatási hatósága és hivatala helyett 30–40 kismegyét s mellettük legfeljebb még 6 országos kerületet kell számításba vennünk, s a hivatalok száma még így is 50 alatt marad. Természetesen a hivatalok számában való megtakarítás nem egyedül döntő, de mindenesetre nem lényegtelen szempont.

A járások megszűnésének azonban egyéb, ennél fontosabb következményei is vannak. Az egyik szükségszerű következmény, hogy a járás megszűnik általános első fokú közigazgatási hatóság lenni, s ennek az amúgy is túlságosan magasra emelt hatáskörnek túlnyomó része szükségképpen leszáll a községekhez. Ez régi követelése a községek önkormányzati és politikai nagykorúsítását sürgető szakembereknek, s az apró községeknek legújabbán közös tanácsú községcsoportokba való egyesítése megszünteti a községek nagykorúsításának eddig fennállt egyik lényeges akadályát, a komoly önkormányzati és igazgatási életre képtelen törpeközségek önállóságát.*

A községek területrendezési problematikáját nem kívánjuk gondolatmenetünkbe belevonni, s itt csupán felvetjük azt a gondolatot, hogy abban az esetben, ha a járás nagyobb egységnek, a kismegyének ad helyet, akkor felmerülhet az a gondolat is, hogy indokolt volna a községekkel kapcsolatban is a legalsó szintet egy, az eddigieknél nagyobb méretű községcsoportosuláshoz rögzíteni. Gondolok egy, a legkisebb járásnál is kisebb, de a mai községcsoportosulásoknál nagyobb – francia közigazgatási terminológiával szólva kanton jellegű –, kb. 10 000-es lakosságszámú községgyűttesre, ami egyrészt jellegzetes mérete egy sor magyar alföldi óriásközségnek, másrészt talán a lehetséges felső határa a ma erőteljesen folyó község-szervezeti összefogásnak, különösen a nagyközségek vonatkozásában. Mindez természetesen csakis egy kismegye-rendszerben volna indokolt, s ez is, mint az egész kismegyerendszer, a Településhálózat-fejlesztési Koncepció települési hierarchiájának meglehetősen nagyfokú átrendezését kívánná meg.

Természetesen a járások megszűnése esetén a járástól a kismegyéhez megy fel a járásnak a községek felett gyakorolt mindennemű felügyeleti hatásköre, s ugyanakkor az eddigi megyétől az új kismegyéhez megy le a másodfokú vagy

felügyeleti hatáskör túlnyomó része vagy egésze is. Ez utóbbi aszerint, hogy alakulnak-e országos kerületek, mert ha igen, akkor azok bizonyos eddigi megyei hatásköröket szintén magukhoz vonnak.

Nem könnyű kérdés a kismegyék területére került, eddig a járásokkal egyenrangú városok helyzete. Természetesen ezek, mint eddig, továbbra is első fokú hatóságok maradnak, ahogyan a többi községek is azzá válnak. Kérdés, elég lesz-e a városoknak az, ami a községek számára rangemelkedés, hiszen a városok eddig a lényegesen nagyobb megye felügyeleti hatáskörét sem mindig szívesen viselték el, hogy viselik hát majd el a kisebb megyékét! Különösen az eddigi megyei jogú városok, melyek nemrégiben és különösen nem szívesen kerültek a megye felügyeleti hatásköre alá, fognak végképp szembefordulni a kismegyékkel, teljes joggal abból kiindulva, hogy az ő igazgatási apparátusuk lényegesen fejlettebb amazokénál; nehezen lesz tehát elkerülhető a volt megyei jogú városoknak s néhány más nagyobb városnak, esetleg a Településhálózat-fejlesztési Konceptió szerinti felsőfokú központok nagyobb részének a kismegyékkel szemben való önállósítása.

Ami az önkormányzat kérdését illeti, feltehető, hogy a kismegye megörökli a jelenlegi megye önkormányzatát, ami haladás lesz a jelenlegi helyzethez képest, mert ma az emberekkel túlnyomó részben közvetlenül nem az önkormányzattal rendelkező megye érintkezik, hanem a megye által a községek fölé delegált és önkormányzattal nem rendelkező járás. (Feltűnő, hogy éppen pár éve szűnt meg a járások önkormányzata⁵⁸, s ezzel helyreállt az úri-nemesi megye konstrukciója, mely magasan az egyes ember felett trónolt, s a lakossággal szemben való hatalomgyakorlásra egy önkormányzattal nem rendelkező és önkormányzat által alig ellenőrzött kirendeltséget, a járást s az annak élén álló főszolgabírókat delegálta.) A kismegyerendszerrel ez a fonák helyzet megszűnnék, s az önkormányzat ezáltal közelebb kerülne a néphez. Minthogy azonban a kismegyék nagyobb egységek egy járásnál és annak központjánál – ami az igazi népi önkormányzat legalkalmasabb kerete –, többé-kevésbé a kismegyerendszereket is fenyegeti az a veszedelem, hogy önkormányzatukban nagyobb súly esik egy szűkebb vezető csoport közéleti igényeire, mint a széles tömegeikére.

Kérdés, hogy a kismegyerendszer változatai mennyiben kívánják meg az országos kerületi rendszer felállítását. Önmagában ez nem következik pusztán abból a tényből, hogy a megyék száma kb. kétszeresére emelkedik, mert egy központi hatalom számára végeredményben nem jelent sokkal több nehézséget 30–40 közvetlenül következő egység eladminisztrálása, mint 15–20-é. Ismeretes

⁵⁸ Utalás arra, hogy az 1971-es tanács törvény megszüntette a járási tanácsokat, ill. azokat járási hivatalokká alakította át. (Lásd: *Hatályos jogszabályok gyűjteménye. 1945–1972. I. Törvények és törvényerejű rendeletek.* Bp., 1973. 306–314.)

a közigazgatás-elméletnek az a tétele, hogy egy főnök öt-hat beosztottjának a munkáját tudja hatékonyan ellenőrizni, s ennek a tételnek bizonyos érvényességet szoktak tulajdonítani akkor is, ha nem személyek személyeket, hanem hivatalok hivatalokat vagy hatóságok hatóságokat ellenőriznek. Ennek az értelmezésnek van némi igazsága, azonban bizonyos hozzátétellel, mely a tétel igazságát attól teszi függővé, hogy milyen típusú, milyen közösségi feltételek között folyó ellenőrzést tekintenek követelménynek. Az ötös-hatos áttételi szám akkor érvényes, ha nagyon aktív, nagyon hatékony, nagyon modern és egyben komolyan elvi alapon álló ellenőrzésről van szó. Ott azonban, ahol többé-kevésbé hagyományos vagy statikus kormányzás folyik, nemkülönben ott, ahol a felsőbb és alsóbb szervek között nagyon erős a társadalmi, osztály-, szakmai, képzettségi vagy világnézeti egyöntetűség, ott egy központ néhány általános direktívával aránylag nagyon sok közvetlenül alája beosztott alsóbb szervet is irányítani tud. A modern polgári Franciaország központi igazgatása kb. egy évszázadon keresztül a maga aránylag statikus kormányzásával és homogén hivatalnok-polgári vezető rétegével a párizsi minisztériumokból 80–90 département-t is igazgatott, s igazgat – bár fokozódó nehézségekkel – ma is; legújabban egyrészt a nagyméretű modern tervezés, másrészt a társadalmi és világnézeti ellentétek kiélesedése folytán már nagyon csikorog az egész gépezet, s igen nagy erővel jelentkezik a közbülső regionális igazgatási szint létrehozásának a szükségessége. Hasonlóképpen a régi Magyarországon is a központi igazgatás szervei 50–70 egységet – a megyéket – ellenőriztek közvetlenül, s az igazgatás aránylagos egységét biztosítani tudta annak hagyományos és statikus volta, valamint az úri-nemesi vezetés homogenitása. A modernebb közbülső szervezési szintek szükségessége itt is akkor vetődött fel, mikor az úri-nemesi vezetés kizárólagossága megingott, s az igazgatásnak mindinkább feladatává vált a nagyméretű modern tervezés is.

Ha ebből a szempontból nézzük a kismegye-rendszer változatait, akkor Magyarország mai helyzetében, a nagyméretű modern tervezés szükségessége mellett azt kell mondanunk, hogy a kismegyerendszer mind közép-kismegyei (30-as), főleg pedig szorosan vett kismegyei (40-es) változatában nagymértékben kívánja az országos kerületek felállítását, és pedig minél dinamikusabb országvezetést kívánunk, annál inkább; azt nem mondhatjuk, hogy a kismegye-rendszer kerületi egységek nélkül működőképtelen volna, csupán egy sokkal statikusabb országvezetés szükségleteinek felelne meg.

Ha végül azt a kérdést tesszük fel, hogy a kismegyerendszeren nyugvó területi igazgatásnak melyek a társadalmi és közösségi jellemzői, akkor – az önkormányzatról már mondottakon felül – fel kell hívnunk a figyelmet arra a feltűnő következményre, hogy a kismegye-rendszer egészében egy feszesebb, a központi hatalom által erőteljesebben kézben tartható igazgatási típust képvisel. Ez a kö-

vetkezmény elsőre nem látszik olyan magától értetődőnek, hiszen a kisebb, a központtól távolabb eső egységek a lazább igazgatási kapcsolat valószínűségét sugallják. Valójában a helyzet éppen fordított: az anyagilag gyengébb és hatáskörileg kisebb hatáskörű kismegyei egység feltehetően erősebben függene a központtól, mint a jelentékeny területtel és eszközökkel bíró nagyobb megye: s az a tény, hogy a járás mint közbülső egység kikapcsolódik, azt is jelenti, hogy a központi hatalom kevesebb áttétellel tud a községekig elható akaratervényesítést kifejezni. Ez a helyzet nem változik akkor sem, ha létrejönnek az országos kerületi egységek, amivel a közigazgatás újból négy szintessé válik, mint eddig. Az országos kerület ugyanis, mint azt már a II. fejezetben megállapítottuk, elsősorban nem helyi erők eredőjeként, hanem a központi igazgatás decentralizációjaként jelenik meg, mint egy erősen szakszerű, technokratikus felügyeleti igazgatás helye, amivel az országos igazgatásnak a kismegyei és községi igazgatásra való behatása csak még intenzívebbé válik.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy az országos kerületek nélküli kismegyei területi igazgatási rendszer egy aránylag olcsó, mégis nagymértékben hatékony, a központi hatalomnak erős túlsúlyt biztosító, de főleg egyöntetűsége törekvő és folytonosságot őrző kormányzás számára alkalmas keret. Viszont az országos kerületekkel kombinált kismegye-rendszer a központi hatalom számára ugyancsak nagy befolyást jelentő, de egyben aktív, mozgékony és erőteljesen tervező, technokratikus kormányzat számára alkalmas keret. Intenzív és eleven helyi önkormányzat számára sem egyik, sem másik változat nem kínálkozik különösebben: a középkismegye vagy kismegye, ha kap is önkormányzatot, s az közelebb is lesz a néphez, mint a megyéé, végül mégis inkább egy felülről való kormányzás eszköze, mintsem a helyi erők erőteljes közvélemény-alkotásának és öngazdálkodásának a színhelye lenne.

VI. FEJEZET

A HATVANNÉG Y KÖZÉPFOKÚ KÖZPONT ÉS A NEKIK MEGFELE- LŐ NYOLCVANNYOLC NAGYJÁRÁS VAGY VÁROSKÖRNYÉK

FEJEZETEK

- a) A KÖZÉPFOKÚ KÖZPONTOK SZÁMA
- b) A VONZÁSTERÜLETEK MÉRETEI
- c) EGYES VONZÁSTERÜLETEK KONKRÉT MÉRETBELI PROBLÉMÁI
- d) A VONZÁSKÖRZETEK ELHATÁROLÁSI KÉRDÉSEI
- e) A RÉSZLEGES KÖZPONTOK BEOSZTÁSA A TELJES ÉRTÉKŰ KÖZÉPFOKÚ
KÖZPONTOKHOZ
- f) KÖZPONT NÉLKÜLI TERÜLETEK
- g) BUDAPEST-VIDÉK KÖZPONTJAI
- h) ÁTMINŐSÍTÉSI JAVASLATOK ÉS LEHETŐSÉGEK ÖSSZEFOGLALÁSA A KÖ-
ZÉPFOKÚ KÖZPONTOKKAL KAPCSOLATBAN
- i) A VONZÁSKÖRZETEK ÉS A KÖZIGAZGATÁSI EGYSÉGEK EGYEZTETÉSE
- j) A VÁROSOK ÉS JÁRÁSOK EGYBEFEJLŐDÉSÉNEK TÁVLATA ÉS KÖZIGAZGA-
TÁSI SZERVEZÉSI PROBLÉMÁI

A Településhálózat-fejlesztési Konceptió 3. pontjának c) alpontja szerint a közép fokú központok a megyénél kisebb területrészek számára hivatottak ellátni a gazdasági-igazgatási-oktatási, valamint a különböző szolgáltatási és ellátási funkciókat; egyes ún. részleges közép fokú központok ugyanezeket a funkciókat csak bizonyos részben látják el. A Konceptió szerint a közép fokú központokat úgy célszerű fejleszteni, hogy lakosságuk 20–40 000 fő, vonzáskörzetük lakossága – a központtal együtt – 50–120 000 fő körül legyen; a részleges közép fokú központokat pedig úgy, hogy lakosságuk 8–15 000 fő, vonzáskörzetük lakossága pedig 20–25 000 fő körül legyen. A Konceptió 64 teljes értékű közép fokú központot és 39 részleges közép fokú központot sorol fel, melyeket az 5. sz. táblázat és a neki megfelelő 5. sz. térkép tartalmaz némi átminősítésekkel. Ebben a fejezetben a 64 közép fokú központra vonatkozóan fogjuk vizsgálni azt, hogy azok országos elosztásban milyen vonzásterületeket vonzanak maguk köré, és ez milyen értelmű területi beosztást kíván; a továbbiakban e kérdést először területi szempontból, vagyis a központok száma, mérete, elhatárolása, eloszlása és minősítése szempontjából, azután pedig közigazgatási szervezeti szempontból fogjuk vizsgálat alá venni.

a) A KÖZÉPFOKÚ KÖZPONTOK SZÁMA

Tisztázandó mindenekelőtt, hogy ennek a 64 középfokú központnak a kijelölése országosan hány középfokú vonzáskörzetet hoz létre. Hogy ezt megkapjuk, a felsorolt 64 központhoz hozzá kell adnunk az összes (kiemelt, rendes és részleges) elsőfokú központokat – összesen 23-at – és a fővárost, mint amelyek a maguk nagyobb vonzásterületén belül egy kisebb, közvetlenebb körzet számára szintén ellátják a középfokú központ funkcióit. Ezek szerint 88 középfokú funkciót ellátó központunk van, amelyek körül az országot 88 középfokú vonzáskörzetre, területi egységre kell felosztanunk. Ez a 80–90-es szám vissza-visszatér területrendezési irodalmunkban. Kb. 80 központot tételez fel Erdei Ferenc *Magyar város* c. művének egyik zárófejezetében, ahol a magyar alföldi tanyás város települési szerkezetéből levont tanulságok alapján először veti fel egy olyan országos városközpont-hálózat szükségességét, amelyben az ország minden pontjának megvan a maga városi funkciókat ellátó központja. Eszlár Károly, aki 1947-ben a Városi Szemlében⁵⁹ három alternatív közigazgatási területrendezési tervet vázolt fel nagymegye-, középmező- és kismegye-rendszer elnevezés alatt, az országot mindhárom változatban csaknem azonos számú alapegységre osztotta fel, a nagymegyéken belül 87 járásra, a középmezőken belül 93 járásra, a kismegyerendszerben pedig 90 kismegyére. Valamivel több, 98 városkörnyéket vett számításba e sorok írójának Erdei Ferenc elgondolásain alapuló *Magyarország városhálózatának kiépítése* c., 1949-ben megjelent műve. Viszont pontosan 80 ún. alrégiót javasolt a Perczel Károly vezetése alatt 1963-ban készült Magyarország Településhálózat-fejlesztési Tanulmányterve. Végül megállapíthatjuk, hogy egyrészt a járasok számbeli csökkenésének és méretbeli növekedésének folyamata, mely az utolsó két évtizedben szinte állandóan folyt (jelenleg – 1975. január 1-je óta – 92), a jelek szerint szintén egy 90 körüli számnál fog nyugvópontonra jutni; másrészt a városok szaporodásának folyamata (jelenleg a fővárost nem számítva 82) ugyancsak egy ilyen szám felé mutat. Mindezek alapján a 80–90-et elfogadhatjuk a magyarországi középfokú, illetőleg ilyen funkciót teljesítő egységek és vonzáskörzeteik irányadó számául. Annál is inkább reálisnak látszik ez a szám, mert az ország túlnyomó részében meglehetősen egyértelműséggel adva vannak az e felosztás számára alkalmas központok: az eddigi tervekben és a Településhálózat-fejlesztési Konceptió jegyzékeiben a tervezett központok között kb. 70 ismétlődően egyezik, s mint majd látni fogjuk, a Konceptió központjegyzékére vonatkozóan javasolható csökkentések vagy hozzáadások száma is a 10 alatt marad.

⁵⁹ Eszlár Károly cikkének pontos bibliográfiai adatait l. a tanulmány irodalomjegyzékében.

b) A VONZÁSTERÜLETEK MÉRETEI

A következő kérdés az, hogy Magyarországnak 80–90 egységre való felosztását feltételezve átlagosan milyen méretű egységekhez jutunk. Ennek megválaszolásához, csakúgy, mint a felsőfokú központoknál, előbb egy előzetes kérdést kell tisztáznunk; azt, hogy a középfokú központok vonzásterületei méreteinek összehasonlításánál a hozzájuk beosztott részleges középfokú központok vonzásterületeinek méreteit odaszámítsuk-e. A felsőfokú központoknál ugyanezzel a kérdéssel kapcsolatban arra az eredményre jutottunk, hogy oda kell számítanunk őket, mert különben az előírással méretű egységek ténylegesen nem jöttek volna ki az ország területéből. A középfokú központok vonzáskörzeteinek méretelőírásai nem adnak erre ilyen egyértelmű választ, mert a rendes középfokú központokra vonatkozó előírások (50–120 000 lakos) meglehetősen tágak, a részlegesek vonzáskörzeteire vonatkozó előírások (20–25 000 lakos) meglehetősen kicsinyek, úgyhogy a rendes középfokú vonzáskörzetek maximális méreteibe könnyen beleférnek az összes részleges központok vonzáskörzetei is, viszont minimális méreteik esetén mellettük is kitelnek az ország területéből. Ha egyszer azonban áll az, hogy bizonyos középfokú funkciókat a részleges központok vonzáskörzeteire nézve is valamely rendes központnak kell ellátnia, akkor logikusabb itt is – mint a felsőfokú központoknál – abból kiindulni, hogy a részleges központok vonzáskörzetei a rendes központok vonzáskörzeteiben benne foglaltatnak. Hozzátehetjük végül, hogy ha a rendes középfokú központok vonzásterületeit az alájuk beosztható részleges központok vonzásterületei nélkül (pl. Kőrmend környékét Szentgotthárd vonzásterülete nélkül) gondoljuk el, akkor számos esetben a rendes központ vonzáskörzete nagyon is a Konceptió által elgondolt méretek alá kerül.

Ha az országot ezek szerint osztjuk fel 80–90 középfokú egységre, természetesen úgy, hogy eltekintünk az átlagnál valamivel szükségszerűen nagyobb méretű felsőfokú központok középfokú vonzáskörzeteitől, akkor gyakorlatilag kb. 1000 négyzetkilométeres átlagterületű, kb. 10–20 kilométer sugarú és kb. 60–80 000 átlaglakosságú egységeket s egymástól 20–40 kilométerre lévő székhelyeket kapunk. Ilyen körülmények között a Településhálózat-fejlesztési Konceptiónak az a méretbeli előírása, hogy a középfokú központok vonzáskörzeteit úgy kell fejleszteni, hogy lakosságuk – a központokat is beleértve – 50–120 000 fő körül legyen, reálisnak látszik. Az ilyen méretű egységeket egyelőre egyrészt nagyjáráások, másrészt városkörnyékek nevezetével fogjuk illetni, tekintettel a járáások és városok várható számával való fent említett egyezésre.

Hasonlóképpen reális a Konceptiónak az a méretelőírása is, hogy a középfokú központoknak maguknak a fejlesztésénél 20–40 000-es lakosságszámot kívánatos elérni. A Konceptió számára a maga középfokú központjainak a kiválasz-

tásához rendelkezésére állt – a 23 felsőfokú központon és a fővároson felül – kb. 20–25 kiépült (20 000-en felüli) város, kb. 25–30 ennél kisebb, de a városi rangot már elért továbbfejleszthető kisváros; de ezenfelül számításba kellett vennie egy sor kezdődő kisvárosi jelleget mutató községet, sőt néhány falut is, mivel az egyenetlen területi eloszlás miatt nem minden város jött szükségképpen számításba, s adódtak teljesen várostalan vidékek is. Végeredményképpen a kijelölt 64 középfokú központnak kb. egyharmada éri el a Konceptió által kívánatosnak tartott, városi jellegű 20 000-es belterületi lakosság szintet, kb. fele a 10–20 000 közötti fejlődésképes kisváros és kb. egyhatoda a 10 000 alatti, de többnyire a 10 000-tól nem nagyon messze eső község: közöttük Encs és Lenti képviselik az olyan faluszerű helységeket, ahol a városi központot gyakorlatilag a semmiből kell felépíteni. Mindez nem érinti a Konceptió 20–40 000-es előírásának realitását, mert hiszen amennyire nincs okunk Magyarországon s így az egyes vonzaskörzetek összlakosságának jelentős növekedésére számítani, annyira számíthatunk a városi központok lakosságának további állandó gyarapodására.

c) EGYES VONZÁSTERÜLETEK KONKRÉT MÉRETBELI PROBLÉMÁI

Az alábbiakban érinteni fogjuk a központok és vonzaskörzeteik néhány konkrét méretbeli problémáját; nem készítünk minden egyes központra és vonzásterületre kiterjedő teljes számításokat, hanem azokat a helyzeteket fogjuk a rendelkezésre álló statisztikai adatok vázlatos felhasználása alapján szemügyre venni, ahol az egyes központok és vonzaskörzeteik önmagukkal, egymással, a Konceptió méretelőírásaival vagy a statisztikai adottságokkal ellentétbe kerülnek, vagy problémát vetnek fel. Az egyes helységek hovatartozását az optimális megközelíthetőség elve alapján tételeztük fel, s ott, ahol azok megfeleltek ennek az elvnek, egyszerűen a járáshatárokból indultunk ki. A Budapest vidéki járásszékhelyek vonzaskörzeteinek a meghatározásánál azonban nem ezekhez a járásokhoz, hanem Budapest vonzaskörzetéhez számítottuk azt a negyven-egynéhány községet, melyek a budapesti nagyagglomerációba való betagozódás folyamatában vannak, s a fővárosi városrendezés munkálataiba is bekapcsolódtak.

Elsőre azt a – különösebb problémát nem jelentő – méreteltérést említjük meg, hogy a felsőfokú központok középfokú vonzaskörzetei is természetesen valamivel nagyobbak az átlagos középfokú vonzaskörzeteknél. Úgy is mondhatnánk, hogy e központok nagyjárásai már kismegyei méretűek, ahogyan ugyane központok kismegyei rendszerint közpmegyei méretűek szoktak lenni. Előfordul, hogy e központok középfokú szinten is nagyobb vonzást fejtenek ki, többnyire azonban az a helyzet, hogy főleg a székhely többletlakossága növeli meg a

méreteket, míg maguk a vonzáskörzetek sem területben, sem lakosságban nem lényegesen nagyobbak az átlagos középfokú vonzáskörzeteknél.

A kiemelt felsőfokú központok középfokú vonzásterülete többnyire 200–300 000-es lakosságú, kivéve egyrészt Debrecent, mely valamivel e méret fölé kerül, amennyiben Hajdúböszörmény nem válik önálló központtá, másrészt az ennél kisebb vonzásterületű Győrt. Győr és a rendes felsőfokú központok vonzáskörzete 120–200 000 lakosra terjed ki. Kivétel ebben Nyíregyháza, melynek vonzáskörzete viszont jóval felette van a 200 000 lakosnak, s felette marad ennek a számnak akkor is, ha Tiszavasvári részleges központ, mely ma egész környékével a nyíregyházi járáshoz tartozik, végül nem oda, hanem Hajdúnánáshoz kapna beosztást. A nyíregyházi vonzáskörzet túlméretezettségén végsőleg nem lehet segíteni, mert abból semmilyen irányban nem lehet egy teljes értékű középfokú vonzáskörzetet leszakítani. Mérlegelni lehetne azonban a jelenleg is járasszékhely Nagykállónak, valamint egy kissé távolabb eső kisebb környék középpontjában fekvő Gávavencsellőnek részleges központok rangjára való emelését, mely esetben Nyíregyháza szorosan vett vonzáskörzete megfelelően csökkenne.

A részleges felsőfokú központok középfokú vonzáskörzetei már nagyjából a középfokú központokra előírt méretek között maradnak, bár azok között inkább a nagyobbak között foglalnak helyet. Egyedül Eger, Salgótarján (Pásztó és Szécsény részleges központok vonzáskörzeteivel kiegészített) és Veszprém (Balatonfüred és Zirc részleges központok vonzáskörzetével kiegészített) vonzáskörzete megy a 120 000-es előírás fölé, de ezek közül Eger és Veszprém az a két részleges felsőfokú központ, melyeket a rendes felsőfokú központok közé való átminősítésre javasoltunk.

A közönséges középfokú központok közül Cegléd, Mátészalka és némileg Kisvárdai vonzáskörzetei azok, melyek szorosan megközelítik vagy valamivel felülhaladják a Konceptió által előírt 120 000-es felső határt.

Cegléd városkörnyékének lakosságát növeli Nagykőrösnek mint alközpontnak az idetartozása, s növeli a 16 000-es lakosságú szomszédos Abony, melynél mérlegelhető, hogy ne tartozzék-e inkább Szolnokhoz; a legfőbb növelő tényező pedig Budapest könnyű megközelíthetősége és kisugárzása. Cegléd esetében tehát Abonynak esetleges Szolnokhoz csatolásán kívül más tennivaló nemigen adódik.

Mátészalkát elsősorban a határ felé nagy mélységben elhúzódó fehérgyarmati alközpont idetartozása növeli meg. Nincs messze Mátészalkától a vásárosnaményi alközpont sem, melynek vonzáskörzete azonban Mátészalkát már lehetetlenül megnövelné. Itt lép be Kisvárdai problémája, melynek vonzáskörzete akkor közelítené meg a 120 000-et, ha Vásárosnaményi alközponti vonzáskörzete odakerülne, ami indokolt, mert maga Vásárosnamény ugyan egyforma távol-

ságban van Mátészalka és Kisvárdá között, és Mátészalka felé jobb és többféle közlekedése van, de vonzaskörzetének egésze inkább Kisvárdá felé húzná. Mátészalka és Kisvárdá túl nagy méretein csupán Fehérgyarmat és Vásárosnamény feljebb minősítése, rendes középfokú központtá való emelése segíthetne, amit indokoltnak tartunk.

A többi rendes középfokú központ túlnyomó részének vonzásterülete a Konceptió által előírt 50–120 000-es népességi határok között marad. Most arról a néhány központról ejtünk szót, melynek vonzásterülete a Konceptió által előírt, amúgy is elég széles keret legalsó határánál, az 50 000 főnél is kevesebb lakosságú. Ezek között sereghajtóknak tekinthetjük a csupán 30 000 körüli vonzásterülettel rendelkezőket. Ilyenek: Csongrád mindenképpen, Hajdúnánás, Szigetvár és Várpalota bizonyos feltételek mellett.

Csongrád esetében ugyan magának a városnak 15 000-et meghaladó és 20 000 felé haladó belterületi lakossága van, de vonzásterülete a székhellyel együtt is alig haladja meg a 30 000-et, és semmilyen irányban nem növelhető, lévén szinte beszorítva a székhelytől kb. 10 kilométerre eső Szentés és kb. 20 kilométerre eső Kiskunfélegyháza vonzásterületei közé. Erre való tekintettel indokolt volna Csongrádot részleges központtá átminősíteni, mely esetben semmi kétség nem volna afelől, hogy egész területének Szentéshez kell kerülnie, mely Csongráddal és vonzásterületével együtt is az átlagot lényegesen meg nem haladó, szabályos 80–90 000-es vonzaskörzettel rendelkezne.

Hajdúnánásnál, mely szintén a rendes középfokú központok jegyzékében szerepel, az a probléma, hogy közvetlen vonzásterülete nem terjed ki többre, mint Hajdúdorog községre, mellyel együtt is alatta marad a 30 000-es lélekszámnak: rendes központi minősége nyilván azon a feltevésen alapult, hogy hozzákerül még vagy Tiszavasvári mint részleges központ körzete, vagy Polgár és vidéke, vagy esetleg mind a kettő. A kérdést az dönti el, hogy a megyei keretek (s Polgárnál a folyóhatárok) mennyiben lesznek súlyponti jelentőségűek, mert ez mindkét esetben kihat a döntésre, és pedig ellenkező előjellel: Tiszavasvári és körzete akkor kerülhet a hozzá Nyíregyházánál közelebb eső Hajdúnánáshoz, ha Nyíregyházához húzó megyei kapcsolatai jelentőségüket veszítik; Polgár és vidéke viszont éppen akkor kerül a távolabb levő Hajdúnánástól a folyó túlpartján bár, de egészen közel lévő Leninvároshoz, ha Hajdú megyei kapcsolatai válnak jelentőség nélküliekké. Hajdúnánás vonzaskörzete mindkét változatban – Polgárral együtt valamivel, Tiszavasvárral együtt jóval – a 40 000 fölé kerül. Végül abban a kevésbé valószínű esetben, ha bármely okból olyan döntés születne, hogy Tiszavasvári, mint részleges központ, Nyíregyházánál marad, ahová járási-lag most is tartozik, viszont Polgár és vidéke Leninvároshoz kerül, akkor Hajdúnánást logikusan törölni kell a rendes középfokú központok közül és beilleszteni

a Debrecen körüli hajdúvárosok részleges közép fokú központok rangját viselő gyűrűjébe. Tekintettel a megyei kapcsolat súlyának feltehető megmaradására, a legvalószínűbb megoldás Polgárnak és a környező községeknek Hajdúnánás alá való beosztása, melyekkel együtt Hajdúnánás vonzáskörzete megközelíti a rendes közép fokú központok számára előírt méretet; sőt elképzelhető Tiszavasvári és Polgár egyidejű idecsatolása, mely esetben természetesen nincs méretbeli probléma.

Szigetvár akkor marad a 30 000-esek között, ha vonzáskörzete jelenlegi járásával marad azonos. Ha azonban a jelenleg a siklósi járáshoz tartozó Sellye és vidéke, mely légvonalban közelebb esik Szigetvárhoz, arrafelé jobb közlekedést is kap, akkor Szigetvár vonzásterülete felmegy 40 000 körüli lélekszámra, és Siklósé csak valamivel csökken 50 000 alá. Szigetvárnak részleges központtá való átminősítése semmiképpen sem volna célszerű, mivel az egyetlen számba jövő közeli központ, Pécs, távolabb van tőle, semhogy oda lehetne csatolni.

Várpalota helyzete némileg hasonló Csongrád helyzetéhez: be van szorítva 20–20 km távolságban Veszprém és Székesfehérvár közé, s a kettő között közvetlenül csak pár ezer főnyi környező lakosság csatlakozik Várpalota 24 000-es lakosságszámához, melynek vonzásterülete azokkal együtt is alatta marad a 30 000-nek. Dél felé való közlekedésének megjavításával azonban ezt a mennyiséget valamivel a 40 000 fölé lehet tornáztatni. Részleges központtá való átminősítést fel lehet vetni, de ez ellen szól az, hogy magának a központnak is még erőteljes növekedése várható, és akár Székesfehérvár alá kerülne részleges központként (melyhez nagyon kevéssel közelebb van), akár Veszprémhez (melyhez vonzásterülete, mint egész, esik közelebb), mindenképpen túlságosan megnövelné azok vonzásterületét.

40 000-et megközelítő, azaz határesetben már elfogadható méretű vonzásterülete van Lentinek, Mezőtúrnak, Mórnak és Tatának. Lenti esetében az a helyzet, hogy ha emiatt átminősülne részleges központtá, akkor itt nagyfokú hovatartozási célszerűtlenség lépne fel: Lenti maga Nagykanizsa alá rendelődne, azonban közvetlen vonzáskörzetének jó részét el kellene tőle csatolni és Zalaegerszeghez kapcsolni, melyhez közelebb van, mint Nagykanizsához. Feltehető viszont, hogy Lentinek várossá való kiépítése során lakossága nemcsak saját vonzásterületéről, hanem távolabbról érkezőkkel is gyarapodni fog, s akkor a lenti vonzáskörzet összlakossága is megnövekszik.

Mezőtúr a részleges központként feltétlenül hozzákerülő Túrkevével és néhány szomszédos faluval együtt szintén 40 000 körüli egység központja, mely akkor kaphatna nagyobb méreteket, ha a megyehatárok jelentőségüket vesztenék, s így a szarvasi és gyomaendrődi részleges központok Mezőtúr alá rendelődhetnének. Erre az alábbi d) pontban még visszatérünk. Mezőtúrnak azonban akkor

is meg kell középfokú minőségben maradnia, ha az említett két részleges központ vonzásterületei nem osztódnak be hozzá, egyszerűen azért, mert magában is jelentős város, és nincs a környékén olyan nála jelentősebb, mely alá be lehetne osztani.

Mór vonzáskörzete sem éri el a 40 000-es lakosságszámot, még ha egy-két idehúzó Komárom megyei községet hozzácsatolnánk is. Viszont ha részleges központtá minősítenénk át, és Székesfehérvár alá kapna beosztást, annak vonzáskörzetét csaknem 200 000-re megnövelné. Mégis ez az átminősítés látszik célszerűnek abból a később, e fejezet e) pontjában kifejtendő okból, hogy ha Mór rendes középfokú központ marad, akkor a hozzá közel fekvő Kisbér részleges központ vonzáskörzetét hozzá kellene beosztani, ezt azonban nehézé teszi az, hogy Kisbér más megyébe és más megyeszékhely vagy megyeszékhelyek vonzáskörzetébe tartozik. Célszerűbb elrendezést kapunk, ha Mór, mint részleges központ, Székesfehérvár alá, Kisbér, mint részleges központ, Komárom alá kap beosztást, mely esetben egymás közötti határaik egyben alkalmas középfokú és felsőfokú határok is.

Tata helyzete Csongrádéhoz és Várpalotáéhoz hasonló: be van szorítva a kb. 10 kilométernyire lévő Tatabánya és kb. 20 kilométernyire lévő Komárom közé, s így saját vonzásterülete valamivel 40 000 alatt marad. Ha részleges központtá minősülne át, egészében simán Tatabányához kerülhetne, mely azonban ebben az esetben túlnőne a kritikus 120 000-es lakosságszámon.

Megjegyezzük, hogy Csongrád, Várpalota és Tata háromszoros torlódást jelentő esetein kívül is van számos olyan helyzet, ahol a két székhely egymástól való távolsága alatta marad a 20 kilométernek, így a vonzásterület sugara ezen a távon alatta marad a 10 kilométernek. Ilyenek: Bonyhád-Szekszárd, Gyula-Békéscsaba, Mezőkövesd-Eger, Nagykáta-Jászberény, Nyírbátor-Mátészalka, Püspökládány-Karcag. Mindezeknél azonban az a helyzet, hogy a két központ mintegy egymás hátának támaszkodva az ellenkező irányban megfelelő méretű vonzásterülethez jut, nem indokolt tehát a kisebb központ alárendelése vagy felosztása, mert vele együtt olyan területek is a másik központ alá kerülnének, melyek attól már túl nagy távolságra vannak, vagy annak területét túlságosan megnövelnék.

Méretbeli okokból ellenkező értelmű átminősítést lehet felvetni azoknál a részleges középfokú központoknál, melyeknek vonzásterülete meghaladja vagy megközelíti a rendes középfokú központok számára előírt méretek alsó határát, az 50 000-es lakosságszámot. 50 000-et meghaladó vonzásterülete van az alábbi részleges központoknak: Dabas, Hajdúböszörmény (Hajdúhadház és Téglás ide való beosztása esetén), Kunszentmárton (Tiszaöldvár-Martfű mint részleges központ vonzásterületével együtt), Szarvas

(Gyoma-Endrőd mint részleges központ vonzásterületével együtt) és Törökszentmiklós. Ezek közül Dabas kérdését az alábbi f) pontban Budapest-vidék problémái között fogjuk tárgyalni, Kunszentmárton és Szarvas problémájára pedig az alábbi d) pontban a részleges központok Körös menti torlódásának tárgyalása során térünk majd ki.

Hajdúböszörmény esetében maga a város belterülete csaknem 30 000 főnyi lakosságú, de közvetlen és feltétlenül hozzá tartozó környéki község csak a községként ma is hozzá beosztott, vele egy vasútvonalon fekvő és csekély lakosságú Hajdúvid. Jelentős és a rendes központi rangot indokoló 50 000-es vonzásterülete Hajdúböszörménynek akkor adódnék, ha a légvonalban hozzá legközelebb eső Hajdúhadház és a mellette lévő Téglás is hozzá kerülne; ezeknek azonban megvan a saját Debrecenbe vezető vasútvonaluk, s együtt szintén kitesznek egy 20 000-es kis körzetet; úgyhogy Hajdúböszörmény feljebb minősítése helyett ugyanúgy javasolni lehetne Hajdúhadháznak részleges központ rangjára való emelését, mely esetben mindketten a Debrecent körülvevő alközpontgyűrű tagjai lehetnének.

Törökszentmiklós esetében annak Szolnoktól már elég távol eső, a Tisza mentén feljebb fekvő területekre is kiterjedő vonzáskörzete indokolná azt, hogy emelkedjék rendes középfokú központ rangjára; viszont Szolnoknak mint felsőfokú központnak a közelsége inkább azt indokolja, hogy Törökszentmiklós maradjon meg részleges központnak Szolnokhoz beosztva, melynek középfokú vonzásterületét 130 000-ről kb. 170 000-re emeli.

A rendes középfokú központok 50 000-es méreteit megközelítő vonzásterülete van a következő részleges központoknak: Békés, Fehérgyarmat, Kapuvár, Komló, Vásárosnamény.

Békés esete Hajdúböszörményéhez hasonló: ugyanúgy lehet mérlegelni rendes központ rangjára való emelését, mint azt, hogy esetleg a most a Békéscsaba alá beosztott, de vasúti fővonalon fekvő Mezőberény néhány községgel együtt kiszakítódjék a vasúti szárnyvonalon fekvő Békés körzetéből, s Békés is és Mezőberény is részleges központokként egyaránt Békéscsabához kapjanak beosztást.

Fehérgyarmat és Vásárosnamény esetleges rangemelését már felvetettük Mátészalka, illetőleg Kisvárdai vonzásterületének lakossági túlterheltségére való tekintettel; ezt vonzáskörzetük mérete is indokolja.

Kapuvár teljes vonzásterülete, ha azt az optimális megközelíthetőség elve alapján Csorna és Sopron között megállapítanánk, egyenlő a megszűnt Kapuvári járás területével, és megközelíti a rendes középfokú központok 50 000-es alsó határát. Kapuvár azonban, mint részleges központ, e terület egészét nem tarthatja meg, mert ha a hozzá legközelebb eső Csornához részleges központként egész vonzásterületével beosztást kapna, akkor nagyfokú hovatarozási

célszerűtlenség jelentkezne az egykori Kapuvári járás nyugati felénél, mely lényegesen közelebb van Sopronhoz, mint Csornához. Ha ezt el akarjuk kerülni, akkor Kapuvár mint részleges központ részére lehetséges vonzásterületének csak a csonkját hagyhatjuk meg. Ezért és városiassága miatt is – több lakosságú is, és előbb is lett város, mint Csorna – indokolt volna Kapuvárt a rendes középfokú központok közé átminősíteni.

Komló, ha úgy tekintjük, mint a ma még járasszékhely szerepét játszó, de a központok jegyzékében már nem szereplő Sásd központi szerepének örökösét, akkor szintén elég tekintélyes vonzásterület központjának látszik. Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy a központnak Sásdról délkeleti irányban Komló felé való eltolása folytán a sásdi járás északi feléből nagyobb résznek kell Dombovárhoz kerülnie, délnyugati felének tekintélyes része pedig egyenesen Pécsre gravitál, akkor indokoltnak látszik, hogy a Péccsel a Mecsek gerincén határos Komló maradjon meg részleges központnak, Pécs bolygóvárosának.

d) A VONZÁSKÖRZETEK ELHATÁROLÁSI KÉRDÉSEI

Az egyes vonzásterületek egymás közötti határait s azok kérdéseit szintén csak a problémák érzékeltetése erejéig fogjuk felvázolni. Itt elsősorban az optimális megközelíthetőség elvéből mint a legáltalánosabb érvényű szempontból fogunk kiindulni, s mivel a járások egymástól való elhatárolása – egy megyén belül – általában szintén az optimális megközelíthetőség elvét követte, itt is módunkban van bizonyos fokig a járáshatárra támaszkodni és hivatkozni.

A leggyakoribb elhatárolási probléma az, amikor az optimális megközelíthetőség szempontja különböző szinteken más-más eredményre vezet, s ebből egyik vagy másik szinten hovatartozási célszerűtlenség adódik. Az ütközés legtipikusabb esete a felső fokú vonzásterületek (megyék) elhatárolási szempontjainak összeütközése a középfokú vonzásterületek (járások) elhatárolási szempontjaival. Egy olyan elképzelhető közigazgatási rendszerben, melynek a középfokú központok vonzásterülete, a nagyjáras vagy városkörnyék a jellegzetes súlyponti egysége, az egyes települések hovatartozását a középfokú központok optimális megközelíthetősége alapján kell eldönteni, s a hovatartozási célszerűtlenségeket más szintre lehet szorítani. Valószínűbb azonban a jelenlegi helyzet fennmaradása, melyben a közigazgatás jelentős súlypontja marad a felsőfokú egységen (megyén, nagymegyén), mely esetben a felsőfokú központok (megyeszékhelyek) optimális megközelíthetősége a döntő szempont, s a középfokú egységek (nagyjárások, városkörnyékek) elhatárolásánál el kell viselni az ebből esetleg adódó hovatartozási célszerűtlenségeket.

Először röviden utalunk a városkörnyékeknek azokra a hovatartozási problémáira, melyek a megyék súlyponti egység jellege mellett is orvosolhatók, akár a mai megyerendszeren, akár a III. fejezetben felvázolt korrigált nagymegyerendszeren belül. Ezek közül a legfontosabbak:

Balassagyarmathoz gravitál Pest megye Szobi járásából több község, melyek azért tartoznak Pest megyéhez, mert Budapestet megyeszékhelyként könnyebben eléri, mint Nógrád székhelyét, Salgótarjánt; ezek természetszerűen vissza-csatolhatók Balassagyarmathoz, nemcsak egy városkörnyék-rendszerben, de egy olyan nagymegyerendszerben is, ahol Balassagyarmat maga is Pest megyéhez tartozik.

Bonyhádhöz húznak Baranya megye Pécsi járásának egyes községei, amelyek oda is csatolhatók nemcsak egy városkörnyék-rendszerben, de egy olyan nagymegyerendszerben is, ahol Tolna megye megszűnik, és Bonyhádnak magának is Pécs a megyeszékhelye.

Dombóvárhoz húz Baranya megye sásdi járásának és Somogy megye kaposvári járásának számos községe: ezek közül néhánynak Tolna megyéhez való csatolása és Dombóvár város alá való beosztása 1975 januárjával megtörtént; Dombóvár teljes vonzáskörzetének a várossal való egyesítését – akár a város alá való beosztás, akár egy megfelelő méretű dombóvári járás újbóli felállítása útján – megkönnyítené egy olyan nagymegyerendszer is, melyben Tolna megye feloszlása folytán Dombóvár és vidékének Kaposvár válik a megyeszékhelyévé.

Hatvanhoz húz Pest megye Aszódi járásának és Nógrád megye pásztói járásának néhány községe, s a Hatvan vonzásterületét háromfelé szabdaló megyehatárok okozták, hogy a hatvani járás Heves megyén belül aránylag kicsinek bizonyulván, megszűnt; e községeknek Hatvanhoz kell kerülniök, s ezt a jelenlegi megyerendszer keretében is megvalósíthatja ama javaslatunk, hogy mind Hatvant és Heves megyei vidékét, mind Nógrád megye néhány határos községét is Pest megyéhez kell csatolni, amivel Hatvan egész vonzásterülete egy megyébe kerül, s járása is helyreállhat.

Két Békés megyei község, Bucsá és Ecsegfalva a Szolnok megyei Karcag, illetőleg Kisújszállás közvetlen városi vonzókörébe esik, s egy hajszállal talán magához Szolnokhoz is közelebb, mint jelenlegi megyeszékhelyükhöz, Békéscsabához; ezért ez a célszerűtlenség a város környéki község intézménye révén a mai megyerendszerben is csekély megyehatár-módosítással orvosolható.

Nagykanizsának a volt csurgói járásból meg kellene kapnia mindazokat a falvakat, melyek hozzá közelebb esnek, mint Nagyatádhhoz, amit megkönnyítené egy olyan nagymegyebeosztás, melyben Zala megye déli része Nagykanizsával együtt Somogyhoz kerül, s így ez az átutalás is egy megyén belül zajlik le.

Vác felé gravitálnak a rétsági járás déli felének községei, s odacsatlakozásuk elől elhárul a közbeeső megyehatár akadály a egy olyan nagymegyerendszerben, melyben Nógrád megyének ez a része is Pest megyéhez kerül.

Ezeknél súlyosabbak azok az esetek, amikor a megyehatárok egy reformált megyerendszerben, nagymegyerendszerben is – amennyiben a nagymegye súlyponti egység – továbbra is nehezítik a középfokú központok vonzáskörzeteinek egymás közötti elhatárolását.

Ilyen eset áll fenn Jászberény és Heves egymás közötti viszonylatában: több járszági község, Jászszentandrás, Jászivány, sőt Jászapáti is lényegesen közelebb esnek Heveshez, mint Jászberényhez, viszont az őket Hevestől elválasztó megyehatár meglehetősen pontosan követi a megyeszékhelyek, Szolnok és Eger közötti optimális megközelíthetőséget. Ezenfelül itt nemcsak a megyehatár akadály a merőben racionális határvonásnak, hanem az a ma is élő nagyon erős történeti kohézió, mely a Jászságot összetartja. Itt meglehetősen nehéz teljesen racionális megoldást erőltetni, de felvethető, hogy Heves vonzását nem csökkentené-e, ha – indokoltan – részleges központ rangjára emelkedne Jászapáti, mely hosszú időn át járásszékhely volt, 10 000 körüli belterületi lakossággal és a Jászberényen átfutó vasútvonallal párhuzamos jó vasútvonallal rendelkezik.

Nem kevésbé útjában áll a megyehatár annak, hogy a Somogy megyéhez tartozó Siófokhoz kapcsolódhassanak a hozzá húzó Fejér megyei községek Enying környékén, mivel ezek a községek megyeszékhely szempontjából mégis inkább Székesfehérvárra gravitálnak. A kérdés a megyerendszeren belül szinte megoldhatatlan: először is nem megoldás Siófoknak Fejérhez való csatolása, mert a város maga ugyan szintén közelebb esik Székesfehérvárhoz, mint Kaposvárhoz, de ugyanezt somogyi háttországaról már nem lehet elmondani; ugyancsak nagyon nehéz részleges központot létesíteni e kétfelé húzó vidék számára, mert a számba jövő nagyobb helyek közül Enying e területnek túlságosan a nyugati végén, Polgárdi tőle túlságosan északra fekszik, viszont a geometriailag legcélszerűbb pont – Kisláng – tökéletes közlekedési holt térben foglal helyet, s a városiasodás egyéb támpontjaival sem rendelkezik.

Különleges és a vonzásterületek arányos elosztását is érintő problémát jelentenek a folyóhatárokat átvágó vonzáskörzetek. Az elhatárolásra gyakorolt hatásuk hasonló a megyehatárokéra, melyekkel egyébként a kritikus pontokon egybe is esnek. Főleg a Duna középső és a Tisza felső folyása határol el olyan területeket egymástól, melyek sokáig különálló életet éltek, s a folyó ezeken a részeken egyben megyehatár is, sőt a Tisza felső szakaszán a folyó egyben a debreceni és miskolci kerület természetes határa is. Ugyanakkor a középfokú központok egymás közötti viszonylatában nem egy helyen jelentkezik a folyóhatárt átmetsző vonzás.

Ilyen helyzet áll fenn Borsod és Hajdú megyék határán, ahol a Tisza jó és természetes határt alkot a két megye között, de ugyanakkor a Tisza-parton fekvő Polgárral és vidékével szemben érvényesül a túlparton fejlődő Leninváros vonzóereje, holott e vidéknek Hajdú megyén belül Hajdúnánás volna a központja. Itt is enyhítené a problémát, és könnyebbé tenné Polgár és vidékének Hajdúnánás alá való beosztását, ha a 10 000 főt meghaladó belterületi lakossággal és jó közlekedési helyzettel rendelkező Polgár részleges középfokú központ rangjára emelkednék.

Még nehezebb ugyanez a probléma valamivel lentebb, Tiszafüred környékén, mely Szolnok megye legészakibb csücskében járásszékhely és középfokú központ úgy, hogy járásának legnagyobb községe, Kunmadaras inkább Karcaghoz húz, viszont Tiszafüred vonzása saját járásán kívül kihat még a Hajdú megyei Egyekre, sőt némileg Tiszacsegére is, továbbá a Tisza másik partján lévő Heves megyei Poroszlóra s a környező falvakra, sőt néhány kisebb Borsod megyei falura is. Szinte sajnálhatjuk azt a régi időt, mikor Heves megye még átnyúlt a Tiszán, és magában foglalta Tiszafüredet is; igaz viszont, hogy a mai tiszafüredi járás délibb községeit már nehéz volna Szolnoktól elcsatolni. Itt is enyhítené Tiszafürednek a folyón átható és a megyei kereteket megbolygató vonzását, ha Heves megyében az Egerhez és Mezőkövesdhez közel eső, csekély lakosságú, de jó közlekedési helyzetű Füzesabony – mely ma is járásszékhely – részleges központ rangjára emelkednék. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a tiszafüredi járáshoz és Tiszafüredhez mint középfokú központhoz tartozó s a Tisza folyása mentén lejjebb fekvő Szolnok megyei Abádszalók maga is részleges középfokú központ, amely rangot a vele szemben lévő parton fekvő Kisköréről elnevezett vízmű várható iparosító és városfejlesztő hatása indokolja. Ha azonban Abádszalók akár csak részleges központ is, óhatatlanul érvényesülni fog a vonzása legalább a szemben lévő Heves megyei Kiskörére s tán más falvakra is, amivel Hevesnek mint középfokú központnak amúgy sem népes vonzásterülete csökken tovább.

Kunszentmiklós elhatárolási problémái részben szintén a Dunával mint határfolyóval függenek össze. Mint kijelölt középfokú központ, jó közlekedési csomópont és egykori járásszékhely célszerűen vonzáskörébe vehetné a megszűnt dunavecsei járás községeinek nagyobb részét. Ennek hátránya viszont az, hogy lehetséges vonzásterületének kissé túlságosan is az északi végén foglal helyet, míg a hozzá északra csatlakozó Dömsöd már nemcsak Pest megye, de egyben Budapest-vidék része is. Viszont délebbre Kunszentmiklós vonzása a Duna-partján levő terület tekintetében már szembetalálkozik a túlsó Duna-parton közlekedésileg igen jól fekvő Fejér megyei Dunaföldvár vonzásával, aminek csökkentésére fel lehetne vetni a Kunszentmiklóstól délebbre fekvő Solt részleges központi szerepének lehetőségét is.

e) A RÉSZLEGES KÖZPONTOK BEOSZTÁSA A TELJES ÉRTÉKŰ KÖZÉPFOKÚ KÖZPONTOKHOZ

Lényegében elhatárolási probléma a következő fejezetben tárgyalandó részleges központoknak a rendes középfokú központokhoz való beosztása is. Országosan a legtöbb részleges központ esetében nem vitás, hogy az optimális megközelíthetőség elve alapján mely rendes középfokú központ alközpontjaként lehet őket számba venni. Egyes esetekben azonban több megoldás között is lehet választani, s néhol a fennálló vagy lehetséges megyei határok is bonyolítják a helyzetet.

Ilyen helyzet áll fenn Barcs mint részleges központ esetében, mely valami kévéssel közelebb van a Baranya megyei Szigetvárhoz, mint az ugyancsak Somogy megyei Nagyatádhoz, viszont vonzásterülete olyannyira középen fekszik a kettő között, hogy mint egész, célszerűen egyik alá sem osztható be, maga pedig, mint részleges központ, nem súlyponti egység székhelye. Ugyanakkor csekély, 30 000 körüli és egyik irányban sem növelhető vonzásterülete miatt önállósítása kevésbé jön tekintetbe. Ilyen körülmények között a megyei hovatarozás jelentkezik döntő szempontként, s Barcsot Nagyatádhoz utalja.

A Komárom megyei Kiskőrös mint részleges központhoz a rendes központok közül a Fejér megyei Mór esik legközelebb. Ha azonban oda kapna beosztást, ez lehetetlen helyzetet hozna létre megyei és kerületi szinten, mert Kiskőrös Székesfehérvár megyei székhely és Budapest kerületi székhely alá vinné, holott Kiskőrös és vonzáskörzete megyei szinten Tatabánya vagy Győr, kerületi szinten pedig Győr alá kívánczik. A kérdést azonban megoldja az, hogy Mórt, mint láttuk, indokoltnak látszik (kis vonzáskörzete miatt) részleges központtá átminősíteni, mely esetben Mór és Kiskőrös egymás közötti vonzáskörzeti határai egyben célszerű középfokú (járás-), felsőfokú (megye-) és kerületi határok is.

Említettük már, hogy Tiszavasvári részleges középfokú központ vonzáskörzetét középfokú szinten Hajdúnánás mint legközelebbi rendes középfokú központ alá volna célszerű beosztani, azonban felsőfokú (megyei) szinten Nyíregyháza esik hozzá legközelebb, melynek járásába ma is tartozik. Ezt a kapcsolatot csak a megyei keret háttérbe szorulása esetén lehet figyelmen kívül hagyni.

Említettük Vásárosnamény részleges központ helyzetét, mely maga valamivel közelebb van Mátészalkához, azonban vonzásterületének egésze inkább Kiskőrös alá kívánczik; feltéve ha nem minősül vonzáskörzetének megközelítően elegendő méretei alapján át rendes középfokú központtá, ami a problémát tárgyalanná teszi.

Kiterjedtebb probléma a részleges központok Körös menti torlódása, ahol belőlük négy foglal sorra egymás mellett helyet: Tiszaföldvár–Martfű, Kunszent-

márton, Szarvas és Gyoma-Endrőd. Igaz, valahová be lehet osztani mindegyiket, Tiszaöldvár–Martfűt Szolnokhoz, Kunszentmárton Szenteshhez (mely ezzel meghaladja a 120 000-es felső határt), Szarvast és Gyoma-Endrődöt pedig Mezőtúrhoz, mely éppen ezáltal jutna megfelelően átlagos méretekhez. Ha azonban figyelembe kell vennünk a megyehatárokat is, melyek Kunszentmárton Szentestől és Szarvast és Gyoma-Endrődöt Mezőtúrtól elválasztják, s amelyek mind Szolnok–Csongrád, mind Szolnok–Békés vonatkozásában megyei szempontból jó helyen vannak, úgyhogy egy megyereform sem igen mozdítaná el őket – akkor nincs más megoldás, mint egyrészt a járásszékhely Kunszentmártonnak teljes értékű közép fokú központ rangjára emelése, ami után Tiszaöldvár–Martfű hozzá kerülhet beosztásra, másrészt az ugyancsak járásszékhely Szarvasnak teljes értékű központ rangjára emelése, ami után Gyoma-Endrőd kaphat hozzá beosztást, mely ma is a szarvasi járáshoz tartozik.

5. sz. táblázat

Koncepció szerinti közép-fokú központok	Ezuttal javasolt közép-fokú központok	Budapest-vidéki közép-fokú központok	Közép-fokú központok város-járásainak lakosságadatai 1000-ben, 5000-ig kikerekítve:	Részlegessé átminősíteni javasolt közép-fokú központok	Kompenzáció szerinti részleges közép-fokú központok	Részleges központok alegységeinek lakosságadatai 1000-ben, 5000-ig kikerekítve: *
Budapest főváros			1940	} Budapest és környéke 2260		
Budapestkörnyék			320			
		Budai járás**	20	} Budapesti kerület 1690		
		Szentendrei j.***	10			
		Bicske	35			
		Martonvásár****	35			
		Ráckeve	45			
		Dabas	50			
		Monor	55			
		Gödöllő	70			
Vác			80			
Balassagyarmat			95		Szécsény	20
Hatvan			90	} Budapesti kerület 1690		
Jászberény			100		Turkeve	10
Mezőtúr			40		Tiszaföldvár	20
Szolnok			155		Törökszentmiklós	50
Cegléd			120		Nagykőrös	30
Nagykát			65			
Kunszentmiklós			45		Mór	35
Dunaujváros			90		Oroszlány	45
Sárbogárd			50			
Székesfehérvár			190			
Esztergom			95	} Győri kerület 1330		
Tatabánya			105			
Tata			40			
Komárom			70		Kisbér	25
Győr			170			
Mosonmagyaróvár			70			
Csorna			45			
Kapuvár			45			
Sopron			80			
Szombathely			125		Kőszeg	20
					Vasvár	15
Körmend			55		Szentgotthárd	20

Sárvár	90	Győri kerület 1330	Celldömök	35
Pápa	80			
Veszprém	125		Balatonfüred	30
			Zirc	35
Várpalota	40			
Ajka	65			
Tapolca	55	Győri kerület 1330	Sümeg	25
Keszthely	55			
Zalaegerszeg	120		Zalaszentgrót	20
Lenti	40			
Nagykanizsa	115			
Nagyatád	80		Barcs	30
Marcali	80	Pécsi kerület 1320	Fonyód	40
Siófok	80			
Kaposvár	120			
Dombóvár	55			
Tamási	50			
Paks	50		Dunaföldvár	15
Szekszárd	80			
Bonyhád	55			
Pécs	240		Komló	40
Szigetvár	40			
Siklós	50			
Mohács	65			
Baja	100		Bácsalmás	40
Kalocsa	60			
Kiskunhalas	105	Szegedi kerület 1240		
Kiskőrös	55			
Kecskemét	155			
Kiskunfélegyháza	60			
Szeged	225		Kistelek	25
Szentos	80		Csongrád	30
Hódmezővásárhely	60			
Makó	60			
Mezőkovácsháza	60			
Gyula	65			
Békéscsaba	120		Békés	45? 30?

Orosháza	85	Szegedi kerület 1240		
Szarvas	60		Gyoma-Endrőd	20
Kunszentmárton	50			
Szeghalom	60	Debreceni kerület 1280		
Karcag	60		Kisujzállás	30
Tiszafüred	55		Abádszalók	15
Püspökladány	60			
Berettyóújfalú	80			
Debrecen	330		Hajduböszörmény	50? 30?
			Hajdusoboszló	30
Hajdunánás	70	Miskolci kerület 1200	Balmazújváros	20
Nyíregyháza	240		Tiszavasvári	20
Nyírbátor	55			
Mátészalka	90			
Fehérgyarmat	45			
Kisvárd	90		Záhony	15
Vásárosnamény	45			
Sátoraljaújhely	90		Sárospatak	40
Szerencs	65			
Encs	65			
Kazincbarcika	55			
Szendrőlcs****	50			
Ózd	90			
Miskolc	245			
Leninváros	55			
Mezőkövesd	65			
Eger	140			
Heves	45			
Gyöngyös	90			
Salgótarján	145		Pásztó	25
Magyarország összesen	10 320			

* A részleges középfokú központok alegységeinek lakosságadatai a főléjük beosztott középfokú központ városjárásának lakosságadataiban bennefoglaltatnak.

** Ez a jelenlegi budai járásnak az a néhány községe, melyek nem tartoznak a fentebb „Budapestkörnyék” néven megjelölt budapesti nagy-agglomerációba, de járási szinten csak Budapest (Buda) a lehetséges székhelyük.

*** Ez a szentendrei járásnak az a néhány községe, melyek nem tartoznak a fentebb „Budapestkörnyék” néven megjelölt budapesti nagy-agglomerációhoz, de járási szinten csak Szentendre a lehetséges székhelyük.

**** Martonvásárt, mely nem szerepel a Koncepció központjegyzékeiben, azokon felül javasoltuk budapestvidéki központként.

***** Szendrőlcs, mely nem szerepel a Koncepció központjegyzékeiben, azokon felül javasoltuk rendes középfokú központként.

f) KÖZPONT NÉLKÜLI TERÜLETEK

Szemügyre kell most vennünk az országnak azokat a területeit, melyek a Konceptióban adott központjegyzékek mellett elegendő közelségben lévő központ nélkül maradnak. Tekintettel arra a megállapításunkra, hogy egy átlagos középfokú vonzásterület (nagyjás vagy városkörnyék) sugara 10–20 kilométer, a központ nélküli állapot legegyszerűbb mértékéül azt találtuk, hogy központ nélkülinek tekintsük az országnak azokat a pontjait, amelyeknek a legközelebbi központtól való távolsága a 25 km-t meghaladja; ezek feltalálásának legegyszerűbb módjával az látszott, hogy sorra vegyük azokat a központpárokat, melyeknek egymástól való távolsága az 50 kilométert megközelíti vagy meghaladja, és azokat a központokat, melyeknek az országhatártól való távolsága a 25 km-t megközelíti vagy meghaladja. Ilyen helyzet áll fenn a következő pontokon:

Budapest és Székesfehérvár között a Budapestet 20–30 kilométeres körzetben övező központgyűrű egy ponton hézagos, amint arra Budapest-vidék problémájával kapcsolatban majd visszatérünk: javaslatunk az lesz, hogy valahol Martonvásár vagy Baracska környékén indokolt volna egy közbülső Budapest vidéki központot beiktatni.

A Siófok és Marcali közötti túl nagy, csaknem 60 kilométeres távolságot enyhíti az, hogy közöttük ott van Fonyód mint részleges központ. Valójában az a helyzet, hogy a vonzáskörzetek területi elosztása sokkal jobb lenne, ha Fonyód lenne a rendes és Marcali a részleges központ, mert Fonyód a budapesti fővonalon pontosan félúton, 40–40 kilométerre fekszik Siófok és Nagykanizsa között. E pillanatban azonban, a fonyódi járásnak 1975. január 1-jével történt megszűnése után, nem látszik túlságosan kilátásosnak egy ilyen értelmű minőségcserét javasolni.

Siófok és Kaposvár között ugyancsak feltűnően nagy a távolság: itt valaha két járásszékhely is közbeékelődött két jelentéktelen vasútállomásnál, Tabon és Igalon. Minthogy azonban ezen a távolságon a kaposvár-siófoki vasútvonal halad végig, és elég jó összeköttetést biztosít az egész terület számára, itt esetleges új részleges központ felállítását csak akkor érdemes mérlegelni, ha a közbülső területen a városias fejlődésnek valamilyen különleges újabb tényezője mutatkozik: ennek híján valószínűleg elég lesz ezen a távon tudatosan törekedni a közlekedés minél nagyobb méretű megjavítására.

Kalocsa és Kunszentmiklós nagy távolsága miatt mérlegelni lehetne egy közbülső településnek, Soltnak részleges központ rangjára való emelését, amit már javasoltunk a Duna túlsópartján levő Dunaföldvár vonzásának a csökkentése céljából is.

Nyíregyháza és Sátoraljaújhely távolsága miatt indokolt volna a Nyíregyházától északra fekvő szabolcsi részek számára valahol Gávavencsellő környékén

legalább egy részleges központot beiktatni, amit már javasoltunk Nyíregyháza tehermentesítése céljából is.

Gyula és Berettyóújfalu között mérlegelni lehetne valahol Komádi táján egy részleges központ beiktatását.

Kazincbarcika és a Bódva-völgyi északi határ között a jelenlegi járásszékhely, de a központok jegyzékében már nem szereplő Edelény aligha maradhat központ Kazincbarcika közelsége miatt, viszont a Sajó völgyében fekvő Kazincbarcika nehezen lehet az északi Bódva-völgy számára jó központtá; ezért mérlegelni kellene valahol Szendrő táján legalább egy részleges, de inkább egy teljes értékű középfokú központ megtervezését.

Eger és Salgótarján között az egykori pétervásári járás területe szintén jól fogadna egy közbevetett részleges központot, amely szerepre legalkalmasabbnak a jó közlekedési és központi fekvésű Recsk látszik, melyet a Perczel-féle Tanulmányterv is felvetett alrégiószékhelyként.

Vác és a nyugati határ, illetőleg Balassagyarmat és az északnyugati határ között az Ipoly völgye mindkét központtól egyformán messze, a 25 kilométeres sugáron túl esik, a légvonalban közelebb eső Esztergomtól pedig a híd nélküli Duna és a közbeékelődő csehszlovák terület választja el; itt tehát indokolt volna egy új részleges központ lehetőségét mérlegelni valahol Vámosmikola táján, amely egykor egy kisméretű járás székhelye volt, vagy attól délebbre vagy északabbra aszerint, hogy ez a részleges központ Vác alá vagy Balassagyarmat alá kerül-e beosztásra. Ennek eldöntésében bizonyára szerepet fog kapni a Dunakanyar e részére tervezett vízlépcső és erőmű is.

g) BUDAPEST-VIDÉK KÖZPONTJAI

Budapest vidékén a különböző kijelölt és ki nem jelölt központok vonzásterületei oly bonyolultan fonódnak egymásba és függenek össze az összbudapesti agglomerációval és agglomeráció-rendszerrel, hogy az ebből adódó méret-, hiány-, elhatárolási és minősítési kérdéseket indokolt a többiektől elválasztva tárgyalni.

Budapestnek és vidékének a városiaság, városiasodás és várossal való összefüggés különböző szintjein és helyzeteiben élő részei gyűrűszerűen sorakoznak a legbelsőbb városmag köré. A belső városmag a 100 éve egyesült Budapest területe, melyet körben övez a sokáig különálló, 1949-ben a fővárossal egyesült, de azóta is még valamennyire kivehető peremvárosok gyűrűje, mely a belső városmaggal együtt alkotja az ún. Nagy-Budapestet. Nagy-Budapest körül az erősen városiasodó peremközségek újabb gyűrűje van kialakulóban, melynek tagjai a fővárossal való lassú összenövés folyamatába kerültek, a teljes összenövéstől

kisebb vagy nagyobb távolságban. Ez az a negyven-egynéhány község, melyek ténylegesen már belevonódtak a főváros településfejlesztési, területrendezési és városrendezési műveleteibe. Az egész együttest Budapest-környéknek nevezhetjük, vagy esetleg Nagyobb-Budapestnek. E települések belátható időn belül jórésben ugyanúgy városokká fognak alakulni, mint egykor Újpest, Kispeszt és társaik, s talán azoknál tovább fognak önálló életet élni. Szentendre már régen város, Százhalombatta nemrég alakult azzá, s nyilván következnek mások is: Érd, Szigetszentmiklós, Dunaharaszti, Vecsés, Dunakeszi (vagy Dunakeszi-Fót) s esetleg még Göd, Gyál, Gyömrő, Kistarcsa-Csömör, Maglód-Ecser, Pilisvörösvár stb. is. Jelenleg az idetartozó községek zöme náluk Budapesttől távolabb eső központokhoz van járásilag beosztva, kivéve a budai hegyvidék községeit, melyeket a budai járás fog össze. Nyilvánvaló azonban, hogy e községek nagyobb része hamar tehernek fogja érezni Budapesttől elfelé húzó központjait, és vagy várossá fog alakulni, vagy egy külön Budapest környéki járásban egyesül, vagy mint község, a főváros alá kerül beosztásra.

Az új peremvárosoknak ezen a gyűrűjén, Budapest-környéken túl következik a Budapest körüli helyi központoknak az a gyűrűje, mely központok nagyobb részben belátható időn belül nem fognak összeépülni Budapesttel, ezzel szemben a fővárostól elfelé vezető irányban jelentős méretű, falusi, mezőgazdasági területeket is magában foglaló vonzásterületekkel rendelkeznek, melyek a fővárossal erős gazdasági és társadalmi kölcsönhatásban élnek. Ezt az egész területet együtt Budapest-vidék néven foglalhatjuk össze: egészében az a terület ez, melyet az V. fejezetben Pest (Budapest) kismegyéjeként vázoltunk fel. Az e területre eső központok vagy központjelöltek nagyobb része szerepel a Településhálózat-fejlesztési Konceptió jegyzékeiben: Gödöllő, Monor, Ráckeve mint rendes középfokú központok, Bicske és Dabas mint részleges középfokú központok. Valamennyire hasonló helyzetben van Vác, sőt talán Esztergom is, de ezek vonzásterületeinek vannak olyan külsőbb részei, melyeket már nem indokolt Budapest-vidéknek tekinteni. Különleges és kettős helyzete van Szentendrének, mely a Nagy-Budapestet körülvevő új peremvárosi gyűrű, Budapest-környék része, s nyilván ezért nem került bele (a frissen várossá lett Százhalombattával együtt) a Konceptió városjegyzékeibe. Ugyanakkor helyzete hasonlít a külső központgyűrűnek a Konceptió jegyzékeiben szereplő tagjaihoz, melyeknek jelentős vonzásterületük van a fővárostól távolodó irányban: ez van Szentendrének és kisebb méretben a Pilis hegy-ség területe formájában, melynek járási székhelye is. Szentendrének e helyzete folytán vannak Budapest környékén valamivel kívül eső Budapest vidéki központ feladatai is, amelyekre figyelemmel kell lenni akár a Konceptió jegyzékeibe való formális beillesztés útján, akár másképpen. E kettős helyzet (a leendő Budapest környéki nagyagglomeráció része + egy Budapest vidéki városkörnyék központja)

településfejlesztési és szervezeti követelményeinek kidolgozása azért is fontos, mert a Budapest környéki nagyagglomeráció esetleges további növekedése során más központok is Szentendre kettős helyzetébe kerülhetnek, pl. Gödöllő vagy Monor.

Meg kell végül említenünk, hogy ebben a Budapest vidéki központgyűrűben az egyik oldalon – délnyugaton a budapest–székesfehérvári és budapest–dombóvári vasúti fővonalak mentén – űr tátong: nincs megfelelő közbülső Budapest vidéki központ. Elképzelhető, hogy e területnek Érd vagy a már városi rangú Százhalombatta legyen a központja, csakúgy, mint az ugyancsak a budapesti nagyagglomerációhoz tartozó Szentendre a pilisi hegyvidéknek. Érd azonban maga is egy meglehetősen központ nélküli település, és túl közel is van már Budapesthez; Százhalombatta pedig túlságosan a szélén fekszik a szóban lévő gazdátlan területnek. Felvetjük tehát itt egy további Budapest vidéki központ kifejlesztését – valahol Martonvásár vagy Baracska táján.

Rövid megjegyzést érdemes még tenni arról a tényről, hogy a Budapest vidéki központok közül egyesek teljes értékű, mások részleges központokként szerepelnek a Konceptió jegyzékeiben. Ez a megkülönböztetés kétségtelenül kifejezi azt a fejlettségi különbséget, mely egyrészt Gödöllő, Monor és Ráckeve, pláne Vác vagy Esztergom, másrészt Bicske és Dabas között van, azonban a Település-hálózat-fejlesztési Konceptió elsődleges feladata nyilván nem tényleges állapotokat rögzíteni, hanem a településhálózat-fejlesztés programját! Annyi bizonyos, hogy ha Budapest vidékén is fenn akarjuk tartani a rendes és részleges középfokú központok e megkülönböztetését, akkor a részleges központokat valahová be kell osztani, és pedig aligha egy szomszédos sugaras főútvonalon fekvő rendes központhoz, hanem csak Budapesthez magához. Valójában az összes Budapest vidéki központoknak bizonyos értelemben a részleges központ szerepköre felel meg, mivel Budapest közelsége folytán lesznek középfokú funkciók, melyeket óhatatlanul Budapest fog ellátni e vidékek számára. Ugyanakkor e vonzáskörzetek lakosság száma azt teszi szükségessé, hogy központjaikban a rendes középfokú központokét megközelítő méretű hivatali és szolgáltatási apparátus jöjjön létre. A különböző funkciók egyenként való elemzése fogja eldönteni, hogyan oszlanak majd meg ezek Budapest és a Budapest vidéki központok között, abban azonban bizonyosak lehetünk, hogy ez a megoszlás nem mindenben fog hasonlítani a rendes és részleges központok közötti szokványos funkciómegoszláshoz. De az is bizonyos, hogy a Budapest vidéki központok valamiféle egységes minősítésére van szükség: kell hogy vagy mind rendes központok, vagy mind részleges központok, vagy – ami a legindokoltabbnak látszik – mind sajátágos minősítésű Budapest vidéki központok legyenek. Mindez nem vonatkozik a távolabb fekvő és magukban is jelentős Vácra és Esztergomra, melyeknek szükségképpen rendes központoknak kell maradniok.

h) ÁTMINŐSÍTÉSI JAVASLATOK ÉS LEHETŐSÉGEK ÖSSZEFOGLALÁSA A KÖZÉPFOKÚ KÖZPONTOKKAL KAPCSOLATBAN

Érdemes most röviden összefoglalni, hogy a rendes középfokú központokkal kapcsolatban az előbb végigtárgyalt szempontok alapján milyen átminősítési lehetőségek vetődnek fel:

Rendes középfokú központból részlegessé javasoltuk minősíteni: Csongrádot vonzásterületének kicsinyisége és Szenteshez való könnyű beoszthatósága miatt; Mórt vonzáskörzetének aránylagos kicsinyisége miatt és azért, mert ezáltal a hozzá közel eső Kisbér részleges központ beosztása egyszerűen és a megyehatárokat nem zavaró módon lehetővé válik; Hajdúnánást feltételeesen, vonzáskörzetének kicsinyisége miatt, abban a nem nagyon valószínű esetben, ha sem Tiszavasvári, mint részleges központ és vonzásterülete, sem Polgár és vidéke nem kerülne hozzá beosztásra; Várpalotával és Tatabányával kapcsolatban pedig ugyanezt a lehetőséget felvetettük ugyancsak vonzásterületük aránylagos kicsinyisége miatt és amiatt, mert Veszprémhez, illetőleg Tatabányához mint részleges központok beoszthatók volnának, bár meg tudnak állni a maguk lábán is.

Részleges középfokú központból rendes középfokú központ rangjára javasoltuk emelni: Kapuvárt városiassága és kerek vonzásterülete miatt és amiatt, mert részleges központ mivoltának fennmaradása esetén ez a vonzásterület széttöredezik Csorna és Sopron között; Fehérgyarmatot és Vásárosnaményt Mátészalka, illetőleg Kisvárda tehermentesítése céljából, tekintettel elegendő méretű vonzásterületükre; feltételeesen Kunszentmártont és Szarvast abban az esetben, ha a megyehatár miatt az előbbi Szenteshez, az utóbbi Mezőtúrhoz nem kerülhet; felvetettük e gondolatot Törökszentmiklóssal kapcsolatban jelentős vonzásterülete miatt, bár ugyanakkor nehézség nélkül maradhat Szolnokhoz beosztva is; Békéssel és Hajdúböszörménnyel kapcsolatban, tekintettel elegendő méretű vonzásterületükre, azonban azzal, hogy ugyanennyi okkal fel lehetne vetni egy Békéstől független mezőberényi és Hajdúböszörménytől független hajdúhadházi részleges központ létesítését is, mely esetben az előbbieket felminősítése tárgytalanná válik.

Budapest vidékével kapcsolatban felvetettük azt, hogy vajon nem kellene-e az idetartozó központoknak egységesen vagy csupa rendes középfokú központokká, vagy csupa részleges középfokú központokká, vagy csupa sajátos Budapest vidéki központokká minősülniök, ami az egyik esetben Bicske és Dabas felminősítését, a másik esetben Gödöllő, Monor és Ráckeve lejjebb minősítését jelentené; felvetettük továbbá Szentendrének ugyanezek közé a Budapest vidéki központok közé való besorolását is.

Az országnak központ nélküli pontjain többnyire csak részleges középfokú központok beiktatását javasoltuk; de a Bódva-völgy ellátása érdekében Szendrő

környékén felvetettük egy rendes középfokú központ létesítésének lehetőségét is; és Martonvásár vagy Baracska táján felvetettük egy új Budapest vidéki központ beiktatását.

Mindeme javaslatok végeredményeképpen a Településhálózat-fejlesztési Koncepció szerint a középfokú központok jegyzéke alapján kialakítható városkörnyékek száma (88) annyiban módosul, hogy Budapest-környék területén felül országosan 88 városkörnyék és 8 Budapest vidéki sajátos városkörnyék jön létre. Ezeknek, valamint a részleges középfokú központok köré alakítható alegységeknek a lakosságadatait, továbbá a mindezekből alakítható országos kerületek lakosságadatait az alábbi táblázatos összefoglalás mutatja, mely egyben megfelel az 5. sz. térképnek is.

i) A VONZÁSKÖRZETEK ÉS A KÖZIGAZGATÁSI EGYSÉGEK EGYEZTETÉSE

A területi kérdéseknek nagy vonalakban való felvázolása után rátérhetünk a középfokú központokkal kapcsolatban felvetődő közigazgatási szervezési problémákra is. A Településhálózat-fejlesztési Koncepció e központokról szólva nem utal olyan egyértelmű módon a nekik megfelelő közigazgatási egységekre és hatásköri szintre, mint a felsőfokú központokkal kapcsolatban a megyére; csupán annyit mond, hogy a középfokú központok a „megyénél kisebb” méretű vonzásterületekre nézve lássák el az igazgatási stb. funkciókat. Adott közigazgatási rendszerünkben ez a megyénél kisebb egység a járás: ez a kevésbé jellegzetes és kevésbé előtérben lévő, újabban megint önkormányzat nélkül szűkölködő egység, melyet a Koncepció talán abban a feltevésben nem említett név szerint, hogy honunkban megye valamilyen formában bizonyára mindig lesz, egyéb közigazgatási egységekre nézve azonban ugyanez nem olyan bizonyos. Mindamellet a középfokú funkciókat ellátó központok s a járások számának fentebb már említett egyezése minden vitán kívül állóvá teszi az a következtetésünket, hogy az az igazgatási funkció, melyet egy teljes értékű középfokú központ ellátni hivatott környéke számára, nem lehet más, mint egy járás hatósági és hivatali teendőinek az ellátása. Sőt gyakorlatilag, mint látni fogjuk, lényegesen egyszerűbb a Koncepció középfokú központjainak jegyzékét és a járásokat egyeztetni, mint a felsőfokú központok jegyzékét és a megyéket. Némileg leegyszerűsítve úgy is mondhatjuk: minden teljes értékű középfokú központnak egyben járásszékhelynek is kell lennie, és a járások területének egyeznie kell a központok vonzáskörzeteivel.

Ez az ily módon megfogalmazott alapkövetelmény azonban többrendbeli kiegészítést is kíván. Mindenekelőtt fennáll egy átfogó jelentőségű, a járásszék-

helyi mivoltnál fontosabb követelmény; az, hogy a középfokú központnak a szó minden értelmében s így természetesen igazgatási szempontból is városnak kell lennie, vagy azzá kell válnia: következik ez az általa ellátandó funkciók minőségéből és mennyiségéből, de következik a számára kívánatos fejlődési végcélként előírt 20–40 000-es lélekszámból is. Ma ténylegesen a kijelölt középfokú központok kétharmada visel városi rangot, további egyhatoda előreláthatóan a nem túl távoli jövőben, utolsó egyhatoda pedig nyilván kitűzött fejlődésének megfelelő időpontjában fog városi rangra emelkedni.

Másodsorban fontos utalnunk arra, hogy közigazgatásunk újabban ismeri a város – mint a járással egyenrangú közigazgatási szint – alá beosztott község, a város környéki község⁶⁰ intézményét; ilyenkor e községek felett a járási hatáskört egy közeli szomszédságban lévő város gyakorolja, mely maga válik ezáltal járási jellegű közigazgatási központtá. Természetesen normális esetben községet vagy községeket város alá beosztani csak akkor érdemes, ha az egy város alá beosztható községek együttvéve is kevesen vannak ahhoz, hogy belőlük járás alakuljon: ennek megfelelően rendszerint nem telik ki belőlük a várossal együtt az az 50–120 000 lakosságú vonzásterület, melynek a Koncepció szerint egy középfokú központ körül ki kell alakulnia. Más a helyzet azonban akkor, ha a városnak magának is van nagyobb területen szétszórtan lakó lakossága, mint az alföldi nagy határú tanyás mezővárosoknak: ezeknek határa gyakran ma is járást megközelítő méretű, s rendszerint néhány, hozzá közel fekvő, de külön települést alkotó községnek a város alá való beosztása esetén a járással teljesen egyenrangú és egyenlő méretű vonzásterület központjává válhatnak; sőt van olyan is köztük, pl. Hódmezővásárhely, mely egymagában is felér egy járással, azonban az ilyeneknek is majdnem mindig vannak hozzájuk közel eső és beosztható környéki községei is. Van ezenfelül két, némileg hasonló jellegű, aránylag nagy határú – több község egyesüléséből alakult – dunántúli városunk is, Tatabánya és Várpalota, melyek a hozzájuk gravitáló és közigazgatásilag alájuk beosztható néhány községgel együtt esetleg külön járás alakítása nélkül is azzal egyenértékű vagy azt megközelítő közigazgatási vonzásterület központjai lehetnek. Hozzá kell még tennünk, hogy olyan városoknál, melyeknek mind saját, mind vonzásterületi lakossága csak ahhoz elég, hogy részleges középfokú központok legyenek, szintén hasznos és indokolt, bár nem szükségszerű, hogy a vonzásterületükhöz tartozó községek a város alá beosztassanak; erre a részleges központokkal kapcsolatban még visszatérünk.

⁶⁰ Város környéki község – A 11/1971 (III. 31.) Korm. számú rendelet 12. §-a szerint: „Községi tanácsot város környéki községi tanácsá akkor lehet nyilvánítani, ha a város és a község között kölcsönösen szoros társadalmi, gazdasági, ellátási, munkaerő-foglalkoztatási, földrajzi és közlekedési kapcsolatok vannak, továbbá a község és város összehangolt fejlesztése különösen indokolt.” (*Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. 1971. 426.)

Harmadik tisztázni való kérdés az, hogy az az előzőekben megfogalmazott követelmény, mely szerint minden középfokú központnak egyben járási igazgatási központtá és várossá is kell lennie, fordítva is áll-e: kell-e minden járásszékhelynek és városnak egyben teljes értékű középfokú központnak is lennie? Véleményünk szerint ez a fordított követelmény nem áll fenn, mert egy járásszékhely vagy egy város lehet részleges középfokú központ is; nincs ugyanis akadálya annak, hogy egyes központok igazgatási szempontból teljes mértékben ellássák a maguk vonzásterületét, azaz járásszékhelyek vagy beosztott községekkel rendelkező városok legyenek, ugyanakkor egyéb funkciók és szolgáltatások tekintetében csupán részleges központok legyenek, melyeknek vonzásterülete e szolgáltatások szempontjából egy másik, teljes értékű központhoz tartozik. Ez járási szinten, ahol a közigazgatási funkciókon kívül sok más funkció tömörül és tömörülhet, sokkal kevesebb problémát okoz, mint megyei szinten, ahol a közigazgatási funkció túlnyomó jelentőségű, és a Koncepció kategóriáitól való eltérés zavaró hatású. Ilyen esetben nem egy, hanem két vagy több járás teszi ki annak a teljes értékű középfokú központnak a vonzáskörzetét, melyhez ezek a részleges központok be vannak osztva. Az azonban szükségszerű, hogy minden járásszékhely vagy város legalább a részleges központ rangját viselje, mert hiszen egy helységet járási, illetőleg városi igazgatási szolgálat létezése már magában is részleges központtá tesz. A részleges központok kapcsán e kérdésre is még visszatérünk.

Mindent összefoglalva tehát, a fentebb megfogalmazott követelményt oly értelemben kell teljessé tennünk, hogy egy teljes értékű középfokú központnak lehetőleg városnak kell lennie, vagy idővel feltétlenül azzá kell válnia, és mindenképpen vagy járásszékhelynek, vagy beosztott községekkel rendelkező városnak, vagy önmagában is járási méretű, nagy határu városnak kell lennie; egyes járásszékhelyek és városok azonban lehetnek csupán részleges központok is. A járások területeinek pedig mindenkor lehetőleg egyezniök kell a központok vonzásterületeivel, egyes esetekben (a járási igazgatási funkciót is ellátó részleges központok esetében) oly módon, hogy két vagy több járás tegye ki egy teljes értékű középfokú központ vonzásterületét.

Nézzük, az ország jelenlegi közigazgatási területi szervezete mennyiben felel meg ennek a követelménynek, s mennyiben közeledik vagy távolodik tőle.

A főváros a maga középfokú funkciójának megfelelően egyben a Budai járás székhelye is, de egyelőre nem járásszékhelye a fővárosi városrendezésbe már bekapcsolt negyven-egynéhány községnek, melyek egy részéből előbb-utóbb város lesz, a fennmaradó községekből pedig valamiféle Budapest környéki járásnak kell majd alakulnia, vagy mindnyájuknak a fővároshoz beosztott községekké válnia.

A középfokú funkcióra is hivatott 23 felsőfokú központ közül 20 járásszékhely, 2 (Békéscsaba, Tatabánya) hozzá beosztott város környéki községekkel ren-

delkezik, 1 (Hódmezővásárhely) pedig a maga járási méretű határával teljesen magában áll. Ez utóbbi 3 közül Tatabánya alá a tatai járásnak legújabban történt megszűnése óta minden hozzágravitáló község be van osztva, ezzel szemben Békéscsaba és Hódmezővásárhely környékén még vannak olyan közel eső községek, melyeknél a város alá való beosztás indokoltnak látszik.

A 64 rendes középfokú központ közül 52 járásszékhely; a nem járásszékhely középfokú központok közül 4 beosztott községekkel rendelkező város, melyeknél a beosztott községek Hatvan esetében a város vonzásterületének csak egy kisebb részét, Dombóvár és Kiskunfélegyháza esetében nagyobb részét, Tata esetében a teljes egészét teszik ki; a többi 8 (Csongrád, Hajdúnánás, Karcag, Kazincbarcika, Kunszentmiklós, Leninváros, Mezőtúr, Várpalota) sem nem járásszékhely, sem beosztott községekkel nem rendelkezik. Közülük kettő, Kazincbarcika és Leninváros közel fekszenek olyan járásszékhelyekhez, Edelényhez, illetőleg Mezőcsáthoz, melyek a Településhálózat-fejlesztési Konceptió jegyzékeiben egyáltalán nem szerepelnek, s így értelmezhetjük a helyzetet úgy is, hogy ezekben az esetekben csupán idő kérdése a járásszékhelynek az említett városokba való áthelyezése, mint ahogyan az már megtörtént a várossá felfejlődött Ajka és Dunaújváros esetében, melyek a régi szomszédos járásszékhelyek, Devecser és Adony örökébe léptek. Kunszentmiklós számára javasoltuk az 1970-ben megszűnt dunavecsei járás területét Kunszentmiklós székhellyel újból járássá egyesíteni. A megmaradó 5 központ közül 4 alföldi nagy határú város (Csongrád, Hajdúnánás, Karcag, Mezőtúr), 1 pedig (Várpalota) dunántúli, aránylag nagy határú város, melyeknek környező községei járásilag szintén máshová tartoznak, holott indokolt volna őket e városok alá beosztani. Közülük Csongráddal kapcsolatban határozottan, Hajdúnánással és Várpalotával kapcsolatban feltételesen felvetettük a teljes értékű központi minőség megszüntetését és részleges központokká való átminősítésüket, azonban a hozzájuk húzó környező községeket ez esetben is célszerű hozzájuk beosztani.

Érdemes még a kijelölt központok vonzásterületeinek és a közigazgatási egységeknek az egyeztetését ellenkező előjellel is megcsinálni, vagyis szemben azaz, hogy az ország kijelölt központjai mennyiben járásszékhelyek és városok, azt vizsgálni, hogy az ország járásszékhelyei, illetőleg városai mennyiben kijelölt központok. A 92 járás székhelyei közül 1 a főváros, 20 felsőfokú központ, 52 középfokú központ és 11 részleges középfokú központ, 8 pedig nem szerepel a kijelölt központok jegyzékeiben. E 8 járásszékhely közül három, Edelény, Mezőcsát és Sásd oly helyek, melyek közelében, mint arra már utaltunk, egy-egy új város (Kazincbarcika, Leninváros és Komló, ez utóbbi részleges középfokú központ) nőtt nagyra, mely a járásszékhelyi rangot is minden valószínűség szerint igényelni fogja; két további járásszékhely, Derecske és Rétság feltehetőleg a

járások számának csökkenési folyamatában nagyobb nehézség nélkül megszüntethető és felosztható lesz: egy további járásszékhely, Szentendre azért maradt ki, mert várhatóan része a kialakuló Budapest környéki nagyagglomerációnak; ennek ellenére felvetettük, hogy a Pilis hegység vidékének ellátása céljából megmaradhatna járásszékhely és kijelölt központ; a hátralévő kettő, Füzesabony és Nagykálló pedig olyan helyek, melyeknek részleges központokká való átminősítését felvetettük, mely esetben járásszékhelyekként is megmaradhatnak.

Ami az ország városait illeti, azok mind benne vannak vagy a rendes, vagy a részleges középfokú központok jegyzékében, kivéve a már említett Szentendrét, valamint Százhalombattát, mint az alakulóban lévő Budapest környéki nagyagglomeráció részét.

Az a követelmény, hogy a járások határainak egyezniök kell a központok körüli vonzáskörzetek határaival, általában érvényesül a mai járáshatároknál is, melyek többnyire az optimális megközelíthetőség elve alapján vannak meghúzva – feltéve, ha egy megyén belül vannak, és nincsen a közelükben olyan város, mely nem járásszékhely. Azok közül a rossz járási elhatárolások közül, melyeket a közbeékelődő megyehatár okoz, egyeseket orvosolhatja a megyék jelenlegi számát megtartó racionális megyehatár-rende­zés, másokat a fentebb, a III. fejezetben javasolt nagymegyerendszer, amint azt fentebb, a d) pontban már bemutattuk. Igazi probléma ott adódik, ahol a megyehatárok a racionalizálás után is zavarják a célszerű járási határvonást azért, mert a megyeszékhelyek optimális megközelíthetősége által kívánt megyehatár nem esik egybe a járásszékhelyek által kívánt optimális járáshatárokkal. Láttuk, hogy ilyenkor a kérdést az dönti el, hogy a megye vagy a járás-e súlyponti egység, mert a súlyponti egységek javára kell az alárendeltebb egységnek kisebb-nagyobb hovatartozási célszerűtlenségeket elviselnie. Bár, mint látni fogjuk, egy nagyjárásokra és városokra alapozott területi beosztás előbb-utóbb csökkenteni fogja a megyék súlyát, a megyerendszer fel­számolása a közeljövőben nem látszik valószínűnek, úgyhogy a megyék létéből következő járási szintű hovatartozási célszerűtlenségekkel általában továbbra is számolni kell, így a már említett Enying (Siófok és Székesfehérvár között), Solt (Kunszentmiklós és Dunaföldvár között), Gyoma (Mezőtúr és Szarvas között), Poroszló (Füzesabony és Tiszafüred között), Polgár (Hajdúnánás és Leninváros között), Jászszentandrás és társai (Heves és Jászberény között) esetében.

Ha a mondottak alapján mérlegre tesszük az országban az utolsó évtizedekben folyt és folyó közigazgatási, területrendezési változásokat, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a hivatalos közigazgatási területrendezésnek voltak – nagyobb részben – helyes és a Kon­cep­ció elgondolásainak megfelelő, illetőleg azokkal párhuzamos lépései, de voltak mostanáig – kisebb számban – azzal ellenkező és célszerűtlen irányzatai is.

A Városhálózat-fejlesztési Konceptió elgondolásaival egyező tendencia: a központi szerep szempontjából számba nem jövő járásszékhelyek megszüntetése. Az 1970-ben történt járásmegszüntetések során a megszüntetett 10 járás közül 7 volt ilyen: Baktalórántháza, Biharkeresztes, Csurgó, Dunavecse, Letenye, Szob, Tiszalök. (A nyolcadik, Polgár, általunk fentebb részleges központi minőségre javasolt hely, a kilencedik, Zirc, kijelölt részleges középfokú központ, a tizedik, Kiskunfélegyháza pedig rendes középfokú központ.) Ugyancsak a Konceptióval egyező tendencia az, hogy annak életbe lépte óta nem emelkedett városi rangra olyan – a Budapest környéki agglomeráción kívüli – helység, mely ne lett volna vagy a rendes, vagy a részleges középfokú központok jegyzékében, viszont a bennük foglaltak közül több is várossá lett. Végül nagymértékben egyezik a Konceptióból fakadó követelményekkel a város alá beosztott község intézménye maga, mely a Konceptióval egyidős, s még ha esetleg nincs is összehangolt közös szándék e mögött az egyidejűség mögött, az bizonyos, hogy e párhuzamos rendelkezéseket a tények egyugyanazon logikája: a város és környék összekapcsolásának szükségessége hívta életre.

Ezzel szemben a Városhálózat-fejlesztési Konceptió helyes elgondolásaival szemben áll az a tény, hogy a járások csökkentése jegyében – igaz, hogy még a Konceptió hatályba lépte előtt – olyan járások is megszűntek, melyeknek székhelye jelentős vonzóerőt kifejteni képes s utóbb a Konceptió jegyzékeibe is belekerült város volt. Így megszűnt a Hatvani járás – melynek székhelye utóbb rendes középfokú központ lett –, főleg azért, mert amint arra már utaltunk, vonzásterülete három megye között oszlik meg; s az e járáshoz tartozó községek zömmel a távolabb fekvő Gyöngyös járásához kerültek. Megszűnt a Kapuvári járás – mely egy kis, de igen kerek városkörnyék volt egy városias kisváros körül –, éppen az idő tájt, mikor Kapuvár várossá lett, majd nemsokára részleges középfokú központtá; volt járásának községei nagyjából Csorna és Sopron között kerültek szétszétválásra. Mindkét esetben a járás megszüntetésével egyidejűen megtörtént néhány közeli községnek – mintegy „kárpótlás”-ként – a város alá való beosztása; azonban a beosztott községek csupán kis töredékét tették ki a városok vonzásterületének, melyek nagyobb része más, távolabbi székhely igazgatási hatáskörébe került.

Ezzel párhuzamosan a Konceptió elgondolásaival szemben álló helyzet volt mostanáig az is, hogy a város környéki község intézményét létrehozó rendelet hatályba lépte után sokáig vontatottan ment a város környéki községek létesítése, s országsszerte uralkodó maradt az az állapot, melynek orvoslására a város környéki község létrejött, hogy ti. a nem járásszékhely városokhoz húzó községek vagy részben, vagy teljes egészükben a közeli város helyett távolabbi járásszékhelyekhez voltak beosztva, s oda kellett ügyeik intézésére bejárniuk. Az első eset, amikor egy járás megszüntetésével egyidejűleg a volt járásszékhely város vonzás-

körzetének jelentős része került beosztott községek formájában a város igazgatása alá, az 1970-ben megszüntetett kiskunfélegyházai járás megszüntetése alkalmával történt; ugyanekkor még két nem járásszékhely város (Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló) később, 1973-ben pedig további három nem járásszékhely város (Békéscsaba, Kecskemét, Komló) alá került egy-két közeli község. Az igazi áttörés 1974-ben történt, amikor december 31-i hatállyal öt járás szűnt meg úgy, hogy csak egy (a fonyódi) került teljes egészében felosztásra, a többi négyenél a székhely vonzásköre vagy teljes egészében (Tata), vagy nagyobb részében (Békés, Dombóvár, Törökszentmiklós) beosztott községek formájában a város alá került; ugyanekkor történt először az, hogy egy összefüggő vidéken (a volt tatai járás területén) az összes községek a sűrűn egymás mellett fekvő városok (Oroszlány, Tata, Tatabánya) között kerültek felosztásra mint város környéki községek. Nem kell más, mint ugyanezt az eljárást azoknál az alföldi városoknál is alkalmazni, melyek köré külön járás nem kerekíthető ki, s akkor belátható távlatba kerül a város környéki község intézményének és a Településhálózat-fejlesztési Konceptió rendszerének az a közös végcélja, hogy az ország minden pontja mind közigazgatási, mind egyéb szolgálatok tekintetében ahhoz a városhoz tartozzék, melynek vonzáskörében ténylegesen helyet foglal.

A fentieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy annak a követelménynek, mely szerint minden kijelölt teljes értékű központ köteles vonzásterületét igazgatási szempontból is járási szintű központként ellátni, önmagában nem kell felforgató változásokat előidéznie a magyar közigazgatás területi szerkezetében, azonban elég sok részletmódosítás következik belőle: néhány járás megszüntetése és felosztása (Derecske, Rétság), néhány járás székhelyének áthelyezése (Kazincbarcika Edelény helyett, Leninváros Mezőcsát helyett, Komló Sásd helyett), néhány régi járás helyreállítása (Hatvan és Kunszentmiklós, továbbá Kapuvár abban az esetben, ha teljes értékű középfokú központtá lesz), esetlegesen néhány új járás létesítése (Hajdúnánás, Szendrő, Tatabánya, Várpalota) vagy ehelyett a környező községeknek a városok alá való beosztása mindazoknál a városoknál, melyek középfokú központok, de nem járásszékhelyek; a jelenlegi megyék számának megtartása esetén néhány megyehatár-kiigazítás (néhány Bonyhádhhoz húzó Baranya megyei község Tolnához csatolása, a Karcaghoz és Kisújszálláshoz húzó Bucsá és Ecsegfalva békési községeknek Szolnok megyéhez való csatolása és Hatvannak és környékének Pest megyéhez való csatolása) s végül egy esetleges átfogóbb megyereform (a nagymegyerendszer bevezetése) után a járáshatároknak az optimális megközelíthetőség alapján való kiigazítása mindazokban az esetekben, amelyekben ennek eddig a jelenlegi megyék rendszere állotta útját (balassagyarmati, bonyhádi, nagykanizsai, váci járások, Hatvan és Dombóvár környéke).

j) A VÁROSOK ÉS JÁRÁSOK EGYBEFEJLŐDÉSÉNEK TÁVLATA ÉS KÖZIGAZGATÁSI SZERVEZÉSI PROBLÉMÁI

Van azonban a fenti közvetlen tennivalókon messze túlmutató távlata is a középfokú központok és vonzásterületeik további fejlődésének, mind társadalmi-települési, mind pedig közigazgatási-szervezési téren. Mihelyt ugyanis befejeződik a középfokú központoknak a járásszékhelyekkel, illetőleg járási igazgatási központokkal, valamint a központok vonzásterületeinek a járásokkal, illetőleg városkörnyékekkel való egyeztetése, megindul egy rendkívül érdekes folyamat, melyet úgy nevezhetnénk, hogy a városok és járásaik egybefejlődése. Abban az arányban ugyanis, amilyen arányban általánosan tudott és számon tartott tényné válik az, hogy a városok fejlődése és fejlesztése szorosan összefügg azokkal a funkciókkal és szolgálatokkal, melyeket vonzásterületük számára ellátnak, mind nagyobb mértékben jelentkezni fog a városok és járásaik között egy sor közös probléma és közös feladat, melyekből kinő a közös vállalkozások és közös gazdálkodás lehetősége és szüksége, s ki fog alakulni valamiféle közös közvélemény és összekapcsolódó közélet is. Közben folyik egy világméretű tendencia, a települési egybefejlődés is: mind szélesebb körben fellép egyrészt az az igény, hogy a városban dolgozók távolabbi, természetközeli lakóhelyeket, a vidéken dolgozók városi lakóhelyeket, a városban dolgozók és lakók pedig környéki nyaralóhelyeket keressenek. Kellő előrelátás nélkül ebből rengeteg közlekedési, közteherviselési, iskoláztatási súrlódás és méltánytalanság származik. Ismeretes pl. a nyugati világnak az a terjedő problémája, hogy a városok belterületei elpauperizálódnak, szegénynegyedekké válnak, ugyanakkor a környékre költöző tehetősebbek kivonják magukat olyan városi szolgálatok terhei alól is, melyeket továbbra is igénybe vesznek. Ugyanakkor bőven s nálunk feltehetően nagyobb számban előállhatnak olyan helyzetek is, melyekben a város lesz a haszonélvező s a vidék a hátrányban levő fél. Ilyen és hasonló problémák felvetődhetnek egyszerűen a települési tendenciák következményeként a legkülönbözőbb gazdasági és társadalmi feltételek mellett is. Mindennek egyetlen orvossága: a városnak és környékének mind fokozódó integrálódása. Ezt a programot tűzte ki Erdei Ferenc magyar városkonceptiója; legújabban pedig Madarász Tibornak a városigazgatásról és urbanizációról szóló könyve,⁶¹ melynek egy vitatható részlettételére az alábbiakban még visszatérünk.

Ez a fejlődési irányzat igen messzemenő követelményeket támaszt igazgatási téren is. Első közvetlen követelmény az, hogy ki kell dolgozni a város és járás együttműködésének a konkrét szervezeti formáit: közös bizottságokat, közös

⁶¹ lásd a tanulmány irodalomjegyzékét.

vállalkozások szervezetét, esetleg közös tisztségviselőket és testületi szerveket is. Hogy ennek mik a problémái, abból nagyon sokat ki lehet tapasztalni és ki lehet kísérletezni a város alá beosztott községek szervezeti életének most kezdődő gyakorlatában. További követelmény, hogy helyre kellene állítani a járások nemrégiben újból megszüntetett önkormányzatát, mert hiszen ezeket a közös vállalkozásokat és közös döntéseket nagyon nehéz úgy megszervezni, hogy az egyik oldalnak, a városnak van önkormányzata, vannak népképviselői testületei és választott tisztségviselői, míg a másik szerződő fél, a járás csupán egy magasabb szerv, a megye kirendeltsége. Ha mégannyira húzódozunk is az újabb változtatástól, s a járások képviselőjét csupán a községi kiküldöttek valamiféle együttesére kívánjuk alapozni, akkor is létrehoztuk a járási képviselőt, csak éppen közvetett formában. Ennél azonban valószínűbb járási önkormányzatra van szükség, mert csak ez lehet a városokkal való közéleti összeműködés nevelő iskolája: egész járások összes községeinek a városokhoz való merő beosztása, melyet Madarász Tibor – a járási önkormányzat elvetése mellett – javasol, csak még inkább aláhúzná a vidék alárendelt és hátrányos helyzetét a várossal szemben.

Teljes távlatban azonban többre van szükség, mint az együttműködés megszervezésére és járási önkormányzatra: végsőleg arról van szó, hogy szakítsunk helyi közigazgatási szervezetünknek azzal az alapvető elvével, mely éles különbséget tesz városi és vidéki igazgatás között, és a vidéki igazgatás egységeit a városoktól és a várostól teljesen függetlenül fogja össze. A járások és városi vonzásterületek egyeztetése, melyről a fentiekben annyi szó esett, végsőleg ennek a várost és vidékét igazgatásilag elválasztó szemléletnek a teljes felszámolása felé mutat. El lehet képzelni és előre lehet látni egy olyan igazgatási és szervezési alakulást, olyan „város-járást”, amely minden várost és vidékét szervezetileg, közéletileg egységes „polisz”-szá egyesít, melynek vannak városi és vidéki kerületei (az egykori városi kerületek, községek és tanyakörzetek), de egységes a szervezete, a közteherviselése, a közélet, mint az ókori görög városoknak. Ez lényegileg nem más, mint Erdei Ferencnek 1939-ben, a *Magyar város* egyik zárófejezetében az alföldi tanyás mezőváros tanulságai alapján kifejlesztett, városokon alapuló országépítési programja, mely ma már rég túlnőtt a tanyarendszer problémáinak körén; ma egy világméretű tendenciáról van szó, mely igen nagy valószínűséggel bekövetkezik nálunk is, s ennek csupán egy érdekes kísérő körülménye az, hogy ennek nálunk feleleveníthető előzményei vannak a tanyás mezővárosok igazgatási és közéleti gyakorlatában.

Ha városnak és környékének így felfogott szervezeti együttélése kialakul, felvirágzó önkormányzatuk komoly versenytársként léphet fel a felettük álló, ugyancsak önkormányzattal bíró megyével szemben. Különösen abban az esetben, ha a megye felett kiépülnek az országos kerületek, jön létre olyan helyzet,

melyet úgy is jellemezhetnénk, hogy a megye „két tűz közé szorul”: felülről az országos kerület nagyobb szakértelme, „technokrata” fölénye, alulról a város és városkörnyék elevenebb önkormányzata fogja elvenni tőle a levegőt és a feladat-kört. Ez nem jelenti szükségképpen a megye megszűnését, de jelenti azt, hogy megszűnik oly mértékben súlyponti egység lenni, amilyen mértékben ma az. Ha azt kérdezzük, hogy ez esetben a megyékben élő összefogó erők milyen teret kaphatnának, azt felelhetjük, hogy abban az esetben, ha az igazgatás leginkább súlyponti egysége egy önkormányzattal rendelkező város-járás, akkor a megye mint területi keret számára legmegfelelőbb létezési forma az lenne, ha a hozzátartozó város-járások közös szerveként, mintegy federációjaként működne az egy város-járás erejét meghaladó közös vállalkozások elvégzésére és közös intézmények fenntartására. Ha közben az átfogó tervezés számára megvannak az országos kerületek, akkor ezek a megyei szövetségek nagyságrendileg a nagymegyéknél, sőt a mai közép-nagymegyéknél is valamivel kisebbek, közép-megyei vagy közép-kismegyei méretűek lehetnének, országosan 25–30 egységgel, s körvonalaikban újból közeledhetnének a régi történelmi megyeméretekhez és megyehatárokhöz, anélkül hogy ennek jelentősebben zavarnia volna szabad az egész konstrukció ésszerű jellegét. A megyék „federatív” szerkezete mellett még olyan keresztkombinációk is elképzelhetők, hogy a megyéken mint meghatározott területen intézményesen létező járás- és városszövetségeken felül létrejöhetnek akár alkalmilag, akár állandóan azokat keresztvező szövetségek is, pl. létrejöhetne a továbbra is fennálló Somogy, Veszprém és Zala megye területét keresztvező módon egy „eszmei” Balaton megye, mint a Balaton körüli város-járások együttműködésének a kerete. S az együttműködésnek azok a formái és intézményei (közös szervek, bizottságok, testületek), melyek még a város és a járás egybeszerveződése során kialakultak, most tovább élhetnének a város-járások megyei szövetségeiben.

VII. FEJEZET

A HARMINCKILENC RÉSZLEGES KÖZÉPFOKÚ KÖZPONT ÉS A VELÜK KAPCSOLATOS PROBLÉMÁK

A Településhálózat-fejlesztési Koncepció 6. pontjának c) alpontja sorolja fel a részleges középfokú központokat is, szám szerint 39-et: ezek azok, melyek a középfokú központ funkcióit csak részben látják el, kívánatos lakosságszámuk 8–15 000 lakos, vonzásterületük kívánatos lakosságszáma a központtal együtt 20–25 000 lakos. Ezzel a kategóriával kapcsolatban is feltesszük mindazokat a számbeli, méretbeli, szervezeti stb. kérdéseket, melyeket az előbbiekkal kapcsolatban feltettünk, azonban előre jelezhetjük, hogy itt fogjuk kapni a legkevésbé egyértelmű és összefüggő válaszokat.

a) A RÉSZLEGES KÖZÉPFOKÚ KÖZPONTOKRA ALAPOZHATÓ EGYSÉGEK MÉRETEI, ELHATÁROLÁSA, SZÁMA ÉS JELLEGE

Ha a részleges középfokú központ kategóriájának megfelelő vonzásterületek méreteinek problémáját meg akarjuk közelíteni, itt is, csakúgy, mint a felsőfokú központoknál, előzetes kérdésként fel kell vetnünk, vajon azt az előírást, mely szerint a részleges központok a teljes értékű központok által ellátott funkciókat csak részben látják el, milyen hangsúllyal kell érteni: a funkciók nagyobb részét látják-e el, vagy csupán azok egy töredékét; az előző esetben egyben azt is feltételezhetjük, hogy az így létrejövő egységek a teljes értékű központok vonzáskörzeteivel megközelítően egyenrangúan, szintén súlyponti egységekként alakulnak ki, míg a második esetben, a csupán a funkciók töredékét ellátó részleges központok inkább csak a teljes értékű központok vonzáskörzetein belül elhelyezkedő, nem súlyponti jellegű alközpontok szerepét töltik be. A részleges felsőfokú központoknál e kérdéssel kapcsolatban furcsa ellentmondásokra bukkanunk: egyrészt a Koncepció által előírt vonzáskörzet-méretetek érintkező jellege (150–400 000 lakos a részleges központok vonzáskörzeteire, 400–600 000 lakos a teljes értékűkére) a vonzáskörzetek egymásmellettségére, megközelítő egyenrangúságára utalt, azonban az ország tényleges területéből ilyen méretek alapján egymás mellett nem fértek ki; másrészt a ténylegesen kijövő vonzáskörzetek méretei feltűnő egyöntetűséget (150 000 lakos körüli nagyságot) mutattak, ugyanakkor a jegyzék részleges központjai feltűnő egyenetlenséggel helyezkedtek el az ország területén; ez a helyzet valamiféle további központki-jelöléseket látszott kívánni, hogy azok kisebb vonzáskörzetei aztán célszerűen

elférjenek egymás mellett, s mindez végül is elvezetett a kismegyerendszerek rejtett lehetőségének a felismeréséhez.

A részleges középfokú központoknál ugyane kérdésekben sok tekintetben más, de nem kevésbé ellentmondó eredményekre jutunk. Mindenekelőtt feltűnő, hogy – a kétféle felsőfokú központ érintkező vonzáskörzet-előírásaival ellentétben – itt egészen éles ugrás van a rendes középfokú központok vonzáskörzeteinek igen tág, 50–120 000 lakost kívánó méretelőírásai és a részleges középfokú központok igen szűk és jóval kisebb, 20–25 000 lakost kívánó méretelőírásai között. Ez a jelentős különbség azt sugallaná, hogy a kétféle egység között lényeges minőségi különbség is van, s ezért indokoltabb a részleges központokat merőben másodlagos jelentőségű alközpontokként elképzelni.

Megingunk azonban ebben a következtetésünkben, ha nem az előírásos méreteket, hanem a tényleges méreteket vesszük szemügyre. Ha ugyanis a részleges középfokú központok köré az optimális megközelíthetőség elve alapján felvázoljuk a vonzáskörzeteket – eltekintve egyelőre azoktól a hovatarozási bizonytalanságoktól, melyek annak eldöntésén múlnak, hogy a részleges központok vonzáskörzetei súlyponti egységek-e vagy sem –, akkor kiderül, hogy a részleges központok tényleges vonzáskörzetei többségükben lényegesen nagyobbak az előírásos méreteknél, s így sokkal közelebb esnek a rendes központok méreteihez. A 39 részleges központ vonzáskörzeteinek több mint fele fölötte van s nagyjából jelentősen fölötte van az előírásos 25 000-es felső határnak, sőt megközelíti s néhány esetben meghaladja a rendes középfokú központok vonzáskörzeteinek alsó mérethatárául megszabott 50 000-es lakosságszámot is; még ha el is tekintünk közülük azoktól, melyeket többek között éppen ezért is rendes középfokú központtá való átminősítésre javasoltunk. Ugyanakkor a másik oldalon, csekélyebb számban bár – az összes központok kb. egynegyede erejéig –, de vannak olyan vonzáskörzetek is, melyek viszont alatta maradnak az előírásos 20 000-es alsó határnak is; ezek zöme nincs messze a 20 000-től, néhány azonban még a 15 000-et sem éri el. Végeredményben tehát az előírásos méreteknél megfelelő 20–25 000-es lakosságszám között lévő vonzáskörzetek feltűnő kisebbségben vannak: az összeseknek kb. csak egyötödét teszik ki. Összehasonlításképpen: a részleges felsőfokú központok köré felvázolható vonzáskörzetek kettő kivételével mind az előírásos 150–400 000-es mérethatárok közé estek!

Ugyanígy problémával állunk szemben, ha a részleges középfokú központoknak az országban való területi eloszlását vizsgáljuk. Területrendezési szempontból egy ilyen kategóriának kétféle jelentősége lehet: ha azt tételezzük fel, hogy a szükségletek nagyobb részét kiegyenlítő, a rendes központokkal megközelítőleg egyenrangú központokról és vonzáskörzetekről van szó, akkor területrendezési szempontból az kívánatos, hogy a központok összessége országosan egyenletes

hálózatot alkosson; ha viszont azt tételezzük fel, hogy a szükségletek kisebb részét ellátó, alárendeltebb jelentőségű alközpontokról van szó, akkor területrendezési szempontból az a cél, hogy egyes egyenetlen alakú rendes vonzáskörzeteknek a központtól távolabb eső, de önmagukban nem eléggé nagyméretű részei kapjanak ilyen alközpontokat. Ténylegesen azonban alig van jele annak, hogy e két – egymással rokon – területrendezési szempont közül bármelyik is döntő szerepet vitt volna. Különben alig történhetett volna olyan feltűnő kihagyás, mint a Bódva-völgy teljesen gazdátlanul hagyása. Csupán néhány esetben van okunk feltételezni, hogy az említett szempontok egyáltalán szóba jöttek: pl. valószínű, hogy Fonyód kijelölésében a Siófok-Nagykanizsa közötti túl nagy távolság; Kistelek kijelölésében a Szeged-Kiskunfélegyháza közötti túl nagy távolság vagy Pásztó kijelölésében a Hatvan-Salgótarján közötti túl nagy távolság esetleg közrejátszott. Egészben azonban minden jel szerint az esetek többségében, itt is, mint a felsőfokú központoknál, döntő szempont a központoknak önmagukban való értékelése volt, ami nagyon jelentős és fontos szempont, csak éppen a területi felosztás szemszögéből nézve nem elegendő magában. Így a kijelölt részleges központok zöme olyan, méreteinél, gazdasági fejlettségénél, központi múltjánál vagy jelenénél fogva szerepet igénylő hely, mely valamely okból, többnyire egy nála erősebb rendes központ közelben léte miatt nem lehetett rendes központtá. Ez a „visszautasítottak” együttese tehát nemhogy azért lett részleges központ, mert környékük túl távol esett a legközelebbi számba jövő rendes központtól, hanem ellenkezőleg, azért lehetett csak részleges központ, mert túlságosan közel esett ahhoz. Néhány esetben pedig jövőbeli fejlődési lehetőségek lehettek a kijelölés indokai, pl. Abádszalók esetében a kiskörei vízlépcső közelléte, Tiszavasvári esetében a tiszalöki vízlépcső közelléte.

Mindezt összevéve úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a részleges középfokú központ kategóriájánál mind méretek, mind területi funkciók tekintetében egyes összetételű együttessel állunk szemben. Ez, valamint az, hogy a részleges központok jó harmada járásszékhely, és ezeknek legalább fele megszüntetésre feltehetően nem szánt járásszékhely, arra enged következtetni, hogy a Konceptió elgondolása szerint a részleges központok a funkcióellátásnak nem szükségképpen egyforma szintjét képviselik, hanem, ahogyan egyesek ellátják közülük az igazgatási (járási) funkciókat, mások nem, ugyanúgy az egyéb szakigazgatási, szolgáltatási és ellátási funkciókat is esetenként eltérő elosztásban teljesíthetik. Ebben önmagában semmi lehetetlen nincs: semmi akadály annak, hogy a különböző funkciók területi elrendezésénél a rendes központokat minden – igazgatási, szolgáltatási, ellátási – funkció kötelezően igénybe vegye, ezzel szemben a részleges központok közül szabadon s egymástól eltérő módon válogassanak: a lényeges csupán az, hogy minden részleges központ számára meg legyen adva,

hogy az általa el nem látott funkciók tekintetében mely rendes központ alá kap beosztást, s az így kialakított vonzáskörzetek skatulyaszerűen egymásba beilleszthetők legyenek.

Ezzel azonban megszorodnak a területi elhatárolás gondjai. Mert a funkciók elosztása, mint arra a részleges felsőfokú központok kapcsán már rámutattunk, lehet részleges központonként változó s időben is nagyobb nehézség nélkül változtatható; ezzel szemben a rendes és részleges középfokú központok számára kijelölt vonzáskörzetek országos területi rendszerének, ha nem is egyszer s mindenkorra, de legalábbis egyszer s hosszú időre meghatározottnak kell lennie. Márpedig a különböző szintű elhatárolásokból adódó hovatartozási célszerűtlenségek kezelésénél a döntő szempont az, hogy melyek a súlyponti szintek: zavar támad tehát, ha a részleges központok szintjén belül egyes, több funkciót ellátó központok inkább a magasabb, súlyponti szinthez állnak közel, más, kevés funkciót ellátó központok viszont vitán kívül nem súlypontiak. Egyes elhatárolási problémáknál némileg figyelemmel lehet lenni egy-egy részleges központ eltérő súlyára, de általános érvénnyel nem lehet ezeket súlypontiakra és nem súlypontiakra osztani, mert ezzel két részre bontanánk az egész kategóriát; s akkor már egyszerűbb a súlypontiakat felemelni a rendes központok szintjére – nem véletlen tehát, hogy néhány esetben valóban tettünk is ilyen javaslatokat. Ha pedig ilyen módon zömmel és lényegében nem súlypontinak tekintjük a részlegesek kategóriáját, akkor ezek közül egyes kevésbé szerencsés fekvésűek vonzásterületei lényegesen megkisebbednek, mert nem tarthatják meg önmagában való természetes vonzásterületüknek azt a részét, mely a rendes központok szintjén nem az adott részleges központ fölé rendelt rendes központhoz, hanem valamely más szomszédos rendes központhoz gravitál: néhány esetre a következő pontban rá fogunk mutatni.

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a kijelölt 39 részleges központ vegyes összetételű együttesében a szükségsszerűek aránya távolról sem olyan nagy, mint a rendes középfokú központok 64-es jegyzékében, s a módosítási és szaporítási lehetőségek is sokkal tágabbak. Ha egy kicsit is körülnézünk, akár az olyan, a legközelebbi rendes központtól távolabb eső s a 20 000 lakost elérő területek között, melyek szívesen vennének egy alközpontot, akár az olyan hovatartozási célszerűtlenségek között, melyeket egy alközpont beiktatása enyhítene, akár az olyan 8–12 000-nyi lakosságú helységek között, melyek köré egy 20 000-es vonzáskörzet kirajzolható, akkor a 39 részleges középfokú központnak akár a jó negyedét is kicserélhetnénk, vagy azok számát akár jó felével is feljebb rúgathatnánk.

Ilyen körülmények között a középfokú központoknak a részleges központokat is magában foglaló, méretben és funkcióban igen vegyes összetételű összjegy-

zéke kevésbé fog jellegzetes számot kiadni, mint a középfokú központi funkciót ellátó központok 88-as összjegyzéke. Ha ehhez a részleges központok 39-es számát hozzáadjuk, 127-et kapunk, amiről legfeljebb annyit mondhatunk, hogy a járások száma az ötvenes években egy ideig e szám körül időzött. Ha pedig feltételezzük a részleges központok számának előbb említett másfélszeres megszorítását, akkor ezzel az összes vonzáskörzetek száma kb. 150-re emelkedne, amiről legfeljebb azt mondhatnánk, hogy e szám a hagyományos kisméretű magyar járásoknak a múlt század közepétől e század közepéig, tehát csaknem egy évszázadig érvényben volt, de ma már túlhaladott számának felel meg.

Ezek mögött a többé-kevésbé túlhaladott számok és a nekik megfelelő átlagméretek mögött azonban nem rejlik egy olyan rejtett felosztási lehetőség, amilyent a részleges felsőfokú központok vonzáskörzeteinek 150 000-es mérete és a 30–40-re való felszorítása mögött a „kismegye” lehetséges egységében feltaláltunk. A fenti „kisjárási” méretekre nem lehet épkez láb közigazgatási területi konstrukciót alapozni, akár a régi magyar járások 30 000–40 000-es átlagméretét, akár a részleges középfokú központok vonzáskörzeteinek előírt 20 000–25 000-es méretét vesszük is alapul. Rejtett felosztási lehetőségről csak a járásnál alacsonyabb szinttel kapcsolatban beszélhetnénk, abban az esetben, ha a magyar közigazgatási területrendezés igényt támasztana az átlagos nagyközségnél nagyobb, de a járásnál kisebb községösszefogó egységre, mely kb. a francia közigazgatás „kanton”-jának felelne meg, s nem kisjárási, hanem annál kisebb, kb. 10 000-es egységeket jelentene. Ilyen szükséglet jelentkezése, mint arra már ott utaltunk, legfeljebb az V. fejezetben felvázolt valamelyik kismegyerendszerben volna elképzelhető, melynek a járások megszüntetése folytán indokolt volna a legelső hatékony egység méreteinek a növelésére törekednie, bár ez nem volna feltétlen szükségszerűség. Egy ilyen konstrukció azonban, csakúgy, mint a kismegyerendszerek maguk, a Konceptió egész rendszerének a módosítását kívánná.

b) A RÉSZLEGES KÖZÉPFOKÚ KÖZPONTOK KONKRÉT MÉRETBELI, ELHATÁROLÁSI ÉS MINŐSÍTÉSI PROBLÉMÁI

A rendes középfokú központokról szóló előző, VI. fejezet h) pontjában már összefoglaltuk azokat az eseteket, melyekben méretbeli vagy elhatárolási okokból egyes rendes központokat (Csongrádot és Mórt, továbbá feltételesen Hajdúnánást és esetlegesen Tatát és Várpalotát) részleges központokká való átminősítésre, egyes részleges központokat pedig (Kapuvárt, továbbá Fehérgyarmatot és Vásárosnaményt, feltételesen Kunszentmártont és Szarvast és esetlegesen Békést, Hajdúböszörményt és Törökszentmiklóst) rendes központokká való átmi-

nősitésre lehetne javasolni. Itt elég lesz azokra az esetekre kitérnünk, amelyek szorosan a részleges központok jegyzékének problémái: azok az esetek ezek, amikor részleges központok megszüntetése, illetőleg eddig a központok jegyzékében nem szereplő helységeknek a részleges központok közé való besorolása látszik indokoltnak.

Részleges központok megszüntetésénél elsősorban azokat lehet mérlegelni, melyek vonzáskörzetei túl kis méretűek: mint mondtuk, a részleges központok egynegyedének vonzásterületei alatta maradnak a Koncepció által előírt 20 000-es minimális méretnek. Hozzá kell azonban tennünk, hogy ezek nagyobb része nincs nagyon messze a 20 000-es lakosságszámtól, s a részleges középfokú központok kategóriája, mint láttuk s látni fogjuk, lefelé teljesen nyitott: a szaporítás lehetősége éppen úgy fennáll, mint a csökkentése, ha egyszer nincs elvi akadálya annak, hogy létezzenek a központi funkciónak csak töredékét ellátó részleges központok is. Mégis célszerű lesz ezeket a kis vonzáskörzetű központokat röviden áttekinteni: Balmazújváros, Dunaföldvár, Gyoma-Endrőd, Kisbér, Kőszeg, Szentgotthárd, Szécsény, Túrkeve, Tiszavasvári, Vasvár, Zalaszentgrót, Záhony; közülük Dunaföldvár, Túrkeve és Vasvár vonzáskörzetei a legkisebbek, még 15 000 lakoson is alul maradók. A leminősítés ellen szól Dunaföldvár, Gyoma-Endrőd és Kisbér kitűnő közlekedési helyzete és Tiszavasvárinak a tiszalöki vízműben rejlő, Balmazújvárosnak bolygóvárosi minőségben való fejlődési lehetősége, továbbá Szentgotthárdnak Körmentől való nagy távolsága és egységes, kerek körzete. Ugyancsak a leminősítés ellen szól Kőszeg és Túrkeve városi mivolta, ami már önmagánál fogva is részleges központokká teszi őket, mely jellegüket csak akkor veszthetnék el, ha városi rangjukat is elvesztenék.

Dunaföldvár, Szécsény, Vasvár és Zalaszentgrót eseteiben az előző, a) pontban már jellemzett elég nehézkes elhatárolási problémák és ebből adódó hovatartozási célszerűtlenségek okozzák s egyben fokozzák is a vonzáskörzet méreteinek kicsinységét. Így az egészében Paks alá beosztandó Dunaföldvár vonzásába eső Fejér megyei falvak nem kerülhetnek oda, mert a rendes központok szintjén Dunaújvároshoz húznak, a Duna túlsó partján lévő falvak pedig azért maradnak le, mert a rendes központok síkján Kunszentmiklóshoz tartoznak; ugyanígy az egészében Balassagyarmat alá beosztandó Szécsény vonzáskörzetének egyes részei átmennek Salgótarjánhoz, az egészében Szombathely alá beosztandó Vasvár vonzásterületének egyes részei átmennek Körmenthez és Zalaegerszeghez, az egészében Zalaegerszeg alá beosztandó Zalaszentgrót vonzásterületének egyes részei átmennek Keszthelyhez. Ezért csökken e részleges központok amúgy sem nagy vonzáskörzete az előírt méret alá is. Lényegileg ugyanaz a probléma ez, ami fennáll Kapuvárnál is, csak ott a központ városiassága és saját lehetséges vonzáskörzetének méretei a rendes központok közé való átsorolást indokolták.

Ezzel szemben a fentebb felsorolt négy központ vonzásterületei még maximális kiterjedés mellett is messze alatta maradnak annak, hogy a rendes központ rangjára való emelés szóba jöhhessen. Maga a központ is egyedül a kitűnő közlekedési helyzetű és a 10 000-et megközelítő belterületi lakossággal rendelkező Dunaföldvár esetében van annyira jelentős, ami részleges központként való fenntartását minden további nélkül indokolja. Végül nem túl nagy Záhony központértéke sem, mely határ menti fekvése miatt vonzás-„kör”-éből csak egy aránylag kis „körcikk”-nek lehet a központja, miközben e terület számára megfelelő távolságban alkalmas központokul ott vannak Kisvárdá és Vásárosnamény.

Minden szempontot összevéve tehát területi okokból Szécsény, Vasvár, Zalaszentgrót és Záhony esetében látszik indokoltnak a részleges központok közül való törlés lehetőségének a felvetése. Természetesen ezt is csak akkor, ha nem kerül sor a részleges központok számának jelentékeny emelésére, mert egy nagyobb mezőnybe nehézség nélkül belefér ez a négy központ is.

A következőkben számba vesszük a részleges központok közé való felminősítés néhány lehetséges esetét is. Először is összefoglaljuk azokat az eseteket, mikor az előző fejezet különböző pontjaiban bizonyos méretbeli aránytalanságok, elhatárolási nehézségek, valamint központ nélküli területek ellátása érdekében vetettük fel új részleges központok kijelölését. Így a c) pontban Nyíregyháza vonzáskörzetének aránytalan nagy méretei miatt vetettük fel Nagykálló, valamint Gávavencsellő részleges központokká való minősítését – az utóbbit egy körülötte lévő központ nélküli részterület érdekében is. Elhatárolási okokból tettünk hasonló javaslatot az előző fejezet d) pontjában néhány olyan helyre vonatkozóan, ahol a megyeelhatárolási és járáselhatárolási szempontok ütközése miatt adódnak hovatarozási célszerűtlenségek, melyeket enyhíteni kell. Így Hevesnek a megyehatáron és a Jászság történeti határán keresztül érvényesülő vonzását csökkentheti Jászapáti részleges központtá minősítése; Leninvárosnak a folyó- és megyehatáron át érvényesülő vonzását csökkentheti Polgárnak részleges központtá minősítése; Tiszafürednek a folyó- és megyehatáron át érvényesülő vonzását csökkentheti az egyébként közlekedési szempontból is jó helyzetű és járásszékhely Füzesabonynak részleges központtá való minősítése; végül Dunaföldvárnak a folyó- és megyehatáron át érvényesülő vonzását csökkentheti Solt-nak részleges központtá való minősítése. A vonzóerők ütközését vizsgáltuk akkor, mikor egyrészt felvetettük Békésnek és Hajdúböszörménynek rendes középfokú központokká való átminősítését, másrészt felvetettük azt a kétséget is, hogy vajon ezek lehetnek-e központjai olyan magukban is jelentős, némi vonzáskörrel is rendelkező és egy-egy nagy vonzású felsőfokú központtal is jól kapcsolódó helyeknek, mint a Békéscsabával közvetlen vasúti összeköttetéssel bíró Mezőberény, illetőleg a Debrecennel közvetlen vasúti összeköttetéssel bíró Hajdúhadház,

s vajon nem volna-e indokoltabb az utóbbi kettőt is részleges központok rangjára emelni, az előző kettőt pedig csupán részleges központként meghagyni. Végül egyes vidékek központnélkülisége miatt vetettük fel az f) pontban a Bódva völgye számára Szendrő körül egy részleges (vagy rendes) középfokú központ kijelölését, valamint részleges központok kijelölését Nyíregyházától északra Gávavencsellőn, Hajdú-Bihar és Békés határ menti vidékei számára Komádiban, Egertől északnyugatra Recskén és az Ipoly mentének központ nélküli részei számára Vámosmikola táján; végül javasoltuk a g) pontban Martonvásár vagy Baracska táján egy Budapest vidéki központ kijelölését.

Ezekén túlmenően is megállapíthatunk annyit, hogy a részleges középfokú központok számának további emelésére is van lehetőség, ha egyszer nincs elvi akadálya annak, hogy létezzenek központok, melyek a központi funkciónak csak aránylag kis részét, esetleg csak töredékét látják el. Ha figyelembe vesszük, hogy a részleges központok számára szóló lakosság-előírás a Koncepció szerint 8–15 000, vonzáskörzeteik számára pedig 20–25 000, akkor nyilvánvaló, hogy szerte az országban elég sok helyen találhatunk olyan helységeket és összefüggő területeket, amelyeknél vagy egyik, vagy másik, vagy mindkét követelmény megléte és egyéb kísérő körülményekben rejlő indokok alapján további részleges központok kijelölését fel lehet vetni. Hogy elinduljunk-e és meddig menjünk a részleges központok ilyen értelmű szaporítása irányában, azt egyrészt az dönti el, hogy a különböző középfokú igazgatási, ellátási és szolgáltatási funkciók között vannak-e olyanok, melyek túlságos költség nélkül aránylag sok kisebb egységben láthatók el a legcélszerűbben; másrészt az, hogy a részleges középfokú központok szaporítása mikor ér egy olyan pontra, ahol az egész kategória teljességgel heterogénné válik. Erre fogunk kitérni a d) fejezetben.

c) A RÉSZLEGES KÖZÉPFOKÚ KÖZPONTOK KÖZIGAZGATÁSI PROBLÉMÁI

A fentiekben már eljutottunk arra az eredményre, hogy a részleges középfokú központoknak igazgatási, szolgáltatási és ellátási funkciókkal való felruházottsága nem szükségképpen egyforma, s elgondolható olyan elrendezés, melyben egyes központok aránylag több, mások aránylag kevesebb funkciót látnak el. Ilyen körülmények között válik lehetségessé az is, hogy a részleges központok igazgatási funkciói terén is eltérések legyenek, vagyis hogy közülük egyesek járasszékhelyek legyenek, illetőleg maradjanak, mások pedig nem. Ugyanígy lehetnek egyes részleges központok olyan városok, melyek alá környező községek vannak beosztva, de megint csak nem szükségszerű, hogy egy részleges központi rangú város von-

záskörzetének községei igazgatásilag is hozzá osztódjanak be. Ilyen körülmények között nincs szükségessége annak sem, hogy feltételezzünk egy olyan közigazgatási ellátottsági formát, mely a részleges központ szintjének egyértelműen megfelel. Hogy miben állhatna egy ilyen forma, az kézenfekvő: ha a rendes középfokú központnak a járási igazgatási egység felel meg, akkor egy részleges központ igazgatási megfelelője egy járási közigazgatási kirendeltség volna. Ez – tekintettel a járási első fokú és ügyfelekkel foglalkozó hatáskörére – valóban lehetséges és hasznos igazgatási forma, aminek felállítására bármely részleges központban sor kerülhet, de nem szükségképpen, hanem csak akkor, ha erre szükséglet merül fel. Ezek szerint a részleges középfokú központok egyaránt lehetnek járásszékhelyek, járási kirendeltségi székhelyek, beosztott falvakkal rendelkező városok vagy egyszerű városok. Arra a további – s immár nem merőben igazgatási – problémára, hogy megmaradhatnak-e olyan részleges középfokú központok, melyek nem hivatottak arra, hogy várossá fejlődjenek, alább még visszatérünk.

A fentiekből az következik, hogy a részleges középfokú központokat nem kell a közigazgatási beosztással abból a célból egyeztetnünk, hogy a kettő egymásnak megfeleljen, amint azt a rendes középfokú központoknál megtettük. Itt csupán áttekintjük a részleges központok jegyzékét, jelenlegi közigazgatási ellátottságuk s annak kézenfekvően adódó változtatási lehetőségei szempontjából. A részleges központok 39-es jegyzékében mindenekelőtt benne van 11 olyan járásszékhely, mely nem lett rendes középfokú központ, közöttük 1 város. Ezek közül többen szerepelnek azok között, melyeket rendes központtá való felminősítésre javasoltunk: feltételeSEN Szarvas (város), Kunszentmárton, esetlegesen Fehérgyarmat és Vásárosnamény. Bicskéről és Dabasról a Budapest vidéki központok között szoltunk. A fennmaradó öt közül Celldömölköt és Barcsot jó közlekedési helyzete, Pásztót hiányt betöltő fekvése a járásszékhelyként való megmaradásra kvalifikálja, ezzel szemben Zalaszentgrót és Szécsény járásuk kicsinyisége és megfelelő rendes központok aránylagos közelsége miatt akkor is megszűnhetnek járásszékhelyek lenni, ha megmaradnak részleges központoknak; ha azonban ez utóbbi minőségük megszűnik, ahogyan azt az előző pontban felvetettük, akkor járásuk egyidejű megszűnése is szükségszerű, hiszen egy járási apparátus megléte szükségszerűen fenntartaná legalább a részleges központi jelleget.

Helyet foglal továbbá a részleges központok között 15 egykori járásszékhely, közöttük 6 város. Ezek közül Kapuvárt (város) rendes középfokú központtá való átminősítésre javasoltuk, ami magával hozza járásának helyreállítását is. A többiek közül Bácsalmás, Fonyód, Sümeg, Szentgotthárd és Zirc jönnek számba járási kirendeltségek székhelyeiül, míg az aránylag nagy határu és kevés községet vonzó Dunaföldvár, Gyoma-Endrőd és Tiszaöldvár számára inkább a várossá fejlődés útja áll nyitva: s mind ezek, mind a már most városi rangú részleges

központok számára, melyek nem járasszékhelyek, de van járásnál kisebb méretű környékük, mint Balatonfüred, Békés, Kőszeg és Törökszentmiklós esetében, a környező vagy belőlük kiszakadó községeknek a város alá való beosztása a megfelelő forma; ha viszont sok a községek száma, mint Sárospatak esetében, akkor itt is célszerűnek látszik egy járási kirendeltség. Vasvár esetében azonban, melynek amúgy is felvetettük a részleges központok közül való törlését, csekély vonzáskörzete miatt a járási kirendeltség sem látszik indokoltnak.

A városok száma a részleges központok között 14, melyekből hetet már a jelenlegi vagy volt járasszékhelyek között megemlítettünk; a többiek közül Komló az eddig Sásdon lévő járasszékhely várományosa; Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Kisújszállás és Nagykőrös esetében pedig a környező, nem túl nagy számú falvak alájuk való beosztása látszik célszerűnek, ami Oroszlány esetében legújabban meg is történt; Túrkeve esetében viszont egyelőre nincs beosztásra szóba jövő környező község, de egyes tanyarészek önállósulása esetén utóbb még lehet.

Végül 6 olyan részleges központ van, melynél nincsen sem járási, sem városi jellegű közigazgatási előzmény: Abádszalók, Balmazújváros, Kisbér, Kistelek, Tiszavasvári, Záhony. Ezek közül Balmazújvárosnak, Tiszavasvárinak s esetleg Abádszalóknak is a várossá fejlődés a távlata, melynek során a környező községek hozzájuk való beosztására is sor kerülhet; Kisbér és Kistelek esetében elképzelhető egy járási kirendeltség; Záhony vonzáskörzetének méretei azonban erre sem adnak sok alapot, ezért is vetettük fel részleges központi minőségének esetleges megszüntetését is.

d) A RÉSZLEGES KÖZÉPFOKÚ KÖZPONTOK ÉS A VÁROSI JELLEG

Le kell azonban szögeznünk, hogy mindazok a fentiekben felvetett gondolatok vagy javaslatok, melyek a részleges középfokú központok jegyzékének az esetleges bővítésére vagy szűkítésére irányultak, lényegükben másodrendű jelentőségűek amellet az egész kategória számára sokkal döntőbb kérdés mellett, hogy szükségeszerű velejárója-e a részleges középfokú központi mivoltnak a várossá fejlődés távlata, ami nem csupán igazgatási kérdés, hanem az egész kategória nem egységes jellegének kérdése, melyről fentebb már szöveztünk. A Településhálózat-fejlesztési Konceptió szövege nem ad támpontot számunkra annak feltételezésére, hogy készítői e kérdést felvetették és eldöntötték-e: a szövegben a részleges középfokú központok számára megadott 8–15 000-es lakosságszám éppen azt a határterületet foglalja el, ahol egyaránt találhatunk olyan településeket, melyek vitán kívül városok, s olyanokat, melyek egyáltalán nem azok. Ha

feltételezzük – amire a Konceptió szövege módot ad –, hogy egyes részleges középfokú központok kiterjedtebb középfokú funkciókat is ellátnak, mások csupán egészen részszerű funkciókat, akkor ebből logikusan következik, hogy a kiterjedt funkciókat ellátó központoknál, ha még nem városok, feltétlenül fel fog lépni a várossá alakulás jogos igénye – hiszen a városi lét nem más, mint központ-funkciók bizonyos összetorlódása. Ez természetesen nem zárja ki, hogy ezek a központok bizonyos – nem túlnyomó – igazgatási, szolgáltatási és ellátási szempontokból továbbra is egy másik, rendes középfokú központhoz maradjanak beosztva, vagyis ahhoz viszonyítva részleges középfokú központok maradjanak. Ha azonban ilyen körülmények között maradnak olyan más, csupán egyes vagy csekély számú középfokú funkciókat ellátó központok, melyek ennek folytán nem várományosai a városi rangnak, akkor nem lehet nem észrevennünk, hogy a középfokú központok együttesében a városi rang vagy városi távlat megléte vagy meg nem léte sokkal döntőbb választóvonallá válik, mint a rendes és részleges középfokú központok közötti választóvonal. Ezzel ez az utóbbi megkülönböztetés másodlagossá s egyben a részleges középfokú központ kategóriája végleg heterogénná válik. Szükség van tehát arra, hogy ezt a kategóriát a városi mivolt szempontjából újból végiggondoljuk, s ennek eredményeképpen esetleg két további csoportra bontsuk.

Ebben az esetben viszont fontos együttes kategóriává válik a kiterjedt (akár összes, akár nem összes) középfokú funkciókat ellátó vagyis városi jellegű központ kategóriája. Ezzel egyben jelentőséggel bíró számmá válik ezek országos össz-száma, a magyar városok leendő száma, mely megmondja, hány önkormányzó „polisz”-ra fog oszlani az ország. Ezt akkor kapjuk meg, ha a rendes középfokú központok (és e funkciót ellátó nagyobb központok) együttes számához hozzáadjuk a városi jelleggel vagy városi távlattal rendelkező, vagyis kiterjedt középfokú funkciókat ellátó részleges középfokú központok számát. Feltételezésünk szerint ez a szám 110–115 között fog mozogni.

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg tehát, hogy a részleges felsőfokú központok mellett a részleges középfokú központok kategóriája is olyan, melynek egészében való újramérlegelése szükségesnek látszik.

VIII. FEJEZET

ÖSSZEFOGLALÁS:

LEHETSÉGES KÖZIGAZGATÁSI SZINTRENDSZEREK

Befejezésül szemügyre vesszük azt, hogy az eddig tárgyalt különböző területi egységek milyen kombinációkban, milyen rendszerekké szerveződhetnek együvé. Rámutattunk már a súlypontok váltakozásának elvére, mely szerint egymáshoz közel álló területi szervezési szinteken nehezen létezhetnek egyaránt súlyponti területi egységek. Ennek figyelembevételével a különböző szintű területi egységeknek a következő kombinációi lehetségesek, melyeket a súlypontok feltüntetésével a 6. sz. táblázat érzékeltet:

1. Megyerendszer a jelenlegi 20 körüli megyével vagy nagymegyerendszer a Konceptió felsőfokú központ-jegyzékére való figyelemmel kiválasztott 13–15 nagymegyével. Kedvez az erőteljes helyi hatalmi gócok kifejlődésének, nem kedvez a járási önkormányzatnak, s könnyen ellentétbe kerül a városokkal is, melyeket maga alá igyekszik rendelni, míg azok a vidéki igazgatástól független, zárt önkormányzatra törekednek. Ezek a tendenciák némileg gátolni fogják a városok és járásek egybefejlődésének várható folyamatát, de azt végsőleg meg nem akadályozhatják. E rendszer a magasabb, országos kerületi beosztást csak korlátozottan igényli, s ha az mégis létrejön, arra törekszik, hogy annak egyedüli végrehajtó közege legyen.

2. Középkismegye-rendszer 30 körüli egységgel vagy kismegyerendszer 40 körüli egységgel. A koncepció által felvázolt központ-kategóriáknak nem felel meg, s a Konceptió jegyzékeinek, sőt egész rendszerének jelentős módosítását kívánja. Kedvez a centralizált központi hatalomnak, mert nem olyan erős, mint a nagyobb méretű megye. Viszont feleslegessé teheti a járásokat, de aligha tud ellenállni a jelentősebb városok különállási törekvéseinek. Ugyanakkor lehetségessé teszi, bár nem szükségszerűvé egy járásnál alacsonyabb (10 000-es) egység (óriásközség, községcsoport, kanton) szintjét. Jól kiegészül az országos kerületek rendszerével, de nem kívánja őket feltétlenül: az országos kerületekkel együtt egy erőteljesen tervező, technokratikus igazgatást valósíthat meg; országos kerületek nélkül pedig egy erőteljesen centralizált, némileg statikus hatalomgyakorlás eszköze lehet, annál is inkább, mert ez az utóbbi típus teszi lehetővé a legkevesebb, három szinttel (központ, kismegye, község) dolgozó változatot, szemben a jelenlegi négyvel (központ, megye, járás, község) vagy a lehetséges négyvel (központ, kerület, kismegye, község vagy kanton) vagy a lehetséges öttel (központ, kerület, megye, járás, község).

3. Városkörnyékrendszer 80–110 egységgel, melynek alapja a meglevő vagy kifejlesztendő városok köré felépülő járás (nagyjáras), s megfelel a Koncepció szerinti középfokú központok némileg megszorított együttesének. Kedvez az erőteljes és nagyvonalú (községi szintet meghaladó) helyi önkormányzatnak és a város és vidék egybeszerveződésének, város járássá való alakulásának. Feltétlenül kívánja az országos kerületnek mint tervező és a központot tehermentesítő (döntően nem önkormányzati jellegű) területi szervezési szintnek a beiktatását. A megye egységét háttérbe szorítja, s inkább a járasok szövetségeiként hagyja meg. Települési, tervezési és szervezési szempontból feltétlenül ez a legrendületesebb, legdemokratikusabb és legmodernebb megoldás.

1975

	Egységek neve	Kerület	Nagyme- gye	Középme- gye	Középkis- megye	Kisme- gye	Nagyjá- rás	Középjá- rás	Kisjá- rás	Község- körzet (kanton)	Nagyközség v. község- csoport	Község
	Egységek száma	5-9	10-15	15-25	kb. 30	kb. 40	80-90	110-130	140-160	kb. 400	kb. 1000	kb.3000
Rend- szerek ↓	Egységek átlagos lélekszáma ezerben	1.000-1.500	400-700	300-500	150-400	100-300	50-120	30-70	20-50	10-20	4-6	0'5-3'0
Me- gye- rend- szerek	Nagyme- gyerend- szer Közép- megye- rendszer											
Kisme- gye- rend- szerek	Közép- kisme- gye rendszer Kisme- gye- rend- szer											
Városkör- nyék- vagy városjá- rás- rendszer	Nagy já- rásokkal Közepes járásokkal											

Jelmagyarázat: Sulyponti területi egység ●
Kifiktatható területi egység △

Közepesen sulyponti területi egység ⊗

Nem sulyponti területi egység ○

6. sz. táblázat: A lehetséges területi beosztási rendszerek és egységek súlypontjai

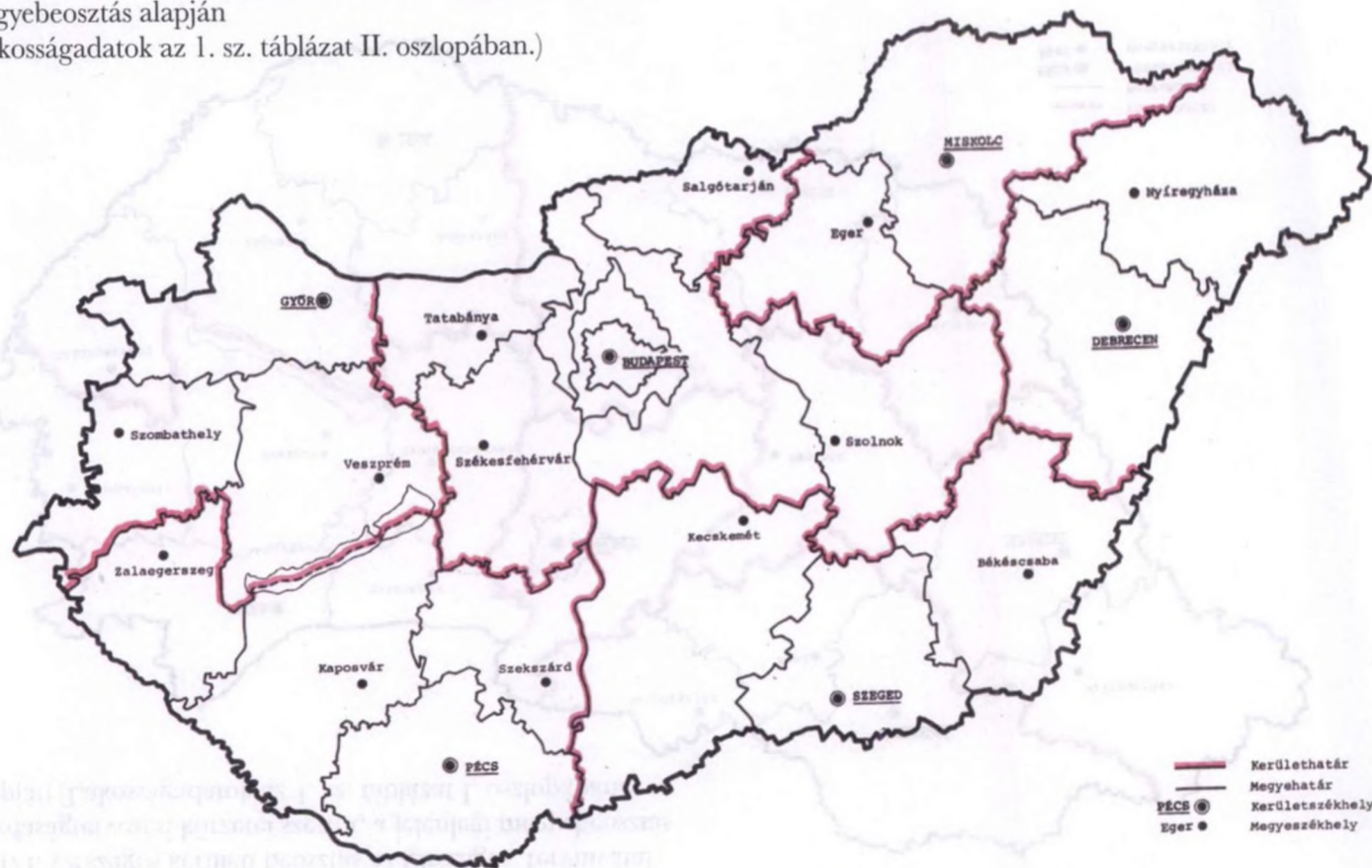
- Beér János–Kiss István: *A regionális rendezés igazgatási és szervezési szempontból*, Bp., 1962.
- Beluszky Pál: *Az alföldi városi jellegű települések központi szerepköre*. Földrajzi Közlemények XV. (1966), 2. füz.
- Beluszky Pál: *Magyarország kiskereskedelmi központjai*. Földrajzi Közlemények XV. (1966), 3. füz.
- Bibó István–Mattyasovszky Jenő: *Magyarország városhálózatának kiépítése*. Bp., 1949.
- Erdei Ferenc: *Magyar város*. Bp., 1939.
- Eszlár Károly: *A magyar közigazgatás racionalizálásának főbb feladatai*. Városi Szemle 33. (1974). 149–172.
- Gerle György: *A magyar településhálózat-fejlesztési modell kialakításának egyes tudományos problémái*. Bp., 1967.
- Gerle György: *A regionális tervezés metodikájának egyes kérdései*. Bp., 1962.
- Hantos Gyula: *A magyar közigazgatás területi alapjai*. Bp., 1931.
- Hencz Aurél: *Területrendezési törekvések Magyarországon*. Bp., 1973.
- Kiss István: *Javaslat a településfejlesztés egységes, többlépcsős információ-rendszerének kidolgozására*. Bp., 1969.
- Kiss István: *A városigazgatás szerepe* (Vidéki városaink. Bp., 1961. 195–204.)
- Kovács István: *Az állam területi beosztásáról általában* (Magyar államjog. 3. kiad. Bp., 1969. 347–350.)
- Körmendy Klára: *A településhálózat-fejlesztés ütemezésének gyakorlati vonatkozásai* (Harsányi–Perczel–Körmendy: A népesség mozgásának és a településhálózat alakulásának kölcsönhatása. Bp., 1968. 71–100.)
- Lukácsy Róbert: *A nagyközségek alakulásáról*. Állam és Igazgatás. 1970. 1085–1093.
- Madarász Tibor: *Városigazgatás és urbanizáció*. Bp., 1971.
- Major Jenő: *A magyar városhálózat*. Településtudományi Közlemények. 1964. 16. sz.
- Perczel Károly és mások: *Magyarország. Településhálózat-fejlesztési tanulmányterv*. Bp., 1965.
- Perczel Károly–Gerle György: *Regionális tervezés és a magyar településhálózat*. Bp., 1966.
- Valló István: *A regionális tervezés történeti előzményei*. Bp., 1962.

1. 1/I. Országos kerületi beosztás az Országos Tervhivatal gazdaságtervezési körzetei szerint, a jelenlegi megyebeosztás alapján (Lakosságadatok az 1. sz. táblázat I. oszlopában.)

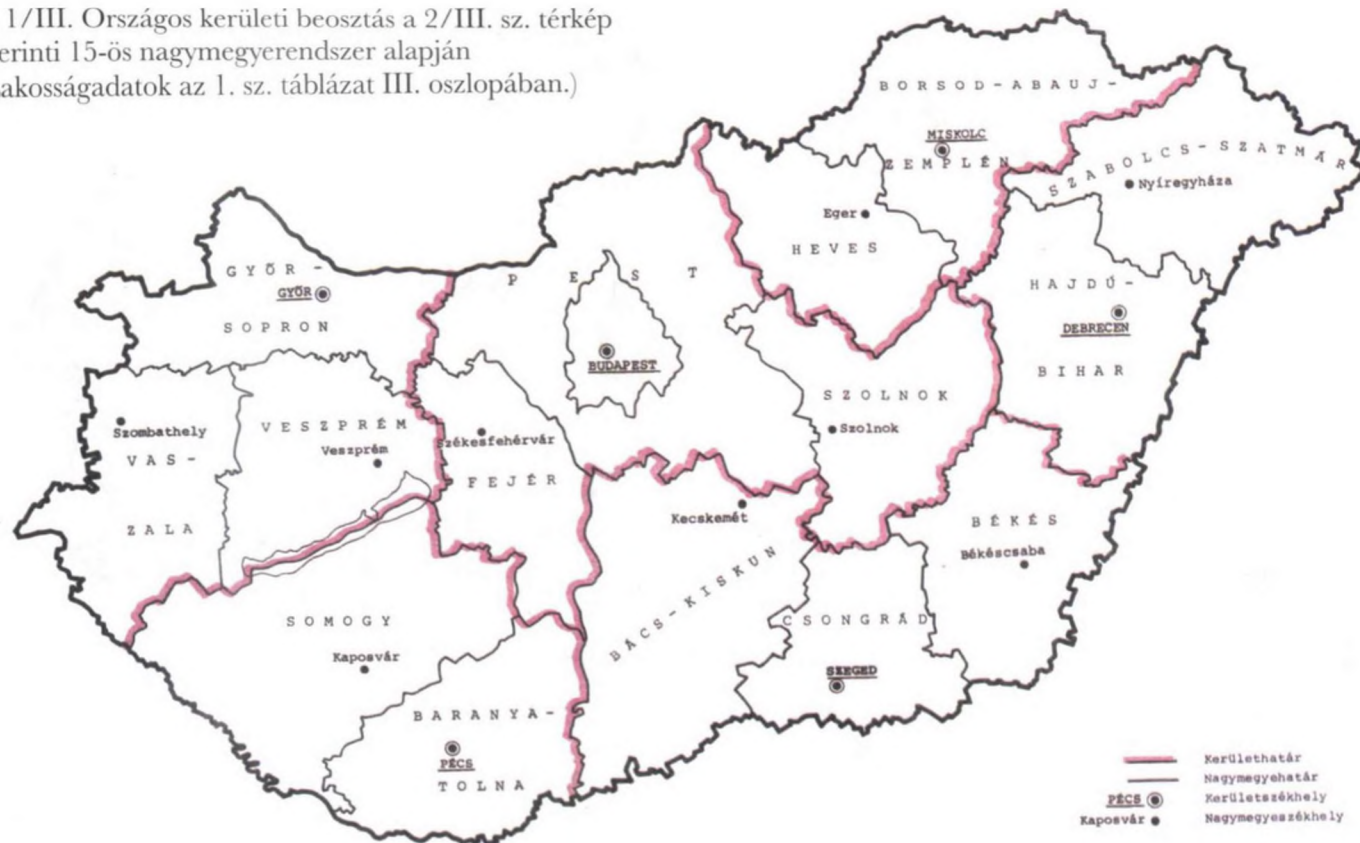

Térképmelléklet

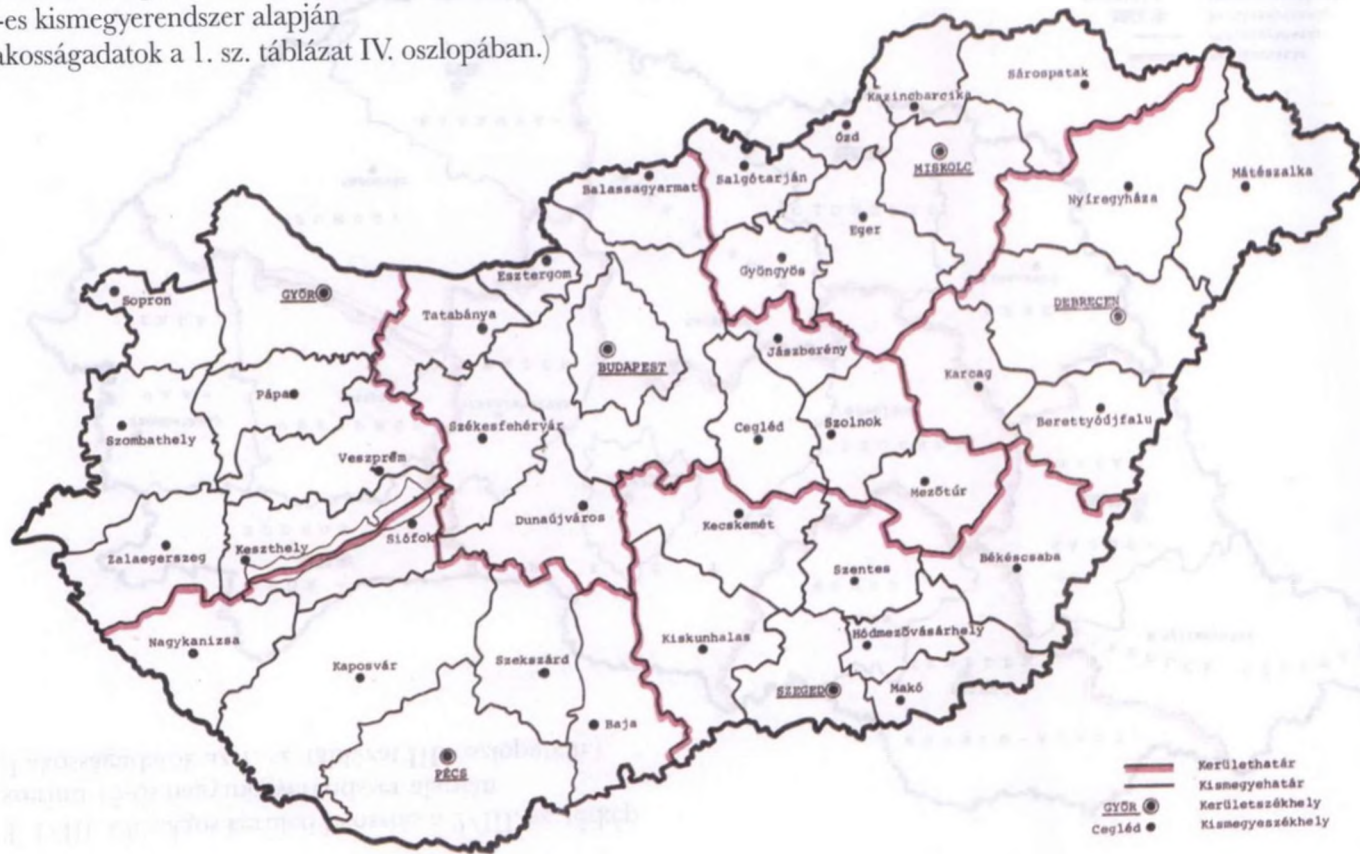
2. 1/II. Racionális országos kerületi beosztás a jelenlegi
 megyebeosztás alapján
 (Lakosságadatok az 1. sz. táblázat II. oszlopában.)

3. 1/III. Országos kerületi beosztás a 2/III. sz. térkép szerinti 15-ös nagymegyerendszer alapján
(Lakosságadatok az 1. sz. táblázat III. oszlopában.)

4. 1/IV. Országos kerületi beosztás a 4/II. sz. térkép szerinti
42-es kismegyerendszer alapján
(Lakosságadatok a 1. sz. táblázat IV. oszlopában.)

5. 2/I. Magyarország jelenlegi megyéi, városai és járásai
(Megyei lakosságadatok a 2. sz. táblázat I. oszlopában.)

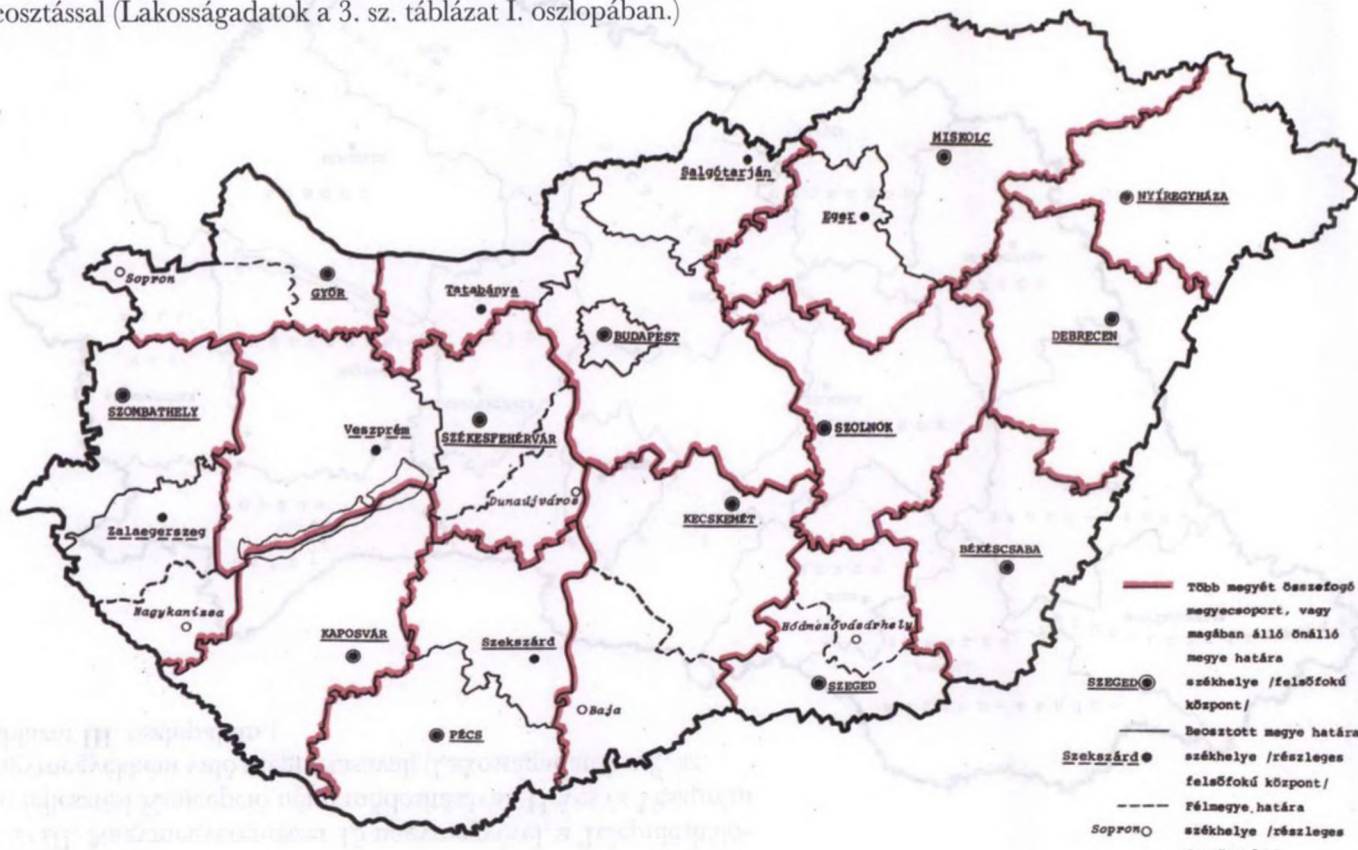
6. 2/II. Nagymegyerendszer 13 nagymegyével a Településhálózat
fejlesztési koncepció felsőfokú központjai alapján
(Lakosságadatok a 2. sz. táblázat II. oszlopában.)

7. 2/III. Nagymegyerendszer 15 nagymegyével, a Településháló-
zat fejlesztési Konceptió némi módosításával (Heves és Veszprém
nagymegyékként való megtartásával) (Lakosságadatok a 2. sz.
táblázat III. oszlopában.)

8. 3/I. A Településhálózat fejlesztési Konceptió szerinti teljes értékű és részleges felsőfokú központok egyeztetése a jelenlegi megye-beosztással (Lakosságadatok a 3. sz. táblázat I. oszlopában.)

9. 3/II. A részleges felsőfokú központok helye a Településhálózat fejlesztési Koncepción alapuló 13 nagymegyés és 11 félmegyés rendszerben (Lakosságadatok a 3. sz. táblázat II. oszlopában.)

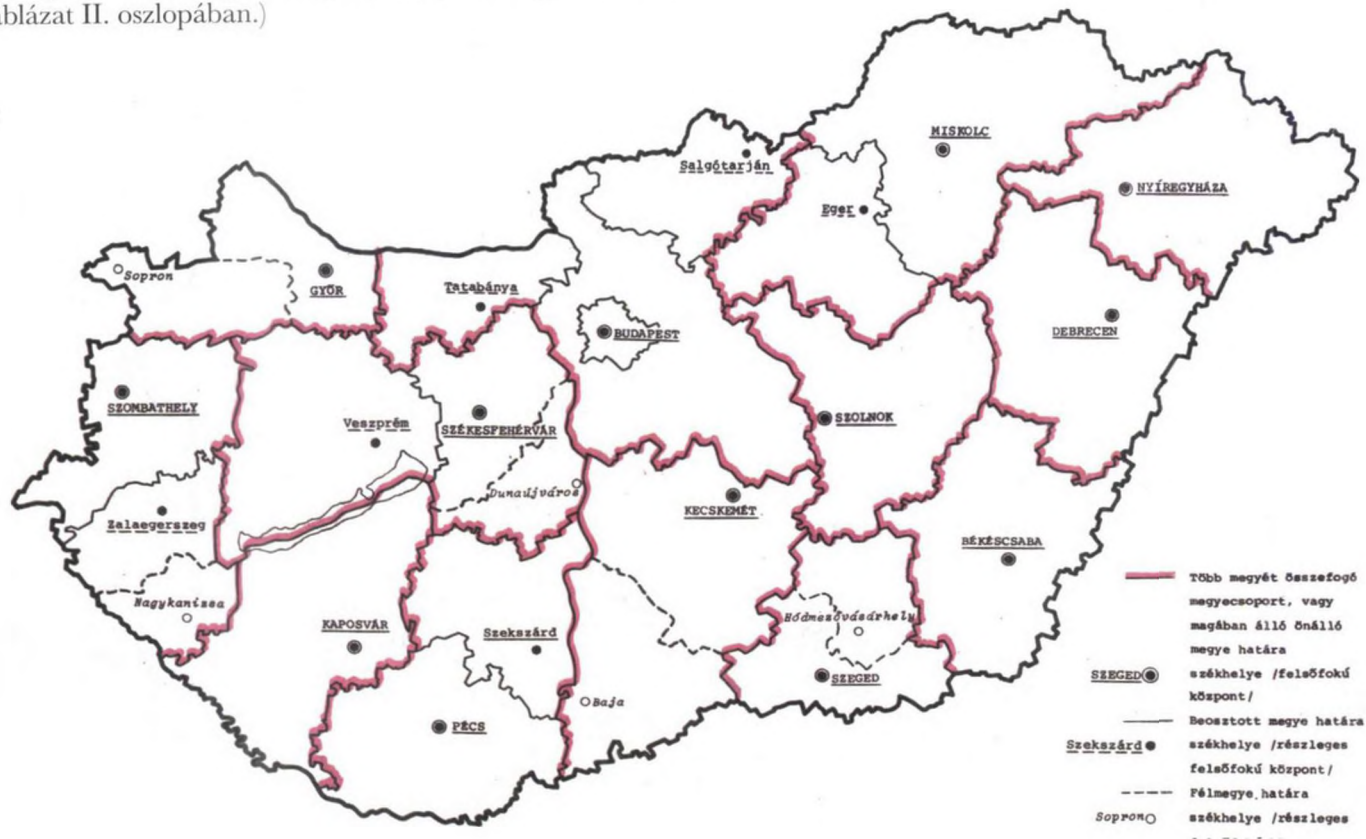
11. 3/IV. A Településhálózat fejlesztési Konceptió szerinti összes felsőfokú központokat – a részlegeseket is – megközelítőleg egyenrangúan kezelő 24-es középmegeyerendszer (Lakosságadatok a 3. sz. táblázat IV. oszlopában.)

12. 4/I. Középkismegye-rendszer 33–34 egységgel (Balaton megyével vagy anélkül) (Lakosságadatok a 4. sz. táblázat I. oszlopában.)

13. 4/II. Kismegyerendszer 39–42 egységgel (Esztergom, Jász-berény és Ózd esetleges elhagyásával) (Lakosságadatok a 4. sz. táblázat II. oszlopában.)

14. 5. Városjárás-rendszer a Településhálózat-fejlesztési Konceptió középfoki lemenő jegyzékei alapján (némi módosítással) 88 város járási egységgel (középfokú vagy annak javasolt központokkal), 8 Budapest vidéki járással és központtal és 34 alegységgel (részleges középfokú központokkal) (Lakosságadat az 5. sz. táblázatban.)

REFLEXIÓK ÉS VISSZAEMLÉKEZÉSEK

INTERJÚSOROZAT BIBÓ ISTVÁNNAL

A szülők világa • Iskoláim • Szeged • Egyetemi évek: tanárok, barátok • Erdei Ferenc • A tudomány vonzásában: ösztöndíjak, tanulmányutak, értekezések • A politika vonzásában: Márciusi Front • Eszmék vonzásában: harmadik út¹

HUSZÁR TIBOR: Arra szeretném kérni Bibó Istvánt, szóljon pár szót családjáról, saját pályakezdéséről.

BIBÓ ISTVÁN: Én apai ágon mezővárosi értelmiségből származom. Ez a mezővárosi értelmiség azért afféle kisurakból állt, akik egyrészt a nemességhez igyekeztek asszimilálódni, vagy nemességet igyekeztek szerezni, vagy magukat nemesi származásúnak állították, vagy valóban azok is voltak. Másrészt ugyanakkor a legfőbb különbség az volt, hogy nem volt nekik jobbágyuk. Béreseik bőven voltak, úgy, mint bárkinek a jobbágytság felszabadítása után is, de nem voltak jobbágyaik, és a maguk értelmiségi szerepkörében egy parasztpolgári közösségnek a kontrollja alatt álltak. Így egész magatartásuk alapvetően vagy sok tekintetben más volt, mint az akkori kisuraké. Ennek a leszármazásnak az úri elemével nincs különös okom büszkélkedni, súlya inkább annak van, hogy negyedik, ötödik vagy hatodik generáció óta latin iskolát végzett emberektől származom. A nagyapám bíró volt. Róla csak annyit tudok, hogy Petőfi-rajongó volt. Az édesapám elég rendhagyó úriember volt: úriemberek elkényeztetett, egyetlen fia volt, sokáig otthon élt, mindenféle egyetemet végigpróbált, és sokára elvégezte a bölcsészegyetemet. Filozófus alkat volt, inkább a magántudósok fajtájából. Az elején próbált valami rendszeralkotás felé orientálódni, aztán elaprózta magát különféle témák között. Van egy igen jó kis néprajzi monográfiája a primitív emberek világáról, van egy kedvenc vesszőparipája, a számok szociológiai és kultúrhistoriai jelentése. Igazság szerint azonban egy volt a központi témája, egy tudományt szeretett volna kiépíteni, és ezt ő úgy nevezte, hogy néplélektan, közelebbről: magyar néplélektan. Ebben volt egy kis magyar nemzeti paraszttromantika, volt egy kis népjellemelemzés – és ő sem tudott ebből többet

¹ Az interjú 1976 októberében egy Erdei Ferencről készülő portréfilm részeként született Erdei Benczúr utcai lakásán. Készítették: Csoóri Sándor, Hanák Gábor, Huszár Tibor és Sára Sándor. A kérdező: Huszár Tibor. Bibó István a szöveget autorizálta. Huszár Tibor (1930): ideológus, a szociológia egyetemi tanára, a késő Kádár kori hivatalos Bibó-recepció meghatározója, a Bibó- emlékkönyv cenzora. Tevékenysége és – az ideológiai divatok meghatározásától és felhasználásától tudományosan hasznos művek közlésén át az öngazolásig ívelő – írásai tárgyyszerű és kritikus feldolgozást igényelnek. Vö. Hazafiság és internacionalizmus. Műhely-vita. *Magyar Tudomány*, 1974/1. 27–55.

kihozni, mint azután Németh Lászlóig bezárólag sokan mások. De ennek az alapmagatartásnak volt egy úriembernél szokatlan eleme: erős szolidaritás volt benne a magyar paraszti néppel anélkül, hogy különösebb éles nacionalizmus lett volna benne...

H.: Elnézést, hogy közbevágok. A francia társaslélektan vagy Durkheim² és tanítványai hatottak rá? Esetleg Le Bon?³

B.: Nehéz így mondani... ő német nyelven olvasott csak, de szimpátiái inkább francia szimpátiák voltak, a francia szociológusokat nagyjából ismerhette magyar fordításokból, alapjában nem tartozott iskolához. Inkább eklektikus volt, elsősorban pszichológiai irányzat volt az övé. A parasztszolidaritásra visszatérve, emlékszem egy megjegyzésére, amit Erdei is nagyon értékelt: azt mondta egyszer, még fiatal koromban, hogy soha nem bocsátja meg Gárdonyi Géának, hogy Göre Gábor képében pojácát csinált a magyar parasztból. Későn, 33 éves korában ment el tisztviselőnek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, ott a lehető legrendhagyóbb pályát futotta be. A bürokráciát, az aktázást utálta, folyton külszolgálatot kért, melyek zömmel mind könyvtári, múzeumi és népművelési irányúak voltak. Hol a Széchényi Könyvtárba kérte ki magát, aztán később az Országos Iskolán kívüli Népművelési Felügyelőség vezetője lett, azután a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségének ugyancsak valamiféle vezetője, s pont akkor, amikor már kezdett volna minisztériumi pályája felfelé menni, valami főnökkel összekülönbözvén hirtelen ötlettel elfogadta a szegedi egyetem meghívását, és elment Szegedre könyvtárigazgatónak.

Közben egy szót mondanék a politikai állásfoglalásáról; fiatal korától fogva nagyon határozott és szenvedélyes függetlenségi volt. Ebben nem volt két-ség, állandó vitái voltak az unokatestvéreivel, a Szászokkal, akik rendkívül lelkes Tisza-pártiak és kiegyezés-pártiak voltak.⁴ Tizennyolcban az első között ment a Nemzeti Tanácsba esküt tenni, de továbbmenni már nem volt indíttatása, úgyannyira, hogy a Tanácsköztársaság elején volt valami minisztériumi gyűlés, ahol valamiféle nagyon lelkes, nem tudom milyen, csatlakozó nyilatkozat volt a szőnyegen. Ő kifejezetten és hangos szóval ellenezte ezt, ami

² Durkheim, David Émile (1858–1917): francia szociológus, a szociológia mint tudomány és egyetemi tanszék megalapítója, az episztemológiai realizmus, a hipotetikus deduktív modell, a strukturális funkcionalizmus, az antropológia, a holisztikus szemlélet, s a kollektív tudat meghonosítója. Fő művei: *Társadalmi munkamegosztás* (1893), *A szociológia módszertani szabályai* (1895), *Az öngyilkosság* (1897), *A vallási élet elemi formái* (1912).

³ Le Bon, Gustave (1841–1931): francia szociálpszichológus, szociológus, amatőr orvos. Fő művei: *A tömegek lélektana*, *Új idők pszichológiája*, *Az igazságok élete*, *Az első civilizációk*, *Vélemény és hit keletkezése és fejlődése*, *Múlt és jövő: gondolatok a világháborúról, békéről s a népek és a kultúra sorsáról*, *Az arabok civilizációja*. Tömeglélektani írásai nagy hatással voltak a 20. század első felének médiakutatásaira.

⁴ Szász Béla (1868–1938): jogász, költő; Szász Károly (1865–1950) politikus, író.

akkor nagy bátorságnak számított, bár ott a bátorság mércéje elég alacsony volt. Ennek azután az volt a következménye, hogy a Tanácsköztársaságot követő tisztogatás alkalmával olyan jó ponttal rendelkező valaki lett, aki mint mentő tanú nagyon sokat szerepelt, mert viszont azt az emberhajszát, ami akkor következett, mélyen utálta. Emlékszem, hogy igen fontos mentő tanú volt Imre Sándor megtartásában (akit aztán később Klebelsberg menesztett nagyon csúnya módon, B-listával) és más hasonló esetekben.⁵ Lényegében azt az egész, a két forradalom bukása után kialakult világképet, hogy Magyarország összeomlását, megcsonkítását a két forradalom okozta, ő nem tette vitássá, bár nem is képviselte különösebben lelkesen. Tevékenységét egész életében az irányította, hogy mindenféle hasznos, főleg közművelődési akciókkal valami kulturálisan jót összehozzon. A minisztériumban szervezett egy könyvtárat, 1918 novemberében egy néplélektani intézet alapítását javasolta, 1921 körül kezdeményezte a *Társadalomtudomány* című folyóiratot, amit három éven keresztül szerkesztett. Szegeden kezdeményezett egy *Tudományos Könyvtár* című sorozatot, amikor még az *Acta* nem létezett; ő volt a kezdeményezője Szegeden a *Széphalom* című lapnak, amit azután Zolnai Béla⁶ szerkesztett. Lényeges kezdeményező szerepe volt a szegedi Alföldkutató Bizottság létrehozásában, amelynek a keretében a *Népünk és Nyelvünk* nyelvészeti és néprajzi folyóiratot szerkesztette. Volt benne egy külön lokálpatriotizmus az Alfölddel szemben, olyannyira, hogy a harmincas években egy mérges vitairatot írt Németh László ellen, aki egy cikkének a mellékmondatában csinált egy olyan mérleget, mely szerint a Dunántúl európai, de nem elég gyökeresen magyar, az Alföld magyar, de lapos és Erdély pedig mindkét erényt egyesíti, magyar is és ugyanakkor európai is. Erre írt egy mérges vitairatot, hogy „lapos”, az egy otromba természeti hasonlat, amelynek nincs igazi hitelessége, s példák sokaságán bizonyította alföldi nagyjaink európaiságát s Németh László érvelésének tévútra vezető voltát. Később azonban a Németh László *Tanúját* nagy élvezettel olvasta és főleg, azt hiszem, azt élvezte benne, hogy amit ő egy életen keresztül próbált, de nem sikerült neki, a Szekfű életművében rejlő hamisságot megtalálni, azt Németh László a *Tanúban* erősen fessegetni kezdte.

H.: Na most, ha egy-két-három szót mondanál arról, hogy a szegedi egyetem tanári karában kik voltak azok, akikkel édesapád rokonszenvezett – mivel ti utóbb ezen az egyetemen kezdtetek diákként.

B.: Édesapám az egyetemi tanárok között főleg azokkal volt kapcsolatban,

⁵ Imre Sándor (1877–1945): pedagógus, egyetemi tanár. 1918. november és 1924. április között államtitkár a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban; Klebelsberg Kunó (1875–1932) kultúrpolitikus, miniszter.

⁶ Zolnai Béla (1890–1969): nyelvész, irodalomtörténész, egyetemi tanár.

akkikkel az Alföldkutató Bizottságot csinálta, így Kogutowitz Károllyal és Mészöly Gedeonnal,⁷ de egyik barátság sem volt igazán mély. Jó viszonyban volt továbbra is Imre Sándorral, de közös dolgaik, programjaik, tennivalóik nem voltak.

H.: A nemzetnevelési eszme, az a közösségi pedagógia, ami Imre Sándor ethosza volt...

B.: Édesapám fogalmazása a népművelés volt, s ő ezen elsősorban parasztművelést értett, akkor azt iskolán kívüli népművelésnek hívták, valószínűleg ilyen előadások szervezésében állt nagyjából az ő miniszteriális korában végzett munkája. De Imre Sándorral szakmai kapcsolata, közös munkája nem volt.

Még a barátságáról annyit megemlítek, hogy pesti létében a radikálisokkal nem volt különösebben kapcsolatban, inkább azoknak a tudós periferiájával: jó viszonyban volt Róheim Gézával, Somló Bódoggal.⁸ A húszas években főleg a nyelvészekkel és néprajzosokkal volt jó viszonyban, elsősorban Györffy Istvánnal, aki járt is Szegeden, és az Alföldkutató Bizottság dolgaiban részt vett.⁹ Szakmai kapcsolatban volt édesapám Horger Antallal,¹⁰ aki egy ideig társszerkesztője volt a *Népünk és Nyelvünk*nek, de úgy látszik, nem fértek össze, úgyhogy édesapám a második évtől kezdve egyedül, teljesen a saját felelősségére szerkesztette a lapot. Ebben a lapban helyet adott ő egyrészt egy csomó, pesti lapokból elküldött embernek, Marót Károlynak, Beke Ödönnek és aztán a harmincas években Honti Jánosnak.¹¹ Másrészt pedig a falukutató kezdeti jelentkezésének, így Erdei Ferencnek és Ortutay Gyulának.¹² Ortutay Gyulának néprajzi művei jelentek meg ott, Erdei Ferencnek pedig ott jelent meg *A makói tanyarendszer* című műve, ami először fogalmazta meg a tanyaszerkezet elvét. Ez édesapámat rendkívül érdekelte, mert egyrészt nagyon pozitív értékelése volt az alföldi településnek, másrészt neki is új volt, mint úgyszólván mindenkinek, aki Magyarországon értelmiségi szinten települési kérdésekkel foglalkozott. Hogy milyen valójában az alföldi tanyatelepülés, azt tulajdonképpen csak Györffy István tudta Erdei Ferencen kívül.

⁷ Kogutowitz Károly (1886–1948): földrajztudós, egyetemi tanár; Mészöly Gedeon (1880–1960) nyelvész, egyetemi tanár.

⁸ Róheim Géza (1891–1953): néprajztudós, pszichoanalitikus; Somló Bódog (1873–1920) jogász, szociológus, egyetemi tanár.

⁹ Györffy István (1884–1939): néprajztudós, egyetemi tanár.

¹⁰ Horger Antal (1872–1946): nyelvész, egyetemi tanár.

¹¹ Marót Károly (1885–1963): klasszika-filológus, egyetemi tanár, idősebb Bibó István és felesége tisztelője és barátja, Bibó István tanára. Beke Ödön (1883–1964): nyelvész, az említett években középiskolai tanár. Honti János (1910–1945): néprajztudós.

¹² Erdei Ferenc (1910–1971) szociológus, politikus, a népi írók mozgalma tagja, Bibó István fiatalkori barátja; Ortutay Gyula (1910–1978): néprajzkutató, politikus.

Édesanyám pesti, német nevű tisztviselőcsaládból származott.¹³ Ő az a generáció volt, amelyiknek – talán így mondanám, bár nem sokat beszélt róla – Tolsztoj volt az uralkodó csillagzata. Rendkívül morális alkat, aki szenvedélyesen hitt a világ és az emberiség megjavíthatóságában. E tekintetben van egy furcsa adalékom: édesapámnak minisztériumi korszaka elején nagyon jó barátja volt Bárdossy László, amíg át nem ment a külügyminisztériumba. Én még gyerek voltam, emlékszem rá, mint egy nagyon kedves bácsira. És édesanyám legjobb barátnője, Domokos Lászlóné beszélte nekem, hogy négyesben éjszakába menő vitáik voltak: Bárdossy László álláspontja lényegében egy szkeptikus, kiábrándult, arisztokratikus, a világ megjavíthatóságában és egyáltalán a jobb irányba való fejlődés lehetőségében nem hívó álláspont volt. Édesanyám szeméből a könny kicsordult, annyira elkeseredett ezeken az álláspontokon, melyeket nem győzött le ellenérvvel, noha maga is nagy vitatkozó volt. Ez nagyon érdekes adalék azért is, mert arra mutat rá, hogy lehet egy abszolúte kulturált, magas szinten emberekkel kapcsolatot tartó, jó modorú, kedves emberből egy eszmeileg torz állásponton keresztül eljutni olyan helyzetekhez és véghez, amihez Bárdossy László eljutott.

H.: Magyarország azon miniszterelnöke, aki hadba lépett a Szovjetunió ellen...

B.: Igen, aki az első deportálásra az áment ráadta, és aki az újvidéki ügy eltusolásában minden jel szerint erőteljesen részt vett.

H.: Édesapád 1935-ben halt meg. Édesanyád viszont még hosszú időn keresztül pályátokat nemcsak úgy követi nyomon, hogy a te sorsoddal tud foglalkozni, de az Erdeiével is.

B.: Ez főleg 1935 és 1940 között volt. Édesanyám egyszerűen fiává fogadta az anyátlan Erdeit, és ez egy kölcsönös és majdhogynem megfogalmazott anyafiúi kapcsolat volt. Édesanyám amúgy is rendkívül szeretett a hozzá közel álló férfiak munkáiba beleolvasni; nagy stilszta volt, és Erdei műveivel is foglalkozott ebből a szempontból. Idővel aztán mindketten kialakítottuk a saját stílusunkat és ezt a segítséget nem igényeltük. De édesanyámat attól függetlenül boldoggá tette, hogy Erdei Ferenc s az én beszélgetéseimben központi helyet foglalt el az a jobb és szebb jövő, ami az ő gondolkodásában is olyan központi helyet foglalt el.

Körülbelül ez a környezet szabta meg az én gyermeki elindulásomat. És elég koránról emlékszem többé-kevésbé társadalmi és politikai jelentőségű állásfoglalásokra. Emlékszem, édesanyámtól nagyon korán megtanultam, hogy minden ember egyenlő, senkit sem szabad megvetni, úgyannyira, hogy

¹³ Bibó István anyai nagyapja délvidéki német család leszármazottja volt, Graul József kincstári főtanácsos már Budapesten élt, amikor leánya, Irén – Bibó István édesanyja – megszületett.

körülbelül hat- vagy nyolcéves lehettem, amikor a bérházi kertben levő játszópajtások között egy Gézukát nagyon rendre intettem, amikor ő kijelentette, hogy addigi menyasszonyát, a nálánál két évvel fiatalabb Zsuzsikát nem fogja feleségül venni, mert az zsidó. Emlékszem, hogy volt édesanyámnak egy furcsa oktatása, mit később Erdei rendkívül nagyra értékelt: én megkérdeztem édesanyámtól, hogy lesz valaki cseléd? És neki nem volt lelke azt mondani, hogy vannak alsóbb rendű lények, akik arra hivatottak, hogy erre a pályára menjenek, hanem azt mondta nekem, hogy a cselédek fiatal lányok, akik férjhez menés előtt elmennek egy másik családhoz, hogy kitanulják a háztartást. Erre én éles elmével megkérdeztem: ő is volt cseléd? Erre ő zavarba jött, és azt felelte, hogy ő nem volt, mert beteges volt és a szülei nem engedték. Neki nyilván esze ágában sem volt, hogy engem valamiféle társadalom-felforgató nézetre neveljen ezzel kapcsolatban. Csak éppen nem volt lelke hozzá, hogy élém tárja a társadalomnak azt a valóságát, ami volt; aminek az volt az eredménye, hogy mikor a valóságot megismertem, életem végéig a cselédállapotot nem éreztem normálisnak, én mindig csodálkoztam, hogy ilyen létezhet a világ.

Emlékszem az októberi forradalom kitörésére, mint izgatott és nyugtalan napra, de nem emlékszem, hogy ez nagy jelentőségű lett volna számomra; emlékszem a május elsejei Vörösmarty, a ludovikás felkelés lövöldözésére...

H.: 1911-ben születtem, így az őszirózsás forradalom évében hétéves voltam...

B.: Hétéves voltam. Rettentő korán, hat-hétéves koromban kezdtem el térképkel foglalkozni, s ez felnőttkoromban is megmaradt hobbi volt, ami közrejátszott abban, hogy Erdei Ferenc közigazgatási reformjával utóbb annyit foglalkoztam. Rettentő erősen átéltem a történelmi Magyarország összeomlásának és szétszabdalásának élményét. Ugyanakkor örököltam valahonnan apám függetlenségi hajlamait, fogalmam sincs, hogyan, mert nem emlékszem, hogy ő erről beszélt volna, valószínűleg ezt is édesanyám közvetítette, aki az 1900-as kuruc-hangulatban volt iskolás lány. Emlékszem, hogy amikor Hollandiában kint voltam, ott volt egy bizonyos játék, egyfajta bakugrás, hogy a fordított sapkájukat a fejükre tették, bakot ugrottak, és akinek a sapkája a legmesszebbre esett, az volt a Kaiser, vagyis a császár, aztán jött a király, a herceg, a gróf, a báró és még nem tudom, kicsoda... Én pedig hevesen tiltakoztam, mondván, hogy király és császár között semmiféle különbség nincs, az teljesen egyforma. Ezen vitatkozni pedig csak egy oktondi magyar függetlenséginek juthatott az eszébe, és fogalmam sincs, hogy én kilencéves koromban honnan szedtem ezt az ehhez szükséges közjogi tudást. Bocsánat, hogy ilyen gyerekdolgokat elmondtam.

Budapesten egy kedélyes, enyhe állami gimnáziumba jártam.¹⁴ Ez az idő egy meglehetősen erős tisztviselőnyomornak az időszaka volt. Volt egy négyszobás lakásunk nagymamával, ahol csak egy szobát fűtöttünk. Mindenféle adományruhákat és cipőket hordtunk, mindenféle sovány ételeket ettünk. Van abból az időből egy fénykép, ami a Hollandiába meneteletem kísérte; nagyon csapzott, nyúzott és sovány kisgyereket mutat. Nagyon sokkal később jöttem én rá, hogy ez a tisztviselőnyomor milyen toronymagasságban van az igazi proletárnyomor, sőt a mélyebb tisztviselőnyomor fölött is, és arról a világon semmiféle érzékelésem ebben a korszakban nem volt, hogy én a társadalomnak valamiféle privilegizált rétegéhez tartozom.

Mindez eléggé megváltozott akkor, amikor 1925-ben Szegedre költöztünk. Ugyanakkor az anyagi helyzetünk valamit megjavult, bár nem annyira a szegedi lét, mint inkább a pénzstabilizálódás folytán... Arra emlékszem, hogy családomban is normális magatartás volt az, ami akkor az egész tisztviselőrétegnek a magatartása volt: hogy ez a tisztviselőréteg annyi rengeteget veszített és szenvedett, hogy minden előny, minden kedvezmény, ingyenjutatás stb. jár neki... Ez akkor bevett magatartás volt, és édesanyám is – a családi egzisztencia érdekében – ehhez tartotta magát. Szegeden édesapám miniszteriális múltja révén az egyetemi tanárok együttesébe tartozott. Bár egészében a tudománynak inkább a periferiáján foglalt helyet, de mint szerkesztő és tudományszervező mégis oda tartozott, ami társasági szempontból anyagi erőnkön felüli meghívásokkal és hasonlókkal járt. Az egyetemi tanárok hozzánk képest többszörösen vagyonos emberek voltak, vizsgadíjakon és egyéb dolgokon keresztül. Úgyhogy még itt is módomban lett volna nem észrevenni, hogy privilegizált elem vagyok. Mégis kezdtem észrevenni ezt már a középiskolában. A szegedi piaristákhoz jártam, akik jó és szenvedélyes tanárok voltak. A középiskolában megkaptam az úgynevezett köztisztviselői ösztöndíjat, amit kizárólag a köztisztviselők gyermekeinek adtak. Ez egyik formája volt az úriemberek öntámogatásának, akik mind túlnyomóbb számban voltak köztisztviselők. A húszas évektől kezdve a magyar hivatalnoki kar, a magyar köztisztviselők, akik nagyjában és egészében majdnem azonosak a keresztény középosztállyal, lassan és szívósan felfejlődtek harmadik egyenrangú hatalmassággá a nagybirtok és a nagytőke mellé. Mire az Imrédyék korszaka elkövetkezett, már a magyar nagytisztviselői kar, ha akarta volna, fölébe kerekedhetett volna a másik kettőnek. Csak éppen nem akarta.

H.: Vagy nem volt programja.

B.: Nem volt programja hozzá. Na, egyszerűen megkaptam a köztisztviselői ösz-

¹⁴ Első gimnáziumi éveit a Mátyás Király Főgimnáziumban végezte.

töndíjat. Ugyanezt osztálytársaim, például Reitzer Béla, akinek egy átlagos, normális keresetű magántisztviselő volt az édesapja, természetesen nem kapták meg. Ortutay Gyula, mint nagyon szegény körülmények között élő fiú, kapott segítségül ezt-azt, de köztisztviselőit ő sem. De azon felül, hogy megkaptam az ösztöndíjat, még tandíjkedvezményem is volt. Szóval, nekem fizettek azért, hogy tanuljak. Másoknak szabad volt tanulniok és ismét másoknak még nagyon is fizetniük kellett ezért. Feltűnő jelenséggént emlékszem mostani eszemmel vissza arra is, hogy a szegedi gimnáziumban, amely egy nagyparaszt városnak a gimnáziuma volt, és egy olyan szerzetesrend tartotta, amely nem volt sznob társadalmi szempontból, sőt inkább rideg volt és a tudást értékelte, mégsem volt az én osztályomban egyetlen szegedi parasztfiú sem. Csupán nagyon szegény falusi zsellérfiúk voltak kispapokként, de más nem volt. A többi mind középosztály, kispolgár, altiszt, iparos, ez a fajta együttes volt. Itt kezdődött Reitzer Bélával¹⁵ való nagyon meleg barátságunk, és Ortutay is tagja volt az együttesnek. Az összes előzmények összegezése... Itt jegyzem meg, hogy természetszerűen egy nagyon humánus, liberális, szabadságjogokért kiálló, magyar szabadsághagyományokat ápoló, a németekkel szemben a franciákkal szimpatizáló politikai véleményem volt, amiben semmi különös forradalmiság nem volt. Reitzer Béla volt az első, aki e tekintetben az 1918–19-es forradalomról való szokványos nézeteimet megingatni próbálta, emlékszem, milyen meghökkenéssel vettem tudomásul azt a nézetét, hogy Károlyi Mihályt előbb-utóbb majd rehabilitálni fogják...

H.: Akkor tizenhat évesek voltatok, amikor ezek történtek?

B.: Tizennégytől tizennyolcig zajlott a középiskolánk; Reitzer Béla egy pár hónappal fiatalabb nálam, ő is 1911-es volt. Talán most szólok egypár szót a Reitzer-házról, mert Reitzer Bélának rendkívül okos és melegszívű születi voltak, akik olyan – az én fogalmaim szerint – hallatlan dologra is képesek voltak, hogy mikor Reitzer Béla abba a korszakba került, amikor kedve volt ilyen nagyfiús dolgokat cselekedni, akkor az osztály lehangadóbb nagyfiúi, akik ismétlők voltak, meghívták magukhoz olyan esti összejövetelekre, ahol még bort is adtak. Ez a mi családi fogalmaink szerint valami hallatlan dolog volt, és én nem is voltam jelen ezeken az összejöveteleken, pedig ez a lehető legokosabb dolog volt, amit egy szülő tehet ilyen korú fiaival. Később azután a szegedi fiataloknak vált az összejöveteli helyévé a Reitzer-ház, és szegény

¹⁵ Reitzer Béla (1911–1942): jogász, szociológus. Bibó István egyik legjobb barátja volt. A II. világháború kitörésekor Svájcban tartózkodott, hazajött, s 1941-ben behívták munkaszolgálatra, 1943-ban a Don-kanyar közelében veszett nyoma, halálának hónapja, napja nem ismeretes. Fő művei: *A proletárnevelés kérdéseihez* (1935), *Ezer munkás a szabad idejéről*. Rostás Ilona társszerzővel. (1940), *A munkapiac helyzete a munkaközvetítés reformja előtt* (1941), *Reitzer Béla válogatott írásai* (1986 [1987]). Vö. *BIÖI* 2. 28,2.

Reitzer néni, aki most is él még, de nagyon beteg, sokszor mondta Bélának: fiam, mondd, a te barátaidnak nincs lakásuk?

H. Később aztán, az egyetemi évek alatt Reitzer Béla és Erdei Ferenc is nagyon közel került egymáshoz, és úgy tudom, hogy hármótok kapcsolata egészen az ő tragikus haláláig nagyon szoros volt.

B.: 1929-ben kerültünk egyetemre, Reitzer Béla, Erdei Ferenc és én a jogi karra, Ortutay Gyula a bölcsészkarra. Nem tudok visszaemlékezni arra, hogy én Erdei Ferencet milyen pillanatban ismertem meg. A legvalószínűbb az, hogy Reitzer Béla ismerkedett meg vele először, és aztán jelentette nekem, hogy itt van egy nagyon kiváló évfolyamtársa. Annyit tudok, hogy az év közepe tájt már nagyon erős kapcsolatban voltunk, sokat is beszélgettünk, sokat vitatkoztunk. Ő utóbb elmondta nekem, hogy elsőben rossz benyomása volt rólam. Nekem tudniillik, mert egy előző nyári vesegyulladás miatt el voltam tiltva a lépcsőjárástól, engedélyem volt arra, hogy az egyetem második emeletére lifttel jöjsek fel. Úgyhogy csak azt tudta, hogy van itt egy egyetemi funkcionáriusnak egy protekciós fia, aki a tanárokkal együtt jár liften. Persze volt ebben valami protekció, mert nagy kérdés, hogy egy másik vesegyulladásos gyereknek eszébe jutott volna-e ilyet kérni. No, mindegy. Arra emlékszem, hogy az első, korai pillanatoktól kezdve először Erdei Ferencről értesültem arról, hogy a parasztság nem is olyan egyszerű dolog, mint ahogy én képzelem. Én azt tudtam, hogy vannak parasztok, mást nem. Erdei először közölte velem, hogy a Nagyatádi-féle parasztpárt nem volt komoly parasztpárt... Engem mérhetetlenül meghökkentett, hiszen az én aspektusomban a Nagyatádi-féle parasztpártnak a lejáratása komoly és súlyosan komoly belpolitikai tény volt, és Reitzer Bélával, annak ellenére, hogy ő nálam balabbra állt, együtt drukoltunk, hogy mikor lesz már vége ennek a rohadt, korrupt, hamis választásokat csináló Bethlen-rendszernek, ami az én politikai megítélésem szerint is egy... egy rossz rendszer volt. Ma is emlékszem még az Erdei ítélete által keltett meghökkenésemre, még arra az utcasarokra is, ahol álltunk és beszélgettünk.

Aztán szóba került a szegényparasztok állapota, egyáltalán, a szegény emberek állapota és az emberek egyenlősége... És én akkor meghökkentem, mert én ugyan azt tudtam, hogy az embereket erkölcsileg egyenlőnek kell tekinteni, de hogy ebből a társadalom komoly felborítása következik, azt nem gondoltam végig. Úgyhogy kialakult köztünk egy olyan vita, melyben én úgy fogalmaztam, hogy végeredményben ahhoz, hogy jelentős és igazi kultúrártékot jelentő személyiségek létrejöjjenek, egy bizonyos mennyiségű alárendelt személyiségre is szükség van, és ha fontosnak tartjuk ezeket a jelentős személyiségeket, akkor fel kell vetnünk

a kérdést, hogy végeredményben egy civilizációnak mi a célja: az-e, hogy virágozzék, vagy pedig az, hogy egy egyenlő, szürke tömeget létrehozzon. Én akkor így fogalmaztam meg az ellenkezésemet, s bár ez sokat szelődült, de úgy mondhatnám, hogy egészen 1935-ig lényegében ezt ebben a formában érvényesnek is hittem.

Ezzel kapcsolatban érdemes beszélnem a szegedi fiatalokról, akik közé én nem tartoztam. Az édesapám már az egyetemre menetelemnél lelkemre kötötte, hogy semmiféle bajtársi egyesülésbe ne lépjek be. Én ezt a tilalmat a magam részéről kiterjesztettem a Bethlen Gábor-körre is, mert semmiféle indíttatást nem éreztem arra sem, hogy egy kifejezetten református egyesületbe belépjek, bár tudtam, hogy Buday György a vezetője, és különféle tervei vannak, sőt arra is számított, hogy én be fogok lépni. Engem Buday György működése akkor nem vonzott. Buday György jogot végzett fiatalember volt, s akkor még nem bontakozott ki mint fametsző, ellenben a közéleti szereplés igényével lépett fel anélkül, hogy valami pályán elindult volna. Emlékszem, az első megnyilvánulása egy szegedi, alföldi rádióleadó propagálása volt, a második pedig a tanyai agrár settlement. Ez azzal kezdődött, hogy Hilscher Rezső, pesti, keresztény irányú szociálpolitikus, aki aztán később Mádi Rezső néven folytatta működését,¹⁶ lement Szegedre és tartott egy előadást az újpesti ipari settlement mozgalomról, ami egy szociális ihletésű angol dolog volt. Kijártak a nyomornegyedekbe, munkásnegyedekbe, különféle segítő munkákat végeztek... Buday ezt szellemes fordulattal átváltotta tanyai feltételekre, és megalakította a tanyai agrár settlement mozgalmat. Énnekem a világon semmi kedvem nem volt ilyen dolgokban részt venni, nem éreztem indíttatást. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy én az ilyen jótékonykodás jellegű értelmiségi munkától már akkor is, mint ilyen-től idegenkedtem egy magvasabb forradalmiság jegyében; erről szó sem volt, de a dolog elaprózódott, tisztességes, de végsőleg kilátástalan voltát éreztem. De Erdei ugyanígy idegenkedett ettől, csak tudatosabban. Mikor megjelent Szegeden, próbálták belevonni. Nem emlékszem, hogy egy kiszálláson is részt vett volna, talán részt vett, én nem tudok róla. Reitzer Béla bekapcsolódott. Később létrejött a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, ami már sokkal jobban érdekelt volna, ebből azonban ők hagytak ki engem. Az az érzésem, hogy teljes joggal. Én nemhogy forradalmárnak, de baloldalinak se nevezhetném magam akkori koromban, úgyhogy Buday György azon a bizonyos alakuló gyűlésen,

¹⁶ Buday György (1907–1990): grafikus, fametsző. 1926-tól 1930-ig a szegedi egyetem joghallgatója; elnöke a Bethlen Gábor Körnek. Elindítója, irányítója és ideológusa az agrársettlement mozgalomnak. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának alapító tagja és elnöke. Drámai erejű fametszet-illusztrációkkal vált neve ismertté: *Arany János balladái* (1933), *Székely népballadák* (1935). 1934-től 1937-ig a Válasz szerkesztőségének tagja. 1938-tól Angliában élt. Hilscher (Mádi) Rezső (1890–1957): jogász, szociálpolitikus.

amiről nekem Reitzer Béla számolt be, Reitzer Béla javaslatára válaszul azt mondta, hogy nem vagyok közjük való... s ebben igaza volt. Korrigálnom kell Ortutay Gyulát, aki ugyanerre nézve a televízióban egy soha meg nem történt párbeszédet reprodukált, amely szerint én azt mondtam volna, hogy én, mint individualista, semmi ilyen közösségben nem óhajtok részt venni, mert én annak a közösségnek a fegyelme alá nem vagyok hajlandó magamat bocsátani. Soha életemben magamat individualistának nem minősítettem, soha életemben közösségi fegyelmet nem utasítottam vissza, sőt, ahol kellett és lehetett, vígan vállaltam. Ortutaynak valamiféle emlékezeti eltolódása volt, lehet, hogy ő így jellemzett magában engemet és ezt egy párbeszédben meg is jelenítette. De hát ez nem olyan fontos... Erdei Ferenc egyetemi pályájáról volna inkább érdekes és fontos beszélnünk.

H.: Ha van arra mód, hogy a Reitzer családról – mert említetted, hogy majd visszatérsz rá – egy pár szót szólnál, mert ezt mástól megkérdezni nincsen módunk.

B.: Körülbelül elmondtam a leglényegesebbet. Reitzer bácsi egy nagy fakeskedelmi cégnél volt tisztviselő; rendkívül finom alkatú és finom lelkű, halk, disztingvált ember. Szép, kulturált lakásuk volt, szép bútoraik, ahol egy régi Károli- és egy régi Káldy-biblia volt egy nagyon szép öreg komódon. Először bent laktak a városban, aztán kiköltöztek egy nagyon barátságos kis, Tisza-parti házba. Reitzer néni élénk, mozgékony, kedves, nagyon segítőkész, eleven szellemű, komoly, kulturális érdeklődésű valaki volt, a népművészetnek, a népi hímzésnek, a lakásberendezésnek valóságos művésze. Engem Reitzer Béla kapott rá a koncertjárásra, ami a mi sokkal begubózottabb családi életünkben nem volt különösebb program. Reitzer néni erdélyi születésű volt, azután később Munkácson élt, annyit tudok... az ő édesapja is ugyanebbe a magántisztviselői-körbe tartozott, jó értelmiségi-polgári szinten éltek. Reitzer bácsi édesapja aranyműves volt Szabadkán. Reitzer bácsi öcsce, akinek a pályájában Reitzer bácsinak mint bátyjának a segítségével erősen benne volt, nagyon jelentős és kitűnő pesti ügyvéd lett, akiről – még mielőtt megismertem volna – Reitzer Béla sokat és nagy tisztelettel beszélt. Valóban kitűnő jogász volt, és talán abban, hogy Reitzer Béla jogásznak ment, neki is része volt, bár az ő szociológiai érdeklődésének amúgy is ez felelt meg.

H.: És volt pedagógiai érdeklődése is, legalábbis a munkáiból erre lehet következtetni.

B.: Reitzer Bélának nagyon sokágú volt az érdeklődése, benne jogász létére egy bölcsész is elveszett, úgyhogy egész egyetemi pályánk alatt állandóan járt a bölcsészkarra, különböző, őt érdeklő más tárgyakat hallgatni. Először is hallgatta – velem és édesapámmal együtt – Marót Károly görög filológiai

és etnológiai előadásait. (Ez is csak édesapámnak jutott eszébe, hogy idősegyetemi vezető ember letére egyetemi előadásokra járjon.) Bélával együtt jártunk Marót Károly Homérosz-fordításaira, melyeket csak ez a két jogász hallgatott. Marót Károly nagy tudós volt, de a szegedi egyetemen csak magántanárként adhatott elő. Reitzer Béla ezenkívül járt még matematikai szemináriumokra, és járt Imre Sándor szemináriumára.

H.: Innen az indíttatás, hogy később pedagógiai munkát írt?

B.: Nem sokkal később! Innét van, mert egyébként pedagógiával nem foglalkozott, de Imre Sándort rendkívül nagyra becsülte, akinek volt egy közösségi, pedagógiai koncepciója. Béla Imre Sándor szemináriumában adta elő ezt a munkáját, amely később *A proletárnevelés kérdéséhez* címen jelent meg. Ennek a munkának a kiváltója egy német pedagógiai mű volt, ami – én nem olvastam –, Reitzer Béla könyve után ítélve, egy rendkívül dogmatikus, fafejű weimari marxista mű lehetett, és Reitzer Béla nagyon eleven és élénk polémiát folytatott vele, ami ebben a műben csapódott le.¹⁷ Nagyon jó, ma is érvényes az egész kritikai magatartása, de olvasmányának nem könnyű.

H.: Ebben ugyanakkor határozottan érződik, hogy Reitzerben volt egy határozott marxista irányultság, a marxista irodalomnak nagyon széles körű ismerete, ami talán témánk szempontjából azért érdekes, mert Erdei Ferenc érdeklődését részben ő is inspirálta...

B.: A legnagyobb mértékben. Reitzer Béla tudomásom szerint élete végéig sem vallotta magát marxistának, de hármunk közül a marxista irodalmat a legjobban ő ismerte – én pedig a legkevésbé. Nagyon valószínű, hogy Erdei Ferencnek egy csomó információval szolgált e tekintetben – ő a nyugati, elsősorban a német marxista irodalom olvasásában már a harmincas években nagyon előre volt. Egyszóval, hogy úgy mondjam, rá volt állítva a marxizmus hullámhosszára.

H.: Két Lenin-művet – Erdei Sándor visszaemlékezése szerint¹⁸ – Reitzer fedezte fel a szegedi könyvtárban németül...

B.: Erről nem tudok...

H.: És miután Erdei kevésbé olvasott jól németül, együtt olvasták végig.

B.: Igen, ez benne volt az ő közös munkájukban, úgyhogy ez bizonyosan hiteles. Hogy befejezzem, van ennek a műnek még egy kuriózuma is, mert Reitzer Bélának ez a munkája, mikor készen lett, nehezen tudott megjeleníteni. A szegedi fiatalok kiadványaként készült, de úgy emlékszem, nem volt pénzük, nehézségeik voltak, és Imre Sándoréknak nem voltak kiadási lehetősé-

¹⁷ Reitzer Béla: *A proletárnevelés kérdéséhez* (Nevelésszociológiai bírálat). Szeged, 1935. Lásd kötetünkben Bibó István ismertetését.

¹⁸ Erdei Sándor (1915–1984): újságíró, politikus, Erdei Ferenc testvére.

geik. Erre segítségükre sietett Várkonyi Hildebrand professzor,¹⁹ és az Imre Sándorral konkurens másik tanszék vezetője, s az ő sorozatának a pénzügyi fedezetével jelent meg Reitzer Béla munkája, emlékezetem szerint kétféle címlappal, mint ami egyszerre tagja a szegedi fiatalok kiadványsorozatának és ugyanakkor a Várkonyi Hildebrand neveléslélektani sorozatának.

H.: A konkurencia szót csak úgy kell értenünk, mint két tanár vetélkedését vagy volt ennek valamiféle... egyéb háttere?

B.: Ennek érdekes a története. Valójában semmi személyes konkurencia nem volt köztük. Nem volt köztük vetélkedés, annyira más volt a kérdésekhez a hozzáállásuk, Imre Sándor pedagógiai és nemzetnevelési hozzáállású valaki volt, Várkonyi Hildebrand pedig neveléslélektani irányú s tulajdonképpen pszichológus, és az ő személyében egy pszichológiai tanszék létesült Szegeden. A tanszék létesülésének pedig külön története van. Valamikor, az 1930-as évek elején, körülbelül akkortájt, mikor mi az egyetemre kerültünk, felvetődött katolikus oldalról az a kifogás, hogy a színekatolikus Szeged városában egy Erdélyből jött és ennek következtében igen nagy protestáns arányszámmal – talán többséggel – rendelkező egyetem működik, úgyhogy szükség van arra, hogy legalább a világnézeti tanszékeken katolikus oktató is legyen. Ezért Klebelsberg Kunó keresztülvitte, hogy létesüljön három ún. világnézeti párhuzamos tanszék, a filozófia, a pedagógia és a magyar irodalom szakokon. A filozófiai tanszékre meghívták Mester Jánost, egy abszolút szintelen pap-tanárt, akiről semmi különös nem tudok mondani, a pedagógiai párhuzamos tanszékre – így volt ez konkurens tanszék – Várkonyi Hildebrandot, aki bencés volt. A harmadik volt, az irodalmi tanszéken, Sík Sándor.²⁰ A későbbi fejlemények világánál úgy is mondhatnánk, hogy ez az egész klerikális elgondolás törököt fogott, legalábbis a három közül kettőnél. Várkonyi Hildebrand ugyanis később kiugrott a papi rendből, Hildebrand helyett visszavette a rendes keresztnévét és Várkonyi Dezső néven működött tovább, már a világháború vége előtt, haladó irányban. Sík Sándornak esze ágában sem volt kiugrani vagy az egyházzal meghasonlani, de Szegeden a régi irodalomtörténésznél, az öreg Dézsi Lajosnál²¹ sokkalta elevenebb, élénkebb irodalomtanítást honosított meg, és ugyanakkor a szegedi fiataloknak is a patrónusa lett, aki például nagyon eredményes tanúvallomással állt Radnóti Miklós mellé egy istenkáromlási vagy valami hasonló sajtóperében.²²

¹⁹ Várkonyi Dezső (Hildebrand) (1889–1971): pszichológus, pedagógus, egyetemi tanár.

²⁰ Sík Sándor (1889–1963): költő, irodalomtörténész, egyetemi tanár.

²¹ Dézsi Lajos (1868–1932): irodalomtörténész, egyetemi tanár.

²² Radnóti Miklós *Újmódi pásztorok éneke* című verseskötetének sajtóperét 1931. december 8-án tárgyalta a budapesti büntetőtörvényszék.

H.: A tanárok közül, akivel érintkezésetek volt, szerinted pályátokat ki befolyásolta pozitív irányban?

B.: Először veszem magamat, mert ezzel máris mondom az Erdei Ferencet ért hatásokról is valamit. Az én pályámat döntően befolyásolta Horváth Barna jogfilozófia-professzor. Erdei pályáját az egyetemen alapjában nem befolyásolta senki, de ő Horváth Barnát nagyon szerette, nagyon becsülte, és végig, amit lehetett, tőle hallgatta. Rémlik, hogy Horváth Barna szemináriumában is tartott előadást, de nem emlékszem, miről, azt hiszem, a jogismeretről. Horváth Barna nyugat-európai típusú tudós volt, Bécsben és Angliában járt előzőleg, mielőtt professzor lett volna, Bécsben Kelsent hallgatta, aki egy halhatlan szép, egy kissé formalista, normatív logikai épületnek volt felépítője; Angliában ellenben Harold Laski tanítványa lett, aki a munkáspárt balszárnyának volt az ideológusa. Horváth Barnának volt egy finoman prezentált, semmiképpen sem harcos, liberális anarchista álláspontja, és ebben a liberális angol szocialistákhoz állott közel. Ugyanakkor a tudományt szenvedélyesen komolyan vevő, igazi jóféle európai értelmiségi jelenség volt.

H.: És a normatív szociológiával szemben egy szociológiai...

B.: ...jogszociológiai álláspontot képviselt, a Kelsenék erősen normatív jogelméletével szemben, és azonkívül nagyon érdekes és tanulságos gondolatmenetei voltak, például a természetjog konzerváló és forradalmasító szerepéről. A természetjog, a klasszikus jogelméletek központi fogalma általában mint konzerváló, a fennálló hatalmat – egyházi és világi hatalmakat – igazoló nagy rendszer jelent meg a történelem folyamán, és az oktatásban Horváth Barna a görög szofistáktól kezdve pontosan rámutatott a természetjog másik egyenrangú szerepére, a forradalmasító szerepre. Egyszóval Erdei Ferenc nagyon szerette, nagyon szívesen hallgatta Horváth Barnát. Én később Horváth Barnának lettem a tanítványa, ő küldött ösztöndíjra, öneki lettem a magántanára is, egyszóval nekünk szorosabb volt a kapcsolatunk. Erdei Ferencnek mint professzorral elsősorban Surányi-Unger Tivadarral volt dolga.²³ Surányi-Unger a statisztikai tanszéken ült, de lényegében közgazdász volt. Hallatlan munkabírási, dinamikus, sokat író, sokat olvasó, élénk, eleven eszű ember volt, azt hiszem, eléggé határozott közéleti ambíciókkal, amelyek a Horthy-Magyarország kereteibe voltak beállítva. Erdei Ferencet ő nagyon szerette volna megnyerni tanítványul, nagyon jól tudta, hogy összes tanítványai között messze Erdei Ferenc a legkvalitásosabb és a legeszesebb, de hát ez végül is nem ment. Emlékszem egy szemináriumi jelenetre, amikor Surányi-Unger a közéleti szükségletekről prelegált, ment sorba a különböző

²³ Surányi-Unger Tivadar (1898–1973): közgazdász, statisztikus, egyetemi tanár.

közéleti szükségleteken, és sorra kerülén a hadügy, közölte azt az egyszerű megállapítását, hogy a hadügy, a honvédelem a hon védelmének és megóvásának szükségletét elégíti ki. Mire hozzászólásában Erdei Ferenc feltette azt a kínos kérdést, hogy vajon a fegyverkezés a hon védelmének az egyetlen lehetséges, legjobb és a legfontosabb módja-e? Surányi jelentősen ránézett és valami olyat mondott: ez az ember tudja, hol kell a gyenge pontos megkeresni. Mintha azt mondta volna: ez az ember tud valamit, amit én is tudok, csak nem mondok.

Az ő további viszonyukra nézve Erdei Ferenc egy hozzám intézett levelében van adalék: Ungerunk, nagy vitézünk – így emlegeti, mert Surányi vitéz is volt, ezt hozzá kell tenni – nagyon kecsgetet engem ösztöndíjjal és ilyenekkel, de én semmiképpen sem tudom magamat jól érezni abban a törekvő köztisztviselői társaságban, amit ő begyűjtött oda a szemináriumba. Tudniillik Szegeden minden gazdasági, pénzügyi vagy ilyen irányú ambiciózusabb tisztviselő elkezdett oda gyülekezni, részben a többé-kevésbé érdekes témák miatt, részben a karrier szempontjából is hasznosnak ígérkező, Pestről jött, nagy befolyásúnak és jelentősnek látszó férfiúnál való előrehaladás érdekében. Hát Erdei Ferencet teljesen hidegen hagyta az ilyenfajta lehetőség, úgyhogy végül megszakadt köztük az intenzív kapcsolat, bár Erdei Pesten is még egyszer-egyszer elment – még Reitzer Béla is – Surányi összejöveteleire. Egy lényeges dologban azonban nagy segítségére volt Surányi Erdeinek: s ez a doktorátus sima megszerzése. Ennek a következő előzménye volt: ma már nem tudom, hogy miért, de Erdei Ferenc harmadéves korának végeztével, 1932 őszén bevonult katonának. Ez szokatlan dolog volt, mert az volt a szokás, hogy az egyetemisták a negyedik éven kérnek katonai kötelezettségükre való tekintettel félévi kedvezményt, a negyedik év közepén elkezdenek szigorlatozni, és egy kis erőfeszítéssel a negyedik év végére már a doktorátust is megszerezhették. Én is így csináltam. Úgy látszik, ezt a kedvezményt nem kérte, hanem egyszerűen eleget tett a behívásnak és bevonult. Ez az adat, amint a levelekből kiderült, engem is meglepett, mert én úgy 1933-ban lokalizáltam az ő katonaságát, de nem, 1932-ben lett katoná a szegedi utászoknál. Még van egy levelem: a kaszárnyába kért tőlem és Bélától könyveket.

Ez meg is történt, emlékszem, hogy jártam egyszer a kaszárnyában, valószínűleg ezeket a könyveket vittem be neki.

H.: Ahol őt le is csukták...

B.: Igen, ez történt vele, hamarosan elkezdődtek a bajok. Írt Sándor öccsének egy levelet. A levélben lényegében, mint elmondta, az volt, hogy itt engem tanítanak erre meg arra meg amarra, de hát mi ezt majd egész másra fogjuk

felhasználni – körülbelül ez volt a levélnek a lényege. Talán benn volt a „marhaság” kifejezés, nem tudom, de nem csodálkoznék rajta. És ezt a levelet elfogták. És őt azonnal letartóztatták, majd pedig csináltak ellene egy nem tudom, milyen bűncselekményt, izgatás vagy társadalmi rend elleni vétséget, valamiféle katonai bűncselekmény formájában. Mikor engem erről értesített, nagy izgalomba estem és elkezdtem fűhöz-fához kapkodni, emlékszem, rettentő keservesen, de nagy buzgalommal elmentem az ügyben illetékes ezredeshez – aki történetesen édesanyám egy leánykori korcsolyapartnere volt –, elmondtam a történetet, próbáltam jókedvre hangolni és Erdeit ártatlan bárányként beállítani; nagy keservesen elviseltem tőle azt az oktatást, hogy mit barátkozol te ilyenekkel és hasonlókat. Hogy ennek volt-e valami haszna, azt nem tudom, a lényeg az, hogy a pert nem lehetett elkerülni, amelyet a „hamis tanúk” technikájával bonyolítottak le, vagyis nem a levél volt a vád alapja, mert az ahhoz kevés lett volna, tehát jött egy hamis tanú, aki szerint Erdei azt mondta, hogy a katonaság erőszakos marhaság.. Hát ez nem az Erdei szövege volt. De neki egész barátságosan megmondta a magyar katonai ügyész: nézze, én azzal tisztában vagyok, hogy ami itt van tanúvallomásnak, az nem komoly dolog, de a lényeg az, amit maga gondol és vall, és azt mi tudjuk... Végül rásóztak két hónapot, amit ő a katonáskodási idején belül töltött le. Aztán év végén visszament az egyetemre, ahol abban a tanévben – szerencséjére – Surányi-Unger volt a dékán. Úgyhogy először is Surányi-Unger szó nélkül tudomásul vette – bár az egyetemet az ítéletről hivatalosan értesítették –, hogy Erdei folytatta az egyetemet, majd pedig, mikor a doktorátus kiadásáról volt szó, akkor írást állított ki, hogy neki az ügyről hivatalos tudomása van, és a karnak az a véleménye, hogy ez nem akadály a Erdei részéről a doktorátus letevésének. Más egyetemi hatást nem tudok mondani, ami Erdei Ferencre jelentős lett volna... Arra emlékszem, hogy rettenetesen nehezen viselte el a „közjog” nevű szaktárgyat, amit egy rendkívül tiszteletre méltó, öreg, a kiegyezés korából itt maradt, liberális gondolkodású professzor adott elő, Polner Ödön,²⁴ akiről azt az anekdotát is tudom, hogy miniszteri tisztviselő korában egy miniszternek, aki nem parírozott, s az megfenyegette, hogy el fogja bocsátani, azt felelte: ezt nagyméltóságodnak nincs jogában megtenni. Valóban ez volt a jogi helyzet, s nem is bocsátották el, de azért az ilyen fellépés nem volt szokásos a magyar miniszteriális gyakorlatban...

H.: Mással szemben is liberális volt...

B.: Ez egy nagyon tiszteletre méltó ember volt, de hát ilyen témái voltak, hogy: Bosznia jogállása, Dalmácia jogállása, az a tény, hogy Szlavónia nem ott volt,

²⁴ Polner Ödön (1865–1961): közgazdász, egyetemi tanár.

ahol most van, hanem Zágráb környékén, a különböző magyar közjogi dolgok – Erdei ezt végleg nem volt képes bevenni; levele van, amelyben megírja, hogy a közjogon csúszott el valamilyen kitüntetése egy bizonyos szigorlatán. Elkövetkezett 1933 ősze, amikor én elmentem Bécsbe egy évre, majd Genf-be is egy évre ösztöndíjasnak. Az a tapasztalat, hogy igazságtalanságok haszonélvezője vagyok, tovább folytatódott, mert sem Reitzer Béla, sem Erdei Ferenc nem kaptak ösztöndíjat, noha szó volt róla. Béla később kapott végre egy szerény, 400 pengős belföldi ösztöndíjat, ami pénznek akkor nem volt rossz, de egy külföldi évnél az értékével nem ért fel, Erdei Ferenc pedig, azt hiszem – bár szó volt erről közte és Surányi között –, végül nem is pályázott.

H.: Egy pillanatra visszakanyarodva még az egyetemhez. Mivel magyarázod, ha az egyetemi hatások elbeszélése szerint nem voltak döntőek – és minden más visszaemlékezés igazolja feltételezésedet –, hogy ez a 21–22 éves ember tulajdonképpen az első cikkeiben már egy kialakult, kész koncepcióval jelentkezik? Milyen forrásokra vagy a tehetségén és az eszén túl mire vezeted vissza ezt a határozott és magabiztos kérdésfeltevést?

B.: Ennek van egy egyszeri, személyes része: Erdei első perctől kezdve szuverén egyéniség volt, így hatott Reitzer Bélára és rám is, és mindenkire, akivel megismertettük őt később. Majd össze fogom hasonlítani a forradalomhoz való viszonyunkat, abból is sok minden kiderül. Ő otthonról hozta a nagyon határozott tudatát annak, hogy ez a világ így, ahogy van, alapvetően rosszul van berendezve. Hozott egy nagyon erős kritikai készséget, ezenfelül egy mély realitásérzékkel, ami köztünk a kapcsolat is volt, mert valami ilyenféle bennem is volt, de az ő realitásérzéke arra irányult, hogy a világ alapvető rosszságát jó helyen tudta érzékelni. Édesapját ismertem és nagyon szerettem, de az édesapja személyiségén keresztül én nem tudtam lemérni azt a hatást, amit ő Erdei Ferencre gyakorolt. Édesapja csendes, nagyon kedves, nagyon értelmes egyéniség volt, de távolról sem volt olyan szuggesztív, mint a fia. Ő a háborúból jött meg annak a világos tudatával, hogy ez az úri világ hamis.

H.: Szabóék, tehát Erdei anyjának a famíliája és az Erdei család sajátos szociológiai jellege nem segítette-e Erdeit a magyar paraszti tipológia felismerésében?

B.: Ennek része lehetett benne, mert tőle tudom, hogy Erdeiék zsellér eredetű hagymás család volt, Szabóék ellenben gazdacsalád voltak. Erdei Ferenc nekem elmesélte ezt a kétféle, különböző világot. Többek között azt az anekdotikus elemet is elmondta, hogy az édesapja, amikor mint kérő jelentkezett – akkor már hagymás volt, és mint ilyen, lehetséges kérő volt ugyan, mégis egy másik városrészből és másik emberfajtából való –, a családba való be-

fogadásának az volt az előzménye, hogy elment az após családjához aratni, és amikor ott egy aratást annak minden izzadtságával és fogásával kitűnően végigcsinált, akkor fogadták be. Erről többet, nem emlékszem, hogy Erdei Ferenc mondott volna, de világosan látszik, hogy a parasztság belső tagoltságának a tudata az előbb megvolt nála, mielőtt erről akár Lenint olvasta volna, akár bármi egyebet. Így ő felnőtt annak a tudatában, hogy ebben a világban egy nagy hamisság van. A középiskolát, ahogy nekem mondta, olyan... távollévőként csinálta végig. Egy középiskolai barátjáról tudok, a makói Hencz Aurélról, aki kitűnő ember²⁵ és Erdei Ferencnek nagy tisztelője. De egyébként Erdei távol volt osztálytársaitól és... kialakult benne egy mélységes averzió mindazzal, amit úri magatartásnak lehet nevezni, anélkül, hogy valaha is bármiféle személyi sérelmet megemléített volna, pedig olyan viszonyban voltunk, hogy nem hallgatta volna ezt el. A forradalmiságnak ez a legkevésbé mély és legkevésbé hiteles gyökere nála nem játszott különösebb szerepet. De az egész úri magatartással szemben az averzió elkísérte, egészen akadémiai főtítkári koráig, amikor megállapította, hogy ezeknek az akadémikusoknak a túlnyomó részében egy rettenetes gög van jelen, amelyben keveredik a tudományos gög az egészen egyszerű úri göggel.

H.: A településszerkezetről is viszonylag nagyon fiatalon kialakult elképzelésekkel rendelkezett.

B.: Annak, hogy ezt elutasította, kiváltó oka valószínűleg abban a vitában rejlik, amely akkortájt, a húszas–harmincas évek fordulóján a tanyakérdésben zajlott. Ebben a vitában a maguk módján nagyon kiváló szakemberek, élükön Gesztelyi Nagy Lászlóval, Kaán Károllyal, Czettler Jenővel,²⁶ akik mind jól tudták a maguk dolgát, a tanyakérdéshez szóltak hozzá. Úgy emlékszem, Györfly István nem szólalt meg ebben a vitában. A vita emlékezetem szerint zömmel a *Magyar Szemle* hasábjain zajlott, és az alaphangja az volt, hogy nincs borzasztóbb, mint a totális magárahagyatottság, amelyben a tanyasi ember él, hogy meg kell csinálni a tanyáknak a falusítását, tanyaközpontokat kell kialakítani, iskolával, templommal, mindenfélével, ami csak egy tisztességes magyar falunak szükséges, és minden módon elősegítendő, hogy a tanyáról költözzenek be az így alakuló faluba, és ettől kezdve úgy járjanak ki a földjeikre, ahogyan a rendes falusi ember szokott. Ám Erdei Ferenc, mint már olvasó ember, észrevette azt a tényt, hogy ezek a tiszteletre méltó és többnyire jóhiszemű tudósok nem tudnak valamit, amit ő a szemével lát. Ezt írta meg a „Makói tanyarendszer” című cikkében, amely a *Népünk és Nyelvünk*-

²⁵ Hencz Aurél (1910–?): jogász, könyvtáros.

²⁶ Gesztelyi Nagy László (1890–1950): agrárközgazdász, jogász; Kaán Károly (1867–1940): erdőmérnök, politikus; Czétényi Czettler Jenő (1879–1953): agrárközgazdász, politikus, egyetemi tanár.

ben, édesapám lapjában jelent meg. Hogy ebben mi van, az köztudomású: a magyar tanya nem egy olyan magában álló valami, mint a német Einzelhof vagy az amerikai farm, hanem organikus függvénye a városi életnek; az alföldi mezővárosok parasztsága eredetileg kétlaki életet alakított ki: a tanyán töltik a hét munkanapjait, az év munkaszezonjait, az élet munkabíró szakaszát, míg a városban a hétvégeket, a kevésbé munkás téli évszakot s az élet készülődő és befejeződő szakaszát, az iskoláskort és az öregkort. Ez a rendszer természetesen sok helyen nem érvényesül, mert a gazdák tanyást tartanak, akit teljes kintlakásra ítélnék, ők pedig teljesen városi emberekké válnak; de ahol ezt a kétlaki rendszert következetesen végig lehet érvényesíteni, ott ez az agrárurbanizmusnak egy különlegesen eredeti formája, mely sokkal magasabb rendű, mint a falu, mert a város javaival való élet első kézből lehetővé teszi a parasztság számára. Ezt szögezte le ő ebben a munkájában, amely nem a legeslegelső cikke, de az első jelentős összefüggő cikke volt, amelyben huszonegy éves korában egy teljesen kész felismerést tett az asztalra, ami élete végéig nem hagyta el.

Ezután következett külföldi útja, amely részben keresztelte az én ösztöndíjas időmet – neki volt egy müncheni és egy hágai külföldi útja 1935-ben és '36-ban... Erről az útról amúgy is kell beszélnem, erre visszatérek. 1935-ben meghalt édesapám, én az idő tájt, 1933-tól '35-ig voltam külföldön. Ez egy csomó személyes válsággal járt számomra, amely egészen más síkon, férfi-nő viszonylatban ébresztett rá arra, hogy valami kártékony rezervált-ság van bennem az emberekkel, a világ dolgaival, magamnak mások s a dolgok számára való átadásának a készségében, és ezen változtatni kell. Akkor egyszerre Erdeihez való viszonyom, teljesen magamban, egymástól távol, megváltozott. Addig számomra Erdei jó barát volt, akinek azonban a pusztá létezése ugyanakkor bizonyos nyugalansággal töltött el. Éppen a benne rejlő forradalmiság miatt. Akkor, főleg a genfi és párizsi környezetben, olyan társadalmakkal kerültem szembe, ahol az átlagember viselkedésén meglátszott az, hogy ezekben az országokban volt forradalom. És az emberi méltóságnak egy olyan formája jelent meg számomra, amelyről világosan tudnom kellett, hogy ez otthon nagyon csökevényesen létezik csak. Egyszer volt, valamivel ezután, Erdeivel egy beszélgetésünk, ahol arról volt szó, hogy én a parasz-tokkal félszen, ahogy ő mondta, grófosan viselkedem. És Erdei elmond-ta, hogy ezt kezdetben visszatetszőnek találta, de utóbb felvetette a kérdést, hogy ez baj-e. mert magát is azon kapja rajta, hogy ahogy a parasztságból ki-emelkedik, kezd ő is mind félszegebben viselkedni és kezd nem bízni azokban az urakban, akik olyan rettentően közvetlenül tudnak viselkedni a paraszt-sággal, mert ehhez az kell, hogy az életüket ne irritálja, hogy a paraszt olyan,

amilyen, a parasztok olyanok, amilyenek. Őt pedig ez mindinkább irritálja és az az érzése, hogy az én félszégem is abból áll, hogy engem is irritál. Igaza is volt. Én gyermekkoromtól kezdve rettenetesen féltam a meztlábasszegénygyerekektől, irritált a létezésük, féltam is tőlük, mert megpofoztak, de irritált az egész létezésük, és nem tudtam velük azt a közvetlenséget létrehozni, amit kedves és jótékony, humánus, derék, mindenkinek jót akaró úriemberek oly könnyen fölvettek. Segíteni én is éppúgy akartam és próbáltam, de az a gondtalan boldogság, hogy én ezzel valami jót tettem, teljesen hiányzott belőlem, mert úgy éreztem, hogy ennek a mérlegnek még mindig valami hibája van. Ezzel kapcsolatban említettem, hogy édesanyámtól azt a tudatot is örököltem, hogy túlságos jómódban lenni szegény. Így a mi tisztesszegény-ségünket jó érzést okozó állapotnak könyveltem el, nem éreztem, hogy sértő és kínos számomra, ha másnak van az, ami nekünk nincs; ellenkezőleg, az irritált, hogy nekem van az, ami másnak nincs. Hogy ez sok területen van így, azt Szegeden tudatosították bennem Reitzer Béla és Erdei Ferenc, de az, hogy ebből az én magatartásomra is következik egy s más, sokkal később ért meg bennem. Így mikor ebben a harmincötös évben visszakerültem a külföldi utakról s újra találkoztam Erdei Ferencsel, akkor egészen más alapon találtuk meg egymást. Ez nem azt jelentette, hogy én most mindenki botrányára szakítok az úri világgal. Erről szó sem volt. Én a magam pályájának útját továbbra is úgy képzeltem, hogy először a körülöttem levő lehetőségek igénybevételével igyekszem eljutni az egyetemi tanári pozícióig és megszerezni azt az aránylagos függetlenséget, amelyből kiindulva aztán már lehet közéletet és politikát is csinálni. Mert végső kitekintésben mindig politikát szerettem volna én is csinálni, csakúgy, mint Erdei Ferenc. Ezért mentem jogásznak, családom és környezetem csodálkozására, akik várták, sőt elvárták tőlem, hogy bölcsésznek menjek, történettudósna vagy valami hasonlóknak. Távolról sem volt bennem az a fajta teljes idegenség az úri világgal szemben, ami Erdeiben, az ellenérzés megvolt, de ez nem egy teljes minőségi különbözőségből fakadt. Erdei számára egy, az összes előítéleteivel terhelt, szabályos úriember valami idegen állatfajta volt. Az én számomra egy tökéletesen ismerős közegeből való, érthető és nem távoli, bár nem is szimpatikus ember volt: csak egy olyan valaki, akinek a papája elfelejtette megmondani, hogy a magyar parasztot kicsúfolni bűn, és a mamája elfelejtette megmondani, hogy minden nőnek, mielőtt férjhez megy, előbb cselédnek kellene mennie. Azért nekem az a közeg nem volt idegen, ugyanakkor azonban teljes egyetértésre jutottam Erdei Ferencsel abban, hogy ezt a fajta úriemberséget meg kell szüntetni, ennek a hatalmát meg kell törni és nincs addig Magyarországon változás, amíg ez meg nem történik. Nemrégiben nagy csodálkozásomra

Tettamanti Károly egyetemi tanár, aki annak idején a Márciusi Front egyik tagja volt és akivel akkor sokat voltunk együtt ezekben az ügyekben, idézte egy akkori kijelentésemet, amely úgy szólt, hogy addig itt nem lesz semmi, amíg ezt az úri osztályt ki nem irtják.²⁷ Ezt így bizonyosan nem mondtam, mert sem akkori, sem jelenlegi fogalmaink szerint soha senkit nem akartam kiirtani, de ha a kiirtás helyébe a felszámolást helyezzük, akkor teljesen nyugodtan mondhattam ezt, és ez az egész bennem kialakult változás Erdei Ferencel egy nagy egymásra találást jelentett, és ettől kezdve barátságunk minőségileg is megváltozott. Persze, továbbra is megmaradt a Reitzer Bélával való hármasság. Reitzer Béla nagy olvasó és olvastató volt világéletében: van ezekből az időkből egy emlékem: szemére hánytva egyszer mindkettőnknek, hogy keveset olvasunk; Erdei Ferencnek azt, hogy nem eléggé sokoldalúan olvas, nekem pedig azt, hogy bizonyos fölénytel ítélek olyan dolgokban, amelyeket nem tanultam ki és nem olvastam ki igazán.

Ez a marxizmusra vonatkozott, amelyet én valóban nem tanultam ki igazán. (Később, az 1950-es években szemináriumokon kellett kitanulnom az egész sztálini sémarendszert, ami csak arra a felismerésre vezetett, hogy az én azelőtti ösztönös ellenérzésemmel nem is álmodtam, hogy ez egy ilyen süket sémarendszer.) Persze tudtam én a marxizmusról mindazt, amit egy jogfilozófiai végzettségű embernek tudnia kell, de attól a rengeteg árnyalati vitától, amely marxista körökben a legkülönbözőbb kérdésekről kialakult, nekem egyszerűen megfájdult a fejem bizonyos ponton. Valószínűnek tartom, hogy kitanultam volna őket, ha leülök és ki akarom tanulni, de nem akartam. Érdekes módon ezzel a természetlen és sematikus vitatkozással szemben Erdei Ferencben is megvolt ez az averzió. Miközben egyik legnagyobb olvasásélménye Lenin volt, azok a viták, amelyeket az akkori dogmatikusok képesek voltak lefolytatni, számára is idegenek voltak. A mi kapcsolatunkat viszont nem zavarta semmiféle ideológiai eltérés, mert noha tudtuk azt a különbséget, hogy ő szereti Lenint, én meg nem, egymással ezen még csak nem is vitakoztunk, mert teljes forradalmi egyetértésben tudtuk magunkat. Tudniillik mindkettőnkben volt egy olyan mélyen gyökerező realitásérzék, amely a valóság szövetét mindenféle dogmán, teórián túl érzékelni tudja és akarja. Ennélfogva az az emberfajta, aki elsősorban nem a valóságot érzékeli, csak merőben a fogalmak összehasonlításában merül ki, bármilyen izmus jegyében gondolkodott is, számunkra idegen volt. Reitzer Béla nem volt ilyen, de elvárta volna tőlünk, hogy tanuljuk ki ezt a szakmát tisztességesen.

²⁷ Tettamanti Károly (1912–1983): vegyész, egyetemi tanár.

H.: Egy leveléből, amit Erdei Sándornak írt abban az időszakban, s hozzád írt több leveléből, amelyeket részben Bécsbe, részben Genfbe adressált, kitet- szik, hogy ő tulajdonképpen azzal a Leninnel, aki a parasztkérdést és a nem- zeti kérdés jelentőségét az ő olvasatában mindenkinél mélyebben látta – ott ismerkedett meg.

B.: Ezt nem tudom pontosan, de mindenesetre itt van a levelezésünk, és abból meg lehet állapítani, hogy Lenin vagy az L betű mikor jelenik meg először, és ebből meg lehet állapítani, hogy az ő útja előtt történt ez vagy azután. Annyi bizonyos, hogy ekkortájt ismerkedik meg Leninnel, és Lenin őt két dologban fogja meg. Az egyik az *Állam és forradalom*nak az a tétele, hogy a polgárság államszervezetét össze kell zúzni, és csak aztán lehet valami újat csinálni. Én e lenini konzekvenciáig száz százalékig nem mentem el, és a konkrét gyakorlatban utóbb ő is tett bizonyos korrekciókat, pontosan a későbbi, Hajnal-féle inspiráció²⁸ alapján, ami az értelmiségi funkcióval füg- gött össze. A magyar vidéki úri igazgatás felszámolásában egyetértettünk. De ez volt az egyik lenini olvasmányélménye. A másik pedig az, hogy Lenin politikai programként fogalmazta meg a parasztság rétegződésének és e ré- tegek társadalmi magatartásbeli különbségeinek a politikai következményeit, ami Erdei Ferenc számára családi és makói környezetében élményszerűen adva volt. Ehhez járultak az ő személyes külföldi úti élményei. Ő ekkortájt, a harmincöttről harminchatra átmenő évben töltött hosszabb időt először Münchenben, aztán rövidebb időt Genfben, aztán egy Calbe nevű német hagymatermelő városban, egy kicsit talán Berlinben, erre már nem emlék- szem. Kis híján kikerekedett volna egy angliai út is, de az végül is elmaradt. Neki ebben a környezetben volt egy külön megrázó élménye, és ezt a leve- leiben nagyon részletesen ecsetelte, saját paraszt mivoltával kapcsolatban. Egyrészt az a felismerés volt ennek az élménynek a gyökere, hogy ez a szó, paraszt, nem olyan egyszerű és egységes valami. Másrészt saját magának egy csomó félszégét és gátoltságát saját paraszt mivoltának tulajdonította, és erre a nyugati környezetben, azokkal a felszabadultabb, emberibb módon fellépni s a kultúra javával élni tudó nyugati emberekkel való viszonylatban ébredt rá. Mindez engem furcsán érintett, mindenekelőtt azért, mert ő eb- ben engem is hozzácsapott a *Nyugathoz*, s velem hasonlította össze magát, mint a felszabadultság és a kultúra javaival való könnyed élés példájával, én pedig magamat tudtam Nyugaton ugyanúgy félszegnek és gátoltnak, a nyu- gati világban ez az élményem nekem is megvolt, csak nem vonatkoztattam

²⁸ Hajnal István (1892–1956): történész, egyetemi tanár. Nézetei Erdei Ferencre és Bibó Istvánra nagy hatással voltak. Vö. *BIÓI* 2. 268, 106.

a paraszt mivoltomra. Én Erdei Ferencet szuverénnek és ezeken a dolgokon felülállónak éreztem, és ezt a benyomást keltette ő általában a különböző érdeklődő és őt helyenként meghökkenve csodáló értelmiségi emberekben, akikkel én vagy bárki más összehozta. Valahogy primitív példával úgy fogalmazom meg ezt magamnak, hogy én tudtam késsel, villával enni, de Erdei Ferenc tudott késsel, villával is enni, és az ujjá között hagymával, szalonnával és kenyérrel is tudott enni, amit én a világon soha meg nem tudtam tanulni. Jelen voltam egy helyen, ahol őt egy grófnővel és egy hercegnővel hozták össze és éppolyan fölényes volt velük szemben, mintha egy aktakukaccal vagy más jelentéktelen emberrel hozták volna össze. A grófnő egyébként a boldogult Andrássy Klára volt, aki aztán erősen részt vett a németellenes akciókban, majd pedig egy buta véletlen folytán meghalt valahol Dalmáciában, a hercegnő pedig az az Odescalchi [Margit, Miklós testvére] volt, aki a felszabadulás után egy ideig a külügyben volt.²⁹ Így az én számomra Erdei Ferencnek ez a válsága kicsit meghökkentő volt. Azt hiszem, ő ezen utóbb túljutott, érzésem szerint a *Parasztok* című műben írja ki magából az egész témát.³⁰ Ugyanitt találja meg azt is, hogy mi az, ami a parasztokat a lenini megvilágítás szerint egymástól elválasztó szakadék ellenére az adott világban mégis egy közös feudális közeg egy immár nem feudális társadalomban, vagyis kilépett abból a feudális társadalomból, ahol a parasztságnak még volt közös tartalma és értelme, de a feudális társadalomból, ahol a parasztságnak még volt közös tartalma és értelme, de a feudális helyzetet vonszolja magával, noha erre már szükség nincs, sőt ez a kerékkötője egész létezésének.

H.: Erdei korai írásaiban igen gyakran használja azt a fogalmat, hogy polgárisodás. Ezt a kifejezést érzésem szerint mi másképp értjük és használjuk, mint ahogy akkor Erdei használta. Érdekes volna tudni, hogy ez a ti beszélgetéseitekben hogyan került szóba.

B.: Ez nagyon lényeges kérdés, mert mikor különböző – többek között marxista – szempontból is mérlegre tették a népi irodalmat, felmerült olyan fogalmazás a harmincas években, hogy Veres Péter, Darvas,³¹ sőt Illyés Gyula is inkább szocialisztikus és szövetkezeti és nagyüzemi irányban fogták fel a parasztság jövőjét, ezzel szemben Kovács Imre³² és Erdei Ferenc polgári irányban. Ez így sose volt igaz. Erdei Ferenc első pillanattól kezdve olyan szembenállást

²⁹ Andrássy Klára (1898–1941): újságíró, Odescalchi Károly felesége.

³⁰ A *Parasztok* 1938-ban jelent meg.

³¹ Veres Péter (1897–1970): szegényparaszti származású író, 1937-től a Márciusi Front tagja, 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt egyik alapítója, 1945–1956 között elnöke. Darvas József (1912–1973): író, politikus.

³² Kovács Imre (1913–1980): író, szociográfus, parasztpárti politikus, a Nemzeti Parasztpárt főtitkára, 1948-ban a kiépülő diktatúra elől emigrált.

tanúsított azzal az úri világgal, amely a csökevényes polgársággal egymáshoz asszimilálódott, hogy ebben az értelemben polgári álláspontnál nála nem lehet beszélni. Az ő számára a „polgárosodás” elsősorban ugyanabban a fogalomkörben jelent meg, mint a tanyakérdésben a „város javaival való élés”. Ismeretes az a fogalomzavar, ami Magyarországon a polgár szónak a citoyen és a burzsoá szóval való kétértelmű azonosulását zavaróvá teszi... Erdei Ferenc ezzel a fogalmi különbségtétellel nem foglalkozott, de abba a „polgárosodás”-fogalomban, amit ő használt, teljesen és egyértelműen a citoyen, az egyenlő emberi méltósággal rendelkező szabad polgár gondolata volt benne. Vagyis élni a felszabadultságnak mindazokkal a javaival, amelyeket a francia forradalomban küzdött ki magának, mondjuk, a polgárság. (Bár én mindig túlzottnak éreztem a burzsoázia determináló szerepének túlhangsúlyozását. A burzsoázia inkább haszonélvezőként jelentkezett itt, mint ideológia létrehozójaként.) Természetesen benne volt az ő „polgárosodás”-fogalmában a szabadság javaival és a mindennemű kultúrértékekkel való élés, és a teljes emberi méltóság mellett a gazdálkodás modern, racionális fogalmazása is, ami nála egy átfogó fogalom volt. Az a szokványos elgondolás hiányzott Erdeinél, hogy az egyéni gazdálkodás valami polgári, a kollektív gazdálkodás pedig valami szocialista dolog. Egyszerűen emberhez méltó, racionális gazdálkodás volt ebben a polgárosodásban, amelyet, ha úgy jó, csinálni kell és lehet közösségileg is. A szövetkezeti program az első perctől kezdve benne volt ebben, mert a felszabadult parasztok természetesen eljutnak a szövetkezet különböző, rendkívül sokféle lehetőségeihez. Ebben megerősítette őt az, hogy látta az európai szövetkezeti parasztok bőségesen jelen levő társulásait. Az, ami később a felszabadulás utáni magyar közéletben mint „kolhoz”-kérdés, először mint mumus, azután mint Rákosi-féle erőszak jelentkezett, őt akkor különösebben nem foglalkoztatta. Semmi nyoma sem volt benne annak a polgári fogalmazásnak, mely mindenféle értékesítő, beszerző stb. szövetkezetet javasolt, csak – az isten szerelmére! – termelői szövetkezet nem. Ez a különbségtétel nem jutott eszébe. Az ő számára a szövetkezet és a racionális gazdálkodás egy sokkal globálisabb fogalom volt. A felszabadult ember érdekelte őt, nem a szervezeti forma.

H.: Ha a művekben figyeli az ember Erdei fejlődését, akkor van egy olyan érzés, hogy ő kezdettől fogva, ha hozzányúlt egy kérdéshez – legyen az a tanya-kérdés vagy a paraszti tipológia –, akkor mindig a részből az egészre figyelt, anélkül hogy használta volna, mondjuk, a totalitás fogalmát vagy bármilyen ilyen szintű filozófiai kategóriát. Mindig jelen volt valamiféle külső erő, ami kényszerpályákat hoz létre. Mindez a negyvenes évek elején egyre inkább egy fogalmi renddé áll össze; Erdei eljut egy olyan magas szintű történel-

mi általánosításig, mely szerint Magyarországon van egy történelmi nemzet, amely lényegileg a feudalizmus rekvizituma, és van egy polgári Magyarország, és az egész magyar helyzetet azt jellemzi, hogy minden mozgásban van, de mégsem tud egy holtponton túljutni. Ami azzal magyarázható, hogy ennek a két osztálynak és társadalomnak valami olyan furcsa összeszővődése jött létre, hogy csak egy demokratikus forradalom vihet ezen túl, egy olyan sajátos demokratikus forradalom, amelynek nemcsak polgári és antifeudális éle van.

B.: Én nem látom, hogy ez az álláspont a negyvenes évekre lokalizálódna. Az az elképzelése, hogy Magyarországon demokratikus forradalom esedékes, de ennek a klasszikus demokratikus forradalom ismeretes előképein nagyon lényegesen túl kell mutatnia, már a harmincas évek közepétől közös gondolatkincese volt az egész népi vonalnak, s magától értetődően nekünk is.

H.: Vagyis már a Márciusi Front időszakában kialakult?

B.: Azt hiszem, ez pontosan megfelelt annak, ahogyan ugyanabban az időben kialakult a különbségtétel demokrácia és népi demokrácia között. Nyilvánvaló volt, hogy Magyarországon egy olyan demokratikus forradalom, amelyik nagybirtokot, tőkés nagygazdaságot meghagy... sőt, mint a francia forradalomban, újraképzésre lehetőséget ad, értelmetlen és egyszerűen elképzelhetetlen volna. Tisztában voltunk azzal – és ez sose volt kétséges Erdeinél sem –, hogy Magyarországon egy olyan forradalom esedékes, amelyik egy ütemben létrehozza egyrészt a magyar parasztság teljes felszabadulását a feudalizmus nyomásától (s mi Erdeivel egyértelműen azt vallottuk, hogy ennek egyidejűleg kell jelentenie a nagybirtok és az eddigi közigazgatás megszűnését), és ugyanakkor jelenti az emberi méltóságnak és a szabadság intézményeinek azt a fordulatát, amit a francia forradalom klasszikusan jelentett, de ugyanakkor egy olyan népuralmat is, amelynek a gyökerei sokkal lejjebb mennek, mint a nagypolgárság uralmának. Mi ebben a kérdésben nem foglalkoztunk annyit a taktikai egymásután problémáival: az ipar szocialista átalakulásában az emberhez méltó élet és gondolkodás ugyanolyan következményét láttuk, mint a parasztság felszabadításában.

H.: Ha most a közigazgatási reformelképzeléseitekről is kicsit részletesebben szólnál...

B.: A közigazgatás témája nagyon furcsa módon került közöttünk sorra. Engem mindig rendkívül foglalkoztatott a közigazgatási beosztás kérdése, és ebbe belejátszott a térképekkel való játszadozási kedvem. Emlékszem, hogy valamikor a harmincas évek elején egyszer leültem egy magyar – történetesen egy néprajzi – térkép elé, ami a városi góccokat külön foltokban mutatta, és elkezdtem próbálgatni, hogyan lehetne olyan közigazgatási egységeket csi-

nálni, amelyek a meglevő városi gócek köré csoportosulnak. Teljesen magam jöttem erre rá, de nekem a városi gócek csak a Dunántúlon jöttek ki simán, az Alföld, ahol a statisztika szerint város város hátán van, óriási káoszt jelentett számomra, amivel nem tudtam mit kezdeni. Pedig ismertem akkor már Erdei tanyacikkét, de ennek ezt az aspektusát egyáltalán nem vettem észre. 1935 után valamikor, nem sokkal utána, amikor Erdei Ferenc a világon mindenről elkezdünk programcsináló elgondolások jegyében beszélgetni, Erdei véletlenül felemlítette, hogy ezek az alföldi magyar városok, főleg a Dél-Alföldön, szinte tálcán kínálnak egy városra alapított közigazgatási megoldást, mert ott tulajdonképpen egymás mellett van egy csomó kerek, csupa 60 ezer lakosságú egység. Meghökkenve figyeltem, és ő felvázolta, hogy ott van Szentes, ott van Makó, ott van Hódmezővásárhely, ott van Felső-csanád, ott van Békéscsaba és így tovább... Északabbra kezdenek kissé megzavarosodni a dolgok, részben kisebb, részben nagyobb egységek jelentkeznek. Engem ez teljesen lázba hozott, és azonnal vettünk egy térképet és leültünk, és az egész Magyarországot beosztottuk, amikor kiderült, hogy elsőre inkább Dunántúllal voltak bajaink, mert az ebbe a hatvanezres számba kevésbé illett: aztán rájöttünk, hogy ott is megvannak a remek kisvárosi egységek, csak éppen nem egészen hatvanezresek, hanem valamivel kisebbek, nagyon szép kis városias járási székhelyecskék – egyszerűen az egész Magyarországot beosztottuk. Én ezután éveken keresztül ezt a beosztást csiszolgattam, statisztikáztam...

H.: Szebenyi Endre már ezekben ugyanúgy társult veletek, vagy csak Debrecenben, 1945 után? Ő is szegedi egyetemista volt...³³

B.: Szebenyi ebben az időben egy szkeptikus, filozofáló lélek volt, a politikai és társadalmi programcsinálás távol volt tőle. Az egyetemi szemináriumokból jól ismertük egymást, de ő Erdeivel a negyvenes években került közelebbi kapcsolatba, mint a sajtóbűnügyben Erdei védője.

A közigazgatási területi beosztásnak ezt a témáját első perctől kezdve nem ejtettem el. A legkülönbözőbb helyzetekben tovább csiszolgattam és tovább foglalkoztam vele, amikor a területi visszacsatolások voltak, akkor megcsináltam az új területekre, és aztán megint vissza régre; ezt aztán elővettük később Erdei Ferencel együtt³⁴ a belügyben, és még most is, nemrég jelent meg ugyene témakörben egy államtudományi intézeti belső dolgozatom. Azt is mondhatnánk, hogy ezt én sokkal lelkesebben a szívemre vettem, mint Erdei Ferenc, a gondolat szerzője maga.

³³ Szebenyi Endre (1912–1950): jogász, 1949-ben letartóztatták, 1950-ben meggyilkolták.

³⁴ *A magyar közigazgatás reformja. A Nemzeti Parasztpárt javaslata.* 1946. Írták: Erdei Ferenc és Bibó István. Lásd kötetünkben.

H.: Azért a *Város és vidékében* visszatér ehhez a motívumhoz...

B.: Visszatér, de azt, hogy az országot felosztani, beosztani, rendezni ebből a szempontból, azt ő egy helyen szögezte le, a *Magyar város* utolsóelőtti fejezetében – *Országrendezés városokkal* –, ahol programszerűen megfogalmazta, hogy egy ilyen országrendezésnek az a lényege, hogy az ország területi beosztását városokra kell alapítani, s minden városhoz a maga környékét lényegében úgy viszonyítani, ahogy a tanya viszonyult valaha az alföldi mezővárosokhoz. Azt talán nem gondolta, bár nem is zárta ki, hogy – ellentétben a konzervatív tudósok programjával, akik e tanyákat akarták falvasítani – éppen a falvakat kéne tanyákká szétszórni, de a *Magyar város* utolsó fejezetében majdnem hogy ezt mondta. A lényeg az, hogy a falvakból ugyanúgy bejárjanak és éljenek a város javaival, ahogy a tanyák viszonyultak az alföldi mezővároshoz. Én aztán próbáltam ezt a közigazgatás jogi részére is áttenni, de ez már egy másodlagos kérdés volt, ami belügyi koromban sok problémát jelentett, de... soha nem jutott el a realizálásig.

H.: Itt 1945-ös időszakra utalsz, amikor Erdei Ferenc volt a belügyminiszter?

B.: Igen, igen... erre majd vissza fogunk térni. Na most, 1935-ben én hazajöttem külföldről, édesapám meghalt, felköltöztünk Pestre. Ugyanekkor történt egy általános Pestre vonulás, úgyszólván az egész társaságé. Ortutay ekkor már Pesten volt, és vagy előbb vagy utóbb, de akkortájt került a Rádióhoz; Reitzer Béla valamivel később, talán 1936 folyamán került Pestre a Kereskedelmi és Iparkamarához, Erdei Ferenc még Makón maradt, ekkor volt az ő makói szövetkezeti hőskora, ugyanakkor erős levelezésben volt Reitzer Bélával és velem is. Pár év múlva következett be az ő Szigetszentmiklósrá való költözése, mikor a makói perspektívák bezárultak.

Ekkor kezdődött Pesten egy rendkívül mozgalmas, politizáló, programcsináló, közéleti élet... ez volt az az időszak, amikor a népi írók mozgalma országos üggyé vált, ekkor alakult meg a Márciusi Front, ekkor volt a levegőben a politikai változás lehetősége.

Tudni kell még ehhez azt is, hogy ezeknek a reformmozgalmaknak volt, mondjuk, egy 1935 előtti és 1935 utáni szakasza. 1931 és 1935 között ezek a reformmozgalmak tagolatlanul voltak jobb és baloldaliak, a nagy választóvonal, a német nemzetiszocializmushoz való viszony ekkor még nem volt döntő jelentőségű. Milotay István például ebben az időben nagyon határozott földreform-irányt képviselt, neki talán még az 1920-as évek végéről van egy ilyen könyve.³⁵ Az összes ilyen társaságnak, a Bartha Miklós Társaságnak

³⁵ Milotay István (1883–1963): szélsőjobboldali publicista, említett műve: *Az ismeretlen Magyarország*. Budapest, 1930.

és hasonlóknak volt ugyan jobboldala és baloldala, de az másodlagosnak tűnik mindaddig, amíg a nemzetiszocializmus választóvízként a zsidókérdést és a német hatalomhoz való viszonyulást fel nem vetette.

H.: A világgazdasági válság hatása, a Bethlen-kormány bukása, a Károlyi-kormány, majd Gömbös színrelépése belső folyamatokat is elindított,³⁶ tehát azt hiszem, hogy a hitlerizmus elsősorban külpolitikai koordináta volt, de tulajdonképpen belül, a magyar társadalomban is a világgazdasági válság nyomán indult el egy olyan radikalizálódási folyamat, amely valóban jobbra és balra polarizált. És az Új Szellemi Front és az a kísérlet, hogy a Gömbös-féle reformpolitikával érintkezési pontokat keressenek, nemcsak külső, hanem belső okokból is megbukott, mert kiderült, hogy azokra a mélytengeri áramlásokra, amelyek itt zajlanak, ezek a megoldások nem megoldások.³⁷

B.: Itt visszatérve arra, amit az előbb mondtam és amit most ki kell egészítenem. Körülbelül olyan helyzet volt, hogy volt a magyar társadalmi és politikai fejlődésnek egy öntörvényű mozgása és elindulása, ami ha magában marad, akkor – fura hasonlat – valami olyan dolognak kellett volna elindulnia, ami most Spanyolországban zajlik. Vagyis: az uralmon lévő félfasiszta, félreakciós oligarchia önbizalma meginog, az oligarchia előregszik. Sorompóba lép egy csomó reformszükséglet, amelyek lassan egyértelműekké, mindenki által elfogadottá, minden, az oligarchia szoros érdekviszonyaiba bele nem ágyazott és bele nem merevedett ember számára magától értetődővé válnak: földreform, a parasztság felemelése, társadalmi változások, a munkásság helyzetének a változása. Közben megmarad a fennálló hatalom önmagát megőrző ereje, amely szeretne a dolgoknak utánaengedni, de retteg attól, hogy mindez kommunizmussá fajulhat, és ez ment volna folyamatosan az 1930-as évektől, míg '40-re, '50-re talán lett volna belőle valami öntörvényű dolog. Ezt keresztelte a hitleri Németországnak a megjelenése a színen. Ezt jellemezte Németh László úgy, hogy nekünk az a bajunk, hogy a mi kis fazekunk mindig valami szomszéd fazekának a hatására értelmetlenül és idő előtt és idő után forr fel, és akkor az, amit a saját, belső törvényünk szerint kellene csinálni, nem úgy történik.

Az 1920-as évek végén és a harmincas évek elején, magyarul a világgazdasági válság kezdő szakaszában Magyarországon mélységes megrettenés lett úrrá az egész uralkodó oligarchiában, mert ekkor jöttek az első hírek az orosz ötéves tervekről. Aki akkor fiatal volt és radikális, az a kommunizmus közeli kitörését remélte vagy esetleg talán félt is tőle, és más alternatíva nem jelentkezett.

³⁶ Bethlen István kormánya: 1921. április 14–1931. augusztus 24-ig; Károlyi Gyula kormánya: 1931. augusztus 24–1932. október 1-ig; Gömbös Gyula kormánya: 1932. október 1.–1936. október 12-ig.

³⁷ Az Új Szellemi Frontot Zilahy Lajos (1891–1974) író kezdeményezte 1935-ben.

1933-ban megjelent a hitlerizmus, aminek egyelőre az a hatása volt, hogy csökkent a kommunizmus orientációs jelentősége, ugyanakkor a hitlerizmus még nem volt elsöprő erejű, és ebben a résben megindult egy öntörvényű magyar fejlődés, amit leginkább a népi mozgalom képviselt, amely akkor a magyar realitásokhoz a legjobban igazodott, annak ellenére, hogy az előírási orientációs sémákhoz nagyon kis mértékben igazodott. De ez a bizonyos összekeveredés a magyar realitástól nem volt idegen, és nem vagyok biztos benne, hogy olyan magától értetődő és természetes az, hogy a hitlerizmus a zsidókérdést és a német hatalomhoz való viszonyt tette meg döntő vízválasztókká. A lényeg az, hogy az ekkor előtérbe került magyar népi irodalom és mozgalom iránt a fennálló rendszer értelmiségi része egyszerre elkezdett rendkívül érdeklődni, mert egy olyan reformlehetőséget láttak benne, amelyik esetleg még nem egészen kommunizmus, ugyanakkor valami nagyon magyar dolog, és a parasztságra helyezi a súlypontot, amit mindig jobban szerettünk, mint a munkásságot és így tovább... Szóval ebben az egész gondolatkörben egyszerre megindult olyan embereknek, mint Szekfű Gyula és Kozma Miklós,³⁸ a népiek iránti érdeklődése. Ugyanakkor a Horthy-hatalom engedett annyi sajtószabadságot, hogy aki bizonyos tabukat nem érintett, nagyon sok mindent elmondhatott.

Budapesten akkor minden második vendéglőben ült egy asztaltársaság, amelyik az országot meg akarta váltani, reformálni, változtatni, ezek között már akkor voltak egyértelműen fasiszta jellegűek, amelyeknek csak a létezéséről tudok, de volt egy csomó olyan, amely ehhez a népi, népi demokratikus, márciusi frontos vonalhoz többé-kevésbé közel állt. Mindennemű fontossági sorrend nélkül, csak úgy ötletszerűen mondom, ami eszembe jut. Volt a Gombos Feri bácsinak – aki Simándi Pál néven publikált – egy asztaltársasága, sok fiatallal. Volt egy csoport, amellyel mi is összejöttünk: négyen ültünk egy asztalnál, Erdei, én, Keresztes Károly és egy Zahorán nevű fiatalember. Később ebből a Keresztes-, Zahorán-, Bartók János-együttesből született meg a „MIKSZ” nevű szervezet (Művészek, Írók és Kutatók Szövetsége), mely szabályos szövetkezetként előadásokat és esteket tartott, József Attila-estet és Bartók-előadást. Egy Rácz Kálmán nevű képviselőnek volt egy fiatalokat is magába foglaló csoportja, melyet közelebbről nem ismertem. Rácz Kálmán egy, a Szovjetunióról szóló, az akkori viszonyok között szovjetbarátnak számító írásnak volt a szerzője, majd később egyik napról

³⁸ Kozma Miklós (1884–1941): katonatiszt, politikus. 1919-ben Szegeden a Nemzeti Hadsereg propaganda- és védelmi osztályának vezetője, majd Horthy kabinetirodájának katonai referense. 1922-től az MTI, 1925-től a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. elnöke. 1935. március 4-től 1937. február 3-ig a Gömbös-, majd a Darányi-kormány belügyminisztere. 1940. szeptember 12-től 1941. december 8-ig Kárpátalja kormányzója biztosa. Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. I–II.* (2000)

a másikra belépett a nyilas pártba, amivel kínos helyzetbe hozta mindazokat a fiatalokat, akik az ő asztaltársaságában szerepeltek. Természetesen ott volt a magyar népiek csoportosulása a *Válasz*³⁹ körül, ugyanakkor a szegedi fiatalok feljöttek úgyszólván testületileg Pestre, és itt tovább is összejártak. Ott volt a debreceniek csoportosulása, Újhelyi Szilárd, Szilágyi József és így tovább. Zilahy Lajos Új Szellemi Frontja mindezek között csak egy alkalmi ötlet volt, aminek a jelentőségét erősen eltúlozták a Gömbössel összeerőltetett s eleve kudarcra ítélt találkozás miatt. Mi Erdeivel sokfelé kerestük a kapcsolatokat, s néha meglepően jóféle emberre bukkantunk, mint például Antall Józsefre,⁴⁰ néha viszont szimpla antiszemitára és fasisztára. Végül aztán, ami a legfontosabb, megjelent a Márciusi Front a maga kiáltványával. Sem Erdei, sem én az első alakulásokon nem voltunk jelen, ott Kovács Imre volt a népiek közül, hogy úgy mondjam, a patronáló, de aztán hamar bekapcsolódtunk, és akkor ismertük meg Donáth Ferencet,⁴¹ Tettamanti Károlyt, Lengyel Balázst,⁴² Polnert, Bachnert; ez utóbbi kettő később, '45 után magyarosított, megváltozott nevekkal komoly funkciókat töltött be. Mindezek végül egy csatornába folytak egy bizonyos 1937–38-as makói összejövetelen, aminek Erdei Ferenc adta meg a színhelyét. (Zárójelben említem meg Erdei Ferenc makói szövetkezeti kalandját, valamikor 1936–37-ben. Óriási sikerként sikerült az ottani szövetkezetet a maga harcias programjának megnyernie, mely a hagyományosakat a saját gazdasági vállalkozásuk urává tette volna; ekkor rettentő örömben voltunk. Emlékszem rá, erről szólnak a levelei. Később azonban az előírással huncutság összes eszközeivel robbantották a szövetkezetet, betelepítették a képviselők s egyebek által vezetett állami felvásárló szövetkezetbe olyformán, hogy Erdei saját legjobb embereit fordították ellene. Végül vezető szerepe megszűnt, megmaradt valamiféle hagymanemesítési megbízottnak, egyszóval némi kapcsolata megmaradt, de ezzel számára a makói lét céltalanná vált, és ekkor érlelődött a Budapest környéki hagymatermelés, mint egyben olyan független egzisztenciális bázis, amelynek alapján a művek megírására és közéletre lehetőség nyílik.)

³⁹ *Válasz* (1934–1939, 1946–1949): szépirodalmi, kritikai és politikai folyóirat, a népi írók orgánuma, amelyet 1935-től 1938-ig Sárközi György (1899–1945 – költő, író) szerkesztett. 1946-os újraindulásakor Sárközi Márta látta el a szerkesztői feladatok nagy részét; zömmel a Nemzeti Parasztpárt körül tömörülő népi írók, fiatal értelmiségiek írtak bele.

⁴⁰ Id. Antall József (1896–1974): jogász, kisgazdapárti politikus.

⁴¹ Donáth Ferenc (1913–1986): politikus, agrártörténész, publicista, nemzetgyűlési és országgyűlési képviselő, a forradalom idején Nagy Imre munkatársa volt, utána a Nagy Imre perben elítélték. A börtönből 1960-ban szabadult. A demokratikus ellenzék összekovácsoló apafigurája. Fő művei: *Demokratikus földreform Magyarországon* 1945 (1969), *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975 között* (1976), *A munka és a tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban* (1979), *Tulajdon és hatékonyság* (1988).

⁴² Lengyel Balázs (1918–2007): író, kritikus, 1946–48 az Újhold szerkesztője.

A makói összejövetel pontos dátumát meg kellene állapítani, mert az én fejemben kicsit összezavarodik, hogy 1937-ben volt-e vagy 1938-ban. 1937 végén, úgy van, ez a jó időpont...⁴³

A makói összejövetel Erdei Ferenc első házassága előtt volt, 1937 októberében, itt aztán itt volt úgyszólván mindenki. Ott voltak az összes népiek, Veres Péter, Illyés Gyula, Kovács Imre, Erdei Ferenc, Fėja Géza, Darvas József – emlékszem, hogy Darvasért én mentem ki a vonathoz, hogy bekalauzoljam, nem tudom, milyen szálláshelyre –, jelen voltak a márciusi frontosok, Donáth Ferenc, Lengyel Balázs, Tettamanti Károly, többre pontosan nem emlékszem. Ott volt Keszthelyi Nándor,⁴⁴ aki a Barankovicshoz⁴⁵ közel álló, de németellenes Deák Ferenc Társaság küldöttként jelent meg, de utóbb parasztpárti lett. Előzőleg mi Erdei Ferencsel – én lent jártam előzőleg is Makón – nagyon sokat foglalkoztunk egy olyan politikai programmal, amelyet valamiféle kátéban kellene megfogalmazni. Két dolog is volt előttünk. Az egyik egy olyanféle politikai programnyilatkozat, amit aztán a Márciusi Front Makón kezdett, majd később Pesten elfogadott programnyilatkozata tartalmazott, a másik pedig egy emberi magatartásbeli 10 pontosnak szánt káté.⁴⁶ A szabadságszerető és az egyenlő emberi méltóság elvi alapján álló embertípust szerettük volna ideálként kialakítani – pontokba foglalni, hogy a szabadságszerető hogyan nem hajlik meg bizonyos szituációkban, hogyan viszi át a gyakorlatba a demokratikus emberméltóság követelményeit, konkrét helyzetekben, hivatali hatalommal, szegény emberrel, munkaadóval, cseleddel szemben, politikai-közeleti forgolódásban milyenféle dolgokat nem tűr és mitől nem fél. Ennek valami primitív fogalmazványa valahol megvan nekem, de végül is ebből nem lett semmi. A Márciusi Front nyilatkozatának fogalmazásában Erdeivel erősen részt vettem, de a végső átírásban az ötök⁴⁷ és talán Sárközi György vettek részt. Emlékszem, Makón a nép kint ült valami nagy vendéglőteremben, és a nagyok egy kis szobában tanácskoztak; az én zsebemben volt az Erdei Ferencsel készített fogalmazvány, és Illyés Gyula, akit még alig ismertem, kijött és elkérte tőlem. Utóbb Fėja Géza megjegy-

⁴³ A makói összejövetel dátuma: 1937. október 2–3. A vita alapjául Fėja Géza (1900–1978) író, szociográfus *Márciusi Front* című tanulmánya (Válasz, 1936. június) szolgált.

⁴⁴ Keszthelyi Nándor (1908–1976): ügyvéd. 1932-ben avatták jogi doktorrá. 1934-től ügyvéd Budapesten. 1933-ban belépett a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Nemzeti Radikális Pártba, 1935-től, pártügyszékként, a párt Intézőbizottságának tagja. 1939-ben részt vett a Nemzeti Parasztpárt megalapításában, s a felszabadulás után is e párthoz tartozott. 1945 után miniszteri tanácsos a Belügyminisztériumban, majd a sajtóosztály vezetője a Külügyminisztériumban. Az ötvenes években vállalati jogtanácsos, később – élete végéig – ügyvéd. Számos szaktanulmányt írt.

⁴⁵ Barankovics István (1906–1974): politikus, közíró.

⁴⁶ Vö: *BIÖ* 2. 28–30, 38–39.

⁴⁷ Erdei Ferenc, Fėja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre és Veres Péter.

te, hogy a fogalmazásban részt vettem, de a bírósági tárgyaláson nem ültem ott mint vádlott, ami engem akkor nagyon bántott. Ezt igyekeztem később behozni. Na most... Az Új Szellemi Frontot említetted. Erről csak annyit tudok mondani, hogy ahogyan azt Zilahy meghirdette, akár ezt, akár a Kitűnőek Iskoláját, az minket Erdeivel tökéletesen hidegen hagyott. Ilyen dolgokban voltunk mi nagyon egyek, hogy annak ellenére, hogy lelkesen benne voltunk ezekben a nyüzsgésekben, és éreztünk bennük egy nagy lehetőséget, elutasítottunk minden henye programot és öncélú akciózást, az olyanokat, amilyenek a Zilahy akciózásai voltak, aki derék ember volt, de valahogy mindig a felületen maradt, végezve azon az ötletén, hogy a Kitűnőek Iskolájának vezérő elnöküül a mindenkori magyar miniszterelnököt szánta. Egy ilyen ötlet nekünk magában elég volt, hogy már ne is foglalkozzunk vele. Megemlítem, hogy volt néhány közös állásfoglalás- és magatartásformánk, amit én fogalmaztam meg, de amelyre nézve teljes egyetértésben voltunk. Az egyik ilyen az volt, hogy sose szabad egy igazi társadalomkritika háttereként elsősorban az atrocitásokra, a hajmeresztő esetekre helyezni a hangsúlyt. Például Féja Géza rengeteg borzalmas atrocitást írt le a magyar nagybirtok viselt dolgairól. De sose szabad elfelejteni, hogy a magyar nagybirtok, úgy, ahogy volt, a legderekabb és legjobb akaratú képviselőivel együtt is elviselhetetlen, lehetetlen, funkció nélküli, el nem fogadható valami, amelynek az atrocitás már csak kirívó mellékterméke. A másik ilyen közös, az elsővel rokon álláspont az volt, hogy ahol a bajok egy reménytelenül rossz, torz hatalmi szerkezetből fakadnak, ott semmi értelme a panaszokkal a papírforma szerint „illetékes”-től várni az orvoslást. Közös álláspontunk volt az is, bár ez talán hozzám állott közelebb, hogy nem olyan fontos, hogy valaki micsoda ideológiai kiindulásból indul bele a cselekvésbe. Nem igaz az, hogy agyon kell ideologizálni a politikai cselekvést, és előbb el kell dönteni, hogy szabad-e hinni Istenben vagy nem, mert már maga ez a kiindulás is veszélyesen idealista jellegű. Az igazság az, hogy akinek éppen működik a realitásérzéke, az akármiféle ideológiai építményből kiindulva ugyanoda kell hogy eljusson. Ezt sokszor volt alkalmunk ezekben a dolgokban alkalmazni. Éppen ezért volt köztünk teljes egyetértés ebben az időben, Erdei Ferenc lenini elkötelezettsége ellenére is. És nem a mi ügyünk volt a forradalomra nézve sem az a bizonyos hangsúly, ami zajgó forradalmároknál a kastélyok felgyújtásán és a gonoszok felaggasztásán volt, hiszen ez tökéletesen hasonló volt az akkori kedvenc fasiszta és nyilas szólamhoz, hogy Szegedtől Budapestig minden tíz méterre egy akasztófa. Az ilyen dolgok minket hidegen hagytak. Erdei Ferenc talán nálam közönyösebb volt a forradalom által okozható emberi szenvedéssel szemben, és hajlandó volt politikai alapon ezeken túltenni magát. De belső kegyetlenség

nem volt benne, és ő se hitte azt, mint Rákosi, hogy a kegyetlenség fontos kvalifikációs elem.

Visszatérve ezekre az 1935 és 1939 között forgolódó társaságokra, még meg kell említenem: Keszthelyi Nándornak volt egy asztaltársasága a Centrál pincéjében, míg a Centrál felső részében szerdánként a népi írók jöttek össze. A Keszthelyi-féle együttes egy kulturált európai, polgári, helyenként polgári radikális együttes volt: Keszthelyi tagja volt a Deák Ferenc Társaságnak, ami Szekfü Gyulához közel álló, kissé legitimista mellézköngéjű, németellenes társaság volt, s Keszthelyi a Deák Ferenc Társaság küldötteként ott volt a makói összejöveten, ott volt Makay Miklós is, aki viszont a Törzsökös Magyarok Egyesületének⁴⁸ volt szervezője, egy nagyon mulatságos, kicsit dogmatikus ember. A Törzsökös Magyarok elvileg egy faji alapon álló egyesület volt, mely azonban ezt az elvi alapot mulatságos módon kizárólag németellenes élel forgatta, ami elsősorban Makay Miklóson múlt; a látható fő Baráti Huszár Aladár volt, a háttérben talán Kozma Miklós állott. A világpolitika 1939-ben a MIKSZ-ben okozott válságot, ahol Keresztes a szovjettel harcoló finneknek akart valami szimpátiatüntetést rendezni, amit mások elleneztek, ugyanakkor Székely Endre zeneszerző szembekerült Bartók János zenetudóssal, akit nacionalizmussal és antiszemitizmussal vádoltak. Ekkor megjelent Markos György,⁴⁹ valahonnan Nyugatról érkezett s belekapcsolódott a MIKSZ-be azzal, hogy majd békét csinál, de már sokat nem tudott csinálni, mert itt volt a háború, s kezdtek a dolgok feloszlani. Én a MIKSZ-nek felügyelőbizottsági tagja voltam, közben a bíróságnál dolgoztam, majd bekerültem az Igazságügybe, ott felhasználtam az összeköttetéseket arra, hogy a MIKSZ cégbejegyzését elintéztam. Később alkalmam volt ugyanezen a címen börtönlátogatásokat is intézni, amikor Erdei Ferenc börtönben ült.

Még visszatérve a Márciusi Front 1938-as nyilatkozatára, az Erdeivel készített első fogalmazásba én – erősen Németh László-i hatás alatt – javasoltam egy pontot, amely a sváb és zsidó asszimiláció kérdését egyidejűen érintette. Annak idején ugyanis én Németh László *Kisebbségben* című művét nagy érdeklődéssel és nagyjából egyetértéssel olvastam. Ezt a pontot utóbb az aláíróknak az ügyben határozó együttese kihagyta. Ez akkor engem nagyon bosszantott, úgy éreztem, a szöveg ezzel jellegtelenebbé vált. Ma kifejezetten örülök, hogy így történt, mert az egész Németh László-i elképzelés,

⁴⁸ 1938. november 15-én alakult meg a Törzsökös Magyarok Tömörülése, Sárkányos Mozgalom elnevezésű szervezkedés. (Vezetője ekkoriban Makay Miklós.) Ezen – a turáni gondolat jegyében fogant – németellenes irányultságú mozgalomban különböző néven korábban már működő asztal- és baráti társaságok egyesültek.

⁴⁹ Markos György (1902–1976): kommunista politikus, geográfus.

amely 1939-ben, a hitlerizmus árnyékában a magyarországi zsidó és német asszimilációt vagy félasszimilációt mint egyformán káros és az országot bizonyos értelemben gyarmati sorba vivő jelenséget kezelte, mai szemmel nézve rendkívül abszurd tévút volt...

Komolyabb visszhangja ennek a nyilatkozatnak – egy sajtóperen kívül – végül is nem lett, mert 1938 és 1939 között kezdődött Magyarországon a háborúra való nekikészülődés, kezdődött az a helyzet, hogy a hitleri Németország árnyékában nekünk területi gyarapodást lehet elérni, ez szorosabbá tette a rendőri ellenőrzést, szűkebbé a sajtószabadságot, megkezdődtek a zsidótörvények... A Márciusi Front és a népi írók környékén nagyon kevés ember volt, aki ezekben a kérdésekben, melyek akkor a választóvíz szerepét játszották, jobbra dőlt volna... Abban az időben ezek a választóvíz-kérdések egy sor ilyen reformer mozgalmat kettészakítottak; magam jelen voltam a Bartha Miklós Társaságnak egy olyan ülésén, ahol a baloldali társaság leváltotta a jobboldali vezetőséget, amit két nap múlva a jobboldali vezetőség viszonzott sikeres ellenakcióval. Mindez gyakorlatilag az egész reformhanguzat lassú lesüllyedésével járt. A népiek közül kevés ember váltott jobbra, a jelentősebbek közül csak Erdélyi József⁵⁰ híres versével, amivel úgyszólván kilépett az egész népi mozgalomból; de a Solymosi Eszterről szóló versén kívül írt még egy rendkívül rosszíjú verset a német megszállás idején arról, hogy egyedül ül a Centrálban, gúnyosan aposztrofálván, mondhatni, denunciálván a népi mozgalom „nagyjait”, akik eltűntek...

Lassanként minden megmerevedett és lehetetlenné vált, és Erdei Ferencel mind a ketten megéreztük, hogy igazi, termékeny közéleti munkára kicsi a lehetőség, a demonstratív dolgokhoz pedig igazában egyikünknek sem volt sok érzéke. Erdei viszont lehetőséget látott arra – mint ami volt is –, hogy a benne kibontakozó művek írását folytassa. Ugyanerre az időpontra esik az, hogy mind a ketten megtaláltuk végleges női társunkat, és ez is bizonyos befelé fordulást idézett elő, azt hiszem, elég párhuzamosan mindkettőnknél. Erről talán Majlát Jolán többet tudna mondani, de azt hiszem, ebben az

⁵⁰ Erdélyi József (1896–1978): költő, jobboldali fordulata *Solymosi Eszter vére* című antiszemita versével kezdődött (*Virradat*, 1937. augusztus 2.). Korábban, a '20-as évek elején, majd 1930 körül is írt antiszemita verseket, de azokat nem publikálta. 1938-tól rendszeresen írt az *Egyedül Vagyunk*ba, s annak külső munkatársa lett. A politikailag jobboldalinak számító Turul Szövetség vette szárnyai alá, az rendezte meg első szerzői estjét a Zenekadémián, s adta ki műveit. A háború alatt írt emlékiratában beismerte: „Egy szélsőjobboldali pártba is beléptem, bírálati jogomat fenntartva. Tréfa volt az egész, de ha már beléptem, ígéretem szerint egy évig álltam a sarat, segítettem a pártot.” (*Fegyvertelen. Önéletrajz*. 1942. 201.) A párt a Matolcsy–Baky-féle Nyilaskeresztes Front volt. A német megszállás idején – éppen azokban a hetekben, amikor a magyar zsidók százazreit hurcolták koncentrációs táborokba – antiszemita verseket írt, s a régiakat újraközölte. 1947-ben mint háborús uszító népbíráóság elé állították, s három évre elítélték. 1954-ben térhetett vissza az irodalmi életbe.

időben nemcsak nekem, hanem Erdei Ferencnek is egy kicsit meglazultak a szálai azokhoz a különféle baloldali csoportosulásokhoz, amelyek maguk is megbizonytalanodtak. Hozzá kell tennem, hogy a kommunista párt földalatti aktivitása valamikor 1935 és 1943 között volt a mélyponton. Ezt Vértés Györgytől⁵¹ tudom, aki egyszer engem hosszasan kikérdezett a MIKSZ mi neműségéről – amit én sosem tartottam igazán első vonalban fontos dolognak, bár nem volt érdektelen, és sok rendes ember volt benne –, és biztosított engem, hogy ez egy olyan időszakban zajlott, amikor tulajdonképpen a népfrontmozgalmat egyedül ilyenféle csoportok éltették és úgyszólván a párt folytonosságát helyettesítették ebben az időben. Én abszolúte nem vettem észre, hogy én a párt folytonosságát helyettesítem abban az időben; én tudtam, hogy a társaságban kik azok, akik kimondottan marxista vagy marxista-leninista észjárással gondolkoztak, de az, hogy ennek komoly jelentősége volt valamilyen módon a kommunista vagy a népfrontmozgalom folytonosságában, ami nem ugyanaz, ez utólagos beleképzelés. Ezek nem voltak azok, hanem sokkal inkább ennek a... magyar fejlődés szempontjából öntörvényű reformmozgolódásnak voltak a részei, amelynek nem adatott meg az a lehetőség, hogy a saját menetében előrehaladjon, hanem visszaszűkült az öntudatos baloldaliakra, s csak a német vereség árnyékában kezdődő antifasiszta front alakulásában kapott, sajnos, sokkal szűkebb tömegbázissal, új aktivitásra lehetőséget. Erre az időre visszanézve, bizonyos fokig sajnálnom kell, hogy ekkor ennyire kikapcsolódtam ezekből a dolgokból, mert 1943-ban, mikor az antifasiszta front lehetősége kezdett nőni, akkor nekem az volt a benyomásom, Erdei Ferenc nem tudja pontosan, hol kellene a komolyabb aktivitáshoz szálakat keresni.

Én 1943 végén s még inkább a német megszálláskor elkezdtem magamban fogalmazni egy nagy békeajánlatot, amit a magyar munkásság szájába adva kellett volna intézni a magyar értelmiségi középosztályhoz, amit én nagyon jól ismertem. Célja lett volna ennek mindazoknak a rémületeknek a feloldása, amelyeket ez a középosztály munkásokkal, kommunistákkal, forradalommal szemben kialakított magának, és erre egy nagyon emberséges, humánus, megnyugtató, de azért határozott választ akart volna ez a békeajánlat adni. Ezt eléggé meg is fogalmaztam, és szegény feleségem hetekig fogvacogva hordozgatta a táskájában ezt a fogalmazványt. Mikor Erdei Ferencsel beszéltem róla, ő nagyon jónak találta a gondolatot, de a világon semmi ötletet nem tudott mondani arról, hogy kinek kellene ezt odaadni, hogy ebből röplap legyen... Én magam sem tudtam. Nem is lett belőle sem-

⁵¹ Vértés György (1902–1976): kommunista politikus, újságíró.

mi, mert közben akkor elkezdődött az Igazságügyi Minisztériumban a mentesítő bizonyítványok gyártása, amire rákapcsoltam mint közvetlen aktivitási lehetőségre; aztán jött a Szálasi-kormány, az én becsukatom és Erdei Ferenc Alföldre indulása.

De Szárszóról kellene még beszélni.⁵² Mikor azt mondtam, Erdei Ferenc nem tudta, hogy mit kell csinálni, ez nem azt jelenti, hogy programja ne lett volna. Szervezeti kapcsolata nem volt; nem tudta, hogy hol kell egy titkos nyomdát találni, ahol egy ilyen írásművet meg lehet jelentetni. Hogy programja volt, annak eklatáns bizonyítéka a szárszói konferencia, amiről érdemes külön szólni. Az a beállítás, hogy nincs mit csinálni, és az igazi, termékeny aktivitás szempontjából csüggesztő állapot áll fenn, körülbelül a szárszói konferencia pillanatában vált túlhaladottá. Erdei Ferenc hívott engem a szárszói konferenciára, ma is sajnálom, hogy nem mentem el, emlékezetem szerint valami kicsinyes vagy családi ok miatt. Ma is kíváncsi vagyok, hogy ott én mit mondtam volna, mert hazudnék, ha azt állítanám, hogy azt mondtam volna, amit a mai eszemmel mondandónak tartanék.

A szárszói konferencia egyben adaléka annak is, hogy Erdei Ferenc, bár a saját programja megvolt, ez nem volt beillesztve egy közösségi programba, az aktuális összantifasiszta tennivalóba, mint a Márciusi Front idején. Közelebbről szólva: most pontosan vissza tudom idézni, hogy sem Erdei Ferenc, sem én nem tudtuk világosan azt, hogy ha minket a szovjet hadsereg fel fog szabadítani, akkor utána proletárdiktatúra következik-e vagy népfrontos, többpárti kormány? Mert a népfrontprogramot meghirdette a kommunista párt valamikor 1935-ben, a német fasizmus keserű tanulságaként. Nekem ekkor szilárdan az volt az érzésem, hogy a népfrontprogram nem merő taktika, hanem egy mély, organikus változás a tennivalók terén; annak felismerése, hogy olyan jelenségekkel szemben, mint a fasizmus, a szocializmus és az addig egyszerűen polgárinak és kapitalistának bélyegzett klasszikus demokrácia között van egy mélyebb érdekközösség. Ez indított arra, hogy ezzel a népfrontpolitikával nagyon erősen azonosítottam magamat... De azért negyvenháromban, amikor ezt a mérlegre kellett tenni, ez a népfrontprogram... Noha a világpolitikai szovjet–angol–amerikai szövetség jó háttér volt a számára, az itthoniak számára nem volt olyan tiszta, hogy tudtuk volna azt, hogy vajon ez a népfrontprogram elsősorban a nyugati országokra, Franciaországra és a hasonló országokra vonatkozik-e csak, ahol a proletárdiktatúra közvetlen kilátása nincs meg, de a szovjet hadsereg hatókörére nem.

⁵² A balatonszárszói konferencia 1943. augusztus 23–29. között volt.

H.: Révai könyve akkor Erdei kezében többször megfordult. Vajon egy negyven-hármas esemény, a békepárti memorandum, ami programszerűen is összefoglalta ezt, nem jutott el ezek szerint hozzá?

B.: Hogy Erdei Ferenchez mi jutott el, azt nem tudom, de nem emlékszem, hogy énnekem említette-e Révait a felszabadulás előtt.⁵³

H.: Ez korábban jutott el hozzá, tudjuk az időpontot, csak azt nem, hogy a békepárti memorandumot ismerte-e?

B.: Nekem bizonyosan nem jutott a kezembe, mert akkor én a magam tervét is sokkal értelmesebben illesztettem volna bele. Ez a szárszói konferencia nagyon érdekes dolog volt. Egyik oldalról a népi forgolódások és kapcsolatteresések folytatása, ott voltak az ún. népi írók majdnem mind. Ugyanakkor belekapcsolódott ebbe a Parasztszövetség Kovács Bélával⁵⁴ és – a Parasztszövetségnek távoli, titkos helybenhagyója és támogatója, aki az akkori kormány legpregnansabb és legkarakteresebb németellenes figurája volt – Keresztes-Fischer belügyminiszter, aki ugyanakkor százával vettette a kommunistákat a budapesti kaszárnnyákba és börtönökbe. És az egésznek helyszínt adott a Soli Deo Gloria Szövetség, egy derekas református hitbuzgalmi ifjúsági egyesület, mely már régtől fogva szimpatizált a népiek mozgalmával, és akkorra határozottan németellenes lett, de semmiképpen sem volt baloldali vagy forradalmi. Viszont ez az egész együttes kiválóan alkalmas lett volna egy németellenes, antifasiszta népfrontmozgalom kiindulásául. Mármost az egész összejövetel kezdődött Erdei Ferenc előadásával, amiről ő nekem elég részletesen beszámolt utána; ebben meghirdette minden társadalmi kérdés szemléleteként a marxista szemlélet szükségességét. Ami az ő elbeszélése szerint ott meglehetősen konsternációt keltett, és nekem az a benyomásom támadt az ő elbeszéléséből, hogy szinte az ő ellensúlyozására hívták oda gyorsan Németh Lászlót és Karácsony Sándort.⁵⁵ Mint kiderült, ez – legalábbis Németh László vonatkozásában – nem igaz, mert Németh László második előadónak program szerint be volt tervezve. Németh László viszont a maga jellegzetes fogalmazását adta elő, mely szerint Magyarországon a társadalmi válság mögött is az a lényeg, hogy itt régtől fogva egy olyan belső idegen uralom van, aminek mindenkor megfelelt a külső idegen uralom. Vagyis Magyarországon a vezetés egy csomó funkcióját idegenek látják el, és így Magyaror-

⁵³ A tanulmányt Révai József 1939-ben írta. A kéziratot Losonczy Géza hozta haza Párizsból. Hazai megjelenése: *Marxizmus és népiesség*. Szikra, Budapest, 1946.

⁵⁴ A Parasztszövetséget 1941 őszén – Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter támogatásával – a Független Kisgazdapárt paraszti szárnya alakította meg. Kovács Béla (1908–1959) mellett meghatározó szerepet játszott Nagy Ferenc (1903–1979) kisgazdapárti politikus.

⁵⁵ Karácsony Sándor (1891–1952): pedagógiai, filozófiai író, egyetemi tanár. Vö. *BIÖI* I. 795–822, kül. 819–822.

szág egy belsőleg és külsőleg is gyarmatosított országgá vált. Ezzel minden magyar reformprogram elsőrendű vádlottjának, a többségében egyáltalán nem idegen származású magyar úri osztálynak a szerepe elködösödött. Németh László előadása további részében azt fejtegette, hogy a fasizmus és kommunizmus alternatívája helyett harmadik utat kell választani. Ezzel pedig elhomályosult az a szembeszökő tény, hogy egy létező és a fasizmus ellen harcoló polgári demokrata-kommunista világkoalíció együttes eszmei előterébe minden Németh László-i harmadik út belefér, és semmi értelme egy olyan harmadik utat meghirdetni, amely nem képes minden töprengés nélkül ebbe az antifasiszta koalícióba belépni. Az a véleményem, hogy a másik oldalon Erdei Ferenc is hibát követett el, és az aktuális népfrontprogram nem ismeréséről vagy végig nem gondolásáról tett tanúságot, hogy a marxizmus középpontba helyezésével megrökönyített olyan aktív, antifasizmusra képes partnereket, akiknél ez a kérdésfeltevés egyáltalán nem volt aktuális, és akik ettől a programtól és a harci kiáltástól meghökkentek. Erdei Ferenc oldalán állt Nagy István és talán bizonyos fokig Darvas József, Kardos László⁵⁶ viszont sokkal erősebb népfrontos álláspontot képviselt, de az ő állásfoglalása nem volt olyan átütő erejű és kevésbé volt hatásos. Veres Péter igyekezett, Németh László álláspontját megértve, a magyar úri vezető réteg felelősségeit is előtérbe hozni, de végül is az első két előadás szabta meg az egész konferencia problémafelvetését, és mindkét előadás hibájának a gyökere egy volt: más előjellel, de mindketten a kommunizmus-fasizmus alternatíváját helyezték középpontba az antifasiszta közös program helyett. Így a szárszói konferencia, amely jó lett volna arra, hogy egy aktív antifasiszta kapcsolatkeresés kezdete legyen, végeredményben egy folytatás nélküli, magányos megnyilvánulássá vált. Persze az összetétel és a körülmények általában nem tették könnyűvé, hogy ebből legyen valami. Ma sem tudom, hogy ha én akkor ott vagyok, olyan nagyon bölcsen és okosan elmondom-e mindazt, amit most látok: valószínű, hogy minden harmadikutasságom ellenére nem csatlakozom a Németh László problémafelvetéséhez. Minthogy azonban nem voltam tisztában a Révai-féle programmal és azzal, hogy a népfrontprogrammal egyben a kommunista párt programját is mondom, így valószínűleg nem lett volna az, amit hozzáadok, olyan nagyon jelentős. Bár kétségtelen, hogy az, amit másfél év múlva mint munkás-kommunista békeajánlatot próbáltam megfogalmazni, teljesen ebbe a gondolatkörbe illett volna bele. Hogy ez akkor készen volt-e már a fejemben, arról ma már nem tudok.

⁵⁶ Nagy István (1904–1977): erdélyi magyar író; Kardos László (1918–1980): etnográfus, a Győrffy Kollégium igazgatója, a NÉKOSZ főtitkára. 1957-ben letartóztatták, 1958-ban életfogytiglanra ítélték. 1963-ban szabadult.

H.: Az Erdei-Hajnal-kapcsolatról beszélneél...

B.: Ez nagyon fontos dolog, s az egész elmondott idősort keresztezi. A Hajnal-hatás Erdeinél valamikor 1938 és 1940 között jelenik meg, egészen hirtelen és robbanásszerűen. Az, hogy Hajnal megfogalmazta az értelmiségi funkció társadalomszervező jelentőségét, és ezt egy minden marxizmusnál realisabb, bár minden deduktív politikai ideológiától mentes társadalmi részletkutatással támasztotta alá, Erdeire, akihez minden reális részletkutatás rendkívül közel állt, rendkívül felvillanyozó volt. Volt egy mondása, igen szellemes, azt mondta, hogy az ő számára itt a marxizmussal semmi ellentét nincsen: a marxizmus megmondja a társadalom életében azt, hogy milyen kalóriákra van szüksége a társadalomnak, és a Hajnal irányzata megmondja, hogy mik azok a vitaminok, amelyek egy társadalmat életképessé, alkotóképesse és kultúrképessé tesznek. Ő aztán, Majlát Jolánnal karöltve, illusztrálta Hajnalt az alföldi mezővárosi értelmiségi funkció szerepével. Feltárták ama bizonyos főjegyző szerepét, aki mindig iskolát végzett ember volt, minden írásbelit elvégzett, szerves része volt az egész vezető társadalomnak, mégsem volt sem nemesi jellegű úriember, sem cívis, hanem tipikusan értelmiségi funkciót látott el. Erdei ebben a Hajnal-féle irányzatban megfogalmazta azt a benne élő szimpátiát, ami volt benne mindenféle, önmagával a szép alkotómunkát szerető értelmiségi magatartással szemben, amit ő kiterjesztett olyanokra, akik semmiképpen nem voltak beleskatulyázhatók abba a sémába, amely szerint az értelmiség vagy a munkásságot szolgálja, vagy a fennálló hatalmat szolgálja, de önálló jelentősége nincs. Olyan személyes emlékeket élesztett ez fel benne, mint a makói radikális értelmiségiek, apám meg Borbíró Virgil⁵⁷ nagybátyám, a lelkes építész, építéstartörténész és városrendező, akiket Erdei Ferenc tisztelt és szeretett, bár ez utóbbi teljesen apolitikus lény volt. A jó értelmiségi munka iránti megértés aztán Erdei későbbi politikai és közigazgatási pályáján is sokszor megnyilvánult.

1976. november

57 Borbíró (Bierbauer) Virgil (1893–1956): építész, építészeti író. Bibó István nagybátyja.

Kiegészítő megjegyzések • Debrecen, 1945 • Pártok, politikusok: független kisgazdák, kommunisták, parasztpártiak • Földreform • Belügyminisztérium • A koalíciós harcok dinamikája és az 1945-ös változások • Választási törvény • Párterőviszonyok, pártirányzatok • A Nemzeti Parasztpárt és a népi írók • A „zsidókérdés” • A sváb kitelepítésről és az erőszak természetéről • A szegedi egyetem tanárai • Kelet-európai Intézet

B.: A múltkori beszélgetésünkhöz és elbeszélésemhez még egypár apróságot hozzátennék. Először is családom mezővárosi eredetére nézve: az a mezőváros, ahol az én őseim vezető értelmiségi funkciókat töltöttek be, Kiskunhalas volt, ahová Isten tudja, honnan kerültek. Ez még nincs tisztázva. A magyar népies irodalommal való családi kapcsolatoknak még egy adaléka az, hogy Petőfi-rajongó nagyapám felesége, nagyanyám, büszkén emlegette, hogy sógoráéknál, Szász Károlyéknál még Arany Jánossal is találkozott.

Szeretnék még néhány szót mondani a különböző gyerekkori emlékeimre a zsidókérdésről, ami közvetve édesanyám képéhez is hozzátartozik. 1919 végén, a fehérterror idején antiszemita plakátokat tépdستم le az utcán, míg el nem kergettek. A húszas évek elején az iskolánk szomszédságában működő menekült pozsonyi egyetemen zsidóellenes tüntetések voltak, és én kiraktam a kapura egy cédulát, amire az volt írva, hogy éljenek a zsidók, mire megpofoztak. Visszatekintve, ma szokványos okokkal szinte meg sem tudom magyarázni az egészet. Otthon, családomban az üldözést, elnyomást, bántalmazást általában elítélték, de sem otthon, pláne tágabb, jellegzetesen köztisztviselői környezetemben nem volt olyan hangulat, hogy most rendes embereket üldöznek. Azt sem értem, mi volt akkor bennem a mozgatója annak a morális alapon veszélykeresésnek, mert fizikailag nem voltam erős, és a fizikai erőpróbákkal szemben kifejezetten gyávának tudtam magam. A morális impulzus kétségtelenül édesanyámtól származik, de magát a veszélykeresést ő elszor nyedve utasította vissza, s az ilyen veszélyektől való tartózkodást éppen olyan gyermeki kötelességnek tekintette, mint a gázoló járművektől való óvakodást. Visszatérve a zsidókérdésre, mindig foglalkoztattott, hogy milyen az, hogy valaki zsidó. Valami izgalmas és érdekes dolognak tartottam, és ugyanakkor valami védeni való vagy sajnálni való állapotnak, éspedig emlékezetem szerint már az 1919–20-as évek előtt is.

Még szeretnék valamit beszélni a középiskoláimról. A budai Mátyás Király Gimnázium, ahol négy évig tanultam, egy nagyon kedves, sok értelmes tanárral ellátott, de laza fegyelmű és kissé kedélyes hely volt, ahol könnyedén megkaptam a tiszta jelest. Benkő József magyartanáromra, Zukoldy József matematikatanáromra, és Freczka István természetrajzta-

náromra emlékszem hálával. A szegedi piaristák, ahol a következő négy évet jártam, szigorú és kitűnő tanárok voltak, sokkal inkább féltém tőlük, mint pesti tanáraimtól. De ugyanakkor kihajtották az emberből, ami benne van, és engem rákényszerítettek, hogy egy reális tiszta jelest szerezzek meg náluk. Szenvedélyes tanárok voltak, és volt köztük, ha nem is volt tipikus, aki szabályos szabadgondolkodó volt. Például az öreg matematikatanárom, Tóth Lajos, a legszenvedélyesebb lelkesedéssel előadta Galilei történetét, elmondván, hogyan toppantott, hogy „mégis mozog a Föld”. Erre hátul a kispapok morogni kezdtek, hogy az nem egészen úgy volt. Mire a tanár azt mondta: „Jó, jó fiaim, ez nem hittanóra.” Vékey (Vizner) Károly tanárom szellemes, elegáns és művészi alkatú ember volt, engem egy életre szerelmessé tett a görög nyelvbe, amit azzal a bejelentéssel kezdett tanítani, hogy „most felépítjük a görög igeragozás kristálpalotáját”, s mondta azt is, hogy „a puska az ész öngyilkossága”. Sík Sándorral a cserkészeten keresztül is kapcsolatba kerültem, a családkhoz is járt, az előadásait is hallgattam. Ez nagyon jó emlékem, mert Sík Sándor igen szuggesztív, szeretnivaló ember volt.

Max Weberrel kapcsolatban még elmondom, hogy nyolcadikos koromban mint református ifjúnak, reformáció-émlékbeszédet kellett tartanom, s ezt én az apám által kezembe adott Max Weber-féle híres cikk alapján tartottam meg.⁵⁸ Ez volt az első találkozásom Max Weberrel, aki igen nagy hatással volt akkor és azóta is rám.

Még a harmincas évekből néhány személyes visszaemlékezés maradt ki múltkorról. A harmincas évek ifjúsági forgolódásaiban Borbély Mihály⁵⁹ volt mindnyájunknak egy olyan öreg barátja, akit nagyon szerettünk és az összes megbeszéléseinken rendszerint ott volt, azokon, amelyeket Erdei Ferencsel, Reitzer Bélával, gyakran Ortutay Gyulával folytattunk, ugyanebben a társaságban sokat voltunk együtt Szabó Zoltánnal.⁶⁰ Ugyancsak a harmincas években ismerkedtem meg Sárközi Györggyel, akire nagyon nagy szeretettel emlékszem, mint az Erdei Ferenc és más népi írók segítőjére; és a feleségére,

⁵⁸ Bibó István: *Mit jelentett a reformáció az emberiség számára?* Egyházi Híradó, 1928. november 10. 2-3. Vö. Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Fordította: Gelléri András, Józsa Péter, Somlai Péter, Tatár György. Cserépfalvi, Budapest, 1982, 1995. Lásd még: Balog Iván: *Bibó István és Max Weber*. Szociológiai Szemle, 2000/2. 2–49. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0002balog.htm>

⁵⁹ Borbély Mihály (?–?): orvos, társadalompolitikai szakíró, a Márciusi Front és a MIKSZ tagja.

⁶⁰ Szabó Zoltán (1912–1984): író, szociográfus, 1945–46-ban a *Valóság* szerkesztője, Bibó István *Harmadik út* című kötetének szerkesztője (1960), Bibó István tisztelője és barátja. Művei közül néhány: *A tardi helyzet*. Cserépfalvi, Budapest, 1936, 1937, *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Cserépfalvi, Budapest, 1938, *Ős-szeomlás. Francia útinapló*. Nyugat, Budapest, 1940, *Szerelmes földrajz*. Nyugat, Budapest, 1942, *Angliai vázlatkönyv*. Új Magyarország, Budapest, 1946. Ő volt az első Bibó-válogatás szerkesztője, sajtó alá rendezője és a bevezetés írója: *Harmadik út. Politikai és történeti tanulmányok*. Magyar Könyves Céh, London, 1960.

Sárközi Mártára, aki páratlan figura volt a maga nemében.⁶¹ Vele azonban szorosabb kapcsolatunk '45-ben kezdődött. Éspedig azzal, hogy ő vette fel velem a kapcsolatot annak érdekében, hogy Erdei Ferencet meg kellene tartani a termékeny alkotómunka számára, és valahogy el kellene vonni attól, hogy politikára adja magát. Neki ez az elképzelése ugyan nem sikerült, de én viszont akkor lettem a *Valóság*-cikk⁶² után a *Válasznak* a munkatársa. Renge-teget dolgoztunk együtt mint cikkíró és szerkesztő; ő egy egész házat költött el a *Válaszra*, s az ezt követő többéves teljes pénztelenséget csodálatos derűvel és energiával viselte mint műstoppoló. Később, számomra nehéz időkben, csodálatos módon állt a családom mellett, s barátságunk egészen az ő haláláig tartott.

Nem említettem azt sem, hogy Erdei Ferenc 1937-ben megírta „A szabadság politikája” című cikkét, mely igen bátor és harcias írás volt, és az volt benne, hogy végeredményben a szabadságot ki kell harcolni és nem lehet kisírni a hatalomtól. Én lektoráltam a cikket abból a szempontból, hogy lesz-e belőle baj, és azt mondtam, hogy ebből nem lesz kriminális ügy; ebben súlyosan tévedtem, mert utóbb a cikkért perbe fogták és valamikor negyvenkettőben vagy negyvenháromban be kellett vonulnia az ezért járó két hónap leülésére. Ez engem rendkívül bántott, úgy is, mint aki rosszul lektoráltam és ezzel bajt szereztem neki. Úgyhogy összeszerkesztettem egy kegyelmi kérvényt, amit végül bizonyos Baráti Huszár Aladár, a Törzsökös Magyarok Egyesületének vezetője, Horthy személyes barátja és ugyanakkor egy nagyon erősen németellenes közéleti férfiú vitt fel a kormányzóhoz, minek eredményeképpen a két hónapból egy hónapot elengedtek Ferencnek.

Körülbelül ezen a ponton maradt abba múltkori beszélgetésünk, és most arról szeretnék beszélni, amit – azt hiszem – a múltkor már említettem, hogy mi mind a ketten személyes életünk alakulása folytán akkor, a negyvenes évek elején találtuk meg végleges élettársunkat, és többek között ez okból is egy kicsit elszakadtunk a harmincas évek végének folytonos nyüzsgésétől. Persze a kialakult háborús helyzetben, amikor a nyomás is nagyobb lett, ez amúgy is nehezebb és céltalanabb is lett. Ugyanakkor Erdei Ferenc ebben az időben nagyon sokat dolgozott, nagyon sokat írt; köztük olyan dolgokat, amik nem

⁶¹ Sárközi Márta – Sárközi Györgyné Molnár Márta (1907–1966): szerkesztő, műfordító. Molnár Ferenc leánya. 1933-tól Sárközi György felesége. 1946–1949 között férje szellemében névleg kiadóként, a valóságban társszerkesztőként gondozta Illyés Gyulával a *Válasz* című irodalmi folyóiratot. Ekkor mélyült el barátsága Bibó Istvánnal. Az általa alapított Fehér Holló kiadóvállalat vezetője, annak államosításáig. *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyve*. Szerk. Széchenyi Ágnes. (2004), Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949*. (2009), Sárközi Mátyás: *Levelek Zugligetből* (2011).

⁶² A magyar demokrácia válsága. *Valóság*, 1945. október–december. *BIÖI* 1. 744–794.

mind jelentek meg, ugyanezt tettem egészen más témakörben (német kérdés) én is.⁶³

A demonstrációs jellegű dolgok, anélkül hogy elvileg elutasítottuk volna őket, mindkettőnk életétől távolabb estek. Így Erdei Ferenc a Történelmi Emlékbizottság munkájától⁶⁴ – amiben Borbély Mihály barátunk nagyon is részt vett – távol maradt. Így aztán valamikor '43–44-re, amikor mindinkább esedékes lett volna valamiféle cselekvés, kialakult egy olyan helyzet, hogy egy csomó kérdésben meglehetősen tájékozatlanok voltunk.

Erre az időre esett a szárszói konferencia, ahol én nem voltam ott, bár Erdei Ferenc hívott. Én az ő előadását nem találtam szerencsésnek, és főleg azt, hogy ő és Németh László külön-külön fölvezoltak egy olyan alternatívát, hogy egyrészt marxistának kell lenni, másrészt a fasizmus és a marxizmus között harmadik utat kell keresni. Mindkét előadás megzavarta és irányítás nélkül hagyta a zömmel protestáns szellemű, sok minden jóra kész hallgatót, ahelyett hogy egy antifasiszta front felé terelte volna őket. Erdei előadásában a legkisebb utalás sem volt valamiféle népfontra, holott ugyanakkor Kardos László pedzette ezt a témát. Az volt a leghatározottabb benyomásom, hogy egyikük sem ismerte például Révainak a Magyarországra is aktualizálható népfrontprogramját.

H.: Ha szabad közbevágni, magam úgy tudom, hogy Erdei 1939-ben, tehát nem sokkal megírását követően, Donáth Ferenc közvetítésével megkapta Révai *Marxizmus és népiesség* című könyvének kéziratváltozatát.

B.: Igaz, s amit előbb mondtam, az részben téves. Most már emlékszem, hogy ő említette, hogy van egy Révai Moszkvában, aki értékeli a magyar falukutatók s köztük az ő munkásságát. De negyvenhárom-negyvennégyben érzésem szerint egyikük sem tudta, hogy a bevonuló szovjet hadsereg proletárdiktatúrát fog-e hozni vagy népfrontot.

H.: Mód Aladárék⁶⁵ közvetítésével a Györffy-kollégistákkal is rendszeresen volt kapcsolatuk – más írások is eljutottak hozzá. Csak az nem tekinthető dokumentálnak, hogy 1942 és 1944 között volt-e valamilyen kapcsolat Erdei és az illegális KMP sejteje között.

⁶³ Az európai egységről és békéről. *BIÖI* 1. 495–735.

⁶⁴ Az 1942. március 15-i ünnepség előkészítése érdekében alakult meg a Magyar Történelmi Emlékbizottság. Tagjai voltak többek között Bajcsy-Zsilinszky Endre, Barankovics István, Bernáth Aurél, Illyés Gyula, Kállai Gyula, Kovács Imre, Pátzay Pál, Szakasits Árpád, Szőnyi István, Varga Béla, Veres Péter. A Bizottság *Petőfi útján* címmel emlékkönyvet jelentetett meg, melynek bevezető tanulmányát Szekfű Gyula írta.

⁶⁵ Mód Aladár (1908–1973): történész

B.: Ezt én nem tudom, ez nekem is egy bizonyos fokig rejtély. Érzésem az, hogy laza volt köztük a kapcsolat. Emlékszem például, hogy negyvennégyben, a német megszállás után volt nekem egy gondolatom: az, hogy kellene szerkeszteni egy formális békeajánlatot, amit a magyar munkásság tenne a magyar középosztályi értelmiségnek. Ennek elkészítettem egy tervezetét, amiben sok minden volt; például hogy a munkásság respektálni fogja az értelmiségi középosztálynak a lakáshoz való, számukra legalábbis túlzottnak érzett ragaszkodását; tudomásul veszi, hogy az értelmiségi középosztály még mindig nem vesztette el a Horthy Miklós iránti respektusát, és hajlandó Horthy Miklóssal szemben, ha az utolsó időkben valami szörnyűséget nem követ el, némi kíméletet gyakorolni, s egy sor ilyenféle dolog, amiket én a magyar értelmiség pszichológiájának a jó ismeretében fogalmaztam meg. Valahol ez az írás még meg is van. Szegény feleségem hetekig hurcolta nagy reszketésekkel a retiküljében. Én ezt elmondtam Erdei Ferencnek, és azonkívül egyetlen proletár barátomnak, Hegedüs Bite Dánielnek; mindkettő nagyon helyeselte, de egyikük sem tudott nekem felelni, hogy hol lehetne ezt sokszorosítani. Én egyáltalán azt sem tudtam, hogy Donáthot kellene ebben a dologban keresni. Így aztán ebből semmi sem lett. Közben az történt, hogy én negyvennégy nyarán az Igazságügyi Minisztériumban árja-párja mentesítő írásokat kezdtem osztogatni, először szabályosan, aztán amikor letiltottak róla, mindinkább szabálytalanul. Ezért október 16-án reggel a hivatalban letartóztattak és elvittek a Fő utcába, átadtak a németeknek. Ott ültem három napot, amikor a minisztérium közbelépésére kiengedtek. Az ezt követő napon, október 19-én feljött hozzánk Majlát Jolán és kérdezte, hogy nem akarok-e az Erdei testvérekkel elindulni Dél felé. Én akkor nem akartam a családomat magára hagyni, hiszen a feleségem gyermeket várt. De emlékszem arra is, hogy akkor bennem volt az a bizonytalanság, hogy nem tudom, mire megyek le, mert ha az oroszok proletárdiktatúrát hoznak, azt én tudomásul fogom venni, de nem ambicionálok benne semmiféle szerepet. Utána Erdeiek elindultak, s egy hét múlva, vagy nem tudom mikor, jött a rémhír, hogy Erdei Ferencet, miután Makón kikiáltotta a proletárdiktatúrát, a visszament németek vagy nyilasok fölakasztották. Fogalmam sincs, hogy honnan eredt ez a történet, de két-három forrásból is hallottam. Csak amikor decemberben a kormány megalakult, Erdeivel mint belügyminiszterrel és szociáldemokratákkal és kisgazdákkal – és mindezt a rádióból lehetett hallani –, akkor nyugodtam meg, hogy Ferenc él és a proletárdiktatúra programja nincs napirenden.

H.: A Békepárt⁶⁶ 1943-ban egy programdokumentumot készített, amit a legjobb tudomásom szerint Donáth Ferenc és Losonczy Géza⁶⁷ szövegezett. Ez nem jutott el hozzátok?

B.: Nem volt a kezemben, én a Békepárt létezéséről először a német megszállás alatt hallottam, és akkor sem tudtam, hogy az általam jól ismert Donáth Ferencnek ebben része van-e. Akkortájt sem vele, sem Erdei Ferencsel nem találkoztam olyan gyakran, de azért mindemellett egyet s más talán megtudhattam volna tőle. Amikor a rádióban azt hallottam, hogy Erdei Ferenc lett a belügyminiszter,⁶⁸ az örömmön felül egy humorosan naiv gondolatom támadt. Az tudniillik, hogy Erdei Ferenc nyilván azért lett belügyminiszter, hogy a mi közigazgatási reformtervünket keresztülvigye. Mikor ezt neki elmondtam, enyhén szólva kinevetett. Akkor nem mondta, de aztán rájöttem, hogy egész más okokból lett ő a belügyminiszter, nem azért, hogy területi reformterveket csináljon. Miután a pincét átértük, február 26–28-a körül jelent meg nálunk, a református teológia pincéjében⁶⁹ Majlát Jolán azzal, hogy visznek engem Debrecenbe, és ott a Belügyminisztérium közigazgatási részét kell majd vezetnem. Szebenyi Endrével vittek le, aki akkor közvetlenül az első feleségének a nyilasok által való meggyilkolása utáni hangulatban volt. Nagyon megrendített ez a dolog.

Most inkább pár anekdotikus apróságot szeretnék elmondani a debreceni életről. Először is az előzményekről, amit Erdeitől hallottam a népfront szegedi megalakulásáról. Egyik jellemző elbeszélésének hőse Balogh

⁶⁶ A Komintern 1943. májusi felosztását követően a KMP magyarországi vezetői a párt nevét Békepártra változtatták. Donáth Ferenc Losonczy Gézával együtt fogalmazta meg a párt programnyilatkozatát.

⁶⁷ Losonczy Géza (1917–1957): újságíró, kommunista politikus. Egyetemi tanulmányait Debrecenben végezte. 1936-tól 37-ig a Márciusi Front egyik szervezője s a Tovább szerkesztője. 1939-től az illegális KMP tagja; 1940-től a Népszava munkatársa. 1941-ben letartóztatták és elítélték. A felszabadulás után a Szabad Nép munkatársa, 1946-tól előbb az MKP, azután az MDP Központi Vezetőségének póttagja. 1948. december 4-től 1949. szeptember 5-ig miniszterelnökségi politikai államtitkár, 1949. szeptember 5-től 1951. január 27-ig népművelésügyi államtitkár a Dobi-kormányban. 1951 májusában koholt vádak alapján letartóztatták; 1954-ben kiszabadult és rehabilitálták. A *Magyar Nemzet* szerkesztőbizottságának tagja, majd főszerkesztője lett. 1956. október 23-án bevásárolták az MDP KV-be, s a PB póttagja lett. Az MSZMP megalakítását előkészítő bizottság résztvevője. 1956. október 30-tól november 4-ig a Nagy Imre-kormány államminisztere. A forradalom leverése után letartóztatták; a börtönben mesterséges táplálás következtében meghalt, valószínű, hogy gondatlanságból vagy szándékosan megölték.

⁶⁸ Erdei Ferenc 1944. december 22-től 1945. november 15-ig az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere volt.

⁶⁹ Bibó István apósa, Ravasz László református püspök, a Református Teológiai Akadémia Ráday utcai épületében lakott; ennek pincéjében vészelte át a család Budapest ostromát.

István,⁷⁰ vagy ahogy szokták mondani: Balogh páter volt. A népfrontalakulás tulajdonképpen Szegeden történt, ahonnan utóbb azért mentek el Debrecenbe, mert a szegedi gondolat, mint szimbólum, túlságosan kompromittálva volt, így hát inkább a debreceni kossuthi remniszcenciákat akarták folytatni. Erdei Szegeden találkozott össze egyáltalán a kommunista párt exponenseivel, éspedig először Gerővel, aki az ő számára egy tárgyalóképtelen, elutasító, kellemetlen embernek bizonyult, aki azt sem tudta, hogy ki az az Erdei.⁷¹ Csak mikor Révai megérkezett, aki nagyon is tudta, hogy Erdeit hová kell tenni, akkor vették fel a kapcsolatot, és azon kezdték, hogy meg kell alakítani a népfrontot. Igen ám, de nem találtak partnert. Erdei úgy jellemezte a helyzetet, hogy akármit akartak, nyomdát, helyiséget, anyagot, mindenki fogvacogva engedelmeskedett, de fogvacogó emberrel nem lehetséges partnerség. Szociáldemokrata partnert sem találtak elsőre. És kisközgazdász partner már csak azért sem létezett, mert Szeged egy olyan kormánypárti, mondhatnám, pecsovic város volt, hogy ott még kisközgazdászpart sem volt. Egyszer föllépett ott Eckhardt,⁷² de semmire sem ment és soha mandátuma a kisközgazdászpartnak ott nem volt, annak ellenére, hogy óriási parasztváros volt, nagy tanyavilággal és rengeteg paraszt szavazóval. Végre valakitől azt hallották, hogy egyszer ott akart kisközgazdászpart alakulni, és akkor abban a Balogh páternek is szerepet szántak. Így fogadták el Balogh pátert kisközgazdászparti exponensnek, és el kellett indulni őt megtalálni. Elindult hát Erdei Révaival, talán gyalog, vagy valami nagyon primitív alkalmatossággal Alsótanya felé, ahol Balogh páter plébános volt; ott megtalálták, elmagyarázták neki, miről van szó, és a sok fogvacogó és semmire sem használható partner után a páter valami isteni fölénnyel végighallgatta őket, megtett néhány kikötést az egyház helyzete számára, majd pedig fölállt és így szólott: „Uraim, meg fogjuk érteni egymást.” És attól kezdve nagyon használható, értelmes és ügyes partnernek bizonyult, bár nem a legnagyobb elvi szinten. Debrecenben például megszerezte magának az összes közlekedési eszközök fölötti irányítást, ami akkor nagyon fontos dolog volt, s ha valaki valahová el akart jutni, akkor mindig Balogh páterhez kellett fordulnia. Pedig volt a páterben nagypolitikai véna is, meg tudta csinálni azt az első perctől kezdve,

⁷⁰ Balogh István (1894–1976): katolikus pap; a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944. decemberi szegedi megalakulásán a Független Kisközgazdászpart képviselőjeként vett részt, az ideiglenes nemzetgyűlés tagja, a miniszterelnökség államtitkára.

⁷¹ Gerő Ernő (1898–1980): a spanyol polgárháború hírhedt Pedro elvtársa, sztálinista főfunkcionárius, a forradalom kitörésekor az állampárt főtitkára.

⁷² Eckhardt Tibor (1888–1972): kisközgazdászparti politikus, publicista.

amit a sok szerencsétlen kisgazdapárti közül azután senki sem tudott, hogy tudniillik a szovjet tényezőkkel baráti kapcsolatot építsen ki.

H.: A Független Kisgazdapárt vezető garnitúrájából Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Varga Béla, Kovács Béla, Balogh páter tűnt akkor legkonceptiózusabb, leg-
ütőképesebb politikusnak?⁷³

B.: Ezeket később ismertem meg, Varga Bélát egyáltalán nem. Nagy Ferencet és Tildyt a választójogi értekezleten, Nagy Ferencsel egy bemutatkozáson felül semmi kapcsolatom és benyomásom nem volt, Tildyről az értekezleten jó benyomásom támadt, amely azután csak '56-ban oszlott el tökéletesen. Kovács Béláról később beszélek. További debreceni apróságok. Erdeinek volt egy miniszteri autója, amely olyan rossz volt, hogy csak akkor indult el, ha a sofőr beült, elkezdte pufogatni, a miniszter megtolta, megtolás után beugrott és így indultak el. Emlékszem, hogy a miniszterek egyetlen folyosón voltak, mindegyiknek volt egy szobája és egy titkársága, s pillanatokon belül be lehetett jutni hozzájuk. Egyszer megesett, hogy egy jó barátunk, Baróti Dezső szegedi irodalomtörténész felesége, aki teherben volt, föltétlenül el akart jutni Szegedre a férjéhez, és az a teherautó, amellyel el kellett volna mennie, olyan tömött volt, hogy már nem tudott felférni. És akkor ott állt a járda szélén Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök, akit megszólítottam, hogy intézkedjék, hogy ezt az állapotos nőt engedjék föl az autóra. És a miniszterelnök intézkedett: ez beletartozott még hatalmi körébe. A debreceni kormánynak a hatásköre ugyanis akkortájt 15–20 kilométeres körzetre terjedt csak ki, ezen túl a helyi szervek jóindulatára volt utalva. Akkor voltak a helyi nemzeti bizottságok különböző akciói: ezek a nemzeti bizottságok valami hallatlan népi józanésznek a hordozói voltak. Például Makó városában egyszerűen a saját szakállukra kivetettek egy dauer-adót a fodrászoknál lezajlott dauerra minden egyes után, s így szereztek egy kis bevételt. Ezeket a kalózkodóztatásokat utóbb a pénzügyminisztériumi vezetők az infláció ellensúlyozásaképpen irtózatosan üldözték, én mindig egy kicsit túlzottnak éreztem az ország anarchikus állapotának adott helyzetében azt, hogy egy jól rendezett és központosított bürokráciának a szempontjait ilyen helyzetben oly erősen akarták mindenáron érvényesíteni. Ez volt ugyanakkor a különböző rendőrségi kiskirályoknak klasszikus időszaka, így például Dévaványán megalakult egy ilyen rendőrségi kiskirályság, ha jól emlékszem, egy Dékány nevű helyi ember vezetésével, amit tréfásan Dévaványai Köztársaságnak

⁷³ Tildy Zoltán 1945. november 15-től 1946. február 1-ig miniszterelnök, 1946. február 1-től 1948. augusztus 3-ig köztársasági elnök; Nagy Ferenc (1903–1979): földműves, kisgazdapárti politikus, miniszterelnök, akit a kommunisták emigrációba kényszerítettek; Varga Béla (1903–1995): katolikus pap, kisgazdapárti politikus; Kovács Béla (1908–1959): kisgazdapárti politikus.

is emlegettek. Ez nem volt egészen tréfadolog, mert Dékány az ellenségeit húszasával és harmincével csukta börtönbe, a lehető legrosszabb körülmények között. Ez kezdett botránnyá dagadni, mert Debrecenben a dévaványai menekültekből valóságos emigráció alakult, de Dévaványáig nem terjedt Debrecennek a hatalma. Erre Szebenyi Endre írt egy levelet Dékánynak, elmondván, hogy hallott az ő kitűnő rendőrfőnöki működéséről Dévaványán és kéri, hogy jöjjön be Debrecenbe a tapasztalatokat kicserélni.

H.: Szebenyi Endre akkor államtitkár volt...

B.: Nem. Szebenyi akkor a belügyben a rendőrségi osztálynak a vezetője volt. Dékánynak megtetszett a levél, összes ellenségeit szekérre ültette, dróttal megkötözött kézzel, s a szekérkaraván élén bevonult Debrecenbe, ahol Szebenyi lejött nem is a Belügyminisztérium, hanem az „összkormány” épületének a kapujába, ott azonnal letartóztatta Dékányt és egy biztató, megnyugtató szónoklatot tartott az éppen egybegyűlt népnek, hogy így jár, aki a népi demokrácia nevében erőszakoskodik és törvénytelenkedik. Ilyen groteszkül patriarchális és ugyanakkor valahogy nagymértékben és elemien jó érzésű és józan volt minden, ami ekkor a demokrácia és önkormányzat nevében zajlott. Kivéve egy csomó rendőrségi visszaélést, amelyek nagyon nehezen akartak abbamaradni.

H.: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány tagjai már nem élnek, és sajnos egyre kevesebb körünkben az olyan személyiség, aki hitelesen emlékezhetne e rövid, de történelmileg jelentős korszakra. Ha egy-két emberről, akiről van személyesen emléked, részletesebben beszélnél... Például említetted, hogy milyen kételyek éltek benned a kommunisták várható politikájával kapcsolatban. A kormányban Debrecenben három kommunista miniszterrel is találkozhattál: Nagy Imrével, Molnár Erikkel és Gábor Józseffel; igaz, ő csak rövid ideig volt közlekedési miniszter.⁷⁴

B.: Ez érdekes kérdés, de nekem a kormány többi tagjainak a működésébe túl sok betekintésem nem volt. Maguk a kormány kommunista tagjai nem voltak taszítóak, és én a magam álláspontjára nem mondanám azt, hogy idegenkedés... Én vártam az oroszokat mint felszabadítókat, borzadályal néztem azt, ami a nyilas uralom alatt zajlott, és reszketve vártam, hogy ennek már legyen

⁷⁴ Nagy Imre (1896–1958): kommunista politikus, a nemzeti pártellenzék vezére, az 1956-os forradalom miniszterelnöke, akit a szovjet megszállás után külföldre hurcoltak, majd Magyarországra szállítottak és kivégeztek; Molnár Erik (1894–1966): 1944 és 1947 között népjóléti, majd külügyminiszter volt; majd a Történettudományi Intézet igazgatója, a berendezkedő Kádár rendszer (a megszállt és szovjetizált balti államok „antinacionalista” kampányaival egy időben) a forradalom eszméi, a nemzeti identitás, a szabadságharcos hagyományok ellen a nemzettel szembeállított haladás, a birodalmi örökség, a szocialista internacionalizmus jegyében indított ideológiai offenzíva nemzetvitájának (Molnár Erik-vita) a kezdeményezője. Gábor József (1893–1964): 1944–1945-ben kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter volt.

vége. A megszállás kevésbé öröndetes jelenségét észleltem, de nem voltak olyan végletes személyes élményeim, melyek nyugodt ítéletemet megzavarták volna. Csak éppen a politikai várakozásaim szempontjából egész mást jelentett számomra a proletárdiktatúra, mint a népfront. Teljes mértékben híve voltam egy kommunistákkal erősen összedolgozó népfrontnak, és mikor kiderült, hogy ott erről lesz szó, akkor teljes mellet benne is voltam a dologban, és annyi energiát fektettem bele, amennyit csak bírtam.

Ami a földreformot illeti, nekem azzal semmi dolgom nem volt, és nem is tudok arra érdemlegeset mondani. Csak arra emlékszem, hogy március valamelyik napján éppen Erdeiek lakásán voltam, mikor hazaérkezett Erdei Ferenc és hírül hozta, hogy a szovjet hadvezetőség a legteljesebb határozottsággal fellépett annak érdekében, hogy a már előkészítés alatt álló földreform azonnal, néhány héten belül induljon meg, és még nyár előtt fejeződjék be. Emögött az az elképzelés és várakozás volt, hogy a földreform valamiféle népi megmozdulást és lelkesedést fog kiváltani, ami a folyó dunántúli harcokban valamiképp katonailag is hasznosítható lesz. Emlékszem, ez engem meghökkentett, valószínűleg a lebonyolítás express tempója miatt. Én sokáig úgy emlékeztem, hogy a meghökkenésemet elsőre Erdei Ferenc is osztotta. Most tudtam meg Majlát Jolántól és Donáth Ferencről, hogy Erdei kezdettől fogva részt vett a földreformtervezet előkészítésében, és a sok mindent ellenző és halogató kisgazdákkal szemben talán nem is jött neki rosszul a szovjet hadvezetés sürgetése. Én mégis úgy emlékszem, hogy volt valami, ami elsőre mindkettőnket meghökkentett. Ez persze nem változtat azon, hogy első perctől kezdve feltétlen híve voltam a földreformnak. Még az elsőre szokatlannak tűnő intézkedésekkel is megbarátkoztam. Bizonyos, hogy nekem nem jutott volna eszembe az érdekeltekre bízni a földosztást, hanem valamilyen pártatlan fórumot létesítettem volna, de hamarosan elfogadtam azt a megoldást, mint jobbat, mind az adott helyzet miatt, mind a szegényparasztok öntudatnövelése szempontjából. Hamar kibontakozott az a helyzet, hogy ez a földreform, noha a pár héten belül befejeződött háborúra nem lehetett segítő hatással, valami rendkívül erős, spontán és a szó legjobb értelmében forradalmi lendülettel megy végbe, ha még oly sok jelentősége is volt a félelemnek és óvatosságoknak is. Ebben nagyon sok részük volt a zömmel Györfy-kollégista kiküldötteknek, akik ezt az egészet bonyolították.

H.: A felső határ körüli vitákról milyen emlékeid vannak?

B.: Mind a ketten egyetértettünk abban, hogy a kisgazdapártnak és minden kreatívabb tervnek az ötszáz holdas határ nem ér semmit. Tudtuk, hogy pontosan az ötszáz holdig terjedő földbirtokokat kezelték a legrosszabbul, és mesebeszéd, hogy azokból mintagazdaságok lehettek volna. Akik ezeknek

a tulajdonosai voltak, azok zömmel a szó klasszikus értelmében vett magyar dzsentrik voltak, akik rosszul gazdálkodtak, rossz gazdálkodásukból a kelleténél több autót tartottak, szóval egyáltalán nem voltak alkalmasak arra, hogy ezeket a hangoztatott mintagazdaságokat megvalósítsák; ezenfelül azzal is nagyon tisztában voltunk, hogy egy ötszáz holdas uraságnak a faluban való megmaradása az egész közigazgatásnak és az egész életnek egy olyan tehertétele lett volna, ami a szegényparasztság emberi felszabadulását nagyon megnehezítette volna. Az én számomra és Erdei Ferenc számára is döntő kérdés volt annak a lélektani nyomásnak a megszüntetése, amelyet az uraság és főleg az uraság kezében lévő közigazgatás az átlagparaszt, főleg a szegényparaszt fölött gyakorolt. Erre pedig egy ötszáz holdas birtoknak a megmaradása a legnagyobb mértékben veszélyt jelentett. Ebben semmiféle kétségünk nem volt.

H.: Volt egy másik vita is. A százholdas úri, illetve a kétszáz holdas parasztbirtokhatárt – úgy tudom, ez a megfogalmazás először a Nemzeti Parasztpárt 1945. decemberi javaslatában szerepelt – viszont egyesek sokallták. Egyes visszaemlékezések szerint az előkészítő szakaszban Veres Péter mellett Erdei Ferenc is radikálisabb reformot akart.

B.: Az nyilvánvaló volt, hogy a kétszáz holdat a kisgazdapárt nagygazdavonala miatt taktikai okokból engedték. Nem emlékszem, hogy erről szó esett volna köztünk, sem arra, hogy Erdei külön exponálta volna magát a kétszáz hold ellen. Bizonyos, hogy nem találta ezt lelkesítő dolognak, hanem csak éppen taktikailag indokoltnak. Ebben én is egyetértettem vele. Arra viszont emlékszem, hogy engem elsőre egy kicsit meghökkentett egyszerűen igazságossága szempontjából, hogy az ezer holdon felüli miért nem tarthat meg ugyanúgy száz holdat, mint más. Később rájöttem, hogy ez teljes mértékben indokolt, ugyanannak a lélektani nyomásnak a szempontjából, amit egy volt több ezer holdas gazdaság még megmaradt száz hold formájában is a környezetre ki tud fejteni. Ez persze nem zárta volna ki valamilyen más formájú létminimum juttatását, de erre nem került sor.

H.: Lenne még egy Debrecennel kapcsolatos kérdésem. Előző beszélgetésünk alkalmával említetted, hogy Debrecenben éjszakákat dolgoztatok együtt Erdeivel és Szebenyivel a közigazgatási reformon. Nos, ma röviden szóltál arról, hogy amikor leérkeztél Debrecenbe, eljött az ideje a közigazgatási reform kivitelezésének, és Erdei ironikusan fogadta szavaid. Az említett visszaemlékezésekből viszont az tűnik ki, hogy folytak ilyen jellegű munkálatok...

B.: De ez nem a mi területrendezési tervünk volt. Amit mi csináltunk – Szebenyi ebben nem vett részt –, az közönséges, a helyzethez igazított közigazgatás-át-szervezés volt, ami egyáltalán a közigazgatás létreállításához, egy sor elavult

szabály megszüntetésére és a legkülönbözőbb tényleges, nyugodtan mondhatjuk, forradalmi helyzetnek a legalizálására irányult. Ebben volt például egy sor felmentési lehetőség a közigazgatási tisztviselői képesítési kellékek alól. Itt kerültem először szembe azzal, amit Erdei – Valentinyvel kapcsolatban⁷⁵ – jogászai reakciósságnak nevezett. Én ugyan vérbeli jogásznak tekintettem magamat, de Horváth Barna iskolájában fölényes és nagyvonalú képet kaptam a jogról, amibe semmiféle betűragó jogász nem fért bele. Ez a jogászai reakciósság abban nyilvánult meg, hogy sokszor egészen szimpla, probléma nélkül módosítható, elvi tartalommal nem bíró, megszokott jogszabály változtatásának is ellene szegültek, pláne, ha a módosítás javaslata kommunistáktól indult ki. Viszont a kommunisták azt látták, hogy nagyon forradalmiak, ha valami helyesnek tartott ügy vagy politikai taktika jegyében megszegik a törvényt ahelyett, hogy a módosítást vinnék keresztül, amire megvolt a lehetőség.

A jogi dolgokon, jogi formulákon magát túltenni nem tudó reakciósság legtipikusabb példáit érdekes módon vármegyei közigazgatási szinten tapasztalta az ember, pedig a vármegyében szolgabírói szinten a maguk módján éppúgy ragaszkodtak a törvény betűihez, mint a legharciasabb forradalmárok. Erről Márkus Pista számolt be, aki akkor a Belügyminisztérium külmunkatársa volt.

Nekem magamnak is volt egy hasonló tapasztalatom minisztertanácsi szinten. Erdeivel való elgondolásunk egyik kardinális pontja volt, hogy a közigazgatási, különösen az önkormányzati egységek legfelsőbb vezetői ne legyenek képesítéshez kötött állások, hanem a legfelsőbb vezető lehessen paraszttól, munkástól iparosig, szabad értelmiségiig bárki jogi képesítés nélkül, és legyen mellette egy jogi képesítésű főjegyző vagy jegyző. A fennálló magyar helyzet a feje tetején állt, mert a főispán nem volt képesítéshez kötve, de a kormányt képviselte az – eléggé gyenge – önkormányzattal szemben, míg elvileg az önkormányzatot képviselő alispán elsősorban hivatalvezető jogász volt. A mi elgondolásunkból logikusan az következett, hogy az alispán, mint a megyei önkormányzat vezetője, ne legyen képesítéshez kötve; én ennek megfelelően szerkesztettem Debrecenben a közigazgatási jogszabály tervezetét. Mikor azonban ezt Erdei bevitte a Minisztertanácsba, ott olyan elképedés fogadta ezt a jogászok részéről, hogy kénytelen volt elejteni, mert egyszerűen nem lehetett keresztülvinni. Egyébként én magam is egészen kevés közigazgatásjogi gyakorlattal rendelkeztem; az általam szerkesztett s a Miniszterta-

⁷⁵ Valentiny Ágoston (1888–1958): ügyvéd, 1944. december 22-től 1945. július 21-ig az Ideiglenes Nemzeti Kormány igazságügy-minisztere.

nácson egyébként, azt hiszem, simán keresztülment jogszabályban is volt néhány gikszer és pontatlanság, részben sietségből, részben tudatlanságból. Így például olyan tisztviselőket soroltam fel a vármegyeiek között, amelyek csupán a városokban fordulnak elő; vagy például Abaúj-Torna vármegye nevéből elhagytam a Torna utótagot; mindezekből a tévedésekből később régi közigazgatási emberek némi elégtétellel világosítottak fel. Nagyon gyakorlatlanok voltunk akkor mindnyájan, de mindent lendülettel csináltunk.

H.: Az emberek a Belügyminisztériumot a rendőriminisztériummal azonosítják az ötvenes évek tapasztalatai alapján. De az akkor más jellegű és más funkciójú minisztérium volt.

B.: Igen. Itt szeretném összefoglalóan elmondani a belügyi hivatali beosztások történetét. Debrecenben a miniszteri titkárságon kívül volt egy közigazgatási osztály az én vezetésem alatt és egy rendőrségi osztály Szebenyi vezetésével. Budapesten májustól a törvényelőkészítő osztály vezetője lettem, s fölöttem és a közjogi osztály felett Kiss Roland⁷⁶ lett az államtitkár, akit a szociáldemokraták hoztak be, de nem politikai, hanem úgynevezett adminisztratív hivatalnoki államtitkárnak: erre szerzett érdeme volt, mivel a tízes években részt vett a választójogi mozgalomban, a Károlyi-kormány alatt szabolcsi főispán volt, a Horthy-korszakban emiatt félre volt téve, de közben a választások technikai kivitelében és a protestáns körökben forgolódott. Életemben ilyen nagyképű, hiú, korlátolt sznobot nem láttam, aki lapos bölcsekedésével csak az időmet vette el. Erdei, amikor először meglátta, elképedt, mert mint mondta, úgy lépett fel, mint egy békebeli méltóságos úr. Én inkább úgy jellemeztem, mint egy magát méltóságos úrrá felfújó köztisztviselőt. Ugyanakkor májusban Szebenyi maradt a rendőrségi osztály vezetője, fölötte Farkas Mihály⁷⁷ lett az államtitkár, a megyei és városi osztályok felett pedig Kovács Béla, vagyis kommunista felett kommunista, nem kommunista felett nem kommunista.

1945 augusztusában Erdei az egész belügyi szervezetet átrendezte, egy nagyon szellemes és áttekinthető elrendezésben, abból a célból, hogy kétőnknek, Szebenyinek és nekem kiemelje a pozícióját. A sok kis osztály helyett csinált négy főosztályt, egy elnököt, egy közjogit (törvényelőkészítés, névmagyarosítás, állampolgárság, gyámügy), továbbra is Kiss Roland alatt, egy közigazgatásit énvelem, fölöttem Kovács Bélával és egy rendőrségit Farkas és Szebenyi alatt. Az államtitkárok eszerint maradtak, csak hogy míg Szebenyi és Farkas azelőtt és azután is összedolgoztak, addig én és Kovács Béla alig

⁷⁶ Kiss Roland (?-?): belügyminisztériumi államtitkár.

⁷⁷ Farkas Mihály (1904–1965): a sztálinista diktatúra honvédelmi minisztere, a legszűkebb pártvezetőség tagja.

ismertük egymást. Így Erdei ezzel a kinevezéssel az ő államtitkárságát il-luzórikussá tette, mert Kovács Béla teljes hatáskörében nekem kiadványozási jogom volt, vagyis én Kovács Béla nélkül is tudtam intézkedni, és ezt Kovács Béla úgy vette, mint az ő kisemmizését, s valóban ez volt Erdei célja.

A törvényelőkészítő osztály vezetője Sztás Jenő lett,⁷⁸ egy kitűnő, nagy-szerű öreg liberális jogász, akiről még szó lesz. Közben azonban én mint a közigazgatási főosztály vezetője tovább folytattam a még törvényelőkészítő koromban elkezdett választási törvényjavaslat készítését, majd a választás le-bonyolítását, mint azt alább majd elmondom. S Kiss Roland, aki, míg alája tartoztam, abból is esetet csinált, ha engedélye nélkül két napra elutaztam, egyszerűen nem vette észre, hogy más végez egy, lényegében a közjogi főosz-tályhoz tartozó nagy feladatot; de lehet, hogy nem is ambicionált túl nagy feladatokat.

Az utolsó átrendeződés 1945 novemberében Erdei lemondása után volt, úgy, hogy az általa kialakított szervezeti keret megmaradt. Az 1945. novemberi kormányalakításkor az eredeti terv szerint Kovács Béla lett volna a belügyminiszter és Nagy Imre a földművelésügyi.⁷⁹ A kommunista párt azonban magának követelte a belügyet, s végül megcserélték a két embert, de a kisgazdapárt kikötötte, hogy a rendőrségi főosztály fölé kisgazdapár-ti államtitkár kerüljön, egy Németh nevű valaki, akiről semmiféle emlékem nincs. Ugyanakkor Reisinger Ferenc szociáldemokrata államtitkár került a közigazgatási főosztály fölé. Róla még később elmondok egy, a szociálde-mokratákra jellemző apróságot.⁸⁰

H.: S a többi minisztérium, miniszter?...

B.: Nekem Debrecenben a miniszterekről csak annyi emlékem van, hogy egy-egy belügyi köriratot, körbejárva, aláírtam velük, akiknek szobái mind egy folyosóról nyílottak, s egy órán belül mindnyájukat végig lehetett járni. Nagy Imrének éppen csak a figurája és a szimpatikus lénye áll előttem, órá azután mint belügyminiszterre emlékszem, Erdei után, mint főnökömre. Annak ide-jén a Földművelésügyi Minisztériumban egy kitűnő gárda támogatta, élén Donáthtal, aki aktív volt és energikus. Molnár Erik félszeg volt és zárkózott, Gábor József teljesen jellegtelen volt számomra. A katonák közül Dálnoki Miklós Béla nem tűnt fel sem okosnak, sem energikusnak, és semmi szellemi vagy kedélyi élenkség nem látszott rajta. Azt hiszem, ő volt az, aki leginkább

⁷⁸ Sztás Jenő (1886–1958): jogász, szakíró, belügyminisztériumi tisztviselő.

⁷⁹ 1945. november 15-én Tildy Zoltán alakított kormányt. Ebben Kovács Béla földművelésügyi, Nagy Imre belügyminiszter, 1946. február 4-én Nagy Ferenc lett a kormány elnöke. A belügyi tárcát 1946. március 20-án Rajk László, a földművelésügyit Dobi István vette át.

⁸⁰ Reisinger Ferenc (1880–1964): 1945–47-ben a belügyminisztérium politikai államtitkára.

gyűlölte Erdeit, s talán a másik két katona is. Vörös János energikusabb és emberibb benyomást tett, Faragho Gábor viszont ravasznak látszott.⁸¹ Bár az nem igaz, hogy mint csendőrségi főparancsnok, a csendőrök szörnyű akcióiért bármilyen felelősséget viselt volna. Ezt a régi magyar igazgatás szervezetéből bárki leolvashatta, mert aszerint a csendőröknek a katonák közül kikerülő főparancsnoka azok személyi és fegyelmi ügyeiben volt illetékes, egyébként a csendőrökkel a konkrét akciók tekintetében a belügyi és megyei szervek rendelkeztek. A szocdemek közül Takács Ferenc⁸² szimpatikus magyar vidéki jelenség volt, Valentiny pedig egy abszolút tiszta és becületes ember benyomását keltette, de Erdei szerint példája volt annak, hogyan visz el egy embert egymagában a jogászai korrektség a reakciósságig. A gondolatot meggyőzőnek tartottam, de Valentiny vonatkozásában ennek megtapasztalására nem volt alkalmam. A kisgazdák közül Vásáry erőszakos és kellemetlen benyomást tett, Gyöngyösi pedig színtelen és határozatlan benyomást.⁸³

Gyöngyösivel később Pesten volt annyi dolgom, hogy egy ott átfutó és megálló hadifogoly-szállítmány kiszabadítása érdekében való intervencióra próbáltam kapacitálni, de ő nem vállalta. Nagy Imréről – mint említettem – később szereztem benyomást, akkor, mikor belügyminiszterként a főnököm lett. Nagyon megnyerő ember volt, de nem volt expeditív ember. Semmi különös direktívát nem kaptam tőle. Egyszer mondom, hogy valamit tenni kellene a reakció ellen, de az látszott, hogy nincs határozott képe arról, hogy mit. Én nem tudtam neki kedvére valót javasolni, mert ahogyan a kommunisták a reakció ellen küzdeni akartak, az tőlem mindig idegen volt. Én a reakció ellen elsősorban komoly, forradalmi értékű reformokat, így a magunk közigazgatási reformtervét akartam volna elővenni, tartva magamat Erdeinek ahhoz a nagyon találó megállapításához, hogy egy komolyan radikális, bár szakmai jellegű terv sokkal jobban kiszelektálja a reakciót, mint mindenmű B-lista és rendőri üldözés meg hasonlók. Mert a reakció nem atrocitás, nem büntethető valami, amit az emberekben tényszerűen meg lehet állapítani, és az sem bizonyos, hogy mindenki reakciós, aki a kommunisták akciói elé egy-egy szalmaszálát tesz. De egy komoly és jó reformterv, amilyent például mi akartunk a területi kérdésben csinálni, a reakció gyökereit tárja fel, mert egyrészt a legártalmatlanabbnak látszó emberben kibont valami csökönyös

⁸¹ Vörös János (1891–1968): vezérezredes, az Ideiglenes Nemzeti Kormány honvédelmi minisztere.

Faragho Gábor (1890–1953) vezérezredes, az Ideiglenes Nemzeti Kormány közellátásügyi minisztere.

⁸² Takács Ferenc (1893–1963): 1944. december 22-től 1945. június 1-éig iparügyi miniszter, 1945. november 23-tól 1948. április 19-ig a földművelésügyi minisztérium politikai államtitkára.

⁸³ Vásáry István (1887–1955): az Ideiglenes Nemzeti Kormány pénzügyminisztere 1944. december 22-től 1945. július 21-ig. Gyöngyösi János (1893–1951): 1944. december 22-től 1947. május 31-ig külügyminiszter.

ellenállást, viszont a jóféle változásokat kívánókat kiszelektálja még akkor is, ha valami hiba vagy folt van egyébként a múltjukban.

H.: Az egész életműveden végigvonul, hogy számodra az a fontos, hogy a középosztályt, értelmiséget, akiknek erényeit és hibáit is szigorú tárgyyszerűséggel ítélted meg – ez minden írásodból kitetszik –, meg kell nyugtatni, meg kell nyerni. Csak a háborús bűnösöket kell félreállítani. Ez a réteg olyan, amilyen, bírálni lehet és kell, de azt a megkülönböztetést, hogy egyik nap középosztálynak nevezzük és elítéljük, a másik nap értelmiségnek, és e minőségben meg akarjuk nyerni, nem tolerálja. Te írtad, hogy itt nem lehet úgy viselkedni, mint az egyszeri legény, aki arra a kérdésre: „miért vered felebarátodat”, így felelt: „azt a felét ütöm, amelyik nem barátom”.

B.: Én nem azt éreztem, s most sem hiszem, ahogyan ez az értelmiségi középosztály tette, hogy az értelmiség kecsegtetése merőben ravasz és gonosz kommunista taktika lett volna. Hanem azt éreztem, hogy az értelmiség kecsegtetése és minden ellenállás letörése, ez a kétféle terv éppen azért, mert az ellenállás ugyanabból a közegből jött, mint amelyet meg akartak nyerni, a kommunista technika alapján nem fog menni, és első perctől kezdve éreztem a kommunisták egész politikai technikájában a hatalom kérdésének egy olyan teljességgel túlzott és az akció tárgyát megsemmisítő túlbecsülését, amely mellett az értelmiség kecsegtetése süket és ellenálló közegre talál. Nem hittem azt sem, hogy egyáltalán mindaz, amit a kommunisták csinálnak, csak ravasz taktika, aminek a végén végül mégis a proletárdiktatúra fog bekövetkezni, ami ennek a félelemben élő középosztálynak magától értetődő axiómája volt. Ebben viszont nem ők, hanem én tévedtem. Én a népfrontpolitikát olyan mértékben belső és kikerülhetetlen szükségszerűségnek éreztem, és abban a hiszemben voltam, hogy ez a kommunisták részéről is valóságos realitásérzék eredménye, hogy meg voltam győződve, hogy ez hosszú lejáratú program. Egyébként utólag kiderült, hogy 1945–47 között a Szovjetunió és a kommunisták valóban nem tekintették speciálisan Magyarországot – és Csehszlovákiát – biztos kommunista pozíciónak, és volt olyan elképzelésük – vagy inkább félelmük –, hogy itt a népfrontpolitikát valóban meg kell tartani, ha nem is belső meggyőződésből, de világpolitikai megfontolásból. Végül a beijedt értelmiségieknek lett igazuk, de ma sem szégyenlem, hogy én mekkorát tévedtem akkor. Világéletemben, amióta politikai ésszel gondolkodtam, és ez elég régi időre megy vissza, a legnagyobb tévedéseket mindig akkor követtem el, mikor különböző politikai tényezőkről azt tételeztem fel, hogy azok a saját érdekükben felfogott legokosabb dolgot fogják csinálni vagy legalábbis arra törekcsenek. Ez a tévedésem is ezek közé tartozik.

H: Még egy kérdést szeretnék feltenni Erdei Ferencsel kapcsolatban. Veres Péter írja a visszaemlékezéseiben, hogy a parasztpárttal szemben már 1945 nyarán jobbról egyértelmű volt a követelés, ne Erdei legyen a belügyminiszter. Minden más megoldást hajlandók voltak elfogadni. Mi volt ennek a markáns ellenzésnek az oka?

B: Emlékszem arra, hogy egyszer Erdeinek ebben az időben, talán még Debrecenben, talán már Pesten, kifejtettem azt, hogy az egész helyzetnek ő a kulcsembere, még számszerűen is, mert a kormányban a kispapok, a katonák és Teleki Géza⁸⁴ adtak összesen hat embert, a kommunisták és a szociáldemokraták szintén hatot, s így ő adott esetben egy szavazáskor a mérleg nyelve lehet. S azt is mondtam neki, hogy Dálnoki Miklós Béla napjai meg vannak számlálva, s így ő abban a helyzetben van, hogy elsőrendű utódjelölt legyen – ami részemről a helyzet teljességgel rossz megítélése volt. Minderre ő azt felelte, nem képzelhető el, hogy ő a kommunisták ellen szavazzon a kispapokkal és a katonákkal együtt. Márpedig az, hogy ő a kommunistákkal érezte magát egy vonalban, s az ellenük való szavazást elképzelhetetlennek tartotta, a Minisztertanácsban is napvilágra került. Mindenekelőtt abban, hogy a túlnyomó részben kommunista rendőrség létrehozását támogatta, másodsorban különböző kilengésével együtt fedezte. Elsősorban ezért volt ő abszolút gyűlölet tárgya, jobban, mint a kommunisták maguk. Mert a kispapok, katonák és a jobboldali szociáldemokraták a kommunistákkal való együttpolitizálást politikai szükségszerűségként elfogadták. De azt is, hogy legyen egy ember, aki hivatalosan egy magyar népi-nemzeti pártot képvisel, és mégis a kommunisták biztos partnere és a rendőrségi kilengéseket fedezi, mérhetetlenül felbosszantotta őket. Erdei legélesebb ellenfele Erőss János⁸⁵ kispap képviselő, Bajcsy-Zsilinszky sógora volt, akivel nyilvános hírlapi bántalmakat is váltottak egymással, s rémlik nekem olyan történet is, hogy Erőss Jánost akarták vagy tán ki is nevezték belügyi államtitkárnak, s Erdei ennek kerekén ellene szegült. Utóbb 1946 tavaszán ő lett a belügyi B-lista-bizottság egyik tagja, s akkor engem felkeresett, és én a segítségét kértem egyes belügyi tisztviselők érdekében – bizonyos fokig saját minisztériumom ellenére –, s ő ennek dacára a gorombaságig kurtán intézett el, nyilván mint Erdei emberét. Emlékszem még az Erdei elleni hangulatnak arra az adalékára, hogy valamikor negyvenöt szeptemberében Dálnoki Miklós Béla tartott egy akkor már politikai jelentőséggel alig bíró beszédet, melyben – két hónappal mindkettőjük lemondása előtt – még Erdein bökött egyet, mondván, hogy

⁸⁴ Teleki Géza (1911–1983): egyetemi tanár, 1944. december 22-től 1945. november 13-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter.

⁸⁵ Erőss János (1889–1962): ügyvéd.

a parasztpárt panaszkodik a közigazgatásban való elégtelen képviselőlet miatt, pedig a belügyminiszter maga is parasztpárti.

Hozzá kell tennem, hogy Erdei álláspontja a rendőri atrocitásokhoz nem volt olyan egyszerű, mint ahogyan azt a kispapok és a katonák elképzelték. Erdei csak arra nem volt hajlandó, hogy a kispapokkal és a katonákkal együtt háborodjon fel a rendőri kilengéseken. Apósom is elment Budapestre Erdeihez, hogy ezekre felhívja a figyelmét, és igen kedvezőtlen és rossz benyomást szerezve jött vissza, mert Erdei azt felelte neki, hogy nincs módjában másféle rendőrséget szervezni, mert csak ettől remélhető, hogy erélyesen lép fel a fasisztákkal szemben. Valójában azonban Erdeinek és Szebenyinek nagy gondot okoztak a rendőri atrocitások; Erdeitől tudom, hogy a legsúlyosabb ügy Révay József grófnak Gyömrőn történt meggyilkolása után, Szebenyivel együtt elhatározták, hogy itt az ideje komoly példa statuálásának. Ez a Révay József ugyanis azonfelül, hogy gróf volt, a filozófia magántanára volt, közismerten németellenes, egy kitűnő szociográfiai mű (*Kisnemesek Tajnán*) szerzője, és egyáltalán, egy köztisztelőben álló, komoly ember volt.⁸⁶ Ehhez megszerezték Rákos hozzájárulását is. (Ezek szerint nem ment enélkül.) Mikor azonban végül döntenie kellett volna abban, hogy mi legyen az a statuálandó példa, Rákosi kijelentette, hogy azoknak a fiúknak mégsem eshetik komoly baja. Hogy végül is mi történt, nem tudom, de az ügy ellaposodott és a példastatuálás elmaradt. Mindezt Erdei mondta el nekem igen kedvetlenül. Hozzáteszem még, hogy utóbb, 1946–49 között, a Kelet-európai Tudományos Intézetben együtt dolgoztam a meggyilkolt Révay József bátyjával, Révay Istvánnal,⁸⁷ aki statisztikus volt, s aki bátyja ügyével kapcsolatban mindig úgy emlékezett Erdeire mint belügyminiszterre, mint aki korrekt, együttérző és segítőkész volt, de nem sokat tehetett. Ugyanez volt a helyzet Szebenyivel is: többször fordultam hozzá letartóztatások ügyében, s az ügyek súlyát vagy esetleges igazságtalanságát mindig átérezte, de sohasem látszott olyannak, mint akinek módjában van azonnal és egyedül döntenie. Utóbb felmerült a Rajk-ügynek egy olyan fogalmazása, hogy Rajk és Szebenyi azon veszítettek rajta, hogy megpróbálták az ÁVO feletti főnöki mivoltukat komolyan venni, ami nem sikerült.

H.: Az 1945-ös év belpolitikai történeteiben meghatározó szerepet játszottak a választások. Úgy tudom, hogy az országgyűlési választások jogi előkészítésében fontos szerepet játszottál, jóllehet az előtérben Erdei állt.

⁸⁶ Révay József (1905–1945): filozófus; az említett mű: *Kisnemesek Tajnán. Adalék egy felvidéki falu és egy társadalmi réteg történeti monográfiájához*. Budapest, 1942.

⁸⁷ Révay István (1899–1989): a Teleki Pál Tudományos Intézet Jogtudományi Intézetének volt alapító igazgatója. 1946-ban külföldre menekült.

B.: Az Erdeivel szemben való ellenérzés más adalékát a választási törvény előkészítésével kapcsolatban tudnám elmondani, de ehhez érdemes ezt az egész témát összefüggően felidézni. Mindenekelőtt a kérdés közjogi vonatkozását.

Az új rendszer 1945 nyaráig nem törvényeket hozott, hanem a nemzetgyűlés felhatalmazása alapján rendeleteket. Mikor már fönn voltunk Pesten és különböző jogász értekezleteken részt vettem, referáltam Erdeinek arról, hogy a kisgazdapárt jogászai benyomásom szerint alig palástoltan legitimisták és földreformellenesek: én közülük kettőre emlékszem, az egyik Bölöny József volt, a másik egy Ponori-Thewrewk nevű. Ez abban nyilvánult meg, hogy egy sor jogi minősítő probléma felvetődésekor állandóan az Ideiglenes Nemzetgyűlés törvényhozó minőségét vonták kétségbe.

A kettő közül az egyik, nem tudom már, melyik, azzal a körmondfont okoskodással állt elő, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés nem törvényhozó szerv, hanem lényegében egy olyanfajta előértekezlet, amilyen az országbírói értekezlet volt a Bach-korszak megszűnésekor, vagy a Horthy által 1922-ben, a választások előkészítése céljából kinevezett értekezlet, melynek a választójog megszükitése volt a feladata. Ez magában és jogászilag is ostobaság volt, de én rögtön láttam a lólábat, amely ezáltal egyrészt az államforma kérdésében való döntést igyekszik mindaddig elodáztatni, amíg erre számukra kedvezőbb időpontban kerülhet sor, másrészt az addig hozott, a törvényerejűnek szánt rendeletek, közöttük a földreformrendeletek végleges törvényjellegét igyekszik kétségbe vonni. Aki pedig az ország alapvető közjogi szerkezetét ennyire kérdésesnek tartotta, az aligha lehetett más, mint legitimista.

Ezt én elmondtam Erdeinek, aki rendkívül felpaprikázódott, bár ilyen közjogi dolgok iránt kevés érzéke volt, de a lényegét értette, és megkért arra, hogy erről írjak a *Szabad Szó*-ba egy határozott cikket. Írtam is a *Szabad Szó*-ba júniusban egy mérges cikket,⁸⁸ kifejtve, hogy olyan rendeletek, mint a földreform és más általános érvényű és tartós érvényesülésre szánt jogszabályok, eleve arra valók, hogy törvények formáját kapják, és erre az ideiglenes Nemzetgyűlés a legalkalmasabb szerv. Ez így is történt, nem tudom, hogy elsősorban Erdei kezdeményezésére-e, mindenesetre nemcsak a kommunisták, de a kisgazdák is hamar magukévá tették ezt, annyira magától értetődő volt. Augusztus-szeptemberben már nem is volt vitás, hogy a választójogi törvény mint törvény fog a nemzetgyűlés tárgyalása alá kerülni.⁸⁹

⁸⁸ A demokratikus Magyarország államformája. *Szabad Szó*, 1945. június 10. 1.

⁸⁹ A választójoggal kapcsolatos vitákról lásd: Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. Budapest, 1990. 192–203.

Valamikor 1945. nyár végén vagy ősz elején Erdei utasított, hogy üljek össze Szebenyivel és Beér Jánossal,⁹⁰ akik majd hoznak egy tervezetet azzal, hogy annak alapján kell a választási törvényt elkészíteni. Én szűkültem, mert tudtam, hogy ezt a tervezetet egy kommunista jogász készítette el, és attól féltem, hogy a kommunisták olyan választási törvényt akarnak, amit csalással, erőszakkal vagy fikcióval lehet manipulálni, mert ezt nem szerettem és ma sem szeretem. Összeültünk, elolvastam a tervezetet és teljes megnyugvással állapítottam meg, hogy abban semmiféle manipulációs lehetőség nincsen. A tervezetet ugyanis Hajdú Gyula készítette,⁹¹ aki a két háború közti időt Csehszlovákiában töltötte, s tervezete, mint később rájöttem, valamely csehszlovákiai választási törvény alapján készült, vagyis egy korrekt, többpárt-rendszeres választási törvény alapján.

H.: Ő akkor már igazságügyi államtitkár volt?

B.: Azt hiszem, még nem.

H.: Te tudtad, hogy ő '19-es kommunista, régi mozgalmi ember?

B.: Semmit sem tudtam róla, s azt is jóval később tudtam meg, hogy ő a tervezet szerzője. Csak azt tudtam, hogy Csehszlovákiában élt. A választási törvény ügyében egyébként nem lépett előtérbe, a tervezet sorsa iránt nem mutatott érdeklődést. Tervezete tele volt egy sor, számunkra teljesen fölösleges csehszlovákiai reminiscenciával, ahol több választási menet, úgynevezett *scrutinium* volt, ugyanis egy időben elaprózott választási rendszer volt. Mi hamar rájöttünk, hogy ezt teljesen le kell egyszerűsíteni, hiszen nekünk egy gyorsan lebonyolítható eljárást kell kialakítanunk. A megbeszélte egyszerűsítéseket én diktáltam le a gépírónőnek, Frigyes Andreának, aki egyébként később Szebenyi felesége lett. Beér János és Szebenyi két-három ülés után, amikor látták, hogy én csinálom a dolgot, elmaradtak, és rám is hagyták az egészet. Az eredetiből nem sok maradt, úgyhogy az egész szöveg, úgy, ahogy a pártközi értekezlet, majd a nemzetgyűlés elé került, formáját és tartalmát lényegében én készítettem. Ezt különösebb büszkeség nélkül állítom, mert hiszen ez a törvény nem volt jelentős alkotás. Legfőbb funkciója s egyben érdeme ugyanis az volt, hogy aránylag gyors idő alatt lehetővé tette a választási névjegyzéknek és magának a választásnak a lebonyolítását, a korrektséget biztosítva, anélkül hogy túl lett volna tűzdelve aprólékos és időrabló garanciákkal. Sokkal inkább büszke vagyok azokra a végrehajtási rendeletekre és űrlapokra, melyek a törvény tartalmát egy elképesztően rövid időtartamban beprévelték úgy, hogy közben az egész választás szinte olajozottan ment, amire még visszatérek.

⁹⁰ Beér János (1905–1966): jogász, egyetemi tanár.

⁹¹ Hajdú Gyula (1886–1973): jogász, aki Franciaországban élt 1935 és 1944 között.

H.: Ez a tervezet került pártközi értekezlet elé, s magad jelen voltál annak vitáján?

B.: Igen, ez az a tervezet, s a belügyet Erdei és én képviseltük. Nem emlékszem határozottan, hogy Szebenyi ott volt-e vagy sem. Ott megint napirendre került a kiscgazdák részéről az Erdeivel szemben való mérhetetlen gyanakvás: olyan rémület és bizalmatlanság fogadta ezt a tervezetet, amire a világon semmi értelmes ok nem volt. Nem volt egy jogászuk, aki megmagyarázza, hogy ez egy teljesen korrekt tervezet: úgy képzelték, hogy ha ezt az Erdei csinálta, akkor ez csak rossz lehet, s bizonyára tele van mindenféle kommunista csapdával.

Volt erre egy jellemző incidens az értekezlet során. Egyik ülésen valamilyen névjegyzék-összeállítás eljárási ügyben elég hebehurgján valami olyan ment határozatba, ami néminemű önkényre adott lehetőséget, és én a következő ülésre – Erdeivel való minden megbeszélés nélkül – az előző ülés megbízása alapján, teljesen a legszigorúbb jogászi logika alapján kidolgoztam azokat a szabályokat, melyek ebből a határozatból logikusan következnek; persze ezek napvilágra is hozták a határozat hibás voltát.

A következő ülésen a belügyminiszter előterjeszti ezt a módosított szöveget, amire valami eszeveszett hülye vihar támadt a kiscgazdák oldaláról a miniszter ellen, mint aki egy sötét kommunista intrikaszöveget csempészett bele a javaslatba. Végül én szót kértem, és a legmérgesebb agresszív hangon bejelentettem, hogy ezt az egészet én találtam ki, ehhez Erdeinek semmi köze nincs, ehhez én nem Erdeitől kaptam utasítást, hanem ettől az értekezlettől, mert ők sajnos nem gondolták végig, hogy abból, amit ők elhatároztak, milyen szabályok következnek. Akkor aztán gyorsan lelapadt az egész ügy, Tildy azt mondta, hogy Erdei máskor jobban vigyázzon a beosztottjaira és ezzel vége lett.

H.: Kik voltak a „látható” karmesterei ezeknek a hatalmi realitásoknak tekintve kulcsjelentőségű értekezleteknek?

B.: Az értekezleten a két hangadó és vitapartner Rákosi és Tildy volt, Nagy Ferenc csak egyszer jelent meg és nem is szólt hozzá. Én Rákosiról és Tildyről akkor jó benyomást szereztem, amit később revideálnom kellett. Mindketten az adott helyzetben értelmes engedékenységet mutattak. A kommunisták egy dolgot forszíroztak, azt, hogy minél nagyobb egységekben történjék a választás. Úgy látszik, Rákosi minden optimizmusa ellenére is gyanította, hogy ők azért általában mindenütt kisebbségben vannak, tehát minél több és kisebb a választási egység, s minél kevesebb képviselői mandátumot ad, annál inkább fenyeget az, hogy a kisebbségi szavazatok elvesznek, s országos méretekben a párt nem kapja meg a maga országos arányszámának megfelelő mandátu-

mot; viszont minél nagyobbak az egységek és minél több mandátumot ad egy egység, annál bizonyosabb, hogy a maguk országos arányszámának megfelelő hányadot megkapják. Tildy ebbe nem nagy ellenállás után belement.

Őneki viszont egyik másik vesszőparipája volt, minél kisebbek legyenek a szavazóközetek. Ő ugyanis emlékezett a Horthy-korszakra, tudta, hogy minden rendőrségi terror alapja az, hogy tumultust teremtsen, s a szavazókat tömegesen eltereli a választástól. Ezért azt javasolta, hogy 400 választó alkosson egy szavazóközetet, akik egy nap alatt minden terelés nélkül könnyen leszavaznak. Ezt viszont Rákosi fogadta el nagyobb nehézség nélkül.

Ez az emlék ihletett arra a '45-ös cikkemben tett megállapításra, hogy az egész kommunista-kisgazda-együttműködés minden eresztékében döcög, és csak Rákosi tárgyalóképes humora és Tildy felelős bölcsessége foldozza nagy nehezen össze. Tildynél eredetileg bölcs engedékenységet akartam írni, de volt egy olyan rossz érzésem, hogy Tildy engedékenysége olyan valami, amit tovább fokozni s éppen ezért megdicsérni nem jó. Nekem az volt a véleményem, hogy a kommunistákkal való népfrontpolitikában bizonyos elvi kérdésekben intranszigenznek kell lenni, más kérdésekben elvi alapon együtt menni, egyebekben pedig könnyen engedni; nem pedig mindenben akadékoskodni, majd pedig megszeppenni és mindenben engedni, ahogyan aztán Tildy csinálta. Tehát Tildyt egyszerűen a bölcsesség jelzőjével ruháztam fel. Később rájöttem, hogy Rákosi humora vérfagyasztó, és Tildy bölcsessége malom alatti bölcsesség. De hát akkor ezt nem tudtam.

Az Erdeivel szemben kialakult ellenérzés és a választási törvénnyel szemben fennálló ostoba előítélet még egyszer előjött, amikor a pártközi értekezlet által elfogadott végleges törvényjavaslat a parlament elé került. Hangos, zúgó vihar tört ki, amikor valamelyik kommunista képviselő kijelentette, hogy a maguk részéről támogatják a javaslatot, s azt kiáltozták: „Persze hogy támogatják, hiszen ők csinálták.”. Megint csak nem volt egy jogászuk, aki megmondja, hogy ez egy korrekt törvény. Nevettem is, bosszankodtam is, hiszen nagyjából én csináltam. Végül simán megszavazták, hiszen semmi komoly belekötnivaló nem volt. Lehet, hogy végül valaki csak megmagyarázta nekik a tényállást, de lehet, hogy abban a tudatban szavazták meg, hogy kényszerhelyzetben cselekszenek. S ennek a törvénynek az alapján értek el 56 százalékos többséget!

H.: 1945-ben saját állítása szerint Veres Péter azt az álláspontot képviselte, hogy nem adottak a demokratikus választás belpolitikai feltételei. Meg volt ugyanis győződve arról, hogy a baloldal abból minoritásként kerül ki. Ezért – ha

nem pontosan emlékszem, igazíts ki – azt javasolta, hogy a választások esetén szigorú szelekció alapján csak az kapjon szavazati jogot, akinek valamiféle demokratikus múltja van, vállalva egy bizonyos ideig – akár egy évtizedig is – azt, hogy nem teljes körű a demokratizmus. Nem tudom, hogy te akkor már tagja voltál-e a Parasztpártnak?

B.: Én negyvenöt májusában léptem be formálisan a Parasztpártba.

H.: A kérdésem ugyanis arra vonatkozna, hogy magában a Parasztpártban kialakult-e valamilyen hivatalos álláspont, s neked, mint főtisztviselőnek, valamilyen értelemben képviselned kellett-e ezt az állásfoglalást, illetve – ha volt ilyen – részt vettél-e annak kialakításában?

B.: Én akkortájt elsősorban főtisztviselő voltam, úgyhogy keveset forogtam parasztpárti értekezleteken; de ha a Parasztpárton belüli valami ilyen vitatéma szőnyegre került volna, alig hiszem, hogy ebbe, mint közjogi szakkérdésekbe, engem bele nem vontak volna. Egyébként én 1945–48 között a Parasztpártban csak szorosan vett szakkérdésekhez szóltam hozzá, egyetlen politikai jellegű értekezleten nem vettem részt. Igaz, hogy mikor negyvenöt végétől elkezdtem cikkezni, ezzel a Parasztpárton belül is egy politikai hanggá lettem, ugyanakkor azonban Erdei is tisztába jött azzal, hogy abban a harcban, amelyet ő a párton belül elindítani készült, rám nem számíthat. Minthogy pedig bármiféle párton belüli politikai szerep az én számomra az ő kezdeményezésén kellett hogy múljon, ilyenre nem került sor. Ezt én nem is vettem rossz néven tőle, s a legkevésbé sem bántam, hogy a '47-es választásokon nem léptettek fel képviselőnek, amire sokan számítottak.

Ami a Veres Péter elgondolását illeti, az önmagában nem volt abszurdum: egy ország demokratikus fejlődésében nem a szűk körű választójog a legnagyobb akadály, hanem a manipulált vagy fiktív választás. Az adott esetben azonban nem hiszem, hogy ez keresztülvihető gondolat lett volna. Olyan mértékben a szavazó emberek körét megszorítani, hogy abban garantáltan ellenállási múlttal rendelkező emberek szavazhassanak, az Magyarországon egy olyan szűk körű, mondhatnám, arisztokratikus szavazást eredményezett volna, amely teljességgel nem hasonlított volna a népképviselőhöz egy olyan pillanatban, amikor egy arisztokratikus társadalom felszámolása a legfőbb probléma. Azt én is tudtam, hogy itt az egyszerű, szabályos népképviselő, amelyet a kigazdák és a hozzájuk csapódott reakció most egyszerre olyan buzgón felkarolt, nagyon is nagy problémákat jelent. Tudtam történetileg is, hogy minden demokratikus forradalomnak, az angol és francia forradalomtól kezdve, végig az első problémája az, hogy az első szabad választáson, amit lelkes demokratizmussal megtartanak, valamiféle „királypárti” múltba visszanező, megijedt többség jelenik meg.

Ebből számomra annyi következett, hogy rendkívül körültekintő politikai vezetésre van szükség, amely arra vigyáz, hogy a demokratikus választások és politikai alternatívák elé feltett kérdések jól legyenek kiválasztva. Ugyanakkor az is szükséges, hogy a hatalom birtokában lévő forradalmi garnitúra a magából kiáradó rémületet minél gyorsabban és minél hatásosabban fel tudja oldani. Ez fontosabb, mint az, hogy a legutolsó reakciógyanús tisztviselő is eltűnjön. A kommunista párt technikájában pedig ez a rémületfölkeltés beletartozott a hatalom megszerzésének egész hagyományába, amin nem lehetett segíteni. Nekem erről más véleményem volt.

H.: Egyes visszaemlékezők állítása szerint – paradox módon – az MKP szűkebb vezetésében csak Kádár János pozíciója volt a Veres Péterével rokon. Más szóval: ő is úgy ítélte meg akkor, negyvenöt nyarán, hogy nem értek meg egy perfekt demokratikus választásnak a feltételei. Ezzel szemben Rákosi nemcsak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság intencióira, illetve az antifasiszta koalíció érdekeire való tekintettel, egyértelműen a választás 1945 őszén való gyors lebonyolítása mellett voksolt.

B.: Ennek két oka lehetett. Az egyik az, hogy akkor még rendkívül fontos volt, hogy az angolok és az amerikaiak mit gondolnak az egészről. Amint utóbb kiderült, akkor még valahol létezett s érvényesnek tekintődött egy papírcédulán kötött Sztálin–Churchill-megállapodás, ami, azt hiszem, Teheránban történt, hogy Magyarország és Csehszlovákia ötven-ötven százalékos hatalmi megosztásba tartoznak. Akkor még nem került válságba ennek a megállapodásnak az az ellentétele, hogy Görögországnál ugyanez az arány kilencven-tíz százalék a Nyugat javára. Minthogy ugyanez az arány Románia esetében valami hetvenöt-huszonöt százalék volt a Szovjetunió javára, ennek felelet meg a Groza-féle fordulat odaát, de a jelek szerint ugyanilyen fordulatot a szovjet politika akkor nem tervezett Magyarországon. Tehát nagyon fontos volt, hogy az angolok és amerikaiak mit gondolnak. A másik pedig az, hogy Rákosiék körében volt erre nézve valami gyerekes hurráoptimizmus. Hozzá kell tennem, hogy 56 százalékos kisgazdagfőzelemre én sem számítottam. Minthogy pedig sem a Parasztpártnak, sem a szociáldemokratáknak nem volt arra elhatározásuk, hogy a kommunistákkal parlamenti síkon frontálisan szembeforduljanak, tehát egy kommunista–szociáldemokrata–parasztpárti többség reményében nyugodtan neki lehetett volna indulni egy egészen szabályos választásnak.

H.: Ezek a kételkedő hangok, állásfoglalások tehát nem voltak ismertek?

B.: Én ebben a kérdésben Veres Péter és Kádár János álláspontjáról akkor nem tudtam. De az köztudomású volt, hogy szeptemberben mindenkit elképesztett a fővárosi választások kisgazdapárti többsége, hiszen ott azelőtt kisgazda-

párt nem is lehetett, és szilárd szociáldemokrata és polgári többség volt mindig.⁹² Nyilván ekkor vetődött fel, vagy váltak hangosabbá ezek a kétségek, melyekről én, ismétlem, nem tudtam.

Ellenben Erdeitől, azt hiszem, első kézből hallottam arról, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, magyarul Vorosilov részéről, felvetődött az a gondolat – nem tudom, mennyire volt ez határozott kívánság vagy esetleg nyomás –, hogy többpártos választások helyett az összes pártok koalícióját képviselő, egységes lista induljon, ahogyan az emlékezetem szerint akkor Romániában és Lengyelországban már beindult.⁹³ Erdei akkor nem említette, hogy ez a kommunisták ötlete lett volna. Ő ezt akkor nem úgy mondta, mint saját álláspontjának megfelelőt, hanem mint bizonyos fokú politikai szükség-szerűséget, amely azonban őbenne ellenzést nem keltett.

Azt viszont akkor úgy tudtam – Erdeitől-e, mástól-e, nem tudom –, hogy Kovács Imre hevesen ellenezte ezt a tervet. Bennem teljes ellenérzést keltett önmagában is meg úgy is, mint két hónapi kemény munkám teljes hiábavalóvá válása, de hát engem nem kérdezett senki. Végül úgy tudom, Balogh páter ügyessége hozta létre a kompromisszumot, aminek a lényege az volt, hogy a többpártrendszeres választást megtartják, de bármi lesz az eredmény, a koalíciót teljes egészében fenntartják és a kisgazdapárt ötven százaléknál többre nem fog igényt tartani. És így alakult meg az 56 százalékos győzelem után, amiben még az a plusz 6 százalék is külön sokk volt, az a koalíció, ami egészen a '47-es választásig, úgy-ahogy, tartott.

H.: Egy lényeges kérdésben nem látom világosan vagy nem jól ítélem meg álláspontodat. Az elmúlt héten újra végigolvastam a Szabó Zoltán által Londonban szerkesztett tanulmánykötetted, hozzá kell tennem, hogy nem először és nem másodszor.⁹⁴ És a következő ellentmondást éreztem újra, ami lehet, hogy nem a te szöveged, hanem a történelmi helyzet ellentmondása. Egyrészt hallatlan világosan, élesen leírod, megfogalmazod azt a tényt, hogy a Horthy-rendszer a háborús konjunktúra, a tartós országgyarapítás illúziója következtében az utolsó pillanatig az ország többségét érzelmileg magához tudta láncolni.

B.: Vagy legalábbis egy hallgatólagos beleegyezést tudott kiváltani.

H.: Én sarkosan fogalmazok, nálad ez árnyaltabban, finomabban van leírva. Tehát ez az egyik tény, amelyet a maga drámaiságában érzékeltetsz és írsz le.

⁹² Az 1945-ös budapesti törvényhatósági választásokon a Független Kisgazdapárt 121, a listán induló MKP és SZDP 103, a Nemzeti Parasztpárt 9 mandátumot szerzett; a liberális polgári pártok 11 mandátumhoz jutottak.

⁹³ Az említett javaslatokat 1945. október 16-án a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjának vezetőivel tartott értekezleten fogalmazta meg a SZEK elnöke.

⁹⁴ Harmadik út. London, 1960.

A másik a bizalom motívuma, hogy tulajdonképpen ez a nép olyan, amilyen, de nép, nélküle–ellene demokratikus politikát csinálni nem lehet. Ezt az állásfoglalást elfogadom. Ám ha a korábban említett tények valóságok – és valóságok –, akkor ennek az ötvenhat százalékos többségnek ki kellett jönnie. A kisczardapárt volt az egyetlen olyan párt, amelyik sejteni engedte, hogy kontinuitást fog képviselni: lényegileg a keresztény nemzeti kurzus értékrendjének folytonosságát.

B.: Már abban, amit az előbb közbevetettem, benne van a felelet. Tudniillik én nem hiszem, hogy az ország ötvenhat százalékos többsége a keresztény-nemzeti kurzus folytonosságát kívánta. Beleegyezőleg tűrte a Horthy-rendszert több okból s azért is, mert nem volt forradalmi lázban, de nem szerette sem a nagybirtok, sem a nagytőke, sem a szolgabíró önkényét, melyek e rendszer lényegéhez tartoztak. Többségében valóban őszintén hitte azt, hogy a trianoni békeszerződés nyilvánvaló igazságtalansága és elvtelensége olyan sérelem, melynek orvoslása, bárki bárhogyan csinálja is, már önmagában garancia a szóban lévő ügy igaz voltára. De az egész keresztény-nemzeti kurzus 1944–45-ben olyan csattanós összeomlást produkált és olyan katasztrófába torkollott, hogy ennek hitele azon a bizonyos Horthy-rendszert hallgatólágoosan eltűró többségen belül is nagyon kicsire csökkent.

Az ország '45 nyarán elsősorban nem politikai és eszmei folytonosságot, hanem jog- és vagyonbiztonságot kívánt, mert a többségében továbbra sem élt forradalmi láz; de azért végeredményben fehér lap volt, amire sok mindent rá lehetett írni. Hogy ez a kisebbség, mely tudatosan vagy tudatlanul a Horthy-korszak folytonosságát kívánta, vagy szovjet- és kommunistaellenes rémképekben élt, természetesen eleve félt a kommunistáktól és pánikban volt, ez természetes. Ehhez járult egy sor megszállási élmény, amin nem lehetett változtatni. De én a magam vitáját a kommunistákkal magukkal azon okból folytattam: miért fokozzák az adott rémképeket fölöslegesen gyarapító félelemkeltő akciókkal.

H.: *A demokrácia válsága* című tanulmányod vitájára utalva...

B.: ...igen, Révai József volt az egyik főszereplő, aki kifejezetten ingerültséggel fogadta ezt az egész kritikát. Holott ebben a cikkben többek között az volt végiggondolva és konkretizálva, ami Révai Józsefnek abból az akkori tételéből következett, hogy a népfrontos, többpártrendszeres demokrácia a proletárdiktatúrával egyenértékű, lehetséges alternatíva a teljes értékű szocializmushoz való átmenetben. Tudom, hogy ezt utóbb Sztálin és Rákosi Révaival szigorúan revideáltatta, s ez az érvényes pártvonal ma is. Én azonban a többpártrendszeres népfontos demokráciát a fasizmus megjelenéséből szükségszerűen s nem merőben taktikailag következő programnak tartottam

– s tartom ma is –, ebben a cikkben leírtam, hogy ilyen helyzetben milyen hangszerelésbeli átállítás volna szükséges a kommunisták részéről. És pontosan ezt a hangszerelésbeli átállítást utasította vissza Révai a legnagyobb haraggal: ő valahogy úgy képzelte, hogy a népfrontos demokrácia ugyanolyan harcias és agresszív kommunista magatartásokkal járhat, mint amilyenek a proletárdiktatúrára törő kommunistákat jellemezték. Úgyhogy én nem érzek itt különösebb ellentmondást.⁹⁵

H.: Ha egy kicsit részletesebben jellemeznéd a kisgazdapárt politikai bázisát... Mindenekelőtt Kovács Béláról szeretnék kérdezni.

B.: Kovács Béla számomra először Erdei optikáján keresztül jelent meg, mikor belügyi államtitkár volt, azt hiszem, 1945 májusától, mint egy igen nehezen kezelhető ellenfél. Nekem Kovács Béla elvileg közvetlen főnököm volt, amikor augusztusban, mint már említettem, a közigazgatási főosztály vezetője lettem, amikor ő engem úgy is, mint Erdei emberét, úgy is mint hivatali konkurenciát, teljes bizalmatlansággal kezelt. Próbáltam egy kicsit a területi reformterv számára megnyerni, de azt őt egyáltalán nem értékelte. Nekem nem volt rossz benyomásom róla, de nem volt közöttünk semmiféle lényeges kooperáció. Azt éreztem, hogy komoly karakter, de nem érzékelttem olyan embernek, aki hivatott volna arra, hogy átvegye a kisgazdapárt vezetését. Azt, ami az adott helyzetben az egyetlen okos kisgazdapárti politika kellett volna hogy legyen, hogy tudniillik a kommunisták feje felett a szovjet tényezőkkel építsen ki közvetlen jó viszonyt, egyetlen ember csinálta okosan, de alacsony szinten: Balogh páter, aki a SZEK tábornokaival és tisztjeivel élénk társadalmi életet élt, társas összejövetellekkel és kiváló konyhájú meghívásokkal szolgált számukra. Balogh páternek ezt a szerepét főleg Keszthelyi Nándor barátom fogalmazta meg igen találóan.⁹⁶ Ezt azonban magas politikai szinten kellett volna csinálni, de ehhez sokkal mélyebben kellett volna ismereni nemcsak a magyar társadalom riadalmát, de reális reformszükségletét is, mintsem arra bármelyik kisgazdapárti vezető képes lett volna.

A párterőviszonyok szempontjából az is nagyon szerencsétlen dolog volt, hogy a kisgazdapárt a saját illuzórikus többsége érdekében megakadályozta egy keresztény párt létesülését. Mert keresztény szavazók, keresztény politikai vezetők mindig voltak, keresztény irányzatú ellenálló is volt annyi, mint kisgazda. Nem a kommunisták akadályozták meg a választáson való indulásukat, hiszen Csehszlovákiában magától értetődően indulhatott egy ilyen párt,

⁹⁵ *A magyar demokrácia válsága* vitája. *BIÖI* 1. 795–822.

⁹⁶ Keszthelyi Nándor Bibó Istvánnal azonos időben a belügyminisztériumban miniszteri tanácsosként dolgozott.

hanem tudomásom szerint a kisgazdapárt, közelebbről Tildy⁹⁷ – hogy milyen indoklással és milyen formán, azt nem tudom, talán azon a címen, hogy az első választásban indulási jogot szerzett pártok között nem egy, hanem két keresztény párt volt. A kisgazdapárt ezáltal ötvenhat százalékos többségre jutott. Egy keresztény párt, ha indult volna, kapott volna húsz-huszonöt százalékot. Az arányok akkor sokkal realisabbak lettek volna: akkor lehetett volna koalíciót csinálni, vagy a keresztény párttal együtt vagy nélküle. Persze, hogy ez hogyan hatott volna a további fejleményekre, azt most már nehéz megmondani, a végkifejleten nyilván nem változtatott volna, de az ötvenhat százalékos fiktív többséggel rendelkező, de elegendő politikai garnitúrával nem bíró kisgazdapárt abszurd helyzete nem állott volna elő.

A kormányalakítást végül is az ötvenhat százalékos többségre való tekintettel, ötvenszázalékos részesedés alapján – mint említettem – Balog páter hozta össze, megint csak úgy, hogy kreáltak egy sor jelentéktelen miniszteri tárcát, amivel a kisgazdapártnak az az illúziója támadt, hogy ötvenszázalékos arányban részesedik a kormányból. Akkor kreálták az államminisztereket is, amivel Balog páter nagyon okosan azt érte el, hogy a pártok igazi vezetőinek részt kellett vállalniuk a kormány felelősségében is. Ekkor lettek Rákosi és Szakasits államminiszterek, amivel a kormány hatékonysága megnőtt.

H: Tanulmányaidban többször említéd Mindszenty Józsefet, a katolikus egyház fő nevét. Az ő támogatása a kisgazdapártnak huszonöt-harminc százalékos pluszt jelentett. Most fölmerül az a kérdés: mivel a kisgazdapártnak – noha ismert volt valamennyire a két világháború közötti évtizedből – nem volt nagy nemzeti háttere, viszont a történelmi egyházaknak tradicionális, erős szervezetük volt Magyarországon, nem lett volna bizonyos fokig reálisabb út, ha a baloldali erők ezekkel az egyházakkal keresik a kompromisszum lehetőségét? Nem a „mi lett volna, ha” megválaszolhatatlan kérdése foglalkoztat, hanem az adott helyzetben benne rejlő lehetőségek.

B: Ez így is van, de ezt Mindszenty személye eleve lehetetlenné tette. Megjegyzem, hogy nem mondanám, hogy Mindszenty támogatta a kisgazdapártot. Feltehetőleg eléggé utálta őket, főleg Tildyt; Mindszenty tömegei, akiket körülbelül huszonöt-harminc százalékra becsülök, a keresztény párt nemlétében automatikusa hullottak a kisgazdapárt ölébe. Apósommal egy ilyen kompromisszumot hamarabb meg lehetett volna csinálni.

H: Ő – tudniillik Ravasz László⁹⁸ – 1945-ben még a református egyház első számú vezetője volt?

⁹⁷ Tildy Zoltán 1943-tól a Független Kisgazdapárt ügyvezető elnöke volt, 1945. augusztus 20-án a párt vezetőjének választották meg.

⁹⁸ Ravasz László (1882–1975): 1921-től 1948-as lemondásáig a Duna-melléki Egyházkerület püspöke volt.

B.: Igen. És ő például az iskolák államosítása ellen sem rugódzott olyan mértékben, mint Mindszenty. Mindszentyvel voltak erről megbeszélései, és meg is mondta neki, hogy a református egyház nem tekinti elvi kérdésnek, hogy iskolái legyenek: Magyarországon ennek történelmi tradíciói vannak, tehát van ok ennek fönntartására, de ez nem olyan elvi kérdés, ami miatt egyházpolitikai harcot érdemes indítani. Persze Rákosi egy tárgyalóképesebb partner számára is igen erőszakos ellenfél lett volna. Egyébként tudomásom szerint a szerzetesrendeknek volt egy paktuma Ortutayval⁹⁹ '48-ban, amelyben középiskoláik zömét megtarthatták volna; ezt is Mindszenty fújta le, s megakadályozta, hogy az ő jóváhagyása nélkül részleges paktumot kössenek a szerzetesrendek.

H.: Szóval akkor lényegileg úgy ítéled meg a helyzetet, hogy a katolikus egyházzal a megegyezést mindenekelőtt Mindszenty személye akadályozta. De hát ettől függetlenül adott volt az egyházi nagybirtok problémája.

B.: Nem hiszem, hogy ez utóbbi szempont döntő volt. Annyit Mindszentynek is megtanítottak a tanácsadói, hogy az egyházi nagybirtokot visszakövetelni nem jó. 1956-os beszédében sem az egykori nagybirtokot követelte, hanem az egyház anyagi lehetőségét. Mindszenty gondolatainak háta mögött nem az egyházi nagybirtok volt, hanem a legitimizmus. Ez volt az ő centrális elképzelése, és ebbe semmiféle kompromisszum nem fért bele, nemhogy egy kommunistákat is magában foglaló népfront. Ő nemcsak királyt akart koronázni Magyarországon, hanem addig is, mint Magyarország első zászlósura, kvalifikáltnak érezte magát a közbenső időre az államfői szerepre. De ismétlem, egy engedékenyebb katolikus tárgyalófél esetleg csak azt érte volna el, hogy Rákosi az engedékenységi arányában fokozta volna a nyomást.

H.: Ilyen értelemben tehát itt – még ha a politika kész is a kompromisszumokra – nem volt tárgyalási alap. A protestáns egyházak esetében viszont igen?

B.: Általában lett volna. Apósom rendkívül erős támadások pergőtüzében volt a Horthy-korszakbeli közéleti tevékenysége miatt, de ő személy szerint egy értelmes kiegyezésnek nem állt volna az útjába, s hajlandó lett volna a maga moralizáló módján az összeomlást egy nagy nemzeti magábaszállás alkalmaként felfogni. Emlékszem a Ráday utcai teológia ebédlőjében papok és teológusok előtt tett elmefuttatására, melyben kifejtette, hogy új világ következik, amelyben elsősorban a munkához való viszonyunkat kell gyökeresen megváltoztatni. Ehhez adalékul – nem tudom, milyen forrásból – azt az értesülést hozta fel, hogy a szovjet emberek munkaerkölce mennyivel fölötte áll az itthoniakénak. Ezt nyilvánvalóan a kedélyesen semmittevő vagy

⁹⁹ Ortutay Gyula 1947. március 17-től 1950. február 24-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter volt.

legalábbis lazszáló úri munkatempóval akarta szembeállítani a maga protes-
táns, alapjában véve puritán erkölcsi kódexe alapján. Utóbb persze kiderült,
hogy a munkaerkölcs kérdése nem ilyen egyszerű: a Rákosi-korszak alatt az
új munkaerkölcs helyett egy terrorisztikus munkakényszer lett az uralkodó,
későbbi időpontokban pedig egy általános lazulás következett be és tart ma
is. De bizonyos az, hogy ő egy ilyen morális alapon való újrafogalmazását
propagálta volna az egész helyzetnek.

*H.: A demokrácia válságában azt írtad, hogy a kisgazdapár választási győzelmének
egyik lélektani oka, hogy egy olyan kérdésfeltevés vált a választás központi
kérdésévé, mely a rend, a jog, a függetlenség kérdését sürgősebbnek és ve-
szélyesebbnek tüntette fel, mint a „múlt teherterelétől való megszabadulást”.
Nem volt ez bizonyos fokig törvényszerű? Nem ezek a kérdések foglalkoztat-
ták elemi erővel azt a bizonyos csendes többséget?*

*B.: Itt volt egy nagy középosztályi pánik negyvenötben, mely azonban – túl azon,
hogy a számonkérés formái nem voltak túl szerencsések és a számonkérés
terjedelme túl széles körben terjesztette ki a veszélyérzést – alapjában véve
alantas jellegű élményekből származott: a házmesterné nem köszönt többé
kezeit csókolommal, a proletárok hangosabbak lettek, többgyermekes prole-
tárcsaládokat be lehetett utalni a lakásba, a valamivel rendelkezők nem tud-
ták, hogy mi lesz azzal, amit a magukénak tudtak. Nem merném mondani,
hogy a lelkiismereti szabadság döntő szempont lett volna: először azért nem,
mert ez csak a magasabb szintű értelmiséget foglalkoztatta, másodsor azért
nem, mert a lelkiismereti szabadság sérelmei nem 1945-ben, hanem később
kezdődtek. A már említett középosztályi pánik kiterjedt nemcsak az olyan
lesüllyedésre ítélt rétegekre, mint a katonatisztek és földbirtokosok, hanem
olyanokra is, akikről én már akkor tudtam, hogy rengeteg helyük lesz ebben
a társadalomban. Mert gyanítottam, hogy az, ami most következik, olyan
mértékű társadalmi mozgást fog létrehozni és olyan mennyiségű értelmiségi
munkát fog igénybe venni, hogy előállhat akárhány munkáskáder és paraszt-
káder, és még mindig nem lesz elég. Pontosan így is lett, és kevés az olyan jo-
gász, aki mint vállalati jogtanácsos, el ne tudott volna azért helyezkedni, csak
éppen nem miniszteri tanácsos lett a címe. Egyszerűen az, amitől ők féltek,
nem következett be, amitől én félttem, az bekövetkezett. Ennek a pániknak
lett a katalizátora a kisgazdapárt, noha a középosztálybeli tömegek számára
azelőtt majdnem olyan ismeretlen volt, mint a többi pártok.*

*H.: Milyen nagyságrendű volt ez a réteg? Mert az érettségizettek és a főiskolát
végzettek együttes arányszáma öt-hat százalék körül mozgott akkor az or-
szágban, s még ha a katonatiszteket és középbirtokosokat is ide soroljuk, ez
alig lehet több mint a népesség tíz-tizenöt százaléka.*

B.: Mindenekelőtt az egész nagygazda-társadalom zömmel ennek a rétegnek az állandó vezetése alatt állt. Ha ehhez hozzáveszem a kereskedői és a vezető iparosi társadalmat, s mindazt, ami kapitalista címszó alatt összefoglalható, akik mind féltek attól, amit szocializmusnak tudtak, ez már jelentékeny tömb. Ezekhez járultak mindazok, akiket a megszállás különböző jelenségei megriasztottak. De mindezeknek a közérzeteknek a megfogalmazója elsősorban mégis az a középosztálybeli értelmiség volt, amely maga csodálkozott a legjobban, hogy ennyire hatnak az ő kategóriái az egész társadalomra. Hiszen a Horthy-korszak egész időszaka alatt ez a társadalom jelentékeny hányadában meg volt győződve, hogy egy szabad választás kommunista többséget eredményezne, azért nem szabad manipulálatlan választást tartani. Semmi nem bizonyult ilyen ostoba tévedésnek, mint pontosan ez, amelynek címén Magyarországot az egész Horthy-korszak alatt a komoly demokratikus gyakorlattól megfosztották. Mert még egy aránylag szűk választójog is tisztességes gyakorlat mellett jelenthetett volna demokratikus gyakorlatot, azonban azoknak a vidéki választásoknak, melyek Magyarországon akkortájt zajlottak, a rosszhiszeműségükénél csak az otrombaságuk volt nagyobb.

H.: Ilyen történelmi előzmények után, a politikai kultúra hiátusait is ismerve, ráadásul egy szétzilált országban, hogy sikerült tulajdonképpen néhány hét leforgása alatt korrektül és időben lebonyolítani a választásokat?

B.: Hadd említsem meg ebben az összefüggésben személyes emlékemet és teljesítményemet. Miután a választójogi törvényjavaslat törvénnyé vált, azt hiszem, szeptember vége felé, Erdei megkérdezte tőlem, hogy november negyedikéig mint választási időpontig a választói névjegyzékek elkészíthetők-e és az előkészületek lebonyolíthatók-e. Én hirtelenjében egy számvetést csináltam magamban, és azt mondtam, hogy igen. Eszerint tűzték is ki, és akkor kezdett nekem a fejem főni, mert rájöttem, hogy minden józan, begyökerezett időszámítás és egymás után szerint itt választási névjegyzéket csinálni és a választást lebonyolítani, pláne az ország adott közlekedési viszonyai között, szinte lehetetlen. Akkor leültem és elkezdtem pontról pontra végignézni a választási törvényt, hogy hol lehet a különböző határidőket egymásba tolni. És ekkor saját szakállamra naturalista módon felfedeztem azt, amit azóta a nyugat-európai vezetéselmélet kidolgozott, a legrövidebb szükséges útnak az elméletét. Ez egy nagyon fontos technikai része, PERT-nek hívják – nem tudom már, milyen angol szavaknak a rövidítéseként –, arról, hogyan kell kiszámítani, hogy munkafeladatok adott együttesében, melyek közül egyesek előfeltételei másoknak, mások pedig nem, melyik az a feladatsor, amit már tovább rövidíteni nem lehet. Ezt én a saját gyöngeszemből kispekuláltam, és végül megcsináltam egymásba tolt határidők-

kel és párhuzamosan folyó műveletekkel egy olyan választási menetrendet, amely a november negyediki választást lehetővé tette. És akkor egyszerre kiderült, hogy az egész magyar közigazgatási apparátus várakozáson felül jól működik. Én nem is vettem részt a választás közvetlen irányításában, csak jó szervezőket javasoltam Erdeinek magára a lebonyolításra, mindenekelőtt Szitás Jenőt, akit már említettem. Én csak az űrlapokat és a teljes időrendet szerkesztettem meg. A nyomdák mindenütt időben elkészítették az űrlapokat, s a teherautók mindig időben kimentek velük, úgyhogy szinte zökkenő nélkül lebonyolódott az egész választás. Közbevetőleg mondom el, hogy én nem voltam híve a hagyományos jogászai törvényszerkesztési technikának, mely minuciózusan megszerkeszt egy végrehajtási rendeletet, s bármi baj merül is fel utóbb, vonakodik megváltoztatni. Én inkább sietősen dolgoztam, s nem sajnáltam utóbb, ha kellett, egy sor pótrendeletet készíteni. Erdeinek kifejezetten személyes sikere volt, amiből én örömmel vállaltam és vállalom a magam részét. De ez már semmire nem volt jó neki, mert akit a kormányból elsőnek hagytak ki, az ő volt. Hozzá kell tenni, hogy ő maga is ezt akarta, mert azt mondta, hogy neki most a Parasztpártot kell szerveznie. Hát én egyáltalán nem örültem annak, még kevésbé örültem volna, ha tudtam volna, hogy a Parasztpárt szervezése lényegében nem is a jobbszárnynak, sőt nem is a centrumának, hanem az egész pártnak a teljes felszámolását jelenti. Én pedig a Parasztpárt centrumára szerettem volna alapozni a további fejleményeket.

H.: Kit sorolsz a jobb-, illetve a baloldalhoz s kit a centrumhoz?

B.: Kovács Imrét a jobbhoz, Veres Pétert, Farkas Ferencet a centrumhoz,¹⁰⁰ Erdei Ferencet, Darvas Józsefet a balhoz.

H.: A parasztpárti vezetésnek ekkor még Illyés Gyula is jellegadó alakja.¹⁰¹

B.: Ő is inkább centrum lett volna vagy egy olyan bal, aki a maga szellemi és döntési függetlenségét fenntartja. Darvas és Erdei egyértelműen olyan bal szárnyat jelentettek, mely semmiféle kérdésben nem vállalja a kommunisztákkal való nézeteltérés kockázatát. Farkas Ferenc volt a tipikus centrum, én – akárcsak Illyés Gyula – a centrumtól baloldalra állottam. Persze az így felvázolt színpéldában két elosztó szempont keveredik: egyrészt a polgári állás-

¹⁰⁰ Farkas Ferenc (1903–1966): könyv- és lapkiadó, parasztpárti politikus. A Nemzeti Parasztpárt alapító tagja; a Szabad Szó kiadója és szerkesztője (1938–1944). A felszabadulás után a Nemzeti Parasztpárt gazdasági osztályának vezetője, 1947. május 4-től a párt Végrehajtó Bizottságának tagja. 1945 áprilisában beválasztják az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe, 1945. november 4-től 1951-ig parlamenti képviselő. 1945-től a gazdasági és pénzügyi életben több fontos pozíciót töltött be. 1956 októberében a Petőfi Párt egyik alapító tagja és főtitkára. 1956. november 2-től 4-ig a második Nagy Imre-kormányban államminiszter.

¹⁰¹ Illyés Gyula (1902–1983): író, költő. 1945-ben tagja a Nemzeti Parasztpárt Intézőbizottságának. Amikor érzelte, hogy a párton belüli ellentétek kieleződését nem tudja megakadályozni, politikusként visszavonult.

ponttól a szocialista álláspontig terjedő elárnyalódás, másrészt a szovjet-kommunista komplexumtól való nagyobb vagy kisebb függetlenségi igény, s ez a két szempont nem teljesen ugyanaz. Én például a szocialista fertőzöttség foka tekintetében a középtől „balra” állottam, a függetlenségi igény szempontjából „jobbra”. Valójában azonban a közös parasztpárti álláspontnak volt egy mindezeknél mélyebb igazsága, s csak a történelmi szituáció volt az, ami a Parasztpártot belekényszerítette a megmerevedett polgári-szocialista és amerikai-szovjet ellentétek Prokrusztész-ágyába.

H.: Kovács Imre hogyan vált 1945 után a jobbszárny vezéregyéniségévé?

B.: Az egész Parasztpártban Kovács Imre állt legközelebb a „polgári” álláspont-hoz, ami alatt nem valami nagyító-kés-szimpátiát kell érteni, hanem azt az elgondolást, hogy a parasztságnak szabad vállalkozókká kell válnia. Ő volt tehát legközelebb ahhoz, hogy reagáljon a kisgazdapárttól kiinduló egyesülési ajánlatokra. De tudok arról is – nem tudom, kitől –, hogy egy ízben részt vett a kisgazdapárt néhány vezetőjével egy ilyen céllal összehívott vacsorán, s onnan azzal jött vissza, hogy ezekkel mégis lehetetlenség egyesülni. Megjegyzem, hogy a régebbi – háború előtti – elemzők között voltak olyanok, akik Kovács Imrével Erdei Ferencet vették egy csoportba, az Erdeinél nagy szerepet játszó „polgárosodás” kategóriája miatt. Ez így persze téves, mert Kovács Imrénél a polgár fogalmában benne volt a burzsoá, Erdeinél viszont csak a citoyen, de azért a kettő nem minden vonatkozásban ellentét, s bizonyos, hogy Erdei összes szocialista álláspontú társai között egy individualistább szint jelentett. Ez hozta velem is össze, mert mindkettőnk elgondolásában a parasztok személyes emberi felszabadulása volt a legfontosabb szempont.

Kuriózumként említem, hogy Kovács Imre a harmincas években engem mint Erdei úriember barátját, ellenérzéssel nézett, s tőlem is távol állt az ő politikai szónokként való föllépése, úgyhogy akkortájt Erdei szeretett volna minket közelebb hozni. Negyvenöt végén viszont Kovács Imre szimpátiával fogadta a cikkemet, egy vitaesten együtt is szerepeltünk, de a Parasztpártból való kilépésében nem követtem, és a '47-es választáson néhány dunántúli városban még részt vettem a parasztpárti választási agitációban.

Ami Kovács Imrét illeti, azt nem tudom, hogy ő nem szerzett-e – tudtommal bizonyos ideig volt szovjet fogságban – a megszállással kapcsolatban sokkhatású személyes élményeket. Mindenesetre ő csoportosulási góciává lett mindazoknak a parasztpártiaknak, akik a parasztság melletti kiállást egy erős önvédelmi magatartással kapcsolták össze, csak éppen az ő riadalmuk a kisgazdapártiakétól eltérően elsősorban nem úri sérelmekből, hanem döntően a szovjet megszállás és politikai túlsúly tényeiből táplálkozott. Én ettől a ri-

adalomtól érzelmileg is messze álltam, többek között persze azért is, mert ekkor még egy olyan világpolitikai konstellációban reménykedtem, mely Magyarország számára az eddig fennálló sémáktól független fejlődési utat tesz lehetővé. Így én miniszteriális szinten azok közé számítottam, akik képesek a kommunistákkal derűten és riadalom nélkül kooperálni, akikből akkor igen kevés volt. Nevetnem kell, ha visszagondolok egy sor emberre, akik azóta simán behódoltak – ahogy mondják: „politikailag fejlődtek” –, s akkor tele voltak félelemmel, riadalommal és ellenségességgel az egész szovjet-kommunista komplexummal szemben.

H.: Milyen politikai csoportosuláshoz sorolod Szabó Zoltánt, s mennyire volt ő tényezője a Parasztpárton belüli harcoknak?

B.: A parasztpárti centrumhoz lehetett Szabó Zoltánt is sorolni. Ő azonban csak kismértékben volt politikai tényező, mert első perctől kezdve megkapta Erdeitől a hivatalos lap szerkesztését, ami lényegileg mindig is egy írói színekúra volt, ami számára a gondtalan írói munkát biztosította.

H.: Szabó a MADISZ elnöki funkcióját, illetve a *Valóság* című lap szerkesztőbizottságának a vezetését nem közéleti indíttatásból vállalta?

B.: Benne a közéleti indíttatás mindig megvolt, de a Parasztpárt közelében keveset szerepelt, bár benne volt a Parasztpárt első garnitúrájában, hiszen a párt őt negyvenhétben Keresztury után közoktatásügyi miniszternek jelölte. De benne mindig volt egy bizonyos, a maga személyi függetlenségét őrző magatartás, úgyhogy ezeket a politikai lehetőségeket nagy óvatossággal kezelte.

Én a Parasztpárt közéletében még kevésbé vettem részt: én sem törtem magamat ebben az irányban, s Erdei sem akart bevonni, mert a cikkem megjelenése óta gondolta, hogy a párttal kapcsolatos elgondolásaival nem értenék egyet. Így hát addig, amíg a Belügyminisztériumban voltam, éjjel-nappal azt csináltam, mikor pedig onnan megváltam, akkor elkezdtem Szegedre lejárni professzornak.

H.: Szabó Pál¹⁰² 1945 előtt fontos szerepet játszott a *Kelet Népe*, majd a Parasztpárt, illetve a *Szabad Szó* alapításában. 1945 után azonban mintha háttérben maradt volna...

B.: Ő akkor kevésbé volt előtérben, s homályosan úgy emlékszem, hogy valami sérelem is érte. Úgy érzem, ő kevésbé volt önálló személyiség, mint Veres Péter. Valahol Veres Péter és a baloldal között lehetett őt elhelyezni.

H.: S hogyan ítéled meg a Parasztpárton belüli áramlásokat a területi helyi szervezetekben? Hogyan strukturálódott a párt tagsága?

B.: Felidézem Erdei egy kommentárját a Parasztpárt országos helyzetére nézve.

¹⁰² Szabó Pál (1893–1970): író.

Tudvalevőleg a Parasztpárt legszélesebb tábor a Alföld északi részén volt, a Hajdúságban, Szolnok megyében, Szabolcsban, ahol helyenként a húsz százalékot is meghaladta. Ellenben a Viharsarokban, Békésben, Csongrádban a radikális parasztság nagyobb százalékban a kommunistákra szavazott, úgyhogy ez volt a kommunisták legkiterjedtebb agrárbázisa. Erdei ezt úgy kommentálta, hogy a gazdasági és forradalmi szempontból haladottabb Viharsarok már túllépett a különálló parasztság, parasztpártiság az állapotán, s az már eljutott a teljes forradalmiságot képviselő kommunista párthoz. Én nem voltam erről meggyőződve, hogy a dolog ilyen egyszerű, hogy a fejlődésnek és a forradalmiságnak a Parasztpárttól a kommunista párt felé kell haladnia, de Erdei politikai elgondolásai szempontjából ez logikus elképzelés volt. Egyébként a Parasztpárt országos arányának megfelelő öt-nyolc százalékot érte el a dél-dunántúli megyékben, Vasban, Zalában, Somogyban, Tolnában, aztán Baranyában érte el a Parasztpárt, ahol komolyabb szegényparasztság volt; a polgárilag legfejlettebb nyugati megyékben, Sopronban, Győrben aránya minimális volt.

H.: Veres Péter említi visszaemlékezéseiben, hogy mennyire meglepte, hogy az Ormánságban milyen sokan jelentek meg a gyűlésein.

B.: Igen. A Dunántúlon világosan a szó legszorosabb értelmében vett szegény-parasztság szavazott a Parasztpártra, ellenben az alföldi mezővárosokban nemcsak a legszegényebb parasztság volt parasztpárti szavazó. A Cegléden 1945. május 12-én tartott Dózsa-emlékgyűlésen találkoztam egy százholdas gazdával, aki vezető parasztpárti ember volt Kecskeméten.

H.: És a párt értelmiségi bázisa, a fővárosi értelmiségiek és a népi kollégisták jelenlétének nagyságrendje?

B.: A Parasztpárt értelmiségi visszhangjában volt egy ilyen népi kollégista népi elem és volt egy parasztromantikára hajló nemzetértelmiségi elem. Emlékszem, hogy egyszer valamilyen budapesti kerületi parasztpárti értekezletre mentünk el, hat Györffy-kollégista, Komló Lászlóval együtt.¹⁰³ És akkor Komló László felhívta őket, hogy jelentkezzenek a népbíróságokhoz ülnököknek, mert a Parasztpártnak hiánya van értelmiségi szinten lévő ülnökökben. Mire az értekezlet helyi elnöke azt mondta, hogy ez nagyon fontos dolog, mert ez alkalmat ad arra, hogy minél több jó magyar embert megmenthessünk. A kérdésnek ez a felfogása Komló Lászlót kissé mehökkentette, de én nem lepődtem meg rajta, mert tudtam arról a sok konfliktusról és diszharmóniáról, ami az ilyen felfogás mögött volt.

¹⁰³ Komló László: nem sikerült azonosítani.

H.: Szűcs Ferencet, Sipos Gyulát, Medve Zsigmondot¹⁰⁴ – úgy tudom, ők voltak Erdei hívei közül a legközelebbi kapcsolatban a kommunista párttal – ismered azokból az évekből?

B.: Hogyne. Medve Zsigmond több ízben járt nálam, parasztpárti vonatkozású jogi kérdésekben. Sipossal és Szűccsel Erdeiék révén találkoztam, de mindketten jelen voltak azon az előadáson, melyet én 1942-ben a Györffy-kollégiumban tartottam. Ezen rögtön észrevették, hogy én az akkori időkben valami-féle haladó álláspontot képviselek, de nem vagyok marxista, én pedig rögtön észrevettem, hogy ennek a társaságnak a jelentős hányada marxista. De azt hiszem, mindkét oldalról jó emléket őriztünk erről az előadásról. Emlékszem arra is, hogy amikor én az ostrom után, valamikor a felszabadulás első heteiben kimásztam a pincéből és elmentem Fónyi Gézáékhoz,¹⁰⁵ aki Erdei sógora, Majlát Duci férje volt, hogy híreket halljak Erdeiékről, akkor valahol a Damjanich utca sarkán egy kidúlt-bedúlt üzlethelyiségen papírral kiírva találtam, hogy MADISZ-szervezet és alatta ugyanazt oroszul: Vengerszkij Komszomol; s onnan kiszaladt két ember és a nyakamba borult, az egyik Szűcs [Ferenc] volt, a másik Hegedűs András,¹⁰⁶ akik szintén arról az előadásról ismertek. Volt tehát alkalmam személyes kapcsolatokra, de közös munkánk nem volt. Mikorra a Parasztpártban az a harc kibontakozott, melynek egyik oldalán Erdei és ezek a fiatalok álltak, addigra én már Szegeden voltam tanár.

¹⁰⁴ Szűcs Ferenc: nem sikerült azonosítani. Sipos Gyula (1921–1976): újságíró, költő. Medve Zsigmond: nem sikerült azonosítani.

¹⁰⁵ Fónyi Géza (1899–1971): festő, főiskolai tanár.

¹⁰⁶ Hegedűs András (1922–1999): közgazdász, szociológus. 1941–1944-ben Bolyai-, majd Györffy-kollégista. 1942-től tagja a Kommunisták Magyarországi Pártjának. 1944 nyarán a Nemzeti Ellenállás Diákmozgalmának egyik vezetője. 1944 szeptemberében letartóztatták, elítélték, szökése után az illegális Kommunista Ifjúsági Szövetség titkárságának tagja. 1945–1948 között a Magyar Dolgozó Ifjúsági Szövetség titkára. 1948-tól a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség osztályvezetője. 1952–54-ben az állami gazdaságok és erdők minisztere, majd földművelésügyi miniszter; 1953–1955-ben a minisztertanács első elnökhelyettese; 1955. április 18-tól 1956. október 24-ig miniszterelnök. 1958-ban tért vissza a Szovjetunióból, majd a Statisztikai Hivatal elnökhelyettese lett. 1963-tól 1969-ig az MTA Szociológiai Kutatócsoport igazgatója. 1973-ban az MSZMP politikájával való szembefordulása miatt kizárták a pártból. 1986 decemberében részt vett az illegális 56-os konferencián, majd 1988 decemberében előadást tartott a Széchenyi István Szakkollégium és Társadalomtudományi Klub első legális és nyilvános 1956-os konferenciáján. 1988-ban az Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem címzetes egyetemi tanárává választotta. Fontosabb munkái: *A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság* (1961), *A szocialista társadalom struktúrájáról* (1966), *A szociológiáról* (1966), *Ember, munka, közösség* (Márkus Máriával, 1966). *A szocialista társadalom struktúrájáról*; Akadémiai, Budapest, 1971, *Élet egy eszme árnyékában. Életrajzi interjú*; Zsille Zoltán, Wien, 1985, ABC, Budapest, 1986, *A történelem és a hatalom igazán*. *Életrajzi elemzések*. Kossuth, Budapest, 1988, *Oknyomozás válságügyben*. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1990, *Rendhagyó életek. Szubjektív reflexiók*. BFI, Budapest, 1994, *Intelmek túlélőknek*; Munkásakadémia Alapítvány, Budapest, 1999, *A moszkvai levelezés, 1956–58. Lapok Hegedűs András volt miniszterelnök hagyatékából*. Vál., szerk. Tamási Miklós, jegyz., életrajzok Révész Béla; Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest, 2010.

H.: Itt adódik alkalom arra, hogy megkérdézzem: 1945 tavasza egyben az az időszak, amikor Németh Lászlót, Szabó Lőrincet, Féja Gézát, Sinka Istvánt és Kodolányi Jánost mint kompromittálódott személyeket ítélték meg. Egyesek háborús bűnösökként való felelősségre vonásukat is követelték. Ez a méltatlan vita nemcsak a Parasztpártot, de az egész politizáló értelmiséget megosztotta, föl kavarta. Te hogyan láttad, ítélted meg akkor szerepüket, s magát a diszkusziót, amely szerepükkel kapcsolatban kibontakozott?

B.: Nem volt kétséges előttem: ennek az öt embernek háborús bűnösökként való kezelése ostobaság, hiszen a legkisebb háborús vagy háború melletti állásfoglalásukról sem tudok. Megjegyzem, hogy ennek a kampánynak a vivői mindig ide vették hatodiknak Veres Pétert is, de ellene tényleg fellépni nem lehetett, mert túl nagy volt a súlya, és tudták, hogy a parasztságban komoly visszhangja van. Én tehát helyeseltem, hogy a *Válaszban* Illyés Gyula és Sárközi Márta programot csináltak abból, hogy ezeket szóhoz juttassák. De ez a kérdés nem tartozik igazában bele sem a parasztpártba, sem a kommunista párt országos politikájának a fővonalaiba.

H.: Erdélyi Józsefet is e sorba helyeznéd el?

B.: Csakis Veres Pétert, Erdélyit semmiképpen sem. Erdélyi a népi mozgalom számára is egyértelműen dezertáns volt, aki a Solymosi Eszterhez intézett rosszhiszemű versén felül 1944. március 19-e, a német megszállás után írt egy további botrányos, lényegében denunciáló verset, amelyben azt írja, hogy a nagy népi írók mind eltűntek szokott gyülekezőhelyükről, a Centrálból, s most ő egyedül ül, mint aki egyedül foglal állást az akkori hatalom mellett. Ez egyértelmű dolog volt, ezen nem volt, nem lehetett mit védeni.

Egyébként sorra véve a megtámadott hat embert, közülük egyet, Szabó Lőrincet külön esetként kell kezelni. Szabó Lőrinc sohasem volt a népi mozgalom organikus tagja, mert hiányzott belőle a népiek legfőbb összetartó tényezője, a hatalommal való szembenállás: őt, érzésem szerint, elsősorban az őt legnagyobb magyar költőként tisztelő Illyés Gyulával való személyes és irodalmi barátság vitte bele a népi írók folyóirataiba. Amit neki leghangosabban felrőttak, az a „Vezérhez” című verse volt, mely öt-hat évvel megelőzte Hitler hatalomra jutását, s mint vád nem volt komoly. Igaz az volt, hogy Szabó Lőrinc egész életében közel állt azokhoz a nem jelentéktelen német értelmiségiekhez, élükön Stefan George¹⁰⁷ költővel, akik egy arisztokratikus világkép jégében fordultak szembe a 18. század óta részben a demokratizá-

¹⁰⁷ George, Stefan (1868–1933): német költő. Kiadta a *Blätter für die Kunst* (Művészeti Lapokat, 1892–1916). A költészet és az irodalom elszakításával a társadalomtól és a politikától, a latin kultúrától a germán mítosz felé fordulásával, hős kultusz teremtésével és a német szélsőséges nacionalizmusnak tett engedményekkel szellemi előkészítője volt a nácizmusnak.

lódás, részben a kapitalizálódás jegyében lassan, 1918 után pedig rohamosan szétomló Európával; Szabó Lőrinc magánbeszélgetésekben azt is megmondta, hogy neki imponálnak a németek, de ez aligha Hitlerre vonatkozott, inkább ezekre a magas szintű értelmiségiekre.

Az ő kipécézése nem volt egészen véletlen, de az ellene felhozott vádak közül egyet érzek felróhatóknak, de azt is kizárólag erkölcsileg, nem pedig látványos következmények vagy elhallgattatás formájában: Szabó Lőrinc néhány üldözött baloldali író javára tervezett petíciónak az aláírását azzal tagadta meg, hogy ő ezt, mint a Horthy-hadsereg tartalékos tisztje, nem írhatja alá.

A többi négy közül Féja Géának és Kodolányi Jánosnak elsősorban jobboldali kormányfolyóiratoknál való szerkesztői és közreműködői szereplést róttak fel. Ehhez azt kell hozzátenni, hogy ezek a kapcsolatok a kormány-nak többé-kevésbé németellenes szárnyaival állottak fenn, s bár a pontos szövegeket nem ismerem, de az illetőket igen, alig hiszem, hogy ez a tevékenységük bármely vonatkozásban háborús bűnöket takarna. Az ellenük, valamint a másik kettő, Németh László és Sinka István ellen felkelt indulat igazi gyökere az, hogy szerkesztői vagy írói működésükben zsidókkal szemben barátságtalan, vagy zsidók által ilyennek nyilvánított megnyilatkozások fordulnak elő. Ezt az utóbbi megkülönböztetést azért teszem, mert például Németh Lászlónak nem tudok olyan megnyilatkozásáról, amelyet objektíven barátságtalannak lehetne nyilvánítani, ellenben többször is megsértette a dogmatikus zsidó asszimiláns álláspontnak azt a tabuját, mely szerint a zsidóság nem szociológiai, hanem merőben vallási kategória, melynek nem vallási vonatkozású emlegetése már magában is antiszemitizmus.

Mind a négy embernek ilyen irányban tett és elítélt állásfoglalásai lényegében Szabó Dezsőre mennek vissza. Az ő frazeológiájában gyakran szerepel – a híveiében kevesebbet – a faj kifejezés, de ez nem volt a szó biológiai vagy antropológiai értelmében vett fajelmélet, hanem amit ők magyar fajnak akkor neveztek, az mai terminológiában egyszerűen a történetileg kialakult magyar etnikum, úgy, ahogyan az a 10. századi nagyméretű szláv beolvadástól a 19. századi nagyméretű német és zsidó beolvadásig fennállt.

A Szabó Dezső-i álláspont lényege az, hogy a magyar nemzet azzal az asszimilációval, amelyet a hazai német polgárság és értelmiség az egész zsidóság körében oly sikeresen folytatott, „elrontotta a gyomrát”, s ennek eredménye egy zsidó túlsúly a gazdasági életben, és egy sváb túlsúly – főleg az 1919-ben kezdődött keresztény kurzus óta – a hivatali és politikai életben, és mind a kettő a szellemi életben. Szabó Dezső heves indulattal és pokoli gúnnyal kezelte az egész témát, s a svábok ellen mindig hevesebb indulattal, mint a zsidók

ellen. A Németh László elleni indulat legfőbb forrása az volt, hogy ezt a témát – elsősorban a szellemi élet vonatkozásában – 1940-ben vette elő, egyébként különösebb indulat és ellenségesség nélkül és – társai között a legmagasabb – elvi szinten, a *Kisebbségben* című művében. Vitatható ebben elsősorban az volt, hogy a hitlerizmus árnyékában és a németországi zsidóüldözés idején és a magyarországi zsidódiszkrimináció kezdetekor még mindig a maga régi vesszőparipáit lovagolta, és a német és zsidó asszimiláció és disszimiláció összes diszharmoniait és a magyar szellemi fejlődés ennek tulajdonított diszharmoniait egy kalap alatt kezelte. Még a szárszói értekezleten is azt fejtette ki, hogy Magyarországnak jó ideje az a baja, hogy idegen belső gyarmatosítás tárgya volt, s továbbra is az. Megmondom, hogy a *Kisebbségben* nekem akkor nagyon tetszett: csak később, fokozatosan távolodtam el tőle; végül 1948-ban az *Eltorzult magyar alkat...*¹⁰⁸ című cikkben határozottan kifejtettem ennek az egész beállításnak a téves voltát: azt tudniillik, hogy a magyar politikai, gazdasági és szellemi életben fennálló minden számbeli „aránytalanság” végső oka az, hogy a polgárias jellegű és asszimilálódó magyarországi német és zsidó társadalmakon belül széles rétegek számára is nyitva állott a felemelkedés útja, ezzel szemben a „törzsökös” magyar társadalom rendies jellege folytán megmaradt hierarchikusnak, melyben a széles tömegeknek kevés lehetősége és kevés kedve is volt ahhoz, hogy a felső osztályok számára utánpótlást szolgáltatassanak, s azt az úrtöltötték ki az asszimiláltak; kénytelenek vagyunk tehát ezt a torzulást is annak az úri világnak a számlájára írni, mely oly hevesen tudott szónokolni az asszimiláltak térfoglalása ellen.

H.: A zsidókérdésről írt cikkedben¹⁰⁹ e gondolatot, tudniillik, hogy az asszimiláció legdöntőbb, könnyítő vagy nehezítő tényezője az asszimiláló közösség belső rendje és egyensúlya, módszeresen kifejtetted.

B.: Ez bennem is sokkal később alakult ki ebben a formában, de azt, hogy Németh Lászlót ezen az alapon fasisztának lehessen kezelni, továbbra is abszurdnak tartottam. Ami Sinkát illeti, ő vitán felül a szegényparasztság mélyéből eredő paraszti radikalizmus álláspontját vallotta, akiben ezenfelül volt egy, valószínűleg személyes emlékekből táplálkozó érzelmi antiszemitizmus is.

Itt azonban szükségesnek tartok egy beszúrást az antiszemitizmusról. Én az antiszemitizmus szót szeretem elsődlegesen arra az álláspontra leszűkíteni, amelynek a zsidóságról egy ördögi képe van, mely szerint a zsidóság egy egységes és átgondolt terv szerint országos vagy világméretű szálakat mozgató tényező. Ennek a torzképnek a megmagyarázásához szükség van a fasiszta

¹⁰⁸ *Eltorzult magyar alkat, zsidókérdés magyar történelem. Válasz*, 1948. 4. sz. 289–319.; *BIÖI* 2. 334–373.

¹⁰⁹ *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Válasz*, 1948. 10–11. sz. 778–877., *BIÖI* 1. 944–1082.

ideológia háttérének a felderítésére. Előre kell bocsátanom, hogy az én számomra az az egész kommunista elmélet, mely a fasizmust a monopolkapitalizmus harci fegyvereként és kreatúrájaként értelmezi, merő értelmetlenség. A monopolkapitalizmus a fasizmusnak a legkevésbé organikus része, még kevésbé létrehozója. Kritikus pillanatban, amikor kibontakozik a fasizmus szocializmusellenessége, akkor adott esetben pénzt ad neki, melyért cserében kíméletet kap, de a fasizmust létrehozni teljességgel képtelen.

A fasizmus mindazoknak a reagálása, akik a kapitalista fejlődés által hátrább tétettek. Tehát mindenekelőtt a feudális és hierarchikus világot eszméi alapon visszasíróké, társadalmi síkon pedig a grófké éppúgy, mint az egzisztenciájukban bizonytalanra lett parasztoké, lejjebb süllyedt kisiparosoké és értelmiségieké. Pontosabban azoké, akik nem süllyedtek teljességgel proletártárszintre, mert akkor szocialistákká válnak, hanem valamiképpen a rangjuk csökkent ahhoz a ranghoz képest, amit a feudális társadalomban elfoglaltak. Nem véletlen, hogy a kapitalista nagyáruházak megszüntetése, amely egy tipikusan kispolgári és kiskereskedői program, a hitlerizmus egyik legnépszerűbb programja volt – mindaddig, amíg a hitlerizmus uralomra nem jutott.

Ugyanakkor mindezek az erők és mindezek a sérelmek sehol sem tudtak döntő tényezővé válni, ahol az ún. polgári forradalom nyomán gyorsan elindult demokratikus fejlődés a társadalom feudális-hierarchikus szerkezetét lényegében felszámolta. Ezenfelül mindezek a tradíciók duzzogó visszasíróinak az állapotában maradtak egészen a szocializmus, különösen a kommunizmus megjelenéséig, mint amely a polgári forradalom által előidézett rangcsökkenés helyébe a teljes megsemmisülést helyezi kilátásba, amellyel szemben a közben konzervatívvá fordult kapitalizmussal is szövetkezni lehet.

Egyidejűleg a szocializmuson belül fellépett antagonisztikus osztályharc és direkt-akciós elméletekre való hivatkozás révén a fasiszta ideológusok és régegek mind fokozódó mértékben elszakították magukat ezen ideológia „szülőanyjától”, a sértett tradíciótól, s mindinkább felmentették magukat a teljes értékű tradicionalizmussal szorosan összefüggő erkölcsi és cselekvési gátlások alól. Minthogy ugyanakkor a jövőről nem volt igazi víziója, mint a szocializmusnak, megjelent a fasizmus végső kicsúcsosodása, a teljes erkölcsi nihilizmus. Mármint ez az egész komplexum mindenütt, ahol e célra volt elég zsidó ahhoz, hogy azoknak tulajdonítsa ezeket a nemszeretett dolgokat, automatikusan antiszemitává válik, hiszen a polgári forradalom egyetlen réteg jogi és tényleges státusát nem emelte olyan látványos módon, mint a zsidókét. Elegendő számú zsidóság hiánya okozta azt, hogy az olasz fasizmus eredeti összetevői között nem szerepel az antiszemizmus. Mikor pedig megjelentek, aránylag nagy számban, ugyancsak zsidó értelmiségiek a szocialista

táborban is, minden együtt volt az összes szálakat mozgató zsidóság ördögi képének kialakulásához, mely a fasizmus társadalmi háttérét alkotó tömegek számára valóságos revelációként hatott. Ez az, amit elsődlegesen óhajtanék antiszemitizmusnak, antiszemita ideológiának nevezni, ami egy veszélyes, kártékony és adott esetben gyilkos ideológia.

Ezzel szemben Szabó Dezső álláspontja, amiről fentebb már szoltam, összes elágazásaival egyetemben speciálisan magyar jelenség és magyar tényekre vonatkozik: a magyar fejlődés zsákutcáiból ered, s azokat értelmezi tévesen, de nem rosszhiszeműen; vannak benne ideológiai jellegű elemek, de távolról sem olyan egyetemes igényű, és minden tévessége ellenére sem éri el az igazi antiszemitizmus gyilkolásba és nihilbe vezető perspektíváját. Nem is a szó tömény értelmében vett antiszemitizmus, hiszen a zsidóknak nem tulajdonít egyetlen központi szerepet: elsősorban az érzékenységüket sérti meg.

Legnagyobb veszélye is speciálisan magyar szempontból van: egyrészt az „aránytalanságok” valódi okának, a magyar társadalmi fejlődés elakadásának elleplezése, másrészt a befejezett vagy befejezéshez közeledő aszsimiláció megakasztásában rejlő nemzeti öncsonkítás, amint azt legújában Szabad György megfogalmazta.¹¹⁰ Tényleges politikai érvényesülésre sohasem volt eshetősége: hogy vajon mi lett volna, ha a negyvenes évek végén az ezt az álláspontot valló Magyar Közösség¹¹¹ uralomra jut, nehéz kiszámítani, de elég valószínű, hogy programjuknak ez a része hamarosan teljes kudarcot vallott volna.

Következő, még enyhébb fokozat az, amit érzelmi antiszemitizmusnak lehetne nevezni: az, hogy számos ember érzelmi, temperamentumbeli okokból nem szereti a zsidókat, minden ideológiai vagy társadalmi indoklás nélkül, egyszerűen egy sor zsidónak minősített magatartásforma miatt. Ez önmagában semmivel sem súlyosabb, mint a németekkel, portugálokkal vagy japánokkal szemben megállapított hasonló általánosítások vagy ellenérzések, csak éppen a zsidókban ezek felkeltik a lenézések, üldözések és irtások egész komplexumainak a képét. Okos ember senkivel szemben, nagyon lelkiismeretes ember a zsidókkal szemben különösen nem rögzít túlságosan ilyen általánosításokat és érzelmeket, de nem lehet mindenki végletesen okos és lelkiismeretes.

A Parasztpárt és a népi mozgalom egyes személyiségeinél jelen volt a Szabó Dezső-i álláspont, de ritkán úgy, hogy ez az úri uralommal való

¹¹⁰ Szabad György felszólalása. In: V./arga/ F. János: Magyarország két világháború közötti történetéből. Vita a Magyarország története VIII. kötetéről. *Történelmi Szemle*, 1974/4. 655–663. Vö: Kitérés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Ráció, Budapest, 2018.

¹¹¹ A kommunisták 1947-ben koncepciót pert indítottak ellene, amit a legnagyobb kormánypárt, a Független Kisgazdapárt elleni politikai hajszára használtak fel.

szembenállást a legkisebb mértékben csökkentette volna. Ezzel szemben a Parasztpártban elég általánosan, főleg éppen a parasztszármazásúak között, jelen volt valami, amit egyáltalán nem neveznék antiszemitizmusnak, hanem inkább etnikai idegenkedésnek.

A parasztok csaknem mindenütt zárt etnikai közösségben élő emberek, akiknek a számára a másfélével szemben való idegenkedés vagy egyszerűen idegenségtudat adott dolog, ami éppen a társadalom zártságából következik, s természetesen kiterjed a zsidókra is, sokszor minden ellenségeség nélkül: azok egyszerűen mások. Azt hiszem, a kiindulópont ez volt Veres Péternél és Sinkánál is.

Egyszer Veres Péter elmondta előttem a következőt: valamikor a század elején egy paraszti szocialista, agrárszocialista együttesben szegényparaszttal ült együtt, és a sírva fakadásig keseregtek azon, hogy őket legjobban a saját véreik, az urak nyomják el. Tehát volt egy olyanfajta tudatosság bennük, hogy az a szolgabíró, aki őket keményen elnyomja, az etnikailag velük homogén valaki, a zsidó ellenben, aki őket szelídebben kezeli, ha esetleg ki is zsákmányolja, az etnikailag velük nem homogén.

Erdei ugyanerről a Veres Péterről mondta egy kicsit rosszallólag, mint valami sznobságra való hajlandóságot, hogy van benne egy mélyen fekvő respektus igazi urakkal és igazi értelmiségiekkel szemben. Azt hiszem, e gesztusban a magyar etnikai azonosság tudata nyilvánult meg.

Emlékszem, egyszer Illyés Gyula, akiben végképp nem volt és nincs antiszemitizmus, társaságában beszélve erről a témáról, ezt a kifejezést használta, hogy „magyarok” és „zsidók”. A társaság egyik zsidó származású tagja fölszisszent erre, érzékelve azt, hogy ez szemben áll a hivatalos, asszimilált magyar zsidó állásponttal, amelyik csak keresztény vallású magyarokról és izraelita vallású magyarokról tudott. De a paraszti etnocentrikus álláspont számára ez egy süket fikció, és a „magyarok–zsidók” szembeállítás természetes.

Persze a magyar paraszti etnikum minden ponton oldódóban van, s a leendő magyar etnikumnak – ami nyilvánvalóan sokkal kevésbé fog elütni az egyetemes európai etnikumtól – a paraszti etnikum éppen úgy csak egyik eleme lesz, mint a zsidó etnikum. A mai pesti humorban már most nehéz elválasztani a magyar akasztófahumort és a zsidóknak magukra és a környezetre egyaránt irányuló éles elméjű vagy groteszkbe hajó csipkelődését. Mindenesetre ez az etnikai idegenkedés is képes érzékeny zsidókban és más asszimiláltakban ingerültséget kelteni, akár olyan ártalmatlan dolgokkal szemben is, mint például a Röpülj páva-mozgalom.

Mindezeket annak magyarázataként adom elő, hogy miért volt számomra a zsidókkal és a zsidó szenvedéssel való teljes együttérzés mellett magától

értetődő a fasisztának kikiáltott Parasztpárthoz való tartozás az úri világgal szembenállás közös platformja jegyében. Ez a platform nem írta elő azt, hogy a zsidókat pedig szeretni kell, de aki fasiszta volt vagy azzá lett, az automatikusan le is lépett erről a platformról, hiszen az egész úri világtól nem követelt többet, mint hogy az is antiszemita legyen.

H.: Hogyan ítéled meg, volt – általad is érzékelhető – különbség abban, ahogy a népi irodalom ügyét a koalíciós pártok kezelték?

B.: Hogyne. A kommunisták, tekintet nélkül a származásra, ezt a kérdést szigorúan és fegyelmezetten politikai-taktikai kérdésnek tekintették, és számos zsidó származású kommunista majdnem hogy becsületkérdést csinált abból, hogy ezt ne zsidó szempontból ítélje meg. A szociáldemokratáknál ilyen pártfegyelem nem volt. De ezenfelül is a Szociáldemokrata Párt éppúgy, mint Zsolt Bélaék pártja,¹¹² nem fordult szembe azzal, hogy pártálláspontként jelenjenek meg olyan álláspontok, melyek mozgatója lényegében egy, az előzmények után igazán érthető, de visszahatásaiban rosszra vezető zsidó érzékenység volt. Ez volt a Szociáldemokrata Párt és a Parasztpárt együttműködésének a legfőbb akadálya, amit '45-ben cikkemben kívánatosnak ítélttem.

H.: Talán a taktikai elemeken túl az a stratégiai megfontolás is szerepet játszott, hogy tudniillik '45-ben a kommunista párt mindenképpen el volt szánva arra, hogy a népi demokratikus folyamatot antikapitalista folyamattá mélyíti és ebből a szempontból...

B.: ...Egy kis szerény antiszemitizmust, ha az a kapitalistával szemben való fellépést színezte, nem is ítélte el különös élességgel...

H.: Szóval, a frontvonalaknak egy olyan meghúzása, hogy a zsidósághoz való viszony a demokráciához, a rendszerhez való viszony kritériuma, nyilvánvalóan védettséget biztosított volna a GYOSZ-nak, Weiss Manfrédnak, Goldbergernek, vagyis a nagykapitalizmus jelentékeny hányadának. A kommunista párt ebből a szempontból nem akarta megkötni a kezét.

B.: Bizonyosra vehető, hogy a hivatalos pártálláspontnak valami ilyen indoka lehetett. Az én pszichologizáló szemléletem számára azonban a zsidó származású kommunisták 1945 utáni magatartása mint a zsidó lelkiállapot egyik adaléka, fontos; a másik adalék a Szociáldemokrata Párton és Zsolt Béla csoportján belül kialakult magatartás, amely a fasiszmusnak a magyar nemzet által történő számonkérése keretében óhajtott belevonni és fasisztának minősíteni minden magatartást, mely a zsidóság érzékenységét bármely

¹¹² Zsolt Bélaék pártja: a Magyar Radikális Párt. Zsolt Béla (1895–1949): író, publicista, politikus, 1946-tól a polgári radikális *Haladás* című hetilapot szerkesztette.

formában sértette. A harmadik, az előzővel párhuzamos adalék, a számonkérés apparátusában való nagymértékű részvétel, amit én a zsidókérdésről írt cikkemben nem szerencsés és rossz visszahatású jelenségként említettem, de szintén a magyar nemzet nevében való eljárás formájában jelentkezett. Csupán negyedik helyen említtem a cionista álláspontot, melynek hívei benyomásom szerint a háború előtti állásponthoz képest számbelileg nem nőttek meg jelentősen. Az ötödik adalék a Nyugat felé kivándorlók száma, mely mind a mai napig tekintélyes, de nem hiszem, hogy a nem zsidó távozókhoz viszonyítva lényegesen meghaladná az arányos arányszámot. Végül a hatodik adalék az egyszerűen itthon maradók. Bosszút állni nem akarók, megbocsátók és visszailleszkedők semmiféle látható, még kevésbé intézményes formában meg nem jelenő, így meg nem számolható, de érzésem szerint nem jelentéktelen tömege.

Mindezeknek az adalékoknak van egy közös nevezőjük, ami engem 1945-ben nagymértékben meglepett: az asszimilált és asszimilációra törekvő álláspontnak lényegében változatlan fennmaradása és túlsúlyban maradása. Miért lepett ez meg? A háború előtt, főleg a hitlerizmus árnyékában kialakult egy, a zsidóság helyzetét tárgyaló komoly és a felelősség igényével fellelő publicisztika, melynek egyik pólusaként Németh Lászlót jelölném meg, a másik pólusként a cionista publicisztikát. Ezek egymással teljesen egyetértettek abban, hogy az „asszimiláns” álláspont, mely a környezettől megkövetelte, hogy a zsidóságnak mint sajátos csoportnak a létezéséről tudomást se vegyen, ugyanakkor saját maga belső használatára egy nagyon egyértelmű csoporttudattal és adott esetben csoportösszetartással rendelkezett, egy alapvetően nem őszinte magatartás, s ennek helyébe a zsidó csoporttudat őszinte vállalására és megvallására van szükség. Ezt a konklúziót én akkor magamévá tettem, és nem figyeltem arra, hogy a fentebb leírt „asszimiláns” álláspont nem őszinte voltának leleplezése nem ugyanaz, mint az asszimiláció lehetőségének a hitlerizmus szörnyű, de időleges közjátékának a hatására való tagadása. Én mindenesetre e szörnyű közjáték után arra számítottam, hogy a nyílt zsidó csoporttudat cionista vagy nem cionista jellegű, de tömeges és nyílt vállalása következik, esetleg terrorisztikus jellegű számonkérési akciókkal. Ebből nem lett több, mint az, hogy a felszabadulás után néhány napig vagy néhány hétig nyolc-tíz tagú zsidó gyerekcsoportok járták az utcákat és cionista dalokat énekeltek, s ezek is hamarosan eltűntek. Vajon leintették-e őket, nem tudom. Ezzel szemben teljes szélességben helyreállt az asszimilációs álláspont és szándék: kommunistává vált zsidók magyar kommunistaként a magyar nemzet nevében a hazaáruló fasisztákat leplezték le, és ítélték el; deportálást megjárt emberek sokasága hozott világra gyermeke-

ket, akiknek, amikor felnőttek, nem mondták meg, hogy a zsidó mivoltukhoz valami közük van, és zsidó helyett üldözöttet kellett mondani. Mindebben természetesen sokszor végletes formában megjelentek az asszimiláns álláspont nem őszinte magatartásai, s ezekre, valamint a számonkérés kisiklására emlékezve, sok nem zsidó ember vallja azt a nem nagyon humánus, de sokszor nem is őszinte álláspontot, hogy azelőtt nem volt, de most lett antiszemitává. Az én számomra azonban ezek a jelenségek elsősorban nem taszítóak voltak, hanem azt a felismerést érezték meg, hogy az asszimiláció folyamat átmeneti elakadás után megállíthatatlanul megy tovább, bármilyenek is a kísérőjelenségei. Ez indított arra az álláspontváltozásra, amit azután megfogalmaztam a zsidókérdésről szóló cikkemben.

H.: És a szociáldemokrata póluson? Horváth Zoltánék¹¹³ indulatát is az általad jellemzett csoporttudat motiválta?

B.: De nem a nyílt zsidó öntudat. Én azt hittem, hogy a történetek után Magyarországon nagy cionista fellendülés fog következni, és az a tanulság, hogy ebben az országban, ahol így bántak velük és ahol mindez megtörténhetett, az ország többségének legfeljebb fejcsováló közönye mellett, itt mindenféle asszimiláció tárgytalanná vált, itt a zsidó öntudat kialakítására van szükség. Ez tévedésnek bizonyult.

H.: Tény, hogy az üldöztetéseket, a megaláztatásokat követően sokan elmentek vagy a haláltáborokból vissza sem jöttek. De például Zsolt Béla *Haladás* című lapja...

B.: Zsolt Bélának a legklasszikusabb asszimiláns álláspontot képviselték. De számomra az volt a legmeglepőbb, hogy a zsidók legenergikusabb része nem cionistának ment, hanem kommunistának, és mint kommunista, még az eddiginél is jobban a magyar nemzet ügyében akart döntő faktorrá lenni. Ennek része lehetett abban, hogy merő zsidó sérelmi emlékekre nem akartak politikát alapítani.

H.: Személyes emlékekkel tudom kiegészíteni az általad felvázolt tipológiát. Volt egy olyan polgári-tisztviselői réteg, amelyiknél őszinte volt a baloldaliság, nem filozemita indulatok motiválták a baloldali pártokhoz való csatlakozást. Magam ilyen környezetben nőttem fel. Voltak nem politizáló rétegek, melyeknél minden emberi ítélkezésben a dolgok legmélyén észleltem zsidó öntudatot vagy öntudatlanul is: az érzelmi kötődést.

¹¹³ Horváth Zoltán (1900–1967): szociáldemokrata újságíró, műfordító, történész. Hogy vizsgázott a magyarság? című, 1945-ben publikált könyvére utal. Fő művei: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1896–1914.* (1961, 1974), *Teleki László 1810–1861* (1964), *Irodalom és történelem* (1968). Vö. *Hogy vizsgázott a magyarság?: Horváth Zoltán emlékezete.* Szerk. Mihályi Gábor (2007). Vö. *BIÖI* 1. 795–822.

Amikor az izraeli–arab háború egy bizonyos távolságból kiélezte ezeket a kérdéseket, és talán még inkább, mikor feldolgozták magukban az első híreket arról, hogy a Szovjetunióban van egy bizonyosfajta antiszemitizmus, akkor ezek a rétegek öntudatosodtak, újraépítették szunnyadó zsidó öntudatukat. Ez a reneszánsz a népi irodalommal kapcsolatos állásfoglalásukban is megnyilvánult.

Az a réteg, amely, hogy úgy mondjam, szerves fejlődés útján lett szocialista (ezalatt azt is értem, hogy nem egyszerűen az üldözések hatására), azok számára szerintem az volt a vízváltató, hogy képesek voltak-e szembenézni azzal, hogy kétféle asszimilációs minta volt. Tehát, hogy adva volt a „felfelé asszimilálódás” esélye is. Erről te részletesen írsz írásaidban. Ez többek között azt is jelenti, hogy az arisztokratikus-mágnás Magyarországhoz való asszimilálódás a népi Magyarországtól való távolságtartáson alapul.

Faragó László¹¹⁴ vagy Horváth Zoltán esetében, gondolom, másról van szó. Frissek voltak a sebek, s így érthető, hogy írásaikban a szocialista, demokrata értékek nevében való ítélkezést primer módon a sértett zsidó önérzet, a filozemita indulatok is motiválták.

B.: Ez így van. Csodálni nem lehet, hiszen Faragó Lászlónak egy tizenkét éves kislányát gyilkolták meg.

H.: Ez a seb behegedhet, de a megalázó, abszurd halál okozta fájdalom egy életen keresztül kísérőtárs maradt.

B.: Faragó László ettől kommunistává és cionistává is lehetett volna, de hát ő már akkor elkötelezett szociáldemokrata volt.

H.: Ma már jobban megítélhető, hogy a kommunista párt e kérdésben is taktikai megfontolásoknak rendelte alá az elveket. Tanúsíthatja ezt nemcsak a *Válasz* 1945 utáni története, de különösen 1947-et követően a politikai-eszmei hozadék méltatlan devalválása. Tulajdonképpen még az elismert útítársak – Veres Péter és Erdei Ferenc – szociográfiai műveit sem adták ki újra a legutolsó évekig. Hogy ítéled meg – a közvélekedésben a politizáló-olvasó rétegek véleményére gondolok –, fokozatosan pacifikálódtak ezek az indulatok?

B.: Igen. El kellett erőtlenednie, mindenekelőtt azért, mert a tárgyi érvek nem voltak elegendők ezekben az esetekben a háborús bűnösség komolyan vételéhez. De az is áll, hogy a kommunista párt első perctől kezdve bizonyos fokig rezervált volt ezzel a hajszával szemben, aminek volt egy ilyenféle, nem bevallott összetevője. Engem meglepett az, hogy negyvenhétben nemcsak régi kommunisták voltak, akik ezt a kérdést rég elintézték magukban, hanem

¹¹⁴ Faragó László (1896–1967): ügyvéd, újságíró. *Írástudók árulása – trástudók helytállása* című, 1946-ban publikált könyvére utal.

rengeteg friss kommunista volt, és én azoknak a körében láttam egy ilyen magatartást, amely tudatosan nem cionista konzekvenciákat vont le. Ennek persze volt egy bizonyos konjunktúraértéke is a kommunista orientációban, de ugyanakkor benne volt az is, hogy most egy olyan Magyarország következik, amellyel érdemes azonosulni.

H.: Az úgynevezett zsidókérdéssel való szembenézés akkor elmaradt. Tanulmányod – sajnos – egyedi vállalkozás volt, amit erről Magyarországon írtak.

B.: Emlékszem, hogy később elolvastam a cikkemet, és Németh László hatásának tulajdonítottam, hogy olyan rengeteget beszélek az asszimiláció problémáiról...

H.: Kérdés, hogy alig három évvel a tragikus kifejetet követően még lehetett-e másképpen írni e kérdésről... De gondolom, te is időtálló írásnak tartod, s ahogy időben távolodunk, az elemzés mélysége...

B.: Abban az írásban, ha most már benne vagyunk, volt egy gondolatom, amit nagyon finom hallású zsidók kritikának, ítélkezésnek érzektek. Az tudniillik, ahol kifejtem, hogy melyek azok a társas magatartások, melyeket a környezet zsidó magatartásoknak érzekel. Kőrösy Ferenc barátom,¹¹⁵ aki ma egyetemi tanár Haifában, ezt szintén ítéletnek érezte ugyanakkor, mikor a cikket nagyon értékelte. Ezt így fejezte ki: „Elfogadom az ítéletet: ilyenek vagyunk.” De másvalaki, nem más, mint az előbb említett Faragó László, azt mondta – egyébként barátságosan és megbecsüléssel –, hogy ebben a gondolatsorban egy új „vérvád” van elrejtve. Pedig én nem akartam ítélkezni, és nem akartam leírni, hogy milyenek a zsidók. Én ezeket a magatartásforma-elemzéseket tulajdonképpen elsősorban a zsidók számára írtam, és pedig azzal a szándékkal, hogy érzékeltessem velük, hogyan reagál rájuk a külvilág, és mennyire öncsalás azt képzelni, hogy az antiszemitizmus egyszerűen az emberek abbóli gonoszságából fakad, hogy szívesen kikiáltanak embereket bűnösnek és bűnbaknak, hogy legyen kit üldözniük. Rengeteg olyan karikatúráját olvastam a hilerizmusnak, amely szerint volt egyszer egy ország, ahol elhatározták, hogy a szőkétet fogják üldözni, vagy a százötven centin aluliakat fogják üldözni, mintha a zsidóknak bűnbakul való kiválasztása teljesen öletszerűen történt volna. Holott itt egy egészen konkrét és konkretizálható társadalmi súrlódástömeg van jelen, amely azzal kezdődik, hogy a zsidók reagálnak a környezetre, s a környezet reagál a zsidókra. Nekem az a tapasztalatom, rengeteg középosztálybeli átlag-antiszemitát ismerve, hogy azoknak mind, hogy úgy mondjam, konkrét,

¹¹⁵ Kőrösy Ferenc (1906–1997): vegyész-mérnök, aki a Huszadik Században nagybecsülő, elismerő ismertetést közölt Bibó István zsidókérdés-tanulmányáról. 1957-ben kivándorolt Izraelbe, a haifai Technionban, majd a beér shevai egyetemen tanított. Kézírtos visszaemlékezésében nem említette sem Bibót, sem a tanulmányát. Vö. *BIÓI* 1. 1083–1084.

reális, bár félrevezető tapasztalatuk van ebben a kérdésben, melyek attól, hogy konkrétak és reálisak, egyáltalán nem bizonyos, hogy igazak és helyesek. Ezeket a tapasztalatokat próbáltam megfogalmazni, elsősorban a zsidók számára. Meg kell mondanom, hogy ezekre a gondolatsorokra azon belül, hogy egy-két finom hallású érdekelt ítéletet érzett benne, nem sok reagálást kaptam.

H.: Persze az előítéletes gondolkodás mindig talál olyan tényeket, amelyek igazolják előfeltevéseit. E jelenségről te részletesen szólsz. De talán nemcsak erről van szó...

B.: Sós Endre¹¹⁶ írt cikkemről egy ismertetést, amiben a legmelegebb elismeréssel kommentálta a felelősségről szóló első fejezetet, majd azt írta, hogy a további fejezetekben Bibó mint a *Válasz* munkatársa, engedményt tesz egy olyan körnek, amelynek tagjai Illyés Gyula, Veres Péter, Féja Géza. Furcsa elgondolnom, hogy egy olyan elemzés, amelyről annyit nyugodtan mondhatok, hogy a valóság megragadására irányuló erőfeszítés fekszik benne, bárki számára is „engedmény” lenne.

H.: Lehet, hogy ő Marx Károlynak a zsidókérdésről szóló művét is antiszemitának minősítené. Te nyilván ismered. Szípkázó írás, remekmű.

B.: Felületesen ismerem, volt a kezemben, s tudom, hogy Marx fiatalkori írásai milyen jelentősek. De ez a mű nem hagyott bennem tartós emléket, s úgy érzem, cikkemben nem visszhangzik erre semmi.

H.: Hadd térjek vissza még egyszer arra a megállapításodra, mely szerint téged meglepett, hogy milyen sokan tették túl magukat az üldöztetések okozta traumákon a baloldali vezetőrétegeken belül. Magyar vonatkozásban ennek okát a következőkben látom. Még Erdei Ferenc írta 1942-ben, hogy az az idegenség, gyökértelenség, amivel a zsidóságot egyesek egyetemlegesen elmarasztalják, szociológiailag nem releváns, mert a zsidóságnak van olyan rétege, amelyik ünnepi pillanataiban egy '48-as szellemiséghez, realisabb pillanataiban a '67-es kiegyezéshez kötődik Magyarországon. Bizonyos liberális irányzatok újraéledtek, ám ezek nem voltak ütőképeseek. Nos, akik ilyen szellemű családokban nőttek fel, s mondjuk, az apjuk első világháborús hősteteiért emléklapot kapott, amely szobájuk falát díszítette, azokat bármennyire is „egyberántotta” a holocaust – a történelemnek ez a hihetetlenül kegyetlen fordulata –, mégis volt egy érzelmileg is gazdagon megalapozott természetes magyarságtudatuk, s ez újult meg, mélyült – mélyülhetett volna – el a plebejus baloldaliságban, ha a demokratikus folyamatok kiteljesednek. Ugyanakkor e rétegen belül is, megítélésem szerint, kritikailag kevesen dolgozták

¹¹⁶ Sós Endre (1905–1969): újságíró, író. E témában írt könyve: *Európai fasiszmus és antiszemitizmus. Az üldözések kora* (1948)

föl a történeéseket: a megtámadott szövetek elmeszesedtek; a sérelmek – mert nem volt diszkusszió – lekerültek a mélytudatba, annak a reményében, hogy mindenki elfelejti a magyar történelem e szomorú napjait. Amikor rádöbentek, hogy ez nem így van, a legkülönbözőbb konfliktushelyzetek adódtak. Más szóval, e szférában is hiányzott a demokratikus feloldás, a nyomasztó emlékek, történeések kellően végiggondolt, nyilvános vitája épp e kérdés méltó és méltányos lezárása érdekében. Valahol berobbant a bánya, s a mélyben ott maradtak hatalmas földolgozatlan érzelmi tömbök, fájdalomrögök, és most, a hetvenes évek elején ezek az újabb narodnyik–urbánus vitában szinte vulkánszerűen felszínre törtek.

B.: Sajnos az egész narodnyik–urbánus vitát enélkül az összetevő nélkül szinte lehetetlen megérteni.

H.: És most is nagyon kevesen vannak, akik e kérdésről tárgyilagosan tudnak beszélni, csak az a diszkurzív hang, amelyet te megütöttél, oldhatja a görcsöket.

B.: Az a hang, amit talán sikerült megütnöm, egy dilemma eredménye. Egyrészt úgy érzem, hogy amit felismertem és látok, azt világosan és határozottan meg kell írnom; ugyanakkor ismertem ezekben a dolgokban a zsidók mértéktelen érzékenységet. Tehát rájöttem, hogy ezt csak úgy lehet, ha az írásból kiérződik, hogy én azok iránt, akiket elemzek, a legmélyebb együttérzéssel és szeretettel viseltetek; és rájöttem, hogy van valami, ami ebben a cikkben nem lehetséges, s ez a zsidók leckéztetése. Ha „zsidó” tulajdonságokról beszélünk azzal, hogy ezeket tessék levetkőzni, ezt senki zsidó ember nem viseli el jó szívvel, és igazuk is van, mert nekik legalább annyi, sőt több okuk van a környező társadalomnak előadásokat tartani, hogy az mit vetkőzzön le. Emlékszem egy tapasztalatomra a végletes zsidó érzékenységre, mely a kérdésnek semmiféle nyílt megfogását nem engedi meg. Az elmondandó magatartás formailag egyszerűen a szigorúan dogmatikus asszimiláns állapot egy példaként is érzékelhető volna, mely a zsidó kategóriát egyszerűen nemlétezőnek tekinti: Szabó Dezső-i gúnnyal ki lehetne figurázni a benne feltételezhető zsidó érzékenységet és érdekvédelmet, de én sokkal inkább egy kétségbeesett védekezést látok benne, egy elviselhetetlen helyzettel szemben.

Volt nekem egyszer egy beszélgetésem valakivel, akiről nem tudtam, hogy zsidó származású. Engem különböző álláspontjaim felől vallatott, és megkérdezte egyszer, hogy mi a véleményem a zsidókérdésről. Mondom, nézd, mielőtt elvi elmefuttatásokat folytatnék, előrebozsátok egy érzelmi adottságot, s kiindulásul a kérdésre egy egyszerű mondattal felelek: Én szeretem a zsidókat. Szeretem a humorukat, szeretem az elméjüket, szeretem az erkölcsi igényüket, nem beszélve a személyes kapcsolataimról. Az illető erre komolyan és hosszan kifejtette, hogy szerinte ez az álláspont lényegében

antiszemitizmus. Mert, ugye, megkülönböztetem a zsidókat a nem zsidóktól, hiszen csak úgy lehet szeretni valakit, hogy megkülönböztetem a többi embertársamtól stb. Később tudtam meg ugyanazon a közösségen belül másoktól, hogy ő maga is zsidó származású, s ezt rettenetesen titkolja, és tíz testvére pusztult el 1944-ben. Ezt akkor ott két ember tudta, egyik zsidó volt, a másik nem, s mindketten nagymértékben bosszankodtak ekkora oktalanságon. De én rávettem őket, hogy velem együtt őrizték ezt a „titkot”, bár magát a magatartást én is oktalanságnak tartottam, mégis úgy éreztem, nincs jogunk az ő védekezés módját megzavarni.

H.: Ez az érzékenység nem alap nélküli, mert aki tényleg őszintén azonosulni akar, annak már önmagában az, hogy a másságát számon tartják, egyben ki-rekesztés. Ez a paradoxon csak történelmileg, nemzedékek során oldható fel, olyan légkörben, amelyben minden faji, vallási megkülönböztetés ellehetetlenül. De elnézést, hogy ily hosszan időztünk a kérdésnél. Az egész kitérőnek én vagyok az oka, mert rákérdeztem a népi írók 1945. évi megítélésére.

B.: Igen, s most szeretnék átmenni egy következő témára, ami – legalábbis a Né-meth László-i perspektívában – az előzővel bizonyos fókig párhuzamos, tud-niillik a '45-ös sváb kitelepítésre. Ezzel nekem nagyon sok dolgom volt, pedig úgy kerültem bele, mint Pilátus a credóba, noha mégsem véletlenül. Mond-hatnám úgy is, hogy az okok láncolatában kiváltó oka vagyok annak, hogy Magyarországra nézve a németek kitelepítése Potsdamban határozatba ment.

1945 májusától én már a pesti Belügyminisztériumban voltam. Nyár ele-jén, lenn Tolnában–Baranyában teljességgel magánjellegű akciók kezdődtek a svábok kitelepítésére, amelyeket néhány parasztpárti és néhány kommunis-ta kezdeményezett a Jugoszláviából elüldözött bukovinai székelyek elhelyezé-se érdekében.

Ez abból állt, hogy egész falvakat kihajtottak egy környező rétre, ahol azok esőben, hóban, teljes ellátatlanságban voltak. Mikor én erről az első híreket megkaptam, felháborodtam az emberiesség nevében, de azt is érez-tem, hogy ha most a zsidóirtás után egy csaknem olyan svábirdás következik, ezúttal tisztán saját üzemben, ez csak a magyar névhez kapcsolódó gyalá-zat mennyiségét fogja szaporítani. Akkor nem volt tudomásom arról, hogy a cseh nemzet, a lengyel nemzet ezt a gyalázatot az időben vígan elviseli, de hát ennek volt némi előzménye, ami az ő esetükben sok mindent megma-gyarázott, s tudatában voltam annak is, hogy minél több helyet csinálunk mi a sváb területen, annál több magyart fognak a csehszlovákok ide átdobni.

Bementem Erdeihez Keszthelyi Nándorral együtt, aki akkor a belügy nemzetközi osztályát vezette, és próbáltuk őt ebben a dologban felbolydíta-ni. Elsőre meghökkenve fogadta ezt, majd nem hogy meggyanúsított, hogy

sváb szépanyám és szépapám motoszkál bennem, s talán úgy érezte, hogy ez csak egyike a sok kilengésnek, amivel rendőrségi tárgykörben őt naponta ostromolták. De aztán rájött, hogy miről van szó, és bevitte az ügyet a Minisztertanácsba. Ahol először is leszögezték, hogy az esetleges sváb kitelepítések és a csehszlovákiai magyarok kitelepítése között semmiféle organikus összefüggés nincs. Ez elég számár megállapítás volt, hiszen ez ténykérdés volt, s már jelek voltak arra, hogy a csehszlovákok erre hivatkoznak. De egyben úgy is határoztak, hogy a kérdést a legegyszerűbb a potsdami értekezlet elé terjeszteni, s megkérdezni, van-e szándékuk német kitelepítést elrendelni Magyarországon is.

A potsdami értekezletnek, gondolom minden eszébe jutott, csak az nem, hogy Magyarországon ilyet elrendeljen, hiszen nem rendelt el Romániában, Jugoszláviában sem. Ezzel azonban a magyarországi svábok ügyéből akta lett, s ha már felelni kellett a magyarok kérdésére, a legegyszerűbb az volt, hogy a lengyel és a cseh kitelepítésre vonatkozó határozatok mellé hozzácsapják a magyarországi németek kitelepítését is.

De ez akkor egyelőre még messze volt, közben már nem tudom, hogy a Minisztertanácsa megbízása alapján vagy még előbb, a mi rábeszélésünkre, Erdei kibocsátott egy kétsoros rendeletet, melyben ezeket az önkényes kitelepítéseket megtiltotta, mire azok azonnal megszűntek: úgy látszik, az ország többsége abban az időben inkább felsőégtiszteletre, mintsem forradalomra volt beállítva. A minisztertanácsi határozat következtében a belügyminiszter feladata volt továbbá, hogy elkészíttessen egy rendeletet – azt is én csináltam, aki akkor, júniusban, még a törvényelőkészítő osztályt vezettem –, mely a svábok számonkérését aránylag rendezett eljárásban szabályozta.

Az ebben előírt eljárás rendkívül egyszerű volt: egy minisztérium által kiküldött megbízott s egyben elnök kijelölt egy svábellenes és egy svábarát intézményt, amely lehetett a Parasztpárt vagy a Szociáldemokrata Párt, vagy lehetett valami magyar vagy német helyi közművelődési szervezet, s ezek jelölték ki a két ülnököt. Előfordult, hogy mindkét oldalra egy svábellenes intézményt jelöltek ki. Mégis az egész dolog eljárászerűsége óhatatlanul arányos igazságosságra vezetett, s végül a sváboknak körülbelül tíz százalékát minősítették valamilyen módon számon kérhetőnek, öt százalékát érdemet szerzettnak, a többit ártatlan semlegesnek, s ez reális volt. Három elítélő kategória volt, a Volksbund-vezető, a Volksbund-tag és Volksbund-támogató; ez utóbbira azért volt szükség, mert szinte teljesen megsemmisítették a taglistákat. A negyedik kategória azoké volt, akik se rosszban, se jóban nem találtattak, az ötödik azoké, akik fasisztaellenes érdemeket szereztek.

Az első három kategóriát aztán lakhelyen kívül vagy lakhelyen munkaszolgálatra lehetett behívni három fokozatban. Így a svábok, pontosabban az emberiség érdekében való fellépésem eredményeképpen először is a svábok számonkérését szabályozó jogszabályok készítője – hiszen én voltam a belügyi törvényelőkészítés vezetője augusztusig – és a sváb számonkérés apparátusának az irányítója lettem, amihez igazán nem volt semmi kedvem. Mikor aztán Potsdamban határozatba ment a németek kitelepítése, akkor ez az egész kategorizálás tárgytalanná lett, de tudomásom szerint rendezett formában ment, padokkal ellátott, nem zsúfolt vagonokban, ellentétben a cseh és lengyel kitelepítéssel, mely tudomásom szerint hitleri jellegű vagonbagyömösölés formájában történt.

De a svábkérdés újból megjelent számomra az év végén, amikor már Nagy Imre volt a belügyminiszter. Akkorra tudniillik megalkotta a törvényelőkészítő osztály – melyhez már nem volt közöm, hanem a kitűnő Sztás Jenő vezetése alatt állott – utasítás szerint a sváb kitelepítésről szóló törvényjavaslatot. Hogy ennek alapelveit merőben a svábokkal szemben ellenséges kommunista álláspont szerint adták-e meg, vagy pártközi megállapodás volt, azt nem tudom: annyi bizonyos, hogy a tervezet az ádázabb kommunista – és parasztpárti – álláspont szerint a statisztikai bevallás alapján mindenkit kitelepítendőnek ítélte, aki 1941-ben német anyanyelvűnek vallotta magát.

Ezt én is, a rendeletet köteleességszerűen elkészítő öreg jogászok is – a régi liberális Sztás Jenő és a német fogságból vagy koncentrációs táborból akkor visszatért Dabasi Halász¹¹⁷ – egyaránt igazságtalannak tartottuk. Az 1941. évi népszámlálásnak volt ugyanis – Teleki Pál kezdeményezésére – egy olyan kategóriája, amely szerint az emberek külön nyilatkozhatnak a nemzetiségi és külön az anyanyelvi hovatartozásukról.

A magyarországi nemzetiségiek több mint kilencven százaléka ennek alapján ugyanazt a nemzetiségi és anyanyelvi hovatartozást jelölte meg, kivéve a svábokat, akiknek az egyharmada magyar nemzetiségűnek, bár német anyanyelvűnek vallotta magát. Ez az akkori helyzetben antihitlerista állásfoglalás volt. Persze ez csak nagy vonalakban volt helytálló, sok helyen az döntötte el a kérdést, hogy hol volt magyar érzelmű és hol volt Volksbund-érmű jegyző. De mégis ez volt az egyetlen kritérium, ami szerint egyáltalán kategorizálni lehetett volna, hiszen mindenki, aki a svábok közül magyarnak vallotta magát, kitette magát bizonyos terrornak a jelen lévő vagy pláne a fenyegető német hatalom részéről. Ha már kitelepítésnek lennie kell, akkor ez szorítkozzon azokra, akik német nemzetiségűnek vallották magukat.

¹¹⁷ Dabasi Halász: nem sikerült azonosítani.

Annak persze szintén nem örültem, hogy a népszámlálási ívek ilyen következmények alapjául szolgálhatnak, mert hiszen ez a népszámlálásnak évtizedekre való hitelvesztését jelentette; de ezen aztán végleg nem is próbáltam segíteni. Ellenben csináltam egy ellentervezetet, amiben bevezetőül kifejtettem, hogy a kitelepítést a német nemzetiséget vallottakra kell szorítani, és ezt elküldtem a Minisztertanács általam ismert tagjainak. Ma sem értem, hogy én akkor először miért nem Nagy Imréhez vittem az ellenvéleményt, akivel barátságos érintkezésben voltam. Mikor aztán Nagy Imre a Minisztertanács elé vitte a belügy hivatalos javaslatát, akkor ott a többi miniszter megkérdezte, hogy vajon most a belügynek két javaslata van-e?

Végül is keresztülment a hivatalos javaslat, és az én elképzelésemet leszavazták. Érdekes, hogy Nagy Imre nekem ezért egy rossz szót sem szólt. Utóbb tudtam meg, hogy hosszas tanácskozások voltak a tekintetben, hogy nem kellene-e ellenem ezért fegyelmet indítani, minden normális hivatali helyzetben ezért járt volna egy kiadós fegyelmi, hogy valaki, akinek feladatkör szerint nincs köze a törvényelőkészítéshez, a saját miniszterének a minisztertanácsi javaslata ellen csinál a többi miniszternél propagandát. Ezúttal nem lett semmi, talán a koalíciós helyzet miatt, mert Erdei, mikor távozott, kikötötte, hogy az én főosztályvezetői helyem parasztpárti pozíciónak számítson. Annál humorosabb volt ez, mert az én ellenjavaslatom egyáltalán nem volt parasztpárti álláspont, hiszen ebben a kérdésben Kovács Imre is a legélesebb svábellenes álláspontot képviselte, és ő bocsátotta ki azt a jelszót, hogy egy batyuval menjenek el a svábok, ahogyan jöttek. Ezzel végződött az én közepes értékű, de tisztességes szándékú közbelépésem a sváb kitelepítés ügyében.

H.: Szebenyi Endre volt akkor az államtitkár?

B.: Nem, ő a belügyből való távozásom után lett az. Hogy pontos legyen, a kitelepítési rendelet tervezete és az én most elmondott közbelépésem december végén zajlott, viszont az erre vonatkozó potsdami határozat valamikor október–novemberben történhetett. A novemberi kormányátalakításig, mint már mondtam, Kovács Béla és Farkas Mihály voltak az államtitkárok, de Kovács Bélával a svábügyben semmi érintkezésem nem volt.

H.: Farkas Mihállyal sem volt személyes kapcsolatod?

B.: Egyetlenegyszer. Valószínűleg november előtt volt egy értekezlet Szebenyiné a sváb kitelepítés-ügyben, nyilván már a potsdami határozat után. Nem emlékszem, hogy hármunkon kívül ki más volt ott, de a téma a leendő sváb kitelepítés rendelete volt, hogy miért éppen mi jöttünk ebben az ügyben össze, azt nem tudom, mert én már akkor – augusztus óta – nem voltam a törvényelőkészítő osztály vezetője, és Szebenyiék pedig, mint rendőrségek, szintén nem voltak elsődlegesen illetékesek.

H.: Farkas rusztikus volt az érintkezésben?

B.: A legnagyobb mértékben: kellemetlen, mord, tompa elméjű és tompa kedélyű ember benyomását keltette bennem. Mikor kifejtettem neki, hogy különbséget kell tenni a magukat magyar és a magukat német nemzetiségűnek valló svábok között, akkor ő mély medvehangon csak annyit mondott: „Sváb, sváb!”

H.: Milyen jellegű volt Baranyában negyvenöt nyarán a kitelepítési akció?

B.: Azt tudom, hogy voltak benne kommunisták és parasztpártiak, de nem volt képem az egész akciózó társaság személyi összetételéről, s nem emlékszem arra sem, ki hívta fel ezekre a figyelmet.

H.: Vajon spontánul jöttek létre ezek az akciózó csoportok?

B.: Nincs fogalmam az akciók szervezeti kereteiről, közigazgatási kapcsolatairól és a karhatalmi fedezetéről. Abban a kissé zűrzavaros világban nem volt nehez valami akció számára egy kis hatósági fedezetet szerezni, akárhonnán, és aztán elkezdték az akciót. Az akció indítékát, erkölcsi hátterét és bizonyos részleges eredményességét az a pusztta tény biztosította, hogy a bukovinai székelyek menekülés közben odakerültek a helyszínre, s az akció abból a tiszteletre méltó szándékból született, hogy rajtuk segíteni akartak, s nyilván ez a szándék hozta össze az akció résztvevőit.

H.: Ezek voltak tehát a személyedhez kapcsolódó legfontosabb történések a Belügyminisztériumban?

B.: Két belügyi emlékemet szeretném még felidézni. Az egyik a Szövetséges Ellenőrző Bizottság belügyi csoportját vezető szovjet tábornokkal, Beljanovval, a másik a szociáldemokratákkal kapcsolatos.

1945 februárja és nyara között sokszor voltam tanúja annak, hogy Erdei egy telefont kap, s akkor abbahagyja éppen folyó munkáját és nagy sietséggel Beljanov tábornokhoz megy. Én ezekhez a találkozásokhoz nagyon fontos ügyeket képzeltem hozzá mindaddig, amíg Erdei augusztus közepén, mikor újból a közigazgatási ügyek vezetője lettem, meg nem bízott, hogy vegyem át tőle ezt a terhessé vált feladatot. Ettől kezdve, ha kéretett, én jártam Beljanovhoz.

Beljanov magas, szőke, karcsú, jó alakú, jóképű, udvarias modorú, zárt, mindennemű emberi közeledés és humor számára megközelíthetetlen ember emléket hagyta bennem. Egy Szmirnov nevű alezredes volt a helyettese, akivel egy beszélgetésem volt: egyszer egy Krím-térkép előtt megjegyeztem, hogy hallom, milyen szép hely Szocsi, oda majd érdemes lesz elmenni, ha egyenesbe kerül a világ. Az alezredes gyanakvóan rám nézett, s ezt felelte: „Persze, a megfelelő papírokkal.” A velük való, egyébként egyáltalán nem ijesztő érintkezés jelenti számomra az eredeti sztálinizmus levegőjével való hiteles érintkezést.

Nagyobbrészt képtelen vagyok felidézni, hogy mikre nézve kért tőlem felvilágosítást, többek között azért sem, mert zömmel meghökkentően lényegtelen dolgokról volt szó. A kérdéseknek helyyel-közzel közük volt a honi reakciók veszélyéhez, de semmiben sem látszottak koordinálva a kommunista párt akcióival. De nagyobb részben Magyarország társadalmi megoszlásával voltak kapcsolatban, néha-néha pedig olyannyira az emberek magánéletére vonatkoztak, amire nézve alig tudtam okosat mondani, mire Beljanov megjegyezte, hogy egy belügyi vezetőnek mindenről kell tudnia.

Egyetlen kérdésre emlékszem pontosan: Magyarország népességi statisztikáját kellett bemutatnom, lebontva 1000-ig visszamenőleg történeti időpontokra, nemzetiségre és foglalkozásra. Ő adta meg a kategóriákat, s ezek eredményeképpen adódott egy olyan kérdés is, hogy a tatárjárás korában, 1242-ben hány szlovák nemzetiségű gyógyszerész volt Magyarországon. Én eljutottam a bölcsességnek arra a fokára, hogy a felelésre kötelezett helyzetben egyszerűbb egy értelmetlen kérdést szemrebbenés nélkül megválaszolni, mint az értelmetlenségét feltárni: úgy hát egy mozivászon nagyságú papírlapon ott díszlett az az adat is, hogy az említett minőségű gyógyszerészek száma II. Béla korában hét volt. Beljanov rám nézett, a válaszok humorát nem érzélte, de egyetlen pillantással észrevett egy hibás adatot a kétszáz-egynéhány számadat között: Abaúj-Torna vármegye öszszlakosságaként és magyar lakosságaként ugyanaz a szám szerepelt, s így a körülbelül 25 százaléknyi szlovák nemzetiségűvel együtt a végösszeg természetesen nem egyezett.

Emlékszem még egy sikeres közbenjárásomra Beljanovnál: Hegedüs Bite Dániel kommunista barátom öccsét a németek vitték el közvetlenül az utcáról a felszabadulás előtt, a bátyját szovjet hadifogolyként az utcáról közvetlenül a felszabadulás után. Az öcs negyvenöt májusa körül már itthon volt, a bátyjáról semmi hír. Ezt előadtam Beljanovnak, kiélezve az ellentétet, hogy a náciaktól már kiszabadult az egyik, a szovjet hadifogságban még mindig ott van a másik, egyébként mindketten kommunisták. Rezzenés és reagálás nélkül vette a kérést tudomásul, de a nagyobb Hegedüs Bite fiú néhány héten belül itthon volt. Egyébként máig töröm a fejemet, hogy Rákosi vajon milyen szovjet fórummal tárgyalta meg például Kovács Béla letartóztatását, de aligha Beljanovval, inkább talán valamilyen NKVD-fórummal.

A másik anekdotikus belügyi adalék a szocdemekről szól. Mint már mondtam, az 1945. évi novemberi kormányátalakítási program egyik tétele az volt, hogy a közigazgatási főosztály élére egy szociáldemokrata államtitkár került, Reisinger Ferenc, aki nekem még egy fél évig főnököm volt. Kellemes emlékem van róla, szimpatikus, őszinte, becsületes, demokrata szellemű öreg

bácsi volt. S történetesen éppen hozzá kapcsolódik egy érdekes, bár kissé szubjektív élményem a szociáldemokrata magatartásról.

Valamikor 1945 végén vagy 1946 elején felvetődött a malmok községesítése. Ez rendkívül népszerű jelszó volt a parasztság körében, akik számára a kizsákmányolás sok helyen a malmokban testesült meg. A jelszót a kommunista párt előzetes hozzájárulása nélkül, paraszti kezdeményezésre és főleg parasztpárti támogatás mellett bocsátották ki, s egy sor községben mindjárt el is kergették a malmost, és községi kezelésbe vették a malmot.

Érdekes az, hogy miképp alakult a pártok álláspontja. A parasztpárti álláspont az volt, hogy teljes mellel, és ahogy Rajk mondta Erdeinek, Dózsa György-i demagógiával mentek bele a malmok községesítésének a programjába. A kommunista pártnak az volt az álláspontja, hogy neki ez a program természetesen szimpatikus, azonban az adott taktikai és politikai feltételek mellett ezt korainak és oktalannak tartja, úgyhogy rezervált volt. A kisgazdapártnak az volt az álláspontja, hogy neki ez a dolog nem tetszik, mint-hogy azonban paraszti körökben nagyon népszerű, meggondolandó, hogy teljes mértékben szembeforduljon vele, tehát az is rezervált volt. A szociáldemokraták úgy ágáltak ez ellen, mintha a levegőt akarnák tőlük elvenni a magántulajdonban lévő malmok formájában, és én speciálisan Reisingeren tapasztaltam ezt, akiről – lévén német származású – még azt sem lehetett mondani, hogy olyan zsidó szociáldemokrata volt, aki a zömmel vagy jó nagy százalékban zsidó malmosokkal szimpatizált. Tüzet-lángot okádott ez ellen a program ellen...

H.: A szociáldemokrata párton belül a jobboldali irányzathoz tartozott?

B.: Az volt: úgy jellemezte a kommunistákat: „Ezek, fiam, cinkölt kártyákkal játszanak.”. Én nem voltam ennyire elítélő a kommunistákkal szemben, de számomra is szaporodtak a Reisinger tételének az adalékai. Mindenesetre én szimpatikusnak találtam, sokszor aposztrofálta a saját mesterlegénymúltját, tisztakezű, telivér, munkásból lett munkásvezető volt, de ebben a malomügyben szinte magánkívül volt. Az önkényes malomfoglalóktól mint törvényteleniségtől úgy háborgott, mintha a világ összedülne, ha Magyarországon a malmokat községesítik. Persze erre is áll, amit másutt mondtam: ha én döntő tényező vagyok egy ilyen akció esetében, akkor elfogadom a nép akaratát, de egyben azonnal ki is alakítom annak rendezett formáját. Ebben az ügyben az a groteszk elhelyezkedés az érdekes, mely a pártok között kialakult: kivételesen a kisgazdák és a kommunisták voltak azonos nézeten, és pontosan a két középpárt foglalta el az álláspontok két pólusát. Ez a – mondhatnám – alkati különbség egyik összetevője volt a két párt összeműködésre való kép telenségének.

H.: Mielőtt lezárnánk a belügyminisztériumi témát, te mikor jöttél onnan el?

B.: Én onnan 1946 júliusában jöttem el. Erdei elment a Belügyminisztérium éléről valamikor 1945 novemberében. Helyére jött Nagy Imre. Én vele nagyon jó személyes viszonyban voltam. Legfőbb munkám akkortájt, majd később Rajk alatt a munkás- és parasztkáderek gyorstalpaló tanfolyamának lefolytatása volt, ami még Erdeivel indult el. Én ebbe beleadtam apait-anyait, ez nekem szívügyem volt, tehát folytattam ezeket a gyorstalpaló tanfolyamokat és vizsgáztatásokat, amik arra irányultak, hogy munkás- és parasztkáderek rövid úton közigazgatási állásokba emelkedhessenek. Ezzel szemben főleg az egyetemek voltak rendkívül ellenségesek. Groteszk helyzetbe kerültem később, amikor 1946 nyarán egyetemi tanár lettem, és módomban volt a jogi karok hasonló tárgyú, de sokkal konzervatívabb javaslataihoz hozzászólnom, örülhettem, ha itt-ott sikerül belőlük lenyesegetni valamilyen nagyon vas-
kalapos vagy reakciós sallangot.

Mikor azonban a Nagy Imrénél sokkal energikusabb Rajk lett a miniszter, belügyi munkám – a tanfolyamok ügyétől eltekintve – mind céltalanabbnak tűnt fel előttem, hiszen területrendezési elképzeléseim mind messzebb kerültek a megvalósulástól. 1946 tavaszától már a B-listázás volt a hivatalokkal kapcsolatos politika fő témája. A hangsúly egy személycserére és számonkérésre irányuló együttes akció volt, s ez nem volt az én stílusom, és nem ebben láttam a magyar közigazgatás megújításának igazi kiindulópontját. Tudtam azt, hogy rengeteg személycsere szükséges, de azt a bizonyos kommunista módszert, amely a személycserét felróható dolgok számonkérésének és teljes egzisztenciavesztésnek a formájába öltöztette, én hamis és erőltetett dolognak tartottam. A cikkemben ki is fejtettem, hogy egészen más dolog a felróható dolgokat számon kérni, és egészen más dolog a magyar közigazgatást egy csomó reakciós ballaszttól megszabadítani.¹¹⁸ Ha a kettőt összekapcsolják, akkor az ártatlanok mentése óhatatlanul az egész akciót lefélékezi, holott ennek a rétegnek az egzisztenciális biztonságérzetét aláásni nem jó.

Közben zajlott a szorosan vett közigazgatásban egy sor akció, amiket én többször nem helyeseltam, mint igen. Mikor Rajk lett a miniszter, akkor az aláam beosztott megyei osztály vezetője Rajk pártbeli titkára, Vida Ferenc lett, aki később mint büntetőbíró lett ismeretes és nevezetes.¹¹⁹ Ő nekem évfolyamtársam volt és személy szerint is jó viszonyban voltunk. Azonban Rajk lévén a miniszter, és bizalmi embere, Vida, az én beosztottam, az a helyzet

¹¹⁸ A magyar demokrácia mérlege. *BIÖI* 1. 744–794.

¹¹⁹ Vida Ferenc (1911–1990): 1953-tól 1972-es nyugdíjazásáig a Legfelsőbb Bíróságon bíró volt, 1956 után mint a Népbírói Tanács elnöke többek között a Nagy Imre-pert, az írópereket és több más értelmiségi ügyet tárgyalta, rettegett „vérbíró” volt.

alakult ki, amit a bridzsben gáblinak neveznek. A gábli az, amikor egy nem adu színből a királyné és az ász a királyt kézben tartó játékos után ütő játékos kezében vannak: ha az előző játékos kiteszi a királyt, üti az ász, ha nem teszi ki, ütést kap a királyné, s a végül magára maradt királyt elviszi az adu.

Hát, egy ilyen gábliban voltam én: ha Vida valami számomra erőszakosnak és értelmetlennek tűnő propozícióval jött, én azt vidáman és vitézül lefűjtam, és másnap ugyanazt megkaptam Rajktól miniszteri utasításként: hol az ász ütött, hol a királyné, csak a közbülre szorult király nem. Éreztem hát, hogy nekem a belügyben való létem immár céltalan. Akkor hívtak meg a szegedi egyetemre, és negyvenhat nyarán hagytam ott a belügyet.

H.: Rajkról milyen személyes emléket őrzöl? Hogyan jellemeznéd politikusi arculatát?

B.: Rajkot szimpatikusnak találtam. Jó személyes viszonyban voltam mind Nagy Imrével, mind Rajkkal; személyes viszonyunk végig zavartalan volt, de nem volt igazi kooperáció köztünk. Rajknak emberformája volt. Valamiképpen az összes Moszkvából, Sztálin árnyékából jött kommunistában, Nagy Imre kivételével, volt valami embertelen. Ez vonatkozott Rákosira, Gerőre, némileg Révaira is, és főleg Farkas Mihályra.

H.: Szántó Zoltánra is? Mert egészen más emberi-politikai képlet volt.

B.: Őt nem ismertem. Egyszer olvastam egy elmefuttatást arról, hogy ahogyan az állatok sorában az embertől távolodunk, annál inkább elviselhetetlenül idegen számunkra az állatok szeme nézése. Egy kutyának szinte emberi szemvillanása van, egy madárnak a szeme már sokkal merevebb, egy hüllőé egyenesen ijesztő, egy rovaré pedig, pláne nagyítva, hátborzongató. Valami ilyen hátborzongató volt a Rákosi–Gerő–Farkas Mihály triónak az egész magatartásában akkor is, ha esetleg úgy látszott, hogy van humoruk, amit Rákosiról lehetett elmondani csak, mert például Gerő ennek teljes híjával volt. Azt is mondták róla, hogy ő az az ember a kommunista vezetők között, akihez egy kétségbeesett özvegyasszony, aki a fiát ki akarja hozni az internálótáborból, egy bizonyos sikerrel fordulhatott. Rákosinál ilyenről szó sem lehetett. Nála program volt, hogy ilyenekre ne reagáljon.

Talán még egy jellemző történet Rákosi Mátyásról. Valamikor 1947 késő tavaszán Erdei közölte, hogy Rákosi szeretne velem beszélni – valamilyen formában nyilván tudhatta, miről –, és közelebbről meg nem határozott dologról meggyőzni. Rákosinak a rólam való véleménye érdekes adalék az 1945-ös, a demokrácia válságáról szóló cikk tökéletesen sokféle visszhangjá-

nak. Mert ezért a cikkért eljött hozzám gratulálni Schlachta Margit¹²⁰ – nem voltam olyan kaján, hogy megkérdezzem tőle, vajon olvasta-e a cikknek azt a passzusát, hogy aki Habsburg-restaurációt akar, az hazaáruló. Őneki bizonyosan valami más tetszett a cikkből, de nem nehéz kitalálni, hogy mi. Révai – ő ismerte legjobban a cikket – valószínűleg fölismerte a benne rejlő veszélyeket, talán éppen azért, mert a cikk pontosan azt konkretizálta, amit ő akkor hirdetett, hogy a többpártrendszeres-koalíciós-népfrontos demokrácia a proletárdiktatúrával egyenértékű átmenet a szocializmus felé.

Én abban a témában különben nem csináltam mást, mint megfogalmaztam és konkretizáltam, hogy mit jelent a kommunista taktika számára, hogy ezt komolyan veszi és levonja a konzekvenciát. Hogy észrevette-e ezt Révai, vagy éppen azért háborodott föl annyira, mert észrevette, és rájött, hogy ez az ő pozíciója szempontjából veszélyes, ha ezt az ő gondolatainak következményeként terjeszti valaki, ezt nem tudom. Énbennem akkor különösen nem is volt olyan tudatos, hogy ez a Révai elméletének a konkretizálása, de lényegileg az volt. Révai tehát nagyon ingerült lett a cikkre.

Rákosi elolvasta a cikket és megjegyezte belőle azt a részt, ahol a kisdzappártot jellemeztem, és ez nagyon tetszett neki. Ennélfogva ő megjegyzett engem mint egy értelmes és tárgyalóképes embert, és azért azt mondta Erdeinek, hogy keressenem föl.

Hát, én föl is kerestem. Én az ő személyével szemben akkor lényegesen gyanútlanabb voltam, mint azóta, amióta nemcsak nekem, de sok mindenki másnak oka volt gyanakvóvá válnia. Rákosi nagyon kordíálisan fogadott, és hosszasan kifejtette, hogy milyen jó lenne, ha az ő álláspontjukhoz közelednék. Ezenközben lezajlott egy telefonbeszélgetés, amelyben őt felhívták, és ő rendkívül érélyes, kíméletlen, mindenféle meditalást és skrupulozítást nem tűrő eljárásra utasított valakiket valamivel szemben. Azok a valakik nyilván a reakció valamiféle sötét megnyilvánulásai voltak. Ezt respektussal végighallgattam, rám különösebb hatással nem volt. Sokkal később tudtam meg – már amikor huzamosan alkalmam volt együtt lenni úgynevezett revizionista kommunistákkal –, hogy Rákosinak ez állandó szokása volt; ha bárkivel beszélt, akkor ilyen félelemkeltőnek vagy respektuskeltőnek szánt telefonoknak kellett közben zajlaniuk. Visszamenőleg rendkívül komikus számomra az egész.

Hát én aztán olyan csökönyösen fejtegettem Rákosinak, hogy mennyire fontosnak tartom, hogy a küszöbönálló '47-es választások is tiszta formában

¹²⁰ Schlachta Margit (1884–1974): szerzetes, apáca, politikus, az első magyar női országgyűlési képviselő, a német megszállással és a kommunista diktatúrával bátran szembeszállt. 1949-ben emigrált. *A Világ Igaza* (1985).

zajoljanak, mint ahogy a '45-ös választások úgy zajlottak. Rákosi biztosított engem, hogy ő nagyon nyugodt, hogy a legtisztább formákban a szükséges hatvan százalék be fog jönni. Aztán utamra bocsátott, érezhetően mint olyan valakit, akivel neki nincsen további tárgyalnivalója.

Utólag ezt a véleményét még meg is fogalmazta Erdeinek. Mikor én Erdeit egy halálos ítélet ügyében interveniálásra kértem, Rákosi azzal utasította el, hogy ő ilyen bagatell ügyekkel nem foglalkozhat, mert akkor hogy érne rá az országos fontosságú dolgokkal foglalkozni. Ezenközben szó esett rólam általánosságban – hogy így okos ember, úgy okos ember –, és végül erre azt mondta Rákosi, hogy igen, igen, rendben van, okos ember, de hát lehet valaki igazán okos, aki nem jut el a marxizmushoz?

Ebben maradtunk.

H: Ha visszatérhetnénk a területrendezési-közigazgatási tervezet sorsára...

B: Külön fejezet az Erdei-terv, mellyel mind belügyi tisztviselőként és mind azt követően foglalkoztam. Egész belügyi időszakomban Magyarország területét osztogattam közigazgatási szempontból: ez nemcsak objektív érvényű, jelentős program volt, hanem egyben hobbi, játék is számomra. De azért sohasem tévesztettem szem elől az országos, és úgy is mondhatnám, forradalmi jelentőségét. Márkus Pista volt akkor nekünk a belügyben egy olyan küldöttünk, akit, ha valahol nem tudtuk, hogy ezt vagy azt a várost vagy községet melyik városjárásba kell beosztani, kiküldtük a helyszínre, és akkor ő hozta a helyszíni jelentést és javaslatot. Sajnos, Erdei egész minisztersége alatt nem tartotta a helyzetet érettnek ahhoz, hogy ezzel előálljon. Mikor aztán megszűnt miniszter lenni és parasztpárti főtitkár lett, még kevésbé volt erre kilátás.

Én aztán egyévi egyetemi tanári működés után néhány évre a Kelet-európai Tudományos Intézetben lettem először miniszteri biztos, majd pedig elnökhelyettes. És ott Erdei jóváhagyásával, de mindenféle nyilvános támogatás nélkül azt határoztuk, hogy az Államtudományi Intézet embereivel és térképészetével csinálunk egy tervezetet, amiben egy konkrét területi beosztást propagálunk, és ellátjuk olyan térképmellékekkel, amelyek pontosan mutatják a tervezett városjárások területét.

Tudtam, hogy ez valójában idő előtti, hiszen még nem volt egy olyan határozat, melyet konkretizálni lehet, de azt képzeltem, hogy ezzel egy országos vitát lehet provokálni, amelyben minden város és község állást foglal, hogy ő egy ilyen elvű elrendezésben hova akar tartozni, s ezzel egyben azt a demokratikus visszhangot, erjedést és közéleti mozgást, fejlődést előidézni, amit egy ilyen program kiváltani képes.

Mire azonban ez a mai Magyarország várostáblázatának kiépítése éppen 1949-ben megjelent, addigra véglegesen eldőlt, hogy a megyerendszer érin-

tetlenül megmarad, csupán egy részletreform keretében a huszonöt megye egyre csökkent. Közben a sajtó és a helyi közélet teljesen központi irányítás alá került, nyilvános vitára lehetőség nem volt, és a legtökéletesebb süket csöndben hangzott el ez a hang.

Erre a vesszőparipámra most tértem vissza, 1975-ben, amikor az Állam- és Jogtudományi Intézet megbízásából csináltam egy újabb munkát, amiben azt mutattam ki, hogy az 1971. évi országos településfejlesztési terv, amely bizonyos rangsorát hozta létre a településeknek, felsőfokú, középfokú és alsó fokú központok neve alatt, mennyire nincs végiggondolva közigazgatási szempontból.¹²¹ Megcsináltam minden lehetséges egyeztetési lehetőséget vagy nagymegyei vagy kismegyei vagy városjárási egységekre alapozott közigazgatási rendszerben, de nem mulasztottam el beletenni a harmadik variáns, a városjárás tárgyalásába az Erdei-féle lelkes propagandát.

Kifejtettem azt, amit a közbülső események sajnos várakozásomon fölül igazoltak, amivel Erdeivel is mindig teljes egyetértésben voltunk, hogy mióta a nemesi önkormányzat kihalt belőle, a megye nagyságrendi voltánál fogva ahhoz túl kicsi, hogy egy országos kitekintésű, szakszerű közigazgatásnak a centruma legyen, mert ennek a feltételei legfőljebb az öt nagyvárosban vannak meg, hatodiknak persze a fővárosban; ahhoz pedig túl nagy, hogy a nép valóságos érdeklődését és valóságos fölfelé való hatását, „alulról való nyomását” megérezze. Ennélfogva mindenkor és minden rendszerben tenyésztelepe a helyi kiskirályságok alakulásának és mindenféle, valóságtól és élettől elszakadott, önmagát fönttartó, öncélú bürokráciának. Erre nekem fantasztikus adalékaim voltak negyvenöt-negyvenhatban, ahol a kezemben voltak olyan elaborátumok, ahol megyei kisgyűlési vagy hasonló tárgysorozatok elkezdődtek a főjegyző özvegyének nyugdíjánál és végződtek az útkaparó fiának az ösztöndíjával, és semmi közügy nem volt, csak a hivatali apparátus és személyzet önmagát fenntartó tevékenysége. És volt olyan beadvány is a kezemben, ahol a megye hatáskörének a reformját egy megyei vezető abban jelölte meg, hogy még ezt meg ezt a terhes hatáskört kellene a megyétől elvenni, hogy aztán teljesen a személyi ügyekre tudja magát koncentrálni.

Hát, sajnos, az azótai fejlemények azt mutatják, hogy a megyében mind a főispáni, mind az alispáni hatáskör újraképződött más elnevezések alatt, és a megye rendkívül erős hatalmi góccá vált, anélkül hogy akár igazi közigazgatási vezetői szakképzettség, akár pedig valóban kontrollálható népi ellenőrzés fókuszává tudott volna lenni. Ennyit tudok erről mondani.

¹²¹ *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció.* Magyar Tudományos Akadémia Igazgatástudományi Bizottsága Közigazgatástudományi Szekció, MTA KESZ Sokszorosít, Budapest, 1975. Zárt terjesztésű, számozott példány. A példányt Ifj. Bibó Istvántól kaptam. Lásd kötetünkben: 992-1100.

H.: Erdeivel kapcsolatban említetted, hogy még egy kérdésre visszatérsz.

B.: Majd a Tanyai Tanácssal kapcsolatban.

H.: Akkor, ha még nem fáradtál el, néhány más témájú, apróbb kérdést fogalmaznánk meg. Amikor Szegeden tanítottál, milyen tanszék keretében működteél?

B.: Akkor régebben a „politikának” nevezett tanszékre kerültem, aminek akkortájt, nem sokkal előbb, Alkotmánytani és Közigazgatástani tanszék lett a neve Moór Gyulának¹²² igen konzervatív reformműve alapján. Ennek az volt az indoka, hogy a politika félreérthető kifejezés, de nekem éppen a félre is érthető politika volt az igazi szakmám, még ha elméleti síkon is. Az 1946/47-es tanévben nagyon lelkesen adtam elő ezt a politikát.

H.: Hogyan jellemezhető az egyetem szellemi arculata?

B.: Abban az időben mindenki baloldalinak nevezte magát, aki határozottan nem volt nyilas vagy németbarát. Ilyenek nem sokan voltak Szegeden, s ha voltak, eltűntek. Egészében azonban az egyetem egy jellegzetes várakozás-álláspon-tú, inkább konzervatív középosztálybeli együttes volt, ahol én úgy szerepeltem mint egy nagyon erősen és agresszívan baloldali elem. Olyan emberek, akik később simán és zökkenő nélkül behódoltak, rettentően szememre hányták, hogy én a középosztályt gyalázó előadásokat tartok Szegeden.

H.: Majd a Kelet-európai Tudományos Intézetbe kerültél?

B.: Igen, ezután, pontosabban oly módon, hogy az 1946/47-es tanév végén, inkább szeptemberben, mint júliusban, egy értekezletre hívták össze az összes politikaprofesszorokat Pestre, ahol Hajdú Gyula államtitkár azt fejtette ki, hogy hogyan kell a politikát előadni. Pontosan megmondta, hogy mivel kell kezdeni, mivel kell folytatni, természetesen marxista alapon. Úgy éreztem, hogy ez már nekem nem fog menni. Ugyanakkor a Kelet-európai Intézetben válság volt, és Keresztury¹²³ mint miniszter, engem akart oda kormánybiztosnak küldeni. Én tehát azt kértem Kereszturytól, hogy úgy küldjön oda kormánybiztosnak, hogy szabadságolást ad nekem az egyetemi fő előadások alól. Papíron egyetemi tanár voltam ötvenig, de ténylegesen negyvenhat-negyvenhétben adtam elő a fő tárgyait.

H.: Ez a Teleki Pál Intézet hivatalos utóda volt?

B.: Teleki Pál Intézet volt. A nevét 1945 után egy ideig nem változtatták meg, de az intézet vezetői elkezdtek önhatalmúlag Duna-völgyi Intézetnek hívni.

H.: Ki volt akkor az igazgató?

B.: Szervezetszerűen az intézet élén elnök állott, a tagintézetekén igazgató. Akkor az intézetnek vagy kinevezett vagy megbízott elnöke Dabasi-Schweng

¹²² Moór Gyula (1888–1950): jogfilozófus, egyetemi tanár. Lásd kötetünkben. Vö. *BIÖT* 2. 154–156.

¹²³ Keresztury Dezső (1904–1996): költő, irodalomtörténész; 1945-től 1947-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter.

Loránd közgazdász volt,¹²⁴ aki egy abszolút tisztességes, nagy tudású, de kissé merev ember volt. Elsősorban Kosáry Domokossal,¹²⁵ a Történeti Intézet igazgatójával veszett össze, akit egyrészt az ő intézkedéseinek a szabotálásával, másrészt öellene irányuló sajtókampány ösztönzésével vádolt. Ennek a tisztázására küldtek engem oda. Az első panaszt alaposnak találtam, a másodikra bizonyíték nem volt.

H.: Akkor még Benda Kálmán és Sőtér István is ott dolgoztak?¹²⁶

B.: Hogyne. Sőtér azonban nem volt igazi aktív tag, rendszeresen nem dolgozott ott, hanem valahol másutt. Benda viszont Kosáry helyettese volt. Mikor aztán én a zavar okait egy jelentésben jól-rosszul tisztáztam, Dabasi-Schweng nem öhajtott visszatérni, s Ortutay, aki közben miniszter lett, engem nevezett ki kormánybiztosból helyettes elnökre, azért helyettesnek, mert azt hiszem, ő magának szánta az elnökséget, későbbi időre. Nem is vettem tőle rossz néven, mert nekem jó volt a helyettes elnökség is arra, hogy ne kelljen az egyetemen előadnom.

Első akcióm az volt, hogy megneszelve a Duna-völgyi Intézet elnevezésben a Habsburg-restaurációra irányuló oldalkacsintást, Ortutaynál elkezdtem propagálni a Kelet-európai Intézet elnevezést. Nekem nem tetszett az, hogy a Duna-völgyi Intézet elnevezés kihagyja a lengyeleket és bevonja Ausztriát, amit pontosan fordítva éreztem szükségesnek. Ezt Kosáryék nagyon ellenezték, de Ortutay elfogadta javaslatomat, és hivatalosan szentesítette a Kelet-európai Intézet elnevezést.

¹²⁴ Dabasi-Schweng Loránd (1905–1988): közgazdász, 1945 és 1947 között parasztpárti politikus, államtitkár, a Teleki Pál Intézet elnöke. Még 1945-ben javasolta a Szovjetunióknak fizetendő jóvátételi szállítások átütemezését, amit Szviridov altábornagy, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság alelnöke visszautasított. 1947-ben Nagy-Britanniába emigrált, s a Londoni Egyetem közgazdasági karán közgazdaságtant tanított. 1949-től Washingtonban a Nemzeti Tervező Társaság szakértője volt. 1951-től 1965-ig Guatemalában, Haitiban, Mexikóban, Panamában, Salvadorban, Dél-Koreában, Venezuelában, Kolumbiában, Peruban és Pakisztánban volt gazdasági tanácsadó, gazdasági fejlesztési programok kidolgozója. Munkássága feltárását és tárgyilagos feldolgozást igényel. Vö. *BIÖI* 2. 158–188.

¹²⁵ Kosáry Domokos (1913–2007): politikus, történétíró. Pályakezdeként Teleki Pál pártfogoltja, Szekfü Gyula tanítványa volt. 1956 után bebörtönözték, majd a konszolidálódó Kádár-korszak – a Szekfü-féle konzervatív kánont megerősítő – mintaadó személyisége lett, aki 1990-től 1996-ig az MTA elnökeként a rendszerváltás utáni időszak egyik ikonjává vált. Tudományos és közéleti tevékenysége napjainkban eszményítés tárgya. Életművének és közéleti szerepének tárgyilagos feldolgozása elvégzendő feladat. Az 1941-ben alapított Teleki Pál Tudományos Intézet három tagintézetből állt. Kosáry Domokos ezek egyikének, a Magyar Történettudományi Intézetnek volt 1941–45-ben igazgatóhelyettese, majd 1945-től 1949-ig igazgatója. Vö. *BIÖI* 2. 155–188, *Kötés a kánonból*. Szabad György történétírói munkássága. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Ráció, Budapest, 2018. Ráció, Budapest, 2018. Hermann Róbert tanulmánya és az enyém. 212–267. Továbbá: Miskolczy Ámbrus: „...igen, de...”. *Antisemitizmus és történetírás Hunniában*. I–II. 2000, 2012. szeptember, október. I. 11–26, II. 15–23, Kosáry Domokos életművére: I. 26.

¹²⁶ Benda Kálmán (1913–1994): történész; Sőtér István (1913–1988): író, irodalomtörténész.

H.: Kosáryék ily módon – megítélésed szerint – posztszékfűiánus álláspontot képviseltek?

B.: Igen, hiszen Kosáry és köre Szekfű-tanítványok együttese volt.

H.: Politikailag akkor ez teljesen elfogadható volt, hisz Szekfű Gyula a köztársaság moszkvai nagykövete volt.

B.: Természetesen. Az, hogy én Szekfű álláspontjával szembeszálltam, nem volt ok arra, hogy én a tanítványaimmal ellentétbe kerüljek. Azt meg végleg nem állítom, hogy ezek a Szekfű-tanítványok személy szerint legitimisták lettek volna. Csak éppen a Duna-völgyi Intézet elnevezésén éreztem a Habsburg Monarchia mint Duna-völgyi „természetes” egységre való sandítást, akár tudatosították ezt magukban, akár nem. Én pedig nem is annyira a kommunista álláspontot követve, hanem inkább Németh László nyomán, a kelet-európai népek, elsősorban a kelet-európai kis népek összetartozását vallottam, és lehetetlennek tartottam egy olyan elnevezést, mely például a lengyeleket kihagyja. Mikor aztán szőnyegre került az intézetben, hogy létesíteni kellene egy felügyelőbizottsági együttest, én abba Szekfű Gyula mellé újból meg újból csökönyösen belejavasoltam Németh Lászlót, mert az egész kelet-európai koncepció mögött éreztem a Németh László áldásának a hasznosságát. Ez Kosáryék részéről éles ellenzésre talált. Leginkább Deér József részéről,¹²⁷ aki nem volt az intézet tagja, de régi munkatársa, egy, a háború előtt megjelent magyar–román tárgyú mű szerkesztője, a tervezett felügyelőbizottságnak magától értetődő tagja, és elsővonalbeli Szekfű-tanítvány. Ő dühösen kikelt ellenem, hogy egy komoly tudományos intézetbe „vajákosokat” akarok belevonni, ami alatt ő Németh Lászlót értette, és folytatólag kifejtette, hogy nincs értelme elébe vágni a fejleményeknek, hanem meg kell várni, amíg megfelelően alakul a politikai helyzet és Szekfű Gyula lehet az intézet elnöke. Ettől nekem a hajam szála égnek állt, én Szekfű Gyulát és életművét minden tudása ellenére mérhetetlenül kártékonynak tartottam, beleértve a negyvenöt utáni pályafutását is, amiben csak mérhetetlen igazodásának és gyávaságának újabb bizonyítékát láttam.

Erre utóbb támadt egy elképesztő bizonyító adat 1954-ben. Még valamikor az ötvenes években Kerecsényi Dezsőnek az özvegyét, aki vend származású, nyolc évre elítélték kémkedésért, mert Jugoszláviába disszidált öccsével levlapokat váltott. Kerecsényi Dezső egy köztisztviselői állás irodalomtörténész volt, Szekfű Gyula munkatársa a *Magyar Szemlé*-ben, valamikor 1944–45-ben halt meg, felesége pedig a Parasztpárt könyvesboltját vezette,

¹²⁷ Deér József (1905–1972): történész. A Teleki Pál Tudományos Intézet Magyar Történettudományi Intézete igazgatója 1945-ig. Az említett mű: *Magyarok és románok* I–II. (Gáldi László társszerkesztővel) Budapest, 1943–44.

amíg az létezett, és nyilvánvalóan teljesen ártatlan volt ebben az egész ügyben. Az 1953-as „olvadás” idején aztán, 1953 nyaratól elkezdtem akciózni Kerecsényiné kiszabadítása érdekében, először Erdeinél, majd Vas Zoltánt mozgósítva. Végre 1954-re eljutottam odáig, hogy összehoztam egy kegyelmi kérvényt, melyet aláírtam Kodállal, Németh Gyulával, Horváth Jánossal, Illyés Gyulával, Bókával, Sőtérrel, Ortutayval.¹²⁸ És magától értetődően elvittem Szekfű Gyulához is, akiről feltételeztem, hogy Kerecsényi özvegye érdekében minden jóra hajlandó.

Őt futólag ismertem, mert feleségemnek professzora volt. Szekfű kifogásolta a kérvénynek azt a passzusát, hogy az ítélet igazságossága kétségbe vonható, mondván, hogy ezt rossz néven fogják venni, s megtagadta az aláírást. Erre fogtam magam, átfogalmaztam az ő kedvéért a kritikus részt, még egyszer aláírtam az egész hosszú előkelő listával, és még egyszer elvittem Szekfűhöz. És akkor kijelentette, hogy ő ezt a javított szöveget sem írja alá, mert „rossz néven fogják venni”. Ő, aki az Elnöki Tanács tagja volt, egyhuszonegyed államfője Magyarországnak. Erre elmentem Ortutayhoz, próbáljon beszélni Szekfűvel, nyugtassa már meg, hogy neki ebből igazán semmi baja nem lehet. Ortutay azonnal elment Szekfűhöz, és az neki sem írta alá. Van Németh Lászlónak egy borzalmasan kegyetlen, de találó pamfletje Szekfű Gyuláról, amiben kielemez Szekfű Gyula mérhetetlen óvatos igazodását mindenféle hatalomhoz, és ezt fényesen igazolva láttam.¹²⁹ Elképesztő volt...

H.: Meddig álltál a Kelet-európai Intézet élén?

B.: Negyvenkilencig, akkor kiszervezték az egészet alólam, miután már abba hagyták azt, hogy az új kinevezéseknél megkérdezzenek.

H.: Ez azt jelenti, hogy önállósultak az intézetek?

B.: Akkor megszűnt az intézet mint csúcsszerv, ami önmagában nem lett volna indokolatlan, s a tagintézetek vagy önállósultak vagy megszűntek. Negyvenkilenc végén én még egy fél évi szabadságot kaptam az egyetemi tanárságtól, és 1950 szeptemberében helyeztek rendelkezési állományba, miután nem tudtam rávenni magamat, hogy valami számomra komolytalan jogi tárgyak válasszak, amivel maradhattam volna egyetemi tanár. Nagyon kínálták nekem a munkajogi tanszéket, de semmi közöm se volt hozzá.

H.: És akkor kerültél az Egyetemi Könyvtárba?

B.: Igen. 1951 januárjában.

H.: Erdeivel ebben az időszakban megszakadt a kapcsolatodok?

¹²⁸ Kodály Zoltán (1882–1967): zeneszerző, népzenekutató. Németh Gyula (1890–1976): nyelvész, turkológus. Horváth János (1878–1961): irodalomtörténész. Bóka László (1910–1964): író, irodalomtörténész.

¹²⁹ Németh László: *Sorskérdések*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1989. 515–597.

B.: Nem szakadt meg, csak némileg lazább lett. Az érzelmeink teljesen barátiak maradtak és megértőek a másik álláspontjával szemben. Erdei – ellentétben másokkal – sohasem leckéztetett engem azért, hogy „megálltam a fejlődésben”. Nem tudom, mikor hagyta abba azt is, hogy óvatos, rezervált vagy elutasító magatartásaimat valamiféle „osztálykötöttséggel” magyarázza, de azt hiszem, ez legkésőbb 1944–45-ben megtörtént, amikor „osztályommal” való tetteges szembefordulásomhoz már nemigen férhetett kétség. Attól kezdve, úgy vélem, respektálta távolmaradásomnak végsőleg morális indítékait. Én pedig tudomásul vettem, hogy ő magáévá teszi azt az alternatívát, mely szerint nemzedékünknek nincs más választása, mint az, hogy az amerikai típusú kapitalizmus és sztálini típusú kommunizmus között foglaljon állást, s ő ebben a helyzetben az utóbbit választotta. De ritkán találkoztunk egymással, úgy évenként egyszer.

H.: Na most, a történelmi jellegű stúdiumaidat te abban az időben teljesen függesztetted?

B.: Teljesen. Ha foglalkoztatott valami, akkor inkább ideológiatisztázó, szociológiai-politikai tárgyú dolgok foglalkoztattak...

H.: Ezen stúdiumok eredményeként művek nem születtek?

B.: Nem, csak kezdetek. Belekezdtem és nem ment. Most inkább meg tudnám írni ezeket, de most már energiám nincs hozzá.

H.: Hadd térjek vissza az intézetedhez. Az alatt a két év alatt, amíg ott voltál, részt vettél-e az említetten kívül más vállalkozásokban, illetve milyen kutatásokat támogattál?

B.: A területrendezési kiadványon kívül nem készült el más munka az én közvetlen vezetésem alatt. Létesült egy Társadalomtudományi Intézet, aminek én voltam a közvetlen vezetője, de abból csak Márkus Pistáéknak néhány kiszállása született, mű nem.

H.: Márkus Istvánon kívül ki volt e csoportban kvalifikált szakember?

B.: Magában a Társadalomtudományi Intézetben egy ideig munkatársként dolgozott Kolossa Tibor, Major Jenő, akik ma társadalomtörténészek, továbbá Kicsi Sándor, aki ma az Akadémia lexikonkirendeltségében dolgozik, és Józsa Tivadar, aki ma körzeti orvos s egyben költő, a Tihanyban élő írók és művészek barátja és pártfogója. Ők ketten társadalomtudományi irányban dolgoztak tovább. A területrendezési kiadványban közreműködött Mattyasovszky Jenő településtörténész és az Államtudományi Intézet összes statisztikusa és térképésze. A többi intézet közül legtöbbet a Történelemtudományi Intézet produkált, mely a régi összeállításban működött. A '48-as jubileumi évre kiadtak több munkát, de azokra pontosan nem emlékszem, csak arra, hogy Tildy mint államfő és Szakasits mint államminiszter jelen voltak 1948

januárjában néhány munkának az ünnepélyes átadásán.¹³⁰ Nem tudom, hogy akkor vagy később jelentek meg a különböző népekkel való magyar kapcsolatokat tárgyaló népszerű művek. Az első az egyébként kitűnő Makkai Lászlónak egy *Magyar–román közös múlt* című műve volt.¹³¹ Én ezekkel a művekkel szemben felülvizsgálatot nem gyakoroltam, hiszen Dabasi-Schweng Lorándnak is abba törött bele a bicskája, hogy a Történettudományi Intézet kiadványát előzetesen ismerni óhajtotta, amit azok nem tettek.

Én tehát részben nagyvonalúságból, részben kényelmességből minden ilyenről letettem. Ezt a Makkai-könyvet is csak akkor olvastam, mikor már megvolt, ünnepélyesen átadták, s még a román követet is elhívták; akkor elképedve láttam, hogy a mű első vagy második oldalán Anonymus-nak az oláhokat felette lenéző szövegei vannak idézve; összefüggésben aztán kiderült, hogy a mű egyáltalán nem románellenes, de az a kis bököinger, úgy látszik, megmaradt a szerzőben, hogy ezt azért ne hagyja ki. Aztán jelent meg még egy mű a magyar–svéd kapcsolatról, aztán egy a magyar–francia kapcsolatról, Sőtértől. Komoly monográfiára kettőre emlékszem: Szabó István debreceni professzornak egy kitűnő parasztságtörténeti művére és Mérei Gyulának egy ipartörténeti művére, melyek intézeti kiadványokként jelentek meg.¹³²

H.: Mályusz Elemér is ott dolgozott?

B.: Mályusz Elemér akkor enyhén elátkozott állapotban volt, mert neki valaha tökéletesen nívótlan antikommunista írásai jelentek meg. Nívótlanságukat az bizonyítja, hogy például a *Napkelet*-ben a húszas években írt cikksorozataiban¹³³ képes volt történeti analíziseket folytatni a '18–'19-es forradalmakról úgy, hogy a Károlyi-forradalom és a Tanácsköztársaság között gyakorlatilag nem tett különbséget. Ez mindenféle történészi mérce alatt volt, és csak a Horthy-korszakban lehetett ilyen dolgokat művelni. Ettől függetlenül ő egy igen nagy tudású történész. Akkor teljesen félre volt téve, s a levéltárban volt valamiféle beosztásban.

H.: Néprajzosok nem voltak az intézetben?

B.: A Történettudományi és Államtudományi Intézetben kívül volt még a Nép-

¹³⁰ Lásd Kosáry Domokos: „Kárpát-Európa”-kutatás a Teleki Intézetben. (Tóth János interjúja) *Valóság*, 1983. 9. sz. 32–41. *BIÖI* 2. 155–188.

¹³¹ Makkai László (1910–1989): történész. Az említett mű 1948-ban jelent meg.

¹³² Az utalás Szabó István *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* (1948) és Mérei Gyula *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon* (1948) című monográfiájára vonatkozik.

¹³³ Mályusz Elemér (1898–1989): történész. A *Napkelet* a Magyar Irodalmi Társaság folyóirata volt. Az említett cikksorozat – amelyet Mályusz Szekfű ajánlására és Teleki Pál felkérésére írt, eredetileg Szekfűvel együtt, majd könyv alakban (az utóbbi angolul és németül is). Vö. Soós István: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér *A vörös emigráció* című műve. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk.: Ujváry Gábor. Ráció Kiadó, Budapest, 2011. 238–250.

rajztudományi Intézet is, aminek az élére tulajdonképpen az öreg Györffy István nevének a megbecsülésére fia, Györffy György került,¹³⁴ aki azonban valójában történész volt, de a néprajzosok szívesen elfogadták. Ebben az intézetben ki-ki az egyéni munkáját folytatta, nem emlékszem, hogy intézeti kiadvány megjelent volna abban az időben. A Maksay–Belényessy házaspár csinált valami településtörténeti dolgot, volt néhány nyelvész is, Lőrincze¹³⁵ és felesége, aztán később átmentek a Nyelvtudományi Intézethez, mely új tagintézetként ottani működésem vége felé jött létre.

H.: A „felosztás” hogyan zajlott le?

B.: A szétválasztáskor a Néprajzi Intézetet felosztották, az alig létező Társadalomtudományi Intézet szétment, a Nyelvtudományi Intézet és a Történettudományi Intézet önállósodtak, az Államtudományi Intézet pedig teljesen beleolvadt az Állam- és Jogtudományi Intézetbe, amely jogász intézetként alakult meg.

H.: Kosáryt vádolták levéltári anyag eltűnése miatt. Andics Erzsébet szolt erről egy beszédben.¹³⁶

B.: Erről nem sokat tudok és csodálkozom is, hiszen ez nyilván a történettudományi anyagra vonatkozott, és az az intézet folyamatosan fennmaradt. Én inkább a megszűnt Néprajzi Intézetre nézve tenném fel azt a kérdést, melynek tudomásom szerint jelentős településtörténeti tartalékanyaga volt, hogy hol van és hasznát vették-e akkor vagy azóta valakik, azt nem tudom. Megjegyzem, hogy Kosáryval mi állandóan feszültségben éltünk, ő féltékenyen őrizte intézete teljes függetlenségét, és nem is titkolta, hogy az elnöki székre pályázik, engem pedig bosszantottak az ő különböző ravasz húzásai és szekfűiánus vissza-visszakanyarodásai. Győztem ugyan ellenhúzásokkal, de nem szerettem az ilyen atmoszférát. De aztán negyvenkilenc felé már mindennek nem volt sok jelentősége, s emlékszem, valamikor negyvenkilenc közepén azt mondtam Kosárynak: Nézd, Domokos, bennünket innen úgyis ugyanaz a vihar fog kifűjni, ennek az is a jele, hogy hónapok óta senkinek semmi rosszat nem mondtam rólad.

H.: Ő egyébként az egyik legnagyobb formátumú történész, akit a rendszer szintén kálváriajáráásra kényszerített.

B.: Aki három vagy négy évvel ezelőtt hirtelen rájövén arra, hogy itt már egy neki megfelelő, lényegében szekfűiánus történettudománynak már nem lesz sok jövője, megpróbálja korszerűsíteni magát.

H.: Volt-e, s ha igen, milyen kötődése a Teleki Pál Intézetnek a Táj- és Népkutató Intézethez?

¹³⁴ Györffy György (1917–2000): történész.

¹³⁵ Lőrincze Lajos (1915–1993): nyelvész.

¹³⁶ Andics Erzsébet (1902–1986): politikus, történész.

B.: Hogy az elején kezdjem, tudomásom szerint a Teleki Pál Intézet legrégibb tagintézete, magva az Államtudományi Intézet volt, amely Teleki Pál közvetlen irányítása alatt a húszas évektől kezdve a magyar határrevíziós mozgalomra és a határokon túli magyar kisebbség statisztikájára és sérelmére vonatkozó anyaggyűjtéssel foglalkozott. Ebből az óriási anyagból negyvenhat-negyvenkilencben én már csak szertehányódó piszkozatcédulákat láttam, melyek hátán olyanok voltak, hogy angol vagy francia közéleti személyek ezt vagy azt nyilatkozták a tárgyban, vagy Szatmárban letépték a magyar lobogót, vagy Biharban két magyar gyermeket románként minősítettek stb. Ez volt az intézet munkájának egyik része, amelyet különböző szlovák, román, délszláv, német nyelvi referensek csináltak. Ez a munka később kiegészült földrajztudományi munkával és kitűnő kartográfiai részleggel, gondolom, akkor, mikor az Államtudományi Intézet a Teleki Pál Intézet tagintézete lett és Rónai András földrajztudós lett a vezetője.¹³⁷ 1941–44 között kiadtak kitűnő néprajzi térképeket, melyeket jóval később külföldi kiadványok is felhasználtak.

Rónay egyébként specialistája volt a határrevíziós mozgalom földrajztudományi alátámasztásának: volt egy kiadványa, mely Közép- és Kelet-Európa határainak időbeli állandóságát tüntette fel vastagabb és vékonyabb vonalakkal, és természetesen a történeti Magyarország kárpáti határa volt a legvastagabb, ami egyébként meg is felel a történeti tényeknek, csak éppen ez a megállapítás nem volt elég arra, amire szánták.

A Teleki Pál Intézet másik tagintézete a Magyary–Teleki–Györffy-féle híres kiállításból kinőtt Táj- és Népkutató Intézet utódja, a Néprajzi Intézet volt. Hóman Bálint ezeket az intézeteket 1941-ben, a visszacsatolások tetőpontján, Teleki Pál halála után foglalta egységes szervezetbe Teleki Pál Intézet néven, és akkor csatolta hozzá úgy is mint történész, úgy is mint miniszter a Történelemtudományi Intézetet.

Nem sokkal utóbb megvált a miniszterségtől, és azt hiszem, akkor lett egészen a háború végéig az intézet elnöke. Ez alatt az idő alatt adott ki a Történettudományi Intézet egy nagy magyar–román erdélyi vonatkozású tudományos munkát, jelentős tudósok közreműködésével, Deér József szerkesztésében, de a hagyományos magyar impremáció jegyében.

Negyvenöt után Kosáry lett az intézet vezetője, s ők voltak az elsők, akik talpukra ugrottak, és nyilván ők sugallták a Duna-völgyi Intézet elnevezést. Az Államtudományi Intézet nem nagyon tudott magával mit kezdeni, Rónai András helyett akkor lett Révay István népességtisztikus ennek a vezetője. Nagyon örültek, mikor az Erdei-terv földolgozását kezdtem el velük. Míg

¹³⁷ Rónai András (1906–1991): földrajztudós.

a Történelemtudományi és a Néprajzi Intézet tudósok és tudósjelöltek intézete volt, az Államtudományi Intézetben az igazgatón kívül és Jakabffy Imre¹³⁸ kartográfuson kívül negyvenhatig alig volt tudományos igényű munkatárs, azok zömmel statisztikus anyaggyűjtők voltak és térképrajzolók voltak: egy szakmailag kitűnő, becsületes, jó szándékú és baráti együttes. Negyvenhattól kezdve aztán alakult az Államtudományi Intézetben belül egy gazdaságföldrajzi részleg Mattyasovszky Jenő, és egy közigazgatás-tudományi részleg Lovász János Magyar-tanítvány vezetésével.

H: Magyar munkásságát ebben a vonatkozásban hogyan ítéled meg? Milyen szerepet vállalt a vezetésben?

B: Magyarynak ettől függetlenül saját magának volt a harmincas évektől kezdve egy rendkívül fejlődőképes intézete, amely nem került be a Teleki Pál Intézetbe, mert Magyar a kiállítással kapcsolatban összeveszett Teleki Pállal, aki elég csúnyán dezavualta az egész kiállítást, Magyar pedig azonosította magát vele.¹³⁹

Magyar Zoltán nagy szervező volt, és egyik előfutára, magyarországi propagátora a modern nyugat-európai és amerikai vezetéstudománynak. Én nem szerettem őt, mert egy tisztán technokrata szemléletű ember volt, akinek számára a demokrácia és a mögötte lévő szabadságeszme és emberi méltóság közönyösök voltak, őt csak a nagyméretű szervezés érdekelt, tehát éppúgy csodálta Hitlert és a nemzetiszocialista államot, mint az amerikai, elnöközpontú, nagyméretű szervezést, és a szovjet hatalomkoncentrációt és központosított tervezést.

Rendkívül tragikusan végezte, mert a szovjet bevonulás után teljesen ismeretlen és érthetetlen okok miatt feleségével együtt öngyilkos lett, miután felvette az érintkezést a szovjet tisztekkel és eldicsekedett nekik szovjet kapcsolataival. Felesége ismert filozófusnő volt, Techert Margit.¹⁴⁰

Magyar mindezek ellenére egy jelentékeny kritikus elme volt, aki az egész Horthy-Magyarország közigazgatási anarchiáját, tehetetlenségét és önkényét pellengérre állította, s ezért a Táj- és Népkutató Kiállításban teljes szívvel részt vett.

Az ő intézete csinált a tatai járásban egy nagy felvételt, amelyben csúnyán leleplezték az önkénynek és tehetetlenségnek azt a keverékét, mely az akkori közigazgatást jellemezte. Magyar tehát bizonyos értelemben reformer és haladó ember volt, csak éppen a szabadság ügye iránt nem volt sok

¹³⁸ Jakabffy Imre (1915–2006): térképész, bibliográfus, a Teleki Intézet munkatársa.

¹³⁹ Magyar Zoltán (1888–1945): jogász, egyetemi tanár. A tanszéke mellett szervezett Magyar Közigazgatástudományi Intézet Györffy István néprajzi tanszékével együttműködve kapcsolódott be a Teleki Pál vezette Táj- és Népkutató Intézet munkásságába. Az említett kiállítást a Károlyi-palotában rendezték, 1938-ban. *BIÖI* 1, 111–128.

¹⁴⁰ Techert Margit (1900–1945): filozófiatörténész, Magyar Zoltán felesége.

érzéke. Halála után intézete szabályos egyetemi tanszéki intézetként maradt fenn. Ugyanez idő tájt alakult az Államtudományi Intézetben az említett közigazgatási részleg Lovász János vezetésével, aki kitűnő szervező volt.¹⁴¹ Ő volt a technikai és szervezési vezetője annak a két földművelésügyi kiállításnak, melyet az Államtudományi Intézet apparátusa Erdei megbízásából 1948 és 1949 nyarán előkészített, festőművészek által készített kis kiállítási táblákon. A '48. évi az egész magyar agrárfejlődésről szólt, a '49. évi viszont az újonnan alakult Tanyai Tanácsnak volt a kiállítása.

Ez utóbbi nekem kissé fájdalmas dolog volt, mert az 1949-es tanyapolitika pontosan azt az Erdei Ferenc elgondolásaival szemben álló falusítást szolgálta, amit a húszas és harmincas évek konzervatív tanyapolitikusai hirdettek. Erdei egész tanyakutatása azzal kezdődött, hogy a mindenáron való falusítókkal szemben, akik lehettek jóhiszemű szakemberek, de a tanya lényegéből alig értettek valamit – amit Erdei kívül talán csak Györffy István értett jól –, rámutatott a magyar tanyák kétlaki szállásjellegére. Erdei tudta azt is, hogy a tanyák falusítása annyit jelent, hogy a tanyákat a városok aránylag haladottabb uralma alól a járások sokkal kevésbé haladó uralma alá helyezik. Ugyanezt a vonalat követte a '49-es tanyapolitika, amely a tanyát egyszerűen a mezőgazdasági nagyüzem akadályaként tekintette, s ezt követte a Tanyai Tanács is. Így a kiállításon folyton csak a tanya elhagyatottságáról esett szó, de a tanyának a várossal való organikus kapcsolatáról, ami olyan lényeges dolog volt az Erdei-koncepcióban, egy szó sem.

H.: Kik voltak akkor a Tanyai Tanács tagjai?

B.: Az elnök Erdei volt, a hivatalos vonalat képviselő munkatársak közül csak egy Domány nevűre emlékszem, de annak semmi személyes koncepciója nem volt. Engem elszomorított az egész, de tudtam, hogy mint az intézet elnökhelyettese, a beosztottam érdekében elvállalt kiállítással én is bűntárs-sá lettem, s Erdei is nyilván azzal ment bele, hogy megpróbál egy rosszul fölfogott tanyai programot a konkrét lebonyolításban aránylag értelmessé alakítani. Ezzel a kiállítással s ugyanakkor a *Magyarország városhálózatainak kiépítése* című Erdei-koncepciójú kiadvánnyal zárult az én kelet-európai intézeti működésem.¹⁴²

*

¹⁴¹ Lovász János (?-?): a Magyar Közigazgatástudományi Intézet, majd az Államtudományi Intézet munkatársa, az utóbbi közigazgatási részlegének vezetője, földművelésügyi kiállításainak szervezője. Az 1949-ben a megszüntetett egri, kecskeméti és miskolci jogakadémiák könyvtárainak anyagát megszerezte a Jogtudományi Intézet számára.

¹⁴² Bibó István és Mattyasovszky Jenő, terv, szerk: *Magyarország városhálózatainak kiépítése*. Kézirat gyanánt. Magyar Tudományos Akadémia, Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1950.

Egyetemi Könyvtár • Ötvenes évek • Az 1953. évi kormányprogram • A XX. kongresszus • Petőfi Kör • 1956. október 23–30. • A Petőfi Párt megalakulása • Jelölésem a Nagy Imre-kormányba • Mindszenty József hercegprímás beszéde

H.: Érzékelvén a politikai-hatalmi viszonyok radikális átrendeződését, hogyan módosítottad – vagy kényszerültél módosítani – elképzelésedet saját pályád-ról?

B.: 1949 őszén lezajlott az intézet feloszlata, ugyanakkor a területrendezési munkának az utolsó vonásai; mindez decemberre fejeződött be. Hogy az intézet előbb-utóbb ki fog csúszni a lábam alól, azt akkor már hosszabb ideje sejtettem, elindítottam többrendbeli próbálkozást másféle elhelyezkedés irányába.

Már valamikor, azt hiszem, 1948-ban, szó esett arról, hogy a Gajzágó László¹⁴³ nemzetközi jogi tanszékét Budapesten az egyetemen nem akarom-e elfogadni. Ezt Ortutay vetette föl nekem, aki akkor a miniszter volt. Én azonban ezt nem akartam, bár a dolog egyébként kedvemre való lett volna, de ezt én akkor úgy fejeztem ki, hogy nem vagyok hajlandó „zsidó lakásba” költözni. Vagyis nem foglalkozok el semmiféle olyan helyet, ahonnan elődömet, bármennyire tetszik vagy nem tetszik nekem az illető, erőszakkal akolbólították ki.

Nagy meglepetésemre ezt a Nemzetközi Jogi Tanszékét saját professzorum, Horváth Barna fogadta el, azt hiszem, '48 szeptemberében. Csodálkoztam rajta, tőle lényegesen messzebb állt a nemzetközi jog, mint éntőlem. Akkor értettem meg aztán a dolgot, mikor egy negyedév múlva Horváth Barna disszidált. Nyilván az egész tanszékelfogadás merőben a disszidálás sima előkészítése érdekében történt. A szegedi egyetemen, ahol, akárcsak én, ők is tudták, hogy politikaprofesszorságomnak folytatása nem lehetséges, kínáltak nekem más tanszékét; a munkaügyi tanszékét vetették föl, de hát ehhez semmi kedvem nem volt. Egyáltalán nem éreztem magam képesnek arra, hogy egy tőlem ilyen távol álló témát egyszerűen egzisztenciális okokból elvállaljak és a tudományos munka látszatát keltsem. Az összes jogi szakok között amúgy is nagyon érdeklődtem a magánjog iránt, a büntetőjog iránt, mindenekfelett a közjog iránt, ám ezeket a félig adminisztratív, félig magánjogi, nem érdektelen, de rengeteg, pillanatonként változó rendelettel megspékelt szakmákat, mint munkaügy, lakásügy, földügy, ezeket kifejezetten nem szerettem. Más tanszék nem állt rendelkezésemre, úgyhogy erről letettem.

¹⁴³ Gajzágó László (1883–1953): diplomata, egyetemi tanár.

Már azt hiszem, '48-tól kezdve elkezdtem az első tapogatózást bírói kinevezés irányában. E tárgyban jártam Riesnél is,¹⁴⁴ Hajdú Gyulánál is, és mind a ketten a gondolatot elsőre szívesen látszottak fogadni – ma szinte gyermekesnek találom, hogy azt képzeltem, hogy nekem abban az időben és az akkori feltételek mellett a bírói állapot zökkenőmentesebb lesz, mint az egyetemi tanári állapot. Utóbb megtudtam, hogy a legnyilvánvalóbb utasításokat kapták a bírák abban az időben a legszimplább magánjogi ügyekben is, hogy hogy kell nekik dönten. Azt éppúgy nehezen viseltem volna el, mint azt az utasítást, hogy hogyan kell a politikát előadni. Akkor rejtélyes okokból nem láttam át, hogy ez nem nekem való dolog.

Azután az elképzelés megbukott egy olyan ügyön, amely '49-ben zajlott és elég drámai élmény volt számomra. Valamikor '47-től kezdve folyt ez az ügy, egy büntetőper, amelynek a szenvedő alanya egy másod-unokatestvéremnek a férje volt. Én ezt a férjet személy szerint nem ismertem, ezzel a másod-unokatestvéremmel sem volt különösebb kapcsolatom. Mikor ez bajba került, akkor a felesége hozzám fordult; én elsőre elég bizalmatlanul fogadtam az ügyet, mert tudtam, hogy nyilas volt az illető, de azért utánajártam, beszéltem az ügyvéddel és akkor kiderült a következő: a döntő tanú tanúsítja, hogy őt egy menetben vitték kivégezni a Duna felé vagy nem tudom, hová, sortűz után ott volt a halottak között, de életben maradt és kimászott a halottak közül. Ő emlékszik arra, hogy ez a távoli sógor – Barát István Andrásnak hívták – ott volt a kivégzőosztagban. Ez volt tulajdonképpen a döntő bizonyíték. Első fokon halálra ítélték. A mellékes motívumok, hogy itt vagy amott nyilasként szerepelt, igazak voltak, de halál nem volt a kontóján. Az ügyvéd elég meggyőző adatokat szerzett arra – ami akkor nem volt példátlan –, hogy ez a koronatanú X. ügyben ugyanezt tanúsította más színhelyekkel, más személyekkel. Amolyan vándortanú volt, aki arra rántódott elő, mikor adva volt valaki, aki nyilvánvalóan nyilas volt, de nem volt semmi igazi gyilkossági adat, ami a halálos ítélethez szükséges lett volna. Akkor jött ő, és produkálta ezt az adatot.

Ezek után, ezt látván, az ügyet annyiban magamévá tettem, hogy az nem szolgált alapul egy halálos ítélethez; beszéltem másodfokú bírákkal, aminek eredményeképpen másodfokon az ügyet visszaadták az elsőfokú bírósághoz, és új ítéletre utasították. Második eljárásban az elsőfokú bíróság valami börtönbüntetésre, talán életfogytiglanra ítélte, vagy talán még kevesebbre is, másodfokon azonban Bojta, aki a népbíróság elnöke volt, az aktára ráírta:

¹⁴⁴ Ries István (1885–1950): szociáldemokrata politikus, igazságügy-miniszter. 1950-ben a börtönben meggyilkolták.

„Miért nem halál?” – és ebből másodfokon halál lett.¹⁴⁵ Tehát végül is halálos ítélet született.

A groteszk a dologban az, hogy a tanácselnök, aki egy nagyon puha és jámbor embernek látszott, azt közölte valakivel, hogy azért kellett ennek az embernek halálos ítéletet kapnia, mert ugyanazon a napon szőnyegen volt egy csendőr is, és ha azt halálra ítélik, annak semmi kilátása nem volt a kegyelemre, ennek viszont volt kilátása rá, így ezt ítélték halálra. Ez engem csendesen elképesztett mint bíraskodási szempont, de úgy volt, hogy valahogy a népbíróság kiscgazdapárti és parasztpárti tagjának alkudnia kellett a kommunista és szociáldemokrata taggal és így aztán kijött egy ilyen mérleg az ügyből. Ezek után elkezdtem a kegyelmi ügyben talpalni, és végigtalpaltam az egész rangsort fölt a minisztériumi osztályvezetőtől Hajdúig és Riesig. Végül is nem kapott kegyelmet és kivégezték. Ez valószínűleg rossz emlékként szerepelt Hajdú és Ries emlékezetében, úgyhogy az én bírói kinevezésemből, amit elképzeltem, nem lett semmi és utólag nem is bántam, hogy ez elmaradt.

Ennek van valamiféle lenyomata a zsidókérdésről írt cikkemben; egy gondolatban utalok a népbíraskodás bizonytalanságára és labilis voltára. Az tulajdonképpen ennek az ügynek az inspirációjából származott jóval korábban, mert '48-ban – akkor írtam a cikket – már az ügy javában folyt, viszont a kivégzés '49-ben történt.

H.: Volt-e esély, s egyáltalán szándékosan állt-e, hogy a megváltozott körülmények között tovább dolgozz, egy egyre távolibbnak tűnő jövő számára a területrendezés terén?

B.: Igen, a második tájékozódásom – azt hiszem, ez már '49-re datálható – éppen a Területrendezési Intézet irányába történt. Nem emlékszem már, hogy akkor annak ki volt a vezetője, de Beér János volt a legfőbb protektor, és én a területrendezési kérdésben akkor nagyban benne voltam. Saját művemem dolgoztam, és akkor ezt szívesen csináltam volna intézeti keretben, de egy döntő pillanatban Beér János – aki egyébként minden jót akarni látszott nekem – az ügyet lefújta. Lehet, hogy túl erős tételnek tartott volna abban az intézetben, s úgy érezte, hogy nem fogok beilleszkedni, ha addig nem illeszkedtem, akkor ebbe sem fogok.

Beér Jánossal volt egy beszélgetésem ekkortájt, amikor úgy tapogatózott, hogy engem olyan reményteljesen tekintettek '45-'46-ban, és tulajdonképpen nem érti, én miért nem fejlődtem tovább. Nem tudom, hogyan és mint

¹⁴⁵ Bojta Béla (1899–1969): a népbíróság országos tanácsának elnöke, illetve tanácsvezetője 1945–1949 között.

magyaráztam meg neki, mert én általában nem szerettem az embereket frontálisan szembetámadni és erkölcsileg kioktatni, majdnem azt mondanám, hogy gyáva voltam az emberekkel szemben kereken elítélő véleményeket megfogalmazni – üggyel vagy rezsimmel szemben igen, de a személyeket nem szerettem megbántani azzal, hogy én azt, amit ők csinálnak, így vagy úgy erkölcsileg elítélem – nem is ítélem el. Általában nem szerettem emberek fölött ítélkezni. Lehet, hogy néha köllött volna...

H.: Miután ezen elképzelések nem voltak megvalósíthatók, hogyan került szóba az Egyetemi Könyvtár?

B.: Igen, sorrendben a harmadik tájékozódásom volt a könyvtári tájékozódás, ami igazán előbb is eszembe juthatott volna. Apám is, húgom is könyvtáros volt. Nekem ugyan a szakmához közelebbi közöm nem volt – bár még azt sem mondhatom egyértelműen. Édesapám valamikor 1930-ban írt egy cikket *Könyvtáraink racionalizálása* címen. Ő sem volt igazi szakmabeli könyvtáros, de sokat dolgozott könyvtárak körül. A cikket körülbelül azért írta, mert fölvetődött az az ötlet, hogy a Szegedi Egyetemi Könyvtárat szétszadják a karok között, és ez ellen emelt szót. Ebbe az írásába én erősen beleegítettem. Német forrásmunkákat olvastam, kivonatokat csináltam és referáltam neki, mert nehézkesen olvasott németül, úgyhogy nem mondhatom, hogy semmi közöm nem volt hozzá. Darvas József volt akkor a miniszter.

Darvassal sose voltunk igazi közeli viszonyban, de tudomásul vette, hogy nekem az elhelyezkedésemben közreműködik, és beadtam egy kérvényt, vagy talán szóban kértem, hogy könyvtári osztályvezetői kinevezést kapjak.

Később megtudtam, hogy Kondor Imre¹⁴⁶ simán megkapta a műegyetemi könyvtár igazgatását, és én a műegyetemi könyvtár igazgatójával nyugdíjba menetele előtt véletlenül találkoztam. Úgy átfutott az agyamon, hogy ez nem volna olyan rossz hely a számomra, de aztán úgy éreztem, nem kompetens dolog, hogy én a Műegyetemre könyvtárigazgatónak elmenjek. (Utóbb, mikor a Statisztikai Könyvtárban dolgoztam, rájöttem, hogy egy ilyen szakmába könyvtári sikon nem olyan rettentő nehéz beletanulni.) Úgyhogy el se kezdtem ebben az irányban semmit, és Kondor Imre ezt simán megkapta, holott pozíciója a Parasztpártban olyanféle volt, mint az enyém. Ezzel a fáradtsággal én is megkaphattam volna, de hát ez elmaradt. Kértem az osz-

¹⁴⁶ Kondor Imre (1911–1990): filozófiai író, könyvtárigazgató, parasztpárti politikus. 1934-ben végzett a debreceni egyetem bölcsészkarán, ahol 1932-től 1939-ig díjtalan gyakornok. 1941-től az egyetem magántanára, majd a Filozófiai Tanszék vezetője. A felszabadulás után 1945 áprilisától 1946 márciusáig a Nemzeti Parasztpárt ideiglenes vezetőségének, 1946 márciusától 1947 májusáig politikai bizottságának, 1947 májusától 1948 áprilisáig országos vezetőségének tagja. 1951 és 1957 között a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának főigazgatója. 1956 októberében bekerült a Petőfi Párt ideiglenes vezetőségébe. A forradalom leverése után az Országos Pedagógiai Könyvtár osztályvezetője nyugállományba vonulásáig, 1975-ig.

tályvezetői kinevezést, és valamikor december végén, sőt január első napjaiban rettentően sürgetnem kellett a dolgot, hogy meglegyen a folyamatosság a december 31-én lejáró rendelkezési állomány és az elsejével megkezdődő könyvtári állapot között. Megkaptam a kinevezést könyvtári tudományos kutató címen, még ebben sem a lehetséges első kategóriába, hanem a másodikba, osztályvezetésről pedig szó sem volt. Így történt, hogy a fizetésem az egyetemi tanári 2500-ról egyik napról a másikra leesett 1200-ra, és ettől kezdve elég nagy, az egész családra kiterjedő anyagi nehézségek sorozatai kezdődtek.

H.: De mindez már 1950–51 fordulóján történt?

B.: Igen. 1950 szeptemberében helyeztek rendelkezési állományba, és ez csak annyiban lepett meg, hogy egy szót se szólt senki előtte, hogy ez fenyeget, de egyébként évek óta tudtam, hogy valami ilyennek be kell következnie. Nem gondoltam, hogy ilyen – mielőtt bárki is megbeszélte volna velem, hogy hova kerülök – nyersen történik meg rendelkezési állományba kerülésem.

Negyvenkilenc végén Tolnai Gábor¹⁴⁷ – akkor még a minisztériumban ő volt az egyetemi főosztály vagy osztály vezetője – még egy fél évre szabadságot az összegyűjtött anyagok feldolgozása címén. Ha ehhez hozzáveszem az ötven végéig terjedő rendelkezési állományt, akkor egy teljes esztendőm volt úgy, hogy tulajdonképpen semmi kívülről szorító köteletségem nem volt. Ma sajnálkozva gondolok vissza arra, hogy egy évet teljesen szétszórtam, még az íróasztalnak sem dolgoztam semmit, és nem használtam ki eléggé.

Ötvenegyben kezdődött az egyetemi könyvtári pályafutásom, amiről különösebben érdekeset nem tudok mondani. Az igazgató Mátrai László¹⁴⁸ volt, aki az egyik legnagyobb meglepetés volt számomra, mert én Mátrai Lászlót úgy ismertem, mint egy rendkívül szellemes, kissé cinikus, nagyon eszes, kellemes társalkodó partnert. Fogalmam sincs róla, hogy mikor ismertük meg egymást, az az érzésem, hogy inkább a negyvenes évek végén... Egyszer Mátrai Lászlóval együtt voltam egy nagyon sötét helyen a Magyar–Német Társaságban, Nicolai Hartmann-nak¹⁴⁹ a kor egyik legjelentősebb német filozófusának előadásán. Soha el nem felejthető kontraszt, hogy a háta mögött egy Hitlert ábrázoló mázolvány volt, amely önmagában is csúnya volt mint festmény, nem szólva arról, akit ábrázolt, és ez előtt megjelent egy tökéletesen átszellemült, eszmévé finomult német idealista filozófus, vékony, keskeny,

¹⁴⁷ Tolnai Gábor (1910–1990): irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár, Rómában sztálinista kultúrdiplomata volt.

¹⁴⁸ Mátrai László (1909–1983): filozófus, könyvtáros, 1945–1980 között a budapesti Egyetemi Könyvtár főigazgatója

¹⁴⁹ Hartmann, Nicolai (1882–1950): német filozófus

sápadt arccal, szép ősz hajjal és egy olyan szubtilis eszmefuttatással, amelyet csak németek tudtak kitalálni, és őt az egyik asztalnál együtt ülve Mátraival hallgattam végig. Mátrait bizonyosan ismertem a negyvenes évek elejéről, de a *Nyugat* köré tartozó barátaival közelebbi kapcsolatban nem voltam.

H.: *Élmény és mű* című könyve, amely akkor Baumgarten-díjat kapott, a ti körökben valamilyen visszhangra talált?

B.: A világon semmire. Lehet, hogy én olvastam, sőt úgy rémlik, hogy olvastam; majdnem biztos, hogy Reitzer Béla is olvasta – ő az ilyeneket nem hagyta ki –, de Erdei biztosan nem, a körünkben ez nem volt téma. Ezek német idealista alap gondolatú vagy legalábbis iskolájú írások voltak. Azt megjegyzem, hogy Mátrai művei nagyon jók, ebben a zsánérben értelmesek és nem is érdektelenek.

H.: 1943-ban Wesselényi Miklós, a Magyar Nemzet főmunkatársa kezdeményezett egy körkérdést: „Mi lesz a magyar arisztokráciával?” Mátrai is válaszolt a kérdésre és kifejtette azon meggyőződését, hogy egy nemzet arisztokrácia, természetes úton kiválasztódó szellemi kiválóságok – értsd: szellemi elit – nélkül nem tud létezni. Gondolatai bizonyos pontokon egybevágnak a te elitfelfogásoddal, jöllehet a kiindulópont és a konklúzió mások.

B.: Egyáltalán nem emlékszem erre a körkérdésre, és még kevésbé Mátrai szereplésére.

H.: A háború előtti vitákban intranzigensen antifasiszta, humanista álláspontot képviselt. Negyvenhétben megjelent egy tanulmánya az egzisztencializmusról, a Sartre-tanulmány előszavaként, ami akkor nagyon nagy visszhangra talált. Még a hatvanas évek elején is ajánlottuk egyetemistáknak. Igaz, jószerezivel ez volt az utolsó, saját nívóján megírt tanulmánya.

B.: Negyvenhétben a szegedi egyetemen egy héten tizenhét előadást tartottam – ilyet az ember csak akkor tud csinálni, ha nem olvas. Szóval én tudtam Mátrairól, még arról is tudtam, hogy Mátrai a Parasztpárthoz közel áll, és ez stimmel is – azt is tudtam, hogy a Magyar–Német Társaságban való találkozásunk ellenére, ő szintén egy antifasisztának elkönnyelhető valaki.

Na most, már amikor idekerültem, egyes leendő kollégáktól hallottam, hogy Mátrai László a lehető legkellemetlenebb főnök, akit csak el lehet képzelni. Még az ő cinikusságához egy adalékot tudok, amelyik arról szól, hogyan lett ő egyetemi könyvtáros. Mikor az Egyetemi Könyvtár átvészelte az ostromot, és Pasteiner Iván,¹⁵⁰ aki az igazgató volt, valahol nyugat felé eltűnt, és helyette Domanovszky Ákos,¹⁵¹ a rangidős, egy kitűnő, eszes, öreg könyv-

¹⁵⁰ Pasteiner Iván (1887–1963): 1926-tól az Egyetemi Könyvtár igazgatója. Mátrai Lászlót (1909–1983) a Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. február 23-án nevezte ki igazgatónak.

¹⁵¹ Domanovszky Ákos (1902–1982): az Egyetemi Könyvtár helyettes igazgatója volt.

tári róka vette át a könyvtár igazgatását. Mátrai László azelőtt is, akkor is arról volt nevezetes, hogy lehetőleg nem járt be hivatalos órákra. Rengeteg időt töltött hivatalos órák helyett belvárosi presszókban – egy szóval a legkevésbé sem tartozott a lelkes könyvtárosok közé, és ezt folytatta igazgatóként is. Domanovszky Ákos egy szép napon szolt, hogy nézd, hát azért mégiscsak be kéne járni egy kicsit a könyvtárba, mire Mátrai László elővette a zsebében készen tartogatott egyetemi könyvtári igazgatói kinevezését, amelyet akkor már a Nemzeti Bizottságtól megszerzett magának, de nem sietett vele – mert minek az? –, és átnyújtotta Domanovszky Ákosnak, aki attól kezdve mind a mai napig békességben dolgozik Mátrai László vezetése alatt. Van még Mátrai Lászlónak egy szellemes mondása ebből az időből vagy valamivel későbből. Talán negyvennyolcban kínáltak neki egy egyetemi professzori kinevezést, akkor ő még aktív könyvtárigazgató volt, és erre azt mondta, hogy: „Nézzétek, akármi történik, még mindig a könyvtár lesz az, ami legjobban hasonlítani fog egy könyvtárhoz” – és nem vállalta el. Akkor még azt mondhatjuk, hogy a cinizmus eleven volt.

Nekem azonban az a tapasztalatom, hogy azon emberek, akik bizonyos politikai igazodást cinizmusból csinálnak és egyidejűleg cinikusan is kommentálják saját igazodásukat, egy idő múlva kifogy belőlük a cinizmus és elkezdik erkölcsileg megalapozni saját állásfoglalásukat. Sőt nagyon szeretnek erkölcsileg ítélni olyanok felett, akik ezt nem követik. Mátrai kívül még Boldizsár Ivánnál¹⁵² tapasztaltam ezt, aki nagyon kedvesen cinikus ember volt negyvenhét–negyvenkilencben, és mind kevésbé lett az, bár változatlanul kitűnő újságíró volt.

Visszatérve Mátraira, kiderült az, hogy Mátrai az előcsarnokban ül reggel, és nézi, hogy ki érkezik későn és ki nem, és a legkülönbözőbb, egészen apró kilengéseket is szigorúan számon tartja, szóvá teszi, ijesztgeti az embereket. Én általában egy-két, usque tíz percet késtem, mikor a beírócédula fölkerült a portáról a titkárságra, akkor a titkárt bízta meg, aki volt olyan gyenge valaki, hogy ezt vállalta, hogy az én beírásaimat állandóan kijavítsa. Én reggel következetesen hét óra ötvenkilencet írtam be, szinte fantasztikus, hogy milyen pontosan ötvenkilenckor érkeztem állandóan. Ő ezt kijavította nyolc óra ötre, nyolc óra hatra, nyolc óra kettőre etc. És ezt mind Mátrai miatt kellett így csinálnia.

Ilyenfajta furcsa tempói is voltak Mátrainak, hogy fölvette a telefonkagylót, s odaszólt nekünk. Fölveszem a telefonkagylót: „Itt Bibó István.” – „Légy szíves, add oda a kagylót Orosz Gábornak.” Átadom a kagylót Orosz Gá-

¹⁵² Boldizsár Iván (1912–1988): író, újságíró. 1956-ban a *Hétféi Hírlap* főszerkesztője volt.

bornak, akivel a következőt közli: „Légy szíves, mondd meg a Bibónak, hogy ma megint túllépte az ebédidőt.” – Lehet, hogy ő ezt rendkívül machiavellista dolognak tartotta, én nem; ma sem tudom, mi volt ez, a direkt konfrontáció elkerülése-e vagy gyávaság.

Azt is hozzá kell tennem, hogy mióta őalóla kifutott az eredeti, lényegileg idealista jellegű iskola, azóta egy kissé elapadt a teljesítőképessége. Maga is egyszer keserűen mondta, ezek a polcok mind az én műveimmel volnának tele, ha az igazgatói munka ennyire le nem foglalna. Az igazgatói munkája egyébként abban állt, hogy időnként végigrohangált a könyvtáron és többé-kevésbé zavarta az embereket a munkában; semmilyen közvetlen, valódi igazgatási tevékenységet nem folytatott. Én azt hiszem inkább, hogy alapjában véve nem tudott átállni. Bár marxista szemináriumokat is tartott nekünk, és mindent szépen csinált, végeredményben életműve negyvenöt utántól a mai napig zömmel ilyen előszavakban és hasonlóknak merült ki.

A könyvtárban volt egy kaján mondás, hogy minek az évfordulója március 15-e. Annak az évfordulója, hogy Mátrai mérgesen megint konstatálja, hogy nem kapott Kossuth-díjat. Bocsánatot kérek ennyi malíciáért, de hát...

H.: Szeretném megkérdezni, hogy amíg az ötvenes években a könyvtárban dolgoztál, voltak-e irodalmi terveid?

B.: Voltak. Volt egy olyan fantasztikus tervem – először is akartam írni egy szociológiai és ideológiai tájékozódást. Akkor kaptam először tömény marxizmust a szemináriumban. – Mátrai volt az egyik közvetítője – még hozzá Mátrai nem volt buta közvetítő. De az eredendő kiindulás rossz volt: jó sztálinian átrágott marxizmust kaptam. Emlékszem, hogy marxista barátaim a harmincas évektől kezdve – akár Reitzer Béla, akár Erdei – a szememre hányták, hogy nem olvasok eleget és a marxizmussal szemben előítélettel viseltetem. Mivel a klasszikusokat nem olvastam, az ötvenes években ezt ebben a találásban tökéletesen ki kellett tanulnom. És akkor volt a gondolatom, bár én ezt korábban nem olvastam ki, de akkor nem is álmodtam, hogy ez ekkora marhaság.

H.: Nekem az a véleményem Mátrairól, hogy ő valóban nagyon okos ember, filozófiatörténeti kultúrája lenyűgöző, analitikus képessége sem átlagos, ám a marxi életművet alaposan soha nem dolgozta fel. Ő a sztálini sémát egy pillanat alatt appercipálta, de azon műveket, amelyekhez (*Gundrisse* stb.) komoly közgazdasági kultúra kellett volna, nemigen olvasta végig, nem is érdekelte. Igazán a Monarchia mentalitástörténete foglalkoztatta. Voltak ezzel kapcsolatban ragyogó ötletei, de nem volt már türelme, fegyelme a rendszeres munkához. De tulajdonképpen nem Mátrairól szeretnék kérdezni, hanem arról, hogy amit e szemináriumokon kézhez kaptál, az a társadalom sztálini képe volt-e lényegileg?

B.: Az a sztálini kép volt... Egyébként ne felejtse, hogy a Marx korai műveinek a divatja a hatvanas években kezdődött.

H.: Nemcsak a korai művekre gondolok, hanem *A tőkére* is. Egyébként a *Gazdaságfilozófiai kéziratok* egy Mátrai kaliberű ember számára már a harmincas években – legalábbis németül – hozzáférhető volt, ő azonban ebben soha nem mélyedt el igazán. Mi ennek az oka, ezen viszonylag gyakori beszélgetéseinket követően nemegyszer eltöprengtem, mert az ő felkészültsége és íráskészsége mellett nemzetközi karriert csinálhatott volna.

B.: Ha elgondolom azt, hogy a magyar marxizmus magas szintű, filozófiai kultúrájú reprezentánst, Lukács Györgyön kívül tudomásom szerint mást nem produkált, Mátrai lehetett volna. Fiatal, nagy reményű egyetemi karrier-palánta idejében szorgalmasan dolgozott, és legyőzte ezt az alkati lustaságot, de nekem volt olyan érzésem is, hogy alapjában ő nem rázódott a helyére azáltal, hogy marxistává deklarálta magát, hanem inkább gazdátlanabbá vált.

H.: Magad milyen munkára gondoltál?

B.: Volt egy tervem, egy ilyen eszmetisztázó dolog akart volna lenni, nem is tudom pontosan, hogy mit akartam abba beletenni, mert sok mindent visszavetíték, amit gondolok. Mindenesetre nekiduráltam magamat, még diktáltgattam is. Vannak abból az időből kusza, szétomló szövegek, amik az első átjavítás fázisáig sem jutottak el. A teljesen fantasztikus terv az volt, hogy ezeket megírom, kiküldöm Nyugatra, mondjuk, Szabó Zoltán-nak, és vele együttműködve kihozok Nyugaton egy *Válasz*-számot. Ebbe ezenkívül egy dolgot tettem volna bele – amit abban az időben Magyarországon nem tudom, hogy rajtam kívül bárki is ismert volna –, Illyés Gyulának a zsarnokságról szóló versét, az *Egy mondat a zsarnokságról*. Tudniillik Illyés Gyulát '56-ban meggyanúsították, hogy ezt ravasz trükkkel '50-re datálta volna, mintha ő akkor már olyan nagyon tudta volna, hogy mi a Rákosi zsarnokságnak a lényege. Én tanúsítom, hogy ez a vers 1950-ben kelt, mert ötvenben Tihanyban olyan kora tavaszi vagy késő őszi évszaki időben három napot töltöttem nála, és akkor egy nagy esti beszélgetés után másnap hajnalban megszületett ez a vers. Nekem olvasta föl először, s azóta is emlegeti, hogy nekem az volt a megjegyzésem: egy kicsit hosszú mondat. Pedig nekem nagyon tetszett az egész, és minden jót elmondtam róla, de úgy látszik, a költők érzékenyek, és ő is csak a kritikai megjegyzést raktározta el.

H.: Tulajdonképpen ezekben az években melyik volt az a kör, amelyikben mozgottál, ahol az esti barátkozásra alkalmas órákat töltötted?

B.: Lényegileg nem olyan rettentő gyakorlati összefüggések formájában Illyés Gyula, Borsos Miklós; elsősorban Sárközi Márta, Németh László; ritkábban Tóth Endre és felesége.¹⁵³

Tóth Endre a Parasztpárt főtitkára volt Erdei alatt, végig az egész kritikus időben, valamikor ötvenben azután ez a szerepe befejeződött, Parasztpárt sem volt gyakorlatilag, és végül helyet kerítettek neki, a IX. kerület helyettes tanácselnöke lett. Egyébként régi zsilinszkyanus volt, negyvenötben esztergomi főispán. Esztergomi főispán korából egy érdekes adalékot mondok: mint főispán, levizitelt Mindszentynél, s neki ez rettentő rossz emléke volt. Merev és teljesen visszahúzódó valakinek ismerte meg – azért mondom, hogy „neki”, mert apósomnak nem volt ennyire rossz emléke, de hát közöttük több volt a közösség, annak ellenére, hogy az egész dolgot apósom másképp fogta föl, például az iskolák államosítását, mint Mindszenty; Tóth Endre azt mondta, hogy teljesen mereven kezelte őt, nyilván a maga felfogásában e bitorló rezsim egyik exponensének tekintette. Mindszenty többek között a következőt mondta neki: „Tudja-e, főispán úr, hogy Esztergom vármegyének az örökös főispánja tulajdonképpen én vagyok?” – Ez egy jellemző adalék.

Ferenczy Bénékkel¹⁵⁴ is összefártunk, úgy ritkábban találkoztunk velük Németh Lászlóéknál. Farkas Ferenc benne volt ebben a körben és Epstein Erzs, aki a '45-ben elpusztult Halász Gábornak¹⁵⁵ volt a menyasszonya, ekkor már Tóth Endre felesége... Ezzel kapcsolatban jut eszembe Sárközi Mártának egy felejthetetlen története, hogy valami nagy '45-ös összefüggésen ő és Epstein Erzs álltak egy kicsit úgy földre, mint hát özvegyek, és odajött hozzájuk egy akkor nagy forgolódó és szereplő személynek a felesége, és azt mondta, hogy milyen jó nektek, nektek nem kell reprezentálnotok.

H.: Hogy zajlottak hétköznapijaid ezekben az években?

B.: Ezután körülbelül három évig elég intenzív nyomorgás következett. Erre az időre esik az egy kiló krumpliért való sorállás és a két mázsa seneknek és fának a fölhozása, a hajnali fél hatkor kezdődő sorállás a tejért. Nekem ezek az emlékeim erről.

H.: Ez alatt az idő alatt lezajlott a Rajk-per...

B.: A leghalványabb kétségem sem volt arról, hogy a Rajk-perből lényegében egy szó sem igaz. A rádióban hallottam a Rajk nyilatkozatát, ahol megkérdezték, hogy ő ugyebár trockista és mi a trockizmus lényege; akkor ő meghatározta

¹⁵³ Borsos Miklós (1906–1990): szobrász, Bibó Istvánék szűkebb baráti köréhez tartozott, s 1956-ban hozzájuk közel, a Rómer Flóris u. 53-ban lakott; Tóth Endre (1902–1962): Bibó Istvánnak a Parasztpárt belső köreihez tartozó barátja volt.

¹⁵⁴ Ferenczy Béni (1890–1967): szobrász, grafikus.

¹⁵⁵ Halász Gábor (1901–1945): esszéista, irodalomtörténész, zsidó munkaszolgálatosként éhen halt.

a trockizmust halálos pontosan a hivatalos álláspont szerint, olyan meghatározást adott, amit egy valóságos egykori trockista – még ha saját egykori trockizmusára emlékszik is – képtelen lett volna adni, mert végül is csak azt mondta volna el, hogy mint trockista, hogy s mint gondolkodott. De Rajk nem ezt mondta, hanem hogy a trockizmus lényege a kommunizmus tagadása meg hasonlók. Teljesen negatív és süket szöveget. Emlékszem, hogy ez volt az, ami bennem teljesen eldöntötte, egyértelművé tette a helyzetet. Amúgy is én Rajkot ismertem, és az, hogy ő Horthy rendőrspiclije lett volna, az totálisan valószínűtlen volt. Úgyhogy utóbb csak néztem azokra az emberekre, akik kérdezték: „Te már akkor tudtad, hogy ez nem igaz?” – hát hogy az ördögbe ne tudtam volna. A Rajk-perben áldozatul esett Pálffy György,¹⁵⁶ aki Reitzer Béla köréhez tartozott. Én csak egyszer találkoztam vele, mert ő Reitzer Andrásnak – Béla testvérének – volt szoros barátja, Reitzerék családjában ez teljes konsternációt okozott. Reitzer nénivel én állandó érintkezésben voltam, amikor ő már Pestre költözött, Reitzer bácsi pedig állandó vendéglátóm volt, amikor én Szegeden egy évig tanár voltam. Aztán zajlottak a többi perek, és ezek kísértetiesek voltak. Szebenyi Bandi ügye is egy borzasztó történet. A Szebenyi-tragédiáról én utólag azt tartom a legvalószínűbb verziónak, hogy Szebenyi a Rajk-ügyben tanúvallomást tett. Az újság úgy hozta, hogy Szebenyi bevallotta, Rajk utasítására Magyarország titkos közigazgatási térképét ő kiadta a jugoszláv követnek vagy valami titkos jugoszláv exponensnek, és arról én, mint aki a belügyben bent közigazgatási területen voltam, eleve tudtam, hogy nem lehet igaz: Magyarországnak nincs titkos közigazgatási térképe, és még az énutánam következő kommunista időkben sem lehetett, mert ez ostobaság. Még a rendőrségnek sem volt titkos térképe, mert a rendőrség térképe is csak saját beosztását vette fel, de az sem volt titkos. Úgyhogy ez is mutatta számomra ennek a dolognak a komolytalanságát.

Utóbb állítólag Szebenyinek az okozta a tragédiáját, hogy be volt paukolva egy bizonyos tanúvallomásra, és nem pontosan azt vallotta. Nagyon lehet, hogy ez volt az ok, mert jöllehet ez is egy elég felháborító számárság volt, és lehet, hogy ő kitalálta magának, hogy mégsem egészen ugyanezt vallja, amit beléje paukoltak.

Szebenyit sosem ítélték el, csak egyszer csak egyszerűen nem volt. A verzió az volt, hogy mert nem úgy vallott, erre őt kivégezték, és a bentlévőkkel tudatták, ki van végezve, hogy ezek aztán rendesebben viseljék magukat. Lehet, hogy amúgy is kivégezték volna, de őt ítélet nélkül végezték ki, mint úgy

¹⁵⁶ Pálffy György (1909–1949): altábornagy; 1945. márciustól a Honvédelmi Minisztérium katonapolitikai osztályának vezetője, 1948 tavaszán a honvédség főfelügyelője és honvédelmi miniszterhelyettes. 1949 májusában koholt vádak alapján letartóztatták, a Rajk-perben halálra ítélték és kivégezték.

látszik, egy olyan valakit, akinek a tanúvallomására nem lehetett elég bizonyossággal számítani. Legalábbis utólag ezt a verziót hallottam.

Visszatérve, ötvenháromnál tartottunk, ötvenháromban jött a Nagy Imre-féle fordulat. Én éreztem, hogy ez egy jelentős fordulat, nem tudtam pontosan mérlegre tenni, mi fog ebből kijönni.

H.: Most hadd tegyek fel egy kérdést a negyvenkilenc és ötvenhárom közötti korszak megítélésével kapcsolatban: a törvénysértéseket, a tömeges jogtiprást teljesen egyértelmű, hogy te milyen értékszempontok szerint ítéled meg. Azt szeretném megkérdezni, hogy akkor, azokban az években, vagy akár mai távlatból, látsz-e olyan változást – az iparosítás vagy akár a kulturális forradalom egyes elemeire gondolok –, ami pozitívnak minősíthető?

B.: Nézd, én teljesen egyetértettem – nem teljesen, de különösebb ellenérzés nélkül fogadtam a gyárak államosítását. Nem biztos, hogy ilyen gyors tempóban, nem biztos, hogy ilyen egy ütemben, nem biztos, hogy ilyen hirtelen, rajtaütésszerűen csináltam volna. Én általában ezeket a dolgokat nyugodt előkészítéssel szerettem elképzelni, de egészben nem volt ellene semmi kifogásom. Pontosabban, ami kifogásom volt, az nem a tulajdonosoktól való elvételben, hanem a munkáskormányzás teljes mellőzésében volt. Teljesen egyetértettem a népi kollégiumok létesítésével, a nyolcosztályos általános iskolával – a népi kollégiumok eredeti formájának a víz alá nyomásával természetesen nem.

Nehezen tudnék ugyanakkor '49 és '53 között olyan dolgokat találni, amiben egyáltalán különösebb jót találtam. Mert hiszen, ugye, a kulturális forradalom folyt, de ami a parasztsággal történt, abban a legborzasztóbb az volt, hogy az lényegében a parasztság gerincének a megtörése volt. Tehát én negyvennyolctól kezdve nem azért elleneztem a téeszcsék létesítését, mint ha nem tudtam volna, hogy valami ilyennek előbb-utóbb létre kell jönnie, hanem azért, mert nem tudtam elképzelni másképp, csak ennek a parasztságnak belső fejlődésére alapozva. Ami akkor történt, az annak a gerincnek a megtörése volt – s ennek következményei mind a mai napig érezhetők –, ami '45 és '48 között épségben volt, vagyis éppen megerősödött. '45 és '48 között a parasztok feltett kalappal bementek a jegyzői irodába, és a jegyző kétrét hajlongva hallgatta és igyekezett orvosolni panaszait. A jegyző nem egy potentát volt, hanem egy közszolga, amilyennek lennie kellett. Negyvenkilencről kezdve ezek az emberek ismét potentátok lettek, és a falu határában megjelenő aktatáskás ember pontosan olyan veszedelem, mint amikor régen akár sötét ügynökök, akár egyéb sötét elemek megjelentek a falu határában. Ezt megbocsáthatatlannak és helyrehozhatatlannak érzem. Mert ez azzal nincs helyrehozva, hogy ma már valamit fejlődött – legalábbis a téeszcsék-

ben – az önkormányzat. Továbbra is fölülről intéződik minden. Azóta a parasztok visszaalakultak nagyon alkalmazkodó, nagyon okos, mondhatnám úgy is, hogy sunyi emberekké, amilyenek voltak nagyobbra.

H.: Erdeivel ezekről a történetekről nem beszélgettetek?

B.: Erdeivel akkortájt – nem mondom, hogy szabályos időközben, de – nem kevésszer találkoztam, mindig volt valami sorsüldözött, akinek az ügyében hozzá fordultam, és ő mindig igyekezett, amit lehetett, megcsinálni.

Emlékszem, hogy egyszer, valamikor '50 és '53 között, megkérdezte, hogy abban, ami Kínában történik, nem látok-e érdekeset, reményteljeset? De nem tudom már, hogy erről mit beszélünk.

H.: S általában a magyarországi fejleményekről sem folytattatok érdemi, hosszabb beszélgetést?

B.: Nem. Nekem erről olyan intenzíven negatív véleményt kellett volna mondani, ami – hogy úgy mondjam – egzisztenciálisan megbántotta és megrendítette volna. Én sose fogalmaztam vele ellenségesen.

Egyszer mondott nekem valamit, ami megrendítő volt és hízelgő rám nézve. Azt mondta, hogy miniszteri körúton járt az országban és különböző téveszcséket próbált megvizsgálni – az egyik rosszabb volt, mint a másik. És egyszer – valamilyen helyen – talált egy szövetkezetet, amelyben a jelek szerint minden kitűnően vagy legalábbis előírásosan ment, úgy, ahogy azt a nagykönyvecske előírta. És akkor este lefeküdt és azt álmodta, hogy én azt mondom neki, hogy ebből se érvényes semmi. Jelenlétem nem volt sem fizikai, sem vizuális értelemben látható, csak arra emlékezett: ez se jó, ez se igazi, de ezt valahogy én hitelesítem. Ezt mondta el, és jót nevtünk.

H.: Akkor térjünk vissza az 1953-ban történetekre. Hogyan fogadták a júniusi kormányprogramot, Nagy Imre beszédét?

B.: Ötvenháromban én rettentő érdeklődéssel néztem, amit néztem, és valami olyan elképzelésem volt, hogy ebből lehet olyan fejlemény, ami számomra is – kvázi – felszólítást jelent a bekapcsolódásra, de csak nagyon messzire tekintve, mert ameddig ez ennyire szigorúan kommunista keretben marad, addig nekem ebben keresnivalóm nincs, még ha ezzel vagy azzal szimpatizálok is.

Akkor számomra a legérdekesebb az volt, hogy Erdei lett az igazságügy-miniszter.¹⁵⁷ De azonnal hozzá kellett fordulnom, mert rögtön meghozták mindenféle kegyelmi ügyekkel, méltatlanul lecsukott emberek ügyeivel.

¹⁵⁷ Nagy Imre első kormányában (1953. július 4-től) Erdei Ferenc 1954. október 30-ig igazságügy-miniszter volt, ekkor visszatért a földművelésügyi tárca élére.

Valami négy üggyel mentem hozzá. A négy ügyből az egyik a Detre Pál szociáldemokrata építész festőművész feleségének a kiszabadítás – ez aránylag simán megtörtént. Volt még két ügy, melyek egyszerűek voltak, a negyedik volt a Kerecsényi Dezsőné ügye.

De még a „megrohanásra” visszatérve, elmondok egy jellemző adalékot. Valami távoli rokonom, mondhatnám úgy, hogy a sógorom sógorának a sógora, meghívott engem ebédre, nem sokkal rá, hogy Erdei miniszter lett. Még csodálkoztam, hogy feleség nélkül hív meg, pedig neki volt a rokon kapcsolata. – És ott előadta azt a kívánságát, hogy én mint aki Erdei jó barátja, azonnal menjek el hozzá és intézzem el az ő B-lista ügyét. Elég az hozzá, hogy nem kapott nyugdíjat, és hogy ügyét hatálytalanítsák ezért meg azért. Az indokot elfogadhatónak találván, vállalkoztam, hogy ezt szóba hozom. Azonban nemcsak azt kérte, hogy hatálytalanítsák, de azt is, hogy visszamenőleg a teljes fizetését adják meg. Hát ez addigra négy év volt, és ez egy elég horribilis összeg lett volna, és hát jeleztem neki, azt kizártnak tartom, hogy ez menjen. Erre azt mondta, nézd, ha ezt megcsinálod, akkor tíz százalékot kapsz belőle. Akkor ezen nagyon nevettem, az ajánlatot természetesen nem fogadtam el, s nem is vállaltam, hogy ezt a kívánságát kézbesítem, de mondom, hogy nemsokára megyek Erdeihez, úgyis van más ügyem – majd a gondját megemlítem. Erre azt mondta, hogy azt semmiképpen ne, úgy menjél Erdeihez, hogy csak ezt az ügyet mondd el. Hát aztán nem lett az ügyéből semmi, nem kapta vissza az állását, és visszamenőlegesen a fizetését sem. De hát ez csak egy adalék, hogy milyen elképzelések voltak a világon.

A Kerecsényi Dezsőné ügyét nem tudtam összehozni, ezt egy helyen, azt hiszem, már elkezdtem. Itt csak annyit tudok hozzátenni, hogy Erdei kilenc hónap múlva közölte velem – nagyon komoran és rosszkedvűen –, hogy képtelen volt az ügy aktáit megszerezni. Ez egy adaléka annak az ÁVO-s ellenállásnak, ami igyekezetével szembeszállt. Úgyhogy '54 végén összeeskábáltam egy kegyelmi kérvényt, aláírtam mindenféle emberekkel – mint korábban említettem –, csak Szekfű nem volt hajlandó az istennek sem aláírni. Ezt Illyés Gyula átadta Vas Zoltánnak – aki akkor olyan miniszterelnökségi államtitkár volt Nagy Imre körül –, ő aztán két hét alatt elintézte az ügyet. Hát, ezt csak kommunista vonalon lehetett elintézni, Vas Zoltánnak rendkívül mozgékony és ügyes aktivistáival. Akkor szabadult ki Kerecsényiné és rá két héttel megbukott Nagy Imre.¹⁵⁸ Úgyhogy utolsó percben sikerült...

¹⁵⁸ Az MDP Központi Vezetőség 1955. márciusi és áprilisi határozatai Nagy Imrét jobboldali elhajlólként bélyegezték meg és leváltották összes tisztségéből.

H.: Szabó Imre,¹⁵⁹ aki azokban az években az Igazságügy-minisztérium törvénytörvénycsúgykésztő munkájában fontos szerepet játszott, említette, hogy a kodifikációs folyamat megújulása Erdei igazságügy-minisztersége alatt gyorsult fel; igaz, Erdei 1953 júliusa és 1954 októbere között – tehát az első Nagy Imre-kormány tevékenységének expanzív időszakában állt a tárca élén.

B.: Anélkül, hogy Erdei érdemeit csökkenteni akarnám, az az érzésem, hogy az igazságügyben lévő jogászok egyszerűen föllélegeztek és elkezdtek működni. Az akkori helyzetben ez logikus is volt, és így indult meg a dolog. Mert Erdének a közvetlen tételes jogászat iránt nem volt nagy érzéke. Elvégezte a jogot, de különösebb lelkesedés nélkül, a tanárok közül csak Horváth Barnát szerette, a közjogot egyszerűen ki nem állhatta, és a magánjog iránti undora pedig az ügyvédjelöltséggel kapcsolatos leveleiben is rögzítve van. Úgyhogy alig hinném, hogy ott ő konkrét kodifikációs terveket kezdeményezett volna, nyilván hagyta útjára. Őneki nagyon jó érzéke volt a jó szakemberek fölhasználására, hamar észrevette, hogy ki ér ott valamit és ki nem.

H.: Az ott dolgozó jogászok visszaemlékezései szerint, meg saját írásaiból, jegyzeteiből ítélve, 1953 júliusában ő terjeszti a kormány elé az amnesztiajavaslatot, részt vesz a Munka-törvénykönyv újrafogalmazásával kapcsolatos elvi állásfoglalás kidolgozásában s – a legdokumentálhatóbban – az 1954. évi tanáctörvény előkészítésében.

B.: Az akkori Igazságügy-minisztériumot én már abszolúte nem ismertem, a régi kollégáim közül összesen két ember volt benne, azok is ilyen teljesen mellékes gazdasági beosztásokban, így fogalmam sem volt róla...

H.: Hogy újra földművelésügyi miniszter, majd miniszterelnök-helyettes lett Erdei Ferenc, ezt követően változott-e valamiben a kapcsolatokat?

B.: Nem, ugyanolyan maradt. Aránylag a legaktívabb '53-ban volt az említett ügyekkel kapcsolatban. Volt egy olyan hagyomány, hogy egyszer egy évben családilag fölkerelkedtünk és meglátogattuk őket. Ez megvolt az egész időben, de ők utoljára nálunk valamikor '49-ben voltak. Egyszóval volt egy ilyen kapcsolat.

H.: Hogyan fogadtad a XX. kongresszus¹⁶⁰ állásfoglalásait '56 tavaszán, hogyan ítélte meg Magyarország helyzetét?

B.: A XX. kongresszus lassan szívárgott ide. A XX. kongresszusig végeredményben azt a folyamatot láttuk, hogy Rákosi, aki Nagy Imre kormányra jutása pillanatában hátrébb szorult és defenzívában látszott lenni. Rákosinak egy

¹⁵⁹ Szabó Imre (1912–1991): jogász, egyetemi tanár; 1945–55-ig az Igazságügy-minisztérium munkatársa, utóbb a kodifikációs főosztály vezetője. Vö. *BIÖI* 2.389.

¹⁶⁰ A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa 1956. február 14–25. között ülésezett Moszkvában.

hét múlva tartott ellenbeszéde,¹⁶¹ amelyik nagyon rossz benyomást keltett azokban, akik azt, amit ő csinált, nem szerették, Nagy Imréék egész indulását beárnyékolta. És látszott, hogy '56 elejéig Rákosi lépésről lépésre, folyamatosan visszaszerzi pozícióját.

Azonban én akkor már éreztem egy momentumot, amelyik ordítóan mutatta, hogy Rákosi pozíciója nem azonos a régivel. Híret kaptam annak az interjú- vagy beszélgetés-sorozatnak, amelyet Rákosi az írókkal bonyolított. Mert ha Rákosi arra szorul, hogy Déry Tiborral és Németh Lászlóval, Illyés Gyulával és természetesen még egy sor íróval ilyen tanácskozásokat folytasson, akkor az ő helyzete már nem olyan szilárd. Már nem emlékszem pontos tartalmukra, pedig arról is hallottam akkor, de azokból is az jött ki, hogy Rákosi egy defenzívában lévő ember.

H.: Ezek a beszélgetések 1955 késő őszén, telén zajlottak.¹⁶²

B.: Igen, s ebből éreztem, hogy Rákosi már nem érzi magát teljesen a pozíciójában. A XX. kongresszus után ez már teljesen nyilvánvaló volt. Akkor történt, hogy Litván nyilvánosan árulónak aposztrofálta, erről elég hamarosan hallottam akkor.¹⁶³ És akkor történtek olyanfajta rossz ízlésű dolgok, hogy Rákosi öreg zsidónak nevezte magát, érzékelve Beri-jáék antiszemitizmusát.¹⁶⁴ Úgy érezte, hogy ő még ezt a lovat is valami módon meglovagolhatja, ha másként nem, hát így. De ez egyrészt szánalmas volt, másrészt visszatetsző. Ám mindez azt mutatta, hogy Rákosi valahol rosszul állt.

Most fogalmam sincs, hogy hol és kitől hallottam erről, hogy Rákosinak volt valami amerikai orientációs kísérlete is, amivel ő valamiféle titói kiugrást akart megkísérelni '56-ban, azt érezve, hogy Moszkvában mindinkább rosszul áll. A történet fantasztikus, s Rákosi cinizmusába ugyan belefér, ám az adott politikai konstellációban szinte lehetetlen elképzelni.

És ezenkívül visszahallottam egy Rákosi-párbeszédet, ami valószínűleg szintén apokrif, de szintén belefért volna Rákosi cinizmusába. A történet

¹⁶¹ Rákosi beszéde Nagy Imre 1953. július 4-i kormányalakítása után egy héttel, július 11-én hangzott el a budapesti pártaktíva értekezletén.

¹⁶² A beszélgetésekre az 1955. őszi, ún. író-memorandum után került sor az aláírások visszavonása érdekében.

¹⁶³ Litván György (1929–2006): történész; 1956. március 23-án a MDP XIII. kerületi szervezetének pártaktíváján felszólalásában a jelen lévő Rákosi Mátyás lemondását követelte. A forradalom után bebörtönözték. A rendszerváltás után az 1956-os Intézet alapító főigazgatója volt. Fő művei: *Szerette az igazságot* (1977), *Magyar gondolat – szabad gondolat. Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon* (1978), *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája* (1993), *Jászi Oszkár* (2003).

¹⁶⁴ Utalás L. P. Berijának, az SZKP Politikai Bizottsága állambiztonsági ügyeket felügyelő tagjának 1953. júniusi moszkvai kijelentésére a Rákosi vezette „zsidókiráltságáról”. Hegedüs András szerint – aki jelen volt a tárgyaláson – ez a kifejezés nem hangzott el, legalábbis ő nem hallotta. (Lásd Hegedüs András: *A történelem és a hatalom igézetében*. Budapest, 1988. 201.); továbbá Nagy Imre: *A magyar nép védelmében. Vitairatok és beszédek 1955–1956*. Magyar Füzetek, Párizs, 1984.)

a következő: Rákosi egy fogadáson, '55-ben vagy '56-ban találkozik a jugoszláv követtel és félrevonja különbeszélgetésre: „Mondja, X. Y. elvtárs, maguk azt mondják, hogy a kommunizmust nem úgy kell csinálni, ahogy mi csináljuk vagy csináltuk, hanem úgy jó, ahogy maguk csinálják, nézze, nem jó az sehogy sem”. A történetet – most már eszembe jutott – Schurecz Józseftől,¹⁶⁵ akinek kilenc hónapig cellatársa voltam, hallottam, lelke rajta.¹⁶⁶

H.: Szóval, érzékelhető volt egy törés, a politika folytonosságának a megszakadása?

B.: Én érzékeltem egy törést. Érzékeltem azt, hogy itt egy új vonal kezdődik. Én a következőképpen fogalmaztam meg magamnak a dolgot. Az egész időszakban az volt az elképzelésem, hogy ez a folyamat – főleg '56-ban gondolkoztam így –, ami megindult, belátható időn belül el fog jutni – és tulajdonképpen bizonyosra vettem, hogy eljut – Nagy Imre visszakerüléséhez. Az egész erjedésből főleg Rákosi orvosolhatatlan gyengeségét érzékeltem, jobban, mint átlagban akkor szokásban volt. Tóth Endrével beszéltem, és ő szentül állította, hogy az összes szálakat továbbra is Rákosi mozgatja hátul, úgyhogy volt egy ilyen közvélemény is, de én érzékeltem azt, hogy ez a folyamat el fog jutni Nagy Imre miniszterelnökségéhez, s ha Nagy Imre újból miniszterelnök lesz, akkor azt, amit '53 és '54 között próbált csinálni, végeredményben egy állandó visszahúzás mellett, azt elkezdni majd egy ilyen visszahúzás nélkül megvalósítani, és ha ezt így csinálja, szembe fog kerülni azzal a problémával, hogy amit ő a politikában csinálni akar, azt egy ilyen jellegű politikai rendőrséggel nem lehet véghezvinni. El kell jutnia oda, hogy a politikai rendőrség megszűnjék döntő közéleti és politikai faktor lenni, megszűnjék egy olyan együttesnek létezni, amelyik azt hiszi magáról, hogy az ő létezése a rezsim fennállása szempontjából fontos.

Erre van egy ilyen szólam, amit folyton ismételnék: politikai rendőrség a világon mindenütt létezik. Politikai rendőrség valóban mindenütt a világon létezik, de a holszabadság van, ott a politikai rendőrség nem hiszi azt, hogy a rezsim fennállása rajta múlik, mert a rezsim fennállása azon múlik, hogy időközben választás van, és a választás újra és újra megerősíti a rezsim létét. De hogy Nagy Imrének előbb-utóbb szembe kell néznie valamiféle többpártrendszerrel és valamiféle politikai rendőrség-átszervezéssel – legalább ezzel a két problémával, ezt biztosra vettem.

¹⁶⁵ Schurecz József (1922–?): pártmunkás, a Fővárosi Köznevelési Vállalat vezérigazgatója volt. 1958-ban 3 évi börtönre ítélték.

¹⁶⁶ Vásárhelyi Miklós (1917–2001): újságíró, Nagy Imre munkatársa, a Történelmi Igazságtétel Bizottság és a demokratikus ellenzék doyenje volt. Szerinte a történet igaz, neki egy jugoszláv diplomata mondta el, és Schurecz tőle hallotta.

A többpártrendszerben egyáltalán nem zártam ki azt a lehetőséget, hogy az valamilyen leszűkített platformon belül érvényesül, tehát tudtam azt, hogy a világon minden szabad parlamentáris fejlődés úgy indult el, hogy volt egy leszűkített platform, amelyen belül ez lehetségessé vált. Például az angol forradalom úgy indult el, hogy a Stuart-királyok pártjának nem volt szabad pártalapítási lehetősége, a francia forradalom kezdetén pedig a királypártiaknak nem volt szabad pártalapítási lehetősége. Tehát valamilyen platformja minden szabad demokráciának volt, és én helyeselttem volna, hogy egy sor – ahogy akkor mondták: szocialista vívmány ezen a platformon szigorúan rajta legyen, és azokat ne lehessen kétségbe vonni. De ezen belül valamiféle többpártrendszer nélkül ezt a folyamatot, amelyik a Nagy Imrével számunkra elkezdődött, egyszerűen tovább folytatni nem lehetett. Ez a jóslatom bevált, azzal a különbséggel, hogy amit én kettő-négy évre kontempláltam, az két hét alatt zajlott le, igaz, az iszonyú robbanásra nem számítottam.

Az volt az érdekes, hogy én egy furcsa pszichológiai kettősséggel időnként teljesen fantazmagóriászerűen álmodoztam egy szép felkelésről, amelyik megmozgatja az egész népet és valami jóhoz elvezet, és ugyanakkor az eszem és a közvetlen tapasztalatom azt az érzésem erősítette, hogy ez ebből a fáradt, kiábrándult országból nem telik ki. Úgyhogy mikor júniusban pár diákkal beszéltem – '56 júniusában –, és kérdeztem őket, ugyanezzel a halvány és magamnak meg nem fogalmazott reménnyel, hogy mi a közhangulat az ifjúság körében, ők is azt mondták, hogy az ifjúság reménytelen, tökéletesen kiábrándult. Teljesen reménytelen saját pályája és karrierje szempontjából is, mert ide-oda dobálják őket, nem mehetnek, ahová szeretnének, úgyhogy ebből az ifjúságból semmi jelentős mozgás nem fog kitelni.

H.: Az 1956-os nyár a Petőfi Körben már az erjedés, a látványos viták időszaka. Te részt vettél valamelyik vitán, eljártál ezekre a vitákra?

B.: Nem jártam el, mert az volt az érzésem, hogy ami ott történik, arról időben úgyis fogok tudni, hozzászólnom pedig nem érdemes, mert én nem állok azon a platformon, amin ezek a viták zajlottak. Ha én azzal, amit most elmondtam, ott előállok, hogy tudniillik melyek azok a problémák, amelyek ebből a fejleményből óhatatlanul ki fognak jönni, akkor őket csak zavarba hozom, kompromittálom az őket árgus szemekkel figyelő pártvezetőség előtt. Úgyhogy én az egész idő alatt egyetlen jelentős vitán nem voltam. Elmentem ugyan a területrendezésről szóló vitára, ott hozzá is szóltam, fújtam a magam vesszőparipáját, de ezekre az igazán jelentősekre nem. Rendkívül érdekelték ugyanakkor, úgyhogy másodnap vagy harmadnap megtudtam a tiszti házban zajlott legjelentősebb vitáknak a teljes tartalmát, de nem mentem el.

S ehhez hozzá kell tennem, hogy most, hogy visszaemlékszem, visszatérő motívum, hogy rengeteg olyan dolgon nem voltam ott, ahol ott lehettem volna, és nem törtem magamat. Én oda, ahol valami közvetlen, értelmes aktivitás vagy fogalmazás lehetőségét a magam számára nem láttam, ritkán mentem el csak azért, hogy ott legyek. Úgyhogy például, mint a múltkor elmondtam, '40 és '44 között olyannyira kikapcsolódtam mindenből, hogy '44-ben már nem tudtam visszakapcsolni, pedig akkor már szerettem volna, és ezt utólag többé-kevésbé bántam. De többnyire az volt az érzésem, hogy alapjában nem vesztettem olyan jelentős dolgot, és ez visszatérő motívum...

H.: Ha néhány mozzanatot felidéznél a területrendezési vitáról. Emlékezetem szerint ez nem a Petőfi körüli vitaestek sorozatába illeszkedett...

B.: ...mert ez nagyon érdekes dolog abból a szempontból, hogy '56 tavaszán szőnyegre került nagyon a területrendezés ügye. Rákosiék ezt valami kulcskérdésnek tekintették, és valamiféle pozícionyerést akartak belőle csinálni. Az volt a céljuk, hogy néhány renitens párttitkárnak egy kicsit a nyakára akasszák a hurkot. Amolyan jellegzetesen Rákosi-féle, alantas machiavellista szempont, egy területrendezést, ami esetleg negyven vagy ötven évig az ország nyakán marad, ilyen szempontok szerint csinálni.

De ez jellemző volt rá minden vonalon. Például ipari síkon ez katasztrofát jelentett, azt jelentette, hogy egy jelentős ipari struktúrát egyik napról a másikra évtizedekre képes volt fölrúgni valami egészen pillanatnyi taktikai és hatalmi előny kedvéért.

Nahát, azt hallottam, hogy a területrendezési tervet ezért csinálta, s hát ebből aztán nem is igen sült ki természetesen valami jó. Emlékszem, hogy akkor engem Erdei telefonon megkérdezett, nem akarnék-e ebben részt venni és nem érzek-e magamban egy ilyen álláspontváltozást, ami ezt lehetővé tenné. Azt mondtam, hogy ha ehhez álláspontváltozás kell, akkor nem. És nyilvánvaló, hogy ilyen szellemű területrendezésben nemigen vettem volna részt. De a téma érdekelt, és mikor ez volt, erről volt egy nem Petőfi körüli, de azzal paralel ankét, már nem tudom, hogy hol, csak arra emlékszem, hogy Markos György ott volt, s arra sem emlékszem, hogy ki volt az előadó. Én hozzászóltam és elmondtam a saját vesszőparipánkat a megyék ellen. Erdei nem volt ott. Hát ennyit erről a területrendezésről, amelyik aztán homokba fulladt. Egy furcsa hagyaték mind a mai napig ennek megmaradt, hogy tudniillik a területrendezést politikailag kényes kérdésnek tekintik. Ezért lett ez a művem, amit 75-ben csináltam, titkos anyag, „hivatalos használatra szóló” anyag.¹⁶⁷

¹⁶⁷ Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. MTA, Budapest, 1975. Lásd kötetünkben: 992–1100.

H.: 1956 tavaszán sem nyúltál tollhoz. Dolgoztál újra valamilyen tanulmányon, vagy erre nem volt lehetőség?

B.: A szellemi erjedést éreztem, de írni nem írtam. Pontosabban, nem tudom, hogy az első apró töredéket mikor írtam. Lehet, hogy már '53 után kezdtem el. Alapjában véve ezek nem voltak jelentősek. Olyan írások voltak, amelyek fölött rettentő hamar elmúlt az idő.

A történetek felgyorsultak, és azokra kellett volna reflektálni, az én hozzászólásom ideje azonban, úgy éreztem, nem jött még el. Emlékszem, hogy nagy esemény volt, azt hiszem, májusban. Tudom, hogy ott volt Veres Péter, Kosáry Domokos. Ezzel a társasággal én is elmehettem volna, mert Nagy Imrét szerettem, és föltételeztem, hogy homályosan bár, de emlékszik rám, De nem jutott eszembe, hogy én oda elmenjek.

Közvetlenül '56-ban, a forradalom előtt négy-öt nappal megnéztem Bernáth Aurél kiállítását. Ott egész furcsa helyzet adódott, mert ott volt Nagy Imre a feleségével. Egy teremben megálltak, és az egész kiállítási közönség körüllátta őket. Álltak kettesben, olyan félszegen – hogy most mit tegyenek, a képeket nézzék vagy mit csináljanak –, és mindenki bámulta őket. Én éreztem, hogy kínos helyzetben vannak, láthatóan szeretnének elvegyülni a tömegben. Nagy Imre nem volt az az ember, aki fölhasználja az alkalmat, hogy a középontba kerüljön. És még úgy eszembe jutott, oda kéne menni és köszönni neki, mert hát föltétlenül emlékszik rám, és tán örülne neki, hogy valaki ezt a furcsa helyzetet megbontja. De nem vitt rá a lélek, és végül nem mentem oda és nem köszöntem neki.

H.: Ezeknek a napoknak tragikus eseménye volt Rajk László temetése. Te jelen voltál-e ezen a szomorú aktuson?

B.: Oda még el is mentem volna, valami konkrét akadálya volt, hogy végül nem mentem el. Akkor volt Viki bácsinak, a nagybátyámnak a temetése. Egyszer a Viki bácsi temetése elég ok volt, hogy ne menjek el Rajk temetésére. Emlékszem, hogy három velem jó barátságban lévő belügyi ember egy külön sorban ment, három nem kommunista belügyi ember: Szentgyörgyi István, Takáts József és Karczagh. Mind a hárman jól emlékeztek Rajkra, és nyugodtan odaállhattam volna negyediknek melléjük én is – de hát ezt is csak később hallottam.

H.: Október 23-án az elégedetlenség felkelésbe torkollott, megindult az események drámai felgyorsulása. Te mikor lettél – hogy úgy mondjam – cselekvő ember?

B.: Október 23. még mindig ebben a szokásos, rezervált, távol-maradó állapotban ért – végig inspekciós voltam a könyvtárban. Egész nap bent voltam, este hat-hét óra körül az ablakból néztem a felvonuló ifjakat. Ugyanúgy nem

voltam jelen Szárszón... az egyetlen a makói kirándulás, amin „jelen” voltam.¹⁶⁸

H.: S az inspekció után, az esti órákban sem kerültél az események sodrába?

B.: Az inspekció végével, este hét óra körül – a hazafelé való utamba beleke-
rült –, a Parlament elé mentem. Ha a Rádió került volna utamba, akkor
azt néztem volna; az sokkal mozgalmasabb lett volna. A Parlamentnél meg-
álltam és végighallgattam Erdei beszédét, a Sinkovits szavát és Nagy
Imrét. Hallottam az Erdei lehurrogását, aki úgy kezdte, hogy „elvtársak”.
Már akkor lehurrogták az elvtársak megszólítást. Ez számomra figyelemre
méltó volt; idáig jutott el a közhangulat. Utána hosszú szünet volt, folyton
mondták: „Hozzák Nagy Imrét! Hozzák Nagy Imrét!” Aztán jött Nagy Imre.
Az elején őt is egy kicsit lehurrogták – nem tudom pontosan, hogy miért.
„Elvtársak!” – így kezdte ő is. Talán ezért járt a hurrogás. Mert Nagy Imre
ezt kérdezte: „Nekem szólt ez a lehurrogás?” – Erős ellenzúgás volt. „Nem!
Nem!” – és akkor folytatta. Beszéde nem volt magával ragadóan frappáns,
egy hirtelenjében előrántott, kissé zavarban lévő embernek a szimpatikus be-
széde volt, és voltak benne emberi hangok – azok önála mindig voltak.

Megint egy közbevetés: ’53-ban Farkas Ferenc majdhogynem könnyezve
emlékezett meg Nagy Imrének arról a passzusáról, ahol azt fejtette ki, hogy
egy túlméretezett felsőoktatást csináltunk és az alsóbb szinteket elhanyagol-
tuk, pedig azok a kis magyarok éppen úgy megérdemelték volna a gondosko-
dást, mint a felsőbb évfjak. A „kis magyarok” kifejezésben lévő melegség
hatotta meg Farkas Ferencet, hogy ezt a hangot ő nyolc év óta vagy hat év
óta nem hallotta.

Nagy Imre elmondta a beszédét a Parlament erkélyéről, de nekem köz-
ben akkor rendkívül rossz érzésem volt az egész otlétról, mert a Parlament
előtt körben, a villamossíneken szinte zárlatszerűen álltak a villamosok. Csak
a déli oldalon volt egyáltalán bejárat. Úgyhogy nekem az volt az érzésem,
hogy itt körös-körül olyanok vannak, akik sortűzre állanak készen, és a villa-
mosok arra vannak ott, hogy a társaság olyan könnyen szétszaladni ne tud-
jon. Azt hiszem, ez a közérzet nem volt alaptalan, de nem került sor semmire.

Akkor este föl hívtam a feleségemet, mondtam, hogy itt vagyok a Parla-
mentnél, a tömeg alapjában békésnek látszik, bár megvolt a hajlandósága
arra, hogy a rácsokon átmenjen. Ott elég nagy zúgás támadt, én is kicsit
belezúgtam. És mellettem egy öregebb ember azt mondja, hogy mit heccel,
nem kell most heccelődni, ez nem olyan jó dolog. Kicsit elszégyelltem ma-

¹⁶⁸ A Márciusi Front alapítóinak és szimpatizánsainak konferenciaszerű, programadó összejövetele 1937. ok-
tóber 2–3-án.

gamat. Ugyanakkor megjelent egy teherautón egy csomó munkásfiatal. Ez a teherautó lassan bejött délről a villamosok által zárt területre, és lépésben haladt. A fiatalok egyike elkiabálta, hogy a Rádiónál lőnek, a Rádiónál lőnek. Velem volt akkor egy rövid ideig Tettamanti Károly műegyetemi tanár és rákiabált: „Ne provokáljon itt, ez nem igaz!”

Én nem tudtam, mit higgyek, mindenesetre telefonáltam a feleségemnek és mondtam, hogy itt a tömeg békés. Ő viszont azt mondta, hogy most hallotta Gerő beszédét a rádióban, ami minden volt, csak nem békés. Na hát, akkor én hazaindultam, hazamentem. Nem tudom pontosan, a parlamenti gyűlés hogy végződött, azt hiszem, az akkor végül az estével szétoszlott. Ez volt október 23-án.

24-én, azt hiszem, már lehetett hallani, hogy valahol lőnek. Utóbb hallottam azt a magyarázatot, hogy tulajdonképpen az a lövöldözés, ami 24-én volt a Nagy Imre beszéd hatására, 25-ig úgy-ahogy lelappadt. És 25-én volt egy rendkívül békés indulatú menet, amelyik a szovjet tankokkal fraternizált. Az Astoriától indult el a Parlament elé, és odaérkezvén ott majdnemhogy – ha nem is egymásra, de keresztirányban lőttek a szovjet tankok, mert amelyik a fraternizáló tömeggel jött, ezekkel volt barátságos, amelyik a téren volt, az a tüntetőkkel szemben volt ellenséges. A térről történt az a sortűz, amelyiknek a párház előtt áldozata lett I. Tóth Zoltán történész, vagyis ők a Parlament előtti térről pásztázták végig az Akadémia utcát. Úgy hallottam, akkor ebből lett a parlamenti sortűz, amiről ilyen személyes emlékeket hallottam az emberektől. És fent a Rózsadomb tetején egy asszony beszélt róla, hogy ez már rettentő, hogy ezek a fiatalok milyen hősieleg áldozzák föl magukat. Azt hallottam hogy az egész lövöldözés már lelappadt volna, mert annak a Rádió volt a góca és más nem, de amikor a parlamenti sortűz megtörtént, akkor az mint egy rákos áttétel, szétspriccelt, és a város legkülönbözőbb pontjain kezdődtek ilyenek: Széna tér, Csepel stb.

H.: Én azt hiszem, ez tényszerűen nem pontosan így zajlott, de ez most ebből a szempontból nem fontos, mert azt szeretném, ha felidézhetnénk, hogy te...

B.: Én ezt a variációt hallottam, és mindenesetre a lövöldözés attól kezdve még intenzívebb lett. Én akkor elkezdtem próbálni tapogatózni. Lementem a Mártírok útjára¹⁶⁹ és megkíséreltem találkozni ezzel-azzal, de nem konkrét embereket kerestem... akkor mindenki mozgott a városban. Talán Tóth Endréekkel együtt mentem le. A Mártírok útján csak annyit láttam, hogy egy nagy bérháznak a tetején szovjet katona áll fegyverrel, de ezt rajtam kívül más ember is láthatta. De senkinek nem jutott eszébe, ott lövöldözés nem

¹⁶⁹ Margit körút.

volt. Elhangzott valami sortűz, de nekem, úgy is mint teljesen gyakorlatlan puskásnak, fogalmam sem volt róla, hogy honnan hangzik. Éreztem, hogy ez a katona ott nem barátságos jelenség, de nem lett semmi.

Egyetlen érdekes találkozásom volt. Boldizsár Ivánnal futottam össze a Mártírok útján. Ez valamikor 24-e és 28-a között lehetett, vagyis még döngtek a fegyverek. Ez alatt az idő alatt én egy cikket kezdtem el írni. A cikknek a lényege körülbelül az volt, hogy kéne a kibontakozást kezdeni.

A cikk azzal kezdődött, hogy a kommunista párt halott, de a kommunisták annál elevenebbek. Tehát azt akartam regisztrálni, hogy ez, ami mostanáig történt, azt lényegében kommunisták csinálták, tehát senki se képzelje azt, hogy azért, mert a kommunista párt mint szervezet láthatóan úgyszólván összeomlott, hogy azért a kommunisták nincsenek és nem döntő faktorkok. Ezzel kezdődött a cikk, azután pedig ilyen kibontakozási tervezgetések voltak, amelyekben én még akkor nem mértem fel az eseménynek egész fontosságát, mert azt javasoltam, hogy össze kellene hívni a '47-es országgyűlést, mert a '49-est nem lehet komolyan venni, és annak alapján... – ez annyiban volt reális, hogy a '47-es parlamentben már nem volt meg a kisgazdapártnak az az irreális többsége, amely teljesen működésképtelenné tette a '45-öset. Én valami kontinuitást képzeltem, de egypár nap múlva már ott tartottam, hogy semmi kontinuitásra nincs szükség, mert ez a forradalom maga elég egy jogfolytonosság elkezdéséhez.

Ez a cikk már eléggé meg volt írva, de fogalmam sem volt, hogy hova kell vinni, ez ismétlődő dolog, kritikus pillanatokban nem tudom, hogy kivel kell a szálakat fölvenni. Sokszor csudálkoztam olyan embereken, akik ilyenféle közbülső időkben százakra menő személyes kapcsolatokat számon tartottak. Később – már '63 után – találkoztam egy rabtársammal, aki közölte velem, hogy ezer címet tud és mindenre van garnitúrája, egy másik rabtársam pedig azt tudatta velem, hogy majd ha én megint miniszter leszek, akkor majd forduljak hozzá, mert ő bérgyilkostól miniszterig mindenre tud nekem embert.

H.: Nem szóltál arról, hogy Boldizsár Ivánnal való találkozásod...

B.: Igen, ott tartottunk. Boldizsár Iván rögtön szinte rám rohant, hogy „van-e valami cikked?” Mondom, éppen most dolgozom valamin, de hát ez azzal kezdődik, hogy a kommunista párt halott, lehet-e ezt leírni? „Hogyne lehetne, hogyne lehetne” – mondta ő. Aztán ennek folytatása nem lett, csak aztán a peremben, egy tanúvallomásban lett folytatása, ahol Boldizsár Iván egy rettentő kormányhű verzióját adta elő... De nem volt fontos...

H.: Hogyan ment végbe a Parasztpárt újjáalakulása?

B.: Az 30-án történt, kedden. Most én még mindig a cikket írtam, más okosat nem csináltam 28-áig. Megkerestek, hogy a párt újjáalakulásában vegyek

részt. Ez Illyés Gyula lakásán történt. Azt hiszem, semmi titkot nem árulok el – Veres Péter, Illyés Gyula, Németh László voltak ott, továbbá azt hiszem, Jócsik Lajos, Szabó és Zsebők¹⁷⁰ voltak ott. Egyébként ők hárman voltak a három „államtitkár-viselt”.

H.: Tehát Erdei, Darvas azon az aktuson nem voltak jelen?

B.: Erdei, Darvas nem, Szabó Pál sem. Erdei, Darvas, Szabó Pál voltak olyanoknak tekintve, akiknek az elmúlt években való állásfoglalásuk miatt... Magyarul, az volt az álláspont, hogy kommunistákkal össze kell dolgozni, elsősorban Nagy Imrével és körével, de a kommunisták olyan exponenseivel, akik álparasztpárti és álközlési szerepeket vittek, azokkal nincs mit kezdeni.

H.: És Sinka István? Erdélyi József? – hisz akkor már publikálhatott...

B.: Szó se volt. Soha Erdélyről ezekben a dolgokban szó sem esett, Sinka magától értetődően viszont úgy szerepelt mint partner. Mert a mi számunkra nem azt volt, hogy Erdély is antiszemita, a Sinka is antiszemita. Őket folyton összerakták, de arról szó sem volt ebben a vetületben, mert Sinka soha a népet nem árulta el és soha hitleristákkal nem paktált, ilyenféle témái nem voltak. Erdélyi pedig nemcsak a *Solymosi Esztert* írta meg, amelyik otromba, uszító vers volt, hanem '44 márciusa után is – erről, azt hiszem, már beszéltünk – írt egy ocsmány, denunciációs verset arról, hogy ő ül a kávéházban és a nagy írók mind eltűntek.

H.: És Tamási Áron,¹⁷¹ aki Erdélyben a háború előtt meghatározó szerepet játszott a progresszív erők tömörítésében?

B.: Majdnem biztos, hogy ott volt, bár én nem emlékszem rá. Azt tudom, hogy Tamási Áron az ősszel már folyamatos parasztpárti összejöveteleken ott volt, arra nem emlékszem, hogy pont ezen az illyési esten jelen lett volna. Ott délelőtt ment határozatba, hogy délután lesz a Mezőgazdasági Múzeumban a Parasztpárt formális megalakulása és ott fogadtak el egy listát, hogy kik lesznek a választmány tagjai.

¹⁷⁰ Jócsik Lajos (1910–1980): közgazdász, író, publicista. A Sarló-mozgalom egyik vezetője. Egyetemi tanulmányait Párizsban, Brnóban és Prágában végezte. 1938-tól Budapesten élt. 1940–42-ben Mórincz Zsigmond mellett a *Kelet Népe* segédszerkesztője. Részt vett az 1943-as balatonszárszói konferencián. A német megszállás alatt bujkált. 1945-ben a Nemzeti Parasztpárthoz csatlakozott. 1945. november 4-től parlamenti képviselő. 1945–49-ben a Kereskedelem- és Szövetkezetügyi Minisztérium államtitkára s a magyar–csehszlovák lakosságcsere kormánybiztosa. 1949-től az Országos Szervezéstudományi Vállalat vezérigazgatója. 1956 októberében részt vett a parasztpárt újjászervezésében, a Petőfi Párt ideiglenes vezetőségének tagja, az *Új Magyarország* felelős szerkesztője. A forradalom leverése után a gazdasági életben helyezkedett el, a Fővárosi Talajtervezési és Értékesítő Vállalat igazgatóhelyettes főmérnöke lett. – Főbb tanulmánykötetei: *Iskola a magyarságra. Egy nemzet élete húszéves kisebbségben* (1939), *A Közép-Duna-medence közgazdasága* (1944), *A közösség gazdasági élete* (1946), *Gazdasági és társadalmi rendünk kialakulása* (1947), *A világ kenyere ma és 2000-ben* (1964), *Az öngyilkos civilizáció* (1971), *Környezetünk védelmében* (1976), *Egy ország a csillagon* (szociográfia, 1977) S. Szabó Ferenc (1912–?): ekkor a Mezőgazdasági Múzeum igazgatója, a NPP egykori földművelődésügyi államtitkára; Zsebők Zoltán (1908–1984) radiológus orvos, 1945–48-ban népjóléti minisztériumi államtitkár.

¹⁷¹ Tamási Áron (1897–1966): író.

H.: Ez tehát október 30-án délelőtt történt Illyés Gyula lakásán?

B.: Igen. 30-án délelőtt fogadtuk el a határozatot, hogy kik a választmány tagjai és kik lesznek az irányítók, irányító testületi tagok. Ez az irányító testület Farkas Ferencnek volt a gondolata. Ehhez nagyon ragaszkodott, azt mondta, hogy ez egy olyan külön ragyogó eleme a pártnak. Az egész dolog azon a gondolaton alapult, amit én nem osztottam, hogy az írók együttesét bele kell kapcsolni a vezetésbe.

Szabó Lőrinc is végig ott volt. Alapjában én őt személyileg nagyon szerettem, de a parasztpártnak sose volt aktív tagja. Egy jelentős költő volt, de politikailag eléggé távol esőnek tudtam, és azt, hogy az írók a parasztpártban a következő napokban ott tanyáztak, a döntések szempontjából nagyon célszerűtlennek találtam. Farkas Ferenc volt a főtitkár, és az ő szobájában mindig ott ült öt-hat író, hát így nem lehet főtitkározni, nekem ez volt a véleményem.

A lényeg az, hogy ez délelőtt volt, akkor én hazamentem ebédelni. Ott laktam közel, és az volt a megállapodás, hogy „X” órakor én a Berkenye utca és a Szemlőhegy utca sarkán fogok állni, és beszállok az autóba. Az autó azonban olyan zsúfolt volt, én nem tudom, hogy hány ember volt benne. A lényeg az, hogy én nem fértem be. Ezt a tényt aztán utóbb Sárközi Márta rendkívül gúnyosan aposztrofálta, mikor a dicső alapításról volt szó, akkor nem fértem bele, bezzeg, mikor baj volt, akkor belefértem az autóba. Így is volt.

H.: Ugyanezen a napon kezdődött a Köztársaság téri párház ostroma. Arról hogyan szerezte tudomást?

B.: Később... Lehet, hogy két nap múlva, de ahhoz már késő volt, hogy mint aktuális dolgot regisztráljam. Azt tudom, hogy rossz érzésem volt. Valaki azt mondta, hogy „X” községben – persze, ezt már valamikor 2-án vagy 3-án hallottam – valamiféle frissen szabadult rabtársaság megállt, és elkezdte a helybelieket valamilyen módon nyomorgatni; és atrocitásokat csinálni. Én arra voltam fölkészülve, hogy másnap, 3-án, a minisztertanácson szólok Maléternek,¹⁷² hogy tegyen valami intézkedést.

H.: Azt hiszem, túl nagyot léptünk előre. Tehát egyelőre október 30-a van.

B.: Átugrottunk. Tehát erről nem volt közvetlen tudomásom, de hallottam, hogy ilyenek vannak, és ez engem nyugtalanított; 30-án volt ez, vagy talán 31-én, én telefonáltam Erdeinek. Valami szükségét éreztem a tájékozódásnak, és azt is reméltem, hogy hátha összefutok Nagy Imrével és beszélgethetek vele. Bár én 31-én Nagy Imrét egy rendkívül kompromittált és majdnemhogy lejárt

¹⁷² Maléter Pál (1917–1958): hivatásos katonatiszt; 1956-ban a forradalom egyik katonai vezetője, a Nagy Imre-kormány honvédelmi minisztere, akit tárgyalás közben tartóztatott le a KGB. 1958-ban, a Nagy Imre-perben halálra ítélték és kivégezték.

állapotban lévő embernek tudtam, mert ő addig nem tudta meggyőzően tisztázni: 1. hogy része van-e a szovjet csapatok behívásában, 2. hogy része van-e a sortűzben és mindezekben a dolgokban. Mindamellet éreztem egy ilyen ingert, hogy szeretnék vele összetalálkozni, és valószínűleg akartam neki szuggerálni ezt-azt-amazt; hogy mi légyen az, azt most nem tudom, akkor tudtam.

Fölhívtam Erdeit, és ő mondta, hogy nagyon örül, hogy felmegyek hozzá, és látszólag nagyon meg volt rendülve mindazzal kapcsolatban, a múlttal kapcsolatban. Ezt valamiképp ki is fejezte nekem. Mondta, hogy nagyon örömmel vár.

Bementem a Parlamentbe, és ott egy olyan furcsa üresség, lézengés volt, Erdei nem volt a szobájában, kiderült, hogy a szovjet követ jött és ott van Nagy Imrénél és tán Erdei is ott tartózkodik. Egyszerűen nem tudtam Erdeivel beszélni, de az egész légkörből éreztem azt, hogy Nagy Imre körül most egy olyan légüres tér van. Ő a miniszterelnök, ő tárgyal a szovjet követtel, de nyilvánvalóan valamiképp meg vannak számlálva a napjai ezzel a tehetetlennel.

Ezután csütörtök, november 1-je következett. Csütörtökön délelőtt bementem az Egyetemi Könyvtárba, ahol választás volt. Akkor választották meg az ottani Nemzeti Bizottságot, vagy nem tudom, minek nevezték, és én azt éreztem, hogy nekem most a parasztpárba kéne mennem, mert ott fontosabb dolgok történnek, de úgy éreztem, hogy muszáj bemenni a könyvtárba, mert hátha valami rettentő emberhajszás hangulat van, és az ellen kell fellépni, és azért nekem oda kell mennem.

Elmentem a könyvtárba, semmi emberhajszás hangulat nem volt, Mátrai ott üldögélt békességgel, kicsivé zsugorodva a többiek között. Nem választották meg a nem tudom milyen bizottság elnökévé, sőt tagjává sem, de aránylag sokan szavaztak rá. Szóval meglepett engem, hogy annak ellenére, hogy főnöknek igazán nem volt kellemes, de aránylag sokan voksoltak rá. Egy ilyen békés tisztviselői együttesben mindig van ilyen tehetetlenségi nyomaték, hogy nem is lesz úgyse más főnök, mint aki éppen az. De azért végül nem választották meg semmivé.

Én ezek után bementem a parasztpártba, és ott készen várt három határozat, amelyik nekem egyáltalán nem tetszett. Mind a hármat Farkas Ferenc javasolta. Pardon, Farkas Ferenc hármat javasolt, és a negyedik pedig a párt nevének megváltoztatása volt. Én egyiket sem helyeseltem.

A párt nevének a megváltoztatását Németh László szorgalmazta azzal, hogy a parasztpárt elnevezés teljességgel kompromittálva van a Rákosi-korszakkal. Én ezt nem éreztem. A párt éppúgy leszerepelt a Rákosi-korszak kezdetére, mint ahogy leszerepelt a kisgazdapárt is. Fölösleges a nevet megváltoztatni, vagy ha igen, akkor legyen a neve Nemzeti Radikális Párt – ne-

kem ez volt a javaslatom. Hát, azt mondták, ez most már határozat, ezen nem lehet változtatni.

Én a Petőfi Párt elnevezést nem tartottam jónak, Petőfi nagyon szép jelszó, de adott esetben nem olyan könnyű Petőfit konkretizálni. Másodszor pedig, ember nevére pártot csak egy aktív pártvezér esetén neveztek el, aki jelszó volt, de ugyanakkor pártvezérnek is elképzelhető volt. Gondolok itt Kossuth Lajosra. De ilyenfajta reminiscenciák alapján pártot elnevezni, én azt tartottam, hogy nem lehet. Szóval ez bosszantott.

Most volt Farkas Ferencnek három javaslata, amit a rádióban is elmondott – ezek azután végleg nem tetszettek nekem. Az első az volt, hogy „mindaddig tartani kell a sztrájkot, amíg a szovjet csapatok ki nem vonulnak”. Ezt egy rendkívül szerencsétlen jelszónak tartottam, hogy addig lehet nem dolgozni, amíg a szovjet csapatok „lábilag” kiérnek az országból. Ez egy gyermeteg elképzelés volt, jöllehet országosan elterjedt. A másik javaslata azt volt, hogy „népszavazást tartani”, hogy „maradjanak-e itt a szovjet csapatok”. Ez olyan egyértelmű volt, hogy erről népszavazást tartani teljesen fölösleges volt. A harmadik javaslata az volt, hogy „kormányzótanács alakuljon és annak élén Kodály Zoltán legyen”. Ezt lehetséges dolognak tartottam, de nem tartottam sürgősnek. Én erre azt mondtam neki, hogy ezek demagóg javaslatok.

Ezt azért mondom el, mert Farkas Ferenc utólag tanúvallomást tett az ügyemben, és olyan rendkívül elegáns, nagyvonalú volt, hogy ő maga mondta el, hogy én az ő javaslatait demagógnak nyilvánítottam. Persze akkor már a védelmemben mondta el.

Na most, ez volt csütörtökön, és péntek estére volt összehíva egy gyűlés, hogy esedékesek a kormányalakítási tárgyalások. Farkas Ferenc a párt megbízásából – ő volt különben akkor a pártnak az aktív politikai vezetője – fölmege a Minisztertanácsba, beszél Nagy Imréékkel, és akkor majd kiderül, hogy hogy mennek a dolgok. Ez volt csütörtökön.

Pénteken, nem emlékszem, hogy délelőtt mi lett volna, délután átmentünk Borsos Miklósékhoz, és onnan vitt be engem az autó a pártba, amelyik még mindig a Dorottya utcában székelt a régi székházban, amit közben elvettek tőle, de visszakérte és kapta ekkorra. És akkor volt, ott bonyolódott a miniszterjelölés.

Farkas Ferenc a Nagy Imréékkel való megbeszélés alapján közölte, hogy koalíciós kormány lesz, három-három tagja lesz a három nagy pártnak¹⁷³ és egy tagja a parasztpártnak, a Petőfi Pártnak.

¹⁷³ Két-két tag a három nagy párt és egy tag a Petőfi Párt részéről az 1957–1958-as vizsgálati jegyzőkönyv és az ügyészi kihallgatási jegyzőkönyv szerint. Vö. *BIÓI* 2. 434–608.

Farkas Ferenc első javaslata az volt, hogy a párt ne egy, hanem két tagot követeljen. Én ezt elleneztem, mert úgy éreztem, hogy végeredményben a régi arányszámokat nem lehet teljesen elfelejteni, a parasztpárt még mindig úgy volt, mint kis párt; én ugyan reméltem, hogy az adott helyzetben növekszik a jelentősége, de ezt nem tartottam olyan fontosnak, a presztízs-szempontok mindig távol álltak tőlem.

És akkor jött a nagy probléma, hogy ki legyen a második miniszter. Hogy az első Farkas Ferenc lesz, ahhoz nem fért kétség, azt mindenki elfogadta. Először hosszasan kapacitálták Illyés Gyulát, majd Keresztury Dezsőt. Mind a kettő kerekén visszautasította. Illyés Gyula azzal, hogy ő soha ilyet nem akart, nem vállalt és ezután sem akar; Keresztury Dezső pedig azt mondta, hogy ezt már egyszer végigcsinálta, neki még egyszer erre igénye nincsen. És akkor vetette fel Farkas Ferenc, hogy én legyek a másik Petőfi párti miniszter. Én akkor belekezdtem egy – nem tudom, mennyi időbe telt, félórás vagy két és fél órás – keserves vitába, mert nem akartam miniszter lenni.

Nehéz megmondani, hogy miért nem. Én egy csomó dolgot előre sose akartam. Emlékszem, hogy '45 februárjában, mikor lementem Debrecenbe, akkor nem akartam rögtön belépni a parasztpártba. Hogy miért nem akartam '45 februárjától májusig a parasztpártba belépni, az máig is rejtély, mert hiszen 1937-től kezdve lényegileg beletartoztam az egész társaságba. Rejtélyes tehát, hogy miért nem akartam. Hülye köztisztviselői beidegződés, valami ilyen. De akkor úgy éreztem, hogy nem akarok miniszter lenni, és valami kétségbeesett ellenkezés volt bennem az egészszel szemben. Nem tudom rekonstruálni, azonban mindjárt elmondom a pszichológiai folytatását, mert az sokkal érdekesebb.

Nem akartam tehát miniszter lenni, és kétségbeesetten javasoltam S. Szabót, Jócsikot, Zsebőköt. Ők sem akartak, de úgy láttam, hogy őket sem nagyon akarják. És akkor Illyés Gyula azt mondta, hogy igenis, nekem kellennem, mert ő azt várja tőlem, ami Keresztury-nál is bevált, hogy tudniillik Keresztury egy színtelen tudósegénységnek látszott, és egy jelentékeny személyiséggé nőtte ki magát mint miniszter, bárhogya is végezte. És ugyanezt kell most is csinálni. Nem kell félni egy nem közismert embert elővenni, akiben megvan a lehetőség arra, hogy valamit csináljon. És akkor előállt Keresztury, és azt mondta, hogy nekem kell csinálni, mert bennem van civil kurázsi, és most leginkább az kell.

Rendkívül meghökkentett és meghatott, mert nekem ezt soha senki nem mondta, és én sem tudtam, hogy bennem van civil kurázsi. Én azt hittem, hogy egy gyáva ember vagyok, és életemben utoljára civil kurázsit akkor produkáltam, mikor kilencéves koromban antiszemita plakátokat téptem le az utcán, azóta sem. Úgyhogy én egy óvatos, fal mellett haladó embernek

tudtam magam. Nem tudom, hogy ez volt-e a döntő, a végén beadtam a derekamat azzal a szigorú feltétellel, hogy nagyon kérem Farkas Ferencet, hogy a második miniszterséget egyáltalán ne forszírozza. Más témája ennek az együttesnek nem is volt, emlékszem, hogy a végén Tamási Áron fölállt és ünnepélyesen kezét fogott velem és Isten segítségét kérte az elkövetkezendőkhöz. Na most, mikor mindennek vége volt és a társaság oszlóban volt, akkor jött egy olyan hír, hogy a szovjet csapatok vonulnak, és a jelek szerint Pest felé vonulnak. Ezt akkor hallottam először. Így. Ez az a nap volt, amikor Münnich Ferenc Kádárt kivitte.

H.: Ez november 2-a.

B.: Nem jól mondom, az 1-je volt, bocsánat, ez november 2-a volt. Na most, a dolog pszichológiájához az tartozott, hogy én, amíg jelölésről szó volt, nem akartam. Mikor meghallottam, hogy jönnek az orosz csapatok, akkor megfájdult a hasam, és akkor éreztem, hogy ez nem is olyan egyszerű dolog. És ezzel a hasfájással feküdtem le. Reggel fölébredtem azzal a nyugodt tudattal, hogy természetes, hogy nekem kell miniszternek lennem, azzal a tudattal, hogy nagyon csalódnék, ha nem lennék miniszter.

És akkor rögtön csináltam egy rövid tervezetet, aminek a lényege az volt, hogy az első minisztertanács mit mondjon a nyugatiaknak. Körülbelül a tervezetnek az volt a lényege, hogy a minisztertanács üzenje azt (a nyugatiaknak), hogy valamiféle nyomást fejtsenek ki; nem kell félni, nem lesz belőle háború; a szovjet ki fog egyezni, ha valamiféle nyomást kap, úgy, hogy mondjuk, a presztízst ne sértse. Körülbelül ez volt a gondolatmenet, a lényeg teljesen elveszett a papíron... Én elkészítettem ezt reggel arra gondolva, hogy ha miniszter leszek, de még nem voltam az... és a kutya sem hívott.

Szombat délelőtt bementem az Akadémia újjáalakítására, ahol egy Zimmermann¹⁷⁴ nevű tisztes öreg természettudós elnökölt, és Szalai Sándor¹⁷⁵ tartott beszámolót arról, hogy ő közben mit intézkedett – rettentő nagy izgatottsággal. Őt senki sem tartotta abban az időben egy... Még azért emlékeztek, hogy ő, bármennyire is börtönviselt, a szociáldemokrata párt egyesítésében kompromittált ember. Tehát nem úgy nézett ki, mint akinek nagy politikai jövője van. Egy későbbi találkozáskor mondta is nekem, hogy semmi érintkezése sincs az újjáalakult szociáldemokrata párttal, ahol nyilván számon tartották mint „rossz fiút”.

Ő tartott tehát beszámolót arról, hogy mit csinált az Akadémia nevében, és rettentően unta mindenki. Valaki ott hozzám is fordult, hogy az istenért,

¹⁷⁴ Zimmermann Ágoston (1875–1963): anatómus, egyetemi tanár.

¹⁷⁵ Szalai Sándor (1912–1983): szociológus, egyetemi tanár. Lásd: Szalai Sándor: *Önéletrajz*. Holmi, 2012. október. 1305–1315.

tüntessék ki és vigyék el a Hárshegyre, csak hagyja abba már. Végül aztán mindenféle határozatok születtek, szavazni kellett valamire. Emlékszem, hogy én háromra szavaztam, nem tudom, milyen sarzsikra, mert nem elnökre, azt tudom. A három közül az egyik Lukácsa György volt, a másik kettő nem kommunista volt, de nem tudom, ki volt a másik kettő.

És akkor odajött hozzám Zolnai Béla,¹⁷⁶ és súgta nekem, hogy „miniszter vagy”. Erre én a szavazatommal kimentem és az elnöknek átnyújtottam (a szavazatomat) a még el nem kezdődött szavazásra, majd elrohantam a parasztpártba. Itt hosszú ideig nem jött Farkas Ferenc, valameddig lézengtem és vártam. Közben elmentem édesanyámhoz, aki a legközelebb lévő távolságra volt, majd visszamentem gyalog a hídon. A parasztpártban még mindig nem volt semmi, csak délután négykor jött meg Farkas Ferenc azzal a hírrel, hogy holnap, tehát tíz órákor lesz az első minisztertanács.

Ezen én rendkívül elcsodálkoztam, mert azt éreztem, hogy ilyen rendkívüli helyzetben a minisztertanácsnak azonnal kell összeülnie, és valamit kell csinálnia, és hát, semmi sem történik. Úgyhogy a zsebemben maradt az előterjesztésem, és semmit sem tudtam csinálni.

Ez a helyzet azóta visszatérő álommotívum nálam: miniszter vagyok, nincs se autóm, se titkárnőm, se szobám, se telefonom, se semmim az égvilágon; fogalmam sincs, hogy kivel kell milyen érintkezést felvennem, hogy egyáltalán mi tennivalóm van ebben a helyzetben, hogy ez egy kétségbeejtő tehetetlenség. – (Visszavonom, amit az előbb mondtam, azt az előterjesztést mégis 2-áról 3-ára virradó éjjel csináltam, mert még meg is mutattam valakinek.)

H.: Nem akarok kérdésemmel kizökkenteni, hisz oly lényeges és senki mástól hitelesen meg nem tudható tényekről és lelki történésekről szólsz. De ha már magad megálltál, hadd kérdezzem meg, nincs tudomásod vagy pontosabban, nem volt-e arról tudomásod, hogy abba a bizonyos háromtagú küldöttségbe, amely november 3-áról november 4-ére virradó éjjel tárgyalni indult a szovjet hadsereggel, ki delegálta Erdeit? Tudniillik, amit eddig elmondtál, abból az derül ki, hogy Erdei gyakorlatilag politikailag halott, hogy a Petőfi Párt annulálja.

B.: Erről akarok beszélni.

H.: Bocsanat, akkor elnézést.

B.: Farkas Ferencet az akkori napokban valamikor megkérdeztem, hogy Erdének mi lesz most a szerepe. Mivel a Parlament előtt Erdei elmondta azt, hogy nem ő lesz a parasztpárt újjászervezője, bár ő jelentette be a parlamenti beszédben újjáalakulását.

¹⁷⁶ Zolnai Béla (1890–1969): irodalomtörténész, egyetemi tanár.

H.: Igen, ezt a beszédet a rádió is közvetítette.

B.: Igen. És erre azt mondta Farkas Ferenc, hogy Erdei a kormányalakulás óta lényegileg egy miniszterelnökségi államtitkár szerepét tölti be. Tehát ő Nagy Imre mellett egy olyan adminisztratív segítő... Ugyanaz, ami Vas Zoltán volt valamikor régen Nagy Imre első miniszterelnöksége idején. Tehát ő ezt csinálta, ebben a minőségben került ebbe a delegációba, a kormány nevében volt ott. Gyakorlatilag Nagy Imre... tehát a kormány részéről valakinek ott kellett lenni.

Ugyanakkor az újonnan alakult kormányból még senki sem volt mozgatható; a szociáldemokraták, parasztpártiak elő sem álltak. Nem tudom, Farkas Ferenc mozgatható volt-e, mert ő érintkezésben állt Nagy Imrével, de őrá valahogy nem gondoltak; a Kiszgadzapártból Kovács Béla talán még Pesten sem volt, lehet, hogy Tildy Zoltánnak nem tetszett a megoldás... Így került erre sor...

H.: Szavaidból érződik, hogy azokban a napokban téged elsősorban a folyamatok, nemzetközi összefüggések foglalkoztattak. Nyilván ugyanakkor a felgyorsult belső változások is számos kockázati elemet tartalmaztak. Számoltál-e a politikai földcsuszamlás veszélyével, azzal, hogy – mondjuk – a szovjet csapatok kivonulását követően gyakorlatilag ellenőrizhetetlenekké válnak a folyamatok?

B.: Én erre számítottam, és már a Mindszenty-beszéd világosan mutatott egy ilyen tendenciát. Hozzá kell tennem, hogy Mindszenty abban a beszédben nem követelte vissza az egyházi birtokot, ez nem igaz. Ellenben, de a Mindszenty-beszéd egy külön, hosszú téma...

H.: Hát akkor napoljuk el, mert érthetően elfáradtál vagy...

B.: Talán még Mindszenty beszédéről szólnék. A beszédet végighallgattam. Már az első mondat, hogy „Én tájékozódok és programot adok...” – már nem tetszett nekem. A beszédben magában egyébként elsősorban a hosszú lére eresztés volt groteszk, másodsorban pedig a követelő hang; itt valahogy a közjogi vezető elbújtatott igénye.

Engem legjobban az hökkentett meg, amit, azt hiszem, rajtam kívül senki észre nem vett, hogy azt mondta: „Politikai nacionalizmus helyett a kultúr-nacionalizmusé a jövő.” – Senki sem érthette akkor, mert ennek az akkori helyzetben se füle, se farka nem volt. De Mindszenty a maga szellemi habitusát a kilencszázötven években kapta meg, és a kultúr-nacionalizmus jellegzetesen osztrák program volt. A Monarchiában próbálták az osztrák állam létjogosultságát azzal meghosszabbítani, hogy politikai nacionalizmus ne legyen; legyen kultúr-nacionalizmus; a népek ápolják nyelvüket, de maradjanak meg az osztrák állam keretein belül. Az az ő részéről a Monarchiára való visszasandításnak volt ez a teljesen egyértelmű megnyilvánulása, aminek az adott helyzetben semmi értelme nem volt.

De mint említettem, a nagybirtokot ő nem követelte vissza, hanem az egyház anyagi lehetőségeinek teljes értékű helyreállítását. Valószínű annyi esze volt, és tanácsadói is azt mondták, ezt nem a birtok formájában kell visszakövetelni.

H.: A földreform gyakorlatilag valóban megmásíthatatlan volt. S a beszéd nem tartalmaz az én olvastomban sem ilyen értelmű felhívást. Mindszenty ugyanakkor bukott rendszerről beszélt, tagadva a változások forradalmi (ellenforradalmi) jellegét. „Tudja meg mindenki az országban, hogy a lefolyt harc nem forradalom volt, hanem szabadságharc” – mondotta kurziváltan, s mi volt a tétje ennek a harcnak: „az új, visszaélésmentes választás, *amelynél minden párt indulhat*”. A megfogalmazás e vonatkozásban volt talán a legimperatívabb. Persze demokratikus választások nélkül nincs szuverenitás, s e kérdés – patetikusan fogalmazva – nem került le a történelem napirendjéről. 1947-ben bátran lehetett volna vállalni a titkos választójog minden konzekvenciáját – kék cédulák nélkül. De mi lehetett volna a választások eredménye 1956 decemberében? Milyen esélyei lettek volna a Rákosi-rendszer tehertételét viselő MSZMP-nek? A Mindszenty mártíriumát erkölcsi, politikai tőkeként kiaknázó Katolikus Néppárttal szemben milyen esélye lett volna akár a Petőfi Pártnak? S a probléma nem a katolicizmus, hanem az, hogy a Rákosi-rendszer egybemosott, inszINUÁLT minden vallási irányzatot, s ezért a katolicizmuson belül is felmorzsolódtak a humanista-szocialista irányzatok.

B.: Ezt nem tudom, de énnekem erre megvolt az elgondolásom. Először is tudtam azt, hogy az ifjúsággal, a munkásokkal, a hadsereggel szemben komolyan föllépni nem lehet, tehát azt, hogy ők, hogy úgy mondjam, karhatalmilag biztosítani tudják azt, ami őnekik fontos. Ezt én meg tudtam volna bármikor fogalmazni, és tisztában voltam azzal, hogy ebből rövid időn belül olyan kötélhúzás kezdődik Mindszentyvel, amiben énnekem világos szerepem kell hogy legyen, ha ez a kormány létezik. Természetesen az eszembe sem jutott, hogy Mindszentyt még egyszer le kell fogni, mert ilyen propagandát nem lehet vele szemben csinálni, de hogy egy kötélhúzás kezdődik, amiben ki kell rakni az asztalra a lapokat, elsősorban a Habsburg-restaurációs tervein keresztül valami módon az ország elé állítani. Másodszor pedig az volt a véleményem, hogy a választásokat minimum két évvel el kell halasztani. Tehát az azonnali szabad választást, mint programot, teljesen helytelennek tartottam, és én ez alatt az idő alatt gondoltam, hogy komoly parasztpárti programot, radikális programot ki lehet bontakoztatni. Itt zárjuk le ezt a rövid beszélgetést.

*

A november 3-i történések • A november 4-i hajnal • Kik tartózkodtak a Parlamentben, miért vállaltam át a kormány képviseletét? • Nyilatkozat • Beszélgetés Mindszenty Józseffel • A Magyarokhoz című felhívás születésének körülményei • Távozásom a Parlamentből • Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására és a munkástanácsok • Emlékirat • Letartóztatásom előtt

Kiegészítés az 56-os eseményekhez

B: Október 31-én, szerdán, mikor én az Egyetemi Könyvtári Bizottság alakulásáról bementem a parasztpárt Dorottya utcai székházába, akkor az együtt ülő társaság között ott ült rendkívül összetörve, szótlannul és nem túl lelkes hangulatban Veres Péter. Nyilván az előző napi meghurcoltatás emlékeként, ugyanakkor ezzel teljesen ellenkező szövegű és értelmű kijelentést tett – mikor a forradalmi események jelentőségéről esett szó – a következőkben: most alakultunk meg mint nemzet – vagy talán úgy, hogy megalakultunk mint nemzet.¹⁷⁷

Az ezt követő napon, csütörtökön, ugyancsak a parasztpártban folyt Müller Molnos Lipót segítségével valamiféle – azt hiszem, Illyés Gyula által fogalmazott és külföldi íróknak szánt – szöveg franciára való fordítása, és ugyanakkor olvastuk át Németh Lászlónak a következő napra szánt cikkét, aminek, azt hiszem, az volt a címe, hogy *Pártok és nemzet* vagy valami hasonló.¹⁷⁸ Abból a cikkből javaslatomra hagytak ki valamiféle élesen vagy szerintem erősen kommunistaellenes passzust. Akkortájt én nagyon fontosnak tartottam, hogy az antikommunista alaphang, ami akkor erősen divatban volt, ne érvényesüljön, és számot vessünk azzal a ténnyel, hogy a forradalmi eseményekben a kommunistáknak döntő szerepük van.

Ugyancsak még szerdán, 31-én, vagy talán csütörtökön került szóba az, hogy Szabó Pál, mint aki a *Szabad Szó* utolsó szerkesztője, saját szerkesztésében megjelentette a *Szabad Szót*, saját felelősségére és a párttal való megbeszélés nélkül. Miután az akkori pártvezetőség Szabó Pált nem tekintette olyannak, akivel ilyen kiemelkedő helyen óhajt szerepet vállaltatni, azt határozták, hogy új lapot indít a parasztpárt. Ekkor indították – azt hiszem, hogy *Új Magyarország* címen – azt a lapot, amelynek két száma jelent meg, 2-án és 3-án.

Hangsúlyoznom kell, hogy a Szabó Pálhoz politikailag meglehetősen hasonló helyzetű Veres Péterrel az egész vezető, zömmel író-társaság – és mindenki más – teljes mértékben szolidáris volt. Tehát lenyelték azt, ami

¹⁷⁷ Veres Pétert a párt '56. októberi újjáalakulásakor semmiféle tisztségre nem jelölték, de tagságát megtarthatta.

¹⁷⁸ *Pártok és egység. Új Magyarország*, 1956. november 2.

ott a múzeumi alakuláson vele történt, és olyan gondolat, hogy őt bármiből ki kellene hagyni vagy a nevét nem kell szerepeltetni, nem merült fel, és ha fölmerült volna, ellenkezésre talált volna a vezetésben magában.

Pénteken, november 2-án délután azon az összejövetelen, ahol a miniszterek kijelöléséről volt szó – jelen volt a vezetőség tagjain kívül Keszthelyi Nándor mint külügyi és Keviczky Loránd¹⁷⁹ mint pénzügyi szakértő. Ennek során esett szó – azt hiszem, aznap – meghirdetett semlegességről, és Keszthelyi – közelebbről nem emlékszem, hogy milyen indoklással – igen nagy kétségeket nyilvánított ennek az aktusnak, ennek a nyilatkozatnak a célszerűsége és szabatosága tekintetében. Keszthelyi minden különösebb ellentmondás nélkül kifejtette, hogy ez így nagyon nem célszerű, és nem is világos a megszövegezett program. Ez kvázi egy bizonyos direktíva vagy ötletfelvetés akart lenni azok számára, akik feltehetően a következő napon a minisztertanácsban fognak ülni.

Szombaton – 3-án – este, miután láttam, hogy senki a szolgálataimra nem tart igényt, hazamentem és elviseltem mindazoknak a telefonjait, akik sürgősnek és szükségesnek találták, hogy egy holnap hivatalba lépő miniszterrel a baráti vagy ismerősi vagy egyéb kapcsolatokat felújítsák.

H: A november 2-án este megalakult harmadik Nagy Imre-kormány tagjaival ilyen módon 3-án, államminiszterként, nem volt módod találkozni. Hogyan kerültél a másnap – 4-e – drámai történései közepette kapcsolatba a kormány egyes tagjaival? Egyáltalán, hol értesültél a szovjet csapatok támadó akcióiról?

B.: Hajnali három és négy óra között körös-körül tankok dübörgésére ébredtem, és az előző napi értesülések alapján gyakorlatilag tudtam, hogy ez mit jelent.

Körülbelül hajnali négy óra tájt telefonált Nagy Imre megbízásából Majlát Jolán, hogy kocsit küldenek értem, és menjek be a Parlamentbe, a minisztertanácsra. Erre én egyrészt föl hívtam Farkas Ferencet, aki akkor Illyés Gyulánál tartózkodott – hogy ne messze kint, Szentendrén legyen, ahol a lakása volt –, hogy ő kapott-e ilyen értesítést. Mondta, hogy kapott, de nem megy be, mert az az érzése, hogy csapdába megy.

Énnekem nem volt ilyen érzésem, úgyhogy elhatároztam, hogy bemegegyek, de mondtam neki, hogy én respektálom az ő elhatározását. Azután összekészítettem családomat, hogy ha én valami módon nem tudok visszajönni, akkor azzal az autóval, amelyik visz majd engem, őket az apósoméék közel lévő lakásába átköltöztetem.

Az ígért autó azonban jó darabig nem jött, míg nem már öt óra körül újból telefonáltak, ezúttal Tildy titkárságáról. Ugyanazt ismételték meg, hogy

¹⁷⁹ Keviczky Loránd: közigazdász...

tudniillik menjek be, küldenek értem autót, Mondtam, hogy várom az autót. Az megérkezett, a családomat átvittem, majd autóval bementem a Parlamentbe. Azon az útvonalon, ahol mentünk, ott harcoknak nem volt nyoma. Bár szerte a városban ágyúdörgés volt.

Beértem, fölvittek egy félemeleti helyiségbe, ahol a következőképpen volt kialakítva három helyiség: egy ajtón bement az ember, jobbra is, balra is egy szoba. A bal oldali szobában működött a Magyar Rádió stúdiója. Mindent, amit rádión át akkor leadtak, onnan hallhattam. A jobb oldali szobában pedig a következők ültek egy kis kerek asztal körül a miniszterek közül: Tildy Zoltán, Tildyné és B. Szabó István,¹⁸⁰ a szoba sarkában egy íróasztal mellett Mindszenty hercegprímás.

Köszöntem, bemutatkoztam, és akkor Tildyék közölték velem, hogy Nagy Imre elment a szovjet követségre tárgyalni, és onnan nem jött vissza. Én ezt úgy értelmeztem, hogy Nagy Imrét ott visszatartották, és ez döntő jelentőségű volt mindabban, amit utóbb ott csináltam, mert úgy éreztem, hogy Nagy Imre helyett kell valamit cselekedni. Ha bárki tudta volna, és mondta volna azt, hogy Nagy Imre a jugoszláv követségre ment menedékjogot kérni, akkor mindenesetre egy kicsit megzavarodtam volna, és nem éreztem volna magamat feljogosítva, hogy bármit is csináljak.

Ezek után egy teljesen parttalan beszélgetés következett, részleteire nem emlékszem, csak arra, hogy a mellettem ülő B. Szabóhoz fordultam, és megkérdeztem, hogy hát most mit kellene csinálni. Mire B. Szabó azt felelte, hogy egyelőre várjuk meg, hogy mint mondanak. Hogy ki mond mit és mennyiben irányadó az ránk nézve, ez nem volt világosan tisztázva.

Azután katonák tódultak be az első szobába; Tildy kiment hozzájuk, és olyan nemes veretű, szinte megfoghatatlan, utasításnak nem mondható, inkább szónoklatként jellemezhető szövegeket közölt velük, hogy „utolsó csepp vérünkig” és hasonlók, de ebből nem derült ki semmi.

Tildyvel is próbáltam egy kicsit szondázni, hogy mi most a tennivaló, ha egyszer Nagy Imre nem cselekvőképes, és mind határozottabban kialakult bennem az a benyomás, hogy itt a jelen lévő együttesben kollektíve csinálni semmit se lehet, reménytelen, és ha én nagyon elkezdenék egyénieskedni, akkor egyszerűen – meg nem foghatóan, de sokféle eszközzel – engem ők lebénítának. Úgyhogy azt mondtam, hogy kimegyek, körülnézek, sétálok egyet. És a zsebemben lévő, az aznapi, tervbe vett minisztertanácsra szánt előterjesztéssel a zsebemben átsétáltam a Szabadság téren lévő amerikai követségre, ahová bementem. Rendkívül ágrólszakadt benyomást kelthettem,

¹⁸⁰ B. Szabó István (1893–1976); kisgazdapárti politikus.

mert egy majdnem hogy rongyos télikabát volt rajtam, talán egyik gombja hiányzott is. Ott, úgy látszik, ébren volt az egész társaság, mind az előtérben ácsorogtak, közöttük valaki, akit a követnek néztem. Közöltem velük, hogy szeretnék a kormány nevében az amerikai kormányhoz egy átiratot intézni, amit a követ láthatóan nagy megkönnyebbüléssel fogadott, mert nyilván azt hitte, hogy menedékjogot akarok kérni; nem tudta, hogy egy óra múlva majd kap valakit, akitől nehezebben szabadul, mint tőlem.

H.: Ez hány óra tájt történt, vagy legalábbis melyik napszakban?

B.: Én körülbelül fél hatra érkeztem a Parlamentbe, és ez úgy hétig zajlott le.

H.: A Nagy Imre hajnali rádiószózatát, amire már én is emlékszem, Te hol hallgattad?

B.: Otthon, a lakásban, úgyhogy annak valamikor öt előtt kellett történnie. Az is rendkívül hatással volt rám.

H.: Elnézést a kitérőért. Ezután hogy folytatódott a diskurzus az amerikai követ-ségen?

B.: Elővettem az előterjesztést, engedélyt kértem, hogy kicsit javíthassak rajta, majd ceruzával belejavítottam. Az előterjesztés lényege az volt, hogy Amerika lépjen fel maximális eréllyel az ügyben, és keressen egy olyan kompromisszumot, amelyiknek a keretében a Szovjetunió, arcának megőrzése mellett, ebben az ügyben visszavonulhat anélkül, hogy Amerikának ide szabadna vagy érdemes volna bevonulnia. És én saját szakállamra biztosítottam arról, hogy ebből háború nem lesz, a Szovjetunióval lehet tárgyalni.

H.: Hadd kérdezzem meg, Te ekkor már tudtál a szuezi fejleményekről, arról, hogy ez a válsághelyzet az erők, a szereplők milyen kombinációját eredményezte? Volt módod valahol közben külföldi adásokat is meghallgatni?

B.: Tudtam azt – és ez volt számomra a döntő –, hogy Amerika distanciálta magát Anglia és Franciaország akciójától, és őket egy szégyenteljes visszavonulásra kényszerítette. Saját „politikai” eszemmel, amelyik nem volt rossz ész, csak abban az óriási tévedésben leledzett, hogy a nagyhatalmi akció, tehát az általában uralmon lévők politikai akciói háttérben értelmes megfontolások állnak, arra következtettem: ha az Egyesült Államok ilyen erélyesen és magát a szövetségi rendszerét is veszélyeztető módon hajlandó kiállni az angol és a francia akció felelőtlenségével szemben, akkor ezt csak azért teheti, mert erkölcsi tőkét akar szerezni ahhoz, hogy ugyanilyen eréllyel kiálljon a magyarországi szovjet lépéssel szemben. Azt nem feltételeztem Amerikáról, hogy saját szövetségeseit egy nyilvánvalóan agresszív akcióról leintí, és ugyanakkor a Szovjetuniónak az akcióját a maga részéről teljes békességgel tudomásul veszi.

Én meg voltam győződve arról is, hogy ha az angol–francia akció leintése folyik, és ezt a Szovjetunió módjában van – és módjában is volt – jelen-

tős részben a saját sikereként elkönyvelni, s ha ebben a leintésben Amerika is részt vett, akkor ez egyben olyan tárgyalóképes hangulatot hoz létre, aminek a keretében Amerika a Szovjetunióval szemben a magyar ügy mérséklését vagy lefújását ki tudja alkudni. Az a meggyőződésem, hogy ki is tudta volna. És akkor Magyarország pontosan abba a lebegő helyzetbe került volna a két nagyhatalmi blokk között, ami nekem – és nemcsak nekem, hanem a nagyon sok embert képviselő „Kohn”-nak is az örök álma volt, tudniillik, hogy X.-ék kivonulnak, és Y.-ék nem vonulnak be.

Az amerikai követségen egy ilyen tartalmú iratot igazítottam össze. Azt ők vállalták, hogy lefordítják és legépettik. Utána körülbelül két-három órával – mikor már egyedül voltam a Parlamentben – még biztosítottak arról, hogy írásomat nehézség – cenzúra, telefonakadályoztatás – nélkül továbbították.

H.: Tehát ezt követően újra a Parlamentbe mentél, ahol egyébként – az ismert okokból – nem volt dolgozószobád?

B.: Igen. Ezek után visszamentem a Parlamentbe, ahol a következő helyzetváltozás történt: a kapuban, a kapu benyílójában egy zárt helyen ott állt Mindszenty hercegprímás, titkárával, akiről később tudtam meg, hogy Turcsányi Egonnak hívják. Közölte, hogy várja az autóját, amelyik őt visszaviszi a várbeli palotájába. Én megmondtam neki, hogy az amerikai követségen voltam. Ma sem tudom, hogy ez tudatosította-e benne, hogy milyen közel van az amerikai követség. Az autója a budai palotából nem érkezett meg.

Utólag, valamikor '57 tavaszán tudtam meg Tildytől, hogy Mindszenty ottlétének a kiindulópontja az volt, hogy fölhívta Tildyt azzal, hogy jönnek a szovjet csapatok, és ő nem érzi magát biztonságban, kérdezte hol tudná őt biztonsággal elhelyezni. Mire Tildy azt válaszolta: ő csak azt a biztonságot tudja megosztani vele, amelyben maga van a Parlamentben. Így jött Mindszenty oda a Várból. Nyilván körülnézett, és rájött arra, hogy a biztonsága itt semmivel sem nagyobb. Ezek után határozta el, hogy valami más megoldást keres. Hogy rögtön határozta-e el, hogy az amerikai követségre megy, vagy pedig először komolyan gondolta, hogy visszamegy Budára, azt ma már senki nem tudja megállapítani.

H.: Ezek szerint érdemben nem alakult ki közöttetek akkor semmilyen beszélgetés?

B.: Egy rövid beszélgetésem volt ezalatt Mindszentyvel. Három momentumra emlékszem: megkérdezte, hogy rokona vagyok-e Bibó Lajosnak, akinek ő az *Anyám* című regényét olvasta. Mondtam, hogy nem vagyok. Aztán megkérdezte, hogy megvetés volt-e ebben, vagy nem, azt nem tudom, csak azt kérdezte – ön mely pártárnyalathoz tartozik. Ami körülbelül annyit jelentett, hogy ő az összes létező pártokat a kommunista párt árnyalatainak tekintette.

És végül megkérdezte, hogy tulajdonképpen ki ez a Nagy Imre, amin enyhén elképedtem, mert ez alatt a három nap alatt, amióta ő kiszabadult, ha valamiről, hát egy dologról kellett volna tájékozódnia, tudniillik, hogy ki az a Nagy Imre. Hát tőlem megtudta azt, amit én el tudtam mondani neki. De a kérdésén nagyon csodálkoztam.

Ezek után fölmentem a már említett félémeleti helyiségbe, ahol Tildy azzal fogadott, hogy már azt hitte, hogy szép csendesesen megléptem és elődalogtam. Ott addigra megszorodott a társaság, mert Tildyn, Tildynén és B. Szabó Istvánon kívül ott voltak Rónai Sándor, Dobi István és Bognár József.¹⁸¹ Amint utóbb Majlát Jolántól megtudtam, a Parlament másik részében az egész régi Hegedüs András – vagy mondhatnám – Rákosi Mátyás-féle kabinet együtt ült, és szintén várták a fejleményeket. Innen jött át ez a három ember Tildyékhez. Addigra jött meg a híre valamiféle rádióértesülés alapján, hogy Szolnokon ellenkormány alakult Kádár János vezetésével, melynek tagjai között ott van – többek között – a körünkben lévő Rónai Sándor is.¹⁸²

Ezek után Tildy megkérdezte Rónai Sándort, hogy való igaz-e, hogy ő tagja a kabinetnek. Rónai azt mondta, hogy annyit tudok róla, mint te, hisz én is itt ülök, én is most értesültem róla. Na és, tagja volnál-e, ha föltennék neked a kérdést? – Rónai erre azt felelte, hogy kérlek szépen, én mindig híve voltam a koalíciónak és minden jó magyar ügyben benne vagyok. Mire némi éllel azt vettem közbe, hogy én ebben a helyzetben csak egy jó magyar ügyet látok. Dobi István sötéten közbeszólt, mondván: nagyon sokféle szemüvegen lehet nézni ezt a magyar ügyet. Én meg azt replikáztam neki, hogy sokféle szemüvegen lehet nézni, de ha az ember leteszi a szemüveget, csak egyféleképpen. – Ez nem túl jelentős dolog, csak azért mondtam el, hogy a témákat illusztráljam vele.

Ezek után hangzott el – akkor már reggel hét óra felé járt, azt hiszem – a Hágy Gyula¹⁸³ által drámaian felolvasott utolsó segélykérés. Ezzel a rádióadás be is fejeződött. Pontosan nem emlékszem, hogy mi történt hét és nyolc óra között, valamikor az időpont közepe táján, azt hiszem, fél nyolc tájt értek a szovjet csapatok a Kossuth Lajos térre. Ezek után beérkezett valamiféle üzenet; úját, közvetítését nem tudom. A lényeg az, hogy Tildy, aki előzőleg talán kiment, ismét bejött a szobába azzal, hogy az üzenet értelmében a magyar katonákat lefegyverzik, a civilek pedig menjenek haza az épületből. Til-

¹⁸¹ Rónai Sándor (1892–1965): politikus; Dobi István (1898–1968): politikus, miniszterelnök, a Minisztertanács elnöke; Bognár József (1917–1996): politikus, közgazdász, egyetemi tanár, az MTA tagja.

¹⁸² November 4-én hajnali 5 óra 5 perckor a szolnoki rádió hullámhosszán közlemény adta tudtul a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulását.

¹⁸³ Hágy Gyula (1900–1975): színműíró.

dy ezúttal az „utolsó csepp vérünkről” nem szólt, de hogy azért valami drá-
mait mondjon, azt mondta, hogy vele ne jöjjön senki, mert ő a halálba megy.
Ezek után általános búcsúzkodás kezdődött. Én nem szóltam neki arról az
elgondolásomról, hogy ott akarok maradni, mert nem éreztem úgy, bármit
érdemes velük megtárgyalni. Hozzá kell tennem, hogy az előző sétálgatásom
folyamán én besétáltam Tildy – azelőtt a Mekis miniszter¹⁸⁴ – apartmanjába,
ahol találtam egy Hámori nevű Tildy-titkárt, és vele beszéltem pár szót, és
azután mentem vissza a főlemezetre.

Általános búcsúzkodás kezdődött, és a folyosón mindenki széteszlott.
Utoljára még Háy Gyulától búcsúztam el, és azt hiszem, mélyen megsér-
tettem őt, mert összecseréltem a nemzeti bankos Háy Lászlóval, ami ellen
ő fölháborodva tiltakozott.

Ezek után fölmentem ebbe a bizonyos három- vagy négyszobás Tildy-he-
lyiségcsoportba. Volt ebben egy dolgozószo-
ba, egy nagy fogadó és egy oldal-
só gépírónői szoba, aztán egy hálófülke és egy mosdó. Fölmentem, és kicsit
zavarban voltam, mert a feltevésem az volt, hogy Nagy Imre akadályoztatva
van, Tildy Zoltán egy bizonyos paktumot kötött a térre érkezett szovjet csa-
patokkal, és az ott lévő civilek védelmében ahhoz tartotta magát, és énnekem
most az a dolgom, hogy valami módon a kormány helyett helytálljak.

Hogy ennek mi lehet a formája, azzal abban a pillanatban nem nagyon
voltam tisztában. A dolgozószo-
bában volt egy gyönyörű piros bársonyszék,
és én elképzeltem azt a rendkívül groteszk helyzetet, hogy ülök a piros bár-
sonyszékben, és bejönnek valakik, akik engem onnan el akarnak távolítani,
és akkor én megfogom a karfáját, és azt mondom, hogy engem innen csak
erőszakkal lehet elvinni, és erőszakkal elvisznek – rendkívül grotesknek ta-
láltam az egész helyzetet, és kicsit gondban voltam.

Vagy elképzeltem azt, hogy betódul egy rakás takarítónő, és azt mond-
ják, hogy keljek fel, mert ők most kitakarítják a helyiséget; ez is nagyon gro-
teszknek látszott, tehát nem tudtam, hogy mit tudok e helyzetben tenni.

Nem tudom pontosan, hogy a délelőtti folyamán mikor, de még mielőtt
bármiféle szovjet jelenlétnek nyoma lett volna, beténfergett a szobába egy nyur-
ga, vörös hajú férfiú, és bemutatkozott, azzal, hogy őt Bakos Ferencnek hívják
és Tildy sajtótitkárságának a tagja, régi kiskapó újságíró. Mondtam neki,
hogy az utasítás úgy szól, hogy a civilek menjenek haza, én itt maradtam ezért
meg ezért, de hát ő miért nem megy haza. Erre azt válaszolta, hogy kérem, én
jártam hadifogságban, tudom, hogy ezek az emberek, ahol erkölcsi erőt látnak,

¹⁸⁴ Mekis József (1910–1984): vas-és fémestergályos, politikus, 1955-től a forradalomig a Minisztertanács elnök-
helyettese.

ott visszahátrálnak; én szintén maradok. Mire nevettem, és tréfásan mondtam, hogy akkor maga az én emberem, tekintse magát sajtófőnökömnek.

Én ezt humornak szántam. Két évvel később az ítéletemnek egyik paszszusa az volt, hogy ebben a helyzetben sajtófőnököt neveztem ki, pedig ott is csak a humor kedvéért mondtam ezt. A megbízást Bakos Ferenc azonban komolyan vette. Mialatt én a másik szobában néztem a Tildy asztalán lévő iratokat, ő a titkári szobában fölvette a telefont, és egyszer csak azt hallom, hogy elkezd telefonálni különböző újságokhoz és külföldi sajtóattasékhoz, hogy a Bibó miniszter bennmaradt a Parlamentben és sajtónyilatkozatot fog adni. Ettől elsőre meghökkentem, mert életemben sajtónyilatkozatot nem adtam, de aztán rájöttem, hogy ez legalább ok arra, hogy én fogalmazzak valamit, és ha fogalmazok, akkor talán itt tartózkodásom formát is kap.

Ezek után megfogalmaztam azt a *Magyarokhoz* című nyilatkozatot, amely a helyzet drámaiságánál fogva inkább kiáltványnak hatott, mint sajtónyilatkozatnak, bár én eredetileg evégből fogalmaztam. Később, amint gyanítottam is, senki nem jött el a sajtófogadásra, nehezen is jöhetett volna.

Ezek után ezt a szöveget megtelefonáltam az amerikai követségre, és utóbb, 6-án, az eltávozásom után, eljuttattam a francia kultúrattasén keresztül a francia és az angol követségre.

Ezután történt valamikor a szovjet katonák beérkezése, akik, úgy látszik, Bakossal nem foglalkoztak, és engem kikísértek a folyosóra, ahol egy tábornok elé állítottak. Én mondtam, hogy miniszter vagyok, és itt e minőségemben maradtam.

Utóbb Majlát Jolántól hallottam a következő történetet: a tábornok utána – hogy ez a vezérő tábornok volt-e, valószínűleg (az volt) – átment a miniszterek másik csoportjához. Majlát Jolán is ott volt, és ott megkérdezte, hogy ki az a Bibó miniszter. Mondták, hogy ő a Nagy Imre-kormány egyik tagja. Kérdezte, hogy tehát fasiszta? Majlát Jolán mondta, hogy nem fasiszta. Akkor kommunista? Majlát Jolán megismételte, hogy nem kommunista. Akkor fasiszta, mondta a tábornok. Egy ideig ellabdáztak ezzel a két szóval, különösebb eredményre nem jutottak, de engem mindenesetre otthagytak. Én közben leültem a szobámban, és ott nyilatkozatokat gépelgettem, és kezdtem magamban a kompromisszumos tervezet szövegét kialakítani.

H.: A szovjet katonák részéről ért valami inzultus?

B.: A tábornokkal volt tolmács. Én akkor oroszul egy mukkot sem tudtam. Viszszamentem. Mivel telt el a nap, nem tudom. Beszélgettem Bakossal, majd olvastam Homérosz nálam lévő *Odüsszeiáját*, hallgattam különféle rádiókat, telefonáltam füvel-fával, különösebben jelentős telefonok nem voltak. Telefonáltam a feleségeméknek is.

Mivel Farkas Ferenc nem akart odajönni, én nem akartam őt terhelni az én – akár kiállásnak nevezzük, akár ugrándozásnak – különböző gesztusaimmal. Mert ha kiállásnak tekintette, akkor nyilván a saját személyével szemben valami lekicsinylésnek is vehette, ha ugrándozásnak, akkor nyilván helytelenítette. Egyszóval nem éreztem, hogy meg kell vele beszéljem működésemet. Különben is, én ott már nem parasztpárti, hanem kormánytagi minőségemben cselekedtem.

Amiben megerősített később az a hivatalos lapban megjelent írás, amely engem a miniszterség alól november 12-i dátummal mentett föl. Amit nyilván kifejezetten az én kedvemért tettek, mert én játszottam tovább a minisztert, hogy most már világos legyen: nem vagyok miniszter. Elfeledkeztek azonban arról, hogy ezzel engem ők megerősítettek abban, hogy 12-ig miniszter voltam. De hát ennek semmiféle jelentősége nem volt, mert ahhoz, amit csináltam, ezt ott senki nem fogadta el jogcímül.

Nem sokkal ottmaradásomat követően – tán aznap este vagy másnap reggel – jött Dobi István, és megkérdezte, hogy miért maradtam. Én mondtam, hogy demonstrációból. Nem szólt semmit, sötéten összehúzta magát, és azt kérdezte, hogy enni kapok-e. Mondtam, nem. Majd küldet. Ennyi volt az egész. De vele jött két titkára, akik rendkívül sötéten néztek rám, hosszasan leültek, és míg ott voltak, a jelenlétükkel barátságtalanul feszélyeztek, bár semmi különös olyan tennivalóm nem volt, amit nem közölhettem volna velük. Az volt a benyomásom, hogy az Államvédelmi Hivatal tagjai.

Később, egyszer tavasz felé, egy lelkes honleány szégyenkezve bevallotta nekem, hogy ő nagyon félt. Hát, mondtam neki, hogy ez természetes. No nem – mondja –, a Parlamentben maga biztosan nem félt. Én erre megnyugtattam, hogy minden reggel hasmenéssel ébredtem, és én is félttem. De konkrét kiváltó ok nem volt.

Az injúria, ami ért, abban állt, hogy a Tildy készleteiben rengeteg szeszest italt találtunk, és minthogy a Dobi által küldött koszt rendkívül zsíros, paprikás volt, az ebédhez könnyű spiccereket szerkesztettünk magunknak Bakossal; ezt egyszer valamelyik Dobi-titkár észrevette, nem szólt semmit, de vagy ő maga jött utóbb, vagy valaki mást küldött oda, és az összes szeszest italt összerámolták és elvitték azzal, hogy ez az utasítás, hogy ezt elvigyék. Az atrocitás rangját nem érte el.

Hatodikán körülbelül készen voltam kompromisszumos kibontakozási tervemmel. Emlékezetem szerint továbbra sem történt semmi. Őriztek, egyszer azt mondták, hogy nem szabad kimennem, én ennek ellenére kimentem, végigsétáltam a Parlament különböző folyosóin. A Parlament másik végében megtaláltam Majlát Jolánt, de nem emlékszem, hogy ekkor mit beszéltem vele.

Mint korábban említettem, szerdán, 31-én, mikor bent voltam a Parlamentben, sem Erdeit, sem Nagy Imrét nem találtam. Emlékezetem szerint akkor találkoztam Majlát Jolánnal, aki rendkívül nyomott hangulatban volt, és én nagyon lelkesen biztosítottam, hogy nem lesz semmi baj. Ez csak akkor történhetett, mert november 4-én vagy 5-én, mikor újra találkoztam vele, már semmi okom nem volt arra, hogy én biztosítsam őt, hogy nem lesz semmi baj.

Egyszer egy szovjet katona nagyon idegesen berontott hozzám azzal, hogy én kint jártam a folyosón, pedig nem lett volna szabad, és menjek ide meg ide, ilyen meg ilyen parancsnok elé. Ekkor egy ízben megjátszottam magam, és mondtam: Én itt vagyok, és a parancsnok, ha beszélni akar velem, jöjjön ide. Nem jött.

Hatodikán, a nap folyamán, nem tudom pontosan, mikor, azt hiszem, déltájban vagy reggel, megérkezett Feri Sándor,¹⁸⁵ aki a pártapparátusnak volt az egyik vezető embere. A jogi reformbizottságból jól ismertem, és nagyon kordialis jó viszonyban voltunk akkor. Ő bejött, megkérdezte, hogy mi a helyzet, leszamarazott, és azt mondta, hogy amit én csinálok, az teljesen fölösleges és hívságos dolog, mert a kormány már megalakult Szolnokon, és nemsokára Budapestre jön. Ő annak az előkészítéseképpen jár itt, és hogy a kormány a forradalom összes vívmányait meg fogja valósítani. Egyébként menjek haza. Hát mondtam, hogy ezen még gondolkozom, de aztán elment. Később visszajött, és én közöltem vele, hogy úgy határoztam, hogy hazamegyek. Ő azt valami módon biztosította, úgyhogy én kimentem a kapun, és az őt álló szovjet katonák simán kiengedtek. Bakos ugyanilyen feltételek mellett egy nappal később ment ki. Őt az őt álló szovjet katonák hátba verték vagy fenéken rúgták, szóval valami ilyen sérelem esett rajta, de kiengedték. Aztán később – mielőtt disszidált volna – fölkeresett engem, és a történetet ő mesélte el.

November 6-án tehát elhagytam a Parlamentet, úgy láttam, a Margit-hídnál és a Lánchídnál is harcok vannak, úgyhogy elindultam a Szabadság-híd felé. Útközben beszóltam a feleségem unokatestvéréhez, Bodrogi György főorvoshoz, és végül ott éjszakáztam, onnan telefonáltam haza.

Közben még találkoztam egy forradalmár csoporttal, akik valahol az Október 6. utca táján mozogtak, és azoknak a vezetőjét történetesen ismertem. Megkérdezte, hogy érdemes-e harcolni. Mondtam, hogy semmi értelme a folytatásnak, menjenek haza, csak magukat kockáztatják. Ezzel szemben annak a nyilatkozatnak, amit megszerkesztettem, egy példányát odaadtam neki. Egy példányt útközben bedobtam az amerikai követségre is. Úgy em-

¹⁸⁵ Feri Sándor (1895–1986): jogász, a Legfelsőbb Bíróság bírása.

lékszem, hogy egyet az angol követségre is eljuttattam, de csak az ablakon keresztül, nem beszéltem senkivel.

A Bodrogiéknál való éjszakázás után mentem el a Francia Intézetbe, amelyik a Károlyi-kert mellett volt, onnan a Szép utcába, a kultúrattasénak, T. K.-nak a lakására.¹⁸⁶ Vele hosszasan beszéltem. Áadtam neki a nyilatkozatot is, és skicche lediktáltam a kibontakozási tervezetet is, azzal a kéréssel, hogy azt esetleg majd pontosabb szöveggel eljuttatom hozzá, hogy továbbítsa az angol és a francia követnek.

Ezek után elmentem a Szabadság-hídig. A hidat pontosan az orrom előtt foglalta el egy szovjet tank, tehát vissza kellett fordulnom. Végigmentem föl egészen az Árpád-hídig gyalog, útközben egy fél liter szeszt és cigarettát vásároltam. Megállítottak szovjet katonák, de csak puskát kerestek rajtam; sem a szeszt, sem a cigarettát nem vették el. Mondhatnám úgy is, hogy nagyon korrektek voltak.

Ezek után az Árpád-hídon sikerült átmennem. A budai oldalon kaptam egy sortüzet, ami a kiscelli kastélynak az ablakában meghúzódó forradalmároktól származott. Gyorsan eliskoltam az aluljáróba, és onnan kisebb-nagyobb, valószínűleg nem nekem irányított sortüzek között ide-oda lavírozva értem el a lakásomra.

A lakásomon a kibontakozási tervezetet tüzetesen megfogalmaztam, de azt továbbra is 6-ára, keletkezésének időpontjára dátumoztam, és azt juttattam el a francia kultúrattaséhoz. Fogalmam sincs már, hogy hogyan.

Pár nappal később apósoméknak lakásán tartózkodtam, részben, mert még mindig lőttek, és annak volt pincéje, aztán egyszerűen ottmaradtam azzal a gondolattal, hogy ugyan védelmet nem ad, de ha akármikor keresnek, egygyel tovább kell lépni, és az mindig időnyereség. Úgyhogy egészen decemberig maradtam ott, mert számítottam rá, hogy ebből előbb-utóbb letartóztatás lesz.

Közben nyilatkozatom, majd pedig a kibontakozási tervezet is elkezdett terjedezni. Hogy a kibontakozási tervezetet kinek adtam oda, nem emlékszem, lényeg az, hogy itthon is terjedezett, és ezt nem is elleneztem. Csak annak nem örültem, hogy különböző plakátokon a lemásolás dátumával, például 12-i és hasonló időpontokkal jelent meg – miután tudtam azt, hogy ezekben a dolgokban a felrovás az időponttól függően történik.

H.: A Petőfi Párt vezetésével mikor vetted fel újra a kapcsolatot?

B.: No most, valamikor november elején vettem föl újra az érintkezést a parasztpárttal, jobban mondva, nem én vettem fel, hanem ők küldtek értem. Egy

¹⁸⁶ Guy Turbet-Delofról van szó (a K. feltehetően gépelési hiba). Vö. *Egy francia diplomata a forradalomban: Guy Turbet-Delof 1956-os naplója*. Szerk. Litván György. Francia Intézet – 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

autóval fölvittek Illyés Gyuláékhoz. Ott együtt volt a parasztpárt íróegyüttese és Farkas Ferenc.

Németh László biztos ott volt, ezzel szemben a miniszterjelölő együttesben biztos, hogy nem. Egyszóval ez a társaság 30-ától kezdve naponta együtt ült, mindig változó összetételben. Illyés Gyula, Tamási Áron, Fėja Géza, Veres Péter általában mindig ott voltak, és természetesen Farkas Ferenc. Úgy emlékszem, hogy a Jócsik, Zsebők, S. Szabó-trió nem volt itt. Tehát csak írók voltak, s nemcsak parasztpártiak, mert Déry Tibor is ott volt.

H.: És Farkas Ferenc.

B.: Különböző írói dolgokat fogalmaztak meg, aztán nemsokára Déryék elmentek, és maradtak a parasztpártiak maguk között. Nem emlékszem, hogy pontosan mi tárgyalódott ott.

A parasztpárt aztán visszament a József nádor tér második emeletén lévő hámszobás helyiségébe, hamarosan ott folytatódott az állandó együttlét. Ott már gyakorlatilag csak Fėja és Tamási voltak egész decemberig az állandóan szereplők, és Farkas Ferenc. A többiek nagyjából elmaradtak. Itt mindenféle kibontakozásokról és tervezetekről volt szó. Például Farkas Ferenc nem örült annak, hogy én egy kibontakozási tervet csináltam. Nem ellenségesen, de mondta, hogy különösen nem örült annak, hogy én ezt nyugati követéseknek eljuttattam. Ő szigorúan tartotta magát ahhoz, hogy amit mi tervezünk, azt a szovjethoz kell eljuttatni, ha egyáltalán külföldinek eljuttatjuk. És ő csinált egy hosszú argumentációt arról, hogy ami történt, nem ellenforradalom volt.

H.: A munkástanácsokkal – ők ugyanis a te kibontakozási tervezetted megvitaták – nem kerültél közvetlen kapcsolatba?

B.: Még közbevetem azt, hogy november 12-én vagy 15-én volt a Munkástanácsnak az az ülése, amelyben az én kibontakozási tervemet elfogadták. Erről letartóztatásomig nem tudtam. Valami okból akkor nem szereztem arról tudomást, hogy a tervemet programként kívánják elfogadni. A parasztpárt részéről a politikát ismét Farkas Ferenc csinálta, és kizárólagossági joggal ő tartotta az érintkezést a Munkástanáccsal is egészen decemberig – Ráczkat akkor tartóztatták le –¹⁸⁷ és engem ebbe nem vont bele.

Egyszer egy beszélgetés során általában kérte tőlem, hogy az ővele való megbeszélés nélkül külön akciókat ne csináljak. Ezt én természetesnek találtam, és tudomásul vettem. És akkor ő még egy fokozással azt mondta, hogy ígérjem meg, hogy a következőkben én semmilyen vonatkozásban nem te-

¹⁸⁷ Rácz Sándorék: a Budapesti Központi Munkástanács november 14-én alakult meg. Rácz Sándor (1933–2013): munkás 1956. november 15-től a Nagy-budapesti Munkástanács elnöke. 1958-ban életfogytiglani börtönbüntetésre télték. Bibó István rabtársa volt. 1963-ban szabadult.

kintem magamat miniszternek, hanem kizárólag a parasztpárt – így mondta – korifeusának. Mondtam, hogy ezt nem vállalom. Kijelentésemet nem vette jó néven, de tudomásul vette. Kötelezettséget tehát nem vállaltam, ténylegesen azonban nem került sor arra, hogy én miniszterként lépjek fel.

Valamikor november folyamán írtam egy levelet Nagy Imrének, akiről akkor már tudtam, hogy a jugoszláv követségen van, amiben beszámoltam arról, amit a magam szakállára csináltam. Elküldtem a nyilatkozatot és azt hiszem, a kibontakozási tervet is, és abban leszögeztem, hogy a következő időszakban azt tartom helyes cselekvési direktívának, hogy Nagy Imre és kormánya ne lépjenek fel árnyék- vagy ellenkormányként. Ebből következett az, hogy természetesen én sem léptem fel. Csak ezt a végső konzekvenciáig való megtagadását volt miniszter voltomnak, ezt nem vállaltam Farkas Ferencsel szemben.

Valamikor december tájt visszaköltöztünk a régi lakásunkba.

Ezt a Nagy Imrének szánt levelet Hámorin keresztül – aki fölkeresett a lakásomban – véltem Nagy Imrének eljuttatni, mert ő azt mondta, hogy érintkezésben van a jugoszláv követséggel. Utóbb rájöttem arra, hogy Hámoni teljes mértékben Tildyvel volt lojális, és Tildy nagymértékben nem kedvelte azt, amit én a saját szakállamra csináltam. Tildyt is fölkerestük aztán valamikor tavasz felé, s ő kifogásolta azt a passzust a nyilatkozatomban, mely szerint ő olyan megállapodást kötött a szovjet csapatokkal, hogy a kormány tagjai elmennek. Ezt én azért tettem bele, hogy Tildynek az akciója ne tűnjön föl egyszerű eloldalgásnak, hanem legyen értelme. Egyszóval kvázi az ő javára írtam bele. Ő azonban erősen kifogásolta, állítván, hogy ilyen paktumot nem kötött. Hát aztán nagyobb baj ebből se lett. Mindenesetre bizonyosra veszem, hogy Hámoni nem juttatta el Nagy Imréhez leveletem.

Valamikor január felé kezdtem el írni azt a gondolatmenetet, amelyik később külföldön cikk formájában megjelent. Először egy abszolút semleges osztrák lapban jelentették meg, ami nem volt egészen az én intencióm, de fontosnak tartottam, hogy akárhogy is megjelenjen.

Valamikor ugyanis, ősz tájt még, jelent meg nálam Göncz Árpád, akit már régről ismertem, és hozott érintkezésbe az indiai követséggel. Úgyhogy az indiai követséggel még ősszel fölvevük az érintkezést, és ugyancsak ősszel készült el a parasztpártban az a kibontakozási tervet, amelyik szelídebb formában, de lényegét megőrizve tartalmazza az én kibontakozási tervetemet. Ezt K. P. S. Menonon,¹⁸⁸ az indiai nagyköveten keresztül – akinél Farkas Ferencsel együtt megjelentünk valamikor december elején – eljuttattuk Bulganyinhoz.

¹⁸⁸ Menon, Kumar Padma Sziveszankava (1898–): indiai diplomata. 1921-ben lépett külügyi szolgálatba. Számos országban képviselte hazáját. 1948-tól 1952-ig külügyi államtitkár. 1952-től 1961-ig nagykövet Moszkvában, Magyarországon és Lengyelországban.

H.: Arról nincs tudomásod, hogy K. P. S. Menonnak sikerült-e eljuttatni a javaslatokat a legilletékesebb szovjet fórumokhoz?

B.: Menon utóbb beszámolt arról, hogy Bulgaryin átvette ugyan, de abszolúte nem fogadta úgy, mint ami őket különösebben megmozdítja vagy egyáltalán bármire indítja. Mindez még decemberben volt, a teljes bizonytalanság és az országos sztrájkok hangulatában, ami lényegileg januárban kezdett megszűnni. Ez az eljuttatás decemberben történt.

H.: Az előbb említett cikket időben ezt megelőzően vagy követően írtad?

B.: Ez után kezdtem hozzá. Göncz Árpád közvetítésével Regéczy László¹⁸⁹ – aki ott sofőr volt – juttatta el az angol követségre. Ők semleges országban való megjelentetés céljából küldték ki Ausztriába, ahol végül a *Presse* című lapban jelent meg szeptember 8-án. Ezt írtam január és április között. A cikk néhány bosszantó szöveghibával a Nyugaton megjelent cikkgyűjteményembe is bekerült.

Nem emlékszem, hogy ez alatt az idő alatt bármi érdemleges dolog történt volna. A parasztpártba állandóan föl jártunk. Én már bejártam dolgozni az Egyetemi Könyvtárba. Egy dolgot találtam érdekesnek a parasztpárban is meg az Egyetemi Könyvtárban is, hogy a legkülönbözőbb emberek fölkerestek. Ma már a nevüket se tudom, de emlékszem, rettentően meg voltak rendülve. Egy bizonyos korporációs jellegű – így nevezném, anélkül, hogy fasisztának nevezném, mert nem volt szükségképpen az – alkotmánytervekkel foglalkoztak. Tehát egy olyan alkotmánytervvel, amely a hangsúlyt nem a népképviselői parlamentre, hanem munkástanácsok, agrárszervezetek és egyéb hasonló szervezetek együttes képviselőire helyezik.

Ez engem nagyon meglepett, azonban a népképviselői parlament kikapcsolásával nem értettem egyet, legfeljebb – akkor is, és ma is – egy olyan államszervezetet tudok elképzelni, amelyik ezeket az elemeket egy második kamaraként tartja fenn. Mert sokkal világosabb ezeknek az elemeknek a nyílt és szervezett szereplése, mint az, ami a nyugati államok legtöbbjében van, hogy lobbyként, mint befolyásolási csoport vannak jelen a parlament folyosóin.

H.: Ebben az időszakban, amikor még Nagy Imre és szűkebb köre a jugoszláv követségen tartózkodott, vagy azt követően, néhány barátjuk *Hungaricus* néven egy platformot szerkesztett, amely utóbb a francia sajtóban is megjelent. Ezeknek az akciójáról tudtál-e, s ha igen, hogyan vélekedtél róla?

B.: Fogalmam sincs róla. Mert a *Hungaricus* nevet hallottam, mielőtt tudtam volna, hogy e mögött Gimes Miklós rejtőzik.¹⁹⁰ Tehát ezt csak '57-ben hall-

¹⁸⁹ Regéczy-Nagy László (1925): angol nagykövetségi alkalmazott, akit a forradalomban viselt szerepe miatt börtönbüntetésre ítélték. A Bibó-per harmadrendű vádlottja.

¹⁹⁰ Gimes Miklós (1917–1958): kommunista újságíró, politikus, a Nagy Imre-perben halálra ítélték, majd kivégezték.

hattam. A Hungaricus aláírású szövegekről tudtam. Ezekkel az emberekkel semmiféle személyes kapcsolatom nem volt.

Nagy Imréék elvitele az emlékezetem szerint vagy november végén vagy december elején történt,¹⁹¹ tehát akkor már tudnom kellett, hogy itten Nagy Imréék valami módon egy rendkívül éles elítélés tárgyai lesznek, akármilyen formában. Ami ténylegesen később történt, azt el sem tudtam képzelni, de hogy a Nagy Imre-kormánnyal végeredményben a fennálló kormány valamilyen formában le akar számolni, az ettől kezdve világos volt.

Az azonban nem volt világos, hogy milyen mennyiséget akar megtartani a forradalom különböző vívmányaiból, valamint az, hogy akar-e koalíciót vagy nem akar, bár énnékem az volt a benyomásom, hogy november 4-e után komoly koalícióról nemigen lehet szó, ha a november 4-i platform teljes mértékben hatályon kívül nem helyeződik, amire az én memorandumaim és még a parasztpárti memorandum is irányult.

Amíg ennek a platformnak a hatályon kívül helyezése nem következik be, addig nem is képzeltem, hogy a Kádár-kormány koalíciót próbál. *Nota bene*, a magam szempontjából is egy ilyen próbálkozást rendkívül kínosnak és gyakorlatilag lehetetlennek tartottam a november 4-i platform alapján, de nem is nagyon számítottam erre.

Akkortájt a nyugati rádiók tele voltak ilyenféle koalíciós hírekkel, aztán később az előadóm a börtönben rendkívül gúnyosan mondta, hogy ezek nevetséges dolgok voltak.

H.: Erdei Ferencsel az eseményeket követően találkozta-e személyesen? Egyáltalán, tudta-e sorsának alakulásáról november 4-ét követően?

B.: December 4-én jött ki,¹⁹² és akkor, a szabadulása után Farkas Ferencsel együtt fölkerestük Erdeit. Addig is Majlát Jolánnal telefonon érintkezésben voltam. Ő egy eléggé megviselt ember benyomását keltette, azt mondta, hogy ő többet politizálni nem fog. Egyébként a beszélgetés mindhármunk részéről rendkívül baráti jellegű volt, de én tudtam, hogy Erdei és Farkas Ferenc között '49-'50-ben rendkívül keserű emlékek gyűltek fel, amelyek megelőzték Farkas Ferenc '50-es öngyilkossági kísérletét. De ezeknek most abszolúte nyoma sem volt. Én Erdeit még megkérdeztem, hogy azt a bizonyos parasztpárti memorandumot a Magyar-Szovjet Társaság nevében hajlandó volna-e aláírni. Azt mondta, hogy semmi politikai jellegű írást nem.

Utóbb, valamikor március-április tájt a külföldre szánt cikkemet is megmutattam. Megkérdeztem, mi a véleménye, hogy erre hogy fognak reagálni.

¹⁹¹ November 23-án.

¹⁹² Addig – mint a november 3-án a Nagy Imre-kormány megbízásából az oroszokkal tárgyaló, majd letartóztatott delegáció tagja – az oroszok őrzetében volt.

Erdei azt mondta, hogy a cikk rendkívül hatásosnak látszik, de bizonyos benne, hogy rosszul fognak rá reagálni.

H.: S a Petőfi Párt többi tagjaival s más koalíciós politikusokkal?...

B.: Az alatt az idő alatt, amíg a cikket írtam, ami körülbelül februártól áprilisig terjedt, közben állandóan találkoztunk egymással a parasztpártban. Ott akkor már Farkas Ferencen kívül a jelentősebb személyek közül csak Féja Géza és Tamási Áron jártak be aránylag rendszeresen. Na most, visszatérve decemberre, aztán a memorandum elkészült, mielőtt kiküldtük volna, egyeztetettünk a kisgazdapárt részéről Varga Istvánnal¹⁹³ és még egy közgazdással, akinek a nevét elfelejtettem. Szövegét ők ketten, Farkas Ferenc és én beszél-tük végig. Ezen idő alatt Farkas Ferencsel kétszer fölkerestük Tildyt, egyszer valamelyik rokonának a budai lakásán, egyszer pedig Antall József pesti lakásán, a Ferenciek terén. A lényeg az volt, hogy Tildyvel is alá akartuk írni ezt a memorandumot.

Ez szintén decemberben kellett hogy történjék és Tildy alá is írta. Majd valamilyen ürüggyel az írást Antall József útján elkérte, és aláírását visszavonta. Úgyhogy végül is a memorandum aláírói között a kisgazdapártot csak olyan formában szerepeltettük, hogy Kovács Béla előzőleg ezekhez a dolgokhoz nagy vonalakban hozzájárult; ismét megerősödtem abban, hogy Tildyvel nincs mit kezdeni, mert egy tökéletesen puha, angolnászerű lény.

Ez alkalommal volt az is – azt hiszem, a második találkozásor Antall Józsefnél –, hogy Tildy leszögezte, ő semmiféle paktumot a szovjet csapatokkal nem kötött, sérelmezte az én nyilatkozatomnak ezt a kitételét.

Február és április között, amíg én a cikket írtam, itthon érzékelhetővé váltak a konszolidáció világos jelei. A sztrájk, a rendőri különítmények országos, nem túl vigasztaló szerepe is alábbhagyott. Május elején megtörtént az a parlamenti ülés, ami a konszolidáció befejezését és lényegileg az 1949. évi jogrend helyreállítását jelentette. Én valamelyik írásomban ezt Rákosi-féle jogrendnek aposztrofáltam. Bent a vizsgálat alatt az előadóm nagyon sötéten reagált erre. Tehát a jogrend helyreállt.

Ugyanakkor történt az, hogy Veres Péter azt mondta Farkas Ferencnek, hogy tulajdonképpen – mint ahogy október 23-a előtt volt – ő a parasztpárt elnöke. Tehát a jogrendet a parasztpárt vonatkozásában is helyre akarta ál-

¹⁹³ Varga István (1897–1962): közgazdász, egyetemi tanár. 1927-től 1949-ig a Magyar Gazdaságkutató Intézet munkatársa, majd igazgatója. 1944-ben a Gestapo letartóztatta, s csak 1945 májusában tért vissza. A felszabadulás után a Független Kisgazdapárt gazdasági szakértője, bár nem tagja a pártnak. 1945-től, megszakítással (1951–1957) egyetemi tanár. Az Újjáépítési Minisztérium államtitkára, 1946-tól az Anyag- és Árhivatal elnöke. 1954-től az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében dolgozott. 1957-ben az új gazdaságpolitika kidolgozására életre hívott Közgazdasági Szakértőbizottság elnöke. – Munkái: *The National Income of Hungary 1924–1925 and 1936–37* (London, 1938), *Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai* (1964).

lítani. Farkas Ferenc súlyt fektetett arra, hogy ezt az egész kérdést formába öntse, és formálisan átadta a parasztpárt helyiségét, egész iratanyagát és azt hiszem, a pénzügyanyagát is, vagy tán a pénzügyanyagát azt visszaküldte a Nemzeti Banknak. A lényeg az, hogy átadta az egészet Veres Péternek. Veres Péter és Szabó Pál átvették a parasztpárt helyiségeit és az apparátust, és mi onnan leléptünk.

Májusban gyakorlatilag már nem volt más, mint az, hogy vártam a letartóztatást, ami május 23-án következett be.

Záradék

B.: Ezt a mai nap fölvevett anyagot – kivéve az elején mondott kiegészítést, amiket ugyanis a régebbiekbe fogok illeszteni – az eddigieknél szigorúbban zárt anyagnak kérem tekinteni. Ezt az én életemben, az én hozzájárulásom nélkül, és utána pedig a gyerekeim, elsősorban a fiam hozzájárulása nélkül, sem betekintésre, sem publikálásra igénybe venni nem lehet. Ez azonban nem vonatkozik a fennálló hatalomnak olyan tagjaira, akik nem abszolút rosszindulatúak, és nem bűnügyet keresnek ebben a materiában, azoknak mint tanulságos olvasmányt, ezt melegen ajánlom.

1976–1978

*

*Letartóztatásom • A per • A Gyűjtőfogházban • A 476-osok • Váci fegyház • Éhségsztrájk • Márianosztra • Gyűjtőfogház*¹⁹⁴

[1956. Az előzőkhöz kiegészítés]

Pár szót érdemes szólni arról a benyomásról, amit ez a forradalom keltett az emberben. Ez ugyan természetesen hozzátartozik a forradalom átfogó értelmezéséhez és értékeléséhez, itt most egy közvetlen, elsődleges, ösztönös benyomást szeretnék elmondani róla, és ez azért érdekes, mert énbennem volt egy elképzelés a forradalomról. – Egyrészt tisztában voltam azzal, hogy az közelebről sose olyan szép, mint a történelmi távlatban vagy a ráhelyezett értékelésben vagy reménykedésben vagy sajnálkozásban. Másodszor arról is meg voltam előítéletszerűen győződve, hogy a nép olyan tökéletesen spontánul nem kel fel; olyan nincs, hogy a nép ezt csinálja és a nép azt csinálja, ebben van egy bizonyos illúzió.

¹⁹⁴ A továbbiakban Bibó István emlékezését Hanák Gábor lényegében monológként rögzítette magnóra.

Ami meghökkentett ötvenhatban, hogy érzésem szerint nemcsak abban volt szinte egyedülálló – és csak a francia forradalomhoz tudom hasonlítani, bármilyen nagystílusú hangzik is ez –, ahogy itten a nép valóban valami módon úgy működött, hogy az nem volt komolyan vehetően irányításnak tulajdonítható. Túlságosan bennünk élt a lenini elképzelés, hogy a forradalomnak van egy vezérkara, amely valahol a szálakat a kezében tartja, megszervezi, sőt tudományosan eldönti, hogy éppen most mit kell csinálni. Ehhez birtokában van egy ideológiának is, de azon felül egy határozott katonai értelemben vett vezérkara van az eseményeknek. Ez számos más forradalomban is igaz, és mindenekelőtt a legtöbb forradalomnál – az angol és a francia kezdeti szakát kivéve –, ami azóta zajlott Európában, főleg a 19. század folyamán, mindig volt egy garnitúra, amelyik nem is annyira irányította az eseményeket, mint ahogy állította vagy képzelte, de legalábbis készen állt annak a hatalmi vákuumnak a betöltésére, amely a forradalomban keletkezik és minden forradalomban keletkezett.

Ebben a forradalomban először is – meggyőződésem szerint – hiányzott minden vezérkar. Sem ellenforradalmi vezérkar nem volt, sem forradalmi vezérkar nem volt. Hiányzott a tudományosan vagy egyáltalán tudatosan megfogalmazott ideológia, és hiányzott a hatalmi vákuum betöltésére készen álló garnitúra.

Utóbb pár emberrel találkoztam, aki állította, hogy vagy ott vagy amott ilyen és olyan formában ő irányította az eseményeket, de ezt rajtuk kívül soha mástól nem hallottam, és meghökkenve vettem észre, hogy nem tudom, hogy minden forradalomnak-e, de ennek a forradalomnak volt valamiféle olyan közszelleme, amelyik úgy irányította az embereket, hogy azok észre sem vették.

Ennek egészen furcsa adalékai voltak, kezdve azon, hogy városszerte betört üveglablakok, betört boltablakok mellett ékszerek voltak érintetlenül napokon keresztül a városban, és aki elvitt valamit, az odatette az árát, mindez egy ilyen morális feszültségnek az állapotát mutatja.

Hallottam erre olyan magyarázatot, hogy ez azért volt így, mert az egész bűnöző alvilág a barikádokon harcolt. Nem tartom ezt a magyarázatot sem elegendőnek, sem helytállónak, annál is inkább, mert ennek az országnak a más tulajdonával szemben való igen laza erkölcsi közismertek. Ahhoz, hogy például valaki a kirakatból elemeljen valamit, nem kellett volna alvilági bűnözőnek lennie, és elegendő elmentek ott a kirakatok előtt.

De van két egészen furcsa adalékom két rabtársammal kapcsolatban: az egyik egy tökéletesen szabályos kommunista, brosúra-nevelésű ember volt, mindent az előírás szerint mondott, és látszott, hogy egész nevelésének ez volt

az alapja. Katonatiszt volt, és a forradalom kritikus pillanatában egy diákegyüttesnek volt a vezetője, és egy olyan hazafias kiáltványt bocsátott ki, amelyik minden elképzelhető brosúrából kilógott. A másik az elmebaj határán antiszemita volt, aki, amint utóbb az eseményekből kiderült, a Sztálin-szobor ledöntésében működött közre, éspedig úgy, hogy valamiféle szószéken vagy pódiumon állt és onnan kiabált be lelkesítő jelszavakat. És fölnyújtottak neki mindenféle javaslatokat cédulákon, többek között antiszemita jelszavakat – és az antiszemita jelszavakat visszaadta, hogy nem erről van szó. Egyszóval itt volt egy közszellem, amelyik több volt az embereknél, és az embereket arra indította, hogy túlnőjenek önmagukon. És ugyanakkor, miközben ideológiája nem volt, én elég világosan láttam az értelmét és a célját, és igyekeztem ezt minél világosabban ideológiai értékű szinten is megfogalmazni, anélkül, hogy közben ne lettem volna tisztában azzal, hogy én is egyike vagyok azoknak, akiket ez a közszellem arra indított, hogy saját magukon túl tudjanak lépni.

1957–1963

Börtönéletem 1957. május 23-án este 11 órakor kezdődött, akkor csöngettek be hozzánk – úgy emlékszem, négyen –, és közölték, hogy házkutatást fognak tartani. Barátságatlanok voltak, de nem gorombák, engem feleségemmel együtt engedtek egymás mellett leülni egy kis dupla fotelre, de ránk szóltak, hogy ne beszéljünk. Két házbeli lakót fölhívtak tanúnak, azután kezdődött egy házkutatás, ahol föltúrtak mindent, de nem mondhatom, hogy bármit is földúltak vagy összetörtek volna.

Kb. hajnal felé lettek készen, akkor elbúcsúztam családomtól, beraktak egy kocsiba és bevittek a Fő utcára. A Fő utcán a szokásos procedúrán átmentem, különböző nadrágtartót, cipőfűzőt és hasonlókat elvettek. Ismerős terep volt, mert ugyanaz az épület volt, ahol a nyilasok alatt három napig fogságban voltam – végül betettek egy cellába, ahol Marián István¹⁹⁵ alezredes találtam. Ő volt aztán a cellatársam egészen ötvennyolc közepéig.

Egy hónap múlva írhattam levelet, ötnegyed év múlva volt az első beszélőm feleségemmel és édesanyámmal. Hamarosán – nem tudom pontosan, hogy melyik napon – az előadó elé kerültem, aki Bodrogi néven mutatkozott be; mindenféle más B-vel kezdődő néven is mutatkozott be telefonon, ma sem tudom, hogy ez az igazi neve volt-e.

Utóbb kiderült, hogy az első időkben nem voltak teljesen tisztában az én tevékenységemnek Göncz Árpád és Regéczy László tevékenységével való

¹⁹⁵ Marián István (1924–2004): katonatiszt, Bibó István rabtársa.

összefüggésével, úgyhogy csak később egyesítették ügyünket, és akkor kerültem át a másik kettőnek Csiki nevű előadójához. Bodrogi hódmezővásárhelyi kőművesként mutatkozott be előttem. Egy derűs, kicsit hetyke, ügyes kihallgató volt, aki nem volt sohasem sértő, jóllehet időnként fölényes, időnként mérges volt, de végeredményben ügyesen hallgatott ki, és kiszedett belőlem egy csomó olyan dolgot, amit megpróbáltam eltitkolni.

Eltitkolni főleg személyes kapcsolatokat próbáltam. Abban a nyugodt tudatban mentem be, hogy én mindent, amit nekem fölróhatnak, írásba adtam és aláírtam; tehát nekem túl sok számolnivalóm arról, hogy kivel találkoztam és annak mit mondtam, nincsen.

Sajnos első perctől kezdve beleütköztem egy bizonyos nyomozói mentalitásba, amelyik minden cselekményt, még mielőtt bármi kiderült volna róla, hogy az egyáltalán minősül-e valaminek, eleve már olyan terminológiával illetett, amivel minősítette. Tehát ha én azt mondtam, hogy valakinek egy levelet adtam vagy egy gondolatmenetet továbbadtam, akkor rögtön „anyagot adott át”, ha valakivel találkoztunk, akkor „tárgyalást folytatott”. Szóval mindennek már rögtön olyan neveket adtak, amivel már a dolog minősült; „érintkezést vett fel”, mintha ez egy komoly konspiráció lett volna.

Hát a konspirációnak a legelemibb szabályait sem tartottuk be. Énhozzám fű-fa jött az események utáni, féléves szabadlábon létem alatt, egyrészt a parasztpárt hivatalos helyiségeibe, másrészt a könyvtár hivatalos helyiségeibe, harmadrészt a lakásomra. Mindenki egyrészt a saját véleményével jött vagy a saját elképzeléseivel, vagy tőlem akart valamit hallani, és én nem zárkoztam el az elől, hogy az embereknek beszéljek és csökönyösen optimista nézeteimet közöljem velük. És ebből odabenn mind megannyi ügy lett, és én tudtam, hogy ahány nevet említek, annyi embernek szerzek teljesen értelmetlen és fölösleges zaklatódást. Ez volt tulajdonképpen a legfőbb problémám az egész idő alatt.

A második előadóm, Csiki, az sokkal határozottabb volt – Bodroginál éreztem egy bizonyos megbecsülést a saját indokaimnak az aránylagos, vagy, azt hiszem, hogy elfogadhatóan tisztességes indíték voltával szemben –, Csikiben éreztem egy határozott ellenségességet, sokszor rám rontott bántó módon azzal, hogy „hazudik, hazudik”, és érdekes módon kevesebbet szedett ki belőlem, mint amennyit Bodrogi ki tudott szedni.

Volt aztán olyan előadó, amelyik egy folyosófordulóban a fülembé súgta, hogy ha rajta múlna, akkor nem volnék benn; volt olyan, amelyik értelmes, intellektuális formában folytatott beszélgetéseket – mert közben mellékes témáknál tanúként egy csomó más előadóval is találkoztam. És volt olyan, amelyik kellemetlenül és agresszíven provokáló volt; mindent, amit mondtam,

eleve gunyoros és bántó formában kétségbe vont és rögtön értelmezett. Én megpróbáltam sokszor előtűk is kifigurázni ezt az egész mentalitást, amelyik minden cselekedetet „tárgyalásnak”, „anyagának”, „összeesküvésnek”, „megbeszélésnek” és hasonlóknak minősít. Az egyik nagyon kellemetlen, nagyon értelmes nyomozó azt mondta: „Kérem, mi ismerjük ezt. Most minden bágatell, de ha sikerült volna, akkor maguk óriási eredményes összeesküvésnek tüntették volna fel ezeket.” Ezzel a megjegyzésével igazolta, hogy nagyon jól ismeri a magyar összeesküvéses szellemét. De engem nem ismert elég jól.

A kihallgatás maga úgy ment, hogy hamarosan rájöttek arra, hogy amit aznap megbeszéltünk vagy kihoztunk, azt meg tudtam fogalmazni. Úgy-hogy én diktáltam saját jegyzőkönyvemet. Különleges panaszom nem lehetett, hogy velem olyat akarnak aláíratni, amit én nem akartam aláírni. Csiki egyébként rettentően megsértődött azon, hogy miután a jegyzőkönyvet én diktáltam és ő írta kézírással, elég fáradságosan, akkor utána jogom volt aláírás előtt átolvasni az egészet, és én átolvasás közben automatikusan a vesszőhibákat belejavígtattam. És egyszer aztán kiderült, hogy ő ezért rettentően haragszik. Noha Csiki sokkal kevésbé keltett bennem autodidakta vagy utóbb kitanult valakit – ellenkezőleg, egy nagyon polgári jelenség volt Bodrogival szemben –, de voltak ilyen derűs mesterlegény tempói.

Végül aztán, több mint egy évig tartó folyamatos és állandó kihallgatások közepette, amikor nem mindig voltam nagyon ügyes – isteni csoda, hogy végül másnak komoly bajt nem szereztem, de ügyetlenségeket követtem el –, végül a vád is rátért arra, hogy azért kell engem elítélni, amit írásba adtam és aláírtam, és nem azért, amit az Egyetemi Könyvtár valamelyik bolthajtásában összepusmogtam ezzel vagy azzal.

Mikor azután ez megvolt és ügyész elé vittek, ott is született egy rövid összefoglalás „egész cselekményeimről”. Akkor beszélhettem először ügyvédekkel. Volt egy olyan papírszabály, mely szerint valakit minden bírói határozat nélkül egy hónapig lehet letartóztatásban tartani. Ennek úgy tettek eleget, hogy minden hónapban újabb bírói vagy ügyészségi – nem tudom pontosan – határozatot kaptam, amelyik újabb egy hónappal megszabta a benntartást, és ilyen módon a szabálynak elég tétetett. Akkor beszélhettem ügyvéddel, mikor már ebben az ügyészségi fázisban voltam.

Az ügyvédet egy listából választhattam ki, és ebben a listában találtam meg Zalán Kornélt, akit régről és jól ismertem; kitűnő ügyvédnek és embernek tartottam. Ővele, nem tudom pontosan, hogy fél óráig vagy háromnegyed óráig beszélhettem-e, de ennél nem lényegesen tovább egy alkalommal – talán két alkalommal, de ebben nem vagyok biztos –, és mindig valakinek a jelenlétében. Ezek után zajlott le a tárgyalás. Előzőleg az ablakon keresztül

eléggé hallottam a Nagy Imre-tárgyalásnak a zajait, a védőbeszédet, a vádbeszédet, de nem volt világos előttem ennek ellenére sem az, hogy miről van szó.

Az egész idő alatt engem semmiféle fizikai bántalom nem ért, nemcsak közvetlen verés vagy ilyen, de egyéb jellegű presszió sem, azonban egyes hangokból ítélve ez nem volt kivétel nélküli szabály. Hallottam kiabálásokat, főleg ismétlődtek este fél kilenc körül, tehát úgy látszott, volt egy olyan helyiség, nem is olyan túl messze, amelyik erre volt specializálva, de nem volt az egész időszaknak ez a döntő élménye.

Módomban volt azután – talán még mielőtt az ügyvéddel beszéltem volna – az ügynek az egész anyagát áttekinteni, és ahhoz megjegyzéseket tenni. Ehhez is egy eléggé szoros időhatárt kaptam, azonban ebben a szakaszban ez a Csiki nevű előadó egy bizonyos készséget mutatott, még tanácsokat is adott nekem arra nézve, hogy viselkedjem a tárgyaláson. Látszott ugyan, hogy kicsit már sokallja azt az időt, amit én az iratok áttanulmányozására fordítok, de végül kiegyeztünk valahogy valami elfogadható időben.

Meglepett, amikor a védő azt mondta nekem, hogy itt nem érdekes az, hogy hány évet kapok, az érdekes egyedül, hogy a legrosszabbat elkerüljük. Ez engem meglepett, mert nem éreztem azt, hogy én komolyan halálos ítélet árnyékában vagyok – elsősorban azért nem, mert fogalmam sem volt arról, hogy Nagy Imrét halálra ítélték, sőt akkor, amikor én a bíróság elé kerültem, már ki is végezték. Marián István cellatársamnak egy beszélgetés során – ő nagyon kétségbeesve várta a legrosszabbat – még én mondtam, lehetetlen az, hogy téged halálra ítéljenek, mert ahhoz, hogy téged halálra ítéljenek, előbb halálra kell ítélni Malétert, akit a szovjet hadsereggel való tárgyalópartneri minőségben fogtak el. Tehát lehetetlennek tartom, hogy a szovjet hadsereg hagyja, hogy őt kivégezzék, ha pedig ez lehetetlen, akkor lehetetlen az, hogy téged kivégezzenek. De Malétert azért sem lehet kivégezni – mondtam én teljes naivitásomban –, mert ahhoz előbb Nagy Imrét kellene kivégezni, és ez végleg lehetetlen. Hát ugyanezen az alapon nyugodtam gondolhattam, hogy engem sem lehet kivégezni ilyen miniszteri tevékenységekért. Érdekes módon ugyanezekben a napokban olyan mennyiségű halottal álmodtam vagy két héten keresztül, amennyivel se azelőtt, se azóta sem. Hát ez már pszichológusokra tartozik.

Végül lezajlott a tárgyalásom, a nyilvánosság teljes kizárása mellett, 1958. augusztus 2-án volt az ítélet, és előzőleg a tárgyalás kb. egy hétig tartott. A tárgyalás alapjában véve elég formális volt, mert hiszen a bűncselekmények írásban és vallomásban készen voltak. Kihallgattak valami tizenöt-húsz tanút, de ezek is olyan dolgokat mondtak, amik végeredményben alig változtattak a lényegen, és végül az volt az érzésem, hogy azért hallgattak ki

ennyi tanút, nehogy az a szemrehányás érhesse őket, hogy nem hallgattak ki tanúkat. A tényekhez nagyon keveset adtak hozzá a tanúk, legfeljebb magukat kompromittálták, vagy maguk igyekeztek jó benyomást kelteni kisebb vagy nagyobb mértékben a tanúvallomásukkal, vagy személyükről való jó dolgokat mondva igyekeztek rajtunk segíteni. De objektíve az elítélésünk tárgyaához nem járultak sem plusszal, se mínusszal hozzá.

A tanúvallomások és a kihallgatások alatt elég összeszedettnek éreztem magamat, ezzel szemben az utolsó szó jogán egy rettenetesen terjengős, mindent, ami az egész kihallgatás másfél éve alatt a bögyömben fölgyűlt, azt én mind elmondani igyekvő utolsó szó jogán produkáltam, amelyik láthatóan untatta az egész bíróságot, és végül sajnáltam, hogy ilyen hosszú voltam, mert a társaim sokkal rövidebbek voltak. Az ügyvédem, Zalán Kornél rendkívül jól viselkedett, mert amikor olyan helyzetek voltak, hogy az ügyész fölállt és az ügyvédek csúnyán ledorongolta és rendreutasította, majdnem hogy anélkül, hogy a bíróság ebben bármi kifogásolni valót talált volna, Zalán volt az egyetlen, aki méltósággal válaszolt. A másik ügyvéd minden módon igyekezett mentegetni magát, hogy ő ezt nem így értette, hanem úgy értette, és a harmadik ügyvéd pedig két ízben is hiányzott és átadta a megbízást az ott lévőknek. Összesen hárman voltunk vádlottak, Göncz Árpád és Regéczy. Nem tudom, mondtam-e előzőleg, Göncz Árpáddal nagyon hosszasan együtt konspirálgattuk azt a keveset, amit csináltunk, főleg az én cikkemnek a kijuttatását, amit végül ténylegesen Regéczy csinált.

Miután az ítélet megvolt, életfogytiglant kaptam. Idekint tudták, hogy a halálos ítélet benne van a lehetőségek között, volt olyan legenda is, amelyről később értesültem, hogy Nehru interveniált az érdekében, mert mi Gönczcel nagyon sokat jártunk az indiai követségre –, de ismétlem, én ezt odabent nem éreztem. Ezek után kerültünk a Gyűjtőbe, és ott voltam augusztustól a következő, ötvenkilencedik év májusáig.

HANÁK GÁBOR: Bocsánatot kérek, ha a tárgyalásra még egy pillanatra visszatérnék. Említetted, hogy az volt a benyomásod, hogy a tanúk kihallgatása az ügy lényegén nem változtatott. Mégis, ennél bővebbet nem akarsz erről mondani?

B.: Semmi akadály. Nagyon szépen vallottak Erdei és Farkas Ferenc. Erdei ifjúságunkra visszaemlékezve elmondta, hogy én olyan problémákat fogalmaztam a népfrontos baloldal problémáiban, amiket ő maga se tisztázott addig; Farkas Ferenc pedig elmondta azt, hogy én az ő különböző politikai javaslatait az ötvenhat október 23-a és november 4-e közötti időszakban demagóg-nak állítottam és a mérséklet álláspontját képviseltem. Szerepelt ügyemben

Boldizsár Iván, aki – mint talán már erről beszéltem – magáról akart valami jó bizonyítványt szerezni elsősorban, de nekem komolyan nem ártott, csak egy olyan szomorú benyomást hagyott bennem.

HANÁK GÁBOR: Nem szóltál még a cikked közléséről a *Hétfői Hírlap*ban, a Boldizsár Iván lapjában, amit 1956. október 25-e tájékán a Mártírok útján adott át.

B.: Nem adtam át. Boldizsár Iván kérdezte, hogy nincs-e, és én erre beszéltem a cikk tartalmáról, hogy ebben ilyen és ilyen erős dolgokat mondanék – erről korábban szóltam –, s hogy lehet-e ilyet mondani. „Hogyne, hogyne”, mondta Boldizsár lelkesen. És ez a beszélgetés teljesen kimaradt belőle. Ezzel szemben nagyon erősen kidomborodott az alkotmányhoz való hűsége, és hogy ő azért nem közölte a cikket, mert én ott a többpártrendszer alapján állottam. Erre én föltettem azt a kérdést Boldizsárnak, hogy ő kért tőlem cikket vagy én kínáltam neki cikket? Erre Boldizsár észbe kapott, úgy érezte, hogy valami jót kell mondania, és elmondta azt az igaziényt, hogy nem én ajánlottam neki cikket, „Bibó különben sem olyan ember, aki olyan nagyon kínálkozik” – valami ilyet mondott. Úgyhogy végül ő is egy jó adalékot nyújtott jellememről.

Tanú volt még az én ügyemben Sárközi Györgyné, akinek a vallomásából csak arra emlékszem, hogy elmondta, hogy együtt hallgattuk a Mindszenty-beszédet és egyikünknek sem tetszett. Azonkívül, azt hiszem, az én ügyemben volt tanú Markos György is, aki nagyon értelmesen és szépen tett vallomást, de arra már nem emlékszem, hogy miről. Ővele kapcsolatban az az emlékezetes, hogy miután szigorúan meghagyták neki, hogy erről a perről és erről a tanúvallomásról a világon senkinek se beszéljen, másnap délelőtt kiszaladt Leányfalura és az egészet elmondta a feleségemnek. A többi tanú, az zömmel Regéczynek és Göncznek volt a tanúja.

A Gyűjtőben ötvennyolc augusztusától ötvenkilenc májusáig voltam. Ott Schurecz József volt a cellatársam, aki egy nagyon értelmes és tájékozott munkáskáder volt. Azt hiszem, a Fővárosi Közlekedési Vállalatnak volt a vezérigazgatója, és e minőségében kompromittálta magát bizonyos, elég mérsékelt formában ötvenhatban.

Marián Istvánnal ideológiai eszmecseréket folytattunk az együtt töltött esztendő folyamán, sokat vitatkoztunk, nagyon szabályos marxista volt és engem különböző kérdésekben való álláspontomról vallatott.

Schureczcel viszont egy közművelődési programot csináltunk, én földrajzról és történelemről beszéltem neki, ő pedig hadtudományról, mert annak idején még mint valamiféle, nem tudom milyen beosztású, de mint vezető kádert bevezényelték egy komoly katonai kiképzésre, de végül nem lett belőle katonatiszt. Ennek alapján elég részletes hadtudományi ismeretekről

tett tanúságot. Ő egy derűsebb egyéniség volt, mint Marián, úgyhogy a vele való együttlét könnyedebb hangulatban zajlott.

A Gyűjtőben történt a halálos ítéletek végrehajtása. Ezt én sokkal később tudtam meg, és szokott ártatlanságommal nem vettem észre, hogy mi folyik körülöttem. Azt vettem észre, hogy időnként hisztérikus üvöltözésbe kezd egyik vagy másik rab, azt hittem, hogy ez egy ilyen börtön-idegroham, és több esetben hallottam ilyet. Egyszer hallottam egy nagyon friss női hangot, amint azt kiabálja, hogy „anyuka, anyuka”, aztán eltűnt a hang valami fordulóban, de arra is csak utólag jöttem rá, hogy ezt akkor vitték kivégezni.

Volt ott három nő, azokkal a kórházban voltam szomszédos szobában, azoktól tudtam meg először, hogy megvolt Nagy Imre pere és ítélete, és hogy kivégezték. Ők maguk is mind a hárman halálra voltak ítélve, amint szintén megtudtam tőlük. Az őr figyelmeztetett, hogy ezekkel nehogy kopogásba kezdjek, mert ezekre, ha civilben találkoznék velük, rájuk se néznék, és sejteni engedte, hogy ezek afféle utolsó nők, prostituáltak. Én hallgattam őket nap-hosszat, egyetlen durva hangot nem hallottam tőlük. Hosszú időn keresztül Solohov *Csendes Donját* olvasták fennhangon egymásnak. Utóbb megtudtam, hogy mind a hármat kivégezték, hogy pontosan miért, azt nem tudom, de volt egy olyan történet, hogy ezek a Corvin közti harcosokkal voltak együtt, és konkrétan nem vállaltak mást, mint azt, hogy ott egy rendőrnővel megetették a rangjelzését. A valószínű az, hogy annak a formulának a keretében ítélték őket halálra, amelyik az akkori időben több ízben előfordult. Én is találkoztam ilyenekkel, akiket feltételezhető gyilkosság címén ítélték el. Ezeknek a zömét nem végezték ki, hanem aztán vagy kegyelmet kaptak vagy kisebb ítéleteket. Akik bizonyítható gyilkosságban találtak bűnösnek, azokat mind kivégezték, és bizonyított gyilkosságnak számított bármilyen fegyveres harcban elkövetett halálos végű lövés is. Tehát az a mentesség, hogy a fegyveres harcban résztvevők nem számítanak gyilkosnak, órájuk nem került alkalmazásra.

Itt, a Gyűjtőben rendszeres sétákat is kaptunk, méghozzá olyanféle kis elfalazott sétafülkékből, amik talán 20–30–40 négyzetméternyiiek lehettek, ahol senkivel nem lehetett találkozunk, illetve csak saját cellatársunkkal voltunk együtt.

Ez az a pont, ahol a börtönőrökről érdemes egypár szót mondanom. Én abba a gyermekes elképzelésben voltam, hogy a börtönőrök, csakúgy, mint ötvenhatban az emberek többsége, általában egy bizonyos szimpátiával néznek a politikai foglyokra. Úgy képzeltem, hogy többségükben csendes szimpátiával vannak, kisebbségükben pedig ádáz gyűlölettel. Mindkét elképzelésemben teljes mértékben csalódtam. Azok, akik valamiféle jóakaratot

vagy szimpátiát mutattak – nem is inkább politikai szimpátiát, inkább ilyen közönséges jóakaratot, ami esetleg időnként a korrupciót súrolta –, azok nagyon kevesen voltak. Bizonyos, hogy 10% alatt.

Utóbb megtudtam, hogy itt, a Gyűjtőben, az egész ún. Kisfogház, ahol el voltunk helyezve és ahol a halálraítéltek is voltak, ez az ún. Kisfogház, ezt kizárólag az ún. 476-osok foglalták el. Ez azt jelentette, hogy a rabnyilvántartó számuk 476-tal kezdődött. Ezek mind valami módon vezérkarnak minősített társaság volt, aki csak ismert név volt, és néhány más, valahol szereplő 56-os, az mind ebben az együttesben volt. Ez az együttes kb. 70 százalékban kommunistákból állott. Véletlenül az egész névsort még most is tudom – nem lényeges –, ezek voltak itt a Kisfogházban.

HANÁK GÁBOR: Én azért szeretném, ha felsorolnád a teljes névsort. Természetesen, ha nem fárasztana.

B.: Valami kis hiányossággal. Negyvenkilencen voltunk. Ilyen emlékezetcsiszoló játékként jegyeztem meg ilyenféle dolgokat, és ez történetesen nem hullott ki az emlékezetemből.

Ádám György, Bibó István, Bohó Róbert – az egy filozófus volt –, Déry Tibor, Donáth Ferenc, Erdélyi Sándor – ez egy fiatal katonatiszt és hegedűművész volt –, nem tudom pontosan, mi lehetett a cselekménye, Fekete Sándor, Fazekas György, Földvári Rudolf, a miskolci Forradalmi Tanács volt vezetője, Göncz Árpád, Haraszi Sándor,¹⁹⁶ Hágy Gyula, Havasi, azt hiszem, Gyula, az egy orvos alezredes vagy ezredes volt, Hámori – az a kisgazda újságíró volt, akivel én a Parlamentben találkoztam és utána rajta keresztül próbáltam Nagy Imrének azt a levelet elküldeni, amit gyanúm szerint Tildy utasítására nem juttatott el; Hegedűs B. András (nem a miniszterelnök); Herpai Sándor, rendőrpáncsnok volt, emlékezetem szerint Szolnokon; Józsa Péter, azt hiszem, újságíró volt; Kardos László, Kemény István,¹⁹⁷ Kéri, aki Győrben volt ügyész,

¹⁹⁶ Haraszi Sándor (1897–1982): újságíró, politikus, Bibó István rabtársa. Fő művei: *Mi a fasizmus?* (1931), *Útikalandok a régi Magyarországon* (1963), *Befejezetlen számvetés* (1986).

¹⁹⁷ Kemény István (1925–2008): szociológus, Bibó István rabtársa, Bernben megjelent *Összegyűjtött munkái* sajtó alá rendezője Sárközi Máttyással közösen, iskolateremtő személyiség, a magyarországi szegénység- és cigánykutatás atyja. Fő művei: *Parasztágunk útja* (1947), *Társadalmi rétegződés Magyarországon* (Mód Aladár-néval, Ferge Sándornéval és Láng Györgynéval, 1966), *Elméletek a társadalmi rétegződésről* (1969), *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai* (társszerző, 1970), *Pest megye munkásai* (társszerző, 1970), *A gazdasági vezetők magatartása* (1970), *A szexuális élet szociológiája* (szerk., 1972), *Az alacsony jövedelmű népesség életkörülményei Magyarországon* (1972), *A magyarországi cigány lakosság* (1976), *Ouwriers Hongrois* (1985), *Magyar munkástanácsok 1956-ban* (1986), *Velük nevelkedett a gép* (1990), *Közeletről s távolból* (1991), *Vagyongazdálkodás, városrehabilitáció és lakáspolitikai* (1991), *Szociológiai írások* (1992), *Cigányok Magyarországon* (szerk., 1999), *A magyarországi romák* (szerk., 2000), *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság* (szerk., 2000), *Cigány gyerekek az általános iskolában* (társszerző, 2002), *A magyarországi cigányság 1971–2003* (társszerző, 2004), ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban 1980–1990.* (2010)

Kovács István tábornok, Kopácsi Sándor budapesti rendőrparancsnok, Kosáry Domokos történész, Lőcsei Pál, Litván György, Marián István alezredes, az én cellatársam, Márkus István, Márton András, a Zrínyi hadiiskola parancsnoka, Mérei Ferenc és két Molnár, Molnár Zoltán és még egy Molnár nevű, Pozsár – nem tudom a keresztnévét, szintén filozófus –, Regéczy László, Radó György orvos ezredes – ő volt a Róbert Károly kórháznak a vezetője, az volt a bűne, hogy ott sebesülteket ápolgatott –, Sedelmayer nevű fiatalember, közelebbit nem tudok róla; Solymosi ezredes, ő volt a tankcsoportvezető, akit bevezényeltek a Rádiónál folyó harcokhoz és nem lőtt a tömegbe; Schurecz József, Szabó Pál, B. Szabó István, Széll Jenő, akkor jön három T-betűs, az egyik Tildy volt, a másik egy bizonyos Török, akiről nem tudok többet, a harmadik Tánczos; volt egy Újhegyi vagy Újházi, szintén a Dózsa György-i fiatalok együttesébe tartozott; akkor volt Váradi Gyula tábornok, Vásárhelyi Miklós, egy Virágh nevű furcsa ember, akiről fogalmam sincs, hogy hogy is került bele az együttesbe – nem volt kommunista sem; volt egy Visnyó nevű kém, egykori Horthy-katonatiszt volt, egy nem túl jelentékeny ember, aki eredetileg úgyszólván egyetlen hivatásos kém volt ebben az egész társaságban, és végül Zólmay László, szintén ezredes. Ő volt az, akit odavezényeltek a rádióhoz, hogy őrizze a rádiót, és mire odaért, a világon semmit sem tudott csinálni. Se plusz, se mínusz nem csinált semmit, de ítéletet kapott. Hát ez volt a 476-osok együttese.

Ezt az egész együttest ötvenkilenc május valamelyik napján fősorakoztatták. Elvittek bennünket Vácra. Autóval mentünk, amelyben egymás mellett ült két bajuszos férfiú. Mind a kettő fönntartotta a kalapját, és olyan szolid polgári elemeknek látszottak, hogy én olyan keresztényszocialista, legitimista pártiaknak ítéltém őket Mindszenty köréből. Az egyik B. Szabó István, a másik Donáth Ferenc volt. Háy Gyulával beszéltem ott, azt hiszem, Déry is ott volt. Nekem itt mondta azt – amin azóta visszamenőleg sokat derült a világ és ő maga is –, hogy klausztrofóbiája van.

Vácra az egész társaságot elhelyezték egy traktusba, aminek az volt a gúnyneve, hogy a „Lordok háza”. Mindig is ez a traktus volt a legbelső, legzártabb rész, de azért nagy sétákon általában találkoztunk egymással. Itt négyen voltak a cellákban, amelyek eredetileg azt hiszem, egyes celláknak voltak szánva. Itt ismerkedtem meg két intézménnyel, az egyik a büdös kübli volt, mert itt nem volt „cellai” WC. Ez elég kellemetlen találmány, de mint mindent, azt is meg lehet szokni, anélkül, hogy meg lehetne szeretni. A másik fantasztikus találmány, amit nem tudom, hogy pihent agyú börtönőr vagy még inkább egy pihent agyú rab talált-e ki és egy börtönőr rendelt el követendő mintaként, az az éjszakára szétrakott négy szalmazsákból és az összes pokrócból összeszerkesztett építmény volt, amit a különféle furcsa, az élek ér-

dekében összecsavart takarókból úgy kell megépíteni, hogy tökéletesen hasáb alakú legyen, az összes derékszögeknek a legpontosabb megtartásával. Erre aztán napközben szigorúan tilos volt ráülni – ami az egyetlen értelmé lett volna az egésznek –, és különböző sámlikon kellett kucorogni. Egyes rabok ennek a specialistái voltak. Ahogy az ilyen helyek pszichológiáját ismerem, eredetileg valami unatkozó rab találhatta ki.

Az első együttes, amibe kerültem, az egy nagyon mulatságos együttes volt, mert ott együtt volt Marián István, Kopácsi Sándor, Rácz Sándor, a Munkástanács vezetője és én. (Rácz Sándor nem volt benne az ún. kisfogházi együttesben, nem tudom, miért. Ő akkor talán már korábban Vácon volt.)

Marián Istvánnal való együttlétemnek a legjellemzőbb vonása az volt, hogy ő teljesen előírással marxista fogalmazás szerint vitatkozott velem különböző társadalomtudományi kérdésekről, de rendkívül hamar fölmérgelődött, és ha ő fölmérgelődött, elég barátságtalanul s gorombán fogalmazott velem szemben, amelyet ő úgy minősített, hogy ez az ő proletár őszintesége. Vagyis eleve fölvette azt a pozíciót, hogy ő a proletár, és én vagyok a burzsoá, és az egész vitánk ezen a síkon kell hogy lezajoljon. Ez nekem nagyon fárasztó volt, mert ez semmiféle kategóriába nem passzolt bele, de hát el kellett viselnem. Ha tehát ő velem szemben goromba volt és nagyon kemény fogalmazásokat használt, akkor ez volt az ő proletár őszintesége, ha viszont én használtam valamilyen keményebb fogalmazást – ami nálam sokkal ritkábban fordult elő, mert én sokkal szelídebben fogtam föl az egész vitát –, akkor ez az én burzsoá szemtelenségem volt. Úgyhogy én a Fekete Péter helyzetből nem tudtam sohasem kijutni. Mindamellet nem voltunk rossz viszonyban, de hát ilyenféle viták jellemezték egész együttlétünket.

Ebben az együttesben én voltam az egyetlen értelmiségi, a másik három többé-kevésbé munkáskáder volt, úgyhogy, mondjuk, az előírás szerint azt kell mondani, hogy a három munkáskáder együttesen összefog ellenem és mély megvetésével sújt, mint hitvány burzsoát.

Ezzel szemben a következő történt: mind Marián, mind Kopácsi elhúzódtak Rácz Sándortól, aki egy valódi, effektív, aktív proletár volt. Nem-hogy elhúzódtak, hanem nem volt semmiféle közös pontjuk, mert nem az ő kategóriarendszerükben gondolkozott. Marián mindenképpen velem akart francia nyelvgyakorlatokat folytatni, Kopácsi pedig nagyon finom és szubtilis verseket olvasott föl nekem, amelyek nagyon jó versek voltak, nem ő írta őket, de sok verset tudott, és azokat mondogatta el nekem. Úgyhogy végül is Rácz Sándorral az érintkezést én vettem föl. Ez egy kicsit furcsán illusztrálta a Mariánnal a Fő utcán előzőleg kialakult harci helyzetet.

Rácz Sándor egy nagyon érdekes figura volt, egy teljesen nem előírásosan gondolkodó proletár volt, akiben rengeteg szervezőkészség és harckészség volt. Nem volt különösebben ideológiailag determinálva, ugyanakkor munkáspárti volt a szó eredeti és teljes értelmében, de ezt nem állította bele a kommunista párt előírt kategóriarendszerébe. Például mint fiatal inasgyerek valamikor negyvenöt után egy olyan kollégiumba került bele, amelyet katolikus papok vezettek. Ezek a papok őbenne jó emlékeket hagytak, és a kollégium meglehetősen nyers felszámolása őbenne kellemetlen emlékként maradt meg. Azonkívül erős paraszti kapcsolatai voltak, tehát az egész Rákosi-féle parasztgyöttrésről közvetlen élményei voltak.

Ez az együttes egy darabig volt, aztán összekerültem Solymosi ezredessel, aki állandóan magyar nótákat énekelt, de ő egyébként egy kedves partner volt. Nagyon érdekes volt, ahogy elmondta a történetét. Valahonnan a Pilisből rendelték be a Rádióhoz az ő tankcsapattját, és aztán nem látott olyan helyzetet, ahol egyértelműen és lelkesen tüzelni tudott volna. Ezért kapta az ítéletet.

Voltak más összeállítások is. Ott találkoztam az együttes raborvosaként Mészáros Gáborral, aki az ún. győri köztársaságnak volt hogy úgy mondjam, az „egészségügyi minisztere”. Nagyon kedves, jóvialis ember, és nekem régi szegedi ismerősöm. Úgyhogy mikor először bementem hozzá és szabályszerűen bemutatkoztam, akkor rám nézett és csodálkozva mondta, nem ismersz meg? Börtönéletemben ez volt az első reális kapcsolat, amely érzékelni engedte, hogy valahol létezik egy külvilág, mintha ezáltal fölvettem volna vele az érintkezést.

Aztán hamarosan előkerült a magas vérnyomásom, amely tulajdonképpen az ítélet megelőző időben, a tárgyalásom alatt kezdődött és attól kezdve érezhetően megvolt. Ezzel szépen bejutottam a kórházba.

A Gyűjtőben egy ízben kerültem kórházba egy nagyon csúnya szemgyulladásal – akkor azt hittem, hogy valami trachomaféle, amit a szalmazsákból szereztem –, utóbb rájöttem, hogy valami vitamin- vagy hiánybetegség volt, mert a Gyűjtőben kaptuk a legvékonyabb kosztot és a legritkább mennyiségű húst.

A váci kórháznak volt egy Sós nevű hetyke és pattogó igazgatója, akit ötvenhatban állítólag megszorítottak Miskolcon. Ott volt orvos, és az ablakon ugrott ki, a lába megbicsaklott és egy kicsit talán le is sántult. Nagyon sokszor hangoztatta, hogy ő az ellenforradalomnak szenvedő alanya, de azért mégis jól bánik az emberekkel: „Ez kérem itt nem börtön, ez itt kórház” – mondta. Hát aztán rájöttem, hogy ennek a kórházjellegnek vannak határai. Először is például megesett, hogy egy embert, aki nagyon rossz idegállapotban volt és

altatókúrára fogtak, s miután altatókúrák féléber állapotban valamelyik kórházi ápolóörnek valami barátságaltant mondott, azonnali hatállyal kirúgták a kórházból, megszakítván az altatókúrát, aminek a leghetlenebb következményei voltak, az illető egy hétig olyan volt, mint egy részeg. Az altatókúrát nem lehet megszakítani egyik napról a másikra.

Véletlenül hallottam, amint a nagy éhségstrájk után az orvosigazgató kiabálva mondta: az éhségstrájkolóknak pedig nem jár kórház. Úgyhogy mondjuk, a kórház nem börtön jellege azért korlátozott volt.

Ott voltam tartósabban együtt Déry Tiborral, aki rettentően idegen maradt az egész rabegyüttessel szemben. Valami távolságot tartott, vagy egyszerűen begubózott a klausztrofóbiájába. Vele viszont rendkívül komiszak voltak a börtönőrök. Megtették azt, hogy egyszer összetették rabtársként a Dövényi Nagy Lajos nevű uszító antiszemita nyilas cikkíróval, akivel végül egészen összebarátkozott. Máskor meg összetették egy olyan agyérelmeszesedéses nyilassal, aki ott helyben a cellájában összevissza csinálta magát. Szóval kifejezetten komiszak voltak vele. Valahogy nem tudott alkalmazkodni a börtönviszonyokhoz, megtagadta azt, hogy alkalmazkodjék, anélkül, hogy valami ellenállást vagy valamiféle elvi tiltakozást tanúsított volna. Nem tudott a helyzetbe beleilleszkedni, sem a rabok közé, sem a börtönőrök vonatkozásában.

Itt, Vácon, szeptemberre bekerültem a fordítóirodába, ahol aránylag jó dolgunk volt. Először is dolgozhattunk, másodszor kb. ötvened magunkkal voltunk négy cellában úgy, hogy nappal a munkahelyen mind az ötvenen találkoztunk. Ebből az ötvenből jó tizenöt volt a 476-osok közül való.

Én speciálisan egy színskommunista cellába kerültem, amelyben Donáth, Vásárhelyi, Földvári Rudolf, Kovács tábornok, Váradi tábornok voltak együtt. És ebben a cellában kolhoz volt. A reggelit összecapta a társaság és Kovács István – aki a legfőbb szervező volt – beosztotta; máma lekvárt fogunk reggelizni, a másik napon sajtot és a harmadik napon szalonnát – ott elég jó volt a koszt. A humoros az volt, hogy a 2-es, 3-a és 4-es cellában csupa nem kommunista volt, s ők ezt a kommunista együttest illő távolságból nézték, a kolhozon pedig nevettek.

Semmi különös előnye egyébként a közösségnek nem volt, kenyérfölvágásból és hasonlókból állt. Egy ember nem volt benne a kolhozban, Zólmay ezredes, aki ugyan kommunista volt, de neki ez nem kellett.

Én a kolhoznak valami részaspektusába léptem be, de továbbra sem óhajtottam, hogy a reggelimet más ossza ki és ne magam gazdálkodjak saját lekvárjaimmal és sajtjaimmal. A nem kommunista szomszéd cellák árgus szemmel nézték ezt az egész helyzetet, és nagyon aggódtak értem, és rettentő

megkönnyebbüléssel vették tudomásul, hogy nem vagyok tagja a kolhoznak. Valami részaspektusában, amit célszerűnek tartottam, abban részt vettem, de mért kell nekem, hogy más határozza meg a reggelimet, azt nem értettem.

A legkedvesebb tagja a társaságnak Haraszi Sándor volt, aki először mindenkit lemarházott, különböző cellatársakat „hülye zsidó, hülye tót, hülye sváb, hülye burzsuj” jelzőkkel illetett. Egyszer volt valami nagy cellaátrakódás, aminek során az ágyakat balról jobbra raktuk át, az egészet átcsoportosítottuk. A „hülye proli” volt a legfőbb jelzője a tábornokokkal és Földvári Rudolfal szemben. A tábornokok és Földvári Rudolf voltak a legaktívabbak az átrakódásban. Haraszi, Donáth és Vásárhelyi fölültek a magas ágyak tetejére, és onnan nézték az egész buzgólkodást.

Zólogy és én buzgón és rendszeresen részt vettünk a fizikai munkában, és Haraszi főnről az ágyról hülyézett bennünket: „Hülye stréber burzsujok, itt gaszuláltok ezeknek a hülye proliknak”. Mikor aztán az átrakódás megvolt, vasárnap mindig kinyithattuk a cellánkat a folyosóra és a négy cella érintkezett egymással, Haraszi kivonult a másik cellába és így szólt: „Gyertek, nézzétek meg, milyen szépen átraktuk a cellánkat”. Ő volt a legkedvesebb ember az egész társaságban.

Földvári volt a legfurcsább ember az egész társaságban. Egyrészt valami fantasztikus „pártszerű” képessége volt arra, hogy a legkülönbözőbb párttáborokat – ott már különböző pontokon szivárogtak hírek, talán akkor már került börtönűség is – behatóan, részletesen, az összes konzekvenciát figyelembe véve értelmezte. Ezt ő is iskolázatlansága ellenére jobban tudta csinálni, mint akár Donáth vagy Vásárhelyi. Ő volt az az ember, aki 23 évesen lett Rákosi jóvoltából a Politikai Bizottság tagja, majd pedig ötvenhat tavaszán egyike volt, akik jó hangosan elkezdtek a pártban zsidózni. Végül pedig ötvenhatban a forradalom alatt a miskolci Forradalmi Tanácsnak lett a vezetője.

Na most, ez volt az együttes. Más lényeges nem jut eszembe ezekről az időkről. Mindez a nagy éhségstrájkjal végződött.

Az első éhségstrájk akkor tört ki, mikor az első amnesztia megjelent. A legelső amnesztia még a Gyűjtőben ért bennünket. Az kiszabadított minden „másfél éveset”. Ezzel szabadult Schurecz, Kosáry Domokos és még mások, a felsorolt negyvenkilencből is, azt hiszem, Újhegyi, ekkor talán Kemény István. Ez még ötvenkilencben volt.

A második amnesztia volt 1960 tavaszán, húsvétkor. Ekkor névre szóló kegyelemmel szabadultak: Déry, Donáth, Jánosi Ferenc – Jánosi is benne volt a negyvenkilencben –, Józsa, nem tudom, ki volt a negyedik, de ebből a társaságból való volt. Valószínűleg Vásárhelyi. Azonkívül szabadultak mindazok, akik öt évnél nem kaptak többet. Így szabadult a Váradi tábornok és

talán Vásárhelyi. Már nem tudom, hogy személyre szólóan vagy az amnesztia általánosságával. Mindennek az egész váci börtönegyüttes aspektusában az lett a végeredménye, hogy „a nagy író szabadul, a diák bennmarad”, „a tábornok szabadul, a kiskatona bennmarad”, „a vezető párttagok, a politikusok szabadulnak”, „a helyi bizottságok kis tagjai bennmaradnak”.

Ebből született a váci éhségstrájk, amely teljesen spontán, szervezetlen volt. Az például, hogy éhségstrájk van, például az ilyen értelmiségi együttesbe, mint a fordítók, csak az éhségstrájk utolsó napján jutott el. Úgyhogy mi abban csak egyetlen vacsora erejéig vettünk részt. Ekkor volt az az érdekes helyzet, hogy az éhségstrájkban Földvári nem volt hajlandó részt venni, a nálánál sokkal dogmatikusabb Marián István viszont igen. Másnapra bejöttek valamiféle kiküldöttek, azok megdolgozták a fordítók vezetőjét – én már nem tudom, hogy mi minden jóról biztosítottak bennünket –, de az éhségstrájk aznap reggel lényegében megszűnt.

Ezek után két vagy három hétig egy olyan bizonytalan állapot alakult ki, mert voltak börtönőrök és talán börtönnyomozók – börtönnyomozók, azt hiszem, kevésbé –, akik azon az állásponton voltak, hogy az éhségstrájk a rab elfogadott, az adott helyzetben egyedül lehetséges fegyvere. Mások viszont ugrásra készen álltak, és mindenesetre az ügyet súlyos fegyelmi vétségnek minősítették.

Körülbelül három hét alatt kiderült, hogy az utóbbi álláspont győzött, és nemcsak ott, hanem a Fő utcai nyomozóegyüttes oldaláról is börtönfegyelmi szempontból ez győzött. Úgyannyira, hogy ők azt képzelték el, hogy ebből óriási, „a népi demokrácia megdöntésére irányuló szervezkedést” lehet kihozni. Ennek megfelelően a súlyossági fok szerint néhány embert bevittek Pestre a Fő utcába, egy jó csomót pedig Márianosztrára, amelyik a legszigorúbb börtön volt. Egy másik nagyobb együttest pedig Sátoraljaújhelyre vittek el, amelyik kevésbé szigorú börtönnek számított. Én a márianosztrai együttesbe kerültem.

A váci rabegyüttesben egyébként rendkívül érdekes színfolteltérések voltak; ott kerültem először össze régi, ötvenhat előtti rabokkal. Nagy politikai színfolteltérések voltak, mert a régi rabok között voltak szabályos nyilasok, voltak '45 és '49 között börtönbe került kiszármazottak, voltak szabályos óreakciók; nagyon tisztességes népfretnpartnerek és az '56-os forradalomnak az egész emberanyaga, amiben az volt az érdekes, hogy a régi rabok ezeket kissé fanyalogva fogadták.

A régi rabok – még a nyilasok is – alapjában, zömmel és aránylag homogénül úriemberek voltak; az '56-os letartóztatottak pedig nagyon vegyes társaság: proletárok, parasztok, kommunisták. Úgyhogy a régi rabok riadtan nézték, hogy ez micsoda. Ötvenhat nekik is nagy élmény volt, egy csomó kö-

zülük kiszabadult, akiket azután visszavittek, de nemigen tudtak mit csinálni.

A másik meglehetősen élményem az volt, hogy a fiatal rabokra a régi raboknak nem lebecsülendő hatásuk volt. Ez a hatás olyan elképesztő ostobaságban is megnyilvánult, hogy például egy csomó fiatal rab – akikkel én hamar kapcsolatot kerestem és találtam, jó kapcsolatban voltam – Magyarország nemzetiségi viszonyaival kapcsolatban a legkomolyabban abban az elképzelésben volt, hogy a történelmi Magyarország nagyszámú románságának a létrehozásában döntő szerepe volt az Albinának.

Először nem is értettem, hogy mi az az Albina? Az Albina volt ti. az a bankszervezet, amelyik a 19. század második felében a tönkremenő, felparcellázódó erdélyi nagybirtokokat román parasztok között igyekezett kiosztani, ennek érdekében kölcsönöket folyósított és a román parasztokat földhöz juttatta. Valahogy úgy képzeltek, hogy amíg az Albina el nem kezdett működni, addig aránylag kevés román volt Erdélyben, és az Albina jóvoltából elvették a magyaroktól a földet és a románok kapták meg a földeket. Persze magyarországi földbirtokosoktól román parasztok kezébe került föld ennek keretében, de nem magyar vidéken, eredendően román vidéken, úgyhogy én nem győztem ezt az elképesztő nemzeti ostobaságot irtogatni a fiatalokból. Valószínűleg egy pontról érkezett ez a magyarázat, ma sem tudom, hogy kitől, de hát ez valami elképesztő volt.

Találkoztam egy fiatallal, aki azzal képezett el, hogy leerköcsstelenezte Ady Endrét. A legkülönbözőbb színfoltok voltak ott még, nemhogy nyilasok, de még orgoványiak is, akik kilencszáztizenkilences atrocitásokban vettek részt, és azután negyvenöt után lefogták őket, és még abban az időben is ott ültek.

Nekem az ötvenhatos együttesről egészen jó benyomásom volt, és annak proletár jellegét természetesen nem kifogásoltam, sőt igazolásomnak véltem.

HANÁK GÁBOR: A börtönéletnek ebben a szakaszában felmerült-e a tárgyalás előtti periódus egyes személyek viselkedésének megítélésében?

B.: Nem emlékszem jelentős dolgokra. X vagy Y azt mondta, hogy ennek a vele kapcsolatos vallomása számára nem volt szerencsés vagy ügyes, rosszul fogalmazott és az neki nem jött jól, de olyan, hogy valaki ottan akár besúgónak, akár köpőnek számított volna, ilyen komolyan szavahihető, vagy megközelítőleg kontrollálható hírt nemigen hallottam. Főleg a 476-os együttes vonatkozásában. Mert egyébként a rabok között számos ilyen történet volt, és a sétákon néha voltak kiabálós incidensek azokkal kapcsolatban, akiket valami ilyennel gyanúsítottak, de a 476-os együttesben ilyenről nem tudok.

Én pár héttel az éhségstrájk után a márianosztrai együttesbe kerültem. Oda vittek bennünket át, lényegesen kellemetlenebb körülmények között, ha

jól emlékszem, megbilincselve és összevissza zsúfolva a rabautón. Ezekből, akiket Márianosztrára vittek az éhségsztrájk miatt, aztán egy külön együttes lett.

A márianosztrai fogház volt az egyetlen, ahol a börtönőrök részéről a gyűlölködők létszáma lényegesen több volt, mint másutt. A legenda szerint a márianosztrai fogházban valaha ki volt írva, hogy „Ne csak őrizd, gyűlöld is őket”. Ilyen kiírást én már nem láttam, de ez nagyon el volt terjedve.

A márianosztrai fogház egyébként az ún. osztályidegenek fogháza volt. Mi nem ilyen minőségünkben kerültünk oda. Nem voltak osztályidegenek. Viszont azok voltak a katonatisztek, a csendőrök, a földbirtokosok, bármiféle kapitalisták, de az néha odáig ment, hogy osztályidegen lehetett a fűszeres vagy egy kiskereskedő is. Az „osztályidegen” egyébként egy nagyon furcsa kategória volt, minden szociológiai értelmességet nélkülözött. A leggroteszkebb helyzet a jegyzők körül volt, mert a jegyzők gyermekei is osztályidegenek voltak.

Volt egy kedves rabtársam, Annus István, őt először Márianosztrára tették, mert a papája Békéssámszonban volt jegyző, de aztán kiderült, hogy csak segédjegyző volt, erre áttették megint Vácra, a váci fegyházba. Kiderült azonban, hogy apját Erdély visszacsatolása idején rövid időre Erdélybe helyezték, és ott valóban jegyző volt. Erre visszatették Márianosztrára. Akkor megint kiderült, hogy ez az erdélyi jegyzőség, ez csak olyan behelyettesítés volt, és nem tartós minőség, és ő igazán jegyző csak a felszabadulás után lett, mégpedig a nemzeti bizottság választotta azzá. Erre megint visszatették a váci börtönbe. Most éhségsztrájkos minőségében volt Márianosztrán.

Az egész azzal kezdődött, hogy egy év büntetést kaptam, egy évig se levél, se beszélő nincsen. Ez volt a fegyelmi büntetés, amit talán még Vácon kiosztottak – nem tudom pontosan. No most, megérkeztünk Nosztrára és ott volt egy komoly, ádáz fegyőregyüttes; ez volt a legkeményebben és szigorúbban rendezett börtön. Semmiféle újság, folyóirat elő nem fordulhatott. Séta közben egy csikkfelszedésért minimum három nap sötétzárka járt; én is egyszer egy cellatársamnak egy cikket akartam folszedni, azonnal megkaptam a három nap sötétzárkát. Aztán később kaptam még tíz nap sötétzárkát – most már pontosan nem tudom, hogy miért. Tehát a sötétzárka csak úgy záporozott. Ez volt az a börtön, ahol soha sétát, fürdőt el nem mulasztottak, és ahol az előző börtönökhöz képest pazar koszt volt. Miközben érezhetően gyűöltek bennünket. Az előbb említett Annus Istvánnal voltam együtt – mindketten elég derűs kedélyűek voltunk, úgyhogy dicshimnuszokban törünk ki, mikor vaníliás stíriai metélt vagy a rántott hal vagy a rántott máj megérkezett.

Márianosztrán voltak különböző forrófejű fiatalok. Én nem tudom, mi indította őket arra, hogy egy napon a szomszéd cellában elbarikádozzák magukat, és kikiabálják a cellaablakon keresztül a szabad mezőre: „mondjátok meg, itt minket kínoznak, üldöznek”, „jogtalanságok történnek velünk”... vagy valami ilyet.

A gondolat rendkívül ötletes volt, mert azokon a szabad mezőkön a börtönőrök hozzátartozói művelték különböző illetményföldjeiket, úgyhogy nagyon jó ötlet volt ezektől segítséget kérni. Ezeknél azután a börtönőrök óriási erőfeszítéssel kifeszítették az ajtót, lebontották a barikádát és meglehetősen nagy kiabálások közepette elvitték őket, mire a börtön – a börtönök ilyenkor szokása szerint – dörömbölt. A kidörömbölés, az a raboknak éppolyan ősi joga, mint az éhségstrájk. Hát ez is megtörtént. A következő nap nagy vizsgálat volt, hogy ki dörömbölt. Itt megint úgy jártam, mint az éhségstrájknál; én egyet vagy kettőt ütöttem az ajtóra a becsület kedvéért, mert rettentő ijedős cellatársam volt. Így aztán én is belekerültem azok közé, akik azt vallották, hogy kidörömböltek. Ezek után történt meg az egyetlen megveretésem.

Leidézt a börtönyomozó engem és Kertész Dezső¹⁹⁸ földéaki orvost és közölte, hogy fegyelmi büntetést fog nekünk kiosztani, ami abból állt, hogy a falhoz kellett hajolnunk és gumibottal kaptunk a hátunkra. Nem tudom, hogy nekem az öregségemet respektálták-e, de én jóval kevesebbet kaptam, mint Kertész Dezső. Azt a keveset is elég rosszul viseltem, mert az alsó vetetájékra kaptuk az ütést, és én reflexszerűen minden ütés után fölugrottam egyenesbe. Erre, hogy legyen szíves lehajolni, kaptam a felső hátamra egy másik ütést, olyannyira, hogy megveretésemnek a nyomain két egészen külön csikban voltak láthatók, mihelyt abbahagyták az ütést, egy lent, egy fent... Csúnya kék, lila, fekete ütésnyomok voltak, nem véreztek.

És ezek után a nyomozó közölte velem, hogy ő egy nagykunsági kubikus származék. Ő ismeri a mesterségét, és ha ő akarja, akkor én a sarokban fogok nyivákolni és saját ürülékemben és vizeletemben úszni. Ezt is el tudja érni.

Mindez engem mély szomorúságra gerjesztett, mert hiszen valamikor én rettentő szenvedélyesen vettem részt a munkáskáderek gyors átképzésében, és ha elgondolom, hogy ezek közt akadtak olyanok, akiket Rákosiék arra tanítottak meg, hogy hogy lehet egy embert sarokban vinnyogó, magát öszszezsínáló ronccsá tenni, akkor ez nagyon szomorú eredmény. Azért tudtam, hogy zömét nem erre tanították meg, de azért ez nagyon lehangoló volt. Különösen ez az oktatás a verésen belül.

¹⁹⁸ Kertész Dezső (1929): orvos, Bibó István rabtársa.

Azt hiszem, hogy ezután volt az, hogy megjelentek a nyomozók a Fő utcáról és elkezdtek nyomozni a mi nagy összeesküvésünk után, amivel a váci éhségstrájkot kirobbantottuk.

Az én egész nyomozásomat korábban a Fő utcában az jellemezte, hogy a leghalványabb törekvés nem volt arra, hogy bármiféle koholt dolgokat próbáljanak rám bizonyítani, mert hiszen bőségben voltak a tények, és a nyomozóinkat láthatóan boldoggá tette, hogy nem koncepciós pereket csinálnak, mert hiszen nem ők találták ki azt, amit mi bevallottunk. Az én ügyemre speciálisan azt mondhatom – de erről korábban beszéltem –, hogy az egész nyomozati jegyzőkönyvet az elejétől a végéig diktáltam. Ez is stimmel.

Megjelentek Márianosztrán a Fő utcai nyomozók, hogy ezt az összeesküvést kinyomozzák, és itt már sokkal nagyobb mértékben jelen volt a koncepciógyártás szelleme. Igaz ugyan, hogy itt is tényekről volt szó, a váci éhségstrájk tényéről. De hát hogyan képzeltek ők azt, hogy a váci éhségstrájk a népi demokrácia megdöntésére irányuló szervezkedés?

Egyszer nyíltan megkérdeztem, hogy hogy jön ez össze? Erre kifejtették nekem, hogy ez úgy jön össze, hogy mi a váci éhségstrájjal egy olyan országos mozgalmat akartunk elindítani, ami végül a népi demokrácia megdöntésére vezethetett volna, és én ebben, fő szervezőként, a kiküldötteimen keresztül vettem részt. Mire mondtam, hogy semmi érintkezésem nem lehetett a rabok tömegeivel, hiszen a fordítók izolálva voltak a többi raboktól. Hát – hangzott a válasz – a „kiküldötteimen keresztül” irányítottam a váci éhségstrájkot mint egy leendő fölkelés magját.

Mint később hallottam, állítólag ugyanezt a vádat szegezték Rácz Sándorral szembe, aki talán a sátoraljaújhelyi együttesben volt vagy a Fő utcában, nem tudom; mire Rácz Sándor azt felelte, „az nem úgy nézett volna ki, ha én szerveztem volna”.

Az ellenem felhozott vád azért is humoros volt, mert – mint már említettem – az éhségstrájk utolsó napján, az utolsó étkezésnél értesültem az egészről. A kihallgatásnak a hangneme egyébként sokkalta rosszabb volt, mint a Fő utcaié; provokáló, agresszív, sértő volt; állandó letorkolás, kétségbevonás. Úgyhogy emlékszem, nagyon fölízgattam magam, és reszkettem az indulattól. Mikor replikáztam, egy dologra tértem mindig vissza: kérem, tessék bíróság elé vinni, boldog leszek, ha bíróság elé viszik, mert én nem tudom elképzelni, hogy létezik olyan bíróság, aki ezt a bűncselekményt meg tudja állapítani. Kb. két vagy három ilyen kihallgatás volt, és hárman, négyen is jelen voltak a kihallgatók közül. Aztán abbamaradt, nem lett folytatása.

A vizsgálatom alatt, és még utána is, a Gyűjtőfogházba különböző perekbe elvittek tanúként. Többek között a Fekete–Litván–Mérei-féle perben

is,¹⁹⁹ mert ezzel a társasággal egyszer összejöttem. E tény az ügyész annak bizonyítására akarta felhasználni, hogy akkor tulajdonképpen a parasztpárt, a revizionista kommunisták és – mivel Göncz Árpád is ott volt – a kisgazdapárt kötött titkos ellenkoalíciót. Én igyekeztem a valóságnak megfelelően a maga jelentőségére leszállítani ezt az ügyet. Ott már volt egy bizonyos szűk nyilvánosság, valami tizenöt ember. Közöttük ott volt Litváné is, odaköszönt nekem. Utóbb mondtam el neki, hogy másfél év után ő volt az első nő, aki biztatóan nézett rám, és ez nagyon jólesett.

Ezért is – ugyanakkor, amikor a megveretést kaptam – tíznap sötétzárkát adtak. Egyszer meglátogatott minket a börtönigazgató, rendkívül bántó és provokáló módon, gunyorosan aposztrofálva azt, ami velünk történt. Kertész Dezsővel, a másik áldozattal együtt voltam a sötétzárkában.

Egyébként rendkívül jó emlékem van mind a két sötétzárkáról, mikor kettesben voltunk, soha annyi jó verset nem mondtunk, mint ott, a sötétzárkában. Egyedül sötétzárkában lenni nem kellemes, de nem kibírhatatlan annak, aki a gondolataival el tudja magát foglalni. Rettenő szenvedés egyszerű, szabadban élő emberek számára.

Ezt követően, nem tudom pontosan, mikor, de még 1960 vége felé egyszer csak összeszedtek minket és behoztak a budapesti Gyűjtőfogházba. Ennek a szállításnak a körülményei még az előzőnél is rosszabbak voltak. Itt, határozottan emlékszem, hogy meg voltunk bilincselve, egymás feje fölött, egymás hegyén-hátán, és olyan módon voltunk teljesen mozdulatlanra kifesztve, és állandóan, hogy az egészről az a rendkívül kellemetlen kényszerképzetem támadt, itt nem kell más, mint egy erős fékezés vagy pláne egy karambol, és a kezünket leszakítja a lánc, amivel a rabautó másik végében lévő emberrel voltam, esetleg három közbülső emberrel együtt, összeláncolva.

Mikor a Gyűjtő közfogoly-részében voltunk – nem közbüntényes, de közfogoly-részében –, a börtönéletem legkevésbé rendezett része következett. Az a bizonyos, nem is kellemetlen rendetlenség, aminek sok előnye van a rab számára, de előfordul, hogy a fürdés négy héten keresztül kimaradt, egy hé-

¹⁹⁹ Fekete Sándor (1927–2001): újságíró, Hungaricus álnéven az 1956 utáni ellenállás résztvevője, bebörtönözték, kiszabadulása után szerkesztőként és irodalomtörténészként dolgozott. Mérei Ferenc (1909–1986): pszichológus, pedagógus, Bibó István rabtársa, a *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna* uchróniájában az egyházi és vallási kereteket következetesen mellőző szabadgondolkodók képviselője (*BIÖI* 1. 285.). Művei: *A gombozó gyermek* (1937), *A páhaválasztás lélektana* (1942), *A gyermek világnézete* (1945), *Az együttes élmény* (1947), *A Rorschach-táblák felszólító jellege* (1947), *Gyermektanulmány* (1948), *Rorschach próba I–V.* (1966), *A pár és a csoport* (1967), *Gyermeklélektan* (társszerző: V. Binét Ágnes, 1970), *Ablak-Žsiráf Képes gyermeklexikon* (Binét Ágnes-sel, 1971), *Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek* (társszerző Szakács Ferenc, 1974), *A klinikai pszichológia gyakorlata* (társszerző Szakács Ferenc, 1974), *Szociálpszichológiai vizsgálatok az iskolában* (1974), *Adalékok egy társas szempontú gyermeklélektanhoz* (1985–1986), *Lélektani napló. I–4.* (1985–1986), „...Vett a fűvektől édes illatot” *Művészetpszichológia.* (1986)

ten keresztül elmaradt a séta. A koszt is lényegesen rosszabb volt, mint Márianosztrán, bár elég tűrhető volt.

Itt különböző emberekkel kerültem változatosan és sorban össze, eléggé rossz körülmények között. Egyszemélyes cellában voltunk itt is négyen, de hát voltak ott olyanok, akik tudtak arról beszélni, hogy közvetlenül ötvenhétben, a letartóztatások nagy hullámában tizenketten is voltak egyszemélyes cellában.

A négyes együttlét tűrhető volt, pláne, mert emeletes ágyak voltak. Emlekszem, hogy voltam egy négyesben, ahol csupa rossz kedélyállapotú ember volt, és valahányszor megjelent ebédre az obligát krumpli- vagy káposztavariáció, óriási átkokban törtek ki, hogy már megint ez van. Én nem győztem ezen mérgeledni, mert ha az ember egyszer börtönben van, akkor egyszer jól kimérgeledni magát azon, hogy zömmel krumplit kap és káposztát, de ezt naponként ismételni teljesen céltalan.

Itt hatvantól egészen hatvankettőig hányódtam a legkülönbözőbb helyeken. Egyszer elvittek két hónapra dolgozni egy fafeldolgozó üzembe írodistának és ott a munkamenetet gépeltem, de onnan másfél vagy két hónap múlva megint visszadobtak a cellába, a magánzárkába, mint valamiféle rossz, veszélyes elemet. Ismét később pedig beosztottak egy bélyegszortírozó üzembe, ahol meg az összes veszélyesnek minősített elem volt együtt.

Nekem rendkívül kellemetlen emlékem ez a bélyegszortírozó üzem – noha rettentően szeretek szortírozni és bélyegeket is szerettem szortírozni –, mert a sok renitensnek kikiáltott ember között volt valódi renitens is, és volt besúgógyanus és a legkülönbözőbb egzisztenciák, és ezek két-három naponként produkáltak valami zajos affért, vagy egymás között vagy a börtönőrökkel. És én utáltam az afférokat, egyáltalán nem vagyok affércsináló ember. És utáltam az egész légkört, amelyben a kollektív fenytés a levegőben lógott bármely pillanatban, és az egész atmoszféráját utáltam az ilyenfajta gyerekesen öntetszelgő összeütközéseknek.

Azután megint visszakerültem zárkába. Nem tudom, hogy ki találta ki végül, hogy meg kell próbálni ezt a Bibót valami normális helyre tenni, mert hát ez egy békességes ember. Az is voltam mindig és vagyok. Én magam is szuggeráltam ezt, hogy hagyjanak már engem békén dolgozni végre.

Kiegészítés a börtönbeli évekhez

Az étkezésben talán a legjobb konstelláció nem Márianosztrán volt, hanem a váci kórházban, ahol egy olyan cellában voltunk, ahol két nagy cella között egy külön fürdősoba volt közvetlen, tehát nem egy külön helyiségbe mentünk

csupán zuhanyozni, mint az összes többi börtönhelyeken, hanem a fürdőszobában, ha kedvünk volt este tíz órakor teleeresztettük meleg vízzel a kádat, és ott fürödhettünk.

Ugyanitt volt egy rezsó is. Ezzel a rezsóval csudajó dolgot lehetett csinálni. Én például egyszer szerkesztettem egy szabályos túrós csuszát. Ennek a technikája a következő volt: először kaptunk grízes tésztát, arról lemostam a grízt, és a tésztát félretettem. Én mint diétás, kaptam tejet, azt megaltattam, kipréseltem, és ilyen módon a tetejéből tejföl lett, a préselésből túró lett. Ezek után spajzoltam, vagyis privát kontóra vásároltam szalonnát, azt fölvágtam, és ilyen módon lett pirított szalonnám. Ezek után szépen a tésztát megmelegítettem, a túró, tejfölt rátettem, majd a pirított szalonnát, és tökéletes túrós csusza volt, csak egy baja volt, hogy Lőcsei Pali barátom odajött, és az egészet kedvességéből megcukrozta nekem.

*

Annus István is ott volt, ez a békéssámsoni jegyző fia, aki nekem nagyon kellemes cellapartnerem volt Márianosztrán, és ott volt Rác Sándor is, mind a ketten nálam harciasabb és karakánabb emberek voltak. Úgyhogy én onnan elkíváncoztam. Végül beosztottak a fordítóba, és cellatársam lett egy nagyon labilis idegállapotú, nagyon kedves, besúgógyanus ember, és ő is mondta, hogy időnként a nyomozó behívja őt. Nagyon szeretett ez az ember engem, és ennél ideálisabb nincs, mint mikor az embernek egy jóakarató besúgója van. Ettől kezdve a magmról való képet igyekeztem rajta keresztül a nyomozóban kialakítani. Persze mindennek határa van. Például a bélyeggyűjtőben volt egyszer valami nagy nyilvános affér, ahol a boldogtalan börtönőr, látszott rajta, hogy annyira ideges volt már az egésztől, hogy jobban szenvedett, mint bárki más, az végül hozzám fordult, hogy hát maga is tanúja ennek vagy annak, és akkor aztán megtagadtam, hogy tanúja legyek, és én is a társaság erkölcsi követelése szerint reagáltam. Én nem kívántam az ilyen helyzeteket magamnak.

Ugyanígy volt a fordítóban is a nyomozó, mikor már behívatott, és egész barátságosan elbeszélgettünk, és valahogy szó esett azokról a számár emberekről, akik itt bent kormányokat alakítgatnak. Tud ilyeneket? Nagyon örülnék, ha elmondaná. Hát nem mondtam el neki.

Volt egy cellatársam, aki rendkívül lelkesen alakította a kormányokat, a miniszterelnöki széket mindig üresen hagyta, a szerénysége tiltotta, hogy megnevezze, és az első kormányába engem betett protestáns államtitkárnak. Én ezt fanyarul fogadtam – az egész kormányalakítást – és semmi lelkesedést nem mutattam iránta, ő azt hitte, hogy keveslem a sarzsit, és a következő kormányában már igazságügy-miniszternek minősültem, de hát ez se nagyon lelkesített. Neki is

történetesen az a régi rabmentalitása volt, hogy a rabok együttsége úgy, ahogy azok negyvenötötől kezdve a kommunisták börtöneiben voltak, az egy nagy szolidáris együttes, akik hivatottak egy leendő fordulatnak a politikai garnitúráját kiadni a '60-as, '70-es években. Hát ez az elképzelés tőlem nagyon távol volt, de az úgynevezett régi rabok között elég magától értetődő volt.

Ez a fordító együttes rendkívül kellemes volt, a vártnál is nagyobb méretű szabadságban éltünk. Innen szabadultam '63 márciusában, és emlékszem, azt, hogy szabadulni fogok, kb. fél évvel megelőzőleg elkezdtem a levegőben érezni. Ez alatt az idő alatt fantasztikusan élénk, ha nem is optimista, inkább valami egzaltáltan emelkedett álmaim voltak, ugyanebben az időben, és éreztem, hogy a szabadulás valahogy a levegőben van.

*

Érdekes módon, az egész börtönéletem alatt soha nem volt pontos képem arról, hogy ez a börtön meddig fog tartani, de állandóan úgy másfél évben láttam a szabadulás várható időpontját, a börtön elején éppúgy, mint a vége felé.

Egyszer még a Fő utcán úgy gondoltam, hogy ez a másfél év nem olyan biztos, meg kéne valahogy gondolatátvitel útján tudni azt, hogy mi várható, talán vannak ilyen parapszichológikus tényezők, amik nekem meg fogják sugni. Ide vonatkozó primitív módszerem: megpróbálom a fejemet minden gondolattól kiüríteni, hogy teljesen nyílt legyek az ilyen irányú magasabb szuggesztiók felé. És hány évig fog ez tartani? Erre jött a válasz, hogy öt évig. Öt évet nem lehet kibírni, ez valami tévedés, próbáljuk meg még egyszer. Na akkor megpróbáltam, és jött a válasz, hogy öt évig. Nem tetszett nekem, ennyit nem lehet kibírni, utána is jött a válasz, hogy öt évig.

Öt évig és tíz hónapig voltam a börtönben, és utólag rájöttem, hogy a másfél évet azért tartottam mindig az eszemben egy valószínű dátumnak, mert ez volt az az intervallum, amit kibírtam. Ennél több előretekintést nem bírtam ki a börtönben.

Tehát a vége felé, '62 őszén kezdtem érezni, hogy most jön a szabadulás, ez a kubai válság időpontja után volt; hogy miért éreztem, nem tudom, de így volt.

Aztán szabadultunk. A szabadulás utolsó epizódja az volt, hogy truppokban vittek minket, valamelyik helyen a pénzünket kellett összeszámolni, és így tovább, és engem a pénzösszeszámlálás után vagy előtt, nem tudom, félretettek valahová, és ott valami normális fél óra múlva kellett volna sorra kerülnöm, és két és fél vagy három óra telt el, hogy félretettek, utóbb valaki mondta, hogy engem ott nem tudom, kik vártak a kapuban, és megvárták, amíg azok onnan eltisztulnak és csak akkor engedtek ki. Ez lehetséges.

Még mikor valamelyik ponton sorba álltunk, akkor az a nyomozótiszt, aki engem Márianosztrán megveretett, és valami módon ott volt, odajött hozzám, és leereszkedéssel közölte, hogy amint látom, a népi demokrácia megbocsátott nekem. Én erre katonásan azt feleltem, hogy értettem. Aztán még bölcsekedett a maga módján, de én nem voltam alkalmas a társalgásra.

Ment minden rendjén, mert abszolút szelíd, és a társalkodás folytatására alkalmatlan választ adtam.

*

Szeretném összefoglalóan jellemezni ezt az egész börtönéletet. Az első jellemző vonása, amit megállapítottam az, hogy ez egy aránylag szabályozott börtön volt.

Volt alkalmam olyanokkal beszélni, akik a Rákosi-időben voltak ott, és azok rémségeket meséltek, kezdve azon a váci jelszón, hogy „a bőrükkel sem tartozunk elszámolni”, aminek kézzelfogható bizonyítékait láttam akkor, amikor bevezették a vízöblítéses WC-t a váci fogházban – ami ott történt, mert ott voltam – az udvart felásták, és egyik csontváz került elő a másik után, és nem fehér csontvázak voltak, hanem majdnem hogy sötétbarnák vagy mustárszínűek, aránylag frissek, nem 48-as szabadságharcos csontvázak.

Ez egy rendezett és szabályozott börtön volt, és én – a börtönből nézve – valahogy tudatában voltam annak, hogy ez bizonyos fokig kihatása ennek a variált proletárdiktatúra rendszerének.

Adtak egy csomó szabályra, amint a vizsgálatkor is adtak arra a szabályra, hogy egy hónapon túl nem szabad előzetes letartóztatásban hagyni egy embert. Ennek a szabályosságnak azonban a börtönben kialakult egy olyan variációja, olyan szűkítése – és a börtönőrök körében ez állandó volt –, hogy egy csomó dolgot, ami kifejezetten a rab jogai közé tartozott: beszélő, levél, csomag, ők állandóan azt hangsúlyozták, hogy azt ki kell érdemelni. Tehát nem szerették, nem fogadták el azt, hogy a rabnak bármiféle olyan joga volna, amit kikövetelhet, azt nekik kegyesen meg kell adniok. Elég rendezetten megkapta azt, hogy mivel kell kiérdemelni. Ez nem volt olyan nagyon konkrét, és nem is volt olyan vészes. Nem vártak el besúgást vagy nagyobb aljasságokat, de a fegyelmik hiányát, aránylag békés viselkedést.

Az a rab, aki már elkezdett követelni, az már eleve könnyen bajt szerezhetett magának, és mindenképpen nagyon rossz szemmel nézték.

Én kezdetben rendkívül mérgelődtem ezen az egész beállításon, és alapvetően úgy éreztem, hogy ez jogtalan, később rájöttem, hogy ez tulajdonképpen csak vetülete az államrendszer tudatosan vallott kategóriáinak, annak, hogy nem létezik pártatlan fórum. Minden fórum, a bíróság is, nem szükségképpen egy szabályrendszer végrehajtója, hanem egy bizonyos politikai érdeknek a képviselője.

Tehát az emberi jogok kérdése az olyan dolog, amit az államhatalom biztosít, de nem szereti, hogy az állampolgárok ádázul és harcosan kiköveteljék valamilyen olyan semleges, vagy pártatlan fórum előtt, amelyik az államhatalommal szemben független. Miután ideológiai elgondolás alapján ilyen fórum nem létezik. Tehát ha nem független az államhatalomtól, akkor esetleg valamilyen más erőnek a béréncé, de nem létezik az, hogy a legkisebb mértékig pártatlan legyen.

A börtönöröknek az a primitív magatartása, hogy „maguknak azt a beszélőt vagy azt a csomagot ki kell érdemelni” az csak egy primitív variáns, de logikusan következik az előbbiekből, úgyhogy ezen fölösleges külön mérgeledni.

A másik, amire rájöttem az, hogy ilyen körülmények között a rendezettségnek igazi garanciája nincsen, hiszen igaz, van egy fellebbezés, de ugyanaz felel rá, aki az elsőfokú határozatot meghozta, de mégis az adott helyzetben a rendezettségnek volt egy pszichológiai garanciája. Az, hogy az egész apparátus a Rajk-ügy leleplezésének a friss sokkja alatt volt. Tehát látták azt, hogy aki bizonyos mennyiségű szabályt megsért, az rosszul jár. Hogy hiába van az, hogy neki ilyen meg olyan érdekeket kell képviselni, és annak érdekében ezt vagy azt tehet. Aki nagyon nem vigyáz a szabályokra, az rosszul jár. Hisz ott voltak a különböző perek bírái, akik öngyilkosok lettek, vagy különböző hátrányt szenvedtek, tehát egyszerűbb a szabályokat betartani. Úgyhogy az egész vizsgálatnak és börtönnek volt egy – számomra végső soron – groteszk eredménye, hogy az egész társaság a Rákosi-mércéhez igazította magát. És rendkívül meg volt elégedve, mikor megállapíthatta, hogy annál lényegesen és érezhetően jobb.

Részletekben azonban nagyon nagy különbségek voltak az egyes börtönök és az egyes korszakok között. Különböző volt a fizikai ellátás. A Gyűjtőben olyan vékony kosztot kaptam, rendkívül kevés húst, egészen híg főzelékfélét, és semmi ízleteset, hogy egy elég csúnya szembetegségem lett, azt hiszem, a vitaminhiánytól vagy valami ilyentől.

Mikor visszakerültem a Gyűjtőbe, akkor egész kielégítő volt a koszt, a székértők szerint a hús, amit kaptunk, az lóhús volt, de hát miért ne, szóval énnekem a lóhús ellen semmi kifogásom nem volt.

Márianosztrán, mint már mondtam, kitűnő koszt volt, és Vácon ugyanúgy, mint a Gyűjtőben, tűrhető koszt volt.

Minden séta és fürdés Márianosztrán volt a legpontosabb, a többi helyeken különböző mértékben, de helyel-közzel, rendetlenül.

Rendkívül furcsa volt a könyvvel való ellátottságunk. A vizsgálat alatt semmiféle könyvhöz nem juthattunk. Az ítélet után a Gyűjtőben rendkívül furcsa volt a könyvellátás. Minden szerdán volt könyv. Bedugtak egy könyvet. Köll? Nem köll? Ha nem köllött, akkor visszavették. Az első alkalommal kaptam egy jugoszláv partizántörténetet, amelyik hatvan oldal volt, és háromnegyed óra alatt

elolvastam. Ezzel vártam egy hétig, a következő héten kaptam egy 1896 körül megjelent német–magyar szótár magyar–német, vagy német–magyar félkötetének a kettétépett felét. Ez volt egy hétig nálam. A következő szerdán kaptam egy 1926-os gazdanaptárt, amelyben fulmináns kirohanások voltak a véreskezü proletárdiktatúra ellen. És ebben a stílusban ment a könyvellátás.

Később, mikor már elkezdtek a rabok osztogatni a könyveket, akkor egy kicsit lehetett ottan a kis lyukon keresztül alkudni, hogy ezt adja, vagy azt. Mikor áttettek Vádra, nem emlékszem, hogy a magánzárkás korszakban volt-e könyvellátás, de azután a fordítói korszakban kaptunk könyveket.

A magánzárkás korszakban olyan helyzet volt a Lordok-házában, hogy egy ceruzát nem volt szabad találniuk, egy újságot sem. Vácon nem volt jó a könyvellátás. Márianosztrán legszigorúbban el volt tiltva minden újság, minden ceruza, sötétzárka járt érte. Mikor visszakerültünk a Gyűjtőbe, nem emlékszem, hogy ott milyen volt.

Azután a fordítóban Magyarország összes kiadói prospektusaiból mi pipáltuk ki azt, hogy a börtönkönyvtár mit rendeljen meg. Úgyhogy olyan könyvellátásban volt részem, amilyenben még könyvtáros koromban sem.

A börtönőrök magatartására nézve nekem volt egy gyanútlan elképzelésem szabadlábamon, amelyik abban formulázódott meg, hogy a börtönőrök többsége éppúgy, mint az ország többsége, az ötvenhatosokkal szimpatizál és a kisebbsége viszont ádáz gyűlölettel fogadja őket. Ez mindkét irányba teljes tévedésnek bizonyult. A börtönőröknek egy minimális tíz százaléknál alábbi száma szimpatizált, mutatott valamiféle szimpátiát, az is sokszor lehet, hogy csak egyszerű bratyzás volt, vagy valamiféle korrupció, és ugyancsak tíz százalék alatti százalék volt gyűlölködve ellenséges. A 80 százalék közömbösen, nyersen, hetykén, gorombán, a maga vélt vagy valódi kötelességét vagy hivatali feladatát teljesítő ember volt. A rabok közvéleménye szerint börtönőrnek az megy, aki utál dolgozni, hát dolgozni volt nekik is elég, és nem volt a börtönőrség minden feszültség nélküli, de mindenféle egyéni ruhával, nyugdíjjal járt, és így tovább.

Szóval egy nagyon közönyös és apolitikus társaság volt.

Emlékszem az öreg Torma őrmesterre, aki kifejtette, hogy nézze, Bibó, hát minden rezsimet ki kell szolgálni; és meg is csinálta a Horthy-rezsimben is, a Rákosi-korszakban is, akkor sokkal ádázabb volt, most nagyon szelíd volt. Aztán a humoros momentum az volt, hogy a börtönőröket egy bizonyos pillanatban átminősítették nevelőknek. Tehát ezt a nevet kapták. De azok éppen olyan börtönőrök maradtak, mint azelőtt, de voltak mulatságos epizódok. A Torma őrmester, mikor behívatott engem nevelni, akkor elmondatta velem, hogy mit csináltam. Aztán megvakarta a fejét, azt mondta: Nézze Bibó, én most magától nem kérdezem, hogy maga ezt megbánta-e, mert én látom, hogy

maga ezt szellemi alapon csinálta – nagyon okosan azt kérdezte, hogy maga elvi alapon csinálta – hát akkor mit kérdezzem én, Torma őrmester. De nekem az a véleményem, hogy minden rezsimet ki kell szolgálni, mondta Torma őrmester.

Volt egy másik nevelőm, aki ennél is szimplább ember volt, aki miután megint csak elmondtam, hogy mit csináltam – azt mondta, nézze, Bibó, hát maga miniszter volt a Nagy Imre-kormányánál, hát akkor magának tudnia kellett azt – érettségije van, és miniszter volt – tudnia kellett azt, hogy Nagy Imre az a Mindszentynek az utasításait követte, ezért figyelték őt már '53-tól kezdve az operatívok. Operatívok alatt a nyomozókat kellett érteni. És Mindszenty, tudja maga, hogy az mit akart? Mindszenty a császárságot akarta helyreállítani, mert azt mondta, hogy adjátok meg a császárnak, ami a császáré. És tudja maga, hogy mi volt az a császárság? A Horthy-korszak volt.

Még elmondhatom azt is, az egész idő alatt nagyon sok fiatal, vagy többé-kevésbé képzetlen rabtársam fogott engem pedagógiai tevékenységre. Marián Istvánnal franciát tanultunk, Rácز Sándorral németet, Annus Pistával történelmet. Volt egy kis cigány, nagyon ütődött kis cigány rabtársam – én nem tudom már, mit tanítottam neki, azt hiszem egyszerűen írást-olvasást, primitív volt: szappanba véstük a betűket, mert hiszen papírt-ceruzát nem volt szabad tartani. Később elkerült onnan. Elvitték tőlem. Őt mindenki bántotta. Azért is bántották, mert cigány volt, nagyon mafla volt, ügyetlen volt, és a vasaló üzembe került, és aztán egyszer annyira fölbosszantották szegényt, hogy elkezdett sírva panaszkodni, hogy vigyék őt vissza a Bibó Pista bácsihoz, mert az rendesen bánt vele.

HANÁK GÁBOR: A 476-os rabtársaknak kijövetelét látva – végig bent élve – afelé kellett hogy tekintsél, mi van odakint. Egyáltalán az egész börtönidő alatt, különösen ezeken a pontokon, amikor mentek ki tőletek, mit tudtál, hogyan gondolkoztál az akkori Magyarországról?

B.: Kérlek szépen, ott egy bizonyos időtől egy bizonyos időig, létezett egy szabályos rabújság. Aminek nagyon leszűkítetten, de világpolitikai hírei is voltak. Úgyhogy abból nagyon sok mindent lehetett akár megtudni, akár visszakövetkeztetni.

Körülbelül egy évig létezett ez a rabújság, úgy emlékszem, váci létezésünk alatt, és akkor egyszer csak a rabújság nem megszűnt, hanem teljesen elszűrkült egyik napról a másikra. Tudniillik észrevették, hogy a legjobban megszűrt világpolitikai híradásokból is a rabok fölépítik a maguk vágyálomrendszerét és levonják azokat a következtetéseket, amiket lehet, és azok végeredményben – hogy mondjam – a rendszer szempontjából nem előnyös következtetések.

Emlékszem, egyszer annyi hír volt, hogy az amerikaiak föltalálták a cézium bombát, az atombombának egy változatát, a plutónium mellett a cézium bom-

bát, akkor hetekig mindenki meg volt győződve, hogy jön a cézium bomba és eldönti az egész világhelyzetet.

Mikor a Szovjetunió szerződést kötött Kelet-Németországgal, hogy Kelet-Berlinből kivonják a szovjet csapatokat, akkor mindenki a legnagyobb izgalmomban volt, hogy kezdődik a kivonulás. Pedig hát ez a kelet-berlini rezsimnek az erősítése akart lenni. Nem hitték el nekem.

Szóval ilyen fokon volt egy börtönoptimizmus, pszichózis, amitől én meglehetősen távol voltam.

Nekem az itthoni rezsimvariációról olyan különösebb képem nem volt. Nem volt olyan érzésem, mintha itt olyan nagy fordulatok zajlottak volna. Láttam, hogy X letűnik: miniszterelnökök jönnek, miniszterelnökök mennek.

Tudtam, hogy Kádár az van, és Kádár az marad. Nekem volt egy olyan benyomásom, hogy ez az egész, a börtön elviselhetősége az bizonyos ponton a Kádárra megy vissza, de akkor nekem azért a Kádárnak egészben a mérlege olyan nagyon pozitívvá nem vált.

Emlékszem, hogy a börtönben még egy kicsit pozitívabb voltam lényegileg, mint szabadulás után.

Mikor kiszabadultam, és itthon éltem, és kaptam állást, kezdtem létezni ebben a létben, amiről egy nagyon szellemes ember azt mondta, hogy kérem, itt mézben élünk: élni nagyon jól lehet benne, előrehaladni nagyon nehéz.

Ezt kezdtem érezni, hogy ebben a nagyon elviselhető variánsban, amiben mi élünk, ebben van valami demoralizáló. De ezt majd inkább a következő alkalommal.

1976–1979

Hanák Gábor

ADALÉKOK A BIBÓ INTERJÚK TÖRTÉNETÉHEZ. VERZIÓ AZ EMLÉKEZÉSRE, AVAGY CSEREPEK A REKONSTRUKCIÓHOZ

A kavicsos úton a kertben egy pillanatra megálltunk, mert pillantásunk megakadt a portásnak épített borzalmas, lapos tetős, őrző-védő fiülkén, amely húsz éve üresen állt. 1975 ősze volt.

Négyen mentünk a villa hátsó traktusán lévő bejárathoz. A földszinten külön lakás, amelyben huszonöt évvel korábban Zöld Sándor belügyminisztériumi államtitkár kiirtotta családját, majd öngyilkos lett, hogy elkerülje azt, hogy családjával együtt letartóztassák. Terepszemlére jöttünk. A lépcsőház ajtajában Majlát Jolán várt bennünket, hogy felkísérjen az emeletre, Erdei Ferenc egykori dolgozósobájába. A lépcsőforduló a második emeletre vezet, ahol Fónyi Géza-né, Majlát Jolán húga élt, magányosan: Duci néni, a festő özvegye, a *Szabad Nép* egykori, nem jó emlékezetű olvasószerkesztője.

A forgatócsoport – Sára Sándor az operatőr, Huszár Tibor a kérdező, Csoóri Sándor a dramaturg, Hanák Gábor a szerkesztő – megilletődötten vette birtokba a könyvtárszobát, ahol minden úgy maradt, ahogy Erdei Ferenc halála előtt hagyta. Csak Sára Sándor volt minden forgatáson és a vágósobájában jelen. Hanák Gábor, a szerkesztő a Magyar Televízió ismeretterjesztő főosztályának, a társadalomtudományi osztály történeti rovatának az egyedüli ügynevezett belső munkatársa ott dolgozott, ahol a *Századunk*, Bokor Péter sorozata készült. A forgatócsoport egyik pártállami legitimációja, hogy Bokor Péter korábban – néhány rossz propaganda filmmel – megfizette az árát annak, hogy arisztokratákkal és illegális kommunistákkal egyaránt szóba állhasson anélkül, hogy külön engedélyt kellene kérnie. A történelmi rovat ezért kaphatta az MTV elnökétől azt a feladatot, hogy a két háború közötti progresszióról filmet forgasson. Az akkori televízió saját rendezői voltak. A társadalomtudományi osztálynak viszont annyi filmgyári rendezője volt, mint az MTV többi – hatalmas produkciókat készítő – osztályinak. Sára Sándor és Csoóri Sándor viszont nem az MTV, hanem a Magyar Filmgyártó Vállalat alkalmazottai voltak. Huszár Tibor adta a vállalkozás másik pártállami legitimációját. Ő, az Eötvös Lóránt Tudomány-

egyetem etika és szociológia professzora ugyanis azok közé az értelmiségiek közé tartozott, akik mindenhova bejáratosak voltak a *Valóság* szerkesztőbizottságától Aczél György előszobáján át a Televízió művészeti tanácsáig. A Szinetár Miklós alelnök vezetésével működő testület tagjai Huszáron kívül Boldizsár Iván, Petrovics Emil és Vitányi Iván. Ez a testület döntött minden olyan fontos kérdésben, ami nem a napi politikát érintette. Azt ugyanis az MSZMP KB agitációs és propaganda osztálya soha nem engedte át senkinek.

Az 1960-as, 70-es évek fordulóján vált lehetővé, hogy az új filmes- illetve hangtechnológiával hosszú interjúk is szülessenek. Ekkor, 1969 őszén készült el Kovács András filmrendező Lukács Györggyel készült interjúja a mi televíziós műhelyünkben. Huszár Tibor pedig Erdei Ferenc portréfilmre, interjúra készült. 1970 januárjában rádióbeszélgetést folytatott, amelyben Leninről kérdezte Erdeit. Arról, ami hozzátartozott a credóhoz. Kovács András első kérdése Lukács-hoz is így hangzott: „Azt szeretném megkérdezni, volt-e valami személyes kapcsolata Leninnel?”

A hosszú interjúk sajátossága volt, hogy sokkal több került rögzítésre, mint nyilvánosságra. 1971 májusában meghalt Erdei Ferenc. Ezért vállalkozásunk a „Fejezetek a két világháború közötti progresszió történetéből” címet kapta. Erdei nélkül Erdei pályatársai jutottak fontos szerephez: Ahogy akkor óvatosan fogalmaztuk: a művek kerültek a középpontba.

Erdei Ferenc özvegye, Majlát Jolán szigorúan végighallgatta az addigi munkáról szóló beszámolót, s a forgatási terveket. Elsoroltuk, hogy ki mindenkivel kívánunk interjút készíteni: Boldizsár Ivánnal, Donáth Ferencsel, Fábíán Dániellel, Gyenes Antallal, Illyés Gyulával, Jócsik Lajossal, Ortutay Gyulával, és természetesen Erdei Ferenc testvéröccsével Erdei Sándorral. Majlát Jolán mindezt elfogadta, és vállalta, hogy Bibó Istvánt elhívja a legközelebbi találkozóra.

Bibó István, mint közismert, visszavonultan élt. Felesége, Ravasz Boriska távol tartotta tőle a számára nem elfogadható, mert nem legális tanítványokat, híveket.

Néhány hét múlva – 1975 késő őszén – a forgatócsoportot az Erdei család tagjai a dolgozószobájában várták: az éppen otthon lévő Erdei Sára és az ott lakó Erdei András (a gyerekek) és természetesen Majlát Jolán, a meghívott Bibó István, és Erdei Sándor. Ekkor már részletesen megbeszéltük az akkor 1945-ig felrajzolandónak tervezett Erdei pályaképet.

A jól induló munkát azonban megakasztotta, befagyasztotta az az utólag a résztvevők tudomására jutott tény, hogy a dolgozószoba melletti helyiségben Erdei András – a résztvevők tudta nélkül – magnetofonra rögzítette az egész beszélgetést. Időbe telt, míg mindenki bocsánatos bűnnek tudta tekinteni ezt az akkoriban (már és még) nem szokásos – a sztálinista terrorral és az 1956 utáni

megtorlással öntudatlanul összekapcsolt, s a magnetofon mindenki általi mindennapi használatától még távoli – műveletet.

A magnófelvételt Erdei András legéltette, a résztvevőknek körbeadta. Ez képezte azt a szöveget, amely 1989-ben megjelent.²⁰⁰

Az Erdei-film felvétele kapcsán készített Bibó István-interjú a nevezetes Erdei-dolgozószobában 1976 novemberében készült. Azután, hogy Erdei Sándor és Majlát Jolán már elmondták emlékezéseiket. A Bibó-interjú a 21-es számú csapóval kezdődött és a 37-essel fejeződött be, a Hajnal István és Erdei Ferenc kapcsolatát elemző gondolatmenet közben. Azért, mivel a magunkkal vitt nyersanyag tekercse ekkor „kifutott”, elfogyott. Holott igen nagy mennyiségű film-nyersanyagot forgathattunk le. A szokásos három-négyszeres túlforgatás helyett hússzoros mennyiséget használtunk el.²⁰¹

1980. október 5-én a Magyar Televízió akkori 1-es csatornája 21:50-kor sugározta az Erdei portré első részét. A második részt október 15-én a 2-es program vetítette. Azt, hogy a filmet egyáltalán bemutatták, Huszár Tibor járta ki. A négyéves késés okait sokan kezdetben Bibó Istvánnak a szerepeltetésével magyarázták, majd azzal, hogy Donáth Ferenc aláírta a csehszlovákiai *Charta 77*-tel vállalt magyar demokratikus ellenzéki szolidaritási nyilatkozatot. Ám abban, hogy bemutatták, komoly szerepe lehetett a *Bibó emlékkönyv*nek. Annak, hogy a szamizdat kezdeményezéssel, az ellenzéki összefogással, Bibó ellenzéki jelképpé válásával szemben a pártállami hatalom maga akarta tematizálni a közéletet. Ezt képviselte Bibó kapcsán Huszár, magának sajátítva ki a témát a hivatalos nyilvánosságban. A bemutató idején Sára Sándor, Csoóri Sándor és Hanák Gábor – Huszár Tibor nélkül – már a következő nagy vállalkozáson, a *Krónika. A 2. magyar hadsereg a Donnál* című – huszonöt részes, nem kis bonyodalmat kiváltó – sorozaton dolgoztak.

Huszár Tibor a *Valóság* szerkesztőbizottsági tagjaként 1980 szeptemberében a folyóirat kilencedik számában, tehát a film bemutatását megelőzően, *Beszélgetés Bibó Istvánnal – Huszár Tibor interjúja* címmel közölte a szöveget. Ebben egy szót sem szolt a megszületés körülményeiről. Arról, hogy ez nem egy bensőséges beszélgetés, hanem lámpákkal, kamerával, stábbal „súlyosbított” felvétel szövege. Kortörténeti szempontból is tanulságos az interjú után közölt Huszár-szöveg. Az, amelyben egy szó se található Csoóri Sándorról, Sára Sándorról és Hanák

²⁰⁰ Háttérbeszélgetés 1976. október. In: Huszár Tibor: *Bibó István – Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Kolonell Könyvkiadó Kft, Debrecen, 1989. 215–252, jegyzetek: 253–254. A kötet a Magyar Krónika sorozatban jelent meg, felelős szerkesztője Bart István volt. A cím évszáma téves, helyesen 1975. október.

²⁰¹ A túlforgatás azt jelenti, hogy a megvalósult film hossza hogyan aránylott a felvett anyag hosszához. Tehát egy tízperces filmre négyszeres túlforgatás esetén negyven perc vehető fel. Mi a kétrészes alig százperces Erdei-filmhez 15 emnél is többet, vagyis mintegy 25 órát rögzíthettünk... Ennek véghezviteléről, következményeiről itt ne essék szó.

Gáborról. A pártállami Bibó-recepció gazdája szokásához híven önmagát pozicionálta, és eltakarta egykori munkatársait:

„A Bibó Istvánnal 1976-ban folytatott beszélgetés (melynek gépiratát még ő korrigálta) célja többek között az Erdei Ferenc szellemi fejlődésében is oly fontos kapcsolat dokumentálása volt. Erdei életútja évek óta foglalkoztat; s nemcsak azért, mert a magyar szociológia történetének vitathatatlanul egyik középponti alakja. Fiatal éveiben kerül kapcsolatba a magyar progresszió fontos irányzataival, egyetemi hallgatóként részt vesz a Szegedi Fiatalok vállalkozásaiban, egyik meghatározó figurája a Márciusi Frontnak; az 1943-as szárszói találkozón a népi demokratikus alternatíva szószólója, tagja az 1945-ben megalakult első magyar kormánynak, s haláláig reprezentánsa a munkásság és parasztság történelmi összefogásának. Életútjában tükröződnek a magyar progresszió nagy vállalkozásai, lehetőségei és kudarcai, s a magyar falu modernizálásával kapcsolatos minden jelentős kísérlet. Bibó István a szegedi egyetem jogi karán évfolyamtársa, a harmincas években egyik legközelebbi barátja s küzdőtársa volt, jóllehet nézeteik számos társadalomelméleti kérdésben már ekkor különböztek.

A beszélgetést közzétéve ugyanakkor jelezni kívánjuk: másképp ítéljük meg a magyar kommunisták szerepét 1936–37-ben, illetve az 1942–43-as népfrent-megmozdulások szervezésében – a Magyarországon, illegalitásban élőkét csakúgy, mint az Erdélyben, a Felvidéken vagy az emigrációban tevékenykedőket; a budapesti Gondolat, a debreceni Tovább, a kolozsvári Korunk jól reprezentálják a népfrentpolitika kisugárzását. A Történelmi Emlékbizottság szerepét, a KMP 1942–43-as, súlyos áldozatokat követelő fellépését Erdei is másképp ítélte meg, s úgy véljük, a szárszói találkozó értékelésében is több, Bibó által mellőzött szempontot kell figyelembe vennünk.

Bibó István és Erdei Ferenc útja 1948-at követően elvált: a két gondolkodó a történelmi helyzet megítélésében szembekerült egymással. Bibó István emberr nagyságát dokumentálja, hogy Erdei szerepét nem a későbbi, konfrontációs szemszögből ítéli meg. H. T.”²⁰²

1976 őszén a Benczúr utcában a filmforgatás befejeztével az eszközök összekapcsolásának kényszer szülte várakozási idejében megállapodtunk Bibó Istvánnal arról, hogy folytatni fogjuk a felvételt. Addig, amíg lehetőségünk nem lesz filmforgatásra, magnetofonnal rögzítjük az interjút. Bibó István saját kezű feljegyzése szerint 1976. december 16-án kezdtük el a munkát otthonában, a Berkenye utca 4. első emeletén. Óvatosságból a felvételekre saját Terta 922-es típusú, közel kilenc kilós szalagos magnetofonomat vittem magammal. Ugyancsak a konspirációhoz tartozott, hogy a rögzítésre került szalagot Bibó Istvánnal megbeszélve

²⁰² Valóság, 1980/9. 27–49.

az ő személyes iratainak gépelőjéhez, Geguss Ernőnéhez vittem, aki Pasaréten a Lupény utca 16-ban lakott. Regéczy-Nagy Sára vegyész férje és négy gyermeke mellett odahaza gépelési munkát vállalt. Regéczy-Nagy László húga volt. Annak a Regéczy-Nagy Lászlónak, akit az 1958 augusztusában megrendezett Bibó-per harmadrendű vádlottjaként tizenöt évi börtönbüntetésre ítélték, és 1963 júniusában, az általános amnesztia után három hónappal Göncz Árpáddal együtt szabadult. Nem kis részben Bibó István „szaladgálásának” eredményeként. A magnószalagról legépelte szöveget Bibó István ki- illetve átvitatta, majd az visszakérült Geguss Ernőnéhez, aki immár másodszor tisztázatlanul is legépelte. A további interjúkra 1977 első felében nem kerülhetett sor, mivel Bibó István és felesége átadták lakásukat fiuk családjának, ők pedig jóval kisebb lakásba költöztek. Ezért a következő felvételre 1977. június 15-én került sor Bibóék „új” lakásában, az Orsó utcában.

Az interjúkra Bibó István alaposan felkészült, mondanivalóját vázlatban rögzítette, és nekiállt volna azt elmondani. A kérdező – Huszár Tibor – az 1945 és ’56 közötti periódusra vonatkozóan kérdések özönével zökkentette ki előre eltervezett gondolatmenetéből az interjúalanyt, és a javításkor Bibó István ezeket a részeket kérdéssel, válasszal együtt ki-kihagyta. Egy ilyen publikálatlan, az eredeti hordozóról ez alkalommal írásba áttett egybefüggő részlettel kívánom ezt dokumentálni az 1977. június 15-ei interjúból.

BIBÓ ISTVÁN: Vissza akarok térni arra az elbeszélésemre, hogy a 40-es évektől, ’44-ig Erdei is, és én is sok tekintetben az ilyen kis apró mozgalmakban való nyüzsgéstől elszakadtunk. Ami abból valami volt, az többszörösen meg van írva, Emlékbizottság satöbbi, de igazság szerint ezeknek a mozgalmi háttére nagyon vékony volt. ’40-ben feleségül vettem a Ravasz püspöknek a lányát. Na most barátaim enyhe rémülettel konstataáltak, hogy nem fogok-e szépen ifjúkorom úrigyerek környezetébe és tendenciáiba visszakanyarodni. Mindnyájan alábecsülték a feleségemben rejlő mélységes elfogulatlanságot, aki felnőtt egy környezetben, ahol az emberiség legnagyobb sérelme, az erdélyi magyarságot ért és állandóan erő sérelem volt. Na már most minthogy a világon a leghalványabb konvencionális gondolkodásra való készség nem volt benne, semmilyen kérdésben, normális általános konvencionális megítélésbe tartozó dolgokban, más emberek szexuális moráljának megítélésében meg hasonló, a környezete ellenére sem, ennél fogva az ő számára újság volt ugyan, amit az én falukutató barátaimon keresztül a bérese sérelmeiről hallott, vagy az imperializmusról való közelebbi híreken keresztül a zsidók sérelméről hallott, de azt minden gond nélkül eltette az erdélyi magyarok sérelmei mellé, és soha nem vetődött föl benne az a gondolat, hogy akkor most neki választania kell az egyik sérelem vagy a másik sérelem között. Ezt benne talán Erdei érezte meg legjobban, és úgyhogy alapjában barátságunk

ebben az időszakban is zavartalan volt. Erdeivel '44-ben, beszéltem különböző írásművek lehetőségéről, és ő se látszott olyannak, aki tudna egy titkos nyomdáról, ahol ezt lesokszorosítani lehet. Ő se látszott arról tudni, hogy Donáth Ferenc a Békepártnak valamiféle mozgatója, úgyhogy van egy olyan érzésem, hogy nem túl sok lehetőségei voltak ezeknek az embereknek sem. Úgyhogy ha kapcsolatba kerültem volna velük, nagy kérdés, hogy nagyon sokra mentem volna a különböző...

HUSZÁR TIBOR: Nem szakítalak meg, hogyha én...?

BIBÓ ISTVÁN: Nem, nyugodtan tegyél kérdéseket.

HUSZÁR TIBOR: Nem akartam ugyan közbeszólni, minél töretlenebbül. Na most itt a következő, nekünk saját magunknak vannak kutatási gondjaink. Van az Erdei Ferencnek egy saját kezűleg írt visszaemlékezése, amelyik jelenleg a Párttörténeti Intézet archívumában van. Ez elég részletesen taglalja a '40 és '44 közötti időszakot. És van egy saját maga számára írt naplója, ami a Majlát Jolán tulajdona, ami nem kifejezett napló, hanem egy tömör mondatokban, de éves és szinte hónapos bontásban. Na most itt a következő vízvázlatzó jellegű probléma van. Egy: '40 és '41 között önála egy határozott balratolódási folyamat kezdődik. Kétirányú szellemi mozgás ez, mert egyrészt a Hajnal-hatás nyomán a magyar történelemnek és a szociológiának összes elméleti kérdését újragondolja, másrészt bizonyos Marx-stúdiumokat folytat, de most csak a politikumra korlátozódva, ez az az időszak, amikor ő a Szabad Szósokkal, tehát a Fehér Lajossal, a Donáth-tal kapcsolatba kerül, a Mód Aladárral való kapcsolata intenzívebbé válik, és viszonylag gyakran átjár Molnár Erikhez Kecskemétre. Történelmi Emlékbizottságban azonban és a Népszava különszámában nem vállal szerepet. És itt van egy nagyon szembeötlő ellentmondás, mert a Népszava karácsonyi számát annyira szétnyitották, azt a legyezőt, hogy szinte érthetetlen, miért nincs rajta, mint ahogy a Történelmi Emlékbizottság aláírói névsora is, Barankoviccsal, szóval sokkal szélesebb. Na most az Erdei egy nagyon lakonikus mondatot ír a Párttörténeti Intézetben fekvő kéziratában, ahol azt írja, hogy ő a maga részéről komoly belső fenntartásai voltak a népfrempolitikának azon megfontolásaival szemben, amelyek hajlandók egy Szekfűt is ebbe a szekértáborba beletömöríteni. Másrészt hogy ódzkodott attól is, hogy a Parasztszövetség megalakításában a Kisgazda-párttal paktáljon, amiről őt a Mód Aladárék és a Kállai Gyulák meg akarták győzni. Ő ehelyett inkább a györfvistákkal mélyítette el a barátságát, ahol szinte hetente megfordult, akikről közelebből a Gyenesről, a Hegedűsről, a Sipos Gyuláról, a Szűcsről, ezek álltak hozzá legközelebb, ezekről tudta, hogy kommunisták.

És tulajdonképpen csak Balatonszárszón változtat bizonyos értelemben az Erdei a magatartásán, de ő ott is a népfrontpolitikától bizonyos fokig eltérő módon definiálja a maga vonalát, mert ő abból indul ki, hogy ahhoz, hogy egyesüljünk, először el kell különülnünk. Na most én ezt hadd fogalmazzam úgy, mint kérdést, az egész gondolatsort. Ugyan ebben vannak ténybeli információk, mégis az egészt egy kérdésként hadd fogalmazzam meg. Na most ha megengednéd viszont, akkor mindjárt hozzákapcsolnám ehhez azt a... úgy válik ez teljessé, hogy én az ő viszonyát a marxizmushoz, Leninhez, kommunistákhoz úgy látom, hogy ő ugye otthonról is hozott bizonyos szimpátiákat az apjától, Szegeden vitathatatlanul kapcsolatba került az ottani munkásokon meg a Hont Ferencen keresztül a kommunistákkal. De ő lényegileg a nyugati útjára egy olyan belső meggyőződéssel ment el, hogy ezek a hazai kommunisták emberileg nagyon rokonszenves képletek vannak közöttük. Ő Szegeden végignézte ezt a pert, ennek is megvan dokumentumai, ahol...

BIBÓ ISTVÁN: Melyik pert?

HUSZÁR TIBOR: Ott a makói meg, meg Szeged környéki kommunistákat a Sallai, Fürst kivégzése után egy olyan 25–30 embert letartóztattak, és ezeket ilyen 6–8–10 évi börtönökre ítélték, ezek között volt neki 2–3 ismerős makói parasztember is. Megnevez ő 2–3 olyan makói hagymást, akikhez ő már gimnazista korában eljárt, aztán szövetkezeteibe is bevonta őket, akiknél ő megkapta az Új Március című folyóiratot. És ott a kommunista pártban akkor volt egy éles fordulat megint balra, ott a Kun Béláék fölülkerekedtek a Landleren, ugye azt hitték, hogy a '31-es világgazdasági válságból itt közvetlen forradalmi átmenet van. Ez a parasztpolitika helyett, tehát gazdag parasztsággal való szövetség helyett csak földmunkás politikát csinálni, és ez az Erdei számára akkor elfogadhatatlan, tehát személyi szimpátia, de egy elméleti tartózkodás. Na most itt van egy kis nézetkülönbség, ahogy én látom, nézetkülönbség, másképp érzékelem, hogy a Lenint ő kint valóban fölfedezi magának, de ez egy parasztforradalmár Lenin, egy kicsit beleálmodja az ő saját történeti szerepét és lehetőségét. Ez egy szabálytalan Lenin, ez, ez mind annak a, egy mítosszá való átköltése, ami a mozgalom nem a valóságban, és amilyennek ő szeretné látni. Tehát egy, az az érdekes, hogy a fiatal Gramsci meg a Sorel, szóval sokan vannak ilyen intellektuális forradalmárok, akiknek létrejön egy ilyen Lenin-képe. Még annyiban is kísérteties, hogy a Gramsci is leírta ugyanazt, amit ő '17 előtt, hogy hát marxista nem is tudja ezt megérteni, '17-ről azt írta Gramsci, hogy ez egy forradalom Marx ellen, amit ott az Iljics csinált, így nevezte. Na most tehát ő tulajdonképpen ott kint Nyugaton egyrészt egy ilyen absztrakt forradalmárt csinál a Leninből önmaga számára, másrészt

még mélyebben, teoretikusan kimunkálja azt, hogy Magyarországon a polgári demokratikus forradalomban napirenden, és ennek a legprogresszívebb eleme a polgárosodó paraszt, amiben azonban meg kell hogy őrizzen egy olyan szociális érzékenységet, hogy ez. Na most én azt hiszem, hogy ő azért lett a Válasz-kör tagja, azért lett a Márciusi Frontnak ideológusa abban az értelemben, hogy ő a parasztság hegemoniáját hirdette itt meg, és a parasztok, a magyar falu, a magyar város, a magyar tanya, az teljesen ebben a gondolkörben íródik, ahol neki van tisztességes szava munkásokról, elismeri azoknak az emberi kvalitásait, de ezt az osztályt nem tartja alkalmasnak egy ilyen szerepre. És a Márciusi Front válsága, a jobbratolódás, az új külpolitikai horizont kirajzolódása, másrészt pedig azok az új tapasztalatok, amit a Donáthék meg a Mód Aladár, meg hogy itt egy népfront-alter..., szóval nem úgy népfront, szóval itt van nála egy paradoxon, hogy ő azt a népfrontosdit, amit a Szekfűvel meg ezekkel egyezkedik, neki nem kell, de egy olyan népfront, ami paraszt-munkás kormányt hoz, amelyik végigviszi a földreformot, igen. Tehát ne haragudj, hogy ilyen hosszan mondtam el, de így talán érthetőbb a mindkét vonatkozású kérdésem. Tehát én úgy érzem, hogy nála 39–40-ben elkezdődött egy fordulat, ami tartott 44–45-ig, ami gyakorlatilag még a kategóriák újragondolását is magában foglalja.

BIBÓ ISTVÁN: Kérlek szépen, én azt akkor, hogy itt nála egy fordulat van, ilyen mértékben nem érzékeltem. Ő beszélt nekem Mód Aladáról, Molnár Erik-ről, minden, tudtam, hogy ezekkel gyakran találkozik. Nyilván a dolog marxizmuson belüli ideológiai részét velem nem taglalta különösebben, mert engem egy csökönyös anti-marxistának tekintett, mint ahogy az is voltam és vagyok. Antimarxista, amarxista, akinek a számára az egész olyan, mint amit a Móricka mondott a Toldi Miklós első sorával kapcsolatban, hogy úgy is lehet mondani, de nincs semmi értelme. Szóval ahogy az ember a tényekről való mondanivalóját a skolasztika kategóriáival is ki tudja fejezni, míg a két skolasztikus egymás közti ellentéte is mély ténybeli ellentétek fejeződnek ki, de kár az egészet ebbe a kényszerzubbonyba beleöltöztetni. Na, ezt csak a magam anti-marxizmusáról. Egyszóval ezt így nem fogalmazta meg, de itt volt köztünk egy furcsa fajtája az egyetértésnek és az egyet nem értésnek. Ő azáltal, hogy ezt az itthoni Szekfűvel megspékelt népfrontot elejtette, egyáltalán népfront-gondolatot is tulajdonképpen ejtette. Ugyan... és ebben a Szekfű elejtésében én majdnem hogy hecceltem őt, mert rettentő hamisnak tartottam azt a népfrontot, amit a Magyar Nemzetben műveltek, és ebben teljesen egyetértettem a Németh Lászlónak az ádáz dühével, aminek a legitimista hátsó gondolatai teljesen nyilvánvalóak voltak, alig palástoltak, egy olyan labanccá szerveződött kuruckodás volt ez, aminek a rosszhiszeműsége

csak akkor lett volna racionális, ha Magyarországon, amerikai szférába került, mert akkor ez lett volna az első számú kínos probléma, és ebben eleve egyetértett velem. Azonban ő átkerült a lónak a másik oldalára, mert egészen 42-től 44-ig ő a velem való beszélgetésekből nem derült ki egyáltalán, hogy ő mivel számol, úgyannyira, hogy ő egy normális proletárdiktatúrával is számolt, mint a szovjet bevonulás utáni lehetőséggel, amit én tökéletesen nyílt kérdésnek tekintettem, és az, hogy itt most elsőre nem ez van a szőnyegen, az csak 45-ben derült ki számomra, mikor már ő átment a túloldalra, és, és...

HUSZÁR TIBOR: Csak most egy ténybeli kérdés. Ő neked azt a Révai-kéziratot, amit ő már 40-ben megkapott, 39-ben először, azt ő neked soha nem mutatta.

BIBÓ ISTVÁN: Beszélni talán beszélt róla, de nem mutatta, mint kiderült. Azt hiszem, beszélt róla, mint valakiről, aki nagyon értően beszélt az ő dolgairól, és megneszelte az ő írásaiban. Na most én azt hiszem, hogy te egy kicsit túlzásba viszed azt, hogy ő paraszthegemóniát képzelt a '38 és '42 közötti időkben. Ez az összes írásaiból kiderült, hogy ő ismeri a parasztságnak a politikai és forradalmi akcióra való gyengeségét, ezzel ő tudatában, ennek ő tudatában volt. De ő a kérdésnek azt a jellegzetes fafejű marxista megfogalmazását, hogy el kell döntení, hogy ki a vezető osztály vagy ki az uralkodó osztály, ez számára idegen volt.

HUSZÁR TIBOR: Sajnos, ez ténykérdés. A Zeneakadémián '37-ben az ott elmondott beszédében, ott így van megfogalmazva: melyik osztály lehet ennek az át... ennek a most érlelődő forradalomnak a vezetője, és akkor elmondja, hogy miért nem a polgárság, miért nem a munkásság, egész másképp beszél a polgárságról és egész másképp a munkásságról, tehát a munkásságról szolidaritással, méltatóan, tisztelettel, és miért a parasztság. Majd hozzáteszi, hogy ez valóban még nem egy olyan erő, amelyik szervezett, amelyik..., de itt van az írók, és különösen a népi írók szerepe, hogy ezt a tengert, ennek a morajlását.

BIBÓ ISTVÁN: Igen, lehet, hogy ez így van, ebben része lehetett annak a politikai gettónak, amiben a munkásság pártjai a 30-as években teljesen be voltak Magyarországon szorítva. Ez érez... ennek folytán érezhette ezt kilátástalannak. Bizonyos, hogy mindezt másképp kellett gondolnia '40-ben, mikor már a láthatáron a szovjet hadsereg is ott volt, és akkor tudnia kellett, hogy nem...

HUSZÁR TIBOR: Nem, a '43-as szárszói megfogalmazás az egész...

BIBÓ ISTVÁN: Na most a '43-as szárszói megfogalmazást azt én egy súlyos taktikai hibának tekintem, azt a múltkor ki is fejtettem, súlyos taktikai hibának tekintem, amelyik bizonyos részben oka volt annak, hogy a szárszói együttes szépen összegyűlvén és ki-ki a maga szövegét elmondván, szétszózlott anél-

kül, hogy bármilyen folytatása lett volna, holott annak egy valóban ésszerű népfront-szerveződésnek kellett volna lennie, és ő maga ellen ugratta mindazokat, akiket ez a marxista hegemonia és marxista szemlélet kötelező volta megbokrosított.

HUSZÁR TIBOR: Na most itt megint hadd kérdezzek. Mondjuk amit én kérdezek, azt úgysem kell legépelni, de szeretném, hogyha nagyon pontosan megkérdezhetném a véleményedet. Az Erdei a Sipos Gyuláéknak akkor-tájt mindig azt mondta, ezt a Sipos az interjújában el is mondta nekünk, hogy ő '39-40 után alapkérdésnek tartja azt, hogy a népi mozgalomban legyen egy pont, ahol meghúzzák a határt, mert ha ez a mozgalom jobb felé parttalan, akkor ez a mozgalom egy bármilyen háború utáni kombináció esetén nem /.../ Na most tehát ő Balatonszárszón ezt abból a megfontolásból mondta el, az egy nyitott kérdés, hogy ez helyes volt vagy nem volt helyes, de épp hogy ezt a cezúrát meghúzza, tehát hogy először egy tisztulás, szétisztulás. Na most ebből a szempontból én a következőt szeretném megkérdezni tőled, hogy én úgy látom, hogy a Horthy-rendszer egy sokkal differenciáltabb és taktikusabb, okosabb vezetőgárdával rendelkezett, mint ahogy ezt a baloldaltól nem egyszer megítélték. Baloldal alatt most a Németh Lászlót is, tehát nemcsak az illegális kommunista pártot értem. Na most ez a ragyogó taktikázás ez nemcsak a Klebelsberg idejében volt, ahol másképp a Teleki, másképp a Klebelsberg, másképp a Bethlen, másképp a Szekfü, hanem szerintem a harmincas évek végén is, amikor a Márciusi Frontot úgy szedték széjjel, hogy Szabó Zoltánéknak odanyújtották ezt a mézesmadzagot, hogy a szociális biztosok rendszere meg szellemi honvédelem. A magyar közönségen keresztül megcsinálták a Magyar Életet, a Magyar Utat, a Tiszántúlt, ezt az egész honszeretetet, és mindegyikbe egy picit másképp, de belevitték a hungaro-fasizmusnak az elemét, és a legszélsőbb pólusa ennek ugye az Egyedül Vagyunk, ami látszólag ez ellen ki is volt játszva, de azok is, hogy úgy mondjam, becserkésztek ezt az egész népi írói vonalat.

BIBÓ ISTVÁN: Nézd, azt hiszem, túlbecsüled a Horthy-rezsimnek az okosságát.

HUSZÁR TIBOR: Én a Telekiről beszélek.

BIBÓ ISTVÁN: A Teleki az egy okos ember volt, bár élete döntő cselekedetét nem cselekedte okosan. De a Teleki okos ember volt, és volt még nem egy okos ember, a Keresztes-Fischer is egy okos ember volt.

HUSZÁR TIBOR: De ezt ők manipulálták.

BIBÓ ISTVÁN: Nem. Abban a Keresztes-Fischernek, vagy Kozmának vagy Telekinak semmi része nem volt, hogy a Magyar Élet, a Magyar Út...

HUSZÁR TIBOR: De bocsáss meg, ez dokumentált. Ezt a levéltárakban...

BIBÓ ISTVÁN: Ők mindezeket támogatták, aki hozzájuk...

HUSZÁR TIBOR: Kezdeményezték.

BIBÓ ISTVÁN: Hát, nem hinném, hogy ez egy összefüggő taktika volt a Márciusi Front szétosztatása.

HUSZÁR TIBOR: Sajnos azt kell mondanom, hogy igen. Szóval ez, ez tény.

BIBÓ ISTVÁN: Nekem az az érzésem, hogy ebből ők... a kezük benne volt, próbálták tájékozódni.

HUSZÁR TIBOR: A Teleki mikor kultuszminiszter lett, a szociális biztosok osztályát a /.../ vezetésével azt alapvetően ezzel a célkitűzéssel, az Országos Levéltárban megvan ennek a dossziéanyaga, teljesen egyértelmű. Ugyanakkor megszervezi a szociográfusoknak egy ilyen összevont tanácsot, ahol ő maga elnököl, ahol Sárospataktól kezdve valamennyi mozgalmat meghívja, ott ki is fejté az elveket, hogy ezt miért kell kanalizálni, miféle veszélyek fenyegetnek. És egész más áttételrendszerrel ebben óriási szerepe volt a Kozmának és a Keresztes Fischernek, de, de tulajdonképpen ők azt érezték, hogy itt sem a szociáldemokrata párt, sem az illegális kommunista párt, szóval egyik sem olyan veszély, amelyik ezt az ifjúságot alapvetően elviheti. De ez a népi mozgalom egy ilyen veszély, és különösen akkor az, hogyha a baloldallal létrejön egy érintkezés, mint ahogy ezt ők nagyon jól dekódolták, hogy ez létrejött. Na most hallatlan differenciákkal csinálták, mert a debreceni csoportot azt egyszerűen lefejezték, azt beszorították gyakorlatilag a börtönkapuig. Még arra is intézkedés volt, én magam olvastam a leiratot, hogy kik azok a Márciusi Front tagjai közül, akikkel tárgyalni lehet, hogy szociális biztosok legyenek. És az Erdei Ferenc, a Kovács Imre és a /.../ is meg van jelölve, hogy azokkal nem lehet tárgyalni. Tehát meghúzták a vonalat, hogy egyáltalán kik integrálhatók és kik nem integrálhatók.

BIBÓ ISTVÁN: Érdekes.

HUSZÁR TIBOR: Na most én tehát nem azt akarom, hogy a rendszer volt okos, vagy a Horthy.

BIBÓ ISTVÁN: A rendszer organikusan oktan volt.

HUSZÁR TIBOR: Ezt elismerem.

LEÁLLÁS.²⁰³

Az interjú felvétele a különböző gépelési és javítási-átírási procedúrák után 1978. január 20-án és február 24-én folytatódott az Orsó utcában. Bibó István a napali kisházában a – korábban említett – magnetofon mikrofonjánál ült, mellette Hanák Gábor és vele szemben Huszár Tibor, a szomszéd nagyszobában éberen

²⁰³ A 6. szalagon, amely feldolgozás alatt van

pihent Ravasz Boriska, akinek megjegyzéseit az akkori technikával nem lehetett hallani. Ma sokkal több szöveget lehet megmenteni.

Amikor téma szerint, nem szigorú időrendet követve haladtunk, s így eljutotunk a Rákosi–Nagy Imre konfliktushoz, majd 1956-hoz, a kérdező kikapcsol-tatta a magnetofont.

Az ezt megelőző időről, 1956 nyaráról Bibó István így emlékezett.

*„A következő prognózisom volt. Ez a fejlemény, ami most van, körülbelül talán a XX. kongresszustól kezdve, de főleg nyártól kezdve, ez a fejlemény, ami most van, ez szükségszerűen el fog vezetni a Nagy Imre miniszterelnökségéhez. A Nagy Imre miniszterelnöksége két éven belül el fog vezetni ahhoz a problémához, hogy egy magát proletárdiktatúrának valló kormány tud-e létezni ÁVO nélkül. Ha ez a probléma kibonyolódik, fölvetődik és kitisztázódik, akkor lehet velem beszélni. Mert Nagy Imre is abba a helyzetbe került, hogy vagy a proletárdiktatúra alapstruktúráját kezdi ki, vagy az ÁVO-ra támaszkodik. Közbülső lehetőség nincsen énszerintem. És ha arra lukad ki, hogy nem akar az ÁVO-ra támaszkodni, akkor én minden jóban benne vagyok.”*²⁰⁴

Az Orsó utcai lakásból hosszú meredek, lejtős út vezetett a kapuhoz. Egy alkalommal Huszár Tibor az '56-os megtorlásokra emlékező interjú befejezése után itt jelentette ki, hogy a továbbiakban nem javasolja a beszélgetés folytatását, mert ezeknek már a tárgya is büntetőjogi felelősséget vet fel.

A szelíd családi legenda szerint Bibó István nem akarta, hogy az interjú készítőinek baja essék abból, hogy ő 1956-ot másként értékeli, mint a hivatalosság.

Még négy alkalommal hallgattam őt, ami lassan a feledés homályába tűnik. Bibó Istvánnak volt praxisa elméleti okfejtéseket diktálni, de további élettörténete, letartóztatása, pere, börtönévei, szabadulása, a kádárizmusról vallott nézetei figyelő tekintetet, fegyelmezett „magnókezelőt” igényelt.

Felvetődött időközben, hogy Aczél György tudomást szerzett (?) a Bibóval folytatott beszélgetéssorozatról, s érdeklődött azok jelenkorra vonatkozó részei iránt, amelyek azonban még nem készültek el, és időrendben a börtönévek még hátra voltak.

Bibó István kompromisszumkészségét mutatja, hogy 1978. március 29-én az Orsó utcai lakásban Ravasz Biroska jelenlétében velem rögzítette az általa fontosnak gondolt történetet, ítéletét az 1963 utáni konszolidációs periódusról. Emlékezésének ez a fejezete általa többszörösen javított, tisztázott szöveg, önálló esszének tekintett darabja.

Ez alkalommal mondta el nevezetes rendelkezését:

Ezt a mai nap fölvetett anyagot, kivéve az elején mondott kiegészítéseket, amit úgyis a régebbiekbe fogok beilleszteni, az eddigieknél szigorúbban zárt anyagnak kérem tekinteni, ezt

²⁰⁴ Ez a szöveg nincsen publikálva, csak szalagon létezik. Bibó István talán óvatosságból, talán egyéniségéből adódóan a javítások során kihagyta.

az én életemben az én hozzájárulásom nélkül, és utána pedig gyermekeimnek szólva, fiam hozzájárulása nélkül sem betekintésre, sem publikálásra igénybe venni nem lehet, ez azonban nem vonatkozik a fennálló hatalomnak olyan tagjaira, akik nem abszolút rosszindulatúak és nem bűnügyet keresnek ebben a matériában. Azoknak mint tanulságos olvasmányt melegen ajánlom.”

A folytatás a börtönévekről 1978–79 fordulóján készült az Orsó utcai lakásban már egy könnyebb, kazettás magnetofon segítségével. 1979 elején kért, hogy azt hagyjam nála, és a magnetofon kezelését megtanulta. Ekkor készült a következő nem publikált szalagról készített nyers szöveg:

BIBÓ ISTVÁN: az érzésem szerint kielégítően meg nem fogalmazott kérdések megfogalmazása

A kiindulást valahol a XVIII. században vélem megtalálni. Nem is anyyira a francia forradalomból, amelyik a világ egyik legsikertelenebb és legzsákutcábamenőbb forradalma, legsikeresebb és ugyanakkor legzsákutcábamenőbb forradalma volt, hanem a francia forradalom alapját képező eszmék. A francia forradalom, a XVIII. század eszmevilágában, eszmevilágában jelent meg az államnak és a társadalomnak az a felfogása, amelyik az államot egy istenileg, isteni meghagyásból és lényegileg ésszel meg nem magyarázható kiindulásokból való megalapozás helyett többé-kevésbé, de lényeges részben a racionálisan megfogalmazható intézményként és ugyanakkor a kritizálható intézményként, intézményekként fogta fel. Ugyanezzel együtt jelent meg egy olyan fordulat az európai társadalomszemléletben, amelyik az ősidők óta szinte – egész kis és izolált kivételtől eltekintve – vitán kívül elfogadott születési társadalmi szelekció helyébe valamiféle teljesítmény és erkölcsi értéken, személyes erkölcsi értékeken alapuló szelekciót helyezett. Ez a két fordulat a társadalom racionális szerkezete, szemlélete, és nem születési szelekción alapuló szemlélete, csak nagyon lassan jutott el a teljes konzekvenciáig, de mindenesetre a francia forradalom ideológiájában világosan megfogalmazódott mind a forradalom racionális előzményeiben Montesquieu-ben és Voltaire-ben, mind pedig az irracionális fogalmazású előzményben Rousseau-ban. Most ezek a következmények fejeződtek ki a szabadság, elsősorban a szabadság és egyenlőség állítólag szemben álló ideológiai követelményeivel. Azt régtől fogva nagyon szellemesen fölismerték, hogy a szabadság és egyenlőség nehezen kiegyenlíthető ellentétét csakis a harmadik elem, a testvériség egyenlítheti ki, amely testvériség sose kapott olyan... de az egyetlen lehetséges kötőanyaga a másik kettőnek. De a másik kettőnek önmagában sem olyan éles az ellentéte, ha a szabadságot és az egyenlőséget nem úgy vesszük, mint egy idealista észjárásból fakadó eszmei követelményt, amiből deduktíve

le kell vezetni ezt meg azt vagy amazt, hanem olyan dolgoknak fogjuk fel, amelyek konkrét szervezetekben, társadalmi szervezetekben, intézményekben, eljárásokban jelentkeznek és kapnak egyáltalán hatékonyságot. A szabadság ideológiája nem azt jelenti, hogy abból ez meg ez következik, pontosabban ami ez meg ez következik belőle, az annál a döntő kérdés nem az, hogy következik belőle és ezt bármiféle módon egyszerűen a másik emberrel szembe szegezem mint..., hanem az jön ki belőle: ha ebből ez meg ez következik, akkor ez milyen intézményrendszereken keresztül tud megvalósulni? A szabadság eszmei követelményéhez egy nagyon világosan történetileg kialakult nagyon világos intézményrendszer tartozik, amelyeket egymástól úgy teljesen függetlenül és össze vissza használva szoktak fölvázolni, és a legváratlanabb és -értelmetlenebb összefüggésben egymással összecserélni. A szabadság eszmerendszere egy olyan intézménysorozatot jelent, amelyek láncszerűen függenek egymással össze, bár nem logikailag következnek egymásból, hanem az ismeretes európai történeti fejlődés során történetileg alakultak ki és váltak egymásnak az előfeltételeivé. Azonban nem teljesen azonosak. Nem egy egységes, deduktíve... eszmerendszert..., hanem egy intézményláncolatot. Ennek az intézményláncolatnak a tagjai: a demokrácia, amelyik azt mondja, hogy a népnek, az emberek együttesének, az alattvalók együttesének, pontosabban nem is az alattvalók, hanem az állampolgárok együttesének, nem szabad alattvalóknak lenni, hanem az államhatalom végső kérdéseiben és a vezetők végső kiválasztásában döntő szerepet kell vinniük. Ez önmagában egy nagyon zsarnoki uralmat is lehetővé tesz, amit az athéni demokrácia példája szolgál, amelyik demokrácia volt, a nép uralkodott, és a demokráciának nem az volt a legfőbb hibája, hogy rabszolgák voltak. A rabszolgákat úgy vették, mint az állatokat. De akik ott embernek számítottak, azok nép voltak, és uralkodtak. De zsarnokilag uralkodtak, mert – ismerjük az osztracizmus híres intézményét, amely tisztességes indokolás nélkül, bírói eljárás nélkül lehetővé tett rendkívül súlyos következményeket állampolgárokkal szemben. Tehát a demokrácia önmagában lehet nagyon zsarnoki is. A nyugat-európai szabadság láncolat tagja a demokrácia, kiegészülve a második láncolattal, az ellenzék lehetőségével. Az ellenzék megengedettségével, és adott esetben a kormány és az ellenzék váltógazdaságával. A következő láncolata ennek az intézménynek a parlamentarizmus, amelyik az ókorban ugyancsak ismert volt, képviselő intézményét hozza be ebbe az elembe, amelyik a demokrácia realizálásához a képviselőküldés és egy küldöttgyűlés intézményes működését köti ki. A harmadik eleme ennek a láncolatnak a független bírászkodás, és ezzel kapcsolatban egy nagyon fontos elem, a jogállam eleme, amely azt mondja, hogy ez a független bírászkodás az államha-

talom, az igazgatás, a végrehajtó hatalom cselekedeteivel szemben is érvényesíthető. Közigazgatási bíraskodás formájában. Az egész szabadságrendszer egyik lényeges meghamisítása volt az a bizonyos jogi professzori elmével megfogalmazott, de nagyon is államhatalomban gondolkozó ideológia, ami azt mondta, hogy a bíraskodást el kell választani a közigazgatástól, tehát a közigazgatás felett nem lehet bíraskodni. Ezt rendkívül szellemesen, de némileg teljesen hülyén és rosszhiszeműen találták ki, hiszen a hatalmak elválasztása, és ez ennek a láncolatnak a következő vagy a harmadik vagy amilyen sorrendben vesszük, fontos eleme. A hatalmak elválasztása nem azt mondja, hogy a közigazgatást védeni kell a bíraskodástól, hanem azt mondja, hogy mindenféle hatalomkoncentrációból lehetőleg minél több független elemekkel félrevonni, függetlenné tenni, mert a bíraskodást, amelyik egy független elem, és nem hatalomkoncentráció, nem szabad, nem kell olyanak tekinteni, mint amitől a közigazgatást, amelyik nem független és hatalomkoncentráció, meg kell védeni. Ennek a groteszk logikának a jegyében választották külön Franciaországban például a közigazgatási bíraskodást mind a mai napig, de megcsinálták a közigazgatási bíraskodást mintaszerű és nagyon szép módon, de én most is azt mondom, hogy az nem a bíraskodás része, hanem a közigazgatásé. Angliában a bíraskodásnak van teljes hatalma a közigazgatás felett is. A láncolat következő tagja azoknak a szabadságjogoknak a sora, amelyek föl vannak sorolva, és ezek közül a legeslegfontosabb a sajtószabadság. Mert mindez, amit előbb mondtam, nem működhet, ha nincs sajtószabadság. Körülbelül ebből az 5–6–7 elemből tevődik össze az az intézményláncolat, amelyikben a szabadság realizálódik. Amelyiknél nem arról van szó, hogy a szabadságból deduktíve következett ez meg az, hanem arról van szó, hogy évszázados tapasztalatok alapján és évszázados fejlődés alapján ezek az intézmények jöttek létre, és a világban eddig a legtökéletesebb rendszere ez annak, hogy a szabadság maga biztosítva legyen. Most ezzel szemben van egy ismeretes, tehát ismétlem, nem dedukcióban kell ezeket látni, hanem intézményi rendszerekben, és azoknak a konkrét eredményében. Az összes úgynevezett doktriner, bölcselek, akár francia, akár magyar, azok abban voltak doktrinerek, hogy mind dedukcióban gondolkodtak, és különféle ellentéteket konstruáltak. Hogy ennek az egész intézményrendszernek van a szocializmus bizonyos irányzataiban egy tökéletesen primitív megfogalmazása, amely szerint ezek a polgárság találmányai. Ezeket jóval a polgárság előtt kezdték el még a feudalizmusban kidolgozni, és jóval a polgárság után bármiféle politikai rendszer ezeknek a hasznát veheti, és bármiféle társadalmi osztály ezeknek a hasznát veheti. Ha ezeket elnevezem polgári intézményeknek, akkor a nem polgári társadalmi osztályokat – a munkássá-

got, a parasztságot – óriási jótól fosztottam meg. A szabadság tényleges biztosításának ennél jobb rendszerét még senki nem találta ki. Ennek az egész rendszernek a háta mögött egy alapvető, részben angolszász eredetű, részben francia megfogalmazású gondolat van, ami ma igazoltabb mint valaha, hogy az állam nem csalhatatlan – ez a 18. századi aufklárizmus egyik legdöntőbb vívmánya – az állam nem csalhatatlan, sőt, nemcsak hogy nem csalhatatlanabbá, ellenkezőleg: az állam egy veszedelmes fenevad. Egy veszedelmes fenevad, amivel szemben nagyon jó a garanciákat tartani. Ez az alapvető ideológia van az egész nyugat-európai szabadságjog-elmélet mögött, és ennek az érvényessége nem vitatható. Na most nézzük a második tételt, az egyenlőséget. Pardon, ne azt nézzük. Na most a szabadságjogok listájában az egyik tényező a tulajdon szabadsága. Már az előzőkből kiderült, hogy a szabadságintézmények egész rendszerében az egyes embert megillető szabadságjogok, az egy tétel a hat-hét-nyolc intézménylánc között, és a szabadságjogon belül a tulajdon szabadsága, az egy tétel a többi szabadságjogok között. Most az egész nyugat-európai szabadság-ideológiába a tulajdon szabadsága úgyszólván megeszi az összes többit, holott csak egy altételnek egy altétele. A tulajdon szabadságának gyönyörű indokolásai találhatók a pápai enciklikákban. Nagyon szépen kifejtik, hogy a személyiség kifejtéséhez többek között a tulajdonnak lényeges jelentősége van. És kétségtelenül egy olyan társadalomban, ahol az embereknek rendkívül sok lehetősége van az önkényre, a tulajdon bizonyos fokú fetiszizálása annyi garanciát jelent, hogy az emberek az embertársaik felett való önkény tekintetében hajlandók arra, hogy a tulajdon szentsége előtt megálljanak. Így például akár egy olyan elmaradt félféudális, félkapitalista országban is, amilyen Magyarország volt az elmúlt száz esztendőben, a paraszt számára a tulajdon fétise, és az, hogy a tulajdon fétisét az államhatalom általában respektálta, a biztonságnak egy olyan végső menedékét jelentette, amit semmi pénzért nem volt hajlandó odaadni és okkal. Azonban a pápai enciklikák a maguk szép szövegeivel nem beszélnek egy dologról, és különös módon általában ezt a különbségtételt nem teszik meg ma sem a tulajdon védelmezői sem és a támadói sem, amely azt mondja, hogy a tulajdonnak a garanciajelentősége korlátozott. A tulajdon akkor garanciája a személyes szabadságnak, hogy ha a személy méreteihez van méretezve. Tehát az lehetett személyi szabadságának a tulajdonbeli garanciája, amelyik egy személy tevékenységét nem haladja meg. Amit meg lehet művelni, be lehet járni, be lehet lakni, át lehet adni, át lehet hagyományozni egy személyes körön belül, és a tulajdonnak van egy olyan mérete, ahol a tulajdon már nem ezt a funkciót teljesíti, hanem más emberek feletti hatalomnak

egy bizonyos formája. Más emberek feletti hatalom minden olyan gazdasági tulajdon, amit egy ember nem tud megművelni, csak állandó idegen segítséggel, pontosabban állandó idegen szolgasereggel. Egy nagybirtokot, egy palotát, egy gyárat senki sem tud egymaga művelésben tartani, tehát az a gyár már nem az ő személyes szabadságának a garanciája, hanem az ő személyes hatalmának az eszköze. Hatalom és szabadság nemcsak, hogy nem azonos dolog, de az a bizonyos minőségi változás, amelyik egy mennyiségi változás után bekövetkezik, ennek nincsenek elvileg megfogalmazható határai, magyar viszonyok között huszonöt hold volt az a határ, amin túl a föld már eszköz volt más ember szolgaságban tartásához, amerikai viszonylatban esetleg négyszáz hektár, amit gépileg így meg lehet művelni, de mindenképpen vannak mértékek, amiket konkrétizációval nem is olyan nehéz megállapítani, ahol a szabadság átmegy hatalomba. És a szabad társadalomban az egész tulajdon fetisizmusnak a világon semmi értelme nincsen. És a jóságos pápai enciklikák erről egy szót sem szólnak. És valahányszor a tulajdon szépségeiről beszélnek, azt mindannyiszor pontosan azok veszik elsősorban magukra, akik nem tulajdonnal rendelkeznek, hanem hatalommal. A tulajdonnak a neve is azt mondja, hogy annak valami személyes jellege van. Egy nagybirtok, amit három hét alatt sem tud az illető belovagolni vagy bejárni, az mi címen tulajdon? Egy palota, aminek a fele részét a tulajdonos sosem látja és sosem látta, az miféle tulajdon az? Na hát, ezt a különbséget az egész nyugat-európai szabadság-ideológia nem hajlandó élesen megtenni, holott a legegyszerűbb dolog lenne a különbséget megtenni. Na ezek után rátérhetünk...

Ezek után rátérhetünk a következő tételre, az egyenlőség körüli eszmei zűrkre. Az egyenlőség körüli eszmei zűr már a kiinduló párhuzamosságban is benne van. Az egyenlőség nem olyanfajta dolog, mint a szabadság. A szabadság, annak van összefüggése egy emberi boldogság érzése. Az egyenlőség az egy fejjel kigondolt, társadalomkritikából született követelmény. A szabadság, az nem egyszerűen követelmény, a szabadság az egy állapot, a szabadság az egy közvetlen érzékelhető, átérezhető állapot, az egyenlőség nem ilyen. Na most az egyenlőség körül már ott van a kínzó zavar, hogy az egyenlőséget nemcsak egy követelményként fogják fel, hanem hozzáköltének egy olyan valóságinterpretációt, amit rettentő nehéz alátámasztani. Azt, hogy minden ember egyenlő, azt sokan úgy fogják fel, hogy minden ember egyforma. Hogy minden embernek az induló képességei egyformák. Ez elemi tényekkel ellenkezik, ez az állítás, és ezt kétségbeesett erőfeszítéssel ismételték, most már a szocializmus zűreinél tartunk, kétségbeesett következetességgel és csökönyösséggel ismételték majdnem a összes utópista szocialisták, de a lényeg-

ileg a marxizmussal kapcsolatban, egyáltalán a modernebb szocializmussal kapcsolatos minden ideológusok azt próbálták bebizonyítani, hogy az emberek között minden tényleges különbségnek merőben társadalmi okai vannak. Hát ezt nagyon nehéz ezt biológiaiilag alátámasztani, akár biológiaiilag, akár erkölcsileg, valószínűleg ez így, valószínűleg így nem indokolható. Bármennyi szellemi munka fekszik ennek az igazolásában. Hozzáteszem, hogy az a szellemi munka, ami annak az igazolásában fekszik, hogy az emberek alapjában véve egyenlők, még mindig messze érvényesebb és előkelőbb, mint az a szellemi munka, ami abba fekszik, hogy az emberek nem egyenlők. Mert az emberek nem-egyenlőségének a szellemi és evidens tényein túl, főleg az amerikai szociológia olyan mennyiségű rosszhiszemű tudományt fektetett annak a bizonyításába, hogy az emberek mennyire nem egyenlők, amelyekből a lóláb messzire kilóg. Az egyenlőség követelményét szintén valamiféle konkrét társadalmi aspektusokra kell felbontani, mert se azt mondani, hogy az emberek születésüktől fogva teljesen egyenlők, se azt mondani, hogy mindenáron egyenlőkké kell őket tenni – nem indokolt. Meg kell mondani, hogy hol kell az embereket igenis egyenlőkké tenni. Hol vannak ennek intézményes és társadalmi lehetőségei. Ezt a következőkben fogalmazom pillanatnyilag meg, de nyitott és további fogalmazási lehetőségeket, követelménylehetőségeket tartalmaz. Ki lehet mondani azt a követelményt, hogy minden embert egyenlő emberi méltóság illet meg. Tehát az emberek között rangsort, alsóbbrendűséget, felsőbbrendűséget, faji különbséget, született tulajdonságot, született értékes tulajdonságot követelményképpen kitűzni, ez teljesen jogtalan és alaptalan. Nem véletlen, hogy a fajok alsóbbrendűségének az elmélete mindig és mindenütt ott születik meg, ahogy egy addig valamiféle hátrányos helyzetben lévő faj elkezd ebből kilépni. És pont, amikor elkezd bizonyítani, hogy ő nem alsóbbrendű, akkor születnek ezek az eleve bizonyítások, hogy igenis alsóbbrendű. Mert amíg egyetlen néger ügyvéd és néger orvos nem volt, addig senkinek sem kellett bizonyítani, hogy a néger alsóbbrendű. De amikor kiderült, hogy néger ügyvéd is lehetséges és néger orvos is lehetséges és néger értelmiségi is lehetséges, akkor kezdték el bizonygatni, hogy a homlokuk úgy megy hátra, hogy ennél fogva soha értelmiségi nem lehet belőlük. Na ez az első, az emberi méltóság egyenlősége. A második ilyen lehetséges és tárgy, amelyik intézményesen megfogható követelmény, az emberek indulási lehetőségének a lehető egyenlősége. Nagyon nehéz azt az indulási lehetőséget, amit az előttünk álló és minket fenyegető, zömmel értelmiségi világban egy értelmiségi környezet jelent, de bizonyos az, hogy ezt az indulási egyenlőtlenséget rendkívül nagy erőfeszítéssel, de lehet maximális mértékben kiegyenlíteni. A harmadik magától értetődő egyenlőség, amit akár elsőnek is

mondhattam volna, mert hiszen elsősorban ez került szőnyegre, a jog előtti egyenlőség, az emberi szabadságjogok érvényesítésében való egyenlőség. Ezzel kapcsolatban Anatole France-nak a szellemes mondása, hogy egy gazdagnak és szegénynek egyaránt tilos a híd alatt aludnia, ez nyilvánvalóan akkor válik aktuálissá, ha az emberek jog előtti egyenlőségével szemben ott áll a tulajdon előtti teljes egyenlőtlenségnek az abszolút szélső esetei, ami által jog előtti egyenlőség lehetetlenné válik. Ha így fogjuk fel a szabadságot egyrészt mint az egyenlőséget, másrészt a két intézményrendszernek az egymás mellé helyezése és együttes érvényesülése, a világon semmi nehézséget nem okoz, merőben – ismétlem – egy idealista, deduktív rendszeren belül mondhatom azt, hogy a szabadságból következik a sok ezer holdasok szabadsága, és az pedig teljes ellentétben van az emberek egyenlőségével. Ilyen, ezek a következtetések nem érvényesek, egyszerűen nem érvényesek. És a deduktív gondolkodásnak is a defektusaiból származnak annál is inkább, mert itt nem a deduktív gondolkodás érvényes. Na most ezek után fölvezet... Na most, az egyenlőség ideológiája állítólag a szocializmus, a szocializmus pedig két okból a maga döntő és az alternatíva döntő szerepnek tűnő megjelenésében, a kommunizmusban két okból angazsálta magát a nagyhatalmi állam mellett. Az egyik a régebbi ok, amelyik tulajdonképpen már rég érvénytelen, az, hogy azt a bizonyos ideológiailag megkövetelt teljes egyenlőséget, amit rosszul megfogalmaztak, azt valamiféle centralizált hatalomnak a kényszere nélkül nem lehet fenntartani. Az az egész elképzelés, hogy lennie köll egy nagyon hatalmas központi szervező apparátusnak, amelyik újból meg újból biztosítja, hogy az emberek között egyenlőtlenségek ne szülessenek, tehát majd közös fizetési listán kapja mindenki a fizetését és ezt mindig újból meg újból lemérlegeljük, hogy ez jó-e, ez az egyenlőség túlhajtásából származó tévtan, aminek az orvoslása nem elsősorban ez a bizonyos centralizált apparátus, hanem az orvoslása a tulajdon mamutformájának a teljes kiirtása. Na most ez az egyik, ami az államhatalom túlburjánzását előidézi. A másik ok annak a felismerése, hogy a szocializmusra való átmenet során adódik egy olyan közbülső állapot, amelyikben nincs biztosítva, hogy a szabadság intézményei szükségképpen a szabadság híveinek a többségét fogják azokban az intézményekbe beküldeni, amelyek végül a szabadság intézményeit alkotják. Vagyis: minden forradalom első választása többé-kevésbé királypárti, reakciópárti, kapitalizmuspárti, feudalizmuspárti, és így tovább párti többséget eredményez. A francia forradalom ezzel kínlódott évtizedeken keresztül. De ismerjük ezt a jelenséget már. Ennek az orvoslására találta ki Marx a proletárdiktatúra jelszavát. Azzal a világos és magától értetődő elgondolásban, hogy ez egy közbülső állapot és elsőre maga sem képzelte, és hogy utána nem

következik más, mint az ismeretes szabadság intézmények /.../. Lenin ebben azzal lépett tovább, hogy élcsapat kommunista párt szerepének a kiemelésével ezt az átmenetet sokkal hosszabbnak gondolta el, másrészt pedig ellátta egy olyan társadalmi szerkezettel és háttérrel, ami – bármennyire is bántónak tekinthetik ezt a fogalmazást – a társadalomnak lényegileg egy arisztokratikus eleme. Egy arisztokratikus, bürokratikus elemmé válik, és ezáltal az államhatalmi túltengésnek ezt a közbülső fokozatát először meghosszabbítja, és végül állandósítja. Ez az állandósulás jelenik meg abban a fogalmazásban, hogy a proletárdiktatúra nem egy közbülső átmenet, hanem a demokrácia legmagasabb formája. Na most, mivel nagyon jól tudjuk, hogy a Marx alapvető elgondolásainak volt egy anarchista végső kicsengése, az állam elhalása, ezen a ponton kezdődnek a marxizmus-leninizmus fából vaskarikái. A végsőleg elhalásra ítélt állam onnipotenciája a demokratikus centralizmus, a szabadon választott vakfegyelem, a szabadon választott vak pártfegyelem, és a demokrácia legmagasabb fokát jelentő diktatúra. Ezeket azonban feloldani és megoldani nem lehet. Lehet őket okosan enyhíteni, eddig – ismétlem – ennek a legokosabb formája a Magyarországon 960 óta érvényesülő kommunista rendszer, de az alapvető nehézséget és ellentétet ezen túl feloldani nem lehet. És abban a percben, mikor ezeket elfogadom, akkor óhatatlanul visszaestem egy olyan szemléletbe, az államnak egy olyan szemléletébe, amelyik sajnálatos módon egyáltalán nem haladó, mert szakít azzal a polgárinak bélyegzett, holott a francia forradalom óta abszolút érvényű elgondolással, hogy az állam a hatalomnak ugye egy koncentrációja, egy fenevad, akit korlátozni kell, és abban a percben, mikor ezzel szakít, visszaesik az állam valamiféle glorifikálásának az eredendő vétkébe.

Nyilvánvalóan nehézség nélkül elképzelhető egy olyan intézményrendszer, amelyik a nyugati világban a mamutvagyon és a személyes, esetleg termelői, de mégis személyes kiterjedésű vagyon között a különbséget világosan megfogalmazza. Az egyik ilyen világos elhatárolás adódik a méretbeli tényezőtől, amit természetesen konkrétan és intézményszerűen és adott helyzetben kell esetleg számokban rögzíteni a másik két döntő intézménynek a világos megfogalmazása és felszámolása révén. Az egyik ilyen intézményrendszer a nagybirtok, amelyik történeti kialakulásában a tulajdon szentségének a botrányos megszegéseiből épült fel, mert nagybirtok úgy született meg – az egész Európában úgy született meg minden nagybirtok, hogy jelentős közfunkciók gyakorlására egy primitív államhatalom egyes olyan embereknek, akik ezt a közfunkciót valamilyen módon el tudták látni, óriási adóztatási lehetőséget biztosított egy csomó parasztember fölött. Ez volt a jobbágyság lényege, a jobbágyság szolgáltatásai lényegileg olyan adók voltak, aminek a révénők

egy primitív államhatalom számára egy közigazgatási vezetőt vagy egy hadi vezetőt ellátak. Hunyadi János úgy lett egy koldusszegény zsoldos emberből vénségére négymillió hold tulajdonosa, hogy ő volt az az ember, aki Magyarország védelmét meg tudta organizálni. Tehát ő hadügyminiszter volt és főparancsnok, és hogy ezt meg tudja csinálni, ennyi meg ennyi jobbágytelket kapott, amiből végül négymillió hold lett. Az egész nagybirtok létrejövele azon a középkori primitívségen indult el, hogy utána ezt magától értetődően átszállította a fiára és az unokájára, aki ezt a feladatot vagy el tudta látni, vagy nem tudta ellátni. Az egész európai nagybirtok ilyen helyzetekből született. Második lépcsőben pedig ez a nagybirtok nemcsak, hogy átminősítette földesúri joggá ezt, ami valaha közfunkció volt, hanem a földesúri jog segítségével megszüntette a szóban lévő paraszttársadalomnak a tulajdonjogát is. Hiszen a nagybirtok azáltal lett igazi nagybirtok, hogy a jobbágyok sokaságát kivetette a földjéből. Ennek csak egy látható fordulata volt még a Magyarországon a Dózsa-féle parasztlázadás után annak a kimondása, hogy a parasztnak nincs tulajdonjoga a földje fölött. Ez egy hosszú folyamat volt, amilyenek Angliában ismeretesebbek, amikor /.../ céljára parasztok ezreit dobták ki a földjeikből. Tehát ez a nagybirtok eleve nem lehet a tulajdon szentségének a haszonélvezője. A másik intézmény, amit valami módon át kell alakítani, ha azt akarjuk, hogy ne a mamutvagyonnak a tenyésztelepe legyen, az a részvénytársaság intézménye. Amelyik emberek sokasága számára, akik a részvénytársaság által művelt pénzügyi vagy termelési folyamatban egyáltalán részt nem vesznek, és annak tulajdonképpen egyszerűen csak a hitelezői, az emberek sokasága számára tulajdonosi jogot biztosítanak a részvényes számára. Márpedig, ha a részvényes tulajdonos, akkor minden vagyon, ami a tevékenység folytán maradékként jelentkezik, bármilyen százalék is az, az az övé. Tehát egy tulajdonos a tulajdona után kaphat tíz százalékot, kaphat húsz százalékot és kaphat szerencsés esetben ötven százalékot, vagy megsokszorozhatja a tulajdonát. Ha azonban a részvényest annak tekintem ami, hitelezőnek, akkor mint hitelező, abban a pillanatban ahogy túlhaladja azt a százalékot, ami az adott helyzetben uzsorának a kezdete, abban a pillanatban egy uzsorás. Egy részvényes, aki húsz százalékos osztalékot kap, az egy uzsorás. Abban a pillanatban, amikor elgondolok, és végig vezetek logikusan egy olyan intézményrendszert, amelyik ezeknek a konzekvenciáit levonja és azt, amit egy részvénytársaság termeléssel vagy bármivel szerez, azt azt az erre illetékes – ha úgy mondom – tényleges tulajdonos között – vagy mondhatom úgy – hogy a dolgozó között osztja szét, akkor a mamutvagyon keletkezésének a lehetősége egyszerre minimumra csökken. Na most, ha megnézem a nyugati világban azt az emberfajtát, aki ennek az egész le-

hetőségelosztásnak a kulcsánál ott van, akkor nem az az érdekes, hogy ez ebben is benne van a multinacionális vállalatok vagy netán részvénytársaságok igazgatói és vezetői. Az a lényeges, hogy ezek az emberek – és ezek között rengeteg Bibliaolvasó szent ember és templomba járó szent ember van, ezek egy – rossz helyre, rossz irányba lojálisak. Azt rég megállapították, hogy rég nem annyira a részvényeseké a részvénytársaság, hanem a nagymenedzsereké, de azt nem állapították meg, hogy a világ legnagyobb baja az, hogy ezek a nagymenedzserek rossz helyre lojálisak. Mert egy nagymenedzszernek a társadalmi funkciója szerint három helyre lehet lojálisnak lennie, és ez tulajdonképpen csak két hely. Lojálisak lehetnek azokkal a munkásokkal szemben, akikkel együtt dolgoznak és úgy tekinthetik őket, mint akik között elsősorban kell felosztani a reziduális nyereséget, lojálisak lehetnek azzal a széles fogyasztói rétegekkel szemben, akiket, amelyeket javakkal ellátnak, és ezekkel szemben csökkenthetik – ha lehetőség van erre – az áraikat, de ők egyikkel szemben sem lojálisak, hanem lojálisak szemben a részvényesekkel, egy olyan réteggel, aminek a társadalmi funkciója eleve sem volt nagyon nagy, de ez véglegesen csökkenőben van, és ők a legszörnyűbb gazemberségeket követik el a részvényekkel való hiperlojális, hipergondos lojalitásuk jegyében, annak jegyében olajjal előntik a tengereket és kifosztják a fogyasztókat és kizsákmányolják a munkásokat, mert szentül őrzik a részvényesek vagyonát. Tehát a tulajdonuknak ilyen értelmű szentsége mögött a tulajdon eszméjének a teljes elárulása van jelen, ha a tulajdon tárgyában megteesszük azt a különbséget, amit a mai egész nyugati világban intézményszerűen nem tesznek meg.

A világnak a jövőjét ennek a jegyében kénytelen vagyok nagyon peszsimistán megítélni, mert ezenközben a világ olyan problémák elé kerül, amelyeknek a megoldása 30–40 éven belül katasztrofális fordulatokat ígér: a környezetszennyezés, az atomháború, és a többi. A környezetszennyezés, a túlnépesedés, az éhínség, és ezen közben pontosan ezeknek a végtelen értelmetlen ideológiai ellentétek jegyében folyik egy olyan fegyverkezési verseny, aminek a hatásai ma már gyakorlatilag aligha fognak alatta maradni magának az atomháborúnak a hatásai alatt. Mert amit az emberiség ma erre a teljesen értelmetlen fegyverkezési versenyre költ, aminek a két fő hordozója két olyan állam, amelyeknek egymással szemben területi követelése úgyszólván nincs, de ez a területi követeléseket nem jelentő két állam ezen közben az egész világban kis államok között elintézetlenül hagyja elburjánozni a valami módon elintézést kívánó...”

Azt, hogy Bibó István 1956-ban mit gondolt 1956-ról, az interjúkból nem tudhatjuk meg a maga ellenőrzött teljességében, de Borbándi Gyulának írott levele pontosan tudósít róla. Borbándi Gyula, Münchenben a Szabad Európa Rádió vezetőmunkatársa, író, történész, lapszerkesztő fontosnak tartotta, hogy megtudja Bibó István véleményét új könyvéről, ezért azt eljuttatta hozzá.²⁰⁵

Bibó István beavatott e válaszlevél foglalatosságába, néhány jegyzet erejéig segitettem is, de hogy mennyire tájékozatlan voltam akkoriban, arra évtizedek múlva a Borbándi Gyulával történt müncheni találkozások, illetve a mai napig tartó atyai diskurzusok döbbsengettek rá.

E levélből a magam számára nemrégiben összegyűjtöttem azt a húszegynéhány sort, amely leginkább emlékeztet az interjú idején megfogalmazottakra:

„A parasztpártnak annyiban nem volt ideológiája, hogy nem volt külön meghatározott filozófiája, és nem vezette le ebből a politikai programját, egyébként azonban az egész népi mozgalomnak az eszmerendszere elég tiszta ügy volt az én akkori és azotai benyomásom szerint. Mindenekelőtt igenlőleg viszonyult az egész francia forradalmi hagyományhoz, annak demokratikus szabadság-egyenlőség-testvériség jelszávához, csak éppen annak eredeti értelmében és nem belejük értelmezve azokat a torzulásokat, amelyeket azóta különböző ún. ideológiák ehhez hozzákapcsoltak. Vagyis a szabadság jelszávához nem kapcsolták hozzá a nagytőke és a nagyvagyon korlátlan hatalmát mint szabadságot, az egyenlőség fogalmához nem kapcsolták hozzá a centralizált államhatalmat, ...Magukévá tették a teljes parlamenti demokrácia egész követelményrendszerét, többpártrendszerrel és független bírósággal, sajtó-, gyűlékezési és gondolatszabadsággal együtt. ...Ez nagymértékben különbözött attól a bizonytalanságtól, ami a ..kiszagda, szociáldemokrata és kommunista vonalon walkodott...

...én nemzeti sajátosságokról mint programelvről és mint irányító elvről soha semmilyen programírásomban nem beszéltem... Bizonyos fokig ezt természetesnek találtam, mint a népiek általában, de kifejezetten helytelenítettem minden olyan gondolatot, amelyik azt képzei, hogy bármiképpen kodifikált nemzeti sajátosságokból programot lehet levonni.

*Programot a tényekből kell levonni, és helyesen kiválasztott társadalmi elvekből. Nemzeti sajátosság ebből úgy lesz, hogy valamelyik nemzet fogja magát, és a minden nemzet számára feladott leckét a lehető legjobban oldja meg. Ezt tették a maguk idejében az angolok, az amerikaiak és a franciák, és ez az esély ma még mindig leginkább a közép- és kelet-európai népek számára áll valamiféle jövőben nyitva...*²²⁰⁶

Akkor 20 évvel voltunk a forradalom után, és Bibó István nem felejtett... Gondolatait nem marta szét a konszolidációs alkalmazkodás.

1979. március elején agyérgörccs érte, írása olvashatatlaná vált. Ezután már csak a nála lévő kazettás magnetofonnal üzent.

²⁰⁵ *Der ungarische Populismus*, Verlag Hase & Koehler, Mainz, 1976, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski, New York, 1983; Budapest, 1989.

²⁰⁶ Uo.

Az utolsó tekercs adatai:

Bibó István 85 perc, monológ, 1979. április–május, Országos Korányi TBC és Pulmónológiai Intézet, Bp. XII., Pihenő út 1. Kardiológia, 6-os kórterem.

1979. május 10-e utáni napokban a felvétellel megtöltött kazettákat, illetve magnetofont kaptam vissza ifj. Bibó Istvántól. A kórházban rögzített utolsó szavai utasítások a felvett anyag kezeléséhez. Számomra a koncentráció, a memória csodája:

„Ennek a kazettának szövegében némi összevisszaság van. Kérem mindenekelőtt most magnón benullázni és akkor innen számítva. Körülbelül a kétszázötvenedik számtól kezdve a szöveg a következő szavakkal kezdődik: ennek az egész eszmerendszernek. Onnan megy ennek az első kazettának a végéig, utána folytatódik az egész kazetta túloldalával, kettes számú túloldala, és azután következik ennek az egyes számú oldalnak az eleje, egészen odáig, kétszázötvenedik szám körül, hogy ennek az egész eszmerendszernek. És most jön akkor ez a bizonyos szöveg, amelyik a kazetta második oldalának a vége után következik.”

Ezzel az absztrakcióval még csak megküzdöttem, de a többrétegű javított szövegek teljes feltárása – mely munka Bibó István szándékainak megfelelné – még hátra van.

Az életműnek elválaszthatatlan szerves része írói, politikai magatartása, erkölcsi nagysága; és az egész élete. Életútját – minden korszakban – az általa oly szívesen használt kifejezéssel élve, a *mélyenfekvő realitásérzék* irányította, és nem a naiv álmodozás. A *hamis realisták* önmaguk felmentése okán nevezték naivnak. Mint ahogy hamis az a közkézen forgó emlékezés róla, miszerint azt mondta volna:

*„...mit vésnek fel majd az én fejfámra? Bibó István. Élt: 1945–1948.”*²⁰⁷

Elképzelhetetlen, hogy ilyen stílustalan mondatot – akárcsak az élőbeszéd pongyolaságait is figyelembe véve – megengedett volna magának. A legenda szerint ott voltam, amikor mondta ezt a mondatot, ám én tőle ezt soha nem hallottam. Legfőképpen azt nem, hogy '45 és '48 közötti műveit sorolta volna csak a vállalt értékek közé.

Bibó István 68 évet élt, 46 éves volt, amikor Kádár belügyesei letartóztatták.

Soha – szabadulása után sem – nem békült meg a gyilkosokkal.

²⁰⁷ Huszár Tibor: *Bibó István – a gondolkodó, a politikus*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. 1935–1979. I–III*. Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor, szerkesztette Vida István és Nagy Endre, a válogatásban és a szerkesztésben közreműködött ifj. Bibó István. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. III. 388.

LEVÉL BORBÁNDI GYULÁHOZ

Kedves Barátom!²⁰⁸

Meglehetősen későn, talán több mint egyévi késéssel teszek eleget abbeli ígéremnek, hogy rendkívül értékes, hézagpótló és gazdagon dokumentált könyvedhez hozzászólok.²⁰⁹ Az alábbi, aránylag hosszú gondolatmenetet ne tekintsd akadékoskodó kritikának, inkább annak jelének, hogy az ügy engem személyesen nagyon is közelről érint, másrészt annak az elgondolásnak tudd be, hogy hátha valamilyen második kiadásban, magyar kiadásban vagy egyéb vonatkozásban e megjegyzéseknek hasznukat veszed.

Nem vagyok biztos benne, hogy két év előtti, nagyon kedves születésnapj gratulációidat megköszöntem-e, ha nem, ezúttal köszönöm, és köszönöm azt is, amit a könyvemről írtál.²¹⁰ Ezt a könyvet én sok szenvedéllyel és aránylagos len-

²⁰⁸ Borbándi Gyula (1919–2014): író, publicista. Tanulmányait a budapesti tudományegyetem jogi karán végezte, 1942-ben államtudományi doktori oklevelet szerzett. Érdeklődését korán felkeltette a népi és falukutató irodalom; látogatta a népi írók előadásait, irodalmi estjeit. Egyetemi hallgatóként a Széchenyi Szövetség egyik vezetője, melynek kezdeményezésére részt vett több falukutató kiszállásban; majd minden népi megmozduláson megjelent. A háború alatt három évig (1942. októbertől 1945. augusztusig) katona, majd hadifogoly volt. Hazatérte után a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban helyezkedett el, s belépett a Nemzeti Parasztpártba. Egy ideig kerületi párttitkár, a Nagy-budapesti Intézőbizottság tagja, majd a Népi Ifjúsági Szövetség nagy-budapesti titkára. A pártban a Kovács Imre vezette jobbszárnyhoz tartozott. 1949 januárjában elhagyta Magyarországot; két és fél éves svájci tartózkodás után, 1951 nyarán Münchenben telepedett le. 1951-től 1984-ig a Szabad Európa Rádió munkatársa. 1950-ben a *Látóhatár* című emigráns-folyóirat alapító tagja, majd főmunkatársa, ill. egyik szerkesztője; 1958-tól az *Új Látóhatár* felelős szerkesztője. Fő művei: *Tanulmányok a magyar forradalomról* (társszerk.), München, 1966, Hága, 2006, *Der ungarische Populismus*. Mainz. 1976, *A magyar népi mozgalom*, New York, 1983, Budapest, 1989, *A magyar emigráció életrajza*, Bern, 1985, Budapest, 1989, Hága 2006, *Nyugati magyar esszéírók antológiája* (szerk.), Bern, 1986, Hága, 2005, *Nyugati magyar tanulmányírók antológiája* (szerk.), Bern, 1987, Hága, 2005, *Ötszáz mérföld. Esszék*, München, 1989, *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, Budapest, 1992, *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története*. Budapest, 1996, 2004, *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995*, Basel–Budapest, 1996; *Magyar politikai pályaképek*, Budapest, 1997, *Alkony és derengés, Lakitelek*, 1999, *Nem éltünk hiába*, Budapest, 2000, *Népiség és népiek*. Budapest, 2000, Hága, 2006, *Értékkörzés*, Budapest, 2001, *Emigránsok*, Budapest, 2002.

²⁰⁹ Borbándi Gyula: *Der Ungarische Populismus*. Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts, München. Nr. 7. Mainz–München, 1976. Bibó István levelében erre a kiadásra hivatkozik. Borbándi könyvét – Bibó észrevételeit is figyelembe véve – alaposan átdolgozva, kiegészítve magyarul is kiadta. Lásd Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski. New York, 1983.

²¹⁰ Bibó, István: *The Paralysis of International Institutions and the remedies. A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers, and Political Arbitration*. The Harvester Press, Hassocks, Sussex, 1976. Az csettanulmányokkal együtt lásd kötetünkben.

dülettel írtam, de nem számítottam túl nagy visszhangra; várakozásom beigazolódt: úgy fogalmazhatnám, hogy visszhangja pont akkora, amennyit az eszemmel vártam, valamivel kevesebb, mint amit titkon reméltem. Az elmúlt 1977. év betegséggel, költözéssel és gondokkal volt teli, ezek azonban most, úgy-ahogy, egyenesbe jöttek, és megint erősen dolgozó kedvemben vagyok.

Most pedig vágjunk bele a témába, mindenekelőtt az általános, elvi megjegyzéseimet szeretném elmondani. Ezek öt tárgykör körül csoportosulnak:

1. Mindenekelőtt a magyar népi mozgalom meghatározása és elhatárolása tárgyában volna elég sok hozzátennivalóm. A könyv meghatározása nem megy tovább, mint odáig, hogy kijelenti a magyar népi mozgalom csaknem teljesen eredeti voltát, továbbá elhatárolja azt a német völksisch ideológiától, és végül a népi és a népies közötti különbséget próbálja definiálni. Én ezt a témát messzebből kezdeném. Mindenekelőtt rámutatnék arra a különbségre, ami a nép, volk, peuple kifejezéseknek egyrészt nyugat-európai, másrészt közép- és kelet-európai értelme között van. Ez utóbbi területen ez a kifejezés az alsóbb, többé-kevésbé elnyomott vagy kizsákmányolt, de politikai hatalomra hivatott osztályokon és embertömegeken felül jelent valami nemzetileg jellegzeteset, etnikait, nyelvit, valamiféle sajátosságokat hordozót, és jelenti mindig azt a felfogást, hogy a többé-kevésbé megbomlott politikai keretek helyreállításában az etnikai jellegzetességeket hordozó néptömegeknek – tehát elsősorban a parasztságnak – különleges jelentősége van. Ezt a mellékértelmet a nyugat-európai nyelvekben a *peuple* szó nem hordozza. Viszont hordozza ezt a „nép” szó mind az erősen baloldali jellegű kelet-európai mozgalmakban, mind pedig a szélsőjobboldali jellegű német mozgalomban. A terminológiának ezzel a közös vonásával azonban a hasonlóság egyúttal be is fejeződik, erre helyesen mutat rá a könyv. Mármint, bármennyire sok sajátos vonása van is a magyar népi mozgalomnak, teljesen társtalannak nem lehetne nyilvánítani: amennyire fontos teljesen elhatárolni a német völksisch ideológiától, ugyanúgy meg kell találni mind az eltérő, mind a hasonló vonásokat egy sor kelet-európai mozgalommal, az orosz *narodnyikokkal*, a román *ekés mozgalommal*,²¹¹ a bulgároknál is

²¹¹ Ekés mozgalom: az 1933-ban alapított parasztpárt, az ún. Ekésfront által indított politikai mozgalom; vezetőjévé Petru Grozát (1884–1958) választották; bázisát a kis- és középparasztság, valamint a paraszti származású értelmiség adta. Programjának középpontjában a nagybirtok megadóztatása, a parasztoknak 5 hektár földdel való ellátása, az állami monopóliumok, a bürokrácia és a közfunkciók csökkentése, a termelés megszervezése, az ingyenes orvosi kezelés és a demokratikus szabadságjogok biztosítása állt. Az Ekésfront a népfretpolitika szellemében 1935 szeptemberében szövetségre lépett az erdélyi magyarság szervezetével: a Romániai Magyar Dolgozók Szövetségével (a MADOSZ-szal). 1944-ben csatlakozott az antifasiszta erőket tömörítő Nemzeti Demokratikus Arcvonalhoz. A romániai demokratikus fordulat és a második világháborúból való kiugrás után (1944, augusztus 23.) tevékenyen részt vett a politikai életben, 1945. március 6-tól 1952. június 2-ig az Ekésfront elnöke, P. Groza töltötte be a baloldali koalíciós kormányban a miniszterelnöki tisztelet. A párt 1953-ban szűnt meg.

volt egy Zveno nevezetű katonatiszti párt,²¹² aminek voltak analóg vonásai, és alig hinném, hogy Lengyelországban és Jugoszláviában ne lettek volna analóg jelenségek. Nem kétséges, hogy a magyar népi mozgalom, a múlt századi narodnyikokat nem számítva, az e századbeliek között messze a legérdekesebb és leggazdagabb. Sajátosságait, a teljesség igénye nélkül, a következőkben látnám:

- a) az, hogy kiváltója a magyar parasztságnak, mindenekelőtt az igen nagy számú szegényparasztságnak még kelet-európai összehasonlításban is példátlan mértékű anyagi és szellemi nyomorúsága;
- b) az, hogy kísérőjelenségeként igen kiterjedt és gazdag szellemi tevékenység jelentkezett, elsősorban az irodalom és a társadalomtudományok terén;
- c) az, hogy egyenletes fejlődés esetén egy igen gazdag és eredményes politikai reformkor inspirálója lehetett volna;
- d) bár kidolgozott és dogmákba foglalt ideológiája nem volt, de eszményeinek és kritikai hozzáállásának a végiggondolásából egy olyan elvi gondolat sor következett volna, amely a kommunizmus és kapitalizmus hagyományos, ma már nagymértékben sterillé vált, de a világot ma is uraló ellentétén túlmutat, s ezáltal ennek a mozgalomnak népi, nemzeti és társadalmi kereteken túlmutató általános érvényű tanulságait is magában rejtí. Ebből a szempontból nem éreztelen ezt a mozgalmat összevetni teljesen más kiindulású nyu-

²¹² Zveno: értelmiségi politikai kör 1927–1944 között Bulgáriában, majd 1944-től 1949-ig politikai párt. 1927-ben alakult, a *Žveno* (Lánc) c. folyóirat körül gyülekező köztársasági érzelmű, ellenzéki beállítottságú, francia és jugoszláv orientációjú katonatiszteket és polgári értelmiségieket tömörítette. 1934. május 19-én a hadsereg támogatásával katonai puccsot hajtott végre, vezetője, Kimon Georgiev (1882–1969) lett rövid időre (1935. január 22-ig) a miniszterelnök. A parlamentet feloszlatta, a politikai pártokat betiltotta, a községi önkormányzatot megszüntette. Külpolitikai téren Franciaországhoz és Jugoszláviához közeledett, és felvette a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. 1943-ban csatlakozott az antifasiszta erőket összefogó Hazafias Fronthoz. Az 1944. szeptember 9-i demokratikus fordulat után K. Georgiev elnökletével jött létre az első koalíciós kormány. 1944. október 1-jén a Zveno-kör Zveno Népi Szövetség néven párttá alakult, s végig részt vett a kormánykoalícióban. 1949-ben feloszlatták.

gat-európai és amerikai ún. populista mozgalmakkal,²¹³ melyeket általában a kispolgáriság címkéjével szoktak elintézni, de amelyeknek szintén az a jellemző vonásuk, hogy valamiképpen olyan általános érvényű kisember-mozgalmakat jelentenek, melyek a kapitalista és a marxista sémáktól függetlenül jelennek meg.

Ezek voltak az analóg jelenségek, de szükséges volna élesebben kiemelni bizonyos különbségeket is. A német völkisch ideológiával kapcsolatban nem elég azt leszögezni, hogy ez nem ugyanaz. Amit a német szöveg mint fordítási különbséget megjelöl, mondván, hogy a német ideológia központi fogalma a völkisch, míg a magyar népiséget volkshaftnak lehetne lefordítani, érzésem szerint német nyelvileg alig mond valamit, sőt majdnem hogy ugyanazt látszik mondani. Érdemes volna leszögezni, bármennyire közismert közhelyekről van is szó, hogy a hitleri ideológia az etnikai, nemzeti sajátosságokat hangsúlyozó vonásai mellett a népi hatalmat a népre egészében komolyan nem vonatkoztatja, ellenkezőleg, egy diktatórikus, oligarchikus, merőben a hatalom kultuszán épülő ideológiát jelent, ezzel szemben a kelet-európai mozgalmak és mindenekelőtt a magyar népi mozgalom teljes mértékben belesimul, azonos az európai szabadságmozgalmak nagy vonalával, teljes mértékben magáévá teszi a francia forradalom szabadság–egyenlőség–testvériség ideológiáját, és mindezekkel együtt egyértelműen a baloldalon helyezkedik el; amely megjelölésnek sok minden tekintetben összezavarodott ma már az értelme, de azért még mindig mond annyit, amennyit érdemes megjegyezni. Ami a szocializmus különböző formáihoz való hasonlóságot vagy eltérést illeti, le kell szögezni, hogy a magyar népi mozgalom a szocializmussal teljesen egy vonalon halad abban, hogy a francia forradalmi ideológiát a legteljesebb szenvedéllyel és átéléssel vonatkoztatja a kizsákmányolás

²¹³ Nyugat-európai és amerikai populista mozgalmak. A populista mozgalmak az Egyesült Államokban a 19. század végén és a századfordulón a déli, nyugati és középanyugati mezőgazdasági jellegű államokban bontakoztak ki. A kisbirtokos parasztság, a farmerek elégedetlensége váltotta ki azokat, mivel a nyugati területek meghódítása után megszűnt az olcsó föld, a nagy piaci központoktól távol a mezőgazdasági termékek értékesítése sok nehézséggel járt; az agráröllő szélesre nyílt, áruikat magas szállítási költségek terhelték, s érdekeik védelméről sem tudtak gondoskodni. A nyolcvanas évektől kezdve farmerszövetségeket alapítottak, sőt egy országos politikai szervezetet, populista pártot (az Egyesült Államok Népi Pártját) is létrehoztak, amely 1891-től 1912-ig állt fenn. Fő követelései közé tartozott a közföldek visszavétele állami kézbe a vasúttársaságoktól és a korporációktól, a vasút, a telefon és a távírószolgálat államosítása, az adók csökkentése, az „olcsó pénz” megteremtése és a 8 órás munkaidő bevezetése. A populista mozgalom a századfordulóra lehanyatlott, az első világháború előtt megszűnt az Egyesült Államokban. Tagjai zömmel a Demokrata Párthoz csatlakoztak, vagy azt támogatták. Az európai populizmus Oroszországban (narodnyikizmus) és a kelet-európai országokban terjedt el. Ez volt a forrása a cionizmusnak. Lásd: Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Közép- és Kelet-Európában.* (2011), Uő: *Antaiosz kalandjai Kelet-Európában.* In: *A szabadság felelőssége. Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére.* Szerk. Péntes Ferenc, Rác Sándor, Tóth-Matolcsi László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 206–228., Kovács Gábor: *A politikai eszmétörténet Próteusza: a populizmus.* Uő. 259–275.

jelenségeire, mindenekelőtt a kapitalista kizsákmányolás jelenségeire, tehát nem részes abban a tévhitben, amelyik a kapitalizmust a francia forradalmi ideológia egyenes és hiteles folytatójának tekinti. Ami a sajátos szocialista ideológiákhoz való viszonyt jelenti, le kell szögezni, hogy a magyar népi mozgalom jelentős központi figurái között voltak olyanok, akik magukat egyszerűen és különösebb fenntartás nélkül szocialistának vallották, mint pl. Veres Péter, de voltak olyanok is, akik a szocializmusnak a közösséget hangsúlyozó és helyenként fetisizáló álláspontjával szemben egy lazább és engedékenyebb álláspontot foglaltak el, sőt voltak olyanok is, akik bizonyos értelemben az egyéni, kisparaszti gazdálkodást helyezték előtérbe. A kommunizmustól elválasztotta őket az, hogy sem a pártot, sem a diktatúrát nem helyezték központi helyre, az osztálykérdést lényegesen kevésbé mereven fogták fel, és a parasztságnak, a szegényparasztságnak az előtérbe helyezése sosem jelentette náluk azt az igényt, hogy ebből az osztályból uralkodó, vezetésre hivatott osztályt képzeltek volna el. Magától értetődőnek tartották, hogy a politikai harcban az általuk elsősorban képviselt szegényparasztságnak a munkássággal teljesen szövetségben kell föllépnie, azonban ebben a szövetségben nem óhajtottak különösebb rangkülönbséget, vezető szerepet sem igényelni, sem elfogadni.

Ha ezeket az említett különbségeket személyi síkon is érzékeltetni akarjuk, akkor a szélsőjobboldali népiség irányában a népi mozgalom tagjai közül egy ember volt az, aki látványos és botrányos módon dezertált: Erdélyi József. Matolcsy Mátyást²¹⁴ nem sorolom ide, mert ugyan ugyanezt tette, azonban első perctől kezdve nem volt a népi mozgalom valódi tagjának tekinthető, inkább egy népbarát, reformer, úri értelmiséginek indult, és innen állt át a hitleri oldalra. A másik oldalon Darvas József volt az, akit lényegében kommunistának lehetett tekinteni,²¹⁵ s aki 1945-ben még habozott is, hogy a kommunista pártba vagy a parasztpártba lépjen-e be. Erdei Ferenc, minden politikai alkalmazkodása ellenére, élete végéig megtartotta kritikai szellemét és a maga sajátos társadalomtudományi szemléletét.

²¹⁴ Matolcsy Mátyás (1905–1953): agrárközgazdász; jobb-, majd szélsőjobboldali politikus. 1935-ig a Magyar Gazdaságkutató Intézet munkatársa. Korának egyik legjobb mezőgazdasági szakértője; főként a földreform problematikájával foglalkozott; több tervezetet dolgozott ki és adott közre e tárgyban. 1935-től kormánypárti képviselő; 1936-ban átlépett a Független Kisgazdapártba, amelyből 1938. március 21-én öt képviselőtársával együtt távozott. 1939 elején Nemzeti Szocialista Nyilaskeresztes Front néven önálló szélsőjobboldali pártot alapított, amelynek listáján az 1939-es választáskor bejutott a parlamentbe. 1942-ben azonban szakított a nyilasokkal, s egy év múlva ismét csatlakozott a kormánypárthoz, a Magyar Élet Pártjához (MÉP). 1946-ban a népbíróság háborús bűnösneként 10 évi börtönbüntetésre ítélte. Főbb művei: *Az új földreform munkaterve* (1934), *Agrárpolitikai feladatok* (1938), *Harcom a földért* (1938)

²¹⁵ Darvas József 1971-ben Tasi Józsefnek adott nyilatkozatában azt mondta, hogy „...én 1932-től kommunista voltam”. (*A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban.* Szerk. Pataki Ferenc. 1974. 341.)

A magyar népi mozgalom előbb felsorolt sajátosságai között még ötödikként megemlítenék egy bizonyos patrióta-magatartást, nem ideológiát, csak magatartást, amelyik nem jelent nacionalista ideológiai álláspontot, hanem sokkal inkább egy bizonyos érzelmi elkötelezettséget, mely ugyanakkor nagyon erősen distanciálta magát a kizsákmányoló úri rétegek történeti nemzeti tudatától, és adott esetben teljes mértékben kész volt a sokkal nemzetközibb szellemű munkásmozgalmakkal együttműködni. Ugyanakkor a magyar népi mozgalom egész fennállása alatt élvezte az erősen nemzeti szellemű úri értelmiség reformer szárnyának nem is kisfokú szimpátiáját, adott esetben támogatását. Bizonyos mértékben a könyv hibájaként említem meg, hogy egy sor ilyen támogató megnevezésekor, anélkül hogy ezeket a népi mozgalom részeinek mondaná, egy bizonyos félreértésre ad lehetőséget azáltal, hogy nem szögezi le, hogy ezek az úri értelmiségek köréből származó támogatók. Így ilyennek kell minősítenem Zsindely Ferencet és feleségét,²¹⁶ akik különben igen jelentős és nagyon értékelendő segítséget nyújtottak a Györffy Kollégium körül; ugyancsak így sorolja fel a könyv a szerencsétlenül kivégzett Donáth Györgyöt, aki szintén ilyenféle támogató volt egy bizonyos pilanatban.

Kiegészítésül a magyar népi mozgalom meghatározására és eszmei környezetére vonatkozó első ponthoz megjegyzem még azt is, hogy ennek a mozgalomnak több érintkező pontja volt az ugyancsak a francia forradalmi eszméket követő magyar októbrizmussal is, ezeket az érintkező pontokat azonban a Horthy-korszak idején nem lehetett nagyon emlegetni, mert egyenlő volt a teljes kompromittálódással és a hazaáruló bélyeg fölidézésével. 1945 után pedig október rehabilitálása olyan általános dolog volt, hogy ebben a népi mozgalmat követő parasztpárt sem igényelhetett magának valamilyen külön helyet. Ezt az októbrista kapcsolatot és bizonyos értelemben leszármazást elsősorban Illyés Gyula és Szabó Zoltán ápolták. De megemlíthetem azt is, hogy Erdei Ferenc első cikke²¹⁷ és sok tekintetben a szociológiai tájékozódása szintén októbrista előzményekre ment vissza.

Ennyit tudnék mondani a magyar népi mozgalom meghatározásával és az eszmei környezetben való elhelyezésével kapcsolatban.

2. A másik kérdéskomplexum, amit a könyvvel kapcsolatban megemlítenék, kevésbé centrális jelentőségű, de nem is lényegtelen. Ez a népi mozgalomnak

²¹⁶ Zsindely Ferenc (1891–1963): politikus, miniszter, író. 1919-től különböző miniszteriális tisztségeket töltött be. 1931-től 1944-ig kormánypárti képviselő. 1939. március 8-tól 1939. március 24-ig miniszterelnökségi államtitkár; 1943. március 29-től 1944. március 22-ig a Kállay-kormány kereskedelmi és közlekedésügyi minisztere. 1942 és 1944 között a Györffy István Kollégium Pártfogó Testületének elnöke. Felesége: Tüdős Klára (1895–1980): ruha- és jelmeztervező, tagja a Györffy Kollégium Pártfogó Testületének.

²¹⁷ Erdei Ferenc: Királyhegyes. Művelődési, gazdasági és társadalmi rajza. *Századunk*, 1931. 1. 25–35.

a zsidókérdéshez való viszonya. Arra több ízben utalás van a könyvben, hogy a népi mozgalmat bizonyos oldalról antiszemitizmussal vádolták, de a könyv erre röviden csak azt feleli, hogy a népi mozgalom ezt a vádat nem érdemelte meg, mert az egész hitleri, antiszemita ideológiától mindig távol tartotta magát. Ez így lényegileg igaz, de a dolog nem ennyire egyszerű. Bizonyos, hogy a népi mozgalom eredeti és hiteles tagjai közül egyedül Erdélyi József lépett át látványos módon a hitlerista táborba, s ezt a lépését a népi mozgalom többi tagjai első perctől kezdve árulásnak tekintették. Ugyanakkor érdemes volna tisztázni az antiszemitizmus vádjának az okát, ami lényegileg abban állott, hogy a népi mozgalom vezető tagjainak, csaknem mind[nek] volt a zsidókérdésben olyan állásfoglalása, amely nagyon árnyalt, nagyon sajátos volt, egyik esetben sem volt antihumánus, de csaknem minden esetben eltért mind az életbevágóan érintett zsidóság, mind egy filozemita humanizmus általános elvárásaitól. Ennek a ténynek az okait és körülményeit szükséges megmagyaráznunk és megvilágítanunk, mert bármennyire is valljuk azt, hogy ez a népi mozgalom mentes maradt a hitlerizmus torz világnézetének a befolyásától, ennek a ténynek a pusztá kijelentése egyesek szemében bizonyos tényállások elkenéseként fog feltűnni. Ehhez szükséges elemezni és megkülönböztetni a zsidósághoz való viszony különböző variációit, amelyek az üldözések és tömegirtások által érintett zsidóságban természetesen ebben a formában nem alakulnak ki: az ő élményeik világában mindenféle ellenségesség, kritika, megjegyzés egészében a kollektív számonkérés és az üldözés asszociációit kelti fel. A népi mozgalmakkal szemben való vád pontosan ebből az egységes asszociációból származik leginkább. Mindenekelőtt rá kell mutatni egy nagyon lényeges különbségre: bármennyire is közkeletű kifejezéssel – nemcsak a zsidók – antiszemitának neveznek mindenkit, aki a zsidókat kisebb vagy nagyobb mértékben nem szereti, fontos leszögeznünk azt, hogy az antiszemitizmus lényege nem merül ki a zsidók nemszeretésében, hanem az antiszemitizmus egy abszurd és torz ideológia, ami a zsidóknak teljesen fantasztikus közös akciókat, közös akcióra való képességet, összeműködést és mind e mögött egy világméretű összeesküvést tulajdonít. Oly jelenségekből, amelyek nem mennek tovább, mint a nyomás alatti kényszerű összetartás és kölcsönös pártfogolás jelenségei, az antiszemitizmus igazi vérbeli hívei eljutnak olyan rémtörténetekhez, amilyen a Cion bölcseinek jegyzőkönyve²¹⁸ és az az egész elképzelés, hogy a zsidó bankárnak

²¹⁸ Cion bölcseinek jegyzőkönyve: Müller von Hansen német katonatiszt által a múlt század végén készített hamisítvány, amely a kereszténység ellen irányuló világméretű szervezkedéssel vádolta meg a zsidóságot. A szerző szerint a szervezkedés középpontjában Cion bölcsei állnak, akik titkos üléseiken meghatározzák a világhatalomért folyó küzdelem módszereit. A titkos ülésekre százévenként kerül sor, a legutolsót 1897-ben tartották Bázelen, cionista kongresszus ürügyén. A titkos tanácskozás lefolyását örökíti meg a jegyzőkönyv. Cion bölcsei természetesen nem léteznek, így nem tarthattak titkos tanácskozásokat sem, és nem készülhetett semmiféle jegyzőkönyv sem. A hamisított jegyzőkönyv a modern antiszemitizmus egyik kútforrásává vált.

és a zsidó kommunista párttitkárnak a működése mögött egy egységes terv és egy egységes szándék rejtőzik. Itt mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy zsidókat nem szeretni vagy zsidó tulajdonságokról közkeletű általánosításokat és felfogásokat vallani önmagában semmivel sem szörnyűbb, semmivel sem embertelenebb, mint nem szeretni a németeket, a franciákat, az angolokat, olaszokat, a cigányokat vagy bármilyen más nemzetet és vallani mindezekkel kapcsolatban egy sor ugyancsak nagyjából igazságtalan vagy legalábbis nem pontos általánosítást. Ezek a dolgok más nemzetekkel szemben is valamiképpen a megértő humanizmus valamiféle sérelmével történnek, azonban a zsidók esetében mindennek a történeti következményei olyan borzasztóknak bizonyultak, hogy ezek súlyosabban esnek latba az objektív történelmi mérlegelés terén, azonban az egyéni érzelmek megítélése és elítélése terén önmagában nem jelentenek különbséget. Tisztázni kell ezenfelül egy további lehetséges magatartást, amelyik a zsidósággal szemben való ellenségeségnél lényegesen kevesebb valami, és ezt úgy nevezném, hogy a zsidósággal szemben való etnikai különbségtudat, a zsidóságnak más etnikumként való kezelése. Ez főleg paraszti társadalmakban valami teljesen magától értetődő dolog, ami nemcsak hogy nem kapcsolódik szükségszerűen ellenségeséggel, hanem összekapcsolódhat a legteljesebb jóakarattal és kölcsönös szeretettel is. Viszont ennek az etnikai különbségtudatnak bármiféle megnyilvánulását különösen irritálónak tekinti az asszimiláns zsidó álláspont, amelyik a maga beolvadási vagy azonosulási törekvésének vagy megkülönböztetés elleni tiltakozásának a tagadását veszi ki minden ilyen etnikai különbséget hangsúlyozó vagy egyáltalán megemlítő álláspontból.

A könyv szerzője helyében én ezeket a különbségtételeket megtenném, és ennek jegyében elemezném a magyar népi mozgalom ellen különböző időkben felrőtt ilyenféle vádakát, és egyben személyenként elhelyezném ezen a skálán a népi mozgalom jelentősebb szereplőit és vezetőit. A spektrum első színe, a zsidósággal szemben való ellenséges érzület a népi mozgalom jelentős személyei közül – a deztöröket nem számítva – egyetlen valakinél állapítható meg, aki egyébként mind a nép mellett való állásban, mind az egész úri világgal való szembenállásban semmivel sem különbözött a többitől, és az egész mozgalomnak elejétől végéig teljes jogú tagja maradt, és ez: Sinka István. Őnála a kizsákmányolók között mindig fő helyen, esetleg első helyen szerepeltek a zsidók, soha azt a lényeges megkülönböztetést a gazdag zsidók és a szegény zsidók között nem tette meg, ami a kizsákmányolással való szembenállást magasabb objektív érvényességre emeli, ugyanakkor soha egy pillanatig nem fogadta el a hitlerizmus akár német, akár magyar változatainak bármelyikét sem a nép ügyének. Hasonlított az ő magatartásához, de sokkal kevesebb indulati elemmel, Veres Péteré, aki a kizsákmányolók példaszerű felsorolásánál az Esterházyak mellett mindig főlemlítette a Weiss Manfrédokat,

de mindig ebben a sorrendben. Veres Péternek ezenfelül nagyon felrótták és véleményem szerint egészében joggal azt, hogy 1938-ban az *Egyedül Vagyunk* című, akkor imrédysta folyóirat részére egy körkérdésre válaszolt, mely arról szólt, hogy ki mikor élte meg a zsidóság által való megkísértetést. Erre a nyilván fajelméleti ihletésű kérdésre való válaszolás joggal felróható, de mentségére a következő két dolgot lehet felhozni: az egyik az, hogy Veres Péter erre egyszerűen a zsidó nagytőkével való első találkozását írta meg, vagy vélte megírni,²¹⁹ a második az, hogy ez az *Egyedül Vagyunk* még nem az Oláh György-féle *Egyedül Vagyunk* volt,²²⁰ amelyik a magyar nyilas és hitlerista mozgalmak egyik legsötétebb emlékü zsidóellenes uszító folyóiratává lett, hanem az azt megelőző, aránylag magasabb színvonalú havi folyóirat, amelyik a még szélsőjobbboldalivá nem vált, elsősorban reformernek ismert Imrédyhez állt közel. Ez nem változtat a kérdésfelvetés hitleri inspirációján, de mindenesetre ki kell zárni az Oláh György-féle szélsőségesen uszító lappal való azonosítást. Felrótták továbbá Veres Péternek, valamint a soha semmiféle zsidóellenes érzületet nem nyilvánított Illyés Gyulának és Erdei Ferencnek azt, hogy 1938-ban nem írtak alá a zsidótörvények elítélésére vonatkozó olyan nyilatkozatot, amelyet, Bartók Bélával az élen, jelentős magyar szellemi és közéleti személyiségek aláírtak.²²¹ Hozzá kell tennem, hogy ezt aláírta Főja Géza, Darvas József és Szabó Zoltán is. Amazok ezt akkor kifejezetten azért nem írták alá, mert kifogásolták azt, hogy a nyilatkozat a jogfosztások tekintetében csupán a zsidókat ért jogfosztásokat említi meg és a széles magyar tömegeket ért és erő jogfosztásokat nem. Hozzá kell tennem, hogy ezzel én akkor egyetértettem, ma kevésbé értek egyet. Ugyanakkor meg kell jegyeznem, hogy rendkívül irritáló és rossz benyomást keltő volt, és azt hiszem, hosszú lejáratra oktan is volt az 1930-as évek végén az önmagát védő zsidóságnak az a hivatalos magatartása, hogy mindenféle kollektív megnyilvánulásnál a lehető legnagyobb mértékben igyekezett magamagát minden másféle társadalmi elégedetlenségtől távol tartani, azokkal magát nem azonosítani és a Horthy-rendszer e tekintetben való előítéletére a legnagyobb mértékben tekintettel lenni.

²¹⁹ A „Megkísértésem órái” című sorozat 1939 októberében indult az *Egyedül Vagyunk*-ban. Abba Veres Péter nem írt, eltérően Erdélyi Józseftől és Szabó Páltól. Az utóbbi írása azonban nem volt antiszemita jellegű. Veres Péter a paraszttetehetségek kiválasztásáról közölt egy rövidebb cikket az első számban. (*Egyedül Vagyunk*, 1938. 1. 30–33.)

²²⁰ Oláh György (1902–1981): újságíró, főszerkesztő, képviselő. 1920-ban részt vett a nyugat-magyarországi fölkelésben, Endre László rohamcsapatának tagjaként. Ott volt az Ébredő Magyarok Egyesületének létrehozásánál. 1924-től a *Magyarság*, 1934-től az *Új Magyarság* munkatársa. Imrédy Béla kormányra kerülésekor belépett a kormánypártba, s csatlakozott a Magyar Élet Mozgalomhoz. 1938-tól az *Egyedül Vagyunk* főszerkesztője. 1939–1944-ig parlamenti képviselő MÉP-programmal. A német megszállás után is folytatta újságírói tevékenységét; a visszavonuló náci hadsereggel hagyta el az országot. A II. világháború után Dél-Amerikában telepedett le.

²²¹ Az írók, művészek és tudósok nyilatkozata a zsidótörvény ellen 1938. május 5-én jelent meg a *Pesti Napló*-ban.

Végül az etnikai különbségtudat lényegileg megvolt a magyar népi mozgalom minden paraszti származású tagjánál, tehát meg volt Veres Péteren és Sinka Istvánon kívül Erdei Ferencben, Darvas Józsefben, sőt rendkívül kedves és barátságos formában Tamási Áronban is. Én magam is emlékszem, hogy bármikor képesek voltak olyan szóhasználatokra, hogy különböző ilyen kérdésekben minden ellenségeség nélkül magyarokat külön és zsidókat külön emlegessenek, ami egy érzékeny asszimiláns álláspont oldaláról hallgatva máris a zsidóknak a magyar nemzethől való kizárásának az asszociációját keltette fel. Hozzá kell tennem, hogy ez csupán az asszimiláns zsidó álláspontnak volt a sérelme, acionista álláspont ellenkezőleg teljesen egyetértett ezzel a szóhasználattal.

Végül van a zsidósághoz való viszonyulásnak egy, a fentiekben említeni elmulasztott, egyébként jellegzetesen magyar jellegű és magyarországi eredetű variációja, és ezt úgy nevezhetném, hogy a Szabó Dezső-i álláspont. E szerint a nagyméretű és nagy tömegű zsidó és német asszimiláció a magyar nemzet számára egy túlzott, nehezen megemészthető és egészségtelen jelenségeket okozó folyamat volt, és ezt többé-kevésbé ellenséges és kritikus formában kollektíve felrótta mind Szabó Dezső, aki ezt rendkívül szélsőséges indulati hangszereléssel tette, mind pedig az ő nyomán a népi mozgalom értelmiségi részében sokan. Ennek legkiemelkedőbb és legnívósabb képviselője éppen Németh László volt, s idesorolható Féja Géza és Kodolányi János is. Hozzá kell tennem, hogy Szabó Dezsőnek ezekben a kirohanásaiban az asszimilált németek, a svábok elleni kirohanások voltak mindig az élesebbek, a maróbbak és a szellemesebbek, úgyhogy a magyar zsidó szellemi élet majdnemhogy egy bizonyos derült elnézéssel fogadta Szabó Dezsőnek e tekintetben amúgy is a hivatalos Magyarország részéről visszhangtalanul maradt állásfoglalásait. Németh László ilyen irányú állásfoglalása lényegileg az 1939-ben megjelent *Kisebbségben* című művében van összefoglalva, és meg kell vallanom, hogy én azzal akkor teljes mértékben egyetértettem. Azóta évek alatt kialakult az az álláspontom, hogy minden, a zsidóságra mint kollektívumra irányuló kritika és a zsidóság kollektív megváltozására, megjavulására irányuló fölszólítás eleve hibás, téves és helytelenítendő valami, mert minden, ami egyáltalán kollektív zsidó magatartásnak minősíthető, valamilyen formában a zsidóság történeti sorsának és a környezet iránta való magatartásának a függvénye. Ezenfelül teljes mértékben hiba volt 1939-ben, vagyis a hitleri árnyék legteljesebb kiterjedésének idején minden olyan gondolatmenet, amelyik Magyarországon a német és zsidó asszimilációt analóg jellegű és analóg módon felróható jelenségként kezelte, még akkor is, ha egy ilyen állásfoglaláshoz az adott esetben még némi bátorság is volt szükséges.

Ha most összefoglalóan tesszük fel azt a kérdést, hogy mindezek a vádak egyáltalán miért merültek fel a népi mozgalommal szemben, és miért kerülhetett

sor olyan magatartásokra, amikhez ilyen vádak kapcsolódhattak, akkor arra kell rámutatnunk, hogy mindezek szorosan összefüggenek a hitlerizmus behatásának a magyarországi közéletre gyakorolt torzító befolyásával. Nem azért, mint ha a magyar népi mozgalom maga érezte vagy mutatta volna ezeket a torzító behatásokat, hanem azért, mert a hitlerizmus hatása az egész magyar közéletet rákényszerítette egy olyan torz felfogásra, amely minden politika középpontjába a zsidókérdést helyezte, és ehhez a szembeállításhoz az egész népi mozgalom, hogy úgy mondjam, ferde síkban viszonyult. Tehát mindenképpen arra kényszerült, hogy ennek a szembeállításnak az érvénytelenségét hangoztassa, és ezt elsősorban a hitlerizmussal szemben tette meg, de bizonyos helyzetekben a védekező zsidósággal szemben is. A népi mozgalom helyzetének centrális jelensége azonban mégiscsak az volt, hogy az egész idő alatt állandóan viselte a szélsőjobboldalnak azt a vádját, hogy a nagybirtokkérdés – igen helyes – központba helyezésével a zsidókérdésről akarja elterelni a figyelmet. Ugyanakkor, mikor a magyar népi mozgalom fennállásának egész ideje alatt, igen helyesen, azon az állásponton volt, hogy a szélsőjobboldali mozgalmak a zsidókérdés középpontba helyezésével az igazán égető és kulcsjelentőségű nagybirtokkérdésről akarják elterelni a figyelmet. Ez a szembeállítás határozza meg a magyar népi mozgalom igazi és hiteles helyét.

Természetesen a mű szerzője maga határozza meg, hogy ebben a speciális kérdésben a fentiekben kifejtett, sokszor igen variált gondolatmenetet mennyiben teszi magáévá, és mennyiben tudja felhasználni. Mindenesetre azonban az a véleményem, hogy egy esetleges második kiadásban erről a kérdésről valamivel többet kellene mondani, mint amennyit a könyv jelen formájában mond.

3. A harmadik kérdés, amire általánosságban szeretnék néhány megjegyzést tenni, az a nemzeti sajátosságok kérdése. Nem tudom pontosan azt, hogy az egész népi mozgalommal kapcsolatban vagy csak velem kapcsolatban, de többször szerepel az a kifejezés a könyvben, hogy a népi mozgalom lényege a nemzeti sajátosságoknak megfelelő politikai és társadalmi fejlődés elősegítése. Nem tudok róla, hogy a népi mozgalom frazeológiájában ez a fordulat egyáltalán előfordult-e, azt bizonyosan tudom, hogy én a legtudatosabban kerültem ezt a fordulatot. Ez a fordulat ebben a formában mind a konzervatív, mind a radikális nacionalista mozgalmak frazeológiájába tartozik. Hangoztatta ezt a Horthy-rendszer is, mikor kifejezetten elítélték pl. a munkásmozgalom nemzeti sajátosságoknak meg nem felelő jellegét – hozzá kell tennem, hogy a kapitalizmus nemzetközi jellegét inkább csak a szélsőbb óreakciós szárnya hányta föl. Hangoztatták ezt az összes nacionalista radikális mozgalmak, még azok is, amelyek végeredményben teljességgel a hitlerizmus járszalagján voltak, nagyon emlegették azt, hogy ők mindent sajátos magyar módon óhajtanak csinálni. Ezt Szálasi egy egészen kü-

lönleges frazeológiával igyekezett megvalósítani, aminek éppen a magyar voltát lehet kétségbe vonni. A népi mozgalom nagyon nagyra értékelte a nép szellemi teljesítményeit, külön kiemelte azt, hogy a nép ezt milyen rettenetes nehéz körülmények között valósította meg, de nem tudok arról, hogy bárhol a nemzeti sajátosságot valamilyen formában cselekvési *norma* rangjára emelte volna. Hozzá kell tennem, hogy Erdei Ferencnek e tekintetben elég szkeptikus különvéleménye volt a népművészet fenntartására irányuló törekvésekkel szemben is, azt hangoztatván, hogy a népművészet lényegében a nép sajátos, elnyomott állapotában jött létre, ebben rejlik az értéke, de a fenntartására irányuló törekvés egyben magával vonná, még ha nem is ez az intenciója, a nép elnyomott állapotának a fenntartását is. Ha ez az elnyomott állapot megszűnik, akkor az eddig ismeretes sajátos népművészet a maga klasszikus formáiban szintén szükségszerűen megszűnik. Én ebben a kérdéskomplexumban több cikket is írtam: ezeket mellékelten megküldöm, közöttük az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem* című cikkemben azt fejtettem ki nagyon élesen, hogy minden nemzetnek történelmi reformpillanatokban, forradalmi pillanatokban az a legfőbb feladata, hogy az előtte lévő tényleges problémákon, a maga reális problémáin úrrá legyen. Minél jobban megteszi ezt, annál inkább sajátos, jellegzetes lesz az, amit létrehoz, de ugyanakkor egyben alkalmas arra is, hogy más nemzetek számára például szolgáljon. Az angol, a francia jellegzetességek tekintélyes részben azokban a nagy megoldásokban állanak, amelyeket ezek a nemzetek a maguk történelmi pillanataiban az egész európai közösség függő problémái számára alkottak meg, anélkül hogy bármikor szem előtt tartották volna, hogy az, amit ők csinálnak, nemzetileg jellegzetes legyen. Jellegzetes lett azáltal, hogy a valóságos problémákat optimálisan oldották meg, és amit csináltak, az kisugárzó példa lett. További cikkekben csatlakoztam Erdei Ferencnek a nép szellemi, művészeti és irodalmi alkotásainak fenntartásával szemben kialakított szkeptikus álláspontjához, ezt lényegében ma is vallom, legfeljebb ma annyiival szelídebben fogalmaznám, amennyivel öregebb és megértőbb lettem közben. Ezek a cikkek a népi mozgalmon belül is kisebb-nagyobb ellentmondást váltottak ki: Veres Péter kevésbé,²²² Muharay Elemér²²³ élesebben reagált rájuk. Végül egy cikkben, melyet a Keresztury Dezső által

²²² Veres Péter: A Parasztpárt és parasztkultúra. Hozzászólás Bibó István cikkéhez. *Szabad Szó*, 1947. február 9.

²²³ Muharay Elemér (1901–1960): népművelő, színházszervező, a magyar színházművészet népi szellemű megújításának fő képviselője; a népi mozgalom tagja. 1936-ban a *Kelet Népe* budapesti szerkesztője, s mindvégig munkatársa. Írt a *Szabad Szó*-ba is. 1938-ban megalakította az avantgárd Művészeti Stúdiót; 1939-ben útnak indította a faluszínpad-mozgalmat Főton. 1940-tól a Vasas Színházban rendez népijáték-bemutatókat. 1942-től a Leventék központi színjátszó csoportjának vezetője. A német megszállás után ellenállási csoportot szervezett. 1945 után népi színjátszó társulatot hozott létre. 1951-től a Népművelési Intézet osztályvezetője. Főbb művei: *Magyar játékszin* (1940), *Hagyományunk, műveltségünk, életünk* (1943), *Mesejátékok* (1957). – Bibó által említett cikke: Népi kultúra és a parasztság. *Szabad Szó*, 1947. február 16.

szerkeszteni óhajtott, de meg nem jelent Magyarságtudomány számára írtam, összefoglaltam és kifejtettem mind a politikai mozgalmak nemzeti jellegzetességi követelményeire vonatkozó, mind pedig a népművészet nemzeti jellegére vonatkozó véleményemet.

4. A negyedik általános érvényűnek szánt megjegyzésem az, hogy a könyv végig nagyon erősen hangsúlyozza, helyesen, de némileg túlzásba vite azt, hogy a Horthy-rendszer nem volt azonos a fasiszmussal. Ha a politikai disztinkcióra fektetünk súlyt, akkor ezt a különbségtételt meg kell tenni; a pontos definíció talán az volna, hogy a Horthy-rendszer indulásakor és befejezésekor félfasiszta rendszer volt, a közbülső konszolidációs időben pedig konzervatív rendőrállam. Ez a megkülönböztetés valóban fontos, és voltak ennek a konzervatív rendőrállamnak olyan pillanatai, Teleki és Kállay alatt, amikor úgy látszott, hogy neki tud indulni egy Németországtól elegendően eltávolodó külpolitikának. Ez a kísérlet azonban végül elhatározottság hiánya miatt nem sikerült. A könyv, talán védekezni akarván az ellen a vád ellen, hogy Magyarország végig és jellegzetesen fasiszta ország volt, az ellenkező végletbe téved, és a Horthy-rendszert időnként az alkotmányos, törvényes, sőt demokrata jelzőkkel is illeti, ami túlzás. Főleg túlzás ebben a könyvben, amelyik a népi mozgalomról szól, melynek egész fennállása alatt a legkisebb jó szava és jó véleménye a Horthy-rendszerről nem volt – és joggal. Megjegyzem még, hogy a könyv sokszor minden kiegyenlítő állásfoglalás nélkül közöl teljességgel a Horthy-korszak irányvonalát követő állásfoglalásokat, másrészt a 18-as forradalom szelleméhez kapcsolódó októbrista álláspontokat. Természetesen nem feladata a könyvnek az, hogy mindezekre a kérdésekre nézve összefüggő véleményt és kritikai feldolgozást és elemzést adjon, azonban valamennyire egységes álláspontot jó lenne kialakítani. Ha mást nem, azt az álláspontot nagyjából elfogadni, amit a népi írók többsége erről a kérdésről elfogadott. Erre nézve pedig döntő kérdés, hogy a népi írók túlnyomó része éppen a két forradalom idejében volt fiatal, mind a kettőre hevesen és nagyjából pozitívan reagált, bármi is volt később a véleménye a Tanácsköztársaságról vagy a kommunista ideológiáról általában. Különösen rendkívül pozitívan reagáltak az összes népi írók az ország területének részbeni visszaszerzésére irányuló tanácsköztársasági katonai erőfeszítésre. Éppen ezért voltak majdnem teljesen immunisak a Horthy-korszak irredenta frazeológiájával szemben, ugyanakkor, mikor a többi baloldali pártoknál sokkal intenzívebben és érzelmileg hevesebben átérték és átérzik a határokon túlra került magyarságnak a sorsát. A fentieknek megfelelően, ha bárhol egyáltalán felvetődött előttük a Szekfü-féle és Jászi-féle álláspontok²²⁴ közötti választás, akkor magától értetődően a Jászi-féle álláspontok elfogadására hajlottak, és ez még áll

²²⁴ *BIÖI* 2. 334–373, 347, 165, 674–691, 707–719.

arra a Szabó Zoltánra is, akit a könyv úgy aposztrofál Kovács Imrével együtt, mint aki Szekfű tisztelői közé tartozott. Ha a második világháború után valamilyen amerikai hegemonia keretében Magyarországon fölvetődött volna – és bizonyosan fölvetődött volna – a Szekfű által remélt Habsburg-restauráció kérdése, akkor az összes népi író, beleértve Kovács Imrét és Szabó Zoltánt – egyértelműen a szembenállók között sorakoztak volna föl, és effajta egységüknek valamiképpen a könyvben is jobban kifejezést kellene adni.

5. Ötödik általános megjegyzésem az, hogy a könyv, noha fejezeteinek és alfejezeteinek rendje nagyon világos és logikus, egyes konkrét témákat, adatokat és személyi vonatkozásokat a logikai rendtől függetlenül, éppen ahol adódik, asszociációs kapcsolat alapján mond el, és sokszor jegyzetben olyanokat, amik a szövegbe valók volnának. Bár a könyv beosztási rendszere, az időrendnek és logikai rendnek egy bizonyos kombinálása, egészében jól sikerült, egyes pontokon azonban a logikai rend miatt az időrendben bizonyos zavarok mutatkoznak. Ezeket utalásokkal kellene egy kicsit tisztázni, pl. ahol Erdélyi József dezertálásának elmondása után ötven, sőt több oldallal Erdélyi József debreceni, népi íróként való szereplése fordul elő, ott utalni arra, hogy ez még a dezertálás előtt történt.

Ezek után térnek rá az egyes oldalakhoz kapcsolódó, részletekbe menő megjegyzésekre, melyek nem szükségképpen a népi mozgalomra vonatkoznak kizárólag, hanem sok tekintetben a könyv legkülönbözőbb állásfoglalásaira.

A 11. oldal harmadik jegyzetében a határon túlra került magyarok számáról szóló két adat ellentmondó, és azt hiszem, egészen egyik sem pontos. Az én tudomásom szerint hárommillió-háromszázezer ezeknek a magyaroknak a száma.²²⁵

A 11., 12., 13. oldalakon az időrend kissé zavaró, a proletárdiktatúra bukásával kapcsolatban föltétlenül fel kellene említeni az antant és a románok szerepét ebben a bukásban, és azt a furcsa kontrasztot, hogy noha egyedül a Tanácsköztársaság tett kísérletet a Magyarországot sújtó területi rendelkezések korrigálására, és Horthyék csak úgy juthattak uralomra, hogy ezeket a rendelkezéseket elfogadták, mégis ők sajátították ki a területi revizionizmus és irredentizmus programját. Így alakult ki egy olyan torz történet szemlélet, élén Szekfű Gyulával, amely az Osztrák–Magyar Monarchia vezető magyar politikusait előrelátó bölcs államférfiaknak, a két forradalmat pedig az ország megcsonkításáért felelősöknek vallotta.

A 14. oldal harmadik bekezdésének alján a magyar–olasz szövetségre vonatkozó megjegyzés érzésem szerint túl barátságosan ítéli meg ezt a szövetséget, mely nem annyira a magyar nép és az olasz nép szövetsége és szimpátiája volt,

²²⁵ Az oldal- és a jegyzetszámok Borbándi Gyula *Der Ungarische Populismus*. című könyvéi (Verlag Hase & Koehler, Mainz, 1976.).

hanem sokkal inkább a Horthy-rendszer és az olasz fasizmus szövetsége. Nem állítanám azt sem, hogy ez a szövetség alkalmas ellensúlyul szolgált a nyomasztóvá váló német–magyar kapcsolatunkkal szemben, ellenkezőleg, éppen ezt a rá szánt szerepet nem tudta egyáltalán betölteni, úgyhogy teljes kudarccal végződött ez az elképzelés. Az, hogy a terület-visszacsatolások alkalmával Mussolini a magyarok javára érvényesítette befolyását az inkább a szlovákokat és románokat mint megbízhatóbb szövetségeseiket pártoló Hitlerrel szemben, egy olyan eredménye volt ennek a szövetségnek, amelyet a világháború végkifejlete teljességgel visszacsinált és tárgytalanná tett.

A 25. oldalon a csillag utáni első mondatban föltétlenül odatenném, hogy Magyarország csak 1944 márciusáig nem volt fasiszta vagy nemzetiszocialista állam. Továbbá azt a tényt, hogy a régi alkotmány szerű intézmények egész ideig működtek, egy kicsit még jelzővel látnám el annyiban, hogy működtek a régi, nem túl demokratikus alkotmányos intézmények.

Az 1944. március 19-i német megszállást és a következményét tárgyaló 25. és 26. oldal valamely pontján meg kellene említeni Bajcsy-Zsilinszky Endre teljességgel izolált, de mégis demonstratív és hősiesszembeszállását a megszállókkal szemben. Ezt utóbb megemlíti a könyv, a 28. oldalon, de csupán a 34. jegyzetben. Ennél talán többet érdemelne.

A 31. oldal második bekezdésének a végén én nem mondanám, hogy a radikálisok – közelebről a Nemzeti Parasztpárt, mely magát radikálisnak vallotta – a magyar politikai spektrumban a polgári pártok és a Szociáldemokrata Párt között helyezkedtek el. Valójában a szociáldemokratáknál balabbra helyezkedett el a Nemzeti Parasztpárt mind hangvételének, mind eszmei alkatának radikalizmusa terén, amiben nagy része volt annak, hogy a Szociáldemokrata Párt alapján rendkívül konzervatív jellegű párt volt, még hogyha a kommunista párt a közös marxista hagyatéokra hivatkozva időnként magával is tudta vonni bizonyos akciókba.

A 32. oldal második bekezdésében hozzátenném, hogy a földreform végrehajtása során elkövetett törvényszegések zömmel abból a tényből fakadtak, hogy a kisgazdapárt által keresztülvitt, aránylag magas, kétszáz holdas határ, amit a parasztbirtokokra, magyarul a nagygazda birtokokra megállapítottak, a magyar szegényparasztság, földigénylő parasztság túlnyomó részének a véleménye szerint túlságosan magas volt.

A 33. oldal negyedik bekezdésében érdemes volna megjegyezni, hogy a német kitelepítés lebonyolítása magyar részről lényegesen gondosabban és előkészítettebb módon történt, mint Csehszlovákiában és Lengyelországban.

A 34. oldal kilencedik sorában kezdődő mondat annyiban pontatlan, hogy Nagy Ferenc nem előbb mondott le, és aztán nem tért vissza, hanem nem tért

vissza azért, mert fenyegetőnek érezte a maga számára a helyzetet, és azután mondott le.²²⁶

Ugyancsak a 34. oldal legalján le kellene szögezni, illetőleg előbbre kellene hozni a gazdasági újjáépítés első lépéseit. A bányák, bankok és a nehézipar államosítása 1946-ban,²²⁷ bár kommunista kezdeményezésre, de az egész koalíció megegyezése alapján történt, továbbá a valuta stabilizálása és az infláció megál-
lítása szintén a koalíció pozitív cselekedetei között sorolható fel. Ugyanide tartozik az első hároméves terv is. Sajátosan kommunista terveknek a keresztülvitele 1948-ban kezdődött.

Ugyancsak téves a 35. oldalnak az az állítása, hogy 1947 őszén államosították a bankokat. A bankokat az előzőleg említett bányákkal és a nehéziparral egysszerre államosították.

A 36. oldal első bekezdésének második mondatában nem merném azt mondani, hogy a Horthy-korszakban Magyarországon parlamenti demokrácia volt. Csak annyit mondanék, hogy parlamentarizmus volt ugyan, de autoritárius módszerekkel vezetett parlamentarizmus, mely egyben világossá teszi, hogy nem volt demokrácia, hogy miért nem, az az alábbiakból világosan kiderül. Ugyanennek az oldalnak a második bekezdésének közepén hozzátenném még, hogy a felsőházban az államfő által kinevezett személyek is helyet foglaltak. Ugyanennek a bekezdésnek a végén kevésnek találom azt a megjegyzést, hogy a felsőház néha egyenesen reakcionárius volt, mert nyugodtan lehet azt mondani, hogy egyszerűen reakcionárius volt. A harmadik bekezdésnek azon a pontján, ahol közepe táján megállapítja a könyv, hogy a negyed évszázad alatt a választási módszerek eredményeképpen a hatalom ugyanannak a pártnak a kezében maradt; ezt pontosabban úgy fejezném ki, hogy ezek a választási módszerek fokozatosan átjátszották a hatalom súlypontját a parlamentről az államfő kezébe, mert akit az államfő kedve szerint kinevezett miniszterelnöknek, annak megvolt a lehetősége arra, hogy ezekkel a választási módszerekkel a parlamenti többséget megszerezze, és olyan pártot szervezzen ebből a célból, amelyet akar. A harmincas években már majdnem mindig ez történt, s innen van a kormánypárt elnevezésének a gyakori változása is.

A 37. oldal első bekezdésének végén hozzátenném, hogy az 1939-es választások ugyan titkosan folytak országszerte, azonban vidéken, ahol nyílt szavazáshoz szoktak, az volt a közvélemény, hogy továbbra is módjában van a kormánynak megtudnia, hogy ki hová szavazott. Ez elég lényeges tényező volt a választások eredménye tekintetében.

²²⁶ Nagy Ferenc miniszterelnök kommunista nyomásra 1947. június 1-jén mondott le tisztségéről Svájcban, ahol szabadságát töltötte.

²²⁷ A bányákat és a nagyüzemeket 1946-ban, a bankokat 1947-ben államosították.

A 37. oldalon alulról a tizedik sorban van utalás a magyar kormánykörök területi revízióra irányuló politikájára. Itt hozzá lehetne tenni azt, hogy a hivatalos követelés a területek etnikai alapon való korrekciója volt, azonban az egész Horthy-Magyarország kormányzata egész idő alatt soha nem adta fel a teljes történeti Magyarország helyreállításának a vágyképét, és ez a vágykép súlyosan hozzájárult ahhoz a politikához, amely Magyarországot végül is a hitlerizmus járszalagjára fűzte.

A 38. oldal legfelső sorában a szelíd kényszer kifejezést túl szelídnék találok a Horthy-korszak politikai módszereinek jellemzésére. Szelíd kényszer helyett inkább azt mondanám, hogy ha lehetett, indirekt nyomást alkalmazott, de hozzátenném, hogy ha a rendszer bármely ponton komolyan veszélyeztetve érezte magát, elsősorban a munkásmozgalommal és a szegényparaszti mozgolódásokkal szemben, akkor azonnal a nyílt rendőri és csendőri fellépéshez folyamodott.

A 38. oldal második bekezdésének hetedik sorában Keresztes-Fischer Ferenc jellemzéséhez hozzátenném, hogy jobb és bal felé egyaránt kemény volt, de a kommunistákkal szemben a legkeményebb.

A 39. oldal harmadik bekezdésének az első felében foglaltakra nézve tulajdonképpen saját, bár nem egyedülálló különvéleményemet jelentem be Szekfű Gyula személyiségével, történészi működésével és különösen a *Három nemzedék* című művével kapcsolatban. Ez a *Három nemzedék*, úgy, ahogy 1920-ban megjelent, az ellenforradalmi korszak torz és zsákutcába vivő egész politikai közszellemének ideológiai igazolása volt, Kossuth és Deák szerepének ennek megfelelő eltorzításával és a liberalizmus ideáljának groteszk és rengeteg eszmei csúsztatás útján végzett befektetésével. Ennek a műnek az 1930-as években való újrakiadása²²⁸ a mindig mindenhez alkalmazkodni próbáló Szekfű részéről egy olyan kísérlet volt, hogy a harmincas években kezdődő reformhangulatot lehetőleg egy legitimista restauráció szekerébe fogja be. Amit ott az ellenforradalmi rendszer utánzó és neobarokk jellegéről ír, azt előtte megírták már Szabó Dezső és Németh László, nagyobb átütő erővel és kevesebb óvatossággal.

A 40. oldal legelső bekezdésében az első mondatban nem mondanám azt, hogy a középnemesség osztályöntudata volt pozitív hatású a múlt század első felében. Nem az osztályöntudat volt pozitív hatású, hanem az, hogy ennek a középnemességnek volt egy ragyogó értelmiségi rétege, amelyik ezen az osztályöntudaton túltette magát. Ezt a ragyogó értelmiséget a szabadságharc bukása megtizedelte, és bár a kiegyezésben és utána még jelentős szerepe volt, a század második felében nem ezeknek az örökösei vették át a magyar közélet vezető szerepét, hanem – az arisztokrácia mellett – az a birtokát veszített középnemesség, mely ekkor festette át

²²⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik* (1934.)

magát értelmiséggé, és amelyik a Petőfi-féle nem írok, nem olvasok örököse volt. Mindezek a felismerések a 20. század véleményem szerint legjelesebb magyar történetésztől, Hajnal Istvántól származnak, akinek nemzetközi jelentőségű gondolatmenetei vannak az értelmiség és a szakszerűség társadalom- és kultúraformáló jelentőségéről, és aki rámutat arra, hogy a 17. századtól kezdve kialakul Magyarországon egy köznemesi értelmiség, és ennek a köznemesi értelmiségnek a jelentős teljesítményeit szokták egyszerűen a köznemesség javára írni.

A 41. oldal második bekezdésének elején szereplő David Mitrant²²⁹ én amerikainak tudtam. Hiteles az, hogy ő román?

Ami a 43. oldal második bekezdésének tartalmát illeti, arra nézve ugyanazt mondom, amit már előbb mondtam Szekfű Gyuláról: ahogy ő kritizálta a fennálló rendet, azt egyáltalán nem lehet élesnek nevezni, és messze nem érte el akár Németh László, akár a népiek, akár a távolabbi baloldal kritikájának élességét. Amit pedig Szekfű Gyula a második világháború után a két háború közötti időről írt,²³⁰ az szánalmas teljesítmény. Szokott alkalmazkodóképességével hanyatt-homlok igazodott a láthatáron kirajzolódó új politikai hatalom irányában, és eszébe sem jutott, hogy egy pillanatig is valamire is értékelje a harmadik alternatívát, a radikálisan demokratikus parlamenti demokráciát, amelynek jegyében Magyarországon 1945 és 48 között olyan eleven és élénk politikai és szellemi tevékenység volt. Annál kevésbé értékelhette ezt, mert hiszen ez éppen az októbrizmusnak az árnyékát idézte fel számára, amelyet ő sokkal élesebben és sokkal szenvedélyesebben utasított el, mint a kommunizmust.

A 43. oldal legalján azt az állítást, hogy abban az időben a magyar társadalombiztosítás mintaszerű volt, kereken tagadnám. A magyar társadalombiztosításnak először is az összegei európai viszonylatban elég alacsonyak voltak; osztályok szerint tagolt társadalombiztosítás volt, magas szintű úri ellátással a köztisztviselők, közepes ellátással a magántisztviselők és gyenge, tömegeknek való ellátással a munkásság számára, és semmiféle társadalombiztosítással sem a mezőgazdasági munkásság számára. Csupán annyit lehet megállapítani, hogy Magyarországon, mint általában Közép-Európa politikailag elmaradt rendőrállamaiban, elsősorban már a hohenzollerni Németországban is, a társadalombiztosítás korábban kezdődött, mint a nagykapitalizmus fellegráit jelentő országokban.

A 44. oldal második bekezdésének legalján azt az állítást megkérdőjelezném, hogy a Horthy-rendszer nem volt diktatúra. Azt mondanám inkább, hogy a Horthy-rendszer oligarchikus jellegű palástolt diktatúra volt. Úgy helytállana a mondat, ha azt mondanánk, hogy a Horthy-rendszer nem volt fasiszta diktatúra.

²²⁹ Mitran, helyesen Mitrany, David (1888–1975): amerikai történész, egyetemi tanár.

²³⁰ Szekfű Gyula: *Forradalom után* (1947).

A 49. oldal legelején az az állítás, hogy a csehszlovák földreform csaknem kizárólag a cseheket és szlovákokat részesítette előnyben, megkérdőjelezendő. Én csak annyit tudok, hogy a visszacsatolás idején a magyar hatóságok a csehszlovák földreform által földhöz juttatott magyar parasztoktól fokozatosan visszavették a földet, először bérletekké alakították, azután a bérleteket a földbirtokosok szabadon fölmondták. A Horthy-rendszer történetének ez az egyik legsötétebb pontja. A csehszlovák uralom sötét korszaka viszont a második világháború után kezdődik.

Az 50. oldal legalján és az ugyanazon az oldalon levő 44. jegyzetben az a megjegyzés, hogy a magyar nagybirtok tekintélyes része zsidó bérlők kezében volt, majd az a hozzátétel, hogy el kell ismerni, hogy ezek a zsidó bérlők jól gazdálkodtak, bizonyos olyan gondolatot látszik elárulni, és ezt érzékeny fülek azonnal észreveszik, hogy baj volt ugyan, hogy zsidó bérlők kezében volt a nagybirtok, de el kell ismerni, hogy ezek jól gazdálkodtak. Én a népi mozgalom paraszti tagjaitól ismerem ennek az egész kérdésnek a nép oldaláról való aspektusát, amelyik úgy szól, hogy egészében mindegy, ki gazdálkodik, maga a nagybirtokos vagy a zsidó bérlő. A zsidó, vagyis kapitalista bérlő egyrészt valamivel emberségesebben bánik az alkalmazottaival, másrészt alaposabban és körültekintőbben ki is zsákmányolja őket. A baj nem az volt, hogy a nagybirtokos zsidó bérlőnek adta bérbe a nagybirtokát, hanem az, hogy nagybérlőnek adta bérbe. A kisbérlettel valamit segített volna a paraszton.

Az 52. oldalon a következő oldalra is átnyúló harmadik bekezdés gondolatmenete kissé zavaró. Az történettudományi szempontból áll, hogy a magyar feudalizmus a középkorban nem volt teljesen azonos a nyugat-európai feudalizmussal, voltak különbségek, amiket lehetett vagy egyik fél, vagy másik fél részére pozitíve vagy negatíve értékelni, de ennek túl sok jelentősége nincs a 19. és 20. században, amikor a feudalizmus kortárs időpontra alkalmazva egyértelműen pejoratív kifejezést jelentett, amely lényegében a nagybirtokos főnemesség vagy nem főnemesség politikai és gazdasági túlhatalmát jelentette; ebben az értelemben Magyarország a 20. század közepéig egyértelműen feudális ország volt. Eből a szempontból nem túl világos a Vámbérytól²³¹ idézett passzus sem. Lényegileg ezt fejezi ki a gondolatmenetet folytató következő bekezdés az 53. oldalon, amely ugyanezt mondja nagyon helyesen, de az előző bekezdéssel összevetve az egész gondolatmenet valamiképpen nem elég világos.

²³¹ Vámbéry Rusztem (1872–1948): ügyvéd, büntetőjogász, 1903-tól a budapesti egyetemen a büntetőjog tanára. 1918-ban a Nemzeti Tanács tagja. Az ellenforradalom hatalomra jutása után megfosztották katedrájától; 1922-től ügyvéd Budapesten. Politikai perekben (népbiztosper, Rákosi-per) védőügyvéd. 1926-tól 1938-ig a polgári radikális *Századunk* szerkesztője. 1938-ban a náciizmus elől, Londont érintve, az Egyesült Államokba emigrált. 1947 szeptemberétől 1948 májusáig Magyarország washingtoni követe. Fontosabb munkái: *Büntetőjog* I–II. (1913), *A bűnvédelmi perrendtartás tankönyve* (1916), *Az élő múlt. Politikai téveszmék – társadalmi babonák* (1931), *Háború és jog* (1933), *A háborútól a békéig* (1938).

Az 57. oldal második bekezdésében a parasztság élelmezési viszonyaival kapcsolatban érdemes volna az erről elsőre nagy visszhangot keltett, meghökkentő Szabó Zoltán-mű: *A tardi helyzet* idézése, amelyről a 114. és 121. oldalon is van szó.

A 63. oldal első bekezdéséből úgy tűnik ki, mintha Erdei Ferenc valóban teljesen absztrakt utópisztikus tervet vázolna fel arról a parasztságról, amelyik városban lakik, és falura vagy vidékre jár ki dolgozni. Erdei Ferenc egyáltalán nem ilyen utópiát állított fel, hanem felvázolta a magyar alföldi tanyás városoknak a társadalmi és gazdasági berendezkedését, aminek nem mindenütt érvényesülő, de mindenütt érvényesülni próbáló tendenciája az volt, hogy az emberek gyermekkorukban, öregkorukban és ünnepnapokon bent élnek a városi házukban, ezzel szemben felnőtt, munkabíró korukban a dolgozó hétköznapiakon kívül élnek a tanyai lakóhelyen. Ez egy kettős lakóhelyrendszer, aminek Magyarországon a régi nomád korszakra visszanyúló nagy hagyományai vannak, és Erdei eredeti gondolata az volt, hogy ebben a rendszerben fölismerte egy agrár urbanizmus lehetséges csíráját. Ez nem absztrakt utópia volt, úgyhogy ezt a szót, úgy is, mint ennek az egész elgondolásnak az egyik legszenvedélyesebb híve és munkatársa, vissza kell utasítanom. Minden harag nélkül persze.

A 64. oldal második bekezdésében foglalt, arra az állításra nézve, hogy a magyar társadalombiztosítás haladó volt, utalok a 43. oldalon ugyanerről már mondtakra.

A 66. oldal legelején Darányi Ignác²³² említésével kapcsolatban le kell szögez-nem, hogy ezt a nevet parasztpárti nem említheti anélkül, hogy meg ne mondja, hogy ez volt az a miniszter, aki keresztülvitte azt a híres 1907. évi cselédtörvényt, az ún. „derestörvényt”, mely szerint a földbirtokos testileg is fenýítheti alkalmazottait. Itt tehát legfeljebb úgy említeném, hogy ez a miniszter, aki különösebben haladónak vagy népbarátnak nem mondható; még a saját mérsékelt telepítési javaslatait sem tudta a nagybirtok ellenállásával szemben keresztülvinni.

A 66. oldal legalján a második jegyzet utal a románoknak a magyar nagybirtok terhére való erdélyi, már az első világháború előtt folyó térfoglalására. Megjegyezném, hogy ezzel kapcsolatosan a magyar nemzeti érzésű úri vezető réteg egyik legostobább tévképzete az, hogy a magyar etnikumnak a románok javára való térvessztése, amelyik döntően valamikor a 12. század és a 17. század között zajlott le, valamiképpen jelentős hányadban ennek a nagybirtok-parcellázásnak a románok részéről való kihasználásából ered. Valójában a magyar nagybirtok ott került román kézre, ahol az az egész vidék már rég román lett.

²³² Darányi Ignác (1849–1927): agrárpolitikus, 1895. november 2-tól 1903. november 3-ig, majd 1906. április 8-tól 1910. január 17-ig földművelésügyi miniszter.

Többek között a magyar nagybirtok telepítéspolitikájának a jóvoltából is. Ahol volt magyar paraszti lakosság, ott természetesen a románok nem terjeszkedtek. Magyar szempontból siránkozni legfeljebb azon lehet, hogy a magyarok a maguk részéről nem tudták ezeket a parcellázásokat a maguk vidékén olyan szervezeten kihasználni a saját államhatalmuk idején, mint a románok. Csak a magyar vezető osztályok szűklátókörűsége képzelhette komolyan azt, hogy a 20. században, a tömegek és tömegmozgalmak korában magyar nagybirtokosoknak nemzetiiségi vidékeken való megmaradása a magyar állam és a magyar nemzet fennmaradása számára komoly és tartós jelentőséggel bírhatott volna, és birtokaik román parasztok kezére való jutása a rég elomlott erőviszonyokon lényegesen rontott volna.

A 74. oldal legelső bekezdésében foglaltakhoz képest érdekes adalék, ami egyben megerősíti a könyvnek azt a feltevését, hogy a halálos golyót Zsilinszky Gábor²³³ adta le, az a tény, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre soha a halálos golyóról senkinek semmit sem szólt, de élete végéig halálos haragban volt a testvérével, s bizonyos fokig kötelességének érezte Áchim²³⁴ politikai szerepének folytatását.

A 74. oldal második bekezdésével kapcsolatban érdemes volna megjegyezni, hogy Áchim András halála után a magyar parasztság elismert vezetőjeként, egészen a húszas évek közepéig Nagyatádi Szabó István szerepelt, aki Áchim Andrásnál sokkalta színtelenebb egyéniség volt: ugyan az októberi forradalomkor már szerepet vállalt, de 1919-től politikai radikalizmusát teljességgel feladta, és kiscgazdapártját engedte megszeliidíteni, amely aztán az ő halála után teljes jelentéktelenségbe süllyedt.

A 76. oldal második bekezdésének vége felé érdemes volna megjegyezni, hogy Pikler Gyula²³⁵ 1906. évi elnökké választása egyben válságot és kettészakadást jelentett a társaság életében, amennyiben a társaság konzervatívabb tagjai ekkor váltak ki.

²³³ Zsilinszky Gábor (1888–1953): vegyészmérnök, vezérigazgató. Bajcsy-Zsilinszky Endre testvéröccse. A két Zsilinszky fivér és Áchim L. András között támadt vita során, 1911. május 14-én ő lötte le a parasztpolitikust. Bátyjától eltérően politikával nem foglalkozott, a gazdasági életben helyezkedett el. 1920-tól a Stádium Sajtó Vállalat vezérigazgatója. 1934-től a Nitrokémia Ipartelepek és a Péti Nitrogénművek Rt. vezérigazgatója, 1940-től alelnöke. Betöltötte a Gyáriparosok Országos Szövetsége alelnöki tisztét is. 1944-ben Németországba menekült, majd kivándorolt Brazíliába. – Az Áchim-gyilkosságra l. Domokos József: *Két per egy kötetben* (Tények és tanúk) 1978.

²³⁴ Áchim L. András (1871–1911): parasztpolitikus, képviselő. 1904-ben csatlakozott a Mezőfi Vilmos vezette Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párthoz, amelynek programjával 1905-ben képviselővé választották. Mezőfivel szakítva, 1906-ban megalakította a Magyarországi Független Szocialista Pártot. 1906 májusában ismét képviselő lett, de mandátumát a Kúria megsemmisítette. 1910-től ismét képviselő.

²³⁵ Pikler Gyula (1864–1937): jogtudós, szociológus, pszichológus. 1903-tól 1919-ig egyetemi tanár a budapesti tudományegyetemen; 1920-ban nyugdíjazták. A Társadalomtudományi Társaság alapító tagja, 1901-től alelnöke, 1906-tól 1919-ig elnöke. – Fontosabb munkái: *A büntetőjog bölcselete* (1892), *Bevezető a jogbölcselethez* (1892), *A jog keletkezéséről és fejlődéséről* (1897), *A lélektan alapelvei: az élmény megmaradása és ellentétessége* (1909).

A 77. oldal első bekezdésének utolsó mondatával kapcsolatban érdemes volna megjegyezni, hogy Braun Róbert²³⁶ munkái hatottak a falukutatókra, elsősorban Erdei Ferencre. Lehetne ugyanezt a 77. oldal utolsó mondatával kapcsolatban megemlíteni vagy mind a két passzust, valamint az oldal alján lévő 23. jegyzetet valamiféle egységesebb szövegben egyesíteni.

A 85. oldal második bekezdésének vége felé a *Magyar Kultúra*²³⁷ nevű újság pontos helyét érdemes lett volna világosabban meghatározni; igaz, hogy hivatalosan támogatott újság volt ez is, de pontosabban úgy definiálhatnánk, hogy hivatalosan támogatott, de ugyanakkor a hivatalos egyházi állásponttól időnként harciasan elrugaskodó álláspontokat képviselt. Főleg éles álláspontokat képviselt mind a többi felekezettel, mind a baloldallal szemben; legfőbb munkatársai jezsuiták voltak.

A 91. oldal harmadik bekezdésének negyedik mondatában és a 93. oldal első bekezdésének közepe táján Szabó Dezső ellen emelt fasiszta vádat érdemes volna pontosabban megformulálni, helyére tenni. Világosan megmondani, hogy Szabó Dezsőnek mind a parasztság kérdésében elfoglalt álláspontjai, mind pedig magyar patrióta-álláspontjai mérhetetlen és teljességgel mértéktelen romantikával voltak terhelve, ugyanakkor leszögezni, hogy a fasiszmusból nem volt benne sem hatalomkultusz, sem diktátorkultusz, sem erőszakkultusz. Fasisztává való bélyegzésében legfőbb szerepe annak volt, hogy helyenként a maga mértéktelen módján támadta a zsidókat, elsősorban a zsidó nagytőkét, de annak zsidó jellegét soha el nem felejtvé és majdnem mindig a magyarországi beolvadt vagy beolvadni akaró és ugyancsak jelentős hatalmi pozíciókat elfoglaló német kisebbséggel együtt. A könyv helyesen mutat rá arra, hogy Szabó Dezső tanítványi köre kilencven százalékban haladó reformer- vagy szocialista forradalmárcsoportokban oszlott szét, de a teljesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy a népi mozgalom egy részében, főleg annak értelmiségi szárnyán tovább élt bizonyos szelídebb és civilizáltabb formák között Szabó Dezső kétfelé hadakozó, mindkét jelentős magyarországi beolvadt kisebbséggel: zsidósággal és svábsággal egyaránt szemben álló beállítása.

A 93. oldal harmadik bekezdésében túlzottnak tartom Bartóknak és Kodálynak a népi mozgalomtól való ilyen fokú distanciálását. Elég annyit megmondani, hogy semmiféle határozott körvonalú politikai és társadalmi mozgalomban nem vettek részt. Ezzel szemben részt vettek a Márciusi Front 1937. november 13-i

²³⁶ Braun Róbert (1879–1937): tanár, könyvtáros, társadalomtudós. 1911-től a Fővárosi Könyvtár munkatársa, 1918–19-ben igazgatója. Később lektorként dolgozott. A *Husadik Század* rendszeres cikkírója volt. A szociográfia hazai úttörői közé tartozott. Főbb művei: *Henry George és a földjáraedekadó* (1907), *Lippa és Sansepolcro* (1908), *A falu lélektana* (1913), *Magyarország feldarabolása és a nemzetiségi kérdés* (1919), *Régi és új milliomosok Amerikában* (1920)

²³⁷ *Magyar Kultúra*: katolikus konzervatív folyóirat, 1913-ban indult, 1944-ben szűnt meg. Szerkesztői Bangha Béla, Czapi Gyula és Nyisztor Zoltán voltak.

hangversenyén, és aláírták a népi írók javára szóló kegyelmi kérvényeket. Úgy-hogy nyugodtan mondhatjuk, hogy nézeteik oly mértékben közel állottak a népi mozgalom állásfoglalásaihoz úgyszólván minden kérdésben, hogy bizonyosak lehetünk abban, ha bármi arra kényszerítette volna őket, hogy ilyen irányban állást foglaljanak, akkor valamilyen formában ide csatlakoztak volna. Nem véletlen, hogy 1956-ban Farkas Ferenc Kodály Zoltánt államfőnek javasolta.²³⁸

A 94. oldal második bekezdésének végével kapcsolatban fölvetem a kérdést, hogy nem fordul-e elő Veres Péter műveiben Sztambulinszkivel²³⁹ és Vitossal²⁴⁰ együtt Radics²⁴¹ neve is? Hogy Maniu²⁴² neve nem fordul elő, azt elég valószínű-nek tartom. A Maniu-féle parasztpárti irányvonallal tudomásom szerint legin-kább Kovács Imre haladt együtt, legalábbis úgy emlékszem, hogy a Nemzeti Parasztpárt elnevezést ő javasolta és vitte keresztül, bizonyos fokig a radikálisabb népieknek, Erdei Ferencnek és talán Veres Péternek némi kételkedése ellenére. Zárójelben megjegyzem, hogy később, mikor 1945 után ezek a pártok hatalomra

²³⁸ *Magyar Nemzet*, 1956. november 2.

²³⁹ Sztambulinszkij: Sztambolijszki, Alekszandar (1879–1923): bolgár politikus. 1902-től a Bolgár Népi Földm-űves Szövetség egyik vezetője, 1908-tól képviselő. 1915-ben letartóztatták, mert bírálta Ferdinánd király és a kormány németbarát politikáját. 1918 szeptemberében kiszabadult, és részt vett az antimonarchista katonai felkelésben. Az 1919. augusztusi választások után miniszterelnök (1919–1923). Az 1923. június 9-i puccs után meggyilkolták.

²⁴⁰ Witos, Wincenty (1874–1945): lengyel politikus, publicista. A 19. század kilencvenes éveiben kapcsolódott be a lengyel népi mozgalomba. 1908-tól 1918-ig a galíciai szejm, 1911-től az osztrák birodalmi parlament tagja. 1913-ban egyik alapítója és alelnöke, 1918-tól 1931-ig elnöke az egységes parasztpártból kiváló Piast nevű lengyel parasztpártnak. Az önálló lengyel állam megalakulását követően 1920–21-ben, 1923-ban és 1926 májusában miniszterelnök. Pilsudski tábornok katonai államcsínye (1926. május) után ellenzékbe vonult; pártjával részt vett a parlamenti „balközép” frontban. 1930-ban ezért bebörtönözték, majd emigrálni kényszerült. 1933-tól a német megszállásig, 1939 márciusáig Prágában élt, akkor visszatér Lengyelországba. 1931-től 1939-ig a Piast és más kisebb parasztpártokból alakult Néppárt elnöke. 1939 őszén a német megszálló csapatok letartóztatták, és egy év börtön után a felszabadulásig rendőri felügyelet alatt áll. A felszabadulás után haláláig a Lengyel Néppárt (PSL) elnöke; 1945 júniusában a parlament alelnökévé választották, de tisztét betegsége miatt nem tudta ellátni.

²⁴¹ Radić, Stjepan (1871–1928): horvát, jugoszláv politikus, publicista. 1904-ben bátyjával, Ante Radićsal megalakította a Horvát Parasztpártot, amely az 1910-es választáskor 9 mandátumot szerzett. 1911–12-ben a magyar hatóságok bebörtönözték. 1918–19-ben önrendelkezési jogot követelt Horvátország számára és szövetséget Szerbiával, valamint Montenegróval. A szerbekkel való ellentétek miatt 1919–20-ban börtönbe került. Pártjával ellenzékbe vonult. 1923–24-ben látogatást tett Londonban és Bécsben, Moszkvában pedig csatlakozott a Paraszt Internacionáléhoz. 1926-ban a Pašić-kormányban közoktatásügyi miniszter, azonban rövidesen le kellett mondania. Átvette az ellenzék vezetését. 1928. június 20-án merényletet követtek el ellene a parlamentben, s augusztus 8-án meghalt.

²⁴² Maniu, Iuliu (1878–1955): román államférfi, miniszterelnök. 1906-tól 1910-ig parlamenti képviselő Budapesten; az Erdélyi Román Nemzeti Párt s a román nemzeti mozgalom vezetője, amely Erdély Romániához való csatlakozását kívánta. 1919-től 1939-ig képviselő Bukarestben. 1926-ban a Nemzeti Parasztpárt megalapítója, 1926-tól 1933-ig, illetve 1937-től 1947-ig elnöke. 1928–30-ban és 1932–33-ban miniszterelnök. A II. világháború alatt az Antonescu marsallal szemben álló nyugati orientációjú ellenzék egyik vezetője. 1947-ben életfogytiglani börtönrre ítélték.

jutottak, teljességgel világossá vált, hogy a Román Nemzeti Parasztpártnak²⁴³ Magyarországon nem a Nemzeti Parasztpárt, hanem a kisgazdapárt felel meg.

A 96. oldalon a második bekezdés közepén helytálló az az állítás, hogy a magyar népiek nem igyekeztek a parasztság körében valódi izgatást kifejteni (nem nevezem annak azt, amit a hatóságok annak nyilvánítottak), és illegális konspiratív és terrorista tevékenységtől tartózkodtak. De azt, hogy a forradalom gondolatával „nem játszottak”, s ezt a gondolatot teljesen elutasították volna, egyikükről sem merném állítani. A népi mozgalom elképzeléseiben és frazeológiájában Dózsa mindig nemzeti hősként szerepelt, és két jelentős író: Sárközi György²⁴⁴ és Ilyés Gyula írt drámát Dózsáról,²⁴⁵ <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/471.html> - lbgy47j Fėja Géza pedig tanulmányt 1939-ben.²⁴⁶

A 103. oldal egész folyamán az urbánusok és a népiek ellentétével kapcsolatban valami módon fel kellene használni vagy jó lenne felhasználni azt, amit a bevezető részben az antiszemitizmusnak a népiek ellen emelt vádjáról mondtam. Az urbánusok által vallott szigorú humanizmus helyesen ítélte el a zsidó nagytőke zsidó jellegének kihangsúlyozását, valamint a zsidósággal mint egészen szemben alkalmazott kritikai magatartást, amit a népiek egy bizonyos része magáévá tett. József Attilát, a *Ki a faluba* c. röpirat szerzőjét ez a szigorú humanizmus vitte az urbánusok táborába, nem valami proletárt,

²⁴³ Román Nemzeti Parasztpárt (RNP): 1926 októberében jött létre, a Maniu vezette Erdélyi Román Nemzeti Parasztpárt és Ion Mihalache Parasztpártja egyesülésével. Társadalmi bázisát a falusi módosabb parasztság és a városi kis- és középpolgárság alkotta. Programjában demokratikus reformok bevezetését ígerte. Az 1928-as választások megnyerésével (77,76%-ot kapott) a párt egyedül alakított kormányt Maniu elnökletével. Megszüntette az évek óta tartó rendkívüli állapotot, visszaállította a régi közigazgatást, a földosztás korrekcióját és nemzetiiségi törvény megalkotását ígerte; megnyitotta a kapukat a külföldi tőke előtt. Hasonló politikát folytatott másodszori kormányalakításakor is, nagyobb figyelmet szentelve az ország gazdasági érdekei védelmének. Keményen fellépett a munkásmozgalom ellen. Külpolitikai téren a parasztpárti kormányzat hozzájárult a kisantant feltámasztásához; megújította a barátsági szerződést Lengyelországgal; szorosabbra fűzte kapcsolatait a balkáni országokkal. A gazdasági válság idején a párt meggyengült, több csoport kilépett, és önálló pártot alapított; Grigore Iunian létrehozta a baloldali Radikális Parasztpártot (1932), Alexandru Vaida-Voevod megszervezte a jobboldali jellegű Romániai Frontot (1935). Az RNP a harmincas évek második felében szembefordult II. Károly és az udvar diktatórikus törekvéseivel; kiállt a polgári demokrácia mellett; kereste az együttműködést a demokratikus erőkkel. A királyi diktatúra bevezetése után (1938. február 10.) a pártot – más pártokkal együtt – feloszlatták; illegálisan folytatta a küzdelmet II. Károly antidemokratikus intézkedései ellen. Bár kezdetben támogatta Ion Antonescu tábornok hatalomra kerülését (1940. szeptember 6.), később szembekerült vele; helytelenítette a szovjetellenes háborúban való részvételt; kifogásolta a német csapatok beengedését az országba; tiltakozott a Vaskárda fasiszta-terrorista akciói ellen. Az Erdélyre vonatkozó második bécsi döntést nem fogadta el. Tevékeny szerepet játszott az 1944. augusztus 23-i fordulat végrehajtásában, Románia háborúból kilépésében. A párt képviselői tisztséget vállaltak az első hónapok koalíciós kormányaiban, de a Petru Groza vezette kormány megalakulásával (1945. március 6.) a párt kiszorult a hatalomból. 1947. június 29-én feloszlatták.

²⁴⁴ Sárközi György: *Dózsa*. Történelmi dráma 3 felvonásban és 6 képben (1939.)

²⁴⁵ Ilyés Gyula: *Dózsa György*. Dráma (1956.)

²⁴⁶ Fėja Géza: *Dózsa György* (1939.)

polgárt összefogó városi szolidaritás. Urbánusok tábora alatt értve ezúttal azt, hogy Ignotus Pállal együtt szerkesztette a *Szép Szó*²⁴⁷ című folyóiratot. A többi urbánus mind polgári, részben nagypolgári környezetből származott. Hozzá kell tennünk, hogy a népiek parasztkultusza már önmagában irritáló és gyanús volt az urbánusok számára, akik túlnyomó részben német vagy zsidó eredetű családokból származtak, és minden parasztkultusz mögött, sokszor teljesen alaptalanul, a nemzetből való kirekesztetésüket gyanították. Tulajdonképpen ez volt a tartalma és a lényege, ennél több nemigen lehetett a nacionalizmus vádjának, ami annál inkább irreális a népi mozgalom tagjaival szemben, mert a két háború közötti magyar nacionalizmus centrális jelenségétől, az irredenta agitációtól teljesen és tudatosan távol tartották magukat. Hozzá kell tennem, hogy a népiek egészükben az ország és a nemzet életbe vágó problémáit sokkal realisabban és sokkal behatóbban érzékelték, mint az urbánusok, akik között voltak politikailag erősen elkötelezett és teljesen érdektelen személyek, de az egész paraszti világtól teljességgel távol álltak, amit viszont ellenkező irányban a népiekről egyáltalán nem lehet elmondani a városi világgal szemben. Mindez természetesen nem vonatkozik József Attilára, akinek az urbánusokhoz való kapcsolódását előbb már igyekeztünk megmagyarázni.

A 104. oldal hatodik sorában azt mondani a két világháború közti magyar ellenforradalmi rendszerről, hogy az sok antidemokratikus vonással rendelkezett, nagyon kevés. Nyugodtan mondhatjuk, hogy alapjaiban nem volt demokratikus. A könyvben másutt is előfordul az, hogy a parlamentarizmus bizonyos fokú meglétét egyben bizonyos fokú demokrácia tünetének jelzi. Ez így fogalmilag nem precíz, mert a parlamentarizmus nem szükségképpen demokratikus, lehet arisztokratikus vagy oligarchikus is. Hogy egy parlamentarizmus jobb, mint egy diktatúra, az áll, de nem jelent önmagában egy mérsékeltebb vagy félutas demokráciát. Azt a könyv másutt helyesen kifejti, hogy ez a rendszer nem volt fasiszta, de ezért nem szükséges akár csak kismértékben is demokratikusnak nyilvánítanunk.

A 104. oldal közepe tájt nem találom pontosnak azt az állítást, hogy a harmincas évek nyugtalan ifjúsága nem akart sem a jobb-, sem a baloldali pártokhoz csatlakozni. Ez a dolog nem ilyen egyszerű. Ez a nyugtalan ifjúság a harmincas évek közepéig messziről egységesnek látszó, kissé amorf, sokféle mozgalom között hányódó tömegnek látszott. A harmincas évek elején, pontosan akkor, amikor a népi mozgalom kezdődött, ugyanakkor a hitlerizmus megjelenése választóvízként – hozzá kell tennem, teljesen egészségtelen választóvízként hatott, ez

²⁴⁷ *Szép Szó* (1936–1939): báró Hatvany Bertalan anyagi támogatásával 1936-ban alapított szépirodalmi folyóirat. Fejtő Ferenc, Ignotus Pál és József Attila szerkesztették, s a Cserépfalvi kiadó adta ki. József Attila halála után szerkesztőbizottság, majd Gáspár Zoltán (1910–1945) vette át a lap irányítását.

az egész ifjúság egészében egy sokkal egészségesebb reformmozgalom irányában indulhatott volna el – ez az ifjúság polarizálódott egy erőteljesen jobboldali részre, mely számbelileg több volt talán a baloldalinál (lehet, hogy csak hangosabb, az ifjúság többségét talán nem tette ki), és egy számbelileg kisebb, egyértelműen baloldali részre; s a népi mozgalom egészében a baloldali részhez számítható. De az áll, hogy az akkor fennálló pártokban nemigen találta a helyét. Ezek a fennálló baloldali pártok többségükben megmerevedett, többé-kevésbé elagott és eléggé steril képződmények voltak, minden tisztességes s tiszteletre méltó tradíciójuk ellenére is.

Fontosnak tartom azt tisztázni, miért hangsúlyozom a népi mozgalom baloldali jellegét. Tudom, hogy a jobboldal és a baloldal szembeállítása erősen lejáratott valami, de van egy eredeti értelme, amit ma is tisztán meg lehet fogalmazni: jobboldal minden erősen tradicionális, bizonyos fokú arisztokratizmusra hajló irányzat, baloldal minden radikális, a társadalmat racionálisan változtatni kívánó irányzat. A jobboldal mindig hajlott arra, hogy az emberi szenvedés bizonyos mennyiségébe belenyugodjon, a baloldal e tekintetben sokkal intranzigensebb és sokszor utópistább is volt, mint a jobboldal. Ezen a skálán a népi mozgalom egyértelműen a baloldalon foglalt helyet, amin nem is lehet csodálkozni a tradicionális magyar társadalmi rendszer és értékrendszer mérhetetlen eltorzulásának és felemássa válásának körülményei között. Természetesen a tradíciótisztelő jobboldalnak nihilista, erőszakimádó szélsőjobboldallá válása vagy a baloldaliság fogalmának teljes feje tetejére állása, amely szélsőbaloldal alatt végsőleg a legteljesebb diktatúrát vagy a legteljesebb terrorizmust érti, olyan torzulások, amelyek mellett a baloldal–jobboldal szembeállításának az értelme megszűnik. De a szó klasszikus értelmében nem mondhatjuk, hogy ez a reformifjúság valahol a baloldaliság és a jobboldaliság között lebegett; azt lehet mondani, hogy egy olyan reformlehetőség megfogalmazását hordotta a méhében és ehhez legközelebb a népi mozgalom formájában jutott el, amelyik túlhaladja a hagyományos harci riadókat, főleg azt, amelyik kapitalizmus és kommunizmus közötti választásra szólít fel.

A 109. oldal második bekezdésének második sorában a folyóirat címe téves, nem többes számban, hanem egyes számban van: *Társadalomtudomány*. Hozzá kellene tenni, hogy a lap jó szakembereket gyűjtött maga köré, de alapbeállítása konzervatív, nemzeti irányú volt. A harmincas években óvatosan elkezdett reformkérdésekkel foglalkozni, viszont a szélsőjobboldali irányzatoktól távol tartotta magát.

Ugyanezen oldal harmadik bekezdésének első mondatához hozzá kell fűzni, hogy Dékány István²⁴⁸ kizárólag elméleti szociológiát űzött, erősen a német idealizmus szellemében.

A 111. oldal második bekezdésének legalján érdemes volna megjegyezni, hogy tulajdonképpen Szabó Zoltán *A tardi helyzet* című könyvével kezdődik a magyar közéletet és közgondolkodást felrázó falukutató művek sorozata. *A tardi helyzetben* a falusi gyerekek élelmezésére vonatkozó riasztó adatok döbrentették meg leginkább az olvasókat.

A 112. oldal harmadik bekezdésének az elején a Bethlen Gábor Körrel²⁴⁹ kapcsolatban érdemes volna megjegyezni, hogy ez eredetileg egy református jellegű ifjúsági egyesület volt, azonban később teljesen felekezeti különbség nélkül csoportosította maga körül a reformer hangulatú radikálisabb fiatalságot. Valamint érdemes volna azt is megjegyezni, hogy 1928-ban a tanyai agrársettlemment mozgalmat a 131. oldalon említett Hilscher Rezsőnek²⁵⁰ egy Szegeden tartott előadása inspirálta, aki az angol mintájú, munkásnegyedekbe való kiszállásokból eredő settlement-mozgalomról beszélt, amihez hasonlót Újpesten ők is próbáltak, nem baloldali szociális elgondolások alapján. A szegedi mozgalom pontos neve: Tanyai agrársettlemment mozgalom, mely kezdettől fogva radikális jellegű volt.

A 113. oldal második bekezdésének elejére vonatkozóan azt jegyezném meg, hogy a kollégiumot nemcsak azok alapították, akik a tanyai agrársettlemment mozgalomban részt vettek, mert emlékezetem szerint abban sem Radnóti Miklós, sem Hont Ferenc,²⁵¹ sem Erdei Ferenc nem vettek részt. A kollégiumi tagok

²⁴⁸ Dékány István (1886–1965): filozófus, szociológus, az MTA levelező tagja. 1920-ban a kolozsvári egyetemen történelemelméletet adott elő, 1922-ben a budapesti egyetemen a történetfilozófia magántanárává habilitálták; 1932-től egyetemi nyilvános rendkívüli tanár. Ő nyerte el a társadalomelméleti tanszékre kiírt pályázatot, amit Bibó István is megpályázott, ezért Dékány István 1942-től 1946-ig a társadalomelmélet tanára volt. Bibó István pályázatát lásd kötetünkben: 346. Dékány István főbb művei: *Bevezetés a társadalom lélektanába* (1923), *A társadalomfilozófia alapfogalmai* (1933), *A mai társadalom* (1943).

²⁴⁹ A Bethlen Gábor Kör 1902-ben alakult Kolozsvárott; a trianoni békeszerződés után az egyetemmel együtt Szegedre került át. 1946-ig működött.

²⁵⁰ Hilscher Rezső (1880–1957): jogász, szociálpolitikus. Az egyetem elvégzése után Újpest város tisztviselője, az Újpesti Főiskolai Szociális Telep munkatársa, majd a budapesti Műegyetem Közgazdaságtudományi Karán egyetemi magántanár. Később a Szociálpolitikai Intézet egyik megszervezője, az intézet népvédelmi osztályának vezetője. 1944-től a Miskolci Jogakadémia tanára, 1949-től 1954-ig a pécsi tudományegyetem oktatója, tanszékvezető docens.

²⁵¹ Hont Ferenc (1907–1979): rendező, színháztörténész. Tagja a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának. 1933-ban kezdeményezte a Szegedi Szabadtéri Játékok megrendezését. A harmincas évek elejétől illegális kommunista. 1937-től a Független Színpad társulatával, majd a Művészek, Írók, Kutatók Szövetkezete keretében antifasiszta kulturális műsorokat szervezett. A felszabadulás után 1949-ig a Színház- és Filmművészeti Főiskola igazgatója. 1949–52-ben a Népművelési Minisztérium osztályvezetője. 1952-től 1957-ig az Országos Színháztörténeti Múzeum, 1957-től 1969-ig a Színháztudományi Intézet igazgatója. Fő műve: *A cselekvés művészete* (1972).

felsorolásából kimaradt az egyik leglelkesebb és legaktívabb tag: Reitzer Béla jogász, szociológus és pedagógus, aki kezdeményező szerepet is vitt az alakulásban. 1944-ben a Don-kanyarban pusztult el. Egyébként a következő oldalon szerepel a neve. Az ezt követő szövegben az a zárójeles közlés, hogy Joó Tibor²⁵² dolgozta ki az agrársettlement mozgalom ideológiai alapjait, kissé szokatlanul hangzik, mert Joó Tibor szellemtörténész filozófus volt, és emlékezetem szerint nem hatott eszmeileg a társaságra. De nem tudom ezt cáfolni sem, főleg ha ez az állítás Buday Györgytől vagy Ortutay Gyulától származik, mert ők bizonyosan jobban tudják. Azt én is tudom, hogy Joó Tibor Buday Györgynek igen jó, személyes barátja volt, tehát lehet, hogy valamilyen formában ott bábáskodott a mozgalom körül. Az a következő állítás, hogy én együtt dolgoztam volna a Művészeti Kollégiummal, nem áll meg. Tagjainak túlnyomó részével szoros vagy a legszorosabb személyes barátságban vagy nagyon jó viszonyban voltam, de azt nem igényelhetem, hogy én ott dolgoztam volna.

A 114. oldalon az ötödik sorban az agrársettlement munkáira vonatkozóan én nem emlékszem, hogy abból valamilyen konkrét mű született-e, de ebben nem vagyok biztos. Ugyanezen az oldalon, a jegyzetben Erdei Ferenc két műve van felsorolva, de bizonyos vagyok abban, hogy a Királyhegyesről szóló kismonográfia nem a Művészeti Kollégium kiadványai között, hanem a *Századunk* című folyóiratban jelent meg, amelyik a *Huszádik Század* utódja volt, polgári radikális irányzattal. A másik, *Egy parasztváros társadalmi szerkezete* című, Makóról szóló mű²⁵³ sem a Kollégium kiadásában jelent meg, hanem az édesapám szerkesztette *Népünk és Nyelvünkben*.²⁵⁴

A 119. oldal második bekezdésében Illyés Gyula *Puszták népe* című művével kapcsolatban meg kellene magyarázni a német olvasónak, hogy ez a pusztta egyáltalán nem az, amit a nyugati néző pusztának ismer. Nem az alföldi betyárok és csikósok lakta sík pusztta, hanem a nagybirtok önálló, minden falutól különálló béreslakóhelye. Ugyanezen az oldalon a harmadik bekezdésben tévútra vezetőnek találok azt a szinte dicsekvően hangzó fogalmazást, hogy a könyv nem tartalmaz nyílt vádat a nagybirtok ellen, és az oligarchikusan uralkodó nagybirtokosokat nem teszi pellengérré. A könyv csupán az indulati megfogalmazást és a formálisan vádemelő magatartást mellőzi, egyébként ennél súlyosabb vádat az

²⁵² Joó Tibor (1901–1945): történetfilozófus, könyvtáros. 1929-től 1933-ig a szegedi Egyetemi Könyvtárban dolgozott, majd az OSZK-ba került. 1939-től a budapesti tudományegyetem magántanára. Fontosabb munkái: *Bevezetés a szellemtörténetbe* (1935), *A magyar nemzeteszmé* (1939), *Magyar nacionalizmus* (1941).

²⁵³ Erdei Ferenc: *Egy parasztváros társadalmi szerkezete*. I–II. *Népünk és Nyelvünk*. 1934. 89–100, 167–173, Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. (Adalékok Makó társadalmához.) Uo. 1935. 244–252. Erdei Ferenc: *Makó társadalomrajza* (1972).

²⁵⁴ *Népünk és Nyelvünk* (1929–1939): a szegedi Alföldkutató Bizottság néprajzi, társadalomrajzi és nyelvészeti szakosztályának folyóirata. Id. Bibó István 1929 és 1933 között szerkesztette.

egész falukutató irodalomban senki a nagybirtok ellen nem emelt. Éppen tárgyilagoss, regisztráló hangneme által válik a legsúlyosabban kipellengérezővé.

A 120. oldal második bekezdésének elején a Veres Péterrel foglalkozó szöveget logikusabb volna az 1936-os Alföld parasztságáról szóló könyvvvel kezdeni, mert ő nem a harminchetes *Számadással* vált ismertté, hanem a harminchatos *Az Alföld parasztságával*. Többek között ez a könyv népszerűsítette Magyarországon a zsírosparaszt kifejezést, amelyik mindaddig érvényben volt, amíg a kulák, mint konkurens megjelölés, divatba nem jött egy időre.

A 121. oldal második bekezdése tartalmazza Szabó Zoltán *A tardi helyzet* című művének ismertetését. Ezzel kapcsolatban is elmondandóvá válik az, hogy tulajdonképpen ez volt az első közéletet és közgondolkodást megrázó szociográfia, úgyhogy érdemes volna talán még Illyés előtt említeni. Egyben érdemes volna ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy ettől kezdve a népi mozgalom szociográfiai műveivel szemben, legfőképpen Fėja Géza *Viharsarokjával* és Kovács Imre *Néma forradalmával* szemben, de a többiekkel szemben is állandóan szőnyegen volt az a vád, hogy ezek újságírói demagóg művek, lényegében nem tudományos szociográfiák. Ezt hangoztatta pl. Rézler Gyula²⁵⁵ is (vö. a 130. oldalt), akivel én egy 1940 körül írt cikkben vitába is szálltam.²⁵⁶ Azután bírósági eljárások is zajlottak, de soha senki egyetlen adatukat ezeknek az állítólagos nem tudományos szociográfusoknak megcáfolni nem tudta, s a bíróság sem tudott okosabbat tenni, mint azt megállapítani, hogy a valóságot tendenciózusan tálalják és csoportosítják. Valójában, ha eltekintünk az érdekeltség és ellenérdeklőség döntő tényezőjétől, amely e vád mögött van, akkor ez a vád, ha valamennyire is komoly tudományos emberek hangoztatták, nem más, mint a Magyarországon elég mélyen begyökerezett német tudományos vaskalaposság terméke. Se Franciaországban, még kevésbé az angolszász világban ezt a vádat komolyan fölvetni nem lehet, hogy a hangvétel irodalmi vagy újságírói, ahelyett hogy „tudományos” lenne. Egyetlen kritérium érvényes, az igazság kritériuma, az pedig a falukutató írók és újságírók mellett szólt. Vö. a 125–130. oldallal kapcsolatban mondottakat.

²⁵⁵ Rézler Gyula (1911–2001): közgazdász, szociográfus, az empirikus munkásszociográfia és szociológia első hazai művelői közé tartozott. 1937–38-ban az Árelemző Bizottság előadója. 1938-tól a Miniszterelnökség gazdaságtanulmányi osztályának munkatársa. 1943-ban megszervezte a Magyar Ipari Munkatudományi Intézetet. 1945-től az Újjáépítési Minisztérium osztályvezetője. 1948-ban az Egyesült Államokba emigrált. A Loyola Egyetem (Chicago) tanára, 1964-től 1969-ig ugyanitt az Ipari Kapcsolatok Intézetének igazgatója. Fontosabb munkái: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása* (1938), *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép* (Szerk. 1940), *Bevezetés a szociológiába* (1948).

²⁵⁶ Rézler említett tanulmánya: A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedekben. *Közgazdasági Szemle* 1941. 6. szám, Bibó István tanulmánya – Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában – 1940-ben, egy évvel korábban látott napvilágot a *Társadalomtudományban*. Rézler a maga cikkét – némileg átdolgozva – önálló kiadványban is megjelentette: *Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben* (1943).

A 123. oldal második bekezdésében nagyon lényeges volna közölni azt a tényt, hogy Fėja Géza nemcsak a környéket Viharsarokká tevő agrárszocialista és parasztmozgalommal foglalkozott, hanem rendkívül részletesen, főleg Csongrád megyére vonatkoztatva a nagybirtok különböző visszaéléseivel, és a reakció hevesége többek között erre is vezethető vissza.

A 124. oldal második bekezdésében fontos volna azt is megemlíteni, hogy Szabó Zoltán művében, amire éppen a cím is utal, nagyon sok szó esik a színpompás népviselet túlburjánzászerű és egészségtelen társadalmi viszonyokat tükröző jelenségeiről is.

Ugyanezen oldal harmadik bekezdésével kapcsolatban Erdei Ferenc *Parasztok* című művéről el kellene mondani azt, hogy az nem egyszerűen tudományos szociográfia volt, hanem egyben egy nagyon éles, bár egyáltalán nem támadó vagy a kedélyeket az előbbiekhöz hasonlóan felrázó végkonklúzióra ment ki, amit lényegében abban foglalt össze Erdei, hogy parasztnak lenni immár nem lehet. A paraszti életformát mint a feudalizmus megkövült jelenségét elemezte, és az ennek a fenntartására irányuló mind jóhiszemű, mind rosszhiszemű törekvéseket hiábavalóknak és kártékonyaknak ítélte.

Ugyanezen oldal negyedik bekezdésével kapcsolatban érdemes volna megjegyezni, hogy a következő években nem a *Magyarország felfedezése* című sorozatban, de azokkal teljesen azonos külsővel ugyancsak az Athenaeum kiadásában megjelent Erdeinek három, egy sorozatot alkotó műve; *Magyar város*, *Magyar falu*, *Magyar tanya* címmel, ugyancsak a tudományos szociográfia szintjén. A *Magyar város* az alföldi tanyás parasztvárosok szociográfiája volt, és ennek az egyik zárófejezetében fejtette ki Erdei azt a koncepcióját, hogy ezeknek a parasztvárosoknak a várost-tanyát egybekapcsoló két lakóhelyes szerkezete alkalmas társadalmi szerkezeti minta volna egy leendő agrárurbanizmusra alapozódó, városok körül szerveződő modern agrárszervezet kialakításához. Ez az, amire a mű 62–63. oldalán véleményem szerint tévesen megítélő utalás van.

A 125. oldal második bekezdésében mondottakra nézve utalok a 121. oldalal kapcsolatban mondottakra; nagyon felülvizsgálandónak érzem az itt látható gondolatmenetet.

Ugyanaz áll a 126. oldal harmadik bekezdésében foglaltakra. A magyar falukutatók legfőbb erőssége, és ez többet ér minden tudományos előképzettségénél, a tényeknek az ismerete volt, és pontosan ezeknek a tényeknek a jegyében joggal mutattak rá, elsősorban Erdei, hogy tökéletesen fölvertezt tudományos emberek hogyan voltak képesek teljesen félreérteni a magyar társadalomszerkezet egy sor alapvető tényét, pl. a tanyaszerkezetet.

A 128. oldal utolsó és a 129. oldal első bekezdésében foglaltak megerősítik az előbb mondottakat, többek között abban is, hogy rávilágítanak arra, mennyire

töredékes, ezerféle és egységes rendszert nem alkotó, egységes módszerrel nem bíró volt mindaz, amit abban az időben nyugaton tudományos szociográfiának lehet nevezni. Megjegyzem, hogy az 55. jegyzetben említett Miklós Aldobonyi helyes neve Miklós Aldobolyi,²⁵⁷ és utóbb egyetemi magántanár lett.

A 130. oldal második bekezdésében Rézler Gyula idézett gondolatmenetét igaztalannak, értelmetlennek és egyenesen cinikusnak tartom. (Vö. a 121., 128–129. oldal.) Lényegében nem tesz mást, mint a tudomány fejcsoválásába takarva alátámasztja és táplálja azt az egyáltalán nem tudományos, hanem nagybirtokos- és hatalmi érdekektől támogatott rosszhiszemű vádat, hogy ezek a falukutatók a pesti aszfalton születtek, és üres óráikban szórakozásból mentek ki ilyen leleplező és uszító műveket írni. Ezek a falukutatók olyan emberek voltak, akik az életüket tették föl erre az ügyre, és ezért vállalták a konzekvenciákat is, amelyek nem is voltak olyan csekélyek. Kovács Imrének például az egyetemi pályája ment rá erre az állítólag unalomban, mellékfoglalkozásként űzött tevékenységre.

Éppen ezért nem értékelném ilyen pozitíven a 135. oldal harmadik bekezdésében Rézler Gyulának a falukutatásról írott műveit.²⁵⁸ Ő a falukutatásnak nem szakértője, hanem inkább ellenlábasa volt.

A 138. oldalban foglaltakkal kapcsolatban megemlíteném Reitzer Bélának a munkások szabadidejéről szóló művét, ami a művek jegyzékében szerepel is.

A 139. oldal második bekezdésével kapcsolatban megjegyezném, hogy Németh László, miután a *Nyugattal* szakított, alkalmilag írt a *Társadalomtudományba*²⁵⁹ és a *Napkeletbe*²⁶⁰ is, amit tőle a *Nyugat* köreiből rossz néven is vettek, különösen a *Napkeletnek* az ellenforradalmi politikai irányzattal való kapcsolata miatt.

A 140. oldal második bekezdésének végén Kodolányi Jánosnak egy debreceni eredménytelen lapalapítási kísérletre vonatkozó emlékezése kissé zavarosnak látszik; vajon nem a *Válasz* valamelyik előmegbeszélésére emlékszik-e ő, hiszen az összes szereplők szinte teljesen ugyanazok.

²⁵⁷ Aldobolyi Nagy Miklós (1911–1973): földrajztudós, hidrogeológus. Szegeden és Szamosújvárott volt tanár, 1942-ben habilitálták magántanárrá. 1945 és 1957 között Szegeden a Pedagógiai Főiskola földrajzi tanszékének a vezetője. 1957-ben a Szegedi Vízügyi Igazgatóságon dolgozott, innen az Országos Vízkutató és Fűrő Vállalathoz (Budapest), majd a Vízkészletgazdálkodási Központba került.

²⁵⁸ Reitzer Béla–Rostás Ilona: Ezer munkás a szabadidőről. *Munkaügyi Szemle*, 1940. 5. sz. 216–225.

²⁵⁹ *Társadalomtudomány* (1921–1944): tudományos szakfolyóirat, 1926-ig a Magyar Néprajzi Társaság Társadalomtudományi Szakosztályának, 1926-tól a Magyar Társadalomtudományi Társaságnak kiadványa. 1921–1925 között id. Bibó István szerkesztette. 1933-ban a nácizmus uralomra jutása után németellenessé vált, felkarolta és támogatta a hazai szociológiai és néprajzi kutatásokat. 1944-ben, a német megszállás idején betiltották.

²⁶⁰ *Napkelet* (1923–1940): konzervatív irodalmi és művészeti folyóirat. Alapítója és kiadója a gróf Zichy Rafaelné (Pallavicini Edina) elnökele alatt álló Magyar Irodalmi Társaság volt azzal a céllal, hogy tömörítve a konzervatív írókat, ellensúlyozza a *Nyugat* hatását. Szerkesztői közé tartozott Tormay Cecil, Horváth János és 1938–1940 között Kállay Miklós.

A 141. oldal második bekezdésének közepén Tóth Lászlót²⁶¹ nem annyira a népi írók hívének, mint inkább személyes barátjának lehet minősíteni. Ő pártállása szerint egyébként szociáldemokrata volt. Én is személyes jó viszonyban voltam vele, azonban emlékszem rá, hogy a negyvenes évek végén rendkívül ingerülten nyilatkozott a földreform során történt egyes helyi értelmetlenségekről és Veres Péterről, amit ilyen ingerültséggel és ilyen hangnemben a népi írók soha nem tettek.

A 142. oldalon a második bekezdés alján van szó Sárközi György 1935 óta való lapszerkesztéséről, ezt a bekezdés elejére kellene tenni, mert így a fordított időrend a megértésben zavart okoz.

A 145. oldal közepén a *Magyar Élet*²⁶² c. folyóiratról mondtak túlságosan is a szerecsenmosdatás jellegét viselik magukon. Nehezen lehet azt mondani, hogy ez a folyóirat faj alatt még pontosan a Szabó Dezső-féle népcsoport, etnikum, nemzet, nép fogalmát értette, és csupán azt a hibát követte el, hogy ezt engedte a hitleri fajelmélettel összekeverni. Ezt a „hibát” a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején senki sem követte el „ártatlanul”. A könyv ugyanennek a bekezdésnek az elején nagyon helyesen mutat rá, hogy pontosan ennek az igazodásnak köszönhetette a folyóirat, hogy sokkal tovább fennmaradt, mint a többiek. Azt is helyesen állapítja meg a könyv, hogy a népi írók határozottan balra állottak, az azonban már nehezen követhető gondolatmenet, hogy ennél fogva aki az ő szélsőjobboldalukon foglalt helyet, az még mindig lehetett baloldali. A *Magyar Élet* köre valószínűleg tiltakozott volna az ellen, hogy őket akkor bárki baloldalinak nyilvánítja, hiszen ez akkor megbélyegző kifejezés volt. Valójában az a helyzet, hogy ezeket az irányzatokat a jobboldal–baloldal skálán értelmesen elhelyezni sem lehetett, amint arra már fentebb utaltam, ugyanis a szélsőjobbként elkönyvelt fasiszta, nemzetiszocialista diktatúrák irányzatok a maguk minden tradíciót felrúgó jellegükkel éppúgy kilógtak a lényegében tradíciót megtestesítő jobboldalból, mint ahogy a szélsőbaloldalinak minősített terrorista és diktatúrák irányzatok kilógnak a lényegében humanistának és racionalistának minősíthető baloldalból. A *Magyar Élet* köre lényegében annak a harmincas években Magyarországon létezett, egészen 1935-ig még egységesnek

²⁶¹ Tóth László (1895–1964): kecskeméti nyomdász. A kecskeméti jogakadémián tanult. 1918-ban belépett az MSZDP-be. Az ösztírózsás forradalom idején tagja lett a helyi Nemzeti Tanácsnak. A Tanácsköztársaság alatt a direktórium vezetője; a város képviselője a Tanácsok Országos Testületében. A Tanácsköztársaság után másfél évet töltött börtönben. 1922-től a kecskeméti nyomdavállalat tisztviselője, később igazgatója. Számos baloldali kiadványt jelentetett meg; ő adta ki többek között Németh László *Tanúját*. 1944 decemberétől 1948 közepéig Kecskemét polgármestere. Ezt követően visszavonult a közéletből. 1956 novemberétől 1958 végéig a Városi Tanács V. B. elnökhelyettese; később a Hazafias Népfront Városi Bizottságának elnöke.

²⁶² *Magyar Élet* (1936–1944): irodalmi és politikai folyóirat. A Honszeretet Egyesület és a Magyar Közösség lapja volt. Szerkesztője 1938 márciusától 1944 januárjáig Fitos Vilmos, a segéd-, ill. társszerkesztők Gombos Gyula (1939–1942) és Kristó Nagy István (1943) voltak. A népi írók szinte minden árnyalatát megszólaltatta. A német megszállás idején, új szerkesztőséggel, de 1944 októberéig megjelent. Fitos Vilmos: A „Magyar Élet” című folyóirat. (A szerkesztő emlékezete.) *Literatúra*, 1984. I. 89–103.

látszó reformmozgalomnak a hitlerizmus hatására arrafelé elcsúszott része volt, legfőbb inspirálója Szabó Dezső volt, de egy olyan engedménnyel a hitlerizmus irányában, ami éppen ennek a lapnak a fennmaradásának a biztosításához is hozzájárult. Amit a könyv az ő fajelméletüknek a magyarázatára és nem fajelméleti jellegének a bizonyítására fölhoz, azt lényegében Szabó Dezső ideológiájára lehet elmondani, ahol a faj szó bizonyosan nem hitlerista értelemben vett fajelméletet jelent, inkább a magyar etnikumnak a hangsúlyozását. Ez jelenti azt, hogy ez különbözött a hitlerizmustól, de nem jelenti azt, hogy nem volt eszméileg zavaros és veszélyes. Amit a könyv a *Magyar Élet*nek a zsidókérdésben elfoglalt álláspontjára mond, az nyilvánvalóan mutatja a Szabó Dezső-i inspirációkat, de egyben mutatja ennek az egész észjárásnak a nagyon veszélyes korlátait, amennyiben a magyar közélet majdnemhogy legdöntőbb veszélyének a zsidó és sváb befolyást jelöli meg, holott a magyar közélet legdöntőbb veszélye a színmagyar úri vezető rétegnek az a jellege volt, amit ismerünk, és ami ellen a népiek elsősorban és mindenekelőtt fölléptek. Nagyon megkérdőjelezhető az oldal legalján levő az a megjegyzés is, hogy ezek a szövegrészek jellegzetesen defenzívek voltak. 1938 és 1944 között a zsidókérdést Magyarországon feszegetni úgy, hogy az ne egy offenzívának a része legyen, nem lehetett, még akkor sem, ha a szerző defenzívának szánta.

Ugyanezért nem érthetek egyet azzal a megfogalmazással sem, a 146. oldal második bekezdésének elején, hogy a *Magyar Élet* a népi irodalom egész elitjét maga köré gyűjtötte. A felsorolt nevek pontosan azokat a neveket jelzik, akik a népi irodalomban a Szabó Dezső-i inspirációban többé-kevésbé részt vettek. A népi irodalom ezen kívül álló tagjai, élükön Illyés Gyulával, nem véletlenül maradtak ki ebből a sorból. A felsorolt Nagy Istvánt e tekintetben nem ismerem, de hogy Darvas Józsefben, marxizmus ellenére is voltak Szabó Dezső-i inspirációk, azt tudni vélem. Az igaz, hogy az alább tárgyalandó *Magyar Útba* más lap híján írtak Erdei Ferenc, Kovács Imre és Szabó Zoltán is, de a lap fő irányának tett minden engedmény nélkül, egyszerűen azért, mert másutt nem írhattak.

A következő bekezdésben említett Fitos Vilmos,²⁶³ a szerkesztő, egyike volt azoknak, akik a reformmozgalmak harmincas években történt kettészakadása-kor a legeggyértelműbben álltak a jobboldalra.

²⁶³ Fitos Vilmos (1913–2000): tanár, tisztviselő. A budapesti egyetem bölcsészkarán tanári oklevelet szerzett, 1931-től 1935-ig Eötvös-kollégista. 1933-ban belépett a bölcsészkar Turul szervezetbe, az Árpád Bajtársi Egyesületbe, majd annak vezére lett. 1937-től 1939-ig a Bartha Miklós Társaság főtíkára, majd ügyvezető alelnöke. 1938 márciusától 1944 januárjáig a *Magyar Élet* című folyóirat szerkesztője. 1938 végétől tagja a Magyar Közösségnek. A világháború alatt az egyetemi és főiskolai hallgatók németellenes egységmozgalmának szervezője, a Magyar Ifjúság Nagybizottság elnöke. 1944. március 19-e után az ellenállási mozgalomban a Szabad Élet Diákmozgalom vezetője. 1945 után különböző vállalatoknál tisztviselőként dolgozott. 1946. december 30-án, a Magyar Közösség-ügyben letartóztatták, 1947 augusztusában szabadon bocsátották. 1949-től a NIKEX-nél, 1953-tól 1964-ig a KOMPLEX külkereskedelmi vállalatnál volt állásban.

A 147. oldal második-harmadik és negyedik bekezdésében említett és a *Magyar Élet* folyóirattól helyesen megkülönböztetett Magyar Élet Könyvkiadóról²⁶⁴ nem elég azt mondani, hogy a folyóirattal azonos irányzat és azonos szerzők jellemezték, mert a Magyar Élet Könyvkiadó sokkal inkább egy kiterjedésű volt a népi írók mozgalmával, mint a *Magyar Élet* folyóirat. Nem tudok róla, hogy a Magyar Élet Könyvkiadónál akár egyetlen olyan mű megjelent volna, amelyik a fajelmélet téziseivel együtthangzó téziseket képviselt volna. Talán ez a legjobb kifejezés, hogy együtthangzó, mert hiszen teljesen tudatában vagyok annak, hogy ez a könyv nagyon hangsúlyozza is, és ez megfelel az igazságnak, hogy mind a *Magyar Élet*, mind a következőkben tárgyalandó *Magyar Út* munkatársai és szerkesztői nagy súlyt fektettek arra, hogy őket a hitlerizmus bérenceinek ne tekintsék, és nem is voltak azok. De bizonyos téziseik egy közegben hangzottak el, és egy közegben hatottak, mint a hitlerizmus tézisei. Mint ahogy bizonyos tézisek együtt hangzottak a népi írók téziseivel.

A 147. és 148. oldalakon a *Magyar Út*²⁶⁵ című folyóiratról és annak a népi mozgalom jobboldalán való elhelyezkedésére vonatkozólag mondottakra lényegileg ugyanaz áll, mint már a *Magyar Élet* c. folyóirattal kapcsolatban is mondtam. Ezek a mozgalmak nem a népi mozgalom jobbszárnyát jelentették, ezek a mozgalmak a harmincas évek még amorf reformmozgalmának a jobbszárnyát jelentették, amely az egésztől hitleri behatásra szakadt el jobboldali irányban. Ez a leszakadás akkor is a hitlerizmus hatására történt, ha az illetők nem váltak hitleristákká, sőt a végső kifejtésben, 1944 körül ezek a mozgalmak, sőt maguk a hitleri ihletésű pártok is kettészakadtak, egy Németországgal a végsőig együtt menetelő és egy Németországgal a végsőkben szembeforduló irányzatra. Ezt a két folyóiratot leginkább a Szabó Dezső-i ihletés jellemezte, és ezekben a folyóiratokban elsősorban azok írtak a népi mozgalom jelentős írói közül, akikre magukra is kihatott ez a Szabó Dezső-i ihletés, azonban nem olyan döntően, hogy ez determinálta volna őket, illetve megszüntette volna a népi mozgalomhoz való tartozásukat. De a Szabó Dezső-i ideológia és a népi írók mozgalma két világosan elhatárolható dolog, akkor is, ha bizonyos átfedések megállapíthatók. Mindezt nem drámailag és számonkérőleg kell megállapítani, hanem a kategóriák pontos elhatárolásával, és akkor nincs szükség ezeknek az orgánumoknak és a mozgalmaknak a számára mentegetődzés- vagy mosakodásszerű gondolatmenetekre. Egyébként amit a 148. oldal második bekezdésének a végén a *Magyar Út*

²⁶⁴ Magyar Élet Könyvkiadó (1939–1947): Püski Sándor által alapított könyvkiadó, amely főként a népi írók műveit adta közre.

²⁶⁵ *Magyar Út* (1934–1944): a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetségének hetilapja. Felelős szerkesztője 1942-ig Pap Béla református lelkész volt, utóda Gombos Gyula lett, kinek révén a lap fokozatosan a Honszeretet Egyesület, ill. a Magyar Közösség ellenőrzése alá került. Népszerűsítette a népi írókat.

ideológiájában a magyar lényeg kereséséről mond a könyv, az nagyon jól jellemzi ezeket a Szabó Dezsőn felnövekedett eszmetörődékeket, amik az én megítélésem szerint végsőleg hiábavalók és sehová sem vezetők voltak.

A 149. oldal második bekezdésével kapcsolatban, homályos emlékezőm szerint az Exodus könyvkiadónak valami köze Szabó Dezsőhöz is volt,²⁶⁶ de erre pontosan nem emlékszem.

A 150. oldal 30. sz. jegyzetében van megemlítve a Magyar Paraszt szövetség²⁶⁷ megalakulása. Ez fontosabb dolog annál, semminthogy a folyóiratról szóló jegyzet egyik jegyzetében szerepeljen, talán a Parasztság és Reform című harmadik nagy fejezetben volna a helye.

A 157. oldal első bekezdésének a végén röviden talán utalni lehetne arra, hogy 1945-ben a *Szabad Szó*, mint a parasztpárt lapja, folytatta a létezését.

A 152. oldal első bekezdésének közepén meg lehet még említeni, hogy Erdei nagyon közel állt a makói függetlenségi Kossuth-párthoz, amelyben erős köztársasági hagyományok éltek.

Gömbös Gyulát nehéz anélkül említeni, hogy meg ne mondanánk, hogy a kezdődő Horthy-éra turbulensebb, terroristább szárnyához tartozott, akit később a konszolidáltabb, arisztokratikusabb elemek háttérbe szorítottak. Rendkívül erősen reagált Hitlerre 1933-tól kezdve, akik tehát egy kicsit is ismerték, nem lehetett kétségük afelől, hogy mit ér, pontosabban mit nem ér ő egy komoly reformpolitika számára. Hittek benne olyan naiv emberek, mint Zilahy Lajos, és hitt benne az egész, akkor még amorf reformmozgalomnak a jobb felé hajló szárnya.

A 153. oldal első bekezdésének vége felé le kell szögezni, hogy 1935-ben Zilahy akkor gondolt arra, hogy Gömböst az írókkal érintkezésbe hozza, amikor előzőleg Gömbös egy rendkívül hangos, turbulens és demagóg választás során hangzatos, bár nem különösebben konkretizált reformprogramot jelentett be.²⁶⁸

Ugyanezen oldal következő bekezdésének a legvégén érdemes volna megjegyezni, hogy az írókkal való találkozás kelletlen és merev hangulatban oszlott széjjel. A könyv előadásából nem derül ki, hogy az írók túlnyomó része egyáltalán nem tartozott azok közé, akik különösebb várakozást fűztek volna Gömböshöz, és az egész találkozóra valószínűleg azért mentek el, hogy amit ott elmondtak, elmondhassák.

²⁶⁶ Exodus (1939–1944): a népi mozgalomhoz tartozó könyvkiadó, főként Karácsony Sándor munkáit adta ki. 1941-ben közölte Szabó Dezső *Elfelejtett arc* című elbeszélését és *Ajno* című versét.

²⁶⁷ Magyar Paraszt szövetség (1941–1948): a Független Kisgazdapárt által 1941-ben a kormány támogatásával létrehozott paraszti kulturális, társadalmi és érdekvédelmi szervezet. Tevékeny szerepet vállalt a függetlenségi és a németellenes ellenállási mozgalomban. Vezetői szoros kapcsolatban álltak a népi írókkal és szociáldemokrata politikusokkal.

²⁶⁸ Lackó Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez. In: *Válságok – választások. Történelmi tanulmányok a két háború közötti Magyarországról.* (1975) 52–171.

Ugyanez oldal alján, az 5. jegyzetbe valamiképpen bele kellene vonni a következő oldalon mondott jelentős tényt, hogy ti. az említett választáson Gömbös Gyula rendkívül brutális módszerekkel elűtötte Bajcsy-Zsilinszky Endrét a képviselőségtől,²⁶⁹ tehát nemcsak azért nem volt ott Bajcsy-Zsilinszky Endre, mert őt amúgy is nagyon jól ismerte a miniszterelnök, hanem azért is, mert ettől a perctől kezdve teljes mértékben szakítottak egymással. Ezért Bajcsy-Zsilinszky Endre különösen rossz néven vette az íróktól, hogy egyáltalán elmentek Gömbös Gyulához, bár bármiféle hiteles beszámoló az ott történekről teljesen megnyugtathatta volna.

A 154. oldal második bekezdésének a közepén az az összegezés, hogy Gömbös csendes megértést mutatott, de nem ígért semmit, nem az írók egészének az összegezése volt, csak közülük talán egynek, és az, ami a következő bekezdés elején mondatik, hogy az írók és a kormány között egy szervezetlen együttműködés kezdődött, valamilyen hallgatag támogatása Gömbösnek, az kizárólag Kodolányinak a megjegyzése, aki talán bizonyos fokig valóban így viselkedett, az írók többsége azonban ebben egyáltalán nem vett részt.

Ellentmondásban van ezzel a tétellel a 155. oldal második bekezdésében foglalt az a helyes megállapítás is, hogy az íróknak ezt követően a reformkérdésekről írt cikkeik egyáltalán nem mutatják azt, hogy a kormányt támogatják. Így nem helytálló a harmadik bekezdés elejének az az állítása sem, hogy a Gömbössel való találkozás keserű csalódást jelentett az írók és Zilahy számára. Csak Zilahy és esetleg egy vagy két író számára jelenthette ezt, akik túl sokat vártak ettől.

A 155. oldal első bekezdésének a vége felé áll az, hogy Nagy Lajos nem volt népi, hanem inkább „polgári” szocialista. Azt ugyan nehéz megmondani, hogy ez pontosan mit jelent, de Nagy Lajost lehet egyszerűen szocialistának vagy kommunistának minősíteni.

A 155. oldal alján lévő utolsó bekezdésben foglaltakra nézve meg kell állapítani, hogy József Attila és a hozzá közel álló ún. urbánusok a népieket azért támadták, mert eleve feltételezték róluk a velük szemben emelt nacionalizmus és egyéb vádak jegyében, hogy ha egyszer Gömbössel összetalálkoztak, ott komoly, beható és közeledést jelentő tárgyalásokat folytattak. A világos tények kétségesse sem teszik, hogy erről szó se volt. Az oldal legalján lévő az a gondolatmenet, hogy nem lehet tudni, vajon Gömbös a reformdolgokat komolyan vette-e vagy sem, az előbbiekben Gömbösről mondottak fényében teljesen valószínűtlen, és a könyv

²⁶⁹ Az 1935-ös parlamenti választáson Gömbös Gyula Bajcsy-Zsilinszky Endrével szemben Tarpán (Szabolcs-Szatmár megye) egy Kenyeres (Kaufmann) Miklós nevű politikai szélhámost léptetett fel, akit a helyi közigazgatás erőszakos támogatásával és csalások sorozatával meg is választottak. A választási bíróság azonban a tiltakozások miatt kénytelen volt Kenyereset a mandátumától megfosztani. Az újból kiírt választást Bajcsy-Zsilinszky minimális különbséggel, de ismét elvesztette. Dernői Kovács László: *Bajcsy-Zsilinszky*. (1966) 28–44.

maga is már a következő mondatokban világosan cáfolja, hogy Gömbös a legkisebb mértékben is komolyan vette volna ezeket a terveket. Különben Németh László a *Tanúban*, mikor a *Lesz-e reform?* című cikke után összefoglalta Gömbös kormányzatát,²⁷⁰ Gömbös személyéről is megsemmisítő és metsző jellemzést adott, amiből egyben világosan következik, hogy reformok komolyanvételéről szó sem volt nála. Ezzel szemben utalni lehet arra, hogy a Gömbös-kormánynak egy jelentős tagja: Kozma Miklós belügyminiszter valóban komolyan vette a népi írókat is, és a rádiónál való vezető szerepénél fogva effektív lehetőségeket is nyújtott a számukra. Ő valóban jelentős politikai személyiség volt, aki korán meghalt ahhoz, hogy megmutathatta volna, vajon az elkövetkezendő kiélezett helyzetben államférfiúi kvalitásokkal rendelkezik-e, vagy pedig csak egy a Horthy-korszak konjunktúralovagjai közül.

Teljesen alap nélküli a könyvnek az a feltevése a 156. oldal második bekezdésében, hogy Gömbös és az írók találkozásának sikertelensége közrejátszhatott Gömbösnek Hitler felé való orientálódásában. Hitler uralomra jutása után nem sokkal, 1934-ben Gömbös volt az első, aki Hitlert egy rögtönzött látogatással meglátogatta,²⁷¹ és a Hitlerhez való kapcsolódás Gömbös egész politikai pályájának tökéletes, törés nélküli és logikus része volt.

A 157. oldal első bekezdésének negyedik-ötödik sorában túlzásnak érzem azt a megállapítást, hogy a fiatal írók meg voltak tisztelve attól, hogy Zilahy szimpatizált velük. Zilahyt többé-kevésbé szerették, naiv embernek tartották, és nem a legnagyobbak az írók között.

A 157. oldal második bekezdéséhez idetartozna annak az elmondása, kicsit megvilágosítva és kevésbé vitatkozó vagy magyarázó éllel, amit a Márciusi Front alapításáról a 162. és 163. oldal eleje mond. Az utóbbi helyen a könyv lényegében azt az utóbbi évtizedekben több ízben előfordult állítást cáfolja, hogy a Márciusi Front alapításában a kommunista pártnak kezdeményező szerepe volt. Ez így valóban nem igaz, mert a kommunista párt Magyarországon pontosan ezekben az időkben, 1937 körül, a szervezkedés mélypontján volt, akik itt akkor kommunistának vallották magukat a fiatalok közül, szinte semmiféle pártkapcsolattal nem rendelkeztek. Ez azonban nem ok arra, hogy valamiképpen kihagyjuk a 158. oldalon említett, a többségükben kommunista ideológiájú egyetemi fiataloknak a kezdeményező szerepét, akik később többségükben a kommunista pártba léptek be. Én azt pontosan nem tudom, hogy a Márciusi Front elnevezés tulajdonképpen hol és mikor indult el, s a könyv helyesen mutat rá arra, hogy ennek tulajdonképpen nagyon sok előzménye volt már régebről. De azt bizonyosan tudom, hogy

²⁷⁰ *Tanú*. 1934–1935. 10. 285–288.

²⁷¹ Gömbös Gyula 1933. június 17-én utazott kétnapos, nem hivatalos villámlátogatásra – Mecsér András kíséretében – Berlinbe, Hitler kancellárhoz.

1937-ben Donáth Ferenc és az Egyetemi Körnek²⁷² a fiataljai keresték fel sorra, részben vidéken, a jelentősebb népi írókat, és sikeresen rábeszéltek őket arra, hogy egy egységes, szervezetszerű fellépésnek a lehetőségét meglássák. Ebből indult ki a Márciusi Front nevű szervezkedés és ennek a kiáltványai, amelyek ettől fogva nem a kommunisták üzenetei voltak többé-kevésbé kommunista szimpatizáns fiatalokhoz, hanem a népi írók üzenetei egy széles fiatal nemzedékhez.

A 158. oldal jegyzetének a közepén tévesen van 1848 helyett 1948.

A 159. oldal legutolsó bekezdésének elején a Márciusi Front nyilatkozatának ötödik pontját nem minősíteném szocialistának, mert még a legradikálisabb földreform, akár ha Lenin csinálja is, nem szocialista követelmény, hanem a kommunisták részéről elfogadott taktikai állásfoglalás. A következő mondatnak a hangoztatása, hogy a Márciusi Frontnak ez a földreformjavaslata még mindig mérsékeltebb volt, mint az 1945. évi földreform, úgy hangzik, mintha dicséret akarna lenni, holott a 45. évi földreform lényeges rendelkezéseivel a Márciusi Front folytatói, a népi írók és a Parasztpárt teljes mértékben és helyesen azonosították magukat. Hogy a nyilatkozatban egy magasabb maximumot állapítottak meg, az éppen úgy taktikai lépés volt, mint az alább említett 12. pont a határrevízióról.

A 161. oldal alulról a második és a 162. oldal felülről második sorában mondtak Kállai Gyulára nézve nem állnak. Kállai Gyula nem volt sem Rajknak, sem Nagy Imrének a híve, Kállai Gyula egyszerűen Rajkkal egyidejűleg áldozata volt Rákosinak, de egyébként Nagy Imrével, főleg 1956 után, teljes mértékben szemben állott.

A 169. oldal harmadik-negyedik sorában mondtak így nem egészen pontosak, inkább azt lehet mondani, hogy ezúttal még nem került sor arra, hogy a Márciusi Front párttá alakuljon, utóbb, 1939-ben sor került rá.²⁷³

A 169. oldal második bekezdésében foglaltak kissé nem pontosan fogalmaznak. A helyzet nem az volt, hogy a kormány egyszerűen az elnyomás helyett elkezdte a csalogatás politikáját: fokozta az elnyomás politikáját úgy, hogy gyakorlatilag a Márciusi Front és a népi írók tevékenységét azokban a formákban, ahogyan az 1937–38-ban megnyilvánult, mindinkább lehetetlenné tette, és közben nagyon jelentéktelen módon tett néhány lépést szociális irányban. Bizonyos fokig az Imrédy-kormány, utóbb pedig a Teleki-kormány tett ilyen lépéseket, de ez nem ment sokkal túl azon, hogy a megyei szociális felügyelők intézményét fölállították. Ezek – mint a könyv helyesen megjegyzi éppen itt – a népi írók jelentősebb tagjaira semmi különösebb hatással nem voltak, talán csak Kodolá-

²⁷² Egyetemi Kör (1875–1944): ún. kebelbeli, tehát a rektor fennhatósága alá tartozó egyetemi ifjúsági szervezet. Irodája a budapesti egyetem bölcsészkarán volt. Rendezvényeit valamennyi egyetem diákjai látogathatták.

²⁷³ Utalás a Nemzeti Parasztpárt megalakulására

nyi – akit a könyv is említ – és Féja voltak azok, akik ebben az időben bizonyos részleges jellegű kormány megbízásokat a sajtó területén elvállaltak,²⁷⁴ lényegileg igyekezve saját politikai vonalukat fenntartani.

A 170. oldal elején, valamint a 172. és 173. oldalon mondtak egy kicsit azt a téves benyomást keltik, minthogyha a magyar egyetemi ifjúság többsége reagált volna a népi írók mondanivalójára. Meg kell állapítani, bármennyire is nem örömdetes ez a tény, hogy a népi írók írásaira reagáló főiskolai hallgatók mindenkor kisebbséget alkottak, noha ez a kisebbség nem volt jelentéktelen még egy olyan hangsúlyozottan kormánypárti és jobboldali jellegű szervezetben sem, mint a Turul. De azért ezt a tényt világosabban ki lehetne poentírozni.

A 175. oldal első bekezdésének a végén meg lehetne jegyezni, hogy a MEFHOSZ²⁷⁵ liberálisabb és a népi írókhoz közelebb álló szervezet volt, mint a Magyar Nemzeti Diákszövetség.²⁷⁶

A 175. oldal második bekezdésében az Egyetemi Körről mondtak cél-szerű volna ott elmondani, ahol az Egyetemi Kör először szerepel. Vagyis a 157. oldallal vagy a 162. oldallal kapcsolatban.

A 177. oldal első bekezdésével kapcsolatban meg kellene jegyezni, hogy a cserkészek reformérdeklődése egy bizonyos szorosan tradíciótiszteelő kereten túl nemigen ment, s meg kell jegyezni, hogy a népi mozgalom irányában (igaz, a szélsőjobb irányában sem) jelentős elágazások a cserkészethől nem indultak, kivéve a népi mozgalomban Szabó Zoltánt és a hozzá közel álló Boldizsár Ivánt, akik ilyen előzményekből indultak el.

A 179. oldal második bekezdésében valamivel többet kellene mondani arról, hogy a Nemzetpolitikai Társaság²⁷⁷ milyen irányzatú volt, azonfelül, hogy

²⁷⁴ Kodolányi János a Turul Bajtársi Szövetség hetilapjának, a *Nemzetörnek* lett rövid ideig a főszerkesztője (1939 júliustól 1940 márciusáig); Féja Géza 1934-től 1944-ig a kormány esti lapjának, a *Magyarságnak* volt a belső munkatársa.

²⁷⁵ MEFHOSZ (1920–1945): Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége, egyetemista és főiskolás ifjúsági szervezetek egyik csúcsszerve, amely magába tömörítette a különböző egyetemek diákse-gélyező, szociális jellegű egyleteit és egyesületeit, valamint a területi alapon szerveződő szövetségeket. A har-mincas évek második felében szerepet vállalt a baloldali ifjúsági és népi mozgalmakban; támogatta a Márciusi Frontot, képviselte magát a szervezet összejövetelein. Kiadta a népi írók műveit.

²⁷⁶ Magyar Nemzeti Diákszövetség (1934–1944): egyetemista és főiskolás diákszervezetek másik csúcsszerve, amely a kormánypárti jobboldali, állami és egyházi szervezeteket, bajtársi egyesületeket fogta át. Ide tartozott a Turul is. A MEFHOSZ ellensúlyozására hozták létre.

²⁷⁷ Magyar Nemzetpolitikai Társaság (1926–1946): 1926-ban, Antal István elnökletével alakult jobboldali ifjúsági egyesület. A jobboldali egyetemi ifjúsági mozgalmakból kinőtt, de azokkal szoros kapcsolatot tartó keresztény-nemzeti gondolkodású értelmiségieket tömörítette. 1930-ig nem fejtett ki tevékenységet, 1930. október 7-én fuzionált a Bartha Miklós Társasággal és a Wesselényi Reform Clubbal. Jelentős szerepet ját-szott a harmincas évek elején a bethleni kormányzati rendszerrel elégedetlen, jobboldali fiatal értelmiségi mozgalmakban; egyik elindítója a reformnemzedék mozgalmának, amelynek vezetői Gömbös Gyula táborába álltak, és politikai szerepet is vállaltak. A harmincas évek második felében jelentőségét veszítette. 1946-ban Rajk László belügyminiszter feloszlatta.

komoly összefüggése nem volt a népi mozgalommal; emlékezetem szerint elég közel állt az uralkodó rendszerhez, és nem mutatott különösebben harcias reformkedvet.

A 182. oldal 84. sz. jegyzetében még fel kellene sorolni Dobossy László²⁷⁸ mellett Dobossy Imrét²⁷⁹ is.

A 184. oldal első bekezdésének közepe tájt meg lehetne említeni, hogy a Sarló budapesti koszorúelhelyezését,²⁸⁰ a szomszédokkal való barátkozás és a vörös szalag miatt, valóságos sajtókampány követte a budapesti jobboldali lapok részéről. Ugyanennek a bekezdésnek az utolsó mondatában kissé rejtélyes maradt, hogy mi az a bizonyos út, amelyen később a Sarló elindult, amit azután már sokan nem helyezeltek. A Sarló ti. egységesen nem indult el valamilyen más úton, hanem a személyei szóródtak szét különböző irányokba, zömük közel maradt a népi mozgalomhoz, Jócsik Lajos pedig a parasztpártban is szerepet kapott.

A 190. oldalon a második bekezdésben kissé vegyes társaság alakult ki azaz, hogy a népiekkel nem szimpatizáló, de bizonyos témáikkal foglalkozó vagy azokkal tárgyilagosan vitatkozó ellentáborbeli emberek kik voltak. Teleki Pált, Keresztes-Fischert, Milotay Istvánt,²⁸¹ Oláh Györgyöt és Makkai Jánost²⁸² nehéz egy nevezőre hozni. Ezek közül Teleki Pál, Keresztes-Fischer, ugyanúgy, mint

²⁷⁸ Dobossy László (1910–1999): irodalomtörténész. A harmincas években egyik vezetője volt a Sarlónak, a csehszlovákiai magyar főiskolások mozgalmánál, 1936 és 1939 között tanár a kassai magyar gimnáziumban. 1938-tól ösztöndíjas Párizsban; részt vett az ellenállási mozgalmakban; a Franciaországi Magyar Függetlenségi Mozgalom egyik megalapítója, majd elnöke. A párizsi Magyar Intézet igazgatója. 1950-ben tért haza. Különböző felsőoktatási intézményekben tanított, 1955-től az ELTE docense, majd 1966-tól professzora; 1980-ban nyugdíjba vonult. – Főbb művei: *Cseh-magyar szótár I–II.* (1960) *Karel Čapek* (1961), *Romain Rolland, az ember és az író* (1961), *A francia irodalom története I–II.* (1963); *Hasek világa* (1970); *A közép-európai ember. Tanulmányok* (1973), *Két haza között. Esszék, tanulmányok* (1981)

²⁷⁹ Dobossy Imre (1908–1981): jogász, Dobossy László testvére. Brnóban végzett jogi egyetemet. Részt vett a Sarló-mozgalomban. 1938-tól ügyvéd Érsekújvárott. 1945-ben Magyarországra költözött. A Jócsik Lajos vezette áttelepítési kormánybizottság lapját, az *Új Otthont* szerkesztette. 1948-tól az Országos Fordítóirodában dolgozott, majd igazgatóhelyettes volt, 1968-ban innen ment nyugdíjba. Nyugdíjasként az Országos Vezetőképző Intézet munkatársa lett.

²⁸⁰ A Sarló delegációja 1931-ben helyezett el vörös szalagos s valamennyi dunai állam nemzeti színeit viselő koszorút Táncsics Mihály sírján.

²⁸¹ Milotay István (1883–1963): publicista, jobboldali politikus. 1920-tól a legitimista *Magyarság* szerkesztője. 1920-tól 1922-ig parlamenti képviselő a Keresztény Nemzeti Egységpárt programjával. 1934 augusztusában – Gömbös egyetértésével – új kormánylapot indított *Új Magyarság* címmel. Az 1930-as évek végén Imrédy Béla híveihez csatlakozott. Az 1944. október 15-i Szálasi-puccs után is tagja maradt a nyilas parlamentnek. 1944 végén Németországba menekült, majd Dél-Amerikában telepedett le. Az ötvenes években Svájcba költözött. – Fontosabb munkái: *A függetlenség árnyékában* (é. n.), *Az ismeretlen Magyarország* ([1930]), *Új világ felé I–II.* (1940), *Népi válság, népi Magyarország* (1944).

²⁸² Makkai János (1905–1994): publicista, politikus. A húszas évek elején a *Magyarságnál* kezdte újságírói pályáját. 1934-ben Milotayval megalapította az *Új Magyarságot*. 1935-től 1944 nyaráig parlamenti képviselő. A második zsidótörvény előadója a parlamentben. 1937-től az *Esti Újság* című kormánypárti lap felelős szerkesztője. Politikai tárgyú publicisztikája tette ismertté nevét. 1947-ben emigrált. Munkái: *A háború utáni Magyarország* (1937), *A természetes béke Európában* (1940), *Szép közélet* (1941).

Szekfű Gyula, lényegileg olyan feltétlenül konzervatív elemek voltak, akik kritikusan pillanatban határozottan szembefordultak a német orientációval, ugyanakkor belpolitikai szempontból teljességgel konzervatív, de felvilágosultnak vélt konzervatív irányzatot testesítettek meg, mint ilyenek, a népiekkel a maguk módján foglalkoztak, és pedig nem a teljes elutasítással, amivel a kommunizmus ellen fordultak. Ezt lehet ezekről megállapítani. Milotay már a tízes évek óta demagóg jobboldali volt, Oláh György és Makkai János viszont a húszas-harmincas évek reformmozgolódaiba kialakult személyiségek voltak. Milotay és Oláh György aztán a legteljesebben a szélsőjobboldalra fordultak, és Oláh György lapjában a legszörnyűsebb antiszemita uszítás folyt. Makkai János viszont némi jobboldali kormánypárti orientálódás után – ő volt a második zsidótörvénynek a parlamenti előadója – átfordult a németellenes táborba.

Ugyanennek az oldalnak a harmadik bekezdésében Makkai János könyveinek²⁸³ az értékelésében, melyek valóban nem voltak némi szellemesség nélkül, helytelen fogalmazás azt mondani, hogy Makkai János a magyar középosztályt elemezte; akiket Makkai János tűhegyre vesz, azok a magyar társadalmat vezető úri osztálynak az emberei.

A 200. oldal második és a következő oldal első bekezdésében taglalt egész áttekintést kissé hátrább kellene tenni, és a népi írók közbülső időben teljesített munkásságát Illyés Gyulával kellene kezdeni, aki közöttük a legrepresentatívabb. A bekezdés elején Erdélyi Józseffel kapcsolatban nem tudom, hogy a Solymosi Eszter véréről szóló verset nem itt kellene-e felemlíteni az ő elcsúszásának a kezdetéül. Ez a vers 1941-ben kelt, a német bevonulás után pedig egy még súlyosabb vers következett az ő részéről.²⁸⁴

A 201. oldal második bekezdésében hiányolom Illyés Gyula ez időben írt művei között a *Csizma az asztalon* címűt, amelyik rendkívül szellemes és ironikus, kissé a politikától való távolállásra intő tanácsokat ad a felfelé törni kívánó parasztság számára.

A 204. oldal első bekezdésének az elején említi a könyv Németh Lászlónak a *Kisebbségben* című művét. Vagy itt, vagy a Szabó Dezső-irányzat előbb javasolt kifejtésénél meg kellene említeni ennek a műnek a tartalmát, ami sok ellenséget szerzett Németh Lászlónak a baloldal bizonyos köreiből, és részben oka volt annak, hogy ő 1945-től kezdve egészen 1956-ig a belső száműzetés állapotában

²⁸³ Makkai János: *Urambátyám országa* (1942), *Politika – Isten rabságában* (1943).

²⁸⁴ A Solymosi Eszter véréről szóló vers 1937-ben jelent meg. A német megszállás után írt verse: A zsidókról. *Az Ország*, 1944. július 8. Emellett többször újra közölte Solymosi Eszter vére című versét (*Az Ország*, 1944. április 22, Toldi-kéz. *Versék*. (1944) 53–54, *Harc*, (1944. augusztus 19.), amelyet Kiss Ferenc a rádióban is elszavalt (*Magyarország*, 1944. május 6.). Számos új antiszemita verset is írt és publikált, még az 1944. október 15-i Szálasi-puccs után is. (Sárga kereszt. *Harc*, 1944. október 29.) Dicsőítette a németek oldalán harcoló magyar katonákat. (*Magyar katona. Egyedül Vagyunk*, 1944. augusztus 25.)

élt. Ebben a műben Németh László sokkal civilizáltabb, humánusabb és kevésbé számonkérő módon, de lényegileg azt a Szabó Dezső-i tézist analizálja, főleg irodalmi vetületben, hogy a magyar szellemi életre milyen hátrányos hatással volt a túlzott arányban elnyert német és zsidó asszimiláció. Ez az adott pillanatban, a németek által rendezett zsidóüldözések tetőpontján egy, az üggyel arányban nem lévő, de érthető és indokolt visszatetszést keltett.

A 205. oldal második bekezdésének a végén meg lehetne említeni, hogy ezt a kormányhoz közel álló újságban való tevékenységét 1945-ben nagyon felrótták Féja Géának, és ennek volt a következménye az, hogy ő is, mint Németh László, 1945 és 56 között az időt egy bizonyos belső száműzetésben töltötte vidéken.

A 207. oldal második, csillag utáni bekezdésének az elején van egy olyan mondat, hogy a háborús időkben a népi írók politikai meggyőződésüket nem voltak kénytelenek feladni – „mussten” a német szó. Én ezt nem így mondanám, mert ez úgy hangzik, mintha valamiféle kíméletben lett volna részük az amúgy elég nagy nyomást kifejtő rendszerrel szemben, inkább azt mondanám, hogy ezeket az álláspontjaikat és meggyőződésüket nem adták fel. Egymás közötti szolidaritásukat megtartották, és egy mozgalom tagjainak érezték magukat.

A 208. oldal legelső mondatával kapcsolatban Darvas Józsefet és Kovács Imrét úgy egy kalap alá venni, hogy mindketten a kommunistákkal dolgoztak együtt, nagyon nehéz. Darvas József majdnem kommunista volt, vagy tán annak is volt minősíthető – mindenesetre 1945-ben töprengett, hogy a parasztpártba lépjen-e, vagy a kommunista pártba –, ezzel szemben Kovács Imrének a kommunistákkal való együttműködése nem ment tovább, mint addig, hogy a Hitler-ellenes népfrontban a kommunistákkal együtt állt szemben a nácizmussal. Az azonban igaz, és azt itt újból lehet hangoztatni, hogy a népiek egymás közötti szolidaritása ezeket az összes választóvonalakat áthágta, és Kovács Imre már rég a teljes kommunistaelenes emigráció állapotában volt, mikor a gyakorlatilag kommunistának tekinthető Darvas Józseffel Svájcban találkozott, és ott, az én értesülésem szerint, megrendülten állapították meg valamiféle összetartozásukat és a magyar nemzet jövője feletti gondjaikat.

A 208. oldal második bekezdésének vége felé fontosnak tartom újólal tisztázni, hogy más megítélés alá esik Erdélyi antiszemitizmusa és Sinka antiszemitizmusa. Sinka a nép elnyomói között mindig felsorolta a zsidókat, talán előbbre is vette őket, mint a többieket, de mindig szilárdan a nép oldalán állt, és a világon semmiféle koncessziót a németeknek nem tett. Ezzel szemben Erdélyi kifejezetten a zsidóellenes uszítás szolgálatába állt, már Solymosi Eszterről szóló versével, majd pedig a német megszállás szolgálatába, a német megszállás után a Centrálban [a kávéházban] írt versével.

A 210. oldal harmadik bekezdésében az Erdélyből a népiek mellé felsorakozott, illetve régtől kezdve azokhoz tartozó Tamási Áront kellene elsősorban felsorolni, aki azután, 1944 után Magyarországon is maradt.

A 211. oldal első bekezdésével kapcsolatban nehéz volna azt mondani, hogy a Magyar Paraszt szövetségnek magának az alapítása népi mozgalmi behatás alatt történt. A Paraszt szövetséget magát elsősorban a kisgazdapárthoz közel álló konzervatívabb parasztcsoportoknak és vezetőiknek a kormánnyal való együttműködése hozta létre, amely a Paraszt szövetségben egy németellenes bázist szeretett volna kiépíteni, 1942-ben²⁸⁵ elsősorban a belügyminiszter, Keresztes-Fischernek az intenciói szerint. A Paraszt szövetségen belül azonban létezett egy irodalmi csoport, aminek a megalapításáról a könyv más helyen említést tesz, ez állt népi irodalmi behatás alatt, ez nehezen is lehetett volna másképpen, mert a kisgazdapárt velük egyenrangú irodalmi személyiségeket egyáltalán nem volt képes produkálni.

A 212. oldal első bekezdésének a közepe táján, a Nemzeti Parasztpárt alapításával kapcsolatban érdemes volna megjegyezni, hogy a név elsősorban Kovács Imrétől származott, aki azt a Maniu-féle Román Nemzeti Parasztpárt analógiájára alkotta meg. Azt tudom, hogy Erdeinek nem tetszett ez az elnevezés, mindkét tagja nem tetszett, a nemzeti azért nem, mert kinyitotta a kaput a nacionalista urak előtt, a parasztpárt azért nem, mert túlságosan tágan, a nagygazda parasztokra is kiterjedően fogalmazta meg a párt osztálybázisát. Utóbb aztán ki is derült, hogy a Maniu-féle Nemzeti Parasztpártnak nem a magyar Nemzeti Parasztpárt, hanem a Független Kisgazdapárt felel meg. Ezt a lap alján a párt nevééről szóló elmefuttatásba kellene belefoglalni.

A 226. és 227. oldallal kapcsolatban a könyv helyesen állapítja meg azt, hogy a szárszói konferencia alkalmával a kitűzött és kitűzhető célok megvalósítása nem sikerült. Püski Sándor²⁸⁶ kitűzött célja mellett, amelyet a könyv úgy jelöl meg, hogy a népi mozgalom gazdasági és társadalompolitikai alapelveit kellett volna tisztázni, én sokkal fontosabb dolognak tekintem azt, ami nemcsak hogy nem sikerült, hanem egyenesen csattanóan megghiúsult, hogy a népi mozgalomnak ez alkalommal az adott helyzetnél sokkal egyértelműbben kellett volna állást foglalnia egy hitlerizmus és fasizmus elleni irányzat mellett. Ehelyett a népi moz-

²⁸⁵ A Paraszt szövetség 1941 őszén alakult meg.

²⁸⁶ Püski Sándor (1911–1999): jogász, könyvkiadó. 1938-ban tankönyvüzletet nyitott, 1939-ben megalapította a Magyar Élet Könyvkiadót, amely zömmel a népi írók műveit jelentette meg. 1943-ban a szárszói konferencia egyik szervezője. A felszabadulás után a Nemzeti Parasztpártba lépett be. 1950-ben könyvkiadóját és könyvkereskedését államosították. A forradalom alatt a Petőfi Párt (Nemzeti Parasztpárt) élén álló irányítótestület titkára. 1961-ben letartóztatták és elítélték. A hetvenes évek elején New Yorkba költözött, könyvkereskedést nyitott, kiadót és nyomdát alapított. A rendszerváltás után hazatért és folytatta könyvkiadói tevékenységét.

galmon belül olyan ellentét jutott napvilágra, amely a népi mozgalmat magát is tovább kettéosztotta, ha nem is bontotta meg a közöttük lévő szolidaritást, de olyan ellentétes álláspontokat hozott a napvilágra, amelyek később, a magyar fejlődés további tragikus fordulatai során politikai álláspontokká is váltak. Ott, abban a helyzetben teljesen felesleges volt ezeket az ellentéteket még kiélezni, ahelyett hogy világosan egy hitlerizmus és fasizmus elleni álláspont alakult volna ki. Ennek a két felelőse, az én különvéleményem szerint, Erdei Ferenc és Németh László egyszerre voltak. Erdei Ferenc teljességgel megzavarta az egész konferenciát azzal, hogy a társaságot az elé a választás elé állította, hogy vagy a marxizmus szemszögéből szemlélik a társadalmi kérdéseket, vagy elcsúsznak valami Isten tudja, micsoda veszedelmek felé. Ezzel szemben és ezzel szembe fordulva Németh László felállított egy hamis harmadik út alternatívát, amely lényegileg, bár nem egészen kimondottan azt a konklúziót rejtette magában, hogy a fasizmus és kommunizmus ellentétében a népi mozgalomnak és az egész magyarságnak lényegileg egy harmadik, ha tetszik, passzívabb utat kell választania. Ez hamis kérdésfeltevés volt, mert ebben a pillanatban nem kommunizmus és fasizmus között kellett volna választani, hanem a fasizmus és az egész fasizmusellenes koalíció között, amely a kommunista Oroszországot és a nem kommunista demokráciákat egyesítette. Ebben az alternatívában a szárszói konferenciának egyértelműen lehetett volna állást foglalnia és szimpátiát vállalnia. Pontosan ez maradt el Erdei Ferenc és Németh László párhuzamosan és ellentétesen hamis kérdésfeltevése miatt.

A 230. oldal második bekezdésének a negyedik sorában Szekfűről az 1942-ben, karácsonykor megjelent, rendkívüli fordulatot jelentő cikk²⁸⁷ után sem lehet azt mondani, hogy liberál-konzervatív történész volt. Szekfű minden körülmények között konzervatív történész maradt, és liberálisnak már csak azért sem lehet mondani, mert senki annyira a liberalizmust mint szót és mint eszmét meg nem vádolta, rosszhiszeműen nem értelmezte és az egész ország közvéleménye előtt rossz hírbe nem hozta, mint ő.

A 234. oldal második bekezdésének a végén megint csak nem pontos Fėja, Erdélyi, Sinka és Kodolányi együttes jellemzése azzal, hogy a nemzeti és a népi ügynek azzal véltek szolgálatot tenni, hogy a fennálló rezsimmel együttműködtek, és azt belülről reformálni akarták. Ilyen szándék volt jelen Fėja Gézánál és Kodolányi Jánosnál, ezzel szemben Sinka István soha semmi ilyen gesztust tudomásom szerint nem tett, ő maradt a maga nagyon szigorúan népi, paraszti vonalán, azzal a bizonyos jellegzetes zsidóellenes ízű kiemeléssel, hogy a parasztság elnyomói között a zsidókat sose felejtette ki megemlíteni, viszont Erdélyi

²⁸⁷ A cikk A szabadság fogalma címmel a *Népszava* nevezetes 1941. karácsonyi számában jelent meg.

József nem a kormánnyal való reformeri bölcs együttműködést tűzte ki, hanem tudomásom szerint két – vagy több? – teljesen alantas és erkölcsileg diffamáló verset írt az akkori jobboldali irányzat, majd pedig a jobboldali kormány szája íze szerint.

A 235. oldal második bekezdésében az említett nyilatkozatnak van egy érdekessége, a népiek közül aláírta Feja Géza, akinek később a kormánnyal való együttműködést vetették szemére, ezzel szemben nem írta alá Illyés Gyula és Erdei Ferenc, mert kifogásolták azt, hogy a nyilatkozat túlságosan egyoldalúan szorítkozik a zsidóság által elszenvedett jogsérelemre, de a magyar nép egyéb rétegeinek jogsérelmeire nem.

A 237. oldal második bekezdésében itt sem hallgatnám el, hogy Erdélyi József azért adhatta ki verseit ezekben a sötét időkben is, mert ennek az időnek a szája íze szerint írt verseket.

A 239. oldal második bekezdésének közepén nehezen tudnám azt mondani, hogy a népi mozgalom tagjai közül a kisgazdapártban helyezkedett el bárki is. Kerék Mihály²⁸⁸ a földreform szakértője volt, de sose szerepelt úgy, mint aki a népi mozgalom tagja, a népieknek az alapvető üreellenes magatartásában nem osztozott. Más nevet pedig még kevésbé tudnék mondani. Ezzel szemben az áll, hogy a Parasztszövetségben némi helyet kaptak a szegényparasztok is, áll az is, hogy Kiss Sándor²⁸⁹ valóban közel állt a népiekhez, és teljesen a népi íróknak a hatása és szereplése jegyében zajlott a Parasztszövetség irodalmi tagozatának a működése.

A 240. oldal második bekezdésével kapcsolatban megemlíteném, hogy a parasztpárt politikai porondra lépésének első pillanatától kezdve a vezetésben je-

²⁸⁸ Kerék Mihály (1902–1990): agrárközgazdász. 1924-től a Magyar Mezőgazdák Szövetkezeténél dolgozott, 1930-ban a Faluszövetséghez, 1933-ban a Magyar Gazdaszövetséghez került. 1936-tól a Pénzüntézet Központ tisztviselője. 1938-tól Pest megyében szociális tanácsadó. A Magyar Nemzet belső munkatársa. Jó kapcsolatok fűzték a népi írókhoz; írt a baloldali lapokba, folyóiratokba. A felszabadulás után a kisgazdapárt agrárszakértője és a Mezőgazdasági Szervezeti Központ ügyv. alelnöke. – Fontosabb tanulmányai: *Földbirtokpolitika* (1934), *A telepítés fél évszázada* (1935), *A magyar földkérdés* (1939), *A magyar föld* (1941), *A földreform útja* (1942), *Milliók milliókért. Új magyar szociálpolitika* (é. n.)

²⁸⁹ Kiss Sándor (1918–1982): kisgazdapárti politikus. Sárospatakon, majd Szegeden végezte a tanárképzőt. 1943-ban doktorált a szegedi egyetemen. 1944–45-ben a Teleki Pál Tudományos Intézet munkatársa. Ifjúsági vonalon részt vett a németellenes ellenállási mozgalomban. 1944 áprilisától kapcsolatban állt Tildy Zoltánnal, a kisgazdapárt vezetőjével. A Magyar Ifjúság Szabadság Frontjának és az ún. Görgy zászlóaljnak a szervezője. Partizánakciókat hajtott végre. 1944 decemberében a nyilasok elfogták és halálra ítélték. 1945. január 13-án megszökött. A felszabadulás után belépett a kisgazdapártba, 1945 áprilisától a Magyar Parasztszövetség igazgatója, novembertől parlamenti képviselő. Tagja a FKGP Politikai Bizottságának. Nagy Ferenc környezetéhez tartozott. Állítólag belépett a Magyar Közösségbe, s az összeesküvés perben 1947-ben 3 évre ítélték. Kiszabadulása után fizikai munkásként dolgozott. 1956 októberében megpróbálta újjászervezni a Parasztszövetséget. A forradalom leverése után elhagyta az országot, később az Egyesült Államokban telepedett le, és ott halt meg.

lentős szerepe volt – bár pontosan nem tudom, hogy milyen funkciót töltött be – Farkas Ferencnek mint pénzügyi és gazdasági szakértőnek, akit annak idején a könyv is említ, mint aki a *Szabad Szó* c. lapot a népiek számára megszerezte.

A 241. oldal alján a földreformmal kapcsolatban nem annyira azt mondanám, hogy a parasztpárt funkcionáriusai vettek részt benne, a leglényegesebb az, hogy ezek a földreform-kiküldöttek túlnyomó részükben Györffy-kollégisták voltak, akár kommunisták, akár parasztpártiak lettek légyen is.

A 243. oldal alsó harmadában én úgy emlékszem, hogy az általános iskolának a követelése már ekkor is a nyolcosztályos általános iskola volt, bár lehet, hogy a szerző jobban tudja valamilyen 1945. évi programból azt, hogy hatosztályosan kezdődött ez a követelés. Annyi bizonyos, hogy egy-két éven belül egészen általánossá lett a nyolcosztályos általános iskola követelése, amit a parasztpárt is magáévá tett, és az hamarosan meg is valósult.²⁹⁰

A 244. oldalon levő 20. jegyzetben hozzáteendő, hogy 1945-ben a *Szabad Szó* szerkesztését a párt hivatalos lapjaként Boldizsár Iván kezdte meg – helyesen [említve] a 316. oldalon –, nem tudom, mikor vette át Darvas a szerkesztését, de 47-ben bizonyosan már ő szerkesztette a lapot.

A 247. oldalon a 28. jegyzetben az ott felsorolt különböző szakértők mellett még felsorolhatnék hármat; mindenekelőtt Farkas Ferencet, aki az Országos Hitelintézet elnöke lett, másodszor Keszthelyi Nándort, aki rövid belügyi szolgálat után a Külügyminisztérium sajtófőnöke volt, azt hiszem, 46-ban, továbbá saját magamat, aki belügyminisztériumi főosztályvezető voltam 45-től 46-ig, akkor lettem professzor egy további évre.

A 249. oldal második bekezdésével kapcsolatban feltétlenül jelentős fokozati különbség van Darvas és Erdei állásfoglalása és egész mentalitása között. Először nem mondanám azt, hogy a kommunistákhoz közel álló vagy velük egy vonalban haladó állásfoglalásuk származásukból következik. Ez, ha igaz egyáltalán az ilyenféle magyarázat, akkor áll Darvasra, aki a legszegényebb paraszti környezetből származik, később tanító lett, és a csaknem proletár szintű értelmiség minden nyomorúságát átélte. Ezzel szemben Erdei apai ágon hagymás paraszt ősoktól származik, akik jelentősen mozgékony és kisvállalkozó parasztok voltak, bár a proletariátusból nőttek ki, és ahhoz közel állottak; anyai ágon pedig teljesen szabályos gazdaparasztoktól. Mindenesetre magasabb szintű és önállóbb társadalmi rétegből származott, mint pl. Illyés Gyula vagy Veres Péter, akik ennek ellenére nála sokkal kevésbé indultak el a kommunisták felé vezető úton. Az áll, hogy mindketten marxista-leninistáknak minősíthetők, én magam tanúsíthatom

²⁹⁰ A nyolc osztályos kötelező általános iskola bevezetésére az Ideiglenes Kormány rendelete (6650/1945. M. E.) 1945. augusztus 18-án jelent meg.

azt, hogy Erdeinek 1936-ban jelentős olvasmányélménye volt Lenin, elsősorban azzal, amit a parasztság tagozódásáról mondott. Ugyanakkor innen számítva, egészen 1945-ig és jóval azon túl is, tulajdonképpen végig kritikus szellem maradt, aki a kommunisták összes fogyatkozásait átlátta és kritikailag földolgozta, csak éppen végeredményben elfogadta azt az alapvető kommunista alternatíva-felállítást, hogy közöttük és a nagykapitalizmus között kell választani.

A 30. jegyzetben a parasztpárt nevével kapcsolatos Erdei-kritikára nézve áll, amit a parasztpárt alakulásával kapcsolatban már mondtam.

A 250. oldal második bekezdésében mondottakkal kapcsolatban megjegyzném azt, hogy Erdei számára 1956 igen nagy megrendülést okozott, és attól kezdve semmiféle miniszteri posztot nem vállalt. Ugyanolyan megrendülést okozott Darvasnak, de ő sokkal hamarabb kiheverte. Erdei 1957-től az Agrárgazdasági Kutatóintézet vezetését vállalta el, és jelentős része volt azoknak az intézkedéseknek az előkészítésében, amelyek a 68-ban életbe lépett ún. mechanizmus révén a parasztságnak robbanásszerű vagyonosodását és felemelkedését idézték elő. Ugyanennek az időnek a nagyobb részében egyben az Akadémia főtitkára is volt.

A 255. oldalon a harmadik bekezdésben téves az az állítás, hogy én a Szegei Művészeti Kollégium alapítói közé tartoztam, erre már korábban kitértem, még csak együttműködő sem voltam, csak baráti kapcsolatban voltam annak sok tagjával.

A 255. oldal utolsó bekezdésével kapcsolatban felhívom a figyelmet arra, hogy ami Erdei és Bibó közös közigazgatási felfogásaként van idézve: a városok köré alakított közigazgatási egységek, az lényegileg Erdeinek abból az elméletéből származott, amelyik a magyar alföldi mezővárosról mint az agrárurbanizálódás kívánatos mintaképéről szól, és amit ez a könyv a 62–63. oldalon – véleményem szerint tévesen – utópisztikusnak nyilvánít. Érdekes, hogy legújabban, a hatvanas évek vége óta egy olyan közigazgatási intézkedést vittek keresztül – nem tudom, mennyire Erdeinek a tanácsára –, amely lehetővé teszi községeknek városokhoz való közigazgatási odakapcsolását.

A 256. oldal második bekezdésében mondottakkal kapcsolatban csak azt jegyezném meg, hogy talán azt nem állítanám, hogy én [1945–46-ban] a kormánykoalíció változtatását javasoltam; nagyon is tisztában voltam az erőviszonyokkal, hogy ez aligha lehetséges, inkább csak azt jelöltem meg, hogy a koalíció egészséges működéséhez az kellene, hogy a két szélső párt súrlódásai közepette a két középső párton volna a kiegyenlítő megoldások hangsúlya.²⁹¹

A 259. oldal második bekezdésének a legalján szó esik a parasztpártnak a német kitelepítéssel kapcsolatban elfoglalt álláspontjáról. Teljesen helytálló,

²⁹¹ Vö. *BIÖI* 1. 744–794.

hogy a parasztpárt a kitelepítés mellett volt; a pontos felállása a pártoknak az volt, hogy a kommunista párt teljes súlyával fellépett e mellett, azt támogatta a parasztpárt; a kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt, különös tekintettel nagyszámú sváb választóikra, inkább fékezni igyekeztek. A parasztpárt ebben a kérdésben csaknem teljesen egységes volt, ettől az egész „Hurrá, nemzeti ügy” hangulattól a főbb vezetők közül, emlékezetem szerint, csak Erdei Ferenc volt egy bizonyos mértékben semlegesebb állásponton, és effektíve az egésznek ellene hatni a parasztpártiak közül két ember próbált, az egyik Keszthelyi Nándor volt, a másik én. Az ebbe az ügybe való beavatkozásomnak az a furcsa eredménye lett, hogy kényszerűségből szerzője lettem egy svábok számonkérését szabályozó rendeletnek, és közvetve, lényegében oka lettem annak, hogy a potsdami határozat a magyarországi németek kitelepítését is elrendelte.²⁹²

Ennek a furcsa szituációnak a története a következő: valamikor 1945 tavaszán vagy nyár elején megérkeztek Tolna megyébe a Bácskából a jugoszlávok által elűldözött bukovinai székelyek, akiket annak idején a Horthy-kormány jónak látott az ugyancsak a Bácskából annak idején elűldözött dobrovoljácok helyébe telepíteni. Az üldözött székelyek a teljes zavarodottság és menekülés állapotában érkeztek, mire néhány lelkes magyar nacionalista – voltak közöttük kommunisták éppúgy, mint parasztpártiak és párthoz nem tartozóak, de mind lelkes magyarok voltak – elkezdtek az ügyet a saját szakállukra Tolna megyében a svábok rovására megoldani, vagyis a székelyeket letelepítették egy-egy sváb faluba, a sváb lakosságot pedig egyszerűen kikergették a legközelebbi mezőre, ahol azok ellátatlanul éltek, szültek, haltak, nyomorogtak, és ennek a panaszai hamarosan eljutottak többek között hozzám, a Belügyminisztériumba is. Erre Keszthelyi Nándorral együtt, aki akkor szintén a Belügyminisztériumban dolgozott, bementünk Erdeihez, előadtuk a helyzetet, igyekeztem minél inkább dramatizálni ennek az egyrészt erkölcsi veszélyeit és az erkölcsi elítélendőségét, másrészt pedig a felvidéki szlovákiai magyarok kitelepítésére való rendkívül káros visszahatásának a lehetőségét. Erdei ezt megértette, és egy pár soros rendeletet bocsátott ki, amely ezeket a helyi akciókat megtiltotta.²⁹³ Ugyakkor megbízást adott nekem, hogy készítsek egy rendelettervezetet a Volksbund által elkövetett hitlerista jellegű káros cselekmények számonkérésének valamilyen formájára. Én ezt a rendeletet elkészítettem, amelyik végeredményben az esetleges felróható cselekedetek alapján a németeket öt kategóriába osztotta: az első kategória volt a Volksbund-vezetők, a második kategória a Volksbund-tagok, a harmadik kategória a Volksbund-támogatók. Ez a három volt a felróható három kategória.

²⁹² *Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény.* (1969) 400.

²⁹³ Vö. *BIÖI* 2. 86–107.

A Volksbund-támogató kategóriára azért volt szükség, mert nagyon sok helyen a taglistákat megsemmisítették. Ezek után következtek azok, akik semmiféle ilyen bűnben nem találtattak, és az ötödik kategória volt azoknak a csoportja, akik valamiféle antifasiszta érdemet szereztek. Ennek alapján következett egy számonkérési eljárás, amelyik bár nagyon primitív módszerekkel és elegendő garanciák nélkül, de mégis bíróságszerű eljárással állapította meg ezeket a kategóriákat. Ennek alapján elég hamar le is bonyolódott ez a kategorizálás, és a németeknek kb. tíz százaléka került az első három, vagyis felróható kategóriák valamelyikébe. Az első három kategóriára kiterjeszthető hátrányok elsősorban munkaszolgálatra való behívások különböző fokozataiból állottak. Én az egész dologért nem lelkesedtem, és azt sem tartottam alapjában véve jó megoldásnak, hogy a Volksbund és a benne való tagság önmagában valamiféle hátrányos jogkövetkezményt idézhet elő, de az adott szituációban úgy láttam, hogy egy nagy tömegű, az egész németiségre kiterjedő kollektív felelősségre vonással és annak minden elképzelhető rossz következményeivel szemben minél gyorsabban valami ilyenféle szelekciót kell csinálni. Ugyanaz a minisztertanácsi határozat azonban, amelyik ezt a rendeletet elfogadta, a vita során többségében, előttem rejtélyes indokokból azt az álláspontot fogadta el, hogy a német kitelepítés ügye nem hozható összefüggésbe a szlovákiai magyar kitelepítés ügyével, hogy ezt mire alapozta, azt azóta sem tudom, hiszen ez nem rajta múlt, s a csehszlovákok igenis összefüggésbe hozták.²⁹⁴ Ugyanakkor kimondta ez a minisztertanács, hogy a német kitelepítés kérdésében meg kell kérdezni a potsdami értekezletet, hogy van-e e tekintetben valamiféle szándéka. Meg vagyok győződve, hogy a potsdami értekezletnek a világon semmiféle szándéka a magyarországi németek kitelepítésével kapcsolatban nem volt, elég gond volt neki a csehek és a lengyelek által sürgetett kitelepítés, és semmiféle ilyen határozatot nem jutott volna eszébe más országokra nézve hozni. Minthogy azonban beérkezett éppen a határozás idejére a magyar kormány megkeresése, ők, hogy megoldják ezt a problémát – mondhatnám úgy, hogy ezt az aktát elintézzék –, egyszerűen hozzácsapták a cseh- és lengyelországi németek kitelepítését is. Így az a határozott érzésem, hogy ha mi a kis helyi akciók megszüntetése ügyében ezt az egész témát a minisztertanácsig Erdei útján el nem indítjuk, akkor erre a potsdami rendelkezésre nem került volna sor, és valamilyen formában a magyar kormány maga bajlódott volna az egész ügygel. Túl sok jó valószínűleg abból sem sült volna ki, de mindenesetre az eseményeknek ebben az elindításában, akár tetszik, akár nem, részem volt. Nincs okom, hogy ezért lelkiismeretfurdalást érezzek, mert hiszen mindaz, amit az ügyben csináltam, abból indult ki, hogy én nem helyesletem ezt az akciót és ezt

²⁹⁴ Vö. *BIÖI* 2. 86–107.

a hangulatkeltést. Engem akkor is megdöbbentett, hogy a parasztpárt teljes színskálájának a tagjaiból verbuválódott az az együttes: Kovács Imre, Veres Péter, Darvas József, akik ezt a hangulatot nagyon erősen magukévá tették, és ennek hangot adtak, és hogy egyáltalán nem kelt fel bennük a parasztszolidaritás gondolata egy olyan embertömeggel szemben, amelyik kilencven százalékban keményen dolgozó paraszt és nemzedékek óta egy csomó földet megművelő és kultúrákat kialakító paraszt volt. Én különösebben nem kedveltem a svábokat, különösebben nem is ismertem őket; messziről volt egy olyan benyomásom, hogy keményfejú és korlátolt emberfajta, de hát ez teljesen felületes általánosítás is lehetett. Nem volt szimpatikus a második világháborúban tanúsított viselkedésük sem, de hát ez megint csak egy bizonyos hányadának a viselkedése volt, és azt sosem lehetett lemérni, hogy mekkora hányadának. Mindenesetre, mikor a potsdami határozatnak ez a része megjelent, akkor az énáltalam szerkesztett rendelet végrehajtása teljesen tárgyalanná vált, és esedékes volt egy új rendelet az összes németiség kitelepítésére. Ebben a rendeletben, amit az akkor már Nagy Imre által vezetett Belügyminisztériumban készítettek, de én akkor már nem voltam a törvényelőkészítési osztály vezetője, mint tavasszal és nyáron, a kommunista irányvonalnak megfelelően az volt benne, hogy mindenki kitelepítendő, aki a népszámláláskor magát német anyanyelvűnek vallotta.²⁹⁵ Ez engem megint csak meghökkentett, mert a Teleki-féle népszámláláskor²⁹⁶ volt egy különös kategória, hogy az emberek külön vallottak az anyanyelvükről és külön a nemzetiségükről. Ez majdnem minden nemzetiség esetén különösebb eltérést nem mutatott, kivéve a németek esetén, akik egyharmad részükben magyar nemzetiségűnek vallották magukat. Ez abban a szituációban nem annyira egy nemzetiségi hovatartozás, mint inkább egy antihitlerista állásfoglalás jele volt. Énnekem az volt a véleményem, hogy ha már egyáltalán népszámlálási adatok alapján történik a kitelepítés, amit megint csak abszurdumnak tartottam, de az adott helyzetben mást nem lehetett csinálni, akkor csak a német nemzetiségűnek vallókat kell ebbe belevonni. Mikor tehát a Belügyminisztérium által készített rendelettervezet a minisztertanács elé került, akkor én a minisztertanács nem kommunista tagjaihoz egy memorandumban egy ellentervet csatoltam. Ebből egy kis zűr támadt a minisztertanácsban, miután én is a Belügyminisztériumban dolgoztam. Végül is keresztülment Nagy Imre rendelete. Ő meg is hökkent a dologtól, hírek szerint egy ideig gondolkodott, hogy nem indít-e ellenem fegyelmet, végül azonban a fegyelmi elmaradt, s nekem meg sem említette, akár azért, mert egyébként szimpatizált velem, akár azért, mert a parasztpárt engem fedezett, bár fura hely-

²⁹⁵ 12.330/1945. M. E. sz., *Magyar Közlöny*, 1945. december 22, *BIÖI* 2. 86–107.

²⁹⁶ 1941-ben.

zet lett volna, mert ebben az ügyben a parasztpárt éppen ellenkező irányban angazsálta magát, bár majdnem bizonyosan mellém állt volna, ha nagyobb bajom támad. Így a fegyelmi, akár ezért, akár másért, elmaradt. Azt hiszem tehát, helyes az a megállapításom, hogy a parasztpártból tulajdonképpen csak Keszthelyi, én és a mi sürgetésünkre Erdei fordult valamennyire szembe ezekkel az akciókkal. Hozzá kell tennem, hogy ezek a lépések nem voltak nyilvánosak, és az akkori közhangulat mellett a nyilvános fellépés majdnem teljesen bizonyosan hiábavaló lett volna, s joggal hihettük, hogy az ilyen hivatalos helyeken való intervenciók talán hatásosabbak; amint a történet mutatja, hatásosságuk teljességgel kétélű volt. Ezek után lezajlott maga a kitelepítés a Belügyminisztérium által készített rendelet alapján. A lebonyolítás, attól eltekintve, hogy vagyonelekobzásos jellegű volt, fizikai lefolytatásában rendezett, tisztességes és nagyobb kilengések nélkül folyó volt. Mind lassabban folyt, közben a nemzetközi helyzet elromlott, és mind Nyugat-Németország, mind Kelet-Németország, ahogy akkor hívták őket, csökkenő mértékben mutatott kedvet új kitelepültek föl vételére, úgyhogy végeredményben százötvenezer²⁹⁷ németnek a kitelepítése történt meg, és háromszázezer maradt az országban, s mindkét számban vegyesen foglaltak helyet olyanok, akik magukat magyar nemzetiségűnek vallották, s olyanok, akik magukat német nemzetiségűnek vallották. A könyv utal arra, hogy a parasztpárt részéről egyesek később ezt az állásfoglalásukat megbánták. Bent az országban semmi ilyenre nem került sor, mert a téma egyszerűen nem került bármiféle megvitatás alá; a magyarországi németek, főleg a Német Demokratikus Köztársaság megalakulása után gyorsan visszavédlettek befogadott és elfogadott magyarországi nemzetiséggé, akik nemzetiségi összejöveteleket, néprajzi bemutatásokat tartanak, mind saját köreikben, mind nagyobb városokban, nagyobb összegyülekezések formájában, mind a rádióban, mind pedig a televízióban. A hatvanas évek óta a kitelepített németek nagyobb nehézség nélkül haza is járhatnak, köztük a Nyugat-Németországban letelepedettek is. A kitelepítés egykori tényét azonban majdnem teljes hallgatás övezi idehaza, sem pozitív, sem negatív értelmében nem emlegetik sem a hivatalos személyek, sem a német nemzetiség tagjai. A viszszamenőleges sajnálkozás hangja ezek szerint nyilván az emigrációban élő valamelyik magyar parasztpártitól származhat, azt hiszem, hogy nem volna akadálya, hogy a könyv meg is írja, hogy kitől, minthogy pár oldallal utóbb megemlíti Kovács Imrének a Németh Lászlóval szemben való parasztpárti állásfoglalás feletti utólagos sajnálkozását.

A 260. oldalon középen említi a könyv a parasztpártnak a szlovákiai magyarok kitelepítésével kapcsolatban joggal helyeselt álláspontját. A téma ilyenfaj-

²⁹⁷ Végül is kb. 170 ezer német nemzetiségű magyar állampolgár kitelepítésére került sor.

ta bemutatása azonban félreértésekre adhat okot, ugyanis közvetlen utána szól a könyv a kommunisták részéről a parasztpártiak, illetve a népi írók ellen emelt, nacionalizmust szemrehányó vádjára, és az a benyomás támad, mintha ők ezt a vádat speciálisan a szlovákiai magyarok ügyében tett parasztpárti állásponttal kapcsolatban vetették volna fel. Ez így nem áll helyt, mert hiszen a szlovákiai magyarok kitelepítése tekintetében az összes pártok és az egész magyar külpolitika egységes állásponton volt, és itt a kommunisták semmiféle különvéleményt nem jelentettek be. Sőt tudomásom szerint a döntő fordulatot a párizsi béketárgyaláson – ami végül is azt eredményezte, hogy a kitelepítettek száma a békeszerződésben százezerben és nem többen nyert megállapítást –, tudomásom szerint éppen egy kritikus pillanatban Gerő Ernőnek a megjelenése és egy általa ismert első vonalbeli szovjet egyéniségnél – állítólag Manuilszkijnál²⁹⁸ – való intervenciója idézte elő. A nacionalizmus vádját a parasztpárttal szemben sok részletkérdésben bizonyára felvetették 1945 és 56 között a kommunista párt részéről, de ez mind csak olyan fegyverbarátságon belüli szemrehányás lehetett, és bizonyos, hogy sem a német kitelepítés melletti, sem a magyar kitelepítés elleni álláspontjaikban nem volt különbség. Ezt tehát, ami valóban nacionalizmus volt az első kérdésben, aligha hányták ők a parasztpárt szemére. Amit a könyv ezen az említett oldalon idéz a népi íróknak az 56 alatti több-kevésbé előtérben levő szerepére nézve, ezt azt hiszem, ott kellene elmondani. S itt viszont nem logikus a parasztpárt nacionalizmusáról a kétféle kitelepítéssel kapcsolatban egy terminussal beszélni, egyszer sajnálkozva, egyszer helyeselve. Az utóbbi egyszerűen hazafias álláspont volt. A parasztpártban kétségtelenül volt egy olyan egyesítése a nemzeti és a szociálreformer szempontnak, amit a könyv helyesen fogalmaz meg, és ez bizonyos pontokon éppen a német kitelepítés tárgyában felvett olyan formákat is, amiket a szó helytelenítő értelmében lehet nacionalizmusnak nevezni. Ami a jegyzetben idézett és 1957-ben kelt határozatban²⁹⁹ fölrott nacionalizmust illeti, ott ez a határozat, amit részletesen nem ismerek, de igazi motívuma a parasztpárt 56-os szereplése volt, Kovács Imrét, Illyés Gyulát, magamat és Veres Pétert illeti ezzel a váddal. Kétségtelenül ezt a vádat Kovács Imrénél és Veres Péternél az említett német kitelepítés kérdésében föl lehet vetni, de alig valószínű, hogy ez arra utalna; Illyés Gyula és az én esetemben konkrét írásművekben nehéz ezt komolyan indokolni. Tudom, hogy később Illyés Gyulával szemben felvetették

²⁹⁸ Manuilszkij, Dimitrij Zaharovics (1883–1959): politikus. 1903-tól tagja az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspártnak, 1913-ban csatlakozott a bolsevik párthoz. 1918-tól 1922-ig az Ukrán Kommunista Párt vezetője, 1922-től a Kommunista Internacionálé munkatársa, 1928-tól 1943-ig titkára. 1943-tól diplomata, 1944-től Ukrajna külügyminisztere, 1946-tól miniszterelnök-helyettes is. 1946-ban a párizsi békekonferencián Ukrajna delegációját vezette.

²⁹⁹ Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi írókról” (1958. június). – *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* (1964)

ezt a vádat, de gondolom, csak beszélgetések formájában az 1960-as évek végén, mikor Illyés Gyula Párizsban szóvá tette az erdélyi magyaroknak a helyzetét, de ezt különösebb állásfoglalás vagy határozat formájában a párt nem fogalmazta meg. Lehet, hogy az 1957. évi határozat 1945 és 56 közötti adalékokat is felsorol a maga téziseinek az igazolására, de aligha a felvidéki magyar kitelepítések ügyével kapcsolatban.

A 260. oldal végén lévő elmefuttatásra nézve, amely a parasztpárt és a népi irodalom és mozgalom nemzeti álláspontjáról szól, utalok a következő fejezetről mondottakra.

A 261. oldalon kezdődő harmadik alfejezet lényegében a 45 utáni politikai porondra került és egyidejűleg arról leszorult népiek egyenként való helyzetismertetését tartalmazza. Először jönnek a politikai porondon lévők, aztán az akkor onnan leszorultak, de zavaró az egész fejezet szerkezetében az, hogy a 261. oldal első bekezdésének második felében, továbbá a második és a következő oldalra is átnyúló harmadik felében a könyv a porondról leszorultak elleni kampányt ismerteti. Ez részben az örökük szóló fejezetrész elé volna való, vannak azonban ennek a két és fél bekezdésnek olyan passzusai is, amelyek abba a külön fejezetbe valók, amit ennek a levélnek az elején levő általános mondanivalók között a harmadik helyen javasoltam a népi íróknak a nacionalizmus és az antiszemitizmus vádjához való viszonyára nézve. Ott volna szükség Zsolt Bélát általánosságban is előrevenni, bár bizonyos, hogy ő az ilyen irányú kampánynak a nagyobb részét 1945 után folytatta.

A 261. oldal második bekezdésének első sorában nem mondhatjuk azt, hogy Révai éles ellenfele volt a népieknek, pontosabb az a kifejezés: éles kritikusa volt a népieknek. A továbbiakban helyesen fogalmaz a könyv, mikor a népiekhez való viszonyának a lényegét tárgyalja. Ugyanennek a bekezdésnek a közepén lévő szöveg nagyon helyesen ecseteli azokat a megnyilvánulásokat és állásfoglalásokat, amelyek lényegében a népiek egyes tagjait, leginkább Veres Pétert, Sinka Istvánt az antiszemitizmus gyanújába hozták. A második bekezdés végén mondottakkal kapcsolatban megemlíteném Révai kultúrpolitikájának azt a pozitív vonását, hogy szemben Rákossal és Gerővel, akiknek a magyar történelem iránt rendkívül kevés érzékük volt, Révainak kifejezetten komoly érzéke volt a téma iránt, és jelentős szerepe van abban, hogy az első pillanattól kezdve Magyarországon a hivatalos álláspont Kossuth és Rákóczi viszonylatában nem folytatta a régebbi dogmatikus álláspontok elítélő vagy elutasító állásfoglalását, hanem kifejezetten pozitíve és a magyar szabadságmozgalmak történeti keretébe beillesztve tárgyalta ezt a két jelentős személyiséget. Ennek nem kis jelentősége volt a magyar ifjúság hangulatának a kialakításában különféle pillanatokban.

A 262. oldal első bekezdésében, amelyről már az előbbieken mondtam, hogy valahol a fejezet második felében vagy első és második fele között volna a helye, a könyv nagyon helyesen ecseteli a népi írók között a legkülönbözőbb viszonylagos ellentétek után újból és újból fellépő szolidaritást. Itt meg lehetne említeni azt, hogy Németh, Féja, Kodolányi és Szabó Lőrinc '46-tól '49-ig állandó publikálási lehetőséggel rendelkeztek, és ezt ki is használták a *Válaszban*, amit ekkor Illyés Gyula és Sárközi Márta szerkesztettek – a *Választ* és Sárközi Mártát egyébként a könyv a következő oldalon helyesen jellemzi.

A 262. oldal második bekezdése Veres Péterrel kezdi a politikai porondon szereplő jelentős parasztpártiak és népiek jegyzékét. Veres Péterről érdemes volna itt is megemlíteni azt, hogy lényegileg ugyanazokon az álláspontokon marasztalták el, amelyeket bizonyos részről Sinka Istvánnal, Féja Gézával, Kodolányival szemben felvetettek, ti. a háború alatti és előtti időkben a nagytőke bűneivel kapcsolatban, annak zsidó jellegének hangoztatásában. Éppen ezért Veres Péter, Zsolt Béla és mások részéről ugyanolyan támadásoknak volt kitéve, mint amazok, ezek ellen azonban megvédte őt parasztvezér mivolta, úgyhogy őt ezért és egyéb okok miatt a politikai porondról leszorítani nem lehetett.

A 263. oldal második felében a *Válasszal* kapcsolatban érdemes volna megjegyezni, hogy ennek a lapnak az alapításakor már érezte a hatását a népi íróknak az a politikai szétszóródása, amelyik ekkor már az árnyékát előrevetette. A *Válasz* munkatársai között ugyanis Erdei Ferenc és Darvas József ekkor már nem szerepeltek. Sárközi Márta szerepéről érdemes volna a könyvben lévő kifejezést kicsit megerősíteni; nem azt mondani, hogy anyagi áldozatot is hozott, hanem az akkor apjától kapott egyetlen budapesti vagyonát, egy teljes házat a *Válaszra* és a vele kapcsolatos kiadóra költötte, és utána ennek következtében éveken keresztül műstoppolással tartotta el magát és családját.

A 264–65. oldal táján, ahol a könyv bemutatja a népi mozgalomnak a hatalomban részt vevő tagjait, érdemes volna felsorolni – noha nem volt író, de a népi mozgalom politikus tagjainak egyike –, akinek mind a koalíciós időkben, mind pedig 1956-ban fontos szerepe volt, ez Farkas Ferenc; egyébként az adatai a könyv végén lévő személyjegyzékben megvannak. A koalíció alatt egyszer komolyan volt pénzügyminiszter-jelölt, azonban a közelebbi feltételeknek Rákosi-val való megbeszélése után visszalépett ettől a megbízástól. Veres Péterrel együtt a parasztpárt centrumához tartozott, impulzív, kulturált és a népi mozgalom írói és szellemi vezetői iránt feltétlenül és szenvedélyesen lojális ember volt. Az életrajz tévedése az, hogy az öngyilkossági kísérletet 50 helyett 56 utánra teszi. Végül rákban halt meg, 1966-ban. Vö. 318. oldalt.

A 265. oldal utolsó bekezdésében a szöveg azt a benyomást kelti, mintha Szabó Zoltán a *Magyar Közlöny* után kezdte volna a *Valóság*³⁰⁰ szerkesztését. Valójában a kettő egyidejűleg folyt: a *Magyar Közlöny* szerkesztése 45 januárjától 48 márciusáig, a *Valóságé* 45 őszétől talán egy évig.

A 266. oldal első bekezdésének a harmadik mondatában ki lehetne emelni, hogy Németh László nem egyszerűen pedagógiával foglalkozott, hanem egészen kitűnő és emlékezetes tanári működést fejtett ki, és egészen eredeti pedagógiai módszereket próbált ki, amik azóta is ugyan folytatás nélküliek, de emlékezetesek és sokat emlegetettek.

A 266. oldal legalján Szabó Lőrincsel kapcsolatban vagy itt, vagy talán inkább a népi írók megtámadott és vitatott tagjairól szóló korábbi fejezetben meg kellene mondani, hogy ő tulajdonképpen csak úgy oldalról tartozott a népi írók csoportjához. Politikai állásfoglalása nem sorolta ide, inkább egy generációbeli volt velük, és főleg Illyés Gyulával való nagyon szoros barátsága volt az, amelyik sokszor szerepeltette ezekben a körökben, de se a népi írók politikai állásfoglalásaihoz, se a parasztpárthoz nem csatlakozott, csak 1956-ban. Neki elsősorban bizonyos személyes megnyilvánulásokat róttak föl, amelyeket németekkel való szimpátiának lehetett értelmezni, továbbá egy verset, amit a húszas években írt Egy vezérhez vagy A vezérhez címen, és amit Hitlerre alkalmaztak, természetesen teljesen alaptalanul.³⁰¹ Az igazság az volt viszont, hogy Szabó Lőrinc valóban nagyon közel állt a német kultúrához és a német irodalom olyan alakjaihoz, akiket fordított is, akiket német viszonylatban egy bizonyos konzervatív tekintélyelvűség jellemzett, gondolok Stefan Georgéra és körére.

Erdélyi Józseffel kapcsolatban a 262. oldal első bekezdésének a végén hozzá kell tenni, hogy a rá rótt büntetésnek egy részét töltötte ki. És meg lehet jegyezni azt is, hogy vele kapcsolatban a népi írók azt a nyilvános szolidaritást, amit Féjával, Kodolányival, Némethtel és Sinkával szemben nyilvánítottak, nem nyilvánították, tekintettel a nyilas éra alatt és azt megelőzően ebben a szellemben írt verseire.

A 268. oldal elején lévő vitával kapcsolatban, amely a parasztpártban a szegényparasztpártiak és az értelmiségpártiak között állítólag folyt, azt kell mondanom, hogy ez a vita nem folyt ilyen élességgel. Én magam 1947 elején a parasztpárt helyzetét a *Szabad Szó* egy cikksorozatában elemeztem, amely azután 47 közepén félbeszakadt, mint már a párt irányvonalának meg nem felelő: ott úgy jellemeztem, hogy a parasztpártnak a szegényparasztság az a társadalmi bázisa,

³⁰⁰ *Valóság* (1945–1948): a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség által indított, majd 1947-től a NÉKOSZ által fenntartott irodalmi és kritikai folyóirat. Főszerkesztője Szabó Zoltán, szerkesztője Márkus István, 1947-től Lukácsy Sándor volt.

³⁰¹ Szabó Lőrinc: *Vezér* (1928) *Szabó Lőrinc összes versei* (1982) I. 544–545.

ahonnan elsősorban reméli a szavazatokat; ez azonban nem azt jelenti, hogy kizárólag ennek a részlegnek volna az érdekképviselője, és nem országos programokat akarna létrehozni. De ugyanakkor mindig élesen távol tartottam magamat minden hangsúlyozott értelmiségi érdekvédelmi szellemtől, tehát az osztálypártelmélettel szemben álló csoportban semmiképpen sem képviseltem azt az álláspontot, hogy a parasztpárt speciálisan az értelmiség pártja is akar lenni, és minden vonatkozásban nagyon távol tartottam magam attól az értelmiségi sértődöttségtől, amelyik 1945 után Magyarországon meglehetősen szélesen elterjedt. Az értelmiség egyetlen lehetőségét a szolgáló magatartásban láttam és látom, s ezt cikkekben és előadásokban fejtettem ki akkortájt.

A 269. oldal második bekezdésében esik szó a Magyar Közösségről. Nem emlékszem, hogy a könyv korábban említette-e ezt a szervezetet, de a pontosság kedvéért itt elmondom, hogy ez valóban titkos szervezet volt. Legfeljebb abban lehet kételkedni, hogy összeesküvés-e az a tény, hogy bizonyos emberek egymással politikai elvi alapon titkos érintkezést tartanak fenn, és terveket csinálnak arra nézve, hogy ha majd kormányra jutnak, akkor milyen elvek szerint fognak különböző posztokat betölteni. Egészséges jelenség a Magyar Közösség bizonyosan nem volt, még a háborús években kezdődött, egyszerre német, zsidó és mindenféle idegen eredetű magyar elemmel szemben, úgyannyira, hogy tagjai között idegen nyelvű, magyarosított nevű egyáltalán nem is kaphatott helyet, természetesen zsidó származású sem. A közösség fennmaradt 1945 után is, főleg a kiszagdapártból nagyon sokakat tömörített. Politikai erkölcsük, célkitűzéseik helytelenségétől eltekintve, határozottan tiszták voltak, de természetesen, mint minden ilyenfajta közösség, a hatalomra jutás után az ilyen kiválasztási szempont eleve a korrupció gyökereit rejti magában, mert hiszen prémiumot biztosít egy olyan tulajdonságnak, a magyar származásnak, amiben önmagában semmiféle érdem és kvalifikáció nincsen. Én nem tudok arról, hogy akár a parasztpárt, akár a népi írók csoportjában akadt volna jelentős vagy akár csak említendő valaki, aki a Magyar Közösségnek tagja lett volna.³⁰² Azt sem hinném vagy mondanám, hogy ez a per a parasztpárt megfélemlítésében jelentősebb szerepet vitt volna, mint másokéban. A parasztpárt minden ilyenfajta kvalifikációval igen elutasítóan állt szemben, egyszerűen azért, mert minden ilyen kiválasztás kifejezetten premizálása lett volna annak a zömében színmagyar származású úri és uralkodó osztálynak, amely a parasztpárt számára a magyar bajok leg súlyosabb okát jelentette.

A 270. oldal alján lévő jegyzetben az a közlés, hogy Erdei és én kaptunk megbízást a budapesti pártszervezetnek Kovács Béla letartóztatásával és Kovács Imre

³⁰² Vö. *BIÖI* 2. 218–229, 735–743.

kilépésével³⁰³ kapcsolatban való megnyugtatóására, tévedésen alapszik. Énnekem komoly pártmegbízatásom az egész idő alatt nem volt, időnként közigazgatási kérdésekbe vontak be mint szakértőt. Nekem a párt vezetőihez legszorosabb kapcsolatomban Erdei Ferenchez volt, aki viszont kialakuló politikája szempontjából engem minden barátság ellenére sem tekintett partnernek. Ezzel szemben tény az, hogy az 1947-es választási agitációban még részt vettem, de nem Budapesten, hanem néhány dunántúli városban, főleg értelmiségieknek szánt gyűléseken.

A 273. oldal legelső bekezdésében az a gondolatmenet, amely gyakorlatilag kilátástalannak ítéli utólag a parasztpárt sajátos vonalának a fenntartására irányuló törekvéseket a világpolitika állása miatt, azt hiszem, tipikus példája annak a gondolkodásnak, amely „ami megtörtént, az utóbb szükségszerűnek is nyilvánítható” elvből indult ki. Úgy érzem, a valóság az, hogy ez ebben az esetben a világpolitika akkori állása szerint sem volt így. Azóta meglehetősen megerősítették azt a kőszá történetet, hogy vagy Teheránban, vagy Jaltában történt Churchill és Sztálin között egy olyan megállapodás, amely százalékokban fejezte ki a kelet-európai országokba való beleszólási arányokat, és ebben Magyarország ötven-ötven százalékkal szerepelt.³⁰⁴ Az az időkülönbség, amelyik ezek között az országok között és a keletebbre esők között a politikai alakulás terén mutatkozik, az, hogy Csehszlovákiában és Magyarországon egészen 1947–48-ig létezett a többpártrendszeres koalíció, igazolja ezt a feltevést. Mindazok – akár Kovács Imre, akár én –, akik sajátos parasztpárti útra törekedtünk 45 és 48 között, ezt a lehetőséget éreztük a levegőben. Hogy ez nem így alakult, annak különböző világpolitikai okai voltak, amelyek meggyőződésem szerint egyáltalán nem voltak olyan szükségszerűek, mint ahogy visszamenőleg feltűnnek.

A 273. oldal második bekezdésének közepén érdemtelen az én fölsorolásom Veres Péter és Farkas Ferenc mellett, mert én a párt jellegének a megőrzésére legfeljebb publicisztikai úton törekedtem, s azok a cikkeim, amelyek kifejezetten a párt és a pártok irányvonalának a befolyásolására törekedtek, 1945–46-ból keltek, ’47-ben már ugyanezen az elvi alapon, de általánosabb témákkal foglalkoztam.

A 276. oldal második bekezdésének a végén, ha már Hegedűs András pályájára előretekint a könyv ’56-ig, akkor érdemes azt is megjegyezni, hogy a hatvanas évektől kezdve Hegedűs András szociológussá nőtte ki magát, méghozzá meglehetősen ellenzéki szociológussá.

³⁰³ Kovács Bélát a szovjet hatóságok 1947. február 25-én tartóztatták le. Kovács Imre 1947. február 24-én lépett ki a Nemzeti Parasztpártból.

³⁰⁴ Az ún. „százalékarány”-megállapodásra – brit kezdeményezésre – Churchill és az angol kormányküldöttség 1944. októberi moszkvai látogatásakor került sor, s nem Teheránban vagy Jaltában. A Magyarországra vonatkozó százalékarányt Eden és Molotov megbeszéléseinek eredményeként nyolcvan-húsz százalékban állapították meg a Szovjetunió javára. L. részletesebben Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945.* (1975) 382–383.

A 278. oldal végén a kuriózum kedvéért meg lehet jegyezni, hogy a parasztpárt létezése ebben az időszakban egy háromszobás irodahelyiségből állott, ahol egy titkárnő állott Veres Péter és esetleg más vezetők rendelkezésére.

A 279. oldal második bekezdésében mondtak kiegészítésképpen meg kell jegyezni, hogy mielőtt Rákosinak a szociáldemokraták elleni akciói megkezdődtek, minden jel szerint komolyan mérlegelte a parasztpárt, mondjuk úgy, centrumának vezető tagjai elleni hasonló akcióit: elsősorban Veres Péter és Farkas Ferenc látszottak kitűzött célpontokul, anyagot gyűjtöttek ellenük, követték őket, aminek az egyik következménye volt Farkas Ferencnek akkortájt történt öngyilkossági kísérlete. Nem sokkal ezután azonban a veszélyes szél elfordult tőlük, és a szociáldemokraták kerültek sorra.

A 280. oldal alján lévő adat téves. Nem 1948-ban, hanem 1946-ban foglaltam el a politikai tanszéket a szegedi egyetemen, egy évig adtam elő a politikát, utána felmentést kértem, mert úgy éreztem, hogy a növekvő előírások nem felelnek meg annak a módnak, ahogy én ezt a tárgyat előadni kívántam, és innen számítva 47-től voltam két éven keresztül a Kelet-európai Tudományos Intézetnek a helyettes elnöke. Megmaradtam ebben az időben még professzornak, de csak ún. kis kollégiumokat tartottam, és formális professzori állapotom 1950 őszéig tartott. 1951 elején lettem könyvtáros. Ugyanebben az időben Farkas Ferenc egy igen kis méretű diáktakarékossági intézetet vezetett, Jócsik Lajos pedig egy vállalatot.

A 283. oldal második bekezdésében és jegyzetében nem esik szó a *Látóhatár*-nak Horváth Béla³⁰⁵ útján való Magyarországra költöztetéséről és az *Új Látóhatár* megindulásáról. Ezt természetesen a könyv szerzője jobban el tudja dönteni, hogy miért.

A 284. oldal jegyzetében zavaró az Aczél-Mérai³⁰⁶ és Molnár-Nagy³⁰⁷ formátumú kötőjeles idézés, minthogy mindkettő két személyt takar, és a könyv végén semmiféle ilyen rövidítés fölsorolva nincsen.

A 285. oldal első bekezdésében a Németh László darabjai között a *Galileivel* kapcsolatban érdemes volna megemlíteni, hogy az közvetlenül 1956 októberében, az események előtt került színpadra, és bár közvetlen hatása az eseményekre nem volt, de része volt annak az izgatott hangulatnak, ami akkor kialakult.

³⁰⁵ Horváth Béla (1908–1975): költő, műfordító, publicista. 1927-től Budapesten újságíró. 1935-ben megalapítója s 1944-ig egyik szerkesztője a *Vigília* című katolikus folyóiratnak. 1936–39-ben szerkesztőségi tagja a *Szép Szónak*. 1944-ben büntetészázaddal került Nyugatra, és amerikai fogságba esett. 1945–48 között Rómában, 1952-től 1962-ig Münchenben élt. A *Látóhatár* című emigráns folyóirat egyik szerkesztője (1953-tól), s megmaradt a lapnál azután is, hogy a szerkesztőség 1958-ban kettészakadt, s Borbándi Gyulának *Új Látóhatár* címmel külön folyóiratot alapítottak. 1962-ben visszatért Magyarországra, s az itthon megjelenő *Látóhatár* szerkesztője (1962–1971). Több verseskötete jelent meg.

³⁰⁶ Aczél Tamás–Méray Tibor: *Tisztító vihar. Adalékok egy korszak történetéhez* (London, 1961).

³⁰⁷ Molnár Miklós–Nagy László: *Két világ közt, Nagy Imre útja* (Brüsszel, 1963).

A 288. oldal második bekezdésének közepén nem egészen pontos, hogy Erdei bocsánatot kért. Pontosan azt mondta, hogy az a tény, hogy ő szólította föl [1956-ban] a parasztpártiakat újbóli szervezkedésre, nem jelenti azt, hogy őneki szerepe lesz az új parasztpárt alakulásában. Hozzá kell tennem, hogy ezekben a napokban a már kinevezett Nagy Imre miniszterelnök mellett egészen november 3-ig a fentiek ellenére is Erdei miniszterelnökségi államtitkár szerepét töltötte be, az egész minisztertanácsot adminisztrálta, és lényegében közreműködött. Nem tudom, hogy a könyv megemlíti-e azt, ami szintén végeredményben a népi mozgalom egyik tagjának a sorsára vonatkozik, hogy november 3-án reggel egyik tagja volt annak a kormányküldöttségnek, amelyik a főhadiszállásról nem tért vissza. Egy hónapig volt szovjet fogságban, azután kiengedték. Ekkor hazajövet jelentette ki azt, többek között nekem is, hogy nem fog többé politikával foglalkozni.

A 289. oldal első bekezdésének a végén nem mondhatnám azt, hogy a [parasztpártnak [1956-ban] nem volt ideológiája és pontosan körülhatárolt programja. A pártnak körülhatárolt program létrehozására ideje nem volt, de az egész vezető társaság nagyjában egyértelműen tudta, hogy ha erre sor kerül, abban körülbelül mi lesz. A pártnak annyiban nem volt ideológiája, hogy nem volt külön meghatározott filozófiája, és nem vezette le ebből a politikai programját, egyébként azonban az egész népi mozgalomnak az eszmerendszere elég tiszta ügy volt az én akkori és azótai benyomásom szerint. Mindenekelőtt igenlőleg viszonyult az egész francia forradalmi hagyományhoz, annak demokratikus szabadság–egyenlőség–testvériség jelszávához, csak éppen annak eredeti értelmében és nem beléjük értelmezve azokat a torzulásokat, amelyeket azóta különböző ún. ideológiák ehhez hozzákapcsoltak. Vagyis a szabadság jelszávához nem kapcsolták hozzá a nagytőke és a nagyvagyon korlátlan hatalmát mint szabadságot, az egyenlőség fogalmához nem kapcsolták hozzá a centralizált államhatalmat, mint amelyik majd hivatott lesz ezt az egyenlőséget biztosítani. Az agrárkérdésekben volt egy világosan körülhatárolt jelszavuk, ami kb. abban állt, hogy a paraszti életforma szabadságát hirdetik meg, ez magában foglalta mind a magántulajdon szabadságát, mind a szövetkezés szabadságát. Magukévá tették a teljes parlamenti demokrácia egész követelményrendszerét, többpártrendszerrel és független bírósággal, sajtó-, gyülekezési és gondolatszabadsággal együtt. Világosan szemben álltak a nagybirtok és nagytőke bármiféle restaurálásával, teljességgel mellette álltak a munkástanácsoknak, és azoknak minél nagyobb szabadságot és függetlenséget akartak biztosítani. Ez nagymértékben különbözött attól a bizonytalanságtól, ami a független kisközgazda, szociáldemokrata és kommunista vonalon uralkodott ebben a pillanatban. A független kisközgazdák és a szociáldemokraták ugyanis nem döntötték el egyértelműen, hogy hogyan viszonyulnak

az egész nagytőke kérdéséhez, a kommunisták pedig nem tudták pontosan, hogy egy többpártrendszeres világban, méghozzá egy egypártrendszer után visszaállított többpártrendszeres világban hogyan helyezkednek majd el, értve alattuk a Nagy Imre által vezetett pártot. Úgyhogy a kommunista kommentátorok véleményem szerint teljesen helyesen állapították meg, hogy ebben a pillanatban a parasztpárt volt az, amelyiknek leginkább volt programja, és amelyik, hogy úgy mondjam, a helyén érezte magát az új szituációban.

A 289. oldal második bekezdésével, a párt névváltoztatásával kapcsolatban a történeti hűséghez az tartozik, hogy a kritikus nap délelőttjén – azt hiszem, [1956.] november 1-jén – én az Egyetemi Könyvtár választásán voltam jelen, és késve érkeztem a parasztpártba, ahol a Petőfi Párt névre való névváltoztatást már mint kész határozatot közölték velem. Nekem ez a névváltoztatás nem tetszett, nem éreztem az adott szituációban elegendően konkrétan, elegendően elvi tartalomra utalónak; és valóban a Nemzeti Radikális Párt volt az én névjavaslatom, de ezzel elkéstem. A dolog történetéhez még hozzátartozik, hogy a névváltoztatást tulajdonképpen Németh László javasolta, aki a pártot a régi néven bizonyos fokig kompromittálnak ítélte – legalábbis ez volt az indokolása.

A 289. oldal alján az előző oldalról átnyúló jegyzetben egyik név hibás, nem Komor Imre, hanem Kondor Imre az a könyvtárigazgató, aki a végrehajtó bizottság egyik tagja lett. Ugyanennek az oldalnak a következő jegyzetében a lapalapításról szóló történet pontatlan.

A párt hivatalos újságjaként az *Új Magyarország* indítódott meg, miután előzőleg Szabó Pál a *Szabad Szót* a párttal való mindennemű megbeszélés nélkül megindította, és a párt Szabó Pál személyét nem tartotta akkor alkalmasnak a szerkesztőségre, és úgy határozott, hogy új néven új lapot alapít. Az *Új Magyarország* tehát napilap volt. Nem egy száma jelent meg, hanem kettő, az első számában, 2-án Németh László írt vezércikket *Pártok és nemzet* (?) címen,³⁰⁸ melyet a 290. oldal második bekezdésében a könyv helyesen idéz, kivéve azt a passzust, amiben Németh László a Horthy-korszak idejének a szellemi erjedéséről és ennek bizonyos fokú hasznosságáról szól; ezt nem ebben a cikkben írta Németh László, hanem az *Irodalmi Újságban* *Emelkedő nemzet* címen, előzőleg megjelent cikkében. A következő napon, 3-án megjelent szám vezércikkét Féja Géza írta, amiben azt szögezte le, hogy a Nemzeti Parasztpárt, illetve Petőfi Párt a jövőben is elsősorban a szegényparasztság oldalán akar állni és annak a sorsáért fog szót emelni.

A 291. oldal harmadik bekezdésének a közepén mondottakhoz hozzá kell tenni, hogy a párt a két miniszter kijelölésén kívül Szigethy Attilát államtit-

³⁰⁸ Németh László: *Pártok és egység. Új Magyarország*, 1956. november 2.

kárrá jelölte, egyelőre éppúgy, mint a minisztereknél, közelebről meg nem határozott hatáskörben. Ezeket a határozatokat az együtt ülésező irányító testület és végrehajtó bizottság hozta. Ami az ugyanennek a bekezdésnek a végén helyet foglaló két mondatot illeti, nekem is az volt a véleményem, hogy az akkor itt-ott megmutatkozó restaurációs erőket vissza lehetett volna nagyobb nehézség nélkül szorítani. Teljességgel azt nem mondtam volna, hogy semmi esélye ennek a társaságnak nem volt. A restaurációs erők rendkívül mozgékonyt mutatnak, főleg Mindszenty beszéde³⁰⁹ után a legkülönbözőbb pontokon jelentkeztek restaurációs törekvések; nem lehet mondani, hogy ezeknek a Mindszenty-beszéd kifejezett biztatást adott, de a személye és beszédének a hangja igen; de csak külső beavatkozás esetében lett volna esélyük, belső erőkre támaszkodva nem.

A 292. oldal legelején mondottakkal kapcsolatban kiegészítőleg utalnék arra, hogy a forradalom pillanataiban szinte semmi óvatosságra intő hang nem érkezett nyugatról, vagy legalábbis nem érkezett el elegendő fülhöz, annál több felelőtlen biztatás a nyugati rádiók részéről. És hozzátenném azt is, hogy a parasztpárt vezetőségében józanságban és óvatosságban enélkül sem volt hiány.

A 292. oldal második bekezdésében a közepén idézett szövegrészre csak azt akarom megjegyezni, hogy a „teljes integráció” kifejezés nem egészen pontos fordítása az én szövegemnek.

A 293. oldal második bekezdésének közepén német nyelvileg – lehet, hogy én nem értem jól – a „wäre nicht nur Aufgabe der Sowjetunion” kifejezés kicsit zavaróan hat, és nem világos, hogy tulajdonképpen igenlő vagy tagadó, helyeslő vagy elítélő tartalmú-e. Azt hiszem, elég volna ezt a tételt a Szovjetunióval való szembeállítás nélkül felállítani.

Ugyanennek az oldalnak a harmadik bekezdésének az elején fűzném hozzá, hogy emlékezetem szerint a minisztertanács [1956.] november 15-én fogadott el ilyen értelmű határozatot.³¹⁰ Ugyanezen oldal jegyzetében foglaltakhoz pedig csak azt mondanám, hogy ez a bizonyos kompromisszumos megoldási tervet nem november 9-i, hanem november 6-i dátumot viselt.

A 294. oldal elejével kapcsolatban azt jegyezném meg, hogy közbeesett még egy aktivitás, ami nem kizárólag az enyém volt, hanem a parasztpárt egész vezetőségének az aktivitása. Még előzőleg elmondanám, hogy ugyancsak november folyamán Farkas Ferenc fogalmazott egy hosszabb memorandumot arról, hogy a történetek nem minősíthetők ellenforradalminak, majd pedig decemberben

³⁰⁹ Mindszenty József esztergomi érsek beszéde 1956. november 3-án este hangzott el.

³¹⁰ A munkástanácsok működéséről szóló rendelet: A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 25/1956. (XI. 16.) sz. rendelete a munkástanácsok működéséről. *Magyar Közlöny*, 1956. nov. 20. Az Elnöki Tanács 1957. évi 63. sz. törvényerejű rendelete ezt az intézkedést hatálytalanította. *Magyar Közlöny*, 1957. nov. 17.

a parasztpárt vezetőségének néhány tagja: Farkas Ferenc, Tamási Áron, Fėja Géza és én a kisgazdapárt néhány gazdasági szakemberével: Varga Istvánnal és másokkal együtt – miután Kovács Béla vidékre távozott – fogalmaztunk egy memorandumot, amit az akkori indiai követ: Menon által eljuttattunk a szovjet vezetőkhez, amiről Menon útján azt a választ kaptuk, hogy azok azt nem fogadták szívesen, és végeredményben nem is reagáltak rá. Ez a memorandum, valamivel enyhítettebb formában, együtt fejtette ki az én tervezetemet és Farkas Ferenc memorandumja lényeges pontjait. Ami az osztrák sajtóban megjelent, az nem a memorandum volt, hanem egy elemző cikk.

A 295. oldal második bekezdésében foglaltak majdnem teljesen ugyanazt mondják, amit én mondok a 289. oldal első bekezdésének végén a könyvvel vitatkozva, hogy ti. a népi írónak és a parasztpártnak volt valamiféle programjuk, és volt valami, amit nyugodtan lehet az ideológiájuknak nevezni, ha nem is volt annyira kialakálva, mint a ma uralkodó és szemben álló ideológiák. Az ugyane bekezdés közepén mondottakra vonatkozóan a népieknek a parasztpártnak a magántulajdont, szövetkezeti tulajdont és az állami tulajdont egyaránt funkcióhoz juttató felfogásának agrár vonatkozásában a világosabb kifejtője Veres Péter könyve³¹¹ volt.

Ugyanezen oldal harmadik bekezdésének az elején mondottakra nézve utalok az egész jelen írás első általános részének harmadik pontjára: én nemzeti sajátosságokról mint programelvről és mint irányító elvről soha semmilyen programírásomban nem beszéltem, Bizonyos fokig ezt természetesnek találtam, mint a népiek általában, de kifejezetten helytelenítettem minden olyan gondolatot, amelyik azt képzeli, hogy bármiképpen kodifikált nemzeti sajátosságokból programot lehet levonni. Programot a tényekből kell levonni, és helyesen kiválasztott társadalmi elvekből. Nemzeti sajátosság ebből úgy lesz, hogy valamelyik nemzet fogja magát, és a minden nemzet számára feladott leckét a lehető legjobban oldja meg. Ezt tették a maguk idejében az angolok, az amerikaiak és a franciák, és ez az esély ma még mindig leginkább a közép- és kelet-európai népek számára áll valamiféle jövőben nyitva.

A 300. oldal harmadik bekezdésének végén a személyiség szabad kibontakozását túlzott kifejezésnek tartom. Annyi áll, hogy a szembefordulástól való tartózkodást, a zaklatástól való mentességet és egy bizonyos fokú személyes szabadságot jelent. A személyiség teljes kibontakozásához, pláne karrierhez az ilyenfajta negatív magatartás ezután sem elég.

A 302. oldal harmadik bekezdésének közepén lévő szöveghez megjegyzém, amint már utaltam rá, hogy a háztáji gazdaság szélesebb kifejtésére való

³¹¹ Veres Péter: *Paraszti jövőndő* (1948).

nagyobb lehetőségben igen nagy szerepe volt Erdei Ferenc állandó állásfoglalásának és az Agrártudományi Intézet élén való működésének. Ez is a népi írók hatásának egyik eleme.

A 303. oldal második bekezdésében említett *Új Látóhatár*nak – mint azt az előző oldalon már valahol hiányoltam – nincs megjelölve az összefüggése az előző *Látóhatár* című folyóirattal.

Amennyiben a könyv szerzője mellőzni akarja azt a viszontagságot, ami ezt a címváltozást előidézte, ehhez természetesen joga van.

A 306. oldal harmadik bekezdésében foglaltakra is az áll, amit általában és a 82. oldal kapcsán mondtam a témáról. Nemcsak én, de általában a népi írók többsége sose hangsúlyozta külön a nemzeti jellegzetességeket. Akik ezt hangsúlyozták, azokban mindig volt egy kis nemzeti romantika is, hogy ezeket ápolni kell. Ápolni azt kell, ami kész alkotás a nemzeti jellegzetességek közül, de nem a nemzeti sajátosságokból kell levonni bármiféle programot. A programot a tényekből és az elvekből kell levonni. Ugyane bekezdés utolsó mondata, amely a népi írók jelszavát idézi, fölveti bennem azt a kérdést, hogy hol és mikor mondták ezt; noha a jelszóban semmi helytelen nincsen: „Nem Európába ki, hanem Európát be”, ez nem rossz jelszó, de nem tudom, kitől származik. Ha a könyv szerzőjének a fogalmazása, akkor valahogy ezt jelezni kéne, valami ilyen felirattal, hogy a jelszavuk kb. ez lehetne.

A 307. oldal második bekezdésének felső harmadában foglalt gondolatmenet egészében helyes. Egy csomó megállapítás azonban nem ide tartozik, hanem ott, ahol az egész mozgalmat valamilyen módon, javaslatomra globálisan volna érdemes elemezni és főleg a fajelmélet vádjával szemben megvédeni. Igaz az, hogy nem volt egyetlen komoly híve sem a fajelméletnek a népi írók közt, az azonban, ahogy a könyv fogalmaz, hogy a faj alatt mindig az egyszerű népet értették, így nem pontos. A faj alatt azt értették, amit ma félreértések elkerülése végett etnikumnak neveznék, és azt a szóhasználatot a Szabó Dezsőtől elágazó vonal használta gyakorlatilag ebben az értelemben. Még Németh László is, azt hiszem, használta ebben az értelemben, a kisebb csillagzatok még inkább. Bizonyos, hogy ennek a kifejezésnek, ahol használták, volt egy bizonyos éle mindenféle magyarországi asszimilálódott, asszimilálódni akaró vagy nem asszimilálódott nemzeti kisebbséggel szemben, ideértve a zsidóságot is. Az a történelmi megrázkódtatás, ami a történelmi Magyarországot érte és szétdarabolta, azok az etnikai határokon túlmenő igazságtalanságok, amelyek ezt a valószínűen szükségszerű folyamatot kísérték, nem hagyták érzéketlenül a népi írókat sem. Azonban végig szemben álltak azokkal, akik ebből egy társadalmi uralmi helyzet fenntartását vagy restaurálását akarták levezetni és biztosítani. De a helyzet óhatatlanul elvezetett egy olyan tévútra, amely a magyar állam katasztrófájában

a nem magyar származásúaknak valamiféle különleges szerepet tulajdonított: legújában Szabad György történész találóan nemzeti öncsonkításnak nevezte ezt a szemléletet.³¹²

A 308. oldal második bekezdésének elején felvetett kérdéssel kapcsolatban merőben megjegyzésszerűen hozzátenném, hogy a népi írók a szegényparasztsághoz való viszonyukat maguk sohasem tisztázták egészen, pedig az alapjában egyértelmű volt, ti. nem úgy viszonyultak a szegényparasztsághoz, ahogyan a kommunista álláspont viszonylik a munkássághoz. Hiszen nevetséges is lett volna a szegényparasztságból uralkodó osztályt csinálni. De nem is volt ilyen fogalmazásuk sohasé, hogy a letűnt és letaszítandó úri osztály helyébe kinek kell uralkodó osztálynak lennie. Ezt a kérdést éppúgy nem vetették fel és nem válaszolták meg, mint ahogy nagyon helyesen a francia forradalom sem csinált ilyen programot. Torz az az elképzelés, hogy a francia forradalom a polgárság érdekében és javára tűzte volna ki a maga programját. A francia forradalom az emberek javára tűzte ki a maga programját, és ennek a programnak utólag a haszonélvezőjévé – mondhatnám úgy is: a parazitájává – lett a polgárság. Akármilyen nagyszerű programnak mindenkor születhetnek és születnek is ilyen parazitái, felesleges visszamenőleg elképzelni, hogy az egész programot, annak minden nagystílúságával ők találták ki, és az ő érdekükben született meg. A népi íróknak a szegényparasztsággal szemben való álláspontját én úgy fogalmaznám, hogy a szegényparasztság állapotát Magyarországon mércének tekintették, aminek a figyelmen kívül hagyásával Magyarországon európai fejlődés, emberi haladás nem képzelhető: nem képzelhető semmiféle magas kulturális emelkedés és magas társadalmi emelkedés sem Magyarországon úgy, hogy a szegényparasztság ott maradjon, ahol van.

A 308. oldaltól a 310-ig terjedő jellemzés, mely a népi mozgalom politikai és társadalmi orientációját akarja összefoglalni, egy vonást kissé elhanyagol: a népi mozgalomban rejlő rendkívül határozott üellenességet. Nem kell ennek a momentumnak az osztályharcos reminiscenciáitól félni. Tényfelderítéseik éppen azáltal váltak a leg súlyosabb konkrét vádirattá, hogy tartózkodtak minden túlzástól, és nem rugaszkodtak el a valóságtól, s ezek a tényfelderítések egyértelműen annak az osztálynak a vád alá vonását jelentették, amelyet Magyarországon hiteles szóval úri osztálynak neveztek. Ez nem volt azonos az értelmiséggel, voltak értelmiségi tagjai és nem értelmiségi tagjai, de az országban való szerepük és magatartásuk lényegileg egységes volt. A népi mozgalomnak voltak olyan tagjai, akik maguk is úri származásúak voltak – nem elég azt mondani, hogy úri származású értelmiség voltak –, de ezek közül egy se volt olyan,

³¹² Varga/ F. János/: Magyarország két világháború közötti történetéből. Vita a Magyarország története VIII. kötetéről. *Történelmi Szemle*, 1974/4. 655–663.

aki a magyar úri osztály szokványos uralkodási igényével, vezetési fölényével és elnyomásra való készségével egy kicsit is azonosult volna, ellenkezőleg, szemben állt ezzel.

A 311. oldal első bekezdésének a vége felé van továbbá egy olyan megjegyzés, mely szerint a népi mozgalom más tagjai az elképzelt kelet- és közép-európai föderációból a lengyeleket kihagyták és az osztrákokat bevonták volna, minthogy ennek mély történelmi gyökerei vannak. Erre csak azt tudom mondani, hogy az ilyen tendenciák kizárólag a Szekfű köréhez tartozókban léphettek fel, de nem tudok róla, hogy akár Kovács Imre, akár Szabó Zoltán valaha is ilyen álláspontot elfoglaltak volna. Minden olyan elképzelés, mely a lengyeleket ebből az együttesből kizárja, és az osztrákokat belevonja, óhatatlanul Habsburg-restaurációs háttérű és hátsó gondolatú.

A 313. oldal második bekezdésében nagyon helyes az a szöveg, hogy alaptalan az a vád, mely szerint a népi mozgalom valamiféle paraszturalmat akart volna létesíteni, erre nézve áll az, amit a 308. oldallal kapcsolatban erről már mondtam.

A 314. oldal első bekezdésében foglaltak lényegében helytállóak. Én nagyobb hangsúlyt tennék arra, hogy a népi mozgalom teljes háttérbe szorulása óta egyes népi mozgalmi gondolatoknak az elfogadása helyenkénti, csak itt-ott való elfogadást jelent, és semmiképpen sem valami lassú győzelmét a népi mozgalom gondolatainak. Csak arról van szó, hogy egy lényegében vele szemben ellentétes vagy részben ellenséges közegben végeredményben egy sor gondolatuk, éppen ordító józansága és realizmusa folytán, ellenállhatatlanul érvényesül, de ez semmiképpen sem jelent teljes érvényesülést.

Ugyanezen az oldalon az utolsó bekezdésével kapcsolatban azt hangsúlyoznám, hogy a népi mozgalom, amennyiben úgy fogja fel valaki, hogy egy olyan mozgalom, mely döntően a parasztság, sőt a szegényparasztság állapotával foglalkozik, aktuálisnak és inspirálónak nem tekinthető. Ha azonban észrevesszük azt, hogy itt nemcsak a szegényparasztság kérdéseiről van szó, hanem a világ összes aktuális kérdéseinek egy bizonyosfajta felfogásáról, méghozzá egy olyanfajta felfogásról, amely a világot ma uraló ellentéteknek a természetlenségén túlmutat, és egy sor feleletet tartalmaz olyan kérdésekre, amelyeket ma a harmadik világ vet fel és amelyekre a világból sem innen, sem onnan kielégítő válasz nem érkezik, akkor a népi mozgalom aktualitása és inspiráló hatása semmiképpen sem tekinthető lezártnak, még ha nem is reá való hivatkozással jelentkezik ezeknek a gondolatoknak az érvényesülése.

A 316. oldalon hiányzik Boldizsár Ivánnak *A gazdagparasztok országa* c. műve.

A 318. oldallal kapcsolatban téves az a megállapítás, hogy Farkas Ferenc öngyilkossági kísérlet folytán halt meg. Öngyilkossági kísérlete, mint ezt másutt

mondottam, még az 56-os szereplése előtt, 1950 körül történt, mikor az a helyzet látszott kirajzolódni, hogy a Rákosi-rendszer következő áldozata a parasztpárt néhány vezetője lesz. Végül rákban halt meg 1966-ban.

A 323–24. oldalon mondottakhoz azt tudom hozzáfűzni, hogy Nagy Imre kivégzése tudomásom szerint Budapesten történt. Miután pere is biztosan itt zajlott le.

A 326. oldalon hiányolom Reitzer Béla nevét, aki 1911-ben született, és 1944 körül halt meg a doni fronton. Közgazdász volt és pedagógus, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának egyik alapító tagja és mozgatója.

A 350. oldalon hiányolom a *Tovább* c. folyóiratot, ami először Debrecenben jelent meg 1938-ban, három számmal, Újhelyi Szilárd³¹³ szerkesztésében, majd Budapesten, Losonczy Géza szerkesztésében pár számmal.

A 357. oldal második oszlopában a Bö kezdetű nevek rossz helyen vannak. Lehet, hogy másutt is előfordulnak ilyen sorrendhibák.

Budapest, 1978. június

Kedves Barátom!

Ezek volnának a megjegyzéseim. Kicsit túl hosszúra és túl bőre sikerültek, de ne vedd őket fölösleges kötözködésnek, még kevésbé könyved túlzott és elmarasztaló kritikájának. Mindennek annyiban vedd hasznát, amennyiben jónak látod, és lényegileg csak akkor, ha a könyv új kiadására sor kerül. Ha nem, ez a szöveg ma publikálásra sem itt, sem ott nem alkalmas, és nincs arra szánva. Ha jónak látod, mint irattári anyagot megőrizheted. Ne vedd rossz néven, ha helyenként erélyesen képviseltem saját álláspontomat abban a meggyőződésben, hogy egyben a népi mozgalom álláspontját is képviselem. Nagyon jó lenne egyszer ezekről személyesen is beszélni: addig is bármely felvetődő kérdésben állok rendelkezésedre.

³¹³ Újhelyi Szilárd (1915–1996): jogász, politikus. 1933 és 1937 között jogot tanult a debreceni Tisza István Tudományegyetemen. 1933-tól részt vett az ifjúsági mozgalomban, 1936–1937-ben a debreceni baloldali ifjúsági értelmiségi csoport meghatározó egyénisége, a Márciusi Front szervezője, a *Tovább* című baloldali lap egyik szerkesztője. 1938 és 1940 között az Újpesti Szociálpolitikai Intézetben dolgozott, majd egy takarékpénztár tisztviselője lett. A háború alatt kétszer is letartóztatták. A felszabadulás után, 1945 márciusától előbb a Népjelölti Minisztérium osztályvezetője, azután államtitkára. 1948–1949-ben az MDP Kulturális Osztály helyettes, majd megbízott vezetője. 1949–1951 között a Magyar Rádió vezérigazgató-helyettese. 1951-ben 8 évi fogházbüntetésre ítélték; 1954 őszén rehabilitálták. 1955–1956-ban a Népművelésügyi Minisztérium főosztály-vezetője. 1956. október 25-től Lukács György mellett miniszterhelyettes a Nagy Imre-kormányban. 1956 novemberében Romániába internálták. 1959-től 1962-ig az MTA Történettudományi Intézet munkatársa, 1962-től 1967-ig a Filmtudományi Intézet igazgatója. 1967 és 1972 között ismét a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetője. 1973-tól 1977-ig magyar nagykövet az UNESCO-nál.

Kiegészítőleg még elmondanám, hogy ténybeli állítások tekintetében, ha fontosnak tartod, nyugodtan hivatkozz rám, de értékelő szövegeim kiszakított idézését nem óhajtanám, mert nem szeretnék olyan vitákba keveredni, melyek lényegesnek vélt munkáimtól elvonó replikákra kényszerítenének. Amit magadévá teszel, nyugodtan mondjad hivatkozás nélkül; hozzászólásom globális említése ellen nincs kifogásom, de nem is várom.

1978

AZ 1956 UTÁNI HELYZETRŐL

*Munkahelyeim, nyugdíjazásom • Újabb tanulmányok, publikációs kísérletek • Genfi meghívások története • A magyar konszolidáció jellege és értékelése • A történelmi jelenlétről • Világpolitikai realitások és az emberi jogokról folytatott vita • A társadalmi rend moralizálásának eddigi kísérletei, újkori pozitív hagyatékaik és teherterhelései*³¹⁴

I.

1963. március 27-én történt szabadulásom óta folyó életemet a nagyfokú visszavonultság jellemezte. Először az Országos Fordítási és Fordításhitelesítési Irodánál kértem és kaptam alkalmi munkákat. Pár hét múlva volt kelet-európai intézeti munkatársamtól, Dányi Dezsőtől, aki ekkor a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárigazgatója volt, arról értesültem, hogy ott volna számomra lehetőség könyvtárosi elhelyezkedésre. Ekkor Erdei Ferenc és Ortutay Gyula barátaim segítségével és Kállai Gyula³¹⁵ intézkedésére május 20-a körül egy 2500 Ft fizetésű könyvtári tudományos munkatárs című könyvtári kinevezést kaptam. Utóbb francia és német felsőfokú nyelvvizsgával fizetésem valamivel 3000 Ft fölé emelkedett, és ebben a státusban voltam egészen 1971 novemberében történt nyugdíjazásomig, mivel vezetőbb állást, akárcsak osztályvezetést is, büntetett előéletem miatt nem kaphattam. A könyvtár jó és kollegiális együttes volt, az emberek szerettek engem s én is szerettem őket. Azt hiszem, elmondhatom, hogy a nyolc év alatt egyetlenegy lényeges konfliktusom ott nem volt. A könyvbeszerzési részleg dolgait intéztem, amit a könyvtárakban csúnya magyar szóval szerzeményezési munkának neveznek: egy munkatárssal dolgoztam vezetői cím nélkül, és bár nem voltam szakmabeli statisztikus, azt hiszem, egészen jól belejöttem. Könyvtárosi működésem alatt rengeteg könyvtáron belüli és könyvtárközi próbálkozás történt arra, hogy modernebb, magasabb színvonalú szervezés formájában

³¹⁴ Ez az írás a Huszár Tibor és munkatársai által kezdeményezett és készített interjúsorozat folytatása, Hanák Gábornak lényegében monológként magnóra mondott része. Az 1956 utáni helyzetről címmel önállóan is megjelent. *Az 1956 utáni helyzetről* elméleti záró része (VIII-X.): *BIÖI* 1. 441-453.

³¹⁵ Kállai Gyula (1910–1996): politikus, 1965 és 1967 között miniszterelnök.

történjék ez a könyvbeszerzés, kevesebb üresjáratral és a könyvtárak közötti felesleges többszörös beszerzés kikapcsolásával. Ezekben részt vettem, tudatában voltam annak, hogy ehhez sokkal jobban szervezett, számítógépekkel alátámasztott országos központi apparátusra lenne szükség, ami egyáltalán nem tudott létrejönni, s így a sok tárgyalásból sok eredmény nem született. Ahogy az nálunk szokott lenni, az ügy mögött nem volt igazi érvényes elhatározás, csak éppen létrehozta egy bizonyos könyvbeszerzés-racionalizálási apparátust, vele egy bizonyos jogszabálytömeget, ez szült egy sor értekezletet és néhány mázsa papírost; néhány részletintézkedéssel megszorították néhány ember papírosmunkáját, aztán a dolog mindinkább lelanyhult, s végül minden maradt a régiiben.

Az a tapasztalatom, hogy ha nincs pénz, lehetőség és emberanyag egészen átgondolt és átfogó racionalizálásra, akkor ennél többet ér az adott eszközökkel folyó értelmes és szerényen racionalizált „naturalista” személyes munka. Én a könyvbeszerzést csakúgy, mint minden szervezési tevékenységemet, így csináltam, ehhez képest, azt hiszem, egészen jól.

Itt említtem meg Dányi Dezső főnökömnek egy ezzel kapcsolatos megjegyzését. Őszintén megmondta nekem, hogy csalódást okoztam neki, nem könyvtárosi munkámmal, hanem azért, mert azt várta tőlem, hogy ama rengeteg irodalmi anyag révén, ami a kezembe kerül, és amibe módom volt beleolvasni, érdeklődésre gyulladok az addigra már rendkívül szélesen kiterjedt modern nemzetközi szervezéstudomány szépségei iránt, és ebben a tudományban valami jelentőset igyekszem produkálni. Nekem azonban, annak ellenére, hogy magukat a műveket érdeklődéssel forgattam, és ugyanebben a tárgykörben nagyon sokat fordítottam és lektoráltam is az OFI³¹⁶ részére, a magam szakmáit erre a szakmára fölváltani nem jutott eszembe. Pedig az egyik útja lett volna valamiféle hivatalos munkakörbe való visszamászásom számára, hiszen azóta ezt a témakört akadémiai bizottságok és jelentős testületek mozgatják, és azt hiszem, ebben a politikailag nem rázós szakmában nem lett volna különösebb akadálya, hogy hasznossá tegyem magamat és hasznossá tegyem azt a magam számára. De ez ugyanúgy nem ment, mint ahogyan 1947-ben nem tudtam a politikaelméletről valami ártatlan szakmára, pl. a felkínált munkajogra áttérni, hogy egyetemi tanár maradhassak. Különösen idegenkedtem minden olyan, akár tudomány, akár technika formájában megjelenő dologtól, amelynek lényege a célmegvalósítás elméletének és eszközeinek taglalása, tekintet nélkül a célra magára. A legelőkelőbb ezek között a tudásanyagok között a hadtudomány ősi tudománya. De van ilyen jellege a modern szervezéstudománynak, a kibernetikának s bizonyos értelemben még az olyan hasznos statisztikának és könyvtartudománynak is. Ezeket, ahogy

³¹⁶ OFI: Országos Fordítóiroda.

éppen kellett, igyekeztem elsajátítani, sőt büszkén emlékszem vissza arra, hogy kínos kényszerhelyzetben magam fedeztem fel vagy használtam fel ilyen szervezőtudományi technikákat. De semmi kedvem sem volt ahhoz, hogy ilyen tudományoknak magukban való művelését akár tudományos célnak, akár életcélnak tekintsem, s az e tudományokra rátelepedett rengeteg üresjárat és álmunka mindig is irritált, pláne honi viszonyok között.

Könyvtárosságom első időszakát, négy esztendő, a teljes buzgalom jellemezte: nemcsak a fent említett munkát végeztem, hanem ráadásmunkában elvállaltam egy igen nagy nemzetközi statisztikai és közigazgatási anyagot, kb. 3–5000 kötetet tartalmazó pinceraktár rendbe hozását, amelyet határidőre ki kellett ürítenünk, méghozzá 7–10 alkalmi s főleg fiatal segítséggel, akik úgyszólván semmihez sem értettek, és a munkát is elég bohém módon fogták föl. Helyettük én voltam az, aki az egészet szenvedéllyel csináltam, és a könyvcipeléstől a körözendő jegyzékek szerkesztéséig minden lényeges vagy szükséges munkát magam csináltam. Volt úgy, hogy késő délutánig folytatott túlmunka után, még sötét este újból visszamentem a bezárt pincébe, az ablakon át bemásztam, valami rendeznivalót sorba raktam, valamit a holnapi munkához megnéztem, előkészítettem. Volt, hogy szinte motollaszerű kézmozdulatokkal szortíroztam nagy könyvrakásokat úgy, hogy egyszerre 5–6 ember rakta elém a rendezetlen és vitte szét a rendezett anyagot, s büszke voltam rá, hogy én, aki minden könyvet kézbe vettem és megemeltem, később fáradtam el, mint ők, akik ugyanazt, ugyanarra a mennyiségre vonatkozóan 5–6-an csinálták. Mindig szívesen és játékosan csináltam minden olyan munkát, aminek lényege egy kaotikus anyag rendezetté tétele. Itt is alkalmaztam – most már tudatosan – a „szükséges legrovidebb út”-nak a nemzetközi szervezőtudományban ismeretes ama módszerét, amelyet az 1945. évi választás megszervezésénél ösztönösen követtem, de egyébként szervezési munkám itt is naturalista és személyes jellegű volt. Az innen nyert anyagot részben betagoltuk a könyvtárba, részben csereanyagként köröztük, részben pedig külföldi társkönyvtáraknak, intézeteknek adtuk el, amivel száz-százhuszezer forintnyi devizát szereztünk az államnak. A pincét 1966 nyarán kiürítve átadtuk, a határidőt pontosan betartva, sőt egy nappal megelőzve. Rá egy háromnegyed évre, 1967 áprilisában kaptam az első, egyelőre és szerencsére utolsó infarktusomat. Ebben a pincerendezés volt az egyik tényező, a másik pedig az öt és fél év, amit ültem. Utána az akkori szokás szerint hat hétig teljesen mozdulatlanul feküdtem, tizenegy hónapig táppénzen voltam. 1968-ban mentem vissza a könyvtárba. A hátralevő három év folyamán viszont azt mutattam be, hogy hogyan lehet teljesen könnyedén és minden túlbuzgalom nélkül a rám rótt munkát rendesen elvégezni. A könyvbeszerzés természetesen ugyanúgy nagyobb zökkenő nélkül ment, akár az első időben, de semmilyen ráadást nem vállaltam, és főleg a hivatalos órákat

kezeltem meglehetősen lazán. Erre az elején az a jogcímem volt, hogy orvosi előírás szerint fokozatosan kellett rátérnem az intenzívebb munkára. De én ezt oly fokozatosan csináltam, hogy végül előjáróim kicsit nyugtalanok lettek, hogy az én, a munkát jól elvégző, de a hivatali időket nem nagyon tisztelő erkölcseim rossz hatással lesznek vagy kifogás alá kerülnek. Így 1971-ben, mikor betöltöttem 60. évemet, felvetették a nyugdíjazásomat, amit én elsőre meghökkenve, majd fokozódó készséggel s végül örömmel fogadtam. A nyugdíjat az idevonatkozó szabályok szerint kaptam meg kb. 2500 Ft összegben: az akkor érvényes szabályok szerint államellenes cselekményért elítéltek elvesztik nyugdíjukat, ha az ítélet így rendelkezik, és megtartják, ha az ítélet nem rendelkezik így.

Ezzel kapcsolatban el kell mondanom, hogy nyugdíjazásom után évekkel, valamikor tán 1975-ben vagy 1976-ban egy nyugdíjszabály keretében egy pár soros paragrafus lépett hatályba, amely a jövőben nyugdíjazás alá kerülő államellenes cselekmények miatt elítélteket rövid rendelkezéssel gyakorlatilag, noha az ítélet nem rendelkezett így, a nyugdíjuk túlnyomó részétől megfosztotta azzal, hogy egy olyan bizottság elé utalta a nyugdíjuk ügyét, amely ezt a nyugdíjat az esetek 90%-ában azután a minimálisra vagy törvényes nyugdíjuk kis hányadára csökkentette. Ez igen sok rabtársamat érintette, annál az egyszerű ténynél fogva, hogy későbbi időpontban kerültek nyugdíjazás alá. Még visszatetszőbb lett az a hamarosan kialakult gyakorlat, hogy a bizottság beszélgetést kezdett a szóban levő nyugdíjassal, hogyan ítéli meg saját egykori, 1956. évi cselekedeteit és az 56-os eseményeket egyáltalán, ezek között is pláne a Köztársaság téri vérengzést. Aki aztán nem tagadta meg saját cselekedeteit vagy '56-ot, vagy a Köztársaság téri vérengzés kiragadott megítélése helyett a vérengzések összmerlegét próbálta szóba hozni, az aztán nézhetett a nyugdíja után.

Az érintettek egyike, Donáth Ferenc barátom, a hatalom részeseivel való régi kapcsolatait felhasználva, ezt a méltánytalanságot néhány, igen magas szinten illetékesnek előadta. Ennek során kifejtette, hogy itt nem egyszerűen egy többeket érintő hátrányos intézkedésről van szó, hanem egy alapvető jogelv sérelméről (akkor még nem vált az emberi jogok kérdése ennyire presztízskérdéssé a szocialista világban), hogy ti. egy embert nem lehet egy cselekedetért kétszer megbüntetni. Ez az utólagos nyugdíjelvonás pedig, amit a büntetésük nem mondott ki, nem más, mint újbóli, méghozzá rendkívül súlyos büntetés. A felkeresett illetékesek kétféleképpen reagáltak, éspedig egyidejűleg. Az egyik reakció az volt, hogy a szöveg értelmével és tényleges alkalmazásával nyilvánvaló ellentétben, határozottan és minden vita elől kitérve azt állították, hogy a rendelkezés nem ezt mondja, hanem valami szűkebbet: csak fasisztákra, csak háborús bűnösökre stb. vonatkozik, holott addigra már több 56-osra alkalmazták. A második reakciónk pedig az volt, hogy biztosították a szóban levő felszólalót, hogy ügyében egyéni

intézkedésként intézkedni fognak nyugdíja sima megállapítása tárgyában. Hiába hangoztatta az illető, hogy ő az elvi kérdést szeretné tisztázva tudni, és nemcsak a saját nyugdíját biztosítani. Azóta ő megkapta a nyugdíját, és pedig bizottsági tárgyalás nélkül, több ismert volt kommunista szintén megkapta, kivéve azokat, akik a bizottság előtt nem viselkedtek jól. De egy sor kevésbé ismert és náluknál sokkalta kisebb cselekményben elmarasztalt ember e rendelkezés alapján a teljes nyomorban tengődik vagy 60–70 éves fejjel elkezdhetette az öreg fejjel való új munkavállalás nehéz útját.

II.

Számomra a nyugdíjba menetel lehetővé tette, hogy komolyan kezdjek saját munkáimmal foglalkozni. Már valamikor 1964-ben elkezdtem gondolkozni régi témámon, a világban forrongó területi vitás kérdések objektív eldöntési eljárásán és megoldási lehetőségén. Az első konkrét kérdés, amivel kapcsolatban ezt kidolgozni kezdtem, a ciprusi kérdés volt, majd 1967-től kezdve a közel-keleti izraeli–arab válság. Az infarktusom után az 1967–68-as egy évi kényszerű táppénzes állomány ideje alatt kezdtem el formába önteni az egészet. Majd a nyugdíjban mindinkább kiszélesedett a téma. Mikor a kérdéseket elemezni kezdtem, kiderült, hogy előbb az alapelveket kell tisztázni, mert hiszen én ezeket a kérdéseket úgy próbáltam földolgozni, mintha egy politikai szemmel néző, de teljesen tárgyilagos döntőbíráskodás foglalna ezekben állást. Ehhez azonban tisztázni kellett, hogy érdemes-e egy ilyen előfeltevés alapján egyáltalán foglalkozni ezekkel a kérdésekkel, vagy van-e ennek egyáltalán realitása. Így alakult egy mind nagyobbra dagadó bevezetés, amely lassanként önálló gondolatmenetté növekedett.

Ennek lényege az volt, hogy a 17. század közepétől a francia forradalomig Európa politikai és területi állományának aránylagos stabilitása azon nyugodott, hogy az államok területi vitáit ugyan háborúval döntötték el, de a háború felfogása és lefolyása párbajszerű volt, melyet kicsi hivatásos hadseregek a civil lakosság aránylagos kímélete mellett folytattak. Sokan, főleg katonák, ezt most visszatekintve komikus dologként említik: a későbbi, napóleoni, mindinkább megsemmisítő hadviselés hívei hányszor kifigurázták az olyan játékos háborút, ahol a franciák a csata előtt megkérdezik az angolokat, óhajtának-e először lőni vagy például egy döntő csatában három ember esik el. Csak most, Coventry, Drezda és Hiroshima után tudjuk, micsoda civilizált formája volt ez a háborúnak, s emellett a humánus háborús technika mellett humánus volt a háborút befejező technika is, mely azon alapult, hogy a vesztes fél engedett a vitás kérdésben, a győztes pedig nem tört az ellenfél megsemmisítésére vagy követeléseinek felcsigázására.

Minthogy pedig a királyok egyszerű szerződéssel átruházhatták egymásra területeiket, az az Európában még a 18. században is nagyon elevenen élő feudális felfogás segítségével azt is jelentette, hogy egyben a területükön lakó alattvalóik lojalitását a szerződéssel átruházhatták a másik uralkodóra, s ez tette a területváltozásokat befejezettekké. A 17–18. században – a két háborút is provokált Szilézia kérdését kivéve – egyetlenegy területi változást nem próbáltak visszacsinálni. A francia forradalom folytán azonban lehetetlenné vált az a gondolat, hogy a királyok rendelkezzenek alattvalóik lojalitásával, s ugyanekkor megjelent a népek önrendelkezési joga, nem ezen a néven bár, de az emberi jogok logikus részeként. Nem véletlen, hogy a francia forradalom kísérletezett először, bár nem páratlanul, a népszavazásos területátcsatolásokkal. Azóta azonban a nemzetközi jog a teljes befejezetlenség állapotában van, mert a formális nemzetközi jog szerint továbbra is lehet területet átcsatolni államok közötti szerződéssel, azonban általános közmeggyőződés szerint senki komolyan nem képzei, hogy bármiféle király, diktátor vagy miniszterelnök rendelkezhetik az alattvalók lojalitásával, s azt másra átruházhatja. Van tehát egy deklarált alapelve a nemzetközi jognak: a népek önrendelkezési joga, mely tökéletesen a levegőben lóg, mert a keresztültvitelére nem szolgál semmiféle intézményes technika, ahogyan a szerződés szolgálta a monarchikus nemzetközi jogot. Hivatkoznak rá, de egy olyan jogi alapelv, aminek nincs eljárási technikája, annyi, mint a semmi. Amíg egy olyan jogi eljárási technika nem alakul ki, amely meggyőzően a népek önrendelkezési jogának alkalmazásaként jelenik meg, addig a vitás területi kérdések a végtelenségig szaporodnak, megoldást nem kapnak, hatalmi erővel megoldani ezeket a legkritikább és csak nagyon szerencsés esetben lehet, úgyhogy az ilyen vitás kérdések száma már ma – noha túlnyomó részben kis államok között zajlanak – elég ahhoz, hogy világkonfliktusra is elegendő anyagot szolgáltatassanak. Az új eljárási technika nem lehet magában a népszavazás, mert ehhez valakinek azt is meg kell mondania, hogy a népszavazásban milyen kérdést kell feltenni, azt milyen területre vonatkoztatni, a lehetséges eredményeket hogy kell értelmezni stb. Ezt nem végezheti más, mint egy pártatlan nemzetközi politikai döntőbíráskodás. Ez néhányszor már felvetődött, de soha meg nem valósult, szemben a létező nemzetközi bírói intézményekkel, mert hiszen azok csupán a fennálló nemzetközi jogot alkalmazzák, nem pedig az önrendelkezési jogot mint politikai elvet, s a rajta múló gyakorlati elveket (nemzeti elv, etnikai elv stb.). Egy ilyen bíróság ma még kötelező nem lehet, de a nagyhatalmak és az ENSZ segítségével megfelelő politikai konstelláció esetén működésbe hozható. Csak egy ilyen szerv működése képes a területi és államalakulási, függetlenedési viták eldöntését a legitimitás, a közmeggyőződés erejével ellátni, és a döntés számára azt a fokozatos stabilitást létrehozni, ami a nemzetközi államközösséget képes mind a megmerevedéstől,

mind az anarchiától megóvni. Kifejtettem ezenkívül a területi és államalakulási vitákban hangoztatni szokott különféle elvek: történeti elv, nemzeti elv, nemzeti-ségi elv, néprajzi elv összefüggését az önrendelkezési elvvel mint végső alapelvvel, továbbá a hangoztatni szokott stratégiai, földrajzi, gazdasági szempontoknak az önrendelkezési elvvel való szembenállását s így teljes érvénytelenségét.

Körülbelül mindezek alapján kezdtem kidolgozni a ciprusi kérdésre és az izraeli-arab vitára vonatkozó nézeteimet, mikor felvetődött az a kérdés, hogyan lehetne ezt a művet publikálni.

III.

Mindenekelőtt számot vetettem azzal, hogy ennek a műnek a magyarországi megjelentetése gyakorlatilag kilátástalannak tekinthető, nem azért, mintha tartalma veszélyes vagy rendszerellenes volna, mert egyáltalán nem az; csak éppen idegenül helyezkedik el abban a politikai szemléletben, mely az önrendelkezési jogot csak gyarmati ország és gyarmatosító viszonylatában veti fel, de amúgy bármiféle nemzetközi területi vitát csak aszerint bírál el, hogy a szemben álló felek pillanatnyi kormányai melyik politikai táborhoz tartoznak: aszerint lesz a birtokló fél vagy területi épségét joggal őrző anyaország, vagy gonosz elnyomó, az elszakadni akaró fél vagy szakadár, vagy szabadságharcos. Ebben a szemléletben egy pártatlan szerv döntésének nem sok helye akad. Egy ilyen nem marxista (nem antimarxista, csak amarxista) mű honi megjelentetéséhez semmi reményt nem fűzhettem. Angliai megjelentetésére gondoltam tehát, mert ott volt néhány olyan barátom, akinek a segítségére számíthattam, s akik az emigráció legértelmesebb és politikailag legnívósabb szárnyához tartoztak. Utána érdeklődtem a kijuttatás formai szabályainak valamikor még a 60-as évek vége felé. A már akkor fennálló devizasabályok szerint Magyarországról műtárgyak és más muzeális értékek mellett kéziratot sem lehet külföldre küldeni a Nemzeti Bank és a Szerzői Jogvédő Hivatal engedélye nélkül. Első olvasásra egy mellékgondolat nélküli elme csak arra gondolhat, hogy műtárgyak és egyéb nemzeti értékek között Zrínyi Miklós vagy Arany János vagy Bolyai János vagy József Attila egyedülálló és pótolhatatlan kéziratai azok, melyeket nem lehet a Magyar Nemzeti Bank engedélye nélkül külföldre vinni. De már akkor köztudomású volt, hogy a magyar rendőrségnek és ügyészségnek legalábbis egy része ezt nem így értelmezi, hanem bármilyen, akárhány példányban is létező, nem egyszeri és nem pótolhatatlan kéziratra is vonatkoztatják; és azt óhajtják, hogy ezt külföldre küldés előtt a Nemzeti Bankon keresztül – mely igazában nem fontos ebben az ügyben – a Szerzői Jogvédő Hivatal nézze meg magának. Vagyis a devizajogszá-

bályok között egy cenzúraszabályt kívántak felfedezni és felhasználni. Mindez azonban egyáltalán nem volt olyan egészen határozottan kimondva. A Nemzeti Bank néhány jogásza, akikkel akkor beszéltem, ebben a kérdésben nem látszottak egészen egyértelműnek, s azt hangsúlyozták, hogy a Nemzeti Bankot lényegében a kéziratért befolyó deviza hazajuttatása érdekli. S mindenki tudott, s azóta is tud arról, hogy tudósok sokasága küldi ki cikkeit és könyveit a Szerzői Jogvédő Hivatalra való tekintet nélkül közvetlenül külföldi kiadóknak és külföldi folyóiratoknak, majd ha jár értük deviza, azt bejelentik a Nemzeti Banknak, mely ezzel tökéletesen megelégszik. Csak éppen ezek a cikkek, ezek a könyvek matematikai, természettudományi munkák voltak, s így tartalmuk eleve az államhatalmat, a rendőrséget és az ügyészséget nem érdekelhette különösebben. Nyilvánvaló ebben a megkülönböztetésben a cenzúraszempont: a jogszabályban van egy rendelkezés s ebben egy fogalom, a „kézirat”, melynek értelme és értelmezése aszerint változik, hogy a szóban lévő mű témája és tartalma cenzúrázás szempontjából érdekes-e vagy sem, noha a szabály maga semmi ilyen különbséget kézirat és kézirat között nem tesz. Ennek megfelelően közölték velem, most már nem a Nemzeti Bank, hanem a Szerzői Jogvédő Hivatal jogászhai, hogy az ügyészség jogosan emelhet vádat bárki ellen, aki ilyen értelemben vett kéziratot külföldre juttat, senki tehát ez ellen bebiztosítva nem érezheti magát; ténylegesen azonban az ügyészség igen kevés esetben – a természettudósok esetében sohasem – emelt ilyen ügyekben vádat, s bármit mondott is a szabály, ténylegesen akkor tette ezt, ha a mű tartalmában is bűncselekményt gyanított, nemcsak a kijuttatásában.

Adva van tehát egy hivatalos álláspont, mely szerint nálunk nincs cenzúra; ez gyakorlatilag úgy néz ki, hogy most belföldi vonatkozásban az állami könyvkiadás túlsúlya az állam ellenőrzési lehetőségét külön cenzúra nélkül is biztosítja; külföldi vonatkozásban pedig van egy szabály, mely formailag devizasabály, lényege szerint cenzúraszabály, de ténylegesen kevés embert érint, s alkalmazására csak igen feltűnő esetben kerül sor. E szabály igazi címzettjei azok a művek, amelyek Magyarország hivatalos politikai rendszerével s annak elméleti alapjaival kapcsolatban vannak, azt érintik és ahhoz szabálytalanul viszonyulnak: s az én művem, még ha nem is irányul a rendszer ellen, az én személyem miatt, részben a témának a nemzetközi politikát súroló jellege miatt ebbe a kategóriába tartozik.

Úgy láttam tehát, hogy ha arra várok, hogy e probléma megnyugtatóan tisztázódjék, csak művem megjelenését odázom el, így hát 1970–71-ben saját szakállamra és elhatározásomból Révai András londoni jó barátom részére kiküldtem tehát a kéziratot Londonba, hogy legalább a fordítás induljon el. Ha hívságos módon azt képzeltem, hogy elég Londonban egy kézirattal megjelennem, s a kiadók kapkodni fognak értette, akkor alaposan csalódhattam, mert négy évbe telt, míg 1974-ben kiadó akadt, s további két évbe, míg a fordítás befejeződött.

Egy nagyon szimpatikusnak látszó, érzésem szerint a Munkáspárt baloldalához közel álló, de úgy látom, a tárgykörben eléggé új és nem túl bevezetett Harvester nevű kiadó vállalkozott a kiadásra.³¹⁷ 1975-ben közölték, hogy művem 1976-ban fog megjelenni, sajnálatos módon lemaradt belőle végül is mind a két konkrét elemzés, amiből elindult; egyrészt mert újabb események miatt kissé át kellett volna írni őket, másrészt talán a londoniak fáztak kissé ezektől.

Ezenközben itthon a kéziratok külföldre juttatásának kérdése kiéleződött. Konkrét ügyek kapcsán hangsúlyt kapott a kijuttatás tilalmas volta. Az ismeretes konkrét ügyekben mindenestre olyan szociológiai és szociográfiai munkákról volt szó, melyek *tartalmilag* különböző kérdéseket kisebb vagy nagyobb mértékben a hivatalos állásponttól eltérően kezeltek, de nem tisztázódott az alapvető elvi kérdés, hogy a tartalom-e a döntő vagy már maga a kijuttatás. Utóbb azonban kialakult egy olyan hivatalos álláspont, amely igyekezett ezeknek az ügyeknek nem túl nagy fontosságot tulajdonítani.

Azokban a napokban, mikor ez a kérdés itthon a legkiélezettebb állapotban volt, néhány jó barátom, aki szerette volna elkerülni, hogy egy teljesen ártalmatlan mű miatt felesleges konfliktusokba keveredjem, nagy buzgalommal rábeszél, hogy próbáljuk meg a szabályos kijuttatás útját, mely nem is olyan kilátástalan, ahogyan azt képzelem. Elfogadtam érvelésüket, hiszen valóban nem volt bennem semmiféle hajlam a konfliktus keresésére. Megkérdeztem a Szerzői Jogvédő Hivatal jogászát, aki nagyon kedvesen közölte velem, hogy a külföldi megjelenítésnek komoly akadálya nincs, nem kell más, mint az Akadémia illetékes tényezőinek az engedélye.

Megkérdeztem az Akadémia illetékesebb tényezőjét, Szabó Imre jogász-szociológus alelnököt, aki egyben nekem régi kollégám és jó emberem volt. Ő ugyancsak nagyon kedvesen vállalta a mű elolvasását, megállapította annak teljes ártalmatlanságát, de közölte, hogy ők nem engedélyező fórum, ez nem az ő feladatuk, hanem a Szerzői Jogvédő Hivatalé, mert nekik ehhez egy olyan apparátust kellene felállítaniuk, ami mellett egyéb munkájukat nem tudnák végezni. Ők csak annyit mondhatnak, hogy tartalmilag nincs kifogásuk a mű ellen. A Szerzői Jogvédő Hivatal viszont ragaszkodott ahhoz, hogy az Akadémia *engedélyt* adjon. Amit előre láttam, bekövetkezett: megkezdődtek a hatásköri problémák, s kicsinek látszott annak a valószínűsége, hogy van, aki elvállalja ezért a felelősséget, s egyben neki is áll, hogy az összes, felelősséget egymagában vállalni nem akaró szerven keresztülhajtja az ügyet s megvédi az elfektetés ellen. Úgy

³¹⁷ A szóban forgó mű: Bibó, István: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies, A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers and Political Arbitration*. The Harvester Press, Hassocks, Sussex, 1976. Magyarul: A nemzetközi államközösség bénultsága és orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás. Lásd kötetünkben: 548–822.

éreztem, ha akarom, hogy megjelenjék a könyv, a felelősséget mégiscsak magamnak kell vállalnom. Így tehát megküldtem Harvesteréknek az imprimaturt. Ezt a tényt nagyon nyílt indoklással bejelentettem a Szerzői Jogvédő Hivatalban az azal a kéréssel, hogy az ő szokásos eljárásukat lefolytatva adjanak hivatalos áldást az ügyre, amire ők elsőre hajlandónak látszottak. Ezután elmentem magasabb illetékesekhez is, akik eljárásomat rendkívül sötéten ítélték meg, sejteni engedték, hogy ha idejében fordulok hozzájuk, nem sajnálták volna a művet elolvasni, és elintézték volna a szabályos kiküldetést. (Nekem erre a megtisztelő lehetőségre az a tiszteletlen gondolatom támadt, hogy ez hasonlatos ahhoz a Puskint ért kitüntetéshez, hogy maga Pál cár vállalta műveinek cenzúrázását – Isten tudja, miért, én ennek éppen úgy nem örültem, mint annak idején feltehetőleg Puskin sem.) Így azonban biztosítottak engem, hogy ebből a műből a külföldi magyar emigráció és a külföldi antikommunista erők óriási antikommunista propagandát fognak csinálni, és ennek az összes konzekvenciáit nekem kell viselnem. Én tudtam, hogy nem lesz belőle antikommunista propaganda, meg is írtam mindazoknak, akiknek megírhattam, hogy ilyet ne csináljanak belőle. Nem is volt semmi ilyen hatása, annak ellenére, hogy az 1976 közepén megjelent könyv előszavába szándékom ellenére belekerültek ilyen életrajzi utalások. Nem is volt nagy visszhangja, ami visszhangja volt, az mind rendkívül szimpatikusan nyilatkozott rólam, amit elnékülöztem volna, és rendkívül kismértékben látta a témának azt a jelentőségét, amit én láttam. Úgy is mondhatnám, hogy a könyvnek az a visszhangja lett, amire számítottam, és kevesebb lett annál, amit titkon reméltem. Az itthoni hivatalos konzekvencia végül is az lett, hogy a kiadó által előlegként megküldött fontösszeget, 50 fontot a Nemzeti Bank sértődötten visszaküldte Londonba mint előre nem engedélyezett s így általa nem továbbítható szerzői díjat. Ezáltal jön napvilágra az egész jogszabálykomplexum, a devizajogszabályba öltöztetett cenzúraszabály egész ellentmondása. Egy napon, ha kötekedni lesz kedvem, megkérdezhetem a Nemzeti Bankot, hogy forintkijárlást követek-e el, ha ezt a tulajdonomat képező jelentéktelen londoni fontösszeget valamely kinn járó rokonom vagy ismerősöm rendelkezésére bocsátom, hiszen ezt az összeget én megpróbáltam „beajánlani”, s nem én, hanem a Nemzeti Bank „ajánlotta ki”.

Nem sokkal ezek után a huzavonák után, még a könyv megjelenése előtt, kaptam első agyérgörcsömet, mely egyelőre súlyosabb következmények nélkül maradt.

IV.

Közben itthon megjelent pár jelentéktlenebb művem. Először 1973-ban írtam a *Valóságban* egy hatoldalas cikket a tanyakérdésről,³¹⁸ amiben Erdei Ferencnek erre vonatkozó gondolatait próbáltam feleleveníteni, 1975-ben az Állami- és Jogtudományi Intézet megbízásából írtam egy összefoglaló művet az 1971-ben létrejött településfejlesztési hálózat és bármilyen lehetséges közigazgatási területrendezés összefüggéséről. Ezt egyben alkalmul használtam fel, hogy újból propagandát csináljak Erdei Ferenc városkörzetekre alapozott közigazgatási területrendezési elgondolásának. Ez teljesen zárt anyagként jelent meg az intézet kiadásában, s arra van hivatva, hogy valamilyen vita jöjjön létre körülötte, de erre eddig, 1978-ig még nem került sor. Végül 1977-ben az Országgyűlési Könyvtár részére összeállítottam egy bibliográfiát, amelyik az Állam- és Jogtudományi Intézet részére végzett reformkori bibliográfiai munka egy részéből nőtt ki: a 18. század végén és a reformkor elején zajlott rendszeres országgyűlési munkálatok kiadványait tartalmazta. Elég teljesre sikerült ez a bibliográfia, talán túl sok fáradságot is fektettem bele, de talán akad nyolc-tíz fiatal disszertáló történész és egy-két öreg tudós, aki hasznát veszi.

A tanyakérdésről írt, előbb említett cikknek a megjelenését valaki hivatalosan úgy kommentálta, hogy most már az utolsó hallgató író is megszólalt.³¹⁹ Valójában nekem eszem ágában sem volt sem tüntetésből hallgatni, sem a tüntetést abbahagyva, mint hallgató író megszólalni. Egyszerűen azért hallgattam, mert nem nagyon volt meg a feltétele annak, hogy belső szükségletem szerint publikáljak. Ezt a három munkát nem tekinthetem megszólalásnak, ezek éppen érdekeltek vagy elvállaltam őket, szívesen is csináltam őket, de ettől még nem érzem azt, hogy nekem Magyarországon szívem szerint publikációs lehetőségem van.

Hogy ez még aránylag egyszerűbb esetekben sincs így, azt illusztrálja a Németh Lászlóról tervezett megemlékezésem sorsa. 1977-ben Illyés Gyula a rádió számára egy sorozatot szerkesztett Németh Lászlóról szóló megemlékezésekből, és nagy súlyt fektetett arra, hogy ennek keretében én is „megszólaljak” a rádióban. Én kételkedtem az ügy sikerében, de nem akartam, hogy Illyés Gyula azt érezze, az én vonakodásomon hiúsult ez meg. Megírtam tehát a megemlékezést, témául választva Németh Lászlónak Szekfű Gyulával folytatott, életre szóló vitáját a magyar történelemnek Habsburg- és német szájíz szerinti szekfűi átfogalmazásáról, mely vita végül Németh Lászlónak *Szekfű Gyula* című kegyetlen pamfletjében érte el csúcspontját. Bármennyire személyes ellenszenvet árul is el

³¹⁸ Tanya és urbanizáció. *Valóság*, 1973. december, 35–40. Lásd kötetünkben: 960–969.

³¹⁹ Kádár János, valamely pártbéli testület (Központi Bizottság?) ülésén vagy tájékoztatóján.

ebben Németh László, s bármennyire vitatható is a személyes üldöztetés, melyet magával szemben Szekfű Gyulának tulajdonít, mégis az a jellemzés, amit Szekfű történeti koncepciójáról és ugyanakkor a mindenkori hatalomhoz óvatosan igazodó alapmagatartásról ad, véleményem szerint teljesen helytálló.

Ebben az értelemben írtam meg a megemlékezést. Hamárisan visszakaptam azzal, hogy kissé hosszú és vannak részek, ahol csak Szekfű Gyulával foglalkozom, nem Németh Lászlóval. Kissé bosszankodva nekiültem és megrovidítottam: nem azért bosszankodtam, mintha a megjegyzés nem lett volna helytálló, sőt az írás nyert a rövidítésen, hanem azért, mert nem tudtam szabadulni attól a gondolattól, hogy hiába dolgozom, mert az ügy végül is el fog akadni. Közben úgy látszott, hogy mindenféle magasabb jóváhagyás megvan, s már a beolvasást is kezdték kitűzni, amikor hirtelen megérkezett egy rövid, mondhatnám sértő írás a rádió irodalmi osztályától. Közltek, hogy illetékes történészekkel megkonzultálták az írást,³²⁰ akik megállapították, hogy az nagymértékben szubjektív Szekfű Gyulával szemben, és a valóságnak meg nem felelő állításokat tartalmaz. Az utóbbi kitétel különösen goromba volt, mert hiszen az írás nem tényállításokat, hanem értékítéleteket tartalmazott, melyekben vitán kívül azonosítottam magam Németh László értékítéleteivel. Az ügy hátterét ma sem ismerem: lehet, hogy Szekfű Gyula csontkeze nyúlt ki sírjából egy mérges tanítványon keresztül, aki nem akarta túrni a halott mester leértékelését, de valószínű, hogy ugyanakkor a rádió valamelyik intézője jobbnak látta megelőzni a megszólaltatásom nyomán esetleg feltámadó kifogást vagy vitát, s ezen a közvetett úton elejét venni minden problémának. Az írás meggyőződése szerint nem volt rossz.³²¹

Itthoni helyzetem további adaléka az, hogy még 1974-ben az a genfi nemzetközi főiskola, amelynek 40 évvel ezelőtt a hallgatója voltam, három hónapos ösztöndíjas vendégtanári meghívást küldött nekem, méghozzá oly kellemes feltevélek mellett, hogy nem is köteleztek volna előadásra, csak kedvem szerint való tanulmányokra. Engem nagyon fellelkesített a dolog, szívesen körüljártam volna ifjúságom forgolódásainak színhelyeit, s élveztem volna a kitűnő genfi államtudományi könyvtárt. Az útlevel-lehetőségek felől egy, a kulturális ügyekben magas szinten illetékeshez fordultam, aki teljes mértékben biztatást adott az útlevelkérelem beadására: én ebben segítség kilátásba helyezését is véltem látni, bár ilyenféle ígéret nem hangzott el. Annál kellemetlenebb volt a meglepetésem, amikor az útlevelkérelmemre rendkívül éles elutasítást kaptam az illetékes elsőfokú belügyi hatóságtól. Eszerint útlevelet nem kaphatok, először, mert a tanulmányúthoz az

³²⁰ Illetékes történészek: valószínűleg Kosáry Domokos vagy Glatz Ferenc.

³²¹ Bibó István ismerősei tudtak a cikkről, ezen a szálon kérte el a hagyatékából a szerző halála után (1979 júniusában) a *Valóság* c. folyóirat. Megjelent: Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája címmel *Valóság*, 1979. augusztus, 385–38. Kötetben: *BIÖI* 2. 674–691.

illetékes felsőbb szerv engedélyét nem szereztem meg, másodszor, mert kiutazásom az ország biztonságát sérti, harmadszor pedig azért, mert büntetőítélet hatálya alatt állok. Hogy erre adjak-e be fellebbezést, arra is kaptam némi, bár sokkal határozatlanabb biztatást. Beadtam a fellebbezést, kifejtvén, hogy semmiféle tanulmányi engedélyre nincs szükségem, mert hiszen nyugdíjas vagyok és semmiféle intézet keretébe nem tartozom, azt a biztonsági érdeket, amit az én kiutazásom sértene, elképzelni sem tudom, de ezt megcáfolni nem vagyok képes, mert ehhez semmi közelebbi indokolást nem fűztek. Nem kevésbé hiábavalóan vitáztam a harmadik indokkal, mondván, hogy szabadságvesztésem amnesztiával megszűnt és jogvesztési határidőm letelt, tehát nem állok büntetőítélet hatálya alatt, csupán büntetett előéletű vagyok, ami nem ugyanaz. Mindez nem változtat az útlevélfelhasználónak azon a gyakorlatán, hogy általában a büntetett előélet alóli felmentést, az ún. jogi rehabilitációt tekinti az útlevel feltételének, eltekintve attól, hogy ha jónak látja, megadhatja az útlevelet a feltétel híján is, mint ahogy megtagadhatja e feltétel megléte esetén is valamilyen általános klauzúra alapján. Érvelésemre megjött a másodfokú elutasítás, mely az előző indokokat hatályon kívül helyezve azzal a gyakorlatilag megcáfolhatatlan indokkal utasította el az útlevélfelhasználómat, hogy kiutazásom közérdeket sért. További fellebbezési lehetőségem nem volt, és azt, hogy utazásom miért sért közérdeket, éppen úgy nem tudhattam meg, mint azt, hogy miért sért biztonsági érdeket.

Egészségem jelentősen romlott 1976 óta: vérnyomáspanaszaimhoz veseelégtelenség járult.

Legújabbban, tizenöt év elteltével amnesztiám elnyerése óta, beadtam az ilyenkor esedékes rutinszerű kérelmet büntetett előletem törlése érdekében. A kérelemhez támogatást nem kértem, de kértem helyettem mások, olyan jóakaróim, akiknek nagyon szívéükön feküdt, hogy békességben éljek a hatalommal, amellyel, Isten látja lelkemet, semmi kedvem nem volt és nincs értelmetlenül kötekedni. A kérelmet a Legfelsőbb Bíróság teljesítette. Hogy ezek után kapok-e útlevelet, az a jövő titka: ha igen, és élek, talán még eljutok Erdélybe, Krakkóba, a Tátrába, s talán még Londonba és Görögországba is.

V.

Mik tehát ennek az egész helyzetnek az adottságai összefoglalóan? Szabadulásom után lett egy békés, nem vezető értelmiségi foglalkozásom, ennek alapján van egy szerény nyugdíjam, amit módomban van szerény alkalmi munkákkal időnként, bár nem mindig, kiegészíteni. Feleségem is ugyanebben a helyzetben van. Gyermekeim tisztességes foglalkozást űznek, saját lábukra álltak, családot

alapítottak, gyermekeik vannak. Szereplésre, szervezkedésre, feltűnésre igényem nincs, az a tartalék, az a zsák, ahonnan a polgári bátorság időnként váratlanul kiugrik egy emberből, bennem kiadósan összezsugorodott már. A hatalommal való kötözködéshez sem kedvem, sem energiám, hacsak azt nem érzem, hogy a közlési lehetőség terén való teljes sarokba szoríttatás erre nem kényszerít. Ez pedig nem kis probléma, mert szinte magamat is meglepett, mennyire felgyült bennem az írnivaló most, két és fél évvel 70. életévem előtt. Eredeti szakmám, az állam- és jogelmélet mellett magyar történelem, európai történelem, kultúr-történet, még pár apró irodalmi téma is van ezek között az írnivalók között, van köztük friss gondolat, van 30 évesnél régibb kézirat. Az államelméleti és szociológiai témák, ha nem is jelentőségben, de mennyiségben kisebbségben vannak közöttük.

Mindezek napvilágra hozatala lényegében az egyetlen valamirevaló cél hátralevő életem számára. Kérdés, mik ennek az eshetőségei mindama buktatók között, melyek egy hozzám hasonló helyzetben lévő ember közlési kísérletének az útjában állnak. Ha teljesen ártalmatlan, politikától, ideológiától mentes, irodalomra vagy régmúltra néző témákhoz fordulok, akkor is ki vagyok téve az állami könyvkiadás vagy állami lapszerkesztés óvatos, hátbiztosító vagy barátságtalan magatartásának, mely végül is sorozatos változtatási javaslatokban (melyek elől sohasem zárkóztam el, ha egy kicsit is helytállónak éreztem őket!), vagy időhúzásban, vagy végleges elfektetésben vihetik zsákutcába közlési kívánságaimat. Amint azt a Németh Lászlóról szóló megemlékezésem körüli huzavona is bizonyítja. Ha a téma már szociológiai vagy államelméleti vonatkozást tartalmaz, még nehezebbé teszi a helyzetet az a nehezen megcáfolható kifogás, hogy hogyan lehet ilyen témákat a marxi ideológia vagy akárcsak frazeológia teljes mellőzésével tárgyalni. Tovább fokozódhat aztán a nehézség, ha a téma csak távolról is súrolja a politikát vagy ideológiát, még ha nem is célja valamilyen tételes állásfoglalás kifejtése. Ha pedig kifejezett ideológiai vagy politikai állásfoglalásokról van szó, mégoly elméleti és elvi szinten is – nekem a lényeges mondani-valóim úgyszólván mind ilyenek –, akkor beáll a teljes lehetetlenülés. Igaz, hogy elhangzott olyan félhivatalos állásfoglalás is, hogy rendszerünk szívesen vitázik korrekt vitapartnerekkel, de mitől válik egy vitapartner korrektté? Bizonyosan nincs akadálya, hogy valaki hitet tegyen hitbéli vagy vallásos meggyőződése vagy istenhite felől, s erről akár vitázhat is, hiszen mindkét oldal tudja, hogy egy-egy ilyen vitát aligha fogja tömeges „áttérés” követni akár egyik, akár másik oldalon. De tán még annak sem volna, azt hiszem, akadálya, hogy kifejezetten konzervatív, arisztokratikus, sőt reakciós nézetek is nyilvánosságot kapjanak valamilyen vita keretében, hiszen ezeknek még csak komoly tömegháttere sincsen. De mi legyen az olyan ideológiai vagy politikai témafelvetésekkel – merem remélni,

hogyan az enyémekek ilyenek volnának –, melyeknek haladó, demokratikus és radikális voltához alig férhet kétség, de ugyanakkor alkalmasak arra, hogy felfedjék a hivatalos álláspontnak azokat az ellentmondásait, melyeket nagyon is érez az az értelmiségi ifjúság, melynek a hivatalos ideológiával szemben való elégtelen érdeklődése miatt úgyis annyi komoly panasz merül fel? Nyilvánvaló, hogy egy ilyenféle vitának az eszmei kizárólagosság adott rendszerében nem sok jövője van.

Mindez nem ok arra, hogy teljesen lehetetlennek vagy járhatatlannak ítéljem meg akár az itthoni publikálás, akár az itthon erre szolgáló csatornák igénybevételével való külföldi publikálás útját. Olyan esetben azonban, amikor ez az út reménytelenül göröngyösnek vagy végeláthatatlannak bizonyul vagy be is zárul, teljesen nem zárhatom ki a közvetlen külföldi publikációval való próbálkozást sem, ennek minden esetleges kockázatával, ha nem akarom hátralévő, Isten tudja, mily rövid vagy mily hosszú életemet teljesen hiábavalóvá tenni.

VI.

Mindezeknek a variánsoknak s a bennük rejlő lehetséges fejleményeknek és kockázatoknak leg súlyosabb közös vonása az, hogy teljesen bizonytalanok és kiszámíthatatlanok. Az egyszerű itthoni publikáció vagy a hivatalos külföldre kiküldés lehetőségei, valamint a közvetlen kiküldés esetleges következményei teljességgel az államhatalom, mindenekelőtt a kultúrpolitikai államhatalom vezetőinek szabályoktól számottevően meg nem kötött mérlegelésétől függenek aszerint, hogy mindezek engedélyezését vagy eltűrését az érvényes politikai irányvonaltól, a pillanatnyi politikai helyzettől és a szóban lévő ember éppen érvényes értékelésétől függően célszerűnek tartják-e. S a szabályok e tekintetben oly tágak és rugalmasak, oly szabad kezűek adnak a döntésre hivatottaknak, hogy semmiféle szabály megsértésével nem vádolhatni őket, még annyira sem, mint azokat a börtönreimmet, akik mindazt, ami a szabályok szerint jár, különféle, közelebből meg nem határozott „kiérdemelésről” tették függővé; s nem lehet hivatkozni a jog alapelveire sem, mint ama nyugdíjszabálynál, amely letöltött büntetések után évekkal vagy évtizedekkel rótt új büntetést egyes államellenes cselekmények börtönviseltjeire. Az alapbeállítás azonban ugyanaz: mélységes ingerültség olyan állampolgárokkal, alattvalókkal, beosztottakkal vagy vezetettekkel szemben, akik követelnek, jogokra, szabályokra hivatkoznak, ahelyett hogy segítséget, kedvezést, kegyelmet kérnének.

Nem tudom magamat megtartóztatni attól a nem kajánságban fogant, de bizonyosan felháborodást kiváltó összehasonlítástól, hogy mindazok az érvek,

melyek a mai politikai irányvonal értelmes, mértéktartó és szimpatikus voltát emelik ki az őt megelőzővel s a jövőben esetleg fenyegetővel szemben, engem leküzdhetetlenül azokra a várakozásokra, csalódásokra és örömökre emlékeztetnek, melyekben a régi királyságok alattvalói éltek, mikor úgy tudták, hogy az eszeveszett zsarnok királyokat természeti csapásként kell elfogadniuk, s nincs más lehetőségük, mint várni, és remélni azt, hogy az eszeveszett zsarnokokat kegyes és jó király fogja követni. S ha valóban ilyenekkel áldotta meg őket a sors, nincs más lehetőségük, mint hálásan örülni, és imádkozni, hogy ezt viszont ne kövesse egy újabb eszeveszett zsarnok, addig pedig a jó király kedvezésétől és kegyétől várni a sérelmek orvoslását, az igazságtalanságok megtorlását. Tudomásul véve azt, hogy természetszerűen a kegyes és jó király sem szereti a követelőző, jogokra és elvekre hivatkozó alattvalót.

Ennek a szemléletmódnak a mai időre áttett formája az az érvelés, mely a mai honi helyzetet a személyi kultusz éveivel hasonlítja össze. (Ez a kifejezés mindig humoros hatást keltett bennem, hiszen a szó hiteles értelmében vett személyi kultusz Ófelsége II. Erzsébet angol királyné körül van, vagy bizonyos mértékben De Gaulle tábornok körül volt, ami ellenben Sztálin vagy Rákosi körül volt, annak közelebbi megjelölését a zsarnokság különböző jelzőkkel ellátható válfajai között kell keresnünk.) Örülünk kell tehát, hogy az államhatalomnak olyan épelméjű és mértéktartó birtokosaival állunk szemben, akik, hála Istennek, nem őrült zsarnokok és nagyzási mániások, nem akarják, hogy az egész ország rettegjen tőlük, sőt nem óhajtják saját képüket százszámra látni vagy magukat ütemesen tapsoltatni sem. Pedig mindenki tudja, hogy ilyen is lehetséges, és ugrásra készen is áll, hogy újból előjőjön. Erénye ennek a rendszernek az is, amit konszolidáció néven szoktak összefoglalni: egyrészt pozitív eredményként a jog- és vagyónbiztonság megnövekedése, a fogyasztási cikkek mind szélesebb körben elérhető választéka, a munkahely-változtatás aránylagos szabadsága, a külföldi utazásoknak, bár egyéni engedélyhez kötött s a hatóság tetszésétől függő, de széles körben megnyitott lehetősége; másrészt a nemtevés oldalán a lakosság életét megterhelő mindennapi zaklató cselekedetek abbahagyása, az önkénnytől való általános félelem megszűnése, az államhatalmi szervek körében időnként fellépő összeesküvés-i hisztéria visszaszorulása, a szellemi életben az ideológiai sémák mindenáron való erőltetésének és az otromba tömjénezés előírásának az elhagyása. Különösen feltűnővé teszi ezt a fordulatot, hogy ez a rendszer egy drámai politikai helyzetben, 1956 után jött létre, amikor is a proletárdiktatúra helyreállítása egy igen súlyos megtorlási szakasz során történt, ami után szinte átmenet nélkül jelent meg a konszolidáció. Megint nem tudok visszatartani egy összehasonlítást, mely ugyancsak nem rosszindulatú, mégis bizonyára felháborodást fog kiváltani: eszembe jut Ferenc császár, Ferenc József vagy akár Horthy

Miklós konszolidációja, melyek szintén kemény megtorlással kezdődtek, s végül eljutottak oda, hogy többé vagy kevésbé jelentős szellemi alkotók elismerését is elnyerjék. De ne felejtjük el, hogy mindazok, akik ezeket a rendszereket magasabb szellemi szinten képviselték vagy elfogadták, ezt mindig egy nagy adag rezignáltsággal, szkepszissel vagy egyenesen cinizmussal tették, s ez az elem most és itt is jelen van. Sokszor az az érzése az embernek, hogy itt tulajdonképpen egy 1956 nagy megrázkódtatása után kiábrándulttá, rezignálttá, nem mindenáron mindent akaróvá vált vezetés egyezett ki egy kiábrándulttá, cinikussá vált, fogható közvetlen előnyökre törekvővé vált országgal. Azzal az országgal, mely húsz évvel ezelőtt azon a ponton volt, hogy a 20. század legizgalmasabb társadalmi-politikai kísérletének legyen a színhelye.

Ezt a megítélést bizonyára sötétnek és rosszindulatúnak ítélik azok, akik – itthon és külföldön – a mai honi rendszert a szocializmus legemberségesebb és legértelmesebb válfajaként értékelik. Ebben van is valami, csak én ezt inkább úgy fogalmaznám, hogy ez a történelemben eddig ismert legokosabban kormányzott proletárdiktatúra: ehhez azonban érzésem szerint elengedhetetlenül szükségesek azok az általános rezignációra vezető előzetes események, melyek itt történtek. Mégis joggal vetődik fel a kérdés, hogy miért ne lehetne ennek előnyeit és eredményeit elismerni, pláne olyan valakinek, akinek legfőbb gondja bizonyos szellemi alkotások napvilágra hozatala, s ha nem akar ebben teljesen elakadni, vagy így, vagy úgy, vagy amúgy, de mindenképpen rá van utalva ennek a hatalomnak a jóindulatára vagy legalább a toleranciájára: egy olyan hataloméra, mely a maga repressziós és cenzúrázási lehetőségeivel egyáltalán nem óhajt száz százalékgig élni, és megelégszik egy, elvtagadást nem jelentő általános elismeréssel; ahhoz azonban teljességgel szilárdnak érzi magát, hogy különösebb erőfeszítést tegyen olyanoknak az elismeréséért, akik nélkül igazán kitűnően meg tud élni.

Felvetődik ez a kérdés velem szemben abban a formában is, hogy ha egyszer közre tudtam működni oly nagy szenvedéllyel 1945 és 1947 között a népi demokrácia elindulásának egyáltalán nem problémamentes műveleteiben, közöttük igen nagy buzgalommal olyan nem vitásan osztályharcos jellegű akciókban, mint a munkásoknak és parasztoknak közigazgatási vezetésre való átképzése, akkor mit akadékoskodom egy sokkal nyugodtabb és szelidebb időben; ha akkor elviseltem úri atyámfiaiak és értelmiségi fajtabelieimnek csendes rosszallását éppen úgy, mint felelősségre vonást kilátásba helyező fenyegetésüket, akkor mi a bajom most, amikor ugyanezek többsége már rég elismeréssel van e mértéktartó és értelmes hatalom iránt.

Éppen emiatt az általános elismerés miatt kimondatlanul jelen van ez a kérdés velem szemben nemcsak azokban, akik ezzel az államhatalommal azonosítják magukat, hanem azokban is, akik kisebb-nagyobb ellenvéleményük ellenére

tettek ilyen kiegyező gesztusokat, s ki nem mondott ítélezést – esetleg jogosulatlan, felesleges és hivalkodó ítélezést – éreznek abban, hogy én eddig erre nem voltam képes. Esetleg meggyanúsítanak a történelem sülyesztőjében eltűnt politikai szereplehetőségekre való visszakívánczozással is.

Természetesen nincs mit vitatkoznom azokkal, akik úgy vélik, hogy a fennálló hatalommal mindig és minden körülmények között meg kell egyezni, s esetleg a magyarság nehéz történelmét hozzák fel igazolásul. Én ugyancsak ilyen, minden körülmények között a fennálló hatalommal kiegyező, kiegyezéses atmoszférájú világban, a Horthy–Bethlen-féle konszolidációban nevelkedtem fel, ennek hatása alól – alapvetően békességkereső alaptermészetem folytán is – csak lassan szabadultam fel, de egyszer s mindenkorra.

Nem vitatkozhatom, nincs jogom vitatkozni azokkal sem, akik megteszik ezeket a kiegyező gesztusokat, mert annak tudatában vannak, hogy valami mindennél fontosabb ügy van rájuk bízva. Kodály Zoltán elmehegett nemcsak egy értelmes és mértéktartó államhatalom, de akár Rákosi Mátyás rendezvényeire is: neki egy dolga volt, örködni a magyar zenekultúra folytonossága felett. Ma is lehetnek és vannak ilyen minden egyébnél fontosabb dolgok. Amit azonban én a magam számára ilyen rám szabott ügynek tudok, hogy bizonyos felismert állam- és társadalomelméleti igazságokat megfogalmazni próbáljak, abba éppen ezek az elismerő és kiegyező gesztusok illenek bele a legkevésbé.

Közelebbről konkretizálódik a realista kiegyezést követő álláspont azzal a nehezen cáfolható megállapítással, hogy még annak is, aki a fennálló politikai rendszerrel egyáltalán nem ért egyet, világosan látnia kell, hogy a Szovjetunió politikai súlya, katonai ereje és egy bizonyos államrendszer mellett való elkötelezettsége olyan egyértelmű, Magyarország helyzetét és politikáját meghatározó tény, hogy nemzeti öngyilkosságra szólít fel az, aki ennek a semmibebevételére akar rábírtani bárkit is. Ez lényegében igaz. Csakhogy más dolog a tények ostoba semmibevétele, és más dolog a lelkiismeret és a véleményalkotás belső szabadságának és függetlenségének a fenntartása, és ez áll nemcsak egy magánember, de egy egész nemzet számára is.

Mert pontosan azok az indokok, melyek a Szovjetuniót emlékeztetés és a világon sokféle megrökönyödést keltett lépésekre indították Magyarországon és Csehszlovákiában, azonosak azokkal az indokokkal, melyek egy észvesztő fegyverkezési verseny indokaiként szerepelnek mindkét oldalon, és egy sor nagyon sötét emlékü közbelépést indokolnak a másik oldalon az Egyesült Államok részéről is. S ez a fegyverkezési verseny s annak elmebajos költségei fogják az emberiséget képtelenné tenni, hogy megbirkózzék azokkal a feladatokkal, melyekkel legkésőbb az évezred végéig éhség, túlnépesedés, környezetpusztulás és utoljára, de nem utolsósorban esetleges atomháború formájában szembe kell néznie.

Nem arról van tehát szó, hogy a rám bízott mondanivaló jegyében egy politikai őrültségnek akarok speciálisan Magyarországon propagandát csinálni, hanem, arról, hogy az egész világot kettészakító és vesztébe vivő hamis alternatívát kell leleplezni és felbontani próbálnom.

VII.

Ez a katasztrofális szembenállás nem takar területi vitákat, hanem lényegében ideológiai jellegű: ahol területi szembenállás formáját veszi fel, ott lényegileg olyan gyengébb országok területén jelenik meg, ahol az egyik ország az egyik, a másik a másik ideológiáját és kormányzati rendszerét tette magáévá, s így az ideológiai harc meghatározott területen folyó csatározássá is válik. A lényeg azonban az, hogy két szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió, egyaránt abban a messianisztikus tudatban él, hogy a világ boldog jövője két ideológia és kormányzati rendszer, a szabadversenyes kapitalizmus és az államközpontú kommunizmus ilyen vagy olyan harcában fog eldőlni, s nekik ezt a harcot nem annyira sajátos rendszerük belső tökéletesítésével, hanem – a bekerítés ellen védekezve – nagyhatalmi szembenállás formájában kell lefolytatniok. E kettő közötti választásra szólítják fel – mindketten világszerte a „tisztességes” embereket, különösen azokat, akik valamely okból a „harmadikutasság” gyanújában vannak. Ezt a választási kényszert fogadta el Erdei Ferenc barátom, választotta – az úri világ elleni mélységes ellenérzés jegyében – a második alternatívát, s vállalta – nem könnyű szívvel – ennek sokszor nemszeretem következményeit. Ezt a választási kényszert vagyok kénytelen visszautasítani, felismerve annak mélységes hamisságát, bármely kényelmetlenségekkel járt és jár is ez. (Sajnos, lassan eltelik az életem hamis alternatívákkal való küszködésben, hiszen Magyarországon 1945-ig állandóan a „Hitler vagy Sztálin” első látásra is hamis alternatívájával terelték be a magyar értelmiség jelentős részét a fasiszta térfoglalásnak hallgatóságos tudomásulvételébe.)

Miközben azonban kétségbe vonom, hogy a két rendszer szembeállításának és a kettő közötti választási kényszernek a hangoztatása megalapozott volna, le kell szögezнем, hogy melyek azok a hasonló eredményre jutó érvelések, melyekkel *nem* azonosítom magamat.

Először is nem hiszek abban, hogy a szemben álló rendszerek közötti közeledésben döntő szerepe lehet annak a világpolitikai *enyhülésnek*, mely a világpolitika jelenlegi adottságai, az atomfegyverkezés közveszélyes állása és az ideológiai harc fenntartása, sőt kiélezése mellett, el-elakadozva folyik. Ez az enyhülés igencsak törékeny dolog marad mindaddig, amíg mind a két oldal az indokolatlan önelé-

gülség állapotában él, és ideológiájának is, politikájának is döntő eleme a másik rendszerről festett ördögi kép.

Nem hiszek másodszor abban sem, hogy biztató jelként lehet kezelni a két rendszer lassú *hasonulásának* egyes tüneteit, a nagyüzemi fejlődést, a tervgazdálkodást, a gazdasági csúcsszervezetek kialakulását, a technokraták előtérbe kerülését, a tömegtársadalmi jelenségeket, a rohamos urbanizációt, melyeket az „ipari társadalom” vagy modernebbül a „posztindusztriális társadalom” címszavai alatt szoktak összefoglalni – a gazdasági szempontok szokásos túlértékelése jegyében. A hasonló szervezeti formák és a hasonló társadalmi jelenségek önmagukban akkor sem akadályoznák végzetes konfliktusok kitörését, ha az ideológiai harc és a kölcsönös ördögi kép nem állna fenn mint ahogyan annak idején nem akadályozták a nagyjából homogén fejlődésű európai monarchiák egymás közötti háborúit sem.

Nem bízom végül abban sem, hogy a *szociáldemokrácia*, hívei többségének minden hite és tisztessége ellenére is, jelen formájában képes volna érvényesen képviselni a liberális demokratizmus és a szocializmus valamiféle termékeny szintézisét. Bár ma a két nagy ideológiában való kétoldali kölcsönös kiábrándulás folytán a szociáldemokrácia a világ számos pontján újból előtérbe került, kénytelen vagyok egyetérteni, ha nem is osztozom ádázságában, azzal a kommunista kritikával, mely szerint a szociáldemokrácia, a szakszervezetekkel együtt, lényegében a kapitalizmus intézményévé vált. Nem azért, mintha árulók és bérencek volnának, ahogyan a vád többnyire szól, sőt becsületesen védik a munkásságnak az adott feltételek között védhető érdekeit, és becsületesen, a polgári pártoknál becsületesebben őrzik a felvilágosodott humanizmus örökségét. Hanem azért, mert teljességgel a legtávolabbi jövőbe napolták el, s még ott sem tartják eléggé számon a szocializmus legigazabban érvényes tartalmát, az aránytalan, funkciótlan és felelőtlen nagyvagyon felszámolását. Ehelyett elfogadták azt, hogy a nagyvagyon túlnyomó része a „munkaadó” hamis funkcióját kapja, és a munkásokat képviselő szakszervezetekkel való szabályozott viaskodáson keresztül a gazdasági élet egyensúlyának döntő tényezőjévé legyen: ezzel egy olyan, ostobán polarizált viaskodás került a gazdasági élet középpontjába, melyek közül az egyik fél a munkások jólétében, a másik fél az eredményes termelésben nem igazán érdekelt, s kettejük között elsikkad az igazi probléma, a gazdasági élet egészsége ügyében való érdekelttség.

A BIBÓ ISTVÁN ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI

I. KÖTETÉNEK

TARTALOMJEGYZÉKE

DÉNES IVÁN ZOLTÁN: BEVEZETÉS	7
1. A HATALOM HUMANIZÁLÁSA:	
AZ EURÓPAI POLITIKAI FEJLŐDÉS ÉRTELME	61
1.1. Vezetés-követés	62
1.2.1. Nem a pénzben van a hiba	70
1.2.2. A pénz	78
1.3. Elit és szociális érzék	92
1.4. Az európai társadalom	107
1.5. Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom	111
1.6. Kéziratok a legitimitásról	129
1.6.1. Napóleon legendája	129
1.6.2. Feljegyzés az oroszországi hadjáratról	140
1.6.3. A legitimitás eszméje	141
1.6.4. Feljegyzés De Gaulle háború alatti és utáni szerepéről	149
1.6.5. Erkölcs és hatalom viszonya. (Töredék)	151
1.6.6. A tömegindulat természete. (Töredék)	153
1.7. Az egyetem, az akadémia és a tudomány válsága	154
1.8. Az államhatalmak elválasztása egykor és most	164
1.9. Az európai társadalmi és politikai fejlődés	186
1.10. Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlata	221
1.11. Fogalmazvány	246
1.12. Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet	258
1.13. Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna	275
1.14. Az európai társadalomfejlődés értelme	289
1.15. Lektorai jelentések	383
1.16. Drámaelemzés	412
1.17. Három verselemzés	414
1.18. Joáb, vagy a kibírhatatlanná vált gyűlöletes hűség története	428
1.19. Az 1956 utáni helyzetről	441
1.20. A kapitalista liberalizmus és a szocialista-kommunizmus állítólagos kibékíthetetlen ellentéte	454
1.21. Vázlat	470
2. POLITIKAI HISZTÉRIÁK ÉS FEOLDÁSUK	473
2.1. Előadás a német nemzetiszocializmusról	474
2.2. Az európai egyensúlyról és békéről	489
2.2.1. Az európai egyensúlyról és békéről	490
2.2.2. Levél Mannheim Károlynak	736
2.3. Levélváltás az UNESCO által indított fasizmuskutatás munkatervéről	738

2.3.1. Jacques Rueff levele Bibó Istvánnak	738
2.3.2. Bibó István válasza	739
2.4. A magyar demokrácia válsága	744
2.4.1. A magyar demokrácia válsága	744
2.4.2. Vita demokráciánk válságáról	795
2.4.3. Levél Marót Károlynak	823
2.5. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága	824
2.6. A békeszerződés és a magyar demokrácia	891
2.7. A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások	915
2.8. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után	944
2.8.1. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után	944
2.8.2. Kőrösy Ferenc levele Bibó Istvánnak	1083
2.8.3. Dénes Béla levele Bibó Istvánnak	1085
2.8.4. Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről	1086
2.8.5. Barsy Ferenc és Bibó István levelezése	1093
2.8.5.1. Barsy Ferenc levele Bibó Istvánnak	1093
2.8.5.2. Bibó István levele Barsy Ferencnek	1097
2.8.5.3. Barsy Ferenc levele Bibó Istvánnak	1098
2.8.5.4. Barsy Ferenc levele Bibó Istvánnak	1099
2.8.6. Bibó István levele Réz Pálnak	1100
2.8.7. Száraz György és Bibó István levelezése	1101
2.8.7.1. Száraz György levele Bibó Istvánnak	1101
2.8.7.2. Bibó István levele Száraz Györgynek	1101
2.8.7.3. Száraz György levele Bibó Istvánnak	1102
2.8.8. Bibó István megjegyzése az „Európai napló”-ról	1103

A BIBÓ ISTVÁN ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI

II. KÖTETÉNEK

TARTALOMJEGYZÉKE

Dénes Iván Zoltán: Előszó	9
A kötetben szereplő szövegek kézírattári jelzete, az első és utolsó megjelenés adatai	12
1. A mai külföld szemlélete a magyarságról	20
2. A Márciusi Front programtervezete	28
3. Levél Erdei Ferenchez	31
4. A zsidókérdésről	33
5. Levelek Erdei Ferenchez	
5.1. Budapest, 1938. június 2.	35
5.2. Budapest, 1938. június 17.	37
6. A szabadságszerető ember tízparancsolata	38
7. Erdély társadalmi közszelleméről	40
8. Reitzer Béla levele Bibó Istvánhoz	44
9. Békeajánlat-fogalmazvány a magyar munkásság nevében a magyar középosztályhoz	52
10. Bibó Istvánnak a Magyar Jogi Szemle szerkesztőbizottsági tagságáról való lemondásával kapcsolatos iratok	
10.1. Goltner Dénes: Iustitia mérlegén. Töredék. 1944 nyara.	64
10.2. Levél Nizsalovszky Endrének. Budapest, 1944. június 7.	67
10.3. Nizsalovszky Endre levele Bibó Istvánnak. Győrszentmárton, 1944. július 12.	69
10.4. Levél Nizsalovszky Endrének. Budapest, 1944. szeptember 25.	70
10.5. Bibó István Goltner Dénest igazoló levele, Budapest, 1945. június 15.	73
11. Embermentés	
11.1. Bibó István: Javaslattöredék a zsidótörvény alóli felmentésről. 1944. október 16.	76
11.2. Szathmáry Béla levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 20.	77
11.3. Kóházy Endre levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 23.	78
11.4. Teffert Károly (Marót Károly) levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 29.	79
11.5. Teffert Károly (Marót Károly) levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1944. december 6.	79
11.6. Marót Károly levele Bibó Istvánnak, Szeged, 1945. április 13.	80
11.7. Marót Károly levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1945. augusztus 9.	81

12. A német lakosság kitelepítése ellen	
12.1. Pro memoria a „sváb kérdés”-ben. 1945. április-május.	86
12.2. Memorandum. 1945. május 14.	88
12.3. Emlékirat a magyarországi német lakosság kitelepítéséről. Budapest, 1945. augusztus 18.	96
12.4. Rendelettervezet a kitelepítésről. 1945. december 10 körül.	100
12.5. Emlékirat a magyarországi némettség kitelepítésével kapcsolatos helyzetről. Budapest, 1945. december 15.	102
12.6. Feljegyzés a sváb kitelepítés ügyében. 1973. december.	106
13. A magyar demokrácia mérlege	108
14. Bibó István és Keresztury Dezső levélváltása	
14.1. Levél Keresztury Dezsőnek, Budapest, 1946. július 29.	154
14.2. Keresztury Dezső levele Bibó Istvánnak, 1946. július 29.	156
15. Mediátor-szerepben. A Schweng-Kosáry ügy. Miniszteri biztosi vizsgálat.	
15.1. Kosáry Domokos levele Dabasi-Schweng Lorándnak. Budapest, 1946. június 4.	158
15.2. Dabasi-Schweng Loránd levele Keresztury Dezsőnek. Budapest, 1946. július 31.	160
15.3. Keresztury Dezső levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1946. augusztus 23.	163
15.4. Dabasi-Schweng Loránd levele Bibó Istvánnak. Párizs, 1946. szeptember 12.	164
15.5. Kosáry Domokos levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1947. március 28.	167
15.6. Györffy György levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1947. március 31.	174
15.7. Bibó István feljegyzése. Dátum nélkül	175
15.8. Dabasi-Schweng Loránd levele Bibó Istvánnak. 1947. március 31.	176
15.9. Levél Ortutay Gyulának. Fogalmazvány. Budapest, 1947. április 23.	177
15.10. Vigh Károly levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1947. május 21.	186
15.11. Kosáry Domokos levele Bibó Istvánnak. Budapest, 1947. július 9.	187
15.12. Levél Kosáry Domokosnak. Budapest, 1947. szeptember 20.	188
16. Ortutay Gyula levele Bibó Istvánnak.	189
17. Markos András folyamodása	
17.1. Markos András Curriculum Vitae-je	190
17.2. Levél Markos Andrásnak.	194
18. A koalíció válaszüton	195
19. Összeesküvés és köztársasági évforduló.	218
20. A Nemzeti Parasztpárttól	230
21. A Márciusi Front tíz esztendeje	261
22. A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme	265
23. Értelmiség és szakszerűség	280
24. Válság után – választás előtt.	292
25. Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem	

25.1.	A magyarságtudomány problémája	316
25.2.	Magyarság-magyar jelleg-magyar sors	328
25.3.	Magyar alkat-magyar történelem	331
25.4.	Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem	334
25.5.	Névtelen levél Bibó Istvánnak	374
26.	Egy justizmord megakadályozásának kísérlete	
26.1.	Bibó István beadványa Ries István igazságügy-miniszternek	376
	Budapest, 1949. május 9.	
26.2.	Bibó István levele Szabó Imréhez	
	Budapest, 1949. május 9.	389
26.3.	Bibó István levele Kállai Gyulához	
	Budapest, 1949. május 20.	390
26.4.	Feljegyzés Baráth István András ügyében történt eljárásaimról	
	Budapest, 1949. május 20.	391
26.5.	Bibó István és felesége levele özvegy Baráth István Andráshoz	
	Budapest, 1949. május 21.	395
27.	A politikai és alkotmányjogi kibontakozás útja	396
28.	A forradalom alatt	400
29.	Távirat az Egyesült Államok elnökének	405
30.	Nyilatkozat 407	
31.	Levél, expozé és tervezet	409
32.	Levél Nagy Imrének	414
33.	Kiegészítés az 1956. november 6-án kelt expozéhoz és tervezethez	416
34.	Levél Keresztes Sándornak	422
35.	A pártok és a forradalmi szervezetek viszonyáról	425
36.	A munkástanácsok és a többpártrendszer	429
37.	Levél Marót Károlynak	433
38.	Kihallgatási jegyzőkönyvek	434
39.	Bibó István ügyészi kihallgatásának jegyzőkönyve	589
40.	Dokumentumok 1956-os elítéltek ügyében	
40.1.	Levél Vida Ferencnek. Budapest, 1963. április 9.	610
40.2.	Kegyelmi kérvények. Budapest, 1963–1971.	612
40.3.	Levél és feljegyzések André Frénaud-nak. Budapest, 1967.	616
40.4.	Levelek Kádár Jánosnak. Budapest, 1969, 1970.	622
41.	Levél Londonba Révai Andrásához	628
42.	Alternatív értelmezés Kelet-Európa történetéhez	
42.1.	Szempontok a 15. századi magyar történelemhez	646
42.2.	Lancelot de Bohême	656
42.3.	Németh László: Az áruló	672
42.4.1.	Németh László kelet-európai koncepciója	
	és Szekfű Gyulával folytatott vitája.I	674
42.4.2.	Németh László kelet-európai koncepciója	
	és Szekfű Gyulával folytatott vitája.II	685
43.	Visszhangok és reflexiók	
43.1.	Kunvári Bella levelei Bibó Istvánnak	
	Budapest, 1971. február 1, március 10.	694
43.2.	Mizsei Béla levelei Bibó Istvánnak	
	Szolnok, 1975. június 11.	696
43.3.	Szalai Pál és Bibó István levelezése	
	Budapest, 1976–1978.	699

43.4.	Bibó István és Dénes Iván Zoltán levelezése. Budapest, 1976-1978.....	707
43.5.	Bibó István hozzászólása, Magyar Tudományos Akadémia, 1979. január 10.....	715
43.6.	Levél Nagy Lajosnak. Budapest, 1977. december 19.	720
43.7.	Mohácsy István és Bibó István levélváltása. Budapest, 1978. február 10.	721
43.8.	Levél Zsille Zoltánnak. Budapest, 1978. május 12.	725
43.9.	Levél Szabad Györgynek. Budapest, 1978. június 10.	726
43.10.	Levél Szalai Pálnak. Budapest, 1978. június.	727
43.11.	Levél Arany Bálinthoz. Budapest, 1979. január 16.	735

BIBÓ ISTVÁN ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAINAK NÉVMUTATÓJA*

A

- Abden-Nasser, Gamal, I. 284; III. 772
 Abigail, I. 428, 430, 437
 Abimélek, I. 429
 Abisái, I. 428–432, 436, 438–439
 Abnér, I. 429–432, 437, 439–440
 Abody Béla, III. 22
 Ábrahám, I. 390, 983
 Absolon, I. 434–438, 440
 Áchim L. András, III. 1331
 Aczél György, III. 1288, 1298
 Aczél Tamás, III. 1368
 Ádám András, III. 546
 Adám György, III. 1267
 Ádám, I. 443
 Adónia, I. 438–439
 Ady Endre, II. 329, 332, 363, 679, 705; III. 1274
 Ágost, III. (Wettin) lengyel király, III. 479
 Ajtay Gábor, III. 280–281
 Akarta, Amando, III. 55
 Albert (Habsburg) magyar király, II. 648
 Alcorta, III. 29, 32
 Aldobolyi Nagy Miklós, III. 1341
 Alem, Jean Pierre, III. 549
 Alexi, Albert, III. 60, 93
 Alfonz (Bölcs) X. (Navarra) kasztíliai király, II. 653, 657
 Ali, Mohammed, III. 483
 Allen, Eleanor Wyllis, III. 59–67, 69–73, 93
 Amásza, I. 428, 437–440
 Amnón, I. 434–435, 438
 Amselek, Paul, I. 52
 Anderssen, W., III. 104–105, 110, 148–149, 157–158, 172, 179, 187–188, 190
 Andics Erzsébet, III. 1206
 András Sándor, I. 53
 Andrássy Gyula (id), II. 332, 346
 Andrássy Gyula (ifj), II. 362
 Andrássy Klára, III. 1122
 Andropov, Jurij, II. 469, 473
 Angyal Bandi, I. 417
 Annus István, III. 1275, 1280, 1285
 Anonymus, III. 1205
 Antal István, II. 76
 Antal István, III. 1349
 Antall József (id), II. 462, 469–470, 473, 507, 596, 599; III. 1129, 1257
 Antall József (ifj), II. 603
 Anthony, R., III. 190
 Antonescu, Ion, III. 1333–1334
 Anzilotti, Dionisio, III. 34–35, 55, 61, 66, 71–72, 93
 Apollinarius, Sidonius, I. 192
 Apponyi Albert, II. 362
 Aquinoi (Szent) Tamás, I. 113, 168–169, 197; III. 233, 266, 333, 391, 399, 400, 403–404, 510
 Arany Bálint, I. 12; II. 735
 Arany János, II. 673; III. 1139, 1384

*A névmutatót készítette és szerkesztette Huszár Mihály és Turbucz Péter. Az összeállításban közreműködött még Androsics Erik, Balázsi Nóra, Huszárné Kiss Katalin és Turbuczné Megyesi Ildikó.

Arciosz, III. 398
 Arendt, Hannah, I. 47
 Arisztotelész, I. 164–165, 171–172, 182,
 294, 360, 442, 455; III. 266, 380, 385,
 387–388, 391–392, 400, 405, 431, 455,
 463, 465, 522, 540, 542
 Arminius, I. 545–548, 595, 655
 Arndt, Ernst Moritz, I. 566
 Aron, Raymond Claude-Ferdinand, I. 46;
 III. 547; III. 546, 598
 Asbóth János, III. 121, 128, 188, 190
 Aszáél, I. 428–431
 Asztalos István, II. 547
 Asztalos Miklós, II. 362
 Attila hun király, I. 858
 Attlee, Clement Richard, I. 899
 Auer Pál, II. 300
 Aufrecht, Hans, III. 208, 212
 Augustus, Caius Octavius Thurinus, I. 360;
 III. 390, 394–395, 526
 Austin, John, III. 144, 146, 156, 163, 188,
 190, 522

B

B. Szabó István, II. 407, 442, 444, 446,
 450, 501, 556, 590, 591; III. 1244, 1247,
 1268
 Baár Mónika, III. 550
 Babeuf, François-Noël, III. 426
 Bach, Alexander von, III. 937
 Bach, Johann Sebastian, I. 109, 546; III.
 938
 Bachner, III. 1129
 Bajcsy-Zsilinszky Endre, I. 905; II. 208,
 217, 220, 505, 605, 674, 700–702, 722;
 III. 1130, 1142, 1155, 1325, 1331, 1346
 Bajza József, II. 323
 Bakos Ferenc, II. 447–448, 453–454, 456,
 458–459, 461–463, 480, 490, 497–498,
 503, 510, 515, 543, 592, 594–595; III.
 1248–1250

Bakunyin, Mihail Alekszandrovics, III. 376,
 430, 540
 Baky László, II. 88
 Balás P. Elemér, I. 115–116, 119, 127; III.
 12, 235, 238
 Bálint István, II. 614
 Balla Bálint, I. 53
 Baló Péter, 443
 Balog Iván, I. 7, 21, 26, 29, 31, 33, 35–37,
 41, 45, 48, 50, 80; II. 11; III. 10, 13–14,
 195–196, 201, 267, 384, 475, 1140
 Balogh István, II. 470, 473; III. 1144–1146,
 1163, 1165
 Balogh Tamás, II. 640; III. 547
 Balzac, Honoré de, I. 98
 Bangha Béla, III. 1332
 Bánki Dezső, III. 142
 Bannerjee, II. 478–479, 506–507, 528–532,
 582–586, 607–608
 Bar, L., III. 76, 93
 Barandon, Paul, III. 47–48, 50, 55
 Barankovics István, II. 225; III. 1130, 1142,
 1292
 Báránys Károly, I. 924
 Baráth András, II. 382, 393
 Baráth Béla, II. 13
 Baráth István András, II. 16, 376, 379,
 381–386, 390–391, 394
 Baráth István Andrásné, II. 16, 392–395
 Barbusse, Henri, I. 393
 Bardeleben, Herbert, III. 31, 37–39, 40, 55
 Bárdi Nándor, II. 13
 Bárdossy László, I. 806; III. 1104
 Baron, Hans, III. 233
 Baróti Dezső, III. 1146
 Barsy Ferenc, I. 60, 1093–1095, 1098–1099
 Barsy István, I. 60
 Barth, Paul, III. 118, 124, 188, 190
 Bartha Gábor, II. 273
 Bartók Béla, I. 45; 629, 679, 705; III. 1319,
 1332

- Bartók György, II. 80; III. 117–119, 121, 129–131, 134–135, 188, 190
- Bartók János, III. 1128, 1132
- Bartók Margit, II. 80
- Baumgarten, Arthur, III. 97, 105, 126–127, 129, 148–149, 170, 176, 179, 187–188, 190
- Beaulieu, Jean-Pierre de, I. 135
- Beauvoir, Simone de, I. 388
- Bebel, August Ferdinand, III. 356, 429
- Beck, III. 470
- Beckensloer János, II. 647
- Beér János, III. 470, 1084, 1158, 1212
- Beethoven, Ludwig van, I. 546; II. 241
- Behm, Siegfried, III. 148–149, 188, 190
- Beke Ödön, III. 1103
- Bekker, E. J., III. 157, 188, 190
- Belcredi, Richard, II. 344
- Belényessy Márta, III. 1206
- Beling, Ernst, III. 155, 188, 190
- Beljanov szovjet tábornok, III. 1192–1193
- Bellamy, Edward, III. 408
- Beluszky Pál, III. 990, 992, 1084
- Benája, I. 438–440
- Bencsik István, III. 952
- Benda Gyula, III. 931
- Benda Kálmán (íjf), I. 48; III. 1201
- Bene Mihály, II. 548
- Beneš, Edvard, I. 840, 842, 908; II. 728–729; III. 492
- Benisch Artur, III. 972
- Benkő József, III. 1139
- Bentham, Jeremy, III. 357
- Berchtold, Leopold von, I. 608
- Bercsényi János, II. 615
- Bercsényi Jánosné, II. 615
- Béranger, Jean, I. 30, 48
- Berényi Gábor, I. 49; III. 22, 129–130
- Bergbohm, K., III. 105, 148, 156–158, 188, 190
- Bergson, Henri Louis, I. 741, II. 222; III. 102, 129, 133, 187–188, 190, 430
- Berija, L. P., III. 1225
- Berki Róbert, I. 21, 46
- Berlin, Isaiah, I. 46–49, 730
- Bernadotte, Carl Johan III. 797
- Bernadotte, Jean-Baptiste, I. 139, 142
- Bernáth Aurél, III. 1142, 1229
- Bernstein, Edward, III. 429
- Berolzheimer, Fritz, III. 105, 129, 149, 187, 188, 190
- Berzevichy Gergely, III. 848
- Bessenyei György, II. 331
- Bethlen Attila, I. 48
- Bethlen István, I. 521, 757, 779, 800, 805, 807–808, 853, 933–934; II. 42, 113–114, 152, 250, 259, 305, 309, 332; III. 515, 1127, 1296
- Betsabé, I. 433, 438–439
- Beust, Friedrich Ferdinand, II. 344
- Bevin, Ernest, II. 138
- Béza, Théodore de, III. 234, 404
- Bibó Anna (1945–1953), I. 23; II. 81
- Bibó Borbála (Tegzes Lászlóné) (1949), I. 23; II. 81; III. 10
- Bibó Irén (1913–1971), I. 22; II. 37
- Bibó István (1911–1979), I. 7–11, 13–23, 25–29, 31–47, 49, 51–60, 80, 82, 89, 105, 111–112, 186, 189–190, 192, 203, 207, 211, 213–214, 216–218, 220–221, 226, 275–276, 279–289, 292, 306, 310, 314, 316, 376, 383, 406, 441, 489, 530–531, 536, 551, 735, 737–739, 743, 761, 795–811, 816–820, 822–824, 835, 844, 938, 944, 1066, 1083, 1085, 1093–1094, 1097, 1100–1103; II. 9–19, 28–29, 36–37, 40–41, 64, 73, 77–79, 81–83, 99–100, 102, 105, 154, 156, 163–164, 167, 174–176, 186–187, 189, 319, 334, 374, 376, 389–390, 395, 400, 404, 407–408, 413, 415, 422, 424, 433–434, 436–438, 442, 445, 447, 450, 459, 462, 465, 468–469, 482–483, 486, 488, 524, 527, 565, 589, 596, 608–612,

- 614, 616–617, 626–627, 632, 673,
685–686, 694, 696, 699–700, 703–707,
710–711, 715, 719, 720, 724, 726, 735,
743; III. 9–10, 14, 16, 24–25, 28, 58,
97, 129, 131, 133, 135–136, 142, 144,
146–147, 194–196, 201, 203, 211, 214,
230, 240, 254, 275, 322, 402, 413, 470,
483, 494, 496, 509, 546–550, 646, 744,
841, 853–854, 874, 893, 899, 905, 913,
916–917, 931, 949, 952, 957, 976, 990,
1084, 1100–1312, 1322, 1337–1339,
1339, 1341, 1357, 1386, 1389
- Bibó István (id) (1877–1935), I. 22, 53; III.
1100–1104, 1341
- Bibó István, (ifj) (1941), I. 7, 20–21, 23,
26, 35, 43, 49–50, 58–60, 80, 275, 289;
II. 11, 16–19, 81, 609, 735; III. 10, 11,
16–19, 1310, 1199
- Bibó Istvánné (id.), Graul Irén (1889–1979),
I. 22; II. 589; III. 1104
- Bibó Istvánné (ifj.), Lipcsey Judit (1943–
2002), I. 58–59, 129, 141, 474, 489, 738,
882, 884–885; III. 413, 546
- Bibó Istvánné, Ravasz Boriska (1909–1979),
I. 22, 45, 275; II. 81, 166, 395, 589, 720;
III. 1288, 1298
- Bibó Lajos, II. 445; III. 1246
- Bierling, Ernst Rudolf, III. 104–105, 110,
148–150, 152, 158, 162, 173, 187–188,
190
- Binder, Julius, III. 188, 190
- Binding, Lorenz Ludwig Karl, III. 97 110,
149, 156, 163, 187–188, 190, 236
- Binét Ágnes, III. 1278
- Bíró Judit, III. 196
- Bíró Péter (Molnár Gusztáv), I. 1103
- Bismarck, Otto von, I. 476–477, 521,
545, 579, 581, 583, 587–588, 592, 594,
597, 651, 686, 689, 728, 853; III. 421,
487–488, 533
- Bisshop, W. R., III. 49, 55
- Blanc, Jean-Joseph-Louis, III. 426
- Bocskai István erdélyi fejedelem, II. 370,
726
- Bodin, Jean, III. 142, 402, 404, 477, 499
- Bodrogi György, III. 1251–1252, 1260–
1262
- Bognár József, II. 298, 445, 501, 592; III.
1247
- Bohatec, Josef, III. 12, 232–234
- Bohó Róbert, III. 1267
- Bojta Béla, III. 1212
- Bóka László, III. 1203
- Bokor Péter, III. 1287
- Boldizsár Iván, II. 436; III. 1216, 1232,
1265, 1288, 1349, 1356, 1375
- Bolyai János, III. 1384
- Bonald, Louis Gabriel-Ambroise de, III.
419
- Bonaparte, Louis, Napoléon III. francia
császár, I. 450, 458, 529, 603; II. 217;
III. 484–485 515, 569, 573, 666
- Bonczos Miklós, II. 92
- Bonhoeffer, Ditrich, I. 46
- Bónis György, II. 50
- Bonnecase, Julien, III. 146, 149, 157, 188,
190
- Borbándi Gyula, I. 18; III. 9, 1309, 1311,
1324
- Borbély Mihály, II. 36, 676, 686; III. 1140,
1142
- Borbíró (Bierbauer) Virgil, II. 37; III. 1138
- Borbíró (Bierbauer) Virgilné Graul Adri-
enn, II. 436, 694
- Bordás András, II. 548
- Borgia, Cesare, III. 556
- Borgia, Rodrigo bíboros (VI. Sándor pápa),
I. 277, 287, II. 632, 634
- Borries, Kurt, III. 190
- Borsos Miklós, III. 1219, 1236
- Bottoni, Stefano, III. 550
- Bourquin, Maurice, I. 13; III. 548
- Boutroux, Émile, III. 22, 129, 132, 190
- Böhm Károly, II. 80

- Bölöny József, III. 1157
 Braham, Randolph L., I. 34, 50
 Brandenburgi Frigyes I. (Hohenzollern)
 választófejedelem, III. 421
 Brankovics György szerb despota, II.
 663–664
 Brătianu, Constantin, I. 521
 Brătianu, Ion, I. 521
 Brătianu, Vintila, I. 521
 Braun Róbert, III. 1332
 Bretter Zoltán, III. 130
 Briand, Aristide, III. 343, 493
 Brière, Yves de la, III. 37–38, 55
 Brodmann, Erich, III. 136, 146, 149, 155,
 161, 187–188, 190
 Brodorits Ferenc, II. 548
 Brown, I. 549, 595
 Bruckner János, II. 435
 Brunswig, Alfred, III. 190
 Brutus, Marcus Iunius, III. 527
 Brüning, Heinrich, I. 623
 Buber, Martin, I. 47; III. 786
 Budai Nagy Antal, II. 272
 Buday György, III. 1109–1110, 1338
 Buddha, I. 291
 Bulganyin, Ny. A., II. 478, 527, 599; III.
 1254–1255
 Buri, Maximilien von, III. 235
 Burnham, James, I. 356
 Bussmann, Otto, III. 33, 55
 Butler, Hubert, I. 47
 Buxbaum, H., III. 33–35, 39, 55
 Buza László, III. 48–50, 55, 549
 Buzágh Aladár, II. 156
 Bülow, Friedrich, III. 190
- C**
 Cádok, I. 438
 Caesar, Caius Julius, I. 166; III. 389, 394,
 509, 527
 Campanella, Tommaso, III. 408
 Camus, Albert, I. 379
 Caracalla, Marcus Aurelius Antonius, III.
 389, 394
 Carlyle, Thomas, I. 724
 Cassirer, Erich, III. 128, 173, 188–190
 Cassirer, Ernst, III. 155, 166, 188–190, 285
 Cassius, Caius Longinus, I. 276
 Cathrein, Viktor, III. 148–149, 154, 162,
 172, 178, 189–190
 Cavour, Camillo Benso di, I. 651
 Cerúja, I. 428–429, 432, 438–439
 Chamberlain, Arthur Neville, I. 671, 688,
 741; III. 492
 Chaplin, Charlie, I. 367
 Chklaver, Georges, III. 53, 55, 138,
 189–190
 Chopiacki, P, III. 190
 Churchill, Winston Leonard Spenser, I.
 899; III. 1162, 1367
 Cicero, Marcus Tullius, I. 107, 166, 360,
 442; III. 121, 388–389, 393–394, 443
 Cincinnatus, Lucius Quinctius, I. 99
 Claudius, Caesar Augustus Germanicus, I.
 718
 Clemenceau, Georges, I. 645
 Closets, François de, I. 406
 Cobban, Alfred, III. 547
 Codsí-Gourban, G., III. 32, 46, 55
 Coester, Robert, III. 231
 Cohen, Hermann, III. 188, 190, 304
 Cohen, Morris R., III. 121, 188, 190
 Colbert, Jean Baptiste, III. 409
 Cole, George Douglas Howard, I. 730, 732;
 III. 544
 Comenius (Jan Amos Komenský), II. 675,
 685
 Comte, Auguste, III. 22, 132, 302, 346,
 350–351, 540
 Concha Győző, I. 179; III. 385–386, 390,
 464
 Constant, Benjamin, I. 175–176, 179; III.
 464, 539

Constantinus (Nagy Konstantin) I. római császár, I. 190, 298
 Contarini, Gasparo, I. 277, 281
 Cope, Christopher L. S., II. 487, 491–494, 506, 508, 585–588, 600–603, 606–608
 Cornwall, Richard herceg, II. 653, 657
 Crassus, Marcus Licinius, III. 389
 Crayon, Geoffrey, I. 608
 Crick, Bernard Rowland, Sir, III. 550
 Croce, Benedetto, I. 693
 Cromwell, Oliver, I. 109; II. 633; III. 404
 Curviteli, III. 150, 184, 187, 216, 219
 Curzon, Lord III. 698
 Czapi Gyula, III. 1332
 Czegléd János, II. 190
 Czettler Jenő, III. 1117
 Czigány Loránd, III. 549
 Czillei Anna, II. 670
 Czillei Borbála, II. 663
 Czillei Ulrik, II. 648–649, 659–661, 663–667

CS

Cs. Kiss Lajos, I. 50, 52
 Csánk Béla, III. 280, 283
 Csécsy Imre, I. 1084; II. 473, 699
 Csécsy Magda, II. 641
 Csekey István, III. 185, 189, 190
 Csepregi András, I. 21, 50, 57
 Cserenyey Géza, II. 218
 Cserkúti Ferenc, III. 962
 Cserne Péter, I. 7, 35
 Csicsery-Rónay István, II. 218
 Csicskó Mária, II. 422, 442, 527
 Csiki, III. 1261–1263
 Csiky János, III. 275–276
 Csobányi Zoltán, I. 1096
 Csomós Miklós, II. 505–506, 603, 605, 607
 Csontváry Kosztka Tivadar, II. 704–705
 Csoóri Sándor, III. 1100, 1287, 1289
 Csopra, II. 516–518
 Csűrös Klára, III. 142

D

D. Garzuly Mária, III. 547
 Dabasi Halász, III. 1190
 Dabasi-Schweng Loránd, I. 42; II. 14, 158, 160, 162, 164, 167, 174–188; III. 1200–1201, 1205
 Dabasi-Schweng Lorándné, II. 166
 Dahn, Felix, III. 148–149, 157, 189–190
 Dálnoki Miklós Béla, I. 924; III. 1146, 1155
 Danton, Georges Jacques, I. 278, 449, 472
 Dányi Dezső, III. 1378–1379
 Darányi Ignác, III. 1330
 Dárius I. perzsa király, III. 380
 Darvas József, II. 218, 226–227, 262; III. 840, 1122, 1130, 1137, 1170, 1213, 1233, 1315, 1319–1320, 1343, 1352, 1356–1357, 1360, 1364
 Darwin, Charles, III. 355–356
 Dávid, I. 428–438, 440
 Deák Agnes, III. 64, 130, 937
 Deák Ferenc, I. 54, 907; II. 341, 343, 347–349, 352, 358, 362, 374, 629, 673, 726; III. 924, 1327
 Deák Francis, III. 64, 93
 Deér József, II. 167–172, 174, 177; III. 1202, 1207
 Degré Alajos, I. 54; II. 726
 Dékány András, III. 133
 Dékány István, III. 98, 108, 126, 134, 147, 162, 170–172, 186, 188, 190, 1337
 Dékány rendőrfővezető, III. 1146–1147
 Dekker, Eduard Douwes (Multatuli, Max Havelaar), I. 286, 385
 Dénes (Springer) Béla, I. 37, 50, 60, 1085
 Dénes Iván Zoltán, I. 7, 21–28, 30–31, 33, 48, 50–54, 56–57, 59, 1083; II. 11, 17–19, 334, 347, 436, 609, 702, 707, 709, 711, 714–716, 719; III. 10, 12–14, 195–196, 550, 990, 1179, 1201
 Dénes Tibor, II. 702
 Dernői Kovács László, III. 1346
 Déry Tibor, II. 637; III. 1225, 1253, 1267,

1271–1272

Despagnet, III. 33, 37, 54
Dessewffy Aurél, II. 713
Dessewffy Emil, II. 712
Detre Pál, III. 1223
Dézsi Lajos, III. 1112
Diehl, Carl, III. 190, 539
Dienes Valéria, III. 133
Dinnyés Lajos, II. 301
Diocletianus, Caius Aurelius Valens, I. 298;
III. 526, 536
Diósszilágyi Éva, II. 36
Dobi István, I. 284, 924; II. 298, 445,
447, 452, 466, 470, 473, 483–484, 501,
521–522, 591, 596–598, 634; III. 1152,
1247, 1250
Dobossy Imre, III. 1350
Dobossy László, III. 1350
Dollfuss, Engelbert, I. 621–623, 661; III.
495
Domanovszky Ákos, III. 1215–1216
Domány, III. 1209
Domokos József, III. 1331
Domokos Lászlóné, III. 253, 1104
Domokos Mátyás, II. 222
Donáth Blanka, II. 714
Donáth Ferenc, III. 1129–1130, 1142–
1144, 1148, 1267–1268, 1271–1272,
1288–1289, 1292, 1348, 1381
Donáth György, II. 735–737, 739–742; III.
1316
Doumergue, Emile, III. 233
Dózsa György, I. 284, 745; II. 273, 634; III.
1194, 1334
Dövényi Nagy Lajos, III. 1271
Dreyfus, Alfred, I. 282; II. 633
Driesch, Hans, III. 116, 188, 190
Duci néni, III. 1287
Dudás József, II. 443, 546
Duguít, Léon, III. 263
Dulles, John Foster, I. 280; II. 405
Dumas, Jacques, III. 30, 32, 46, 55

Dunant, Henri, III. 485
Duprat, G. L., III. 97–99, 103, 108, 111,
115–116, 149, 189–190
Dupuis, Charles, III. 30, 38, 55
Durkheim, David Émile, III. 1101
Dünhaupt, Rudolf, III. 129–130, 188, 190

E

E. Fehér Pál, I. 48; II. 702
Eagleton, Clyde, III. 32, 34, 38, 41, 46, 55
Ebjátár, I. 438–439
Eckhardt Sándor, II. 659
Eckhardt Tibor, II. 208; III. 1145
Eden, Robert Anthony, I. 671; III. 491, 494
Edmunds, Sperling, III. 55
Edward VI. (Tudor) angol király, III. 402
Edward VII. (Szász Coburg-Gotha) angol
király, I. 197
Edward VIII. (Windsor) angol király, I. 588
Ehrenburg, Ilja Grigorjevics, I. 385
Ehrlich, Eugen, III. 105, 149, 179, 187,
189–190
Eisenhower, Dwight D., I. 44, 396–398; II.
405
Eizinger, Ulrich, II. 660
Eliám, I. 433
Elischer Bernát, II. 380
Eltzflacher, Paul, III. 191
Endre László, II. 59, 88; III. 1319
Endre, III. (Árpád-házi), magyar király, III.
874
Endreffy Zoltán, III. 130
Engels, Friedrich, III. 427–428, 541
Eötvös József, I. 180, 472, 907; II. 348–349,
702; III. 539, 924
Epstein Erzsébet, III. 1219
Erb, Remigius, III. 188, 191
Erdei András, III. 1288–1289
Erdei Ferenc, I. 16–17, 46, 51, 376, 471,
938–940; II. 31, 35–36, 88, 106, 236, 239,
251, 262, 317, 393, 436, 438–439, 445,
475, 505, 531, 587–588, 607, 676, 686,

- 696, 708, 733; III. 9, 461, 840, 842–854, 882, 891, 893, 896–897, 899, 913, 921, 931, 949, 952–953, 958, 960–966, 968, 970–971, 973–975, 977, 979, 982–984, 986, 992, 1038, 1067, 1084, 1100–1101, 1103–1105, 1109–1110, 1113–1114, 1116–1119, 1122–1126, 1128–1138, 1140–1145, 1148–1153, 1155–1159, 1163, 1165, 1169–1174, 1180, 1184, 1186, 1188, 1194–1196, 1198–1199, 1203–1204, 1209, 1215, 1217, 1219, 1222–1224, 1228, 1230, 1235, 1240, 1251, 1256, 1264, 1287–1293, 1296, 1315–1316, 1319–1320, 1322, 1330, 1332, 1333, 1337–1340, 1343, 1345, 1353–1359, 1361, 1364, 1366, 1367, 1369, 1373, 1378, 1388, 1396
- Erdei Ferencné, Majlát Jolán, II. 440, 445; III. 891, 931, 1133, 1138, 1143–1144, 1148, 1243, 1247, 1249, 1250–1251, 1256, 1287–1289
- Erdei Sándor, II. 469; III. 958, 960, 962, 964, 1111, 1114, 1121, 1288–1289
- Erdei Sára, III. 1288
- Erdélyi Ágnes, III. 547
- Erdélyi József, II. 733; III. 1133, 1175, 1233, 1315, 1317, 1319, 1324, 1352, 1354–1355, 1365
- Erdélyi Sándor, III. 1267
- Erdmann Gyula, I. 30, 50
- Erdős Imre, I. 1095
- Ereky István, III. 263
- Erős Ferenc, I. 21, 49, 51; III. 267
- Erőss János, III. 1155
- Erzsébet I. (Tudor) angol királynő, I. 460; III. 402
- Erzsébet II. (Windsor) angol királynő, III. 1393
- Esterházy herceg, I. 203; III. 459
- Esterházy Miklós, II. 682
- Eszlár Károly, III. 1038, 1084
- Éva, I. 443
- F**
- Fábián Dániel, III. 1288
- Faluhelyi Ferenc, III. 12, 198–199
- Fanta Ernő, II. 381
- Faragho Gábor, I. 924; III. 1153
- Faragó László, III. 1184
- Faragóné, II. 392
- Farkas Ferenc, II. 437–443, 454, 462–470, 472–473, 475, 477–478, 482–485, 490, 503, 518, 521–522, 524–528, 532, 556, 558, 564, 589–590, 593, 595–596, 598–599, 601; III. 1170, 1219, 1230, 1234–1240, 1243, 1250, 1253–1254, 1256–1258, 1264, 1333, 1356, 1364, 1367–1368, 1371–1372, 1375
- Farkas Mihály, II. 107; III. 1151, 1191–1192, 1196
- Farquharson, Robert Robin, III. 549, 745
- Fauchille, Paul-Bonfils, Henri, III. 29, 37–39, 41, 55, 58–59, 64, 93
- Fazakas Gergely Tamás, I. 30, 51
- Fazekas György, III. 1267
- Fehér Lajos, II. 473; III. 1292
- Féja Géza, II. 262, 454, 462, 472, 477–478, 518, 526–527, 532, 553, 573, 700, 733; III. 840, 842, 932, 1130–1131, 1176, 1186, 1253, 1257, 1319–1320, 1334, 1339–1340, 1349, 1352, 1354–1355, 1364–1365, 1370, 1372
- Fejér Istvánné, II. 608
- Fejérpataky László, II. 268
- Fejtő Ferenc, III. 1335
- Fekete Nagy Antal, II. 273
- Fekete Péter, III. 1269
- Fekete Sándor, III. 1267, 1278
- Fenyő Miksa, II. 31
- Ferdinánd I. (Habsburg) magyar király, I. 567; II. 273, 652, 654–655; III. 879, 930
- Ferdinánd I. (Hohenzollern-Sigmaringen) román király, II. 190
- Ferdinánd I. (Wettin) bolgár cár, III. 1333

- Ferdinánd II. (Habsburg) magyar király, I. 567
- Ferenc Ferdinánd (Habsburg) trónörökös, II. 355, 679–680, 683
- Ferenc I. (Habsburg) magyar király, II. német-római császár, I. 457, 566–567, 569–570, 581; II. 338, 341; III. 418, 568, 596, 1393
- Ferenc József I. (Habsburg) magyar király, I. 567, 571; II. 42, 275, 341, 343–344, 348, 354; III. 528, 569, 1393
- Ferenczy Béni, III. 1219
- Feri Sándor, II. 391–393, 448, 593; III. 1251
- Ferrero, Guglielmo, I. 13, 15, 46, 56, 129, 132, 134, 141, 166, 292, 294, 316, 489, 495, 503, 517, 524, 551, 569, 572, 575, 580, 603, 652, 675, 688, 882–885; II. 717; III. 413, 509, 546, 568, 571
- Fichte, Johann Gottlieb, I. 741; III. 129–130, 155, 187, 189, 191, 418
- Fierlinger, Zdeněk, I. 842
- Filov, Bogdan, II. 206
- Fischer József, II. 442, 463, 553, 556
- Fischer, III. 1297
- Fitos Vilmos, III. 1342–1343
- Flegel, G. W. E., III. 187
- Fleischmann, Max, III. 64, 93
- Fleury bíboros, III. 688
- Fogarasi Béla, III. 129, 133
- Fónyi Géza, III. 1174
- Fónyi Gézáné Majlát Augusztá, III. 1174, 1287
- Fourier, Charles, III. 426
- Földes Péter, II. 616, 623
- Földvári Rudolf, III. 1267, 1271–1273
- Földvály Antal, I. 112
- France, Anatole, I. 299, 406; III. 319, 1305
- Franco, Francisco, I. 225, 811, 814; III. 495
- Frank, Anna, I. 385
- Franklin, Benjamin, III. 412
- Fráter György, II. 715
- Freczka István, III. 1139
- Frederichs, III. 117, 129, 131, 188, 191
- Frénaud, André, II. 18, 616
- Freud, Sigmund, I. 285, 979; III. 270
- Fried, Alfred H., III. 31, 55
- Frigyes (Nagy) II. (Hohenzollern) porosz király, I. 545, 580, 592, 594; III. 391, 479, 480, 567, 570
- Frigyes (Rótszakállú) I. (Hohenstaufen) német-római császár, I. 545
- Frigyes Andrea, III. 1158
- Frigyes II. (Hohenstauf) német-római császár, III. 421
- Frigyes III. (Habsburg) német-római császár, II. 650, 652–653, 656–657, 660–661, 664, 668–670
- Frigyes Vilmos I. (Hohenzollern) porosz király, I. 580
- Frigyes Vilmos III. (Hohenzollern) porosz király, I. 575, 608
- Funck–Brentano, Th, III. 56
- Funck-Sorel, III. 32
- Fustel de Coulanges, Numa Denis, I. 192
- Fülöp II. (Habsburg) spanyol király, I. 316; II. 647; III. 452
- Fürst Sándor, III. 1293

G

- Gaál Gaszton, II. 208
- Gabba, C. F., 65, 66, 71–73, 93
- Gábor József, III. 1147
- Gabrieléié, Luka, III. 550
- Gaitskell, Hugh, II. 493
- Gajzágó László, III. 1210
- Gál Éva, II. 473
- Gál István, II. 506, 587
- Galántai József, II. 715
- Gáldi László, III. 1202
- Gallus, III. 50, 56
- Gandhi, Mohandász Karamcsand, II. 524; III. 583
- Gara László, II. 670

- Gárdonyi Géza, III. 1101
 Garibaldi, Giuseppe, I. 278, 325
 Garner, James W., III. 29, 47, 56
 Gáspár Csaba László, III. 130
 Gáspár Zoltán, III. 1335
 Gaulle, Charles de, I. 149–150, 350, 649;
 III. 1393
 Gebauer, Jan, I. 857
 Geguss Ernő, III. 1291
 Gelléri András, III. 1140
 Gellért György, II. 393
 George, Stefan, III. 1175, 1365
 Georgiev, Kimon, III. 1313
 Gera Judit, III. 547
 Gerevich Tibor, II. 155
 Gergely VII. pápa, I. 57, 412–413; II. 632;
 III. 401
 Gering, Carl, III. 191
 Gerle György, III. 974, 992, 1084
 Gerő Ernő, II. 418; III. 1145, 1196, 1231,
 1362–1363
 Gesztelyi Nagy László, III. 964, 1117
 Géza magyar fejedelem, II. 271
 Gherardini márkí, I. 133
 Gide, André, I. 226, 286, 383–384; III. 540
 Giess, Alfred, III. 190
 Gimes Miklós, III. 1255
 Glaser, Julius Anton, III. 235
 Glatz Ferenc, III. 1389
 Glinka, Demetrius, III. 170, 191
 Gneist, Rudolf, III. 424
 Godwin, William, III. 429, 539
 Goebbels, Paul Joseph I. 774; II. 148
 Goethe, Johann Wolfgang von, I. 525, 546,
 856
 Goldberger, III. 1181
 Góliát, I. 428, 430
 Goltner Dénes, I. 116, 120; II. 13, 64,
 70–71, 73
 Gombos Ferenc (Simándi Pál), III. 1128
 Gombos Gyula, III. 1342, 1344
 Goodrich, Leland Matthew, III. 548
 Gordon Ferenc, II. 300
 Gordonkor, Leon, III. 548
 Gorohovszky Orosz Sándor, II. 381
 Gosztonyi Márton, II. 380
 Gömbös Gyula, I. 774, 779, 800, 805, 933;
 II. 114, 148, 217, 259, 734; III. 1127,
 1129, 1345–1347, 1349–1350
 Göncz Árpád, I. 45; II. 454, 469, 473, 478,
 481–496, 503, 505–507, 510, 518–524,
 526, 528–529, 531–532, 541–544,
 582–583, 585–588, 594–608, 610–611;
 III. 1254–1255, 1260, 1264, 1267, 1278,
 1291
 Görgey/Görgei Artúr, II. 672–673
 Göring, C. III. 98, 116–117, 121, 131,
 187–188
 Görres, Joseph, III. 623
 Grabowsky, Adolf, III. 139, 149, 184, 189,
 191
 Gramsci, Antonio, III. 1293
 Grandjean, Frank, III. 87, 97, 100,
 115–116, 191
 Gratz Gusztáv, II. 317
 Graul József, III. 1104
 Grezsa Ferenc, II. 222
 Gronowsky Iván, II. 165
 Grosch, Georg, III. 31, 41, 56, 97, 99, 110,
 113, 149, 187, 189, 191
 Grosschmid Béni, III. 378
 Grotius, Hugo, III. 244, 246, 266, 357, 404,
 478–479
 Groza, Petru, III. 1312, 1334
 Grünwald Béla, II. 332
 Guggenheim, Paul, I. 13; III. 548
 Guillain, Robert, I. 400
 Guillemin, Henri, I. 404
 Guizot, François, III. 416
 Gulácsy Irén, II. 13
 Gurvitch, Georges, III. 173, 189, 214, 240
 Gusztáv V. (Bernadotte) svéd király, I. 949

GY

Gyarmati György, I. 21, 51; III. 990
Gyenes Antal, III. 1288, 1292
Gyöngyösi János, I. 900; II. 102; III. 1153
Györffy György, II. 14, 168, 170–175,
178–179, 183–185, 187; III. 1206
Györffy István, III. 848, 896, 960, 1103,
1117, 1206, 1208–1209
György II. (Glücksburg) görög király, II. 205
György Péter, I. 35, 51; II. 82

H

Habsburg Erzsébet (IV. Kázmér lengyel
király felesége) királyné, II. 650
Habsburg Erzsébet hercegnő, II. 661, 670
Habsburg Ottó, I. 791, 803; II. 228, 309
Habsburg Rudolf I. (Habsburg) német
király, I. 567, 571
Hácha, Emil, II. 739
Hadrianus, Publius Aelius, III. 395
Hägerström, Axel, III. 320
Haggit, I. 438
Hailé Szelasszié I., I. 671
Haitsch Gyula, III. 280, 283
Hajagos Csaba Imre, I. 7
Hajdú Gyula, III. 1158, 1200, 1211–1212
Hajdú, II. 391–393
Hajnal István, I. 17, 46, 189, 192, 207, 307,
366; II. 267–268; III. 928, 947, 1121,
1138, 1289, 1328
Hajnóczy József, I. 30
Halász Gábor, II. 392; III. 1219
Hám Tibor, II. 297
Hambro, Edvard Isak, II. 641; III. 548
Hammarskjöld, Dag, II. 528
Hátori Zoltán, II. 488–490, 499, 503–504,
543, 594; III. 1248, 1254
Hanák Gábor, I. 18, 58; II. 11; III. 9–10,
19, 1100, 1258, 1264–1265, 1267, 1274,
1285, 1287, 1289–1290, 1297, 1378
Händel, Georg Friedrich, I. 546
Hanka, Václav, I. 857

Hankovszky Tamás, III. 130
Hansen, Müller von, III. 1317
Hantos Gyula, III. 1084
Haraszi Sándor, III. 1267, 1272
Harnack, Adolf von, I. 281
Harrer Ferenc, II. 164; III. 973
Harsányi, III. 1084
Hart, Liddel, I. 352
Hartmann, Adolphe, III. 93, 101, 126, 129,
132, 134
Hartmann, Nicolai, 23, 188, 314–315, 1214
Hassmann, Heinz, III. 56
Hatos Pál, I. 21, 51, 275
Hatschek, Julius, 33, 56
Hatvani Dániel, III. 959
Hatvany Bertalan, III. 1335
Hauriou, Maurice, III. 184, 189, 191
Havasi Gyula, III. 1267
Háy Gyula, II. 469; III. 1247–1248,
1267–1268
Háy László, III. 1248
Haydn, Franz Joseph, I. 597
Héder János, II. 735
Hedvig I. (Anjou) lengyel királyné, I. 834
Heffter, August Wilhelm, III. 32, 33, 56
Hegedős Mária, I. 7, 80
Hegedús András, III. 1174, 1225, 1247,
1367
Hegedús B. András, II. 473; III. 1267
Hegedús Bite Dániel, III. 1143, 1292, 1193
Hegedús Géza, I. 186, 211, 213–214, 219
Hegedús István, III. 931
Hegedús László, III. 959
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, I. 246,
545, 577, 741; III. 103, 117, 129, 131,
165, 167, 188–189, 191, 291–292, 301,
418, 542–543
Heiden, Konrad, I. 484
Heilborn, Paul, III. 38–39, 41, 56
Heilingner, Alois., III. 189, 191
Heine, Heinrich, I. 109
Heliborn, III. 54

- Heller Erik, III. 245
- Hemel, E., III. 189
- Hencz Aurél, III. 1015, 1084, 1117
- Henrik IV. (Bourbon) francia király, I. 460
- Henrik IV. (Száli) német-római császár, I. 412; III. 401
- Henrik VIII. (Tudor) angol király, I. 197, 287; III. 402, 407
- Hensel, Paul, III. 156, 191
- Herczeg Ferenc, II. 656, 667
- Herder, Johann Gottfried von, III. 422
- Hermann Róbert, II. 673; III. 1201
- Hermes, Da Francesca, III. 25
- Herpai Sándor, III. 1267
- Hershey, Amos H., III. 29, 33, 37, 39, 56
- Hetman, Francois, I. 398
- Heymann, Ernst, III. 69, 93
- Hilscher (Mádi) Rezső, III. 1109, 1337
- Himmler, Heinrich, I. 388
- Hindenburg, Paul von, I. 523, 580, 615–616; III. 465
- Hindmarsh, Albert E., III. 54–56
- Hinora Sándor, II. 178–180, 183, 186
- Hirsch, Guido, III. 191
- Hitler, Adolf, I. 110, 150, 205, 218, 226, 265, 387–388, 476, 481–487, 518, 528, 545–547, 593, 601, 614–615, 617, 620, 622, 631, 633–635, 637, 648, 688, 723–724, 754–755, 757, 759, 774, 791, 803, 806, 816, 841, 879–880, 906, 908; II. 114–115, 218, 221, 224, 738–739; III. 452, 456, 481, 494–496, 510, 515, 532, 567, 580, 626, 659, 663, 675, 1175–1176, 1208, 1214, 1325, 1345, 1347, 1365, 1396
- Hoare, Samuel John Guernsey, I. 671
- Hobbes, Thomas, I. 114, 169; III. 142–143, 146, 189, 191, 266, 357, 404, 443, 522
- Hobhouse, L. X., III. 99, 124, 126, 129, 167, 174, 188, 191
- Hoernle, Edwin, III. 196
- Hofer, Andreas (Hofer András), II. 718–719
- Hoffmann, Kurt, III. 231, 404
- Hohenwart, Karl Sigmund von, II. 346
- Hohenzollern Albrecht porosz herceg, II. 270
- Hold von Femeck, Alexander, III. 99, 111, 126, 147, 149, 152, 158–159, 188–189, 191
- Holland, Thomas Erskine, III. 38–39, 43, 56, 146, 189, 191
- Holländer, Mrs., I. 736–737
- Holló Jenő, I. 1096
- Holtzendorff, Holtzendorff, Franz von, III. 33, 37, 43, 54, 72, 93, 191
- Hóman Bálint, II. 160, 178, 180, 676, 689; III. 1207
- Homérosz, I. 533; III. 1249
- Honig Richard, III. 236
- Hont Ferenc, III. 1293, 1337
- Honti János, III. 1103
- Hopp Lajos, II. 688
- Hoppál István, I. 1095
- Horányi Károly, I. 7
- Horger Antal, III. 1103
- Horn, Richard, III. 236
- Horthy Miklós, I. 892, 895–896, 898, 902, 906, 908, 942; II. 55, 113, 115, 121, 133, 152, 204, 207–208, 218, 228, 309, 730, 738–739, 742; III. 1128, 1141, 1143, 1157, 1220, 1393, 1394
- Horvát István, II. 323
- Horváth Barna, I. 13, 19, 46, 113–114, 116, 406, 737; II. 13; III. 13, 23, 40, 48, 51, 54, 56, 99–100, 102, 106–107, 109, 126, 129–132, 134–136, 138, 141–145, 148–149, 155, 157, 159–160, 162, 165–166, 172–173, 176, 180–181, 184, 186, 188–189, 191, 195, 206, 209, 214, 216, 219–220, 225–226, 231, 242, 263, 265, 286, 316, 318–319, 380, 425, 546, 560, 637, 1113, 1150, 1210, 1224
- Horváth Béla, III. 1368
- Horváth János, III. 1203, 1341

- Horváth László, III. 962
 Horváth Zoltán, I. 815; III. 1183–1184
 Hotmail, François, III. 234, 404
 Höfding Harald, III. 149–150, 180, 189, 191
 Hölscher, Emil Erich, III. 127, 139, 146,
 148–150, 170, 181, 184, 189, 191
 Hruscov, Nyikita Szergejevics, I. 280
 Huber, Ernst Rudolf, III. 278
 Huber, Max, III. 53, 56
 Hugo, Victor, II. 632
 Huizinga, Johan, I. 46, 505–506, 826; III.
 547, 602, 841
 Humbert I. (Savoya) gróf, III. 421
 Humbolt, Alexander von, I. 546, 594
 Hunyadi János, II. 649, 656, 658, 660–663,
 665–667, 670–671; III. 1307
 Hunyadi László, II. 649, 656, 666–667
 Hussein I de Jordania, I. 284
 Husserl, Edmund, III. 223, 231
 Husz János, III. 401
 Huszár Aladár, III. 1132, 1141
 Huszár Tibor, I. 18, 20–21, 49, 51, 55, 58–59,
 441; II. 12–19, 713, 715; III. 9, 11, 14–19,
 1100–1101, 1103–1106, 1110–1113,
 1115–1117, 1121–1125, 1127, 1136, 1138,
 1142, 1144, 1146–1149, 1151, 1154–1156,
 1158–1175, 1177, 1181, 1183–1188,
 1191–1192, 1194–1196, 1198, 1200,
 1202–1206, 1208, 1210, 1212–1215,
 1217–1219, 1221–1222, 1224–1228,
 1230–1234, 1239, 1241, 1243, 1245–
 1246, 1253, 1255–1256, 1287–1293,
 1295–1298, 1310, 1378
 Hutvagner Éva, III. 10
 Hypatia (Alexandriai Hüpatia), I. 299
- I**
 Ignotus Pál, III. 1335
 Illésházi István, II. 682
 Illyés Gyula, I. 57, 414, 419; II. 262, 437–
 438, 440–441, 443, 454, 464–465, 478,
 503, 518, 526, 532, 589–590, 595–596,
 616, 637, 731, 733; III. 840, 1122, 1130,
 1141–1142, 1170, 1175, 1180, 1203,
 1218, 1219, 1223, 1225, 1232–1234,
 1237, 1242–1243, 1252–1253, 1288,
 1316, 1319, 1334, 1338–1339, 1343,
 1351, 1355, 1356, 1362–1365, 1388
 Imre Sándor, III. 1102, 1103, 1111, 1112
 Imrédy Béla, I. 774, 805, 918; II. 148, 735;
 III. 1319, 1350
 Ince XI. pápa, I. 284
 Irinyi Károly, II. 715
 Irk, Albert, III. 28–30, 47, 56,
 Irving, Washington, I. 608
 Isbóset, I. 429–430, 432
 Ittai, I. 436
 Iunian, Grigore, III. 1334
 Iványosi-Szabó Tibor, II. 14
 Izvolszkij, Alkeszandr Petrovics, I. 608
 Izsák, I. 390
- J**
 Jablonkay Géza, III. 280, 282
 Jakabffy Imre, III. 1208
 Jaksa Margit, III. 135
 Jancsó Miklós, II. 662
 János (Földnélküli) I. (Plantagenet) angol
 király, III. 403
 János (Habsburg) főherceg, I. 577
 János Albert (Jagelló) lengyel király, II. 650
 János evangélista, I. 300, 522
 János I. (Szapolyai) magyar király, II. 273,
 648, 655, 716
 Jánosi Ferenc, III. 1272
 Janowski, Maciej, III. 550
 Janus Pannonius, II. 651, 657
 Járαι Judit, I. 489; III. 546
 Jármay Zsigmond, II. 394
 Jaross Andor, II. 88
 Jászai Ilona, III. 931
 Jászi Oszkár, II. 130, 317; III. 22
 Jellinek, Georg, III. 148–149, 157, 172–173,
 189, 191, 424–425, 457, 542

Jenner, Edward, I. 504, 603
 Jerubbese, I. 434
 Jéter, I. 428, 437, 439, 440
 Jézus Krisztus, I. 112, 190, 281–283, 285, 291, 299–302, 317, 320, 378, 417, 419, 421, 522, 979, 985–987; III. 336, 398, 793
 Jhering, Rudolf von, III. 97, 105, 110, 146–147, 149, 156–158, 174, 188–189, 191, 1300
 Jóáb, I. 428–440
 Jócsik Lajos, II. 437, 440–441; III. 1233, 1253, 1288, 1350, 1368
 Jodl, Friedrich, III. 147, 155, 189, 191
 Jojáda, I. 438–440
 Jókai Mór, II. 669, 679
 Jónás János, III. 22
 Joó Tibor, III. 1338
 Joyce, James, III. 540
 Józsa Péter, III. 1140, 1267, 1272
 Józsa Tivadar, III. 1204
 József (Habsburg) főherceg, II. 737
 József (Habsburg) nádor, III. 1253
 József Attila, I. 57, 420; III. 1334–1335, 1346, 1384
 József I. (Habsburg) magyar király, II. 718
 József II. (Habsburg) magyar király, megkoronázatlan, „kalapos”, I. 365, 448, 569, 571; II. 275, 338, 340
 Juhász Gyula, III. 1367
 Juvenalis, Decimus Junius, III. 159

K

Kaán Károly, III. 964, 1117
 Kádár János, II. 18, 415, 442, 446, 470, 479, 504, 507, 529–530, 532, 583–584, 593–594, 597, 622, 627; III. 1162, 1238, 1247, 1286, 1310, 1388
 Kalamár József, II. 548
 Káldor György, II. 31
 Kállai Gyula, II. 16, 390, 392, 394; III. 1142, 1292, 1348, 1378

Kállay Miklós, I. 779, 800; II. 114, 739, 742; III. 1323, 1341
 Kálló esperes, II. 386
 Kálvin János, I. 114, 169, 277; II. 632; III. 232–234, 314, 403
 Kann, Robert Adolf, III. 65, 69, 93
 Kant, Immanuel, I. 109, 546, 741; III. 88, 117–118, 129–130, 135, 146, 166–167, 189, 191, 241, 255, 266, 285, 301, 314
 Kanyar József, I. 54
 Kapisztrán Szent János (latinul: Johannes de Capistrano, olaszul: Giovanni da Capestrano), II. 671
 Kara Djordje (Karagyorgyevics), I. 854
 Karácsony András, II. 11; III. 550
 Karácsony Sándor, I. 11, 38, 819–821, II. 334–335; III. 982–983, 1136, 1345
 Karády Viktor, I. 21, 51
 Karczag József, III. 1229
 Karcsay Sándor, II. 422
 Kardos Gábor, I. 27, 51; II. 11; III. 550
 Kardos László, II. 367, 603; III. 983, 1137, 1142, 1267
 Károly (Nagy) I. (Karoling) frank király, római császár, I. 559; III. 398, 460, 523
 Károly I. (Anjou) magyar király, III. 421
 Károly I. (Stuart) angol király, I. 198, 316, 598; III. 404
 Károly II. (Hohenzollern-Sigmaringen) román király, III. 1334
 Károly III. (Habsburg) magyar király, VI. német–római császár, I. 567, II. 42, 718; III. 688, 879, 930, 932
 Károly V. (Habsburg) német–római császár, I. 362, 567; II. 647, 653
 Károly X. (Bourbon) francia király, III. 416, 483
 Károlyi Gyula, III. 1127
 Károlyi Mihály, I. 900, 902; II. 112, 130, 217, 332, 357, 565, 730, 732; III. 1107
 Károlyi Sándor, II. 367, 710

- Katz Dezső, 380–382, 385
 Kaufmann, Felix, III. 149, 163, 189, 191, 215
 Kaunitz, Wenzel Anton Eusebius von, I. 592, 686, 688
 Kautsky, Karl, III. 429
 Kazinczy Ferenc, I. 53; II. 331
 Kázmér herceg, II. 650–651, 657
 Kázmér IV. (Jagelló) lengyel király, II. 649–650, 661
 Kecskeméti Károly, I. 30, 48, 51
 Kelemen Gyula, II. 442, 467, 469–470, 553, 556, 597
 Kelemen Sándor, II. 469, 473, 596
 Kellogg, Frank Billings, III. 493
 Kelsen, Hans, I. 13, 15, 46; III. 28, 30–31, 34–40, 48, 54, 56, 99, 103, 105, 112, 117, 129–130, 147, 149–152, 156–157, 162–164, 167–168, 171–172, 182, 184, 187–189, 191, 194, 201–203, 206–209, 214–215, 217, 219, 260, 285, 287–288, 305–308, 342, 424–425, 432–433, 522, 542, 548, 564, 1113
 Kemal, Musztafa, Atatürk, I. 24, 527; III. 489, 778
 Kemény Ilona, II. 191
 Kemény István, I. 19, 49, 55–60; II. 12–13, 15–19, 603; III. 12, 15–16, 18–19, 1267, 1272
 Kemény Zsigmond, I. 907; II. 348–349
 Kende Péter, I. 38, 51; II. 218
 Kenedi János, I. 19, 21, 51; II. 16–18, 400, 414, 434, 436
 Kenyeres (Kaufmann) Miklós, III. 1346
 Kerecsényi Dezső, II. 711; III. 1202–1203
 Kerecsényi Dezsőné, III. 1203, 1223
 Kerék Mihály, I. 800, III. 1355
 Keresztes Sándor, II. 422, 469, 473, 597, 603; III. 1128, 1132
 Keresztes-Fischer Ferenc, I. 923; II. 90; III. 1136, 1297, 1327, 1350, 1353
 Keresztury Dezső, II. 10, 14, 102, 154, 156, 160, 163–165, 167, 172–174, 176, 181, 186–187, 437, 440–441, 590, 711; III. 1172, 1200, 1237, 1323
 Kéri, III. 1267
 Kertész Dezső, III. 1276, 1278
 Keszthelyi Nándor, I. 816; II. 35, 106; III. 1130, 1132, 1165, 1188, 1243, 1356, 1358, 1361
 Kéthly Anna, II. 397, 408, 442, 450, 481, 493–494, 496–498, 511, 513, 553, 556, 604
 Keviczky Loránd, III. 1243
 Keyserling, Hermann Alexander von, II. 22; III. 191
 Kézmán, II. 381
 Khosla, Jagan Nath, II. 477, 521, 528
 Khouri, Fred John, III. 549
 Kicsi Sándor, III. 11204
 Kindermann, Carl, III. 166, 189, 192
 King, Martin Luther, II. 620
 Király Béla, II. 443–444, 493–494, 590, 604
 Kirchmann, Julius Hermann, III. 118, 134, 188, 192,
 Kis János, I. 8, 47, 51–52; III. 130
 Kis, I. 430
 Kiss Edit, I. 7
 Kiss Ferenc, III. 1351
 Kiss István, III. 974, 981, 992, 1084
 Kiss Károly, II. 735
 Kiss Lajos, II. 548
 Kiss Roland, III. 1151, 1152
 Kiss Sándor, II. 297, 481, 494, 602–606; III. 1355
 Kitchener, Horatio Herbert, I. 523, 580
 Klebelsberg Kunó, III. 1102, 1112, 1296
 Kocourek, Albert, III. 124, 168, 169, 188, 189, 192
 Koczás Gyula, I. 819
 Kodály Zoltán, II. 438–439, 442, 465, 679; III. 1203, 1236, 1332–1333, 1395
 Kodolányi János, II. 437, 733; III. 1176,

- 1320, 1341, 1346, 1349, 1354, 1364–1365
- Koelreutter, III. 59, 93
- Kogutowitz Károly, III. 1103
- Kohányi Imre, III. 280, 283
- Kohler, Josef, III. 103, 105, 146, 149, 188–189, 192, 236
- Kohn, III. 1246
- Kollier, III. 178
- Kolos Oszkár, I. 1095
- Kolossa Tibor, III. 1204
- Kolosvári Sándor, II. 337
- Kolumbusz, Kristóf (Cristoforo Colombo), I. 276
- Komló László, III. 1173
- Komlós Aladár, II. 714
- Komor Imre, III. 1370
- Komoróczy Géza, I. 34, 51
- Kondor Imre, III. 1213, 1370
- Konfucius (Kung-Fu-ce), I. 259, 441
- Konstantin (Nagy) I. római császár, III. 395
- Kónyi János, III. 848
- Kopácsi Sándor, III. 1268–1269
- Kopeček, Michal, III. 550
- Korazim, Joszi, I. 1083
- Kornfeld, Ignatz, III. 108, 188, 192
- Kosáry Domokos, I. 42; II. 14, 158, 164–165, 167, 173–174, 176–180, 182–185, 187–188, 673; III. 1201–1202, 1205–1207, 1229, 1268, 1272, 1389
- Kosciuszko, Tadeusz Andrzej Bonaventura, III. 411
- Kossa István, II. 466, 470, 596–597
- Kossuth Ferenc, II. 354, 357, 362
- Kossuth Lajos, I. 30, 53, 907; II. 343, 347, 349, 357, 362–363, 673, 681–682, 689, 702, 718, 726; III. 1236, 1327, 1363
- Kovács András, III. 1288
- Kovács Béla, II. 102, 208, 211, 296–300, 423–424, 442, 454, 462, 468, 470, 472, 482, 505–507, 522, 527, 531–532, 543, 552, 554, 556, 585, 594, 596, 607; III. 1136, 1146, 1151–1152, 1165, 1191, 1240, 1257, 1366–1367, 1372
- Kovács Éva, I. 37, 52
- Kovács Gábor, I. 7, 21–23, 26–29, 31, 33, 35, 40, 42–43, 45, 52, 56–57, 80, 186; II. 11; III. 195–196, 413, 546, 550, 1314
- Kovács Imre, II. 262, 304, 397, 564–565, 733; III. 840, 842, 932, 1122, 1130, 1142, 1170–1171, 1191, 1297, 1311, 1324, 1333, 1339, 1341, 1343, 1352–1353, 1360–1362, 1366–1367, 1375
- Kovács István, III. 146, 1084, 1268, 1271
- Kovács János, II. 608
- Kovács Krisztina, I. 52–53
- Kovács M., III. 61, 65, 69, 72–73, 93
- Kovács Róza, II. 190
- Kovács tábornok, III. 1271
- Kovrig Béla, II. 50
- Kozák István, I. 214
- Kozma Miklós, III. 1128, 1132, 1297, 1347
- Kőházi Endre, I. 35; II. 13, 77–78
- Kölcsy Ferenc, I. 907
- Körmendy Klára, III. 992, 1084
- Körösenyi András, II. 422, 442, 527
- Kőrösy Ferenc, I. 60, 1083–1084; III. 1185
- Kővágó József, II. 493–494, 605
- Kövér László, I. 48, 52
- Kramer, Jan Aikes, III. 97, 109–111, 123, 188, 192
- Krenner Miklós, II. 13
- Kries, Johannes von, III. 236
- Kristó Nagy István, 1342
- Kristóf István, II. 448
- Krisztics Sándor, III. 385, 390
- Krisztina (Vasa) svéd királynő, III. 508
- Krokovay Zsolt, I. 53
- Kropotkin, Pjotr Alekszejevics, III. 430, 540
- Krug Lajos, II. 381–382, 385
- Krückmann, Paul, III. 99, 116, 148, 149, 157, 172, 188, 189, 192
- Kun Béla, III. 1293
- Kun Sámuel, III. 22

- Kunszabó Ferenc, III. 958–959, 966
 Kunvári Bella, II. 694–695
 Kutuzov, Mihail Illaronovics, I. 140.
 Künkél, Fritz III. 13, 267
- L**
 La Fayette, Marie-Joseph Paul Yves Roch
 Gilbert du Motier de, III. 411
 La Harpe, Frédéric-César de, I. 133
 Laband, Paul, III. 424–425, 542
 Lackó Miklós, III. 1345
 Laffont, Robert, I. 391
 Laird, John, III. 97, 102–104, 111, 118,
 129, 188, 192
 Lais, Rudolf, III. 30, 34, 35, 56
 Lajos (Nagy) I. (Anjou) magyar király, I.
 276, 834; II. 274, 651, 653, 657; III. 398,
 1346
 Lajos (Német) II. keleti frank király, I. 559
 Lajos Fülöp I. (Orléans) francia király, I.
 458, 573; II. 717; III. 416–417, 419,
 514, 528
 Lajos I. (Bonaparte) holland király, I. 569
 Lajos II. (Jagelló) magyar király, I. 284; II.
 634, 654
 Lajos XIV. (Bourbon) francia király, I. 315,
 318; III. 409, 412, 452, 478
 Lajos XVI. (Bourbon) francia király, I. 278,
 449, 598, II. 633
 Lajos XVIII. (Bourbon) francia király, I.
 141, 145–147, 176, 573; III. 416–417,
 481, 514, 528
 Lajtai L. László, I. 48
 Lajtha László, II. 492
 Lakatos László, II. 268
 Lamennais, Félicité, I. 46
 Lammasch, Heinrich, III. 46, 51, 55–56,
 236
 Lamprecht, Karl, II. 268
 Lancelot de Behaigne, II. 659
 Láncki András, I. 48, 52
 Láng József, I. 7
 Lányi Kamilla, I. 21, 33, 52; III. 14
 Larenz Kari, III. 236
 Laski, Harold Joseph, III. 118, 121, 128,
 170, 188–189, 192, 214, 383, 431, 544,
 1113
 Lassalle, Ferdinand, I. 817; III. 428, 429
 Lasson, Adolf, III. 110, 149, 155, 188–189,
 192, 1192
 Laswell, Harold Dwight, II. 166, 656,
 658–660, 663, 668
 László V. (Habsburg) magyar király, II. 649,
 659–662, 664, 666–667, 669–670
 Laun, Rudolf, III. 148, 173, 178, 189, 192
 Laurent, François, III. 94
 Laurenti, III. 73
 Laval, Pierre, I. 649, 671; III. 494
 Lawrence, III. 540
 Lázár István, III. 959
 Le Bon, Gustave, III. 364–365, 1101
 Le Fur, Louis, III. 13, 342
 Le Hénaff, Armand, III. 148, 189, 192
 Leibniz, Gottfried Wilhelm, I. 546
 Lengyel András, I. 22, 52, 55–56; III. 196
 Lengyel Balázs, III. 1129, 1130
 Lenin, Vlagyimir Iljics (Uljanov), I. 206,
 246, 251, 256, 259–260, 278, 342, 356,
 381, 527, 718, 752, 802; II. 438, 633; III.
 386, 391, 430–431, 443, 542–543, 1121,
 1288, 1293, 1306, 1348, 1357
 Leó X. pápa, III. 407
 Lépes György, II. 272
 Lettrich Edit, III. 985
 Lévai András, III. 10
 Libussa (cseh) királyné, II. 729
 Lincoln, Abraham, III. 412
 Lipót I. (Habsburg) magyar király, I. 566;
 II. 718
 Lipót I. (Szász-Coburg-Gotha) belga király,
 III. 419, 483
 Lipót II. (Habsburg) magyar király, I. 566
 Lippmann, Walter, II. 620; III. 704
 Lisjak, Falina, III. 550

- Liszt, Franz von, III. 33, 38–39, 55–56
 Litván György, I. 49, 55; 12–14, 18, 473,
 706, 727–728; III. 14–15, 17–18, 854,
 952, 1225, 1268
 Litván Györgyné, III. 1278
 Litvinov, Maxim, III. 493
 Livius, Titus, I. 388
 Lochak, Danièle, I. 35, 52
 Locke, John, I. 114, 123, 165, 171–172,
 177, 179, 277, 444; III. 388, 393,
 404–406, 463
 Loening, Edgar, III. 69, 94,
 Loening, Richard, III. 148–149, 189, 192
 Losonczy Géza, II. 442, 444, 450, 555, 590;
 III. 1136, 1144, 1376
 Losonczy István, III. 13, 285, 286, 288–289
 Losonczy László, III. 22
 Loss Sándor, III. 475
 Louter, J. de, III. 33, 37–39, 54, 56
 Louvois, François-Michel Le Tellier, III. 412
 Lovas Márton, III. 959
 Lovász János, III. 1208, 1209
 Lovász László, III. 10
 Lócsei Pál, III. 1268, 1280
 Lőrincze Lajos, III. 1206
 Löw Tivadar, I. 1095
 Löwenston, Alfred, III. 188, 192
 Ludwig, Emil, I. 588
 Lukács evangélista, I. 301–302, 369, 571
 Lukács György, I. 37–38, 795, 811–812,
 814, 817; II. 637; III. 1218, 1288, 1239,
 1376
 Lukácsy Róbert, III. 1084
 Lukácsy Sándor, III. 1365
 Lundstedt, Anders Vilhelm, III. 320
 Luther Márton, I. 277, 545, 547; II. 632;
 III. 234, 314, 403, 407
- M**
 MacDonald, Anthony Ramsay, I. 671
 Machiavelli, Niccolo, I. 655; III. 385,
 401–402, 404, 408, 477, 522
 Macht, III. 97, 147, 148, 149
 Mack, J., III. 188, 182
 MacIver, Robert Morrison., I. 46–47; III.
 449, 547
 Madarász Tibor, III. 1067–1068, 1084
 Madariaga v Rojo, Salvador de, III. 704
 Maginot, André, III. 328
 Magyary Zoltán, I. 16, 55, 111–112, 115,
 120, 122–123, 125–126; III. 461, 520,
 536, 925, 927, 1208
 Maistre, Joseph de, III. 419, 539
 Major Jenő, III. 992, 1084, 1204
 Major Máté, II. 469
 Makariosz érsek, III. 744
 Makay Miklós, III. 1132
 Makkai János, III. 1350–1351
 Makkai László, III. 1205
 Maksay Ferenc, III. 1206
 Maléter Pál, II. 442, 445, 556; III. 1234, 1263
 Malraux, André, II. 618
 Mályusz Elemér, III. 1205
 Mani, I. 378
 Maniu, Iuliu, III. 1333, 1334
 Mann, Thomas, I. 822
 Mannheim Károly, I. 26, 46, 58, 736, III.
 322
 Manning, C. A. W., III. 50, 56
 Manuilszkij, Dimitrij Zaharovics, III. 1362
 Mao, Ce-tung, I. 328
 Marat, Jean-Paul, I. 472
 Marcus Aurelius, Antonius, III. 386, 391,
 395
 Marcuse, Herbert, I. 328, 357
 Marczali Henrik, II. 268
 Mária I. (Tudor) angol királynő, III. 402
 Mária Lujza, I. 142
 Mária Magdolna, I. 522
 Mária Terézia (Habsburg) magyar királynő,
 I. 365, 509, 566–568, 571, 829; II. 42,
 275, 675; III. 479, 879–880
 Marián István, III. 1260, 1263, 1265,
 1268–1269, 1273, 1285

- Marius, Gaius, III. 388, 389
- Márk evangélista, I. 302
- Markos Aladár, II. 190
- Markos András, II. 190, 193–194
- Markos Dénes, II. 191
- Markos György, 462, 465, 469–470, 543–544, 595–596; III. 1132, 1228, 1265
- Markos Péter Pál, II. 191
- Márkus István, I. 186; II. 165, 231, 238, 541; III. 931, 964, 1150, 1198, 1204, 1268, 1365
- Marót Károly, I. 12, 36, 38, 59, 823; II. 13, 79, 319, 433; III. 1103, 1111
- Martens, Friedrich von, III. 33, 37, 55–56
- Márton András, III. 1268
- Marton Géza, III. 29, 33, 54, 56, 157, 189, 192
- Mártonffy Károly, I. 120, 126
- Martonyi János, I. 112, 120–121
- Marx, Karl Heinrich, I. 202, 206, 239, 246–248, 250, 259–260, 278, 328, 339, 349–350, 356, 379, 462, 484, 487, 491, 550, 817; II. 633; III. 291, 295–297, 299, 356–358, 381, 385, 409, 425–430, 445, 532, 540–541, 543, 624, 1186, 1218, 1293, 1305–1306
- Masaryk, Tomaš Garrigue, I. 840, 857, 905
- Masséna, André, I. 133
- Máté evangélista, I. 104, 300–302, 369, 542, 724, 866
- Máté Györgyi, III. 142
- Máthé Klára, III. 547
- Matits Lajos, II. 518, 526, 532
- Matolcsy Mátyás, III. 1315
- Mátrai László, III. 1214–1217
- Mátyás I. (Hunyadi) magyar király, II. 42, 272–275, 647–654, 656–657, 662–663, 666–670; III. 401, 874, 875
- Mattyasovszky Jenő, III. 949, 974, 976, 990, 1084, 1204, 1208–1209
- May, Gaston, III. 146, 189, 192
- Mayer, Max Ernst, II. 560; III. 111, 116, 149, 172, 188–189, 192
- Mazarin, Jules, III. 412
- McCarthy, Joseph R., I. 327, 397
- McNair, Arnold, III. 37, 39, 46, 56
- Mecsér András, III. 1347
- Medve Zsigmond, III. 1174
- Méhes Zoltán, II. 222
- Meiji (Meidzsi) japán császár, I. 401
- Mekis József, III. 1248
- Melanchton, Philipp, I. 277, 281; III. 233
- Melly, II. 174, 176
- Menczer Károly, III. 275, 278–279
- Mendelssohn-Bartholdy, A., III. 73, 85, 94
- Menon, Kumara Padma Sivasankara, I. 44–45; II. 471, 474–478, 483–486, 521, 524–528, 596, 598–599; III. 1254–1255, 1372
- Méray Tibor, III. 1368
- Mercier kardinális, III. 310
- Mérei Ferenc, I. 285–286; III. 1268, 1278
- Mérei Gyula, III. 1205
- Merkel, Adolf Julius, III. 111, 147, 163, 188–189, 192, 203, 205, 214, 217, 221, 223, 231, 303
- Mészáros Gábor, III. 1270
- Mészáros Sándor, I. 21
- Mészöly Gedeon, III. 1103
- Metternich, Klemens Wenzel Lothar von, I. 575, 592, 885; II. 338, 341; III. 482, 938
- Mező Imre, II. 548
- Mezőfi Vilmos, III. 1331
- Michnik, Adam, III. 550
- Mihalache, Ion, III. 1334
- Mihály I. (Hohenzollner-Sigmaringen) román király, II. 152
- Mihályi Gábor, III. 1183
- Mihelics Béla, II. 469
- Mihelics Vid, II. 469–470, 597
- Mikes Kelemen, II. 680, 688
- Miklós I. (Romanov) orosz cár, I. 905; III. 484

- Miksa I. (Habsburg) német-római császár,
I. 567, 571; II. 650, 664, 668–669
- Mikszáth Kálmán, III. 947
- Milfajt Ferkó, I. 417
- Mill, John Stuart, III. 192, 539
- Millok Sándor (Molnár Sebestyén), I. 11,
60, 1086–1087, 1089, 1092
- Milotay István, III. 1126, 1350–1351
- Mindszenty József bíboros–hercegprímás,
I. 284; II. 181, 444–445, 450, 500,
590–591; III. 1166–1167, 1210, 1219,
1240–1241, 1246, 1265, 1285, 1371
- Mirabeau, Honoré-Gabriel Riquetti de, I.
278
- Miru György, I. 30, 51
- Miskolczy Ambrus, I. 30, 48, 52–53; III.
1201
- Mitrany, David, III. 46–47, 56, 1328
- Mizsei Béla, II. 696, 698
- Mód Aladár, III. 1142, 1292, 1294
- Mód Zsuzsanna, I. 7
- Mohácsy István, II. 723
- Mohamed, III. 793
- Molnár Erik, III. 1147, 1292, 1294
- Molnár Ferenc, II. 443; III. 1141
- Molnár Mátyás, II. 710
- Molnár Miklós, III. 1368
- Molnár Zoltán, III. 1268
- Molotov, Vjacseszláv Mihailovics, I. 226,
881
- Moltke, Helmuth Karl Bernhard von, I. 382
- Monroe, James, III. 483
- Montaigne, Michel de, I. 472, 1113
- Montecuccoli, Raimondo, I. 130; III. 452
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, I.
114, 164–165, 172–174, 179, 277, 444,
455, 462–463; III. 355, 386, 388, 391,
404–407, 412, 462–463, 467, 539, 1299
- Montini, Giovanni Battista Enrico Antónió
Maria (VI. Pál pápa), I. 276
- Moór Gyula, I. 155; II. 156; III. 28–29,
47, 49–50, 54–56, 97, 109, 111, 115,
137–138, 144–149, 154–156, 159–161,
164, 172–173, 178–179, 185–189, 192,
194, 211, 213, 215, 231, 242, 305–306,
311, 457, 522, 1200
- Moreau, Jean Victor, I. 139
- Morgan, Thomas H., I. 263
- Móricz Miklós, I. 83; II. 147
- Móricz Zsigmond, I. 83; III. 1233
- Morus (Szent) Tamás, I. 455; III. 385,
407–408, 410
- Mozart, Wolfgang Amadeus, I. 109, 355;
II. 241
- Mózes, I. 439, 978
- Mucsi Ferenc, II. 715
- Muharay Elemér, III. 1322
- Muraközy Gyula, III. 159
- Murat, Joachim, I. 147
- Mussolini, Benito, I. 150, 387–388, 489,
525, 528, 653–654, 724, 856; II. 736; III.
430, 494, 508, 515, 1325
- Müller Molnos Lipót, III. 1242
- Müller, Adam Heinrich, III. 419
- Münnich Ferenc, III. 1238
- N**
- Nádasdy Tamás, II. 682
- Nádor Jenő, III. 848
- Nádudvari Nagy János, III. 958
- Nagy Dénes, III. 22
- Nagy Endre, I. 20, 49, 80, 112, 489; II. 11,
19; III. 10–11, 16–19, 146, 1310
- Nagy Ferenc, I. 800, 900; II. 208, 211,
296–301, 305–307, 310–311, 520, 636;
III. 1136, 1146, 1152, 1157, 1159, 1326,
1355
- Nagy Imre, I. 43, 44; II. 102, 107, 380, 397,
407, 409–411, 414–415, 418, 420, 429,
436, 443–445, 447–449, 452, 454–455,
457, 459–460, 462, 464, 488–490, 496,
498–499, 501–504, 508, 510, 512, 514,
519, 527, 532–533, 535, 543–545, 549,
555–556, 558, 584, 590–592, 594, 596,

- 606, 610, 704; III. 1147, 1152–1153, 1190–1191, 1195–1196, 1222–1227, 1229–1230, 1233–1236, 1240, 1243–1245, 1247–1248, 1251, 1254–1256, 1263, 1266–1267, 1285, 1298, 1348, 1360, 1369–1370, 1376
- Nagy István, III. 1137, 1343
- Nagy Lajos, II. 720
- Nagy László, III. 253, 1368
- Nagy Sándor hadvezér, I. 165; III. 380, 387, 392
- Nagy Theodosius, I. 442
- Nagy Vince, II. 217
- Nagyatádi Szabó István, I. 800, 808; II. 250; III. 1331
- Nagybaconi Nagy Vilmos, I. 948
- Napoleon I. (Bonaparte) francia császár, I. 129–144, 146–147, 386–388, 450, 459, 499, 504, 517, 519, 529, 566–567, 573, 575–576, 582, 588, 603, 605, 643, 724, 742, 745, 835, 885; II. 270, 718–719; III. 415–416, 418, 452, 480–481, 512, 528–529, 535, 567, 595
- Nátán, I. 434, 438
- Natorp, Paul, III. 304
- Návay László, I. 1096
- Nawiaszky, Hans, III. 210
- Nehru, Dzsaváharlál, II. 524, 583, 607
- Nelson, Leonhard, 116, 121, 129, 149–150, 183, 188–189, 192
- Neményi József, II. 548
- Nemeskürty István, II. 702
- Németh Gábor, I. 36
- Németh Gyula, III. 1203
- Németh László, I. 11–12, 20, 22, 32, 46, 50, 57, 192, 308, 412, 424; II. 9, 35–36, 167, 222–225, 262, 329, 331, 334–335, 339, 342–343, 357, 361, 363, 436–437, 440, 442, 464, 553, 672–678, 680–691, 700–702, 704, 707–708, 710–711, 715, 719, 733; III. 841, 944, 982–984, 1101–1102, 1127, 1132, 1136–1137, 1142, 1176–1177, 1182, 1185, 1188, 1202–1203, 1219, 1225, 1233, 1235, 1242, 1253, 1294, 1296, 1320, 1327–1328, 1341–1342, 1347, 1351–1352, 1354, 1361, 1364–1365, 1368, 1370, 1373, 1388–1389, 1391
- Németh Lászlóné, II. 673
- Némethy László, III. 280, 283
- Nemetz Pál, II. 381
- Nenni, Pietro, II. 505
- Nér, I. 430–432, 439–440
- Nero, Claudius Caesar Augustus Germanicus, III. 390, 395
- Nerva, Marcus Cocceius, III. 395
- Nestorius, I. 985
- Neubecker, F. K. III. 97–98, 103, 109–111, 113, 188, 192
- Neukamp, III. 111, 188, 192
- Neumann Armin, III. 378
- Newton, Isaac, III. 255, 291
- Niemöller, Martin, II. 620
- Nietzsche, Friedrich, I. 545, 579, 741; III. 314, 429, 606
- Nizsalovszky Endre, II. 13, 64, 67, 69–70, 73, 442
- Nogent, Guibert de, III. 398
- Novák Károly, II. 392
- NY**
- Nyisztor Zoltán, III. 1332
- O**
- Odescalchi Károly, III. 1122
- Odescalchi Margit, III. 1122
- Odescalchi Miklós, III. 1122
- Oláh András, I. 1095
- Oláh György, III. 1319, 1350–1351
- Olivecrona, Karl, III. 13, 320–321
- Omár, III. 794
- Oppenheim, V., III. 33, 37–39, 56
- Orániai-Nassauai Vilmos I. herceg, I. 361–364, 451, 460; II. 631; III. 477, 832

Orániai-Nassau Vilmos III. angol király,
III. 569, 688
Orániai-Nassau Vilmos III. herceg, I. 495
Orbán II. pápa, I. 412
Ormos Mária, III. 1128
Orosz Gábor, III. 1216
Ortega y Gasset, José, I. 46, 161, 507, 826,
870; III. 399, 841
Ortutay Gyula, I. 795, 822; II. 14, 36, 177,
189, 319; III. 1103, 1107, 1110, 1126,
1140, 1167, 1201, 1203, 1210, 1288,
1338, 1378
Orwell, George, I. 47; III. 550
Ottlik László, III. 149, 157, 177–178, 183,
189, 192
Ottó I. (Liudolf) német–római császár, II.
271
Ouy Achille, III. 192
Óvári Kelemen, II. 337
Owen, Robert, III. 426, 541
Öreg János, III. 22

P

Paeppe, F. de, III. 63, 66, 72, 94
Pais Dezső, II. 469
Pajkossy Gábor, II. 349, 705, 720
Pákh Tibor, II. 623
Paksy Máté, I. 35, 53
Pál apostol, I. 301; III. 400
Pál I. (Romanov) orosz cár, III. 1387
Palacky, František, I. 913
Pálffy György, III. 1220
Pálosi Ervin, III. 11, 22, 132, 188, 192
Pamlényi Ervin, II. 713, 715
Pap Béla, III. 1344
Pap Károly, I. 1022, 1100
Pap Mária, I. 49
Papp Ervin, II. 386
Papp István, I. 48, 53
Papp Zoltán, III. 129
Paraszi János, II. 381
Pártos László, II. 380–382, 385

Pártos Lászlóné, II. 381
Pašić, Nikola, I. 521, 853
Pasteiner Iván, III. 1215
Pásztor Péter, III. 550
Pásztori Tibor, II. 480, 481
Pataki Ferenc, III. 1315
Pátzay Pál, III. 1142
Pázmány Péter, II. 42
Peaslee, Amos J., III. 33, 39, 56
Péguy, Charles, III. 319
Penes, II. 381
Pénzes Ferenc, I. 22, 53; III. 1314
Perczel Károly, III. 974, 981, 992, 999,
1038, 1084
Perecz László, I. 21, 53; II. 11
Periklész, III. 317
Perneczky Béla, III. 280, 283
Pétain, Henri Philippe, I. 649, 671
Péter III. (Barcelonai) Aragónia királya, III.
421
Péter László, I. 22, 53
Pethő Sándor, II. 362
Petőfi Sándor, I. 325; II. 232, 339–340, 675,
685
Petrig, III. 79
Petrovics Emil, III. 1288
Pfeiffer Zoltán, II. 304, 378, 391
Phillimore, George G., III. 94
Pikler Gyula, III. 260, 302, 1331
Pilátus, III. 1188
Pilsudski, Josef, III. 1333
Pius IX. pápa, I. 728
Pius XI. pápa, III. 508
Pius XII. pápa, I. 949
Platón, I. 165, 455; III. 246, 266, 316, 380,
385–387, 391–392, 404, 408, 443, 543
Plutarkhosz, III. 591
Podjebrád György, II. 649–652, 654,
656–658, 660–662, 667–669,
Podjebrád Katalin, II. 662, 667–668
Poincaré, Raymond, I. 608

Polányi László, II. 180, 183–184
 Pollock, Frederick, III. 146, 149, 154, 178,
 189, 192
 Polner Ödön, 1115, 1129
 Pompeius Magnus, Cnaeus, III. 394
 Ponori-Thewrewk, III. 1157
 Popper, Karl Raymund, I. 46
 Poulimenos, III. 188, 192
 Pound, Roscoe, III. 172, 189, 192, 265
 Pölöskei Ferenc, II. 708
 Praag, L. van, III. 70, 75–76, 94
 Prohászka Ottókar, I. 802
 Proudhon, Pierre-Joseph, III. 192, 430, 540
 Puchta, Georg Friedrich, III. 302
 Pulszky Ágost, III. 146, 149, 186, 189, 192
 Puskás Lajos, I. 870
 Puskin, Alekszandr Szergejevics, III. 1387
 Püski Sándor, III. 982, 1344, 1353

Q

Quabbe, Georg, III. 33, 56

R

R. Várkonyi Ágnes, II. 715; III. 550
 Raabe Klett, III. 129
 Rác Jenő, II. 454, 462, 465–468, 477, 483,
 521–522, 596
 Rác Jenőné, II. 454
 Rác Kálmán, III. 1128
 Rác Sándor, I. 21, 53; III. 550, 1253,
 1269, 1270, 1277, 1280, 1285, 1314
 Radbruch, Gustav, III. 117, 122, 130, 134,
 148–149, 167, 172, 178, 188–189, 192
 Radić, Ante, III. 1333
 Radić, Stjepan, I. 521; III. 1333
 Radnitzky, Ernst, III. 169, 172, 192
 Radnóti Miklós, I. 57, 423; III. 547, 1113,
 1337
 Radnóti Sándor, II. 704
 Radó György, III. 1268
 Rahman, Mohamed Ataur, II. 471, 474–
 478, 482–486, 506–507, 520, 524–526,
 528–531, 582, 584–585, 587–588, 598,
 607–608
 Rainer M. János, II. 473
 Rajk László, II. 102, 364; III. 1152, 1156,
 1194–1196, 1219–1220, 1229, 1348–
 1349
 Rákóczi Ferenc II. fejedelem, I. 364–365;
 II. 42, 275, 337–338, 631, 648, 658,
 679–680, 682, 686, 688, 702, 710, 718;
 III. 1363
 Rákosi Mátyás, I. 39, 782, 810, 924; II.
 122, 299, 393, 397, 401, 418, 445,
 636, 731; III. 1132, 1159–1160, 1164,
 1166–1167, 1193, 1196, 1198, 1218,
 1224–1226, 1228, 1272, 1298, 1348,
 1363–1364, 1368, 1393, 1395
 Rátz Kálmán, II. 35
 Rauschenberger Péter, I. 21, 53
 Ravasz László, I. 22, 51, 54, 57, 275–276,
 280–281, 283–284, 287–288; II. 13, 80,
 462, 632; III. 1144, 1166
 Rawls, John, I. 8, 46, 53
 Reclus, Elisée, III. 192
 Redslob, Robert, III. 29, 48, 51, 55–56
 Regéczy-Nagy László, II. 487–491, 518,
 543, 586, 593–595, 601, 610–611; III.
 1255, 1260, 1264, 1268, 1291
 Regéczy-Nagy Sára, III. 1291
 Reisdorf, Kurt, III. 121, 188, 192
 Reisinger Ferenc, III. 1152, 1193–1194
 Reitzer András, III. 1220
 Reitzer Béla, I. 35, 376, 381; II. 9, 12,
 28–29, 44; III. 12, 196, 214, 1107,
 1109–1112, 1114, 1116, 1119–1120,
 1126, 1140, 1215, 1217, 1220, 1338,
 1341, 1376
 Reitzer Mihály, III. 1110
 Reitzer Mihályné, III. 1110
 Remenyik Zsigmond, II. 437
 Renan, Ernest, III. 665, 775
 Renouvier, Charles, I. 276
 Réti Marcell, II. 380

- Rettich, Heinrich, III. 40, 54, 56
 Révai András, II. 10, 628; III. 549, 1385
 Révai József, I. 37–39, 817, 820, 897, 900;
 II. 225; III. 984, 1136, 1145, 1164–1165,
 1196–1197, 1363
 Révay István, II. 158, 164, 170–174, 179,
 183, 187; III. 1156, 1207
 Révay József, III. 1156
 Révész András, II. 496, 603
 Révész Béla, III. 1174
 Révész Géza, I. 1095
 Réz Pál, I. 19, 41, 53, 57, 60, 1100; II. 706
 Rézler Gyula, III. 1339, 1341
 Ribbentrop, Joachim von, I. 226, 881, 906
 Richelieu, Armand-Jean du Plessis, III. 412
 Ries István, II. 16, 102, 376, 389–390,
 392–393; III. 1211–1212
 Riese, III. 69, 94
 Rigán Lóránt, III. 130
 Ritchie, David G., III. 128, 188, 193
 Rivier, Alphonse, III. 29, 32, 33, 56
 Robespierre, Maximilien de, I. 278, 449,
 472, 573; II. 633; III. 415, 537
 Rockefeller, John D., I. 76, 88
 Rodbertus, Johann Karl, III. 426
 Rodinson, Maximo, III. 549
 Roguin, Ernest, III. 146, 149–150, 159,
 189, 193
 Rohatyn, Siegmund, III. 71, 172, 189, 1193
 Róheim Géza, III. 1103
 Rohland, Waldemar von, III. 236
 Rokay Zoltán, III. 130
 Rokycana érsek, II. 669
 Romány Pál, III. 962, 963, 966
 Romsics Ignác, I. 23–24, 40, 53, 891–892,
 895–896
 Rónai András, III. 1207
 Rónai Sándor, I. 924; II. 445–446, 501,
 591; III. 1247
 Roncalli, Angelo Giuseppe (XXIII. János
 pápa), I. 276, 284
 Roosevelt, Franklin Delano, I. 268, 396–
 397; III. 412
 Roosevelt, Theodore, III. 412
 Root, Elihu, III. 32, 56
 Rosenberg, Alfred, I. 545–546
 Rostás Ilona, II. 28; III. 196, 1107, 1341
 Rotterdami Erasmus, I. 277, 281; II. 632
 Rousseau, Jean-Jacques, I. 177, 277, 292,
 455, 462–463, 467; III. 266, 386,
 409–410, 412, 447, 539, 1299
 Roxburgh, R. E., III. 57
 Rózsahegy Zoltán, III. 130
 Röpke, Wilhelm, I. 46, 216–217; II. 225
 Ruber József, III. 112, 149, 172, 188–189,
 193
 Rudolf V. (Habsburg) német-római császár,
 I. 588
 Rueff, Jacques, I. 58, 739
 Ruge, Arnold, III. 129, 188, 193
 Rumpf, III. 63, 72, 94
 Rupert Rezső, II. 700
 Russell, Bertrand, I. 46, 281, 285; II. 620,
 634; III. 544, 546, 704
 Rustow, Dankwart Alexander, I. 46; III. 547
 Rutgers, V. H., III. 40, 50, 57
 Ruttkai, II. 391–392
 Rümelin, Gustav von, III. 149, 189, 193,
 236
- S**
 S. Szabó Ferenc, II. 437, 440–441; III. 1253
 S. Varga Katalin, I. 49, 55; II. 12–14, 18;
 III. 10, 14–15, 17–18, 854, 952
 Sacher, III. 275–276
 Sackville-West, Viktoria Mary, I. 406
 Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy de,
 III. 22, 426, 541
 Sajer, Guy, I. 391
 Salamon Ferenc, II. 332, 362
 Salamon, I. 434, 438–440
 Saláta Kálmán, II. 297, 735
 Salazar, António de Oliveira, I. 110

- Sallai Imre, III. 1293
- Salomon, Max, III. 149–150, 172, 188–189, 193
- Sámuel, I. 428, 430–432, 435, 437
- Sander, Friedrich, III. 207
- Sándor (Jagelló) lengyel király, II. 650
- Sándor I. (Romanov) orosz cár, I. 141–147, 575, 885; III. 416, 481
- Sára Sándor, III. 1100, 1287, 1289
- Sárkány Oszkár, II. 35
- Sárközi György, II. 31, 36, 262, 443; III. 1129–1130, 1140–1141, 1334, 1342
- Sárközi Györgyné Molnár Márta, II. 443–444, 454, 590, 629; III. 1129, 1141, 1175, 1219, 1234, 1265, 1364
- Sárközi Mátyás, I. 19, 49, 55–60; II. 12–13, 15–19; III. 12, 15–16, 18–19, 1141, 1267
- Sartre, Jean-Paul, II. 616–617, 620
- Sauer, Wilhelm, III. 236
- Saul, I. 428–430
- Savanyú Jóska, I. 416
- Savigny, Friedrich Carl von, III. 302
- Savonarola, Girolamo, I. 277; II. 632, 634
- Sawyer, Tom, II. 640
- Scelle, Georges, III. 342
- Schäfer, H. U., III. 25, 27
- Schelcher, W., III. 156, 189, 193
- Scheler, Max, III. 51, 57, 241, 314–315
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph, III. 119, 130–131, 135, 188, 193
- Scheuer Róbert, II. 379, 382
- Schiller, Friedrich, I. 562; III. 319
- Schlachta Margit, III. 1197
- Schlegel, Friedrich, III. 419
- Schliemann, Adolf, III. 109, 113, 188, 193
- Schlossmann, Siegmund, III. 103, 188, 1193
- Schmidlin, III. 80
- Schmidt, Richard, III. 146, 149, 153, 179, 189, 193
- Schmitt, Carl, I. 15
- Schneller Dóra, III. 12, 200
- Schneller Károly, II. 13
- Schorer, III. 79
- Schroeder, E. A., III. 124, 188, 193
- Schultz László, II. 548
- Schumann, Erich, III. 37–38, 57
- Schurecz József, III. 1226, 1265, 1268, 1272
- Schuschnigg, Kurt, III. 495
- Schücking, Walter, III. 46, 57
- Schwarz, Hermann, III. 193
- Schweitzer András, III. 550
- Seba, I. 437
- Sebestyén László, II. 464, 518, 532
- Sécretan, III. 85
- Sedelmayer, III. 1268
- Seeborg, Reinhold, III. 170, 189, 1193
- Seifert Tibor, II. 443
- Sennyey Pál, II. 362
- Septimius Severus, Lucius, III. 390, 395, 522–523
- Serédi Justinian bíboros–hercegprímás, I. 949
- Séta Pista, I. 416–419
- Seton-Watson, Hugh, I. 46; III. 547
- Shakespeare, William, I. 533
- Shaw, George Bertrand, I. 405–406; III. 319
- Sieburg, Friedrich, I. 475
- Sieyes, Emmanuel Joseph, III. 416
- Sík Sándor, III. 1112, 1140
- Simmel, Georg, I. 80
- Simmons, Anne Patricia, III. 548
- Simon Ferenc, III. 23
- Simonfai Ida, II. 393
- Simović, Dušan, II. 206
- Sinka István, II. 437–438, 733; III. 1176–1177, 1180, 1233, 1318, 1320, 1354, 1363–1365
- Sinka László, III. 1352
- Sinkovits Imre, III. 1230
- Siotto-Pintor, III. 85

Sipos Gyula, III. 1174, 1292, 1296
 Skinner, Quentin, III. 142
 Smith, Adam, III. 426, 541
 Sobri Jóska, I. 416–417
 Sokorópátkai Szabó István, II. 250
 Solymosi Eszter, III. 1133, 1175, 1351–1352
 Solymosi ezredes, III. 1268, 1270
 Sólyom László, III. 10
 Somlai Péter, III. 1140
 Somló Bódog, II. 317; III. 97, 104–105, 109–110, 136, 145, 148–149, 152, 154, 157, 162, 172–173, 178, 181, 188–189, 193, 195, 213, 258, 293, 305–306, 522, 1103
 Sommer, H., III. 117–118, 129, 188, 193
 Somogyi Éva, II. 345
 Soós István, III. 1205
 Sorel, Albert, III. 56
 Sorel, Georges Eugène, I. 741; III. 115, 181, 193, 430, 1293
 Sorley W. R., III. 126, 188, 193
 Sós Aladár, II. 541
 Sós Endre, III. 1186
 Sós igazgató, III. 1270
 Sós Júlia, II. 541
 Sótér István, III. 1201, 1203
 Spadoni, Gigliola, II. 616
 Spée, Germain, III. 72, 94
 Spencer, Herbert, III. 22, 351, 540
 Spengler, Oswald, II. 733; III. 841
 Spinoza, Benedictus, III. 443
 Spruth, Botho, III. 84, 85, 94
 Staël, Madame de Anna Louise Germaine de Staël Holstein baróné, I. 387
 Stahl, Friedrich Julius, III. 301, 419
 Stahremberg, Ernst Rüdiger von, I. 622
 Stammler, Gerhard, III. 188, 193,
 Stammler, Rudolf, III. 100, 104, 129, 189, 129, 138, 152, 154, 170, 172, 176, 178–179, 188, 193–194, 260, 295–297, 305, 445, 454

Stark Bernhard, III. 146, 189, 193
 Staudinger, E., III. 121, 134, 188, 193
 Stein Lajos, III. 134
 Stein, Heinrich Friedrich Karl, I. 575; III. 75
 Steiner, Jean-Francois, I. 388
 Stephens, Robert, III. 549
 Stirner, Max (Kaspar Schmidt), III. 193, 376, 429, 539
 Stowell, Ellery, III. 33, 39, 57
 Stresemann, Gustav, I. 614–616
 Strisower, Leo, III. 36, 39–41, 51, 57
 Strupp, Karl, III. 30, 33–35, 37–38, 49–50, 57
 Sturdza, Dimitrie Alexandru, I. 521
 Suárez, Francisco, III. 404, 477
 Suba György, II. 612–613
 Suba Mihályné özv., II. 612
 Sulla, Lucius Cornelius, III. 388–389
 Sulyok Dezső, II. 217, 308
 Surányi-Unger Tivadar, II. 50; III. 1113–1116

SZ

Szabad György, II. 341, 343, 708, 716, 726; III. 937, 1179, 1201, 1374
 Szabadfalvi József, III. 147, 475
 Szabady Gyula, I. 1096
 Szabó Árpád, III. 952
 Szabó Dezső, I. 11, 28, 32–33, 962, 1045; II. 9, 224, 329, 332, 334, 363, 366, 700, 736–737; III. 982, 1176, 1179, 1187, 1320, 1327, 1332, 1342–1343, 1345, 1351–1352, 1373
 Szabó Imre, II. 16, 389, 391–393; III. 1224, 1386
 Szabó István, II. 268; III. 1205
 Szabó Kálmán, II. 37; III. 848
 Szabó László, III. 22
 Szabó Lőrinc, II. 437–438, 464; III. 1175–1176, 1234, 1364–1365

- Szabó Mihály, II. 377, 379, 387, 391
 Szabó Miklós, I. 31, 53; III. 475
 Szabó Pál, III. 1172, 1233, 1242, 1258, 1268, 1319, 1370
 Szabó Zoltán, I. 18–19, 37–38, 49, 53, 56, 59–60; II. 15–17, 239, 565, 684, 711; III. 549, 840, 842, 1140, 1163, 1172, 1218, 1296, 1316, 1319, 1324, 1330, 1337, 1339–1340, 1343, 1349, 1365, 1375
 Szacs vay Éva, II. 712
 Szacs vay Ferenc, II. 436, 462
 Szájer József, I. 48, 54
 Szakács Ferenc, III. 1278
 Szakasits Árpád, I. 924; III. 1142, 1166, 1204
 Szalai Pál, I. 12, 19–20; II. 699, 703, 705–706, 727
 Szalai Sándor, II. 442; III. 1238
 Szálasi Ferenc, I. 144, 766–767, 774, 798, 805, 957; II. 115, 148, 221, 277, 739; III. 1322
 Szaniszló I. (Leszczyński) lengyel király, III. 479, 568
 Szántó Zoltán, II. 442; III. 1196
 Száraz György, I. 60, 1101–1102
 Szász Béla, III. 1101
 Szász Károly (Bibó István naganyjának a sógora), III. 1101, 1139
 Szathmáry Béla (Szatmári), I. 35–36; II. 13, 77, 434
 Szávai Nándor, III. 133
 Szebenyi Endre, III. 1125, 1144, 1147, 1151, 1156, 1158–1159, 1191, 1220
 Széchenyi Ágnes, I. 54; III. 1141
 Széchenyi István, I. 907; II. 42, 187, 676, 681, 686; III. 282
 Szegedy-Maszák Aladár, II. 300
 Székásy Miklós, III. 280, 283
 Székely Endre, III. 1132
 Szekfü Gyula, I. 11, 50; II. 19, 36, 81, 158, 167, 332, 334, 347, 357, 362, 673–677, 680–690, 700, 702, 704, 707–708, 710, 715–716, 719, 726; III. 539, 984, 1128, 1132, 1142, 1201–1203, 1205, 1223, 1292, 1294, 1296, 1324, 1327–1328, 1351, 1354, 1375, 1388–1389
 Széli Jenő, III. 1268
 Szemere Bertalan, II. 702
 Szemere Samu, III. 131
 Szenes Sándor, I. 35, 54
 Szent Ágoston (Aurelius Augustinus), I. 112, 165, 166–167, 190–193, 196, 198, 214–215, 302–303, 309–311, 442; III. 266, 314, 385, 391, 396–397, 399, 408, 476, 510
 Szent Ambrus, I. 442
 Szent György lovag, II. 33
 Szent István I. (Árpád-házi) magyar király, I. 541, 864, 961–962; II. 42, 224, 261, 271, 374; III. 609, 849
 Szent Johanna (Jeanne d'Arc), I. 404–406, 477, 507, 723; III. 316–319
 Szent Lajos IX. (Capeting) francia király, II. 651, 653, 657
 Szent Márton, II. 632
 Szent-Györgyi Albert, I. 56, 154–155, 157–160, 162
 Szentgyörgyi István, III. 122
 Szent-Iványi Domokos, II. 735
 Szentkúty Pál, I. 505; III. 547
 Szentmártoni Sándor, II. 614
 Szentmiklóssy István, II. 735
 Szentpéteri István, I. 41
 Szentpéteri István, III. 14, 509
 Szepes Erika, II. 688
 Szepsi Csombor, III. 549
 Szerb Antal, I. 506; III. 547
 Szesztay András, II. 595
 Szigethy Attila, III. 1370
 Szilágyi Erzsébet, II. 662–663, 666, 668
 Szilágyi József, III. 1129
 Szilágyi Mihály, II. 666–667
 Szilágyi Sándor, I. 20, 58; II. 14, 16
 Szinetár Miklós, III. 1288

- Szítás János, I. 1096
 Szítás Jenő, II. 107; III. 1152, 1190
 Szladits Károly, I. 737; II. 641
 Szmirnov szovjet ezredes, II. 386; III. 1192
 Szókratész, III. 316–319, 331
 Szolón, III. 389, 394
 Szombatfalvy György, II. 13
 Szontagh Vilmos, I. 55, 111, 120–121
 Szöllősy Árpád, I. 19, 49
 Szőnyi István, III. 1142
 Sztálin, Joszif Visszarionovics (Dzsugasvili),
 I. 39, 246, 248, 256, 259–260, 264–265,
 268, 278, 527, 718, 752, 791, 803, 899;
 II. 124, 633; III. 1162, 1164, 1367, 1393,
 1396
 Sztambolijfszki, Alekszandar, III. 1333
 Sztójay Döme, I. 766, 798, 894, 948–949;
 II. 277
 Szűcs Ferenc, III. 1174, 1292
 Szűcs Jenő, II. 273
 Szűz Mária, I. 335, 417, 419
 Szviridov szovjet altábornagy, II. 158, 299;
 III. 1201
- T**
 Tajti Erzsébet, I. 7
 Takács Ferenc, III. 1153
 Takáts József, I. 30, 54, 56; III. 1229
 Talleyrand-Périgold, Charles-Maurice de,
 I. 129, 141–147, 489, 686, 688, 882,
 884–885; III. 481, 528, 571, 581, 692
 Talpassy Tibor, II. 700
 Támán, I. 435
 Tamási Áron, II. 437, 440, 454, 462, 464,
 469, 473, 477–478, 518, 526, 532, 596;
 III. 1233, 1238, 1253, 1257, 1320, 1353,
 1372
 Tamási Miklós, III. 1174
 Tánzos Gábor, III. 1268
 Táncsics Mihály, II. 232, 363; III. 427,
 1350
 Tar Pál, II. 605
 Tarde, Gábel, III. 357
 Tarnóy László, II. 35
 Tasi József, III. 1315
 Tasnády Nagy András, II. 98
 Tatár György, III. 1140
 Taylor, III. 956
 Techert Margit, III. 1208
 Teffert Károly (Marót Károly álnéve 1944-
 ben), II. 13, 79
 Tegnze Gyula, III. 33, 34, 37, 57
 Teilhard de Chardin, Pierre, I. 281, 285;
 II. 634
 Teleki Géza, II. 167, 174; III. 1155, 1296
 Teleki Pál, I. 779, 800, 965, 969; II.
 114–115, 158, 208, 702, 738; III. 1190,
 1201, 1205, 1207–1208, 1323, 1350
 Teller Ede, I. 285, 286
 Ténékidés, C., III. 59, 66–67, 70, 72, 94
 Tengelyi László, III. 129
 Tessedik Sámuel, III. 848
 Tettamanti Károly, III. 1120, 1129–1130,
 1231
 Thaly Kálmán, II. 675
 Thiers, Adolphe, III. 417
 Thomasius, Jacobus, III. 146
 Thomasius, Johannes, III. 146
 Thon, August, III. 148–149, 157, 183, 193
 Thököly Imre, II. 682
 Thugut, Franz Maria von I., 133, 138
 Thuküdidész, I. 388
 Tildy László, II. 444, 446
 Tildy Zoltán, I. 782, 810, 900, 924; II. 124,
 296–297, 299, 397, 407, 423, 442, 444–
 447, 450, 454, 462–463, 466, 468–470,
 473, 480, 488, 490, 499, 501, 503, 505,
 543, 552, 556, 590–592, 594, 596–597,
 599; III. 1146, 1152, 1159–1160, 1166,
 1204, 1240, 1243–1244, 1246–1250,
 1254, 1257, 1267–1268, 1355
 Tildy Zoltánné Gyenis Erzsébet, II. 444,
 446, 501, 590–591; III. 1244, 1247
 Timár (Timár), II. 391–393

- Tisza István, I. 521, 779, 800, 853, 895,
900; II. 355, 362, 374, 680
- Tisza Kálmán, I. 521, 779, 800, 853; II. 70
- Tito, Josip Broz, I. 745
- Toldi Miklós, III. 1294
- Toldy Ferenc, II. 323
- Tolnai Gábor, III. 1214
- Tolnai Lajos, II. 332, 363
- Tolsztoj, Lev Nyikolajevics, I. 140; III. 314,
376
- Torma őrmester, III. 1284, 1285
- Tormay Cecil, III. 1341
- Torres Bodet, Jaime Mario, I. 738
- Tótfalusi István, III. 547
- Tóth Ágnes, II. 14
- Tóth András, II. 170–171, 175, 179, 185
- Tóth Endre, II. 393, 454; III. 1219, 1226,
1231
- Tóth Ferenc, I. 51; II. 560
- Tóth Gábor Attila, I. 52–53
- Tóth Ilona, II. 584
- Tóth János, I. 19; III. 1205
- Tóth Károly, III. 170, 189, 193
- Tóth Krisztina, III. 547
- Tóth Lajos, III. 1140
- Tóth László Dávid, I. 50, 57; III. 13–14
- Tóth László, III. 1342
- Tóth Mária, II. 381
- Tóth Mihály, I. 217
- Tóth Zoltán, II. 169; III. 1231
- Tóth-Matolcsi László, I. 21, 54, 275; III.
10, 385, 1314
- Toynbee, Arnold J., I. 15, 46, 275; II. 632;
III. 548, 598–599, 607–608, 614
- Török, III. 1268
- Traianus, Marcus Ulpius, III. 395
- Treitschke, Alfred, I. 545
- Treitschke, Heinrich von, III. 421, 450
- Trencsényi Balázs, I. 21, 28, 30–31, 33, 54;
III. 550, 1314
- Trendelenburg, Friedrich Adolf, III. 172,
189, 301
- Trockij, Lev Davidovics, I. 802
- Trócsányi, II. 164
- Troeltsch, Ernst, III. 233
- Truman, Harry S., I. 397; II. 311
- Tuck, Richard, III. 142
- Tucker, Benjamin Ricketson, 429, 539
- Tuka Béla, III. 116, 121, 124, 126, 128–
129, 172, 188–189, 193
- Turbet-Delof, Guy, II. 456, 515; III. 1252
- Turcsányi Egon, III. 1246
- Turner Kálmán, II. 548
- Tüdős Klára, III. 1316
- Tüski István, I. 36
- U**
- Újházi, III. 1268
- Újhelyi Szilárd, III. 1129, 1268, 1272, 1376
- Újlaki Miklós, II. 670
- Ujváry Gábor, III. 1205
- Ulászló I. (Jagelló) magyar király, I. 834, II.
646–649, 652, 654, 660–661, 737
- Ulászló II. (Jagelló) magyar király, I. 284, II.
646, 650, 654–655; III. 463
- Umberto II (Savoya) olasz király, III. 421
- Urai Sándor, II. 466
- Uriás, I. 433–434, 440
- Ü**
- Ürményi József, II. 323
- V**
- Váczy Péter, I. 310
- Vadas György, III. 15, 869
- Vaida-Voevod, Alexandru, III. 1334
- Vajda János, II. 332, 363, 705
- Vajda Júlia, I. 37, 52
- Vajda Lajos, II. 704
- Valentiny Ágoston, III. 1150, 1153
- Vályi Nagy Ervin, I. 57
- Vámbéry Rusztem, III. 1329
- Vámosi Pál, III. 142, 143
- Vansittart, Robert Gilbert, I. 548, 595

- Váradi Gyula, III. 1268, 1271–1272
 Varga Béla, II. 296, 299–300, 307, 392–393; III. 1142, 1146
 Varga Domokos, II. 463
 Varga Endre, II. 308
 Varga F. János, II. 712; III. 1374
 Varga Imre, II. 178–180, 183
 Varga István, II. 465–470, 477, 483, 521–522, 527, 596–597; III. 1257, 1372
 Varga János, I. 30, 54
 Vargha Béla, II. 564
 Vargyas Lajos, I. 424
 Várkonyi Dezső (Hildebrand), III. 1112
 Vas István, I. 525, 856; II. 688; III. 547
 Vas Tibor, III. 12, 163, 189, 193, 194–195
 Vas Zoltán, III. 1203, 1223, 1240
 Vásárhelyi Miklós, III. 1226, 1268, 1271, 1272
 Vásáry István, III. 1153
 Vasziljevics, Mihail, III. 931
 Vatai László, II. 297
 Vattel, Emmerich de, III. 479
 Vauban, Sebastian Le Prostro, III. 412
 Vecchio, Giorgio del, III. 193
 Vékey (Vizner) Károly, III. 1140
 Velkey Ferenc, I. 30, 51
 Venczel József, II. 192
 Venizelosz, Eleutheriosz, I. 521, 853
 Verdross, Alfred von, I. 15, 46; II. 641; III. 33, 35, 38, 51, 54, 57, 211, 214, 219, 342, 548, 564
 Veres Péter, II. 13, 220, 236–237, 243, 247, 262, 437–438, 469, 589, 596, 733; III. 840, 982–983, 1122, 1130, 1137, 1142, 1149, 1155, 1160–1162, 1170, 1172–1173, 1175, 1180, 1184, 1186, 1229, 1233, 1242, 1253, 1257–1258, 1315, 1318–1320, 1322, 1333, 1339, 1342, 1356, 1360, 1362–1364, 1367–1368, 1372
 Verosta, Stephan, II. 641
 Vértés György, III. 1134
 Vespasianus, Titus Flavius, III. 395
 Vészi Margit, II. 443
 Vető Lajos, III. 267
 Vida Ferenc, II. 18, 610, 611; III. 1195
 Vida István, I. 20, 49, 80, 489; II. 11, 19; III. 10–11, 16–19, 1310
 Vidal, Gore, I. 396
 Vigh Károly, II. 14, 158, 161, 167, 170–172, 174–175, 178–180, 183–186
 Viktor Emánuel III. (Savoya) olasz király, II. 152
 Villon, François, II. 658
 Vilmos II. (Hohenzollern) német császár, I. 574, 584, 588, 592, 598; III. 421
 Virágh, III. 1268
 Virgilné Graul Adrienn, II. 694
 Visnyó, III. 1268
 Visseher, Charles de, III. 67, 72, 94
 Visser't Hoft, Willem Adolf, I. 276, 280
 Vitányi Iván, III. 1288
 Vitéz János, II. 651, 657, 669
 Vitoria, Francisco de, III. 404, 477
 Vladár Gábor, III. 280
 Vlaszov, Andrej A., II. 386
 Vogt, Johannes, II. 641, 643
 Voltaire, François-Marie Arouet, I. 278, 406; III. 319, 409, 1299
 Vorosilov, Kliment Jefremovics, III. 1163
 Vox, Maximilien, I. 386
 Vörös János, I. 924; III. 1153
 Vörös Vince, II. 527
 Vörösmarty Mihály, II. 323, 667, 670
- W**
 Wachay Géza, II. 183
 Wagner, Richard, I. 545, 579
 Waldecker, Ludwig III. 148, 172, 189, 193
 Wälder ügyvéd, III. 82
 Waldheim, Kurt, II. 721, 723
 Walton Ágoston, III. 280, 283
 Wambaugh, Sarah, III. 549
 Washington, George, III. 412

Weber, Max, I. 87; III. 138, 188–189, 193,
547, 559, 827, 1140
Wehberg, Hans, III. 49–50, 55, 57
Weigelin, Ernst, III. 148, 178, 188–189,
193
Weis István, II. 50
Weiss Manfréd, I. 203; III. 1181
Weiss, André, III. 75, 94
Weitling, Wilhelm, III. 426
Wenzel, Max, III. 149, 189, 193
Werbőczy István, I. 284; II. 274, 337, 715;
III. 928
Wesselényi Ferenc, III. 404
Wesselényi Miklós, I. 907; III. 1215
Wiese, Leopold von, III. 13, 193, 314
Wild, Payson S., III. 33, 57
Wille, C. A., III. 38, 45, 57
Wilson, Thomas Woodrow, I. 141, 487,
646, 886; III. 488, 578–579, 581
Windelband, Wilhelm, III. 193
Wink, Walter, I. 47
Winkle, Rip van, I. 608
Witos, Wincenty, III. 1333
Wolff, Christian, III. 59
Wolf Erick, III. 146, 189, 193
Wolf Péter, II. 435
Wright, Quincy, III. 55, 57
Wundt, Wilhelm, II. 268
Wyclif, John, III. 401

Z

Zahorán, III. 1128
Zala Tamás, I. 50
Zalán Kornél, III. 1262, 1264

Zám Tibor, III. 962
Zarathusztra, I. 378
Závada Pál, I. 1066
Zenker, E., III. 193
Zénón, III. 395
Zichy Ödön, II. 672
Zichy Rafaelné (Pallavicini Edina), III. 1341
Zilahy Lajos, III. 1129, 1131, 1345–1347
Zimmermann Ágoston, II. 442; III. 1238
Zoccoli, Ettore, III. 193
Zola, Émilé, I. 282; II. 193
Zolnai Béla, II. 442; III. 1102, 1239
Zólmoy László, III. 1268, 1271–1272
Zoltai Dénes, III. 135
Zódi Zsolt, III. 475
Zöld Sándor, III. 1287
Zrínyi Miklós, II. 370, 682; III. 1384
Zukoldy József, III. 1139
Zsebők Zoltán, II. 437, 440; III. 1233, 1253
Zsidai Ágnes, III. 12, 195, 231, 546, 550

ZS

Zsigmond Gyula, II. 464, 467–468, 470,
472, 477–478, 483, 518, 526, 532
Zsigmond, Luxemburgi magyar király, II.
647–648, 650, 655, 663; III. 874
Zsilinszky Gábor, III. 1331
Zsille Zoltán, II. 725; III. 1174
Zsindely Ferenc, III. 1316
Zsolt Béla, II. 220; III. 1181, 1183,
1363–1364

Megjelent a Pesti Kalligram Kft., Budapest kiadásában 2020-ban.
Első kiadás. Oldalszám 1436. Felelős kiadó Mészáros Sándor.
Felelős szerkesztő Mészáros Sándor.
Szerkesztő Dénes Iván Zoltán
Olvasószerkesztő Hutvágner Éva
Az olvasószerkesztő az Oláh János Szerkesztői Ösztöndíjban részesül.
Grafikai elrendezés és nyomdai előkészítés Lévai András.
A könyvborítót Hrapka Tibor tervezte.
Nyomta az OOK -Press Kft., Veszprém.
Felelős vezető Szathmáry Attila.

8000 Ft

ISBN 978-963-468-145-8

9 789634 681458 >

KALLIGRAM.LIBRISOPORT.HU

A Kádár-korszak Bibó-felejtését a rendszerváltást megelőző és előkészítő Bibó-reneszánsz követte, majd a rendszerváltás után ismét a háritás, az elfojtás és a felejtés következett. A politikai recepció helyébe – korántsem automatikusan, komoly erőfeszítések eredményeként – a tudományos recepció lépett szakszerű filológiai és eszmetörténeti művekkel, számos forráskiadvánnyal, tanulmánnyal, tanulmánykötettel, monográfiával és Bibó István munkáinak tizenkét kötetes centenáriumi kiadásával. Minthogy a sorozat kötetei igen kis példányszámban láttak napvilágot, könyvészeti ritkaságszámba mennek. A kötetek elérhetetlensége, az újabb dúvad állam kiépülése miatt az életmű egyre növekvő aktualitása és az újabb Bibó-kutatások eredményei együttesen arra ösztönöztek, hogy meggyőzzem a Kalligram Kiadót, hogy újabb, teljesebb, csaknem kétszázötven tételes Bibó-kiadás megjelentetésére vállalkozzon. Ami még nem a kritikai kiadás, hiszen nem mindent, csak majdnem mindent tartalmaz. Nem foglalja ugyanis magában a teljes levelezést és az egész iratanyagot, mivel az életmű témái szerint csoportosít, mű-, szemlélet- és szerep-központú, s ezek kontextusát megvilágítva közli az iratokat, válogat a visszhangból, így a levelek közül. (...)

Bibó István temetése az 1956-os forradalom még élő résztvevői és az akkor szerveződő demokratikus ellenzék – titkosrendőrök által megfigyelt és rögzített – méltóságteles demonstrációja volt. Fél éven belül a diktatúrával szembenálló különböző meggyőződésű ellenzékiek *Emlékkönyv*vel tisztelegtek emléke előtt, amely a rendszerváltásig szamizdatban terjedt. Neve a Kádár-rendszerrel szembenállás, a demokratikus és független Magyarország jelképe lett. A rendszerváltás idején rá hivatkoztak a legtöbben. Reneszánsza, szellemi divatja azonban hamar lecsengett. Egyrészt mivel szerény, minden heroizmustól idegenkedő személyisége nem volt alkalmas arra, hogy hőskultusz tárgya legyen. Másrészt azért, mert a berendezkedő demokrácia oligarchikus jellege összeegyeztethetetlen volt mindazzal, amit képviselt, hiszen a pillanatnyi, gátlástalan, fékevesztett haszonra törekvés nagyon távol állt tőle és mindattól, amit képviselt. Életművének tudományos recepciója az elmúlt két és fél évtizedben bontakozott ki. Különös időszerűséget ad neki a személyes uralom ki- s a fékek és ellensúlyok leépítése, a hatalomkoncentráció hagyományos és modern formáinak gátlástalan alkalmazása. Minthogy az egykori Bibó-kollégisták „nagyétvágú hatalmasok”-ká váltak és autokrata pártállami csoporttá szerveződtek – s mivel Bibó István neve, életműve és szellemi hagyatéka nem használható hatalomtechnikai eszköznek – nem tudtak és nem tudnak mit kezdeni vele, szókimondó ideológusuk egyenesen a Kádár-kori kiátkozást felidéző módon bélyegezte meg.

Dénes Iván Zoltán